

शब्दकल्पद्रुमः।

पर्याय

एतद्देवस्य मन्त्रस्योपाशेषात्कस्यचित्कारादिवर्णमन्त्रिन्यस्य शब्द-तत्त्वज्ञ-नागार्थ-पर्याय-प्रमाद्य-प्रयोग-धातु-भद्र-रुचन्नाभिधेय-
वर्धित-तत्त्व-प्रवृत्त-वेद-^{अथ} शब्द-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-वर्णीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्रशास्त्रान-काव्यालङ्कार-शब्द-प्रवृत्तिनाम-सप्तषोडशहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सत्यकथ्यव्यादिसंयुक्त-सर्वदशममतातुसारि-संज्ञाताभिधानसम्बन्धः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतातुसारि-प्रबोधशब्दव्युत्पत्ति-मूलप्रत्याति-विक्रमशब्दप्रवृत्ति-प्रमाद्य-प्रयोग-पर्याय-धातुपरिदाहरण-
श्रुतगसङ्गणितवज्जलशब्द-तदर्थ-तत्त्वमाद्य-प्रयोगादिविहित-
संप्रसक्तपरिधिष्ठेन च साङ्गम् ।

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन च श्रीहरि पुना

नागराक्षरेः

पुनः प्रकाशितः ।

प्रथमः

शिकाता-राजधान्या

संस्कृतनिर्देशनसमिती, मुंबई, भारत । प्रकाशकः १९०७ ।

R. M. C. LIBRARY	
Acc.	
Cl.	
D.	
Cl.	✓
Ca.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

*Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris,
dated 5th May, 1835.*

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, and religious treasure of India.

*Extract of a letter from His Excellency W. Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of
Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation.*

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the *Sabdakalpadruma*, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin,
dated 26th March, 1858.*

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the *Sabdakalpadruma*. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

*Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal,
dated 7th July, 1836.*

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopaedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

*Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic
Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I., vol. 2nd
Ap. P. LXIII.*

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopaedical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

*Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain,
and Ireland, dated 6th April, 1845.*

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le système de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en ferait usage, on n'y réussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d'autant plus méritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms; the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Couper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of those modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the Sabdakalpadruma, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The Sabdakalpadruma must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient instruction of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Suddakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopaedical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryaya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prayaschitta* analogous in form and nature to that on *karmavipaka* which we mentioned above; we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Drama*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage que est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebut honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation.

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Turangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namayasdruma*."

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Ævergiste monumentum ære perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with ¶ will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāshā-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable *Sabdakalpadruma*. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your *Sabdakalpadruma*.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852.*

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

*Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852.*

By the completion of the *Sabdakalpadruma* one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your *Sabdakalpadruma*, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The *Sabdakalpadruma* forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of
Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.*

The *Sabdakalpadruma* will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse Zahl von unedirten indischen Wörterbüchern und von Commentaren zu diesen Wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Auch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakanta's *Sabdakalpadruma*, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

*Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847.
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Samhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च मुनिः यावद्विज्ञानोके पुरुषपुण्येन कर्मणा भूयते तावदयं स्वर्गो लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908.

अथमथ पाठशास्त्राणां शास्त्राणां समीपे भवन्तीत्यं मन्त्रान् समस्तप्रज्ञानकोशप्रकाशितवर्तिनम् अथोपशास्त्रविषय-
संपन्नमनोहरं कोशमवालोकायम् सम्यक् परिचितं मुद्रितं वङ्गाक्षरतयाच शास्त्राणां विवेकं तदालोचनाय नियोजितः प्रथमं
संपन्नकोशमुचोपम्यन्तं मुच्यन्तमिति प्रथमं यथातथम् अत्राक्षम् तत्रच श्रीमतां भवताम् एतत्कोशसमर्पणविषयं सततवचनम्
* श्रीदामोदरसिंहस्य उपलब्ध एतत्कोशप्रज्ञानात्कण्ठितचेता इतं वर्षद्वयं भवत् सविधे प्रस्थापयस्व ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

द्वैतध्वान्तविनाशनेकविद्यसत् सिद्धान्तप्रदम् ।
प्राविन्दं खलु नाम्नामेव नितरां जीवन्मृत्युमनुम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचितं शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दर्शं दर्शं चप्राकम् अस्माह सदीप्तकपठितानाच्च भूयोभूयोऽपठिता
परमदुष्टिर्जायते नृणां तमपि आलोक्त्वच अस्माभिः तैश्च मार्गादर्शनपरिशीलिततत्त्वम् अयमनाथम् ।

Translation.

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us ; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859.

— habo ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gobers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावच्चन्द्रदिव्याकरो जितितले खेनात्मना राजत-	धनात् सर्वे सर्वे नच धनयुताः पण्डितगणाः ।
खावहेनकरस्य कीर्तिरतुला कल्पद्रुमात् आस्यति ।	कथंतेषां सर्वे विदितमित्तं स्यात् पुस्तकं वर्तमानम् ॥
राधाकान्त अपस्य भूपसुमणे भूमण्डले सम्मुदा	सुखात्सारं प्राप्ताः सुगमविधिना यथा क्रमिताः ।
जीयाद्दे सच पुत्रपौत्रसहितः कीयेन संरक्षितः ॥	चितौ राष्ट्रकान्तो जयतिचि विज्ञेयात्तरपतिः ॥

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्द्वयस्य मूलकोषाशेषशास्त्रसङ्ग्रहिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्य शब्द-तल्लिङ्ग-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्रशास्त्रान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्वल्पकव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलशब्दातिरिक्तवर्णशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणानिभिः
मूलशब्दप्रसङ्गितवर्णशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रसक्तपरिशिष्टेन च साङ्गम्।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविददृष्टसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागरभरैः प्रकाशितम्।

प्रथमः काण्डः।

स्वरवर्णः।

कलिकाता-राजधान्यां

आश्विनमिसनयन्त्रे मुद्रितः। ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम्। शकाब्दाः १८०८।

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BABADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24, Lower Circular Road,
Calcutta: Price for Subscribers in India, Rs. 10. and Countries out of India \$ 1. 10 s. for this volume.

All rights reserved.

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्ये हि शिवं सत्यं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयस्तथा वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशीऽशेषपिष्टम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्यास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताङ्गं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अहृणोद्यवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमध्यम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इवमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयैवादाहृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तस्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचरणागन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमांसाभ्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठीत् किञ्च पुरा जाता ब्रह्माण्डपूर्जिता ।
जबलमरभाषिणोऽसंसारोद् युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनिरनन्तरद्धानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।
पूर्वाचार्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचकाः केचित् कीचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलाच्छन्दोबद्धा दुरन्वयाः ।
विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्यकालेऽभीष्टितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेष्वपि पुरः सर्वकोषेष्वन्वैर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्रहस्यत्रैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्वार्थिगम्यं निर्मातुं कोषं सर्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कली वल्ले राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्संच्छब्दार्थसम्पूर्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
स एवादिगुह्यस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्धने ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्ता विधातेव वाष्प्रीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके गौरवं गतः ॥२३॥
दृष्ट्वादृष्टेन दैत्यारिर्निर्मन्नां प्रलयाम्बुधी ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

क्ली तु वरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उदृत्वाऽनन्तकालाब्देर्देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं कापि तद्वि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 यन्नैवोद्भूतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदागुद्भूतवान् पूर्वं मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समस्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिजैर्ममन्युः क्षीरनीरधिम ।
 एकएव ममन्याऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं श्रीरेरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणांति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणाम् लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 समुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् क्वेवलो हरिः ।
 क्षीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महीषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वेशः ।
 कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्माशालिनः ।
 अन्निया वैश्वशूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्षसङ्कराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदाटभिः ।
 उपजीव्यसाधैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रप्रहीटभिः ॥३९॥

विद्वानं चाऽपि रोगाणां लक्षणं च पुण्यं च पुण्यं
 संप्रति च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 शोधधीनामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहाः ।
 नानाभाषाप्रचलिता आख्यायैवाऽपि दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिसुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्वमतागुणम् ॥४२॥
 आश्चर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूषणतः ॥
 • मन्दभाग्येऽपि वङ्गेऽस्मिन् जज्ञिरे बहुवो बुधाः ।
 विहीना अपि शीर्षेण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चित्रा ग्रास्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतन्नाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 नवहीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरन्निष्ठदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽयं तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यदयं वङ्गदेशस्य क्लीः कीर्त्तितं दृश्यते ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तितमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्घं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुल्यं निजम् ।
 अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थे न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्बहोः कालात् परं नृपः ।
 अ प्रीदे परं पारं भवाब्देरिव तिस्रैः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयजं स्वकोषं त्यागितां वरः ।
 अमृत्यं वरतरसूक्तं विना विज्ञो महाययाः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुलं फलम् ।

विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥

श्रीमिरिकास्यायूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।

शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविश्रयम् ॥५६॥

धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यथासन् तदा भुवि ।

तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेघाः शशमिवाऽम्बुभिः ॥५७॥

वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।

कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्मरति ह्यमरावतीम् ॥५८॥

स शब्दकल्पद्रुमकट्टं यत्र जज्ञे तमालयम् ।

श्रीभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥

साधारणीपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।

विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥

महाबङ्गसमाजस्य तद्वंशोऽद्यापि कीर्त्यते ।

अविसंवादितं सर्वैश्छाडामणिरिति क्षितौ ॥६१॥

एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।

अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपैयिवान् ॥६२॥

गते बहुतिथे कालोऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।

वरदाकान्तमिच्छाद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६३॥

मुद्रां नीतेऽद्याऽविकल्प शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।

अचिरमेव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥

पुनरेवाऽस्य दीर्घभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।

गुणांशजनि नक्षिसे पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६५॥

मतः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।

ग्रहता दुष्करे कार्त्स्न्यं वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥

वङ्गाक्षरैरितः पूर्वं कोष एष प्रकाशितः ।

तीनाऽसौ सुखपाव्योऽभूत् केषलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥

जागरी वर्धमाज्ञा तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।

सर्वत्राद्रियते प्रायः सर्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥

सर्वेषां बोधसौकर्यमतोऽस्माभिर्बिधित्सुभिः ।

प्रशस्तीर्नागरेवैरेण कोषः प्रकाशते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रथिनाय यदा नृपः ।

संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥

तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।

सर्वेषामिव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥

जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।

अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥

सुगन्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।

तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥

पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।

सयत्नं सेव्यते सर्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥

दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरधते ।

पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥७५॥

अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।

सर्वेषामिव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥७६॥

प्रकृतीर्थाश्रमसरिदेशारण्यमहीभृताम् ।

सिद्धदेवर्षिभूपालशस्त्रशास्त्रज्ञतां तथा ॥७७॥

कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।

अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाषाण्यसूरिभिः ॥७८॥

अदृष्टपूर्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि वङ्गनि च ।

ब्रह्मानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥

मूलातिरिक्तं तत् सर्वं मूलोऽस्माभिर्निवेश्यते ।

वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥

अनुचिन्त्य हयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।

अस्माकं पाहकानां च खण्डग्रोऽयं प्रकाशते ॥८१॥

परिशिष्टे वङ्गव्या विषयाः ।

परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।

एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥

प्रथमपरिशिष्टे वङ्गव्या विषयाः ।

धातु-धात्वर्ष-रूपाणि सकारार्थाः पृथक् पृथक् ।

अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कृतद्वितसंमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।

प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतद्विवक्ष्यते ॥८४॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।

लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।

ग्रन्थप्रचारविरहादन्वकारद्वय स्थिताः ॥८५॥

पाश्चात्त्वविदुषां ज्ञानापूर्वलोकेन तेऽधुना ।

दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥

सार्धप्रमाणास्ती सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।

दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणाधीकृतानि च ।

मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥

तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभाषोऽस्ति यत्र च ।

यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥

शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।

अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥

स्वशक्तिकाष्ठामान्त्रित्य तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।

परिशिष्टस्य सम्पूर्णे प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥

इयेष मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।

पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधिक्षया ॥९२॥

कलिकाता ।

७१, पाण्डुरियाघाटा ट्रीट् ।

शकाब्दाः १८०८ ।

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।

निर्घने सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमाश्रितः ॥९३॥

दुर्बिज्ञासास्तु देवस्य हस्तलेखाश्च तेऽश्लिलाः ।

कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरयेषतः ॥९४॥

चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।

संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥९५॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।

पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥

शब्दकल्पद्रुमस्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।

पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभो ! ।

वशावलीं तस्य राज्ञो धारां भागीरथीमिव ॥९८॥

हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।

सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगीरवात् ॥९९॥

करुणाकणया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।

सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनात्सरैः ।

भक्तषाब्द्याप्रदो देवो बाँच्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

मुखबन्धनम् ।

तत्र मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मोति क्रीर्णितः ।
उपासकानां कार्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
वृत्तिः शिवस्तथा सूर्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अश्वेवविभ्रजाशाय भक्तिश्रद्धासन्वितः ॥

बाष्ठाङ्गं तं प्रख्यादौ शिष्टाचारासुधारतः ।
राजावाहादुरोपाधि-मीराधाकान्त-द्वेषजः ॥
परेवासुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नयत्कमयुतं कृतवान् वज्रयज्ञतः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणश्लोकम् ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकारुक्तमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे
मङ्गलाचरितं । तथैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्रारङ्ग-समापनमात्रेण तस्मिन्कोषे स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः
पार्थिवत्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरण-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्ति
ति । किन्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्रयते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं
प्राङ्गत-धृतश्रुतौ,—

“श्रोद्धारश्चाथशब्दस्य दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिला विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनम् ।

अष्टादशसंख्याकासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्वाणवाणी । अतः सव्याख्या सर्वत्र समरूपा सर्वजनमात्रा च । देवैर्ष्विभिश्च तद्भाषया
अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव
श्रितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनामार्थ-युक्त-वज्रविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्-
ग्रन्थैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्णसरणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करा । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-वज्र-पर्याय-कान्तादि-
ग्रन्थशब्द-निवृत्त-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नामार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थसौलभाभावः ।
त्यादि-दोषमहामालोच्य परोपकाराय पठद्वावधि-वर्तमानकाल-पर्यन्तं वज्रतरपरिभ्रमै-धीरवर-निकर-शास्त्रैरेतद्ग्रन्थ-समस्तकोष-वेद-वेदा-
सवेदाङ्गभाष्य-शास्त्र-शब्दोप्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्य-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्वा-
म-निगम-त्रिपि-सुपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहस्य
शब्दस्य सकलशब्द-धातुनामनायासेन साभार्थं विना पद्येन वर्णव्यवस्थामेव शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिधानाभिधानं कृतवान् । इमं सप्तकाण्डा-
प्रक-वृत्तकोषं खीयकोष-व्ययेन मुद्रारङ्गिला मुद्राव्यतिरेकेण नानादिदेशीय-विशिष्ट-पञ्चेभ्यो बभूवर्गैर्भ्यो वाचकेभ्यश्च कृतवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणम् ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्षीय-
शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रहक-
द्विरपि सङ्कतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेतु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य
वृक्षरूपकानात् तस्य कल्पवृक्ष-काष्ठेति संज्ञा कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमश्रीतत्त्वोपशान्तुर्गमं विशेष-नियमश्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च
भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-सकारान्त-पञ्चाशद्वर्षाणां यथाकर्म सूची कृत्वा विन्यासमकुर्वे । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-
शब्दानां शेषे शुक्लाचरादि-शब्दानाञ्च वर्षकमेवैव यथास्मान् प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संज्ञापनमकार्यं । पदसाधने चेषामन्त्याचराणां विकारो लोपो
वा अभवत् ते वर्षीकृतान्कश्चोपरि विन्यासाः । अनुस्वार-विसर्गानां षोडश-स्वरात्मगतत्वेन तदुभयवैदाद्य-वर्षयुक्त-शब्दान् स्वरवर्षसंज्ञाभिधानान् प्रकार ।
तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिपिं प्रत्येक-धातोरनुबन्धश्च निर्णीतवान् । येषां धातुनामरुच्यो नास्ति तत्पश्चात् विन्दुचुम्बनयवा शुभ्रमासे । तदनन्तरं
पञ्च-शब्दानामसौवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धातुवैवाचक-पदानि वज्रनीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रविद्ध-शब्दोपारं

गायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धात्वर्थान्तरं तद्धीका धातुदीपिकोक्त्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वत्रैषे तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगाः
द्व्युत्पत्ति-लिखिता ॥

मात्रायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्वकारौ मूर्द्धन्य-णकार-दन्त्यनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्वकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यवकार-दन्त्यसकाराः सन्ति ।
-वर्णादि-शब्दानां धातुमात्रं प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-
रोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु सुगंधबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीश्वरप्रभृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति ।

“उद्धृतौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानीयान्तदन्यो वर्ग्य उच्यते” ॥

त्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोष्यदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा वङ्ग-प्रथम-
भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णान् रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

तन-कोषकार-वर्गः स्वस्वकोषे धातुसङ्घयो न कृतः शब्दमात्रसंघट्टः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वान्तर-
-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-
४ अकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३३ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २९ ऋकारान्त-
१६ ॠकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २९ खकारान्त-
१० गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ ङकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-
७९ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३९ तकारान्त-
२८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३० धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-
४५ बकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३९ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-
८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । १९६ मूर्द्धन्यवकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धात-
सौच-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौच-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः ।
-धातुर्गणभेदे विभक्तोभूतस्माद्भूतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाष्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि-चुरादयः ॥

तस-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वीपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-
कृतवान् । किन्त्वहमेतत्कमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

सांस्कृतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः । तस्थान्तिम-शब्दादेर्वर्णं व्यञ्ज-
भागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तदृष्टिमात्रेण यदक्षर-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठाकूटो भूतस्तदोभो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन
॥ ॥

स्य सङ्केतः “पु” । स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः “स्त्री” । क्रीवलिङ्गस्य चिह्नं “क्री” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् चिलिङ्गस्य लक्षणं “त्रि” । एवम-
-देशस्य “व्य” इत्यक्षरस्य ग्रहणं कृतं ॥

[स्थले एक-शब्द-घटकी-भूत-वङ्गवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिशेषे एका चुद्र-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥
-शब्दस्थोत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं ।
असिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

र्थक-दि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “}” दत्तं ॥

प्रान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-
॥

प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तसंख्यानामङ्कपातः कृतः । तन्नोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकलेन गणयित्वा तत्पर्याये द्वादि-
पिताः ॥

त-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

दु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा अक्ष नक्ष क नाशने इति ॥

वादि-कर्त्तव्ये । आकारेता धातोर्भावे आदिकर्त्तव्ये च विहितया निष्ठाया वा इदृश्यर्थः । यथा रमिष्या केषे भावादिते वेति
दितं तेन । प्रमिष्यः प्रमेदितः सः । भावादिकर्त्तव्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः । यथा आदित इति निष्ठाः निष्ठावान् ॥

हः—तुम्बान् । वदिङ् तुल्यभिवादयोः । अतएवेदितो तुम् वन्द्यते विष्णुः ॥

हर्—वा आह्वानम् । अतिर् हरणे हरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ह्रः—अनिङ्गिष्ठः । दीपीङ् घृ दीपने । नेमडीञ्चीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उः—आवेट् । अमु भण्ये । पु क्लिष्टदित इम् इति अमित्वा चान्त्वा ॥

ऊः—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः । विधु म्रिवे आत्से । वेमूदिदिति असेधौत् असेसीत् ॥

एः—अङ्गुष्ठः । अङ्गि अङ्गे परे अङ्गि परे अङ्गुष्ठः इत्स्वाभाववान् । यथा ठौकङ् गत्यां । अङ्गुष्ठस्य इत्यत्र अङ्गिद्वर्जनात् अङ्गुठौकत् ॥

एः—वा अङ्गि अङ्गुष्ठः इत्यनुवर्त्तते । कण् अर्त्तस्वरे । भाज भाषेति अचौकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरात्बन्धः कैश्चित् पचते कैश्चि पचते तेषां इत्स्व-विकल्पनार्थोऽयमनुवन्धः ॥

एः—अङ्गुष्ठान् । आगन्तु गत्यां । आसृष्टद्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

एः—अङ्गि अङ्गुष्ठः । अङ्गि अङ्गिद्विहितौ । ए कट् ट्तौ ट्ठि । इसादेः सेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत् ॥

ऐः—यजादिः स्यात् । यजे औ देवार्चने । व्ययगृहेति जिः इयाज । यद्वस्वपाद्योरिति इज्यात् ॥

ओः—निष्ठातनः । निष्ठायासो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । इजो औ भङ्गे । सुस्वाद्योदिदिति इमः इमवान् ॥

औः—अनिङ् । औ गन्तु गत्यां । वसोरस्येत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता ॥

कः—चुरादिः । गणत्क संख्याने । चुभ्यो जिर्व्येति गणयति ॥

किः—चुरादिर्व्यो । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भादिरित्यर्थः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्यिकल्प्यते तथाप्यन्येवामसुरोधादिदसुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुभ्यो जिर्व्येत्यत्र वाच्यस्य यः स्यावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

गः—अवादिः । उ क्री ज ग द्रव्यपर्यये । दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गिः—आदिरपि । अपिशब्दात् आदिश्च । पू अ गि शोभे । आदेः ख इतिङ्गुष्ठः पुनाति । अपूः स .स्वादिः । पूर्वजित्तः स आदिर्नादिश्च स्यात् लू अगि छिदि लुनाति । सुस्वाद्योदिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्या स्त्वाहाल्वादेरिति लूनः ॥

घः—रदादिः । लघिर रद रोदे । रद्गोऽयोद्वस्वसेम इति रोदिति । रदाद्यस्यीति ईम् अरोदीत् ॥

ङः—तङ्गान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्गान् आत्मनेपदी । एध ङ् ट्ठौ । नवशः पमे इति एधते ॥

णः—ज्वलाद्यः । ज्वल ज्म चलत्विषोः । दूनीभूज्वलाद्येति णः ज्वाळः । पक्षे पचादित्वाद् ज्वलः । एवं कुच ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । दूनीभू ज्वलाद्येति णः कोचः । पक्षे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

भः—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञः—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः यज औ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः चुरादेस्तु स्वार्थविहित-अङ्गकारेण अित्तेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम ऊक् वितर्के इत्यादेर्जातुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

ञिः—अद्यकः । अद्य वर्त्तमाने ञो यस्मात् स अद्यकः । ञि ङा स्याने । आर्षेणार्थञ्जीञ्चीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

टुः—सायुः । टु ङ् वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपयुः ॥

ठः—फणादिः । इति केचित् ॥

डुः—अिमग्युतः । डु अ द डु क्तौ । डितस्तुञ्जे इति क्तचिम् ॥

णः—फणादिः । फण ण निष्पेहे । ङ फल भजेति फेणतुः पफणतुः फेणिय पफणिय ॥

तः—अदन्तः । अदन्तानां पृथग्भगविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तात्तुबन्धोऽनभ्यासनामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

दः—तनादिः । तन दु अ विस्तृतौ । तन्भ्यः इविति तनोति । सेर्लुक् तथाचेरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः । वगतनाद्यनिमामिति प्रतत्य ॥

धः—रधादिकः । रधिर्धौ ञि अ आहृतौ । दिवसु तुदेति रणङ्गि ॥

नः—स्वादिः । नु ङ् अन्धाङ्गोदपीङ्मन्वे । दिवसु तुदेति सुनोति ॥

पः—सुषादिः । सुष्ण ङ् प औ मोक्षे । सुष्णरधोसुषामिति सुष्णति ॥

भः—अमादिः । असुभिर्य अने । अन्योअमादीति आन्यति ॥

मिः—अटादिः । निषिञ्जोदीर्घो वा । दीर्घो दीर्घवान् । अट य म ङ् चेष्टे । जीञ्जोस्तुर्वक्षेति अघटि अघाटि अघटं अघटं अघटं अघटं । निषि ङ्गुष्ठः मोऽनुवर्त्तते । निषि औ ङ्गुष्ठः ङ्गुष्ठवान् । अटादि जनीति अटयति ॥

मिः—वा । निषि ङ्गुष्ठ इत्यनुवर्त्तते । फण मि ङ् गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फणयति ॥

वाचः । दिव्यु जिगीषेष्वादी । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

देकः । वेदेष्वेव प्रयुज्यन्ते न तु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जन्मनि । जगति ॥

दादिकः । अडौ भवे । लुगङ्गोऽपः अस्ति ॥

दादिः । ङादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाद्दादित्त्वसूचकानुबन्धो न कृतः । अथवा लुः खपादिश्च लिङ्गादिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयासुबन्धौ धातु क्रमात् खपादिङ्गादीस्तः । चकारस्योभयत्र सम्बन्धाद्दादौ चेत्यर्थः । ङादिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“ङाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रधादिश्च तनक्र्वादिपुरादयः” ॥ इति ।

ङलि होनेऽदने । ङादौ रे दिः जुहोति ।

खपादिश्च । चकाराद्दादिश्च । खमते खपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ खपादित्वाद्जादौ सार्धधातुके । आयुदान्तत्वमिति षोपदेवः ॥ तादिः । एत उ व लृ वर्तने । एङ्गानेम पे इति तेनेव परस्मैपदे वर्त्यति विवृत्सति । आत्मनेपदे तु वर्तिष्यते विवर्तिष्यते । अन्यत्र विवर्तिष्यते विवृत्सा ॥

दादिकः । तुदौ ज ङ यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

कुटादिश्च । चकारात् तुदादिश्च । कुटां तुमी ङिति इति नियमात् कुट ङि कौटिख्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । षू ङि खमने इत्यादीनां अनुवोदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वापुव् च ॥

तदङ्गान् । आख्यातिकस्याङ्गोऽप्राप्त्यर्थं क्वदिति विशेषणं । खमते त्वभयच उ एव । डु औ ङ पच पाके । भीषि षिन्तीति पचा ॥

पचादिः । जच च लु च भक्त्यासयोः । द्विरुक्त जचादीति द्विसंज्ञायां ङचन्तस्य त्रिदचोऽदेरिति न तुण् जचत् । क्लीवे जचन्तोऽहः प्रतुर्गुण इति जचति जुचन्ति । आख्यातिकोऽन्तोऽन्तो हेरिति जचति । अनुष् सिदेरिति अजचुः । इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणोक्ताभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽध्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्रिवनौषधिसिंहा-
: । ततो नृपद्मचक्रविट्शुद्धवर्गः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहसु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित्
सेत् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निम्न-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंघट्टवर्गस्य योगं कृत्वा
तावं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तयद्यत्कोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पञ्चास्रित्यन्ते ॥

सिंहकृतं ..	.. नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुंशोत्तम देवकृतः ..	.. त्रिकाण्डशेषः ..	१५
पाण्डकृतः ..	.. नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	.. हारावली ..	१६
हिङ्गता ..	.. नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	.. भावप्रकाशः ..	१७
खिदितकृता ..	.. शब्दचन्द्रिका ..	४	मधुरेश्वरपण्डितकृता ..	.. शब्दरत्नावली ..	१८
इराचार्यकृतः ..	.. पर्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	.. विश्वप्रकाशः ..	१९
धिनाथकृता ..	.. नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	.. नानार्थशब्दकोषः ..	२०
रासविद्यावागीशकृता ..	.. धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृतः ..	.. शब्दमाला ..	२१
यकविहता ..	.. नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृतः ..	.. आर्थवैदाग्नीवैद्यितपर्यायरत्नमाला ..	२२
इदासन्नायककृतः ..	.. सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	षोपदेवविप्रकृतः ..	.. कविकल्पमुक्तः ..	२३
सिंहकाशमीरपण्डितकृतः ..	.. निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टुः ..	१०	श्रीनन्दनभट्टाचार्यकृतः ..	.. वर्णाभिधानं ..	२४
यणदासकविराजकृतः ..	.. राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	.. उणादिकोषः ..	२५
अभदन्तद्विजकृतः ..	.. भूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृतः ..	.. उणादिहत्ती ..	२६।२७
पौतमदेवकृतः ..	.. यकाक्षरकोषः ..	१३	हृषीकेशभट्टकृतः ..	.. अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	.. द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	.. अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्विद्वानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये वङ्गकोषाणां प्रयोगप्रमाणाणि अमरदीक्षाधृतानि
पादितानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरेण कस्यचित्
पौतमकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वप्रथमप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र १	वाचस्पति ४	मङ्गल ७	भामरिचरितकोषाः .. १०
कात्यायन २	शार्ङ्गि ५	सुभाङ्ग ८	
साहस्राङ्ग ३	विश्वरूप ६	बोपासित ९	

मेदिनीपुस्तकप्राचीनकोषाः ।

उत्पत्तिनी १	रन्तिदेव ७	गङ्गाधर १३	चन्द्र १६
शब्दाख्यं २	रत्नापरनामहर .. ८	बामट १४	विक्रमादित्य .. २०
संसारवर्णः ३	गोवर्द्धन ९	माधव १५	गोमिरचितकोषाः .. २१
नाममासाखाः .. ४	रभसपाल १०	धर्म १६	पाणिनिपदानुशासनश्च .. २२
वररश्मि ५	रुद्र ११	तारपाल १७	
शाश्वत् ६	अमररत्न १२	वामन १८	

एतदन्ये वल्लभप्रथमपुस्तककोषाः सन्ति ॥

सन्ध्यालम्बामरकोषटीकानामाणि ।

अमरकोषस्य भूषणप्रामाणिकः धृतपादकश्च । तस्मात् बह्वतरटीकाकारैस्तस्य नामाविधा टीकां कृता । तन्मध्ये कतिपयसन्ध्याटीकानां प्रामाण्यनिर्णयः कल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृतानामाणि टीकानामधेयानि चार्थं व्यक्तीकरेमि ॥

क्षीरस्वामी .. १	माधवी ११	कोशाहकाचार्यः .. २१	कृता व्याख्यासुधीः .. २०
सुभूतिः २	मधुमाधवी १२	शंकरस्वामी .. २२	अथुतोपाध्यायकृतव्याख्या- प्रदीपः २१
हनुमन्तः ३	सर्वानन्दः १३	रामतर्कवागीशः .. २३	मथुरेश्वरविद्यालयादिकृता सारसुन्दरी .. २२
कलिङ्गः ४	अभिनन्द १४	नयनानन्दः २४	नारायणचक्रवर्तिनकृता पदार्थ- कौमुदी २३
कोङ्कटः ५	मक्षिणाथः १५	विद्याविनोदः .. २५	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत- त्रिकाखडविवेक .. २४
सर्वधरः ६	रायमुकुटमखिः .. १६	रघुनाथचक्रवर्ती .. २६	भरतमक्षिककृता सुगंधोद्य- सम्मता टीका .. २५
राजदेवः ७	नीलकाण्ठः १७	व्याख्यामृतः .. २७	
गोवर्द्धनः ८	अरव्यः १८	टीकासर्वस्वः .. २८	
त्राविडः ९	भगीरथः १९	सन्देहभङ्गिका .. २९	
भोजराजः १०	जयादित्यः २०	रामाश्रमापरनामभाणुदीक्षित- सन्ध्याटीका .. ३०	

एतद्विमा अपि टीका वर्तन्ते ॥

अज्ञातविषयस्य शब्दसिन्धुदुस्तरत्वं विज्ञापयामि ।

कोषगणानि रिक्रानानाशास्त्रौक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मणिरूपण-
वेदाङ्गविज्ञानादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकद्वन्द्वसिकसूत्रचतुष्टयमाचानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । औत्तम्यार्थमलमासादि-
लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोदाहरणित्येकत्यजन्माष्टमीदुर्गासवाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवाचनिर्णयतडागभवनवृषोत्सर्गत्रतप्र-
तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाङ्गिकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्मविपाकदादश्याचाधिकरणदत्तकव्यवस्था-
दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनचषट्कर्मस्नानतर्पणपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिध्यानसवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेतवादानवतीर्थावतारमदनदीदे-
शभेदपौठपर्वतवृत्तराजनीतिवर्षाश्रमधर्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिरुहादाननिर्धरत्वाद्युत्तिसृष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । ज्योतिषिक-
सैद्धान्तिकवारतिथिगणययोगसंक्रान्तिमासर्तुपक्षवर्षायमजातफलाकाशग्रहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्गुल-
व्यवहाररात्रिचक्रभुगोलखर्गोखर्गुगोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्साधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-
रणपथ्यापथ्याङ्गीमूर्तिजिज्ञासपरीक्षापक्षकर्मवृत्तसोत्पत्त्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वराताललयतानमानयामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीत-
तुप्ततद्गार्थागानसमसभुक्कगमकनायकनायिकानिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुसन्ध्याटीकातिद्वन्द्वनगरीवास्तुराजट्टहविशेषसामान्यासनेोपकरणालङ्काराल-
यात्रायुक्तयः तथा चतुष्पाददिपदिन्यदिनानोद्देशाः । पञ्चकौमुदीयपञ्चप्रमाणभङ्गरचमलेखनयनपठनचित्रकोषच्छेदनपदव्यास श्रीशब्दविन्यासप्र-
क्षिप्रकरणादीनि । कुलाचार्यादिपञ्चोद्यमपञ्चवैद्यकायस्थानामुत्पत्तिवर्णनोचप्रवरपर्यायश्रोत्रियकुलीनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य
सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । आन्ध्रविद्वानि तानि परिब्रूहे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्व्यन्यामानाणि बाहुल्यमिथा नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य
पारगमनं दुस्करतरं । तदुक्तं सन्ध्यापुस्तकश्रीशब्दटीकाधर्मकोके ।

पञ्च भावकारश्च मुञ्जापीयधिषायुभौ । नैव शब्दान्धुः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्यभावेन न संगृहीताः। अथवा भ्रमवशात् पतिताः। एवं तस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विदुस्तानि। एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं। एवं अक्षरकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्वलनं जातं। एवं अकाराद्यादिवर्णयुक्तकारादिपर्यन्तधातूनां तत्तद्वीकाद्यतपदोदाहरणपुरा न लिखिताः। एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि। अतःपरमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा दाहने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति। किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्याणां ममान्तिके बङ्गशः प्रार्थयन्ते। किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽसुकूलतायां सन्दिहानो विदुस्तोऽस्मि। यद्यपि कश्चित् विपश्चित् विषयो स्वोयलाभार्थं मत्कृतवैतदग्रन्थाधिकारं यथारोति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तौति ॥

श्राके वङ्गिसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खाम्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डैः सप्तभिरन्विता भगवतोऽसुकोशतः, पूर्णतां प्राप्नो दूषणमसि किञ्चिदिह चेत् तत् लब्धतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणो नविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथा मृतश्चैकरूपमवाप्स्यन्सगोचरम् ॥
सर्वातीतं सर्वगतं चिदेकरसमेव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि श्रोत्रह्यौनं श्रोतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथौपनिषदा यं हि ऋद्धुबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविदांसं सिद्धं यं कापिला त्रिदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्म्मविपाकाश्रयापरामृष्टमेव यं ।
निर्घाणकायमास्याय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुशासकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविहङ्गैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ।
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना त्रिदुः । ८ ।
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः । ११ ।

दसुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते शार्वकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ।
शिल्पिना विश्वकर्म्मैति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणीम् । १६ ।
सौराक्षेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्त्तिं यमाङ्गर्भकवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
शैतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दाद्विवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसूनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राञ्जानिश्रययत्नतः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य बङ्गशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणाणां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्टोः पञ्चाध्यायसम्बन्धितः ।
 वैदिकानाम् ब्रह्मनामतिप्राचीनकोषकः ॥
 तस्याच देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
 पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
 न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुरुहोऽश्रुत एव च ।
 प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्रप्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
 येषां स्थितानां ब्रह्मनां पर्यायान् परिश्रितवान् ॥
 करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
 तथा सङ्घा विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
 चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदचन्दकम् ।
 तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावात्तत्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१
२	हिरण्यनामानि ..	१५
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६
४	साधारणनामानि ..	६
५	रश्मिनामानि ..	१५
६	दिङ्नामानि ..	८
७	रात्रिनामानि ..	२३
८	रात्र्युपनामानि ..	१६
९	अहर्नामानि ..	१२
१०	मेघनामानि ..	३०
११	वाङ्नामानि ..	५७
१२	उदकनामानि ..	१००
१३	नदीनामानि ..	३७
१४	अश्वनामानि ..	२६
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०
१६	ज्वलतिकर्माणः ..	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११
इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥		

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि ..	२६
२	अपत्यनामानि ..	१५
३	वृत्तनामानि ..	२५
४	बाहुनामानि ..	२२

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
५	अशुक्तिनामानि ..	२२
६	कान्तिकर्माणः ..	१८
७	अन्ननामानि ..	२८
८	अस्तिकर्माणः ..	१०
९	बलनामानि ..	२८
१०	धननामानि ..	२८
११	गोनामानि ..	६
१२	क्रुध्यतिकर्माणः ..	१०
१३	क्रोधनामानि ..	११
१४	गतिकर्माणः ..	१२२
१५	क्षिप्रनामानि ..	२६
१६	अन्तिकनामानि ..	११
१७	संयामनामानि ..	४६
१८	व्याप्तिकर्माणः ..	१०
१९	बधकर्माणः ..	३३
२०	वचननामानि ..	१८
२१	येन्वर्थकर्माणः ..	४
२२	इन्धननामानि ..	४
इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥		

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि ..	१२
२	ऋसनामानि ..	११
३	महानामानि ..	२५

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
४	गृहनामानि ..	२२
५	परिचरयकर्माणः ..	१०
६	सुखनामानि ..	२०
७	रूपनामानि ..	१६
८	प्रशस्त्यनामानि ..	१०
९	प्रज्ञानामानि ..	११
१०	सत्यनामानि ..	६
११	पश्यतिकर्माणः ..	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्व- पदसमाह्वानाय ..	६
१३	उपमानामानि ..	१२
१४	अर्षतिकर्माणः ..	४४
१५	मेधाविनामानि ..	२४
१६	स्तोत्रनामानि ..	१३
१७	यज्ञनामानि ..	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८
१९	याज्ञिककर्माणः ..	१७
२०	दानकर्माणः ..	१०
२१	अध्येषणाकर्माणः ..	४
२२	स्वपतिकर्माणः ..	२
२३	कूपनामानि ..	१४
२४	स्तेननामानि ..	१४
२५	निर्णीतान्तर्हितनामधे- यानि ..	६
२६	दूरनामानि ..	५

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
२७	पुराणनामानि ..	६
२८	नृत्यनामानि ..	६
२९	दिश उत्तराणि नामानि	२६
३०	आवाप्यथिथोर्नामधेयानि	२४
इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥		

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सक्तिभिन्नादिपदानि	८४
३	आशुशुचिदिपदानि	१३२
इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥		

पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अभिरिखादिपदानि	३
२	द्रविणोदा इत्यादि- पदानि ..	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि ..	३६
४	वायुरिखादिपदानि ..	३२
५	श्लेण इत्यादिपदानि ..	३६
६	अश्विनाविखादिपदानि	३१
इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥		

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिशेषनाभावकारणं वृत्तव्यम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्षण च । परिश्रितस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
 पूर्वं सप्तमकाण्डेयमुखबन्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनस्तन्निभयान्मया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्लीकमन्त्राण्यमर्षापतत्रिवारयहेतुपञ्चपद्यानि ।

इदानीं परिश्रितैयवज्जलादर्शपत्रिकाः ।
 अन्त्याख्यसमुत्पन्नवल्लीकगणभजिताः ॥
 अतस्तद्गतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
 तथेभूतं तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
 किन्तु सांप्रतमादर्शनाश्रयण्यो भवेत्गतः ।

तापो जामाददौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
 यतस्ते परिश्रितैयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
 देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
 मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यत्केनातिशयेन च ।
 तस्य प्रकाशात्लोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तृव्यंशवर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेरंकरूपकः ।
 काचस्थानां कुले देववंशस्योद्भवचेतुकः ॥
 सुरभिदावादनगरासन्ने स्वजनपालकः ।
 कर्णस्पर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाभोजयुगलध्यानकारकः ।
 मौद्गल्यगोत्रजातानामेष वीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दूर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः । २ ।
 तस्माद्द्विभ्येश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ । ४ ॥
 सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः । ५ ।
 खानोपाधिस्तन्मनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अद्भ्रशालिशालिवाङ्मान्यपीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तन्मनूजस्तस्मात् कुरुमन्दनः । ७ । ८ ।
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्दशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदाषाख्यसौख्यिष्ठिख्यातिमंथुतः ।
 मलयुगीनामके देशे वासस्तेन सदा हृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायेत्युदाहृतः ।
 तालायामकृतावासस्तुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथरायो धुले पुरकृतायनः ।
 सदा श्रीनाथचरणाभोजार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्नेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रस्यष्टिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काञ्चीनाथस्य विजयावल्लभस्तत्कृमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः । १३ ।
 विजयावल्लभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तन्मनयः परिकीर्तितः । १५ ।
 विद्याधरस्तस्य सूनू रायेतिख्यातिमागतः ॥
 चादौ नाजरायामवासी निताडावासकृत्ततः । १६ ।
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विघ्नेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु आद्वयानन्दः सदा थाद्वयेक्षिता ॥
 द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो लक्ष्मणो मतः ।
 देवीदासस्तुरीयोऽभूत् मजुम्दार उपाधितः ॥
 परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिराहृतः ।
 सुडागाकादिदेवानां काचुन्मपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णस्पर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्भृतः ॥
 दुर्गादासः पद्मस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुम्दारतनयाः षट् प्रजाभृतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवाञ्जितः ॥
 चण्डीवरस्तस्य मध्यमस्यष्टिकाचकः ।
 द्वितीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्भुकः ॥
 महावज्रजुतो यो हि पदे पैश्वे नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पद्ममः सुतः ॥
 कामारपोखयामान्तर्धामस्तेन विनिर्भितः ।
 कनिष्ठो हस्त्रिण्यौकान्तो बज्रभिर्ज्ञातिभिर्भृतः ॥
 सुडागाकाप्रदेशे तु पद्मपाने स्थापितः ।
 स च केशवरायस्य चचियस्य विघ्नेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ये नवावेन नियोजितः ॥
 अपश्यञ्जवहारांस्य तद्राज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्तेति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्णकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैश्वं पदं प्राप्तः कृतश्रमः ।
 महावज्रजुतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां हृद्रेश्वरोऽक्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि हृद्वाराधकसक्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 द्वितीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
 रामकेशवामा च पश्यमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां दतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठस्य वंशाभावसुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो मुखैर्वज्रभिरन्वितः ।
 व्यवहर्त्तापाधियुक्तो मोविन्दपुरमंस्थितः ॥
 स च द्विजुलीतमोलिप्रमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राशः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्रजुतस्ततः ।
 देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवात् बज्रमाहितः ॥
 बज्रसैर्वर्गभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमभ्यतः ।
 मंगलं तुमुखं कृत्वा रथमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणस्यवहर्त्तमहावयात् ।
 सनुत्पत्तस्तस्यः पुत्रा अपश्यञ्जुशलासलात् ॥

व्यसंतापविपुत्रो रामसुन्दर आदिभिः ।
 विश्वेश्वरदेवतामेव नमस्कृत्य च चाधिपः ॥
 पञ्चकौटोदिदं चोऽभयवदधुसन्तमः ।
 माणिक्यचन्द्रदेवस्य मध्यमः पुण्ड्रकान्तमः ॥
 अर्द्धविधरशीचन्द्रभाषे हिजरिहायने ।
 दिल्लीशरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभलक्षणे ॥
 फरमानामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
 मन्सवानां सहस्रं सादिपञ्चममेव च ॥ * ॥
 कनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकरः ।
 आसीत् किलकिलारूपामरावत्वा पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताश्रयः ।
 कुलश्रीलादिमन्सो गोष्ठीपतिमहाश्रयः ॥
 रसेपुसिन्धुशुभ्रांशुमाने इरेजिहायने ।
 कोम्पानिना मुन्सिपदे निचक्रोऽसौ शुभे दिने ॥
 सोऽभवत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
 ततः किलकिलारूपार्थं वाणिज्यकार्यसाधने ॥
 स्थितान् इरेजनिचयान् नवाषो वलमाश्रितः ।
 सेराजहौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल्ल् क्लाद्व महावलः ।
 आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
 योद्धुं यथौ नवावेन साङ्गं स्ववलसंभृतः ।
 गत्वा पलाशियामे स युद्धं क्लाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजीन्दुमित इरेजिवत्सरे ।
 कांसमालीखामनामा नवावोऽभूत्ततः पुरे ॥
 स एवेरेजपत्नीयान् प्रधानराजपूहवान् ।
 जिहत्य साधयामास निखिलान् स्वममोरथान् ॥
 मेजर आदम् ततः श्रीघ्नं साङ्गं तेनैव मुन्सिना ।
 गत्वा हृदयमालार्या रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
 विजित्यं वलवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
 निष्काण्डकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापहः ॥
 बाणहृत्सिन्धुशुभ्रांशुमितइरेजिवत्सरे ।
 भूत्वा गवर्षीरो साङ्गं क्लाद्व किलकिलारूपे ॥
 समेत्य मुन्सिना साङ्गं परान्मुख्यं च विशरं ।
 जाफराखीखानसंघं नवावं मतिमत्तरं ॥
 वृद्धदेवस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
 मेजकफरजुम्भामिनिमतिपुङ्गवमती वरं ॥
 तं नीयैवसुवादारं वकारं गुणसागरं ।
 पञ्चविंशतिसंघं सुवादां कृतवान् खिरं ॥
 तपोवैद्यार्थं प्रत्येकं ततः क्लाद्व गुणाकरः ।
 तेनैव मुन्सिना साङ्गं दिल्लीं गत्वा च खरं ॥
 आशासनादवाहिन नवाविन च जीमती ।

सुजाहौला नामकेन स सन्निभकरोत् सर्वो ॥
 अङ्गाधिपञ्चभ्रमाने हिजरिवत्सरे ततः ।
 श्रीवालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
 श्रीआहालमवादवाहो फरमानाख्यं लिपिं मुदा ।
 दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
 सहस्रपञ्चकञ्चैव मन्सवानां हि सादिनां ।
 सहस्रचित्तं वीर्ययुतानां श्रीघ्नगामिनां ॥
 उत्तमं श्रिविकायानं भङ्गरेण सुशोभितं ।
 नृकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तोगेतिनामितं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं मानवद्वियशस्करं ।
 कृपया दत्तवानस्मै वज्रमानपुरःसरं ॥
 सुजाहौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
 खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
 महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानवद्विजः ।
 दापयामास आहालम् वादवाहसमीपतः ॥
 ततः स सहितो साङ्गं क्लाद्वेन महात्मना ।
 काशीधाम संभाग्यं बभूवामौ महामनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताङ्गयेन च ।
 सिंहेन हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
 कृत्वा विश्वेश्वरस्थापे नाथमन्दिरमध्वतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तिः ॥
 ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
 प्रेतावरायेण सह सुवे वेहारकस्य च ॥
 कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लाद्व कोम्पानेर्हृत्तवान् पदं ।
 देवाणीसंज्ञकं तस्यै राज्ञे वज्रसमानदं ॥
 रसहृत्सिन्धुभ्रमाने इरेजिहायने पुनः ।
 आहालमवादवाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फरमानाख्यलिपिमानोय यत्नतः ।
 तस्यै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीतये तस्य धीमतः ॥
 चचाशीदं विशिखितं दिल्लीशेन सता स्वयं ।
 मन्सवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
 सादिनास्य महाराजोपाधिमस्यै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्षचटितं पदकस्य ददौ महान् ॥
 यत्र सुद्वितपारस्यभाषयास्तौति वर्षिणं ।
 इरेजकोम्पानिकर्षोक्तमन्सपेण साधितं ॥
 पञ्चमो वादवाहस्य समीपात् सननामके ।
 सनाश्रीत्यधिके चैव षट्सहस्रतः ॥

राजोपाधेस्तथा वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपालनवक्रुष्णाभिधानवाहादुराय च ॥
 दातुं दद्याभवात् सार्द्धं क्लादवस्य महामतेः ।
 तन्मया सहितं चित्रं कोम्पानेस्तन्महीभृते ॥
 दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवास्त्रश्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुष्कव्यजनं घटीयन्त्रं मणोरमं ॥
 हस्त्यश्वं भस्त्रैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 सार्द्धं क्लादव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपाइसंज्ञानां मृणां तद्द्वारपालने ।
 आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिप्रष्टे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तनिकरैर्बहुद्वीपैश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेश्च स्वं पुरं रम्यं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्ररसवाजीन्दुमाने इरेजिहायने ।
 स सार्द्धं क्लादवो मेस्त्रर् वाल्लेष्ट्य महात्मने ॥
 राज्यभारं समप्याय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानीकर्म पूर्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभून्महामतिः ॥
 अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणार्थं प्रयाचितः ।
 मूर्ख्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुसिन्धुमुनिचौणीमाने इरेजिहायने ।
 सुतानुव्यादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भृता हि बज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभूमौन्दुमाने वज्राख्यकाब्दके ।
 हेष्टिंश्च गवर्णरश्चाक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देष्टे तस्य महाराजं साजाश्रौलीतिनामके ।
 कार्यं नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनश्चैवं राज्ञो राज्यस्तथैव च ।
 समयविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्वानादाय बज्रकफूतः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुचौणीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यस्तेजस्रन्देतिशंसितः ॥
 चतुःसप्ततिसाहस्राधिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 सप्तलक्षा महाभागो महाराजसङ्क्रान्तः ।
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरश्चैव क्षानुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्षतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिशशिभूमाने वज्रसंवत्सरे च च ।
 श्रीमद्राधावल्लभस्य सेवार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वल्लभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनरपुरेतिस्थातार्यां परगणायां प्रयत्नतः ।
 चारयामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथायदीपतः श्रीमद्रोपीनाथं मनोहरं ।
 विग्रहं वल्लभपुरात् श्रीराधावल्लभं परं ॥
 एवञ्च खड्गदद्यामात् श्रीश्यामसुन्दराङ्गं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शार्ङ्गद्वयमायामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा बज्रयत्नतः ।
 विधिवो धितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषिताम् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवांस्तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वयाथ पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमद्रोपीनाथसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोत्सराधनं वरं ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वव्ययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राम्बराब्धिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्यामीय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिसुस्थानां बज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकयायीमकरोत्पुरिदानतः ॥
 आन्नायाम्बरपचेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमगमत्पादाभोजयुगं तरेः ॥ १२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य राधेस्व्यातियुतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 अजमोहनदेवो चः स धीमान् मध्यमः स्वतः ॥
 गोपीमोहनदेवस्य तृतीयो भुवि विभूतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभूद्देवो मोलोकमोहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्ररायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः ॥
 गोपीकृष्णाख्यदेवस्तु कनिष्ठो देवतार्क्षकः ।
 शुद्धाचारः कृती दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २२ ॥
 पुत्राबुभौ महाराजनवकृष्णस्य चाधिमः ।
 गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्थः स च दक्षिणः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् इष्टे विलसाभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेन्रेल् जान् कार्णकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरनेकफार्गनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्मव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथाच मत्स्यविपणेष्वर्थांश्च बह्वमूखकं ।
 कोन्यानये ददौ स्थानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 अङ्केन्दुपक्षभूमाने वङ्गसंज्ञकहायने ।
 पौत्रोद्वाहार्थमाह्वय स तु यत्नात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सुमम्भति ।
 कनिष्ठवर्द्धभातजयोः कुलयोश्चिरसंस्थितिं ॥
 कृतवानथ मात्रा स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मातृकृत्ये स सूवर्णदानसागरं ।
 कृत्वा ददौ द्विजाग्र्ये भक्षानाह्वय च सादरं ॥
 रामाग्निनागभूमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 राजबाहादुरोपाधिं सूवर्णाम्बरसप्तकं ।
 अमेकरत्नघटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा सन्मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ।
 शस्त्रिषट्संज्ञापत्नीनां शिविकाग्रमार्थकं ॥
 आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बह्वसम्मानपूर्वकं ।
 चिरमाध्यादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
 वक्रिवेदाक्षिशशभूमाने वङ्गाख्यहायने ।
 सौरक्षेत्रे शुक्लपक्षस्यैकादश्यां तिथौ दिने ॥
 अङ्कं नारायणक्षेत्रेऽन्याङ्कं कारणजीवने ।
 देहस्थाभाषात्तज्जैर्गीर्णमाने जगार्हने ॥
 भावयन्निष्ठदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं ।
 ज्ञानतः स महीपालः संग्राप्तोऽद्य नृतेऽऽनृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठो राजकृष्णाख्य और्यो गुणिमानकृतः ।
 राजायगख्यो मान्यश्च वदान्तो गानशास्त्रविद् ॥
 स च तयोर्विशसंस्त्रपर्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीनागामिकयाधीं कर्तव्यं गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदीपस्यैव कुलशालं प्रथमतः ।

कुलीनागमन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
 यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राज्ञा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभांशुमाने इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं नृतेऽऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुश्रीलकौ ।
 राजनारायणाख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 ब्रजमोहनदेवस्याप्युभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्रासुखार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिसात्विकः स च ॥
 श्रीलोकेश्वरकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
 वाङ्मालवेङ्के नायेवदेवानीकर्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपे शुकृष्णौ सन्तानवर्जितौ ।
 तृतीयकतुरीयौ च वाख्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणाम्बरषिभूमानसमार्यां शकभूपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
 वङ्गविद्यां तथा हिन्दो पारसीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संकृतसैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
 तथा चतुर्धुरीणस्य गोष्ठीकान्तस्य धीमतः ॥
 सर्वग्रमान्यस्य गोष्ठीपतेर्मासिकराजतः ।
 सिंहेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्रो स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिसम्मतः ।
 वङ्गलण्डफ्रान्सजर्म्यान्डेन्मार्कादिप्रदेशतः ॥
 रुषियामेरिकामञ्जदेशानाञ्चैव मध्यतः ।
 विद्यादिविषयाणान्तु सभानां सभ्यतामितः ॥
 एवं धर्मसभायाञ्च तथान्यासां सभापतिः ।
 बभूव बह्वसम्मानपूर्वकं स महामतिः ॥
 स घाणाग्नीभशशभून्मिह इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णरस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रेयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 सुन्यग्निनागभूमाने ऐरेजाब्दे तु पैठकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बह्वमूखकं ।
 तथा गवर्णरस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यत्नोके मानदायकं ।
 अङ्कवेदाक्षिभूमाने वङ्गाब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गवातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः ।
 सुरभिदावादनगरे श्रीनवावसभागतः ॥

संभारितः स च समादरतस्तस्यभीषतः ।
 राजा ई हेमवसं सप्तकं सप्तहृतः ॥
 होमाख्यपक्षिपुच्छेन युक्तं युग्मं किरीटकं ।
 कुण्डलं मीनिकं हारं फलकं करवालकं ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भूरिसम्भवदुर्कं ।
 प्राप्तवांस्तु दुष्यायं वज्रसम्मानपूर्वकं ॥
 अथेन्द्रसपत्न्याकमाने वज्राख्यहाथने ।
 पौलोदाहोपलक्षणे सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 संमालय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुमुख्यानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं वज्रभाटजातानामेकयाचीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि सुद्वितं ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्माणहेतुतः ।
 स्कूलकं सोसाइटीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वांलाशिखादिपुस्तकं ।
 कृतवान् हेकमते आग्रजार् वृत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारखभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाच घोटघटनदेशे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च राइयल् एंसीटाटिक् समाजे प्रेरयन्ततः ।
 तच्च सुद्राद्धितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
 अनुवादकसामिध्ये तस्यैव दर्शनार्थतः ।
 कृपयां प्रेषयामासुस्तत्संदःखाः प्रयत्नतः ॥
 तथाज्ज वय्ययाथासकालं सन्पादनीयकं ।
 ब्रह्मकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदपिता ।
 यन्प्राप्यालोक्य सन्तुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
 विज्ञेयतो दिनेमारंराज्येगोहेमहारकं ॥
 स्त्रीयांश्चिह्नसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
 प्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्थं मानदायकं ॥
 पुनस्तदभिधानञ्च परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माणं सुद्वितं तेन प्रदानार्थं वज्रव्यात् ॥ २४ ॥
 अथैव कथंयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 मञ्जुपेण च तद्राज्ञो लोकत्रिस्तयकारणं ॥
 नागवेदाष्टभूमाने इरेजांश्चि हि वैरिणां ।
 टाकीयामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्मिमां ॥
 दुष्टेनामीष्टसिद्धार्थं दण्डपरिहृत्संज्ञके ।
 विवादं परे मान्यजनानां मानमात्रके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगज्ञश्च निर्दोषवृत्तः ।

ऊर्ध्वीयामख्य मेजिष्ट नामकिनाविचारतः ॥
 योसिंसुपरिष्टेनलेष्टसंज्ञकश्च समीपतः ।
 कुंधां तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन सेन्नेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्ब्रह्मिणा चेष्टां कृतवान् तद्दुर्मायतः ॥
 किन्तु सेन्नजजाख्यस्य प्राक्विकीकस्य धीमत्तः ।
 अतिसूक्ष्मविचारिण राजा निर्दोषतः गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूरान्तरं विज्ञेयतः ।
 तेषां सुधमभङ्गेन लज्जाधिप्यमजायत ॥
 तेन सर् हरवटं नेडाक् डेपिडटी गवर्णरः ।
 खेहेनास्मिन् इदयः सद्यस्यातिसवरः ॥
 आह्वानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चांगीय स्वभवेन तच्च सम्मानपूर्वकं ॥
 साख्यधित्वा जयान्तस्मै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेन्नेल् लार्डेल्होसरात्तवान् ॥
 स्वदेश्यानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं हस्ते गृहीत्वातिप्रथमतः ॥
 लार्डेन च तथा खेडी केनिङ्गेन संघोक्तुकः ।
 साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवदुर्कः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगिजन्देवस्यायकरीत् क्षालनं स च ॥
 स तु सुम्पी पुनरपि दण्डपादव्यादान्तः ।
 फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजकुण्डलस्य नृपतेर्जाता वधुमिताः सुताः ।
 शिवकुण्डलो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्त शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गणवांश्चापि कालीकुण्डलु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनामकं ।
 तथा रसलसेत्याख्यमिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वक्त्रियभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाहादुरोपाधिं प्राप्तो गवरन्नेष्टतः ॥
 देवीकुण्डलोऽतिशरलो देवभक्तस्तृतीयकः ।
 अपूर्वगुणसंयुक्तोऽपूर्वकुण्डलस्तृतीयकः ॥
 देवान् कुर्त् नमिधैयं यन्वं स चोर्दुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायावयवेष्टया ॥
 ततो माधवकुण्डलु सुधीः सुवर्चस्तः ।
 पञ्चमी देवतीभक्तः सोऽप्ये वप्रास संस्तितः ॥
 क्लेशान् च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
 यन्वं पारखभाषातोऽनुवादं यत्पूर्वकं ॥
 वटः सभासककुण्डलु देवे वैद्ये सदा रतः ।
 कार्ये वज्रगुरोपेतकृत्वा पण्डितमिच्छतः ॥

एवं गङ्गायावरयोः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानस्य श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य चङ्गे तथैव च ॥
 त्रिवस्य स्थापनं माया कारयामास सोत्सुकः ।
 बद्धविन्तव्यथेनैव कुलकौर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेति संज्ञो यः सुतः स तु सप्तसः ।
 रूपवान् गुणवांस्त्रैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च जेपिडटीमेजिङ्गेट् बभूव सदाग्रथः ।
 यो हि यादवकृष्णस्य कनिष्ठोऽतिदयामथः ॥
 तेन देवान् मोक्षप्रकाशं पुष्पकस्योर्दुभाषया ।
 निर्भाय सुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेष्वा ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुनश्चीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेणुपसभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवंसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
 स्वपर्यायकुलीनामामेकयाथी कृता च तैः ॥ १४ ॥
 श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 चयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमद्रेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
 देवम्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांस्य गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदक्षश्च सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स शान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिंसंमन्वितः ।
 मन्त्रणादाननिपुणो धीमान् धीमद्भिरावृतः ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र यामस्याधिकारं कुमारौपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसमं भूषणस्य मनोरमं ।
 चयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥ १५ ॥
 जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमन्त्रिवक्त्रकृष्णस्य भूषतः ।
 तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकौर्त्तितः ॥
 चमारस्यवयाः श्रीसकासीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 वभूव यो जेपिडटीमेजिङ्गेटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवौकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तयोर्ज्येष्ठः स च सुतः ।

श्रीयुनापूर्वकृष्णस्य चमारस्यनयासतः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमद्वरेन्द्रकृष्णो यः समुतासस्य देवतः ॥
 चयः पुत्रास्त्रेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्भजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ १५ ॥
 राजनारायणस्यैव देवोपाधिद्युतस्य च ।
 पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य चयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेष्यस्य तोष्णाखानार्थां प्रथमं स हि ।
 अर्धज्ञोऽभूत्तत्र कर्मनिर्व्याहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो सार्द्धहारद्विजः रूपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
 ततो सुरशिदावादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वङ्गभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लक्ष्मवानयं ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वंयं ॥ १५ ॥
 गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रास्त्रयार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामराजः स तु ॥
 श्रीमद्भोक्तृकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
 श्रीमन्भूपेन्द्रकृष्णस्य ज्येष्ठोऽतिमन्दिर्वर्द्धनः ॥ १५ ॥
 श्रीमन्महेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदावतः ॥
 तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्भिरिन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रीयुक्तदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
 संजातस्य श्रीभजेन्द्रनारायणेति संज्ञितः ॥ १६ ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भूरेन्द्रकृष्णस्य तनयस्यातिशोभनः ।
 श्रीमद्भूरेन्द्रकृष्णोऽयजातः सरसिज्ञाननः ॥ १६ ॥
 जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिश्रीसवान् ।
 श्रीमन्तारणकृष्णेति नाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः ब्रह्मधरोपमः ॥ १६ ॥
 इत्येकादिकं षड्विंशत्पुत्राणां प्रतिनिर्भासा ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकादुसा ॥

वर्णमाला ।

नागरी।	English.	वाक्याना।	उच्चारण।
अ	a	अ	अ
आ (ऀ)	ā	आ (ऀ)	आ (ऀ)
इ (ऀ)	i	इ (ऀ)	इ (ऀ)
ई (ऀ)	ī	ई (ऀ)	ई (ऀ)
उ (ऀ)	u	उ (ऀ)	उ (ऀ)
ऊ (ऀ)	ū	ऊ (ऀ)	ऊ (ऀ)
ऋ (ऀ)	ri	ऋ (ऀ)	ऋ (ऀ)
ॠ (ऀ)	rī	ॠ (ऀ)	ॠ (ऀ)
ऌ (ऀ)	lri	ऌ (ऀ)	ऌ (ऀ)
ॡ (ऀ)	lri	ॡ (ऀ)	ॡ (ऀ)
ए (ऀ)	e	ए (ऀ)	ए (ऀ)
ऐ (ऀ)	ai	ऐ (ऀ)	ऐ (ऀ)
ओ (ऀ)	o	ओ (ऀ)	ओ (ऀ)
औ (ऀ)	au	औ (ऀ)	औ (ऀ)
•	n or m	•	•
:	h	:	:
क	k	क	क
ख	kh	ख	ख
ग	g	ग	ग
घ	gh	घ	घ
ङ	ṅ	ङ	ङ
च	c	च	च
छ	ch	छ	छ
ज	j	ज	ज
झ	jh	झ	झ

नागरी।	English.	वाक्याना।	उच्चारण।
प्र	n	प्र	प्र
प	t	प	प
ठ	th	ठ	ठ
ड	d	ड	ड
ढ	dh	ढ	ढ
ण	n	ण	ण
त	t	त	त
थ	th	थ	थ
द	d	द	द
ध	dh	ध	ध
न	n	न	न
प	p	प	प
फ	ph	फ	फ
ब	b	ब	ब
भ	bh	भ	भ
म	m	म	म
य	y	य	य
र	r	र	र
ल	l	ल	ल
व	v	व	व
श	s	श	श
ष	sh	ष	ष
स	s	स	स
ह	h	ह	ह
क्ष	ksh	क्ष	क्ष

शब्दकल्पद्रुमः

अ,

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ऋषो दीर्घः झुतश्च भवति। इति व्याकरणं ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 “दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुञ्चिता वामतो गता। ततोर्द्धसङ्गता रेखा दक्षोर्द्धा तासु शङ्करः ॥ विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा। अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते ॥”
 इति वर्णोच्चारणतन्त्रं ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
 “भृष्टं तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने। शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा। पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं। निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान् ॥ विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रं ॥ अस्य पर्यायः।
 “अः श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः” ॥ इति वीजवर्णाभिधानं ॥ अन्यच्च।
 “अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटसैकमात्रिकः। पूर्णोदरी सृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियम्बदः ॥ महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतं। कीर्त्तिर्निष्ठसिद्धिर्वागीशो नरकारिर्हृरो मखत् ॥ ब्रह्मा वामाद्यजो ऋक्षः करसुः प्रणवाद्यकः” ॥ प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।
 “ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वासिनी वियत् ॥ विम्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिधिरंश्रिणी। अर्कमखलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी” ॥ इति वर्णाभिधानतन्त्रं ॥
 अ, अभावः। अल्पः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नजोऽयमकारः वज्रिधानं नञर्थान् बोधयति। यथा,—
 “तत्त्वावृष्टमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च गणर्थाः वट् प्रकीर्त्तिताः” ॥ इति साहस्ये यथा—अप्राशस्त्यः ब्राह्मणसदृश-इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—पटः अघटः, पटः घटभिन्न-इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अलोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं चर्म्मधनं, चर्म्मधनम् अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—अधर्म्मः पराधकारः, पराधकारः धर्म्मविरोधी इत्यर्थः।
 अ, अं, (अतति सर्वं व्याप्नोति इति अततेऽं) विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुवद्विष्ट उकारस्तु महेश्वरः। मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥ इति दुर्गादासचतुर्वचनं। (स्त्री। ब्रह्म। यथा,—
 अ इ उ ए ओ औम् कलाश्च मूर्त्तं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अमिपुराणम्)।
 अंशः, [अं], अं, (न अंशः, नञसमासः। अत्र अंशब्दे न नञ्जातः, तथात्वे अंशः इत्येव स्यात्। अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अञ्मात्रनिपातनात् नात्र सन्धिरिति श्येयम्)। अंशः। अंशः-ग्रन्थः। अधारी। यथा,—
 “दिवसस्याष्टमे भागे श्राकं पचति यो नरः। अंशः आप्रवासी च स वारिचर मोदते” ॥ इति महाभारतं।
 अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-द्रुमः। ताण्योपधः। विभाजन इति भाज् त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वणिक् ॥ इति दुर्गादासचतुर्धातुदीपिका ॥ अंशः, अं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्मणि घञ्) विभाजनं। तत्पर्यायः। भागः २। वटकः ३। इत्यमरः ॥ विभागः ४ भक्तिः ५। इति जटाधरः ॥ अंशब्देो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशांस त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशमात्। स्तन्यः। इति विद्याविनोदादयः ॥ (वस्केकदेशः। रिक्त्वविभागः। चतुर्थभागः। भाव्याङ्गः। रवि-मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—
 “धाता मित्रोऽर्थ्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमकृपा ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च। जघन्यजन्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः” ॥ इति महाभारतम्। उक्तस्य षडधिकत्रिंशत्तम-भागः। यदुर्वशीयः ऋषिविशेषः, यथा,—ततः कुरुवत्सः ततश्च अरुरथः ततः पुरहीनो जज्ञे ततश्च अंश इति)।
 अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अंशकः, अं, (अवश्यमंशं हरति इति अंशं हारीति कन्)। आति। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अल्पांशः। अल्पार्थे कन्)।
 अंशभाक्, [अं], अं, (अंशं भजते इति अंश + भञ् + शिः)। अंशरी। (दायादः) यथा। बौ-धायनः।
 “अवन्तीव्यनिरड्राड त्रयो वर्णा द्विजातयः।

अंशु

प्रातरत्याय कर्त्तव्यं देवर्षिपिठतर्पणं” ॥ निरड्रासु न कुर्वीरंशुभाक् तत्र सेतुहत् ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
 अंशकः, अं, (अंशः प्रशस्तस्तन्यः अस्ति अस्य इति अंश + कच्)। अंशकः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (प्रशस्तस्तन्यविशिष्टः)।
 अंशो, [अं], अं, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि)। अंशयोग्यः। वटकविशिष्टः। भागी। यथा या-ज्ञवल्क्यः।
 “विभागश्चेत् पिता कुर्व्यात् सैव्या विभजेत् सुतान्। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः” ॥ इति। सति तु पितरि पार्ष्णानधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्तपोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं ॥
 अंशुः, अं, (अंशयति इति अंश विभाजने। ऋग-यादित्वात् कुः)। किरणः ॥ प्रभा ॥ इति मेदि-नी ॥ वेशः ॥ इति धरणी ॥ सूत्रादिसूत्रांशः। इति हेमचन्द्रः ॥ शेषः ॥ सूर्यः ॥ इति विश्वः ॥ (ऋषिविशेषः। जतावयवः। सोमजतावयवः। भागः)।
 अंशुकं, स्त्री, (अंशुन् कायति। कै शब्दे। आतइति कः। यदा अंशुभिः काशते। काश दीप्तौ। अन्येऽपि ति डः)। वस्त्रमात्रं ॥ सूत्रावस्त्रं ॥ उत्त-रीयवस्त्रं ॥ इति मेदिनी ॥ शुक्लवस्त्रं ॥ इत्यमर-टीकायां रमानाथः ॥ (अधोवस्त्रं)। पञ्चं। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 अंशुधरः, अं, (अंशुनां धरः। धरति इति धरः। पचाद्यच्)। सूर्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूत्रावयववन्ति फला-नि अस्याः। अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा। अजादित्वात् टाप्)। कदलीवृक्षः ॥ इत्यमरः ॥
 अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। मतुप् ङीप् च। अंशुमत्याः फलं मूलञ्च अंशुमती। अनुदात्ता-देशेति अञ्। फलपाकमूलेषु इति सुपि युक्तवद्-भावः)। सालपर्णवृक्षः ॥ इत्यमरः ॥ (परदेवता)।
 अंशुमान् [अं], अं, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति। तदस्यास्तीति मतुप्)। सूर्यः ॥ इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ असमङ्गपुत्रः सूर्यवर्षीयराजविशेषः ॥ यथा।
 “सगरस्यासमङ्गस्तु असमङ्गादशंशुमान्। दिक्षीषोऽंशुमतः पुत्रो दिल्लीपस्य भगीरथः” ॥

ति रामायणे बालकाखे ७० सर्गः । सूर्यवंशो-
समञ्जोरजपौषः । यथा,—

‘ततश्चकारासमञ्जा गङ्गानयनकारणं ।
लक्षवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ॥
दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ययौ लोकान्तरं तपः ॥
अंशुर्मास्तस्य पुत्रोऽभूद्गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ॥
भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः” ॥
धादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे ८ अध्यायः ॥
वन्द्यापिप्रकाशः परमात्मा । अंशुमुक्ते चि ॥
[मकताया अवयवविशिष्टः ।]

माली, [न्] षुं, (अंशुनां माला अस्ति अस्य
ति । ग्रीष्मादित्वात् इनिः ।) सूर्यः । इति
काण्डशेषः । (आदित्य इवांशुमाली चकार,
ति विष्णुपुराणम् ।)

॥, षुं, (अंशुः विद्याज्योतिः अस्ति अस्य ।
त । अंशु + लप् ।) चाञ्चक्यसुविः । इति
काण्डशेषः ॥

कः, षुं, (अंशुर्देव इत्यस्य सः ।) सूर्यः ।
त अटाधरः ॥

त्क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-
शुभ्रम् । दन्वोपधः । विभाजन इति भांज
क तु सृष्टकृत्वा इत्यस्य रूपं । अंसयति
सापयति धनं बखिक् । इति दुर्गादासः ॥

षुं, स्त्री, (अंस्यते समाह्वयते । अंस समा-
ते । षच् । यद्वा अमति अम्यते वा भारा-
ना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्तन्धः । इत्य-
रः । विभागे षुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥
प्रम्यत् सर्वम् अंशप्रम्ये ब्रह्मणम् ।)

[ठः षुं, (अंसे स्तन्धे कूटश्च इति ।) ककुद् ।
‘उरे भूँट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

॥, चि, (अंशोऽप्यास्तीति । वत्यांसाभ्यां काम-
शे इति ङच् ।) वज्रवान् । इत्यमरः ॥

[स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
दिना । अम गत्यादिषु । अमेः ऊक् च
ति अमन् ङ्गाममस्य । अमति गच्छति
घोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अघेरसुनि
इति मा भूदिति अमेः ऊक् चेति सूत्रं ।
या च—

“स्यान्मध्योऽप्यनुयत्नमंहसोरंहसक्तया” ।

ति द्विरूपकोषः । एवञ्च ‘दत्तार्थाः सिद्धसत्त्वै-
रिदधन्तु च्छयः शोभनमणोविधातम्’ इति सूर्य-
तके पाठः अशुभासरसिक्तानां ग्रामादिक इति
दन्ति ।) पापं । इत्यमरः ॥ (दुःखं । विघ्नः ।
धर्मत्यागः ।)

तेः, स्त्री, (अंसि दुहितमनया । अंसोरंहस
ति अस्ति ।) दानं । इत्यमरः ॥ दैगः ॥ आगः ।
ति मेदिनी ॥

गी, स्त्री, (अंसोरंह च इति अस्ति, ब्रह्मादित्वात्
षच् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अंहितिः, स्त्री, (अहन् + अस्ति । अंहादेशः इडागमश्च)।
दानं । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥

अंक्रिः, षुं, (अंक्रि + क्रिच् । वंशादयश्च इति उवा-
दिस्त्रम् ।) पादः ॥ इत्यमरः ॥

अंक्रियः, षुं, (अंक्रिभिः पिबति इति । पा पाने ।
सुपोति योगविभागात् कः । इक्ष्वाः । इति
हलायुधः ॥

अंक्रिस्तन्धः, षुं, (अंक्रिः पादः । तस्य स्तन्ध इव ।)
गुष्पः । (कुर्चेशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥

अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अक, इ क लघ्वणि । इति कविकल्पद्रुमः । लघ्व
चिञ्चयुक्तकरयं । इ क अकयति वस्त्रं रजकः ।
नेपथपाठेऽपि जेनित्यत्वात्सुज्जकोपोऽनावित्य-
स्याप्राप्तौ यगादौ अक्यते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठश्चारादेशैरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अक्यतीत्यपि
स्यात् । तथाच वेपदेवः ।

“सिद्धे नित्यजिजन्तत्वात्प्रत्ययानुसन्धे कितामिदित् ।
निजनिव्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्बिधिः क्वचिदिति” ॥

अस्यार्थः । कितां कातुबन्धानां नित्यजिजन्तत्वा-
त्प्रत्ययानुत्पत्त्यात्प्रत्ययानुसन्धे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरयं शिबो जेरनित्यत्वबोधार्थं ।
किन्तु अनुम्बिधिर्नकाराभावः क्वचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥

अक, इ उ गत्वा । लघ्वणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ अक्यते । उ अक्यते पुण्यतीर्थेषु लघ्वयुग्मान्यश-
ङ्कितः । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अकं, स्त्री, (न कं सुखं । तद्विषयं वा । नञ्समासः ।
नञः न लोपः ।) ‘पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥

अकचः, षुं, (नास्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-
राहः । इति हारावली । ‘वाच्यजिह्वन्तु केशशून्ये ॥

अकथाः, चि, न कथाः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवल्लयः ॥

अकनिकः, षुं, (न कनिकः नञ्समासः । बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ।) (बुद्धिनि श्रुतसहस्राणि यावद-
कनिकानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति कलि-
तस्त्रितः ।) कनिकभिन्ने वाच्यजिह्वः ॥

अकनिकगः, षुं, (अकनिक + गम् + ठः ।) बुद्धः ।
इति चकायडशेषः ॥

अकम्पितः, षुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)
बौद्धगन्धाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-
रहिते वाच्यजिह्वः ॥ (असंदिग्धान् सरान् ब्रूया-
दविकल्पानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रतिशा-
ख्यद्रुमः ।)

अकराशः, स्त्री, (न + कृच् अनि ।) आक्रोश-
विशेषः । श्रापः । यथा वस्याकराशिरैवात् ।
इत्यमरः ॥

अकरा, स्त्री, (न + कृच् + अन् । स्त्रियां ङीप् ।)
आमकनी । इति शब्दरत्नावली । वाच्यजिह्वन्तु
कररहिते ॥

अकाशकः, चि, (नास्ति काशक इत्यस्य इति ।) कषुष्वा-

शून्यः । निर्दयः । अकपः । यथा,—
“रघोर्वैश्वे कुत्सामकवय समुत्थारयति कः” ।
इति महानाटकं ॥

अकर्कशः, चि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-
श्यरहितः । कोमकः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कशा
अपरवा । इति कणितवित्तरः ।)

अकर्कशः, चि, (नास्ति कर्कश इत्यस्य सः ।) कर्करहितः ।
यथा,—

“अपाण्डिपादो जवगो गच्छीता
पश्यत्वचक्षुः स भूद्योत्यकार्यः” ।

इति श्रीधरस्वामिस्तम्भुतिः ।) अधिरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अकर्तानः, षुं, (न + कृत् + क्यट् ।) वामनः । खल्वः ।
इति अटाधरः ॥

अकर्तव्यं, चि, (न + कृच् + तल् । न कर्तव्यं । नञ्-
समासः ।) अकरणीयं । अकरणाद्यं । अकार्यं ।
यथा,—

“अविरोधी भवाद्यौ च सर्वमङ्गलमङ्गलं ।
विरोधी नाशवीजश्च सर्वोपश्रवकारणं ॥
अकर्तव्यो विरोधश्च दाहकैः क्षान्तियैः सह” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिलखे २८ अध्यायः ॥

अकर्ता, [कट] चि, (न कर्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—

“घातुर्लब्धं मया खट्वं गुणकर्मविभाजशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विश्वकर्तारमथयं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥
(कर्मनिर्णिप्तः साङ्गोक्तः पदवः । कुकर्माकारी ।)

अकर्त्तव्यं, [क्] स्त्री, (न कर्त्तव्यं । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकार्यं । यथा,—

“किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यथ मोक्षिताः ।
तपो कर्म प्रवक्ष्यामि यञ्छात्वा मोक्षस्योऽसुभात् ॥
कर्मस्यो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यश्च विकर्मकः ।
अकर्मस्यश्च बोद्धव्यं गहना कर्मस्यो गतिः ॥
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः क्वान् अकर्मकृत्” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।
१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म । कर्माभावः ।
दुष्कर्मे ।)

अकर्मण्यं, चि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन्
+ यत् । कर्मायोग्यं । कार्याण्यं । निष्क-
र्मण्यं । अकेशुया इति भाषा । यथा,—

“ब्रह्मिदृश्यात्मिकायाश्च तिथेर्निष्कर्मण्ये परे
अकर्मण्यं तिथिमकं विद्यादेकादशीं विना” ॥
इति वैतथ्यादिसप्तमं ॥

अकर्म्म, [क्] चि, (नास्ति कर्म इत्यस्य ।) बज्र-
ब्रीहिः । कार्म्योत्तमः । निष्कर्म्म । कार्म्योत्तम-
युक्तः ॥ (क्रियामन्थः । कुकर्म्म । क्षोष्णाचारी)

अकर्म्मवित्तः, चि, (कर्म्मया अकृतः न भव-
तीति । न + कर्म्मन् + कृत्तितः ।) कुकर्म्मवित्तः ।
अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥

अकर्मकः, चि, (नास्ति कर्मक इत्यस्य सः ।
न + कर्मक ।) दम्भरहिता । दम्भरहितः । इति-

अकर्म्म, [क्] चि, (नास्ति कर्म इत्यस्य ।) बज्र-
ब्रीहिः । कार्म्योत्तमः । निष्कर्म्म । कार्म्योत्तम-
युक्तः ॥ (क्रियामन्थः । कुकर्म्म । क्षोष्णाचारी)

अकर्म्मवित्तः, चि, (कर्म्मया अकृतः न भव-
तीति । न + कर्म्मन् + कृत्तितः ।) कुकर्म्मवित्तः ।
अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥

अकर्मकः, चि, (नास्ति कर्मक इत्यस्य सः ।
न + कर्मक ।) दम्भरहिता । दम्भरहितः । इति-

अकर्म्म, [क्] चि, (नास्ति कर्म इत्यस्य ।) बज्र-
ब्रीहिः । कार्म्योत्तमः । निष्कर्म्म । कार्म्योत्तम-
युक्तः ॥ (क्रियामन्थः । कुकर्म्म । क्षोष्णाचारी)

अकार

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः। (प्राच्यरहितः। सरणः।) अकारकाल इत्यपि पाठः।
 अकल्पा, स्त्री, (नास्ति कल्पाः अन्वकारमात्रिन्यं यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचम्पिका।
 वाचस्पतिकृत् कल्परहिते। (प्राच्यश्रुत्यः। दर्भ-श्रुत्यः। सरणः। निर्भयः।)
 अकल्पितः, चि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) कल्पगारहितः। अकाल्यनिकः। अकल्पिमः। अरचितः। (कल्पः। प्रकृतः। अचितः।)
 अकल्प्यः, चि, (न कल्प्यः कल्पः। नञ्समासः।) रोगी। यथा,—
 “अकल्प्यनालस्यविरविषमस्यक्रियाजुलात् ... नाकाययेत्पुः”।
 इति मिताक्षराष्टतवचनम्। असमर्थः। यथा,—
 “अकल्प्यः स्वाकृष्टेष्टायां प्रकृत इव पञ्चरे”।
 इति भागवते। कल्पो निरामयः तत्र नञ्समासः।
 अकल्पाङ्ग, स्त्री, (न कल्पाङ्गं। नञ्समासः।) अमङ्गलं। अशुभं। (चि। कल्पाङ्गरहितः।)
 अकल्पात्, व्य, अतर्कितं। हठात् १। तत्पर्यायः। सहासा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६ इति हेमचन्द्रः। नञ्समस्तकिमुशब्दस्य पञ्चमन्तप्रयोगोऽयं। इति कैचित्।
 अकारणं, चि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+कारणं।) कारणशून्यं। निर्हेतुं। अनिमित्तं। यथा,—
 “कुतः पुनः शब्दमभ्रमोन्धरे, न चार्थिनं कम्म यदप्यकारणम्”।
 इति श्रीभागवतं। (कारणं विना। कारणभावः। यथा,—“कारणसामान्ये प्रथमकर्माणां कर्माकारणसुक्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)
 अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना। कारणगुणं उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुणं + उत्पन्न + गुणः।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते विभुनिरुविशेषगुणाः। यथा,—बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्म्मः ७ अधर्म्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।
 (“अतीन्द्रिया विभूनास्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः। अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः”। इति भाष्यपरिच्छेदे। अकारण्येति कारणगुणपूर्वका रूपादेरे वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादवस्तु न तादृशाः। आत्मादेः कारणभाववात्।) इति सिद्धान्तमुक्त्वावची।
 अकार्यार्थं, स्त्री, (न कार्यार्थम्। नञ्समासः।) कृपणताराहितं। यथा,—
 “लोकादपि च दत्तव्यमदीनेनैव चात्मवा। अहन्वहनि यत्किञ्चिदकार्यार्थं हि तत् स्मृतम्”। इत्येकारश्रीतवचनम्।
 अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्यभावः। अकार्यं। अकार्यम्। (दुष्कर्म्मं। कुकार्यम्।) यथा,—
 “किमकार्यं अकार्यार्थं दुष्कर्म्मं किं कृतात्मना”। इति श्रीभागवतं।

अक्षि

अक्षकालः, पुं, (न क्षक, अप्रक्षकः, कालो वा। नञ्समासः।) अक्षमयः। अप्रक्षककालः। यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः। यथा,—गुरोरक्षात् प्राक् दृष्टत्वे पञ्चदशाहः। तस्यान्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे पञ्चदशाहः। गुर्भोदित्येवो निश्चितिकालः द्वात्रिंशद्दिनादिः।
 तिहे गुरोः स्थितिकालः सम्बन्धरख्युः। अस्य विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं प्राप्यते तदैवं भाष्यं। बह्विगुरौ अष्टाविंशतिदिनं। पूर्णराश्यावनगातातिचारिगुरौ एकवर्षः। अयमेव शुभसम्बन्धः। पूर्णराश्यागन्तिका-रिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। नीचस्थगुरोः स्थितिकालः संवत्सरख्युः। राजयुक्तगुरोः स्थितिसमयः एकाब्दः ख्युः। भ्रगोर्महासात् प्राक् दृष्टत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महास्ते द्विसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे दशाहः। एतन्नयं श्रीब्राह्मसुधते। भ्रगोः पादास्तात् प्राक् दृष्टत्वे दशाहः। तस्य पादास्ते द्वादशाहः। तस्योदयात् परं बालत्वे दिनत्रयं। एतन्नयं वज्रास्तमुदितं। मलमासे मासमेकं। भातु-कक्षितमासे क्षयमासे च तदेव। भूकम्पाद्य-दूते समाहः। पौषादिचतुर्मासे एकदिन-चरणाङ्कितवर्षे तद्दिनं। दिनद्वयचरणाङ्कित-वर्षे दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाङ्कितवर्षे सप्ताहः। दक्षिणायने षणमासाः। श्रीहरि-श्रयने चतुर्मासः। चन्द्रसूर्यग्रहणे कर्म्मविशेषे एकत्रिसप्तदिनानि। इति ज्योतिषतन्त्रं।
 अक्षालजः, चि, (अक्षले जायते इति। अक्षाल + जन् + ड।) अक्षालजातः। असमयोत्पन्नः। अपूर्यकालोद्भवः। यथा,—
 “अक्षालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं”। इति राजवल्लभः।
 अक्षालजलदोदयः, पुं, कुम्भटी। इति शब्दमाला। अक्षाले मेघानामुदयः। यथा रघुवंशे—
 “यवनीमुखपद्माणां सेहे मधुमदं न रुः। बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः”।
 अक्षालमेघोदयः, पुं, (अक्षाले यः मेघानाम् उदयः।) कुम्भटी। इति शब्दमाला। अक्षाले मेघानामुदयः।
 अक्षिचनः, चि, (नास्ति क्षिचन यस्य। मयू-रक्षसकादित्वात् बज्जनीहिसमासः।) दरिद्रः। नास्ति क्षिचिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः। (यथा,—“अक्षिचनः सन् प्रभवः स सम्पदाम्” इति कुमारसम्भवे।)
 अक्षिचनता, स्त्री, (अक्षिचनस्य भावः। अक्षि-चन + तन्।) अक्षिचनस्य भावः। सा तु परि-ग्रहणागुरुयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः।
 अक्षिचिबः, चि, (नास्ति क्षिचिबं यस्य। बज्ज-नीहः।) क्षिचिबमन्त्रः वापरहितः। यथा,—
 “न मां दोषेण सृष्टीव गन्तुमर्हस्यक्षिचिब”। इति रामायणं।

अक्षि

अक्षीर्त्तिः, स्त्री, (न क्षीर्त्तिः। नञ्समासः।) अक्षयः। यथा,—
 “अक्षीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽथर्था। सम्भावितस्य चाक्षीर्त्तिर्भ्रष्टादतिरिच्यते”। इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः।
 अक्षीर्त्तिकरं, चि, (अक्षीर्त्तिं करोति जनयति इति। यदा क्षीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अक्षयकारं। यथा,—
 “कुतश्चा कश्चनमिदं विषमे समपक्षितं। अनार्यंशुष्टमस्यर्ग्यमक्षीर्त्तिकरमर्जुन”। इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः।
 अक्षुतोमयः, चि, (नास्ति कुतोऽपि मयं यस्य सः। मयूरखंसकादिगणान्तर्गतः। न + कुतः + मयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः। यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसामृत-तिस्युः।
 अक्षुप्यं, स्त्री, (न क्षुप्यं, क्षुप्यादन्वदित्यर्थः। नञ्समासः।) ख्यं। ख्यं इति हलायधः। यथा—
 “कुलक्षुप्यं वसु वासवोपमः”। इति भारविः।
 अक्षुपारः, पुं, (न क्षुपारः। नञ्समासः।) कुं-पृथिवीं पिपत्ति इति क्षुपारः। पृ पालन-पूरणयोः। कर्म्मणि अण्। अन्वेषामपीति दीर्घः। समुद्रः। इत्यमरः। कुम्भराजः। पाषाण्यदिः। इति मेदिनी। कर्मठः। इति त्रिकाण्डशेषः।
 अक्षुर्षः, पुं, (नास्ति क्षुर्षः कैतवं यस्य। बज्ज-नीहः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-वश्रुत्ये चि। (दम्भश्रुत्ये)।
 अक्षतं, चि, (न + क्ष + त्) न क्षतं। अनिष्या-दितं। यथा,—
 “कालातीतन्तु यत् कुर्व्यादक्षतन्तुद्विनिर्द्दिशेत्” इति स्मृतिः। (नित्यः। प्रमाणाविषयः। (स्त्री) मोक्षः। कारणं। (स्त्री) पक्षतिविशेषः। यथा—“अपि निम्नदेशगमनादिलक्षणा प्रक्ष-तिः सा न केनचित्कृता”।)
 अक्षतज्ञः, चि, (न + क्षत + ज्ञा + क्) न क्षतज्ञः इति नञ्समासः।) क्षतज्ञः। क्षिताक्षर्त्तः। उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—
 “भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्मभजतः कुतः। आत्मारामाः पूर्वाकारमा अक्षतज्ञा गुरुरुहः”। इति श्रीभागवतं।
 अक्षतित्वं, स्त्री, (य + क्षतिन् + त्वं।) अक्षमता। अपटुता। कर्म्मकुशलात्वं। अयोग्यत्वं।
 अक्षती, [न] चि, (न + क्षती। नञ्समासः।) कर्म्म-क्षमः। कार्यकुशलः। क्षियातुपयुक्तः।
 अक्षचिमं, चि, (करणात् नात्, क्षचिमः। स न भवतीति नञ्समासः।) अक्षरखणं। अक्षयं। सिद्धं। अकरणात्। यथा दृष्टं।
 “चतुर्थे च तथा भागे आनाथे भूदमाहरेत्। तिकपुष्पकुशादीनि क्षान्दाक्षचिमि जले”। इत्याश्रिकाधारतन्त्रं ०। क्षिचि। क्षायायनः। “पूर्वपक्षं क्षमावोक्तं प्राधिवाकोऽप्य लेखयेत्।

शोधयेत् पूर्वपक्षान् युवावन्नोत्तरदर्शनं" ।
 भावोक्तं अक्षयिम् । इति व्यवहारवत्त्वं ॥
 क्रियोत्पन्नः । नैसर्गिकः । अयत्नकृतः । यथा,—
 'तदक्षयिमसौ हार्दमापत्क्षपि न मुञ्चति" ।
 तं हितोपदेशः ।)
 ः, चि, (नास्ति कृपा यस्य सः) कृपाशून्यः ।
 ईयः । अकथयः । यथा,—
 'वगजौ वगजौ अस्त्रिखिरामी सक्षपोऽक्षपः" ।
 प्रनुशुनाचार्यः ॥
 यः, चि, (न कृपायः । नञ्समासः) कार्पाण्य-
 हतः । दीनताशून्यः । यथा,—
 'महदा असनं प्राप्तो दीनः कृपाय उच्यते ।
 कुण्डोऽप्यक्षपणे राम संभूतः सर्वकामदे" ॥
 तं रामायणं ॥ (पुष्कलः । बज्जलः । यथा,—
 'भृश्यां नवपक्षवैरक्षपणैरतिष्ठ यामो वयम्" ।
 तं वैराग्यशतके ।
 [कर्म], [न] चि, (न कृपां मजिनं कर्म
 य सः । न + कृपा + कर्मन् ।) दुष्कर्मरहितः ।
 व्यापः । शुद्धाचारः । अक्षयं निष्पापत्वात्
 तं कर्मस्य । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 ः, चि, (नास्ति केशो यस्य । अल्पः अप्रशस्तो
 केशो यस्य सः) केशरहितः । अल्पकेश-
 तः अप्रशस्तकेशविशिष्टः ॥
 वं, स्त्री, (न कौतवम् । नञ्समासः) ।
 त्वाभावः । अकपटता । अधूर्तता । अवचना ॥
 ः, पुं, (न + कुट + भावे घञ्) । गुवाकः ।
 तं त्रिकायश्रेयः ॥
 विदः, चि, (न कौविदः । नञ्समासः) । अप-
 त्तः । मूर्खः ॥
 टिल्यं, स्त्री, (न + कौटिल्यं । नञ् समासः) ।
 टिल्याभावः । सरलता ॥
 स्त्री, (अक्षं दुःखं कायति मृच्छति इति
 शब्दे) । माता । इति शब्दरत्नावली ॥
 चि, (अक्षेर्गतौ क्तः । अक्षपरिमाणस्य
 पक्ष इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यात-
 त् । अनक्ति अच्यते वा । अक्षु यथादादौ ।
 अक्षुसिन्धुः क्तः इति श्रौत्यादिकः क्तः) ।
 ः, गतः । अक्षः । अक्षय अक्षिगतिसन्धये
 त्वात् कर्मणि क्तः । यथा,—
 'दृक्काश्वासातुरे पूर्वै तैजाक्ते खेद इत्यते" ।
 तं चक्रदत्तः । (स्त्रियां अक्षा इति पदं रात्रि-
 पकम् वेदे प्रसिद्धम्) ।
 स्त्री, रात्रिः । अनक्ति प्रतिदिनं गच्छति
 तु । अक्षु घञि अक्षिगतिसन्धये बाज्जल-
 त् कुः अक्षिदितामिति नक्षोपः । वेदप्रसुर-
 तेगोऽयं । (आयुधं । किरणः । कान्तिः ।
 पुत्रः । खोतः । अक्षुघृतं । एते अर्षाः
 दक्षयश्रे प्रसिद्धाः) ।
 त्, चि, (न कथायः । नञ्समासः) ।
 संसभक्षकः । यथा,—
 'कथादास्तु वृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् प्रयत्निनीं ।
 अक्षयादानं वत्सतरीसुङ्गं हत्वा तु क्राव्यणं" ॥

इति भागवे ११ अध्याये १११ श्लोकः ॥
 अक्षमः, चि, (न क्षमः । नञ् समासः । नास्ति
 क्षमो यस्य इति वा) क्षमरहितः । अतिक्रमः ।
 यथा,—
 "अक्षमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः" ।
 इति माधवकरः ॥ (क्षमाभावः । क्षमविपर्ययः ।
 यथा,— 'इदमनुचितमक्षमस्य पुंसां यदिह
 जरास्त्रपि मान्मथा विकाराः' इति शृङ्गार-
 शतकम्) ।
 अक्षान्ता, स्त्री, (न + क्षम् + क्त + व्याप्) । वृहती ।
 इति काचिद्व्रलमाणा ॥ अनाक्षान्ते चि ॥
 अक्षियः, चि, (नास्ति क्षिया यस्य । अप्रशस्ता
 वा क्षिया यस्य) । अक्षियान्वितः । कुकर्म्म-
 विशिष्टः । क्षियारहितः । यथा 'अक्षियत्वाच्च
 सर्वदा' इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः । स्यन्द-
 रहितः । कर्मत्यागी) । यथा,—
 "अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स सत्यासी च योगी च न निरर्भिर्न चाक्षियः" ॥
 इति गीतायाम् ।) (स्त्री) । क्षियाभावः । क्षिया-
 त्यागः । अयथाक्षिया । यथा,—
 "अक्षिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्विः सर्वकर्मिणाम् ।
 अक्षिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्षिया" ॥
 इति काव्यसङ्गणितः ।)
 अक्षूरः, पुं, (कौर्ष्यवान् क्रूरः, स न भवति इति
 अक्षूरः । यदा क्रूर इति भावधधानो निर्देशः ।
 न विद्यते कौर्ष्यम् इति अक्षूरः) । गान्दिनीपुत्रः ।
 श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता श्वफल्कः । (तस्य-
 माता गान्दिनी) इति श्रीभागवतं ॥ क्रूरताशून्ये
 चि ॥ (सरले) । यथा,—
 "स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम्" ।
 इति मनुः । पुंसि विष्णुः । यथा,—
 "अक्षूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः" ।
 इति भारते ।)
 अक्षोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ् समासः । नास्ति
 क्रोधो यस्य इति वा) । क्रोधविन्तविकारः तदि-
 परीतः । स तु आश्रमिणां दशधर्मान्तर्गतधर्मः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—
 "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" ॥
 इति) । वाचलिङ्गसु क्रोधरहितव्यक्तौ ॥
 अक्षान्तः, चि, (न + क्षम् + क्त । न क्षान्त इति
 नञ्समासः) । क्षान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
 अग्लानः ॥
 अक्षिका, स्त्री, गीकोटकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अक्षिखकर्मा, [न] चि, (अक्षिखम् अनायाससाध्यं
 कर्म यस्य । बज्जरीदिः) । अक्षेणैव कर्मकर्ता ।
 यथा,—
 "दूतोऽहं कोशकेन्द्रस्य रामस्याक्षिखकर्माः" ।
 इति रामायणं ।
 अक्षेणं, स्त्री, (न क्षेण इति नञ् समासः) । क्षेण-
 भावः । यथा,—
 "शाशानामप्रविद्यर्थं खैः कर्मभिरजर्हितैः ।

अक्षेणैव शरीरस्य कुर्वीति धनसख्यं" ॥
 इति भागवे ४ अध्याये ३ श्लोकः ॥ क्षेणभाववति
 चि ॥
 अक्षेणः, चि, (नास्ति क्षेणो यस्य इति बज्जरीदिः) ।
 क्षेणशून्यः । अनायासः । अकष्टः ॥
 अक्ष, न ऊ आत्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 न अक्षोति धनं लोकः । आश्रोति राष्ट्रीकरोति
 वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टां । आष्टां । इति
 दुर्गादासः ।
 अक्ष, ऊ आत्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 अक्षति धनं लोकः । आश्रोति राष्ट्रीकरोति वा
 इत्यर्थः । ऊ आक्षिष्टां । आष्टां । इति दुर्गादासः ॥
 अक्षं, स्त्री, (अक्षोति अक्षति वा अक्ष्यते वा अनेन
 अक्ष वा अक्षु आत्तौ । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
 न्रुते अत्यर्थं अश्रु आत्तौ । अशेर्देवने इति शो-
 वा) । इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—
 "शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्यात्तायि योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः" ॥)
 सौवर्णं । तुष्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
 रामायणे,—
 "सर्वे तेऽग्निमिवैरक्षैस्त्वमनुकृतचेतसः" । इति) ।
 अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणं । (यथा,—
 "ते बोद्धव्यास्तः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयं") ।
 पाशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीयति । इति
 सिद्धान्तकौमुदी) । (पाशक्रीडा । यथाह मनुः)—
 'मृगयास्तो दिवास्त्रः परीवादः स्त्रियो मदः' ।)
 कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकच्छः । यथा
 छान्दोग्ये—यथा वै द्वे आमलके द्वे कोले द्वौ
 वाक्षौ मुष्टिमनुभवति) । आतार्थं । शकटः । अक्ष-
 हारः । रक्षाक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रं । इति
 मेदिनी । (चक्रधारणदाबभेदः । यथा,—
 "क्षिप्रनास्ये भ्रमयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
 अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च" ॥)
 आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
 मायणे—'निश्चय राजा समरे सहेतुसुक्तं
 कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै") ।
 जातान्धः । गबडः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।
 यथा भारते—
 "अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महारवणः" ।
 इति) संस्तुतपक्षभा । यथा,—
 "अन्नाश्विनिष्ठा पक्षभाजिता च
 कक्षावधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः" ।
 इति भाष्यनी ।
 "प्रभा शरणा स्तुरीवयोगा-
 दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः" ।
 इति जातकार्यवः—
 "दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विभुवत् प्रभा ।
 शशुष्काया हते त्रिष्ये विभुवत् कर्षमाजिते ।
 जम्बाक्ष्ये तयोश्चापे जम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा" ।
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 अक्षका, पुं, (अक्ष + क) त्रिनिशब्दः । इति
 रत्नमाणा ।

अक्ष

अक्षक्रीडा, स्त्री, (अक्षो या क्रीडा) शूतक्रीडा
 प्राणक्रीडा । यथा । अक्षक्रीडायां आसद्युधि-
 छिरसंवादः प्रचरति । इति तिथ्यादितत्त्वं ।
 तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यं । * । कार्तिक-
 शुक्लप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा । ब्रह्मपुराणे,—
 “ब्रह्मरक्ष पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
 जितञ्च ब्रह्मरक्ष जयं क्षेमे च पार्वती ।
 अतोऽप्याश्विनो दुःखी गौरी निवृत्तं सुखोविता ॥
 तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
 तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
 पराजयो विरुद्धस्तु जन्मनाशकरो भवेत्” ।
 द्यूतस्यप्राणिभिः क्रीडनं । यथा मनुः,—
 “अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं । * । दशमीद्वादश्यास्त-
 करणनिषेधो यथा । स्मृतिः,—
 “शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैद्युने ।
 द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैश्यावस्यजेत्” ।
 जून्मपुराणं,—
 “कास्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसं तैलमसत्यताम् ।
 द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैद्युनं ॥
 द्वादश्यां द्वादशैताभि वैश्यावः परिवर्जयेत्” ।
 ह्येकादश्यादितत्त्वं । * । अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं ।
 अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ङ) वृत्तं । इति पुरुषो-
 त्तमः । अस्थिज इति क्वचित् पाठः । (विष्णुः ।
 यथा भागवते,—
 “अघनात्पत्य गदया ह्नावसुरमक्षजः” ।
 अक्षतं, स्त्री, (क्षयं हिंसायां । गपुंसके भावेत्तः ।
 अनुदात्तोपदेशेत्यादिना ऋलोपः ।) काजाः । गपुं-
 सकं । इति मेदिनी ।
 अक्षतः, त्रि, (न + क्षत् + क्त) अहिंसितः । इति
 मेदिनी । अखण्डितः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथाह मनुः,—
 “दश स्थानाणि दृश्यस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 त्रिषु स्थानेषु यात्रि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्” ॥)
 अक्षतः, पुं, यवः । इति मेदिनी । (यथा आश्वलायन-
 श्रुतौ,—
 “अक्षतसङ्गुक्तं नवं कण्ठं पूरयित्वा”)
 अक्षतमार्गः । इति अमरटीकायां भायुदीक्षितः ।
 अक्षता, पुं भू स्त्रीति स्त्री । (न क्षतः येषां ते
 इति अक्षताः । मुकुटस्तु अमरस्याख्यानावसरे
 काजाः इ भूक्षितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्मणि क्तः ।
 क्षतं खण्डितं । न क्षतमक्षतमिति विद्वद्भ्य निवृ-
 ष्णुषिष्ठाः निवृत्तवचनान्ताश्च काजा अक्षतमिति
 व्याचक्षौ । केचित्तु अखण्डितशब्दात् अक्षतमि-
 त्वाङ्गः ॥)
 अक्षता स्त्री, कर्कटश्रेणी । काकडाश्रेणी इति
 भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । पुरुषसंज्ञासंग्रहना
 स्त्री । स्मृतिः । यथाह प्राञ्चवल्काः—
 “अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः पुनः” ।
 अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षायां श्ववहारायां दर्शकः ।
 अक्ष + वृष् + क्त्वात् । श्ववहारायतां श्ववहा-

अक्ष

रायां ऋषादानादिविवादानां । इत्यां विवेता ।
 धर्माध्यक्ष इत्यर्थः । इत्यमरः तद्व्रीका च । जञ्
 इति इराजीयभाषा ॥
 अक्षवृत्तः, (श्र) पुं, (अक्ष + वृष् + क्त्वात् ।) अक्ष-
 दर्शकः । (श्ववहारायतां ज्ञाता ।)
 अक्षदेवी, (न) त्रि, (अक्षैर्दीव्यति । दिवु क्रीडादौ ।
 सुपीति क्विणि ।) द्यूतक्रीडाकारकः । इत्यमरः ॥
 अक्षधुः, पुं, (अक्षैर्दीव्यति । दिवु क्रीडादौ । अक्ष +
 दिव् + क्त्वात् + ऊट् ।) अक्षक्रीडकः । इति आ-
 कारणं ॥
 अक्षधरः, पुं, (अक्ष + धृ + अच् ।) शालोटदृष्टः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 अक्षधूर्तः, पुं, (अक्षोषु धूर्तः । सप्तमी श्रौथैरिति
 समासः ।) द्यूतक्रीडकः । तत्पर्यायः । धूर्तः २
 अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतक्षत् ५ । इत्यमरः ॥
 जुयारी इति भाषा ॥
 अक्षधूर्तिजः, पुं, (अक्ष + धृ + तिच् ।) वृषः ।
 इति हारावली ॥
 अक्षपाटकः, पुं, (अक्ष + पाट + क्त ।) धर्माध्यक्षः ।
 इति जटाधरः ॥ जञ् इति भाषा ॥
 अक्षपादः, पुं, (अक्ष + पाद ।) तार्किकः । तत्प-
 र्यायः । नैयायिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष + पीडा ।) यपतिक्ता कता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अक्षमः, त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः ।) क्षमारहितः ।
 क्षमाशून्यः । (असमर्थः ।)
 “विष्णुसेवी च श्वपचो वंशानां कोटिमुद्धरित् ।
 हरेरभक्तो विप्रश्च खञ्ज रक्षितुमक्षमः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ॥
 अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः ।) अ-
 क्षान्तिः । ईर्ष्या । इति शब्दरत्नावली । (यथा
 किराताकुनीये—
 “अतिपातितकालसाधना
 खञ्जरीरेन्द्रियवर्गतापिनी ।
 जगवन्न भवन्तमक्षमा
 नयस्तिद्धेरपनेतुमर्हति” ॥
 अक्षमाणा स्त्री, (अक्षायां माणा ।) अक्षसूत्रं ।
 वशिष्ठपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथाह मनुः—
 “अक्षमाणा वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोगिना” ।
 अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादित्त्वा-
 रान्तवर्गमाणा ब्रह्माक्षमाणा च । यथा गौत-
 मीये,—
 “पञ्चाशक्तिपिर्मिर्माणा विहित्वा जपकर्मसु ।
 अकारादित्त्वाकारान्ता अक्षमाणा प्रकीर्त्तिता ॥
 क्षयं मेवमुत्तं तत्र कल्पयेन्मनिसत्तम ।
 अनया ब्रह्ममन्त्राणां जपः सर्वसम्पत्तिदः” ॥
 इति तन्त्रसारः । * । अन्यत् माणाशब्दे वर्ग-
 माणाशब्दे च द्रष्टव्यं ॥
 अक्षयः, त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः ।) ब्रह्मीन्द्रिः ।
 क्षयरहितः । अर्थयः । कल्याणस्थायी । यथा—
 “अक्षराणि पञ्चान्याङ्गरमरांश्चिद्विशानिव ।
 कल्याणस्थानसम्भवाज्जन्था नाश्वरिर्जगः” ॥

अक्ष

इति मोमांसककारिका । अपि च । मविद्य-
 पुराणं ।
 “अतुर्दृष्ट्या तथादृष्ट्या पक्षयोः सुकृत्पक्षयोः ।
 योऽप्येकं न सुज्ञोत शिवाचनपरो नरः ॥
 यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनां ।
 तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं । * । प्रापपुण्याक्षयजनक-
 योगविशेषः । यथा ज्योतिषे,—
 “सोमवारेऽप्यमावास्या आदिवाहे तु सप्तमी ।
 चतुर्थ्याङ्गारवारे तु अष्टमी च दृष्टव्यौ ।
 अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसङ्घयः ।
 षष्टिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं । (अनन्तः । अक्षयकालाभि-
 मानी । अः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य
 इति श्रुत्याया ब्रह्मविष्णुः ।)
 अक्षयवतीया स्त्री, (अक्षया या वतीया तिथिः ।)
 वैशाखशुक्लवतीया । सा तु सत्ययुगाद्या । तत्र
 खानदानादावक्षयफलं । इति । स्मृतिः । यथा,—
 “वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे वतीयिका ।
 अक्षया सा तिथिः प्रोक्ताऽऽतिकारोऽपि यद्युता ॥
 तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं । * । विवरणं तु वैशाख-
 शब्दे द्रष्टव्यं ॥
 अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा ।) वारतिथि-
 घटितयोगविशेषः । यथा,—
 “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ॥
 इति मविद्यपुराणम् ॥
 अक्षरः, पुं, (न क्षरति । क्षर सञ्चने । पञ्चाद्यच् ।
 यद्वा । अक्षते । अञ् श्रुत्वात् । अक्षेः सरः ।) शिवः ।
 विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । यथा महाभारते,—
 “विश्वं विष्णुर्वैश्वकारो भूतमक्षयमवतुषुः ।
 अक्षयः पुरुषः साक्षी क्षेपकोऽक्षर एव च” ॥
 इति । (अजः । जीवः ।)
 अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति श्रुत्याया ।) ब्रह्म ।
 (अविनाशि निर्विशेषं प्रथमायां ब्रह्म । ब्रूयः
 नित्यः आत्मा । यथा,—
 “क्षराक्षिद्रधर्मत्वादक्षरं ब्रह्म मण्डते ।
 कार्यकारणरूपं तु नक्षरं क्षरमुच्यते ॥
 यत्किञ्चिद्रूपं लोकेऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं ।
 प्रमाद्यस्य च तत्सर्वमक्षरे प्रतिबिध्यते ॥
 यदप्रबोधत् कार्यं ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः ।
 तदक्षरं प्रबोद्धयं यथोक्तेऽक्षरवर्त्मना” ॥
 अकारादित्त्वाकारान्तैकपञ्चाशदर्थः । इति मेदिनी ॥
 अस्योत्पत्तिकारणं । यथा वृहस्पतिः,—
 “वाय्मासिके तु सन्नाप्ते भातिः सौम्यापते यतः ।
 धान्नाक्षराणि क्षराणि पञ्चाक्षराण्यतः पुरा” ॥
 इत्याहिकतत्त्वं । तत्र पञ्चविधं । यथा,—
 “सुत्राणिपिः शिष्यपिपिर्षिर्षिर्षिर्षिर्षिसम्भवा ।
 गुह्यिका घृष्टसंभूता क्षिपयः पञ्चाक्षराः स्मृताः” ॥
 इति वाराहवैतनं । * । अन्यत् सुत्राशब्दे
 वर्गशब्दे च द्रष्टव्यं । गगनं । धर्मः । तपस्या ॥

अक्ष

प्रपामार्गः । इति हेमचन्द्रः । मोक्षः । इत्यमरः ।
ग्लं । इति वेदप्रयोगः ।

रः चि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीयः । अक्षुतः ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यामुपसन्नाय सन्धु
प्रशान्तचिन्ताय श्रमन्विताय ।
येनाक्षरं पुरातनं वेद सत्त्वं
प्रोवाच तं तन्वतो ब्रह्मविद्यां” ।

इति वेदान्तसाररचिता श्रुतिः ।

अपि च ।

“दाविमौ पृथ्वी लोके क्षरच्छाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ।

इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ।
क्षरच्छाक्षरश्चेति दाविमौ पृथ्वी लोके प्र-

सिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पृथ्वी नाम
तर्काणि भूतानि ब्रह्मादिस्थायवस्तूनि शरी-
राणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पृथक्त्व-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिखाराशिः पर्वत इव
इवदेशेव नश्यत्स्वपि निर्बिकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोक्तृ स तु अक्षरः पृथक् उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

क्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्विस्तः । तेन विस्त इति
चक्षुः) श्लोकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ।

क्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्विस्तः । तेन विस्त इति
चक्षुः) लिपिकरः । इत्यमरः । मुग्धो इति
भाषा ।

क्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्विस्तः । तेन विस्त इति
चक्षुः) अक्षरचक्षुः । श्लोकः । इत्यमरः ।

क्षरधननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी
उत्पादिका) श्लेष्मिणी । कणमः । यथा,—

“श्लेष्मिण्यक्षरजननी वर्णमाणा मसिप्रसू” ।

इति हारावलीति केचित् ।

क्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक) लिपिकरः ।
इति हेमचन्द्रः ।

“श्लेष्मिण्यक्षरपूर्णाः स्युःख्यजीवकपुष्पव” ।

इति हेमचन्द्रः ।

क्षरजीवकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः) ।
कायस्थः ।

“श्लेष्मिण्यक्षरजीविकाः कायस्थोऽक्षरजीवकः” ।
इति हारावलीति । अक्षरजीविनि चि ।

क्षरतुलिका स्त्री, (अक्षराणां तुलिका श्लेष्म-
साधनमित्यर्थः) श्लेष्मिणी । इति जटाधरः ।

क्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः ।
लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ।

क्षरमुखः पुं, (अक्षराणि मुखे तुयदाये यस्य सः) ।
शिष्यः । श्रोत्रः । इति चिकीर्षुषेयः ।

क्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः) ।
लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ।

क्षरती स्त्री, (अक्षाः पाशाकाः सन्ति अस्याम् इति
मनुष्यं लोकात् स्त्रीत्वं) द्यूतस्त्री । पाशाखेना
इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—

“पराजितं क्षीवलेनाक्षवत्याम्” ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मक्षयुजस्य वाटः परिसरः) ।
मक्षभूमिः । तत्पर्यायः । नियुजभूः २ । इति
हेमचन्द्रः । कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ।

अक्षवित् [३] चि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति
इति विदः क्लिप्) द्यूतज्ञः । व्यवहारज्ञः ।

अक्षसूत्रं स्त्री, (आक्षाणां सूत्रं माणा) अक्षमाणा ।
जपमाणा । इति जटाधरः । यथा—

“पाशौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दखोऽपरः पैपलः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अक्षायकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिदोष्यकाष्ठस्य अये
अन्ते बन्धनार्थं कीलकः) शकटचक्रपुरोवर्ति-
कीलकः । तत्पर्यायः । अग्निः २ । इत्यमरः ।

अक्षी ३ आग्निः ४ । इति भरतः । चाकारखिन्
इति भाषा ।

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमयाम् । क्षमू सङ्घे । दिवादिः ।
अस्याभित्वात् क्लिप् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्-
समासः) पराभ्युदयासङ्घिष्णुत्वं । भाष्यार्थेः पर-
दर्शनाद्यसङ्घिष्णुत्वं । इति भरतः । तत्पर्यायः ।

ईर्ष्या २ । इत्यमरः । ईर्ष्या ३ अक्षमा ४ । इति
शब्दरत्नावली ।

(“अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्व्याससमवेहि माम्” ।
इति विष्णुपुराणे ।)

अक्षारणवयं स्त्री, (न क्षारणवयम् इति नञ्-
समासः) हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति
ख्यातं । यथा । “अशौचादिभ्यगोक्षीरगोष्ठस-
धान्यमुद्गतिसयवसैन्धवसामुद्रजवयात्मकमद्यं । क्ष-
त्रिणात् जवयात् भिन्नमक्षारणवयं मतं” । इदं
मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—

“गोक्षीरं गोष्ठं चैव धान्यमुद्गयवास्तिजाः ।
सामुद्रं सैन्धवश्चैवमक्षारणवयं मतं” ।

इति नारायणवन्द्यघटीबद्धतमुद्रिकारिका ।
(यथाह मनुः—

“मुन्यन्नानि प्रयः सोमो मांसं यश्चानुपस्मृतं ।
अक्षारणवयं चैव प्रहत्या हविष्यते” ।)

अक्षि स्त्री, (अक्षुते अनेन । अशू यामौ सङ्घाते च ।
अशौर्निदिति क्लिः । यथा । अक्षति । अक्ष
यामौ । इन्) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोणकः ।
इति केचित् ।

अक्षिकः पुं, रङ्गनद्रुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाणा ।

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक) चक्षुस्कारा ।
अक्षिगतः चि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-
कदित्यर्थः) हेत्यः । इत्यमरः ।

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज) पुष्टिकालोपः ।
इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री, नैत्रौषधम्) ।

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-
बन्धनयोः) आतोऽनुपेति कः) शोभाङ्गनवृक्षः ।
सामुद्रजवये स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अक्षिविभूषितं स्त्री, (अक्षि + वि + भूष + भाषे
क्ल) कटाक्षः । अपाङ्गवृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ।

अक्षीकः पुं, रङ्गनद्रुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाणा ।

अक्षी

अक्षीवं स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मरे । पचाद्यच्) समुद्रजवयं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः चि, (न क्षीवति माद्यति इति न + क्षीव +
अच्) अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाङ्गनवृक्षः । इत्यमरः ।

अक्षुक्षः चि, (न क्षुक्ष इति नञ्समासः) अक्षो-
दितः । अक्षुर्हितः । इति क्षुधात्पर्यदर्शनात् ।
अक्षिद्रुः । यथा । अक्षुक्षं परिवप । इति चूडा-
करश्चे पशुपतिः ।

अक्षुब्धः चि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ-
धातोः क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासनिष्पन्नः ।

अक्षेमं स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः) अम-
ङ्गलं । यथा—

“किम् तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किम् साम्प्रतम् ।
कथन्ते किम् सङ्घाता दुर्घाताः किम् मे सुताः” ।

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ।

अक्षोटः पुं, (अक्षोति । अक्षु यामौ सङ्घाते च ।
बाङ्गलकादोटः । अक्षस्येव उटाः पर्यायि अस्य
इति वा ।) अक्षोडकः । स च पर्वतजपीलु-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । आखरोट् इति
हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ।

“पीलः शैलभवोऽक्षोटः कर्पराणश्च कीर्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कषयित्तद्धत्” ।

इति भावप्रकाशः ।

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + षोडप्रत्ययः) ।
पर्वतोत्पन्नपीलुवृक्षः । तत्पर्यायः । कर्पराणः २
कन्दराणः ३ आक्षोडः ४ अक्षोटः ५ आक्षोटः ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ।

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन्) । पर्व-
तोत्पन्नपीलुवृक्षः । इति रत्नमाणा ।

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः । नास्ति
क्षोभो यस्येति वा) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-
र्यायः । आलागं २ शङ्कुः ३ । इति चिकीर्षु-
षेयः । क्षोभरहिते चि ।

अक्षौरिभं स्त्री, क्षुरिकर्माविहितनक्षत्रं । येषां,—
“उत्तराणितययाम्भरोहिणी-

रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे ।
अशुकार्म सकलं विवर्णयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ।

चन्द्रसुखिर्गदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने” ।

इति ज्योतिस्तत्त्वं ।

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊहः समूहः अस्ति अस्या इति
इति) । अक्षाणाम् ऊहिनी । पूर्वपदादिति
यात्वम् । अक्षाहिन्यामिति षड्भिः ।) सङ्घा-
विशेषयुक्तयेना । तद्यथा । २१०७० हस्तिगः ।
२१०७० यथाः । ६५६१० घोटकाः । १०६३५०
घदातयः । समुदायेन २१०७०० ।

तथा घोर्षां ।

“अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्ततन्नाहभिः प्रतैः ।

अक्ष

संयुक्तानि सहस्राणि जगामेकविंशतिः ।
 एवमेव रथानाम् सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः ।
 पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
 सङ्ख्यातास्तुरगास्तन्त्रैर्विना रथैस्तुरङ्गैः ।
 नृणां शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
 शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशत् पदातयः” ।
 इत्यमरमरतौ । (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा
 महाभारते आदिपर्वादि,—
 “अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्तथा सततमन्त्र ।
 एतद्विज्ञानमे श्रोतुं सर्वमेव यथायथम् ।
 अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
 यथावचैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव” ।
 सौतिववाच ।
 “एको रथो गजसैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तन्त्रैः पत्तिरिन्धभिधीयते ।
 पत्तिन्तु चिगुण्यामेतामाङ्गः सेनामुखं बुधाः ।
 त्रीणि सेनामुखान्को गुह्य इत्यभिधीयते ।
 यथो गुह्या गङ्गा नाम वाहिनी तु गङ्गास्त्रयः ।
 स्मृतास्त्रिस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षयैः ।
 यमस्तु पृतनास्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रीकिनी ।
 अनीकिनी दशगुणां प्राञ्जराक्षौहिणीं बुधाः ।
 अक्षौहिण्याः प्रसङ्गात्ता रथानां द्विजसप्तमाः ।
 सङ्ख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ।
 शतान्युपरि चैवाद्यै तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाश्च परीमाणमितदेव विनिर्दिशेत् ।
 ज्ञेयं शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
 नराश्वामपि पञ्चाशत्शतानि त्रीणि अत्रघाः ।
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि षट् प्राञ्जरीयावदिह सङ्ख्याया ।
 एतामक्षौहिणीं प्राञ्जः सङ्ख्यातस्त्रिविदो जनाः ।
 यथा कथितवानस्मि विस्तरैव तपोधनाः” ।
 अक्षं स्त्री, (अक्षुते । अशू यामौ संघाते च । कृत्य-
 श्रुत्यां कृत्तः । कालः । इत्युणादिकोषः ।
 अक्षट्टः, पुं, पियाण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 मियाणक इति भाषा ।
 अक्षट्टि, पुं, असद्यवहारः । आक्षुट्टि इति
 स्त्रीतः । इति चिकारुषैवः ।
 अक्षयः, त्रि, (न अक्षयते इति । खड्गि भेदने
 षन् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड-
 रहितः । पूर्णः । इत्यमरः । (“अखण्डं मुख्यत्वात्
 यथामिव च तद्रूपमत्रयम्” इति शतब्रह्मणे ।)
 अखण्डगः, पुं, (नास्ति खण्डं विच्छेदो यस्य सः ।)
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अखण्डितर्षु, त्रि, (न खण्डितः अक्षुण्ड इति ।
 वज्रमोहः ।) अखण्डितः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 अखातं, स्त्री, पुं, (न खातं अक्षुण्डमासः । खात-
 मिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातं । अक्षुण्डमजजा-
 शयः । इत्यमरः । अखातमिति खानी । पुंति
 यथा,—अखाती देवखातक इत्यमरदशः ।
 अखायं, त्रि, (न खायं । अक्षयं विदुषं वा
 खायन्) खायन्तः । अमयं ।

अक्ष

अक्षिकं, त्रि, (न खिचन् अस्य । न + खिच ।)
 सर्वम् । इत्यमरः । (खिचनप्रवृत्तं ख्यातं । तत्
 न भवति इति अक्षयञ्जनं ।)
 अखातः, त्रि, (न खातः विदुष्यै वा षन् ।)
 अखातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः । अप्रतिष्ठः ।
 अग, न वक्रगतौ । कुटिकगमने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । न अराधति अगति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ।
 अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । गत्वा इ
 अगते । इति दुर्गादासः ।
 अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येभ्यपि इति वा ङः । न गोऽप्राक्चिबु इति
 पात्तिकोऽप्रकृतिभावः ।) पर्वतः । उच्छः । सर्पः ।
 सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । (सरोरुपः ।)
 अगच्छः, पुं, (न + गच्छ ।) उच्छः । इति चिकारु-
 षैवः ।
 अगजं, स्त्री, (अग + जन् + ङ ।) शिखाजतु ।
 इति रत्नमाणा । पर्वतवृक्षश्चै चि । (गिरि-
 जाते ।)
 अगख्यं, त्रि, (न गख्यं । गन् समासः ।) अगख-
 नीयं । अगख्येयं । अगख्यितथं । यथा,—
 “गुणैरगख्यैरतिश्रीकथाशक्तिरिति भाष्यः” ।
 अगदः, पुं, (गदविवक्षः । न गदः अस्मात् इति
 वा ।) औषधं । इत्यमरः । आयुर्वेदाङ्गात्तथा-
 खान्तर्गतप्राशाभेदः । यथा,—
 “सौमधान्यगदो विद्या देवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यति” । इति मनुः ।) गीरोगे चि ।
 इति रत्नामयः ।
 अगदङ्गारः, पुं, (अगदम् अग्रेण करोति इति ।
 अगद + ङ + अङ् ।) कुमागमः । वैद्यः । इत्य-
 मरः ।
 अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम + अच् ।
 प्रचाद्यच् ।) उच्छः । इत्यमरः । पर्वतः । न
 गच्छतीत्यगमः ।
 अगम्यं, त्रि, (न गम्य इति । न + गम् + थल् ।)
 अगम्यथं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
 “अगम्या साभवत्त च यथाभूत् न महारथः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ।
 अगम्या, स्त्री, अमैयमाहां नारी । गम्यागम्या-
 विवरयं यथा, यम उवाच,—
 “या या मन्वा नृणामेव विबोध कथयामि ते ।
 खली मन्वा च सर्वेनामिति वेदनिरूपिता ।
 अगम्या च तदग्या वा इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वं विश्वं षड्यु सुन्दरि ! ।
 अमन्वात्तैव वा याश्च विबोध कथयामि ताः ।
 श्रुत्यायां विप्रपत्नी च विप्रयायां श्रुतकामिनी ।
 अगम्या च गिन्या च लोके वेदे प्रतिब्रजे ।
 श्रुतं प्राण्यणीं गच्छेद् अगम्याशतं जमेत् ।
 तत्सर्वं प्राण्यणी चापि जुम्भीपाकं जनेद्भुवं ।
 यदि श्रुतं जनेद्भुवो ह्यक्षीणतिरैव चः ।
 स अक्षी विप्रजातेषु चाक्षयात् सोऽयमः श्रुतः ।
 त्रिष्टासमश्च वतिष्ठो मूचं तस्य न वर्यं” ।

अग

तत् पिदुषां सुराणाञ्च पूजने तत् समं कति ।
 कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्यार्चातपसाभितं ।
 त्रिजस्य ह्यक्षीभोगाङ्गाश्रयैव न संशयः ।
 प्राण्यञ्च सुरापीतो विदुभोजो वृषभीपतिः ।
 हरिवासरभोजी च जुम्भीपाकं जनेद्भुवं ।
 गुह्यपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रथं ।
 सुतां पुत्रबधूं च्युं सगर्भो भगिनीं सति ।
 सोदरभाहजायाश्च भगिनीभाहकन्यकां ।
 शिष्याश्च शिष्यपत्नीश्च भातिनेयस्य कामिनीं
 भाहपुत्रप्रियाश्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ।
 एतास्तेकामनेकां वा यो जनेमानवाधमः ।
 स माहगामी वेदैश्च ब्रह्महत्याशतं जमेत् ।
 अकर्मोर्होऽपि सोऽस्युशो लोके वेदेतिनिन्दितः ।
 स याति जुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे २७ अध्यायः ।
 अगरी, स्त्री, (न + अगु + अच् + ङीर् ।) देवताङ्-
 कः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । गन्धमासः) अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “ज्येष्ठः कुलं वज्रयति विमलप्रयति वा पुनः ।
 ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः कश्चिदगर्हितः” ।
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ।
 अगुच, स्त्री पुं, (न गच्छ दुर्भरः अस्मात् इति ।)
 अगुच । इति हेमचन्द्रः ।
 अगस्तिः, पुं, (विन्धतस्यम् अगम् अस्ति इति
 अगस्तिः । अस्तेः क्तिच् । वाङ्मनात् तिर्वा ।)
 वक्रकृत् । अगस्त्वमुनिः । इति मैत्रिणी । यथा
 वैद्यके,—
 “अगस्तिः पितृकापणित् चतुर्थकहरो हिमः ।
 रूढो वातकरत्तिलः प्रसिद्धायमिवारकः” ।
 अगस्तिद्रुः, पुं, वक्रपुष्पकृत् । इति चिकारुषैवः ।
 अगस्यः, पुं, (अगं विन्धं स्याथिष्ण स्याति वा ।
 स्यै संघाते । आतोऽनुप्रसङ्गं इति कः । अग +
 स्यै + क ।) वक्रपुष्पकृत् । इति राजनिर्घण्टः ।
 भिन्नावरययोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य बर्षीयः ।
 जुम्भसम्भवः २ मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ।
 अगस्तिः ४ पीताम्बिः ५ वातापिष्टिद ६ आध्रियः
 ७ सौम्यश्रीयः ८ आधिमारुतः ९ घटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः । (तदुत्पत्तिर्वेदा वास्तुविदो,—
 “तथोरादितयोः सन्ने कृत्वाश्वरसर्गुर्भूमीम् ।
 देतश्चक्रे तलकुम्भे अयमत् वाप्रतीक्रे ।
 तेनैव तु सुहृत्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्यश्च बसिष्ठश्च तत्रयोः सम्भवुः ।
 ब्रह्मधा वदितं देतः कण्ठे च श्लेष्ण्ये ।
 श्लेष्णे वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भवुर्विस्तृतमः ।
 जुम्भे तमस्यः सम्भूतो यज्ञे मस्यो महाश्रुतिः ।
 उदियाव वतोऽयस्यः श्रुत्यामाचो महातपः ।
 मानेन कम्मिन्ने ब्रह्माक्षकाप्राण्य इहोचते ।
 यदा जुम्भाकृषिर्मावः कुम्भेनापि महीतिरे” ।
 अगस्योदयः, पुं, (अगस्यश्च अगस्यश्च उदयः शर-
 त्काले यममे आदिर्मावः ।) आनामे वचन-
 रूपेण अगस्यमुनेरुदयः । स तु सौम्यास्य सत-

अगु

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्तव्यं । यथा,—
“अगस्त्यार्घ्यदानं सौर्येण सिंहराशौ विधानात्” ।
यथा ब्रह्मवैवर्ते,—
“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय गौर्द्वेऽग्निवासिनः” ॥
यथा भीमपराक्रमे ।
“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।
अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥
यथा नारसिंहे ।
“शुद्धे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं ।
मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश्च अग्निभासतसम्भवं ।
मिथावखणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥
प्रार्थनम् ।
“आतापिर्भक्षितो येन वातापिच महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” ॥
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं ।
विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-
णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-
कर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पत्रार्घ्य-
मन्त्रस्तु ।
“लौपामुत्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
गृह्यार्घ्यं मया दत्तं मिथावखणिवल्लभे” ॥
इति मन्त्रमासतत्त्वं ॥ (अगस्त्योदये जलानि
प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—
“प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
गाधः, त्रि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र । नञो-
ऽख्ययानामिति बज्जन्नीहिः) अतिगभीरः । अतल-
स्पर्शः । इत्यमरः ॥ (अतिगम्भीरः । दुर्वो-
धाशयः) ।
गाधं, स्त्री, छिन्नं । इति मेदिनी ॥
गाधजलः, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन् । बज्ज-
न्नीहिः) ऋदः । इत्यमरः ॥ त्रि । अपरि-
च्छेद्यजलविशिष्टः ।
गारं, स्त्री, (अगान् ऋच्छति । ऋ गतौ । कर्म-
ण्यण्) आगारं । गृहं । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
श्रुत्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवगानि च” ।
इति । ‘खलात् क्षेपादगारादा’ इति मनुः ।)
गरः, पुं, (अग + इर ।) अग्निः ॥ सूर्यः ॥
रार्क्षसः ॥ इति जटाधरः ॥
गुः, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः । बज्ज-
न्नीहिः) राऊग्रहः इति दीपिका ॥ किरण-
रहिते त्रि ॥
गुह, स्त्री, (न गुह दुर्मरः अस्मात् इति ।
बज्जन्नीहिः) शिशुपादच्छः ॥ काणागुह । ख-
नामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषः । अगुर इति
ख्यातः । अस्य पर्यायः । शंशिकं १ राजार्हं
२ जोहं ३ क्षमिजं ४ जोफकं ५ । इत्यमरः ॥
शृङ्गं ६ कृष्णं ७ जोहार्थं ८ लघु ९ । इति
रत्नाकरा ॥ पीतकं १० वर्षाप्रसादनं ११ अनार्यकं

अग्नि

१२ असारं १३ क्षमिजं १४ काठकं १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं । लेपे रुक्षत्वं । त्रणकफवायुवान्तिमुख-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥
अगुर्वीपुंसीति वेपाणितः ॥ पुमान् इति सर्वा-
गन्धः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—
अगुर प्रवणं लोहं राजार्हं योगजं तथा ।
वंशिकं क्षमिजश्चापि क्षमिजग्धमनार्यकं ॥
अगुरुष्णं कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तकं ।
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणयत् ॥
क्षयां गुणाधिकं तस्य लोहवद्वारि मञ्जति ।
अगुरप्रभवः खेहः क्षयागुरसमः स्मृतः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अगुरः, त्रि, (न गुरः । नञ् समासः) गुरभिन्नः ।
लघुः । इति मेदिनी ॥
अगुरशिशुपा, स्त्री, शिशुपादच्छः । इत्यमरटीकायां
खामी ॥
अगुर्गन्धं, स्त्री, (न गूढः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।
बज्जन्नीहिः) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥
अगोचरः, त्रि, (न गोचरः । नञ् समासः) इन्द्रिय-
जन्यप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः । यथा,—
“अगोचरहृतं व्याघ्रदितं मांसमुत्सृजेत्” ।
इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरश्चरित्रविचि-
त्रिताय इति शृङ्गारशतके) ।
अगौकाः [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य सः ।
बज्जन्नीहिः) शरभः । सिंहः । पक्षी । इति
मेदिनी ॥ (त्रि । पर्वतवासी) ।
अमायी, स्त्री, (अमेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषा-
कप्यभिकुसितेत्यादिसूत्रेण अग्निशब्दस्यैकारादेशो
डीप् च) अग्निभार्या । इत्यमरः ॥ त्रेतायुगं ।
इति जटाधरः ॥ (‘अमायी साहा च ऊतमुक्-
प्रिया’ इत्यमरः) ।
अग्निः, पुं, (अङ्कयन्ति अग्न्यं जन्म प्रापयन्ति इति
श्रुत्या हविः प्रक्षोपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-
यकृत्तियाभिसम्भावसथ्योपासनाख्येषु षड्भिषु ।
यद्वा अङ्कति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।
अङ्केनेषोपश्चेति निः नलोपश्च) तेजःपदार्थ-
विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-
भार्यायां ज्ञातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी साहा ।
पुत्रास्त्रयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-
मन्वन्तरे अग्नेर्वसोधारायां त्रिविण्कादयः पुत्राः ।
एतेभ्यः पञ्चचत्वारिंशदभ्यो जाताः । सर्वे मिलित्वा
एकोनपञ्चाशदभयः । इति पुराणं ॥ अस्य
पर्यायः । वैश्वानरः १ वज्रिः २ वीतिहोषः ३
धनञ्जयः ४ क्षपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः
७ तनूनपात् ८ तनूनपाः ९ वर्हिःसुष्मा १० वर्हिः
११ सुष्मा १२ क्षयावर्ता १३ शोचिष्कोशः १४ उध-
र्भुधः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७
वृहद्भानुः १८ क्षयाशुः १९ पावकः २० अग्नः
२१ रोहिताश्वः २२ वरुणसखा २३ वायुसखः
२४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुसुक्ष्मिः
२७ हिरण्यरेताः २८ उतसुक २९ ह्यसुक

अग्नि

३० दहनः ३१ ह्यवाहनः ३२ सप्तार्चिः ३३
दमुनाः ३४ दमूनाः ३५ युक्तः ३६ विचभालुः
३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अप्यितं ४० ।
इत्यमरस्तुट्टोका च ॥ वृषाकपिः ४१ सुह्रवाकः
४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः
४६ पाचनः ४७ विन्धुष्याः ४८ क्षागवाहनः ४९
क्षयार्चिः ५० सुह्रवारः ५१ उदरिः ५२ भास्करः
५३ वसुः ५४ सुष्मः ५५ क्षिमारातिः ५६ तमेोलुत्
५७ सुश्रिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकः
६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
गुणाः । वायुकफस्तम्भशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-
शयजनकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपकत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ अपिच ।
“अग्नेर्दुर्द्धता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।
शोको रोगो लघुसैद्यं सततश्चेर्द्धभासिता” ॥
इति मेदिनी ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—
“लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।
लौकिके नवग्रहप्रवेशादौ ।
“अग्नेस्तु माखतो नाम गर्भाधाने विधीयते २ ।
पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुक्राकर्मणि शोभनः ४ ॥
सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६ ।
नास्ति स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८
सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्भवः १०” ।
व्रतादेशे उपनयने ।
“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यभिरुच्यते १२” ।
गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-
वर्त्तने ।
“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवाहे योजकः स्मृतः १४” ।
विसर्गे साभिकर्तयकर्मविशेषे ।
“चतुर्थ्यान्तुः शिखीनाम १५ छत्रिभक्त्यापरे १६” ।
चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे छत्रि-
होमादौ ।
“प्रायश्चित्ते विधुर्हैव १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकक्षेमे वयोत्सर्गदृष्टप्रतिष्ठादौ ।
“लक्ष्मणे च वज्रिः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊर्ताश्विनः २० ।
पूर्वाङ्क्यां मृडो नाम २१ शान्तिके वरदक्षथा २२ ॥
पौष्टिके वलदक्षैव २३ क्रोधाभिखाभिचारिके २४ ।
वश्यर्थे शमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६ ॥
कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रव्यादोऽमृतभक्षणे २८” ॥
इति गोभिलपुत्रकृतसंयमः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं
यथा,—
“पिङ्गलभूषणशुक्रेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽवकाः ।
क्षागस्त्यः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” ॥
इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयामेः शुभ-
कक्ष्याणि । यथा,—
“अग्निं प्राणं पिण्डितश्रिखः सर्पिःकाङ्गनसन्निभः ।
खिगधः प्रदक्षिणश्चैव वज्रिः स्यात् कौर्ष्यसिद्धये” ॥
इति नायपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अग्निश्चिधा
भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राक्षः काष्ठेष्व-
प्रभवः ऊर्द्धज्वलनस्वभावः पञ्चनक्षेत्रादिसमर्थञ्च ।

विद्यया चरतेऽपि । पश्यन्त्येवमपि । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।
 इति । इति । इति । इति । इति ।

अभि

आचारमधिकारं च सम्बोधयन्नेव च ।
 इति मनुः ।)

अभिकारः, स्त्री, (अभि + कारः ।) अभिवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।

अभिकुण्डः, पुं, (अभेः कुण्ड इव ।) कण्ठदभि-
 ह्योष्णा । जलान्त शुद्धा इति ख्यातः । इति
 शिकारशब्दः ।

अभिकोयं, स्त्री, (अभेः अभिदेवेव अभिहितमित्यर्थः
 कोयं ।) पूर्वदक्षिणकोयं । तत्कोयाभिपठिरभिः ।
 इति ज्योतिषं । यथा इत्यायुधद्वयं,—

“यत्तैव तीर्थं कर्तव्यं आहं वत्प्रीतिहेतुकम् ।
 पूर्वदक्षिण्यथा प्राग्दक्षे खाम् पूर्वदक्षिणे” ।
 पूर्वदक्षिणे अभिकोये । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अभिकोडा, स्त्री, (अभिभिः कोडा ।) अभिखेला ।
 खड्गपादित्यागः । आतशवाजीति ख्याता ।

अभिरर्गः, पुं, (अभिः र्गं अभ्यन्तरे वक्ष्य सः ।)
 अभिजारदक्षः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
 र्घण्टः । (शमीदक्षः । वि । अभिसुहृगर्भविघ्नः ।
 यथा,—“अभिगर्भां शमीमिव” । इति प्राकृतने ।)

अभिगर्भा, स्त्री, (अभिः गर्भं यस्याः सा ।)
 महान्योतिष्मतीदक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (शमीदक्षः ।)

अभिचित्, पुं, (अभिं चितवान् खड्गम् इति चि
 चयने ।) अभौ चेरिति द्विप् तुगागमश्च ।
 अभिहोत्री । साभिकः । इत्यमरः । (यथा
 रघुवर्णे—

“विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
 यतिभिः सार्द्धमभिमभिचित्” ।)

अभिजः, पुं, (अभि + जन् + ड ।) अभिजारदक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (वि । अभिजातमात्रे ।)
 अभिजातः, पुं, (अभेः जातः । अभि + जन् + क्त ।)
 अभिजारदक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वि । अभि-
 जातमात्रे ।)

अभिजारः, पुं, (अभि + जार, अभिं जठराभिं ज-
 यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति नृः कर्म-
 यन्त्र इति पाणिनिद्वयं) औषधविशेषः । अस्य
 पथ्यायः । अभिनिर्व्यासः २ अभिगर्भः ३ अभिजः
 ४ वड्वाभिमजः ५ जरायुः ६ अर्धवोद्भवः ७
 अभिजातः ८ अभिजातः ९ सिन्धुफलः १० ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं कफवायुसन्निपा-
 तशूलतिग्नीतरोगनाशित्वं पित्तप्रदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ।

अभिजातः, पुं, (अभि + जात ।) अभिजारदक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।

अभिक्रमणा, स्त्री, (अभेतिव क्वाणा वस्याः । अभेः
 क्वाणा इति वा ।) मन्त्रविषयौ । भावकी-
 दक्षः । इति राजनिर्घण्टः । अभिप्रिया ।
 (अभ्युपगमिणी ।)

अभिक्रिया, स्त्री, (अभेः क्रिया ।) साधुजी-
 दक्षः । विद्वान्मया इति भाषा । इति राज-
 निर्घण्टः । अभेः आख्यापिकायां वि । इति
 कदाचनः । अभेः अभिप्रिया । तस्यां नामा-

अभि

दिकं सप्तनिर्घण्टे प्रकृतं । (शोभविशेषः ।
 वशा,—

“अभ्युपगमादितिथयः सोमवारादिभिर्युताः ।
 अभिप्रियाः सप्त योगा मङ्गलैवतिथिर्गताः” ।
 इति योगशास्त्रे ।)

अभिदमनी, स्त्री, (अभेः जठरानलस्य दमनी ।)
 क्षुभविशेषः । अस्य पथ्यायः । अग्निदमनी २
 वज्रकण्टका ३ वज्रकण्टारिका ४ तुष्यपथा
 ५ कुम्भिका ६ कुम्भदुःस्यर्षा ७ कुम्भकण्टारिका
 ८ मन्त्रेन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्यां गुणाः ।
 कटुत्वं उष्णत्वं कृष्णत्वं वातकफशूल-
 शीघ्रनाशित्वं यतिकरत्वं अभिदोषनत्वं इत्य-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

अभिदोषनः, वि, (अभेः जठरानलस्य शीघ्रनः ।)
 अभिवर्द्धकः । जठराभिकारकौषधविशेषः । यथा
 रत्नेन्द्रचिन्तामणौ,—

“पारदामृतजवङ्गमन्त्रकं,
 भाग्युग्मसुरिषेव मिश्रितम् ।
 तत्र जातिफलमर्द्धभाभिकं,
 तित्तिडीफलरसेन मर्दितम् ।
 वज्रिमास्यदशवङ्गनाशने,
 रामबाण इति विमुक्ता रसः ।
 संयद्दृष्टवृत्तिभक्त्याक-
 मानवातखरदूषयं जयेत् ।
 रोयते तु श्लक्ष्णानुमानतः,
 सद्य एव जठराभिदोषनः” ।

“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा मुञ्जेन वा ।
 सैन्येन युता वा स्यात् सातमेनाभिदोषनी” ।
 इति च भावप्रकाशः ।

अभिदीप्ता, स्त्री, (अभि + दीप्ता) महाज्यो-
 तिष्मतीदक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वि । वज्रि-
 ज्वलितः । यथा,—“नापि कर्षाकारफलकैः
 बाणैः नापि विभाक्तैः नाप्यभिदीप्तफलकैः” इति
 कुल्लुकभट्टः ।)

अभिदेवा, स्त्री, (अभिः देवः अभिष्ठात्री देवता
 अस्या इति) कृत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ।
 (पुं, अभिदेवः अभिरूपो देवः । अभिः देवः
 अस्य इति विग्रहे चि । अभिपूजकः ।)

अभिनिर्व्यासः, पुं, अभिजारदक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ।

अभिप्रस्तरः, पुं, अभिजनकपायाणः । चकमकीर
 पाचर इति भाषा ।

अभिवर्द्धनं, स्त्री, (अभेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
 कारकम् ।) जठराभिवृद्धिकारकम् । तथा,—
 “जीरकं वृषिकत् सूर्यं गन्धाणां कफवातनुत् ।
 पाके च कटुतीक्ष्णोष्णं कषुपिनाभिवर्द्धनम्” ।
 इति राजवल्लभः ।

अभिभं, स्त्री, (अभिरिव भाति इति । अभि +
 भा + क् ।) अभि । इति राजनिर्घण्टः ।

अभिभूः, पुं, (अभिर्भवतीति । अभि + भू + क्तिप् ।)
 कार्तिकेयः । इत्यमरः । (पुरा षिज तारका-
 सुरेण उत्पीडितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अभि

अभिरूपं खवीजं वज्रियुखे क्षिप्तं। तेन अभिना
क्षत्तिकासु क्षिप्तं। तासु देवागतगर्भरक्षायं
शरवणं प्रविश्य प्रसूताः। तेन अभिभूरिति
कार्तिकेयः। जने स्त्री। इति वेदपुराणे। यथाह
मनुः,—

“अभौ दत्ताकृतिः सन्यगादिषुपतिकृते।

आदित्याज्यायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”॥

अभिभूतिः, पुं, (अभि + भू + क्त।) बौद्धभेदः।
सप्त श्रेयसैवाचार्यशिष्यः। इति हेमचन्द्रः॥

अभिमयिः, पुं, सूर्यकान्तमयिः। इति जटाधरः॥

अभिमयः, पुं, (अभिं मयति इति। मय विनो-
दने। कर्मणि अय्।) गणिकारिकादृष्टः।

इत्यमरः॥ (यथा वैद्यके,—

“अभिमयः श्रयणुद्द वीर्येणाः कपवातहृत्।
पाण्डुवृत् कटुकस्निग्धसुवरो मधुरोऽभिदः”॥

अभिमयकुसुमशाकसु—

“अभिमयभवनाजसुगीता
समराजसुदके सुसाधिता।

तत्रतमृष्टतयुक्तपाचिता

द्विजुना जगितवासवाजिता”॥

अपिच—

“अभिमयोऽथ हृद्यश्च त्रिदोषशमनः सरः।।
आधानश्चर्दिहा श्रोत्रघ्नोरोगविषापहः”॥

अभिमावृतिः, पुं, (अभौ जठराभिविषये भावतिः
हनूमान् इव। तस्य जठराभौ वातापिप्रभृतयो

राक्षसाः भस्मीभूता आसन्। इत्यसौ अभिमा-
वृतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

अभिसुखः, पुं, (अभिः सुखं यस्य, बज्रप्रीतिः।)
देवता। ब्राह्मणः। इति मेदिनी॥ चित्रकदम्बः।

भङ्गातकः। इति विश्वः॥ (स्त्री। अभिः पक्षसु
मुखेषु।)

अभिसुखी, स्त्री, (अभिरिव सुखं यस्याः। बज्र-
प्रीतिः।) भङ्गातकी (भेला)। इत्यमरः॥ ना-
कुलिकी। इति राजनिर्घण्टः॥

अभिरक्षयं, स्त्री, (अभिः रक्षयम्। षष्ठीतत्पुरुषः।)
अग्न्याधानं। अभिज्ञानं। इति हेमचन्द्रः॥

अभिरजाः, [स्] पुं, (अभिः रजः स्तुलिकृद् इव॥
इन्द्रगोपाख्यकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्त्री—
अभिवीर्यं। स्वर्गं)।

अभिरहा, स्त्री, मांसदेहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

अभिवर्द्धकः, त्रि, (अभिं जठराजं वर्द्धयति इति)
अभि + वृ + क्त।) अभिवर्द्धिकारकौषधा-
दिः। आप्तः। इति वैद्यकं॥

अभिवल्लभः, पुं, (अभिः वल्लभः उद्दीपकत्वात् प्रियः।)
साजदृष्टः। राजः। इति राजनिर्घण्टः॥

अभिवाहः, पुं, (अभिः वाहः।) धूमः। इति त्रि-
कायशेषः॥ (ह्यगः)।

अभिवारुः, पुं, (अभिः बाहुविव) धूमः। इति
जटाधरः॥ (प्रियव्रतपुत्रः। सायम्भुवमनुपुत्रः।)

अभिवित्, पुं, (अभिं वेत्ति इति विदः क्तिप्।)
अभिवित्। अभिज्ञानी। इति हेमचन्द्रः॥

(अभिसंस्कारः।)

अभि

अभिवीजं, स्त्री, (अभिः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत्।
अभिः खर्यस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

“अपामनेषु संयोगात् हेमं रूप्यं निर्वभौ।

तस्मात् तयोः खर्योन्वेव निर्गमो गुणवत्तरः”॥)

स्वर्गं। इति त्रिकायशेषः॥

अभिवीर्यं, स्त्री, (अभिः वीर्यं सारइव।) स्वर्गं।
इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रि, अभिनुल्लभ्ये)।

अभिप्रिखं, स्त्री, (अभेरिव प्रिखा केशरः अस्य।)
स्वर्गं। इति राजनिर्घण्टः॥ कुङ्कुमं। कुसुम्भपुत्रं।

इति मेदिनी॥ (जाङ्गलिकद्वयः)।

अभिप्रिखः, पुं, (अभेरिव प्रिखा रक्तवर्णः केशरः
अस्य।) कुसुम्भद्वयः। कुङ्कुमं। दीपः। बाणः।

इति शब्दरत्नावली॥

अभिप्रिखा, स्त्री, (अभेरिव प्रिखा केशरः अस्यः।)
जाङ्गलिकीद्वयः। विषनाङ्गना इति भाषा।

दृष्टविशेषः। तस्य पर्यायः। विशल्या १ अ-
नन्ता २ पत्नीनी ३ शक्रपुष्पी ४। इत्यमरः॥

(अभिः प्रिखा।) ज्वाला। आगुनेर शिब इति
भाषा॥

अभिप्रेशरं, स्त्री, (अभेरिव प्रेशरं केशरः अस्य।)
कुङ्कुमं। इति राजनिर्घण्टः॥

अभिष्टोमः, [पुं, (अभौनां स्तोमः। अभिः स्तुत्-
स्तोमसोमा इति षः।) यज्ञविशेषः। इति

शब्दरत्नावली॥ तस्य विधिः। ज्योतिष्टोमेन
खर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमना-

मक्यागविशेषस्य गुणविकारोऽभिष्टोमो नाम।
तस्य कालो वसन्तः। तत्राधिकारी अधीतवेद

आह्विताभिश्च। इत्थं सोमः। देवता इन्द्रवाय्वा-
दयः। ऋत्विजः षोडशः। तेषाञ्च चत्वारो गणाः।

होतृगणः १ अध्वर्युगणः २ ब्रह्मण्यगणः ३ उद्गातृ-
गणः ४ एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः। तत्र

होतृगणे होता १ प्रशास्ता २ अश्वाकाः ३

प्रावक्तोता ४। अध्वर्युगणे अध्वर्युः १ प्रति-
प्रस्थाता २ नेष्टा ३ उम्नेता ४। ब्रह्मण्ये ब्रह्मा १

ब्राह्मण्यश्चारी २ अभ्रीष्ट ३ पोता ४। उद्गातृ-
गणे उद्गाता १ प्रक्तोता २ प्रतिहर्ता ३ सु-

ब्रह्मण्यः ४। स च पञ्चाहसाध्यः। प्रथमदिने

दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं। तत्र द्वितीय-

दिवसे प्रायणीययागः सोमजताक्रयणं। ततो

द्वितीयद्वितीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले

च प्रवर्गोपसन्नामकयागानुष्ठानं। चतुर्थदिवसे

प्रवर्गोद्वासनानन्तरं अभौषोमीयपञ्चनुष्ठानं।

तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पित्रपितामहप्रपिता-

महानां मध्ये केनापि वेदे गाधीतोऽभिष्टोमो

वा. न कृतः स दुर्ग्राह्यो भवति। तस्य वी-
त्राण्यपरिहारायाश्चिन्तयन्तः कर्तव्यः। यस्य

यजमानस्य पित्रपितामहप्रपितामहानां मध्ये
केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-
विश्वेदेवोपरिहारायैन्द्राद्यपञ्चनुष्ठानं कर्तव्यं।
इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदात्मभयघ्नो एकस्मि-
न्नेव यूपे चयाणां पशूनां वन्दनं। इत्थं पशु-
चयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे अस्मिन्नेव दिने वा

अभि

द्वितीयभागे उच्यते प्रयोगारम्भः कार्त्तिके। तत्र
पञ्चाहादयः। पञ्चाभि च यथाह मनुः—

“अभिः पञ्चाभि वितस्मिन्पञ्चाभि
उत्सृजनाकाराभिः। ऊर्ध्वपञ्चाभि चमसपञ्चाभि

तावत्परिमितान्येव तिस्रमाहतीनि कौश्लचतु-

ष्टयविश्रुतिनि धारणार्थं दृष्टव्यं। आबो

मार्त्तिकः। तत्र आरभ्य सोमजताक्रयणेन

सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य यथैवमसौ सोमः

कर्त्तव्यः। तत्र सूर्योदयानन्तरं आभेयपशुयागः

कर्त्तव्यः। एवमुक्त्यापर्यायान्ते कृते प्रातःसवन-

समाप्तिः। ततो मध्यन्दिनसवनं। तत्र दक्षिणा-

दानं। दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः। तत-

स्तुतीयसवनं। इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन-

द्वितीयसवनरूपसवनत्रयपुनः अभिष्टोमः प्र-

धानयागः। इतरेऽप्ययागाः। द्वितीयसवनसमा-

पुनरमवभृशुयागः। उदके वरुणदेवताकपुरो

द्वाष्टसोमः। तदनन्तरमनुबन्धा पशुयागः

तत्र गौः पशुः। तस्य कलिनिधित्वात् तस-

च नित्यत्वात् तत् स्थाने आभौक्षायागः। तत-

उदयनीया तत उदवसानीया। सा च पक्षम-

दिवसे यावद्वात्रि कर्त्तव्या। तत्समाप्तावभिष्टोम-

यागसमाप्तिः। इत्यभिष्टोमयागीयपदार्थकल-

सूची॥

अभिरुः, पुं, (अभौ तिरुतीति। अभि + रु + कः
लौहमयतल्लुकादिभर्जनपात्रं। इति त्रिकाय

शेषः॥ (कड़ा इति भाषा)।

अभिसखः, पुं, (अभिः सखा इति समासे राजाह
सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च।) वायुः

वायुसखोऽभिरिति दर्शनात्॥

अभिसन्दीपनं, त्रि, (अभिः सन्दीपनम्। सम-
दीप् + ल्युट्।) वज्रवर्द्धकौषधादि। यथा,—

“एषा त्वज्जगत्पुष्पाणां माञ्जोत्तरविर्वाजिता।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्चबहुत्तरा।

त्रयाण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा।
चूर्णनेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परं”॥

इति भावप्रकाशः॥
अपि च।
“अभिसन्दीपनं हृद्यं जवयार्द्रकभक्ष्यं”।
इति राजवल्लभः॥
अभिसम्भवः, पुं, (अभिः सम्भवे यस्य सः। अर्-
+ सम् + भू + अप्।) अरण्याकुसुम्भः। इति रा-
निर्घण्टः॥ (कार्तिकेयः। त्रि। अभिससुत्पन्नः
अभिसहायः, पुं, (अभिः जठराजस्य सहा
उद्दीपकः। कपोतमांसस्य अभिवर्द्धकत्वात्
वगकपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अभिः सहा
बन्धुः। वायुः।)
अभिसारं, स्त्री, (अभेरिव सारः वनं वृक्ष
रसाङ्गनं। इति राजनिर्घण्टः॥
अभिसम्भनं, स्त्री, (अभिः सम्भनम्। षष्ठी
पुरुषः।) मन्मौषधिवारा अभिर्द्विजात्र
विवारणं। तद्यथा,—
“मासूरस्य वनं वृक्ष मन्मौषधौ वनं देवदेव्।

अभि

अभ्र

इक्षौ तु वेपवेत्तेन अभिसम्भनमुत्तमं ।
 भासुरंश्च आने भासुवस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
 ब्राह्मणोत्तरमादाय खरमुने निधापितं ।
 अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अभिसम्भनमुत्तमं ॥ २ ॥
 वायवी उदरं शृणु मखु कवसया सह ।
 गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽपि प्रक्षिपेद्भृशो ।
 यन्नेतत् प्रयोगेण अभिसम्भनमुत्तमं ॥ ३ ॥
 रक्तपाटमूलान् अवष्टब्धं मूलकैः ।
 दिक्षुं क्षन्मयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जगान्तकं ॥ ४ ॥
 सुखीतका वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
 चर्कित्वा च इमं सद्यो जिज्ञया ज्वलनं किञ्चित् ॥ ५ ॥
 गोरोचनां भृङ्गराजं पूर्वाक्षित्यं घृतं समं ॥
 क्रियेत्सम्भन्धं पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
 ओमद्यं अभिसम्भनं कुव । इति गारुडे १८६
 अध्यायः ॥

अभिस्ताः, पुं, (अभिना सुष्ठु यथा स्यात् एवम्
 आताः भक्षिताः, औतस्मात्ताभिदग्धा इत्यर्थः ।
 मन्त्रादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यकारवान् एव पाठः ।
 मूर्द्धन्यादिशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्रपिण्डगण-
 विशेषः । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । इति
 शब्दमाला,—
 “विराटसुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
 अभिस्ताश्च देवानां मारोश्चा लोकविभ्रुताः” ॥
 इति मनुः ।

अभिहोत्रं, स्त्री, (अभये होत्रम् अत्र इति
 बहुव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
 माससाध्यं यावञ्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
 शेषोऽयं । तदग्नौ यावञ्जीवं प्रत्यहं प्रातः
 सायं हवनं । तदभिना यागकर्तुर्दाहश्च । इति
 स्मृतिः ॥ तत्र ज्ञानो यथा । ब्राह्मणक्षत्रिय-
 वैश्यानां हतदारपरिग्रहाणां कायत्वान्यत्व-
 वधिरक्षपकुत्वादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
 न्तयोश्चरतस्तु अग्न्याधानं विहितं । अभ-
 यस्त्रयः गार्हपत्यः १ दक्षिणाभिः २ आहवनीयः
 ३ । एवामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः
 स्थापनं । तेष्वभिषु सायंकाले प्रातःकाले चा-
 भिहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अभिहोत्रं नाम होमस्य
 नामधेयं । अभये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
 णीति अधिकरणबहुव्रीहिः । तत्र त्रयाणि
 दश । पयः १ दधि २ यवागुः ३ घृतं ४ ओदनः
 ५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
 १० । सञ्चति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवाग्वा
 च होम-श्रद्धाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
 वित्तं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
 कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु राक्षौ यवा-
 गुद्व्येण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाभिहोत्र-
 होमः आरम्भप्रवृत्ति यावञ्जीवनं कर्त्तव्यः ।
 प्रथमदिने पूर्वाह्णानां दशानां ब्रह्मणां मध्ये
 सञ्चति प्रक्षालनपात्राश्च मध्ये येन त्र्येण
 प्रथमाभिहोत्रहोमः हतः तेनैव त्र्येण या-
 वञ्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन्
 दिने अग्न्याधानं हतं तस्मिन् दिने सायं-

अभि

काले आरम्भणीयः । तत्र शतहोमे सुख्यौ
 देवता सायंकाले अभिर्देवता । आधानानन्तरं
 प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
 र्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां खर्गकामो यजेतेति
 विधिवाक्यं । तत्र ब्रह्मयागाः । पौर्णमास्यां
 त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
 षोमीयोपांशुयागास्तयो यागाः । अमावस्या-
 यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्तयः । तत्रामायां
 कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-
 मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-
 धेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति
 इन्द्रः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अख्या-
 प्तरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
 शब्दस्याख्याप्यत्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
 मासावपि यावञ्जीवं कार्या । तत्रापि त्रयाणां
 वर्णानामुपरि लिखितान्यत्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
 कीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां हताभिधानानां स-
 पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्जन्यारम्भः
 प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राहत-
 सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-
 डाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः । अमायान्तु
 आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्रामपुरोडाशयागः ।
 हतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
 ग्नेयपुरोडाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः अग्नी-
 षोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
 डाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चति
 त्रयः । तत्र ऋत्विजस्वत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
 २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
 अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
 ऋग्वेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीसु प्रायशो-
 ऽध्वर्युरेवानुयायी तन्नेरितकर्मकर्त्ता । पुरो-
 डाशो ग्रीहितयजुलैर्वैतयजुलैर्वा कर्त्तव्यः । अभि-
 होत्रवद्वयेन त्र्येणारम्भः हतस्त्रेणैव त्र्येण याव-
 ञ्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव
 नियामिकेत्यादिदिक्वाचमिदं । इति यजुर्वेदः ॥
 यज्ञाभिसन्धयः । तत्पर्यायः । अभ्याधानं २ अ-
 भिरक्षयं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिहोत्रः, पुं, अभिः । घृतं । इति मेदिनी ।
 अभिहोत्री, [न्] पुं, (अभिहोत्रम् अस्यास्तीति ।
 अत इनिठनावित्तीनिः ।) अभिहोत्रयागकर्त्ता ।
 तत्पर्यायः । अभिवित् २ आहिताभिः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अभिचित् ४ । इत्यमरः ॥ साभिकः
 ५ । इति पुराणं ।
 (“अभिहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
 चान्द्रायणं चरेन्मांसं वीरहत्यासमं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अभिभ्रः, पुं, (अभि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
 तस्य कर्त्तव्यभिरक्षयं । इत्यमरः ॥ (अभिहारा
 वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । कान्ध्यायां प्रियव्रतात्
 उत्पन्नो ऋभेदः ।) स्वायम्भुवमनुषुलो राजभेदः ।)
 अभिभ्रा, स्त्री, अभिकार्यं । इविर्हानादिपूर्वकाभि-
 ज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्नीन्धनं, स्त्री, (अग्नी इन्धनम् । अभि + इन्ध +
 करणे ल्युट् ।) अभिकार्यं । इविर्हानादिपूर्व-
 काभिज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
 “अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामन्त्रः श्रद्धां गुरोर्हितम् ।
 आसमावर्तनात् कुर्व्यात् हतोपनयनो विजः” ॥
 अग्न्यस्त्रं, स्त्री, (अभिभयम् अस्त्रम् । कर्मधारयः ।)
 आग्नेयास्त्रं । अभिघटितास्त्रं । वन्धूककामान
 इत्यादिभाषा ॥
 अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अभि + आ +
 धा + ल्युट् ।) श्रुतिविहितामिसंस्कारः । अभि-
 रक्षयं । अभिहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
 कुण्डं । इति जटाधरः ॥
 अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु
 अभिविकारः । धूमकेतुस्कापातादिः । अभि-
 निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्ने-
 र्दाहप्रक्षिन्निवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
 इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग्र कुटिलायां
 गतौ ऋच्चेत्तेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
 इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
 इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
 माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
 (भिच्चाविशेषः । यासचतुष्टयम् । “यासप्र-
 माणा भिच्चास्यादग्रं यासचतुष्टयम्” । इति
 स्मृतेः ।)

अग्रं, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
 अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥
 अग्रगण्यः, त्रि, (अग्रे गण्यः । गणसङ्ख्याने, यत् ।)
 अग्रे गणनीयः । यथा,—
 “प्रमनभवनयाने यद्वानग्रगण्यः” ।
 इति महाभाटकं ॥

अग्रगामी, [न्] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र +
 गम् + गिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रजः, पुं, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेः डः ।)
 ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—
 “सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रमग्रजः” ।)
 ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्रे जाते त्रि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोर-
 भेदात् (कर्मधारयः । अथवा जङ्घाया अग्रं षष्ठी-
 तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्घा ।
 जङ्घायभागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रजन्मा, [न्] पुं, (अग्रे जन्म यस्य स बहुव्रीहिः)।
 (जन् + भावे मनिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥
 “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माख्यग्रजन्मनः” ॥
 मनुः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥
 अग्रजातका, पुं, (अग्रे जातं जन्म यस्य स बहुव्रीहिः)।
 (जन् + भावे क्तः) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति
 शब्दरत्नावली ॥

अय

अयजातिः, पुं, (अये जातिर्जनस्य सः) (अन् + भावे ङिन्) प्राक्प्रत्ययः । इति हेमचन्द्रः ।
 अयकीः, त्रि, (अये नीयतेऽसौ अय + की + क्तिप् अययामाभ्याश्च इति पाणिनिद्वयेण यत्नं ।) (यज्ञौ च पुं, यथा चास्यायकीत्वं तथाभिप्रक्ष्ये निबद्धस्यास्यायामुक्तम्) अयिमः । ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ।
 अयतः, [त्] (अये अय + सप्तम्यर्थे तन् अयं) अये । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ।
 अयतःसरः, त्रि, (अयतः अये सरति गच्छति यः सः अयतः + स + टः । स्त्रियां ङीप् अयतः-सरी) (पुरोऽयतोऽयेषु सर्षेः इति पाणिनिद्वयेण) अयगामी । इत्यमरः ।
 अयदानी, [त्] पुं, (अये दानं प्रेतोद्देशेन तिलाद्यर्पणं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अय + दान + विद्यमानार्थे इन्) पतितप्राणायविशेषः । स च प्रेतसम्पदानकषडङ्गतिनादिद्रव्यग्राही । यथा,— “लोभी विप्रश्च शूद्राग्रामये दानं गृहीतवान् । ग्रहणे मृतदानानामयदानी बभूव सः” । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं । तत्पर्यायः । आयहारिकः २ । इति स्मृतिः ।
 अयपत्नी, स्त्री, (अये पत्यै पत्रं यस्याः सा जातितात् ङीप्) अजलोमादृशः । इति रत्नमाणा । आनकुशी इति केषित् ।
 अयमांसं, स्त्री, (अयं प्रधानं मन्यते चायते यत् अय + मन् + स । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः । उदरमध्यवर्तिमांसवर्द्धनरूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ।
 अययानं, स्त्री, (अयं प्रथमं यानं सेनागमनं) नासीरं । सेनायगमनं । इति हेमचन्द्रः ।
 अयजोहिता, स्त्री, (अयमयभागः जोहितं रक्तवर्णं यस्याः सा बज्रग्रीहिः) चिकीर्षाकं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अयवीजः, पुं, (अयं ग्राह्यं वीजसुत्वन्तिकारणं यस्य सः बज्रग्रीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजायुक्तसामानं । स च कुरखटादिः । इति हेमचन्द्रः ।
 अयसन्धानी, स्त्री, (अये यजमोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यमगया अय + सन् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्चिका । जीवानां शुभाशुभकर्मलिखितं यमस्य पुस्तकं । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अयसरः, त्रि, (अये सरति गच्छति अय + स + टः ।) अयेसरः । अयगामी । इति हेमचन्द्रः । (यथा,— “अयेसरो जघन्यान्”) इति भट्टिकाव्ये ।
 अयहः, पुं, (नास्ति यहः गार्हस्थानमस्त्रीकारो यस्य सः बज्रग्रीहिः । वानप्रस्थे । नास्ति यहो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः । अयह इति पाठे गार्हस्थानमवधिर्भूतः ।
 अयहायकः, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अयः । ह्य

अये

ग्रीहिकाकयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य युत्यतिर्यथा,— “हायनस्यायोऽयहायकः निपातनात् परनिपातनश्च” । इत्यमरटीकायां भरतः । मार्गशीर्षमासः । इति ब्रह्मरत्नावली । अस्य पर्यायः आयहायकिके जातफलं तत्कृत्यश्च मार्गशीर्षे ऋतुश्चम् ।
 अयाद्यां, त्रि, (न याद्यां यहादीयं यह + कर्मणि । ष्यत् यहायोद्ये) अयहादीयं । यहायोद्यं यथा,— “अयाद्यां शिवगैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं । साणयामशिलास्यर्थात् सर्वं याति पवित्रतां” । इति तिथ्यादितत्त्वं ।
 अयिमः, त्रि, (अये भवः अय + डिमन्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः । ओष्ठः । अयजः । इति जटाधरः ।
 अयिमा, स्त्री, (अये भवा अय + डिमन्) लवणीफलं । लोथा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ।
 अयियं, त्रि, (अये भवम् अय + व) प्रधानं । इत्यमरः ।
 अयियः, पुं, (अये भव अय + व) अयजः । ओष्ठ-भाता । इत्यमरः ।
 अयियं, त्रि, (अये भवः अय + व) प्रधानं । इत्यमरः । अयजे पुं, इति तट्टीकायां रमानाथः ।
 अयुः, स्त्री, (अयते इत्थं मृच्छतेऽनया अयि + क्त ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ।
 अयेगाः, पुं, अयगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ।
 अयेगुः, पुं, (अये गच्छति यः अये + गन् + क्तिप् ऊङ्गमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवार्त्तिकेन मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अयगामी । इत्यादिद्विभक्तिः ।
 अयेदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यति इन्द्रियदौर्बल्यात् त्यजति दिधि + सो + अत्युत्तमकृजम्बुकम्बुकैलुककन्धुदिधिषु इत्यादिद्वयेण कु यत्त्वश्च दिधिषुः पुनर्भूयोषित् अये गगनीया दिधिषुः द्विरुच्चा स्त्री यस्य सः बज्र० हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति पाणिनिद्वयेण अलुक् पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरुच्चेन यस्य कुटुम्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः परपूर्वाय दिधिषुस्तत्पुरुषिकः । इति सामान्येन नाममाणादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहितपुत्रादिमती मृह्णोरं स्वामी इति भाषा । इत्यमरः ।
 अयेदिधिषुः, स्त्री, (प्रागनुद्वेकमगिन्याः प्रागुद्वेकमिदमगिन्यां । अये प्रथमे व्येकायां मगिन्यां विद्यमानायां गगनीया दिधिषुः व्येका विवाहकासासहनरूपधैर्यकोपकारिणीति विद्यते प्रा-कपार्थिवादितात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) अविवाहितव्येकमगिनीसन्ने अये विवाहिता कनिष्ठा । यथा,— “व्येकायां विद्यमानायां कन्यायास्तुष्टेऽनुजा । सा चाये दिधिषुर्भेया पूर्वा च दिधिषुः स्वता” ।

अय

इति देवका । दिधिषुर्वर्धिकादानोऽपि ।
 अयेवर्षं, स्त्री, (वगस्याये राजदन्तादित्वात् पर-निपातः अलुक् । वगं पुरगे आदित्वात् कत्वम् ।) वगस्यायभागः । इति शब्दमाणा ।
 अयेसरः, त्रि, (अये सरति गच्छतीति अये + स + टः ।) अये गमनकर्त्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः २ प्रथः ३ अयतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्यमरः । अयगामी ६ अयसरः ७ अयगः ८ पुरो-गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ।
 अयेसरिकः, त्रि, (अयेसरं गमनम् अये + स + भावे अप् अयेसरे गमने प्रकृतः अयेसर + ठन् अयगामिनि ।) अयगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 अयुः, त्रि, (अये भवः अय + यत्) प्रह्वानं । उत्तमः इत्यमरः । व्येकभातरि पुं इति तट्टी-कायां रमानाथः ।
 अय इ उ गतौ (अधि गतौ कर्मणि कट् ते इदितो शुम् धातेरिति पाणिनिद्वयेण शुम् अङ्गते । कर्त्तरि कट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आरम्भे । जवे । इति कविकल्पद्रुमः । जवो वेगगतिः । इ अङ्गते । उ अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः । जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ।
 अय व् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । तत्-कृतिः पापकृतिः । अययति व्याधः । कर्मणो-ऽर्थमध्यपाटादकर्मकोऽयं । तथा च,— “धातोरर्थान्तरे दत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” । इति गोपीचन्द्रः । धात्वर्थेन सह कर्मण्य उप-सङ्गहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । गदी वहति क्षरतीत्यर्थः । अययति व्याधः । भवति घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ।
 अयं, स्त्री, (अय पापकरणे सुरां अययति अय + णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । असनं । इत्यमरः ।
 अयमर्थयं, त्रि, (अयं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन अय + मृष् + करणे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापभङ्गि-जयं । इत्यमरः । (उत्पन्नपापनाशार्थं जये मन्त्र-भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे नृपदादिवेत्यादि) अन्वनेध-यक्षापावभ्यक्षानमन्त्रः । वैदिकसन्ध्यामन्त-मन्त्रकरणात्प्रातजलप्रक्षेपरूपपापनाशकक्रिया-विशेषः । इति स्मृतिः । तान्त्रिकसन्ध्यायाम्,— “बहुकृत्यासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः । गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः । शिववायुजलपृथ्वीवज्रवीजैस्त्रिधा पुनः । अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्तधा तत्त्वसुत्रया । निःक्षिपेत् तन्मूलं मूर्द्धि शेषं दक्षे निधाय च । इक्ष्वाक्य देहान्तःक्षालितं पापसर्वभं । छान्दवर्णं तदुदकं दक्षणाया विदेधयेत् । दक्षहस्ते च तन्मन्त्री पापकृत्यं विक्षिप्य च । पुरतो वक्ष्यथाशके निक्षिपेदक्षमुत्तरम्” । इति तन्त्रसारः ।
 अयवान्, [त्] त्रि, (अयं पापं विद्यतेऽस्य अय + अनुप्) अयविशुद्धः । कवी ।

अघोर

अघोरः, पुं, (अघनात् अघोरः प्राक्कारिणादि-
त्वात् अघावः मध्यपरशोषणं) अघनामाघोरः ।
अ च कंसराजसेनापतिः । इति श्रीभागवतं ।
अघोः, [अ] अ, अन्वोधनं । यथा अघो वज इति
बोधदेवः ।
अघोरः, पुं, (न घोरः सौम्यरूपः “न ते वज्र !
श्रिवा तनुरघोरा पापनाशिनी” इति वेदः ।)
महादेवः । इति श्रिवचतुर्दशोत्रतपूजायां ।
अतिभयानके अभयानके च चि ।
अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्व्यस्थाः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—
“भजे मास्त्विति पक्षे अघोरास्या चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्यात्कर्णयैश्चिह्नपुरं भुव” ।
इति स्मृतिः ॥
अघोभः, चि, (नास्ति घोभः शब्दो यत्र बज्रप्रीतिः
शब्दशून्ये, न अल्पः घोभः शब्दो यत्र बज्रप्रीतिः
अल्पधनियुक्ते । तथाहि,—
“तत्साकृष्टमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च ननर्थाः बट् प्रकीर्तिताः” ॥
इति अरणात् । आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पधनियुक्तः । कलापादिस्थाकरणास्य
संज्ञाविशेषे पुं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्गाः
प्रथमाश्च ॥
अघ्राः, पुं, (न हन्ति विनाशयति खट्वत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनात् साधु ।) ब्रह्मा ।
इत्युणादिकोषः ॥
अघ्रा, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्म्मणि यक्
स्त्रियामाप् । पतिं वो अघ्राणां धनूनाम् इति वेदः ।
“अवध्याश्च स्त्रियं प्राजस्त्रियं गयोनिगतामपि” ॥
इति निवेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥
अघ्र त् क पदे । लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
कण्ठवर्गाद्योपधः । पदं सङ्घासंस्थानं । लघ्या
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—
“अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽन्वक्रियात्मसु” ॥
इति बोधदेवः ।
“अघ्रयत्तिसैन्धवानि युधि पृष्ठेषु प्राथकैः” ।
इति हलायुधः । अघ्रयति अघ्रापयति । इति
दुर्गादासः ॥
अघ्रः, पुं, (अघ्रयति चिह्नयति, अघ्र + अच्)
चिह्नं । (खनामकाङ्गां निचखान प्रायकं इति
रघुवंशे ।) श्लोकं । (कपर्तीतनयं वृष्टा तमङ्गारोह-
बोत्सुकं । इति विश्वपुराणे ।) रूपकविशेषः ।
अघराशः । रेखा । विभूषणं । समीपं । स्थानं ।
पाठकांशः । इति मेदिनी । (प्रबलानेकचरितो
रवभाससमुत्पन्नः । भवेदगुणशब्दार्थः सुप्र-
भूषणकंसयुतः । अन्तर्निष्पन्ननिष्ठिजपाचोऽङ्ग
इति कीर्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । चिह्न-
युक्तं । इति विश्वः ॥ अघ्ररं । इत्युणादिकोषः ।
नवसङ्घा । इति ज्योतिषं । (जुषभूषणां ।
प्रकरणे । अग्नि । कर्म्मप्रदेहे । कण्ठे । एको हि

अङ्ग

शोभो गुणवन्निपाते विमज्जतीत्योः किरञ्जेवि-
वाङ्गः । इति कुमारसम्भवे ।)
अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते पूज्यतेऽसौ अङ्ग + कर्म्मणि
अति न्यङ्गादीनाञ्च इति पाणिनिस्त्वेष चस्य
कः । वायुपक्षे अङ्गति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाश्वशेषः ॥
अङ्गनं, स्त्री, (अङ्ग + ङिच् भावे ल्युट्) सङ्घासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । आङ्गन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा पराशराङ्गिरसौ ।
“अन्यत्राङ्गनलक्षणाभ्यां वाहनिम्नोचने कृते ।
सायं संयमनार्थं न दुष्येत्प्रोक्षयन्धयोः” ॥
अङ्गनं चिह्नयुगादिचिह्नकरणं । लघ्या स्थिरचिह्न-
करणं । इति प्रार्याङ्गनतत्त्वं ॥
अङ्गपालिका, स्त्री, (अङ्गपालि + सार्थे कः स्त्रिया-
माप् ।) आलिङ्गनं । इति शब्दमाणा ॥
अङ्गपाली, स्त्री, (अङ्गेन क्रोडेन पालयति अङ्ग + पा
+ अलि स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्गपालिः ।) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकाख्यगन्धस्थं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥
अङ्गलोचः, पुं, (अङ्गेन लोचतेऽसौ लोङ् + ल्युट्)
चिह्नोत्कटः । चैत्रो इति भाषा । चिह्नो-
ङ्मूल इति कैचित् ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वं ।
अजीर्णकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ह्नमः ॥
अङ्गितः, चि, (अङ्ग + क्त) लाम्बितः । चिह्नितः ।
इति व्याङ्गिः ॥
अङ्गी, स्त्री, (अङ्गः + स्त्रियां ङीप् ।) अङ्गः ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
अङ्गुरः, पुं, (अङ्ग + उरच्) वीजोद्भवः । नूतनोत्पन्न-
ट्यादिः । (दर्भाङ्गुरेण चरकः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा । इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनकोद्भिद् २ । इत्य-
मरः ॥ उद्भिदः ३ प्ररोहः ४ (चूताङ्गुरास्वाद-
कषायकण्ठः ॥ इति कुमारसम्भवे ।) अङ्गुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६, अङ्गुरः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रक्तं । लोम । इति मे-
दिनी ॥
अङ्गुरकः, पुं, (अङ्गते ट्यादिभिर्निर्मयतेऽसौ अङ्ग
+ उरच् ततः सार्थे क) नीङ् । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाणा ॥
अङ्गुशः, पुं स्त्री, (अङ्गते हस्तिपालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अङ्ग + उरच् ।) हस्तिपालनार्थमाह्वय-
वक्रायासं । डाङ्गश्च इति भाषा । तत्पर्यायः ।
श्रुतिः २ । इत्यमरः ॥ श्रुतिः ३ । इति तट्टीका ॥
अङ्गुषः ३ । इत्युणादिकोषः । (रामायणे,—
“उद्गान् हयान् खरान् नागान् अङ्गुषकषाङ्गुशैः ॥
कम्पना अङ्गुशा भङ्गाः काञ्चन्या गदास्तथा” ॥)
अङ्गुशदुर्धरः, पुं, (अङ्गुशेन दुर्ध्रियते दुर्ध्रयतेऽसौ
दुर् + धृ + कर्म्मणि लृच्) दुर्ध्रयत्सी । इति
त्रिकाश्वशेषः ॥
अङ्गुशी, स्त्री, (अङ्गते आराध्यतेऽसौ षीङ्गविशेषः

अङ्ग

अङ्ग + उरच् स्त्रियां ङीप् । अङ्गदीनाञ्च इति
चस्य कः ।) जिनाणां चतुर्विंशतिशतस्यैवमन्त-
गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्गुरः, पुं, (अङ्ग + खर्जुरादित्वात् उरच् वा उरच्)
अङ्गुरः । अभिनवेऽङ्गुद् । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्गुषः, पुं स्त्री, (अङ्गते हस्तिपालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अङ्ग + उरच् करणे) अङ्गुशः । इत्युणादिकोषः ॥
अङ्गोटः, पुं, (अङ्ग + षोटच्) अङ्गोटकः । इति
रत्नमाणा ॥
अङ्गोटः, पुं, (अङ्गतेऽनुभ्रयतेऽसौ अङ्ग + षोटच्)
कट्टाविशेषः । आकोङ् इति स्थातः । धन-
बाङ्गुङ्गा इति कैचित् । अस्य पर्यायः ।
निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोचकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अङ्गोष्णकः ५ बोधः
६ नेदिष्ठः ७ दीर्घकीलकः ८ । इति जटाधरः ॥
अङ्गोटः ९ रामठः १० । इति रत्नमाणा ॥
कोठरः ११ रेची १२ गुणपत्रः १३ गुप्तखेदः
१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गुणवक्रिका
१७ पीतः १८ ताम्बूलकः १९ दीर्घकीलः २०
गुणाष्णकः २१ कोणकः २२ लम्बकः २३ गन्ध-
पुष्पः २४ रोचनः २५ विश्रान्तैर्गर्भः २६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वं । क्षिणत्वं । विषलुतादिदोष-
नाशित्वं । कफवायुहारित्वं । स्रतयुद्धिकारित्वं ।
रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पत्रगुणाः । शीतलत्वं ।
खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । वलकारित्वं ।
धातुपोषकत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्ताहृत्तय-
दुष्टरक्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गोष्णः, पुं, (अङ्गतेऽनुभ्रयतेऽसौ अङ्ग + षोणच्)
अङ्गोटकः । आकोङ् यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-
रटीकायां खामी ॥
अङ्गोष्णकः, पुं, (अङ्गोष्ण + सार्थे क) अङ्गोटकः ।
इति जटाधरः ।
अङ्गोष्णिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाणा ॥
अङ्गोष्णसारः, पुं, (अङ्गोष्णस्य सारः बहोतत्
स्त्रियारांशः ।) स्यावरविषप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्गुः, पुं, (अङ्गते वाद्यते हरीतक्याङ्गतिर्वाद्य-
विशेषः यः अङ्ग + ङ्यत्) हरीतक्याङ्गतिमृदङ्गः ।
पाखण्डोयाज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“सार्जतालत्रयायामन्वतुर्दशाङ्गुलाननः ।
हरीतक्याङ्गतिर्यः स्यादङ्गोष्णे स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधिविशेषाणां लजाटादिभु
राज्ञा अङ्गुनीयः । मनुः,—
“प्रायश्चित्तं कुर्वाणाः सर्वे वर्षां यथोदितं ।
नाङ्गा राज्ञा लजाटे स्युर्दाप्यास्तमसाह्व” ॥)
अङ्ग, त् क पदे । (अङ्गयति चिह्नयति अङ्ग + ङिच्
अच् ।) लघ्याणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ कण्ठ-
वर्गाद्योपधः । पदं सङ्घासंस्थानं । लघ्या
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।
अर्थक्रियैव धातूनां कर्त्तव्यापारलक्षणा ।
आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽन्वक्रियात्मसु ।
इति बोधदेवः । अङ्गयति अङ्गापयति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, अ सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
 “अङ्गवेद्यस्य श्रीमिने कस्येमां मन्यसे चमूं” ।
 पुनरर्थः ।)
 अङ्गं, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । अं इति हिन्दी-
 भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः ३ अप-
 वनः ४ । इत्यमरः ॥ गार्त्तं । (प्रह्लादरतिजके,—
 “अङ्गानि चम्यकदसैः स विधाय धाता” ।)
 अङ्गप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
 “युक्त एव भवेदङ्गी प्रह्लादो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे काव्यनिर्वहणेऽद्भुतं” ।
 उपायः । इति मेदिनी । (अङ्गते विषयो बुध्यते
 अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मगः ।
 अङ्गं मगसि काये चेत्यभिधानान्तरदर्शनात् ।
 यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिरिति
 माघः” । वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
 “शिक्षा कल्पो व्याकरणं गिरक्तं हृन्दसां चयः ।
 ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि षड्वेव तु” ।
 शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ गिरक्तं ४ ज्यो-
 तिवं ५ हृन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्ष्यं
 यथा । तदीयप्रधानप्रजनकव्यापारजनकत्वे सति
 तदीयप्रधानप्रजाजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-
 टीका ॥
 अङ्गः, पुं, खनामख्यातदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
 दिनीकारमते नित्यवज्जवचनान्तशब्दोऽयं । देश-
 विशेषः । यथा,—
 “वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ।
 तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥
 इति शक्तिस्त्रयमन्त्रे ७ पटलः ॥ (अथश्च देशः
 सरस्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य
 उङ्गारेण कामस्य अङ्गयागात् अयं अङ्गनाम्ना
 ख्यातः । यथा रामायणे,—
 “अनङ्ग इति विख्यातस्ततःप्रभृति राघव ।
 स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह” ॥
 अङ्गः, चि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्धं आद्यच्
 तथा मेदिन्या अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूञि-
 नीहति । स्त्रीवैकले त्वप्रधाने त्रिजङ्गवति चा-
 लित्के इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः ।
 इति मेदिनी ॥
 अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां रो-
 गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
 दिकं ॥
 अङ्गजं, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सप्तम्यां
 अनेहं इति पाणिनिस्त्रयण ङः कर्त्तरि) रक्तं ।
 इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाच्यजिङ्गं ॥
 अङ्गजः, पुं, पुत्रः । केशः । कामः । मदः । इति
 विश्वमेदिन्यौ । मदस्थाने गदः । इति काचि-
 न्मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।
 यथा साहित्यदर्पणे,—
 “यौवने सत्त्वजासासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
 अङ्गजारास्तत्र सावहावहेकास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
 अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्यात इत्यज्यात् स्त्रि-
 यामाम् ॥

अङ्ग

अङ्गयं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अङ्ग + अधिकरणे ल्युट्
 एषोदरादित्वात्त्वम्) अङ्गयं । चत्वरं । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
 संयुक्तमेतत्तिलकतितेऽङ्गने ।)
 अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवयै गम्यते अङ्गि + कर्मणि
 अति । अङ्गणि विद्यौ अपौ च ।) अङ्गा । विद्युः ।
 अङ्गिः । अङ्गिहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अङ्गिहोत्रिपद्ये तु कर्त्तरि अति । अङ्गते गम्यते
 ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाच्ये ।)
 अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं दति अथयति अङ्ग + दा + कः
 उपपदसमासः) केयूरं । ताडु वाजू इत्यादि
 भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
 “धूम्रमानैश्च वासोभिः स्रष्टौरेङ्गदमूषयैः” ।)
 अङ्गदः, पुं, (अङ्गं दति युद्धकाले अवखण्डयति
 अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-
 नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
 “कुमदं पक्षदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।
 अशीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभेदे शरैः” ॥
 अङ्गदा, स्त्री, अङ्गदेहं ददाति खस्त्रामिनि समर्पयति
 या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियामाम्) दक्षिण
 दिग्दक्षिणार्थ्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति
 भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अङ्गिरं ३ ।
 इत्यमरः ॥ अङ्गयं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गयं ।
 (रामायणे,—
 “महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महादयं” ।)
 ५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥
 अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
 अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी
 स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—
 “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः” ।)
 सार्वभौमनाम् उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्य-
 मरः ॥ वृषकर्कटकन्याष्टिकमकरमीनराशयः ।
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनायां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
 यश्च अशोकपुष्पेण खीयमङ्गमलज्जुर्वन्ति इति
 कोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः
 प्रियः इति व्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
 इति शब्दमाणा ॥
 अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संस्रियतेऽनेन अङ्ग
 + पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति चिकीत्सुशेषः ॥
 स्त्रियां ङीप् वेदिकाख्यगन्धत्रये ।)
 अङ्गमर्हः, पुं, (अङ्गं मर्हयति यः अङ्ग + मर्ह + कर्म-
 ण्यण उपपदसमासः ।) अङ्गमर्हनकारकभट्टः ।
 तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
 मर्हकः ३ । इति चिकीत्सुशेषः ॥ अङ्गमर्ही ४ ।
 इति हज्जायुधः ॥
 अङ्गमर्हकः, पुं, (अङ्गस्य मर्हकः संवाहकः बन्धी-
 तत् ।) अङ्गमर्हः । इति चिकीत्सुशेषः ॥
 अङ्गमर्ही [न्] पुं, अङ्गं वाधुं मर्हयति संवाहयति
 यः अङ्ग + मर्ह + यिनि ।) अङ्गमर्हः । इति हजा-
 युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरत्नः, पुं, (रत्नं रत्नवर्षं अङ्गं यस्य स बज्रशोहिः
 वाहितान्धादिषु इति सूत्रेण परं पूर्वं वा नि-
 पातते ।) वृक्षविशेषः । गुह्यादोचनी इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । पिशाक्तः २ रौचनी इ
 लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मिणः
 ५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रत्नीकः ८ । इत्यमरः ॥
 अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +
 रक्ष + यिनि ।) अङ्गरक्षिणी । सांजोया इति
 भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया इ
 चायसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमज्जियतेऽनेन रज्ज +
 करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति गङ्गायो-
 षडिञ्च । अङ्गस्य रागः बन्धीतत्पुरुषः ।) गात्र-
 रज्जनं । अङ्गे चन्दनादिलोपनं । तत्पर्यायः । विलोपनं
 २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—
 “जानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि विविधानि च” ।)
 अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तदेषे राजते यः अङ्ग + राज् +
 क्तिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च
 कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-
 पादश्च रामायणे,—
 “सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
 कन्या चास्य महाभाग शान्ता नाम भविष्यति ॥
 अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादेो भविष्यति ।
 स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥
 अङ्गलोषः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोष्यते छि-
 द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोष्यः ढती-
 यातत् पुरुषः । अङ्गलोष इति पाठे अङ्गेन तद्-
 वृक्षस्थितचिह्नविशेषेण लोष्यः अमुमेयः धातूना-
 मनेकार्थत्वात् लोडिधातुरमुमागार्थः ।) पिशाट-
 कटयं । इति रत्नमाणा । अङ्गलोष इति च पाठः ॥
 अङ्गवः, पुं, अङ्गे खदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् जीन-
 मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः । शुष्कफलं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अङ्गविक्षतिः, पुं, (अङ्गानां विक्षतिर्विकारो यस्मात्
 बज्रश्रीहिः ।) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
 विक्षेपः एकस्यानादन्यस्थाने चालनं बन्धीतत्पुरुषः
 अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-
 ङ्गचालनरूपवृत्तं । इत्यमरः ॥
 अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विक्षति + प्रश्नादिभ्यश्च इति सार्थे
 अङ्ग् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इक्षितं । इति
 जटाधरः ॥
 अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा बन्धी-
 तत् । सम् + क् + भावे घञ् संप्रत्ययेभ्यः इत्वा-
 दिना इति सट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-
 धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ आगोवर्त्त-
 नादिः । इति सामो । शरीरसंस्कारमार्गं
 इत्यन्ये ॥ खेदादिहृतदौर्गन्धहरणाय चन्दनादिना
 उद्वर्त्तनाशुषेपनादिः । इति सारसुन्दरी । तत्-
 पर्यायः । परिकर्मी २ । इत्यमरः । प्रतिकर्मी ३
 इति क्षचित् पाठः ॥
 अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्यानादन्यस्थाने

आजन् वञ्चोत्पन्नः। अङ्गानां आनात् आनात्-
रचयन्। तत्पर्यायः। अङ्गविशेषः २। इत्यमरः।
अङ्गहारिः २। इति तट्टीका। अङ्गहारवर्ष-
लकारिको अङ्गिप्रकारः। इति मधुः।
इतिअङ्गमरादिवाचिप्रभूपः। इति रायः। अङ्ग-
व्यादिविद्यासङ्गिप्रभूपः। इति कौस्तुभः।
अङ्गहारिः, ङ, (अङ्गानि क्रियन्ते चाख्यन्तेऽत्र अङ्ग
+ ह + इन् अजादिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्रयेण
अधिकरणे इन्। रङ्गभूमिः, गङ्गभूमिश्च।) अङ्ग-
हारः। इति भरतहृतहृदयचन्द्रः।
अङ्गहीनः, ङि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्-
पुंसः। हा + कर्मणि ङः।) अवयवरहितः।
अङ्गहानिविशिष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
“नाजकर्मोत्तमवीजानां देवैर्मातुस्तथैव च।
गर्भस्य वैज्ञानं वृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः॥
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्”।
इति स्मृतिः॥ कामदेवे ङ्लिङ्गः॥
अङ्गाधिपः, ङ, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठी-
तत्पुंसः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कार्यः। इति
भूरिप्रयोगः॥
अङ्गारः, ङ, स्त्री, (अङ्गि + आरन् इदितो मुम्धातो-
रिति मुम्।) दग्धकाष्ठखण्डं। तच्च गिरमि
साधि च। कयणा अङ्गारा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अङ्गारं २ उल्लूकं ३। इत्यमरः॥
आङ्गारं ४ उल्लूकं ५। इति तट्टीका।
“एतकुम्भसमा गारी तमाङ्गारसमः प्रमान्”।
अङ्गारः, ङ, (रङ्गं रङ्गवर्षमङ्गं यस्य स बज्ज-
प्रीहिः एषोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्नः। इति मेदिनी।
हितवाणी। इति वैद्यकं॥
अङ्गारकः, ङ, (अङ्गार + स्वार्थ कः।) मङ्गलग्नः
इत्यमरः,—
“घरात्मजः कुजो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः।
अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः”॥
इति वराहपुराणम्। (रामायणे,—
“दिवीव ग्रहयोर्धोरं वृधाङ्गारकयोर्महत्।
कौशलाणाञ्च नन्दनं ज्येष्ठा मैत्राग्निदेवतं।
आङ्गम्याङ्गारकस्तस्यै विश्वाखामपि चाम्बरे”॥
अङ्गारः। कुबयटककच्छः। इति मेदिनी॥ अङ्ग-
राजः। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारतैजं, स्त्री, (अङ्गारेण पञ्चं तैजं प्राकपार्थि-
वादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
ख्यातपञ्चतैजं। तस्य प्राकप्रकारो गुणश्च।
यथा,—
“मूर्ध्ना जात्या हरिरे दे मङ्गिका सेन्द्रवावयी।
इहती सैन्धवं कुलं राधा मांषी प्रतावरी॥
आरणाणाङ्गानैव तैजप्रश्नं विपाचयेत्।
तैजमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षकं”॥
इति सुखनीयः॥
अङ्गारकसिन्धुः, ङ, (रङ्गवर्षमङ्गारकवत् सन्धिः
अथवा अङ्गारकस्य सन्धिः षष्ठीतत्पुंसः। मङ्गिष्यं
भाङ्गरे देवं चने मुञ्जां प्रदाप्रनेत् प्रमाचञ्च कुजे
रघादिना तत्पुत्रमङ्गप्रसिद्धाराव प्रमाच-

रागोक्तेः वसुधियत्वं।) प्रमाणः। इति राज-
निर्घण्टः॥
अङ्गारकुण्डकः, ङ, (अङ्गारवर्षं कुण्डमिव कन्) हि-
तावली। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराधि धीयन्ते धार्थ्यने-
ऽत्र धा + अधिकरणे स्मृत् स्त्रियां ङीप्। अङ्गा-
रायां धानी ततः स्वार्थे कः। पक्षे अङ्गार-
धानी।) अङ्गारधारणपत्रं। आङ्गटा इति
ख्याता। सौजाल इति केषिच्। तत्पर्यायः।
अङ्गारप्रकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४। इत्य-
मरः॥
अङ्गारपरिपाचितं, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि
+ पच् + स्वार्थे ङिच् ततः कर्मणि ङः।) अङ्गार-
पत्रं। मूलविज्ञानारदग्धमांसं। कावाव इति
ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका॥
अङ्गारपर्याः, ङ, (अङ्गारवत् पत्रं यच्च यस्य स बज्ज-
प्रीहिः। वर्गभेदे। सोऽप्यास्ति ततः अङ्गं आद्यच्
तत्पुंसो) चिचरचगन्धर्वः। इति महाभारतं॥
अङ्गारपुष्पः, ङ, (अङ्गारवत् रङ्गवर्षं पुष्पं यस्य सः
बज्जप्रीहिः।) इङ्गदीहृद्यः। जियापुता। इति
ख्यातः। इति रत्नमाषा॥
अङ्गारमङ्गी, स्त्री, (अङ्गारवत् रङ्गवर्षा मङ्गी मङ्गीरी
यस्याः सा बज्जप्रीहिः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्
कवभावः।) करङ्गविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
अस्य नामान्तरं अङ्गारमङ्गीरी॥
अङ्गारवल्ली, स्त्री, करङ्गविशेषः। इत्यमरः॥
भार्गी। गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रङ्गवर्षा वल्ली कर्म-
धारयः। गुञ्जाकृता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लीका।)
महाकरङ्गः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारप्रकटी, स्त्री, (प्रज्ञोति वोढुं प्रकटं। प्रकट
+ स्त्रियां ङीप् अन्वयार्थे प्रकटी। अङ्गारस्य
प्रकटी षष्ठीतत्पुंसः। आङ्गटा इति भाषा।
मुनाची इति) अङ्गारधानिका। इत्यमरः॥
अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत
इन् ठगाविति ठन् तस्य इ कः एषोदरादित्वात्
कलोपः) अङ्गारधानिका। इति जटाधरः॥
अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रङ्गवर्षा अङ्गार +
इवार्थे कन् स्त्रियां ङीप्) इत्युक्तायं। पञ्चाश-
कलिका। इति मेदिनी॥ (अङ्गारमस्या अस्ति
अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां ङीप्
इति व्युत्पत्त्या अङ्गारपाचम्।)
अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार +
मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका।
भाङ्गारवल्का दिक्। (सूर्यव्यक्ततया अङ्गारवत्
रङ्गवर्षा दिक्।) इति मेदिनी॥
अङ्गारितं, स्त्री, (अङ्गारनिवाचरति अङ्गार + ङिप्
ततः ङः।) पञ्चाशकलिकोद्भूतः। (अङ्गारं क-
रोति अङ्गार + ङिच् कर्मणि ङः। मत्वर्थे इतच्
वा दग्धप्रायकाठं) दग्धे ङि। इति विश्वः।
अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुका। कौचणी इति ख्याता।
इति हेमचन्द्रः॥

अङ्गिरा, [ङ्] ङ, (अङ्गिति त्रयस्यो मुञ्जाभिःसरति
अङ्गि गतौ + अङ् इरल् च) मुनिविशेषः। स च
त्रयस्यो मुञ्जाख्यातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या अङ्गा। पुत्रः उतथ्यः १ इहस्पतिः २।
कन्या सिनीवाणी १ कुञ्जः २ राका ३ अनु-
मतिः। ४। इति श्रीभागवतं॥
अङ्गी, [ङ्] ङि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन्।)
अङ्गविशिष्टः। अववयी। यथा देनाङ्गेनाङ्गी
विद्यते भण्यते तस्मादङ्गाङ्ग ङि। इति सुग-
बोधटीकायां दुर्गादासः। प्रधानं। सुख्यः।
यथा। “यद्यङ्गी स्यात्प्रधानरे”। इति अङ्गि-
कारः॥
अङ्गीकारः, ङ, (अङ्गीति आनं तत्पुंसत्वात् ङ +
ङ्ङ्) स्त्रीकारः। तत्पर्यायः। सन्वित् २ आनः ३
प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आनवः ६ संभवः ७
अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिभवः १०। इत्य-
मरः॥
अङ्गीकृतं, ङि, (अङ्गीति आनं तत्पुंसत्वात् ङ +
कर्मणि ङः।) स्त्रीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
उररीकृतं ३ आनृतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीकृतं ६
विदितं ७ संभृतं ८ समाहितं ९ उपभृतं १०
उपगतं ११ प्रतिभृतं १२ अभ्युपगतं १३।
इत्यमरः॥
अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्गि गतौ + उ ङिच् रणयोरेकत्व-
स्वरणात् तस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्यु-
खादिकोषः॥
अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उ ङिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
इत्यमरटीका॥
अङ्गुरीयः, ङ, स्त्री, (अङ्गुरेदिदं तत्र भवं वा अङ्गुरि
+ ङः तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। आङ्गुटी इति
भाषा। अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात्
तस्य रः। इति भरतः॥ (यथा रामायणे,—
“ददौ चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गाभिचिञ्चितं।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः”॥)
अङ्गुरीयकं, स्त्री, ङ, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
मरटीकायां मुकुटादयः। रामायणे,—
“रामनामाङ्गितक्षेदं प्रमृत्वाङ्गुरीयकं”।
अङ्गुलः, ङ, (अङ्ग + उन् अङ्गौ हल् लीयते अङ्गु +
ली + डः) हेमचन्द्रः। अङ्गुली। इत्यमरटीकायां
रामायणे॥ अङ्गुलपरिमाणं। इत्यमरटीकायां
वाचस्पतिः॥ (अङ्गुलसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
दरेऽङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भाङ्गाराचार्योक्तेः न०।)
(यथा रामायणे,—
“न ह्यविद्धं तयोर्गान्ने बभूवाङ्गुलमन्तरं”।)
अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग + उ ङिच्) करग्रहाणां। आङ्गुल
इति भाषा। (यथा मनुः,—
“काममङ्गुलिमुद्येऽप्ये देवं पित्रं तयोर्दध”।)
गजकर्मिका। इति मनुः। इति हेम-
चन्द्रः। अङ्गुलः। इत्युखादिकोषः॥
अङ्गुलितोरखं, स्त्री, (अङ्गुलेः तोरखं वधिर्दोरमिव
षष्ठीतत्पुंसः) चन्दादिद्वारा बजाटे जतोऽङ्ग-
चन्द्रः। इति हारावली॥

अङ्

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलीः सुदं कच्छयया धारयितु-
र्हर्षे राति ददाति या अङ्गुलिमुद् + रा + कर्त्तरि
कः) चाक्षरोम्भिका । प्रसुनाम्ना खनाम्ना वा अ-
ङ्गितमङ्गुरीयकं । हापेर आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥
अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्ये कः)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योम्भोटनं मर्द्धनं यस्मिन्
तत् बज्जरीहिः) अङ्गुलिदयमर्द्धनजातशब्दः । आ-
ङ्गुलमट्टमान इति भाषा । तत्पर्यायः । पुष्पटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गुटी ३ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हारावली ॥ सुशुटी ५ । इति जटाधरः ॥
सुशुटीसु सुशुटिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।
अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः
मोटनं बह्वीतत्पुत्रवः सम् + दिश् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हारावली ॥
अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उजिष् स्त्रियां वा डीप् पक्षे
अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—
“कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भातुर्मम स राक्षसः ॥
ज्वालाङ्गुलीभिर्भयवान् विदुभ्यः स ऊताग्रनः” ॥)
तत्पर्यायः । करशाखा २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३
अङ्गुरिः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६ ।) इति तट्टीका ॥
सा कनेयं पञ्चधा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २
मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-
जटाधरौ ॥ इतिशुशुटाग्रं । इति मेदिनी ॥
अङ्गुलीका, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्यां कायते निधीयते-
त्यौ अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्म्मणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः
विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपातः) इत्यस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुलः १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली
+ ह् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥
अङ्गुलीयकं, स्त्री पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्ये कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जम्बिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गु-
रीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ करा-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाखं । अयं मैथिल्यभिधानं काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयकः । इति भट्टिः ॥
अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भूतः जातः सप्तमी-
तत्पुत्रवः) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गुलः, पुं, (अङ्गुलौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु-
+ कर्त्तरि कः अन्त्यान्गोभू इत्यादिना बत्वम्)
हज्जाङ्गुलिः । इत्यमरः । बुद्धौ आङ्गुल इति भाषा ।
(मनुः,—
“अङ्गुलमूलस्य तसे प्राणां तीर्थं प्रचक्षते” ।)
अङ्गुलः, पुं, (अङ्गुलि गच्छति अग्नि + ऊबन्)
अङ्गुलः । भाषा । इत्युदात्तकोषः ॥

अञ्

अञ्जः, [ञ्] स्त्री, (अञ्जते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अञ्चि
+ सर्वधातुभ्योऽञ्जन् इति अञ्जन्) अञ्जः । भाषं ।
इत्युदात्तकोषः ॥ (सूर्यशतके,—
“विदधतु घृण्यः श्रीभ्रमणोविद्यार्त” ।)
अञ्जिः, पुं, (अञ्जते गच्छत्यनेन अञ्चि + करणे इक्)
अञ्जिः । इति विश्वः ॥
अञ्जिः, पुं, (अञ्जते गच्छत्यनेन अञ्चि + करणे रिः)
पादः । (सूर्यशतके,—“श्रीभ्रमणोविद्यार्तपादोन्” ।)
हज्जामूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अञ्जिनाम, [ञ्] स्त्री, (अञ्जि रूपेण यमते जलाद्या-
कर्म्मणेन कल्पते यत् अञ्जि + गम् + अन् शिच)
हज्जामूलं । इति हेमचन्द्रः ॥
अञ्जिनामकः, पुं, (अञ्जिनाम + स्वार्ये कः) हज्ज-
मूलं । इत्यमरः ॥
अञ्जिपः, पुं, (अञ्जिनाया पिबति अञ्जि + पा + ड)
हज्जः । इति हेमचन्द्रः ॥
अञ्जिपर्णी, स्त्री, (अञ्जिवत् पर्णं पत्रं यस्याः सा
बज्जरीहिः स्त्रियां डीप्) एन्निपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अञ्जिवह्निका, स्त्री, (अञ्जिवत् वह्निः उपमित-
कर्म्मधारयः स्वार्ये कः) चित्रपर्णीहज्जः । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तरं अञ्जि-
वह्निः अञ्जिवह्नी ॥
अञ्ज इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
ञ्जते । अञ्चु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स
एवायं । इदित् पाठः पूजायां गणोपाभावात् ।
उदनुबन्धाभावश्च क्षुधवसपजार्थाश्चेत्यादिना क्त्वा-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च नित्येभिधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
अञ्ज इ अ गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अञ्जते । अञ्जति अञ्जते । इति
दुर्गादासः ॥
अञ्ज उ अ गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अञ्जति अञ्जते । उ अञ्जित्वा (उदितो
वा, इतोऽभावपक्षे) अञ्जा । स्त्रियोक्तिरख्यक्त-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
अञ्जडी, स्त्री, (अञ्जि कोपने पञ्चाद्यच् इदित्वात्
शुच् स्त्रियां डीप् न अञ्जरी नञ्समासः) सुशीला
गौः । शान्त गाह इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥
अञ्जलः, पुं, (अञ्जति यः अञ्ज + पञ्चाद्यच् न चणः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—
“आससाद् ततो रामं स्थितं शैलमिवाञ्जलं” ।)
कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकम्पे चि । (शिवः,
शिवरः । यदुक्तं,—
“न खलुपात् न कामयात्
नच ज्ञानादिकात् गुहात् ।
अञ्जनं विद्यते यस्ते-
त्यञ्जलः कीर्तितोऽप्युतः” ॥
अचिकारी, ब्रूटस्यः) ।
अञ्जलीका, स्त्री, (अञ्जलः सुनेरपर्वतः कीलः
काम्बखरूपो यस्याः सा बज्जरीहिः । कीलो

अञ्च

वे द्वे द्वयोः काञ्च इति मेदिनी) एचिरी । इति
शब्दरत्नावली ॥
अञ्चलिद, [ञ्] पुं, (अञ्चला शिरा त्विट् बस्य सः
बज्जरीहिः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अञ्चलभाता, [ञ्] पुं, बौद्धगद्याधिपविशेषः । स
तु श्रेयज्ञैनाचार्यस्य एकादशशिक्ष्यान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अञ्चला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) एचिरी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—
“एचिरीमपि कामं तं ससागरवनाचलौ” ॥
अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः
कान्तिर्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा
कान्तिर्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
अचिररोचिः, [ञ्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
र्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥
अचिरा, स्त्री, (अचिं ज्ञानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अर्हतां माहविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः
किरया प्रभाः यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् अचिरं । श्रीभ्रं ।
अचिलम् । यथा,—
“अचिरादुपकर्षुराचरे-
दधवात्मौपयिकीसुपक्रियां” ।
इति नैषधं ॥
अचिरामा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्याः सा बज्जरीहिः) विद्युत् । इति हारावली ॥
अचेतनः, त्रि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बज्ज-
रीहिः) चेतनारहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—
“कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपयाचेतनाचेतनेषु” ।
इति मेघदूतकाव्यं ॥ सेन्द्रियं चेतनं त्रयं निरि-
न्द्रियमचेतनं । इति चरकः ॥
अचेतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्तत्पुत्रवः
निश्चेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—
“अचेतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।
न जानन्थपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्थेव हि ज्ञेवर्षं” ॥
इति चैतन्यचन्द्रामृतं ॥ तदिति चि ॥
अञ्चं, य, (न च्छति सम्मुखत्वात् ट्ठिं गाहर्षोर्
न ह्यो + घञर्थे कः नञ्त्तत्पुत्रवः) आनिसुखं
साम्मुखं । इति मेदिनी ॥
अञ्चः, चि, (न च्छति निर्मलत्वात् ट्ठिं गाहर्षोर्
नञ् + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) अञ्चः
निर्मलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अञ्चकपो
मूलगणिते) ।
अञ्चः, पुं, (न च्छति निर्मलत्वात् ट्ठिं गाहर्षोर्
न + ह्यो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) अञ्चिक
भाषुकाः । इति मेदिनी ॥

अञ्ज

अञ्जमलः, पुं, (अञ्ज निम्नैः मलः अञ्जामीव नखा यस्यस्यः अञ्जरीहिः यथा—मैदिनी मलः स्यात् पुंसि मल्लोके अञ्जमेदे पुनर्योः) भाजुकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अञ्जे मल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ।

अञ्ज, स्त्री, (अविष्णुः कायते आञ्जायतेऽनया, ञो + करणे अच् । अस्य विष्णोः का आञ्जादनं बळी-तत्पुत्रवः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-कोवे) विष्णोराञ्जादनं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ अञ्जिद्रं, त्रि, (नास्ति छिद्रं यत्र अञ्जरीहिः) छिद्र-रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा शातातप-पराशरौ ।—

“अञ्जिमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रथम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः समं” । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अञ्जिद्रावधारणं, स्त्री, (अञ्जिद्रस्य दोषरहित-कर्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्म-निश्चयः । तज्ज्ञापकवाक्यं । यथा,— ततः कर्ममात्रप्राप्ताञ्जिद्रावधारणं कुर्यात् । तथाच शातातपपराशरौ ।—

“अञ्जिमिति यदाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रथम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः समं” । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अपि च । विशिष्टः ।

“ततः श्रान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम्” ।

अवधारणं अञ्जिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-तत्त्वं ॥ तद्वाक्यं यथा,— अद्यामुके भासि अमुक-पक्षे अमुकतियौ मन्वृतेतदमुककर्मैः अञ्जिद्रमस्तु ॥

अञ्जिद्रं, त्रि, (छिद्र + कर्मणि क्तः न छिद्रं नञ्-समासः) छिद्ररहितं । अकर्तितं । यथा गर्गः,— “श्रुत्वा पुत्रस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदितः क्रियाः । अञ्जिद्रनालं पश्येत्तं दत्त्वा दक्षं फलान्वितम्” ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । श्रद्धः ।

“अञ्जिद्राणः पापात्मा नास्तिकोऽञ्जिद्रसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पश्येत् न तीर्थफलमागिनः” ॥

अञ्जिद्रसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय-शून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अञ्जुतः, पुं, (न अचते स्वरूपतो न गच्छति यः गित इति यावत्) ञ् + कर्त्तरि क्तः न अञ्जुतः नञ्-समासः । पीताम्बरौऽञ्जुतः शार्ङ्गीत्यमरः) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा जुमारसम्भवे,— तत्रावतीर्थ्या-ञ्जुतदत्तवृत्तः) छिद्रे चि । अञ्जुतवेकायामेत-त्तयं प्रक्षिप्येताक्षितमस्यञ्जुतमसि प्राक्संश्रित-मसीति ह्यन्वेष्योपनिबत् ।

अञ्जुतायामः, पुं, (अञ्जुतस्य अञ्जुतः) वनरामः । इत्य-मरः । इञ्जः । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जुतावासः, पुं, (अञ्जुते वासः क्रियतेऽन आ + वच् + अञ्जिक्त्वे घञ् यदा अञ्जुतस्य अवासः । अञ्जुतः कर्मवृत्त्या देवर्षीणाञ्च नारदा इति भगवद्गीतायाम्) अञ्जुतवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्ज

अञ्ज स्तेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अञ्जति । इति दुर्गादासः ॥

अञ्ज इक भासि (अञ्जि दोमौ घुरा इदित्वाङ्गम्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अञ्जयति । भासि दोमौ । इति दुर्गादासः ॥

अञ्जः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्ये-ष्वपि वृश्चत इति कर्त्तरि ङः उपपदसमासः ।) (“न हि जातो न जायेऽङ्गं न जमिष्ये कदाचन । क्षेपः सर्वभूतानां तस्मादङ्गमजः स्मृतः” ॥ इति भारते ।

“योमामजमगादिश्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्” । इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । सूर्यवंशीयराजविशेषः । स च रघु-राजपुत्रः दशरथपिता च । मेघः । इति ज्यो-तिषं । मात्तिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-रहिते वाच्यणिङ् । ङागः । इति मेदिनी ॥ तत्-परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नराणान्तु गणत्रयं । तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ॥ ये ह्यध्याः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च । देवजातिभिरतृष्टन्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥ ये पीता हरिता वापि नरजातेऽदीरिताः । ये युक्ताश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥ यो मोहादयवाज्ञानाद्भ्रजिमन्यं प्रयच्छति । बध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अञ्जकणः, पुं, (अञ्जस्य ङागस्य कर्णवत् पत्रं यस्य सः) अञ्जकण्डः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके । (“अञ्जकणः कटुस्निग्धः कषायोष्णो व्यपोहति । कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेघकुष्ठविषब्रह्मान्” ॥)

अञ्जकणिकः, पुं, (अञ्जकणः + सार्थे कः) सालकण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जकवः, पुं, स्त्री, (अञ्जो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च इन्द्रः तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरबधे प्रीणयत्यनेन अञ्ज क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोर्मे) शिव-धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्जकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्जगन्धा, स्त्री, (अञ्जस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयवानी । तत्पर्यायः । अञ्जमोदा २ । खरान्वा ३ कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ उग्रगन्धा ५ । इत्य-मरः ॥ इन्द्रविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥ इति मदनविनोदः । तिलौघि इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अवि-गन्धिका ५ उग्रगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मो ऽपूति-मयूरिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । वातगुल्मीदररोगवर्धनान्निभूकनाशित्वं । पीता चेदङ्गने हितः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जगन्धिका, स्त्री, (अञ्जस्य गन्धः बळीतत्पुत्रवः तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अञ्जगन्ध + मत्वर्थे ऽण् ठस्येक इति ठस्य इकः) वर्धरीदृष्टः । इत्यमरः ॥ वावरि इति भाषा ।

अञ्ज

अञ्जगन्धिनी, स्त्री, (अञ्जगन्धोऽस्यास्ति अञ्जगन्ध + मत्वर्थे ऽण् स्त्रियां ङीप्) अञ्जदृष्टीदृष्टः । इति रत्नमाला ॥

अञ्जगरः, पुं, (अञ्जं गिरति यस्मै यः सृ + पचाद्यच् अञ्जस्य गरः बळी तत्पुत्रवः) स्वगामस्थातद्वहत्-सर्पः । तत्पर्यायः । श्वयुः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ॥

अञ्जगवं, स्त्री, (अञ्जयोर्विष्णुब्रह्मणोर्मे त्रिपुरासुरबधे गीतं बळी तत्पुत्रवः । तादृशं गीतं वाति सम्-भ्राति यत् अञ्जग + वा + कर्त्तरि क् उपपद-समासः । “गञ्जगीतञ्च गौञ्चैव गूञ्चधेनुः सरस्वती” इत्येकाक्षरीयकोर्मे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्य-मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अञ्जकवं । अञ्जकावं । अञ्जोक्वं । अञ्जगावं ॥

अञ्जगावं, स्त्री, (अञ्जयोर्विष्णुब्रह्मणोर्मे गीतं बळी तत्पुत्रवः । तादृशं गीतमवति सम्पादयति दत् अञ्जग + अच् + कर्मण्यच् उपपदसमासः) शिव-धनुः । इति शब्दमाला ॥

अञ्जजीविकः, पुं, (अञ्जः जीविका जीवनीपायो यस्य सः) अञ्जजीवी । ङागपालकः । तत्पर्यायः । जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामणकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं । अञ्जडा । अञ्जभुटा ॥

अञ्जडा, स्त्री, (अञ्जडां जाप्ताभावं सम्पादयति या अञ्ज-डा + करोत्यर्थे ङिच् ततः पचाद्यच्) कपिकण्डुः । आलकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जध्या, स्त्री, (अञ्जानां समूहः अञ्ज + ध्यान् स्त्रियां टाप् अञ्जसमूहः । तद्ब्रह्मनावर्षत्वात्) अर्षः यूथिका । इति दीक्षिताः ॥

अञ्जदखी, स्त्री, (अञ्जस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठ-मस्याः सा स्त्रियां ङीप् । ब्रह्मदखीदृष्टकाष्ठेन यज्ञ-विधानात्) ब्रह्मदखीदृष्टः इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जकः, त्रि, (न जनकः नोत्पादकः नञ्समासः) जन-यति जन् + ङिच् यत्) अनुत्पादकः । अञ्जकवः । अञ्जकः । अकारकः ॥

अञ्जननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे गन्धनिरिति सूत्रेण निन्दायां भावे अनिः । तस्याञ्जननिरेवास्तु जननीक्षेपकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) जन्मराहित्यं । उत्पन्नभावः । अकरणिः । श्रापः । यथा । अञ्जनिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अञ्जन्यं, स्त्री, (न अन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन् ङिच् यत्) उत्पातः । शुभाशुभसूचकभूकम्पादिः । इत्यमरः ॥ अञ्जनीये चि ॥

अञ्जपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति यः । जप् + पचा-द्यच् न जपः नञ्समासः) असदभ्येता । कुपाठकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अञ्जं प्राति रक्षति यः + अञ्ज + पा + कर्त्तरि क् उपपदसमासः) ङागपालकः । यथा,—

“शोषधीर्वाभरुपाभ्यां जाते ह्यञ्जपा वने” । इति चरकः ॥

अञ्जपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्यतेऽपौ अमितु न्वास-

अज

प्रश्वासयोगमनागमनाभ्यां सम्पाद्यते जप् + व-
जर्थे कः स्त्रियां टाप् नजपा नञ्समासः ।
हंसमन्त्रः । यथा,—

“विद्यदुन्दुषितस्तदादिसर्गसंयुतः ।
अजपाख्यो मनुः प्रोक्ता द्युत्तरः सुरपादपः” ॥*

अस्य देवताङ्गनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्भानुश्चरिततडिडाकारमूर्त्ताम्बिकेशं
पाश्चाभीतिं वरदपरम्पुं संदधानं कराजैः ।
दिश्याकल्पेर्भवमणिमयैः शोभितं विश्वमूर्त्तं
सौम्याभेयं वपुरवतु नखम्पुत्रं चिनेत्रं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकनिःश्वासप्र-
श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्त्तिसंहितायां ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।

मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्चासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्चासैरेव निःश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

गभेरश्वासनिःश्वासात् हृदयाये व्यवस्थितः ।

बहिःश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा गडुका मता ॥

बहिःशास्त्रैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा गडुका मता ॥

एकविंशतिसाहस्रं षट्प्राणतधिकमीश्वरि ॥ •

जपते प्रत्यहं प्राणी सान्नागन्दमयीं परां ।

उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिक्षन्तनी” ॥

अन्वयापि ।

“षट्प्राणानि दिवारात्रौ सहस्राख्येकविंशतिं ।

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥*

सन्ध्यावन्दनहीना । इति महाभारतं ॥

अजमन्त्रः, पुं, (अजानां भक्तः खाद्यः षष्ठीतत्पुरुषः ।

भक्त + कर्मणि घञ्) । वर्वरुष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजमौढः, पुं, (अजः हागः यज्ञे मीढः सित्तो यज
सः तद्देशाधिपः अजमौढ + अज् संज्ञापूरुषक-
हृद्देशनिवृत्त्यात् ह्रस्वभावः) । राजा युधिष्ठिरः ।
इति विश्वामित्रः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो
यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः
सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उद्यगन्धा २ ब्रह्म-
दर्मा ३ यवानिका ४ । इत्यमरः । यमानी
द्विविधा ।

एका क्षेत्रयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयो-
रपीति सूत्रितः ॥ केचित्तु अजमोदाद्विद्वयं वग-
यमान्यां । ब्रह्मदर्माद्विद्वयं यमान्यामित्याहुः ।

उद्यगन्धाजमोदाख्या स्तुतक्षेत्रयमानिकेति । य-
मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च
रत्नमाला ॥ इति भरतः ॥ * । वैद्यके तु वग-
यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराङ्गा २
बलमोदा ३ मर्कटी ४ मोदा ५ गन्धर्वा ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायुरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाङ्गा ११ वज्रदीपिका १२
ब्रह्मकोशी १३ विशाङ्गी १४ हृद्यगन्धा १५ उद्य-
गन्धिका १६ मोदिनी १७ पलमुख्या १८ वि-
शल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
रूक्षत्वं । बभिकारित्वं । कफवायुश्लेष्मानाबचि-
जठरामयनाश्रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-
मानी । यथा,—

“अजमोदा खराङ्गा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी कोषमस्तकः ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या हृद्या बलकारी लघुः ॥

नेत्रामयक्ष्मिच्छर्द्दिहृद्भवस्त्रिजो हरेत्” ॥*

अथ खरासानीयवानीनामगुणाः ।
“पारसीयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात्पाचनी रूक्षा याहिणी मादिनी गुहः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥
अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।
मुद् + शिच् यणुस् स्त्रियां टाप्) । अजस्य मोदिका
षष्ठीतत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये
च) भेकः । इति शब्दरत्नावली । न सन्ति
जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नञ्समासः) ।
पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा साभासाभौ जयजयौ” ।
इति भगवद्गीता ॥ राध्देशप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +
कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नञ्समासः) ।
विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजय्यं, त्रि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्यं अर्थो
शक्यार्थे इति ‘यत्’ न अर्थं नञ्समासः) । जितुम-
शक्यं । अजेयं । इति मुग्धबोधध्याकरणां । (यथा
रघुवंशे,—“राक्षामजय्योऽजनि पुण्डरीकः”) ।

अजरः, त्रि, (जृ + भावे अच् गुणः स्त्रियां टाप्,
नास्ति जरा जीर्णावस्था यस्य सः) जरारहितः ।
वाङ्मन्यः । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-
फलीकता । रुद्धदारकाप्रभेदः । मृहकन्या । हत-
कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्ये, स्त्री, (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्ये सङ्गत-
मिति लृजेण यत् । तेन सङ्गतमर्थेण रामाजय्ये
मृतमिति भट्टिः) सङ्गतं । सौहार्दं । इति हेम-
चन्द्रः । अजरार्हे चि । (यथा रघुवंशे,—

“मृगरजय्यजरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुणर्वनम्” ।
अजलम्बनं, स्त्री, (अज इव लम्बते हृद्यवर्षत्वात्
ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि लृट्) खोतोद्भवं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [नृ] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मङ्गरी

अजा

यस्य सः) रुक्षविशेषः । गुग्गाधिवा । प्रुवा-
शिवी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गला ४ अजपय्या ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजशङ्गी, स्त्री, (अजस्य हागस्य शङ्गमिव फलं
यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) रुक्षविशेषः । गा-
ङ्गराशङ्गी मेढराशङ्गी । इति ख्याता । तत्प-
र्यायः । विशाङ्गी २ । इत्यमरः ॥ विशाङ्गिका ३
चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ जैत्रो-
षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-
शङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्वा १२
तिक्तदुग्धा १३ पुल्लशङ्गी १४ कर्णिका १५ । अस्या
गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शःश्लेष्मणोथश्वास-
हृद्मोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-
रित्वञ्च । तत्फलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलबभिकारित्वं ।
हृद्यत्वं । लवणास्त्ररसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा सूत्रे,—

“अजगन्धाश्चगन्धा च काणा सरलया सह ।
एकैषिकाजशङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मणोथहृत्” ॥

अजखं, स्त्री, (नञ् + जस् + नमिकाभ्यस्फजस इत्या-
दिना र नञ्समासः) गिरन्तरं । सततं । इत्यमरः ।
(यथा रघुवंशे, “अजखदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरो
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहत्वार्या, स्त्री, (न जहत् न त्वजन् स्वार्थो या
वृत्तिं यदा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा ।
लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री
यार्थात्वाग्निनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-
शन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरवे लक्षणा इत्यलङ्कार-
शास्त्रं ॥

अजहृत्किङ्कः, पुं, (न जहत् किङ्कं यं शब्दं यदा ।
जहत् किङ्कं यः शब्दः इति ।) विशेषणभूतोऽपि
खलिङ्गात्वाग्नी शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति युक्तान्, अतु
पसर्गाक्षिभ्यविन्धारिपरि वेद्येजितीति साति
साहिभ्यश्च इति पाणिनिद्वयेण चकारत्
अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः इत्वं नञ्त्त्, स्त्रिय
टाप्) शूकशिखी । इत्यमरटीकायां स्वामी
अथाप्ये चि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्य
न + जन् + कर्त्तरि ड नञ्समासः । अज नञ्
शब्दः शिरस्त्राजने । आद्याशक्तिपक्षे नञ्निर्भ-
धार्यः, अजानेकां लोहितशुक्लहस्तां नमाम इति
साङ्गितत्वकौमुद्यां ।) हागी । इत्यमरः ॥ भाषा
आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजानेकां ल-
हितहृत्शुक्लां बन्धीः प्रजाः अजानां ख-
पाम् अजो क्षेपो सुवमाखोऽपुशेते जहाते
सुहृभोग्यामजोऽन्याः—इति श्वेतान्तरदीप-
बद्धः) शोषधिमदः । (यथा सूत्रे,—

“अजा महौषधी देवा शङ्खकुन्धेनुपाश्वरा” ।)
अजामरः, पुं, (न जामरवति देवनेन शोष-
निद्रापयति या, जाम् + शिच् भाष्योऽपि

अजा

बोद्धव्य इति गुणः ततः पञ्चाक्षरं नञ्समासः।) अजराजद्वयः। इति अक्षरत्वावली। जागरण-रहिते चि।

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीयते अत्युत्कटगन्धतया त्वय्यतेऽसौ अज् + इञ् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि इञ्। अजेन अजाः इतीया तत्। स्त्रियां वा ङीप्) श्वेतजीरकः। कृष्णजीरकः। काकोदुम्ब-रिका। इति राजनिर्घण्टः।

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजव्यवसायेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ + जीव + पञ्चा-क्षरं अजेन आजीवः इतीयातत्पुरुषः) जावालः। हागोपजीवी। इत्यमरः।

अजातः, जि, (जन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्-समासः।) अजन्मविशेषः। अनुत्पन्नः। यथा। अजातपत्न्या इव मातरं खगाः। इति श्रीभागवतं। (यथा दायभागे,—

“ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः।
इत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति इत्तिलोपोविगर्हितः”।) अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः। इति हेमचन्द्रः। (यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्”।) (शिवः। काशीपुत्रः। शमीकपुत्रः।) (यथा हरिवंशे,
“श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत्।
जुगुप्सुमानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः।
अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः”।)

(विम्बिसारपुत्रः स च श्राव्यमुनिसमकालीनः।) अजातारिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः। इति भूरिप्रयोगः।

अजातौत्पलिः, पुं, (अजया उपजीवी तौत्पलिः मुनिविशेषः श्राकपाथिवादित्वात् समासः मध्य-पदलोपश्च। तुत्पलस्यापत्यं तुत्पल + अत इत्ति इञ्) अजोपजीविसुनिविशेषः। इति मध्यपद-लोपिकर्मधारयसमासे सुपद्व्याकरणं। तुत्पल-स्यापत्यं तौत्पलिः अजोपजीवी चासौ तौत्पलि-चेति। इति तट्टीका।

अजादनी, स्त्री, (अजेन त्वय्यर्धमयते भक्ष्यतेऽसौ अद् + कर्मणि क्यट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या वङ्गीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुराणमा। इति राज-निर्घण्टः।

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिवद्वयवत् यथाख्यानमारो-हितं नयति प्रापयति। आ + नी + क्तवस्युटो वङ्गमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत्। अजश्रागे हरिब्रह्मघातुस्करदरे ह्ये इति मेदिनी) उत्तम-घोटकः। तत्पर्यायः। इत्येतमः २ वाताश्र-जातः ३। इति त्रिकाण्डशेषः। अजानेयः ४। कुशीनः ५। इत्यमरः। निर्जये चि। इति त्रि-काण्डशेषः।

अजानी, स्त्री, (अजस्य अजनिव देहनान्धनमिव चर्मं तदाकारमज्ञरी यस्याः सा चिद्गौरादि-भ्यश्च इति ङीप्) इक्षुविशेषः। नीलवर्णवर्णा

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः। नीलवर्णा २ नील-पुष्पी ३ अतिजोमशा ४ नीलिनी ५ हृगलान्नी ६ अन्तःकोटरपुष्पी ७। इति रत्नमाणा। वल्लान्नी। वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः।

अजापालकः, चि, (अजानां पालकः रक्षकः षष्ठी-तत्पुरुषः) अजाजीवी। हागरक्षकः। इति अक्षरत्वावली।

अजितं, चि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः। जि + कर्मणि क्तः) अजितं। इति हेमचन्द्रः। अतिपराजितश्च।

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित येन्ध-र्येण। “वेधाः शार्ङ्गोऽजितः ह्यथो वृद्धः शत्रु-र्षणोऽप्युत” इति सहस्रनाम पर्याये।) विष्णुः। बुद्धः। तीर्थक्षेत्रविशेषः। इति हेमचन्द्रः। शिवः। इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः।

अजिनं, स्त्री, (अजति धूल्यादि आदधीति यत् अज् + कर्त्तरि इन् न् वाङ्ल्यात् अजेर्यञ्च पोश्च इति नवी आदेशः) (अजाजिनं श्लोथितविन्दु-वर्षिं चेति कुमारसम्भवे) चर्मं। ब्रह्मचार्यादि-धार्यक्षव्यासारादित्वात्। इत्यमरः। जिनभिन्ने वाच्यलिङ्गं।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्मं पत्रं पद्मो यस्याः सा) चर्मचटिका। चामचिका इति ख्याता। तत्पर्यायः। जतुका २। इत्यमरः। जतुका ३। इति तट्टीका।

अजीनपत्री, स्त्री, (अजीनं चर्मं पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीष्) जतुका। इति राजनिर्घण्टः।

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योनिः अकरः षष्ठीतत्पुरुषः। योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-करे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः। इत्यमरः।

अजिरं, स्त्री, (अजतिः मृष्टान्निःसरति यत्र अज् + अधिकरणे किरच्। उठान इति भाषा। अजति गच्छति यः इति वायुः। अजतिं गच्छति क्षण-भङ्गरमिति यावत् इति शरीरं। अजन्ति इन्द्रि-याणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विषयः।) चत्वरं। (यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटाजजिरे”।) वायुः। शरीरं। मखकः। विषयः। इति मेदिनी।

अजिह्वं, चि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + भक् न जिह्वं नञ्समासः) अजह्वं। सरलं। इत्यमरः। मेके पुं। इति अक्षरत्वावली। (यथा मनुः,—

“अजिह्वामश्रुतां श्रुतां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां”।) अजिह्वगः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्व + गम् + ङः उपपदसमासः) बाह्यः। इत्यमरः। अजह्वगे वाच्यलिङ्गः। (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कायं निर्मिथ रत्नपुष्पा अजिह्वगाः।
निष्पेतुर्गौरादिदिग्धा रत्ना इव महोरगाः।
न ह्यजिह्वं तयोर्गान्ने बभूवामुत्तममतरं।
नाजिर्मिथं न चाभिलमपि सुखमजिह्वगैः”।)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्याः सः) मेकः। इति त्रिकाण्डशेषः। जिह्वारहिते चि।

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (अ + ङीर्णञ् नञ्समासः) अपाकः। तत्पर्यायः। वायुगच्छः २ अन्तर्वमिः ३ प्रकता-शयः ४। इति त्रिकाण्डशेषः। अजाजीर्णस्य विप्रकृतं निदानमाह। अत्यनुपागादिभ्यमाश्र-नाच्च सन्धारणात् सप्रविपर्ययाच्च। काशेऽपि सात्म्यं जघ्न चापि सुक्लमन्नं न पाकं भजते नरस्य। सन्धारणात् क्षुद्रातमूत्रपुरीवादीनां। सप्रविप-र्ययात् दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात्। जघ्न चापीत्यपिशब्दात् क्षिग्धोव्यादिगुणयुक्तमपि *। अन्यच्च।

“ईर्षाभयक्रोधपरिभ्रुतेन
सुब्धेन सरदैर्न्यनिपीडितेन।
प्रवेद्युक्तेन च सेव्यन्मान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति”।

परिभ्रुतेन श्यातेन। उक्तकारणेभ्योऽतिमात्र-भोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णञ्च वङ्-याधीनां कारणमित्याह।

“अनात्मवन्तः पशुवद्भ्रुते येऽप्रमादतः।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि”।
अनात्मवन्तः अशुद्धिमन्तः। रोगानीकस्य विद्व-
द्यादेः। मूलं कारणं *। अन्यच्च।

“प्रायेयाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नद्यां।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्दिनाश्रादिनश्रति”।

तद्दिनाश्रादिनश्रति अजीर्णविनाश्रात् विनश्रति रोगसंघात इत्यर्थः। यथा तत् अजीर्णं आश्रात् भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्रति निवर्त्तते इत्यर्थः *। अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह।

“ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मासतमूढता।
विषन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं”।
मासतमूढता वायोरवरोधः। विषन्धः मना-
प्रवृत्तिः *। सन्निवृत्तकारणैः सहितानजी-
र्णस्य भेदानाह।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिर्दिष्टमिः”।
त्रिभिरिच्छेकप्रो न तु मिलितैः।

“अजीर्णं केचिद्विद्वन्ति चतुर्थं रसशेषतः”।
केचित् सुश्रुतादयः। रसशेषतः सुक्लस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पचते। सुक्लस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नत्वामाजीर्णं *।

नत्वामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते। आमं मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव। रसशेषस्तु सुक्लस्य पक्वस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः। अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च। निर्दोषं गौरवभ्रमश्रुणादिदोषाजनकं। दिन-पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति स्वभावः। यद्यु माचाक्ताकवाद्यादिदोषादिनाम्नरे पाकं याति तद्दिनपाकि। अतएव याममध्ये न मोक्षयामिति वचनं,—

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं”।
प्राकृतं अविकारकं। प्रतिवासरं प्रतिदिन-भावि। सुक्लं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते। एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वशयन-

अजीर्ण

प्रियशब्दादिसेवनादिकं । न चात्राहारस्य नि-
बेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुःख-
तीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ॥*॥
आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुरुतोऽश्लेष्मः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथासुप्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

गुरुता उदराङ्गयोः । उत्श्लेष्मः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटकः । अविदग्धः अगच्छो
निर्गन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमदग्धमूर्च्छापिक्वाश्च विविधा रजः ।
उद्गारश्च सध्रमासः खेदो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रजः शैथिल्येदाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे शूलमाभ्रानं विविधा वातवेदनाः ।
मज्जवाताप्रवृत्तिश्च लम्बो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तोदभेदादयः ॥ लम्बो गात्राणां ।
मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसश्लेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,
“रसश्लेषेऽप्रविद्धेषो हृदयाशुद्धिगौरवे” ॥*॥

एतस्य उपद्रवाणाह,—

“मूर्च्छा प्रणापो वमन्युः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते ऋत्विश्च रसश्लेषतः” ॥*॥

अतिश्रवितेभ्यः आमाशयजीर्णेषो विस्त्रयादिरो-
गाणाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमित्यजीर्णं यदीरितं ।
विस्त्रयणसक्तौ तस्माद्भवेत्तपि विण्मिका” ॥

आमं यथासुप्तं तदा विदग्धाद्विण्मिका भवितु
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-
ऽजीर्णाद्विस्त्रयादिचयोत्पत्तिः ॥*॥ विस्त्रयादि-
निवृत्तिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्सन्तिष्ठतेऽनिलः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्बिस्त्रवीति निगद्यते” ॥*॥

विस्त्रया निदानमाह,—

“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मुद्राणामजितात्मानो लभन्तेऽग्रमसौलुपाः” ॥

विदितागमाः आतायूर्ध्वेदाः ॥*॥ विस्त्रया लक्षण-
माह,—

“मूर्च्छाविसारोवमन्युः पिपासा
शूलं भ्रमेद्विदग्धमग्नादाहाः ।
वैवर्धन्यम्यौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः” ॥

उद्वेष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरःशूलं ॥
विस्त्रया उपद्रवाणाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंभता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रयाः पक्ष दाहयाः” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादयः उप-
द्रवाः सर्वेषामेव दोषाणां घोरा भयङ्कराः ।
विस्त्रयाः पक्ष दाहया विस्त्रयास्तु पक्षापि यदि
सुकृदा दाहयाः प्राणमवशङ्कराः ॥*॥ अक्षयक-
ण्णमाह,—

“कुक्षिरावश्लेष्मतेऽन्यथं प्रताम्बेत् परिक्रमति ।
निरुद्धो भ्रातृत्वैव कुक्ष्यापरि धावति ॥
आतवर्षो निरोधश्च यस्याथै भवेदपि ।

अजीर्ण

तस्यालसकमाचष्टे दृक्कोद्गारौ च यस्य तु” ॥
आनश्लेष्मते आभ्रायते । प्रताम्बेत् न्यायति । परि-
क्रुजति आर्त्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन
निरुद्धो भावतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं
गच्छतीत्यर्थः । काश्र्यपश्चाह,—

“नाधो याति न चाप्युर्द्धमाहरो न च पच्यते ।
कोष्ठे स्थितोऽनसौभूतस्ततोऽसावणसः स्मृतः” ॥

विस्त्रयणसयोरिष्टिमाह,—

“यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञः
हृद्दार्ढितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-
र्यायात्ररः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः
सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विण्मिकाया लक्षण
माह,—

“दुष्टश्च मुक्तं कफमाकृताभ्यां
प्रवर्त्तते मोहमधश्च यत्र ।
विण्मिकां तां भ्रशुदुश्चित्वा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भ्रशुदुश्चित्वां प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-
मसाध्वैवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य
लक्षणमाह,—

“उद्गारशुद्धित्वाहो वेगोत्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णोद्गारस्य लक्षणं” ॥*॥

अथ चिकित्सा,—

“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥
गुडेन शुण्ठीमद्यवोपकुल्यां
पथ्यां तृतीयामग्र दाडिमं वा ।
आमेघजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्षो विवन्धेषु च निवृत्तमद्यात् ॥
शोथं दन्ती चिचिचिं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तषूखं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरस्थितः ॥
एतद्गुडुदायकं नाम वलवर्षाभिवर्द्धनं ।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं शीघ्रपायुमयापहं ॥
सर्वैर्षूखसमे. गुडो देयः । केचित्तु द्विगुणं गुडं
दत्त्वा गुटिकां कुर्वन्ति । ऐचकोऽयं योगः ।
गुंडायकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-
चानि चाक्षतश्लेष्म । सप्ताहादधिकं पाण्डुरो-
वाघ्नं परमं ॥ शैथिल्यमित्यध्याहार्यं,—

“तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लघुनं हितं ।
विदग्धे खेदनं शस्तं रसश्लेषे शयीत च ॥
वचा लवणतोयेन बान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कषासिन्धुवचाकल्पां पीत्वा वा शिशिर भ्रसा ॥
अक्षयक सरावमाचं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं
कर्षार्द्धमितं । इयोःशूलसुतेन .जलेन पीत्वेन ।
“कषादिकृष्णं वा पीत्वा बान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनाख्यः ॥*॥

“धान्यानामरुचिजं वा तोयं दद्याद्विचक्षयाः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ।
भवेद् यदि प्रातरजीर्णश्लेष्मा
तदाभयो नामरुचिवाप्या ।

अजीर्ण

विचूर्णितं प्रतिजलेन मुक्ता
मुक्तामश्ली मितमन्त्रकाले ॥
विदग्धते वस्य तु मुक्तामात्रं
दंष्ट्रते हृत्त गणश्च यस्य ।
माद्यां सितामाक्षिकसम्भयुक्तां
लिङ्गामयां चातिसुखं जमेत् ॥
त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके हे
समधरयष्टतायामष्टमो द्विभूभागः ।
प्रथमकवणमुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
च्छनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदात्र यवानी । अन्तःसंमार्ज्जत्वात् । जी-
रके हे शुक्तं कृष्णश्च । धरयमच मानं । तेन
समधरयं घृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुण्ठीग-
दीनां भागाः सप्त । तत्राष्टमो भागो द्विभूगः ।
द्विभूगश्चकम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलाः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुत्वं चिपकं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चिचिकं पाठा करञ्जं लवणानि च ।
सूक्ष्णोपापचकं भार्गो क्षमिन्नं द्विभू पौष्करं ॥
शटी दावर्णी चिचिमुक्तं वचा चेन्नयवाक्षया ।
दक्षार्कं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥
अश्ववेतसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृषुभारम्बधं समं ॥
तिलमुष्ककशियूणां कोकिलाक्षपलाश्रयोः ।
क्षारपिण्णौहकिट्टश्च तमं मोमूत्रसेवितं ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्विचसत्रयं ॥
दिनत्रयन्तु शुक्लेन तथाऽर्ककरसेन च ।
अत्यधिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमप्रमं ॥
उपयुक्तं विधानेन नाश्रयत्यचिराद्गुदान् ।
अजीर्णमथ गुल्फाञ्च शीघ्रानं गुदजानि च ॥
उदराण्यन्वद्विचिच्छ अक्षीषां वातश्लेष्मितं ।
प्रयुदत्यन्वगान्दोषाहृत्तमग्निं प्रदीपयेत् ॥
द्वौ क्षारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च ।
दक्षार्कं विषाम्बिणं इति शोके । श्रेयसी हरी-
तकी । उपकुक्षिका मगरैषा । अश्ववेतसामाये
मुक्तं दातव्यं । श्यामा सायु । मुष्ककः शोष इति
शोके । कोकिलाक्षः कोहलया इति शोके ।
द्विभूगश्चकम् ॥*॥

“सूक्ष्मचिचिकैरखवयसं सपुनर्वर्षं ।
तिसापामार्गकदलीप्रणाशं चिचिकीं तथा ॥
गृहीत्वा श्यामयेदेतम् प्रथमं अक्षीषिणश्च वत् ।
जलादके विपक्षश्च यावत् पादापरिमितं ॥
सुप्रसन्नं विणिग्वाश्च चक्षुःप्रसन्नकं च ॥
प्रथमं निर्धूमकटिभं सूक्ष्मचूर्णं प्रथमं ॥
श्यामीरुचिः कर्षार्द्धं श्यामीरुचिः ॥

पृथगुपनेरेभिर्भूविसेत् किमिजयेत् ।
आर्द्रस्य रवेनापि भावयेच्छोषणे हनः ।
श्रीतोदकेन तच्छूर्णं पिबेत् घ्रातर्हि माषया ।
तस्मिन् जीर्णमभ्रीयाद्युषैर्जाङ्गलै रसैः ।
ईषदस्यैः संसर्ष्यैः सुखोष्णैर्वज्रिदीपनैः ॥
एतेनापिर्विबर्जितं बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शूलं हि तत्र वा भोजनं हितं ।
मन्दान्यग्नीस्त्रिकारेषु वातस्येष्टामयेषु च ।
सर्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुणोदरेषु च ॥
अधमर्थ्यां शर्करायाश्च विष्णुनागिनरोगेषु ।
वेश्वागरक्षारः ॥ * ॥

“सामुद्रं जवळं ग्राह्यमलक्ष्मिभितं बुधैः ।
सौवर्षणं पञ्चकार्थं विदुसैश्चवधान्यकं ।
पिप्यली पिप्यलीभूजं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
तालीशं केसरं चयमस्त्रवेतसकं तथा ॥
द्विकर्षमाचायेतानि प्रत्येकं कारयेदुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमाचकं ॥
दाडिमं स्यात्तुःकर्षं त्वगेते पाण्डुकर्षके ।
एतच्छूर्णं हितं सर्वं जवळं भास्करामिधं ॥
अक्षयेच्छायमानं तत्तत्रमस्तुकाङ्गिकैः ।
वातस्येष्टमभवं गुणं श्रीहानमुदरं चयं ॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धश्च भगन्दरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्भुजं ॥
अधमरौ शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं ह्यमीनपि ।
मन्दाभिं नोशयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ॥
हिताय सर्वलोकाणां भास्करेणैतदीरितं ।
हृन्त्यात् सर्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येककुर्वन्ति” ॥
अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षतुष्टयमितं
देयं । भास्करजवळचूर्णं ॥*॥ सैन्धवं समूलमगधा
चयानलनागरं पथ्या । क्रमद्वि मृषिद्वयै वड-
वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं ॥*॥ पथ्या-
नागरकृष्णकार्दमविक्षामिभिः सितानुल्यैः । वड-
वानल इव जरयति वडगुर्वपि भोजनं चूर्णं
द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥

“यथावत्प्रशाम्यप्याकां माप्नोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्यली शुष्ठी चतुःपञ्च बहुतरं ॥
अथाप्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परं” ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥
“इन्द्राक्षनं सप्तपत्रं चिपलायाः पत्रत्रयं ।
पत्रत्रयं श्लथस्य सितयाश्च चतुःपत्रं ॥
अमृता म्रवपुष्पी च तथा कृष्णपरपिता ।
आकां चूर्णं समादाय पत्रमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावेदेकतः सर्वं अक्षरामरुद्रैश्च तु ।
अनाविकमिदं चूर्णं चिपलाभास्त्रे त्रिनिश्चयेत् ॥
विश्वाम्बु मधुसर्पिर्भां मन्मथैः कक्ष्या वरः ।
मुच्यते यक्ष्णीरोगात् सुदुरोगात् स्यात्तरात् ॥
नेत्रं कृष्णं श्रीसर्पं वायवेऽङ्गान् लक्ष्मीमिदम् ॥
न चक्षुःशक्तिरादिः शोषनं कर्षमाचकम् ॥
रेणुसर्पिण्यमृतास्यै सुनिश्चिं इतिश्रीर्षितं ।
अथान्वाचात् चर्षं श्रीर्षेः पुष्टिपुष्टिप्रसङ्गात् ॥

जिसनाहप्रयेगिय जायते नाच संभवः ।
ज्वालासुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णं रसाः—
“द्विपत्रं गन्धकं सुदं पत्रमेकान्तु पारदं ।
मृतं खोहं तथा तापं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
संचूर्ण्य सर्वं संमिश्र्य श्रावयित्वाभियोगतः ।
सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पश्चात्कुण्डले क्षिपेत् ॥
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्वं शोष्णान्ने निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र पूतं पत्रघृतं क्षिपेत् ॥
सुक्ष्मां निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वज्रिना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनोभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकषायस्य सुकोजं सहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पश्चात्सर्वस्यैव शनैः ॥
भृष्टटङ्गनचूर्णेन तुल्येन सह मेजयेत् ।
मरिचैनापि तुल्येन तदङ्गेन विडेन च ॥
भावयेत् सप्तहस्तस्यैवकास्तजलेन च ।
ततः संशोष्य संपिथ्य जूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः क्रथ्यादेनामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बड्ढमांसाग्निने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्थाने माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्तत्रं ससैन्धवं ॥
अतीवगुह्यं यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्वं जीर्णयति क्षिप्रं रसस्यैतस्य सक्षणात् ॥
शूलं गुल्मश्च विरुधं श्रीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रथ्यादेनामायं विनिहन्ति न संशयः”

क्रथ्यादो रसोऽजीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥
“क्षारत्रयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं सुभं ।
सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदङ्गां श्रियया जटा ॥
एतत् सर्वं जयाश्रिययज्रिमाकावजैर्जैः ।
भावयेच्चिदिनं घर्षे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
सप्तधर्त्रवैष्टेष्टो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना शीघ्रोऽनुपानं गुडनागरं ॥
हृन्त्यजीर्णमतीसारं यद्दृशोमभिमार्दवं ।
श्लेष्महृत्तासवमगमाजस्यमस्त्रिं जवात्” ॥

पञ्चकोलं,—
पिप्यली पिप्यलीभूजं चयचित्रकनागरं । जयात्र
विजया । मार्कवी भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे ।
आर्द्रमार्द्रकं । निष्कः टङ्गः । ज्वालानलो रसो-
ऽजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
“टङ्गं रसगन्धौ च समं भागत्रयं विशात् ।
कषर्षः खर्जिकाक्षारौ मागधी विश्वभेषजं ॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषयं ।
जम्बीरसैर्हिंणं दृष्टं भवेदभिकुमारकः ॥
विस्वीशूलवातादिवज्रिमान्द्रप्रशान्तये” ॥
क्षारीयवक्षारः । अमिकुमारो रसो विस्वव्याद्य-
जीर्णं ॥*॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
“सुदं सुतं गन्धकश्च पत्रमात्रं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपत्रा नागरक्षिपकः सुतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुश्च चिपनं मतं ।
चतुष्पला च विजया मदेरेऽत्रिकुम्भवैः ॥
पुटानि सप्त त्रैशानि चर्षमाचके पुनः पुनः ।
अजीर्णदिरचं प्रोक्तं श्लेष्महृत्तासवमगमाजस्यमस्त्रिं ॥

भक्षयेद्द्विगुणं भक्षं पाचयेत्त्रेचयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ * ॥
“ पारदाभ्रसकवज्रगन्धकं
भाग्युग्ममरिचैश्च मिश्रितं ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तिसिद्धीफलरसेन मर्दितं ॥
वज्रिमान्द्रदशवनाङ्गशणो
रामवाण इति विष्णुतो रसः ।
सङ्गुह्य ग्रहण्य कुम्भकर्षक-
मामवातखरदूषयं जयेत् ॥
दीयते तु चण्डकागुमानतः
सद्य एव जठराभिदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजनुगाशनः ॥

पाराभाग १ विषभाग १ जवळभाग १ गन्धक-
भाग १ मरिचभाग २ जायफलभाग २ । राम-
वाणरसोऽजीर्णं ॥ * ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
“पत्रं चिक्षाक्षारः पत्रपरिमितं पञ्चजवळं इयं
सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बुफलरसैः । तत्सप्तं
तस्मिन् पत्रपरिमितं श्लेष्मकणं क्षिपेद्वारान्
सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पत्रप्रमाणं
कटुकत्रयश्च पञ्चाङ्गमानेन च द्विगुभागः । विषं
पलदादशभागयुक्तं तावानुसो गन्धक एष
चोक्तः—

“बदरास्थिप्रसाधेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
सर्वोदरेषु शूलेषु विस्त्रयां विविधेषु च ।
अभिमान्देषु गुल्मेषु सदा श्लेष्मवटी हित्वा” ॥
श्लेष्मवटी अजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
“खुगर्कचिक्षापामागंरम्भातिलपलाशजान् ।
जवळान् भिषगादद्यात् प्रत्येकं पत्रमात्रया ॥
जवळानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पत्रमात्रया ।
खर्जिका च यवक्षारदृष्टयं चितयं पत्रं ॥
सर्वं त्रयोदशपत्रं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बुफलरसे प्रस्थसमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र श्लेष्मस्य श्लेष्मकं पत्रं वज्रौ प्रताप्य तु ।
वारान्निर्व्वीपयेत् सप्त सर्वं द्रवति तद्यथा ॥
नागरं चिपनं ग्राह्यं मरिचश्च पत्रद्वयं ।
पिप्यली पत्रमात्रा स्यात् पञ्चाङ्गं भृष्टद्विगुणः ॥
ग्रहण्यं चिपनं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीपत्रं जवळश्च पृथक् कर्षद्वयोमितं ॥
रसोगन्धो विषश्चापि टङ्गश्च मनःश्लिषा ॥
एतानि कर्षमात्राणि सर्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावाङ्गेन सुकोजं संवीथ वटिकाक्षरेत् ॥
माषप्रमाणां सा वैष्टेऽत्रिकुम्भवटी स्यात् ॥
सर्वाजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
विस्वव्यासकादीनां बहोऽपि नाशिनी” ॥
श्लेष्मवटीका अजीर्णं ॥ * ॥

“टङ्गश्चक्यामृतानां सहिष्णुकाणां सप्तमात्राः ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बुनीरेवटी काका ॥
वटिका कषायसदृशीनेका हे वा समश्रीयात् ।

अजीव

सावरमजोर्षाशान्यै वज्रेणैवै कप्रध्वस्यै” ॥
 अजीवकण्टको रसः ॥ * ॥
 “जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विस्त्रुचिकां ।
 सतैषं कारवेक्षाम्बु विधुनेति विस्त्रुचिकां ॥
 बालमूलस्य निःक्लाथः पिप्यलोपुर्षसंयुतः ।
 विस्त्रुचीनाश्रमः श्लेष्मो जठराभिविवर्द्धनः ॥
 विष्वगागरनिःक्लाथो हन्याच्छर्दिविस्त्रुचिकां ।
 विष्वगागरकैडूर्यक्लाथस्तदधिको गुणैः” ॥
 कैडूर्यं कटुफलम्,—
 “शोभं करझस्य फलं हरिद्रे
 मूलं समावाप्य च मातुलुग्याः ।
 क्षायाविशुष्का गुटिकाः क्षताक्षा
 हन्युर्ध्विस्त्रुचीं नयनाङ्गनेन” ॥
 मातुलुग्री मधुकर्कटी । अतुभृतमिदम्,—
 “अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
 अन्वस्य जालया पिष्टान्यङ्गनाद् भ्रन्ति स्त्रुचिकां ॥
 विस्त्रुचामतिवृद्धायां तक्रं दक्षिसमं जलं ।
 गरिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्रायाय योजयेत् ॥
 त्वक्पत्राणागुरुश्रियुक्तै-
 रक्षप्रपिष्टैः सवृषाश्रताः ।
 उदरतनं खल्लिविस्त्रुचिकां
 तैषं विपक्षे तदर्थकारि” ॥
 त्वक्तेजम् ॥ * ॥
 “कुष्ठसैन्धवयोः कक्षः सुक्रं तैषं तु तृष्टते ।
 विस्त्रुथा मर्दनं तेन खल्लीशूलनिवारणम्” ॥
 कुष्ठतेजम् ॥ * ॥
 “पिपासायां तयोत्क्रोशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
 जातीफलस्य वा श्रोतं श्रुतं भद्रघनस्य वा ॥ * ॥
 उत्क्रोशलाक्षणम्,—
 “उत्क्रोश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकणीवनेरितं ।
 हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्रोशं विनिर्दिशेदिति ॥
 सख्स्वागजसुदरमक्षप्रिष्टैः प्रक्षेपयेत् ।
 सारुहैमवतीकुष्ठशताङ्गहिकुसैन्धवैः” ॥
 हैमवती श्वेतवचा । सारुहटकम् ॥ * ॥
 “तत्रोद्य युक्तं यवपूरुसंयुक्तं
 सक्षारमार्त्तं जठरे निहन्त्यात् ।
 क्षेदे हृष्टेष्वां वज्रवास्पपूर्त्तै-
 र्क्षुष्कैस्तथाश्वैरपि पाण्डितायैः ॥
 विजनिक्लाणसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।
 अतएवैतयोक्तं एद्यक् नेह चिकित्सितम् ॥
 तद्रूपकं गुरुक्षिग्बलान्द्रमन्द्हिमशिरैः ।
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तज्ञेय विरेचनैः ॥
 अतुज्जताभिश्चान्यै माहिवदधिदुग्धसर्षो वि ।
 संक्षेपेयवान् समधुष्कृष्टां ससर्षिकां ।
 असक्तं पित्तहरणं पावसं प्रतिभोजनं ॥
 श्लामाजिह्वद्विपक्षे पयोदद्याद्विरेचनं ।
 यत् किञ्चित् मधुरं मेघं श्लेष्मणं गुरु भोजनं ।
 सर्वं तद्वत्प्रहितं भुक्त्वा प्रसवणं दिवा” ॥
 क्षिततन्त्रुणं क्षितकमजं क्षाणीक्षीरेण पावसं
 क्षिप्तं । भुक्त्वा हृतेन पुत्रो दादशदिवसादुष्-
 क्षितो भवेत् ॥ * ॥ अथ विप्रिष्टप्रजाजीवै विप्रि-
 ष्टप्रजापनप्रथमाह,—

अजीव

“अनं पनसपाकाय पनं कदनसम्भवं ।
 कदनस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं हृतं ॥
 हृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हिसः ।
 गरिकेलफलताणवीजयोः
 पाचनं सपदि तखुणं विदुः ।
 क्षीरमाशु सहकारपाचनं
 चारमज्जनिहृदीतको हित्ता ॥
 मधुकमालूरुपादनां
 परुखखर्जूरकपित्यकानां ।
 पाकाय पेयं पिचुमईवीजं
 हृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयं ॥
 खर्जूरप्रकटाटकयोः प्रशस्तं
 विश्वाधं कुत्र च भद्रसक्तं ।
 यक्षाङ्गवेधिद्रुफलेषु शीतं
 ज्ञेयं तथा वायुक्षितं प्रयोतं ॥
 तखुलेषु पयसः पयो हितं
 दीप्यकन्तु चिपिटे कषायुतं ।
 वक्षिका दधिजलेन जीर्यते
 कर्कटी च सुमनेषु गीर्यते” ॥
 सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्यते कथ्यते ।
 “गोधूममाशुहरिमन्थसतीलमुद्ग-
 पाको भवेत् भटिति मातुलपुल्लकेण ।
 खखच्च खखयति माघभवं त्वजीवै
 तैषं कुलत्यमथवा विदधाति जीर्यं” ॥
 मातुलपुल्लकः धत्तरफलं ।—
 “कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलत्यश्चाविलम्बितं ।
 दधो जलेन जीर्यन्ति वैदजाः काञ्जिकेन तु ॥
 पिष्टान्नं शीतलं वारि क्षारान् सैन्धवं पचेत् ।
 माषेखरी निम्बमूलं पायसं सुदुग्धकैः” ॥
 वटोवैश्वाराक्षवज्जेन फेयीश्रमं पर्यटः श्रियुवीजेन
 याति । कषामूलतो लज्जुकापुषुपश्रुविपाको
 भवेच्छुक्ली मखडयोश्च ॥ वैश्वारः वेगर इति
 लोके । तद् यथा ।—
 “खेहो निश्राहिकुलवक्रकौला-
 धान्याकजीरार्कनागराणि ।
 यक्षोद्ययं सैन्धवपूर्णममे
 यथोचितं संस्कृतये प्रयोतम्” ॥ इति ॥
 श्रुष्टा श्रुष्टकः पाणकविशेषः । मखः माखे
 इति लोके ।—
 “किमत्र चित्रं वज्रमख्यमांस
 भोजी सुखी काञ्जिकपाणतः स्यात् ।
 इत्यङ्गुतं केवलवक्रिपक्ष-
 मांसेन मख्यः परिपाकमेति ॥
 आमामान्त्रफलं मीने तक्षीजं पिष्टिते हितं ।
 कूर्ममांसं यवक्षाराक्षीघ्नं पाकमुपैति हि ॥
 कपोतपारावतनीलकण्ठ
 कपिज्जलानां पिष्टितानि सुक्ता ।
 काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं
 सुखी भवेन्ना वज्रशो हि हृष्टं ॥
 कपोतो धवकः पाखुः ।
 “शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति
 पाकं क्षारेण सयक्षिजवासेन ।

अजीव

वज्रकशिञ्जार्कवाकुलानां
 माषभिसारक्षयितेन पाकः” ॥
 वज्रकं चेचुर इति लोके । गायत्री खदिरः ।
 “पक्ष्मिकाकोमुककारपेक्षी-
 वार्ताकुवंशशूरमूलकानां ।
 उपोदिकाभापुपटोपकानां
 सिञ्जार्कको मेघरवस्य पक्ता” ॥
 मेघरवः चवराई इति लोके ।—
 “विपच्यते शूरखकं गुडेन
 तद्यालुकं तखुणजोदकोन ।
 पिष्टालुकं जीर्यति कोरटूणात्
 कसेरपाकः क्षिण नागरेण ॥
 लवणस्यखुणतोयात् सर्पिर्जम्बीरकाचक्ष्मात् ।
 मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं धाविवे काञ्जिकासैलं ॥
 क्षीरं जीर्यति तक्रेण तदुख्यं कोष्णमखडकात् ।
 माहिसं माणिस्येन शङ्खचूर्णेन तद्दधि” ॥
 मखकः माखे इति लोके,—
 “रसाला जीर्यति श्योभात् खखं नागरभक्ष्णात्
 सिता नागरमुक्तेन तद्येक्षुश्चार्ककारसात् ।
 जराभिरागैरिक्कचन्दनाम्ना-
 मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रयोतं ।
 उख्येन शीतं शिशिरेण शोर्ष्यं
 जीर्णो भवेत् क्षारगयास्तथाक्षैः” ॥
 इरा मदिरा ।
 “तप्तं तप्तं हेम वा तारमसौ
 तोये क्षिप्तं सप्तक्षत्तदन्धः ।
 पीत्वाजीवै तोयजातं निहन्त्या-
 सत्र क्षौद्रं मन्त्रयुक्तं विषेवात्” ॥
 तत्र तोयाजीवै । इति जठराभिविकाराजीवै-
 विस्त्रुचिकालसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 अजीवः, जि, (गान्ति जीवः आत्मा यस्य स वज्रवीहिः)
 मृतः । अवसन्नः । इति चिकाखशेषः ॥
 अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आत्तोश्चनञ्प्रणि
 रिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकारणः ।
 श्रापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति
 सुग्धवेधं ॥
 अशुशुधितः, जि, (शु + सन् + क्त न शुशुधित
 नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—
 “उपवेश्य तु तान् विप्राणासनेष्वशुशुधितान् ।
 गन्धमास्यैः सुरभिभिरश्चयेदेवपूर्वकं” ॥
 इति मानवे ३ अध्याये २०६ श्लोकः ॥
 अजेयः, जि, (नजेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वकं
 जिघातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ-
 जयनीयः । यथा ।—
 “अजेयश्च संधामे ममापि हि भविष्यति” ।
 इति आन्दे काशीखखे २३ अध्यायः ।
 अज्येष्ठतिः, पुं, (अज्येष्ठस्य इति आचरकं बडी
 तत्प्रत्ययः नास्ति अज्येष्ठतिः अज्येष्ठरकं इत्य-
 सः वज्रवीहिः) अज्येष्ठतिरिति । आत्तुभिः
 वक्ष्यतेनायकान् । यथा—

अज्ञा

“यो ज्येष्ठो ज्येष्ठरतिः स्यात्मातेव स पितेव सः ।
ज्येष्ठरतिर्यस्य स्यात् स सम्युक्त्यस्य बन्धवत्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये ११० श्लोकः ।
यो ज्येष्ठोऽनुजेव पित्रवद्वर्त्तते स पितेव मातेव
अगर्हणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्त्तते स
मातुणादिवदर्हणीयः । इति तट्टीकायां कुल्लुक-
भट्टः ।

अज्ञैकपात्, [इ] षं, (अज्ञस्य हागस्य एकः पाद इव
पादे यस्य सः बङ्ग्रीहिः अज्ञोपः) एकादश-
रत्नान्तगतवद्विशेषः । इति शब्दमाणा ॥ (हरि-
वंशे,—

“अज्ञैकपादद्विप्रश्च स्वया रत्नाश्च भारत ।
एकादशैते कथिता रत्नास्त्रिभुवणेऽन्यथा” ॥)

अज्ञैकपादः, षं, (अज्ञस्य हागस्य एकः पाद इव पादे-
यस्य सः विकल्पे अज्ञोपः) रत्नविशेषः । इति
जटाधरः ॥ इन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलाप्रस्तावे अज्ञैकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—

“अज्ञैकपादद्विप्रश्चो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बङ्गरूपश्च न्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रोऽहरोरत्ना इमे स्मृताः” ॥)

अञ्जुका, स्त्री, (अञ्जयति नायकादर्थमुपाकर्णयति
या अञ्जि + सञ्जि स इति बाङ्गलकादुक्त-
रस्य ज) नायकोक्तौ वेष्या । इत्यमरः ॥ (एसा
अञ्जु आ हि अ एन किन्धि अलिहन्ती चिद्वदि
मृच्छकटिके ॥)

अञ्जटा, स्त्री, (करट इति वत् उञ्जति सर्वदोषान्
नाशयति या उञ्ज + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य अः । यद्वा, अदध्यय-
माश्रये अत् आश्रयकारो भट्टः सङ्गतोऽस्याः ।
अति क्षिप् भट्टति भट्टसंघाते अच् । टाप् । अ-
ज्ञासौ भट्टा च वा ॥

“अस्त्रं समधुरं तिस्रं कषायं कटुकं सरम् ।
असुथं सर्वदोषघ्नं दृष्यमामलकीफलम्” ॥

इति सुश्रुते ॥ भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥

अञ्जणं, स्त्री, उञ्जति अस्त्रं वारयति या उञ्ज +
कर्त्तरि अजच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकं । टाण इति ख्यातं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (षं, अङ्गारः, कोकिलः ।)

अञ्जः, चि, (ज्ञा + कर्त्तरि कः नञः नञ्समासः ।)
जङ् । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—

“अज्ञो भवति वै वाकः पिता भवति मन्दः ।
अज्ञं हि वाकमित्थाङ्गः पितेवैव तु मन्दः” ॥

यथा चाष्टोपनिषत् दानं तथः विप्रोऽष्टोपनिषत् ।
इदं श्रवणमज्ञानं ।

“अज्ञेभ्यो यज्ञिनः श्रेष्ठा यज्ञिभ्यो धारिणोवराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो अज्ञसाधिनः” ॥)

अज्ञानं, स्त्री, (ज्ञा + भावे ल्युट् नञानं नञ्समासः)
विद्वज्ज्ञानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अज्ञानमिति
१ । इत्यमरः ॥ अज्ञानेति प्रज्ञा प्रथमं नञ-
प्रकारदन्तार्थं खड्गं । यथा । तमः १ मौहः २
महामौहः ३ तामिहः ४ अन्वतामिहः ५ ।

अज्ञ

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसङ्ग्रामनि-
बन्धनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते चि ॥ (यथा मनुः—
अज्ञानात् वादवीं पीत्वा संस्कारेष्वैव मुञ्जति ।
अज्ञानात्प्राज्ञ विष्णुम् ।

अज्ञानात् वाणभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥)

अञ्जतिः, षं, (अञ्जति गच्छति यः अञ्ज + कर्त्तरि
अति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्जलः, षं, (अञ्जति प्रान्तभागं गच्छति अञ्ज +
अजच्) वक्षप्रान्तभागः । अञ्जल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे—

“ऊर्ध्वः कुरङ्गकवृक्षश्चञ्जलचेनाञ्जलोभाति” ॥

अञ्जितः, चि, (अञ्ज + कर्मणि क्तः नाञ्जोः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे ।—

“उभावसञ्जकतुरक्षिताभ्यां
तपोवनादृत्तिपथं गताभ्यां ॥)

अञ्जितभूः, स्त्री, (अञ्जिते उत्पद्ये भुवौ यस्याः सा
बङ्ग्रीहिः) सुन्दरभूयुक्तगारी । इति स्त्रीपर्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जनं, स्त्री, (अञ्ज + भावे ल्युट्, कञ्जले तु गन्ध-
माने करणे ल्युट्) कन्दलं । गमनं । यत्कीकरयं ।
इत्यमरः ॥ प्रथयान्नाञ्जधात्वर्थः । कञ्जलं । तत्तु
षड्विधं । यथा,—

“सौवीरं जाम्बलं तुत्यं मयूरञ्जीकरं तथा ।
दर्विका नीलमेघञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥
तल्लक्षणाणि यथा” —

“खड्गपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
मयूरञ्जीकरं रत्नं मेघनीलान्तु तैजसं ॥

एष्टा निगाह्य चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

एततैलादियोगेन तास्मादौ दीपवज्रणा ।
यदञ्जनं जायते तु दर्विका परिकीर्त्तिता ॥

सर्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्विकाञ्जनं ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।

आप्रवन्ति महत्तोषं षड्भिरेभिः सदाञ्जनैः ॥
विधवा नाञ्जनं कुर्वीत् महामायार्थमुत्तमं ।

नादत्ते तल्लक्ष्मणं देवी वैष्णवी विधवाहृतं ॥
न मृतपात्रे योजयेत् साधको नेत्ररञ्जनं ।

न पूजाफलमाप्नोति मृतपात्रविहितान्जनैः ॥
चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनं ।

तस्माद्दयमिदं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः” ॥
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः ।

तारानैस्त्र्यकारितं । निर्मलचन्द्रतुष्यगिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीरा-
ञ्जनं । रत्नाञ्जनं । अक्षिः । मली । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अञ्जिः इति विश्वः ॥ आण्ड्रारिकभाषया
अञ्जनाख्यरतिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे निबन्धिते ।
संयोगाद्यैवाचार्येष्वीदृशप्रादित्तरञ्जनं ॥
इति काश्यपकाण्डः ॥

अञ्जना, षं, (अञ्जति प्रवीणां दिशि रक्षकत्वेन प्रका-

अञ्जि

श्रते यः अञ्ज + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्दक्षिणी ।
अञ्जयति रवेण शुभाशुभे सूचयति अञ्ज + चिप् +
ल्युट्) जेठ्ठी । जेठी इति भाषा । इति विश्व-
नेदिश्वौ, (दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मञ्जनं । विरेकदुर्बलावृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥
इति आगमः) ।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोयस्याः सा बङ्ग-
श्रीहिः स्त्रियां ङीप् यत्संयोगेन केशस्य ज्ञाप्यता
भवेत्) इन्द्रविनासिनीनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अञ्जना, स्त्री, (अञ्जति स्वकान्धा शोभते अञ्ज + युच्
कर्त्तरि) वागरीविशेषः । सा च हनुमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।

अभिप्रापत्तयाञ्जाता पुनश्च दिवि चारिणी” ॥)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् कञ्जलादधिका ज्ञाप्य-
वर्त्सा) अञ्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अतिज्ञाप्यवर्त्स-
त्वात् अञ्जन + मतुप् स्त्रियां ङीप्) मती च यज्ञ
चोञ्जनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीक-
नामदिग्गजभार्या । इत्यमरः ॥

अञ्जनिका, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् वर्त्सोविद्यतेऽस्याः
सा अञ्जन + अर्धश्चाद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्ये कः ।)
ज्येष्ठीविशेषः अञ्जना इति । आञ्जिना इति च
भाषा । तत्पर्यायः । अञ्जनाधिका २ ज्ञापिनी
३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शुभ्रमूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अञ्जनी, स्त्री, (अञ्जति चन्दनकुमुकुमादिभिः शोभते
अञ्ज + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) केष्यगारी ।
चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वनेदिश्वौ ॥
कटुकाह्वः । काणाञ्जनीह्वः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अञ्जलिः, षं, (अञ्ज + अञ्जि अवयाञ्जलिपुटयेय-
मिति बेयीसंहारनाटके) हस्तसम्पुटः । अञ्जला
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रभातं त्वयेष्टामि निशे
नक्षत्रभूषिते । ज्ञियतां मे दद्या भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽञ्जलिः) ॥

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि + स्वार्ये क) वाणमूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अञ्जलिका । इति च पाठः ॥

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जलोः कारिका) अञ्जालु-
जता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अञ्जलः, चि, (अञ्ज + असच्) अवकाः । ऋतुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जला य (अञ्जं गतिं विजन्मन्वा स्यति नाश-
यति अञ्ज + लो + कर्त्तरि क्वा) कुतं, शीघ्रं,
यथार्थं, प्रकृतं, इत्यमरः । (यथामनुः,—
“आसमातेः शरीरस्य यस्तु मुञ्चते गुणं ।
स गच्छत्यज्ञवा विप्रो ब्रह्मणः सप्त प्राञ्जतं” ॥)

अञ्जिः, षं, (अञ्ज + इम् । तिलकादिचिञ्जम्) प्रेव-
जिका । प्रेरकः । इत्युदादिकोषः ॥

अञ्जिष्ठः, षं, (अञ्जति अतेजोनिर्गम्य प्रकाशयति

अट्ट

अट्ट + इठ ।) इठ् । इठ्वादिभ्यः ॥
 अट्टीरं, स्त्री, (अट्ट + भावे इठ् स्त्रियां वा डीप् अ-
 ट्टीम् अधिकारिणादि गुणं राति ददाति अट्टी
 आतोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अट्ट +
 ईरम्) अनामखातपण्डितविशेषः । अट्टिरं +
 इति पेरारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुर् २
 काण्डोद्वारिकापत्रं ३ । अस्य गुणाः । प्रीत-
 नात् । आदुत् । गुरुत् । वायुपित्तरक्तमिश्र-
 हृत्पीडाकफमुखवैरस्यनाशित्वं । अधिकारित्वञ्च ।
 अट्टीरं तस्मादख्यगुणं । इति राजवल्लभराज-
 निर्घण्टौ ॥
 अट्टनं, स्त्री, (अट्ट + भावे ल्युट्) भनयं । (यथा सर्व-
 ज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माघ भिक्षाटनं ।
 इति घट्टाकार्यः ॥)
 अट्टनिः, स्त्री, (अट्टति तथा गच्छति यत्र अट्ट +
 अधिकारणे णि) धनुस्त्रयभागः । धनुक्तेर ऊष्
 इति भाषा । इगुणादिकोषः ॥
 अट्टनी, स्त्री, (अट्टनि + स्त्रियात्वा डीप्) अट्टनिः ।
 धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते ।
 भनद्गुरुगुणाटणीकृतकारणकोलाहलं) ॥
 अट्टरुषः, पुं, पतत्यनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥
 अट्टरुषः, पुं, (अट्टति न्यट्टयासे पतत्यनेन अट्ट +
 वज्रार्थे कः । अट्टं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति
 इत् + कर्त्तरि कः । अथवा रुष + कर्त्तरि कः
 अट्टस्य रुषो वा षडोत्तपुत्रुषः । वासकः कास-
 नाशक इति वैद्यके वासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां
 रावमुकुटः ॥
 अट्टविः, स्त्री, (अट्टति वार्द्धन्वे गच्छति यत्र अट्ट +
 अधिकारणे णि पञ्चाशति वनं व्रजेदिति) वनं ।
 इति रावमुकुटः ॥
 अट्टवी, स्त्री, (अट्टवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्य-
 मरः । (यथा रामायणे । आनसीश्वैव मार्गधं
 कामाराखटवीक्षया) ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्ट + भावे अट्ट ततटाप्) पर्यटनं ।
 भनयं । इति रत्नकोषः नीलकण्ठश्च ॥
 अट्टाख्य, स्त्री, (शौनः पुन्येन अट्टनं भनयाम् अट्ट +
 अखिद्यभिभूजयतीत्यादिना यत् + भावे अ
 स्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनःपुनर्भनयं ।
 अतिशयभनयं । इति आकरणं ॥ अट्ट क
 तौच्छे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टट्ट-
 मान्तः । अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥
 तौच्छमस्मीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट उ अतिभने । वक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिष्ठिते दन्धवर्गा-
 द्योपधः । उ अतिष्ठिते । दन्धवर्गादतीयो-
 पधः । उ अट्टिष्ठिते खड्गं राणा । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्टं, स्त्री, (अट्ट + अच्) शुभं । भक्तं । अन्नं ।
 इति त्रैविन्दे भूरिप्रयोगश्च ॥
 अट्टः, पुं, (अट्टते दकं अट्टमतिशयं यत्र अट्टे गच्छति
 अट्ट + अधिकारणे ण्) शौमः । इत्यमरः ॥
 अट्टादिभ्यः । इति भरतः ॥ प्राकाराद्यखिल-

अट्ट

रत्नद्रुहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातद्रुह-
 विशेषः । इति कौटिल्यः ॥ प्राकारमण्डपस्योपरि
 प्राणा । इति केचित् ॥ इन्मदिवातकुटिका ।
 इति केचित् ॥ मखपोपरि इन्मिण्टं । इति
 केचित् ॥ प्राकारधारधार्योऽप्यन्तरे शौमाख्यो-
 ऽट्टः । इति भट्टः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥
 अट्टः इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टट्ट य (वीष्मयाद्विष्मचनम् अकारध्वादिवात्पररु-
 पत्वमस्य अट्टट्टासमशिवं शिवदूती चकार
 हेति चङ्गी) अत्युत्तं । इति जटाधरः ॥
 अट्टनं (स्त्री) चक्रपलाशं । इति चिकित्साशेषः ॥
 अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्ताहास्यं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-
 नगादोषैः साट्टहासं मुहूर्मुहुः ॥ यम्बकस्याट्ट-
 हासः ॥ मेघदूते ॥)
 अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-
 पुष्यत्वात् हास्यकारीव द्वितीयातत् पुंरुवः) कुन्द-
 पुष्प वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदांन्दत्वात् सातिशयं
 हसति अट्ट + हस + णिनि उपपद समासः)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टाणः, पुं, (अट्टवत् प्रासादग्रहवत् अणति भवति
 अच + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भव्यमानपुरोद्यानप्राका-
 राट्टाणगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥
 अट्टाणकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादग्रहवत् अणति
 भवति अच् + अच् सार्थे कन्) उपरितनग्रहं ।
 अट्टाणिकोपरि गृहं । तत्पर्यायः । शौमः २
 अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अट्टाणिका, स्त्री, (अट्टाण + सार्थे कन् स्त्रियां टाप्)
 राजगृहं । तत्पर्यायः ।
 नृपगारं २ इन्मि ३ सौधं ४ धवलागारं ५ ।
 इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अट्टित्वाट्टाणि-
 कादिभ्यो देशेभ्यः) ॥
 अट्टाणिकाकारः, पुं, (अट्टाणिकां करोति यः अट्टा-
 णिका + क्त + अच् उपपद समासः प्रासादकारकः)
 मृद्गागर्भे चिकित्कारौरसजातजातिविशेषः । तस्य
 कर्म गृहनिर्माणादि । राज्ञ इति चैकर इति
 च भाषा ।
 “कुलाट्याश्च मृद्गायां चिकित्कारस्य वीर्यतः ।
 वभूवाट्टाणिकाकारः पतितो आरदेवतः” ।
 इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥
 अट्टा, स्त्री, (अट्टनम् अट्ट + भावे क्त्वाप् स्त्रियां टाप्
 समस्या इति वत्) परिभनयं । पर्यटनं । इत्य-
 मरटीकायां रावमुकुटः ॥ यथा,—
 “तौर्ध्विभक्तं दद्यात्वा च कामजे दक्षकोऽयम्” ।
 इति स्मृतिः ॥
 अट्ट इ उ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्त्तरि)
 अण्कारे उ अण्कारे इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अट्टति । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्ट र न आगौ (आदिं वेदः) इति कविकल्प-

अट्ट

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अट्टोति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अट्ट उद्यमे । (आदिं वेद परं) इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ अट्टति शोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्ग-
 दतीयोपधः । (आदिं वेद परं अट्ट + सन् णट्
 तिप्) अट्टिष्ठति । किपि संयोगान्तलोपे अट्ट ।
 अभियोगः समाधानं । अट्टति पक्षं विद्वान् ।
 अमि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्द-
 भट्टः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अट्टति । रवः
 शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 अट्ट य उ जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 य उ अण्कारे जने दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अट्टकः, णि, (अट्ट + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः
 अधमः । इत्यमरः ॥
 अट्टाख्यं, स्त्री, (अयोः सुष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवन
 मुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अण् + यत्) आखीनं
 (अयोः, सुष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्ति-
 स्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इगः आदि-
 षड्विधः) । अण्धान्योत्पादकक्षेत्रं । इति राय-
 मुकुटः ॥
 अट्टिः, पुं, स्त्री (अण्ति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां
 वा डीप्) अट्टायकीलकः । रघचक्रायस्थित
 कीलकः । इत्यमरः ॥ अट्टिः । सुष्माद्ययभागः
 सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अयो
 आणिकः (अण्ति शब्दायते अण् + इन्, अजादि-
 भ्यश्च इति इन्, आणि इति वत्) । इत्यमर-
 टीका ॥
 अट्टिमा [न्] पुं, (अण् + भावे इमनिच्) अणिम
 लघिमा प्राप्तिः प्राकान्यं महिमा तथा ईशित्व
 वशित्व च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्व
 कौमुद्याम्) अयोर्भावः । अण्त्वं । सुष्मता
 इति व्याकरणं । अट्टविधैर्न्यर्थमध्ये ऐश्वर्यविशेषः
 इत्यमरः ॥ यथभावात् देवाः सिद्धाश्च सुष्मीभू
 सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति
 तट्टीका ॥
 (“अखिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकान्यं महिमा तथा
 ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा कामावसायिता” ॥
 इति आगमः) ॥
 अट्टीयः, [च्] णि, अविशयेन अट्टः अण् + ईयस्य
 अत्वत्वं । अतिरुष्णं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः—
 “प्रभासितारं सर्वेषामखीयांसमबोरणि ।
 यथासं अत्रधीगण्यं विद्यात् तं इदं परं” ॥)
 अट्ट, णि, (अट्टति सुष्मत्वं गच्छति अण् + उण
 णवनेसप्रवणाख्यः इत्यमरः) अट्टं । सुष्मं । इति
 मेदिनी ॥
 अट्टः, पुं, (अट्ट + उण्) शेषः । त्रीदिविधेन
 सुष्मत्वात् । णिना इत्यदि भाषा । इत्यमरः
 (अट्टा मनुः । न इदं वीयात् सुष्मत्वं प्रसिद्धिः) ॥
 अट्टकाः, णि, (अट्टकात् अण् + अण् + णिनि)

अख

अत

अति

प्रकारार्थे कन् । अक्षुप्रकारे, अक्षुप्रकारे ची-
नादिधान्ये) अक्षुः । निपुणः । अक्षुः । अक्षुः ।
इति मेदिनी ।

अक्षुमा, स्त्री, (अक्षुः सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः सा बज्ज-
त्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अक्षुदेवती, स्त्री, (अक्षुः सूक्ष्मा देवती गर्भमिव)
दन्तीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अक्षुप्रीहिः, पुं, (अक्षुः सूक्ष्मः प्रीहिः, कर्मधारयः,
चीनादि ।) सूक्ष्मधान्यं । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाणा ।

अखं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोग
इत्यन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + करणे डः ।
पुंसोऽवयवभेदे सुक्के, पक्षिदिग्ने । "तदखमभव-
द्धिमं सख्खामुसमप्रभमिति" मनुः ।) पक्ष्यादि-
प्रादुर्भावककोषः । अखः । डिम् । इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः । पेशिः
४ कोषः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ।
डिम्बः ७ । इति मेदिनी । मत्स्यपक्षिकूर्मभाष्यानां
गुणाः,—
("नातिस्त्रिग्वानि वृध्याणि खादुपाकरसानि च ।
वातप्लाव्यतिसुक्राणि गुण्युखानि पक्षुणाम्" ।
इति वैद्यके ॥)

खादुत्वं । कटुपात्रित्वं । रुचिसुक्रकारित्वं । वात-
श्लेष्मनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सुक्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः ॥ मृगनाभिः । इति केचित् ॥

अखकः, पुं, (अख + स्वार्थे कन्) अखककोषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अखकोटरपुष्पी, स्त्री, (अखद्वत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पं यस्याः सा बज्जत्रीहिः, स्त्रियां डीप्) अजान्ती-
वृद्धः । नीलराखा । नीलवृक्षा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाणा । अन्तःकोटरपुष्पी इत्यपि
पाठः ॥

अखकोशः, पुं, (अखस्य सुक्कस्य कोशः, षष्ठीतत् ।)
अखकोषः । इत्यमरटीका ॥

अखकोषः, पुं, (अखस्य सुक्कस्य कोषः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) खनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । सुक्कः २ वृषणः ३ । इत्यमरः ॥ अखं ४
पेक्षं ५ अखकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति जटाधरः ॥
फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलं १० ।
इति रामायणं ॥ कोषकोषकसुक्काखद्वयया अख-
कोषकः । सीमा च पेक्षसीमामौ पक्षमित्यपि
कुत्रचित् । इति शब्दरत्नावली ॥

अखकोषकः, पुं, (अखकोष + स्वार्थे कन्) अख-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अखजः, पुं, (अखे जायते अख + जन् + कर्त्तरि, ड
उपपदसमासः) बक्षी । सर्पः । मत्स्यः । जकाणसः ।
इति विश्वमेदिन्यौ । अखजातमात्रे चि ।
इत्यमरः ॥
("अखजाः पक्षिणः सर्पा मन्ना मन्नाश्च अखप्रा
यानि चैतन्मन्त्राणि अखमन्त्रादीनि च" ।
इति मनुः ।)

अखजा, स्त्री, (अखे जायते इति अख + जन् +
कर्त्तरि ड, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्) मृग-
नाभिः । कक्षुरी । इति विश्वमेदिन्यौ हेम-
चन्द्राः ।

अखडालुः, पुं, (अखं विद्यते अस्य अख + मत्वर्थे-
आजुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखडीरः, पुं, (अख + मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्य-
वान् ।) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ॥

अखली, स्त्री, (अख + वेतो गुणवचनादिति पक्षे
डीप्) अङ्गलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
स्त्रीया ।

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् आदिं षेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अतीति बन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्वः । अतएव अन्धते ईन्धते । समते तु
अन्धते इन्धते । छन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ॥
इति दुर्गादासः ॥

अत ई बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अत सातत्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातत्यगतं
नैरन्तर्येण अमयं प्रापयञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अतः, [स] अ, (एतस्मात्, एतद् + एतदोऽङ्गिति
पञ्चम्यर्थे तस् एतद् अङ्गस्य अत्रादेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, अ, (एतद् + तस् पञ्चम्यर्थे तस् । एतदः
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
"अतएव महेशानि रजयोः समता भवेत्" ।
इति सारदातिजकटीकायां राजवभट्टः ॥ अतएव
यं । इति वोपदेवः ॥

अतटः, पुं, (तच्छते आच्छन्ते जलेन इति तट् + घ-
ञर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बज्ज-
त्रीहिः) पर्वतस्थोऽस्थानं । तत्पर्यायः । प्रपातः २
भृगुः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा प्राकुन्तले । मनो-
रथानामतटप्रपातः) ॥

अतर्कः, पुं, (तर्क्यतेऽनेन तर्क + घञर्थे कः । तर्कस्तर्क
हेतुः स नास्ति यस्य स बज्जत्रीहिः) अहेतुकः । सुक्क-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मः ॥

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् बज्ज-
त्रीहिः । अतलस्यर्धमिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखड-
यातालं । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्यर्धः, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्यर्धो-
यस्य स बज्जत्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ॥

अतलस्युक् [श्र] त्रि, (न तलं गाधभागः गण्यसमांसः,
तत् स्पृशति यः अतलं + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्यर्धकारो । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृशते
येन) अतलस्यर्धः । तत्पर्यायः । आख्या २ आख्यागं ३
अलाघं ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां डीप्) (अतसीवृद्धविशेषः)
कर्मणः । इत्युक्तौ कोषः । अतसो । इति विश्वान्त-

कौमुद्यामुशादिदितिः ॥ वल्कलनिर्मितवस्त्रं ।
अस्त्रं । यथा— "अतसः क्षीमं प्रहरयं वायुश्चेति
घातुदन्तौ" माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रियां डीप्) अख-
पुष्पक्षुद्रवृद्धभेदः । मसिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ वरपत्नी
५ सुवर्षला ६ । इति रत्नमाणा ॥ पिच्छिणा ७
देवी ८ मद्गन्धा ९ मदोल्काटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । अस्यासौम्यस्य गुणाः । मधु-
रत्वं । पिच्छित्वं । मद्गन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनाशित्वं ॥ खादुत्वं । उष्णत्वं । अस्त्रत्वं ।
पाके कटुत्वञ्च । इति राजवंशभराजनिर्घण्टौ ॥
यथा,—
"अतसी नीलपुष्पी च पार्श्वी स्यादुमा क्षमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता खिग्धा पाके कटुर्गुहः ।
उष्णा वृक्षसुक्रवातघ्नो कफपित्तविनाशिनी" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ शण्डवृद्धः । इत्यमर-
टीका ॥

अति, अ, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां । अतिरति-
क्रमये चेति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
सूत्रम्) । प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । अस्मभावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविश्रत्युपसर्गोन्मर्गतोऽयं ॥

अतिकथः, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुर्वातिप्रादय इति
समासः । कथनायोग्यं) अत्रज्ज्ञेयः । नष्टः । इति
मेदिनी ॥ नष्टधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारयः) ।
अपार्थवाक्यं । अर्थभाषणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥

अतिकन्दकः, पुं, (अतिरिक्तः कन्दो मूलं यस्य
कप्) वृक्षिकन्दवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किङ्कणाः
यस्य सः) कुञ्जकवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम
+ भावे घञ् वृद्धभावः) क्रमोच्छङ्खनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपात्ययः ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रथे शत्रून्
प्रति अभीतयोधादेर्गमनं । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्तः, त्रि, (अति + क्रम + कर्त्तरि क्तः) कृतान्ति-
क्रमः । कृतक्रमोच्छङ्खनः । राजानमतिक्रान्ता
अतिराजी । इति वोपदेवः ॥ अतीतः । यथा ।
बभे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति
रक्षितः ॥

अतिक्रामकः, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोच्छङ्खकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि क्तकः ॥

अतिगच्छः, पुं, (गच्छमतिक्रान्तः अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) विष्णुभादिसप्तविंशतियोगमध्ये बहुर्योगः ।
तत्र जातकर्म ॥

"कविप्रियो वेदविनिन्दकश्च
क्षुर्त्तः कृतज्ञो मन्दीभयुक्तः ॥

अति

सरमेदेहः पुरषोऽतिदीर्घः
प्रकाशगच्छतिगच्छन्मा" ।

इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूत-
द्वयं । चम्पकः । मुद्गरद्वयः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिप्रयितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगन्ध + इतच् ।) महाहन्तः ।
अतिप्रयगन्धयुक्तः । तत्पर्यायः । समुद्रः २ ।
इति ह्यणयुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति
समासः ।) एत्रिपथीविशेषः । क्षुद्रपाकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला । गुहातिक्रामके त्रि ॥

अतिचरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य
चरति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच्
स्त्रियां टाप्) पद्मचारिणीद्वयः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ्) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चद्वयं राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरो-
खेदकाणो भवति । गुरुस्त यदि पुनः पूर्वराशिं
गच्छति तदा महातिचारः । तेन लुप्तसम्बन्धरो
भवति । यद्वाणां स्वभोग्यमानराशावपि वक्राति-
चारो भवतः ॥ तत्र नाकालः । इति स्मृति-
न्योतिषे ॥

अतिच्छत्रः, पुं, (आद्यते आच्छाद्यतेऽनेन ह्य +
शिच् + करणे ङ् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
व्युत्पत्त्या ह्यतिक्रामकारो ।) भूतद्वयं । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलद्वयविशेषः । अरव्यवर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ ह्यत्र ।
काटकाति । भुंङ्काति । पोथालकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + छत्र + स्तार्थे कन्)
ह्यत्रद्वयः । ह्यतारियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (ह्यत्रमतिक्रान्ता, अत्यादय इति
समासः ।) अवाक्पुष्पी । मौरी इति ख्याता ।
इत्यमरः ॥ शताक्रा । श्लुपुप इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (ह्यत्रातिच्छत्रे नाङ्गुली जटिणां ब्रह्म-
चारिणी । इति सुश्रुते ॥)

अतिजवः, त्रि, (अतिप्रयितो जवो वेगो यस्य सः ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (दवयदतिजवेन
। प्राप्नुवन्विभागं । इति भट्टिकाव्ये) । तत्प-
पर्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ३
अतिजवः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्य + भावे घञ् अतिप्रयितो

जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्तो त्रि ।)
नीलकौषः । काजवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्तं
डीनं गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतितीव्रा, स्त्री, (अतिप्रयेन तीव्रा) गच्छदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिधिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कौपः । इति विश्वः ॥

अतिधिः, त्रि, (अतति सातत्येन गच्छति न तिर्यति
अत् + इथिन्) अघ्रातपूर्वगच्छतस्यक्तिः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिको ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसुन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हड्ड-
चन्द्रः । प्रधुर्वाः ८ अग्यागतः ९ प्राधुर्वाकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राधुर्वाकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राधुर्वाः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * । तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिधिः
प्रोच्यते बुधैः ॥ * । तस्य निवर्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—

“अतिधिर्यस्य भयाग्रो गृह्यात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

इति पुराणं ॥ * । तस्य गृह्यकालः । “ततो
गोदोहमात्रन्तु कालं तिष्ठेद्गृह्यात् । अति-
धियग्रहणार्थाय तदृद्धं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * । गोदोहकालश्च सुहृत्ताष्टम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुर्व्यात् प्राज्ञो
द्वारावलोकनं । सुहृत्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो
ह्यतिधिरभवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * । तस्य
मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । “प्रियं वेवा यदि वा
हेथो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिधिः स्वर्गसंक्रमः” ॥ इति श्रुतातपः ॥ * ॥
तस्य वेदादयो न प्रवृत्त्याः ।

“सिध्यायगोत्रचरणमपद्रुपि तथा कुलं ।

द्विरुत्पन्नं भुञ्ज्या सं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति विष्णुपुराणं ॥ * । तस्य देशादौ पृष्ठे देशः ।

“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्टा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥

इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिधये शत्रुयनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * । भिक्षादिकक्षयं ।

“प्रासप्रमाणा भिक्षास्त्रादयं प्रासचतुष्टयं ।

अप्रासतुर्गुणं प्राञ्जलकारं द्विजोत्तमाः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्यादिप्रकारं ॥

अतिधिपूजनं, स्त्री, (अतिधिः पूजनं येवा वहीकत्-
प्रवृत्तः ।) अतिधिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्प-
पर्यायः । गृह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे घञ्, अत्यन्तं दानं स्वस-

अति

त्वत्संपूर्णकपरस्वतोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बह-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—

“अतिदाने बलिर्बहुः अतिमाने च कौरवाः ।

अतिरूपे हता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ।

इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष् + क्तः । अन्वधर्मो-
यामन्यचारोपपन्नमतिदेशः यथा,—“तिष्ठति
सार्वधातुकमित्यातिदेशिककृद्ग्रन्थम् ।) अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भाष्यां विन्दे-
तेत्यनेन श्रुत्यापि समोत्रा कथं न निबिध्यते”

इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधं
नत्वतिदिष्टातिदिष्टश्रुतगोत्रादेः । इत्युदाहरणं ।
अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवस्त्रतय
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ण्यत् ।
रत्नचित्रकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिष् + भावे घञ्) अन्य
धर्मस्थान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इत्यदिकः
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रवृत्तात् कर्मणो यस्मात् तत्प्रमाणेषु कर्मसु ।
धर्माऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥

इति मूलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्र
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्या
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । १ । कार्योति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्ये
निषेधेन दर्शपूर्णमासधर्मातिदेशः” । २ । नि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गल्यया
श्रीहिकार्यकारिणि मुद्गे श्रीहिकार्यनिमित्तत्व
धर्माः प्रोक्त्यादयः कथ्यन्ते” । ३ । अपदेश

तिदेशः ४ यथा,—“मासमभिहोचं जुष्टो
इत्यत्र माससाध्यायनाख्यायाने अभिहोत्रपदव्य
देशात् अभिहोत्रधर्मातिदेशः” । ४ । “रू-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्भिद्रो यूपः इ
त्र यूपे यजमानादन्यत्स्वभावावगमात् यजम
धर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आ
विवेकटीकायां श्रीह्यः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोस्त्रियो
सर्जनस्येति ऋसः ।) अतीतगौकं । नावमतिक्रा
नावोत्तौर्षं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्ग
अतिगौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्युट्) अत्य
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्याः [न] पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधार
अतेः पूजार्थत्वात् समासान्तप्रत्ययः ।) सम्भा
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपत्रः, पुं, (अतिदृष्टव पत्रं यस्य सः, बह्वीति
ह्यतिदृष्टकः । शाककृत् । इति राजनिर्घण्ट
अविपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) प
क्रमः । उपात्तयः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (

श्राकुन्तवु—न चेदन्वकार्यातिपातः) ।
अतिप्रातनं, स्त्री, (अतिदृष्टतया अन्वत् प
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नदविघ्नपात
गुहतरपातकं । तत् निविघ्नो पुंसो मत्तु

अतिपत्रः, पुं, (अतिदृष्टव पत्रं यस्य सः, बह्वीति
ह्यतिदृष्टकः । शाककृत् । इति राजनिर्घण्ट
अविपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) प
क्रमः । उपात्तयः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (

श्राकुन्तवु—न चेदन्वकार्यातिपातः) ।
अतिप्रातनं, स्त्री, (अतिदृष्टतया अन्वत् प
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नदविघ्नपात
गुहतरपातकं । तत् निविघ्नो पुंसो मत्तु

अतिपत्रः, पुं, (अतिदृष्टव पत्रं यस्य सः, बह्वीति
ह्यतिदृष्टकः । शाककृत् । इति राजनिर्घण्ट
अविपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) प
क्रमः । उपात्तयः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (

श्राकुन्तवु—न चेदन्वकार्यातिपातः) ।
अतिप्रातनं, स्त्री, (अतिदृष्टतया अन्वत् प
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नदविघ्नपात
गुहतरपातकं । तत् निविघ्नो पुंसो मत्तु

अतिपत्रः, पुं, (अतिदृष्टव पत्रं यस्य सः, बह्वीति
ह्यतिदृष्टकः । शाककृत् । इति राजनिर्घण्ट
अविपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) प
क्रमः । उपात्तयः । पर्यायः । इत्यमरः ॥ (

श्राकुन्तवु—न चेदन्वकार्यातिपातः) ।
अतिप्रातनं, स्त्री, (अतिदृष्टतया अन्वत् प
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नदविघ्नपात
गुहतरपातकं । तत् निविघ्नो पुंसो मत्तु

सुभागमननम् । अतिवाक् प्रथमिच्छन्नुत्तरमन-
जन् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबला, चि, (अतिप्रयितं बलं यस्य सः बज्ज
श्रीहिः) प्रबलः । अतिप्रययवकान् । प्रबलबल-
विशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजुम्भमात्रोऽतिबलाः
प्रबलबुधत राक्षसः ॥ इति रामायणम्) ॥
अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बज्ज-
श्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“एहाय वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा” ।
इत्यादि रामायणे) पीतबला । पीतवर्णवाङ्मयाला
इति ख्याता । पिटारखी । इति मदनविनोदः ॥
गुरुरक्षरभेदः । इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायः ।
बलिका २ बल्या ३ विक्रान्ता ४ वाद्यपुष्पिका ५
घटा ६ श्रौता ७ श्रौतपुष्पा ८ भूरिचका ९
दृष्यगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
वातकृमिनाशित्वं । दाहदृष्याविषच्छर्दिक्षेदोप-
श्रमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः) । (खरः ।
अन्तरः । गर्हभात् वडुवाजातः अन्तभेदः) । खे-
सरः । खघर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतिभयः, पुं, (अतिभिभयस्याः अति भी + अया-
दाने क्तिप्) । वञ्छाला । इति हज्जायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिप्रयिता भूमिर्मर्यादा
कर्मधारयः, अतिमर्यादा) । आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभराः सुरतस्येति
माघः ॥ अतिप्रयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत्) । विस्तृतः । इति रत्नमाला ॥ अतिप्रय-
मङ्गलजनके चि ॥

अतिमर्यादः, त्रि, (मर्यादामतिक्रान्तः प्रादि-
समासः) । अतिप्रयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
प्रये स्त्री ॥

अतिमात्रं, स्त्री, (मात्रामल्पमतिक्रान्तं प्रादि-
समासः) । अतिप्रयः । तद्भुक्ते चि । इत्यमरः ॥
(यथा प्राकुन्तले । अतिमात्रकोहितनजौ बाह्व
घटोत्क्षेपयात् ॥)

अतिमुक्ता, (पुं) माधवीकता । इत्यमरः ॥ तिनिप्र-
दत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्ता, चि, (अतिप्रयेन मुक्ताः निर्वाणमुक्तिगतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्वाणमुक्तिविशिष्टः) ।
गिष्कलः । निःसङ्गः । इति विश्वमेदिन्यौ । प्रात-
निर्वाणः ॥

अतिमुक्ता, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिप्रयेन मुक्तं
बन्धशैथिल्यं यस्य सः बज्जश्रीहिः, कप्) । तिनिप्र-
दत्तः । इत्यमरः । तिन्दुकदत्तः । पुष्पदत्तविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुष्पकः २ मञ्जिनी ३ भमरा-
न्या ४ कान्मुक्ताका ५ । तस्य गुणः । कषायकं ।
श्रीतकलं । अमनाशित्वं । पित्तदाहजनोन्माद-
द्विकारच्छर्दिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कर्त्तिकारान् कुर्वकान् चम्पकानमितिसुक्ताकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्च्छा-
लता । राखा । स्त्रीतकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, चि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । श्लेष्मिणे
मूत्रे च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिप्रयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।

इत्यमरः ॥

अतिरेकः, चि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्लेष्मे च) । अतिप्रयः । यथा,—
“सम्पूज्यै तु भयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः आधिः अति रज् +
भावे घञ्) । क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिप्रयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श) वनच्छागलः । इति
हारावली ॥ दृष्टवानर इति केचित् ॥ अति-
प्रयलोमयुक्ते चि ॥

अतिरोमशा, स्त्री, (अतिप्रयितं रोम अतिरोमन् +
मत्वर्थे श, स्त्रियां टाप्) । नीलबुजा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्षुणः, पुं, (अतिप्रयितो वर्षुणः कर्मधारयः) ।
कलाय विशेषः । वाँडुला कड़ाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीक्ष्णश्चेद्द्रव्यः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ्) । अभि-
वादः । परधोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
“अतिवादांस्तित्तिच्छेत् नावमन्येत कश्चनः ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत कोनचित् ॥ मनुः) ।

अतिविकटः, पुं, (अतिप्रयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहृत्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिक्राले चि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यथा बज्जश्रीहिः) । दृष्टविशेषः ।
आतद्वष । आतैच इति भाषा । तत्पर्यायः । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ श्वदणा ६
श्रेणी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काश्रीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गी १२ भङ्गुरा १३ विरुपा १४ श्यामकन्दा
१५ विषरुपा १६ वीरा १७ मात्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः । तस्या
गुणः । पाचकत्वं । घ्राह्यत्वं । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामा-
तिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च ।

“त्रिविधातिविषा श्वेता मुक्ता कृष्णा तथाश्वया ।
रसवीर्यविपाकेषु निर्बिषेव गुणाधिका” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा त्वतिविषा विश्वा श्रेणी प्रतिविषाश्वया ।
मुक्ताकन्दा चोपविषा भङ्गुरा प्रथमवल्गुमा ॥
विषा शोष्णा कटुपिष्टा पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिवारामविषकासवमिक्षिमीत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अतिविषयवोदा, स्त्री, (अतिविषयव्या अति-
प्रयययुक्ता नवोदा प्रययिनी नायिका इति यावत्
कर्मधारयः) । स्त्रीयान्तगतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिप्रयययुक्ता । अस्याच्छेदा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके परषवाक् । इति रसमङ्गरी ॥

अतिदृष्टिः, स्त्री, (अतिप्रयेन दृष्टिः वर्षयं) । अति-
प्रयदृष्टिः । इति विशेषः । स तु महदर्थव्यरूपः
कृषीणामुत्पातः । यथा,—
“अतिदृष्टिरनादृष्टिः श्लभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः वज्रेता इतयः स्मृताः ॥
इति पराशरः ॥

अतिवेणं, स्त्री, (वेणां मर्यादां कूर्णं वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, ऋस्) । अतिप्रयिते चि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेणं पयोरश्रेः ॥ नीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्मधारयः ।
व्यथ + भावे अणु स्त्रियां टाप्) । अतिप्रययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिप्रयेन व्याप्तियान्) । अतिप्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकारणदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्तव्यावच्छेदेन रविमुच्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्तिमक्षयकालं मज्जमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय सौत्यातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जमासतत्त्वटीका ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिप्रयेन व्याप्तियान्) । अतिप्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकारणदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्तव्यावच्छेदेन रविमुच्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्तिमक्षयकालं मज्जमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय सौत्यातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जमासतत्त्वटीका ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिप्रयेन व्याप्तियान्) । अतिप्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकारणदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्तव्यावच्छेदेन रविमुच्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्तिमक्षयकालं मज्जमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय सौत्यातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जमासतत्त्वटीका ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिप्रयेन व्याप्तियान्) । अतिप्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकारणदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्तव्यावच्छेदेन रविमुच्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्तिमक्षयकालं मज्जमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय सौत्यातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जमासतत्त्वटीका ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिप्रयेन व्याप्तियान्) । अतिप्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकारणदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्तव्यावच्छेदेन रविमुच्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्तिमक्षयकालं मज्जमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय सौत्यातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जमासतत्त्वटीका ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिप्रयेन व्याप्तियान्) । अतिप्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्ष्यस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववददृष्टित्वमिति व्याप्तिलक्ष्ये धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकारणदृष्टित्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ साध्यवहित-
प्राक्तव्यावच्छेदेन रविमुच्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्त्वान्तिमक्षयकालं मज्जमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय सौत्यातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मज्जमासतत्त्वटीका ॥

अतिप्रकृता, स्त्री, (अतिप्रयिता प्रकृतिः कर्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बज्जश्रीहिः, तस्य भावः तण् स्त्रियां
टाप्) । विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिप्रकृतिभाक् [ज्] पुं, (अतिप्रयिता प्रकृतिः कर्म
साधनसामर्थ्यं कर्मधारयः । तां भजते अतिप्रकृति
+ भज् + कर्त्तरि शिवः, उपपदसमासः) । अति-
प्रयप्रकृतिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सवीर्यमतिप्रकृति-
भाक् । इत्यमरः ॥

अतिप्रयः, पुं, (अति + प्री + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भरः २ अतिवेणं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९
यकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुदु १८
किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
य्यवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमरः ॥

अतिप्रयनं, स्त्री, (अति + प्री + भावे क्युट्) अति-
प्रयः । तद्भुक्ते चि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(प्रयनमतिक्रान्तं अत्यादौतिसमासः । अतिक्रान्त
प्रयनम्) ॥

अतिप्रयनं, स्त्री, (अति प्री + खार्थे यिच् भावे

अति

स्युट्। अतिप्रयत्नं। इति प्रश्नरत्नावली। (आ-
धिकां। प्रकृतः। प्रश्नः।)
अतिशोभनः, जि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि स्युट्।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्तः।
श्लेषः। इत्यमरः।
अतिसर्जनं, श्लो, (अतिशयेन सर्जनं दानं अति +
कृञ् + भावे स्युट्) अतिप्रयदानं। तत्पर्यायः।
विकल्मः २। इत्यमरः। दानं। बध्नः। इति मेदिनी।
(विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्रापय पत्न्य-
रभित्कं। इति कुमारसम्भवे।)
अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मजं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + सृ + याधिमत्स्यबलेऽविति
वक्तव्यमिति वार्त्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् ङङिः
दीर्घश्च।) बहुव्रवमलनिःसरणरोगः। तत्पर्यायः।
अन्नगन्धिः २। उदरामयः ३। इति त्रिकाण्डशेषः।
अतीसारः ४। इति वैद्यकं। * १ तस्य निदानं।
“गुर्वसिक्किगधरुक्तोष्णप्रवस्युणातिशीतलैः।
विरद्धाध्यशनाशीर्षैर्विषमैश्चापि भोजनैः।
खेदाद्यैरित्युक्तेषु मिथ्यायुक्तेर्विषमैः।
शोकादुत्थानमद्यातिपानैः सात्त्विकुपथ्यैः।
जलाभिरमर्षैर्बर्गविघातैः किमिदोषतः।
शुष्कां भवत्यतीसारो जलक्षयं तस्य वक्ष्यते”।
संप्राप्तिर्यथा,—
“संशय्यापां धातुरभिं प्रवृद्धः
शक्तान्मिन्धो वायुनाधः प्रगुहः।
सरत्त्वतीवातिसारं तमाहु-
र्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति।
एकैकशः सर्वंश्चापि दोषैः
शोकेनान्यः वल्लु आमेन चोक्तः”। *।
पूर्वरूपं यथा,—
“हृन्नाभिपायुदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सकृ आध्मानमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि”।
इति माधवकरः। अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सायाह।
“आमपक्वकमं हित्वा नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्वस्मिन्नामं पक्वञ्च ज्ञेयेत्।
कमश्चिकित्सा। तत्रामपक्वयोर्लक्ष्यं।
“संशुद्धमानैर्दोषैस्तु न्यस्तमसु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छ्रं चामसंक्षितं।
यतान्येव तु जिह्वाभि विपरीतानि यस्य वै।
नाशवच्च विशेषेण तसु पक्वं विनिर्दिशेत्।
न च संप्राप्त्यं दद्यात् पूर्वंमामतिसारिणे।
अकाशे संशुद्धीतो हि विकारान् जुहते बध्नन्।
दक्षकाशसकाध्वावयच्छुश्रीभगन्दरान्।
शोथं पायुनामयं श्लेष्मण्युष्मेऽदरज्वरान्।
क्षिप्रशयः अविशस्यच्च वातपित्तात्मकश्च यः।
शीघ्रधातुवक्ष्यापि बद्धदोषोऽतिविश्रुतः।
आमोऽपि सान्मनोयः स्यात् पाचनान्तरं भवेत्।
अङ्गुलैर्न सुता न चान्यदस्तीह भेषजं व भिजः।
असुदीर्घदोषनिर्घयं तत् पाचयते तथा प्रसवेत्”।

अति

कङ्कनयव दोषदुःखरूपिपासायां दोषपाकायं
चङ्कविधिगार्हपत्यं योगचतुष्टयमाह,—
“धान्योदीच्यद्वत्तं तोयं ङ्ख्यादाहतिस्वारिजे।
श्रीवेरद्वक्त्रेराभ्यां सुक्ष्मपपटकेन वा।
मुक्तोदीच्यद्वत्तं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे।
द्वितं जङ्गनमेवादी पूर्वंरूपेऽतिसारिणः।
कार्यं वानश्रवणान्ते प्रव्रवं जघ्नभोजनं।
पथ्यादावचसुस्तेर्नागरातिविषाम्बितैः।
आमातीसारनाशाय क्वाथमेभिः पिवेन्नरः।
पथ्यादिक्वाथः। *।
“पाठाद्द्विष्वज्जमोदोप्रापक्षकोलाब्दं रजः।
उष्णाम्बुपीतं सव्रजं जयत्वामं ससैन्धवं”।
पाठादिचूर्णं। *।
“हरीतकीं सातिविषां द्विङ्ग सौवर्चलां वचां।
सैन्धवश्चापि संपिच्य पाययेदुष्णवारिणा।
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शान्तिरिति।
न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः”।
चिकित्सति अपनयति। हरीतक्यादिकल्पाः। *।
“वत्सकातिविषा विष्वसुस्तबालकजं द्रवतं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित्”।
वत्सकादिक्वाथः। *।
“एरखडरससंपिष्टं पक्वमामश्च नागरं।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं”।
नागरस्य पुटपाकः कल्पाश्च। *।
“धान्यबालकवित्वाब्दनागरैः पाचितं जलं।
आमशूलविबन्धुं पाचनं निवृत्तं”।
धान्यपक्वकं। *।
“पित्ते धान्यचतुष्कान्तु शुष्णोत्थागाददन्ति हि।
रक्तोऽपि पित्तासाधर्म्यैर्द्वितं धान्यचतुष्टयं”।
धान्यचतुष्कं। इति आमपुतिसारस्य चिकित्सा। *।
“सलोभ्रं धातकीविल्वं सुस्ताम्बास्थिकालिकुं।
पिबेन्माह्वितमेण पक्वातीसारनाशनं”।
लोभ्रादिचूर्णं। *।
“अम्बुका धातकी लोभ्रं समङ्गा पशुकेशरं।
मधुकारलुविष्वञ्च पक्वातीसारहा गयः”।
अरलुः श्लोयाकः। पाठादिगणः। *।
“समङ्गा धातकीपुष्यं मञ्जिष्ठा लोभ्रयव च।
शाल्मलीवेष्टको लोभ्रो दाडिमद्रुणलवचौ।
आम्बास्थिमथं लोभ्रश्च विष्वमथं प्रियङ्गु च।
मधुकं द्रुक्त्रेरेश्च दीर्घवृत्तत्वगेव च।
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सक्षीप्रास्त्युक्तान्मुना”।
समङ्गाश्च लज्जालुः। शाल्मलीवेष्टको मोचरसः।
दक्षिमस्य द्रुमफलयोश्चचौ। प्रियङ्गोमृगसकालमत्र
फले वर्तमानत्वात् द्रुक्त्रेरेमत्र सुष्णोः। दीर्घवृत्तः
श्लोयाकः तस्य लवकं। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि।
“कण्टजम्बूदाकिमद्रुक्पाटकपत्रविष्ववर्हिष्ठं। जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं बन्धात्”।
कण्टं चवराई प्राकार्थं मेदः। कण्टादिभि-
स्तुमैः पक्वशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं
गङ्गाधरक्वाथः। *।

अति

“मोचरसुक्तागारवाठारसुधातकीकुष्ठमैः।
चूर्णं मथितसमेतं बद्धि गङ्गाप्रवाहमपि”।
अरलुः श्लोयाकः। मथितं निर्वर्णं रश्मि वक्ष्यते
गङ्गाधरचूर्णं। *।
“मुस्तावल्कलीभं मोचरसो विष्वधातकीलोभ्रः।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं बन्धात्”।
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं। *।
“मुस्तारलुकाशुष्ठीभिर्धातकीलोभ्रश्चाकौ।
विष्वमोचरसाभ्याश्च पाठेन्मृदववत्सकैः।
आम्बुवीजसमङ्गातिविष्वायुक्तेर्विचूर्णितैः।
मधुतखुणपानीयपोतैर्गण्डैश्च प्रवाहिकां।
सर्वोऽतिसारा ग्रहणी प्रथमं याति वेगतः।
द्विगङ्गाधरं चूर्णं बन्धाङ्गीर्ष्यावाहिनीं”।
समङ्गा लज्जालुः। द्विगङ्गाधरचूर्णं। *।
अङ्गोटमूलकल्पाः तखुणपयसा समाश्लिष्यः पीतः
सेतुरिव वारिवेगं भ्रष्टिति बन्धादतीसारं”।
अङ्गोटकल्पाः। *।
“कुटजत्वग्बलामात्रं श्लोयनीरे पचेत् भिषक्।
पादशेषं द्रवतं गीत्वा वक्ष्यते पुनः पचेत्”।
लज्जालुध्रतकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा।
सुक्ष्मं प्रतिविषा चैव चूर्णाव्येषां पलं पलं।
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् रूर्वीं प्रक्षिप्यते
जलेन क्वागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत्”।
घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्
अष्टगदरं समस्तञ्च तथाशींषि प्रवाहिकां”।
कुटजावलेहः। *।
“क्षालनालं सुदृढं पिष्टैरामकौर्भिमक्।
आर्द्रकस्य रसेनासु पूरयेन्नाभिमण्डलं।
नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं श्लेषां।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट्”।
पाठापिष्टा च गोदध्ना तथा मध्वत्वाग्बला
अतीसारं व्यथादाहयुक्तं हन्युदरे दृता”। *।
अथ वातातिसारस्य लक्षणं।
“अरुणं मेनिर्लं रक्तमल्पमल्पं सुजमुंजुः।
प्रस्रवामं सरक्कृष्टं मारुतेनातिसार्यते”।
अरुणमीषप्रतं। प्रस्रवत् पुरीषं। सरक्कृष्टं
शब्दो गुदे। तत्साहचर्यं तु हगपि गुदय
बोजय्या”। * तस्य चिकित्सा।
“वचा चातिविषा सुक्ष्मं वीजाणि कुटजस्य च।
श्लेषः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तिवै”। *।
अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।
“पित्तात् पीतं प्रस्रवत्तं दुर्गन्धिं हरितं जृतं।
गुदपाकटवामूर्च्छांशहयुक्तं प्रवर्तते”। *।
तस्य चिकित्सा।
“विष्वप्रकृष्यवान्मोदबालकातिविषाश्लेषः।
कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तकशुद्धकं”।
विष्वारिकनावम्”। *।
“रसाङ्गनं सातिविषं कुटजस्य पलं लवकं।
धातकीशुक्त्रेरेश्च पाययेत्सकालान्मुना”।
विह्वलितं नशुका पीतं पित्तातीसारमुत्पन्नं।
अग्निं संश्रीवत्समेतं मूत्रमनासु विवारयेत्”।
रसाङ्गनादिचूर्णं”। *। अथ पित्तातिसारस्य

रक्षातीसारस्य संज्ञातिमाह,—
 “पित्तकृति यथाकार्यं प्रकृत्यात्मनि प्रैतिके ।
 वदोवाप्यावते श्रीं रक्षातीसार उल्लङ्घः ॥१॥”
 तस्य चिकित्सा ।
 वत्सकतद्वलमात्रं दाडिमफलकम्बवा लक् च ।
 लगयुगलं पत्रमानं विपचेदृष्टांशसन्मिते तौये ॥
 अष्टमभागं शेषं क्षायं मधुवापिषेत् पुष्टयः ।
 रक्षातिसारमुत्पद्यमतिप्रयितं नाशयेन्नियतं ॥
 कुटजदाडिमक्षायः ॥ * ॥
 “कुटजातिविषा मुक्तं बाणकं बोधचन्दनं ।
 धातकी दाडिमं पाठा क्षायमेघां समाप्तिकं ।
 पित्रेक्ष्मातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
 कुटजादिक्षवायोऽयं सर्वान्तीसारनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्षायः ॥ * ॥
 “गुडेन मध्येद्विषं रक्षातीसारनाशनं ।
 आमसूत्रविषमधुं कुक्षिरोगहरं परं ॥”
 विषं सुखिमं बालविक्रमं शीतं तत्क्षेदेनोदकं
 चानुपेयं । गुडविषं ॥ * ॥
 “जम्ब्यान्मामलकीनान्तुकुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
 संयुज्य स्वरसं तेषां अजाक्षीरेण योजयेत् ॥”
 तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्षातीसारनाशनं ।
 जम्बादिस्वरसः ॥ * ॥
 “निष्काथ्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
 सम्यक् पलद्वितयमम्बुचतुःशरवे ।
 तस्यादशेषसजिषं खलु शोषणीयं
 क्षीरे पलद्वयमिते कुशलेरजायाः ।
 प्रक्षिप्य माषकान्तौ मधुनस्तत्र शीतसे ॥
 रक्षातिसारी तत्पीत्वा नैरुष्यं क्षिप्रमाप्नुयात्” ॥
 कुटजक्षीरं ॥ * ॥
 “पीत्वा श्रतावरीकक्षां पयसा क्षीरधुग् जयेत् ।
 रक्षातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं हृतं नरः ॥”
 श्रतावरीकक्षास्तदृष्टतश्च ॥ * ॥
 “गोदुग्धनवीनतन्तु मधुना सितया सह ॥
 लीढं रक्षातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं” ॥
 नवनीतावसेहः ॥ * ॥
 “धीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तद्युक्तान्मना ।
 रक्षातिसारजिद्रक्तपित्तदृष्टादनेहशुत्” ॥
 चन्दनमत्र श्वेतं चन्दनकल्कः ॥ * ॥
 “विदेकैर्बुधैर्भयस्व गुदं पित्रेव दृष्टते ।
 पच्यते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकं” ॥
 आदिशब्देन सेकादिग्रहः ।
 “पटोणयष्टीमधुक्ष्मायेन शिशिरेण हि ।
 गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ॥
 दाहे पात्रे हितं क्षायीदुग्धं सखीप्रक्षारं ।
 गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पात्रे च भोजने ॥
 गुदस्य दाहप्रक्षालः ।
 “गुदनिःशरदे प्रोक्तं चाङ्गैरीष्टसमुत्तमं ।
 अदिप्रक्षाल्य महती भवेद्यदि गुदस्य च ।
 सिद्धमूत्रमसिने वरा कक्षेदेनेहगुदं ॥
 अथ गोधूमपूर्वसे संनीतस्य तु वारिणा ।
 काकास्य शीतकं क्षयं नदुः संक्षेदेनेहगुदं ॥
 (सुरक्षयमा) गुदस्यै गुदं सेकेदेनेहगुदं प्रवेयेत् ।

प्रविष्टं खेदयेन्मन्दं मूत्रकक्ष्यामिषेण हि ॥”
 मूत्रकक्ष्यामिषेण काङ्गिकेनोत्खिन्नेन ररख-
 पत्रादिस्यापितेन खेदयेत् ।
 “मूत्रकक्ष्याय वसया पायुं सच्यक् प्रवेपयेत् ।
 गुदसंश्रामिधो व्याधिः प्रकथयति न संशयः ॥
 चाङ्गैरीक्षेणदध्यक्षारनागरसंयुतं ।
 हृतं विपक्षं पातयं गुदसंश्रगदापहं ॥
 चाङ्गैरी चतुष्यना अस्त्रलोभिका तस्याः स्वरसः
 कोणस्य क्षायः दध्यक्षं दधिरूपमसं एतत्रयं
 मिक्षितं हृताचतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कल्कः ।
 चाङ्गैरीहृतं ॥ * ॥
 “कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्कराश्रितं ।
 एतन्निश्चित्य गिर्हृष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
 पद्मिनीपत्रं पुरइमिपत्रं तत्संशोष्य संचूर्ण्य शर्करा
 युक्तं खादेत् । अयन्तु गुदसंश्रोतीसारं विनापि
 भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अत्र तु
 गुदस्य दाहपाकस्यथाप्रसङ्गात् भ्रंशोऽपि लिखितः ।
 चिकित्सा तुभयत्र तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
 सारस्य लक्षणं ॥
 “श्वेतं खिगंधं घनं विषं शीतलं मन्दवेदनं ।
 गौरवाचसिसंयुक्तं श्लेष्मया सार्थते शक्यत् ॥
 विषं स्यादामगन्धि यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
 “श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं जङ्गनपाचनं ।
 योज्यश्चामातिसारज्ञो यथोक्तो दीपनो गणः ॥
 चयश्चातिविषा कुष्ठं बाणविषं सनागरं ।
 वत्सकत्वक्फलं पथ्या हृदिश्लेष्मातिसारशुत्” ॥
 चयादिक्षायः ॥ * ॥
 “क्षिपु सौवर्षकं शोषमभयातिविषा वचा ।
 पीतमुष्णान्मना चूर्णमेघां श्लेष्मातिसारशुत्” ॥
 क्षिपुश्चादिचूर्णं ॥ * ॥
 “क्षमिप्रक्षवचाविष्येप्रीधान्याककटफलं ।
 यथां क्षायं भिषग्दद्यात् अतीसारे वजासजे” ॥
 विडुङ्गादिक्षायः ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
 लक्षणानि चिकित्सा च ।
 “द्विदोषलक्ष्यैर्विद्यादतीसारं द्विदोषं ।
 तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
 कटफलं मधुकं लोभत्वक् दाडिमफलस्य च ।
 सतखड्गजजं चूर्णं वातपित्तातिसारशुत्” ॥
 वातपित्तातिसारे ॥ * ॥
 “पित्तजातिविषा मुक्तं बाणविषं सनागरं ।
 वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारशुत्” ॥
 वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥
 “मुक्ता सातिविषामूर्त्वा वचा च कुटजः समाः ।
 यथां कषायः सखीरः पित्तश्लेष्मातिसारशुत्” ॥
 पित्तश्लेष्मातिसारे ॥ अथ समिपातातिसारस्य लक्षणं ।
 “तन्म्रवक्तो मोहसादास्यश्रीवी
 वर्षः कुर्यात्त्रैकरूपं टबासः ।
 सर्वोद्भूते सर्वनिप्रोपपत्तिः
 क्षुद्रोऽसाधो बाणकश्चावधाना” ॥
 अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 “पक्षमूषोवकाविष्यगुडूचीसुलामागरेः ।
 पाठाभूमिष्यवर्षिं कुटजकलकफैः शकं ॥

सर्वजं हन्यतीसारं श्वरचापि तथा वमिं ।
 समूषोपद्रवं श्वासं कासं वापि सुदुस्तरं ॥
 पक्षमूल्यान सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
 वाते पुनर्वर्षासे च सा योज्या महती मता” ॥
 वर्हिष्ठं बाणकं । पक्षमूल्यादिक्षायः ॥ * ॥
 “अभया नागरं मुक्तं गुडेन सह योजितं ।
 चतुःसमेयं गुटिका स्यात्स्त्रिदोषातिसारशुत् ॥
 आमातिसारनागाहं सविषं विस्त्रिचिकां ।
 क्षमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्यासु चानलं” ॥
 चतुःसमो मोदकः ॥ * ॥
 “तत्काणाक्षुद्रकुटजत्वचं तखड्गवारिणा ।
 पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ॥
 सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेण परिवेष्टितां ।
 लिप्ताश्च घनपत्रेण निर्द्वैद्भोमयाधिना ॥
 अङ्गारवर्षाश्च मृदं वृष्टा वज्रेः समुद्धरेत् ।
 ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिषेत् ॥
 उक्तः कृष्णात्रिपुत्रेण गुटपाकस्तु कौटजः ।
 जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् सुधिरौत्थितान्
 कुटजपटपाकः ॥ * ॥
 “कुटजत्वक्कृतः क्षायो वक्षपतो घनीकृतः ।
 स लीढोऽतिविषायुक्तः स्यात्स्त्रिदोषातिसारशुत् ॥
 इच्छन्त्यत्राष्टमांशेन क्षायदतिविषारजः ।
 प्रक्षिपेद्वा चतुर्धाशमिति केचिद्वदन्ति हि” ॥
 कुटजावसेहः ॥ * ॥
 “पलमश्लोठमूलस्य पाठां दाव्नीश्च तत्समां ।
 पिष्ट्वा तखड्गतेयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥
 क्षयासुष्कांश्च तान् कुर्यात्क्षेपकं तखड्गाम्बुना ।
 पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पात्राय गदिने भिषक् ॥
 वातपित्तकफोद्भूतान् हन्तवान् सान्निपातिकान् ।
 हन्यात् सर्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः” ॥
 श्लोठवटकः ॥ * ॥ अथागन्तुस्य श्लोकाति-
 सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
 तैस्तेभ्योः श्लोचतोऽल्पाशनस्य
 वाप्योष्णा वै वक्रिमाविश्य जन्तोः ।
 कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
 तत्राधस्तात् काकगन्तीप्रकाशं ॥
 निर्गच्छेहै विप्रिमिषं क्षाविष्ठा
 निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
 श्लोकोत्पन्नो दुष्चिकित्सोऽतिमात्रं
 रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥
 अयमर्थः । तैस्तेभ्योः विवर्ण्युचित्तयादिभिः श्लोचतः श्लोकं
 कुर्वन्तः । जन्तोः प्राणिनः । वाप्योष्णा वाप्यः श्लोकज-
 देहोष्णता जितं नेत्रनासागच्छादिषु जलं तेन स-
 हितः उष्णा श्लोकजं देहेतेजः । स कोष्ठं गत्वा वक्रि-
 माविश्य जठराभिं मन्दीकृत्य । वाप्यसाहिवाद्गु-
 ष्यापि वज्रेमन्दीभाव इति वदोषः । वज्रेमन्दीभावादेव
 अस्याशनस्येति जन्तोर्दिशेषार्थः । ततस्तस्य जन्तोः
 रक्तं क्षोभयेत् अस्यानाशानयेत् । इति संप्राप्तिः ॥
 अथ लक्षणं । तत्र रक्तं अधस्तात् गुदात् काक-
 गन्तीप्रकाशं गुष्ठापनसदृशं विप्रिमिषं गन्ध-
 वत् । अविष्टं निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । श्लोकोत्प-
 न्नोऽतिवारः अतिमात्रं दुष्चिकित्सः । श्लोकाप-

अति

नेदं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । एषोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदितः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजलेन
साम्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं कष्टय-
मवैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दूषयन्ति मर्जं यदा ।
तदातिचार्यते तन्नु क्षिप्रमुष्णजलज्ववं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।
न भयोपशमाच्छमै यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥
ज्वत इति ज्ववं जले ज्वमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव ।
यत् आह । भयेन क्षोभिता दूषिता दोषा मर्जं
दूषयन्ति । तन्मूलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रागद्वेषभयात् ये च ते स्युरागन्तवो गदाः” ।
इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्वयमर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कफा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न
दूषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भ-
वात् । अतिसर्तुं म्लानिता वातपित्तकफा मर्जं
दूषयन्ति तत् सर्वं वातपित्तकफमर्जं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चाद्वातसम्बन्धो भयाद्वायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातद्वयैव, क्रिया
कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।
“भयशोकसमुद्भूतौ क्षेयौ वातातिसारवत् ।
तयोर्जातहृरी कार्य्या हर्षणाश्रासनैः क्रिया” ॥
वातातिसारवत् वातातिसारजलज्वरैः । तयो-
श्चिकित्सा च हर्षणाश्रासनपूर्विका वातहृरी
कार्य्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं
कष्टयमाह । 32776

“अग्नाजीर्णात् प्रभुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंघान् मर्णाञ्च ।
नानावर्णैर्नैकशः सारयन्ति
श्रुणोपेतं षष्ठमेन वदन्ति ॥

अन्नं भुक्तं तदजोर्णं चेति कर्मधारये अग्नाजीर्णं
तस्मात् प्रभुता उपभुताः । क्षोभयन्तः चाल-
यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादित्वाद्वात्तारविप-
र्ययः । गन्धमेन दोषा दूष्यन्ते गुर्वादिभक्ष-
्यादिभिरिव ते आतीसारमुत्पादयन्ति । गन्धाम-
भेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि
दोषज एव किमर्थमर्थं एवगुच्यते । उच्यते । आ-
मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वको
कष्टयविशेषः एवगुक्तः । कः स चिकित्साविशेष-
स्तमाह । अतिसारेषु सर्वेष्वेव संयाहकमौषध-
मुक्तमामातीसारे तु याहकं विवर्जं । यत् उक्तं ।
“नामे संयाहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।
संयह्यतो वषादामो विकारान् जुहते बह्वन्” ॥
इति । वषाद्वेषजवषात् । विकारान् यद्व्या-
ह्यावशुक्तगुणशोथोदरवरादीन् ॥ * ॥ तस्य
चिकित्सा ।

“वृक्षकातिविषा शुष्ठी विष्वक्जुषवाम्बुदाः ।
विष्वक्नेव युता एषां क्षाय आमातिसारजुव” ॥

अति

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वमुक्तैव ॥ * ॥
“शोथप्लीश्रयवाः पाठा विडङ्गातिविषा वनाः ।
क्षयिताः सोषणाः पीताः शोथातिसारनाशनाः” ॥
शोथप्ली पुनर्नवा । उष्यं मरिचं । सशोथाती-
सारे ॥ * ॥

“आम्नास्थिमध्यमाक्षूरपक्ष्माथः समाक्षिकः ।
शर्करासहितो हन्यात् कर्चतीसारमुष्णं” ॥
माक्षूरपक्षं विष्णुपक्षं ।

“कषायो भृष्टमुद्गस्य सजाजमधुशर्करः ।
गिह्न्याच्छर्चतीसारं टव्यादाहं ष्वरं अम” ॥
कर्चतीसारे ॥ * ॥

“दग्ना ससारेश समाक्षिकेय
मुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।
सुतप्रकुप्यक्षयितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुभूतेन” ॥

निःसारकः गिह्नाहो इति लोके । सुतप्रकुप्य-
क्षयितेन । सुतप्रसुवर्णरजतेतरलोहनिर्व्यापय-
क्षयितेन । मुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-
रके ॥ * ॥

“दीप्ताग्निर्गिह्नीरुषो यः सार्थ्यते फेनिलं शक्यत् ।
स पिबेत् फाणितं शुष्ठीं दधि तैलं पयो हृतं ॥
वषा विश्वाश्रुतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।
दीप्ताग्निं पाययेत् प्रातः सुखदं वर्षसत्तये” ॥
पुरीवक्षये ॥ * ॥

“तुलां संकुच्य विष्णुस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्सैलं स्रक्ष्यपिष्टैरिमैः समैः ॥
विष्णं सधातकीकुष्ठं शुष्ठीं राक्षा पुनर्नवा ।
देवदारु वचा मुस्तं षोभ्रमोचरसान्वितं ॥
रुमिष्टैर्दधिना पक्वं यद्वृष्यशोऽतिसारजुव ।
विष्णुतैलमिति ख्यातमत्रिपुत्रेण भाषितं ॥
यद्वृष्यशोऽधिकारे ये क्लेशाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यान्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां गुह्यहेतुता” ॥
त्रयाणां यद्वृष्यशोऽतिसाराणां । विष्णुतैलं ॥ * ॥
अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकाव्याधेः संप्राप्ति-
पूर्वककष्टयमाह ।

“वायुः प्रहृद्धे निचितं वनासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतेऽल्पं बहुरो मजातं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” ॥

अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातज-
मध्यभोजिनः । प्रहृद्धो वायुः प्रवाहतः कष्ट-
हृद्गलेन सशब्दं वायुमपाणमार्गेषु त्वजतः ।
निचितं सचितं । वनासं कफं । मजातं पुरी-
वयुक्तं अल्पं । बहुरो वारंवारं । अधस्तात्
गुदमार्गेषु । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-
णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां । प्रवदन्ति कथ-
यन्ति ॥ * ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।
“प्रवाहिका वातकृता सश्रुणा
पित्तात् सदाहा सकफा कफाच ।
सशोभिता शोथितसम्भवाच
ततः शोथस्त्वप्रभवा मतास्तु” ॥

अति

तत्र क्लृप्तप्रभवा वातजा । शोथप्रभवा कफजा । तु
शब्दात्शोथोक्त्वात्प्रभवा पित्तजा रक्तजा च । तासा-
मतीसारवदादिश्रेण लिङ्गं क्रमं चामविपक्षताश्च ।
क्रमं चिकित्सा ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सायामाह ।
“विष्णुपेशी गुडं क्षौद्रं तैलं मरिचसंयुतं ।
कीदृशा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्” ॥
विष्वादिस्वलेहः ॥ * ॥

“धातकीवदरीपत्रकपित्थरसमाक्षिकं ।
सशोभ्रमेकतो दग्ना पिबेन्निस्रिष्वाहिकाहितः” ॥
एकतः प्रत्येकं दग्ना पिबेदित्यर्थः । गिष्वाहिका
प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ * ॥ अथ असाध्या-
तिसारिणोक्षयमाह ।

“पक्ष्णाम्बवसंकाशं यक्षत्खड्गनिभं तनुं ।
हृततैलवसामम्बवेसवारपयोदधि ।
मांसधावनतोयाभं कृष्यं नीलाशयप्रभं ॥
कुण्ठपं स्रक्षदाजोष्य नातिसारमुपशमेत् ।
टव्यादाहावक्षिन्वासहिकापार्श्वस्थिशूलिनं” ॥
संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ष्णवशीगुदं ।
प्रलापयुक्तश्च भिषक् वर्जयेदतिसारिणं । संमूर्च्छा
सकलेन्द्रियमगसां खल्विषयग्रहणाशक्तिहेतुर-
वस्थाविशेषः । संमोहः विज्ञतमतिम् ।

“असंहतगुदं क्षीयं श्रुलाभानैरुपभुतं ।
गुदे पक्वे गतोभ्रायमतीसारिणसुसृजेत् ॥
असंहतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।
गुदे पक्वे गतोभ्रायं गुदपाकारम्भके पित्ते
विद्यमानेऽपि शीतगान्नं नष्टाग्निं वा ।

“आसश्रुणपिपासासं क्षीयं ष्वरनिपीडितं ।
विशेषेण गरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥
शोथं शूलं ष्वरं टव्यां आसं कासमरोचकं ।
हृदिमुच्छ्राश्च हिक्काश्च दृष्टातिसारिणं त्वजेत् ॥
हस्तपाकाकृशीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।
पुरीवस्थोष्णतातीव मर्यायातिसारिणां ॥
अतीसारी राजरोगी यद्वृष्यीरोगवानपि ।
मांसान्नवणहोमो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥
वाले वृद्धे त्वसाधोऽयं लिङ्गैरेतैरुपभुतः ।
अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥
एतेलिङ्गैः पूर्वोक्तेः पक्ष्णाम्बवसंकाशात्वादिभिः ॥ * ॥
अथातिसारयुक्तस्य जक्षयं ।

“यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्जघु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निरुक्त उदरामयो-
ऽत्तातिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्णनीया-
न्याह ।

“आनावगाहनाभ्यङ्गगुदक्षिग्धादिभोजनं ।
आयाममपिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥
आगसुद्धतजलेन । अवगाहनं नद्यादी । इत्यती-
साराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [नृ] नि, (अतिसार + कार्थे कन्-
ततो मत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-
युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥
अतिसाध्या, क्षी, (शाब्दं समतामतिप्रान्ता अन्ता-
रीति समासः अनुस्यञ्चयुक्ता इति वाच्यं) ॥

जतायष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः
क्षीतनक्षत्रम् अस्याः ॥ (अष्टिमधु इति भाषाः ।)
अतिस्त्रिः, त्रि, (स्त्रायी अयोप्याया इत्यौ अति +
स्त्राय + अत्रावितधिवधिशकीत्यादिसूत्रेण रक्
टुबोदरादित्वात् आयभागस्य इ अतिह्रस्वः)
अतिस्त्रुतिर्भाषी । तत्पर्यायः । ऋणः २ । इति
जटाधरः ॥

अतिहसितं, स्त्री, (अतिशयेन हसितं हास्यं हस् +
भावे क्तः ।) अतिशयहास्यं । इति जटाधरः ॥
(ज्येष्ठानां क्षितहसिते मध्यानां विहसिताव-
हसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च
बद्धभेदाः ॥ “मधुरस्वरं विहसितं सांस्रिः-
कम्पनमवहसितं । अपहसितं साक्षात् वि-
क्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितं” ॥ इति साहित्य-
दर्पणे ॥)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति +
हस् + भावे घञ् ।) सशब्दहासः । तत्पर्यायः ।
अतुस्युतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतीतं, त्रि, (अति + इण् + क्तः) भूतकालः । तत्र
तिष्ठो घो टी ठी विभक्तयो भवन्ति । यथा
भवद्भूतमध्ये त्रिभूः कथायाः । कथायाः क्तयस्तिख-
स्तिखः क्रमादक्षमाणातीतमवित्यस्य कालेषु स्युः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणं । तस्य जट्यादि यथा ।
वर्तमानभ्रंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं । जडुलुडोरती-
तत्वं । जिट्कसोर्वक्तुः परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च ।
लुडोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमञ्च । कुतश्चिद्गुण्यात्
क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः । क्तवत्वोरती-
तत्वं । इति सारमञ्जरी ॥

अतीतः, त्रि, (अति इण् कर्त्तरि क्तः) गतः । भूतः ।
अतिक्रान्तः । यथा,—
“न नस्यं न्यूनसप्तम्ये नातीताशीतिवत्सरे” ।
इति वैद्यकपरिभाषा । सङ्गीतशास्त्रमते मान-
प्रभेदः ॥

अतीन्द्रियं, त्रि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः ।) अप्रत्यक्षं । प्रत्यक्षाविषयं । इन्द्रिया-
गोचरं । इन्द्रियायाङ्गं । इत्यमरः ॥

(“थोऽसावतीयन्द्रियप्राज्ञः स्रष्टोऽथक्त्तः सनातनः” ।
इति मनुः ।

“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु द्विधीपगन्दनः” ॥ इति रघुवंशे ॥

अतीव, अ, (अत्रेव इव अवधारणे प्रादिसमासः,
अवधृतातिशयेऽवन्तातिशये च ।) अतिशयः ।
इत्यमरः ॥

(“अहं हि क्षारयं मुत्वा वैरस्यातीवम्भवद्” ।
इति रामायणे ॥)

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः । इति वैद्यकं ॥
अतुषः, पुं, (नास्ति तुषा सादृश्यं यस्य सः ।) तिज-
हृत्तः । इति शब्दचक्रिका । तुषनारहिते त्रि ॥

(“राक्षसेन्द्रप्रभादेक्ष त्रिषा चातुष्या तथा” ।
इति रामायणे ॥)

अतुष्यं, त्रि, (न तुष्यं सप्तमं नञ्समासः) । तिज्जुष्यं ।
अतुष्यं । असाध्यं । असह्यं । यथा,—

“अतुष्यमहसा साकं मम रामेण वियहः” ।
इति मट्टिः ॥

अतुष्टिकरं, त्रि, (तुष्टिं सन्तोषं करोति तुष्टि +
क्त + कर्त्तरि टच् उपपदसमासः स्त्रियां डीप्
अतुष्टिकरी) सन्तोषाजगकं । यथा मनुः,—
“अनिर्द्वेषश्च प्रेक्षां अतुष्टिकरमेव च” ॥
इत्याञ्जिकतत्वं ।

अटतिः, स्त्री, (टप् + भावे क्तिन् न टतिः सन्तोषः
नञ्समासः । बड्भ्रीहौ तु टतिरहितः अस-
न्तोषकारः) । हृत्तभावः । अपरितुष्टिः । अत्राभि-
वाधः । यथा,—

“उष्णाटतितमः प्रवेशदहनं कट्टस्तिक्ता रसा ।
वयं पाखुविवर्जितः क्षथितताकर्मणि पितस्यै”
इति रत्नितः ॥ अटते त्रि ॥

अतेजः, [स्] स्त्री, (न तेजः तेजोविरोधितमः
नञ्समासः) । छाया इति राजनिर्घण्टः । तेजो-
रहिते त्रि ॥

अत्कः, पुं, शरीरावयवः । अङ्गं । इत्युणादिकोषः ॥
अत्कः, त्रि, (अतति सततमनित्यतया विकारं
गच्छति अत् + कन् अतति सततं गच्छति अत् +
कन्) पथिकः । पात्र्यः । इत्युणादिकोषः ॥

अत्कट्ट अतिक्रमे । बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्य-
वर्गाद्योपधः । उ अतिट्टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं खेहं संबभ्राति अत् +
तक् स्त्रियां टाप्) माता । ज्येष्ठा भगिनी । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ अत्ता माताग्रजससा ।
इति नानार्थकोषः ॥ प्राकृतभाषायां अत्तुः । इति
साहित्यदर्पणटीका ॥

अत्तिः, स्त्री, (अत्यते सततं कर्मणि सम्बन्धतेऽनया,
अत् करणे क्तिन् माता च) । नाथोक्तौ ज्येष्ठा
भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति + स्वार्थे कन्) अत्तिका ।
नाथोक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति भरतः द्विरूप-
कोषश्च ।

अत्तुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत् + कर्त्तरि न
वायुः सततगन्ता पथिकः ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥

अत्यः, पुं, (अतति शीघ्रं गच्छति अत् + कर्त्तरि
यत्, क्षिप्रपदादविषयेऽप्युत्सर्गोऽप्यभिनिविशते
इति न्यायात् अन्यथा ह्यन्तात् एतति अत्य इति
स्यात् कुतगामी अत्यः) । अत्यः । वैदिकशब्दोऽयं ॥

अत्यन्तं, स्त्री, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति
समासः) । अतिशयः । यथा । अत्यन्तं कठिनौ
तथापि हृदयान्दाय वचोबहौ । इति नरहरि-
कविः ॥

अत्यन्तकोपनः, त्रि, (अत्यन्तं कोपनः क्रोधशीलः
द्वितीयात्, कुप् + कर्त्तरि युच्) । अतिशय-
क्रोधी । तत्पर्यायः । चङ्कः २ । इत्यमरः ॥

अत्यन्तगामी, [न्] त्रि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गम् + णिनि उपपदसमासः) । अति-
शयमगमशीलः । अतिशीघ्रगमनकर्त्ता । तत्प-
र्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तः, सुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म-
धारयः) । सुकुमारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यन्तिकाः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त + ठन्
ठल्येक इति ठस्य इकः अति सातिशयमन्तिकं
कर्मधारयः, अतिनिकटम्) । अतिशयभ्रमणकर्त्ता ।
अत्यन्तगामी । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्यन्तीनः, त्रि, (अत्यन्त्यात्ययः अत्ययीभावसमासः ।
अत्यन्तं गामी द्वितीयात्तुप्रथमः । जर्षी परन्प-
रीयां त्वमत्यन्तीनत्वमुद्वेग इति मट्टिः) । भ्रम-
णगामी । अतिशयगमनशीलः । इत्यमरः ॥

अत्यस्त्रं, स्त्री, (अत्यन्तः अस्त्रोरसः प्रकपत्रादौ यस्य
सः) । हृत्तस्त्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैतुण इति
भाषा ॥

अत्यस्त्रपर्यायं, स्त्री, (अत्यस्त्रं पर्यं पत्रं यस्याः सा
जातित्वात् डीप्) । जताविशेषः । तत्पर्यायः ।
तीक्ष्णा २ कण्डूरा ३ वक्षिभूरयाः ४ करवड्वक्षी ५
वयस्या ६ अरण्यवासिनी ७ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णास्त्रत्वं । शीघ्रशूलविनाशित्वं । वातहारित्वं ।
अभिरक्षिकारित्वं । गुल्मश्लेष्मरोगापहारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्यस्त्रा, स्त्री, (अत्यन्तः अस्त्ररसो यस्याः सा
स्त्रियां टाप्) वनवीजपुरः । मधुरलेवु । मधुटावा
इति ख्याता । इति रत्नमाणा ॥

अत्ययः, पुं, (अति + इण् + भावे अच्) । अत्ययः ।
अतिक्रमः । दण्डः । दोषः । ह्यच्छं । इत्यमरः ॥
(“जीवितान्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते”
इति मनुः ॥)

अत्यर्थं, स्त्री, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः) ।
अतिशयः । तद्विधिष्ठे वाचलिङ्गं । इत्यमरः ॥ ।
(“लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया” ।
इति रामायणे ॥)

अत्यल्पं, त्रि, (अत्यन्तमल्पं मनाक्) । अल्पित्वं ।
अतिसूक्ष्मं । तत्पर्यायः । अल्पित्वं २ अस्पोयः ३
काण्यः ४ अण्यः ५ । इत्यमरः ॥

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिर-
क्कारः । आ + क्त + भावे घञ्) । अतिशयितः ।
आकारो देहः कर्मधा । हृद्देहः । अतिशयितः
आकारो यस्य सः तद्विधिष्ठः) । न्यक्कारः । तिर-
क्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याचारः, स्त्री, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति
समासः) । विद्वद्धारयः । आचारमतिक्रम्य इत्य-
शयीभावसमासनिष्पन्नं ॥

अत्याचारः, पुं, (अति अनुचित आचारः कर्मधा) ।
अनुचिताचारः । असङ्गताचारयः । आचारोक्त-
पुनं । अन्यायः । (अति अनुचितः आचार आच-
रयं यस्य सः अन्यायाचरयकारी) ।

अत्याण्यं, त्रि, (तत्तुं न शक्यं अति त्यञ् + प्रकाशार्थे-
छत्, कुत्वाभावः) । आगामहं । अत्यक्त्यं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत् पतितस्त्रीगमनस्य कण्ठं
प्रायश्चित्तविषेण्ड्विषयं तद्व्याख्यापरं । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अधिः

अध्यासः, ङ, (अति अध्यासयेत् या चतुर्विंशति अपकति भूयति अति + आ + अध + कर्त्तरि अच् । काकषिता इति भाषा) रङ्गचित्रकदम्बा । इति राजनिर्घण्टः ।

अध्यासा, स्त्री, (अधिश्चयेन आशा) अतिशयाशा । अत्यन्तसुखरः । अत्यन्तावनीववासा । यथा,— “अध्यासाभिप्रायसाध्यागगणान् धन्वावनी ता- पितामोक्षसाधैवितुं कामोऽस्मि मम तदुःखैर्मनो दूयते” । इत्यङ्कटः ।

अध्यासादी [न्] चि, अतिपूर्वोऽपूर्वोऽध्यासाः कर्त्तरि क्तिन् प्रत्ययगम्यप्रः । अतिशयाहारकर्त्ता । यज्ञादिति । अतिरिमितभोजी ।

अध्यासितः, स्त्री, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय धिसं विधीयते ऽन अति आ + धा + क्तोऽधि- कारश्च प्रवृत्तिसिद्धयवसागार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त- अधिकारे) महाभौतिः । अतिशयभयं । जीवा- नपेक्षि कर्म्म । जीवनाधारहितसाहसकर्म । इत्य- मरः । (अध्यासितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् । इति रामायणं ।)

अध्यासितः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरौपितकथनं । अति- शयोक्तिः । असम्भवोक्तिः । अणुकारविशेषः । यथा । “अध्यासितरुतातथाधौर्ध्वोऽर्थादिवर्षनं । त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कथयशाखिनः” । इति चन्द्रशेखरः ।

अध्याहा, ङ, (अतिशयेन ऊहते रञ्जितकृष्ण- वस्तुकायं यथा तथा शब्दायते यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊहकर्त्ताः प्रादीति समासः, अतितर्कः) काककण्डः । दाह्यहपक्षी । इति मेदिनी । अतिशयवितर्कः । (अध्याहा नीलिकायां स्त्री कककण्डखगे पुमान् ॥ इति- मेदिनी ।)

अध्याहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊहः पुण्योक्त्यर्थेण तर्को बह्याः सा क्लियां टाप्) नीलिका । शेषालिका । इति मेदिनी ।

अध, अ, एतद् + सप्तमर्थे ञच् एतद्ब्रह्मस्य अध्या- देष्ट) यत्कृत् । एताने इति भाषा । एतद्ब्रह्मस्य सप्तम्यास्त्रादिशै रूपोऽयं । (अधि सन्निहितोऽन कुणपतिः । इति प्राक्कुण्ठे ।)

अधभवान्, [त्], चि, (एतद् + अधेभ्योऽपीति प्रथ- मार्थे ञच् अध अधं भवान् व र्म्भधारयः) पूज्यः । आध्यः । मान्यः । नाटनेऽस्य प्रहुरप्रयोजः । इति हेमचन्द्रः । (नूनमत्रभवतः शराहतिं सर्व- धायमनुयाति सायकः । इति भारविः)

अधिः, ङ, (अति स्त एतज्जुषेवैव सम्भवेव कृपा- कर्त्तव्यं वीतवान् अद् + कर्त्तरि ङ्ङ् इत्यतः । “मरीचिरय्यङ्गिरसौ पुनश्चैः पुनश्चः क्रतुः । प्रश्नयोः मानसाः पुलाः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” । इति) सप्तविंशत्ये अधिविशेषः । अ च प्रश्न- योऽप्युक्तौ जातः । तस्य भाष्यां कर्ममनुविक्रम्या- ध्यासयोः । पुनः पुनः १ पुन्यासाः २ चन्द्रक ३ । इति श्रीभागवतं । (यथा मनुः—

अधिः

“मरीचिमयङ्गिरसौ पुनश्चैः पुनश्चः क्रतुः । प्रश्नयोः मानसाः पुलाः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” । इति ।

अधिजाता, ङ, (अधेयैतत् उत्तमं पञ्चनीततुष्यते) चन्द्रः । दिग्गमा । यथा,— “अधिजातस्य वा मूर्त्तिः शशिनः सञ्चनस्य च । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अधिवृत्तः, ङ, (अधेः वृत्तः अक्षीततुष्यतः तस्या जातः अधि वृत् + ञच् + ङ उपपदसमासः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।

अधिनेत्रजः, (ङ,) चन्द्रः । इति जटाधरः । अधिनेत्रप्रसृतः, ङ, (अधिनेचात् प्रसृतः पञ्चनी- ततुष्यतः) चन्द्रः । इति हलायुधः ।

अधिनेत्रभूः, ङ, (अधिनेचात् भवति यः अधिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्तिन्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अधिभारद्वाजिका, स्त्री, अधिश्च भरद्वाजश्च इन्द्रः तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अधि भर- द्वाज + “इन्द्राहुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् तस्य अकः क्लियां टाप्) अधिभारद्वाजी विवाहः । इति शब्दरत्नावली ।

अध, अ, (अर्थ + ङ एषोदरादित्वात् रस्य लोपः) मङ्गलं । अणुत्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । कार्त्तव्यं । इत्यमरः । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समु- च्यः । इति मेदिनी । (अथ तस्य विवाहकौतुकं कथितं विभक्त एव पार्थिवः ॥ इति रघुवंशे ॥)

अधकिं (अर्थं पूर्वोक्तं वाक्यं कवते स्त्रीकरोति अधर् + कु + क्तिन् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयवैवस्तुप्रयोजननिष्ठत्विषु इत्यमरः ।) अ, स्त्रीकारः । इति शब्दरत्नावली ।

अधर्म् [न्] स्त्री, (अर्थं लोकमङ्गलाय अधर्म्ते प्रसू- यते यत् अध + धर्म् + कर्म्मणि अणिप् शकाम्भा- दित्वात् परस्मै । मङ्गलान्तरारम्भप्रकारार्थे- ष्वधो अध इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी । तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ।

अधर्म्बः, ङ, (अधर्म् विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अधर्म्बिः, ङ, (अधर्म्बेदं गयति ज्ञानविषयं प्राप- यति अधर्म्बन् + नी + कर्त्तरि क्तिप् । एषोदरा- दित्वात् ऋः) अधर्म्बेदप्रज्ञाशब्दः । पुरोहितः । इति मेदिनी ।

अधर्म् [न्] ङ, (अथ लोकमङ्गलाय अधर्म्ति वेदवि- शेषं प्रकरोति अध + धर्म् + अणिप् शकाम्भादि- त्वात् परस्मै) प्राज्ञाशब्दः । इति मेदिनी । (अधर्म्- यंतिरथर्वशेषे वेदः ॥ इति भारविः) ।

अधो, अ, (अर्थ + ङो एषोदरादित्वात् रजोपः) मङ्गलं । आरम्भः । समुच्यः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्तव्यः । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ।

(“क्षिवो रत्नाश्वयो विद्या धर्मैः शरीरं सुभाषितं । विविधाणि च शिष्यानि समादेवाणि कर्म्मणः” । इति मनुः) ।

अध इ वने । (आधिः अधिः अधिः इति) इति कश्चित्कश्चित् ।

अध इ वने । (आधिः अधिः अधिः इति) इति कश्चित्कश्चित् ।

अधः [न्] चि, (न दस्यते अद् इत्यन्ता अद् अधिवृ- क्षिप्यते अन् न + दस्य + भाङ् अत्वात् क्तिन् वि- क्षिप्तत्वात्) इत्यत् । इत्येवम् । इत्येवम् । इति भाषा । परं । यदीदृशं । इति मेदिनी । अध इति भाषा ।

अधर्म्, चि, (न दस्यत् उत्कृष्टं नृत्तमासः नमश्च अध्याशब्दे यथा कारिकायां ।

“तत् साहस्यमभावश्च तदन्वयं तदस्यत् । अध्याशब्दं विरोधश्च नृत्तार्थः वट् प्रकीर्तिता” । इति ।) अध्यायेन दत्तं । यथा । वत् इन्द्रा- येन दत्तं तददत्तं । बोद्धव्यप्रकारमपि प्रत्याहर्त्त- यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं बोद्धव्यमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विद्वत् ।

“अदत्तानु भयक्रोधशोकवेगकृत्तान्वितेः । तथोक्तोचपरीक्षासथ्यासत्तथयोगतः । बाणमूढासतन्वापसतोभत्तापवर्जितं । कर्त्ता मनेदं कर्म्मैति प्रतिज्ञाभेदात् च वत् । अपाचे पात्रमित्युक्ते कार्त्तव्ये वा धर्म्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविद्यानाददत्तमिति तत् स्यत्कर्म्मिति । अयमर्थः । मयेन वन्द्याहादिभ्यो दत्तं कौधेन पुत्रादिवैरिर्निर्यातनायान्ये दत्तं । पुत्रविद्यागा- विमिन्मिश्रोक्ताविद्येन दत्तं । उक्तोचिण कार्त्त- प्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतोभो दत्तं । परिहासे- नोपहासेन दत्तं । एकः सत्रयमन्वये ददात्तयो- ऽपि तस्मै ददातीति दागव्यत्वात् । कृत्तयोगतः श्रुतदागमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बाणेनाप्राप्तबोद्धव्येण । मूढेन वाक्- वेदानभिधेन । असतन्वेन पुत्रदायादिना । आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदीयममत्तेन । उक्तत्तेन दातिकाद्युन्मादयस्तेन । अधवर्म्तेन दत्तं । तथायं मदीयनिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभे- द्या दत्तं । अधतुर्वेदात् चतुर्वेदोऽधिभूतत्वे दत्तं । यद्दं करिष्यामीति वचं चन्द्रा यत्तौ विविद्युन्मास्य दत्तमित्येवं बोद्धव्यमास्यमि इत्य- मदत्तमित्युक्ते । प्रत्याहर्त्तव्यत्वात् । अध- दत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्यं अतिरिक्तमित्युक्ते ।

“सुखेनात्तेन वा दत्तं कारितं कर्म्मकारणम् । अदत्ता तु न्यते दाय्यकृत्यत्वेन च । इति कश्चित्कश्चित् । अः पुनः बोद्ध- व्यप्रकारमभ्यस्तं कर्म्मैति प्रत्याहर्त्तव्यत्वात् । यदीदृशं नारदेन च । “यज्ञाशब्दं चो बोद्धव्यं नारदेन च । अदेवदावचो ददात्तया दत्तमप्येव च” । इति भिष्माचारः । अध्याशब्दः अध्याशब्दः । इति आश्वलायनः ।

अधर्म्, चि, (अर्थ + ङो एषोदरादित्वात् रजोपः) मङ्गलं । आरम्भः । समुच्यः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्तव्यः । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ।

अधर्म् [न्] ङ, (अथ लोकमङ्गलाय अधर्म्ति वेदवि- शेषं प्रकरोति अध + धर्म् + अणिप् शकाम्भादि- त्वात् परस्मै) प्राज्ञाशब्दः । इति मेदिनी । (अधर्म्- यंतिरथर्वशेषे वेदः ॥ इति भारविः) ।

अधो, अ, (अर्थ + ङो एषोदरादित्वात् रजोपः) मङ्गलं । आरम्भः । समुच्यः । प्रश्नः । आरम्भः । कार्त्तव्यः । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ।

(“क्षिवो रत्नाश्वयो विद्या धर्मैः शरीरं सुभाषितं । विविधाणि च शिष्यानि समादेवाणि कर्म्मणः” । इति मनुः) ।

अह

“नक्षत्राणां मूर्ध्नि पित्रा भरतः शास्त्रमिच्छति”
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्सृष्टा नञ्समासः, नञत्र निवेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदनं, स्त्री, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ।

(“इन्द्रनार्यमशुष्काणां मुमायामवपातनं ।

आत्मार्यश्च क्रियारम्भो निन्दिताद्गदनं तथा” ।

इति मनुः ।)

अदम्भः, त्रि, (दम्भ + रक् । दम्भस्यं नदम्भं नञ्समासः ।) प्रचुरः । बह्वः । इत्यमरः ॥ (अदम्भ-दर्भमविश्वस्य स खलीं जह्वसि निद्राम्भिवैः शि-वावतेः ॥ इति किराताञ्जुनीयं ॥)

अदर्शनं, स्त्री, (दृष्ट् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) दर्शनाभावः । (अदर्शनश्च ते वीर भूयो मां ताप-यिष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्य-गोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः । (आकरणागते लोपः यथा ऋग्वेदप्रतिशाख्ये,— “विदत्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनम्” । इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + घञर्थे कन् ।) हिचललक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल-रहिते त्रि ॥

अदखा, स्त्री, (नास्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) घृत-कुमार्ये । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा + टच् ।) ह्यपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,— “अदत्ता पुरुषस्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति” ।

इति प्राचीनाः ॥

(“कालेऽदाता पिता वाचो वाचस्वानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाचोमातुररक्षिता” ॥

इति मनुः ॥)

प्रदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्षोशा-सहिष्णुः । अज्ञतवाङ्मन्त्रियगिराहः । इति पुराणं ॥

प्रदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नजो दाजो डितिरिति शाकटाग्रनेर्डितिप्रत्ययान्तो वा । अदनाददितिः वा ।) दत्तप्रजापतिकन्या । सा कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूमिः । अखण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रदितिनन्दन, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुणः, घञीतत्-पुणः ।) श्वेवता । इत्यमरः ॥

प्रवृक्, [प्र] त्रि, (नास्ति वृक् चक्षुर्यस्य सः ।) वृष्टिरहितः । अन्यः । इत्यमरः ॥

प्रवृश्यं, त्रि, (वृष्ट् + कर्मणि कप् न वृश्यं, नञ्समासः ।) अदर्शनीयं । अद्रष्टव्यं । “यथा,— कन्यात्रैरतिकोमला त्रिभुवनव्याप्राप्यवृष्ट्या जनैः” । इत्युद्भटः ॥

प्रवृष्टं, स्त्री, (न वृष्टं नञ्समासः ।) अभिज्ञादि-द्वारा जप्तं भयं । इत्यमरः ॥ जभान्तरीय-संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अवृष्टमप्यर्थमवृष्ट-वैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिं ॥ इति श्रीहर्षः । तद्गु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अहु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशश्च । धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मस्तु स्वर्गादि-कारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्मनाशाज-णादिस्पर्शनाशश्च । अधर्मस्तु गरकादिकारणं । प्रायश्चित्तादिनाशश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अवृष्टः, त्रि, (न वृष्टः ।) अज्ञतदर्शनः । अवीक्षितः । “अवृष्टे दर्शनोत्कण्ठा वृष्टे विच्छेदभोरता” ।

इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥

अवृष्टवान्, [त्] त्रि, (अवृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य, अवृष्टं मनुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति भाषा । (स्त्रियां डीप् अवृष्टवती) ।

अवृष्टिः, स्त्री, (न वृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला वृष्टिः । कुत्सिता वृष्टिः । सरोषवक्रवृष्टिः । कुटि-लचक्षुः । असौम्यात्ति । वक्रवृष्टियुक्तचक्षुः । इत्यमरः ॥

अवृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा वृष्टिः नञ्समासः । नञत्र विरोधार्थे, स्वार्ये कन् स्त्रियां टाप् ।) सरोषवक्रवृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमाटकः, पुं, (देवो दृष्ट्यन्व माता माटतुल्यो यत्र सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।) देवमाटकभिन्नदेशः । नदीमाटकदेशः । यथा । (वितन्वति क्षेममदेवमाटकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्गः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ।) घृतं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगादिदत्तिः ॥

अदृत् उ अतिक्रमे बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । (अदृत्तुं अतिक्रमितु-मिच्छति—अदृत् + सन् + लट् ते ।) उ अदृ-टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अदृड, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्ग-द्वितीयोपधः । (अदृत्तुं अभियोग्मिच्छति अदृड् + सन् + लट् तिप् ।) अदृडिषति । क्षिपि संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं । अदृति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-ऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्वा, व्य, (अतं सततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् + धा + क्षिप् ।) यथायं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २ अद्भसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्वा स्त्रियं पालित-सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यन्वघां स साधुः ॥ इति रघुः ।)

अद्भुतं, स्त्री, अपूर्णं । तत्पर्यायः । विस्मयः २ आश्चर्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥

अद्भुतं, त्रि, (अततीति अत् + क्षिप् आकस्मिकार्थ-मथयं तथा भाति-भा + हुतच् ।) आश्चर्यं । तत्पर्यायः । इङ् २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथा-द्भुतं । अद्भुतसागरे आथर्व्याद्भुतवचनं । प्रकृति-विरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः रज-न्तीति । तेन आपज्ज्ञानाय भूच्यादीनां पूर्णं स्वभावप्रथोदेवकटंकोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-दयपर्वण्यद्भुतादीनां गणितगतत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्भाक्तां ।

तत्कारणश्च मर्गसंहितावाहस्यत्ययोः ॥

“अतिकोभादसत्याद्वा नास्तिव्यावाप्यधर्मतः ।

अहु

नरापचाराभियतमुपसर्गाः प्रवर्तन्ते ॥

ततोऽपचाराभियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः रजजन्यद्भुतां स्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥

तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नेत्यासं

दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेदान्तप्रमखलनि रूपणं ।

यथा दीपिकायां ॥

“प्राक्त्रिचतुर्भोगेषु द्युनिशोरद्भुतेषु सर्वेषु ।

अनिलाभिश्चक्रवख्या मखलपतयः शुभाशुभैश्च ॥

बेलाभयङ्गलं * ॥

“अथर्थादिचतुष्कचन्द्रतुरगादिषु वायुर्भवेत् ।

देवेभ्यजविशाखयाम्ययुगले पित्रद्वये चानजः ॥

विश्रादित्रयधाटमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मखलः ।

सर्पोपान्त्यमृगान्त्यमूलयुगलेशानेखपामीश्वरः ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरिति दुष्करः ।

सुरपवर्षणौ शस्त्रौ योगस्तयोरिति शोभनः ॥

सवरणमरुन्मिश्रः शक्रस्तथाभिसमायुतः ।

फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाभियुतोऽम्बुपः ॥

यन्मखलेऽद्भुतं ज्ञानं शान्तिस्तदेवताश्रया ।

तथा शान्तिद्वयं कार्यं मखलद्वयजद्भुते” * ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रहर्द्वैकतं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।

उल्कापातो दिशां दाहः परिवेष्टस्तथैव च ॥

गन्धर्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विहता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥

चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं ।

जलाश्रयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कीर्तितं ॥

भौमज्ञाप्यफलं ज्ञेयं चिरेण परिपश्यते ।

नाभसं मध्यफलं मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं प्रीतिकारि तथैव च * ॥

श्रीतोष्णता विपर्ययासष्टतूनां रिपुञ्जं भयं ॥

पुष्ये फले च विहते राक्षो मृत्युं तथादिशेत् ।

अकालप्रभवा नाथ्यः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विहताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः ॥

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् * ॥

प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।

अर्कोदयेऽर्काभिसुखश्वारावो नृभयं दिशेत् ॥

उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा मृहे ।

ज्ञेयो मृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥

मृधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।

पिच्छश्च चर्मपिच्छश्च भासः पाण्डुर एव च ॥

मृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।

पद्मान्मासास्तथा वर्षान्मृत्युः स्यादमृहमेधिनः ॥

पल्लाः पुल्लस्य वा मृत्युर्ब्रह्मपि विनश्यति ।

ब्राह्मणाय मृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूलमेव वा ॥

मृह्नीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।

मांसाद्यीनि समादाय श्मशानादमृहप्रवायसाः ॥

श्या मृहगणोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।

विकिरन्ति मृहादौ च श्मशानं सा मर्षी भवेत् ॥

अनु

चौरेण हन्यते लोकाः परमकसमागमः ।
संग्रामस्य महाघोरो दुर्भिक्षं मरकं तथा ॥
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणं ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।

“अतिदृष्टिर्नादृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतं ।
अर्धतौ तु दिनाद्दुर्भिक्षं दृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
निरभे वाद्य रात्रौ वा श्वेतं याम्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ॥
परमकमयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
भासो वनकुक्कुटः ॥ * ॥ कंसनिधनसूचने हरिवंशः,—
“वक्रमङ्गारकक्षके चित्रायां घोरदर्शनः ।
चलत्पर्व्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
बाणोत्पाते स एव ।
“दक्षिणां दिग्गमास्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
वक्रमङ्गारकक्षके क्षतिकामु भयङ्करः” ॥ * ॥
क्षत्यचिन्तामणौ ।

“त्यक्ताशौचविवेकतत्त्वसुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
विप्रा वेदहतास्तथा पूचक्षिता ब्रह्माग्निनो दुःखिताः ।
क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा द्वेबेन्धराक्षोर्धुतौ ॥
रक्तो शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
धान्यहिरण्यकफलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तम्रगरं ।
उपलं विना जलधरेर्विहता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्या ॥
क्षिप्रं वाप्यतिदृष्टिं प्रस्यानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
बुधकौशिकसम्वादे ।

“पक्ष्माः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
श्रीर्षे राजश्रियोऽव्याप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च ।
कर्णयोर्भूषणावातिर्नत्रयोर्वन्दुदर्शनं ॥
नासिकायाश्च सौगन्धं वक्त्रे मित्वाग्भोजनं ।
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनद्वयः ।
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
एष्टे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्वन्दुदर्शनं ।
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
जङ्घे चार्धक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् ।
उर्वीस्तु वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्धसंक्षयः ॥
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नित्यं भवेत् ।
पक्ष्माः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
व्यत्यासाश्च फलश्चैव तद्देवं प्रजायते ।
पक्ष्माः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्यये ।
पतनानन्तरश्चैवारोहणं यदि जायते ॥
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् ।
आरोहणश्चोर्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनं ॥
भवेद्विष्टफलं तस्य तत्फलं जायते भुवं ।
स्युष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् ॥
पञ्चगव्यप्राशनश्च कुर्यादकौवर्जोक्तं ।
पक्षीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैस्तदपे पूर्णकुम्भके ।

अनु

पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपक्षवं ॥
पञ्चदक्षकषायश्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा यद्दानं ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
तिलैर्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥
पक्षी गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्राम्बकमन्त्रः ।
इति विद्याकरः ॥ * ॥ गर्गसंहितावाहस्यत्ययोः ।
“ये तेषु श्रान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया श्रद्धयान्विताः ॥
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा चिनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
“भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्षचित् ।
तत्र श्रान्तिद्वयं काव्ये निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता श्रान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितश्रान्तिविषयं । अन्यथा
वेलाण्डलसन्देहे श्रान्तिर्न स्यात् साधारण-
श्रान्तिश्च निर्वाषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
याश्चवल्केण,—
“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
श्रान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्दृतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्याश्रान्तिर्होमांश्च कुर्यात् पर्व्वसु नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता होमकर्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फटकारान्ताभिचारके ॥ * ॥
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे कृच्छ्रादीन्युक्तानि ।
यथा,—
“कृच्छ्राचान्द्रायणादीनि शुद्धभुदयकारणं ।
प्रकाशे च रहस्ये च सुंशयेऽनुक्तकेऽस्मृते ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणं ।
“दिग्देशजन्तुसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभं ॥
मरस्परामिवाद्दक्ष ग्रहदोषेषु जायते” ॥
तथा,—

“तस्माच्छ्रान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
लोकवादांश्च श्रान्तींश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ।
भूदोहानुपवासांश्च श्रुतं चैत्याभिवन्दनं ॥
कुर्यात् होमं तथा दानं आहुं क्रोधविवर्जनं ।
अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्यात् पण्डितः ॥
वर्जयेदुषतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ।
ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ॥
एवं श्राम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहदोषान्यनेकशः” ॥ * ॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—
“आकाशाद्देवतानाश्च देव्यादीनाश्च सौहृदात् ।
एधियां प्रतिश्लोके च लोकवादा इति स्मृताः ॥”
ते च सर्वभूतहाकिन्याद्यभिभवश्रान्त्यर्थं कौकि-
कौषधमन्त्रादयः विषहरौमङ्गलचण्डिकागीतादयः
चैत्यहृदादौ क्षेत्रपालदेवतापूजा च । तथा-
चापस्तम्भः । स्त्रीभ्योऽवरवर्षेभ्यो धर्मशेषान्

अनु

प्रतीयादित्येक इति । धर्मशेषान् श्रुतिस्मृति-
सदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायाः ।
भूदोहश्च पात्रं विना भूमौ शास्तनं निष्पोष्य
दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामस्य
रुद्रः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः,—
“अनेकं शाखस्यैत्यश्च निपपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनां ॥”
उषतीमकल्याणी । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य
भाषणं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—
“काकस्यैकरवश्रावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि वृष्यते ॥
उत्कृष्टो वसतिश्च निपतेद्वा तथा गृहे ।
श्वेतो गृहपतेर्भृत्यधननाशस्तथैव च ॥ * ॥”
ब्राह्मसंहितायां,—
श्रीशंभुरक्तो रतिमांसलुब्धो
भीतो कृजान्तः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
दोषः समुत्पद्यत आङ्गरायाः ॥ * ॥
अद्भुतश्रान्तिमाह मात्स्ये,—
“गृहे पक्षिविकारेषु कुर्याच्चामरतर्पणं ।
देवाः कपोता इति वा जप्रथं सप्ततिर्द्विजैः ॥
गावश्च देवा विविधा द्विजानां
सकाक्षना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते पापमुपैति श्रान्तिं
मृगैर्द्विजैर्वा निनिवेदितं यत् ॥”
द्विजैः पक्षिभिः अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ मुज-
बलभीमे ।
“एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः ॥ * ॥”
मत्स्यपुराणे ।
“अङ्गे दक्षिणभागे तु श्रुतं विष्णुराजं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाङ्कनं पिटकं चैव श्रेयं विष्णुर्जितं तथा ।
विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
अनिरुचिज्ञोपगमे द्विजानां काव्यं सुवर्णेन च
तर्पणं स्यात् । शङ्खः । “दुःखप्रानिहृदग्रनादौ हतं
हिरण्यश्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।
“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्वार्थसिद्धयं गृह्याणार्थं नमोऽस्तुते ॥
एवं शुक्लेदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्यतेऽथ गृहस्थते ।
क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्त्रभुदयेषु च ॥
कुर्वन् गृहस्थतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्नुते” ॥
वैष्णवामृते व्यासः ।
“ग्रहयज्ञैः श्रान्तिकैश्च किं क्षिप्रन्ति नरा द्विज ।
महाश्रान्तिकरः श्रीमांङ्गलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दाहणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितौ भक्त्या महाश्रान्तिकरो हरिः ॥”
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते बद्धरूपाय विष्णवे परमात्मने साहा”

अद्

इति ॥ * ॥ हृन्दोगपरिशिष्टं । अथातो रज-
स्वलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्रेणभास-
बिल्लकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विभ्रा-
मणे यथामेव जियमायो गृहद्वारादोद्ययो वाहु-
तेषु कल्पवृष्टेन विधिनामिमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याज्जलीज्ज्योतिषि अद्भुताय अग्रये स्वाहा
सोमाय विष्णवे इन्द्राय वायवे सूर्याय ऋत्ववे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थायीपाककृतान्य
दिति ॥ * ॥ कपोतं विशेषयति श्रौणकः ।

“रक्तपादः कपोताख्यः अरख्यौकाः सुकच्छ्विः ।
स चेच्छालां विशेष्यालासमीयसुं प्रजेद्वयदि ॥
अन्धेय गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु” ।
कल्पवृष्टेन विधिना गृह्णीते । प्रायश्चित्ताः
न्याज्योः अद्भुतदोषप्रशमनायां समाज्याज्जलीः ।
अद्भुताय अग्रये स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्थायीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरितेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । हृन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—

“गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यदयं यस्मात् तस्माद्गौरैर्वसुच्यते” ॥ * ॥
हृन्दोगपरिशिष्टं । यत्स्वेषामन्यतममापन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहप्रतेभ्यो सख्यस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्मोपवर्गे
वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कर्त्तव्या आदत्ति-
प्रकरणसमाह्वर्या । वाहस्यथे । श्रमयन्त्यासमा-
ह्यात् कम्पादिद्वक्तं मिभित्तमाश्रयेव । अतिवर्षणोः
पवासत्रतदोद्वाज्यहवनानि ॥ * ॥ वराहः ।
ये च न दोषं जनयन्त्यत्मानांस्तान्गृह्णीतुस्वभावकृतान् ।
अधिपुत्रकृतैः स्त्रोक्तैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणं ।

“वध्याशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिखनाः ।
परिवेशरजोधूमरक्ताकांस्तमयोदयाः ॥
जुनेभ्योऽथ रसकोहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥
तारोष्वापातकलुषं कपिलाकेन्दुमण्डलं ।
अनमिष्वलनं स्रोतं धूमरेणुनिराकुलं ॥
रक्तपद्मादद्या सन्ध्या नभः क्षुब्धार्थेवापमं ।
सुरिताश्वासुसंश्लेषं वृष्टा यीशे शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेशौ विद्युष्कुक्कविरोहयां ।
कम्पोदसंगवैक्ष्णवं रसनं दरुणं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां लक्ष्म्यां भवनजवाः ।
पतनश्चाग्निगेहागां वर्षासु न भयावहं” ॥

हरिवंशे वर्षावर्षाणायां,—
“क्वचित् कन्दरहातीकां शिलीशुभ्रभरुणं क्वचित्” ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीशुभ्रोद्गमो न भया-
वहः ॥ * ॥

“दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भूतदर्शनं ।
यद्गन्धर्वताराणां दर्शनञ्च दिवाभरे ॥

अद्य

गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
शस्यद्विद्विदसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ * ॥
श्रीतानीलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी-
दिशो धुमान्धकाराश्च शलभा वनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानिजोत्पातविरूपाद्भूतदर्शनं ।
वृष्टाङ्गनाभमाक्राशं तारोष्वापातपिञ्जरं ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिणां ।
पञ्चाङ्गरत्नतानाश्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥
अतुल्यभावजा ह्येते दृष्टाः खसौ शुभावहाः ।
अतागन्त्यत्र चोत्पाता वृष्टास्ते भद्रदायकाः” ॥ * ॥
उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिश्रुमाक्षेष्टितश्च यत् ।
स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्भ्रूति ऽनुषान् ।
नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥
दृष्टस्पतिः,—

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये गृह्यां ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयान्तेऽपि यत्नतः ॥
विनेया दण्डनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अद्भुतः, पुं, शृङ्गारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।
तस्य स्थायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।
वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवन्तु । उद्दीपनं
तद्गुणमहिमा । अनुभावाः स्तम्भस्वेदरोमाश्च-
गद्गदस्वरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य अभि-
चारिभावाः वितर्कवेगसम्भ्रान्तिर्हर्षादयः । इति
साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतस्वनः, पुं, (अद्भुतः अतिशयितः स्वनः शब्दो
यस्य सः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अद्भुतः स्वन इति कर्मधारय आश्रयशब्दः) ।

अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो
यस्य सः) खदिरसारः । इति केचित् ॥

अग्रनिः, पुं, (अति भक्षयति सर्वान् अदेर्मुट्
चेत्यनिः) अग्निः । इत्यादिकोषः ॥

अद्भरः, त्रि, (अद् भक्षणे, दृष्टयदः क्लृप्) ।
भक्षकः । भक्षयपरः । इत्यमरः ॥

अद्य अ, (सद्यपत् पराव्ययम इति इदमोऽश-
भावे अश्च निपात्यते) वर्त्तमानदिनं । आजि
इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायश्चरमित्यादिना कुञ्जलौ तुट्) ॥
कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च
पूर्वरात्रिशेषदण्डतुष्टयावधिकपररात्रिसाङ्ग्या-
मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषार्द्धावधिपररात्रिप्रथमा-
र्द्धपर्यन्तो वा । भट्टहरिक्रमदीश्वरमते पूर्वरात्रि-
शेषप्रहरावधिपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य
जातवस्तुनिः त्रि ॥

अद्यश्रीनं, त्रि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिञ्जलोप) ।
आसन्नमरणदि । अद्य शो वा भवति अद्यश्रीनं
मरणं । इति संचित्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ॥

अद्यश्रीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्रीनावृत्त्ये”
इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिञ्जोपश्च स्त्रियां
टाप्) आसन्नप्रसवा अद्यशो वा सूते अद्यश्रीना-

अद्भि

गौः इति संचित्तसारपरिशिष्टं ।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सोमा यस्य तत्) अ-
द्यावध् । आजि इत्तक । इति भाषा । वर्त्तमान-
दिवसपर्यन्तं । आजि नागाइत इति भाषा ॥
अद्भिः, पुं, (अदिशदीति क्तिन्) । सूर्यः । पर्वतः ।
दृष्टः । इत्यमरः ॥ परिमाणविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (शाखी । मानभेदः । सम्राट् ।
पर्वतमूषिका ॥)

अद्रिकर्षी, स्त्री, (पर्वतमूषिकायाः कर्षवत् पुष्य-
मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) अपराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्या
सा पृथिवी) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्रिजं, स्त्री, (अद्रौ जातं इति जनेर्ङः) शिलाजतु
इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि त्रि ॥

अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेर्ङ ततश्चोप्,
पार्श्वती) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ सैहणीदत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया) पार्वती । यथा—
एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥
(अथैनमद्रेस्तनया शुश्रोच ॥ इति रघुः) ॥

अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेर्नन्दिनी) पार्वती । दुर्गा ॥
हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अद्रिभिद्, पुं, (अद्रिन् पर्वतान् भिङ्गति अद्रि +
भिद् + क्तिप् तुक्) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्तिप् ।
पर्वतजातमात्रे) आशुकर्यालता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अद्रिराजः, पुं, (अद्रिनां राजा इति समासे राजाश्च ॥
खलिभ्यश्च्) हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।

अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः) लौहः ।
इति रत्नमाला ॥

अद्रीशः, पुं, (अद्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति
धरणी ॥

अद्वयः, पुं, (नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ॥

अद्वयवादी, [न्] पुं, (अद्वयं सर्वमेव चित्-
स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय +
वद् + यिनि । वेदान्तिकः) बुद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारं, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशयोग्यं द्वारं) द्वार-
व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—

“अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेष्टन बाहृतं ।
रात्रौ च दृष्टमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥”

इति मानवे ४ अध्याये ७३ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-
हृतं ग्रामं गृहञ्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राका-
रादिदण्डनं कृत्वा न विशेत् । रात्रौ च दृष्ट-
मूलावस्थानं दूरतस्थजेत् । इति तट्टीकायां
कुक्षूकभट्टः ॥ द्वाररहिते त्रि ॥

अद्वितीयः, त्रि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) द्वितीय-
रहितः । (सदेव सौम्येदमग्र्यासीदेकमेवा-
द्वितीयं इति श्रुतेः) । अनुत्यः । यथा,—

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ नचान्वि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥

अद्वैतः, त्रि, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे अण् न द्वैतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,— यदद्वैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुभा । इति श्रीचैतन्यचरितान्तं ॥

अद्वैतः, पुं, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः तृतीयात्, प्रज्ञा-दित्वात् स्वार्थे अण् ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-रहितः विष्णुः । यथा,—

“विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्वगं प्रभुं ।

प्रथमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”

इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ * ॥ शिवावतार-विशेषः । यथा,—

“मित्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहृत्सारधुः ।

भक्तावतार-व्याचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”

तत्पित्रादिविवरणं यथा,—

“महादेवस्य मित्रं यः कुबेरो गुह्यकेश्वरः ।

कुबेरश्चिह्नितः सोऽयं जनकोऽस्य विदांवरः ॥

पुरा कुबेरः कैलासे सिध्यसाध्यनिषेविते ।

जत्राप परमं मन्त्रं श्रुत् श्रीशिववक्त्रभः ॥

ततो दयालुर्भगवान्, वरं दृष्ट्विति सोऽब्रवीत् ।

ततः कुबेरो वरयामास त्वं मे सुतो भव ॥

प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।

जन्मजन्मान्तरे पुत्र प्राप्स्यामि पुत्रतां तव ॥

इति प्राप्यं वरं कथं कियन्तं कालमास्थितः ।

कार्यादीशवशात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥

योगमाया भगवती गृह्णीती तस्य साम्प्रतं ।

सीतारूपेणावतीर्णा श्रीगाम्भी तत्प्रकाशतः ॥

तस्य पुत्रोऽच्युतानन्दः कृष्णचैतन्यवक्त्रभः ।

श्रीमत्पण्डितगोखामिश्रिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥

यः कार्तिकेयः प्रागासीदिति जल्पन्ति केचन” ।

इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥

अद्वैतवादी, [न्] त्रि, (अद्वैतं “चिदेव सत्यं नान्यत् किञ्चिन्” इति वदति, अद्वैत + वद् + णिनि उप-पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—

ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो-पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्जीविस्यापि पर्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सद्गुणं नास्ति । अत्र प्रमाद्यं शारीरिकसूत्रस्य शस्त्राचार्यकृतभाष्यतट्टीकाक-ल्पतरुभाष्यप्रभादि ॥

अधः [स्] व्य, (अधरस्य अधदेशः ततः अलिच् ।) तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—

“लोकानुपपद्युं पर्यालोऽधोऽधोऽधोधि च माधवः” । इति वेोपदेवः ॥ पातालं । योगिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

अधःपृष्ठी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पृष्थं वक्ष्याः । अधस् + पृष्थ + ङीप् ।) भोजिका । इति राज-निर्घण्टः ॥ दृढविशेषः । हेठाङ्गी । चोर-खड्गिका । भाट्ट इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाष्-पृष्ठी २ मङ्गल्या ३ अमरपृष्ठीका ४ । इति रत्न-माणा ॥

अध

अधःक्षिप्तः, त्रि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।) अधस्यक्षवस्तु । इति जटाधरः ॥

अधमः, त्रि, (अधव पालने + अधम, वस्य धादेशः ।) न्यूनः । निन्दितः । अपकृष्टः । तत्पर्यायः । निष्कृष्टः २ प्रतिष्कृष्टः ३ अर्था ४ रेफः ५ याप्यः ६ अधमः ७ कुम्भितः ८ अधवः ९ कुप्युः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ । इत्यमरः ॥ रेफः १४ अरमः १५ आणकः १६ अणकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-च्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति मेघदूते ॥)

अधमः, पुं, (अधव पालने + अधम, वस्य धादेशः ।) उप-पतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्जाशून्यत्वं । कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च । इति रसमञ्जरी ॥

अधमभृतकः, त्रि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन् ।) (अधमः । निष्कृष्टः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-भृत्यः । नीचदासः । दौवारिकभारंवाहकादयः ॥

अधमर्ण्य, त्रि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य-देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात् परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते यस्य ।) ऋणगृहीता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-तक इति भाषा ।

(“अधमर्ण्यार्थसिद्धार्थसुक्तमर्थेण चोदितः । दापयेत् धनिकस्तार्थमधमर्णात् विभावितं । अपङ्गवेऽधमर्ण्यस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्ता दिग्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्” ॥ इति मनुः ।) ॥

अधमर्णिकः, त्रि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं ऋणं । तदेव दाढत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण्य + अत इतिठनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्ण्यः । यथा,—

“ग्रहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं ॥” इति मिताक्षरा ॥

(“धै यैरुपायैरर्थं खं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः । तैस्त्रैरुपायैः संतुष्टं दापयेदधमर्णिकं” ॥ इति मनुः ।) ॥

अधमर्, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-गंतनायिकाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-प्रियतमे अहितकारिणं । अस्याः क्रिया अधमा । अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्हीति नाम । इति रसमञ्जरी ॥

अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्मधारयः ।) पादः । अरुणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अधरः, स्त्री, (न त्रियते कामुकस्य धैर्यं न तिष्ठति यत्र, न + ह्र + षेति संज्ञायां ऋः प्रायेणेति अधिकारणे षः ।) सरागारं । रतिस्थं । वेनि-रिति वावद् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-शेषः ॥

अधरः, पुं, (न त्रियतेऽसौ ह्र + अच् ततो नञ्-समासः ।) मुखवक्त्रविशेषः । नापो ठौट । इति भाषा । ओष्ठः । उपर ठौट । इति भाषा । यवोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दग्धनवासः ३ । इत्यमरः ॥ परन्तु इयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-च्छदौ दग्धनवाससीं उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-धरावपि उभयत्रेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटा-ऽप्याह उपरिवर्त्ता अधोवर्त्ता च ओष्ठः अधरो-ऽप्येवं । पुरुषस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,— “पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च । तालुकौऽधरजिह्वा च सप्त रक्तां प्रशस्यते ॥”

स्त्रियास्तु यथा,—

“पाटलावर्तुणः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभूः । सीमन्तिनीनामधरो राक्षां चैव प्रियो भवेत् ॥ श्यामः खलोऽधरोष्ठः स्यात् वैद्यककणहृप्रदः । मरुयो मत्तकाग्निन्याओत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥” इति सामुद्रिकं ॥

अधरः, त्रि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः । तलं । हीनः । अपकृष्टः । इति मेदिनी ॥ हीन-वादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा प्राकुन्तले । पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं ।) ॥

अधरतः, व्य, [स्] (अधर + तसिच् प्रथमापञ्चमीसप्त-म्यर्थत्वात् ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति हलायुधः ॥

अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु षष्ठीतत् ।) वज्रासवः । अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधरस्तात् व्य, अधरतः । इति हलायुधः ॥

अधरस्तात्, व्य, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचक-शब्दात् दिग्देशकालवाच्ये प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥

अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् । इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराथ कृता ययैव सा । इति नैषधं ॥

अधरात्, व्य, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् । इत्यमरटीका ॥

अधरामृतं, स्त्री, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरसुधा । यथा,—

“सिद्धाङ्ग नखदधरामृतपूरकेण हासावलोकाकलगीतजह्नुष्याभिं । नो चेदयं विरहजागन्धुपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥” इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

अधरीणः, त्रि, (अधरःकृतः तिरस्कृतः अधर + ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति जटाधरः ॥

अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा अधर + एणप् ।) अधोदिग्देशकात् । अधरेण दिक्देशकात् । इति व्याकरणं ॥

अधरेणु, [व्] च, (अधरे ऋः विश्वेण वक्ष्यते ।) अधरविषयः । अधरेणुः इति राजानुषी ॥

अधरी, पुं, (अधरेऽधरेणु + मणिच् नञ्समासः ।) अधरेणुः । अधरीः इति राजानुषी ॥

अधि

अपराधः । अतिस्मृतिविबुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मो धेते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्ममिदमन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ॥)

अधर्मा, [न्] चि, (अधर्मः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।)
चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥

अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः । अधस् + चुर +
अच् + स्वार्थे अण्) गीचचौरः । सिंदालघोर
इति भाषा । इति केषुत् ॥

अधस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलायुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पण्डितेषु । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दाहप्रतीच्छकौ” ॥ इति
मनुः ।) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं ।
भगं । इति चिकायशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा +
क्लिप् । तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + कः ।) (अधामार्गः । इति चौरसामी ।)
धामार्गवद्वन्द्वः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

अधार्मिकः, चि, (धर्मं चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मा । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति चिकाय-
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पञ्च महायज्ञविहीनः स निराकृतः ।
अधार्मिकः स्याद्दृषणः अवकीर्णो क्षतव्रती” ॥
इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वसेदग्रामे ।
इति कुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि व्य, (न धीयते धार्यते । नञ् + धा + क्ति ।)
प्राद्विश्वत्पसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥

अधिः, पुं, अधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) कात्यायन-
भेदः । तस्य कक्ष्यं । अधिकं पृथुलाधारादाधे-
याधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्मायुजानि
जज्ञे यत्र तत्र माप्ति न ते गुण्याः ॥ इति कुव-
लयानन्दे अप्येयदीक्षितः ॥

अधिकः, चि, (अध्याकृद् इव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिविशालः । अनेकः । इति केशवभट्टः । (प्रमाणं
पुंसोऽधिके कर्मेण स्त्रीजन्यधिके विश्वरः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधिकारः, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।)
एतन्मतेऽधिकारः । अधिकारः । अधिकारः । इति
मनुः ।)

अधि

“विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पश्चात् शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । विषयोऽस्ययमर्थो न
वेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्त्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्नने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारयत्यात्मिका मी-
मांसा । सा च द्विधा कर्ममीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्युच्य मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत्तु अधिक्रियते विचारोऽस्मै
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्युदीच्येनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरमावयवत्वेनाधिकरणशब्दात् अधिकरणत्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभि-
र्भाव्यं । तस्य चाधिकरणस्य पश्चाद्भागि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पश्चात् शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं” ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादरे पशुं
बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकरणान्तेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विषयविरोधी वा अविषयः संशयः ।
तदुक्तं,—

“विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिर्बन्धनार्थकः ।
विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः” ॥

नियामकः कोटिनिश्चयकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । एवमेव न्यग्रगुरु-
न्यायवागीश्वरभट्टाचार्यचरणाः । अन्ये तु विश्वे
इति विपूर्वस्य श्रेतेः संशयार्थकत्वमालोच्य ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः विश्वः संशयः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रेतेः संशयार्थकत्वे मागमनु-
सन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविबुद्धतर्कोपन्यासेन सिद्धान्त-
विबुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्-
संशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्-
विचारार्थवाक्यतात्पर्यवाधारणं । कर्ममीमांसा-
धिकरणानि सहस्रसंख्यकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिआदिभिर्बुद्ध्या
दिकृतानि । इति चन्द्रशेखरकृतवत्सवन्मोधिनी ॥

आचार्यभट्टेः अधिकारकर्मकारकं । तत्रतुर्भिधं ।
कर्मिकः २ । कर्मकर्मकार्यो चोक्तः । कालिन्यां
दिनेः । आचार्यः २ यथा दिवि देवाः । कानने
देने । विषयः २ यथा शास्त्रे निपुणः । केनौ

कुशलः ॥ यातिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले
स्थितः ॥ * ॥

अधिकर्त्विः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिककर्मिकः, पुं, (अधिक्त्य हृष्टं कर्मणि प्रभवति
अधिककर्मन् + ठन् तस्य इक्) हृष्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेर दारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गः, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरखंसकादित्वात्
समासः ।) सकञ्चुकाः मध्ये यद्ब्रून्ति तत् । क-
ञ्चुकादिदाहार्थं शूरैर्मध्यकाये निबन्धपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विश्व-
कुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे चि ॥ (यथा मनुः—
“नोदहेत् कपिलां कन्यां ।
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + क्त् + घञ् ।) राजादीनां
धामरधूननश्च धारणादित्यापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकरणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार इति मितान्तरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वं स्युरधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिक्तदेशादिः । यथा निजाधिकारः
भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ॥
(यथा मनुः—
“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [न्] चि, (अधिकरोति अधि + क्त् +
नन्त्यादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
पतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—
“इष्टापूर्वं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्वं धर्मं न वैदिके” ॥
इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।
“जातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि” ।
इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीत-
वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिधिद्ववर्जनपुरःसरं
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥
धनाधिकारियो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
श्रीमूर्त्यादीनां वेदकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न्] पुं, (अधिकरोति अधि + क्त् +
नन्त्यादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिक्तः, पुं, (अधि + क्त् + क्तः ।) अधिक्तः । आथ-
व्यथावेत्तकः ॥ इत्यमरः ॥ (आचार इत्यधिक्तेन
मया महीता या वेत्तयच्छिरवरोधमृष्टेभु राज्ञः ।
इति शाकुन्तले ।) कृताधिकारश्चैवाधिकारः ।
अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् ह्रस्वभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधि

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यकन् स्त्रियां टाप् ।) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूद्धमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे,—“अधित्यकायामिव धातुमथ्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लं” ॥)

अधिपः, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क् ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे—अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क्ति ।) प्रभुः । स्वामी । इति हलायधः ॥ (यथा रघुवंशे । “वचो निशम्याधिपतिर्दिवोकसां” ॥) अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप् ।) स्वामी । प्रभुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकमयूरव्यसकादित्वात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुचः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा,—

“दन्तरक्तं पश्चिमे दन्ते
महान् शोथो महान् रजः ।
लालास्रावी कफकृती
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूपाः अथादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्म सारथ्यं । यथा । विवेकाधिरथो रज्जं यच्छिप्राणो ज्यमिव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । “सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्वधिरथस्तु वै । यः कर्णं प्रतिजग्राह तेन कर्णस्तु सूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्मधारयः, तत्-भजते अधिराज्य + भज् + क्त्वि उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् एथिवीपालान् एधिव्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज्] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) सम्नाट् । चक्रवर्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।)

अधिरोगिणी, स्त्री, (अधिरोगः आरोग्यं तदेव साधनत्वेन विद्यतेऽस्य अधि + रोह् + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोगिणी इति पाठे अधिरुह्यते अगया अधि + रुह् + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्मितारोग्यमार्गः । सिद्धि इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोगिणी इत्यपि पाठः ॥

अधि

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्युट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नाम । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्-द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खल्लिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ स्वर्णं १६ रौप्यं १७ ताम्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धामं क्वचित् चामरस्थाने । तत्रानुष्ठानं । ७ दुर्गापूजादोषायात्रायागदौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्मणि तद्दिने पूर्वार्धे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पश्चाद्भूमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूर्वोक्तक्रमेण वारत्रयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदोक्तमन्त्रास्त्येवैविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा,—

“ॐ कोसिकतमोसि कस्मैत्वा कायत्वा सुभ्योः
सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया
अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ ।

गन्धं गृहीत्वा,—

“ॐ गन्धद्वारां दुराधवां नित्यपुष्पां करीतिर्णीं ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपात्रये त्रियं” ॥ २ ।

मर्हो गृहीत्वा,—

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री एथिवीं यच्छ् एथिवीं
वृष्ट्श् एथिवीं माहिष्ट्सीः” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिलां गृहीत्वा,—

“ॐ प्रपर्वतस्य वषभस्य एष्टाम्नावश्चरन्ति खसि
च ह्यानाः ता आष्टत्र नधरा गुदक्ता अहिं
बुध्नमनुरीयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णो-
र्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा,—

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं
धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्” ॥ ५ ।

दूर्वां गृहीत्वा,—

“ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः
परिव्रवानो दूर्वां प्रतनु सहखेण शतेन च” ॥ ६ ।

पुष्पं गृहीत्वा,—

“ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या अहोरात्रे पार्श्वे
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्याप्तं इष्युभिश्चान् सुम्भ-
इष्टान् सर्वलोकात्मइष्टान्” ॥ ७ ।

फलं गृहीत्वा,—

“ॐ याः फलिन्यां अफला अपुष्या याश्च
पुष्पिणीः दृश्यन्तिप्रसूतास्ता नो मुच्यन्तश्-
हसः” ॥ ८ ।

दधि गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ दधिक्राव्णोऽकार्षे जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभिषो मुखारोत् प्रथतायुष्मितासत्” ॥ ९ ।
घृतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टं देवयजनमसि” ॥ १० ।

खल्लिकं गृहीत्वा,—

“ॐ खल्लिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः खल्लिनः पूषा
विश्ववेदाः खल्लिन स्तार्क्ष्यो रिष्टनेमिः खल्लि-
नो वृहस्पतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा,—

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने श्रुवनासो वातप्रमीय
पतयन्तु घृतस्य धारा अरुषोय वाजी काष्ठा-
भिन्दुतिमिभिः पिप्पमानः” ॥ अत्र “वातप्रमीय
पतयन्ति जज्ञा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा,—

“ॐ प्रतिश्रुत्वाया अर्त्तनं घोषाय भयमन्ताय
बहुवादिगमनन्ताय मूकं शब्दायाडम्बराघातं
महसे वीणावादं क्रोशाय तूष्णबद्धमवरस्पराय
शङ्खं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावप” ॥ १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा,—

“ॐ समिद्धोऽङ्गन क्रदरं मतीनां घृतममे मधु-
मत् पिप्पमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदो
देवानां वक्षिप्रियमासधस्थं” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा,—

“ॐ यज्जन्ति ब्रह्मरुधं चरन्तं परितस्सुषः रोचन्ते
रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धामं गृहीत्वा,—

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुश्रिणः ।
प्रदातारं तार्युज्जं नो धेहि द्विपदे शं चतु-
ष्पदे । सिद्धाममत्र आतपतडुलाः” ॥ १६ ।

काष्ठनं गृहीत्वा,—

“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारः एथिवीं द्यामु-
तैषां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १७ ॥”

रजतं गृहीत्वा,—

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्रं गृहीत्वा,—

“ॐ असौ यस्ताम्नोरुण उतवभुः सुमङ्गलः ये
चैनं रक्षा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषां हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा,—

“ॐ रक्षोह्नो बलगहनः प्रोक्षामि वैश्ववान्
रक्षोह्नो बलगहनो बलयामि वैश्ववान् रक्षो-
ह्नो बलगहनोऽवस्तृणामि वैश्ववान् रक्षोह्नो
बलगहना उपधामि वैश्ववी रक्षोह्नो बलगहनो
पर्यहामि वैश्ववी वैश्ववमसि वैश्ववाश्च” ॥ २० ॥

दर्पणं गृहीत्वा,—

“ॐ आह्वयेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं
मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता रथेना देवोयति
भुवनानि पश्यन्” ॥ २१ ।

टीकां गृहीत्वा,—

अधि

“ॐ अम आयाहि वीतये मृगानो ह्यदातये
निहोता सत्सु वर्द्धिभिः” । २२ ।
सर्वद्रव्ययुक्ताः सत्सु वर्द्धिभिः,—
“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्वेदीयदुर्गात्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदि-
नामधियासमन्तास्तत्तद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं
गन्धेन,—
“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधतो
नरोषति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।
“ॐ महित्रीणामवरस्तु युद्धमित्रस्यार्यम्नः दुरा-
धर्मं वरुणस्य” । २ ।
इति मन्त्रा ।
एनगन्धेन,—
“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।
“ॐ विवदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्षेभिरये
जनयन्त देवाः तत्वागिरः ॥ सुद्युतयो वाजयत्वा
जिम्नगिर्व्वहो जिग्युरस्ताः” । ४ ।
इति शिलया ।
“ॐ धानावन्तं करम्भिण मप्यवन्तमुक्थिनं
इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः” । ५ ।
इति धान्येन ।
“ॐ जज्जायथा मपूर्वा मघवन् वृषहृत्वाय ।
तत्पृथिवी मप्रथयस्तदस्तम्ना उतो दिवम्” । ६ ।
इति दूर्व्याय ।
“ॐ पवमान व्यशुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।
दधत्सोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।
इति पुष्पेण ।
“ॐ इन्द्रज्ञेने मधिता हवन्ते यत्पार्था युद्धते
धियस्ताः शूरो नृधाता श्रवसश्च कामत्वा गोमति
व्रजे भजात्वद्मः” । ८ ।
इति फलेन ।
“ॐ दधिक्वाव्नोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः
सरभिणो मुखाकरौत् प्रगतायुंषि तारिषत्” । ९ ।
इति दध्ना ।
“ॐ दृत्वती भुवनानामधिःश्रयोर्वा पृथ्वी म-
धुदुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मेणा
विष्कभितेऽजरे भूरिरेतसा” । १० ।
इति दृतेन ।
“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः
उतस्तराजोऽग्निना” । ११ ।
इति सस्तिकेन ।
“ॐ सिन्धोरक्तासे पतयन्तमुक्ष्यं हिरण्यपावा
पशुमपु यद्धते” । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
“ॐ ससम्भयो वसूनां यो राया मानेता य इ-
ङ्गानां सोमो यः सुक्ष्मिनीनां” । १३ ।
इति शस्त्रेण ।
“ॐ अद्भते व्यद्भते समद्भते क्रतुं रिहन्ति मध्वा-
भ्यद्भते” । १४ ।
इति कञ्जकेन ।
“ॐ आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत वसूनि

अधि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभाग्नदीधिमः” । १५ ।
इति रोचनया ।
“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा व्युत्सति प्रिया दिवस्तुषे
वा मन्विना वृहत्” । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
“ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं
मेधा मयासिषं” । १७ ।
इति काश्चनेन ।
“ॐ यदूर्वा हिरण्यस्य यद्वावर्षो गवामुत । सत्यस्य
ब्रह्मणो वर्षस्तेन मा संवृजामसि” । १८ ।
इति रौप्येण ।
“ॐ रम्भवांसि सूर्यं वडादित्य महान् असि
महस्ते सतो महिमापनिष्ठ समज्ञा देवमहान्
असिः” । १९ ।
इति ताम्बेण ।
“ॐ मनज्योतिर्जुषतामान्यस्य वृहस्पतिर्यज्ञमिमं
तनोत्वरिष्टं । यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवाः स
इह मादयन्ता मां प्रतिष्ठ” । २० ।
इति दीपेण ।
“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योतिः पश्यन्ति
वासरं पावाय दिव्यं तोदिवि” । २१ ।
इति दर्पणेन ।
“ॐ उदस्योक्तानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ
इमान् लोकानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय ।
होहा रेवात्र धर्मे ज्योतीषि” । २२ ।
इति प्रश्नपात्रेण । प्रश्नपात्रं पूर्वाह्नसर्वद्रव्य-
स्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गात्सव-
पद्धतिः ॥
अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट्) अधि-
वासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्याः शुभाधि-
वासनमस्तु इति दुर्गात्सवपद्धतिः) ॥
अधिविद्वा, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्तः स्त्रियां टाप्) अध्यूद्वा । अधम-
विवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्वामिनः आ-
पेक्षिकप्रथमोद्वा भार्या । इत्यमरः ॥
“अधिविद्वास्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं” ॥
इति मनुः ।)
अधिभ्रयणी, स्त्री, (अधिभ्रयते पच्यतेऽत्र अधि +
भ्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) चुक्षी ।
इत्यमरः ॥ चुक्षा इति भाषा ।
अधिष्ठानं, स्त्री, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि + स्था +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अ-
ध्यासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यणे,—
“यद्भयात् सम्परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ।
कौलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यासे नरवाहनः” ॥)
अधिक्षिप्तः, त्रि, (अधि + क्षिप् + कर्मणि क्तः) ।
प्रतिक्षिप्तः । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इति भरतः ॥
प्रक्षिप्तः । स्थापितः । कुत्सितः । भर्त्सितः । इति
मेदिनी ॥

अधृ

अधीतः, त्रि, (अधि + इङ् + कर्मणि क्तः) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—
“अधीते श्रतसाहस्रमनन्तं वेदपारणे” ।
इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे स्त्री ॥
अधीतिः, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन्) अध्य-
यनं । पठनं । इति जटाधरः ॥
अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।
अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥
अधीनः, त्रि, (इन् प्रथमधिगतः अद्यादीति समासः) ।
परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः २ आयत्तः ३
असच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—
“त्वदधीनं खलु देहिनां मुखं” ॥)
अधीरः, त्रि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) । चक्षुः ।
इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नागानन्दे,—
“निर्व्याजं विधुरेवधीर् इति
मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)
अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) ।
विद्युत् । इति चारावली ॥ मानावस्थायां मध्या-
प्रगल्भनायिकयोर्भेदः । तस्या लक्षणं । अथङ्-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परवषाक् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिकं
कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।
इति रसमञ्जरी ॥
अधीशः, त्रि, (अधिक ईशः कर्मधारयः) । अधि-
पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“चन्द्रे मण्डलसंस्थे विमृह्यते राज्या दिनाधीशः” ॥)
अधीश्वरः, त्रि, (अधिक ईश्वरः कर्मधारयः) । प्रण-
ताशेषसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्ती । इत्य-
मरः ॥
अधृतं, त्रि, अकम्पितं । धुञ्जकम्पे इत्यस्मात्
कर्मणि क्तः, पञ्चमनञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥
अधुना, व्य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति
निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्प्रति ।
इत्यमरः ॥
अधुनातनं, त्रि, (अधुना भवम् अधुना + च्यु तुट् च) ।
इदानीन्तनं । वर्तमानकालवृत्ति । एतत्कालीनं ।
इति व्याकरणं ॥
अधृतः, पुं, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) । विष्णुः ।
इति तस्य सङ्ख्यनाममध्ये पठितः । अकृतधारण-
वस्तुनि त्रि ॥
अधृष्टः, त्रि, (धृष् + क्तः, न धृष्टः नञ्समासः) ।
सख्यः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ श्रावदः ३ अप्रतिभः ४ । इति जटा-
धरः ॥ श्रावीनः ५ । इत्यमरः ॥
अधृष्टाः, त्रि, (धृष् + कर्मणि क्तः) । प्रगल्भः ।
अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
“भीमकान्तैर्दृष्टपगुणैः स भवुवोपजीविनां ।
अधृष्टाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्यवः” ॥)
अधृष्ट्या, स्त्री, (न + धृष् + संज्ञायां ऋप् । यस्यां

अध

ज्ञाने पराभवो न भवति तादृशी नदी।) नदी-
विशेषः । इति मेदिनी ॥
अधैर्यः, त्रि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः।) धीरताशून्यः ।
धैर्याभावे स्त्री । यथा,—
“धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीवृष्टोः प्रीतये” ।
इति भानुभट्टः ॥
अधोऽंशुकं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थम् अंशुकं वस्त्रं,
कर्मधारयः।) परिधानवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अधोघराटा, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥
अधोजिज्ञा, स्त्री, (अल्पा जिज्ञा कन् स्त्रियां टाप्,
अधः अधरा जिज्ञा कर्मधारयः।) तालु-
मूलस्थत्तुद्रजिज्ञा । इति हारावली ॥ आल्जिव
इति भाषा ।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः
कर्मधारयः।) पातालं । इत्यमरः ॥
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरं मर्मं क्त्रिं।)
गुह्यहारं । इति हेमचन्द्रः ॥
अधोमुखः, त्रि, (अधोमुखं यस्य सः।) अधोवदनः।
पातालमुखः । तत्पर्यायः । अवाङ्मुखः २ । इत्य-
मरः ॥ अवाचीनः ३ । इति जटाधरः ॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा,—
“अक्षेधवक्रियमपित्यविश्राखयुक्तं
पूर्वत्रयं शतभिषा च नवाप्युङ्नि ।
रतान्यधोमुखगणानि शुभानि निव्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ।
अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्।) गोजिज्ञावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्मधारयः।)
अपानवायुः । यथा,—
“क्षुतेऽधोवायुगमने षट्मण्ये जपमुखजेत्” ।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयं ॥
अधोक्षजः, पुं, (अधः क्षात्वाभावात् हीनम् अक्षजं
प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः । अक्षात् इन्द्रियात् जायते
अक्ष + जन् ड, पञ्चमीतत् ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते । अधो न क्षीयते जातु यस्मा-
त्समादधोक्षजः।)
अधमि, स्त्री, (अधः समीपे अथयीभावः।) विवाह-
काले अधिसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि । यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते धनिसन्निधौ ।
तदध्यभिज्ञतं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्याडा, स्त्री, (अधिकमण्डं वीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप्) कपिकच्छुः । इत्यमरः ॥ आख्युशी
इति भाषा । भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥
अध्ययनं, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे ल्युट्।) शुद्धमुखा-
शानुपूर्वीश्रवणं । पठनं । ब्राह्मणस्य षट्कर्ममा-
न्तर्गतमिदं । इति शब्दरत्नावली ॥
अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ्।)
उत्साहः । इत्यमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रथयः ।
इति मधुः ॥ कर्मसु दृढयत्नकारको भावः । इति

अध्य

रमानाथः ॥ कर्मसु प्रथयः इति नयनानन्दः ॥
अध्यक्ये बलोद्यमः । इति कैचित् ॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र । इति भरतः ॥
अध्यशनं, स्त्री, (अधिकमशनं भोजनं कर्मधारयः।)
अजीर्णं भोजनं । यथा । अजीर्णं भुज्यते यत्
तदध्यशनमुच्यते । इति भावप्रकाशः ॥
अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् व्याप्नोति
अधि + अक्ष् + अच् ।) (क्षुधारादि व्यवहारे-
ष्वधिकृतः । व्यापकः।) क्षीरिकावृत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥
अध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः।) प्रत्यक्षः । इन्द्रियजन्यज्ञानं ।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ॥
इति कुमारसम्भवे।) अधिक्षतः ।
आयव्ययादिनिरीक्षकः । इत्यमरः ॥
अध्यापकः, त्रि, (अधि + इङ् + णिच् + ण्वल्।)
अध्यापनकर्त्ता । पाठगुरुः । अध्यापयिता । तत्प-
र्यायः । उपाध्यायः २ । इत्यमरः ॥
अध्यापनं, स्त्री, (अधि + इङ् + णिच् + भावे ल्युट्।)
पाठनं । विद्यादानं । ब्राह्मणानां षट्कर्मन्तर्गत-
कर्मिदं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहैव षट्कर्मण्ययजन्मनः” ॥)
अध्यायः, पुं, (अधि + इङ् + भावे घञ् अध्ययनम्।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः । यज्ञसन्धिः । तन्नामान्त-
राणि यथा । सर्गः । वर्गः । परिच्छेदः । उद्घातः ।
अङ्गः । संग्रहः । उच्चासः । परिवर्त्तः । पटलः ।
काण्डं । स्थानं । प्रकरणं । पर्व । आङ्गिकं । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ खान्धः । स्वकः । उल्लासः ।
पादः । उद्योतः । विरचनं । इत्याद्यपि ॥
यदुक्तम् ।
(“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घातोऽध्यायान्गसंग्रहाः ।
उच्चासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोऽल्लासाङ्गिकानि च ।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तितः” ॥)
अध्याह्नः, त्रि, (अधि + आङ् + र्ह् + क्तः।)
समाह्नः । क्षतारोहणः । अभ्यधिकः । अति-
श्रयः । इति मेदिनी ॥
अध्यारोपः, पुं, (अधि + आ + र्ह् + णिच् + भावे अच्।)
वस्तुन्यवस्तुवारोपः । सच्चिदानन्दानन्तादयत्रक्षयि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः । अ-
सर्पभूतरज्जौ सर्पारोपवत् । इति वेदान्तसारः ॥
अध्यावाहनिकं, स्त्री, (अध्यावाहनं पितृवृत्तात्
स्वामिष्टहागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाहन +
कञ्कार्थे ठन् तस्य इकः । अधि + आ + वह् +
णिच् ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः । यथा,—
“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।
अध्यावाहनिकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं” ॥
इति दायभागे कात्यायनः ॥
अध्याहारः, स्त्री, (अधि + आ + ह् + भावे ल्युट्।)
अध्याहारः । तर्क्यं । ऊहनं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अध्य

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + ह् + भावे घञ्।)
तर्कः । ऊहनः । इत्यमरः ॥ अस्पृष्टार्थस्य शब्दा-
न्तरेण स्पृष्टीकरणं । आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं । वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं । युक्तिप्राप्तस्य
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं । इति तट्टीका ॥
अध्युष्टः, त्रि, (अधि + वृत् + क्तः, आगमप्राप्त-
विधेरनित्वात् इडागमाभावः । कृतसद्वितसमा-
साच्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) सार्द्ध-
त्रिसह्या । ३ ॥ साङ्गे तिन इति भाषा ।
यथा,—
अवाप्य खां भूमिं भुजगनिभमध्युक्तवर्णयं ।
इति आनन्दलहरी ॥
अध्युष्टः, पुं, (उद्भूमिगतः प्रादिसमासः।) उद्भ-
युक्तरथः । उद्भवाद्युपेक्षा । इति हारावली ॥
अध्युष्टः, पुं, (अधि + वृत् + क्तः।) महेश्वरः । इति
मेदिनी ॥ (अधिरोपितः । समृद्धः । अभ्युदय-
प्राप्ती।)
अध्युष्टः, त्रि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वृह् +
क्तः।) अधिकवृद्धियुक्तः । समृद्धः । इति धरणी ॥
अध्युष्टा, स्त्री, (अधि + वृह् + कर्मणि क्तः, स्त्रियां
टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका ।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमाया स्त्री । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
अधोभया, स्त्री, (अधि + इप् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप्।) याचना । इति हेमचन्द्रः ॥ आराध-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणं । गुर्वदेः
सत्कारपूर्वकं क्वचिदर्थे नियोजनं । तत्पर्यायः ।
सनिः २ । इत्यमरः ॥ सनी ३ । इति तट्टीका ॥
अध्वगः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ्, उपपदसमासः।) पथिकः । इत्यमरः ॥ उद्भः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खचर इति भाषा ।
अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः।) आमा-
तकवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङ्, उपपदसमासः।)
स्त्रियां टाप्।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङ्,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) स्वर्णकोटतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अध्वनीनः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईण।) पथिकः । इत्यमरः ॥
अध्वन्यः, त्रि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत्।)
पथिकः । इत्यमरः ॥ (अध्वन्येन विसुक्तकण्ठमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं ॥ इति अमरशतकं।)
अध्वरः, पुं, (अध्वानं सम्भारं राति ददाति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः।) यज्ञः । वसुभेदः
सावधानः । इति मेदिनी ॥ (“तमध्वरे विश्वजिति
क्षितीशं” इति रघुवंशे।)
अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः।
पथरथः । अध्वगमनोपयुक्तरथः । तत्पर्यायः ।
परिधन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वरं यच्च यीति सम्पादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एषोदरादित्वात् तुम्भावः रस्याकारवोपः, शैमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेद-वेत्ता । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,— “विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूय-मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति” ॥)
 अध्वशल्यः, पुं, (अध्वनि पथि शल्यमिव आचरति सकण्ठकतया अध्वशल्य + क्तिप् ततोऽच् ।) अप-मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अध्वा [न्] पुं, (अपि गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाङ्ग्यात् क्तिप्, एषोदरादित्वात् दकारस्य धः ।) पश्याः । कालः । संख्यानं । अवस्थान्दः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । खान्धः । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुणः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य-नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 अध्वान्तप्राचवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसीमायाः प्राचवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्योनाक-रुद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अन घ लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥
 अन ङ घ प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ य ङ अन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 अन्शुमत्पला, स्त्री, (न अंशुमत् मोक्षान्तर्वर्त्ति-तया सूत्र्यकिरणशून्यं पलं यस्याः सा ।) अंशु-मत्पला । कदली । इति जटाधरः ॥
 अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-पायत्वात् अन + असन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,— “हेता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनःक्रये” ।) अन्नं । इत्युणादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी । इति कोषान्तरं ॥
 अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्यायां कन् ।) अणकः । अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-स्याश्रमशून्यः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ अगारशून्ये वाचलिकः ॥
 अनभिः, पुं, (नास्ति अतः स्मार्त्तो वा अभिर्यस्य सः ।) अतस्मार्त्तकर्महीनः ॥ इति महाभारते दानधर्मः ॥ (अनाहिताभिर्नाशयः । यथाह मनुः, “अधीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अनभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्भूतपलाशनः” ॥)
 अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः । निष्कलः । मनोहः । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले— “अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं” ॥)
 अनङ्गं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।) आकाशं । मनः । इति मेदिनी ।
 अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कायो यस्य सः ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । “अनङ्गो मद्नेऽनङ्ग-माकाशमनसोरपि” ॥) अङ्गरहिते वाचलिकः ॥
 अनङ्गकं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्, ततः स्वार्ये कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-रत्नावली ॥
 अनङ्गासृष्टत् [इ] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असृ-ष्टत् शत्रुः शिवलजाटादिना तद्देहभङ्गीकर-णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनङ्गः, त्रि, (न अङ्गः निर्मलः ।) आविर्जः । अनि-र्मलः । इत्यमरः ॥
 अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं समूर्त्तिप्रकाशो यस्य तत्, निराकारत्वात्, अनञ्ज + भावे ल्युट् ।) आ-काशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अङ्गनशून्ये चि ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,— “नेत्रे दूरमङ्गने पुणकित्ता तन्वी तवेयं तनुः” ।)
 अनङ्गिङ्गा, स्त्री, (अनङ्गुहो वृषभस्य जिह्वेव जिङ्गा पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गीजिङ्गासृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनङ्गुही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् डीष् पक्षे आम् ।) अङ्गुवाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।
 अनङ्गान्, [डुह्] पुं, (अनङ्गुह + प्रथमैकवचनम् ।) वृषः । अङ्गे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २ भद्रः ३ बलीवर्हः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७ बली ८ उद्धा ९ ककुद्गान् १० ऋषभः ११ वृषभः १२ वृषः १३ धृष्यः १४ धुरीयः १५ धौरियः १६ प्राङ्गारः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-रमणः १९ वोढा २० गोनाथः २१ सौरभेयकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,— “अजमेधावनव्वाहं खरं हृत्किहायनम्” ॥)
 अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् डीष्, आमागमश्च आमभावपक्षे केवलं डीष् ।) अन-ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।
 अनद्यः, पुं, (अद् + कर्म्मणि यत् संज्ञापुर्म्बकविधे-रनित्यत्वात् वृद्धभावाः, न अद्य अग्रशस्तखाद्यः, नञ्समासः, नञ्च अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्म्मणि क्तः, न अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः ।) गतभिन्नः प्राप्त-भिन्नः ।) अनवगतः । यथा,— “अरे विद्वन्मन्या-ङ्गनधिगतवेदार्यविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-मिति प्रामाणिकाः ॥
 अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-समासः, प्रत्यक्षः तद्भिन्नः नञ्समासः ।) अप्र-त्यक्षः । इत्यमरटीकायामाचार्यः ॥ अध्यक्षभिन्नः ॥
 अनन्तं, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।) आकाशं । इत्यमरः ॥ अन्तकं । इति राज-निर्घण्टः ॥
 अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि भागवते “लोकं गच्छे द्विपरार्द्धावसाने भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बल-देवः । अनन्तजिन्नो जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-माला ॥ सिन्धुवारुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा यस्य सः ।) अन्तरहितः । अनवधिः । अप्रेशः । असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमार-सम्भवे ।— “अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ॥)
 अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप्, अ-नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः प्राकपार्थि-वादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनन्ततीर्थजित्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानि तीर्थानि शास्त्राणि कर्म्मधारयः, तानि जितवान् अनन्त-तीर्थ + क्त + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)
 अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।) अणवकाशं । अन्तररहितं । तत्पर्यायः ॥ अथ-वहितं २ संसक्तं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेम-चन्द्रः ॥ पश्चादर्थे स्त्री । (पश्चात् । ततःपरं । यथा रघुवंशे,— “पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्” ॥)
 अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानां शत्रूणां शब्देन विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) युधिष्ठिर-राजस्य शत्रुः । इति श्रीभगवद्गीता ॥
 अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।) भाविकल्पे जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्विंश-तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी-तत्पुरुषः ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकान्त्यमनन्तदेवस्य व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,— “अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहरं शुभं । सर्वकामप्रदं श्रुत्वा स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥ तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” * ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे,— “गुरोर्भगोरस्तबाह्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ । वक्रिजीवाष्टविंशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाह्निके ॥ पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे । प्राद्याग्निगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेभ्ये मलिञ्चके । भानुलङ्घितके मासि क्षये राज्युते गुरौ ॥ पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकैनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभाश्विताः । विद्यारम्भकार्येभ्यो चूडोपनयनोद्दहान् ॥ तीर्थस्नानमनावृत्तं तथागादिसुरेक्षयां । परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणादीक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेष्टने । प्रतिष्ठारम्भे देवकृपादेर्वर्ज्यमिति हि ॥ द्वाविंशद्विंशत्याह्ने जीवस्य भार्गवस्य च । दासप्रतिर्म्महत्सले पादास्ते दादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकबाणते । पक्षं वृद्धो मङ्गलस्ते तु गुरुर्बाणो दशाह्निकः ॥ पादास्ते तु दशाह्नाणि वृद्धोबाणो दिनत्रयं” * ॥

अन

ततः स्वार्ये कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-रत्नावली ॥
 अनङ्गासृष्टत् [इ] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असृ-ष्टत् शत्रुः शिवलजाटादिना तद्देहभङ्गीकर-णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनङ्गः, त्रि, (न अङ्गः निर्मलः ।) आविर्जः । अनि-र्मलः । इत्यमरः ॥
 अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं समूर्त्तिप्रकाशो यस्य तत्, निराकारत्वात्, अनञ्ज + भावे ल्युट् ।) आ-काशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अङ्गनशून्ये चि ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,— “नेत्रे दूरमङ्गने पुणकित्ता तन्वी तवेयं तनुः” ।)
 अनङ्गिङ्गा, स्त्री, (अनङ्गुहो वृषभस्य जिह्वेव जिङ्गा पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गीजिङ्गासृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनङ्गुही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् डीष् पक्षे आम् ।) अङ्गुवाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।
 अनङ्गान्, [डुह्] पुं, (अनङ्गुह + प्रथमैकवचनम् ।) वृषः । अङ्गे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २ भद्रः ३ बलीवर्हः ४ दम्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७ बली ८ उद्धा ९ ककुद्गान् १० ऋषभः ११ वृषभः १२ वृषः १३ धृष्यः १४ धुरीयः १५ धौरियः १६ प्राङ्गारः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-रमणः १९ वोढा २० गोनाथः २१ सौरभेयकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,— “अजमेधावनव्वाहं खरं हृत्किहायनम्” ॥)
 अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्गुह + गौरादित्वात् डीष्, आमागमश्च आमभावपक्षे केवलं डीष् ।) अन-ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति भाषा ।
 अनद्यः, पुं, (अद् + कर्म्मणि यत् संज्ञापुर्म्बकविधे-रनित्यत्वात् वृद्धभावाः, न अद्य अग्रशस्तखाद्यः, नञ्समासः, नञ्च अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्म्मणि क्तः, न अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः ।) गतभिन्नः प्राप्त-भिन्नः ।) अनवगतः । यथा,— “अरे विद्वन्मन्या-ङ्गनधिगतवेदार्यविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-मिति प्रामाणिकाः ॥
 अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-समासः, प्रत्यक्षः तद्भिन्नः नञ्समासः ।) अप्र-त्यक्षः । इत्यमरटीकायामाचार्यः ॥ अध्यक्षभिन्नः ॥
 अनन्तं, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।) आकाशं । इत्यमरः ॥ अन्तकं । इति राज-निर्घण्टः ॥
 अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि भागवते “लोकं गच्छे द्विपरार्द्धावसाने भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बल-देवः । अनन्तजिन्नो जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-माला ॥ सिन्धुवारुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते” ।
ददर्श श्रीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न्यापिनी तिथि-
र्याहोति वाच्यं । पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वाह्णे देवहृतविधानात् । विध्यसम-
भिव्याहृतार्थवादेन तद्वाधायोगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्णे नोक्तः ।
यथा,—

“हत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्बन्धुपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विधैरपि ॥
चतुर्दश्यामर्चयेत्सर्वैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमप्राणीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥
हत्वा पूषदयं तस्मै दद्यादेकं हतान्वितं ।
स्वयमेकान्तु मुञ्चति करे बद्धा सुडोरकं ॥
चतुर्दश्यामर्चयेत्सर्वैः कुसुमेन विलेपितं ।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रतिग्रहिसमन्वितं ।
चतुर्दश्यामर्चयेत्सर्वैः कार्पासमेव च” ॥ * ॥

पूजादोषकबन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
ममान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।

“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुख्यमानसैः” ।

इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति ॥ * ॥ तथा,—

“पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च मुञ्चिष्ये ॥
यत्तवाङ्घ्रियुगाख्याये मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
इत्याभ्यां नमस्कुर्यात् । अनन्तकथामप्यत्र प्र-
यन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ * ॥ अथ
प्रयोगः । आचम्य स्वस्तिवाच्यं सञ्चल्यं कुर्यात्,—
“अद्य भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रः श्रीअमुकः धनधान्यपुत्र-
पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदनन्त-
भट्टारकपूजाचतुर्दश्यामर्चयेत्सर्वैः कुसुमैर्बन्धन-
कथाश्रवणब्राह्मणसंप्रदानकातपसिततयुलप्रस्थ-
द्वयघटितपूपाङ्गीपकल्पगतदर्द्धात्मकट्टकभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सञ्चल्यं सूक्तं
पठेत् ॥ * ॥ ततो गुण्डिकया अष्टदणपद्मं निर्माय
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु
ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक-
पालशिवदुर्गाकालमीनारायणपूजां हत्वा शक्रं ध्या-
येत्,— “ॐ महेशं महेश्वरं तस्मान्मन्त्रं सहस्रनय-
नोऽम्बकं । मणिकान्धनघटितसनानालङ्कारभूषितं
वपुहस्तं शश्वन्तं देवगन्धर्वगणैर्हृतं मुनिगणैः
स्तूयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा महेश्वराय नमः एवं
क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

अन

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वपुहस्तो महाबलः ।
ऐरावतगजाङ्घ्रिः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो वृहत्पात्रे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—

“ॐ गङ्गेचेत्वादिनावाद्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—

“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतितं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
त्रिधा वाण्या च संस्मिष्टं किरीटादिसमुञ्जलं ॥
फणाश्रतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपस्तुतं” ॥
एवं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।
आं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
र्धात्वावाहयेत् ।

“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वनान्वित ।
गन्धर्वीदिगणोपेत सान्निध्यमिह कल्पय” ॥

ततः पूजयेत् ।

पाद्यं गृहीत्वा,—

“ॐ पाद्यं गृह्याण देवेश सुरासुरमनोहरं ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥
अर्घ्यं गृहीत्वा,—

“अर्घ्यं गृह्याण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।
दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥

आचमनीयं गृहीत्वा,—

“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयोद्भवं प्रभो ।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥
एवं मधुपकं पुनराचमनीयं खानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥

गन्धः,—

“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥

पुष्पं,—

“ॐ पुष्पं गृह्याण भोजन्त सुगन्धिकुङ्कुमसुप्तं ।
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलं कुरु सर्वदा” ॥

धूपः,—

“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गोऽगुरुणा सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुरनायक” ॥

दीपः,—

“ॐ दीपं गृह्याण भोजन्त जाञ्ज्वल्यमानमङ्गलं ।
त्वं गृह्याण सदस्य देव रक्ष मां घोरसागरात्” ॥

यज्ञोपवीतं,—

“ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेषु चिह्नं पद्मयोनिना ।
सावित्रीप्रसिद्धसंयुक्तसुपवीतं तवानघ” ॥

नैवेद्यं,—

“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्युतं ।
भक्त्या सम्पादितं देव संपूर्णं गृह्यतां विभो” ॥ * ॥

ततो बलभद्रं संपूज्य कृतिं कुर्यात्,—

“ॐ बलभद्रं महात्मानं हृदिनां जाङ्गलायुधं ।
कादम्बरीमदोम्बकं नमामि बलदेवकं” ॥

अन

तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।
“ॐ गणेशाय नमः । एवं षोडशभुजैः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशभुजैः । बाह्या-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्माय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अशैश्वर्याय ।
श्रिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्य्यमखलाय ।
सोममखलाय । वज्रिमखलाय । वायुमखलाय ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वाभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥
ततः कृतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे

ममं समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व

अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये

सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।

सहस्रनासि पुरुषाय भ्रान्शते

सहस्रकोटीयुगाधारिणे नमः ॥

हृदिस्थं सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।

सर्वपापहरं देवं प्रणमामि जनार्दनं ॥

अनन्तरूपेण विभर्षि पृथ्वीं

अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।

अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः

अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रहृष्टः ॥

प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।

वृष्टिस्थितिनिवाशानां कर्त्तारं प्रणमाम्यहं ॥

राक्षसानामरिं नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।

जगतां हितकर्त्तारं नौमि पञ्जरहेत्तमं ॥

जन्मजन्महतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धके ।

वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हलायुध ॥

भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्धितं ।

यथोद्दिष्टमिमां पूजां परिपूर्णां कुरु मे ॥

पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।

त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥

ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं

समर्पयेत् ।

“ॐ इदं डोरमनन्ताख्यं चतुर्दशगुणात्मकं ।

सर्वदेवमयं विष्णो स्वकरे धारयाम्यहं” ॥

ततो भोज्यमुत्कृजेत् ॥ * ॥

ततः कथां प्रणुयात् ।

यथा,—

अरण्यवासमुषितो युधिष्ठिरः पृथो वशी ।

प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन हृद्येण परमात्मना ॥

कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाप्रियं ।

विशेषेण च गोविन्दं पप्रच्छ च युधिष्ठिरः ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।

निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः प्रदद्युः ॥
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तद्वक्त्रकः स्मृतः ॥
परमशोचनं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जगद्गन ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कलाकालामुहूर्त्तादिदिनरात्रिव्यवस्थया ।
पक्षो मास ऋतुर्वर्षं युगकल्पव्यवस्थया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारवतारणात् ।
दानवानां विनाशाय वसुदेवतनूद्भव ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्मायं भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं ॥ * ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिदिदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानञ्च तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्वं ब्रूहि विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्युरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् शीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्रशीलसम्पन्ना सुरूपा भृगुवंशजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्वलक्षणा ।
शीला नाम्ना सुशीला सा वर्द्धते पितृवेषमि ॥
माता तस्यास्तु कालेन श्वरदाहप्रपीडिता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
ततः सुमन्तुः संत्यज्य दुःखं शोकं क्रमात् पुनः ॥
नापत्नीको गृही धर्मं कर्तुमर्हति वै क्वचित् ।
इति सन्धिश्च मनसा विवाहोत्सुकमानसः ॥
देवस्य मुनेः कन्यां कर्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला सदा निष्ठुरभाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्लज्जा कलहप्रिया ।
अदक्षा गृहकृत्येषु दक्षा भोजनकर्माणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु शीला पितुर्गृहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभिः साङ्गं शिशुक्रीडामनुत्तमां ।
गृहान्तरखलद्वारदेहलीतोरयादिषु ॥
चतुरङ्गकवयैश्च रक्षापीतसितासितैः ।
स्त्रिकं पद्मशङ्खौ च मण्डयन्ती पुनः पुनः ॥
कुर्वन्ती प्रत्यहं बाणा देवतातिथिपूजनं ।
गृहकृत्ये सदा दक्षा पितुरत्यन्तवक्षसा ॥
कालेन कियता विप्रस्तां दृष्ट्वा यौवगोष्ठतां ।
कौं देया मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो देवशासत्रं कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामण्डपतां साध्वीं शीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृह्योक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्यामास कर्कशैर्वचनैः पतिं ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयञ्चापि बन्धनं ॥
निक्षिप्य निभते स्थाने कर्कशागृहं ययौ ।
सुमन्तुश्चातिदीनात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्थयोग्यञ्च द्रव्यमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्यं पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयाने तां समारोप्य शीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्ते ॥
ददर्श शीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
पुंसां रुन्धश्च तत्रैव रक्षणीताम्बरासनं ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्यानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
विनयावनता साध्वी प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कार्यं भवतीभिस्तदुच्यतां ॥ * ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महैन्ने च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
नत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीपुष्पसंकाशं काञ्चनाङ्कदभूषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गं विविधायुधधारिणं ।
रुद्धेहि भगवन् कृष्ण तव यज्ञः प्रवर्त्तते ॥
वारिधान्यां तथानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पितृकार्यं त्रीहिकूर्णं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यत्तु तद्ग्राह्यं प्रस्यसंज्ञितं ।
अङ्गं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि धोजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुञ्जमात्तं सुडोरकं ॥
चतुर्दशप्रभियुक्तं वारीं व्रामकरे न्यसेत् ।
पुमांस्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूषं भुक्त्वा यथासुखं ।
विष्टव्यं दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
शीला श्रुत्वा वचसासां यथा ताभिसदाहृतं ।
व्रतं चकार सा बाहौ बद्धा डोरकमुत्तमं ॥
पूपप्रस्थश्च सा कृत्वा भुक्त्वा चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेजानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्गुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूर्णं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्रमसमातङ्गमहिषैर्गोधनान्वितं ॥
शीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी शीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वक्रिकुण्डं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विशेडोषात् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ।
शीलायाः करमूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकुटिलं मुखं ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा मार्योऽत्र तिष्ठसि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्बुद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ * ॥

शीलोवाच ।

अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन प्रष्टव्यं मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविपुलं धनं ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
शीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै नु श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वा कृष्ण कुपितो भुजाङ्गोरमनन्तकं ।
क्षिप्रं ज्वालाकुले वक्रौ निर्भर्त्य बद्धा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् शीला दृष्ट्वा कृत्वा प्रधाविता ।
वक्रैः स्रुतं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तया करे वामे पुनर्बद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न क्वैश्चित् वर्ण्यते लोकैः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निर्दां तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि दग्धानि वक्रिना क्वचित् ।
मिरीक्ष्य स्वपुरं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ शीला विवर्णा सा दुःखिता पतिदोषतः ।
विचचार पुरीं सर्व्या शून्यागारसमन्वितां ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिबल्लमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्गुलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्तुं पादौ ब्रह्मं तथा हरैः ॥
विश्रुतः स ययौ मार्गं जनजन्तुविवर्जितं ।
तत्रापश्यञ्च तं वृक्षं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पक्षिसङ्घातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिद्दृष्टो महाभ्रम ॥
स चोवाच महादृष्टो नानन्तं वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये ढगमध्ये सवत्सिकां ॥
ढगमध्ये प्रधावन्ती न खादति न जिघ्रति ।
हे महादृष्टो ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेद्वितः ॥
सर्वस्या तमुवाचाथ नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाये श्वश्रेष्ठं वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
श्वश्रेष्ठमुवाचेदं विश्वं ब्राह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जानै तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो व्रजन् ददर्शाये गर्दभं कुञ्जरं तथा ॥

अन

नानामायाप्रचरन्तं मदगर्जानदपितं ।
 स तं दृष्ट्वा द्विजोऽपृच्छदन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्यन्तरमुवाचेदं नागन्तं वेदिं हे द्विज ।
 ततो व्रजन् ददर्शाये रम्यं पुष्करिणीद्वयं ॥
 अन्योन्यजलसंघातैर्वीचिभिरपशोभितं ।
 श्रुतेः कुमुदकाङ्गारैः कमलोत्पलशोभितं ॥
 भमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारण्डवैर्धृतं ।
 तमपृच्छत् द्विजोऽनन्तो भवतीभ्याश्च लक्षितः ॥
 पुष्करिण्यावृचतुस्तं न जानीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो विप्रो हाहा हाहा यदन् भुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विशुं* ॥
 ततः कृपालुहृदयो देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्क्षणाद्भ्रगवान् विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागतः ।
 दृढब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं द्विजं ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्यज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 ब्राह्मणं तं समादाय पातालवर्त्मगा पुरीं ।
 तां पुरीं दर्शयामास ततश्चान्तर्द्वेषे द्विजः ॥
 स तां ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं त्रैलोक्यदुर्लभां ॥
 दिव्यनारीनरैर्युक्तां मण्डिररत्नविभूषितां ॥
 सुवर्णरचितां सर्वान् वेदितान् तत्तत्कादिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 बिम्बरूपं जगन्नाथं चतुर्वर्णं किरीटिनं ।
 शृङ्खलजगदापन्नधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विलसत्सर्पौ वामे क्रीडत्सरस्वतीं ।
 सप्तपङ्कासमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थितं ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भक्त्या स्तुतिः कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाह्वये ।
 सहस्रनाभे पुरुषाय शाश्वते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं क्षपया शंस क्षमस्व मधुसूदन ॥ * ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जगद्गणः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवश्चानन्तोऽनन्तरूपपृक् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥ * ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्रेष्ठ भक्त्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्यज विस्मयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वकर्मफलभोगेन यां यां योनिं व्रजाम्यहं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्वृद्धान्तु मे ॥
 अतिप्रमादात्प्रोहादा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 तदागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वानन्तस्तु तदाक्यं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुकीकं तथाक्षयं ॥ * ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्वो मनोरथो देव मम चाद्य विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 कश्चूतः को वृषः का गौः किन्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 का खरः कुम्भरः को वा को वा दृढद्विजोत्तमः ॥

अन

क्षपया कथयन्नाद्य पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्मान्दृष्टो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन दृष्टत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
 दृष्टभो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्मघ्नतः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं त्रयं स्वादु भुक्तं स्वयं यतः ।
 दृष्टभत्वं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कलां शस्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृष्टमथ्ये प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयादयत्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 गर्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुम्भरो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 एतत्ते कथितं सर्वं गच्छ विप्र निजाश्रमं ॥
 पुनः समृद्धित्ते विप्र भविष्यति न संशयः ।
 भुक्त्वा भोगांश्च विपुलान् संप्राप्यसि महत् पदं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्वा करोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षाणाञ्च चतुर्दशं ।
 शीलया सह धर्मात्मा सुखं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
 विष्णुकीकं समासाद्य रराज शीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रताम्रुप ॥
 पुत्रपौत्रधनैर्युक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुकीकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ।
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 शब्दमाला ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अनन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखावृद्धः । प्रथमाश्रिता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडुची । इति मेदिनी । यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमूत्रवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोप्रवृक्षा २ काराणा ३ ।
 सुगन्धा ४ भद्रवर्जिका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्वासा ९ अरिषा १० ।
 उत्पलशारिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नामजिह्वायां इति केषित् ।
 गोप्यादिभ्यं श्वासात्कार्श अनन्तोत्पलशारिवेति
 द्वयं अनन्तमूलं इति केषित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तस्यां गुणाः । अमकान्यकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिकः, चि, (नास्ति अन्या गतिः यस्य ।
 समासान्तः कः ।) शतन्तररहितः । एकाश्रयः ।
 “अनन्यगतिके अने विगतपातके चातके
 यथावचि तथा कुब प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्युद्धटः ॥
 अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अन

अनन्यवृत्तिः, चि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकतागः २ एकायः ३
 एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्रन
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपायी, [न्] चि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इनि ।) निश्चलः । अपाय-
 शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभमे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारे ॥)
 अनभिज्ञः, चि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + कः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रज्ञारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकत्वां घूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान्”
 इति भमराष्टकं ॥
 अनभिलाषः, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (चि,
 नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-
 शून्यः ।)
 अनमः, पुं, (नमति प्रणमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, चि, (मितं परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । क्षपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
 अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पुं, (अयः शुभावहोविधित्तद्विभः नञ्-
 समासः ।) देवं । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विद्वता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनर्गलं, चि, (नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निरर्गलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्यायः । अवाधंर
 उच्छृङ्खलं ३ उद्दाम ४ नियन्त्रितं ५ निरङ्कुशं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्जना
 तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अवज्रं २ । इत्यमरः ॥ अवध्यं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, पुं, (नास्ति अलः बद्धदाहवस्तुदहनेऽपि
 दृष्टिर्यस्य सः, दृष्टिकानक्षणे, वत्सरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । भक्ष्यातकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वज्रेः प्रभेव प्रभा अस्याः

अन

सा ।) ज्योतिष्मतीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया बन्धीतत् ।)
 अग्निभाष्या । आग्नेयी । इति जटाधरः ॥
 अनलः, पुं, (अनिति अनृ + पञ्चाक्षच् अनः तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता अलिः भमरो यत्र सः ।)
 वक्रवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्याविक्षेपः । अमनोयोगः । अ-
 प्रवृत्तिधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 यस्य सः, तस्य भावः ततस्तन् स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्यान्यविषयाभावत्वं ।
 कार्ये अनवहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकरणं यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवेत् ।
 उच्यते हितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अनवरः, त्रि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनिष्ठः ।
 अनूनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
 “सोऽयमिन्द्रानवरौ वासुदेवाश्च भारत” ।
 इति विराटपर्व ॥
 अनवरतं, स्त्री, (अव + रम् + भावे क्तः, नास्ति अव-
 रतं विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सततं २ अनारतं ३ अत्रान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 रतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजखं ९ प्रसक्तं १०
 आसक्तं ११ अनडं १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
 (“अनवरतधनुर्ज्यास्त्रालनक्रूरकर्मैः” ।
 इति प्राकुन्तले ।)
 अनवराज्ञः, त्रि, (अवरमज्ञ, कर्मधारयः, तत्र भवः,
 अवराज्ञ + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ॥
 अनवलम्बः, त्रि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य
 सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
 “न परं पथि पक्षपातिता-
 नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ।
 इति नैषधं ॥
 अनवसरः, त्रि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । अवसराभावे पुं । यथा,—
 “अतर्क्यैश्चर्यै लघ्यनवसरदुःस्या हृतधियः” ।
 इति महिम्नः स्तोत्रं ॥
 अनवस्कारं, त्रि, (अव अधोवर्त्मना कीर्यते क्षिप्यते
 अव + कृ + अप्, “वर्षस्त्रोऽवस्कार इति सङ्गा-
 गमः” नास्ति अवस्कारो मलं यस्य तत् ।)
 निर्मूलं । शोधितं । इत्यमरः ॥
 अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अव-
 स्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं ।
 अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
 “घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति
 स्यात्” । इति तार्किकाः ॥ उपपाद्योपपाद-
 कयोरेवित्थान्तिः इति मीमांसकाः । दृशाभावः ।
 स्थित्यभावः ॥

अना

(“एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलवृत्तिकारिणी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये चि ॥
 (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
 समासः ।) चापल्यं । चाक्षुष्यं । अस्थिरता ।
 अधैर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनशनं, स्त्री, (अश् भवे ल्युट्, न अशनं भोजनं,
 नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
 हलायुधः ॥ तद्विति चि ॥ (प्रायोपवेशनं । “तदह-
 मनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्वरं, त्रि, (नश् + कर्त्तरि वरच् न नश्वरं, नञ्-
 समासः ।) सनातनं । नित्यं । भ्रुवं । शाश्वतं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकाराटहे” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
 स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
 भावः । तस्या लक्षणं यथा वृहस्पतिः ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
 इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडि
 २६ अध्यायः ॥ कर्द्दममुनिकन्या । इति श्रीभा-
 गवतं ॥ असूयाशून्ये चि ॥
 अनहंवादी, [न] चि, (अहमिति गर्बं वदति यः,
 अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः । अहमित्यर्थः ।) गर्वरहितः ।
 “मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्वरहितः ।
 इत्याहिकतत्त्वं ॥
 अनहृत्कृतिः, स्त्री, (न अहृत्कृतिः अहृत्कारः नञ्-
 समासः ।) अहृत्काराभावः । तत्पर्यायः । अश्लोचः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि नास्ति अहृत्कृतिः
 धस्य इति समासे अहृत्कारशून्यः ।)
 अनहृत्कृतिः, त्रि, अक्षिणीनः । अनहृत्कृतिः न विद्यते
 अक्षिणी यस्य इत्यर्थे अ प्रत्ययः । अक्षिभिन्नः ॥
 अनहृत्कृतिः, स्त्री, (न सन्नि प्रश्नोक्ति अक्षराणि
 यत्र तत् ।) दुर्लभं । इति भरतः ॥ अवघनाहं ।
 इति मंथः ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषावि-
 व्कारिवान्धः । इति कैचिद्वै । तत्पर्यायः । अवाचं
 २ । इत्यमरः ॥
 अनक्षि, स्त्री, (अग्रशस्तमक्षि नेत्रं, नञ्समासः ।)
 कुक्षितचक्षुः । तत्पर्यायः । असौम्याक्षि २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुलः, त्रि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः ।
 एकाग्रः । अव्याकुलः । अव्ययः । इति जटाधरः ।
 (“अनाकुलाऽविज्ञावा च सुसम्भ्रान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रामितुम-

अना

योग्या कण्टक्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्ट-
 कारीकृत्तः । इति रत्नमाला ॥ अनाक्रमणवि-
 शिष्टे चि ॥
 अनागतं, त्रि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अनुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भयस्य भेतथं यावद्भयमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिक्रदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्री-
 पुष्पविकाशनं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु +
 अण् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजस्का । तत्पर्यायः ।
 गौरी २ नमिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाचारः, पुं, (न कुक्षित आचारः नञ्समासः ।
 नञ्च अप्राशस्ये अभावार्थे तु आचाराभावः ।)
 कदाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिस्मृतिविरुद्ध-
 कर्मकरणं । यथा,—
 “सर्वदेशेऽन्याचारः पथि ताम्बूलचूर्णम्” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनातपः, पुं, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्या-
 भावः नञ्समासः ।) रौद्राभावः । ह्याया । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चि ह्यायाविशिष्टे ।
 “खल्पाटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मन्त्रके ।
 वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशात् विक्वस्य मूलं
 गतः” ॥ इति नीतिशतके ।)
 अनातुरः, त्रि, (न आतुरः रोगी नञ्समासः ।)
 अरोगी । यथा,—
 “तेषामनातुराः पूर्वं वातलाद्याः सदातुराः” ।
 इति चरकः । (“भेजे धर्ममनातुरः” । इति
 रघुवंशे ।)
 अनाथः, त्रि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रभुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनाथवत् स्वजीवना वनाभवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभावः ३ तिरस्त्रिया ४ रीढ़ा ५ अवमानना ६
 अवज्ञा ७ अवहेलं ८ असूक्ष्मं ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्मं १० असूक्ष्मं ११ असूक्ष्मं १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु रागो यसनेऽन्यादरः” । इति
 पञ्चतन्त्रं ।)
 अनादिः, त्रि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य
 सः ।) आदिरहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः ।
 यथा,—
 “अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणम्” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनादृतः, त्रि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः
 नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अव-
 मानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

अना

(“सञ्च तस्यावृता धर्मा यस्यैते त्रय आवृताः ।
अनावृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः।)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अनं
जीवनं आमयति, रोगयस्तं करोति, अम् + णिच्
+ यत् + अनस्य आमकं षष्ठीतत्पुषः।) अर्षो-
रोगः। इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं। इति
मलमासतत्त्वं ॥ दुर्नामके निर्नामके च त्रि।

अनामयं, स्त्री, (आ + अम् + भावे घञ्, आमं रमा-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, आम + या क, आम-
यस्य अभावः अव्ययीभावः।) रोगाभावः आरोग्यं।
इत्यमरः ॥

(“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयं”।
इति मनुः।) तद्विशिष्टं त्रि ॥

अनामा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधन-
तया अप्रशस्तं नाम यस्य सः। अनया अङ्गुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नं। इति पुराणे।) अना-
मिकाङ्गुली। इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्याः सा। स्त्रियां ङाप् ततः
स्वार्थे कन् टाप् च।) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्य-
वर्धङ्गुली। इत्यमरः ॥ (“वक्षान्तानामिकाकेश-
नखरोमदशासृग्नाः”। इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, त्रि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः।) अवशीभूतः। अनधीनः। यथा,—
“एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तित्वा”।
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यस् + घञ् ततो नञ्समासः।)
अज्ञेयः। तस्य लक्षणं यथा। वृहस्पतिः ॥
“शरीरं प्रीयते येन सुशुभेनापि कर्मणा।
अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अमव्यतिरेकः। यत्नाभावः।
यथा,—

“अनायासेन मरणां विना दैन्येन जीवनं।

अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥

इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, त्रि, (अनायासेन अज्ञेयेन कृतं
द्वितीयातत्पुषः।) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत्। विना यत्नेन कृतं। तत्पर्यायः। फारटं २।
इत्यमरः ॥

अनारतं, स्त्री, (आ + रम् + क्तः, ततो नञ्समासः।)
अनारतं। सततं। नित्यं। इत्यमरः ॥

(“अनारतं तेन पदेषु लभिताः।

विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रिया” ॥

इति किरातार्जुनीये।)

अनारम्भः, पुं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः।) आरम्भाभावः। यथा,—

“न कर्मणामनारम्भात्कर्मण्यं पुरुषोऽश्रुते”।

इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (अजोर्भावः अजु + भावे अण्, ततो
नञ्समासः।) रोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥
अजुत्वाभावः ॥

अनार्यः, त्रि, (अ + र्यत्, न आर्यः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः।) अश्रेष्ठः। यथा,—

“अनार्यं युष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन”।

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनार्यकं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्या-
वर्त्तभिन्नदेशे भवं अनार्यं + कन्।) अगुरुकाष्ठं।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्यजं, स्त्री, (नास्ति आर्यो यत्र देशे तादृशार्या-
वर्त्तभिन्नदेशे जायते यत्, अनार्यं + जन् + ङ,
उपपदसमासः।) अगुरु। इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्यतिक्तः, पुं, (अनार्यप्रियञ्चासौ तिक्तश्चेति
शाकपाथिवादिः।) भूनिम्बः। इत्यमरः ॥ चिराता
इति भाषा।

अनालोचितः, त्रि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः।) अज्ञतालोचनः। इतिकर्त्तव्यतयान-
वधारितः। अविवेचितः। यथा,—

“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा”।

इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, त्रि, (न आविलः, नञ्समासः।)
आविलशून्यः। निर्मलः। इति हलायुधः ॥ (स्वच्छः,
स्वास्याकरः।)

(“पद्मगन्धि शिवं वारि सुखं शीतमनाविलं”।

इति रामायणे।

“जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्थ्यप्रायमनाविलम्”।

इति मनुः।)

अनावृतः, त्रि, (आ + वृ + कर्मणि क्तः न आवृतः,
नञ्समासः।) आवरणशून्यः। अनावृत्तादितः।
यथा। “अनावृतत्वादहिरन्तरं न ते”। इति
श्रीभगवत् ॥

अनावृष्टिः, स्त्री, (न आवृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः।)
ईति विशेषः। वर्षणाभाक्। इति स्मृतिः ॥ शुका
इति भाषा।

(“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूधिकाः खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः” ॥
इति प्रसिद्धम्।)

अनाशयः, त्रि, (पाणिनिमते तु नश्च + णिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः।) नाशायोग्यः। नशघातो-
र्घ्याणं नञ्समासः ॥

अनासिकः, त्रि, (नास्ति नासिका यस्य सः।)
नासिकारहितः। तत्पर्यायः। विखः २ विखुः ३
वियः ४। इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
क्वेदो यस्य तत्।) तन्मोक्षघट्चक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं। तसु हृदयस्थकादिठान्तवर्णयुक्तोद्यदादित्य-
संज्ञिभेदादशदक्षपद्माकारं। तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति। इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, त्रि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि क्वेदक्षान्नभोगा यस्य तत्।) नूतन-
वस्त्रं। क्वेदक्षान्नभोगरहितवस्त्रं। इत्यमरः ॥
अगुणितं। इत्युपशास्त्रं। अज्ञताघातं ॥ (अज्ञतः।
आघातरहितः। अज्ञुः। तन्मोक्षघट्चक्रान्त-

अनि

गंतचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्थकादिठान्तवर्ण-
युक्तोद्यदादित्यसंज्ञिभेदादशदक्षपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति।

“शब्दो ब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते।

अनाहताखं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (आ + ह् + भावे घञ् ततो नञ्-
समासः।) भोजनाभावः। यथा,—

“ऋतावगाहारतया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहतः, त्रि, (आ + ह् + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः।) अज्ञताज्ञानः। अनिमन्वितः। यथा,—
“अनाहतैरेव प्रचरगुणलोभेन भवतः”।

इत्युद्भूटः ॥ ऋसमथोऽपि यथा—

“अनाहता अप्यभियान्ति सौहृद”।

इति श्रीभगवत् ॥

अनिगीर्णः, त्रि, (नि + गृ + क्तः ततो नञ्समासः।)
अनुक्तः। यथा,—

“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्”।

इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, त्रि, (इष् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति
सूत्रेण निपातनात् साधु।) अनिच्छाविशिष्टः।
अनाकाङ्क्षी। अस्पृहः। इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, त्रि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः।)
नश्वरः। अस्थायी। जन्यवस्तु। यथा,—

“धर्मो नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये।

जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्यः”।

इति महाभारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, त्रि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः।) निन्दारहितः। अगर्हितः। तत्पर्यायः।
प्रणायः २ साधुः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, त्रि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः।)
अप्रवीणः। अविज्ञः। अपटुः। यथा,—

“यः शास्त्रादिष्वनिपुणः अज्ञावान् स तु मध्यमः”
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चतु
स्पन्दनं यस्य सः।) देवता। मत्स्यः। इत्यमरः
(निमेषरहितः। स्थिरवृष्टिः। सावधानः। अप्र
मत्सः।

“सुरेषु नापश्यदवैक्षताह्णो-
र्हृपे निमेषं निजसम्मुखे सति”।
इति नैषधे।)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषायां देवानां आचार्यं
गुरुः षष्ठीतत्।) वृहस्पतिः। देवगुरुः। इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चतुःस्पन्दनं य
सः।) देवता। मत्स्यः। इति हेमचन्द्रः ॥
अनियतं, त्रि, (नि + यम् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः।) अनित्यं। अस्थायि। यथा,—

“रत्नादयोऽप्यनियते रसे स्युर्बन्धारिणः”।

अनि

इति साहित्यदर्पणं ॥ “रिच्छं त्रिविधं मुनयो निय-
तमनियतं योगजम्” ॥ इति च्योतिर्ब ॥

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनिश्चयः । अनिर्ज्ञः । यथा,—

“गुरुषुष्ठु पादानां श्रेष्ठेभ्योनियमो मतः” ॥
इति कन्दोमञ्जरी ॥ तद्विशिष्टे चि ॥

अनिराहतः, त्रि, (निर् + आ + क्त कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,—

“अनिराहततापसम्पदं
फलहीनां सुमनोभिर्भ्रितां” ॥

इति माघः ॥

अनिरुद्धः, स्त्री, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) सन्दानं । पञ्चादिबन्धनरञ्जः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मरुद्रः ३ विश्वकेतुः ४ ।

इत्यमरः ॥ स तु भगवतस्तुर्थ्युद्दान्तर्गतादिव्यूहः ।
तस्मात् रुष्टिर्भवति यथा,—

“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलात्मतात्मकं ।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितं ॥

सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं त्वपसत्तम ॥

विद्यासहायवान् देवो विश्वकुसुमो हरिः प्रभुः ।
अपदेव शयनञ्चक्रो निद्रायोगमुपागतः ॥

जगतश्चिन्तयन् रुष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ॥
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) रोधशून्यः । अप्रतिबद्धः । चरः ।

इति विश्वः ॥

अनिरुद्धपथः, स्त्री, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पश्या
यत्र सः ।) आकाशं । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्त्म ॥

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, षष्ठीतत् ।) उषा । सा च काम-
पुत्रपत्नी । बाणराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अनिर्यायः, पुं, (निर् + नी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्ज्ञः । अनिश्चयः । निर्पूर्वक-
नोधधातोरलि नञ्समासः ॥

अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + धृ + क्त कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञतनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा, “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य
पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वम्” ॥ इति
रोगपूर्वरूपपक्षे रक्षितः ॥

अनिर्मलः, त्रि, (न निर्मलः परिष्कृतः नञ्-
समासः ।) मलिनः । आविलः । अपरिष्कृतः ।

निर्मलाभावे स्त्री ॥

अनिर्मात्या, स्त्री, (निर् + मत् + क्त कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) पञ्जागामकौषधिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिर्वचनीयः, त्रि, (निर् + वच् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) निर्वचनयोग्यः । अनि-

अनि

र्वच्यः । वाक्यागम्यः । यथा, “सदसद्भ्यामनिर्वच-
नीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” ॥ इत्यज्ञानपक्षे वेदान्त-
सारः ॥

अनिर्व्व्याहः, पुं, (निर् + वृह् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्व्व्याहभावः । अनिर्व्व्यप्तिः ।

असङ्गतिः । यथा । मुखार्थबाधे तद्योगे इति
कारिकायां मुखार्थस्यान्वयबाधोऽपि तात्पर्य-

विषयस्यान्वयस्य मुखार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्व्व्याह
एव । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अनिर्व्विस्सुः, त्रि, (निर् + विद् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्व्विदशून्यः । वप्रे निर्व्विस्सुमानस
इत्यत्र निर्व्विस्सुं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका

तद्विभ्रः अविरक्तः विषयसक्त इति यावत् ॥
निर्व्विस्सोतिममत्वेन इत्यत्र निर्व्विस्सो दुःखितः ॥

इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विभ्रः अदुःखितः ॥
बडनीहौ तु अतिदुःखितः ॥

अनिर्व्वृत्तिः, स्त्री, (नि निर्व्वृत्तिः, साश्चन्धं, नञ्-
समासः ।) निर्व्वृत्तभावः । दरिद्रता । यथा ।

“अनिर्व्वृत्तिनिष्ठाचरी मम ऋद्धान्तरालं गता” ॥
इत्युद्भटः ॥

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः ॥ वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥

(शरीरस्थप्राणादिवायुः । वातरोगः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)

अनिलप्लवः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + स्वार्थे कन् ।) विभीतक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाहः-
सखिभ्यश्च् इति समासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः ।) इक्षुदी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलामयः, पुं, (अनिलः वात एव आमयः रोगः,
रूपकसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलौचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निर् + लोचि + क्त ।) अनालौचितः । अविवे-
चितः । यथा,—

“अनिलौचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा” ॥
इति माघः ॥

अनिर्ग्रं, स्त्री, (निष्ठा रात्रिः, उपचारात् व्यापार-
राहित्यम्, नास्ति निष्ठा यस्मिन् तत्, क्रिया-
विशेषणत्वे अस्य स्त्रीत्वम्, इत्यविशेषणत्वे तु
त्रिलिङ्गत्वम् ।) अग्रवर्तः । सततं । इत्यमरः ॥

(“निजमैत्रि मन्दमनिर्ग्रं निश्चितैः क्रान्तं शरीर-
मशरीरशरीरैः” ॥ इति माघे ।)

अनिश्चितः, त्रि, (निर् + चि + कर्मणि क्तः, न
निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः ।

अनिरूपितः । अनिर्णीतः । यथा, “कवय
आगतकन्दरचित्ताः क्रान्तं ययुरनिश्चिततत्त्वाः” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अनिष्टः, त्रि, (इष्ट् + कर्मणि क्तः, न इष्ट इति नञ्-

अनु

समासः ।) अनुभविषितः । अनुभविषितः । यथा,
“इष्टनाशादनिष्टानिः कश्चात्सो रसो भवेत्” ॥
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिष्टा, स्त्री, (इष्ट् + क्त, + टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिष्ठातः, त्रि, (नि + ष्ठा + कर्त्तरि क्तः, न
निष्ठात इति नञ्समासः ।) अनुश्रवणः । अप्र-
वीणः । अनुभिन्नः । अनुवृत्ती । निपूर्वात् काल
शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अनिष्पन्नः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + ष्ठा + कर्त्तरि
क्तः, निगदीभ्यां ष्ठातेः कौशले इति षत्वं, ततो
नञ्समासः ।) निष्पत्तिरहितः । असमाप्तः ।

असम्पूर्णाः । निर्पूर्वकपदधातोः कर्मणि क्ते
निष्पन्नः पश्चान्नञ्समासः ॥

अनिन्दुः, पुं, (इन्दुसदृशः नञ्समासः, नञ्च सादृश्ये ।
“तस्यादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥
इति कारिकायां ।)

इन्दुविशेषः । आनाखु । खाकड़ा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । इन्दुतुल्या २ इन्दुरालिका ३ इत्वा-
लिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अनीकः, पुं, स्त्री, (नास्ति नीः स्वर्गप्रापको यस्मात् ।
कम्, अङ्गैर्वादिवात् पुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च ।) युद्धं,
सैन्यं । इति मेदिनी ॥

अनीकस्यः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक +
स्था + कर्त्तरि ङ्, उपपदसमासः ।) रणगतः ।

संग्रामस्यः । इति शिखाविषयः । राजरक्षकः ।
चिह्नं । वीरमर्दलकः । इति मेदिनी ॥ जयद्रक
इति भाषा ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
अस्या इति, अनीक + इनि + स्त्रियाम् ।) सैन्य-
संख्याविशेषः । तद्वयथा । ६५६१ अन्वाः । २१८७
हस्तिनः । १०६३५ पदातयः । २१८७ रथाः ।

समुदायेन सप्तत्यधिकाष्टशताधिकसहस्राधिका-
युतद्वयं । २१८७० अक्षौहिणीदशसंशयं । इत्य-
मरभरतौ ॥

अनीचिदर्शी, [न्] पुं, (नीचात् नीचकार्यात्
अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच +
इन्, तादृशसत्कर्मशास्त्रिजनवत् पश्यति अनीची
+ दृश् + शिनि, उपपदसमासः ।) बुद्धभेदः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनीतिः, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नीतिः ।
अन्यायः । अत्याचारः । यथा,—

“विद्युयौ अतिपाताश्च ये चान्येऽनीतिसम्भवाः” ॥
इति वामनपुराणं ॥

अनीष्टः, पुं, (नास्ति ईष्टः नियन्ता यस्य सः ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
ईश्वरभिन्ने चि । यथा,—

“अनीष्टो वा कुर्व्याद्भुवनजने कः परिकरं” ॥
इति पुष्पदन्तः ॥

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याथाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीणा । इत्यभावः । भागः ।

अनु

हीनः । सहायः । आधामः । समीपं । परिपाटी । इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

अनुकः, चि, (अनु कामयते, अनु + कन् । कामुकः । कामी । इत्यमरः ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम्प + भावे अच्, स्त्रियां टाप् ।) दया । कृपा । इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते” । इति रघुवंशे ।)

अनुकम्पाः, त्रि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा + अर्हार्थे यत् । अथवा अनु + कम्प् णिच् + कर्मणि यत् ।) तरस्त्री । वेगवान् । इति हारावली ॥ कृपायोग्यः । दयापात्रं ।

“अनुकम्पोऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति” । इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोषी” ।) इति कुमारसम्भवे ।)

अनुकरणं, स्त्री, (अनु + कृ + ल्युट् ।) अनुकारः । सदृशीकरणं । व्याकरणमते तत् द्विविधं । यत्रार्थरहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानुकरणं १ । यत्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानुकरणं २ । इति गौरीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कारटीपणी ॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृत्यते स्वसम्बन्धेन चक्रोर्ण, अनु + कृष + घञ् ।) रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरः ॥ रथेर तला इति भाषा । रथस्याधस्तनभागे यद्वा-रधारणकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्टकर्म यत्र चक्रं तदनुकर्षशब्दवाच्यं । इति भरतः । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु + कृष + भावे ल्युट् ।) अवकर्षणं । आकर्षणं । इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] पुं, (अनु + कृष + अन् ।) अनुकर्षः । रथाधःस्थितकाष्ठं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अनुकल्पः, पुं, (अनुकल्प्यते गौणत्वेन विधीयते, अनु + कृप् + णिच् + अच् ।) मुख्यकल्पाद्धमः । गौणकल्पः । मुख्यस्थानापन्नप्रतिनिधिः । यथा, “प्रीत्यभावे गौवारैर्यजेत” । इत्यमरभरतौ ॥ (“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलं” । इति मनुः ।)

अनुकामीनः, त्रि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृशार्थं अत्ययीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य ईनः ।) कामङ्गामी । स्नेहाङ्गमनशीलः । इत्यमरः ॥

अनुकारः, पुं, (अनु + कृ + घञ् ।) सदृशीकरणं । सदृशरूपवेशभाषाद्याविकरणं । तत्पर्यायः । अनुहारः २ । इत्यमरः ॥ उपमा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” । इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुकूलः, त्रि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

अनु

त्वर्थे णिच् पचाद्यच् ।) अप्रतिकूलः । दक्षिणः । सहायः । यथा, “मयानुकूलेन नभस्वतेरितं” । इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलस्वपत्नीं सुखयति, अनुकूल + करोत्वर्थे णिच् अच् ।) पतिभेदः । तस्य लक्षणं ।

“सदा पराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति स्वस्त्रानुरक्तत्वं” । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—

“एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । किन्त्वन्तेऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो गान्धर्वो वृष्टिं निक्षिपतीति विश्वभियता मन्यामहे दुःस्थितः” ।)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल + भावे तल् स्त्रियां टाप् ।) आनुकूल्यं । तत्पर्यायः । दाक्षिण्यं २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रहः । दया । प्रसादः । “सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथमभेकरसामनुकूलतां” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप् ।) दन्ती-वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः ।) यथा-क्रमं । तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ परिपाटी ३ आद्यत् ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं । अनुक्रमणिका । यथा,—

“दादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः । प्रथमस्तन्वमारभ्य प्राधान्येन समासतः” ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुलमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्”

इति याज्ञवल्करः ।)

अनुक्रमणिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परिपाद्या आरभ्यतेऽनया, अनु + क्रम + करणे ल्युट्, स्त्रियां ङीप्, ततः स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) भूमिका । ग्रन्थादेशमुखबन्धः । पुराणादेशकविवरणस्य संक्षेपेण पुनः कथनं । इति पुराणं ॥ (“अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्यव्याम” । इति महाभारते ।)

अनुक्रोशः, पुं, (अनु + क्रुश् + घञ् ।) करुणा । दया । इत्यमरः ॥ (“सौहार्दादा विधुर इति वा मथ्यनु-क्रोशबुद्ध्या” । इति मेघदूते ।)

अनुगः, त्रि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + ङः ।) पश्चाङ्गामी । अनुचरः । अनुसरः । तत्पर्यायः । अन्वक् २ अन्वक्तः ३ अनुपदः ४ । इत्यमरः ॥ सेवकः ५ । दासः ६ । इति हज्जायुधः ॥ (“येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते सुहृन्ति भौरत” । इति महाभारते ।)

अनुगतः, त्रि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अनुगः । आश्रितः । अधीनः । पश्चाद्गतः । यथा,—

“आगच्छद् यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः । विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदा” ॥

इति रामायणं ॥ नियतः । यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावकम्बने नापि तस्य भावात्” । इति पञ्चमोह्यासे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अत्ययीभावः अनुगु + खः, तस्य ईनः ।) गोपः । गोरक्षकः । गोः पश्चात् यथेष्टगामी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ।

अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अप् ।) पश्चाद्गमनं । उपसर्पणं । यथा,—

“हृते तु दीयते गत्वा चैतायामाहुताय वै । द्वापरे याचमानाय कजौ त्वनुगमान्विते” ॥

इति स्मृतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकं तस्य क्रिया ॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् + भावे ल्युट् ।) सहगमनं । यथा, “अद्यौ लोकपाणा आदित्यचन्द्रानिनागन्याकाशभूमिजलहृद-यावस्थितान्तर्गामिपुरुषयमदिनरात्रिसन्धाधर्माः । यूयं साक्षिणो भवत ज्वलन्तितारोह्येन भट्ट-शरीरानुगमनमहं करोमि” । इति शुद्धितत्त्वं ।

अनुगामी, [न्] त्रि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + णिणि ।) कामङ्गामी । इति हेमचन्द्रः ॥ सह-चरः २ । पश्चाङ्गामी ३ । यथा,—

“दृष्ट्वा श्रियमिवायान्तौ ब्रह्माणमनुगामिनी” । इति रामायणं ॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह् + अप् ।) दुःखदूरकर-णोच्छ्वा । अनिष्टवारणपूर्वकेष्टसाधनं । तत्पर्यायः । अभ्युपपत्तिः २ । इत्यमरः ॥

(“विजपोन्मत्तनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमनाभ्यामनुग्रह उदाहृतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा दारिद्र्यादिजनितदुःखहरणोच्छ्वा । (“महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना” । इति रामायणे ।)

अनुचरः, त्रि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति, अनु + चर + ट ।) सहचरः । सहायः । इत्यमरः ॥ दासः । इति हज्जायुधः ॥ (“अनुचरेण धनाधिपतेरथो” । इति भारविः ।

“पैटकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा यधुः” । इति रामायणं ।)

अनुच्छिद्यः, त्रि, (उत् + शिच् + क्त, नञ्समासः ।) उच्छिद्यभिन्नः । पवित्रः । इति हज्जायुधः ॥ (“जम्ब्या निमग्नयाश्चो तमनुच्छिद्यसम्पदा” । इति रघुवंशे ।)

अनुजं, स्त्री, प्रपौत्ररीकनामसुगन्धिद्रव्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुजा, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ङ ।) कनिष्ठभ्राता । तत्पर्यायः । जघन्यजः २ कनिष्ठः ३ यवीयान् ४ अवरोजः ५ । इत्यमरः ॥ कनीयान् ६ यविष्ठः ७ । इति जटाधरः । जघन्यः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ङ + स्त्रियां टाप् ।) कनिष्ठा भगिनी । यथा,—

“जातस्तवानुजाताहं सुखस्य भक्तमिदं पयः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + खिनि ।) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थी १ ।
 इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति हलायुधः ॥ (“अनु-
 जीविना पराधिकारकर्त्ता न कर्त्तव्या” । इति
 हितोपदेशः ।)
 अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अच् ।) आज्ञा ।
 अनुमतिः । यथा, “नागयोर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-
 शिष्ययोर्नरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते गदी उन्तीर्यते अनेन,
 अनु + ट् + अप् ।) आतरः । तरपथं । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥ पाराणी कड़ी । इति
 भाषा ।
 अनुतर्षः, पुं, (अनु + टर्ष् + भावे घञ् ।) टष्णा ।
 अभिषाषः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥
 अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + टर्ष् + करणे ल्युट् ।) चषकः ।
 सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥
 अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चा-
 त्तापः । इत्यमरः ॥ पस्तान इति भाषा ।
 (“चिरसम्मोहप्रयनादुत्थितस्य य आत्मनः ।
 हाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्म्मस्मृतिसम्भवः” ॥
 इति सद्भावे ।)
 (“ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययेन च ।
 पापकृन्मुच्यते प्रापात् तथा दानेन चापदि” ॥
 इति मनुः ।)
 अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उल्लूख्यो यस्मात् सः ।)
 श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥
 (“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
 इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” ।
 इति मनुः ।) नञ्समासे तु अधमः ॥
 अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न
 उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) सुखं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तर-
 हीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥
 अधः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, “भवत्यवज्ञा च भव-
 त्यनुत्तरात्” । इति नैषधं ॥
 अनुदयः, चि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदयः
 इति वा ।) अनुचः । बङ्गनीहौ तु अत्युचः ॥
 अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः
 इति नञ्समासः ।) वेदगाने नीचस्वरः । यथा,
 “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (“उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः”
 इति पाणिनिः ।)
 अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति
 उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता ।
 अदाता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगत-
 दारः । यथा, “यस्मिन् प्रसीदति पुनः स भव-
 त्यदारोऽनुदारश्च” । इति मम्मटभट्टः ॥
 अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीष्वायामथयी-
 भावः ।) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—

अनु

“पारावत खलु शिलाकणमात्रभोगी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽपि हेतुः” ।
 इति श्रीचैतन्यदेवः ॥
 अनुद्रुतं, स्त्री, (अनु + द्रु + क्तः ।) तालविशेषः । स
 तु द्रुताङ्गो मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,—
 “अर्द्धमात्रं द्रुतं श्रेयं द्रुताङ्गेष्वप्यनुद्रुतं” ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,—
 “अनुद्रुतः संयति येन केवलं
 बलस्य शत्रुः प्रशशंस श्रीव्रतां” ।
 इति माघः ॥
 अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
 द्धावनं । अनुसन्धानं । यथा,—
 “तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्चस्वित्तं निवारय ।
 न तन्मनस्तवाधीनं वृथा तत्रानुधावनं” ॥
 इत्युद्भटः ॥
 अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः ।
 (“कथं नु प्रकथोऽनुनयोमहर्षे-
 र्विभ्रायणाश्चान्यपयस्विनीनाम्” ।
 इति रघुवंशे ।) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-
 णयतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । ब्रोधो-
 पनयः ।
 “एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा” ।
 इति रामायणं ।)
 अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु +
 पद् + पचाद्यच् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्य-
 मरः ॥ (व्य, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे
 अन्वक् । अनन्तरं । अव्यवहितोत्तरकालं ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाश्रिषः ।
 आश्रिषामनुपदंसमस्मृशत्
 दर्भपाटिततलेन पाणिना” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् ।)
 अन्वेष्टा । अन्वेष्टाकर्त्ता । इति हलायुधः ॥
 अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे
 खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् ।) पदायतोपान्तः ।
 इत्यमरः ॥ वृट् इत्यादिभाषा ।
 अनुपमः, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सः ।)
 उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-
 कृष्टः । सादृश्यरहितः ।
 “बलं प्रमाणां शक्तिश्च परैरनुपमं मम” ।
 इति रामायणे ।)
 अनुपमाः, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।)
 कुमुदमदिगजयोषा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीक-
 नल्लदिगजस्त्री । “भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां
 स्त्री चिब्रूत्तमे” । इति मेदिनी ॥
 अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपः
 त्रैराशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन त्रैराशिकेन
 युक्तः संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्वोक्तपातानु-
 सारेण अपराङ्गपातः । यथा,—
 “पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
 तद्वद्विभोषणवैस्तदा चिं ।
 चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्तया

अनु

युक्तं नियुक्तं परिधेः प्रमाणां” ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
 अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् +
 यिच् + एवुल् ।) पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं
 प्रादिसमासः । वेदनिन्दादिजन्मपापविशेषः ।
 तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—“यागस्यस्य
 क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्भ्रमग्राशा-
 त्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
 घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति” ।) महापातक-
 सदृशपापविशेषः ।
 तत् पञ्चत्रिंशत्प्रकारं, यथा,—
 समुत्कर्षे मिथ्यावचनं १
 तत् द्विविधं । आत्मगामि ।
 असूयापूर्वकपरगामि च ।
 राजगामि पैशुन्यं १
 पितुर्मिथ्यादोषकथनं १
 एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमं ३
 वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं । १
 वेदनिन्दा १
 कौटसाध्यं १
 तद्विधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनश्च ।
 सुहृद्भयः १
 स तु ब्राह्मण्यतिरिक्तमित्रबधः ।
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्ध-
 जान्नस्य भक्षणं १
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् कृत्रा-
 कादेभक्षणं १
 एतत् षड्विधं सुरापानसमं ६
 निक्षेपहरणं १
 नरहरणं १
 अश्वहरणं १
 रजतहरणं १
 भूमिहरणं १
 हीरकहरणं १
 मणिहरणं १
 एतानि सप्त स्वर्गस्तेयसमानि ७
 सपीण्डस्त्रीगमनं १
 कुमारीगमनं १
 अन्धजगमनं १
 सख्यः स्त्रीगमनं १
 औरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं १
 पुत्रत्यासवर्णस्त्रीगमनं १
 एतानि षट् विमाहगमनसमानि ६
 माह्व्यहगमनं १
 पिह्व्यहगमनं १
 श्वश्रूगमनं १
 मातुलानीगमनं १
 शिष्यास्त्रीगमनं १

अनु

भगिनीगमनं	१
आचार्यभार्यागमनं	१
शरणागतागमनं	१
राक्षीगमनं	१
प्रव्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णोत्तमागमनं	१
एतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसमानि ॥	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट् ।) औष-
धाङ्गुपेयविशेषः । औषधेन सह तत्पश्चाद्वा
पीयते यत् । यथा,—
“अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।
इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनेव तत्प्र-
काशात् प्रादिसमासः ।) शरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकषेण वर्णानामासः
न्यासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसाम्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णावृत्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसाम्यरूपः शब्दालङ्कार-
विशेषः, अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, द्वैकानुप्रासो द्वयनुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्यानुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
शब्दसाम्यं वैधर्म्येऽपि स्वरस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।)

अनुप्लवः, पुं, (अनु साहित्येन प्लवते गच्छति, अनु +
प्लु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
“सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्” । इति
रघुवंशे ।)

अनुबन्धः, पुं, (अनु + बन्ध् + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिशब्देन
प्रत्ययागमादेशाः । विनश्चरः । उच्चरितप्रभंसी
इत्यंशको वर्णः ॥ मुख्यानुयायिप्रियुः । विवाहा-
मन्त्रणयात्रादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः ।
मुख्यानुयायी प्रियुश्चेति इयं स्वतन्त्रमिति खामी ।
प्रकृतस्यानुवर्त्तनं । प्रकान्तस्य अगिवर्त्तनं । इत्य-
मरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—

“अनुबन्धं बुद्ध्यास्य दण्डो विधीयतामिति” ।

विनश्चरे यथा । औट् टकारानुबन्धे लोपः ॥
प्रकृतस्यानुवर्त्तने यथा । भोक्तुमनुबन्धः कृतः ।
शिष्टौ यथा । “बालकानुबन्धेन यात्राभङ्गो
माभूत्” । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ बन्धः ।
इति मेदिनी ॥ आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ वेदान्तमते

अनु

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबन्धते अतिनिश्चासेन व्याप्ति-
यतेऽनया, अनु + बन्ध् + करणे घञ्, ततो गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) हिक्का । टष्णा । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः शिष्टौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विनश्चरे प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने ॥
अनुबन्धी तु हिक्कायां टष्णायामपि योषिति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + णिच् + भावे अच् ।)
गन्धोद्दीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण पुनः पूर्वसौगन्धोत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पश्चाद्बोधः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अच् ।) स्मृतिभिन्न-
ज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिकज्ञानं । तत्पर्यायः ।
उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ णिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं
तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादि-
सूचकगुणक्रियादिः । स च लोचनचातुर्यभ्रूक्षेप-
मुखरागादिरूपः । एवमन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्द्धारः । अवश्यम्भावितः । तेजः ।
यथा,—

“नरपतिकुलभूयैर्गर्भमाधत्त राक्षी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावेः” ।
इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवनं अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥
अनुभूताद्यविस्मृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणा-
दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्यन्तेऽभया, न
+ वि + स्मृ + करणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविस्मृतिर्यस्मात् स भाव-
नाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मिकारी, [न्] त्रि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्म कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
कृ + णिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आज्ञया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
व्यवहारकाण्डं । अक्षी इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् । कला-
हीनत्वेऽपि पूर्व्यामाविहितयागादिकरणाय अनु-
ज्ञापतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनैकला पूर्व्यामा । चतु-
र्हंशियुक्ता पूर्व्यामा । इति मेदिनी ॥
“कुङ्क्रे चैवानुभवै च प्रजापतय थव च ।
सह्यावापृथिव्योश्च तथा स्त्रियुक्तोऽन्मतः” ॥
इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
न्मरणं । भर्त्सरि मृते तत्पादुकादिकमादाय ज्वल-
षितारोहणपूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा—
“देशान्तरमृते पत्नौ साध्वी तत्पादुकाद्यं ।

अनु

निधाथोरसि संमुञ्जा प्रविशेत् जातवेदस” ॥
इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, स्मृतिः ।
“पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ॥
सहमरणं । मृतभर्त्सा सह ज्वलषितारोहण-
पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—
“भर्त्सानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्नोहात्सर्व्याः पूता भवन्ति ताः” ॥
इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अच् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्याय-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
पुरषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हलायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशेषपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं
यथा,—“धूमदर्शनादङ्गिमान् पर्वत इत्याकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्या
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, त्रि, (अनु + मुद् + णिच् + कर्मणि
क्तः ।) कृतानुमोदनं । अनुमतं । यथा,—
“भवता यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्व्येण विवाहेन बङ्गोऽथ मुनिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिशीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥
इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] त्रि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति
अनु + या + णिनि ।) सदृशः । पश्चाद्गामी
यथा । मुख्यानुयायिनि शिष्टावित्यनुबन्धशब्दात्
अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाथ्येता
इति महाभारतं । (अभियुक्तः । निन्दितः । जिज्ञ-
सितपदार्थः । कृतप्रश्नः ।)

अनुयोक्ता, [ऋ] पुं, (अनु + युज् + षच् ।) भू-
काथ्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमर-
अनुयोगकृतः पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं कृत्वा
क्षिणति, अनुयोग + कृत् + क्तिप् ।) आचार्यः
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + णिच् + ल्युट् ।) प्रश्न-
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, त्रि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु-
युज् + शक्यार्थे ण्यत् ।) निन्दार्हः । अनुपूर्व-
निन्दार्थयुज्यधातोः कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रत्यय-
जिज्ञास्यः ।

“मनेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयुज्यो यथाविधि
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु + रन् + कर्त्तरि क्तः ।) ४
सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् श्रूते विरक्तो दूषयानि च”
इत्यङ्कटः ॥

अनु

अनुरङ्गनं, स्त्री, (अनु + रन्ज + भावे ल्युट् ।) अनुरागः । हर्षजननं । यथा,—विन्नेवामनु-
रङ्गनेन जनयन्नामन्दिबरेति जयदेवः ॥
(प्रीतिजननं । आलादनं । आराधनं । “युक्तः
प्रजानामनुरङ्गने स्यात्स्मात् यत्रो यत् परमं धर्म
वः” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरतः, त्रि, (अनु + रम् + कर्त्तरि क्तः ।) अनु-
रागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरक्तः । अनुपूर्वरम-
धातोः कर्त्तरि क्तः ॥
“धम्मैानुरतमवर्थं भ्रान्तं सूदतभाविणम्” ।
इति भारते ॥

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रम् + भावे क्तिन् ।) अनु-
रागः । इति हेमचन्द्रः ॥

नुरागः, पुं, (अनु + रन्ज + भावे घञ् ।) प्रीतिः ।
आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनु-
तिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
“कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ।
इति शाकुन्तले ।)

नुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि घिनुण्
कुत्वं निपातनात् नलोपश्च ।) अनुरागविशिष्टः ।
अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

नुराधा, स्त्री, (राधां विश्राखामनुगता, कुगति-
प्रादयइति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशमक्षत्रं ।
तस्या रूपं । सर्पाक्षतिसप्ततारामयं । इति कालि-
दासः । “बलिनिभताराचतुष्टयात्मकं” । इति
दीपिकाटीका । अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र
जातफलं । यथा,—

“सत्कीर्त्तिकान्तिश्च सदोत्सवः स्या-
ज्जेता रिपुणाश्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्सम्भवे यस्य किलानुराधा
सम्पत्प्रमादौ विविधौ भवेतां ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

नुरूपः, त्रि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः ।) तुल्य-
रूपः । सदृशः । यथा,—
“देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले” ।
इति रामायणं । (तुल्यगुणः । योग्यः ।
“तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ।
इति रघुवंशे ।) ॥

नुरोधः, पुं, (अनु + रध् + घञ् ।) आराध्या-
देरिष्टसम्पादनं । उपरोधः । (“तदनुरोधात्
कठोरगर्भामपि बधूं जानकीं विमुच्य गुरुजन-
स्तत्र गतः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः ।
अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ॥

अनुनापः, पुं, (अनु वारं वारं नापनं, अनु + नाप् +
भावे घञ् ।) पुनः पुनः कथनं । पुनरक्तिः ।
इत्यमरः ॥

अनुलेपनं, स्त्री, (अनु + लिप् + भावे ल्युट् ।) पात्रे
गन्धद्रव्यादिलेपनं । तद्द्रव्यश्च । तस्य गुणाः ।
प्रीत्योजःशुक्रवृद्धिकारिण्यं । घर्भदौर्गन्ध्यतन्द्रा-
तापश्रमनाशित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥ (“निर-
स्तमाख्याभरखानुलेपनाः” । इति ऋतुसंहारे ।)

अनुलोमः, पुं, (अनुपूर्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यन्व-

अनु

वेति अच् ।) यथाक्रमं । अविलोमः । यथा,—
“वर्षमाणा समाख्याता अनुलोमविलोमिका” ।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं ॥ (क्रमानुगतः । अनु-
कूलः ।

“जङ्गलप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः छतिनां गिरः” ।
इति शिशुपालबधे ।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः,
अनुलोम + जन + डः, उपपदसमासः) । अनु-
लोमजातः । अप्रतिलोमजः । यथा । ब्राह्मणात्
क्षत्रियागर्भजातः । क्षत्रियात् वैश्यायां जातः ।
इत्यादि उत्समादधमायां जातः । यथा,—
“सङ्गीर्ष्योनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योऽन्यथतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥
इति मनुः ॥

अनुवत्सरः, पुं, (अनुकूलोवत्सरः, दानादिविशेषाय ।)
वर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-
वत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं ।
शुक्राब्दात् पञ्चभिर्हते यः शेषस्तिष्ठति तेन
एकादिक्रमेण सं-परि-इदा-अनु-उदा-पूर्वकवत्सर-
संज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मलमासतत्त्वं ॥

अनुवर्त्तनं, स्त्री, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनु-
रोधः । इत्यमरः ॥ व्याकरणमते पूर्व्वलक्षण-
स्थितपदादेरनुवर्त्तितः । (पञ्चाङ्गमनः । अनुसरणं ।
“इदानीं तदाज्ञानुवर्त्तनं उचितम्” । इति हि-
तोपदेशः ।)

अनुवाक्रः, पुं, (अनुवृत्ते अनु + वच् + घञ्, कुत्वं ।)
ऋग्यजुःसामसमूहः । इत्यमरः ॥ वेदविशेषः ।
इति सुभूतिः ॥ (“जेतुं जैत्रानथ खलु जपन् सूक्त-
सामानुवाकान्” । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद् + घञ् ।) कुत्सितार्थवाक्यं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पुनरक्तिः । उक्तस्य पुनः-
कथनं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥

इति शुद्धितत्त्वटीका ॥ वाचारम्भनमात्रं । यथा,—

“विगानुवादं न च तन्मनीषितं

सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत् एमान्” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट् ।)
क्षेहनं । धूपनं । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षेहवस्तिः ।
यथा,—

“अथानुवासनं क्षेहवस्तिधूपनयोरपि” ।

इति मेदिनी ॥

“द्विधा वस्तिः परिच्छेयो निरूहश्चानुवासनं ।

कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् क्षेहाद्यैरनुवासनं” ॥

इति वैद्यकं ॥

अनुवृत्तिः, स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् । अनुवर्त्तनं ।

अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । व्याकरणमते,—

“पूर्व्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिः” । तत्प-

र्यायः । अधिकारः २ । सा त्रिविधा यथा,—

“सिंहावलोकिताख्यश्च मखूकनुतिरेव च ।

गङ्गाखीत इति ख्यातः अधिकारास्त्रयो मताः” ॥

अनु

सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मात्
दान्त इति पदस्य ऋक्गित्यन्तेषूपस्थितिः ॥
मखूकनुतिर्यथा । टा भिस् उे उसीत्यस्मात्
अन इति पदस्य आक्षिप्तमभवीत्यत्रोपस्थितिः ॥
गङ्गाखीतो यथा । लेः सि औ जसित्यस्मात्
लेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेषूपस्थितिः ॥ इति
मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (अनुवर्त्तनं । अनु-
सरणं । अनुमोदनं । अनुरङ्गनं ।

“अमङ्गलाभ्यासरतिं विधिन्यतं

तवानुवृत्तिं न च कर्त्तुमुत्सहे” ।

इति कुमारसम्भवे । अनुकरणं । “यासां सत्यपि
सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।

“कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि अनुशिक्षितं वत्सेन” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रजनं, स्त्री, (अनु + व्रज + भावे ल्युट् ।) अनु-
व्रज्या । ऋहागतानां शिष्टानां गमनसमये किय-
ददुरपर्यन्तपश्चाद्गमनरूपशिष्टाचारः । आग वा-
ङ्मन इति भाषा । यथा,—
“आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्” ।
इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः ॥

अनुश्रयः, पुं, (अनु + श्रौ + भावे अच्, श्रयं हस्त-
मनुगतः प्रादिसमासः, हस्तानुगते त्रि ।) दीर्घ-
देषः । पूर्व्वैरता । अनुतापः । इत्यमरः । (“अनु-
श्रयादनुरोदिमि चोत्सुकः” । “अनुश्रयदुःखायेदं
हृत्हृदयं सम्पति विबुद्धम्” । इति शाकुन्तले ।)
देषः । अनुबन्धः । इति मेदिनी ॥ (क्रोधः । पश्चा-
त्तापादिकारणात् विप्रतिपत्तिः । यथा,—
“क्रयविक्रयानुश्रयो विवादः सामिपालयोः” ।
इति मनुः ।)

अनुश्रयाना, स्त्री, (अनु + श्रौ + शानच्, अनुताप-
कर्त्तरि त्रि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः ।
तस्या लक्षणं । इच्छानिजमितानुतापवती । सा
त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघट्टनेन २ भावि-
सङ्केतस्थानाभावशङ्काया २ खानधिष्ठितसङ्केतस्थाने
भर्त्सुर्गमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ॥

अनुश्रयी, स्त्री, (अनुश्रय्यते अनुतप्यतेऽनया, अनु +
श्रौ + अच्, गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्ररोगान्त-
र्गतपादरोगविशेषः । तस्य लक्षणं ।

यथा,—

“गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थितां ।

पादस्थानुश्रयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीं” ॥

इति माधवकरः ॥ तत्रिकित्सा यथा,—

“हरेदनुश्रयीं वैद्यः क्रियया स्नेहविद्रव्ये” ।

इति भावप्रकाशः ॥

अनुश्रयी, [न्] त्रि, (अनु + श्रौ + इनि ।) दख-
वत्प्रणामैश्चरणांशुले श्रेते यः । यथा । “यं संपद्य
जहात्यजामनुश्रयी सुप्तः कुजायं यथा” । इति
श्रीभागवतं ॥ (अत्यर्थमासक्तः । अनुरक्तः । पश्चा-
त्तापयुक्तः । अनुश्रोचनपरः ।)

अनुश्ररः, पुं, (अनुश्रयति हि नस्ति, अनु + श्र +
पचाद्यच् ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ॥

अनु

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आ-
देशः । आद्या । यथा,—

“इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम्” ।

इति श्रीभागवतं ॥ श्रुत्यादनं । यथा नामलिङ्गानु-
शासनमित्यमरः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणं ।

“अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्” ।

इति मनुः ।)

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः,
अनु + शील + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।
मुक्तः सेवनं । यथा,—

“आनुकूल्येन कृष्यानुशीलनं भक्तिरत्तमा” ।

इति भक्तिरसाम्प्रतिसिन्धुः ॥

अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।)

अनुशोचना । तत्पर्यायः । मनुः २ श्लोकः ३
शुक् ४ । इति जटाधरः ॥

अनुषङ्गः, पुं, (अनु + सन्ज + भावे घञ् ।) कारणं ।
दया । इति हलायुधः ॥ एकत्रान्वितपदस्यान्य-
त्रान्वयः । यथा । कोषोबलश्चापहृतमित्यादौ

बलान्वितापहृतस्य कोषेऽन्वयः । न्याये उपनय-
स्थायम्पदस्य निगमनेऽनुषङ्गः । यथा । बह्विव्याप्य-
धृमवाञ्छायं तस्मादङ्गिमान् । प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन
प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—

“नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिं” ।

इति स्पृतिः ॥

अनुष्टुप्, [भ्] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनुया,
अनु + स्तुन्भ + क्तिप् षत्वं ।) सरस्वती । इति
शब्दरत्नावली ॥ अष्टाक्षरपदं कृन्दः । सा तु
समाह्वंसमविषमसहस्रभेदेन त्रिधा तत्र शेषस्य
प्राधिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।

“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठन्तु पादानां श्लेषेऽनियमो मतः” ॥

इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रस्ताराः २५६ । इति
पिङ्गलः ॥

अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्म-
रम्भः । करणं । यथा,—

“कृता श्रीभवदेवेन कर्मानुष्ठानपद्धति” ।

(उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-
रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं ।
चर्चा ।

“उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

“अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतद्भित्त” ।

इति मनुः । शास्त्रविहितकर्तव्यादिसम्पादनम् ।

“विश्वानुष्ठाननित्यत्वं स्नातन्नामपकर्षति” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अनुष्णं, स्त्री, (न उष्णं, नञ्समासः ।) उत्पन्नं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुष्णः, त्रि, (न उष्णः, नञ्समासः ।) अनुष्णः ।
इत्यमरः ॥ उष्णभिन्नः । शीतलः । बज्रघ्नौ तु
अनुष्णः ॥

अनुष्णवहिका, स्त्री, (अनुष्णा शीतला वह्नीव, कर्म-
धारयः ।) नीलद्रुमा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।)
अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकाद्यानुसन्धानबला-
दिति काश्यप्रकाशः ॥

अनुसारः, पुं, (अनु + ह + भावे घञ् ।) अनुसरणं ।
अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—

“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।

इति वैद्यकसुखबोधः ॥

अनुहारः, पुं, (अनु + ह + घञ् ।) अनुकारः । सदृशी-
करणं । सदृशरूपवेष्टाभाषायाविष्करणं । इत्य-
मरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥

(“तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुत्तयं, स्त्री, (क्षये क्षये वीक्षायामव्ययीभावः ।)
प्रतिक्षयं । सर्वदा । अन्ववर्तं । क्षयशब्दस्य
वीक्षार्थानुपसर्गाद्याव्ययीभावसमासः ॥

अनूकं, स्त्री, (अनु + उच् + घञ् + कः, न्यङ्क्षादीनाश्च
इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः ।
इति मेदिनी ॥

अनूकः, पुं, (अनु + उच् + घञ् + कः, न्यङ्क्षादीनाश्च
इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥
(वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।

“अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि” ।

इति मेदिनी ।)

अनूचानः, पुं, (अनु + च् + लिट् तस्य कानच् ।)
साङ्गवेदविचक्षणः । शिक्षादिषडङ्गसहितवेद-
वेत्ता । इत्यमरः ॥

(“इदमृचुरनूचानाः प्रीतिकरटकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनूचानः, त्रि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् ।
वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवागित्यादिना
साधु ।) विनीतः । सविनयः । इति मेदिनी ॥
(साङ्गवेदविचक्षणः ।

“अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणे” ।

इति मेदिनी ॥

शिक्षाकल्पादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
“इदमृचुरनूचानाः प्रीतिकरटकितत्वचः” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनूढः, त्रि, (वह् + कर्मणि क्तः संप्रसारणं ततो
नञ्समासः ।) अविवाहितः । आइवङ् इति
भाषा । यथा,—

“परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिययात्” ।

इत्यमरः ॥

अनूद्यं, त्रि, (अनु + वद् + कश्च् संप्रसारणं ।) अनु-
वाद्यं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋत्तमध्यं । इति
संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

अनूनं, त्रि (न ऊर्णं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समग्रं ।
पूर्णं । इति जटाधरः ॥ (अहीनः । अनूनः ।
“इमामनूनां सरभेरवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनूकं, त्रि, (न ऊर्णं, नञ्समासः, ततः स्वार्थे क्त् ।)
सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥

अनूपं, त्रि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्तश्च,
अस्य उत्वं ।) जलबहुलदेशः । जलप्लावितस्थानं ।
तत्पर्यायः । जलप्रायं ३ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः ।

शीतलत्वं । क्षिग्धत्वं । वातश्लेष्मकारित्वं । गुरुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ एतद्देशीयजलगुणाः । गुरुत्वं ॥

घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुरत्वं । श्लेष्मजनकत्वं ।
क्षिग्धत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहगलगण्डश्लेष्मि-
प-दृष्टिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य
वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चेति बज्रवीहिः) महिषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलबहुलः ।

बहुम्बुयुक्तः । “अनूपो महिषे नाम्प्रायदेशे तु
वाचवत्” । इति मेदिनी ॥)

अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप +
जन् + ङः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनूपदेशः, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।)
जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नदीपत्तलश्लेष्माद्यफलोत्पलकुलैर्युतः ।

हंससारसकारगडधन्वाकादिसेवितः ॥
सरोवराहमहिषरुहरोहिकुलाकुलः ।

प्रभृतद्रुमसुख्याच्छो नानाशुशुफलान्वितः ॥

अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषितः ।

अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्ममयार्त्तिमान्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अनूरः, पुं, (नास्ति ऊरु यस्य सः ।) सूर्यसारथिः ।
अरुणः । इत्यमरः ॥ (ऊरुहीनः ।) ॥

अनूरसारथिः, पुं, (अनूरः अरुणः सारथिः रथ-
चालको यस्य सः ।) सूर्यः । यथा,—

“गतं तिरस्त्रीनमनूरसारथेः” ।

इति माघः ॥

अनृजुः, त्रि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः ।) अस-
रलः । शठः । इत्यमरः ॥

(“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” ।

इति मनुः ।)

अनृयी, [न्] त्रि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि
ऋणी, नञ्समासः ।) अऋणी । अधारी । यथा,—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदेयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वा सोऽनृयी भवेत्” ॥

इत्याजिकतत्त्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा
यक्ष उवाच ।

“को मोदते किमाश्चर्यं कः पश्याः का च वार्त्तिका ।
वद मे चतुरः प्रप्रान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

“पञ्चमेऽहनि बधे वा प्राक् पचति क्षे यद्दे ।
अनृयी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥

अह्न्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमाजये ।
शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतःपरं ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्वस्य मतं प्रमाणां ।

अने

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्दनेन ।
माससुदूर्वापरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतोति वासां ॥

इति सुद्राङ्गितमहाभारते वनपर्वणि ३१२ अ-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“देवानामन्वयो जन्तुर्यज्ञैर्भवति मानवः” ।

इत्यादि शुद्धतत्त्वं ।

अन्तं, स्त्री, (न ऋतं नञ्समासः ।) क्वधिः ।
मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेऽन्तं न
यापजनकं । यथा,—

“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणात्थये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थं ह्यन्तं वदेत
पञ्चान्तान्याङ्गरपातकानि” ॥

इति महाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनं ॥

अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
त्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टञ्च । बद्ध । यथा,—
“अनेकराजन्तरथाश्वसङ्कुलं” ।

इति भारविः ॥

अनेकजः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बद्धजाते त्रि ॥

अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । बद्धधा । यथा,—

“पाटीसूत्रोपमं वीजं गूढमिष्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढाणां नैव घोष्ठेऽनेकधा” ॥
इति जीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि क्वचित्प्रयोगः ॥

अनेकपः, पुं, (अनेककाभ्यां मुखश्रृङ्गाभ्यां पिबति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती
इत्यमरः ॥

अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मेधारयः ।) बद्धनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विपृथक्त्वादिः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

“संयोगश्च वियोगश्च सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्देतेऽनेकाश्रिता गुणाः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ।

अनेकमूकः, त्रि, (नास्ति रजः वधिरः मूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धूर्तः । शूठः ।
श्रुतिवाङ्महीनः । इति मेदिनी ॥ काला बोवा
इति भाषा ।

अनेहाः, [स्] पुं, (न हन्वते, न + हन् + अहन्
एषोदरादित्वात् हन् ख्याने एहादेशः, ततः
सौहृते अणडादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
“तस्यस्तस्यान्तिके त्रौहृद्भिर्जनेहःप्रतीक्षितः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।

अनेकं, स्त्री, (न एक भावे अण् ।) ऐक्याभावः । अने-

अन्त

कता । एकस्य भावः ऐक्यं पञ्चान्वसमासः ॥

अगो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अगोकहः, पुं, (अगसः प्रकटस्य अकं गमनं षष्ठी-
तत्, तत् हन्ति अगोक + हन् + डः ।) वृद्धः ।
इत्यमरः ॥

“एकस्तुषारैर्गिरिनिर्भरं राणा-
मगोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ।

इति रघुवंशे ।

अन्च उ गतिपूजनयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ॥
अन्च उ पूजने । गमने । स्त्रियोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षिप्त्वा अङ्कता । स्त्रियोक्तिर-
व्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अन्च क व्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यक्तिरिह
विशेषणं । क अक्षयति बुद्धिं सुधीः । विश्रान्ष्टी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अन्ज उ धञ् अथ्यक्तौ । गतौ । मन्त्रणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अङ्गिष्यति अङ्गप्रति । ध अन्क्ति ।
ञि अन्तोक्ति । अन्क्तिः स्फुटीकरणं ।

“शरीरभाजं भवदीयदर्शनं
अन्क्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतां” ।

इति माघः ॥ अन्क्ति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ॥

अन्तं, स्त्री, (अम् + तन्) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ॥

अन्तं, स्त्री, पुं, (अम् + तन्) शेषः । इति मेदिनी ॥
तत्पर्यायः । जघन्यं र चरमं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥

अन्तः, पुं, (अम् + तन्) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तः, त्रि, (अम् + तन्) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥

अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्मेधारयः, ह्र + करणे ल्युट् ।) अन्तरिक्षियं ।
धीन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्यभेदात्प्रामचतुष्टयं,
यथा,—

“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।

संश्रयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी” ॥

इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—“मिजितैस्तु
तैः अन्तःकरणमेकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्थ-
सत्त्वांशैर्मिजितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)

“धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विश्रुतैः” ।

इति रघुवंशे ।

अन्तःकुटिकः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिकः वक्रः ।)
शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥

अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं गृहं, कर्मे-
धारयः ।) राशः । खीमृहं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ युद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥

अन्तःपुरादयो राजदारेऽपि तात्स्न्यात् वर्तन्ते ।

अन्त

यथा । “युद्धान्तसम्भोगनितान्तुष्टे” । इति
नेषधम् । इति भरतः ॥ “दाक्षिण्येण ददाति
वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
प्रकृतज्ञम् ॥

अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तल्ल-
क्ष्यं यथा,—

“वृद्धः कुलोद्भूतः प्रकृतः पिष्टपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेय्यते” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अन्तःसत्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भक्ष्यतकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तरदरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्याः सा ॥

अन्तःखेदः, पुं, (अन्तः मध्ये खेदः मद्गलं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे णिच् ततो रक्त् ।) यमः । इत्यमरः ।
“ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहृतुं
किमुतान्यहिंसाः” । इति रघुवंशे ।)

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ मृतः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥

अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चम्यर्थे । शासनं । इति विश्वः ॥
(श्रेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अयभागेन ।
“वैश्वोऽङ्घ्रिः प्राश्रिताभिश्च श्रूयः स्पृष्टाभिरन्ततः”
इति मनुः ।)

अन्तर, व्य, (अम् + अरन् तुडागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । स्त्रीकारः । इति विश्वः ॥

अन्तरं, स्त्री, (अन्तं एति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । क्लिप्तं । आत्मीयः । विना ।
वह्निः । इत्यमरः ॥ सद्गुणः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥*॥ अवकाशे यथा । “ऋणालसूत्रान्तरमप्य-
लभ्यं” । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातदृष्टिषु” ॥ परिधाने यथा ।
अन्तरे शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्धौ
यथा, “पर्वतान्तरितो रविः” ॥ भेदे यथा,—
“यदन्तरं सर्षपशैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैनतेययोः” ।

इति रामायणं ॥ तादर्थ्यं यथा । त्वामन्तरेण ऋणं
ऋणीतं त्वदर्थमित्यर्थः ॥ क्लिप्ते यथा । “प्रहरेदन्तरे
रिपुं” ॥ आत्मीये यथा । “अयमत्यन्तरो मम” ॥
विनार्थे यथा । “हरे त्वदाजोकगमन्तरेण” ॥
वह्निरर्थे यथा । अन्तरे चण्डाकण्डहा वाद्या
इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा । “अचान्तरे च कुलटा
कुलवर्त्मपातेत्यादि” ॥ मध्ये यथा । “आवयोर-
न्तरे जाताः पर्वताः परिवो मुमाः” ॥ सद्गुणे

अन्त

यथा “हकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, त्रि, (अन्तः सदृशं अङ्गं यस्य सः ।) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“अरमगिरिकुरङ्गी शृङ्गकण्डूयनेन
स्वपिति सुखमिदानोमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति काण्डिदासः ॥

अन्तराद्य, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-
लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

(“न ब्रह्मामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा” ।

इति रामायणे ।) मध्यं । निकटं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये
अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन्
+ अच्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

(“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि श्रुतो विधिः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तरालं, स्त्री, (अन्तरा मध्यं जाति, अन्तरा + ला
+ कः ।) मध्यप्रदेशः । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

(“मुञ्जरन्तरालभुवमस्तगिरिः सवितुश्च योषिद-
मिमीत दृशा” । इति माघः । “उदेति भानुर्ग-
गान्तराले” । इति पद्यमाला ।)

अन्तरालकं, स्त्री, (अन्तराल + स्वार्थे कन् ।)
अभ्यन्तरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरितं, त्रि, (अन्तरं इत्तं प्राप्तं द्वितीयात्,
अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-
कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्जातप्राप्तं । व्यवहितं ।
तत्पर्यायः । प्रकृतं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
व्यवकलिताङ्गः । वाकि इति भाषा । इति लीला-
वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य इकारः । अन्त-
रीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
रीक्षं । आकाशं । इति कान्दसं । इत्यमरटीकायां
पुरुषोत्तमजातरूपसुभृतिरायादयः ॥

(“अन्तरिक्षगतंश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत्” ।
इति मनुः ।)

अन्तरीपं, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समा-
सान्तः अः, इन्तरपसर्गेभ्य इति अपर्इदादेशः ।)
होपं । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तर्-
+ क्तः तस्य ईयः ।) अधोवस्त्रं । परिधानवस्त्रं ।
इत्यमरः ॥

(“नाभौ धृतञ्च यदस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।
अन्तरीयं प्रप्राप्तं तत् अस्त्रमुभयोस्तयोः” ॥

इत्येवं कक्ष्यं)

अन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य
तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।)
गगनं । इत्यमरः ॥ अभ्यन्तराणुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजकं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जकं

अन्त

षष्ठीतत् ।) आकाशजकं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, अ (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्यं । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, अ (अन्तरेति अन्तर + इण् + णः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्यं । विना । व्यति-
रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्गा, त्रि, (अन्तर्मध्ये गङ्गाः ग्रीवाप्रदेशजातगण-
मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । यथा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“काव्यान्तर्गङ्गाभूता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, त्रि, (अन्तः अन्तकरणत् गतं, अथवा
अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विस्मृतं । मध्यप्राप्तं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्गतंशुवे ग्रामे” । इति मनुः ।
“सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।
इति रामायणम् । आभ्यन्तरः । हृदयमध्यस्थितः ।
अन्तःकरणस्थः । “अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं” ।
इति शाकुन्तले ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।)

अन्तर्गृहं, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अथययीभावः ।) गृह-
मध्यं । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर
भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ।
वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति” ।
इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्गृहं, स्त्री, (जठरस्य उदरस्य मध्ये अवययी-
भावः ।) कुक्षिमध्यं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्दधानं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
ऽनेन, अन्तर् + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दाहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्तापः) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर् + ज्ञा + भावे
अङ् स्त्रियां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर् + ज्ञा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञा २ व्यवधा ३ अन्तर्ज्ञिः ४
अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८
कदनं ९ । इत्यमरः ॥

(“अन्तर्ज्ञानं स्मृतिः कान्तिर्वृष्टिः श्रोतव्यता तथा”
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अन्तर्ज्ञिः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर् + ज्ञा + भावे कि ।)
अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्द्वारमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-
द्वारं । इति भरतः ॥ गृहाभ्यन्तरद्वारं । गृहा-
भ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वारं जालद्वारं वा । इति खामी ॥
तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चद्वारं

अन्त

खड्किकादारं । यथा,—
“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं पञ्चद्वारं तदुच्यते” ।

इति शबरस्वामी ॥

अन्तर्भूतः, त्रि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर् +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-
रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“स एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पद्मपुराणे माघमाहात्म्यं ॥

अन्तर्भङ्गाः, [स्] त्रि, (वाङ्मयापारमुच्यतया अन्त-
र्भङ्गः चेतो यस्य सः ।) दुर्भङ्गाः । विमगाः ।
व्याकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्भङ्गी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्व-
कार्येषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर् +
यम् + णिच् + उपपदसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४
पुरुषः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णु-
जसत्वप्रधानाज्ञानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-
सारः ॥ मनोगतश्चे त्रि ॥

(“अन्तराविश्य भूतानि योविभर्त्सात्मकेतुभिः ।

अन्तर्भङ्गीश्वरः साक्षात् पातु नो यदृशे स्फुटम्” ।
अन्तर्वैशिकः, पुं, (वंशः स्वावलम्बनयष्टिर्विद्यतेऽस्य,
वंश + ठक् तस्य इकः, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः
यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिपतिः ।
अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्वली, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यते-
ऽस्याः, अन्तर् + मनुप्, अन्तर्व्वत्यतिवतोर्नुक्
इति स्त्रीपुनूगागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥
(“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्व्वली प्रजावती ।
सुतावस्तु सम्पन्नौ कौषादृष्टाविव क्षितिः” ॥
इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्वमिः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् वमयति उद्गार-
यति अन्तर् + वम् + णिच् + इक् छयादिभ्य
इति बाङ्ल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्व्याधिः, त्रि, (अन्तः अन्तःकरणे वागी शास्त्र-
विहिता वाक् यस्य सः, ऋक्सः ।) शास्त्रवित् ।
शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्विगाहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेश,
अन्तर् + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेशनं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्व्वेदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव ।
अन्तर्व्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदियं च देशे सः ।)
ब्रह्मावर्त्तदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-
प्रयागहरिद्वारपर्यन्तदेशः । द्रोयाव इति पश्चिम-
देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शशशस्त्री २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्ज्ञासः, पुं, (अन्तर्यज्ञोऽज्ञासः ज्ञास्यं ।) अथत्त
ज्ञासः । गृहज्ञास्यं । तत्पर्यायः । उद्वर्जनं २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति त्रि ॥ (“ततोऽन्तर्ज्ञासविका
समुखः स तदुचितमाचक्षार” । इति पञ्चतन्त्रं
“सान्तर्ज्ञासं कथितमसञ्ज्ञत् पृच्छतश्च त्वया मे”
इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तर्हितं, चि, (अन्तर + धा + क्तः ।) कुक्कायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ वडं ३ आरुतं ४ संरुतं ५ पिहितं ६ कृमं ७ खगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तर्हिते शश्विनि सैव कुमुदतीमे वृष्टिं न गन्दयति संस्कर-योग्यशोभा” । इति शाकुन्तले ।)

अन्तवासी, [न्] ङ, (अन्तेऽधेतुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।) अन्तवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाश्राय शय्या शयनं शी + भावे ष्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । भ्रमशानं । इति मेदिनी ॥

(“अन्तशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने” । इति मेदिनी ।)

अन्तावशायी, [न्] ङ, (अन्ते नीचजातितया ग्राम-सीमायामवशेते तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बन्धते-ऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति-पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाच्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे च । यथा । “मुग्धप्रभित-वदुपेयतुरन्तिमात्रोः” । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, चि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्यं” । “स्नानसि मृदुकर्यान्तिकचरः” । इति शाकुन्तले । “ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, चि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तम ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदिकः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तिकतमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाश्राय अभिनेतृसामीप्य-मस्याः अस्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाच्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुस्ती । श्रातलानामौषधं । इति मे-दिनी ॥ चामारकषा इति ख्याता ।

(“अन्तिकं निकटे वाचलिकं स्त्री श्रातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्याश्च नाच्योक्तया कथ्यतेऽन्तिका” । इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, ङ, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, षकीतत्पुबधः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावल-म्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिकमः, चि, (अन्त + ङिच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

(“अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चाग्निमः । सङ्घत् दुःखकरावाद्यावन्तिकमणु पदे पदे” । इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] ङ, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापक-समीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति शयवासेत्यलक्, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

(“कृशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महावीरचरिते ।

“तात ! प्राचेतसान्तेवासी जवोऽभिवादयते” । इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्त-स्थायिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागर-संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, चि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । चरमः । शेषः ।

“असह्यपीडुं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” । इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, ङ, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) मुक्ता । इति मेदिनी ॥ सुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, ङ, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + डः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्त-जातयः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तमेदभिक्षाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥ इति यमवचनं ॥ जघन्ये चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] ङ, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविशां जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णाः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥

(“प्रतियहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः” । इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, ङ, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथापल्लभः ।

“अन्तजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेष्मणि । स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनं ॥ चान्द्रायणं पराको वा द्विजालीनां विशोधनं । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदृषणे ॥ येस्तत्र भुङ्क्तं पक्वानं कृच्छं तेषां विनिर्दिशेत् । तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्जं विधीयते” ॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्म-धारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, ङ, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] ङ, (अन्त्यः सन् अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालः श्रपचः क्षत्रा सृतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैवं सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः” ॥ इति अङ्गिराः ॥ (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुद्गापरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं । भ्रमशानगोचरं सृते बाह्यानामपि गर्हितम्” ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहादि-रूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः” । इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्-प्रयोगो दाहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-प्रमाणं पिण्डशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तदुल-प्रवृत्तिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य शेषान्यां दिशि सुखिन्नं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-वामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुलो-च्छायां दक्षिणपत्रां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्थं तिलान् प्रक्षिप्य ।

ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्नेतरेण इत्या-स्तीर्थं कुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत-स्तिलमधुघृतादिमिश्रं तत्रपिण्डं मृष्ट्वा अद्या-मुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः एतत् प्रथम-पिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुक-गोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्नेतरेण ऊर्गातन्तुमयं वासः । ततः आममृगमयपात्रे जलाञ्जलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् । वाष्पपर्यन्तं पिण्डं पश्यन्तिष्ठेत् । ततः पिण्डा-दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्युद्धतचूडोपनयनानां अनूढकन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनेति शेषः । एवं हतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-दानं । उपनयनकाले आगते त्वक्षतोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले आगते ऊढस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । राज्ञा-वाचन्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवाम-जानुः त्रिकाण्डिकोपरि मृगमयपात्रे उदकं तथा पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेताञ्च स्नाहि पिब चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-पिण्डे मृगमयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वयं । तृतीयादि-पिण्डे पात्रादिद्विदिः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-त्राण्यङ्गुलयश्च तावन्ति । यद्वाशौचप्रथमदिने पिण्डानां त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्दो द्वौ । द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्त्रयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-थमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः । द्वितीयचतु-र्थयोर्दो द्वौ । तृतीये चत्वारः । षड्हाशौचे द्वि-तीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्त्रयः । शेषेष्वेकैकः । सप्ता-हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-ष्वेकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्दो द्वौ । शेषेष्वेकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने द्वौ । शेषेष्वेकैकः । पद्मिनीहाशौचयोक्त

अन्व

आद्यद्वितीयदिनयोः पक्ष पक्ष पिण्डाः । द्वादशा-
हाद्यशौचे नवदिनेषु नवपिण्डाः । शेषदिने दशमः ।
सद्यः शौचैकाहयोरेकाह एव दशपिण्डाः । अशौ-
चान्तमध्ये पिण्डो देयः रात्रावपि ॥ * ॥

गङ्गाभस्त्रस्त्रिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-
चम्य उदक्पुखः कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
च्चार्य अयामुक्तेत्यादि अमुकस्य एतदस्त्रिसम-
संख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गाधिकरणकमहीय-
मानत्वकामोऽमुकस्यैतान्यस्त्रिखण्डानि गङ्गायां प्र-
क्षिपामीति सङ्ख्यापसंख्यं कृत्वास्त्रीनि पञ्चगव्येन
सिक्ता हिरण्यमध्याव्यतिसैः संयोज्य ऋत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्तास्त्रि प्रक्षि-
पेत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सेजेत् । इति शुद्धितन्त्रं ॥ * ॥ किञ्च शातातपः ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरस्य ऋग्नये” ।
पारस्कारः । ऋग्नये तां रात्रिं क्षीरोदके विहा-
यसि निदध्युः । प्रेताञ्च खाहीत्युदकं पिब चेदं
क्षीरं । इदं रात्राप्तिरिति गौडाः । गारुडे तु ।
“अपक्वे ऋग्नये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं ।
“तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वमविनाशनं” ॥
देवजानीये कारिकायां ।

“तत्र प्रेतोपहृतये दशरात्रमखण्डितं ।
कुर्व्यात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रस्य मार्त्तिकं ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिञ्च निर्व्वपेत् ।
नामगोत्रेण सम्बन्ध धरित्यां पितृयज्ञवत्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

अन्व, स्त्री, (अन्वते कायः सम्बन्धतेऽनेन अति बन्धने
करणे ङ्न् ।) पुरीतत् । इत्यमरः ॥ आँत्डी
(आँत् इति भाषा । आँत् इति ख्यातः देहबन्धको
नाडीभेदः ।

उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्वाणि स्त्रिभिः ।
अर्द्धस्थामेन हीनानि स्त्रीणामन्वाणि निर्दिशेत् ॥
इति वैद्यकम् ।)

अन्वद्विः, स्त्री, पुं, (अन्वजन्त्या द्विः, प्राक-
पार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेषः । तन्निदानादि यथा,—

“वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणो रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षोभितान्धैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।
पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो गयेत् ॥
कुर्व्याहंक्षयसन्धिस्यो ग्रन्थिगामं श्वयथुं तदा” ।
धारणं उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणं अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणं ।

“विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनं” ।
अन्यानि क्षोभणानि च बलवद्वियहकठोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षोभितः संदुष्य सञ्चालितः
पवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशा-
दधो गयेत् । तदा वंक्षयसन्धिस्यः सन् वंक्षय-

अन्व

सन्धौ ग्रन्थिरूपं श्वयथुं कुर्व्यात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्वद्वरेवस्थामाह ।

“उपेक्षमाणस्य मरुद्विद्वि-
माधानरक्त् सन्भवतीषु कुर्व्यात् ।
स पीडितोऽन्नः खगवान् प्रयाति
प्रभापयमेति पुनश्च मुक्तः ॥

उपेक्षमाणस्य द्विद्विमथर्थः । मरुद्विद्विं मुष्क-
द्विद्विं । आधानरक्त् सन्भवती कुर्व्यात् । तत्रा-
धानमुदरे रक्त् द्विद्वयोर्मुष्कयोः सन्भो गात्रे तद-
युक्तां कुर्व्यात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।
“अन्नं द्विगुणमादाय वातो गयति वंक्षयं ।
वंक्षयात्तद्गुणा युक्तं फलकोष्यां प्रपद्यते” ॥
स मुष्कद्विद्विः । अन्तः उदरे प्रभापयन् अग-
मनमार्गमुष्कून् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्नावयवस्त्रिष्टान्मुष्कयोर्व्वातसञ्चयात् ।
स्यादन्नद्विद्विः सोऽसाथो वातद्विद्विसमाकृतिः” ॥
स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातद्वि-
समाकृतिः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रह्माह ।
“अत्यभिव्यन्दिगुर्व्वस्युष्कपत्यामिषाशनात् ।
करोति ग्रन्थिवच्छेद्यं दोषो वंक्षयसन्धिसु ॥
ज्वरशूलाङ्गसादाद्यं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत्” ॥ * ॥
अथ द्विद्विद्विः ।

“द्विद्विद्विः सन् मार्गमुपवासं गुरुणि च ।
वेगाघातं पृथुयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥
वातद्विद्विं पिबेत् स्निग्धं यथाप्राप्तं विरेचनं ।
सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुदसम्भवं ॥
गुग्गुल्वेरुदङ्गं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातद्विद्विं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥
पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तद्विद्विसुपाचरेत् ।
जलौकाभिर्धरेन्नक्तं द्विद्विं पित्तसमुद्भवे ॥
चन्दनं मधुकं पद्मशुशीरं नीलमुत्पलं ॥
क्षीरपित्तप्रलेपेन दाहशोथरजापहं ॥
त्रिकटुः त्रिफलाक्वाथं सत्तारं लवणं पिबेत् ।
विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफद्विद्विद्विनाशनं ॥
लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं खेदनं रुक्षमेव च ।
परिषेकोपनाहौ च सर्व्वमुष्णामिहेद्यते ॥
मुहुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥
शीतमालेपनं सर्व्वं सर्व्वं पित्तहरं तथा ।
पित्तद्विद्विक्रमं कुर्व्यादाभे पक्वे च रक्तजे ॥
खेदोमेदः समुत्थे तु लेपयेत् सुरसादिना ।
शिरो विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥
संश्लेष मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
तीव्रान्याः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्विद्विसुखेन वै ॥
मुष्कशोधमगच्छन्त्यामन्वद्विद्विं विचक्षया” ।
प्रीहिमुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अस्त्र-
वत्यां ॥

“तैलमेरुदङ्गं पीत्वा बलासिद्धं पयोन्वितं ।
आधानशूलोपचितामन्वद्विद्विं जयेन्नरः ॥
राखायच्छन्दैरुद्वलारगवधगोक्षुरैः ।
पटोलैर्न द्रव्येणापि विधिना विहितं हृतं ॥

अन्व

दवतैलेन संयुक्तमन्वद्विद्विं अपोहति” ।

राखादिक्वाथः ॥ * ॥

“गन्धर्व्वहस्तैलेन द्रव्येणापि युतं पिबेत् ।
विशालामूलजं यूषं द्विद्विं हन्यात् संशयः” ॥
विशाला इन्द्रवाखली ॥ * ॥

“वचासर्व्वपकश्चेन प्रलेपः शोथनाशनः ।
शिशुत्वकसर्व्वपैः पिष्टैः शोथक्षेपानिनापहः ॥
शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृत्तान्येतानि योजयेत् ।
लोहं रक्तं तथा ताम्बं कांस्यश्चाथ विशोधितं ॥
ताणकं तुत्यकं वापि तथा शङ्खं वराटकं ॥
त्रिकटुं त्रिफला चथं विडुङ्गं द्रवदारकं ॥
कर्चूरं मागधीमूलं पाठां सचवुषां वचां ।
एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपञ्चकं ॥
एलादिसमभागानि चूर्णयेद्य कारयेत् ।
कमायेण हरोतक्या वटिकां टङ्गसम्भितां ॥
एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेद्वारिणा सह ।
अण्डद्विद्विरसाथोऽपि तस्य नश्यति सत्वरं” ॥
द्विद्विद्विः कवटी ॥ * ॥ अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।
“अष्टशैरुद्विद्विः सन्धुक् कश्चोऽभयाभवः ।
कृष्णासैन्यवसंयुक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥
अजाजीह्वुषाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितं ।
काञ्जिकेन तु संपिष्टं तक्षेपो ब्रह्मजित् परः” ॥
गोमेदं पत्रं । तथा च निर्घ्वण्टौ धन्वन्तरिः ।
“पत्रं हलाङ्गयं रामं गोमेदं वसनाङ्गयं” ।

इतिद्विद्विद्विः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्दिका, स्त्री, (अन्दिता नाद्याय ज्येष्ठभगिनोत्वं
सम्भ्रति, अदि + एषुल् स्त्रियां टाप् । नाद्योक्तौ
ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्दिता ।
सुक्ती । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ सुला
इति भाषा ।

अन्दुः, स्त्री, (अन्दते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्वाञ्जल्यात् ।) हस्तिनिगडुः । आँदुया इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयो-
गश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुकः, पुं, (अन्दते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्, ततः स्वार्थे कन् ।) हस्तिपादबन्धनप्रदङ्गलः ।
तत्पर्यायः । निगडुः २ । इत्यमरः ॥ पादाङ्गार-
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दूः, स्त्री, (अन्दते वध्यतेऽनेन, अदि + उण् ततः
ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्तिपादवन्धन-
कौहनिगडुः । आन्दुया इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । मल गुजरी इत्यादि भाषा । इति
मेदिनी । (निगडुः । प्रदङ्गला । वन्धनरज्जुः ।
अन्दुः स्त्रियां स्यान्निगडुः प्रभेदे भूषणस्य च । इति
मेदिनी ।)

अन्दूकः, पुं, (अन्दू + स्वार्थे कन्, एषोदरादित्वात्
पक्षे केहण इति ऋसाभावः । स्वार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्तामन्ति इति पुंस्त्व-
मन्यथा अन्दूका इति स्यात् ।) अन्दूः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥ अन्वत् क वृक्क्षये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्वद्वि

अन्ध

विघाते सुरादि चेट् ।) दृक्चयौ दृष्टिद्विहीनो-
भावः । तेनाकर्मकोऽयं । सप्तमीचमदर्शनीति-
श्रवणकीडाभिषाचक्षयास्यन्धध्यानभोगतिस्थिति-
बराण्णाप्रमादोदये । मोहे खोटमवेगयुद्धदहन-
त्यातिचरोन्मादके शुद्धिखेदपलायनभ्रमणके
शान्तौ भुतौ मज्जने ॥ भूतौ जागरुशोषवक्रगम-
नोत्साहे मृतौ संशये ज्ञानौ मन्दगतौ च नृत्य-
पतने चेटाक्रुधौ रोदने । दृष्टौ हावकृतौ च
तिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बसे कान्तोद्देशगतिमेवमङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
यतस्तस्मादकर्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तद्भङ्गावेऽकर्मकाः स्युस्तद्वत्-
कृतां सकर्मकाः ॥ इति । अन्धयति अन्धापयति
दृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

अन्धं, स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धकारः ।
("सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मञ्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।
अन्धः, चि, (अन्ध + अच् ।) चक्षुर्दयहीनः । अन्धा
आंधला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् । इत्यमरः । ("दृष्टोऽन्धः प्रतिरेष मक्षक-
गतः" । इति साहित्यदर्पणे ।
"अन्धो मत्स्यानिवात्राति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः" ।
इति मनुः ।)

अन्धः, [स्] स्त्री, (अन्ध + अच् ।) अन्धं । इत्य-
मरः ॥

अन्धकः, पुं, (अन्ध + क्वल् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।
("सुदंष्ट्रं च सुचारं च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः" ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभारतं ॥
("स ब्रजत्यन्धवद्यस्मादगन्धोऽपि हि भारत ।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोक्तुस्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) सुनिविशेषः । इति याज्ञ-
वल्काः ॥ (दृष्टिहीनः । चक्षुर्दयहीनः ।
"अन्धकः कुञ्जकश्चैव राजकन्या च चिस्तनी ।
चयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
श्लेषकाव्यादौ अन्धकारनाशकत्वात् सूर्याभि-
चन्द्रेषु च वर्तते ॥

अन्धकारः, पुं, स्त्री, (अन्धमन्धकवत् करोति, अन्ध
+ क्त + अच् ।) तेजःसामान्यभावः । आंधार
इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्यानं २ तमिषं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अथात्सकारं
गिरिगङ्गराणां" । इति रघुवंशे ।) भ्रूश्यायं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महात्सकारे अन्धतमसं ।
७ सर्वस्वापकान्धकारे अन्धतमसं । ८ अन्धान्धकारे
अन्धतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । मयदृष्टि-
तेजोऽवरोक्षकारित्वं । तिस्रत्वं । सर्वान्धाधिकार-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्ध

अन्धकासुहृद्, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो-
त्यर्थे णिच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः ।) आन्ध-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आंधुया पाल्मुया
इति भाषा ।

("मञ्जुव्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।
अन्धकूपे निराकम्बिन्द्ररञ्जुर्यथा घटः" ॥
इति सङ्गावे ।)

अन्धतमसं, स्त्री, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं
तमः कर्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडान्ध-
कारं । इत्यमरः ॥

("प्रधंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः" ।
इति शिशुपालबधे ।)

अन्धतामसं, स्त्री, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्धकारं । महान्धकारं ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्धतामिषं, स्त्री, (तमिषैव तामिषं, स्वार्थे अण्,
अन्धं निविडं तामिषं कर्मधारयः ।) निविडान्ध-
कारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—
("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्धकारमयः । "तस्यां धर्म-
पद्मामन्धतामिषमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्ध दृष्टिविघाते, अन्ध + भावे
घञ्, अन्धं दृष्टिविघातं मुष्णाति तत्त्वेवनेन नाश-
यति, मुष् + क्वल् एषोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां
टाप् ।) देवतादृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री, (अन्धः अहिः सर्पइव ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुंचिया इति ख्यातः ।
अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + क्वल् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । रात्रिः । इति मेदिनी । सर्वपी ३ इति
हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धुः, पुं, (अन्ध + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥

अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उण् ।) शिरीषदृष्टः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्धुः, पुं, (अन्धयति गीतेन मृगान् अन्धवत्
करोति, अन्ध + कर्त्तरि रः ।) आधः । मृगया-
जीवी । इति कश्चित् संग्रहकारः । (वैदिकत्वात्
कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं
ग्रामवहिवीसो मृगयाजीवी च ।

"कारावरनिषादात् तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदिकत्वादन्यभेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ" ॥
इति मनुः ।)

अन्धं, स्त्री, (अद् + कर्मणि क्तः ।) स्त्रियतङ्गलं ।
यथा,—

"ग्रस्यं क्षीरगतं प्राञ्जः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्तुषं स्त्रियममसुदाहृतं" ॥

अन्ध

इति आञ्जतत्त्वद्वयवचनं ॥ तत्पर्यायः ।
भक्तं २ अन्धः ३ भिक्षा ४ आदरं ५ दीर्घनिः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ क्रूरं ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अट्टं ९ कसिपुः १० जीवातुः
११ । इति जटाधरः ॥ क्रूरं १२ आपूपिकं १३
जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । बुद्धिभ्रमप्रतीतिपृष्टि-
धात्विभ्रियबलकारित्वं । गुणत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
अमकार्थनाशित्वञ्च ॥ * ॥ गवाक्षगुणाः । श्लेष्म-
कारित्वं । खादुत्वं । सुखिगन्धत्वं । दृष्टत्वं । गुण-
त्वञ्च ॥ * ॥ पुराणामगुणाः । विरसत्वं । रुक्षत्वं ।
पथ्यत्वं । अमिकारित्वञ्च ॥ * ॥ उष्णामगुणाः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अमिकारित्वं । वायुश्लेष्म-
नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च ॥ * ॥ अत्यु-
ष्णामगुणाः । बलनाशित्वं ॥ * ॥ शीतमुष्णामगुणो-
गुणाः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥ अतिक्रिमामगुणाः । ग्लानि-
कारित्वं ॥ * ॥ तण्डुलाश्वितामगुणाः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥
जलधौतसद्योऽमगुणाः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
लघुत्वञ्च ॥ * ॥ रात्रिस्थितजलमुष्णामगुणौ । त्रि-
दोषकोपकारित्वं । रुक्षत्वञ्च ॥ * ॥ भृष्टतण्डुलाम-
गुणौ । लघुत्वं । अग्निप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
इति, तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रथ-
मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—

"सुधौतांस्तण्डुलान् स्त्रीतांस्तोये पक्षगुणे पचेत् ।
तद्भुक्तं प्रकृतं चोष्णं विषदं गुणवन्मतं" ॥

तद्गुणाः ।
"भक्तं वक्रिकारं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमस्तुतं शीतं गुर्वस्य कफप्रदं" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदक्षुभिमायाति सुखमन्धत्यमन्दः" ॥

अन्नस्य प्रजापतिदेवता । अन्धयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिग्रहे सुचिद्यह्यं । इति शुद्धितत्त्वं ॥ अपि, च,
"ब्रह्महत्याकृतं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति ।
अन्नदः पापकर्मोपि पूतः स्वर्गं महीयते" ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ अथ प्रजापतिदेवतान्न-
दानावर्त्तः । तत्र अन्नदानस्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।

"अन्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्रयं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पिबमानवाः ॥
अन्नस्य हि प्रदानेन गरो याति परां गतिं ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेद्वाधिकं शुभं" ॥

तथा,—
"अन्नमूर्त्तस्त्रलं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः ।
सतां पश्यान्माश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥

महाभारते ।
"अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप" ॥

तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशांसि च ।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वलिषु लोकेषु पाण्डव" ॥

आग्नेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।
"तस्मादन्नं सदा देहि अन्नया नृपसत्तम ।

अथ

ब्रह्मदेवादिनां पापं अन्नदस्य प्रययति” ॥
 तथा,—
 “अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 पुण्यं यद्यस्यमायुष्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥
 सर्वमन्नस्य दाजेन भवतीति विनिश्चयः ।
 महाकाङ्क्षन्निन्नायि सेवितान्यभुरोगयैः ॥
 अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुराण्ये ।
 भक्ष्यभोक्ष्यमयाः श्रेया दिव्यरूपाद्यन्नभूताः ॥
 हृद्युष्टुजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चाग्रतः ।
 हृद्यन्वरेययानैश्च क्रौडमानाश्च ते नराः” ॥
 पद्मपुराणे ।
 “आपम्बतनदी वापी एधिदो सर्वकामदा ।
 विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।
 क्षुधिते यः प्रयच्छेत अन्नं अज्ञासमन्वितः ।
 ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥
 चान्द्रवाद्यणोकाश्च यास्याः कौबेरकास्तथा ।
 गोकोकौ ब्रह्मणोकाश्च सर्वे चाग्ने प्रतिष्ठिताः ॥
 ददत् कन्यामलङ्कार्य हृद्यन्वश्च महाधर्मं ।
 अन्नदानस्य चैतानि कलां गार्हन्ति भोडश्री” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “यावतो यस्तते शासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।
 अन्नप्रदस्य तावन्तः क्रतवः परिकीर्त्तताः” * ॥
 अथान्नदानधर्माः । यमः ।
 “आदरेण च भक्ष्या च यदन्नमुपदीयते ।
 तत् प्रीणयति पात्राणि मास्मृतं मानवर्जितं ॥
 दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।
 मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गगामिनौ ॥
 योऽन्नं ब्रह्मन्तं भुङ्क्ते यश्चान्नं गावमन्यते ।
 यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥
 प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्यात् गृह्णीयात् योऽभिपूज्य च ।
 प्रीतितोऽन्नमन्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥
 यो दद्याद्विप्रियेणाश्रं यश्चान्नं नाभिनन्दति ।
 तावुभौ नरके मधौ वसेतां शरदां शतं” * ॥
 अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।
 जून्मिपुराणे ।
 “गृहस्थायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
 आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं” ॥
 अन्नदानेन पक्वान्दानेन फलं नाप्नोति ।
 इति गृहस्थायामान्नदानेन यादृशं फलं तादृशं
 पक्वान्दानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहस्थस्यामान्नदाने
 सति तस्य पञ्चयज्ञनिवृत्तेः * ॥
 अथ सामान्यान्नदानं गन्दिपुराणे ।
 “अन्नाद्भूतानि जातानि देवा इन्द्राद्यक्षाङ्गिणः ।
 न तस्य पात्रादिविधिभिर्हिना अन्नं प्रकीर्त्तितः” ॥
 तथा,—
 “अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोगिनां ।
 दत्त्वां लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
 बान्धवेषुऽतिथिषुऽन्नं पुत्रेषुऽन्नं प्रयच्छतः ।
 दीनान्ध्रपण्यानाश्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
 यासमात्रं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नमृद्विभे ।
 स्वर्गं वसेत् समानान्नु शतं भोगैर्म्मनीरमैः ॥
 याचे यासे फलं क्षीतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।

अथ

एतदेवायने प्रोक्तं दिगुणं पुण्यगौरवं ॥
 अन्नं विना द्वाशाङ्गस्य दत्त्वात् देशकालतः ।
 फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वितं” ॥
 सर्वभावसमन्वित इति सम्बोधनं । अत्र यज-
 मानः प्राणिमात्रेभ्यो गृहीतोदपूर्वताम्पात्रः
 उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।
 तद्दयथा । ॐ गन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रदान-
 फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तदवधि
 यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वस्ते अन्नं वा
 भक्ष्यग्राणां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव
 धार्मिकास्ताम्पट्टविलिखितां भूमिं समुपकल्प्य
 आचन्द्रार्कस्थायिनीं भक्ष्यग्राणां ददाति * ॥
 वायुपुराणे ।
 “क्षिप्रमनुष्याम्लिष्टं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।
 सद्यन्ननं सदा क्षिप्रं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥
 क्षिप्रमतिथिप्रात्यनन्तरमेव । अ्म्लिष्टमनुपहतं ।
 भक्ष्यमप्रतिषिद्धं ।
 “तरुणादित्यसङ्काशं विमानं हंसवाहनं ।
 अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटिन्तयैव च ॥
 अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
 जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।
 अन्नाच्छीवति त्रैलोक्यं त्रैलोक्येह तत्फलं” ॥
 बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् संकल्प्य दद्यात् ।
 ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभु-
 क्षितेभ्यः सद्यन्नं क्षिप्रमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य
 बुभुक्षितानन्विष्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् * ॥
 महाभारते ।
 “आन्ताय क्षुधितायां यः प्रयच्छति भूमिप ।
 स्वायम्भवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥
 आन्ताय क्षुधितायां पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।
 ॐ स्वायम्भवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्ताय क्षुधि-
 तायां दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले आन्नं
 क्षुधितमनुसन्धायां तस्मै दद्यात् * ॥ तथा,—
 “स्रज्जो ददाति यश्चान्नं सदैकायमना नरः ।
 न स दुर्गाणवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥
 अभीष्टसमये सद्ब्राह्मणान्त्स्नियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं
 पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस-
 र्जोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं स्रज्जोऽन्नं दास्ये ।
 ततः प्रभृति अभिमतकाले स्रज्जो ब्राह्मणादि-
 भ्योऽन्नं दद्यात् * ॥ तथा,—
 “यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
 आन्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत्” ॥
 अपरिक्लिष्टमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-
 वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं
 आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्वायां दास्ये । इति
 सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्विष्य यथोक्तमन्नं तस्मै
 दद्यात् । अन्नाध्वनि वर्त्तते इति शठनिर्देशात्
 पथि गच्छते पथिकाय वर्त्मनि कुटीं कृत्वा तद्-
 तले चान्नं दद्यात् * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “गृहस्थं मानवो दत्त्वा गृह्णामार्थिनि काङ्क्षितं ।
 अन्नयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति” ॥

अथ

गृहं संस्कृतं । सद्यन्नमन्नं-पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-
 र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तगृह्णामार्थि-
 गोचरगृह्णामदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति
 गृह्णामार्थिभ्यो गृह्णामन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य
 गृह्णामार्थिणोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति गृह्णामन्नं
 दद्यात् * ॥ तथाभ्रदानप्रकरणे ।
 “सहस्रपरिवेशस्तु नरकान्तु न गच्छति ।
 विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते” ॥
 सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः । यथा-
 सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्
 सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-
 परिवेशफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय
 मनुष्येभ्यो अन्नदानसहितमन्नं दास्ये । इति
 सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्
 भोजयेत् । देवतः ।
 “कृत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीषितं ।
 ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः” ॥
 विशेषेण इत्यभिधानात् अन्नदानेऽपि फलमेतद्-
 भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईषित-
 मित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य
 तेभ्यःपूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-
 नानावर्गेभ्य आत्मोपतमःक्षयकामोऽहं यथासम्भवं
 ईषितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-
 स्थितेभ्य ईषितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वृत्तान्सेन-
 कृतदानसागरे अन्नदानवर्तः ॥
 अन्नः, पुं, (अणित्वेन अन् + नन्, अद्यते इति
 अद् + क्तः वा।) सूयः । इति सिद्धान्तकौ-
 मुदी ॥
 अन्नः, त्रि, (अणित्वेन अन् + नन् ।) सुक्तः ।
 खादितः । इति मेदिनी ॥
 अन्नकोष्ठकः, पुं, (कोष्ठमिव, कोष्ठ + कन् अन्नस्य
 तण्डुलादेः कोष्ठकः रक्षणस्थानं ।) तण्डुलादि
 रक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गोजा कवा
 इत्यादि भाषा ।
 अन्नगन्धिः, पुं, (अन्नस्यैव अपक्वतया गन्धो यस्य
 सः । उपमानाच्च इति पाणिनिद्वयेण ह
 समासान्तः ।) उदरामयरोगः । इति चिकित्सक-
 शेषः ॥
 अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्णं यस्याः सा राजदन्ता
 दित्वात् परनिपातः ।) खनामख्यातदेवीविशेषः
 तन्मन्वादि यथा,—
 “माया हृद्गवत्वन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
 अन्नपूर्णे ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः” ॥
 कल्पे च ।
 “प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।
 अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥
 मायाद्या च यदा देवी तदा सा सकलेष्टदा ।
 श्रीवीजाद्यायदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥
 वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी ।
 कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥
 तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।
 माया श्रीयुग्मबीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

अथ

श्रीमाया बुद्धीवाद्या सर्वसम्पत्तिपूरणी" * ॥
 रक्षां पूजा प्रातःकालादिपीठन्यासान्तं विधाय
 हृत्पत्रस्य केशरेषु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठ-
 मन्वन्तं पीठशक्तीन्त्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
 यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ब्रह्म-
 ऋष्ये नमः । हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नमः ।
 तत्रैव ।

“रुतेषां मन्तराशीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः ।
 ब्रह्मिः इन्द्रः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णाका” ॥
 ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं
 हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायावीजेन
 कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
 अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
 कल्पे च ।
 “यद्दुर्विजाद्या भवेद्विद्या तद्दीजेनाङ्गकल्पना” * ॥ ।
 ततो ध्यानं ।

“रक्षां विचित्रवसनां गवचन्द्रचूडा-
 मन्त्रप्रदाननिरतां स्तनभारनन्तां ।
 नृत्यन्तमिन्दुसकलाभरणं विलोक्य
 हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहर्त्रीं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात् ।
 ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरी-
 मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुन-
 र्धात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं वि-
 धाय आवरणपूजाभारभेत । यथा केशरेषु ब्रह्मि-
 कोषे श्रीं हृदयाय नमः । नेत्रेते श्रीं शिरसे
 स्नाहा । वायव्ये श्रीं शिखायै वषट् । ऐशान्यां
 श्रीं कवचाय ह्रं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । चतु-
 र्दिक्षु श्रीं अस्त्राय फट् । अष्टदलेषु पूर्वादिषु
 ब्राह्मै माहेश्वर्यै कौमार्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्रायै
 वासुदेवायै महालक्ष्म्यै प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
 येत् । तत्रैव ।

“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः” ।
 श्रुतस्य प्रणवस्तुर्दशस्वरौ विन्दुयुक्तः ॥ कालिका-
 पुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्त्वात् । तत इन्द्रा-
 दीन् वच्चादींश्च पूजयित्वा भूपादि विसर्जनान्तं
 कर्म समापयेत् * ॥ अस्य पुरश्चरणाजपः षोड-
 शसहस्रसङ्ख्याः । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुधुग्मसहस्रकं ।
 साव्येनाग्नेन जुहुयात्तद्दशांशमनन्तरं” ॥
 अयं मन्त्रः प्रणवादिरष्टादशाक्षरः । मायादिः
 श्रीवीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
 कामादिः श्रीवीजादिः वाग्भवादिश्च सप्तदशा-
 क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
 यद्दयवीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना * ॥

अथान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवक्षभे ।
 नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 नमो मायायद्दीताङ्गि नमः शङ्करवक्षभे ।
 माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 महात्माये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
 वाग्भवादिभिरुदरेणानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

अथ

उद्यद्वायुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
 चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 विचित्रवसने देवि अन्नदानरतेऽनघे ।
 शिवशक्ततामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 साधकाभीष्टदे देवि भवदुःखविनाशनि ।
 कुचभारनते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
 ब्रह्माण्यादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 देवि चन्द्रकलापीडे सर्वसाम्राज्यदायिनि ।
 सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 इन्द्राद्यक्षितपादाङ्गे रुद्रादिरूपधारिणि ।
 सर्वसम्पत्प्रदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
 पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
 तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
 प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।
 तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
 यस्मै कस्मै न'दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
 प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्” ॥
 इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथिताश्चान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः ।
 ज्ञपया कथिताः सर्वा श्रुताश्चाधिगता मया ॥
 साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
 त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविद्यहं” ॥

इंश्वर उवाच ।

“शृणु पार्ष्णि वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
 ब्रह्मविद्यास्वरूपं च महदेश्वर्यदायकं ।
 पाठनाद्भारगाम्भवंस्त्रैलोक्यैश्वर्यभागभवेत् ॥
 त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
 कुन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 श्रीं नमो भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
 अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
 पातु मामन्नपूर्णा सा या ख्याता भुवनत्रये ।
 विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
 पात्स्वन्नपूर्णा सर्वाङ्गं रत्नकुम्भाङ्गपात्रदा ।
 श्रीवीजाद्या तथा चैषा द्विरन्यासां तथा मुखं ॥
 प्रणवाद्या भवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्विका ।
 कामवीजादिका चेषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
 तारं श्रीं श्रीं नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
 माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
 नाभिमेकोनविंशत्यां पायाम्माहेश्वरी सदा ।
 तारं माया रमा कामः षोडशार्थास्ततःपरं ॥
 शिरःस्था सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च न्या ।
 करौ पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
 ध्वजश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्थात्मिका च या ।
 अन्नपूर्णा महाविद्या श्रीं पातु भुवनेश्वरी ॥
 शिरः श्रीं श्रीं तथा क्लीशं त्रिपुटा पातु मे गुदं ।
 षड्दीर्घभाजा वीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मां ॥
 इन्द्रो मां पातु पूर्वं च वरिष्ठाकोऽनघोऽवतु ।
 यमो मां दक्षिणे पातु नैर्ऋत्यां निऋतिश्च मां ॥

अथ

पश्चिमे वरुणः पातु वायव्यां पवनोऽवतु ।
 कुबेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
 ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाकामात् ।
 वच्चाद्याश्चायुधाः पातु दशदिक्षु यथाकामात् ॥
 इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
 यद्गत्वा पठनाद्देवाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारयाद्यतः ।
 रुद्रश्च वति हृन्त्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
 पुष्पाङ्गुल्युक्तं देवै मूलेनैव पठेत्ततः ।
 युगायुतकृतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
 प्रीतिमन्योन्यतः ज्ञत्वा कामला निखला मृष्टे ।
 वायी वज्रो वक्षेत्तस्य सखं सखं न संशयः ॥
 अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।
 भूर्जे विलिख्य गुणिकां स्वर्गस्थां धारयेद्यदि ॥
 कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ सोऽपि सर्वतपोमयः ।
 ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्ग्राहं प्राप्य पार्ष्णि ॥
 माल्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः ” ॥
 इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं
 समाप्तं । इति तन्त्रसारः * ॥ तस्याः लुत्यन्तरं
 यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
 निर्भृताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी ।
 प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥१॥
 नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराङ्गम्बरी
 मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्दोऽङ्गुम्भान्तरी ।
 काशीरागुणवासिताङ्गुल्यकरी काशीपुराधीश्वरी ।
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥२॥
 योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मैकनिष्ठाकरी
 चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
 सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥३॥
 कैलासाचलकन्दराजयकरी गौरी उमा शङ्करी
 कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐकारवीजाक्षरी ।
 मोक्षदाकरवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥४॥
 दृश्यादृश्यावभूतिभावनकरी ब्रह्माखण्डाङ्गोदरी
 लीलानाटकसूत्रभेदनकरी विज्ञानदीपाङ्करी ।
 विश्वाधीशमनःप्रगोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥५॥
 गुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी
 नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्याम्बदानेश्वरी ।
 सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥६॥
 आदिदानसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करी
 काशीरात्रिपुरेश्वरी जिलहरी नित्याङ्करी शर्वरी ।
 कामाकाङ्गकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥७॥
 चन्द्रार्कानलकोटिपूर्ववदना बालार्कवर्णेश्वरी
 चन्द्रार्कानलसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
 मालाएकपाशकाङ्गुलधरी काशीपुराधीश्वरी
 भिन्नां देहि ज्ञपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥८॥

अन्न

दर्वापाकसुवर्णरत्नघटिका दक्षे करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरी । रसभरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी षण्णदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिन्नां देहि कृपावलम्बनकरी माताम्रपूर्णेश्वरी ॥६॥
सर्वत्रायकरी महाभयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विन्धेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिन्नां देहि कृपावलम्बनकरी माताम्रपूर्णेश्वरी ॥१०॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवल्लभे ।
आनवैराग्यसिद्धयर्थं भिन्नां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं स-
माप्तं ॥ ऋषिपुत्रे पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे ल्युट् ।) षष्ठे
मासि अष्टमे वा बालकस्य षष्ठमे मासि सप्तमे
वा बालिकायाः प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृत-
वृद्धिश्राद्धः पिता शुचिनामानमधि संस्थाप्य
विरूपाक्षजपान्तां कुशखिलकां समाप्य प्रकृत-
कर्मभारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णी-
मधौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
आव्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । ततः
पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमधौ
ऊत्वा प्रकृतं कर्म समाप्य उदीच्यं शाश्वतान-
होमादिवामदेव्यागान्तं कर्म निर्व्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्मकार-
यित्वाङ्गणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाच कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले” ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य-
चिन्तामयौ ।

“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीयान्तु षष्ठमे मासि सप्तमे प्रजगौ सुनिः ॥
दादश्रीसंज्ञमीनन्दारिक्तांसु षष्ठपर्व्वसु ।
बलमायुर्व्यग्रो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणं” ॥
भुजबलभीमे ।

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे षष्ठे च कृष्णतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैश्यावयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरे-
राशेयाप्यतिपिन्यभैश्च गितरामन्नादिभक्षं शुभं” ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
चापि तिथ्यादिविद्वच्छं विवर्णयेत् ।

“वृषहन्धधनुर्म्मौनिकन्यासप्रेमभक्षयं ।
त्रिकोशाष्टकयुक्तान्यष्टा षडक्षयापन्नं ॥
दुष्टः शशधरो लघात् षष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणे” ।
मार्कण्डेयः ।

“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य च ।
अन्नकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काक्षणे ॥
मध्याह्न्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।

अन्न

कृतप्राशनमुत्सृजे मातुर्म्बान्तु तं न्यसेत् ॥
देवायतोऽथ विन्यस्य शिष्यभाष्यानि सर्व्वशः ।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्भाषः शिष्यभाष्यं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विकार-
राद्यै मयट् । “आनन्दमयोऽध्यासादिति” शारी-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलशरीरं । इति
वेदान्तसारः ॥

अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मद्यं ।
यथा,—

“सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
सुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
मांसादिपरिणामजन्ममधातुः । रेतः ।)

अन्नादः, पुं, (अन्नमत्ति भुङ्क्ते अन्न + अद् + अच् ।
विद्यारन्नमन्नखादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि
अतौ “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपक्रम्य तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यच्चान्तकृत् यच्चगृह्यमन्नमन्नाद
यव च” ।)

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तारि त्रि ॥ (पराग्नभोजनकारी ।)

अन्यः, त्रि, (अन् + बाहुल्यात् यः ।) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।

“चातकतापशरण्यो जलधरभिन्नो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाला ।

“सोऽयमन्येन वेगाद्ब्रह्ममेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।

इति उत्तरचरिते । तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥

विषयः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः । ८ ।
नोमः । ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

अन्यत्, व्य, (अन् + बाहुल्यात् यत् ।) इतरं । भिन्नं ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यद्यत्तदत्तः ।

“अन्यदेवास्य गाभीर्थमन्यज्जैथं महीयते” ।

इत्यादौ तु स्त्रीवलिङ्गप्रथमैकवचनान्तान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।

अन्यतः, [स्] व्य, (अन्य + “सर्व्वविभक्तिभ्यस्तसि-
लिति” तसिञ् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—

“एकतो हि धिगमू मगुणञ्चा-
भन्यतः कथमदःप्रतिबन्धः” । इति नैषधं ॥

अन्यतमः, त्रि, (अन्य + उतमच् ।), भिन्नतमः ।
बहूनां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥

अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।

“एषामन्यतमे स्थाने यः साध्यमन्दतं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + उतदच् ।) अन्यः । इत्यमरः
भिन्नतरः । हयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याक-
रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
“अधर्मेण च यः प्राह यथाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विदेषं वाधिगच्छति” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते इयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदः ॥

अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निपा-
तनात् एद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनचर्ययो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥

अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + चल् ।) वर्जनं ।
विना । यथा,—

“अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।

“अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमचास्मि करोमि सख्यः” ।

इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
“मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रैत्यत्रवीन्मनुः” ॥

इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।

“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुर्वते अमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥

इति मनुः ।)

अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
थाल् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
रणं ॥

“स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा” ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-
थायथम् ।

“अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं वृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रश्च दण्डयेत्” ॥

इति मनुः ।)

अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)
कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वे सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य
पूर्ववर्त्तित्वा येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्रूपमन्यथासिद्धं । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
यस्य स्वातन्त्र्येण अन्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु
कारणमादायान्वयव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं । यथा
घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वां
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते
तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
कुलाकपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृमनियत-
पूर्ववर्त्तित्वेव कारणात्मकभवे तद्विन्नमन्यथा-
सिद्धं । यथा घटं प्रति रासभादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तशुद्धावली ॥

अन्या

अन्यदा, व्य, (अन्यस्मिन् काखे अन्य + दा ।) काला-
न्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लब्धेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैजातं सुरतेष्विव” ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया पुष्टः ।)
कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टाः प्रतिजूलप्रभवाः
ओतुर्विन्तन्नीरिव ताद्यमानाः” ॥
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्वो यस्याः सा ।) पौनर्भवा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवा-
हिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ॥
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्यर्शिता या च या च पाण्डिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दृष्टन्ति कुलमभिवत्” ॥
इत्युद्वाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् विभर्त्ति पालयति
अन्य + भृत् + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया भृतः पालितः
दृतीयतत्पुरुषः ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥
“कलमन्यभृतासु भाषितं
कलहंसीषु मदाक्षसं गतं” ॥ इति रघुः ।)

अन्यमनस्काः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्य-
स्मिन् मनो यस्य स इति बङ्गरीक्षौ कप्रत्ययेन
सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थित-
कार्येऽनवहितहृदयः । अस्थिरः । असलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योषिता वर्द्धितः पुष्टः ।)
अन्यपुष्टः । परैर्द्धितः । अन्येन प्रतिपालितः ।
इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वस्त्रीकृतवाक्यात्
भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिनि उपपदसमासः ।)
इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—

“अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहृतप्रपलायी च ह्रीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥
इति श्ववहारतत्त्वे गारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः,
समासान्तः कः ।) स्ववेदशाखामुत्पृज्यापरशाखा-
श्रयकर्त्तु कुर्वाणः । तत्पर्यायः । शाखारखः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +
दृश् + क्तिन्, उपपदसमासः । “दृक् दृष्टवतुषु”
इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोध-
याकरणां ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य + दृश् + कञ्
आत्वच्) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधयाकरणां ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं,
तस्मादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अन्यौ-
चित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि यद्गुणं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छब्दमपाकर्तुं क्रमालिपुत्रबागतं” ॥
इति श्ववहारतत्त्वे गारदः ॥

अन्याय्यः, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थे
यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।
यथा,— दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्य-
त्वादित्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥ (अस-
ङ्गतः । गर्हितः । धर्मविरुद्धः । यत्किविरोधी ।
“न्यायं सन्नेच्छते कर्तुमग्राह्यं वा करोति यः” ।
इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (नन्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतरहितः ।
सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्यु, [स्] व्य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमरः ॥

“अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्यः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः स्वमाहभिन्नविमातु-
रदरे जातः अन्योदर + यत् एकपिटकः भिन्न-
माहको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—

“अन्योदर्यस्तु संदृष्टी नान्योदर्या धनं हरेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमाहजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः
पूर्वपदात्परः सुञ्) उभयतः । तत्पर्यायः ।
इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

“अन्योन्यप्रतिघातसङ्गलचललक्ष्णकोलाहले”
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्याश्रयति, अन्योन्य +
आ + श्रि + पचाद्यच्) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ स्वयंज्ञसापेक्षज्ञसापेक्ष-
ग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य
लक्षणं । स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।

तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्दृष्टज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्दृष्टभिन्नः स्यात् । द्वितीया
यथा । घटोऽयं यद्येतद्दृष्टजन्यजन्यः स्यात् तदै-
तद्दृष्टजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्दृष्टवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति

जगदीशः ॥
अन्यक् [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अक्षति गच्छति अनु
+ अच् + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु
पदं । पश्चात् । “तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था-
मन्यक् ययौ मध्यमलोकपालः” । इति रघुवंशे ।)
अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।
इत्यमरः ॥

“तदन्वये शुद्धिमति प्रकृतः शुद्धिमत्तरः” ॥
इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।
“रघूनामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्भवोऽपि सन्” ॥
इति रघुवंशे ।

“काव्यदेव्यभिधा शूरवधुः शुद्धान्वया” ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ॥
इति गारदः ।

“स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति साम्बयः” ॥
इति मनुः ।) पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता
च । इति दुर्यादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति
रामतर्कवागीशः ॥

अन्यवायः, पुं, (अनु + अय + इण् + भावे अच् ।)
वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-
मस्माकं” । इति शुकुन्तले ।)

अन्यवृका, स्त्री, (अष्टौ परिभाषान्यस्याः, अष्टन् +
कन्, इत्वाभावः, अष्टकामनुगता प्रादिसमासः ।)
अष्टकापश्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-
फाशुनाश्विनमासानां कृष्णानवमी । तत्र सा-
मोर्णा माहकम्प्राङ् । इति आङ्गविवेकः ॥ तत्र
सामिकर्त्तव्यमाहपक्षप्राङ् । यथा शङ्खः ।

“पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या माहृः प्रतिदिजाः ।
स्त्रीणांमेव तु तद्यस्मान्माहप्राङ्मिहोच्यते” ॥
एतच्चान्वृकाप्राङ् सामिमात्रेण कर्त्तव्यं ।

तथा च विष्णुः । अन्यवृकास्वृकावदसौ ऊत्वा
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्मणान्
भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्रातेरभि-
ग्रहणं तन्नियमाद्यं । न चासौ करणहोमे विप्र-
प्राण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं । प्रकृती-
भूतप्राङ्गविध्युक्तस्याधारात्तरस्य विद्वतीभूतप्राङ्गे

विशेषविहितधारेण बाधात् । शरमयवर्द्धिषा
कुश्रमयवर्द्धिर्बाधवत् । न वा लौकिकासौ होमः ।
“न पत्रयज्ञियो होमो लौकिकासौ विधीयते” ॥

इति मनुवचनेन निषेधात् । प्राङ्गिन्तामणा-
वप्येवं । इति आङ्गविवेकः ॥

अन्यदः, त्रि, (अनु + अद् + पचाद्यच्) अक्षमि-
न्द्रियमनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते
अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु
तेन पुरुषान्तरे असुष्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति
निर्दिष्टं तत् । इति विवादागर्वसेतुः ॥ कार्येषु
वाचनेन असुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत् समर्पितं तत् । इति हलायुधः ॥ यथा,—

“अर्थमार्गाकार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम ।
दद्यास्वमिति यो दत्तः स इहाम्वाधिरच्यते” ॥
इति कात्यायनः ॥ पुनर्बन्धकः । पश्चान्मानसी
यथा । अनुपूर्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थद्वयमपि
सम्भवति ॥

अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + आ + धा + कर्म्मणि यत् ।) विवा-
हानन्तरपितृमाहर्तृकुललब्धस्त्रीधनं । यथा,—

“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भक्तुं कुलात् स्त्रिया ।
अन्याधेयं तदुक्तान्तु लब्धं बन्तुकुलात्तथा” ॥
इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आस + ल्युट्) कोहवस्तिः ।
अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।
शिल्पादिभ्यः । इति हलायुधः ॥ (अनुवासनं ॥

पश्चात् तापः ।)
अन्वाहार्यं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अन् + आ + ह + णत् ।) मासिकश्राद्धं । इत्यमरः ॥ तसु प्रथमावास्याविहितं पाञ्चमश्राद्धं अन्नतसपिण्डी-करणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भरतः ॥ गोभिलगृह्योक्तकर्मणा-माद्यश्राद्धं । तदन्ताङ्गदक्षिणा च । यथा,— “यत् श्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्नुधाः” ॥ इति गोभिलगृह्यं ॥

अन्वाहार्यकं स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अन् + आ + ह + णत्, ततः स्तार्थे क्त् ।) अन्वाहार्यं । यथा,— “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं” । इति मनुः ॥

अन्वाहितं, त्रि, (अन् + आ + धा + कर्मणि क्त् ।) यदेकस्य हस्ते निहितं त्रयं तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितं तत् । इति मिताक्षरा ॥

(“याचितान्वाहितान्वाहितेपादिष्वयं विधिः” । इति याज्ञवल्क्यः,— “एष एष विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु” ॥ इति नारदः ।) गच्छित इत्य ताहार स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकरा इति भाषा ॥

अन्विनः, त्रि, (अन् + इण् + क्त ।) युक्तः । मिलितः । इति जटाधरः ॥ कृतान्वयपदादिः । यथा,— “पदार्थान्तरान्वितानां सङ्गते गृह्यते” । इति काव्यप्रकाशः ॥

(पदानां योग्यताकाङ्क्षादिरूपान्वयसहितः । परस्परं सम्बद्धः । “वर्णाः पदं प्रयोगार्हान्वितैकार्थबोधकाः” ॥ इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्विष्टः, त्रि, (अन् + इष् + क्त ।) अन्वेषितः । कृतान्वेषणः । इत्यमरः ॥ (“यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेयते भिन्नशिखण्डिवर्हः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्वीजः, त्रि, (अन् + ईङ् गतौ + कर्त्तरि क्तः ।) अन्वितः । युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्वेषणां, स्त्री, (अन् + इष् + ल्युट्) अन्वेषणा । अनुसन्धानं । यथा । “सुरीवो राममित्रं क जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहं” । इति महानाटकम् । (“दोषान्वेषणमेव मत्सरयुषां नैसर्गिको दुर्गहः” । इत्युद्धटः ।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अन् + इष् + णिच् + भावे युच् तस्य अणः, ततः टाप् ।) तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्यन्वेषणां । अन्वेषणमात्रं । तत्पर्यायः परीष्टिः २ पर्येषणा ३ गवेषणा ४ । इत्यमरः ॥

अन्वेषितः, त्रि, (अन् + इष् + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कृतान्वेषणः । तत्पर्यायः । गवेषितः । २ अन्विष्टः । ३ मार्गितः । ४ मृगतः । ५ इत्यमरः ॥ ६ परीष्टः । ७ पर्येषितः । इति अन्वेषणापर्याये परीष्टि-पर्येषणापदसंग्रहात् ॥

अन्वेष्टा, (ऋ) त्रि, (अन् + इष् + टच् ।) अन्वेषण-कर्त्ता । तत्पर्यायः ॥ आनुपद्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शत-श्रीमहो” । इति नलोपाख्यानं ।)

अप, अ, (न पाति, न + पा + ड “चादयोऽसन्वे” इति निपातसंज्ञया खरादिनिपातमथयमिति अथयम् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । अनादरः । भ्रंशः । असाकल्यं । वैरूप्यं । त्यागः । नष्टार्थः । इति दुर्गादासः ॥ अपकृष्टार्थः । वर्ज्यार्थः । वियोगः । विपर्ययः । विह्वलितः । चौथ्यं । निर्देशः । हर्षः । इति मेदिनी ॥

अपः, [स्] स्त्री, (अप् + असृन्, एषोदरादित्वात् ऋसः ।) यज्ञकर्म । इत्युणादिकोषः । अपकर्म, स्त्री, (अपकृतं कर्म ।) दुष्क्रिया । मन्द-कर्म । अपकृष्टार्थापोपसर्गात् कर्मशब्दस्य कर्म-धारयसमासः ।

अपकारः, पुं, (अप + क्त + भावे घञ् ।) द्रोहः । अनुपकारः । मन्दकरणं । इति हलायुधः । (अ-निष्ठसाधनं । असद्यवहारः । अत्याचारः । हेमः । “उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” । इति माघः ।)

अपकारगोः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गोः वाक्यं ।) अपकारवाक्यं । भर्त्सनं । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] त्रि, (अपकारेति, अप + क्त + णिनि ।) अपकारकः । द्रोहकः । यथा,— “अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते । धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपञ्चिनि” ॥ इत्युद्धटः । (अहितकारी । अनिष्टसाधकः । पीडकः । दुष्टतः । कुकर्मकारी । “किं भक्त्यासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा” । इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अपकृतं, त्रि, (अप + कृष् + क्तः ।) अधन्यं । तत्-पर्यायः । अधमं । २ निष्ठकृतं । ३ अणकं । ४ गच्छं । ५ अवयं । ६ काण्डं । ७ कुत्सितं । ८ प्रतिहृतं । ९ याप्यं । १० वेपः । ११ अवमं । १२ ब्रवं । १३ खेटं । १४ पापं । १५ अपशब्दं । १६ कुप्यं । १७ चेलं । १८ अर्ध्वं । १९ । इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, “नोदात्तोप-देशे मान्तस्येत्यादिना षड्निषेधः” ।) पलायनं । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप् + क्त + भावे ष ।) द्रोहः । अपकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विपरीतप्रयोगः । “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया” । इति माघः ।)

अपक्रोशः, पुं, (अप् + क्रुष् + भावे घञ् ।) गिन्दनं । जुगुप्सनं । भर्त्सनं । इति शब्दरत्नावली ।

अपक्वः, त्रि, (न पच्यते, पच् + कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) पक्वभिन्नः । कौचा इति भाषा । यथा,— “नैले विपर्ययं विश्यात् पक्वे चापक्व एव च” । इति वैद्यकपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ असिद्धं ।

३ आमं । ४ अक्षतं । इति रत्नमाला । (“अपक्वे लवणं दद्यात् पक्वे दद्यात् मरीचकम्” ॥ इति आप्तवाक्ये ।)

अपगतः, त्रि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपघाते पलायिते च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,— “तापोनापगतस्तुषा न च क्षुद्रा धूनी न धौता तपोः” इत्यादि वक्ष्याणसेनः । अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तरि ङ, स्त्रियां टाप् ।) आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । (सोतस्वती दीपवती खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहत्य मिलित्वा वियुज्यते, अप + हन् + “अपघनोऽङ्ग”-मिति पाणिनिस्त्वनेण अप हस्याने घ ।) अवयवः । अङ्गं । इत्यमरः । (“हृदि-भिरपघनेष्वघरथक्त्वोषान्” । इति सूत्र्यश्रतके ।)

अपघातः, पुं, अपहननं । अपकृष्टार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् हस्य घः नस्य तः । अपकृष्ट-मृत्युफलकथापारः । अपहन्यते इति व्युत्पत्त्या अपपूर्वक हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपचयः, पुं, (अप + चि + भावे अच् । अपहरणं ।) क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्यमरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः) “देहस्यापचयो-मतौ निविशते गाढो गृहेषु यश्च” । इति श्रान्ति-श्रतके । [पूजितः । इत्यमरः ।]

अपचायितः, त्रि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः ।) अपचारः, पुं, (अप + चर् + भावे घञ्, अपण-सेवनं ।) अहिताचरणं । यथा, “योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिन्ने पक्षोपदेशा विविधापचारैः” । इति माधवकरः ।

(“कृतापचारोऽपि परैरेनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुर्वते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” ॥ इति माघः ।)

अपचितः, त्रि, (अप + चाय + पूजार्थे कर्मणि क्तः ।) अपचितश्चेति पाणिनिस्त्वनेन पक्षे चायस्थाने चिभावः । अप + चि + क्तः ।) हीनः । अयितः । अवयवाद्यपचययुक्तः । क्षीणः । क्षणः । “अपचित-मपि गात्रं श्यायतत्वादनल्यं” । इति श्राकुन्तले ।

अपचितिः, स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् ।) हानिः । क्षयः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (क्षयः । ध्वंसः । सम्मानना ।

“अहं स्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां” । इति रामायणे ।)

अपच्छायः, त्रि, (अपगता ह्याया यस्मात् सः ।) देवः । उपदेवः । निष्पन्नः । अपगता ह्याय यस्मात् इति षड्भ्रीहौ ऋसः । (अपकृष्टह्याया विशिष्टः । पिशाचादिः ।

“अजासुरं सुरुतोत्सर्गं मार्जनीरेणुवज्जनैः । दीपलक्ष्मणश्चायैव त्यज्यते निर्धनोजनः” ।)

अपक्षीकृतं, स्त्री, (अपश्चात्कर्म पश्चात्कर्म कृतं, पश् + अभूततद्भावे चि क्त + क्तः, ततो नञ्समासः ।) पक्षीकृतभिन्नाकाशादिपक्षभूतं । इति वेदान्तसारः ।

(“पञ्चप्राणमग्नौ बुद्धिश्चेन्द्रियबलमन्वितं ।
अपघ्नो हतभूतोत्थं सखाङ्गं भोगसाधनं” ।

इति पञ्चदश्यां ।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-समासः ।) आसन्नं । संसक्तं । अपदान्तरं । अत्य-वहितं । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

अपटी, स्त्री, (अप्यः पटः अप्यार्थे नञ्समासः, गौरादित्वात् ङीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-चन्द्रः । कागात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा । इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः । रोगी । इत्यमरः । पटुतारहितः । कार्यक्षमः । यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्त्वा वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्युद्धृतं” ।

इत्यमरकविः ।

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तर्प् + भावे ल्युट् ।) लङ्घनं । रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-गतं तर्पणं ढल्यभावो यस्य तत् । गतलोभः । ढल्लिशून्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ्-ल्यत् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या । तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ लोकं । ४ सन्ततिः । ५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

(“अस्मिन्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते” ।

इति हितोपदेशे ।

“महीभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम ढमिं” ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवनेन ददाति, अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।) गर्भदात्रीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निःसारणस्य पथ्या मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं । योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । काँकड़ा । इति भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे अङ्, ।) त्रपा-रहितः । निर्जङ्गः । अपगता त्रपा यस्येति षष्ठीतत्पुरुषः । (‘‘सापत्रपः कुल-गुरुर्विहितस्त्वया नः’’ । इति धनञ्जयविजय आयोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्यमरः । लज्जामात्रं । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिच्छुः, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि इच्छुच् ।) समावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः । कालुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, अ, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् । प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्गं यत्र यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपथः । असम्मार्गः । साधुविगर्हितः पथ्याः । ‘‘अपथे पदमर्षयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः’’ । इति रघुवंशे ।

‘‘न कश्चित् वर्णानामपथमपकृत्योऽपि भजते’’ । इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथ्ये वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्यु-क्तापाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।) पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—

‘‘यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्षयित्तिनां’’ ।

इति पथ्यापथ्यग्रन्थः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + दैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-मानार्थे अङ् आद्यच् । अथवा अपदायति परि-शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे ल्युट् ।) अपदानं । वृत्तं कर्म । वृत्तिः प्रवर्त्तनं सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि वृत्तिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-टीकायां स्वामी ।

(‘‘गायत्र्यपदानसन्मितां

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां’’ ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरं, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः ।) अत्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं । नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, अ, (दिशोर्मध्ये, अव्ययीभावः, समा-सान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यं । तत्-पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

(‘‘स्त्रीवाच्यं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां’’ । इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिष् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं । शरथं । स्वरूपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ श्याजः । ३ लक्ष्यं । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नशठता । इति महाभारतटीका । (ख्यातिः । कीर्तिः । कृष्णं ।

‘‘रक्षापदेशान्निहोमधेनो-

र्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्’’ ।

इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वंस्यतेऽनेन, अपध्वन्स + करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पा-दकः सङ्घः स्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ड, उपपदसमासः ।) वर्णसङ्घः । यथा,—

‘‘शूद्राणान् सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्युताः’’ ।

इति मनुः । (प्रतिशोभजातः । भिन्नवर्णसङ्घ-जातः । करखादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः । निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-दुराचारः ।) परित्यक्तः । ‘‘अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्यते’’ । इति मेदिनी ।

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं । दूरीकरणं । यथा,— ‘‘इति श्रीशाल्यपुराणे रोग-गापनकने श्रीसूक्ष्मवक्त्रुविनिर्गतकवराक्षः खमामः’’ इति ।

(‘‘नातिअमापनयनाय यथा अमाय राव्यं सङ्घस्तदुतदङ्गमिवातपत्रं’’ ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं । दूरीकरणं । यथा,— ‘‘मानापनोदनविनोदनते गिरौशे’’ । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्गल्यत् ल्युट् ।) खण्डकः । दूरीकारकः ।

‘‘यथाश्वमेधः क्रुतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाधमर्षयं जयं सर्वपापापनोदनं’’ ।

इति मनुः ।)

अपथ्याः, [चिन्] पुं, (न पथ्याः, नञ्समासः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् अच् अत्रभावः ।) अ-पथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, त्रि, (अपपात्रं पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः, येन जनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्पृष्टं भवतीति यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः कृतः, अपपात्र + करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उल्लटदोषैर्जातिभि-र्भिन्नोदकीकृतः । यथा,— ‘‘अपपात्रितस्य रिक्थ-पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते’’ । इति मुद्रितत्वे शङ्खापस्तम्बौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) ग्राम्यभाषा । अपभाषा । तत्पर्यायः । अपशब्दः २ । इत्यमरः । पतनं । यथा,—

‘‘अथाहृदिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा’’ ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलं ॥ (अधः पतनं । ध्वंसः । अधोर्गतिः ।)

अपमः, पुं, (अपकृत्यया मीयते, अप + मा + घञर्थे कः ।) क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः । अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः ।

‘‘स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्त्वारस्तिरस्त्रिभ्यां ।

अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।

द्वेषो निकारधिकारौ पर्यायः स्यादनादरे’’ ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अप्रकाशयत्वं यथा,—

‘‘अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुःखरितानि च ।

वक्ष्यन्वापमानञ्च मतिमानं प्रकाशयेत्’’ ॥

इति चाणक्यः ॥

(‘‘अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृच्छतः ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राञ्जः कार्यध्वंसे हि मूर्धता’’ ॥

अपमित्यकं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीज्ञाय गृह्यते, अप + मेङ् प्रथिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, ‘‘मय-तेरिदन्यतरस्यामिति आस्थाने इतक्, ततः कन् ।) ऋथं । इति हज्जायुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपकृत्यः रोगेण विना मृत्युः मरथं

अप

कर्मधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपघ्नन्मयं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्”। इति देवीमाहात्म्यक्रीलकं ॥ यत् शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं पक्षिमत्स्यमृगदंष्ट्रिष्टङ्गिनखिपतनानश्नवच्चापि-विषबन्धजलप्रवेशास्त्रक्षत्तादिजन्यमरणं तदेवाप-मृत्युरिति सुधीभिर्विभाष्यं ॥

अपयानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं। इत्यमरः ॥ प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य दुत-मपयानमास्थितस्य”। इति माघः।)

“अपयानेऽपि च भवान् समर्थो लघुविक्रमः”।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्-समासः।) हस्तिपञ्चाङ्गागः। गजान्यजङ्घादि-भागः। इति मेदिनी ॥

अपरः, त्रि, (न एणाति प्रीणयति, पृ + पचाद्यच्, ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः। इति मेदिनी ॥

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भावः भावे ल्) न्यायमते तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा। अल्पसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-कारणं दिक्संयोगः ॥ कालिकं यथा ॥ अल्प-सूर्यपरिसान्द्रज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-कारणं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षाबुद्धि-जन्यं। अपेक्षाबुद्धिनाशादेव तदुभयोर्नाशः। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्।) निवृत्तिः। विरतिः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अपगता रति प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अप्रकृष्टा रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुस्त्रितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः श्रेष्ठः पक्षः अथवा अपरः शुक्लादितरः पक्षः, कर्मधारयः।) कृष्णपक्षः। स तु पितृपक्षः। यथा। पूर्वः पक्षो देवानाम-परः पक्षः पितृणामिति श्रुतिः ॥ पक्षौ पूर्वा-परौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ। इत्यमरः ॥ मनुः। जथ आद्रममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पक्ष्मनीप्रभृति वापरपक्षस्य यदहर्त्वा सम्पद्यते। इति आद्रतत्त्वम् * ॥

अपररात्रः, पुं, (रात्रेः अपरः श्रेष्ठावयवः, एकदेशि-समासः, अच् समासान्तः “रात्राह्नाह्नाः ऐसि” इति ऐत्वं।) रात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चन्द्रः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपरस्परं, त्रि, (अपरे च परे च इन्द्रः, अपर-स्पराः क्रियासातत्ये” इति सुङ्गागमः, क्रिया-वतां साहित्ये।) क्रियासातत्यं। कर्मनिरन्तरता। इत्यमरः ॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, पृ + अपादाने अप्, ततो नञ्समासः।) जरायुः। इति मेदिनी ॥ पञ्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः ॥

अपराङ्ग, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, षष्ठीतत्पुरुषः।) गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः। यथा अगूढमपरस्याङ्गमिति भरतमुनिः ॥ अस्वार्थः। अपरस्य रसादेवास्वा-

अप

धीभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अतुराङ्गरूपं वा। इति काण्डप्रकाशः ॥ तत्रैवोदाहरणं। “अयं स रसनोत्कृष्टीपीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु-जघनस्पर्शागीवीविहंसिनः करः” ॥ अत्र षट्कारः करणस्याङ्गमिति ॥

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अच् + क्तिन्, पराक् मुखं यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविमुखः। सं-मुखीभूतः। यथा,—

“आह्वेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः। युध्यमानाः परं शत्रया स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः” ॥ इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः ॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्-समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अनि-र्जिते त्रि। इति मेदिनी ॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीवृद्धः। अश्व-पत्नी। इति मेदिनी ॥ स्वल्पफला। विष्णुकान्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोषाली। शमीभेदः। शङ्खिनी। हृषुषाभेदः। इति वैद्यकं ॥ सनाम-ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा। तस्याः पर्यायः। आस्फोटा २ गिरिकर्णी। ३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः ॥ आस्फोटा ५। इति तट्टीका ॥ गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता ८ श्वेतभङ्गा ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला ॥ अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका १३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६ भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्ती १९ नग-पर्यायकर्णी २० अश्वारूपादिखुरी २१। अस्या गुणाः। हिमत्वं। तिक्तत्वं। पित्रोपद्रवविष-दोषनाशित्वं। चूर्द्धहित्वं। त्रिदोषप्रमत्ताका-रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ श्लोथकासनाशित्वं। कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (“दृष्ट्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता। मोक्षार्थं विजयार्थञ्च पूर्वोक्तविधिना नरैः। नवमोशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता। ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” ॥ इति स्कान्दे।)

अपराज्जपत्कः, त्रि, (अपराजः लक्ष्यात् च्युतः एषत्-कोवाणो यस्य सः।) लक्ष्यच्युतशायकः। यस्य बाणो लक्ष्यात् च्युतः सः। इत्यमरः ॥ (“द्वतहस्तः सुप्रयोगविशिखः क्षतपुङ्खवत्। अपराज्जपत्कोऽसौ लक्ष्यात् यश्च्युतसायकः” ॥ इत्यमरः।)

अपराधः, पुं, (अप + राध् + भावे घञ्।) अका-र्यादिदोषः। तत्पर्यायः ॥ आगः २ मनुः ३। इत्यमरः ॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे। “यानैर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे। देवोत्सवाद्यथेवा च अपराधामस्तदयतः ॥ उच्छिष्टे वाथवाश्रौचे भगवद्दर्शनादिकं। एकहस्तप्रणामञ्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणं ॥ पादप्रसारणं चाप्ये तत्रा पर्यङ्कबन्धनम् ॥ शयनं भक्ष्यं वापि निष्ठाभाषणमेव च ॥

उत्तमैषामिधोजल्पो दोदानि च त्रियहः।

अप

नियन्तानुग्रहे चैव नृषु च क्रूरभाषणम् कम्बलावरणैव परनिन्दा परस्तुतिः।

अस्त्रीलाभावयं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥

शत्रौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्ष्यं ॥

तत्तत्कालोद्भवानाश्च फलादीनामनर्पणं ॥

विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं अङ्गनादिके ॥

एष्टीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनं ॥

गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥

अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तितः” ॥ १० ॥ वाराहे।

“द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्तयन्ति वसुधे मया।

वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

ये वै न वर्जयन्त्येतान् अपराधान् मयोदितान्।

सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पच्यन्ते नरके चिरं ॥

राजान्भक्त्याश्चैकमापद्यपि भयावहं।

अन्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः ॥

तथैव विधिसुखञ्च सहसा स्पर्शनं हृद्रेः।

दारोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं ॥

पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्मन्दिरायोपसर्पणं ॥

कुक्कुरोच्छिद्यकलनं मौनभङ्गोऽच्युतार्चने ॥

तथा पूजनकाले च विदुत्सर्गाय सर्पणं ॥

आर्द्रादिकमद्यत्वा च नवाग्रस्य च भक्त्या ॥

अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः।

अकर्मण्यपसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा ॥

अद्यत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा।

स्पृष्ट्वा रजस्वाला दीपं तथा मृतकमेव च ॥

रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं।

परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुच्यापानमास्तं ॥

जोधं कृत्वा भ्रमशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यजीर्णशुक् ॥

भक्षयित्वा क्रोडमांसं पिण्याकं जालपादकं ॥

तथा कुसुम्भशाकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च ॥

हरेः स्पर्शा हरेः कर्मकरणां पातकावहं ॥ * ॥

किञ्च तत्रैव।

मम शास्त्रं वह्निष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते।

मुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते ॥

मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भवनं मम।

यो मे कुसुम्भशाकेन प्रापयं कुरुते नरः ॥

अपि च।

“मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः।

कुरुवकपलाशस्यैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनं ॥

ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः।

पाठाग्रनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनः ॥

वामहस्तेन मां धृत्वा स्नापयेद्वा विमूढधीः।

पूजापर्युषितैः पुष्पैः स्तोवनं गर्वकल्पनं ॥

तिर्थकं पुण्ड्रधरो भुत्वा यः करोति ममार्चनं।

याचितैः पञ्चपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनं ॥

अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं।

अवैष्णवस्य पञ्चाम्रं यो मद्यं विभिवेदेयत् ॥

अवैष्णवेषु परस्यत्सु मम पूजां करोति च ॥

अपूजयित्वा विघ्नेशं सम्भार्य च कपालिनं ॥

नरः पूजान्तु यः कुर्यात् अपर्णञ्च नक्षाम्भार्यं।

अमौनी धर्मनिताङ्गो मम पूजां करोति यः ॥

अप

शेषाः परेऽपि बहुवोऽपराधाः सदसंमतेः ।
आचारैः प्राक्कथितविधिभङ्गातिक्रमादिभिः ॥१॥
अपराधप्रमनं ।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
हृतोपद्रावः आनेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
मधुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरङ्गे यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजितानपराधान् जहाति सः” ।
आन्धे ।

“अहन्यहनि यो मर्त्या गीताध्यायन्तु संपठेत् ।
द्वित्रिंशदपराधेषु अहन्यहनि मुच्यते” ॥

अत्र कार्तिकमाहात्म्ये ।

“तुलस्या कुर्वते यस्तु प्राणयामश्रिणार्चनं ।
द्वित्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवान्यत्र ।

“दादृशां जागरे विष्णोर्ध्वं पठेत्तुलसीक्षवं ।
द्वित्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
४ः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः” ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराहः, पुं, (अहः अपरः एकदेशिसमासः,
समासान्तः टच्, अहःस्थाने अह्रादेशः ।) श्रेष्ठं
अहः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।

“रामायां रमणीयतां विदधति यीष्णापराहागमे”
इति अमरशतके ।

“तथा आहस्य पूर्वाह्नादपराहो विशिष्यते” ।
इति मनुः ।) विकाल इति भाषा । तस्य भेदाः ।
द्विधा विभक्तदिनस्य श्रेष्ठभागः ॥ त्रिधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्दण्डदिन-
माने विंशतिदण्डात् परं दण्डदण्डं यावत् । पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः । स तु अष्टादश-
दण्डात् परं षड्दण्डं यावत् । इति श्रुतिसूती ॥

अपराहृतनं, त्रि, (अपराहृते भवम् सप्तम्येकवच-
नान्त अपराहृ + च्यु तुट्च्, “स्वकाणतनेषु काल-
नाह इति” पक्षे अलुक् ।) अपराहृतभवत् ।
अपराहृजातं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराहृतनं, त्रि, (अहोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराहृ + च्यु तुट्च्, “स्वकाणतनेषु
कालनाह” इति पक्षे अलुक् ।) अपराहृतनं ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिष्कृतं, त्रि, (परि + कृत् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अक्षातः । अदृष्टः । यथा,—
“अपरिष्कृतपुष्पः कश्चमत्कारकारी ।

स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः ।
अयमहमपि हन्त प्रेष्य यं लुब्धचेताः
सरभसमुपमोक्तुं कामये राधिक्वैव” ॥
इति कणितमाधवः ॥

अपरिष्कृतं, त्रि, परिष्कृतशून्यं । परिपूर्वकृद्घातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिष्कृतं, त्रि, (परि + षिद् + क्त ततो नञ-
समासः ।) परिष्कृतरहितं । असीमः । अविश्रुत-
शून्यं । यथा,— “किञ्च परिष्कृतस्य नीळे वस्त्रादे-

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तव त्वनाहृतत्वात् अपरि-
ष्कृतत्वेन बहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः” ।
इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिष्कृतं, त्रि, परिष्कृतरहितं । किञ्चित्पक्षं ।
परिपूर्वकृद्घातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्त्वे चस्य च
क्त्वे परिष्कृतं ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ-
समासः ।) परिमातरहितं । मानतुलासंख्याशून्यं ।
यथा,— “अपरिमिता भ्रुवास्तनुभृतो यदि सर्व-
गतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो भ्रुवनेतरथा” ।
इति अत्रयथायः ।

अपरिष्कृतः, पुं, (परि + क्त + क्त तस्य गत्वं,
ततो नञ्समासः ।) रक्तास्त्रानवृद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्नानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतनः ।
अपरिशुष्कः । निर्मलः ।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संपत्त्युपेभ्यः करोतौ भूषणे
इति” सुङ्गागमः ।) परिष्काराभावः । अनि-
र्मलत्वं । तदति त्रि । परिपूर्वकृद्घातोर्भावे चञि
नञ्समासः ।

अपरिष्कृतं, त्रि, अमार्जितं । अनिर्मलं । अभूषितं ।
अगणशून्यं । परिपूर्वकृद्घातोः कर्मणि क्ते नञ-
समासः । यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तस्यैश्वर्यमपिष्कृतं ।
रेतोनिष्ठीवमानाभिः खड्गैरपरिष्कृतं” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिष्कार्यं, त्रि, (परि + ष् + कर्मणि ष्यत्, ततो
नञ्समासः ।) अपरिष्करणीयं । अत्याद्यं । यथा,
“जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिष्कार्यैर्ष्ये न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, त्रि, (अपकृष्टं रूपं कर्मधारयसमासः ।)
अपकृष्टरूपं । विहतरूपं । अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य बहुव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे
स्त्री ॥ लोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] य, (अपरिष्कृन् दिवसे क्विसस्य
रद्युश्रादेशः) । अपरेऽह्नि । अपरदिने । इत्यं-
मरः ॥ (“पूर्वैद्युरपरेद्युर्वाह्रकर्मण्युपस्थिते निम-
न्वयेत विप्रान् वै” इति स्मृतिः ।)

अपर्या, स्त्री, (नास्ति पर्यं तपस्यायां पर्याभक्ष्य-
वृत्तिर्वा यस्याः सा, टाप् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥

“स्वयं विशीर्षंजुमपसंस्तित्वा
परा हि काष्ठा तपस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्यमतः प्रियंवदा
वदन्त्यपस्यैति च तां पुराविदः” । इति कुमारस-
म्भवे ।) पञ्चशुक्ले त्रि ॥

अपर्याप्तं, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।)
पर्याप्तशून्यं । असीम । असमर्थं । यथा,—
“अपर्याप्तं तदस्त्रार्थं वृणं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां वणं भीष्माभिरक्षितं” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)
अयुक्तं । सद्योभवं । यथा नारद्विद्, —
“अपर्युषितनिष्क्रेः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ।
स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरि” ॥

इत्याश्रिकाचारतत्त्वम् ॥
अपर्णदण्डः, पुं, (अपर्णः पर्णरहितः यन्त्रिशून्य
इति यावत् दण्डः कर्मधारयः ।) रामशरदण्डं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपर्णं, स्त्री, (अपर्णाति अपराक्रमणं गृह्णाति ऐन,
अप + णा + करणे क । नास्ति पर्णं मांसं यस्य
सः, मांसशून्यं ।) कौलकं । इति शब्दमाणा ॥
पक्षशून्ये त्रि ॥

अपर्णपत्रं, स्त्री, अपर्णापः । अपोपसर्गात् लपधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + लप् +
भावे ल्युट् ।)

अपर्णापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ् ।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कथनं । ज्ञातस्य गोपनं । तत्पर्यायः ।
२ निष्कृतिः । ३ अपपङ्क्तिः । ४ अपपङ्कवः । ५ निष्कवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम । इति । मेदिनी ॥

अपर्णाधिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे घञ् ।)
दृष्ट्या । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवर्गं, स्त्री, (अपकृष्टं कृत्स्नत्वात् अक्षयत्वाच्च वर्णं
कर्मधारयः ।) उपवर्गं । कृत्स्नमवर्णं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपव्रियन्ते लोकाः सम्भज्यन्तेऽत्र,
अप + वृ + “ग्रहवृत्तिनिष्गमश्च” इति अप्,
ततः स्वार्ये कन्, अथवा अप + वृ + क्रादिभ्यः
संज्ञायां वुन् तस्य अकः ।) अन्तर्यहं । तत्पर्यायः ।
२ गर्भागारं ३ वासौकः ४ शयनास्पदं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्रभा
वहिः” ।)

अपवर्गः, पुं, (अपवृज्यते संसारः मुच्यतेऽनेन, अप
+ वृ + घञ् कुत्वं ।) मोक्षः । त्यागः । क्रिया-
वसानसाफल्यं । कर्मफलं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

क्रियान्तः । कार्यसमाप्तिः । इति जटाधरो रत्ना-
वली च ॥ पूर्णता । इति धरणी ॥ (निर्वाणं)
मुक्तिः । “अपवर्गमहोदयाथर्थोर्धुवमंशाविव धर्म-
योगतौ” इति रघुवंशे । समाप्तिः । शेषः ।
अवसानं । “क्रियापवर्गेऽनुजीविसात्कृताः कृत-
ज्ञतामस्य वदन्ति सम्यग्” । इति भारविः ।)

अपवर्जनं, पुं, (अप + वृ + भावे ल्युट् ।) दानं ।
मोक्षः । त्यागः । इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद् + भावे घञ् ।) आक्षा ।
निन्दा । तत्पर्यायः । अवयवः २. आक्षेपः ३
निन्दादः ४ परीवादः ५ उपक्रोशः ६ जुगुप्सा ७
कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं) । “लोक-
प्रवादाद्भयं” इति नीतिशतके । “दिव्यामपि
हि वैदेह्यां सापवादा यती जनः” । “हा कथं
सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य
कथयिष्यामि” । इति उत्तरचरिते । आक्षा ।
अनुमतिः । आदेशः । “ततोऽपवादेन पताकिनी-
पतेःअपान निहादवती महाचमू” । इति भार-

अप

विः ।) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः ।
बाधकः । यथा,—

“कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिविभ्रते” ।
इति कलापपरिशिष्टं ॥ रज्जुविवर्त्तस्य सर्पस्य
रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुविवर्त्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।
“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्यदीरितः ।
अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृतः” ॥
अस्य फलं । आभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्व-
म्पदाद्यंशोऽन्यथा सिद्धं भवति । इति वेदान्त-
सारः ॥

अपवारणं, स्त्री, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।)
व्यवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥

अपवारितं, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्मणि क्तः ।)
अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, त्रि, (पू + इञ्च्, ततो नञ्समासः ।)
पवित्रतारहितं । अशुद्धं । यथा,—

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः । अनिर्मलः । दूषितः ।
मलिनः ।

“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोहान्धया तथा” ।
इति रामायणे । “यदेव सारमेयोऽपवित्रः खन्ना-
रुद्रो नीयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्धः, त्रि, (अप + वृ + णिच् ।) प्रत्याख्यातः ।
निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्यक्तः । प्रतिक्षिप्तः ।
“कुबेरस्य मनःशुल्यं शंसतीव पराभवं ।
अपविद्धगदो बाहुर्भ्रमशाख इव द्रुमः” ॥
इति कुमारसम्भवे । चूर्णीकृतः । दलितः ।
“मृदितास्त्रापविद्धाश्च वृश्यन्ते कमलखजः” ।
इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः,)
दादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणा-
द्यसमर्थमातापिदृग्भां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे
अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन मृहीत्वा
पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापिदृग्भासुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिमृहीयादपविद्धः स उच्यते” ॥
इति मनुः ॥

अपविधा, स्त्री, (अप अपगतं विधं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) निर्बिबीहयं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अपशदः, पुं, (अप + शद + कर्त्तरि अच् । अपसद
इति पाठे अप + सद् + अच् ।) अपसदः । नीचः
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप असंस्कृतः शब्दः, कर्म-
धारयः ।) असंस्कृतशब्दः । अप्रास्त्रीयशब्दः ।
लौकिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्यायः । अप-
भ्रंशः २ । इत्यमरः ॥

“तद्यव शक्तिवैकल्यात् प्रमादात्सतादिभिः ।
अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” ॥
इति हरिवंशे ।)

अप

“आभीरादिगिरः काथेऽपभ्रंश इति स्मृतः ।
श्रास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितं” ॥
इति दण्डी ॥

अपशुक् [च्] पुं, (शुच् + भावे क्तिप्, अपगता शुक्
श्लोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क उत्तम-
श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरच्येत विनापशु-
गन्नात्” । इति श्रीभागवतं ॥

अपश्लोकः, पुं, (अपगतः श्लोको यस्मात् सः ।) अपश्लो-
कवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“श्लोकरहितः ।
दुःखहीनः ।

“हरप्रीतिकरो वृत्तो ह्यश्लोकः श्लोकनाशनः ।
दुर्गाप्रीतिकरोऽसित्वं मामश्लोकं सदा कुर्व” ॥
देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशुं, स्त्री, (अप + श्या + कः, अम्बाम्बागोसथाप-
इत्यादिना षत्वम् ।) अशुभ्रायं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, व्य, (अप + श्या + “अपदुःसभ्यः श्यः कुः,
इति कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) निरवद्यं । विप-
रीतं । श्लोभनं । इति शब्दमाला ॥

अपशुः, पुं, (अप + श्या + कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।)
कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी ॥ (समयः ।
असत्यः । विरुद्धार्थः । प्रतिकूलः । विपरीतः ।
“तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपशु पश्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा भ्रममप्रशस्तमपि मङ्गलं
जनाः” इति माघः । वामः । दक्षिणोत्तरः ।)

अपशुरं, त्रि, (अप + श्या + कुरच्, सुषमादित्वात्
षत्वम् ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुलं, त्रि, (अप + श्या + कुरच्, रस्य लत्वम् ।)
प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपकृत्यत्वं प्राप्नोति,
अप + सद् + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकाः ।
इत्यमरः ॥

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु षडपतेर्वर्णयोर्दयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चिकम्बिन् षड्द्वेतेऽपसदाः स्मृताः” ॥
इति मनुस्मृतौ अनुलोभवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्ग्रहभेदे
मूर्धावसिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + सृ + भावे अच् ।) अपसरणं ।
स्थानात् स्थानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थ-
रुद्धातोर्भावे अल्पप्रत्ययः ॥
“निरन्वयोऽपसरः प्राप्तः स्यात्तौरकित्त्वम्” ।
इति मनुः ।)

अपसर्जनं, स्त्री (अप + सृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः ।
परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (बधः ।
हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + सृप् + कर्त्तरि
अच् ।) चरः । हरकरा इति प्रसिद्धः । इत्य-
मरः ॥ (गूढचरः । स्पशः ।

“यथाह्वयः प्रथिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।
चारश्च गूढपुरवन्ध्यातः प्रत्ययित्स्त्रिषु” ॥
इत्यमरः ।

“सर्पाधिराजोऽनुजोऽपसर्पं
पश्यन् भद्रं विजितारिभद्रः” ।
इति रघुवंशे ।)

अप

अपसकवि, व्य, (अप + सक् + बाहुल्यात् अवि ।)
प्रदेशिन्यकुष्ठयोरन्तरा । पिठतीर्थं । यथा ।
“प्रदेशिन्यकुष्ठयोरन्तरा अपसकवि अपसक्यं वा
तेन पिठम्भो निदधाति” । इति आङ्गत्वे भट्ट-
भाष्यचूतम् ॥

अपसक्यं, स्त्री, (सव्यादपकान्तं, “निरादयो गता-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसकवि । पिठ-
तीर्थं । इति आङ्गत्वे भट्टभाष्यचूतम् ॥

अपसक्यः, त्रि, (सव्यादपकान्तः, “निरादयो गता-
द्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-
भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः ।
“वाता मण्डलिनश्चैनमपसक्यं प्रचक्रमुः” ।
इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पुं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्,
“अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्रुञ्जेण सुङ्गा-
गमः ।) रथाङ्गं । तच्च अक्षयुगचक्रादि । इत्यमरः ॥
गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपकृत्यत्वेन स्वातः अमङ्गलार्थत्वात्,
अप + स्वा + कर्त्तरि क्तः ।) मृतमुद्दिश्यकृतस्नानो
जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातस्नानिष्पीडित-
मौलिरेव भवनमाजगाम” इति षड्चरिते ।)
संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्वा + भावे ल्युट् ।) मृत-
स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-
वित्रस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं ।
स्नानावशिष्टं जलं ।

“उद्धर्त्तनमपस्नानं विष्णुञ्चै रक्षमेव च ।
स्नेहनिष्कृतवान्तानि नाधितिल्लेक्षु कामतः” ।
इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्यते पूर्ववृत्तं विस्मर्यतेऽनेन,
अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी
इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविकृतिः २ ला-
लाधः ३ भ्रूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य सामान्यरूपं ।

“तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्भेककृतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरस्वतुर्विधः” ॥
तस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः कुडा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिताः
कृत्वा स्मृतेरपभ्रंसमपस्मारं प्रकुर्वन्ते” ॥
तस्य पूर्वरूपं । यथा,—

“हृत्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ” ॥
वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदशेत् दन्तान् फेनोद्दामी श्वित्त्वपि ।
पृथ्वात्तद्व्यङ्ग्यानि पश्येद्गुपायि चानिकात्” ॥
पैत्तिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्रात् पीताक्षुपुपदङ्गनः ।
सहस्रोऽध्यानकथाप्रकोकदर्शी च पैत्तिकः” ॥
सैधिकरूपं ।

“शुक्लफेनाङ्गवक्त्रात् पीतवृष्टाङ्गो गुह्यः ।
पश्यन् शुक्लानि रूपानि सैधिको मुच्यते निरात्” ॥
विदोषकरूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समलोच लिङ्गैरेयस्त्रिदोषजः” * * *
असाध्यकक्षयं ।

अपस्मारः स चासाधो यः क्षीयस्थानवच यः * * *
अरिष्टकक्षयं ।

“प्रस्फुरन्तं सुबज्रशः क्षीयं प्रचलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याश्च विकुर्व्यामपस्मारो विनाशयेत्” * * *
तस्य वेगकाशः ।

“पक्षाद्वा हादशाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्मारय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदधानरं ।
देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ वीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” * * *
इति माधवकरः * * * तस्य चिकित्सा । यथा,—

“तैलेन जयुनः सेव्यः पयसा च शलावरी ।
ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजं * * *
चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्षितैरथवापि तैः ।
गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलेपैः शान्त्यत्यपस्मृतिः” * * *
सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः * * *

“श्रियुक्त्वाङ्गकिण्विहीनम्बल्यसपाचितं ।
चतुर्गुणैः गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” * * *
कदम्बः शोभापाठा । किण्विही चिरिचिरा * * *
“निर्गुणोभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
उपैति सद्यसा नाशमपस्मारो महागदः * * *
मनोहा तार्क्ष्यविष्टा वा शक्यत् पारावतस्य च ।
अङ्गनादन्यपस्मारमुन्मादश्च विशेषतः” * * *
मनोहा मनःशिला । तार्क्ष्यो गरुडः । शक्यत्
विष्टा * * *

“यः खादेत् क्षीरभक्षाशी मात्तिकेण वचारजः ।
अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्भुव” * * *
वचा घुरवच् * * *

“कुशाखकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
अपस्मारविनाशाय यथाङ्गं च पिबेत् न्यह” * * *
न्यहमिति एतस्य पानाद्विसत्रयेणैवापस्मारोप-
शमो भवतीत्यभिप्रायः * * *

“ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीष्टतं हृतं ।
पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परं” * * *
एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोष्ठतं प्रस्थमितं वचा-
कुष्ठशङ्खपुष्पीणां समुदितानां कुड्मवमितानां क-
क्लेन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मी-
हृतं * * *

“कुशाखकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
यथाङ्गकक्षकं तत्पानमपस्मारविनाशनं” * * *
कुशाखकहृतं * * *

“द्वौ कीटभेदौ विधिवदानोय रविवासरे ।
कण्ठे मुजे वा संधार्य जयेद्युगमपस्मृति” * * *
अयन्तु कीटो नदीतीरे सिद्धतामध्ये तिष्ठति * * *

“श्रियुक्त्वाङ्गजलाजीजयुगथोषहिङ्गुभिः ।
वस्त्रमूत्रे हृतं तैजं नावनं स्यादपस्मृती” * * *
जकं वासकं । अजाजी जीरकः । वस्त्रः हागः ।
नावनं नस्यं * * * इत्यपस्माराधिकारः । इति
माधवकराः * * *

अपहारः, पुं, (अप + ह + भावे घञ् ।) अपचयः ।
हासिः । इत्यमरः । अपहरणं । चौर्ध्वं । संगोपनं ।

अपां

धनस्वान्धुपयोगिष्यः । इति दायभागः * * * (वि
नाशः ।

“कर्त्तव्यासापहारेण भगिनी मे विरूपिता” * * *
इति रामायणे । स्त्रियं । यद्वा न्यापहारादिकं कर्म
द्रव्यस्वामिसमत्तं नलात्कृतं तत्साहसं स्यात् ।

इति कल्लुकभट्टः । निङ्गवः । “कथं वा आत्मनः
अपहारं करोमि” । इति शाकुन्तले ।)

अपहारकः, त्रि, (अप + ह + रणुल् ।) अपहारी ।
अपहरणकर्त्ता । यथा,—

“परमवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” * * *
इति पुराणं ।

(“द्विविधान् तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” * * *
“अद्रहर्त्तामथावित्वं मौख्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्रं पङ्कतामश्चहारकः” * * *
इति मनुः । चौरः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्यु भाषते ।
स पापकृतमोलोके स्वेन आत्मापहारकः” * * *
इति मनुः ।)

अपहासः, पुं, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अका-
रणाहास्यं । इति हेमचन्द्रः * * *

अपङ्गवः, पुं, (अप + ङ् + भावे अप् ।) अपलापः ।
खेहः । इति मेदिनी * * *

(“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपङ्गवे तद्विदुग्यां तन्मनेरनुश्रासनम्” * * *
इति मनुः ।)

अपङ्गतिः, स्त्री, (अप + ङ् + भावे क्तिन् ।) अप-
लापः । अपङ्गवः । इति शब्दरत्नावली * * * उप-
मेयासत्यकरणापूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिका-
लङ्गतिः । तस्या लक्षणं ।

“प्रकृतं यन्निधियान्द्रसाध्यते सा त्वपङ्गतिः” * * *
उदाहरणं ।

“अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतसुखः शीलतनये ।
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि * * *
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे * * *
रतिस्त्रान्ता श्रेते रजनिरमणी-गाढसुरति” * * *
इति काव्यप्रकाशः * * *

(“प्रकृतं प्रतिविध्यान्स्थापनं स्यादपङ्गतिः * * *
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन * * *
यदि स्नेहेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपङ्गतिः” * * *
इति साहित्यदर्पणे ।)

अपांनाथः, पुं, (अपां नाथः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः * * *

अपांनिधि, पुं, (निधीयतेऽन्, नि + धा + अधि-
करणे किः, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
वारंनिधिः इति दर्शनात् * * *

अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः * * * वरुणः । अप्यतिरित्यमरेणोक्तत्वात् * * *

अपांपित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्द-
रत्नावली * * * चित्रकण्ठः । वज्रिसंज्ञक इत्यमरे-
णोक्तत्वात् * * *

अपा

अपाक्, [च्] त्रि, (अप + अच् + क्तिन्, नलोपः ।) ।
दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपाचीनं र ।
इति हेमचन्द्रः * * *

अपाकः, पुं, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।) ।
पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—

“अङ्गमर्द्दोऽरिचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं च्वरः ।
अपाकः शून्यताङ्गानामामवातस्य लक्षणं” * * *
इति माधवकरः * * * पाकाभावविशिष्टे त्रि । यथा,—

“गात्रप्रदेशे ऋषिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमण्डक् प्रदूष्य ।
हृत्तं स्थिरं मन्दसजं महान्त-
मनस्यमूलं चिरदृष्टपाकं” * * *

इति माधवकरः * * *
अपाकशाकं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
समासः, अपाकः शाको यस्य तत् ।) आर्द्रकं ।
इति राजनिर्घण्टः * * *

अपाङ्गः, पुं, (अपाङ्गति वक्रं गच्छति चक्षुर्यत्र, अप
+ अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षुः-
कोणः ।

(“चलापाङ्गां वृष्टिं स्पृशसि बज्रशो वेपथुमती” * * *
इति शाकुन्तले । “कुवलयवृक्षां लोचलोक्षैरपाङ्गैः” * * *
इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः * * * अङ्ग-
होने त्रि । इति मेदिनी * * *

अपाङ्गकः, पुं, (अपङ्गलमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।)
अपामार्गलक्षः । इति शब्दरत्नावली * * * अपां
इति भाषा । अङ्गहोने त्रि * * *

अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
हृतीयातत्युत्थः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः * * *

अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
दक्षिणदिक् । इति हलायुधः * * *

अपाचीनं, त्रि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
अपाच् खः तस्य ईन ।) अपागर्थं । दक्षिणदिग्-
भववस्तु । विपर्यस्तं । विपरीतं । इति विश्व-
मेदिन्यौ * * *

अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
दिक् ततो भवार्थे व्याप्रत्ययः * * * पचनार्थोऽयं । पच-
धातोः कर्मणि घ्यणि पाच्यं पश्चान्नञ्समासः * * *

अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावः पटु + भावे अण्, नास्ति
पाटवं पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः * * *

अपटुता, जडता । पटोर्भावः पाटवं तदुो नञ्-
समासः * * *

अपात्रं, स्त्री, (कुत्सितं पात्रं अपात्रस्ये नञ्समासः ।)
कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेत्सं
सुवर्णं नरकार्यवे” * * * इति मणमासतप्तं * * * (योग्य-
ताहीनं । निम्नितं । विद्यावपोहीनं । दानादि-
योग्यताहीनं ।

“विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
यत्रसे न न धर्माय जायेतानुश्रयाय तु” * * *
इति कथासरित्सागरे ।)

अपात्रीकरणं, स्त्री, (अनपात्रं अपात्रं कुत्सित्वात्रं
क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + ङ + करणे स्यट् ।)
नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्चतुर्विधं ।

अपा

अपा

अपु

निन्दितधनादानं १ बाणिव्यं २ भूजसेवनं ३ असत्त्व-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(“निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिव्यं भूजसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्त्वस्य च भाषणं” ॥

इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विश्लिष्यतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट् ।) यस्माद्दस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं
भवति तत् । षट्कारकमध्ये पञ्चमकारकं । तत्रै-
कादशार्थे पञ्चमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
वृक्षात् पर्यं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
बिभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रमादः । यथा धर्मात्
प्रमाद्यति नोषः ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनमादत्ते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पुत्रो जायते ७ । यतस्त्रायं । यथा व्याघ्रात् गां
रक्षति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपादिर-
मति विप्रः ९ । यतोऽन्तर्द्धिः । यथा गुरोरन्तर्द्धत्ते
शिश्वः १० । यतो वारयं । यथा यवेभ्यो गां
वारयति ११ । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनयति मजादि निःसारयति, अप
+ अन् + यिच् + पचाद्यच् ।) मलद्वारं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुच्छं ४ ।
गुदं वल्गुं ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धदः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवाग्मनवान् पाय्वादिसंस्थानवर्णो वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥

(“अधोनयत्पानस्तु आहारश्च नृणामधः ।
मूत्रमूत्रवद्वा वायुरपान इति कीर्त्यते” ॥
इत्युक्तकच्छोऽवाग्मनवान् कृत्वाटिकापृष्ठपार्श्व-
पायूपस्थदक्षिणायाः । गुदस्थवायुः ।)
(“प्राणायामौ समौ कृत्वा मासाभ्यन्तरचारिणौ” ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—

“इयं दाक्षरथे सीता सुप्रता ब्रह्मचारिणी ।
अपापा हि त्वया त्वत्ता ममाश्रमसमीपतः” ॥
इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपावृच्छते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) वृक्षविशेषः ।
अपां इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कौशपर्णी
६ किण्विही ७ खरमञ्जरी ८ । इत्यमरः ॥ शैख-
रेयः ९ अधामार्गवः १० केशपर्णी ११ इति
तट्टीका ॥ अक्षमञ्जरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ चार-
मध्यः १४ अधोघण्टा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाफा ॥ दुर्ग्रहः १७ अधमस्यः १८ काखीरकाः
१९ मर्कटी २० दुरभियहः २१ वाशिरः २२
अराक्षुष्मी २३ कण्टी २४ मर्कटपिप्यकी २५

कटुमञ्जरीका २६ अघाटः २७ चारकः २८ पाखु-
कण्टकः २९ नासाकण्टः ३० कुजः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डू-
दरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिवर्षीहणत्वं ।
स्रोदकारित्वं । खंसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ॥
तत्फलगुणाः । रसे खादुत्वं । पाके दुर्लभत्वं ।
विष्टम्भित्वं । वायुकारित्वं । रूक्षत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्गं
ओषधोनां सर्वासाभेक इहश्रीति अथर्ववेदः ।)

अपाम्यतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥
अपाम्यसं, स्त्री, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्षः । वज्रिसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विज्ञेयः ।
इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—

“सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाञ्ज-
गत्” । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अपारं ।
नद्यादेरव्योक्त्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपाटनं, त्रि, (अप + आ + ट + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । अपाटनं । खतननं । खाधीनं । इति
मेदिनी । (उद्घाटितं । अनाटनं । अपसारिता-
वरणं ।

“यदृच्छ्या चोपपन्नं खर्गद्वारमपाटनं” ।
इति गीता ।)

अपाटनं, त्रि, (अप + आ + ट + क्तः ।) लुठितं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गडगडि इति भाषा ।
(अन्तरितं । पराटनं । निवृत्तं ।
“प्रतियद्वाटपाटनः सन्तुष्टो येन केनचित्” ।
इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं ।
सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्तोलम्बः २ प्रयीवः ३ मत्तवारणः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।
निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।

“ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्रुते” ।
इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तृणः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अपासर्गं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारयं ।
इत्यमरः ॥

अपासं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
इतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेजा-
मात्रं निबिध्यते इति मैथिलमतमपासं । इति
तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपासं, त्रि, (अपमिन्द्रियमपगतमनुमतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपकृतमच्च चक्षुः कर्म-

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमक्षि चक्षुः
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रत्ययं । इति
त्रिकायशेषः । कुत्सितचक्षुः । कोचनशून्यं ।
यतावर्षी कुत्सितचक्षुः ॥

अपि अ, (न पिबति पिगतौ द्विप्, आगमप्राक्कस्या-
नित्यत्वात् तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अत्ययं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । श्रद्धा । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिनी ।
(“अपिः पदार्थसम्भावनाम्बवसर्गार्हासमुच्चयेषु”
इति पाणिनिद्वयम् ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) कुतं ।
वर्यितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।)
पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
“प्रमेहियो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलं” ।
इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु अ, (अपि + तु ।) यद्यर्थं । यद्यपि । इति
त्रिकायशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । “द्वारे
पुरस्योद्घटितापिधाने” । इति कुमारसम्भवे ।
“शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं” ।
इति रामायणे ।)

अपिनङ्गं, त्रि, (अपि + नङ् + कर्मणि क्तः, अस्य
वालोपे पिनङ्गश्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ पिनङ्गः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभ्रमवर्णः । तद्विशिष्टे अङ्कतपाने
च त्रि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय अस्थूलत्वाय सीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरि कः । पीनसात् रोग-
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्रहिते त्रि ॥

अपीथं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—
“अपीथदर्शनं शश्वत् सर्वलोकागमस्कृतं ।
सन्नं वयसि कैशोरे भृत्यानुयहकातरं” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमयभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, जाङ्गलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूरखंसकादि-
त्वात् समासः ।) मुक्तिः । कैवल्यं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—

“हेतौ लिङ्गे प्रथमने रोगाद्यामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः” ॥
इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः मुक्तिः
इति यावत् ।)

अपुष्पकण्ठः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना पक्षं दहति

अपुष्यपक्ष + रा + कर्त्तरि क्, उपपदसमासः ॥
पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्यवृत्तिरेक-
जातपक्षसदृशमात्रं । (अहेतुपक्षपदातरि चिं)

प्रपुष्यः, पुं, (न पूयते विशीर्ष्यति, न + पूय + पः,
यकोपः ।) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“इथाहसरसं यावं पायसापूपमेव च” ।

इति मनुः ।)

प्रपुष्यः, पुं, (अपुष्याय हितः “विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः” इति पाणिनिस्त्रयेण यत् ।) गोधूम-
चूर्णं । इति जटाधरः ॥ मयदा इति भाषा ।

प्रपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्यगन्धेन मगःप्रीतिं
पूर्णां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः ।) शास्त्रलि-
पिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रपूर्वम्, स्त्री, (नास्ति पूर्वम् पूर्वकालभवं दृष्टं यस्य
तत् ।) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुश्रयः २
नियोगः ३ अतिश्रयः ४ कार्य्ये ५ प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वम् १
समुदायापूर्वम् २ उत्पत्त्यपूर्वम् ३ अङ्गापूर्वम् ४ । येन
स्वर्गं चारभ्यते तत् फलापूर्वम् । अमावास्यायां
त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहृतफलापूर्वकार्मायो-
गात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प-
नीयं । तयोरेकैकस्यारम्भाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नद्वयवर्तिनोः संघातापत्त्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि क-
ल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिव्यक्ते-
रङ्गानां चानेकद्वयवर्तिनां संघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः ।
इत्यधिकरणमाणा ॥

अपूर्वम्, त्रि, (नास्ति पूर्वम् यस्य, न पूर्वः नञ्समासः)
आख्यम् । यथा,—

“अपूर्वैयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुर्हृदिपिगी ।

यथा सुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति” ॥

इति उद्भटः ॥ पूर्वदिग्देशकालभिनं ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीष् ।) तुलसीद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, त्रि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् ।) पाणा-
योग्यं । अपानीयं । यथा,— “मद्यमपेयमदेय-
मनियाम्नाम्” । इति तिथ्यादितस्ये उग्रनःसूत्रं ॥

(“जलधिजलमपेयं पखिते निर्धनत्वं” ।)

(“यैः कृतः सर्वमन्त्रोऽपिरपेयश्च महोदधिः ।

क्षथी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान्” ॥

इति मनुः ।)

अपेक्षणीयं, त्रि, (अप + ईक्ष + कर्मणि अनीयर् ।)

अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षितत्वं । यथा,—

“आत्मा यत्नेन रक्षो रक्षशिरसि पुनः सोऽपि

नापेक्षणीयः” । इति नवरत्नमथ्ये श्रुतः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईक्ष + भवे अप, स्त्रियां
टाप्) कार्यनिमित्तयोरन्योन्यामितसम्बन्धः । इति

सुप्रसूटीकायां विश्वामित्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
“सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” । इति वेदा-
न्वटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभि-
लाषः । आशा ।

“अपेक्षा भिन्नायामपि किमपि चेतः स्वपयति” ।
इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्मा-
नना ।

“अलम्बं चैव लिप्येत लम्बं रक्षेदपेक्षया ।
रक्षितं वद्धयेच्चैव दृढं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनं ।

“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” ।
इति रघुवंशे ।

“न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुहृतापेक्षया संश्रयाय” ।
इति मेघदूते ।)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहिबुद्धिः । अथमेकः अथमेक इत्या-
कारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

(“अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते” इति
“अपेक्षाबुद्धिर्नाशश्च नाशक्षोषां निरूपितः”
इति च भाषापरिच्छेदे ।)

अपोगयः, त्रि, (अपगच्छकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गयः उच्यते, गङ्गि उच्यते + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगच्छस्याकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गयः अतिभीरत्वात् त्याज्यः ।)

स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
पोगयः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति

शब्दरत्नावली । शिशुः । वलिभः । त्रिवलियुक्तः ।
इति मेदिनी ॥ अतिभीरः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रश्च ॥ हे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे ऊनविंशत्य-
कुलीकैकविंशत्यकुलीकारौ जने वर्तते इत्यर्थः ।

विकलं स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
गच्छं गच्छति अपोगयः । नाम्नीति गमेर्ङः नि-
पातनात् पस्य पोभावः ।

“अपोगयस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरके” ॥
इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिलोपे पोगयङो-
ऽपि । पोगयङो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः ॥

पोगयङो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति
तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्, एषोदरादित्वात् दिक्त्वं ।) उपोदिका ।
पूतिकाशाकं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ् ।) अपगत-
ऊहः । वितर्काभावः । सुश्रूवाद्यदधाधीगुणान्त-
गंतबलगुणः ।

(“सुश्रूवा अवयवं चैव यद्वयं धारणं तथा ।
ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ अतश्चाहतिः । इति काव्य-
प्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप +
करणे क्त् ऋस् ।) यक्षकर्म । इत्युणादिकोषः ॥

अपुः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

कर्मणि तुः ऋस् ।) शरीरं । अपङ्गं । इत्युणादि-
कोषः ॥ (“अथाप्तवे द्वितीये यामाहृतिं बुद्धो-
ति” । इति शतपथब्राह्मणः ।)

अप्रः, [स्] स्त्री, (आप् + असन् गुट् ऋस्त्वात्)
जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्यतिः, पुं, (अपां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) वरुणः ।
इत्यमरः ॥ समुद्रः । आप्याप्तिरिति दर्शनात् ॥

अप्यितं, स्त्री, (अपां पित्तमिव ।) अपिः । इत्य-
मरः ॥ चित्रकच्छः । वक्रिसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकटः, त्रि, (न प्रकटः व्यक्तः नञ्समासः ।)
अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—

“प्रकटाप्रकटा चेति क्षीला सेयं द्विधोच्यते” ।

इति भागवतामृतते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं
क्षीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाशः, पुं, (नास्ति प्रकृतः काशः स्वान्यो यस्य
सः ।) काशहरहितच्छः । स तु भिद्यित्कादिः ।
तत्पर्यायः । स्तम्बः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः ।) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति त्रि-
काशशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

“द्विविधांस्तस्कारान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
द्यच् । अन्यकाराहतः । अदृश्यः ।

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकाकोक इवाचलः” ।
इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोषितः ।

“यानि चैवंप्रकाराणि कालाङ्गमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” ॥

इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।
“नाततायिधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्यस्तस्मन्युच्छति” ॥
इति मनुः ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥

अप्रकृतः, पुं, (न प्रकृतः नञ्समासः ।) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे त्रि ॥

अप्रखरः, त्रि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः ।)
प्राखर्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्धर्मे स्त्री । खं
रातीति कः खरः प्रकृतः खरः प्रखरस्ततो नञ्-
समासः । (मृदुः । शान्तः ।)

अप्रगुणः, त्रि, (न प्रकृतो गुणो धैर्यरूपो यस्य
सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः ।)
व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकारः, त्रि, (प्रति करोति विश्वासं गोत्या-
दयति प्रति + क्त + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकारः
ततो नञ्समासः ।) विश्वस्तः । विश्वासपार्श्वं ।
इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षः, त्रि, अप्रतियोगी । विपक्षभूतः ।
नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति बड्भ्रीहिसमास-
नियमः ॥

अप्रतिभः, त्रि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति
प्रतिभा नवनवोन्मेषशक्तिनी प्रज्ञा यस्य सः ।
इति प्रतिभान्वितशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जा-
शीलः । हतश्चांगः ।) (स्त्रियां उत्तरस्थाप्रतिपत्ति-

अप्र

रूपो नियहस्यानविशेषः, उत्तरार्धे परोक्तं बुद्ध्या-
पि यत्रोत्तरार्धेये. उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
क्षिभानियहस्यानम् ।)

अप्रतिरथं, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थ-
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं ।
इति भूरिप्रयोगत्रिकायद्वेषौ ॥ (युद्धार्थयानं ।
युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं ।
“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ॥
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियुद्धा यस्य
सः ।) युद्धा इति भूरिप्रयोगः ॥ तुल्ययुद्ध-
रहितः । इति पुराणं ॥
“दौर्घ्नन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय” ।
इति शाकुन्तले ।
“इतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अनुरूपा
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका ९ । इति
त्रिकायद्वेषः ॥

अप्रतिष्ठः, त्रि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यस्येति बज्रब्रीहौ ऋषः । यथा ।
हयग्रीवपञ्चरात्रीयसङ्घर्षकाण्डे ।
“सर्वसूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
प्रकार्यभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मात्प्रिष्ठासुच्यते” ॥
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वं ॥
“अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृत्यनुशाया अभावः, अव्ययीभावः ।)
प्रकृत्यपरिमाणाभावः । अनिर्दिष्टिरिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृत्यनुशायादिति त्रि । नास्ति प्रकर्षा
तुला यस्य धनादेः धनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः । नास्ति प्रत्ययः विश्वाशे यस्य वा) (स-
न्दहः । संशयः ।
“बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ॥
इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः । अविश्वासः ।
यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेपम-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशङ्करः ।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य बलशोऽहं भ्राष्टरूपस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे वीर्यं समये तव राघव” ॥
प्रत्यक्षाभावे स्त्री ॥

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राप्यं ९ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः ॥ वाच्यनिष्प्रेष्यं । इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविशिष्टः । सावधानः । यथा,—
“पापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” ।
इति कौषेदेवः ॥

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युञ् + घञ्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुकूलादिः । यथा । “उक्ताद्य-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रजम्बं, स्त्री, (प्र + जम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविजम्बं । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ।
(सत्वरः । विजम्बरहितः । भटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शनस् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अश्लेषं । अविहितं । यथा,—
“अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (भूत्रपुरीषादिकं ।
“अप्रशस्तन्तु कृत्वापु मासमादीत भक्षसुक्” ।
इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं ।
अगच्छं । इति शब्दरत्नावली ॥ अतुष्टं । यथा,—
“त्वयि प्रसन्ने परशर्मभिः किं
त्वय्यप्रसन्ने परशर्मभिः किं” ।
इति प्राचीनाः ॥ (अतुष्टः । अप्रफुल्लः । विषयः ।
विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं तु सदा
मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिध् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतरहितं । अविख्यातं । यथा,—
“लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि
पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रदानं ।
प्रकारणाप्राप्तं । यथा,—“अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-
स्तुधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः ॥
“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकारणिकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरणिक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणं । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति” ।
“तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥
आद्याया उदाहरणं यथा,—
“याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मत्कृते नो कार्यातितरां ह्यशासि कथयत्येवं
सवाप्ये मयि । लज्जामश्रतरारकेण निपतडा-
राश्रुणा चक्षुषा वृष्टा मां हसितेन भाविमरयो-
त्साहस्यया सूचितः” ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि
वाङ्म्यामोक्तानि ॥

अप्रहृतं, त्रि, (न प्रहन्यते स्म, प्र + हन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अक्षयभूमिः । खिणा भूमिः ।
इत्यमरः ॥ (वस्त्रभेदः । तद्वत्त्वं तथा,—
“इह ब्रह्मैतं नवं श्वेतं सदृशं यन्मधारितं ।
निर्नेजकाक्षानितं चाप्रहृतं वास उच्यते” ॥
इति ।)

अप्रि

अप्राप्यं, त्रि, (प्राप्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपुरातनं । नव्यं । प्राचीतरदिग्-
जातं । प्रागभवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्रापको
विधिः” । इति सङ्ख्यकौमुदी दुर्गादासश्च ।
(अगधिगतः ।
“अप्राप्तयोल्लु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।
न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।
“उक्तृष्टायाभिरूपाय वराय सवृष्टाय च ।
अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ।
इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)
व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावालग् इति
आरवी भाषा । यथा,—
“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितं ।
न्यसेयुर्बन्धुभिर्नेषु प्रोषितानां तथैव च” ॥
इति दायतत्त्वचतकाव्यायनवचनं ॥ किञ्च ।
“गर्भस्थैः सवृष्टो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात् शिशुः ।
बाल आशोऽश्राद्धार्थं पोगख्योऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारश्चः स्वतन्त्रः पितरादते” ॥
इति व्यवहारतत्त्वचतनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ्-
समासः ।) अप्राप्यं । अलाभः । तद्वति त्रि ।
यथा,—
“तदप्राप्तिमहादुःखविशीनाशेषपातका” ।
इति काव्यप्रकाशकारः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ्-
समासः ।) अप्राप्यणीयम् । अप्राप्त्यं । प्रपूर्वादाप-
धातोः कर्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणा + ठक्
तस्य इकः, नञ्समासः) प्रमाणागभिज्ञः । प्रमाणा-
सिद्धः । प्रामाण्यरहितः । यथा । “अतोऽवि-
भक्तार्जितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्रामाणिकं” । इति दायभागः ॥

अप्रामाण्यं, स्त्री, (प्रमाणास्य भावः, प्रमाणा + भावे
व्यञ्, नञ्समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,—
“अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूक्तोर्वियोगः” ।
इति पदाङ्कदूतं ॥

अप्रियं, त्रि, (प्रो + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)
अगभीष्टं । अनोषितं । अप्रोतिकरं । अहृद्यं ।
यथा,— [इति पुराणं ॥
“सत्त्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्त्वमप्रियं” ।
अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रियं अप्रोतिकरं वचः वाक्यं
कर्मधारयः ।) निकुरवाक्यं । इति पाठव्यग्रहार्थं
भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (-न प्रिया न प्रीतिकरी लोकाणां,
नञ्समासः ।) अहृदीमत्स्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(अप्रीतिकरी नारी ।)

अव

प्रीतं, चि, प्रीतिरहितं। अवनुक्तं। प्रीत्यर्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्त्वे नञ्समासः।
अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादिवात् डीप्।) अ-
प्रेतराक्षसी। तुलसी। इति रत्नमाणा।
अपसरसः, स्त्री, (अश्रुः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-
यन्ति, अप् + स + असुन्।) खर्वेष्ट्याः। उर्वेष्टी-
मेगकाद्याः। बज्रवचनान्तोऽयं शब्दः। इत्यमरः॥
("अपु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः।
उत्तेतुर्मुजश्चेत् तस्मादपसरसोऽभवन्"॥)
अपुरा, स्त्री, खर्वेष्ट्या। इति शब्दरत्नावली।
("स्त्रियां बज्रवपसरसः स्यादेकत्वेऽपुरा अपि")।
इति शब्दार्थवे।
अफलः, त्रि, (नास्ति फलं वृद्धोत्पन्नं धर्मोत्पन्नं वा
यस्य सः।) विफलः। निष्फलः। इति हेमचन्द्रः॥
फलकाले अनुत्पन्नफलकवृत्तः। तत्पर्यायः। बन्धः२
अवकेशी ३। इत्यमरः॥ भावुकवृत्तः। इति
शब्दचन्द्रिका॥
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या सा।) भूम्यामलकी।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्व्याप्तो यस्य तत्।)
वृत्तनिर्वासाविशेषः। अफिं इति भाषा। तत्-
पर्यायः। खसखसरसं २ निफेनं ३ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः। सन्निपातनाशित्वं। शुक्रबलमोह-
कारित्वञ्च। तत्तु चतुर्विधं। एकं श्वेतवर्णं।
अनृजिर्गताकारकत्वाम्नाम जाशयं। द्वितीयं कृष्ण-
वर्णं। तृतीयकारकत्वाम्नाम मारयं। तृतीयं पीतवर्णं।
वयःस्तम्भनकारकत्वाम्नाम धारयं। चतुर्थं कर्बूर-
वर्णं। मलसारकत्वाम्नाम सारयं। इति राज-
निर्घण्टः। (चि, फेनरहितः। "अनुष्णाभिरफेना-
भिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित्"। इति मनुः।)
अव इ छ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ इ अम्ब्राते।
उ अम्ब्रते अम्बां पुत्रः। इति अतुर्भुजः दुर्गादासश्च॥
अवडं, त्रि, (बन्ध + ङ, नञ्समासः।) प्रकृतानु-
पयोगिवचनं। समुदायार्थशून्यवाक्यं। अन्वयक-
कथा। इत्यमरः॥
("जरद्रवः कम्बलपादुकाभ्यां।
दारि स्थितो गायति मङ्गलाणि॥
तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा।
राजन् रमायां लशुनस्य कोऽर्थः"॥
इत्याद्यस्य विषयः। अशियन्तितः। स्वाधीनः।
मुक्तः।) बन्धशून्यं॥
अवडकं, त्रि, (बन्ध + ङ, नञ्समासः, स्वार्थे कन्।)
समुदायार्थशून्यवाक्यं। इति शब्दरत्नावली॥
अवडमुखः, त्रि, (न बज्रं नञ्समासः, अवडं यथा-
मिजावकथनेन अप्रतिबज्रं मुखं यस्य सः।) अ-
पियवादी। दुर्मुखः। इत्यमरः॥ (स्त्रियां वा
डीप् अवडमुखी अवडमुखा)।
अवधं, त्रि, (हनुमयोग्यं हन् + अर्धाद्यर्थे कर्मणि
यत्, "हनुवा बधध" इति बधादेशे। बधम-
हति इति बध्, न बध्, नञ्समासः।) अन्-
वधवाक्यं। बधायोग्यं। इति मेदिनी॥
("अवडा च क्षियं प्राडक्षिर्गुणोभिजतामपि")।

अव

इति स्मृतिः। बधदद्यायोग्ये ब्राह्मणे च,
"बधः स्वर्गसदृशं पुराभिर्वासनाङ्गने"।
"तदङ्गश्वेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः।
अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः।
बधावृत्ते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽहति"॥
इति मिताक्षरायां।
अबन्धः, त्रि, (बन्ध + ण्यत्, न बन्धः अपफलः नञ्-
समासः।) सप्रणः। फलकाले फलयुक्तवृत्तः।
तत्पर्यायः। फलेयहिः २। इत्यमरः॥ फल-
यहिः ३। इति तट्टीका॥ अमोघफलोदयः ४।
इति राजनिर्घण्टः। ("इयेषं सा कर्त्तुमबन्ध-
रूपता"। इति कुमारसम्भवे। "याज्यमाशं-
सिताबन्धप्रार्थनं"। "कर्मभिरप्यबन्धैः"। इति
रघुवंशे।)
अबलं, त्रि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत्।) बल-
रहितं। दुर्बलं। यथा। "अबलखंजुलाशिनो
भसान्"। इति नैषधं॥
अबलः, पुं, (नास्ति बलं यस्य सः, क्षयभङ्गुरत्वात्
तस्य तथात्वं।) वरुणवृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥
अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा।) नारी।
इत्यमरः॥ ("तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स
कामी"। इति मेघदूते।)
अबाधं, त्रि, (नास्ति बाधा यस्य तत्।) बाधशून्यं।
अनिवारितं। तत्पर्यायः। निरर्गलं २। इत्यमरः।
अनर्गलं ३ उच्छुक्लं ४ उद्दाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्गुणं ७। इति हेमचन्द्रः॥ बाधा पीडा तथा
हीनञ्च। (अङ्गशास्त्रे त्रिभुजांशविशेषः। अस्तु-
टत्वं। अविष्यटता। जटिलीभावः।)
अबिन्धनः, पुं, (आपयव इन्धनमुद्दीपनसाधनं
यस्य सः।) वाडवाभिः। इति सन्देहभङ्गिका॥
("अबिन्धनं वक्रिमसौ विभर्त्ति"। इति रघुवंशे।)
अबोधः, पुं, (बुध + भावे घञ्, नञ्समासः।)
अज्ञानं। यथा। "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्रवा"।
इति भारविः॥ बज्रप्रीहो त्रि॥ (अज्ञानः।
मूढः। अन्भिन्नः। हतबुद्धिः। किङ्कर्त्तव्यविमूढः।)
अज, स्त्री, (अणु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि डः,
उपपदसमासः।) पद्मं। इति मेदिनी॥ दशा-
व्युदसंख्याः। शतकोटिः। इति लीलावती॥
अजः, पुं, (अश्रुः जायते, अप् + जन + डः।)
चन्द्रः। धन्वन्तरिः। निचुलवृत्तः। इति मेदिनी॥
अजः, पुं, स्त्री, (अश्रुः जायते, अप् + जन + डः।)
शङ्खः। इति मेदिनी॥ (जलभवशक्तिमुक्तादिकां।
"अजमभ्रमयश्चैव राजतश्चानुपस्कृतं"।
"अक्षेपु चैव रत्नेषु सर्वेष्वभ्रमयेषु च"।
इति मनुः।)
अजजः, पुं, (अजात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते,
अज + जन् + कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति त्रि-
काण्डशेषः॥
अजभोगः, पुं, (अजस्य शङ्खस्य भोग इव शरीर-
मित्त्र भोगो यस्य सः।) पद्मचन्द्रः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
अजयोनिः, पुं, (अजं विष्णुनाभिपद्मेव योनि-

अव

इत्यन्तिव्यानं यस्य सः।) विधाता। ब्रह्मा। इत्य-
मरः॥
अजवाहनः, पुं, (अजमिव शङ्खवत् शुभं वाहनं
वृषो यस्य सः।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अजहस्तः, पुं, (अजं पदं हस्ते यस्य सः।) सूर्यः।
इति हेमचन्द्रः॥
अजिगी, स्त्री, (अजागां समूहः, अज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां डीप्।) पद्मिनी। इति
राजनिर्घण्टः॥ पद्मसमूहः। पद्मलता। पद्मयुक्त-
देशः। इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः॥
अजिगीपतिः, पुं, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
षष्ठीतत्पुरुषः।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः॥
अज्जः, पुं, (अबति सीमानं रक्षति अज + "अजा-
दय" इति दन् मेघपर्वतविशेषपक्षे तु अपो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः।) बत्सरः।
मेघः। मुस्ता। इति मेदिनी॥ पर्वतविशेषः।
इति विश्वः॥
अज्जसारः, पुं, (अज्जस्य मुस्तायाः सारः मूल-
निर्थासः।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥
अज्जिः, पुं, (आपो जलानि धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिकरणे किः, उपपदसमासः।) समुद्रः।
इत्यमरः॥
अज्जिकफः, पुं, (अज्जेः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं।) समुद्रफेनः। तत्पर्यायः।
ह्रियद्वीरः २। फेनः ३। इत्यमरः॥
अज्जिजौ, पुं, (अज्जौ जायेते अज्जि + जन + कर्त्तरि
डः, उपपदसमासः।) अश्विनीकुमारौ। द्विवचना-
न्तोऽयं शब्दः। इति हेमचन्द्रः॥
अज्जिदीपा, स्त्री, (अज्जिसंख्याता जवणादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा।) पृथिवी। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
अज्जिनगरी, स्त्री, (अज्जेः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी।) द्वारकापुरी। इति त्रिकाण्डशेषः।
अज्जिनवनीतकः, पुं, (अज्जेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
षष्ठीतत्पुरुषः।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥
अज्जिफेनः, पुं, (अज्जेः समुद्रस्य फेनः, षष्ठीतत्पुरुषः।)
समुद्रफेनः। इति राजनिर्घण्टः॥
अज्जिमयडूकी, स्त्री, (अज्जिं समुद्रं मण्डयति, अज्जि
+ मण्ड + ऊक्, स्त्रियां डीप्।) मुक्तास्कोटः।
शुक्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ भिनुक इति भाषा॥
अज्जिशयनः, पुं, (अज्जौ प्रणये समुद्रे श्येते, श्ये +
बाहुल्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः।) विष्णुः।
इति हेमचन्द्रः॥ (नारायणो हि प्रणये अज्जौ
श्येते, यदुक्तं—
"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः"।
इति मनुः।)
अज्जिभिः, पुं, (अज्जेः समुद्रस्य अभिः, षष्ठीतत्पुरुषः।)
वज्रवानलः। इति हेमचन्द्रः॥
अज्जिभ्यः, पुं, (अपोमण्डयति, अप् + मण् +
श्लिष्कामिभ्यश्चरिभ्यो ष इति कर्त्तरि षः,
उपपदसमासः।) सूर्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभ

अभन्, स्त्री, (अपो विभक्ति, अप् + न् + कर्त्तरि कः।) मेघः। इत्यमरः। सुखाटवः। अभनघातुः। इति राजनिर्घण्टः।

अभनमत्तङ्गः, पुं, (अभनस्य, मेघस्य अभिपः मा- तङ्गः शाकपार्थिवादित्वात् संमासः, मध्यपद- लोपश्च।) रेरावतः। इत्यमरः।

अभिन्, स्त्री, (अपः नौकामनापनयनाय विभक्तिं आरभति, अप् + भ् + क्तिः।) काष्ठकुहाणः। नौकामनापनयनार्थकुहाणा इति काठः। इत्यमरः। (पञ्चादित्रयाणां समष्टीकरवपात्रं। तीक्ष्णायो जोहदखः।

“अभिन् कार्यायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः। पञ्चाकमारकं बध्ने सैकक्षैकमासकं”। इति मनुः।)

अभिन्धयं, त्रि, (अभे मेघे भवं, अभ + घ तस्य इय।) मेघोद्भववस्तु। इत्यमरः।

अभ्रक्षचर्यकं, स्त्री, (अभ्रक्षचर्यविरोधि, विरोधे नञ्- समासः। ततः स्तार्ये कन्।) मैथुनं। इति त्रिकाण्डशेषः। अभ्रक्षचर्यंश्रुत्ये त्रि।

अभ्रक्षय्यं, स्त्री, (अभ्रक्षयि ब्राह्मणोचितकर्मणि अक्षिसादौ साधु, अभ्रक्ष् + यत्, नञ्समासः।) गार्होत्तौ गायं बध्य इत्याकारोक्तिः। अनधयापञ्जा। तत्पर्यायः। अयध्योक्तिः २। इत्यमरः। (“नेपथ्ये अभ्रक्षय्यमभ्रक्षय्यं। अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्तप्य राजदारे सोरस्ताडनमभ्रक्षय्य- मुद्गोषितं”।

इति उत्तरचरिते। वेदविद्वज्जं अतिनिन्दितं कर्म। गिरतिशयस्य सग्नोकादिप्रकाशोक्तिरियं।)

अभ इ छ भनौ। इति कविकल्पद्रुमः। इ अभ्यते। छ अभते। इति दुर्गादासः।

अभयं, स्त्री, (भयस्याभावः इत्यव्ययीभावः, यद्वा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री।) वीरखमूलं। इत्यमरः। भयाभावः। (“भावः परतरौ धर्म्मो नृपाणां यत्राकर्जितं”। विप्रेभ्यो दीवते त्र्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा”। इति याज्ञवल्क्यः।

“योदत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रजजत्वभयं गृह्णात्। तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिभः”। इति मनुः।)

“प्रदत्तिश्च निदत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये। नन्वं मोक्षश्च वा वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी”। इति श्रीभगवद्गीता। भयरहिते त्रि। इति विश्वः।

अभयद्विधिमः, पुं, (अभयाय लयोद्भयभावाय- द्विधिमः।) वृज्जकः। सङ्गमपटहः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा।) हरीतकी। इत्यमरः। चम्पादेशजातपत्राक्षरा हरीतकी। सा नेचरोगे प्रशस्ता। इति राजवल्लभः। (दुर्गा।)

अभयं, त्रि, (अभ + कर्मणि क्यत्, नञ्समासः।) अभयवीर्यं। अहायं। यथा,—

“अध्यायं चर्म मे सङ्गिः करिव्यसि किमसिभिः।

अभ

अभि

अभयं चैव मे मां त्वाद्द्वैतैश्चचारिभिः”। इति रामायणं। (भोजनावोग्यं वस्तु, मन्त्रवाय मन्त्रादिभिः शास्त्रकारैः निमित्तं द्विजातिभिः वर्ण- नीयं वस्तु। तानि च यथा, जन्मजन्मपञ्चावपा- ख्यानि जीवि लुण्णकन्दशाकानि। विष्ठादिजातानि तखलीयादीनि च। कोहितवृक्षभिर्थासः। छेदो- द्भववृक्षनिर्थासः। श्रेणुपत्रं। गथं। पेयुषश्च। देवाद्यनुद्देशेन आत्मार्यं यक्षाः कसरसंयावपाय- तापूपाः। असंस्कृत पशुमांसं। नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक्। हवींश्च च होमात् प्राक् इत्यादि।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः।) अपात्रं। अयोग्यं। यथा,— “दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवृद्धोरभाजनं। क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते”। इति काश्यप्रकाशः। पात्ररहिते त्रि।

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः।) मरणं। असत्ता। इति विश्वमेदिनी।

“अस्ति एतौ वशे यस्य भृत्योभार्या तथैव च। अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले”। इति चाणक्यः।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पायावेवोपपादयेत्। साध्यभावे प्रथिधिभिव्योरूपसमन्वितैः”। इति मनुः।) त्रयादिषट्कभिन्नः। स द्विविधः। संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २। इति भाषा- परिच्छेदः। भावशून्यः भावः स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं।

अभावनीयः, त्रि, अचिन्तनीयः। चौरादिकचिन्त- नार्थभूधातोः कर्मण्यनीये नञ्समासः।

अभावणं, स्त्री, (भाष् + ल्युट्, नञ्समासः।) अक- थनं। मौनं। इत्यमरः।

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + क्ति।) उपसर्ग- विशेषः। अस्त्यार्थाः। समन्तात्। उभयार्थः। वीष्णा। इत्यम्भावः। धर्म्यं। इति दुर्गादासः।

अभिलाषः। अभिमुख्यं। इति मेदिनी। चिह्नं। इति धोपदेवद्वैमचन्द्रौ।

अभिकः, त्रि, (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधुः।) कामी। कामुकः। इत्यमरः।

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ्। नोदात्तेति वृद्धभावः। अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्मोत्पत्तौ प्रारम्भे च।) अभीतयो- धादेर्युद्धे शत्रुसम्मुखगमनं।

आरोहणं। इति हेमचन्द्रः।

अभिल्या, स्त्री, (अभि + ल्या + षल्।) नाम। शोभा। कीर्तिः। इति मेदिनी। आल्यानं। इति शब्दरत्नावली। (शोभा। सौन्दर्यं। रम- णीयता। [इति रघुवंशे।

“काप्यभिल्या तयोरालीवृत्रजतोः मुञ्जवेश्वरो”। “कामप्यभिल्या स्फुरितैरपुष्य- हासप्रकावल्पप्रणोऽधरोक्ष”। इति कुमारसम्भवे। यज्ञः।

अभियन्ता, त्रि, (अभि + यन् + कर्त्तरि क्तः।)

अभि

अभियन्ता, त्रि, (अभि + यन् + कर्त्तरि क्तः।) अभि- यन्ताः। इत्यमरः। अभियन्ताः। अभि- यन्ताः। इत्यमरः। अभियन्ताः। अभि- यन्ताः। इत्यमरः।

अभियन्तः, पुं, (अभि + यन् + भावे षच्।) अभि- यन्ताः। इत्यमरः। अभियन्ताः। अभि- यन्ताः। इत्यमरः।

अभियन्तः, स्त्री, (अभि + यन् + भावे षच्।) अभि- यन्ताः। इत्यमरः। अभियन्ताः। अभि- यन्ताः। इत्यमरः।

अभियन्तः, पुं, (अभि + यन् + भावे षच्।) इति- दिभिरभिहृणनं। आघातः। यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिघ्नान्निघ्रापतः”। इति माधवकरः। प्रन्नादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व- स्थितचतुर्थद्वितीयहृतीयचतुर्थवर्णाः क्रमेण पर- स्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्गयुक्ताः। तत्र स्त्री। यथा—

“अभिघातं स्यात् पूर्व वेदद्विव्यन्धवर्षाश्चेत्। नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रद्विरामाद्याः”। इति केरलप्रभः। (प्रहारः। अभिघ्ननं। आ- घातः।

“अभ्यदुभुजभमितचण्डगदाभिघात- संपूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य”। इति वेणीसंहारे। सङ्घर्षणं। संमर्दः। पीडनं।

श्लोशदानं। शोकक्षोभः। “सम्भवांश्च वियोगीषु दुःखप्रायासु निवृणः। शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च”। इति मनुः। प्रतीकारः। अपसारणं।)

अभिघाती, [न्] पुं, (अभिमुख्येन हन्ति, अभि + हन् + क्तिणि।) शत्रुः। इत्यमरः। (विपन्नः। आक्रमणकारी।

“एकदा न विगृह्णीयात् बहून् राजाभिघातिनः। सदपौऽप्युरगः कौटैर्बहुभिर्नश्यति भ्रुवं”। इति हितोपदेशे। पीडानकः। आघातकारी।

“सुखवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना। भवितव्यं नरेण्येन न कामवशवर्तिना”। इति रामायणे। प्रतीकारः। अपसारणं।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्थते समन्तात् वज्रं सिच्यते, अभि + हृ च्छरणे षिच् + षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभिमुख्येन सेवयै चरति, अभि + चर् + ट।) रावः। अलः। इति हेमचन्द्रः।

अभिघारः, पुं, (अभिमुख्येन शत्रुवधार्थं चार कार्यकारणं अभि + चर् + भावे षच्।) हिंसा कर्म। इत्यमरः। अघर्षविरोक्तमन्वन्नादि निव्यादितमारखोकाटकादिहिंसात्मककर्म। इति भरतः। मारुतप्रदिव्युत्पत्त्यादिशक्योक्तविशेषः च मङ्गलः। मारुतं २। शोचनं २। कर्मणं १। विदेवकं १। उचाटनं १। वज्रघातं १। इति वृत्तशब्दः। उच्यते। अभिघारः। इति प्रसङ्गवि- विवेकः। इति राजनिर्घण्टः।

अभिघारः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभिघरः, पुं, (अभि + चर् + भावे षच्।) घृतं इति राजनिर्घण्टः।

अभि

“हंसौषधीनां स्त्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
इति मनौ ११ अध्यायः ॥ * ॥ अध्याभिचारः ।
“ॐ विशद्वे रूपिणि चिच्छिक्ते वैरिणममुकं देहि
देहि स्नाहा” । इति खड्गमभिमन्त्र खड्गमन्त्रांश्च
पठित्वा खड्गं संपूज्य ह्यागादिकममुकोऽसि इति
वैरिणाभिमन्त्र रक्तसूत्रेण चिधा मुखं बद्धा
वैरिणाभ्यां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।
“ॐ अयं स वैरी यो देहि तमिमं पशुरुपिणं ।
विनाशय मद्वादेवि स्मै स्मै खादय खादय” ॥
इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्यं दत्त्वा बलिमन्त्रं
पठित्वा बलिं संपूज्य अद्याश्विने मासि मद्वा-
नवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अमुकशत्रु-
नाशाय इमं ह्यगं महिषं वा अमुकदेवतं भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं सम्पददे । इत्युत्सृज्य ह्यं
क्रुं पट् इति हित्त्वा मूलं पठित्वा एतद्गधिरं दुर्गायै
नमः । इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा अष्टाङ्गमासै-
र्ह्यमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसारः ॥
भिचारी, [न्] चि, (अभिचरति शत्रुवधार्थं
कर्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
चारकर्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्ता निष्कारो । अभि-
पूर्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥
प्रभिनः, पुं, (अभिजायतेऽनेन, अभि + जन् +
आधारे घञ्, वृद्धभावः ।) ख्यातिः । जन्मभूमिः ।
कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वयः ।
“अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयैर्निजैः” ।
इति महावीरचरिते ।
“कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः” ।
इति रामायणे ।)
प्रभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिमत्
प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्यायः ।
इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । पण्डितः ।
इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः ।
“जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतेकमात्मानमनेकं वशिनां वशी” ॥
इति रघुवंशे ।
“न स्नेच्छितव्यं यद्वादौ स्त्रीषु नापहृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं” ॥
इति मनुः । उच्चितः । उपयुक्तः । योग्यः । सुरूपः ।
मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । स्नाध्यः ।
भगवान् । समृद्धः ।)
प्रभिजित्, स्त्री, (अभि + जि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
द्यमसुद्धत्तं । कुतपकालइति प्रसिद्धं ॥ यथा,—
“अपराधे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
इति मत्स्यपुराणं ॥ गच्छत्रविशेषः । तत्तु तार-
कात्रयात्मकशुद्धाटकाहति । उत्तराभाद्रायाः
शेषपक्षदशदश्याः श्रवणायाः प्रथमदशमचतुष्टयं
एतद्गविंशतिदश्यात्मकमभिजिद्रवति ॥ इति
व्यातिषं ॥ तत्र जातपाणं ।
“अतिसुखलितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतश्चावकीर्तिः सुवेशः ।
विजवरसुरभक्तैश्च क्लवाङ्गानवः स्याद-

अभि

भिजिति यदि सूतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे” ॥
इति कौस्तुभप्रदीपः ॥
अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुणः । विद्वान् ।
इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः ।
“अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते गन्दनद्रुमाः” ।
“अनभिज्ञान्तमिच्छाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” ।
इति कुमारसम्भवे ।)
अभिज्ञानं, स्त्री, (अभिजायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिञ् । इति हेमचन्द्रः । (अज्ञः ।
लक्षणं ।
“एतस्मान्नां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौशीनाश्चकितगयने मय्यविश्वसिनीभूः” ।
इति मेघदूते । सूतिः । ज्ञानभेदः ।
“एवमुक्तस्तु रामेण हनूमान् वानरर्षभः ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः संप्रत्यभाषत” ॥
इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिञ् ।
स्मरणार्थमङ्गुरीयादिकं चिञ् । “अयं मैथिल्य-
भिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः” । इति भट्टि-
काव्ये ।)
अभितः, [स्] व्य, (अभि + तसिल् ।) शीघ्रं । साकल्यं ।
आभिमुख्यं । उभयतः । “अङ्गान्ययात्तीदभितः
प्रधानं” । इति भट्टिकाव्ये । समीपं । इति
मेदिनी ॥
अभिधर्षणं, स्त्री, (अभि + धृष् + भावे ल्युट् ।)
रक्षःपिशाचभूतादेरभिषङ्गः । इति महाभारतं ॥
सर्वतोभावेन धर्षणश्च ॥
अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्,
स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
विधियापारीभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । “स
मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
बोधनादग्निमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं ॥ (आ-
ख्या । आङ्गा । अभिधानं । नामधेयं ।)
अभिधानं, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धां
+ करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
यथा । “तवाभिधानाद्वाच्यते नताननः” । इति
भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “कृतञ्जितसमा-
सानामभिधानं नियामकं” । इति वोपदेवः ॥
(आख्या । नामधेयं ।
“आख्याङ्ग अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च” ।
इत्यमरः । “शिखरिणि क्णु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्य-
दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ।)
अभिधेयं, स्त्री, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ।) अभिधीयते
अनेनेति करणे यः ॥
अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्मणि यत् ।) अभि-
धागम्यं । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥
अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप् ।) परस्मै

अभि

विषयस्युहा । इत्यमरः ॥ परब्रह्मे जिष्टत्वा ।
दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्सा इत्येके । विषय-
प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य ताभस्य स्पृहा
विषयस्पृहा विषयेन चौर्यादिना स्पृहा इति
द्वतीयासमासः इत्यन्ये । विषयस्पृहेतिपाठे पर-
स्मैविषये विषयितया स्पृहा जिष्टत्वात्मात्रं । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
अभिलाषः । इति रायमुकुटः ॥
अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्तीर्थकारजिनो-
ऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
चि ॥
अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः
प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच् ।) हृद्गत-
क्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना यत्की-
कृतमनःकार्यं । तत्पर्यायः । अङ्गकः २ । इत्य-
मरः ॥ दृश्यकार्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
वाचिकः २ । आहार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
साहित्यदर्पणं ॥ (“तामेतां परिभावयन्त्वभिनयै-
र्विन्यन्तुरूपा बुधाः शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणत-
प्रज्ञस्य वागीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)
अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनः ।
इत्यमरः ॥
“अभिनवमधुलोपुलकं
तथा परिचुम्बा चूतमङ्गुरीम्” ।
इति शाकुन्तले ।)
अभिनवोद्भित् [द] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भि-
नन्ति उद्भिय जायते, अभिनव + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्गुरः । इत्यमरः ॥
अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
निर्मुक्तः ।) सूर्यान्तकालशायी । यस्मिन् सुप्ते
सूर्यास्तं याति सः । इत्यमरः ॥
“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वीणो युक्तः स्यान्नह्यतैसा” ॥
इति मनुः ।)
अभिनिर्याणं, स्त्री, (शत्रुमिहन्तीत्यत्र निर्याणं
निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।
“यत्सेनयाभिनिर्याणं स्मृतं तदभिषेकनम्” ।
इति हलायुधः ।)
अभिनवेशः, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे घञ् ।)
मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
शास्त्रादौ प्रवेशः । तत्पर्यायः । निबन्धः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनका-
विद्याविशेषः ॥ (आयुहः । अथशयमिदं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्यवसायः । दृढसङ्कल्पः ।
“इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तरुद्धाभिनिवेशमीश” ।
इति रघुवंशे ।
“अथानुरुपाभिनिवेशतोषिणा
हताभ्यनुज्ञा गुदया गरीयसा” ।

अभि

इति कुमारसम्भवे । आसक्तिः । अनुरागः ।
अभिलाषः । “बलीयान् खलु मेऽभिविष्यः” ।
इति शाकुन्तले ।)

अभिनिसृष्टानः, पुं, (अभि + नि + लृत् + घञ्, अभि-
निसः स्तनः शब्दसंज्ञायां इति वत् ।) विसर्गः ।
अक्षरं । इति मेदिनी ।

अभिनीतः, त्रि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूषितो वा ।
अमर्षी । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥

(“अस्मिन्नेव प्रकारे धनस्यमुदारधीः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विष्णुः । धीरः ।

“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ॥

अभिनेता, [ङ] त्रि, (अभि + नी + कर्त्तरि ङच् ।)
अभिनयकर्त्ता । केचो संश्रियाला इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धं ॥

अभिपन्नः, त्रि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
राद्धः । अपराधवान् । व्यापद्धतः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभियस्तः । शत्रुयात्रान्तः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।

“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दाः ।
पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ।
“दृष्टिर्दोषाभिपन्ना” । इति सुश्रुते ।)

अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ कृन्तः ३ ।
इत्यमरः ॥ आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।

“दुर्व्योधन ममाप्येतत् हृदि संपरिवर्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विद्युषोम्यहम्” ।
इति महाभारते । [इति मनुः ।)

“तेषां खं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” ।
अभिप्रेतं, त्रि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतं । अभीष्टं । यथा,—

“कामाय तु हितं कान्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्ष्व्येण विधानेन तदप्यक्तं खगाधिप” ॥
इति भविष्यपुराणं ॥ (वाङ्मृतः । सम्मतः ।)

अभिभवः, पुं, (अभि + भू + भावे अच् ।) गर्व-
नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रश्च ॥ (पराजयः । तिरस्कारः ।

“रघोरभिभवाशङ्घिं चुक्षुभे द्विषतां मनः” ।
इति रघुवंशे ।
“बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पद” ।
इति हितोपदेशे ।)

अभिभूतः, त्रि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विह्वलः ३ ।
आकुलः ४ अभिमायः ५ विज्ञावः ६ विज्ञानः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भग्नदर्पः । तत्प-
र्यायः । आसन्नगर्वः २ । इति जटाधरः ॥ आस-
गन्धः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहृतः ४ । इति

तट्टीका ।

अभि

(“देव्याभिभूतस्य युवामवोढं
ममस्य दोर्भिशुवनस्य भारम्” ।
इति भट्टिः ।)

अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।

“अभिभूतिभयादसूतनः
सुखमुह्यन्ति न धाम मानिनः” ।
इति भारविः ।)

अभिमत्, त्रि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं ।
सम्मतं । यथा,—

“अभिमत्फलशंसी चारु पुस्तोर वाञ्छ-
स्तसु चुकुवु रूषैः पक्षिण्यन्नुकूला” ।
इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।

“स माधवेनाभिमतेन सख्या
रथा च साशङ्कमनुप्रयातः” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो-
रजमावहृद्भिमतो मे” ॥
इति शाकुन्तले ।)

अभिमन्त्रणं, स्त्री, (अभि + मन्त्र + करणे ल्युट् ।)
आज्ञानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं ।
यथा,—

“दत्त्वाज्ञं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अभिमन्त्रः, पुं, (अभि + मन्त्र + करणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अधिमन्त्र इति वैद्यके पाठः ।
तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपणि ।

“हृद्देशेतेरभिच्यन्दैर्नराणामुक्रियावतां ।
तावन्तस्त्वधिमन्त्र्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥” ।
उत्पाद्यत इवभ्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।

शिरसोऽर्द्धं च तं विद्यादधिमन्त्रं खलुक्षणे” ॥
स तु चतुर्विधः । यथा । “ह्यन्त्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः
सप्तरात्रादधिमन्त्रो रक्तजः पञ्चरात्रात् । षड्रात्रा-
द्वै वातिकः संनिहन्यान्मिथ्याचारात् पैत्तिकः
सद्य एव” इति माधवकरः ॥

अभिमन्त्र्यः, पुं, (अभिमन्त्र्यते युद्धार्थं, अभि + मन् +
युच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
स तु सुभद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥

अभिमरः, पुं, (अभिमन्त्रियतेऽस्मात्, अभि + म् +
अच्) युद्धं । बधः । स्वसैन्यभय । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ बन्धनं । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।
समरः । अवरोधः । स्वपक्षाद्भयं । सङ्घेतस्थल-
निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्य हेतोः व्याङ्
हृत्स्तिनं वा योधयति सः अभिमरः इत्येके ।)

अभिमर्द्दः, पुं, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अव-
मर्द्दः । पीडनं । सम्परायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
(शत्रुहृतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
“हृतोऽभिमर्द्दः कुबभिः प्रसङ्ग” । इति महा-
भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३ ।
ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्रार्थना ७
हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्वयः १० ।
अवलोकः ११ दर्पः १२ अवश्यायः १३ टङ्गः १४ ।
इति जटाधरः ॥ अपि च ।

“गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च हृत्तः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानश्चित्तसमुन्नतिः ।
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
मानः + इतच् । अभिमान्यतेऽत्र, अभि + मन् +
यिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ अभिमानयुक्ते त्रि ॥ (गर्वः । मदः ।
दर्पः ।)

अभिमानी, [न्] त्रि, (अभिमन्यते, अभि + मन्
+ यिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानयुक्तः ।
यथा,—

“कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणीदीपितः सो-
ऽभिमानी” । इति वेणीसंहारः ॥

अभिमायः, त्रि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥

अभिसुखं, त्रि, (अभिगतो सुखं । अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति
जटाधरः ॥

अभियातिः, पुं, (युद्धार्थमभिसुखं यातिः गमनं,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभियाती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
+ या + भावे क्तः ; इति ।) शत्रुः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

अभियुक्तः, त्रि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
कटकशब्दः । इति मेदिनी ॥
“उद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।

“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्धितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राञ्चो न्ययते रिपुणा सद्य” ।
इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवं ।
मिथ्या तप्तु विजानीयादुत्तरं यवहारतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगता, [ऋ] त्रि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ङच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परियादी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—

“अभियोगता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नेत्यहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्तययुक्तपतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादियोजनं। अन्ये विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आहास नाशिश इति ख्यातः। यथा,—

“अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रथमभियोजयेत्”।

इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थीज्ञानं। इति राय-सुकुटः॥ अपकारकरणेष्वापूर्वकाक्रमणं। तत्पर्यायः। अभियुद्धः २। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥

“स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नरेन्द्रगुप्तं नगरं मङ्गलात्”।

इति कुमारसम्भवे।)

अभिरामः, चि, (अभिरमते मनोऽत्र, अभि + रम् + आधारे घञ्।) रश्मिः। सुन्दरः। इति हेम-चन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोज्ञः। रमणीयः। आनन्दकरः।

“मनोऽभिरामाः प्रह्वन्तौ रथनेमिखनोन्मुखैः”। इति रघुवंशे।)

अभिरूप, पुं, (अभिलक्ष्यं रूपमस्य।) पण्डितः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, चि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + षच्।) मनोहरः। पण्डितः। इति मेदिनी॥ (“इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्”। इति शाकुन्तले।)

अभिलाषः, पुं, (अभिलष्यते मानसं कर्म कथ्यते-ऽनेन, अभि + लप् + करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्कल्पाङ्गवाक्यं। यथा। “काम्याभिलाषसहितः कुशतिजलजलागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थः”। इति प्रक्रमाधिकरणं॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।

“तथाभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहाच्च च। सविकल्पकसंवेद्यः”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभिलाषः, पुं, (अभि + लृ + भावे घञ्।) हृदयं। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पुं, (अभि + लष + भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्यायः। इच्छा २ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ टट् ६ वाञ्छा ७ लिप्सा ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ काङ्क्षा १२ कान्तिः १३ वक् १४ वचिः १५ दोहदः १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ अज्ञा १८ टट्टा १९ मतिः २० हृन्दः २१। इति जटाधरः॥ (“भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः”। इति शाकुन्तले। “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे”। इति रघुवंशे।) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] चि, (अभि + लष् + णिनि।) अभिलाषयुक्तः। यथा,—

“जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्”।

इति रघुवंशे॥

अभिलाषुकः, चि, (अभि + लष् + प्रीणार्थे उक्त्वा।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्यायः। लुब्धः २ मृगुः ३

अभि

गर्जनः ४ टट्टाक् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विनासविभवागसः ७। इति जटाधरः॥ (“जयमत्रभवान् नूनमरातिस्वभिलाषुकः”। इति भारविः।)

अभिलासः, पुं, (अभि + लस् + भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

अभिवादः, पुं, (अभि + वद + भावे घञ्।) अप्रियवाक्यं। तत्पर्यायः। पारुष्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।

“अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादनम्। असौ नामाहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत्”। इति मनुः।)

अभिवादकः, चि, (अभि + वद् + णिच् + ण्वल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः २। इत्यमरः॥ अप्रियवक्ता। पारुष्यार्थाभिपूर्ववदेः कर्त्तरि णकः॥ (प्रणामकारी। अभिवादनकारी। “आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः”। इति ग्लोपाख्याने।)

अभिवादनं, स्त्री, (अभिसुखीकरणाय वादनं नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः, अभि + वद् + णिच् + भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः। अभिवाद्ये भो अमुकश्रीमाहमित्येवंरूपः। तत्तु पादस्पर्शपूर्वकनमस्कारः। तत्पर्यायः। पादग्रहणं २। इत्यमरः॥

“अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलं”।

इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानं। सर्वतोवृत्तिः। तत्पर्यायः। संमूर्च्छनं २। इत्यमरः॥

अभिप्रपन्नं, स्त्री, (अभि + प्रप् + भावे ल्युट्।) मिथ्याभिप्रसन्नं। अभिप्रपः। अभिपूर्वप्रपधातोर्भावेऽणट्॥

अभिप्रप्तः, चि, (अभि + प्रप् + क्तः।) प्राप्तः। प्राप्तः। प्राप्तः। यथा,—

“न नामग्रहणं कुर्यात् कृपणस्य गुरोस्तथा। भार्याया अभिप्रप्तस्य जनकस्य विशेषतः”।

इति मेघदूतटीका॥

“न क्रुध्यथपिशतोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्”। इति रामायणे। “अथ तेन निमृच्छ विक्रियामभिप्रप्तः फलमेतदन्वभूत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिप्रस्तः, चि, (अभि + प्रन्स + क्तः।) परस्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आहृतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्यायः। आक्षारितः २ क्षारितः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिप्रकृष्टः।

“वत्सस्य ह्यभिप्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा। नाभिर्ददाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः”।

इति मनुः। विनिमित्तः। विगर्हितः। पातककर्त्ता। [इति मनुः।)

“पापयोग्यभिप्रस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयोः”।

अभि

अभिप्रस्तिः, स्त्री, (अभि + प्रन्स + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥ (“स्यमन्तकं च सञ्जाजिताय दत्त्वा मिथ्याभिप्रस्तिविशुद्धम् अवाप”। इति विष्णुपुराणे।) याज्ञा। इत्यमरः॥

अभिप्रापः, पुं, (अभि + प्रप् + घञ् वृद्धिः।) स्वर्णक्षेयं त्वया कृतमिथ्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्यापवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिप्रसन्नं २। इत्यमरः॥ क्रोधात् द्विजादिभिर्दुःखाभिधारणं। इति पुराणं॥ ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानां अनिष्टाभिप्रसन्नं। इति विजयरक्षितः॥

“यस्याभिप्रापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैवधः”। इति ग्लोपाख्याने।)

अभिषङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति षः।) पराजयः। आक्रोशः। शपथः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मधुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥ सर्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः॥ भूताद्यावेशः। यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिप्रापतः”। इति माधवकरः॥ (परुभवः। परिभूतिः।

“जाताभिषङ्गो वृषतिर्निषङ्गा-दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः”।

इति रघुवंशे।

“तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां”।

इति कुमारसम्भवे। शोकः। दुःखं। “अभिषङ्गजं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत्”। इति रघुः।)

अभिषवः, पुं, (अभि + सु + षप्, गुणः षत्वश्च। यच्च। खानं। मद्यसन्धानं। तसु चिरस्थापितमदोत्पादकद्रव्यं। इति मेदिनी॥ यज्ञखानं सोमलतापानश्च। तत्पर्यायः। सूत्या २ सवनं ३। इत्यमरः॥

“भवेदभिषवः खाने मद्ये सन्धानयज्ञयोः”। इति मेदिनी)

अभिषवं, स्त्री, काञ्जिकं। इति हलायुधः॥ काँजि इति भाषा।

अभिषुतं, स्त्री, (अभि + सु + क्तः षत्वः।) काञ्जिकं। इत्यमरः॥

अभिषेकः, पुं, (अभि + सिच् + भावे घञ्।) खानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

“एकदा सोऽभिषेकार्थमाजगाम महानदी”। इति विष्णुपुराणे।

“निर्दत्तपर्यन्त्यजलाभिषेकां। वासोवसानामभिषेकयोग्यं”।

इति कुमारसम्भवे।)

अथ ७ दोलयानाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। शीतलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५ घृतं ६ कुशोदकं ७ शण्डोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुशुमोदकं १० फलोदकं ११ पुष्पोदकं १२ चन्दनपिष्टामलक्युद्धर्त्तनं १३ सुगन्धजलं १४ तेनाहवारखानं तत्र द्वितीयसप्तमाहमवारेषु दुग्धघृत-

अभि

मधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तेन पञ्चधा स्नानं । तीर्थजलं १६ गङ्गोदकं १७ वस्त्रीकतोयं १८ सर्वाभिमन्त्रणं १९ सङ्खधाराजलं २० घटोदकं २१ केषाश्चिन्मते अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ वृद्धन्दिक्श्वरपुराणोक्तानि ७ दुर्गापूजाभिवेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीसुदृश्यं यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा स्नापयेत् । सुद्धजलं २ प्रकृतजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इन्दुरससागरोदकं १६ सर्वाभिमन्त्रणं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सङ्खधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा । योम-गङ्गाम्बुपूर्णाष्टकलसः २३ मेघतोयपूर्णाद्वितीयकलसः २४ सारस्वततोयपूर्णाद्वितीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णाचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णापञ्चमकलसः २७ निर्भरोदकपूर्णाषष्ठकलसः २८ सर्वातीर्थाम्बुपूर्णासप्तमकलसः २९ सुद्धजलपूर्णाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ इच्छि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरुचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशस्य १९ तिल २० ऋद २१ पुष्करिणी २२ क्रूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि । श्रितलजलस्य २७ । तिलतैलं १ गन्धतैले २ । नदीकूल १ वराहदन्त २ वेश्यादार ३ राजदार ४ वृषभदण्ड ५ वस्त्रीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवदार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभय-कूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—मृत्तिका इति केचित् ॥ पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वाभिमन्त्रणं १७ पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतान्तिरिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उद्धर्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ तैलहरिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशस्यचूर्णमिति केचित् ॥ कालीपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिष्वपि तथा । तासां मध्ये पूर्वाङ्गातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्कार ८ कुसुद ९ खण्ड १० अलङ्का ११ वापी १२ रत्नचन्दन १३ नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितयकूल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि । पञ्चतीर्थ-द्वय १ ॥ विष्णुतैलं १ ॥ उद्धर्तनद्रव्यं तैलहरिद्रा-युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ वृद्धन्दिक्श्वरदेवी-कालीपुराणपद्धत्याष्टकलसञ्चानकालीनरात्रिणी रागवाद्यानि ॥

५ । रागरात्रिणी । वाद्यं ।

अभि

६ । मालसी १ मङ्गलोत्सवः १
 ७ । वाराङ्गी १ इन्द्रविजयः १
 ८ । मालवः १ विजयः १
 ९ । देवकीरी २ भुवनविजयः २
 १० । मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः २
 ११ । ललिता २ दुन्दुभिः २
 १२ । वाराङ्गी ३ विजयः ३
 १३ । मालवः ३ देवोत्सवः ३
 १४ । विभाषा ३ दुन्दुभिः ३
 १५ । देशालः ४ राजाभिवेकः ४
 १६ । देशालः ४ घनतालः ४
 १७ । भैरवी ४ वंशी ४
 १८ । धानुषी ५ मधुरी ५
 १९ । मालवी ५ मधुकरः ५
 २० । कोड़ा ५ इन्द्राभिवेकः ५
 २१ । भैरवी ६ करतालः ६
 २२ । भैरवी ६ ढक्का ६
 २३ । वाराङ्गी ६ शङ्खः ६
 २४ । गुञ्जरी ७ वंशी ७
 २५ । वसन्तः ७ शङ्खः ७
 २६ । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः ७
 २७ । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः ८
 २८ । कोड़ा ८ मृदङ्गः ८
 २९ । धानुषी ८ विजयः ८
 अथ देवप्रतिष्ठाभिवेकद्रव्याणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४ मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थ ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वस्त्रीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्ब १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिल-कल्कशालितयकूलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भाः तदङ्गं वा विंशतिवर्षा एको वा २७ । वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रयतोलकमितेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन द्रव्यमालोच्य कार्यं ॥ अष्टमृतौ तु । वस्त्रीकमृत्तिका । गोमयं । सुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमलजलं । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातत्त्वं ॥ * ॥ अथ राजाभिवेकद्रव्याणि । मृगचर्मस्त्रीर्षालङ्कृत-स्वर्णभद्रासनं १ गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्-पुण्यनदीजलं ३ पूर्णसुखनदीजलं ४ पञ्चामुखनदी-जलं ५ तिर्यङ्गनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ स्त्री-रिच्छप्रवालयुक्तपद्मोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाञ्चन-पूर्णाकुम्भाः ८ दक्षकः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुष्पतीर्थमृत्तिका १५ पुष्पतीर्थजलं १६ मङ्गलार्घ्यं १७ मणिदण्डश्वेत-चामरखण्डं १८ माख्यभूषितश्वेतचर्म १९ श्वेत-दण्डः २० श्वेताश्वः २१ महागजत्रयः २२ वराभ-

अभि

रखभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादित्राणि २४ अ-लङ्कृतवन्दी २५ । इति वास्त्रीकरामायणे अयो-ध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभिवेकविधिः । पुरो-हितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्धार्थं परदिने-ऽभिवेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमाष्टकापूजन-पुण्याहवाचनान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । पर-दिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गल-खानौ राज्ञीराजानौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डप-मध्ये व्याघ्रचर्मोच्छादितासने उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनोचां वेदीं कृत्वा तत्र खट्वोक्तविधि-नाभिं संस्थाप्य घृताङ्गाः पलाशाश्वत्थशमीसमिधो वैदिकैर्मन्त्रैर्जुह्यात् । ततः श्वेतोत्सवेषु वैदि-कमन्त्रैर्घृताङ्गीर्जुह्यात् । ततः सर्वतोभद्रम-ण्डपे स्थापितस्वर्णरजततन्मण्डपयकलसस्यसर्वा-भिवेकप्रसन्नवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुष्प-नदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह गृहीत्वा त्र्यम्बोर्धर्मकुलपादैः राजसूयवाजपेय-महाभिवेकोक्तसूक्तमन्त्रैः सस्त्रीकं राजानं प्राङ्-मुखं मूर्द्ध्नि कन्याभिः सहाभिविष्टेत् । ततोऽमा-त्यादयः सर्वे अभिविष्टेयुः । ततः पुरोहित-मन्त्रिसामन्तपद्धतिपुरषा अलङ्कृताभिः कन्याभि-सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञोर्षण्डे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्यादिद्रव्यैस्त्रिलोकं दद्युः । ततो राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीटं दत्त्वा ह्यचामरादिराज-चिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्तलि-पुण्याहचतुर्वेदघोषैः स्वकुलक्रमागतनाम्ना अमुक-त्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुम-लाजाक्षतादि विकिरेयुः । ततो वन्दिनो माग-धाञ्च स्तुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आश्रिषं कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उपायनानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥

अभिवेकानं, स्त्री, (सेनया अभियानम् । सेना-शब्दात् णिच्, ल्युट् । उपसर्गात् सुनेतीति षत्वम् ।) शत्रुं प्रति सेनासहितगमनं । सेनया सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोरभि-मुखेन गमनं । इत्यमरभरतौ ॥ (“यत् सेनयाभि-गमनमरौ तदभिवेकानम्” । इत्यमरः ।)

अभियुतं, त्रि, (अभि + स्तु + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । स्तुतं । इत्यमरः ॥ (“अभियुतो विश्वरुजा प्रसूतः” । इति भागवतपुराणे ।)

अभिव्यन्दः, पुं, (अभि + स्यन्द + घञ् । “अनुविप-र्यभिनभ्यः स्यन्दतेरप्राणिवु” इति षत्वम् ।) अति-दक्षिः । आहावः ।

“अलङ्कामतिवाह्यै वसतिं वसुसम्पदाम् । खर्गाभिव्यन्दवमनं कृत्वेषोपनिवेशितम्” ॥ इति कुमारसम्भवे । चक्षुरोगविशेषः । इति मेदिनी । तस्य निदानं सम्पातिञ्च । यथा,—

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशान्-दूरेणवात् सप्रविपर्यभाञ्च । सेदादभोभ्रूमनिवेशनाञ्च ॥

अभि

कूर्दं विघातादमगतिथोगात् ॥
श्रवात्तथाग्नाग्निश्च सेविताश्च
विष्णुप्रवातक्रमनियद्वाच ॥
प्रसक्तसंरोदनशोककोपो-
च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
तथा ऋतूनाश्च विपर्ययेण
क्षेत्राभिघातादतिमैथुनाश्च ॥
वाय्यग्रहात् सूक्ष्मगिरीक्षणाश्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः” ॥

स च चतुर्विधः । यथा,—

“वातात् पित्तात् कफाद्गन्धादभिव्यन्दस्वतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्व्वेनेत्रामयाकारः ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमदृष-
संघर्षपारुष्यशिर्रोऽभिघाताः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च
वाताभिघने नयने भवन्ति ॥
दाहप्रपाकौ शिशिराभिगन्दा
धूमायनं वाय्वसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च
पित्ताभिघने नयने भवन्ति ॥
उष्णाभिगन्दा गुरुताक्षिशोथः
कण्डूप्रदेहावतिश्रीतता च ।
स्त्रावो बज्रः पिच्छिल एव चापि
कफाभिघने नयने भवन्ति ॥
ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च
राज्यः समन्तादतिलोहितताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिघने नयने भवन्ति” ॥

इति माधवकारः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—

“दे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
शिर्रो गते दे बज्रधा हि नेत्रे ।
ताः प्रोक्षणीत्सादनक्षेपनादीन्
पादप्रयुक्तामयनं नयन्ति” ॥

प्रोक्षणं शेषनं । उत्सादनं उद्धर्तनं ।

“मल्लोद्यसंघट्टनपीडनाद्यै-
स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
भजेन्महादृष्टिहितानि तस्मा-
दुपानदभ्यङ्गनधावनानि” ॥

मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानय-
नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥

“चक्षुष्याः शालयो मुक्ता यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।
पक्षिमांसं विश्लेषेण वास्तुकं तद्दुलीयकं ॥

पटोलककौटककारवेक्ष-
फलानि सर्पिःपरिपाशिताति ।
तथैव वार्त्ताकुपलं नवीनं
दृशोर्हितः स्वादु तथापि तिक्तः ॥

कद्रुसुगुरुतोद्विषाणमायनिव्यावनेद्युनं
मद्यवसुरपिष्याकमत्स्यशाकविकृङ्गं ।
विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥
सेक आश्वोतनं पिण्डी विङ्गानक्षर्यं तथा ।
एटपाकोऽन्नं चैभिः कर्त्तव्यैश्चसुपाचरेत्” ॥ * ॥
कण्ठविधिः । तत्र श्लेष्मविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्निग्धयने हितः ।
मीक्षिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेशश्चतुरङ्गुणः ॥
स चापि स्नेहो वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
लेखनस्तु कफे कार्य्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
षडभिर्वाचां शतैः स्नेहे चतुर्भिस्तैस्तु रोपणे ।
तैस्त्रिभिर्लक्षने कार्य्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
निमेषोन्मेषयो एंसामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।
गुर्व्वक्षरोच्चारणं वा बाङ्गात्रेयं स्मृता बुधैः” ॥
कोटिका टुटकी इति लोके ।
“सेकस्तु दिवसे कार्यां रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ॥
स यथा,—

“एरखदलमूलत्वक्प्रतमाजं पयो हितं ।
सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिव्यन्दनाशनं ॥
पथ्याक्षामलखसखसवस्फलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
क्षत्वा पोटलिकां तामश्चिफेनोत्यद्रवेणाक्षं ॥
निदधीत लोचने स्यात् सर्वाभिव्यन्दसंक्षयः शीघ्रं ।
योगोऽयमृषिभिरक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
भुक्त्वा पाणितलं चक्षुः चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
क्षानं क्षुण्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिषापहं ।
आमलैः सततं क्षानं परं दृष्टिबलावहं ॥
त्रिफलायाः कषायस्तु धावनाग्नेत्ररोगजित् ।
कवलाशुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः” * ॥
अथाश्वोतनविधिः ।

“कायक्षीरद्रवक्षेहविन्दूनां यत्तु पातनं ।
द्युक्कुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्ष्णमाश्वोतनञ्च तत् ॥
विन्द्वोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशविन्दवः ॥
स्नेहेन दादश प्रोक्ष्णस्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवैष निश्चयः ॥
वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।
कफे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादाश्वोतनं हितं ॥
आश्वोतनानां सर्व्वेषां मात्रा स्यादाक्षतौम्बिता ।
ततः परं लोचनार्थां भेषजाय नयो मतः ॥
अश्वोतनं न कर्त्तव्यं निश्रायां केनचित् क्वचित्” ॥
तद्यथा,—

“विक्वादिपञ्चमूलेन दृह्येरेखदशिशुभिः ।
क्वाथ आश्वोतने कोष्णो वाताभिव्यन्दनाशनः ॥
त्रिफलाश्वोतनं नेत्रे सर्वाभिव्यन्दनाशनं” * ॥
अथ पिण्डीविधिः ।

“उत्तमभेषजकल्पास्य पिण्डी च कोलमात्रया ।
वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिव्यन्दनगणाश्रिणी ॥
स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
रूक्षोष्णा स्नेह्याय प्रोक्ष्णा विधिरक्तो बुधैरयं” ॥
सा यथा,—

“एरखदमूलत्वक्छिनिम्बिता वातनाश्रिणी ।
धात्री विरचिता पित्ते शिशुपत्रक्षता कफे ॥
निम्बपत्रक्षता पिण्डी पित्तश्लेष्महरी भवेत् ।
सुगन्धि निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा खल्यसैन्धवा ॥
धार्त्वा नेत्रेऽनिलश्लेष्मशोधकक्षुब्धयाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा” ॥

“पथ्याक्षामलखसखसवस्फलकल्कोऽहिफेनेजजयुक्तः ।
तेन विरचिता पिण्डी श्रमयति सक्कालाभिव्यन्दान्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥

अभिव्यन्दिरमणं, स्त्री, (अभिव्यन्दः प्रधाननगर-
स्यातिष्ठत्या तत्सन्निधाने स्थापनं स एव विद्यते
ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः
कर्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥

अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम् +
तप् + शिच् + आधारे अच् ।) युञ्जं । इति
हलायुधः ॥

(“जन्यं स्यादभिसन्तापः संमदोवियहस्तथा” ।

इति हलायुधः ।)

अभिसन्धानं, स्त्री, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)
वक्षनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितं ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्मामेव बभूव तत्” ॥

इति रघुवंशे ।)

अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
भावे क् ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—

“पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,
स्वधाभुजः कान्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेष्वितागां,
विमुक्तिदा येऽनभिसन्धितेषु” ॥

इति ऋषिस्तवः ॥

(“अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेष्य हैमवतं पुरं ।
स्वर्गाभिसन्धिसुक्तं वक्ष्णामिव मेनिरे” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पात्यते योज्जा यञ्, अभि
+ सम् + पत् + आधारे घञ् ।) युञ्जं । इत्यमरः ॥

अभिसारः, पुं, (आभिसुख्येन सरति, अभि + रु +
पधाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
(“राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभि-
सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
चरिते ।)

अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + रुञ् + भावे ल्युट् ।)
दानं । बधः । इति धरणी ॥

अभिसारः, पुं, (अभि + रु + आधारे घञ् ।) बलं ।
युञ्जं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-
पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्य-
लङ्कारशास्त्रं । (“रतिमुखसारे गतमभिसारे
मदनमनोहरवेश” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
ह्यताभिसाराणां पुंसुलोनां विनोदने” । इति
साहित्यदर्पणे ।)

अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्दिष्ट-
संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + रु + लृण्,
स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयादिषोडशनायिकामध्ये अष्टा-
वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
लक्ष्णं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकारिणी एवं प्रिय-
गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-
भूषणं । शृङ्गा । बुद्धिर्नैपुण्यं । कपटसाहस्यारिः ।
सा त्रिविधा । दिवाभिसारिका १ व्योम्नाभि-
सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
मञ्जरी ॥

अभी

“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका” इत्युक्तलक्षणा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-
गामिनी स्वस्थाने वा कान्तान्गणनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारैः।
“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशां वदा।
स्वयं वाभिसारत्वेषा धीरैरज्ञाभिसारिका” ॥
अभिहारः, पुं, (अभि + हृ + घञ्।) चौर्थ्ये। सम्मुखे
हरणं। तत्पर्यायः। अभियहणं २। इत्यमरः ॥
सङ्गहनं। कवचधारणं। अभियोगः। अपधिकीर्ष-
याभिगम्याक्रमणं। इति मेदिनी ॥ (साहसं।
अपहरणं।
“यस्याभिसारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः”।
इति महाभारते।)
अभिहितं, त्रि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः ॥
“अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता पेशची दक्षिणा द्विजैः” ॥
इति मनुः।)
अभीकः, पुं, (अभि + कन्, “अनुकाभिकाभीकाः
कामयिता” इति पाणिनिस्त्रयम्।) कविः। इति
मेदिनी ॥ स्वामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पतिः।
कामुकः। कामी।
“ददृशे पर्याशालायां राक्षस्याभीकयाय सः”।
इति भट्टिकाव्ये।
उत्सुकः। क्रूरः। निष्ठुरः। निर्भयः। निःशङ्कः।
“अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ”।
इति मेदिनी।)
अभीकः, त्रि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रूरः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥
अभीषितं, त्रि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिच्छं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः ॥
“भेने भेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीषितं”।
इति कुमारसम्भवे।)
अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिसुखीकृत्य गोलं
नयति, अभि + ईर + णिच् + अच्।) अभीरः।
गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अभीरः, पुं, (भी + कर्त्तरि शीलार्थे क्रुः ततो नञ्-
समासः।) भैरवः। यथा,—
“अभीरभैरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः”।
इति वटुकभैरवस्तवः ॥ निर्भये त्रि ॥ (निर्भीकः।
भयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः”। इति मनुः।)
अभीरः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्रु शीलार्थे, नञ्-
समासः।) शतमूली। इत्यमरः ॥
अभीरपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि क्रु शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंज्ञितपञ्चत्वात्
तस्यास्तथात्वं, न भीरुणि पञ्चाणि यस्याः सा,
स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इत्यमरः ॥
अभीशुः, पुं, (अभितः श्यति मुखं तनूकरोति, अभि
+ श्रो + कु, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रयहः।
वाग्ढोर इति भाषा। (“स्त्रिय वसन्तु नेयोरथो

अभे

अभ्या स एषां सुसंस्कृता अभीश्वरः” इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरणं। इति हलायुधः ॥
अभीशुः, स्त्री, (अभितः अश्रुते आश्रोति, अभि +
अश्र + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अश्रुतिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥
अभीशङ्कः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः ॥
अभीषुः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः ॥
कामः। अशुरागः। इति शब्दरत्नावली ॥
अभीष्टं, त्रि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्टितं २ हृद्यं ३
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः ॥
“प्राणायथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।
“अभीष्टायामभूदत्र अन् पितुरत्यन्तवल्लभः”।
इति विष्णुपुराणं।)
अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका ॥
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लप्यथ द्विजा।
हरेयुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्यां कटुकाभीष्टा देवाभीष्टा गृहाश्रया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)
अभीष्टां, स्त्री, (क्षयमभिगतं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। नित्यं।
तदयुक्तक्रिययोऽस्त्रि। इति मेदिनी ॥ (एनः एनः।
श्रम्यत्। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्णारागप्रति-
रोधकं जनैरभीष्टाममृत्सुतयातिदुर्गमः”। इति
माघः ॥
“इच्छन्त्यभीष्टां क्षयमात्मनोऽपि
न क्षातयन्तुल्यकुलस्य लक्ष्मी”।
इति भट्टिकाव्ये।)
अभीष्टां, व्य, (अभि + ष्टु तेजने डसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति
अथर्व।) एनः एनः। अनारतं। इत्यमरः ॥
अभुक्तः, त्रि, (भुज् + भावे क्तः अर्श आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं ॥ अन्नतभोजनं वक्तु ॥ (भुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति पाणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं क्षीयते
कर्म कल्पकोटिशतैरपि”। इति पुराणम्।)
अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा,—
“अभूद-
भूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियाम्” इति माघः ॥
“नाभूदभूमिः स्मरशायकानाम्” इति नैषधं ॥
अभेदः, त्रि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—
“अभेदः शिवरामयोः” इति
पुराणं ॥ (तादात्म्यम्।
“काकः कृष्णः पिकः कृष्णः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
त्वादियर्थे”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेद्यं, स्त्री, (भेनु न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे क्त
नञ्समासः।) हीरकं। इति राजनिर्घण्टः।
अभेदनीयवस्तुनि चि। यथा,—
“अस्त्राख्यनेकरूपाणि तथाभेद्यश्च दंशन”।
इति देवीमाहात्म्यं ॥
अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—
“अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनं।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति घातवः” ॥
इति वैद्यकं ॥ (अनशनं।
“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
क्षातकत्रतणोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥
इति मलमासतत्त्वं।)
अभ्ययं, त्रि, (अभिसुखमयं यस्य तत्।) समीपं।
निकटं। इत्यमरः ॥
अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुत्वं।) तैलमर्दनः।
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः।
यथा,—
“तैलमर्दनं यदङ्गेषु न च स्याद्बाहुतर्पणं।
सा मारुतिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्” ॥
इत्यायुर्वेदः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं
कफवातनाशित्वं। धातुपुष्टिजनकत्वं। त्वग्वर्णवत्-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगते द्वे शिरे चक्षुषि
सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-
णीयः ॥ कफप्रसक्ततभेदवमनाजीर्णनिर्नाभ्यङ्ग
करणीयः। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरश्च।
“मूर्द्धि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं।
स्त्रीतोभिस्तर्पयेद्बाहू स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ॥
तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं २। इति शुद्धितत्त्वधृता
युर्वेदः ॥ आभां इति भाषा।
अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अक्ष + अच्, एषोदरादित्वात्
साध ॥) तिलकल्कः। इति ऋग्वेदिश्राद्धप्रयोगः
अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अन्ज + कर्मणि ल्युट्।
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति रा
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनम्।
“भोजनाभ्यङ्गनादानात् यदन्यत् कुर्वते तिलैः ॥
क्षमिभूतः श्विष्ठायां पितृभिः सह मञ्जति” ॥
इति मनुः।)
अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभिगतं प्रादिसमासः
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तरालं २। इत्यमरः
अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति रा
निर्घण्टः ॥
“प्राणायामौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ
इति भगवद्गीता ॥
अभ्यमितः, त्रि, (अभि + अम् + क्तः।) रोगी
इत्यमरः ॥
अभ्यमित्रीयाः, पुं, (अभि + अभ्यामिभुस्यं अभ्ययीभा
समासः, अजङ्गामीत्यधिकारे अभ्यमिन् +
तस्य ईनः।) अभ्यमिन्व्यः। इत्यमरः ॥

अभ्य

(“हरामि रामसौमित्री मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रीणो यद्येष्टं त्वञ्च सन्तनु” ॥

इति भट्टिकाये ।)

अभिमित्रः, पुं, (अभिमित्रश्च शत्रोरभिसुखं अथ-
योभावः, अभ्यमित्रमलङ्कामोत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ क् तस्य ईयः ।) अभ्यमित्यः । इत्यमरः ॥

अभिमित्रः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रोः २
अभ्यमित्रोः ३ । इत्यमरः ॥

(“तमुद्यतनिष्ठातासिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।
मारीचोऽनुनयंसासादभ्यमित्योभवामि ते” ॥
इति भट्टिकाये ।)

अभ्यं, त्रि, (अभि + अर्द्ध + क्तः, आविदुष्ये इङ्-
भावः शत्वञ्च ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्त्ती । “तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बा-
धते यथासन्ने । तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्ण-
जलागमो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्तां
सैनिकाः न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिक्राम्य-
न्तां” । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । “अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमाभ्या राधया” । इति गीतगीवन्दे ।)

अभ्यकर्षणं, स्त्री, (अभि + अय + क्त्वा + भावे ल्युट् ।)
प्रत्यादेरुत्पाटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवक्रन्दः, पुं, (अभि + अय + क्त्वा + घञ् ।)
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यासादनं २ प्रपातः ३ धाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवक्रन्दनं, स्त्री, (अभि + अय + क्त्वा + भावे
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, पुं, (अभि + अय + ह + भावे घञ् ।)
भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतं, त्रि, (अभि + अय + ह + क्तः ।) भुक्तं ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, स्त्री, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यास-
करणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
“स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके” । इति मेदिनी ॥

(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः
यावत्तनम् ।
“विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” ।
इति रघुः ।
“स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाञ्छयं तप उच्यते” ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असू उपतापे हिंसायाञ्च, कण्ठ्या-
दित्वात् यक् + भावे अस्त्रियामाप् ।) असूया ।
गुणेषु दोषारोपणं । यथा । “सैत्रस्य दानं ता-
मसं” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (“अनिर्हतं
भूतिषु गूढवैरं सत्कारकालेऽपि क्षताभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाये” । ईर्ष्या । विषेणः । औद्धत्या-
दन्यगुणद्वीगामस्यैव्युता ।

अभ्या

“किनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।

नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

“प्रत्यावृत्तस्त्वयि करवधि स्यादनल्पाभ्यसूयः” ।

इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वात्, ल्युट् ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मिथ्यादाक्योया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।)
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । शतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्व-
गृह्यागतः” इति श्रीधरस्वामी ॥

“बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृह्यागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + क्त्वा ।) समीपं ।
मारणं । युद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

“अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके” ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।
“का त्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते” ।
इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिकः, त्रि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि व्या-
एतः, ठन् तस्य इकः ।) कुटुम्बव्यापतः । पुत्र-
दारारिपोषणव्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट् ।)
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
मुकुटः ॥

अभ्यान्तः, त्रि, (अभि + आ + अभ्यन् + कर्त्तरि क्तः
इङ्भावः, पक्षे अभ्यमितः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽञ्, अभि + आ + मृद् +
+ आधारे घञ् ।) संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याश्रः, त्रि, (आभिसुख्येनाश्रते व्याप्यतेऽनेन,
अश्रु व्याप्तौ करणे घञ् ।) समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायमुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिसुख्येनास्यते क्षिप्यते, असुक्ष्मे
कर्मणि घञ् ।) अभ्यसनं । आरुतिः । इति मे-
दिनी ॥ श्राभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ योग्या
३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपे त्रि । इत्यमरः ।
चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे वाङ्मे वा प्रतिमादावात्मने
सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—
“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामुं धनञ्जय” ।
इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + आ + सद् + शिप् +
ल्युट् ।) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पुं, (अभि + आ + ह + भावे घञ् ।)

अभ्यु

अभिहारः । चौथं । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
ग्रहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + आ + भावे ल्युट् ।)
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेवत्थानं ।
यथा,—

“यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं व्रजाम्यहम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ (व्यातिः । कीर्त्तिः । यशः ।
गौरवैक्योत्थानादिना प्रत्युद्गमनं । “अलमलम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति भवाने-
वास्माकं पूज्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्यं न गम्यते” ॥
इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः” ॥
इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + अच् ।) इष्ट-
लाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
श्राद्धतत्त्वं ॥ सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाङ्गजननादि-
वृद्धिः । यथा,—

“राजन्नभ्युदयोऽन्तु वल्लनकर्वं हस्ते किमास्ते तव
स्योकः कस्य कवेरमुष्य छतिनस्तत् पथतां पथते ।
किन्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक्चामरान्दोलना-
दुद्देल्लङ्गजवल्लिकङ्कणभङ्गालारः क्षणं वार्यतां” ॥
इत्यस्य पूर्वार्द्धे वल्लनकर्विकर्णाटराजयोर्वीक्ष्यं
श्रेषार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । सन्दर्भः ।

“विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता
युधि विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । “यद्वाङ्मददङ्गाभ्युदयानुजीविनो
यदुप्रवीराः” । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, त्रि, (अभि + उत् + इन् + क्तः ।) यस्मिन्
सुप्ते सूर्यो उदेति सः । सूर्योदयकालप्रायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्राप्तः । यथा,—

“माघे मासि रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मपुत्रमपि चाण्डालं कं पतन्तं पुनीमहे” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदति-
शयेन इतं गतं प्रातर्विहितं कर्मोत्सादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अननुष्ठिततत्कालो-
चितक्रियाकलापः ।)

अभ्युपगतः, त्रि, (अभि + उप + गम् + क्तः ।) स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥
“प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।
जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं” ॥
इति महाभारते । समीपागतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्द्धारितः । सिद्धान्त-
तया निरूपितः । सट्श्रीभूतः । सन्निवृत्तः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अच् ।)
स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥ निकटागमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । “प्रसीदति
त्रयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अशु-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ्र

“सर्वदोषानभिभ्रङ्गादान्मायसमतां गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाद्यं पुण्यपापयोः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पद् + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्वका-
भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदर्ह-
स्याभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
श्राकुन्तले । रक्षा । परिचारायं ।
“कामिनीषु विवाहेषु गवाम्ब्रह्मे तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च श्रपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृतव्यतिकरे क इहाभ्युपायः” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ (कौश्लं ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतं” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु” ।
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यनं । उपलोकनद्रव्यं । यथा,—
“तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवतं ॥

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तः ।)
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्वामरिषाभावादिति मे विषादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
“मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्युषः, पुं, (अभि + उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।)
पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्धपाकयवसर्ष-
पादिः । वङ्गिना ईषद्गधः चुट चुट शब्दवान् इति
केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्यायः ।
आपक्कं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ * पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं ।
रोचकत्वं । बलकारित्वं । श्लेष्मट्टिजनकत्वं । पित्त-
रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * अङ्गारकृतायास्तस्या गुणाः ।
अग्निदीपनत्वं । वायुट्टिकारित्वं । लघुत्वं ।
बलकारित्वञ्च ।

“सा क्लेशयुक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्कं । यथा,—
“आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्युषोऽभ्युष इत्येते ईषत्पक्कयवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ, अभि
+ उष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

अभ्र गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ओष्ठवर्गचतु-

अभ्र

र्थोपधः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।
अभ्रं, स्त्री, (अपोविभर्त्ति इति अप + भ्र + क ।)
मेघः । आकाशं । स्वर्गं । अभ्रकघातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।

“पुरा वधाय वृत्रस्य वक्षिणा वक्षमुद्धतं ।
विस्फलिङ्गान्तस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्घनघ्वानाच्छिखरेषु महीभृताः ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्भिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वचं वक्षजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनाद्वलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्लवत्त्रियविट्शुभ्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्तु गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं दर्दुरं नागं वक्षश्चित्तं चतुर्विधं ।
मुच्यद्यधौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयं ॥
अज्ञानाद्भ्रङ्गान्तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
दर्दुरं स्वप्निनिःक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिं ॥
गोलकान् बङ्गशः ह्यत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागान्तु नागवदङ्गौ फुलारं परिसुञ्चति ॥
तद्भ्रङ्गितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वक्षन्तु वक्षवत्क्षित्तनामौ विकृतिं व्रजेत् ॥
सर्वाभ्रेषु वरं वचं व्याधिवाङ्मृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरं श्लोत्थं बङ्गसत्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्वमल्पगुणप्रदं” * ॥
मारिताभ्रगुणाः ।

“अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
श्रीहोदरग्रथिविषकृमीञ्च ॥

“रोगान् हन्ति द्रुपयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याच्छं रमयति श्रुतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं रेव्यमानं मृताभ्रं” * ॥

अश्रोधिताभ्रदोषाः ।

“पीडां विधत्ते विविधां नराणां
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च करोत्यशु-
मभ्रं ह्यसिद्धं गुरुतापदं स्यात्” * ॥

अस्य श्रोधनविधिर्यथा ।

“कृष्णाभ्रकं धमेदङ्गौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नपत्रन्तु तत् ह्यत्वा तण्डुलीयास्तुजैर्द्रवैः ॥
भावयेदृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति” * ॥

तस्य मारणं यथा ॥

“ह्यत्वा धान्याभ्रकं तच्च श्रोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरेदिनं खल्ले चक्राकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्भगजपुटे पचेत् ।
पुनर्मर्दयं पुनः पाथ्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकायैस्तु कर्द्वेयं पुटत्रयं ।
नियते मात्र सन्देहः प्रयोक्तव्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं हृतं मृताभ्रैश्च लौहपात्रे विपाचयेत् ।

अभ्र

हृते जीर्णं तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।

“पादांशसलिलं युक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले ।
त्रिरात्रं स्यापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्भ्रुलितं स्रष्टुं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अभ्रंलिहः, पुं, (अभ्रं क्षेपि स्पृशति, अभ्र + लि
कर्त्तरि खण्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनि
(मेघस्पर्शी । अत्युच्चः ।

“अन्तस्सोयं मणिमयभुवस्तुक्कमभ्रंलिहायाः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैलैर्विशेषैः” ॥
इति मेघदूते ।)

अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतो + एवल्, तस्य अक
खनामख्यातधातुः । आभ इति भाषा । त
र्यायः । गिरिजं २ अमलं ३ । इत्यमरः
गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति स्वामं
गिरिजावीजं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः
शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ भङ्गं १३
अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ बङ्ग-
पत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-
जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्वं । स्निग्धत्वं । बलवर्णाप्रिवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं ।
बल्यत्वं । कुष्ठमेहद्विदोषनाशित्वञ्च * ॥ तद्वत्
व्विधं यथा,—

“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्विधं चातिभिन्नजियाहं ।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमग्रां गुणाच्छं” ॥

इति भैदनविनोदः ॥

(“अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।
अनयोर्भेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनं” ॥

इति चक्रदत्तः ।)

अभ्रङ्गधः, पुं, (अभ्रमाकाशं कषति गच्छति धातूना
मनेकार्थत्वात् अभ्र + कष् + खच् + सुम् ।) वायुः
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभ्रं
लिहः ।

“सर्वङ्गधयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः ।
आदायाभ्रङ्गधं प्रायान्मङ्गलं फलशालिनं” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । त
ह्यायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।
राज्यहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् ।
राज्यहः । इति हारावली ॥

अभ्रपुष्यं, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पुष्यं जलरूपफल
मिदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।
जलं । यथा,—

“अभ्रपुष्यमपि दिव्यति शीतं
सार्धिना विमुञ्चता यदभात्ति” । इति नैबधं ।

अधो

अधपुष्पाः, पुं, (अधमिव शुभं पुष्पं यस्य सः) वेतसदृशः । इत्यमरः ।
 अधमाः, त्रि, (न आत्तः आन्तिः, नञ्समासः) (अन्तमासः) अधमरहितः । अध्यान्तः । नास्ति मनो यत्नेति वज्ररीतिः ।
 अधमांसी, स्त्री, (अधमिव जटायां मांसमस्याः सा जौरादीत्वात् डीच्) आकाशमांसीकता । इति राजनिर्घण्टः । (जटामांसी) ।
 अधमातङ्गः, पुं, (अधस्य मेघस्य अधिष्ठाता मातङ्गः, शाकपार्थिवद्विवात् समासः, मध्यपद-कोपञ्च) शेरामतः । इत्यमरः । इत्यमरः ॥ (स च समुद्रजातः पूर्वदिग्भागः) ।
 अधमाणा, स्त्री, (अधमाणां माणा श्रेणी, षष्ठीतत्-पुरुषः) मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-युधः ॥ (घनघटा । कादम्बिनी) ।
 अधमसुः, स्त्री, (न आन्वति, अधम + उञ्, नञ्समासः, मान्तात्वात् ङञ्भावः) शेरामतस्त्री । सा पूर्वदिग्दक्षिणी । इत्यमरः ॥
 अधमसुप्रियः, पुं, (अधमोः पूर्वदिक्दक्षिण्यः प्रियः) शेरामतस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ (अधमातङ्गः) ।
 अधमसुवल्गुः, पुं, (अधमोः वल्गुः प्रियः) शेरामतस्त्री । इत्यमरः ॥
 अधमरोहः, स्त्री, (अधमात् मेघात् रोहः जन्म यस्य तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नात् तद्यात्) वैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अधमवाटिकः, पुं, (अधमस्येव वाटी वक्रता यस्याः सा, समासान्तः कः, ऋसः) आम्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अध्यान्तः, त्रि, (अध् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः) आन्तिशून्यः । यथा ।
 “आमाः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्मसंशयम्” इत्यत्र “यतोऽध्यान्तबुद्धयः” इति चरकटीकाकारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । भ्रमशून्यः । स्थिरश्च ।)
 अध्विः, स्त्री, (अधो विभक्तिं, नौकामार्जनार्थं धारयति, अध् + ध् + कर्त्तरि क्तिः) काष्ठकुहालः । नौकामार्जनार्थकुहालाकृतिकाष्ठं । इत्यमरः ॥ (तीक्ष्णारो जोहृदयः) ।
 “अग्निं कार्यायसीं दद्यात् सपं हत्वा द्विजोत्तमः” इति मनुः ।
 अध्वियः, त्रि, (अध्वे भवः, अध्व + च तस्य इय) अध्वोद्भवस्तु । तत्पर्यायः । मेघभवः २ । इत्यमरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वर्षं । कुलिशं) ।
 अध्वी, स्त्री, (अध्वति मलं गच्छति अध्व + इन्, क्तिष्ठादादिति षष्ठी डीच्) काष्ठकुहालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अध्वेयः, पुं, (अध्वे चरणे + चञ्, नञ्समासः) उचितः । आयः । इत्यमरः ॥
 अध्वोत्सः, स्त्री, (अध्वस्य मेघस्य उत्सुकति उद्भवति, अध्व + उत् + क्त + क्त्वा + क्) वर्षं । इति शिकार-श्लेषः ॥

अम

अम क् रोगे । न आमयति आधिर्लोकं । इति दुर्गादासः ।
 अम गवौ । मजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गादासः ॥
 अम, अ, (अम् + क्तिप्, सरादिवाच्यत्वमस्य) । शीघ्रता । अल्पं । इति व्याधिः ॥
 अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, मान्तात्वात् ङङिः, अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्शश्चाद्यश्च, प्रायेण अपक्वफलमक्षयेन रोगोत्पत्तेस्तस्य तथात्वं) अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे पुं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
 अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) अशुभसूचकं । तद्यथा, —
 “साङ्गं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाष्यैरसङ्गकैः । ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥ ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः । सुक्तकेशीं क्षिप्रनासां यदन्तीश्च दिग्म्बरां ॥ क्लृष्यावस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि । सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताश्च कुट्टिनीं ॥ पतिपुत्रविहीनाश्च डाकिनीं पुंस्त्रीमहो । कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पीपञ्जीविनं ॥ कुपेलमतिरुद्धाङ्गं नम्रं काषायवासिनं । अङ्गविक्रियिणश्चैव कन्याविक्रियिणं तथा ॥ चितां दग्धशवं मस्रं निर्वाणाङ्गारमेव च । सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाश्च शशकं विधं ॥ आङ्गपात्रश्च पिण्डश्च मोटकं वागरं तथा । देवं च वृषवाहश्च शूद्रश्राद्धभोजिनं ॥ शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं । कुशपुत्तलिकाश्चैव श्रवदाह्नकारिणं ॥ शून्यकुम्भं ममकुम्भं तैलं लवणमस्य च । कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणं ॥ दक्षिणे च शृङ्गालश्च कुम्भेन भैरवं रवं । कपर्दकश्च क्षौरश्च क्षिप्रकेशं गर्लं मलं ॥ कलहश्च विलापश्च विषापकारिणं जगं । अमङ्गलं वदन्तश्च यदन्तं शोककारिणं ॥ मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरश्च नरघातिनं । पुंस्त्रीपतिपुत्रश्च पुंस्त्र्योदनभोजिनं ॥ देवतागुहविप्राणां वस्तुविनापहारिणं । दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं ॥ पिष्टमाहविरक्तश्च द्विजान्ध्रविघातिनं । सत्यज्ञश्च क्षतज्ञश्च स्याप्यापहारिणं जगं ॥ विप्रश्रोत्रं मित्रश्रोत्रं क्षतं विन्वासघातकं । गुहदेवद्विजानाश्च निन्दकं स्नाङ्गघातकं ॥ जीवानां घातकश्चैव स्नाङ्गहीनश्च निर्हयं । त्रतोपवत्सहीनश्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ॥ गजितव्याधिगणश्च कायं वहिरनेव च । पुक्कलं क्षिप्रजिह्वश्च सुरामत्तं सुरां तथा ॥ क्षिप्रं वसन्तं अधिरं मर्द्धिं नर्द्धिं तथा । मूत्रं पुरीषं श्लेष्मां कश्चिन्नं षड्कपालिनं ॥ भ्रष्टानार्थं रत्नदृष्टिं दासिण्यं दक्षपातनं । ह्यश्च शूकरं सभ्रं श्रेणं अङ्गुष्ठां भक्तुं ॥ पाण्डुं शुष्ककाष्ठं वायसं गन्धकं तथा ॥

अम

अयदाग्निप्रसवश्च तन्मन्त्रोपजीविनं ॥ वेद्यश्च रत्नपुष्पश्चैवैवधं तुचनेव च । कुवापौ श्रुतवापौश्च विप्रशापश्च दाहकं ॥ दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुक्षितं प्राणाः क्षुभिताश्च गिरन्तरं ॥ वामाङ्गस्यन्दनं देहनाथं राक्षो बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्को दधे दधनमङ्गलं ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) शरद्वृक्षः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अमङ्गलः, त्रि, (न मङ्गलः, नञ्समासः) मङ्गलशून्यः । अङ्गुष्ठः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं दधत् कथं” इति विद्वान्मोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गलाभावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्वत” इति कुमारसम्भवः ॥
 अमङ्गल्यः, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् ततो-नञ्समासः) अमङ्गलजनकः । यथा, —
 “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं” । इति पुण्यदन्तः ॥ (अशुभकारः । अशिवसूचकः । “देवि! नैवममङ्गल्यवादिनी भव” इति नागानन्दः) ।
 अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो मत्तावशिष्टं भूषा वा यस्य सः) शरद्वृक्षः । इत्यमरः ॥ (मच्छहीन-भक्तादि । भूषयाहीनश्च) ।
 अमतः, पुं, (अम् रोगे + अतश्च, अथवा मन् + भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यत्र सः) अथवा मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः) रोगः । मृत्वाः । कालः । इत्यादिकोषः ॥
 अमतिः, पुं, (अम् + अति) । कालः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ “अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च” । इति शब्दरत्नावली । अमुक्तिः । अज्ञानं । अनभिसन्धिः ।
 “भुक्तातोऽद्वैतमस्याहममत्या क्षपयं त्यहं । मत्या भुक्ता चरेत् क्षणं रेतोविष्णुमेव च” ॥ इति मनुः ।
 अमत्रं, स्त्री, (अमति भुङ्क्तेऽमत्र, अम् भोजने आधारे अत्रन्) पात्रं । अस्य भावा अमिति । इत्यमरः ॥ (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं) ।
 अमत्सरः, पुं, अन्याशुभहेतुभावः । अत्र नञ्समासः ॥ मात्सर्यरहिते त्रि । अत्र वज्ररीतिस्मासः ॥
 अमनिः, स्त्री, (अमति यात्यत्र, अम + आधारे अनि) । वर्त्म । पश्याः । इत्यादिकोषः ॥
 अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्दभिन्ने त्रि । यथा । “दृष्टवान्मन्दमन्दरगिरिद्यावायकण्डयुगना-त्रिद्राकोः कमठाक्षतेभगवतः आसागिणाः पान्तु वः” इति श्रीभागवतं । (भीषकः । घोरः । अतिगभीरः) ।
 “वायुज्जिह्विरिन्द्रज्जुङ्गलश्चटाविलोर्ध्वकर्णवर्मन् अगनिर्वायममन्ददुन्दुभिरवैराघातसुष्णभयन्” । इति उत्तरचरिते । प्रसुरः । वज्रजः । अमन्दः ॥

अम

“कायकनककिङ्किणीभक्त्यभक्त्यायितस्यन्दने-
रमन्दमददुर्दिगद्विरदवारिदैरादतः” ॥

इति उत्तरचरिते । “अनन्दमन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने ददासि त्वं” । इति काव्यप्रकाशः ।
अजङ्गः । कुशलः । उद्योगी ।)

अममः, पुं, (नास्ति ममेत्यभिमानो म्हादिषु यस्य)
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममतामून्ये
त्रि । (संसारमायारहितः । विषयासक्तिमून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरयोष्वममश्चैव लक्ष्मूनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (म् + कर्त्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ॥

(“विभ्रमौ देवशशाशो वृक्षपाणिरिवामरैः” ।
इति महाभारते ।

“फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।
इति शान्तिप्रतके ।)

कुलिशद्वयः । अस्थिसंहारद्वयः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ म्हाद्वय-
ते चि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राप्नो विद्यामर्थश्च चिन्तयेत्” ।
इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशा-
ब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपयनवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषश्च ।
यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशकृष्णा पिषली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजनेन्द्रा जयन्त्यद्यादिशाब्दिकाः ॥
इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरिद्वयपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभद्रघटकपर्करकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्भव विक्रमस्य” ॥
इति नवरत्नं ॥ स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः ।) दुष्प्रदिरद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कालकान्तः । पञ्चतरः ।)

अमरदाहः, पुं, (अमराणां दाहः, षष्ठीतत्पुरुषः)
देवदाहद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरद्विजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलप्राज्ञायः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविष्णीयं पुष्पं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशद्वयं । इति रत्नमाणा ॥ केश्या ।
इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीयं पुष्पं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, सार्थं कन् ।) अश्व-
पुष्पीद्वयः । इति रत्नमाणा ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्ली, स्त्री, (अमरा हेरनेऽपि न विषमत्वा
वल्ली वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैश्वर्ष ॥

अमरा, स्त्री, (न विद्यते म् + कर्त्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । खूबा ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवारणीद्वयः ॥ वटी-
द्वयः । महाणीलीद्वयः । म्हाकन्या । छतकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाणा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवालयत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +
मतुप् मस्याने व दीर्घश्च ।) इन्द्रगरी । इत्यमरः ॥
अमराः सन्ति अस्यामिति मोक्षभूपादिति वतुः
नाम्नास्थये इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-
र्यायः । पूषभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥
महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्मावाच ।
“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीशितुः ।
नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा” ॥

गणायुषतुः ।

“शिवशर्मान् म्हाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।
लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षपुरी त्वियं ॥
तपोबलेन महता निर्मितता विश्वकर्मेणा ।
दिवापि कौमुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं श्रयेत् ॥
यदा कलानिधिः क्षापि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् ।
तदा स्वप्रेयसी ज्योत्स्नां सौधेषु निगूहयेत् ॥
यदच्छभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्योषिद्विशङ्किता ।
मुग्धानास्य विशेषित्रमपि खां चित्रशालिकां ॥
हृन्नेषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वच निर्भयं ।
खनीलिमानमाधाय तमोऽहःखपि तिम्रति ॥
चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमन्त्रामलं जलं ।
तत्र चादाय कलसिद्धेः स्वमन्यजलं जनाः ॥
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः ।
चेलान्यलङ्कृतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽप्येत् ॥
गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।
यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामश्रुतं ॥
रूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्मविचक्षणाः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥
कौर्त्तिकैः श्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजिषु ।
रत्नसुखैः श्रवाश्चात्र हयानां पौरुषाधिकः ॥
शेरावतो दन्तिराजश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते ।
द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोऽञ्जलः ॥
तद्वरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं मोर्वशी त्विह ।
नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां ॥
त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः अतिसमीरिता ।
प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रब्रह्मं त्विह ॥
सर्गोऽस्मिन्पदादन्यत्रविशिष्येत किञ्चन ।
यद्यत् नैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥
अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् ।
किन्नेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥
अभिज्ञाती संयमनी पुण्यावत्मजावती ।
गन्धर्वलक्ष्मीश्च नैतत्तुल्यं महर्द्धिभिः ॥
अयमेव सहस्राक्षस्यमेव दिवस्पतिः ।
शतमन्दुरयन्देवो नामान्येतानि नामतः ॥

अम

समापि लोकपाणा ये व रणं समुपासते ।
गारदाद्यैर्मुनिवदैरयमाशीर्भिरिष्यते ॥
एतत्सौख्यं सख्यैर्वा लोकानां सौख्यमिष्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराशितं ॥
मनुजा इनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसंयमाः ।
गन्धर्व्यक्षरक्षान्ति महेन्द्रपदलिप्तवः ॥
सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः ।
हृतवन्तो महायज्ञं शक्रेऽश्वर्यं जिहृदवः ॥
निष्पुत्र्युहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवगौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुण्यमजां ॥
असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीसुजाः ।
ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्यै यजन्यपि ते द्विजाः ॥
तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोडश ।
ये यच्छन्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥
अक्षीववादिनो धीराः संयःमेधपराङ्मुखाः ।
विक्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिम्रन्ति भूभुजाः ॥
इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।
यायजूका वसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः ॥
एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्यते पूः शुभा ।
इमामर्षिभ्यतीं वीक्ष्य वीतिहोत्रपुरीं शुभां” ॥
इति खान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्यः, पुं, (न मर्यः, इति नञ्समासः ।) देवता,
इत्यमरः ॥ (मर्याधर्मरहितः । अक्षयः । अवि-
नश्वरः ।)

अमर्यभुवनं, स्त्री, (अमर्यानां देवानां भुवनं वास-
स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्यः, पुं, (मर्य + भावे घञ्, नञ्समासः ।) गति
मर्यः क्रोधो यस्य, चि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पिठवधामर्षात् पुनर्नोत्सादयिष्यति” ।
इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इह-
घाते अंसहिष्णुत्वं ।

“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्देशेर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥
इति भगवद्गीता ।)

अमर्यशः, त्रि, (मर्य + भाङ्यत्वात् कर्त्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधो । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।
कोपनसभावः । अतिसंक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।
“रघोवरदृग्भमयेन पञ्चिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्यशः” ।
इति रघुवंशे । असहजः । असहिष्णुः । पर-
हतापमानादेरसहनशीलः ।
“गत्वा ऋदे वासुदेवेन सार्द्धं
अमर्यशं धर्षयतः सुतं मे” । इति महाभारते ।
“अमर्यशः शोषितकाकुशा किं
पदा स्पृष्टन्तं दहति दिङ्गिः” । इति रघुवंशे ।
अमर्यः, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्य तत् ।) अमभातुः
निर्मले चि । इति मेदिनी ॥

अमका, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्याः सा, अथवा अ-
+ कञच् स्त्रियां टाप् ।) कक्षीः । इति मेदिनी
सातकाद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूजामरणी
इत्यमरः ॥ नाभिनाणा । इति त्रिकाण्डशेषः

अमा

अमसः, ँ, (अम गतिरोगादौ अमसु ।) कालः ।
निर्बोधः । रोगः । इत्युच्चारिकोषः ।
“अमसो वाग्निश्रे काले रोगभेदे पुमानयं” ।
इति अमरः ।)

अमा, अ,, (न मा + का खरादित्वादेश्यं) सहाय्यं ।
निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिन्नति,
मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा
च खान्दपुराखीयप्रभासखण्डे ।

“अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी” ॥
अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या
वृत्तवत् सर्वानुस्यूता अमा गान्धी महाकला
प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साङ्गं । समीपं ।
निकटं । अन्तिकं ।)

अमांसः, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः ।) दुर्बलः ।
इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । मांसरहितश्च ॥
(कृशः । क्षीणकायः । निरामिषभक्ष्यवस्तु ।)

अमात्यः, ँ, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप् ।)
मन्त्री । इत्यमरः ॥ तत्परीक्षा । यथा,—
“शान्तो विनीतः कुशलः सत्कूलिनः शुभाम्बितः ।
शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजाभिह” इति
युक्तिवस्तुतः ॥

“भृता हि पाण्डुनामात्या बलश्च सततं भृतं ।
मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्म्यांश्च तपोधनान्” ॥
इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + शिच् + भावे ल्युट्, नञ्-
समासः ।) अनादरः । न्यकारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

(“अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशन-
ममाननं दुस्वरितानुकीर्तनं ।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्तृति-
विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणा” ॥

इति हितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्,
नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । यथा । तदुयुक्ते
त्रि । इत्यमरः ॥ अमानस्यं अमानस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।)
अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञा
समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां,
गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् ङ्रसः ।)
अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां,
गौरादित्वात् ङीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

अमायिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इका ।)
मायारहितः । माया विद्यते यस्य स मायिकः
ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ

अमा

यस्यां, अमा + वस + अधिक्करणे गौरादित्वात्
ङीष् ।) अमावास्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्रार्कौ
यस्यां, अमा + वस + आधारे ण्यत् स्त्रियां टाप् ।)
छायापक्षान्तितिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च-
दशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो
वा । इति तिथ्यादितत्त्वं । सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥ परः
सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन
एकराश्वच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघु-
नन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावास्या २ । दर्शः ३ ।
सूर्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ पक्षदशी ५ । इति
स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावासी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सा वृष्टेन्दुकला
सिनीवाली १० । नष्टेन्दुकला च कुङ्कः ११ । इत्य-
मरः ॥ तद्यवस्थादि यथा । अथामावस्या । सा च
प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् । वराहपुराणे
चाण्डालप्रपथे ।

“षष्ठ्युत्पद्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अन्तातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥
अतोऽत्र खानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पितृके-
यापि खातव्यम् ।

“अमाखानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत्” ॥
इति वचनं रागप्राप्तखाननिषेधकं ।

“भोगाय क्रियते यत् खानं याट्टच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु” ॥
इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ * ॥

पैठिनसिः । “न पर्वसु तैजं क्षौरं मांसमभ्युपे-
यात् नामावास्यायां, हरितमपि क्षिन्द्यात्” ।
इति ॥ * ॥

“पुथे तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैद्यतौ ।
अमायाश्च नदीखानं पुनात्यासप्तमं कुलं” ॥
अत्र दृष्टव्याजन्मदुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥
यासः ।

“अमावास्यां भवेद्दारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् खानमात्रेण जाङ्गवी” ॥

“सिनीवाली कुङ्कुम्बपि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् खानं यन्मौनिना कृतम्” ॥
सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावास्या अन्तापि
प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिशुविधौ न युग्मा-
दरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-
मखण्डोदयकालमारभ्य खानपर्यन्तं । न तु खान-
कालमात्रे ।

तच्च,
“उच्चारं मेथुने चैव प्रक्षावे दन्तधावने ।
खाने भोजनकाले च बट्टसु मौनं समाचरेत्” ॥
इति खान्देन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारं
पुटीबोत्सर्गं ॥ * ॥ स्मृतिः ।

“करतोयान्नं प्राप्य यदि सोमयुता कुङ्कः ।
अखण्डोदयेनकायां सूर्येण हृष्टैः समा” ॥

अमा

खानमन्मः ।

“करतोये सदान्तीरे सरित्प्रेष्ठे सुविद्यते ।
पौष्णान् श्रावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे” ॥

पौष्णान् देवविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भो विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

अत्र ।

“दर्भोः क्षणाजिनं मन्वा ब्राह्मणा हविरप्रयः ।
अयातयामान्येतामि नियोज्यामि पुनः पुनः” ॥

इति ऋक्षपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ आवाणा-
मावास्याया उपादानं ।

“वाषिंकांश्चतुरो मासामाहरेत् कुशमृत्तिकाः ।
आददीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं” ॥

इति संवत्सरप्रदीपपुस्तकशिवरहस्यीयस्यापवादक-
मिति ॥ विद्याकरपुस्तकं ।

“सङ्गृह्णादत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादधिभुवर्हिषां ।
ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्मणि” ॥ * ॥
संवत्सरप्रदीपे ।

“अमावास्यान्तु कन्यार्कौ तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं” ॥

तत्रमाणप्रयोगौ षोडशीश्राद्धे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह
कौयुमिः ।

“संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः ।
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये” ॥

सम्बत्सरप्रदीपे ।

“एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्राद्धं तदादौ स्यात् परत्र मलिच्छुभे” ॥

यत्तु ।
“जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” ॥

इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं ॥ * ॥
अमावास्याश्राद्धकालमाह इन्दोगपरिशिष्टं ।

“पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः” ॥

पिण्डानां पिण्ड्यां अन्वाहार्थं श्राद्धं मासैककृत्ति-
जनकं यत्तथा । तथा च मनुः ।

“पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्थं विदुर्बुधाः” ।
राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षया-
भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतावृग्-
व्युत्पत्तेः साम्प्रितिरसिधाराणत्वात् वक्ष्यमाण-
कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तम्भितावर्द्धमानाभेदः
साधारणः ॥ * ॥ यत्तु,—

“पिण्डयज्ञान्तु निर्वर्त्ये विप्रश्चन्द्रक्षयेऽपिमाम् ।
पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं” ॥

इति मनुवचनं तत्साम्प्रिः पिण्डपिण्डयज्ञं निर्वर्त्ये
मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वन्ति-
तिक्रमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य वीष्पार्थक्यं ।
तथा च ।

“कक्ष्यावीषुत्यन्मतेष्वभिर्भागे परिप्रती ।
अतुरेभु सहाय्यं च ह्रीने उपस्र कथ्यते” ॥

चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तक्षये

अमा

तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
आङ्गविवेकः । अतएव तत्रैवानामावास्याव्यतिरिक्त-
कृष्णपक्षविहितपार्ष्ण्यमाङ्गे यथास्तमिति वच-
नात् अथोक्तम् । तत्र साभिकर्त्तव्यत्वाविशेषिता-
मावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीयादिभेदेन य-
वस्था साभिगिरिभिसाधारणीत्वगम्यते । एवञ्चा-
मावास्यायां नृताहनिमित्तक चौरसक्षेत्रजपुत्र-
कर्त्तव्यपार्ष्ण्ये क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्तमित्यनेन । एतद्विद्युत् मलमासतत्त्वे ॥ * ॥
यत्त दशममुहूर्त्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि
आङ्गे तस्य त्यागः । पियङ्गुपिष्टयज्ञार्थं एवेति
वासरहतीयांशभिधानं साभिपरमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तं । पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यं
दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितृणां इति श्रुत्या
तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्म्मोक्तत्वेन बोधनादेव आङ्गे
परित्यागः । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वासरस्य हती-
यांश इत्युक्तं । वासरस्य हतीयांशे त्रिधा विभक्तस्य
दिनस्य हतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपैकमुहूर्त्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“प्रातःकालो मुहूर्त्तोस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परं ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् आङ्गं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु” ॥
इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्त्तत्रये आपदि मुहूर्त्त-
द्वयमभ्यनुष्ठानं अतिशब्दस्वरसात् । “त्रिमुहूर्त्तापि
कर्त्तव्या पूर्वा दशां च बह्वचैः” । इति हारीत-
वचनात् । तेन पूर्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रलाभे पर-
दिने वासरस्य हतीयांशलाभे पूर्वदिने एव
आङ्गं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलामात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं ।
सर्वकर्म्मसु खानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति आङ्गविवेकः ॥ तेनाश्रुतौ तस्यामपि तत्क-
रणं । अतएव पराशरः ।

“दिवाकरकरैः पूतं दिवाखानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि खानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शदैधे कुत्र आङ्गमित्याह हन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आङ्गमिष्यते” ॥
चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-
द्विनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थे प्रहरे
ज्ञानं किञ्चिद्भूतं वा अनुपूरयेत् अथानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य धादौनदख्यद्वया-
न्यूनप्रथममुहूर्त्तस्य वज्रकालत्वं प्रतीयते । एतेन
प्रहरेभ्याभ्यन्तरे किञ्चिदधिकप्रहरेभ्ये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरतीयहतीयांश-
सम्बन्धिपक्षधाविभक्तापराह्णमुहूर्त्तयोर्मुहूर्त्तान्यून-
दर्शनाभि देहं न त्वेकदिनमात्रे तन्नाभे । तत्र
पूर्वाह्णेन वासरस्य हतीयांश इत्यनेनैव देहा-

अमा

नुदयात् । अतो यद्दिने वासरहतीयांशे तावृश-
दर्शनाभक्तमेव आङ्गं । मुहूर्त्तौनतिथेस्तु कर्म्मो-
नर्हत्वान्न देहावसरः । तथा च भविष्ये ।
“त्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तजावाजिवचनोक्ता मुहूर्त्ता-
त्मिका घटिका यास्या योग्यत्वात् न त्वेकदख्य-
त्मिका वक्ष्यमाणरौहिण्यादियुक्ते तथा वृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्वाह्णदैधे तद्विद्वसीयचतुर्दश्य-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
लव्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीययावचतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थितेः । एवं क्तम्भितावर्द्धमानयो-
रपि । तदैव पूर्वदर्शं एव आङ्गं । सोक्तचन्द्र-
क्षयानुरोधत् । यदा त्रिंशद्दख्यत्माकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णिक्यकिञ्चि-
द्भ्रान्मुहूर्त्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आङ्गं न तु मुख्यापराह्णिक्य-
मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
मयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवयान्तिथिदैधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासरहतीयांशीयमु-
ख्यापराह्णे मुहूर्त्तौनदर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव
आङ्गं वासरहतीयांशचन्द्रक्षयतिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुहूर्त्तापीत्यनुरोधत् । यत्र तु पूर्वदिने त्रि-
मुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या परदिने हतीयांश-
मुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आङ्गम् ।
अन्यथा,—

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥

अथ “यत्र पूर्वाह्णे आङ्गं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः
स्त्रिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह सख ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीयो राजनि चेत्यपि” ॥

“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत” इति यद्वोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतावृशसूत्रान्तरेण
सह पौनःपुन्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुर्वपरं
तच्च वर्द्धमानापक्षे नियतं । क्षीयास्तम्भितयोस्तु
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्ध-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनान्न क्षयलक्षणा
कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तम् ॥

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीय इति कात्यायनेन मया
यत् क्षीयो राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायिकम् ।
अथैवं वृक्षमानेऽप्येकदा इति यद्वोभिलसूत्रं सजा-
नारं तद्वचनम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अमा

सूत्रप्राप्तविधेः स्त्रिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्त-
रित्यत आह स ख ।

“यद्योक्तं वृक्षमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ।
वृक्षमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आङ्गात्
पूर्वचन्द्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सखम-
मावास्याविषयं । इदं पुनरित्यम्भतचतुर्दशीविष-
यमिति आङ्गविवेकः । तत् किममावास्यावचतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथि-
प्राप्तौ आङ्गायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्वदिने दिवा साङ्गं मुहूर्त्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च साङ्गं दशममुहूर्त्तमात्रे तत्र चोभयदिने
आङ्गयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त
चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अथैव विषये
साभिगिरान्योर्विशेषमाह कालमाधवीये ज-
बालिः ।

“अपराह्णदयाव्यापी यदि दर्शस्तितिष्ये ।
आहृिताग्नेः स्त्रिनीवाली निरग्नादेः कुर्वन्मिता” ।
आदिशब्दादनुपनीतश्रुतयोर्गर्हणं ॥ * ॥ क्षयमाह
कात्यायनः ।

“अद्यमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीयो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याद्यमांशे च ततः क्लिप्त भवेदद्यः” ॥
चतुर्दश्यद्यमे यामे चन्द्रमाः क्षीया चतुर्थभागो न-
कलावशिष्टो भवति । “अत्रेन्द्रराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते”
इत्यादिस्वरसात् । अमावास्याद्यमे यामे
चाणुर्भवति पुनरत्यद्यते किलेत्यागमवात्तायां तेन
अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृतस्त्रक्षय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाशोत्यत्तिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति” आङ्गविवेकः ।
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्तान्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
सख ।

“आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य वा भवेत् ।
विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदा जनाः” ॥
आभ्यामिति ल्यबलोपे पक्ष्मी इमे प्राप्येत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदा ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्यामास्या-
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र वीजं
ब्रह्मपुराणीयतिथिज्ञानं । तथा च आङ्गमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणं ।

“पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्या-
श्चिद् तिथौ आङ्गविधानादमावास्यापि लभ्यत
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स ख ।

“अत्रेन्द्रराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागो नकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति ज्ञव-
नेवं ज्योतिश्चारविदो वदन्ति” ॥

अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागो नकला-
वशिष्टः चतुर्थभागो न वा कला तथावशिष्ट-
कलाभागश्चमात्रः ब्रह्मराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अथैव
चतुर्दश्यद्यमयामे क्षयादन्त इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तयाम एव क्षयं ज्ञवन्मेति । अथ-

चामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
श्रीर्विद्येष्ठयोः मयदिने चन्द्रक्षयणामे यद्यपि वदा
चतुर्दश्यामिति वचनात् पूर्वदिने एव आङ्गं
प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूल-
मिति । कृत्यक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि पर-
त्रापराङ्गणामे आङ्गं अन्यथैतद्विशेषामिधानं व्यथं
स्यात् । * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्नब्दे दादशैकश्च यत्कालिञ्चतृतीयया परि-
वृष्टो गोपजायेत । यथो मासः । तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागानकालया परिवृष्टश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकन्यूनकालयेति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यामयाम-
मादि दर्शनसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमास-
युताब्दस्तु एकस्मान्मलमासाद्बद्धयानन्तराब्द-
क्षतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यमभावादिति ॥ * ॥
चन्द्रक्षयानुरोधं क्षीयापक्षमुपसंहरति स एव ।

“एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीये तस्मिन्नपराङ्गे च दद्यात्” ।

एवं चारं गतिविशेषं ॥ * ॥ स्तम्भितायां श्व-
स्थामाह स एव ।

“स्तम्भिता या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्षचित् ।
खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे” ॥

क्षीणायाः पूर्वमुक्त्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणात्वात् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वं । खर्वितां
नीचां पिटलोकप्रपाणानर्हं केचित् यजुर्वेदिनः ।
अपरे ऋग्वेदिनः तामेव उपेक्षमुपगच्छत आङ्गा-
येति शेषः । उपेक्षमित्यत्र गताध्वामितिपाठे
गतः प्राप्तः पिटलोकप्रपाणाय अध्वानयेति
गताध्वान प्रशस्तित्यर्थः । “तस्माच्छन्दोग उभया-
नुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्वन्ति” इति का-
त्यायनस्वरसः ॥ * ॥ व्यक्तमाह लघुहारीतः ।

“त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शः च बहृचैः ।
कुह्वरध्वर्थुभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः” ॥
अत्र त्रिसुहृत्तेषु पादानात् स्तम्भितायां पूर्वदिने
त्रिसुहृत्तमात्रजाभेऽपि बहृचानां आङ्गं । न तु
मुख्यापराङ्गलाभादपि परदिने । सामगानां तत्रा-
प्यनियमः । एतावन्निवधय एव उभयत्रापराङ्ग-
लाभेऽपीयं श्वस्थेति आङ्गविवेकः ॥ मुख्या-
पराङ्गस्य एकदिनमात्रजाभेऽप्युभयदिनालाभात् ॥
* ॥ वर्द्धमानायां श्वस्थामाह कात्यायनः ।

“वर्द्धमानाममावास्यां लक्ष्येदपरेऽहनि ।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ॥
यामांस्त्रीनिति पूर्वदिवसीयामत्रयन्यूनचतुर्दश-
पेक्षया । अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन आङ्ग-
विधानात् कथममावास्यां आङ्गे पर्युदक्षरान्यादी-
तरत्वात्परिग्रहः । अत्वं । तिथिर्बैधे क्षीणादि-
भेदेन खण्डविशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशा-
पेक्षा अन्यथोभयदिने वासरतृतीयांशाप्राप्तौ
आङ्गलोपापत्तेः । प्रागुक्तनिर्गमः कुह्वरन्ते-
त्यस्य निर्भिन्नयतापत्तेश्च अतः सर्वदक्षेतरत्वात्-
स्यापि परिग्रहः । अदा तु पूर्व्यापरत्वात्क्षयोरन्य-
तरत्वे परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव साया-

ऋग्वेदस्य पर्युदक्षेतरत्वात्तत्पदिमुहूर्त्तपञ्चक-
रौहिखादिमुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांशीयापरा-
ङ्गमुहूर्त्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्त्यामाद्यप्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयाः । एवमखण्डति-
थावपि नातिसन्धासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात् ।
“सायाङ्गस्त्रिसुहृत्तः स्यात् आङ्गं तत्र न कारयेत्”
इति मत्स्यपुराणात् ।

“रात्रौ आङ्गं न कुर्वन्ति राक्षसीकीर्त्तिता हि सा ।
सन्ध्योः समयोश्चैव सूर्ये चैवाधिरोदिते” ॥

इति मनुवचनाभ्यां ।

“ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” ॥

इति मत्स्यपुराणां मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति
ल्यन्लोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव ।

“अपराङ्गे तु सम्प्राप्ते अभिजिह्वौहिण्योदये ।

यदत्र दीयते अन्तोत्तदक्षयमुदाहृतं” ॥

इत्युक्तं । “पूर्वाङ्गो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराङ्गः पिटृणां” । इति श्रुतिः । वासरस्य
तृतीयांश इति कात्यायनवचनं ।

“सायाङ्गस्त्रिसुहृत्तः स्यात् आङ्गं तत्र न कारयेत्”
इत्येषामेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांशीयापराङ्ग-
मुहूर्त्तद्वयस्य लाभः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वासो
यत्र, गौरादित्वात् डीष्) अमावस्या । इति
शब्दरत्नावली ॥

अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र
तिथौ सा, अमा + वस + आधारेण गृह्, स्त्रियां
टाप् । गित्वात् ङइः) अमावसीतिथिः ।
इत्यमरः ॥

अमित्रः, पुं, (अमरोगे इत्रच्) शत्रुः । इत्यमरः ॥
(रिपुः) विपक्षः । शत्रुप्रदीयः । प्रतिशूलकः ।
“माट् रूपे ममामित्रे ऋषंसे राज्यकामुके ।
अमित्रो मित्ररूपेण भ्रातृस्वमसि लक्ष्मण” ॥
इति रामायणे ।)

अमिषं, स्त्री, (अम रोगे कर्मणि इषन्) लौकिक-
सुखं । इत्याद्यादिकोषः ॥ क्लाभरवः ॥ (न मिष-
प्रकलं नञ्समासः, क्लनाभावः । नास्ति मिषप्रकलं
यस्य तत्, क्लशून्यः) ।
अमी, [न] त्रि, (अम रोगे + भावे घञ्, मान्त-
त्वात् ङइभावः, अमी रोगो विद्यतेऽस्य, इन्) ।
रोगी । यथा । अन्ययं । इति वोपदेवः ॥

अमीवं, स्त्री, (अम + वन्, ईङागमः) पापं । दुःखं ।
यथा,—
“तं त्वाङ्गं भवमीतानां प्रपन्नायां मयापहं ।
आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पृशादमीवहन्” ॥
इति श्रीभागवतं ॥
“न हि त्वमीदृशं क्त्वा तस्यामीवं दर्शनम् ।
जीवितुं शक्नोति चिरं विषं पीत्वेव दुर्मतिः” ॥
इति रामायणे ।)

अमुक्तं, त्रि, बुद्धिस्थानोपलक्षिततत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नं ।
खण्डविशेषधर्मपुरस्कारेण तत्रतदनुवाचकं ।
अन्व इति भाषा । अदस्युदस्य अस्ति कृते

सोऽरोत्वाभावे अकोऽकारस्य उच्चे अमुक्त इति
भवति अमुक्त इत्यागनिकं । इति क्रमदीप्तरः ॥
यथा,—

“अमुक्तामुक्तयोश्चैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।

इति आङ्गतत्त्वं ॥ (अभिवादये इति शब्दोच्चारणा-
नन्तरं अमुक्तनामाहमस्मीति खं नाम परिष्की-
र्येत् । इति कुक्षुभट्टः ।

“संनिवेशं प्रमाणाच्च खड्गस्तेन लिखेत् स्वयम् ।
मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः” ॥

इति गारदः ।)

अमुक्तं, स्त्री, (मुच् + क्तः, न मुक्तः विरोधे नञ्-
समासः) कुरिकाविशेषः । इति हजायधुः ॥

हातकुरी इति भाषा । मुक्तिरहिते अयत्के च
त्रि ॥ (अप्राप्तमोचनः । अस्तत्कनः ।

“अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा पुरा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छादेषसमुद्भवैः” ।

इति महाभारते । खड्गादिकं । यदुक्तम्,—

“खड्गादिकममुक्तश्च नियुद्धं विगतायुधम्” ।

इति ।)

अमुत्र, व्य, (अमुष्मिन् अदस् + त्रल् उत्त्वमत्वे) ।
जन्मान्तरं । परलोकः । इत्यमरः ॥ (अमुष्मिन्
इत्यर्थस्य वाचकः ।

“अनेनैवाभक्ताः सर्वे नगरेऽमुत्र भक्षिताः” ।

इति कथासरित्सागरे । भवान्तरे । जन्मान्तरे ।

“तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो गोपशाम्यति ।

अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति” ॥

“इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं” ॥

इति महाभारते ।)

अमुष्यपुत्रः, पुं, स्त्री, (अमुष्य पुत्रः निपातनात् अलुक्
समासः) प्रख्यातवंशोद्भवः । कुशीनः । इति
जटाधरः ॥

(“स्यादासुव्यायणस्वार्योऽमुष्यपुत्रो महाकुलः” ।
इति जटाधरः ।)

अमूर्त्तः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः, नञ्समासः) मूर्त्त-
भिन्नः । मूर्त्तिरहितः । यथा । सज्जाना अमूर्त्त-
त्वादिति वोपदेवः ॥ न्यायमते । आकारं ।

कालः । दिक् । आत्मा । एषां सामान्यगुणाः
संख्या १ परिमितः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४
विभागः ५ । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः ।

कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४
देषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्मः ८
अधर्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (रूपहीनः ।

आकृतिरहितः । वायुः । अन्तरीक्षम् । यदुक्तं,—
“सन्निवेशो नेत्रदृष्टो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते ।
द्विदम्भद्वित्रयं मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं” ॥ इति ।

“क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियायोगान्नया अमी” ॥

इति भाषापरिच्छेदः ।)

अमूदृशः, त्रि, (पाङ्गिनिमते तु, अमुनिव पश्यति,
अदस् + वृष् + कण्, दृशाने आत्मे कृते वतः

अमृत

उत्पत्तये ।) एवं प्रकारः । एतद्रूपः । इति सुग्ध-
बोधं । यथा,—“अमृतदुग्धी तत् कविवन्दि-
वर्धितैः” । इति नैषधं ।

अमृतकं, त्रि, मूकरहितं । प्रमाणाशुभं । नास्ति मूलं
यस्येति बज्रनीचार्थे कप्रत्ययः ।

अमृता, स्त्री, (नास्ति मूलं शिपा यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूकरहिते त्रि । इति सुग्धबोधं ॥

अमृतान्ध, स्त्री, (मृगालतुल्यं सादृश्ये नञ्समासः,
तस्य मृगालसदृशकोमलत्वात् तथात्वं ।) वीरग-
मूलं । इत्यमरः ॥

अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्प्रायिनां मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेवमद्यामरत्वजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजभयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्यपात्रे अमृतरूप-
मयोऽदृष्टुं तत्तु दुर्वाससः श्रापात् समुद्रमध्यं
गतं पश्चात् समुद्रमथने अमृतपूर्णाकलसं मृहीत्वा
धन्वन्तरिवस्थितः । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा २ । इत्यमरः ॥
पेयुषं ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥
निर्जरं ५ । समुद्रनवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं । यक्षशेषद्रव्यं । अयाचित-
वस्तु ॥ मुक्तिः । इति मेदिनी । दुग्धं । औषधं ।
विषसामान्यं । वत्सनाभः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अम्रं । धनं । खणं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । खादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृतः, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्व-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहोक्तन्दः ।
वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतधृतव्याडिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—

“इन्द्रियेभ्यः परा सृष्ट्या अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान् परः ॥
महत् परमव्यक्तमव्यक्तादमृतः परः ।
अमृतात्परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥

सूर्यः ॥ सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेदः ॥) मरगरहिते त्रि ।
यथा । “अमृते जारजः कुण्डः” । इत्यमरः ॥

अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुर्जटा यस्याः
सा ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृततरङ्गिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरङ्गिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्नोषकारिण्यः
दीधितयो यस्य सः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापम-
मुष्य” । इति नैषधे ।)

अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव खादु फलं ।) पारा-
वतवृक्षः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्यभाषा । यथा । अथामृतफलं
यद्भक्षसातकाविणप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

अमृत

“अमृतफलं जघु वृष्यं सुखाद् भीन् हरेदोवान् ।
देशेषु मुद्गानां बज्रं तल्लभ्यते लोकैः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् खादु फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्म । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (जघुखर्ज्जरीवृक्षः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।

अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडूची । इति रत्नमाणा ॥

अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् खादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलब्राह्म । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पक्वान्निविशेषः ॥ सा च

“द्वितीयभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टकं ।
शुभ्रमीषद्धियुतं मर्दयेद्दृढपाणिना ॥
एवं समुद्भूतं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितं ।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चित्रितं निख्वचैस्तिलैः ॥
विधायानुपपकं तेन तम्बिकायां घृते पचेत् ।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” ॥
इति भावप्रकाशे ।)

अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसारजः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + ङ; उपपदसमासः ।) गुडः ।
तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्लिप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्लिप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सूः प्रकृतिः ॥ .

अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्थानादुत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैःखवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” ।
इति भारते ।)

अमृतखवा, स्त्री, (खवति इति ख + अप् । स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य खवा षष्ठीतत्पुरुषः ।) रदन्ती-
वृक्षः । लताविशेषः । तत्पर्यायः । वृक्षावष्टा
२ उपवस्त्रिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यत्वं । ईषत्सिक्तत्वं । रसायनत्वं ।
द्रवणाश्लत्वं । विषकुष्ठामकामणान्त्रयद्युजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

“उक्तामृतखवा पथ्या ईषत्सिक्ता रसायनी ।
भगवन्नि विषकुष्ठामं कामणां श्रययुं जयेत्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ।)

अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडूची । मदिरा । इन्द्रवाहणी । ज्योतिष्मती ।
गौरक्षदुग्धा । अतिविषा । रत्नजिह्वत् । दूर्वा ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुलसी । इति शब्दमाणा । पिप्पली । इति
मेदिनी ॥ चम्पादेशजखूलमांसा हरीतकी । सा

अमृत

विदेचने प्रयुक्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सू-
दीधितिविशेषाः ।

(“सौदीधिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरभ्ययः” ।
इति रघुवंशे ।)

अमृतान्धः, [स्] पुं, (अमृतमन्धः अन्नमिव दृप्ति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्धो मध्यं यस्य सः ।)

अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, पृषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोलः । इति द्रव्याभिधानं ॥

अमृताशनः, पुं, (अमृतं अन्नाति मुक्ते, अश +
नाडल्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इति हलायुधः ॥

अमृताष्टकं, स्त्री, (अमृताप्रभृति अष्टकं यस्य तत् ।)
हरितक्याद्यष्टक्यं । यथा,—

“अमृता कटुकारिण्यपटोलघनचन्द्रं ।
नागरेन्द्रयवसैतदमृताष्टकमीरितं ॥
कथितं सकयाचूर्णं पिप्पलेष्वज्वरापहं ।
हृक्षासारोचकश्चर्द्दिट्ठ्यादाहनिवारणं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्यैव आसङ्गो यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्परिकातुल्यं २
अञ्जनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, माहृदास्याप-
नयनार्थं खर्गात् भूलोकं नयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा किल गरुडो मातु-
र्विगतयाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सव्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरक्षकश्चेदनयन्नादिकक्षातिक्रम्य
खर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वाणि ।

“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ! ॥
इत्युक्तो गरुडः सर्पस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहृतुं भयमिच्छामि वेदितुं ॥
... ..

स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिर्णं तीक्ष्णधारमयस्त्रयं ॥
ज्वलनार्कप्रभं घोरं हृदयं सोमहारिणाम् ।
... ..

अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवततः ॥
समुत्पाद्यामृतं तत्र वेगतेयस्ततो बली ।
उत्पपात जवेनैव यन्ममुन्मथ्य वीर्यवान् ॥
... ..

एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिज्ञाञ्च क्षताः सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥

अमृताङ्गं, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते स्पृजते, +
ङ् + कः, तस्य तुल्यखादत्वात् तथात्वं
जघुषिक्त्वपक्षान्नातिखोरासानदेशजनासपातीना
मफलं । तत्पर्यायः । रश्मिफलं २ । अस्य गुणा
गुरुत्वं । वातनाशित्वं । खादुत्वं । अक्षतं
रश्मिमुक्तकारित्वञ्च । तल्लघुफलगुणाः । इत्यं
सुखादुत्वं । त्रिदोषनाशित्वञ्च । तत् सुद्गुणं

अम्ब

बहुलं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ।
 अतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
 त्वात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ।
 अतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 “जातिकानसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिपातः” ।) मञ्जिका । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 अतोद्भवं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति ह्यम्ब-
 वर्णत्वात्, उद् + भू + अम् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 मेधाः, [स्] षुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-
 सान्तः अस्तिच् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधवाम् ।
 सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भवे” ।
 इति वोपदेवः ।)
 मेधं, स्त्री, (न मेधं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।)
 पुरीषं । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रे चि ॥
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं वस्तु ।
 “नाभिं मुखेनोपधमेत् नद्यां नेह्येत च स्त्रियं ।
 नामेधं प्रक्षिपेदधौ न च पादौ प्रतापयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 प्रमोघः, चि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
 सफलः । अर्थः । इति मेदिनी ॥ नदविशेषे
 षुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टफलप्रदः । अवन्यः ।
 अविफलः ।
 “यदमोघमपामन्तरां वीजमज त्वया” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानुपदमाश्रिषः” ।
 इति रघुवंशे ।
 प्रमोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिच्छः । विडम्बुः । इत्यमरः ॥ हरीतकी ।
 इति मेदिनी ॥
 अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) अोधवर्गशेषो-
 पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 अम्बकं, स्त्री, (अम्बति नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति, अम्ब +
 क्त्वा । वा अम्बते भूगर्भे प्राप्यते, अम्ब + कर्म-
 णि घञ् स्वार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 “आसीगमासन्नशरीरपात-
 स्त्रियग्नकं संयमिनं ददश्रं” ।
 इति कुमारसम्भवे ।) ताम्बं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरं, स्त्री, (अम्बि शब्दे + भावे घञ्, अम्बः
 शब्दलं राति आदत्ते अम्ब + रा + कः ।) वस्त्रं ।
 (“एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णां मणिनाम्बरा” ।
 इति रामायणे ।)
 आकाशं । (“दावाभिः कथमम्बरे” इति साहि-
 त्यदर्शने ।) कापांसः । स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यं ।
 इति विश्वः ॥ अम्बधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरिषं, स्त्री, (अम्बते पश्यतेऽप, अम्बि + अरिष
 वा दीर्घः निपातनात् ।) अर्जुनशर्करा । भाजना
 खोका । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ॥
 अम्बरीषं, स्त्री, (अम्बि + गतौ + कर्मणि घञ्, अम्बा

अम्ब

कम्बा इर्ष्या यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदरादि-
 त्वात् रवर्षविपर्ययेषु साधु ।) आङ्गः । अर्जुन-
 शर्करा । इत्यमरः ॥ युद्धं । इति मेदिनी ॥
 अम्बरीषः, षुं, (अम्बते पश्यते अम्ब, निपातनात्
 साधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किशोरः । भास्करः । ऋषभेदः । स तु सूर्य-
 वंशीयनाभागराजपुत्रः ।
 (“भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविभ्रतः ।
 नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्” ॥
 इति हरिवंशे ।) नरकभेदः ॥ आम्बतकच्छः ।
 अनुतापः । इति मेदिनी ॥
 अम्बलः, षुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा +
 ल् + कः, आम्बात्वेति धत्, आगोः संज्ञाच्छन्द-
 सोर्बहुलमिति ऋस्, असवर्णाजातत्वात् तस्य
 तथात्वं ।) देशविशेषः । विप्रद्वैश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः ।
 यथा,—
 “अम्बलाम्बल मागं नौ देह्यपक्राम मा चिरं” ।
 इति श्रीभागवतं ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
 पश्चिमदेशे प्रसिद्ध ॥
 अम्बलकी, स्त्री, (अम्बलं कायति स्वराहृणार्थ-
 माह्वयति, अम्बल + कै + कः, गौरादित्वात्
 डीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा. २ अम्बला इ
 कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाहीला इ वरा ७
 तिक्ता ८ प्राचीना ९ एकोशिका १० वृका ११ ।
 इति रत्नमाला ॥ विडम्बणी १२ स्थापनी १३
 श्रेयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिक्ता
 १७ । इत्यमरः ॥ अलिङ्गकणी १८ अविड्गकणी
 १९ । इति तट्टीका ॥ अम्बलिका २० यूथिका २१
 विडम्बणीका २२ दीपनी २३ तिक्तापुष्पा २४ वृह-
 त्तिक्ता २५ शिशिरा २६ वृकी २७ मालती २८
 देवी २९ वृत्तपणी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । अतीसारश्मनत्वं । लघुत्वं । त्रिदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुणत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं ।
 भयसन्धानकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बला, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्तोत्रपत्तिस्थाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्बा + ल् + कः, अम्बेत्यादिना
 धत्त्वं पूर्ववत् ऋस्, स्त्रियां टाप् ।) रूप-
 विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
 बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
 अम्बिका ६ अम्बा ७ माषिका ८ वृद्धवस्त्रा ९
 मयूरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
 श्रेयसी १३ मुखवाचिका १४ क्षिप्रपत्री १५ भूरि-
 मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अक्षत्वं ।
 क्षयकण्ठरोगवातरोगवनाशनाशित्वं । वृद्धिका-
 रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा. चाङ्गरी ।
 यूथिका । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
 अम्बलिका, स्त्री, (अम्बला + लंघायां कन्, स्त्रियां

अम्ब

टाप् ।) अम्बला । आकनादि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणी । वामकहाटी इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥
 अम्बा, स्त्री, (अम्बते खेहेनोपसृष्यते, अम्बि गतौ +
 घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जग्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अम्ब ! यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशमाय वचो मम” ।
 “नान्यदक्षमभीष्मामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा” ।
 इति विष्णुपुराणे ।
 नाचोक्तौ सैव । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः क्वसा ।
 इति महाभारतं ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति केषिच् ॥
 अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं जाति गृह्णाति,
 अम्बा + ला + कः, उपपदसमासः, ऋस् अतइत्वं
 स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डु-
 राजमाता । इति भारतं ॥ (नागरीराजस्य कनि-
 छा दुहिता सा च विचित्रवीर्य्यपत्नी ।
 “अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या यवीयसी ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ॥
 “भीष्मो विचित्रवीर्य्याय त्रिधिवृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
 दुर्गा ।
 “इष्टितार्थक्रियोदारं तेऽभिगन्ध गिरेर्वचः ।
 आशीर्भिर्रेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्” ॥
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
 जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीच्छः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काशीराजस्य मध्यमादुहिता । विचित्रवीर्य्यस्य
 पत्नी । धृतराष्ट्रस्य माता ।
 “अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे ॥
 भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिवृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिकेयः, षुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
 पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इयः, वृद्धभावः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । धृतराष्ट्रराजः ॥ अम्बि-
 काया अपत्यमित्यर्थे ज्योयः ॥
 अम्बिकेयकः, षुं, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
 इति जटाधरः ॥
 अम्बु, स्त्री, (अम्बि शब्दे उष्ण ।) बालानामौषधिः ।
 इत्यमरः ॥ बाला इति भाषा । जषं (“सुक्ता नृ-
 क्षालपटनी भवता निषीतान्यम्बुनि यच्च नलिनानि
 निषेवितानि” । इति भासिनीविज्ञाने । “अम्बुज-
 मन्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” ।
 इत्युद्धटः । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुन” । इति
 काव्यप्रकाशे ।)
 अम्बुकण्ठकः, षुं, (अम्बुनि जषे कण्ठक इव, सावृ-
 ष्णार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकिरातः, षुं, (अम्बुनि जषे किरातः आध इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकीशः, षुं, (अम्बुनि कीशः वानर इव ।) शिशु-

अम्बु

मारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः। सुमुक्त इति भाषा।
 अम्बुज्जम्बुः, पुं, (अम्बुजः जम्बु इव)। शिशुमारः।
 इति हेमचन्द्रः।
 अम्बुकेसरः, पुं, (अम्बुजातः केसरोऽस्य।) श्लोकप्र-
 दक्षः। इति रत्नमाणा।
 अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुजः चामरमिव।) शैवालं।
 इति जटाधरः। शैवाला इति भाषा।
 अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + ङः।)
 वधं। इति मेदिनी। “इन्दीवरेण नयनं मुख-
 मम्बुजैः” इति शृङ्गारतिलके। “अम्बुजमम्बुनि
 जातं क्षिप्रं न जायतेऽम्बुजादम्बु” इत्यङ्कटः।
 वधं। इति त्रिकाण्डशेषः।
 अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः।) द्विज्जलदक्षः।
 इत्यमरः। (शिशुजलदक्षः।
 “अम्बुजं कामले स्त्रीं हिञ्जसे तु पुमानयं”।
 इति शब्दरत्नावली।
 “अम्बुजो शिशुले पुंसि कामले तु नपुंसकं”।
 इति मेदिनी।
 अम्बुजम्बु, [न्] स्त्री, (अम्बुजो जम्बुस्य।) पद्मं।
 इति राजनिर्घण्टः। (सारसविहङ्गः। शङ्खः।
 चि, जलजातः। सज्जलोद्भवः।)
 अम्बुतालाः, पुं, (अम्बुनि जले ताणयति प्रतिष्ठां
 गच्छति अम्बु + तल + अच्।) शैवालं। इति
 त्रिकाण्डशेषः।
 अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः।)
 मेघः। इति रत्नमाणा। (“सदा मनोश्चाम्बुदना-
 दसोत्सुकम्” इति ऋतुसंहारे। “शशाक
 विम्बोपयितुं न वासवः सतश्च्युतं वज्रमिवाद्भिर-
 म्बुदः” इति रघुवंशे।) मुस्तकं। यथा। “कशी-
 सविम्बानलदं सहाम्बुदं” इति वैद्यकं।
 अम्बुधिः, पुं, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा +
 कर्मण्यधिकरणे ङिः।) समुद्रः। इति शब्द-
 रत्नावली। (“रे चासल्ययुधो मृगाः श्रितनगाः
 कल्लोलमाणाकुलामेतामम्बुधिगामिनीं थवसिताः
 सङ्गरहितुं वा कथम्” इति भामिनीविशासे।
 “सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षीभयामासुरम्बुधिम्”।
 इति रामायणे।)
 अम्बुधिखवा, स्त्री, (अम्बुधि + ख + अच्, स्त्रियां
 टाप्।) मङ्गलान्या। दृतकुमारी इति ख्याता।
 इति राजनिर्घण्टः।
 अम्बुपः, पुं, (अम्बूनि जलानि पाति पिबति वा,
 अम्बु + पा + कः।) चक्रमर्दकदक्षः। इति शब्द-
 चन्द्रिका। (जलेन्दुरः। वरुणः।) शतभिषाख्यं
 नक्षत्रं। चि, जलपानकारी।
 अम्बुपथा, स्त्री, (अम्बूनि पथे यस्याः सा।) उचटा-
 दक्षः। इति रत्नमाणा।
 अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बूनि प्रसादयति सञ्चरतां नयति
 अम्बु + प्र + सद् + शिच् + अच्, उपपदसमासः।)
 कतकदक्षः। इति राजनिर्घण्टः। निर्मली इति
 ख्यातः।
 अम्बुप्रसादनं, स्त्री, (अम्बूनि प्रसादयति, प्र + सद्
 शिच् + स्तुट्।) कतकदक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बु

अम्बुदत्, पुं, (अम्बु विभक्तिं, अम्बु + दत् + क्तिप्।)
 मेघः। मुस्तकं। इत्यमरः। समुद्रः। इति शेषित्।
 अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अक्षयणले जायते, जन
 + ङः।) शम्भूकः। ब्राह्मक इति हेमचन्द्रः। इति
 भाषा।
 अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन्।) दाराधःकाष्ठं। इति
 हेमचन्द्रः। गोवराट् इति भाषा।
 अम्बुरहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु + रह +
 कः, तत्त्वाप्।) स्यलपद्मिनी। इति राज-
 निर्घण्टः।
 अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्षां वाचयति सूचयति,
 वच् + शिच् + अच्, उपपदसमासः, डीप्।) ऋतु-
 मती पृथ्वी। यथा,—
 “यद्दारे यत्काले मिथुनसंक्रमणं भूतं तद्दाराभ्यन्तरे
 तावत्कालावधिं विंशत्यादिदिग्द्वयधिकदिनत्रयमम्बु-
 वाची। तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यं। सर्प-
 भयोपशमनाय दुग्धं पेयं” इति ज्ञानतन्त्रं *।
 अपिच। ज्योतिषे।
 “रजोयुक् क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
 तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः।
 मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
 ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्ष्णयेत् प्रीण्यहानि।
 यदि वपति कृषाणः क्षेपमासाद्य वीजं
 न भवति फलभागी शस्यचाण्डालपाकः”।
 रजोयुक् क्षा ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।
 “धरण्यामृतमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च।
 अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः”।
 ज्योतिषे।
 “यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्वत्काले मिथुनं व्रजेत्।
 अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः”।
 इदन्तु प्रायिकं। इति तिथ्यादितन्त्रं *। अन्यच्च।
 “यदाईक्षीं समादाय भानोर्मन्मथगामिता।
 पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत्।
 काम्यनैमित्तिकश्चैव यात्रां मन्मथक्रियान्तथा।
 ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्घर्षितावृते।
 न कुर्वीत् खननं भूमेः सूचयेथापि शङ्करि।
 वीजानां वपनश्चैव चतुर्विंशतियामकं।
 प्रमादावपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
 कृच्छं कुर्यात् तत्क्षणाच्च खननात्सिलकाश्चनं”।
 इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः *। अपरञ्च।
 “रवौ ब्रह्माद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
 तस्माद्दिगत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत्।
 चत्वारिंशत्त्रिंशत्कषड्भागयुतो रविर्यदा भवति।
 तत्राम्बुवाची क्षेया शिवर्त्तपादस्थितो यावत्।
 विम्बानश्रुन्वणितो गणितेन भवति रविर्यदा साप्तः।
 स भवति निर्गुणकाक्षो द्वितीयपादाश्रयाश्रौत्रे”।
 “न साध्यायं वषट्कारं न देवपितृसर्पणं।
 इजानां वाहनश्चैव वीजानां वपनं तथा”।
 इति राजमानन्दः *। अथ पाकविधेयो
 यथा,—
 “यतिनो प्रतिगच्छेव विधवा च द्विजस्तथा।
 अम्बुवाचीदिने नैव पाकं कृत्वा न मच्छयेत्।

अम्बु

सपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
 अक्षयं नैव कर्तव्यं चाख्यानान्नयमं स्मृतं”।
 इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं।
 अम्बुवाचिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देहे वकति, व
 + चिनि डीप्।) पाटलादक्षः। इति जटाधरः।
 अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देहे वासो यस्याः सा
 गौरादित्वात्, डीप्।) पाटलादक्षः। इति राज-
 निर्घण्टः।
 अम्बुवाहः, पुं, (अम्बूनि वहति, अम्बु + वह् + अच्
 उपपदसमासः।) मेघः। इति रत्नमाणा
 (“विम्बासिंवारणसमाधितजौवितोऽयं वाक्यितं
 किमु सखे भवताम्बुवाहः”। इति भामिनी
 विशासे। “विम्बासमानीलक्षं पिशङ्गीर्जाटसति
 त्वन्ममिवाम्बुवाहं”। इति भारविः।) मुस्तकं
 मेघनामा इत्यमरेऽप्युक्तात्।
 अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनि वहति स्थानान्
 नयति, अम्बु + वह् + शिनि, उपपदसमास
 डीप्।) काष्ठाम्बुवाहिनी। काष्ठादिस्तच्छिन्न
 यनौकास्तित्जलसेचनी। इत्यमरटीकायां मधु-
 रानाथः।
 अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारय
 मध्यपदलोपश्च।) जलवेतसः। तत्पर्यायः। परि
 थाधः २ विदुलः ३ नादेयो ४। इत्यमरः।
 अम्बुशिरीषिका, स्त्री, (अम्बुनि अक्षयः शिरीष
 अक्षयार्थं कन् स्त्रीत्वम्।) जलशिरीषदक्षः
 तत्पर्यायः। शिरीषिका २ टिण्डिषिका
 दुर्बला ४ वारिशिरीषिका ५। अस्या गुणाः
 त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशिनः। इति भावप्रकाशः।
 अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + सर्प-
 शिनि, उपपदसमासः।) जलौकाः। इ
 त्रिकाण्डशेषः। जौक् इति भाषा।
 अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बूनि सिचन्ते अगया, अम्बु-
 सिच् + करणे ल्युट्, डीप्।) अम्बुवाहिनी
 गौकाजलसेचनपात्रं। इत्यमरटीकायां मधु-
 रानाथः।
 अम्बुद्वतं, त्रि, (अगम्बु अम्बु सम्बन्धमानं द्वतं, अम्बु-
 द्व + क्त, अभूततद्भावे चिः।) श्लेषकणिका
 सहितवाक्यं। तत्पर्यायः। सनिष्ठीवं २। इत
 मरः। सधुत्कारं ३। इति हेमचन्द्रः। (सर्
 षीवसुखरावः। “दधति कुहकमाजामत्र मङ्ग
 यूनामसुरसितगुरुषु स्थानमम्बुद्वतानि”। इ
 उत्तरचरिते।)
 अम्बुः, पुं, (अनि शब्दे क्तः।) अक्षरसः। इ
 षादिकोषः। अम्बल। टक् इति च भाषा।
 अम्बः, [व्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अहन्।) अ
 बालनामौषधं। इत्यमरः। लघादितत्तुर्धराणि
 इति ज्योतिषं। (अङ्गशास्त्रे चतुर्थसंख्य
 वैदिकशब्दोभेदः।)
 अम्बुभारं, स्त्री, (अम्बुभारं।) मुक्ता। इ
 राजनिर्घण्टः। अम्बुत्वारमणि पाठः।
 अम्बादः, पुं, (अम्बासि सृते, सृ + क्तिप्।) धूम
 इति हेमचन्द्रः। अम्बुत्वारमणि च पाठः।

अम्भ

अम्भोजं, स्त्री, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड्) पद्मं। इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी। पुष्कराक्ष इत्यमरेयोक्तात्वात्। अम्भे षु। यथा। “पिबन्तं त्वम्मुखांमोञ्जयुतं हरिकथावत्”। इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते चि ॥

अम्भोजन्मजनिः, षु, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य सः।) ब्रह्मा। यथा,— “अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतोवत्सानितोवत्सुपान्”। इति श्रीभागवतं ॥

अम्भोजयोनिः, षु, (अम्भोजं नारायणनाभिपद्मं योनिरत्यन्तिस्थानं यस्य सः।) ब्रह्मा। यथा,— “सदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेः” ॥ इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इति ततः ङीप्)। पद्मलता। पद्मसमूहः। पद्मयुक्तदेशः। इति शब्दरत्नावली। (पद्मिनी। गलिनी। “अम्भोजिनीवननिवासविलासहेतुं हंसस्य हन्तुमपरायणं तां विधाता”। इति नीतिप्रतके।)

अम्भोदः, षु, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + कः।) मेघः। मुक्तकं। इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, चि।)

अम्भोधरः, षु, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच्।) मेघः। (“सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः”। इति ऋतुसंहारे।) मुक्तकं। इति शब्दरत्नावली ॥

अम्भोधिः, षु, (अम्भांसि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ (“अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्येव धनाशया। धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥ इति साहित्यदर्पणे। “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्यो नगापगाः”। इति माघः।)

अम्भोधिवल्लभः, षु, (अम्भोधेः वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः।) प्रबालः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोनिधिः, षु, (अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली ॥ (“असूत सा नागबधूपभोगं मैनाकमम्भोनिधिवद्भसखं”। इति कुमारसम्भवे। विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अम्भांसि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति अत्यन्त्या, नारायणस्य सर्वोत्थयत्वात्। “अम्भोनिधिरनन्तात्मा”। इति महाभारते।)

अम्भोराशिः, षु, (अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात्।) समुद्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भोवहः, स्त्री, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + वह + कः।) पद्मं। (“आस्ये पूर्वांशशङ्कता नयनयोक्तादात्थमम्भोवहः”। इति मामिनीविलासे।) सारसपक्षी। इत्यमरः ॥

अम्भयं, चि, (अपां विकारादि, अप् + मयट्।) जलविकारं। फेनादि। इत्यमरः ॥ जलमये चि। यथा,— “न ह्यम्भयानि तैर्घानि न देवा मृच्छिणामयाः।

अम्भ

ते पुण्ययुक्तकालेन दर्शनादेव साधवः” ॥ इति श्रीभागवतं ॥ (“सौरीभिरिव गाङ्गीभिरमृताख्याभिरम्भयः”। इति रघुवंशे।)

अम्भः, षु, (अमति सौरभेण दूरं गच्छति, अम + रन्।) आम्भदक्षः। फले स्त्रीवं। इति शब्दरत्नावली ॥

अम्भान्तः, षु, (अस्त्वं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति यथाप्रोति, अस्त्वं + अत + अण् वा कस्य रत्नं, पक्षे अस्नातः।) आम्भान्तकद्वयः ॥ इति शब्दमाला ॥

अम्भान्तकः, षु, (अस्त्वं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति यथाप्रोति अम + अत + अण् + स्वार्थे कन्।) आम्भान्तकद्वयः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“आम्भान्तकजम्बूत्वं कषाये विपचेद्वृधः। यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्ता यद्दृष्टो जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधरः॥)

अम्भं, स्त्री, (अम + क्त।) तक्रं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भः, षु, (अम + क्त।) षड्रसमध्ये रसविशेषः। टका इति भाषा। तोयाभिगुणावाङ्म्यादक्षः। इति सुश्रुतः। अस्य गुणाः। शाकवहोषकारित्वं। हृद्यत्वं। तथ्यभिरक्तमांसकारित्वं। शीतलत्वं। वायुनाशित्वं। स्निग्धोष्णत्वं। कटुरसतोऽधिकोष्णवीर्यत्वं। जिह्वोद्वेगकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ अस्य दन्तोद्वेगकारित्वगुणोऽप्यस्ति। अपि च। प्रीत्यभिपदुताकारित्वं। प्रपाचनत्वं। इति राजनिर्घण्टः ॥ * तदतिशयभक्ष्यगुणाः। पाचकत्वं। पित्तश्लेष्मवान्तिक्षेदकारित्वं। लघुत्वं। उष्णत्वं। वह्निःशीतत्वं। वायुनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ भ्रान्तिसुष्ठिकफपाण्डुदोषकार्यकासकारित्वं। इति राजनिर्घण्टः ॥ तदति चि। इत्यमरः ॥ * अम्भवेतसः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाश्च वा-मटः ॥ “अम्भः क्षालयते मुखम्। हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रवनिर्घण्टः। अस्त्रोऽभिदीप्तिहृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥ उष्णवीर्या हिमस्पर्शः प्रीणनः क्षेदनो लघुः। करोति कफपित्तासं मूत्रवातानुलोमनम् ॥ सोऽत्यभ्यस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमं। कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशाफविस्फोटदृज्वरान्” ॥ हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,— “जिह्वाक्षेदं जनयति तथा नेत्रनैर्मन्त्यकारी, बीभत्सं वा जनयति तथा वातरोगापहारी। कण्डुकुष्ठक्षतवृजकरै लोहितः शोफिने स्यादक्षः प्रोक्तः पवनशमनोऽष्टकप्रकोपं तनोति” ॥ सुश्रुतश्चाह ॥ “अस्त्रो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः क्षेदनः प्रायशोहृद्यश्चेति। सएवंगुणोप्येक एवात्यर्थमुपसेवमानो दन्तहर्ष-नयन-सम्भोजन-रोमसंवेजनकफ-विलयन-शरीरशैथिल्याद्यापादयति तथा क्षताभिहत-दग्ध-दृष्ट-भ्रम-शून-प्रच्युतावमूत्रित-विसर्पित-क्षिन्न-भिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयसभावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयश्चेति” ॥ * “अस्त्रोदसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं

अम्भ

हृदयति, जर्जरयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढीकरोति, बलं वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संखावयति, मुक्तमपकर्षयति, क्षेदं जनयति, प्रीणयति। लघुव्याः स्निग्धञ्च ॥ सएवंगुणोऽप्येकएवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयति अक्षिणी, संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्द्धयति, रक्तं दृषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-हृष्टदुर्बलानां श्रयथुमापादयति। अपि च क्षताभिहत-दृष्ट-दग्ध-भ्रम-शून-च्युतावमूत्रित-परिसर्पित-मर्दित-क्षिन्न-विडोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयसभावात् परिदहति कण्डुमुरोहृदयश्च” ॥ इति चरकः ॥)

अम्भकः, षु, (अस्त्रोऽस्त्रः अस्त्रार्थे कन्।) लज्जुचद्वयः। इति शब्दरत्नावली ॥ (लज्जुचशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

अम्भकाण्डं, स्त्री, (अम्भं काण्डं यस्य।) जवगाढयं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भकेशरः, षु, (अम्भः केशरो यस्य।) मातुलुङ्गः। वीजपूरः। इति रत्नमाला ॥ (टावानेव इति भाषा।)

अम्भचूडः, षु, (अम्भो चूडा शिखा यस्य।) अम्भ-शाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भजम्बीरः, षु, (अम्भो जम्बीरः।) अम्भनिम्बूकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भनायकः, षु, (अम्भं रसं नयति, नी + गबुल्।) अम्भवेतसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भनिशा, स्त्री, (अम्भरसे निःशेषेण श्रेते, अम्भ + नि + शी + ड + स्त्रियां टाप्।) शटी। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भपञ्चफलं, स्त्री। अम्भरमयुक्तपञ्चप्रकारफलं। तद्यथा। कोलं १ दाडिमं २ वृक्षाक्षं ३ चुक्रिका ४ अम्भवेतसं ५ मतान्तरे। जम्बीरं १ नारङ्गं २ अम्भवेतसं ३ तिलिन्दीकं ४ वीजपूरं ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कोलश्च दाडिमश्चैव वृक्षाक्षं चुक्रिका तथा। अम्भवेतसमित्येतदम्भपञ्चफलं स्मृतम्” ॥ “जम्बीरं नागरङ्गश्च तथास्त्रवेतसं पुनः। तिलिन्दीकं वीजपूरमम्भपञ्चफलं स्मृतम्” ॥)

अम्भपत्रः, षु, (अम्भं पत्रं यस्य।) अम्भन्तकद्वयः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भपत्री, स्त्री, (अम्भं पत्रं यस्याः सा, ङीप्।) पलाशीलता। क्षुद्रास्त्रिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भपूरं, स्त्री, (अम्भेन अम्भरसेन पूर्यते, पूर + कर्मणि घञ्।) वृक्षाक्षं। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भफलं, स्त्री, (अम्भं फलं यस्य।) वृक्षाक्षं। इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलुल इति भाषा।

अम्भफलः, षु, (अम्भं फलं यस्य सः।) आम्भद्वयः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भभेदनः, षु, (अम्भार्थं भिद्यतेऽसौ, अम्भ + भिद + कर्मणि ल्युट्।) अम्भवेतसः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्भरहा, स्त्री, (अम्भाय रोहति, अम्भ + रह +

अञ्ज

क ।) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अभिवलसुखा- मोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मदकारित्वं । गुल्मा- ध्मानविवन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“गाम्ना याऽस्त्ररुहा सुतीक्ष्णमधुरा रथा हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बस्यांशुखा मोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी श्रेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविवन्धजित् च कथिता सा माणवे तु स्मृता” ।)

अञ्जलोष्णिका, स्त्री, (अञ्जं रसं ज्ञाति गृह्णाति अञ्जलः तम् ऊनयति हीनयति, अञ्जल + ऊन + एवल्, शत्वम् ।) क्षुद्ररुचविशेषः । आम- रल । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी र चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्बला ५ । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं । ग्रहणीरोगे हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वस्त्रादिलम्बोच्चिह्नकषायरागनाशकगुणोऽप्य- स्ति । राजनिर्घण्टेऽङ्गुणपर्यायौ क्षुद्राञ्जिका- शब्दे द्रष्टव्यौ । तन्पर्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बलाञ्जलोष्णिका । अग्रमन्तकस्तु शफरी कुशली चाञ्जपत्रकः” ॥
 क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली, इति च पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रथा लघूष्णा कफवातनुत् । पित्तनास्त्रा ग्रहण्यर्षःकुष्ठातीसारनाशिनौ” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥

“दीपनी शैष्वावीर्या च ग्राहिणी कफमारुते । प्रशस्यतेऽञ्ज चाङ्गेरी ग्रहण्यर्षोहिता च सा” ॥
 इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद् ग्रहणीहिता” ॥
 इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्यञ्जाम्निदीपनी” ॥

“ग्रहण्यर्षोऽग्निलम्बोष्णहितोष्णा ग्राहिणी लघुः” ॥
 इति च वाभटः ॥

“ग्रहण्यर्षोविकारघ्नी सास्त्रा वातकफे हिता । उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाग्निदीपनी” ॥
 इति सुश्रुतश्च ।)

अञ्जलोष्णी, स्त्री, अञ्जलोष्णिका । चाङ्गेरी । इत्य- मरटीका ॥

अञ्जवती, स्त्री, (अञ्जो रसो विद्यतेऽस्याः, अञ्ज + मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुद्राञ्जिका । इति राज- निर्घण्टः ॥ आमरल । इति भाषा ।

अञ्जवर्गः, पुं, (अञ्जानां अञ्जरसप्रधानानां वर्गः ।) अञ्जगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अञ्जवेतसं । जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरकं । दाडिमं । कपित्थं । अञ्जं । वीजाञ्जकं । अम्बला । कर- मर्दकं । निम्बुकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता- न्तरे यथा,—

“आम्र आम्नातको धात्री लकुचं च कपित्थकं । नागरकं द्विविधा जम्बूः करमर्दं प्रियारकं ॥ दाडिमं पार्ष्णी वीजा द्विधा वदरगुदकं ।

अञ्ज

वीजपूरं च जम्बीरं निम्बुलीकाञ्जवेतसं ॥
 वृक्षाञ्जं हरिमयञ्च चाङ्गेरीवञ्जवर्गकः” ॥)
 “अञ्जवेतसजम्बीरलकुचः स चणकाञ्जकाः ।
 नागरकं तित्तिडी च चिञ्चापत्रञ्च निम्बुकं ॥
 चाङ्गेरी दाडिमञ्चैव करमर्दंनयैव च ।
 यद्य अञ्जगणः प्रोक्तो वेतसाञ्जं सदोत्तमम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

“दाडिमामलकमातुङ्गुष्णात्मातक-कपित्थ-करमर्द- वरकोण-प्राचीनामलक-तित्तिडीक-कोशाम्ब- भय-पारावत-वेजफल-लकुचाञ्ज-वेतस-दन्तशठ- दधि-तक्र-सुरा-शुक्ल-सौवीरक-तुषोदक-धान्याञ्ज- प्रभृतीनि समासेनाञ्जोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥
 अञ्जवल्ली, स्त्री, (अञ्जरसवती वल्ली ।) त्रिपर्यिका- नामकन्धविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जवाटिका, स्त्री, (अञ्जस्य वाटिका स्थानमिव ।) नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अञ्जत्वं । तिक्तत्वं । रुच्यत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं । विदाहपित्तारक्तप्रकोपकारित्वं । विद्यम्भदाहत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

“स्यादञ्जवाटी कटुकाञ्जतिक्ता
 रुक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
 विदाहपित्तान्मविकोपिनी च
 विद्यम्भदा वातनिवर्हणी च” ॥)

अञ्जवास्तूकं, स्त्री, (अञ्जरसान्वितं वास्तूकं शाक- भेदः ।) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जवीजं, स्त्री, (अञ्जस्य वीजं कारणं ।) वृक्षाञ्जं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जवृत्तं, स्त्री, (अञ्जरसो वृत्ते यस्य ।) वृक्षाञ्जं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तुल इति भाषा ।

अञ्जवेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अञ्जरसवृत्तविशेषः । चुकाशाक इति ख्यात इति केचित् । अञ्ज- कुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर- टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अञ्जः २ बेधी ३ रसाञ्जः ४ आञ्जवेतसः ५ वेतसाञ्जः ६ अञ्ज- सारः ७ शतबेधी ८ बेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११ भेदी १२ राजाञ्जः १३ अञ्जभेदनः १४ अञ्जा- ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाञ्जः १७ अञ्ज- नायकः १८ सहस्रबेधी १९ वीराञ्जः २० गुल्म- केतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खद्रावी २३ मांस- द्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ ।

इति रत्नमाला ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल- गुणाः । अत्यञ्जत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु- कफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कागमांसजौहृद्वृक्षोद्भव- कारित्वं । चणकाञ्जवत् गुणकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ आनाहुरोगनाशित्वं । तत्फल- फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुणत्वं । धारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादञ्जवेतसञ्जकः शतबेधी सहस्रजित् ।
 अञ्जवेतसमत्सञ्जं भेदं लघु दीपनं ॥
 हृद्रोगशूलगुल्मञ्जं पित्तलोहितदूषणं ।
 रुचं विद्यमद्यदोषञ्जं श्रीहोदावर्षनाशनं ॥

अञ्जि

हिक्कानाहारचिन्मासकासाजीर्यवमिप्रयत् ।
 कफवातामदध्वंसि कागमांसद्रवत्वहत् ॥
 चणकाञ्जगुणं श्रेयं लौहसूचीद्रवत्वहत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥

(“अञ्जिकायाः फलं पक्वं तस्मादध्वान्तरं गुणैः ।
 गुणैस्त्रैरेव संयुक्तं भेदनवञ्जवेतसम्” ॥
 इति च चरकः ॥)

अञ्जशाकं, स्त्री, (अञ्जः शाको यस्य तत् ।) वृक्षाञ्जं चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाञ्जशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

अञ्जशाकः, पुं, (अञ्जः शाको यस्य सः ।) अञ्जद्रव्य- विशेषः । तत्पर्यायः । शाकाञ्जं २ युक्ताञ्जं ३ अञ्जचुक्रिका ४ चिञ्चाञ्जं ५ अञ्जचूडः ६ चिञ्चा- सारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयाञ्जत्वं । वात- नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा- मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्तिनाशित्वं इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

“अञ्जशाकस्त्वतीवास्त्रो वातघ्नः कफदाहनुत् ।
 साम्बेन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत्” ॥)

अञ्जसारं, स्त्री, (अञ्जरस एव सारः यस्य तत् । काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जसारः, पुं, (अञ्जरस एव सारः यस्य सः ।) अञ्जवेतसः । निम्बुकः । हिन्तालः । इति राज- निर्घण्टः ॥

अञ्जहरिद्रा, स्त्री, (अञ्जरसयुक्ता हरिद्रा ।) शठी इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जाङ्गुशः, पुं, (अञ्जं अङ्गुशाकारं अयं यस्य ।) अञ्जवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अञ्जातकः, पुं, (नञ्जायति, स्रै + तन् स्वार्थे कन् नञ्समासः ।) अञ्जानवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणपर्यायौ राजतरुणीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अञ्जानः, पुं, (स्रै + क्तः ततो नञ्समासः ।) महा- सहृदवः । इत्यमरभरतौ ॥ अयंल इति ख्यातः ।

अञ्जानः, त्रि, (स्रै + क्तः, नञ्जानः नञ्समासः स्नानिरहितः । यथा,—

“अञ्जानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ॥ (सञ्चः । परिष्कृतः निर्मलः । उज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रत्ययः अपर्युषितः । अयुष्कः ।)

अञ्जानिनी, स्त्री, (अञ्जानानां पद्मानां समूहः इति ।) पद्ममूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड- विशेषः ॥

अञ्जिका, स्त्री, (अञ्जैव, स्वार्थे कन् ।) तित्तिडी इत्यमरः ॥ पलाशीलता । श्वेताञ्जिका । क्षुद्र- स्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अञ्जोद्धारः । ई- मेदिनी ॥ [इति वाभट

(“दीपनं भेदनं शुक्लमञ्जिकाकोलयोः फलं” ।
 “अञ्जिकायाः फलं पक्वं तस्मादध्वान्तरं गुणैः”
 इति चरकः ।

“अञ्जिकायाः फलं पक्वं तद्भेदि तु केवलं” ॥
 इति सुश्रुतः ।)

अथ

अस्त्रिकावटकः, पुं, (अस्त्रिकाया वटकः ।) अस्त्रिकां खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तस्मात्सूतजले मघवटकः । अस्त्रवड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । बन्धुप्रकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्त्रिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् । तन्नीरे हतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ।

अस्त्रिकावटकास्ते तु यथा वक्रिप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः”)

अस्त्रीका, स्त्री, अस्त्रिका । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ॥

अक्षोटकः, पुं, (अक्षं उटं पत्रं यस्य सः ।) अक्ष-मन्त्रवृत्तः । अक्षकुचाइ इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अथ उ गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) उ अयते । इति दुर्गादासः ॥

अयः, पुं, (एति सुखमनेन, इय + करणे अच् ।) सुभावहृविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥ (कल्याणदायकं देवं ।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः सुदृढपाष्णिरयान्वितः” ।

इति रघुवंशे । नरकभेदः । अयःपागमप्यत्र । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः, [स] स्त्री, (इणगतौ, असुन् ।) कौहं । इत्यमरः ॥ (गुडूचादिलौहं ॥

“आयःप्रदाता बलवीर्यधाता, रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता ।

अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति, रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां” ॥ * ॥

“गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकषयसमन्वयः । वातरक्तं निहन्त्याशु सर्व्ववातहरं परं” ॥)

अयनं, स्त्री, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,— “ज्योतिषामयनं नेत्रं निरक्तं ओत्रमुच्यते” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ प्रश्नाः । सूर्य्यस्य उत्तर-दक्षिणदिग्गमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः उत्तरायणं । आषाढादिषण्मासाः दक्षिणायनं ।

इत्यमरः ॥ गमनं । गत्वर्थायधातोर्भावेऽनुट् ॥ रविसंक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्यज्यो-तिषेषु ।

“मृगककटसंक्रान्ती द्वे तूदकदक्षिणायने । विषुवती तुला भेषे गोलमध्ये तथापराः” ॥

मृगो मकरः । गोला राशिचक्रं । देवीपुराणे, “यावद्दिशकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।

निरंशे भास्करे वृष्टे दिनांस्तं दक्षिणायने” ॥ तत्र खानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा मात्से ।

“अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।” इत्यादि ।

“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्य्यगतिविशेषः । यथा,—

“मृगसंक्रान्तिः पूर्व्वं पश्चात्सारादिनान्तरे ।

अथ

एकवर्षं चतुःपक्षपलमानक्रमेण तु ॥

षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपक्षदिनमयनारम्भं क्रमात् ॥

यत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्भ्रवं ।

कर्त्तव्यं क्रमयेत्तद्वदभितो दक्षिणायनं” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्य्यगतिवि-शेषस्य भागः । अथायनांशसप्तसाधनं ।

“लघं लघान्तरं कृत्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।

खानलैर्हरते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥

अस्यार्थः । लघं रामोगवेदैरित्याद्युक्तं लघान्तरं कृत्वा यथा भेषलघं ३ । ४७ लघान्तरं षषलघं ४ । १७ अत्रान्तरेण द्वयोराधिक्येन १० त्रिंशत्पलं तच्चायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्यवोक्तः ।

यथा,— “शाकमेकाक्षिवेदोर्न द्विः कृत्वा दशभिर्हरेत् ।

लघं ह्रीनञ्च तत्रैव षष्ट्यातास्त्रयनांशकाः” ॥

इति । लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठः सिद्धान्त-रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैषस्यैकादशाहे सम्भवात्

ऊनविंशतिसंख्यकाः । ते च पुनःखानलैः ३० त्रिं-शता हरेत् ॥ भागलब्धस्तु ऊनविंशतिः १९ ।

तच्च भेषलघ्ने मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिक-दण्डचतुष्टयात्मकं भेषलघं भवति । एवं षष्ठादिक-मूह्यं । किन्तु लघान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्रा-धिकं लघं भवति । एवं यत्र लघान्तरेण हानि-स्तत्र लघेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं

स्युच्छानार्थं पद्येन लिख्यते । बाणवेदो ४ । ५-ऽष्टवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिभनयनेरिन्द्रियं ५ । २८-खाम्बुनेषु ५ । ४०-बाणो वेदानलैः ५ । ३४-खाम्भिभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाग्निने ५ । ३६-शुक्लवेदै ५ । ४१-बाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८-श्रुतिरपि रसरामै ४ । ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३ । ५७-रामोऽम्बाङ्गिस्तु ३ । ४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-दिदं लघमानं ॥

यतश्च तमोऽग्निदिदेशीयं प्रागुक्तायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६ भेषः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४ । ४८-ऽष्टयः । मुनियुगैः शरी ५ । २७ दन्धः योमाब्धिबाण ५ । ४०-कर्कटः । वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्गयुग्मपक्षकः ५ । २९ । तुला षट्धिरामपक्ष ५ । ३७-ऽष्टिकः । खाम्भिपक्षकः ५ । ४० । नवचन्द्रबाण ५ । १९-धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपक्ष-त्रयः ३ । ५८ कुम्भः षट्षिवेदत्रयो ३ । ४७ अथः ॥ * ॥ शत्रुवेदश्च ४ । ६ भेषो नवसुखसुख ४-४९ ।-गौर्मेत्युगैः शिवाण्यो ५ । २८ दन्धो-ऽङ्गापिप्तबाणो ५ । ३९ हिमकरभवनो राम-रामैः कलम्बः ५ । ३३ । सिंहः कन्याङ्गरामैरिषु ५ । ३१-रिषुजसुखापौषु ५ । ३४-युकोऽक्षिपृथ्वी ५ । ४१ वेदेषास्योऽष्टपृथ्वीस्तरहरमुख ५ । १८-कौदण्डमाङ्गवराहाः । बन्धु रामश्च वेदो ४ । ३४ रविस्तभवनः पञ्चतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो मीनश्च सुष्टो गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रवहं प्रक्रमेण । अस्तं यामित्रराशावनुदिनमवसाद्यच्च

अथ

राजीवगाथो यदयातिस्तु द्रुतं स्यादुदयमनुदिवा-रात्रमाङ्गवराहाः ॥ * ॥ लघं लघान्तरं कृत्वेति प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा ।

वेदोऽङ्गै ४ । ६-रिभवेदैः श्रुति ४ । ४८-रिषुरिभ-पक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो रामानलै ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षै ५ । २९ रिषुः सप्तरामैः ५ । ३७ बाणः शून्याब्धिने ५ । ४०-शुभ्रतिभि ५ । १८-रिषुगुणैरब्धि ४ । ३५-रघुव-बाधी ३ । ५८ रामोऽम्बाङ्गिस्तु ३ । ४७ सिद्धान्त-जमतमयनांशादिदं लघमानं ॥

“चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भं यदा । तदैतल्लघमानं हि ज्येथमन्यत्र साधनात्” ॥

इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः । “अगस्त्यचिन्नादयनात् समीपं

दिगुत्तरा भास्वति सन्निहृते” । इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमार-म्भकाले योधानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वाप-रादिदिग्भिर्भागोवावस्थितस्थानं । सेनासन्निवेश-विशेषरूपपथ्युहप्रवेशमार्गः ।

“अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व्व एव हि” ॥ इति भगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं ।

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वे नरसूतवः । ता यदस्यायनं पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः” ॥ इति मनुः । गृह्ण । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं । भावसाधनो ग्रन्थः ।

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरक्तं कन्दसां चयः । ज्योतिषामयनश्चैव वेदप्रणि षडेव तु ॥ कन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयनं नेत्रं निरक्तं ओत्रमुच्यते” ॥ इति क्रुष्मिपुराणे ।)

अयानधीनः, पुं, शरः । यथा । अनुपदसर्व्वाम्नायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः । तत्रेयः । अयानधीनः शरः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

अयान्वितः, त्रि, (न यन्वितः, नञ्समासः ।) अबाधः । अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्वितः । अनियमितः । स्वाधीनः ।

“सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्वितः । नायन्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्व्वोऽपि सर्व्वविक्रयी” ॥ इति मनुः ।)

अयस्त्वान्तः, पुं, (अयस्त् कान्तः रमणीयः ।) लौह-विशेषः । कान्तलोह इति ख्यातः । तत्प-र्यायः । कान्तलोहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं ४ कान्तायसं ५ कृष्णलोहं ६ महालोहं ७ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । पाण्डुशोथकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनु-त्तमत्वञ्च । स चतुर्विधः । आमकः १ सुम्बकः २ रोमकः ३ खेदकः ४ । एते रसायने उत्त-रोत्तरगुणिनः ।

“क्रमेण दार्ष्ट्याङ्गकान्तिकात्कीर्णो रोगदायिनः” । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुम्बकप्रसारोऽप्ययं । (सुम्बक

अयु

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । युग्मकपाथर इति भाषा ।

“उमारूपेण ते युयं संयमस्तिमितं मनः ।
शम्भोर्यतध्मनाकट्टमयस्त्रान्तेन लौहवत्” ॥
इति कुमारसम्भवे ।)

(“ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणं” ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कार, पुं, (अयोविकारं करोति, क्त + अय् उपपदसमासः ।) प्रजङ्गायः । जङ्गयमामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] पुं, (इन् + अयन् ।) अयिः । इत्यु-यादिकोषः ॥

अयाचकः, त्रि, (याच + क्त, ततो नञ्समासः ।) याचञ्चारहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकोषु” । इत्युद्भटः ॥ (भिक्षापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अयाचितं, त्रि, (याच + क्त, नञ्समासः ।) याच-जां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थितं । “अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्याद-याचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्य-मपि दुष्कृतकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पुं, (याच + क्त, ततो नञ्समासः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ हलभृतिः ३ कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, स्त्री, स्वभावः । इति चारावली ॥ अगमनं । गत्यर्थयाधातोर्भविण्ट् ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रश्नः । (इण + इन् ।) अनुनयः । सम्बो-धनं । इति मेदिनी ॥ अयुरागे । (“अयि कठोर ! यश्च किल ते प्रियं” । इति उत्तर-चरिते । “अयि घनोद ! पदानि शनैः शनैः” । इति वेणीसंहारे । “अयि जीवितनाथ ! जीव-सीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः” । इति कुमार सम्भवे ।)

अयुक्कदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य ।) सप्तपर्यायकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, त्रि, (युज् + क्त, नञ्समासः ।) अमि-श्रितं । अनुचितं । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रमादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः । अनियोजितः । यथा,

“अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्त्तव्येभ्यनवहितः ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,
न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।
अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,
विपन्नराज्यो न चिरात् विपत्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मकदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य ।) विषमकदः । सप्तपर्यायकः । इत्यमरटीकायां

अयो

भरतः ॥ (कातिम इति ख्यातः सप्तकदकदः ।

“अनेकराजन्वरथान्धसङ्गुणं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।

नयत्ययुग्मकदगन्धिरार्जतां
भृशं श्लोपायनदन्तिनां मदः” ॥

इति किराताजुनीये ।)

अयुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या । इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं साङ्गै रथानां शतं” । इति रामायणे ।)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः । अयुक्तः । यथा । अपृथग्भावोऽयुतासिद्धिः । इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः । संयोगरहितः । पुंसि स्वनामख्यातः राधिकस्य पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण + एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः । स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते सुग्धे-चटलनयने चन्द्रवदने” । इत्युद्भटः । “अये कथं ततसारधिरश्वसेनः” । इति वेणीसंहारे ।)

अयोगः, पुं, (युज् + घञ्, नञ्समासः ।) विज्ञेयः । विधुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥ वमनविरचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरत्यप्रवृ-त्तिर्वा । यथा,—

“योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्यं वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यकं ॥ (“तत्रासाद्येन्द्रिशार्थसंयोगो-ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥ इति माधवकररत्नरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय-रक्षितः ॥

“त्रीष्टयातनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां दृष्टानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्वप्रो-द्दर्शनमयोगः अतिसूक्ष्मातिश्लिष्टातिविप्रकृत-रौद्रभैरवादभुतद्विष्टबीभत्सविक्रतादिरूपदर्शनं । मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः । मिथः संरूपगामानुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुरु-जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-र्शनरूपदशाविशेषः, यदुक्तं दशरूपदर्शने ।

“तत्रायोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।
पारतन्त्रेण देवादा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अयश्च पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।

“अवगाहर्षनादापि मिथः संरूपरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयइव कटिना गौर्वाणो यस्य सः, अच् । अयोगं दुष्टयोगं वाति वा + कः ।)

वैश्वकन्यायां श्रुद्रादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥

(“श्रुद्रादयोगवः क्षत्ता चाख्यानस्वधमो ष्टयाम् ।
वैश्वराज्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥

इति मनुः ।

श्रुद्रात् वैश्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्गीर्षवर्षः ।

अयो

“प्रसाधनोपचारश्चमदासं दासजीवनं ।
सैरिम्भं वागुरादृत्तिं सूते दस्युरयोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अयोगुङ्, पुं, (अयसां निर्मितो गुङ्ः पिण्डः ।) लौह-गुलिका । यथा,—

“वरमाश्रीविषविषं कथितं ताम्भवेव वा ।

पीतमत्वभिसन्तता भक्षिता वाप्ययोगुङ्गाः” ॥

इति चरकः ॥

अयोग्यं, स्त्री, (अयोऽप्ये सुखे यस्य तत् ।) सुषर्णं । इत्यमरः ॥

अयोधनः, पुं, (अयांसि हन्यन्ते ताभ्यन्तेऽनेन, हन् + अय् + घनादेशश्च ।) एकैभूतलौहपुङ्गवः । हातुङी इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवाभितर्तं
वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदग्धे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुरु करे गुरुमेकमयोधनं
वहिरितो मुकुरुश्च कुरुव मे” ।

इति नैषधं ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धमश्व्या, युध + एणत्, नञ्समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अयोध् इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ कोशला ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथुरा माया काशी अवनन्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं ॥ * तद्वर्णनं यथा,—

“कोशलो नाम मुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयुतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासौक्ष्ण्यकविश्रुता ।

मनुभा मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मितो स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णं जलसिक्तेन नित्यशः ॥

तान्तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापथां ।

सर्व्यन्त्रायुधवतीमुभिता सर्वशिक्षिभिः ॥

सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमनुजप्रभां ।

उच्चाटान्धजवतीं शतश्रीशतसंजुलां ॥

बधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।

उद्यानाम्नवणोपेतां महतीं शालभेखलां ॥

दुर्गम्भीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।

वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरष्टैः खरैस्तथा ॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिराहतां ।

नानादेशनिवासैश्च बणिग्भिरपशोभितां ॥

प्रासादैः रत्नविह्वलैः पर्वतैरिव शोभितां ।

कूटागमैश्च सम्पूर्णाभिन्नस्येवामरावतीं ॥

अयो

चित्रामथापदाकारां वरनारीगौर्युतां ।
 सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानमहोभितां ॥
 गृहगाणामविच्छिन्नां समभूमौ निवेशितां ।
 शालितगुणसम्पूर्णांमिच्छुकाखरसोदकां ॥
 दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैल्लया ।
 नादितां भृशमन्वर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
 सुनिवेशितवेषान्नां नरोत्तमसमाहतां ॥
 ये च बायोर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
 शब्दबेधश्च विततं लघुहस्ता विप्रारदाः ॥
 सिंह्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
 हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्भङ्गलैरपि ॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
 पुरीमावासायामास राजा दशरथस्तदा ॥
 तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिः राहतां
 द्विजोत्तमैर्बेदभङ्गपारगैः ।
 सहस्रैः सत्यरतैर्महात्मभि-
 र्महर्षिकल्पैर्दृष्टिभिश्च कौवलेः” ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः
 सर्गः ॥ * ॥
 “तस्यां पृथ्यामयोध्यायां वेदवित् सर्वसंग्रहः ।
 दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
 इत्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
 महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिभु लोकेषु विश्रुतः ॥
 बलवान्निहतमित्रो भिन्नवान् विजितेन्द्रियः ।
 धनैश्च सच्चयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥
 यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
 तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।
 पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणैवामरावती ॥
 तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बद्धश्रुताः ।
 नरास्तुष्टा धनैः स्वैः खैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
 नाल्पसन्निचयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
 कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनान्यवान् ॥
 कामो वा न कदर्थो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् च नास्तिकः ॥
 सर्वे नराश्च नार्थश्च धर्मश्रीलाः सुसंयताः ।
 मुदिताः श्रीलक्ष्मणाभ्यां महर्षय इवामलाः ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नाश्वग्वी नाल्पभोगवान् ।
 नामृष्टो न न लिताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कष्टक् ।
 नाहस्ताभरणो वापि वृष्यते नाप्यनात्मवान् ॥
 नानाहिताभिर्नायज्वा न क्षुभो वा न तस्करः ।
 कश्चिदासीदयोध्यायां न चाहृत्तो न सङ्गरः ॥
 सकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
 दानाध्ययनश्रीलाश्च संयताश्च प्रतियुगे ॥
 नास्तिको नाहृत्तो वापि न कश्चिदबद्धश्रुतः ।
 नासुयको न चाशक्तो नाविद्वान् विद्यते क्वचित् ॥
 नाशङ्कविद्वान्नास्ति नाप्रतो नासहस्रदः ।
 न दीनः क्षामचिन्तो वा यथितो वापि कश्चन ॥
 कश्चिन्नरो वा नारी वा नान्नीम्राणायक्यवान् ।
 द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥

अर

वर्षेव्याचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
 कृतश्चाश्च वदान्याश्च मूरा विक्रमसंयुताः ॥
 दीर्घायुधो नराः सर्वे धर्मे सत्यश्च संश्रिताः ।
 सहिताः पुत्रपौत्रैश्च निव्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्देश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
 शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
 सा तेनेष्वाकुनाद्येन पुरी सुपरिरक्षिता ।
 यथा पुरस्तात्मानुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥
 योधानामधिकल्पानां पेषलानाममर्षिणां ।
 सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केशरिणांमिव ॥
 काम्बोजविषये जातैर्वाङ्गीकैश्च हयोत्तमैः ।
 वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
 मदान्वितैरतिबलेर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥
 रेरावतकुलीनैश्च महापद्मजुलैस्तथा ।
 अङ्गनादपि निष्क्रान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
 भद्रैर्मन्त्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ।
 भद्रमन्त्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्त्रैश्च सा पुरी ॥
 नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैश्चलसन्निभैः ।
 सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
 तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
 शशास श्रमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥
 तां सत्यनामां वृद्धतोऽगार्गलां
 गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां ।
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
 शशास वै शक्रसमो महीपतिः” ॥
 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः
 सर्गः ॥ युद्धाधोग्ये त्रि ॥
 अयोमलं, स्त्री, (अयसो मलमिव ।) लौहमलं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मगदुरं २ चौहकिकट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
 “शतोर्द्धमुत्तमं किट्टं मध्यश्चाश्रीतिवर्षकं ।
 अथमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमं ॥
 यत्सौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टश्चापि तद्गुणं” ।
 इति वैद्यकं ॥
 (अस्य शोधनमारणं यथा,—
 “दग्ध्वात्काष्ठैर्मलमायसन्तु,
 गोमूत्रनिर्व्वापितमृगवारान् ।
 विचूर्ण्य लोहं मधुना चिरेण,
 कुम्भाभ्यं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)
 अरं, स्त्री, (इयत्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) श्रीघ्नं ।
 चक्राङ्गं । चाकार पाकि इति भाषा । श्रीघ्नो
 त्रि । इति मेदिनी ॥
 अरः, पुं, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य द्वाद-
 श्वांशः । स तु अक्षरसिंध्यः षड्भागः ॥ जिना-
 नामष्टादशतीर्थेश्वरः । इति हैमचन्द्रः ॥
 अरकः, पुं, (अ + ऋकन् ।) शैवालं । इति हारा-
 वली ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरगवधः, पुं, अरगवधवृद्धः । सौदाणि इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादयः
 अरगवधशब्दे ज्ञेयाः ।)

अर

अरघट्टः, पुं, (अरं श्रीघ्नं घञ्चते चाल्यतेऽसौ, अर +
 घट्ट + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपान्
 जलनिःसारणार्थं घटीबन्धभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
 जलोत्सोणककाष्ठभेदः । “स कदाचिद्वायादैरुहे-
 जितोऽरघट्टघाटिकामारुह्य कूपान् क्रमेण नि-
 ष्क्रान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अरघट्टकः, पुं, (अरघट्ट + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः ।
 तत्पर्यायः । पादावत्तः २ । इति हैमचन्द्रः ॥
 अरजाः, [स्] स्त्री, (रन्ज + असन्, नलोपः नञ्-
 समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हैमचन्द्रः ॥
 रजोगुणरहिते त्रि ॥ (निर्मलः । धौतः । परि-
 ष्कृतः ।)
 अरदुः, पुं, (अरं श्रीघ्नं अटति, अट् + उन् ।) अर-
 लुच्छः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 अरणिः, पुं, (ऋ + अणि ।) गणिकारिकावृद्धः ।
 इति मेदिनी । सूर्यः । इति काशीखण्डं ॥
 अरणिः, पुं, स्त्री, (ऋ + अणि ।) निर्मलादार ।
 अमिसाधनीभूतकाष्ठं । घर्षणद्वाराभिजनककाष्ठं ।
 इत्यमरः ॥ (अमिमयनकाष्ठं । अमृत्वादनाय
 यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण घृष्यते तदरणिनामकं काष्ठं ।
 “विपक्षवक्षोऽरणिमयनोत्यः
 प्रतापवज्रेरिव धूमलेखा” ।
 इति धनञ्जयविजययायोगे ।)
 अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (“विधिना मन्वयुक्तेन रूक्षाऽपि मथिताऽपि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररणीव उताशनम्” ॥
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अरणीकेतुः, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अमिमय-
 वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरण्यं, स्त्री, (अर्यते मृगैः, ऋ गतौ, अर्त्तनिश्चेति
 अन्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
 कादिकं नवारण्यं । यदुक्तं,—
 “दण्डकं सैन्धवारण्यं शृम्भुमार्गं च पुष्करं ।
 उत्पलावर्त्तकारण्यं नैमिषं कुण्डजाङ्गलं ॥
 हिमवानर्बुदश्चैव नवारण्यं विमुक्तिदम्” ।)
 अरण्यः, पुं, कट्फलवृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (स्वनामख्यातो रैवतस्य मनोः पुत्रः । यदुक्तं
 हरिवंशे,—
 “अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् कृती ।
 रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमश्चैतदन्तरं” ।)
 अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (वनकदली । इयं ग्रामादौ न ज्ञायते ।)
 अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमी-
 तत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्यायः । वनजा २
 भारद्वाजी ३ वगोद्भवा ४ । अस्या गुणाः ।
 हिमत्वं । रूढत्वं । त्रयशस्त्रक्षतनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अरण्यकुलतिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलतिका, षष्ठी-
 तत्पुरुषः ।) कुलत्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
 कुलथी इति भाषा ।
 अरण्यकुसुम्भः, पुं, (अरण्यस्य कुसुम्भः, षष्ठीतत्-

अर

पुरषः ।) वनकुसुम्भः । तत्पर्यायः । कौसुम्भः २
अभिसम्भवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्वं । श्लेष्म-
नाशित्वं । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अरण्याघोषी, स्त्री, (अरण्याघोषी, कर्मधारयः ।)
वगघोषी । पञ्चशाकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्याचटकः, पुं, (अरण्यास्य चटकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वगचटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ ।
अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । सुक्रवृद्धि-
कारित्वं । वलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
“चटकाखजं तु शीतं लघुं वृष्यं वलप्रदं ।
तद्विचारण्यचटकं तत्तुष्यं लघुपथ्यदम्” ॥)

अरण्याजार्द्रका, स्त्री, (अरण्या जायते या, अरण्या +
जन् + ड, अरण्याजा जार्द्रका, कर्मधारयः ।)
वगजार्द्रका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वग आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायौ रेन्जशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अरण्याजीरः, पुं, (अरण्यास्य जीरः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
वगजीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वगजीरा इति
भाषा ।

अरण्याधान्यं, स्त्री, (अरण्यास्य धान्यं, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उड़ी धान इति
भाषा ।

अरण्यामत्तिका, स्त्री, (अरण्यास्य मत्तिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डंश
इति भाषा ।

अरण्यामुद्गः, पुं, (अरण्यास्य मुद्गः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
मकुटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वगमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुटकशब्दे द्रष्टव्याः ।)

अरण्यावायसः, पुं, (अरण्यास्य वायसः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दंड़
काक इति भाषा ।

अरण्यावासिनी, स्त्री, (अरण्या वसति या, अरण्या +
वस् + शिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यस्त्रपणीं लता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यावास्तूकः, पुं, (अरण्यास्य वास्तूकः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वनवास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डल-
शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

अरण्याशालिः, पुं, (अरण्याभवः शालिः, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च ।) नीवारः । वगधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरण्याशूरयाः, पुं, (अरण्याजातः शूरयाः, कर्म-
धारयः ।) वगशूरयाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वग-
शूल इति भाषा ।

अरण्याश्रा, [न्] पुं, (अरण्या श्रेव हिंसः ।) शकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकुडे वाघ इति भाषा ।

अरण्याषष्ठी, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं षष्ठी, चतुर्थीतत्-
पुरुषः ।) ज्येष्ठशुक्रषष्ठी । वाँटाषष्ठी इति भाषा ।
यथा राजमांसशब्दे,—
“ज्येष्ठे मांसि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यासंज्ञिता ।
अजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्ध्यवासिनीं स्नान्धषष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरयादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥

अरण्यानी, स्त्री, (अरण्या + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्याम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवद्येति
सूत्रस्येन हिमाराण्यायोर्महत् इति वार्त्तिकेन अर-
ण्याशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।
इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ।)

अरतत्रपः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रपा यस्य ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रत्यलञ्जे त्रि ॥
(नास्ति रते षट्कारे त्रपा लज्जा यस्य सः ।)
अरतिः, पुं, (अ + अति ।) क्रोधः । इत्युणादिकोषः ॥
अरतिः, स्त्री, (रम् + क्तिन्, नञ्समासः ।) अनव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविरहः । रतिशून्ये त्रि ॥
(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । अनुरागराहित्यं ।
उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं ।
निश्चेष्टता । सुखाभावः । दुःखं । क्रोधः । औत्-
सुक्यं । उद्वेगः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—
“स्वाभीष्टवत्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुसुताभावः । अस्वास्थ्यं ।
“अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः” ।
इति सुश्रुते ।)

अरत्निः, पुं, (अ + क्तिन्, रत्निः बद्धमुष्टिकरः, स
नास्ति यस्य ।) विस्तृतकनिष्ठाकुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥
(“एकविंशतिरूपान्ते एकविंशत्यरत्नयः” ।
इति रामायणे । कपर्देयिः । हस्तः । करतल-
पार्श्वः । बद्धमुष्टिकहस्तः । कील, घुसी इत्यादि
भाषा ।
“पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्रःहरत् विलपिष्यतः ।
तस्य जानु ददौ भीमो जप्ते चैनमरत्निना” ॥
इति महाभारते ।)

अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाका-
भावः । तन्तु कन्यासंक्रान्त्यां कृतश्चेत् रज्ज्वारन्धनं
कथ्यते । सौरभाद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
श्चेत् इच्छारन्धनमित्युच्यते । इति लोकप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणं ।
“कर्काममद्यात् सिंहाहे सिंहासं सिंहकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्वं निशोधितं” ॥
इत्याचारमार्त्तशब्दतत्त्वचनं ॥

अरमैः, त्रि, (न रन्धतेऽत्र, आधारे घञ् ।) अवमः ।
अधमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (नोचः ।
निष्ठाः । हीनः ।)

अररं, त्रि, (अ + अरच् ।) कवाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि
चर्मकर्तनच्छ्रिकाभेदः । यक्षाङ्गं । युद्धं । रथः ।)
अररिः, पुं, स्त्री, (अ + अरिच्, अरमियर्त्ति
अ इनि ।) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अररः, पुं, (अ + अर ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुयादित्तिः ॥ (अरभेदः । खगाम-
ख्यातोऽसुरभेदः ।)

अररे, अ, (अरं शीघ्रं राति, रा + के ।) त्वरान्वित-
सम्बुद्धिः । शीघ्रसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(शीघ्रं प्रत्यन्तरनाभेच्छ्या कृते अतिव्ययतया
सम्बोधने ।
“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अररुः, पुं, (अरं वाति, वा + रु, अ + अर +
रस्य ल ।) श्लोनाकवृक्षः । इत्यमरः ॥ श्लोनागाह
इति भाषा ।

अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्सा-
दृश्यात् अरा, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद्
+ श ।) पद्मं । सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ ताकं ।
रत्नकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूत्र्यांशुभिर्भिन्न-
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खिलतुल्यनमज्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
गलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाला ॥

अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः ।) अरसञ्चः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्धटः ॥

अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं । (नियन्तृहीनः । शासनकर्तृ-
रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उदुक्तं सततं लोकं राजा दग्धेन प्राप्ति वै” ॥
इति महाभारते ।)

अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमहजत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥

अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्,
नञ्समासः ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
(“अरातिविक्रमात्लोकविकारविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्मानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वषं गच्छन्त्यरातयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अराजं, त्रि, (अ + विच्, अरमाजाति, आ + ञ
+ क ।) कुटिजं । वक्रं । इत्यमरः ॥
(“अराजैः स्वाभात्यादिकारभकश्रीभिरजकैः” ।
इति आनन्दवहरी ।)

अरि

अरालः, पुं, (अ + विच्, अरमाणाति, आ + जा + क् ।) सर्पारसः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥
वक्रहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अष्टया । कुलटा । इति शब्दरत्नावली ॥

अरिः, पुं, (अ + इन् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥
("उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा" ।
इति हितोपदेशे । [इति मनुः])

"अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च" ।

अरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खदिरभेदः । तत्पर्यायः । सन्धानिका २ दाक्षी ३ खदिरपत्रिका ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । रक्तार्तिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरिचं, स्त्री, (अ + च्च्यतेनेन, अ + इच् ।) कर्माः । ह्यङि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकः २ । इत्यमरः ॥ केनिपातः ३ । इति भरतः ॥ ("लोकैररिचैश्चरौरिवाभितः" । इति माघः ।)

अरिन्दमः, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति, दम् + अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम्, उपपद-समासः ।) शत्रुदमनकारकः । इति सुग्धबोध-व्याकरणम् ।

("यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव" ॥

"ज्ञात्वा तु तदुत्सहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः ।
सुरङ्गां विविशुस्तुण्यं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः" ॥
इति महाभारते ।)

अरिमर्दः, पुं, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृदनाति, मृद + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, शत्रुमर्दनकारी ।)

अरिभेदः, पुं, (अरेर्विदुखदिरस्येव भेदः सारः यस्य सः ।) दृढविशेषः । गइया वावला इति भाषा । तत्पर्यायः । इरिभेदः २ रिभेदः ३ गोधास्नन्दः ४ अरिभेदकः ५ अहिमारः ६ पूति-भेदः ७ अहिभेदकः ८ विदुखदिरः ९ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भूत-विनाशित्वं । शोधातिसारकासविषवैसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य थवहारो यत्र तदौषधं यथा,—

"तुलां धृतां नीलसह्यारस्य,
द्रोणेऽम्भसः सन्ध्रपभेदुद्यधावत् ।
पूर्त्वा चतुर्भागसे तु तैलं,
पञ्चेन्द्रेणैरङ्गपलप्रयुक्तैः ॥
कश्चौरनन्ताखदिरारिभेद-
जम्बामयष्टीमधुकोत्पलाणां ।
तप्तैलमाश्रेव धृतं मुखेन,
स्यैथं द्विजाणां विदधाति सद्यः" ॥ * ॥

महासह्यचरं तैलं ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

अरिचं, स्त्री, (रिच हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-समासः ।) स्त्रिकायहृत् । ("अरिचश्रयां परितो विसारिणा सुजम्नस्तस्य भिजेन तेजसा" । इति रघुवंशे-।) अशुभं । तक्त्वा । मरुचिञ्चं । (यदुक्तम्, "रोगिणो मरुचं यस्मादवप्रसम्भावि कश्चते ।

अरि

तक्त्वाचक्रमरिचं स्याद रिचमप्यभिधीयते" ॥) शुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-लिङ्गः ९ उपसर्गः ३ अजन्थं ४ इतिः ५ उत्पातः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मद्यं । यथा । द्राक्षारिचं । द्रममूलारिचं । वज्जुमारिचं ।

"अरिचं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम् ।
अरिचस्य गुणा श्लेधा वीजद्रव्यगुणैः समाः" ॥
इति वैद्यके ।)

("मरुचिञ्चार्थे लक्ष्यं यथा । नियतमरुणा-
ख्यापकलिङ्गं ॥ इति माधवसंयह्यीतरोगविनि-
श्चयग्रन्थटीकाहृदयवृत्तितः ॥ * ॥ तत्र प्रकृत-
वर्णोऽङ्गशरीरे विहृतवर्णोऽङ्गशरीरे दावपि वर्णौ
मर्यादाविभक्तौ दृष्टा यद्येवं सद्यदक्षिणविभा-
गेन यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधर-
विभागेन यद्यन्तर्वहिविभागेनातुरस्यारिचमिति
विद्यात्" ॥ इति चरकः ।

"शरीरश्रीलयेर्धस्य प्रकृतेर्विहृतिर्भवेत् ।
तच्चरिचं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे" ॥
इति च सुश्रुतः ॥)

अरिचः, पुं, (रिच हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-समासः।)

लशुनः । निम्बः । फेनिलहृत् । काकः । कङ्क-
पत्नी । इति मेदिनी । लषभासुरः । इत्यनेकार्थ-
ध्वनिमङ्गरी । मद्यविशेषः । इच्छुविकारसहिता-
भयाभिचक्रदन्तीपियल्यादिभूरिभेषजकाथादिसं-
स्कारवान् अरिचोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥
अस्य गुणः । अर्षःशोथग्रहणीकफरोगनाशित्वं ।
इति राजवल्लभः ॥

("द्रवेषु चिरकालस्यं द्रव्यं यत्संहितं भवेत् ।
आसवारिचभेदैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं ॥

यदपक्वौषधाम्बुधां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
अरिचः क्वाथसिद्धः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितं" ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥ गुणोऽस्य यथा चरकज्ञोक्तः ॥

"शोकाश्रीग्रहणीदोषपायुरोगांशचिञ्चरान् ।
हन्यरिचः कफकृतान्नोगान् रोचनदीपनः ॥ * ॥
दन्तीचिचक्रमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
त्रिफलाया दलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते श्रिते समावपेत् ॥

तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासाद्धं हृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबेन्नित्यं अर्षोभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥
ग्रहणीपायुरोगं वातवर्षोऽनुलोमनं ॥
दीपनश्चारिचञ्च दन्त्यरिचमिदं विदुः" ॥

इति दन्त्यरिचः । इति चरकः ॥

"अरिचो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।
बद्धदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥

दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।
शुलाभ्रानोदरश्लेष्मिण्युदरान्निर्घ्नां हितः" ॥
इति सुश्रुतश्च ॥

अरिचकः, पुं, (अरिच एव स्वार्थे क् ।) फेनिलहृत्तः,
इति शब्दरत्नावली ॥ रीठाकारक इति ख्यातः ।
अरिचशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ रिठा इति भाषा । (अस्य
गुणा यथा,—

अरु

"अरिचकस्त्रिदोषघ्नो यद्विजदुर्गभातनः" ।
इति । एतत्फलचूर्णैर्हि कुतपानां नेपालदेशीय-
कम्बलानामित्यर्थः प्रद्वालनात् शुद्धिर्भवतीति शा-
स्त्रविदां मतम् । यदुक्तं मनुना,
"कौशेयाविकयोरुषैः कुतपानामरिचकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः" इति।)

अरिचतातिः, त्रि, (अरिच + तातिञ् ।) क्षेमश-
रः । शुभशरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (स्त्री, शुभा-
शंसनं । सौभाग्यबुद्धिः । कुशलातिशयं । "तदत्र-
भवता निष्पन्नाश्रिषां काममरिचतातिमाशा-
स्त्रहे" । इति महावीरचरिते ।)

अरिचदुष्टधीः, त्रि, (अरिचेन मरुणसूचकनिमित्तेन
दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरुणसूचितलक्षणेन दू-
षितबुद्धिः । मरुणकुबुद्धियुक्तः । तत्पर्यायः ।
विवशः २ । इत्यमरः ॥

अरिचनेमिः, पुं, (अरिचस्य नेमिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतद्विविंशतितीर्थशरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (विनतागर्भसम्भूतः स्वनामख्यातः
कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिवंशे,

"तार्क्ष्यश्चारिचनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ।
अरुणश्चारिचिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः" ॥

दृष्टोः प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्रः स्वनामख्यातो राजा,
यथा, हरिवंशे,

"चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।
अश्वरीवाऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ।
अरिचनेमिरश्च सुधर्मा धर्मभ्रतथा" ॥

स्वनामख्यातः प्रजापतिः । यथा रामायणे,
आदिकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ।
दक्षो विवस्वानपरोऽरिचनेमिस्तथैव च ।
कश्यपश्च महाभागत्तेषामासीदपश्चिमः" ॥)

अरिचसूदनः, पुं, (अरिचं तन्नामानमसुरं सूदयति
यः, अरिचस्य सूदनः नाशक इति वा ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुभाशुभनाशके चि ॥

(कृष्णः । स खलु मायुरे कल्पे अरिचानामानमसुरं
सूदितवान् ।)

अरिचा, स्त्री, (अरिच + स्त्रियां टाप् ।) कटुका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुको इति भाषा । (स्वनाम-
ख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान्
जनयामास । यथा,—

"अरिचा तु महासत्वान् गन्धर्वानामितौजसः" ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुः, [स्] पुं, (अ + उस् ।) सूर्यः । इत्युणादि-
कोषः ॥ रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुः, [स्] पुं, स्त्री, (अ + उस् ।) व्रणं । क्षतं ।
इत्यमरः ॥

अरुः, [स्] व्य, (अ + उस् ।) मर्मम् । सन्धि-
स्थानं । इत्युणादिकोषः ॥

अरुचिः, पुं, (न रुचिर्न सः ।) रोगभेदः ।
स च सत्वभिजाषेऽभ्युद्वहारासामर्थ्यरूपः । इति
रत्नितः ॥ तत्पर्यायः । अरुचकः २ अश्रद्धा ३
अनभिजाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

("दोषोः पृथक् स ह च चित्तविपर्ययाच्च,

अरु

भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
नाम्ने रचिर्भवति तं मिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥

इति सुश्रुतः । अरुणाश्वास्त्रोक्तदशविधस्मर-
दशमध्वे परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्मरदशा-
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—

“अरुणस्त्वौष्ठं तापः प्राग्वता दशताऽरुचिः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिता धृतिः” ॥

अरुजः, पुं, (रजति, रज् + क, नञ्समासः ।) आर-
ग्नधरुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौंदालि इति
भाषा । (खनामख्यातदानवविशेषः ।

“प्रज्ञादोऽश्वशिराः कुम्भः संज्ञादो गगनप्रियः ।
अनुज्ञादो हरिहरौ वराहः संज्ञोऽरुजः” ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुणं, स्त्री, (ऋ + उनन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अरुणः, पुं, (ऋ + उनन् ।) सूर्यस्यारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्यायः ।
सूरसूतः २ अनूरः ३ काश्यपिः ४ गरुडायजः ५
सूर्यः । अरुणः । अथत्तारागः । ईषद्रक्तवर्णः ।
इत्यमरः । सन्ध्यारागः । शब्दरहितः । कपिल-
वर्णः । कुष्ठभेदः । अरुणागुणविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ एमागरुजः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । द्रव्य-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।

“कपोताङ्गारयो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।
इति रामायणे ।)

अरुणकमलं, स्त्री, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म-
धारयः ।) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः ।)
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुडायजः सारथिर्यस्य
सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रियां टाप् ।) अतिविषा ।
श्यामा । मञ्जिष्ठा । चिचला । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुड्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ मुण्डि-
तिका । इति रत्नमाला ॥

अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य आत्मजः, घञीतत्पुरुषः ।)
जटायुपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अरुणावरजः, पुं, (अरुणस्य अवरजः घञीतत्पुरुषः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अरुणावरजं श्रीमानारोह रणे हरिः ।
सुवर्णं खेन वपुषा सुपर्यं खेचरोत्तमम्” ॥
इति हरिवंशे ।)

अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बालादित्यस्य उदयो यत्र
सः ।) सूर्योदयात् पूर्वं सुहृत्सदयकालः । यथा,—

“अतस्त्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाभ्यःसदृशः स्मृतः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥ (यदुक्तं,—

“रजनीशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः” । इति ।

“नृन् प्रशंसत्यजं यो घण्टाताडोऽरुणोदये” ।
इति मनुः ।)

अरु

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पुण्यः
विशेषजनिका या सप्तमी ।) माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।

“सूर्यग्रहणदुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं ॥

माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात् खानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि कथ्येत सूर्यग्रहणैः समा” ॥

कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्यग्रहण-
फलं खानजं समिहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायात् । तेन बह्वृत्सूर्यग्रहणकालीनगङ्गा-

खानजन्यफलसमफलप्राप्तः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
बह्वृत्सूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरण्यातासंसर्ग-

यान्वयात् कालानां खानानां तत्फलानामपि बह्वृ-
त्तत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-

सप्तम्यां पूर्वापरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्वदिने तत्काले खानं ।

“अतस्त्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाभ्यःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राञ्जस्यक्लाद्यन्तचतुष्टयं ।

नाडीना तदुभे सन्धे दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥

इति कालमाधवीयद्यत्ब्रह्मवैवर्तीयं पूर्णस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मभाङ्गत्वेन
इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण

तत्कालमारभ्याङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-
रुणोदयकाले सुहृत्तान्मनतिथिजालभ एव खानं ।

“प्रतोपवासखानादौ घटिकेकायदा भवेत् ।

उदये सा तिथिराद्या आद्यादावस्तगामिनी” ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका सुहृत्तं

आद्ययोग्यकालानुरोधेदिति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
वचने घटिका दशरूपा । परवचने नाडीनामा-
द्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्यो-

दयात् प्रागपि प्रातःखानविधानात् तत्रैव माघ-
रुपस्याख्यगुणफलविधर्षिषवादिद्याङ्गस्तद्धिन्यं ।

प्रकरणान्त्येऽप्येयान्त्ये इति जैमिनिसूत्रेण
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-

रत्नाकरयोः ।

“य इच्छेद्विपुलान् भीमान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥

इति । विष्णुस्तौ । “यथाहृनि तथा प्रातर्नित्यं
स्नायादनातुरः” । इति नित्यस्नानप्रकरणात् प्रक-

रणान्तरास्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।

किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गात्प्रतिश्रितिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-

काम्यस्नानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सद्दानदुष्टानं । “प्रधानस्याक्रिया यत्र

साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नाहृत्तर्त्तं च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।

“न खानमाचरेद्गङ्गा नातुरो न महानिधि ।
न वासोभिः सहजखं नाविष्मते जलाशये” ॥

अरु

इति मनुवचनेनैकदाजखाननिषेधात् ।

“धर्मविष्णाचरेत् खानमाङ्गिकश्च पुनः पुनः” ॥

इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
श्लोके प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देशकाल-

विहितानां तन्मैत्रैव सिद्धिरिति आङ्गिचिन्ता-

मयिः ॥ निष्कामविष्णुप्रीतिकामयोः सुतरां सङ्ग-
दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति

न्यायेन फलं बोध्यं । तत्तु इच्छुत्तीरगुडादिमाधुर्य-
भेदवन्निर्द्देशमशक्यं ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आङ्गं प्रशस्यते ।

कन्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिचुतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रागङ्गं कार्त्तिकमजमासाब्दविषयं ।

“देशकालान्तरमन्त्रोत्रयदाहमनोगुणाः ।

सुहृत्स्यस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकार्त्त-
नानाखानं ।

“विषुवद्विषये प्राप्ते पक्षतीर्थी विधानतः” ।

इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तत्-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाक्यावर्ण-

तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे त्यह्खाने क्रौर्द्ध
कृतेऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारणसङ्कले

पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं तदुद्युक्तं तदा सङ्गं
खानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्त्यह्फ-

कामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ ख
परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । स

वदरपत्राणि समाकर्त्तवाण्यि च शिरसि निधा-
“यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी” ।
इत्युच्यते स्नायादिति शेषः । रोकं क्लिष्टं । ति

कृत्यस्य । पौर्णमास्यन्तमासाङ्गकत्वात् माकरी
मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरं ।

“तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्द्दिशेत्

इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा द-
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।

“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्द्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥

अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं” ।
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं । यथा

“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥

माघमासे तु सप्तम्यां रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत्
द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां प्रकृ-

पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्य-
साहचर्यान्नाश्रित्यं प्रतीयते । अतएव चतु-

मन्वन्तरादिगणने ज्ञापि न राष्ट्रुक्तेः । ६
भविष्यमत्स्ययोः ।

“अश्वयुक् शुक्लवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथ
दृतीया चैत्रमासस्य तथा मात्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अरु

जावकास्याहमी कथा कथायाङ्गस्य पूर्विका ।
 कान्तिकी वागुनी चैकी खेडी वरुद्री सितान् ॥
 मन्वन्तरादयस्तेना दत्तस्याङ्गवकारिकाः ॥ ५ ॥
 अत्र अमावास्याहमीकेविरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
 पुनस्तथापदोवाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहार-
 रयोः शुक्लवकीर्तनाच्च । अत्र कामधेनौ इतीया
 केव माघस्येति । अथतरौ तु इतीया चैत्रमास-
 स्येति लिखितं । अत्र पाठवैधे श्रीपतिरत्नमा-
 लायां । “अथयुजि शुक्लवकीर्तनाच्च द्वादशपूर्वै मधी
 इतीया च” । इति पाठाच्चैत्रइतीयेव यास्या ।
 श्रीदत्तोऽप्येवं । माघसप्तम्याश्चाङ्गत्वं सौरागनेऽपि ।
 “अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाजतसचन्दैः ।
 अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
 माघेऽथ फाण्युने वापि मघेऽथ माघसप्तमी ।
 माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्रायोऽदितिदर्शनात्” ॥
 अष्टाङ्गविधिना ।
 “योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्भूमिं भिवेदयेत् ।
 ताम्प्राञ्चार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतं” ॥
 इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
 “ऋद्धराशिविशेषेण यत्कर्म विहितं नरैः ।
 देवं वाप्यथवा पैत्र्यं तदन्वयापि कृष्यते” ॥ * ॥
 अर्घ्यमन्वत् ।
 “जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
 सप्तम्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले” ॥
 प्रथाममन्वत् ।
 “सप्तसप्तमिहृतीत सप्तलोकप्रदीपन ।
 सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
 सप्तिरन्वः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अरुणोपजः, पुं, (अरुणः उपजः, कर्मधारयः ।)
 रत्नवर्णमखिशिशेभः । सुनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पद्मरागः २ लोहितकः ३ लक्ष्मीपुष्पः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अरुणतदः, त्रि, (अरुणि मर्मणि तुदति, तुद् +
 खश् + सुम् च ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
 मर्मस्युक् २ । इत्यमरः ॥ (पशुः । कठोरः ।
 श्रवणकटुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिलममुं गा-
 हस काकः स्वयं कार्यान्दुदमन्तरेण रणितं
 त्वं मन्महे कोकिलं” । इति भागिनीविषासे ।
 मर्मपीडाकारः । हृदयग्रथिरूपमर्मस्थानस्पर्श-
 कारी । यथा,
 “नारन्तुदः स्यादासौऽपि न परत्रोऽहकर्मधीः” ।
 इति मनुः ।
 “तीक्ष्णा नारन्तुदा बुद्धिः कर्म प्रान्तं प्रतापवत्” ।
 इति माघः ।
 “अरन्तुदमिवाकागमभिर्व्यास्य दन्तिनः” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अरुणती, स्त्री, (न रन्वती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्पर्यायः ।
 अरुणमाता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
 कर्दमसुनिकन्या महालाक्ष्मी । इति श्रीभागवतं ॥
 आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसप्तमिषी तस्या उदयः ।
 गतायुवकां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
 “दीपनिर्वाणमन्वत् सुहृदाकम्बन्वती ।

अरे

न विप्रन्ति न अरुणन्ति न पश्यन्ति गतायुवः” ॥
 यथा च सुश्रुते,—
 “न पश्यति न गच्छति न च देवीमदन्वती ।
 भुवमाकाशमग्रां वा तं वदन्ति मतायुव” ॥)
 सप्तपदीगमनमन्तरं जामाता मन्त्रं वाठयन् बधूं
 तां दर्शयति च ॥
 अरुणतीजानिः, पुं, (अरुणती जाया यस्य कः,
 निष् ।) वशिष्ठमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अरुणतीनाथः, पुं, (अरुणतीनाथः, वल्लीतत्-
 पुरवः ।) वशिष्ठमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अरुण्वाः, पुं, (अरुण्मर्मस्थानं कायति पीडयति,
 कौ + क ।) भङ्गातकदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अरुण्करं, स्त्री, (अरुः करोति अरु + क् + ट, उप-
 पदसमासः बत्वं ।) भङ्गातककणं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 अरुण्करः, पुं, (अरुः करोति, अरुः + क् + ट, बत्वं
 उपपदसमासः ।) भङ्गातकदन्तः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अरुण्करः, त्रि, (अरुः करोति, अरुः + क् + ट,
 बत्वं, उपपदसमासः ।) व्रणकारः । क्षतकारकः ।
 इति मेदिनी ॥
 अरुहा, स्त्री, (रोहति, रह + क, नञसमासः ।)
 भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला
 इति ख्याता ।
 अरूपः, त्रि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
 यथा, “अरूपवातातीसारादाविवाख्ये” । इति
 रत्नितः ॥ कुत्नितरूपः ।
 (“इमामरूपामसतीं भक्तियथ्यामि मानुषीम्” ।
 इति रामायणे ।)
 अरुषः, पुं, (ऋ + ऊषन् ।) सर्पविशेषः । इत्युणादि-
 कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
 वृत्तिः ॥
 अरे, य, (ऋ + य ।) नीचसम्बोधनं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अरे इति भाषा । अपाह्वतिः । अदृया ।
 इति मेदिनी ॥ (रोषाङ्गने ।) अपह्वतौ । “अरे
 चेतोमीन ! अमृगमधुना यौवनजले त्वज त्वं
 स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
 शाल्मिशतके । “अरे अनुपुन ! निरपराधराज-
 कुलकदन महापातकिन् अग्रिष्ठविकृतचेष्ट !”
 इति महावीरचरिते ।)
 अरेरे, य, (अरे + वीष्वायां द्विवृत्तिः ।) अधम-
 सम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सक्रोधाङ्गनं । इति
 शब्दमाला ॥
 अरोकः, त्रि, (रच् + कञ्, नञसमासः ।) निष्प्रभः ।
 दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्चिन्मद्रहितश्च ॥
 अरोक्कः, पुं, (न रोचयति प्रीणयति, रच् +
 क्विच् + क्वुल्, नञसमासः ।) रोगविशेषः ।
 अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
 “वातादिभिः श्लोकभयातिशोभ-
 क्रोधैर्मन्त्रेणाप्रणरूपमन्वः ।
 अरोक्ककाः स्युः परिश्रुतदन्तः
 कषायवक्त्रोऽस्य मतोऽपिचैव ॥

अरो

कङ्कसुखं विरक्त्य पूति
 पिप्पेन विद्याङ्गवत्त वक्त्रं ।
 माधुर्गपैश्चिन्मद्रुतवर्षै-
 विवद्वत्तन्वयुतं कपोन” । इति माधुकरः ॥
 अरोक्काः न भोजने अग्रिमुत्पादवन्तीत्तरोक्का
 आधुषः यच्च वातजादिभेदेः ॥ * ॥ वातिकस्य क-
 षायमाह । परिश्रुतदन्तः अक्षमन्वयेष परि-
 श्रुतो दन्तो यच्च कः । तथा कषायवक्त्रः । कषाय-
 रसं वक्त्रं यच्च कः ॥ * ॥ पैतिकमाह ।
 “कङ्कसुखं विरक्त्य पूति
 पिप्पेन विद्याङ्गवत्त वक्त्रं” ।
 कङ्कमितादिना विद्यादित्यनेन पैतिकस्य क-
 षायं ॥ * ॥ श्लैशिकमाह । कषायं वक्त्रं कषय-
 कषायेण पठनीयः । यतो विदग्धः श्लैष्मा कषय-
 भावमुपैति ।
 “माधुर्गपैश्चिन्मद्रुतवर्षै-
 श्लिग्धत्वदौर्गन्वयुतं कपोन” ।
 पैश्लित्यं मुखस्याभ्यन्तरे । श्लिग्धत्वं वहिः ॥ * ॥
 आगन्तुजमाह ।
 “अरोक्के श्लोकभयातिशोभात्
 क्रोधाद्यहृद्याश्लिग्धत्वे स्यात् ।
 स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
 श्लिग्धत्वे नैकरसम्भवेच्च” ॥
 क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरप्रणरूपयोर्दृश्यं ।
 स्वाभाविकं अविद्यतरसं ॥ * ॥ श्लिग्धवजमाह ।
 नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
 मुखे विकृतमभिधायान्देषे विकृतिमाह ।
 “हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पिप्पात्
 ढङ्दाहृच्छोषणज्जलं सकपप्रसेकं ।
 श्लैष्मात्मकं बज्जलं बज्जमिच्छ विद्यात्
 वैगुण्यमोहजडताभिरघापरश्च” ॥
 हृच्छूलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतं ।
 श्लैष्मः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्नापः । बज्जमिच्छिभि-
 र्दोषैः । बज्जलं उक्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं
 मनसो व्याकुलत्वं । जडता शून्याङ्गता । अपरं
 आगन्तुजं । भक्तदेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्या-
 मरोक्कत्वेनेव संगृहीतौ ॥ * ॥ ढङ्गभोजस्वेभां
 कक्षयानि पृथगाह ।
 “प्रक्षिप्तन्तु मुखे चामं यच्च नास्वादते नरः ।
 अरोक्ककः स विज्ञेयो भक्तदेषमतः प्रदग्” ॥
 आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं
 मिष्टं न जगति इति यावत् ।
 “चिन्तयित्वा तु मनसा कृद्वा स्पृद्वा च भोजनं ।
 देवमायाति योजन्तुर्भक्तदेषः स उच्यते ॥
 कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
 यच्च नान्ने भवेच्छुद्धः सोऽभक्तच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥
 अथारोक्कस्य चिकित्सा ।
 “भोजनाद्ये सदा पथ्यं कषायार्द्रकभक्ष्यं ।
 रोचनं दीपनं वज्जेर्जिङ्गाकण्ठविशोधनं ॥ २ ॥
 प्रदग्गवेरसश्चापि मधुना सह योजयेत् ।
 अरुचिन्मद्रुतवक्त्रं प्रतिश्रुतकषायार्द्रं ॥ २ ॥
 पक्षाण्डिका सितान् श्रीतवारिखा वक्त्रगाणिता ।

चरो

एकानवक्रकूर्परमरिचैरवधुजिता ।
 पानकस्यास्य गच्छुं चारविता सुखे सुखः ।
 अरुचिं नाशयत्येव चित्तं प्रकामयेत्तथा” ।
 अश्लिषायाम् ॥ ३ ॥
 “राजिका पीरको अहो अहं हिङ्गु सनागरं ।
 सेन्धवं दधि गोः सर्वं वक्ष्यते प्रकल्पयेत् ॥
 तावन्नामं क्षिपेत्तत्र यथा स्यात्क्षिपेत्तमा ।
 तन्मतेतद्भवेत् सद्यो रोचनं यद्भवति” ॥
 तन्त्रं ॥ ४ ॥
 “गन्धमावर्तितं दुग्धं निबद्धं दधि माह्वितं ।
 एकैकान्वय पटे दृष्टं शुभप्रकारं यथा समं ।
 एकानवक्रकूर्परमरिचैश्च समन्वितं ।
 नाम्ना शिखरिणी कुर्व्यात् रचिं सकलवक्षसा ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 हे पक्षे दाडिमादष्टौ खड्गाद्योषं पञ्चयं ।
 त्रिसुगन्धिपञ्चकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 तत्रायं मात्रया शुक्लमरोचकहरं परं ।
 दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसम्बरकासजित्” ॥
 दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥
 “लवङ्गककौजमुशीरचन्दनं
 गतं सनीषोत्पलकण्ठायीरकं ।
 जलं सङ्घ्रायागुदमृत्केशरं
 कया सविन्ध्या गजदं सहेलया ॥
 तुषारजातीफलवंप्ररोचना-
 सिताभभागाः सकलं विचूर्णितं ।
 सुरोचनं तर्पणमप्रिदीपनं
 बलप्रदं दृश्यतमन्निदोषजित् ॥
 उरोविबन्धं तमकं गणदाहं
 सकासहिक्कावचिद्यपीनसं ।
 यद्दृष्ट्यतीसारसुरक्षतं त्वयां
 तथा प्रमेहामिखिलाग्निहन्ति हि” ॥
 ककौजं फलं सुगन्धविशेषः । गतं तगरं । जलं
 बालकं । अङ्गु त्वक् । गजदमुशीरं । तुषारः कर्पूरः ।
 लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“यथागुः पञ्चकोलस्य कुलत्यादुन्धयूषकं ।
 सुदुग्धयेयं वा सन्धक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
 सहिङ्गुयुषयापञ्च यद्गन्धं संप्रशस्यते ।
 अग्निसिद्धतवत् अहं भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेक्षं पटोलञ्च पलायुः सुरयं शठी ।
 लवयं धान्यकं अहं प्रसेहञ्च कटुचिकं ॥
 शठीसर्षपवाल्मीकं शतपुष्पा यमानिका ।
 तुयडोरकस्य मूलाणां शकं अहं प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुलिका अहं अङ्गाङ्गादिररोचके ।
 जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्विषगुत्तमः” ॥
 इति हारीशोक्तपद्यादिनियमः ॥ ८ ॥
 “अरुचौ कवलो यास्यो धूमाः समुखधावनाः ।
 मनोभ्रमप्रपाणञ्च हर्षयान्नासनाणि च ॥
 कुष्ठसौवर्षकाजाजी शर्करामरिचं विषं ।
 धानेलापञ्चकोशीरपिप्लसुत्पलकचन्दनं ॥
 जोषं तेजोवतो पथ्या न्यूनं सखदायजं ।
 चार्द्रां दाडिमनिर्व्यासाद्याजाजी शर्करायुसः ॥

चरो

सतैकमास्त्रिकाश्चेते चत्वारः कवकायदाः ।
 चतुरोऽरोचकान् हृद्युर्वातायोजकसर्वान् ॥
 कारवी मरिचानाजी प्राक्षाहृत्काहृदादिभं ।
 सौवर्षकं गुडं चौरं सर्वांरोचकनाशनं ॥
 वलिः समीरुचो पित्ते विरेकं वमनं कथे ।
 कुर्व्याद्दद्यात्कुलानि हर्षयञ्च मनोज्ञे” ॥
 इति चरकोक्तास्यचिकित्सा । सनिदानकक्षायां चि-
 कित्साश्चाह ॥ * ॥ सुभुतः ।
 “दोषैः पृथक् सद्य च चित्तविपर्ययाच्च,
 अज्ञायनेभ्य हृदि चावतते प्रगाढं ।
 गान्धेयैश्चिर्भवति तं भिषजो विकारं,
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृत्प्लपीडनयुतं विरसानगलं,
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 हृदाहोषणजता मुखतिक्तता च,
 मूर्च्छां सद्य भवति पित्तजते तथैव ॥
 कण्डूगुदत्वकप्रसंखवसादतन्द्राः,
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि,
 रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 संरागशोकभयविभ्रतचेतसस्तु,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽमुचिदर्शनाच्च” ॥* ॥
 चिकित्सा यथा,—
 “वाते वचाम्बु वमनं हतवान् पिबेच्च,
 खेहैः सुराभिरधवोष्णजलेन चूर्णं ।
 कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेयुभार्गी,
 राक्षैलहिङ्गुलवयोत्तमनागरायां ॥
 पित्ते गुडान्मधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
 खेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिष्टः ।
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
 राजद्रुमाभ्युधुना तु तदीप्यकं स्यात् ॥
 चूर्णं यदुक्तमधवानिजजे तदेव,
 सर्वेषु सर्वैकतमेवमुपक्रमेत् ॥
 प्राक्षापटोलविडङ्गवैचकीरनिम्ब-
 मूर्च्छाभियाक्षवदरामणकेन्द्रहृत्तैः ।
 वीजैः करङ्गपट्टभवेच्च पिष्टै-
 लैहं पचेत् सुरभिभूजयुतं यथावत् ॥
 मुक्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
 भार्गविं कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽपि विरदमूत्रयुते पचेद्वा,
 पाठान्तगामतिविषां रजनीञ्च मुख्यां ॥
 मण्डूकमर्ममन्मताञ्च सनाङ्गसास्यां,
 मूत्रे पचेत् महिषस्य विधानविदा ।
 एतासु सन्ति चतुरो लिङ्गतस्तु केहान्,
 गुल्मावचिन्धसकण्डूदामयाञ्च ॥
 सात्थ्यान् खदेशरचितान् विविधाञ्च भक्ष्यान्,
 पानानि मूलफलवाङ्गवरागयोगान् ।
 अद्यात्संश्लेषं विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्भुञ्जीत वापि लघुलक्ष्मणःसुखानि ॥
 आख्यापनं विविधश्च विरेचनञ्च,
 कुर्व्यान्मूत्रनि शिरसञ्च विरेचनानि ।
 नीयूषकानि रजनीभिषकायुतानि,

चर्क

पूर्वाङ्गतामि क्वमृक्कविमिन्वितानि ॥
 सुभायुतानि कितरेऽमुखधावनाथ-
 मन्वानि तिक्तवदुक्ताणि च भेषजानि ।
 सुखादिरावतवर्मदंश्राङ्गुलिजैः,
 काथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च खेहैः ॥
 मूत्रासवैर्गुण्डकैश्च तथालरिष्टैः,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेवयव कषयातहते विविध,
 शान्तिं गते उतसुनि प्रशंभाय तस्य ॥
 इच्छामिघातभयशोकहृतेऽन्तरप्रौ,
 भावान् भवाय कितरेव खलु शक्यरूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भावाच्च,
 पौराणिकैः श्रुतिपर्यैरनुमानयेत् ॥
 दैव्यं गते मनसि बोधनमच्च शक्तं,
 यद्यत् प्रियं तदुपसेथ्यमरोचके तु ॥* ॥
 रसगन्धौ समौ मुद्गौ दन्तीकाद्येण भावयेत् ।
 जम्बीरस्य रसैर्वापि चार्द्रकस्य रसेन वा ॥
 मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मञ्जरसैर्बुधः ।
 पञ्चादिशोथ्य सर्वास्तान् टङ्गुञ्चावचारयेत् ॥
 देवपुष्पं बाणमितं रसपादं मृतामृतं ।
 मासमात्रञ्च तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
 सर्वांरोचकशूनातिमामवातं सुदाययं ।
 सोऽयं निवारयत्याशु केशरौ करिणं यथा” ॥
 सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहः ॥)
 चर्क, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) सुतौ ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः पञ्चा-
 त्रेफनिमित्तकहित्वं विभाषया वक्तव्यं । तेन क
 चर्कयति चर्कयति एवं सर्वञ्च इति दुर्गादासः ॥
 चर्कः, ण, (चर्च + कर्माणि घञ्, कुत्वम् ।) सुख्यः ।
 इन्द्रः । ताम् । स्फटिकः । इति मेदिनी । पखितः ।
 इति शब्दरत्नावली । ज्येष्ठभाता । इति द्रव्य-
 दिनाथः ॥ लक्ष्मणाया रविवारः । इति ज्योतिषः ।
 उक्तविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 क्षीरदलः २ पुष्पी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः
 ५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खर्बुजः ८ श्रौतपुष्पकः
 ९ जम्भगः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरयः १२
 सदापुष्पः १३ सुव्याङ्गः १४ आस्फोतकः १५ तुल-
 फलः १६ शुकपलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः १८ आस्फोतः १९ गण्डरूपः २० मन्दारः
 २१ चर्कपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
 र्कपर्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३
 गण्डरूपी ४ * ॥ अथ रत्नार्कपर्यायः । विन्धोरः
 १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदिशुष्पिका ४
 दिशुष्पिका ५ चर्कः ६ । इति रत्नमाहा ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अतिकारित्वं ।
 वातशोथप्रणाशःकुष्ठक्रिमिनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य
 क्षीरगुणाः । क्रिमिदोषप्रयनाशित्वं । कुष्ठार्क-
 उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 तस्य पर्यायगुणाः ।
 “श्वेतार्कौ गण्डरूपः स्यान्मन्दाहो वसुकोऽपि च ।

अर्थः

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः कः वाकार्थः प्रवायकः ।
 रत्नोपरोऽर्कनामा स्यादर्थयथो विधीरवः ।
 रत्नपुष्पः शुद्धविकाराकार्थः प्रकीर्तितः ।
 अर्कद्वयं वरं वातपुण्ड्रकव्यविवरणम् ।
 निहन्ति श्रीहृत्पुष्पाः श्लेषोदरयक्ष्मणीम् ।
 शुक्लार्ककुसुमं हृद्यं कषु दीपनपाचनं ।
 अरोचकप्रसेकाः कासश्वासनिवारकं ।
 रत्नार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं
 कुण्डलमिष्टं कषयनाशनम् ।
 अर्को विषं हन्ति च रत्नपित्तं
 संप्राप्तिं गुल्मे शययौ हितं तत् ।
 क्षीरमर्कस्य तिलोष्णं खिगं सजवत् कषु ।
 कुण्डगुणोदरहरं श्लेष्मेतद्विरेचनम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्यासविशेषः । अरक
 इति अरवीभाषा । तस्य विधिर्यथा,—
 “त्रयकस्यः पञ्चधा स्यात् कृष्णचूर्णं रसस्यथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यद्योत्तरगुणं प्रिये ॥
 पृथक् हन्ते सन्निपाते सङ्घरेऽसाध्यरोगिणि ।
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा तु विनाशकाः ॥
 आद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो कषु ।
 तृतीयं श्रीप्रकारि स्यात् चतुर्थं वातिदोषघ्नम् ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
 वर्षाद्यान्तु सङ्घाति कथ्यतेऽहर्निशं मया ।
 सम्पूर्णं नैव जायेत कस्योऽर्कस्य दशाननम् ॥ * ॥
 पुंवारं पुरुषार्थं च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥
 षोडशूर्णं गैरिकश्च खटिका भृष्टमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
 यतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका ।
 भ्रंशनीया पञ्चमूत्रैः खराश्वमहिषोद्भूतैः ॥
 गजाजसम्भवाभ्याश्च घटितं तद्विधोषयेत् ।
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुहस्तः कुलाशोऽस्य कुर्याद्यन्मं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टां स्थालिकां कुर्यात् अणुलपान्तसारिकां ॥
 पृथुभ्रोदराकारं ह्यणुलोत्सेधवेष्टनीं ।
 सारिकान्ते तु परिधिं त्र्यणुलोत्सेधप्रोमितां ॥
 विनिर्मायाश्च सार्यन्ते यथा शिल्पविनिर्मितां ।
 किं कृत्वा गलं दद्याद्रजशुद्धसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बजसमं परिधिं तस्य घान्ततः ॥
 वेदाङ्गुलं मस्तकोऽर्कं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्था तत्र गणिकाः कुर्यात्तोयविमोचनीं ॥
 तस्यैवान्तरतो जेष्या जीर्णरुग्णां मृत्तिकाभ्युगा ।
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्वदोषापनुत्तये ॥ * ॥
 अथ वक्ष्ये तु जीर्णाश्लिष्टिकाकारणं प्रिये ।
 शिवाजगुण्ये कुर्यात् दीर्घगर्तं मनोहरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र गानाश्लिष्टकचयं विचतुष्पदां ।
 सर्जिचारं महाक्षारं मृत्क्षारं चव्याणि च ॥
 गन्धकोष्यजकं क्षीयं गानामूपादि तत्र वै ।
 एवं कृत्वा भासवदकं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
 अष्टाङ्गुलीं तदुद्गं तु कुर्याद्विहीरिकां शुभां ।

अर्थः

श्वेतार्कान्ते सर्वजिहीवृतं दृष्टव्यम् ॥
 ततो विष्काय्य तत्रुर्णं कृत्वा पाषाणि निर्मेत् ॥
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्वयम् ॥
 महाविषस्य संबोगान्तस्य मङ्गं प्रजायते ।
 सूचीविवादिसंबोगात् यत्र क्लोटा भवन्ति च ॥
 तत्र क्षिप्तं क्षुप्रविषं पात्रं कृत्वा प्रजायते ।
 एवं कृत्वा तत्र दद्यात् कदाचिद्विवादिकं ॥
 विवादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु लोहजं ।
 सर्वजं रौप्यजं वापि कुर्यात् पात्रमकल्प्यम् ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्भाङ्गविलेपितं ।
 पात्रन्तु बुद्धा कुर्यात् कषायो न भवेत्प्रसः ॥
 द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्थं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरत्वे पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 अन्नप्रार्कस्तथा तैलं गन्धतालादिसम्भवं ।
 वेधकं सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यत्तैलकारणे दद्यात्कार्कनिःसारणे क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकारो निव्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
 कुत्सितार्कस्तु यामेन द्वियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
 त्रिभिर्यामैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवाकस्तु सिद्धिदः ॥
 द्रव्यादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्कं प्रदृश्यते ।
 जीर्णाश्लिष्टपात्रसङ्घिस्तो द्रव्यवर्णः प्रदृश्यते ॥
 शङ्कुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्यादं दद्याद्द्रव्यभवन्तु यः ॥
 तमेवार्कं विजातीयान्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं एव्यादिभिः सुधीः ॥
 गुणार्थं पञ्चात् श्वेतं ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्षयेदर्थं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्वांन्तिरालस्यकं ढया ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्दान्तिमतन्त्रितः ॥
 हीपोद्गमप्रसूनागां पिबेदकंपलं जनः ।
 चम्बेल्यकंपलं वापि श्रुतात्तो मांलतीभवं ॥ * ॥
 अर्कनिष्काशनाथं क्रमाज्ज्ञेयाः षड्भयः ।
 धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्नन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
 खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्ष्णं ।
 विज्वालो यो धमश्लिखो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिशुक्लं यत् सुष्ठिमध्ये समेथ्यति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 द्वाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽग्निर्दीपाग्निश्चते ॥
 चतुरश्रेण तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धैकताभ्यां द्वाभ्यान्तु मध्यमाग्निश्चदाहृतः ।
 अर्द्धैकैः पञ्चभिः प्रोक्तः खराग्निः सर्वकर्मसु ॥
 मस्तकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाग्निर्ददीरितः ॥
 साद्भयामश्च यामश्च याममेकं मुद्गर्तकं ।
 सुद्गर्तमात्रमित्येवमर्कार्थं वक्ष्यः स्मृताः ॥ * ॥
 जीर्णाश्लिष्टपात्रे गृह्णीयादर्थं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे कास्थनेऽथ हिमस्थले ॥
 पिबेदकंमनिर्वापं पीत्वा ताम्रं लभश्छं ।
 कुर्याद्शुक्लताम्बूले जवङ्गं मध्ययेत्ततः ॥
 मर्दान्दिषु सर्वेषु द्रव्यैर्न प्रयोजयेत् ।
 अर्कं एव प्रयोक्तव्यं भक्षणे न तु मर्दने ॥
 ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाभिताः ।

अर्थः

श्वेतार्कं प्रिये तस्मात्प्राजा परमधार्मिकः ॥
 लस्येऽपि वा रोगिणे वा याचतेऽर्कस्तु येन वा ।
 कृत्वा तल्लक्ष्णं दद्यादन्वया प्रशङ्गा भवेत् ॥ * ॥
 वर्षाक्षराणां प्रमितिं दूतोक्तस्य तु कारयेत् ।
 शकैर्दुक्ता विगुह्किता त्रिभिर्भासं समाहरेत् ॥
 एकश्रेणे गुणाः श्रीर्णं द्विश्रेणे वृद्धंते मद्ः ।
 त्रिश्रेणे मरुतं वाचं सार्थं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदैतत् विद्याय दद्यादर्थं न चाव्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नपुंसकान्त्यैरुक्तास्तु सदा एकादश प्रिये ।
 वर्षास्तत्सङ्घाता लेख्याः कठवाद्याश्च तत्तथै ॥
 एकादशस्य कोष्ठेन क्रमादङ्गान् प्रविन्यसेत् ।
 रसास्त्रयो द्वयं वेदाः पर्वता ऋतवः क्षताः ॥
 वज्रयः पृथिवी मूत्रं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
 विहाय जीवं दूतस्य नामाङ्गात्तरयोजनं ॥
 एवमेवातुरे कृत्वा हयोरष्टावश्रेणितं ।
 कृत्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके श्रेणे शुभं भवेत् ॥
 समश्रेणे दीर्घरोगः न्यूनश्रेणे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्यं दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रादयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्थं विमोहितः ।
 जायते त्वयश्चक्षुस्य यथा मम ऋते सति” ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 श्रुतकं प्रथमं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भामिनि ।
 पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
 अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं बुष्णकं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
 रसवर्णयैत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
 द्विगुणं निःक्षिपेत्तोये क्वायाद्यां स्थापयेत्तत् ।
 यावच्छुष्कं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च शिथिलं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्यद्रव्यसमं भिषक् ।
 कृत्वाष्टप्रहरं तत्र सूर्य्यचन्द्रकारैरलं ॥
 संपुण्य गणपतिं सूर्य्यं भैरवं कुजदेवतां ।
 निःक्षिपेदर्थयन्ते तत् क्षिप्यात्यर्कं समाहरेत् ॥ .
 वर्षाधिकन्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वानि अत्यन्तकठिनानि च ॥
 कीटैर्भुक्तां चूर्णैर्भुक्तं यच्च गन्धविवर्जितं ।
 रहितं स्वरसेनापि नार्ककर्मणि योजयेत् ॥
 यथार्कसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्दोक्तस्तथा वपुः ।
 अर्कं तत्राभैषध्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
 यवान्यजाजीत्रिकटुभूमिन्वादिकमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं पश्य ॥
 द्विगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहरिकं तत्र कुर्यात् पर्यायमेककं ॥
 रक्षेत् द्रव्यं द्विगुणितं वृद्धा देशे तु क्षौतुकं ।
 पश्चात् दत्त्वाकथं तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥ * ॥
 आर्द्रद्रव्यं द्विधाप्रोक्तं सरसं गीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा गीरसमुच्यते ॥
 वालुकं वार्षपं प्राक् निर्गुण्योरुखमार्बकं ।
 धत्तूराद्यमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
 एषां नाशान् चूर्णयित्वा विंशतिं निःक्षिपेज्जलं ।

सुप्रसन्नसुखे संख्याय जाह्योऽर्चो विबुधोत्तमैः ।
 पचायान्तु प्रतापेन तुल्यबोधेन चेषयेत् ।
 दद्यात् वटीमर्कंकरां ततोऽर्कं ककयेच्छनैः ।
 वटान्मन्त्रकरीराद्यभारं प्रथमं नीरसं ।
 विंशतिं विःक्षिपेत्तयं जलं घर्मे च धारयेत् ॥
 ततो निष्काशयेदर्थं क्रमद्वयाभिगोक्तवत् ।
 सदुग्धन्तु विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
 सातकावचसेऽखसौरिण्याद्यान्तु तीक्ष्णकाः ।
 खड्गानि तेषां ज्ञात्वापि निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
 दिनचयश्च निष्काशय तोयादीवश्च कुट्टयेत् ।
 तदा न वृष्टते दुग्धं दद्यात्तयं रदांशकं ॥
 निष्काशयेच्छनैरर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
 दुग्धिकाकंक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्मे विनिवेशयेत् ।
 यावच्चकस्याख्याता स्यात् ततो यन्ने विनिःक्षिपेत् ॥
 आदावीवर्षायां यिवा मष्टांशजलसंयुतं ।
 एवं त्रयं लक्षयित्वा खयुक्त्याकं विनिहरेत् ॥
 खड्गोक्तव च आमार्गं फलानां मृदुकायिनां ।
 सरसानाश्च मृष्टीयादकं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
 काष्ठोऽम्बुरिकादीनां आमार्गं दार्यभागिनां ।
 ज्ञात्वा स्वल्पानि खड्गानि अग्नीशं प्रदापयेत् ॥
 पृथक् पृथक् च तुवरीं सर्जिचारश्च सैन्धवं ।
 दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशंशकं जलं ॥
 क्षिप्त्वा तत्कलसं घर्मे यामाज्जनीयाता भवेत् ।
 ततो यन्ने तु तद्वत्त्वा मृष्टीयादकंमुत्तमं ॥
 अतिपक्वफलान्तु वीर्यतश्चार्कमाहरेत् ।
 पुष्पाकार्यं षोडशंशं जलं पुष्पेषु दापयेत् ॥
 बज्रवारफलानि चिक्षिकादीनि यानि च ।
 क्षेप्याखण्डोदके तानि वृष्णलस्य भ्रान्तये ॥
 ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
 तेषामर्कमथ द्रावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
 द्रवद्रव्योत्क्षेपशान्ते प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
 पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
 प्रतपचप्रसूनैर्वा जात्युत्थैर्मांशतीभवेः ।
 गुणावपरिजातैश्च केतकीजैः समाहरेत् ॥
 दुग्धे दधि रसे तन्ने क्षौत्रे तैले च सर्पिषि ।
 मूत्रादौ देहतोये च चम्बेल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
 कान्तपाषाणसत्वस्य ज्ञतं यन्मममुत्तमं ।
 निष्काशयेत् सर्वघातं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
 अथवा सन्धकं त्रयं दध्नु नवनीतकं ।
 वर्षदक्षीजलस्योक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिषः ॥
 गोकण्ठकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किण्वकं ।
 तैलस्य तस्य पिष्ठाकं सर्वं हृतसमन्वितं ॥
 यन्ने दत्त्वा द्रवद्रव्यं यथोऽस्याधीनिवेशनं ।
 तथा खलं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्मं प्रपूरयेत् ॥
 आच्छाद्यं सारकैः पूर्वं खालीं दद्यादधोमुखीं ।
 तथा चाकर्षितः सर्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
 दुर्गन्धिव्यो भवेदकं कुर्व्यात् शुचिगन्धकं ।
 सर्वेभामेव मांसानां दुर्गन्धानाश्च सर्वशः ॥
 हवाभ्यक्ता हिङ्गुजोरमेधिका राजिका हता ।
 नवीनायां हृदिष्ठायां दद्यात् त्रयं पुनः पुनः ॥
 तत्र दद्यात्तदकं यथा दुर्गन्धतां त्रजेत् ॥

तथा पुनः पुनः कान्ते कयते मन्त्रवारं ॥
 आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्विहरीपनं ॥ * ॥
 सर्वैर्बर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणवाचना ॥
 अर्कायान्तु प्रदातव्या ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
 सर्वेच वातरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
 महिषाक्षकथा राणं निर्व्यासः सर्वकस्य च ।
 ज्ञान्यागुहः कदम्बश्च महिषाक्षादिपक्वकं ॥
 सर्वेषु पिंशरोगेषु चन्दनादिकवाचना ॥
 सर्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
 चन्दनश्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
 एलाकर्पूरगोक्षलाः सन्ति ते चन्दनादयः ॥
 जटामांसी गन्धं पत्नी जवङ्गं तगरं रसः ।
 शिवाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका अमी ॥
 वासयेदा दद्याद्भेन त्रिदोषानेन चार्ककं ।
 नश्यन्ति यस्य धूपेन अथग्रहपिशाचकाः ॥
 पञ्चाशद्गन्धपाषाणात् तावन्महिषगुणुः ।
 चतुरंशं चन्दनश्च जटामांसी च तावती ॥
 त्रिभागः सर्वकः सारस्तावदेव हि रासकं ।
 उशीरं तु द्विभागं स्यात् हृतमृदं गन्धं समं ॥
 कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
 एव दशाङ्गधूपस्तु यदस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
 पलाखुलमुनादीनां निर्गन्धीकरंशं शृणु ॥
 उत्पाद्यान्तर्विधं सत्यक् तन्मध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
 पर्यायमेकमवस्त्रमध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
 दद्यान्निष्काश्यान्त्यतत्रं कुर्व्यात्तच्छाण्डमांशकं ॥
 श्लोथपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्खोपत्रसेऽपि वा ।
 त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसोऽन्तं क्षाणयेत् सुधीः ॥
 हरिद्राराजिकातोये स्थाप्यं पर्यायमेककं ।
 उष्णोदकेन संक्षाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ॥
 सहस्रपत्नीपुष्पैर्वा अभावे पक्षवैरपि ।
 आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मस्तुनां ॥
 युक्तं ज्ञत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
 ततो निष्काशयेदकं जात्यादिकपिधानितं ॥
 अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
 को जानाति रसोऽनस्य ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
 एकतः सर्वं हवाकां म. सार्कं तु तथैकतः ।
 मया स्वर्गे मृष्टीतस्तु प्राप्तं तत्र च नामृतं ॥
 तदा प्रोक्तं शिवस्याग्रे मम धिग जीवितं प्रभो ।
 नीता वाच प्रभुक्ता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
 न वृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं करोम्यहं ।
 ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्यं मां प्रति सोऽप्रवीत् ॥
 दत्तं मया समस्तं ते देवावध्यत्वमेव च ।
 किन्ने कार्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
 संप्रवक्ष्यामि मांसार्कं मद्यस्यार्कं तथैव च ।
 अथायां विजयादीनां कथ्यते यैः सुखं महत् ॥
 मांसन्तु त्रिविधं ज्ञेयं मृदुलं कठिनं घनं ।
 तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्नानिष्काशयेच्छनैः ॥
 मृदुलं यद्भवेत्मांसं चत्वारिंशंशकं पटुः ।
 खणखण्डोक्तं तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षाणयेच्छनैः ॥
 अष्टांशेनाकृगन्धेन तद्विषोश्च च निःक्षिपेत् ।
 रसमिच्छोरुमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
 जातीयं च लवङ्गश्च लजेका नागकेसरं ॥

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धाकं त्विदं ॥
 कान्ते पुष्पिधानात्मकं निष्काशयेत्ततः ।
 जायतेऽसौ महासाधुः सुधासमरसः धिये ॥
 दृढमांसस्य खड्गानि जघ्नुश्चैव प्रकल्पयेत् ।
 दद्याच्च तुवरीं तत्र लवङ्गं प्रोक्ष्वा दिग्वा ॥
 क्षाणयेदारणानेन त्रिवारं कोष्ठावारिजा ।
 क्षाणयेत् सप्तवाराणि हरेदकंनु पूर्ववत् ॥
 दृढमांसस्य खड्गानि कुर्व्यादतिजघ्नुनि च ।
 आलोच्य शृङ्गावेकं क्षाणयेत् पथसा पुनः ॥
 सप्तवाराणि लवङ्गं चयेत् पूर्ववदेव हि ।
 तद्वत्त्वा यन्ममध्ये तु हरेत् पूर्ववदकं ॥
 सर्जिचारं यवक्षारं श्वेतक्षारश्च टङ्गं ।
 सौभाग्यक्षारकं सौरक्षारं शृङ्गभवं तथा ॥
 अर्कसेऽखपाणाश्चक्षारश्च तुवरी तथा ।
 अयामार्गंभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
 लवणाद्यकमेतच्च सैन्धवश्च सुवर्णकं ।
 विडं समुद्रसंजातं उद्भिदं रोमकं गडं ॥
 ज्ञत्वा सर्वैर्यि चैकत्र निम्बुनीरेख भावयेत् ।
 एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
 गन्धानिम्बुरसकैः सर्वमात्रैर्हितश्च तत् ।
 अथःसन्धिप्रपीठरीं मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ॥
 मृत्कपटसमायुक्तां सहैदमिं यथाविधि ।
 तस्याग्रे कूपिका योऽन्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ।
 सा कूपिका तले स्थाप्या मेजयेच्च हयोर्मुखं ॥
 जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
 अथयः क्रमतो देया यामं यामश्च पञ्च च ।
 अनेनैव प्रकारेण क्षारार्कायां समुद्भवः ॥
 दद्यादस्थीनि मांसानि शृङ्गमुष्ण्यादिकान्यपि ।
 सर्वैर्यपि विक्षीयन्ते शृङ्गावे न संशयः ॥ * ॥
 पारावताजचटकशश्रुकरटिड्रुमाः ।
 क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्वे मांसेषु मृदुणाः सुताः ॥
 मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शृङ्गकिसम्भराः ।
 एते कठिनमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
 गजकुम्भीरघटाद्याः सुगन्धा वर्कारादयः ।
 गोधा गोऽन्धा लुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
 तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुतितं तत् समुद्भवेत् ॥
 तदासगानिद्यत्थममृगगन्धं प्रयोजयेत् ।
 पूर्णैर्क्षीर्धूपयेद्भृषिर्जायते गन्धपर्जनितं ॥
 अर्जं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽष्टगन्धकः ।
 तुषोदकैर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ॥
 सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
 गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ॥
 आरणाजन्तु गोधूमैरामैः स्थापित्वाकीकृतैः ।
 धान्याश्च शालिपूर्वादिकोद्रवादिहृतं भवेत् ॥
 शृङ्गाकीरानिकायुक्तेः स्थान्मूलकदकजैः ।
 सर्वपक्षरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
 कन्दमूलफलानींश्च सखेहजवयानि च ।
 यकीकृतव कठोऽर्को यसास्युक्तमभिधीयते ॥
 यक्षौवधान्धसंसिद्धो गोऽर्कश्च स्थापित्वा ॥
 अरिष्टककुपाकेन सर्वतश्च दुग्धाधिकं ॥
 शालिपिष्टकविहारीकृतौ षोडशं सुधां शु का ॥

पुनर्नक्षत्रादिपिठैर्विहिता वाहनी कृता ।
 इतोः पक्षैः रक्षैः विद्युः लीकः पक्षरसक्तः च ।
 क्षामिद्विषः सः सिद्धः स च श्रीवरकः कृतः ॥
 पर्यायावाग्भवेन्मर्धं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
 मन्त्रजावाग्भवेन्मर्धं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
 सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहचारिकं ।
 तामसे निम्बकर्मोक्षि निम्बास मरिदा चरेत् ॥
 भद्रादिमन्त्रद्वयायां ववाणीपादयोगतः ।
 चर्के निम्बाशयेऽमीमां वोधकः स्यान्मदस्य सः ॥
 भुक्तदादिवाजीनामि तन्नं पयसि निःक्षिपेत् ।
 कण्ठशोषविषन्वादिरहितोऽर्को भवेत् स हि ॥
 इति श्रीजगन्नाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं
 द्वितीयं ॥ * ॥
 “अथातः संभवस्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
 हरीतक्याः शूलकृष्णकामनागनाशनः ॥
 विभीतकस्य षट्कृद्दिकपकाविनाशनः ।
 क्षामलस्य त्रिदोषापित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
 पिपल्याः श्वासकासामवाताशोऽण्वरशूलहृत् ।
 मरीचस्य क्षमीन् श्वासं हरेत् सर्वाङ्गदानपि ॥
 ग्रन्थिकस्य त्रीहगुल्मकपवातोदरापहः ।
 च्यापौऽव्यन्तचक्षिक्तं विशेषाद्गुदापहः ॥
 चर्कसु गजपिपल्या वातश्लेष्माभिमान्धनुत् ।
 चित्रकस्याभिक्तं कासग्रहणीक्षमिशोथहा ॥
 यवान्याः पाचनो रथो दीपनः शुक्रशूलहृत् ।
 अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्त्रिशोधनः ॥
 पारसीकयवान्यास्तु याही पाचनमादनः ।
 जीरकस्य तु संघ्राही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
 क्षुध्वाजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मश्चर्धतिसारजित् ।
 कारथा बलकृत् चर्को ष्वरन्नः पाचनः सरः ॥
 धान्यार्कस्य ढभादाहवमिन्नासत्रिदोषहृत् ।
 शोथश्वरानिलश्लेष्मत्रयशूलान्तिरोमहृत् ॥
 मिश्रेयाया वज्रिमान्द्योनिशूलक्षमीन् हरेत् ।
 ज्यालामरीचकस्यापस्मारभूतत्रिदोषहृत् ॥
 मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
 वनमेथ्याः सर्वरोगान् हरेत् कुष्ठरवाजिनां ॥
 चन्द्रशूरस्य हिक्काखग्वातहृत् पुष्टिवर्द्धनः ।
 हिङ्गुनः पाचनो रथः क्षमिशूलोदरापहः ॥
 वधाय वज्रिवमिक्तं विषन्वाधानशूलहृत् ।
 पारसीकवचायास्तु भूतोन्मादबन् हरेत् ॥
 कुलिङ्गनस्य खरकृत् हृत्कण्ठमुसुशोधनः ।
 खूलयन्निभवाचर्को विज्ञेयात् कफकासनुत् ॥
 दीपान्तरवचायास्तु हरेत्कृष्णं फिरङ्गकं ।
 हृद्यवाया हरेत् त्रीहं विषं मोहहृत् दाहकं ॥
 हृद्यवायाः समीराशोऽहरीशूलशूलशूलहृत् ।
 विषुश्लोदरश्लेष्मक्षमिवातविषन्धनुत् ॥
 तुम्बोरुगुंरतान्वासकावडीहृक्षमीन् हरेत् ।
 वंशरोचनजसुष्माश्लेष्मकासश्वरान् हरेत् ॥
 वसुमन्त्रेणः शीतो श्लेष्मः कफहृत् सरः ।
 जीरकोत्थः शुक्रकफवज्रक्ष्मीतजः समः ॥
 चार्बमः फितदाहरककावकावच्छापापहः ।
 महामेरोद्भवेऽर्कः हृत्कण्ठः कफहृत् ॥
 महामेरोद्भवेऽर्कः हृत्कण्ठः कफहृत् ॥
 महामेरोद्भवेऽर्कः हृत्कण्ठः कफहृत् ॥

काकोत्थाः शुक्रकः शीतः पित्तशोषहरापहः ॥
 क्षीरपाकोषिवाजातो हृत्कण्ठो राहपातहा ।
 षट्पत्र बक्ष्मिदोषहृत् रक्षमिक्तविनाशनः ।
 कृष्णा गर्भभद्रः शीतः क्षतकावच्छवापहः ॥
 मधुवज्राः केशकरः खर्बः पित्तामिनाशजित् ।
 जलयज्या विषश्चर्दिहृत्क्षान्नापिक्तवपहः ॥
 कम्पिक्तस्य विरेकी स्यात् मेहानाहृत्कारजित् ।
 श्वारम्भस्य पित्तान्वातोदावर्णशूलहृत् ॥
 कद्रा मेहश्वासकासक्षमिकुष्ठज्वरापहः ।
 भूमिन्वस्य ढवाकुष्ठज्वरप्रणक्षमिप्रणयत् ॥
 भद्राया वक्षुपित्तसक्तमिबीसर्पकुष्ठजित् ।
 मदनोत्थः कृद्नेन चातुर्ज्वरकारिहृत् ॥
 राखोद्भवः समीराशवातशूलोदरापहः ।
 नागभिन्नोद्भवे भोगिलुताद्याशुविकारहृत् ॥
 माचिक्राजस्तु पित्तान्वापकातीसारहा जघुः ।
 तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृदङ्गिदीपनः ॥
 श्योतिष्ठत्वा वान्तिक्करो वज्रिभुज्जिह्वतिप्रदः ।
 कुष्ठस्य हन्ति वाताशकासकुष्ठमहृत्कण्ठान् ॥
 पौष्करस्यावचिन्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
 हेमाङ्गाया रेकवान्तिक्करः कण्ठविनाशनः ॥
 श्रद्धा हरेद्दुर्जवातहृत्कण्ठाव्याप्तवसरान् ।
 कटफलोत्थः श्वासकासप्रमेहाशोऽवचीन् हरेत् ॥
 भार्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमाहृतान् ।
 पाषाणभेदजो योगिरोमकृष्णकृष्णगुल्महा ॥
 धातकीजस्तृवासारविषक्षिमिविषर्पजित् ।
 मञ्जिष्ठाजो विषश्लेष्मरक्षातीसारकुष्ठहा ॥
 कुसुम्भजो वर्णकरो रक्षपित्तकफापहः ।
 नादाजः क्षमिबीसर्पत्रयोदत्तकुष्ठहा ॥
 हरिद्राया मेहशोथत्वग्दोषत्रयपाण्डुनुत् ।
 श्वारण्यकहरिद्रायाः कुष्ठवाताशनाशनः ॥
 कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकण्ठविनाशनः ।
 दाह्यां विषभतो शेषात् नेत्रकर्णास्यरोगमुत् ॥
 रसाङ्गनोद्भवो नेत्रविकारत्रयदोषहृत् ।
 वाकुचाः क्षमिविद्यम्भपाण्डुशोधकफापहः ॥
 प्रपुष्पाटस्य हृत्कण्ठकण्ठविषानिलान् ।
 विषाजो दीपिकृत् पाके कर्पूरपित्तिसारहा ॥
 लोभ्रजः शीतलो याही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
 हृत्कण्ठोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोथहृत् ॥
 भक्ष्मातकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरक्षमिप्रणान् ।
 गुडुचा दीपनो याही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
 ताम्बूला मुखदौर्गन्धमलवातश्रमापहः ॥
 वैक्वः श्लेष्महरो बल्लो जघुवज्राश्च पाचनः ॥
 गम्भारीजो भ्रमट्टव्याशूलार्शोविषदाहृत् ॥
 पाटल्याश्चर्दिशोथाश्लेष्मश्लेष्मावचिदाहृत् ॥
 अधिमज्जोद्भवः शोथक्षमिपाण्डुवकासनुत् ।
 श्लेष्माकण्ठु गुल्मार्शः क्षमिहृत्कुषिदीपिकृत् ॥
 श्लान्पिपल्याः क्षतक्षमिन्करश्चर्धतिसारहा ।
 पृथ्निपल्याः ज्वरश्वररक्षातीसारहा हृत् ॥
 वाताशवा ज्वरवेरस्यमलारोचकशूलहा ।
 कण्ठकर्णा गर्भकरः पाचनः कफकासहा ॥
 मोक्षुरश्वारोनेहृत्कण्ठश्लेष्मोदरापहः ।
 जीवन्वाः सारहृत्नेत्रोदरचितयनाशनः ॥

कुष्ठपल्याः शोथदाहृत्कण्ठोऽतिहारहृत् ।
 माधवपल्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वराशुभित् ॥
 पक्षाकुष्ठोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
 बवकोत्थो ब्रह्मश्वसकासकुष्ठाममाहृतान् ॥
 मन्दारजो वातकुष्ठकण्ठप्रक्षविवापहः ।
 चर्काकः त्रीहगुल्मार्शः श्लेष्मोदरक्षमीन् हरेत् ॥
 बन्धीजो शेषतो हन्याद्ब्रह्मश्लेष्मोदरप्रणान् ।
 सातकोत्थः कफानाहृत्पित्तोदावर्णशोथहा ॥
 नाङ्गुला शेषतो हन्यात् श्लेष्माक्षत्रयवर्णितः ।
 कारवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठत्रयापहः ॥
 चक्षाकोत्थस्तु विषभत् भक्ष्मश्लेष्मोपहृत् ।
 धन्तरजो हरेत् श्लेष्मशूलक्षमिषिवादिक् ॥
 वासोद्भवो ज्वरश्चर्दिनेहृत्कुष्ठश्यापहः ।
 पार्पटो हन्ति पित्तान्वातद्वयान्कफज्वरान् ॥
 निम्बजो भ्रमट्टकासज्वराश्चिषमिप्रणयत् ।
 महानिम्बोद्भवो गुल्मशूलक्षमिषिवाशनः ॥
 पारिमत्रोऽग्निकण्ठश्लेष्मोपमेदक्षमिप्रणयत् ।
 काश्चनारो गण्डमाणागुदभ्रंशत्रयापहः ॥
 कोविदारस्तु पित्तान्वातप्रदक्षयकासहा ।
 शौभाङ्गनार्को रचिहृत् शुक्रलो घ्राहृदीपनः ॥
 मधुश्रीयुद्भवो हन्यात् विषभिश्लेष्मश्लेष्मीन् ।
 श्रियुजो विषहृत्नेत्रो रक्षेगाश्लेष्मोमहृत् ॥
 गिरिकर्णाः कुष्ठशूलश्लेष्मश्लेष्मविषापहः ।
 सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलश्लेष्मोद्यममाहृतान् ॥
 निर्गुण्यर्को हरेज्जन्तुत्रयकुष्ठावचीन् जघुः ।
 कौटजो दीपनः शीतः कफटण्णामकुष्ठजित् ॥
 कारङ्गः कफगुल्मार्शोत्रयक्षिमिषिवापहः ।
 छतकारङ्गको भेदी वातार्शः क्षमिकुष्ठजित् ॥
 करङ्गा वमिवातार्शः क्षमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
 उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
 गुड्याया हरते श्वासमुखश्लेष्मभ्रमज्वरान् ।
 कपिकण्ठोद्भवो वृथो हृत्कण्ठो वाजिकर्म्महृत् ॥
 मांसरोहिण्युद्भवस्तु वृथो दोषत्रयापहः ।
 चिङ्गः कुर्याद्वातुपुष्टिं तप्तान्वातयेष्मगान् ॥
 पुस्तकान्तरे चेक्षुरिति च पाठः ॥
 कण्ठकर्णा दीपनः श्लेष्मश्लेष्मोद्यमज्वरान् हरेत् ।
 वैतसो हरते दाहं श्लेष्मश्लेष्मोद्यमश्लेष्मगान् ॥
 जलवेतसजो याही शीतो वातप्रकोपनः ॥
 इज्जकाकस्तु हरते चराचरविषं सुटं ॥
 अङ्गोठकस्य शूलामश्लेष्मश्लेष्मविषापहः ।
 बलार्को याही वाताश्लेष्मक्षतनाशनः ॥
 क्षतिपूर्वबलार्कस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
 महाबलार्को हरते कृष्णं वातानुकोमनः ॥
 नागपूर्वबलार्कस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
 कण्ठकर्णान्तु सेवेत बन्धापि क्षभते सुतं ॥
 खर्बवज्राः शिरःपीडोदरापहः हन्ति दुग्धदः ।
 क्षार्पासार्कः कर्णसंक्षः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
 वंशजः कफपित्तजः कुष्ठाक्षत्रयश्लेष्मजित् ।
 नकार्को वक्षिवोन्वातिदाहृत्पित्तविषर्पहृत् ॥
 पाश्या जयेत् ज्वरश्चर्दिज्जुष्ठातीसारहृत् ॥
 श्लेष्मकोद्भवो रेकी पित्तान्वातोदरापहः ॥
 श्रपुष्कोद्भवः शीतान् गुल्मत्रयविषापहः ॥

जवासजो मदभान्तिपित्तककुलकासजित् ।
 मखिजोऽवन्तनकजत् श्रीहमोहाजिनिर्जित् ।
 अपामार्गभवन्दिक्पमेदोऽपिनापहः ।
 पारहापामार्गभवो धातुकम्भनकारकः ।
 कोकिनासभवः श्रीत्रं सेकाण्डोपान्निवारयेत् ।
 अखिवंवारिकायासु भद्रसन्धानकृत्स्नवे ।
 कुमारिकाया उख्योऽभिदग्धविस्फोटकान् जयेत् ।
 पुनर्नवायाः श्लेतायाः सन्धनेजामयापहः ।
 पुनर्नवाया रक्षाया याही पित्तकनाशनः ।
 प्रसारिया वातहरो वयः सन्धानकृत् सरः ।
 कारियाया वक्रिमान्दकासामविषनाशनः ।
 मङ्गराणस्य रत्नोर्कः केयस्यव्यः शिरोऽर्निहत् ।
 श्रवणुष्ठीकतायासु अर्कः पित्तकफान्तकः ।
 आयन्यर्कः श्रुतविषविक्षेपीज्वरनाशनः ।
 मूर्ध्याया मोहहृद्रोगकखुल्लुञ्जरापहः ।
 काकमाथा नेचहित्मर्दिहृद्रोगनाशनः ।
 काकनासाभवो वामी शोधाशंखिकुलहृत् ।
 काकजङ्घोद्भवो हन्यात् प्वरकखडुविषकिमीन् ।
 नागिन्यासु हरेऽप्युण्योनिदोषवमिक्किमीन् ।
 मेघद्रग्नाः त्रासकासत्रयस्त्रेभान्तिश्रुलहा ।
 हंसपाद्या हन्ति श्रुर्कभूतरक्तविषत्रयान् ।
 सोमवह्नागस्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृष रसायनः ।
 आकाशवह्नागः श्रौतोऽर्कः पित्तस्त्रेभामनाशनः ।
 पाताकागखडुजातोऽर्को वयः पवनापहः ।
 हन्दाहसोद्भवोऽर्कस्तु विषरत्नोप्रणापहः ।
 वटपत्रोभवच्छोशो योगिमूर्जगदापहः ।
 द्विकुपन्या विबन्धार्शःस्त्रेभगस्त्रानिनापहः ।
 वंशपत्र्याः पाचनोशो हृदस्त्रिगदसंघहृत् ।
 मत्स्याख्यर्को ग्राह्यश्रीतकुलपित्तकफासजित् ।
 सर्पाण्या रोपयः सर्पवृक्षिकोन्दरदंशहृत् ।
 शङ्खपुष्पा विषहृरः स्मृतिकान्तिबलाभिदः ।
 अर्कपुष्पाः क्षमिस्त्रेभमेहपित्तविकारजित् ।
 जञ्जालुकाया भगरग्ररक्तपित्तसितसारहृत् ।
 अजम्बु वासम्भवोऽर्कः क्षमिपित्तकफापहः ।
 दुग्धिकायाः कफहरो वयस्तन्मी क्षिमिप्रयुत् ।
 भूश्यामल्याः कासहृत्पाकफपायुद्धतापहः ।
 ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः घग्नासाभ्यासतः कविः ।
 ब्रह्ममखुकिका पायुविषशोथघ्नरान् हरेत् ।
 श्लोथपुष्पा अवरन्वासकामलाशोथजन्तुजित् ।
 सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिरक्तक्षमिपायुताः ।
 बन्धाकर्कोटिकाजातः सर्पदंशप्रणापहः ।
 मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगस्त्रोदरापहः ।
 देवदाल्याः श्रुतगुल्मस्त्रेभार्शोवातजित् परः ।
 धन्तुरजो ग्राह्यहमो ब्रह्मिन्द्रगदाहृत् ।
 गोजिजाया मेहकासत्रयसारज्वरापहः ।
 नागपुष्पाः सर्पविषसर्वग्रहनिवारणः ।
 वेङ्कतरु मूत्रघातास्त्रोरोन्यनिकासित्जित् ।
 द्विकान्या वक्रिचिक्कदर्शःकुलक्षमिप्रयुत् ।
 कौकुन्दरो अवरं रक्तं मुखशोभं कफं हरेत् ।
 सुदर्शनार्कशाख्याः कफशोथास्त्रातजित्” ।
 इति श्रीजङ्गनाथकृतार्कचिकित्सायामौषधार्क-
 विधानं तृतीयप्रतकं ॥ ० ॥ अतःपरं नागौषध-

विधानं चतुर्थप्रतकं । नानारोगनिवारणार्थं
 पञ्चमप्रतकं । विस्फोटकनिवारणार्थं षष्ठप्रतकं ।
 क्षुद्ररोगनिवारणार्थं सप्तमप्रतकं । कार्मिकं ना-
 माहमप्रतकं । गणसंस्था नवमप्रतकं । धातु-
 मुक्तिर्दशमप्रतकं । एतत् सर्वं अर्कप्रकाशे
 रावकमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाहुल्यमिया न
 लिखितं ।
 (“अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिलतुम्बाश्च पक्त्वाः ।
 करहो वस्तमूत्रश्च रोपनं श्रेष्ठमर्शा” ।
 इति चक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥ ० ॥
 “अर्कानर्ककरहृद्रोगनागदन्तोमयूरकभार्गीराखे-
 न्द्रपुष्पीक्षुद्रमेतामहाश्लेताहृत्स्त्रिकाख्यजवया स्ता
 पसहृत्स्त्रेति” । इति अर्कादिगणः ।
 “अर्कादिको गयो श्लेष कपमेदोविषापहः ।
 क्षिमिकुलप्रशमनो विषेधाद्ग्रयशोधनः” ।
 इति समुत्तः ॥
 अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो
 यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ।) आदित्त-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊडिया इति
 ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
 आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
 अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
 पुरुषः ।) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
 चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)
 अर्कजौ, पुं, (अर्काञ्जायेते यौ, अर्क + जन् ङ,
 पञ्चमीतत्पुरुषः ।) अश्विनीकुमारौ । नित्यद्विव-
 चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 कार्यराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
 सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याश्च
 स्त्री । इति महाभारतं ।
 अर्कनन्दनः, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
 सः) आदित्यपत्रशब्दः इति राजनिर्घण्टः ॥
 अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
 सा ।) वृक्षविशेषः । इषेर मूल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुगन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहा ४ ।
 इति रत्नमाला ॥
 अर्कपर्याः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्यामस्य सः ।) अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
 विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ।)
 अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः
 पादपः ।) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् स्त्री कप् ।) वृक्षभेदः ।
 अर्कजली जलीपुष्पश्चेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
 पयस्या २ सूर्यवल्ली ३ सितपर्षी ४ । इति रत्न-
 माला ॥
 अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
 मस्याः सा, जातित्वात् स्त्री कप् ।) कुटुम्बिनीवृक्षः ।
 तत्पर्यायगुणाः ।

“अर्कपुष्पी बुरक्रीणा पयस्या जयकाशुक्ता ।
 अर्कपुष्पी क्षमिस्त्रेभमेहपित्तविकारजित्” ।
 इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोऽप्यर्कपुष्पाः
 कुटुम्बिनीशब्दे वृक्ष्याः ॥
 अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीत्याति, प्री + क, अर्कस्य
 प्रिया इति वा ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ।
 (जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 अर्कवन्द्यः, पुं, (अर्कस्य वन्द्यरिव ।) गौतमः । स च
 इत्याकुजुलोद्भवश्चाक्षवश्रीयजुः । इत्यमरः ॥
 अर्कवान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + आर्थे अच्,
 अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) अर्कवन्द्यः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 आदित्यभक्ताशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्-
 ऊडिया इति ख्याता ।
 अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःखं मूलं
 यस्याः सा ।) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला ॥ इषेर
 मूल इति भाषा ।
 अर्करेतोज, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतत्
 + जन् + ङ, उपपदसमासः ।) सूर्यपुत्रविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रेवन्तः २ जगगः ३ ह्यवाहनः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कवस्त्रभः, पुं, (अर्कस्य वस्त्रभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 बन्धुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धुकवृक्ष-
 शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अर्कवेधं, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वेध +
 पचाद्यच् ।) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ।)
 अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) आ-
 रोग्यसप्तम्यादि सूर्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
 जलशोषणवत्प्रजाकरग्रहणं । यथा,—
 “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करान्नाद्भ्रातृत्वमर्कव्रतं हि तत्” ।
 इति मनुः ।
 अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ।) यमः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ।)
 ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अनुकूला, चतुर्थी-
 तत्पुरुषः ।) आदित्यभक्ताशब्दः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊडिया इति ख्याता । (अस्याः
 विशेष आदित्यभक्ताशब्दे वृक्ष्याः ॥)
 अर्काग्र्या, [न्] पुं, (अर्कस्य अनुगतः अग्र्या, मध्य-
 पदलोपी कर्मधारयः ।) अग्रयोपजः । (सुवि
 इति ख्यातः पक्षरभेदः ।) सूर्यकान्तमखिरिति
 यावत् । इति ज्ञानामुषः ॥
 अर्काङ्गः, पुं, (अर्केण आङ्गयते यः, अर्क + आ +
 ङे + अय् ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति
 भाषा ।
 अर्कोपजः, पुं, (अर्कस्यानुगत उपजः, अर्काधारयः ।)
 सूर्यकान्तमखिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवि
 इति ख्यातो इत्यभेदः । कटिकसन्निः । “अर्का-

अर्च

पञ्चोक्तविक्रमिदिति तन्नाक्षीं महाप्रतभिवाच
 चरन्ति वप्राः। इति भावः ।)
 अर्चकं, स्त्री, (अर्च + कर्त्तृच्, कुलम् ।) कपाट-
 बन्धकालविशेषः । इत्यमरः । ऊङ्का तस्य
 इत्यादि भाषा ।
 ("ससम्भनेन्द्रप्रतपातितार्गुणा
 निमित्ताक्षीव भियामरौवती" ।
 इति काव्यप्रकाशे ।
 "तां सख्यगार्गीं हृदतोरगार्गणां
 मृद्वैर्बिचित्रैरपशोभितां शिवां" ।
 इति रामायणे ।
 "अथानपोद्गार्गणमप्यगारं" । इति रघुः । प्रति-
 बन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।
 "ईक्षितं तदवज्ञानात् विद्विसार्गणमात्मनः" ।
 इति रघुवंशे ।)
 कस्तोले चि । इति मेदिनी । देवीमाहात्म्यपाठ-
 स्यादौ पाठ्यस्तोत्रविशेषः । यथा
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गमाहात्म्यमुत्तमं ।
 शीघ्रं सिद्धयति तत्सर्वं कथयस्य महाप्रभो ।
 ब्रह्मोवाच ।
 अर्चकं क्रीलकच्छादौ पठित्वा क्वचं पठेत् ।
 जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ।
 अर्चकं दुरितं हन्ति क्रीलकं फलदं तथा ।
 क्वचं रक्षते गित्यं चण्डिका त्रितयं दिशेत् ।
 अर्चकं हृदये यस्य स चानर्गणवाक् सदा ।
 क्रीलकं हृदये यस्य वशकीलितमानसः ।
 क्वचं हृदये यस्य स वक्ष्यहृदयः खलु ।
 ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि चेतसा" ।
 इत्यादि । तदाद्यस्तोत्रो यथा,—
 "जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहारिणि ! ।
 जय सर्वगतं देवि ! कालरात्रिं नमोऽस्तु ते" ।
 तस्य शेषस्तोत्रो यथा,—
 "इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।
 सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पदम्" ।
 इत्यर्गणास्तोत्रं ॥
 अर्गलिका, स्त्री, (दुर्गागर्गणा, अर्गणा गौरादित्वात्
 डीष् सार्धं कर्त् ।) अल्पार्गणा । इति हेमचन्द्रः ॥
 खिल इति भाषा ।
 अर्घ, मूच्छे, (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ अर्घति गां गोपः । इति दुर्गा-
 दासः । ("परीक्षका यत्र न सन्ति देशे गर्धन्ति
 रत्नानि समुद्रजानि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)
 अर्घ, पुं, (अर्घ + घञ् ।) मूर्च्छं ।
 ("कुर्वुरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत्" ।
 "मखिमुक्ताप्रवालानां जौह्वानां तान्त्वस्य च ।
 गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घ्यवाचनम्" ।
 इति मनुः ।) पूजाविधिः । इत्यमरः । अर्घं शब्दः
 सामगानां सर्वजाभिजाये सवकारो नृपसकलजने-
 नैव प्रयोक्तुः अन्वयेदिनां निर्वन्धारः पुंलिङ्गेन
 प्रयोक्तुः । इति आङ्गत्वं । (दूर्वास्तसर्षप-
 पुष्पादिविचितीदेवनाक्षकादिसम्मानार्थः पूजो-

अर्च

पचारभेदः । "अर्घे वनदेवतेयं पञ्चकुसुमपञ्चवा-
 र्धेण मासुपतिष्ठते" । इति उत्तरचरिते ।
 "स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कश्चित्तार्चायं तन्मै" ।
 इति मेघदूते ।
 "दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाद्यं पूर्वमङ्गलिम्" ।
 इति याज्ञवल्क्यः ।)
 अर्घांशः, पुं, (अर्घोऽस्यस्य इति अर्घो, तेषु इंशः ।)
 शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
 अर्घ्ये, चि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ्यं + य्यत्, न्यसृक्कादी-
 नाश्चेति कुलं, अर्घ्यमर्हति इति पादाद्याश्चाश्चेति
 यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥
 अर्घ्यांशं । तच्च पूजार्थदूर्वास्ततचन्दनपुष्पमिश्रित-
 वारि । इत्यमरः ॥
 ("अर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिणाथः,
 स्वर्गौकसामर्षितमर्षयित्वा" ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 "अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं,
 शेाऽनवेक्ष्य भरतायणे यतः" ।
 इति रघुवंशे ।) अर्घार्थजनम् इति अमरटीकायां
 भरतः ॥ तच्च सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।
 तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणस्तभूविम्बं
 विनिश्चयाधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं
 प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्याद्भूशसुद्रया मन्त्रेण
 सूर्यमण्डलात्तीर्थभावाद्वा प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां
 संपूज्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवममृधा दशधा वा
 जपेत् । अन्त्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमण्डलं
 क्षत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं
 प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण मन्धपुष्पास्त-
 दूर्वादि तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विशोम-
 माट्टकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां
 वक्रिमण्डलपूजा शङ्खे सूर्यमण्डलपूजा जले
 सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाङ्गशसुद्रया सूर्यम-
 ण्डलात्तीर्थभावाद्वा मन्त्रेण स्रहृदयादेवतां तत्रा-
 वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्टास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रां
 प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकर्त्तव्यं
 गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मन्थ्यमुद्रया-
 च्छाद्य मूलमन्त्रममृधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्या-
 स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्ष्यामीपात्रे
 निःक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥
 अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) जरत्कारमुनितपोवगतक-
 ङ्कतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।
 आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अर्च, क, पूजे । (पुरादि—सक—सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्चयति । गोवर्द्धनस्त्रिम-
 मात्मनेपदिनं मत्वा विभाजये मकरकेतनमर्च-
 यन्तीत्यादि स्त्रजितमित्याह । इति दुर्गादासः ॥
 अर्च, ज, पूजे । (भादि—सक—सेट् ।) इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ ज अर्चति अर्चते । इति दुर्गादासः ॥
 अर्चकः, चि, (अर्चति, अर्च + क्तृच् ।) पूजकः ।
 अर्चनाकारकः । यथा,—
 "अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिश्रयात् ।
 आभिरुप्याश्च विभ्रानां देवः सामिध्व्यच्छति" ॥

अर्च

इति तिष्ठादितत्वं ।
 ("ब्रह्मचारी प्रती च स्यात् गुरुदेवहिजासर्चकः" ।
 इति मनुः ।)
 अर्चनं, स्त्री, (अर्च + भावे ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—
 "धनधान्यकरं गित्यं गुरुदेवहिजासर्चनं" ।
 इति राजवल्लभः ॥ पूजाशये चि । यथा,—
 "अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिश्रयात्" ।
 इति तिष्ठादितत्वं ।
 अर्चना, स्त्री, (अर्च + युच्, टाप् ।) पूजा । इति
 जटाधरः । गुरुदेवहिजानां गित्वाचनानुष्ठाः ।
 स्वर्ग्यश-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अर्चणीपाप-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अर्चा, स्त्री, (अर्च + आधारे षच् ।) पूजा । प्रतिमा ।
 इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । "अर्चा चेत्
 विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षलाभकमे" ॥
 इति शिवशतके ।)
 अर्चिः, स्त्री, (अर्च + इन् ।) अग्निशिखा । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुष्णादित्तिः ॥
 ("आसीदासन्नग्निसौम्यप्रीपार्चिरिवोषसि" ।
 इति रघुवंशे ।)
 अर्चिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्च + इत्ति ।) अग्निशिखा ।
 किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युष्णादिकोषः ॥
 अर्च्यं शब्दः सान्त इदन्तश्च । ("हर्ष्याणां हेमशङ्ख-
 म्भ्रयमिव निचयैरर्चिषामावधानः" । "विरम
 विरम वज्रे मुख धमानुबन्धं प्रकटयसि किमुच्चै-
 रर्चिषां चक्रवाणम्" । इति रत्नावली ।)
 अर्चितः, चि, (अर्च + क्तृच् ।) पूजितः ।
 इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।
 "वैभ्रमन्वेवं कृते तत्र गत्वा तान् परमाश्चितान्" ।
 "अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतवर्षभ" ।
 इति महाभारते ।)
 अर्चिष्णान्, [त्] पुं, (अर्चिर्विद्यतेऽस्य, अर्चिस् +
 मतुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ सूर्यः । अर्चिः-
 शब्दात् अतिशये मतुप्रथयः । (चि, दीप्तः । तेजो-
 विशिष्टः । प्रभावान् ।) (खनामख्यातो देवर्षिभेदः ।
 यदुक्तं, हरिवंशे,
 "अर्चिष्णास्तम्बश्चैव भारिश्च वदतां वरः ।
 नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः" ।)
 अर्च्यः, चि, (ऋच् + क्तृच् ।) अर्च्य + यत् वा ।)
 अर्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("मरुत्ययुक्ताश्च मरुत्यखामं,
 तमर्च्यमारदादभिवर्त्तमानम्" ।
 इति रघुवंशे ।)
 अर्च्यं, अर्च्यंने । (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ अर्च्यमन्त्रस्य नामः । यश्च-
 आर्च्यति यः स्थिरमिति ह्यजायुधः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अर्च्यं, क संस्कारे (पुरादि—उभं—सकं—सेट् ।)
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्चयति किमपि
 जोकः संस्कारोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्राश्चः । अर्च्य-
 यति धर्मं परिजनः । इति रामायणः । इति
 दुर्गादासः ॥

अर्जकः, पुं, (अर्जयति, अर्ज + क्तुच्) श्वेतपर्जासः । वायु इति भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतश्वः २ गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरकः ५ । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ अर्जरीभेदः । आभवाहा इति पश्चिमदेशे स्थातः । तत्पर्यायः । क्षुद्रतुलसी २ क्षुद्रपर्जाः ३ सुखाकर्कः ४ उग्रगन्धः ५ जम्बीरः ६ कुठेरः ७ कठिन्नरः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वं । रक्षिकारित्वं । मुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनि-र्घण्टः ॥ सामान्यतुलसी । इति रत्नमाला ॥

“अर्जकः जघने रक्षाः शिग्धोष्णः पित्तवर्जनाः । क्षुद्रपाकरसाश्चैव सुरसांस्कभूक्षुणाः” ॥ इति सुश्रुतश्च ॥

अर्जकः, जि, (अर्जयति, अर्ज + क्तुच्) उपार्जन-कर्त्ता । यथा । “अतएव ब्रह्मिणेन श्रेष्ठस्यांशुदय-मभिधायार्जकस्यांशुदयमभिहितं” । इति दाय-भागः ॥

अर्जनं, स्त्री, (अर्ज + क्तुच्) उपार्जनं । स्वत्वेतु-भूतो व्यापारः । यथा । अर्जनं स्वत्वेतुभूतो व्यापारः अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-मिति दायभागः ॥

“अर्जयित्वापारोऽर्जनमिति जीमूतवाहनः” ॥ “स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्” इति महेन्द्रः ॥ “स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम् इति । श्रीकृष्णः । “पितृनिधनकालीनं वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं मविध्यति” । इति दायभागः ।

“अर्जानामर्जने दुःखमर्जितानाश्च रक्षणे” । इति पञ्चतन्त्रे । “अर्जानामर्जने दुःखमर्जितानाश्च रक्षणे” । इति पञ्चतन्त्रे । “अर्जानामर्जने दुःखमर्जितानाश्च रक्षणे” । इति पञ्चतन्त्रे ।

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनच्) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । प्राण्युगः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ वीभक्तुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११ शक्रानन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रः १८ गुडाकेशः १९ बृहन्नलः २० । इति जटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनच्) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । प्राण्युगः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ वीभक्तुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११ शक्रानन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रः १८ गुडाकेशः १९ बृहन्नलः २० । इति जटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनच्) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । प्राण्युगः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ वीभक्तुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११ शक्रानन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रः १८ गुडाकेशः १९ बृहन्नलः २० । इति जटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनच्) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । प्राण्युगः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ वीभक्तुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११ शक्रानन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रः १८ गुडाकेशः १९ बृहन्नलः २० । इति जटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥

अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उनच्) पाण्डुराजस्य तृतीय-पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः । प्राण्युगः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५ वीभक्तुः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सत्यसाची ९ धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११ शक्रानन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४ श्वेतवाजी १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७ सुभद्रः १८ गुडाकेशः १९ बृहन्नलः २० । इति जटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ * ॥

२१ पाण्डुनः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“अर्जुनोऽर्जुननामास्थो नदीसर्जश्च कीर्तितः । इन्द्रदुर्वीरश्च वीरश्च धवलाः स्तवः ॥ कजुमः श्रुतको भद्रघतक्षयविभाञ्जित् । मेदोमेहप्रयान् इति तुवरः कषभित्तद्वत्” ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्षतभ्रमर-क्ष-लम्भनसूत्रक्षप्ररोगे पथ्यात्वं । इति राजवल्लभः ॥ कषायत्वं । उष्णत्वं । प्रथमोदनत्वं । कफपित्तत्रम-हृष्यार्तिनाशित्वं । वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—

“अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं दद्याद्दामये” ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥) कर्त्तव्यार्थार्जुनः । माहिष्मती नाम पुरी तस्य राजधान्यासीत्, स खलु भुजवीर्येण सप्तदीपां धरामजयत् । योगाद् बाहुसहस्रञ्च लब्धवान् । “तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यतः किञ्च भारतः ! । योगात् योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥ तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपर्वता । सप्तमद्रा सनगरा उद्येण विधिना जिता ॥ तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्तयज्ञशतानि वै । प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय” ॥ “योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना” । इति महाभारते ॥ मयूरः । मातुरेकसुतः । इति मेदिनी ॥ श्वेतवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥

अर्जुनध्वजः, पुं, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथ-कोतुभूतः, सततं तत्रावस्थानात्) हनुमान् । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उनच्, गौरादित्वात् डीष्) । गवी । करतोयानदी । कुट्टनी । उषा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपमः, पुं, (अर्जुनः स्वनामख्यातः वृक्षः उपमा यस्य सः) । वृक्षभेदः । श्रेणुग इति भाषा । तत्पर्यायः । महापत्रः २ शाकवृक्षः ३ अनीलः ४ अर्थाः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शाकाख्यः ६ खरपत्रः ७ । इति रत्नमाला ॥

अर्थाः, पुं, (अर्त्तः क्तः) शाकवृक्षः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ अर्त्तरं । इत्यागमः ॥ वर्णः । यथा,— “वर्णोऽर्त्तरं रश्मिरर्थाः सरालु कथिता अक्षः । अर्त्तानि ह्यो वर्गाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” ॥ इति वीजवर्णाभिधानं ॥

अर्थाः, [स्] स्त्री, (अर्त्तति, ऋ गतौ उदके नुट्-चेत्त्वेरेसुन् तस्य च नुट्) । जलं । इत्यमरः ॥

अर्थधः, पुं, (अर्थोऽसि जलानि सन्धस्मिन्, अर्थो-कोपश्चेति वः सलोपश्च) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (“अर्थव्यस्त्राभिगन्धश्च यादोरत्नैरिवावर्षवः” । इति रघुवंशे) ।

अर्थवजः, पुं स्त्री, (अर्थवात् जायते, अर्थव + जन + ड, उपपदसमासः) समुद्रध्वजः । इति रत्नमाला ॥ (समुद्रध्वजशब्देऽस्य विवरणं श्रेयं) ।

अर्थवन्दिरः, पुं, (अर्थवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

वदसः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्थवोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वत्वात्, उच् + भू + अवा-दाने अप्, अर्थवः उद्भवो यस्य सः) । अभिचार-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभिचारशब्देः ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) । (अन्तः । अर्त्ततं) ।

अर्थोदः, पुं, (अर्थोऽसि ददाति, दा + क्त) सुस्तकः । मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्थोभवः, पुं, (अर्थोऽसि जले भवति, अर्थव + भू + अप्, उपपदसमासः) । वृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥

अर्त्तगणः, पुं, (अर्त्तं इव गणति, गण + अच्, एवो-दरादित्वात् वा ङखः) । अर्त्तगणः । नील-भिष्टिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (नीलभिष्टि-शब्देऽस्य गुणो आख्येयः) ।

अर्त्तनं, स्त्री, (ऋत् + क्तुच्, पक्षे इयञ्भावः) । जुगुप्सा । निन्दा । इत्यमरः ॥

अर्त्तिः, स्त्री, (अर्द् + क्तुच्) पीडा । धनुरग्रभागः । इत्यमरः ॥ (पीडार्थे उदाहरणं यथा,— “चूर्णं समं यच्चकश्चिक्कुम्भौषधानां, शुण्ठाम्बुना कफसमीरयत्सम्भवासु । हृत्पार्श्वेऽप्युजठरात्तिर्विसृष्टिकासु पेयन्तथा यवरश्चेन च विप्रिनन्वे ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (ऋत् + क्तुच्) अन्तिका । नास्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अर्थं तु क उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ अर्थयते अर्थोपयते । प्रार्थयत्यल्पमूल्यानीत्यादौ प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति औ परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ॥

अर्थः, पुं, (अर्थ + घञ्) विषयः । याचना । धनं । कारयं । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्यः । निवृत्तिः । प्रयोजनं । इति मेदिनी ॥ प्रकारः । इति हेम-चन्द्रः ॥ (धनार्थे यथा,—

“अर्थेण बलवान् सर्वः अर्थाद्भवति पण्डितः” । इति हितोपदेशे । अस्य च त्रिवर्गस्यान्तर्गतः । “कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोचइव प्रवृद्धः” इति कुमारसम्भवे । “तमसोऽक्षयं कामो राजसत्त्वर्थ उच्यते सत्त्वस्य लक्ष्यं धर्मः श्रेष्ठमेवां यथोत्तरं” ॥ इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेयः । “वागर्थविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये” । इति रघुवंशे । अभिधेयः । अक्षरार्थास्त्वादी अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) याचना । निन्दा । इत्यमरः ॥

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः) । कुवेरः । राजा । इति मेदिनी ॥

“अर्थार्थपतिर्वाचमावदे वदतां वरः” । “स नैवधस्यार्थपतेः सुतायाम्” । इति रघुवंशे ॥

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ठी-तत्पुरुषः) । वृद्धिनीविका । इत्यमरः ॥ सुदे-देवा बाङ्गी देवा इत्यादि भाष्य ।

अर्थवन्दिरः, पुं, (अर्थवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

अर्थवन्दिरः, पुं, (अर्थवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

प्रथमः, पुं, (अर्थस्य कर्तृत्वत्वात् कृत्यार्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद् + कर्त्तव्ये घञ्) कृतिः । प्रवृत्तिः । इति हेमचन्द्रः । अ तु विविधः । गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ । यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्दानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति मद्रुः ॥ तत्त्वत्वमोधिनीमते सप्तविधः । स्तव्यार्थवादः १ धर्मावार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुराकल्पः ६ मन्त्रः ७ । यथासुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं । यथा । “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः” सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् । यथा— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्दानावर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति । अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् । यथा “यजमान सस्तरः” इति । अत्र सस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयवाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः । यथा नान्तरीक्षेऽभिषेकतयः अग्निर्हिंसस्य भेषजं इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिंसनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोर्भावे भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो वृषद्विजिह्वी । सोऽपि द्विविधः । स्तव्यार्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,— “सन्ध्यामुपासते ये च” इत्यादि स्तव्यार्थवादः । “स्त्रीतैलमांससंभोगी पञ्चस्त्रेतेषु वै पुमान् ॥ विषमभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” । इत्यादि निन्दार्थवादः । इति आङ्गविकेटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥ “प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं” । इति वेदान्तसारः ॥ तद्विवरणं यथा । अर्थार्थवादधिकरणं । तत्रार्थवादश्च बहुषु श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षसूत्रं । आसायस्य प्रवर्त्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारदिति । अस्वार्थः । आसायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विधेये इति शेषः । तदर्थं वेदाभिधानात् । तच्च प्रवर्त्तकत्वं कार्यताज्ञानद्वारेण तद्विना प्रवृत्त्यभावात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तव्यार्थवादानां कार्यवाचकपदाभावात् न कार्यताधीनकत्वं । अनोऽप्रामाण्यमेव । अतस्त्वैवमर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं क्लृप्तविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं । विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तव्यार्थेण विधीनां स्युरिति । अस्वार्थः । अर्थवादानां कृतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणाणि स्युः । तथा च विशेषप्रवृत्तवैव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं वापरशब्दः अ प्रवृत्तार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे कृत्वादौ तत्र तत्पर्याभावात् । तर्हि यत्र दुःखेन

सम्भिन्नमिवादेः संतन्नार्थवादानां वा नतिरित्यन्नाह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाह्वयः । अस्वार्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समाह्वयः पाठः कार्य-इति शेषः । ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा । लिखित्यमाद्ययुपाह्वनीयवाक्यानां युपाह्वनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन । “यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्यद” ॥ इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा युपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिववाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादती विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं । यथा “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादौ । “सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संश्रितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” ॥ इत्याद्यर्थवादानां । अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादएव सोऽपि सच्युत्पादनपरः । अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका ॥ अर्थवान्, [त्] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतुप् + मस्य, नः) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थविशिष्टे त्रि ॥ (येष्वर्थशाली । “तेनार्थवान् लोभपरकृत्स्नखेन” इति रघुवंशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः । “करोति यः सर्वजनतिरिक्तां सन्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः” । इति किराताजुनीये । “अर्थवान् खलु मे राजशब्दः” इति शाकुन्तले ।) अर्थविज्ञानं, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः) श्रुश्रूषाद्यधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (“श्रुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊर्होऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः” ॥) अर्थव्ययञ्चः, त्रि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क्) धनव्ययप्रकारवित् । (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः) । तत्पर्यायः । सकुलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थशास्त्रं, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः) चायथादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं । तत्पर्यायः । दखनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,— “दृश्यति प्रवृत्तिभिः प्रणीतश्चार्थशास्त्रकं । तत्रैव दखनीतिः स्यादत्र ज्ञेयौ नयानयौ” ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अथादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । यथा विष्णुपुराणं । “अङ्गानि वेदान्तारो मीमांसा न्यायविकारः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या स्तोत्रान्तुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं विद्या स्यादशैव ता” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * । धर्मशास्त्रेवाचं-शास्त्रस्य वाध्यत्वं यथा ॥ “स्वार्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य वाचनं । परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणावत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य । यदाह,— “अनागमन्तु यो मुक्ते बह्वन्वद्वदतान्यपि । चौरदखेन तं पापं दखयेत् पृथिवीपतिः ॥ इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्वप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दखविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । तत्-स्वार्थशास्त्रस्य त्रिपुरवीयेतरपरत्वेन सङ्गोचः” । इति मज्जिमासतत्त्वं ॥ अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः) सिन्दुवार-वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थगमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः) धनागमः । तत्पर्यायः । आयः २ । इति हज्जायुधः ॥ (“अर्थगमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यञ्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्” ॥ इति हितोपदेशे ।) अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुम्भितार्थे कन्) वैतालिकः । निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्थो, [न्] त्रि, याचकः । सहायः । सेवकः । विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थो विद्यतेऽस्येति इन् ॥ अर्थ्ये, स्त्री, (अर्थ + यत्) शिवाजतु । इत्यमर-मेदिनीकरौ ॥ अर्थहिते त्रि ॥ अर्थ्यः, त्रि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्था-दनपेतः, धर्मपथार्थन्यायादानपेत इति यत्प्रत्ययः) पण्डितः । धनवान् । न्याय्यः । इत्यमरभरतौ । याच्यः । याचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः ॥ (अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः । “अर्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” । इति रघुवंशे । “वागीशं वाग्मिरथ्याभिः प्रणिपद्योपतस्थिरे” । इति कुमारसम्भवे ।) अर्थं यातनागतियाचनेषु । (गतौ, सकं पीडायां अर्थं आदि परं सेट्) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताडनं । अर्थेति पुत्रं पिता । “शरद्वनं गार्हति चातकोऽपि” । न याचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं न वधे । (चुरां-उभं-सकं-सेट्) । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ अर्थेति अर्थेति । “रक्षःसहस्राणि चतुर्द-शाईत्” । अयमात्मनेपदीत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥ अर्थं क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्थेति । अयमात्मनेपदीत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥ अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + ण्युट्) याचनं । पीडनं । हननं । गमनं । अर्थधातोर्भावेऽणट्प्रत्ययः ॥ (“हज्जोति तदोवाच नरां परवशाहंनम्” । इति रामायणे ।)

अर्दि

अर्दिगा, स्त्री, (अर्द + युच्, टाप्) याच्ञा । भिक्षा ।
इत्यमरः । (यातना । बधः । हिंसा । गतिः ।)
अर्दिनिः, पुं, (अर्द + अणि ।) अग्निः । याच्ञा ।
रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अर्दितं, स्त्री, (अर्द + क्तः) वायुव्याधिविशेषः । तस्य
(निदानपूर्वकरूपसम्प्राप्तिपूर्वकं) क्लृप्तमाह (सुश्रुतः)।
“उच्चैर्वाहुरतोऽथर्थां खादतः कठिनानि च ।
हसतो जृम्भतो भारादिषमाश्चयनादपि ॥
शिरोगासौष्ठुचिवुकललाटेक्ष्णसन्धिजः ।
अर्दयित्वा निलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥
वक्त्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
शिरश्चलति वाक्सफ्रो नेत्रादीनाश्च वैकृतम् ॥
ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
(यस्याग्रतो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलं ।
वायुरूद्धं त्वचि स्नापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
तमर्दितमिति प्राञ्ज्याधिं व्याधिविशारदाः” ॥
तस्यासाध्यलक्षणश्चाह ॥
“क्षीयस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताथक्त्वाभाविणः ।
न सिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ * ॥
भावप्रकाशेऽप्येयं ह्याख्या ॥ व्याहुरतः वदतः ।
कठिनानि पूगफलादीनि । विषमाश्चयनासना-
दिति पाठान्तरे । विषमाश्चयनासनात् ग्रीवादि-
वैपरीत्येन शयनादासनाश्च । अर्दयति ग्रीडयति ।
जनयेत्त इति पाठान्तरे । ततस्तदनन्तरं अर्दितं
जनयेत् । अर्दिते जाते किं स्यात्सादाह । वक्त्री-
भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्त्रीभवति । चलति
कम्पते । वाक्सफ्रः वाङ्निरोधः । नेत्रादीना-
मित्यादिशब्देन भ्रूगण्डनासिकादीनां ग्रहणं ।
वैकृतं वेदनास्फुरणवक्त्रादि । ग्रीवेत्यादि यस्मिन्
पार्श्वे अर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
प्रकर्षेण लभं अथक्त्वाच्च भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
अर्दितं न सिध्यति त्रिवर्षं अतीतवर्षत्रयं । अथवा
त्रयाणां चक्षुर्नासामुखानां वर्षः खावो यत्र तत् ।
वेपनस्य कम्पनशीलस्य च । वाढमतिशयेन न
सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स एवार्थः ॥ * ॥
(चरकश्चाह ।
“अतिरुद्धः शरीरार्द्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदीपशोष्याश्चक बाडं पादश्च जानु च ॥
तस्मिन् सङ्गोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
वक्त्रीकरोति नासाभ्रुजलाटाक्षिहनुन्तथा ॥
ततो वक्त्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्त्रनासिकं ।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षरयुश्च निरुह्यते ॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सञ्जति चास्यवाक् ।
दन्ताश्चलन्ति बाधेते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥
पादहस्ताक्षिजङ्घोरशङ्खश्रवणगण्डवक्त्रं ।
अर्द्धं तस्मिन् मुखार्द्धं वा केवले स्यात्तदर्दितं” ॥ * ॥
वाभट्टश्चाह ।
“शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।
उत्सासवक्त्रक्षरयुस्वरकार्मुककर्षणात् ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानाच्च चर्म्मात् ॥
वायुर्विद्वल्लैस्त्वैश्च वातलैरुद्धं मास्थितः ॥

वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धं मुद्धं हसितमीक्षितं ।
ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सफ्रस्तम्भनेत्रता ॥
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षरग्रहः ।
गन्धाश्चानं स्मृतेर्मोहास्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥
निष्ठीवः पार्श्वतोयायादेकस्याह्णो निमीलनं ।
जत्रोवद्धं राजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेपि वा ॥
तमाहुरर्दितं केचिदेकायामथ चापरे” ॥ * ॥
हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
“सन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्धितोमरत् ।
शैत्यं शोथोऽरुचिर्जायं वातश्लेष्मसमन्वितं ॥
यो दन्तजाश्रितो धीरान्तं साध्यं मारुतं विदुः ।
केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
वैकृत्यं नयनानाश्च विसञ्चो वेदनातुरः ॥
ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
तमर्दितमिति प्राञ्ज्याधिविचक्षणाः ॥
लालाखावोऽथ शोषश्च हनुग्राहो विरस्यता ।
दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥
पीतार्द्धं सञ्चरं ह्यथा पित्तजे मोह एव च ।
शोफस्तम्भोऽस्य भवति कपोद्धतेऽथवार्दिते” ॥ * ॥
“वातात्पित्ताल्फाश्च स्यात् त्रिविधं तत्समासतः ।
लालाखावो यथा कम्पः स्फुरणं हनुवागग्रहः ॥
ओष्ठयोः श्रवण्युः शूलश्चार्दिते वातजे भवेत् ।
पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णा पित्तजे मोहधूपने ॥
गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥ * ॥
(अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः ॥ अर्दितातुरं
बलवन्तमुपकरणावन्तश्च वातव्याधिविधानेनापच-
रेद्वैशेषिकैश्च मल्लिक्कशिरौवस्तिनस्यधूपोपनाह-
खेहनाडीखेदादिभिः । ततः सद्यं महापञ्चमूलं
काकोल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकानूपमांसं त-
थैवौदकन्दांसं सद्यं द्विगुणोदके क्षीरक्षीणे नि-
क्लाथ्य पादावशिष्टमवतार्यं परिखाय तैलप्रस्थे-
नोन्मिश्र पुनरभावधिश्रयेत् ततस्तेन क्षीरानु-
गतमवतार्यं शीतीभूतमभिमश्रीयात्तत्र यः खेहः
उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहाक्षीरयुक्तं वि-
पचेदेतत् क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गादि-
धूपयोज्यं ॥ तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितपर्य-
मिति ॥ * ॥ चरकस्तु ॥
“अर्दिते नावगं मूर्द्धि तैलं तर्पणमेव च ॥
नाडीखेदापनाहाश्च आनूपपिशितैर्हिताः” ॥ * ॥
वाभट्टश्च ॥
“अर्दिते नावगं मूर्द्धि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणं ।
सशोषे वमनं दाहरागयुक्ते शिराश्रयः” ॥ * ॥
हारीतसंहितायां ।
“अर्द्धं पलं रसेनाश्च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
सौवर्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकत्रिकं ॥
दृतेन संयुतं भक्षोन्मासमेकं दिने दिने ।
निहन्ति वातरोगश्च अर्दितश्च प्रतागक” ॥ * ॥
चक्रपाणिसंयुगे ॥
“रसेन नवनीतेन प्राश्यं हृत्पदितं मुतं ।
अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषहरीं नरः ॥
क्षीरमांवरसैर्भुक्ता दशमूलरसं पिबेत् ।

अर्द्ध

क्षैहाभ्यङ्गशिरौवस्तिपाननस्यपरायणः ।
अर्दितं च जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्षिकं” ॥ * ॥
भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संघृहीतं तथैवत् ।
“क्षैहपानानि नस्यश्च भोज्यान्वनिजहन्ति च ।
उपनाहाश्च शस्यन्ते खेदगं वक्तयोऽर्दिते” ॥
वस्तिरश्शिरौवस्तिरेव ।
“दशमूलकीकषायेण मानुसुक्करसेन वा ।
बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
पिष्टं माषकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽर्दिते ।
क्षीरं मांसरसैर्भुक्ता दशमूलरसं पिबेत् ॥
अर्दिते पित्तजे शीतान् खेदांश्चैव विनिर्दिशेत्
दृतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकं तथैव च ॥
जिह्वीभूतानेन मूको दाहवान् योऽर्दितो भवेत्
कुर्व्यात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनौ ॥
श्लेष्मभागे क्षयं नीते रुंह्यैः समुपाचरेत् ।
अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनश्च प्रशस्यते ॥
रसेनकल्कं तिलतैलमिश्रं
खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं
रुन्दं घनानामिव वायुवेगात्” ॥ इति ।
अर्दितः, त्रि, (अर्द + क्तः) याचितः । इत्यमरः
हिसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इति
शब्दरत्नावली ॥
अर्द्ध, स्त्री, (अर्ध् + घञ्) । समानांशः । समभागः
इत्यमरः ॥ आधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धशब्द
पुमान् स्त्रीवच्च । अर्द्धशब्दः पुंलिङ्गः खण्डपर्याय
एव विभागीकृत्य वरिष्टतस्य तुल्यवरिष्टे च
स्त्रीवमेवेति केचित् । अर्द्धो रूपभेदात् भा
पुंसि । तथा वक्त्रार्द्धो नगरार्द्धः उपचाराशुभा
वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धा श्राटी अर्द्धः कम्प
अर्द्धं वस्त्रं । इति माधवी ॥ असमपरिभाग
सिद्धिलिङ्गोऽर्द्धइत्यनुन्यासः । समग्रविभागेऽ
शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवति
इति भरतः ॥
अर्द्धः, पुं, (अर्ध् + घञ्) । एकदेशः । तत्पर्यायः
भित्तं २ शकलं ३ खण्डं ४ । इत्यमरः ॥ (“पञ्च
र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्”
इति प्राकुन्तसे ।
“सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धे त्यजति पण्डितः ।
अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वबाधो हि दुःसहः” ॥
इति पञ्चतन्त्रं) ॥
अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पुंसः
कावेरी नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अर्द्धगुच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः) । चतुर्भि
प्रतिगुच्छकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ चम्बिर्गना
दाना इति भाषा ।
अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य) । गण्डकृतं । वा
विशेषः ।
“चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्” ।
इति रामायणे ।) गणहस्तः । (“शृङ्गाकाः स
र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति पञ्चतन्त्रे
गणाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रक

चन्द्रलक्षं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुच्छे चर्द्ध
इति भाषा ।

अक्षरं, स्त्री, (अक्षं चन्द्रस्य, अक्षं चन्द्र + टाप् ।)
क्षयति इति । इत्यमरः ॥ काल ते उड़ी इति भाषा ।
अक्षरं, स्त्री, (अक्षं चन्द्र + स्त्रार्थे कन्, अक्षे
क्षत इति टाप् ।) कर्णस्तोटाक्षरता । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

अक्षरालकः, पुं, क्षुद्रचालकः । इति हारावली ॥
काँचली इति भाषा ।

अक्षराक्षरी, स्त्री, (अक्षं अक्षर्याः ।) कावेरी नदी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षरतिक्तः, पुं, (अक्षं अक्षमूर्च्छितः ।) नेपाल-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्दे-
ऽस्य गुणा वृत्तव्याः ॥)

अक्षरारीशः, पुं, (अक्षरं या नारी पार्वतीरूपा
तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य
ध्यानं यथा,—

“नीलप्रबालखचिरं विलसन्निनेत्रं
पाशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।
अर्द्धाक्षिकेशमनिर्गमं प्रविभक्तभ्रूषं
बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रथमामि रूपं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अक्षरारीश्वरः, पुं, (अक्षरं या नारी तस्या ईश्वरः ।)
उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

अक्षरारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

“अज्ञेयः सर्वसोमेशस्तथा साङ्गुलिदारकौ ।

अक्षरारीश्वरश्चेमाकान्तश्चाघातिद्विदिने” ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥ * ॥

अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अग्निर्वर्तकादित्यरानिलौ षष्ठविन्दुमत् ।

चिन्तामणिरिति ख्यातं वीजं सर्वसमृद्धिदं” ॥

अभीरेफः । संवर्तकः क्षकारः । आदित्यो

मकारः । र रेफः । अनिलो यकारः । औ स्वरूपं ।

षष्ठस्य ऊकारः । प्रपञ्चसारे । “अनलकयमरेफ-

प्राणसत्त्वान्तामश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो म-

न्त्रराजः” । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः ।

रं ऋं मं ऌं यं ऍं ञं । इति

मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःक्षयादिश्रौतपीठमन्त्रं

विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिरसि

कण्ठपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्शब्दे नमः ।

हृदि अक्षरारीश्वराय देवतायै नमः । ततः

कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । रं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । कं

तर्जनीभ्यां स्वाहा । मं मध्यमाभ्यां वषट् । मं

अनामिकाभ्यां ऊँ । रं कनिष्ठाभ्यां वषट् । यं

करतलपट्टाभ्यां षट् । एवं हृदयादिषु । तथा च

निबन्धे । “रेफादित्यङ्गैः षड्भिः कुर्यादङ्गानि

षट् क्रमात्” । ततो ध्यानं ।

“नीलप्रबालखचिरं विलसन्निनेत्रं

पाशाख्योत्पलकपालकमूलहस्तं ।

अर्द्धाक्षिकेशमनिर्गमं प्रविभक्तभ्रूषं

बालेन्दुबद्धमुकुटं प्रथमामि रूपं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यान्त्येवापनं कृत्वा
श्रौतपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाङ्मनादिपञ्च-

पुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामार-
भेत । यथा । केशरेखप्रादिकोष्णे मध्ये दिक्षु

च रं इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु

पूर्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । पत्रायेषु पूर्वोदितः
ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराह्यं

इन्द्राणीं चासुर्यां महालक्ष्मीं पूजयेत् । तद्वह्नि-
रिन्द्रादीन् वृषादींश्च संपूज्य धूपान्दिविसर्जनान्तं

कर्म समापयेत् ॥ अस्य पुरस्कारं लक्षण्यः ।
तथा च ।

“लक्ष्मेकं जपेन्नलमित्यं मन्त्री विचिन्तयन् ।

अयं मधुरासिक्तैर्जुडयात्तिलतखुलैः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अक्षरारावतः, पुं, (अक्षं अक्षेण पारावत इव ।)
चित्रकण्ठकोपेतः । तित्तिरिपत्ती । इति मेदिनी ॥

अक्षरमागवः, पुं, दादशयष्टिकहारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वारोनरि हार इति भाषा ।

अक्षरात्रः, पुं, (अक्षं रात्रेः, अक्षं नपुंसकमित्येक-
देशी समासः, अक्षः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च

रात्रेरिति समासान्तोऽप्यत्ययः, रात्र्याद्वा पुंसि
इति नियमात् पुंस्वम् ।) रात्र्यर्द्धभागः । दुइप्रहर

रात्रि इति भाषा । तत्पर्यायः । निशीथः २ ।
इत्यमरः ॥ निषम्यातः २ अवसरालयः ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥
रात्र्यर्द्धमसुद्धन्तः । स तु रात्रिमध्यदण्डयत्नकः ।

सम्पूर्णाङ्गरात्रोऽप्ययं । महानिशा । सा तु सा-
र्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धतृतीयप्रहरपर्यन्तं । इति

स्मृतिः ॥
“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिधम्” ।

“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा” ॥

इति मनुः ।)
अक्षरं, पुं, स्त्री, (अक्षं ऋचः समासान्तः ऋच्-
प्रत्ययः ।) अक्षरं ऋक् । ऋष्टनामकवैदिकमन्त्रार्द्ध-

भागः । इत्यमरः ॥
अक्षरक्षीहरिः, पुं, (अक्षं लक्ष्म्या आकारे, अक्षं
च हरेः, तावृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा ।

गौतमीये,—
“ऋषिः प्रजापतिश्चन्दो गायत्री देवता पुनः ।

अक्षरक्षीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकं” ॥
अस्य मन्त्रादि यथा,—

“तारं नमः परं ब्रूयाद्गौरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनोष्णायमन्तोऽयं प्रोक्तो वल्लभः परः” ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःक्षयादिखानान्तं कर्म
कृत्वा पूजामख्यपमागत्य वैष्णवाद्यमनं कुर्यात् ।

तद्यथा गौतमीये,—
“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा दाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।

दाभ्यामोष्ठौ द्विरभ्युक्ष्य दाभ्यां मूत्र्यान्मुखं ततः ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य यादावपि तथैकतः ।

संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्घर्षादिभिः ॥

आस्यनासाक्षिकर्णोश्च नाभुरक्षं भुजौ क्रमात् ।
स्युश्चेदेवं भवेदाद्यमनश्च वैष्णवान्ये ॥

एवमाद्यमनं कृत्वा साक्षात्पारायणो भवेत्” ॥
केशवादयस्तु केशव-गारायण-माधव-गोविन्द-

विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषी-
केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्घर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्ना-

निबद्ध-पुरषोत्तमाधोक्षज-नृसिंहाक्षुत-जगद्गो-
पेन्द्र-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु अमो केशवाय नमः ।

इत्यादि । तथा च ।
“सचतुर्धनमोऽनैश्च नामभिर्विन्देत् सुधीः”

ततः सामान्यार्घ्यादिमाष्टकान्यासान्तं कर्म वि-
धाय केशवकीत्यादिन्यासं कुर्यात् ॥ अस्य ऋष्यादि-

न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
गायत्रीश्चन्दसे नमः । हृदि अक्षरक्षीहरये

देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । अं अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि । अं हृदयाय नमः ।

इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
“ऋषिः प्रजापतिश्चन्दो गायत्री देवता पुनः ।

अक्षरक्षीहरिः प्रोक्तः श्रीवीजेन षडङ्गकं” ॥
ततो ध्यानं ।

“उद्यत्यद्योतनशतसिंघं तमहेमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधान्या च जुष्टं ।

नानारत्नोत्सृजितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिं” ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥
अक्षरवीक्षणं, स्त्री, (अक्षं समम्पूर्णं वीक्षणम् ।) अपा-

ङ्गदर्शनं । कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
अक्षरं, स्त्री, (अक्षं समम्पूर्णमक्षणं भोजनं, अक्षं +
अश् + ल्युट् ।) अक्षरं भोजनं । अक्षं भोजनं । इति

शब्दरत्नावली ॥
अक्षरसफरः, पुं, (अक्षं सफरः ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः ।

दाङ्गिका माह इति भाषा । तत्पर्यायः । दक्ष-
पालः २ । इति हारावली ॥

अक्षरहारः, पुं, (ऋध-दृडौ + अच्, अक्षः सम्पन्नः
हारः ।) षतुःषष्टियष्टिकहारः । इत्यमरः ॥ चौ-

षष्टिनरि हार इति भाषा ।
अक्षरं, स्त्री, (अक्षं समम्पूर्णमक्षणं भोजनं, अक्षं +
अश् + ल्युट् ।) अक्षं भोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अक्षरसनं, स्त्री, (अक्षं मासनस्य ।) खेहदानं । अक्षुत्-
सनं । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदान-

रूपः खेहव्यङ्गकः सम्मानभेदः । यथा,—
“अक्षरसनं गोत्रभिदोऽधितद्यौ” । इति रघु-

वंशे । “मम हि दिवोकसां समक्षम् अक्षर-
सनापवेशितस्य” । इति प्राकृतश्लो ।)

अक्षरन्दुः, पुं, (अक्षं मन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गल-

हस्तः । गलचिह्नं । अतिप्रौढक्षीयेन्यकुण्डियो-
जनं । इति मेदिनी ॥ अक्षरमागवः । इति

हेमचन्द्रः ॥
अक्षरदयः, पुं, (अक्षं सन्दुस्य पुण्यस्य उदयो यत्र)।

योगविशेषः । स च रविवारव्यतीपातश्रवणा-
नक्षत्रयुक्ता चेत् प्रौढमाघयोरमावास्या स्यात्तदा

भवति । यथा । पाश्चात्तन्निर्गयान्ते ।

अर्थ

“अमार्कपातप्रययैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
 अर्द्धोदयः स विद्येयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥
 अत्र सूर्यपर्वणताधिक इति ह्यत्रचिन्तामयी
 पाठः । तथा ।
 “दिवैव योगः शस्त्रोऽयं न च रात्रौ कदाचन ॥”
 स्कन्दपुराणे -
 “अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वे गङ्गासमं जलं ।
 युद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः ॥
 यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतुसन्निभं” ॥
 शिवविद्याज्ञानप्रशस्तकालोऽपि । बृहन्नारदीयं ।
 “अर्द्धोदये च पूषार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अर्द्धोदकं, स्त्री, (अर्द्धमूरोः अर्द्धोः, तत्र काशते,
 काश + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोदपर्यन्तं चेक-
 नांकारपरिधेयवस्त्रं । तत्पर्यायः । चण्डातकं २ ।
 इत्यमरः ॥
 अर्पणं, स्त्री, (अ + णिच् + ल्युट् ।) प्रापणं । सम-
 पणं । यथा,—
 “यत्करोषि यदश्रासि यच्चुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्यायः । (स्थापनं ।
 न्यासः ।
 “कैलासगौरं वृषमारुह्योः
 पादार्याणानुग्रहपूतपृष्ठम्” ।
 इति रघुवंशे । स्वल्प्यागः । परित्यागः ।
 “अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये” ।
 इति साहित्यदर्पणे ॥
 अर्पिसः, पुं, (अ + णिच् + इसन् ।) हृदयं । इत्युणा-
 दिकोषः ॥ (अग्रमांसः ।)
 अर्षे, हिंसे । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) गतौ । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ अर्षति । इति दुर्गादासः ॥
 अर्षुदः, पुं, स्त्री, (अर्ष + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
 इण् + ड ।) दशकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
 मांसकीलः । मांसपुरषः । आव् इति भाषा ।
 इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरो मेदिनी च ॥ तस्य
 निदानलक्षणम् ॥
 “गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
 संमूर्च्छिता मांसमहकं प्रदृष्य ।
 कृत्तं स्थिरं मन्दरजं महान्त-
 मगल्पमूर्खं चिरदृष्ट्यापाकं ॥
 कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमथगाधं
 तमर्षुदं प्रास्त्रविदो वदन्ति” ।
 महान्तं ग्रन्थपेक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य
 तत् चिरदृष्ट्यापाकं । अपाकमिति ग्रन्थेः सका-
 श्चादस्य भेदज्ञापकं । अथगाधं दूरानुप्रविष्टं ॥*॥
 निदानपूर्वकाणि विशिष्टाणि लक्ष्यानि ॥
 “वातेन पित्तेन कफेन वापि
 रक्तेन मांसेन च भेदसा च ।
 तज्जायते तस्य च लक्ष्यानि
 ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति” ॥
 ग्रन्थेः समानानि वातिकपैतिकक्षैणिकभेदाजानां
 ग्रन्थीनां लक्ष्यैर्वातिकपैतिकक्षैणिकभेदाजाना-

अर्थ

मर्षुदानां लक्ष्यानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
 र्षुदमाह ।
 “दोषप्रदुष्टे रक्षिरं शिराश्च
 सङ्गोच्य संपीष्य ततस्त्वपाकं ।
 सखावमुन्नहति मासपिष्टं
 मांसाङ्गुरैराहतमासु वृद्धिं ॥
 खवत्यजस्रं रक्षिरं प्रदुष्ट-
 मसाध्यमेतद्गुधिरात्मकन्तु ।
 रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
 पायुर्भवेदम्बुदपीडितन्तु” ॥
 दोषोऽत्र पित्तं रक्षिरं शिराश्च सङ्गोच्य संपीष्य
 संहृतीकृत्य मांसास्त्रजेः सर्वेष्वम्बुदेषु दृष्यत्वं रक्तेन
 तु विशेषतो रक्तदुष्टिः । एवं मांसाब्दे विशेषतो
 मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिष्टमुन्नहति
 उन्नतं करोति । अपाकं ईषत्याकं यथा स्यादेव-
 मिति क्रियाविशेषणं ईषत्याकश्च एकदेशपाकेन ।
 रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवाः
 सुश्रुतेनाक्ताः । तैः पीडितत्वात् । अम्बुदपीडितः
 रक्ताम्बुदपीडितः ॥*॥ मांसाब्दस्य संप्राप्तिमाह
 “सृष्टिप्रहारादिभिरदि तेऽङ्गे
 मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।
 अवेदनं क्षिग्धमन्यवर्णा-
 मपाकमश्नोपममप्रचाल्यं” ॥
 मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनारहितं
 ईषदवेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्याकं
 वा । अश्नोपमं पाषाणवत् कठिनं । अप्रचाल्यं
 स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसाब्दयो रक्तमांसयो-
 र्हेतुत्वेनाक्तिः तथापि रक्तेन पित्तं मांसजे वायु-
 रारम्भकः ॥ * ॥ निदानमाह ।
 “प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-
 मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य” ।
 मांसाशनाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
 इत्यर्थः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
 “मांसाब्दुदं त्वेदसाध्यमाजः
 साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च ।
 संप्रस्तुं मर्मेसु यच्च जातं
 खोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं” ॥
 साध्येष्वपि वातजादिव्यपि । इमानि वक्ष्यमाणानि
 संप्रस्तुतादीनि ॥ * ॥ अपरासाध्यमाह ।
 “यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते
 ज्ञेयं तदध्यम्बुदमर्षुदञ्चैः ॥
 यद्भुज्जातं युगपत् क्रमाद्वा
 दिरम्बुदं तच्च भवेदसाध्यं” ॥ * ॥
 अर्षुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।
 “न पाकमायाति कफाधिकत्वा-
 न्भेदोपलब्धाश्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां
 सर्वाः अर्षुदान्येव निसर्गतस्तु” ।
 ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात् । नन्वपथां कफभेद-
 सोदाधिक्येऽपि पाको कृष्यते तथाच कथं न पाक
 इत्याह निसर्गात् सभावात् ॥ * ॥
 अर्षुदस्य चिकित्सा ।

अर्थ

“ग्रन्थार्षुदानां न यतो विशेषः
 प्रदोषहेत्वाह्निदोषदुष्टे ।
 अतश्चिकित्सेद्भिषगर्षुदाणि
 विधानविद्युच्चिकित्स्वितेन ॥
 हरिद्रा-लोध्र-पुस्तक-रुधूम-मनःशिला ।
 मधुप्रगाढो ज्योष्यं मेदोऽम्बुदहरः परः ॥१॥
 मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।
 शङ्खचूर्णेन संयुक्तो ज्योषः सिद्धोऽम्बुदापहः ॥२॥
 षट्दुग्धकुष्ठरोमकलितं बद्धं षटस्य पत्रेण । अथ-
 स्थिसमरात्रात् महादध्युपशान्तिमर्षुदं गच्छेत् ॥३॥
 शिशुमूलकयोर्बीजं रक्तोज्ञं सुरसां यवं ।
 तक्रोणाश्रिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदम्बुदशान्तये ॥ ४ ॥
 रक्तोज्ञं सर्षपं । सुरसां तुलसीं । यवं रन्ध्रयवं ।
 अश्रिपुं करवीरं । इत्यर्षुदाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 अर्षुद, पुं, (अर्ष + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
 मेदिनी ॥
 अर्भः, पुं, (अ + भ ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ।
 (प्रभाहीनः । मलिनः । शिथ्यः । काचः । शिशिरः ।
 प्राकशस्यादिकं ।)
 अर्भकः, पुं, (अर्भ एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
 मरः ॥
 (“अभूच्च नमः प्रणिपातशिक्षया
 पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ।
 इति रघुवंशे ।) मूर्खः । कृशः । इति मेदिनी ॥
 खल्पः । सदृशः । इत्युणादिकोषः ॥
 अर्म्म, स्त्री, पुं, (अ + मन् ।) चक्षुरोगविशेषः ।
 इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।
 प्रस्तार्थन्म १ युक्तान्म २ रक्तार्म्म ३ मांसार्म्म ४
 खाश्वन्म ५ । येषां लक्ष्यानि तत्तत्प्रश्ने ब्रु-
 व्यानि । वैद्यके नान्तर्लौवल्लिङ्गोऽयं शब्दः ॥
 अर्म्मयाः, पुं, (अ + बाङ्गकत्वात् मन् ।) श्रेयपरि-
 माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 अर्थ्यः, पुं, (अ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ।
 अष्टे चि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (चि, उल्लृष्टः ।
 न्यायः । प्रभुः ।
 अर्थ्यमा, [न] पुं, (अर्थ्यं अष्टं मिमीते, मा +
 कनिन् ।) सूर्यः ।
 (“प्रोषितार्थ्यमयं भेरोरन्धकारस्तटीमिव” ।
 इति भाषः ।
 “सूर्योऽर्थ्यमा भगवच्छा पूषार्कः सविता रविः ।
 गभस्तिमानजः काको नृत्तुर्धाता प्रभाकरः” ॥
 इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दिवा
 जातो दादशादित्यमध्ये परिगणितः ख्यात आ-
 दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—
 “मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दिवा दक्षकन्यया ।
 तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव च ॥
 अर्थ्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ! ।
 विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशोभगव्धावितेजा आदित्या दादृश सुता” ॥
 अर्कदृष्टः । इत्यमरः । पितृदेवविशेषः । इति
 मेदिनी ॥

प्रथा, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप् ।) वैश्वस्त्रीजातिः ।
 इत्यमरः ॥
 प्रथा, स्त्री, (अर्थ + आनुक् + डीप् ।) वैश्वस्त्री-
 जातिः । इत्यमरः ॥
 प्रथा, स्त्री, (अर्थ + डीप् ।) वैश्वस्त्री । इत्यमरः ॥
 वैश्वस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥
 प्रथं बधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (भास्दि-परं-
 सकं-सेट्) अर्थति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तः-
 ख्यकारान्तोऽयं ॥
 प्रथ्वी, स्त्री, (अर्थ + बाहुलकात् वनिप् + डीप् ।)
 घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रथ्वा, [न्] पुं, (ऋ + वनिप् ।) घोटकः । इत्य-
 मरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥
 कुत्सिते त्रि । इत्यमरः ॥
 प्रथ्वाक्, थ्, (अवरे काले देशे वा अश्नति, अन्च +
 क्तिन्, षोडशदित्वात् अर्वादेशः ।) पूर्व-
 कालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्य-
 मरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्वाच् इति
 केचित् ॥
 प्रथ्वाचीनः, त्रि, (अर्वाग्भवः, खः ।) पश्चात्कालः ।
 विपर्यस्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधो-
 भागस्थितः । अवरदेशगतः ।
 ("यद्दृष्टं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्" ।
 इति शतपथब्राह्मणे ।)
 प्रथं, स्त्री, (ऋ + अच् ।) अर्शरोगः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (बलिकाकारः गुह्यस्वरोगभेदः) ।
 प्रथं, [स्] स्त्री, (ऋ + असृग्, श्चुट् ।) खनाम-
 ख्यातपायुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गमकं २ । इत्य-
 मरः ॥ दुर्गमं ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्गुरः ५ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अनामकं ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ यथा । अथार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः
 सन्निह्यनिदानान्याह ।
 "पृथग्दोषैः समस्त्रैश्च शोणितान् सृजानि च ।
 अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये" ॥
 केचिद्गुदिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रि-
 त्याह । शोणितानि । सृजानि शरीरेण सृज-
 ज्ञानि । सृज्याच्छाह । षट्प्रकाराणीति । गुद-
 वलित्रये सार्द्धं चतुरश्रुत्वं गुदस्य मानं तस्यावयव-
 भूतास्त्रिंशो वलयः शृङ्गावर्तनिभा उपर्युपरि
 सन्ति । तासां नाम प्रवाहिनी विसर्जनी संव-
 रणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्शाङ्गुलमानस्तद्द्वै-
 मङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धं काङ्गुलमाना
 द्वितीया । तृतीया च तावती । उक्तञ्च ।
 "सार्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते ।
 गुदौष्ठानुसूलं चैकं प्रथमानु वलिं विदुः ॥
 सार्द्धं काङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्त्तिताः" ॥ * ॥
 अथ वातार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।
 "कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघुनि च ।
 प्रमितान्वायानं तीक्ष्णं मद्यं मधुनश्चैव ॥
 लघुनं देशकाणौ च शीतौ आधामकौ च ।
 शोको वातातपश्चार्शो हेतुर्वातार्शसो मतः" ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं ।
 पैश्यादिभ्यश्चोत्तरौष्णाद्वातप्रकोपे हेतुः वाता-
 र्शसां । नन्वर्शांसि सर्वाणि त्रिदोषजाणि । यत-
 आह ।
 "पश्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
 सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजाणां समुद्रया" ॥ इति ।
 तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्त-
 दाधिक्याद्यपदेभ्येद इति न दोषः । अतएव
 अग्रे वक्ष्यते । पित्तोल्बणात्तस्मिन् तदाच चरकः ।
 "अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्नपित्तैस्त्रिभिः ।
 दोषैर्दोषविशेषात् विशेषः कथ्यतेऽर्शासां" ॥
 इति * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृतं निदान-
 माह ।
 "कद्रुस्त्रलवयोष्णानि श्यायामाभ्यातपप्रभाः ।
 देशकालावशिष्टरौ क्रोधात्मकसृग्मं
 विदाहं तोष्णमुष्णं यत् तत् सर्वं पाणभोजनं ।
 पित्तोल्बणाणां विशेषः प्रकोपे हेतुरर्शासां" ॥
 उष्णद्रव्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपाणभोजन-
 स्याये वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राप्यतपप्रभा अग्न्या-
 तपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यात्पतरतेज-
 स्त्रिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशिरो देशो मरुः ।
 असृयनं परसम्पत्तिहेतुः । पाणभोजनं पीयत इति
 पानं । भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥
 अथ कफार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।
 "मधुरस्निग्धशीतानि लवणास्त्रुग्णानि च ।
 अथायामदिवास्त्रप्रश्यासनसुखे रतिः ॥
 प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं ।
 श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शासां" ॥
 अधिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो
 विप्रकृतं निदानमाह ।
 "सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं" ।
 जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि
 अर्शांसि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्त-
 कफार्शोहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः
 सहजार्शाभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति
 विशेषणं व्यर्थं । यतः सर्वे एव व्याधयस्त्रिदोषजाः ।
 उक्तञ्च ।
 "त्रयमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः ।
 एकान्तं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्" ॥
 इति । युक्तिमप्याह । स्कारणाद्ब्रह्मो वायुः शै-
 त्याच्छीतलं श्लेष्माणां लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्ध-
 यते । तथा पित्तं कटुकत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं
 वर्द्धयते । श्लेष्मा च शैत्याद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं
 वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्कारणात्त्रयो
 दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजश्चपदेश इति न
 दोषः * ॥ अथार्शसां पूर्वरूपमाह ।
 "विष्टम्भोऽप्रस्य दौर्बल्यं कुक्षोराटोप एव च ।
 काशंमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽप्लविट्कता ॥
 यद्दुग्धीदोषपावृत्तौ प्रशङ्गा चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शासामिहोद्भवे" ॥
 दौर्बल्यमावह्यं । आटोपः गुडगुणाशब्दः । अभि-

हृद्ये उत्पत्तये * ॥ अथार्शसां संग्रामिपूर्वकं
 सामान्यं लक्षणमाह ।
 "दोषास्त्रिदोषासमेदांसि संदृश्य विविधाकृतीन् ।
 मांसाङ्गरानपानादौ कुर्वन्वर्शांसि तान् जगुः" ॥
 त्वर्शांसपदेन त्वर्शांसाश्रितं रक्तमपि म्भ्यते ।
 चिकित्सायां रक्तखावयोपदेशात् । अपानं गुर्बं ।
 आदिशब्दाद्भासानेत्रनाभिमेद्रादिष्वपि कुर्वन्ति * ॥
 अथ वातार्शसलक्षणमाह ।
 "गुदाङ्गुरा बह्वनिनाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ।
 स्नानाः श्यावावर्णाः स्तब्धा विश्रदाः परुषाः खराः ॥
 मिथोविसृष्टा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
 विम्बीकर्कान्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ॥
 केचिन्मूत्रपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
 शिरःपार्श्वसकच्छूवकृष्णभ्यधिक्यथाः ॥
 क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्युद्गारोचकप्रदाः ।
 कासश्वासाद्वैषम्यकार्णादभ्रमावहाः ॥
 तैरासौ ग्रथितं स्तोत्रं सशब्दं सप्रवाहिकं ।
 रक्तेनपिष्णानुगतं विड्बडमुपवेश्यते ॥
 कृष्णत्वङ्गखविग्मूत्रनेत्रवक्त्रञ्च जायते ।
 गुल्मस्त्रीहोदरास्त्रीलासम्भवस्तत एव च" ॥
 बह्वनिनाः वातोल्बणाः । गुदाङ्गुराः अर्शांसि ।
 चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा यथाविशेषः
 चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्यावावर्णाः
 श्यावा धूमवर्णाः । अरुणा ईष्यवर्णाः । स्तब्धाः
 कठिनाः । विश्रदाः अपिच्छिनाः । परुषाः गो-
 त्रिणावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटकफल-
 वत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफल-
 सन्निभाः आकृत्याः । अत्र विकल्पबोधकं वक्ष्यमाणं
 केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धीयं ।
 "कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिरः ।
 सिद्धार्थकोपमाः पीतसूक्ष्मपिडकाश्रिताः" ॥
 तैरासौ इति अर्शाभिः पीडितः । तैरासौ विडुप-
 वेश्यत इत्यासं स्य प्रयोष्यकर्तुः कर्मतार्थात्त्वात् ।
 ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वर्त्तिरूपं । पिष्णा
 पिच्छिलो द्रवभागः । बद्धं संहृतं । विष्टम्भो
 नपुंसकोऽप्यस्ति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव
 वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अस्त्रीला
 नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डकावदातयाधिविशेषः
 * ॥ अथ पित्तार्शसलक्षणमाह ॥
 "पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
 तन्वस्त्रखाविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्यावाः ॥
 शुष्कजिह्वायुक्ताखण्डजशो कोवक्त्रसन्निभाः ।
 दाहपाकश्चरस्त्रे ददृष्णामूर्च्छारतिप्रदाः ॥
 शोष्णाणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्त्तसः ।
 यवमध्या हरित्योतहारिद्रत्वङ्गनादयः" ॥
 पित्तोत्तराः पित्तोल्बणाः । तनु अचर्नं । श्यावाः
 लम्बिनः । सन्निभाः आकृत्या । पाको गुदस्य ।
 शोष्णाणः उष्णार्शाः । हरिष्णाकावर्त्तं । पीतं
 हरितालवर्त्तं । हरिष्णं हरिद्रावर्त्तं । आदि-
 शब्दान्मलमूत्रमुखानां ग्रहणं * ॥ अथ केचि-
 द्गुदिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्ता-
 र्शसलक्षणमाह ।

“रक्तोत्पत्त्या गुदे कीलाः पिप्ताहृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुह्याविद्गुमसन्निभाः ॥
 तेऽथर्धं दुष्टमुष्णं गाढविटकप्रपीडिताः ।
 खवन्ति सङ्घातं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
 भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
 हीनवर्णवक्रोन्मात्रे हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
 विट् प्रधावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते ।
 तनु चारुवर्णं च पेनिलघ्नाह्वगर्भसां ॥
 कश्चरुगुदमूलं च दौर्भ्यं यदि वाधिकं ।
 तन्नानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्ष्यं ॥
 शिथिलं श्वेतपीतं च विट् क्षिप्रं गुरु प्रीतलं ।
 यद्यर्शसां घनघ्नाह्वं तन्तुमत् पाण्डु पिच्छलं ॥
 गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु क्षिप्रं च कारयं ।
 श्लेष्मानुबन्धो विक्षेपस्तत्र रक्षागर्भसां बुधैः” ॥
 गदे कीला अर्शांसि । पिप्ताहृतिसमन्विताः
 पिप्ताशोर्लक्ष्ययुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-
 हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पादव्याम्-
 श्रितप्रार्थनादिभिः । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः
 ॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोत्पत्त्यास्य लक्ष्यमाह ॥
 तत्र रक्षागर्भसि । अनुबन्धः उन्वयत्वं । रूक्ष्यं
 रूक्षयतीति रूक्ष्यं रूक्षं द्रव्यं । पिप्ताहृतिसमन्विता
 लक्ष्यं ।
 “रक्तोत्पत्त्या गुदे कीलाः पिप्ताहृतिसमन्विताः” ।
 इत्यादिनेवाहं । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
 ॥ * ॥ कश्चोत्पत्त्यास्य लक्ष्यमाह । सपिच्छं पिच्छ-
 काशं । स्तिमितमार्द्रं चर्मावगुण्ठितमिव ॥ * ॥ अथ
 श्लेष्माशोर्लक्ष्यमाह ।
 “श्लेष्मोत्पत्त्या महामूला घना मन्दरजः सिताः ।
 उत्पन्नोपचिताः क्षिप्रघाः स्तब्धसुगुरुस्थिराः ॥
 पिच्छिकास्तिमिताः श्लक्ष्णाः काण्डाद्याः स्पर्शनप्रियाः
 करीरपनसाश्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥
 वङ्ग्यानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सकासन्नासहृत्तासप्रसेकारचिपीनसाः ॥
 मेहक्ष्णशिशोराज्यशिशिरज्वरकारिणः ।
 ज्ञेयाभिमाह्वं चर्द्दिरामप्रायविकारदाः ॥
 वसाभसकफप्राण्युरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न खवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुक्षिप्रत्वगादयः” ॥
 उत्पन्नाः उन्नताः । उपचिताः स्थूलाः । क्षिप्रघाः
 सखेहाः । स्थिरा निश्चलाः । पिच्छिलाः कफा-
 रञ्जत्वात् । स्तिमिताः आर्द्रवस्त्रगुण्ठिता इव ।
 श्लक्ष्णा मखिवन्महत्वाः । करीरो वंश्रापुरः ।
 पनसाश्लिशोस्तनाः तदाहृतयः । वङ्ग्यानाहिनः
 वङ्ग्यायोरानाहकारिणः । पाखादिष्वाकर्षणवत्
 पीडाकारिणः । क्ष्णं मूत्रक्ष्णं । शिशोराज्यं
 शिशरो भारान्नात्त्वमिव । ज्ञेयं स्त्रीव्यनिष्ठा ।
 अत्र चर्द्दिशब्दः सान्त आर्षत्वात् । आमप्राय-
 विकारदाः आमवज्जला व्याधयोऽतीसारग्रहणा-
 दयः तान् ददाति ॥ * ॥ अथ रक्तजशोर्लक्ष्य-
 माह ।
 “हेतुलक्ष्यसंसर्गादिद्यात् रक्तोत्पत्त्यानि च” ॥ * ॥
 अत्र त्रिदोषार्शसः सहजार्शसश्च लक्ष्यमाह ।
 “सर्वैः सर्वात्मकान्याह्वंक्षयैः सहजानि च” ॥

सर्वैर्लक्ष्यैर्वातपित्तश्लेष्माशोर्लक्ष्यैः प्रागुक्तेः । स-
 र्वात्मकानि सान्निपातिकान्यार्शास्याह्वः । तथा
 तरेव लक्ष्यैः सहजानि चार्शास्याह्वः ॥ * ॥ तन्वा-
 न्तरे सहजार्शोर्लक्ष्यं पृथगाह्व ।
 “अर्शांसि सहजानि दाह्यानि भवन्ति हि ।
 दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्यख्यानानि च ॥
 अन्तर्मुखानि तैरात्तः क्षीणः क्षीणस्वरो भवेत् ।
 क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्तवियह्वः ॥
 अल्पप्रजः क्रोधशीलः सन्ततान्त्रखनान्वितः ।
 शिरोदृक्कायं नासासु रोगी हृक्षेपसेकवान्” ॥ * ॥
 अथ सुखसाध्याशोर्लक्ष्यमाह ।
 “वाह्यायान्तु वलौ जातान्येकदोषोत्पत्त्यानि च ।
 अर्शांसि सुखसाध्यानि न शिरोत्पत्तितानि च” ॥
 वाह्यायां वलौ संवरण्या । न चिरोत्पत्तितानि
 अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्ष्यानि
 मिलितानि सुखसाध्यत्वबोधकानि ॥ * ॥ अथा
 कष्टसाध्याशोर्लक्ष्यमाह ।
 “द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
 हृक्षसाध्यानि तान्याह्वः परिसंवत्सराणि च” ॥
 द्वितीयायां वलौ विसर्जण्या । परिसंवत्सराणि
 परिगतः संवत्सरो येषां तानि । अतिक्रान्त-
 संवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कष्ट-
 साध्यलक्ष्यानि ॥ * ॥ अथासाध्याशोर्लक्ष्यमाह ।
 “सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरं वलिं ।
 जायन्तेऽर्शांसि संयुक्तान्यासाध्यानि निर्दिशेत्” ॥
 अभ्यन्तरं वलिं प्रवाह्णियां । एतान्यपि प्रत्येक-
 मसाध्यलक्ष्यानि ।
 “शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
 याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा” ॥
 यद्यायुषः शेषो वर्त्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पा-
 दास्ते यथा । वद्यवचनकारी धनवानुदारो जिते-
 न्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्मणि च कुशलो
 वैद्यः । २ । धनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ ।
 नवं रसवीर्यादियुक्तमौषधं । ४ । एषां समन्वये
 संयोगे सति दीप्तकायाग्नेः पुरुषस्य । तानि अ-
 र्शांसि । याप्यन्ते चिकित्सायाः । अतोऽन्यथा प्रत्या-
 ख्येयानि न चिकित्सायानोत्थर्यः ॥ * ॥ अथाशो-
 र्परिच्यमाह ।
 “हन्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वमूलं च यस्यासाध्याऽर्शसो हि सः ॥
 असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अर्शसः
 अर्शोरोगयुक्तः । एतन्मिलितमरिचलक्ष्यं ।
 “हृत्पार्श्वमूलं संमोहच्छर्दिरङ्गस्य रङ्ग्वरः ।
 हृष्णा गुदास्यपाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुरं ॥
 मुदस्य यदास्यमोहदेहस्तस्य पाकः । हृत्पार्श्व-
 मूलादिसमस्तं व्यक्तं चारिचलक्ष्यं ॥
 “हृष्णाचोचकश्रुलात्तमतिप्रखृतशोणितं ।
 शोधातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि” ॥ * ॥
 अथ मेढ्रादिजाशोर्लक्ष्यमाह ।
 “मेढ्रादिक्षपि वक्ष्यन्ते यथास्तं नाभिजानि च ।
 गखूपदास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदूनि च” ॥
 यथास्तं यथात्मीयलक्ष्यं । न चान्नोक्तनिदान-

पूर्वैरूपसंप्राप्तिलक्ष्ययुक्तं । तत्र तत्रार्शःपदं तु
 मांसाशुरसान्यात् । गखूपदः किञ्चुकः ॥ * ॥
 अत्र मांसाशुरसान्यादत्राधिकारे चर्माशोर्लक्ष्य
 संप्राप्तिपूर्वकं लक्ष्यमाह ।
 “ध्यानो मृहीत्वा श्लेष्मायं करोत्यर्शस्यचो वधिः ।
 कीलोपमं स्थिरस्वरश्मकीलन्तु तदिदुः” ॥
 चर्मा, इति लोके । खरं कर्शं ॥ * ॥ तस्यैव
 वातादिभेदेन लक्ष्यमाह ।
 “वातेन तोदपादव्यं पिप्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मया क्षिप्रघता तस्य ग्रथितत्वं सर्वशता” ॥
 सर्वशता शरीरसमानवर्णता ॥ * ॥ अथ सामा-
 न्यतः अर्शसखिकित्सा ।
 “यदायोरानुलोभ्याय यदभिवल्लज्जये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तस्यैव नित्यमर्शसैः” ॥
 अर्शसैः अर्शोरोगयुक्तैः ।
 “शालियच्छिकगोधूमयवाग्नानि घृतैः सह ।
 अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
 कन्दैर्वार्त्ताकुमूलोत्पै रसेर्मांसरसेन वा ।
 जीवन्युपोदिकाशकैस्तदुल्कीयकवास्तकैः” ॥ १ ॥
 कन्दोऽत्र शूरणः । अत्र मूलं मूलकं ।
 “अन्यैश्च लष्टविन्मूत्रमवह्निर्वर्द्धिदीपनैः ।
 अर्शांसि भिन्नवर्णांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
 सतक्रं शवणं दद्याद्वातवर्धोऽनुलोमनं ।
 न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तक्रसमाहृताः ॥
 तक्राभ्यासेऽर्शसैः कार्थ्या बलवर्णाभिष्टज्ये ।
 खोतःसु तक्रशुद्धेषु सम्यक् चलति यद्रसः ॥
 तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्धयश्च जायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतश्च विनिवर्त्तयेत् ॥
 मृक्षिप्तं शरीरं कन्दं पक्काभौ पृष्टपाकवत् ।
 अद्यात् सतैलशवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ २ ॥
 चिरिविष्वाभिसिन्धुत्यनागरेन्द्रयवारलून ।
 तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यह्ना सह” ॥
 चिरिविष्वाः करञ्जः तस्य फलस्यात्र मञ्जा ग्राह्या ।
 अरलुः श्लेष्मकः । करञ्जादिचूर्णं ॥ ३ ॥
 “लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
 अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत्तच्चिकित्सकः ॥ ४ ॥
 पिपलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
 खगदुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् हरेत् ॥ ५ ॥
 हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं ।
 एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः” ॥
 जालिनी कटुतुरङ्ग इति लोके ॥ ६ ॥
 “असितानां तिष्ठानान्तु पलं शीतजलेन तु ।
 खादतोऽर्शांसि शान्थन्ति दृढा दन्ता भवन्ति हि ॥ ७ ॥
 श्लेष्मार्थं जलौकेभिः प्रोक्ष्यन्कठिनागर्शसः ।
 शोणितं सक्षितं वृषा हरेत् प्राञ्जः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 कासीसं सैन्धवं हृष्णा श्युठी कुष्ठश्च जाङ्गली ।
 शिलाभिदन्धमारश्च दन्तीजन्तुप्रविषकं ॥
 तालकं जुगटी खर्बन्दीरी चैतैः पचेद्विषण् ।
 तैलं कुष्ठार्कपयसा गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
 एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारैश्चैव पतन्ति हि ।
 क्षारकाम्बेकरं श्वेतत्र च संद्रवयेदपि” ॥
 कासीसं कौसीस इति लोके । जाङ्गली करहारी

इति लोके । शिवाभिन्व पाषाणभेदः । अन्धमारः
कनैल इति लोके । खर्गक्षीरी चोक्त इति लोके ।
वृहत्वासीसाद्यं तैजं ॥ ६ ॥

“शुग्रीक्यामरिचनागदलत्वगेन
चूर्णोक्तं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजाभिमान्यं
गुल्माराचिन्मसकयत्तद्वदामयेषु” ॥
तद्यथा । एलाच सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आह मदन-
पालः ।

“एला सूक्ष्मा कफश्वासकासाग्नीमूत्रकृच्छ्रहृत्” ।
इत्यादि । तस्या वीजभागः १ तजभागः २ दर्लं
पत्रं । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाङ्गयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ॥
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ शुग्रीभागः ७ चिनिभागः ८ । सम-
शर्करचूर्णं ॥ १० ॥

“त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।
पिपल्याः कुडुवाङ्गं चत्यायाः पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पलं पलाशं केशरस्य च ।
द्विपलं पिपलीमूलमर्द्धकर्मश्च पत्रकात् ॥
सूक्ष्मलाकर्ममेकान्तं कर्मश्च त्वङ्मृगालयोः ।
गुडात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अङ्गप्रमाणगुटिका प्रायदा चेति सा स्मृता ।
पूर्वं भक्ष्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं ॥
मद्यं मांसरसं यूषं क्षारतोयं पिबेदनु ।
हन्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यस्त्रजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पानाव्यये मूत्रकृच्छ्रे उरोरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्ते च पाण्डुरोगे तथैव च ।
कृमिहृद्भोगिणाश्चैव गुल्मशूलार्त्तिनां तथा ॥
कर्द्यतीसाररोगाणां कामलाहृत्किनां तथा ।
शुग्रीस्थानेऽभया देया हृद्ग्रहे पित्तजे गदे ॥
प्राणदेयं सितं दत्त्वा गुडुमानाच्चतुर्गुणां ।
अक्षपित्ताभिमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पत्रं ।
पलद्वयं त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयं ॥

फलाक्षधान्यास्त्ररसास्त्रशशा
मद्यं मरुद्भोगिणि चानुपानं ।
इक्षौ रसक्षारहिमान् पित्ते
उष्णान्मयूषौ कफजे विदध्यात् ॥
गण्डूषमात्रमादेयं मृदौ क्रूरे च पञ्च वा ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकाकमवेक्ष्य वा” ॥
इति प्रायदा गुटिका ॥ ११ ॥

“त्रिकचयं वचा हिङ्गु पाठाक्षारौ निशाद्यं ।
चथतिक्ता कलिङ्गानि शलाका जवयानि च ॥
यश्विक्लिन्नामोदा च गण्डोऽष्टाविंशतिर्भतः ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्णं विङ्गणपदकं पिबेदुष्णं वारिजा ।
एरुतेजयुक्तं वा लिङ्गाचूर्णमिदं नरः ॥

हन्यादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तद्योदरं ॥
हृत्कां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सक्तामलं ।
श्यामवातमुदावर्तमन्वहृत्त्रिं गुदकिमीन् ॥
अन्ये च ग्रहक्षीदोषा भिषग्भिर्ये प्रकीर्त्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणाम्शु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपलक्षणां भूतोपहतचेतसां ।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्भिर्भेषजं ॥
त्रिकचयं त्रिफलात्रिकदुश्चिमुगन्धीनि ।
क्षारौ स्वर्जिका यवक्षारश्च । जवयानि पञ्च ।
यश्विः पिपलीमूलं । विङ्गणपदकं कर्म । विजय-
चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधत्रिकशूरण-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः
सेथोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःशेषयति श्लेपद-
मर्शांसि विनाशयत्याशु” ॥

तद्यथा । मरिचभागः १ शुग्रीभागः २ चिता-
भागः ३ शूरणभागः ८ गुडभागः १५ । लघु-
शूरणमोदकः ॥ १३ ॥

“घोडशूरणतोऽंशा वज्रेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्द्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चार्द्धेन ॥
त्रिफला कया समूला तालीशारस्करकृमिघ्नानां ।
भागा महौषधसमा दहनांश्रतालमूली च ॥
भागः शूरणतुल्यो दातथ्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥
द्विगुणेन गडेन यतः सेथोऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुदृष्यभोव्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥
भस्मकमनेन जनितं पूर्वमगस्यस्य योगराजेन ।
भोमस्य मारुतेरपि महाशनौ येन तौ जातौ ॥
अभिवलमात्रहेतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
हन्ता शस्त्रक्षारानलैर्विनाप्यर्शसामेधः ॥
श्वयधुश्लेपदग्दहृद्ग्रहणीश्च वाफानिलोद्भूतां ।
नाशयति वलीपलितं मेधां कुरुते जरं हरेते ॥
हृत्कां कासं श्वासं सराजरोगान् प्रमेहांश्च ।
श्लीहानश्च तथोयं हन्यादाशु रसायनं पुंसां” ॥
एषां भागो यथा । शूरणभागः १६ चिताभागः ८
सोढिभागः ४ मरिचभागः २ । हरेरे वज्रेरा
श्वरा । पीपर पिपरामूल । तालीशं तालीश-
पत्रं । अस्करं भस्मातकं । तदसद्यत्वे रक्तचन्दनं ।
विडङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूली मूषली तस्याः
भागः ८ विधाराभागः १६ तजभागः २ एलाहृ-
कोटीवीजभागः २ गुडभागः ४ । ७२ । वृहच्छू-
रणो मोदकः ॥ १४ ॥

“त्रिभुजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा हृत्त्रकं श्रटी ।
गवाक्षीमुक्ताविश्राङ्गविडङ्गानि हरीतकी ॥
पलोन्मितानि चैतानि पलान्यवशस्करान् ।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरणस्य तु घोडशु ॥
जम्बोवदये क्वात्प्रं चतुर्भावावशेषितं ।

पूतं तु सं रसं भूयः कायेभ्यः शिगुणं गुडं ॥
केहं पचेत् पुनस्तावद्यावदूर्ध्वप्रलेपनं ।
अथतार्थं ततः पश्चात् चूर्णागीमानि दापयेत् ॥
त्रिभुजोवतीकन्दचिचकान् द्विपलांशिकान् ।
एलात्पञ्चरिचं चापि नागाङ्गं चापि घटपलं ॥
दात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निः” ॥
तेजोवती तेजवती तेजबष्मक इति च ।
कन्दः शूरणः ।

“हन्यादर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्यपि ।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हृक्षीमकं ॥
दीपयेदनलं मन्दं यक्ष्मायां चापकर्षति ।
आद्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः ॥
भवन्धनेन पुरुषाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।
दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ॥
गुडः श्रीवाङ्गशालोऽयं रसायनवरो मतः ।
दुर्मान्तकारो ह्येष वृष्टो वारसहस्रशः ॥
यावदूर्ध्वप्रलेपः स्याद्यवावहा तण्डुली भवेत् ।
तायपूर्ये यदा पात्रे क्षिप्तो न भ्रवते गुडः ॥
क्षिप्तस्तु निश्चलन्तिष्ठेत् पतितस्तु न शीर्यति ।
एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ॥
सार्द्धं पलं पलद्वयं भक्षयेत्कुडुखण्डयोः ।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ॥
वाङ्गशालो गुडः ॥ १५ ॥

“तिला भस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकं ।
दुर्मान्श्वासकासघ्नं श्लीहपाण्डुश्वरापहं ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुदुद्रुजापहा ।
गुदजाश्रायत्याशु भक्षिता सगुडाभया” ॥ १६ ॥
“प्रणम्य शङ्करं रत्नं दण्डपाणिं महेश्वरं ।
जीवितारोगमन्विच्छ्वमारदोऽष्टच्छेदीश्वरं ॥
सुखोपायेन हे नाथ शस्त्रक्षारामिभिर्विना ।
चिकित्साभर्षसां नृणां कारुण्यदक्षुमर्हसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्षसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥
पाण्डवश्चादिको हानामादायान्यतमं शुभं ।
कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनद्या मात्तिकेण च ॥
पत्तूरमूलकल्केन लिम्पेद्रसयुतेन च” ॥
कुनटी मनःशला । मात्तिकं सुवर्णमात्तिकं ।
पत्तूरं वकम इति लोके । शालिन्दा इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ । रसः पारदः ।

“वज्रौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ।
ज्वाला च तस्य रोद्ध्या त्रिफलाया रसेन वा” ॥
सारः काष्ठसारः । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ पाठः ।
“ततो विज्ञाय गलितं शङ्गुनोर्द्धं समुत्क्षिपेत् ।
त्रिफलाया रसे पूते तदाक्षय्य तु निर्धमेत् ॥
न सम्यगालितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ।
ध्नातं निर्वापयेत्तस्मिन् लोहं तत् त्रिफलारसे ॥
यस्योहं न मृतं तत्र पार्थ भूयोऽपि पूर्येत् ।
मारयाम् मृतं यच्च तथैकत्रयमोहवत् ॥
ततः संग्रोथ्य विधिवत् चूर्णयेद्भोहभाजने ।
लोहेनैव तथा वत्स वृषदा सूक्ष्मचूर्णितं ॥

ज्ञात्वा लोहमये पात्रे माहर्षे वा क्षितरन्ध्रके ।
 रसेः पशुपतं ज्ञात्वा तं पचैद्दीमयाग्निना ॥
 पुटानि क्रमशो दद्यात् पृथग्गेषां विधानतः ।
 त्रिषलाग्निं च भृश्याणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
 मातृकन्दकमहातवस्त्रीनां श्रूयस्य च ।
 हस्तिनाथं पलाशस्य कुलिशस्य तथैव च” ॥
 भृशु भृशुरिया । केशराजः भृशुराज इति द्विः ।
 कुलिशं चूडीक्षीरं ।
 “पुटे पुटे चूर्यायित्वा लोहात् षोडशिकं पलं ।
 तन्मानं त्रिषलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
 अष्टमागावशिष्टे तु रसे तस्याः पचेद्बुधः ।
 अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
 ताभ्ये वा लोहदर्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकं ।
 ततः प्राक्विधानज्ञः स्वच्छे चोर्द्धे च सर्पिषि ॥
 मृदुमध्यादिभेदेन गृह्णीयात् पाकमाज्यतः ।
 आरभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥
 भामरं द्रवसंयुक्तं विलिह्याद्रक्षिककमात् ।
 वज्रमानानुपातश्च गव्यक्षीरेण संयुतं ॥
 गव्याभावे त्वजायाश्च स्निग्धवृष्यादिभोजनं ।
 वद्योवर्षिकरश्चैव भस्मकश्च नियच्छति ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
 गुल्माक्षिपाङ्कुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
 शूलश्च परिणामश्च प्रमेहमववाङ्कनं ।
 श्वयथुं बधिरत्वावं दुर्गमानं विशेषतः ॥
 बलक्षयश्च हृद्यश्चैव कान्तिदं खरवर्द्धनं ।
 शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनं ॥
 आयुष्यं श्रीकरश्चैव वयस्तेजस्कारं शुभं ।
 सस्त्रीकपुत्रजननं वकीपलितनाशनं ॥
 दुर्गमारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
 अनेनाग्नांसि दहन्ते यथा तूलश्च वज्रिना ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात् मद्यसेवी यथा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः स च दापयेत्” ॥
 रसेऽपि चिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरणा-
 स्थाने जीर्णं मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
 “जावतिनिरवर्त्तोरमयूरशशकादयः ।
 चटकः कलविष्णुश्च वर्त्तका हरितालकः ॥
 श्येनकश्च दृष्टत्वावो वनविष्करकादयः ।
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
 वर्त्तारिः वजरो इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
 कलविष्णो गृहचटकः । वर्त्तका वटर् इति लोके ।
 हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्करा-
 वर्त्तकादयः ।
 “मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
 हन्ताकस्य फलं शलं पटोलं दृहतीफलं ।
 प्रलम्बाभीरवेत्रायं तालकस्तखुलीयकं” ॥
 प्रलम्बा लम्बालावः । अभीरः शतावर्थाः पत्रशकं ।
 तालकः देवदालो । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
 “जीमूतको देवताङ्को वृत्तकोशो गरा गरी ।
 प्रोक्ताखुविषहृदेयी देवदाजो च ताडकः ॥
 देवदाजो रसे तिक्ता कपाशः शोधपाङ्कुराः”
 नञ्चेदित्वादि ।

“वाल्मीकं धान्यशकश्च केमुशं चक्रवर्त्तनं” ।
 चक्रवर्त्तनं चक्रवतशकं ।
 “नारिकेलश्च खर्जूरं दाडिमं खलीफलं ।
 शट्काटकश्च पक्ष्मं शक्या तालफलानि च ।
 जातीकोशं खड्गश्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
 हितान्येतानि वनूनि लोहमेतत् समञ्जतां ।
 नाश्रीयग्लकुचं कौलं कर्कान्धुवदराणि च ।
 जम्बीरं बीजपूरश्च तिनित्डीं करमर्दकं” ॥
 कौलं क्षुद्रवदरं । कर्कान्धुवदराणि महान्ति ।
 “आनूपानि च मांसानि क्रकरं पुङ्खकानपि ।
 हंससारसदायूहशङ्खकङ्कबलाकिकाः ॥
 मातृकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकं ।
 कुम्भायकश्च कर्कोटं केमुकश्च विशेषतः ॥
 कटुकं कालशकश्च कशेरुं कर्कोटीं तथा ।
 ककारादीनि सर्वाणि द्विदलानि च वर्जयेत् ॥
 शङ्खरेण समाख्यातस्त्रुंराजोऽनुकम्पया ।
 जगतामुपकाराय दुर्गमारिरयं भ्रुवं ॥
 स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्थ्येति वायुना ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमभ्रुवं ॥
 ब्रह्मप्लाश्च हताप्लाश्च क्रूरा येऽसत्यवादिनः ।
 वर्ष्नीयाः स्वधर्मैर्ण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
 सुनिरसपिष्टविडम्बुं सुनिरसलोढं चिरस्थितं घर्मे ।
 प्रावयति लोहदोषान् वर्ज्जितवनीतपिण्डमिव” ॥
 सुनिरचागस्तिः ।
 “काशे मणप्रवृत्तिर्णाघवसुदरे विस्तुद्धिरुद्गारे ।
 अङ्गेषु नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपात्रे ॥
 हामिरिपुचूर्णं लोढं सहितं खरसेन वज्रसेनस्य ।
 क्षपयत्प्रचिरालितयं लोहाजीर्णोद्भवं शूलं” ॥
 वज्रसेनस्य अगस्तः ।
 “जीर्णं लोहे पतति चूर्णं भुङ्गीत सिद्धसाराख्यं ।
 लोहव्यापन्नयति विवर्द्धते जाठरो वज्रिः” ॥
 तद्यथा,—
 “पथ्यासैन्यवशुं गृहीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
 त्रिदशो भागो निम्बु भायं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
 “भवेद्यद्यतिसारन्तु दुग्धं पीत्वा रजं जयेत् ।
 गुग्गाद्वादशकदूर्द्धं दृडिरस्य भयप्रदा” ॥
 शङ्खरप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥*
 अथ रक्ताशसां चिकित्सा ।
 “रक्ताशसासुपेक्षेत रक्तमादौ खवद्विषकं ।
 दुष्टाखे निगृह्णीते स्युः श्रूलानाश्चासृगामयाः ॥
 चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क-
 थिताः । रक्ताशसां प्रथमना दाञ्जीत्वशुशीरनिम्बा
 वा” ॥ चन्दनमत्र रक्तचन्दनं । चन्दनादिक्वाथः ॥१॥
 नवनीततिलाभ्यासात् २ । केशरनवनीतप्रकर्षा-
 भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
 श्राम्यन्ति रक्तावहाः ॥
 “दध्नूपरि यो भागो घनः खेह्युतः सरः” ।
 मथितं सररहितं निर्जलं वस्त्रपतं दधि ।
 सपत्रकेशरं क्षौद्रं नवनीतं त्वचं जिह्वन् ।
 सिताक्षेत्रसंयुक्तं रक्ताशसः सुखीभवेत् ॥ ५ ॥
 पयसा हृतेन यूषैः सतीनसुदादकीमसूराणां ।
 लोदनमद्यादक्षैर्भृशैरीशतसुगन्धैश्च । ६ ॥

समङ्गोत्पन्नमोचाक्षतिरीटतिलचन्दनैः ।
 सिद्धं हागीपयो दद्याद् गुदजे शोखितात्मके” ।
 समङ्गा लज्जालुः । मोचाक्षो मोचरसः । तिरीटो
 लोभः । चन्दनमत्र रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
 “भावितं रजनीचूर्णं खुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
 बन्धनात् सुवृद्धं सूत्रं क्षिन्त्यर्धोभगन्दरं” ॥
 क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
 “नासानामिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।
 क्रियामर्शंस कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितां ।
 अर्धमकीकन्तु संक्षिद्य दहेत् क्षारेण चाग्निना ।
 वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्पटकाशनं ॥
 यथाखं दोषलक्ष्णात्रमर्शंसः परिवर्णयेत्” ।
 इत्यर्धोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 अर्धसः, त्रि, (अर्धस + अख्यर्थे अच्) अर्धरोग-
 युक्तः । इत्यमरः ॥
 (“हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमशाशंसम्” ।
 इति मनुः ।
 “अन्नपानौषधं सर्वं तत्स्येयं नित्यमर्शंसाम् ।
 हृत्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पाश्र्वशूलश्च यस्यासाध्योऽर्धसो हि सः” ।
 इति भावप्रकाशः ।)
 अर्धसानः, पुं, (अर्ध + असानच्, मुट् ।) अर्धः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (“अर्ध-
 सानाय शत्रूणां हिंसित्वे” । इति वेदभाष्यम्) ।
 अर्धो, [न्] त्रि, (अर्धमस्यस्य, अर्ध + इति) ।
 अर्धरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अर्धोऽर्धः, पुं, (अर्धो हन्ति, अर्ध + हन् + ट्) ।
 अर्धः । तत्पर्यायः । श्रूयः २ कन्दः ३ । इत्य-
 मरः ॥ सूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ अर्धो इति
 भाषा । (अर्धरोगविनाशकः ।
 “अर्धोऽर्धं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विधापहम्” ।
 इति सुश्रुते ।)
 अर्धोऽर्धो, स्त्री, (अर्धस + हन् + ट् + डीप्) । ता-
 मूली । इति मेदिनी ॥
 अर्धोऽर्धितः, पुं, (अर्धसि हितः, सेवनेन तन्नाशक-
 त्वात्) । भक्षातकः । इति त्रिकाण्डशेषः । भेला
 इति भाषा ।
 अर्ध योग्यत्वे । (आदि-पर-सक-सेट् ।) पूजने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्धति विप्रो वेदं पठितुं ।
 सकर्मकोऽपि ।
 “यच्चदानतपांस्यस्य कलां गार्हन्ति षोडशी” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 (“अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।
 “द्विचाण्यहान्यर्हसि षोडशमर्हन्” ।
 इति रघुवंशे ।
 “गुरोर्गुरौ संनिहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
 इति मनुः ।)
 अर्ध क पूजने । (गुरां-उभ-सक-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ अर्धयति । इति दुर्गादासः ।
 (“राजाणिहत्तं मधुपर्कपात्रिः” । इति भट्टि-
 काथे ।)

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच्) इन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ।
अर्हः, त्रि, (अर्ह + अच्) योग्यः । उपयुक्तः ।
यथा,—
“तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सवान्धवान्” ।
इति श्रीभगवद्गीता ॥
अर्ह्या, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप्) पूजा । इत्यमरः ॥
“अर्ह्याणामर्हते चक्रयुनयो मयचक्षुषे” ।
इति रघुवंशे ।
अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शब्द) कृपणकः ।
बुद्धः । इति मेदिनी ॥ शेषस्य पर्यायः ।
जिनः २ पारगतः ३ त्रिकालवित् ४ क्षीणाष्ट-
कर्मो ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ प्रभुः
८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्प्रभुः ११
तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४
वादी १५ अभयदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८
सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ बो-
धदः २२ पुरुषोत्तमः २३ वीतरागाप्तः २४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अर्हन्, (त्) त्रि, (अर्ह + शब्द) पूज्यः । मान्यः ।
इति मेदिनी ॥ क्ततः । इति शब्दरत्नावली ॥
“यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्वि तीर्थं प्रचक्षते” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“त्वमर्हतामयसरः स्मृतोऽसि नः” ।
इति शाकुन्तले ।
अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् भृच्) बुद्धः ।
कृपणकः । मान्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अर्हितः, त्रि, (अर्ह + क्त) पूजितः । इत्यमरः ॥
अल अ वारणपर्याप्तभूषासु (भार्दि-उभं-सकं) ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अ अलति अलते पापं
गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्याप्तः सामर्थ्यं ।
“पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् हस्ते शक्ते निवारणे” ।
इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं
समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जनं भूष-
यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अलं, स्त्री, (अल + अच्) शक्तिपुष्कण्टकः ।
इति हेमचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा ।
हरितालं । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥
अलं, अ, भूषणं । पर्याप्तः । वारणं । निरर्थकं ।
शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं । यथा,—
“सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोकं विजानासि
चेत्” । इति कीलावती ॥
अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल +
कृन्) भङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षौद्रखूर्यं
तस्य कुन्तलाखूर्यकुन्तलाः तद्वि तत्र न्यस्यते
इत्यर्थः । अलति भूषयति मुखं इत्यलकं । इति
भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति
सारसुन्दरी । तत्पर्यायः । पूर्यकुन्तलः २ ।
इत्यमरः ।
“कार्यं योग्यं नवकर्मिकारं
सनेषु हारा अलकेष्वशोकः” ।

इति ऋतुसंहारे ।
“हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं” ।
इति मेघदूते ।
अलकः, पुं, (अल + कृन्) अलकः । द्वातकुक्कुरः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
अलकानन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्तोति, अल + कृन्,
अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ
नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः ।) कुमारी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षीयगङ्गा । इति
शब्दमाला ॥ “तथैवालकन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्म-
सदनाद्ब्रह्मि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-
हिमकूटान्यतिरभसतरं हसा लुठन्ती भारत-
मपि वषं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभि-
प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥
(हिमालयादुत्पन्ना श्रीनगरस्यादूरे गङ्गाया सह
मिलिता खनामस्थिता नदी । गङ्गैव देवलोके
अलकानन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,—
“देवेषु गङ्गा गन्धर्वं । प्राप्नोत्यलकानन्दताम् ।
तथैवालकानन्दपि दक्षिणेनेति भारतं ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महासुने” ॥
इति भागवतपुराणे ।)
अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा।)
कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री +
क) वृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥
अलका, स्त्री, (अल + कृन् + टाप्) कुवेरनगरी ।
इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का
कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, षष्ठीतत्पुरुषः।)
कुवेरः । इति जटाधरः ॥
अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, षष्ठी-
तत्पुरुषः।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
अलक्तः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्व) वृक्षनि-
र्यासविशेषः । लाक्षा । जौ इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ याधः ५
द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः ।
अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतुकं ९
यावकः १० अलक्तकः ११ रक्तः १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ पलङ्गभा १३ कृमिः १४ वर-
वर्षिणी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।
“लाक्षा पलङ्गभालक्ती यावो वृक्षामयो जतु ।
लाक्षा वर्या हिमा बल्या खिग्धा च तुवराणघुः ॥
अनुष्णा कफपित्ताह्निक्काकासञ्जरप्रयुत् ।
त्रयो रक्षतवीसर्पक्षमिकुष्ठगदापहा ॥
अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्यङ्गनाशः” ।
इति भावप्रकाशः ॥*॥ आक्षारसः । आलता इति
भाषा । तत्पर्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३
रागः ४ निर्मलः ५ जगनी ६ जनकरी ७ सम्पदा
८ चक्रवर्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।
कफवातरोगग्रहदोषनीशित्वं । कण्ठरोगशम-
नत्वं । शक्तिारित्वञ्च । इति राजनिर्णयः ॥
अलक्तकः, पुं, (अलक्त एव, अलक्तः स्वार्थे कन्) ।

निर्मलः । अलक्तः । इति हलायुधो हारावली
च । लाक्षा । इति राजनिर्णयः ॥ (“अलक्त-
काङ्गानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे ।
“पादान्नाकरक्तमौक्तिकाशिलःसिद्धाङ्गनाङ्गतैः”
इति नागानन्दे ।)
अलगर्दः, पुं, (लगति स्पृशति, क्षिप्, लग्, अर्हयति,
अर्ह + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्हयति इति
लगर्दः, लगः सन् पीडक इत्यर्थः, निर्भिषत्वात्
तद्धिम् ।) जलसर्पः । जलवेडा इति केचित् ।
अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(सविधो जलधालभेदः । विलकेडटिया इति
भाषा, “तत्र सविधाः कृष्णाः कर्बुरा अलमर्हा
इन्द्रायुधाः सासुद्रिका गोचनन्दाः चेति” । सुभूते ।)
अलगर्दः, पुं, (अलं गृह्यति इति गृध्र + अच्, पृषी-
दरादित्वात् साधुः ।) जलधालः । इत्यमरः ॥
केडटिया इति ख्यातः । जलवेडा इति केचित् ।
अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥
अलग्गारयं, स्त्री, (अलम् + क् + भावे ल्युट्) भूषणं ।
इति शब्दरत्नावली ॥
अलग्गारिष्णुः, त्रि, (अलम् + क् + इष्णुच्) अलग्गार-
कर्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्या-
दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥
अलग्गार्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ अलग्गार-
युक्त्यर्थाः । इति सारसुन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः ।
अलंकर्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५
भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥
अलग्गार्त्ता, [क्] त्रि, (अलम् + क् + ङच्) अल-
ङ्गारिष्णुः । इत्यमरः ॥
अलग्गर्म्भीयाः, त्रि, (अलं समर्थः कर्मणो, खः ।) कार्य-
कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥
अलग्गारः, पुं, (अलम् + क् + भावे ङच्) भूषणं ।
तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं
४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्किया ६ भूषा ७
अलग्गारयं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९
इति जटाधरः ॥*॥ अथालङ्गारयुक्तिः । तद्वा-
रणदिनमुच्यते ।
“रेवत्यन्धिनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।
गुह्यशुक्रबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्गारधारणं ॥
अग्निष्वेवपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्गारधारणम् ।
उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥
शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलश्चाङ्गदन्तथा ।
कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात् ॥
प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः ।
पद्मरागञ्च वपञ्च विजये गोविदाक्षथा ॥
मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् ।
आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुच्यते ।
प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥
प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो क्षमिधीयते ।
तस्य प्रधानभूषणत्वादित्याह भृगुनन्दनः ॥
सुखदा मणयः मुञ्जा दुःखदा दोषशानिनः ।
अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्ष्यानि यथाक्रमं” ॥

अथ

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ मयि विशेषायां लक्ष-
णानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ काव्यालङ्कारः ।
स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ ।
तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्या-
दर्शः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अक्रमातिशयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तातिशयोक्तिः	३
अत्युक्तिः	४
अधिकः	५
अनन्वयः	६
अनुकूलः	७
अनुगुणः	८
अनुशा	९
अनुप्रासः	१०
अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणो उक्तः ।	
अपरे यथा, अत्यनुप्रासः	
अत्यनुप्रासः—	
अन्यानुप्रासः—	
लाटानुप्रासः—	
अनुमानं	११
अन्योन्यं	१२
अपङ्गवातिशयोक्तिः	१३
अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
अभिधाहेतुः	१५
अर्थान्तरन्यासः	१६
अर्थपत्तिः	१७

अथ

वैचित्र्यश्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति
काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत्
शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थि-
रधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं
द्विह-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तल्लक्षणानि

“अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्ययोः ॥ १	“सङ्गतानुगुणासङ्गीकारमाङ्गरतद्गुणं” । २
“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रशक्तिजे” ॥ ३	“अत्युक्तिरदुभुतातथ्यशौर्थ्यादाथ्यादिवर्णनं” । ४
“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिकवर्णनं” । ५	“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः” । ६
“अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्” । ७	“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” । ८
“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” । ८	“दोषस्याभ्यर्थनानुशा तत्रैव गुणदर्शनात्” । ९
“अनुप्रासः शब्दसामं वैश्वेष्येऽपि स्वरस्य यत्” । १०	“अनेकस्यैकधा साम्यसङ्गदाप्यनेकधा । एकस्य सङ्गदप्येव अत्यनुप्रास इच्छते” ॥
“उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके” । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैतत् अत्यनुप्रास उच्यते ॥ व्यञ्जनस्येदयथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥	
“शब्दार्थयोः पौनरुक्तं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥	
“अनुमानन्तु विच्छिन्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध- नात्” । ११	
“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” । १२	
“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगौर्याध्यवसानतः । यदापङ्गतिगर्भत्वं सैव सापङ्गवा मता” । १३	
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” । १४	
“अभेदेनाभिधाहेतुहेतोर्हेतुमता सह” । १५	
“उक्तरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” । १६	
“दशपूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिच्यते । क्वचित् प्राकरयिकादप्राकरयिकार्थस्यापतर्न । क्वचित् अप्राकरयिकात् प्राकरयिकार्थस्येति द्वौ भेदौ” । १७	

अथ

चन्द्राणोकोऽञ्जल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुवल्-
यानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरणादियत्र्येषु ज्ञेयं । अल-
ङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदा-
हरणानि चन्द्राणोकोद्घृतानि तदतिरिक्तानि सा-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च परांश्चते” ॥ १	“अदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०
“चिरं रागिणि मन्त्रिते निहितपि न रच्यति” ॥ २	“उन्मीलन्मधुगन्धलूख्यमधुपयाधूतचूताङ्गरकीडत्- कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकार्याञ्ज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण- प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” ॥
“यास्यामीत्युदिते तन्वा बलयोऽभवदूर्भिका” ॥ ३	“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो वामलोचनाः” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४	“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभ- विलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनस्यं” ॥
“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५	“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितकन्दपं कन्दर्पवशगं प्रियं” ॥
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदमन्वयः” ॥ ६	“जानीमहेऽस्याः किल सारसाद्या विराजतेऽन्तः- प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्कान्तिजालैः प्रकृतैस्त्वदङ्गेष्व- पाण्डुता कुङ्कुमताक्षिपद्भे” ॥ ११
“कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजत्ततं । बधान भुजपाशाभ्यां करठमस्य वृष्टं तदा” ॥ ७	“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रिया- मया” ॥ १२
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां” ॥ ८	“त्वत्सुक्तिषु सुधा, राजन् भान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ॥ १३
“मध्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयैव हतं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९	“एकः कृती स कृत्येषु योऽन्यं शक्यान्न याचते” ॥ १४
“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०	“तारन्यविलासः । इत्यत्र वशीकरयहेतुर्जायिका- वशीकरयत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्ववसाय- मूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५
“उन्मीलन्मधुगन्धलूख्यमधुपयाधूतचूताङ्गरकीडत्- कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकार्याञ्ज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण- प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” ॥	“हनूमानम्भिमतरत् दुस्तरं किं महात्मनां ॥ गुणवदन्तसंसर्गात् याति स्वयोऽपि गौरवं । पुष्यमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते” ॥ १६
“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्टैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो वामलोचनाः” ॥	“हारोऽयं हरिणाक्षीणां सुठति स्तनमखड्गे । सुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥
“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभ- विलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनस्यं” ॥	“विललाप सवाप्यगङ्गदं सहजामप्यपहाय धी- रतां । अतितप्तमयोऽपि माह्वं भजते कौव कथा शरीरिणां” ॥ १७

अथानुसारनामानि

अक्षयं	१८
अवधानप्रकृतिः	१९
अवकृतिः	२०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिदर्शना	२१
असम्भवः	२२
आवृत्तिदीपकं	२३
तत् त्रिविधं । प्रदावृत्तिः । अर्थावृत्तिः । उभयावृत्तिः ।	
आक्षेपः	२४
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	
उत्प्रेक्षा	२५
सा वस्तुहेतुफलतामतागौचरत्वेन त्रिविधा वस्तुत्प्रेक्षा । हेतुत्प्रेक्षा । फलत्प्रेक्षा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे । एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा ।	
उत्तरं	२६
उदात्तं	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लासः	३०
उल्लेखः	३१
लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमाला	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्तिः	३६
कैतवापकृतिः	३७
गूढोक्तिः	३८
अपवातिशयोक्तिः	३९
चित्रं	४०

तल्लक्षणाणि

“अक्षयन्तु स्रष्टादाधेयाद्यदाधारस्य स्रष्टाता” । १८	
“ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवधानप्रकृतिसुसा” । १९	
“विरज्जभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसकृतिः । अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥ अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरज्जकृतिश्च सा” । २०	
“अपरं बोधनं प्राङ्गः क्रिययासत्सदर्थयोः” । अस्यार्थः कस्यचित् कश्चित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रिययापरान् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१	
“असम्भवेत्यन्यत्परेसम्भाव्यत्ववर्णनं” । २२	
“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं” । २३	
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्यते ॥ आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४	
“सम्भावनाः स्युरत्येक्षा वस्तुहेतुफलतामता । उक्तानुक्तास्यदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्यदे परे” । २५	
“किञ्चिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं” । २६	
“उदात्तमृद्धिरचितं स्थाप्यमाख्योपलक्षणा” । २७	
“उपमा यत्र सादृश्यलक्षणीयकृति द्वयोः” । २८	
“पर्यायेण द्वयोस्तत्तदुपमेयोपमा मता” । २९	
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०	
“बहुभिर्बहुधोक्तेखादेकस्योक्तेषु इत्येते । एकोनबहुधोक्तेषुोऽप्यसौ विषयभेदतः” । ३१	
“गृहीतमुक्तरौतार्थश्रेणीरेकावली मता” । ३२	
“क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं” । ३३	
“गुम्फः कारणमाला स्याद्यथा प्रक्रान्तकारणैः” । ३४	
“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं” । ३५	
“कैमुत्वेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिच्यते” । ३६	
“कैतवापकृतिर्यत्कैतवापकृतिर्नैवे पदैः” । ३७	
“गूढोक्तिरन्योद्देश्या गीर्धदन्तं प्रति कथ्यते” । ३८	
“अपवातिशयोक्तिस्तत्पौर्वापर्यव्यतिक्ता” । ३९	
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०	

तदुदाहरणानि

“मखिमाणोर्भिका तेऽद्य करे अपवटायते” । १८	
“अक्षयमेवान्मु जभते पात्र्यः प्राप्यापि सागरं । मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरम्भतद्युतेः” । १९	
“विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना । अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाङ्गयाः । गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः” । २०	
“नश्येद्राजविरोधीति क्षीयं चन्द्रोदये पुनः” । २१	
“को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति” । २२	
“वर्षत्वम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी । उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकासूना माद्यन्ति च शिखावलाः” । २३	
“चन्द्र सन्दर्शयात्मानमधवास्ति पित्रामुखं । नायं दूति तनेस्तापस्तस्याः कालानलौपमः । गच्छ गच्छसि चेत्कान्त तत्रैव स्यान्नर्मिम” । २४	
“धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहलक्षणं । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं गमः । रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विद्वेषयाद्भुवं । तन्मुखामेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी । मध्यः किं कुचयोर्दृष्टं बद्धः कनकदामभिः । प्रायोऽङ्कं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति” । २५	
“यत्रासौ वेतसी पात्र्य तत्रेयं सुतरां सरित्” । २६	
“सासौ यत्राभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽर्जुनः” । २७	
“हंसीव भूपतेः क्रीत्तिः स्वर्गादीमवगाहते” । २८	
“धर्मोऽर्थ इव पूर्वाश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि” । २९	
“अपि मां पावयेत् साध्वी स्वात्वेतीच्छति जाङ्गवी । काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाष्कन्धः पादपद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटीस्वरियोषितः । तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं । लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वन्धः” । ३०	
“स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वदुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः । गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने” । ३१	
“नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोःस्तम्भशासनौ । दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बगमनोहरौ । जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य महीभुजः” । ३२	
“गच्छत्या गच्छति पुनः पात्र्यः पश्यति पृच्छति” । ३३	
“नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्यागेन विपुलं यशः । भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं । दारिद्र्यप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” । ३४	
“जितोऽस्ति मन्द कन्दर्प मन्थितोऽस्ति जिज्ञोचनः” । ३५	
“स जितक्वम्बुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीवह्नी” । ३६	
“निर्यान्ति स्मरनाराचा वाणावृक्पातकैतवात्” । ३७	
“गृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः” । ३८	
“अग्रे भानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” । ३९	
“मारमासुभमा चाखरचा मारबधूतमा । मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्त मारमा” । ४०	

अथानुवाकानामानि
चित्रकाव्यमनेकविधं यथा । पद्म-धनुः-खड्ग-
नागपाश-कवाट-नौका-बन्धाः । अथगति-त्रिपदी-
गोमूत्रिकादयः ।

हेकापकृतिः ————— ४१

तद्गुणः ————— ४२

तुल्ययोगिता ————— ४३

सा त्रिधा ।

प्रथमा यथा —————

द्वितीया यथा —————

तृतीया यथा —————

दीपकं ————— ४४

दृष्टान्तः ————— ४५

निदर्शना ————— ४६

सा त्रिधा ।

निरुक्तिः ————— ४७

परिकरः ————— ४८

परिकराङ्कुरः ————— ४९

परिणामः ————— ५०

परिवृत्तिः ————— ५१

परिसंख्या ————— ५२

पर्यस्तापकृतिः ————— ५३

पर्यायः ————— ५४

स द्विविधः ।

पर्यायोक्तं ————— ५५

तत् द्विविधं ।

पिहितं ————— ५६

पुनरुक्तवदाभासः ————— ५७

पूर्वरूपः ————— ५८

स द्विविधः ।

प्रतिवस्तूपमा ————— ५९

प्रतिषेधः ————— ६०

प्रतीपं ————— ६१

तल्लक्षणाभेदेन पञ्चविधं । न तु नामभेदेन ।

प्रत्यनीकं ————— ६२

प्रस्तुताङ्कुरः ————— ६३

प्रहर्षणं ————— ६४

तत् त्रिविधं ।

प्रौढोक्तिः ————— ६५

भाषिकं ————— ६६

भाषासमावेशः ————— ६७

“हेकापकृतिरन्यस्य शङ्कातल्लस्य निरुक्ते” । ४१

“तद्गुणः खगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” । ४२

“वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता” ।

“हितहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

गुणोत्कृष्टेः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता” । ४३

“वदन्ति वर्णवर्णानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः” । ४४

“चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदकृतिः” । ४५

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेकारोपो निदर्शना ।

पदार्थगर्भामप्यन्ये वदन्यन्यां निदर्शनां ।

अपरां बोधनं प्राजः क्रिययासत्सदर्थयोः” । ४६

“निरुक्तिर्योगतो नामानन्यार्थत्वप्रकल्पनं” । ४७

“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणो” । ४८

“साभिप्रायविशेषणश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः” । ४९

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयो विषयात्मना” । ५०

“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः” । ५१

“परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रयं” । ५२

“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापकृतिस्तु सा” । ५३

“पर्यायो यदि पर्यायेकस्यानेकसंश्रयः ।

“एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः” । ५४

“पर्यायोक्तं तु गम्यश्चेद्वचोभ्रष्टान्तराश्रयः ।

पर्यायोक्तं तदप्याङ्ग्येनैकसाधनं” । ५५

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकृतचेष्टितं” । ५६

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तावभाषणं ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” । ५७

“पुनः खगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं ।

पूर्वविस्थानुवृत्तिश्च विज्ञते सति वस्तुनि” । ५८

“वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता” । ५९

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनं” । ६०

“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं ।

अन्योपमेयलाभेन वर्णस्यानादरश्च तत् ।

वर्णोपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

वर्णान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत् ।

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थमपि मन्वते” । ६१

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” । ६२

“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । ६३

“उत्कृष्टितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणं ।

वाग्भित्तादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं ।

यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत्” । ६४

“प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्भेदुत्वप्रकल्पनं” । ६५

“भाषिकं भूतभाष्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं” । ६६

“शब्दैरेकविधैरव भाषासु विविधास्तपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते” । ६७

“प्रजल्पन् मत्पदे जघ्नः कान्तः किं न हि नूपुरः” ।

“पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विधा” । ४२

“सङ्घचिन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च ।

त्वदङ्गमार्दवे वृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

माजलीशशभ्रस्त्रेखा कदलीनां कठोरता ।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ।

लोकपालो यमः पाश्री श्रीदः शक्रो भवानपि” । ४३

“मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः” । ४४

“त्वमेव कीर्त्तिमान्वाजन् विधुरेव हि कन्तिमान्” । ४५

“या दातुः सौम्यता सेधं पूर्यन्दोरकलङ्कता ।

त्वमेव युगलं धत्ते लोलां नीलाम्बुजन्मनोः ।

नश्यद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः” । ४६

“इदृशैश्चरितैर्जने सख्यं दोषाकरो भवान्” । ४७

“सुधांशुकलितोत्सस्तापं हरतु वः शिवः” । ४८

“चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः” । ४९

“प्रसमेन दृगङ्गेन वीक्षते मदिरेक्षया” । ५०

“ययावेकं शरं मुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः” । ५१

“खड्गद्वयः प्रदीपेभ न स्वान्तेषु नतम्बुवां” । ५२

“नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं” । ५३

“पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा ।

अधुना पुलिनं तत्र यत्र खेतः पुराजनि” । ५४

नमस्तस्मै हतौ येन सुधा राजबध्नुकुचौ ।

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्थतामिह” । ५५

“प्रिये मृहागते प्रातः कान्ता तस्यमकल्पयत्” । ५६

“मुजङ्गकुण्डलीत्येकशशिशुभ्यांशुश्रीतगुः ।

जगन्धपि सदा पायादद्याच्चेतोहरः शिवः” । ५७

हरकण्ठांशुलिप्ताऽपि शेषस्त्वज्जशशशितः ।

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काक्षीरल्लैर्मुहूर्तुङ्कः” । ५८

“तापेन भाजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते” । ५९

“न द्यूतमेतत् कितवाक्रीडनं निश्चितैः शरैः” । ६०

“तल्लोचनसमं पद्मं तदङ्गसदृशो विधुः ।

अलं गर्भ्यं ते वस्तुनान्या चन्द्रो भवादृशः ।

कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्पुत्र्याः सन्ति हि स्त्रियः ।

मिथ्यावादो हि सुगधाक्षि त्वन्मुखामं किनाम्बुनं ।

दृष्टं चेददं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना” । ६१

“जैत्रनेत्रामुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ” । ६२

“किं भद्रं सखां माजलां केतव्या कण्टकस्यया” । ६३

“तामेव ध्यायते तस्मै विदुषा खैव द्रुतिव्या ।

दीपमुदीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ।

निष्पन्नौषधीमूलां खनतासादितो निधिः” । ६४

“कक्षाः कलिन्दजातीरतमाजलाभमेवकाः” । ६५

“अहं विनोक्येऽप्यापि युष्मन्तेऽत्र सुराह्वराः” । ६६

“गुह्यमगिमञ्जीरे कलमञ्जीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसासि केजिरीरे किमासि धीरे च ग्रन्थार-
समीरे” । ६७

अथानुवाकानामानि

भेदकातिशयोक्तिः	६८
भ्रान्तापङ्क्तिः	६९
भ्रान्तिमान्	७०
गान्धादीपकं	७१
मिथ्याध्यवसितिः	७२
मीलितं	७३
मुद्रा	७४
यथासंख्यं	७५
यमकं	७६

युक्तिः	७७
रत्नावली	७८
रूपकं	७९
तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । ताद्रूप्यरूपकञ्च । तच्च समन्यूनाधिक्यकथनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं । समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेदरूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । न्यूनताद्रूप्यरूपकं । अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकातिशयोक्तिः	८०

ललितं	८१
लुप्तोपमा	८२
सा चाद्यथा । वाचकलुप्ता । धर्म्मलुप्ता । उपमानलुप्ता । धर्म्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता । वाचकोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानवाचकलुप्ता ।	
लेशः	८३

लोकोक्तिः	८४
वक्रोक्तिः	८५
विकल्पः	८६
विकस्वरः	८७
विचित्रं	८८
विधिः	८९
विनोक्तिः	९०
वक्ष्यभेदेन सा द्विविधा ।	
विभावना	९१
अस्या वक्ष्यव्याख्यादाहरणानि च षट् ।	

विरोधः	९२
च दशधा ।	

तदनुवाकानि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनं” । ६८
“भ्रान्तापङ्क्तिरन्यस्य श्रुत्यायां भ्रान्तिवारणे” । ६९
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गलङ्घतित्रयं” । ७०
“दीपकेकावलीयोगान्गान्धादीपकमुच्यते” । ७१
“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं” । ७२
“मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” । ७३
“द्वयार्थद्वयं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः परैः” । ७४
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकायां समन्वयः” । ७५
“सत्त्वर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” । ७६

“युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” । ७७
“क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तदुः” । ७८
“विषयभेदताद्रूप्यरङ्गं विषयश्च यत्” ।
“रूपकं तत् त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” । ७९

“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्याध्यवसानतः” ।
अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयिवाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिर्गणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन् सति रूपकातिशयोक्तिः” । ८०

“प्रस्तुते वक्ष्यवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनं” । ८१
“वक्ष्योपमानधर्म्माणासुपमावाचकस्य च । एकद्विन्यनुपादानात् भिन्ना लुप्तोपमाद्यथा” । ८२

“लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं” । ८३

“लोकप्रवादानुसृतिं लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४
“वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्वार्थप्रकल्पनं” । ८५
“विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पाणामङ्गीकृतिर्भेदा” । ८६
“यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” । ८७

“विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया” । ८८
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तान्माञ्जुर्विध्यलङ्घति” । ८९
“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रकृतं हीनमुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रणं विनोक्तिः सापि कथ्यते” । ९०

“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् । हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्त्वपि प्रतिबन्धके । अकारणात् कार्यजन्म चतुर्था स्याद्विभावना । विदग्धात् कार्यसम्पत्तिर्वृष्टा काचिद्विभावना । कार्योत्पत्तिः कारणाजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना” । ९१

“जातिश्चतुर्भिर्कार्याद्यैर्गुणैः गुणादिभिस्त्रिभिः । त्रियात्रियाप्रत्याभ्यां यत्प्रथमं त्रयो वा मिथः । विदग्धमिदं भावेत विरोधोऽसौ दशाह्वतिः” । ९२

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्युर्द्वयं भूपतेः” । ६८
“तापं करोति सोत्कम्पं वरः किमु सखे स्मरः” । ६९
“अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वमुखं वेत्ति पङ्कजं” । ७०
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” । ७१
“मिथ्याध्यवसितिर्विषयां वशयेत् खञ्जं वहन्” । ७२
“रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजाशये” । ७३
“नितम्बगुर्वी तरुणी वृग्यम्बविपुला च सा” । ७४
“शत्रुं मित्रं विपत्तिश्च जय रङ्गय भङ्गय” । ७५
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्फुटपरागपरागतपङ्कजं । मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” । ७६

“त्वामालिखन्ति दृष्टान्यां धनुःपौष्पं करेऽलिखत्” । ७७
“चतुरास्यः पतिर्लक्ष्मिणाः सर्वज्ञस्त्वं महीपते” । ७८
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षयात् । अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तयैकं विनोचनं । शम्भुर्विश्वमववद्य खीकृत्य समवृत्तता । अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना । साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता । अयं कलङ्कितश्चन्द्राम्बुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” । ७९
पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वानिःसरन्ति सिताः शराः” । ८०

“ललितं निर्गते नीरे सेतुमेधा चिकीर्षति” । ८१
“तडिद्वीरीन्दुमुल्ल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्भेम । कान्त्या स्मरवधूयन्ती वृष्टा तन्वी रहो मया । यत् त्वया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तत्रतेः । तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भव” । ८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिणः । युक्तपङ्करवन्धस्ते मधुराणां गिरां फलं” । ८३
“सहस्र कतिञ्चिन्मासाग्नीलियत्वा विनोचने” । ८४
“सुखं मानं दिनं प्राप्तं नेह गान्दी हरान्तिके” । ८५
“सद्यः शिरांसि चापात् वा नमयन्तु महीभुजः” । ८६
“स न जिये महान्तो हि दुर्दशाः सागरा इव” । ८७

“नमन्ति सन्तस्त्रिलोक्यादपि लब्धुं समुद्रति” । ८८
“पञ्चमोदक्षने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” । ८९
“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्बद्धं । विना खलैर्विभाषेया राजेन्द्र भवतः सभा” । ९०

“अपलाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरखदयं । अस्मैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः । नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्वसिधुजङ्गमः । शङ्खादीनाग्निगारोऽयमुदेति महद्दुःखः । शीताङ्गकिरणालम्बो हन्त सन्नापयन्ति तां । यशःपथोराशिरभूत् कारकल्पतरोक्ष्ण” । ९१

“तव विरहे मलयमहावाणकः शशिशोऽपि शोभमणिः । हृदयमग्नितमपि भिन्ने नकिनी-दलमपि निदाघरविरह्याः । सन्ततमुपशासका-दुःखतरङ्गकर्मैष्टगया नृपते । द्विजपत्नीनां

अथ
अथालङ्कारनामानि

विरोधाभाषः	६३
विद्यतोक्तिः	६४
विशेषः	६५
स त्रिविधः ।	
विशेषोक्तिः	६६
विषमं	६७
तत् त्रिविधं ।	
विषादनं	६८
व्याघातः	६९
स द्विविधः ।	
व्याजनिन्दा	१००
व्याजस्तुतिः	१०१
स द्विविधः ।	
व्याजोक्तिः	१०२
व्यतिरेकः	१०३
शुद्धापङ्कतिः	१०४
श्लेषः	१०५
स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविधयः १ अप्रकृतानेकविधयः २ प्रकृतप्रकृतानेकविधयः ३ ।	
सदर्थनिदर्शना	१०६
सन्देहः	१०७
समं	१०८
तत् त्रिविधं ।	
समाधिः	१०९
समासोक्तिः	११०
समुच्चयः	१११
स द्विविधः ।	
सम्बन्धातिशयोक्तिः	११२
कक्षभेदेन सा द्विधा ।	
सम्भावनं	११३
सहोक्तिः	११४
सामान्यं	११५
सारः	११६
सूक्ष्मं	११७
श्लोकोक्तिः	११८
श्लोकोक्तिः	११९

अथ
तल्लक्षणाणि

“आभाषत्वं विरोधस्य विरोधाभाष इत्येते” । ६३
“विद्यतोक्तिः श्लेषगुणं कविगविष्कृतं यदि” । ६४
“विशेषः स्थातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं । विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥ किञ्चिदारम्भतोऽग्रव्यवस्त्वनरकृतिश्च सः” । ६५
“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” । ६६
“विषमं वर्ण्यते यत्र घटनानुरूपयोः । विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं ॥ अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्तद्विद्यार्थसमुद्यमात्” । ६७
“इत्यमाथविषयार्थसंप्राप्तिश्च विषादनं” । ६८
“स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् । सौकार्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया व्यक्तियानिन्देति गीयते” । १००
“उक्तियानिस्तुतिनिन्दास्तुतिभ्यांस्तुतिनिन्दयोः” । १०१
“व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोपनं” । १०२
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः” । १०३
“शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मेनिष्ठवः” । १०४
“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्णावर्णोभयाश्रयः” । १०५
“विभावनं सम्यङ्गानां फलं सुहृदनुग्रहः” । १०६
“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कारित्त्रयं” । १०७
“समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः । सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्तुमुद्यमः” । १०८
“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः” । १०९
“समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्” । ११०
“बहूनां युगपद्भाजां भावगुम्फः समुच्चयः । अहं प्रथमिकाभाजामेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं । योगेप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते” । ११२
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्युद्धोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरङ्गनः” । ११४
“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः” । ११५
“उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे तरसाकृतचेष्टितं” । ११७
“श्लोकोक्तिर्यत्र श्लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता” । ११८
“श्लोकोक्तिः श्लोकोक्तस्य जात्यादिस्यस्य वर्णनं” । ११९

अथ
तदुदाहरणानि ।

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः । अजस्य गृहतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । सपतो जागरुकस्य याचार्थं वेद कस्तव । वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिश्चक्षुषः । राकाविभावरी-जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगासेचनं मागसद्यथापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिरासा मद्यति हृदयं दुगोति च मे” ॥ ६२
“विनापि तन्वि हारेण वक्ष्योऽथौ तव हारिण्यौ” ॥ ६३
“वृषापेहि परलोभादिति वक्ति स सूचनं” ॥ ६४
“गते सूर्येऽपि दीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः । अन्तर्वह्निः पुरः पश्चात् सर्वदिग्गमि सैव मे ॥ त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्ष्य” ॥ ६५
“हृदि खेहृद्यो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्पि” ॥ ६६
“क्षेयं शिरीषमृदङ्गी क तावृद्धमदनञ्जरः । कीर्त्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपायिका ॥ भक्षाशया हि मङ्गलां वृष्ट्याखुत्तेन भक्षितः” ॥ ६७
“दीपमुदीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः” ॥ ६८
“यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मरः । दया चेद्भ्रातृ इति मय्यपरित्यज्य एव ते” ॥ ६९
“विधे स निन्दो यस्ते प्रागेकमेवाहरिश्चरः” ॥ ७०
“कः सधुनि विवेकस्ते नयसे पापिनो दिवं ॥ साधु दूति पुनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं । यन्मदर्थं विलुनासि दन्तैरपि नखैरपि” ॥ १०१
“सखि पश्य गृह्यारामपरागैरस्मि धूसरा” ॥ १०२
“शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः” ॥ १०३
“नाथं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहं” ॥ १०४
“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत् ॥ अक्षेण तन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना । उच्चरद्भूरिकीलाजः शुशुभे वाहिनीपतिः” ॥ १०५
“उदयमेव सविता पद्मेध्वर्षयति त्विभं” ॥ १०६
“पञ्चजं वा सुधांशुर्व्येथस्माकन्तु न निर्यायः” ॥ १०७
“स्वानुरूपं कृतं पद्महारेण कुचमखलं ॥ गीचप्ररमता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता ॥ युक्तो वारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ॥ १०८
“उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तश्च भानुमान्” ॥ १०९
“अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तसुम्बति चन्द्रमाः” ॥ ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भश्यन्ति च तव द्विषः ॥ लं शीलं वयो विद्या धनञ्च मद्यत्यमुं” ॥ १११
“सौधाय्याणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमखलं । त्वयि दातरि राजेन्द्र खड्गमात्राद्रियामहे” ॥ ११२
“यदि शेषोऽभवदहता कथिताः स्युर्गुणास्तव” ॥ ११३
“दिगन्तमगमत्स्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह” ॥ ११४
“मल्लिकाचितधन्मिस्ताश्चारुचन्दनचर्चिताः । अविभाष्याः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः” ॥ ११५
“मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्बचः” ॥ ११६
“मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमखिमाहवोत्” ॥ ११७
“मुञ्ज एव जानीते मुञ्जफाचरवं सखे” ॥ ११८
“जुरङ्गैरन्तराङ्गाद्यैः सन्धकार्यैः सलीप्यते” ॥ ११९

स्मृतिमान्	१२०
हेतुः	१२१
स द्विविधः ।	
हेत्वपङ्क्तिः	१२२

प्रलङ्किया, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे प्र ।) भू-
मितकरणं । तत्पर्यायः । भूषा २ । इत्यमरः ॥
प्रलङ्कितः, त्रि, (अलम् + क्त + कर्मणि क्तः ।) अल-
ङ्कारयुक्तः । तत्पर्यायः । भूषितः २ प्रसाधितः ३
परिष्कृतः ४ मण्डितः ५ । इत्यमरः ॥
("अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविश्वीरणावतम्" ।
इति महाभारते ।)
प्रलङ्कारः, पुं, (अलम् + ङृ + अच् ।) मृगप्रयवज्ज-
जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
अलिङ्कारः २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रलतिः, पुं, (अल + बाङ्गलकात् अतिच् ।) गीत-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
प्रलम्बः, पुं, (अलमत्वर्थी धूमः ।) धूमसमूहः ।
इति जटाधरः ॥
प्रलम्, अ, भूषणं । पूर्यता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
इत्यमरः ॥ निरर्थकं । इति भरतः ॥
प्रलम्बधः, पुं, (अलं एष्वाति, एष + क, एषोदरा-
दिवात् पस्य बः ।) प्रहस्तः । वमनं । राक्षस-
विशेषः ॥ इति मेदिनी । (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
सहायः खनामख्यातो राक्षसः ।
"सायकिस्रापि संक्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलम्बधं शरैर्वैरैर्विधाध बलिनां बली" ॥
इति महाभारते ।)
प्रलम्बुषा, स्त्री, (अलं एष्वाति, एष + क, पस्य बः,
ततः स्त्रियां टाप् ।) सुखीरी । स्वर्गवेश्याभेदः ।
इति मेदिनी ॥
("अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सूरुपा लक्ष्म्या क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा" ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
खादिः । लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरत्वक् २
भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणः । लघुत्वं । स्वादुत्वं ।
क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्राकाशञ्च ॥
"अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफला नागरा मृताः ।
यथोत्तरं भागद्वया श्यामाघूर्णन्तु तत्समं ॥
पिवेन्मसुरातक्काङ्गिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयत्वामवातं सशोथं वातशोथितं ॥
त्रिकानूतसन्धिसंघं पुरारोचकनाश्रणं ।
पथ्याक्षधान्यस्त्रिफला भागद्वयावयं क्रमः" ॥ * ॥
अलम्बुषायां चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहः ।
"अलम्बुषा गोक्षुरकं मूषं वरुणकस्य च ।
गुडुची नागरवेदि समभागानि कारयेत् ॥

"स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गलङ्कृतिप्रयम्" ॥ १२० ॥
"हेतोर्हेतुमता साङ्गवर्णनं हेतुव्यत्ये ।
हेतुर्हेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुव्यत्ये" ॥ १२१ ॥
"शुद्धापङ्क्तिरन्यस्यारोपार्थी धर्मनिष्पन्नः ।
स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपङ्क्तिः" ॥ १२२ ॥

काङ्गिकेन तु तत्प्रेयं विङ्गलपदमात्रकं ।
आमवाते प्रहृष्टे च योगोऽयममृतोपमः ॥ * ॥
अपरालम्बुषायां चूर्णम् ॥ * ॥ इति च भावप्रकाशे ॥
अलर्कः, पुं, (अलमर्कतेऽर्थेते वा, अर्क + अच्, अर्च
+ घञ् वा ।) क्षिप्तकुक्कुरः । ("आलर्कं विष-
मिव सर्वतः प्रसृतम्" । इति उत्तरचरिते ।)
श्वेतार्कच्छतः । श्लाघा आकन्द इति भाषा ।
(अस्य पर्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा—
"अलर्को गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबाणाकः प्रतापसः ॥
रक्तोऽपरौर्कनामा स्यादर्कपयो विकीरणाः ।
रक्तपुष्पः शुक्लपलस्तथास्कोटः प्रकीर्तितः ॥
अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकृण्डविषव्रणान् ।
निहन्ति स्त्रीहृग्ख्याणः श्लेष्मोदरशक्तक्रिमीन् ॥
अलर्ककुसुमं दृष्यं लघुदीपनपाचनं ।
अरोचकप्रसेकाशः कासश्चासनिवारणम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥
"दुष्टकर्मसंस्पर्शाः कण्डूक्षोदान्वितान्तराः" ।
अङ्गुल्योऽलस मित्याङ्गः ॥ इति वाभटः ॥
तत्पर्यायः । प्रतापसः २ राजार्कः ३ गणरूपी ४ ।
इति रत्नमालामरौ ॥ शूकराकाराष्टपादतीक्ष्ण-
दन्तसूचाकृतिलोमजन्तुविशेषः । दंशनामासुरो
भृगुशापात् अयं जन्तुर्भूत्वा कर्णस्योर्ध्वं भित्त्वा
परशुरामवृष्टिपातात् श्रापमुक्तः पूर्वरूपो बभूव ।
इति महाभारते राजधर्मम् ॥
("ददर्श रामस्तं चापि क्षमिं शूकरसन्निभं ।
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संदृतं ॥
रोमभिः संनिरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ।
सोऽब्रवीदहमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात ! भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽहं भृगोः सुदयितं भार्यामपहृरं बलात् ॥
महर्षेरभिशापेन क्षमिभूतोऽपतं भुवि" ।
खनामख्यातो ऋषिः ।
"शैथः शनकपोतीये खमासं पक्षिये ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम्" ॥
इति रामायणे । खनामख्यातः काशिराजः, स्पष्टि
वत्सुराजस्य पुत्रः सन्नतेश्च पिता, यथा हरिवंशे,—
"वत्सपुत्रस्वर्णकस्तु सन्नतिसस्य चात्मजः ।
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्करः ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
तस्यासीत् समहृद्भाव्यं रूपयौवनशालिनः" ॥ १)
अल्ले, अ, पित्राचभाषायां सम्बोधनं । तत्पर्यायः ।
अले २ अलेले ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

"पङ्कजं पश्यतः कान्ता सुखं मे गाहते मनः" ॥ १२० ॥
"असावुदेति प्रीतांशुर्मानन्देदाय सुभुवां ॥
लक्ष्मीविलासो विदुषां कटाक्षावेष्टप्रभोः" ॥ १२१ ॥
"नेन्दुस्त्रीषो न निश्चर्कः सिन्धोरौर्ध्वोऽयमुत्थितः" ॥
१२२

अलवालं, स्त्री, (अलमालाति, ला + क, ततो नञ्-
समासः ।) अलवालं । दत्तमूले जलधारणार्थ-
क्षतालिः । चारमादा इति ख्यातः । इत्यमर-
टीकायां भरतादयः ॥
अलवालकं, स्त्री, (अलवाल एव, अलवाल + सार्धे
कन् ।) अलवालं । इति शब्दरत्नावली ॥
अलसः, त्रि, (न लसति व्याप्रियते, लस + अच् ।)
अलस्ययुक्तः । अलस्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३ अलस्यः ४ प्रीतकः ५
अनुष्णः ६ । इत्यमरः ॥ प्रीतकः ७ कुण्डः ८ सुख-
निरीक्षकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रिया-
मन्दः । क्रियाजडः । अवश्यकर्तव्येषु अप्रवृत्ति-
शीलः । "अव्यवसायिनमलसं देवपरं साहसाच्च
परिहीनं । प्रमदेव दृढपतिं नेच्छत्युपमृष्टीतुं
लक्ष्मीः" । इति हितोपदेशे ।)
अलसः, पुं, (लस + अच्, ततो नञ्समासः ।) दृढ-
विशेषः । पादरोगभेदः । इति मेदिनी ॥ पाँकुह
इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
"क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहृजान्वितौ ।
दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्" ॥
अलसं कादहं इति लोके । अथ तस्य चिकित्सा ।
"पादौ सित्कारनालेन लेपनं त्वलसे हितं ।
पटोलकुनटीनिम्बरोचनामरिचैस्त्रिलैः ॥
क्षुद्राखरससिद्धेन कटुतैलेन लेपयेत् ।
ततः कासीसकुनटीतिलचूर्णैर्विचूर्णयेत्" ॥
अवधूषयेत् ।
"करञ्जवीजं रजनी कासीसं पद्मकं मधु ।
रोचना हरितालञ्च लेपोऽयमलसे हितः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ ("दुष्टकर्मसंस्पर्शाः कण्डू-
क्षोदान्वितान्तराः । अङ्गुल्योऽलसमित्याङ्गः" ॥
इति वाभटः ॥)
अलसकः, पुं, (न लसति अनेन, लस + करणे वुन् ।)
उदररोगविशेषः । इति माधवकरः ॥ तस्य रूपं ।
"कुक्षिरान्छतेऽत्यर्थं प्रताप्येत् परिक्रुजति ।
निरुद्धो मातस्त्वैव कुक्ष्यावुपरि धावति ॥
वातवर्षानिरोधाच्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे दृष्योद्धारौ तु यस्य च" ॥
तन्वान्तरे ।
"प्रयाति नोद्धे नाधस्तादाहारो न च पश्यते ।
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्तुतः" ॥
अस्य लक्षणं चिकित्सा च अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
(अलसकमुपदेक्ष्यामः । दुर्बलस्याख्यामेर्बुद्धौश्लेष्मणो
वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुणवज्जल-
रुद्ध-

श्रीतमुष्मात्रसेविगस्तद्वपुगमनिजप्रपीडितं स्ने-
ग्राया च विवद्वमार्गेमतिमात्रप्रकीमलसत्त्वान्न
वहिसुखी भवति । ततश्चर्चनीसारवर्णान्याम-
प्रदेशकिङ्कान्यभिदशंसति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टाम्बुद्वमार्गास्त्रिग्या-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दखवत्
कम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रुवते ।

विवद्व्याध्यप्रनाजीर्णाशनश्रीलिनः पुनरेव दोष-
मामविषमिवाचक्षते भिषजो विषसदृशकिङ्क-
त्वात् । तत्परमसाध्यमायुकारित्वात् विरजोप-
न्नमत्वाचेति । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सलवणमुष्णवारि । ततः
खेदनवर्तिप्रणियमान्यामुपाचरेदुपवासयेन्नम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेक्षणा, स्त्री, (अलसे ईक्षणे यस्याः सा ।) स्त्री-
विशेषः । सा अलसवृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

अलक्षयं, स्त्री, (लक्ष्मणमुमापन्नं सुचिह्नं, विरोधे
नञ्, नञ्समासः ।) दुर्लक्षयं । मन्दचिह्नं ।

(“आचारात् धनमक्षयमाचारो ह्यन्यलक्षयम्”)
इति मनुः । तद्विशिष्टे चि ॥

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ्च विरोधे ।) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निवर्ततिः २ । इत्यमरः ॥

कालकर्षी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्षिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५

इति प्राप्नोत्तरखण्डं ॥ तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
द्रष्टव्यं ॥ * ॥ दीपान्वितामावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यपूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तलिकां निर्माय वामहस्तेन ह्यथापुर्वं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलक्ष्मीं ह्यथावर्णां दिभुजां ह्यथावस्त्रपरीधानां
कौहभरणाभूषितां शंकराचन्दनचर्चितां गृह-
सम्भारार्जनीहस्तां गर्दभारूपां कलहप्रियां” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलक्ष्मि नमः” इत्यनेन
निर्मास्येन ह्यथापुर्वेण संपूज्य प्रणमेत् ।

“(ॐ)अलक्ष्मीस्त्वं कुरुपासि कुत्सितस्थानवासिनी ।
सुखरात्री मया दत्तां गृह पूजाश्च शान्तरात्री ॥
दारिद्र्यकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।
याहि शत्रोर्दंष्ट्रे त्वं स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥
यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्वदा ।
पुत्रवन्धुवल्गवेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥
गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्दंष्ट्रीत्वा चाशुभं मम ।
महाशयं परिवर्त्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥
ततः शूर्पवाद्येन सीमान्ते तां विद्वजेत् ।
इति ह्यथचन्द्रिका ॥ * ॥ किञ्च,—

“एवं गते निशीथे तु नादी च खट्वाङ्गनात् ।
अलक्ष्मीश्च वहिष्कार्या अमन्त्रश्च यथाविधि” ॥
इति ह्यथतन्त्रार्थवृत्तत्रयपुराणं ॥ * ॥

“एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्जलोचने ।

तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिच्छिभवादनैः ॥
निष्काशते प्रहृष्टाभिरक्ष्मीः खट्वाङ्गनात्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ मदनरत्नवृत्तभविष्यपुराणं ॥

अजातं, स्त्री, (जा + त्त, नञ्समासः ।) अङ्गारः ।
इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।

“जुवतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निष्काशाजातकाधवम्” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अजावुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्ध्वित् नलो-
पञ्च वृद्धिः ।) लताविशेषः तत्फलञ्च । जाउ इति
ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४
तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आजावुः ८
एजावुः ९ जावुः १० जावुका ११ । इत्यमरः
तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अजावुः १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

“अजावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुणा
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापृहं गुण ॥
वृष्यं रक्षिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनं” ।

इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-
पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-
गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-
श्लेष्मकारित्वं । रूक्षात्वं ॥ शीतलत्वं । पित्त-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“वर्षाभेदीन्यजावूनि रूक्षाशीतगुरुणि च” ।
इति चरकश्च ।

“अजावुभिर्निर्विट्का तु रूक्षागुर्व्यतिश्रीतजा” ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अजारं, स्त्री, (अरार्थते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अजिः, पुं, स्त्री, (अजति दंशे समर्थो भवति यः, सः,
अज + इन् ।) अमरः ।

(“अलिपिङ्गरनेकशस्त्रया,
गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“अनुगतमलिनन्दे गण्डभित्तीर्विहाय” ।
इति रघुवंशे ।) वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति
मेदिनी । (वृश्चिकराशिः ।)

अजिकं, स्त्री, (अज्यते भूयते, अज + कर्म्मणि
इकान् ।) जजाटं । इत्यमरः ॥

अजिकुलसङ्गुलः, पुं, (अजिकुलेन सङ्गुलः व्याप्तः,
टतीयातत्पुरुषः ।) कुलकट्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अजिगर्द्धः, पुं, (अजिरिव वृश्चिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् ।) जलसर्पः । आलाघ इति ख्यातः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अजिजिज्ञा, स्त्री, (अजिरिव क्षुद्रा जिज्ञा, ।) जिज्ञो-
परि क्षुद्रजिज्ञा । आलजिव इति ख्याता । इति
शब्दरत्नावली ॥

अजिजिज्ञिका, स्त्री, (अजिजिज्ञा एव स्वार्थे कन्;
टाप् ।) अजिजिज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

अजिज्जरः, पुं, (अज + इन्, अजिं सामर्थ्यं जयति
जयाति वा, अजि + ज् + अच्, एषोदरादित्वात्

साधुः ।) अदादिनिर्मितजजाधारविशेषः । जा
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥

(“उदकान्तमुपगीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अजिज्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसवृष्टप्रभं” ॥
इति महाभारते ।)

अजिदूर्वा, स्त्री, (अजिरिवाकारेण दूर्वा ।) माल
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिन्दः, पुं, (अजते भूयते, अज + कर्म्म
वाञ्जलकात् किन्दच् ।) वहिर्द्वारसंज्ञप्रचतुरा
क्षत्रिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः
वहिर्द्वारप्रकोष्ठः ३ अजिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ ग्रा
हारपिण्डकः । अजिन्दः नाक्षीति अजन् इ
ङ्खादिः । यस्यामजिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः
स्वार्थे ष्ये अजिन्दो दीर्घादिरपि ।

“गृहैकदेशे अजिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” ।
इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अजिन्द इति वृत्तु
इह तूभयमेव श्लेषादिति स्वाभ्यः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“प्रघाणप्रघणाजिन्दा द्वारवाङ्मप्रकोष्ठके ।
गृह्णाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयं ॥
अजिन्दः स्यादजिन्दोऽपि स्यादजिन्दक इत्यपि
इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मिताणां
लिमेषु भासा गृह्हेद्वर्णानां ।
यस्यामजिन्देषु न चक्रुरेव
सुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”
इति माघः ।)

अजिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप-
वाञ्जलकात् कर्मणि वुन् ।) अमरः । कोकिलः
कुङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकः ।)

अजिपत्रिका, स्त्री, (अजिर्दंश्चिक इव पत्रमस्या
कपि अत इत्त्वम् ।) वृश्चिकाख्यक्षुपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अजिपर्या, स्त्री, (अजिरिव पर्यामस्याः, डीप्
वृश्चिकाणीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिप्रियं, स्त्री, (अजीनां प्रियं वक्षीतत्पुरुषः
रत्नोत्पन्नं । रत्नप्रभं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजिप्रिया, स्त्री, (अजीनां प्रिया, वक्षीतत्पुरुषः
पाटलावृत्तः । इति रत्नमाणा ॥

अजिमकः, पुं, (अजिरिव मककते, मकक + अच्
एषोदरादित्वात्लोपः ।) भेकः । कोकिलः
अमरः । पद्मकेशरः । मधुकवृत्तः । इति मेदिनी

अजिमोदा, स्त्री, (अजीन् मोदयति मुद् + वि
+ अच् ।) गणिकारोवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः
अजिम्बका, पुं, (न + लिपि + वुन्) पद्मकेशरः
भेकः । अमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली
(कुङ्कुरः । मधुकवृत्तः ।)

अजिवाहिनी, स्त्री, (अजिं वाहयति गन्धेन, व
+ विच् + विनि + डीप् ।) कैविकापुष्पं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अजी, [न्] पुं, (अजं वृश्चिकपुष्पकवृत्तकं विद
तेऽस्य इति ।) अमरः ।

अली

“मणिनिष्ठाभिनि माधवयोवितान्” ।
 इति माघः ।) दक्षिकः । इति मेदिनी ।
 अलीकं, स्त्री, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । (“तद्यथा
 न महाराजो नालीकमधिगच्छति” । इति
 रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । (“आदेऽलीकनि-
 मीक्षिते नयनयोः” । इति अमरप्रतके ।) स्वर्गः ।
 इति मेदिनी ।) अजाटं । इति हेमचन्द्रः ।
 अलीकं, चि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं ।
 अल्यं । इति शब्दरत्नावली ।
 अलीकमल्यः, पुं, अङ्गारखिन्नतिक्तैकभृष्टमाघपिष्टं ।
 तत्र प्रमाद्यं राजनिर्घण्टे यथा ।
 “माघपिष्टकया लिङ्गनागवल्लीद्वैर्मेहत् ।
 तच्च संखेदयेदुयुक्ता स्यात्स्यामङ्गारकोपरि ।
 ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् ।
 अलीकमल्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः ।
 तं हन्ताकमटिचेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ॥”
 अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) अलुः । क्षुद्रकणसी ।
 इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
 अलुब्धः, चि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः ।) लोभ-
 रहितः । यथा मनुः ।
 “एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बहूः शुचोऽपि न
 स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये
 यताः” ॥
 “एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टदृष्ट-
 पाठः” इति व्यवहारतत्त्वं ।
 (“अलुब्धैः स्त्रियैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिरुतः” ।
 इति कादम्बरी ।)
 अले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 अलेले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) लोभाभावः ।
 यथा,—
 “इत्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मैश्चाष्टविधः स्मृतः” ॥
 इति महाभारतं ।
 अलोभी, [न्] चि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न
 लोभी इति नञ्समासः ।) लोभशून्यव्यक्तिः ।
 नास्ति लोभो यस्य इति बज्जिहीविसमासादिन्-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ।
 अलोहितं, स्त्री, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात्
 इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाणा ।
 अलौकिकः, चि, (लोकै विहितः, लोक + ठक्
 ततो नञ्समासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । अमा,
 लुबिकः । लोकातीतः । यथा,—
 “अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे
 न यागि-नाम्नानि समुच्छिन्नोऽथ ।
 विकोक्तैस्त्वय्यभुजा प्रचार-
 मयं प्रयत्नः प्रवृत्तौ नमस्य” ॥
 इति चिकित्साश्लेषविद्विषयश्लोकः ।
 (“अपर्यहर विभ्रमममदोऽरूपमलौकिकम्” ।
 इति भागवतप्रवचनम् ।)

अल्य

अल्यं, चि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईषत्
 २ मनाक् ३ लोको ४ ।
 (“अल्योऽप्येवं महान् वापि विज्ञयस्वावदेव सः” ।
 इति मनुः ।) खुल्लकं ५ सुदृष्टं ६ दम् ७ कृष्णं ८
 तनुः ९ तनुः १० ऋतिः ११ ऋती १२ मात्रा १३
 लवः १४ लेशः १५ कणः १६ कण्ठी १७ कणिका
 १८ अणुः १९ सुक्ष्मं २० । इत्यमरः । क्षुल्लं २१
 क्षुल्लकं २२ खुल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।
 (अतिसामान्यः ।
 “अल्यस्य हेतोर्वज्रं हातुमिच्छन्
 विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्” ।
 इति रघुवंशे । संक्षिप्तं । अदीर्घं ।
 “अनन्तपारं किल शब्दशस्त्रं,
 स्वल्पं तथायुर्बहुवचं विद्वाः” ।
 इति पञ्चतन्त्रम् ।)
 अल्यकः, पुं, (अल्य एव, अल्य + खाद्य कन् ।)
 यवासस्यः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः ।
 “यासः खादुः सरस्तिक्तस्तुवरः प्रीतलो जघुः ।
 कफमेदोमदभ्रान्तिपित्ताहृत्क्षुण्णकासजित् ।
 ढ्यााविसर्पवातास्रवमिन्ध्वरहरः स्मृतः ।
 यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरक्ता दुराजना” ॥
 इति भावप्रकाशः ।) (स्वल्पपरिमितः । किञ्चित् ।
 “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः ।
 तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अल्यकेशी, स्त्री, (अल्यः केश इव पञ्चमस्याः सा ।)
 भूतकेशीदृष्टः । इति रत्नमाणा ।
 अल्यगन्धं, स्त्री, (अल्यो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं ।
 इति रत्नमाणा ।
 अल्यपतनुः, चि, (अल्य क्षुद्रापरिमाणा तनुयंस्य ।)
 खर्वः । दुर्बलः । अल्यस्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्
 तत्पर्यायः । उन्निः २ । इत्यमरः ॥
 अल्यपत्रः, पुं, (अल्यं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।
 इति रत्नमाणा ।
 अल्यपद्मं, स्त्री, (अल्यमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति
 रत्नमाणा ।
 अल्यप्रमाद्यकः, पुं, (अल्यं प्रमाद्यमस्य, वा कन् ।)
 चेलानं । इति रत्नमाणा । चेलो चला तरमूज
 इति ख्यातः । खरमूज इति केचित् ।
 अल्यमारिषः, पुं, (अल्यः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति
 ख्यातः प्राकः, कर्मधारयः ।) प्राकविशेषः ।
 क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।
 इत्यमरः । (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)
 अल्यसरः, [स्] स्त्री, (अल्यं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)
 क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेड़े इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । वेपथुः २ पल्लवं ३ । इत्यमरः ॥
 अल्यायुः, [स्] पुं, (अल्यं संक्षिप्तं आयुर्जीवनकालो
 यस्य सः ।) क्षणः । इति चिकित्साश्लेषः । अचि-
 रजीविते चि । (अदीर्घजीवी ।
 “दुराचारो हि प्रवृत्तो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्यायुदेव च” ।
 इति मनुः ।)

अव

अव्ययः, चि, (अतिशयेन अल्यः, अल्य + इष्टन् ।
 अल्यल्यं । इत्यमरः ॥ [अल्यल्यं । इत्यमरः ॥
 अल्यपीयः, [स्] (अतिशयेन अल्यः, अल्य इयसन् ।)
 अल्यः, पुं, (अल् + क ।)
 अल्यः, स्त्री, (अल् + क, स्त्रियां टाप् ॥) } परमेश्वरः ।
 एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते । यथा । “ॐ अस्मिन्ना
 इक्षे मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इक्षे वरुणो
 राजा पुनर्ददुः । इयामि मित्रो इक्षे इक्षेति
 इक्षेत्ता वरुणो मित्रो तेजकामाः । इतिवारमिन्द्रो
 इतिवारमिन्द्रो माहासुरिन्द्राः । अल्यो ज्येष्ठं श्रेष्ठं
 परमं पूर्णं ब्रह्माण्डमल्लं अल्योरसुर महमदरकं
 वरस्य अल्यो अल्यं आदक्ष्णवुकमेककं । अल्यं
 वुकं । गिखातकं । अल्यो यज्ञेन उतउत्तः
 अल्यो सूर्यचन्द्रसर्वगन्तव्याः अल्यो ऋषीणां स-
 दिव्या इन्द्राय पूर्णं मत्थापरमन्त अन्तरिक्षाः ।
 अल्यो पृथिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते
 इक्षे वरुणो राजा पुनर्ददुः । इक्षेत्ता वरुणा-
 कवर इक्षेति इक्षेत्ताः इक्षे इक्षेत्ता अनादि-
 स्वरूपा अथर्व्या प्राणां ऋ ऋी जगान् पश्यन्
 सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु पट् । असुर-
 संहारिणीं ऊं अल्यो रसुरमहमदरकं वरस्य
 अल्यो अल्यं इक्षेति इक्षेत्ताः” । इत्याथर्व्यासुक्तं ।
 अल्यः, स्त्री, (अल्यते इत्यल्, क्षिप्, अले भूषायै
 णाति गृह्णाति, ला + क ।) नाच्योक्तौ माता ।
 इति वोपदेवः ॥ (अथर्ववेदे अल्योक्त्यादि-
 ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)
 अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, म्वादि-
 परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति
 यावत् । प्रीतौ । ढप्तौ । द्युतौ । शोभायामिति
 यावत् । श्रुतौ । आकर्षणे इति यावत् । प्राप्तौ ।
 श्लेषे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्धने । याच्न्या-
 यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् ।
 भावे । सत्तायामिति यावत् । दृष्टौ । ग्रहे ।
 आदाने इति यावत् । बधे । सामर्थ्ये । अवगमे ।
 छतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने
 इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः
 तट्टीका च ॥) “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ ढप्तौ
 द्युतौ क्तौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्धने वेशे भागे दृष्टौ
 गृहे बधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे छतौ” । जन-
 विंशतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।
 काम इति अन्ताद्वात्यत्तेरिच्छोत्पादाना इति
 भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे
 प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । “न मामवति सद्योपा
 रत्नसुरपि मेदिनी” । इति रघुः ॥ अन्यत्र विरल-
 प्रयोगः । केचित्तु कृति-भाग-गृह-काम-धृतीर्न
 पठित्वा क्रिया-श्रवण-दहन-भावाणाञ्च । अवति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 अव, अ, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अल्यार्थः ।
 निश्चयः । असाकल्ये । अनादरः । इति दुर्गादासः ॥
 आलम्बनं । विद्यापनं । व्यापनं । मुक्तिः । अल्यं ।
 परिभवः । नियोगः । पालनं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

अव

अवकटं, स्त्री, (अव + स्वार्थे कटच्।) वैकृत्यं।
अवान् कुटारश्च वैकृत्ये चकारात् कटश्च। इति
गोयीचन्द्रकृततन्त्रम्।

अवकारः, पुं, (अव + क्त + अच्।) सम्मार्जन्यादि-
निःक्षिप्तध्रुव्यादिः। जङ्गल इति ख्यातः। तत्-
पर्यायः। सङ्कारः २। इत्यमरः॥ अवस्कारः ३।
इत्यमरटीकायां मथुराभाष्यः। सङ्कारः ४। इति
शब्दरत्नावली॥ (“अवकरनिकरं विकिरति तत्
किं क्तवाकुरिव हंसः”। इति नीतिप्रतके।)

अवकलितः, चि, (अव + कल + क्त।) दृष्टः। इति
धरणी॥

अवकाशः, पुं, (अव + काश + घञ्।) अवस्थान-
देशः। फाँक इति यावत्। अवसरः। व्याप्ति-
रहितस्थानं। इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः॥

(“न दृष्टान्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्”।

इति रत्नावलीनाटिकायाम्।)

अपि च।

“एवञ्च षड्भोग्यादिष्वप्यवकाशमलभमानं”।

इति तिथ्यादितत्त्वं॥ अन्यथा।

“अवकाशेषु चोद्येषु गदीतीरेषु चैव हि।

विविक्षेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा”॥

इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः॥ (प्रशस्त-
प्रदेशः।

“अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे”।

इति रामायणे। त्रयादिसङ्घयस्थानं। अवस्थानं।
स्थितिः।

“अवकाशं किणोदन्वान् रामायाम्भूरिधितो ददौ”।
इति रघुवंशे।)

अवकीर्णः, चि, (अव + कृ + क्त।) अवचूर्णितः।
तत्पर्यायः। अवध्वस्तः २। इति हेमचन्द्रः॥
(विस्तृतः। प्रसृतः। विक्षिप्तः।

“धुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे

राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि”।

इति नागानन्दे। उल्लङ्घितः। अतिक्रान्तः।)

अवकीर्णः, [न्] चि, (अवकीर्णमनेन अव + क
+ क्त + इनि, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति शेषः,
अस्यास्तीति।) क्षतव्रतः। स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
नियमव्यक्तिः। इत्यमरजटाधरौ।

(“कुशीलवोऽवकीर्णो च दृष्यतीपतिरेव च।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य षोपपतिर्यद्दे”॥

इति मनुः।)

अवकुटारं, स्त्री, (अव + स्वार्थे अतिप्रये वा कुटा-
रच्।) वैकृत्यं। इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य
परिशिष्टं॥ (अवाचीनत्वं। वैपरीत्यं।)

अवकृष्टः, चि, (अव + कृष्ट + क्त।) वहिष्कृतः।
दूरीकृतः। तत्पर्यायः। निष्काशितः २। इत्य-
मरः॥ निःसारितः ३। इति जटाधरः॥ निर्ग-
मितः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (वहिष्कारितः।

निर्गलितः। आकृष्टः।

“एकाकिनपि हि मया रभसावकृष्ट-
निर्दिष्टदीधितिसटाभरभासुरेण”।

अव

इति नागानन्दे। नीचः। निज्जलः।

“प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते”।

इति रामायणे। हीनजातीयः॥ नीचजातीयः।
अपकृष्टवर्णः।

“चान्द्रायणं चरेत् सर्वांनवकृष्टान् निहन्य तु”।

इति याज्ञवल्क्यः। गृहादिसम्मार्जनकोदका-
हृदिः कर्मकरः।

“पाणौ देयोऽवकृष्टस्य घडुकृष्टस्य वेतनम्।

षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः”॥
इति मनुः।)

अवकेशी, [न्] चि, (अवच्युतं कं सुखं यस्मात्,
अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक +

ईश + णिनि।) फलकालेऽयुनुत्पन्नफलकृष्टादिः।
इत्यमरः॥ तत्पर्यायः। बन्धः २अफलः ३॥

अवक्तव्यं, चि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः।) वचना-
योग्यं। अकथनीयं। न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति
नञ्समासनिष्पन्नं। यथा,—

“असम्भायं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते”।

इति चाणक्यः॥

अवक्रयः, पुं, (अवक्रियते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं
क्रियतेऽनेन, अव + क्री + अच्।) क्रयसाधनद्रव्यं।

मूल्यं। इत्यमरः॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं। बणिग्भिः
शुक्लस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं।

“विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु यणान् दश”।

इति याज्ञवल्क्यः। एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
ण्डवस्त्रान्वादिभ्यो देयते मह्यं च युष्माभिरेता-
वज्जनं देयमित्येवंविधं भाटकं। भाडा इति भाषा।)

अवगणितं, चि, (अव + गण + कर्मणि क्त।) अव-
ज्ञातं। अवमानितं। इत्यमरः॥ (तिरस्कृतं।

“आयासेनालसाश्रोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्द-
नानां, अस्मिन् गायन्तुं रागादुरगयवतयः कीर्त्ति-
मेतां तवेव”। इति नागानन्दः।)

अवगण्डः, पुं, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम्।)
गण्डस्यप्रणः। वयस्फोडा इति यावत्। तत्-
पर्यायः। वरगण्डः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवगतं, चि, (अव + गम + क्त।) ज्ञातं। तत्-
पर्यायः। बुद्धं २ बुधितं ३ मणितं ४ विदितं ५
प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७। इत्यमरः॥ प्रमितं ८
मतं ९ प्रतीतं १०। इति जटाधरः॥

अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्।) ज्ञान-
सामान्यं। इति जटाधरः॥ (बोधमार्गं। अप-
गमः। अपसरणम्।)

अवगद्यः, चि, (अव + गा + कर्त्तरि घ, निपातनात्
ङ्खः।) प्रातःखातः। प्रातःखायो। इति सि-
ङ्गान्तकौमुदी॥

अवगादः, पुं, (अव + गद + घञ्।) जलद्रोणी।
गौकाजलसेचनकाष्ठपात्रं। इति हज्जायुधः॥

अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ्।) खानं। खान-
मह्यं। इति वोपदेवः॥

(“प्रचण्डसूर्येः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावगाहश्चमवारिसङ्घयः”।

इति ऋतुसंहारः।)

अव

अवगाहनं, स्त्री, (अव + गाह + भावे ल्युट्।) आ-
करणं। तत्पर्यायः। अवगाहः २ वगाहः।

मञ्जनं ४ (“कन्दर्पवाद्यानजैर्दग्धानामवगाहना
विधिना रम्यं सरो निर्मितम्”। इति शब्द-
तिलके।) निमञ्जनं ५। द्रुव दिया नाक्षो

इति भाषा। शिरःखानं। अम्भसि मञ्जनं। यथा
अवगाहनन्तु चक्षुःकार्यनासिकामङ्गुलीनि-

च्छाद्य कुर्यात्।

“अङ्गुलीभिः पिधायैवं ओत्रवृष्टनासिमासुखं।
निमञ्जेत प्रतिस्रोतस्त्रिः पठेदधमर्षयं”॥

इति समुद्रकरधृतात्। अत्रानुजुते वारण
मेवावगाहनं।

“नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् दिधा दिव
निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःकालो मञ्जनं ततः”

इति वामनपुराणात्। इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं
अन्यत् खानप्रदे दृश्यं *॥ आङ्गीयङ्गाङ्गा

आङ्गकान्तुरपि अवगाहनखानकर्त्तव्यत्वं। यथा
भिलः। “खातान् शुचीन् आचान्तान्” इत्यादि

खातान् अवगाहितान् न तु मन्वादिखातान्।
स्वयमपि सूतकादिरहितः खातः। इति आ-
तत्त्वं॥

अवगीतं, स्त्री, (अव + गै + क्त।) निर्वातः।
लोकापवादः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (गीतादि-
निन्दाख्यापनम्। असाधुगीतं। अशोभनगानं

अवगीतः, चि, (अव + गै + क्त।) ख्यातगर्ह
निन्दितः। इत्यमरः॥ (“विधुरं किमतः।
परैरवगीतां गमिते दशामिमाम्”। इति

भारविः।) वृष्टः। इति मेदिनी॥ मुजुर्दृष्ट
इति विश्वः॥

अवगुण्डनं, स्त्री, (अव + गुण्ड + ल्युट्।) योषाम्
वरकसरन्ध्रवस्त्रं। स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं। योम्
इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली॥ मुद्राविशेषः

(“अवगुण्डनसंज्ञोता कुलजाभिसरेद्यदि”।
इति साहित्यदर्पणे। “जादे ! मुजुत्तस्य मा ल
अवगुण्डस्य दाव दे अवगुण्डणम्”। इति शा-
न्तले।) मुद्राविशेषः।

तथा च तन्मसारे।

“सद्यश्चकृत्कृता मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्जनी।
अवगुण्डनमुद्रेयमभितो आमिता मता”॥

धूल्यादिचक्षुष्यं॥

अवगुण्डिका, स्त्री, (अवगुण्डयति आण्डयति,
+ गुण्ड + णुञ्, स्त्रीत्वात् टापि अत इत्थम्
अवगुण्डनं। स्त्रीमुखावरकवस्त्रं। इति शब्द-
रत्नावली॥

अवगुण्डितं, चि, (अव + गुण्ड + क्त।) चूर्णितं
इति त्रिकाण्डशेषः॥ गुंङा करा इति भाषा।

अवगोरयं, स्त्री, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्
ताङ्गनाथदद्यादीनामुद्यमे इति ब्राह्मणं॥
रिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा। य
प्रायश्चित्तविवेके। “दृष्टनिपातप्रायश्चित्तनेव
यथा तन्नामनीयकावगोरयप्रायश्चित्तमपि ल
यतइत्युक्तं। ननु दृष्टनिपातप्रायश्चित्तात् तस्य

अव

तिनोऽवगोरवप्रयत्नस्य कथं सिद्धिः ।
चाहि मनुः ।

वगर्थं चरेत् कृच्छ्रमतिक्लेशं निपातने । अव-
र्थं ब्राह्मणताङ्गनाथं दक्षमुद्यम्य शतयातना-
नकं यत् पापमुत्पादितं तत्क्षयकामः कृच्छ्र-
जापत्प्रव्रतं चरेत् । तदुक्तं संयुधिकारयोः । श्रयोः
जापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरवप्रयत्नेन
तयातनाभिहितता । तथा च श्रुतिः । श्रयुः
जापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवानां
विवर्द्धन् आश्रितोऽप्यार्चत । देवास्त्ववगोरयो
तयातनास्त्वित्याश्रितोऽददेतेति । शास्त्रदीपि-
दौ दर्शयित्वासासप्रकरणे । देवा वै श्रयुं वाह-
त्यमब्रुवन् इत्थं नो बह्वेति किं मे प्रजाया इति
ऽब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतं येन यातयेत्
ने निहन्त्यात् तं स हृदये यो लोहितमकरोत्
वतः पांशून् व्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स
तार्थव्यवेत । तस्मात् ब्राह्मणान् गावगुरेत् न
न्यात् न लोहितं कुर्यात् इति । इतिहासा-
त्कं ब्राह्मणश्च । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

हः, ँ, (अव + ग्रह + घञ् ।) वृष्टिरोधः ।
अनादृष्टिः ।

वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशेषिणाम् ।
तभोनभस्ययोर्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥

ति रघुवंशे ।) प्रतिबन्धकः । वृत्तिललाटं । इति
दिनी । गजसमूहः । इति हारावली । स्वभावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं,—
“तौ स्यात्तस्ते नृपतेर्निदेशे
परस्परवग्रहनिर्विकारौ” ।

ति माणविकाभिभिन्ननाटकम् ।) ज्ञानविशेषः ।
ति हेमचन्द्रः ॥ प्रापः । इत्यमरटीकायां भर-
दयः ॥ (ग्रहणं । स्वीकारः । हरणं । अपसारणं ।
रोधः । अवरोधः ।

“स रोचयामास परैश्च बन्धं
प्रसन्न रक्षोभिवरग्रहश्च” ।

ति रामायणे । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं
रपाठकास्ते किञ्चित्कालमवसानम् । अनादरः ।
। न्दासूत्रकवाक्यप्रयोगः ।)

ह्यं, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट् ।) प्रति-
धः । अनादरः । इति मेदिनी ॥

हः, ँ, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
न्यवृष्टिश्चाघातः । मुक्तो इति भाषा । तत्प-
यिः । वृष्टिबिघातः २ अवग्रहः ३ । इत्यमरः ॥

स्विकलाटं । प्रापः । इति तट्टीका ॥ (यथा,—
अवग्राहणे भूयात्” ।)

ट्टः, ँ, (अव + घट्ट + आधारे घञ् ।) भूरन् ।
त् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तः, ँ, (अव + हृन् + घञ् ।) आघात-
शेषः । तखुणादिकण्डनं । इति हेमचन्द्रः ॥

। न यस्य प्रसिद्धिः । यथा । चरविधौ विद्या-
रवाजयेथी । ब्राह्मणवधारेणैकायां हि यत्र
शेजनाभावादिद्विषयस्यैव तदुपादानादिकोप-
कार्यः । यथा । नन तादृशप्रतियोगितान्यना-

अव

तदुक्तानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो
चायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रमितः पदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव । अतएव प्रकृता-
वपि आलस्यादिना प्रीत्यादिस्थाने तखुणादिषु
गृहीतेष्वघातादि समाचरन्ति याज्ञिकः ।

“घाते न्यूनं तथा क्षिमे साम्राज्ये मानिके तथा ।
यत्र मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यथार्थसाधकाः” ॥
साम्राज्ये हविषि मानिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ
तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
इति शुद्धितत्त्वं ॥ (अपमृत्युः) ॥

अवचस्कारः, चि, अवचनस्यः । कथार अववाथ इति
भाषा । न वचः करोतीत्यर्थं वचःशब्दपूर्वक-
कथातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवचूर्णितं, चि, (अव + चूर्ण + कर्मणि क्त ।)
चूर्णीकृतमर्थं । गुंडा करा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवध्वस्तः २ अपध्वस्तः ३ । इत्यमरः तट्टीका च ॥
अवचूलाः, ँ, (अवनता चूडा यस्य, वा डस्य लः ।)
ध्वजाग्रवद्धाधोमुखवस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवचूलकं, स्त्री, (अवचूलमिव इवार्थं कन्, संज्ञायां
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवच्छिन्नं, चि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता-
निरूपकं । विशिष्टं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-
दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
सामानाधिकरण्यात्प्रयत्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-

कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधि-
करण्यं ध्यातिः । इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः ॥
“जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि ।
बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् ॥
सामासयुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ।
इति अध्यात्मरामायणे ।)

अवच्छुरितं, स्त्री, (अव + च्चुर + भावे क्त ।) महा-
हास्यं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवच्छुरितकं, स्त्री, (अवच्छुरितमेव, स्वार्थं कन् ।)
महाहास्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

अवच्छेदः, ँ, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-
च्छेदः । एकदेशः । विशेषणत्वं ॥
“शब्दार्थस्यावच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)

अवच्छेदकं, चि, (अवच्छिन्नसि, अव + छिद् +
गुण् ।) न्यायमते अथाप्यव्यधिकरणसम्बन्धैक-
देशः । इतरथावर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-
ऽनेनेति यथा । अथाप्यवच्छेदकत्वमपि स्वरू-
पसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः । इति-
न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदकत्वं, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थं ल्व ।)
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकाश्रयावच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वनिबन्धौ शि-
रोमणिः ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं । यथा । अव-
च्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्ट-
स्यासत्त्वेपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्वतिः । इति
सामान्यनिबन्धौ शिरोमणिः ॥ अन्यूनानतिरिक्त-

वृत्तित्वं । यथा । नन तादृशप्रतियोगितान्यना-

अव

वतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं । वृत्तित्वं न घटवृत्ति
तादृशप्रतियोगितान्यनानतिरिक्तवृत्ति अतश्चाह
तार्थातार्थेति । इत्यवच्छेदकत्वनिबन्धौ जगदीशः ॥

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकं ।
यथा । तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्य विशिष्टसामा-
न्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं ।
इति अवच्छेदकत्वनिबन्धौ शिरोमणिः ॥ अथाप्य-
वच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-
श्रयावच्छेदकः । तच्चावच्छेदकत्वं इह शिखरिणि
नितम्बे उताग्रानो न शिखरे इत्यादिप्रतीति-
वशात् कुत्रचिदथाप्यव्यधिकरण्यदेशविशेषादि-
दानौ गोष्ठे गौर्गुत् गृहे इत्यादिप्रतीतिवशात्
कुत्रचित् देशवृत्तितयाः काले कुत्रचित् काल-
वृत्तितया देशे अप्यस्ति । इति न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदावच्छेदः, ँ, व्यापकत्वं । इति न्यायभाषा ॥
अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + अङ् ।) अनादरः ।
अवहेता । इत्यमरः ॥ (“आत्मन्यवज्ञां शिथिली-
चकार” । इति रघुवंशे ।)

अवज्ञानं, चि, (अव + ज्ञा + क्त ।) अवमानितं । अना-
वृतं । तिरस्कृतं । इत्यमरः ॥
“अवज्ञाता भविष्यामो लोकास्य जगतीपते” ।
इति महाभारते ।)

अवज्ञानं, स्त्री, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट् ।) अवज्ञा ।
यथा अवज्ञानं अवज्ञा आतो अन्तःशब्देरिति
उः । सम्पादित्वात् क्विविति मधुः । तन्नते
गोपावभ्रूपं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अवमानः ।
तिरस्कारः । अनादरः ।
“ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गजमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवटः, ँ, (अव + अट् ।) खिलं । गन्तः । क्रुपः ।
“रक्षसां गतसत्त्वानामेव धर्मः सनातनः ।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ॥
इति रामायणे ।) कुहकजीवी । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवटिः, ँ, (अव + अटि ।) गन्तः । इति ज्ञानायुधः ॥
अवटीटः, चि, (अवनता नासिका, प्रादिसमासः,
नतार्थं नासायाः टीटादेशः अर्शंश्चादित्वाच् ।)
नतनासिकः । खंदा छेपङ्गनेको यस्य प्रसिद्धिः ।
तैत्पर्यायः । अवनटः २ अवभटः ३ । इत्यमरः ॥
अवटुः, ँ, स्त्री, (अव + टीक + मितङ्नादित्वात् कुः ।)
यीवापश्चाद्भागः । इत्यमरः ॥ घाङ् इतिख्यातः ।
क्रुपः । गन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षभेदः । इत्यु-
यादिकोषः ॥

अवडङ्गः, ँ, (अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् ।) वृष्टः
इति जटाधरः । कस्यचिन्मते अवडङ्ग इति पाठः ॥
अवडीगं, स्त्री, (अव + डी + भावे क्त ।) पक्षिणाम-
धोगमनं । पक्षिणामवरोहणं । इति जटाधरः ॥
अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।
“तं मातरौ देवमनुप्रजनयः
स्वाह्वनक्षोभवचक्षांसंसाः” ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अवतंसः, ँ, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कार्यपूरः ।
कार्यभूषणं ।

अथ

इति कुमारसम्भवे ।) श्रेखरः । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतंसः २ उक्तंसः ३ । इत्यमरः ॥
मुकुटं ४ मकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ श्रेखरं
८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कौटीरं ११
किरीटं १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणिः १५ । कार्यभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २
कार्यपुरः ३ कुण्डलं ४ कार्यवेष्टनं ५ उक्तंसः ६
दम्पत्रं ७ कार्यकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
अवतमसं, स्त्री, (अवततं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्भवेन
प्रसभमुद्भुगयोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः" ।
इति माघः ।)
अवतारः, पुं, (अव + टृ + करणे घञ् ।) अवतरणं ।
पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमणिका ।
यथा । "दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः" । इति
शान्तिशतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण
पूर्वांशावेष्टरूपेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त्र-
संख्येयाः तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः
३ नरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७
ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११
धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ रुसिंहः १४ वामनः
१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८
बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥
इति श्रीभागवते ॥ यथा,—
"सख्य प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुस्वरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतं मह्यं ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः श्रौकरं वपुः ॥
तृतीयम्विसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्मं सात्वतमाचष्ट जैकर्मं कर्मणां यतः ॥
तुर्थं धर्मकला सर्गं नरनारायणाष्टमी ।
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुस्वरं तपः ॥
पञ्चमः कपिलोनाम सिद्धेशः कालविभ्रतं ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्ययं ॥
षष्ठमत्रैरपत्तलं हतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमणकाय प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवात् ॥
ततः सप्तम आकृत्वां सपेय्योऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्थायम्भुवान्तरं ॥
अष्टमे मेरुदेवान्तु नाभेर्जातः उरक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्याश्रमनमस्कृतं ॥
ऋषिमिर्याचितो भेजे भवमं पार्थिवं वपुः ।
दुग्धेमाभोषधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रसमः ॥
रूपं स अष्टहे मात्यं चाक्षुषोदधिसंज्ञवे ।
नाथारोप्य महीमथ्यामपाद्वैवस्वतं मसुं ॥
सुरासुराणामुदधिं मग्नतां मन्दराक्षणं ।
दग्ने कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥
धान्यन्तरं द्वादशमं त्रयोदशमेव च ।
अपाययत् सुरान्गान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
चतुर्दशं नारसिंहं विम्बद्वैत्येभ्यमूर्जितं ।
ददार करजैस्त्वारैरकां कटक्षयथा ॥

अथ

पञ्चदशं वामनकं क्षावागादध्वरं बभौ ।
पद्भयं याचमानः प्रत्नादित्सुस्त्रिपिष्टयं ॥
अवतारे वोडग्रभे पश्यन् ब्रह्मभुहो ऋषान् ।
त्रिःसप्तहस्तः कुपितो निःसन्नामकारोन्महो ॥
ततः सप्तदशे जातः सख्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः प्राखा वृद्धा पुंसोऽल्पमेघसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनियन्त्रादीनि चक्रो वीर्याण्यतः परं ॥
एकोनविंशे विश्रुतिमे वृष्टिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामहृष्ट्याविति सुवो भगवानहरत् मरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धोनाम्नाङ्गनसुतः कोकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयज्ञसो नात्रा कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सखनिधेर्दिजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसोऽस्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुषुजा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
यते चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारिष्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दश-
अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—
"अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" ।
इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—
"भूमेर्भारवताराय ब्रह्मणाप्रार्थितः पुरा ।
स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानघ" ॥
इति अध्यात्मरामायणे ।)
अवतारणं, स्त्री, (अव + टृ + णिच् + ल्युट्) भूतादि-
ग्रहः । वस्त्राक्षरं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(ग्रहप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—
"क्रियतां यदि शक्तोऽपि गङ्गाया अवतारणं" ।
इति रामायणे ।)
अवतीर्णः, त्रि, (अव + टृ + कर्त्तरि क्तः) । अवतरण-
विशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः ।
यथा । ज्योतिषे ।
"नीलश्रीव शुभश्रीव सर्वकामफलप्रद ।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खड्गरीट गमोऽस्तु ते" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अवतोका, स्त्री, (अवपतितं तोकमस्याः सा ।) पत-
ङ्गभां गौः । तत्पर्यायः । खवङ्गभां २ । इत्यमरः ॥
गावङ्गाहा । गावफेला गाह । इति भाषा ॥
अवदंश, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) सुरापानवधि-
जनकचर्चव्यग्रथं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्स्यं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४
रोचकः ५ । इति राशनिर्घण्टः ॥
अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः) । श्वेतवर्णः । पीत-
वर्णः । इत्यमरः ॥
अवदातं, त्रि, (अव + दै + क्तः) । सुस्तुतुवविशिष्टं ।

अथ

("कुन्धैः सविभ्रमवदुहसितावरातिः" ॥ इति ऋगु-
संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निम्बेजं ॥
"तत्त्वं ज्ञानेन विदुर्ना कस्यवावदाते
अज्ञावतां हृदि परं खयमादधाति" ।
इति शान्तिशतके) मनोषं । इत्यमरश्चेमचक्रौ ।
अवदानं, स्त्री, (अव + दा + ल्युट्) । रूपं कर्म
प्रशस्तमथच निर्वृत्तं कर्म । ये कर्म प्रशक्तिं
सकले प्रशंसां करे वेद समाप्तकर्म इति भाषा
तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः तद्वीणा च
खण्डनं । इति मेदिनी ॥
("विश्रावसुप्रायहरेः प्रवीणैः
सङ्गीतमागचिपुरावदानः" ।
इति कुमारसम्भवे ।) वीरयामूजमिति स्वामी
(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—
"नैर्हतंमम मन्ववन्मुनेः
प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्" ।
इति रघुवंशे ।)
अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + टृ + णि
करणे ल्युट्) । खनिषं । खन्ता इति ख्यातं
इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—
"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते" ।
इति रामायणे । अव + घृ + भावे लुट् ।)
अवदाहं, स्त्री, (अवश्रम्भितोदाहो येन तत्) वी-
रयामूजं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषः ।)
अवदाहेष्टं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अमुकान्
वीरयामूजं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥
अवदाहेष्टकापथं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा
इति भरतः ॥
अवदीर्घं, त्रि, (अव + टृ + क्तः) । श्वीभूतवृत्तां
तत्पर्यायः । इतं २ । इत्यमरः ॥
अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ्) । दुग्धं । इ-
त्रिकाण्डशेषः ॥
अवद्यं, त्रि, (न वदति परं युक्तं, अवद्यत्वमाधमा
रेफाः कुस्त्रिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि यत्) । अघ
कुत्सितं । गर्हितं । निक्षुण्णं । इत्यमरः ॥
अवद्यं, स्त्री, अनिष्टं । इति वोपदेवः । पापं । इ-
पाणिनिः ॥ ("उद्वहद्वनवद्यां तामवद्यादपेतं
इति रघुवंशे ।)
अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट्) । मनोयोग
तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रविधानं ३ समा-
४ । इति हेमचन्द्रः ॥
अवधारणं, स्त्री, (अव + धृ + णिच् + ल्युट्) । ति-
यः । यथा । "हि हेतावधारणं" । इत्यमरः
अवधारितः, त्रि, (अव + धृ + णिच् + क्तः) ।
वधारणः । यथा ।
"तथा सुसुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं
विवेचय मन्नामगे सज्जितो वर्तते खलु" ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवस्य २० अध्याय
अवधार्यं, त्रि, (अव + धृ + ल्युट्) । अवधारणी-
अवधारणं । यथा ।
अवधार्यं, त्रि, (अव + धृ + ल्युट्) । अवधारणी-
अवधारणं । यथा ।

अथ

अवधि, पुं, (अव + धि + क्ति) अवधानं । बीजा ।
 काणः । (“अथ चेदवधिः प्रतीच्यते” इति भा-
 रतिः ।) विभं । इति विश्वमेदिन्यौ ।
 अवधीर, वृ, क, अवधायी । (अवध + घुरा +
 उभ्र + क्त - सेट् ।) अवधीरयति । अवधीरयत्
 साधुमसाधुः । इति दुर्गादासः ।
 अवधूतः, पुं, (अव + धू + क्तः) अज्ञानात्मनो ।
 तद्विधानं सद्ग्रासिष्ये इत्यर्थः । तद्देहा यथा ।
 देहवत् ।
 “द्विविधावात्मनो प्रोक्तौ गार्हस्थ्ये भैक्षुकत्वात् ।
 किमिदं श्रूयते विश्वमवधूतास्तुर्विधाः ॥
 एतदेदितुमिच्छामि तत्पतः कथय प्रभो ।
 चतुर्विधावधूतानां लक्षणानि विशेष्टतः ॥
 सदाशिव उवाच ।
 ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रिययादयः ।
 गृह्यान्ते वसन्तोऽपि श्रेयास्ते यतयः प्रिये ॥
 पूर्यामिभेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः ।
 श्रैवावधूतास्ते श्रेयाः पूजनीयाः कुलाश्रिते ॥
 ब्रह्मावधूतः श्रैवाश्च सायिमाचारवर्तिनः ।
 विदधुः सर्वकर्मणि श्रद्धदीरितवर्त्मना ॥
 विना ब्रह्मार्पितश्चैते तथा चक्रार्पितं विना ।
 निविद्धमन्नं तोयञ्च न गृह्णीयुः कदाचन ॥
 ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिभेकियां ।
 प्रागेव कथितो धर्मश्चाचारश्च वरानने ॥
 ज्ञानं संन्यासनं पानं दानञ्च दाररक्षणं ।
 सर्वमागममार्गेण श्रैवब्रह्मावधूतयोः” ॥
 इति महानिर्व्यायतन्त्रे १४ उक्तासः ॥ * ॥ अन्यथा ।
 शृणु उवाच ।
 “श्रद्धा देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।
 वीरस्य मूर्ध्नि जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः ॥
 यद्रूपं कथितं सर्वं सद्ग्रासधारणं परं ।
 तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवस्त्रमं ॥
 दण्डिनो मुखं चामावास्यायामाचरेद्यथा ।
 तथा नैव प्रकुर्यात् वीरस्य मुखं प्रिये ॥
 असंस्कृतं केशजाकमुक्ताकम्बिकचोचयं ।
 अस्थिमाणा विभूषा वा यत्राक्षानपि धारयेत् ॥
 दिगम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपीनो भवेत् ।
 रत्नचन्दनचिह्नाङ्गं कुर्व्याद्भ्रूवाङ्गभूषणम् ॥
 इति निर्व्यायतन्त्रे १४ पटलः ॥ * ॥ अपि च ।
 “दृक्करोटिं विधायैश्च काष्ठैर्दण्डं तथा प्रिये ।
 परशुजातिनश्चैव कोबीव धारयेत् सदा ॥
 खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वाक्पकवावसनी ।
 कपाके धारयेच्चक्रं चन्दनाद्यैर्विभूषितः ॥
 ईश्वरं पिङ्गकम् वस्त्रं धारयेत् सर्वदा सुत” ।
 सुत इति शिवस्य वचनोचनं ।
 सुदर्शनस्य वस्त्रं तत्तु संधारयेद्दुष्टः ॥
 विपश्चीं कपिलश्चैव मनुष्यविभक्तभेदान् ।
 वादन्तु उभरं योगी यश्च कुपामने स्थितः” ॥
 इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
 “कृत्वा ज्ञानं तपो ध्यानं कालमात्रेण श्रेणैः ।
 श्रियोऽहं नैरग्रमन्त्रो मुक्तोऽहं कुलनाथकः ॥
 एवं भावयन्ते मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः ।

अथ

संविशयेवमं कुर्व्यात् सदा कारकयेवमं ॥
 भवेत् साक्षात् स पुरुषः शम्भुरूपो न संशयः” ।
 इति निर्व्यायतन्त्रं ॥ * ॥ किञ्च ।
 “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।
 कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता” ॥
 इति महानिर्व्यायतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यथा ।
 “निर्व्यायमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः ।
 अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः ॥
 खरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सङ्गोक्तवान् ।
 सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्व्यायतां प्रजेत् ॥
 त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः ।
 पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं” ॥ * ॥
 दर्शनाभावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-
 मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरण्याथं संज्ञाकथनगर्भं
 लक्षणविशेषमाह ।
 “अवधूतस्य चाख्यानं श्रद्धाञ्च पर्यन्तात्मजे ।
 वनारथे भारती च गिरिश्च एरिरेव च ॥
 एकस्थाने तु संख्यात् इच्छ्यानादिकक्षरेत् ।
 यो मन्त्रदानं तपसा सवगः परिकीर्तितः ॥
 वस्तक्रेणो जटाजूटः सदा वातुणवद्भवेत् ।
 अन्तर्यामी महावीरोऽखण्डसंज्ञश्च श्रेणजे ॥
 नानाशास्त्रेषु यो विद्वो नानाकर्मविशारदः ।
 सदेहदेवीभावेन भावयेद् यो हि चाबलां ॥
 स एव भारतीवीरो महाक्षानी जितेन्द्रियः ।
 सदोर्द्धवाङ्मुखो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः ॥
 सर्वत्र समभावेन भावयेत् यो गरोत्तमः ॥
 इच्छेद्वीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः ॥
 नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु ।
 भ्रमणं कुरुते निबन्धं कुर्व्याद्यत्नेन पूजनं ॥
 देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
 अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः एरिरेव च ॥
 अवधूताश्रमे देवि ! यस्य भक्तिः सुनिश्चिता ।
 तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्धति भूतले ॥
 अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत् ।
 शक्तिः पञ्चतन्त्रानि यत्नेनैव निवेदयेत् ।
 अशक्तः परमेशानि भक्तिः परितोषयेत्” ॥
 इति निर्व्यायतन्त्रं ॥ * ॥ अपि च ।
 “भक्तावधूतो द्विविधः पूर्यापूर्णविभेदतः ।
 पूर्यः परमहंसास्त्रः परित्राङ्गपरः स्तुतः ॥
 ज्ञतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्बलः ।
 तदा कौकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत् ॥
 रक्षन् खजातिचिह्नञ्च कुर्वन् कर्मणि केवकं ।
 सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं” ॥
 इति महानिर्व्यायतन्त्रं ॥ * ॥ अपि च ।
 “अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः ।
 अवधूतो शिवादेवी अवधूतात्मनं श्रद्धा ॥
 चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूतात्मनो महान् ।
 अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च पितानुगः ॥
 सचेलश्चापि दिग्वासा विधियोनिविहारवान् ।
 सदारः सर्वदारसंस्काराद्यो दिगम्बरः ॥
 गृह्यावधूतो देवेशि दिवसस्तु सदाशिवः” ॥
 इति मुखमाकातन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥ अवधूतस्य

अथ

शोभं तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यमाह ।
 “ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन् ।
 कुर्व्यादसमोचितं कर्मसदा वैराग्यमभितः ॥
 कुर्वन् कर्मोक्त्यासक्तो नलिनीरत्नवीरवत् ।
 यजेतात्मानमुद्धृतुं तत्त्वज्ञानविवेकतः” ॥ * ॥
 सर्वधामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह ।
 “ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत् ।
 गृहस्थो वाप्यदासीगस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्” ॥ * ॥
 तन्मन्त्रक्रियमात्रकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि ।
 “जपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यधिष्ठात्त्रिधाः ।
 ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्याः स्वर्गं संश्रयः ॥
 किमन्यैर्बुद्धभिर्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः ।
 ब्राह्मण्यानेन मन्त्रेण सर्वैकस्मादि साधयेत् ॥
 सुखसाध्यमवाङ्मुख्यं संपूर्णफलवायकं ।
 नास्थेतस्मान्मन्त्रामन्त्रादुपायान्तरमन्त्रिणे ॥
 पुरप्रदेशे देहे वा लिखित्वा धारयेदिसं ।
 गेहे तस्य महातीर्थं देहः पृथग्यो भवेत् ॥
 निगमागमतन्त्राणां सारात् सारसरो मनुः ।
 ॐ तत्सदिति देवेशि तवाप्ये सर्वमीदितं ॥
 चतुर्विधायां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां ॥
 मन्त्रान्यैः शोधनेनाहं स्याद्वेदेतेन शोधितं ॥
 पश्यन् सर्वत्र सद्रूपं जपन्तु सम्भ्रामशु ।
 श्लेष्णाचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट् ॥
 जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्थचिन्तनात् ।
 साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्धमेतं जपेन्मनु ॥
 चिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणं ।
 साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मुमुक्षुस्यः स्वयं ॥
 गुम्भयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा ।
 जज्ञैतस्य महेष्टानि साधकः सिद्धिमागमेत्” ।
 इति मन्त्रप्रशंसा ॥ * ॥ श्रैवावधूतस्य सर्वकर्म-
 नधिकारमाह ।
 “श्रैवावधूतसंस्कारविधुताखिलकर्मणः ।
 नापि देवे नवा पित्ये गर्भे ज्ञेयेऽधिकारिता” ॥ * ॥
 अथ परमहंसः ।
 “चतुर्धामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।
 जयोऽप्ये योगभोगाख्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः ॥
 हंसो न कुर्व्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिपुङ्ग ।
 प्रान्धमन्त्रं विहरेत् निषेधविधिवर्जितः ॥
 त्वजेत् खजातिचिह्नानि कर्मणि गृहमेधिनां ।
 तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्गो निरदयसः ॥
 सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः ।
 निर्निक्तेतस्तित्तुः स्यान्निःसङ्गो निरदयसः ॥
 नार्थं भक्ष्यपेयानां न तस्य ध्यानधारणा ।
 मुक्तो विमुक्तो निर्दन्धो हंसाचारपरो यतिः ॥
 इति ते कथितं देवि ! चतुर्धा कुलयोगिनां ।
 कक्षयं सविशेषेण साधूनां मत्सङ्गपिन्दां ॥
 यतेषां दर्शनात् स्याद्दर्शनापात् परितोषणात् ।
 सर्वतीर्थप्रणावातिर्जायते मनुजमननां” ॥
 इति महानिर्व्यायतन्त्रं ॥
 अवधं, त्रि, (वधमर्हति, यत्, ततो गन्धमासः ।)
 मारुतानहं । नद्यायोग्यं । अवधं कवात्सं । इति
 विश्वमेदिन्यौ । यथा,—

अव

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राञ्जस्त्रियग्योनिगताश्चपि ।”
 शत्रुस्त्रीयामवध्यात्ममाह मत्स्यपुराणम् ।
 “किं त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आत्मन अवध्यात्वं यथा,—
 “देही गित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्बध्ने
 पापं यथा,—
 “यावानवधस्य बध्ने तावान् बधस्य मोक्षये ।
 अधर्मोऽप्येतेर्वृष्टोऽधर्मस्तु विनियच्छतः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥
 अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वञ्च + घञ् ।) परिव्यागः ।
 निन्दनं । अवध्वंसनं । इति मेदिनी ॥
 अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वञ्च + क्त ।) परिव्यागः ।
 निन्दितः । अवध्वंसितः । इति मेदिनी ॥
 अवगं, स्त्री, (अव + ल्युट् ।) प्रीयणं । इत्यमरः ॥
 रक्ष्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पष्टा ।
 तर्पणं । शोभनं । श्रवणं । प्राप्तिः । आलिङ्गनं ।
 याचनं । प्रवेशनं । सत्ता । दृष्टिः । ग्रहणं । बधः ।
 शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-
 धात्वर्थाः ॥
 अवगतं, त्रि, (अव + गम् + क्त ।) गमनं । गतभागः ।
 गीया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवागुं २ का-
 नतं ३ नतं ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधो-
 भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवगतः प्राण-
 दयितः” । इति अमरशतके ।)
 अवगजं, स्त्री, (अव + गज् + क्त ।) आगजं । गृह-
 कादिवाद्यं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आवजः ।
 आच्छादितः । यथाह मनुः,—
 “चर्मोवगजं दुर्गन्धिं पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ।”
 लिप्तः यथा, “स्नानावगजघनशोणितशोणपाणि-
 रत्तंसयिष्यति कचास्तव देवि भीमः ।” इति
 वेदोत्संहारनाटकम् ।)
 अवगयः, पुं, (अव + गी + भावे अच् ।) अवगायः ।
 निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥
 अवगाटः, त्रि, (अवगता नासिका, प्रादिसमासः,
 नतार्थे नासिकाया नाटादेशः अर्धं आद्यच् ।)
 नतनासिकः । खाँदा छेपड़ाकाक्यक्ति इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवभटः ३ ।
 इत्यमरः ॥
 अवगायः, पुं, (अव + गी + घञ् ।) अवगायः । अधो-
 नयनं । इत्यमरः ॥ गीचे प्रेक्षान इति भाषा ।
 अवगिः, स्त्री, (अव + गि ।) एषिवी । इत्यमरः ॥
 (“तामुद्रिद्रामवनिश्रयणां सौधवातायगम्याः” ।
 इति मेघदूते ।)
 अवगी, स्त्री, (अव + गि + लीप् ।) एष्वी । इति
 भरतः ॥ आयमाया जता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अवगीपतिः, पुं, (अवन्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 राजा । इति जटाधरः ॥
 (“स अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।
 इति मत्स्यपुराणे ।)
 अवनेजनं, स्त्री, (अव + निज् + ल्युट् ।) पिच्छ-

अव

दागार्थमाश्रुतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-
 पुराणम्,—
 “सपुष्यं जलमादाय तेषां एछे एछक् एछक् ।
 अप्रदक्षियं नेनिष्यात् गोजगामानुमन्वितं ॥
 पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु
 अवनेजनं मध्यदेशात्प्रदेशयोः । मातामहादीना-
 मप्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा
 ब्रह्मपुराणम्,—
 “ततो दर्भेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।
 प्रक्षास्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
 “तेभ्यः संखवपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।
 दत्त्वात्र पितरश्चेति पठेत्तदोदङ्मुखस्यतः” ॥
 इति च आञ्जतत्त्वं ॥ (प्रक्षासनं ।
 “न कुर्व्यात् गुह्यपुस्तस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।
 इति मनुः ।)
 अवन्तिः, पुं, (अव + भिच् ।) अवन्तीदेशः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,
 “प्रागल्भ्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
 “अनूपास्तुगिडकोराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
 एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपट्टनिवासिनः” ॥
 इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥
 अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, बाङ्गल-
 कात् भिच् ततः स्वार्थे कन्, टाप् ।) उज्जयिनी-
 नगरी ।
 “अयोध्या मधुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
 पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥
 इति खान्दपुराणे ॥
 अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तिषु अभिभूतं सोमं,
 शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) काञ्चिकं । इत्य-
 मरसिंहः ॥ काञ्चि इति भाषा । (काञ्चिकप्रभे-
 ऽस्य गुणा व्यख्येयाः ।)
 अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उजैन इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३
 पुष्करगिडगी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
 “तामपर्यायं समासाद्य शैलार्जुशिखरोद्धतः ।
 अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥
 इति शक्तिसङ्ग्रहमतन्त्रे ७ पटलः ॥ अन्यच्च ।
 “उत्पन्नोक्तः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अवन्त्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥
 इति संस्कारतत्त्वघटतमत्स्यपुराणम् । अन्यत् पूर्व-
 लिखितं ॥ (“प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्राम-
 दृष्टान्” इति मेघदूते ।)
 अवन्ध्याः, त्रि, (बन्धे साधुरिति बन्ध्याः, बन्ध + यत्,
 ततो नञ्समासः ।) फलवान् । फलकाले फल-
 युक्तश्छः । तत्पर्यायः । फलेयहिः २ फलयहिः ३ ।
 इत्यमरः ॥
 (“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुष्णिलीगमवन्ध्याम्” ।
 इति मेघदूते ।)
 अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ् ।) रन्ध्रं । गर्तः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपातनं ॥ (जगादीनां दृष्ट-
 बाधं क्षतक्षुणादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हृत्सर्धे गर्तश्चक्षुष्मादिना” ।
 इति यादवः ।
 “रोधांसि निम्नवपातममः
 करीव वन्यः परबन् ररास” ।
 इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजगितप्रकाश-
 सम्भूमादिवर्णनेन प्रस्तुतस्य परिवर्तः । यथा,—
 “अवपातस्तु निष्काम-प्रवेश-त्रास-विद्रवैः” ।
 इति दशरूपे ।)
 अवभधः, पुं, (अवभियते अनेन, अव + भ् +
 क्थञ् ।) दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमप्रका-
 परयज्ञः । यज्ञादेर्नूनाधिक-दोष-शान्ति-निमि-
 त्तक-शेष-कर्त्तव्य-होम इति -यावत् ॥ इत्यमरः
 तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषज्ञानं । इति भरतः
 त्रिकाण्डशेषश्च ॥
 (“ततस्त्रकारावभधं विधिवृष्टेन कर्मण्या”
 इति भारते ।
 “भुवं कोद्योग कुण्डोऽधी मेध्येनावभध्यादपि” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अवभटः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
 कायाः संज्ञायामिति भटच् । अवभट्टा नासिका
 अस्ति अस्य इति अर्धं आद्यच् ।) नतनासिक-
 यक्तिः । इत्यमरः ॥ खाँदा इति भाषा ।
 अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्ष-
 णादौ, अवधेति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्यये
 निपातितः । अवो भवो वा, अवोधसोर्लोप-
 खेति मः ।) अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥
 (“अगणकानलकानवमां पुरीम्” । इति रघुवंशे ।)
 अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्पृष्टेकदिनवारः । एकदिने
 एकतिथिर श्रेष्ठ अपरतिथिर आद्यन्तस्यर्धं
 इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रतिज्ञं ।
 यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र
 तद्भवत्यवमदिनं त्रिदिनस्पृशतिथिचयस्य स्यर्ध-
 नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥
 अवमतं, त्रि, (अव + मन् + क्त ।) अवमत्तं । अव-
 मानितं । अगावृतं । इत्यमरः ॥
 (“सुखं ह्यवमतः श्रुते सुखश्च प्रतिबुध्यते” ।
 इति मनुः ।)
 अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमात्यादीनां कर्मिणु
 मतिर्यस्य ।) स्वामी । ईश्वरः । पतिः । प्रभुः ।
 नेता । इति जटाधरः ॥
 अवमर्दः, पुं, (अव + मर्द् + घञ् ।) पीडनं । अधमं ।
 इत्यमरः ॥ शस्यादिवन्मर्ददेशस्य परचक्रोऽव पी-
 डनं । इति भरतः ॥
 (“बशावमर्दस्यि सन्निविष्टो
 यथा न गर्हेयुदरारक्षणाः” ।
 इति रामायणे ।) शत्रुक्षतगाढप्रहार इति केषिव् ।
 पदाक्रमणमिति केषिव् ॥
 अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ् ।) अपमानः ।
 अधमव्यादा । यथा,—
 “सन्माणाद्वाश्रयो गित्यसुविनेत विवादिब ।
 अमृतस्यैव चाकाङ्क्षेऽवमानस्य सुर्मदा” ॥
 इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते” ।
इति कङ्कभट्टः ।
अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + णिच् + ल्युट्) अप-
मानः । यथा । अवमाननं अवमानना । मान कि
वार्त्तं अवपूर्वः जीवि अर्थीति अनः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
अवमानना, स्त्री, (अव + मन् + णिच् + युच्) । अ-
वज्ञा । अनादरः । इत्यमरसिंहः ॥
“अतोऽवमाननाऽस्माकं मागिना भवता कृता” ।
इति विश्वपुराणे ।
अवमानितः, त्रि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः ।
अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥
“विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता” ।
इति संहितदर्पणे ।
अवमान्यः, त्रि, (अव + मन् + ण्यत्) अवमाननीयः ।
यथा,—
“या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ॥
सानुज्ञाप्याधिवेत्तथा नावमान्या च कर्त्तव्यम्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥
अवमूर्द्धशयः, त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुख-
शायी । अवगतो मूर्द्धा अस्येत्यवमूर्द्धः । तथाविधः
श्रेते इत्यवमूर्द्धशयः । (“उत्तानशय्या देवा अव-
मूर्द्धशय्या मनुष्याः” इत्युक्तं) ।
अवमूर्द्धशायी, [न्] त्रि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि) ।
अधोमुखशायी । अवमूर्द्धं यथा स्यात् तथा
शयितुं शीलमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अवयवः, पुं, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्) ।
अङ्गं । इत्यमरः ॥
“क्षैरेवावयवैः प्रियस्य विप्रतस्तन्व्या कृतं मङ्गलं” ।
इति अमरशतके । उपकरणं । अंशः । एकदेशः ।
“तेषामवयवान् सूक्ष्मान् षष्णामप्यमितौजसां” ।
इति मनुसंहितायां । न्यायमते आरम्भकद्रव्यञ्च,
तत् उपादानकारणतया च व्यवह्रियते यदुक्तं,—
“अग्नित्वा तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी” ।
इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-
नयनिगमान्यनुमानावयवाश्च ।
अवरः, त्रि, (न त्रियते इति ष्वरणे + ग्रहृ-
मिति अप्) चरमः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।
अश्रेष्ठः । यथा,—
“श्रीर्गणेशेन विना शम्भुः पृथग्विद्येन तत्पुनः ।
न गाना शम्भुना रामाद्भवेयाधोक्षजोऽवरः” ॥
इति सुगन्धर्वोपाकारणे बोपदेवः ॥ निरुक्तः ।
यथा,—
“दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्भङ्गय ।
तुद्धौ शरणात्मनि च क्षणायः प्रलहेतवः” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥
अवरं, स्त्री, (अ + अप् ततो नञ्समासः) गजा-
न्यजङ्गादिदेशः । इत्यमरमेदिनी ॥
अवरजः, पुं, (अवर + जन् + ङ) कनिष्ठभाता ।
इत्यमरसिंहः ॥
“अस्य चावरजं विद्धि भातरं मां तु लक्ष्मणम्” ।
इति रामायणे । हीनवंशजातः ।

अव

“द्वौ शूरावर्जौ धीरविजयास्त्रौ निजास्त्रया” ।
इति राजतरङ्गिण्यां । शूद्रः ।
“यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
तत्सर्वमाचरेत् युक्तो यत्र वास्य रमेन्नमः” ॥
इति मानवे ।
अवरतः, [स्] अ, (अवर + तस्ति) अवरस्तात् ।
चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) विरामः ।
निवृत्तिः । इत्यमरः ॥
अवरवर्णः, पुं, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म-
धारयः) । शूद्रः । इत्यमरः ॥
अवरवर्णकः, पुं, स्त्री, (अवरवर्ण + कन् स्वार्थे) चतुर्थ-
वर्णः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥
अवरव्रतः, पुं, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्त-
श्रेष्ठं व्रतं यस्य) । सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अवरस्तात्, अ, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कुन्डोभ्य-
इति अस्तातिः) अवरतः । पश्चात् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः । अवर +
टाप्) दुर्गा । इति विश्वः ॥
अवराजः, त्रि, (अवराजं भवः इति अवराजं यत्) ।
अवराजभवः । श्रेष्ठाजगतः । इति कैचित् ॥
अवरीयं, त्रि, (अवरीयते स्म इति अव + रीङ् खवणे
क्त) धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ॥
अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्) तिरो-
धानं । (आधारे घञ्) राजस्त्रीरुधं । राजरुधं ।
इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
“आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्” ।
इति रामायणे । राजदाराः । इति मेदिनी ॥
“यस्यावरोधस्तनचन्द्रनागं
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुराङ्गतापि ।
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥
इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।
आच्छादनं । कोदारदिवेष्टनं ।
अवरोधकः, त्रि, (अव + रुध् + ण्यत्) अवरोध-
कारकः । अवरोधकर्त्ता । अवपूर्वकरुधधातोः
यक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।
इति रामायणे ।
अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अत्र रुध् आवरणे
कर्मणि ल्युट्) राक्षामन्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ॥
(अव + रुध् + ल्युट् भावे) रोधकरणां । यथा,—
“क्षणा त्वदीय-पद-पङ्कज-पङ्करान्ते
अथैव मे विशतु मानस-राजहंसः ।
प्राणप्रयाणसमये कण्ठवातपिप्तैः
कण्ठावरोधनविधौ स्मरणां कुतस्ते” ॥
इति पाण्डवगीता ॥
अवरोधिकाः, पुं, (अवरोध + तच् गियुक्त इति ठक्) ।
संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धाभावः । अवरोधः निवास-
त्वेन अस्ति अस्य वा ठक् । राजान्तःपुराध्यक्षः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अव

अवरोहः, पुं, (अव + रुह् + भावे घञ्) अवतरणं ।
आरोहणं । (कर्त्तरि संज्ञायां घञ्) जतौकर्मः ।
इति मेदिनी ॥ वृक्षमूलादप्यर्थेणं गता कता ।
शाखाशिका । इत्यमरः । वेद्या नामना इति
भाषा ॥
“सुदूरमथ गत्वा तौ आतरौ रामकण्ठौ ।
अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्यतुः” ॥
इति रामायणे । स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अवरोहशाखी, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति
मूलमस्याः तावृष्टौ या शाखा सा विद्यते अस्य
मत्वर्थेयि इतिः) । जलवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (जलवृक्षेऽस्य गुणाज्ञेयाः) ॥
अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव
+ रुह् + ण्यत् + टाप् अत इत्वं) । अश्वगन्धा-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
अवरोही, [न्] पुं, (अव + रुह् + णिनि) वट-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षेऽस्य गुणा-
दयो ज्ञातव्याः) ।
अवर्णः, पुं, (वर्णते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो
विरोधे गन्समासः) निम्बा । परीवादः । इत्य-
मरसिंहः ॥
“सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे
आलानिकं स्याद्युमिव द्विपेन्द्रः” ।
इति रघुवंशे ।
अवलग्नः, पुं, स्त्री, (अवलग्न्यते इति अव + लग् + क्त ।
इडभावः । लसृज + क्त, वा) । मध्यदेशः । इत्य-
मरः ॥ माजा इति भाषा । (“विपुलतरोन्मुख-
लोचनावलग्नम्” इति माघः) ।
अवलग्नः, त्रि, (अव + लग् + क्त) संलग्नः । संयुक्तः ।
इति मेदिनी ॥
अवलम्बः, पुं, (अव + लवि + अच्) अवलम्बनं ।
अवपूर्वकत्वधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (आश्रयः) ।
अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लवि + आधारे ल्युट्) ।
आश्रयः । यथा,—
“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विप्रलम्बमेति बद्धसाधनता ।
अवलम्बनाथ दिनभर्तुरभू-
न्नपतिव्यतः कारसहस्रमपि” ॥
इति माघे ६ सर्गः ॥
अवलम्बितं, त्रि, (अव + लवि + क्त) अविकम्बितं ।
शीघ्रं । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बायमानं ।
कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥
अवलम्ब्य, पुं, (अवलम्ब्यते इति अव + लक् + घञ्) ।
वलम्बः । श्वेतवर्णः । (अर्षं आदिवात् अच्) ।
तदिति त्रि । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
अवलम्बितः, त्रि, (अव + लिय् + क्त) अन्नादिगर्भितः ।
यथा,—
“न संवसेच पतितैर्न चाग्नाजैर्न पुङ्गवैः ।
न मूर्खैर्नावजितैश्च नान्यैर्नान्धावशायिभिः” ॥
इति मानवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः । अवलिप्ता
धनादिगर्भिता इति कुङ्कुमभट्टः ॥
“अवलम्बितासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममायतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ।
 अवलिप्तता, स्त्री, (अवलिप्त + तन् भावे ।) अह-
 ङारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“तेजस्विन्यवलिप्तता
 मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरः” इति नीतिशतके ।)
 अवलीङ्, त्रि, (अव + लिङ् + क्त कर्मणि) भक्षितं ।
 यथा मनुः,—
 “पतत्रिणावलीङ्घ्यं मुना संसृष्टमेव च” ।
 इत्यादि । “पतत्रिणावलीङ्घकादिना भक्षितं” ।
 इत्याहिकतत्वम् ॥
 अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला) हेला । अनायासः ।
 यथा,—
 “रतिश्च मृतं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनं ।
 कामं वृष्टा हिनस्येव सोपायेनावलीलाया” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीद्वाप्यजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।
 अपिच ।
 “शूलश्च भ्रमणं ज्ञात्वा पपात दानवोपरि ।
 चकार भस्मसात्तश्च सरयश्चावलीलाया” ॥
 इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥
 अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट्) लुण्ठनं ।
 जोटा गङ्गागङ्गी इतिभाषा । अवपूर्वकलुठधा-
 तोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ्) अहङ्कारः ।
 (“दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्”
 इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥
 लङ्घः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप् + ल्यट् भावे) विले-
 पनं । अक्षयं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-
 लिपधातोर्नट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलेहः, पुं, (अवलिङ्घते ज्ञाथादेः पुनः पाकात्
 घनीभूततया खाद्यते इति अव + लिङ् + कर्मणि
 घञ्) लेह्यौषधं । तस्य लक्षणं पर्यायश्च
 यथा,—
 “ज्ञाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः” ॥
 (“जिह्वालेह्यावलेहिका”) इति च वैद्यकपरि-
 भाषा । यथा,—
 “कटफलं पौष्करं शृङ्गी शोषं यासश्च कारवी ।
 ज्ञाप्यचूर्णितं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
 एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारणं ।
 हिक्कां श्वासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥
 एतद्योष्यं कफोमेके चूर्णमाद्रकै रसैः” ।
 तन्मान्तरे च उक्तं ।
 “अष्टाङ्गं मधुना जिह्वादारकस्य रसेन वा ।
 संमोहं दारणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्” इति ॥
 “सर्वेषु सन्निपातेषु न शौत्रमवचारयेत् ।
 शीतोपचारि शौत्रं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते” ॥
 अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मणियद्दार्ढ्यं
 सर्वदा श्लेदो हित उक्तः । तत्राभिसम्बन्धाद्देह-
 स्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णं मधुना विरोधः ।
 उक्तं च सुश्रुतेन ।
 “उष्णैर्विबध्यते सर्वं विषाम्बयतया मधु ।
 उष्णार्तमुष्णैश्च तन्निहन्ति यथा विषं” इति ॥

अव

शीतोपचारि शौत्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्या-
 स्तीति शीतोपचारि । शीतश्चात्र सन्निपाते
 विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्द्ध्वज्वररोग-
 हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत् उक्तं चरकेण ।
 “ऊर्द्ध्वज्वरदग्नी या सा सायमवलेहिका ।
 अघोरोगहरी या सा भोजनात्प्राक् प्रयुज्यते” ।
 पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥
 शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । शोषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि
 च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानी
 प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति कोके । अष्टा-
 ङ्गावलेहिका ॥*॥
 “स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा प्राक्तया सह मेजयेत् ।
 विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥
 तेनास्य श्वास्यति श्वासः कासो मूर्च्छावचिस्तथा” ॥
 इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—
 “पिप्पलीं त्रिफलाश्चापि समभागां ज्वरी लिङ्घन् ।
 मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥
 कटफलं पौष्करं शृङ्गी ज्ञाया च मधुना सह ।
 श्वासकाशज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः” ॥
 चातुर्भद्रिका ॥*॥
 “कटफलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा ।
 कटुत्रयश्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
 आद्रकस्य रसैर्लिङ्घ्यान्मधुना वा कफज्वरी ।
 कासश्वासावचिच्छेद्द्विजिह्वानिलनिहन्तये” ॥
 अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ॥
 (“ज्ञाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पक्वोन्मिता ।
 सितं चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।
 इव चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वेषु निश्चयः ॥
 सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽसु मज्जनं ।
 स्थिरत्वं पीष्यते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥
 दुग्धमिर्चुरसं युषं पञ्चमूलकषायकं ।
 वासाक्षाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥
 तदुदाहरणं । यथा,—
 “कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणो पक्का कषायकं ।
 पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥
 पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीष्यच्चित्रकाः ।
 मुक्तं कर्कटशृङ्गी च शूष्यं धन्वयासकं ॥
 भार्गी राक्षा शठी चैव शर्करां पलविंशतिः ।
 प्र्येकश्च पलाण्यष्टौ प्रदद्यादुत्ततैलयोः ॥
 पक्का लेहत्वमानीय शीते मधु पलायकं ।
 चतुष्पलं तु गोक्षीर्यां पिप्पलीनां चतुष्पलं ॥
 क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मन्मये भाजने युगे ।
 श्लेहोऽयं हन्ति हिक्कां श्वासकासागशेषतः ॥*॥
 कण्टकार्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥
 अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिङ् + भावे ल्युट्) लेहनं ।
 जिह्वाहारा खादनं । चाटन इति भाषा । अव-
 लेहः । अवपूर्वलिङ्घधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलीकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे) दर्शनं ।
 आलीकनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“जलवेनावलीकनकुतूहली” ।
 इति नागानन्दे ।)

अव

अवलीकितः, पुं, (अव + लीक + भावे क्त त
 ऽस्यर्थे अच्) लीकनायः । लुञ्जः । इति ति
 मेदिनी ॥
 अवलीकितं, त्रि, (अव + लीक + कर्मणि क्त
 गिरीद्वितं । इत्) इति विश्वमेदिनी ॥ (।
 क्त) प्रेक्षयक्रियायां, स्त्री ॥
 अवलुण्जः, पुं, (अवलुण्जोऽभोगाज्जायते इति
 लुण् + जन् + ङ) सोमराजी । इत्यमरः ॥ इ
 वर्णसोमराजी । हाकुच् यस्य प्रसिद्धिः ।
 गुणाः । वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं ।
 राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुषी ।
 इत्यर्थः ॥
 (“अवलुण्जादीजकर्म पीत्वा कोष्णेव वारिणा
 भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्” ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)
 अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ्) आवाह । नि
 विश्वासः । इति मेदिनी ॥
 अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं य
 अवशीभूतः । विवशः ।
 यथा,—
 “श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदित्यश्च क्रिया कार्या विधानतः
 इति युद्धितत्त्वं ॥ (शौं, अवश्यं) निश्चितम् ॥
 अवशकियकः, त्रि, (अवबद्धे शक्यिनी ये
 वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्गादयवृद्धवन्धनपूर्व
 पविष्टः । पांडुबान्धिया वसा इति भाषा । य
 कात्यायनः ।
 “आसनारूपादस्तु जानुनेर्जङ्घयोस्तथा ।
 कृतावशकियको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
 आसनारूपादः आसनारूपादतलः । ३
 नोर्जङ्घयोः कृतावशकियको वस्त्रादिना कृता
 जानुजङ्गाबन्धः । इत्याहिकतत्त्वं ॥
 अवशिष्टः, त्रि, (अवशिष्यते इति अव + शि
 क्त) शेषः । उदत्तः । अवशेषाश्रयः । यथा
 “बलीकमूषिकोत्खातां मदमन्मूर्च्छां तप
 शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवां
 इत्याहिकतत्त्वं ॥
 अवश्यं, अ, (न वश्यं) निश्चयः । तत्पर्यायः । नूनं
 निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥
 (“अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाज्जतं इति
 इति मनुः ॥) (न + वश् + यच्) अनायत्तः ।
 अवश्ययः, स्त्री, (अव + श्ये + ङ) । एषोदरादि
 ऋषः । कुष्माटिका । इति शब्दरत्नाव
 (कुष्माटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः) ।
 अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते शैथमापद्यते इति
 गतौ + श्याद्यधेति ङ) । ततो आतो यु
 युक् ।) हिमं । इत्यमरः ॥
 (“अवश्यायनिपातेन किञ्चिन्निशान्नाशना”
 इति रामायणे ।) गर्भः । इति विश्वप्रका
 अवश्यायि, स्त्री, बव्यायनी । चिरप्रवृत्ता गीः ।
 मरटीकायां सारसुन्दरी ॥
 अवशुभं, त्रि, (अवशुभते स्म, शुभि क्षमे ३

अव

रोधने वा क्तः । क्तम्भेः अवाचेति घः । अवा-
क्त्वात्मन् इति सूत्रेण अवाविदुर्त्ये क्तम्भेः घ-
विधानादवच्छेदशब्द आसन्नपर इति अयन्धीना-
वच्छेदे इत्यत्र मगोरमायां स्थितं ।) अविदूरः ।
समीपं । अवलम्बितं । आश्रितं । इत्यमरः ॥ वज्रः ।
रजः । इति भरतः ॥ आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥
वृम्भः, पुं, (अव + वृम्भ् रोधे इति + घञ् ।
घञ् ।) स्वर्थं ।

(“रघोरवच्छेदमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः” ।

इति रघुवंशे ।) क्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौख्यं । इति हज्जायुधः ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्यन्दता ।)

व्याणं, स्त्री, (अव + खन् + घञ् । घञ् ।) घञ् ।
मत्तयः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्, अ, (अवर + पूर्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
यतिरेकः । इति केचित् ॥

सः, पुं, (अव रक्षणादौ अवति इति अन्ववि-
धमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राजा । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सं, स्त्री, (अव + असिच् भावे ।) रक्षयं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

सक्थिका, स्त्री, (अवबद्धे सक्थिनी यया बन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यस्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
गानु-जङ्घा-द्वयदृढबन्धमपूर्वकोपवेशनं । यथा,—
‘आसनारूपपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

प्रतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

‘शयानः प्रौढपादश्च ह्यत्रा, शैवावसक्थिकाम् ।
प्राधीयतामिधं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च” ॥

इति मनुः ।)

सथः, पुं, (अव + सो + कथन् ।) क्वात्रनिलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य

सिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ मृहं ।
इति हज्जायुधः ॥

सथ्यः, पुं, (अवसथ + यत् ।) क्वात्रवेधम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति भाषा ॥

सन्नः, त्रि, (अव + सद् + क्त ।) अवसादप्राप्तः ।
वैषसः । यथा,—

‘महिषः पारक्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
रुतिर्नृणादीनामपि तदवसन्नाश्वयि गिरः ।

शवावाच्यः सर्वस्वमतिपरिणामावधि मयान्
मायेष क्त्वोचे हर निरपवादः परिकरः” ॥

इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं । अपि च ।
‘आचारेणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।

इति स्वप्नरतत्वं ॥

सरः, पुं, (अव + स + अच् ।) प्रस्तावः । मन्व-
वंशेषः । वर्षयं । इति मेदिनी ॥ वसरः । क्षयं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

वधे एका चेद्भ्रुमभिरित्युपदेशेन दृष्टवत् प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्वप्रायश्चित्तहेतुगुणं स्यात्” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ (योग्यकालः । क्रियास्थितियोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामस्तु बाह्यावसरं समीक्ष्य” । इति कुमारः ।
शिष्यजिज्ञासानिष्ठतावश्यवक्तव्यरूपः सङ्गति-
विशेषः । अनन्तरवक्तव्यत्वम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्गतिः” । इति जगदीशः ।)

अवसर्गः, पुं, (अव + सृज् + घञ् ।) खेच्छाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशं २ खाच्छन्दं ३ अनुमग्नं ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवसर्पः, पुं, (अव + सृप् + अच् ।) अपसयः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + णिन् ङीप् ।)
जिनाणां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसथं, त्रि, अपसथं । दक्षिणं । इति रायमुकुटः ॥
अवसादः, पुं, (अव + सद् + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ विषस्यता ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (शेषः । क्षयः । यथा,—
“धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
बन्धुहिपेनेव निदाघसिन्धः” ।

इति किरातार्जुनीये ।)
अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति जटाधरः ॥ मृत्युः ।

(“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निरु-
रिष्टैर्धनैः पञ्चपदीममुच्यते” ।
इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, पुं, (अव + सो + घञ् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, त्रि, (अव + सो + क्त ।) परिपक्वमर्दित-
धान्यं । तत्पर्यायः । षट्शं २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
क्षातं । अवसागगतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
२ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” । इति शाकुन्तले ।)

अवसेकिमः, पुं, (अवसेकेन + निर्लुक्तः । अवसेक +
इमन्च् ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वडा इति-
भाषा ॥

अवस्कन्दः, पुं, (अव + स्कन्द + अच् ।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं । शिविरं । इति हज्जायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“जतानुपातं कुसुमान्यदृष्ट्वात्
स नद्यावस्कन्दमुपास्युशब्धम् ।
कुतूहलाचारशिखोपवेशं
काकुक्ष्य ईषत् क्षयमान आस्त” ॥

इति भट्टी २ सर्गे ११ श्लोकः ॥ नद्यामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र ज्ञानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—

“अवस्कन्दमयात् राजा प्रजागरुततन्ममम् ।
दिवासुप्तं समाह्वन्यामिद्राशुक्लसजिकम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टिः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्दधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
अवस्कारः, पुं, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्षृ + अच् + सट् ।) विष्ठा । गुह्यं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
संमार्जन्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः सारसुन्दरी च ॥

अवस्तात्, अ, (अवरस्मिन्, अवरस्तात्, अवरस्मि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरः । पश्चात् । शेषः । अन्ते ।
इति पाणिनिः ॥ (“अवस्तात्सर्गकोकं प्रापयन्तः” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, पुं, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति लुक्
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नन्तत्पुबधः ।) असदस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः” ।

इति कुमारः ।) वेदान्तमते “अज्ञानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ् ।) दशा । कालि-
कविशेषः ॥ इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परं ॥
आषोडशाद्द्वेद्वाप्तस्तथास्तत उच्यते ।
वृद्धस्तु सप्ततेरुद्धं वर्षीयान् नवतेः परं” ॥
इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पुबधः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
बाल्यं । आश्रिण्दशवर्षं कौमारं । आपञ्चाश्रदशवर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत ऊर्द्धं वृद्धत्वं” । इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्ववच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा, “कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्” ।
इति पञ्चतन्त्रं ।

“पञ्चां दृढमवस्थानं स कृत्वा कपिकुञ्जरः” ।
इति रामायणं ॥

अवस्थितः, त्रि, (अव + स्था + क्त ।) कृतावस्थानः ।
अवस्थितिविशिष्टं । स्थितं । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रसुखे धार्तराष्ट्राः” ।
इति श्रीभगद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः ॥

अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + णिन् ।) अवस्थानं ।
धाका । इति भाषा । अवपूर्वकस्याधातोः क्षि-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)

अवहस्तः, पुं, (अव + हस्तस्य । एकदेशी तत्पुबधः ।)
हस्तपृष्ठं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवहारः, पुं, (अव + हृ + घञ् ।) चौरः । द्यूत-
युद्धदिविभ्रामः । निमन्त्रणं । उपनेतव्यत्वं ।

अव

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मान्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । स्वधर्मपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्यर्पणम् ।) अवहारकः, पुं, (अवहार + स्वार्थे कः) जलजन्तुविशेषः । ह्यङ्ग इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्यायः । अवघ्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्तके च ।

अवहार्यः, चि, (अव + हृ + ण्यत्) समर्पणीयः । यथा,—

“आधिष्ठीयनिधिष्ठीभौ न कानात्ययमर्हतः । अवहार्यो भवेतां तौ दीर्घकाकमवस्थितौ” ॥

इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थद्वययोगः । यथा,—

“अवहार्यो भवेच्चैव सांख्यः षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्यात्पौरिकस्त्रिभं” ॥

इति मनुः ।

अवहारिका, स्त्री, (अव + हृन् + एतुन् + टाप्) प्राचीरं । इति हारावली ॥

अवहितं, चि, (अव + धा + क्त) विज्ञातं । अवधानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः । यथा,—

“इदंशुष्पावहितो भूत्वा यदुक्तं बन्धने, पुरा” । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वहिस्तिष्ठतीति अवहितः + स्या + क + टाप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । रथादिस्त्रकोमुखरागादिराकारः । अक्षवैज्ञानिमिति वोपाजितः ॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या । व्यापारान्तरसप्तयान्यथाभाषण-विशोकनादिकटी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,—

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । जोलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥

जज्जावशात् कमलदलगणनायाजेन हर्षं जुगोप इत्यर्थः । अनेन अवहित्याख्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

“अवहित्या तु जज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनं” । इति मल्लिनाथः ।)

अवहेलं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेङ् + घञ् इत्यस्य, उक्तयोरेकत्वकारणात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

अवहेलनं, स्त्री, (अव + हेङ् + ल्युट्) अवहेला अवमानना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलितं, स्त्री, (अव + हेङ् + क्त) अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टे चि ॥ कृतावहेलनवस्तु ।

अवहेलं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निव्यञ्जं ॥

अवक्षुतं, स्त्री, (अव + क्ष + क्त) उपरिहृतक्षुतं । यथा मनुः,—

“द्विषद्गं नगर्यं पतितान्नमवक्षुतं” । इत्याहिकतत्वं ॥

अवा

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः) वाक्यरहितः । इत्यमरः ॥ वेवा इति भाषा । क्लिबन्तवृद्धातोर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थयोः अवपूर्वान्वृद्धातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) श्रतपुष्पा । शलुफा इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले, ॥ मौरी इति भाषा । वृद्धविशेषः । हेठाजली चौरजली चौरखड्की इति भाषा । तत्पर्यायः । अधःपुष्पी २ मङ्गल्या इत्यमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स्] पुं, (अवाक् अवनतं शिरो यस्य) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्ये क्लिबिधी नरकं व्रजेत् । यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्मनिश्चये” ॥

इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥

(“इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणेऽवाक्शिरास्तदा” इति रामायणम् ॥)

अवायं, चि, (अवनतमयमस्य) नञ् । अवनतं । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [न्च] चि, (अव + अन्च + क्तिप्) नीचवदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

(“साक्षी वृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्नार्थसंसदि । अवाङ् नरकमभ्येति प्रेय स्वर्गाच्च हीयते” ॥

इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य) अधोवदनं । यथा, “तत् श्रुत्वा स बलः खेह-हर्ष-दुःख-त्रपाकुलः । अवाङ्मुखः प्राप्तकालां तामुवाचाश्रुगङ्गदं” ॥ इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ईशरङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन्च + क्तिप् + डीप् । दक्षिणदिक् । इति वेपदेवादयः । अधोदिक् । इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाचां भवं । अवाची + ख) । दक्षिणदिग्भवस्तु । अधोमुखः । इति स्वामि-जटाधरौ ॥

अवाचां, स्त्री, (न + वच + ण्यत्) दुर्वाक्यं । तत्पर्यायः । अनक्षरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अनक्षरं गालि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनक्षरं अवयवानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवाचं वक्षुमयोग्यं वक्षुौ वाचि हृष्टस्वासेरिति घ्यञ् भुजवचेति कनिषेधः ॥ इति भरतः ॥

(“वाच्यावाचेहि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” । इति भारते ।

“अवाचं वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” । इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत्) अनिन्दितः । इति स्मृतिः । अवक्षुत्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनक्षरमवाचन्तु वचनार्हं न यद्वेत् । एष बन्धाद्यतो याति खपुष्पकृतश्रेखरः ॥

सुगतव्याम्बलि स्वातः शश्रुद्दुग्धमुञ्जरः” ॥

अवा

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकालादौ भवः) अवाच्यदेशः, पुं, (अवाच्यो देशः) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + शिन् । न वादी । नञ् तत्पुरुषः ।) अनिरोधी । अनिवादी । अवज्ञा । अवदनश्रीलः । वदधातोर्निञ् प्रत्ययानन्तरं नञ् समासनिव्यञ्जः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति वाधा यस्मिन्) वाधाशून्यं । अनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः । अवाध्यः, चि, वाधानर्हः । वाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितव्यः । न वाध्यः अवाध्य इति नञ् समासनिव्यञ्जः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच्) शुष्कपत्रादि । इति शब्दरत्नावली ॥

(“अवानमशुकादष्टमेकमात्मफलं क्लिबं” । इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रादिमासः) प्रधानान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वीर्यसुखाणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादां यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलजुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिलमप्यतिबालकः” ॥

“अत्र तिलनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्फलैः प्रजोभयन् मोक्षायैव कर्म्मणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अकृतवपनं धान्यम्) अकृतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोयाधान इति भाषा । तत् वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्वीनगुणं इति राजवल्लभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + घञ्) अर्वाकृतं नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एवार इति भाषा । अवारपारः, पुं, (अवारं अर्वाकृतीरं पारं उत्तरतीरञ्च यस्य) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीयाः, चि, (अवारपारे मण्डलीति । अवारपार + ख) पारगः । नद्यादिपारगतवर्ति इति पाणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः खान् + टाप्) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवरिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः) अवारणं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितवारतया तिरश्चा-मन्तःपुरे तस्य निविश्य राक्षः ।

गतेषु रन्ध्रेष्वधिकं विश्लेष-मथापयामः परमाक्षुमध्याः” ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीयाः, चि, (अवारं मण्डलीत्वाद्यर्थे ख) । रगः । नदीपारगतः । इति पाणिनिः ॥

अवार्यः, चि, (न वार्ये । नञ्समासः) अनिवार्यः ।

अवि

अवारणीयं । अवारितम् । अवारणयोग्यं । यथा,—
 “नमस्ते भित्तविलसद्वैश्यावसन्निभकेतन ।
 अवार्यवीर्यवद्रूपं विख्योर्धत् प्रथमान्यहम्” ॥
 इत्युत्कलखण्डे २७ अध्यायः ॥
 प्रवासाः, [स्] चि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्र-
 रक्षितः । नमः । इत्यमरः ॥
 प्रवासात्, चि, अयथायं । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
 वमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥
 प्रवासाः, चि, परिरक्षकः । अवपूर्णावासाधतोरल्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 प्रविः, पुं, (अव + इन् ।) सूर्यः । पर्वतः । मेघः ।
 इत्यमरः ॥ [इति मनुः ।]
 (“अभूकरखरोद्गायां गोऽजाविम्वगपक्षिणां” ।
 “मूत्राणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।
 गोजावीनां स्त्रियां पुंसां मूत्रवर्ग उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 नाथः । मूषिककम्बलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीरं
 वायुः । इति दक्षी ॥
 प्रविः, स्त्री, ऋतुमती । इत्यमरः ॥
 प्रविकटः, पुं, (अवीनां मेघाणाम् संघातः । अवि +
 कटच् ।) मेघसमूहः । इति संक्षिप्तसारपरि-
 शिष्टं ॥ भेडारपाल इति भाषा ।
 प्रविकटः, चि, अविश्रान्तः । अकरालः । अविस्तारः ।
 न विकटः अविगतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 प्रविकं, स्त्री, (अवि + कं ।) हीरकं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 प्रविकारी, [न्] चि, (न विकारी + नञ्त्त्पुत्रयः ।)
 विकाराजनकः । यथा रुद्रस्वपतिः ।
 “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्त्रैः युक्तरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृतम्” ॥
 इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥
 प्रविगन्धिका, स्त्री, (अवेष्कागस्य गन्ध इव गन्धो-
 ऽस्याः । ततः स्वार्थे कन् ।) अजगन्धावृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 प्रविगीतं, चि, (न विगीतम् । नञ्त्त्पुत्रयः ।)
 अनिन्दितं । यथा । “नापि मङ्गलं सफलमविगीत-
 शिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवत्” । इति मङ्गलवाद-
 चिन्तामणिः ॥
 प्रविप्रः, पुं, (न विप्रः । तञ्त्त्पुत्रयः ।) करमर्दक-
 रुद्रः । इत्यमरः ॥ पाणिश्यामला इति ख्यातः ।
 इति सारसुन्दरी ॥
 प्रविचारः, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः ।
 अत्याचारः । विचाररहिते चि । (विचाराभावः) ।
 यथा,—
 “अविचारेण सर्वाभिरमुद्येभन्तु तत् पुनः ।
 संसारोत्सारबाधाजमेतद्देविदेवि विदुः” ॥
 इति मत्स्यपुराणं ॥
 प्रविचारितः, चि, (न विचारितः । नञ्त्त्पुत्रयः ।)
 अज्ञातविचारः । अविशेषितः । अविचारशब्दादि-
 तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“अतः सर्वथाऽविचारितं
 कर्म न कर्तव्यम्” । इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
 वेचितं सम्प्रग्विबेचनं विना । यथा,—

अवि

“स किं भूयः स किं मन्वी य आदावेव भूपतिम् ।
 युद्धोद्योगं सभूत्यागं निर्दिशत्यविचारितम्” ॥
 इति हितोपदेशः ।)
 अविच्छिन्नं, स्त्री, (न विच्छिन्नं, नञ्त्त्पुत्रयः ।) विच्छेदा-
 भाववत् । अनिष्पत्तिमत् । यथा,—
 “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पश्यते ।
 अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकारणाङ्गता” ॥
 इति भक्तभासतत्त्वम् ॥
 अविच्छः, चि, (न विच्छः । नञ्त्त्पुत्रयः ।) अप्रवीणः ।
 अविपुणः । अनभिज्ञः । अशिक्षितः । अज्ञती ।
 यथा,—
 एते सर्वे गुणाः कान्त सन्ति कान्ते त्वयि भ्रुवं ।
 त्वां न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञाच्च वञ्चिताः”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवमखण्डे २३ अध्यायः ॥
 अविज्ञेयं, चि, (न विज्ञेयं । नञ्त्त्पुत्रयः ।) दुर्ज्ञेयं ।
 यथा,—
 “आसीदिदं तमेभूतमप्रज्ञातमलक्ष्यं ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” ॥
 इति मानवे १ अध्यायः ॥
 अविहीनं, स्त्री, (न विहीनम् । नञ्त्त्पुत्रयः ।)
 पक्षिणां आभिमुख्याभिगमनं । इति महाभारतं ॥
 अवितं, चि, (अव + क्त ।) पातं । रक्षितं । इत्यमरः ॥
 अवितथं, स्त्री, (न वितथम् । नञ्त्त्पुत्रयः ।)
 सद्यं । (“अवितथमाह प्रियंवदा” । इति प्राकु-
 न्तले ।) तद्विशिष्टे चि । इति रत्नावली ॥
 (सार्धकं । यथा,—“वत्स ! अवितथैषा तव
 भारती भवतु” । इति नागानन्दे ।)
 अवित्यजः, पुं, स्त्री, (न विप्रवेश्य त्यज्यते रसायना-
 दिषु इति । न + वि + त्यज + क् ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविदूसं, स्त्री, (अवेर्मेघस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे
 सोऽदूसमरीसचः, इति दूसप्रत्ययः ।) मेघदुग्धं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघदुग्धविवरणोऽस्य विशेषो
 ज्ञेयः ॥)
 अविज्जकार्या, स्त्री, अज्जकार्या । आकनादि इति
 ख्याता । इति भट्टराजः । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
 अविज्जकार्या, स्त्री, (न विज्जः पर्यारूपः कार्यो यस्याः ।)
 विज्जकार्यता । इति भरतः ॥ (माषिकशब्दे-
 ऽम्बुकीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अविद्याः, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।
 अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
 “अविद्यो वासविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” ।
 अपि च । कात्यायनः ।
 “नाविद्यानाम्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्षणित्” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥ अथर्व ।
 “अविद्यानाम्तु सर्वेषामीहान्तश्चेद्भनं भवेत् ।
 समस्तज विभागः स्यादपिच्य इति धारणा” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥
 अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्त्पुत्रयः ।)
 अवर्तमानः । सप्तारहितः । अभावः । यथा
 नरदः—
 “अविद्यमाने पित्रर्षे खाश्रादुद्धृत् वा षुः ।

अवि

अवश्यकार्याः संस्कारा भावभिः पूर्वसंस्कृतैः” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥
 अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्त्पुत्रयः ।) अ-
 ज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते । (अह-
 श्वारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी,
 अयथार्थबुद्धिः । यदुक्तम्,—
 “अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु जज्ञानम् ।
 यत्प्रमाणासिद्ध्यात्मन्यथा वस्तु सा भवेत्” ॥
 अथर्व,
 “स्येयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वान्यायविरोधिनी ।
 सद्यते न विचारं सा तमो यद्विवाकारम्” ।
 अथर्वमहदहश्वारपञ्चतन्त्राभेद्वनात्मसात्मबुद्धिः ।
 यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि” । इयञ्च
 सर्वज्ञेशमूलभूता तम इत्युच्यते ।
 “अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विभिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंघवत्” ॥
 इति आत्मबोधः ।)
 अविधिः, पुं, (न विधिः । नञ्त्त्पुत्रयः ।) अवि-
 धानं । शास्त्राविहितं । यथा,—
 “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्तेऽश्रद्धाम्बिताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां ९ अध्याये २६ श्लोकः ॥
 अपि च । याज्ञवल्क्यः ।
 “वसेत् स नरको घोरे दिनाणि पशुरोमनिः ।
 अमितानि दुराचारो यो हृन्त्यविधिना पशून्” ॥
 इत्याङ्गिकतत्त्वं ॥
 अविनः, पुं, (अव + इन्च् ।) यथा । यागकर्त्ता ।
 इत्याङ्गिकोषः ॥
 अविनयः, पुं, (न विनयः । नञ्त्त्पुत्रयः ।) विनया-
 भावः । यथा,—
 “नह्वोऽविनयाग्नया राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राण्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेणो विनयोऽविनयाग्नयश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवमश्चैव सुमुखो निमिरेव च” ॥
 इति मानवे ७ अध्याये ४०११ श्लोकौ ॥ (अशि-
 ष्टाचारः । यथा,—
 “अयमाचारव्यविनयं मुग्धास्तु तपस्विन्यकासु” ।
 इति प्राकुन्तले ।) अविगीते चि ॥
 अविनाभावः, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः
 स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिष्ठव्यापकनिरूपित-
 धर्मः । यथा,—“वक्रिमान् धूमात्” इत्यादौ
 धूमनिष्ठा वक्रिनिरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्याय-
 मीमांसयोर्मतं ॥ तत्परार्थे तत्परार्थाभाववृत्ति-
 त्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविना-
 भावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विभक्तं
 जलं नद्याः कच्छे मद्भिष इत्यत्र नजातिभक्तनद्या
 अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षातपत्तेः । इत्या-
 काङ्क्षाचिन्तामणिः । अविनाभाव इति । तत्परार्-
 थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः ।
 तत्परार्थे तत्परार्थाभाववृत्तित्वाभावस्तत्परार्थे
 तत्परार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका
 माथुरी ॥

अवि

अविनीतः, त्रि, (न विनीतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विनयरहितव्यक्तिः । तत्पर्यायः । समुद्रतः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “न चापि प्रतिशूलेन नाविनीतेन रावण ! ।
 राज्यं प्राणयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पुनः” ॥
 इति रासायणे । अनियमितः । यथा,—
 “नाविनीतैर्ब्रजेभ्यो न च क्षुद्याधिपीडितैः” ॥
 इति मनुः ।)
 अविनीता, स्त्री, (न विनीता । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 शून्यनी । असती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अविपटः, पुं, (अवि + पटच् ।) अवीनां विस्तारः
 इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं । कम्बलादिः ॥
 अविप्रियः, पुं, (अवि + प्री + क ।) श्यामाकटयं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदा न विप्रिय इत्येवं स्यात्
 तदा इष्टः ।)
 अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेघादीनां प्रिया ।) श्वेता-
 कता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविभक्ताः, त्रि, (न विभक्ताः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अष्ट-
 यक् । यथा कृत्वाचिन्नामगौ ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आङ्गमदैविकं ।
 मघासु च तथा नञ् नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 इति मलमासतत्त्वं ॥
 अविभाज्यं, त्रि, (न विभाज्यम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 विभागायोग्यं । अथ विभाज्याविभाज्ये । तत्र
 व्यासः ।
 “अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्भनं ।
 दायादेभ्यो न तद्द्यात् विद्यालब्धं यद्भवेत्” ॥*॥
 विद्याधनमाह कात्यायनः ।
 “उपन्यस्तु तु यत्तत्त्वं विद्याया पणपूर्वकं ।
 विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
 शिष्यादात्स्वित्तः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
 स्वज्ञानसंश्रानादादात्तत्त्वं प्राध्ययनात् यत् ॥
 विद्याधनन्तु तस्माज्जविभागे न प्रयोजयेत् ।
 शिष्येभ्यः हि धर्मोऽयं मूल्याद्यथाधिकं भवेत् ॥
 परं गिरस्य यत्तत्त्वं विद्याया द्यूतपूर्वकं ।
 विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं दृश्यतिः” ॥*॥
 यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
 मयैव हेयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निस्तीर्य
 कभते तन्न विभाज्यं । शिष्यादध्यापितात् । आ-
 शिष्यतः यजमानाद्विद्यया लब्धधनं न प्रति-
 यक्ष्यन्तं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्किञ्चिद्विद्या-
 प्रप्ते निस्तीर्योऽपणितं यदि कश्चित् परितोषा-
 द्दाति । तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं
 संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
 संशयमपनीय यत्तत्त्वं । वादिगोर्वा सन्देहे
 न्यायकरवार्थभागतयोः सन्धुर्निरूपणेन यत्तत्त्वं
 वक्तादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य
 यत् प्रतिपद्यदिना लब्धं । तथा शास्त्रज्ञानवि-
 बादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्यज्ञानविवादे
 निर्णितं यत्तत्त्वं । तथैकस्मिन् देये बहूनामुप-
 ह्वये येन प्रकृत्यात् यत्तत्त्वं । तथा शिष्यादिविद्यया
 चिन्तकसुवर्णकारादिभिर्लब्धं । तथा द्यूतेनापि

१३२
अवि

परं निर्णितं यत्तत्त्वं । तत्तत्त्वंमविभाज्यमितरेः ।
 तस्माद्यथा कथाचिद्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तमेत-
 रेवामिति । प्रदर्शनार्थन्तु कात्यायनेन विस्तार-
 रितमिति दायभागः ॥ * ॥ नारदः ।
 “कुटुम्बं विष्टयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” ॥
 विष्टयादित्येकवचननिर्देशान्न बहवः । यदि वि-
 द्यामभ्यस्यतो आतुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-
 व्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्या-
 र्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मूर्खः । कल्प-
 तरुमिताक्षरादीपकालिकासु । कात्यायनः ।
 “परमज्ञोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तथा ।
 तथा लब्धं धनं यच्च विद्यालब्धं तदुच्यते” ॥
 अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् ॥ * ॥ अत्र
 विशेषयति स एव ।
 “नाविद्यानान्तं वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।
 समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनं” ॥
 तत्रोचरितविद्यापदमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन सम-
 विद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्ययोः ।
 वैद्येन विदुषा ॥ * ॥ पुनर्विशेषयति ।
 “कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
 शौर्यप्राप्तन्तु यद्विद्विं विभाज्यं तद्दृश्यतिः” ॥
 कुले स्वकुले पितामहपितृव्यादिभ्यः । पितृत एव
 वा । शिष्यतविद्यानां भ्रातृणां । यद्विद्याशौर्य-
 प्राप्तं धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुत्कारौ ।
 पुनः कात्यायनः ॥
 “द्वंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पिता” ॥
 पुत्रवित्तार्ज्जनात् । ह्रदभिहितभावो द्रव्यवत्
 प्रकाशत इति न्यायात् पुत्रार्ज्जितवित्तात् पितु-
 र्द्विशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघा-
 तविषयश्च । अर्ज्जकस्य तु द्विशित्वं भ्रातृधनो-
 पघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवच-
 नात् । पितुरर्द्धह्रत्स्वन्तु पितृद्रव्योपघाताद्गुण-
 वत्त्वाद्देति दायभागः । अनुपघाते पिता द्वंशह्रः
 अर्ज्जकत्वात् स्वयमपि द्वंशह्रः इतरेषामन-
 शित्वं । भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति
 द्वंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं ॥ * ॥ पुनः कात्यायनः ।
 “गोपचारश्च रथा च वस्त्रं यथाङ्गयोजितं ।
 प्रायोज्यं न विभज्येत शिष्यार्थन्तु दृश्यतिः” ॥
 प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनाच्च पुस्तकादि न तन्मूर्खा-
 दिभिः सह पण्डितादिभिर्बिभजनीयं एवमेव
 दायभागमदनपारिजातादयः । याज्ञवल्क्यः ।
 “पितृभ्याश्चैव यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्” ॥
 पुत्रदुहितोर्यद्वत्तं दत्तं तत्तस्यैवेति शूल-
 पाण्डुपाध्यायः ॥ नारदः ।
 “शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनमभवेत् ।
 त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैठकः” ॥
 प्राप्तश्च सह भार्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्या-
 प्राप्तिज्ञाने लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमि-
 त्थः । चोभे इत्यत्र द्वित्वेति पाठे एतन्निकं
 हित्वान्यद्विभजेदित्यनुवर्तते अत एतान्यविभा-
 ज्यानीति । न वास्तुविभागो नोदकप्राधान्या-

अवि

रोपयुक्तस्त्रीवाससामर्पां प्रचाररथ्यानां विभा-
 इति प्रजापतिरिति । यस्मिन् वास्तुनि येन स्त्री
 यानादिकं कृतं अपरेणापि स्थानान्तरे तथा कृ-
 त्वत् तदा येन यत् कृतं तत्तस्यैव । अन्य-
 प्येवं ॥ * ॥ साधारणधनार्ज्जितेऽपि विशेषम
 व्यासः ।
 “साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधं ।
 शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।
 तस्य भागद्वयं देयं श्रेष्ठास्तु समभागिनः” ॥
 अत्र भ्रातर इत्युपलक्ष्यं पितृव्यादयोऽपि बो-
 ध्याः । तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते यस्य य-
 तोऽंशस्याल्पस्य महतो वा उपघातस्तस्य त-
 नुसारेण भागकल्पना कार्येति दायभागः ।
 याज्ञवल्क्यः ।
 “क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
 दायादेभ्यो न तद्द्यात् विद्यया लब्धमेव च” ॥
 पितृपितामहागतं बलादन्यैर्हृतं योऽंशन्तरा
 मनुष्या उद्धरति तदंशन्तरेभ्यो न दद्यात् ॥
 भूमौ तु विशेषयति प्रकृतः ।
 “पूर्वमनद्याद्यो भूमिमेक एवोद्धरेत् अमात्
 यथाभागं भजन्यन्ये दत्त्वांशन्तु तुरीयकं” ॥
 एतद्वचनं स्मृतिमहाव्यवकामधेनुपारिजातप्रभ-
 ज्वलिखनादयुक्तमेवेति रत्नाकरः । तन्न, दायभा-
 मितान्तराप्रभृतिभिर्हृतत्वात् । इति दायतत्त्वं
 अविमरोसं, स्त्री, (अवि + मरीसच् ।) अवेर्दु-
 मरीसच्प्रत्ययः । मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः
 (“तर्पणाश्चोतनेन स्त्रैरहृद्यन्तुष्माविकं” ॥
 इति शार्ङ्गधरः ॥)
 अविमुक्तं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त । ततो, न विमुक्ता
 नञ्त्तत्पुरुषः ।) वाराणसीक्षेत्रं । यथा,—
 “मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
 विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
 अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते ।
 अस्यानन्दवनं नाम पुराऽक्वारि पिनाकिना ।
 क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरं ॥
 आनन्दकन्दवीजानामश्रुताणि यतस्ततः ।
 क्षेत्राणि सर्वलिङ्गानि तस्मिन्मानन्दकानने ॥
 अविमुक्तमिति स्थातमासीदित्यं घटोद्भव” ॥
 इति काशिशखदे २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धन्विचुका
 रालस्थाने च । यथा,—
 ‘एष योऽनन्तोऽथ्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठि
 इति । “आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मू-
 चिवकान्तराणे” ॥ इति च भाष्ये ।)
 अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) वा-
 यसीक्षेत्रं । इति काशीखण्डे । अथक्ते त्रि ।
 अविरतं, स्त्री, (न विरतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
 सततं । अनवरतं ।
 (“अविरतोऽभ्रितवारिविपाण्डुभि-
 र्विरहितैरधिरद्यतितेजसा” ॥
 इति किरातार्जुनीये ।) इति च । इत्यमरः
 अविरतं, त्रि, (न विरतं । नञ्त्तत्पुरुषः ।) विर-
 त्वरहितं । तत्पर्यायः । निविरतीशं २ धनं

अवि

निर्विडं ४ निरन्तरं ५ साङ्गं ६ गीरन्ध्रं ७
बहलं ८ वृष्टं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्त्त्पुरुषः ।) वि-
रोधाभावः । यथा,—
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता” ॥
इति आङ्गत्तत्त्वतजावालावचनं ॥ अपि च ।
“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहं” ॥
इत्याहिकतत्त्वं ॥
अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
शीघ्रं । अविलम्बितं । इति रायमुकुटः ॥
अविलम्बितं, स्त्री, (वि + लबि + क्त । ततो नञ्त्त्-
पुरुषः ।) विलम्बाभावः । तत्पर्यायः । शीघ्रं २
त्वरितं ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अरं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८
चपलं ९ तूर्णं १० आस्य ११ । इत्यमरः ॥
अविलम्बितः, त्रि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।)
त्वरयुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चालः २ । इत्यमरः ॥
अविलम्बितं ३ । यथा,—
“अविलम्बितमुच्चालं केऽप्याङ्गरविलम्बितं” ।
इति जटाधरः ॥
अविना, स्त्री, (अव + इलच् ।) मेघी । भेड़ी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विलं यत्रेत्यर्थे, त्रि ॥)
अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
विवादाभावः । यथा,—
“यमो वैवस्तो देवो यत्त्वेष हृदि स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः” ॥
इति मानवे ८ अध्याये ९२ श्लोकः ॥
अविवादी, [न्] त्रि, (न विवादी । नञ्त्त्पुरुषः ।)
विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-
शब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्त्-
पुरुषः ।) अनूढः । अज्ञतोदाहः । अज्ञतोपयमः ।
अपरिणीतः । अज्ञतपाणियज्ञः । आइवड इति
भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्त्पुरुषः ।)
विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तुः । “माहपितृ-
सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
आपञ्चमादन्येषां मतं । नारदोऽपि ।
“आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमाहृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सन्तानिनः सर्वे प्रतिताः श्रुतां गताः” ॥
सर्वाः पितृपत्नी मातरस्तद्भ्रातरौ मातुलास्तद्-
दुहितरौ मगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि ता-
च्चाविवाह्याः अन्यथाः सङ्करकारिण्यस्तथाप्याप-
यितुरेतदेवेति । ताश्च यथा । पितृपितामहा-
दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या ।
एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-
न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या । एवं मातामह-
प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
र्यन्ता नोदाह्या । एवं माहृबन्धुप्रभृतिसम्बन्ध-

अवि

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नो-
दाह्या । बन्धुतन्मात्रोरसत्वेऽपि पितृमातामह-
माहृमातामहप्रभृत्यपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां
सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्येति । एवञ्च पितु-
र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-
मीपर्यन्तापर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्धुन्तरे-
ऽप्युच्छं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।
पूर्वतस्तु पितृमातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि
स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया
त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगि-
नीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः
प्रसज्येत स चायुक्तः । पितृगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितुः प्रमातामहदौ-
हित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चाप्य-
युक्तः । पितामहभ्रातृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-
गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रपिता-
महदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपे-
क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स
चायुक्तः । वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
मध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्री-
कन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रि-
गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।
मातामहभ्रातृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
मध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं माहृसप्तमीमाहृ-
सन्ततिः पितृमाहृसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥
असवर्णाया अविवाह्यात्वं यथा । कर्णौ त्वस-
वर्णाया अविवाह्यात्वमाहृ हृद्भ्रातरदीयं ।
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणं ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा” ॥
इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥
अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्त्त्पुरुषः ।) नास्ति
विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सद-
सद्विवेचनारहित्यं । यथा । “देहात्मनोरविवेका-
दस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-
भगवानुवाच अशोचानित्यादि” । इति श्रीभग-
वद्गीता २ अध्यायस्य ११ श्लोकटीका ॥ तद्वति
त्रि ॥ अविमृश्यकारो । यथा,—“सहसा विदधीत
न क्रियामविवेकः परमापदान्पदम्” ॥ इति
किरातार्जुनीये । सदसद्विवेकरहितः । यथा,—
“उत्सन्नोत्सममप्राप्यमविवेकोऽभिवान्धसि” । इति
विष्णुपुराणं ।)
अविवेकी, [न्] त्रि, (न विवेकी । नञ्त्त्पुरुषः ।)
विवेकशून्यः । अविवेचकः । यथा । “तस्माद्-
विवेकिनः सुखमात्रलिप्तं नानाधिकारिणः”)
इति मुक्तिवाक्यस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
“अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्ने परमं धाम लभते ।
मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
सर्वपापहरो विष्णुः स मया स्थितः हतः” ।
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
अविवेचकः, त्रि, (न विवेचकः । नञ्त्त्पुरुषः ।)

अवि

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
अविशेषः, त्रि, (न विशेषः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषाभावे,
पुं ॥ विशेषाभावः । यथा,—
“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भवं ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं त्रजेत्” ॥
इति आङ्गत्तत्त्वं । (“सांख्यदिमतसिद्धानि
तन्मात्रास्थानि सुखाभूतानि, तानि च इदमेतदेवं-
गुणकमिति आहृततया बानुभूयन्ते इत्यविशेषाः
सुखाश्चोच्यन्ते” । तथा च विष्णुपुराणे,—
“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता सूया ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिकाः” ॥
इति ।)
अविश्रान्तः, त्रि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
अनवरते, स्त्री । विपूर्वश्चमधातोः क्तप्रत्ययानन्तरं
नञ्समासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पञ्चगुणगण-
कथाभेदजनजडा” ॥ इति आनन्दनहृदय्याम् ।)
अविश्रामं, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
विश्रामरहित्यं । यथा,—
“अविश्रामं वहेत् भारं श्रीतोषाच्च न विन्दति ।
ससन्नोषस्तथा निव्यं त्रीणि शिद्येत गर्हभात्” ॥
इति चाणक्यं ॥
अविश्रस्तः, त्रि, (न विश्रस्तः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
विश्रान्तानर्हः । अज्ञतविश्रान्तः । प्रथयायोग्यः ।
यथा,—
“न विश्रसेदविश्रस्ते विश्रस्ते नातिविश्रसेत् ।
विश्रान्तात् भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति” ॥
इति चाणक्यं ॥
“विश्रस्तवदविश्रस्ता वक्ष्यन्तः पुरोचनम्” ।
इति भारते ॥)
अविश्रान्ता, स्त्री, (नास्ति विश्रान्तो यस्याम् सा ।)
चिरप्रसूता गौः । केशेनगाह इति भाषा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
अविषः, पुं, (अव + टिषच् ।) समुद्रः । इति कात-
न्वीयोगादित्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः ।
रक्षकमात्रे त्रि ।) विषशून्ये त्रि ॥ (यथा,—
“इत्येता अविषा आख्याताः” । इति सुश्रुते ॥)
अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्विषाण्यं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अविषी, स्त्री, (अविष + ङीप् ।) नदी । इत्युदादि-
हृत्तावुष्णदसः ॥
अविसोढं, स्त्री, (अवेर्दुग्धम् । अवि + ङीष् ।)
मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥
अविस्पष्टं, स्त्री, (वि + स्पष्ट + क्त । ततो नञ्-
समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्यायः । श्लिष्टं २ ।
इत्यमरः ॥
“नाविस्पष्टमधीयते न श्रुतजनकमिधौ” ॥
इति मनुः ॥ अस्पष्टः । यथा,—
“विद्विजं कल्पस्य प्रथयति तत्रो साधुसवशा-
दविस्पष्टां वृष्टिं तिरयति पुनर्वाप्यसन्निधौ” ॥
इति रत्नावल्याम् ॥

अवी

अवी, स्त्री, (अवजातानं कल्पया । अव + ई १) ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ।
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अच) । नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अवीचिमन्वतामिषं कुम्भीपाकं तथैव च । अविपन्नमन्वैव तापमन्वैव विप्रकम्” । इति याज्ञवल्क्ये ।) वाच्यनिष्कृतं तरङ्गमूत्रे ।
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मतुप् ।) } शेषः । यथा, “वैतरणी पूर्वोदः प्रायरोधो विश्व-
 समं जाकाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपान-
 मिति । य स्निह्य वा अन्तं वदति साख्ये प्रथ-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके
 अवीचिमन्वधःशिरा निरवकाशे योजनशतो-
 ष्ठायात् गिरिमूर्द्धः संपातते । यत्र जलमिव
 अजमभ्रमप्लवमभासते तदवीचिमत् तिलशो वि-
 श्वीर्षमायशरीरो न म्बियमायः पुनरारोपितो
 निषवति” । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः साक्षाद्दौ अन्तं वदति स निरवकाशेऽवीचि-
 मये अक्षःशिरा निपातते यत्र” । इति श्रीभाग-
 वते ॥
 अवीरः, त्रि, (नास्ति वीरो यस्य) । सत्वरहितः ।
 निर्भीक्ष्यः । इति मेदिनी ॥
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः) । अजा-
 तापत्विधवा । इति स्मृतिः । निम्बतिसुता ।
 इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुकातान्नभोजकः ।
 भगवतीवी वाङ्मिषको विषहीनो यथोरगः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीरान्न च यो भुङ्क्ते योगिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्मिन्सन्धाविहीनश्च स गोहृत्वां लभेत् ध्रुवं” ॥
 इति च तथैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 मक्षिकाक्षेणमायनकात्राणि भुङ्क्ता सप्तरात्रं पयसा
 वर्त्तेत । अवीरास्त्रीसर्वाकारसंसर्गपतितानाश्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्न-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाओधियज्जते यच्च ग्रामयाजिज्जते तथा” ।
 “अवर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः”
 इत्यादिकश्चोपक्रम्य ।
 ‘सुक्तां चान्यत्तमस्यान्नममन्वाक्षपयं न्यह” ।
 “माषा सुक्ता चरेत् ऋष्यं देतो विष्णुभवेव” ॥
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी ।
 अजसन्धिन्वास्तु आजादिनाभ्युपजागात् स्व-
 चारात् धनाधिकारात् । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याश्च-
 वत्तः,—
 “पत्नी, दुहितरश्चैव पितरौ भातरक्षया ।
 तत्सुतौ शोचतो बन्धुः शिष्याः सप्तपञ्चाशद्विधः ।
 श्वामभावे पूर्वस्य धनमाप्तुं शरीरतः ।

स्वर्वातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्ज्येभ्यं विधिः” ।
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्न्याभिगामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं ऋते पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यद्येष्टतः ।
 विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा श्रयणं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 सुस्तीतामरथात् क्षान्ता दयादा ऊर्द्धमात्रयुः” ॥
 यद्येष्टत इति धर्मशास्त्रं । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानश्च वरानने ।
 तारयत्युभयं नारी निबन्धं धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
 “यद्यद्विदुतमं लोके यद्यत् पत्युः समीहितं ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीयानकाम्यया” ॥
 भर्तुः श्रयणं पालयन्ती गान्यगामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्यानं ॥
 “दानोपवासपुण्यानि सुस्ततान्यप्यरन्धुति ।
 निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यानि तथा सुभे” ॥
 तथा बृहन्ननुः,—
 “अपुत्रा श्रयणं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं कृतस्त्रमंशं लभेत च” ॥
 तत्पिण्डमित्यत्र तदित्यनुषङ्गः । तच्छब्देन भर्तुः
 परामर्शात् भर्तुः कृतस्त्रमंशं यावदंशं हरेत् न तु
 वर्त्तनाचितमात्रं । इति दायतत्त्वं ॥ * ॥ अस्याः
 पतिआजाधिकारो यथा । पुत्रपौत्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शुकः ।
 “पितुः पुत्रेश्च कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सहेदरः ॥
 भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या तथैव च ।
 श्वशुरेश्च कुषा चैव तदभावे द्विजोक्तमः” ॥
 इत्यादि ॥
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पि भर्त्सरि ।
 पिण्डं दद्यात् जलश्चैव जलमात्रन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्र-
 सद्भावविषयमिति आजाविवेकप्रभृतयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्त्सादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रवृत्तं कार्यं भर्तुः कुश्रतिकोदकैः ।
 तत्पितृकुत्पितृष्वपि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥
 एतन्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ नृतायास्तस्या आश-
 याजादि पञ्चदशआजं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशात् तस्य-
 त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
 पुत्रवस्य पुत्रवस्ये आहपुत्रादयोऽपि ये” ॥
 इति जमुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निषेधात् । पुत्रेणेति तत्सम्भवात्तद्विहितं ।
 “सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्तेतराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

अवे

इति ह्युक्तो गवश्चिह्नेन आश्विनपञ्चदश्यादेः प्रे-
 तपरीहरोक्तत्वात् । एतत्पत्न्युरभावे ऋत्वे ।
 ततश्च शिशौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डीकृतं । एतं
 पतिसत्वेऽपि । अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्ड-
 नास्तीत्युक्तं । इति च मुद्रितवचनं ॥
 अवेद्यः, पुं, (विद + ख्यत् । ततो, न वेद्यः नन्त-
 मासः) । गोवत्सकः । इति शब्दचम्पिका । वाङ्म-
 इतिभाषा । अवेद्ये चि । (अविवाङ्मः) । यथा,—
 “अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥
 इति मनुः ।
 अवेलाः, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः) । अपलापः । अप-
 ऋवः । इति मेदिनी ॥
 अवेला, स्त्री, पूगचूर्णितं । इति मेदिनी । चिवा-
 गुया इति भाषा । अपराङ्मः । इति लोकाप्रविद्धं ।
 वेलाश्रुत्ये चि ॥
 अवेक्ष्यं, स्त्री, (अव + ईक्ष + ख्यट्) । अवेक्षा-
 दर्शनं । यथा । “ज्ञताज्ञतावेक्ष्यवत् स्वयं तत्पुत्रो-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।
 (तथाच ।
 “दूरादवेक्ष्यं हासः संपन्ने सादरो भ्रमम् ।
 परोक्षेऽपि गुणज्ञाघा स्मरयं प्रियवस्तुम्” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजागरः ।
 अनुसन्धानम् । यथा,—
 “निर्दृष्टा श्लोकं स्वयमेव धीमान्
 वर्णानामवेक्ष्यजागृहकः ।”
 इति रघुवंशे ॥
 अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष + ख्य + ततश्चाप्) । प्र-
 वेक्ष्यं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—
 “अलम्बमिच्छेद्दृष्टेन लब्धं रक्षेदेवेक्षया ।
 रक्षितं वर्जयेत् दृष्ट्या दृष्टं दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।
 (“यदि रामस्य गावेक्षा त्वयि स्थान्माहवत्सरा” ॥
 इति रामायणे ।)
 अवेक्षितं, त्रि, (अव + ईक्ष + क्त) । दृष्टं । यथा
 मनुः ।
 “कोशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामसः ।
 भूषणवेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदकवा” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वम् । (ज्ञतावधानः) । यथा,
 रघुवंशे । “स कदाचिदवेक्षितप्रजः” ।)
 अवैधं, त्रि, (न वैधं विधित आगतं । नन्तत्पुत्रवः) ।
 विध्यविषयः । विधिविचर्त्तितं । विधिप्राप्तमित् ।
 (“अवैधं पक्षमं कुर्वन् राक्षो दखेन मुञ्चति” ॥
 इति स्मृतिः ॥)
 अवोदं, त्रि, (अव + उन्द + घञ्) । अर्त्तम् । इति
 जटाधरः ।
 अवोधः, त्रि, (नास्ति बोधो ज्ञानं यस्य) । निर्भीक्ष्यः ।
 अज्ञानः ।
 अवोक्ष्यं, स्त्री, (अव + उक्ष + ख्यट्) । प्रोक्ष-
 विषेणः । सुकृद्दक्षेण जलक्षेपणं । यथा हारीशः ।

अथ

“तस्माद्भिरवोस्तेष्वेवधारणाय एव च” ।
 अथोष्य प्रोष्य इति रत्नाकरः । नव्यवर्द्धमान-
 धृतम् ।
 “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं समुदाहृतम् ।
 न्युजताभुक्ष्यं प्रोक्षं तिरस्त्रावोक्ष्यं स्तुतम्” ।
 इति शुद्धितत्त्वम् ।
 अथः, पुं, (अथ + दन् । औषादिकोऽयं ।) वस्त्रः ।
 मेघः । सुखा । इति रायमुकुटः सारसुन्दरी च ।
 (मुक्षार्थं प्रयोगो यथा,—
 “किराताम्बुताविश्वचन्दनेदीयवत्सुरैः ।
 शोधातिसारभ्रमनं विशेषाञ्ज्वरनाशनम्” ।
 इति वैद्यकचक्रपायिसङ्ग्रहः ॥)
 अथः, पुं, (वि + अन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
 विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
 हेमचन्द्रः । अस्मृते चि ॥
 अथः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
 महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ।
 (“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सृष्टोऽथः सनातनः ।
 सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्रभौ” ।
 इति मानवे ।
 गणितदादौ अज्ञातराश्यादिः । अट्टप्रः । साङ्ख्यमते
 सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
 प्रधानं महदादि ।
 “महत्तः परमथक्कमथक्तात् पुरुषः परः” ।
 इति कठोपनिषद् ।
 वेदान्तमते सृष्ट्यशरीरं खापावस्थायां शब्द-
 प्रकृतिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
 र्भिकारं गिराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
 धिकं ब्रह्म, सृष्ट्यमतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म ।
 यदुक्तम्,—
 “अथक्कमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
 रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
 सावसेयो भावः ।
 “ब्राह्मं सरः कारणमात्रवाचो
 बुद्धेरिवाथक्कमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥
 प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
 वीजभूतमथाकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्वकार्यकार-
 णशक्तिस्माहाररूपं अथक्कत्वात्काजाकाशादिना-
 मवाचं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
 कयिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
 निरूप्यमाणे अक्षिरस्य नास्तीत्यथक्कम्” ।
 यदुक्तम् । “हेतुमदगित्वमव्यापि सक्रियमनेक-
 माश्रितं लिङ्गम् । आवयवं परतन्त्रं अक्कं विप-
 रीतमथक्कम्” । • । सर्वभूतानां कारणकारणं
 सत्त्वरजसमोक्षमष्टरूपमखिलस्य जगतः स-
 म्भवहेतुरथक्कं नाम । तदेकं ब्रह्मं क्षेत्रज्ञाना-
 मधिष्ठानं समुद्र इवेदकानां भावानां” । इति
 सुश्रुतः ।
 “अनादिः पुरुषो निष्को विपरीतस्तु हेतुजः ।
 सकारणवन्नित्यं वृष्टं हेतुमदन्वया ।
 तदेव भावाद्युक्तं निष्कामं कुतश्चनेन
 भावाज्जेषं तदथक्कमचिन्त्यं अक्कमन्वया” । इति ।

अथ

“अथक्कमात्मा क्षेत्रज्ञः शान्ततो विभुरथक्कः” ।
 इति च ।
 “अतोऽन्यत् पुनरथक्कं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ।
 इति च ।
 “अथक्कमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञत्ववयो विदुः” ।
 इति च चरकः ॥
 अथक्करागः, पुं, (न अक्कोऽप्यथक्को रागोऽत्यन्तमा ।)
 ईषक्कोऽहितवर्षः । तत्पर्यायः । अरुणः । २ । इत्य-
 मरः । तामः ३ गौरः ४ । इति जटाधरः ॥
 अथक्कः, त्रि, (न सन्ति अक्कानि यस्य ।) अक्क-
 रहितः । अक्किलाक्कः । यथा,—
 “तत आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगं ।
 अथक्कवयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ।
 इति मत्स्यपुराणे ६६ अध्यायः ॥
 अथक्का, स्त्री, (अवेर्मेवस्य अक्कं शृङ्गमिव अक्कं
 यस्याः ।) शूकशिखी । इति केचित् । अमर-
 कोषे अध्याया इति तट्टीकायां अथक्का इति
 च पाठः । अक्करहिते अक्किलाक्के च त्रि ॥
 अथक्कं, स्त्री, (नास्ति अक्कालङ्कारो यस्मिन् ।) अक्का-
 लङ्काररहितकाथं । यथा,—
 “सत्यश्रुमुत्तमं काथमथक्कमधमं स्तुतं ।
 किञ्चिद्यज्ञसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ।
 इति काथचक्रिका ॥
 अथक्कनः, पुं, (नास्ति अक्कनं शुभलक्षणं शृङ्गं, यस्य ।)
 शृङ्गहीनपशुः । इति हलायुधः । अस्मृते चि ॥
 (अनुद्भिन्नरजसलाचिह्ना कन्या । यथा,—
 “असंप्राप्तं रज गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अथक्कना भवेत् कन्या कुचहीना च नमिका” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ॥)
 अथक्का, स्त्री, (न विगतमण्डं वीजमस्याः ।) अध्याया
 इति कुचचिदमरकोषे पाठः । आलकुशीति
 भाषा ।
 अथक्कः, त्रि, (नास्ति अथक्कस्य सः ।) योऽरहितः ।
 अथक्कान्यः । सर्पे पुं । इति मेदिनी ॥
 अथक्का, स्त्री, (न अथक्का । नञ्त्तत्पुरुषः ।) हरी-
 तकी । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥
 अथक्कः, पुं, अन्धः । सङ्गमेन न विभ्यतीति अथक्कः ।
 अथ मयसङ्गलयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः
 ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयं ॥
 अथक्कः, पुं, (न + अथक्क + टिप् ।) समुद्रः । सूर्यः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिरहितः ॥
 अथक्किकी, स्त्री, (अथक्क + डीप् ।) टिक्की ।
 अर्द्धराजं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 अथक्कः, त्रि, (न + अथक्क + कप् ।) अथक्कान्यः ।
 इति पाणिनिः ॥
 अथक्कः, स्त्री, पुं, (न + वि + इव् + अच् ।) शब्द-
 विशेषः । तत्परे विभक्तिर्न विकृति अतएव लि-
 ङ्गचयविकृतं । तथाच आतन्त्रे,—
 “सवृष्टं चिध लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यज्ञं व्येति तदथक्कम्” ।
 (स्त्री, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म । यथा,—
 “अन्यत्सर्वं तदथक्कमदीर्घमजमथक्कम् ।

अथ

“अथक्कगुणवर्षास्ते तदन्वयोवधारयेत्” ।
 इति आत्मबोधे ।
 अथक्कः, पुं, (नास्ति अथक्कस्य ।) विष्णुः ।
 (“नमस्त्वय सुदृशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 पुरुषायाप्रमेयाय शान्ततायाव्याय च” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ अथक्कित्ते, त्रि । इति
 मेदिनी ॥ (अविनाशी । निष्कपुरुषः । यथा,—
 “तमसः परमापदथक्कं पुरुषं वेदमसमाधिना
 रघुः” । इति रघुवंशे ।
 “सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्सथक्कव्ययम्” ।
 इति मानवे ॥)
 अथक्कः, त्रि, (न अथक्कः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अमोघः ।
 सफलः । यथा,—
 “दुर्निवार्यं दुर्द्धमं अथक्कं वैरिघातकम् ।
 तेजसा चक्रतुल्यं सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥
 अथक्कसायवान्, [त्] त्रि, (अथक्कसाय + मनुप् ।
 मस्य वः ।) अथक्कसायरहितः । अथक्कसायी ।
 तत्पर्यायः । शिक्कः । २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अनुशीलनरहितः ।)
 अथक्कस्था, स्त्री, (वि + अथक्क + स्था + अच् । ततो
 नञ्समासः ।) अथक्कस्थान्तः । अविधिः । शास्त्र-
 विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥
 (चक्षुः । यथा, कुमारः,
 “अथक्कविन्दश्चिन्मथक्कवस्था” ॥)
 अथक्कस्थितः, त्रि, (न अथक्कस्थितः । नञ्समासः ।)
 नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिन्नः । सिद्धान्तरहितः ।
 यथा,—
 “क्वचिद्रुष्टः क्वचिन्तुष्टो रुष्टरुष्टः क्वचि चक्षुः ।
 अथक्कस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः” ।
 इति हितोपदेशः ॥
 अथक्कव्यर्थः, त्रि, (वि + अथक्क + वृ + ख्यत् । ततो नञ्-
 समासः ।) अथक्कव्यर्थः । अथक्कव्यर्थः ।
 यथा । ज्ञानतन्त्रायाज्ञानान्यस्त्रीगमने तत्सुख्यतया
 दिगुणप्रतापरणे कृतेऽपि न अथक्कव्यर्थः । यथा
 याज्ञवल्क्यः ।
 “प्रायश्चित्तेरप्येतेनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
 कामतोऽथक्कव्यर्थस्तु वचनादिह जायते” ।
 पापान्तरेऽप्यथक्कव्यर्थत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।
 “श्रद्धागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
 चौर्यं प्रतापमपि सदा कृतमसहितानिमात्” ।
 “अथ च कामतो महापातकादिहृत्पापकर्तु-
 रथक्कव्यर्थत्वदर्शनात् कामतो ब्रह्मैरगुणयुक्त-
 श्रद्धागतादिहन्त्यामथक्कव्यर्थत्वं न तु हीनतर-
 हन्त्यां अन्यथा विषमश्रुतापत्तिः स्यात्” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अथक्कव्यर्थः, त्रि, (वि + अथक्क + धा + क्त । ततो नञ्-
 तत्पुरुषः ।) अथक्कान्यः । तत्पर्यायः । १ संसक्तं २
 अपदान्तरं ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः । तट्टीका
 च । लसं पुं । इति शब्दरत्नावली । (“सिन्हा-
 धिधिवारिहविश्रुत्तयाव्यवहितोत्तरस्तुतोत्प-
 त्तिकाशुभितिकमिमेति” । इति दीधितिः ।)

अश

अश्ववहृतः, चि, (न अश्ववहृतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
अश्वतथ्यवहारः । इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
अश्याजः, पुं, (न अश्याजः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) कृष्णभावः ।
यथा ।

“इदं किञ्चाश्याजमनोहरं वपुः
तपःश्रमं साधयितुं य इच्छति ।
भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
श्रीमन्मतां ह्येसुमृषिर्व्यवस्यति” ॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः ।

श्रीशं । यथा । “सेतुस्यो यदि मारवस्तद्वर्यं
पाथोदपाथोणवैरथ्याजं परिषिञ्च किं चिरयसे
काशः परिक्लामति । मूले सिक्तरसे दले विग-
निते श्रीशं तथा वस्त्रे न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रसुरहे धारापि वारां तव ॥” इत्युद्धृतः ॥

अश्याप्यं, चि, (न अश्याप्यं । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अश्याप-
नीयं । श्यापितरहितं । अनधीनं । यथा । “नापि
साध्यव्यापकाश्याप्यत्वेन श्यापिविरहेऽप्रायकतया
साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात् । तस्मादुपाधिहेत्वाभासान्तरमिति” ।
इत्युपाधिवादचिन्ताप्रणिः । अपि च,
“अश्याप्यवृत्तिः क्वचिको विशेषगुण इत्येते” ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अश्याप्यवृत्तिः, चि, (अश्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य ।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः ।
“अश्याप्यवृत्तिः क्वचिको विशेषगुण इत्येते” ।
इति भाषापरिच्छेदः ।)

अश्वमाणाधिकारणाभावप्रतियोगीति यावत् । दै-
शिककालिकभेदेन स द्विविधः । तत्पर्यायः ।
प्रादेशिकः २ । आत्मने विशेषगुणाः । बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७
अधर्मः ८ भावनाख्यसंस्कारः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १० । सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२ । एते सर्वे अश्याप्यवृत्तयः स्युः । इति
न्यायभाषा ॥

अश्याहृतं, चि, (न अश्याहृतम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
श्यावातश्रुत् । यथा ।

“यस्य चिकित्साममर्कं ज्ञानमश्याहृतं सदा ।
वेति विद्यामविद्याश्च स वाच्यो भगवानिति” ।
इति शब्दमाणा ॥ किञ्च । विष्णुपुराणम् ।
“अन्नं वजाय मे भूमेरपामग्न्यनिकस्य च ।
भवत्सेतत् परिणतौ ममाश्वव्याहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानश्यानयोस्तथा ।
अन्नं तुष्टिकरश्चासु ममाश्वव्याहृतं सुखम्” ॥
इत्याहिकाचारतत्त्वम् । (अशुचिदितं । यथा,—
“वेदशास्त्रार्थविज्ञाने वैशामश्याहृता मतिः” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)

अश्याहृतः, चि, अकथितः । न अश्याहृतः अश्याहृतः
नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अश ऊ उ न (स्रादि-आत्म-सक-वेट् ।) श्यापि-
संहृतोः । ऊ उ अश्रियते अश्रियते । न अश्रो-
ति । संहृतिः समूहः । इति दुर्गादासः ॥
“यद्वाति गयाश्च सर्वमनन्धमश्रुते” ।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ।)
अश ग (क्रादि-परं-सक-वेट् ।) भोजने । अश्रावञ्चं
बुद्धितः । इति दुर्गादासः ।

अशकुम्भी, स्त्री, (अशा सलिलं क्षुम्भाति व्याप्नोति
इति । अशा + क्षुम्भ + ट + एषोदरादिरयं ।)
पानीयप्लवजः । इति रत्नमाणा ॥ पाना इति
भाषा ।

अशक्यं, चि, (न शक्यम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अशक-
नीयं । असाध्यं । यथा । “अशक्ये अश्ववसायः
समर्थना” । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

अशक्तं, चि, (न शक्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) शक्तिरहितं ।
असमर्थं यथा । मनुः ।

“निभृथादेच्छतःसर्वान् व्येष्टे भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः” ॥
इति दायतत्त्वम् ॥

“उपवासेष्वशक्तागां नक्तं भोजनमिच्छते” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अशत्रुः, पुं, (न + शत्रु + कृन् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शत्रुरहिते मित्रे
च चि ॥

अशन्नं, स्त्री, (अश + ल्युट् ।) भक्ष्यं । अन्नं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“श्रीतं निर्भरवारि पानमशन्नं कन्दाः
सहाया मृगाः ॥” इति नागानन्दे ॥

“विश्रितमिच्छसंस्कारैः पथेरिच्छैरसादिभिः ।
मनोर्ज्ञं शुचि नात्युष्यं प्रत्यग्रमशन्नं हितं” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अशनः, पुं, असनवृत्तः । पीतशालवृत्तः । इति
रायमुकुटः ॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
अशनपर्यायं, स्त्री, (अशनस्य शालवृत्तविशेषस्य पर्या-
यमिव पर्यायस्यः ।) वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः ।
वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ असन-
पर्यायं ५ अशनपर्यायं ६ अशनपर्यायं ७ शीतलः ८ शीतलकः
९ अपराजिता १० । माराटी इति ख्याता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्यच् ।) भोजनेच्छा ।
क्षुधा । इत्यमरः ॥

“अशनादा अशनाया निवर्तते पानात्यपासा” ।
इति शतपथब्राह्मणे । “शुताशनायः फलवर्द्धि-
भूया” । इति भट्टौ ।)

अशनयितं, चि, (अशनय + क्त । अशनया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा ।) क्षुधितं ।
इत्यमरः ॥

अशनिः, पुं, स्त्री, (अश्रान्ति सङ्घातं करोति ।
अश + अनिः ।) वचं । इत्यमरः । विद्युत् ॥
(“अथवा मम भाग्यविज्ञवादशनिः कल्पित एव
वेधसा” इति रघुवंशे ।)

अशर्म [नृ,] स्त्री, (न शर्म । नञ्समासः । नास्ति
शर्मं यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) कष्टं ।
दुःखं ।

“एकौघभूतं तदशर्मं कृष्णां
विभावरौ ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥”

इति भारविः ॥ तद्विशिष्टं चि । इति जटाधरः ॥

अशु

अश्राखा, स्त्री, (नास्ति श्राखा यस्याः ।) श्रुणोदयं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रितं, चि, (अश्र + क्त ।) सुक्तं । खादितं । क्तं ।
इति हेमचन्द्रः ॥

(“आप एव तदश्रितं नयन्ते” ।

“तेजोऽश्रितं जेधा विधीयते” ।

इति च छान्दोग्ये उपनिषदि ॥

“अश्रितं मात्रया काले पथं याति जरां सुखं” ।
इति वाभटः ॥ “यावद् यस्याशनमश्रितमनुष-
ह्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य

मात्रा प्रमायं वेदितव्यं भवति” ॥ इति चरकश्च ॥

अश्रितकृवीनं, चि, (अश्रिता भोजिता गावेर यत्र ।
अश्रितगो + ख + निपातनात् सुमागमः ।) आ-
श्रितकृवीनं । पूर्वगवादिचरितक्षेत्रादि । इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी ॥

अशित्रः, चि, (अश्र + इच् ।) चौरः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (चरः ।)

अशिरं, स्त्री, (अश्र + इर ।) हीरकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (हीरकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

अशिरः, पुं, (अश्र भोजने + इर ।) अग्निः । राक्षसः ।
सूर्यः । इति मेदिनी ॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री । इत्युणादिकोषः ।
अशिशिका, स्त्री, (अशिशो + स्वार्थे कन् ।) अन-
पत्या । कन्यापुत्रविहीना स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अंटाकुड्डी इति भाषा ॥

अशिश्वी, स्त्री, (नास्ति शिशुर्यस्याः इति । निपा-
तनात् ङीप् ।) अशिश्विका । इत्यमरः ॥

अशिक्षितं, चि, (न शिक्षितं । नञ्समासः ।) शि-
क्षारहितः । अनिपुणः । अनभिज्ञः । यथा । “यत्र
सारथेरकौशल्यत् यानमन्यथा गच्छति तत्र
हिंसायां अशिक्षितसारथिनयोगात् स्वामी वि-
भ्रतं दण्डं दाप्यः स्यात्” । इति कुल्लूकभट्टव्याख्या-
नात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अशीतः, चि, (न शीतः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) शीता-
भावयुक्तः । यथा,—

“अशीतान्तरवो माघे फाल्गुने पशुपक्षिणौ ।

चैत्रे जलधराः सर्वे वैशाखे नरवानरौ” ॥

इति पुराणम् ॥

अशीतिः, चि, (अष्टदशतः परिमाणस्य । पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावलि-
प्रत्ययश्च ।) संख्याविशेषः । ८० आशी इति
भाषा । यथा मनुः,—

“अशीतिभागं गृह्णीयात्

मासात् वाङ्गुलिकः श्रतात् ।

दिनां शतं वा गृह्णीयात्

सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ अपि च ।

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्युनबोधुः ।

प्रायश्चित्तार्जमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण्य एव च” ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अशुद्धं, चि, (न शुद्धम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अपवित्रं ।
अशुद्धशोधनं । अशुद्धयुक्तं । यथा । शब्दः,—

अशु

‘ततः आद्रमशुजौ तु कुर्व्यादेकादशे तथा ।
 तसुंस्तात्कानिकी शुद्धिरशुजः पुनरेव सः’ ॥
 इति ।
 ‘शुजा भर्तृशुर्धुर्दृष्टिः अशुजा देवपैत्रयीः ।
 देवे कर्मणि पत्रे च पश्चमेऽहनि शुजति’ ॥
 इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाद्यशुद्धियुक्तः ।)
 भं, स्त्री, (न शुभम् । नशुत्तत्पुरुषः । नास्ति-
 पुत्रं यस्येति समासे वाच्यनिष्पन्न एव ।) पापं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।
 ‘‘न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वा शुभम्’’ ।
 मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वथा पशुगन्धनाः’ ॥
 इति च भारते ॥) तदुच्यते चि । यथा,—
 ‘‘सर्वशुभानां परिमोक्षकारि
 सम्यजनं देववरस्य विष्णोः’’ ।
 इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
 हतं ।
 ‘‘अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
 दानं कुर्वीत कुर्व्याच्च खानं सर्वौषधीजलैः’’ ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 शून्यशयनव्रतं, स्त्री, (न शून्यं शयनं यस्मात्, तत्
 व्रतम् ।) आवाण्यह्णद्वितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेषः ।
 यथा,—

‘‘ब्रह्मोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
 शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्येन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आवाण्यस्य द्वितीयायां ह्य्यायां मधुसूदनः ।
 क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
 तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
 अशून्यशयना नाम द्वितीया या प्रकीर्त्तिता ।
 तस्यां सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्बन्धनतः ॥
 श्रीवत्सधार्निन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽव्यय ।
 गार्हस्थ्यं मा प्रयाशं मे यातु धर्मार्थकामद ॥
 अमयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
 पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
 लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
 तथा कञ्चनसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
 लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
 शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे तु कारयेत् ।
 घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्रीयात्तैलवर्जितं ।
 नक्तमक्षरजवर्षं धावत्तस्याश्चतुष्टयं ॥
 ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
 दीपान्नभोजनैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विजय्यां ॥
 पादुकोपानहृत्पञ्चामरारसनसंयुतां ।
 अभीष्टोपस्करैर्युक्तां शुक्लपुष्पाभराहतां ॥
 सोपधानकविश्रामां फलैर्नावाविधैर्युतां ।
 तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्या समन्वितां ॥
 अथङ्गाङ्गाय विप्रप्रियं वैष्णवाय कुटुम्बिने ।
 दातव्या वेदविदुषे न वक्तव्येति क्वचित् ॥

अशो

तपोपवेश्य दाम्पत्यमजंज्ञात विधानतः ।
 पत्न्यास्तु भाजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितं ।
 ब्राह्मणस्यापि सौवर्ण्यमुपस्कारसमन्वितां ।
 प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ॥
 एवं यस्तु एमान् कुर्व्यादशून्यशयनं हरेः ।
 विप्रशास्त्रेण रहितो नारायणपरायणः ॥
 न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ।
 नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावत्पञ्चार्कतारकं ॥
 न विरूपं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
 न पुत्रपशुरत्नानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
 सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
 कुर्व्यादशून्यशयनं विष्णुलोकं महीयते ॥
 इति मत्स्यपुराणे अशून्यशयनव्रतं ६७ अध्यायः ॥
 अशुद्धं, चि, (न शुद्धम् । नशुत्तत्पुरुषः ।) अपक्वं ।
 इति रत्नमाणा ॥
 ‘‘तखड्गान्त् षोडशगुणे शुद्धे वाप्यशुद्धे तथा ।
 तीये पेयां पचेत्तावदुयावत् सिक्यकनिर्गमः’’ ॥
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 अशोधं, चि, (नास्ति शोधो यस्येति ।) शोधरहितं ।
 निःशोधं ॥ सर्वं । इत्यमरः ॥
 ‘‘स्थानं प्राप्याम्यशोधायां जगतामपि पूजितम्’’ ॥
 ‘‘अहिंसादिव्यशोषेषु गुणेषु गुणिनां वरः’’ ॥
 इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशोधेयं । यथा,—
 ‘‘अर्णं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविधस्तावदशोधमस्तु सः’’ ।
 इति कुमारे ।
 ‘‘वस्तुमर्हस्यशोषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः’’ ॥
 इति गीतायाम् ॥)
 अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहितं
 चि ॥
 अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
 ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
 विशोकः ३ वज्रलक्ष्मः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्पः ६
 अपशोकः ७ कङ्कोलिः ८ केलिकः ९ रक्तपल्लवः
 १० चित्रः ११ विचित्रः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
 १४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
 हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २०
 पिच्छीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य-
 गुणाः शीतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदाहश्रमापहृत्वं ।
 गुल्मशूलोदराध्माननाशित्वं । हृमिकारकत्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।
 ‘‘अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलक्ष्माम्रपल्लवः ।
 कङ्कोलिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
 अशोकः शीतलस्तिलो ग्राही वर्यः कषायकः ।
 दोषापचीटषादाहृत्प्रमिशोषविषाणित्’’ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अस्य कलिकामद्यविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
 व्यः ॥ (योषितां सनूपुररचरणप्रहारेण अशो-
 कानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
 यदुक्तम् ।
 ‘‘पादाघातादशोकं विकसति वज्रं योषिता-
 मास्यमयीः’’ । इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

अशो

‘‘पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः
 शोकं जहाति वज्रको मुखश्रीधुसिक्तः’’ ।
 अपरञ्च ।
 ‘‘सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताडनम् ।
 दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्’’ ॥
 कुमारसम्भवे ऽपि ।
 ‘‘असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः’’ । इति ॥
 ‘‘कुसुमं हतदोहदस्त्वया
 यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति’’ ।
 इति रघुवंशे ।
 ‘‘अशोकवल्कलक्ष्माणं शुद्धं दुग्धं सुश्रीतं ।
 यथाबलं पितृप्रातस्त्रीवाह्यदरणाशनं’’ ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयमः ॥
 ‘‘अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाङ्के विपाचितं ।
 तेन पादावशोषेण जीरकेण तथैव च ॥
 हतप्रस्थं पचेदेतन्मृच्छिप्य च तथापरं ।
 तखडुलाम्बुजाक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥
 केशराजरसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।
 जीवनीयैः पियालैश्च पक्वसरणाङ्गैः ॥
 यच्छाङ्गाशोकमूलञ्च मृद्धीकाश्च शतावरी ।
 तखडुकीयकमूलञ्च कर्कुरैतैः पलाङ्कैः ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भदन्वाशुचूर्णितं ।
 पृथ्वायोगेन तत्पीतं निहन्त्यात् सम्बदोषणं ॥
 श्वेतं कृष्णं तथा नीलं प्रदरं हृत्ति दुस्तरं ।
 कुन्दिशूलं योनिशूलं पृच्छशूलञ्च दाढयं ॥
 मन्दाभिमर्षाचं पाण्डुं कृष्णं श्वासकासिनां ।
 अशोकहृतमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेभु च’’ ॥ * ॥
 अशोकहृतं * ॥
 इति वैद्यकखेहमालिकायां ॥)
 अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यनिष्पन्नः) ।
 शोकरहितः । यथा,
 ‘‘त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमाससमुद्भव ।
 पिशामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुर्व ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (खनामख्यातो दशरथस्य
 मन्त्री । उक्तं रामायणे ।
 ‘‘छटिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।
 अशोको धर्मपालश्च सुमन्वशाष्टमोऽभवत्’’ ॥
 खनामख्यातो नृपतिश्च, यथा भारते ।
 ‘‘अशोको नाम राजाभूत्सह्यावीर्योऽपराजितः ।
 तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्रुपतिः स्मृतः’’ ॥
 अशोकोरोहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति ।
 अशोक + रुह + णिन् + ङीप् ।) कटुरोहिणी ।
 इत्यमरः ॥ कटुकीति भाषा । (‘‘अशोकोरोहिणी-
 वैजयन्ती-सुवर्षणा-पुनर्गवा-रुचिकाली-ज्योतिष्म-
 ती-प्रभृतीनि समासेन तिल्लो वर्गः’’ ।
 इति सुश्रुते ॥)
 अशोकवल्ली, स्त्री, (अशोका शोकादिरहिता या
 वल्ली ।) चैत्रस्य शुक्ला वल्ली । तस्यां वल्लीपूजा यथा,
 ‘‘चैत्रे मास्यसिते पक्षे षष्ठां वल्लीं समर्चयेत् ।
 सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च’’ ॥
 इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥ ० ॥
 ‘‘प्रसूत्या बादशे मासि सम्पूज्यापच्यद्वये ।

सुते जन्ते तथा वध्यां वष्टी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी वष्टी ज्येष्ठे चारण्यसंज्ञिता ॥
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा आवयो ज्येष्ठनी मता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्यान्वयुजे तथा ॥
नाषाख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मांस्यरूपा च श्रुततया तपसि स्मृता ॥
गौरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेशुक्रा प्रकीर्तिता ॥
इति खान्दपुराणम् ॥

अशौका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां शासनदेवताभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अशौकारिः, पुं, (आशौकस्य अरिः । कदम्बवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशौकाष्टमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा ।
एवम्भूता अष्टमी ।) चैत्रमासीयशुक्लाष्टमी । त-
त्राष्टम्याशौककलिकायुक्तजनपानं कर्त्तव्यम् ।
यथा, अथाशौकाष्टमी खान्दे ।

“मीने मधौ शुक्लपक्षे अशौकाख्यां तथाष्टमीं ।
पिबेदशौककलिकाः स्नायाह्नौहित्यवारिणि” ॥
अशौकाख्येत्पादप्राप्तिसिधिमाम्चेऽपि तत्पानं ।
फलन्तु मन्मणिफलात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं ।
लौहित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गगुरुद्वाराण्योः ।
“अशौककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः” ॥
पाणमन्त्रः ।

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्त्रीशुद्धकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः
पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि नास्ति विरतमेका-
दशीतत्त्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्जप्रहरव्यापि-
न्यामष्टम्यां भाटद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र खोतेजले बुधवारे
पुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामः स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः स्ना-
यात् । ज्ञानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ।

“ॐ, ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन ।
अमेघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर” ॥
इति पठित्वा स्नायात् ।

केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलं । पञ्चमार्ज-
प्रहरव्यापिन्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्ला-
ष्टम्यां शोकरहितत्वकामः अष्टावशौककलिका
अष्टं पिबामि इति सङ्ख्येय, —

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अशोक-
कलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशुद्धानुगतीतरपि
मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोद्दो
नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् । इति छान्दतत्त्वं ॥

अशौचः, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः ।
तत्पर्यायः । अजङ्गतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशौचं, चि, (शुच + कर्मणि ण्यत् । ततो नञ्तत्पु-
रुषः ।) शोकायोग्यं । अशौचनीयं । यथा,—

“अशौचावन्वशौचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूश्च नानुशौचन्ति पण्डिताः” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥
(तथा च चाणक्ये,—

“अशौचो निर्धनः प्राञ्चोऽशौच्यः पण्डितबान्धवः ।
अशौचा विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता”)

अशौचं, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तन्-
तत्पुरुषः) शुचित्वाभावः । स्मृतौ तु । वैदिककर्म-
नर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं ।
वैदिककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न
चाशौचाभाव एव शुद्धिनसंस्कारविशेष इति
वाच्यं । अघानां यौगपद्येत्विति न वर्द्धयेदघानि
इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाघपददर्शनात्
अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।
आयान्ति तस्मान्नदहः पुण्यं घृक्षश्च सर्वदा” ॥

इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात्
शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रद्वयमरण्ये अशौचं यथा,—

“गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीयह्यं कृतं ।
दस्मात्तस्य त्रिरात्रन्तु ब्रह्मविद्यायहो यतः ॥

उपनीयाध्यापको यस्मिन्नपि त्रिरात्रकं ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिञ्जितं यतः ॥

ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।
तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”

इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।
“गुरावुपरते चैव अह्नाणि शिष्यसन्ततौ” ।

इति विज्ञानतन्त्रं ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।
विहितकर्मविरोध्यदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र
शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि संगृह्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥

‘जने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णाशौचं ।
तच्च विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।
वैश्यस्य पञ्चदशाहः शूद्रस्य मासः । (यथाह
मनुः ।

“शुद्धेद्दिपो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति” ॥)

जने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां
त्यहः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ॥

जने मरणे च जन्मनामस्मृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-
मेकाहः । जन्मनामस्मृतेरभावे ज्ञानमात्रं ॥

अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरहं सापिण्डं ॥ माता-
महमरणे सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भागिनेय-
मरणे सर्ववर्णानां पक्षिणी ॥

पितामहमगिनीपुत्र-पितामहीमगिनीपुत्र-पि-
तामहीभाटपुत्ररूप-पितृबान्धवत्रयमरणे सर्वव-
र्णानां पक्षिणी ॥

मातामहमगिनीपुत्र-मातामहीमगिनीपुत्र-मा-

तामहीभाटपुत्ररूप-मातृबान्धवत्रयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥

एकग्रामवासिस्वगोत्रजमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

चौरसथतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां त्रिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां त्रिरात्रं ।
समानजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तर-संयुक्ती-
स्वभार्यामरणे सर्वेषां त्रिरात्रं ॥ हीनवर्णोपपुत्र-
मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रगृहे मातृव्यसुभ्राटपुत्रगृहे पितृ-
व्यसुः पितृव्यस्त्रीयगृहे मातुलपुत्रस्य जामातृय-
श्वश्रुश्वशुरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां त्रि-
रात्रं ॥

श्वश्रुश्वशुरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां त्रि-
रात्रं ॥ श्वश्रुश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

श्वश्रुश्वशुरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोरात्रं ।
भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृव्य-मातृव्य-
गुर्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥

आचार्यपत्नीपुत्रयोर्रुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य
प्रयाणकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृव्यपुत्र-पितृव्यपुत्र-
मातुलपुत्ररूपपातृबान्धवत्रयमरणे सर्ववर्णानां
पक्षिणी ॥

(तथा च मनुः—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विगबान्धवेषु च” ।
प्रथममन्येनोऽपि तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितै-
वान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः
पुत्रयोर्दधासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितृ-
स्त्रिरात्रं । तस्यपिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-
पितृमरणे तथाविधपुत्रयोरपि त्रिरात्रं । तथा-
विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजातु-
क्ताशौचं ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥
पितृमातृमरणे ऊढाणां कन्याणां त्रिरात्रं ॥ यदि
मातुलमातृव्यपितृव्यप्रभृतीनां दहनवहनं
करोति तदा सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्रं ॥

मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणश्रवणे
तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं ।
किन्वाधारात् ज्ञानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं २ ॥

नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे म-
रणे मातापित्रोरस्युत्पलं युक्तं तदेव खजातु-
जननाशौचं ॥ छातीनाम्बशौचं नास्ति ॥

नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
दिसपिण्डाणां मातुश्च जननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-
णाणां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पि-
सचेन ज्ञानं । पुत्रसुखदर्शनात्परं पुनः सचेन
ज्ञानं ॥

(तथाच संवत्स, —

“जाते पुत्रे पितुः ज्ञानं सचेनं तु विधीयते ।

अशौ

माता शुभेद्ग्राहेण ज्ञानान्तु स्पृशनं पितुः” ॥
पुत्रकन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं शौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरज्ञानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरज्ञानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ॥

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशोत्तरं शौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माधिकारं तु मासोत्तर-
ज्ञानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥
जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे
मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥
षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-
पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासो-
परि द्विवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।
सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे त्र्यहः ॥
(अथ मनुः,—

“नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥
ऊनद्विवर्षिकं प्रेतं गिदध्यर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥
नास्य कार्योऽभिसंस्कारो न च कार्योऽदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षपेयस्त्राहमेव वा ॥”)
द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-
बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥
तन्मध्येऽनुपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-
त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां
दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अत्युत्पन्नदन्तस्य मरणे
त्रिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि
द्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि
कृतचूडमरणे द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षो-
भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कृतो-
दाहे मासो व्यवह्रियते ॥ षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्राशौचं ३

कन्याया जन्मावधिद्विवर्षाभ्यन्तरे मरणे सर्व-
वर्षानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । द्वि-
वर्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले
पितृकुले च त्रिरात्रं

(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु न्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः” ।
इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुल एवं सम्पूर्णाशौचं ॥
दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः
शौचं ॥

चूडापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-
पर्यन्तं त्रिरात्रं ॥

दत्तकन्यायाः पितृमृते प्रसवमरणयोः पित्रोः
शयनासनादिसंसर्गशून्योस्त्रिरात्रं । तथाविधव-
न्धवर्षाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिभ्योः
सर्वेषां पूर्णाशौचं ॥ एतत्सर्वं सर्ववर्षसाधारणं ॥

अशौ

अथ गर्भस्त्रावाशौचं ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्त्रावे सर्ववर्षास्त्रीणामेवा-
शौचं । तत्र शौकिकवैदिककर्माद्योर्गर्भमाससम-
सङ्गदिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।]

(“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति” ॥
द्वितीयमासावधिगर्भस्त्रावे माससमसङ्गदिनाधि-
कादेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः ॥
क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्गदिनाधिकात् दिन-
द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-
दिनात् ॥

सप्तमासममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं ।
सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि-
सपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाचरणश्रीलानां सपि-
ण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य तद्दिन एव मरणे
एवं क्षेयं ॥ सप्तमासममासजातबालस्य जन्मद्वि-
तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-
मरणावदशौचं । तत्र बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ५

शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्वकान्मघातिनो नाशौचदा-
हश्चाद्धादि ॥

शास्त्रानुमत्या अनशनादिमृतस्य प्रमादादनशना-
शनि-वृद्धि-जलोक्षदेशप्रपतन-संघाम-भृङ्गि-दंष्ट्रि-
नखि-व्याल-विष-चगडाल-चौर-हृतस्य च त्रिरात्रं ॥
भृङ्गादिभिः स्त्रिया च क्रीडां कुर्वतः प्रमदा-
प्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन
तद्धृतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्धृतस्य चौर्यदो-
षेण राज्ञा हृतस्य कलहं कृत्वा चाखडालाद्यै-
रसमागवर्षोर्हतस्य विप्रादेव्याधिजनकौषधस्य
विषस्य वज्रेण वा दातुर्भ्रमणे पाषण्डाश्रितस्य गित्य
परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायविषवज्रादि-
शस्त्रोद्भवज-जल-गिरि-दंष्ट्रप्रपात-मृतस्य चर्मा-
श्यादिमयपात्रनिर्माहविप्रादेर्मृत्युव्यवधस्यानाधि-
कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभरोगस्य एकर्माशक्त-
नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकरणाग्निहृतस्य
बुद्धिपूर्वकब्राह्मणहृतस्य च महापातकिनो गजत्-
कुष्ठिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहा-
शौचादिकं कार्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तच्छदयं कुर्यात् ॥
(अथ मनुः,—

“वृथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनाश्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया ॥
पाषण्डमाश्रितानाश्च चरन्तीनाश्च कामतः ।

गर्भभर्तृशुद्धाश्चैव सुरापीनाश्च योषितां” ॥
इति ।) स्नेहस्तस्त्रादिभिर्युद्धे स्वान्यर्थहतवि-

प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्त्येव ॥

कृतप्रायश्चित्तगजकुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ॥
शस्त्रेणाभिमुखहृतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ॥

गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा दग्धेन युद्धे हृतस्याहोरात्र-
मशौचं ॥

शृपतिरहितयुद्धे गण्डादिहृतस्य पराङ्मुख-
हृतस्य च त्रिरात्राशौचं ॥

गोविप्रपातनेऽभिमुखयुद्धहृतस्य सद्यः शौचं
पराङ्मुखहृतस्य तु त्रिरात्रं ॥

अशौ

शौकिकपारिभाषिकोभयशस्त्रघातेतरङ्गातमरणे
सर्ववर्षानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहादूर्द्ध्वं सम्पूर्णा-
शौचं ॥

शौकिकपारिभाषिकशस्त्रघातमरणे त्र्यहमध्ये
त्र्यहं त्र्यहादूर्द्ध्वं प्रकृताशौचं ॥

शौकिकशस्त्रघातः खड्गशरादिघातः ॥ पारि-
भाषिकशस्त्रघातस्तु ।

“पक्षिमत्स्यमृगैरे तु दंष्ट्रिभृङ्गिनखैर्हताः ।
पतनानशूनप्रायैर्ब्रह्मिणिविषबन्धनैः ॥
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः” ॥

इति देवीपुराणोक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौच-
श्रवणं श्रेयाहोभिः शुद्धिः ॥

(“विगतं तु विदेशस्थं प्रत्युयात् यो ह्यनिर्दृष्टं ।
यच्छ्रेयं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥
इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थजातिजननश्रवणे-
ऽशौचं नास्त्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेकज्ञानात्
शुद्धिः ॥ (अथ मनुराह । . . .

“निर्दृष्टं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्त्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)

सम्पूर्णाशौचमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां
त्रिरात्रेण शुद्धिः । सचेकज्ञानादङ्गास्पृश्यात्व-
निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां ज्ञानेन
शुद्धिः ॥ (अथ मनुः ।

“अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे न्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुध्यति” ॥)

माह-पितृ-भर्तृ-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्रपत्न्यो-
रेकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे ज्ञानमात्रं ॥
पूर्णाशौचातिक्रम एव विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे
न्यहाशौचं । न खड्गाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरण-
मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तत्र श्रवण-
दिनावधिस्त्रायात्कृतमशौचं । खड्गाशौचेऽपि
महागुणनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्करः ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-
शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्णाशौच-
कालेन सर्ववर्षानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—

“अन्तर्दशाहे स्याताश्चेत् पुनर्मरणजन्मनो ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादगिर्दृष्टं” ॥)

पूर्वजननाशौचान्तदिने पूर्वजननाशौचान्तरपाते
पूर्वमरणाशौचान्तदिने पूर्वमरणाशौचान्तरपाते
च पूर्णाशौचान्तदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥

पूर्वजननाशौचान्तमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्यो-
दयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण
शुद्धिः ॥

एवं मरणाशौचेऽपि ॥

पूर्णाशौचार्द्धतदिनद्वयचयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते
पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः ॥

अशौचचितयान्तदिनद्वयं चौरादिकमेकदैव
तद्वितीयदिनद्वयं आह्लादिकं तत्परदिने ॥

अशौ

अत्र अशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपुत्र-
जनने पिठमाहभर्तृमरणे च न दिनद्वयत्रय-
दृष्टिः । किन्तु स्वपुत्रजननावधि पिठमाहभर्तृ-
मरणावधि च पूर्णाशौचं ॥ ज्ञातिजननाशौच-
पूर्वार्द्धे स्वपुत्रजनने ज्ञातिजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥ परार्द्धे चेत् स्वपुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

ज्ञातिमरणाशौचकालमध्ये पिठमाहभर्तृमरणे
पूर्वार्द्धे पूर्णाशौचकालेन परार्द्धे पराशौचकालेन
शुद्धिः ॥

स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-
जनने पिठमाहभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयदृष्टिः । कि-
न्तु पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः ॥

स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोः स्वपुत्र-
नरजनने एवं माहमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोः पिठमरणे पिठमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्र-
भातयोर्माहमरणे च क्रमेण दिनद्वयत्रयदृष्टिः ॥
जननाशौचद्वयसन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचका-
लाभ्यन्तरे मृतसुता सपिण्डानां सद्यःशौचेन
पूर्वाशौचनाशः ॥ तन्नाशादेव परार्द्धजातबालस्य
माहपिठमरणाशौचकालेन पूर्वार्द्धजातबालस्य
मातापिबादिसकलसपिण्डानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः ॥ पूर्वजातबालस्य मातापित्रोस्वस्यु-
ग्रत्वयुक्तस्वजात्युक्तजननाशौचं ॥ जननाशौच-
द्वयसन्निपाते प्रथमजननाशौचपूर्वार्द्धजातबाल-
मरणे तन्मातापित्रोः पूर्वाशौचकालपर्यन्तं
अज्ञास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं ॥ परार्द्धजातबालमरणे
तु तज्जननावधि तन्मातापित्रोरज्ञास्पृश्यत्वयुक्तस्व-
जात्युक्तजननाशौचं । विशेषातिरिक्तसमसंख्यदि-
वसीयजनमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौच-
कालेन शुद्धिः । असमसंख्यदिवसीयजनमरणा-
शौचयोः सन्निपाते तु दीर्घाशौचकालेन शुद्धिः ॥
श्रुतेतरायाः पुत्रजननप्रयुक्तविश्वत्रिरात्राशौचा-
भ्यन्तरे पत्युन्मरणेऽपि पुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः ॥

पूर्वाशौचसपिण्डद्वयजननवर्द्धिताशौचमध्ये पिठमाह-
भर्तृमरणेऽपि वर्द्धितसपिण्डद्वयजननाशौचकालेन
शुद्धिः । एकाहे पूर्वाशौचसपिण्डद्वयमरणे या-
वदशौचं तावत् सर्वसपिण्डानामस्पृश्यत्वं ॥

सकुल्यपर्यायसमागोदकमरणे विद्युदादिमरणे-
ऽपि अशौचं त्रिरात्रं । अज्ञास्पृश्यत्वमेकरात्रं ।
तेजैतत् त्रिरात्रद्वयं गृह्यते । विदेशस्थमरणे अर्थात्
अशौचमध्ये अश्रुतसपिण्डमरणे त्रिरात्राशौचं
अज्ञास्पृश्यत्वज्ञानापनेयं । अतस्तत्तद्यु । एषां स-
न्निपाते गृह्यते शुद्धिः ॥

विदेशमृतज्ञातित्रिरात्राशौचस्य लघुनः विदेश-
मृतपिठमाहभर्तृत्रिरात्राशौचेन शुद्धिः ॥

तुल्यत्रिरात्राशौचसन्निपाते पूर्वार्द्धेव शुद्धिः ॥

कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ सर्वबन्धुया मातुर्भ्रातृ-
शुद्धिः पित्रादिसपिण्डानां स्वजात्युक्ताशौचं ॥

तयोरशौचमध्ये एकतरमरणे श्रुताभिन्नमातुः

कन्यामरणात् सद्यः शुद्धिः । न तु पुत्रमरणात् ॥
पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न तु परजातमरणात् ॥ श्रुताया यमजोत्पत्तौ
प्रथमजातमरणाशौचेन शुद्धिः । न तु परजात-
मरणात् ॥ पित्रादिसपिण्डानान्तु प्रथमजातमर-
णात् शुद्धिः न तु परजातमरणात् ॥ एवमन्य-
द्वाथं सुधीभिः ॥

अथ शवानुगमनाद्यशौचं ॥ ८

ब्राह्मणशवानुगमने ब्राह्मणस्य सचेनज्ञानाग्नि-
स्पर्शद्वैतप्राशनैः शुद्धिः ॥

क्षत्रियशवानुगमने ब्राह्मणस्य एकाहेन शुद्धिः ॥

वैश्यशवानुगमने ब्राह्मणस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥ शूद्र-
शवानुगमने ब्राह्मणस्य प्राणायामश्रुतेन दिन-
त्रयेण च शुद्धिः ॥

प्रमादात् शूद्रशवानुगमने ब्राह्मणस्य जलावगाह-
नाग्निस्पर्शद्वैतप्राशनैः शुद्धिः ॥

अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नान-
द्वैतप्राशनभ्यां सद्यः शौचं ॥

शोभेन सजातीयदाहे स्वस्वजात्युक्ताशौचं ॥

असजातीयशवदहनवहनस्पृशैः शवजात्युक्ताशौचं ॥

क्षेत्रदासम्बन्धिदाहकविप्रादेस्तद्गृहवासे त्रिरात्रं ।

अशौचिकुलामभोजने तत्तुल्याशौचं ॥ अशौ-
चान्नभोजनं विना तद्गृहवासेऽहोरात्रं ॥

विशेषवचनाभावे सम्बन्धिना मातुलादेरखेहे-
नापि दाहे त्रिरात्रं ॥

चिताधूमसेवने स्नानात् शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः ।

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरात्तान्श्च बान्धवान् ॥

यदन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।

अनदन्नमन्नैव स चेत् तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

अनुगन्धेऽप्येवा प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सन्नैजं स्पृष्ट्वाभिं दृप्तं प्राश्य विशुध्यति” ॥)

शूद्रे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वा-

श्रुतिपातेन विप्रस्य त्रिरात्रं ॥ स्थानान्तरेऽश्रुपा-
तनेऽहोरात्रं ॥

शूद्रे मृतेऽस्थिसञ्चयनकालादूर्द्ध्वं मासाभ्यन्तरे तद्गृ-
हं गत्वाऽश्रुपातेन विप्रस्याहोरात्रं सचेनज्ञानञ्च ॥

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं विप्रगृहे रोदने विप्रस्य
एकाहेन शुद्धिः ॥

क्षत्रवैश्ययोर्गृहे रोदने विप्रस्य द्वाहेन शुद्धिः ॥

शूद्रस्तु सर्वत्र रोदने गन्तव्यं शुद्धिः ॥

मृतशूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रे
ब्राह्मणस्याहोरात्रं ॥

अस्थिसञ्चयनकालस्तु पूर्वाशौचे ब्राह्मणस्य चतु-
र्थाहः । क्षत्रियस्य षष्ठाहः । वैश्यस्य अष्टमाहः ।

शूद्रस्य दशमाहः ॥ ग्रहाशौचे सर्वेषां द्विती-
याहः ॥

पूर्वाशौचमरणे ब्राह्मणस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यता-
निवृत्तिः ॥ क्षत्रियस्य षष्ठदिने । वैश्यस्य अष्टम-
दिने । शूद्रस्य दशमदिनेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः ॥

सर्वस्य खड्याशौचे त्रिभागकालेनास्पृश्यतानि-
वृत्तिः ।

अश्रम

अतीतेऽशौचे सचेनज्ञानेनास्पृश्यतानिवृत्तिः ।
जननाशौचे सपिण्डानां अस्पृश्यता नास्ति ।
पुत्रोत्पत्तौ ज्ञानात् पूर्वं पितुर्विनाहृद्याश्चास्-
पृश्यत्वं ॥

सूतिकास्पृशे पितुर्विनाहृद्याश्च सूतिकातुल्य-
कालास्पृश्यत्वं । अन्येषां ज्ञानमात्रं ॥

कन्यापुत्रयोर्जने मातुर्दर्शनात्प्रमस्युश्यत्वं ॥

कन्यापुत्रयोर्जने शूद्रायास्त्रयोदशरात्रमस्युश्यत्वं ॥

अथ क्षताशौचं ॥ ९

नाभेरूर्ध्वमधोवा रुधिरखवे सन्ध्यावन्धनाद्यति-
रिक्तकर्मण्येकाहः ॥

दन्तरक्तखवे सर्वत्र कर्मण्येकाहः ॥

अथ रजस्वलाशौचं ॥ १०

तत्र प्रथमदिनावधि त्रिरात्रमशौचं ॥ त्रिरात्रं
परं सप्तदशाहपर्यन्तं रजोदर्शनेऽशौचाभावः ।

अष्टादशाहे रजोदर्शने एकाहमशौचं ॥

ऊनविंशदिने रजोदर्शने द्वाहाशौचं ॥

ऊनविंशतिदिनात् परं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि भर्तृसेवनादिलौकिककर्मणि
शुद्धा । पञ्चमेऽङ्गि देवपैत्रकर्मणोः शुद्धा ।

(“शुद्धाभर्तृश्रुतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवैः कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽङ्गि शुध्यति” ॥

इति शुद्धिवत्त्वे ।)

रजस्वलाया अशौचमध्ये सूतिकास्पृशे अन्तः
जातिस्पृशे च त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ ज-

वा सक्तु अशौचात् परं करणीयः ॥

भर्तृपूरकपिण्डदानकाले यदि रजस्वला भवति
तदा वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा पूरकं दद्यात्

किन्तु शुद्धुत्तराशौचदिनासत्त्वयथायं विधिः
तत्सत्त्वे तु शुद्धया भूत्वा देयं ॥

आब्दिकआङ्ककालेऽपुत्रभार्या यदि रजस्वला
भवति तदा पञ्चमेऽङ्गि तच्छ्राद्धं कुर्यात् ।

(अभिषिक्तत्रियाणां चान्द्रायणादिव्रतकारिणो
गवामयनादियोगप्रवृत्तानाश्च सपिण्डमरणादा-

शौचाभावएव । उक्तञ्च मनुना ।

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति त्रतिगां न च सचिन्ता
येन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा” ।

विष्णुशाप्युक्तम् । “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि
न त्रतिगां त्रते, न सचिन्ता सचे” ॥ इति

इत्यशौचव्यवस्था समाप्ता ॥

अश्रमः, पुं, पर्यन्तः । मेघः । वैदिकशब्दोऽयं ।

अश्रमकदली, स्त्री, (अश्रमा इव कदलीपत्रं यस्याः
कदलीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अह-

गुणपर्यायौ काष्ठकदलीशब्दे द्रव्यौ ॥

अश्रमकेतुः, स्त्री, (अश्रमेव केतुरस्याः ।) क्षुद्रपाशा
भेदादृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रमगर्भः, पुं, (अश्रमेव गर्भो यस्य ।) हृदिभ्रमि
मरकतं । इत्यमरः ॥

अश्रमगर्भजं, स्त्री, (अश्रमगो गर्भाज्यायते इति । अ-

गर्भं + जन् + ङ ।) मरकतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पात्रा इति भाषा ॥ (पुं, पाषाणजो वज्रिः ।)

अश्रमजः, पुं, (अश्रमं पाषाणं हन्ति भिन्नतीति ।)

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदनदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इथाशुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्देऽस्य पर्यायशुभौ ज्ञातयौ ॥

अश्वजं, स्त्री, (अश्वजः प्रस्तराज्जायते इति । अश्वजन् + जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ जौहं इति राजनिर्घण्टः ॥

“अश्वोऽभिर्बन्धतः क्षत्रमश्वजो जौहसुत्यितम् । तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्ति ॥” इति मनुः ॥ शिलाजतुर्घे वैद्यकचक्रपाणिसंघ-हस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणहृते यथा ॥ ‘अमृता चाश्वजं देयं’ ॥

अश्वजतुकं, स्त्री, (अश्वजतु + सार्धे कन् ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य विशेषविवरणं ज्ञेयं ॥)

अश्वदारणः, पुं, (अश्वानं दारयतीति । अश्व + दृ + णिच् + ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्त्रं । इति जटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वनः प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र । अश्वन्त्वादिभ्यः) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अनवधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात् मरुत्वत्वात् जातः खनामख्यातो मरुद्भेदः । तथा च हरिवंशे ।

“मरुत्वतो मरुत्वन्तो देवानजनयत्सुतान् ॥” “अश्वन्तं चित्ररश्मिश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥”)

अश्वन्तकं, स्त्री, (अश्वन्त + सार्धे कन् ।) चुल्ली । मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मेदिनी ॥ खेज आंधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, (अश्वन्त + कन् ।) टण्डलविशेषः । अश्व-कुचाइ इतिभाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटकः २ । इति रत्नमाला ॥ दत्तविशेषः । आवुटा इति पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुकः २ कुराली ३ अश्वपत्रः ४ स्रग्मालक ५ गोलपत्रः ६ यमलपत्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुश्री-तलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहृदय्याविषमज्वरविषा-र्त्तिच्छर्द्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्पं, स्त्री, (अश्वनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्वभालं, स्त्री, (अश्वेव भाजयति चूर्णितं करोति । भजचूर्णने । भज + णिच् + अण् ।) एषोदरादि-त्वात् अस्य जलम् ।) द्रव्यचूर्णार्थशौहादिपात्रं । तत्पर्यायः । जौहभाखंडं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ इमानदिक्षा इति भाषा ॥

अश्वभिव्, [इ,] पुं, (अश्वानं भिनत्तीति । अश्व + भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदी दृष्टः । इति रत्न-माला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाण-भेदी दृष्टः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः । “अश्वभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्त्रप्रोधनः । भेदनो हन्ति दोषार्थोऽश्वज्ज्वालाश्वज्जुजः ॥ योनिरोगान् प्रमेहान् च शीहशूजाप्रवाणि च” । इति भावप्रकाशः ॥

“एरखो विजपूरं च गोक्षुरं दृहसीदयं ।

अश्व

अश्वभेदस्तथावित्स्व एतन्मूत्रः कृतः इदतः ॥ एरखतैलचिक्काशो यवक्षारः ससैन्धवः । स्तनकण्ठकटीमेदुहृदयोत्पद्यथां जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वाना योनिरत्यन्तिस्थानं यस्य ।) मरुक्तमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्वरः, चि, (अश्वनोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वानं राति ददाति या । अश्वन् + रा + क + गौरादित्वात् डीप् ।) मूत्रक्षत्ररोगो हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।) मूत्रक्षत्ररोगः । पातरी इति भाषा । यथा । अथाश्वर्यधिकारः । अथाश्वर्याः सन्निहृष्टनिदानं सञ्ज्ञाश्चाह ।

“वातपित्तकफैस्त्रिभुवतुर्थी युक्ता मता । प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्वर्याः स्युर्मोपमाः” ॥ श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवायिकारणाः । युक्तां विना । युक्तायास्तु युक्तस्यैव समवायिकारणा-त्वात् । अन्ये तु युक्ताश्वर्यामपि कफकारणत्व-मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-पमास्त्रिकित्सां विना ॥ * सम्प्राप्तिमाह ।

“विशेषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाश्वर्युपजायते तु क्रमेण पित्तोऽपि रोचना गौः ॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा श्लेष्मसुपनयेत् यदा तदा अश्वरी क्रमेण क्रमशो वर्द्धमाना । यथा गौः पित्तेशु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ * पूर्व्वरूपमाह ।

“नैकरोधाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्व्वरूपाः । वस्त्याश्वानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरक् ॥ मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रक्षत्रं ज्वरोऽरुचिः” ॥ वस्तः कृगलकः ॥ * सामान्यलक्षणमाह । “सामान्यलिङ्गं रङ्गनाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु । विशीर्षाधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥ तद्वापायात् सुखं मेहेदृच्छं गोभेदकोपमं । तत्संज्ञोभात् क्षते साखमायासाक्षातिरगभवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्षाधारं सवि-च्छेदधारं । तथा अश्वर्या । मार्गः मूत्रवाहि-क्षोतः । तद्वापायात् कदाचिद्वायुना अश्वर्या मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् । गोभेदकोपमं गोभेदको मणिः किञ्चित्तोहित-स्तदर्थे । तत्संज्ञोभात् तस्या अश्वर्याः सञ्चारात् । धर्मयोगेन मूत्रवहे क्षोतसि क्षते जाते साखं सरत्तं मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनित्वात् ॥ * वातोष्णामाह ।

“तत्र वाताद्भृशं त्वार्त्तो दन्तान् खादति वेपते । षट्काति मेहनं नाभिं पीडयत्यपि सङ्कथान् ॥ सानिजं सुक्षति श्लेष्मज्ज्वरं इति विन्दुशः । श्यावावद्याश्वरी चास्य स्थासिता कण्टकैरिव” ॥ सङ्कथान् आर्त्तनादं कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

श्लेष्मत् पुरीषं सानिजं सुक्षति । सुज्ज्वारं वारं । विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अरुणा किञ्चि-द्रक्ता । एवं चाश्वर्या वर्णाकारकचनं आ-क्षय्यायां प्रत्यक्षसंवादिशास्त्रप्रामाण्यस्थापनार्थ-माह । घिताकण्टकैरिव वदरीवीजवत् क्षुद्रा-पुरैर्वेष्टिता ॥ * पित्तोष्णामाह ।

“पित्तेन दृक्षते वस्तिः पथमान इवोष्णवान् । भक्षतकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्वरी” ॥ दृक्षते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः । पथमान इव क्षारेणैव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥ * कफोष्णामाह ।

“वस्तिर्निसुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुहः । अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णाथवा सित” ॥ महती कुक्कुटाद्यहृतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-युक्ता ॥

“एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा । आश्रयोपचयाज्जत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥ एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा एवाश्वर्या विशेषतः श्लेष्मसमवायिकारणाः । बाला-स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्वर्या दिवास्त्रप्रसमश-नाध्यश्वन्निग्धशीतगुरुमधुराक्षारप्रियत्वात् विशे-षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात् महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्व्वकं निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।

आश्रयोपचयाज्जत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-पचयः स्त्रील्यं तस्याज्जत्वात् ॥ * युक्ताश्वरीमाह । “युक्ताश्वरी तु महतां जायते युक्ताधारणात्” ॥ अथयानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः । तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-सम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु युक्ताभावो वाच्यः । युक्ताधारणात् वेगात् अथमानस्य युक्तस्य धार-णात् ॥ * युक्ताश्वर्याः सम्प्राप्तिमाह ।

“स्थानाश्रुतमसुक्तं हि मूक्तयोरन्तरेऽग्निजः । शोषयत्यपसंक्षुब्धं युक्तं तच्छुक्रमश्वरी” ॥ अग्निजः मैद्यनवेगेन स्थानाश्रुतं । असुक्तं मैद्यन-वेगधारणेन धृतं युक्तं । सुक्तयोः मेदुसहितयोः । मेदुदृषययोरन्तर इति सुश्रुतवचनत्वात् । तेन मेदुदृषयमध्यगतवस्तिमुखे उपसंक्षुब्ध एकीकृत्य शोषयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं युक्तमेवा-श्वरी ॥ * अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिवक्षुत्रक्षत्रत्वमुक्त्वाश्रययुकारिणी । तस्यामुत्पन्नमात्रायां युक्तमेति विधीयते ॥ पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्वर्ये च शर्करा” ॥ तस्यां युक्ताश्वर्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथ-मपि विधीयते विषयं याति तदा युक्तं इति मूत्रमार्गात् प्रवर्त्तते । पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन् तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे स्थाने मेदुदृषययोरन्तरे पीडिते सति सा

विलीयते अन्तर्ज्ञाना भवति ॥ अवस्थाभेदादधररी शर्करा सिकता भवतीत्याह ॥ अथमर्थे च शर्करा चकारात् सिकता च भवति ॥ शर्करासिकतयोश्च भेदो महत्त्वात्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथं अधररी शर्करा भवतीत्याह ॥ सा भिन्नमूर्तिर्वानेन शर्करेभ्यः भिधीयते ॥ सा अधररी ॥ * ॥ शर्करायाः पात-मवरोधश्च सहेतुकमाह ।

“अथशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे । निरेति सहस्रैश्च प्रतिशोमे विबध्यते । मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्थादुपद्रवान्” ॥ सा अधररी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-स्रोतःसु सन्त्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा निरेति पतति । प्रतिशोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ विबध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लभा स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्थात् । तानेवोपद्रवानाह । “दौर्बल्यं सदनं काश्यं कुक्षिशूलमथारुचिं । पाण्डुरत्वमुष्णवातश्च दृष्यां हृत्पीडनं वमिं” ॥ दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । का-श्यमङ्गानां । उदरैकदेशे शूलं । उष्णवातं मूत्रा-घातविशेषं ॥ * ॥ अधररी शर्करा सिकताना-मरिष्टमाह ।

“प्रसूननाभिवृष्यां बद्धमूत्रं रजान्वितं । अधररी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥ शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ * ॥ अथाश्रयार्थस्त्रिकित्सा । “शुक्राप्रिमश्रुपाषाणभिद्रुग्वरुणगोक्षुरैः । अभयारगवधफलेः क्वाथं कृत्वा विचक्षयः ॥ रामठक्षारजवणधूर्यं क्षिप्वा पिबेन्नरः । अधररी मूत्रक्षयश्च नाशमायाति निश्चितं ॥ क्वाथः शुक्रादिनामायं दीपनः पाचनः परं । हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुग्दमेद्रुजं” ॥ रक्कुष्ठं ।

शुक्रादिक्वाथः ॥ * ॥

“एलोपकुल्यामधकाश्रमेद-कौन्तीश्वदद्वाष्टवकोरवूकैः । श्रितं पिबेदधरजतुप्रगाढं सशर्करं मूत्रगदेऽधररीमु” ॥

उदरवृक् एरुक्कस्याच मूलं । मूत्रगदे मूत्रक्षय-रणादिक्वाथः ॥ * ॥

“कुष्माण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् । वस्ती मेद्रे शूलयुक्ते अधररीशर्कराक्षयेत्” ॥ * ॥

“वरुणत्वक्शिलाभेदशुयडीगोक्षुरकैः कृतः । कषायक्षारकंयुक्तः शर्करां पातयत्यंधः” ॥ क्षारो यवक्षारः ॥ * ॥

“त्रिकण्ठकस्य वीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं । अवीक्षीरेण सप्ताहादधररीनाशनं पिबेत्” ॥ अवीर्भेधी ॥ * ॥

“वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः । अधररीं पातयत्याशु वस्तिशूलश्च नाशयेत्” ॥ * ॥

“क्वाथो वरुणमूलस्य तस्य कल्मेन संयुतः । शियुमूलस्य च क्वाथः कटूष्णाधररीं हरेत्” ॥ * ॥

“शुक्रवेरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितः ।

दधिमयडो भिन्नद्युपामश्रु रीमाशु पाततः” ॥ शुक्रवेरं नागरं ॥ * ॥

“नो जग्धं क्षामिभिर्घनं सुतरुणं श्लिग्धं शुचिस्थानजं घञ्च पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं क्षिप्त्वा तुलां ग्राहयेत् । संगृह्याशु चतुर्गुणाभ्यपि पचेत् पादावशेषं जलं तत्तुल्येन गुडेन वै दृढमे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥ ज्ञान्विषं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेघां पलं शुखैर्वाश्वकवीजगोक्षुरकषापाषाणभिच्छीतला । कुष्माण्डत्रपूषाक्षवीजकुनटीवास्तुकशोभाङ्गनं द्राक्षैलागिरिजाभयाक्षमिहृतांचूर्णैश्चिदानाङ्गिपेत् ॥ पथ्याशो प्रतिवासरं गुडमसुं योऽक्षप्रमायं नरः खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्रयः पतन्ति द्रुतं” ।

एवाश्वकवीजं कर्कटीवीजं । पाषाणमित् हाथा-छोडीति लोके । श्रितला नीलदूर्वा । तथाच । “नीलदूर्वां सृता शस्यं श्राद्धं हरितं तथा । शतपर्णां श्रितकूम्भी श्रितला वामनी तथा” ॥ इति निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ॥ कुनटी धान्यकं । गिरिजं शिलाजतु । क्षामिहृत् विडङ्गं । वरुणा-दिगुडः ॥ * ॥

“मल्लिष्ठा त्रापुषं वीजं जीरकः शतपुष्पिका । धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥ यतेषां समभागानां चूर्णं टङ्गमितं नरः । भक्षयेन्मधुना साङ्गं पतेत्तस्याधररी भ्रवं” ॥ * ॥

“पलद्वयमिते कोष्यो कुलत्यस्य प्रते तु यः । लवणं शरपुष्पस्य सार्द्धमाषद्वयोन्मितं ॥ क्षिप्त्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममधररी । शर्करा सिकता चापि वृष्टमेतदनेकधा” ॥ इत्यश्रयार्थधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।

“तुल्यतामश्रुना याति तस्मात्तामधररीं विदुः” । इति माधवकृतशुग्निश्वयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥ “पितृमातृकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् । अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाधररीगदः ॥ मूत्राविष्टौ च पितरौ सुरतं कुरतो यदि । भूत्रेण सहितं युक्तं थवते गर्भसम्भवं ॥ पञ्चजस्य स्वदेहस्य स च तत्र प्रजायते । मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥ सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदश्चात्पाद्भवति मानुषे । तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥ विपरीतेन शोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा । शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीयुक्तं विचिनोति च ॥ पुनश्च मेहने वासः वातेन शोयितश्च तत् । इयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रद्वारं रणजि च ॥ तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना । अण्डसन्धिस्थिता याति शर्करा शस्त्रसाध्यका ॥ अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्र ! महामते” । अस्यास्त्रिकित्सा यथा ॥

“शुयडीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचक्षथा । क्वाथो गुडयवक्षारयुतश्चाधररीनाशनः ॥ १ ॥ गोक्षुरकस्य वीजानां धातुमाक्षिकसंयुतं । चूर्णं माक्षिकदुग्धेन पाण्चाधररिपातनं” ॥ २ ॥ अस्यां पथ्यानि यथा ॥

“पुराणयष्टिकाश्रागिरिक्ततखडुककास्तथा । श्यामाकः कोड्ढोद्वाणो मर्कटीद्वयधान्यकं ॥ कुलत्ययवगोधूमास्तथाचैवाङ्गी भिषक् । वातप्लाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥ औष्ठाद्यानि च मांसानि पथ्यांन्यधररिनाशने इति हारीतः ॥

“विशोषयेदक्षिगतन्तु शुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा । यदा तदाश्रय्युपजायते तु क्रमेण पित्तैश्चिव रोचना गोः ॥ कदम्बपुष्पाक्षितिरधरतुल्या श्लक्ष्णा त्रिपुष्ट्याप्यथवापि मृदी । मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा मूत्रं रजां तस्य करोति वस्ती ॥ ससीवनीमेहनवस्तिशूलं विशोषार्धारश्च करोति मूत्रं । गृह्णाति मेद्रे स तु वेदनात्तो सुजः श्लक्ष्णमुच्चति मेहते च ॥ क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सास्त्रक तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् । एषाधररी मारुतभिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करामूत्रपथात् क्षरन्ती” ॥ * ॥ चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“क्रिया हिता त्वधरिशर्कराभ्यां छश्चे तथैवेह कफानिनाभ्यां । कार्याधररीभेदनपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्मसिद्धं ॥ पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा-पाठाभयायोषश्रीनिकुम्भाः । द्विंहीखराश्रासितमारकाभ्या-मेवाश्वकाणां त्रपुषस्य वीजं ॥ उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसास्त्रं स्याद् दे वृहृत्यौ हृषवा वचा च । चूर्णं पिबेदधररिभेदि पक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुण्यैः ॥ १ ॥ शियोस्तु यूषो मृदुमूलकक्ष्का-दित्त्वप्रमाणादृष्टतैलभृष्टात् । श्रितोऽधरमित्याहृदधिमयडयुक्तं पेयः प्रकामं लवणैश्च युक्तः ॥ २ ॥ जलेनशौभाङ्गनमूलकक्ष्कः श्रुतो हितश्चाधरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥ पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन हयेन वा श्रौत्रजनेन यायात् । तैः शर्करा प्रच्यवतेऽधररी तु शान्धेनचैच्छल्यविदुद्धरेत्” ॥ ४ ॥ अस्यां वर्ष्नीयान्याह ।

श्यामसन्धारणशुष्कभक्ष-पिष्टाश्रवाताकंकरथवायान् । खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु विषं कषायश्च रसं भजेत्” ॥ इति च चक्रः ॥

चतस्रोऽधरर्या भवन्ति । ज्ञेय्या वातेन पित्ते

अश्र

शुक्रेण वेति ॥ तथासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकृपितः श्लेषामूत्रसमृत्तोऽनुप्रविश्य वस्त्रिमश्ररीं जनयति । तासां पूर्वरूपाणि वस्त्रिपीडारोचकौ, मूत्रश्लेष्म वस्त्रिभारोमुष्कप्रेषसां वेदना श्लेष्मा च्वरावसादौ वस्त्रगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

“यथासं वेदनावयं दुष्टं सान्द्रमथाविलं । पूर्वरूपेऽभ्रमनः श्लेष्मामूत्रं वृजति मानवः” ॥ अथ जातासु नाभि-वस्त्रि-सेवनी-मेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सखधिर-मूत्रता मूत्रविकारणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं मसिकतं विवृजति धावन-लङ्घन-ज्ववन-पृष्ठ-याना-ध्वगमनेऽस्यास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेषामश्ररी श्लेषालमसमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुप-लिप्याधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिष्ठाय खो-तो विरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्वाह्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्त्रिगुरुः शीतश्च भवति । अश्ररी चात्र श्रेता खिग्धा मद्यती कुकुटाग्रप्रतीकाशा मधुक्रुपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लेष्मिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तान्तु श्लेषा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-दृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिष्ठाय खोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूच्यते दह्यते पच्यते इव वस्त्रिखणवात्स्य भवति । अश्ररी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पैतिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तान्तु श्लेषा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परि-दृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिष्ठाय खोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्र वेदना भवति तथात्यर्थं पीयमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेदुं मृदाति वायुं स्पृशति विरुद्धते विदहति वात-मूत्रपरीषाणि श्लेष्म वास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्ररी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्ब-पुष्पवत् कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्त्रिषोऽभ्रमर्थो दिवास्त्र-समश्रनाध्यशन-शीत-खिग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बा-लानां भवन्ति तेषामेवास्त्रिक्तायत्वादनुपचित-मांसत्वाच्च वस्त्रेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ मह-तान्तु शुक्राश्ररी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-घातादतिमैथुनाद्वा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छिमाग-गमनादनिशोऽभ्रितः संगृह्य मेदुदृष्ययोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-रुणोति मूत्रश्लेष्मं वस्त्रिवेदनां रुषणयोश्च श्रयथ-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमापद्यते तां शुक्राश्ररीमिति विद्यात् ॥

अस्याखिकित्वा यथा ॥

“अश्ररी दाखयो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

शोषधैस्त्रयः साध्यः प्रदृढश्चेदमहति ॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु खेदादिक्रम इत्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मलान्यशेषतः ॥

इतैः क्षारैः कषायैश्च क्षीरैः शोत्तरवस्त्रिभिः ।

अश्र

यदि शोपशमं गच्छेत् केदस्तत्रोत्तरो विधिः ॥ कुशलापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाभूवा । उपक्रमो जयन्तोऽयमतः स परिकीर्तितः ॥ अक्रियायां भ्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् । तस्मादापृच्छ कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा” ॥ अथ रोगान्वितमुपखिग्धमपहृष्टदोषमीषत् क-श्रितमभ्यक्तस्त्रिभ्ररीं शुक्लवन्तं कृतवलिमङ्गल-खस्त्रिवाचनमयोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपक-ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमविक्रव-माजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्सृजे निघ्नपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकां वस्त्रधारकोप-विष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण श्राटकैर्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वे विष्टय मुखिनावपीडयेदधोनाभेर्याव-दभ्रमर्थधः प्रपन्नेति । ततः खेदाभ्यक्ते क्लृप्तमखे-वातहन्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधाधानुसे-वनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेदुान्तरमानीय निर्व्यलीकमनायतमविषमश्च वस्त्रि सन्निवेश्य मृश-सुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथायत्निरिवोन्नतं श्लेष्मं भवति ॥

“सचेदुद्गृहीतश्लेष्मे तु विवृताक्षो विचेतनः ।

हृत्तवस्त्रिभ्ररीष्व निर्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निर्हरेच्छ्लेष्मं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विना स्त्रेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“अयोरजः श्लेष्मपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अश्ररीं विनिहन्त्यासु मूत्रश्लेष्मं दारुणं ॥”

॥ * ॥ शौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥

अश्ररीरोगः, पुं, (अश्ररीं मूत्रश्लेष्मं हन्ति । अश्ररी + हन् + टक्) । वरुणवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ररीहरः, पुं, (अश्ररीं हरति । अश्ररी + हृ + अच्) । धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ दे धान इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातघ्नो भेदी चोष्णोऽश्ररीहरः” ।

इति वैद्यकत्रयगुणः ॥

अश्रसारः, पुं, स्त्री, (अश्रमनः सारः) । शौहः । इत्यमरः ॥ (“प्राणाः सत्वरमश्रसारकठिनां गच्छन्ति गच्छन्वमी” । इति साहित्यदर्पणे) ।

अश्ररीरः, पुं, स्त्री, (अश्रमन + ईर) । अश्ररीरोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्रोत्थं, स्त्री, (अश्रमनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + श्या + क) । शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रं, स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्र् + रक्) । नेत्रजलं । इत्युणादिकोषः ॥

(“तामप्यश्रं नवजलमयं मोषयिष्यत्ववश्यं” ।

इति मेघदूते ॥

“सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्” । इति कु-मारे ॥ रक्तं । इत्यमरटीका ॥

अश्रद्धानः, त्रि, (न अश्रद्धानः । नश्रत्पुरुषः) । अश्रद्धानः । यथा देवः ।

“प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अश्रद्देवदाहता ।

अश्रि

नास्ति अश्रद्धानस्य धर्मज्ञाने प्रयोजनं” ॥ इति आश्रतत्त्वं ॥

अश्रद्धानः, स्त्री, (न अश्रद्धानः । नश्रत्पुरुषः) । शास्त्रार्थे अश्रद्धानः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धाना च यत् ।

तद्भ्रान्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति आश्रतत्त्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा अतौ,—

“कामः सङ्कल्यो विचिकित्सा अश्रद्धाना

दृतिर्लोधीर्भीरिखेतत् सर्वं मन एव” ॥

“अश्रद्धाना च यद्दत्तं तन्नामसमुदाहृतम्” ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्रद्देयं, त्रि, अश्रद्देयं । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-दृष्टप्रत्यययोग्यं । अश्रद्देयं शब्दपूर्वकं धाधातोर्प्रत्यये पश्चात्तसमासेन निष्पन्नं ॥ (“किमनेनाश्रद्देय-व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिगृहीतेनाश्रद्देय” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रपः, पुं, स्त्री, (अश्रं रक्तं पिबति यः । अश्र + पा + ड) । राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्रद्भोजी, [न] त्रि, (न अश्रद्भोजी । नश्रत्-पुरुषः) । अश्रद्भोजकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि अश्रद्भोजीत्यस्य सति भोजने अश्रद्भमेव भुङ्क्ते न अश्रद्भमिति न नियमः । तथात्वे व्रतज्ञोप-स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्रद्दी, [न] पुं, (अश्रद्भ्रमस्यस्य । अश्रद् + इन्) । अश्रद्भ्रमस्यस्य । यथा मनुः ।

“नाद्यात् श्रद्भ्रस्य पक्षान् विद्वानश्रद्भ्रिणो विजः । आददीताममेवास्माददृत्तावेकराजिक” ॥

अश्रद्भ्रिनः श्रद्भ्रपञ्चयज्ञशून्यस्य । इत्याङ्गिका-चारतत्त्वं ॥

अश्रद्भ्रयः, पुं, (न अश्रद्भ्रयः । नश्रत्समासः) । अश्रद्-नर्हः । आश्रद्भ्रयब्राह्मणः । यथा । अत्रिका-श्रयपौ,—

“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूगाहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या रुषली स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्रद्भ्रयमपाङ्कयं तं विद्यादुषलीपति” ॥

इत्युदाहृतत्त्वं ॥

अश्रान्तं, स्त्री, (अविद्यमानं श्रान्तमत्र । नश्रत्-समासः) । अनवरतं । निव्यं । इत्यमरः ॥ अमर-हिते त्रि ॥

अश्रान्तः, त्रि, अमरहितः । यथा । “अश्रान्तश्रति-पाठपूतरसनाविभूतभूरिस्तवा जिह्वान्द्रमुखौघ-विन्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना । पूर्वं गाधिस्तुतेन साभिघटिता मुक्तातु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-कूलवस्त्रिनिजान्दोषैरखेणद्वि” ॥ इति नेषधे १ खर्गः ॥

अश्रिः, स्त्री, (अश्रति अश्रुते वा । अश्र भोजने अश्रु व्याप्तौ वा । आश्रीयते प्राहारार्थम् । आधि-अश्रिभिर्भ्यां ऋषस्त्रेति इव स च ङित् ङित्वात् ङितोप आडो ऋषस्त्रे) । मृदादेः कोणः । इति नेमघ्नः ॥ अश्रिदेरग्रभागः । इत्यमरः ॥

अश्व

“दत्तस्य हन्तुः कुलिशं कुण्डिताश्वो व लक्ष्यते” । इति कुमारै ।

“वचो वा एष यद्युपः सोऽष्टाश्विः कर्त्तव्योऽष्टाश्विः वै वचः” । इति ऐतरेयब्राह्मणे ।

अश्वी, स्त्री, अश्विः । अस्त्रादेरग्रभागः ॥ इत्यमर-टीका ॥

अश्व, स्त्री, (अश्वते नेत्रमिति । अश्व + शक् । अथ वा न अयति इति । न + श्वि + डुन् ।) चक्षुर्जलं । तत्पर्यायः । नेत्राम्बु २ रोदनं ३ अश्वं ४ अश्वं ५ अश्व इ वाष्यं ७ । इत्यमरकोषशब्दरत्नावल्यौ । (“श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्विरमश्रुणि विमुच्य राघवः” । इति रघुवंशे ।) श्लोकं ८ । इति जटाधरः ॥

अश्रुतं, त्रि, (न श्रुतं । नश्रुतस्युच्यते ।) अश्रुतश्रवणं । अनाकर्णितं । अश्रुता इति भाषा । यथा,— “श्रुतार्थस्य परिहारात् अश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्घाता त्रिदोषिका” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्वेषा, स्त्री, (नास्ति श्लेषो यस्याम् ।) अश्वि-न्यादिसप्तविंशतिरुत्पन्नान्तर्गतनवमनक्षत्रं । अस्य रूपं । चक्राहतिषड्जुनक्षत्रात्मकं । इति दीपिका ॥ तस्याधिदेवता सर्पः ॥ यथा । अश्वि-यम दहन-कमलज-शश्वि-शूलभट्टददिति-जीव-फणि-पितरः । इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं ॥ सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं । यथा,—

“विश्राखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं ।
पुष्या पौष्यां यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्” ॥
इति दीपिका ॥ सा च अधोमुखगणः । यथा,—
“अश्वेषवज्रियमपिन्यविशाखशुक्लं
पूर्वाप्रथं श्रुतभिषा च नवाप्युडुनि ।
एतान्यधोमुखगणानि शिवाणि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ * तस्या मस्तकोपरि उदये
रात्रिजन्मनिरूपयं यथा,—

“मौलिगे भुजगभे श्वपुच्छके
भङ्गुराह्णतिनि सप्ततारके ।
मारकेलिरसिके तुलोदयात्
निर्ययुर्जन्मधिखाद्विलितिकाः” ॥ ३ । २४ ।
इति कालिदासकृतरात्रिजन्मनिरूपयं ॥ तत्र
जातफलं ॥

“दृघाटनः स्यादतिदुष्टचेताः
कष्टप्रदश्चापि दृघा जनानां ।
सर्पे सदपौ हि शठापितार्थः
कन्दर्पसन्तानमना मनुष्यः” ॥
इति कौटिल्यप्रदीपः ॥

अश्वेषाभवः, पुं, (अश्वेषायां भवः ।) केतुग्रहः । इति
हारावली ॥

अश्वः, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्वु व्याप्तौ
अश्वप्रुषिकटीति क्त्वात् ।) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीती ३ वीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः
११ अर्वा १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्यवः १५

अश्व

सप्तिः १६ । इत्यमरः तट्टीकात् ॥
“जितसिंहभया नागा यन्नाश्वा विजयो नयः” ।
इति कुमारै ॥

“गच्छन्तमुच्चलितचामरचारमश्वम्” ॥
इति शिशुपालवधे । अश्वेन भ्रमणगुणाः ।
वातकोपनाङ्गुलैर्व्यवसायिकारित्वं । इति राज-
वल्लभः ॥ पुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।
“काष्ठतुल्यवपुर्दृष्टो मिथाचारश्च निर्भयः ।
दादशाङ्गुलमेतुश्च दरिद्रस्तु हयो मतः” ॥
इति रतिमङ्गरी ॥ (खनामख्यातो दृष्टिर्वशी-
यो नृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः । यथा,—
“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्ववाङ्म सुपार्श्वकगवेषधौ ॥
अरिष्टनेमिरश्वश्च” इति हरिवंशे ॥ खनाम
ख्यातो दानवश्च यथा महाभारते ।
“चत्वारिंशद्दनेः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥
सर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्द्वेषपूर्वा जकस्तथा” ॥)

अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धादृष्टः । इति रत्नमाला ॥

अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णभिवपत्रमस्य ।) शाल-
दृक्षविशेषः । लताशाल इति केचित् ॥ तत्-
पर्यायः । जरणद्रुमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्ब-
रणः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्यः ६ कुशिकः ७ कौ-
शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।
खिगधत्वं । “उरोविस्कोटपित्ताखकण्डुशिरादोषा-
न्तिनाशित्वञ्च” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
“सालतालाश्वकर्णाणां पर्यैर्विडभिराहताम्” ॥
इति रामायणे ॥
“अश्वकर्णः कषायः स्याद्गुणस्वेदककाम्मीन् ।
ब्रह्मविद्रधिवाधिर्ययोनिकर्णगदान् हरेत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“विम्बीफलं साश्वकर्णं स्तन्यहृत् कफपित्तजित् ।
तृडाहृच्चरपित्ताहृक्कासश्वसच्छयापहृत्” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण + स्वार्थे कन् ।) पाल-
दृक्षः । इत्यमरः ॥

अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + डीप् ।) अश्विनी-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाहृतिर्दस्य ।) नखी-
नामगन्धद्रव्यं । इति रत्नमाला ॥

अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-
माला ॥

अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेतुनिव मूल-
मस्याः ।) खनामख्यातदृक्षदृक्षविशेषः । अश्वगन्ध
इतिख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-
गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६
कम्बुका ७ अश्वारोहिक्का ८ कम्बुकाळा ९ अश्व-
रोहिक्का १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा
१३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७
पुष्टिः १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नी २१
श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-
कारी २५ गन्धपत्नी २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्नी

अश्व

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मद्गन्धित्वं । बलशुक्रकारित्वं । वायुकाशनास-
क्षयत्रयजराद्याधिनाशित्वञ्च । इति रत्नमाला-
राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥ * * *

“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी” ॥
क्षचित्पुस्तके अश्ववरदास्थाने वदरीति पाठः ।
“अश्वगन्धानिलक्ष्मेश्विप्रथोच्ययापहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिमुक्ता” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“यवाश्वगन्धा यच्छाक्रेस्तिलैश्चोदरानं हितम् ।
श्रुतावर्थश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरखजिवनैः” ॥
इति सुश्रुते ॥

“अश्वगन्धाश्च वातघ्नी बल्या दृष्ट्या रसायनी” ॥
इति वैद्यकत्रयगुणः ॥

“पादकण्ठेऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
दृतं पेयं कुमारगणां पुष्टिद्वन्द्ववर्द्धनं” ॥
* * * अश्वगन्धादृतं * * *

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहः ॥)

अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावश्वौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगम् ।)
अश्वद्वयं । इति पाणिनिः ॥ एक योडाघोषा
इति भाषा ।

अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थान-
दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-
स्थानं । आस्तबल इति आरवीमाषा । यथा,—
“पशुभ्यः स्थानदिषट्के गोष्ठगोयुगवङ्गवं” ॥
इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वस्य ग्रीवाइव ग्रीवा यस्य ।)
विष्णुदेष्टासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
भारते ।
“अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मस्तुङ्गश्च महाबलः” ॥
तत्रैव च ।

“अश्वग्रीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः” ।
खनामख्यातो दृष्टिर्वशीयो नृपतिः स हि चित्र-
कस्य पुत्रो दृष्टिानरपतेः पौत्रः । यथा इति
वंशे,—

“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्ववाङ्म सुपार्श्वकगवेषधौ” ॥)

अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टच् ।
करवीरपुष्पदृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तशुरश्वः । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्य
तनुत्वं इति टश्च । अश्वेनाश्वायामुत्क्रीड्य
अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्योत्क्रीडर्ष-
तनुत्वं अन्यपिटृत्वात् ।) अश्वानां गर्भे
जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । खचर इ
भाषा ।

“हयानश्वतरानुङ्गंलथैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥

“सहस्रं हि यो मित्रं पुनः सन्धानुमिच्छति ।
स नृपसुपुत्रोऽस्ति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥

शतरः, पुं, वेगसरः। नागरावविशेषः। इति
मेदिनी।

“कन्धान्धवरो चापि नागकाजीककथा”।
“रेरावतो महापद्मः कन्धान्धतरावभौ”।

इति च महाभारते।) गन्धर्वविशेषः। पुंत्वः।
इति धरणिः।

शतः, पुं, (अन्धत्वं जलमस्यास्ति। मूले सिक्ता-
त्वात्। अर्ध-आद्यच्। अन्धत्ववत् कामकर्मवाते-

रितनित्यप्रचलितस्यभावत्वात् आशुविनाशित्वेन
शोऽपि श्वास्त्यतीति विन्वासानर्हत्वाच्च माथामयः

संसारदत्तः। श्वास्त्यजिवटाद्यपेक्षया न श्वास्तिरं
तिष्ठति अन्ध इव तिष्ठति वा। श्वा गतिनिवृत्तौ।

एषोदरादित्वात् पूर्वोत्तरपदान्ताद्योः सकारयो-
क्तकारौ सुपिथ्य इति कः।) कानामस्यातद्वत्

विशेषः। पिपर इति पश्चिमदेशीयभावा। तत्-
पर्यायः। बोधिमुमः २ चक्रदणः ३ पिप्लवः ४

कुञ्जराग्रजः ५। इत्यमरः। अच्युतावालः ६ चल-
पत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिसूतः १०

याज्ञिकः ११ गजमक्षकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-
मुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-
पुष्यः १८ सेव्यः १९ सत्वः २० शुचिमुमः २१ धनु-

दत्तः २२। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वं। कषायत्वं।
शीतलत्वं। कषापित्तविनाशित्वं रक्तदाहप्रमन-

कारित्वञ्च। तत्पक्षपक्षस्य गुणाः। सद्यो योनि-
दोषहारित्वं। शीतलत्वं। अतिहृद्यत्वं। पित्त-
तविघ्नार्तिदाहृच्छर्दिशोषारक्षिदोषनाशित्वञ्च।

इति राजनिर्घण्टः।
“अन्धत्योऽन्धत्वं चोधानां प्रलानि च।
कषायमधुरास्त्रानि वातलानि गुरुणि च”।

इति चरकः।
अन्धत्यदेवायतनप्रमथान-
बन्धीकसन्ध्यासु चतुष्पद्येषु।
याम्ने सपिन्ने परिवर्जनीया
श्लेष्मन्तरा मन्मसु ये च दृष्टाः”।

इति सुश्रुतः।)
यथान्धत्ववन्दनकाजमन्त्राः।
“अन्धत्वं वन्दयेन्नित्यं पूर्वोक्ते प्रहरदये।
यत ऊर्ध्वं न वन्देत अन्धत्यन्तु कदाचन।
(ॐ) चक्षुस्सन्दं सजस्यन्दं तथा दुःखप्रदर्शनं।
शत्रूणाञ्च ससुत्यानमन्धत्यं प्रमयाशु मे।
अन्धत्यरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः।
त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा कर्णीः प्रवर्तते।
प्रदक्षिणे भवेदायुः सदान्धत्य नमोऽस्तु ते”।
इति सुतर्थाचार्ये हृत्वायुधधृतवचनं। महंभाष्य-
दत्तः। इति विन्धः।
“बोधिमुः पिप्लवोऽन्धत्वं चपयो मनाग्रजः।
पिप्लवो दुर्जरः प्रीतिः पित्तक्षेपप्रदाश्चिन्त्।
गुरुक्षयरको रक्तो बन्धी योनिविशोधनः”।
अथ पिप्लवमेदः। मन्धत्तु इति हिन्दिभाषा।
“मारिशोन्धः मन्धीश्च अपिप्लवः कर्मखडुः।
महंभाष्यः कन्दरासकपीतनसुमार्थकाः।
पनीशो दुर्जरः शिखः किमिमुक्तपप्रदः।

पथेऽन्धमधुरो मूले कषायः स्यादुमन्धः” *।
अथ वेजियापिप्लवः।
“नन्दीदण्डोऽन्धत्वमेदः प्ररोही मन्धवारपः।
श्याकीदण्डः क्षयतदः क्षीरी च श्यादनक्षयतिः।
नन्दीदण्डो लघुः स्यादुपिप्लवस्तुवर उच्चकः।
कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकषायानुत्”।
इति भावककाशः ॥ तस्य विष्णुरूपत्वं यथा,—
श्लेषय ऊचुः।
“कथं त्वयान्धत्ववटौ गोत्राश्रयसमौ कृतौ।
सर्वेभ्योऽपि तदन्धसौ कथं पूज्यतमौ कृतौ”।
सूत उवाच।
“अन्धत्वरूपो भगवान् विष्णुदेव न संशयः।
रत्नरूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपट्टकः।
दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः।
दुःखापघ्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो भुवः”।
श्लेषय ऊचुः।
“कथं दृष्टत्वापमना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
एतत् कथय सर्वेषु संशयोऽत्र महान् हि नः”।
सूत उवाच।
“पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किञ्च।
अग्निं ब्राह्मण्यवेशेन प्रेथ्य विप्रः कृतः पुरा॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप चिद्विवेकसः।
रेतःसेकसुखमंशकम्यमाना तदा दधा”।
पार्वत्युवाच।
“कामिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं।
तस्मान्मम सुखमंशात् यूयं दृष्टत्वमाप्स्यथ”।
सूत उवाच।
“यवं सा पार्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा।
तस्माद्दृष्टत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावभौ
बभूवतुर्वीधिवटौ मुनीश्वराः।
बोधिसूयं चार्किदिनं विनैव।
न संसृशेदकं जवारयोगात्”।
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥ * ॥
श्लेषय ऊचुः।
“अस्युद्भवं कथं जातं सूत बोधितरः क्षयं।
स्युद्भवं कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे”।
सूत उवाच।
“समुद्रमथनादुद्यानि रत्नान्नायुः सुरोत्तमाः।
श्लेष्म कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः।
यावदङ्गीचकारासौ कर्णी भार्यार्थात्मनः।
तावद्विज्ञापयामास कर्णीसं चक्रपाणिनः”।
कर्णीववाच।
“असंख्यत्वं कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिधीयते।
तस्मान्ममायजामेतामकर्णीं मधुसूदन॥
विवाहोद्वाहनां पश्चात् रथं धर्मेः सनातनः।
तस्मात् धर्मैशतिकां न कुर्व्यां मधुसूदन॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्वाक्यमावयः।
उद्दालक्याय मुनये सुदीर्घतपसे तदा।
आप्तवाक्याशुरोभेन तामकर्णीं ददौ किञ्च।
स्युर्गोर्णीं सुकवदनां विष्णुं विभर्तीतनुं।
अवदारान्नयनां रक्तपिङ्गुशिरोवहां।

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तान्प्रीकृत्य समाम्भमं।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मवित्।
होमधूपसुगन्धाणां वेदधोभेन वादितं।
आम्भमं तं विष्णोव्याद्य अथिता स्यात्प्रवीदिहं”।
ज्येष्ठोवाच।
“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियतो मम।
मात्रागमिस्ये भो ब्रह्मन् नयस्मान्धम मां भवं”।
उद्दालक उवाच।
“कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तददस्म मां”।
ज्येष्ठोवाच।
“वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन् अतिधीनाश्च पूजनं।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसान्धम्”।
परस्परानुरागेण दाम्भ्यं यत्र विद्यते।
पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसान्धम्”।
दानशौचे न विद्यते परब्रह्मापहारिणः।
परदाररता यत्र तत्र श्याने रतिर्म्मम”।
दृष्टसम्भनविप्राणां यत्र स्यादस्मान्धमं।
गिहुरं भाषणं यत्र तत्र सन्धवसान्धम्”।
सूत उवाच।
“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवद्वेऽभवत्।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामकर्णीमुवाच ह”।
उद्दालक उवाच।
“अन्धत्यदृष्टमूलेऽस्मिन् अक्षणीः अन्धतां क्षयं।
आम्भमस्यानमाकोक्य यावदायान्धम् पुनः”।
सूत उवाच।
“इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा॥
तदा दरोद कदम्भं भर्तुंस्थानेन दुःखिता।
तत्तस्याः क्रन्दितं कर्णीर्वैकुण्ठभवनेऽप्यदभोत्”।
तदा विज्ञापयामास विष्णुमुदिप्रमानसा”।
कर्णीववाच।
“स्वामिन् मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता।
तामान्धत्वयितुं याहि कृपालो यद्यच्चं धिया”।
सूत उवाच।
“कर्णीया सह ततो विष्णुस्तत्रागात् हृषयान्वितः।
आन्ध्रासयन्नकर्णीं तामिदं वाम्भमयामवीत्”।
विष्णुववाच।
“अन्धत्यदृष्टमासाद्य सदाकर्णीः शिरा भव।
मनाश्रुतम्भो ह्येष आवासस्ते मया कृतः॥
मन्द्वारे सदा नूनं कर्णीरजागमिष्यति।
अस्युद्भोऽसौ भवेत्तस्मात् मन्द्वारं विना किञ्च”।
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ * ॥
वैश्राखमासे तस्य सेचनपत्रं यथा,—
“वैश्राखे विद्ययेन्नित्यं विष्णुमन्धत्तुवपिठं।
चतुर्गणकावातिहेतवे वैष्णवो जगः॥
मखुवमाषतोयेन कूर्म्याशोऽन्धत्तुसेचनं।
शोऽपि याति परं स्वार्णं विमुक्तः शायकोदिभिः॥
अन्धत्वमूनं विप्रमे यो ब्रह्माति श्रिकादिभिः।
अन्धत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि वञ्छति॥
अन्धत्वमुममाकोक्य प्रकामं कुर्वते तु कः।
आयुर्द्विभवेत्तस्य वरुणे कर्णवन्दः”।

अश्व

यथाश्वत्यतले विप्र धर्मेकमे विधीयते ।
 न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिस्तोतादीनि जैमिने ।
 यत्राश्वत्यतस्तस्मिन् एकोऽपि प्राखिना वरः ॥
 अश्वत्यपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः ।
 अश्वत्यमूर्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विज ॥
 तस्मात्तद्दिग्दशैः योऽश्वत्यं हन्ति मूर्ध्निः ।
 संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति ॥
 अश्वत्यो वृक्षराजोऽयं हरिमुक्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्यहन्तृणां प्राता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्यं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरन्तस्तथा ।
 देहस्य पातकं तस्य हरेत् प्रणमतो हरिः ॥
 विशेषाश्वत्यहन्तारं यः शक्तो न विचारयेत् ।
 तन्नेत्रयुग्मं वडिष्ठैर्येमेनोत्पाद्यते स्वयं ॥
 अश्वत्यच्छेदनं मूर्ध्नि कुर्वति वदेन्न यः ।
 तस्य जिज्ञां कुरिकया स्वयं क्वन्ति भास्करिः ॥
 अश्वत्यप्राखामिकां यः स्तल्पामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुरुस्त्रीगमने च यत् ।
 सुरापाने तथास्तेषु न्यासापहरणे तथा ॥
 यत्पापं भूयहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
 विश्वासवाक्याकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्यच्छेदनादुधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्त्तिर्जगो मोहादश्वत्यस्य निहन्ता यः ।
 तत्तुल्यः पातको कोऽपि न श्रुतः क्षितिमगडले ॥
 वदान्यश्वत्यमाहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्योऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
 अश्वत्यं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदं ॥
 इति पाप्ने क्रियायोगसारे अश्वत्यसेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अश्विरूपः संसाररुद्धः । यथा, गीतायाम् ।
 “ऊर्ध्वमुखमधःप्राखमश्वत्यं प्राङ्मुख्यम् ।
 क्न्दसि यस्य पर्यानि यस्तं वेद स वेदवित्” ॥
 विस्तरस्तु गीतायाः पञ्चदशोऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)
 अश्वत्यभेदः, पुं, (अश्वत्यस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्यात्कीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्या, स्त्री, पूर्वमाविधिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्यामु, [नृ,] पुं, (अश्वस्येव स्याम वषं यस्य ।
 एषोदरादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिष्ठति युजे । अश्व + स्या + मनिन् ।) द्रौणा-
 चार्थ्यपुत्रः । स तु चिरजीवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । ह्यपीसुतः २ द्रौणायनः ३ । इति
 त्रिकाश्वशेषः ॥ द्रौणिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ उड्य-
 भावे द्रौणिः ५ ॥ (अयं खलु जात एव अश्व इव
 नमस्य अतोऽस्य अश्वत्यामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “अजभन् गौतमीपुत्रमश्वत्यामानमेव च ।

अश्व

स जातमात्रो यनदत् यथैवोचैःशवा ह्यः ॥
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्यमब्रवीत् ।
 अश्वस्येवास्य यत् स्याम नदतः प्रदिशो गतम् ॥
 अश्वत्यामेव बाकोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” ।)
 अश्वत्यो, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्यः । अश्वत्य + अल्पार्थे
 डीप् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्नी २ पवित्रा ३ ऋक्षपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्या ६ अश्वत्यिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अस्त्रपित्तनाशित्वं ।
 विषदाहप्रशमनकारित्वं । गुर्विण्णा हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृता ।) गो-
 क्षुरदंष्ट्राः । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तं, स्त्री, (अश्व-स्त-नामन्तो यस्मिन् ।) अशुभं ।
 क्षुत्रं । चुक्षी । अगवधि । मृतं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपदे अण् प्रत्ययः ।) घोटक-
 ररुक्तः । इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सइस् इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
 तङ्गोऽङ्गनामाननुदत्तसरणिः संभमादश्वपालैः प्र-
 भ्रष्टोऽयं स्रवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दु-
 रायाः” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
 माघपर्णीरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वबालः, पुं, (अश्वस्य बाल इव । काशस्य पुष्पं
 अश्वबालं वत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति त्रिकाश्वशेषः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । इन्द्रा-
 दुन् वैरमैयुनिकयोरिति अश्वमहिष + वृन् ।)
 अश्वमहिषयोर्नित्यवैरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, पुं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः ।) जिह्वा + अण् ।) करवीररुद्धः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“लाक्षादेवतकुटजाश्वमार-
 कटफलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छेदमालयस्त्रायमाणा
 चैति” इति सुश्रुते ॥
 “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र स्त्रीतकाप्रमारगुणेत्यादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं” ॥
 अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य । किन्नरः ।
 इति हज्जायुधः ।) स्त्री, किन्नरी । किम्पुसस्त्री ।
 यथा कुमारः ।
 “न दुर्वृहश्रोनिपयोधरार्त्ता
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुखः” ॥)
 अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेधते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणविशेषाक्रान्तमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले
 जयपत्रं बद्धा त्यजेत् तत्रार्थायं पुरुषविशेषं नियो-
 जयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा
 केनापि संबद्धे युद्धं कृत्वा तस्मान्नीय यथाविधि
 बधं कृत्वा तदपया होमः कर्तव्यः । कामनातु
 सारेण तत्फलं । मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । आपस्तम्बः ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसाह-
 भौमः” । इति । प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनस्वेते महापातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥
 अपि च ।
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वित्ने” ।
 इति विष्णुस्मृत्याश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्ष-
 र्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥ ० ॥ कश्चौ तस्य विवेधो
 यथा बृहन्नारदीये ।
 “दोषकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखं ॥
 इमान् धर्मान् कनियुगे वर्ज्यानाऽर्धमनीषिणः” ।
 इत्युदाहृतत्वम् ॥ अश्वश्च । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मद्यश्च कश्चौ वर्ज्या द्विजातिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्मादि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ।
 इति पाप्ने क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अपि च ब्रह्माण्डे ।
 “ज्जानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुकामस्य गच्छतः ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्तत्वम् ॥
 अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः । (स्त्रीविक्षेपे स्वनामख्यातं महा-
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापप्रणाशनम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ह ।) अश्वमेधयज्ञीयान् । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्गवर्गसुखो बली ।
 यस्य पार्श्वभावर्द्धचन्द्राकारौ सुप्रोभगौ ।
 पुच्छं विद्युत्प्रतीकाशसुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाक्षैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निभा जिह्वा चक्षुषी भास्वरौपमे ।
 विराजितो रोसरुज्या सातुलोमविभोमया ।
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चिन्वो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगे प्रायतुल्यः स्यादुच्चैश्चैःशवा यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्वमपि मोहयेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुवच्यते ॥
 अश्वस्य पालकश्चातिवज्रवान् पुत्र उच्यते ।
 पुत्रतुल्यः सुहृदापि बड्विघ्नः कर्तुत्तमः” ॥
 इति वाग्भिरुदामायणम् ॥
 अश्वयुक्, [नृ,] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति
 अश्व + युक् + ङिप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ।
 अश्वयुक्, [नृ,] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
 मस्ययुजः ।) मासी अश्वस्मिन् ।) आश्विनमासः ।

अश्व

इति शब्दरत्नावली । (“अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु प्राञ्जं कुर्यादिति स्मृतिः” । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । इति स्मृतः ।)

रक्षः, पुं, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष + प्रण ।) घोटकरक्षकः । अश्वपालः । इति जटाधरः ।

रोधकः, पुं, (अश्वान् रथञ्चि । अश्व + रध् + लुक् ।) करवीररुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

लाजा, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण । सर्प-वशेषः । तत्पर्यायः । हजाह्वलः २ ब्रह्मसर्पः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ।

वडवं, स्त्री, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-योर्दन्डे अश्ववडवौ । अश्ववडवानां दन्डे अश्व-वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च । गोडा घुडीर समाहारद्वन्द्वसमासे स्त्रीवलिङ्गेर क्ववचन ह्य इतरेतरदन्डे पुंलिङ्गेर द्विवचन बज्ज-चन ह्य इति भाषा ।

वहः, पुं, (अश्वेन उह्यते यः सः । अश्व + वह + प्रच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड़-स्योयार इति भाषा ।

वारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ + प्रण ।) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोड़स्योयार इति भाषा ।

(“परस्परौत्पीडितजानुभागा

दुःखेन निश्चक्रसुरश्ववाराः” ।

इति माघे ।)

वारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच् + ल्यु ।) गलकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः । तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृशः ४ । इति हेमचन्द्रः ।

वित्, [इ] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति । अश्व + विद् + क्तिप् ।) नलराजः । इति त्रिकाण्डशेषः । (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता ारते । यथा ।

बाजकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम ।

सोऽपि चाश्वहृदयं गृह्याय पुरवर्षम ॥

दुतुपर्णं ततो राजा बाजकं कार्यगौरवात् ।

यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथैवब्रवीद्वचः ॥

घोक्तं त्वं गृह्यायेदमन्वाणां हृदयं परं ।

नक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाजकं” ।

। बाजको बाजकवेशधारी नलः ।)

वद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । साणोतरी इति इन्दिभाषा । अश्वस्य वेद्यः इति षष्ठीतत्परव-मासनिष्पन्नः ।

शाला, स्त्री, घोटकमूत्रं । घोड़ार पाइशाल । शालवज्ज इति भाषा । यथा वाजिशाला तु म्पूरा । इत्यमरः । हे अश्ववाश्वानगृहे । वाजिनो शस्यं शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च । इति तट्टीकायां भरतः । (“कोषागारमायुधा-पारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च” । इति भारते ।)

अश्वि

अश्वश्रद्गालिका स्त्री, (अश्वश्रद्गालयोर्वैरम् । इन्द्रा-दुन् वैरभैद्युनिकयोरिति वुन् ।) अश्वश्रद्गालयो-र्वैरम् । इति शब्दरत्नावली ।

अश्वषड्गवं, स्त्री, (अश्व + षड्गवच् ।) अश्वषट्कं । षड्गवाः । इति पाणिनिः ।

अश्वसेनन्दपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्य नन्दनः ।) सनत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ।

अश्व्या, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुडी इति भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ।

अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ।) महिषः । इति जटाधरः ।

अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोहः । घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । “अश्वारोहास्तु सादिनः” । इत्यमरः । हे अश्वारूढे । अश्वमारो-हन्ति अश्वारोहाः ङात् षण् । सादयन्ति अम-यन्ति अश्वान् सादिनः प्रहादित्वात् णिन् । इति तट्टीकायां भरतः ।

अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ + रुह + अण् ।) अश्वपृष्ठस्थितयोद्धा । घोड़सोयार इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः । अश्ववहः २ । इति जटाधरः । अश्ववारः ४ तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ।

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धारुद्धः । अश्ववाहके त्रि । इति मेदिनी । (अश्वगन्धारुद्धेऽस्याः गुणा व्याख्याताः ।)

अश्वारोह्नी, [न्] त्रि, अश्वारोहणविश्रुद्धः । अश्वारू-ढः । अश्वारोहणकर्त्ता । अश्वारोहणशीलः । घोड़सोयार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुद्धः । इति रत्नमाला । अश्वारुद्धः, (अश्वस्यार्द्धीव ।) देवसर्षपवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व + इन् + डीप् ।) सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतप्रथम-नक्षत्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशति-तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः । सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरार्दि-चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखा-हृतितारात्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता अश्वारूढपुरवः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां जातफलं । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मज-भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य” । इति कोष्ठीप्रदीपः । तस्य मन्त्रकोपरि उदये कर्कट-नक्षत्रस्य १३० त्रिंशत्यक्षाधिकदण्डेको गतो भ-वति । यथा । “तन्वि घोटकमुखाहृतौ त्रिभे मन्त्रकोर्द्धप्रथमाजि वाजिनि । चारुचन्द्रमुखि कर्कटोदयात् निर्गता गगनरग्भक्तिप्रिका” । इति श्रीकालिदासकृततरात्रिणमनिर्णयः ।

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-सूर्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वी

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,

“विवस्वान् कश्यापाञ्चजे दाक्षायण्यामरिन्दम् ।।

तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्रीं देवी विवस्वतः” ॥

“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ” ।)

नित्यद्विवचनान्तशब्दोऽयं ।

अश्विनीपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ।) स्वर्वेद्यौ । इति हेमचन्द्रः ।

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ । तयोः पर्यायः । स्वर्वेद्यौ २ अश्विनौ ३ दस्यौ ४ नासत्यौ ५ अश्विनेयौ ६ । इत्यमरः । नासिक्यौ ७ गदागदौ ८ । इति जटाधरः । पुष्करस्रजौ ९ । इति शब्दरत्नावली ।

अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्व्याः सन्ति ययोः । इति । यद्वा, अश्विन्याम् जातौ । सन्धिवेलेत्ययो नक्ष-त्रेभ्यो बज्जलमिति लुकि लुक्त्तद्वितलुकीति ङीपो लुक् ।) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ।

(“त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ” ॥ इति महाभारते ।

“किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” ।

इति भट्टौ ।)

(“अश्विनौ देवभिषजौ यक्षवाहाविति स्मृतौ । दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं ॥ प्रशीर्णा दग्धनाःपूष्यो नेत्रे नष्टे भगस्य च । वक्षिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ चिकित्सितस्तु श्रितांशुर्गृहीतो राजयक्षणा । सोमाम्निपतितश्चन्द्रः क्षतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विह्वलितं गतः । वीतवर्णस्त्रोपेतः क्षतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ एतैश्चान्यैश्च बज्जभिः कम्मभिर्भिषगुत्तमौ । बभूवतुर्भृशं पूष्याविन्द्रादीनां महात्मनां ॥ यद्वास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवीर्षिं च । धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥ प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्रुते । सौत्रामण्याच्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ इन्द्रामो चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजेः । स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥ अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्भुवैः । पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥” इति चरकः ।

“श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योसुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवश्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातयं । तावूचतुरेवमश्विनिति । अथ तयोरर्थं देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति” ॥ इति स्मृतः ।)

अश्विनः, त्रि, एकान्शकारणकदिनेकागम्यस्थानादिः । अश्विन इत्यमरः । उद्यभावपक्षे अश्विनः ।

अश्वीर्यं, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + क् ।) अश्व-वृन्दं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । अश्वं २ । इत्य-मरः ।

अष्ट

अश्रीयः, चि, (अश्राय हितः । अश्र + कृ ।) अश्र-
हितकारी । इति मेदिनी । अश्रसम्बन्धीयः ॥
अष क् (भादि-उभ-सक-चेट् ।) दीप्तौ । यष्टये ।
मती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क् अषति अषते ।
इति दुर्गादासः ॥
अषडक्षीयः, चि, (अविद्यमानानि षडक्षीयि यत्र ।
अषडक्षीयितस्य षडक्षीयैति स्वार्थे षः । अक्षि-
शब्दोऽत्र ओज्ज्वल्ये वर्तते । षडक्षीयौ सक्-
श्यात्पौरिति षच् ।) यो मन्मादिर्वाभ्यां क्रियते न
हतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुहजने करा
मन्मया इति भाषा ॥
अषाढः, पुं, (अषाढया युक्ता पौर्णमासी अषाढी,
सा यत्र मासे अक्ष वा ऋक्षः । अषाढी पूर्वमा
प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अक्ष् ।) अषाढ-
मासः । व्रते षाणाश्रद्धः । इत्यमरटीकाधृत-
द्विरूपकोषः ॥
अषाढकः, पुं, (अषाढ + स्वार्थ कन् ।) अषाढमासः ।
इति शब्दमाला ॥
अष्टः, [क्] चि, (अष्टुते अश्रु यामौ कन् ।) सप्यश्रुभ्यां
तुट् चेतिकनिन् ।) संख्याविशेषः । ८ अष्ट इति
भाषा । गित्त्वञ्चनान्तशब्दोऽयं । इति व्याक-
रणं ॥ अष्टाष्टवाचकशब्दाः । योगाङ्गं १ वसुः २
शिवसूक्तिः ३ दिनाङ्गः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मसूक्तिः ६
व्याकरणं ७ दिक्पालः ८ अष्टिः ९ कुलाङ्गिः १०
रेन्द्रव्यं ११ । इति कविकल्पलता ॥
अष्टकः, चि, (अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य । अष्टन्
+ कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकः स्वार्थे क-
प्रत्ययः । अष्टसंख्याविशिष्टं यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रभाते बाल्मीकिना विरचितं
सुखदं मनुष्यः” । इति बाल्मीकीयगङ्गाष्टकं ॥
अपि च ।
“अष्टतं केशवं विष्णुं हरिं सत्वं जनार्दनं ।
हंसं नारायणश्चैव एतन्नामाष्टकं शुभं” ॥
इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं ॥
अष्टकर्णः, पुं, (अष्टौ कर्णा यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥
अष्टका, स्त्री, (अश्रन्ति पितरोऽस्याम् । अष् +
तकन् ।) आज्ञाविशेषः । तिथिभेदः । तद्दयथा ।
गौडचान्द्रपौषमाघपाशुगुणमासीयज्ञ्याष्टमी ।
आश्विनज्ञ्याष्टमी च । एतासु आज्ञमावश्यकं ।
यथा । आश्विनमास्य उज्ज्वे तिरुषु ज्ञ्याष्ट-
मीषु आज्ञानि भित्वाणि । यथा गोभिलः ।
“अष्टका योर्जमाघहायण्यास्तमित्वाष्टमी” ।
इति । ब्रह्मपुराणे ।
“पितृदानाय मूले स्युरष्टकालिष एव च ।
ज्ञ्यापक्षे वरिष्ठा हि पूर्णा चैत्रो विभाष्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूर्वेः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा ॥
श्राकैः कार्या तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः” ।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आज्ञस्य प्रधानकालरुद्धिति यावत् । ऐश्वरी
सामेरिन्द्रदेवताक्यागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च । मासैः पशुः । तथा च गोभिलः ।
“यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कु-
र्यात्” इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
पशुरपि ह्यग एव । ह्यगोऽनादेशे पशुः । इति
गौतमात् । न च तैथ्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः । इति
गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति वाच्यं । तदसम्भवे पशुरित्त्वेन यः पशु-
रपदिष्टत्वस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तैथी
पौथी । वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि विहितः ।
यथा,—
“इत्वाकुस्तु विकुस्तिं वै अष्टकायामथादिष्टत् ।
मांसमानय आज्ञाय ऋगं ह्यवा महाबलः” ॥
इति । स्त्रिया बधाभावमाह स एव ।
“अबध्याश्च स्त्रियं प्राञ्जस्त्रियं ग्योनिगतामपि” ।
एतदजं ब्रह्मपुराणेऽपि । आख्यानामगस्य-
प्रोक्तित्वं वक्ष्यते । पशुभावे स्थानीपाकेन । यथा
गोभिलः । “अपि वा स्थानीपाकं कुर्वीत” ।
इति । तदिधानन्तु ।
“स्थानीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकं ।
अपयेत्तं सवत्यायास्तद्व्या गोः पयस्यनु” ॥
इति ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं । अश्विति ओ-
दनचरोः पश्चात् । अतएव सातातपः ।
“नवोदके नवाग्ने च ऋहप्रच्छादने तथा ।
पितरः स्युहयन्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ।
तस्माद्दन्नं प्रधानं । पूपादिकानूपकरणत्वेन शक्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति श्रवणात् । तथा च ।
“निवृत्तं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।
उपेत्यातिक्रमे दोषस्तुतेरत्यागदर्शनात् ॥
फलान्मुतेर्ष्मिभ्या च तन्नित्वमिति कीर्तितं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गौडचान्द्रपौषस्य ज्ञ्याष्टमी पूपाष्टका । गौड-
चान्द्रमाघस्य ज्ञ्याष्टमी मांसाष्टका । गौड-
चान्द्रपाशुगुणस्य ज्ञ्याष्टमी श्राकाष्टका । केमाश्चि-
न्मते गौडचान्द्राश्विनस्य ज्ञ्याष्टमी अष्टकापद-
वाद्या । तासु क्रमात् पूपमांसाश्राकैः षाट्पौष-
विकं आज्ञं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि ॥
अष्टकाङ्गः, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य ।) नयपीठी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पाशार षक् इति भाषा ।
अष्टपात्, [र], पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता ।
भाकडुषा । इति भाषा । शरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
अष्टपादः, पुं, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्ध्वनाभविशेषः ।
तत्पर्यायः । किन्तुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः ।
अन्यलोपः ।) डीपि पङ्कत्वे संज्ञायां कन् ऋक्षः ।)
जताविशेषः । इति रत्नमाणा ॥ हापरमाजी इति
भाषा ॥
अष्टमः, चि, अष्टानां पूरुषः । इति व्याकरणं ॥ (तस्य
पूरुषे षट् । गान्तावसङ्गादिर्मट् ।) यथा ।
कात्यायनः ।
“अष्टमेऽंशे चतुर्दशः स्त्रीषो भवति चन्द्रमाः ।

अष्ट

अमावास्याष्टमांशे च ततः शिव भवेदक्षुः” ।
इति आज्ञतत्त्वं ॥ अपि च ।
“सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।
निश्चामय तदुत्पत्तिं विस्तराङ्गरतो मम” ॥
इति देवीमाहात्म्यं ॥
अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रका-
मङ्गलमर्थं । तद्दयथा,—
“ऋगराजो ह्यो नामः कलशो अजनन्तथा ।
वैजयन्ती तथा मेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं” ॥
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गेत्सुवपञ्चतौ ।
“लोकेश्चिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्जताश्रम
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ऋमः” ॥
इति सुद्वितत्त्वं ॥
अष्टमङ्गलः, पुं, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिन्ना
यस्मिन् ।) श्वेतवर्णमुखवक्त्रः खुरकेशप्रच्युक्तं
टकः । इति हेमचन्द्रः ॥
अष्टमङ्गलघृतं, स्त्री, (अष्टभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः
यद्घृतं ।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं । यथा,—
“वचा कूष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमं ॥
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ।
दृढस्मृतिः कुमारानां पिबतामष्टमङ्गलं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ मुहयः परिमाणमस्य ।) कुपः
परिमाणं । शरावाजं । इति वैद्यकपरिभाषायां
“प्रकृतिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडुवोऽर्जुंशरावकः ।
अष्टमानश्च स ज्ञेयः”, इति शार्ङ्गधरः ॥
अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियाम्
शुक्तिपरिमाणं । चतुस्तोणकं । इति वैद्यकपरि
भाषायां ।
“स्यात्कर्षाभ्यामर्जुपक्षं शुक्तिरष्टमिका तथा”
इति शार्ङ्गधरः ॥
अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरुषी । अष्टम + डीप्
स्त्रीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ति
विशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकालाख्यात्वात् । ता
पक्षकृतकालख्या च । सा च शुक्ला नवमं
युता याद्या युग्मात् । ज्ञ्या च सप्तमीयुता
यथा निगमः ।
“ज्ञ्यापक्षेऽष्टमी चैव ज्ञ्यापक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविजैव कर्त्तव्या परविजा न कुत्रचित् ।
उपवासादिकार्येषु एव धर्मैः सनातनः” ॥
भविष्यपुराणे ।
“चतुर्दशी तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लपक्षयोः ।
योऽष्टमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सजयानिनां ।
तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
ततश्च सततसजयात्पक्षयुक्तसमपुण्यप्राप्तिः शि
वोक्तगतिश्च फलं । पाशुगुणसुक्ताष्टमीचतुर्दशी
रारभ्य बभं वावत् प्रवृत्तमीमतिचतुर्दशुपवा
व्रतं ॥ ० ॥ काणिकापुराणे ।
“यैवा जज्ञितकान्तास्या देवी मङ्गलकक्षिका ।
वरदानयच्छा च दिशुषा मौरदेशिका ॥

अष्ट

रक्तपद्मासनस्था च सुकुटकुम्भमण्डिता ।
रक्तकौबेयवत्या तु क्षितवक्त्रा शुभानना ।
नवयौवनसम्पन्ना चाम्बुकी कणितप्रभा ।
उमया भावितं मन्त्रं वत् पूर्यं मेकमक्षरं ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्येयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥
एकमक्षरं शक्तिवीर्यवर्ध ॥

“तथाष्टम्यां नवम्याश्च पूजा कार्या विदुष्ये ।
पठेच्च प्रतिमायां वा षटे मङ्गलचण्डिकां ॥
यः पूजयेद्भूमिवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवां ।
ततस्तं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥” ॥
ज्योतिषे । इति चरख्ये वारेख्ये वारेखाङ्कारख्ये च ।
“लक्ष्म्यात्मनी चतुर्दशैः पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते” ॥
तथा—

“सोमवारेऽप्यमावास्या आदिवाहे तु वसन्ती ।
चतुर्थप्रारवारे च अष्टमी च दृश्यते ॥
अथ यत् क्रियते पापमघवा धर्मसत्तयः ।
वष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयं ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥” ॥ श्रीलक्ष्म्याजन्माष्टमीव्रतं
अष्टकाश्राडं भीष्माष्टमीकृत्यश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥
महाष्टमीकृत्यं महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तत्र
जातफलं ।

“भूपालतः प्राप्तधनः क्षत्राङ्गः
सुखी क्षपालुर्धुवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाङ्गो धनधान्ययुक्तः
स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
मूर्त्तिः, षुं, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तत्रत्येकमूर्त्तिनामानि । द्वावि-
मूर्त्तिः सर्व्वः १ जलमूर्त्तिर्भवः २ अग्निमूर्त्तिः रजः
३ वायुमूर्त्तिर्बयः ४ आकाशमूर्त्तिर्भूमिः ५
यजमानमूर्त्तिः पशुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्महादेवः
७ सूर्यमूर्त्तिरीशानः ८ इति तन्त्रशास्त्रं ॥
एताः शरमरूपिश्चिख्याष्टपादाः इति कालि-
कापुराणं ॥ यथा ।

“अष्टमूर्त्तिर्निधीश्च ज्ञानचक्रुक्तमोमयः” ।
इति बटुकभैरवस्तोत्रं । तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
“अधाभिः रविदिन्दुश्च भूमिरापः प्रभङ्गनः ।
यजमानः खमष्टौ च महादेवस्य मूर्त्तयः” ॥
इति शब्दमाणा ॥

“अवेष्टि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम विकुम्भमिचम्” ॥
इति रघुवंशे ॥ तथा कुमादे च ।

“तत्रतमिमाधाय समित्थमिदं
समेव मूर्त्तन्तरमष्टमूर्त्तिः” ॥

ऽणोहर्षं, स्त्री, अष्टधातुशिशेचः । तद्वयथा ।
सर्व्वं १ रजतं २ ताम्ब ३ रङ्गं ४ सीतं ५ कान्त-
लोहं ६ सुखलोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ इति राज-
निर्घण्टः ॥

ऽवर्गः, षुं, (अष्टानां शीवधविशेषानां रविप्रभ-
तीनां वा वर्गः ।) शीवधविशेषाष्टकं । तद्वयथा ।
अष्टकः १ जीवकः २ मेरुः ३ महाभेदः ४ अङ्गिः
५ अङ्गिः ६ काकोषी ७ क्षीरकाकोषी ८ इति

अष्ट

वैद्यकरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्त-
पित्तप्रखवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
“जीवकर्मभक्तौ मेदे काकोष्यौ ऋद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः खादुर्दृहयो शुक्रको गुहः ।
मधसन्धानकृत् कामवकासवर्धनः ॥
वातपित्ताकट्टदाहृण्वरमेहक्षयप्रद्युत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

ज्योतिषशास्त्रोक्तमोषरविशेषः । तद्वयथा । आदौ
रथादिसप्तयहायां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकाशीनयथाधिततराश-
वधिसाहिनकृत्तुभद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
नाङ्गसंख्यकाष्टके रेखां विन्यसेत् तत्र रवेर्दादश-
कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४६ कुजस्य ३६ बुधस्य ५५
गुरोः ५६ शुक्रेः ५२ शनेः ३६ राहोः ३६
एतत्संख्यका रेखा देयाः । ततः प्रत्येककष्टस्थरेखाः
द्विगुणीकृत्य अष्टाधिकान्चेत् अष्टभिः शोध-
येत् । शेषा रेखाः शुभाः स्याताः । अष्टोना-
श्चेत्तदा विन्दुभिरष्टानां पूर्यं कार्य्यं । तत्र विन्दु-
वोऽनुभाः स्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दु-
खयोऽभावस्तत्र समं परिकीर्तितं ॥ तस्य
नामगुणाः ।

“जीवकर्मभक्तौ मेदे काकोष्यौ ऋद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः खादुर्दृहयो शुक्रको गुहः ।
मधसन्धानकृत् वस्यः शरीरवसवर्धनः ॥
वातपित्ताकट्टदाहृण्वरमेहक्षयप्रद्युत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥” ॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तगणनया
रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्ट-
यहसमुदायः । यथा । अथाष्टवर्गः ।

“जन्मकालयहस्यत्या फलं वस्ये शुभाशुभं” ।
खाहिनकृत् शुभदः द्वाविपक्षसमुद्रनगादिक-
पक्षगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
५ य विनावरिभसुखप्रदश्रेषगतो २ । ६ । १० ।
११ । ५ य कुजाश्रवित् १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ ।
१० । ११ । अथ सोमसुताशिशरर्तुनवादिभु-
यातः । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । देव-
गुरोर्विषयसुनवेष्टगतो ५ । ६ । ९ । ११ । ५ य
सुरारिगुरोः समवाचनभास्करयातः । ६ । ७ ।
१२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् । १ ।
२ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ कष्टहात्
त्रिकृताङ्गदशादिभु यातः ३ । ४ । ६ । १० । ११ ।
१२ । रविरेखाः । ४८ । भूजङ्गबिजासाभिधान-
माणादखकेनादिवाष्टवर्गः ॥ * ॥ चन्द्रः शुभो-
ऽर्किकाकाभ्रिदन्तावशाश्रिवस्य । ३ । ६ । ७ ।
८ । १० । ११ । सतः स्यात् कुरामर्षगाशा-
श्रिवस्यः । १ । ३ । ६ । ७ । १० । ११ । आजा-
द्विवत्रीभुवङ्गोदिगीशेव । २ । ३ । ५ । ६ । ९ ।
१० । ११ । अ चात् कुरामाभ्रिवाशागदन्ता-
वशाश्रिवस्यः १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० ।
११ । जीवात् कुट्टवेदशेषैकाश्रिवस्यो १ ।
२ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । ५ य शुक्रानिवेदेभु-

अष्ट

शेषयहाशाश्रिवस्यः ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ ।
तीक्ष्णानुदेहोद्वाप्राभवाश्रुत्सुम्भुस्थितो ३ । ५ ।
६ । ११ । ५ योदयाद्वयकाश्रुत्काश्रिवस्यः । ३ ।
६ । १० । ११ । चन्द्ररेखाः । ४८ । कामनाशाभि-
धानमाणादखकेन चन्द्राष्टवर्गः ॥ * ॥ कुनोऽर्क-
शुभो वक्रिवाश्रुत्सुम्भुगो ३ । ५ । ६ । १० ।
११ । ५ येन्वतो रामकाशेष्टग ३ । ६ । ११ । सतः
स्यात् कुट्टवेदसताष्टविक्रश्रुम्भुगः स्यात् १ । २ ।
४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानाश्रुत्सुम्भुव-
क्रोपयातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः
कालकाश्रुत्सुम्भुगोपयातो ६ । १० । ११ । १२ ।
५ य देवारिपुण्यादनेहो गनेशार्कसंख्यः । ६ । ८ ।
११ । १२ । ततः सूर्य्यपलात् कुवेदागनागयहा-
शाश्रिवस्यो १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
५ य लमात् कुरामाश्रुत्सुम्भुवातः । १ । ३ ।
६ । १० । ११ । कुजरेखाः ३६ । सिंहाविनासा-
भिधानमाणादखकेन भौमाष्टवर्गः ॥ * ॥ अः शुभो-
ऽर्कतः शरर्तुगोश्रुत्सुम्भुगो ५ । ६ । ९ । ११ ।
१२ । ५ य चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिक्रशेष्टरेभु ।
२ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुट्टक-
कृतागनागदश्रेष्टगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ ।
९ । १० । ११ । ततः सतः कुवक्रिपक्षवस्यदि-
केषु । १ । ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ ।
वाक्पतेरसाष्टश्रुत्सुम्भुगो ६ । ८ । ११ । १२ ।
५ य शुक्रतः कुजाश्रुत्सुम्भुगोश्रुत्सुम्भुगो १ ।
२ । ३ । ४ । ५ । ८ । ११ । १२ । ५ य कुट्टकृताग-
नागपक्षस्थितो ५ य । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ ।
१० । ११ । १२ । सप्ततः द्वाविद्विवेदकालनाग-
दिक्रश्रुत्सुम्भुगो १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ ।
बुधरेखाः । ५५ । अशोकमङ्गरीसंश्रुत्सुम्भुगो-
दखकेन बुधाष्टवर्गः ॥ * ॥ सुरराजगुहः शुभदो
रवितः कुयमानकवेदनगादिकपक्षगतो १ । २ ।
३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ५ य विधोर्वि-
शराचकगोश्रुत्सुम्भुगो २ । ५ । ७ । ९ । ११ । वसु-
धातनयात् कुयमानकवेदनगादिकपक्षगतो १ । २ ।
४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ५ य बुधात् द्वावियुम्भु-
कृतेभुरसयहदिक्रगिरिशोपगत १ । २ । ४ ।
५ । ६ । ९ । १० । ११ । सतः सत एकयमानक-
वारिधिपक्षतनागदश्रेष्टगतो १ । २ । ३९ । ४ ।
७ । ८ । १० । ११ । ५ य सितानुयमपक्षरसयहदि-
श्रिवगो २ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । रविमन्-
नतो दहनेभुरसाकगत ३ । ५ । ६ । १२ । अथ
कष्टहात् कुयमानकवेदनगादिक्रश्रुत्सुम्भुगो-
गतः १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
गुररेखाः ५६ । कुसुमकवकाभिधानमाणादखकेन
दृश्यतेरष्टवर्गः ॥ * ॥ शुक्रेः शुभो रवेर्गनेश-
सूर्य्यगो ८ । ११ । १२ । ५ य चन्द्रतः द्वाविपक्ष-
काश्रुत्सुम्भुगोश्रुत्सुम्भुगो १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ ।
९ । ११ । १२ । कुजात् द्विवेदकालगोश्रुत्सुम्भुगो
३ । ४ । ६ । ९ । ११ । १२ । ५ य बोधनात् त्रि-
वाककाश्रुत्सुम्भुगोश्रुत्सुम्भुगो ३ । ५ । ६ । ९ । ११ ।
गुरोः शराष्टरवदिक्रश्रेष्टग । ५ । ८ । ९ । १० ।

अष्ट

११। सतः सतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्प्रिवोपगः
१।५।८।९।१०।११। शनेगुणाब्धिपञ्चना-
गोदशेभ्रगो। ३।४।५।८।९।१०।११। ५थ
लघतः कुपञ्चकाष्टगोप्रिवस्थितः। १।२।३।
४।५।८।९।११। सुकरेखाः। ५२। अग्न-
शेखराभिधानमालादखकेन भार्गवाष्टवर्गः। *।
शुभः पञ्चरुकात् व्यायमाभीधिगैलाष्टदिक्प्र-
न्भुग। १।२।४।७।८।१०।११। इन्दुतो
रामकाशेभ्रगतः। ३।६।१२। व्यासतादङ्गि-
वाणर्षुकाष्टाश्रिवाकोपगो। ३।५।६।१०।
११। १२। ५थ सतः कालदन्तावकादिस्थितो। ६।
८।९।१०।११। १२। जीवतो वायकालेश-
मार्त्तयथात। ५।६।११। १२। सतो दैत्य-
पूज्यादनेष्टःश्रिवाकोपयातः। ६।११। १२। सतो
वीतिहोत्रेषु कालेशयात। ३।५।६।११।
सतो लघतः व्यागुणाभोधिवड्दिक्प्रस्थितः।
१।३।४।६।१०। ११। शनिरेखाः ३६।
मत्तमातङ्गकीलाभिधानदखकेन शनेखराष्टवर्गः।
इति दीपिका। *। राङ्कः शुभोऽर्काङ्गुजवङ्गि-
वेदरुग्न्धुगो। २।३।४।६।९। अथ चन्द्रात्
कुरामवेदाङ्गुग। १।३।४।६। सतः कुजा-
दङ्गिवाणाङ्गरन्धुगतो। ३।५।६।९। ५थ
बुधाष्टश्रिपञ्चवङ्गिवाणरन्धुग। १।२।३।५।
९। सतो जीवाङ्गुवाहवेदाङ्गरन्धुग। ३।४।
६। ९। सतः शुक्रात् पञ्चवङ्गिवाणरन्धुगत।
२।३।५।९। सतः सौरात् पञ्चवाणर्षुग। २।
५।६। सतः सतः श्रिष्वेदवाणरिपुरभ्रगो।
१।४।५।६।९। ५थ लघादेदरन्ध्र-
दियुङ्गसूर्यगतः। ४। ९। १०। ११। १२।
राङ्करेखाः। ३६। मृगेन्द्रविलासाभिधानदखकेन
राकेरदष्टवर्गः। *। सूर्यादिकद्विचतुःसप्ताष्ट-
दशैकादशेषु। १।२।४।७।८।१०।११।
सोमालिपञ्चदशैकादशेषु। ३।६।१०।११।
भौमालिपञ्चदशैकादशेषु। ३।५।६। ११।
बुधात् षडष्टनवदशैकादशेषु। ६।८।९।१०।
११। गुरोः पञ्चदशैकादशैकादशेषु। ५। ६।
११। १२। शुक्रात् षडैकादशैकादशेषु। ६। ११।
१२। शनेक्षिपञ्चाष्टदशैकादशेषु। ३। ५। ८।
१०। ११। लघादेकनिचतुःषड्दशैकादशेषु। १।
३। ४। ६। ११। एवं लघरेखाः ३७। *।
“इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशेषा-
दधिकफलविपाकं जन्मभासत्त दद्युः।
उपचयमृष्टमिष्टोत्तरेणः पुष्टमिष्टं
त्वपचयमृष्टमिष्टोत्तरेणः पुष्टमिष्टं
यावती यावती रेखा यद्वाङ्गामष्टवर्गके।
तावती द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत्।
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः।
अष्टाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्तितम्।
रेखा यद्वाङ्गुभे देया विन्दवश्चेत्तत्र तु।
रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते।
रेखाद्विषये शुभं श्रेयं तद्विन्दोरथाशुभम्।
ओरामन्दस्तथा श्रेयो भोगो राख्यं भवेत्तथा।

अष्टा

मलिनोऽथ विपश्चैव हागिर्न्धुर्भवेत्तथा।
द्यादिरेखा द्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात्।
रेखायां वत्सरो श्रेयः सार्द्धं सप्तदिनं समे।
अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु”।
इत्यायुर्हायः। इत्यष्टवर्गः। *। नन्दी।
“अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्यान्नभस्वरैः।
गोचरस्थैस्तदप्रप्तौ तदप्रप्तौ च वेधगैः।
व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां च्चरकर्मणि।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः।
“सततं दिशति नराणां
राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं।
भावफलं प्रथमार्द्धे
दृष्टिफलान्यर्द्धशुक्लैः”।
इत्यष्टवर्गार्थकथनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्।
अष्टश्रवाः, [स्] पुं, (अष्टौ श्रवांसि यस्य। चतु-
र्मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं द्विकर्णतया तथात्मम्।)
ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः।
अष्टाकपालः, पुं, (अष्टसु कपालेषु संस्कारः। संस्कृतं
भक्ष्य इत्यणोद्विगोर्गुणपत्ये इति लुक्। अष्टनः
कपाले द्विविधीत्यात्मम्।) यज्ञविशेषः। यत्र
अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्त्वा ह्ययते। इति
श्रुतिः।
अष्टाङ्गार्थः, पुं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
तादृशोऽर्थः।) अष्टद्वयघटितपूजापकरणवि-
शेषः। यथा,—
“आपः क्षीरं कुशायाणि दधि सर्पिः सतंशुलाः।
यवाः सिद्धार्थैकाश्चैव अष्टाङ्गार्थः प्रकीर्तितः”।
इति तन्त्रम्।
“आपः क्षीरं कुशायाणि घृतं मधु तथा दधि।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च नन्दनम्।
अष्टाङ्ग एष अर्थो व भानवे परिकीर्तितः”।
इति काशीखण्डम्।
अष्टादश [न्] त्रि, (अष्टाधिका दश।) अष्टाधिक-
दशसंख्या। १८ अठार इति भाषा। नित्यवङ्ग-
वचनान्तशब्दोऽयं। इति सिद्धान्तकौमुदी।
(यथा मनुः।
“अष्टादशसु मागषु निबद्धानि पृथक् पृथक्”।)
अष्टाष्टादशवाचकशब्दाः यथा। द्वीपः १ विद्या २
पुराणं ३ स्थितिः ४ धान्यं ५ इति कविकल्पलता।
“अष्टाहताष्टादशतां जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथक्कजयश्रियाम्।”
इति नैषधे।
“अष्टादश पुराणानि क्त्वा सत्यवतीसुतः”।
इति भारते।)
अष्टादशाङ्गः, पुं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्।)
अष्टादशत्रयात्मकपाचनं। स चतुर्विधः। दश-
मूल्यादिः १। भूमिमादिः २। प्राक्षादिः ३।
सुक्तादिः ४। तद्वयथा।
“दशमूली शठी षट्प्रीभ्योष्करं सदुरालमा।
भार्गी कुटजवीजश्च पटोर्लं कटुरोहिणी।
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातश्चरायहः।
कासदङ्गहृत्पाश्चिर्दिक्काश्चासवमीहरः”। १।

अष्टी

“भूमिम्बदादशमूलमहौषधाब्द-
तिल्लेन्द्रवीजधनिकेभकयाकवायः।
तन्नाप्रणापकसनाद्यधिदाहमोह
आसादियुक्तमखिलं श्वरमाशु हन्ति”। २।
“प्राक्षाण्डता शठी षट्प्री सुक्तं रक्तचन्दनं।
गागरं कटुका पाठा भूमिम्बं सदुरालभं।
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कष्टकारिका।
पुष्करं पिपुमईश्च क्षाद्यं जीर्णश्वरापहः।
कासं आसश्च विषमं श्यथुदरनाशनं।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातनुत्”। १।
सुक्तपर्यटकोशीरदेवदारुमहौषधं।
त्रिफला धन्वयासश्च नीली काम्पिष्ककं चिहत्।
किराततिल्लकं पाठा बलाकटुकरोहिणी।
मधुकं पिपुलीमूलं सुक्ताद्यो गण उच्यते।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतदा सन्निपातनुत्।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितश्चोक्तं मनीषिभिः।
मन्यास्तम्भउरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे”। ४।
इति सुखबोधः।
अष्टापदं, पुं, स्त्री, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य।
पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा। अष्टनः
संचायामिति दीर्घः।) स्वर्णं। धुल्लूरः। प्रारीणं
फलकः। इत्यमरमेदिनीकरौ। पाशार क्
इति भाषा। यथा “धुल्लूरः कनकाङ्गयः”। इत्य-
मरदर्शनात्। अष्टापदशब्दस्य कनकवाचकत्वात्।
“आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः”।
इति कुमारसम्भवे।
“स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमखले।
अष्टापदेन बलवान् राजा वक्षधरोपमः”।
इति हरिवंशे।)
अष्टापदः, पुं, (अष्टौ पदानि यस्य।) शरभः
मर्कटः। इति मेदिनी। लूता। चन्द्रमल्ली।
क्रिमिः। कैलासपर्वतः। इति हेमचन्द्रः। की-
लकः। इति धरणिः।
अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः। संख्यासु पूर्व-
स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामिति ङीप्
पादः पत्।) चन्द्रमल्ली। इति मेदिनी।
अष्टारचक्रवान् [त्] पुं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं
विद्यते यस्य। अष्टारचक्र + मतुप्। मस्य वः।)
जिनविशेषः। तत्पर्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६
शिवरचक्रः ७ वक्षधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट्
१० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३
शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६
खड्गी १७ दह्यी १८ विभूषणः १९ बालप्रतः
२० पञ्चवीरः २१ सिंहाकेलिः २२ शिलाधरः
२३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः।
अष्टिः, स्त्री, (अष्ट्यते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अत्
+ क्तिन्। एषोदरादित्वात् वत्वम्।) वीजं।
इत्युणादिकोषः। अष्टि इति भाषा।
अष्टीवान् [त्] पुं, स्त्री, (अतिश्रयितमसि यस्मिन्।
अष्टि + मतुप्। मस्य वः। आसवतीवदक्षीवदिति
निपातनादसिष्टशब्दाष्टीभावः।) जातु। इत्य-

अस

मरः । अतु इति भाषा ।
 अस न भावे । (अदा-परं-सकं-सेट् ।) भाषः
 सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । न अस्ति विष्णुः ।
 इति दुर्गादासः । (वि + अति) । अतिक्रमे ।
 पराभवे । “अन्यो अतिक्रमे तु ममापि धर्मः”
 इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । “यदत्र
 ममाभिस्त्याद् दीयताम्” । इति पाणिनिः ।
 (आविस्) आविर्भावे ।
 “तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिज्ञानमुखम्भियाम्” ।
 इति कुमारः । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे ।
 “महाभूतादिदत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोमुद्” ।
 इति मनुः ।)

अस इत्युच्चेपे । (दिवा-परं-सकं-सेट् ।) इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्यति । उ असित्वा अस्त्वा ।
 इत् आस्यत् आसीत् । अस्यमानं महागदा
 इति भट्टौ ताच्छील्ये शतुः शानः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

(“तस्मिन्नास्यदिधीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
 इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभवे ।
 “बहुभिश्चैकमत्यस्यमेकेन च बहुन् जनान्” ।
 इति रामायणे । (वि + अति) उक्ताने ।
 “अत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रह्यं गुरोः” ।
 इति मनुः । (अप) दूरनिक्षेपे ।

चीरानपास्यजनकस्य कन्या
 नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा” ।

इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे ।
 “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” ।
 इति कुमारः । (नि) निक्षेपे । “न मद्विधो न्यस्यति
 भारमुग्रम्” । इति भट्टौ । (उप + नि) प्रस्तावे ।
 “स तु तत्र विशेषदुर्जभः सदुपन्यस्यति ह्यत्ववर्त्म
 यः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रमा-
 यादिना वृत्तिकरणे ।
 “तथा च मया समुपन्यस्येऽपि मन्त्रेष्ववज्ञानं
 वाक्पाठस्यैव कृतम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति
 + नि) स्थापने ।

“तथैवायुधजालानि भ्राष्ट्र्यां कवचानि च ।
 रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्मं कठिनं च यत्” ॥
 इति रामायणे । (निर्) दूरीकरणे । पराभवे ।
 “यथांसि सर्वेषुभृतां निरास्यत्” ।
 “तागर्हिदखादीन् निरास्यत् तजाहतान्” ॥
 इति च भट्टौ । (परि) विलुप्तौ । “पर्यस्यन्निह
 निचयः सहस्रसंख्या” । किराते ॥ “ताम्लोष्ठ-
 पर्यस्तबन्धः स्मितस्य” । इति कुमारः । पातने च ।
 “दासीघटमपां पूर्वं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा” ।
 इति मानवे । (सम्) संयोगे । एकत्र संक्षेपे ।
 यथा,—

“सर्वोऽप्यवयवोऽज्ञा समस्यते”

“अथयं समर्थेन सह समस्यते” ॥

इति च पाणिनिः । इत्यादिः ।
 अस न् अकार्थे । (आदि-उभं-सकं-सेट् ।) अकार्थो
 दीप्तिपङ्क्तगतयः । “वासुदेवं परित्यज्य योऽन्य-
 देवमुपासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । नाबध्य उताप्य-

अस

इवास यत् इत्यादिसिद्धौ अनेकायत्वात् सत्ता-
 र्थोऽयमपीति रमानायः । अनुप्रयोगादस्यचापि
 परोक्षायामस्तेर्भावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रती-
 यः । इति दुर्गादासः ॥

असंख्यः, चि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरि-
 मितः । न विद्यते संख्या यस्येति बहुव्रीहिः ।
 अगणनीयः । यथा,—

“असंख्यं विपराडादि पुङ्गवात्मात्मनक्तं” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“शतयोजनविल्लीयैः शतस्त्रान्धसमन्वितैः ।

असंख्यशाखानिकरै रसंख्यफलसंयुतैः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

असंख्यातं, चि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।

“अङ्गुल्येण यज्जानं यज्जानं मेवलङ्कितं ।

असंख्यातञ्च यज्जानं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥

असंस्कृतः, चि, (न संस्कृतः । नञ्समासः ।) संस्कार-
 रहितः । यथा । आपस्तम्बः ।

“असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः” ।

इति शुद्धितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आड्रमाचरेत् ।

यदि खेहाचरेच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणं विना” ॥

इति ।

“असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यदिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥

इति च आड्रतत्त्वं ॥

असंस्कृतवाक्यं, स्त्री, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम्) ।
 संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ अप-
 शब्दः ३ । इत्यमरटीका ॥

असंस्थानं, स्त्री, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न सं-
 स्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

असंहतः, पुं, (न संहन्यते येन । न + सम् + हन्
 + करणे क्त ।) व्यूहविशेषः । स तु सेनानां

पृथग्वृत्तिः । इति रायमुकुटादयः ॥ (दण्डः ।

भोगः । मण्डलः ।) असमूहिते अहते च चि ॥

असंहतः, चि, असंजमः । संहतो जमः न संहतः

असंहतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

असकृत्, अ, (न सकृत् । नञ्समासः ।) पुंनः

पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥

(“अनेकस्यैकधा सान्ध्यमसकृदाप्यनेकधा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अन्नप्राधेनासकृच्चैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।

इति मानवे ।)

असङ्गच्छितः, चि, (न सङ्गच्छितः । नञ्समासः ।)

सङ्गच्छ्याविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।

“कर्म्मण्यसङ्गच्छिततत्त्वज्ञानि

संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते

तस्मिन् नयं ते त्मज्जाः प्रयान्ति” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥

असङ्गुणः, पुं, (न सङ्गुणः ।) विकृतः पश्याः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अस

असङ्गः, चि, सङ्गारहितः । अगणनीयः । स तु
 विपराडादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्गतः, चि, (न सङ्गतः । नञ्तत्पुरुषः ।)

सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुञ्जीतेति प्रसिद्धिः ॥

यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुरुषं प्रति सङ्गत-

मपि अतावद्ग्रमन्तं प्रति असङ्गतमिति यं प्रति-

पादयितुमानन्तर्याभिधानं तावद्ग्राभिधानप्रयो-

जकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं

प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनिश्चितं सङ्गति-

त्वं वाच्यं । इत्यनुमितियुग्यीयगदाधरी । अयुक्तः ।

यथा देवीपुराणं ।

“घञ्द्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्

पूज्या तदा जन्मभसंयुता च ।

असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि

पूज्या परा या भवतीह यत्नात्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असभ्यः । अशिक्षितः ।

यथा हितोपदेशे ।

“आसन्नमेव न्यपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ॥)

भट्टा । अभिचारिणी तत्पर्यायः । पुंस्त्री २

धर्मिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इत्यरी ६ सौरिणी

७. पांशुजा ८ । इत्यमरः ॥ घृष्टा ९ कुष्टा १०

धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ जज्ञा १२

निशाचरी १३ अपारय्या १४ । इति जटाधरः ॥

(“आवाल्यादसती सती सरपरी कुन्ती समा-

रोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)

असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) अभि-

चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । बान्धकिनेयः २ बन्धुजः

३ कौण्टेरः ४ कौण्टेयः ५ । इत्यमरः ॥

“बन्धुजः कौण्टेरश्च कौण्टेयोऽसतीसुतः ।

तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौण्टेय इत्यपि ॥

अथ सत्यान्तु भिक्षुकां पुत्रो भवति यः पुनः ।

तत्र कौण्टिनेयः स्यात्कौण्टेयोऽपि स सुतः” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसुतः कौ-

ण्टेरश्च बन्धुजः ।

“अपि बान्धकिनेयः स्यात्कौण्टेयोऽतिभिक्षुकी ।

कुलटापि सती सा चेत् कौण्टेयसदात्मजः ॥

अपि कौण्टिनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ॥

असतीसुतुः, पुं, (असत्याः सुतुः ।) कुलटापुत्रः ।

इति जटाधरः ॥

असत्, चि, (अस् + शब्द ततो नञ्समासः ।)

अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मनिवृत्तः ।

इति वेदान्तः ॥ जडवर्गः । यथा,—

“यच्च किञ्चित् क्षिप्तं सद्सद्विज्ञानात्मिके ।

तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं कस्यचै तदा” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चैतनवगः ।

असत् जडवर्गः ।

“तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं” ।

स्तथेत्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ।

निष्पन्नं । यथा,—

“अमज्जया जडं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

अस

असदित्युच्यते यथा न च तत्त्वो नो इह" ।
 इति श्रीभवभूतिनायां १० अध्याये २८ श्लोकः ॥
 निन्दितः । यथा,—
 "असन्नुपप्रसूता वा कान्तं विभ्रातुमक्षमा" ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे ॥ अनित्यं । यथा ।
 "अज्ञानस्तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं" । इत्यादि
 वेदान्तकारः ।
 असत्त्वः, पुं, (न सत् पञ्चाः ।) मन्दपद्यः । तत्प-
 र्यायः । कुपयः २ कापयः ३ यधः ४ दुरधः ५
 अपयः ६ अदध्या ७ विपयः ८ कुत्सितवर्त्म ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 असदध्येता, (अ) चि, (असत् निबिडश्राद्धमधीते
 इति । असत् + अधि + इङ् + टच् ।) असदध्य-
 वनश्रापी । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 असदृशः, चि, (न सदृशः । नञ्प्रत्ययः ।) अ-
 तुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी कृतिरिति पुष्प-
 दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "विश्राण्यमनुर्मात्रः सन्धुक्पद्ममवाप्नुयात् ।
 कुर्वाणो विश्राण्यन्तु कभते ऽसदृशं पलम्" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असदृष्टः, पुं, (अस्ति अप्राप्ये वस्तुनि यद् अदृष्टः ।)
 अदृष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालक्यादीनां खो-
 द्दृष्ट आवहार इत्यादिभाषा ।
 असन्नं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्यट् ।) क्षेपणं ।
 इति मेदिनी ॥ ("दृष्टानिरसने विनियोगः" ।
 इति भवदेवः ।)
 असनः, पुं, दृष्टविशेषः । पिशाचाश्च इति ख्यातः ।
 तत्पर्यायः । महासर्पः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः
 ४ प्रियकः ५ वीजद्वयः ६ गोककः प्रियसाणकः ८ ।
 ("प्रियविमानितमानवतीरवां
 निरसनैरसनैरदृष्टार्थता" ।
 इति त्रिमुखादि ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
 विह्वलत्वं । वाताग्निदोषगणदोषरक्तमखण्डनाशित्वं ।
 कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्टभेदः ।
 आसन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकर्मः २
 वनेकर्मः ३ महासर्पः ४ । इति रत्नमाला ॥
 अस्य गुणाः । कपपित्तनाशित्वं । इति राज-
 वल्लभः ।
 ("वीजकः पीतसादृश पीतश्राणक इत्यपि ।
 बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्पकशासनः स्तुतः ॥
 वीजकः कुण्डवीजसंनिधनेहगुदक्रिमोन् ।
 वृत्तिसोष्णकपित्तक्षयः क्षेप्रो रसायनः" ।
 इति भावप्रकाशेऽस्य चर्वाणगुणौ कथितौ ॥)
 असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।)
 दृष्टविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ श्रितकः ३
 श्रितकवातः ४ अपराजिता ५ प्रह्वपर्णी ६ ।
 इत्यमरः ॥ श्रितः ७ श्रितकः ८ सनपर्णी ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
 अशान इति वारहस्पतिः ।
 असन्, [त्] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 असन्नुष्टः, चि, (न सन्नुष्टः । नञ्प्रत्ययः ।)

अस

सन्धुक् तुष्टिरहितः । सन्धोबन्धुः । यथा,—
 "असन्नुष्टाः द्विजा नष्टाः सन्नुष्टा इव पार्थिवाः" ।
 इति चाणक्यं ।
 असन्नः, चि, (न सन्धुक् नष्टः स्वकार्यक्षमः ।)
 समुद्रतः । पण्डितामिमानी । दर्पितः । इति
 जटाधरः ॥ अज्ञतसन्नाहः ॥
 असन्मार्गं, स्त्री, मानहानिः । अमर्त्यादा । अवाहरः ।
 असाधुमार्गं । असत्तत् मार्गणेन कर्मधारय-
 समासनिष्पन्नं ॥
 असन्धः, चि, असभासत् । सनातुपयुक्तः । असा-
 माजिकः ॥ न सन्धः असन्ध इति नञ्प्रत्यय-
 निष्पन्नः । खणः । यथा,—
 "अयन्मत्सभ्यस्तव जन्म नो म्हे
 श्रुत्याग्रजान्ते न्यबधीत् सुरेश्वर ।
 स तेऽवतारं पुरवैः समर्पितं
 श्रुत्याधुनैवाभिसरत्युदायुधः" ।
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
 श्लोकः ॥ असन्धः खणः । समर्पितं कथितं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥
 असमा, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 असमः, चि, विषमः । अनुल्यः । यथा । "इत्थेवा
 सहकारिभक्तिरसमा माया दुश्प्रतीतितो मूल-
 त्वात् प्रकृतिः प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्योदिता" ।
 इति कुसुमाञ्जली २ कावकः ॥
 असमझसं, स्त्री, (न समझसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
 अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जातं २ दुःससङ्गं ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("अतिप्रथयादेतन्मयोक्त-
 मसमझसम्" । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
 सगरराजक्येष्टपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
 "क्षेत्रिण्यसूत सगरादसमझसमात्मजम्" ।)
 असमयः, पुं, (अपहृतः समयः । नञ्प्रत्ययः ।)
 अकालः । दुःसमयः । यथा,—
 "एतान् जनान् सेवेत आधिसप्तचक्र दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काञ्चि सर्वं यत्सिध्यति" ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
 असमर्थः, चि, (न ससर्थः । नञ्प्रत्ययः ।) अशक्तः ।
 दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 "उपवासासमर्थचेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
 तावज्जानि वा दद्याद् यद्भुङ्क्ष्विगुणं भवेत्" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असमवाधिकारकं, स्त्री, (न समवायि कार्येण
 कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।)
 समवायिकारणसन्नकारकं । समवायिकारके
 प्रत्यासन्नजनकं । यथा । वटं प्रति कषाणदय-
 संयोगः । एतत्कारकं गुणः कर्म च । समवायि-
 कारके प्रत्यासन्न इत्या वे कारण इय । इति
 न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणन्तु सर्वत्र इत्ये गुणः
 गुणे गुणः कर्म च । वदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
 "गुणकर्मभाषणमिति श्वेदमथाप्यसमवायिकेतु-
 तम्" ।)
 असमानं, चि, (नास्ति समानो यस्य ।) अनुकूलं ।

असा

विजातीयं । सजातीयमिदं । यथा ब्रह्मः ।
 "समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
 असमानं द्वितीयेन धर्मरक्षणवचो यथा" ।
 इति मुद्रितत्त्वं ॥
 असमानं, चि, (न समानं । नञ्प्रत्ययः ।) समा-
 प्तिरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । इति ।
 "असमाने व्रते पूर्णं नैव कुर्व्याद्व्रतान्तरं" ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असमीक्ष्यकारी, [न्] चि, (समीक्ष्य विचिन्त्य
 करोतीति । असमीक्ष्य + क् + क् + चिनि ।) अति-
 वेचनापूर्वककर्मकर्ता । तत्पर्यायः । आक्षारः ।
 इत्यमरः ॥ ("उचितमेवैतत् ममासमीक्ष-
 कारिणः" । इति हितोपदेशे ।)
 असम्बद्धं, चि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । न-
 समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवज्ञः ।
 इति जटाधरः ॥
 ("असम्बद्धतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति" ।
 इति मनुः । विष्टसूक्तः । अनियमः । यथा भारते ।
 "असम्बद्धा महाराज ! तान् निन्दन्ति ते मजा" ।
 इति)
 असम्मतः, चि, (न सम्मतः । नञ्प्रत्ययः ।) अन-
 भिमतः । तत्पर्यायः । प्रत्याख्यः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ("असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं
 पुनर्भवकोशमयात् प्रपन्नः" ।
 इति कुमारः ।)
 असम्मानं, स्त्री, अमर्त्यादा । अपमानं । सम्यग्ज्ञान-
 भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्प्रत्यय-
 निष्पन्नं ॥
 असरः, पुं, (अस्र + अच् ।) दृष्टविशेषः । इति ब्रह्-
 चन्द्रिका ॥ कुकुरसोका इति ख्यातः ।
 असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । नञ्प्रत्ययः ।) शत्रुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
 "कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
 प्रकृते" । इति महावीरचरिते ।
 "प्रिया मुञ्चत्यथ स्फुटमसहना जीवितमसौ" ।
 इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
 दर्पणे ।
 "अधिष्णेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेष्व सद् ।
 प्राणात्ययेऽसहनं ततोः ससुदाहृतम्" ।
 इति ।)
 असहा, चि, (न सह्यः । नञ्प्रत्ययः ।) अहर-
 नीयः । असोद्वेगः । सहनायोक्तः । यथा,—
 "वरं रामहराः सहा न च वैभीषणं वचः ।
 असह्यं चातिदुर्ज्ज्वलं मेघान्तरितरामवत्" ।
 इति महाभारतं ॥ चातिदुर्ज्ज्वलमिदं च दुर्जो
 चातेरिति च पाठः ॥
 असाधारकं, चि, (न साधारकं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
 नञ्प्रत्ययः ।) साधारकमिदं । असाधारकं ।
 विशेषः । न्यायमते साधारक्यकीभूतसामान्यप्रति-
 बोधिहेतुः । यथा वस्त्रिणाम् नक्षत्रादिकाणि ।
 यथा । "वस्तु प्रकृते अहृद्यने श्रोत्रीति
 माससप्तमीशानारावसाधारक्यस्यैव उपकर्तव्ये

असा

असि

असि

प्रातःस्नानाचरन्" इति तिथ्यादितत्त्वं । किञ्च
"असाधारणशरीरस्थापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-
मनिच्छन्न दद्यात्" । इति दायभागः । अनुस्यं ।
इति श्रुत्वर्गो साधारणशब्दार्थदर्शनात् ।

प्रसाध्यं, चि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम् ।) असा-
धनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितयं ।
यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वणिं ।
जायन्तेऽर्शांसि संयुक्तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्" ।
इति भावप्रकाशः । अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गागामप्रतात्मकं ।
नासाध्यं विद्यते तस्य चिबु लोकेषु पार्ष्वति" ।
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ।

("साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।
वृन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराद्यामज्ञियावताम्" ।
"अमर्म्मोपहिते देशे शिरासभ्यस्त्रिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपत्येति तदसाध्यस्य लक्षणं" ।
इति सुश्रुतः ।)

साध्वी, स्त्री, (न साध्वी । नञ्समासः ।) अपति-
व्रता । यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—

"कन्यातुलाभ्रम्भियुने च साध्वी
श्रेष्येवसाध्वी धनवर्जिता च ।
निन्द्येऽपि लभे द्विपदांश्च इष्टः
कन्यादिजमेवपि नान्यभागः" । इति ।

साम्प्रं, चि, (न साम्प्रं निविडं । नञ्त्त्वरुषः ।)
अनिविडं । विरक्तं । इति जटाधरः ।

साम्प्रतं, अ, (न साम्प्रतम् युक्तम् । नञ्त्त्वरुषः ।)
अयुक्तं । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।
"विषहृत्तोऽपि संवर्द्धं स्वयं क्लृप्तुमसाम्प्रतम्" ।
इति । कुमारः २ । ५५ ।

("सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुषलपाणिना" ।
इति माघे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
योग्यं इत्यसाम्प्रतम्" । इति रघौ ८ । ६० ।)

सारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य ।) यरखटवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ।

सारं, चि, (नास्ति सारो यस्य ।) साररहितवस्तु ।
शिरांश्चामृतं । तत्पर्यायः । ऋगु २ । इत्य-
मरः । निःसारं ३ निष्कलं ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वाचं ५ । इति जटाधरः ।

(यथा—मनुसंहितायां ८ । २०३ ।
"नान्यदन्त्येन संखटरूपं विक्रयमर्हति ।
न साधारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।
"असारे खलु संसारे जीकि साराणि भावयेत्" ।
इति हितोपदेशे ।
"निदर्शनमसाराणां लघुर्वज्जडं नरः" ।
इति माघे ।
"बहूनामर्थसाराणां समवायो बनावहः" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।
"धिगिमां देहभ्रतामसारताम्" । इति रघुवंशे ।
"अतो विपरीतास्वसाराः" । इति चरकः ।)

सारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुह । इति र-
निर्घण्टः । (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

सारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुह । इति र-
निर्घण्टः । (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

सारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुह । इति र-
निर्घण्टः । (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

सारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुह । इति र-
निर्घण्टः । (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

सारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य ।) अगुह । इति र-
निर्घण्टः । (अगुहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

असाक्षात्, अ, (न साक्षात् । नञ्त्त्वरुषः ।)
अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं । अनुस्यं । इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ।

असिः, स्त्री, (अस्यते अश्वगाहनेन पापानि दूरी-
करोति या । अस + इन् ।) नदीविशेषः । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।

"तस्मात् विश्वेश्वराच्चैव काशीवासेऽत्र कारणं ।
असिश्च वरणा यत्र स्तेनरक्षाकरोते ॥
वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महासुने ।
असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥
वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्ति-
रत्युच्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखेन ।
विश्वेश्वरदृष्ट्वाहसि यत् सहसा प्रविश्य
रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥
जातो भूतो बह्व्यु तीर्थवरेषु ये त्वं
जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूद्भिन्मज्य ।
वाराणसीति गदतीह भूतोऽभूत्तत्त्वं
प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥
इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ।

असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इति ।) अस्त्र-
भेदः । खण्डा तरवाल इत्यादि भाषा । तत्प-
र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४
रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलायः ७ करपालः
८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० भद्रात्मजः
११ रिष्टः १२ ऋष्टिः १३ धाराविषः १४ कौक्षेयः
१५ तरवारिः १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८
करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

("पर्णशालामथ त्त्रिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयेजयत्" ॥
इति रघुवंशे १२ । ४० ।

"स्यन्दनांश्रैः समे यथ्येदन्पे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचम्भायुधैः स्थले ॥"
इति मनौ ७ । १६२ ॥ तस्य स्तुतिर्यथा ।

"असिर्विषसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥
इत्यथौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं क्षत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥
हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जगार्दनः ।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पाणय सर्वदा ॥
नीलजीमूतसङ्काशस्त्रीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
भावशुद्धोऽमर्षश्च अतितेजास्तथैव च ॥
इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।
तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥
इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गास्त्वपपद्धतिवृत्त-
वाराहीतन्त्रं ॥

असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस +
इकन् ।) अधरचिबुकयोर्मध्यभागः । इति
हेमचन्द्रः ।

असिकिका, स्त्री, असिकी । दासी । इति जटाधरः ॥
("गतेगणपत्यूषमसिकिकानां" । इति पाणिनिः ।

असिकी, स्त्री, (न सिता युक्तकेशा । अस्ति क-
मेक इति तस्य कः नाम्नात् । डीप् च ।) अष्ट-
डान्तःपुरचारिणी प्रेष्या । इत्यमरः ॥ नदी वि-
शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरखसुता ।
यथा हरिवंशे । "असिकीमावहृत्पत्नी वीरखस्य
प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति)

असिगण्डः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त
इत्यर्थः । असिः गर्भो यस्मिन् ।) सुशोपधानं ।
इति जटाधरः ॥ खोटवालिश्च इति भाषा ।

असितः, पुं, (न सितः युक्तः । नञ्समासः ।) ज्ञाप्य-
वर्णः । तद्विशिष्टे चि । (यथा पुष्पदन्ते ॥
"असितगिरिनिभं स्यात् कक्कलं सिन्धुपात्रम्" ।
"चक्राश्रे विनिविष्टेन स सम्येव निष्ठाऽसिता" ।
इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । ज्ञाप्य-
पक्षः । इति जलाशुभः ॥ (खनामख्यातः सूर्य-
वंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा । यथा, रामायणे—
"भरतात् तु महातेजा असितो समजायत" ।
खनामख्यातः कश्चित् व्यासशिष्यो मुनिः । यथा
हरिवंशे ।
"असितस्यैकपर्या तु देवलस्य महात्मनः" ।
पर्वतभेदः । यथा भारते,—
"तत्र पुण्ड्रकः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।
बहुमूलफलोपेतस्वसितो नाम पर्वतः" ॥)

असिता, स्त्री, (न सिता । असित पणितयोः प्रति-
षेधात् वर्णादनुदात्तादिति डीष् तकारस्य ककार-
रादेशश्च न ।) नीलीवृक्षाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
या अष्टज्जा महादेवीभिः प्रेष्यते अन्तःपुरे च पुनः
पुन खरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या
अष्टज्जा युवती ज्ञाप्यकेशा प्रेष्या दासी अन्तःपुरे
चरति सा इति सारसन्दरी ॥ (खनामख्याता
सर्वेष्या । यथा हरिवंशे ।
"असिता च सुवाञ्छसु सुवृता सुमुखी तथा" ॥)

असिताभ्रशेखरः, पुं, (असितः ज्ञाप्यवर्णः अभ्रो मेघ-
इव शेखरो यस्य ।) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

असिताक्षिः, [स्] पुं, (असिता ज्ञाप्या अक्षिः शिखा
यस्य ।) अक्षिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालुः, पुं, (असितः आलुः ।) नीलालुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, स्त्री, (असितमुत्पलम् ।) नीलोत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।
"उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च" ॥)

असिदंष्ट्रः, पुं, (असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) जल-
जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + अर्थे कन् ।) अवि-
दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असिदं, चि, (न सिद्धम् । नञ्समासः ।) अपक्वं ।
असिद्धं । इति रत्नमाणा । सिद्धिरहितं ॥
("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादिभिर्देवैर्दुष्टो हेतुः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

“अनेकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पक्षधा” ॥
असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अनि-
प्यतिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १
यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादिः १ ।
स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
वज्रिमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा
भाषापरिच्छेदे ।
“आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्नमिमया गिरिः ।
ऋदो ग्रथं घूमवत्वाद्वासासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमदिके भवेत्” ॥)
असिधावः, पुं, (असिं धावति निर्मलं करोतीति ।
असि + धाव + अच् ।) शस्त्रमार्जकः । इति
जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।
असिधावकः, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन् ।) असि-
धामार्जकः । अस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्याः । असेधेनु-
साङ्ग्येन कुरिकाया स्तदत्यसादृश्यम् ।) कुरि-
का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः ।)
कुरिका । इत्यमरः ॥
असिपत्र, पुं, (इक्षुपत्रे, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ गुण्डनाम लणं । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
असिपत्रकः, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
शिकलकरः ॥
असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । “पत्रैर्यत्र विदा-
र्यते” । इति मनुः ॥ (“यस्त्विह वै निजपथादना-
पद्यपगतः पाषण्ड्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य
कषया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
उभयतोधारै स्ताकवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे
पदे निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं
मुक्ते” । इति श्रीभागवते ॥
“असिपत्रवनं नाम नरकं प्रदुष्य चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्रास्ततावनिः ॥
तत्रा सूर्यकारैश्चरुः कल्पकालाभिदासुः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं क्षिण्णपत्रं विभाष्यते ।
पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि दिजसत्तम” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशु-
मारः । इति हारावली ॥
असिपुष्पिका, स्त्री, (असेः पुष्पीव ।) कुरिका ।
इति हलायुधः ॥
असिपुष्पी, स्त्री, (असेः पुष्पीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ॥
कुरी इति भाषा ।

असु

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्वासो यस्य ।)
विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (हरिमेद-
शब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
असिहेतिः, पुं, (असिहेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।)
खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिंशकः २ ।
इत्यमरः ॥
असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) पित्तं ।
उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
असुः, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्राणः
पञ्चप्राणेषु बलवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
“तेजस्विनः सुखमसुनपि संयजन्ति” ।
इति भीतिशतके ॥ ६६ श्लोकः ।)
असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
“तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपुक्तः प्रेतेषु च सुखासुखम्” ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
“न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम्”)
असुधारणं, स्त्री, (असुनां धारणं ।) जीवनं । इत्य-
मरः ॥
असुभृत्, त्रि, (असून् विभर्तीति । असु + भृ +
क्विप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । “दृतय इव
असन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयो
ऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
दशमस्कन्धे ८७ अध्याये ४ श्लोकः ॥
असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
अस + उरन् । यदा न सुरः विरोधे नञ्त्-
पुरषः । यदा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्यपत्ने
असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी ।
स तु कश्यपात् दितिर्गर्भजातः । तत्पर्यायः ।
दैत्यः २ दैतियः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६
शुक्रशिष्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्वदेवः ९ सुरद्विष्ट
१० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
(“सुराः प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविद्युताः ।
अप्रतिग्रहात्तस्य दैतेयाश्चासुराः स्मृताः” ॥
इति रामायणे ।) सूर्यः । इति मेदिनी । राजः
इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
असुरसा, स्त्री, (न विद्यते सु शोभनो रसो यस्याः ।)
वर्वरी । इति रत्नमाळा । वावुइ तुकसी इति
भाषा । (वर्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
असुरा, स्त्री, रात्रिः । रात्रिः । इति मेदिनी ॥
असुरार्कः, स्त्री, (असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य ।) कांक्षं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + डीष् ।) राजिका ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्वा इति
भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।
असुरार्कं, स्त्री, (न + सुच् + ल्युट् ।) अवचा । अना-
असुर्यः, त्रि, (न सुखः । नञ्समासः ।) सुख-
स्थितिरहितः । गोगी ॥

असृ

असृक्षकं, स्त्री, (न + सृच् + ल्युट्) अवचा । अना-
दरः । इत्यमरः ॥
असृया, स्त्री, (असृ न असृयायाम् । असृ + वच् +
अ ।) गुणेषु दोषाविष्कारकं । परगुणो दोषारोपणं
इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“असृयान्यगुणार्जनामौद्धत्यादसृष्टिभ्युता ।
दोषोद्घोषोऽभूविभेदावचाक्रोधोऽक्रुवादिकृत्” ।
इयञ् “हर्षासृया विधादाः” । इत्यादिना अपि
चारिभावमर्थेऽपि परिगणितम् ॥)
असूर्यम्पश्या, स्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
सूर्य + वृश् + खश् । सत्वपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश्
भवति ।) राजपत्नीादिः । इति कणापपाणिनी ।
(“असूर्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीक्षररायसे” ।
इति भट्टिः ॥)
असृक्षकम्, स्त्री, (सूर्यं आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
असृक्षकं, नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।
असृक्, [ज्] स्त्री (न + सृच् + क्विप् ।) रक्तम् ।
इत्यमरः ॥ (“पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपोषै
जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ॥) कुडुमं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुम्भादि सप्तविंशति
योगान्तर्गतशोडशयोगः ॥ तत्र ज्ञातफलं ।
“धनी कुरूपः कुमतिदूरात्मा
विदेशगामी रथिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी पुरुषो वलीया-
नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
इति कोष्ठीप्रदीपः । रत्नार्थे यथा, वैद्यकं ॥
“रसासृक्मांसमेदोऽस्थि मज्जशुक्राणि धातवः” ।
“तस्य पित्तमसृक्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ।
“वातासृक् पूर्वजन्तवः” इति माधवकरः ॥
“विदासृक् विरुद्धश्च तत्तथासृक् प्रदूषणं ।
भजतां विधिहोनश्च स्वप्नजागरमैथुनं ॥
प्रायेण सुकुमारायामचङ्गमण्योनिनां ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातकैः शीतलैर्वायुर्दृढः क्रुद्धो विमर्शकः ।
तादृशनासृजा रजः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
इति वाभटः ॥
“असृजः स्नेहयन्नापि यः प्रसादः परो मतः” ।
“तद्वर्षादादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्षशरीराणां यातिपक्षाश्रतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छां श्रमार्त्तानां वातविग्नमूत्रसङ्गिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ।
इति सुश्रुतः ॥
असृक्करः, पुं, (असृक् शोषितं करोतीति । असृ +
कृ + ट् ।) शरीरस्यधातुः । इति हेमचन्द्रः ।
(भुक्तस्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
परिपाकतो रत्नरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
“रसाङ्गं ततो मांसं मांसाग्नेदः प्रजायते” ।
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्षकः, पुं, स्त्री, (असृक् पिबतीति । असृक् +
पा + डी राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अस्ता

अस्तमरा, स्त्री, (अस्तक् श्रानितं धरतीति । अस्तन् + घ + अच् ।) जन्म । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ।

अस्ताटी, स्त्री, पुं, (न + स्तप् + काट्) रत्नधारा
इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

अस्तचक्रं, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच्
+ स्यट् । संज्ञायां कन्) यस्य दर्शनात् हते
रन्तो नास्ति तत् । अस्तन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
याहाके देखिया हतिर शेष ना ह्यय एमन वस्तु ।
("जयनयुगासेचनकं मानसहत्यापि दुष्पाम्" ।
इति साहित्यदर्पणे ॥)

अस्तौखरः, त्रि, (अस्तौख्यः कठोरः खरो यस्य ।)
काकवत् मन्दखरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्तौखरः २ ।
इत्यमरसिंहः ॥

अस्तौखवं, स्त्री, (न सौखवं । नञ्समासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशयं । नञ्पूर्वात्
सुदृशब्दात् भावे षाप्रत्ययः ॥ ("गमनमलसं शून्या
दृष्टिः शरीरमसौखवं" । इति मालतीमाधवे ।
अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशभाषेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । "असौखवं मलापस्तिलापन्तु विरह-
ज्वरः" ॥)

अस्तः, पुं, (अस्यन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
आभ्यत् २ । इत्यमरमेदिनी ॥

("विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यम्" । इति रघुः ।
"सहस्रशिखरश्चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतं" ॥
इति हरिवंशे ।)

अस्तात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्तं, त्रि, (अस् + स्त ।) स्तिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति
मेदिनी ॥ ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति
मालतीमाधवे ॥ "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" ।
इति माघे । सूर्यास्तगमनं । "करजाल मस्त-
समयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥

तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

"यमोपि विलिखन् भूमिं दखेनास्तनिवत्विषा ।
कुर्वतेस्त्रिममोषेपि निर्वाणालातलाधवम्" ॥)

अस्तं, स्त्री, भयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकं, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्वाणं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, अ, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ॥
(राज्यसंज्ञमितेश्वरम्" । इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अच् + गौरादित्वात् छीष् ।) शालपर्यायं दृष्टः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताधः, त्रि, (अस्तं गतं अर्थं मानिन् यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि-
मोऽचलः) अस्तगतिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलपूजावल्ग्विनि
भगवति कुमुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति

अस्त

अस्तादिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽस्तिः पर्वतः ।) अस्ता-
चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, अ, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
सत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ अस्धातोस्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चान्धे ।

"अतिथिर्वाकस्त्रेव राजा भार्या तथैव च ।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, अ, (अस् + तुन् ।) अङ्गीकारः । अस्तुया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनी । अस्तधातोः तुपि-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्त्यानं, स्त्री, (न स्त्यानं । नञ्समासः ।) भर्त्सनं ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तं, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + इन् ।)
प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातियार इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ शस्त्रं ४ । इत्य-
मरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेप-
योग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त्र-
मितो वद्या स्यात्" । "प्रत्याहतास्त्रो गिरीश-
प्रभावात्" । इति च रघुः ॥) तन्निरूपनं यथा,—
"दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः प्रास्त्रसंश्रितः ।
अस्त्राणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥
अथ गणना ।

"खड्गधर्मं धनुर्व्याघ्रौ शस्त्रभक्तौ तथापरौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च नाराचः शक्तिर्यस्त्री तथा परे ॥
परसुखकशूले च परिचक्षेवमादयः ।
अस्त्रभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा" ॥
वात्स्यायनः ।

"अस्त्रन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकन्तथा ।
खड्गादिकन्तु निर्मायं मायिकं दहनादिकं ॥
दहनेऽप्य जलं काष्ठं लोहं शब्दादयस्तथा ।
तप्तैलादिकश्चैव मायिकस्यास्त्रमुच्यते ॥
खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निर्दिष्टा ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टः क्वचादिरपीच्यते" ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

खड्गधर्ममादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अस्तकण्टकः, पुं, (अस्तं कण्टक इव । वागास्त्रस्य
कण्टकाहृतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तकारकः, पुं, (अस्त्राणां कारकः ।) अस्त्रनिर्माता ।
अस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्तकारी ॥

अस्तचिकित्सकः, पुं, (अस्त्रेण चिकित्सतीति । अस्त
+ कित् + स्वार्थे सन् + क्वन् ।) अस्तवैद्यः ॥

("द्वेधादिव्यनभिन्नो यः ज्ञेहादिषु च कर्मभुः" ।
इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्तजित्, स्त्री, (अस्तं अस्त्राघातजं व्रणादिकं जयति
निवारयति । अस्त + जि + क्विप् ।) दृष्टविशेषः ।

कवाट् वेदु इति ख्यातं । कवाट्कण्टकशब्दे द्रष्टव्यः ।
अस्तजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ॥

अस्तमार्जः, पुं, (अस्तं मार्जम् । अस्त + मज् + अच् ।)
अस्तमार्जकः । शान्कारः । तत्पर्यायः । अस्त-

अस्त्रि

मार्जः २ । अस्त्रिधावः ३ । अस्त्रिधावकः ४ । इति-
शब्दरत्नावली ॥

अस्तसायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयशौहमय-
वाणः । इति शब्दमाला ॥

अस्त्रागारं, स्त्री, (अस्त्राणामागारं ।) अस्त्ररक्षण-
गृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।
आयुधागारं २ । यथा,—

"स्थापना जातितत्त्वः सततं प्रतिजागृता ।
राष्ट्रः स्यादायुधागारे दहः कर्मसु चीद्यतः" ॥
इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

अस्त्रागारः, पुं, अस्त्ररक्षणगृहं । सेलाखाना इति
भाषा ॥

अस्थ्यागं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्थ्या + गम + ड ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थ्याधं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं हन्तीति । अस्थ्या +
हन + अच् ।) अतलस्यर्षं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थ्यानं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्या यत्र) अतल-
स्यर्षं । इति जटाधरः ॥ मन्दस्थले स्त्री ॥ ("अस्थ्याने
पतितामतोवमहतामेतावृष्टी स्यादिति" । इति
नीतिप्रपञ्चे ।)

अस्थ्यायं, त्रि, अगाधं । स्थीयते यत्रेत्यधिकारवाच्ये
घञि कृते पश्चादादन्तादयन्प्रत्यये स्थायं ततो
न स्थायमस्थायमिति नञ्समासनिष्पन्नं । न च्छम्भ-
वति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित् ॥

अस्थ्यायी, [न्] त्रि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्थातुं
श्रीलमस्येति श्रीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्था-
यीति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अस्थ्यारं, त्रि, (अस्थ्यामस्थितिं राली, अस्थ्या + रा
+ ड ।) अतलस्यर्षं । अगाधं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अस्थावरं, स्त्री, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्था-
वरं अस्थावरं इति नञ्समासनिष्पन्नं ॥

अस्थावरं, त्रि, (न स्थावरम् । नञ्समासः) स्था-
वरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्विप् ।)
शरीरस्य सप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति
भाषा । तत्सङ्घादि शरीरशब्दे द्रष्टव्यं । तत्-
पर्यायः । कीकसं २ कुण्डं ३ मेदोजं ४ । इत्य-
मरादयः ॥ (अस्थिरूपद्रव्यं भावप्रकाशे ।

"मेदो यत् स्वाभिना पक्वं वायुना चातिशोषितं ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्ववियुक्ते ॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूदहः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा भ्रियन्ते देहिनां भुवं ॥
तस्मान्निर्विनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा" ॥
"मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जतः शुक्लसम्भवः" ॥
इति सुश्रुतः ॥

त्रयीय सवस्थान्यस्थिरतानि वेदवादिनो भाषन्ते ।
श्रुत्यतश्चेषु त्रीण्येवशतानि । तेषां सविंशमस्थि-
शतं प्राखासु । सप्तदशोत्तरं शतं खोणि पार्श्व-
पृष्ठोदरोरस्तु । त्रीणां प्रयुक्तं चिषष्टिः । एव-

मस्त्रां त्रीणि शतानि पूर्वान्ते ।
 एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्च-
 दश । तल्लङ्घुगुणसंश्रितानि दश । पाद्याग्निकं ।
 नङ्गायां हे । जानुन्येकं । एकमूराविति । त्रिंशदेव-
 मेकस्मिन् सपद्योनि भवन्ति । एतेनेतर सविद्य-
 वाङ्ग न्वात्स्यातौ ॥ ओण्यां पञ्च तेषां गुदभग
 मुत्तमेव चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे
 षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । एष्टे त्रिं-
 शत् । अष्टावृत्ति । हे अक्षकसंज्ञे । योवायां
 नवकं । कण्ठनाशां चत्वारि । हे हृन्वोः । दन्ता
 द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
 कर्णश्लेष्मेकेकं । षट् शिरसि ॥ एतानि पञ्च-
 विधानि भवन्ति । तदुच्यते ।
 कपाल-रचक-तयज-बलय-नलकसंज्ञानि । तेषां
 जानुमितम्बासगण्डनालुश्लेशिरसु कपालानि ।
 श्लेशिरसु रचकानि । प्राणकर्णयोनात्तिकोवेषु
 तयजानि । पाणिपादपार्श्वेऽष्टोदरोरसु बल-
 यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥
 “मांसप्रत्येकनिबन्धानि तिराभिः जायुभिस्तथा ।
 अस्थीन्प्रजम्बनं कृत्वा नश्रीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
 इति च संश्रुतः ॥ वीजं । इति-रायमुकुटः वैद्य-
 कश्च ॥ अंटी इति भाषा ।
 अस्थिकुण्डं, स्त्री, (अस्त्रां कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णाङ्गरक-
 कुण्डविशेषः । यथा,—
 “प्रितृयां यो विष्णुपदे पियङ्गं नैव ददाति च ।
 स च तिष्ठत्यस्थिकुण्डे खलोमाब्दं महेश्वरि” ॥
 इति-मन्त्रवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अस्थिहस्तं, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + ह +
 क्तिप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (भेदसोऽस्थि । इति संश्रुतः ।)
 अस्थिजः, पुं, (अस्त्रो जायते इति । अस्थि + जन +
 ह ।) मूला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (मन्त्रप्रत्येऽस्य गुणादयो ब्रह्मयाः ।)
 अस्थिदुग्धं, पुं, स्त्री, (अस्थीव दाढयं दुग्धं यस्य ।)
 पक्षी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिधन्वा, [न] पुं, (अस्थिमयं धनुयस्य ।) शिवः ।
 अस्थिपङ्कजः, पुं, (अस्थि पङ्कज इव ।) शरीरास्थि-
 तमूर्ध्नि । तत्पर्यायः । करः २ कङ्कालं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिभक्तः, पुं, स्त्री, (अस्थि भक्तयति । अस्थि +
 भक्त + क्त ।) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षि-
 विशेषः । हाङ्गिणा इति भाषा ।)
 अस्थिधुक् [ज] पुं, स्त्री, (अस्थि धुक्ते इति । अस्थि +
 धुक् + क्तिप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिमात्री, [न] पुं, (अस्थिमाणा विद्यते यस्य
 अस्थिमाणा + इन्) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 (“शूकहस्योऽस्थिमात्री” इति शिवप्रतके ।)
 अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) चञ्चल-
 प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्कसकः २ । इत्यमरः ।
 अनिश्चितः । इति खामी ।
 (“लुब्धः क्रूराऽवशोऽस्तवः प्रमादी भीवरस्थिरः” ॥
 इति हितोपदेशे ।)

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरः मतिर्यस्य ।) चञ्चल-
 बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलसुखमस्थिरमतिं
 विक्षेप्यं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे दिग्गह-
 योगफलं ॥
 अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलै-
 श्वर्यं । यथा । “अस्थिरविभूतिमेतं चलमटनं
 खलितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
 राशिफलं ॥
 अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहे यस्य ।)
 भङ्गिनामकप्रवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्थिप्रदङ्गला, स्त्री, (अस्त्रां प्रदङ्गला योजनकारणम् ।)
 यन्निमान् वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (हाङ्-
 योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥
 “काण्डं त्वग्विरहित मस्थिप्रदङ्गलाया
 माषाईं द्विदलमकक्षुक्तं तदज्जम् ।
 संपिष्टं सुतनु ! तत्तिलस्य तैले
 संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥)
 अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहरति योजयति ।
 अस्थि + स + ह + अण् ।) वृत्तविशेषः । हाङ्गु
 हाङ्गोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वचवल्ली
 २ यन्निमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
 रत्नमाला ॥ हस्तिशुण्डो ६ वनानिका ७ । इति
 हारावली । अस्य गुणाः । बलास्थिभङ्गहित-
 कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 यथा,—
 “यन्निमानस्थिसंहारी वञ्चाङ्गी चास्थिप्रदङ्गला ।
 अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥
 उष्णः सरः क्षमिन्नश्च दुर्नामन्नोऽस्तिरोगजित् ।
 रूक्षः स्वादुर्लघुर्घृण्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥
 काण्डं त्वग्विरहित मस्थिप्रदङ्गलाया
 माषाईं द्विदलमकक्षुक्तं तदज्जम् ।
 संपिष्टं सुतनु तत्तिलस्य तैले
 संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“अस्थिभेदेऽस्थिसंहारो हितोवस्योऽग्निनापहः”
 इति वैद्यकत्रयगुणाः ।)
 अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि
 + सम् + ह + अण् + स्त्रियां ङीप्) यन्निमान्
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातयाः ।)
 अस्थिसारः, पुं, (अस्त्रः सारः पाकपरिणामः)
 मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्थिकेहसङ्कः, पुं, (अस्त्रः केहस्तस्य सङ्कः ।)
 मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्थैर्यं, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
 व्याप्रत्यये स्त्रैर्यं न स्त्रैर्यमस्त्रैर्यमिति नञ्-
 समासेन निवृत्तं ॥ (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
 हता यथ्यं न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
 कम् ॥ २६ श्लोकः ।)
 अखिगधदाह, स्त्री, (अखिगधं कठोरं दाह ।) देव-
 काष्ठं । देवदाहभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्पष्टं, त्रि, (न स्पष्टम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अस्पष्टं

अस्पष्टं । यथा । अस्पष्टं । इति सुभ-
 वाध्याकरयं ॥
 अस्पृहा, स्त्री, (न स्पृहा । नञ्त्तत्पुरुषः ।) इच्छा-
 भावः । यथा,—
 “यद्योत्पन्नेन सन्तोषः कर्तव्योऽत्यस्यवक्षुणा ।
 परस्याचिन्तयित्वायं सांस्पृहा परिकीर्षिता” ।
 इत्येकादशीतन्त्रं ॥ (नास्ति स्पृहा यस्त्विति वाच्ये
 त्रि, स्पृहा रक्षितः । उदासीनः ।)
 अस्पृष्टं, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अस्पृष्टं ।
 अस्पृष्टं । अस्पृष्टवाच्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्पृष्टवाक्, [च] त्रि, (अस्पृष्टा वाक् यस्य ।) अस्पृष्ट-
 वक्ता । तत्पर्यायः । लोहकः २ । इत्यमरसिंहः ।
 अस्पृष्ट, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य क्व
 यथा । अहं, आमि । आवां, आमरां दुः । क्व,
 आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरयं ॥ एकविंशति-
 विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २
 वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ ।
 मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मञ्जी ।
 आवाभ्यां १२ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १२ आवा-
 भ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवायोः १७
 अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवायोः २० अस्मात्
 २१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
 द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वङ्ग-
 चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-
 कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठीरेकवचने मे । आसां-
 द्विवचने नौ । आसां वङ्गवचने नः । श्लोकपाद-
 वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हाह
 एव शब्दयोगे अदर्शनाद्यर्थप्रयत्नध्यातुयोगे च न
 स्युः । इति व्याकरयं ॥
 अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः ।
 उमान आखा इति भाषा ॥
 अस्त्रः, पुं, (अस् + रक् ।) कौशः । केशः । इत्यमरः ।
 अस्त्रं, स्त्री, (अस्थते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रत्नं
 अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (रत्नात्तं यथा,—
 “पिपासादाहपित्ताख्युक्तं पित्तश्वरं जयेत्” ।
 इति शार्ङ्गधरः ॥
 “क्षीयेऽखे मधुराकाङ्गा मूर्च्छा च त्वपि दक्षता ।
 श्रेयस्यश्च सिरायां स्यादातादुर्नामगामितु” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ “अखखाविद्यो विद्या” इति
 ‘अशुद्धौ बलिनोऽप्यखं न प्रस्थात् खावयेत्पर” ।
 इति वाभटः ॥ * । नेत्रजलार्थे यथा,—
 “कुर्यात्खाखं शिरार्हं तेनाख्युद्धीक्षुः” ।
 इति वाभटः ॥ * । आलस्यनयने खाम्, इति
 चरकः ॥)
 अखकण्ठः, पुं, (अखं कण्ठे यस्य ।) वायुः । इति
 हारावली ॥
 अखखदिरः, पुं, (अखवर्धः खदिरः ।) रत्नखदिरः
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ।)
 अखजं, स्त्री (अखात् रत्नात् परिपाकेषु जायते वत् ।
 अख + जन् + ह ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ।
 (मांसप्रत्येऽस्यविशेषो ज्ञातयः ॥)

अस्वा

अस्वपः, पुं, स्त्री, (अस्वं पिबतीति। अस्व + पा + ड।) राक्षसः। इत्यमरः।
 ("द्विरागमं लघुभवे चरेऽण्डे नृदुर्गतिः")
 इति मुहूर्तचिन्तामणिः। जलौकाः।)
 अस्वपन्नकः, पुं, (अस्वमिव रत्नं पन्नं यस्य। संज्ञायाम् कन्।) मिश्राण्डः। इति राजनिर्घण्टः।
 अस्वपा, स्त्री, (अस्वं रत्नं पिबति या। अस्व + पा + ड + टाप्।) जलौकाः। इति हेमचन्द्रः।
 अस्वपला, स्त्री, (अस्वमिव रत्नं पलां यस्याः।) सल्ल-
 क्रोष्टकः। इति राजनिर्घण्टः।
 अस्वमाटका, स्त्री, (अस्वस्य रत्नस्य मातेव पौषिका। संज्ञायाम् कन्। एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा।) शरीररसः। इति राजनिर्घण्टः।
 अस्वरोधिनी, स्त्री, (अस्वं क्षतजरत्नं वण्डि या। अस्व + रध + ङिन् + स्त्रियां ङीप्।) लज्जालु-
 कता। इति रत्नमालारजनिर्घण्टौ।
 अस्विन्दुच्छरा, स्त्री, (अस्विन्दुरिव विन्दुः च्छरे
 पत्रे यस्याः।) लक्षणा नाम कन्दः। इति राज-
 निर्घण्टः।
 अस्वार्जकः, पुं, (अस्वानामर्जकः।) श्वेततुलसी।
 इति रत्नमाला।
 अस्व, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते। अस् + व।) चक्षु-
 र्जलं। तत्पर्यायः। नेत्राक्षरं रोदनं च अस्वं च
 अश्रुः। इत्यमरः। वास्यं च। इति शब्दरत्ना-
 वली। लोचं च। इति जटाधरः। ("श्रुत्वा
 श्रुत्वास्तुधारां त्यजति") इति कौचिकबधः।
 "रागास्तुवेदनाशान्तौ परं लेखनमङ्गलम्"
 इति वाभटः।
 अस्वच्छन्दः, त्रि, (न स्वच्छन्दः। नञ् समासः।)
 अधीनः। आयसः। इत्यमरः।
 स्वतन्त्रः, त्रि, (न स्वतन्त्रः। नञ् समासः।) पर-
 तन्त्रः। पराधीनः। इति जटाधरः।
 स्वप्नः, पुं, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य।) देवता।
 इत्यमरः। (निद्राया अभावायै यथा, —
 "अस्वप्नः सन्ततारक्तं च मञ्जास्थिकुपितेऽग्निले")
 इति मध्वकरः।
 "मञ्जस्योऽस्थिषु सौविध्यमस्वप्नं स्वप्नतां वज्रं"
 इति वाभटः।
 स्वर्गः, त्रि, (अप्रशस्तः स्वरो यस्य।) मन्दस्वरयुक्तः।
 तत्पर्यायः। असौम्यस्वरः च। इत्यमरः।
 ("अथ गङ्गादशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः।
 उक्तं च नृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्"
 इति रामायणे)।
 अस्वाध्यायः, पुं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
 यस्य।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः। तत्पर्यायः।
 निराकृतिः च। इत्यमरः। अन्वध्यायः। अन्व-
 यने निबिडदिनं। तद्वयथा। चन्द्रसूर्यग्रहण-
 दिनाणि। तानि तु। यस्मात्ते ३ दिनानि।
 अन्यत्र २ दिनं। सन्ध्यागर्जने १ दिनं। माघादि-
 मासचतुष्टये गर्जनमासे तद्दिनं। निर्घातशब्दे
 १ दिनं। भूकम्पे १ दिनं। उष्णापाते २ दिनं।
 मण्डोष्णापाते आकाशिकः। यदस्वप्नमापाते

अस्वा

नन्तरं १ दिनं। आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
 नानन्तरं १ दिनं। पञ्चपर्वाणि ५ दिनानि।
 चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। आषाढशुक्लप्रतिपत् १
 दिनं। मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं। एताः प्रति-
 पदो गित्याः। अन्याः कात्याः। वस्त्रपाते आका-
 शिकः। विद्युत्समकालीनमेघशब्दे आकाशिकः।
 चतुर्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः। युगाद्याः ४
 तिथयः। माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने।
 आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने। चैत्र-
 शुक्लपक्षद्वितीया १ दिनं। कार्तिकस्योभयपक्षीय-
 द्वितीया २ दिने। आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
 तीया २ दिने। मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
 दिने। उत्सवदिनानि अन्येकानि। अक्षय्यद्वितीया
 १ दिनं। इति स्मृतिः।
 ("क्षयोऽष्टमी" तन्निधनेऽहनी द्वे
 ऋषोत्तरेऽप्येवमहर्दिसन्ध्या।
 अकाशविद्युत् स्तनयित्तुघोषे
 स्वतन्त्राङ्घ्रितिपथ्यासु।
 प्रशानयानाद्यतनाह्वेव
 महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
 नाध्येयमन्त्रेषु च येषु विप्र
 नाधीयते नाशुचिना च नित्यं") इति सुश्रुतः।
 अस्वामिकं, त्रि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
 यस्मिन्।) स्वामिरहितवस्तु। अकटकं। वेयो-
 रित्स् इति पारस्य भाषा। यथा। एतच्च अय-
 दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात्। अस्वा-
 मिकान्याह यमः।
 "अटयः पर्वताः पुण्या नद्यस्तोर्धानि यानि च।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याङ्गर्न हि तेषु परिग्रहः"।
 पुण्या इति विशेषणात् अटयो नैमिषाद्याः
 पर्वता हिमालयाद्याः। नद्यो गङ्गाद्याः।
 तोर्धाणि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि। वाराणस्या-
 द्यायतनानि च। स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि
 तेष्विति। इति श्राद्धतत्त्वं।
 अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अनधिकारिणा
 कृतो विक्रयः।) अस्वामिकर्तकविक्रयः। यथा
 सम्बन्धस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदसुपक्रमते।
 तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं।
 "निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं कन्ध्यापहृत्य वा।
 विक्रीयतेऽसमर्थं यत्प्रद्योतस्वामिविक्रयः"।
 इति तत्र किमित्याह।
 "स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रतुर्हीनोऽप्रकाशिते।
 हीनादहोहीनमूल्ये वेणाहीने च तस्करः"।
 स्वं आत्मसम्बन्धित्वं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं
 यदि पश्यति तदा लभेत गृहीयात्। अस्वामि-
 विक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभवात्। विक्रीतग्रहणं दत्ता-
 हितयोरपक्षककार्यं। अस्वामिकत्वेन तुल्य-
 त्वात्। अतएवोक्तं। अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिस्र-
 विनिवर्त्तयेदिति। क्रतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते
 क्रतुः दोषो भवति। तथा हीनासद्द्रव्यागमो-
 मण्डोष्णापाते आकाशिकः। यदस्वप्नमापाते

अस्वा

हीनमूल्ये अस्वतरेण मूल्येण क्रये। वेणाहीने
 वेणया हीनो वेणाहीनः क्रतो रान्यादौ कृतः तत्र
 च क्रोता तस्करो भवति। तस्करवत् दण्डभाक्
 भवतीत्यर्थः। यद्योक्तं।
 "अथ मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्रधात्।
 प्रकाशकृतः शुद्धिः क्रतुः स्तेयं रक्षःक्रयात्" इति।
 स्वाम्यभियुक्तेन क्रोता किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
 "नष्टापहृतमासाद्य हर्षारं प्राहयेत्"।
 देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्"।
 नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्षारं
 याहयेत् चौरोज्जरयकादिभिः। स्वाम्यभियुक्त्य-
 राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च। अथाविदितदेशान्तरं गतः
 कालान्तरे वा विपन्नकृता मूलसमाहृद्द्रव्याश्लो-
 विक्नेतारमदर्शयित्वा स्वयमेव तदङ्गं नाष्टिकस्य
 समर्पयेत्। तावत्समाप्तौ शुद्धो भवतीति श्रीकृष्ण-
 चार्थ्येण व्याख्यातं। तद्विदमनुपपन्नं। विक्नेतु-
 र्दृशनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनःपुन्यप्रकारात्। अतो
 अन्यथा व्याख्यायते। नष्टापहृतमिति नाष्टिकं
 प्रत्ययमुपदेशः। नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
 मासाद्य क्रोटहस्तस्य ज्ञात्वा तं हर्षारं क्रोतारं
 स्थानपाशादिभिर्घ्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ
 देशकालातिक्रमे स्थानपाशाद्यसन्निधाने तदि-
 चापनकाशात् प्राक्पक्षायनाश्रयायां स्वयमेव
 गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् *।
 ग्राहिते हर्षारि किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
 "विक्नेतुर्दृशनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नष्टो दमं।
 क्रोता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"।
 यद्यसौ गृहीतः क्रोता न मयेद मपहृतं अन्य-
 सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रतु
 विक्नेददर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति। न पुनरसा-
 वभियोज्यः। किन्तु तत्रदर्शितेन विक्नेना सह
 नाष्टिकस्य विवादः। यथाह दण्डस्युक्तिः।
 "मूले समाहृते क्रोता नाभियोज्यः कर्त्तव्यं।
 मूलेन सह वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते"। इति
 तस्मिंश्च विवादे वैद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
 नदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी
 विक्रोता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयं।
 द्रव्यमवाप्नोति चौरस्वापहृतानुरूपं दण्डं क्रोता
 च मूल्यमवाप्नोति। अथासौ देशान्तरं गतः
 तदा योजनसङ्ख्यायानयथा कालो देयः।
 "प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत्।
 मूलानयनकालश्च देयस्तथावसङ्ख्यायेति स्मरणात्
 *। अथाविदितदेशतया मूलमाहर्षं न
 प्रकरोति तदा क्रयं शोधयित्वा शुद्धो भवति।
 असमाहृत्यमूलस्तु स्वयमेव विप्रोद्येदिति मनु-
 वचनात्। यदा पुनः साक्षादिभिः हिंसेन वा
 क्रयं न शोधयति मूलश्च न प्रदर्शयति तदा स
 एव दण्डभाक् भवतीति।
 "अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविप्रोद्ययन्।
 यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः"।
 इति स्मरणात्। स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं *।
 तस्मिन्ना किं कर्त्तव्यमित्यत आह।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतो ऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेद्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्त्वादिना अतोऽन्यथा तेन स्वाभिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टभास्मीयं साधयेत् ततः क्रोता
चौख्यपरिहारार्थं मूल्यजाभाय च विक्रेतारमान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय अयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदि-
ति ॥ * ॥
तस्कारस्य प्रश्नादकं प्रत्याह ।
“हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नष्टे दग्धाः स तु वसवतिं पश्यान्” ॥
हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्यानिवेद्येव दर्पादिना यो
नष्टावस्यै वडुत्तरान् नवतिपश्यान् दग्धनीयः ।
तस्कारप्रश्नादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥
राजपुरुषात्कृतं प्रत्याह ।
“श्रीर्त्तिकेः स्थानपालैर्वा गृह्यपहृतमाहृतं ।
अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नष्टः” ॥
यदा तु शुक्लाधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपुत्रैः प्रत्यानीतं तदा संव-
त्सरादिर्वाकप्राप्तत्वेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।
अर्वाकं पुनः संवत्सरात् राजा गृह्णीयात् । स्वपुत्रवा-
नीतस्य द्रव्यं जनसमूहेषु होष्य यावत् संवत्सरं
राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रभ्रूयुर्विख्याप्य सम्बत्सरं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तर-
मुक्तं—
“प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा न्यद्वं निधापयेत् ।
अर्वाकं च्यादत् हरेत् स्वामी परतो नष्टपतिर्हरेत्” ॥
इति । तच्छततत्सम्पन्नब्राह्मणविषयं । रक्ष्यनि-
मित्तं वडुभागादियद्व्यस्य तेनैवोक्तं ।
“आददीताथ वडुभागं प्रणष्टाधिगतान्नपः ।
दशमं ऋादशं वापि कृतां धर्मेमनुस्मरन्” ॥ इति ।
तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं वडादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितस्यैतत् पुरस्तात् ॥ * ॥
मनुस्मृत्यवडुभागादियद्व्यस्य द्रव्यविषये अपवाद-
माह ।
“पश्यानेकशपे दद्यात् अतुरः पशु मातुषे ।
महिषोद्भवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥
एकशपे अन्नादौ प्रणष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे
रक्ष्यानिमित्तं अतुरः पश्यान् दद्यात् । मातुषे
मनुष्यजातीये द्रव्ये पशु पश्यान् । महिषोद्भवां
रक्ष्यनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पशौ । अजाविके
पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्व्वानुष-
ज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति वीष्वावकात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां
अवहाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] त्रि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-
समासः) स्वामिभिन्नः । यथा । अहस्पतिः ।
“अस्वामिना तु यद्गृहं गृहक्षोभापगादिकं ।
सहृद्वन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वाम्यं, स्त्री, (न स्वाम्यम् । नञ्समासः । स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवलः ।
“अस्वाम्यं हि भवेदेवां निर्हावे पितरि स्थिते” ॥
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वास्थ्यं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं ।
स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्ययमीभावसमास-
निष्पन्नं ॥ (यथा शिशुपालवधे ।
“विष्टञ्च चक्रे नमुचिदिषा बली
य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिः” ॥
मुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च, इति गृहणीरोगेऽभिहितं
माधवकरेण संगृहीतस्य । अत्र हि अमुक्तेऽस्वास्थ्य-
मिति तात्पर्य्यं)
अह इ क भासे । (उभं-चुरां-ऊकं-सेट् ।) दीप्ति-
रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अंह-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
अह इ उ गतौ । (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अंह्यते । उ अंहते । इति
दुर्गादासः ॥
अह, अ, प्रशंसा । क्षेपणं । नियोगः । विनियहः ।
इति मेदिनी ॥
अहं, त्रि, अस्मद्भ्रष्टस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आभि
इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्त्वं,—
“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकोभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं निव्यमुक्तसभाववान्” ॥
(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।
“सोहमिण्या विसृज्यात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
अहंयुः, त्रि, (अहंमस्यास्तीति अहंशब्दात् “अहं-
शुभयोर्थे” इति युस् ।) अहङ्कारयुक्तः ।
गर्वाङ्गितः । तत्पर्यायः । अहङ्कारवान् २ ।
इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथे च्छितिपः शुभंयुः”)
इति भट्टिः ।)
अहः [न], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥
अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-
अहङ्कारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं
+ अ + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-
विधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्त्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिकृतारो देवा मनश्च
जातं । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि ।
तामसाहङ्कारात् सूक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-
न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-
ज्ञानमुच्यते । इति गौतमसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्यर्थं तस्य कारणं । अहमिति किरति अनेति
वा अहङ्कारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यन्ये” ॥ इत्यमरटीकायां भरतः । मद्ः ४
स्वयः ५ अपत्येपः ६ र्दपः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मागः १० चित्त-
समुत्पत्तिः ११ । यथा ।
“गर्वीमहोऽभिमानः स्यादहङ्कारस्तदहङ्कृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानचित्तसमुत्पत्तिः ॥
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्यान्वय आत्मा ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“अहङ्कारस्यान्वयोऽयं मनोमानस्य गोचरः” ॥
अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।
“मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमानारमीश्वरम्” ॥
गर्वीमत्त्वम् । यदुक्तं ।
“अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पदवीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां गर्व्वपर्यन्तमुत्पत्तिः” ॥
स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।
तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमान-
मानो विशेषरूपो व्यङ्ग्यहङ्कारः । अस्मीत्येता-
वन्मात्रमभिमानमानः सामान्यरूपः समञ्ज-
हङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च
सर्व्वानुस्यूतत्वाद्युच्यते । अहमभिमानरूपो यो-
ऽहङ्कारः स सर्व्वसाधारणः । आरोपितगुणै-
रात्मनो महत्त्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति
दुरभिमानः । महाकूलप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो
नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-
घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्व्वान्गृह-
इति गर्वः ।)
अहङ्कारवान्, त्रि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्कार + मतुप् । मस्य वः ।) गर्वाङ्गितः । इह-
मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ।
अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वितः
४ । इति जटाधरः ॥
अहङ्कारी, [न] त्रि, गर्व्युक्तः । अहङ्कारो विद्यते-
यस्येति अस्त्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-
मानी । गर्वाङ्गितः ॥ (दशदशरूपके ॥
“धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चक्षुष्यो विकल्प्यनः” ॥)
अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + क्त + क्तिन् ।) अहङ्कार-
गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भिन्नतन्त्रे ।
“युध्यतेऽहङ्कृतिं ह्यत्वा दुर्बलौ यो बलीयसा” ॥)
अहंतं, स्त्री, (अहन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
नवान्तरं । नूतनवस्त्रं । इति हज्जायुधशब्दरत्ने
वर्त्यौ ॥ (अहंतलक्ष्यं यथा महाभारते,—
“ईषद्वीतं नवं न्वेतं सदृशं यज्ञधारितम् ।
अहंतं तद्विजानीयात् पावनं सर्व्वकर्मैकम्” ॥
“अहंतैश्चैव वासोभिर्मास्त्रैश्चावचैरपि” ॥ इति ।
“अहंतानि च वासांसि रथश्च शुभलक्षणम्” ॥
इति रामायणे । अगाहते, त्रि, ॥
अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्वत्र, वीष्वाव-
दित्वम् । ब्रीह्यादित्वात् ठन् । तत्तुम् ।) पर-
स्वराहङ्कारः । इत्यमरः । परस्वरं परमपेक्षा-
परस्यापरमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव
श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरत-
आभि वडु आभि वडु वलिया परस्वर अहङ्कार-
इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“इत्यहमहमहमिहिकाया तयोर्विदतोः”।
 अहमूर्त्तिका, स्त्री, (अहं पूर्णं अहं पूर्णमिति कथनं
 यत् । अहमूर्त्तं + ठन् + सार्थं कन् + ततश्चाप् ।)
 अहमूर्त्तं अये भवामि अहं पूर्णं अये भवामि
 इत्यन्वोऽयं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः ।
 आनि अये याव वक्रिया योऽहा दिगेर परस्पर
 क्षीणे धावोया इति भाषा । (यथा किराते,—
 “सुगोषु दुगोषु च तुल्यविक्रमै-
 र्जावदहमूर्त्तिकाया यियासुभिः” ।)
 अहम्मति, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिर्मानं ।)
 अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।
 अहर्गणः, पुं, (अह्रां गणः) मासः इति हारावली ।
 ग्रहाणां मन्धादिज्ञानार्थं श्वेतवाराहकस्यावधि-
 कृष्टवधिमन्धासिद्धान्तोक्तकस्यावधिकल्याद्यन्वा-
 वधि वा इष्टकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः ।
 तत्पर्यायः । द्युष्टन्दं २ । दिनौघः ३ । द्युगणः ४ ।
 दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
 अहर्जरः, पुं, (अहोभिर्लोकान् जरयति । अहन्
 + ज + णिच् + अच् । यद्वा अहानि जीव्यन्त्य-
 न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन् + ज् + अच् ।) संवत्सरः ।
 यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
 र्जरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः
 साहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि सिद्धावली ॥
 यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता
 देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्जरं
 संवत्सरोऽहर्जरोऽहोभिः परिवर्तमानो लोकान्
 जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीव्यन्ति अन्त-
 र्भवन्ति इत्यहर्जरः । तच्च यथा मासा यन्ति
 एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः
 मामायन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-
 चार्थकृतभाष्यम् ॥
 अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पत्ने अहःपतिः ।)
 सूर्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।
 “दावाएथियोः प्रत्ययमहर्पतिरिवातपम्” ।)
 अहर्मान्धवः, पुं, (अहो बान्धवः । अहो मणिरिव
 अहर्मेधिः ॥) च । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
 दक्षः ।
 अहर्मुखं, स्त्री, (अहो मुखं ।) प्रतूषः । इत्यमरः ।
 अहर्षः, चि, (हृषेण हृष्यं । ततो नञ्समासः ।)
 हृषणान्नाहृष्येति । अहर्षभूमिः ।
 अहस्या, स्त्री, अहुरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
 “दिशोऽस्य राजर्षिरहस्या च अश्विनी ।
 प्ररुद्रतश्च दायादमहस्या समसूयत” ।
 गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी ॥ सा च महा-
 साध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्मरणे महापातक-
 नाशो भवति । यथा पुराणं,—
 “अहस्या गौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” ।
 सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
 श्रुतीन् नाशितवान् । ततो गौतमशापेन सा
 पाषाण देहा बभूव । ततस्त्रेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
 पारस्यप्रायः प्रापाव विमुक्ता सती पुनः पूर्णरूपा

मानवी भूता । इति रामायणम् ॥
 अहस्कारः, पुं, (अहः करोति । अहन् + क् + ट ।
 कक्षादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
 अर्कदक्षः ॥
 अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिरिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
 अर्कदक्षः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
 दर्शनात् ॥
 अहह, अ, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड ।
 एषोदरादित्वात्सलोपः ।) अहृतं । खेदः । परि-
 श्लेषः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥
 (आश्चर्यं । विस्मयः । यथा हितोपदेशः ।
 “अहह ! महापद्मे पतितोऽसि” ।
 “अहह ! तात ! पशन्तव दासण” ।
 इति महानाटकम् ॥)
 अहहाय, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
 क्तिप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अहृतं । खेदं ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटादयः । अत्र अहह-
 शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥
 अहार्यः, पुं, (हृ + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।)
 पर्यतः । इत्यमरमेदिनी ॥
 अहार्यं, चि, (न हार्यं । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यं ।
 अहर्त्तयं । अहरणीयं । इति मेदिनी ॥
 (“अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः”
 “तत्रात्मभूतैः कालक्षौरहार्यैः परिचारकैः” ॥
 इति च मनुः ६ । १८६ ।)
 अहिः, पुं, (आहसीति । आ + हन् + इच् । हन्
 हिंसागत्योः । आडि अहिनिभ्यां ऋसञ्चेति इण् ।
 स च डित् । डित्वात् टिणोपः । आडो ऋसञ्च ।)
 उत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्यः । पथिकः ।
 राज्ञः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ (सीसकं ।
 राज्ञः । वप्रः । अश्लेषानक्षत्रं । खलः । “विष-
 धरतोऽप्यतिविषमः खल इति न.म.षा वदन्ति
 विद्वांसः । यदहिनं कुलदेशो खकुलदेशो पुनः
 पिशुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाश्लोकः ॥)
 अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिक-
 दक्षः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः ।
 विषरोगशोथनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 (कोकिलाक्षप्रदोऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
 रहिते, चि ।)
 अहिका, स्त्री, (न + हा + डिक् + टाप् ।) शास्त्र-
 लोचनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-
 त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः च्छत्रः पश्या इव छादकः ।)
 देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रत्ययः २ । मेघ-
 शृङ्गीदक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
 चिनि इति भाषा । पुरीविशेषः । इति ज्योतिष-
 तत्त्वं । तथा उद्दमार्यः । “केशवमानसंपुरं
 पाठनीपुत्रं पुरीमहिच्छत्रां । दिविमदितिश्च
 स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” । इति
 ज्योतिषतत्त्वं ॥

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं उत्रासुरं वा जितवान्
 अहि + जि + क्तिप् ।) विष्णुः । काकीयनाग-
 दमनात् ॥ इन्द्रः । उत्रासुरनाशात् ॥
 अहितः, चि, (न हितः । नञ्समासः ।) शक्यः ।
 इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ।
 “स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्षिणा ।
 अहितानिकोऽतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” ।)
 अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (“एकान्ताहितानि इदह्नपचनमारुखादिषु प्रह-
 सान्यभिन्नारविषादीनि ।” इति सुश्रुते ।
 प्रतिकूलः । अनुभकरः । यथा वैराग्यशतकं ।
 “लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चिचम्” । ३५ ॥
 “परोऽपि हितवान् शत्रुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
 अहितो देहो ग्याधिहितमारुण्यमौषधम्” । इति
 हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-
 णतो न सद्यो दोषवान् भवत्वपचारः, नहि
 सर्वान्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-
 न्तुल्यवन्ताः । नच सर्वान्यि शरीराणि ग्याधि-
 क्षमत्वे समर्थानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग-
 वीर्यप्रमाणातियोगात् भ्रमस्तमपथ्यं सम्यच्यते ॥
 स एव दोषः संश्लेषयोर्निर्विषडोषज्ञानो गम्भी-
 रामुगतः प्राणायतनसमुद्यो मर्म्मोपघाती वा
 भूयान् । कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्यच्यते
 इति चरकः ।
 “इह खलु यस्मान्द्रव्याणि सभावतः संयोगत-
 खेकान्ताहितान्येकान्ताहितानि हितानि
 भवन्ति” । “एकान्ताहितानि इदह्नपचनमारुखा
 दिषु प्रहसान्यभिन्नारविषादीनि ।”
 “दुग्धस्यैकान्ताहिततां विषस्यैकान्ततोऽहिं तं
 एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सजिणादिषु ॥
 एकान्ताहिततां विद्धि वत्सु । सुश्रुत ! नान्यथा” ॥
 “विषडान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।
 तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्धिताहितं” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 अहितुण्डकः, पुं, (अहेः तुण्डं मुखं, तेन दीप्यति
 यः सः । अहितुण्ड + ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 टण्डाभावः ।) भिक्षार्थं सर्पलेखकः । तत्पर्यायः ।
 व्याकयाही २ । इत्यमरः । सापुङ्गे इति भाषा ॥
 अहिद्विद, [च] पुं, (अहिं उत्रासुरं सर्पं वा हेहि
 यः । अहि + द्वि + क्तिप् ।) इन्द्रः । गबहुः ।
 मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥
 (“अहिद्विदसदभवता निश्चयता” । इति भाषे ।
 “एकाहिरक्षार्थमहिद्विदेषु
 दशो मयात्मेति यथा ब्रवीति” ।
 इति नागानन्दे ॥
 अहिनकुलता } स्त्री, अहिनकुलवोर्हरं । निव्व.
 अहिनकुलिका } विरोधितेति यावत् । अहिश्च
 नकुलश्च अहिनकुलौ तयोर्भाव इति भावार्थे
 तन्विकाप्रत्यययोः स्त्रियामाया निव्वत्ता ॥
 अहिपुलकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुलक इव । सर्पा-
 कारत्वात् ।) गौकाविशेषः । तत्पर्यायः । पोतः २
 तरालुः २ । इति हारावली ॥

अहि

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तद्वत्तयं यथा,—
 “ब्रह्मन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 खिन्ने वा स्वाप्यमानस्य कच्छूरक्तकफोद्भवः ॥
 कण्डूयनासतः क्षिप्रं स्फोटः चावश्च जायते ।
 यकीभूतं त्रयं घोरं तं विद्यादहिपूतनं” ॥ * ॥
 तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
 “तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ।
 त्रिफलाखदिराक्षैर्भ्रंशानां क्षालनं हितं ॥
 शङ्खसौवीरयक्षाक्षैर्षेपः कार्थ्योऽहिपूतने” ॥ इति
 (सग्विनिश्चयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
 भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
 “दुष्टकृम्यस्य पानेन मनस्याक्षालनेन च ।
 कच्छूदाहृतनावह्निः पिडकैश्च समाधितः ॥
 अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दाहयः” ॥
 इति सनिदानकक्षयसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाभ-
 टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
 “मनोपलेपात् खेदादा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्बोत्रयोऽन्तःकण्डमान् जायते भूर्युपमवः ॥
 केचित्तं माहकादोषं वदन्येऽहिपूतनं ।
 प्रहृष्टार्जुदकुन्दश्च केचित्तं तमनामिकं” ॥ * ॥

चिकित्सा ।

“तत्र धान्याः पयःशोधं पित्तक्षेपहरौषधैः । १
 प्रहतश्रीतश्च श्रीताम्बु-युक्तमन्तरपानकं ॥ २
 सद्योऽत्रताप्यश्रीलेन त्रयां तेन च लेपयेत् ॥ ३
 त्रिफलावदरीक्षत्त्वक्-क्षाय-परिषेचितं ॥ ४
 काशीश-रोचना- तुत्य-मनोऽक्षरसाङ्गनैः । ५
 लेपयेद्दक्षिणैर्वा चूर्णितैर्वा चूर्णयेत् ॥ ६
 सुस्यस्यैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाङ्गनैः । ७
 सारिवाशङ्खनाभिभ्यामश्रनस्य त्वचोऽथवा” ॥ * ॥
 चक्रपाणिसंग्रहे तु ॥
 “पटोकपत्रत्रिफलारसाङ्गविपाचितं ।
 पीतं हृतं नाशयति कृच्छामप्यहिपूतनां” ॥
 पटोकाद्यहृतं ॥ * ॥)

अहिफेनं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य फेनं गरलमिव ।
 अत्युग्रत्वात् ।) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ आपिं-
 इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
 कारः ।
 “उक्तं खड्गकक्षीरमापूकमहिफेनकं” ।
 अस्य कार्यमाह शार्ङ्गधरः ।
 “पूर्वं व्याप्याखिलां कार्यां ततः पाकश्च गच्छति ।
 अवायि तद्यथा भङ्गा फेनश्चाहिसमुद्भवः” ॥
 अपरश्चाफेनशब्दे आपूकशब्दे च ज्ञातव्यं)
 अहिब्रह्मः, पुं, (अहिः ब्रह्मे यस्य ।) शिवः ।
 (“अजैकपादहिरण्यः पिनाकी चापराजितः” ।
 इति हरिवंशे ।) ब्रह्मविशेषः । इति जटाधरः ॥
 (यथा हरिवंशे ।
 “सुरभी कस्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्मने ।
 महर्देवप्रसादेन तपसा भविता सती ।
 अजैकपादहिरण्यस्यैवा रक्षाश्च भारत” ॥ इति ।)
 अहिब्रह्मदेवता, स्त्री, (अहिब्रह्मो ब्रह्मोऽधिष्ठात्री
 देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदशुक्लं । इति ज्यो-
 तिःशास्त्रं ॥

अज्ञा

अहिभयं, स्त्री, (अहेः सर्पस्य स्वपक्षात् सर्पादा
 भयं ।) राज्ञां स्वपक्षोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
 भयं ॥
 अहिभयदा, स्त्री, (अहेभयं यति खड्गयथोति । अहि-
 भय + दा + क) भूम्यामजनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भूम्यामजनीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)
 अहिमुक्, [ज] पुं, (अहिं भुङ्क्ते । अहि + भुञ् +
 क्तिप् ।) गवङ्गः । मयूरः । इत्यमरः ॥ नाकुली ।
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमर्द्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
 नाकुलीनाम कन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
 मृ + शिच् + अण् ।) अरिभेदकद्वयः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अहिभेदकः, पुं, (अहिं भेदयति स्वर्गमात्रेण गण-
 यति यः सः ।) अरिभेदकद्वयः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अरिभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 अहिलता, स्त्री, (अहिरिव जता । दोर्घाकारत्वात् ।)
 गन्धनाकुली । ताम्बुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
 अहि + ईर + अणि ।) हिमुखसर्पः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अहे, अ, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दलाना ॥
 अहेरः, स्त्री, (न हिनेति । हि गतौ बाहुलकाद्गुः ।
 ततो नञ्समासः ।) श्रतमूली । इत्यमरः ॥
 अहो, अ, (न + हा + डो ।) धिगर्धः । शोकः ।
 कथयार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।
 विस्मयः । पदपूरणं । असूया । वितर्कः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥
 “अहो धिगिति सामर्थो वाचसुक्ता नराधिपः” ।
 “अहो मधुरमासां दर्शनं” । इति शाकुन्तले
 प्रथमाङ्के ।)
 अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
 रात्राह्राहाः पुंसि । अहः सर्वैकदेशे टच् इति
 टच् ।) दिवानिशं । स तु सूर्यादयदयपरिच्छिन्न-
 त्रिंशन्मुहूर्त्तसंज्ञककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
 मासेन पेत्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
 वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगुणित-
 मानुष्यचतुर्गुमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
 तत्र मनुष्यमानेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥
 अहोवत, अ (अहो च वत च ।) अनूकम्पा । खेदः ।
 सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥
 (“अहोवतस्मिन्सुहृन्नीयवीर्यः” । इति कुमारः ।
 “अहोवत! कीदृशी वयोऽवस्थानापन्नोऽस्मि” ।
 इति शाकुन्तले । [इति गीता ॥]
 “अहोवत! महत्पापं कर्तुं अवसिता वयम्” ।
 अज्ञाय, अ, (ऊ उ अपगयने । बाहुलकाद्गुवे घञ् ।
 ङङिः । एषोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-
 समासः ।) भटिति । हुतं । इत्यमरः ॥
 (अज्ञाय सा नियमजं ज्ञानमुत्सर्जम्” । इति कुमारः ।
 “अज्ञाय तावदख्येन तमो गिरक्तम्” । इति रघौ ।
 “अज्ञानोऽज्ञानदककुञ्जहरश्चातेतरान्मुहृटा

आज्ञा

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितशान्तिशास्त्रिकाऽज्ञा-
 यवः” । इति काव्यप्रकाशे ।)
 अज्ञीकाः, पुं, (गास्ति ऋर्लंजी यस्य ।) वीजः । क्षप-
 यकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अज्ञाना, स्त्री, (न + ज्ञे + ङङ् ।) मञ्जातकद्वयः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेजा इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्गः । अस्योच्चारणस्थानं
 कण्ठः । स च दीर्घः जुतश्च भवति ।
 “आकारं परमाख्यं ब्रह्मण्योतिर्भयं प्रिये ।
 ब्रह्मविष्णुभयं वर्यं तथा ब्रह्मभयं प्रिये ।
 पञ्चप्राणभयं वर्यं स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
 “आकाररूपमासद्य दक्षक्रोड़ायता त्वधः ।
 ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः” ॥
 इति वर्योद्धारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—
 “आकारो विजयागन्तो दीर्घच्छायोऽविनायकः ।
 क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यदत्तकौ ।
 प्रथम्य एकजो ब्रह्मो नारायण इभेश्वरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ।
 पितामहो द्विष्टान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् ।
 स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी” ॥
 इति वर्गाभिधानं ॥
 आ, अ, स्मृतिः । यथा । “आज्ञातं सजटायुरेभः” ।
 वाक्यं । यथा । “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ।
 (पूर्वं मैवं मंस्या इदानीं खेवं मन्यसे इत्यर्थः)
 अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)
 समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पित्र-
 भ्यश्च आ ।) क्वचित् निषिद्धसन्धिर्वर्णः । आशब्दो
 योऽप्या न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ।
 (“आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा आ एवं तत्त्वतं मया” ।
 इति मुग्धबोधम् ।)
 आं, अ, एवं । स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥ *
 आः, पुं, महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ पितामहः ।
 वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधानं ।
 “अ विष्णुः प्रतिबेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।
 सीमायामथाथयं आ भवेत् संक्रोधपीडयोः” ॥
 आः, [स्] अ, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुहः ।
 (“आः किमेतदिति क्रोधादाभाय महिंवाहुरः” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “आः पापे दुर्विभोते महश्च्येते” । इति का-
 म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरंभरवौ ।
 स्मृतिः । स्यादां । तर्जितं । इति शब्दरत्नावली ।
 आकम्पितं, त्रि, (आकम्पते अ । आङ् + कम्पि +
 क्त ।) कम्पविशुद्धं । तत्पर्यायः । वेदितं र
 प्रेक्षितं १ आधृतं २ आधृतं ३ चक्षितं ४ इत्यमरः ।
 कम्पितं ७ धृतं ८ आधृतं ९ विधृतं १० धृतं ११
 प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ।
 (“अनोकहाकम्पितपुष्पमन्त्री” । इति रघौ ।

आक

“आकम्पिताग्नि हृदयानि मनस्विनीनां
वातेः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः” ।
इति ऋतुसंहारे ॥)
आकरः, पुं, (आकीर्णन्ते धातवोऽच । आङ् + कृ +
अप् । यद्वा आकुर्वन्ति संघोभूय कुर्वन्ति व्य-
हारमनेति वा । आ + कृ + घ ।) धातुरन्नादे-
र्त्यन्तिस्थानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
“आकरे घण्टागाणां जन्म काचमण्येः कुतः” ।
इति हितोपदेशः ।
“श्लेष्मो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्”
इति रामायणम् ।) समूहः ।
“शब्दाकारकरग्राममर्थमखलमखलम्” ।
इति कविकल्पद्रुमः ।) श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥
आकर्णनं, स्त्री, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) श्रवणं ।
“मुदा तदाकर्णनतत्परोऽभूत्” । इति नैषधे ।
आकर्षः, पुं, (आकृष्यते इति । आ + कृष + घञ् ।)
पाशकः । पाशा इति भाषा । अक्षक्रीडा ।
पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥
कृक इति भाषा । (यथा महाभारते ।
“आकर्षस्ते वाक्फलः सुप्रगीतो
हृदि प्रोढो मन्त्रपदः समाधिः” ।
इन्द्रियं धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-
दिनी ॥ आकृष्यते अनेन । आकुषी इति भाषा ।
यथा । “आकर्ष इव आ आकर्षणः” । इति
मुग्धबोधव्याकरणं । आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-
इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।
निकषोपलः ।)
आकर्षणं, स्त्री, (आ + कृष + ल्युट् ।) आकर्षः ।
बलादानयनं । टानन् इति भाषा । यथा,—
“सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुभनिशुभयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मागमिष्यसि” ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
तन्मोक्षकर्मविशेषद्वारा योषाद्यानयनं । यथा ।
अथाकर्षणं ।
“आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।
यद्वृष्टं त्रैपुरे तन्ने यद्वृष्टं भूतडामरे ॥
ओषोर्जं मान्मयं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।
प्रथमं प्रथवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥
अमुकीति परं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदं ।
साहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकं ॥
घटकोशचक्रमांशिव्य रत्नचन्दनकुमुदैः ।
वङ्कजं कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितं ॥
बद्धदीर्घमाक्सरेणैव नादविन्दुविभूषितं ॥
रत्नपुष्पाक्षतधूपदिनेषुः प्रपूज्य तां ।
भावयन् चेतसा देवीं चिन्तेत् चन्द्रशेखरां ।
नाकारकिरणप्रख्यां सिन्दूराखण्डविद्ययां ॥
पद्मं दक्षिणे पाशौ जपमालाश्च वामके ।
मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रत्नमामि तथोर्ध्वशीं ॥
आकर्षयेन्न सन्धेः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥
भूजपने समाजिख्य कुम्भमालङ्कारिणा ।
काशीरागुहकस्तुरीरोचनामणितेज च ।
अनामारत्नमिषेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥

आक

ॐ श्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षयकार्षय ॐ पट् ॥
इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रकैः ततः पुनः ।
तद्भूजपत्रमादाय गुणिकां कारयेत् सुधीः ॥
तेनैवं साध्यापादोत्थम्भिकापञ्चवेष्टितां । *
शोभितां तेजसा भागोर्वेष्टयेत् त्रिकदुकैः पुनः ॥
प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा क्षिपेत्स्यास्तदोदरे ।
गुणिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥
तादृशाभिमुखो भूत्वा निर्जने निश्चि साधकः ।
तत्तत्तद्रूपचिन्तय तावत् कालं जपेन्मनुं ।
यावदायाति सन्मस्ता मद्गलसविग्रहा ॥*॥
अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणहेतवे ।
देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥
अथ मन्त्रं महेशान्यास्तारमादौ तत्स्त्रियां ।
पञ्चप्रायकवीजश्च दत्त्वाय भुवनेश्वरीं ॥
मोहिनीति च नामान्ते षट्कारं पुनरलिखेत् ।
साहान्तमन्त्रमुत्तुङ्ग मध्यवीजेन कारयेत् ॥
बडुङ्गान् दीर्घयुक्तायैश्चक्रोऽष्टदशकै यजेत् ।
प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कजोदरे ॥
महाराजनेरत्नेन पूर्वमन्त्रपदं युतं ।
मोहिनीं पद्मकिञ्चुके च्छम्भिणीं स्तम्भिनीं तथा ॥
वशङ्करीं कुलेश्रीश्च ततो वै विश्ववासिनीं ।
आकर्षिणीं ततः क्षिप्रामर्षयेदष्टपत्रके ॥
गन्धपुष्पादिधूपद्यैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।
लक्षजनेन सर्वेषां श्रीप्रमाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥
श्रीं कालिकायै धीमहि
तमः कालि प्रचोदयात् ।
ॐ आकर्षिणी वन्द्यारिणी
ॐ पट् साहा अमुकीमाकर्षय ॥
प्रथवं पूर्वमुद्धृत्य उपासेनी ततः परं ।
नितम्बिनी वङ्गिजाया विद्या परमदुर्लभा ॥
सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य
पद्ममूर्त्येन ताम्बूलं समानीय आमशरवहये
नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाक्षोत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-
पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते सति
सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-
कृतधटकर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥
आकर्षिणी, स्त्री, (आकृष्यते अगया । आ + कृष +
ल्युट् + स्त्रियां डीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकयष्टि-
काविशेषः । आकुषी इति भाषा ॥
आकलनं, स्त्री, (आ + कल + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।
परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ (“सेव्यापि
सानुनयमाकलनाय यन्वा” । इति माघः ।)
आकल्पः, पुं, (आ + कल्प + घञ् ।) वेशः । इत्य-
मरः ॥ कल्पणं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वेशार्थं यथा रघौ,—
“अक्षतकविधिसम्भोज्ज्वलमाकल्पजातं
विक्षसितपदमाच्छं यौवनं सा प्रपेदे” ।
“स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत्” । इति साहित्यदर्पणे ढतीयपरिच्छेदे ।
कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्पं नरकं भुङ्के” ।
इति स्मृतिः ।)
आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कन् ।) तमः । मोहः ।

आका

यन्मिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥
आकाशः, पुं, (आकथ्यते यच्, आ + कथ् + अच् ।)
प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कठिपातर-
इति भाषा ।
आकास्मिकं, त्रि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठ-
ञ् ।) अकस्मात्तुल्यं । हठाज्जातं ॥ (“आकास्मिक-
प्रत्यवभासां च देवीं वाचमनुकृतेन कन्दसा परि-
यतामभ्युदरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥)
आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)
इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-
स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।
“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा” ।
अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-
शब्दते,—
“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु” ।
न्यायमते । यत्पदमते यत्पदान्वयबोधो न भवति
तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-
ज्जाकारिकाः ॥
आकाशः, पुं, (आच् + शि + घञ् ।) निवासः ।
इति वीरदेवः ॥
आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभि-
प्रायानुरूपचेष्टाविक्रमणं । संकेत ठार इत्यादि
भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥
“तस्य संकृतमन्त्रस्य गूणाकारेङ्गितस्य च” ।
इति रघौ १ । २० ।
“आकारैरिङ्गितैर्गन्था चेष्टया भावितेन च” ।
इति हितोपदेशे सुहृद्देवः । मूर्तिः ॥ “आकार-
सदृशप्रश्नः” । इति रघौ १ । १५ ।)
आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-
दिसूचको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-
वैकृतमिति वीरपालितः ॥ गुप्तिर्भेदणं । आकारस्य
भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहित्या २ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाश्चादेराच्छादनात्
अवहित्तिरिवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥
“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।
इति साहित्यदर्पणम् ।)
आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-
गुप्तिः । रत्यादिसूचकमुखरागादिगोपनं । इति
हेमचन्द्रः ॥
आकारणं, स्त्री, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)
आकानं । इत्यमरः ॥ डकन इति भाषा ।
“तेषु मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।
इति पञ्चतन्त्रम् ।)
आकालिकं, त्रि, (समागकालौ आद्यन्तौ यस्य ।
“आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समागकालस्या-
कालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यद्वा
अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) अद्यध्वंसि ।
इति धरणिः ॥ समागकालीनजन्मविनाशशाली ।
इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भ-
कालात् तत्सजातीयकालस्याधि । निमित्तं काल-
मारभ्य परेद्युर्वाकालः स एव कालस्यावकाश-

श्रीका

स्तत्र भवः। इति तिथितत्त्वं ॥ (यथा मनो ४।१०५
“एतानाकालिकान् विद्यादग्नायान्तावपि” ।

“तपस्विनः स्थातुवनौकसस्ता-
माकालिकी वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्” ॥

इति कुमारसम्भवे ३। ३३ ॥)

आकालिकप्रलयः, पुं, (आकालिकः प्रलयः।) प्रलय-
विशेषः। स्थायम्भुवमन्वन्तरे कपिलश्रापेण अकाले
जगत्प्रलयः। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
तत् प्रवृत्तन्तु महाभागा वाराहं लोकसंक्षयं ॥
यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च श्रापिष्या ॥
तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनम्” ॥

श्रीकपिल उवाच ।

“स्थायम्भुव मनुष्येष्ट ब्रह्मरूप महामते ।
ममैकमीप्सितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
जगत् सर्वं तवैवेदं त्वया च परिपाकितं ।
त्वया सर्वं जगत् सृष्टं त्वमेव जगतां पतिः ॥
तन्मे देहि रहःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रवृत्तदर्शिवान् ।
उद्धारिष्ये जगन्नातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत् ।
ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्प्रभवम्” ॥

श्रीमनुषवाच ।

“यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिकां ।
चिकीर्षुष्या तपः कार्यं किं स्थानार्थगया तव ॥
देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा ।
भङ्गनि पुण्यभाङ्गत्रय तिष्ठन्ति कपिल ! क्षितौ ॥
तेषामेकतमं त्वच्छेदासाद्य कुरुष्वे तपः ।
स्थानं ब्रह्मन् रूपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं” ॥

कपिल उवाच ।

“त्वयि विश्वम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।
स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि हेतुभिः ॥
अस्मान्मन्त्रे वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकल्प्यनं ।
यत्त्वं बहसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
हृतप्रवृत्तविभ्रस्तमचिरेण भविष्यति ॥
न चिरात् ब्रह्मसि मनो ! जलपूर्णं जगत्प्रयं ।
हृतप्रवृत्तविभ्रस्तं तव गर्भविश्रान्तं ॥
एवमुक्त्वा सुनीम्नोऽसौ कपिलस्तपसां निधिः ।
अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
कपिलस्य वचः श्रुत्वा विस्मयवदगो मनुः ।
भावीति प्रतिपद्यात् मनुर्नोवाच किञ्चन ॥
विश्राणां वदसीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः ।
प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकाभावनः ।
आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणं ॥
ॐ गमो भगवते वासुदेवाय शुद्धभागसभाविने ।
इति जप्यं प्रजपतो मनोः स्थायम्भुवस्य तु ॥
प्रससाद जगन्नाथः केशवो न चिरादहं ।
ततः क्षुद्रभक्षो भूत्वा दूर्वाससमप्रभः ॥
कर्परकालिकादुम्भतुल्यनेत्रयुगोऽम्बलः ।

श्रीका

तपस्यन्तं महात्मानं मनुं स्थायम्भुवं मुनिं ॥
आससाद तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः ।
उवाच च महात्मानं मनुं स्थायम्भुवं तदा ॥
अप्रीनिधे महाभाग भीतं मां ज्ञातुमर्हसि ।
नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विश्राजैर्भक्षितुं प्रति ॥
अथ प्रभूतैर्विशुजैर्द्रावितः पृथुरोमभिः ।
प्रायाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
प्राप्तोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि मां परिपालय ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्थायम्भुवस्ततः ॥
अलिङ्गरे तोयपूर्णे न्यधादिपुलभोगिनि ।
स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्ज्यमानो दिने दिने ॥
सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभुमृषिरादथ ।
दशघटजलपूर्णं प्रवृत्तं स महात्मा
मलिकमसति कुर्वन् वर्ज्यामास मत्स्यं ।
स च सुविषदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
मलिकसलिलमध्ये लोमशः पीनदेहः” ॥
इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तथा पीनतनुं वृष्टा मत्स्यं मनुः स्वयं ।
मृहीत्वा पाणिना फुल्लनलिनीं सरसीं ययौ ॥
तत्संस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे ।
एकथोजनविस्तीर्णं सार्द्धथोजनमायतं ॥
नानामीनगणोपेतं श्रितामजजलोत्करं ।
तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
पालयामास सुतवत् क्षपया परया युतः ।
सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
न समस्तत्र सरसि सृष्टत्काये द्विजोत्तमाः ।
स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटद्वये ॥
शिरःपुच्छे निधायाश्च तुङ्गदेहः समुच्छ्रितः ।
स्थायम्भुवं महात्मानं क्षुक्रोश चाहि मामिति ॥
तं तथा स मनुर्ज्ञात्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं ।
आससाद तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमागमद्भूतं ।
इति सञ्चिन्तयन्नेवं प्रोद्धार करेण तं ॥
भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
स्थायम्भुवकरं प्राप्य जघिमानमुपाश्रयत् ॥
ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्नाने धृत्वायजं मनुः ।
निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
यथेच्छमत्र वर्ज्यं न कोऽपि त्वां हनिष्यति ।
अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः ।
जघुत्वं चिन्तयन्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।
सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
तं पूर्णकायमाणोक्य यतीत्याम्भः समुच्छ्रितं ।
शरणीः शिराभीरन्वितं मानसाचलसन्निभं ॥
रन्ध्रन्तं सागरं सर्वं देहाभोगाचकीकृतं ।
स्थायम्भुवो मनुर्धीमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
ततः प्रपच्छ तं साक्षा मत्स्यं स्थायम्भुवो मनुः ।
विचिन्त्य जघिमानश्च पश्यन्मूर्तिं तदाद्भुतां” ॥

श्रीमनुषवाच ।

“न त्वां मत्स्यमहं मन्ये कश्चं मे वद सत्तम ! ।

श्रीका

महत्त्वं जघिमानन्ते चिन्तयन् सुमहत्तम ॥
त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शम्भुर्वी मीनरूपपृक् ।
न चेद्भुङ्क्षं महाभाग तन्मे वद महामते” ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

“आराधोऽहं त्वयां नित्यं यो हरिः स सनातनः
तवेष्टकामसिद्धयर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः श्रान्तेन मूर्तिना ।
तत्करिष्येऽद्य तां मूर्तिमिमां विद्धि मनो मम” ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरमिततेजसः ।
श्रुत्वा प्रवृत्ततो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशवम्” ॥
श्रीमनुषवाच ।

“नमस्ते जगदस्यक्षपरावरपते हरे ।
पावकादित्यश्रीतांशुनेत्रत्रयधराय्यय ॥
जगत्कारण सर्वज्ञ जगद्गम हरे पर ।
सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर” ॥
इत्यादिस्तोत्रं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“स्थायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपपृक् ।
वासुदेवस्तदा प्राह भेषगम्भोरनिसनः” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“बुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुहुः
सपर्यया तथा नेन वरं वरय सुव्रत ।
इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारणा ।
वरयाभीप्सितान्कामान् लोकानां वा हितश्च यत्
मनुषवाच ।

“यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत्
तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि प्रदुष्य मे ।
प्रश्राप कपिलः पूर्वं मदर्धे भुवनत्रयं ।
हृतप्रवृत्तविभ्रस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपाकिता ।
संहरिष्यति यस्वेनां तेऽधुना ज्ञावयन्निवामं ॥
ततोऽहं दीनहृदयस्वामेव शरणं गतः ।
न यथेदं त्रिभुवनं जलज्जुतं भविष्यति ॥
हृतप्रवृत्तविभ्रस्तं तथा त्वं देहि मे वरम्” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“न मत्तः कपिको भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।
यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
तस्माद्यदुदितं तेन तत् सर्वं नान्यथा भवेत् ।
करिष्ये तत्र साहाय्यं स्थायम्भुव निबोध तत् ॥
हृतप्रवृत्तविभ्रस्ते तोयममे जगत्प्रये ।
न चिरादेव ततोयं शोभयिष्यामि वै मनो ॥
यावज्जलज्जुवस्तावत् यथा कार्यं त्वया मनो ।
तन्मे निगदितं तथ्यं प्रदुष्यन्वावहितोऽधुना ॥
सर्वयन्त्रियकाष्ठौघैरेका गौका विधीयतां ।
तामहं इष्टयिष्यामि यथा नो मिद्यते जगैः ॥
दशथोजनविस्तीर्णां त्रिंशथोजनमायतां ।
धारिणीं सर्ववीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
सर्वयाज्ञिककृत्वाणां भूरिवक्त्रजतन्तुभिः ।
नवथोजनदीर्घान्तु व्यामचयसुविकृतां ॥
जुव स्वयं मनो तूयं सृष्टीमीरिकां वर्टी ।
जगद्गामी जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ॥

आका

द्रव्यव्यति तां रज्जुं न ज्वलति यथा तथा ।
सर्वान्नि वीजान्यादाय सर्वान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निसन्नस्यं वर्तमाने जलज्वले ।
दक्षेण सह संगम्य स्फुरिष्यति मनो मम ॥
स्यतोऽहं तूर्जमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाय शृङ्गेण त्वं मां चास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रवृत्तविभक्तं हतं स्याद्भुवनत्रयं ।
तावत् पृष्ठेन तां नावं वोढाहं नात्र संशयः ॥
जलज्वले तु संपूर्णं शृङ्गे मम च तां हरिं ।
त्वं तथा वटिकया तुयं सदा नेष्यसि वै वृद्धं ॥
बद्धायां नावि मे शृङ्गे देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्केषु तोयेषु प्रोम्भे शिखरे गिरेः ।
हिमाचलस्य बद्धा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया यास्ये यदाहं निकटं तव ॥
शृङ्गेण श्यामलेनैव त्वं मां चास्यसि पुष्करे ।
पुनः स्फुटं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभाम्भद्रिमवाप्तसि सगतनीं ।
अहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मां ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्प्रसन्नो नमस्कृतः ।
अनर्द्धे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भवोऽपि भगवानन्तर्धानं गते हरौ ।
यथोक्तं हरिणा पूर्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वथास्त्रियदत्तौघान् कृत्वा स्वायम्भवस्तदा ।
उद्भूत कारयामास नावं वृद्धतगं ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूत्रसंघेर्वटीरिकां ।
पूर्वोक्तं प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन महता वृत्तं युद्धं महाद्भुतं ।
विद्योर्ध्ववराहस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलज्वले भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तरिं बद्धा वीजान्यादाय सर्वशः ॥
वेदाऋषीन् तथा सप्त दक्षं चाराय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्रे चराचरे ॥
स्वायम्भवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सशृङ्ग इव पर्यतः ॥
उदीतस्यैकशृङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपकम् ।
आगतस्तत्र च चिरायन्तस्ते स मनुर्हरिः ॥
तरिमावह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलाचलं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापन्नं शृङ्गे बद्धा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
स्यं नावमबृहन् दधार परमेस्वरः ।
योगिन्ना जगद्धात्री समासीद्वटीरिकां ।
ततः शूनैः शूनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ॥
पश्चिमं हिमवत् शृङ्गमुन्मथं तोयमधतः ॥
दिसाहसैर्योजनानामुच्छ्रितस्य हिमप्रभोः ।
पश्चात्तु सहस्राणि शृङ्गं तप्तस्य चोच्छ्रितं ॥
तस्मिन् शृङ्गे ततो नावं बद्धा मत्स्यात्मकम् हरिः ।
जगाम शोषणायाशु जलानां जगतां पतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातांश्च शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु प्रायेण कृतोऽद्याकालिको जयः ॥
आकालिकोऽयं प्रजयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्वं यथावत् द्विजसत्तमाः” ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥
आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आकाशः, पुं, स्त्री, (आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते
सूर्यादयो यत्र । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु सूत्र्यः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अम्बं ४ अम्बं ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्षं ११
गगनं १२ अगन्तं १३ सुरवर्त्म १४ खं १५ वियत्
१६ विष्णुपदं १७ विहयः १८ । इत्यमरः ॥
नाकः १९ अग्नः २० नभसं २१ मेघवेष्ट २२
महाविषं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४
मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टं २६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुणाः शब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरी च । अस्तिन्द्रियं कार्यः । सत्वेकः किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।
“शब्दः ओत्रेन्द्रियश्चापि हिन्नायि च विविक्तता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः” ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।
“आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् ओत्रमेकः सन्नप्युपाधितः” ॥
वेदान्तमते स अन्यः ॥
आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशपथवाहिनी गङ्गा ।)
खर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिप्रतकथायां,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगयनारिते ।
त्रैगुण्यललितैश्चारुमरुद्भिस्तपवीजिते” ॥
“नदत्याकाशगङ्गायाः खेतस्युद्गामदिग्गजे” ।
इति रघौ १ । ७८ ।
“उभौ यदि व्योम्नि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” । इति माघः ।)
आकाशजननी [न्] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां वाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्र-
च्छिद्राणि । यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुणिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशपथस्य जननीव पौषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकमासे भगवदुद्देशेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयाम्भते
पुष्करपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायं काले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।
“दिवाकरेऽस्ताचकमौलिभूते
ऋहाददूरे पुरषप्रमायं ।
यूपाकृतिं यस्त्रियदत्तदाब-
मारोप्य भूमावथ तस्य मूर्द्धि ॥

आका

यवाङ्गुलिच्छिद्रयुतास्तु मध्ये
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकाल् ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशकालीकुं
याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कार्यं कायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेशो दशगणकथाद्यौ ।
निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
दामोदरायाप्यथ धर्मराशे ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पुत्रभ्यः
प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः” । इति ।
अपराकोत्वन्यो मन्मो यथा,—
“दामोदराय नभसि तुलायां जोजया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)
तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्भदानाकाश-
दीपः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।
“तुलायां तिलतैलेन सायं सन्धासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सत्रीकाय श्रोपतये स श्रीजान् भुवि जायते ॥
दामोदराय नभसि तुलायां जोजया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मखपे वापि स चाक्षयफलं कर्मेत् ।
विष्णुवेष्टमि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अधिस्योमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजता मांसी ।) सूक्ष्म-
जटामांसी । केदारे उत्पत्तिरस्याः । तत्पर्यायः ।
निरालम्भा २ खसम्भवा ३ शैवाणी ४ सूक्ष्मपत्री
५ गौरी ६ पर्वतवातिनी ७ अम्भमांसी ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । श्रौचप्रयत्नाङ्गोरोग-
नाशित्वं । लूतागर्हभक्तज्वालाहारित्वं । वर्णकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्याः । डीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पागा इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
गुणा द्रष्टव्याः ।)
आकाशरक्षी [न्] पुं, (आकाशे उच्यस्थाने स्थितः
सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणधिः । दुर्गवह्निःप्राचीरोपरिस्थित-
चरः । इति राजधर्मः ॥
आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्च-
शिखत्वात् ।) सताविशेषः । आकाशवेण अमर-
वेण इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवक्षिका ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पिक्तनाशित्वं । शुक्लवर्णकत्वं ।
रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।
खवल्ली ग्राह्यी तिल्ला पिच्छिकाश्यामयापहा ॥
तुवराधिकारी हृद्या पिच्छेष्वामनाश्रिनी” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आक्र

आक्राशवागी, स्त्री, (आक्राश्राडुड्वा वागी) अश्र-
रीरिणी वाक् । दैववागी । इति पुराणं ॥
आक्राश्रसजिनं, स्त्री, (आक्राश्रात्पतितं सजिनं जलं) ।
दिव्योदकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
आक्रिचनं, स्त्री, (आक्रिचनस्य दरिद्रस्य भावः ।
आक्रिचन + अच्य) । आक्रिचनता ॥
आक्रोशं, त्रि, (आड् + कृश् + क्तः) । व्याप्तं ।
तत्पर्यायः । संकीर्णं २ सङ्कुलं ३ । इत्यमरः ।
समाक्रोशं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । प्रथमसर्गे ५० श्लोकः ।
“आक्रोशं विपत्नीनामुत्तमद्वारोधिभिः” ॥)
जलादिभिर्निरवकाशं । इति भरतः ॥
आक्रुचनं, त्रि, (आड् + कुचि + ल्युट्) । न्यायमते
पञ्चप्रकारकर्मान्तगतकर्मविशेषः । सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं । गमनं । वक्रता-
सम्पादनं । यथा । भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाक्रुचनं तथा ।
प्रसारणाच्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” ॥)
आक्रुलं, त्रि, (आड् + कुल + कः) । व्याकुलं । तत्प-
र्यायः । व्यस्तं २ म्प्रगुणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले । “विभवगुरुभिः क्षत्रैस्तस्य प्रतिक्षण-
माकुणा” ॥)
आक्रुतं, स्त्री, (आड् + क्रुत् + क्तः) । अभिप्रायः) ।
आश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तात्पर्यं । इच्छा । यथा
साहित्यदर्पणे । २५ परिच्छेदे ।
“इसमेभ्योऽप्युक्तं लीलापद्यं निमीलितं” । इति
“हृदयनिहितं भावाक्रुतं वमद्भिरिवेक्ष्यैः” ॥
इति शाकुन्तले ।)
आक्रुतिः, स्त्री, (आक्रियते इयं गौरयं अश्रः इति
व्यज्यतेऽग्या । आड् + कृ + क्तान्) । रूपं ।
शरीरं । जातिः । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकु-
न्तले प्रथमांशे ।
“किमिव हि मधुरायां मण्डनं नाक्रुतीनां” ॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः । “आक्रुतिर्जाति-
लिङ्गाख्या” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्याः जातेर्गोलादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम् । जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्गं
धर्मा यस्याः सा इत्यर्थः इति कश्चित् ॥)
आक्रुतिश्चा, स्त्री, (आक्रुत्वा कृत्रमिव या) । घोषा-
तकीलक्षः । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माळा ॥ (घोषकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ।
आक्रुष्टं, त्रि, (आड् + कृष्ट + कर्मणि + क्तः) ।
क्षताकर्षणं । आक्रुष्टितं ॥ (प्रकोभितः, सुगभः ।
यथा हितोपदेशे । “ततो लोभाह्वयेन केनचित्
पाशेनालोचितं” ॥ इति) ।
आक्रुकेरः, पुं, मकरराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
आक्रुन्दः, पुं, (आड् + क्रुन् + क्तः + अच् वा) ।
रोदनं । यथा रामायणे ।
“तासामाक्रुन्दशब्देन सहसोद्भ्रान्तलोचनः” ॥
आक्रुनं । मित्रं । दास्ययुजं । आता । इति
मेदिनी ॥ ध्वनिः (यथारामायणे ।

आक्षि

“तत्रैव निशि गगनामाक्रुन्दः श्रूयते महान्” ॥
नाथः । पार्श्व्याहात् परो राजा । इति धरणिः ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।
“पार्श्व्याहाच्च संप्रेक्ष्य तथाक्रुन्दश्च मखले” ॥)
आक्रमः, पुं, (आड् + क्रम् + अच्) । आक्रमणं ।
तत्पर्यायः । अधिगमः २ क्रान्तिः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (अधिरोहः । व्याप्तिः । विक्षेपः ।
अधिगमः । प्राप्तिः । अधिकारः) ॥
आक्रमणं, स्त्री, (आड् + क्रम् + ल्युट्) । आक्रमणकरणं ।
“यः पृष्ठवर्त्ती षट्पतिः देशाक्रमणाद्याचरति” ।
इति कुल्लुकभट्टः ।) व्यापनं ॥ (अतिवर्त्तनं । यथा,
रामायणे ।
“कण्टकाक्रमणक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति” ।
आरोहणम् । यथा रामायणे ।
“न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं ह्ये” ॥)
आक्रान्तः, त्रि, (आड् + क्रम् + क्त) । क्षताक्रमणः ।
अधिक्रान्तः । आक्रमविशिष्टः । इति हलायुधः ॥
(अभिभूतः । पराभूतः । वशीभूतः । यथा मनुः—
“न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपलक्ष्येऽन्यैर्देभिः” ॥)
आक्रोडः, पुं, (आड् + क्रोड् + घञ्) । राजोपवनं ।
राज्यः साधारणं वनं । इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
लीलास्थानं । यथा, रामायणे ।
“आक्रोडालङ्घितं स्तीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ।
तथा च कुमारे । २ । ६७ ।
“आक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेपु वेष्टसु” ।
कुरुत्यामष्टपुत्रः खनामख्यातः पौरवः” ॥
यथा हरिवंशे ।
“दुष्प्रसस्य तु दायदः कुरुत्यामः प्रजेन्द्रः ।
कुरुत्यामादयाक्रोडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः” ॥)
आक्रोशः, पुं, (आड् + क्रुश् + घञ्) । क्रोधाकर्त्तव्य-
निश्चयः । तत्पर्यायः । आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३
शापः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ।
“आक्रोशं मम मातुश्च प्रमावर्त्तय प्रपुष्ये” इति) ।
आक्रोशनं, स्त्री, (आड् + क्रुश् + ल्युट्) । अभिशापः ।
तत्पर्यायः । अभिषङ्गः २ अभिषङ्गः ३ । इत्यमरः ॥
आक्षेपाटिकः, पुं, (अक्षेपटे नियुक्तः । अक्षेपट +
ठक्) । अक्षेपदर्शकः । धर्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥
आक्षेपादः, पुं, (अक्षेपाद + अच्) । नैयायिकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
आक्षारणा, स्त्री, स्त्री, (आड् + क्षर + णिच् +
युच्) । मैथुनं प्रति आक्षोशः । इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं ।
यथा “क्षतागम्यागमणस्त्वं स्थानान्तरं गच्छ” ।
इति भरतः ॥ क्लेशालि अपवाद इति भाषा ॥
आक्षारितं, त्रि, (आड् + क्षर + णिच् + क्त) । पर-
स्त्रियां परपुरुषे त्री मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं ।
अपवादयत्नं । इत्यमरः ॥
आक्षिकः, पुं, आक्षुकलक्षः । इति रत्नमाळा ॥
आक्षेर गाह्य इति भाषा । (शूतनिमित्तः । पाश-
क्रोडाविषयकः । अथ अक्षेदीयति जितो वा
इति अक्ष + ठक् । यथा मानवे ८ । १५६ ॥
“प्रातिभायं ह्यथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत् ।

आखु

दख्युक्तावशेषश्च न एतौ दातुमर्हति” ॥
“पितृश्लेषमन्त्रश्च वातिकश्चाक्षिकीफलं ।
मधुराक्षविपाकश्च वातपित्तहरश्च तत्” ॥
इति चरकः ॥
“आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो त्रण्यः संघ्राहको जघुः” ।
इति सुश्रुतः ॥
आक्षीव, पुं, (आड् + क्षीव + अच्) । अक्षीवः ।
शोभाङ्गलक्षः । इति रायमुकुटः ॥
आक्षेपः, पुं, (आड् + क्षिप् + घञ्) । अपवादः ।
इत्यमरः ॥ भर्त्सनं । (यथा—नीतिशतके ॥ ४२ ॥
‘दान्येवाक्षेपवत्क्षारमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः साख्यर्थचर्या जगति बज्जमता कस्यगाभ्यर्धनीयाः
आक्षेपणं ।
“नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरौ ।
वदनमपहरन्ती तत्कृताक्षेपमीशः” ॥
इति कुमारे । ७ । ६५ । विन्यासः । व्यापनं ।
“कर्णापित्तो लोभ्रकषायरूढो
गोरोचनाक्षेपगितान्तगौरै ।
तस्याः कपोले परभागलाभात्” ।
इति कुमारे । ७ । १७ अपहरणं । यथा,—
“यत्रांशुकाक्षेपविषल्लितानां” । २ । १४ कुमारे ।
उपस्थितिः । यथा साहित्यदर्पणम् ।
“मुख्यार्थस्थेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्ययसिद्धये” ।
इति ।) काव्यालङ्कारः । इति मेदिनी ॥ (अ-
ङ्गारप्रकरणे विशेषो द्रव्यः) ।
आक्षेपकः, पुं, (आड् + क्षिप् + क्त) । निन्दाकारः ।
आक्षेपः । इति मेदिनी ॥ वातरोगविशेषः । तस्य
कारणलक्षणे । निदाने यथा—
“यदा तु धमनी सख्याः कुपितोऽप्येति मासतः ।
तदा क्षिपयत्यु मुञ्जुर्मुञ्जुर्देहं मुञ्जुश्चरः ॥
मुञ्जुर्मुञ्जुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः” ।
आक्षेपटः, पुं, (अक्षेपट एव स्वार्थे अण्) । अक्षेप-
लक्षः । पर्वतजपोलुक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
“वतामाभिषुकाक्षेपमकूलकनिकोचकाः ।
गुरुष्वाक्षिगर्धमधुरा सोरुमाया बलप्रदाः ।
वातघ्ना हं ह्यथा ह्यथाः कफपित्ताभिवर्द्धनाः” ॥
इति चरकः ॥)
आक्षेपडः, पुं, आक्षेपलक्षः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आक्षेपनं, स्त्री, (आड् + क्षेप + ल्युट्) । अक्षेप-
इत्यमरः ॥
आखण्डकः, पुं, (आड् + खण्ड + कणच्) । इन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे । तृतीयसर्गे ११ ॥
“आखण्डकः काममिदं वभाषे” ॥)
आखनिकः, पुं, (आड् + खन + इकन्) । सौरः ।
उन्दुबः । शूकरः इति मेदिनी ॥ (खनिप्रदिवं
खननसाधनद्रव्यं । खननकर्त्ता) ।
आखातं, पुं, स्त्री, (आड् + खन् + क्त) । अखातं ।
देवखातं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
आखुः, पुं, (आड् + खन् + कुः) । मूषिकः । इत्यमरः ।
(यथा नीतिशतके । “क्षत्रपुत्रविवरं स्ववं विप-
तितो नक्तं मुखे भौगिनः” ॥) शूकरः । सौरः ।

आखे

इति हेमचन्द्रः । देवताङ्कः । इति रत्नमाला ॥
 (आखुमांसगुणा यथा,—
 (“आखोर्मांसं सपदि बज्जधा खखखखीकृतं यत्तैले
 पाचं त्रवति निरतं यावदेतन्न सम्यक् ।
 तसैनाहं वसनमनिशं योनिभागे दधाना,
 हन्ति ग्रीडाकरभगपत्तं नाच सन्देहबुद्धिः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहः ॥)
 खुर्कणी, स्त्री (आखेः कर्णमिव पत्रमस्याः । आ-
 खुर्कणं + डीप्) लताविशेषः । मूषाकायी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ त्रवन्ती ३ चित्रा ४
 सुवर्णा ५ उन्दुर्कणी ६ न्यग्रोधी ७ मूषक-
 कणी ८ खलिकणी ९ बज्जकणीका १० माता
 ११ भूमिचरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ बज्ज-
 पदिका १५ प्रयक्त्रेणी १६ दधा १७ पुत्रश्रेणी
 १८ अद्रिभूः १९ । आस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
 कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहृष्वरभूल-
 नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “आकुपर्णी आकुर्कणी कर्णिका भूदरीभवा ।
 आखुर्कणी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघुः ॥
 विपाके कटुका मूत्रकफामयकृमिप्रणुत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 आखुः, पुं, (आखुना गच्छति यः । गणेशस्य मूषिक-
 वाहनत्वात् तथात्वं ॥) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आखुर्गिका, स्त्री, (आखेः कर्णमिव पर्यायस्याः ।)
 लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रकायी इति
 भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुर्कणीशब्दे चास्या
 गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आखुर्गणी, स्त्री, (आखेः कर्णमिव पर्यायस्याः ।)
 आखुर्गिका । इति रत्नमाला ॥
 “मुस्ताखुपर्णीफलदारुशयु-
 कायः सङ्घाया क्रिमिशककच्छः ।
 मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
 क्रिमिनिहन्त्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहः ।
 “आखुपर्णीकिशकयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 पक्वा मूषणिकां खादेद्धान्यास्त्रयः पिबेदनु” ॥
 इति वाभटः ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुर्कणीशब्दे
 ज्ञातव्याः ॥
 आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
 ऽयं कौटिल्यसंस्कारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आखुर्क [ज] पुं, (आखुन् भुङ्क्ते यः । आखु +
 कुन् + क्तिप्) विडाकः । इत्यमरः ॥
 आखुरयः, पुं, (आखुः रथो वाहनं यस्य ॥) गणेशः ।
 इति हलायुधः ॥
 आखुविषहा, स्त्री, (आखेर्विषं हन्ति या ॥) देव-
 ताङ्कः । इति ऋताधरः । देवदासीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 आखेटः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुभगाखेट-
 भूमिम्” ॥ कथासरित्सागरे १५।१२० ।
 आखेटकः, पुं, (आख् + खिट् + घञ्) मृगया ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पक्षतन्त्रे ।

आग

“आखेटकस्य धर्मोऽयं विभवाः स्युर्बोधे ख्याम् ।
 नृपजाः प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽत्र मृगानिव” ॥
 आखेटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
 मुडङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।
 “कपिशोभं हुमशीर्षं तथाचाखेटशीर्षकं ।
 इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥)
 आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशलः । आ-
 खेट + ठक्) मृगयाकुशलकुशलः । तत्पर्यायः ।
 आखेटिकः २ विश्वकम्पुः ३ । इति हारावली ॥
 (मृगयाकर्ता । आसजनकः । भयङ्करः । मृगयुः ।
 व्याधः ॥)
 आखोटः, पुं, (आख् + उट्) फलवृक्षविशेषः ।
 आखरोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
 फलखेहः ३ गुडाशयः ४ कीरेहः ५ कन्दराजः ६
 मधुमञ्जा ७ वृहच्छदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वं ।
 बलकारित्वं । स्निग्धत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
 शित्वं । रक्तदोषप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
 कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आक्षोटशब्दे
 आक्षोटशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयं ॥)
 आख्या, स्त्री, (आख् + ख्या + घञ् + टाप्) नाम ।
 संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।
 “उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
 पश्चादुमाख्यां समुखी जगाम” ॥
 आख्यातं, त्रि, (आख् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ।
 इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ॥)
 आख्योक्तधातुत्तरविहिततित्प्रयथादि ॥
 आख्यानं, स्त्री, (आख् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
 “कथितं षडुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।
 देवी मङ्गलचण्डो या तदाख्यानं निशामय” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥
 आख्यायिका, स्त्री, (आख् + ख्या + गृन् । टाप्)
 उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
 इति ख्याता ॥ (आख्यायिकाण्युक्तं । यथा,—
 “प्रबन्धकथनां स्तोत्रकथायां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
 परस्परान्त्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्” ॥
 इति च साहित्यदर्पणे ॥
 “आख्यायिका कथावत्यात् कवेर्वैशादिकीर्तनं” ॥
 आगः, [स्] स्त्री, पापं । अपराधः । इत्यमरः ॥
 (यथा शिशुपालबधे इय सर्ग १०८ श्लोकः ।
 “सहित्ये शतमागांसि स्त्रीसो इति यत्तथा” ॥)
 आगतं, त्रि, (आङ् + गम् + क्तः ।) आयातं । उप-
 स्थितं । (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितेपदेशे ।
 “आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्यात् यथोचितम्” ॥)
 आगन्तुः, त्रि, (आङ् + गम् + तुन् ।) अतिथिः ।
 इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनियतः ॥
 (“अकस्मादागन्तुना सह द्विन्वासे न युक्तः” ॥
 इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,
 “आगन्तुपि शरीरश्लथ्यतिरेकेण यावन्नोभावा
 दुःखमुत्पादयन्ति” ॥ इति मुमुक्षुतः ।
 निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणवैविध्यादागन्तु-
 शब्दोऽयमामयस्थान्यतरकारणवाची ।
 तद्वयथा,—

आग

“द्विविधा एनः प्रकृतिरेवामागन्तुनिजविभा-
 गात्” ॥ “मुखानि तु खल्वागन्तोर्नखदशमपतना-
 भिचाराभिशापाभिषङ्गबधन्ध-पोङ्ग-रञ्जु-दहन-
 मन्नाशनि-भूतोपसर्गादीनि” ॥
 “आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं
 वातपित्तस्त्रेणयां वैषम्यमापादयति” ॥
 उदाहरणं । “तत्रागन्तुवशेदेनभेदेनद्वयानभङ्गन-
 पिच्छनोत्पेषणवेष्टनप्रहार-बध-बन्धन-व्यधन-पीड-
 नादिभिर्वा । भङ्गातक-पुष्पफलरसात्मगुणाशुक्-
 क्रिमिशुकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेदन-
 परिसर्पणावमूत्रणैर्वा विधिनाम् ॥ सविधाविष-
 प्राणितन्त्रविषाणनखनिपातनैर्वा ।
 सागरविषवात-हिन-दहन-संस्पर्शनैर्वा शोथाः
 समुपजायन्ते” ॥ इति चरकयोगे ॥
 आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु + स्तार्थे कन्) आहार्यं ।
 अनित्यस्थायि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (अज्ञातकुलश्रीलादिर्नवागतः पुरुषः । यथाः
 “त्वया च मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुर-
 स्तुतः” ॥ इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-
 स्नामिकः पश्चादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥
 “महेच्छोत् खलुपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
 पातो येषां तु ते मेवा दैवराजपरिभुताः” ॥
 आकस्मिकत्वादिरोगः । यथा, शुभ्रुते ।
 “शलश्ल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमितिरूपं
 तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” ॥ इति ॥
 आगमं, स्त्री, (आङ् + गम् + घञ् ।) तन्त्रशास्त्रं ।
 अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥
 “आगतं पञ्चवक्त्रासु गतञ्च गिरिजानने ।
 मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति
 (एतच्छब्दं यथा,—
 “खलुश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथाश्चनं ।
 साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
 घट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
 सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः” ॥ इति
 यथा रघुवंशे १० । २६ ॥
 “बज्जधाप्यागमैर्भिन्नाः पञ्चानः सिद्धिहेतवः” ॥)
 आगमः, पुं, (आ + गम् + घञ्) शास्त्रमात्रं ॥
 (“आगमादिव तमोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छब्दः” ॥
 इति किराते ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
 दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
 नीतिशतके ७१ श्लोके । “नित्ययथा प्रचुरनित्य-
 धनागमा च” ॥ इति प्राप्तिः । उपाजनम् ।
 “नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते” ॥
 इति मनुः ॥)
 साक्षिपत्रादिः । इति व्यवहारमाहृका ॥ प्रकृति-
 प्रत्ययानुपधाति कार्यं । इति व्याकरणं ॥ (शास्त्र-
 ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,
 “आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः” ॥
 इति रघुवंशे १म सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।
 “तामर्पयामास च शोकदीनां
 तदागमप्रीतिषु तापवीधु” ॥)

आम्र

आगमनं, स्त्री, आहृत्पूर्वगमधातोरनटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं। आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे। “रामश्चासन्नदे शत्वात् भरतागमनं पुनः”। स्त्रीसङ्गमः। यथा,— “अन्यागमनपापस्य पापः पृच्छन् स निष्कृति”। इति राजतरङ्गिणी।)

आगमावर्णा, स्त्री, वृत्तिकाकीदृक्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥

आगमितं, त्रि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं। पठितं। इति जटाधरः ॥ (यापितं प्रापितं।)

आगाधं, स्त्री, (अगाध एव। स्वार्थे षण्।) अगाधं। अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मधुरानाथः ॥

आगान्तुः, त्रि, आगान्तुकः। अतिथिः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः। आगान्तुः।)

आगामी, [न्] त्रि, (आङ् + गम् + णिन्। भविष्यत्कारणः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे। “भो यजमान! आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्”।)

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + अण) ऋहं। इत्यमरटीका ॥ (यथा मनुः। “आकीर्णं भिक्षुर्वाच्यैरागारमुपसंभ्रजेत्।)

आगुः, [र्] स्त्री, आगूः। प्रतिज्ञा। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

आगू, स्त्री, (आ-गमेः क्विप् गमः क्वावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्यकारादेशः।) प्रतिज्ञा। इत्यमरः ॥

आघोषं, स्त्री, (अभिनिन्दे, इन्धीदिमौ, क्विप्, नलोपः। अघोषः आनं; अघोषः शरणे रन्। तत्रस्थितत्वात् ऋत्विगव्याघीय उच्यते) अघोषं। होट्टट्टहं। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आघोष्या अघोषमुपतिष्ठते इत्यत्र आघोषं मण्डपमित्याख्यानदर्शनात्। धनद्वारा वरणीयऋत्विजि पुं ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्दादशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः। यथा हरिवंशे। “आभिध्रुवाभिवाञ्छ मेधा मेधातिथिर्वसुः। ऋषोतिष्ठान् द्युतिमान् हृद्यसवणः पुत्र एव च। मगोः स्वायम्भुवस्यैत दश पुत्राः महौजसः”। प्रियव्रतपुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो ऋषिपतिः। यदुक्तं,— “अघोषो वाम ऋषिर्जम्बुनाथो मगोः कुले। तज्जातो ऋषसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” ॥ प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः। यदुक्तं विष्णुपुराणे २।१॥ “प्रियव्रतसुताः स्थातास्तेषां नामानि मे षट्शु ॥ अघोषश्चाभिवाञ्छ वपुष्मान् द्युतिमास्तथा। मेधा मेधातिथिर्भ्यः सवणः पुत्र एव च ॥ ऋषोतिष्ठान् दशमस्तेषां सत्वनामा सुतोऽभवत्” ॥)

आघेयं, स्त्री, (अभिदेवता वस्य।) स्वयं। इति राजनिर्घण्टः। देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नं। इति हेमचन्द्रः ॥ घृतं। इति पाणिनिः ॥

आघेयः, पुं, (अभिदेवतास्य अण्।) अभिगोक्तं पुराणं यदाभेयं वेदसम्मितमित्युक्तकालके महापुराण-

अघा

भेदे वज्रपुराणे च। अभिदेवताके द्रव्यमात्रे च त्रिं। अभियोषिति स्वाहायाम् अभिदेवताकायान्त्वचि च। आघेयव्रतं। यथा मगौ ६।३१०। “दुष्टसामन्तहिंसस्य तदाभेयव्रतं स्मृतम्” ॥ अगस्त्यमुनिः। इति पाणिनिः। अभिसम्बन्धीये त्रि आघेयी, स्त्री, (आघेय + ङीप्।) अभिकोणं। स्वाहा। इति जटाधरः ॥

आघयणं, स्त्री, नवशस्येष्टिः। यथा,— “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते। धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टेः। “श्यामाकैर्त्रिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः। प्रग्यष्टं युज्यतेऽवश्यं न त्वनाययथावयः” ॥ इति कालान्तरदर्शनात् आङ्ग्रेऽपि तथा इति। आघयणं नवशस्येष्टिः। इति मणमासतत्त्वं ॥

आघयः, पुं, (आङ् + यद् + अच्) अनुययः। आसक्तिः। आक्रमः। यद्गणं। इति मेदिनी ॥ (प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा, “इत्याद्यहात् वदन्तं तं स पिता तत्र नीतवान्” ॥ इति कथासरित्सागरे २५।६६।)

आघययणः, पुं, मार्गशीर्षमासः। इति रायमुकुटः ॥

आघययणिकः, पुं, (आघययण्यो ऋगशिरसा युक्ता पौर्णमासी अस्मिन्। आघययण + ठक्) अघययणमासः। मतभेदे वत्सराद्यमासोऽयं। अस्मिन् मासे वृत्तिकराशिस्यो रविः। तत्पर्यायः। मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४। इत्यमरः ॥ आघययणी ५ अलकः ६ सहः ७ मार्गशिरः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ अघययणसम्बन्धिनि त्रि।

आघययणी, स्त्री, (अघे हायगमस्याः। मतभेदे मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः। प्रजाद्यण्। पूर्वपदादिति णत्वं। गौरादित्वात् ङीष्) ऋगशिरोनक्षत्रं। इत्यमरः ॥ अघययणमासस्य पौर्णमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आङ् + घट्ट + वृन्। ततः स्वार्थे कः) रक्षापामार्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा। इति हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं। क्लेदनं। घोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे। “पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमद्यैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + स्वार्थे णिच् + स्युट्) बधस्थानं। इति हारावली ॥ हननं ॥

आघारः, पुं, (आङ् + घ + घञ्) घृतं। इति हेमचन्द्रः ॥ ऋग्वेदिनां सुवेद्यं चतुराण्यं क्वचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमभेर्वायणकोणादारभ्याभेर्षीं वावदविष्मिन्नघृतधारादानं। पुनः सुवेद्यं चतुराण्यं क्वचि दत्त्वा इत्तं ध्यात्वाभेर्नैऋतकोणादारभ्य रेशर्णीं, यावदविष्मिन्नघृतधारादानं। इति कालेसिः ॥ यशुर्वेदिनान्तु सुवेद्यं मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण घृतधारादानं। इति पशुपतिः ॥

आघ

आघूर्णितं, त्रि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेषादिः घूराण इति भाषा। यथा, देवीमाहात्म्ये। “आघूर्णितो वा वातेन स्थितः पीते महाबभूवे”।

आघ्राणं, स्त्री, (आङ् + घ्रा + ल्युट्) वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं। सौंका इति भाषा “भेदघ्रां गन्धाघ्राणतः” इति कथासरित्सागरे १३।१६।)

आघ्रातः, त्रि, (आङ् + घ्रा + क्त) घिञ्जितः। क्तान्तः। इति मेदिनी ॥ वृत्तः। इति हेमचन्द्रः (घ्राणविषयीकृतः। यथा, नागानन्दे। “नीत किं न निघ्रा शशाङ्कधवला नाघ्रातमिदीवरं”।)

आघ्यं, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुल्यवट्टपदसन्निभमासि कोत्पन्नमधु। अस्य गुणाः। अतिशयचक्षुर्द्वि कारित्वं। कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च। इति रामनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥ “मधुकवचा निर्यासं जरत्कार्यैर्गाम्भोजैः। खवन्याद्यै तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः। तीक्ष्णतुण्डास्तु याःपीता मक्षिकाः वट्टपदोपमाः आघ्यास्तास्तत्कृतं यत्सदार्थमित्यपदे जगुः” ॥ (“आघ्यं मध्वतिचक्षुर्द्वयं कफपित्तहरं परं। कषायं कटुपाके च बस्यं तिक्तमवातहृत्” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

आङ्, अ, उपसर्गविशेषः। अस्वार्थः। ईषत् यथा आपिङ्गलः। अभिव्यक्तिः। यथा आश्वत्थ ब्रह्मचारी। सीमा। यथा आसमुद्रचित्तीशानं इति रघौ १ म सर्गे। धातुयोगजः। यथा आगे इति। इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात्। यद्गणं प्रत्यावृत्तिः। इति दुर्गादासः ॥

आङ्ग, स्त्री, (अङ्गस्य इदं। अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिकः, त्रि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावयज्ञ कम्पूक्षेपादिः। इत्यमरः ॥ मार्ङ्गिकः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे। “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः। आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहायः सान्निवकस्तथा” ॥)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस् + अण्) वृद्धस्तितिः इत्यमरः। (यथा मनुः। २।१५१। “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः। पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ॥)

आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकर्मो रम्भात् पूर्वं वारज्यजलपानानन्तरं यथाक्रमं शङ्कस्यशरूपमुज्जिनकक्रिया। तत्पर्यायः। उपसर्गः २। इत्यमरः ॥ आचमः ३ मुचिप्रवीः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधानं यथा ॥ “त्रिराचामेदयः पूर्वं द्विः प्रमृश्यात्ततो सुखं। संमृश्यात्तुल्यं त्रिभिरास्यसुपस्युशित् ॥ अङ्गुष्ठेन प्रदेशिष्या ब्राह्मं पश्चादग्नन्तरं। अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥ कनिकाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै। र्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाङ्ग चारोः संसृजेत् ॥

आच

ऋषो यजं वि सामानि चिः पिबन् प्रीययेत् क्रमात् ।
 अथर्वीरसौ पूर्वं हिः प्रमाद्यां नयेन्मुखं ॥
 सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं ।
 खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सुख्यं श्रुती दिशः ॥
 प्राणग्रन्थिमथो नाभिं ब्रह्माख्यं हृदयं स्पृशेत् ।
 वरं मूर्धानमाज्यं प्रीयात्वाथ शिखां मधीन् ॥
 बाहू यमेन्द्रवज्रकुपेरवसुधानवान् ।
 अभ्युक्ष्य चरयो विष्णुमिन्द्रविष्णुकरदयं ।
 वासुकिप्रमुखान् नागान् जघं क्षिपति यत् क्षितौ ।
 येऽनरा बिन्द्वो यान्ति भूतग्रामश्च तैर्दिज ॥
 अग्निवायुसूर्येन्द्रा गिरयोऽङ्गुलिपर्षसु ।
 गङ्गाद्याः सरितस्तप्त या रेखाः करमध्यगाः ॥
 तले सोमः सतीर्थं स्मृतोऽतः पावनः करः ।
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ च । आचमनं । पराशरः । यथा,—
 “कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृञ्जलेः ।
 निबद्धशिरस्य आसीनो द्विज आचमनं चरेत्” ॥
 आपस्तम्बः । यथा,—
 “इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरयो पृथक् ।
 हस्तौ चामयिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः” ॥
 आजान्विति अश्वश्रमादिना तत्पर्यन्तमशौचे
 आजङ्घात इति हारीतोक्तं सामान्यतः ।
 “कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाक्नुनःकायसंयतः” ॥ * ॥
 शिखावन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्द्वयं ब्रह्मरुद्रतः ।
 जुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत्” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अन्तर्जानु मुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मण्य तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” ।
 अन्तर्जानु जानुनेमध्ये हस्तौ कृत्विति शेषः ॥
 भविष्यपुराणे । यथा,—
 “समौ तु चरयो कृत्वा तथा बद्धशिरसोऽपि ।
 आचामेदित्यमुच्यते देवतः । यथा,—
 “शिखां बद्धा वसित्वा तु निर्निक्ते वाससी शुभे ।
 पूर्णो भूत्वा समदाय नोद्गच्छन् विलोकयन्” ॥ * ॥
 ब्राह्मणवरोधे तु मनुः । यथा,—
 “कायत्रैदशिकाभ्यान्तु न पित्रेण कदाचन” ।
 मार्कण्डेयः । यथा,—
 “उपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।
 नेच्छिद्यं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिद्यन्तु वजयेत्” ॥
 उदकप्रहारे परिमाणमाह भरद्वाजः । यथा,—
 “आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णकृतमत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमञ्जनमात्रास्तु संयत्त्रिः पिबेदपः” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्दः ।
 हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ॥
 युद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सङ्घत् स्पृष्टाभिरन्ततः” ।
 अन्ततः श्लोत्रान्ते । प्रचेताः ॥
 “अनुष्णाभिरपेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
 बद्धताभिरश्रद्धाभिश्चतुर्विहाराचमेत्” ॥

आच

अनुर्वेति भावशुद्धयेत्या ॥ * ॥
 आचमनप्रकारमाह दक्षः ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदन्तु वीक्षितं ।
 संहताङ्गुलमूलेन हिः प्रमृश्यात्ततो मुखं ॥
 संहत्य तिरुभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुलेन प्रदेष्टिन्या ब्राह्मं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुलानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सर्वाभिस्तु शिरोदेशं बाहू चायेकं संस्पृशेत्” ।
 पुनःपुनरिति ब्राह्मदीनां गोलकदशाभिप्रायेण ।
 इति श्रीदक्षः ॥ * ॥
 वीक्ष्यानुष्णायोरपवादमाह यमः ।
 “रात्रावगीक्षितेनापि शुद्धिब्रह्मा मनीषिभिः ।
 उदकेनातुराणाश्च तथोष्णोष्णपायिनां” ॥ * ॥
 मुखमार्जनानन्तरं व्यासः । “वामहस्तं पादौ
 शिरश्च दक्षिणेण पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्” इति
 सामवेदिक्रमः । यजुर्वेदिनान्तु गोतमः । “पादौ
 चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धि
 दद्यात् उदकविन्दुन्” ॥ * ॥
 इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गिः” इति । नाभिस्पर्शे व्यासः । यथा,—
 “ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापश्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । यथा,—
 “यद्भूमावुदकं वीर समुत्सृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ * ॥
 जलस्थानोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलेकचरणे-
 नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः । “अन्तरदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वह्निदके आ-
 चान्तो वह्निरेव शुद्धः स्यात् तस्मादनन्तरं वह्नि-
 रेकश्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र पूनो भवति”
 इति ॥ * ॥ जलमात्रे जानोरुर्द्धमुत्तिष्ठन्नाचमन-
 माह विष्णुः । यथा,—
 “जानोरुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
 अधस्ताच्छतकृत्वोपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीतः । यथा,—
 “आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।
 शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं” ॥ * ॥
 आचमननिषेधे देवलः । यथा,—
 “सोपागतो जलस्थो वा सुक्लेशोऽपि वा पुनः ।
 उष्णीषी वापि नाचामेदस्त्रेणोद्देश्य वा शिरः ॥
 न गच्छन् शयानश्च न चलन् परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नैव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्षयन् ॥
 केशाग्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं” ॥
 आत्मानं हृदयं । तथा व्यासः ।
 “शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्ताङ्गुलिनिष्ठाऽपि वा ।
 अङ्गुला पादयोः शौचमाचान्तोऽप्युचिर्भवेत्” ॥
 मरीचिः । यथा,
 “न वह्निर्जानु त्वरया नासनस्थो न चात्थितः ।
 न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 मुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकावे कदाचन ।
 जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन् दुष्यति” ॥

आच

शास्त्रायनः । यथा,
 “आनमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं ।
 प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम्” ॥ * ॥
 हिराचमननिमित्तानि ॥
 “आत्वा पीत्वा क्षुते क्षते मुक्ता रथोपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च” ॥
 ब्रह्मपुराणं ॥ यथा,
 “होमे भोजनकाले च सन्ध्योत्तरभयोरपि ।
 आचान्तः पुनराचामेदन्वत्रापि सङ्घत् सङ्घत्” ॥ * ॥
 अथाचमननिमित्तानि ॥
 “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावक्षेपने ।
 उच्छिद्यस्य च सम्भावादमुपस्पृशतस्य च ॥
 सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां बद्धा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
 उदुवायससंस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनां” ॥
 हारीतः । यथा,
 स्त्रीशूद्रोच्छिद्यसम्भाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
 देवमभिगन्तुकाम आचामेत् ॥ * ॥
 अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । यथा,
 “क्षुते निष्ठीवने क्षुते परिधानेऽमुपातने ।
 कर्मस्थ एव नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 उद्भृतातातपः ।
 “यातकर्मणि निष्ठीवे दन्तस्त्रिष्टे तथाकृते ।
 क्षुते पतितसंज्ञापे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् ॥ यथा,
 “कुर्यादालम्भनं स्पृशं गोपृष्ठस्थार्कदर्शनम् ।
 कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
 यथाविभवतो क्षुतत् पूर्वाभावे ततः परम्” ॥ * ॥
 आचमने जलाधारनिषेधमाह । उशनाः । यथा,
 “कांस्यायसेन पात्रेण नृपसीसकपित्तैः ।
 आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्” ॥
 इति गोपालपञ्चाननकृताचारनिर्णयः ॥
 “आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णकृतितवत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमञ्जनमात्रास्तु संयत्त्रिः पिबेदपः” ॥
 इति भारद्वाजः ॥
 “अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्दः ।
 हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ॥
 युद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सङ्घत् स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥
 “शूद्राभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः ।
 वश्योऽङ्गिः प्राश्रिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति मनुः ॥
 “स्तियास्त्रैदशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
 सङ्घदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
 इति मिताक्षरा ॥
 आचमनकः, पुं, (आचमन + वृन् ।) निष्ठीवनपात्रं ।
 पिकदान ढावर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रोयः २ कटकौलः ३ पतङ्ग्यहः ४ । इति
 हारावली ॥ (“कोवस्थिताज्ञानचकिताचमनक-
 वाह्नि” । इति हर्षचरिते) ॥

आधा

आचमनीयं, स्त्री, (आचम्यतेऽनेन । आङ् + चम् + अनीयर् ।) मुखप्रक्षालनार्थजलं । तद्दानविधिर्यथा, काणिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 “दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिलिङ्गैः सुभैः । कर्पूरवासितैर्वापि कृष्णागुरुसुधूपितैः ॥ यथा तथा सुगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः । तत्तैर्नसेन पात्रेण शुक्रेणथ प्रदापयेत् ॥ उदकं दीयते यत् प्रसन्नं फेनवर्जितं । आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥ केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नमिश्रितं । वासितन्तु सुगन्धैः कर्तव्यं यदि लभ्यते ॥ आचम्यन्तं यथोदकं प्रदायाचमनीयकं । लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेप्सितान्” ॥
 आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचारः । व्यवहारः ॥ (“अधीति बोधाचरणप्रचारणैः” । इति नैषधे ।)
 आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्तः) कृताचरणं । (“जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याचरिता द्विजैः” । इति काशीखण्डे ।) व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं । “दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनं । यत्रार्थं दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते” ॥ एतत्तु परिभाषिकं ॥)
 आचान्तः, त्रि, (आङ् + चम् + क्तः) कृताचमनः । यथा । बौधायनः । “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्त भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च” ॥ इत्याह्निकतत्त्वं ।
 आचामः, पुं, (आङ् + चम् + घञ्) आचमनं । इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥ (भक्त्यां । पानं । यथा, काव्यप्रकाशे । “चक्रोर्था एव निपुणाश्चन्द्रिकाचामकर्म्मणि” ॥)
 आचारः, पुं, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः । तत्पर्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्र्यं ४ चरणं ५ कृतं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्ञानाचमनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः । यथा कृष्णस्यतिः । “आचारैणावसन्नोऽपि पुनर्नेत्रयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूज्यं प्राङ्गन्यायस्तु स उच्यते” ॥ इति व्यवहारात्तत्त्वं ॥ चरित्रं । एतद्विवरणं सदाचारशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (रघुः । २ । १० । “आचारलाजैरिव पौरकन्याः” ।)
 आचारवर्जितः, त्रि, (आचारेण वर्जितः ।) आचारवहिर्युतः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः । नियमरहितः ।)
 आचारी, स्त्री, (आङ् + चार + डीष्) हिनोचिका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेलञ्जा इति ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिनोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ण्यत्) वेदाध्यापकः । वैदिकमन्त्रव्याख्याकर्त्ता । तत्पर्यायः । मन्त्रव्याख्याज्ञत् २ । इत्यमरः ॥ त्रयोपचार्यः ।

आच्छु

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
 “उपनीय तु यः पिब्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकस्यं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥ इति मानवे २ । १४० ॥
 (ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तद्यथा,—
 “पर्यवदातश्रुतं परिकृष्टकर्मणां दक्षं दक्षिणं श्रुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनसूयकमकोपनं स्तोत्रज्ञं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमित्येवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमाप्तवो मेघ इव प्रशस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति । तमुपकृत्यारिराधयिषुसुपचरेदभिवच देववच राजवच पितृवच भर्तृवचाप्रमत्ततत्तत्प्रसादात् कृतं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य वृद्धतायामभिधानसौख्यस्यार्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः प्रयतेत सम्यक्” । इति चरकः ॥)
 आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप्) मन्त्रव्याख्याकर्त्ता । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापनकर्त्ता ।)
 आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + डीप् + आनुक्) आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा महावीरचरिते ॥ “यन्मकं देवमाचार्यमाचार्याणीश्च पार्वती” ॥)
 आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः) दशभारपरिमाणं । इत्यमरः ॥ २५ मोन इति भाषा ॥
 आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः) श्राकटो भारः । इत्यमरः । एक गाडिर वोजा इति भाषा ॥ द्युतपलं । इति मेदिनी ॥
 आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । कृन्नः । इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः, व्याप्तः, ग्रथितः, गुम्फितः । यथा भारविः । “कचाक्षितौ विखगिवागजौ गजौ” ॥ यथा रघुवंशे । “अर्द्धाक्षिता सखरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती” ॥)
 आच्छकः, पुं, कृत्विशेषः । आच इति भाषा । तत्पर्यायः । रङ्गनद्रुः २ पक्षीकः ३ पक्षिकः ४ आक्षिकः ५ । इति रत्नमाला ॥
 आच्छमं, त्रि, (आङ् + कृद् + क्तः) आच्छादितं । आच्छतं । यथा । “मेघाच्छमेऽङ्गि दुर्दिनं” । इत्यमरः ॥ (“पङ्कपांशुजलाच्छमं सुव्यक्तं दस्युविद्रुतं” । इति हितोपदेशः ॥)
 आच्छादः, पुं, (आङ् + कृद् + घञ्) वस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + कृद् + ल्युट्) वस्त्रं । इत्यमरः ॥ संग्रहानं । अपहृतिमात्रं । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥ “तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः” ॥)
 आच्छादितं, त्रि, (आङ् + कृद् + णिप् + क्तः) कृताच्छादनं । आच्छतं । टाका इति भाषा ॥
 आच्छुरितं, स्त्री, (आङ् + कुर + क्तः) सप्रवृद्धास्यं । गलवाद्यं । इति धरणिः ॥ आच्छतं । (यथा

आजि

कथासरित्सागरे ।
 “न सेहे कश्चकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ॥
 आच्छुरितकं, स्त्री, (आङ् + कुर + भावे क्तः । तल्लक्षणं कन्) सोत्प्रासहासः । इत्यमरः ॥ हासनाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + कृद् + ल्युट्) ततः पुं दरादित्वात् इत आत् ।) नृगया । इत्यमरः ॥
 आच्छ, इ, आयामे । (भादिं-परं-सकं-सेट्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ द्वित्वाभावः प्रकृतिभ्रमनिरासार्थः । इ आच्छते । आयामो दीपकरणं । आच्छति कटं शिखी । इति । दुर्गादास ॥
 आजं, स्त्री, (अज + अण्) अजसम्बन्धी ह्यास्य कृमांसादिः) घृतं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्ये “गव्यमाजं तथा चौद्रमाविकं माह्विषञ्च यत् । अतो धातुविद्वद्भ्यर्माजं मांसं प्रशस्यते” ॥) (तथाच रामायणे । २ । ६१ । ६७ । “आजिञ्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयः” । घृतार्थे—गव्यादिघृतभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं घृशब्दे ज्ञातव्यं किन्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुर्गादि यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्शयते ॥ “आजं दधि भवेच्छोष्यं क्षयवातविनाशनं । दुर्गामन्त्रासकासेषु हितमभिप्रदीपनं ॥ विपाके मधुरं दृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं । शक्तं कार्श्यापह्नं प्रोक्तं वातस्यनिवहणं” ॥ इति हारीतसुश्रुतौ ॥ “नातिशीतं गुरुक्षिगंधं मांसमाजमदोषकं । शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि दृश्यं” ॥ इति चरको वाभट्टश्च ॥ “गव्यतुल्यगुणन्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितं । दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासाक्षपित्तनुत् । अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥ नात्यम्बपानाद्यायामात् सर्वथाधिहरं पयः” ॥ “दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापह्नं । दुर्गामन्त्रासकासेषु हितभयेः प्रदीपनं ॥ विपाके मधुरं दृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥ “आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं । कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु” ॥ इति च सुश्रुतः ॥)
 आजकं, स्त्री, (अज + वृञ्) अजसमूहः । हागवे पाण इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आजकारः, पुं, (आज + क्त + अण्) शिवदह इति शब्दरत्नावली ॥
 आजगवं, स्त्री, (अजगव + प्रज्ञाद्यण्) शिवधनु इति हेमचन्द्रः ॥
 आजन्मसुरभिपत्रः, पुं, (आ जन्मनः सुरभी पत्राणि यस्य सः) भरवककृच्छः । इति रामनिर्घण्टः ॥
 आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज् + घञ् + आज + आनेव कुलीनाम्) श्रेष्ठघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्तनन्तोऽपि पदे पदे । आजानेयतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यमरः ॥
 आजिः, स्त्री, (अज् + इण्) यज्ञं । समानपूर्णाः

आण्ड

इत्यमरकोषभेदित्यौ । आण्ड । इति हेमचन्द्रः ।
 (युद्धार्थे यथा,—“आण्डवती सेरुवर्णमार्गिमाञ्जी
 र्नाम्बकारस्य विष्टमित्तस्य” इति रघुः ७।७३।)
 आण्डोः । इति शब्दरत्नावली ।
 आजीवः, पुं, (आङ् + जीव + घञ् ।) जीविका ।
 इत्यमरः ।
 (“वङ्गमूलकानो इण्यः आजीवः प्रतिभाति मे” ।
 इति रामायणे ।)
 आञ्जुः, [र्] स्त्री, (आङ् + जुर् + क्तिप् ।) आञ्जुः ।
 विष्टिः । इति स्त्री ।
 आञ्जुः, स्त्री, (आ + जुंगती + क्तिप् दीर्घश्च ।) वेतनं
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ।
 (यदुक्तम्,
 “वृष्टादन्तिकः श्लेशोविष्टिराञ्जुश्च कीर्षते” ।)
 आञ्जानः, चि, (आ + आ + णिच् + ञ् ।) आञ्जा-
 प्राप्ताः । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आञ्जितास्तु ततो देव्याश्चण्डमुख्यपुरोगमाः ।
 चतुरङ्गवर्णोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः” ।
 आञ्जा, स्त्री, (आङ् + आ + आङ् + टाप् ।) आ-
 देयः । तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ नि-
 र्देशः ४ शासनं ५ शिष्टिः ६ । इत्यमरः ।
 (“तथेति शेषामिव भर्तुराञ्जा” । इति कुमारे ।
 ३ । २२ ।
 “यथात् वनाद्य गच्छेति तदाञ्जा मुदितोऽप्यहोत्”
 इति रघुः । १२ । ७ ।)
 आञ्जाकारी, [न्] चि, (आञ्जा + क् + णिच् ।) आ-
 ञ्जया कर्मकारी । आञ्जावहः । आञ्जावुवर्षी ॥
 आञ्जाकर्म, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषट्चक्रम् । तथा च
 तन्त्रे,—“आञ्जानामाङ्गुं तद्भिन्नकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृद्याभ्यां वैकलाभ्यां प्रविलसितवपु-
 र्नेत्रपत्रं सुसुभं । तन्मध्ये ह्यकिनी सा शशिसम-
 धवला वक्रवटुकं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 उमन्नपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता ॥ एतत् पद्मा-
 न्तराखे निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” ॥
 इति तन्त्रचिन्तामणौ षट्चक्राशः ।
 आञ्जापकः, चि, (आङ् + आ + णिच् + ण्वल् ।) आ-
 ञ्जाकर्ता ।
 आञ्जापक, (आञ्जायै पत्रं ।) स्त्री आदेशकल्पिः ।
 निर्देशलिखनं । उक्तमणामा इति पारस्यभाषा ॥
 आञ्जान, स्त्री, (आङ् + आपि + ल्युट् ।) विज्ञा-
 पनं । ज्ञानार्थ इति भाषा ।
 आञ्जानः, चि, (आङ् + आपि + ञ् ।) आञ्जानि-
 विष्टिः । कर्माशः । आञ्जाप्राप्तः ।
 आञ्ज, स्त्री, (आङ् + आञ्जु + क्तः संज्ञावामिति
 क्त्वात्) इति । इत्यमरः । श्रीवाचः । इत्यजय-
 वाचः । (वाग्विद्यासाधनं तैजसदुग्धादिकमपि
 आञ्जप्रवृत्तेनोच्यते । यदुक्तं ऋषिसङ्ग्रहे ।
 “हृतं वा यद्वि वा तैर्षं यथा वा दधि वाचकं ।
 आञ्जप्रवृत्तेन मिथुक्ताभामाञ्जप्रवृत्ते विधीयते” ।
 यथा रघुवर्षे । ७२० । “तन्त्रोचितं भोजनपतेः
 पुरोधाः उवाचिद्विद्यादित्तिरभिरुचिः” ॥
 आञ्जनागः, पुं, (आञ्जन्स्यं भागः) आञ्जैवदिनां

आङ्

आङ्गैरुत्तरभागे आङ्गैरुत्तरभागे आङ्गैरुत्तरभागे
 तद्विद्यमानं शोभतस्यदानकाङ्कतिः । इति
 कालेतिः ।
 यजुर्वेदिनान्तु आङ्गैरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तस्तथा । इति पशुपतिः ॥
 आङ्गनेयः, पुं, (आङ्गनाया अपत्यं, आङ्गना + टक् ।)
 आङ्गनागामवागरीपुत्रः । स तु यजुमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महाभाटके ।
 “उक्तञ्च सिन्धोः सकिं सलीलं
 यः शोकवर्जं जनकपुत्रमायाः ।
 आदाय तेनैव ददाह कर्णां
 नमामि तं प्राञ्जिराङ्गनेयं” ॥)
 आङ्गनेयः, पुं, (आङ्गना + टक् + इट्) जन्तुविशेषः ।
 आङ्गनाह इति ख्यातः । इति शब्दमाला ॥
 आङ्गिः, पुं, (आङ् + अट् + इन् ।) पक्षिविशेषः ।
 शरानि इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
 आङ्गीकने, स्त्री, (आङ् + टीक् + ल्युट् ।) वत्सानां
 गमनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आङ्गीकरः, पुं, (आङ्गीक + र्) खः । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 आङ्गीपः, पुं, (आङ् + टुप् + घञ्) दर्पः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ वायुजन्म-उदरगुडगुडाशब्दः । इति
 वैद्यकं । (गर्भः, सन्भ्रमः, संरम्भः । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु मावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः” ।
 यथा शिशुपालवधे । “साटोपमुर्वीमनिशं गदन्तः” ।
 “आटोपहृत्तासवमीगुदत-
 स्तैमित्यमावाहकपप्रसेकैः” ।
 इति माधवकरः ॥)
 आङ्गुम्बरः, पुं, (आङ् + दम् + वरच् । ततः द स्थाने
 ङ । आङ्गुम्बरे इति स्त्रौ च भवे वा । आङ्गुम्ब-
 रानि रमयति वा आतोनुपेति कः । मूलविभुजेति
 वा कः । आङ्गुम्बयति वा बाङ्गलकादरेन् ।) पट्टः ।
 तूर्यरवः । गजेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः ॥ आरम्भः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पद्म । दर्पः । इति मेदिनी ।
 क्रोधः । इति स्त्री । हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (आयोजनं । एकत्र समिवेशः, यथा,
 भामिनीविवासे । “धातः किं नु विधौ विधातु-
 मुचितो धाराधराङ्गुम्बरः” । युञ् । रवार्थे यथा,
 “असारस्य पदार्थस्य प्रायेणाङ्गुम्बरो महान् ।
 नहि तावृक्ध्वनिः स्वर्गे यथा कांस्ये प्रजायते” ॥)
 आङ्गिः, स्त्री, (आङ् + आङ् + इन् ।) शरानिपत्नी ।
 इत्यमरः ॥ खगोलस्थान्तमत्यविशेषः । अस्याः
 गुणाः । गुणत्वं । विगणत्वं । वातश्लेष्मप्रकोपणत्वं ।
 अतिबलशक्तमेधापिष्टजिकारित्वञ्च । इति राज-
 वल्लभः ॥ (विश्वामित्रशापेन वशिष्ठो महर्षिरा-
 ङ्गिपक्षिरूपतां गतः इति । पौराणिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आङ्गिकयुञ्ज,—
 “श्रुत्वा शापं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः ।
 त्वमप्याङ्गिर्भवसेति प्रतिश्रापमयञ्चत ॥
 आङ्गं कोऽप्युत्तरीयो वक्रः पञ्चामतोऽङ्गत्” ॥)
 आङ्गुः, पुं, (आङ्गं शब्दे । अनेङ्गुम्बे) उक्तपः ।
 मेका माङ् इत्यादि भाषा । इत्युवाचिकीयः ।

आङ्क

आङ्कः, स्त्री, (आ धमन्नात् ङीकते ङीकते वा
 ङीक गतौ अच् घञ् वा एषोदरादिः । परि-
 माणविशेषः । आङ्क इति भाषा । यथा,—
 “शतयोर्विष्वक्सीं विंशद्योजनमायतं ।
 आङ्कस्य भवेन्मानं सुनिभिः परिकीर्तितं” ॥
 अपि च ॥
 “विंशद्योजनविष्वक्सीं शतयोजनमायतं ।
 विंशद्योजनगम्भीरमाङ्कं परिकीर्तितं” ॥
 इति गणपतिभट्टः । इति व्योतिस्त्वत्वं ॥
 आङ्कः, पुं, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं । आङ्गी इति
 भाषा । इत्यमरः ॥ श्लोकचतुर्थभागः । इति
 लीलावती । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिरिक्तादिवधनात्
 षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतमुष्टिर्भवति । अथवादे वो-
 ङ्गसेरो विंशतिसेरो वा । वैद्यकमते अष्टप-
 रावपरिमाणं । तत्पर्यायः । पात्रं २ कंसं ३
 भाजनं ४ । इति परिभाषा ॥
 (“चतुःप्रस्थैस्तथाङ्कं ।
 भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपञ्च तत्” ॥
 इति शार्ङ्गधरः ।
 “चतुःप्रस्थमथाङ्कं ।
 “पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसंप्रस्थात्कान्तथा” ॥
 इति चरकः ।)
 अथचयधिवक्षायां आङ्किकेत्यपि ख्यात् । इत्य-
 मरटीकासारसुन्दरी । आङ्किका । इति भरतः ॥
 आङ्किकः, चि, (आङ्क + ठञ् ।) आङ्कपरिमित-
 वीजवपनादियोग्योपसृष्टिः । इत्यमरः ॥
 आङ्किकी, स्त्री, प्रमीधान्यविशेषः । अरुणः इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ बर्षा ३ कर
 वीरभुजा ४ खल्वीजा ५ पीतपुष्पा ६ । अस्याः
 गुणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । कषापित्तनाशि-
 त्वञ्च । तद्द्विदलगुणाः । ईषदातवषिकारित्वं ।
 गुणत्वं । ग्राहित्वञ्च । पीता रक्ता सिता चिचिधेयं ।
 श्वेता दोषदा । सोहिता यथा वस्त्रा पित्ता-
 पादिहन्ती च । पीता दीपनी पित्तदाहृत्क्षिणी
 च ॥ तद्दुग्धं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमर-
 मते तत्पर्यायः । काशी २ मृतखा ३ तुवरिका ४
 मृतानकं ५ सुराङ्गं ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं अरुणस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्य-
 गन्धद्रव्यस्य । केषाञ्चित्तमते सुगन्धिभक्तिकायाः ॥
 (अस्याः पर्यायगुणावाह ।
 “आङ्किकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता श्रमद्द्विपिका ॥
 आङ्किकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला कषः ।
 ग्राहिणी वातजननी वर्णा पित्तकषाहर्त्रि” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 “ऋदुः कषाय च सरत्तपिषं
 निहन्ति कासानतिवातना ख्यात् ।
 गुल्मज्वरारोचककांसहर्दि-
 हृद्रोगदुर्गमहराङ्किकी ख्यात्” ॥
 इति हारीतः ॥
 “आङ्किकी कषपित्तज्ञी वातिका,” इति चरकः ॥
 “आङ्किकी कषपित्तज्ञी नातिवातप्रकोपनी” ।
 इति सुश्रुतः ॥)

आतः

आफकीनः, चि, (आफक + ख ।) आफकिकः ।
 इत्यमरटीका ।
 आघः, चि, (आघीकते ङीक गती बाङ्गलकात् घः) ।
 धनवान् । इत्यमरः । युक्तः । विप्रिष्टः । अन्वितः ।
 यथा, घनाघः गुणाघ इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६।
 “अत्वारक्षुपक्षीयन्ते विप्र आघो वणिङ् ऋपः” ।
 यथा भगवद्गीतायां,—
 “आघोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो
 भया” ॥)
 आघकः, चि, (अघक एव स्वार्थे अच् ।) अघकः ।
 अधमः । इति रायमुकुटः ।
 आघवीनः, चि, (अघ + खच् ।) अघव्यं । अघधा-
 न्योद्भवोचितश्रेणं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 आधिः, ङ, स्त्री, (अध + इन् ।) अक्षायाकीलकः ।
 अधिः । सीमा । इति मेदिनी ।
 आतङ्गः, ङ, (आङ् + तकि + घञ् ।) रोगः ।
 (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं क्षत्वा वा ब्रह्महा शुचिः” ॥)
 सन्नापः । शङ्गा । (यथा, महावीरचरिते,—
 “आतङ्गममसाहस्यतिकरोत्कम्पः क्षणं सङ्घातां” ।)
 मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 (“गानातन्मविहीनानां भिषजामव्यभेधसां ।
 सुखं विष्णुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥
 इति माधवकरः ।
 रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।
 “प्रभेग च विजानीयात् देशं कालं जातिं साध्य-
 मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुप्रायं वजमित्यादि” ॥
 ज्वरार्थे पर्यायानाह ।
 “ज्वरो विकारो रोगश्च आधिरातङ्ग एव च ।
 एकार्थानामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते” ॥
 इति चरकः ॥)
 आतङ्गनं, स्त्री, (आङ् + तङ् + ल्युट् ।) प्रतिवापः ।
 गणितस्य खण्डादेर्द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं । इति
 स्वामी । निक्षेपयं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः ।
 इति रायमुकुटः ॥ त्रयत्रयप्रक्षेपयोचितचूर्णं ।
 इति सारसुन्दरी ॥ ज्वरं । वेगः । आप्यायनं ।
 तर्पणं । इत्यमरमेदिनी ॥
 आततायी, [न्] चि, (आतत + अय + यिन् ।)
 वधोद्यतः । इत्यमरः ।
 “अग्निदेा गरदक्षैव शस्त्रपाधिर्धनापहः ।
 क्षेत्रदारापहारी च बहूते आततायिनः ।
 आततायिनमायान्तं हृन्वादेवाविचारयन् ।
 नाततायिनघ्ने देवो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥
 इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 आतपः, ङ, (आङ् + तप + अच् ।)
 रौद्रं । तत्पर्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्य-
 मरः । दिनण्योतिः ४ सूर्योक्तोक्तः ५ दिनप्रभा ६
 रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ तमारिः ९ तापनः १०
 द्युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रुक्षत्वं
 खेदमूर्च्छाद्व्यादाहवैवर्ण्यजनकत्वं । नेत्ररोगप्रको-
 पनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

आतु

(“आतपः कटुभो रक्षा खेदमूर्च्छाद्व्यादाहः ।
 दाहवैवर्ण्यजनने नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥
 “आतपः पित्तद्व्याभिलेदंमूर्च्छाभमावकत्वं ।
 दाहवैवर्ण्यकारी च” इति सुश्रुतः ।
 यथा शाकुन्तले,—
 “कथमातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमचैरङ्गैः” ॥
 यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—
 “ऋगाः प्रचख्वातपतापिता ऋशम्” ॥)
 आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रै + कः) कृत्रं । इत्यमरः ।
 (यथा शाकुन्तले,—
 “राज्यं स्रहस्तद्वतदख्मिवातपत्रं” ।
 यथा रामायणे,—
 “पाखरेयातपत्रेण ध्रियमाखेन मूर्द्धनि” ॥
 “कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो आतथाः” ।)
 आतपत्रकं, स्त्री, कृत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कृत्रं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३।७० ।
 “ऋपतिककुदं दत्त्वा यूने खितातपवारणं” ।
 “अनुदितान्यसितातपवारणः” ॥)
 आतपाभावः, ङ, (आतपस्य अभावः । षष्ठीतत्पुरुषः ।)
 ह्याया । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आतरः, ङ, (आङ् + त + अच् । आतरत्यनेन, ङसि
 संज्ञायामिति घः) नद्यादितरगाय देयकपर्द-
 कादिः । तत्पर्यायः । तरपथ्यं २ । इत्यमरः ॥
 पारायिकङ्कि गौकामाङ्गा इति भाषा ॥
 आतर्पणं, स्त्री, (आङ् + तर्प् + ल्युट् ।) प्रीणनं ।
 ढमिः । मङ्गलाक्षेपनं । आतिपना इति भाषा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
 “आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलामेपनेऽपि च” ॥)
 आतापी, [न्] ङ, (आङ् + तापि + यिन् ।) आ-
 तापी । चिह्नः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (असुर-
 भेदः । चिह्न इति ख्यातः पक्षिभेदः ॥)
 आतायी, [न्] ङ, (आङ् + ताय + यिन् ।) चिह्नः ।
 चिह्न इति भाषा । इत्यमरः ॥
 आतारः, ङ, (आङ् + त + घञ् ।) आतरः । तर-
 पथ्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आतिः, ङ, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुखादिहृत्तिः ॥
 आतिथेयः, चि, (अतिथि + ङञ् । अतिथौ साधुः ।)
 अतिथिसेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१२
 “प्रत्नञ्जगामातिथिमातिथेयः ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ५ । ११ ।
 “तमातिथेयो बज्रमानपूर्व्या सपर्याया” ।
 यथा मनुः, ३ । १८ ।
 “दैवपितृव्यातिथेयानि तस्यधानानि यस्य तु” ।
 आतिथ्यं, चि, (अतिथि + ञ ।)
 अतिथ्यर्थेत्सु । अतिथिमन्त्रादित्रयं इत्य-
 मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।
 “अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं यद्भगवते” ॥)
 आतिथ्यः, ङ, अतिथिः । इति मेदिनी ॥
 आतुः, ङ, (आङ् + तु + डुः ।) मेककः । मेका भाङ्
 इत्यादि भाषा । इति शब्दरत्ना ।

आतु

आतुरः, चि, (आङ् + तुर + क) रोगी । तत्पर्यायः
 आमवावी २ विह्वलः ३ आधितः ४ अषट् ।
 अभ्यमितः ५ अन्वितः ७ । इत्यमरः ॥ (अथा हितो
 पदेशे । वैद्यानामातुरः ज्ञेयान् । यथा मनुः, ७।१२२
 “न आनमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महागिह्रि” ।
 आतुरावस्थास्य चि कार्याकार्यं प्रति काकाकार
 संज्ञा । तद्वयथा—अस्यामवस्थावामस्य भेवक
 काकोऽकाकः पुनरस्येति । एतदपि भवत्वका
 विशेभेय तस्मादातुरावस्थास्य चि आनावा
 संज्ञा । तस्य परीक्षा मुञ्जुर्मुञ्जरातुरस्य सर्वं
 वस्थाविशेषावेक्ष्यं यथावद्भेजप्रयोगार्थं ।
 द्युतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेजसुपयुक्त
 मानं यौगिकं भवति । काकोचि भैवव्यवो
 पर्याप्तमभिभिम्भंस्तथेति ॥ इति चरकः ॥
 आतुरसुपक्रममाखेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेते
 इति सुश्रुतः ॥)
 आतुप्यं, स्त्री, (आङ् + टप् + क्यप् ।) पक्षविशेषः
 आता इति भाषा । अस्य गुणाः । ढमिजनकतं
 रक्तवर्जकत्वं । सादुत्वं । शीतकत्वं । वनमा
 कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरत्नापित्तवायुनाशितश्च
 इति द्रव्यगुणः ॥
 आतोद्यं, स्त्री, (आङ् + तुङ् + क्यप् ।) वाद्यं । त
 तुर्विधं । वीणादिवाद्यं ततं १ मुरजादिवाद्यं आत
 २ वंश्यादिवाद्यं शुभिरं ३ कांस्यातालादिवाद्यं ४
 ७ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “अजनातोद्यो
 रोनिवेशितां ।
 “आतोद्यं ग्राहयामास समत्वाजयदायुधं” ॥)
 आतगन्धः, चि, (आतः अरिणा मृहीतः गन्धो गन्धे
 यस्य सः बज्रग्रीहिः ।) दूरीभूताहङ्कारः । त
 र्थायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ मृही
 गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३ । १७ ।
 “पक्ष्ण्डिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
 शरण्यामेनं शतशो महीजाः” ।)
 आतगर्भः, चि, (आतः अरिणा मृहीतः गर्भो ग
 सः बज्रग्रीहिः ।) अरिणा मृहीतगर्भः । दूरं
 भूताहङ्कारः । भद्रदर्पः । इत्यमरः ॥
 आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता । ढतीया तत्पुत्र-
 कताविशेषः । आनकुश्री इति भाषा । तत्पर्यायः
 मर्कटी २ कच्छुरा ३ अथ्यव्या ४ कच्छुरा
 जटा ६ अङ्गा ७ युक्तशिल्पा ८ आमगुप्ता
 ऋषभो १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमा
 (“माघेः समानं पक्षमात्मगुप्तं” । इति सुश्रुत
 विशेभोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे प्रकृतः ।)
 आत्मघात्री, [न्] चि, (आत्मन् + घा + चिन् ।
 आत्मभरिः । स्वार्थी ।
 आत्मघाती, [न्] चि, (आत्मन् + घन् + चिन् ।
 आत्महता । यथा जूनीपुराणे ।
 “आपादयेद्दृष्ट्यात्मनं स्वयं बोऽन्वुदकारिणि ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाभिर्नाशुदकारिकं” ।
 आत्महननकर्ता । अवैधुत्विपूर्वकालाह्वन
 प्रावृत्तं वधन,—
 “इन्द्रियैरपरित्वक्ता ये च मूढा विचारिणः ।

आत्म

घातयन्ति आत्मानं चक्षुःकारिहताश्च ये ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभियुताः ।
 यद्य आहं प्रवन्मि विष्णुनामप्रतिष्ठितं ।
 तथा ते-संप्रवन्मि नमस्तुभ्यं स्वयम्भवे” ।
 इति हेमाद्रौ ब्रह्मसंहितातपनोक्तम् ॥
 “आत्मनो घातशुद्धयं चरेत्प्रायश्चित्तद्वयं ।
 तत्र ब्रह्मचर्यं च शिष्यं च प्रायश्चित्तं वा पुनः ॥
 अर्थात् संवत्सरात् कुर्व्याद्दृष्ट्यादि यथादितं ।
 कृत्वा नारायणवलिमन्त्रित्वात्तदायुषः” ॥
 इदं आत्मवधनिमित्तं तन्नातिवधप्रायश्चित्तेन समु-
 च्छितं कार्यम् । इति निरुद्धयसिद्धौ ५ परिच्छेदः ॥
 अन्यत् पतितशब्दे ब्रह्मम् ॥ * ॥ आत्मत्यागिषु
 विशेषमाह गौतमः । “प्रायोऽनाश्रकशस्त्रादि-
 विषोदकोद्भवन्मध्यपतने चोक्तम्” इति । प्रायो
 महाप्रस्थानं । अनाश्रकमग्नं । प्रपतनं शूल-
 शिखरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तैः प्रास्त्रावि-
 हितमार्गैश्च इत्यापूर्वकमृतानामग्नौ चादिकं न
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
 “चाह्नासादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्द्वेषुतादपि ।
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणां ॥
 उदकं पिब्यदानश्च प्रेतेश्यो यत् प्रदीयते ।
 नोपतिष्ठति तत्सर्वं अन्तरीक्षे विनश्यति” ॥
 यथा मनुः ।
 “इथासङ्गरजातानां प्रवक्ष्यासु च तिष्ठतां ।
 आत्मनस्यागिनां चैव निवर्त्ततोदकक्रिया” ॥
 इथासङ्गरजातानामिति इथाजाताः पञ्चमहा-
 यज्ञादिरहिताः । सङ्गरजाताः प्रतिक्रमजाः ॥ * ॥
 प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणे विद्यते एवा-
 ग्नौ चादिकं । अतएवाङ्गिराः ।
 “अथ कश्चित् प्रमादेन त्रियेतामुदकादिभिः ।
 तस्याग्नौ च विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ॥
 चाह्नासादिमृताहितामेरप्रादीनां प्रतिपत्तिकर्म्म
 च सूर्यवन्तरेऽभिहितं ।
 “वैतानं प्रक्षिपेदसु आवसथ्यं चतुर्व्यथे ।
 पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने इथाम्बते” ॥
 इथाम्बतः अविहितमार्गैश्च मृतः । तथा,—
 “आत्मनस्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि च गङ्गायासीदौ संस्थापनं मतं” ॥
 गङ्गेति पुण्यनद्युपपन्नम् ॥ * ॥ एवं पूर्वोक्त-
 निमित्तमरणे मृतानां खेदादिनां प्रायश्चित्तैर्देहि-
 करणे सूर्यवन्तरे प्रायश्चित्तमाज्ञातं ।
 “हत्वापिसुदकं आनं स्पृशं हवनं तथा ।
 “रज्जुच्छेदाश्रयात् तत्र ब्रह्मेण मुञ्चति” ॥ इति ।
 एतच्च बुद्धिपूर्वकं प्रत्येकमग्न्यादिकरणे ॥
 असुद्धिपूर्वकं तु संवत्सः ।
 “एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
 कटोदकक्रियां कृत्वा ब्रह्मं आत्मपदं जरेत्” ॥
 यद्य समन्वादिर्मात्रं मैत्राहारादिस्वयं च ।
 तथा शक्रराजाभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्त-
 विषये देहकाशाधपेक्षानुसारेण योजनीयं ॥ * ॥
 यत्तु ब्रह्मादिर्भूतनिबन्धकस्तथात्मवधनमप्यनु-
 श्रुतावतिपुराणे ।

आत्म

“ब्रह्मः श्रौचसूत्रेषुमः प्रत्याख्यातनिबन्धकः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भगवन्मग्नयामुनिः ॥
 तस्य चिरात्तमाशौचं द्वितीये त्वस्त्रिस्तथायः ।
 तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे आहमारभेत्” ॥
 तथा,—
 “गच्छेत् महापथं वापि तुभारगिरिमादरात् ।
 प्रयागे वटप्राखायां देहत्यागं करोति यः ॥
 स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
 उत्तमान् प्राप्नुयात्सोकात्प्रत्याघाती भवेत् कश्चित् ॥
 एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
 नराणामप्य नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
 अशौचं स्यात् स्वयं तेषां वक्ष्यामहेतेषु च ।
 वाराणस्यां त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातनिबन्धकः ॥
 प्रथमं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् कश्चित्” ॥
 विवक्षान् ।
 “सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वथापाराक्षमस्य च ।
 प्रायश्चित्तमनुश्रुतात्मपितातो महापथः” ॥
 धर्म्मार्जनासमर्थस्य दादश्वर्षिक्यादिरूपप्राय-
 श्चित्तासमर्थस्य । एवं प्रास्त्राविहितमार्गैश्च मृता-
 नां चाह्नासादिमृतानां संवत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिकं
 कार्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
 “गोप्राङ्गणहृतानाश्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्व्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकं” ॥ * ॥
 अत्रापारं विशेषमाह पराशरः ।
 “चाह्नालेन श्रपाकेन गोभिर्विप्रेहितो यदि ।
 आह्नासादिमृते विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
 दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्ववर्षितं ।
 दग्धास्थीनि पुनर्यज्ञे क्षीरेण क्षाजयेत्ततः ॥
 खेनाग्निना समन्वेद्य पृथगेतत् पुनर्दहेत्” ॥ * ॥
 संवत्सरादूर्द्धमपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादि-
 प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिश्च कृत्वा और्द्ध-
 देहिकं कार्यं । आयुषोऽनित्यत्वेन संवत्सरात्सं-
 मौर्द्धदेहिकादिनोपसङ्गात् । तच्च नारायण-
 वलिं कृत्वा । तथा च ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः ।
 “नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयाद्भरैः ।
 तथा तेषां भवेत् श्रौचं नान्यथेत्तत्रवीक्ष्यमः” ॥
 नारायणवली कृते और्द्धदेहिककरणे भवती-
 त्यर्थः ॥ * ॥ सर्पहते तु विशेषः । संवत्सरे यावत्
 पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायण-
 वलिं कृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गाश्च थासोहे-
 श्णेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकं कुर्व्यात् ॥ * ॥
 नारायणवलिस्वरूपश्च विष्णुनाभिहितं ।
 “एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ।
 विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
 दद्यात्पिब्यान् हृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
 तिकमिश्रान् प्रदद्याद्देवं संयतो दक्षिणामुखः ॥
 विष्णुं शुद्धौ समासाद्य नद्यन्मसि ततः क्षिपेत् ।
 नामगोत्रयज्ञं कृत्वा पुष्यैरभ्यर्चनं ततः ॥
 धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरं ।
 विद्यातपःचन्द्रान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
 निमन्त्रयेत् विप्रान् वै पञ्च सप्त नवापि वा ।
 अपरेऽहनि सन्नाते मध्याह्ने समुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रान्सातुपवेद्येत् ।
 उदङ्मुखान् वधाप्येत् पित्ररूपमनुस्मरन् ॥
 मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्व्यादतन्मृतः ।
 आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्वकं तदाचरेत् ॥
 तप्तान् कृत्वा ततो विप्रकुर्तिं पृष्ठा यथाविधि ।
 हविष्यव्यङ्गनेनैव तिषादिसहितेन च ॥
 पञ्च पिब्यान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् ।
 प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च त्रिवाय च ॥
 यमाय सातुसाराय चतुर्थं पिब्यमुख्येत् ॥ * ॥
 मृतं संकीर्त्तय मगसा गोत्रपूर्वमतःपरं ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वपञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
 विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
 एकं ब्रह्ममं विप्रं हिरण्येण समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मगसा स्मरेत् ॥
 ततस्त्रिणाभ्यो विप्रास्तु हस्तेर्भसन्मन्त्रैः ।
 क्षिपेद्युर्गोत्रपूर्वन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिनाम्भस्तु तस्मै दद्युः समाहितः ।
 मित्रभ्यत्यजैः सार्द्धं पश्चाद्भूषीत वाग्यतः” ॥
 भविष्यपुराणे ।
 “सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां ।
 थासाय दत्त्वा विधिवत् पितुराण्डण्यमाप्तवान्” ॥
 इति मदनपारिजाते ५ स्तवकः ॥
 आत्मशोषः, ऽ, (आत्मनं शोषयतीति । आत्मन् +
 शुष् + श्यत्) काकः । इत्यमरः । कुक्कुटः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 आत्मजः, ऽ, (आत्मन् + जन् + ङः । आत्मा वै जायते
 पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः । मनुः, १७।१७ ।
 “तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजं” ।
 यथा रामायणे,—
 “दिशं प्रस्थापयामास दिव्यजन्मकात्मजां” ॥
 आत्मजन्मा [न्] ऽ, (आत्मनः जन्म यस्य सः ब्रह्म-
 ऋषिः ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
 “अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्ष्णीमात्मजन्मने” ।
 यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
 “तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ॥
 आत्मजा, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ङ + आप्) कन्या ।
 इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम्) तत्तद्भा-
 सकं नित्यमुद्बुद्बुत्तसत्यसत्त्वात् । प्रत्यक्चैतन्यमे-
 वात्मतत्त्वं । पुत्रादिभासकं नित्यमुद्बुत्तादिसत्त्वरूप-
 मेवात्मवत्त्विति यावत् । एतदिवरणं यथा ।
 “इदानीं प्रवक्ष्यामि इदमिदमयमममारीपय-
 तीति विशेष उच्यते । तथाच । अतिप्राक्तस्तु
 आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्निव
 सपुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रेण पुत्रेण गृहेऽहमेव
 पुत्रो गृहस्थेवाद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति ।
 १ । चाब्धौकस्तु स वा एष पुत्रोऽप्यत्रसमय
 इत्यादि श्रुतेः प्रदीपमहात् सपुत्रं परित्यज्यापि
 स्वस्य निर्गमदर्शनात् खूखोऽहं ह्यगोऽहं इत्याद्य-
 नुभवाच्च खूखरीरमात्मेति वदति ॥ २ ॥ अप-
 र्णाब्धौकः तेषां प्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयुः

आत्मा

रित्यादिश्रुतेः इन्द्रियात्मभावे शरीरघनना-
भावात् कायोऽहं वधिरौऽहं इत्याद्यनुभवाच्च
इन्द्रियात्म्यमेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यस्तु चार्वाकः
अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा-
भावे इन्द्रियघननायोगात् अहमप्रनायावानहं
पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति
॥ ४ ॥ इतरस्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेर-
भावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनु-
भवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धस्तु अन्यो
ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तुरभावे
करयस्य शक्त्यभावात् अहं कर्ताहं भोक्ता इत्या-
द्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय
इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने जयदर्श-
नात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-
मात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ भट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द-
मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद-
भावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा-
नापहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः
असदेवेदमय आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वा-
भावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युक्तस्य स्वाभाव-
परामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥
यतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्यन्तानामनात्मत्व-
मुच्यते। एतेरतिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषु श्रुति-
युक्त्यानुभवाभावेषु पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यानुभवाभासा-
नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यानुभवाभासात्सैरात्मनाघदर्श-
नात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति ॥ * ॥ किञ्च
प्रत्यगस्युक्तोऽप्युत्तरप्राणोऽमना अकर्त्ता चैतन्यं
किञ्चात्र सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य
पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यभास्यत्वेन
घटादिवदन्वित्यात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव
प्रावक्ष्यामि तत्तत्श्रुतियुक्त्यानुभवाभासानां बाधित-
त्वादपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव। अत-
स्तत्तत्कारणं नित्यमुद्भवमुक्तसंख्यसंभवप्रत्यक्-
वैश्वदेवप्राप्तत्वमिति वेदान्तविदनुभवः” इति
वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शः, ङं, (आत्मन् + वृश् + घः) । दर्पणं । इति
हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे । “निष्ठासवाप्यापगमा-
त्प्रपन्नः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।)

आत्मनीगं, चि, (आत्मन् + खः) । आत्मने हितं ।
इति आकारणं । पथ्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“भजनिरुद्धिमात्मनीगाम्” । इति प्रबोधचन्द्रो-
दयः ।)

आत्मनीगः, ङं, (आत्मन् + खः) । सुतः । श्लाघः ॥
प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यजयः ॥

आत्मनस्युः, ङं, (आत्मनः बन्धुः । घृष्टीतपुत्रः ।
यदुक्तं “आत्ममाह्वसुः पुत्रा आत्मापिह्वसुः
सुताः । आत्ममातुजपुत्राश्च विज्ञेया आत्म-
बान्धवाः” ।) पिह्वसुपुत्रः । मातुजपुत्रः । माह-
व्वसुपुत्रः । इति स्मृतिः ॥

आत्मवीरः, ङं, (आत्मा वीर इव यस्य) । प्राणवान् ।

आत्मा

श्लाघकः । विदूषकः । इति मेदिनी ॥

आत्मभूः, ङं, (आत्मन् + भू + क्तिप्) । ब्रह्मा । काम-
देवः । इत्यमरः । विष्णुः । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
(यथा रघुवंशे १० । २० ।
“सर्व्वज्ञत्वमविज्ञातः सर्व्वयोनिसत्वमात्मभूः” ।)
आत्मभूणी, स्त्री, (आत्मन् + भू + ङीप्) । दुरा-
जमाह्वतः । इति शब्दमाणा । (दुराजमाह्वदे
ऽस्याविशेषोऽर्थः) ।

आत्मभरिः, चि, (आत्मानं विभर्त्तीति, आत्मन्
+ भृ + इन् + मुम्) । आत्मादरमात्रभरणकर्त्ता ।
तत्पर्यायः । कुक्षिभरि २ खोदरपूरकः ३ ।
इत्यमरः ॥ (आद्युनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थ-
साधनपरः । यथा भट्टिकाव्ये । “आत्मभरिस्त्वं
पिशितैर्नराणां” । यथा हितोपदेशे ।
“शिरैरप्यविशेषञ्च उग्रञ्च कृतनाशकः ।
त्यज्यते किं पुनर्नान्यैः पत्न्याप्यात्मभरिर्नरः” ॥)

आत्मयोनिः, ङं, (आत्मैव योनिरुपादानकारणमस्य
वज्रोद्भिः) । ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली (यथा कुमारे ३ । ७० ।
“ददर्शं चकीकृतचारुपापं
प्रहृष्टुमभ्युद्यतमात्मयोनिं” ॥)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेश्वराख्योद्भिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (आत्मशरीररक्षणं) ।

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आत्मस्नाघा, स्त्री, (आत्मनः स्नाघा) । आत्मगर्वः ।
स्त्रीयप्रशंसा ॥

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या) । आत्मघातः ।
स्वबधः ॥

आत्महा, [न्] ङं, (आत्मन् + हन् + क्तिप्) । देवणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ आत्मघाती । “न्देहमाद्यं
सुखं सुदुर्लभं ज्ववं सुकल्पं गुरुकार्यधारं । मया-
नुभूलेन नभस्तेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स
आत्महा” ॥ इति श्रीभागवतं । (अपरञ्च यथा,
“अन्ध्या कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं तत्रापि ङ्खं
श्रुतिपारदर्शनं । यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः
स आत्महा सं विनिहन्त्यसद्गुहात्” ॥)

आत्मा, [न्] ङं, (अतति सन्ततभावेन जायदादि-
सर्वावस्थासु अनुवर्त्तते, अत सातत्यगमने +
मनिष्) । यत्नः । धृतिः । बुद्धिः । स्वभावः ।
ब्रह्म । देहः । इत्यमरः ॥ मनः । इति मेदिनी ॥
परव्यावर्त्तनं । इति धरणी ॥ पुत्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ जीवः । अर्कः । ऊताशनः ।
वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥
“आत्मज्ञः करणैर्वोगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्त्तते” ।
“अथक्त्वात्मा क्षेत्रज्ञः शान्ततो विभुरथयः” ।
“चेतवान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते” ।
“देही सर्व्वगतोऽत्मा खेखे संस्पृशनेन्द्रिये ।
सर्वाः सर्वाश्चयस्यास्तु गात्मातो वेत्ति वेदनाः” ॥
“विभुत्वमतएवास्य यस्मात् सर्व्वगतो महान् ।
मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरश्चुत” ॥
“आदिर्गाथ्यात्मनः क्षेत्रारमपर्य्यमगादिकं” ।

आत्मे

“स सर्व्वगः सर्व्वशरीरभृत्,
सर्व्वविश्वकर्त्ता स च विश्वरूपः ।
स चैतनाधारतुलीन्द्रियश्च,
स नित्यमुक्त्वाशुभयः स एव ॥
रसात्ममातापिह्वसुभवानि,
भूतानि विसाहस्रं बटु च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि,
स्थितस्तथात्मा च तनुर्भुं तेभु ॥
भूतानि मातापिह्वसुभवानि,
रजश्च मुञ्चश्च वदन्ति गर्भे ।
आप्याम्भते मुक्तमह्वसुभूतैः
वैश्वानि भूतानि रसोद्भवानि ॥
भूतानि चत्वारि तु कर्म्मजानि,
यान्यात्मकीनानि विश्रन्ति गर्भे ।
सवीजधर्म्मोद्भवापरराणि,
देहान्तराख्यात्मनि याति याति ॥
रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः,
कर्म्मोत्तकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति येषां तनुर्भुद्भिः
रजस्तमस्तत्र च कर्म्महेतुः ॥
अतीन्द्रियैस्त्वेतिस्वरूपे
रात्मा कदाचिन्न विद्युक्तरूपः ।
न कर्म्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” ॥
इति चरकः ॥
“यदा यदात्माहृतिमानयं भवे-
त्तदा मगस्तच्चधितिलुतीन्द्रियं ।
ततो मनोऽधिष्ठितमिन्द्रियं घटे-
प्रवर्त्तते संश्रयबुद्धिसम्भवे” ॥
इति वैद्यकवादार्थदर्पणं ॥

आत्माधीनः, ङं, (आत्मनोऽधीनः) । पुत्रः । प्राणा-
धारः । श्लाघकः । विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥

आत्माशी, [न्] ङं, (आत्मन् + आश् + शिन्) ।
मत्स्यः । इति चिकीत्सुशेषः ॥

आत्माश्रयः, ङं, (आत्मा आश्रयो यस्य सः) । तर्-
विशेषः । तस्य ज्ञत्तयं । सापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं
अपेक्षा च ज्ञातो उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्यः ।
तस्याद्या यथा । एतद्दृष्टान्नं यद्येतद्दृष्टान्नमन्नं
स्यात् एतद्दृष्टान्नमिन्नं स्यात् । द्वितीया तु घटो
ऽयं यद्येतद्दृष्टजगकः स्यात् एतद्दृष्टमिन्नः स्यात् ।
तृतीया च अयं घटो यद्येतद्दृष्टमितिः स्यात्
तथात्वेनोपशभ्येत इति ॥

आत्मीयः, चि, (आत्मन् + ह) । स्वकीयः । अर्-
रूपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे ।
“प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।
कुमारसम्भवे । २ । १६ ॥
“किमिदं श्रुतिमात्मीयां न विभर्त्ति यथा पुत्रः” ॥
आत्मीकृवा, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः वा) ।
मातृपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्या । पुत्रे, ङं ।
(मातृपत्नीशब्देऽस्या विश्वेवो ज्ञातकः) ।

आत्मेयः, ङं, (आत्मेरपत्वं पुमान् । अत्ति + ङ्) ।
अभिसुनिपुणः । स च दत्तः । दुर्म्मायाः । अर्जुनः ॥

आद्य

आदिवराहः, पुं, (आदिः कारकं स च वराहश्चेति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आदिगुरुः । आद्यकोषः ।
 आदित्यं, स्त्री, (आद्य् + दिग् + क्तः ।) उच्छिष्टं । इति मेदिनी ।
 आदित्यः, त्रि, (आद्य् + दिग् + क्तः ।) आदेशितः । आद्यातः इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः, अनुशासितः, अभिहितः ।)
 आदीनवः, पुं, (दीङ्गुये भावे क्तः । आद्ये ओदितः, ओदितश्चेति नत्वम् । आदीनस्य वा नम् । घञर्थे क इति बाहुलकात् वातेः कः) क्लेशः । इत्यमरः । दोषः । दुरन्तः । इति मेदिनी । (यथा, शिशु- धाकवधे २ । २२ ।
 “यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितं” ।)
 आदीपनं, स्त्री, (आदीप्यते आद्य् + दीप् + भावे ल्युट्) आलिम्पना । इति त्रिकाण्डशेषः । आ- क्षिपना इति भाषा ।
 आवृतः, त्रि, (आद्य् + वृञ् + आक्रियते यः कर्मणि क्तः) कृतादरः । सादरः । अर्चितः । पूजितः । इत्यमरः । (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
 “आत्मानमावृतो रक्षेत्प्रमादाद्भि विगच्छति” ।)
 आवृत्तः, त्रि, (आद्य् + वृ + क्त्वाप्) आवृत्तः । आवृत्तः ।
 आदेशः, पुं, (आद्य् + दिग् + भावे घञ्) आद्या । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिःशास्त्रफलं । इति सि- ज्ञान्ताम्रिदोमयिः । वर्णस्य वर्णान्तरात्पत्तिः । प्र- कृतिप्रत्ययोपघातिकायं । इति आकरयं । (अनु- मतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्योपदेश- मयो वार्त्तासधारः, कार्यभेदः, यथा सुगंधवधे “आनिषदादेशः” । यथा, मनुः, ६ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशस्तथा भद्राश्चैद्युक्तैः सह” ।)
 आदेशी, [नृ] पुं, (आद्य् + दिग् + क्तिनि) दैवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः । (त्रि, आदेशकर्त्ता, उच्यते, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
 “कपोतपाटजादेशि बभूव रघुचेष्टितं” ।)
 आदेशा, [कृ] पुं, (आदिशति ऋत्विजादीन् यागा- दिव्येकसम्पादनाय प्रेरयति । आद्य् + दिग् अति- सन्ने + कृञ्) यागविषये मनेकसम्पादनाय य- चायं कर्म कुर्वति ऋत्विजानादेशकः । तत्प- र्यायः प्रती २ यथा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः । अन्वादेशा ५ वाजकः ६ । इति हेमचन्द्रः । आ- देशकर्त्ता ।
 आद्यं, स्त्री, (अद्यते यद् अद् कर्मणि ल्युट्) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः । अदनीयस्ये त्रि । (यथा— मनुः, ५ । २४ ।
 “तत्सर्वं अदनीयं अद्यः शेषश्च यद्भवेत् ।
 पिरस्थितमपित्वाद्यं”—इत्यादि ।)
 आद्यं, त्रि, (आद्यौ भवः दिगादिभ्यो यद् यद्वा अद्यते यः अद् कर्मणि ल्युट्) प्रथमः । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—
 “तौचितोऽहं नृपमेकं त्वयेहाद्येन कर्मणा” ।

आधा

रघुवंशे, १ । ११ ।
 “आसीत् महीक्षितामाद्यः प्रभवश्चन्द्रसामिव” ।
 मस्यः । यथा मनुः ५ । २६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यकथयोः” ।
 आद्यकविः, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्मधारयः ।) बाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः । (पुराण- कविः ब्रह्मा) ।
 आद्यमाषकः, पुं, (आद्य् + मष् + कश्चेति घञ् + कः) माषकपरिमाणं । पञ्चरत्निकाः । इत्यमरः । यथाह भास्कराचार्यः,—
 “दशाङ्गुलं प्रवदन्ति माषं” ।)
 आद्यवीजं, स्त्री, (आद्यं मुख्यं बीजं कारणं) आदि- कारणं । इति अटाधरः ।
 आद्या, स्त्री, (आद्यौ भवा दिगादिवात् यत् टाप्) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काली । तारा । त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारनील- तन्त्रयोगिनीतन्त्राणि । प्रधाना शक्तिः । महा- विद्या । यथा, मुखमाजातन्त्रे १० पटलः ।
 “सत्ये तु सुन्दरी आद्या त्रेतायां भुवनेश्वरी ।
 द्वापरे तारिणी आद्या काली काली प्रकीर्तिता ।
 नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वरानने ।
 न भेदः कालिकायाश्च ताराया जगदम्बिके ।
 घोडश्या भुवनायाश्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि ।
 किन्नायाश्चैव धूमाया भीमायाः परमेश्वरि ।
 ततश्च वगणामुत्था मातृश्याश्च सुरेश्वरि ।
 न च भेदे महेशानि विद्याया वरवर्णिनि” ।
 आदिभूते त्रि ।
 आद्युगः, त्रि, (आद्य् पूर्वात् दीयतेरकर्मकत्वात् क्तः । दिवाविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं यस्य विभाषेति नेट्, ष्छोरित्युट्) औदरिकः । इत्यमरः । पेटुक इति भाषा । (यदुक्तं, अमरे ।
 “आद्युगः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्त्तिते” ।
 “आद्युगः सदृशदृश्येव प्रायेयच्छावकन्वितः” ।
 इति किराते ११ । ५ ।) आदिहीनः ।
 आद्योपान्तं, स्त्री, (आद्यश्च उपान्तश्च दन्धः) पूर्वा- परं । इत्यमरः । इति भाषा ।
 आधमनं, स्त्री, (आधीयते आद्य् + धा + कर्मणन्) बन्धकं । इति स्मृतिः । (आधिः । यथा मनुः,—
 “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ।)
 आधानं, स्त्री, (आधीयते आद्य् + धा + भावे ल्युट्) यद्वा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्मणि ल्युट् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितप्रयं । इति स्मृतिः । (यद्द्वयं, धारयं । अधिगमः, कारणं । सम्पादनं । औताम्रेः स्थापितेर्वा यद्द्वयं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकर्त्तव्या किञ्चित्ब्रह्मिण्यापनपूर्वकहोमा- दिज्ञिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानाद्ब्रह्मणाद्भार्यादपि ।
 स पिता पितरस्तासां ज्ञेयं जन्महेतवः” ।
 यथा मनुः, ५ । १६८ ।
 “भाष्योयै पूर्वमारिष्यौ दत्तापीतन्यकर्मणि ।
 पुनर्दारिद्र्यां कुर्वात् पुनराधानमेव च” ।

आधि

यथा महाभारते,—
 “सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, पूर्वोक्तेः । ३ ।
 “तस्य क्त्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः” ।
 आधागिकं, स्त्री, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य । प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 आधारः, पुं, (आध्रियन्ते अस्मिन् इति आधा- अध्यायन्यायेति लुप्ते अवहाराधारेणुपसंज्ञा- नादधिकार्ये घञ् । आकरवशास्ते अधिकर- कारकं, तल्लक्ष्यं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधा- रोऽधिकारयं कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्पन्निधाया वा- धारः कारकमधिकारयत्तः स्यात् । तच्च सामी- प्यास्तेष्वधिकार्यतिभेदाच्चतुर्विधं । तथा सिद्धान्त- कौमुद्यां, औपलब्धिको वैचयिकोऽभिधायकश्चेत्वा- धारस्त्रिधा यथा—कटे आस्ते । स्यास्यां पचति । मोक्षे सर्वस्मिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आ- धारः । अध्याधारः । इति मेदिनी । क्षेत्रादि- सेकार्थं सेतुणा बज्जनात् जलं निबध्य यत्र स्थाप्ये स आधारः बज्जन्दरादिः । बौध इति ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः । प्रस्थाप्यं जलवन्ध- माधारः । इति वैकुण्ठः । क्षेत्रादिसेकार्थं जला- धारस्यागमाधार इति मधुः । (यथा रघुवंशे ५ ।
 “आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
 संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषं ।
 कश्चिन्ना वाप्यदिवपञ्चवो वः
 अमच्छिदामाश्रमपादपानाम्” ।
 याज्ञवल्क्यः ।
 “तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्” ।)
 आधार्मिकः, त्रि, (अधर्म + ठक्) । अधार्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा मनुः ।
 “नाधार्मिके वसेद्ग्रामे” ।)
 आधिः, पुं, (आद्य् + धा + क्तः) मनःपीडा । प्र- त्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिष्ठानं । इति मेदिनी ।
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “आधिव्याधिपरीताय अद्य शो वा विनाशिते ।
 कोऽहि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत्” ।
 तथा च वैराग्यप्रतके ।
 “आधिव्याधिप्रतैर्जनस्य
 विविधैरादेग्यसुभूष्यते” ।)
 आधिक्यं, स्त्री, (अधिक + क्तः) अधिकस्य भावः । अधिकत्वम् । अतिशयता । यथा ।
 “युष्मायामपि रात्रौ चेत् शोचितं प्रभुरं तथा ।
 कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ।
 इति ज्योतिषशास्त्रम् । (अधिक्यं । उच्चर्यः । प्रा- प्त्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।
 “आधिक्यमुपनेयस्योपमानात् न्यूनतायवा” ।
 यथा, मनुः ७ । १६६ ।
 “यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भवन्नात्मनः” ।
 आधिक्यं नाम वराहपुराणे भाष्यमात्रे बार्हस्प- तीयवचनम् अन्वया- प्रतिबन्धप्रार्थमुच्यते ।

पुनः प्रतिबन्धमपि विरमिषीवते तत् पुनरुक्त-
दोषाधिकं च पुनरुक्तं विविधं, अर्थापुनरुक्तं
शब्दपुनरुक्तं । तन्नाथपुनरुक्तं नाम यथा,—
“भेदत्रयीयं चाधनम्” इति, शब्दपुनरुक्तं
“पुनर्भेदं भेदनम्” इति चरकः ।)

अधिः, चि, (आधि + आ + क ।) वक्रः । अ-
धितः । इत्यण्यपाकः ।

अधिदेविकं, चि, (अधि + देव + ठञ् । अनु-
इतिकादीनां च इत्युपभयपदद्विः) दुःखविशेषः ।
तद्वथा, । “आधिदेविकं यत्प्राप्तविनायकय-
द्वाद्येवनिबन्धनम्” इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ।
(देवतामधिक्यत्वं, प्रवृत्तं, दाहणीतादिजनितं दुःखं ।
अतिवातादिद्व्यादिहेतुकं दुःखं । देवतामधि-
क्यत्वं प्रवृत्तं प्राक्तम् । यथा मनुः ६ । ८२ ।

“अधियं च त्रयं अपेदाधिदेविकमेव च ।
आध्यात्मिकं सततं वेदान्ताभिहितं यत्” ॥

“तत् सप्तविधे व्याधायुपनिपतति” इति सुश्रुतः ।)

अधिपत्वं, स्त्री, (अधिपति + अच् ।) अधिपते-

र्भावः । सामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्यं । यथा,
“नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्न्यं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्वं” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ८ ।
(यथा मनुः १२ । १०० ।

“सर्वलोकधिपत्यं वेदशास्त्रविद्वदिति” ।)

अधिभोगः, पुं, (आधिर्बन्धकस्य भोगः ।) बन्धक-
ब्रह्मस्य भोगः ।

अधिभौतिकं, चि, (अधिभूत + ठञ् । अनुश्रुति-
कादीनां चेतुभयपदद्विः) दुःखविशेषः । यथा ।
“वाह्योपायसाध्यं दुःखं हेधा । आधिभौतिकं आ-
धिदेविकं च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगप-
क्षिपदीरूपस्थावरनिमित्तं” । इति साङ्ख्यतत्त्व-
कौमुदी । (“तत् सप्तविधे व्याधायुपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ।)

अधिमन्यवः, पुं, (आधि + मन्यु + अच् ।) अवरानिः ।
इति हारावली ।

अधिवेदनिकं, चि, (अधि + विद् + क्युट् । ततः
अधिवेदन + ठञ् ।) द्वितीयाविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै
दत्तप्रणादि । यथा,—

“अधिविज्ञेयै देयमाधिदेवनिकं समं ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्ते दत्ते त्वर्जं प्रकीर्तितं” ॥
इति याज्ञवल्क्यः ।

अधुतः, चि, (आधु + धु + क्तः ।) आधुतः ।
अधितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अधुनिकः, चि, (अधुना + ठञ् ।) अधुनागतः ।
नयाः ।

अधुतः, चि, (आधु + धु + क्तः ।) अधितः । इत्य-
मरः । (विज्ञितः, अभिभूतः, आङ्गितः ।

आधोक्षितः, आक्षितः । यथा, रघुवंशे, १ । ६८ ।
“पुनरेतन्निर्देवैर्दोषाधुतवराभिः” ।)

अधिः, चि, (आधु + धा + क्तः ।) आकारस्थित-

वक्तुः । यथा । आधुवोधे चैकपदार्थे अवरपदार्थ-
संसर्गः संसर्गमन्वाद्या भावते । स च अविज्ञेदः
अविदितिरिक्त एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिवि-
वयविविधावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्यकृत-
प्रथमश्रुत्यन्तिवादः । उत्पाद्यः । यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिवृक्ष्यते ।
आधेयश्चाभियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥
इति वेपदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका । आधेय
उत्पाद्यः । यथा पञ्चमयपानेव रक्ततागुणः स
वक्रिसंयोगादिना निष्पाद्यते । इति तट्टोकायां
दुर्गादासः ॥

आधोरथाः, पुं, (आधोरयति धोर्हृगतिचातुर्थ्ये
कर्त्तरि क्यु ।) हस्तिपकः । माऊत इति भाषा ।
(“आधोरथा हस्तिपका हृष्यादोहा निधा-
दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

“आधोरथानां गजसन्निपाते
शिरसि चक्रैर्निष्ठितैः सुरायैः” ॥

आध्यातः, पुं, (आधु + ध्या + क्तः ।) शब्दितः । दग्धः ।
वातरोगविशेषः । संयतः । इति मेदिनी । (स्त्रीतः
दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो
मानाध्यातः स पतति यदा शोकगह्वरे” । हितो-
पदेशे । “ततोऽसौ दर्पाध्यातस्तस्योपरि आत्मानं
निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः” । उत्तरचरिते । “व्यानि-
र्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्यातमुक्त्वाभयम्” ।)

आध्यातः, स्त्री, (आधु + ध्या + क्युट् ।) वातव्याधि-
विशेषः । तस्य रूपं ।

“साटोपमत्यग्रवज्रमाध्यातमुदरं भृशं ।
आध्यातमिति जानीयाद्दोरं वातनिरोधजम्” ॥
इति निदानं ॥ पेटफोपा इति भाषा ।

तस्य चिकित्सा यथा,—
“आध्याते कृष्णं पूर्णं दीपनं पाचनं ततः ।
फलवर्त्तिक्रियां कुर्यात् वस्तिकर्म च शोधनं ॥
कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा त्रिदशता स्यात् पक्ष्मिन्मता ।
खड्गादपि पक्षं ग्राह्यं चूर्णमेकच कारयेत् ॥
भक्षुनाक्षमितं लिङ्गात् चूर्णमाध्यातनाशनम्” ॥
नारायणचूर्णं ॥ १ ॥

“दाहहैमवतीकुष्ठप्रताप्राहिःकुसैन्धवैः ।
लिम्बेज्ज कोशोरक्षपिष्टैः शूणाध्यातुतोदरं ।
हैमवती वचा । दाहघटकलेपः ॥ २ ॥

“अभयारम्भधो धात्री दन्ती तित्ता क्षुही त्रिदत् ।
मुष्ठा प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पक्षमात्रया ॥
तानि संक्षुभ्य सर्वाणि जनाङ्कयुगे पचैत् ।
तत्र तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ॥
निम्बगुणैषाणवीजानि नवानि पक्षमात्रया ।
तनुवज्रघृताग्रेव तस्मिन् क्वाथे शूनेः पचैत् ॥
ज्वालायेदनकं मन्दं यावत् क्षुधो घनो भवेत् ।
ततः खल्ले क्षिपेत् भागान्दौ जेषाणवीजतः ॥
भागान्दौ नागरादौ च मरिचात् दौ च पारदात् ।
गन्धकात् दौ च तागीद् वाक्पुष्यामं विमर्दयेत् ॥
रसो नारायणामाद्यं भक्षितो रक्षिक्वामितः ।
जलेन शीतलेनेदं रोगानेकान् विनाशयेत् ॥
आध्यातं शूणमात्रां प्रत्याध्यातं तथैव च ।

उदावर्त्तं तथागुणमुदरादि हरत्तौ ।
येने ज्ञानो च सुज्ञीत शर्करासहितं दधि ।
ततस्तस्मैन्वेनापि ततो दधोर्दनं मनाक्” ॥
महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ।
(वायुना सवेदनमुदरपरिपूर्णावमाध्यातम् । इति
हरिविचययज्ञ्यान्नागहृदिजयरक्षितः ।)

आध्यामी, स्त्री, (आधु + ध्या + क्युट् + डीप् ।)
नक्षिकानामगन्धप्रथं । इति राजनिर्घण्टः ।

आध्या, स्त्री, (आधु + ध्ये + क्युट् + डीप् ।) चिन्ता ।
कृतिः । इति शब्दरत्नावली ।

आध्यात्मिकं, चि, (आत्मानमधिक्यत्वं भवं अधि +
आत्मन् + ठञ् ।) दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां
त्रयं दुःखत्रयं तत् खलाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं
चाधिदेविकं च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं
मागसंघं । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं ।
मागसं कामक्रोधलोभमोहेर्षाविषादविषेवादर्श-
ननिबन्धनं । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यात् आ-
ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ।
(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११७ ।

“जौक्तिकं वैदिकं वापि तत्राध्यात्मिकमेव च ।
आदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्” ॥
आध्यातं, स्त्री, (आधु + ध्ये + क्युट् ।) ध्यानं । चिन्ता ।
इत्यमरः ॥

आध्यापकः, पुं, (आ सन्धक् अध्यापयति यः इति
अध्यापकः । स एव स्वार्थे अच् ।) अध्यापकः । इति
शब्दरत्नावली ।

आनः, पुं, (अन् + घञ्) उच्चासः । वहिर्मुखच्चासः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासि-
कयोष्ठासः ।)

आनकः, पुं, (आधु + अन् + क्तुः) पट्टः । मेरी ।
मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेघः । इति मेदिनी ।
(यथा, भगवद्गीतायां १ । १३ ।

“ततः शब्दाच्च भेर्यश्च पञ्चवानकगोमुखाः” ।)

आनकदुन्दुभिः, पुं, (आनकाः दुन्दुभयो देववद्यविशेषाः
। यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिश्च-
निष्पन्नाः ।) वसुदेवः । इत्यमरः । (क्षयपिता ।
यथा—हरिवंशे ॥

“वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रकृतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन् दिवि ॥
आनकानां च संज्ञादः सुमहागभवद्विधि” ॥)

आनकदुन्दुभिः, पुं, स्त्री, (आनकः प्रोक्ताहृषो दुन्दु-
भिः ।) वृहस्पतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

आनतः, चि, (आधु + नम् + क्तः ।) गतः । तत्-
पर्यायः । अवायः २ अवनतः ३ । इत्यमरः ।
(अधोमुखः, विगतः, प्रगतः, विनयनः । यथा,
हरिवंशे ॥

“पितृभाषोर्हि पादान् वै नमस्कृतुरानतौ” ।
महाभारते ।

“स कदाचित् मृगं विद्धा वाक्येनागतपर्यङ्गा” ।
मनुः ।

“रथमानतसामन्तं आनीचं देशमावसेत्” ।)

आनतिकरः, चि, (आनति + क्त + अच् ।) पारितो-

आम

विभः । यथा । प्रायश्चित्तोपदेशाय वक्षादिना
 प्रायश्चित्तोपदेशः । यथा मिताक्षरायां पराशरः ।
 “प्रायं प्रत्यावयेत् प्रायी धेनुं रक्षा तथा हर्ष” ।
 इत्युपनिषत् ।
 “प्रत्याप्य प्रायं ब्रह्मः क्षिप्रित्वा त्रतं चरेत् ।”
 इति श्रुतेः ।
 देवत्ववचने “तोषयित्वा विजोत्तमान् इति” ।
 अथ तोषयित्वा इति श्रवणात् आनतिकरत्वेन
 तदुपदेशाद्देशः । इति प्रायश्चित्तवचनं ।
 आनन्दः, स्त्री, (आनन्दते चर्मणा बध्यते इति । आङ्-
 + नन् + क्तः) चर्मवज्रमुखवाद्यमात्रं । तत् सु-
 जादि । इत्यमरः ॥ कल्पमात्रं । तत्तु वैश्वभूषादि ।
 इत्यमरपात्रः ।
 आनन्दः, त्रि, (आङ् + नन् + कर्मणि + क्तः) ।
 कर्मितः । बद्धः । इति मेदिनी ॥ (यथा सुश्रुते ।
 “अन्नसुभारैः सविता हिमान्ना जनाश्रयाः” ॥)
 आननं, स्त्री, (आनिति अनेन । आङ् + अन् + ल्युट्)
 मुखं । इत्यमरः ॥ “तदागनं मत्सुरभि क्षितीश्वरः”
 इति रघुः । ३ । ३ ।)
 आनन्दः, पुं, (आङ् + नन् + घञ्) आनन्दः । तत्-
 पर्वोः । आनन्दः २ इत्यं ३ इत्यं ४ सुखं ५
 सुखं ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
 आनन्दः ११ संमदः १२ । इत्यमरः ॥
 (यथा, उपनिषद्विभक्तौ ।
 “वक्षान्नाद्य मोदाद्य यत्र विग्धाद्य सन्मदः” ।
 मनुः ।
 “आनन्दं ब्रह्मयो विद्वान् न विभेति कुतश्चन” ॥)
 वास्तुदेवस्य वनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनन्दः, त्रि, (आनन्द + अर्थ आदित्वात् अच्) ।
 आनन्दविशेषः । हर्षयुक्तः । सुखी । इत्यमरटीका ॥
 (“गुणे मुक्तादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” ।
 इत्यमरटीकाः अत्र गुणिलिङ्गः) ।
 आनन्दयुः, पुं, (आङ् + नन् + अयुच्) आनन्दः ।
 हर्षः । इत्यमरः ॥ तदयुक्ते त्रि ॥
 आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नन् + ल्युट्) गमनागमन-
 समये सुहृद्देरालिङ्गनारोग्यसागतादिप्रन्नादि-
 द्वारा आनन्दोत्पादनं । तत्पर्वोः । सभाजनः २
 सभाजनः ३ सुभाजनः ४ आप्रन्नः ५ आमन्त्रणं ६ ॥
 इत्यमरः तद्विज्ञा च ॥ (आनन्दजननं, हर्षोत्-
 पादनं । प्रमोदकरः, सुखजनकः । यदुक्तं ।
 “मिथं प्रीतिरसावनं नयनयोः आनन्दं चेतसः” ।
 इति हितोपदेशे ॥)
 आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय भटम्) । नवोद्गावर्षं ।
 इति हारावली ॥
 आनन्दप्रभवं, स्त्री, (आनन्दः प्रभवो यस्य तत्) । रेतः ।
 वीथिं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“वाच्याकात्रादिभिर्भवे सौमित्र्यं जायतेऽस्त्रियु ।
 तेन खनति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकं ॥
 कोलीभिः खन्दते देहात् समन्तात् सुकवादिभिः ॥
 हर्षोदीरितं रागात् सप्रथ्याच मनोभवात् ॥
 वक्षो संभ्रत निर्वीति खनामिन्नादिवोदकं” ॥
 इति श्रुतेः ।

आना

“अक्षदेहात्तं मुक्तं प्रथममनसत्तया ।
 स्त्रीषु आनन्दतयापि हर्षोत्पत्त्वं संप्रवर्तते ॥”
 इति सुश्रुतेः ॥)
 आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
 कोष इवावरकः) । अक्षप्रथमनात्तानं । तत्पर्वोः ।
 कारकशरीरं २ सुश्रुतिः ३ । इति वेदान्तः ॥
 आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या । आङ् + नन् +
 क्तिच् + अच् + टाप्) विजया । आरामशीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ [इति अन्नभाषा ॥
 आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन् + क्तिच्) आनन्दः । हर्षः ।
 आनन्दितः, त्रि, (आङ् + नन् + क्तः) । यथा आनन्दः
 सज्जातोऽस्य । आनन्द + इतच्) । आनन्दयुक्तः ।
 हृष्टः । आकादितः ॥ (यथा महाभारते ॥
 “पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां बसामहे ॥”)
 आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन् + इनि) आनन्द-
 विशिष्टः ॥
 आनन्दी, स्त्री, इक्षुविशेषः । आनन्दपाता इति
 ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायाच । आङ् +
 नीच् + अच्) उपनयनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्) । खानान्तरनयनं ।
 आना इति भाषा ॥ (यथा रामायणे ।
 “आदिशत्युबर्षास्तत्र राक्षामानयने ब्रह्मन्” ॥)
 आनर्त्तः, पुं, (आङ् + नत् + घञ्) । देशविशेषः ।
 हारका इति ख्याता । नृत्तखानं । युद्धं । इत्य-
 मरः ॥ जलं । इति मेदिनी ॥ आनर्त्तदेशवासी
 लोकः । इत्यमरटीका ॥ (यथा हरिवंशे । “आन-
 र्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्वा सः” ॥
 खनामख्यातो राजा ।
 “अर्थतेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तो नाम विभ्रुतः ।
 “आनर्त्तस्य तु दायदो रेवो नाम महाद्युतिः” ॥
 “आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली” ।
 “आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्” ॥)
 आनायः, पुं, (आङ् + नीच् + घञ्) । जालं । इत्यमरः ॥
 आनायः, पुं, (आनायते गार्हपत्यादाणीय संस्क्रियते
 ऽसौ आङ् + नी + यत्) दक्षिणाभिः । इत्यमरः ॥
 गार्हपत्यादभेरीनीय यो दक्षिणाभिरारोप्यते ।
 तत्र । इति भरतः ॥ होम करिवार निमित्ते घर
 हृदते आनिया दक्षिणदिक्ते राखा आगुन् इति
 भाषा ॥
 आनाहः, पुं, (आङ् + नह् + घञ्) । मूत्रपुरीष-
 रोधकरोगः । तत्पर्वोः । विभक्त २ । इत्यमरः ॥
 विष्टम्भः ३ मणरोधनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“आनाहार्त्तं ततो हृद्वा तत्सैन्यमसुखार्हितम्” ।
 इति महाभारते) । तस्य सम्प्राप्तिरूपे । यथा,
 “आमं शङ्खादिभिर्चितं जनेषु
 भूयो विषजं विगुणानिनेन ।
 प्रवर्त्तमानं न यथास्मिन्
 विकारमागाहसुदप्रहरितम्” ॥ इति निदानं ॥
 (“यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्लित्वा तिष्ठति ।
 बाधो भ्रमति नाप्यूर्ध्वं आगाहसुदं भावते” ॥
 इति श्रुतेः ॥

आनु

अस्य चिकित्सायाह । भावप्रकाशे यथा,—
 “मुक्ताकारककार्यत्वाद्वावर्त्तं हरीं चिकित्सां ।
 आनाहेषु च कुर्वीत विज्ञेयश्चाभिधीयते ॥१॥
 चिकित्सायाहरीतश्चो विचतुःपञ्चभाषिकाः ।
 गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यागाहसुख्यं ॥१॥
 वर्त्तिककटुसैन्धव
 तर्षपट्टहृद्मन्मूत्रमदनपत्रैः ।
 मधुनि गुडे वा पत्रै-
 र्विहितं चाकुष्ठचन्दिता विचैः ।
 वर्त्तिरियं कृष्टपत्रा
 ग्रैः प्रविहिता गुदे हृताम्बुजा ।
 आगाहसुदरजातिं
 श्रमयति गठरं तथा गुल्मम्” ॥१॥
 इति चिकित्सायाहवर्त्तिः ॥१॥
 चक्रपाणिसङ्ग्रहे तु चिकित्सा यथा,—
 “उदावर्त्तक्रियागाहे सामे कङ्कनपाचनम्” ॥
 “द्विचक्रा विष्णुवचा सकुठ्ठा
 सुवर्चिका चैति विष्णुपूर्वम् ।
 सुखाम्बुनागाहविकृष्टिकाति-
 क्षमोगुल्मोर्ध्वसमीरजप्रम् ॥१॥
 वचामयाचिक्रियायाहसुख्यं
 सपिप्पलीकातिविचान् सकुठ्ठान् ।
 उष्णाम्बुनागाहविमूढवातान्
 पीत्वा जयेदासु हितोदनाशी ॥१॥
 चिकित्सायाहरीतश्चो विचतुःपञ्चभाषिकाः ।
 वटिका मूत्रपीतास्ता ज्येष्ठा आनाहभेदिकाः ॥
 राठ-धूम-विष्णुवचा-गुड-मूत्रैर्विपाचिता ।
 गुदेऽप्युत्तमावर्त्तिर्निधेयागाहसुख्यम् ॥१॥
 मूलकं शुष्कमात्रं वर्षाभूमूलपचकम् ।
 आरेवतप्रज्ज्वापि पत्रा तेन पचेदुदृतम् ।
 तत् पीतमात्रं श्रमयेदुदावर्त्तमसंश्रयम्” ॥१॥
 शुष्कमूलकाद्यं हृतम् ॥१॥ दैर्घ्यं । इति रामायणः
 आनिलः, पुं, (अनिलस्य वायोरप्यं अनिलः
 इत्) । हनूमान् । इति चिकित्सायाहः ॥ (भीमः
 आनिली, स्त्री, (अनिल + अच् + ङीप्) । क्षति
 नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 आनीलः, पुं, नीलघोटकः । इति हेमचन्द्रः
 (अचितः । ईवनीलः) । यथा किरातांजीवी
 “आनीलाभैर्विचरितपरमाना रत्नैः” ॥)
 आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + अच्) । अनुकूलता
 (साम्मुख्यं) । प्रसादः । सहायता । यथा बोधिवचनं
 “वचानुकूल्यं दम्पत्योश्चिद्वर्गसंज्ञकं वर्त्तते” ॥
 यथा,—रामायणे ।
 “रमतश्चानुकूल्येन धेयुः संकश्वरा इह” ॥)
 आनुगतं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्मणो वा । अनु
 गत + अच्) । अनुगतत्वं । अनुगतस्य भाव इत्यं
 व्याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अच्) । परिकारी
 अनुकूलः । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ३ । २९ ।
 “वक्षानुपूर्वां विप्रस्य सप्तस्य अनुदो वदाम्” ।
 यथा रामायणे ।
 “आनुपूर्वां च चर्त्तन्वा वक्ष्यन्ते तु त्वं कुर्वी” ॥

आप

आप

आप

आनुमानिकः, चि, (आनुमानात् + चिः । आनुमान + ठक् । अतिशयः । आनुमाने प्रधानं प्रकृतिः ।)
 आनुमानसम्बन्धीयः । आनुमानविषयीभूतः ।
 आनुरक्तिः, क्ति, (आ + अनु + रन् + क्ति ।) अनु-
 रागः । (आसक्तिः । आनुरक्तिः ।)
 अनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + ङङ् + टाप् ।) उपकृतेरप्रत्ययकारेणा । इति
 पुराणम् ।
 अनुप, पुं, (अनुप + ङङ् ।) अनुपदेशस्यजन्तु-
 मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । एषां मांस-
 गन्धाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । खिण्वत्वं ।
 मुष्णकारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।
 अनुपदेशजनयुक्ताः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छि-
 कत्वं । मधुरत्वं । स्नेहजनकत्वं । खिण्वत्वं । अधि-
 नाशित्वं । प्रमेहस्त्रीपदद्विगणगण्यदिद्विग-
 णारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अनुपदेशस्य-
 जनोक्तत्वं तन्मांसस्य गन्धाच्च ।
 “कुलेचराः जवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
 मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानुपजातयः ।
 आनूपा मधुराः खिण्वा गुरुरो वज्रिमर्हनाः ।
 स्नेहनाः पिच्छिणाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ।
 तथाभिव्यन्दिनस्ते हि प्रायेऽपथ्यतमाः स्मृताः” ।
 इति भावप्रकाशः ।
 (“हमरचमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
 न्यग्रवराहश्चानूपा मृगाः सर्वे बहस्तथा” ।
 “गुरुणो मधुरो नातिधानानुपनिषेवयात्” ।
 इति चरकः । तथाच हारीतः ।
 “आनूपास्तेषु विज्ञेयाः स्नेहना वातकोपनाः” ।
 आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः जवाः
 कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ।
 बज्जजनयुक्ते, चि ।
 ब्रह्मस्य, स्त्री, (ब्रह्मस्य भावः । ब्रह्मस्य +
 ङङ् ।) अविद्युरता । (अकौट्यं । अहिंसत्वं । का-
 रण्यं । यथा मनुः १ । १०१, २ । ५४, ३ । ११२ ।
 “ब्रह्मस्यैवात् ब्राह्मणस्य भुङ्क्ते हीतरे जनाः” ।
 “ब्रह्मं तन्मारीयामान्द्रहस्यं च केवलम्” ।
 “भोजयेत् स ह भवेत्सावान्द्रहस्यं प्रयोजनम्”) ।
 ब्रह्मरीक्ष, स्त्री, (ब्रह्मरीक्ष + ङङ् ।) अन्तरीक्षं ।
 गगनं । इति हिक्क्यकोषः । (यथा महाभारते ।
 “उत्पातास्त्रिविधान् प्रापुर्नारदो भगवान्द्रविः ।
 दिवाश्चैवान्तरीक्षां च पार्थिवान् पितामह”) ।
 ब्रह्मरीक्षमववस्तुनि चि । (यथा रामायणे ।
 “सति तेऽस्मान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः”) ।
 निष्ठा, स्त्री, (अन्तिका + ङङ् + टाप् ।) अन्तिका ।
 श्लेषा भगिनी । इति हिक्क्यकोषः ।
 निष्ठा, चि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते मरः । अन्त-
 सम्बन्धीयः ।
 दोष वृक्ष दोषने । (अदन्तपुरा-उम-अक-
 सेट् ।) इति क्विप्प्रत्ययः । आनुदोषम् । इति
 दुर्गादासः ।
 दोषनं, स्त्री, (आन्दोष + ङङ् ।) अन्तं ।
 अन्तं । (“विष्णुस्वामिस्तुतिद्वन्द्वद्वयं प्राक-

चामरान्दोषनापुत्रेणदभुववक्षिककृष्णभ्रमल्लारः
 कथं वार्यताम्” । इति काविरासः । पुनः पुन-
 रभासः । मुञ्जराशोचनम् ।)
 आन्दोषितं, चि, (आन्दोष + ङङ् ।) अन्तदोषनं ।
 तत्पर्यायः । अन्तं २ अन्तितं ३ धूतं ४ वेक्षितं
 ५ । इति हेमचन्द्रः ।
 आन्वसिकः, चि, (अन्वस् + ठक् ।) पाचकः । स्र-
 कारः । इत्यमरः ।
 आन्वविकः, चि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः ।
 सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति त्रि-
 काण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी । (कुलीनः । दिव्य-
 भावरतः । कुलाचारी । साधकः । “सौर्ज्योत्-
 सिकः शैवः कौल आन्वविकः स्मृतः” । इति
 त्रिकाण्डशेषः ।)
 आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अन्वीक्षदनु ईक्षा पर्यालोचना
 प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठक् + ङोप् ।)
 तर्कविद्या । न्यायविद्या । इत्यमरः । दुर्गा । यथा,
 “आत्मवेदनशीलत्वादात्मीक्षिक्यपराधवा ।
 अन्वीक्षां कुर्वते यस्मात्तस्मादात्मीक्षिकी स्मृता” ।
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः । (अन्वीक्षविद्या,
 प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
 ईक्ष्यं अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
 क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैश्विकविद्या-
 दिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-
 र्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्माधर्मोपसंज्ञाधिका रा-
 जभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ।
 यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
 “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दखनीतिश्च आन्वते ।
 विद्याश्चतस्र एवेता लोकसंस्थितिहेतवः” ।
 “आन्वीक्षिक्यात् विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयोस्त्रितौ ।
 अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दखनीतौ नयानर्थौ” ।
 इति ।)
 आप लृ न औ कि आपने । (पुरा० पक्षे भ्वादि०-
 स्वादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति क्वि-
 क्यप्रत्ययः । लृ आपत् । न आप्नोति कीर्ति-
 ब्रह्माण्डं । औ आप्ना । कि आपयति आपति ।
 खराण्यं प्राप्यते भवान् । इति गणकतामिष-
 त्वात् । इति दुर्गादासः । (पाणने ।
 “खे खेऽन्तरे सर्वमिदसुत्वाद्यापुञ्जराचरम्” ।
 इति मनुः । (अग्नि) अभिलाषे ।
 “नान्यदन्तमभीष्टामि स्याममन्त्र ! सकम्मेवा ।
 इच्छामि तदहं स्यामं यन्न प्राप पिता मम” ।
 इति विश्वपुराणम् । (प्रति + ञच्) प्रतियद्ये ।
 “तां प्रत्यवापुर्विलम्बितमुत्तरन्तो
 धौताङ्गलघनवनीलपयोजनपञ्चैः” । इति ।
 शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
 “ते च प्रापुर्वदन्तानं बुबुधे चादिपूरुषः” ।
 इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)
 आपः, पुं, (आप् + ङङ् ।) अष्टवसुमध्ये वसुविशेषः ।
 इति ऋषिभाष्यः ।
 आपः [स्] स्त्री, (आप् + ङङ् ।) जलं । मापं ।
 इत्युच्चारिकोषः ।

आपकं, चि, (आप् + पक् + ङङ् ।) ईक्ष्यकप्रका-
 यारि । तत्पर्यायः । पौलिः २ अन्वयः ३ । इत्य-
 मरः । बटी इति केचित् । (यथा अष्टसंहरे ।
 “आपकप्रशान्तिकितागतगात्रयष्टिः
 प्राप्ता शरन्नवधूरिब रन्वृपा” । ११)
 आपगा, स्त्री, (आपं समूहः आपं । तस्य समूहे
 इत्यच् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-
 तीति । आप् + गम् + ङ + टाप् ।) नदी ।
 इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
 “आपगाः क्षतपुण्याः पश्चिन्धश्च शरांसि च” ।
 “आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः” ।
 तथाच माघे २ । १०० ।
 “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापमा”) ।
 आपणः, पुं, (आप् + पण + ङङ् ।) मध्यविक्रय-
 शास्त्रा । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । विषया
 २ विपणिः ३ पण्यवीथिका ४ । इत्यमरः । अनुत्वं
 हृट्टे इत्यन्ये । आपण्यद्विदयं हृट्टे विपण्यद्विदयं
 हृट्टे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 (यथा रामायणे ।
 “माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य गण्यानि वै तथा” ।
 तथा महाभारते ।
 “मध्यमाल्यापणानाश्च ददृशुः अयमुत्तमा”) ।
 आपणिकः, पुं, (आप् + पण + इकन् । अथवा आ-
 पण + ठक् ।) वणिकः । इत्युच्चारिकोषः । दोकानि
 मुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां वृषवि-
 क्रयदिविषयके, चि ।)
 आपतिकः, पुं, (आप् + पत् + इकन् ।) स्नेहपक्षी ।
 वाज इति भाषा । देवायस्ते चि । इत्युच्चारिकोषः ।
 आपत्, [ड्] स्त्री, (आप् + पड् + क्तिप् ।) विपत् ।
 विपत्तिः । इत्यमरः । यथा ।
 “आपत्सू मूर्धो युतिमान् यः सत्यक् प्रतिपद्यते ।
 कर्माख्यवश्यकार्याणि तमाहः पुत्र्यं बुधा” ।
 इति वज्रपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।
 “आपदि किं शरयोयं शरवीयं चरययुगलम-
 न्यायाः । तच्छरयं किं कुर्वते ब्रह्मादीनपि किञ्च-
 रान् कुर्वते” । इत्युक्तेः ॥ मनुः ११ । २६-३० ।
 “विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
 आपत्सू मरणाद्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः क्षतः” ।
 “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वसते ।
 न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भेतेर्विद्यते पक्वम्” ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् ।
 “आपत्ताले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रमद्ये यदि ।
 मनस्वापेन मुञ्जेत्तु भुपदां वा शतं जयेत्” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥
 “आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” । इति ।
 “जानीयात् प्रेम्णे भक्त्यान् बान्धवान् अन्धकाराने ।
 मित्रेषूपदि काले च भार्याश्च विमलक्षये” ।
 इति च आश्वलायम् ॥ २६ ॥ २१ ॥
 आपत्तिः, स्त्री, (आप् + पड् + क्तिप् ।) दीवः ।
 इति हेमचन्द्रः । प्रापकं । आपत् । इति मेदिनी ।
 आपत्तातः, चि, (आपदं प्रातः । २या अत्पुत्रः ।)

आपा

विपद्यस्तः । तत्पर्यायः । आपन्नः २ । इत्यमरः ॥
 आपद्, स्त्री, (आप् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
 “आपदानापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुतां” ।)
 आपदा, स्त्री, (आ + पद् + अङ् + टाप् ।) विपत्तिः ।
 इति राघवसुन्दरः ॥
 आपर्णः, स्त्री, (आप् + क्युट् ।) प्रापणम् ॥ मरीचं । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आपर्णिकः, पुं, (आङ् + पन् + इकन् ।) इन्द्रनील-
 मखिः । किरातः । इत्युणादिकोषः ॥
 आपन्नः, त्रि, (आङ् + पद् + क्तः ।) आपद्यस्तः ।
 तत्पर्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—
 “आपन्नः संवृत्तिं घोरां यन्नाम विवशो गृह्णात् ।
 ततः सद्यो विमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयं” ॥
 यथा हितोपदेशे,—
 “नवीयसाभियुक्तस्तु नटोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्दिमन्विच्छेत्कुर्व्याणः कालयापनं” ॥)
 आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण
 जन्तुरनया ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥
 (“सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापागुरत्विषः” ।
 इति रघुः १० । ५० ।
 “नार्थाः आपन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमन्नतः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 आपत्तिवर्णः, स्त्री, (भेद् प्रविदाने उदीचां माडो
 व्यतीहारे इति ज्ञा । कुगतीति समासः । समासे-
 ऽनञिति ख्यबादेशः । मयतेरिदन्त्यतरस्यामितीत्वं
 आपत्तिवर्णं । आपत्तिवर्णयाचित्वाभ्यां कक्कना-
 विति कक् ।) विनिमयात् प्राप्तं । इत्यमरः ॥
 बदल करिया लक्ष्योया इत्ये इति भाषा ।
 आपवः, पुं, (आपोर्वस्यस्यापव्यं पुमान् । आपु + अप-
 त्त्वार्ये अच् ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतं ॥
 (“तप्ते आपात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः” ।
 इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
 “यं क्षेमे वरुणः पुत्रं एरा भास्वन्मुत्तम् ।
 वशिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत” ॥)
 आपस्तम्बः, पुं, धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
 “मन्वविश्विष्णुहारीतयाश्चवल्क्योश्चगोऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनश्च हस्त्यती ॥
 पराशरश्चासप्तश्रुजिखिता दक्षगोतमौ ।
 आतातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचनं ॥
 आपस्तम्बिनी, स्त्री, (आपः क्षाप्तातीति । आपस् +
 क्षाम्ब + ङिनि ।) शिष्टिनीलता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आपाकः, पुं, (आङ् + पक् + घञ् ।) कुम्भकारश्चत्-
 पाचदहनस्थानं । इति जटाधरः ॥ पोयान् इति
 भाषा ।
 आपातः, पुं, (आङ् + पत् + घञ् ।) पतनं । तत्काजः ।
 इति मेदिनी ॥ पातनं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा हितोपदेशे ।
 “आपातरमबीशानां संयोगानां प्रियैः सङ्” ।

आपृ

“आपातरस्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः” ।
 तथा च मनुः ११ । ६ ।
 “मध्वापातो विषाखादः स्वधर्मप्रतिरूपकः” ।)
 आपानं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आङ् + पा +
 अधि + ल्युट् ।) मद्यपानार्थसमा । तत्पर्यायः ।
 पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
 अध्याये ।
 “गन्धर्व्याभ्युरसो भद्रे ! मामापानगतं सदा” ।
 १३ । तत्रैव २ अध्याये ।
 “आपाने पानकलिता देवेनाभिप्रणोदिताः” ।
 “ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” ॥)
 आपालिः, पुं, (आङ् + पल् + इन् ।) केशकीटः ।
 इति जटाधरः ॥ उकुन इति भाषा ।
 आपिञ्जरः, स्त्री, (ईषत् पिञ्जरम् ।) स्वर्णं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 (“आपिञ्जरा बद्धरजःकण्ठवा-
 न्मञ्जुद्वारा मुमुभेऽर्जुनस्य” ॥
 इति रघुः १६ । ५१ । स्वर्णशब्देऽस्य गुणादयो
 वक्तव्याः ॥)
 आपीङ्गः, पुं, (आङ् + पीङ् + पचाद्यच् ।) शिखा-
 स्थितमाल्यं । तत्पर्यायः । श्रेखरः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुवंशे १८ । २८ ।
 “तस्मिन् कुलापीङ्गनिभे निपीङ्गं
 सन्धक् महीं प्रासति प्रासनाङ्गां” ॥)
 आपीतं, स्त्री, (आङ् + पा + क्त ।) मासिकधातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
 “आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं” ॥)
 आपीनः, स्त्री, (आपो प्यायी वृद्धौ । आङ् + प्याय +
 क्त । प्यायः पौ निष्ठायां सोपसर्गस्य नः ।) ऊधः ।
 गहर पाजान् । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे २ । १८ ।
 “आपीनभारोदहनप्रयत्नात्
 गृह्णित्वाहपुषो नरेन्द्रः” ॥)
 आपीनः, त्रि, (आङ् + प्याय + क्त ।) ईषत्स्थूलः ।
 सन्धक्स्थूलः ॥
 आपीनः, पुं, कूपः । इति वोपदेवः ॥
 आपूपिकः, स्त्री, (अपूपानां समूहः । अपूप + ठक् ।)
 अपूपसमूहः । बङ्गपिठकं । इत्यमरः ॥
 आपूपिकाः, त्रि, (अपूपाः पण्यमस्य । अपूप +
 ठक् ।) पिठकजीवी । पिठकविक्रयकर्ता । तत्-
 पर्यायः । कान्दविकः २ मध्यकारः ३ । इत्यमरः ॥
 मयरा हलुहकर रटिञ्चोयाला । इत्यादि भाषा ॥
 आपूप्यः, पुं, (अपूप + यच् ।) शक्तः । चूर्णकः ।
 इति चिकित्शेशेखः ॥ हानु मयदा वेसन इत्यादि
 भाषा ।
 आपूर्तिः, स्त्री, (आङ् + पू + क्तिः ।) ईषत्पूरणं ।
 सन्धक्पूरणं ॥
 आपूर्णः, स्त्री, (आ + पूङ् वृद्धौ + करणे घञ् ।) रङ्गं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रं इति भाषा ॥ (रङ्गशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो आर्तथाः ॥)
 आपृष्ठा, स्त्री, (आङ् + प्रृष् + अङ् + ततः टाप् ।)

आप्या

आभाषणं । आभाषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आपोक्तिं, स्त्री, कणात् इतीयवत्कणवमच्चादश्च
 इति ज्योतिःशास्त्रं ॥
 आप्तः, त्रि, (आप + क्तः ।) प्रवृत्तः । विवृत्तः
 इत्यमरः ॥ (यथा मागवे ७ । ८० ।
 “वावत्परिकामासैश्च राजादाहारयेत् वलिं” ॥)
 प्राप्तः । जम्बः । (तेभ्यः क्षिमाप्तं मया । इति क्वति
 दासः ।) सत्वं । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुञ्ज
 “कुमारभृत्याकुञ्जनेरनुष्ठिते
 भिषग्निराप्तैरथ गर्भमर्म्मि” ।
 इति रघुवंशे ३ । १२ । सन्निवृत्तः । आत्मीयः ।
 “असपियं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धवत् ।
 विमुच्यति चिरान्नेयं मातुराणां बान्धवान्” ।
 इति मनुः ३ । १२ । “आप्तान् सन्निवृत्तान् सप्त
 दरभाटभगिन्यादीन्” इति तट्टीका । बहः
 अधिकः । यथा मनुः ।
 “यजेत राजा क्रतुभिर्न्वि विधैराप्तदक्षिणैः” ।
 “राजा नागाप्रकारान् बड्दक्षिणान् अन्वने
 दियज्ञान् कुर्यात्” । इति तट्टीका ।
 आप्तः, पुं, (आप् + क्त ।) भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकर
 पाटवरूपदोषचतुष्टयरहितः । स च ऋष्यादि
 इति स्मृतिः । आप्तास्तावत् ॥
 “रजस्तमोभ्यां निर्म्मूक्तास्तपो ज्ञानबलेन ये ।
 येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥
 आप्तः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंग्रहं ।
 सत्वं बध्यन्ति ते कस्मादसत्वं गीरजस्तमाः” ।
 इति चरकः ॥)
 आप्तगर्वः, त्रि, (आप्तः प्राप्तः गर्वो येन सः
 प्राप्ताङ्कारः ॥
 आप्ता, स्त्री, जटा । इति हारावली ॥
 आप्तिः, स्त्री, (आप् + क्ति ।) सम्बन्धः । यो
 लाभः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्तोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य भ्रमप्रमादादिभ्रान्त
 उक्तिः ।) सिद्धान्वाक्यं । तत्पर्यायः । राडं
 सिद्धकतं ३ अन्वितः ४ समयः ५ आगमः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्यं, त्रि, (अपां विकारः तस्य विकारइत्यत्र
 स्वाथे व्यञ् ।) जलविकारजं । फेनादि । तत्पर्यायं
 अन्मयं २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
 “आप्याः प्रभृता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकषः
 लेखा नाम महाराज पद्म देवगणाः सुरताः” ।
 “तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्पर
 गृह्णात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषु ।
 त्रिध्वमभ्युत्कर्षापकर्षात् सृष्टं” । इति सुश्रुतं ।
 आप्यं, स्त्री, वाप्यस्तः । इत्यमरटीकायां राघवसु
 कुञ्ज इति भाषा ॥
 आप्यायनं, स्त्री, (आङ् + प्याय + ल्युट् ।) तप
 प्रीक्षणं । तृप्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व
 महाभारते,—
 “पिठप्रसादमिच्छेयं तव आप्यायनं पुनः” ।
 यथा मनुः, ३ । ११३, ३ । १२० ३ ।
 “नोकस्याप्यायने युक्तान् आङ्गैवान् द्विजोत्तमां

शब्दा

“देवकार्यादिजातीनां विद्वत्कार्यं विप्रिष्यते ।
देवं हि विद्वत्कार्यं यूर्वमाप्यायनं स्मृतं” ॥

आप्यायितः, त्रि, (आङ् + प्याय् + त्रिच् + क्तः) ।
इतः । प्रीतः । बर्द्धितः । यथा,—

“यथा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्वासास्यां च वृष्येत सम्पूर्णा दिवसक्रममात्” ॥

इति कौर्मो १० अध्यायः ॥ आनन्दितः । इति
लोकाप्रविज्ञः । (यथा हितोपदेशे ।

“आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन” ॥

आप्रच्छन्नं, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ् + ल्युट्) । गमनागम-
नादिसमये सङ्घटादेराणिङ्गनारोग्यप्रसङ्गागता-
दिनागन्दनं । इत्यमरः ।

आप्रच्छन्नं, स्त्री, (आङ् + प्र + च्छ् + क्तः) । आप्र-
च्छन्नं । तत्पर्यायः । आनन्दनं २ सभाजनं ३ ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ [यपर्यन्तं ॥

आप्रपदं, स्त्री, (प्रपदं पादायं । तत्पर्यन्तं) । पादा-
॥प्रपदीनं, त्रि, (आप्रपदं पदायान्तं व्याप्नोतीति ।
आङ् + प्र + पद + ख) । पादायपर्यन्तपतित-
वस्त्रादि । इत्यमरः ॥ (“आप्रपदीनां कण्ठे यम-
दोलाभिव गुणकुसुममालामारुद्राम्” । इति
हर्षचरिते ५म उच्छ्वासः) ।

आप्रवः, पुं, (आङ् + प्र + वच्) । आनं । इत्यमरः ॥

आप्रवती, [न] पुं, (आप्रवते जुष्ट् + अप्, आप्रव-
त्सासौ प्रती च । आप्रवः आनं तत्र प्रती गित्यस्त्रा-
यीति मुकुटः ।) । आप्रवतवती । स्नातकब्राह्मण्यः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आप्रवः, पुं, (आङ् + प्र + वच्) । जलप्रक्षेपः, जल-
क्षेपनं, जलमध्ये सम्यगवगाहनं, जलज्जवनं, ज-
लानां सर्वतः समुष्जनं) । आनं । इत्यमरः ॥

आप्रवः, पुं, (आङ् + प्र + वच्) । आप्रवतवती । स्ना-
तकः । इति मेदिनी ॥

आप्रवः, त्रि, (आङ् + प्र + वच्) । स्नातः । स्नात-
स्नानः । इति मेदिनी ॥ (आप्रवतः सर्वपापेभ्यः स गङ्गायां
यमुष्यत । इति भारते) । आने स्त्री इति हेम-
चन्द्रः । (आर्दीकृतः । सिक्तः । पक्षतन्त्रे,—
“अन्ये जर्जरितकलेवरा यधिराप्रवताः” । इति)

आप्रवः, [न] पुं, (आप्रवतस्य स्नातकस्य व्रत-
मस्यास्तीति । आप्रवतस्य + इति) । समाप्तवेदा-
ध्ययनसागशीलः । ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो म्हात्रमं
गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो यः स्नानशील आ-
श्रमाकर्तं न गतः सोऽपि । आप्रवतं स्नानं तत्र
प्रती वित्तसायी इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

आप्रवः, [न] पुं, (आप् + वच्) । वायुः । इति सिद्धा-
न्तकौमुद्यामुखादिहितिः ॥

आप्रवः, स्त्री, अप्रवेनं । इति वैद्यकं । आर्षिं इति
भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ।
“आप्रवः शोषणं याहि श्लेष्मन् वातपित्तकं” ॥)

आप्रवः, पुं, (आङ् + वच् + क्तः) । वृद्धवन्दनं । प्रेम ।
अप्यङ्कारः । इति विश्वमेदिनी । (यथा मेघदूते ।
“गर्भोऽपानस्यपरिचयान्मनाज्जमाजा” ॥)

आप्रवः, इति मेदिनी ॥

शब्दा

आप्रवः, पुं, (आप्रवतेऽनेन आङ् + वच् + क्तः) ।
योनिः । इत्यमरहेमचन्द्रौ । योत्वङ्गी इति भाषा ।
भ्रूवर्षं । प्रेम । वन्दनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा अमरवृत्तके । १८ ॥
“गते प्रेमान्वे प्रथयमज्जमाने विगणिते” ॥)

आप्रवः, स्त्री, आलिः । श्रेणी । इत्यमरः ॥ (समूहः,
आवली) ।

आप्रवः, त्रि, (आङ् + वच् + क्तः) । वक्रः । क्षिप्तः ।
इत्यमरः । पराहृतः । इति मेदिनी ॥ मूर्खः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आप्रवः, पुं, वेधनास्त्रं । इत्यमरः ॥ भोमर तुरपन
इत्यादि भाषा ।

आप्रवः, त्रि, (आ + विल + क) । अगच्छः । अनि-
र्भलः । इत्यमरः ॥

आप्रवः, पुं, माजाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आप्रवः, पुं, (आप् + क्तिप् + आप्प्रमुत्तनोति । अन्ये-
भ्योपीति ड) । नाशोक्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥

आप्रवः, स्त्री, (आप्रियतेऽनेन । मृञ् भरणे । ल्युट्) ।
भ्रूवर्षं । अलङ्कारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्विधं, आ-
नेथं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोप्यं चेति । तत्र
आनेथं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं
नूपुरादिकं, आरोप्यं चारादि । यदुक्तं,—
“स्याद्भ्रूवर्षं त्वभरणं चतुर्धा परिकीर्तितं ।
आनेथं बन्धनीयश्च क्षेप्यमारोप्यमेव तत्” ॥
(यथा मनुः, ७।२२२ ।
“वाहनानि च सर्वाणि शास्त्राख्याभरणानि च” ।
यथा कुमारसम्भवे । ५। ४४ ॥
“किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वाङ्कशोभि वल्कलं” ॥)

आप्रवः, स्त्री, (आङ् + भा + अप् + टाप्) । शोभा
कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥
(वातरोगभेदः । ववुले । यथा भावप्रकाशे वात-
व्याधौ त्रिकशूलचिकित्सा,—
“आभा ववुलपर्यायः कथितः कोविदैरिह” ॥)

आप्रवः, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्यो-
तिः) । क्राया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आप्रवः, स्त्री, (आङ् + भा + क्तः) । आलापः ।
कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । २। ५८ ॥
“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाजः” ॥)

आप्रवः, पुं, (आङ् + भास् + पचाद्यच्) । सवृष्टः ।
प्रतिविम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥
(प्रतिविम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्यं, मृ-
दाबुद्धिः । यथा अध्यात्मरामायणे,—
“आभासक म्हाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तद्ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥
आभासत्परं विम्बभूतमेवं चिदा चित्तिः ।
साभासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ॥
तथा च पञ्चदशे ६—७ ।
“चिदाधारेण वक्ष्येण सृष्ट्या इव कल्पिताः ।
एवम् एव चिदाभासत्तन्वाध्यान्तदेहिनां ॥
कल्पन्ते जीवनामानो बद्धा संसरन्मयी ।
वक्ष्यामासे स्थितान् बर्षान् यद्वाधादवच्छगान्” ॥)

आप्रवः, पुं, (आङ् + भास् + वरच्) । चतुःषष्टिः
सङ्ख्याकगणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आ-
भासराचतुःषष्टिः । यदा,—
“आत्मा स्नाता दमो दान्तः शान्तिर्धानं शमस्तपः
कामः क्रोधो मदो मोहो दादशाभासरा इवे” ॥
आभिजनः, पुं, (अभिजनादागतः । अभिजन + अच्) ।
अभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गौड पदवी
इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १।२६ ।
“तां पार्ष्णीतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजने जुहाव” ॥)

आभिजातः, स्त्री, (अभिजात + अच्) । अभिजातस्य
भावः । कौलिन्यं । पाण्डित्यं ॥ (महावंशजनन
जनितमर्थ्यादा । यथा रामायणे,—
“आभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च” ॥
आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप्) । शब्दः
इति शब्दरत्नावली ॥

आभिधातकः, स्त्री, (अभिधा + तक् + अच्) । शब्दः
इति शब्दरत्नावली ॥

आभिरूप्यः, स्त्री, (अभिरूप + अच्) । अभिरूपपर
भावः । यथा,—
“अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयात् ।
आभिरूप्याश्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति”
इति तिथ्यादितत्त्वप्रत्ययप्रतीर्षपञ्चराशीयवचन
आभोरः, पुं, (आ समन्तात् भियं राति । रा इ
आत इति कः) । गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इ
भाषा । स च ब्राह्मणादम्बकायां जातः । इ
मनुः ॥

आभोरपक्षिः, स्त्री, (आभोराणां पक्षिः) । गो
पक्षी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोया
पाडा इति भाषा ॥

आभोरपक्षी, स्त्री, (आभोराणां पक्षी) । गोपग्र
समूहः । गोपग्रामः । गोपग्रहं । गोपस्या
तत्पर्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥

आभोरी, स्त्री, (आभोरपुंयोगादितिजातेरिति
डीष्) । गोपस्त्रीजातिः । गोपपत्नी । तत्पर्याय
महाशूरी २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी ।
भाषा ॥

आभीलं, स्त्री, (आ समन्तात् भियं जाति जनय
आङ् + भी + ला + क) । कर्त्तुं । इच्छं । इत्यम
(भयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
“आभीलं न इयोः कृच्छ्रे वाचलिकं भयानके
यथा महाभारते,—
“रात्रौ निशीथे आभीले गतेऽर्जुनस्ये नृप
प्रचारे पुत्रघादानां रक्षसां घोरकर्मिणाम्”
आभीलः, त्रि, (आङ् + भी + ला + क) । कर्त्तुं
इत्यमरः ॥ भयानकः । इति मेदिनी ॥

आभील्यः, स्त्री, (अभील्य + अच्) । अन्वर्थः ॥
तद्युक्तप्रियायां चि । इति शब्दरत्नावली ॥

आभेरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

आभोगः, पुं, (आङ् + भुज + क्तः) । अग्निः
इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरनेत्रे ३ ॥
“गन्धामोगान्धिरिणिसागरी” ॥)

आभ्यु

यथा प्राञ्जलये । “अकथितोऽपि आयत एव यथायमाभोगक्षयोवन्न”)

वशस्य ह्यं । यत्नः । इति मेदिनी । कविनाम-युक्तगानसमापककविता । भविता इति भाषा । यथा,—

“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः” । इति कर्णीतदाभेदरः ।

आभ्युदयिकं, चि, (अभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । अभ्यु-दय् + ठक् ।) अभ्युदयनिमित्तञ्चाडादि । यथा । आभ्युदयिकञ्चाडा । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके ञ्चाडे युष्माकाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्त्रिकार्यः । सम्पन्नमिति ढन्निप्रप्रः । दधिवदराक्षतमिन्नाः पिण्डाः नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-ण्डेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न खधाश्च प्रयुञ्जीत इति । अभ्युदयो विवाहादित्त-दर्थं ञ्चाडे आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके अभ्युदय-निमित्तके । अभ्युदयः इच्छाभः । स च भूत-मविध्यद्देन दिव्यिधः । तत्र भूतं पुनश्चमादि भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च ञ्चाडविवेकादौ ञ्चाडेभेदजनने वृद्धिञ्चाडत्वेन कर्मात्तत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवात्राभ्युदयिकत्वेनेप्रपन्नं तेनाभिजापे आभ्युदयिकञ्चाडमिति प्रयोक्तव्यं । अत्र यवैस्त्रिकार्यं इत्यनेन पार्ष्ण्यञ्चाडप्राप्तिकल्पाने षड्विधानात् । आभ्युदयिकस्यापि पार्ष्ण्यप्रकृतित्वं प्रतीयते । अन्यथा त्रिकार्यं इत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्ष्ण्यप्रकृतिकत्वेन पित्र अयुग्म-ब्राह्मणप्राप्तौ तन्निराशय पिण्डपक्षे ब्राह्मणयुग्म-त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्ष्ण्यप्राप्तत्वान्नतदर्थो-पदेशः ।

“अपसथं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मान्तरं पिण्ड-कर्म्मकारणे प्राप्तवानेपचारनिराशय प्रदक्षिण-मुपचारः तेन देवपिण्डकर्म्मकारणाय दक्षिणावर्त्तने गन्तव्यं । दिगुद्युभ्रत्वनिराशय ऋजवो दर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः । ढन्नाः स्य इत्यनेन ढन्निप्रप्रे सम्पन्नमिति प्रकृत्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणवन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सु-सम्पन्नमित्युत्तरं । एतद्दर्भमयब्राह्मणपक्षेप्यवाधि-तत्वात् । दधिवदराक्षतमिन्ना इत्यनेन दध्या-दिमिन्नाभावप्रकृत्यं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यथाः प्रोक्ताः ऋक्षा धाना भवन्ति ते” । इति भट्टनारायणवचनत् । अतएव वक्ष्यमाणवन्दो-गपरिशिष्टवचने अक्षतमयुक्ता संयोग्य यवकर्म्म-न्युदधिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । खधावाचनप्र-परिच्छेदे नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामित्युप-देशः । तत्र खधां वाचयित्वा इति पिण्डपक्षे एव प्रपन्नः अतएव तन्निराशये दैव इति आदौ देवपक्षे नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति प्रपन्नः । उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति । ततः पिण्डपक्षे खधावाचनञ्चाणी-यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आभ्यु

च खधोऽप्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति एतेषु प्रत्युत्तरञ्च अस्तु खधा इतिवत् तन्मेवैव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-मुखं पिण्डगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन च नान्दीमुखपदस्युत्पत्तेश्च विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्यु-दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामितिवत्ता-नन्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-मुखविशेषणस्युत्पत्तौ पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति पिण्डदयितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पिण्डेभ्य प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्यथित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिकोक्तं तन्मता-विधानमपि निरस्तं । पार्ष्ण्यवत् खधाः प्राप्तेः तन्निराशय न खधां प्रयुञ्जीतेति अत्र विशेषादभिजापे मन्त्रे च खधापदनिरुक्तिः । अभिजापे नम इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रे तत् तुभ्यमन्नं खधा नमः” इति ब्रह्मपुराणे ञ्चाडे खधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन विकल्पाद-त्राभ्युदयिके खधानिबोधान्नम एवान्वेति । पितृ-नप्यत्र देववदित्यनेनापि पार्ष्ण्योक्तविश्वदेव-पक्षीयगम एव प्रतीयते न तु मैथिकोक्तं स्याहेति । ञ्चाडे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमान्वला-यनस्यैव यवोऽसीति मन्त्रे तु एष्ट्या इति अन्तेर्मन्त्र-मात्रे खधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति ञ्चाड-तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे प्रकृत्यं ।

आभ्यं, चि, (आभ्यते इक्षत्यथते । आ + अभ्य + कर्म्मणि घञ् ।) पाकरहितं । काँचा इति भाषा । तत्पूर्यायः । अपपन्नं २ असिद्धं ३ अक्षतं ४ । इति रत्नमन्त्रा ।

(“आमपन्नकर्मं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” । इति वैश्वकचक्रपाणिंसंयहः ।

“मञ्जव्यामागुत्वादिट पक्तातृत्तवते जले । विनातिव्रवसङ्घातशैत्येभ्यश्चेन्नप्रदूषणात् । परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणां । विधिनोपाचरेत्स्यक् पाचनेनेतरेण वा” । चिकित्सा यथा,—

“चित्रकं पिप्पलीमूकं द्वौ क्षारौ लवणानि च । शोभं हिङ्गुजमोदाश्च चयश्चैकत्र पूर्ययेत् । गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता विपाचयन्त्यामन्दीप्रयत्नासु चानन” । इति चित्रकाद्यगुडिकाः । इति चरकः ।)

आभं, जी, षट्प्रकारानीयारोगमध्ये रोगविशेषः । तस्य कारणरूपे ।

“आभं विदग्धं विदग्धं कपपित्तमित्तैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिद्विद्वन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अजीर्णं पच्यं केचिद्विदुर्भं दिनपाकि च । वदन्ति वक्तं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं । तत्राने गुडतोत्सोदः शोथो मञ्जुषिपूटनः । उद्गारश्च वचासुप्तमविदग्धः प्रपन्नते” ।

आभ्यु

इति निर्दयं । अन्वयः । अन्नमन्त्रवशेन चत् रत्नं भूयत्तपाचितं । गतनामाश्रमे प्रकृतकामानं वपुश्चरे । अन्नमन्त्ररत्नं केचित् केचित् मन्त्रसङ्घः । प्रथमां रोषदुष्टिश्च आभमित्यभिधीयते । अपपन्नं । यथा,—

“शस्यं क्षेपमतं प्राङ्ः कसुभं शान्त्युचते । आभं वितुषमित्युक्तं शिवमन्त्रसुदाहृतं” । इति ञ्चाडतन्त्रवृत्तवशिष्टवचनं । रोगविशेषः तद्वक्ष्यादि अजीर्णशब्दे प्रकृत्यं । (“उद्ययोऽप्यवकत्वेन घातमाद्यमपाचितं । दुष्टनामाश्रयगतं रसमामं प्रचक्षते । आभेन तेन संरुक्ता दोषादुत्थाश्च दुषिताः । सामादित्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः । खोतीरोधबलभङ्गगौरवानिजमूढताः । आभस्यापत्तिनिष्ठीवमगोभेदाश्चिकित्साः । जिङ्गमनां सामां निरामायां विपर्ययः” । इति चरकः ।

“आभेऽजीर्णे तु बन्धयेत् क्षारान् कसु प्रस्यते । पुष्पकासीशमिञ्चं वा क्षीरेण लवणेन च । सदाङ्गिमरत्नं सर्पिः पिबेदातेऽधिके क्षति” । इति च चरकः ।)

आभः, पुं, (अभ + घञ् ।) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति मेदिनी । मन्त्रवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः । (“पिबेत् स परिकर्मानि मन्त्रे वा दाक्षिणात्य विद्वेन लवणं पिष्टं विष्वं चित्रकनागर” । इति चरकः ।)

आभगन्धि, स्त्री, (आभस्यापन्नस्य गन्धइव गन्ध यत्र ।) चिताधूमादिगन्धयुक्तं । अपपन्नमादि गन्धविशिष्टं । तत्पर्यायः । विष्वं २ विष्वं ३ इत्यमरः ।

आभखडः, पुं, (आभखडयतीति । आ + मङ् + पश् + च् ।) एरुखडः । इति राजनिर्घण्टः । वल्लो । (एरुखडशब्देऽस्य गुणादयो आख्येवा । आभनख्यं, स्त्री, (अभनखो भावः । ब्राह्मणकारितात् व्यञ् ।) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ।

आभनख्यं, स्त्री, (आ + मन् + भावे क्तुट् ।) खनी धनं । इति हेमचन्द्रः । आप्रख्यं । इति महा धरः । निमन्ख्यं । इति स्मृतिः । निमन्ख्यं विशेषः । यदकारणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “ए शयीत भवान्” । इति सुग्धबोध्याकारणं ।

आभयं, स्त्री, (आभं रोगं यत्कनेन । अभय + वा + ङ ।) कुष्ठनामौषधिः । इतिराजनिर्घण्टः । पुं इति भाषा ।

आभयः, पुं, (अभ रोगे + भाके + ङङ् ।) गौ हिंसायां करणे अच् वा ।) रोगः । इत्यमरः । (“तद्वृत्तं विविधैर्यौगैर्किञ्चादात्मवान् कश्च” । इति सुम्भतः ।

“तत्र आधिरामयो गद आङ्गोः क्वाङ्गो विकारो रोग इत्यर्थान्तरं” । इति चरकः । आभयावी, [न्] चि, (आभयोऽस्यस्य आभयस्योप-संस्थानं इति दीर्घेति सिद्धिः) रोगः । इत्यमरः ।

मर्कः, पुं, (अङ् + मन् + क्तप्रत्ययः। अङ्गिवा-
मपीति दीर्घः।) शीघ्रः। इत्यमरटीकायां भरतः।
("निबन्धोर्गं निरामर्कं निर्वीर्यमरिक्त्वं")।
इति रामायणे।)

मजकं, स्त्री, (आ + मज् + क्तुन् प्रिप्रियसंज्ञयोः।
आमजक्या घञं। मजेकमिति विकारावयवप्रत्य-
यस्य क्तुः) आमजकीविशेषः। काठ आमजा-
इति भाषा। तत्पर्यायः। काठधात्रीघञं २ कुत्रा-
मजकं ३ कुत्रजातीघञं ४। अस्य गुणाः। कषा-
यत्वं। कटुत्वं। प्रीतित्वं। पिपासादोषनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः।

("तद्दशमजकं शीतमजकं पित्तकषायकम्")।
इति वाभटः।
"विद्याशामकके सर्वान् रसान् जवदवर्जितान्।
खेदेभेदःकषोत्क्षेदपित्तदोगविनाशनम्"।
इति चरकः।)

मजकः, पुं, (आङ् + मज् + क्तुन्।) वासकवृक्षः।
इति शब्दचन्द्रिका। (यथा मार्कण्डेयपुराणे।
"महातकानामजकांस्तित्वाकांश्च महाफलान्")।

मजकी, स्त्री, (आङ् + मज् + क्तुन् + जातेरिति
सीष्) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः। आमजा
इति भाषा। तत्पर्यायः। तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयःस्या ५ कायस्या ६। इत्यमरस्त-
ट्टीका च। श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृक्षा १३
रक्तफला १४ रोचनी १५। इति राजनिर्घण्टः।
कर्मफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला।
अस्या गुणाः। शरीतकीगुणवद्गुणत्वं। विघ्ने-
षेण शुक्रकारित्वं। शीतवीर्यत्वं। अस्त्वत्वात् वायु-
नाशित्वं। शैत्यमाधुर्यात् पित्तनाशित्वं। कषाय-
रूक्षत्वात् कफनाशित्वं। सर्वफलाधिकगुणत्वं।
भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्त्यं। निरत्ययत्वं। दोष-
हरत्वञ्च। अस्य मज्जगुणाः। टष्याः कर्षकफ-
वायुनाशित्वं। कषुत्वं। कषायत्वं। वलकारित्वञ्च।
इति राजवल्लभः। अपि च। कषुत्वं। दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं। रसायनत्वं। कटुत्वं। रश्मि-
हरत्वं। रक्तदोषनाशित्वं। अमविषयान्धाम-
विह्वलदोषप्रशमनकारित्वञ्च। अस्य मज्जगो-
विनीतकमज्जवद्गुणत्वं। इति राजनिर्घण्टः।
(अस्या नामानि गुणाश्च।

"नियामजकमांस्तातं धात्री तिष्यकषाण्डना।
शरीतकीखमजाशीघ्रं किन्तु विशेषतः।
रक्तपित्तघनेहृत्प्रं वरं वृष्यं रसायनम्।
इति वामं तद्वत्त्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः।
कर्म कषायकर्मणश्च कर्म आचार्यकर्मोक्तिम्।
यस्य यस्य पक्षस्येह वीर्यं भवति वाकृत्वं।
तस्य तस्यैव वीर्यैः जन्मकर्मणि भिर्द्विजैः"।
इति भावप्रकाशः।

"वान् गुणाकारिणः कर्माणि विद्याशामककोऽपि।
यावन्नापि शरीरकर्मैः कीर्त्तयन्तु विषयैः"।
इति चरकः।
पञ्चमजकगुणः। कर्मकर्मनाशित्वं। कषुत्वं।

कादुप्रकषारा पाके पित्तनाशित्वञ्च। इति राम-
वल्कलः। तस्मात्तत्परिचया। अस्याङ्गुक्तुः।
"अस्त्यस्या महेष्टानि तुजलीविष्वक्प्रकाशः।
अवयोक्तस्य रक्तः का शिवविष्णुप्रियकाशः।
तदायां सोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां"।
देव्युवाच।

"अस्ति विष्णुतुलसीतनुतुल्यः
पुण्य एक उत विष्णुशिवार्थः।
नामतोऽमजक इत्यपि तस्यौ
रोपितः कमजवाद्य मयापि।

कदाचित् देवयात्रायां प्रभासे पुण्यतीर्थके।
सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित्।
तत्राह च स्वयं जप्तीरेकस्थाने समागते।
तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रयुजने।
अहं त्रियमवोचम् तामुद्रि इदम् मे मतिं।
स्वकल्पितेन इच्छेय पूजयेऽहं हरिं प्रभुं।
मामुवाच ततो जप्तीर्गङ्गाक्षरभाषिणी।
ममाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा।
स्वकल्पितेन इच्छेय पूजयेऽहं पितामहम्"।
देव्युवाच।

"सजये विजये देवि। नावेवभूतयोस्तदा।
नयनेषु सुजातानि अमलाङ्गुलानि च।
तानि गौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्मुवि हे सखि।
ततो जाता मुमाः पृथ्वा चत्वारो विमलप्रभाः।
ख्याता आमजकी नाम्ना जाता कादमजाद्यतः।
प्रशामकवृक्षदन्दास्ते कर्कूरकम्बुमूलकाः।
शिराग्रधितपत्राणी पत्रमालाकपत्रका।
विष्वस्य च तुजस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि।
ते ते गुणाः सर्वेश्वर आमजकां समाहिताः।
पत्रमालादक्षैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ।
सर्वथा पूजितौ स्यातां तस्यौ नास्त्यत्र संशयः।
माघे मासि सितारायां तामेकादश्यां समुद्रवां।
शुभामामजकीं वृष्ट्वा समेताः सर्वदेवताः।
ऋषयस्ते सश्रियाश्च हर्षमापुः परं तदा।
शिवाङ्गुलरूपाश्च दृशुस्तुष्टुवृक्षदाः"।*।
अस्या नमस्कारमन्त्रादिः।

"नमाम्यामजकीं देवीं पत्रमालाद्यज्जुतां।
शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां।
एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्याः क्रिया मताः।
एतामुद्दिष्ट तीर्थानि श्रीगुह्यानि मनीषिभिः।
विष्णुवृक्षवदेवैश्च पृथिव्यां कर्मकां श्यसे।
सिन्धुसुखामामजकीं सर्वतीर्थजनेर्दिनाः।
अथ सर्वसुराणाञ्च मुनीनाञ्च तदायतः।
मया संपूजितः कृत्वाः श्रीश्च शम्भुमपूजयत्।
तदा जयजयभानो बभूव क्षितिमण्डले।
आकाशे पुष्पवृष्टिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्पकाः।
दृष्ट्वा क्षामजकीं देवीं दधारानन्दमुत्तमं।
तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्नामजकी शुभा।
नमस्कृत्य क्षामजकीं गता देवा द्विनाक्षरा।
ब्रह्मविष्णुशिवान्नापि तत्राधिष्ठावमाश्रिताः।
जाता क्षामजकी देवी परमानन्ददायिनी।
मान्वा ज्ञाना च पूज्या च प्रशस्तस्तु कर्त्तव्यिनी"।

इति दृष्टव्यंपुराणे आमजकीप्रार्थनायां १२
अध्यायः।*। एकादशां तत्र विष्णुप्रतिर्षितां।
"तुष्याक्षामजकीर्विष्णुरेकार्द्रायां विशेषतः।
श्रीकामः सर्वदा खानं जुष्मीत्वामजकींर"।
इति गाढके २१५ अध्यायः।

आमवातः, पुं, (आमोऽपाकहेतुः वातः।) खनामख्यात-
रोगविशेषः। तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह।
"विद्वद्वाहारचेष्टस्य मन्दाभेर्निश्चलस्य च।
खिन्नं सुप्तवतो ह्यग्रं व्यायामं जुष्मन्तस्तथा।
वायुना प्रेरितो क्षामः क्षेपस्थानं प्रधावति।
तेनात्वर्यमपक्रोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते।
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽग्रजो रसः।
खोतास्यभिद्यन्त्यति नानावर्णोऽतिभिषिक्तः।
जनयत्यभिदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं।
याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदाहकः।
विद्वद्वाहारचेष्टस्य विद्वद्वाहारः शीरमत्स्यादि।
विद्वद्वा चेष्टा मुक्ता व्यायामादि। तद्दुष्कृतस्य।
निश्चलस्य निर्व्यापारस्य। "खिन्नं सुप्तवतो ह्यग्रं
व्यायामं जुष्मन्तः" इति मित्रितो हेतुः। क्षेप-
स्थानं आमशयस्थानादि। तेन क्षेपस्थानमतेन
अत्यर्थं अपक्वः। पित्तस्थानमने तु पक्वोऽभ-
विष्यदित्यभिप्रायः। असौ आमः धमनीभिः
प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चकति। भूयो दूषितः अति-
शयेन दूषितः। सोऽग्रजो रसः। आमः खो-
तांसि अभिद्यन्त्यति संक्षुब्ध रसवद्भिराव-
रोधं कृत्वा खोतांसि गुरुत्वि करोति। नानावर्णः
वातादिजनितवर्णभेदाद्वाभावर्णः।*। आमस्य
जक्षयमाह।

"अजीर्णात् यो रसे जातः सञ्चितो हि कनेय वै।
आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्रदजाकरः"।
अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात्।*। आमवातस्य सा-
मान्यलक्षणमाह।

"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ।
स्तब्धञ्च कुर्वते गात्रमामवातः स उच्यते"।
एतौ वातकफौ। त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति
बोद्धव्यौ।*। तन्नाम्नरे तस्य जक्षयान्तरमाह।
"अङ्गमर्दोऽवचित्कृष्णाय्यास्यं गौरवं श्वरः।
अपाकः शूलताप्लानां आमवातस्य जक्षयम्"।*।
अस्येवातिदृष्टस्य जक्षयमाह।

"स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत्।
हस्तपादशिरोगुल्फचिकित्तागूरुसन्धिषु।
करोति सञ्च शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते।
स देशो दृश्यतेऽत्यर्थं व्यापिञ्ज इव वृषिकैः।
जगयेत् सोऽभिदौर्बल्यं प्रवेशादधिगौरवम्।
उत्साहवानि वैरस्यं दाहञ्च वज्रमूचकां।
जुष्मौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविषयं।
दृष्टुर्दिग्भ्रममूर्च्छाश्च हृदयहं विष्विषजतां।
जाप्यान्मज्जनामाहं कष्टांशान्वातुपप्रवान्"।
यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्थात्तरा
वक्ष्यमाणानुपप्रवान् करोति। तानाह हस्तेत्यादि।
यत्र दोषः दृष्ट आमः प्रपद्यते गच्छति। जाप्यं
कर्मकर्मणम्। अन्वातुपप्रवान् कषायजक्षयत्वादीन्

॥ * ॥ तस्यैव विभिन्नानि कर्तव्यानि च ।
 “पितृभ्यां सपत्न्यं सपुत्रं पवनामकं ।
 क्षिप्रं मुह्यन्तु कर्तव्यानि तमादिशेत्” ॥
 गुरुकर्मणं ब्रह्मकर्मणम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
 “एकदोषांशुः साधो द्विदोषो बाप्य उच्यते ।
 सर्वदेहघ्नः श्रेयः सकष्टः साप्रिपातिकः” ॥ * ॥
 अथ आमवातस्य चिकित्सा ।
 “कर्मणं खेदं तिष्ठं दीपमानि कटूनि च ।
 देहं खेदमपि वस्तुयसाममादते ॥
 रूक्षोदो विधातयो वासुकापुटकैरिह ।
 उपनाहाच्च कर्तव्यास्तुपि खेदविवर्जिता ॥ * ॥
 वास्तुमन्त्रं हन्तां पटोणं कारवेक्षकं ।
 कोरदूषा यवाः पथ्याः बटिकाः शालयोऽनवाः” ॥
 आमवाः पुराणाः ।
 “जावकानां तथा मांसं हितं तत्रैव संस्कृतं ।
 हितं च यथः कौशल्यः कलायश्चकस्य च” ॥ * ॥
 “चिकित्सा कटुका पथ्या नागरातिविधातः ।
 चूर्जिताः कोष्ठातोयेन पिबेदामानिजापहाः ॥ १ ॥
 शटी सुष्ठी शिकषोया देवाक्रातिविधातः ।
 क्षयिताः प्रपिबेदामवाती रूक्षश्च भोजयेत् ॥
 देवाक्रा देवदारः २ ॥
 आमवातजनेत्रस्य शरीरवन्धारिणः ।
 एकएव निहन्तायमेरुखेदकेशरोः ३ ॥
 एरुखेदकेयुक्तां हरीतकीं मन्त्रयेद्विधिवत् ।
 आमनिर्णायुक्तो युक्तो ह्य्या च म्रस्य्या ४ ॥
 श्लेत् पुनर्वामूकं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
 आमवातवर्जं हन्ति पादाभ्यङ्गनमर्दनात् ५ ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि भृष्टानि कटुतैलतः ।
 आमवातप्रधान्यर्थं खादेद्गुह्यतानि च ६ ॥
 सुष्ठीगोक्षुरकक्षाथः प्रातः प्रातर्निधेवितः ।
 आमवाते कटीशूले पाचनं रक्तप्रशाशनं ७ ॥
 कटीशूले पिबेत्तैलं एरुखेदकसम्भवं ।
 महीबधगुह्योश्च क्षायं मागधिकायुतं ८ ॥
 विष्णोश्चैरुखीजानि पिष्ट्वा क्षोरे विपाचयेत् ।
 तात्प्राथम्यं कटीशूले म्रस्य्या परमौषधं ९ ॥
 राक्षा वातारिभूतश्च वासकः सदुराजमः ।
 शटींश्चावकासुक्तनागरातिविधातयाः १० ॥
 अर्द्धास्याधिघातश्च भिषिधान्यं पुनर्ववा ।
 अन्वगन्धता कृष्या हृद्ददारः शतावरी ।
 वचा सङ्घर्षश्चैव चविका हृत्तीक्षयं ।
 समभामानि सर्वाणि राक्षाच चिहृष्या मता ॥
 पिबेत् कषाकमेतेषामसंभगावशेषितं ।
 क्षिप्रा नागरकूर्जश्च प्रक्षीयोऽत्र यथामकं ।
 सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
 पक्षाघातेऽर्दिते कम्पे कुजे सन्धिगतेऽग्निके ॥
 जानुजङ्घास्थिपीडासु म्रस्य्याश्च हनुयहे ।
 उदरस्थे वातरोगे विरुथां क्रोद्युशीर्षके ॥
 हृदामये च दुर्गन्धि योनिमुक्तामयेषु च ।
 पुंसां नेत्रगते वाते स्त्रीणां बन्धामये तथा ॥
 कोषितां मर्शं मुखं नास्यस्यात् परमौषधं ।
 महाराकारिकः क्षयो वेधसायं विधिर्हितः” ॥

महाराकारिकः । १६ ॥ “अजमोदामरिच-
 पियुषीविषुसुरराचिकित्साप्रतापः । सैन्धव-
 मागधिमूषं भागा नवकस्य पथिकाः स्तः ॥ सुष्ठी
 दशपथिका स्यात् पथानि तावन्ति हृद्ददारस्य ।
 अमया पथानि पञ्च कृष्यं चूर्जं विधापयेदेवां ॥
 समगुडवटकानदतचूर्जं वा कोष्ठावारिणा पिबतः ।
 नश्लन्यामानिकजाः सर्वे रोगाः हृदावयाः शीघ्रं ॥
 आनाहृत्सुतुमी प्रतिशुषी म्रस्यी गुह्यः । कटि-
 पुष्टपरिष्पुटनं कटुनं चैवास्त्रिजङ्घोक्षीर्षं ॥
 श्रययुक्तथाकसन्धिषु ये चान्धेऽप्यामवातजा रोगाः
 सर्वे प्रयान्ति शान्तिं तमइव सुखीशुविध्वस्तं ॥
 अजमोदादिचूर्जमोदकः ॥ १० ॥
 “आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिगुग्गुलुर्मतः” ॥
 तथैव योगराजाख्यखरकादिचिकित्सकैः ॥ ११ ॥
 नागरस्य पथान्यद्यौ हृतस्य कुडवं तथा ।
 क्षीरापकसमायुक्तं खड्गस्याङ्गप्रतं पथं ॥
 योत्रिजातकत्रथात् प्रत्येकश्च पथं पथं ।
 निःक्षिपेच्छिंतं तत्र खादेदपिबनं यथा ॥
 आमवातप्रशमनं धातुपुष्टिकरं परं ।
 बल्यमायुधमोजस्यं बलीपणितनाशनं” ॥
 सुष्ठीखण्डः ॥ १२ ॥
 “मेथिकायाः पथान्यद्यौ सुष्ठीया अष्ट पथानि च ।
 तयोश्चूर्जं पटे पूतं दुग्धे म्रदभिना पचेत् ॥
 दुग्धापकयुगे गव्यं हृतमष्टपथं क्षिपेत् ।
 तत्तावत्सुपचेत् यावत् भवेदतिघ्नं पयः ॥
 पुनः पचेत् श्रुतैश्च दशपथकमितां क्षितां ।
 ततः पाके सुविज्ञाते ष्वजनादवतारयेत् ॥
 मरिचं पियुषी सुष्ठी कायामूषं सचिकित्सां ।
 यवानी क्षीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
 जातीफलं शटीलक् च पत्रकं भद्रमुस्तकं ।
 मृष्टीयात् पथमेतेषां सर्वेषाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 षड्क्षं नागरं तत्र मरिचं च षड्क्षकं ।
 एषां चूर्जं परिक्षिप्य सर्वं संमिश्रा रक्षयेत् ॥
 एतत्तु भेषजं प्रोक्तं मेथिकापाकसंज्ञकं ।
 भक्षयेत् पथमात्रं तत् यथा चापिबनं तथा ॥
 आमवातं निहन्त्येतत् सर्वेषां पवनामयान् ।
 ष्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
 हनुमुन्नादमपक्षारं प्रमेहान् वातशोथितं ।
 अक्षयितं शीतपित्तं शिरःपीडां वृगामयं ॥
 प्रदरं सूतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
 वपुषः पुष्टिकारुषं वीर्यवृद्धिकरं परं” ॥
 मेथिकापाकः ॥ १३ ॥
 “रसो रसोणस्य पित्तुप्रमाहः
 क्षिपेच्च तत्राक्षमितं हृतं मोः ।
 पिबेदुमे तेन हृत्तयश्च
 शिखीव तूष्णं हि महामवातं” ॥
 सामान्यवातयाधिचिकित्सायां हि क्लिप्तं रसो-
 नाटकसामवाते अतिगुह्यं ॥ १४ ॥
 “सैन्धवं श्रेयसी राक्षा शतपुष्पा यवानिका ।
 क्षणिका मरिचं कुष्ठं सुष्ठी सौवर्षकं विडं ॥
 वचाजमोदा वरुणः पौष्करं मधुरं कजा ।
 हतान्धैर्पथानि रूक्षकस्यानि कारयेत् ॥

प्रथमेरुखेचस्य प्रथोऽप्यु हतपुष्पं ।
 काश्मिकं विडुषं दत्त्वा मूलं च विडुषं तथा ।
 एतत् संश्लेष संभारं श्रुतैश्चभिना पचिद् ॥
 सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ॥
 पाने चाभ्यङ्गने बकौ कुबतेऽपिबनं शर्षं ।
 वातार्ते बन्धये शूले कटीजानुदसन्धिषु ॥
 तथा हृत्पार्श्वे शूले श्लेष्मिकी पीपित्ते ।
 अन्ध्यांश्चानिजान् रोगान् नाशयन्वाशुः देहि
 हृत्सैन्धवाद्यं तैलं ॥ १५ ॥
 “दधिमत्स्यगुग्गुलीरपोतक्षीमापथिषु ॥
 वर्जयेदामवातार्तो गुग्गुमांसमपुषं” ॥
 इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (आत्रेयउवाच ।
 “लक्ष्यं प्रहृद्य पुनः । तं समासेन वदान्धं ।
 गुर्वन्नाहारपुष्टेन मन्दाग्नेश्च श्वायिनः ।
 तर्पितैः कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
 श्लेष्मस्थाने प्रपचैव जायते बडवेदनः ॥
 आमतिसारो वर्त्तते सन्धौ शोफः प्रजायते ।
 जडत्वश्चैव गात्राणां बलासपतनं सुखे ॥
 पुष्टमन्याधिकेजातवेदनात्तोऽपि सीरति ।
 अङ्गं वैकल्यमायाति आमवाते भिषग्वरः” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “तस्य गो खेदं कार्यं पाचनश्च विधेयते ।
 आमं संक्षयते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदकक्षयैः” ॥
 विष्टम्भामलक्षयं यथा ॥ * ॥
 “विष्टम्भो गुह्यमन्धेही आमः पक्वाम एव च ।
 सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वक्ष्ये तस्यापि लक्ष्यं ॥
 विष्टम्भो गुरु चाभ्रानं वक्षिमुल्लश्च जायते ।
 तस्यापि पाचनं कार्यं खेदश्चैव कारयेत्” ॥
 गुह्यमन्धामलक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “जठरं गर्जते यस्य गुह्यवत् परिपीयते ।
 कटीदेशे जडत्वश्च आमगुह्याभिप्रक्षितः ॥
 तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्वात्वा देहवनावकं ।
 पाचनं नैव कर्तव्यं गुह्यपाके विमूर्च्छति ॥
 पाचिते चापि गुह्यामे तदाशु मरुत्तं भ्रुवम्” ॥
 खेष्टामलक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “यस्य च खिण्वता गात्रे जायां मन्दाग्निर्गो
 खेष्टामो विजको यस्य खेष्टीवामः प्रकीर्तितः ।
 तस्य गो खेदं कार्यं शोषवाचश्च कारयेत् ।
 पाचनश्चैव कर्तव्यमामखेष्टाविसारयेत्” ॥
 आमस्य लक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “यस्य शोषानं जायां तथा चैव मनोदरं ।
 अरुच्यामाविसारश्च सन्धासाधो विद्यावदः ॥
 प्रवाश्लेषा क्रिया कार्या नीविवस्थापिः वज्रवे
 वाचनं पाचितं चात्वा तस्याश्चूर्जानि हावयेत्
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “आमवाते कषायुक्तं द्रव्यशुषीनं पिबेत् ।
 गुग्गुली नागरं पथ्या चूर्जमेतद्गुह्यमिदं ॥
 धान्यनागरराजाश्च देवदारुश्चकारमयाः ॥
 पाचनश्चामवाते च खेदनेकसुखायुक्तं ॥
 आमानीसारः, पुं, (आमरोगे च खेदः क्लीबं
 बह्वकारादीनामर्थः) रोगविधिः ॥

आमा

संप्राप्तिरूपे ।
 अमात्रीर्षात् प्रमताः शोभयन्तः
 कोष्ठं दोषा धातुसंधान् मन्वाच ।
 नागावर्षे नैकशः सारयन्ति
 श्रुकोपेतं वल्लभेन वदन्ति ॥
 संवत्सरेभिर्दोषैस्तु श्यसामपुत्रवसीदति ।
 पुरीषं भ्रष्टदुर्गन्धिं पिच्छिर्षं आमसंश्रितं ॥
 इति निदानं ॥
 (चिकित्सा तथा,—
 “न तु संयत्तं दद्यात् पूर्वमातीसारिणे ।
 दोषाद्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
 श्लोषपावशामयस्त्रीकुकुटगुणोदरवन्तान् ।
 दक्षकालसकाधानग्रहण्युर्गोदास्तथा ॥
 स्त्रीधधतुनकार्त्तस्य बज्जदोषोऽति निवृत्तः ।
 आमोऽपि सक्तमनीयः स्यात् पाचनान्तर्यं भवेत्”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयत्तः ॥३॥
 “अमया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
 आमातीसारं शमयेद् गुडामज्जमेव च ॥
 वत्सकं जीरके चै च दध्ना पिष्टन्तु दापयेत् ।
 आमातीसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति” ॥
 इति हारीतः ॥३॥ “तस्य रूपान्धि विज्जल-
 मामविभ्रुतमवसादितं । रूक्षं त्रवं सशब्दमशब्दं
 वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्थते पुरीषं वायुश्चान्मः-
 कोष्ठस्य सशब्दमूलः तिर्यक् चरति विबद्ध इत्या-
 मातिसारः” ॥
 “आमे परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्थते ।
 तमूलपिच्छमल्पार्थं बज्जशः सप्रवाहिकं ॥
 तं मूलकानां यूषेण वदराखामथापि वा ।
 उपोदकायाः क्षीरिण्या यवाण्या वास्तुकस्य वा ॥
 सुवर्षायाश्चक्षीर्वा शक्रेनावधुगस्य वा ।
 श्याः कर्काशकायां वा जीवन्त्यास्त्रिभंडस्य वा ॥
 षोणीकायाः सपाठया शुष्कशक्रेण वा पुनः ।
 दधिदाडिमसिद्धेण बज्जकेहेन भोजयेत्” ॥
 इति चरकः ॥)
 आमात्यः, चि, (आमात्य एव सार्थं अण्) आमात्यः ।
 मन्त्री । इति द्विरूपकोषः । वनाध्यक्षः ।
 आमामस्यं, स्त्री, (न प्रशस्तं मानसं यस्य सः अमा-
 नसस्य मावः । अमानस + अण्) आमामस्यं ।
 पीडा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आमामं, स्त्री, (आमश्च तत् अन्नं चेति कर्मधारयः) ।
 अपमानं । कांचाचाउक इति भाषा । तद्दानमन्तो
 यथा,—
 “आमामं ते प्रवक्ष्यामि प्रकताम्बुलसंयुतं ।
 वष्टं परमं दिव्यं मया भक्त्या निवेदितं” ॥
 इति बृहन्निरुक्तेश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तुवपप्रतिः ॥३॥
 वनात् चाख्यासादिस्वामिकावज्ञानभोजनप्राय-
 च्छिप्तं यथा । चाख्याकारं सुक्ता चिरान्तमुपवसेत्
 सिद्धं सुक्ता पराकः । इति वनाहोजनविषयं ।
 इति प्रायश्चित्तविषयः । चिरान्तमात्रविषयं ।
 परच सिद्धमित्युक्तिः । पराकमाह मनुः ।
 “यतोऽन्योऽप्येतेषु चर्तुःशामभोजनं ।
 पराको नाम श्रेष्ठोऽयं सर्वेषां भोजनोऽहम्” ॥

“तेनामानाम्ने विज्ञाप्रायश्चित्तपुरीषभोजनविधा-
 नाश्चानादावपि तत्पुरीषकस्यना इति” ॥ इति
 प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥३॥ आमामद्वारा कर्त्तव्यमात्रानि ।
 यथा,—
 “आमद्यनमौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
 आममाजं दिनेः कार्यं शूरेषु तु सदैव हि” ॥
 इति आश्रितत्त्वप्रवृत्तप्रवृत्तवचनं । अपि च ।
 योगिनीतन्त्रे ।
 “निरभेराममाजे तु अन्नं न क्षाणयेत् क्वचित् ।
 तदौ च क्षाणयेदन्नं संक्रमे यद्दोषु च” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥
 आमामशयः, पुं, (आमस्य आमशयः वहीतत्पुत्रः) ।
 अपक्रान्तानं । तत्तु नाभिलक्षणयोर्मध्यभागः । इति
 शब्दचन्द्रिका । (यथा महाभारते,—
 “पद्माशयस्वधोनाभ्यामूर्द्धमाशयः स्थितः” ।
 यथा च सुश्रुते,—
 “पद्माशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम” ॥३॥
 “नाभिलक्षणात्तरं जन्तोरुज्ज्वलामाशयं बुधाः” ।
 “आमाशयस्तु तदधः” इति भावप्रकाशः ॥
 “तन्नामाशयः पिताशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रवृत्ती-
 कत्वादूर्द्धगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतु-
 र्विधस्याहारस्याधारः” ॥ “आमाशयः क्षेपणः” ।
 इति सुश्रुतः ॥)
 आमिच्छा, स्त्री, (आमिच्छते मिथु सेचने बाज्जकत्वात्
 सक्) । इत्येतोऽद्यदुग्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा
 इति ख्याता । क्षाना इति केचित् । इत्यमरः ॥
 तत्पर्यायः । दधिकूर्चिका २ पयस्या ३ क्षीर-
 सन्ताणिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥
 (“ग्राहिणी वातका रूक्षा दुर्जरा तज्जकूर्चिका” ।
 इति सुश्रुतः अत्र हि तज्जकूर्चिका शब्देनाभि-
 क्षोभते इति पर्यायान्तरवृत्तत्वात्) ।
 आमिषं, स्त्री, पुं, (आमिष्यते मुच्यते मिथु क्षेपणे
 घञ् संज्ञापूर्यकत्वात् गुणः) । मांसं । इत्यमरः ॥
 भोग्यवस्तु । संभोगः । उल्कोचः । इति मेदिनी ॥
 सुन्दराकाररूपानि । लोभसस्ययः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ लोभः । कामगुणः । रूपं । भोजनं ।
 इति हारावली ॥
 आमिषप्रियः, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सं) ।
 कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः । मांसाभि-
 लाभिकि चि ॥
 आमिषाशी, न्, चि, (आमिषं अन्नाति आमिष +
 अण् + शिनि) । मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-
 र्यायः । शौक्लिकः २ । इत्यमरः ॥
 आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्वखा जटाया-
 मिति अर्धशब्दादित्वाद् च गौरादीत्वात् ङीष् च) ।
 मिषी । जटामांसी । इति केचित् । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, मिथु सेचने बाज्ज-
 कत्वात् सक्) । आमिष्ठा । आवर्तिते तमे क्षीरे
 दधियोगात् वा वटिकाकारा विकृतिर्भावते सा ।
 इति पुत्रयोगिनः ॥
 आमुष्ठा, चि, (आष् + मुष् + ङ) । विबद्धः । परि-

आक

हितवशादिः । इत्यमरः ॥ परिहितवशव्यक्तिः ॥
 आसुपः, पुं, (आम + वप् + क) । कश्चिदसुप्तवश-
 विधेयः । इति शब्दचन्द्रिका । वेङ्कटेश्वर ।
 इति ख्यातः ।
 आसुष्यायः, चि, (आसुष्य अपत्यम् + षक् । असुष्) ।
 स्वातवंप्रोद्भवः । सत्पुत्रनातः । इति चिकित्साशेषः ॥
 आमूर्जं, स्त्री, (मूलपयस्यं न्तं आमूर्जं । अयथीभावः) ।
 मूलपयस्यं । (पारम्भाविधि । यथा, श्राज्जुनके) ।
 “आमूर्जशुद्धसन्तति कुकमेतत् पौरवं प्रजावन्धे” ।
 आमोदः, पुं, (आह् + मुद् + ञ) । अतिदूरगामि-
 गन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥
 सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा रघुवंशे । १।४३ ।
 “आमोदसुपत्रिन्नमौ खनिःश्यावापुकारिणम्” ।)
 आमोदनं, स्त्री, (आह् + मुद् + ष्यट्) । आमोद-
 करणं । हर्षणं । प्रीक्षणं । आनन्दनं ।
 आमोदितः, चि, (आ + मुद् + शिच् + क्त) । यदा
 आमोदः सद्भातोऽस्य तारकारित्वात् इति च) । आ-
 नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—
 “पारिजातप्रसूनोत्थगन्धाम्भोदितविष्णुखे” ।
 इति शिवरात्रिप्रतकथा । आनन्दितः । आमोद-
 शब्दादितत्त्वयेन निष्पन्नः ॥
 आमोदी, [न्] चि, (आमोद + चिनि) । सुखवाचनः ।
 इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकाजलसुखगन्धः । इति
 सारसुन्दरी ॥ सुखवाचनवटिकादिः । आमोद-
 युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः ॥ नामाश्रय-
 रचित एकैकश एव वा कर्पूरादिभिर्मुसुषोपयोग्य-
 सुखवाचनवटिकादिः । इति सर्वसं । गन्धयुक्तः ।
 हर्षविशिष्टः ॥ (यथा भट्टहरिः ।
 “नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहाः” ।)
 आमोदायः, पुं, (आह् + आ + वच् + युक्) । अतिः ।
 वेदः । (यथा महावीरचरिते ।
 “द्वितीयो ह्येष मेधोऽभिरामोदायः पद्ममोऽथवा” ।
 उत्तरचरिते ।
 “समांसो मधुपर्क इत्याज्ञायं बज्जमन्यमानाः” ।)
 संप्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ॥
 इत्यमरः । निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥
 जुगं । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ जुगकमः । इति
 शब्दरत्नावली । (उपदेशः, शिक्षादानं, तन्म-
 शास्त्रं, अभ्यासः, आमेहनं, आलोचनं) ।
 आमिकेयः, पुं, (अमिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ङ्क्) ।
 हतराज्ञो राजा । इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा
 महाभारते ।
 “परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
 न मे तच्च सुतवानामिकेयः” ।)
 कार्तिकेयः ।
 आमः, पुं, (अम्यते अम गत्वादौ अमितभोदीर्षं चिति
 रक् दीर्घश्च) । मज्जकश्चिद्विधः । आम चाव इति
 भाषा । तत्पर्यायः । चूना २ रसाकः ३ । अति-
 सौरभश्चेत् सङ्कारः ४ । इत्यमरः ॥ आमशरः ।
 आमवल्गुमः ६ कामाङ्गः ७ कीरेटः ८ माधवमुमः
 ९ अङ्गामीः १० कीर्णः ११ मधुनी १२

अथ

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तसूतः १४ अक्षयजः १५ मोदाक्षः १६ मन्मथाक्षयः १७ मन्धावातः १८ सुमदनः १९ विकारसः २० नृपप्रियः २१ प्रियाभ्युः २२ कोकिलावासः २३ । इति राजनिर्घण्टः ।
 भाकन्दः २४ नटप्रदातिथिः २५ मधुव्रतः २६ वसन्तसूतः २७ विकारप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ जन्म-
 कम्पुः ३० अक्षिप्रियः ३१ । इति शब्दरत्नावली ।
 मदिदासः ३२ । इति नटाधरः । बाबाभक्त-
 मुखाः । वापुरक्षपित्तकारित्वं । इति राजवल्लभः ।
 अपिच । कषायत्वं । अक्षरत्वं । सुगन्धित्वं ।
 कक्षामवनाशित्वं । अक्षरत्वं । पित्तप्रकोपवायु-
 रक्तदोषपटुत्वादिविषप्रदत्वञ्च । तच्च ब्रह्मास्त्रिता-
 वृक् । इति राजनिर्घण्टः । * । मध्यान्मगुणाः ।
 पित्तकारित्वं । * । पञ्चान्मगुणाः । वर्णवचि-
 म्बन्धुप्रवणकारित्वं । पित्ताविरोधित्वं । वायु-
 नाशित्वं । हृद्यत्वं । गुणत्वं । अनुकोमनत्वं । इति
 राजवल्लभः । अपिच । त्रिदोषप्रमताकारित्वं ।
 खादुत्वं । प्रविजनकत्वं । अधिकधातुप्रचयकारित्वं ।
 तृप्तिकान्तिकारित्वं । ढष्णाश्रमप्रमनत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः । * । मधुयुक्तामगुणाः । क्षयरोग-
 शीघ्रवातक्षेपणरोगनाशित्वं । * । हृतयुक्तामगुणाः ।
 वातपित्तनाशित्वं । अभिवनवर्णकारित्वञ्च । * ।
 दुग्धवृक्षाभ्यमुखाः । शीतकत्वं । खादुत्वं । गुणत्वं ।
 क्षिण्यत्वं । भेदकत्वं । वातपित्तहारित्वं । युक्तरक्तव-
 चवर्जकत्वञ्च । * । तन्मूलाभ्यगुणाः । ढष्णाच्छ-
 दिभेहातीसारनाशित्वं । इति राजवल्लभः । * ।
 तत्त्वमगुणाः । कषायत्वं । * । तन्मूलगुणाः ।
 सुगन्धित्वं । कषायत्वं । रक्षिकारित्वं । संग्राहित्वं ।
 शीतकत्वञ्च । * । तत्पुष्पगुणौ । रक्षिकारित्वं ।
 अभिदीपनत्वञ्च । * । आम्लपेषीगुणाः । काषा-
 यत्वं । अक्षरत्वं । भेदकत्वं । कफवातनाशित्वञ्च । * ।
 क्षिप्रमपक्वाभ्यगुणः । अक्षररसहानेर्मधुरत्वाच्च
 पित्तनाशित्वं । * । सुषितामगुणाः । परमरुचि-
 वनवीर्यकारित्वं । लघुत्वं । शीतकत्वं । शीघ्र-
 याकित्वं । वातपित्तहारित्वं । सारकत्वञ्च । * ।
 तद्वाजितरसगुणाः । वनकारित्वं । गुणत्वं । वात-
 हरत्वं । सारकत्वं । हृद्यत्वं । तृप्तजनकत्वं । अति-
 शयहृद्यत्वं । कषयवर्जकत्वञ्च । * । तत्खण्ड-
 मुखाः । मृद्यत्वं । रोचकत्वं । गुणपाकित्वं । मधु-
 रत्वं । हृद्यत्वं । वनकारित्वं । शीतकत्वं । वातना-
 शित्वञ्च । * । अतिश्रवाभ्यमगुणाः । मन्दाभि-
 विममन्जररक्तामवबद्धगुरोदरवयवनामयकारित्वं ।
 “एतद्विषयं न तु मधुराभ्यपरं । मधुरस्य
 परं नेत्रहितत्वादिगुणत्वात् । यद्यतिशयभक्त्या
 करोति तदा शुण्ठीजनाशुपानं । अथवा सौवर्णकेन
 सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” । * ।
 तस्यैवगुणाः । रक्षिकारित्वं । कफपित्तनाशि-
 त्वञ्च । * । तथा च राजनिर्घण्टः ।
 “आम्लमामं वनं क्षिप्रं महितं वृद्धपात्रिना ।
 क्षिताश्रीवाभ्यसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं ।
 प्रकाशकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं ।
 क्षयो रक्षिकरं वनं शीघ्रमिन्द्रियतर्जकम्” ।

अथ

(तत्रादावाभ्यस्य नामानि गुणाश्च ।
 “आम्लः प्रोक्तो रजानश्च कश्चकारोऽपिसौरजः ।
 कामाक्षो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवक्षसः । * ।
 आम्लपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहहृत् ।
 अक्षरगुदुच्छिहरं शीतं रक्षिजदुग्धाहि वातकम् ।
 आम्लं वाणं कषायाक्षं रथं मावतपित्तकृत् ।
 तद्वान्तु तदवच्छं कर्णं दोषत्रयाक्षकृत् ।
 आम्लमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ।
 अक्षं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातनिवृत्” । * ।
 पक्कन्तु मधुरं हृद्यं क्षिप्रं वनसुखप्रदम् ।
 गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तकम् ।
 कषायापुरसं वक्षि-क्षेपण-युक्त-विवर्जणम् । * ।
 तदेव वृक्षसम्पन्नं गुरुवातहरं परम् ।
 मधुराक्षरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् । * ।
 अक्षं क्षिप्रमपक्वाच्च तद्भवेत् पित्तनाशनम् । * ।
 रसस्यास्य हानस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ।
 उचितं तत्परं रथं बल्यं वीर्यकरं लघुम् ।
 शीतणं शीतपाकि स्यादातपित्तहरं सरम् । * ।
 तद्रसो गाजितो बल्यो गुरुवातहरः सरः ।
 अक्षरस्यैवोऽतीव हृद्यः कफवर्जणः । * ।
 तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं चिरपाकि च ।
 मधुरं हृद्यं बल्यं शीतणं वातनाशनम् ।
 वातपित्तहरं रथं हृद्यं वनवर्जणम् । * ।
 हृद्यं वर्णकरं खादु दुग्धामं गुरु शीतकम् । * ।
 मन्दागणत्वं विषमन्जरञ्च
 रक्तामयं बद्धगुरोदरञ्च ।
 आम्लतियोगो नयनामयं वा
 करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ।
 एतद्विषयं न तु मधुराभ्यपरं न तु ।
 मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ।
 शुण्ठीजनाशुपानं स्यादात्माद्यामतिभक्तये ।
 शीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्णकेन च” । * ।
 आम्लवीजस्य गुणाः ।
 “आम्लवीजं कषायं स्याच्छुद्धतीसारनाशनम् ।
 ईषदक्षश्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” । * ।
 आम्लनवपल्लवस्य गुणाः ।
 “आम्लस्य पल्लवं रथं कफपित्तविनाशनम्” । * ।
 इति भाकप्रकाशः ।
 “अपक्वामां पल्लमेव श्लं
 संग्राहि पित्ताक्षि क्रोपणञ्च ।
 तथा विपक्वं मधुरन्तु चाल्यं,
 भेद्यं कफपित्तामयनाशनञ्च” ।
 इति हारीतः ।
 “वातपित्ताक्षरुदनां ब्रह्मास्त्रिकफपित्तकृत् ।
 गुर्वाक्षं वातजित् खादुक्षं कफशुक्रकृत्” ।
 इति वाभटः ।
 “रक्तपित्तकरं वाणमापूर्यं पित्तवर्जणम् ।
 पक्वामां जयेद्वायुं मांसशुक्रवणप्रदम्” । * ।
 “आम्लमणकलेहाश्च हृद्यश्च वनवर्जणः ।
 रोचनार्कषयाशोक्ताः क्षेपणमाधुर्भगौरवात्” ।
 इति चरकः ।
 “पित्तानिषकरं वाणं पित्तं वनवर्जणम्” ।

आम्लाना

हृद्यं वर्णकरं रथं रक्तमांसवणप्रदम् ।
 कषायापुरसं खादु वातघ्नं हृद्यं गुरु ।
 पित्ताविरोधि सम्पन्नमामं शुक्रविवर्जणम् ।
 हृद्यं मधुरं बल्यं गुरु विरुध्य जीर्णसि” ।
 इति सुश्रुतः ।
 आम्लगन्धका, पुं, (आम्लगन्ध + कर्त्) उक्तम्
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 आम्लपेषी, स्त्री, (आम्लस्य पेषी) युष्माकस्य
 आम्ली इति भाषा । अस्या गुणाः । अक्षरं
 कषायत्वं । उक्षरत्वं । भेदकत्वं कफवातनाशित्वञ्च
 इति राजवल्लभः ।
 आम्लाना, पुं, (आम्ल + अत् + अच्) आम्लाना
 इति शब्दमाणा । (अस्य गुणाः । यदुक्तं ।
 “आम्लानामक्षं वातघ्नं गुरुत्वं रक्षिकृत् परम् ।
 पक्कन्तु तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्तुतम् ।
 तर्पणं क्षेपणं क्षिप्रं हृद्यं विरुन्धि हृद्यम् ।
 गुरु बल्यं मरुत्पित्तघ्नतदाहृक्षयाश्रितम्” ।
 “राजान्मृच्छ आम्लानाः कामाक्षो राजपुलकः ।
 राजान्मृश्वरं खादु विशदं शीतणं गुरु ।
 ग्राहि रूक्षं विषन्धाधुवातकृत् कफपित्तनुत्” ।
 इति भावप्रकाशः । तथा च चरके ।
 “मधुरं हृद्यं बल्यमाम्लानां तर्पणं गुरु ।
 लखेहं क्षेपणं शीतं हृद्यं विरुध्य जीर्णसि” ।)
 आम्लानाकः, पुं, (आम्लं तद्रसम् आ ईवत् अवति
 माति । अत सातत्वगमने ह्यप्रादित्वात् पुं)
 वृक्षविशेषः । आम्लुङ्गा इति भाषा । तत्पुष्पाः
 पीतनः २ कपीतनः ३ । इत्यमरः । वर्णवाणी ।
 इति रत्नमाणा । पीतनकः ५ कपिचूडा ६ अम
 वाटिकाः ७ मृच्छीफलः ८ रसाक्षः ९ तमुक्षीरा
 कपिप्रियः ११ अम्बरतकः १२ अम्बरीया १३
 कपिचूडः १४ । इति नटाधरः । तदपक्वपक्वगुणाः
 कषायत्वं । अक्षरत्वं । हृद्यगुणवर्णत्वञ्च । तस्य
 फलगुणाः । मधुराक्षरत्वं । क्षिण्यत्वं । पित्तप्र-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । अपिच । इति
 वनविद्युन्माजीर्यकारित्वम् । गुणत्वञ्च । इति राज
 वल्लभः । आम्लानावर्तः । इति राजनिर्घण्टः । (वप
 मार्कण्डेयपुराणे ।
 “आम्लानाम्लानाकान् मय्यान्
 गारिकेकान् सतिन्दुकान्” । इति ।
 अस्य पुष्पाः गुणाश्च ।
 “आम्लानाकः पीतनश्च मार्कण्डाकः कपीतनः
 आम्लानामक्षं वातघ्नं गुरुत्वं रक्षिकृत् परम् ।
 पक्कन्तु तुवरं खादु रसे पाके हिमं स्तुतम् ।
 तर्पणं क्षेपणं क्षिप्रं हृद्यं विरुन्धि हृद्यम् ।
 गुरु बल्यमरुत्पित्तघ्नतदाहृक्षयाश्रितम्” ।
 इति भावप्रकाशः ।
 “आम्लानाकपणं हृद्यं लखेहं क्षेपणवर्जम्” ।
 इति सुश्रुतः ।)
 आम्लानावर्तः, पुं, (आम्लस्य आम्लानाः) आम्ल
 युष्कारसः । स्यर्थाभिः । आम्लानाकः २ । अम्ल
 इति भाषा । अस्य गुणाः । ढष्णाच्छि-
 वृद्यत्वं । सारकत्वम् । रक्षिकारित्वम् । इति

शब्द

शब्दा

शब्दा

-मिः याकात् अणुत्वात् । “वक्षस्य वक्षकारस्य-
कटे विकारितो रसः । यन्मनुष्को सुखदंत
आत्मातक इति शब्दः” इति राजनिर्घण्टः ।
(यदुक्तम् ।
“आत्मावर्तुषुवाह्विवातपित्तहरः सरः ।
रसः सूर्याग्निः पाकाक्षयश्च स हि कीर्तितः” ।)
||वेदितं, स्त्री, (आह् + वेडि + क्तः ।) विस्त्रि-
यत्तम् । इत्यमरः । दुइ तिन् वार वजा इति
भावा । (उन्नतेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं
क्रियते इदं कथितस्य विस्त्रियारकथनम् ।)
||सूत्रेतरः, पुं, (आहोऽस्त्ररसयुक्तो वेतसः ।)
असूत्रेतरस्युक्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
(असूत्रेतरस्युक्तस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
||आह्वा, वि, (आ सम्बद्ध् आह्वा असूत्ररसयुक्ता ।)
तिन्निर्णीतः । इति शब्दरत्नावली । श्रीवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ।
||आह्विका, स्त्री, (आह्वा + कन् ।) तिन्निर्णीतः ।
इत्यमरटीकायां राघसुमुटः । असूत्रोद्धारः । इति
शब्दमाणा । (यथा चरके ।
“आह्विकायाः यत्नं पक्षं तस्मादख्यान्तरं गुणैः” ।)
||आह्वीका, स्त्री, (आह्वा + ठक् ।) तिन्निर्णीतः ।
इत्यमरटीका ।
||अह्, पुं, (आह् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।
नामः । (यथा मनुः । ८ । ४१६ ।
“अहन्वहन्ववेद्येते कर्मान्तां वाहनाणि च ।
आवयथौ च नियतावाकरान् कोषमेव च” ।)
||अगाररस्यकः । इति हनायुधः । (ज्योतिष-
प्रसिद्धमेकादशभवनम् ।)
||अयःशुक्रिकः, वि, (अयःशुक्लेन अर्थात्निकृच्छति ।
अयःशुक्रदद्याग्निनाभ्यां ठक्ठप्ताविति ठक् ।)
तोष्णकर्म । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ।
(यदुक्तम् ।
“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत्स अयःशुक्रिको जनः” ।)
||अयतः, वि, (आह् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ।
जन्मा इति भावा । (-विसृतः । विज्ञानः । आ-
ह्वः । यथा पञ्चतन्त्रे ।
“तन्तवोऽप्यायता निजं तन्तवो बज्जभाः समाः” ।)
||अयतः, स्त्री, (आयताः अयता यस्याः सा ।)
अरुणोदकः । इति जिकाख्यशेषः ।
||अयतः, स्त्री, (आह् + यत + क्युट् ।) बन्धुत्वानं । देव-
त्वानं । तत्पर्यायः । शैलं २ । इत्यमरः ।
यथा रामायणे,—
“वेभ्यः प्रथममे युज्म । चैत्येज्यायतनेषु च” ।
“वमिन्नुपविषाति वेभ्यश्चायतनाणि च ।
कखिनाणि च विप्राणां शैला उच्छ्रुत्वा कृपाः” ।
आजयः, विनामखानं । यथा चाणक्यः ।
“नासमीश्वरं परं श्वानं पूर्वमायतनं त्वमेत्” ।
कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।
“वेहकदेकावतनं ज्ञानम्” ।
भगवत्सु निद्रा इत्यादिख्यातो वाकुदेशः ।
वाचस्पत्यः— [आश्रित्वावम् ।)
“आयतनावतनं ज्ञानं विद्यानावाश्रित्तम्” ।)

आयतिः, स्त्री, (आह् + यम् + क्तम्) कर्त्तरः ।
भविष्यत्कारः ।
(यथा मनुः, ७ । १६६, ७ । १७८ ।
“यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भुवमात्मनः ।
तदात्वे आश्रित्या पीडां तदा क्त्विं समाश्रयेत्” ।
“आयतिं सर्वकार्याणां तदात्तश्च विचारयेत्” ।)
प्रभावः । कोषदखनं तेजः । इत्यमरः । दैर्घ्यं ।
सङ्घः । इति विश्वहेमचन्द्रौ । प्रापणं । इति
धरणी । (राजतरङ्गिणी ।
“प्रतापमायतिं शोभां हेमन्ताहस्य वारिदः ।
स्मृतिशेषां करोत्येव लोमश्च पृथिवीभुजां” ।)
आयत्तः, वि, (आह् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-
भूतः । इत्यमरः । (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“तत् मत्र ! खयलायतो ह्यात्मा सर्वस्य” ।)
आयत्तिः, स्त्री, (आह् + यत् + क्तम्) दिग् । खेदः ।
वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च । श्रयणं । दैर्घ्यं । प्रभावः । भविष्यत्कारः ।
इति धरणी । (न्यायपद्यावलम्बिता । अधीनता ।)
आयत्तकं, स्त्री, उल्कागटा । इति हेमचन्द्रः ।
आयत्तं, स्त्री, (अयत् + अण्) शौचं । इति
भरतः राजनिर्घण्टश्च । अयोनिर्मितादौ, वि ।
(यथा महाभारते,—
“आयत्तं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणः” ।
यथा मनुः, ८ । ११५ ।
“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायत्तं दखनेव वा” ।
रघुवंशे, १७ । ६३ ।
“स चकथ परस्मात् तदयत्तान्त इवायसम्” ।
(अयोनिगतार्थे यथा,—
“विपाके कटु शीतश्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम्” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे ।)
आयसी, स्त्री, (अयसा निर्भिता । अयत् + अण् +
सीप्) शौचमयकवचः । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी
२ जाजिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ।
आयस्तः, वि, (आह् + यस् + कर्त्तरि क्तः) तेजितः ।
क्षिप्तः । क्षोभितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ।
(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)
आयातं, वि, (आह् + या + क्तः) आगतं । यथा,
“हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षरुजकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ज्ञांती साभिधीयते” ।
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ।
आयानं, स्त्री, (आह् + या + क्युट्) स्वभावः । इति
जटाधरः । आगमनं । (यथा महाभारते,—
“आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः” ।
आयामः, पुं, (आह् + यम् + क्तम्) दैर्घ्यं । इत्यमरः ।
(यथा रामायणे,—
“योगनायमवित्सारमेकैकोऽधरणीतकम्” ।
नेघद्वते, पूर्वमेवे । ५८ ।
“तेनोदीचीं दिशमनुसरेत्स्त्रियैर्गाथामशोभी” ।)
आयासः, पुं, (आह् + यस् + क्तम्) आग्निः । तत्-
पर्यायः । अमः २ ज्ञमः ३ ज्ञेशः ४ परिक्रमः ५
प्रयासः ६ आयासः ७ । इति हेमचन्द्रः । (अति-
बलः । प्रवृत्तः । यथा साहित्यदर्पणे,—

“रत्नावासमनस्तापकुत्तिपासादिसम्भवा” ।
महाभारते,—
“शोकहर्षौ तथायासः सर्वं खेदात् प्रवर्त्तते” ।
रामायणे,—
“नैवायासं क्षचित् मत्रे प्राप्स्ये न च विप्रियं” ।)
आयुः, पुं, स्त्री, (यति इह गतौ हृन्सीद्य इत्युच्) ।
जीवितव्याप्यकाणः । इति जटाधरः । (जीवनं,
प्राणाः । यथा महाभारते,—
“अहं केशरिभ्यः क्षेपे वायुना जगदायुना ।
जातः कामजपञ्चाक्षो हृन्मात्राम वानरः” ।
खनामख्यातश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नञ्बलस्य
पिता । यथा महाभारते,—
“नञ्बलो नाम राजविद्योक्तं ते औचमागतः ।
तत्रैव पूर्वपूर्वभामायेर्विश्वधरः सुतः” ।
पुत्रवसः पुत्रः खनामख्यातो राजा ।
यथा हरिवंशे,—
“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुत्रवसः” ।
“तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः” ।
हृदस्य पुत्रः खनामख्यातोऽसुरः ।
यथा हरिवंशे,—
“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिविः कालक्षयैव च” ।)
आयुः, [स्] स्त्री, (यति गच्छतीति इह् + उत्ति +
शिवि) जीवितकाणः । परमायुः । इत्यमरः । तत्-
पर्यायः । विजीवितं २ नित्यगः ३ अणुबन्धः ४ ।
“पुत्र्याः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।
क्षते चैतादिकेऽप्येवं पादशो ऋसति क्रमात्” ।
इति वैद्यकं ।
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
क्षते चैतादिषु क्षोभामायुर्ऋसति पादशः” ।
इति मनुः १ । १८३ । छतं । इति राजनिर्घण्टः ।
(“नामित्यः प्राणपवनः स्पृहा हृत्कमजान्तरं ।
कण्ठाहृदिर्विनिर्वाति प्रातुं विष्णुपदामृतं ।
पीत्वा चाम्बरपीयुषं पुनरायाति वेगतः ।
प्रीणयन् देहमखिकं जीवयन् षठ्ठरानकम् ।
शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुष्यते” ।
इति शार्ङ्गधरः ।
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।
नित्यगच्छानुबन्धश्च पर्यायैरायुष्यते” । इति ।
“वर्षशतं खलायुषः प्रमाथमस्मिन् जाते । सन्नि
पुनरधिको नववर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां
विक्षतिवर्षैः प्रकृत्यादिवक्त्रिशेषैरायुषो कञ्च-
यतश्च प्रमाथमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत” ।
“तन्नेत्र तत्रायुवत्तं खलस्यतो यथावद्विहैव
तत्र शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य
विशेषेण यौवनवतः समन्वागतनवीर्यपौरुष-
पराक्रमस्य ज्ञानविद्यानेत्रियेत्रियार्थवजनसमुदाये
वर्तमानस्य परमर्द्धिबन्धिरविधोपभोगस्य स-
न्द्द्रवस्वर्भरम्भस्य यथेष्टविचारव्यात् सुखमायु-
ष्यते” । इति च ।
“असुखमती विषयैवेक चित्तैविद्यः पुनर्भूताना-
न्यरसादुपरतस्य संनवादिनः प्रमपरस्य षटी-

आयु

व्यकारिणोऽप्रमत्तस्य निवर्गं परस्य रेजायुषस्त-
मुपसेवमानस्य पूजार्हं सम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोप-
ग्रमश्रीकस्य ह्योपसेविनः सुनियतरागरेगेर्था-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रश्ननिवृत्त्याध्यात्मविदक्षत्परस्य लोकमि-
मक्षामुच्चापेक्षमायस्य स्मृतिमतो हितमायु-
वक्षते” । इति च ॥

“अहितमतो विपर्ययेण प्रमाथमायुषस्त्वर्थेन्द्रिय-
मनोबुद्धिचैकादीनां विकृतिजघनैरपकथ्यते अ-
निमित्तरिरमस्मात् क्ष्यान्मुक्ताहिवसात्त्रिपञ्च-
दश-सप्तदश-बादशाहात् पञ्चान्मासात् षण्मा-
सात् सप्तदशराहा स्वभाषमापत्यते इति । तत्र-
क्षमायः प्रवृत्तेरपरमो मर्यामनित्यतानिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाथमतो विपरीतम-
प्रमाथम्” । इति च ॥

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाथमस्मिन् काशे तस्य नि-
मित्तं प्रकृतिगुणात्मस्यत् सात्मोपसेवकश्चेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, चि, (आङ् + युञ् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोजी २ कर्मसन्धिवः ३ व्यापृतः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, धु, (आयुध्यते अनेनेति । आङ् + युध्य् + क् ।)
अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (आयुधानां त्रयो भेदाः । प्रहर-
द्यानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरद्यानि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शररादीनि । “इतायुधो यावदहं
तावदश्वैः किमार्यधैः” । “किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य
विमुखं मासुद्यतेऽप्यायुधे” । इति च उत्तरचरिते ।)

आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्यैव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + डीप् ।) जयन्ती-
वृद्धा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधगारं, स्त्री, (आयुधानां, आगारं । षष्ठीतत् ।)
आश्रयणं । सेनाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य ज्ञानं यथा,
“आयुधजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजायते ।
राजः स्यादायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ॥
इति मात्से १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६।२०० ।
“कोट्यगारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।
इत्यन्तरचरितं ह्यन्यादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिकः, धु, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
आयुधीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
पुरुः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।३६ ।

“न पादरक्षः संयुक्ताः बान्धरायुधिका ययुः” ।

आयुधीयः, धु, (आयुध + हृ) आयुधिकः । इत्य-
मरः ॥ (योद्धा । यथा मनुः ७ । २२२ ।

“अजडतश्च सम्पद्येदायुधीयं पुनर्जनं” ।

उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेष्ठयः” ।) [रत्नमाका ॥

आयुर्विदः, स्त्री, (आयुसो अर्थम् ।) आयुर्विदः । इति
आयुर्वेदः, धु, (आयुर्वेदेन विन्दति वेत्ति वेत्तायुर्वेदः ।

आयुर्विद + विद् + करणे ञ् ।) अष्टादशविद्या-

१८६

आयु

कर्गतधन्वन्तरिप्रखीतविद्याविद्युषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु अथर्ववेदान्तगतं । यथा,
“विधाताधर्मसर्वसर्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
खनाम्ना संहितं चक्रे जघन्लोकमयीन्द्रजु” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अथर्ववेदस्य अष्टवेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य अष्टशास्त्राण्युपवेदः ॥ * अध्यायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“अष्टग्यजुःसामाथर्वान्स्थान् वृष्टा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥
ज्ञात्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहितां ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्माणि तल्लतानि च ।
आधिप्रयाश्रवीजानि साधि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽन्विनीसुतौ ।
नकुलः सद्देवोऽर्किस्रवणो जनको बुधः ॥

जावालो आजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एवं च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश आधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्मं मगोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रश्च भ्रमज्ञं चान्विनीसुतौ ।
तन्मं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सद्देवश्च आधिसिन्धुविमर्दनं ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

अवणो जीवदानश्च चकार भगवान्धिमः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभङ्गनं ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं ।
वेदाङ्गसाहं तन्त्रश्च चकार आजलिर्मुनिः ॥

पैलो निदानं करथस्तन्मं सर्वधरं परं ।
द्वैधनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।
आधिप्रयाश्रवीजानि बलाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमग्रानैरायुर्वेदपयोगिधिं ।
ततस्तन्त्राण्युज्ज्वलसर्ववीजानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो वृष्टा दिव्यां भास्करसंहितां ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥

आधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च नियमः ।
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विधाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य ज्ञानयम् यथा,—

“आयुर्विदाहितं आधिनिदानं श्रमनं तथा ।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥

तस्य निवृत्तिर्यथा,—
“अनेन पुत्रवो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च ।
तस्मान्निवरेदेष आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथत् रोगशब्दे वेद-

आयु

शब्दे वैद्यशब्दे च प्रत्ययम् ॥
“हितार्हितं सुखं दुःखमायुक्तस्य चिकित्साहितं ।
मानश्च तत्र यथोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां भद्रः ।
वक्ष्यते धन्मनुष्याणां लोकयोश्च भवोर्हितः” ॥

“किमायुः कश्चादायुर्वेदः किष्वायुर्वेदः श्रान्त
ऽश्रान्त इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चात्मने
तस्यः किमर्थश्चेति” ॥

“तत्र भिषजा एतेनैवशुर्वाव्यवसामयसुरथ
वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेव्या वैशो
यर्ण्यः स्वस्थयनबलिमङ्गलहोमनियमप्रावृत्ति
तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाचिकित्सां प्राह ति
कित्सा आयुषो हितायोपदिशते वेदोपपत्ति
श्यायुर्विद्यं तत्रायुषेतनाप्रकृतिभौविजमनुवन्
धरि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदस्यत्यायुर्वेदः का
मुच्यते स्वलक्षणतः सुखासुखतो हितार्हित
प्रमाणाप्रमाथतश्च दतश्चायुष्यानायुष्याश्चि त्र
गुणकर्मणि वेदयत्नतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुर्था
अनायुष्याणि च अथगुणकर्मणि केवसेनो
देक्ष्यन्ते” ॥

“तानिन्द्रः सद्देववृगमरगुणवरोऽप्रवीत् साग
ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनां ब्रह्मर्षीजामलि सुतं
ग्लानिरप्रभावत्वं वैश्वस्यं वैवर्ष्यं च याम्यवावह
मसुखमसुखानुबन्धं च । याम्यो हि वातो मू
मश्रस्तानां तल्लतं पुण्यकृद्भिरनुयुधः प्रजा
स्वशरीरमरुत्तमिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेश
ब्रह्मर्षीयामात्मनः प्रजागानानुग्रहार्थमायुर्वे
मन्विणौ मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरन्विषां
प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्वेदाणां
वज्रजमसुखमसुखानुबन्धं अक्षयत्वादल्पतपोर
नियमदानाध्ययनसच्चयं मत्वा पुण्यवममा
प्रकर्षकरं जराथाधिप्रश्रमनं ऊर्जस्करमव
शिवं शरणमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्
धारयितुं प्रकाशयितुश्च प्रजानुग्रहार्थमायुर्वे
च मैत्री कारण्यमात्मनश्चायुसमं पुण्यसुखा
ब्राह्ममद्ययं कर्मेति” ॥ इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् ज्ञागतं वः । सर्वेषु
मीमांसा अध्याप्याश्च भवन्तो यस्याः । इ
खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुवाच
प्रजाः श्लोकप्रतसहस्रमध्यासहस्रं ज्ञतवात् व
यम्भूः । ततोऽस्यायुर्वेदस्यमेधस्त्वशावशोश्च परत
भूयोऽष्टधा प्रखीतवान् ॥ तस्यथा ॥ अस्मिन् प्रजा
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारवृद्धजनमरुत
रसायनतन्त्रं वाणीशरत्तन्त्रमिति” ॥
“वत्स ! सुश्रुत ! इह खल्वायुर्वेदप्रयोगं च
भूपरुष्टानां आधिपरिमोक्षः स्वस्वस्व रक्षय
आयुर्विदं विद्यतेऽनेन वा आयुर्विदोऽतीना
वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यभागमप्रत्यक्षायुषानोपमा
रविब्रह्मसुखमानसुधारण ॥ अथशास्त्रं प्र
प्रागभिज्ञातप्रखरं रोहादश्वत्थिरस्यशास्त्रम् ॥
“तदिदं श्रान्तं पुं—” इति

करश्चेति” ॥

आयु

आर

आर

“अथा प्रोवाच ततः प्रभापतिरधिपने तस्मा-
दधिभावंश्विभामिन्द्र इन्द्रादहं तथा त्विह प्रदेय-
मधिभ्यः प्रजाहितहेतोः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आयुर्वेदी, [न्] चि, (आयुर्वेदी ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य आयुर्वेद + इति) आयुर्वेदः चि। चिकित्-
सकः। वैद्यः। इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टः ॥
आयुर्वेगः, षु, (आयुर्वे जीवितकालस्य योगो
भवत्वस्मात्) औषधं। इति राजनिर्घण्टः।
आयुष्मान्, [व्] चि, (आयुस् + मतुप्) चिरजीवी।
दीर्घायुः। तत्पर्यायः। जैवाटकः २। इत्यमरः ॥
(यथा मनुः, २। १२५, ३। २६३।
“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने”।
“आयुष्मन्तं सतं सूते यश्चोमेधासमन्वितं” इति च ॥)
आयुष्मान्, षु, विष्णुस्मृतिसप्तविंशतियोगान्तर्गत-
द्वितीययोगः। तत्र जातफलं। “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं।
कुशाग्रान् क्रीडनं पुष्पवाद्यां दसैर्वासासैरन्वितो
गन्वितश्च” ॥ इति दीपिका ॥
“आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो ब्रह्मवानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ॥)
आयुष्यं, चि, (आयुष् + यत्) पथ्यं। इति राज-
निर्घण्टः। आयुष्यितकारकं ॥ (मनुः। ४। १०६।
“धन्यं यश्चायुष्यं स्वयं चातिथिपूजनं”।
तत्रैव २। ५१।
“आयुष्यं प्राप्नुवो भुङ्क्ते यश्चयं दक्षिणामुखम्”।
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाश्चाविधारणं।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाश्च वर्ज्यं” ॥
इति सुश्रुतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मप्रोधिनी”।
इति हारीतः ॥)
आयुष्यसूक्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तसूक्तश्चेति। कर्म-
धारयः)। गान्दीआडादी वसुधारासम्पातना-
न्तरपाद्यो वैदिकमन्त्रविशेषः।
सामगानां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायुरसिमहि। प्रजा-
न्वसुरधिनिधेस्त्रैश्चै शतं जीवेम शरदो वयन्ते।
आयुर्वे मे पवस्व वर्षसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या
दिवो जगिन्या प्रहणन्वापोधःक्षरन्ती सोमो
होहाव ममायुषे मम ब्रह्मवर्षसाय यजमान-
स्यस्यो असुख्य राण्याय। असुख्य स्थाने यदर्थं वृद्धि-
कस्य बध्यन्मगाम प्रयोष्यं। इति रघुनन्दनभट्टा-
चार्यस्यतन्त्रप्रयोगतत्त्वं ॥०॥
यसुर्विदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्षस्यं रायव्योवमौद्भिदं इदं हिरण्यं
वर्षस्यं जेभावाविश्रताडुना। न तत्रक्षाऽऽसि न
पिशाचासुरान्ति वेदानामौजः प्रथमजऽऽसि तत्।
यो विमर्ति राक्षायस्यऽऽसि हिरण्यऽऽसि स ह देवेभु
क्षयते दीर्घमायुः समयुष्येभु क्षयते दीर्घमायुः।
यदा ब्रह्मन्दासायव्याऽऽसि हिरण्यऽऽसि प्रतानीकाय
सुमनसमानाः। तत्र आवाभानि शतसारदया
वृषाक्षरदक्षिणैवासाः” इति तन्त्रवयसुर्वेदीय-
आजप्रयोगतत्त्वं ॥

आयुष्कारः, चि, (आयुस् + क् + क) परमायुर्ज-
नकः ॥ (आयुर्द्विजनकः)।
“अहमलकानुक्तिभिर्दधितरेण तैलेन वा
गुडैश्च पयसा छतेन यत्रप्रक्षुभिर्वा क्वच।
तिलेन अहमाक्षिकेण पक्षणेन रूपेण वा
वपुष्कारमवस्कारं परमनेध्यमायुष्कारं” ॥
इति वाभटः ॥)
आयोगः, षु, (आङ् + युञ् + घञ्)। गन्धमाज्यो-
पहारः। व्यापारः। रोधः। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रामायणे,—
“सरसैः कार्यकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः।
स देशो भ्रमरायोगः प्रदीप्त इव जल्पते” ॥)
आयोगवः, षु, (अयोगव एव स्वार्थे अङ्)। शूद्रा-
द्वैश्यायां जातो जातिविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य कर्म काष्ठतक्षणं। (यथा मनुः १०। १२,
१०। १६।
“शूद्रादायोगवः क्षत्ता अगृह्णात्स्वाधमो ऋष्यां।
वैश्याराजन्वविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥
“आयोगवोऽयं क्षत्ता च चागृह्णात्स्वाधमो ऋष्यां।
प्रातिजोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः” ॥)
आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युञ् + ल्यट्)। उद्योगः।
आहरणं। त्रयासादनं। यथा,—
“कुञ्चित् तदुष्णाः सन्ति क्व च स्थाली क्व चेन्धनं।
तेषामायोजनं कुर्वन् मुख्यः कर्त्ताभिधीयते” ॥
इति गोपीचन्द्रधृतकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युध् + ल्यट्)। युद्धं। बधः।
इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६। ४२।
“आयोधने क्षण्यगतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिं” ॥
भट्टिः, “आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्” ॥
रघुः, ५। ७१। “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर!
याते।)
आरं, स्त्री, (आङ् + ऋ + भावे घञ्)। सुग्रायसं।
सुग्राहोऽहं। इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तलं। इत्य-
मरटीका ॥ कोणः। प्रान्तभागः। इत्यानन्दलह-
रीटीका ॥ (अक्राङ्गकाष्ठभेदः। यथा महाभारते,
“आरान्तरैनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह” ॥
“यस्त्रिभुविशतारण्यं वेदाद्यं स परः कविः” ॥)
आरः, षु, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि संज्ञायां घञ्)।
मङ्गलयज्ञः। शनिः। पित्तलं। इति हेमचन्द्रः ॥
रुद्रभेदः। तत्पर्यायः। मधुरास्त्रफलः २। इति
रत्नमाणा ॥ रेफक इति ख्यातः ॥
आरकूटः, षु स्त्री, (आरं कूटयति स्तपीकरोति
पञ्चाद्यच्)। पित्तलं। इत्यमरः ॥ (यथा नैबधे।
“अकाशने काशगनायिकाङ्गे किमारकूटाभर-
जेन न त्रियः” ॥)
आरक्षं, चि, (आरक्षतीति। आङ् + रक्ष् + अच्)।
रक्षायुक्तं। इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीयं। इति
विश्वः ॥
आरक्षः, षु, (आङ् + रक्ष् + अच्)। गजकुम्भसन्धिः।
इति त्रिकाश्रयीयः ॥
आरक्षवधः, षु, (आ + रणे अङ्गायां ङिप्)। आरक्षं

रोगीशङ्कामपि इति अच् वधादेशश्च ॥) इत्य-
विशेषः। सोमालु सेतदिति इति ख्यातः। तत्-
पर्यायः। राजरुद्रः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४
आरेवतः ५ आधिपातः ६ क्षतमासः ७ सुव-
र्यकः ८ इत्यमरः ॥ मज्जागः ९ रोधनः १० दीर्घ-
फलः ११ ऋषभमः १२ हिमपुष्पः १३ राजतडः १४
कण्डुलः १५ ज्वरान्तकः १६ अरजः १७ खर्व-
पुष्पः १८ खर्वजुः १९ कुष्ठरुद्रः २० कर्वा-
भरयकः २१ महाराजकुम्भः २२ कर्वाकारः २३
खर्वजुः २४। इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रयज्ञः २५।
इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वं।
शीतलत्वं। शूलज्वरकण्डुकुष्ठमेहकफविच्छम्भा-
श्लेष्म। इति राजनिर्घण्टः ॥ अयि च। ज्वर-
रुद्रोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिशयपथ्यत्वं। नदु-
त्वञ्च। अस्य फलगुणाः। मधुरत्वं। शुष्कारित्वं।
वातपित्तहारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ आनल-
तास इति हिन्दीभाषा।
“आरवधो राजरुद्रः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः।
आरेवतव्याधिपातक्षतमाससुवर्यकाः।
कर्वाकारो दीर्घफलः खर्वजुः खर्वभूषणः।
आरवधो गुरुः सादुः शीतलः संसर्गोत्तमः।
ज्वररुद्रोगपित्तास्वातोदावर्त्तशूलमुत्।
तत्फलं संसर्गं रथं कुष्ठपित्तकफापहं।
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठसुद्धिकरं परं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(यवहारो यथा,—
“बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे।
यो ज्योत्स्नदलपायित्वादिशेषाश्चतुरङ्गुलः” ॥ * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा ॥ * ॥
“फलकाले फलान्तस्य ग्राह्यं परिश्रितञ्च यत्।
तेषां गुणवतां भारं शिकतासु निधापयेत् ॥
समराज्जात् ससृज्जुत्थ शोषयेदातपे भिषक् ॥
ततो मज्जानसृज्जुत्थ शुष्यौ भाखे निधापयेत्” ॥ * ॥
संयोगविशेषे गणा यथा ॥ * ॥
“आहारसयुतो देवो दाहोदावर्त्तपीडिते।
चतुर्वर्षसुखं बाले यावद्दाहश्चवाचिके ॥ * ॥
चतुरङ्गुलमज्जसु प्रष्टवं वाथवाङ्गुलिं।
सुरामख्येन संयुक्तमथवा कोणसीधुना।
दधिमख्येन वा युक्तं रसेनामनकस्य वा।
क्षाला शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेच वा” ॥
इति चरकः ॥)
आरदुः, षु, (आङ् + रट् + टच्)। देहविशेषः।
त्रिकाश्रये चैत्रियवर्गे आरदुःशब्दरक्षणत् ॥
तत्र आरदुःशोऽपि पाठः ॥ (यथा भारते,—
“पञ्चमद्यो वदन्तेता यत्र प्रोक्तवनाभ्युत।
शतशुष्क विपाशा च दतोयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुबह्या बहिर्गिरीः।
आरदुः नाम ते देशा बह्वर्षा न तान् प्रजेत्” ॥
“पञ्च मद्यो वदन्तेता यत्र निःकृत्य पर्वतात्।
आरदुः नाम वाहीका न तेष्वर्षा ह्यहं वसेत्” ॥)
आरदुः, षु, (आरदुःदेशे जायते आरदुः + जन +
डः)। आरदुःदेशोऽवघोषकः। इति जटाधरः

निकाशप्रभूरिप्रयोगौ च ॥ (आरदुदेधोत्पन्ने,
त्रि । यथा महाभारते,—

“वीधोः धर्म-गुणतत्त्वावमर्हो
भूषणत्वा परविन्तापहारः ।
येषां धर्मस्तान् प्रति नास्वधर्म-
आरद्वेजान् पञ्चनदान् धिगस्तु” ॥)

आरक्षिः, ङ, (आङ् + ऋ + अशिच् ।) आवर्तः ।
तत्पर्यायः । कुलहृद्यकः २ । इति हारावकी ॥
पाकमारा नन इत्यादि भाषा ॥

आरक्ष्यपशुः, ङ, (अरख्ये भवः । अरख्य + अन् + स
चासौ पशुश्चेति कर्मधारयः ।) अरख्यजातपशुः ।
स च सप्तधा यथा । मन्त्रिणः १ वागरः २ ऋक्षः
३ सरीसृपः ४ वरः ५ पृथ्वीः ६ मृगः ७ । इति
तिथ्यादितत्त्वे पैठीगसिः ॥

आरख्यमुद्रा, स्त्री, (अरख्यमुद्रस्त्रेवाकारः पर्ये यस्याः ।
ततः स्त्रार्थे अण् ।) मुद्रपञ्ची । मुगानी इति
भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आरख्यराशिः, ङ, (अरख्ये भवः आरख्यः अत्र सिंह
एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-
मार्द्धः । मीनमेवमराराशयः । इति दीपिका ॥

आरतिः, स्त्री, (आङ् + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-
वृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपरमः, नीराजनम् ।)

आरनामं, स्त्री, (आर्णति आङ् + ऋ + ऋच् आरः ।
नन गन्धे ऋणतीति णः नाणः । आरः नाणो
गन्धो यस्य ।) काञ्चिकं । इति हेमचन्द्रः ॥

“आरनालनु गोधूमैरामैः स्नामिस्तुभीकृतैः ।
पक्ष्मैर्वा सन्धितैस्तानु सौवीरसदृशं गुणैः” ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

“नाद्या हरिद्रा मञ्जिष्ठा कक्षौलेकं विपाचयेत् ।
मद्युक्तेनारनालेन दाह्यशीतज्वरापहं” ॥ * ॥

नाद्यादितैके ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥

आरनालकं, स्त्री, (आरनालम् एव स्त्रार्थे कः ।)
काञ्चिकं । इत्यमरः ॥ काञ्चि इति भाषा ।

आरखं, चि, (आङ् + रम् + क्तः ।) हतारम् । आरम्भे
स्त्री । यथा,—

“आरखं मज्जमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।
आगते मज्जमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” ॥
इति मज्जमासतत्त्वं ॥ * ॥ आरखकर्मण्यशौचा-
भावो यथा,—

“प्रतयञ्चविवाहेषु आजे हेमेऽर्चने जपे ।
आरखे स्तूतकं न स्यादनारखे तु स्तूतकं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

आरम्भः, ङ, (आङ् + रभि + घञ् ।) प्रथमकृतिः ।
तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभ्यादानं ३
उद्घातः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अभ्यादानादि-
प्रथमारम्भभाषे । प्रक्रममादिपञ्च आरम्भभाषे
इत्येके । केचित्तु प्रक्रममादिद्वयं प्रथमारम्भे ॥
अभ्यादानादिपञ्च आरम्भभाषे । इति बह्मिदत्त-
मपि न साधु यतः प्रथमकृतिरैव आरम्भः तत्पूर्व-
द्वयं आरम्भे शेषत्रयं आरम्भे इत्याहुः । इति
अरवः ॥ त्वरा । उद्यमः । यथः । दर्पः । इति मेदिनी ॥
प्रक्रावना । इति निकाशप्रभः ॥ आद्यकृतिः ।

यथा,—

“मीनादिखो रविर्येनामारम्भप्रथमकृते ।
भवेत्तेऽप्ये चाङ्गमासाच्चैवाद्या दादध् स्मृताः” ॥
आरम्भप्रथमकृते आद्यकृताद्यसमये । इति मज्ज-
सामतत्त्वम् ॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरयं यज्ञे सङ्गस्यो व्रतजापयोः ।
गान्धीआङ्गं विवाहादौ आजे पाकपरिष्कृत्या” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (यथा मेघदूते । ३० ।—
“द्वारम्भे हर पशुपतेरार्जनागाजिनेष्वात्” ।
साहित्यदर्पणे । प्रमथपरिच्छेदे ।

“यथाऋभे निर्विघ्नेन प्रारिषितपरिसमाप्ति-
कामः” । रघुवंशे । १।१५ ।

“आगमैः सवृषारम्भ आरम्भसदृशोदयः” ॥
आरवः, ङ, (आङ् + व + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा रामायणे । “वानराश्चक्रारवम्” ।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकस्त्रेऽप्येऽप्येयभाषा । यथा,
“ज्येष्ठास्त्रे मघा पूर्वा देवती भरणीद्वये” ।
विश्वामित्रोक्तसामाङ्गप्रथमे पापवासरे ॥

जपे स्थिरे सचक्रे च पारसीमारवीं पठेत्” ॥
इति गणपतिमुहूर्तः ॥

आरा, स्त्री, (आङ् + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म-
भेदकास्त्रं । तत्पर्यायः । चर्मप्रभेदिका २ । इत्य-
मरः ॥

“उच्चम्यारामयकायोत्थितस्य” । इति माघः ।
आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं षष्ठीतत् ।) अर्द्धचन्द्रा-
द्यस्त्रमुखं ।

“अर्द्धचन्द्रखुरप्रदिधारायं मुखमुच्यते” ।
“आरायन्तु मुखन्नेषां पुष्पपत्रादिभेदतः” ॥ इति
हलायुधः ॥

आरात्, थ, (आ राति । रा दाने वाङ्मलादाति-
प्रत्ययः ।) दूरं । निकटः । इत्यमरः ॥
(यथा, उत्तरचरिते ।

“मेघमालेव यन्वायमारादपि विभाष्यते” । इति
“तमर्थमारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघु २ । १० ।

आरातिः, ङ, (आङ् + रा + क्तिन् ।) अरातिः ।
शत्रुः । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

आरात्रिकं, स्त्री, (आङ् + रात्रि + कन् ।) नीराजन-
निमित्तदीपः । नीराजना । नीराजनपात्रश्च ।
आरति इति भाषा । तथाच हरिभक्तिविलासे ।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलिचयं ।
महानीराजनं कुर्व्यात् महावाद्यजयस्त्रनेः ।
प्रष्वाणयेत्तदर्थश्च कर्पूरेण हृतेन वा ।
आरात्रिकं श्रुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकं” ॥
अन्यथा ।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-
र्दौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं ।
सर्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारा-
नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्व्यात्” ॥

आराधनं, स्त्री, (आङ् + राध् + क्युट् ।) साधनं ।
प्राप्तिः । तोषणं । इत्यमरः ॥ पञ्चनं । इति मे-
दिनी ॥ (यथा वैराग्यशतके इत्याहुः ५ ।
‘मन्माराधनतत्परेण मनसा नीताः भक्त्याने निष्ठाः’ ।

उत्तरचरिते । प्रथमाह ॥

“श्रेष्ठं दयाच सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय कोकानां सुषतो नास्ति मे यथा” ।
कुमारसम्भवे १ । ५६ ।

“आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनुजाम्” ॥)

आराधना, स्त्री, (आङ् + राध् + शिच् + वृष् +
स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्यायः । सेवा १
भक्तिः २ परिचर्या ३ प्रसादना ५ मुखूना ६
उपासिताः ७ वरिवस्थाः ८ परिधिः ९ उपहारः
१० । इति हेमचन्द्रः ॥

आरामः, ङ, (आरम्यतेऽन्, आङ् + रम् + आधारे
घञ् ।) उपवनं । इत्यमरः ॥ वागान् इति भाषा ।
(यथा, मनुः,— ८ । २६२ । ८ । २६४ ।

“श्रेष्ठं तद्वागमारामं श्रेष्ठं वा भीषया हरन्” ॥
“महं तद्वागमारामं श्रेष्ठं वा भीषया हरन्” ॥

आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला षिग्भा ।)
सुगन्धिप्रतिविशेषः । वष्यार्थादिवर्गे षिक्विता ।
तत्पर्यायः । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४
रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाद्या ७ रामशीतला
८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । शीतत्वं । पित्त-
हारित्वं । दाहशोथप्रघ्नमन्त्रं । विस्कोटप्रबरोप-
यात्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।

“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ॥
आराणिकः, चि, (आराणं कुटिलं चरति इति ठक् ।)
सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आरावः, ङ, (आङ् + व + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥
(यथा महाभारते ।

“आरावं मातृवर्गस्य भ्रगूणां क्षत्रियैर्वधे” ।
“आरावः सुमहंश्चासीत्” ।)

आरः, ङ, (ऋ + उण् ।) दक्षभेदः । कर्कटः । शूकरः ।
इति मेदिनी ॥

आरुः, ङ, (ऋकृति अर्थे वा । ऋ + ऊ + शिच् ।)
पिङ्गलवर्णः । तद्गुणो चि । इत्युच्चारिकोषः ॥

आरुकं, स्त्री, (आरु + कन् ।) हिमाचले प्रविद्धी
घर्षीविशेषः । आङ् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वीरसेनं २ वीरं ३ वीराबकं ४ । तत्पञ्चपुष्पादि-
भेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । वि-
मलं । अर्धप्रमेहगुण्णाद्यदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ।

“अन्नं पदवकं प्राक्षा वदर्याद्यास्त्रादि च” ॥
आरुफः, चि, (आङ् + वृष् + कर्त्तृट् क्तः ।) कृत्वा
रोहणः । दद्यादिर उपर चङ्गा अस्ति इति
भाषा । यथा,—

“राम रामेति रामेति कृज्जनां मधुराकरं ।
आरुफकविताशाखं वन्दे वाञ्छीकिशोकिच” ॥
इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठश्लोकः ।
(यथा स्मृतिः ।

“आरुफो नैतिकं धर्मं यस्तु प्रथमवदे पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि वेद-मुच्येत् च आरुफः” ॥
गीता ।

“योनाहृदस्य तस्यैव ज्ञानः कार्यमुच्यते” ॥)

आरो

दिवत्, स्त्री, (आरेवयति विस्वारयति मन्त्रं आर-
कत्वात् । रेव इवगतौ । विच् + विच् । अतवि ।
अत + अच् । अत. आरेव् आसौ अतचेति ।)
पारावतदृष्टयत्नं । इति राजनिर्घण्टः ।
("मूलकं शुद्धमात्रं वर्षाभूः पञ्चमूलकं ।
आरेवतपत्राणां पक्षा तेन हृतं पचेत्" ।
इति सुश्रुतः वैद्यकचक्रपाणिनिसंग्रहः ।)
देववः, पुं, (आरेवयति देवयति मन्त्रं आरकत्वात्
आर् + रेव् + विच् + विच् + अतच् ।) आरगवध-
रुक्ताः । इत्यमरः ।
रोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । अच् ।) व्याध्यभावः ।
तत्पञ्चमः । अनामयं २ । इत्यमरः । पाटवं ३
नाघवं ४ वार्त्तं ५ । इति राजनिर्घण्टः । ("आ-
रोग्यं तव सुखावहं" । इति शार्ङ्गधरः ।
"धर्मार्थकाममोक्षाद्यामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखसंज्ञकमारोग्यम्,"
"विदाध्ययनशब्दाच्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेद्यप्रवेष्टे तु विद्यादारोग्यकक्षायम्" ।
इति चरकः ।
"सुखमात्रं समाधेन सवृत्तस्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुरर्थो वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः" ।
इति सुश्रुतः ।)
रोग्यशाना, स्त्री, (आरोग्यार्था शाना । मध्यपद-
कोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानम् । चिकित्-
शाकथः । यथा,—
"धर्मार्थकाममोक्षाद्यामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदेवः ।
आरोग्यशानां कुर्वीत मद्यौषधपरिच्छेदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां वक्ररससंयुतां ।
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
ओषधीमूलतत्त्वज्ञः समुद्गरणकानवित् ॥
वसवीर्यविपाकज्ञः शालिसांसौषधीगणैः ।
लागिर्वहेद्भिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः" ॥
इति वैद्यकं ।
रोपः, पुं, (आर् + रच् + विच् + घञ् ।) मिथ्या-
ज्ञानं । यथा । "असर्पभृते रज्जौ सर्पारोपवत्
वस्तुवत्सरोपः अध्यारोपः" । इति वेदान्त-
सारः । मिथ्याविच्छेदः । यथा । "असूया तु
रोपारोपो गुणेष्वपि" । इत्यमरः ।
(यथा साहित्यदर्पणे । १० म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्ववसानाभां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपितारोपो विषये निरपञ्चवे" ।
"यत्र कश्चिद्विदारोपः परारोपवत्कारणम्" ।)
रोपकं, स्त्री, (आर् + रच् + विच् + क्युट् ।)
वासः । संज्ञापनं । (अस्मादीनां रोपकं । शरा-
सगरी आदीनां सविाननं, उग्रमनं, समुत्थापनं,
यथा साहित्यदर्पणे । १० म परिच्छेदे ।
"यत्र कश्चिद्विदारोपः परारोपवत्कारणम्" ।
रामायणे । आदिकाण्डे ।
"यस्य चक्षुषो रामः कुर्वीदारोपकं मुने" ।)
रोपितं, चि, (आर् + रच् + विच् + क्तः ।) क्त्वा-
रोपकं । निश्चितं । इति हजामुद्रः ।

आरः

कल्पितं । (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
"तं देवमारोपितपुष्पपापे" । काव्यप्रकाशे ।
"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यथा" ।)
आरोहः, पुं, (आर् + रच् + घञ् ।) दैर्घ्यं । वरुण-
याः श्लोभिः । इत्यमरः । (यथा माघे "आरोहै-
निर्विद्वलहृदितम्बविम्बैः" ।) अररोहः । आरो-
ह्यं । गजारोहः । समुच्चयः । इति मेदिनी ।
("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठागमिव श्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । नितम्बः ।
इति हेमचन्द्रः । (आरोहति यः । आर् + रच्
+ अच् । निघादी । यथा, हरिवंशे,—
"अन्वाच्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश" ।)
आरोहकः, चि, (आर् + रच् + क्तुञ् ।) आरोहक-
कर्त्ता ।
आरोह्यं, स्त्री, (आरुह्यतेऽनेन । आर् + रच् +
क्युट् ।) सोपानं । सिद्धि इति भाषा । (भावे
क्युट् ।) समारोहः । नीचादूर्ध्वगमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
"आरोह्यार्थं गवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ।)
प्ररोह्यं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ।
आर्कः, पुं, (अर्कस्यापत्वं । अर्क + इच् ।) अर्कपुत्रः ।
श्रुतेश्वरः । इति ज्योतिःशास्त्रं । (वैवस्वतमनुः,
सुमीवः, कर्कश ।)
आर्गणः, पुं स्त्री, (अर्गण एव सार्थं अच् ।) अर्गणः ।
इति हिरण्यकोशः । खिण इति भाषा ।
आर्गवधः, पुं, आरगवधरुक्ताः । इति शब्दचन्द्रिका ।
("आरगवधशब्देऽस्य गुण्यारयो ज्ञातव्याः" ।)
आर्घा, स्त्री, (आर् + अर्घ् + अच् ।) पीता दीर्घतुल्या
षट्पदसन्निभा मत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ।
आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घया मत्तिकाया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) आर्घानाममत्तिकोत्पन्नमधु । तस्य
गुणाः । अतिशयचक्षुर्हितकारिणः । कफपित्ताख-
रोधनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (यदुक्तं,—
"मधुकण्डूनिर्घासं जरत्कार्ज्वीमोद्गवाः ।
अवन्त्यार्घ्यं तदास्थातं श्वेतकं मानवे पुनः ।
तीक्ष्णतुल्यास्तु याः पीता मत्तिकाः षट्पदोपमाः ।
आर्घास्तास्तुक्तां यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगुः" ।
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परं ।
कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातहृत्" ।
इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ।
"पौष्टिकं आमरं क्षौद्रं माक्षिकं क्षापमेव च ।
आर्घ्यमौदालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः" ।)
आर्त्तः, चि, (आर् + ऋ + क्तः ।) पीडितः । असुखः ।
यथा,—
"आर्त्तानां मार्गमायानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तद्दोषमागिनः" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं । (दुःखितः, कातरः, श्लोका-
भिभूतः, उद्वेजितः, विरक्तः, अपहृतः, उत्पी-
डितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

आर्त्तः

"आर्त्तवाचाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनामभि" ।
"हेयोऽपि सम्मतः शिष्टस्त्यार्त्तस्य यद्यौषधम्" ।
इति रघौ । १ । २८ । (तथा च चरके ।
"नाश्विनावात्तं भेदनेनोपपादयेत्" । इति ।
आर्त्तगणः, पुं, (आर्त्त इव गणति पचाद्यच् ।) नील-
भिच्छटी । तत्पर्यायः । बाह्यः २ बाह्या ३ दाक्षी ४
अर्त्तगणः ५ । इत्यमरकटीका च ।
("दासे आर्त्तगणश्च सः" । इति भावप्रकाशः ।)
आर्त्तवं, स्त्री, (अर्त्तुरस्य प्राप्ताः, अच् यथा अर्त्तुरेव ।
प्रक्षादिभ्यश्चेत्यच् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः । पुष्यं ।
इति मेदिनी । (यथा मनुः, ३ । ७८ ।
"तस्मात् युष्मासु पुष्पार्थी संविशेदात्तं विच्यं" ।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदङ्गने" ।
अर्त्तवस्य स्वरूपमाह ।
स्त्रीयां रस एव मासेनात्तवं भवतीत्युक्त्वा पुन-
राह सुश्रुत एव ।
"मासेनोपचितं काले धमनीभ्यश्चार्त्तवं ।
इन्द्रिवर्षाद्युष्यश्च वायुर्योगिमुखं गयेत्" ।
गर्भप्रदययोग्यस्यात्तवस्य कक्षायमाह ।
"शशाङ्कप्रतिमं यच्च यदा ज्ञात्तारसोपमं ।
तदारत्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ।
आर्त्तवस्य वर्णयथाभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन
वर्णभेदात् । यदासो न विरञ्जयेत् । यदासो कर्म
प्रक्षालितं तदासस्यजति न तु विरञ्जतरत्तं कुर्यात्" ।
इति भावप्रकाशः ।
"मासाभिन्विच्छदाहार्त्तं पक्षरात्रानुबन्धि च ।
नेवातिवज्जनात्तस्यमार्त्तवं शुद्धमादिशेत्" ।
गुणापनसवर्षं पञ्चान्तकसन्निभं ।
इन्द्रगोपकसङ्गाप्रमार्त्तवं सुदमेव तत्" ।
इति चरकः,—
"शशाङ्कप्रतिमं यत्तु यदा ज्ञात्तारसोपमं ।
तदारत्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरञ्जयेत्" ।
विधिसुखरवस्थन्तं कुर्यादारत्तवमुदये ।
स्त्रीयां खेहादियुक्तानां चतस्रश्चार्त्तवादिषु ।
कुर्यात् कल्कान् पिच्छं चापि पथ्यान्वाचमनानि च ।
यन्निभृते पिनेत् पाठां भूषयं हृत्तकाणि च ।
दुर्गन्धे पूयसङ्गात्रे मण्डतुल्ये तथात्तवे ।
पिनेद्भ्रम्रमियः क्षापयन्मन्त्राद्यनेव च" ।
"आर्त्तवं श्लोषितन्वाभेयमधीमोमीयत्वाद्भ्रमस्य
पाचभौतिकश्चापरजीवरक्तमाजराचार्याः" ।
"एवं मासेन रसः सुकोभवति स्त्रीवाचात्तव-
मिति" । इति सुश्रुतः ।)
आर्त्तवः, चि, (अर्त्तुः प्राप्तोऽस्य । अच् ।) अर्त्तुवः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । यथा रामायणे,—
"आर्त्तवान्युपसृज्याना पुष्याणि च पचानि च" ।
रघौ ८ । ३६ ।
"अभिभूय विभृतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरधाम्" ।)
आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । षोडशी । इति राज-
निर्घण्टः ।
आर्त्तः, स्त्री, (आर् + ऋ + क्तुञ् ।) पीडा । धनु-
ज्योतिः । इत्यमरकटीकायां भरतः । रोमः । इति

आर्द्र

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।
 “आपमानिप्रभ्रमणफलाः सम्पदा क्षुण्णमात्राम्” ।
 सुश्रुते,—
 “राहातिसारपित्ताहृष्टमूर्च्छामद्यविषात्तिष्ठु” ।)
 आर्द्र, त्रि, (अर्द्र + रक् दीर्घञ्) सजलवस्तु । भिजा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आर्द्र २ क्षिप्तं ३ क्षि-
 मितं ४ तिमितं ५ समुद्रं ६ उचं ७ । इत्यमरः ॥
 (तच्च द्विविधं यदुक्तं,—
 “आर्द्रं त्र्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 बहुगुणं गुणरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तुकं सार्वभं शाकं निर्गुणोरखमार्षकम् ।
 धुञ्जुराद्यमिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
 बटान्मल्लिकरीराद्यमार्षकं तु नीरसं ।
 सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं न्यदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ।
 श्रातका वल्मीक्याखसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
 दुग्धिकाकंक्षीरिण्याद्या न्यदुग्धाः प्रकीर्णिताः” ॥
 यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूतां” ।
 मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
 “तन्मीमांसा नयनसज्जितैः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥
 आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्रयति कर्षं आर्द्रं । ततः कन् । यद्वा
 आर्द्रवति जिज्ञायां । कान् ।) कटुमूलविशेषः । आर्द्रा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥
 कटुभद्रं ३ कटुत्कटं ४ । इति केचित् ॥ गुणसूत्रं ५
 मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सैकतेष्टं १०
 अनूपजं ११ अपाकशाकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-
 क्कं १४ सुशाककं १५ आर्द्रं १६ आर्द्रशाकं १७
 सक्काकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
 कफघातविषन्धानाहृष्टमूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।
 हृदिमुक्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।
 उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।
 अग्निदीपनत्वं । शोथकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ लवणार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे
 पथ्यत्वं । जिज्ञाकरुहविशोधनत्वं । अभिसन्दी-
 पनत्वं । हृद्यत्वं,—
 “वातपित्तकफेभानां शरीरवर्णचारिणां ।
 एक एव निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” ॥
 इति ब्रह्मगुणः,—
 “आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथाद्रिका ।
 आर्द्रिका मेदिनी गुर्मी तीक्ष्णोष्णा दीपनी तथा ।
 कटुका मधुरा पाके रुद्धवातकफापहा ।
 ये गुणाः कथिताः शृङ्गारास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षयं ।
 अभिसन्दीपनं रक्षं जिज्ञाकरुहविशोधनं ।
 कुष्ठे चावहामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते त्रयो ज्वरे ।
 राशे निदाहशरदेर्निव दूजितमार्षकं” ॥
 इति भावप्रकाशः ।
 (तद्दार्द्रकमेतच्च, इति बाभटः ।
 “दीपनं दीपनं हृद्यमार्षकं विश्वभोजनं ।
 वातकोष्ठविषन्वेष्ट रक्तस्थोपदिश्यते” ॥
 इति चरकः ।
 “कृष्णामिषहरं सख्यं विषन्धानाहृष्टमूलमुत् ।
 कटुत्वं रोजनं हृद्यं हृद्यस्यैवार्द्रकं स्यतम्” ॥

आर्यः

इति सुश्रुतः ॥
 आर्द्रपटी, [न्] षु, (आर्द्रपट + इनि) आर्द्ररक्तवस्त्रा-
 दतकतृकशत्रुनाशफलकाभिचारकर्मविशेषः ।
 यथा । “अर्द्रपटी । प्रथमे हृद्यं भगवति वा-
 मुखे रक्तवाससे अप्रतिहतरूपपराक्रमे अमुक-
 बधाय विधेयते वज्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनाहतः
 समुद्रगामिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिणा-
 मुख ऊर्ध्वबाहुर्जपेत् यावत् पटः सुव्यति तावत्
 प्राणाः सुव्यन्ति शनोः” । इति तन्त्रसारः ॥
 आर्द्रपटविधिश्चे, त्रि ॥
 आर्द्रभाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माषायी इति भाषा ।
 आर्द्रशाकं, स्त्री, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप्) अग्निन्यादिसप्तविंशति-
 नक्षत्रान्तर्गतवस्तुनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षय-
 ञ्चलैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
 शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं ।
 इति केचित् ॥ तच्च जातफलं ।
 “क्षुधाधिको रक्तशरीरकान्तिः
 कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।
 प्रसूतिकाशे च भवेत् किलार्द्रां
 नचार्द्रचेताः शरणागतेऽपि” ।
 इति कौलीप्रदीपः ॥
 आर्द्रालुब्धकः, षु, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे
 लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति ज्ञानायुधः ॥
 आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तहृत्” ॥
 इति वाभटः ।)
 आर्यः, त्रि, (अर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते
 वा ॥ ऋ + णत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।
 पूज्यः । श्रेष्ठः । बृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सङ्गतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शा-
 न्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
 “योऽहमार्येण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेन भाविनि” ।
 न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-
 कर्माशुक्ताता । यदुक्तं,
 “कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
 तिकृति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः” ॥
 धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।
 “आर्यरूपमिवानार्थं कर्मभिः क्लृप्तिभावयेत्” ॥
 उचितः । यथा, रामायणे,—
 “मार्गमायं प्रपन्नस्य नातुमन्वेव कः पुमान्” ॥
 नाथोक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-
 जनाङ्गणे व्यवह्रियते । यथा, सातत्वदर्पणे, बह-
 परिच्छेदे ।
 “क्षेत्र्या नामनिर्विप्रैर्विप्र आर्यैरिति चेतरेः” ।
 “वाचौ नटीसूत्रधारावायानाका परस्परं” ॥
 आर्यः, षु, (अर्त्तुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + णत् ।)
 क्षामी । बृद्धः । इति हेमचन्द्रः । सुहृत् । इत्यजयः ।
 (श्रेष्ठवर्णः । क्षेत्र्यैरर्थातिः । यदुक्तं महाभारते ।

आर्या

“क्षेत्र्याण्ये वज्रविधाः पूर्णं वे निहता रणे ।
 आर्याश्च पृथिवीपाजाः” । इति । खनामख्या
 वावर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 “वरीयांस्वावरीयांश्च संमते हृत्सिमान् वसुः ।
 चरिष्युरार्या हृद्युश्च राजः सुमतिरेव च ।
 सावर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दृष्ट भारतः” ।
 आर्यकं, स्त्री, पिण्डपात्रादिपिण्डकाम्यं । इति ति
 काखशेषः ॥
 आर्यकः, षु, (आर्यं + आर्यं कन् ।) पित्रामहः । न
 तामहः । इति शब्दभाषा । (यथा रामायणे,—
 “अद्य ते कतिचिन्नाम्नश्चातुस्त्यार्यकवेत्तनः” ।
 “आर्यकस्ते तु कुशली युधाजिन्मातुजकनव” ।
 महाभारते,—
 “आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ।
 तदा दौहित्रदौहित्रः परिवृत्तः सुधीरुवितम्” ।
 पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खनामख्यातो गायत्रे
 यथा महाभारते,—
 “आर्यकश्चोद्यकश्चैव नागः कनकप्रोतकः” ॥)
 आर्यका, स्त्री, (आर्यक + टाप् ।) उदीचामात हं
 पक्षे इत्याभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेः
 आर्यपुत्रः, षु, (आर्यस्य पुत्रः । वक्षीतपुत्रवः) । मत्
 खामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
 “आर्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा च
 स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः खं खं भाग्यसुपासते”
 गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।
 आर्यमित्रः, त्रि, (आर्यः श्रेष्ठो मित्रश्च ।) गौरति
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मानवीयः, पूज्यः । न
 रामायणे, २ काण्डे ।
 “समस्तमार्थमिन्द्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम्”
 उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।
 “अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यागा
 मार्थमिन्द्रान् विद्यापयामि” ॥)
 आर्या, स्त्री, (ऋ + णत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्क
 इति त्रिकाण्डशेषः । हृन्दोविशेषः । तस्या लक्षणं
 “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्राः स्यात्वाकृतीयेर्षे
 अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश तार्थी” ।
 इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
 “लक्ष्मैतस्तगङ्गा गोपेता भवति मेघ विषनेन
 बहो जन्म न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे निवतमात्राणां
 बहो द्वितीयकात्परकेण मुखेणाच सवतिपरवित
 चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति बहो व
 सा नवधा ।
 “यथा विपुला चपला भुल्लचपला जलचपला
 गीत्तपगीत्तुद्रीतव आर्यानीतिश्च नवधाणी”
 इति हृन्दोमञ्जरी । श्रेष्ठा स्त्री ।
 आर्यावर्णः, षु, (आर्यां आवर्णोऽपि । आव
 आ + वत् + आधारे षन् ।) पिन्धुशिला
 योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पुण्ड्रभूमिः २ । १ ।
 मरः । यथा,—
 “आसमुद्रात्तु वै पूर्वाशरत्तुमात्तु कश्चिन्ना
 तयोरेवान्तरं गिर्वार्यावर्णं विदुर्नृपाः” ।
 इति भाष्ये २ । २२ । अर्धे च, अर्धे

आल

“आर्वावत्तः प्रकृतमिर्मथं विन्ध्यहिमागयोः” ।
 अलिका, स्त्री, (आल्यं + खार्थं कन् + खल इत्वं ।)
 अलिका स्त्री । इति वोपदेवः ।
 अं, अं, (अल्ये रिट् । अल्यि + खल् ।) विवाह-
 विशेषः । यथा वरात् गोदयं गृहीत्वा तेनैव स च
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यथाव्यवहितेनैव वैवाहिकेण गौयुगं ।
 वतुर्ग्रे प्रथममः पुनानुत्तरमस्य वट्” ॥
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “एवं गोमिधुनं वै वा वरादावाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते” ॥)
 अलप्रखीते चि । (यथा मनुः १२।१०६ ।
 “आर्वा धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 यत्कर्तव्यमनुसन्वते स धर्मं वेद नेतरः” ॥
 अलिनः, पुं, (अल्यस्योपत्वम् । अल्यभ + इच् ।)
 अल्यभपुल्लः । स तु भरतराजकनवर्त्तौ । इति
 मचन्द्रः ।
 अलनी, स्त्री, (अल्यस्य लघस्य प्रिया । अल्यभ +
 खल् + डीप् ।) कपिकच्छदः । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 (मध्यममार्गे गच्छन्विशेषायां संज्ञाविशेषः यथा,
 “तथा वै चापि फणगुण्यौ मघा चैवार्थो मता” ।
 कपिकच्छदस्येऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अल्यः, पुं, (अल्यस्य प्रकृतिः । अल्यभ + अज् ।)
 अल्योपयुक्तद्वयः । तत्पर्यायः । अल्यतायोग्यः २ ।
 इत्यमरः ॥ बाँडेर उपयुक्त एडे इति भाषा ॥
 अल्यः, पुं, (अल्यन् जिग एव । अल्यत् + खल् ।)
 जिगविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अं, स्त्री, (आलयति भूययतीति । आ + अल्य +
 खल् ।) हरिताणं । इत्यमरः ॥ अल्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 (“हरिताणं तालमाजमाजं शैल्यभूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पीतमिषि” ॥)
 अल्यः, पुं, (अल्यगर्ह एव । खार्थं अल्य् ।) अल्यगर्हः ।
 अल्यस्यः ।
 अल्यः, पुं, (आल्य + खलि + खल् ।) अल्यस्यः ।
 अल्यस्यः ॥ (अल्यः) गतिः । “इह हि पततां
 गच्छामागमो न चापि निवर्त्तन्” । इति शान्ति-
 प्रतके ३ । २ । अल्यस्यस्यम् । यथा, रामायणे,—
 “श्रोभते किञ्चिदात्मैः शाक्यः कनकप्रभाः” ॥)
 अल्यः, स्त्री, (आल्य + अल्य + खल् ।) अल्यस्यः ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आल्यस्यगोदीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ सुतौ ।
 आल्यस्यं नायकादिसमाजस्य रघोरुमात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदः ।
 अल्यः, पुं, (आल्य + खलि + खल् ।) मारयं ।
 यथा इत्यमरः ॥ (यथा अल्यः, “अल्यस्यं
 गजास्यं” । मेघदूते पूर्वमेवे । ३६ ।
 “आल्यस्येणः सुरभित्तवशात्समाजं मानविद्यम्” ।
 अल्यम् । अल्यम् । मनुः ११ । १७७ ।
 “अल्यस्यानोपधीनां जालानां च खार्थं वने ।

आला

अलाकम्बेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोव्रतः” ॥
 अल्यः । आलिकम्बम् । यथा मनुः २ । १७६ ।
 “धूतश्च जनवादश्च परिवारं तद्याल्यत्” ।
 अलोकां च प्रेक्ष्यान्मनुसुघातं परस्य च” ॥)
 आल्यम्, स्त्री, (आल्य + खलि + खल् ।) अल्यम् ।
 अल्यम् । इति वोपदेवः ॥
 आल्यः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 खल् ।) अल्यः । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारः १ । १ ।)
 “हिमाजयो नाम गगाधिराजः” नैबधे, “तत्रा-
 मराजयमराजमराजकेषी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टात्मनामार्था निवसन्त्यालये चिरं” ।
 अल्यस्येते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवतं रसमाजयम्” ॥
 आल्यवान्, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + जा + क् ।) तत्रमूलसेचनार्थं खल्य-
 जलाधारः । आरम्भादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आल्यवान् २ आवापः ३ । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विन्धासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपयिनाम्” ।
 माघे । “विपुलावालाभृतवारिदयः” ॥)
 आल्यसः, चि, (अल्यस + खार्थं अल्य् ।) अल्यसः ।
 आल्यस्युक्तः । इति हिरूपकोषः ॥
 आल्यस्यं, स्त्री, (अल्यस + खल् ।) अल्यस्य भावः ।
 अल्यसता । तत्पर्यायः । तन्ना २ कौसीद्यं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ मन्दा ४ माण्ड्यं ५ कार्यप्रहेषः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं । “आल्यस्यं अमग-
 भायैर्जाषं अल्यसितादिहस्त” इत्युक्तस्यो
 व्यभिचारिभावभेदः । सुश्रुते ।
 “मुखस्यर्षप्रसङ्गिषु दुःखदेष्यकोकता ।
 अल्यस्य चाप्यनुत्साहः कर्मण्यास्यसुच्यते” ॥)
 आल्यस्यः, चि, (अल्यस एव । अल्यस + खार्थं अल्य् ।)
 अल्यस्युक्तः । तत्पर्यायः । मन्दाः २ तुन्दपरिमृजः ३
 शीतकः ४ अल्यसः ५ अल्युष्णः ६ । इत्यमरः ॥
 आल्यतं, स्त्री, (अल्यतमेव । अल्यत + खार्थं अल्य् ।)
 अल्यतं । अल्यतः ॥
 आल्यानं, स्त्री, (आलीयतेऽस्मिन् । आल्य + ली + खल् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्त्वम्) । गजबन्धनस्यम् ।
 इत्यमरः ॥ गजबन्धनरञ्जुः । इति नीलकण्ठः ॥
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अदन्तुदमिवालागमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 आदन्तरी । “इममदमनिगमाजानस्यमयुगलसुप-
 हसन्मिबोददय्येन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ७ । ८१ ।
 “गजाजानपरिजितैरुद्योतैः सार्द्धमानताः” ।
 “तङ्गजाजानतां प्रातैः सह कालागुडुमैः” ॥)
 अल्यनं । इति रायमुकुटः ॥ रञ्जुः । इति मेदिनी ॥
 आल्यपः, पुं, (आल्य + खल् + खल् ।) कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “आल्यसायाश्च ये क्वेचित् गीतकान्यखिलाणि च” ॥)
 आल्यप्यः, चि, (आल्य + खल् + कर्मणि खल् ।)
 आल्यप्येयः । आल्यप्येयः ॥

आलि

आलावर्त्तः, स्त्री, (आलमत्वर्थमावर्त्तते इति आल्य +
 आ + खल् + खल् ।) वस्त्रनिर्मितकनकं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कापडेर पाखा इति भाषा ।
 आलावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाउ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥
 आलावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आस्यं मुखं यस्य सः ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूययति । आ + अल्य भूयये ।
 अल्य इः ।) वयस्या । (यथा कुमारसम्भवे । ५।८२ ।
 (“निवार्यतामाजि किमप्ययं वटुः,
 पुनर्विवक्षुः स्मरितोत्तराधरः” ॥)
 (आलति निर्वापयति जलं । अल्य वारये । सर्वधा-
 तुभ्य इन् ।) सेतुः । (अल्यतेऽप्यया । अल्य + इच् ।)
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 आलिः, पुं, (आलति दंष्ट्रने समर्थो भवति । आ +
 अल्य + वाङ्मकात् इण् ।) अल्यः । अमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ॥
 आलिः, चि, (आल्य + अल्य + इण् ।) विशदाश्रयः ।
 निर्मलान्तःकरणः । इति मेदिनी ॥ अल्यः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आल्य + लिङ्ग + खल् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परालिङ्गः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अल्यपालिः २ अल्यपा ३ । इति शिवा-
 शेषः ॥ परिरम्भः ४ परीरम्भः ५ परिखण्डः ६
 संश्लेषः ७ उपगूहनं ८ । इत्यमरः ॥ तत्प्रथमा
 यथा । आमोदालिङ्गनं १ मुदितालिङ्गनं २ प्रेमा-
 लिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ अल्यलिङ्गनं ५ मन्दा-
 लिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७ । इति कामशास्त्रम् ॥
 (“आलिङ्गनान्यधिकृताः खटुमापुदेव” ।
 इति माघः ॥ यथा मेघदूते उत्तरमघे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतममुजालिङ्गनोच्चारितानां” ॥)
 आलिङ्गी, [न] पुं, (आ + लिङ्ग + इनि ।) आलिङ्गः ।
 अल्यविशेषः । इत्यमरटीकायां खामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ्ग + खल् ।) यवाकृतिशब्दः ।
 इत्यमरः ॥ मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्थे ॥
 “चतुरङ्गलङ्घनोऽस्मान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग स हि वाचते” ॥
 आलिङ्गरः, पुं, (आलिङ्गर + खल् ।) अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाश्रयः ॥ आला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (अलिन्द + खल् ।) अलिन्दः । अलि-
 दारप्रकोष्ठः । अल्यन्तरशब्दार्थे विकारा । इति
 रायमुकुटः शब्दरत्नावली च ॥ अल्यकदेशः । इत्य-
 मरमाणा ॥
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव खार्थं कः) आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिन्द्यनं, स्त्री, (आल्य + लिन्द + खल् ।) अल्यका-
 लेपनं । आलिपना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 प्यं २ आदीपनं ३ अल्योदकं ४ । इति शिवा-
 शेषः ॥

आव

आवो, स्त्री, (आवि + डीच् ।) सखी । पत्नी ।
 इच्छिकः । इत्थमरटीकायां भरतादयः । सेतुः ।
 इति शब्दरत्नावली । (श्रेयर्थे यथा कुमारे ६।४८ ।
 "तोयान्तर्भास्कराकीव देजे मुनिपरम्परा" ।)
 आलोङ्, स्त्री, (आल् + लिङ् + क्तः) ध्वनिनां दक्षिण-
 मण्डपप्रकारवामपादसंकोचरूपपावस्थानं । इत्थमरः ।
 (यथा, रघौ ३ । ५२ ।
 "अतिष्ठदाजीहविशेषधोभिना
 वपुःप्रकर्षेण विपुनितेश्वरः" ।
 (तल्लक्षणं यथा, चिन्तामणिसुतम् ।
 "नमिता पूर्वजन्ता च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
 अन्तमो मध्यकायश्च स्यादाजीहस्य लक्षणम्" ।)
 आलोङ्, त्रि, (आल् + लिङ् + क्तः) अश्रितं । भुक्तं ।
 इति मेदिनी । (सूतः, रघुवंशे, २ । ३० ।
 "वेदान्तमालीहमिवासुरास्त्रैः" ।)
 आलोङ्क, स्त्री, (आलोह एव स्वार्थे कः) तर्काकारं
 खनीयु कीडनं । इति हारावली । वाङ्मुरेख
 इति भाषा । आटीलकमिति कश्चित् पाठः ।
 आलीनकं, स्त्री, (आलीन + कन् ।) रङ्गं । इति हेम-
 चन्द्रः । रां इति भाषा ।
 आलु, स्त्री, (आल् + लु + डु) भेलकः । खनामख्यात-
 मूलविशेषः । इति मेदिनी । अस्य गुणाः । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्नादुत्वं । शीतलत्वं ।
 सानुदुग्धशुक्रकारित्वञ्च । इति त्रयगुणः ।
 आलुः, स्त्री, (आलाति । आल् + ला + डु ।) खस्य-
 वारिधानिका । घटीभारी इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । कर्करी २ गणनिका ३ । इत्थमरः ।
 आलुः, पुं, पेशकः । इति शब्दरत्नावली । कासालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 आलुकं, स्त्री, (आलु + स्वार्थे कन् ।) मूलविशेषः
 आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः । एणवालुकं ।
 इति राजनिर्घण्टः । तद्विवरणं यथा,—
 "आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनस्य ।
 काठालुकमप्यालुकं हस्त्यालुकानि कथ्यन्ते ।
 निखालुकमप्यालुकं रत्नालुकानि यत्नानि" ।
 काठालुकं काठान्ययुक्तकटाव । शङ्खालुकं श्वेतता-
 युक्तशङ्खं । हस्त्यालुकं दीर्घतयुक्तमहाशरीरं ।
 निखालुकं वर्तुलसुधनी । मध्यालुकं मधुरतायुक्त-
 रोमान्वितशीघ्रसुधनी । रत्नालुकं रताक तरुणा
 इति च । यथा गुणाः ।
 "आलुकं शीतलं सर्वं विदुभिः मधुरं गुरु ।
 रक्तमूलमकं रक्तं दुर्लभं रक्तपित्तमुत् ।
 कषायनिशकं वस्यं वस्यं कन्दविवर्द्धनम्" ।
 इति भावप्रकाशः ।
 ("आलुकानि च सर्वाणि तथा सूर्यानि जाण्यं ।
 किञ्चिन्निष्ठीडितरसं खेहाणं नातिदोषकम्" ।
 इति वामटः ।
 "विदारीकन्धशतावरीविसम्भवाण्डककशेव-
 कपिच्छालुकमप्यालुकं हस्त्यालुककाठालुकशङ्खा-
 लुकरत्नालुकेनीवरोत्पलकन्धप्रभृतीनि" ।
 "रक्तपित्तहराण्डाः शीतानि मधुराणि च ।
 गुणवि रक्तमप्याणि लम्बद्विकाराणि च" ।

इति सुश्रुतः ।)
 आलुकः, पुं, (आलाति पृथ्वीं कामरोमं वा आल् +
 ला + डु + संज्ञायां कन् ।) कासालुः । इति राज-
 निर्घण्टः । श्रेयणागः । इति हेमचन्द्रः ।
 आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारसुष्करत्नालुः । अर्द्ध इति
 नाम । यथा, भावप्रकाशे ।
 "रत्नालुभेरो या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
 आलुकी बलहत् खिग्धा गुर्वा हृत्कफनाशिनी ।
 विदुम्भकारिणी तैश्च तजितातिरुचिप्रदा" ।
 आलोख्यं, स्त्री, (आल् + लिङ् + क्तः) चित्रं । इति
 हेमचन्द्रः । (यथाभाषे, २।६० ।
 "इति संरम्भियो वागीर्षकस्यालोख्यदेवताः" ।
 "निशीघदीपाः सहसा हृतविधो
 बभूवुरालोख्यसमर्पिता इव" । रघुवंशे ३।१५ ।)
 आलोख्यश्रेयः, त्रि, (आलोख्यं चित्रमेव श्रेयो यस्य सः) ।
 मृतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रघुवंशे, २।१५ ।
 "वाप्यायमागो बलिमक्रिकेत-
 मालोख्यश्रेयस्य पितृत्विश्रेय" ।)
 आलोकः, पुं, (आल् + लुक + घञ्) दर्शनं । देखा
 इति भाषा । द्योतः । आवो इति भाषा । शान्ति-
 प्रतके, ४ । ६ ।
 "आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः
 सह" । मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।
 "ब्रह्मालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः" ।
 यथा शालुन्तसे, प्रथमाङ्के ।
 "यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलता" ।
 (यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।
 "आलोकं ददृशुर्धारा नीराशा जीविते यदा" ।
 वन्दिभाषणं । सुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ।
 (रघुवंशे । २ । ६ ।
 "उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
 मालोकशब्दं वयसां विरावैः" ।)
 आलोकनं, स्त्री, (आल् + लोक् + क्तः) दर्शनं ।
 इत्थमरः । (रघुवंशे, ७ । ५ । "ततस्तदालोकन-
 तत्परायां," कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
 "सुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गिभिरानुभूयते" ।
 भाषे, ११ । ३३ ।
 "व्रजति हि सपत्न्यं बल्लभालोकनेन" ।)
 आलोचनं, स्त्री, (आल् + लुच् + क्तः) दर्शनं ।
 विवेचनं । (यथा हेमचन्द्रः, "रहस्यालोचनं
 मन्त्रः" । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निज्जन्मेकं
 शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
 "अस्ति ज्ञानोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
 बाणमूकारिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ।
 ततःपरं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्वादिभिर्यथा" ।
 "शुद्धावसीयते स्यापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" ।
 "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिच्छते ह-
 त्तिः" । सांख्यकारिका ।)
 आवनेयः, पुं, (अवन्था अपत्यं अवनी + ङच् ।) मङ्ग-
 लयज्ञः । इति ज्योतिःशास्त्रं । (यथा काशी-
 खण्डे । १० अध्याये ।
 "उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामी नूततोऽयं ब्रह्मणवत् ।

आव

पुरा तपस्वतः प्रम्भोर्दाक्षावस्था विद्योमतः ।
 भाण्डकात्यायपातैकः खेदविन्दुर्महीतसे ।
 ततः कुमारः वंशे बोधिताङ्गो महीतजात् ।
 खेदसम्भ्रितः सोऽथ ध्यान्वा धापीलक्षणा ।
 माहेय इत्थतः स्याति परामयं गतस्ततः" ।)
 आवपनं, स्त्री, (आप्यते स्याप्यतेऽञ् । आल् + वप् +
 आधारे क्युट् ।) ब्रह्मस्वापनपानं । भाषं । इत्थ-
 मरः । सन्ध्यापुरिकर्म्म । सन्ध्यावर्णनम् ।
 (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।
 "प्रभुरभिः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
 प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः" ।
 "अभिर्हिमस्य भैवण्यं भूमिरावपनं मण्डत्" ।)
 आवरणं, स्त्री, (आल् + ङ + क्युट् ।) वस्त्रं । इति
 हेमचन्द्रः । ढाल इति भाषा । आभ्यादनं ढाल
 इति भाषा । (यथा महाभारते, आदिपर्वणि
 "विचित्राणि च वासांसि प्रावारारवखाणि च"
 "सूर्ये तपत्प्रावरणाय वृष्टेः
 कल्पेत लोकस्य कथं तमिहा" । इति रघु-
 ५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।
 "सीतसां भेदको यश्च तेषाम्प्रावरण रतः" ।)
 आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः) मातृ
 शक्तिः । यथा । "सख्योऽपि मेघो बड्योम
 विस्तीर्यमादित्यमखणं अवलोकयिच्छन्नवपरा
 यपिधायकतयाऽह्यदयतीव तथैवाज्ञानं एति
 च्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नसंस्कारिणं च
 लोकयिच्छुद्धिपिधायकतयाऽह्यदयतीव ताडु
 सामर्थ्यं" । इति वेदान्तः ।
 आवर्त्त, स्त्री, (आल् + ङ + घञ्) मातृकधातुः
 इति राजनिर्घण्टः । (आवर्त्तनं । चक्राकारे
 भ्रमणं ।)
 आवर्त्तः, पुं, (आल् + ङ + घञ्) जलभ्रमः । इत्थ-
 मरः । घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५१ ।
 "दृपं तमावर्त्तमनोक्षणमिः" ।)
 चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी । मेघनाभ
 चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः । इति पुरा-
 ण्योतिषश्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।
 "जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" ।
 राजावर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ।
 आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशे
 आवर्त्त + कै + क + डीच् ।) जताविशेषः । न
 तवस्त्री इति कौकले प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । ति-
 किनी २ विभाष्यी ३ विभाषिका ४ रङ्गना
 मगोष्ठा ६ रत्नपुष्पी ७ मन्त्राकी ८ शीतकीर्ण
 चम्पेरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायलघु
 अस्त्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वं
 "भद्रदन्तिकाह्वयः । इति राजनिर्घण्टः ।
 आवर्त्तनं, स्त्री, (आल् + ङ + क्युट् ।) दुर्गादे
 लोङ्गनं । आण्डोटाण इति भाषा । प्राणुनक
 त्रवीकरयं । इत्थमरटीका । मन्त्राण इति भाषा
 सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितप्रायावाः पूर्वदिगा
 नारम्भकावः । "आवतताद्दुःपूर्वकीं कृपस
 कतापरः" इति स्यकिः ।

आव

वर्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + कृट् + डीप् ।) धातुप्रत्ययान्तार्थकत्वात् । सुह्री इति भाषा । तत्पर्यायः । तेजसावर्तनी २ सूत्र २ सूत्रः ४ । इति शब्दरत्नावली ।

वर्तनमन्त्रिः, पुं, (आवर्तनाकारो मन्त्रिः ।) राजा-
वर्तनानुपकरणं । इति राजनिर्घण्टः ।

वर्तनी, स्त्री, (आवर्त + इति + डीप् ।) अज-
हृत्प्रीत्यर्थः । इति रत्नमाला ।

वर्तितः, चि, (आङ् + वृत् + क्तः ।) उन्मूलितः ।
उत्पाटितः । इति हेमचन्द्रः ।

वर्ति, स्त्री, (आङ् + वृत् + इत् ।) श्रेयो । पंक्तिः ।
इत्यमरः ।

वनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + इत् + डीप् ।) आ-
वर्तिः । इत्यमरः । (यथा अमरशतके ३ । “आ-
नोत्तमनकावर्ती विजुलितां विभक्तकृत्तुयुक्तं” ।

“दिशवकीत्याजनिशाकरांशुभिः” । इति माघे
१ । २५ ।)

वस्यं, स्त्री, (अवस + क्तम् ।) अवसस्य भावः
दौर्बल्यं ।

वश्यं, चि, (अवश्य + मनोश्चादित्वाद्ङ् । अव्य-
यानं भवान् इति टिलोपः ।) अवश्यकर्त्तव्यं ।
नैश्चयिकं । उचितं । यथा । “अथोरावश्यके ।

उवर्तान्तादावश्यकेऽर्थे ध्यञ् स्यात्” । इति मुग्ध-
मोक्षयकरं । किञ्च । आवश्यकपर्व्यादिक्रियमा-
हस्य निवृत्तनैमित्तिकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्वं ।

(यथा साहित्यदर्पणे, “आवश्यकानां कार्याणां
परिवरोधादिति निर्मितः” ।)

वसन्, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् ।
आङ् + वस + अयच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ।

(वसतिस्थानं । विनामस्थानं । अग्निगृहं । अग्नि-
होत्रस्थानं ।

एवुवशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादृष्टिः” ।
मनुः । १ । १०७ ।

‘आसनावसथौ श्रय्यामनुवश्यामुपासनाम्” ।)

वस्य, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस + अधि-
तरणे अयच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-
नामे “असि चन्पकाभिधानायां नगर्यां परि-
गणनावसथः” ।) आर्याकोशः । आर्याच्छन्दसो
प्रथमेव । इति विशेषः । इत्युवादिशेषः ।

वसितं, चि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस्
आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति
मरतः । वज्रवितधान्यं । इति सुभूतिः । सम्पन्न-
धान्यं । इत्यने । तत्पर्यायः अजं ३ । इत्यमरः ।

वस्य, पुं, (आभिसुख्येन वसतीति । आङ् + वस् +
क्यत् ।) सप्तवायव्यगर्गतावायुविशेषः । स च
वायुः । इति पुराणव्योतिषे ।

यथा, मनुः, ८ । ३४७ ।

‘वो सुख्योतिरादिहो नन्दो हरिकपाकथा ।
वस्योतिः सत्त्वोतिर्व्योतिर्मान् अन्ध आ-
हः” । इति प्रायस्कः । जनकः । यथा मनुः,—

‘वसुवृक्षेणाहविकान् सर्वमृतमवावहान्” ।
एवुवशे । १०५, “अवावहा भर्तुरवस्यवाह” ।)

आविः

आवहमानं, चि, (आङ् + वह् + शानच् ।) ज्ञमा-
गतं । (परम्परागतं, धारावाहिकं ।)

आवाधा, स्त्री, (आ सम्बन्धवाधा ।) दुःखं । पीडा ।
इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणकोचमध्य-
रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति
जीलावती ।

आवापः, पुं, (आ वपन्ति खलिलमत्र । आङ् + वप् +
घञ् ।) आनवाणं । इत्यमरः । वलयः । (यथा
महाभारते १४ पर्वणि ।

“मोहात्पपात गार्गीवमावापं च करादपि” ।)

ग्रन्थचिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे ।
२८८ ।

“तन्नावापविदा योगैर्मयङ्गलान्यधितिसुता” ।)

यानभेदः । इति हेमचन्द्रः । भावद्वयपनं । परिच्छेपः ।
इति मेदिनी । निम्नोन्नतभूमिः । इत्यजयः । पात्रं ।
इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति स्मृतिः ।

आवापकः, पुं, (आ उच्यते इति । आङ् + वप् +
कर्मणि घञ् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः ।
इत्यमरः ।

आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) सूत्रयन्त्रं । इति शब्दरत्नावली ।
तातु इति भाषा ।

आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इत् ।) वृष्ट्येषाम् । इत्यु-
वादिशेषः । दोकान् वृष्ट्याणि इत्यादि भाषा ।

आवालं, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आनवाणं ।
इत्यमरः । (वाणकमभिव्याप्य इत्यर्थे ।) वाणक-
पर्यन्तम् ।

आवाख्यं, स्त्री, (वाख्यात् आ आवाख्यं पर्यन्तार्थे-
ऽयथोभावाः ।) वाख्यावस्थापर्यन्तं । (यथा धर्म-
विवेके,— “आवाख्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती
समारोहयत्” ।)

आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् +
अधिकरणे घञ् ।) गृहं इति हेमचन्द्रः । (यथा
गीतगोविन्दे । ४ । १० ।

“आवासो विपिनयते प्रियसखीमालापि जा-
जायते” ।)

आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + क्युट् ।) आ-
ज्ञानं । निमन्त्रणं । यथा,—

“प्रतिमास्थानेष्वपस्रप्तौ गावाहनविसर्जने” ।
इति । विनायकादीनां आहृतिभिरावाहनमाह
मत्स्यपुराणं ।

“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्याहृतिभिरावाहनाभिरुमाहृते” ।
इति च तिथ्यादितत्त्वं । आवाहनीदुर्गा मुद्राशब्दे
द्रव्या ।

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनर्थे । आङ् + वह् +
णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा,
“हस्ताभ्यामङ्गलिं वज्रानामिकामूलापर्वणोः ।
अङ्गुष्ठौ निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” ।
इति तन्त्रशास्त्रं ।

आविः, [अ] अ, (अवते । उच्यते + इत् ।) प्राका-
शम् । प्रकटनं । तत्पर्यायः । प्रादुः २ । इत्यमरः ।

आह

आविकः, पुं, (अविना मेघजोषा कृतम् इति अवि
+ ठक् ।) कम्बलं । इति हज्जायुधः । (चि, मेघ-
जोषा निर्मितं, । २ । ४१

“वसोरत्नानुपूर्व्येण प्रायश्चोमाविकानि च” ।
मेङ्गीदुग्धं । यथा वैद्यके,—

“आविकं लवणं खादु खिग्धोष्यं चाप्सरीप्रभुत् ।
अह्वयं तर्पणं केयं मुकपितकफप्रदम् ।
गुरु कान्तेऽनिबोद्धूते केवले चागिसे वरम्” ।
इति ।)

आविमः, पुं, (आङ् + विञ् + क्तः ।) अविमः । कर-
मर्दकः । इति शब्दरत्नावली । पात्रि आमला
इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (उद्विषः
उल्लसिष्ठः ।)

आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः ।
देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—

“तदा मे मनसा ध्यातो दयादिभ्युर्जनादनः ।
भक्तानामनुकम्पार्थं यच्चाविर्भावमिच्छति” ।
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अ-
ध्यायः ।

आविर्भूतः, चि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः ।
अधिष्ठितः । जन्मयुक्तः । अवतीर्यः । प्रादुर्भूतः ।
आविर्भावविशिष्टः । यथा,—

“उच्यते गृहपक्षके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ ।
जमे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादबोध्यारे-
राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं मघः” ।
“तत्राष्टम्यां भद्रकाली दत्तयश्चविवाशिनी ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सङ्घ” ।
इति च तिथ्यादितत्त्वं ।

आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + घञ् ।) प्रकाशः ।
(यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।

“आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते” ।)

आविष्कृतः, चि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-
शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, षष्ठ्यां । “आविष्कृतं
कथाप्रावीण्यं वत्सेन” ।)

आविष्टः, चि, (आ + विश + क्तः ।) प्रेतवाहितः ।
भूतादिग्रस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः । आविष्टयुक्तः ।
निविष्टः । (उपहृतः । यथा कामन्दकाः,

“आविष्ट इव दुःखेन हृद्भूतेन गरीयसा” ।)

आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) अणु ।
पागु इति वज्रभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा ।
यथा,—

“चन्दनागुडकसूरीकुङ्कुमद्रवसंयुतं ।
आवीरचूर्णं वधिरं गृह्यतां परमेष्ठिनम्” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ।

आवुकः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + वाङ्मका-
दुण् + कन् ।) नाशोत्तौ पिता । इत्यमरः ।

आवृत्, स्त्री, (आङ् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः ।
परिपाटी । इत्यमरः । (प्रकारः । नातकान्नादि-
क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । २४८ । ३ । ६६ ।
“अनवेवाहता कान्ये पिच्छविषयं सुते” ।

“अमलिका तु कार्ययं स्त्रीयामाहदशैवतः” ॥
 आहतः, चि, (आह् + ह + क्तः ।) कृतावरणः ।
 तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वनयितम् ३ संवीतम् ४
 वडम् ५ । इत्यमरः ॥ (आह्लादितं, प्राहतं,
 आकीर्णं । वर्याभेदः, स च ब्राह्मणादुपजातीयायां
 जातः ।)
 आहतः, चि, (आह् + हत् + क्तः ।) कृतावरणः ।
 आहतः । इत्यमरटीका ॥ (अभ्यस्तः, क्रमवैप-
 रीत्वेन स्थापितः, प्रतिगिहत्तः, पलायितः, उद-
 न्तितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरचरिते,
 “स हतुश्च एव सन्धोऽस्माकमाहत्तः” ॥)
 आवेगः, पुं, (आह् + विञ् + घञ् ।) त्वरा । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
 “आवेगः सम्भ्रमोऽस्त्रिभिसरजनिने शस्त्रना-
 गादियोगो वातात् पांशूपदिग्धस्वरितपदगत-
 वंशे प्रियुताङ्गः” । यथा अमरशतके ८, ३ ।
 “आवेगादवधोरितः प्रियतमस्तुष्णीस्थितस्त-
 द्वात्” ॥)
 आवेगी, स्त्री, (आह् + विञ् + घञ् + डीप् ।) वड-
 दारकवृक्षः । इत्यमरः राजनिर्घण्टः ।
 (अस्या गुणादयो वडदारकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)
 आवेदनं, स्त्री, (आह् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
 (विज्ञापनम् ।)
 आवेशः, पुं, (आह् + विष् + घञ् ।) अहङ्कार-
 विशेषः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ ।
 अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
 रोगः । तत्पर्यायः । भूतसञ्चारः २ भूतक्रान्तिः ३
 ग्रहामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
 अमिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
 “तस्मै अयावेशविवर्षिताय” ॥)
 आवेशनं, स्त्री, (आविश्यतेऽस्मिन् । आह् + विष् +
 ल्युट् ।) शिष्यशाला । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
 “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारकावेशनानि च” ।
 (भावे ल्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ परिच्छेदे ।
 “मनःश्लेषस्वप्नारो यद्वाद्यावेशनादिजः” ॥)
 प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धरणी ॥
 परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आवेशिका, चि, (आवेशं संरम्भं प्राप्तः । आवेश +
 ठञ् ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
 असाधारणं । तत्पर्यायः । अन्यासाधारणं २
 प्रातिष्ठितं ३ । इति चिकायशेषः ॥
 आवेष्टकः, पुं, (आह् + वेष्ट + क्तुञ् ।) प्राचीरादिः ।
 इति इलाशुभः ॥ पौषिण वेष्टा इत्यादि भाषा ॥
 आवोधनं, स्त्री, (आह् + वध् + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
 बुद्धिः ॥
 आशंसा, स्त्री, (आह् + शन्स + अह् + टाप् ।)
 इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (रघुवंशे, १२।४४ ।
 “निदधे विजयाशंसां चापे वीताक्ष लक्ष्मणे” ॥)
 आशंखिता, [चट्] चि, (आह् + शन्स + ङञ् ।)
 आशंसाकर्ता । आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशंसः, चि, (आह् + शन्स + उ ।) आशंखिता ।
 इच्छुः ॥ इत्यमरः ॥
 आशक्तः, चि, (आह् + शक् + क्तः ।) सम्यक्शक्ति-
 विशिष्टः ॥
 आशङ्गा, स्त्री, (आह् + शङ् + अ + टाप् ।) भयं ।
 चासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संशयः, वितर्कः ।)
 शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
 “गच्छाशङ्गा हरिश्चिप्रशवो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
 कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।
 “तत् श्रुत्वा विगताशङ्गस्तामकारणदूषिताम्” ॥)
 आशनः, पुं, (अशन + स्वार्थे षण् ।) अशनवृक्षः ।
 इति भरतः द्विरूपकोषः ॥
 आशयः, पुं, (आह् + शीङ् + अच् ।) अभिप्रायः ।
 पनसवृक्षः । आधारः । इति विश्वमेदिनी ॥
 विभवः । किम्पचानः । चेतः । अजीर्णं । कोष्ठा-
 गारं । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अट्टकं । इति
 कुसुमाञ्जलिः ॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्-
 सागरे, १२ तरङ्गे ।
 “तच्छालोक्याशयं बुद्धा तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
 चित्तार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।
 “अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशये स्थितः” ।
 “आशयाः सप्त” ॥ “आशयास्तु वाताशयः पित्ता-
 शयः क्लेशाशयो रक्ताशय आमाशयः पक्षाशयो
 मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽस्य” इति । सुश्रुतः ॥)
 आशयाशः, पुं, (आशेरतेऽनेत्याशयः । यश्च ।
 आधारः । तन्प्राति । कर्मण्यण् ।) आशयाशः ।
 अग्निः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 आशरः, पुं, (आ प्रष्ट्याति श्रु हिंसायां + पश्चाद्यच् ।)
 अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥
 आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्रुते व्याप्रोतीति ।
 आह् + अश्रु + पश्चाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा ।
 आशता ढष्णा । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
 “आशा नाम नदी मनोरथजला ढष्णातरङ्गाकुला” ।
 दिक् । इत्यमरः ।
 वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्द्रविन्दुवत्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । खनामख्याता
 दत्तप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
 “श्रीर्षार्ष्टितस्तथा कीर्त्तिराशा मेधा च सुव्रता” ॥)
 आशाढः, पुं, आशाढमासः । व्रतिनां पलाशदण्डः ।
 इत्यमरटीका द्विरूपकोषः ॥
 आशाढा, स्त्री, पूर्वाषाढानह्नं । उत्तराषाढा च ॥
 आशापुरसम्भवः, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।)
 भूमिजगुण्युक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आशाबन्धः, पुं, (आशया बन्धः । षष्ठीतत् ।) समा-
 खासः । (मेघदूते,—
 “आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशीलकृपानां ।
 सद्यः पाति प्रथयि हृदयं विप्रयोगे वयञ्जि” ॥)
 प्रत्याशा । मर्कटजाणकं । भाकडसार जाण इति
 भाषा । इति मेदिनी ॥
 आशितं, चि, (आह् + अश् + क्तः ॥) अशितं । भुक्तं
 इति जटाधरः ॥
 आशितकृवीनं, चि, (आशिता भोजिता गावो यत्र

अवश्याशितकृवीनमिति लः । निपातनात्
 पूर्वस्य सुम् ।) आशिताकृवीनं । गावो यत्राशितः
 पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे ।
 “द्विवाशीतकृवीनानि फलेर्यत्राशितम्भवम्” ॥)
 पूर्व्ये ये स्थाने गवश्चरिष्यन्ति इति भाषा ।
 आशितम्भवं, स्त्री, (आशित + भू + लृच् + तुम् +
 गमः ।) अग्नादि । ऋषौ पुं । इति मेदिनी ॥ (यत्र
 अग्नेन अतिथ्यादिः भोजितः ऋषो भवति तास
 अग्नादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे,—
 “द्विवाशिताकृवीनानि फलेर्यत्राशितम्भवम्” ॥)
 आशिता [चट्] चि, (आ अत्रातीति । आ + अश् +
 टच् ।) वडभोजनशालः । अतिशयभोजी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आशिरः, पुं, (आ + अश् + किरच् ।) राक्षसः
 अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिहिति
 (सूर्यः ।)
 आशीः, [स] स्त्री, (आह् + शास् + क्तिप् + उ
 धाया इत्यम्) आशीर्वाद् । सर्पदन्तः । इत्यमरः
 वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पि
 प्रार्थनं, अभीष्टवृद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
 “वात्सल्यात् यत्र मान्येन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
 इच्छावधारकं वाक्यमाश्रीः सा परिकीर्त्तिता”
 यथा, कुमारे ७।७७ ।
 “तस्मै जयाशीः सवृजे पुरस्तात्” ॥)
 आशी, स्त्री, (आह् + अश् + अच् + डीप् ।) पि
 शंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दर
 वली ॥ [इति विषविष
 “आशी तासुगता दंष्ट्रा तथा दष्टो न जीवति”
 आशीर्वाद्, पुं, (आशिशो वादः षष्ठीतत् ।) आर्ष
 चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
 “मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्”
 आशीविषः, पुं, (आशिशि दंष्ट्रायां त्रिषमस्य
 एषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ।
 रघुवंशे,—३।५७ ।
 “गदत्तदाशीविषभीमदर्शनेः” ॥
 आशुः, पुं, स्त्री, (अश्रु + उञ् ।) प्रादुर्भाससं
 धान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्यायः । श्री
 २ षाटनः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 अस्त्वम् । पित्तकारित्वम् । गुडत्वम् ॥
 राजवल्लभः ॥
 आशु, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रुश्च आशौ उ
 शीघ्रम् । हुतम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
 (“तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्” ॥)
 सत्वगामि चेत् चि । इत्यमरः ॥
 आशुगः, पुं, (आशु शीघ्रं गच्छतीति । आशु +
 + ङ ।) वायुः । बाह्यः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
 “रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुना
 शीघ्रगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८
 (“विनीतेषु व्रजेभिर्यत्रमाशुगीर्षकाण्यति” ॥)
 आशुपथी, स्त्री, शङ्खपथिता । इति रत्नमा
 आशुप्रीतिः, पुं, (आशुः प्रीतिः ।) आशुप्रीतिः ।
 मरटीकायां भरतशुक्रटी ।

आश्र

तनुच्छादिः, पुं, (आ सन्मात् श्रोत्रुमिच्छति ।
आङ् + श्रु + सन् + श्रिणि ।) अश्रिः । इत्यमरः ॥
(यथा कादम्बरी, —“मन्त्रपूतानि श्रुवींषि प्रति-
पद्यति रतस्त्रीणा आश्रुच्छादिः” ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिह्रितः ॥
श्रेकुटी, [न] पुं, पर्वतः । इति शब्दभाषा ॥
श्रुत्, स्त्री, (आङ् + श्रु + ष्ट + सुट् निपा-
तनात् ।) अश्रुत् । तत्पठ्याः । विष्णयः २ अश्रुत्
इ चित्रं ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु १६।८७ ।
“गन्धोदयं तदनु वदतुः पुष्पमाश्रुत्मेघाः” ।)
श्रुतः, पुं, (आश्रुत् + अच् ।) अश्रुतः । सूर्य-
सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्रुति प्रसरे
भवतिवर्ध अश्रुत् + अच् । शिखाभववस्तुनि
चि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।
“यथापमानप्रख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्” ।)
श्रुतः, पुं, स्त्री, (आङ् + श्रु + ष्ट + अच् ।) आश्रुतः-
धर्मविशेषः । आश्रुतान्ति खं खं तपश्चरन्त्यत्र ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं
३ सन्नासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृही ।
वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ मुनीनां वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे
तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुका-
श्रमावेव, यदुक्तं । महाविष्णुव्याख्यातले ।
“गार्हस्थ्यो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कर्णौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।
“स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः” ।)
श्रुतिकः, चि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रुतः, पुं, (आङ् + श्रु + अच् ।) आश्रुतः सन्धा-
दिषुश्रुतान्तर्गतश्रुतविशेषः । इत्यमरः ॥ व्यप-
देशः । (यथा, मनुः २।११ ।
“येवमन्येते ते मूले हेतुश्रुताश्रयाद्भिजः” ।
सामीप्यः । आश्रुतः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
शान्तिप्रतके ४।६ । “वासो वल्कलमाश्रयो गिरि-
गुहा श्रुत्या कतावह्वरी” ।)
श्रुतः । इति हेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवनमनं ।
(यथा, मनुः ७।७२ ।
“नीच्याद्यान्याश्रितास्त्रेषां मृगगर्जाश्रयासुराः” ।)
राश्रां तन्निर्वायो यथा,—
“अश्रुतौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राश्रां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बनिना आश्रयेत् वनवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र क्वाणं नयेदिति मतिर्भुवा ॥
ददत् वधं वा क्रीडं वा भूमिं वा भूतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तां समाश्रयगुह्यान्वितं ॥
वीतव्यवनमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशति महाराजमपां पतिभिवापगाः ॥
अथवसायिभक्तं दैवपरं साहसाच्च परिशीलं ।
प्रमदेव उद्वृत्तिं नेच्छन्नुपमहितुं कर्मजा ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महदुपश्रः ।
वसात् सर्वोत्साहः सुखाहं निवसाचरेत् ॥
अमर्षोव श्रौतं श्रीश्रुतारितमेव च ।

आश्र

तत्कर्मणि प्रवीणत्वमित्युक्ताहृगुभा मताः ॥
यस्यस्यागमद्वारमनुक्ताहो महीपतेः ।
सामदानदखभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥
सवन्निवाहृतं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
लुब्धं स्त्रीषुं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्वति यत्नेन मन्त्रामात्यपुरोधसां ॥
यथावत् प्रकुर्वति दुष्टदखनिपातनं” ॥
इति युक्तिरूपतरे १ अध्यायः ॥
आश्रयाश्रः, पुं, (आश्रयमाधारमपि आश्रति यः
आश्रय + अश्र + कर्मणि उपपदे अच् ।) अश्रिः ।
(यथा, हितोपदेशे । २ ।
“दुष्टैस्तः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविद्वज्ये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुर्वते नाश्रयाश्रयत्” ।)
चित्रकवस्तुः । इत्यमरः ॥
आश्रयाश्रः, चि, (आश्रयं स्थाण्वनस्थानमपि आश्रति
यः । आश्रय + अश्र + अच् ।) आश्रयनाश्रकः ।
आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥
आश्रवं, चि, (आ सत्यक् प्रदयोति वाच्यं यः । आङ्
+ श्रु + पचाद्यच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥
कथार बाध्य इति भाषा ।
(“दृष्टदोषमपि तन्न सोऽव्यजत्
सङ्गवस्तुं भिषजामनाश्रवः” ।)
इति रघुवंशम् । १६।४६ ।)
आश्रवः, पुं, (आङ् । श्रु + अच् ।) अश्रुकारः ।
श्लेशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
आश्रिः, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि + इच् ।) अश्रिः ।
कोणः ॥
आश्रितः, चि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः ।
श्रयणागतः । न्यायमते परमाणुकाश्रादिनित्य-
द्रव्यभिन्नसर्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्यं ॥ (अव-
लम्बितः, अनुसृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्ता ।)
आश्रुतः, चि, (आङ् + श्रु + क्तः ।) अश्रुतः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥
आश्लेषः, पुं, (आङ् + श्लिष् + षच् ।) आश्लिष्णं ।
इति हलायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्वमधे ३ ।
“कण्ठाश्लेषप्रययिनि जने किं पुनर्दूरसंख्ये” ।)
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेमे । इति आक-
रखं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) अश्लेषा । अश्लेषानक्षत्रसम्बन्धिनि, चि ।
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायां । ७।१२।१२ ।
“अश्लेषानक्षत्रं सर्पा देवताः” ।)
आश्रं, स्त्री, (अश्रानां समूहः । अश्र + अच् ।) अश्र-
दम् । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्रस्य भावः
कर्म वा ।)
आश्रत्यं, स्त्री, (अश्रत्यस्य इदम् । अश्रत्य + अच् ।)
अश्रत्यदृष्टपक्षः । इत्यमरः ॥
आश्रपाणिकः, पुं, (अश्रपाणस्यापत्वम् । अश्रपाण +
ठक् ।) अश्रपाणस्य पुत्रः । इति आकरखं ॥
आश्रयुजः, पुं, (आश्रयुजी पूर्वमा विशतेऽस्य । आश्र-
युजी + अच् ।) आश्रिनमासः । इत्यमरः ॥ आ-
श्रिनसम्बन्धिनि चि । (मनुः, ६।१५ ।

आषा

“त्वमेदाश्रयणे मासि मुन्यन्नं पूर्ववक्षितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि प्राकमूलकानि च” ॥)
आश्रयुजी, स्त्री, (अश्रयुजा युक्ता पौर्णमासी । अश्र-
युज् + अच् + डीप् ।) आश्रिनी पूर्वमा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आश्रासः, पुं, (आङ् + श्रु + षच् ।) निर्द्विः ।
आश्रायिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आश्रा-
प्रदानं । (आश्रयदानं, भीतस्य भयनिवारणार्थं
साम्बनं । उत्तरचरिते, षष्ठाङ्के ।
“आश्रासखेहभक्तीनामेकमाश्रयणं महत्” ।)
आश्रिनः, पुं, (अश्रिनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र
मासे सः । अश्रिनी + अच् ।) वैशाखादिद्वादश-
मासान्तर्गतषष्ठमासः । रवेः कथाराश्रिस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इषः २ आश्रयुजः ३ । इत्य-
मरः ॥ श्रावः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातपक्षं ।
“राश्रां प्रियः काश्यकणाविदग्धः
स्याहर्भगभांयसुतीष्णबुद्धिः ।
सुखी वदान्यो बद्धमानश्राणी
भक्तो भवेदाश्रिनमासजन्मा” ॥
इति कौलीप्रदीपः ॥
आश्रिनेयौ, पुं, (अश्रिन्या अपत्ये । अश्रिनी + ङक् ।)
अश्रिनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्री नकुल-
सहदेवनामानौ, अश्रिनीकुमारजातत्वात् तयो-
स्तथात्वम् ।)
आश्रीनं, चि, (अश्रिनेकाहेनातिक्रम्यते । अश्रिणीका-
हगम इति खच् ।) यद्वर्त्म एकेनाश्रिने एकेन
दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोड़ाय एक
दिने यावार पथ इति भाषा ।
आषाढः, पुं, (आषाढाया नक्षत्रेण युक्ता पूर्वमा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्तः काषः इति
अच् । पञ्चाशदखपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य
इति विशाखाषाढादण् मज्जदखयोरित्यच् ।)
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवे-
र्मिथुनराश्रिस्थितिकालः । पूर्वोत्तराषाढान्वतर-
नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।
शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातपक्षं ।
“अनल्पजल्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुदवत्युत्तमः ।
बद्धययो मन्त्रज्ञताश्रमः स्या-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥
इति कौलीप्रदीपः ॥ प्रतिगां पञ्चाशदखः ।
(“अथाजिनाषाढधरः प्रभवमवाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा” ॥
इति कुमारः । ५।१० ।)
मलयपर्वतः । इति मेदिनी ॥
आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + कर्षे
क ।) आषाढमासः ॥
आषाढभवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल-
ग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते चि ।
आषाढा, स्त्री, पूर्वोत्तराषाढान्वतर-
नक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आवादाभूः, ङ, (आवादा + भू + क्तिप्) मङ्गलपदः ।
 इति हेमचन्द्रः ।
 आवादी, स्त्री, (आवादास्य इयं । आवादा + आच् +
 डीप्) आवादास्यस्य पूर्वमा । इति मेदिनी ॥
 आङ्, स्त्री, (आङ्गुते व्याप्नोतीति आङ् + ङन् ङङिश्च) ।
 आङ्गां । इत्युणादिकोवः ॥
 आस, भि ङ क उपवेष्टने । (अदा०-आत्म० अक०-
 षेष्टः) इति कविकल्पद्रुमः । विद्यमानतायां ।
 इति तट्टीका ॥
 (“आसने भगवानास्तां सहेभिर्मुनिपुङ्गवैः” ।
 इति रामायणे १ काण्डे) भि आसितोऽस्ति । ङ उ
 आसते सिंहासने ष्टपः । विद्यमानतायामप्ययं ।
 आसासमासो । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
 सन्ध्यापवेष्टने । आसौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।
 “वीरासनैर्ध्यानजुषाम्बोधा-
 ममी समध्यासितवेदिमध्याः” ।
 (अनु) पश्चादुपवेष्टने । यथा रघौ, २।२४ ।
 “तामन्तिकान्यस्तवनिप्रदीपा-
 मन्वास्य गोप्ता ष्टङ्खोसहायः” । इति ।
 उपासनायां । यथा रामायणे,—
 “ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ।
 इति ।
 (अभि) अध्यासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा भाषे ।
 २।४२ ।
 “विधाय वैरं सामर्थं नरोऽरौ य उदासते” ।
 इति ।
 (उप) समीपवेषने । यथा मनुः, ४।२५४ ।
 “क्षताङ्गलिखपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विधात्” ।
 इति ।
 ब्रह्माङ्गलिख गुहसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
 उपासनायां । यथा,—
 “मन्वावेष्ट्य मने ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।
 इति गीतायां ११।२ । सेवने । यथा,—
 “उपासते ये ष्टङ्खाः परपाकममुद्भयः” ।
 इति मनुः ३।१०४ । परपाकमुपासते सेवन्ते इति
 तट्टीका । (निर्) निरासे । अपसारणे । (प्रति
 + कम्) प्रतिद्वन्द्वतयावस्थाने । “कोऽन्यः प्रति-
 समासेत काकान्तकयमावृते” इति भारतम् ।
 इत्यादि ।)
 आसः, ङ, (अस्यन्ते शरा अनेनेति । अस् + करणे
 घञ्) । घञुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आसक्तः, भि, (आङ् + सङ्ग + क्तः) आसक्तिवि-
 शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसितः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सम्बन्धा निविष्टः ।
 यथा, किराते १२।१४) ।
 “असक्तास्तासमी मूढा वामशीला हि जन्तवः”)
 आसक्तं, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्त) । नित्यं । सततं ।
 अविरतं । इति जटाधरः ॥
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तिन्) आसुरक्तिः ।
 आसङ्गः ।
 आसङ्गं, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + अच्) । अजवरतं ।
 नित्यं । सततं । तद्युक्ते भि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमार १।५।८।
 “न घट्परश्वेदिभिरेव पञ्चमं
 सशैवकासङ्गमपि प्रकाशते”) ।
 तुवरी । श्रीराङ्गभक्तिका इति यावत् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२०।
 “यत्का कर्मपञ्चासङ्गमित्यहो निरास्यः”) ।
 आसङ्गिणी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + डीप्) । अक-
 वातः । वातभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृ-
 षिष्या वातास इति भाषा ।
 आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तिन्) । सङ्गमः ।
 जामः । इति मेदिनी । (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
 यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।
 “वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासक्तिः पदोचयः” ।
 आसक्तिर्बुद्धविच्छेदः” इति तट्टीका ।)
 न्यायमते पदसङ्ग्रहानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-
 दार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरेकव्यवधानेनोपस्थिति-
 कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
 आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
 अधिकरणे + ल्युट्) । पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
 भाषा । इति स्वान्यदेशः । यत्र महामानो निव-
 सति । विजिगोषोर्दुर्गादीनवर्द्धयतः स्थितिः । इत्य-
 मरः ॥ याज्ञानिकचर्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-
 योगस्य ढतोययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-
 णादिसंस्थानविशेषः । यथा,—
 “पद्मासनं खलिकाख्यं भद्रं वच्चासनं तथा ।
 वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ।
 तेषां क्रमः ।
 “ऊर्ध्वोपरि विन्यस्य सन्ध्यां पादतले उभे ।
 अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥
 पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥
 जानूर्ध्वोरन्तरे सन्ध्यां कृत्वा पादतले उभे ।
 ऋशुकायां विशेन्मन्त्री खलिकं तत् प्रचक्षते ॥ २ ॥
 सीमन्थाः पार्श्वयोर्न्येष्टेद्गुण्णपुष्पं सुनिश्चलम् ।
 षट्पदाधःपादपार्श्विं पार्श्विभ्यां परिवन्धयेत् ॥
 भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वोः पादौ क्रामाग्रायेत् कृत्वा प्रथमपुलाङ्गुणो ।
 करौ निदध्यादाख्यातं वच्चासनममुत्तमम् ॥ ४ ॥
 एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योदौ तथैतरम् ।
 ऋशुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम्” ॥ ५ ॥
 इति तन्त्रसारः ॥ अन्यच्च ।
 “आसनानि कुशेभ्यानि यावन्तो जीवजन्तवः ।
 चतुरशीतिलच्छात्रि चैकेकं समुदाहृतम् ॥
 आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्यतं द्रव्यमुच्यते ।
 एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमजासनम्” ॥
 इति निरुक्ततन्त्रम् ॥
 षट्कारासनानि तन्त्रशास्त्रे षट्श्यानि ॥
 उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “उपचारान् प्रवक्ष्यामि षट्शु बोद्धव्यं भैरव ।
 येः सन्ध्यां तुष्यते देवी देवोऽप्यन्धो हि भक्तितः ॥
 आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ।
 वाक्त्रं वा चार्म्यं कौशं मन्त्रस्योत्तरे षट्शु ॥

आस

पौष्पासनं वदित्वितं दद्यात् तद्यदि जर्मकम् ॥
 निवेशयेत्तदा पद्मे विपुलं दारि चोत्थयेत् ॥
 पौष्पं पुष्पौधरचितं कुशसुखादिसंयुतं ॥
 अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्धस्य भैरव ।
 यच्चदावसमुद्भूतमासनं मन्त्रं शुभम् ॥
 नेच्छायं गतिविशीर्ष्यमासनं विनियोजयेत् ॥
 अन्यदात्तुद्वेषापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥
 सकण्टकं श्रीरयुक्तं दाहसारविश्रितम् ।
 चैत्यप्रदानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥
 वाक्त्रं कौशं पात्रं वस्त्रमेतत्प्रथमम् ॥
 रोमजं कम्बलचैव तदनेन चतुष्टयम् ॥
 अनेन रचितं दद्यादासनं चैष्टभूतये ।
 सिंहासनाग्रतरङ्गां छागस्य महिषस्य च ॥
 गजानां तुरगाणाञ्च कृत्वासारस्य चर्मणः ।
 हृमरस्याथ रामस्य ऋगाणां गधमेदिनाम् ॥
 चर्मभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं सुतम् ॥
 वाक्त्रं कम्बलं शस्तमासनं देवतुष्टये ॥
 राज्ञं चार्म्यं श्रेष्ठं दारुं चन्दनोद्भवम् ॥
 यच्चासनं कुशमयं तदासनमुत्तमम् ॥
 सर्वेषामपि देवानाम्बोधीणाञ्च यतात्मनाम् ॥
 योगपीठस्य सङ्ग्रहमासनं स्थानमुच्यते ॥
 आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्रयात् ॥
 हृमरो रोहितो न्यङ्गः सन्ध्यां वन्ध्यां रथः ॥
 प्रशैयहरिणास्तेति ऋगा नवविधा मताः ॥
 हरिणाश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ॥
 ऋष्यः खड्गो रथश्चैव पृषतश्च ऋगस्तथा ॥
 यत्ते वलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्तिताः ॥
 सर्वेषां तेजसानाञ्च आसनं श्लेष्ठमुच्यते ॥
 आस्यं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥
 शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नभयं मतम् ॥
 आसनं देवताभ्यस्तु भुक्त्यै मुक्त्यै समुत्तुष्टयेत् ॥
 अत्रैव साधकानाञ्च आसनं षट्शु भैरव ।
 यत्रासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमाप्रयात् ॥
 येणञ्च चार्म्यं वाक्त्रं तेजसञ्च चतुष्टयम् ॥
 आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् ॥
 पूर्णोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् ॥
 तत्सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके ॥
 न यद्येष्टासने भूयात् पूजाकर्म्मणि साधके ॥
 काष्ठादिकासनं कुर्व्यात् मितमेव सदा बुधः ॥
 चतुर्विधं शतपुत्रेण दीर्घं काष्ठासनं मतम् ॥
 बोद्धव्यात्पुत्रवित्तीर्यमुत्सेधचतुरङ्गुणम् ॥
 यद्गुणं वा कुर्व्यात् नोऽस्ति चान् कारवेत् ॥
 पूर्णोक्तं वर्जयेद्वर्ज्यमासनं पूजनेऽपि ॥
 वाक्त्रं दिहस्तामो दीर्घं साङ्गहस्तात्र विकृतम् ॥
 न न्युजासथोऽश्वायं पूजाकर्म्मणि संशयेत् ॥
 यथेष्टं चार्म्यं कुर्व्यात् पूर्णोक्तं सिद्धिदाकम् ॥
 यद्गुणाधिकं कुर्व्यान्नोऽस्ति तन्तु कदाचन ॥
 काम्बलं चार्म्यं चैकं महामायाप्रपुत्रे ॥
 प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यावासायै च ॥
 शिष्टरायाञ्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् ॥
 यद्दीर्घं यद्गुणायं तथैव यच्च विकृतम् ॥
 दाहसुभिसनं प्रोक्तं सापि चार्म्यं चार्म्यम् ॥

पुत्रम् एवम् कथयेच्च शोभनं सान्द्रासवम् ।
न प्रथमासनं कुर्वीत् कदाचिदपि पूजने ।
न प्राथम्यसुप्रभृतमस्त्रिंशद्विरदाहते ।
मातृदण्डवशात्मासनं कामिके चरेत् ।
वर्त्मपूर्वदिवसं ग्राह्यं तथा गन्धगम्यम् च ॥७॥
सत्त्विके यदि कुर्वीत देवतायां प्रयोजनम् ।
तत्राप्यासनमासीनां नेत्रियतस्तु समाचरेत् ।
तोये शिवाभयं कुर्वीदासनं कौशमेव वा ।
दारवं तेजसं वापि बान्धवात्मनाचरेत् ।
आसनारोपयन्त्यानं खानामावे तु पूजकः ॥
आसनं कथयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ।
यद्यासनस्य संख्यानं तोयमध्ये न विद्यते ।
अन्वयं वा तदा ख्यात्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुन पूज्यपूजकसङ्गतम् ।
आसनं पाद्यमधुना षट्क्ष वेताकभैरवम् ॥
इति काणिकारपुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसु लोपने + ल्युः + प्रचाद्यञ्) जीव-
कहलः । इति मेदिनी ॥ (जीवकहलशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + ख्यासञश्चो
युच्) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिक्करणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप्) विपणिका । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्, पुं, (आसं ददातीति । आस + ड) वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + आदय-
सेति साधुः) सुप्रखट्टा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
प्रतपयत्रासुष्णे ५।४।४।१ । "तस्मादस्मा आसन्दी-
माहरन्ति सेवा खादिरी विदृष्ट्या भवति येयं
वस्तुयुता भरतानाम्")

आसन्नः, त्रि, (आसु + सङ् + क्तः) निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्त्ता, कुमारसम्भवे, ३।४।४। "आ-
सीनमासन्नशरीरपातः" । अस्त्रामिसुखः सूर्यः)

आसवा, पुं, (आसु + सञ् + वाच्) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैत्रेयं २ प्रीधुः ३ । इत्यमरः ॥
"प्रीधुरिच्छुदसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैत्रेयं घातकौपुत्रयगुह्यानां क्वसंघितम्" ॥
इति माधवेन भैरः कृतस्यथापि सूक्ष्ममावृत्ते
दमुक्तम् । इति भरतः । मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भनुः ११।६५ ।
"वृषारण्यः पिशाचानं मद्यं मांसं सुरासवं ।
तद्ग्राह्येन नास्यं देवानामन्नता हरिः") ।
("यद्वद्वैवधानुर्भा सिद्धं मद्यं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।
"आसवस्य मुखं खेया वीजद्वयगुणैः समाः") ।
आसवभेदेन सुखभेदो यथा ।
"हेदी मन्थासवलीकरो मेहपीनसकासजित्" ।
"भाकरः सुरभिः आदुर्घ्रं नातिमदो जघुः" ।
इति च शर्मणः ॥

"सुकर्मिणः सुकर्मणः सुकर्मिर्बलितोऽसुतु ।
नरवीर्यः पुरिश्चोः सुतो वर्योश्च शार्ङ्गः" ।

"दीपनो दीपनो ह्यः प्रोवहोपार्शंसहितः ।
खेहोपाविकारज्ञो वर्यः पञ्जरसो मयः" ॥
"मृष्टो भिन्नप्रकटातो गौर्हृत्पर्यवदीपनः ।
हेदी मन्थासवलीकरो मैत्रेयो मधुरो गुहः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुम्भते ॥

"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रकः कफघातनुत् ।
सुखप्रियः खिरमदो विश्वेदोऽग्निनाशनः ।
जघर्मन्थासवश्चेदी मेहकुष्ठविषामहः ॥
तिक्तः कषायः शोफप्रकीर्णः खादुरवातकृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मदहृद्गर्मकफगुल्फहृत् ॥
क्षमिमैदोऽग्निहरो मैत्रेयो मधुरो गुहः ।
बल्यः पित्तहरो वर्यो मृदोकीर्तुरासवः" ॥
आसवद्वयः, पुं, (आसवस्य दुः) ताजकृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, त्रि, (आसु + सङ् + शिच् + क्तः)
प्राप्तः । कब्धः । इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आ-
योजितः, सम्पादितः)

आसारः, पुं, (आसु + सङ् + घञ्) धारासंपातः ।
वेगकृत् । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोप-
स्रवं साधु मूर्द्धा" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्वतो
याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४।६।
"तस्मात् दुर्गे वृद्धं क्त्वा सुमटासारसंयुतं") ।
सुहृद्गणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४।६।
"अज्ञातवीवधासारतोयशशो व्रजेत् यः")

आसीनः, त्रि, (आसु + शानच्) उपविष्टः । इति
जटाधरः । वसा लोक इत्यादि भाषा ।
आसीनप्रचक्षयितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चक्षवदा चरितम्) उपविष्ट्य निद्रावशेन रोजनम् ।
इति राजवल्गुः ॥ ढोला इति भाषा ।

आसुतिः, पुं, (आसुयते + आसु + सञ् + क्तिन्)
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान
इति भाषा ।

आसुतीवजः, पुं, (आसुतिरस्यास्ति रजःकृत्यासुति-
परिषदौ वजच् । वसेति दीर्घः) यज्वा । श्रौ-
चिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापालः, श्रूज्जाति-
विशेषः)

आसुरः, पुं, (आसुर + प्रचाद्यञ्) असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिकृतिः ॥
"ब्राह्मणायत्थाविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो ब्रविद्यादानात्" । इति याज्ञवल्क्यः ।
"आतिथो ब्रविद्यां दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्नात्वात्यादासुरो धर्मे उच्यते" ॥
इति मनुः ३।११ ।

आसुरं, स्त्री, विद्वज्वखम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
आसुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५ ।
"न मां दुष्कृतिगो मूर्धा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः") ।
आसुरसम्बन्धीये त्रि । इति व्याकरणम् ॥
आसुरं, त्रि, (आसुरस्येदम् । आसुर + आञ्) असुर-
सम्बन्धि । यथा —
"यस्मिन् नवे पुराणे च विन्ने देवा व केभिरे ।
आसुरं तद्भवेत् आहं वषट् मन्ववर्जितम्" ॥

इति आसुरतन्त्रे अग्नेदीयस्यपरिशिष्टम् ।
अपि च ।
"आनं दानं तपः आहमनन्तं राजदग्ने ।
आसुरी राजिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्त्तयेत्" ॥
इति आसुरतन्त्रधृतसमवचनम् ॥* आसुरसर्गो
यथा ।
"हौ भूतसर्गो लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
देवो बिलरुद्रः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शब्दम् ।
प्रकृतित्त्व निदृष्टित्त्व जना न विदुरासुराः ।
न श्रौचं नापि चाचारो न शब्दं तेषु विद्यते ।
असत्यमप्रतिकृत्ये जगदादरनीवरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ।
एतां वृष्टिमवच्छ्रय नद्यात्मनोऽप्यनुजयः ।
प्रभवन्तुयत्कर्त्मांश्चः क्षयाय जगतोऽहिसाः ।
काममाश्रित्य दुष्कूरं दम्भमात्मदाश्रिताः ।
मोहात् मृहीत्वा सद्गुहान् प्रवर्त्तन्तेऽप्युचिताः ।
चिन्तामपरिभेयाश्च प्रजयान्तामपान्विताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ।
आशापाशशतैर्बद्धाः कामभोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेपार्थवक्ष्यान् ॥
इदमद्य मया कव्यमिदं प्राप्ते मगोरयम् ।
इदमन्तोदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ।
ध्वसौ मया हतः शत्रुर्हृदिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं वचनान् सुखी ।
आद्योऽभिजनवानक्षि कोऽन्योऽस्ति सहशो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यञ्जानविमोहिवाः ।
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽप्युचौ ॥
आत्मसम्भावितान्त्वा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञेस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ।
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधश्च संभिताः ।
मामात्मपरदेशेषु प्रविशन्तोऽप्यसूयकाः ॥
तानहं द्वेषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाण्यजस्रमश्रुभानासुरीज्वेव योनिषु ॥
आसुरो योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्मद्यमां गतिम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरो, स्त्री, (आसुरस्य इयं । आसुर + तस्येदमित्त्वञ्
ततः ङीप्) राजिका । राह सर्वा इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचित्तविद्वान्तर्गत-
चित्तिसाविशेषः । सा च हेदभेदाद्यात्मिका ।
इति वैद्यकं शब्दचन्द्रिका च ॥

आसेचनः, त्रि, (न सिच्यते मनोऽपि । वञ् + सिच्
+ अधिक्करणे ल्युट् । ततः आर्थे ञच्) यस्य
दर्शने तन्नेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।
अहनिद्वत् २ । इति हारावली ॥ (आ + सिच् +
करणे + ल्युट् । आसेचनपाचम् । यथा, अग्नेदे
१।२।१।२। "या पात्र पूज्य आसेचनानि") ।

आसेचनकः, त्रि, (आसेचन एव संज्ञायां कन्)
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १.०.म परिच्छेदे ।
"नयनयुगासेचनकं मानसद्वयापि दुष्पापम्") ।

आका

आकन्दनं, नि, (आङ् + कन्द + भावे ल्युट् ।) तिरस्कारः । रङ्गः । प्रोषणं । इति मेदिनी । (यथा, किराते ६।१५ । “अरुणाकन्दननामिता-चलेन्द्रः” ।)

आकन्दितं, स्त्री, (आङ् + कन्द + भावे + क्त ।) अन्व-गतिविशेषः । स च सन्ध्यातिः । इत्यमरः ।

आकन्दितं, स्त्री, (आकन्दितमेव स्वार्थे कन् ।) आकन्दितं । अन्वगतिः । तत्पर्यायः । उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः । (“उत्तेरितमुपकण्ठमाकन्दितकमित्यपि । उद्वृणोवृण्व गमनं कौषादिवाखिलैः पदैः” । हेमचन्द्रः ।)

आकरः, पुं, (आकीर्यतेऽद्यौ । आङ् + कृ + अच् ।) करिकम्बलं । इति हेमचन्द्रः । वस्त्राद्यास्तरयं । (यथा शान्तिप्रतप्ते, २।१६ । “वासो वस्त्रज-माकरः किरणयान्योक्तस्त्रयां तलम्” ।)

आकरयं, स्त्री, (आकीर्यते यत् येन वा आङ् + कृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) वृत्तिपृष्ठस्थित-चित्रकम्बलं । भुज इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेद्यो २ वर्यः ३ परिक्रमः ४ कुचा ५ कुचः ६ । इत्यमरः । प्रवेद्यः ७ परिक्रमः ८ कुचं ९ । इत्यमरटीका । (शब्दा, कुशासनं । यथा रामा-यणे, ३ काण्डे । “राष्ट्रवाकरणे पूर्वमयोध्यामिवासासे” । महाभारते, आदिपर्वादि । “दर्भाकरणमाकीर्य निचयात् घृतराष्ट्रजः” ।)

आस्तिकः, पुं, (आस्तोत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-विशेषः । स तु जरत्कारमुनिपुत्रः । तत्पिता गर्भस्थं तं आत्माकीर्युक्ता गत इत्यस्मादास्तिकः । (यथा,— “आकीर्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विश्रुतम्” ।) इति महाभारतम् । (“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा” । इति मनसाप्रबामनम् ।)

आस्तिकः, चि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य । अस्ति + ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः २ आहः ३ । इति हेमचन्द्रः । (“सत्त्वधर्मच्युतात् पुंसः क्रुद्धादाश्रीविवादिव । अनास्तिकोऽप्युद्विषते जनः किं पुनरास्तिकः” । इति महाभारते आदिपर्वादि ।)

आस्तिकार्थः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्वसत्त्वात् निवृत्तिरूपप्रयोजनं वदति यः । जगन्नेजयो राजा आस्तिकमुनिवचनात् सर्वसत्त्वात् विरराम इति पौराणिको कथा ।) जगन्नेजयो राजा । इति शब्दरत्नावली ।

आस्तिकः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

आस्तिकजन्त्री, स्त्री, (आस्तिकस्य जन्त्री माता, वहीतत्पुत्रः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी । इति शब्दरत्नावली ।

आस्ता, स्त्री, (आङ् + स्था + अङ् + टाप् ।) यत्नः ।

आस्को

आकम्बनं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-कारहेमचन्द्रौ । (अज्ञा । आरः । प्रतिष्ठा । यथा, रघौ १०।१३ । “दैवात् सर्गादवध्वानं मर्त्येऽप्यथापराक्नुतः” । “विमन्त्रे विहायास्यां यज्ञः पाणय मित्र मे” । इति हितोपदेशः ।)

आस्थानं, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ् + स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते १ । १६ । “अनेकराज्यरथान्त्रसंजुगं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्” ।) यत्नः । इत्यजयः । (आश्रयः । स्थानम् ।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप् ।) सभा । इत्य-मरः । (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन्” । इति रत्नावली ।)

आस्पदं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रति-ष्ठावामिति निपातनात् सट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म । इत्यमरः । प्रसृतं । इति धरणी । स्थानं । इति हेमचन्द्रः । (“रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च रघौ ३।३६ । “नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीरुवराजसंज्ञितम्” ।)

आस्पन्दनं, स्त्री, (आङ् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दनं । कम्पनम् ।

आस्तालः, पुं, (आङ् + स्तल् + घञ् ।) वृत्ति-कर्णास्तालनं । हातिर काय नाडा इति भाषा । तत्पर्यायः । भ्रूणभ्रजा । इति हारावली-त्रि-काण्डशेषौ । (आस्तालनं । सञ्चालनं ।)

आस्तालनं, स्त्री, (आङ् + स्तल् + णिच् + ल्युट् ।) आटोपः । प्रागल्भ्यम् । (यथा रघौ ६।७३ । “शेरावतास्तालनविज्ञयं यः सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ।)

आस्तुजित्, पुं, (आस्तु + जि + क्तिप् ।) मुक्ताचार्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

आस्कोटः, पुं, (आङ् + स्कुट् + अच् ।) आस्कोत-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली । आकन्द इति भाषा । शूरादेर्वाङ्गादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् । (“कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्कोटं तत्र चक्रतुः” । इति महाभारते सभापर्वादि ।)

आस्कोटकः, पुं, (आङ् + स्कुट् + ण्वल् ।) पर्वत-जपीकुट्टः । इति शब्दमाला । आस्कोट इति भाषा ।

आस्कोटनं, स्त्री, (आङ् + स्कुट् + ल्युट् ।) विकाशः । मुद्रयं । इति धरणी । वाङ्गादिशब्दः । ताल ठोका इत्यादि भाषा । (यथा रामायणे ५ काण्डे । “आस्कोटननिनादांश्च बाजाणां तत्र खेजताम्” । धान्यादेस्तुषविक्षेपकरश्चम् ।)

आस्कोटनी, स्त्री, (आस्कुथतेऽणया । स्कुट् + करणे-ल्युट् + डीप् ।) वेष्टिका । इत्यमरः । तुरपन भ्रमर इत्यादि भाषा ।

आस्कोटा, स्त्री, (आस्कोटयतीति । आङ् + स्कुट् + अच् + टाप् ।) नवमञ्जी । वनमञ्जी । इति शब्द-

आस्को

आस्कोतः, पुं, (आस्कोटयतीति । आङ् + स्कुट् + अच् + ण्वोर्दरादित्वात् साधुः ।) आस्कोत-कोविदारकवृक्षः । इति मेदिनी । शूरादेर्वाङ्गादि-इति शब्दचन्द्रिका । (यथा, वाभटे । (“मूलं सप्ताङ्गापचक्षिरीवाचमारा-दकान्माकत्याश्चिक्कास्कोतनिम्बान् । वीजं कारुणं सार्षपं प्राणुवाटं श्रेष्ठा मन्तुञ्जं कृष्यं दे हरिरे” ।)

आस्कोतकः, पुं, (आस्कोत एव स्वार्थे कन् ।) आ-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

आस्कोता, स्त्री, (आस्कोत + टाप् ।) अपरपिता-वनमक्षिका । इति मेदिनी । सारिवावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । हापरमाणी-ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविमरोगनाशिते इति राजवल्लभः ।

आस्यं, स्त्री, (अस्यते यासोऽस्मिन् इति असु क्षेप-कत्वल्युट् इति ष्यत् । यदा आस्यन्दते अस्मादि-प्रखवति इति स्यन्द् प्रखवणे + ड ।) मुखं । मुख-मध्यम् । (यथा, मनुः १।६५ ।) (“यस्यास्येन सदान्मिह हृद्यानि त्रिदिवीकसः” । (आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे चि । इति मेदिनी)

आस्यपत्रं, स्त्री, (आस्यमिव पत्राखि यस्य तत् ।) पत्रं इति शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गणः, पुं, (आस्यं लाङ्गणं भूविशारकश्च-मिव यस्य ।) मूकरः । इति हेमचन्द्रः ।

आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोम ।) मूक-इति हेमचन्द्रः ।

आस्या, स्त्री, (आस् + ष्यत् ।) स्थितिः । इत्यम-मेदिनी च । (आसनं, इति वैद्यमाधवकारो-विनिश्चयसंग्रहे । यथा,— “आस्यास्यं खप्रस्रवं दधीनि” सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा, “आस्या वर्यकपस्थौल्यसौकुमार्यकरी सुख” आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य मुखस्य आसव इ-वासा । इति हेमचन्द्रः ।) युतु लाल इत्यादि भाषा आस्यपः, पुं, (आस्यं पिबतीति । आस्य + पा + ष-मूलान्तरं । इति हेमचन्द्रः । (राजसः ।) आस्यवः, पुं, (आङ् + सु + अच् ।) श्लेष्मः । वर्य-इत्यमरः ।

आह, च, (उवाच इत्यर्थे कावमात्रे निपातोऽ-क्षेपः ।) नियोगः । इति मेदिनी । वृद्धवभावं इति शब्दरत्नावली ।

आहकम्बरः, पुं, (आहको नासारोग एव जग-नासारोगविशेषः । नासाकम्बर इति काव-तस्य लक्षणम् । “तलुना रत्नशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे । गात्रशूलकम्बरः श्लेष्मका आहकः स्यात्” । इति वैद्यकम् । (आहव इति अचिद्वैद्यके पाठ-तद्यथा, आहवम्बरस्य लक्षणम् । “शोथः सरत्तो नासाय आहकम्बरः ऊरु-वातश्लेष्माद्युत्पन्न आहवासस्य विनिर्दिष्टे” ।

आह

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सायाम् ।
“दूर्वाद्यैश्च फलं मानकुण्डली वंशपत्रिका ।
जलकामवो कश्चमोरटाखरमञ्जरी ॥
इत्योत्पलस्य मूलानि ज्ञाथ्यादष्टगुणैः ॥
तत्प्रादश्रुते तैर्कं तुषां ज्ञात्वा विपाचयेत् ।
तत्तैर्कं प्रतिमर्षं च आह्वार्यं चरं जयेत्” ॥
॥०॥ दूर्वाद्यैश्च तैर्कं ॥०॥

आहतं, स्त्री, (आ + हृन् + क्त ।) प्ररातनवस्त्रं । नूतन-
वस्त्रं । इति मेदिनी । अथार्थकवाक्यं । इत्यमरः ॥
आहतः, चि, (आ + हृन् + क्तः ।) गुणितः । ता-
दृशितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति जयं
वसन्तज्ञाताहतेव शिशिरस्त्री”) इति पञ्चतन्त्रम् ।
आतः । मिथोक्तः । इत्यजयः । निहतः । “द्युना वि-
श्रितिराहतास्त्रीहृत्तोगाम्” इति महाभारतम् ।
आहतः, पुं, (आह्वयते यः + आह् + हृन् + कर्मणि
+ क्तः ।) आगमकः । उक्ता । इति मेदिनी ॥
आहतलक्षणः, चि, (आहतं अथस्तं लक्षणं यस्य ।)
गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्यायः । क्त-
लक्षणः २ । इत्यमरः ॥
आहरः, पुं, (आह् + हृ + अच् ।) उच्छ्वासः ।
अन्तर्मुखश्वासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आहरण-
श्रीते वाचलिक एव । यथा, रघौ १।४६ ।
“वनान्तरादुपाहृतैः समित्कुशप्रणालाहरी”) ।
आहरणं, स्त्री, (आह् + हृ + भावे ल्यट् ।) अथा-
द्यानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।
“मदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाज्ञानमेव च ।
अपनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतःपरं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
आहवः, पुं, (आह्वयते अरिर्यस्मिन् । आह् + हृ +
अच् ।) युद्धं ।
“यदाश्वीषं भीष्ममथन्तसूरम्
हतं पार्येनाह्वेयप्रच्युत्” ॥
इति महाभारते आदिपर्वाणि १।१२२ ।
आह्वयते आख्यादिकं यच्च । आह् + हृ + अच् ।
यच्चः । इति शब्दरत्नावली ॥
आह्वनीयः, पुं, (आह्वयते आख्यादिरस्मिन् । आह् +
हृ + अच् + णीयर् ।) यथाभिविशेषः । इत्यमरः ।
गार्हपत्यादुक्तं होमार्थं यः संस्क्रियते सः । इति
भरतः ॥ (यथा, मनु २।२२२ ।
“गुह्यराह्वनीयस्तु साभिजेता गरीयसी”) ।
आहारः, पुं, (आह् + हृ + अच् ।) अथगन्ताध-
रखं । तत्पर्यायः । अग्निः २ भोजनं ३ जेमनं ४
पेयः ५ मिषवः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः । जमनं ८
वेधवः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० मन्त्र्यं
११ अशनं १२ । इति रत्नमाला ॥ अथवाहारः
१३ अशनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः । सद्यस्तुतिजनकत्वं । बलकारित्वं ।
रेश्वरकालम् । इति राजवल्गवः ॥
“तमुवाच भगवानाश्विनः । हित्वाहारोपयोगं एक-
एव प्रवक्ष्यामिहृत्किञ्चरो भवति । अहिताहारो-
पयोगः पुनर्कर्मिणिमिसमिति” ।
“तमुवाच अश्विनः । यथाहारजातमभि-

आह

वेद्य ! समाश्वेव शरीरधातुं प्रकृतौ स्थापयति,
विषमांश्च समीकरोतीतिवदितं विद्धि तद्विहितं
विपरीतं । इत्येतद्विदितं तद्विषयमनपवादम्भवति
एवं वादिनश्च भगवन्तमाश्वेवमभिवेश उवाच ।
भगवन्तमेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्याः सर्वभिवजो
विद्यास्थिति । तमुवाच भगवानाश्विनः । येषां
विदितमाहारतत्त्वमभिवेश ! गुणतो प्रथतः
कर्मतः सर्वभिवजो मात्रादयो भावास्तत्र तदेव-
मुपदिष्टं विद्यातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुप-
दिष्टं भूयिष्ठकल्याः सर्वभिवजो विद्यास्थिति
तद्येतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
स्तेषां हि बह्वविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधि-
विशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुयास्या-
स्यामः । तद्यथा, आहारतत्त्वमाहारस्यैकविधमर्था-
भेदात् । स पुनर्द्वयोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात् ।
द्विविधः प्रभावो हित्वाहितोदकविशेषात् । चतु-
र्विधोपयोगः पात्राशनमन्त्र्येष्टोपयोगात् । षड्-
खादो रसभेदतः षड्विधत्वात्” । इति चरकः ॥
“यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तद्विध्यते ।
अन्नानुपानं धातुनां वृद्धं यन्न विरोधि च” ॥
इति च चरकः ॥
“प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्जोऽसाद्य षट्सु
रसेष्वयत्तो रसाः पुनर्ब्रह्मात्म्याः” ॥
“स च तत्रौदके गुह्यैराहारः प्रकृिभो भिन्नसङ्घातः
सुखकरश्च भवति” ।
“आहारः प्रीयानः सद्यो बलदाहेहधारकः ।
आयुस्तेजःसमुत्साहस्युत्थोऽभिविबर्द्धनः” ॥
इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
८ श्लोकः ।
“आयुः-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्द्धनः ।
रस्याः क्षिग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
प्रिया” । राजसिकारो यथा, ६ श्लोकः ।
“कद्रुस्त्रजवशात्प्रातीक्ष्णकृत्तविदाहिनः ।
आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥
तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
“शतयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
उच्छिद्यमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहरणं ।
इति मेदिनी ॥
“स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्याहारो यदृच्छ्या” ।
इति महाभारतम् । आदिपर्वाणि ७६ । सम्भव-
पर्वाणि ७६।३५ ।
आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
शरीररक्षरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
आहार्यं, चि, (आह् + हृ + ण्यत् ।) आगन्तुकं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“आहार्यैर्नयमानं हि क्षयं दुःखेन हृद्यताम्”
इति कामन्दकः । आहरणीयं । (यथा, मनुः
८.२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रजाशक्तयशो-
धितः”) । (शुद्धकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
शुद्धकर्मभेदविधं, तद्यथा,—द्वैतं भेद्यं, देख्यं

आह

वेद्यं देख्यम्, आहार्यं, विनाशं, जीवमिति” ।
“आहार्यांशकारास्त्रिंशो दृष्टकर्ममनाहारी”) ।
आहार्यः, पुं, नाशोक्तौ व्यञ्जकविशेषः । स तु भूषा
दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
हित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।
“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकश्चथा”) ॥
आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
हृत्प्रियशोभा । चित्रभूषादिना हृतयुतिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मट्टिकाद्ये २५ सर्गे,—
“आहार्यशोभा रचितैरमायैः
शुचिष्ठं पुंभिः प्रथितान् स गोष्ठान्”) ।
आहार्यः, पुं, (आह् + हृ + अच् ।) निपातनात् षड्विः ।
कूपसमीपे पन्थादिजनपानार्थं कृतस्य जनशयः ।
इत्यमरः ॥ चौवासा इति भाषा । (आह्वयतेऽरि-
रश्च इति व्युत्पत्त्या) युद्धं । आहार्यं । इति धरणिः ॥
(आह्वयतेऽत्र इति आ + हृ + अच् + कर्त्तरि लृट् ।)
अग्निः ।
आहिकः, पुं, (अहिरिव आहृतिर्यस्य । अह्रि +
ठक्) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेतु-
यहः । इति हेमचन्द्रः ॥
आहितः, चि, (आह् + हृ + क्तः ।) अक्षतः ।
अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥
(यथा, किराते ।
“आवर्त्तयैरहितैरयमाहिताङ्कः”) ।
आहितलक्षणः, चि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
तलक्षणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । गुणादि-
द्वारा ख्यातः ।
आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽग्निर्गैः) ।
सात्विकः । अग्निहोत्रो इति स्मृतिः ॥
“न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः” ।
इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २४४ ॥
“गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः”) ।
आहितुच्छिद्यः, पुं, (अहितुच्छेदो दीव्यति । अहितुच्छ
+ ठक्) आलयाहरी । साण्डिया इति भाषा ।
इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
“वैद्यसांवल्लराचार्याः स्वपक्षेऽधिज्ञताक्षराः ।
यथाहितुच्छिद्योन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुम्”) ।
आहुतं, स्त्री, (आह् + हृ + क्तः ।) गृहस्थानां पञ्च-
महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु न्ययज्ञः । इति
जटाधरः ॥
आहुतिः, स्त्री, (आ + हृ + क्तः ।) देवोद्देशे मन्त्रो-
च्चारणपूर्वकोऽप्यौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।
देवयज्ञः २ होमः ३ होर्षं ४ षड्कारः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।
“पुनानं पवनेऽहूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः” ।
धूमैः मन्त्रद्वयां जातः क्षणमन्त्रातो मन्त्रोद्देशः ।
यथा हरिवंशे,—
“मन्त्रद्वयी मन्त्रद्वयी देवानजगद्यत् सुतान् ।
नञ्चयं चाहुतिं चैव चारिन्नं ब्रह्मपन्नम्”) ।
आहुत्यं, स्त्री, (आह् + हृ + क्तः ।) क्षुपविशेषः
तरवट इति काशीरादौ ख्यातं । तत्पर्यायः ।

आञ्जि

हवराखं २ तरवटं ३ शिन्वीषणं ५ सुपुष्यं ६ पीतपुष्यं ७ काञ्चनपुष्यं ८ नृपमा-
ङ्गल्यं ९ शरसुष्यं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं ।
शीतकत्वं । चक्षुर्हितत्वम् । पित्तदाहसुखरोग-
कुष्ठकक्षूतिसन्तुभ्रूजत्रकणाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

आञ्जतः, स्त्री, (आ + ञे + क्त) प्रलयपर्यन्तं । यथा,—
“अदन्वाभि घटोजानि हन्ताकसहितानि च ।
व त्वमेव् क्वात्तिने मासि यावदाञ्जतनारकी” ॥
“आञ्जताभि आभूताभि प्रलयपर्यन्तानीति या-
वत्” ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आञ्जतः, चि. (आङ् + ञे + क्त) कृताञ्जानः ।
यथा,—
“प्रजापतः स्ववीर्यांश्चि तीर्थपादः प्रियञ्जवाः ।
आञ्जत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

आञ्जतिः, स्त्री, (आङ् + ञे + क्तिन्) आञ्जानं ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आञ्जयं, चि. (अञ्जौ भवं । अञ्जि + ङञ्) अञ्जि-
कर्मणि । तद्विचक्षणिदि । इत्यमरः ॥

आहो, य, (आ हन्तीति आङ् + हन् + ङो) वि-
कर्मणि । इत्यमरः । प्रश्नः । (यथा शाकुन्तले
प्रश्नमात्रे ।
“दारुणागी भवाभ्याहो परस्त्रीस्यर्षपांशुजः” ॥)
विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
“आहो निवस्यति समं हरिणाङ्गनाभिः” ॥
इति शाकुन्तले प्रथमाह्वे ॥

आहोपुत्रविका, स्त्री, (अहो अहमेव पुत्रवः । मयूर-
कांक्षकादित्वात् समासः । अहोपुत्रवस्य भावः ।
अहोपुत्रव + वृञ् + स्त्रीत्वात् टाप्) दर्पात्
यात्मनि सम्भावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकार्य-
वचनेन हस्तेरप्रतिघाताविव्कारणं । आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननघ्नत्वाविव्कारणं । इति भरतः ॥
(यथा, मट्टौ ५।२७ ।
“आहोपुत्रविकां पश्य मम सद्गन्तान्तिभिः” ॥)

आहोश्चिद्, अ, (आहो च चिच) आहो । वि-
कर्मणि । इत्यमटीका ॥

आञ्जः, षु, (अञ्जां समूहः) दिनसमूहः । इति
आकारणम् ॥

आञ्जिकं, चि, (अञ्जा निर्वृतं । अहन् + ङञ्) दि-
ननिर्वृत्यर्थं । दिनसाध्यं । इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आञ्जिकं, स्त्री, (अञ्जा निर्वृतं । अहन् + ङञ्) भो-
जनं । प्रकरसमूहः । प्रथमभागः ।
नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
अथ ७ रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतताञ्जिकाचारतत्त्वोक्त-
कर्मोक्ति संक्षेपेक्ष लिख्यन्ते ॥
तत्र प्रथमयामाङ्गल्यम् ॥

“प्राप्तेमुत्तरे जागरिता ब्रह्मविद्याशिवनवग्रहान्
सृष्ट्वा तुष्टप्रधानं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाष्य
तद्विचक्षणं चक्षुर्हितं चित्तं चिन्तयेत् ॥
ततः ब्रह्मनादुक्त्वाव रात्रिवाक्यकृत्वा सुधियीं

आञ्जि

नमस्तुव दक्षिणचरखं भूमौ विन्ध्यस्य कक्षाट-
कनागदमयन्तीनक्षत्रपुष्यराजकात्तवीर्याङ्गुगान्
सृष्ट्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥
ततः नैऋत्यां दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
समं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा हिराचम्य हरिं
सृष्ट्वा दिवा सुख्ये रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदवम्भवे
अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निधिक्षदिने
च द्वादशगणदूधमूत्रैः पत्रैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत् ।
ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ खगाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रखानञ्च कृत्वा
सन्धोपासनं कुर्यात् ॥
तत आदर्शादिदर्शनं दधिदूर्वादिमङ्गलमयस्पर्श-
नञ्च कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामाङ्गल्यम् ॥

वेदविद्याद्यभ्यासः । समित्यभ्यासाहरणञ्च ॥ * ॥
अथ तृतीययामाङ्गल्यम् ।
गुहदेवधार्मिकोपासनं । कुटुम्भरथार्थमीश्वरो-
पासनादि च ॥*

अथ चतुर्थयामाङ्गल्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परखातोदके चेत् तदा सप्त
पञ्च चीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्वा नाभि-
मात्रोदके कुशहस्तः सशिरस्कमज्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्गस्थ यथाविधि चिन्मिञ्जेत् ॥
ततः खानवस्त्रपाशिव्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥
ततः अष्टममुहूर्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा पादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
काशे उपयुञ्जीत ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामाङ्गल्यम् ॥

बलिवैश्वदेवकर्मणी काम्यबलिकर्म वामदेव्यगानं
शानाशक्तौ तस्य चिः पाठः पार्श्व्यान्नाज्ञानन्तरं
बलिवैश्वदेवकर्मणी कर्त्तव्ये ॥
बलिकर्मानन्तरमतिथिनाभार्थं मुहूर्तं गोदोहन-
कालं वा अभोजनेन प्रतीक्षेत् । तत्ततो भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथिनाभे नि-
त्वन्नाज्ञानन्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये
भिक्षां दद्यात् । अतिथिनाभे ब्राह्मणाय दानं
तदवम्भवे अग्नीं जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥
ततो नित्यन्नाङ्गं । वामदेव्यगानं तद्दृष्ट्वा ऋक्-
त्रयं पठेत् । नित्यन्नाङ्करयासामर्थ्ये वनितर्प-
णाभ्यां पितृयज्ञसिद्धिः । ततो गोयासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।
विष्णुपादोदकादिकं पूर्णमृत्हीतक्षेत् इदानीं
मृच्छीयात् ॥ ततः खानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्षर्वी-
मुखहस्तौ शोधयित्वा त्र्यहदिना दन्तधरसत्रथ-
मपनीय जलमूत्रैर्मुखान्तरं संशोधय पाशुपादौ
प्रक्षालयेत् ॥

तत आसनस्य एव भूमौ पादौ संक्षाल्य हिरा-
चम्य मुखं तुषणीपत्रादिना संशोधय दक्षिणधारा-

आञ्जि

कृष्टे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥
ततो महीमार्जनाभावेऽनुचिन्ताद्विषयमेव जे-
जगपात्रसुखञ्च उच्छिष्टमपनीय तत् स्थानं भोमणे-
दकार्थं तिष्ठेत् ॥
ततः सुख्य आसने उपविश्य इष्टदेवतानाम स्तना
अन्नजीर्णतार्थं मन्त्रपाठपूर्वकवानहस्तेनोदरं परि-
मृच्य पादशतत्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन क्षिप्त्वा
कालं शयित्वा ताम्बूकादिमुखवासनमत्र्णं भोक्तव्यं
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामाङ्गल्यम् ।

इतिहासपुराणादिभ्रवणम् ॥
अथष्टमयामाङ्गल्यम् ॥
शौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्धोपासनम् ।
इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिहोत्रम् ।

सन्धानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रजपविक्रानपाशुस्त-
नारायणस्मरणानि कुर्यात् ॥
ततोऽग्नादिपाके जाते पूर्ववद्विषयैश्च देवकर्मणे
कृत्वा अतिथिनाभेऽग्नादिकं तस्मै दत्त्वा अन्न-
भरणीयैः सङ्गं सार्द्धं प्रहराभ्यन्तरेऽनुव्रित्तं कु-
ञ्जीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूकादिकं भोक्तव्यम् ।
प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् ॥ तत
शयनं । शुचिदेशे खट्वोपदि शय्यां कृत्वा शिरो-
देशे पूर्वकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्ष-
लितपाणिपादो हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं सृष्ट्वा यामद्वयाभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तौ
दक्षिणपार्श्वेन स्नापयेत् ॥
ततः अविश्वेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभं
लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्नायात् ।
ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रं
कुर्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि सेपादिना
जनागन्तरमाचमनमार्जं न खानं ॥ क्षालनदि
पूर्वमूत्रपुरीषोत्सर्गं न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं
तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयाता । अथवा
वपि गर्भवन्तेऽपि कामुकीमुपेयात् ॥
ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गल्युक्त्यान् कु-
र्यात् ॥

ऋतुगमनं पुनोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इति
त्रिकाचारतत्त्वोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आञ्जादः, षु, (आङ् + ञङ् + ङञ्) खान-
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“नन्दस्वात्मज उत्पन्ने जाताञ्जादो महात्मनाः ।
आञ्जय विप्रान् वेदज्ञान् ज्ञातः शुचिदक्षकृताम् ॥
आञ्जादितः, चि, खानन्वितः । ऋष्टः । जाताञ्जा-
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आञ्जादश्चञ्जात् इत्यनेन
येन निष्पन्नः ॥

आञ्जयः, षु, (आङ् + ञे + ङञ्) यथा आञ्जिकं
प्राप्यते इति । आञ्ज + षा + ङञ् + क्तौ । नान्त
इत्यमरः ॥ (यथा, राजावली, वाचस्पतौ १ । १ । १)

“जाना तु तन्नाश्रयणः काशं दामाववाङ्मनम्”)।
 अकारस्य चकारपदान्त्यर्थो चकारविशेषः।
 यथाह मनुः अकारे ॥५॥१०। “तिसामाचन्द्र्या-
 दान्” इत्युपक्रम्य। “स्त्रीपुंसोर्वी विभाजश्च धूत-
 माह्वय एव च”)।
 ङा, स्त्री, (आज्ञानमिति। आङ् + ङे + अङ्।)
 नाम। संज्ञा। इत्यमरः।
 ज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ङे + भावे ङ्यट्।) आवा-
 चनं। ङाका इति भाषा। तत्पर्यायः। इतिः २
 आकारः ३। इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६।
 “जन्मज्येष्ठेन चाङ्गानं खत्राण्यथास्वपि स्युतम्”)।
 (आह्वयतेऽनेन। करणे ङ्यट्।) नाम। इति शब्द-
 रत्नावली।

इ

इकारः। द्वितीयस्वरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं
 तालु। स च ऋसो दीर्घः। ध्रुतश्च भवति।
 (अथ च उदात्तानुदात्तसंस्कार-भेदात्। त्रिविधः।
 अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
 एतेन षड्विध एव।)
 “इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमम्भविम्।
 हरिभ्रममयं वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये ॥
 सदा शक्तिमयं देवि गुणभ्रममयं तथा।
 सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥
 हरिभ्रममयं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम्।
 इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्त्तिमान्” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां।)
 तस्य लेखनप्रकारो यथा,
 “ऊर्द्धाधः कुजिता मध्ये रेखा तत्संप्रता भवेत्।
 कण्ठीर्ध्यायी तथेन्द्राया क्रमात्तास्त्रेव संवसेत् ॥
 श्रीर्ध्याधःकुञ्जिता रेखा दक्षोर्द्धा कामरूपिणी।
 मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * (यद्यपि सिद्धान्त-
 कौमुद्यां “इच्छुयश्चानाम् तालु” इति सामान्यतः
 उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिखस्य विस्तरतो
 विदितवन्ता। यथा,— “तुल्यास्य प्रयत्नमिति
 सूत्रेण प्रशब्देन विनक्तव्यत्वबोधेऽपि लोके
 यत्प्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो
 हि विद्या इति क्वचित् शलो द्विधेयेव पाठः।
 एतेषां आश्रयणरत्नं वर्णोत्पत्तैः प्राग्भावित्वात्।
 तथाहि वाभिप्रदेशात् प्रयत्नपेरितः प्रायो
 नाम वायुः ऊर्द्धमाक्रमन् उरःप्रभृतीनि स्या-
 गन्वाहिति ततो वर्णस्य तदभिधायकध्वनेर्दे-
 त्यतिसप्तोत्पत्तौ। प्राक्प्रियायोपायमध्यमजानि
 योत्पत्तिश्चायं तास्त्रादि यथा तन्त्रेण स्पृष्टमिति
 सा स्पृष्टता इत्युत्पत्तौ इत्युत्पत्तौ समी-
 पस्थाने संवृत्ता दूरावस्थाने विदितता अतएव
 चकाराणां तास्त्रावस्थानेऽपि स्वर्गे उच्चा-
 रित्वेन विज्ञापयतीनां तन्त्रेण चकाराणां
 कारे इत्युत्पत्तौ प्रकृतदेवकारणैः समीपद-
 र्शनात्। अतः प्रकृतमिति स्वर्गेऽप्युत्पत्तौ
 इति। अतः प्रकृतमिति स्वर्गेऽप्युत्पत्तौ इति।

“श्रीवाः सृष्टा इत्युत्पत्ताः” इत्यादि। यथा,
 श्रियायां शब्देन्दुस्वरः। तथाहि “अथोऽसृष्टाः
 यत्पत्तीवत् नेमसृष्टाः श्रयः स्रुताः। “श्रीवाः
 सृष्टाः इत्युत्पत्ताः” इत्यादि। अथ अथः
 असृष्टाः स्रुताभावरूपविदितत्ववन्तः यत्पत्तीवत्
 असृष्टा इत्युत्पत्तये तेन इत्युत्पत्ता इत्युत्पत्ता
 इत्यर्थः। नेम इत्युत्पत्तये तेन श्रयः इत्युत्पत्ता
 यत्पत्तीवत्प्राधिकविदितत्ववन्त इत्यर्थः। अपि च—
 “अभिमीने एरोहितं यत्पत्तय देवमत्तित्तम्। हो-
 तारं रत्नधातमम्”। इति इत्युत्पत्तये समस्तमपि-
 पदमनुदात्तम् “तिङ्छतिङ्” इति सूत्रेण अति-
 उन्नादभिप्रदेशात् परस्य ईण इति तिङन्तस्य
 निघातविधानात् अभिमीण इति पदयोः सं-
 हिताकाले तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्
 “उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्
 परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थेनेनानु-
 दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य
 ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्
 संहितायाम् पूर्वस्येकारस्य नितरां उदात्तत्वम्।
 अपरश्च तास्त्रादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नइति सूत्र-
 ते। अत्र मूलम् पाणिनीयश्रियायये। यथा,—
 “कण्ठ्यावहा विषयशास्त्राण्यथा ओष्ठ्यावुपु”।
 “खरायासुभ्रयाश्चैव विदितं करणं मतम्”।)
 तस्य नामानि यथा,—
 “इः सूच्या प्राञ्जली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः।
 सुमित्रः सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥
 भूमधो माधवस्तुर्दक्षेनेत्रश्च नासिका।
 श्रान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविनायकः ॥
 नेपाळो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्रश्च पावका”।
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
 दक्षिणचक्षुषि स्थानम्। यथा, माटकान्यास-
 दृष्टतन्त्रम्: “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इं नमो
 वामचक्षुषि” इति।)
 इ, गतौ। (आदि-इकपक्षे अदां-परं-सकं-अनिट्।)
 इ ल, अयति। ल इति। एचकपाठसामर्थ्यात् पूर्वो
 न लित्। श्रेष्ठस्त इग गताविति प्रसिद्धः। यिनो-
 ऽथ्यावित्त्वादिषु यच्चयमस्यैव इति दुर्गादासः ॥
 (उत्।) उदये। समुन्नतौ। यथा,—
 “उदयति यदि भागुः पश्चिमे दिग्विभागे” इति।
 (अभि + उत्।) अथ्युदये। समुन्नतौ। सर्वे, गत्यर्था
 ज्ञानार्थाः प्रात्यर्थाश्च इत्यनेन प्रात्यर्थेऽप्यस्य वज्रकः
 प्रयोगः। यथा,— मनुः।
 “ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन श्रूयताम्”।
 “अथमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः”।
 इति साहित्यदर्पणम्। (अति) अतिक्रमे। परा-
 भवे। यथा, हितोपदेशे ॥२॥
 “अतीत्य हि गुणान् सर्वान् संभावो मूर्द्धं वर्तते”।
 “ततः परं जनस्थानं क्रोधप्रयमतीत्य वै”।
 इति रामायणे। (अनु) अनुकरवम्।
 “धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्पकः।
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं काशं भवति कश्चन”।
 इति महाभारते। (अप) अपममने। प्रपायने।

इ

“पत्तादिप्रत्ययीकमपैतु ते” इति। (अदां-परं-सकं-अनिट्।) अधि-
 पूर्वोऽयं। अधिप्राप्तं अन्वयपूर्वस्य निवृत्तस्य च
 प्रयोगनिरासार्थं। एवं सर्वत्र। न अध्येति तत्र
 लक्ष्यः। इकं स्वरणे इति प्रसिद्धोऽयं। इन्-
 दिक इत्यन्वयैव यद्यमम् इति दुर्गादासः।
 इ उ ल अध्येने। (अदां-आं-सकं-अनिट्।) अधि-
 पूर्वोऽयं। अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो
 यद्यमं। उ ल वेदमधीते विप्रः। इति दुर्गादासः।
 (“यः स्वाध्यायमधीतेऽयं विधिना निवृत्तः मुचिः”
 इति मनुः ॥२॥३७।)
 इ, य, भेदः। क्रोधोक्तिः। अपाकरणं। अनुकम्पा।
 इति मेदिनी ॥ खेदः। इति हेमचन्द्रः ॥
 इरेजः, पुं, अङ्गदेशजातस्त्रेण्यतिविशेषः। यथा,—
 “अधिपा मङ्गलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः।
 इरेजा नव षट् पञ्च जङ्गलास्वपि भाविनः” ॥
 इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥
 इ, [स] य, कोपः। सन्तापः। दुःखभावना। इति।
 शब्दरत्नावली ॥
 इ, पुं, (अस्य विद्योः श्रीकृष्णस्यापत्वम् पुमान्।
 अ + इप्।) कामदेवः। इति पुस्तकानुशासना-
 युधौ ॥ यथा, आधेये एकाक्षराभिधानम्।
 “इः कामे रतिलक्ष्मिणी उः शिवे ब्रह्मकाश उः” ॥
 इकटः, पुं, ह्यविशेषः। तत्पर्यायः। वज्रमूलः २।
 इति त्रिकाण्डशेषः। कोशाङ्गः इत्युत्पत्तः ॥ इति
 हारावली ॥ (इत्युत्पत्तयेऽस्य विशेषो प्रकृतः ॥)
 इक्षुः, पुं, (इत्युत्पत्तयेऽभिज्यतेऽसौ इति। इष् + क्त्सु।)
 खनामख्यातव्यं। आङ् इति भाषा। तत्पर्यायः।
 रसासः २। इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४
 कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपत्रः ७ मधुद्वयः ८
 वृष्यः ९ गुह्यद्वयः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥
 मृत्युपुष्यः ११ महारसः १२ अक्षिपत्रः १३ को-
 शकारः १४ इक्षुवः १५। इति शब्दरत्नावली ॥
 पयोधरः १६ इति जटाधरः ॥ * तस्य भेदाः।
 वंशकः १ कान्तारः २ भीरः ३ पौष्पः ४। इति
 रत्नमाता ॥ सामान्येऽस्य गुणाः। रत्नपित्तवाग्नि-
 बलशुक्रकफकारित्वं। पाके मधुरत्वं। शिथिलत्वं।
 गुह्यत्वं। शीतलत्वं। मूत्रशुद्धिकारित्वं। तस्य
 मूले अतिमधुरत्वं। मध्ये मधुरत्वं। यन्त्रित्व-
 यभागेषु लवणरसलक्ष्णं। इति राजवल्लभः ॥
 मूलादूर्द्धं मधुरत्वं। मध्ये अतिमधुरत्वं। अयं
 क्रमात्प्रयत्नं गीरसलक्ष्णं। असुप्ते इच्छुमन्मधुगुह्यः।
 पित्तदाहत्वं। सुप्ते वातप्रकोपकत्वं। सुप्तिमध्ये
 गुह्यतरलक्ष्णं। इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-
 दितेऽस्यसुगुहाः। हिमलं। शुक्रकारित्वं। इति
 जनकतन्त्रम्। जीवमहितकारित्वम्। वायुरक्षित-
 नाशित्वं। सादुत्वं। शिथिलत्वं। शीतदाहत्वं। रत्न-
 वज्रकत्वं। सुखप्रदाकारित्वं। धातुवज्रकत्वं।
 इति राजवल्लभः ॥ अधि च। इत्युत्पत्तयेऽभिज्यतेऽसौ इति।

इक्षु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदाहत्वं। इक्षुत्वं। रचिजनकत्वं।
 मूत्रशुद्धिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाहत्वं। बल-
 कारित्वं। पीयूषीपमत्वं। त्रिदोषप्रमनत्वम्।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ यन्मनिष्ठीडितरसगुणाः।
 रक्तशुद्धिकारित्वं। शीतजलं। सारकत्वं। रचि-
 करत्वं। शंखजनकत्वम्। इति राजवल्लभः ॥ अ-
 पि च। दन्तनिष्ठीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित्
 पित्तवायुनाशित्वं। अकोमजत्वं। अस्वादुत्वं।
 क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वम्। पर्युषिततद्रसगुणाः।
 वान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जात्यप्रतिश्यायरोग-
 दाहत्वं। कफवायुकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 तत्पक्वसगुणाः। गुणत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
 नाशित्वम्। इति राजवल्लभः ॥ खिग्धत्वं। अति-
 शयगुणत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
 कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य विकाराः ॥

“कसीकापायितगुणखण्डमत्स्यगिडकासिताः।
 निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम्” ॥
 इति राजवल्लभः ॥ अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षोर्नामानि
 गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घश्चरः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
 गुडमूत्रोऽसिपत्रश्च तथा मधुद्वयः स्मृतः ॥
 इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या दृष्याः कफप्रदाः।
 खादुपाकरसाः खिग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः” ॥* ॥
 अथेक्षुभेदाः।

“पौष्टको भीरकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
 कान्तारत्नापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूक्ष्मपत्रकः ॥
 नैपाको दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
 इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गणानपि” ॥* ॥

अथ पौष्टकभीरकयोगुणाः।

“वातपित्तप्रमनो मधुरो रसपाकयोः।
 सुशीतो दृष्टयो बल्यः पौष्टको भीरकस्तथा” ॥* ॥
 अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः” ॥* ॥
 अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुर्गुरुदृष्यः श्लेष्मलो दृष्टयोः सरः” ॥* ॥
 अथ दीर्घपोरवंशकयोगुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः” ॥* ॥
 अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्णा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
 विशेवात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः” ॥* ॥
 अथ मनोगुणागुणाः।

“मनोगुणा वातहरी दृष्ट्यामयविनाशिनी।
 सुशीता मधुरोक्षी रक्तपित्तविनाशिनी” ॥* ॥
 अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसेक्षुर्भवेत् श्लेष्मी मधुरा श्लेष्मकोपना।
 तर्पणा रचिकृत्वापि दृष्ट्या च बलकारिणी” ॥* ॥
 अथ बालयुवद्वेषेक्षुगुणाः।

“बाल इक्षुः कफं कुर्व्यान्नेदोमेहकरश्च सः।
 युवा तु वातहृत् खादुरीबन्तीक्ष्णश्च पित्तमुत्” ॥* ॥
 रक्तपित्तहरो दृष्टः क्षतहृत् बलवीर्यकृत्” ॥* ॥
 अथाक्षुभेदे भेदाः।

इक्षु

“मूत्रे तु मधुरोऽल्पं मधोऽपि मधुरः स्मृतः।
 अथ यन्निबु च श्रेयं इक्षुः पटुरसो जनैः” ॥* ॥
 अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः।

“दन्तनिष्ठीडितस्येक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः।
 शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः” ॥* ॥
 अथ यन्मपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“मूलायजन्तु यन्ध्यादिपीडनात्मजसंकरात्।
 किञ्चित् कालं विष्टत्वा च विहतिं याति यान्त्रिकः ॥
 तस्माद्विदाही विष्टम्भो गुरुः स्याद्ययान्त्रिको रसः” ॥* ॥
 अथ पर्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यस्त्रो वातापहो गुरुः।
 कफपित्तकरः शोषी भेदमश्नातिमूत्रलः” ॥* ॥
 अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“पक्वो रसो गुरुः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥
 गुल्मानाहप्रमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः” ॥* ॥
 अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

“इक्षोर्विकारास्तृदाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
 गुरवो मधुरा बल्याः खिग्धा वातहराः सराः ॥
 दृष्या मोहहराः शीता दृष्ट्या विषहारिणः” ॥* ॥
 इति भावप्रकाशः ॥

(अथ श्वेतेशुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारकमुत्तमः।
 खिग्धश्च तर्पणो दृष्टो दृष्ट्याश्च सजीवनः ॥
 खादुगुणाभिबद्धत्वाद्वातपित्तप्रशान्तिदत्।
 दृष्टोऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेशुः कफक्षन्मतः” ॥* ॥
 अथ कृष्णेशुगुणाः।

“तद्वत् सुक्ष्णो भवनं गुणानां
 दृष्टो भवेत्तपणदृष्ट्याश्च।
 सजीवनं स्यान्मधुरो रसेन
 शोषापहर्ता त्रयशोककारी” ॥* ॥
 अथ यन्मोद्धवरसगुणाः।

“यन्नेषा पीडितरसः कथितो गुरुश्च
 दृष्यः कफश्च कुरतेऽथ सुशीतलश्च।
 पाके विदाहिनलक्षश्च सुशोभनश्च
 संश्लेषितो रधिरपित्तवर्जं निहन्ति” ॥* ॥
 अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रचिह्लाद्गुरुश्च
 सन्तर्पणो बलकरः कफक्षन्मम्रः।
 विष्टम्भकोऽपि रधिरश्च तथैव पित्तं
 शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च” ॥* ॥
 अथ पक्वसगुणाः ॥* ॥

“पक्वो गुरुतरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
 पित्तघ्नोऽपि विशेवेण गुल्मातिसारकासनुत्” ॥* ॥
 इति हारीतः। तथा च वाभटः शार्ङ्गधरश्च।
 “इक्षोः रसो गुरुः खिग्धो दृष्टयोः कफमूत्रकृत्।
 दृष्यः शीतोऽल्पपित्तघ्नः खादुपाकरसः सरः।
 सोऽप्ये सजवयो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥
 मूलायजन्तुजम्भादिपीडनात्मजसंकरात्।
 किञ्चित्कालं विष्टत्वा न्न विहतिं याति यान्त्रिकः ॥
 विदाही गुरुविष्टम्भो तेनासौ तत्र पौष्टकः।
 श्लेष्मसादमाधुर्वैरसमनुषाशिकः ॥
 प्रातपर्वकान्तारनैपाकाद्यक्षतः कसात् ॥

इक्षु

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विरापित्ता
 “दृष्यः शीतः क्षिरः खिग्धो दृष्टयो मधुरोऽथ
 श्लेष्मो भक्षितस्येक्षोर्भान्त्रिकस्तु विदहते ॥
 श्लेष्मात् प्रसादान्माधुर्व्यात् पौष्टकापहको रस
 इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥

“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः कि
 बल्या दृष्या मूत्रना रक्तपित्तप्रमननाः कृत्स्ना
 कराश्चेति ते चानेकविधाः। तद्वद्वा,—
 “पौष्टको भीरकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
 कान्तारत्नापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूक्ष्मपत्रकः ॥
 नैपाको दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ॥
 इत्येता जातयः खीख्याद्गुणान् वक्ष्यामः पर
 सुशीतो मधुरः खिग्धो दृष्टयोः श्लेष्मः सरः।
 अविदाही गुरुदृष्टयोः पौष्टको भीरकस्तथा ॥
 आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारो वंशको मतः ॥
 वंशवश्चतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥
 कान्तारतापसाविक्षु वंशकानुगुणौ मतौ ॥
 एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपकः ॥
 सूक्ष्मपत्रो नीलपोरो नैपाको दीर्घपत्रकः ॥
 वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विशाहिनः ॥
 कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ॥
 अतीवमधुरो मूत्रे मध्ये मधुर एव तु ॥
 अथेक्षुक्षिप्तु विक्षेय इक्षुणां लवयो रसः ॥
 अविदाही कफकारो वातपित्तनिवारकः ॥
 वक्त्रप्रकादगो दृष्टो दन्तनिष्ठीडितो रसः ॥
 गुरुर्विदाही विष्टम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥
 पक्वो गुरुः सरः खिग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥
 केकिकाक्षदृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुकायः, पुं, (इक्षुदृष्टस्य काय इव कायो रस
 सुझकः। शरमुझ इति ख्यातः। इति श
 चन्द्रिका ॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।
 “अपराश्वोदकं शीतमिक्षुकायूरसोपमम्” ॥)
 काशदृष्टयम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुदृष्टस्य गन्ध इव गन्धो रस
 काशदृष्टयम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ कुजमोक्षु
 दृष्टः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप् ॥) मोक्षुरकद्व
 गोखुरी इति भावा ॥ शुक्लभूमिजुषाश्च ॥ १
 किञ्चिद्वदृष्टः ॥ कुक्षिया खारा इति भाव
 काशदृष्टयम् ॥ इक्षुमरो मेदिनी च ॥ वाति
 इति भावा ॥

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप् ॥) इति
 जुषाश्च ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (भूमिजुषाश्च
 शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षुतुल्या ॥) इक्षुविशेषः ॥ १
 नास्तु इति ख्याता ॥ तत्पर्यायः ॥ इक्षुतुल्या
 अणितुः २ इक्षुतुल्या ॥ इति रत्नमाणा ॥
 इक्षुभ्रा, स्त्री, (इक्षुदृष्टस्य रसो रस इव रसो
 यस्याः ॥) इक्षुविशेषः ॥ तत्पर्यायः ॥ इक्षु
 पत्राणः २ इक्षुपत्रिका ॥ अस्या गुणाः ॥ इक्षु
 रत्नं ॥ खिग्धत्वं ॥ इक्षुकायाश्च ॥ कफपित्तहरत्वं
 रचिजनकत्वं ॥ अमृतः ॥ अतिसारकारित्वम् ॥

इक्षु

इति राजनिर्घण्टः ।
पुनेत्रं, स्त्री, (इक्षुर्नेत्रं) इक्षुमूलं । इति राज-
निर्घण्टः ।

पुष्यः, पुं, (इक्षुः पञ्चमिव तोष्यं पञ्चं यस्य) ।
यावनावनामाधानविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।
जोयार इति भाषा ।

पुष्यः, पुं, (इक्षुरिव पूष्यते । इक्षु + पु + क) ।
शरद्व्यं । इति राजनिर्घण्टः । (शरद्व्यंशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ।

पुष्यिका, स्त्री, (इक्षुर्वाजिकेव तदाज्ञातित्वात्) ।
इक्षुमुष्वा । इति रत्नमाणा । अंगालु इति
ज्ञाता । काशः । इति राजनिर्घण्टः । काशिया
इति भाषा ।

पुष्यं, स्त्री, (इक्षुः मूकमिव मूकं यस्य) । इक्षुवि-
शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंश-
नेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति
राजनिर्घण्टः । ("अतीव मधुरो मूकः" इति सुश्रुतः) ।

पुष्यिः, पुं, (इक्षुर्योगिनित्यन्तिकारणं) । पुष्यक-
इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः । (तत्र पौष्यकः । शैत्य-
प्रसादमाधुर्यैर्वरः, इति वामटः । पौष्यकशब्दे
चास्य विशेषो ज्ञेयः) ।

पुष्यः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति ।
इक्षु + रा + क) । कोकिलाक्षरद्वयः । इति रत्न-
माणा । कुकिया खारा इति भाषा । इक्षुः ।
गोक्षुरक्षरद्वयः । इति शब्दरत्नावली । काशः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

पुष्यः, पुं, (इक्षुर + स्वार्थे + क्त) । कोकिलाक्ष-
रद्वयः । खूलशरः । काशद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ।
("स्यपुत्रेक्षुरकयोः फलपूर्यं सप्रकारम् ।
धरोक्ष्येन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्" ।
इति सुश्रुतः) ।

पुष्यः, पुं, (इक्षुरिव रसो यस्य) । काशद्वयं ।
इति भावप्रकाशः । (इक्षुद्वयस्य रसः । अस्य गुणाः
कमेय यथा ; दन्तपीडितेश्वरसगुणाः । जीवन-
हितकारित्वं, हिमत्वं, मुक्ताकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं,
वायुरक्षयिनाशित्वं, खादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
वर्द्धकत्वं यथा भावप्रकाशः ।

"दन्तनिष्पीडितस्त्रेक्षो रसः पिप्पलासनाशनः ।
प्रकारावमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः" ।
यन्मिष्पीडितरसगुणाः, रक्तमुक्ताकारित्वम्, शी-
तकत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, क्षिप्तित् पित्त-
वायुनाशित्वं, क्षीरविच्छेदाहकारित्वञ्च यथा,
भावप्रकाशे,—

"मूलायनतुपुत्र्याविधीकृतात् मजसंकरात् ।
क्षिप्तिकां विच्छेत्वाय विच्छतिं याति यान्मिकः ॥
तस्मात् विदाही विच्छन्नी गुणः स्यात् यान्मिको
रसः । पशुभितेश्वरसगुणाः । वाग्निहरत्वं, वातज-
नकत्वं, नाशप्रतिश्लायरोगदाहत्वं, कफवायुकारि-
त्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"रसः पशुभितो नेत्रो क्षुब्धो वावामहो मुहः ।
कफपित्तहरः श्लेष्मी मेदमक्षतिमूकः" । * ।
पशुभितेश्वरः । गुणः । श्लेष्मी । कफ-

इक्षु

वातनाशित्वं । क्षिप्तित्वं । क्षतिपाके विदाहत्वं ।
पिप्पलासवोषोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।

"पक्षो रसो गुणः क्षिप्तः सुतीक्ष्णः कफवातगुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः क्षिप्तित् पित्तहरः सुतः" । * ।
इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।

"इक्षोर्विकारात्सुद्धाहमूर्च्छापिप्पलासनाशनाः ।
गुरवो मधुरा बल्याः क्षिप्ताः वातहराः सराः ।
इक्षु मोहहराः शीता दृग्ध्या विषहरिणः" ॥

इक्षुरसजायः, पुं, (इक्षुरसस्य जायः) । गुडः । इति
हेमचन्द्रः । (गुडशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः) ।
इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
उदभावः) । इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ।

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली) । क्षीर-
विदारि । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली जता) ।
क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।
पुण्ड्रि आक इति भाषा ।

इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव) । पुण्ड्रकः । इति
राजनिर्घण्टः ।

इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षुरिव वेष्टनं यस्य) । भद्रमुद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

इक्षुशाकटं, स्त्री, (इक्षुः क्षेत्रं । इक्षुशब्दात् क्षेत्रे
शाकटशाकिनौ इति शाकटप्रत्ययः) । इक्षुक्षेत्रम् ।
इति व्याकरणम् । इक्षुर भूमि इति भाषा ।

इक्षुशाकिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेत्रं वा । इक्षु +
शाकिनम्) । इक्षुक्षेत्रं । इति व्याकरणम् ।

इक्षुसारः, पुं, (इक्षुः सारः) । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ।
इक्षुाकुः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + आङ् + क्त
+ मितद्धादित्वात् ङुः । यदा इक्षु इति शब्दं
अकतीति अक गतौ बाङ्गलकादुण्) । वैवस्वतमनु-
पुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्यवंशीयादि-
राजः । इति पुराणम् । (गीतायाम् । ४ । १ ।

"विवस्वान् मनवे प्राह मनुस्त्विकाकवेऽब्रवीत्" ।
इक्षुाकर्गोप्ते जाताः इति व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गाः ।
इक्षुाकुवंशोद्भवाः । यथा रघुः । १।७२ ।
"इक्षुाकूयां दुरापेयं त्वदधीना हि सिद्धयः" ।) ।
इक्षुाकुः, स्त्री, (इक्षु + आङ् + क्त + ङुः) । कटु-
कुम्भी । इक्षुमरो मेदिनो च । तितलाउ इति
भाषा । ("इक्षुाकुसुमपूर्यं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
काशश्चासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः" । इति सुश्रुते ।
"सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुाकुसुमं येषां प्रशस्यते" ।
अस्याः पर्यायो यथा ।

"कम्पाऽथ कटुकावातुम्भी पिच्छफला तथा ।
इक्षुाकौ फणिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना" ॥
अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
"काशश्चासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः" । इति सुश्रुते ।
"सिद्धं वक्ष्याम्येक्षुाकुसुमं येषां प्रशस्यते" ।
अस्याभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
"अपुष्यस्य प्रवाणानां सुष्ठिं प्रादेशसम्भिताम् ।
क्षीरप्रक्षेपे श्दतं दद्यात् पित्तोन्निक्षे कफघ्नरे ।
इक्षुादिषु च बलादः क्षीरे जीभूतके यथा ।

इक्षि

योगाहरितपाखण्डां सुरामखेन पञ्चमः ।
पञ्चस्य रसभागश्च त्रिगुणक्षीरसाहितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ।
हृत्तमध्येफलेजीर्यं स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वन्याश्च तत्पिबेत् ॥

मस्तना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषाजितः ।
तेन तत्रां विपक्वां वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥
अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
विषगुणोदरग्रथिगखेषु क्षीपदेवु च ॥

तुम्बाः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
कृद्दयेन्माल्यमात्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥
भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडैः पञ्चमेन च ।
इक्षुाकुफलतैश्च वा सिद्धं वा पूर्ववद्दृष्टम् ॥

पञ्चाशद्दशद्वयानि फलादीनां यथोत्तरम् ।
पिबेद्विष्टय बीजानि कषायेन्वासुतं पृथक् ।
यद्य्याङ्गकोविदारद्यैर्मुष्टिमन्तर्गखं पिबेत् ॥
कषायैः कोविदारद्यैर्मात्राश्च फलवत् सुताः ।
गुल्ममेहे प्रसेके च कक्षं मांसरसैः पिबेत् ॥

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमनुते" ॥
"इक्षुाकुमूलं मदनं विशल्यामिविधे वषां ।
कुष्ठं किण्वाभिकौ चापि पिबेत्सुल्यानि पूर्ववत्" ॥
इति चरकः ॥

इक्षुारिः, पुं, (इक्षुद्वयस्य अरिः) । काशद्वयं । इति
राजनिर्घण्टः । (काशशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा-
तव्याः) ।

इक्षुालिकः, पुं, (इक्षुरिव अक्षति व्याप्नोतीति) ।
काशद्वयं । इति भावप्रकाशः ।
इक्षुालिका, स्त्री, (इक्षुालिक + टाप्) । इक्षुतुल्या ।
इति रत्नमाणा । अंगालु इति भाषा । खागङ्गा
इति केचित् ॥

इक्षु, गतौ । (आदि-परं-सकं-सेट्) । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । एखति । इति
दुर्गादासः ॥

इक्षु, इ, गतौ । (आदि-परं-सकं-सेट्-इदित्) । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षते । इति
दुर्गादासः ॥

इग, इ, गतौ । (आदि-परं-सकं-सेट्-इदित्) । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति
इक्षितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।
"त्वया कृष्टमिदं विश्वं यच्छेष्टं यच्च नेक्षति" ।
इष्टं, चि, (इगि + क) । अक्षतं । जङ्गमं । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।
("त्वया कृष्टमिदं विश्वं यच्छेष्टं यच्च नेक्षति") ।

इक्षुः, पुं, (इक्षु + षञ्) । इक्षितं । अक्षं । इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

इक्षितं, स्त्री, (इगि + क्त) । अक्षिप्रवाणारुपपक्षेष्टा-
विष्कारणं । ठार सञ्ज्ञेत इत्यादि भाषा । तत्प-
ख्यायः । आकारः २ इक्षुः ३ । इक्षुमरः ॥ गमनं ।
पक्षेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥

("आकारैरिष्णितैर्गत्या पक्षेष्टया भावयेन च ।
नेचवक्ष्णविकारेण कष्यतेऽन्तर्गतं मनः" ॥
द्वितीपदेशे सुबद्धेदः । (तथाच रघुः १।२०) ।

इच्छुः

“तस्य संवृतमन्त्रस्य गुणाकारेऽङ्गितस्य च” । इच्छुः, षु (इच्छुं धृति संवृत्तयतीति । इच्छु + दो + क । अर्थः उक्त् ।) इच्छुदीकृतः । इत्यमर-भरती ।

“इच्छुदन्तिमन्त्रं खिग्धोषां कफवातजित्” । इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्यच्छेदुदीशब्दे ज्ञेयः ॥ इच्छुदी, स्त्री, (इच्छुद + डीष् ।) उच्छविशेषः । इच्छुदी इति भाषा । जीयापुता इति तु वज्रदेशीयाः प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । तापसतरः २ । इत्यमरः ॥ इच्छुपत्रः ३ विषकाण्डः ४ अजिनान्तकः ५ गौरत्वम् ६ तनुपत्रः ७ श्रुत्कारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकाण्डः १० तैलफलः ११ पूतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ कोटुफलः १४ । (यथा रघुः १४।८२ ।

“ता इच्छुदीकृतप्रदीप-मास्तीर्यभ्याजितकल्पमन्त्रः” ॥)

अस्या गुणाः । मदगन्धिर्ल । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पेनिजत्वम् । अघृतम् । रसायनत्वम् । जन्तु-वातामयकफप्रणालीश्रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाम् । “इच्छुदीऽङ्गारदृक्च तिलकान्तापसद्रुमः । इच्छुदः कुष्ठभूतादियाह्वयविषजिमीन् । इच्छुदुष्पत्रिभ्रूजन्तिलकः कटुपाकवान्” । इति भावप्रकाशः ॥) ज्योतिष्मतीकृतः । इति रत्नमाणा ॥ गयापटनी इति भाषा ।

इच्छुणः, षु, स्त्री, इच्छुदीकृतः । इति भरती द्विरूप-कोषम् ।

इच्छा, स्त्री, (एषयां इच्छा । इष् + श् + टाप् ।) मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहृदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ दृष्ट ७ निष्ठा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ यक् १३ इषा १४ अज्ञा १५ इच्छा १६ इषिः १७ मतिः १८ दोहृलं १९ कन्दः २० इच्छुः । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ ५।४५ “योऽच्छिन्नकानि भूतानि हिनन्त्यात्मसुखेच्छया” ।) आश्रमते अस्याः कारणात् । (यथा, भाषापरिच्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखेति सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्याद्विद्योपायत्वधीर्यदि ॥ चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् । तज्ज्ञेयुः कृतिसाध्यत्वसाधनत्वमतिर्भवेत्” ॥ अस्याः प्रतिबन्धः । “बलवद्विद्वहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा + मतुप् । अस्य वः ।) ज्ञानादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्-पर्यायः । कासुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसुः, षु, (इच्छयामिनाश्रममेवाव वसु धर्मं यस्य ।) कुवेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छुः, चि, (इच्छतीति । इषधातोर्निपातनात् विद्मन् ।) इच्छाविशेषः । आकाङ्क्षापक्षः । इति आश्रमम् ॥ (यथा, रामायणे । ४।४।८२ ।

इडा

“शरयः शरयेच्छुना पितुरादेशपाकः” । इच्छुः, षु, (इच्छु + कन् ।) उच्छविशेषः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ टावासेवु इति ख्यातः ।

इच्छुणः, षु, (यतीति । ई + क्षिप् + तुक् ; इत् जन-मस्य ।) द्विच्छुणः । द्विजग गाच्छ इति भाषा । तत्पर्यायः । गिमुणः २ अन्वजः ३ । इत्यमरः ॥ (सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“इच्छुणो द्विच्छुणश्चापि गिमुणश्चान्जस्तथा । अजवेतसवदेद्यो द्विच्छुणोऽयं विधापहः” ॥)

इच्छुः, षु, (इच्छा विद्यते यस्य । इच्छा अर्श आद्यच् ।) उच्छस्यति । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥ (“जीवाकिंभानुजेष्णानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ।)

इच्छुः, चि, (इच्छा पूजास्तस्य । अर्शश्चाद्यच् ।) गुणः । पूजनीयः । इति मेदिनी ॥

इच्छा, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्यप् + टाप् ।) दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः । १ । ६८ ।)

“सोहृमिष्याविशुद्धात्मा प्रजाणोपनिमीणितः” पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्यप् ।) गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति चि-काण्डशेषः ॥

इच्छाशीलः, षु, (इच्छां यच्चं शीलयति पुनःपुनरा-चरतीति । इच्छा + शील + ण ।) पुनःपुनर्यच्च-कर्त्ता । तत्पर्यायः । यायजूकः २ । इत्यमरः ॥

इच्छाकः, षु, मत्स्यविशेषः । इति चिक्राण्डशेषः ॥ ईच्छा मोचाचिच्छुडि इति भाषा । (चिच्छुटशब्दे-ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्यां । (आदिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ इटति । इति दुर्गादासः ॥

इट [ष्]स्त्री, (इष् + क्षिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥

इट्चरः, षु, (एषामिति इट् । इष् + क्षिप् । तेन चरति इति । इष् + चर् + षच् ।) घण्टः । इत्य-मरः ॥ षौड इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इल् + क + टाप् ।) बुधयद्भवार्था । सा । इत्साकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे, —

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंहरणा चैव इडा जम्बे इति श्रुतिः” ॥)

गौः । (यथा, भारते, — “इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रप्रिद्धाविशारदैः” ।) वचनं । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशे, —

“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ।) पृथ्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते, घोषयात्रापर्वणि २५।१० ।

“पतत्रिसङ्घैः स जघन्यराचे प्रबोध्यते नूनमिडातकस्य” ।) स्वर्गः । शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथा च षट्चक्रभेदे स्तोत्रे । “नेरोर्वाङ्गप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सथदत्तो निषले, मध्ये नाडी सुवृक्षा पितयगुणमयी चन्द्र-सूर्याभिरूपा” । “नेरोर्मवदस्य वाङ्गप्रदेशे वहिर्भागे सथदत्तो वामदक्षिणे मार्गे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्या-भिरुके नाडी इडापिङ्गवाणाडीवर्त्मनिषाणि-

इडा

वार्धः । निषले वसते” । आनन्दसङ्गतीतके ॥ “इडा नाम लेव अङ्गा वेसुका चिक्रवा सुवा-गङ्गायसुगयोर्मध्ये सुवृक्षा च सरस्वती ॥

यतासां सङ्गमो यथा चिकेयी सां प्रकीर्तिताः क्व च्छातः सरा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” । इयन्तु सकामकर्मनुष्ठाविधीयानां पुनराती कारिणी धूममार्गा पिङ्गयान्कपिणी । अनयोर्दिवापिङ्गयोर्मध्ये गता सुवृक्षेन नाडी यस्यां नाद्यां इदं सर्वं विन्मं प्रतिष्ठितं यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ॥

“इडा च वामनिःश्वसः सोममण्डलगोचरा । पिङ्गयानमिति ज्ञेया वाममान्त्रिक तैलुति ॥११ गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभृद् दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥ तस्यान्ते सुविर्णं रूपं ब्रह्मगाडीति स्मरिणि ॥ इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुवृक्षा रुष्णश्चिषी । सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वगं सर्वतोमुखम्” ॥ परं आसामिडादीनां नाडीर्णां प्रोधयसङ्ग योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा भगवच्छब्दोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईप्सितानि समन्वस्य वाञ्छितानि यथाविधि प्राणायामं ततो गार्गि जितासजगतोऽप्यसेत् मृदासने कुशान् सस्यक् आस्तीर्यामृतमेव च । लम्बोदरश्च सम्यक् फलमोदकमक्षयैः ॥ तदासने सुखासीनः सत्ये न्यस्येतरं करम् । समग्रीवशिराः सम्यक् संबतास्यः सुनिश्चलः । प्राङ्मुखोदरमुखोवापि नासाग्रन्यस्तपोचनः । अतिभुक्तमभुक्तश्च वर्ष्थित्वा प्रयत्नतः । नाडीसंशोधनं कुर्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ॥ यथा लोभो भवेत्तस्य तच्छोधनमुत्कृतः । नासाये शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितामितम् । सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् । विश्वमध्यस्थमानोक्य नासाये चक्षुषी उभे । इडया पूरयेद्वायुं वाष्पं दादशमाजकैः । ततोऽपि पूर्ववद्वायेत् स्फुरन्मन्त्राकारबीजत रचकं विन्दुसंघकं शिखिमण्डलसंस्थितम् । ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः । पुनः पिङ्गलयापूर्वं त्रायं दक्षिणतः सुधीः । तद्विरेचयेद्वायुमिडया तु पुनैः शकैः । त्रिचतुर्वीतसरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च । गुण्योक्तप्रकारेण रहस्येवं समन्वयेत्” ॥

इडाचिका, स्त्री, (इडप्रत् अचति । इडा + च यक् । टाप् + अत् इत्सम् ।) भरटा । घोषा भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + कार्ये क, इत्सम् ।) इति शब्दरत्नावली ॥

इडिकः, षु, (इडिक् + क् + षु ।) वनचक्र इति हेमचन्द्रः ॥

इडुरः, षु, (इट् + ड + षच् ।) इट्चरः । इत्यमरटीकायां आसी ॥

इट, इ वसे । (इडिक्-दिव-आत्-सकं-सेट्-इ-इच्छते । इति दुर्गादासः ॥

इति

ती, चि, (इ + क्तः) मत्वा । इति मेदिनी ।
 (प्रातः । आने, स्त्री ।)
 तः, [त्] च, (अकारिति निपातनात् विद्मः ।)
 निबन्धः । पञ्चम्यर्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।
 “तद्भूत वत्याः किमितः प्रार्थयन् समगताः”)
 विनामः । इति विश्वः ।
 तरः, चि, (इना कानेन तरतीति । इ + तु + अच्
 वद्वा इतेन कानेन ऋयते इति वाङ्मनात् अच्ः) ।
 अन्धः । (“वानेतरकस्य करः प्रहृत्तुः” । इति
 रघुः । २।१।) नीचः । इत्यमरः ।
 तरत्रिभेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः) । अन्यप्रभेदः ।
 तरेतरं, चि, अन्वोऽर्थः । परस्परं । इति हेम-
 चन्द्रः । यथा, रघुः । ७ । ५४ ।
 (“सुहावुभौ तावितरेतरस्मात्
 मङ्गं नयन्नापतुरव्यवस्थम्”) ।
 तरेद्युः, [त्] च, (इतर + यद्युच् ।) इतरस्मिन्न-
 इति । अन्वदिने । इत्यमरः ।
 तस्ततः, च, अच् तच् । एखाने सेखाने इति भाषा ।
 यथा,—
 “द्वे सहस्रे रथानां स गजानामयुतं रणे ।
 इतस्ततो धावमानः सुरघो रथिनां वरः” ।
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वाणि २०
 अध्यायः । अपि च ।
 “ताडितास्तेन वीरेण फणोद्ग्रास्त्रासमागताः ।
 इतस्तवस्ते तन्मृता गताः पाताकमुञ्जवाः” ।
 इति पाद्मे पाताकखण्डे ४४ अध्यायः ।
 इति, च, (इ + क्तः) हेतुः । (यथा, रघुः । २।२२।
 “वस्त्रोत्सुकामि स्तिमिता सपर्यां,
 प्रथग्रहीत्येति ननन्दतुक्तौ”) ।
 प्रकरणम् । (यथा, मनुः । २ । १५ ।
 “उदितेऽनुदिते चैव समयधुसिते तथा ।
 सर्वथा वचते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिः”) ।
 प्रकाशः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 “दिशीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव”) ।
 आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः । निदर्शनम् ।
 (“आपो वारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः” ।
 इति मनुः । १।१० ।) प्रकारः । अनुकर्षः । पर-
 क्षतिः । इति मेदिनी । (विद्यमानियमः । प्रत्यक्षं ।
 अवधारणं । परामर्शः । आनम् । इत्यमरः ।
 एवार्थः । “गुणानिखेव तान् विद्मि” । इति
 रामायणे । १ म काण्डे ।)
 तर्क्यं, चि, (इति इत्थं प्रकाशेण कथा वक्ष्य ।)
 अन्वयेयं । नष्टं । इति मेदिनी ।
 तक्षया, स्त्री, अर्धमूत्रवर्णम् । इति मेदिनी ।
 तह, च, (इति एवं च ह किञ्च ।) पारम्पर्यो-
 पदेशः । तत्पर्यायः । ऐतिह्यं २ । इत्यमरः ।
 तहासः, पुं, (इतिह आकेऽस्मिन् । इतिह +
 आस + अच् ।) पूर्ववत्कान्तः । प्राचीनकथा ।
 तत्पर्यायः । पुराणसः २ । इत्यमरः ।
 (यथा, मनुः । १ । २३२ ।
 “आत्मानानीति प्राचीनं इतराणि विज्ञानि च”) ।
 आकादिप्रतीतप्रतिप्रतिप्रति । इति भरतः ।

इत्

इत्कटा, पुं, (इत्तं कनीपयं जन् कटति आन्वदयति
 पक्षेव इति । इत् + कट् + अच् ।) इत्कविशेषः ।
 ओकडा इति भाषा । तत्पर्यायः । बळ्मूलः २
 वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४ । इति रत्नमाणा ।
 (“वीर्याशालिषटिकेक्षुभाजिकारुर्जुप्रकाशगुणै-
 त्कटककटमूलाणीति द्रव्येभ्योऽपि सन्ध्याजगानि
 भवन्ति” । इति चरकः ।)
 इत्किना, स्त्री, रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ।
 इत्थं, च, (इदम् + यस् ।) एतेतौरथोरिति इदा-
 देशः । । इदंप्रकारं । इति वोपदेवः । एह प्रकार
 इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।
 “इत्थं व्रतं धारयंतः प्रजापं
 समं महिष्या महनीयकीर्तः ।)
 इत्थः, चि, (इ + क्यप् ।) गन्धः । इति व्याकरणम् ।
 इत्तरः, चि, (एतीति + इ + क्त्वरप् ।) क्रूरकन्या ।
 पथिकः । दुर्बिधः । नीचः । इति हेमचन्द्रः ।
 इत्तरी, स्त्री, (यति परपुराणं प्राप्नोतीति । इ +
 क्त्वरप् + डीष् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ।
 अभिसारिका । इति हेमचन्द्रः ।
 इद, इ, परमैश्वर्ये । (इदित् आदि-परं-सकं-सेट् ।)
 इति कविकल्पद्रुमः । इ इन्दते इन्दति इन्द्रः ।
 इति दुर्गादासः ।
 इदं, [म्] चि, (यति, इण गतो, इणो दसुगिदि दश-
 पादीदृष्टिः । यथा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्देः
 कर्मिर्नलोपपत्तेरिदंक्षितः ।) पुरोवर्तिवाचकसर्व-
 नाम । इति व्याकरणम् । एह इति भाषा ।
 इदंकार्या, स्त्री, (इदम् कार्यं यस्याः ।) दुरात्मभा-
 वत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तगततृतीयवत्सरः ।
 इति मज्जिमासतत्त्वं । अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
 द्रष्टव्यम् ।
 इदानीं, [न्] च, (इदम् + दानीं, इदम् इश् ।) अस्मिन्
 काले । सम्प्रति । इत्यमरः ।
 (“हृदिषे दीर्घसप्तस्य सा चेदानीं प्रचेतसः” ।
 इति रघुः । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति
 शब्दरत्नावली ।
 इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे श्चुः ।) इदानी-
 न्भवं । सम्प्रतिजातं । आधुनिकं । इति व्याकरणम् ।
 “वासना चेदानीन्तनी प्राज्ञानी च दशास्त्रादहेतुः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । २६ ।)
 इदावत्सरः, पुं, (इदा इति वत्सरः ।) संवत्सरादि-
 पञ्चान्तगतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अन्न-
 वस्त्रदानं महाप्रणम् । इति विश्वस्मृतौत्तरम् ।
 (“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीवत्-
 सरोऽसि” । इति वाजसनेयीसंहिता । २७ । ४५ ।)
 इदं, स्त्री, (इन्द + क्तः) आतपः । दीप्तिः । इति
 मेदिनी । आख्यं । इति जटाधरः ।
 इदः, चि, निम्नताः । इति शब्दरत्नावली ।
 इदत्सरः, पुं, इदावत्सरः । यथा,—
 “संवत्सरस्य प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इदत्सरः तृतीयस्तु चतुर्थस्तुवत्सरः ।

इन्दुः

पञ्चमो वत्सरलोकां तदेभिः पञ्चमिदुमं ।
 तेषु संवत्सरोऽसिः सूर्यास्तु परिवत्सरः ।
 सोम इदत्सरलोकां वायुश्चैवानुवत्सरः ।
 यद्रक्षु वत्सरो ज्ञेयः पञ्चाब्दा ये युगात्सकाः” ।
 इति देवीपुराणे काकव्यवस्थानामाध्यायः ।
 इन्द्रा, स्त्री, (इन्द + मक् ।) अभिसन्धीपगजावृत्तम् ।
 इत्यमरः । जावानि काठ इति भाषा ।
 (“तत्रेभ्यानयने शुक्रो नियुक्तः कल्पयेन ह” ।
 इति भारते ।)
 इन्, पुं, (एतीति । इ + नक् ।) सूर्यः । प्रभुः । (“वसु
 न इनस्यतिः” । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) न्यभेदः ।
 इत्युयादिकोषः ।
 इनागी, स्त्री, वटपत्रीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 इन्द्वरं, स्त्री, (इन्दं महार्थम् अन्वरं नीकवस्त्रमिव ।)
 इन्द्वरं । नीकोत्पलं । इति शब्दमाणा ।
 इन्द्विरः, पुं, अमरः । इति हेमचन्द्रः ।
 इन्दिरा, स्त्री, (इन्द + क्त्वरप् + टाप् ।) कण्ठीः ।
 इति जटाधरः चिकावृक्षेष्वच । (“मन्दं मन्दं
 मन्दिरादिन्द्वरेव” इति भामिनीविज्ञाने ।)
 शोभा । कान्तिः । यथा, “निशि निःसरदिन्दिरं
 कथं तुलयामः कलयामि पङ्कजम्” । इति भामि-
 नीविज्ञाने ।
 इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वरसंज्ञान
 मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्कलम् ।
 इन्दिराजयं, स्त्री, (इन्दिरायाः कण्ठाः आलयः) ।
 पद्मं । इति शब्दरत्नावली । स्त्रीत्वमभिधानात् ।
 इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः कण्ठाः वरं प्रियं) ।
 नीकोत्पलं । इति शब्दरत्नावली ।
 इन्द्वरं, स्त्री, (इन्द्वतीति । इदि परमैश्वर्ये, इमप-
 धात् किदिति इन् । इन्द्वरं नीकोत्पलाः वरं प्रियं) ।
 नीकोत्पलं । इति शब्दमाणा ।
 इन्द्वरं, स्त्री, (इन्दी कण्ठीकस्याः वरं प्रियं) । नीक-
 पद्मं । तत्पर्यायः । नीकान्जम् २ । इत्यमरः ।
 कुवलयं ३ नीकान्जं ४ नीकोत्पलं ५ । इति रत्न-
 माणा । (“इन्द्वरैव गयनं मुखमन्त्रेण” । इति
 कान्दिदासः । “इन्द्वरप्रथमतनुर्गोऽसौ” । इति
 रघुः । ६।६५ ।) (नीकोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः) ।
 इन्द्वरिणी, स्त्री, (इन्द्वर + इनि ङीष् ।) उत्प-
 लिनो । इति राजनिर्घण्टः । (नीकोत्पलसमूहः) ।
 इन्द्वरिणी, स्त्री, (इन्द्वरमस्यस्याः । अर्धं आद्यत्र
 गौरादित्वात् ङीष् ।) इतमूली । इति मेदिनी-
 राजनिर्घण्टौ ।
 (“वासानिम्पटोकनेतकिबलाकुशाखकेन्द्वरिणी”
 इति परिभाषायां ।)
 इन्द्वरं, स्त्री, (इन्द्या कण्ठा वारो वरं यस्मिन्) ।
 इन्द्वरं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 इन्दुः, पुं, (उगति अमृतधारया सुवं किम्वा करोति
 इति । उन्द् + उ + आदेरिच् ।) चन्द्रः ।
 (“दिशीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव” ।
 इति रघुः । १ । १२ ।) कर्पूरः । इत्यमरः ।
 (चन्द्रसमसंज्ञः एकसंज्ञासुक्तः । अग्निरान्जयम् ।
 “दिवाकंक्षिरवैजुं स्युदभिन्युकरेर्निशि” ।

इति वैद्यकप्रयोगः ॥
 इन्द्रकः, इं, (इन्द्ररिव शुक्लात् । इन्द्र + कन् ।)
 अप्रयत्नकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रकमणः, स्त्री, (इन्द्रश्च इव शुभं कमणं ।) सितो-
 त्यनं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रकणिका, स्त्री, (इन्द्ररिव शुक्ला कणिका यस्याः ।)
 केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इन्द्रकान्तः, इं, (इन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदये-
 ऽयं निख्यन्दतीतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रकान्ता, स्त्री, (इन्द्रः कान्तो यस्याः ।) राजिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजनकः, इं, (इन्द्रो जनकः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि-
 पर्णखि अष्टादशाध्याये प्रथया । यथा, —
 “ततः प्रतसहस्रांशुर्मथ्यमानान्तु सागरात् ।
 प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः प्रीतांशुवज्जलः” ॥ ३४ ॥)
 इन्द्रजा, स्त्री, (इन्द्रो जायते या । इन्द्र + जन् + ङ ।)
 गर्भदा नदी । इति हेमचन्द्रः । गर्भदा इति
 ख्याता । (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रथमक
 खोतेवहा च । यथा, —
 “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्रियस्र्गवाक्मवनीपेता वानीरप्रकशाजिनी ।
 प्रथमखोता नदी पुण्या गर्भदा तत्र भारत” ॥
 इति भारते आदिपर्णखि ८६ अध्यायः ॥)
 इन्द्रपुत्रः, इं, (इन्द्रोः पुत्रः ।) बुधयज्ञः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्ररिव शुभं पुष्पं यस्याः ।)
 कणिकारोहणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विवला-
 क्णवा इति भाषा ।
 इन्द्रभृत्, इं, (इन्द्रं विभर्त्सति । इन्द्र + भृ + क्तिप् ।)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रमती, स्त्री, (इन्द्रः पूर्वोर्बुधियते यस्याः । इन्द्र +
 मत्तुप् ।) पूर्विका इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रमती
 पूर्विकेव आनन्ददायिका खनामख्याता विदर्भ-
 राजभमिनी, अजरानपती । यथा, — रघुः ।
 “अथेन्द्रेण ऋषिकैशिकानां
 अयं वरायं असुरिन्द्रमत्याः” ॥ ५॥ ३६ ॥
 “वसुधामपि हृत्कामिनी-
 मकरोदिन्द्रमतीमिवापरा” ॥ ८॥ १॥)
 इन्द्ररत्नं, स्त्री, (इन्द्ररिव शुभं रत्नम् ।) मुक्ता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रसेवा, स्त्री, (इन्द्रोश्चन्द्रस्य सेवेव ।) अमृता ।
 सोमकता । शशिकका । इति मेदिनी । यमा-
 निक्ता इति शब्दमाणा ॥
 इन्द्रकोहकं, स्त्री, (इन्द्रकोह + कन् ।) दौष्यं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रवल्ली, स्त्री, (इन्द्रोर्वल्ली जता ।) सोमकता । इति
 जटाधरः ॥ (सोमकताशब्देऽस्या गुणार्थो आ-
 ख्येताः ॥)

इन्द्रव्रतं, स्त्री, (इन्द्रे इन्द्रोकाथं वा व्रतं ।) आन्नाय-
 खत्रतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
 “इन्द्रव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कावश्रीधनम् ।
 पिवेत् यश्चापि गङ्गाभ्यः समौ स्यातां न वा समौ”)
 इन्द्रूरः, इं, मूषिकः । इति जटाधरः । इंदुर इति
 भाषा । (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)
 इन्द्रः, इं, (इन्द्रतीति । इति परमेश्वर्यै तस्मात् इन्
 प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्णः
 दिक्पतिश्च । तस्य भार्या शची । पुत्राः जयन्तः १
 ऋषभः २ मीढांश्च ३ । अश्वं वचं । वाहनं येरा-
 वतः । पुरी अमरावती । वनं गन्धनं । तत्पर्यायः ।
 मन्वान् २ मधवा ३ विक्रान्ताः ४ पाकशासनः ५
 वृद्धमवाः ६ सुनासीरः ७ पुत्रवृत्तः ८ पुरन्दरः ९
 जिष्णुः १० खेखर्भः ११ शक्रः १२ व्रतमन्युः १३
 दिवस्यतिः १४ सुजामा १५ गोत्रभित् १६ वची १७
 वासवः १८ वृषहा १९ वृषा २० वासुतोस्यतिः २१
 सुरपतिः २२ वनारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
 भेदी २५ हरिश्चयः २६ खाराट् २७ नमुचि-
 स्तदमः २८ संक्रन्दनः २९ दुश्चावनः ३० तुराषाट्
 ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डकः ३३ सहस्राक्षः ३४
 ऋषुच्छा ३५ । इत्यमरः । महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७
 पूतकतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंशा
 ४१ शतघृतिः ४२ पतनाषाड् ४३ अहिदिषः
 ४४ । इति जटाधरः ॥ वक्षपाणिः ४५ देवराजः
 ४६ पर्यन्तारिः ४७ पर्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९
 नाकनाथः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
 अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५ । इति
 शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्दश नाम भेदा यथा ।
 “इन्द्रश्च विश्वभृग् चोयो विपश्चित्तदन्तरम् ।
 विशुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ।
 तेजस्वी साम्प्रतस्त्विन्द्रो वलिर्भायस्त्वनन्तरम् ॥
 अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते ।
 सुप्रान्तिश्च सुकीर्त्तित्श्च ऋतधाता दिवस्यतिः ।
 इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयान्तुर्दश” ॥
 इति देवीपुराणे काण्वयवस्त्राध्यायः ।
 विष्णुभादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतवज्रविंशयोगः ।
 तत्र जातप्रथमम् ।
 “प्रतापश्रीको वनवान् गुण्यश्चः
 ज्ञेयाधिकः श्रीकमलाभ्यपेतः ।
 क्लेशेन्द्रयोगो यदि जन्मकाळे
 महेन्द्रतुल्यः एवमः प्रसन्नः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
 विशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे ।
 “तत्र शक्रश्च विश्वश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)
 कुटजदक्षः । राजिः । इति धरणी । उपदीप-
 विशेषः । इति शब्दमाणा । परमेश्वरः । इति
 वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः प्ररूप इवते”
 इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं ऋद्धः । प्रथमः । यथा,
 गदेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गवङ्कः । इत्यादिः ॥)
 इन्द्रकं, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्) ।
 सम्राट् । तत्पर्यायः । अश्वान्तरुं २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रकीर्णः, इं, (इन्द्रस्य कीर्ण इव ।) मन्त्रवर्धन
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८ ।
 “तत्रेन्द्रकीर्णप्रतिमाः प्रतोषिवरश्रीभिवाः ।)
 इन्द्रकुञ्जरः, इं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) येरावतक्ष
 इति जटाधरः ॥
 इन्द्रकोषः, इं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः ।
 मन्त्रः । खट्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तमपत्र
 इति हेमचन्द्रः । घोभला गौजना इत्यादिस्तात
 निर्युहोऽपि । यथा, महेन्द्रः ।
 “निर्युहः श्रेष्ठे हारे निर्यांसे नागैर्दन्तके” ।
 इन्द्रगोपः, इं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य ।) रक्षक
 कीटविशेषः । मन्त्रमणी इति भाषा । तत्पर्यायः
 अमिरजः २ वैराटः ३ तितिमः ४ अमिकः ५ इ
 हेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्षवर्षः ८
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अविरकवितरेवही
 गोपैः” । इति किराते । १६। १)
 इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं दक्षविशेषः
 हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रभिर्भिटी, स्त्री, जताविशेषः । तत्पर्यायः । इ
 वरा २ युग्मपत्नी ३ दीर्घहन्ता ४ उत्तमारथी
 पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका ।
 अस्या गुणाः । कटुश्च । शीतश्च । पित्तक्षेपका
 दोषत्रयक्षमिनाशिलं । चक्षुर्हितकारित्वश्च । इ
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुष्पेण हार
 इति । इन्द्र + छन्द + असुन् । निपातनात् सि
 सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राखामिन्द्रियाणां जालं वा
 रकम् । यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं भा
 इव ।) मायाकर्म । भोजवाणि, भेक्षि इवा
 भाषा । तत्पर्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुहतिः ।
 तद्विवरणयज्ञो यथा, —
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम् ।
 याधिदारिद्र्यहरणं जराभ्रत्युविनाशनम् ॥
 इन्द्रस्य यो न जानाति जालेष्टं वज्रभाषितम् ।
 नियन्त्रायुषे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ! ॥
 न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे क्षेत्रे म्हेऽपि वा ।
 इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति ।
 न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे ।
 इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्तव ।
 कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ! ।
 संसारसागरे घोरे कामसुखाच्च मानवाः ।
 वज्रकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ।
 यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपागताः ।
 तथा सर्वान्नि शास्त्रानि इन्द्रजाकशितानि च
 तप्तानाश्च यथा भानुः शीतकानां यथा शशी ।
 गम्भीराणां यथा विष्णुर्जलेन्द्रश्च तथा भिवे ! ।
 तथा किं बड्गोक्षेण बर्षनेन पुनः पुनः ।
 जालेन्द्रस्य समं प्राखं न भूतं न भविष्यति” ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि खोवशीनां विधिं वरे ।
 येन विद्यानमात्रेण सर्वसिद्धिर्भविष्यति” ॥
 महाकाव्यस्य कीर्त्तयः प्रथमैर्न समाहरेत् ।

इन्द्र

धात्रीरवेण देवेभिः । सप्त धाराः विभावयेत् ॥
 गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
 धारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः संप्रवक्ष्यामि
 इन्द्रं तं मम वक्ष्यामि ॥ इन्द्रं शीर्षं संदृष्ट्वा इन्द्र-
 मन्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुत्तुरवीजानि वापयेत् काले
 तानि पुष्पितामि भवन्ति तदा वस्योपरि निक्षि-
 पेत् स इन्द्रो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
 इन्द्रचतुर्दशां मन्तिकां पूरयेत् शक्यवीजानि वाप-
 येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा शक्य-
 वीजानि प्रीवायां वन्येत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
 इन्द्रचतुर्दशां मयूरशीर्षमादाय इन्द्रमन्तिकां
 पूरयेत् क्षार्पासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
 पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संदृष्ट्वा समस्तं पेययित्वा
 अङ्गं विक्षिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
 तिष्ठेत् यथा शक्ये ॥ ४ ॥ इन्द्र-काक-शीर्षमादाय
 काकमासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
 पुष्पिता भवन्ति तन्मूलं संदृष्ट्वा मुखे प्रक्षिप्य
 काको भवति काक इव गच्छति मद्या उद्धीर्षे
 मोक्षः ॥ ५ ॥ धारावतशीर्षमादाय इन्द्रमन्तिकां
 पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिद्ध-
 नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संख्याय
 अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलाणां चूर्णं कृत्वा
 तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्व्वस्वं
 ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संदृष्ट्वा नेत्राङ्गनेन
 सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् ।
 सप्तारणं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
 अन्तर्हितो भवति देवेरपि न दृश्यते मनुष्याणां
 का कथा । उद्धीर्षेण पुत्रवो भवति । जीवेदधंशतं
 स्त्रियः सर्व्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ इन्द्रशिरः
 समादाय इन्द्रचतुर्दशां इन्द्रमन्तिकां निक्षिपेत्
 लसुगवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
 पुष्पमक्षत्रे पुष्पं दृष्ट्वा अङ्गनेन सह कपिला-
 दृतेन कण्ठकं पातयेत् चक्षुरङ्गनीयं तावत् योजन-
 शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
 नाभकस्य । किञ्चित् कर्त्तुमिच्छति तत् करोति
 न संशयः ॥ ९ ॥ अन्वे च सर्व्वे जीवाः एवं उद्भ-
 गदंभमहिष्यादिकषुहृत्स्त्रीवाः । यत् यत् वीजं
 यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
 भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
 जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ अथ
 सर्व्वेषां धारकमन्तः ॥ इन्द्रं शीर्षं संदृष्ट्वा
 नौ साहा । एकादशाक्षरं मयूरस्य पुरश्चरकं
 कल्पयः । द्वादशाक्षरं हृतेन तर्पकं मार्जनं
 त्राक्षरभोजनारिषं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ ११ ॥
 अथ वश्याधिकारः ।
 “भावुत्तुस्य मूकन्तु सुकूरवीजकेन च ।
 पलायुप्यमादाय इन्द्रचूर्णं कारयेत् ।
 गोऽस्य मन्त्रं समाप्नोति च च क्षेपेन पश्यति ।
 पुनर्भिं पठन्तश्चैव इन्द्राश्चैव तु वेदयेत् ।
 एव भूतोपकृष्टानां कुमारीणां मन्त्रेषु च ।
 भूपतेः खेकमादायां लक्ष्मणापत्नीभिर्ना ।
 न चाभिरक्षतेः खेक वनेव सोऽमदी भवेत् ॥

इन्द्र

अथ मन्त्रः ।
 “रक्षन्तुस्ये अमुकं मे वशमानय श्रीं श्रीं
 इन्द्रं पट् । अयतं अन्नस्यम् ॥ इन्द्रोऽस्य
 निक्षिप्य किञ्चिद्विचिचि धूमं किञ्चिद्विचि
 मोदते हि इन्द्राणि अनिदुप्रभुनपाणि साहा ॥
 वर्णाः १० । शिवाकृतिके मन्त्रे ॥ इन्द्रो गुहा-
 वासिन्यै गुह्यपति गुह्येते मनोजवो ॥ इन्द्रं
 विष्णे नमः । शिवायाः कृतिः करुणित्वा खदि-
 रानकसन्तप्रकिङ्गा यतो नवयोचितोऽपि आक-
 र्शयं । वर्णाः २६ । इन्द्रं नमः कपालवज्राय सर्व्व-
 लोकवश्याय अनाथायाप्रतिहतवज्रवीर्यपरा-
 क्रमप्रभवाय हा हा हे हे पच पच मारय मारय
 कपट कपटं काट सर्पं कर्मकरि अमुकं मे वश-
 मानय साहा । ७७ । वर्णाः अयतजपाइशी-
 करोति ॥ ११ ॥ अथ प्रकारः ।
 “धारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोषितम् ।
 अङ्गनं रोचनयुतं वणितावश्रहात् परम् ॥
 तत्र मन्त्रः । इन्द्रं नमः महारिचि नमो देव्यै
 साहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
 र्भवति ॥ १२ ॥ अथ प्रकारः ।
 “कपालं मानुषं मृच्छं कनकस्य फलानि च ।
 कर्पूरं मधुसंयुक्तं निदृष्ट्वा तिलकेन च ।
 गारी वा पुत्रवोऽनेन वश्यो भवति निवशः ।
 एव कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् ॥ १३ ॥
 अथ प्रकारः । पुत्रवार्थी ।
 “कर्पूरं वालुकं जाह्वा रजसा सप्तभावितं ।
 रतिकाले भगं क्षिप्य पतिर्दासो भविष्यति ॥ १४ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “नरजिह्वां मसुञ्ज्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
 जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
 पाने फले च पुष्पे च मध्ये भोज्ये च दापयेत् ।
 प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादर्थन्वती ॥
 साभिसक्ता प्रियं याति नान्यं पुत्रवमिच्छति ॥ १५ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “कनकचायापामार्गं सुरसा गौरसर्षपाः ।
 तिक्तैलेन पिष्ट्वापि योनिलेपः प्रशस्यते ॥
 अथ मन्त्रः । इन्द्रं नमः शय्यायै दरि विदरि श्या-
 मिनि अमुकं मे वशमानय साहा ॥ १६ ॥ अथ-
 प्रकारः । हरिताणं श्रृगाने इन्द्रचतुर्दशां शिवा
 कुटुविसिन्धं ग्राह्यं अथशं वशी भवेत् स नरः ॥ १७ ॥
 अथ प्रकारः । अतुनवकोचनताकाकटाक्षि-
 वाकसाधितं तैलं सक्षमसुजेन्द्रकनवावश्ररं
 मकराणये पुष्पे । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
 मात्रे रात्रौ प्रज्वालयात्तच्छक्ये कण्ठकं कृत्वा
 चक्षुषी अथज्ञयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ १८ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “कण्ठदन्तमं काशा खदेहाक्षिमज्जयम् ।
 नासिकोद्भवत्तच्च चूर्णमेवदृक्कायतम् ॥
 एतत् सर्व्वं समुञ्ज्य गुटिकां कारयेद्गुह्यः ।
 पानभोजनके देया वशीकरकमुत्तमम् ॥ १९ ॥
 अथ प्रकारः ।
 काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो वधिरं क्षियः ।

इन्द्र

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः ।
 शिवनिर्मास्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
 भोज्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीभान्तु वशकारकाः ।
 निवशं पुत्रवमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ २० ॥
 अथ प्रकारः । इन्द्रचतुर्दशां मन्त्रं शिर-
 श्चिन्त्वास्यास्यं सर्वपादिभिः पूरयित्वा श्वाशुष्कं
 शोषयेत् । परतः सर्वपात् प्राहयित्वा तानि
 यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ २१ ॥ अथ प्रकारः ।
 पूगीफलं निर्गन्तित्वापानमार्गं निर्गतं मृच्छा धुत्तुर-
 रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनामि पुषयेत् । पुनः
 कुङ्कुमचन्दनैरधिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
 भवति ॥ २२ ॥ अथ प्रकारः ।
 “दुर्दुर्युधं दृष्ट्वा तद्गुणेन दाहयेत् ।
 तद्गुणं सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः ॥ २३ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “अजगन्धस्य पचायि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
 श्रृगानमक्षसंयुक्तं चूर्णं क्षेपितुं दुर्जनम् ।
 अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् निवशं पादपम् ।
 पुष्पितं फलितं वृद्धा चूर्णं वृद्धाद्विजयेत् ।
 तत्क्षयात् फलते वृद्धो नरेनारीषु का कथा ॥ २४ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “जिह्वामुखे सप्तारणं सैन्धवेनापि मिञ्जितम् ।
 ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षयात् ॥ २५ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “गोपितं सैन्धवश्चैव वृहतीफलमेव च ।
 लेपयेत्तत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवश्याय ॥ २६ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “वाषामूर्णं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः ।
 दद्यात् पानेन प्रमदां क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
 पुलादिश्च धनं त्यक्त्वा दासोवत् भवति तु सा ।
 यत्र वा नीयते तत्र पश्चात् भ्रमति विज्ञाना ॥ २७ ॥
 अथ प्रकारः । वस्त्रीकमन्तिकायाः प्रतिहतिं कृत्वा
 क्षीरेण चाप्य आण्येन वा अथ्यज्य तस्य जवबाहुति-
 नेकविंशतिवारं सुञ्जयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
 सप्तारणेषाथवा । देवीश्च गान्धारीं यक्षिणीं शक्र-
 स्यापि पर्त्नीं वशमानयति ॥ २८ ॥ अथ प्रकारः ।
 “उद्गातुः पक्षियो मज्जमात्मनो वधिरान्वितम् ।
 स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरकमुत्तमम् ॥ २९ ॥
 अथ मन्त्रः । जिह्वाजिने चिन्ताय चिचि चिचि
 साहा । वर्णाः २४ । सप्तजनेन सिद्धिः ॥ ३० ॥
 अथ प्रकारः ।
 “इन्द्रचतुर्दशां मन्त्रं मृतमस्य तु दाहयेत् ।
 स्त्रीयाश्च मूर्च्छिं दातव्यं विद्यया परिजप्या ।
 दद्याते सुञ्जते गारी पथ्यते मृष्यतेऽपि च ।
 अङ्गानि चैव मज्जन्ते यदि तं न समाविशेत् ॥
 अथ मन्त्रः । इन्द्रं नमः शय्यायै दरि विदरि श्या-
 मिनि साहा । वर्णाः २४ । सप्तारणेषु प्रेरकः ॥ ३१ ॥
 अथ प्रकारः ।
 “नेताणं रोचनायुक्तं आत्मसूत्रेण पेययेत् ।
 जलाटि तिलकं कृत्वा चैवोष्णं क्षोभयेत् क्षयात् ।
 वृष्टमात्रेण तेनैव सर्व्वो भवति किङ्करः ॥ ३२ ॥
 अथ प्रकारः ।

इन्द्र

“श्रेताकं चन्दनेनैव रमयेत् क्व चोचयेत् ।
दीयते कस्यचिद्वापि पञ्चाशसी भविष्यति ॥ * ॥
अथ प्रतिवशीकरणम् ।
“मधुकं क्व तैलेन कार्षपेय तु पेययेत् ।
एतेन पाणिमन्थ्यञ्च भर्षा सा सहिता खपेत् ॥
संरुणे मैत्रुणीभावे प्रतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“मनःशिलाकुशुमसर्षपाश्च
तथा च कुठं क्वदेवदाव ।
रत्नाश्च रत्नां पलितेन साङ्गं
प्रपेययेत् सुष्पतरं महान्तम् ॥
प्रस्तातपूर्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्तुत्य ज्योतिष्यकेण पूष्य ।
ततः प्रकुर्व्यात् तिलकं जलाटे
वामाश्च हस्ताश्चतुरङ्गुलीभिः ॥
पुंष्टुमात्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चिन्तम्” ॥ * ॥

अथ जिज्ञोषोपाधिकारः ।

“दृष्टीकणमूत्रानि पिप्यन्ती मरिचानि च ।
भया रोचनया साङ्गं जिज्ञोषोत्तमो मतः ॥
निःशेषस्त्रीजगत्कर्मं नास्ती स्त्रीहृदयाङ्गुलम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्वि मदनस्य स्तुतं बुधैः” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“कुठश्च धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन जिज्ञोषाणि कृत्वा प्रयागं वषं नयेत् ॥
तासाश्चित्तहरोऽप्येव मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“पश्चरत्नानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वाणि समभागानि प्रियङ्गुश्चापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“देवदाव वचा कुठं चतुर्थं वैश्वभेषजं ।
आस्त्रवीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“हरिद्रा दृष्टीमूलं भद्रमुक्तं तथोत्पलम् ।
विषुक्कं कृष्णं वैरञ्च समभागानि कारयेत् ॥
जिज्ञोषोत्तमो ह्येव रत्नवल्लीवशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यथा ।

“हरिद्रा पिप्यन्तीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवमीतेन पेययेत् ॥
जिज्ञोषोत्तमो ह्येव गौरीप्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥

“कौशिकद्रोहितलेपात् सेचनान्ना इष्टं भवेत्किञ्च ।
तदशनेजसम्भ्रमं कौकिलसदृशं भवेत् ॥
कौशिकं सधिरं मृच्छ गोमूत्रेण च पेययेत् ।
दीर्घं हि सन्भयेन्नित्यं प्रहराङ्गं न संशयः” ॥ * ॥

सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ हं ह्रीं ह्रीं ओं
पट् साहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानभिमन्त्र्य
सिद्धिः” इति श्रीपार्वतीपुत्रश्रीनिम्बनाथविर-
चिते सिद्धसंज्ञे तन्त्रसारे कौतूहलविद्यानाम
इन्द्रजातन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकप्रथमोऽध्यायः यथावर्थांश्च
श्रीधितमेतत् ॥ * ॥ अपिच । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजातं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वविघ्नप्रदायकम्” ॥
“श्रीं नमो नारायणाय विन्धुम्भराय इन्द्रजात-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुब कुब साहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
“श्रीं नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि
पाहि कुब कुब” ॥

“उल्लुक्ख कपालेन हृतेनाहतकण्ठकं ।
तेन नेचाङ्गुलं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोत्तरीजनिक्षिप्ते गुडवारि मुखे गजे ।
मन्त्रेण सिद्धयेन्नित्यं यावद्दीजफलं च वै ॥
त्रिलोहयेष्टितं कृत्वा एकबीजं मुखे स्थितम् ।
मन्त्रमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥

दशहेमदिघट्ताम्रं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोहो च धातया सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च बीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्गोत्तरीजनिक्षिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्बीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुब ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्षो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च बीजानि अङ्गोत्तरीजमेवणात् ।
सफलं जायते कृत्वा सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
शवमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥

श्रियुवीजस्थितं तेजं पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरिताणं मनःशिला ।
यमित्तु तिलकं कृत्वा यथा जङ्गेश्वरो मृषः ॥ ६ ॥
उल्लुक्खिं गृहीत्वा तु ररगडतेजपेयगात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृद्धिककण्टकम् ।
एककारकसंयुक्तं सूर्यपूर्यन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेत्सर्वं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥

सिन्दुरं गन्धकं ताणं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तस्मिन्मन्त्रं शिरसि च्छिपेत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णां करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोत्तरीजनिष्ठाङ्गो दृश्यते राक्षसाहतिः ।
पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजाहयाः ॥ ११ ॥
अङ्गोत्तरीजस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेत्ततः ।
रात्रौ पश्यति धूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृत्वा परिरुद्धं च ।
शत्रुमूत्रयते यत्र कृत्वा तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेदुष्पुमिसन्धेषु उड्डते च पुनः सुखी ।
गण्डकं भवेत् सत्त्वं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च मोमञ्च विषं तथा ।
सूर्यपूर्यन्मयं कृत्वा निक्षिपेत् विषाक्षिपेत् ॥
विष्णाः सर्वे पलायन्ते यथा सुखेण चातराः ॥ १४ ॥
इति रक्षामन्त्रेण ईश्वरदत्ताचार्यविरचिते इन्द्र-
जातकौतुकदर्शनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ * ॥ * ॥
अन्यथा ।

“वशाकर्षककर्माणि वक्ष्ये वोचयेत् पिते ।

इन्द्र

प्रीथे विवेकं कुर्व्यात् प्रकृति कर्मणः प्रसा-
दितिरे मारुतश्चैव प्राणिकं शरदि श्वभम् ॥
हेमन्ते पौर्णमास्याश्च ऋतुकर्मविधारणः ।
वसन्तश्चैव पूर्वाङ्गे प्रीथो मध्यङ्गे उच्यते ॥
वर्षा श्रियापराङ्गे तु प्रदोषे शिशिरः श्वभः ।
अर्द्ररात्रे च हेमन्तः शरदं तत्परं श्वभम्” ॥ * ॥
अथ पक्षादिनिर्णयः ।

“ज्येष्ठपक्षे मारुतादि शुक्लपक्षे च वर्षाकर्म ।
द्वादश्यां मारुतं कर्म द्वादश्यां तथैव च ।
द्वितीयां नवमीश्चैव वशाकर्षकं कारयेत् ।
स्तम्भनश्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यति ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् प्राणिककर्म च ।
अश्विनीमृगशुक्लपुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥
वशाकर्षकं कर्मण्यं कारयेत् सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा अतुराधा च रोहिणी ।
कारयेन्मारुतं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥
अथ वशीकरणम् ।

“सिन्दूरमाक्षिककपोतमजानि पिष्ट्वा
शिङ्गं विलिप्य रमते तदर्थो नवोद्गां ।
शान्तिं न याति पुदघो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मन्त्रोद्दरद्वियमूर्तिः ॥
पुष्ये रत्नजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वशा भवति निश्चितम् ।
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यञ्च ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामांसी समं गीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
साङ्गं धूपयते तेन भजते कामवत् स्त्रियम्” ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वं संक्षोभमयेव
उपद्रवेभ्यः साहा । धूपमन्त्रः ॥

“पानीयस्याङ्गुलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां नपेत्
साजङ्गारां नवां कन्यां लभते मासमात्रतः ।
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुस्त
साजङ्गारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे साहा
“कन्याग्रहे प्राणकाष्ठं क्षिपेदेकादशपुत्रम् ।
ऋक्षे च पूर्वपशुग्यां यस्तं कन्यां प्रयच्छति ।
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।

“शिला च रोचनामूलं बारिखा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वषं याति बारी वा पुदघोऽपि वा ।
सर्वेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाष्येन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमाजयेत्” ॥
ॐ ह्रीं ह्रीं ऐं ह्रीं भोजप्रदा भैरवी मारु
त्रैलोक्यं वशमाजय साहा । श्रीशम्भोपरि वरुच
कुर्व्यात् । पुनः सप्तवारजपेन वरुचं कारये
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति रक्षामन्त्रेण
चिते इन्द्रजाते १ अध्यायः ॥ * ॥

अथाकर्षकं । ॐ ह्रीं चातुष्टे श्वभः श्वभः प्रज
प्रजव साहा । अनेन मन्त्रेण शिवं द्वा
कुर्व्यात् तत्संख्यत् पठतः समस्तपुत्रि । पु
नेवायतमयेव सिद्धिः ।

“अश्विनीमां समपरादः अश्विनीमां च श्वभम् ।
अश्विनीमेव संविद्ये शिवीं शिरसि दत्तयेत् ॥

अथ वशीकरणम् । ॐ ह्रीं चातुष्टे श्वभः श्वभः प्रज
प्रजव साहा । अनेन मन्त्रेण शिवं द्वा
कुर्व्यात् तत्संख्यत् पठतः समस्तपुत्रि । पु
नेवायतमयेव सिद्धिः ।

“अश्विनीमां समपरादः अश्विनीमां च श्वभम् ।
अश्विनीमेव संविद्ये शिवीं शिरसि दत्तयेत् ॥

अथ वशीकरणम् । ॐ ह्रीं चातुष्टे श्वभः श्वभः प्रज
प्रजव साहा । अनेन मन्त्रेण शिवं द्वा
कुर्व्यात् तत्संख्यत् पठतः समस्तपुत्रि । पु
नेवायतमयेव सिद्धिः ।

इन्द्रस्य प्रभुर्ना वा शिवेदाकर्षणं भवेत्" * ।
 अथ जपः ।
 "गोविन्दां शिखिमूलं वा मुखे शिरसि संस्थिता ।
 जुहते शर्ववादेभ्य जयं पुष्ये समुद्रयेत् ।
 मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्रयेत् ।
 गार्हो शिरसि वा धार्यं विवादे विजयो भवेत् * ।
 तिरिकर्षीं शर्मो गृह्णां श्वेतवर्णा समाहरेत् ।
 चन्दनेनाम्बितक्षेत्रे तिलकेन जयी नरः * ।
 अथकार्कवटावर्जिर्विद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
 तिलकं जुहते वस्तु पश्येत् पञ्चधा रिपुः * ।
 धार्मायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
 संग्रामे जयमाप्नोति जयां स्मृत्वा जयी भवेत्" * ।
 अथ मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
 विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
 वृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूय धूय पातय
 पातय महीतके ऋं * * अथ सौभाग्यम् ।
 "पुष्योद्धृतं सितार्कस्य मूलं वामेतरे मुजे ।
 बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः * ।
 रक्तचितार्कमूलन्तु सोमयत्ते समुद्रयेत् ।
 क्षीरेः पिष्ट्वा वटीं कुर्यात् तिलकं शुभमङ्गना" * * ।
 अथ ईश्वरादिभ्यो धोपशमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
 सर्वकोधोपशमनि स्वाहा ।
 अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन मुखं मार्जयेत् ।
 ततः क्रोधोपशमनं भवति" * * गजनिवारणम् ।
 "श्वेतापराजितामूलं हस्तस्थं वारयेत् गजम् ।
 मूलं त्रिभूत्या वस्त्रस्थं गजवश्यकरं भवेत्" * * ।
 यात्रनिवारणं ।
 "मुखस्थं वृहतीमूलं हस्तस्थं व्याघ्रभीतिजित्" * ।
 ऋं ऋं ऋं ऋं ओ ओ स्वाहा ।
 इत्यष्टाक्षरमन्त्रेण जोष्टं पठित्वा क्षिपेत् ।
 तदा मुखं न चाणयति गन्तुमशक्यः * ।
 "मूलं कृष्णचतुर्दश्यां ग्राहयेत्प्राङ्गणीभवम् ।
 हस्तस्थं व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्त्तितम्" * * ।
 इति इन्द्रजातमन्त्रे ३ उपदेशः * * * अथ स्तम्भनम् ।
 "श्वेतगुह्योत्थितं मूलं मुखस्थं वृहतुगुह्यजित्" * ।
 ॐ ऋं रक्त रक्त चामुखे तुव तुव अमुकं मे
 वशमानय वशमानय स्वाहा । अयं चयामन्त्रः ।
 उक्तयोगिनिधिः * ।
 "पुष्यार्के मधुमन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्बुधः ।
 समामध्ये च सर्वेषां मूलस्तम्भः प्रजायते" * * * ।
 मेघस्तम्भनम् । इन्द्रकण्ठसंपुटमध्ये मेघसंरक्षक-
 चतुरक्षं विचिन्त्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
 क्षम्भयति । मन्त्रः । "मेघान् क्षम्भय क्षम्भय" * * * ।
 गौकास्तम्भनम् ।
 "नरस्यां क्षीरकण्ठस्य क्षीकं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
 गौकामध्ये तदा गौकास्तम्भनं जायते ध्रुवम्" * * * ।
 निद्रास्तम्भनम् ।
 "मूलं वृहत्वा मधुकं पिष्ट्वा नखं समाहरेत् ।
 निद्रास्तम्भनमेतद्भि मूलदेवेन नाशितम्" * * * ।
 शस्त्रस्तम्भनम् ।
 "सर्विन्द्रकं च शस्त्राकं क्षिप्तकामां समाहरेत् ।
 वस्त्रसंयन्तु देवस्य शस्त्रस्तम्भनं परम्" * * * ।

करे सुदर्शनामूलवन्धनात् क्षम्भनं तथा" * ।
 ॐ अथो कुम्भकर्षणं महाबलस्य निकषागर्भ-
 समस्त परसेन्यस्तम्भन महाभय रक्तवद्रे आद्यापय
 स्वाहा । अष्टोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः * ।
 "गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अयामार्गस्य मूलकम् ।
 लेपमाने शरीराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् * ।
 पुष्यार्के श्वेतगुह्याया मूलमुद्रय धारयेत् ।
 हस्ते काष्ठभयं नास्ति संग्रामे च कदाचन" * * * ।
 गोमहिष्यादिस्तम्भनम् ।
 "उद्रस्यास्थि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतके भ्रमम् ।
 गां मेघीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि" * * * ।
 बुद्धिस्तम्भनम् ।
 "भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकाम् ।
 श्लोकं वचाश्च श्वेतार्कं ध्रुवमेघां समाहरेत् * ।
 कौहपात्रे विनिक्षिप्य द्विदिनान्ते समुदरेत् ।
 तिलकेः सर्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्" * * * ।
 ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व-
 मुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा ।
 उक्तयोगस्यायं मन्त्रः * * * चौरगतिस्तम्भनम् ।
 ॐ ब्रह्मवैशिनो शिवे रक्त रक्त स्वाहा । अनेन
 मन्त्रेण सप्तप्राशान् गृहीत्वा त्रीणि कक्षां बद्धा
 अपरान् मुष्टिभ्यां धारयेत् । इति चौराणां गति-
 स्तम्भनम् * * * गर्भस्तम्भनम् ।
 "ग्राह्यं कृष्णचतुर्दश्यां धूम्ररस्य तु मूलकम् ।
 कक्षां बद्धा रमेत् कान्तां न गर्भं धारयेत् क्वचित् * ।
 मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् ।
 तन्मूलचूर्णं योनस्थं न गर्भं सम्भवेत् क्वचित् * ।
 सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्धा कान्तां रमेत् यां ।
 न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन लभते पुनः" * * * ।
 मुक्तस्तम्भनम् ।
 "नीलीमूलं श्रमशान्त्यं कक्षां बद्धा तु वीर्यधृक् * ।
 रक्तापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमन्त्रयेत् * ।
 भौमे प्रातः समुद्रय कक्षां बद्धा तु वीर्यधृक्" * * * ।
 इति कामरत्ने ३ उपदेशः * * * मोहनम् ।
 "वृहतीवचानलदसर्जरं समानं
 कृत्वा त्रिं मलयजश्च वृद्धेकमिन्द्रम् * ।
 यो धूपयेन्नियम्य हं वसनं शरीरं
 तस्यापि दास इव मोहसुपैति लोकः" * * * ।
 भृङ्गराजः केशराजो लज्जा च सहदेविका * ।
 यमिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः" * * * ।
 ॐ अं अं ई ईं उं ऊं ऋं ऋं हं हं षट् * ।
 "अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् * ।
 साध्यस्य मुखनिक्षिप्ते मोहमायाति तत्क्षणात्" * * * ।
 ॐ भीं क्षीं भौं मोहय । इमं मन्त्रं वारचयं
 जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः * * * देहरक्षणम् ।
 "कदम्बपत्रं जोषश्च अर्जुनस्य च पुष्पकम् * ।
 पिष्ट्वा गात्रोदसर्गाच्च कायदुर्गन्धनाशनम् * ।
 एका-श्टी-पत्रक-चन्दनानि
 तोयाभयाश्रियुधनाम्भ्यानि * ।
 ससौरभोऽर्थं सुरराजयोगः
 त्वातः समन्वो नरभोहवोग्यः" * * * ।
 सुखरक्षणम् ।

"रसायनम्पूजगर्भसारः * ।
 सकर्कटो माक्षिकसंयुतश्च * ।
 स्थितो मुखान्ते प्रथमस्य रात्रौ
 करोति पुंसां मुखवासमिष्टम् * ।
 चूर्णं सुराकेशरकुष्ठकानां
 प्रातर्दिनान्ते परिक्षेपि या स्त्री * ।
 अप्यर्जमासेन मुखस्य वासः
 कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशः" * * * ।
 केशक्षणीकरण्यादि ।
 "लोहकिट्टं जवापुष्यं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् * ।
 त्रिदिनं क्षेपयेत् शीर्षं त्रिमासं केशरक्षणम्" * * * ।
 इति कृष्णीकरणम् * * * केशयुक्तीकरणम् * ।
 "वप्याक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् * ।
 तत्क्षेपिप्राः केशाः स्युः सुस्नाश्च नात्र संशयः * ।
 इति कामरत्ने ४ उपदेशः * * * अथ वाजीकरणं * ।
 "अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरेः पिष्ट्वा महाबलः * ।
 पुष्योद्धृतं पिबेन्मूलं श्वेतार्कस्य प्रथमतः * ।
 सप्तप्राशान्तु गोक्षीरैर्हृदोऽपि तद्व्यायते" * * * ।
 "चूर्णं विदार्याः खरसेन तस्याः
 विभावितं भास्कररश्मिजपले * ।
 मध्वाण्यसंमिश्रितमेव क्षीरे-
 हृष्टस्त्रियो गच्छति निर्विशङ्कः" * * * ।
 जन्मबन्धाधिकित्सा ।
 "समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवादे समुदरेत् * ।
 एकवर्गं गवां क्षीरैः कन्याहस्तेन पेभयेत् * ।
 ऋतुकाले पिबेत् बन्धा पलाङ्गं तद्दिने दिने * ।
 क्षीरशाल्यसमुद्रश्च लज्जाहारं प्रदापयेत् * ।
 एवं सप्तदिनं कुर्यात् बन्धा भवति गर्भिणी * ।
 उद्वेगं भयशोकश्च दिवानिद्रां विवर्जयेत् * ।
 न कर्म कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम् * ।
 पतिसङ्गं चरेत् सा च नात्र कार्या विचारणा * ।
 कृष्णापराजितामूलं क्षागीक्षीरेण संपिबेत् * ।
 ऋतुकाले समायाते भुक्त्वा गर्भधरा भवेत् * ।
 गोक्षुरस्य तु वीजन्तु पिबेन्नृगुण्डिकारसैः * ।
 त्रिरात्रं सप्तप्राशं वा बन्धा भवति गर्भिणी" * * * ।
 इतीन्द्रजाले जन्मबन्धाधिकित्सा * * * ।
 अथ काकबन्धाधिकित्सा ।
 "अश्वगन्धीयमूलन्तु ग्राहयेत् पुष्यभास्करे * ।
 पेभयेन्महिषीक्षीरैः पलाङ्गं भक्षयेत् सदा * ।
 सप्ताहाक्षभते गर्भं काकबन्धा चिरायुषम्" * * * ।
 इतीन्द्रजाले काकबन्धाधिकित्सा * * * ।
 अथ मृतवत्याधिकित्सा ।
 "प्राङ्मुखः कृत्तिकाशुभे बन्धा कर्कोटकीं हरेत् * ।
 तत्कन्दं पेभयेत्तोयैः कर्षमाणं सदा पिबेत् * ।
 या वीजपूरद्रुममूलमेकं
 क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् * ।
 ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
 दीर्घायुषं सा तनयं प्रकृते * * * ।
 मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं चिपला शर्करा बजा * ।
 मेदा पयस्या काकोनी मूलश्चैवाश्वगन्धजम् * ।
 अजमोदा हरिद्रे दे क्षिपुः कटुकरोहिणी * ।
 उत्पन्नं कुसुदं द्राक्षा काकक्षी तन्मूचद्वयम् * * * ।

इन्द्र

एतेषां कर्षकैर्भागैर्द्वैतप्रस्यं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं द्रुतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
 संपिबेन्नियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रस्यते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेघाच्छान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
 अस्त्रायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रस्यते ॥
 योगिदोषे रजोदोषे गर्भस्त्रावे च प्रस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
 नात्मा फलदत्तं ह्येतदायुष्यं परिकीर्त्तितम् ।
 नोक्तञ्च लक्ष्मणामूलं वदन्त्यत्र चिकित्साकाः ॥
 जीववत्सा शुक्लवर्णा दृढमत्र तु दीयते ॥
 अस्त्रायुगोमयेनात्र वस्त्रेणाका प्रदीयते ॥
 अथ पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भस्त्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरैः पेषयेत्तस्यं पद्मकेश्वरचन्दनम् ।
 पतने तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दातुं शरदक्षस्य वीजकम् ।
 संपिब्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवेः ॥२॥
 नीलोत्पलं मृगालञ्च षष्ठी कर्कटशृङ्गिका ।
 गोक्षीरश्च द्वितीये च पीत्वा श्रान्थति वेदना ॥२॥
 श्रीखण्डं तगरं कुष्ठं मृगालं पद्मकेश्वरम् ।
 पिबेत् श्रीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीबलानन्तापयः पिबेत् ॥३॥
 श्रीतोत्पलं मृगालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
 दुग्धमात्रे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं राक्षा श्यामा ब्राह्मण्ययष्टिका ।
 अगन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
 पुनर्गवा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भक्षेपणं भवेत् ॥
 अथवा दृष्टीयुग्मं यक्षाङ्गं कटफलं त्वचः ।
 गोक्षीरं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥ ५ ॥
 सिता काशाखुमञ्जा च श्रिततोयेन पेषयेत् ।
 षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् क्षेपणं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं श्रियुं मधुकं धृत्रिपर्णिकाम् ।
 बलायुक्तां पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः षष्ठमासके ॥६॥
 काष्ठकं धौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशान्थति ॥
 अथवा मकरप्राक्षां शृङ्गाटञ्च सकेश्वरम् ।
 मृगालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेषन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी पद्माक्षार्कमुस्तं केशरं गजपिप्यली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
 अथवा विष्णुमूलञ्च कपित्थं दृष्टी शमी ।
 इक्षुपाटञ्चोर्मूलं एभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भं श्रान्थति वेदना ॥८॥
 विशालावीजककण्ठो मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि श्रान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा अगन्ता क्षीरकाकली ।
 एभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीरं ब्राह्मणं सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 पाचयेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा शुद्धसंसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दातुं शुद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
 क्षीरं द्रुतं चन्दनसिन्दुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 मभं क्षरन्तं प्रतिहन्ति श्रीं
 योगो विभुञ्जन् किञ्च मूलसैवैः” ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भस्त्रावचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भशुष्कम् ।
 “गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुष्कप्रशान्तये ।
 पिबेद्वा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
 समांसं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥*॥
 अथ सुखप्रसवयोगः ।
 “श्वेतं पुनर्गवामूलं चूर्णं योगौ प्रवेशयेत् ।
 तत्क्षयात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्यं समुद्धरेत् ।
 कन्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेत्तुरङ्गुणम् ॥
 इति प्रवेशयेत् योगौ तत्क्षयात् सा प्रसूयते” ॥*॥
 अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
 “तैलं वचादाडिमकण्ठसिद्धं
 सिद्धार्धजं क्षेपनतो नितान्तम् ।
 नारीकुक्षौ चास्तरौ सुपीनौ
 कुर्त्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपर्णिकाया रसवल्कसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
 तुलेन वक्षोऽयुगे प्रदेयं
 प्रयाति दृष्टिं पतितोऽपि नार्याः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
 सनियमममरास्यं तखलाम्भो युवत्वा ।
 कुचयुगलसुपीनं क्षापि नो याति पातं
 कथित इति पुरैव चक्रदत्तेन योगः” ॥*॥
 अथ योनिस्कारः ।
 “प्रक्षालयेन्निम्बकषायनीरैः
 स्निग्धान्यद्वेषागुरुगुग्गुलानां ।
 धूपेन योनिं निश्चि धूपयित्वा
 नारी प्रमोदं विदधातु भक्तुः” ॥*॥
 अथ जोमश्रातनम् ।
 “पलाशभस्मान्नितालचूर्णै-
 रम्भाम्भिमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।
 कम्प्यग्रेहे मृगलोचनानां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालिका, जि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन
 दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि +
 क्तिप् ।) रावणपुत्रः । [तत्पर्यायः । मेघनादः २
 मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ।
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।२२ । सर्गे,
 “यदमुक्ताक्षदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः ।
 महर्षेणनयं ज्ञात्वा मया दानवपुङ्गवः ।

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ २१ ॥
 करेण तु करं तस्या याचयित्वा मयस्करा ।
 प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ २२ ॥
 इयं ममात्मजा राजन् हेमवापुत्रस्य हता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पलाशं प्रतिगृह्यताम् ॥ २३ ॥
 वाङ्मिथेव तं राम ! दशरथोऽभ्यभाषत ।
 प्रणवाञ्च तत्र चैवाभिमकरोत् पाण्डिसङ्घम् ॥ २४ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिह्वाय युष्माभिरभिधीयते ॥ २५ ॥
 जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसुतना ।
 बदता सुमहान् सुतो नादो जन्मधरोपमः ॥ २६ ॥
 जङ्घीकृता च सा जङ्घा तस्य नादेन रावव ।
 पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ २७ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं
 तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्त्राय ययुर्गङ्गां सुरास्तदा ॥ २ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पुत्रम्भाटभिरावृतम् ।
 अश्रवीद् गगने तिष्ठन् सामयुष्मं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अष्टोऽस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥
 जितं हि भवता सर्व्वं त्रैलोक्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिष्ठा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ३ ॥
 अथश्च पुष्टोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ४ ॥
 बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे ॥ ५ ॥
 महावीरो जज्ञासुस्तु विभीषणेन वानरादिभिः
 सह निकुम्भिणां गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव जङ्घाकाण्डे ५ सर्गे
 मारभ्य ७ सर्गेषु उक्तम् ॥
 खनामख्यातो दानवः । यथा हरिवंशे । ३। ५२
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वक्ष्यामस्तथैव च ।
 महानाभश्च विक्रान्तः कालनामस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्तिप् ।
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं
 रामायणे । ६ । ६१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्त्वा बाणमाकर्ष्यं विद्वान्ध तमजिह्वगम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७१ ॥
 येन्द्रास्त्रेण समायोष्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्राण्यं श्रीमत् क्षणितकुण्डलम् ।
 प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥ ६१ ॥
 इन्द्रतूणं, स्त्री, (इन्द्रस्य तूणं । आकाशे उड्डीयमानं
 त्वात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशपुत्रि
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रसूत्रम् ।
 श्रीमहासम ३ वंशकपम् ७ वाततूणम् ५ म
 ज्जगम् ६ । इति चारवाणी ।
 इन्द्रतूणकं, स्त्री, (इन्द्रतूणमेव । इन्द्रतूण + क्त्वा + क्त्वा
 इन्द्रतूणं । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 इन्द्रदायः, पुं, (इन्द्रस्य दायः ।) शेषकवर्षिकः । इति
 भावप्रकाशः । (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

देवदाह स्थलं दाहमत्रं दाह्मीन्द्रदाह च ।
 कदाचनकुक्किमं क्षपिमं सुरभूषणः” ॥
 पुं, (इन्द्रस्य सुहृत्सः) अर्जुनवृत्तः । इन्द्र-
 रः । कुटजवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मः, पुं, (इन्द्रस्य मुनो वृत्तः) अर्जुनवृत्तः ।
 ति शब्दरत्नावली ॥
 गोलः, पुं, (इन्द्रवत् गोलः) मरकतमणिः ।
 ति हेमचन्द्रः । पाप्मा इति भाषा । (अस्य
 टीक्षा यथा, चिन्तामणिपुत्रवचनम् ।
 क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीरं क्षीरक्षेत् नीलतां व्रजेत् ।
 मृनीलमिति ख्यातं तदाहि रत्नकोविदैः” ॥
 “क्षपित् प्रभाक्षेपिभिरिन्द्रनीले-
 मुक्तामयी यच्छिखिवानुविद्धा” ॥
 ति रघुवंशे । १३।५४। यथा, भावप्रकाशः ॥
 य इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
 गोलमथेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ॥
 गोलकः, पुं, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन्) मरकत-
 मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 व्या, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्यं यस्याः) लाङ्ग-
 लीवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ विषणाङ्गला इति
 शता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयं) ।
 श्रिया, स्त्री, (इन्द्रपुष्यैव । कन्) कलिकारी ।
 ति राजनिर्घण्टः ॥ विषणाङ्गला इति भाषा ।
 श्यं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रथमम् इव) ।
 अयुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अधुना दिक्षी
 ति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।
 ततः एषुषे शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
 गरं थापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥
 तगरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्” ॥
 तन्निपिष्टपसङ्गाशं इन्द्रप्रथ्यं व्यरोचत ।
 घट्ण्डमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्” ॥
 महरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम्) इन्द्रस्यास्त्रम् ।
 मम् । इति ह्यनायुधः ॥
 भेषजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेषजम्) । शुण्ठी ।
 ति शब्दरत्नावली ॥
 महकामुकः, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति ।
 म्मह + काम + उक्त्) कुक्कुरः । इति त्रि-
 ण्यशेषः ॥
 गवः, पुं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृत्तस्य यवः यवाकार-
 जत्वात् तथात्वम्) खनामख्याततिल्लीजविशेषः ।
 तथार्थायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥
 क्राङ्गः ४ शक्रवीजम् ५ वत्सकः ६ वत्सकवीजम् ७
 क्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्
 १ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
 पिपातरत्नपित्तहरत्वम् । दाहातिसारप्रमनत्वम् ।
 वरदोषशूलमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लघिर विधि इति भाषा । यथा,—
 उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयं तथा ।
 लिङ्गेषां कालिङ्गं तथा भद्रयवं सुतम्” ॥
 इति स्त्रीवे अमरः प्राह ।
 कश्चिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधाषकम् ।
 ज्ञानीन्द्रवास्तस्य तथा मद्रयवं अपि” ॥

इन्द्र

इति धन्वन्तरिः प्राह ।

“येन्द्रं यवं त्रिदोषघ्नं संघाहि कटु शीतलम् ।
 ज्वरातीसाररक्षाशः क्षामिसर्पकुष्ठशुत् ।
 दीपनं गृदकीकाखवाताखण्डेभ्यश्चुलजित्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणः ।
 “तद्दीपनं ज्वरजित्तं रक्तपित्तातिसारजित्” ॥)
 इन्द्रलुप्तं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्तं
 लोपो यस्मात्) केशरोगविशेषः । टाक इति
 भाषा । तस्य लक्षणम् ।
 “रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
 प्रथ्यावयति रोमाणि ततः झेष्ठा सशोणितः ॥
 ब्याद्धि रोमकूपान्तु ततोऽज्येषामसम्भवः ।
 तदिन्द्रलुप्तं खालत्वं रज्येति च विभाष्यते” ॥
 इति निदानम् ॥ खालत्वं रज्येति च तस्य पर्याय-
 कथनम् । तथाच भोजः ।
 “तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खल्लो रज्याश्च केचन” ।
 कार्तिकेस्वाह । “इन्द्रलुप्तं मन्मथि भवति खालत्वं
 शिरोरुहेष्वेव रज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति” ॥
 इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
 “तिक्तपटोषीपत्रखरसैर्घृष्टा श्रमं याति ।
 चिरकालजापि रज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
 गोक्षुरस्त्रिलपुष्पाणि तुल्यश्च मधुसर्पिषः ।
 शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
 हस्तिदन्तमर्सी कृत्वा ङागीदुग्धरसाप्लवः ।
 लोमान्यनेन जायन्ते सेपात् पाणितलेष्वपि ॥
 यष्टीन्दीवरमृद्धीकातेलाण्यक्षीरलेपनैः ।
 इन्द्रलुप्तं श्रमं याति केशा सुख घना वृद्धाः ॥
 जातीकरझवरणकरवीराभिपाचितम् ।
 तैलमभ्यङ्गनाडन्ति इन्द्रलुप्तं न संग्रयः ॥
 सुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
 अजामूत्रं समोमूत्रं रक्तिका सेन्द्रवारणी ॥
 सिद्धार्थकस्तीक्ष्णागन्धा सम्यगेभिर्विपाचितम् ।
 तैलं भवति नियमात् खालित्वव्याधिनाशनम् ॥
 सुहीदुग्धादितैलम्” । इति भावप्रकाशः ॥
 (“केशघ्नस्य चिकित्सान्तु घृष्टा हारीत! साम्प्रतम् ।
 रूक्षं सपाखरं वातात् पिप्ताङ्गं सदाहकम् ॥
 कफान्वितं भवेत् क्षिभं रक्षात्पाकं व्रजन्ति तत् ।
 सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वकक्षयम्” ॥
 अस्य चिकित्सा यथा ॥* ॥
 “गुडेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।
 केशघ्ने वातसम्भूते धावनश्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
 जिफलाश्च वचां शुण्ठीं गुडेनापि प्रपेषितम् ।
 धावनं कफसम्भूते चैन्द्रलुप्ते प्रशस्यते ॥ २ ॥
 पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीताग्नितन्तथा ।
 सितशिविपाकं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥
 भङ्गराजरसं ग्राह्यं घृष्टकपेररक्षितया ।
 सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
 पश्चात् कार्थ्यं पूरुषेण खानमुष्येण वारिणा ।
 धवाङ्गुलकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
 क्षाथमेवां शिरीदहनं श्रमयेदिक्रान्तकम् ।
 कुक्कुरकस्य पुष्येण जपायाः कुसुमेण च ॥
 घृष्टस्य चैन्द्रलुप्तस्य क्षतमेव निवारकम् ।

इन्द्र

पैत्तिकानि च लिङ्गानि वृद्धा दुग्धेन धावनम् ।
 शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥

“धुस्तूरपत्राणि च मागधीनां
 मिश्रा विशालागृहधूमकुष्ठम् ।
 घृतेन युक्तश्च जलेन पिष्टं
 शिरःप्रलेपे क्षतवारणं स्यात् ॥
 पित्ते क्षते दोषयुते च रोगे
 पटोलपत्रं पिष्टुमर्हकं वा ।
 तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा
 घृतेन खण्डेन प्रलेपनश्च ॥
 निवार्यते मलकजं क्षतश्च
 शिरोर्त्तिसङ्घान् विनिहन्ति चैतत् ॥
 गजेन्द्रदन्तस्य मर्सी गृहीत्वा
 प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
 तिलार्कभस्मातकदग्धमाष-
 क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।
 सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः
 खल्लाटके केशघयं करोति” ॥

इति हारीतः ॥

“तेजोऽग्निनाद्यैः सहकेभ्रभूमिम्
 दग्ध्वाशु कुर्यात् खलतिन्नरस्य” ॥* ॥

चिकित्सा यथा चरके ।

“खालित्ये पलिते वल्यां हरिल्लोभि च प्रोषितम् ।
 नस्यैस्त्रैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥
 सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्वनीयैरथापि च ।
 नस्यं स्यादयुतैर्षं वा खालित्यपलितापहम्” ॥

इन्द्रलुप्तः, पुं, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं
 नाशो यस्मात्) । केशनाशकरोगः । तत्पर्यायः ।
 इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रलुप्तकं, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन्) इन्द्रलुप्त-
 रोगः । इति भूरिप्रयोगे जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥
 इन्द्रवारणिका, स्त्री, (इन्द्रवारणी + कन् + टाप्) ।
 इन्द्रवारणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इन्द्रवारणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + वृ +
 णिच् + उन्) । डीप्) लताविशेषः । राखाल ससा
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥
 ऐन्द्रो ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचिर्मटा ६
 मृगैर्वा ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादनी ९ । इति
 रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवाक्षी १२
 क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचिर्मिटी १४ सूर्या १५ विषङ्गी
 १६ गयकर्णिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णी
 २० सुफला २१ तारका २२ लषभाक्षी २३ पीत-
 पुष्पा २४ इन्द्रवल्ली २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला
 २७ वारणी २८ बालकप्रिया २९ रत्नैर्वा ३०
 विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता
 ३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटा-
 धरः ॥ अपि च ।

“ऐन्द्रोन्द्रवारणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी ।
 वारणी च पराप्युक्ता सा विशाला महाफला ॥
 श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वावर्णगादनी ।
 गवाक्षीद्वयं तिक्तं पाके कटुरणं क्षुद्रं ॥
 वीर्योष्णं कामनापित्तकफक्षीहोदरापहम् ।

इन्द्रा

श्रासकाप्रापहं कुलमुक्तामिन्द्रप्रथमम् ।
 प्रमेहभूगर्भममग्न्यामयविषापहम्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तिक्तात्वम् । कटु-
 त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपिप्तीदरक्षेप-
 क्षामिकुष्ठच्छरापहत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा ।
 यद्वा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वज्रः क्षप्रो भवति यस्याः ।)
 प्रणरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “पद्मकर्मिकवन्मधे पिडकाभिः समापिताम् ।
 इन्द्रवज्रान्तु तां विद्याहातपित्तोत्थितां भिषक्” ॥
 इति निदानम् ॥ तस्याम्बिकित्सा ।
 विद्युत्तान्द्रवज्राच्च गर्हभीं जाणगर्हभम् ।
 पौलोक्यस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
 पाके तु शोषयेदाव्यपत्नीमधुरभेषजैः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“था पद्मकर्मिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
 साविद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्हभी”) ॥
 इन्द्रवज्रा, पुं, (इन्द्रस्य वज्रः ।) देवदारु । इति
 जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 इन्द्रसावर्ण्यः, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
 वृहद्भानुरवतारः । सुचिरिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषा-
 दयो देवाः । अग्निबाहुश्चिगुडमागधाद्याः सप्त-
 बन्धः । उरगम्भीरब्रध्याया मनुपुत्रा भविष्यन्ति ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौतयान्ना च-
 च्चाख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
 “भौतयश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
 सुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च प्रदण्ड्य तान् । ४० ।
 चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिरस्तथा ।
 बयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीर्नपि मे प्रदण् । ४१ ।
 अग्निबाहुः सुचिः सुक्रो मागधोऽभीध्र एव च ।
 युक्तकथाजितस्त्रान्यो मनुपुत्रानतः प्रदण् । ४२ ।
 उरगम्भीरब्रध्याया मनोस्तस्य सुता वृषा” ॥ ४३ ॥
 मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण
 वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशति-
 तमं यगं ।)
 इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) बालिनामवानरराजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्जुनः ॥
 इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवज्र इव सुरसः सुपथ्य-
 रसः ।) सिन्धुवारवृक्षः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा
 इति स्थातः । (सिन्धुवारशब्दे निगुण्डोशब्दे च
 अस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 इन्द्रसुरिसः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । इन्द्रायी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ ।
 इति रत्नमाणा ॥ इन्द्रसुरसः ५ सिन्धुवारः ६
 इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसुन्धकः ८ सिन्धकं
 ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्राणिका १२
 सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्रायी-
 शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
 इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) पयिजम्बकवृक्षः । इति
 मेदिनी ॥ काँटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
 शची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रि

इन्द्राप्रिधूमः, पुं, (इन्द्राभेर्मेघवज्रेर्धूम इव ।) हिमं ।
 इति हारावली ॥
 इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्रायी + कन् ।) इन्द्रसुरिस-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥
 इन्द्रायी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
 वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवशेति खीष् आनुक् च ।)
 दुर्गा । यथा,—
 “ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
 इदि परमेश्वर्ये च इन्द्रायी तेन सा शिवा” ॥
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥ इन्द्रभार्या ।
 तत्पर्यायः । पुलोमजा २ शची ३ । इत्यमरः ॥
 पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रतायो ५ ।
 इति जटाधरः ॥ माहेन्द्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री
 ८ शतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यथेन्द्रायी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा”) ॥
 इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीमतकथायाम् । इन्द्र-
 शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्रायी
 सुपञ्चये वरुणानी” । “इन्द्रायी इन्द्रस्य सूर्यस्य
 वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दस्वरक्षतीक्ष्णत-
 भाष्यम् ।) इन्द्रसुरिसवृक्षः । स्त्रीणां करणं ।
 इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृक्षः । स्यूजैला ।
 सूजैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाष्टकान्त-
 र्गतमाष्टकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥ .
 इन्द्रानुजः, पुं, (अतु पश्चात् जायते इति अतुजः क-
 निष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपश्च अदितौ
 वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (विदितिर्वात्मनशब्दे द्रष्टव्या ।)
 इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)
 इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गण्डी इत्यादि
 भाषा ।
 (“स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
 इति रघुवंशे । १२ । ७९ । तथा, मनुः । ४ । ५९ ।
 “न दिवीन्द्रायुधं वृद्धा कस्यचिद्दृश्येद्वुधः” ।)
 इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
 इत्यमरः ॥
 इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण
 . अतुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
 इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यद्रव्यम् ।) संविदा-
 वृक्षः । इति शब्दमाणा ॥ सिद्धि इति भाषा ।
 गुड्ढा । इति हारावली ॥ कुष इति भाषा ।
 (“इन्द्राणिकेन्द्राशनकश्च” ।
 “तथाचेन्द्राशनोक्तैः” ।
 “यीशुसुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)
 इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनोऽपि मनुमापकम् । इन्द्रेण
 ईश्वरेण वृष्टं । इन्द्रेण आत्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
 मित्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु
 इन्द्रशब्दात् निपातनात् घञ् ।) ज्ञानकर्म्म-
 साधनम् । तत्पर्यायः । चक्षुःकम् २ विषयि ३ ।
 इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करकम् ५ यक्षकम् ६ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुः । यथा ।
 कार्यः १ तक् २ चक्षुः ३ जिज्ञा ४ नाशिका ५

इन्द्रः

कर्म्मोन्निपाथि पञ्च वक्ता । वाक् १ अक्षिः २ कर्मा-
 इ पायुः ३ उपत्यः ५ । अन्तरिक्षिकादि चक्षुः ।
 मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनसादि-
 न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दश-
 न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता विष्णुः ।
 त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रथमा
 ब्राह्मस्याग्निर्गौ । वाचो वज्रिः । इत्यस्य इन्द्रः ।
 पादस्य विष्णुः । पायोर्मिचः । उपत्यस्य प्रजापतिः ।
 मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुसुखः । अहङ्कारस्य ब्रह्मणः ।
 चित्तस्याप्युतः । इति वेदान्तः ॥ आचमने
 पृथिव्या इन्द्रियं ब्राह्मं । जलस्य जिज्ञा । तेन
 चक्षुः । वायोश्चक् । आकाशस्य चक्षुः
 (अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रः ।
 दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः
 रसनस्यापः । पृथिवी ब्राह्मस्य । वचसोऽपि
 हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्भिन्नं
 प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति स्मृतः ॥) (वा
 मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विरो
 व्यपहारिषु” ।
 विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । २ ।
 “यथा क्षयाम सर्ववीरया विशातन्तः इन्द्रो
 धासथास्त्रिन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” ।
 दयानन्दभाष्यम् ।) सुकम् । वीर्यम् । इत्यमरः ।
 इन्द्रियस्त्रापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्त्रापः सन्धक् विरोध-
 प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमात्र-
 स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यशा-
 विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रस
 स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इ
 मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
 “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतः” ।
 “अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।
 इति रघुः । १४ । २५ ।)
 इन्द्रेज्यः, पुं, (इन्द्रस्य इज्यः) वृहस्पतिः । इ
 शब्दरत्नावली ॥
 इन्द्र ई ध उ जि युतौ । इति कविकल्पद्रु-
 प (रधां-आत्म-अकं-वेट् ।) ऋकारिः । ई नि इ
 ऽस्ति । उ ध इन्वे । इति दुर्गादासः ।
 इन्द्रनं, स्त्री, (इन्वे दीप्यतेऽभिरनेन । इन्व + ङ
 + ल्युट् ।) अग्निसन्दीपनवृक्षकाष्ठवि । जल
 काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्रान् २ रथ
 समित् ४ इन्द्रम् ५ । इत्यमरः ॥ लसिन्धुम्
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८
 “अग्नपाणेन्धनादीनि यामिकाकाश्यानुवात्”
 इन्द्रकाः, स्त्री, इन्द्रकाः । मृगशिरोपक्षयो
 स्थितपक्षताराः । इत्यमरटीकायां खानी ।
 इन्द्रः, पुं, स्त्री, (इति गच्छतीति । इन्द्र मन् ।
 आदिकोऽयं प्रत्ययः ।) इन्द्रा ।
 (“खरान्धोऽन्धमेवानात्तन्नाशिकेन्द्रकश्चक” ।
 इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उरुचरदिने ।

“इन्द्रवितविकीर्णं यमिन्द्रविक्रमः” ।
उत्तरपदे जेठवाचकः । इन्द्रमरः ।
कला, स्त्री, (इन्द्रो वृक्षीव कला ।) गजपिप्ली ।
इति रत्नमाणा । (“कर्वुरं जातिकोषं सजल-
निभकला तेषवचं कवकम्” । इति वैद्यकरसे-
नसारसंग्रहः ।)
रत्ना, स्त्री (इन्द्रस्य रत्न इव । इन्द्ररत्न + टाप् ।)
नागदन्तीकलाः । इति रत्नमाणा । (नागदन्ती-
शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)
निमीलिका, स्त्री, (इन्द्रस्य वृत्तिग इव निमी-
लिका ।) वैदग्धी । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पालकः, पुं, (इन्द्रानां पालकः ।) इत्तिपकः ।
इति हेमचन्द्रः । माञ्जु इति भाषा ।
प्राञ्जलः, पुं, (इन्द्रमाञ्जलयति । इन्द्र + आञ्ज् +
ञल + णिच् + बाञ्जलकात् ख ।) सिंहः । इति
भूरिप्रयोगः ।
महा, स्त्री, (इन्द्र + घा + क + टाप्) स्वर्णक्षीरीकलाः ।
इति रत्नमाणा ।
माखः, पुं, (इन्द्रस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकेशर-
कलाः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मोषका, स्त्री, इन्द्रकला । गजपिप्ली । इति शब्द-
चक्रिका । (गजपिप्लीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)
धः, चि, (इन्द्रमर्हतीति दग्धादिवात् यत् ।) धन-
वान् । इन्द्रमरः । (पुं, राजा । इत्तिपकः ।) (यथा
कान्दयोग्योपनिषदि ॥११०॥ “उभस्तिर्हं चाक्रायण
इन्द्रायमे प्रजायक उवाच । सहेभ्यम् कुल्मा-
षायखादन्तं विमिक्षे” ।)
आ, स्त्री, इत्तिनी । शङ्खकी । इति मेदिनी ।
ःयं, स्त्री, इन्द्रम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं ।
इह स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
यत्, चि, (इन्द्रम् परिमाणमस्य । इन्द्रम् + वमुप्
वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ।
यतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे ॥१३॥ ७।
“इयन्ति वर्षाणि तया सहोय-
मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्” ।)
इषता, स्त्री, (इयत् + तण् ।) इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्गा । इत्यादि ।
(“अनेक तद्व्यपत्त्या वा न गुणानामियत्तया” ।
इति रघुवंशे ॥ १० । ३२ ।)
इरयं, चि, इरयं । मृग्यं । ऊबरभूमिः । इन्द्रमर-
टीकायां रत्नमाणाः ।
इन्द्रमरः, पुं, (इरया उरुकेन माद्यति दीप्यते अवि-
न्वात् इति उरुमरुदेन्द्रदेवादिना खप्रप्रत्ययो
सुमस्रञ्च निपातितः ।) वषाधिः । तत्पर्यायः ।
मेघयोतिः २ । इन्द्रमरः । मेघाधिः ३ । इति
महाभारतः । अन्वोन्वककृतेन मेघाभिः इत्ययज्यो-
विर्ह्यारौ प्रतवि सः । मेघेणुपकण्ठं वात-
जाभिरपि । इति भरतः ।
इरा, स्त्री, (इ काप् इति ददाति इति । इ + रा
+ क । यथा यकीति इ + रन् + टाप् निपातनात्
गुणाभरणः ।) भूमिः । इन्द्रमरः । मयम् । जन्म ।
इन्द्रमरः ३ (अन्व, अन्वोन्वककृतेन ॥ २ । ६ ।

“इरा कर्णतो इतमुक्तमाखा
मिनेष साकं सव संविशन्तु” ।)
सरस्वती । इति शब्दरत्नावली । (अन्नम् ।)
कश्यपपत्नीविशेषः ।
यथा, गारुडे ६ अध्यायः ।
“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अमायुः सिंहाका मुनिः ।
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।
तस्याः वृष्टिर्यथा ।
“इरा वृक्षता वल्ली वृक्षजातिश्च सर्वशः ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा” ।
(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ ३ । २२ ।
“मरीचिमेषवांश्चैव इरा शङ्खशिरा वृकाः” ।)
इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् +
ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः । वृष्टि-
शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च चि ।
इराजः, पुं, (इरया मद्येन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ।
इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा +
मतुप् ।) वटपत्नीकलाः । पाषाणभेदीविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः । (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
“विपासा च शतद्रक्ष चन्द्रभागा सरस्वती ।
इरावती वितस्ता च सिन्धुदेवेनदी तथा” ।
इरियां, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापणयोः,
किदिति इन्द्रम् ।) मृग्यम् । ऊबरभूमिः । इत्य-
जयः । (यथा, मनुः ॥ ३ । १४२ ।)
“यथेरियो वीजमुक्त्वा न वत्सा जभते पणम्” ।)
इरिमेदः, पुं, (इरियो इत्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)
अरिमेदः । विटखदिरः । इति शब्दरत्नावली
राजनिर्घण्टश्च ।
(“इरिमेदो विटखदिरः कालकान्धो ऽरिमेदकः” ।
इति पर्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
“अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाखजित् ।
इत्ति कण्डविषस्येष्टमिन्द्रविषप्रदानम्” ॥)
इरिवेक्षिका, स्त्री, मत्तकोद्भवव्रजजन्तुपीडाविशेषः ।
तस्य लक्षणम् ।
“पिङ्कामुत्तमाङ्गुल्यां वृत्तामुयवजाज्वराम् ।
सर्वात्मिकां सर्वाङ्गिकां जामीयादिरिवेक्षिकाम्” ॥
इति निदानम् । चिकित्सा यथा ।
“पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता ।
तथैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेक्षिकाम्” ॥
इति भावप्रकाशः । (तथा च वाभटः ।
“त्रिजिह्वा पिटिका वृत्ता जम्बूदिरिवेक्षिका” ।
“इरिवेक्षिकां मन्थनां जयेत्पित्तविसर्पवत्” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)
इरेणः, पुं, (इरायाः ईशः ष) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली । राजा । वागीशः । वरुणः ।
इर्वीरः, पुं, स्त्री, (उर्व + आर ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) कर्कटी । इन्द्रमरः । काकुड इति
भाषा । अस्य गुणाः खादुत्वम् । गुचलं । अजीर्ण-
कारित्वम् । शीतलत्वम् । तत्पञ्चकगुणाः । दाह-
वृद्धिद्व्याह्वानिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)
इर्वीरमुत्तिका, स्त्री, (इर्वीरः मुक्तिनेव स्वयं सो-
टनात् ।) इर्वीरविशेषः । इति हारावली ।
पुटी इति भाषा ।
इर्वीरः, पुं, (इर्व + आर । रणयोरेकात् ।) इर्वीरः ।
इन्द्रमरटीकायां रायमुकुटः ।
इण, प्र शये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदां-परं-सकं-शयने, अर्ण-सेट् ।) प्र इणति ।
शयः शयनं । इति दुर्गादासः ।
इण, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (सुरां-उभं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । क इणवति । इति दुर्गा-
दासः ।
इणविणा, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विभवःपत्नी ।
इति पुराणम् ।
इणा, स्त्री, (इणति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति ।
इण + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च
विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सुयुक्तनाम्ना ख्याता । पश्चात्
शङ्करभक्तकुमारवर्ण प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।
बुधनां भार्यात्वेन स्त्रीकृत्य एकरवसं जनयामास ।
ततस्तस्याः पुरोहितो वशिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै
मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतं । कर्कटप्रजापतिपुत्र इणः क्रांतिर्नैयजन्मदेशं
प्रविश्य स्त्री भूत्वा इणानाम्ना ख्यातः ततः पार्श्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं प्राप्तवान् ।
इति रामायणं । पृथिवी । गौः । वाक् । इति
मेदिनी ।
इणावृतं, स्त्री, (इरया आवृतं ।) जम्बूद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
तच्च सुमेरुपर्वतं संवेष्ट्यात्से । तस्य सीमा उत्तरे
नीलपर्वतः । दक्षिणे मिषधः । पश्चिमे माल्य-
वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥
अग्नीध्रस्य खनामख्यातः पुत्रः स तु पितुः
सकाशात् इणावृतं नाम वर्षमजभत । यदुक्तं
विष्णुपुराणे ॥ २ । १ । २६, २७, २८ ।
“जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु अग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ।
नाभिः किम्पुत्रवत्स्यै हरिवर्षे इणावृतः ।
रम्यो हिरण्यान् वल्लभं कुवर्ममात्रं एव च ।
केतुमानस्तथैवायः साधुषेष्टो नृपोऽभवत्” ॥)
इणिका, स्त्री, (इणा एव । इणा + सार्थं कन् +
टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ।
इणी, स्त्री, (इण गतौ क्षेपणे च इति, क्षणिकारा-
दिति वा स्त्री ।) इणी । करपाणिका । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः । चातकुटि इति भाषा ।
इणीशः, पुं, (इणन्ति अणु नृतं गच्छन्ति इति इणा
नृतगामिनो मत्स्याः । इण + क ।) तेषां ईशः ।)
खनामख्यातमत्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।
(“इणीशो जितपीयूषो वाचा वाचामयोधरा ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः” ॥
इत्युद्भूटः ।
“इणीशो मङ्गुरा विग्भः पितृश्लेषाप्रिमान्धनुत्” ।
इति वैद्यकचक्रगुणः ।)

इत्थः, पुं, पश्चिमिदिशेः । इति शब्दचक्रिका ।
इत्थिः, पुं, इत्थीशमत्स्यः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ श्रमपराधिपः ४ जलतामः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इत्थीशः ६ राजश्रमपरः ७
इत्थीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । पित्तश्लेष्माभिद्विकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वम् । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
“इत्थिशो मधुरः श्लेष्मो रोचनो वक्रिवर्द्धनः ।
पित्तघातकफघातकृत्स्वित् लघुर्दृष्ट्योऽगिलापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इत्थकाः, स्त्री, इत्थकाः । नित्यवज्जवचनान्तशब्दो-
ऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषम् ॥

इत्थनाः, पुं, (इत् + वलच् । निपातनात् गुणाभावः ।)
द्वैतविशेषः । स च वातापेर्भाता । (स च सिंहि-
कासुतः । यथा, हरिवंशे । इय अध्याये ।
“सिंहिकेया इति ख्यातास्तयोदश महावनाः ॥६८॥
येषः बल्यश्च बलिनौ नभश्चैव तथाबलः ।
वातापिर्नमुषिश्चैव इत्थनः खलमस्तथा” ॥६९॥
तस्य विद्यतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि
अगस्त्योपाख्याने ६६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इत्थनो नाम दैतेय आसीत्कौरवगन्दन ।
मखिमत्वां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥४॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिगन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम् ।
मुक्तोऽसौऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भद्रम् ॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इत्थनो ब्रह्महासरः ।
मनुमान् भातरं क्वागं मायावो ह्यकरोत्ततः ॥७॥
नेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संक्षुब्धश्च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥८॥
स आह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्दहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिमसुरं क्वागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥१०॥
तामिन्वलेन महता खरेण वाचमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्ठकः ॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भयं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निष्काम विश्राम्यते ॥१२॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इत्थनो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।
पितृन् ददर्श गर्ते वै कम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥
ततः ६६ अध्याये इत्थनेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।
“इत्थनस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहामातो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
तेषां ततोऽसुरश्लेष्मातिथ्यमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य भाषा वातापिना तदा ॥२॥
ततो राजर्षयः सर्वे विषया गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं हृष्टा मेघभृतं महासुरम् ॥३॥
अथाप्रवीदमस्त्यक्तान् राजर्षीन्विसत्तमः ।

विवादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ते महासुरं ॥४॥
धुर्यासनमथासाद्य निबवाद महावृत्तिः ।
तं पर्यवेष्टयद्दैत्यैः इत्थनः प्रहसन्निव ॥५॥
अगस्त्य एव कृच्छन्तु वातापिं बुभुजे ततः ।
युक्तवयसुराज्ञानमकरोत्तस्य चेल्लनः ॥६॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अघस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्भान्निव यथा घनः ॥७॥
वातापे निष्कमस्तेति पुनः पुनरुवाच ह ॥८॥
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्कमिर्तुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥९॥
इत्थनस्तु विषयोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
प्राङ्गलिख्य सहामातोऽरिदं वचनमब्रवीत् ॥१०॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इत्थनाः, स्त्री, (इत् + वलच् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरो देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्जवचनान्तोऽयम् ।)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भादि-परं-सकं-सेट् ।)
प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋखादिः । इ
इत्यगते । दन्त्यबकारपरत्वान्नुस्वारः । प्रीयानं
कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, अ, साकृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ । १ । १ ।

“वागर्थ्याविव संप्रसूतौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्ष्णीपरमेश्वरौ” ॥
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“मुखमेयोवृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।)
इषत् । वाक्यान्तराः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मखनं नाकृतीनाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “श्रिये
पुषन्निषुक्तैव देवाः” “इवशब्द एवार्थे” इति
भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
ऋक्षणेव तु ईश्वरा” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इशीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋखादिः । य इष्यति । सर्पणं
गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ श्र वाष्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) उ इषित्वा इष्ठा । वेमसह-
लुभेत्वादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योऽनुबन्धस्तत्सूत्रे इ-
षगाभीक्ष्णे इष्य सर्पणे इत्येतयोर्प्राप्तये विशेष-
व्यर्थः । न च पिबादिप्रत्ययवत्तत्र इष् इति
यच्चेनेवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्यायत्वात् । श इष्ती इष्ती । अस्यैव
इष्तादेशः । इष्ति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
इष ग आभीक्ष्णे । पौनःपुन्येन करणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रादि-परं-सकं-सेट् ।) ग इष्ठाति
पखितः । पुष्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

इषः, पुं, (इष्यते गच्छतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।
इष + क् ।) आग्निनासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

शतपथब्राह्मणे । ४ । १ । “यच्छरदूतं कौविक-
पञ्चने ते ने चैताविकचोर्गच्छ” । इषोर्गो शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥)

इषिका, स्त्री, (इष् + क्वादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तूलिका । इत्यमरटीकायां राम-
मुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।)
अग्निः । इत्युदादिकोषः ॥ (गमनशीले, पि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । २५ । ४ । “शं न इषिरो अग्नि-
रातः” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । ईषेः कित् प्र-
स्येतीकन् ऋसञ्च ।) गजाक्षिपूटकाः । इष्यिष्य-
र्गोलकः । इत्यमरः ॥ तूलिका । इति रायमुकुटः ।
काश्रट्यां । इति जैमघ्नः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेष्टिता” ।
“इषीकाश्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दग्धयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहते” ।
इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
इति रघुः १२ । २३” । इषीकास्त्रं काशास्त्रं “इषीका
काशमुच्यते” इति ह्येनायुधः । इति तट्टीका ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
बाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्कर्षः स च ध्वनिर्ग
यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले” । इति शाकुन्तले
२ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते ऽस्मिन् । इष् + धा
कि ।) तूणः । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गायीवमादाव
तथाक्ष्ये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । १६ ।)
इषुपुष्पा, स्त्री, शरपुष्पाक्षतः । इति राजनिर्घण्टः ।

इष्टं, स्त्री, (इष्यते इष्यते वा यत् तत् । इष यज वा
+ कर्मणि क्त ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, जैमघ्नः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्यदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥
यथेप्सितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
मेदिनी ॥

इष्टं, त्रि, (इष्यते इष्यते वा यत् तत् । इष यज वा
+ कर्मणि क्त ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी । (यथा, बर्हा-
भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानम्बकोविदः” ।
मनुः । ४ । २२६ ।

“तिलप्रदः प्रञ्चामिष्टां दीपदक्षकुवलयम्” ॥
इष्टः, पुं, (इष्यते यः । यज् + क्त ।) यज्ञः । इति
मेदिनी ॥ यरखट्वाक्षः । इति शब्दचक्रिका ।
(शमीशब्दे ऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + क्तकम् + टाप् ।) मृदादि-
इष्टिका, (निम्नाकार्यदग्धमृत्तिकाखण्डः । इति
चित्थिवहारे लीलावती । इट इति भाषा ।
तदुत्पद्युषः ।

“कूपोदकं वटच्छाया ग्रामा स्त्री इष्टकाणवम् ।
शीतकाखे भवेदुष्णसुष्णकाखे च शीतकम्” ॥
इति चाणक्यम् ॥ * तत्रचित्त्याने पिष्टकर्मणि

इषा

बेधो यथा । अक्षुण्णित्तौ । नेष्टकार्णिके पिष्टुन्
 सन्तर्पयेत् । इति आडित्यम् ॥ देवोद्देश्यके
 कामयत्तद्दानफलं यथा । मठादिप्रतिष्ठातये ॥
 “मृगयात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दातृभिः कृते ।
 कोटिकोटिगुणं पुण्यफलं स्याद्विक्रयमाये ॥
 हिपरार्द्धगुणं पुण्यं शैलजे तु विदुर्मुधाः ।
 मन्त्रजयोः समं ज्ञेयं फलमाद्यादरिद्रयोः” ॥
 प्रायश्चित्तं, स्त्री, (इष्टं कापयं यस्य अधोवायुकर-
 त्वात् ।) वीरखमूलम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकामि-
 निर्मितः पश्याः ।) इष्टकामिर्नितपथे, पुं ॥
 प्रायश्चित्तं, स्त्री, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) बालुका । इति
 मेदिनी ॥
 प्रायश्चित्तं, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
 इत्यमरः ॥ (इष्टश्चासौ गन्धश्चेति वाच्ये । सौरभम् ।)
 प्र, स्त्री, (इष्टतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) प्रमी-
 र्दत्ताः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रपूजं, स्त्री, (इष्टश्च पूजंश्च द्वयोः समाहारः ।)
 यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
 “अभिज्ञोत्रं तपः सत्त्वं वेदानाञ्चातुपालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
 वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूजंमित्यभिधीयते” ॥
 इति मलमासतत्त्वचतुर्जातुर्कारणः ॥ (यथा, मार्क-
 ङ्देयपुराणे १८ । ६ ।
 “इष्टापूजंविनाशाय तद्वाञ्छसौरधर्मिण्यः” ॥
 तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
 “इष्टापूजंफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ।
 प्रायश्चित्तः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्द्युक्तः ।)
 उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
 इष्टः, स्त्री, (इष्ट्, यज् वा + क्तिन् ।) अभिलाषः ।
 (इति भाष्यकारेण्य गतार्थत्वात् । इति
 पाणिनिः ।) यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १० । ४ ।
 “आरेभिरे जित्वात्मानः एतिस्यामिष्टिभ्यस्त्रिजः” ।
 “प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदक्षिणां” ।
 इति मनुः । ६ । ३८ । श्लोकसंग्रहः । इति मेदिनी ॥
 इष्टाप्रथिकं, स्त्री, कामलकण्ठयाम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इष्टपथः, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति । यद्वा, इष्टये
 लेष्ट्यायं पचति यः । इष्टि + पच + अच् ।)
 दसुजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इष्टुद, [इ] पुं, (इष्टिं यागं मुष्याति । इष्टि +
 मुष् + क्तिप् ।) दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इ, स्त्री, (इष + तु ।) इष्ट्या । इत्युच्चारिकोषः ॥
 इ, पुं, (इष्टतीति इषियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
 वसन्तकालः । इति चिदान्नकौमुद्यामुद्यादि-
 र्दत्तः ॥ [काकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इ, पुं, (इष्ट्येऽनेन इति । इष् + क्त्वाप् ।) वसन्त-
 ः, पुं, (इष्ट्येऽसौ । इष् + वन् । निपातनात्
 गुणाभावः ।) उपदेशः । इत्युच्चारिकोषः ॥
 इत्सं, त्रि, (इष्टुन् वाञ्छान् अत्यतीति । इष् + अस्
 + वन् ।) इष्टुपथम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
 इति स्थातम् ।

इत्सासं, पुं, (इषवो वाञ्छा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन ।
 इष् + अस् + क्त्वाप् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
 (“महोरस्सो महेश्वासो गूढज्वरिन्दमः” ।
 इति रामायणे । १ । १ । २० । गीतायां १ । ४ ।
 “अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि” ।)
 इष्ट, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
 वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम् ।) अस्मिन् ।
 इष्ट देशे इष्ट काले इत्यादि भाषा । इति व्या-
 करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८२ ।
 “यत्तु वागिजके दत्तं नेह नासुत्र तद्ववेत्” ।
 “बद्ध दोषाः पुरुषेष्वेह हातव्या भूतिमिच्छता” ।
 इति हितोपदेशे ।)
 इष्टामुत्रफलभोगविरागः, पुं, (इष्ट अस्मिन् लोके
 खक्ष्चन्दनादिजनितोऽसुत्रामुस्मिन् लोके अमृता-
 दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-
 रागो नितरां विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-
 भोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
 तालु । (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-
 त्वात् स्रुतश्च भवति ।) (विसृतिस्तु ऋस्वइकारे
 द्रष्टव्या ।)
 “ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
 ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा ब्रह्ममयं सदा ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्सुताकृतिम् ।
 चतुर्जागमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् । (वक्त्रीयभाषायां ।) तस्य
 लेखनप्रकारो यथा ।
 “ऊर्द्धाधःकुक्षिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
 अधोगता कोणश्रीर्षा कुक्षिता दक्षतः शुभा ॥
 श्रीर्षादक्षे कोणयुता कुक्षितोर्द्धगता पुनः ।
 चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “ई स्त्रीमूर्त्तिर्मेघामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
 गोविन्दः श्रेष्ठः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥
 विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
 कालोत्तरीयो भेदण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
 शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी ।
 वैष्णवी वैन्दवी जिज्ञा कामकला सनादका ॥
 पावकः कोटरः कीर्त्तिर्माहुरी कालकारिका ।
 कुचदन्तं तर्जनी च श्रान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी” ॥
 इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासे ऽस्य
 वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासचत-
 मन्त्रे । “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इं नमो वाम-
 चक्षुषि ।)
 ई, ल, कान्तौ । गतौ । व्याप्तौ । क्षेपे । प्रजने ।
 खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-
 अकं-च-अनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजने गर्भं
 यज्ञं इत्यर्थः ॥ इति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
 “न हि तरिबिदीते दिक् परार्थेनेदिति” ।

ईडि

इति गण्यकृता नित्यत्वादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
 च्छिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, उ य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-
 सकं-अनिट् ।) उ य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
 ई, व्य विषादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
 दुःखभावणं । प्रत्यक्षं । समिधिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
 ईः, पुं, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ईः, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी । डीप् ।) कण्ठीः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदि-भ्वादिं-
 परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
 दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईखति इति केचित् ।)
 ईक्ष उ दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदिं-आत्मं-
 सकं-सेट् ।) दर्शनमिष्ट चाक्षुष्याणं प्रखिधानश्च ।
 उ ईक्षते अन्तं लोकः । “न कामदृष्टिर्व्यवनीय-
 मीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षिष्यामि
 याम्भुनीन् इति गण्यकृतानित्यत्वात्” इति रमानाथः ॥
 “वस्तुस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचादित्वाद् न ततो
 निरीक्ष इवाचरतीति कौ सार्थं” इति दुर्गादासः ॥
 ईक्ष्णं, स्त्री, (ईक्ष् + भावे, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
 (“छातान्धा धनलोभान्धाः गोपकारेक्ष्णक्षमाः” ।
 इति कथासरित्सागरे ।) (ईक्ष्यतेऽनेन इति करणे
 ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिमुखे मयि
 संवृतमीक्ष्यम्” । इति श्राकुत्तले । २ अष्टौ ।
 “श्वासक्षामेक्ष्या दीना सुनीतिर्विक्रमब्रवीत्” ।
 इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपयाम् । पर्य-
 वेक्ष्याम् । यथा, मनुः ७ । १२४ ।
 “स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्येक्ष्यो नृणाम्” ।)
 ईक्ष्णिका, स्त्री, (ईक्ष्ण्येन हस्तरेखाद्यवलोकेन
 शुभाशुभं जानाति या । ईक्ष्ण + ठन् + टाप् ।)
 देवज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । इत्य-
 मरः ॥ (पुं, दैवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । २५८ ।
 “मङ्गलादेश्चक्ष्णश्च भद्राश्चेक्ष्णकैः सह” ।)
 ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट्-इदि-त् ।) इ ईङ्गते ।
 कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 ईज, उ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वादिं-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । उ
 ईङ्गते इजते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति
 दुर्गादासः ॥
 ईङ्, क, कुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धूरां-परं-
 सकं-सेट् ।) क ईङ्गयति । इति दुर्गादासः ॥
 ईङ्, उ ल, कुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) ल उ ईङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा, रामायणे । ३ य काण्डे ।
 “गन्धर्वाः सुरसंघाश्च बहुवक्ष महर्षयः ।
 अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्र्याभिरीडिरे” ।)
 ईङ्गा, स्त्री, (ईङ् + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
 युधः ॥ (प्रशंसा ।)
 ईङ्गितः, त्रि, (ईङ्गते स्त । ईङ् + क्त ।) स्तुतः । कृत-
 स्तवः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईर्ष्या

ईर्ष्या, इ बन्धे । इ ईर्ष्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-सेट् । तेन इत्सतीति केचित् ।)
 इति, स्त्री, (ईर्ष्यतेऽनया । ई + क्तिन् ।) डिम्बः । प्रवासः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ कृष्णः षट्प्रकारोपमविविशेषः । यथा,—
 “अतिदृष्टिरनादृष्टिः प्रलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भेदा इत्ययः स्मृताः” ॥ इति स्मृतिः ॥ (कलहभेदः । षडतिरहितयुद्धम् । “ईर्ष्यो व्याधयस्तत्रा दोषा क्रोधादयस्तथा । उपमवाच्य वर्तन्ते आधयः क्षुब्धयं तथा” ॥ इति महाभारते हनुमद्गीमसंवादे । ३।१४६।१४७।) ईर्ष्या, [ईर्] चि, (इदम् + वृष् + क्तिप् ।) अयमिव वृष्यते । इति व्याकरणम् ॥ इह्वार न्याय एह-प्रकार इत्यादि भाषा ।
 (“रत्नानीकृषि भूयानि न भवन्त्येव भूतके” । इति कथासरित्सागरे । २५।१७६ ॥ तथा च किराते । २ । २८ ॥
 “इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः” । ईर्ष्या, चि, (अयमिव वृष्यतेऽसौ इदम् + वृष् + क्त् ।) इह्वक् । एतत्त्वदृशः । इति व्याकरणम् ॥ (“इह्वानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः” । इति उत्तररामचरिते ।)
 ईर्, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा, भुरां-परं-सकं-सेट् ।) मुदि । कि ईरयति ईरति । मुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्, छ ल, कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-सकं कम्पार्थे, अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । छ ल ईर्षं कता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्ष्या, स्त्री, दृष्टविशेषः । यथा । ईर्ष्यावयवम् । इति खलप्रकरणे दुर्गादासः ॥
 ईर्ष्या, चि, (ईर् + इरन् ।) श्रुत्यं । ऊषरभूमिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३।१४२ ॥
 “यधीरिणे वीजमुष्ठा न वप्रा लभते फलम् । तथाप्येते हविर्वाता न दाता लभते फलम्” ॥ “ततस्तदीरिणं जातं समुद्रश्चावसर्पितः” । इति महाभारते अनुशासनपर्वणि । चलनं ।) ईर्षितं, चि, (ईर् + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरितम् । कम्पितम् । गतम् । कथितम् ॥ (“इतीरिते वचसि वचस्त्रिणासुना” । इति माघे १७।१ । “तस्व वभ्रम विभिरासु स बायो मत्सुतेरितः” । इति, महाभारते ।)
 ईर्ष्या, ईर्षे । (भ्वादि-परं-अकं-सेट् ।) पराभ्युदयासहिष्णुतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्षा परादोषासहिष्णुत्वमिति केचित् । ईर्ष्यति खलः साधवे । यद्यान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्ष्या, स्त्री, (ईर् + बाज्जकात् मक् ।) प्रयः । इत्य-

ईश

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।
 “मृगयमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्ष्या” ।)
 ईर्ष्या, स्त्री, (ईर् + णत् ।) भिक्षुव्रतम् । इति जटा-धरः ॥
 ईर्ष्या, पुं, स्त्री, (ईर् + ण्योतीति । ईर् + ण-बाज्जकात् उण् ।) स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ फटी इति भाषा ।
 ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यं । ईर्ष्यं + घञ् ।) हसाक्षोप इति यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥ (“कथमीर्षा न कुर्वते सुग्रीवस्य समीपतः” ।) इति रामायणे ॥ ४ । २४ । २७ ।)
 ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्षा + आलुच् ।) ईर्षाविशिष्टः । इति हज्जायुधः ॥
 ईर्ष्या, ईर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष इति ईर्ष्यस्य घञि हसाक्षोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्षा परा-भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परादोषासहिष्णुत्वमिति के-चित् । ईर्ष्यति खलः साधवे । यद्यान्तः इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यं । ईर्ष्यं + अच् + टाप् ।) परोत्-कर्षासहिष्णुता । रीष इति भाषा । तत्पर्यायः ॥ अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४८ ॥ (“पैशुन्यं साहसं श्रेष्ठ ईर्ष्यासुयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणाष्टकः” । स्त्रियः परानुभयप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-भेदः । यथा, प्रह्लादप्रसक्तौ ॥
 “वचोभिरिर्ष्याकलहेन लीलयो समस्तभारैः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।) ईर्ष्यालुः, चि, (ईर्ष्यां लाति । ईर्ष्यां + ला + लु ।) ईर्षाविशिष्टः । अक्षान्तियुक्तः । तत्पर्यायः । कुह्नः २ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी । “दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि । ईर्ष्यालुना खैरिणीव रक्षितुं यदि पार्थिवे” ।) ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यते इति । ईर् + इन् रस्य लः ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा इति ख्याता । करच्छूरीति ख्याते एकधारा इति ख्याते यवनास्त्रे वा । इति सारसुन्दरी ॥ ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्येव । ईर्ष्या + स्वार्थे कन् टाप् ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौंटा इति ख्याता । एकधारेणीति ख्याती । तत्पर्यायः । ईर्ष्याः २ ईर्षी ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ ईर्ष्या, चि, (ईर्ष + क्त ।) इत्य लः । इत्य-मरः ॥
 ईर्ष्या, स्त्री, (ईर् + क् ।) कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष् ।) ऋसगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः । करपालिका २ । इत्यमरः ॥
 ईर्ष्या, छ ल, ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं अकं-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्यमीश्वरीभावो-ऽधीनीकरणश्च । छ ल ईर्षे घनी । मायानामी-शिवेय च । अत्र कर्म्मविषयी । इति दुर्गादासः ॥
 ईर्ष्या, चि, (ईर्षे इति । ईर्ष + क् ।) ईश्वरः । (यथा

ईशान

कुमारे २।६ “जगदीशो त्रिरीश्वरः” ।) इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, कुमारे ३।३४ “कथञ्चिदीशो ममसां बभूवुः” ।)
 ईशः, पुं, (ईशे इति । ईश + क् ।) महादेवः । (“शूनैः क्षतप्राणविसुक्ष्मरीशः पर्यङ्गबन्धं निविडं विभेद” । इति कुमारे ३।५६ ।) ईशानकोशाधिपतिः इत्यमरः ॥
 ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखि-टच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ईशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप् ।) जाङ्गलदण्डः । इति मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४० । २० । “ईशान्ये हयान्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।) (ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा ।) ईशस्य प्रभो पत्नी इति व्युत्पत्त्या खामिपत्नी । प्रभुस्त्री यथा, अथर्ववेदे १।१८।१७ “ईशा वशस्य या जाया” ।) ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः जाङ्गलस्य दण्डः ।) अथ युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
 “योजनानां सङ्ख्याणि भास्कारस्य रथो नव । ईशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम” । इति विश्वपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
 ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य ।) दृष्टदन्तही तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्च) व्योतिः । इति मेदिनी (तद्विशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे । १।१७।४। “सुभाय सूर्य्य कवे चक्रमीशान आंजसा” ।) ईशानः, पुं, (ईशे । ईश + ताच्छिष्यवयवचनश्रुति-चानश्च ।) महादेवः । इत्यमरः ॥
 (“तस्मिन् सुहृत्ते परसुन्दरीया-मीशानसंदर्शनकालसानाम्” ॥ इति कुमारे ७।५६ ।
 “तत्रेशानं समभ्यर्च्य चिराजोपोषितो नरः” । इति मारते ।) एकादशसद्मनगतसङ्घविशेषः । इति पुराणं । (यथा, आश्वलायनश्रुतौ ४।४। “हराय मृडाय श्रुत्वाय शिवाय भवाय महादेवा उग्राय भीमाय पशुपतये ब्रह्मर्षे शङ्करायेशानं खाहा” इति । दूतमूर्तिश्वरः शिवः । स च दूत-जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ।
 “सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता । दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्श्वं मुम्भनिमुम्भवो” शिवाहमूर्त्तनगंसुख्यमूर्त्तिः । इति सुवि मन्त्रः । (परमेश्वरः । यथा, कृष्णसुख्ये । “सर्वेन्द्रियगुणावासां सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरत्वं दृष्टम्” । तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
 “आद्यं पुरुषमीशानं पुरुशत्वं पुरुशुतम् । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म अक्ष्णायकं सनातनम्” । साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—
 “धर्मेणैवात्मानं कर्मैः सध्या साध्यां कर्म प्रसवं अवनयैव ईशानं पुरर्षिं तथा” ।

ईष

इति भारते ।) इन्दीरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 मी, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) दुर्गा । इति तन्त्रम् ।
 इन्दीरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 इता, स्त्री, (ईषिणो भावः । ईषिन् + तल् ।) ईषित्वं ।
 कश्चिन्मार्गैश्चान्तगतेभ्यो विशेषः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 इता, [स्त्र] चि, (ईष्टे इति । ईष् + क् + च् ।)
 ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा
 माघे । २ । ६५ ।
 दीशितारं देदीनां भवति मवमं स मा")
 इत्, स्त्री, (ईषिणो भावः । ईषिन् + तल् ।) ईषिता ।
 देवानामष्टैश्चान्तगतेभ्यो विशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । (यदुक्तं ।
 "अथिमा कश्चिमा अथिः प्राक्तान्यं गरिमा तथा ।
 ईषित्वञ्च अथित्वञ्च तथा कामावश्चायिता" ॥)
 प्रसुतम् । येन श्यावरादिसर्वभूतानि आद्या-
 कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसन्दरी ॥
 ई, चि, (ईष् + वरच् ।) आद्यम् ।
 ("इरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेः श्वरे धनम्" ।
 इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति वि-
 श्वमेदिन्यौ । (यथा महाभारते ।
 "अहं चैव हि यश्चान्ममास्ति वसु किञ्चन ।
 तत्सम्भं तव विश्वं कुत्र प्रयायमीश्वर" ॥
 नियन्ता । प्रभुः ।
 "ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये" ।
 इति मनुः । १ । ६६ ॥
 ई, पुं, (ईष्टे इति । ईष् + वरच् । यथा, अन्नुते
 आप्रोतीति अश्रुधातोर्वरट् उपधाया ईत्वं च ।)
 शिवः । (यथा, कुमारः । ७ । २१ ।
 "तदौरवान्मङ्गलमयडनश्रीः
 सा पस्युषे केवलमीश्वरेण" ।
 "अथेश्वरं देवगणः सः सप्तर्षिर्भिर्विभुम्" ॥
 वाग्मिः स्थितः स्तुवन् यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ।
 शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा ज्ञताङ्गनिः ॥
 क्रोधामिदंभूतान् देवमहं किं कर्वाणि ते" ।
 "तसुवाषेश्वरः क्रोधं ज्वरो क्रोके भविष्यति" ॥
 इति चरके चिकित्साशाने तृतीयाध्यायः ॥
 "ततः सुप्रा प्रजाः श्रेष्ठं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
 विवृणुवान् स भूतेषु श्यावरेषु चरेषु च" ॥
 इति सुश्रुते कल्पशाने तृतीयाध्यायः ॥)
 कल्पः । इति मेदिनी ।
 "विशुद्धस्वप्नप्रधानाद्यानोपहितचैतन्यम्" ।
 इति वेदान्तः । न्यायमते ईश्वरगणाः । संख्यादि-
 पञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरैश्चैतन्मत्प्रक्षय्ये
 प्रकृतम् । ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । राप्ती १
 अर्थः २ नियुतान् ३ इन्द्रान् ४ । इति वेदनि-
 र्घण्टौ २ अध्यायः । श्रीहरिः । यथा ।
 अत्रउवाच ।
 "हरे कथय देवेश देवदेवक ईश्वरम्
 त्रिभुवः क्वचनै पुण्यैः कौन्तेयसुखते परम्" ।
 इत्यादि । श्रीहरिः उवाच ।

ईहा

"अथ च प्रवक्ष्यामि त्रयसुता च सुरैः सह ।
 अहं हि देवो देवानां सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।
 अहं भूयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
 अहं प्रपूजितो वद्म ददामि परमां गतिम्" ॥
 इत्यादि च गाण्डे २ अध्यायः ।
 (स्वनामख्यातो ऋषितेभ्यः । यथा, महाभारते ।
 "मतिमांश्च मनुष्येभ्यः ईश्वरश्चेति विस्तृतः" ।)
 ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) पुंयोगविवक्षाभावात्
 न डौष् ।) दुर्गा ।
 ("विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
 स्वस्तोऽङ्गप्रतिसरेण करेण पाणिः" ।
 इति किराते । "ईश्वराया गौर्याः, श्लेषभासे-
 त्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न डौष्" ॥
 इति तट्टीका ।) लक्ष्मीः । सरस्वत्यादिशक्तिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईष् + वनिप् । वनोर-
 चेतो डौष्प्रौ ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥
 ("लमीश्वरी देवि ! चराचरायाम्" । इति मार्क-
 ण्डेयपुराणम् । ६१ । २ ।) निष्क्रिणीकृतः । बन्धा-
 कर्कोटकीकृतः । ऋजुगणतः । नाकुलीकन्धः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ईष उ उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-
 सेट् ।) उच्छे उद्भूतप्रस्यशेषापहरणं । ईषति
 धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥
 ईष उ दाने । (भादि-भ्यात्सकं-सेट् ।) ईक्ष ।
 हिंसने । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः ।
 उ ईषते । ईक्षो दर्शनं । इति दुर्गादासः ॥
 ईषः, पुं, (ईष् + क ।) इषः । आश्विनमासः । इत्य-
 मरटीकायां मथुरानाथः ॥ (स्वनामख्यातः उत्तम-
 मनोर्दशपञ्चमथ्ये एकः पुत्रः । यथा,—
 'शौक्तमेयान् महाराज ! दशपुत्रान् मनोरमान्' ॥ १८
 "ईष ऊर्ध्वस्तनूर्ध्वं मधुमाधव एव च ।
 शुचिः शुक्लः सङ्ख्यैव गभस्यो गभ एव च" ॥ १९
 इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)
 ईषत् य, (ईषणमिति । ईष् + षत् ।) अल्पम् ।
 किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
 ("तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषद्वस्तुरिताधरम्" ।
 इति विष्णुपुराणे ॥ १ । १ । १२ ।
 "ईषत् सहासममलं परिपूर्णं चन्द्र-
 विम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम्" ।
 इति मार्कण्डेयपुराणे, शक्रादिमाहात्म्यम् ॥
 "हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम्" ।
 इति चरके सूत्रशाने सप्तदशाध्यायः ॥)
 ईषत्कारः, पुं, (ईषत् + क + खल् ।) अत्यल्पः । तत्पर्यायः ।
 क्लेशः २ उपपदं ३ गन्धः ४ अशुबन्धः ५ ।
 इति चिकित्साशेषः । ईषत्किंयमाहं वस्तु । इति
 व्याकरणम् ॥
 ईषत्याहुः, पुं, (ईषत् पाण्डुः ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ॥
 ईषदुष्कं, चि, (ईषत् तदुष्कश्चेति ।) अल्पतमं । तत्पर्यायः ।
 कोष्यं २ कवोष्यं ३ कदुष्यं ४ मन्दोष्यं ५ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 ईषत्रक्तः, पुं, (ईषत् रक्तः ।) अल्पकोहितवर्णः ।

तत्पर्यायः । अक्षतरागः २ अरुणः ३ । इत्यमरः ॥
 ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) काङ्क्षारुणः । इत्य-
 मरः ॥ जाङ्गलेश ईष इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
 "शिरण्यथो वा रभिरौषा अक्षी" ।
 रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ११५ ।
 ३ । "इधः एकैषः" ।
 "ईषामन्ये ह्ययान्ये सुतमन्ये न्यपातयन्" ।
 इति महाभारते । वनपर्वणि २४० । ३० । ईषेति
 कश्चित् पाठः ॥)
 ईषादन्तः, पुं, (ईषिव दन्तो ऽस्य ।) दीर्घदन्तश्चली ।
 तत्पर्यायः । उदयदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 ("ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुपाटतान्"
 ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाटुकरेणवः" ॥
 इति च भारते ॥)
 ईषिका, स्त्री, (ईष + किकृन् ।) इक्षिचसुगोलाका ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ तूलिका । इत्य-
 मरः ॥ अस्त्रविशेषः । यथा,—
 "सोऽभिमन्त्र्य शूरेषीकामीषिकाश्लेषे वीर्यवान् ।
 काकं तमभिसन्धाय ससर्ज पुनरवर्षम्" ।
 इति रामायणम् ॥
 ईषिरः, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 ईषीकत, स्त्री, (ईष + ईकन् ।) श्रीद्यादिकाप्रत्ययो-
 ऽयम् । पर्फरीकादित्वात् साधुः ।) तूलिका ।
 वीरयादिशलाका इत्यन्ये । आदर्शितमनावर्तितं वा
 सुवर्णं चातुं यन्निःक्षिप्यते तन्नैतन्ये । आदर्शित-
 सुवर्णं श्रुवाकारं यत्र निःक्षिप्यते तत्रेति केषित् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 ईषः, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुयादिवृत्तिः ॥
 ईष उ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-भ्यात्सकं-
 सेट् ।) दीर्घादिरकर्मकः । छ ।
 "देहिष्ठ तं कारयितुं ज्ञातात्मा
 क्रतुं षट्पुः पुल्लक्षणं मुनीन्द्रम्" ।
 इति भट्टिः । १ । २१ ॥
 सकर्मकोऽपि । "भ्रामं भ्रमादपि नेष्टते" । इति
 जयदेवः ॥ "सर्व्वं स्वार्थं समीहते" इति माघः ।
 २ । ६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥
 ईहा, स्त्री, (ईह + ष + टाप् ।) चेष्टा । उद्यमः ।
 ("इच्छ्या जायते काम ईहयाथो विवर्द्धते ।
 अद्भया वर्द्धते धर्मस्त्रेषां फलमिदं चिथा" ॥
 इति रामायणे । ३ काण्डे । तथा च मनुः २ । ३७ ।
 "राक्षो बहार्थिनः षष्ठे वैश्वस्येष्टार्थिनोऽष्टमे" ।
 "वैश्वस्य बज्जुष्यादिषेष्टार्थिनः" इति तट्टीकायां
 मुकुटभट्टः ।) वाञ्छा । इच्छा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ("धर्मार्थं यस्य विसेहा वरं तस्य निरीहता ।
 प्रह्वालनाडि पद्मस्य श्रेयो न स्वर्गं षड्याम्" ॥
 इति महाभारते । १ । २ । ४८८ ॥)
 ईहाष्टकः, पुं, (ईहाप्रधानो षट्को षट्कः ।) कुम्भुर-
 प्रमाणहरिचन्द्रकपिणवर्णजम्बुविशेषः । इति
 भरतः ॥ घौघ इति व्यासः । तत्पर्यायः । कोकः २
 षट्कः ३ । इत्यमरः ॥

“एकस्य सुता राजन् शकभाश्च प्रकीर्त्तिताः ।
 सिंहाः किम्बुयथा व्याघ्रा यथा इन्द्राण्यस्तथा” ॥
 इति महाभारते । आदिप्रबन्धि ॥ (गायको मृग-
 वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाष्पल्यत्र इति ।)
 गटकल्पकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ।
 (तल्लक्ष्यं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
 “इन्द्राण्यो मिश्रकल्पतुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।
 सुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्बहन् तथा ॥
 नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
 स्थितौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तज्ञत् ॥
 दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
 प्रहृष्टाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
 पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दशोद्धताः ।
 युद्धमानीय संख्यं परं व्यजान्निवर्त्तयेत् ॥
 महात्मानो बधमाप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।
 यथाज्ञो देव यथाच नेतेत्याहुः परे पुनः ॥
 दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड्वितीतरे” ॥
 “मिश्रं स्थानाख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
 पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिञ्जिता
 दश्च । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
 वाष्पलीति इन्द्राण्यः । यथा—कसुमशेखर-
 विजयादि” ॥
 इन्द्राण्यः, पुं, (इन्द्राप्रधानो षट्कः ।) इन्द्राण्यः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणं ओष्ठः ।
 (यथा, शिञ्जाग्रये ।
 “कण्ठ्या वहाविद्युयशास्तालथा ओष्ठजावुपु” ।
 तथा च मुग्धबोधे ।
 “उच्यं पपबभमवा ओ औघाः” ।)
 स च ऋणो दीर्घः ऋतश्च भवति । (एवं त्रिधापि
 प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन गवमसञ्ज्ञकः
 पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अय-
 द्शविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
 “उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
 भीतचम्पकसङ्गाधं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रतीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारोपधा,—
 “ऊर्ध्वो मेधतः कुक्का रेखा वामगता शुभा ।
 तिलन्ति वायुवज्रीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्मृता” ॥
 इति वज्रोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
 “उः शङ्करो वसुन्वाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
 अमरेशो दक्षकर्मः षड्वज्रो मोहनः शिवः ॥
 उयः प्रसृष्टतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
 शत्रुघ्नखटिका पुष्टिः पञ्चमी वज्रवासिनी ॥
 कामग्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्त्री ।
 उदुः कुटिका ओत्रं पारदोपो ह्यो हरः” ॥
 इति तन्त्रोक्तवर्णोभिधानम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य
 दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं माटकान्याचमने

“उं गमो दक्षिणकर्णे उं गमो वामकर्णे” ।)
 उ, उ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अवादि-आकं
 अकं-अनिट् ।) उ अक्षते गौः । इति दुर्गादासः ॥
 उ, अ, (उ शब्दे + क्तिप् + तुक् + ण् ।) सम्बोधनम् ।
 रोषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदंपूरणं ।
 पादपूरणं । इति मेदिनी ॥ अग्रः । अङ्गीकारः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उक्थ इति ख्यातं ।
 (“उमेति मात्रा तपसो निविद्धा,
 पञ्चादुमास्यां सुमुखी जगाम” ॥
 इति कुमारः । १ । २६ ॥)
 उः, पुं, (अक्षति विश्वमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
 अत् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
 मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रथमेन त्रयो मताः” ॥
 इति पुराणो) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
 उकनाहः, पुं, पोतरत्नवर्णान्धः । स एव कश्चित्
 ज्ञानरत्नशिवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उक्तं, स्त्री, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकन्दः । इति
 मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥
 उक्तः, चि, (उच्यते यः । वच् + कर्मणि क्त ।) कथितः ।
 तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
 आख्यातः ५ अभिहितः ६ कथितः ७ इत्यमरः ॥
 गदितः ८ गिगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
 भणितः १२ कडितः १३ रपितः १४ रठितः १५
 भटितः १६ रठितः १७ व्याहृतः १८ ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
 “इत्युक्तः सोभधावचामसुरो धूम्रलोचनः” ॥
 तथा, तत्रैव ५५ । ६६ ।
 “इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ” ॥)
 उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
 पर्यायः । आहारः २ कथितं ३ भाषितं ४ वचनं
 ५ वचः ६ इत्यमरः ॥ (“अतिसंक्षिप्तचिरन्तनो-
 क्तिभिः” । इति मुक्तावलीसूचना । तथा, चामरे ।
 “एकयोक्त्या पुष्यवन्तो दिवाकरनिशाकरौ” ॥)
 उक्थं, स्त्री, (वच् + थक् ।) सामवेदः । इत्युगादि-
 कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
 “विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति” ॥
 स्तोत्रम् । यथा,
 “अथ योसावन्तरस्त्रिणि पुरषो दृश्यते सैवर्कं
 तत्साम तद्गुणः तत् उक्थं तद्ब्रह्म” । इति
 कान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
 उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
 मन्त्रे श्वेतवह्नौक्थशसपुरोडासोत्पन्नित्वञ्च श्वेत-
 वह्नादीनां उक्थपदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं
 भावि तत्र उक्थं । अन्यत्र शिवः ॥) यजमानः ।
 इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
 “नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था” ॥)
 उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप् ।) कन्दोविशेषः ।
 एकाक्षरकल्पमुक्था । सा द्विविधा । स्त्रीः १ सर्व-
 गुहः । यथा स्त्रीस्ते साक्षां । इति कन्दोमञ्जरी ।
 उः २ सर्वलघुः । यथा । उरवतु । इति कन्दो-
 उक्थः ॥

उक्थ इति । (अवादि-परं-सकं-सेट् ।) इति
 कल्पद्रुमः ॥ उक्थति उक्थं भेषः । उट् शेषः ।
 दुर्गादासः ॥ (“उक्थाश्चकारनगरस्य मार्गं
 इति भट्टिकाये । ३ । ५ ॥)
 उक्थः चि, (उक्थ + अच् ।) चित्तः । धीतः ।
 उक्थतरः, पुं, (उक्थन् + तरप् ।) महाकथः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उक्था, [ग्] पुं, (उक्थ + कणिन् ।) कथः । इत्यमरः
 (यथा, ऋग्वेदे ८।७१।६ । “उक्था मिमाति प्रति-
 यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारः ७।७० ।
 “तत्रावतीर्थ्याश्चतस्रस्तः
 शरद्वनाहीधितिमानिवोक्थाः” ॥)
 ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उक्थ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अवादि-परं-सकं-
 सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओष्ठति । इति दुर्गादासः ।
 उक्थ, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भाति-
 परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उक्थति । इति
 दुर्गादासः ॥
 उक्थल्लोकः, पुं, लघुविशेषः । तत्पर्यायः । उक्थः
 भूरिपत्रः ३ सुलघः ४ लघोत्तमः ५ । अस्य गुणः
 बलदाढ्यं । बचिकारित्वं । पशूनां सर्वदा तित
 कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उक्था, स्त्री, (उक्थ + क + टाप् ।) खाली । इति
 मरः ॥ हौंङ् इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
 “इद्धः स्वतेजसा वज्रिबलागतमिवोदकम्” ॥)
 उक्थं, चि, (उक्थायां संस्कारं । उक्था + यत् ।) खाली
 पञ्चमांसादि । तत्पर्यायः । पैठरं ३ । इत्यमरः
 (“शूल्यमुखश्च होमवान्” । इति भट्टिः ॥
 उक्थायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ७।१।११
 “उक्थान् (अग्नीन्) हस्तेषु विभतः” ॥)
 उयं, चि, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच समता
 + ऋच् + ऋत् + दिग्ना रक्, गञान्तादेशः ।) रौ
 उक्थटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
 (“लोकेषु प्रथितं चोयं तपस्वस्य भविष्यति” ।
 इति रामायणे ॥
 “तामिच्छादिषु धोप्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्” ।
 इति मनुः । १२।७५ । यज्ञादिधारी । शबलवर्ण
 यथा मनुः ७।२१२ ।
 “उयानं क्षतिकामश्च पर्यायान्तमिहं प्रम्” ।
 उयं, स्त्री, वक्ष्यमाननामविधं । इति राजनिर्घण्टे
 उयः, पुं, (उच + रक् । गञान्तादेशः ।) महाति
 वायुमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (३
 महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ ।
 “उयो वंशकरोवंशो वंशनारो क्षनिन्दितः” ।
 ऋषविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ७७ ।
 क्षत्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः
 आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० ।
 “क्षत्रियात् शूद्रकन्धारां क्रुराचारविहात
 क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुवयो नाम प्रजायते” ॥)
 अस्य कर्म विजयसिगोप्रादिवधनम् ।
 तथा च मनुः । १०।७६ ।
 “क्षत्रियपुत्राणां नामानु-विजयोऽप्यवकाशम्” ॥

नक्षत्रमन्त्रविशेषः । स च पूर्वमन्त्रगुणीपूर्वोवादा-
पूर्वमन्त्रपदमन्त्राभ्यामन्त्रः । इति श्योतिषं
श्रीमन्नक्षत्रः । इति शब्दचन्द्रिका । केरल-
देशः । इति हेमचन्द्रः । (उग्रः । उग्रो देवः ।
स्नानमन्त्रातो दानवविशेषः । यथा हरिश्च ।
“वेगवान् केतुमानुयः सोयथयो महासुरः” ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्र-
नामकथने १ । ११७ । ११ । महाभारते ।
“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरनाडरक्षोसुपः” ॥
नरेन्द्रदिशाख्यस्य काशीरराजस्य स्नानमन्त्रातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिशानुग्रहभाग्याभिधो यस्य गुरुर्धृतात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४६ । ५६ ॥
श्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकायां । ६० अध्यायः ।
“मन्त्रकाव्ये च रक्षाणी उग्रा भीमा तथैव च” ॥
यकाव्यः, पुं, (उग्रः काव्यो यस्य ।) कारवेक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ करेणा इति भाषा । कापवेक्ष-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।
उग्रगन्धं, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिण्डु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गन्धः, पुं, (उग्रस्त्रीः गन्धो यस्मिन् ।) जसुनः ।
कटपक्षः । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उल्कटगन्धयुक्ते
चि । (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्यात्तथा तथा” ॥)
गन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
वचा । क्लिक्कौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“वचा,
यवानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
अचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति यां मूर्तिर्भद्रकाली चण्डं पुनः ।
यथा मूर्त्यां त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एतासु मूर्तिषु सदा पादङ्गमो नृणां भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिच्छतौ उग्रचण्डामूर्त्यां त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयच्छतौ तु भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गरूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहासुगम्” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीमद्भागवतवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिरुत्पादयन्तुऽभवत् ।
सा नवम्यां पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह” ॥ * ॥
अथवा मूर्त्यां दक्षयज्ञमङ्गः कृतः । यथा,—
“आषाढस्य तु पूर्व्यायां सचं द्वादशवार्षिकम् ।
दक्षः कर्तुं समारभे कृताः सर्वे दिवोकसः ॥
ततोऽहं न हतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना ।
कषाणीति सती आपि तज्जायेत च नो कृता ॥
ततो रोषसमापुङ्गा प्राणांशुना च सती ।
नक्षत्रेण सती अपि यज्ञमूर्तिरुत्पन्नभवत् ॥

ततः प्रकृते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्तिरुत्पन्नम् ॥
योगिनी महात्म्या योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञमङ्गमयाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
स्वयं बभूव सा देवी महासक्तं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते चिद्विक्रमः ।
पूजयाश्चक्रुरनुतां देवीं पूर्वोदितेन वै ॥
पूर्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवोकसः ।
कृत्वे परमामार्गार्थैर्दृष्टिं दुःखहानये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजयन् ।
विभूतिमनुतां प्राप्तुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादथवाकस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाहाप्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वै ।
परत्र च महाप्रायावलिभूत्वा स जायते ॥
अष्टम्यां सधिरैर्भोगैर्मन्त्राणां सैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्भुज्जजातीर्यैर्ज्वलभिर्भोजनैः शिवां ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“भद्रकालीसुगण्डां महाभायां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वसां पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्मं यथोपचय्यायाः पृथक् त्वं प्रदुष्य भैरव ॥
आद्यद्वयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपान्तमन्तरे ।
वह्निनान्तस्त्रेणोन्दुविन्द्यां तन्ममौग्रकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायौ ॥
उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् प्राति
तारयति वा या ॥ उग्र + तृ + शिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
“उग्रादपि भयात् प्राति यस्मात् भक्तान् सदा-
न्विका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वेषामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुभो नियुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारजिकटे महाभायां प्रतुष्टुवुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करः ।
मातङ्गवतितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैश्च कृत्यते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यान्तु कायकोषतः ।
समुद्रूताब्रवीद्वैवी मां क्लृवन्ति सुरा इति ॥
शुभो नियुम्भो अक्षरौ बाधते सकलान् सुरान् ।
तस्मान्तयोर्बन्धायाहं क्लृयेद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःश्रुताया देव्यास्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गनिभा कृष्णा साभूद्रौरी चण्डादपि ॥
कालिकास्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुग्रताराम्बुधो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भयान्नाति यस्माद् भक्तान् सदान्विका ।
एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च” ॥ * ॥
“एधवैकजटास्वार्थिस्तापस्या जटाधिका ।
प्रदुष्य त्वं चिन्तनं चास्याः सप्यक् वेतावभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोतीनीषितम् ।

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुख्यमाकाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभतीन्दोवरं तक्षः ।
कर्णौ च खर्परश्चैव क्रमाद्वाभेन विभतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां विभतीं शिरसा खडम् ।
मुखमरणां धरां शीर्षे द्योवायामपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु विभतीं रक्तलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कन्यां आम्नाजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं श्रवणद्वि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनस्य खिञ्जले तु जेजिह्वाणा श्रवं खडम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयत्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमङ्गिः सुखेषुभिः” ॥ * ॥
“एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ रक्षाणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भामरी चैव महाराजिण्य सप्तमी ।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मशैलस्य पूर्वस्थां भूमिपीठे श्रवणिता ।
“चारुनिशं शुभावसं कामाख्यानामिच्छकम् ॥
यत्रोग्रतारा रूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितया सुभात्मिका ॥
तस्यास्तु वीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं प्रदुष्य नरश्रेष्ठ येन ध्येया सदाश्रवा ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घां विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दक्षे कर्तृकखर्परौ ॥
खड्गं चेन्दोवरं वामे शीर्षे लोकेजटां पुनः ।
वामपादं श्रवणोर्वीर्निधायोत्थाय दक्षिणम् ॥
श्रवस्य हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्वन्ती ।
नागहारशिरोगाभाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊकारमध्यवीजकम् ।
हारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्मके ॥
ज्ञेयानि नरशार्ङ्गं तस्रोक्तं वान्यगोचरे” ।
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये २२
अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठप्राप्तात् वामा
भूता । यथा,—
शौर्व उवाच ।
“एतद्विष्णोर्वचः श्रुत्वा विधिना सहितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधने ॥
विष्टव्य तान् ब्रह्मविष्णुयमान् वषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गणांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणांस्तुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वच्चाप्युत्साहयं कृतम् ॥
ततो गणाः कामरूपाद्देवोच्चाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्तुं रक्षस्यकम् ॥
उत्थार्थमाने लोके तु चतुर्वर्षेर्दिनातिभिः ।
सन्धाचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीश्रया ।
गणैः सह हतः प्राह प्रापं कुर्वन् सुदारवन् ॥
यस्मादहं हृतं धामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं वान्यभावेन पूज्या भव समन्विका ।
मर्त्यंति स्नेहवत् यस्माद्गुणास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्नेहाकृष्णाद्भवन्ता कामरूपके ॥

उचि

महादेवोऽपि यस्मात्मां भिःसारयितुमुद्यतः ।
 तपोवर्गं मुनिं वान्तं श्लेषवदेदपारगम् ॥
 तस्मात् श्लेषप्रियो भूयात् शस्त्ररक्षास्थिमस्तृक् ।
 एतत्तु कामरूपार्थं श्लेषैर्गुणं भवद्गणं ॥
 स्वयं विष्णुर्न चायाति यावत् कालमिदं-मुनः ।
 विरक्षाणां गमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ॥
 विरक्तं यस्तु जामाति कामरूपागमं बुधः ।
 स एव प्राप्तकालोऽपि पूर्वैः फलमवाप्स्यति ॥
 यवसुक्ता वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
 ते गत्याः श्लेषतां याताः कामरूपे सुराण्ये ॥
 वामाऽभूदुग्रतारापि शम्भुर्लक्ष्मणरतोऽभवत् ॥
 इति च कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥

उग्रत्वं, स्त्री, (उग्रस्य भावः । उग्र + त्व) उग्रता ।
 उत्कटता । तत्पर्ययः । चण्डता २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

उग्रधन्वा, [न] ङ, (उग्रं धनुष्यस्य । धनुषश्चेत्यनङ्)
 इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("स इषुहस्तैः स निष-
 किर्भिवंशी संवष्टासायुध इन्द्रो गयेन । संवष्टजित्
 सोमपा नाड्यशुभ्रयधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" ।
 इति ऋग्वेदे । १.०।१.०३३ ॥ शिवः । उग्रधनु-
 र्विशिष्टे, चि ॥)

उग्रनासिका, चि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।)
 दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मन्तकं
 वाक्स्थानत्वेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्रसेनः, ङ, (उग्रा सेना यस्य ।) मधुरदिशस्य राज-
 विशेषः । स च आङ्कपुत्रः । कंसराजपिता च ।
 परीक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
 महाभारतेऽपि "अनसेनयः पारित्तितः सह-
 भाद्रभिः कुबज्जे दीर्घसप्तमुपास्ते । तस्य भ्रातर-
 स्त्रयः सुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च" इति । तथा
 च तत्रैव १।६५।७२ ।
 "भीमसेनोऽग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा" ॥)

उग्रसेनजः, ङ, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन
 + जन + ङ) कंसनामासुरराजः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥

उग्रा, स्त्री, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते या । उच सम-
 वाये + ऋषेत्वादिना रच् गञ्जान्तादेशः । तत-
 ट्वाप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("दन्तच्छात्रे हितं श्लेष्मं तिलोयाचर्ष्यं सदा" ।
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते मुखरोगाधिकारे)
 हिल्किर्षोषधीः । इति हेमचन्द्रः ॥ उग्रजातिस्त्री ।
 (यथा मनुः १० । १६ ।
 "सप्तर्षीतच्छयोऽग्रायां श्रयाक इति कीर्त्तते" ॥)
 धन्याकम् । इति रत्नमाळा । प्रहरा गारी ।

उग्रुयः, ङ, उल्लयः । इति शब्दमाणा ॥ उग्रुन् इति
 भाषा ।

उच, इ र य समवायेने । मिश्रणे । इति कश्चि-
 कल्पमुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) ऋणादिः । इ र
 शीचत् शीचिच् । अस्मात् पुत्रादित्वात् निष् उ
 इत्यग्रे । य उच्यते केशः आनात् । इति दुर्गादासः ॥
 उचितं, चि, (वच + "वचिवचिक्वचिक्वडिभ्यः कितच्")

उच

इति कितच् प्रत्ययः ।) विदितम् । अक्षम् । परि-
 मितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ याद्यम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥

उचं, चि, (उचिबोतीति । चिञ् चित्वां अन्वेषोऽपि
 इति ङ । उचैस्त्वमस्ति अत्र वा । अर्धं आद्यच्,
 अथयानामिति टिलोपः ।) उपरि । उंचु इति
 भाषा । तत्पर्यायः । प्रांसु २ उन्नतम् ३ उदयम् ४
 उच्छ्रितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्गं ७ । इति
 तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ३।१३ ।
 "ग्रहेस्ततः पञ्चभिरवसंश्रयैः,
 अस्वर्थ्यैः सूचितमायसम्पदम्") ।
 (ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
 "अजस्रमभ्रगाङ्गनाकुलीराः
 भ्रमवणिकौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
 दशशिखिमनुयुक्लिधीन्द्रियांशै-
 र्द्विगवकविश्रतिभिश्च सेऽप्यनीचाः" ॥
 सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभादयो राशयः
 श्लोकोक्तमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्तुङ्गा-
 पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
 दशमादयो राशिभिर्ग्राहाः यथाक्रमं उचेषु पर-
 मोक्षा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)

उचकैः, [स] थ, (उचैस् + अथयसर्वनासां इति
 प्राग्वीयेषु अर्थेषु टैः प्रागकच् ।) उचैः । अति-
 शयोचम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा विष्णु-
 पुराणम् ।
 "वशिष्टाद्यैर्दयासारैः शोचं कुर्वद्भिरचकैः" ।
 उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।
 "गिरेस्तडित्वागिव तावदुच्चकै-
 र्जवेन पीठादुदतिलुदद्युतः" ॥)

उचटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुग्गा ।
 भूम्यामलकी ।
 ("उचटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
 शतावयुश्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना" ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ ।)
 नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भः । चर्या ।
 लघुप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ टण्डविशेषः ।
 निर्विधी इति ख्याता । चैचुया इति केचित् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । चूडाका २
 चक्रला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
 मुक्ताला ६ उत्तानकः ७ । इति रत्नमाळा ॥

उचयः, चि, (उत् चयतीति । चङि कोपे + अच् ।)
 त्वरान्वितः । अविजम्बितः । इत्यमरः ॥

उचतयः, ङ, (उचः उन्नतस्तयः ।) नारिकेलवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलवृक्षेऽस्य विवरणं
 ज्ञातव्यम् ॥)

उचताकं, स्त्री, (उचः सप्ततथा प्रचयत्ताको यत्र ।)
 पागगोष्ठां वृक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उचदेवः, ङ, (उचः सर्वदेवमत्वात् श्लेष्मः देवः ।)
 श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उचन्द्रः, ङ, (उत् स्वयं अवशिष्टमन्त्रो वक्षिन् ।)
 रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उचयः, ङ, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रशयिः ।

उचै

तत्पर्यायः ॥ नीची २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
 दीनासुतोत्तमम् । यथा, रघुः १.०।७६ ।
 "करिष्यामि शरैस्त्रीस्त्रीकण्ठैः कर्मणोचयम्" ।
 "पुष्पोचयं नाटयति" इति प्राक्नुक्तसे १ मते
 रात्रिः । समष्टिः । यथा,—
 "शिलोचयोऽपि क्षितिपाजसुचैः" । रघुः ५।५१ ।
 "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोचयः" ।
 इति साहित्यदर्पणे । २ । ११)

उचनं, स्त्री, (उचनतीति । उत् + चच् + ञच् ।
 मगः । इति हेमचन्द्रः ॥

उचनलाटा, स्त्री, (उचनमूर्तं ललाटं यस्याः ।) उन्नत
 ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उचाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + ष्यट् ।) उत्
 खातम् । उचाटन इति भाषा । षट्कर्मनाम्नोऽ
 भिचारकर्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिति
 कृष्णा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । षण्
 माला साध्यस्य केशवृक्षप्रथिततुङ्गदशमोद्गा
 फलम् । उचाटनं स्वदेशादेर्भ्रमं परकीर्तितम् ।
 इति शारदातन्त्रम् ॥

उचारः, ङ, (उचार्यते परित्यज्यते इति । उत् + श
 + णिच् + षच् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥
 ("मूर्धोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्व्यादुदसुखः" ।
 इति मनुः । ७।५० ।)
 "यस्योच्चारं विना मूत्रं सन्ध्यावायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः" ।
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥
 उचारणम् ॥

उचारणं, स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ष्यट् ।) क-
 नम् । वाङ्मन्यतिकरणम् ॥ यथा । "इसे अवा-
 उचारणार्थः" । इति मुग्धबोध्याकरणे, वसि-
 संज्ञा २ । अपिच ।
 "कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमात्रानुबन्धतः" ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥

उचावचः, चि, (उदक् च अवाक् च । मयूरशंका
 दित्वात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।
 नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।३८ ।
 ("उचानिर्घातकेषु च्योतीष्युचावचानि च" ।
 "उचावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिरुतः" ।
 इति च मनुः ६ । ७३ ॥)

उचिङ्कटः, ङ, टण्डगङ्गमत्स्यः । कोपनपुत्रः । इति
 मेदिनी ॥

उचूलः, ङ, (उङ्गता चूडा यस्य । इत्युक्तम् ॥
 अन्वेषोऽसुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः । निशानेरपत्र
 इति भाषा । अस्य पटुका अवचूलः ॥

उचैः, [स] थ, (उचीयते इति । उत् + चि + षेच् ।)
 उचम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमार २.१० ।
 "उचैरुचैः अवाक्तेन ह्यरत्नमहारि च" ।
 "शिलोचयोऽपि क्षितिपाजसुचैः" ।
 इति रघुः १।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
 "अज्ञता रेवया पादमूचैर्दुर्लभं विदिमान्" ।
 उचैः अवाः [स] ङ, (उचो अवाः वयो वक्षः । न
 उचैः अवाः वक्षः । यथा उचैः अवाः वक्षोः इति उचै

उच्छि

शु + अच्च् । इन्द्रकोटका । इन्द्रमण्डः स तु तदर्थः समुद्रमन्त्रोत्थितः । इति श्रीभागवतम् । उच्छिः शिवोऽम्बाकोम ह्यरत्नमहारि च” ।
 ति कुमारे । २ । ७७ ।)
 उच्छि, स्त्री, (उच्छिष्यते स्म । युष् + क्त ।) घोषणा । त्वमरः ।
 , इ प्र उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-दिव्-परं-सकं-सेट् ।) ऋणादिः । इ उच्छति । प्र उच्छती उच्छन्ती । उच्छ उद्धृतप्रत्यस्य शेषाप-रथम् । (यथा, हजामुधः ।
 सुकमं प्रत्यमुच्छन्ति यद्देशे प्रतिगो दिनाः” ।
 उच्छः स्कोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ।
 ; इ प्र उच्छे । समापने अतिप्रभे । वर्जने । इति विकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) इ उच्छः । [उच्छती उच्छन्ती । चत्वारोऽुष्ठाः । समापने । षक०) उच्छति रात्रिः । “भरण्यां सुष्ठायामुषसि । नयासास तनयम्” सुष्ठयां समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
 उच्छ, त्रि, (उत् + ष्ट + क्त ।) गच्छम् । इति श्रीभगवद्गीता ।
 हादनं, स्त्री, (उत् + ष्ट + णिच् + ल्युट् ।) उत्-हादनम् । उच्छर्जनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्म-तोकरणम् । इत्यमरटीका ।
 “यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च” । इति रामायणे । २ । १११ । १० ॥
 उच्छिन्ध, स्त्री, (उच्छिन्तं शिञीन्धम् ।) हञ्जिका । इति श्रीभागवतम् । कोडक क्वाता इति भाषा । (“उद्धृतशिञीन्धे, त्रि, “कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिञीन्धामवन्धाम्” । इति मेघदूते । पूर्वमेघे । १८ ॥)
 उच्छि, त्रि, (उत् शिष्यते यत् । उत् + शिष + क्त ॥) भुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ रंटो इति भाषा । तद्भोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चाशलाद्यन्नभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः । “आमन्नाद्राशने चिरान्नं पयसा वर्सेत ब्राह्मणः शूभोच्छिष्टाशने च वमनं क्वात्वा सप्तरात्रमुपवसेत्” इति । एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तकक्षापदादिविषये बोध्यः । विष्णु नापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथाचाङ्गिराः । “आश्लान्नापतितादीनामुच्छिष्टान्नेस्य भक्षणे । दिनः सुधेत् पराकोय शूद्रः क्षत्रिये सुधति” ॥ यत्तु भिताक्षरायामापस्तम्बः ।
 “अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्ने कृच्छं तदङ्गन्तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः” । चान्ने चान्नावयम् । कृच्छं वनकृच्छम् । एतच्च ब्राह्मणस्य सङ्गद्वानविषयं बजात्कारानुत्तारे-ऽप्यनेतरताम्बुजासुक्कृष्टपरम् । तथाज्ञाने आप-स्तम्बेन उच्छिष्टे चान्नावयविधानात् । अङ्गिरसा अन्यथावसायिनामित्वादि प्रागुक्तवचने सामान्यत-यात्तत्कृच्छविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्वानामुच्छिष्टासुच्छिष्टे वैशुष्यं बोध्यम् । प्राय-श्चित्तविषये संसर्गप्रकारेऽप्येवम् । अतिप्रवि-

उच्छु

श्रीभाषादि शेषम्” । * । “सर्वभौच्छिष्टे तु त्रत-वैशुष्यं आपदप्रधानमुक्तोत्तारिते मासवाचकप्रतं तदप्रती धेनुदयं नटकार्वापया वा देयाः । तपो-च्छिष्टान्ने पराक इति । अन्नाद्यभेदे त्वावृत्ति-रुद्धयीया” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * । अथो-च्छिष्टस्य चाश्लान्नादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । (तत्रैव उच्छिष्टस्य चाश्लान्नादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे कृच्छ्रम्) आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्नानाचान्नाश्लान्नेः स्वपचेन वा । प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रान्तु श्रुपदां वा श्रतं जपेत् । चिरान्नोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन सुधति ॥ भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । अर्जोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा” ॥ प्राजापत्यं ज्ञाने अर्जोच्छिष्टो येनाद्ययास आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्षः । दक्षः ।
 “पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः । संस्पर्शं यदि गच्छेत् श्रवोदकान्यजैः सह ॥ दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।” दिनचयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥ काश्यपः ।
 श्वशुरकारान्यचाश्लान्नाद्यभास्वरजस्रजाः । यद्यच्छिष्टः स्पृष्टेत्तत्र कृच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ एतद्द्वान्नाश्लान्ने सान्तपने धेनुदयं । ब्रह्मपुराणे । “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तावृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥ उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तावृशः । उभौ ज्ञानं प्रकुरतं सद्य एव समाहितौ” ॥ अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य गन्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ त्वहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रतपथब्राह्मणे २।३१।११ । “उतोच्छिष्टमिदम्” । इति । अनाचान्तो भक्षकः । यथा मनुः २ । ५६ । “नचैवात्यशनं कुर्यात् नचोच्छिष्टः क्षिचित् ब्रजेत्” । उच्छिष्टभोजनः, पुं, (उच्छिष्टं देवनेवेद्यावशिष्टं भो-जनं यस्य ।) देवनेवेद्यावनिभोजनकर्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छिष्टमोदनं, स्त्री, सिक्कम् । इति राजनिर्घण्टः । मोम इति भाषा ॥
 उच्छीर्षकं, स्त्री, (उत् ऊर्द्ध्यापितं शीर्षं मल्लकं येन । बद्धश्रीर्षार्थे कन्) उपधानम् । इति हजामुधः । वाणिश इति भाषा ॥
 उच्छूर्ण, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) शोदितश्चेति तस्य नः । यजदित्वात् सव्यसारणे पूर्वस्वरूपे च हल इति शीघ्रः । स्त्रीतम् । उन्नतम् । वर्जितम् । तथा च प्राचीनाः ।
 “कामिन्याः कियदुच्छूर्णमुरः प्रेषान् समीक्षते । नथं शान्तिमिवोत्पन्नमतिदीनः क्षुभीवनः” ॥ (सर्गायामटिकाविलुण्ठनकथोच्छूर्णेः किमेभिर्भुजैः इति साहित्यदर्पणे । १ पुरिच्छेदे ।)
 उच्छूर्ण, त्रि, (उच्छूर्णं शूद्रान्निगणं यस्य ।) शूद्र-कारहितं । तत्पर्यायः । अवाधं उद्धाम इ अति-दक्षिणं ० अकर्मकं ५ गिरशूर्णं इ । इति हेम-

उच्छ्व

चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशः ३ । ८० ।
 (“अथदुच्छूर्णं सारवमन्यत् प्राञ्जनिचिन्तितम्” । “सम्भूर्णदुच्छूर्णप्रदुग्निखनः” ।
 इति भाषाः । १२ । १३ ॥)
 उच्छ्वयः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) पर्वतहस्तादेव-चता । तत्पर्यायः । उच्छ्वयः २ उच्छ्वेधः ३ । इत्य-मरः ॥ (“प्राप्ते यूपोच्छ्वये तस्मिन् बह्वैवैनाः खादिराच्च बट” । इति रामायणे ।)
 उच्छ्वयः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) उच्छ्वयः । उच्यता । इत्यमरः ॥ (यथा, वाचस्पत्ये ।
 “यद्वाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्वयाः पतनानि च” । “शूद्रोच्छ्वयैः कुमुदविश्रदैर्वै विततव स्थितः ख” । इति मेघदूते । ६० ॥)
 उच्छ्वितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) संनातं । वसुवृद्धं । उच्यं । प्रवृद्धं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभा-रते १३ । दानधर्मकथने । ८१ । २६ । “सर्व-मयैर्भानि शूद्रैश्चावभिरक्षितैः” ।) त्वहं । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छ्वसितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) प्रवृद्धं । विक-सितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (भाङ्गे + क्त ।) जीवितम् । स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ । “त्वामुक्करोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाष्य चैव” । “सा खलु भगवतः कण्ठस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम्” । इति प्राकृतलोके ३ अङ्के ॥)
 उच्छ्वासः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) अन्तर्मुखश्वासः । (“प्रियामुखोच्छ्वासविकल्पितं मधु” । इति ऋतु-संहारे द्यौश्चवर्णनायां ३ ।) तत्पर्यायः । आहारः २ श्वासः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आस्थायिकापरि-च्छेदः । आश्वासः । इति मेदिनी । (यथा, कात्या-दर्श आस्थायिकाजज्ञकथने,—
 “वर्णं चापरवर्णस्य सोच्छ्वासस्य भेदकम्” ॥)
 उच्छ्वयनी, स्त्री, विशालानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उच्छ्वेन इति पश्चिमदेशे ख्याता । वक्रदेशे तु उजनी । इयं मानवदेशस्य नगरी । मोक्षदक्षिण- . पुर्यन्तर्गतपुरी । पुरा विक्रमादित्यराजधानी च अथुना महाराष्ट्रशाधिज्ञता । (यथा, मेघदूते पूर्वमेघे । २६ ॥
 “सौधोत्सृजप्रययविमुखो मा च भूवच्छयिन्याः” ।)
 उच्छ्वयन्तः, पुं, रैचतपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छ्वयिनी, स्त्री, उच्छ्वयनीनगरी । तत्पर्यायः । विशाला २ अचन्ती ३ पुष्करद्विनी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्छ्वासनं, स्त्री, (उत्, जसु हिंसायाम् । णिच् भावे ल्युट् ।) मारकम् । बधः । इत्यमरः ॥
 उच्छ्वर्भं, त्रि, (उत् + श्रि + अच् ।) प्रवृद्धम् । प्रकृतितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“उच्छ्वभवदनाभोजा भिगन्धकानि साङ्गना” । इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ।)
 उच्छ्वम्भितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) प्रवृद्धम् । चैद्यायां, स्त्री । इति मेदिनी ॥
 उच्छ्वनं, त्रि, (उच्छ्वन्नति प्रकाशते इति । उत् + श्रि + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकीर्णितम् ।

इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ परि-
च्छेदः । “अस्माकं वरि ! वाससी न वरिरे
प्रेयेयकं भोग्यकं” ।

“विश्वीजोऽज्जन्मवेद्या तु बलमूर्धुरनिःस्वना” ॥
उज्ज्वलं, स्त्री, (उत् + ज्वल + अच् ।) स्वयंम् ।
इति राजनिघण्टुः ।

उज्ज्वलः, पुं, (उत् + ज्वल + अच् ।) शृङ्गाररसः ।
इत्यमरः । (यथा, नैबधे १ । १ ।

“स राशिरासीन्महसां मञ्जोऽज्वलः” ॥
उज्ज्वल श्रुत्यागि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुरां-परं-
सकं-सेट् ।) जोपध इत्येके । उज्ज्वलमिति ।

सौज्ज्वलम् । श्रु उज्ज्वलती उज्ज्वलन्ती । इति
दुर्गादासः । अन्यत् उज्ज्वलधातौ प्रथमम् ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वलतीति । उज्ज्वल + अच् ।) त्यागः ।
विश्वजन्मम् । (यथा, मनुः ११ । ५६ ।

“ब्रह्मोऽज्ज्वलता वेदनिन्द्या कौटसाख्यं सङ्ग्रहः” ॥
उज्ज्वलितं, चि, (उज्ज्वल + क्त ।) उत्कृष्टम् । त्यक्तम् ।
वर्जितं । इति हज्जायुधः । (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अभिरतोऽज्ज्वलितवारिविपाण्डुभिः” ।
“उज्ज्वलतायास्तथा नाथ ! तदैव मरणं वरम्” ॥
इति रामायणे २ । ३० । २० ॥

उज्ज्वल, स्त्री, (उज्ज्वल + अच् ।) पक्षिचञ्चलादानवत् शस्य-
ग्रहणं । यथा । उपात्तशस्यात् क्षेप्रात् शेषावच-
यने । उज्ज्वलेन पक्षिचञ्चलादानवद्वयद्वयेन शिष्यते
सन्धीयते उज्ज्वलितं उज्ज्वलिते शिष्य उज्ज्व-
लितोऽरिष्यतेः क्षाण्डेति इजुत्वात् कः उज्ज्वलि-
तम् । संघातं विद्यतेति विपर्ययस्य नाम । “शक्या
न वेदुःश्रितेन वृत्तिः । फलेन मूलेन च वारिणा
च” इति । समाहारद्वन्द्वे उज्ज्वलितम् । उज्ज्व-
लितम् यथान्यत् परिग्रहयन्तु ऋतम् । इति
निगमाभिधाने स्त्रीत्वम् । पुमानुज्ज्वलितशिले इति
शोषाशिते पुंस्युज्ज्वलः । भवभूतिस्तशिलोऽज्ज्वल इति
गोवर्द्धनः । केचिदुज्ज्वलितयोर्भेदमाहुः । “प्रति-
ग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युज्ज्वलः प्रशस्यते” । इति
तत्र प्राच्यादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीयां आदानं
शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रहः । इति स्वामी
च । एकैकशः कपोतवज्जान्यकयोद्गुह्यमुज्ज्वलः ।
तदुक्तं उज्ज्वलो धान्यकयोश्च इति । शिलं ताल-
द्यादि दन्त्यादि च । धर्मश्रुत्वात् सत्यमिति ऋतम् ।
इति उज्ज्वलितशब्दटीकायां भरतः ॥

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वल उज्ज्वल + अच् ।) उज्ज्वलितम् ।
इति जटाधरः । (यथा, रामायणे । २ । ३० । २० ।

“मयि जातो दृष्टरथात् कथमुज्ज्वलेन वर्तयेत्” ॥
उज्ज्वलं, स्त्री, (उज्ज्वल + अच् ।) आप्यादिपतितक-
शोपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उज्ज्वलं खण्डिया
कशोनं सुनिघा कशोनं कुडाइया कशोनं इत्यादि
भाषा ।

उज्ज्वलितं, स्त्री, (उज्ज्वल श्रिणक्षेत्वेकवद्भाषः ।)
उज्ज्वलितः । सा तु महीतशस्योऽत्रात् शेषा-
वचयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ।
इज्ज्वलितं २ उज्ज्वलः ३ उज्ज्वलं ५ शिलं ६ । इति
तट्टीका । (यथा, मनुः । ३ । ५ ।

“ऋतमुज्ज्वलितं श्रेयममृतं स्थावराशितम्” ॥
उज्ज्वलितः, चि, (उज्ज्वलः श्रिणं वृत्तं यस्य ।) उज्ज्व-
लीवी । उज्ज्वलितशस्य शेषावचयनम् । इति
पुरायम् ॥ इत्येव इति भाषा ।

उज्ज्वलः, पुं, (उज्ज्वल + अच् ।) इत्यमरटीकायां भरतः ।
उज्ज्वलः, पुं, स्त्री, (उज्ज्वल + अच् ।) इत्यमरः ।
उज्ज्वल + अच् ।) मुनीनां पञ्चरचितशब्दम् ।

तत्पर्यायः । पर्यायशब्दाः २ । इत्यमरः । पर्यायशब्दाः २ ।
इति शब्दरत्नावली । यथा रघुः ।

(“आकीर्णमृषिपत्नीनामुज्ज्वलितारोधिभिः” । १ । ५० ।
“मृगैर्वर्षितरोममृगमुज्ज्वलितमभूमिषु” । १ । ५२ ।)
मृगमात्रम् । इत्यमरभाषा ।

उज्ज्वल उज्ज्वलते । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः । ऋत्वादिः । शोठति खलः साधुम् ।
इति दुर्गादासः ।

उज्ज्वल संघटौ । (परं-सकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः । उज्ज्वलः । इति दुर्गादासः ।

उज्ज्वल, स्त्री, स्त्री, (उ रोषोक्तिपूर्वकं वयते इति । उ
+ ङी + ङ मितद्वादितात् ङुः ।) नक्षत्रम् ।
इत्यमरः । (“तदोडुराजः कुक्कुभः करैर्मुखम्” ।
इति भागवतं । १० । २६ । २ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोऽनुज्ज्वलः” ।
जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उज्ज्वलः, पुं, स्त्री, (उज्ज्वलेनजात् पाति रक्षतीति ।
उज्ज्वल + पा + क् ।) भेलकम् । भेला माङ् इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । ज्वलः २ कोणः ३ । इत्यमरः ॥

भेलकः ४ उज्ज्वलः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः
८ । इति शब्दरत्नावली ।
“तितीर्षुदुस्तरं मोहादुज्ज्वलेनास्मि सागरम्” ॥
इति रघुवंशे । १ । २ । चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥

“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।
इति महाभारते । वनपर्णशिले । चर्मोवनद्विपा-
यानं । यथा,—

“चर्मोवनद्विपायानं स्रवः काष्ठं करखवत्” ॥
इति सज्जनः ॥

उज्ज्वलितः, पुं, (उज्ज्वलं पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-
व्योतिषे ॥ (“अथाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसा-
त्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः” । इति कुमारः । ५ । २२ ।
“परिसुग्धतां वणिगिवोडुपतेः” । इति भाषे ।)

उज्ज्वलपथः, पुं, (उज्ज्वलं पथः ।) आकाशम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

उज्ज्वलरं, स्त्री, (उज्ज्वल + अच् ।) उज्ज्वलरः ।
ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं मुक्कमुज्ज्वलरम्” ।
इति वैद्यकरत्नामाला । कर्षार्थे यथा,—

“उज्ज्वलरश्च पर्यायैः कर्षयव निगद्यते” ॥
इति शार्ङ्गधरे मूलाखण्डे प्रथमाध्यायः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकरिभाषा ।

उज्ज्वलरः, पुं, (उज्ज्वल + अच् ।) उज्ज्वलरः ।
यज्ज्वलर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुपक्षः २
यज्ज्वलः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ जज्ज्वलरः
५ । इति रत्नमाणा । हेमदुग्धी ६ यज्ज्वलः ७
यज्ज्वलरः ८ । इति शब्दरत्नावली । यथापका

८ यज्ज्वलरः १० मुचकुः ११ ज्वेतवज्ज्वलः ॥
इति जटाधरः । अस्य गुणाः । उज्ज्वलरोति
कृष्णो गुह्यः पित्तकफास्रमुत् । मधुररसुवरो र्शे
प्रथमोऽधनरोपयः । इति भावप्रकाशः ।

(“उज्ज्वलरपत्रं पत्रं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।
संनिहितमधुना सर्वमनुपात्रं सुखावहम्” ।
इति वैद्यकरत्नेसारसंग्रहे मृगानुपात्राधिकारे
अन्यत् उज्ज्वलरशब्दे प्रथमम् ॥ देहकी । ने
राटेर निघर काठ इति भाषा । पञ्चम् ।

सकामिति यावत् । कुष्ठरीगभेदः । इति मेदिनी
उज्ज्वलरपर्णी, स्त्री, (उज्ज्वलरस्य पर्णमिव पर्णयुक्ता
दन्तीत्युक्तः । इति शब्दचन्द्रिका । (उज्ज्वलरप-
त्रशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उज्ज्वलः, पुं, स्त्री, (उज्ज्वलशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया
उज्ज्वलः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इ
दिरूपकोषः ॥

उज्ज्वलनं, स्त्री, (उत् + ङी + ल्युट् ।) नभोगति
शोभा इति भाषा । यथा नैबधे १ । २२५ ।
“गतो विश्वतोऽनुज्ज्वलेन निराश्रयताम्” ॥

(“सोऽपि तमादाय सम्पातोऽनुज्ज्वलेन प्रस्थितः”
इति पञ्चतन्त्रे ॥)

उज्ज्वलरं, चि, (उज्ज्वलः डामरः ।) श्रेष्ठम् । त
पर्यायः । उज्ज्वलं २ उत्तमम् ३ । इति विश्व
शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उज्ज्वलनं, स्त्री, (उत् + ङी + ल्युट् ।) खगतिविशि
पक्षिणां उज्ज्वलगमनम् । इत्यमरः ॥

(“अहं सम्पातादिकानुज्ज्वलनगतिविशि
वेद्मि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥)

जुडुयमानः, चि, (उत् + ङी + शानच् ।) उज्ज्व-
लविश्लेषच्छादिः । उज्ज्वल शोभा इत्यादि भा
उज्ज्वलः, पुं, (उत् + ङी + श ।) यथा उज्ज्वलं उत
गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य शो
श्रवत्वात् । आगमशास्त्रविशेषः । शिवः ॥
मेदिनी ॥

उत्, थ, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ पत्र
सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उज्ज्वलं ।
पर्ये ॥)

उत थ, (उ शब्दे + क्त ।) अत्यर्थम् । विकल्पः ।
अथः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् ।
मेदिनी ॥ (अपर्ये । एवार्थः । “किनेवरा
उत ग्रान्धम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमा
शेषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते
इति प्राकुत्सोः । “वीरो रसः किमयमित्युव
एवः” । इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, चि, (थे + क्त ।) यथादित्वात् तन्मन्त्रात्
तन्तुसन्तानः । वीणा इति भाषा । तत्पर्या
उतं २ स्युतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ्य, पुं, मुनिविशेषः । स च अश्विनःपुत्रः ।
पुरायम् ॥

(“अथश्विनःपुत्रः पुत्रा कौत्से सर्वत्र विभुता
दृष्टस्यतिरुत्थार्थं संवर्तन्तु हतप्रसः” ।
इति महाभारते आदिपर्णशिले ॥)

उत्क

उत्कालुजः, पुं, (उत्कालुजः) इत्यस्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः । (यथा माघे २।६६ ।
“तद्यासुतद्यानुजवत् जगादाद्ये गदायजम्”)
उत्कालुजन्मा, [वृ] पुं, (उत्कालुजः अनुजन्मा अनुजः) ।
इत्यस्यः । इति भूरिप्रयोगः ।
उत्कालुजः, अ, (उत्कालुजो च अनुजोः समाहारः) ।
परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी । विकल्पः ।
इत्यमरः ।
“क्षमा स्खित् श्रेयसी तात ! उताहो तेज
इत्युत” । यस्मिन् वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
सुराङ्गना” इति च महाभारते ॥
उत्कालुजः, अ, उताहो । विकल्पः । इत्यमर-
टीका । (“अन्यदपि विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
स्तेन कायेन याति” इति महाभारते ॥)
॥, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन्) ।
उत्कालः । अन्यमनसः । इत्यमरः ।
“तत् श्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्हितं मानसोत्कालः” ।
इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः । ६।६५ ।
“अगमयद्विसुतासमागमोत्कालः” ॥
उत्कालः, त्रि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरणो वा
यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी । विषमम् ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाञ्चिदुत्कालः ।
स्तनमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुर्हंसपाण्डराः” ॥)
उत्कालः, स्त्री, गुणत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति
केचित् । इत्यमरभरतौ । दारचिनि । इति
ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्यायानाह
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,
“तत्कृत्वा च वराङ्गस्याह भङ्गश्चोदन्तमुत्कालम्” ।)
उत्कालः, पुं, (उद्गतमदृष्टेः उच्छब्दात् स्वार्थे स-
न्मोदश्चेति कटच्) । मदः । इति शब्दरत्नावली ।
संजातमदृष्टी । इति हारावली । शरः ।
रक्तोदुः । इति राजनिर्घण्टः ।
उत्काला, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः) सैहवीजता ।
इति राजनिर्घण्टः ।
उत्कालः, पुं, (उद्गतः कण्ठो यस्य ।) शृङ्गारस्य
षोडशवन्मानसगतत्रयोदशवन्मयः । आसन यस्य
प्रसिद्धिः । तस्य जज्ञयम् ।
“गारीपादौ च हस्तेन धारयेद्वक्त्रके पुनः ।
सगर्पितकरः कामी बन्धुश्चोत्कालसंज्ञकः” ।
इति रतिमञ्जरी ।
उत्काला, स्त्री, (उत् + काल + क् + टाप्) । उत्क-
लिका । इत्यस्यै कालक्षेपः । इत्यमरः ।
कामादिजातस्युतिः । इति भरतः । उद्वाञ्जकेन
स्वरयम् । इति मधु । उत्कालेन रयितस्वरयम् ।
इति सुभूतिः । प्रियाभिजातादुत्कालस्य । इत्यमरः ।
“गाण्डोत्कालं गुणवत् दिवसेषु गच्छसु बाकाम्” ।
इति मेघदूते । ७३ ।
“यास्यत्यथ शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कालया” ।
इति प्राकृतम् । ४ च अङ्के ॥
उत्कालितं, त्रि, (उत्काला जातासु) । उत्काला +
तप्) । उत्कालायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्काल २

उत्क

उत्कालः २ उत्कालः ३ । इति हेमचन्द्रः ।
“सांभेबाह्वदुतमविरतोत्कालमुत्कालितेन” ।
इति मेघदूते । १०३ ॥
उत्कालिता, स्त्री, (उत्काला सज्जतास्याः । उत्काला
+ इतच् + टाप्) । स्त्रीयादिनायिकाभेदः । अस्याः
जज्ञयम् ।
“सङ्कलितस्य प्रति भर्तुरना-
गमनकारणं चिन्तयति या” ।
अस्याश्चेष्टाः । अरति-सन्नाप-ण्डभाङ्गाङ्गि-कम्प-
रदित-श्लासावस्थाकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥
(इयमेव विरहोत्कालिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे
द्वितीयपरिच्छेदे ।
“आगन्तुं क्षतचित्तोऽपि देवाग्नाशति यत्प्रियः ।
तदागमनदुःखार्ता विरहोत्कालिता तु सा” ॥
तत्रैव । १० परिच्छेदे अपमृतेददाहरणम् ।
यथा,—
‘उत्कालितासि तरले !
नहि नहि सखि ! पिच्छिणः पश्याः’ ॥)
उत्काला, स्त्री, (उत्काल्य भावः । उत्काल + तल्) । गज-
पिप्ली । इति शब्दचन्द्रिका । उत्काल्य भावः ।
उत्काला ।
उत्कालः, पुं, (उत्काल्यते इति । उत् + कृ + क् + टाप्) ।
धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ।
“सिंहाराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्कालान्” ।
इति रामायणे ॥
उत्कालः, पुं, (उत् + कृ + क् + टाप्) । अतिशयः । इत्य-
मरः । (प्राधान्यं । श्रेष्ठता । यथा, “उत्कालः
स च धन्विनां यदिवसः सिध्यन्ति जल्पे चले” ।
इति प्राकृतम् २ यं अङ्के ।
“निनीषुः कुलमुत्कालमधमानधमांस्वजेत्” ।
इति मनुः ४।२४४ ॥ दृष्टिः । यथा,—
“पञ्चानामपि भूतानामुत्कालं पुपुषुर्गुणाः” ।
इति रघुः । ४।१११ ॥ अतिशययुक्ते त्रि । स्वका-
लात् परकालकर्मणः । इति सूतिः ।
उत्कालः, पुं, (उत् + कल + क् + टाप्) । अतिशयः । इति
त्रिकाण्डशेषः । उद्दिष्टा इति भाषा । व्याधः ।
इति शब्दमाणा । पाणिनारा इति भाषा ।
“उत्कालादर्थितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” ।
इति रघुवंशे ४।१८८ ॥ सुद्युम्नतयः खनामख्यातो
राजा । यदुक्तं महाभारते ।
“सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
उत्कालश्च गयश्चैव विगतान्त्रय भारत ! ।
उत्कालस्योत्काला राजन् विगतान्त्रय पश्चिमा” ॥)
उत्कालं, त्रि, (उत् + कल + क् + टाप्) । भारवाहकम् ।
इति शब्दमाणा । मुटे इति भाषा ।
उत्कालिका, स्त्री, (उत् + कल + क् + टाप्) । उ-
त्काला । इत्यमरः ।
“ततोऽप्येषुः प्रतिपदं तत्तदुत्कालिकाभृता” ।
कथासरित्सागरे । २२।५५ ॥ कलिका । इति
त्रिकाण्डशेषः । (“उत्कालिका विषयपुर-
वचं प्रारब्धवन्मां ज्ञात्वा” । इति रत्नावली ।)
तरङ्गः । (“नवावलीयत्कालिकाहसप्रतिशब्दो-

उत्क

त्कालितशैवनामा” । इति माघः । १।७० ।)
हेना । इति हेमचन्द्रः ।
उत्कालितः, त्रि, (उत् + कल + क् + टाप्) । उत्कालः । इति-
मान् । इति धरणी । (उत्कालितः ॥)
उत्काला, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् +
टाप्) । उत्कालिता नायिका । इति रसमञ्जरी ।
उत्काला, स्त्री, (उत्काल + क् + क् + टाप्) । प्रति-
वर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ।
उत्कालः, पुं, (उत्काल्यते इति । उत् + कृ + क् + टाप्) ।
धान्योत्सोपयम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः । धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशी-
करणं वा । इति भरतः ।
उत्कालः, स्त्री, (उत् + कृ + क् + टाप्) । उत्तानशयनम् ।
इति हारावली । चित् इत्या शोया इति भाषा ।
उत्कालः, पुं, (उत् + कृ + क् + टाप्) । केशकीटः । [उत्काल
इति भाषा । तत्पर्यायः । मल्लः २ कोकिलः ३
उद्गः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
उत्कालः, पुं, (उद्गतं कूटमस्य) । कृत् । इति हारावली ।
उत्कालः, त्रि, (उत् + कृ + क् + टाप्) । उत्कालविशेषम् ।
अतिशययुक्तम् । प्रकृतम् । प्रकृतम् । यथा,—
“उत्कालमध्यमनिष्कृतजनेषु मैत्री,
यद्वत् प्रियासु सिकतासु जलैषु रेखा ।
वैदं क्रमादधममध्यमसम्पन्नेषु,
यद्वत् प्रियासु सिकतासु जलैषु रेखा” ।
इत्युद्भूतः । (कर्मण्यवत्वेषादिः ॥)
उत्कालभूमः, पुं, (उत्काला प्रकृता भूमिर्भूमिः) ।
प्रकृतभूमिः । इति जटाधरः ।
उत्कालः, पुं, स्त्री, (उत्कालितः अनुभवं नाशयतीति ।
उत् + कृ + क् + टाप्) । युत् इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्राभृतं २ टौकनं ३ लम्बा ४ कोशलिर्क ५ आभिरु
६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आगन्दा ९ हारः १०
यास्यं ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः । उप-
दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः । अपप्रदानं
१४ । इति भूरिप्रयोगः । (यथा, याज्ञवल्क्यो
१ । ३ । १८ ।
“उत्कालोचोविनो इत्यङ्गीगान् कृत्वा प्रवासयेत्” ॥)
उत्कालः, पुं, (उत् + कल + क् + टाप्) । अतिक्रमः ।
विपरीतिः । तत्पर्यायः । अतिक्रमः २ अक्रमः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ।
उत्कालः, पुं, स्त्री, (उत्कालोऽति प्रहरे प्रहरे शब्दं
करोतीति । उत् + कृ + क् + टाप्) । कुररपक्षी ।
इत्यमरः ।
उत्कालः, पुं, (उत् + कृ + क् + टाप्) । सुकुरपक्षम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्ध्वत्वे त्रि ।
उत्कालिका, स्त्री, (उत् + कृ + क् + टाप् + कन् +
टाप्) । कर्मभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्मानुः
२ । इति हेमचन्द्रः ।
उत्कालोपयं, स्त्री, (उत् + कृ + क् + टाप्) । अयनम् ।
धान्यमर्हणवस्तु । इति मेदिनी । उद्भवनम् । ऊर्ध्व-
क्षेपयम् ।
“अतिमात्रोहिततप्तौ बाह्वु घटोत्सोपयात्”
इति प्राकृतम् प्रथमाङ्के ।) षोडशपदम् । इति

हेमचन्द्रः । (न्यायमते पक्षकर्म्ममध्यपरिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।
 “उत्तोरपक्षं ततोऽवस्योपयमाकुचनं तथा । प्रसारणञ्च ममनं कर्म्मोच्छेदानि पक्ष च” । ६ ॥)
 उत्तुखा, स्त्री, (उत् + ख + अच् + टाप् ।) सुरा- नाम गणप्रधानम् । तत्पर्यायः । ताक्षणीयं २ ताक्ष- पणं, ३ तोकाख्या ४ खशा ५ । इति शब्दचन्द्रिका । (सुराशब्देऽस्या विवरणं श्रेयम् ।)
 उत्तुखान्तं, चि, (उत् + खन + क्त ।) उन्मूलितम् । इति ङटाधरः । उपधान इति भाषा । (“जाजितैः पञ्चमुखातैर्भेषैश्च बद्धा नृपैः” । इति रघुवंशे । ४।३३ । विदारितः । यथा,— “श्रीकाशान् चिनयन्वहोवृखातपञ्चान्निहतः” । इति मेघदूते । ११६ ॥)
 उत्तं, चि, (उत् + त्ति क्त ।) उन्दी क्षेत्रेण अक्षरमकत्वात् कर्त्तरि क्तः । मुदविदेति पक्षे गत्वाभावः । आर्द्र- वक्षु । इत्यमरः ।
 उत्तसं, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तस्मिन् सौत्रो भूवार्थः । पक्षाद्यच् हलन्तेति घञ् वा ।) कर्त्तृपूरः । कर्त्तृभ्रमणम् । श्रेखरः । शिरोभूषणम् । इत्यमरः । मतान्तरे स्त्रीवक्षिणोऽपि । (“नोत्तसं क्षिपति क्षितौ अवयतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि” । इति साहित्यदर्पणे । ३५ परिच्छेदे ।)
 उत्तमं, स्त्री, (उत् + तप + क्तः ।) शुष्कमांसम् । इत्यमरः ।
 उत्तमं, चि, तप्तः । सन्तप्तः । परिशुतः । खातः । इति मेदिनी ।
 उत्तमितं, चि, उत्तमितम् । इति श्रीभागवतम् ।
 उत्तमः, चि, (अतिशयेन उत्तमः) । उत् + तमप् । ब्रह्मप्रकर्षार्थत्वात् । यद्वा उत्तान्यति तसु अच् उत्तम्यते वा घञ् । नोदात्तेति न ङिङ् ।) भद्रः । उत्तमः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः ४ अशुभः ५ मुख्यः ६ वर्धः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्धः ९ अनवरार्थः १० परार्थः ११ अयः १२ प्रायश्चरः १३ प्रायः १४ अयः १५ अयीयः १६ अयियः १७ । इत्यमरः । मुखः १८ अयणीः १९ तट्टीका । (उत्तमस्यापि वर्धस्य नीचोऽपि मृदुमागतः” । इति द्विवोपदेशः ।
 “उत्तमादेवरात् पुंसः काकुन्ते पुत्रमापदि” । इति महाभारते ॥)
 उत्तमः, पुं, वैश्विकनामनायकभेदः । तस्य लक्षणम् । “इयिताममप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” । इति रत्नमञ्जरी । प्रियवतराजपुत्रः । स च इतीयमसुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः सत्यजिदिन्द्रः । सत्यवेदभ्रातृभ्रातृयो देवाः । वशिष्ठ- सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनकृष्णयज्ञहो- त्राद्या मशुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान- पादस्य राक्षः खनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा, विश्वपुराणे । १।११।२ ।
 “तथोत्तानपादस्य सुखामुत्तमः सुतः” ॥)
 उत्तमचक्रिणी, स्त्री, (उत्तमचक्रं चिच्यते यस्याः । उत्तमचक्रं + चिन् + ङीप् ।) दुग्धिकावृक्षः । इति

रत्नमाणाः । क्षीराह इति भाषा ।
 उत्तमर्षः, पुं, (उत्तममन्त्रमन्त्रम् । ऋतमधमर्षे इति सूत्रे आधमर्षशब्देन व्यवहारविशेषो कथ्यते ।) ऋतदाता । इत्यमरः । महाजन इति भाषा । तत्पर्यायः । ऋतदः २ । इति ङटाधरः । (“अधमर्षार्थं सिद्धार्थमुत्तमर्षेण चोदितः । दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्षात् विभावितम्” । इति मनुः । ८ । ४७ ॥)
 उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन् ।) सव्यक् संग्रहणम् । तसु निर्जने परभार्यया सह केशा- केशिपरस्परानिष्पन्नसहासनादिरूपमिथुनीभावः । इति मिताक्षरा ।
 उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्त्वस्मिन् ।) दृढविशेषः । स तु साश्रीतिपणसाहसः । यथा । साश्रीतिपणसाहसो दृढ उत्तमसाहसः” । इति याज्ञवल्क्यः ॥ सहस्रपणमितोऽपि । यथा, “पणागां दे श्मते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पक्षं विद्येयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः” । इति मनुः ।
 उत्तमास्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् + टाप् ।) उत्कृष्टा गरी । तत्पर्यायः । वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त- काशिनी ५ । मत्तकाशिनी ६ । इति तट्टीका ॥ दुग्धिकावृक्षः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका- भेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि प्रिये हितकारिणी । अस्याश्चेष्टा उत्तमा एव । इति रत्नमञ्जरी ॥
 उत्तमाङ्गं, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं ।) मस्तकं । इत्य- मरः ॥ (“कश्चित् द्विषत्खङ्गद्वतोत्तमाङ्गः” । इति रघुः । ७।५१ । “बभौ पतद्गङ्गाह्वोत्तमाङ्गे” । इति कुमारः । ७।४१ । मुखम् । यथा, मानवे २।६३ ॥ “उत्तमाङ्गोद्भवाभ्येष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारयात् । सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥ उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥)
 उत्तमारखी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)
 उत्तरं, स्त्री, (उत् + तृ + अच् ।) प्रतिवाक्यम् । इत्य- मरः ॥ जवाव इति यावनी भाषा । (यथा, माघे २ । २२ । “वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवजमुत्तरम्” ।) तस्य व्युत्पत्तिः । “उत्तीर्यते निकीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन” । तस्य स्वरूपम् । “पक्षस्य थापकं वारमसन्दिग्धमनाकुणम् । अथाख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः” । तस्य भेदाः । “मिथ्या सन्निपत्तिश्च अत्यवस्थान्दनं तथा । प्राशुण्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः” । इति भारदः । (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यावचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य- वचनं यथा हेतुमधर्म्योविकाराः श्रौतकस्य द्विधाभेदे हेतुसाधर्म्यावचनं हिमशिश्निरावतस-

स्यर्षा इति प्रवतः परो ब्रूवात् हेतुविकल्पे विकाराः यथा शरीरावयवार्थां शरीरार्थां कोः प्रपचने हेतुवैधर्म्ये हिमशिश्निरावतस्यर्षे इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति परो विमानस्थानेऽहमोऽध्यायः ॥)
 उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा महाभारते २ । गोहृदयपर्वणि ३५।३३ “तसु ब्रूवीत्य रघोत्तमे ख्यतम्” । तत्रैव ३७ “सहोत्तरे खालु तदस्य मङ्गलम्” ।) (खनामख्यातपर्व- भेदः । यथा, “इत्थियस्योत्तरो गिदि” । इति रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः । भारते । १३।१०६ । ११॥)
 उत्तरः, चि, (उदतिशयेन उद्भूतः ।) उत् + तर । ऊर्द्धः । उदीची । (यथा, रामायणे । “उत्तरे जाङ्घीतीरे हिमवन्तं शिशोचयम्” ॥) उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः यथा, रघुः १३।७ । “दृपा इवोपस्रविणः परेभ्यो, धर्म्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” । “ब्रह्मधर्म्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयरात्मवान्” । इति महाभारतम् ॥) अन्तरम् । (“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पक्ष्मी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” । इति मनुः । २ । १३६ ॥)
 उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) भविष्यकालः गौणकालः । यथा, हरिहरपञ्चतितः । “एवमागामियागीयमुख्यकाकादधत्तनः । स्वकाकादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्म्मणः” । उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) जम्बुद्वीपस्य न वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाश्रयः ॥ (“विजित्य यः प्राच्यमयच्छदुत्तरान् कुरुजकुप्यं वसु वासावोपमः” । इति किराताञ्जुनीये । १ । २५ ॥)
 उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे ख्यता कोशला अयोध्यानगरी । इति त्रिकाश्रयः ॥ (“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् ससधिगन्ध समाधिजितेन्द्रियः” ॥ इति रघुः ६।११ । “यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला” । इति-उद्भूटः ॥)
 उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्ति- मक्रिया । सांत्वरिकशाब्दादिपिअक्रिया । इव “प्रेते पिबत्वमापन्ने सपिबन्तीकरणादसु । क्रियन्ते याः क्रियाः पिब्याः प्रोचन्ते ता न्योत्तरा” इति विश्वपुराणम् ॥
 उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण् ।) शरीरोत्त- दाह । इति हेमचन्द्रः । उद्गततट्टे चि । “प्रत्यङ्गीत् पाथिववाहिनीं वा भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः” । इति रघुः ७।११ ।
 उत्तरं, स्त्री, (उत् + तृ + अच् ।) नृचादिपार- नम् । उत्तरं इति भाषा ॥

रतः, [स्] च, (उत्तर + सार्ध + क्तसप्त ।) उत्तरदिग्देशकाणात् । इति रायमुकुटः । उत्तर इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ । अध्याये ।

“दक्षिणायेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः । मेवासुमरिच्यन्तः सर्वे संविभिर्युर्भुवि” ॥ रतारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

रपक्षः पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३ ज्ञानान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । सिद्धान्तानु- ज्ञानतर्कपन्थासः । इति स्मृतिः । यथा माघे । “प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरिसुतरपक्षतां” ॥ २।१५ ॥

रपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहा- रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथा हृद्द्वयस्यतिः । “पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः” ।) उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ।

रपशुनी, स्त्री, (उत्तरा पशुनी ।) अश्विन्यादि- वृषप्रविश्रुतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयक्षत्रम् । अस्या रूपम् । दक्षिणोत्तरमितिलतारकाद्यम् । इति काण्डिदासः । पर्यङ्गरूपं तारकाद्यं । इति दीपि- काटीका । अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्यमा । अस्या मिश्रगुणः । अस्यां जातफलम् ।

“दाता दयासुः क्षीणे सुशीलो विशालकीर्तिः सुमतिः प्रधानः । धीरो नरोऽत्यन्तमदुस्सभाव- चदुत्तरापशुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः । रपाशुनी, स्त्री, (उत्तरा पाशुनी ।) उत्तर- पशुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्यम- देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ।

रभाद्रपत्, [स्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपत् ।) उत्तर- भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ।

रभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्या- दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशतक्षत्रं । तत्- पर्यायः । प्रौढपदा २ अहिर्ब्रह्मदेवता ३ । इति हेमचन्द्रः । अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्त्तिभ- त्तमाम्नामिजितदितारके । गीकचामरकचे न्युम्भते गोचनाचककाः पञ्चायिता” ॥

इति काण्डिदासः । पर्यङ्गरूपमष्टतारात्मकं । इति दीपिकाटीका । अस्यां जातफलम् ।

“धनी कुलीनः कुशलः किचारी भूपाशमान्यो वज्रकान् मञ्जीषाः । सत्समीकर्ता विजयन्मुभक्तो यद्युत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ।

रवादी, [न्] चि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर + वर + चिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् । वाचामी इति भाषा । वक्त्र वाचकशब्दाः २ । १७ । “पूर्वोत्तरीभूते अवक्तुत्तरवादिनः” ॥

उत्तरवाची, [न्] चि, स्वपक्षसम्बन्धिसाध्यं परि- भाषतां साक्षिणां यः स्वयं प्रवोति अर्थिना आश्रिते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साध्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । अवगात् आवगादापि स साक्षुत्तरसंज्ञकः” ॥ इति व्यवहारतत्त्वम् । परवाची इति भाषा ।

उत्तरसाधकः चि, (उत्तरः साधकः ।) साधक- सहायः । सहकारी ।

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या । साभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी । (यथा महा- भारते ३ । गीहृरण्यपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र नमिसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो वज्र । उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नन्दमः” ॥

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौबेरी २ देवी ३ उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा महा- भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिग्मुत्तराम्” ॥ अस्या दिग्शोऽधिपतिः कुबेरः कर्कटदक्षिकामीन- राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ।

“मेघसिंहधनुः प्राथां दक्षिणस्थान्नु तत्यरे । प्रतीचां तत्यरे क्षीया उदीचाश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा- दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।

“आ ते शुष्ना दृष्ट एतु पश्चादोत्तरादधरादा- पुरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] चि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्त्व- नाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा- न्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + क्त + चिन् ।) प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायादः । ओयारिस् इति यावन्ती भाषा ॥ (मृतधनोत्तरा- धिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

उत्तराभासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् + भास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वम् ।

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्यां अयनं सूर्यादे- र्गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति ऋत्वम् ।) सूर्यस्य उत्तरदिग्गमनकाणः । स तु माघादिवृषमासा- त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हृद्द्वयसिद्धान्तः ।

“भागोर्मकरसंज्ञान्तेः वृषमासा उत्तरायणम् । कर्कादिस्तु तथैव स्यात् वृषमासा दक्षिणायणम्” ॥

“माघादिमासयुग्मेषु ऋतवः षट् क्रमादितः । उत्तरायणमासैस्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायणम्” ॥

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः । (मकरसंज्ञान्तिः । “वानप्रस्थान्मिभिर्विषैः करञ्जीयो यागभेदः” ।

यदुक्तं मनुना ६।१० । “ऋतेष्ट्याययश्चैव चातुर्मासानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि भीष्मः स्यादुत्तरायणे” ॥ इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

“शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विश्वादेवगुत्तरम् । आदानञ्च तदा दत्ते नद्यां प्रतिदिवं वनम् । तस्मिन् द्वात्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गक्षभावतः । आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुह्यान् श्रुवः । तित्तः कषायः कटुको वणिमोऽच रंक्षाः क्रमात् । तस्मादादानमाधेयम्” ॥ इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽ- ध्याये वाभटेनोक्तं ।

“तत्र ते प्रीतोऽवर्षणक्षयाश्चन्द्रादित्ययोः काल- विभागकरत्वादयने हे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च” ॥ “उत्तरश्च शिशिरवसन्तयोश्चाक्षौष भगवणाप्या- यतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा वक्वन्तो भव- न्त्यसरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां वनमपहीयते” ॥ इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुमुतेनोक्तम् ॥

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) उत्तराभा- ढानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ।

उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तराशायाः उत्तरदिग्वा अधि- पतिः अधिष्ठाता ।) कुबेरः । इति हज्जायुधः ।

उत्तराशाढा, स्त्री, (उत्तरा आशाढा ।) अश्विन्यादि- सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयक्षत्रम् । अस्या रूपम् । सूर्याङ्कितताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या अधिदेवता विश्वः । इति काण्डिदासः । मजईना- वदद्यतारामथम् । इति दीपिकाटीका । तत्र जातफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः सत्समीचेता विभवैः समेतः । कान्तासुतावाप्तसुखो नितान्तं वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्द्धभागे आसञ्जते । उत्तर + आ + सङ्ग + षन् ।) उत्तरीयवर्णः । इत्यमरः । (“कृताभिषेकां ऊतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” ॥

इति कुमारः ५।१६ ॥ तथा, रामायणे ३।५०।७८ । “ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्तु पश्चिमान्” ॥

उत्तरीयं, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्द्धदेशभागे भवम् । उत्तर + ङ् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोट् रोज्जा इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा- सङ्गः ३ दृष्टतिका ४ संख्यानम् ५ । इत्यमरः । कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नप्रथितोत्तरीय- मेकान्तपाण्डुस्तनजम्बिहारम्” ॥

इति रघुः १६।७३ । यथा रामायणे २।८५।१७ । “उत्तरीयनिवासकं सुखकं सौतया तथा” ॥

उत्तरेण, य, (उत्तर + एण् ।) उत्तरदिग्देशकाणः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । यथा मेघदूते १६।७५ । (“क्षिप्रित्यश्वात् व्रज जघुगतिर्भूय यशोत्तरेण” ॥ “तत्रागारं धनपतिः षट्शतक्रेयास्सरीयम्” ॥)

उत्तरेद्युः, [स्] च, (उत्तरस्मिन्नद्युः इत्यर्थे सद्यः- पददिति उत्तरशब्दादेशुस् प्रत्ययो निपातितः ।) उत्तरस्मिन्नद्युः । आगामिदिने । इति शब्द- रत्नावली ।

उत्तानं, चि, (उद्गतकानो विस्तारी यस्मात् ।) अग- म्भीरम् । ऊर्द्धमुखाप्रथितम् । इति मेदिनी । चित्

उत्ता

इति भाषा । (ऊर्द्धतन्म । यथा,
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रमुञ्जराजीवमिवाङ्गमध्ये” ।
 इति कुमारः ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पितृपार्श्वं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्” ।
 “उत्तानं केषनाभ्यङ्गपरिवेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ।
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याये वामटेनोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसृतस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।
 गामौ मिधाय धाराम् शीतदाहनिवारणम्” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, पुं, (उत् + तन् + क्त्वं) उच्चटाढयम् ।
 इति रत्नमाणा ॥ (उच्चटाढयस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानपत्रकः, पुं, (उत्तानं ऊर्द्धमुखं पत्रं यस्य ।
 नञ्जीर्णार्थे कन्) रत्नैरुच्चटः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य) ।
 राजविशेषः । स तु स्थायम्भवमनुपुल्लः इति
 पुराणम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्थायम्भवस्य तु ।
 द्वौ पुल्लौ समहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः) उत्तान-
 पाद + जन् + क्त । उत्तानपादराजपुल्लः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ यज्ञाधारः ३ भ्रुवः ४ । इति
 हारावली ॥ (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोत्तानपादस्य सुखामुत्तमः सुतः ।
 अभीष्टायामभूद्भ्रञ्जन् ! पितुरत्यन्तवस्त्रभः ॥२॥
 सुनीतिर्नाम या राजस्तस्याभूत्सहिषी द्विज !
 स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्भ्रुवः सुतः ॥३॥)
 उत्तानशयः, त्रि, (उत्तानः श्येते । शीघ्रं शयने पार्श्व-
 दिवूपसंस्थानमिति अच्) अत्यन्तशिशुः । तत्प-
 र्यायः । डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनन्वयी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुतः ॥
 उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ्) तेजः । उष्णा ।
 चन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रत्यहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किञ्च” ॥)
 उत्तारः, त्रि, (उत् + त् + घञ्) महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्घः २ उद्धृतः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरोत्तारतरङ्गिः” ।) वमनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [ञ्] त्रि, (उत् + तृ + णिन्) अपकः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्तालः, त्रि, (उत् + तल् + घञ्) उत्कटः । श्रेष्ठः ।
 विकाराजः । इवङ्गमः । इति मेदिनी ॥
 (“जसदुत्तालवेतालतालवाद्यं विवेकं तत् ।
 अज्ञानं ज्ञानरजनीनिवासभवगोपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५। १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्गुचककल्लोलकोजाह्वनैः,
 उत्तालाकहमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः” ।
 इति उत्तरचरिते । २५ अङ्के । त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्था

उत्तीर्णं, त्रि, (उत् + तृ + क्त) सुक्तम् । पारगतम् ॥
 (“तुकोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताश्वेतमसो
 रवेस्तादृक्तेनो न हि भवति कन्यां गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्तुङ्गः, त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः) उच्चः । इति
 जटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपानां
 काकः कृशोऽपि फलमाजभते सपत्नः” ।
 इति उद्धृतः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाम्बोनेति सुम्भाविति” । इति भट्टहरिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्तुषः, पुं, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्) ।
 भृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ बाजाः ३ ।
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्) प्रे-
 रणा । व्ययकरणम् । (तीक्ष्णोकरणम् । यथा,
 “श्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम्” । इति माघे) ।
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त) अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 त्रि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + तृ + इतच्) अश्वपञ्चमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठं २ आस्त्रन्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं,—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्यो न शृणोति न पश्यति” ॥)
 उत्तोन्ननं, स्त्री, (उत् + तुन् + ल्युट्) ऊर्द्धनयनम् ।
 तोला । इति भाषा ॥
 उत्थक्तः, त्रि, (उत् + थञ् + क्त) परित्यक्तः । ऊर्द्ध-
 क्षिप्तः । विरक्तः ॥
 उत्त्नासः, पुं, (उत् + त्स + घञ्) भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट्) सेन्यम् । युद्धम् ।
 पौरुषम् । पुस्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंक्षितम्” ।)
 उद्धमः । (अभ्युदयः) । यथा रघुवंशे । ६।११ ।
 “निदर्शयामास विशेषवृष्टय-
 म्बिन्दुं नवोत्थानमिन्दुमत्तै” ॥
 हर्षः । वाक्चन्तः । अङ्गनम् । चैत्यः । (धनार्जुन-
 निमिष्ठा चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “भ्रातृश्यामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुत्रभागं विभ्रमं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्मम् । तत्तु ख-
 मयङ्गलम् । सैन्यं चिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ गात्रोत्तोन्ननम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २५ अङ्के । “नेदच्छेद-
 कृशोदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वष्टः” ।) यथा च,
 “निशि स्नापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादित्त्वम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मरणाग-
 न्तरं पुनर्जीवनलाभः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितृदुत्थानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

उत्थ

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदरश्च
 नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्थिष्ठति ॥) वा
 त्तिकाशुक्तीकादशी । अथ विष्णुत्थानम् । ता
 दिवसे देवत्वन्तयुक्तायां द्वादश्याम् । रात्रौ दे
 वत्वन्तपादयोगे तु दिवाऽऽतीयभागे देवतीर्ण
 द्वादश्याम् । द्वादश्याम्वाभावे एकादशीपर्यन्त
 पौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ देवत्वन्तपादयोगे । स
 भावे केवलायां द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज
 ॐ “महेन्द्रवद्वैरभिनूयमानो
 भवान्दधिर्म्बिन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किञ्च कौमुदास्था
 जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एव चन्द्रः
 प्रारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
 अहं ददामीति च पुण्यहेतो-
 आगृष्व जागृष्व च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्थिष्ठोत्थिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ।
 इति पठेत् । इति ह्यतत्त्वम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्) उ
 लनम् । उपस्थितोत्थारणम् ॥
 (“किञ्च मे सुकृतं भूयात् भर्तृवत्थापनं न वा”
 इति महाभारते १ । आत्मीकपर्वणि । ४६।१५
 उत्थितं, त्रि, (उत् + स्था + क्त) उद्धिमत् । प्रोष
 उत्थम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (कृतोत्थान
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” ।
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “श्रापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते श्राङ्गपावौ
 इति मेघदूते । ११२ । “न यावदेतदुदय
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५ ॥)
 उत्थिताकुलिः, पुं, (उत्थिता अकुलियो यत्र) यत्र
 विस्तृताकुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 पङ् इति भाषा ॥
 उत्थतः, पुं, (उत् ऊर्द्धं पतति गच्छति । उत् + पठ्
 अच्) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उ + पत् + ल्युट्) उत्पत्तिः । उ
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्थतनमन्त्रं सा पठित्वा ससखीजना”
 इति कथासरित्सागरे । विंशतरङ्गे ॥)
 उत्थतिता, [ऋ] त्रि, (उत् + पत् + ऋच्) उ
 गमनश्रीलः । उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः ।
 उत्थतिष्णुः, त्रि, (उत् + पत् + इष्णुच्) ऊर्द्ध
 शीलः । तत्पर्यायः । उत्थतिता २ । इत्यमरः ।
 (“ससङ्गुरश्चक्षुस्मानामेकानामुत्थतिष्णुः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । १ ।
 “ऋगपतिरपि कोपात् सङ्गुचत्वपतिष्णुः” ॥)
 उत्थत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्) उत्थत
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जति
 उद्धवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ म
 जातिः ८ । इति जटाधरः ॥ प्रमदः १० म
 सम्भवः १२ जनुः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्प

(यथा मनुः । २।६८ ।

“उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।)
 (साङ्ख्यदिग्भते आविर्भावः । यथा, नृत्यखे विद्य-
 मानस्य घटस्थाविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव
 कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव
 एवोत्पत्तिर्विचिन्ता ॥)
 ऋः, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः ।
 जातः । उद्भूतः ।
 ऋः, स्त्री, (उत्पत्तीति । पक्ष गतौ पचाद्यच् ।)
 गोलकमणम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः । पुष्यम् ।
 इति मेदिनी ॥ जलजपुष्यमात्रम् । तच्च पद्मकुमु-
 दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः । कुव-
 लम् ३ । इति जटाधरः । कुवलयम् ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारं
 कमलादिवोत्पलम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
 मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्यविशेषः । कौञ्ज इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अणुष्यम् २ राज्ञि
 पुष्यम् ३ जलाश्रयम् ४ हिमालयम् ५ निष्ठापुष्यम्
 ६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । खादुत्वम् । पित्त-
 रक्ताग्निदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिह-
 मिवरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“उत्पलानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च” ।
 इति सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये चरकयोगेऽहम् ॥
 “तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले” ।
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्पत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)
 पक्षः, चि, (उद्भूतं पक्षं मांसं यस्मात् सः ।) मांस-
 शून्यः । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥
 पक्षगन्धिकं, स्त्री, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-
 मासे इत् संज्ञायां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कृष्णताम्रम् २ गोश्रीषम् ३ । इति शब्दमाला ॥
 पक्षपत्रं, स्त्री, (उत्पलस्य पत्रम् । गलक्षतपक्षे पत्र-
 मिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६।
 ततः समुत्प्लिय धरां खदं द्रया
 महावाराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
 रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः
 समुत्प्लितो गीज इवाचलो महान् ॥)
 स्त्रीगलक्षतम् । इति हेमचन्द्रः । तिलकम् । इति
 धरणी ॥
 पक्षशारिवा, स्त्री, (उत्पलमख्यस्याः उत्पलाकार-
 पुष्पत्वात् । अर्धं आद्यच् । यदा उद्यतं पक्षमगया ।
 ततः उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामकता ।
 इत्यमरः । (श्यामकताशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
 मङ्गिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्यां तेषां
 समूहो वा । उत्पल + इनि + ङीप् ।) पद्म-
 समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्यविशेषः ।
 कोटी कौञ्ज इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 निरविडी २ कुमुदती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्टा ५
 कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ गीलोत्पलिनी ८ ।
 (यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि ३।६।१५।
 “बभूव सा महाद्वान् विष्करी कवसुत्तमम् ।
 “विष्करीविष्करी श्रीमन्नभेदिष शिखा शुभा” ॥)

उत्पा

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामव-
 पित्तनाशित्वम् । वातकफकासतृष्णाश्रमवमिशम-
 ताकारित्वञ्च । तस्या वीजगुणाः । खादुत्वम् । रूक्ष-
 त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उत्पली, स्त्री, तुष्यचर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर
 चापुडा इति भाषा ॥
 उत्पवनं, स्त्री, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशखिलकायां पवि-
 त्रमध्येन जलादेशत्क्षेपणम् । तत्र क्रमः । “पवित्र-
 दयमये वामहस्तानामिकाकुष्ठाभ्यां मूले दक्षिण-
 हस्तानामिकाकुष्ठाभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा
 आण्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाम्नावाज्योत्क्षेपणम्” ।
 इति कालेसिः ॥ “पवित्रदयमये दक्षिणहस्ता-
 नामिकाकुष्ठाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाकुष्ठाभ्यां
 गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखो व्य-
 क्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-
 दुत्तोलनम्” । इति पशुपतिः ॥ “पशुपत्युक्तकमेण
 सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रदयमध्येनाम्ना
 वाज्योत्क्षेपणं” । इति भवदेवभट्टः ॥
 उत्पश्यः, चि, (उद्भूतं पश्यतीति + उत् + वृष् + श्र ।)
 उन्मुखः । ऊर्ध्वदृष्टिविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पट + णिच् + ल्युट् ।) उल-
 नम् । मूल उपडान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।
 “निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ॥)
 उत्पाटितं, चि, (उत् + पट + णिच् + क्त ।) हतोत्-
 पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ उत्खातम् ३ ।
 इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्भूतम् ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अक-
 स्मादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभद्वेषकमहा-
 भूतविकारभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 तत्पर्यायः । अजन्यम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥
 स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपूर्व्वणि चन्द्रादित्य-
 ग्रासादिः । आन्तरीक्ष्यः २ यथा, उल्कापात-
 निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति
 दीपिकाचण्डीटीके ॥ (उत्पातानां लक्षणादिकं
 ऋतौ स्वभावप्रभावात् अदोषत्वस्योक्तं वृहत्संहि-
 तायां ४६ अध्याये । यथा,—
 “नरपतिदेशविनाशे केतोर्दयेऽथवा यशेऽर्केन्दोः
 उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय ॥ ८२ ॥
 येच न दोषान् जनयन्त्यत्पातास्तादृगतुस्वभावकतान्
 ऋषिपुलकतैः स्त्रोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः ॥ ८३ ॥
 वद्याश्रमिभृकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्रगाः ।
 परिवेशरजोधूमरक्ताकारास्तमोदयाः ॥ ८४ ॥
 इमेभ्योऽग्नरसखेहवज्जपुष्यपणोद्गमाः ।
 गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥
 तारोल्कापातकलधं कपिलाकेन्दुमण्डलम् ।
 अग्निस्रवणस्फोटधूमवेणुनिनाहतम् ॥ ८६ ॥
 रक्तपद्मारखं सान्धं नभः क्षुब्धार्थवोपमम् ।
 सरितां चाण्डसंशोभं वृष्टं यीशे शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥
 शक्रायुधपरीवेशविद्युच्छुष्कविरोहकम् ।
 कम्पोदतनवैज्जलं रत्नं दरुं क्षितेः ॥ ८८ ॥
 खरोनद्युदपानागं वज्रसूतं वदन्वराः ॥

उत्पि

सरखं चाग्निगेहानां वर्षासु न भवावहम् ॥ ८९ ॥
 दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्व्विमानाद्भुतदर्शनम् ।
 यद्गन्धर्व्वताराणां दर्शनं च दिवाब्धरे ॥ ९० ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्व्वतसातुषु ।
 शस्यवृद्धिरपां हानिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥
 श्रीतानिलतुषारखं नर्दनं नृगपक्षिणाम् ।
 रक्षोयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमातुषु ॥ ९२ ॥
 दिशो धूमान्वकाराश्च सनभोवनपर्व्वताः ।
 उभैः सूर्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ९३ ॥
 हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
 श्याञ्जुननिभाकाशं तारोल्कापातपिङ्गरम् ॥ ९४ ॥
 चित्रगर्भाद्भुवाः स्त्रीषु गोऽजान्मृगपक्षिषु ।
 पत्राङ्गुरलतागणश्च विकाराः शिष्टे दे शुभाः ॥ ९५ ॥
 ऋतुस्वभावजा ह्येते वृष्टाः स्वप्ता शुभप्रदाः ।
 ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भद्रदावयाः ॥ ९६ ॥
 उन्मत्तानाश्च या गाथाः शिश्रूणां भावितश्च यत् ।
 स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति अतिक्रमः ॥ ९७ ॥
 पूर्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मातुषान् ।
 नचोदिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ९८ ॥
 उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा
 विख्यातो भवति नरेन्द्रवत्सभश्च ।
 एतत्तन्मुनिवचनं रहस्यसुक्तं
 ‘यज्ञज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकानदर्शी’ ॥ ९९ ॥
 उत्पतनं । उल्लम्भः । यथा, रामायणे ५।६८।१२ ।
 “एकोत्पातेन ते लङ्गामेथ्यन्ति हरिपुङ्गवाः” ।
 उन्नतिः । वृद्धिः । यथा, हितोपदेशे ।
 “करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।
 उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्व्वणि ।
 “बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत्” ॥)
 उत्पादकः, पुं, (उत् + पद् + णिच् + क्तुन् ।) पशु-
 विशेषः । तत्पर्यायः । शरभः २ कुङ्गरारातिः ३
 अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उत्पादकः, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच्
 + क्तुन् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।
 “उत्पादकश्चादाचोर्गोरीयान् ब्रह्मरः पिता” ।
 २ । १४६ ॥
 उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ल्युट् ।) जननम् ।
 उत्पन्नकरणम् । इति आकरणम् ॥ (यथा मनुः ॥ ६।२७ ॥)
 “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।
 उत्पादशयनः, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्ध्वपादः सन् श्रेते
 यः सः । उत्पाद + शी + ल्युट् ।) टिट्ठिमपक्षी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + क्तुन् +
 टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हिलमोचिका इति शब्दचन्द्रिका । पूतिका ।
 इति भरतो दिक्पकोषञ्च ॥
 उत्पाली, स्त्री, (उत् + पण् + घञ् + ङीष् ।) आ-
 रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 उत्पिङ्गलः, चि, (उदतिशयः पिङ्गलो अयः ।) भृश-
 माकुलः । अतिशयथाकुलः । तत्पर्यायः । समु-
 त्पिङ्ग २ पिङ्गलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्सेक्षा, स्त्री, (उत्सेक्षते इति उत् + प्र + ईक्ष् + ष + टाप् ।) अनवधानम् । इति मेदिनी ॥ कात्या-
 ञ्कारविशेषः । तस्य कक्षयम् ।
 “सम्भावनमथोत्सेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” ।
 “अस्यार्थे । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
 यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति काथ्य-
 प्रकाशः ॥ (अस्या भेदा बहवः । यदुक्तं साहित्य-
 दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥
 “भवेत् सम्भावनोत्सेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
 वाच्य प्रतीयमाणा सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
 वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
 नातिगुणः क्रिया इत्थं यदुत्सेक्षं द्वयोरपि ॥
 तददृष्टापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
 गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥
 वाचिंश्चद्विविधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
 विना इत्थं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥
 उत्पन्नगुणोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
 प्रतीयमानभेदाच्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥
 उत्पन्नगुणोः प्रकृतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
 अलङ्कारान्तरौत्सेक्षा सा वैचित्रमधिकं वहेत् ॥
 मन्ये शब्दे भ्रुवं प्रायो मनमित्येवमादयः” ॥
 विकृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥
 उत्पन्नवनं, स्त्री, (उत् + प्र + ल्युट् ।) उत्पन्नवनम् ।
 नामान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५।११५ ॥
 “ब्रह्माद्यां चैव सर्वेषां मुद्दिद्यत्पुत्रवनं स्मृतम्” ॥)
 उत्पन्ना, स्त्री, (उत् + प्र + षच् + टाप् ।) नौका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 उत्पाना, पुं, (उत् + प्र + घञ् ।) लम्फः ॥
 (“तत्तत्तस्य स हततोत्पानः शक्तिदेवोऽथ साध्वसात्” ।
 इति काथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ॥)
 उत्पुङ्गः, चि, (उत्पुङ्गतीति । उत् + प्र + लृ + क्त ।
 आदितस्त्रेतीङभावः उत्पुङ्गसंपुङ्गयोः संपुङ्गान-
 मिति निष्ठातस्य लः ।) प्रपुङ्गः । विकसितः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।
 (“उत्पुङ्गकमणपरागन्या-
 दुद्भूतः सरस्विजसम्भवः परागः” ।
 स्तीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥
 “हृषीकेशोत्पुङ्गकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।
 आनन्दादिना विस्मारितः । यथा, रामायणे ॥
 “अवस्थितैः समीपस्थैस्त्रासादुत्पुङ्गलोचनैः” ।)
 स्त्रीणां करणम् । उत्पानम् । इति मेदिनी ॥
 उत्सः, पुं, (उत्सि जलेन । उन् + उन्दिगुधिक्षुभिभ्य-
 खेति सः । किरित्यमुत्सनेर्न कोपः ।) प्रखवयम् ।
 इत्यमरः ॥ उन् इति भाषा । यत्र स्थाने कुत्वा
 जलं गच्छति तत्र । इति भरतः ॥ स्नाय्यादयस्तु
 अविच्छेदेन खवज्जलं यत्र स्थाने पतति निपत्य च
 बज्जलीभवति तत्रेत्याजः । तथा साङ्गोऽप्याह ।
 “गिरेरपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।
 “अजलं मन्वेगेन खवज्जले । इति कोकटः” ॥
 उत्सङ्गः, पुं, (उत्सङ्गते मिसति यच् । उत् + सङ्ग
 + घञ् ।) कोङ्कम् । इति जटाधरः ॥
 (“उत्सङ्गे वा मक्षिणवसने सौम्य निक्षिप्य वीर्याम्” ॥

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥
 “प्रणयेनागतं पुत्रम् उत्सङ्गारोहकोत्सुकम्” ॥
 पर्वतादीनां शिखरदेशः । साशुः । यथा, रघुः ।
 “शिखाविभङ्गिर्गिराजश्राव-
 स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवासरोह” ॥ ६ । २ ॥
 सौधादीनामुपरिभागः । छाद् इति भाषा ॥
 “सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास भूत्सङ्गयिन्धाः” ।
 इति मेघदूते । २६ । अभ्यन्तरभागः ।
 “वनेचराणां वनितासखानां
 दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तमासः” ।
 इति कुमारः । १ । १० । ऊर्द्धतलः । वृद्धिर्भागः ।
 “दृषदो वासितोत्सङ्गा निषस्युस्त्वगनाभिभिः” ।
 इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् ।
 विवाहः ॥ त्रयाधोभागः । श्लेष इति भाषा ॥
 यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।
 “अभ्यन्तरसुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।
 गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षित्कर्मणि । १४ ।
 ६८ । १८ । १६ ॥
 “आसीन्मम मतिः क्षणा ! पूर्णोत्सङ्गा जगद्देव” ॥ ॥
 उत्सर्गः, पुं, (उत् + सृज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।
 वर्जनम् । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥
 “श्रीलक्ष्मणोत्सर्गविनीतवेशाः” ।
 “तयोत्सर्गद्रुततरगतिकृत्परं वर्त्म तीर्थाः” ।
 इति मेघदूते । २० । यथा, मनुः । ११ । १६३ ।
 “तस्योत्सर्गेषु शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च” ॥
 सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः ।
 २ । २७ ।
 “अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)
 साम्प्रिकर्तृव्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
 अथ वैधोत्सर्गविधिः । ज्ञानसन्ध्याचमनानि कृत्वा
 नारायणनवग्रहगुरुन् संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन
 धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधि-
 पतिदेवतां सम्प्रदानञ्च अर्धयित्वा संकल्प्य कुश-
 तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥
 (अपानवायोर्थापारः । मलमूत्रादिवर्जनम् ॥
 उत्सृज्यते विष्णुजमनेनेति श्रुत्याद्या पाथ्विन्द्रियम् ।
 यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
 “मनसोन्द्रं दिशः श्रोत्रे ज्ञान्ते विषां बले हरम् ।
 वाच्यं मित्रसुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)
 उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + सृज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।
 तत्पर्यायः । त्यागः १ विहायितं ३ दानं ४ विस-
 र्जनं ५ विस्मरणं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-
 पादनं ९ प्रादेशनं १० निर्घर्षणं ११ अपवर्जनं १२
 खंडितः १३ । इत्यमरः ॥ (साम्प्रिकर्तृव्यक्रिया-
 विशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
 “पुष्ये तु हृन्दसां कुर्वीत् वृद्धिरत्सर्जनं द्विजः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि” ॥)
 उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सृप् + णि + ङीष् । उत्-
 सर्पतीति वाक्के वाच्यङि एव ।) जिनानां
 कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥
 “काको द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
 सागरकोटिकोटिनां चिंश्रवा च समाख्ये ॥

अवसर्पिण्यां बद्ध्वा उत्सर्पिण्यां तद्वय विपरीतं
 एवं ब्राह्मणभिरैर्विबर्तते कालचक्रमिवम्” ।
 (उत्सर्पणशीला । यथा, श्यामुत्सर्पिणी इत्ये ।
 “उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थया” । इति ।)
 उत्सर्प्या, स्त्री, (उत् + सृ + ण्यत् ।) प्रवक्त्राकारा
 गौः । इति जटाधरः ॥ यात्र कश्चोनेर उत्स
 गाइ इति भाषा ।
 उत्सवः, पुं, (उत् + सू + षच् ।) निवृत्तकारक
 थापारः । तत्पर्यायः । दानः २ उद्भवः ३ उद्भव
 ४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । १।५६ ।
 “तस्मादेताः सदा पूज्या भूयन्त्याद्यादवाप्तैः ।
 भूतिकामैर्नैर्नित्यं सत्कारेभूत्सवेषु च” ॥)
 उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ।
 (उत्सतिः अभ्युदयः ।
 “उत्सवे यत्सने चैव दुर्भिक्षे रात्रिविषये” ।
 इति हितोपदेशः । १ । १६४ ॥)
 उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + णिच् + क्युट् ।) स
 ह्लेखः । उदाहनम् । उद्बर्तनम् । इति मेदि
 (“उत्सादनञ्च गात्रानां क्षापनोच्छिद्यभोजने” ।
 इति मनुः । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम्
 “पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतस्वरः ।
 क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम्
 इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधेन
 दिना ब्रह्मस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।
 “अपामर्गोऽन्वगन्धा च ताजपची सुवर्षणा ।
 उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गवः” ।
 “उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्कान्तिना
 प्रहर्षसौभाग्यस्त्राणाघवादिगुणान्वितम्” ॥
 इति विक्रितित्स्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेः ॥
 उत्सादितं, चि, (उत् + सद् + णिच् + क्त ।) क्त
 सादनम् । उद्बर्तितम् । निर्मलीकृतशरीर
 (यथा, महाभारते ७।८०।१० । प्रतिष्ठापणं
 “उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुप्रिक्षितैः
 आञ्जुतः साधिवसेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)
 उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रसुहारातोऽनेव ।
 उत् + सृ + णिच् + क्युट् ।) हारपाणः ।
 हेमचन्द्रः ॥ उत्ससारककर्ता ॥
 उत्सारणं, स्त्री, (उत् + सृ + णिच् + क्युट् ।)
 करणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्रापणम् ।
 उत्साहः, पुं, (उत् + सृ + घञ् ।) उत्साहः ।
 पर्यायः । अध्ववसायः २ । इत्यमरः ॥ इ
 इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः ।
 शब्दरत्नावली । (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परि
 “रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भवं सं
 जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमदौ प्रोक्ताः हृमोऽपि ।
 भ्रुवकविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा,—
 “उत्साहः स्यात् रसे हास्ये तापे क्रोधे
 वंशहृदिकरः पादिकयोश्च भिन्नाक्षरः” ।
 इति कश्चित्तदामोदरः ॥
 उत्साहवर्जनं, स्त्री, (उत्साहं वर्जयति यत् ।
 + षच् + क्युट् ।) उत्सर्जनविधिः ।
 मरः ॥

वि, (उत् + विच् + क्त ।) उद्गतः । इति
 उद्गतेः । गन्तः । वृद्धितः । उद्गितः ।
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८ । ७२ ।
 उद्गतातुराणां वाचस्त्वित्कामनसां तथा ।
 यादश्चिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा" ।
 शैवित्तौ हि तौ पापौ काकपाशवश्रुतौ" ।
 रामायणे १ म काण्डे ॥)
 भाग, वि, (उत् + विच् + घानच् ।) उद्भिच-
 : । उद्भिमान् । इति श्रीभागवतम् ॥
 वि, (उत् उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा ।
 स्वदीर्घार्थः । विचिंसन्नापूर्णाकत्वात् गुणा-
 : । द्विपि आगमप्रास्त्रस्यागित्वात्पुगभावो
 वतः संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सुवति ।
 रणे । मितद्रादित्वात् ङु । सत्स्विति द्विप्
 क्निकेच इति ऋणः ॥ उत् + सु + द्विप् +
 ।) बाष्कितकर्मोद्यतः । तत्पर्यायः । इष्टा-
 युक्तः २ । इत्यमरः ॥ उत्कण्ठितः । इति
 चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे ।
 मेधियथ्यति राजा तु कुशलाद्यै तवानघे ।
 प्रज्ञानं नित्यप्रः पुलि मोत्सुका भूः कदाचन" ॥
 शोत्वसुकापि क्षितिमिता सपर्याम्" ।
 १ रघुवंशे २/२२ ॥)
 ३, ५, (सूरं सूर्यमतिशान्तः ।) दिग्वासानम् ।
 हेमचन्द्रः ॥
 ६, वि, (उत् + वृच् + क्त ।) कृतोत्सर्गः । तत्-
 र्णयः । त्वक्तः २ हीनः ३ विधुतः ४ समुज-
 तः ५ धृतः ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
 शोषोत्सृष्टपशवः स्रुतिकागन्तुकादयः" ॥)
 न, स्त्री, (उत् + सिच् + ल्युट् ।) ऊर्द्धसेकाः ।
 एतन्न उपचन इत्यादि भाषा ।
 ७, ५, (उत् + सिच् + घञ् ।) पर्यन्तवृत्तादीनां
 क्तम् ।
 कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमखण्डः" ॥
 ते महाभारते गजकूर्मयुद्धे । २६ । २१ ।)
 क्रयः । (यथा, कुमारः ५ । ८ ॥
 शोधरोत्सेधविशोर्धसंज्ञति" ॥
 रिरभागः । यथा, कुमारः ५/२४ ।
 शोधरोत्सेधनिपातचूर्णितः" ॥)
 रीरम् । इत्यमरः ॥ संहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 शोवधेधुभार्यशिरातनुत्वम्" ।
 ति भावप्रकाशे शोधाधिकारे ॥
 उत्सेधं संज्ञतं शोचं तमाङ्गनिचवाप्तः" ।
 ति निदानस्थाने प्रबोदप्राध्याये कामटेनोक्तम् ॥
 व, (उ + द्विप् + तुक् ।) उद्गतरादित्वात् साधः ।
 द्विच्युत्सर्गान्तं उपसर्गविशेषः । आस्यार्थः ।
 उर्द्धम् । उत्कर्षः । प्राक्काम् । नैककाम् । इति
 गार्दासः । प्रकाशः । निभागः । प्राक्काम् ।
 प्रकाशम् । प्रकाशः । प्राधान्यम् । बन्धनम् ।
 पावः । मोक्षः । जामः । ऊर्द्धकर्म । इति
 दिग्नी ।
 स्त्री, (उत् + वृच् + क्तम् ।) उद्गता । इति प्रबोदप्राध्याये
 ("ममजयार्थोदधिचंभोदे

नारायणस्योदरनाभिनासात्" ।
 इति श्रीभागवते । तथा च गीतायाम् । २।१६ ।
 "यावानर्थं उदपाने सर्वतः संजुतोदके" ॥)
 उदक्, [च्] थ, (उद् + वृच् + आस्यतिः ।) उत्तर-
 दिग्देशकाणाः । इति मेदिनी ।
 उदकं, स्त्री, (उत्कृतीति । उन्दी क्लेदने + क्तम् । उद-
 कमिति २।३६ । उद्यादिसूत्रेण साधु ।) जलम् ।
 इत्यमरः ॥
 ("अनीला यद्गतां धूमिसुदकं नावतिष्ठति" ।
 इति माधः २।३४ ॥ तथा श्रीभगवद्गीता । २।१६ ॥
 "यावानर्थं उदपाने सर्वतः संजुतोदके" ।
 "उदकस्योदः एकहलादौ । पाणिनिः । ६ । ३।५६ ।
 इति विकल्पः । उदकुम्भः । उदककुम्भः । यथा,
 भट्टिः । २ । २० । "तपःकृपाः शान्त्युदकुम्भ-
 हस्ताः" ॥ उदकस्योऽप्युदकपर्याय इति भाष्य-
 टीका । उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः ।
 यथा, कुमारः ५।२६ । "सहस्ररात्रीरदवाच-
 तत्परा" ॥ इति उज्ज्वलदत्तः ।
 वारिभ्रष्टेऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)
 उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा ।)
 दिव्यविशेषः । यथा । अथोदकपरीक्षा ।
 पितामहः ।
 "तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।
 मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥
 शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैशवश्च धनुस्तथा" ।
 तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत् । यथा नारदः ।
 "गन्धमाह्वैः सुरभिभिर्मधुक्षीररुतादिभिः ।
 वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः" ॥
 ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
 न्नकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्यात् ।
 कात्यायनः ।
 "शरांस्वनायसायांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
 वेद्याकाष्ठमयांश्चैव क्षेता च सुदृढं क्षिपेत्" ॥
 पितामहः ।
 "क्षेता च क्षत्रियः कार्यैस्तदृत्तिर्न्राज्ञयोऽप्यवां ॥
 अक्षरद्वयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥
 इष्टमं प्रक्षिपेद्धोमान् मारुते वाति वा भृशम् ।
 विषमे भूपदेशे च दृष्टस्यायुसमाकुले" ॥* ॥
 नारदः ।
 "ऋरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम् ।
 मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव क्षेयो धनुर्विधिः" ॥
 अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमायं
 तत् सप्तशतम् । एवं षट्शतादिकम् ॥* ॥
 पितामहः ।
 "मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।
 हस्तानान्तु शते सार्द्धं कर्षं हात्वा विचक्षणः ॥
 तेषाञ्च प्रेषितान्तु शराणां शस्त्रदर्शनात् ।
 मध्यमस्तु शरो याज्ञः पुरुषेण बलीयसा ॥
 शराणां पतनं याज्ञं सर्पं, परिवर्णयेत् ।
 सर्पं सर्पं शरो याति दूराद्दूरतः यतः" ॥
 पतनं याज्ञमिति शरपतनस्यानपतनं मन्वेदि-
 त्वर्थः । तेन प्रसरत्पक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

यत्तत्तत् प्रथमतः पुत्रवान्तरिक सत्स्थाने शरः
 आनेतव्यः ॥* ॥ नारदः ।
 "नदीषु नातिवेगासु तङ्गिषु सरःसु च ।
 ऋदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात् पुंसां निमज्जनम्" ॥
 नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगान्यासु ॥* ॥
 विष्णुः । पञ्चशेवानुदृष्ट्याहमत्यजौकादिवर्णिते
 तस्य नाभिमात्रजने ममस्यारागदेषियाः पुत्रव-
 स्यान्वस्योरु महीत्वा अभिमन्त्रिताम् प्रविशेत् ।
 तस्मिन्कालञ्च नातिक्रूरम्बुना धनुषा पुरुषो-
 ऽपरः शरमोक्षं कुर्यादिति तस्य शोध्यस्येवर्थः ।
 अन्यथा तस्येति यथ स्यात् ॥* ॥
 अन्यपुरुषस्य सम्भारणमाह स्मृतिः ।
 "उदके प्राङ्मुखलिङ्गेऽर्द्धमसूयां प्रमृष्ट्य च" ॥* ॥
 प्राङ्गुविकाककटकजनाभिमन्त्रणमाह पितामहः ।
 तोय त्वं प्राणिनां प्रायः षष्टेराद्यन्तु निमित्तम् ।
 मुञ्चेच्च कारणं प्रोक्तं ब्रह्माणां देहिनां तथा ॥
 अतस्त्वं दशधात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे" ॥* ॥
 शोध्यकर्तुं नाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः ।
 "सत्वेन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिप्राय्य कम् ।
 नाभिमात्रोदस्यस्य महीत्वोरु जलं विशेत्" ॥
 मा मां । अभिप्राय्य शपथं कारयित्वा । नं
 जलम् । विशेत् निमज्जेत् ॥* ॥ तोरयञ्च निम-
 ज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्षप्रमाणाश्रितं
 कार्यम् । यथा नारदः ।
 "गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरयमुच्छ्रितम् ।
 कुर्वीत कार्यमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ" ॥* ॥
 शरमोक्षे विशेषमाह तुर्गारददृष्टस्यती ।
 "शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
 गच्छेत् परमथा शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
 मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽप्यस्तथाविधः ।
 प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
 आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जज्ञे ।
 अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा मुञ्चिं विनिर्दिशेत् ॥
 अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
 स्थानादान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत्" ॥* ॥
 जविनौ विशेषयति नारदः ।
 "पञ्चाशतो धावकाणां यो स्यातामधिकौ जवे ।
 तौ च तत्र नियोज्यौ शरानयनकर्मणि" ॥
 एकाङ्गस्य दर्शनादिति कार्याद्यभिप्रायेण ।
 "शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्षो नापि नासिके ।
 अक्षु प्रवेशने यस्य मुञ्चं तमपि निर्दिशेत्" ॥
 इति विशेषाभिधानात् । कात्यायनः ।
 "निमज्ज्योत्सृजते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः ।
 पुनस्तत्र निमज्जेत दंष्ट्रिचिह्नविभावितः" ॥
 जलान्तर्गतमत्यजौकादिना दृष्टः समुत्सृजते यदि
 तदा दृष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥* ॥
 पितामहः ।
 "गन्तुश्चापि च कर्तुं च समं गमनमज्जनम् ।
 गच्छेत् तोरयमूनात् शरस्थानं जवी नरः ॥
 तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाव शायकम् ।
 गच्छेत् तोरयमूनात् यतः स पुरुषो गतः ॥
 आगतस्तु शरयाही न पश्यति यदा जज्ञे ।

उद

अन्तर्जगतं सन्धकं ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्" ॥
अत्र मञ्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
समकारणं गमनं श्रुणुपायुक्तमयुक्तम् । मञ्जनसम-
कालक्षितं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
यशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां कर-
वाजिकायां प्राड्विवाकदायां शोथो निम-
ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
तस्मिन् प्राप्ते द्रुतरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्ज-
गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तु-
कार्यः ॥ * * * ॥ तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
श्रयणिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं
कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जला-
श्रये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तस्मिन् धर्मादींश्च
देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोथस्य
शिरसि प्रतिघ्रापत्रं बद्धा प्राड्विवाको जलमभि-
मन्त्रयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।

ॐ "तोयत्वं प्राणिनां प्राणः शृङ्गेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धे च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरीक्षणम्" इति ॥
शोथस्तु ॐ "सत्येन माभिरक्षस्व वरुण" इत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्युणस्य शोथनाभिमात्रोद-
कावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
शरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जवन्यकस्मिन्
पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राड्विवा-
केन ताक्षत्रये दत्ते शोथो गृहीतस्युणप्राङ्मुखपुरु-
षस्योक्तं गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
रणमूलस्थितोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
कार्याद्यत्र विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
मञ्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
दिकं दद्यात्" इति दिव्यतत्त्वम् ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्यातः ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उदकीर्णः, पुं, (उदेन कीर्णः) करञ्जविशेषः ।
इति रत्नमाणा । डालकरमुष्ठा डहरकरञ्ज
इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्थ्यायो भावप्रकाशे ।
"उदकीर्णस्तृतीयोऽन्यः षड्यस्या हरिवाख्यो ।
मर्कटी वायवी चापि करञ्जी करभञ्जिका" ॥
गुणा अस्य करञ्जीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदका, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिखानार्थमर्हतीति ।
उदक + संज्ञायामिति यत् ।) रजस्वला । ऋतु-
मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
"नोदकायाभिभाषेत यत्र गच्छेन्नपादतः" ॥)

उदगमिः, पुं, (उदगुत्तरे योऽग्निः) हिमालयपर्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदगयनं, स्त्री, (उदक् उत्तरस्यामयनं गमनम् ।)

उद

उत्तरावयनम् । इति स्मृतिः । (यथा, मनुः । १।६७।
"देवे रात्र्यङ्गी वर्षं प्रविभागतयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणावयनम्" ॥
"तदादित्यस्योदगयनमादानश्च चीन्वतुन् शिशि-
रादीन् यीशान्मानान् थवस्येत्" ॥ इति सूत्रस्थाने
षष्ठेऽध्याये चरकेशोक्तम् । विष्णुस्योत्त-
रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदगूमः, पुं, (उदगुत्तरदिग्वत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
समाप्ते + अच् ।) सङ्गूमः । उल्कृष्टस्थानम् । इति
जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उदग्रतमग्रं यस्य ।) उच्चितम् । उच्चम् ।
इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
"नयन् मधुलिङ्गः श्वेतमुदग्रदशनांशुभिः" ॥
इति माघः । २ । २१ । तथा, रघुः । २ । ५३ ।
"क्षताक्लिन्नत्रायत इत्यदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुव-
नेषु क्लृप्तः" ॥ "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुः" इति
च रघुः । ६ । ३२ ॥)

उदग्रदन्, [त्] पुं, (उदग्रौ दन्तौ यस्य । अग्रान्तशुद्ध-
शुभदृष्टवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दन्तः ॥) उच्चदन्त-
हस्ती । उदग्रदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदग्रः, पुं, (उत् + अच् + समुदोरजःपशुत्विति
अच् । अघञपोरिति पर्युदासात् वीभावे न ।)
पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदग्रन्, स्त्री, (उत् + अच् + ल्युट्) । पिधानपात्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टाकुनि इति भाषा । (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । ५ । "प्रतिप्रस्थाता
संखवावागयत्युमेता चमसेन वोदग्रनेन वा" ।)
ऊर्द्धक्षेपणम् ॥

उदग्रितं, त्रि, (उत् + अच् + क्त ।) ऊर्द्धक्षिप्तम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ("उदग्रितात्तोऽश्चितदक्षि-
णोरः" इति भट्टिः ॥ (पूजितम् ॥)

उदग्रपालः, पुं, (उदग्रस्य उद्विग्राख्यस्य पालो गमनं
पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाद्यामगुं उद्विग्नं
सत्यजायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदाणि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
उद + वा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
मरः ॥ ("उदधेरिव निम्नगाश्रतेष्वभवन्नास्य विमा-
नगा क्वचित्" इति रघुः ८ । ८ ॥ मेघः । घटः ॥)

उदधिक्राः, पुं, (उदधि + क्रम + विट् ।) समुद्रा-
क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमजः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मज इव ॥) समुद्र-
फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
अतिवान्तिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
इति महाभारतम् ॥ ("चतुर्दधिमहाजालेख-
लाया भुवो भक्ता" इति कादम्बरीकथासुखे ।)

उदन्तः, पुं, (उदन्तो निर्णीतः अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
("कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमात्किञ्चिद्दूतः" ॥
इति मेघदूते" १०१ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
"मुक्त्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः"
काधुः । इति मेदिनी ॥ इतिव्यानम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, चि ।
शतपथब्राह्मणे । "श्रुतमसदिति वराहकृतं
तर्हि जुहुयात् तद्वेनोदन्तं कुर्व्यादुप इति
यद्यदन्तं कुर्व्यादप्रजसि वै रेत उपदग्धं तद्वेन
दन्तं कुर्व्यात्" ॥)

उदन्तकाः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) उदन्तः । रात्रि-
इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + थिच् + ल्युट्
टाप् ।) इति । इति शारावली ॥

उदन्या, स्त्री, (उदन्त्यति उदकस्येच्छा वा ।
आत्मनः क्वच् । अग्रनायोदन्त्येति ईत्वाभावः ॥
उदकस्योदभावोऽपि निपात्यते । अग्रत्वयादिति
पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि
६ । ८ । ५ । "अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति न
तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽप्यत्र
पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचक्षते उदन्त्येति" ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक-
मतुप् । उदन्वानुदधौ चेत्युदकस्य उदक-
निपातितः मतुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (र-
घुः ४ । ५२ ॥

"असह्यविक्रमः सद्यं दूरान्मुक्तामुदन्वता" ।
ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८ । २ । ३३ ।
उदप आघाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविक-
द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट्) पञ्चमस्वरदिः । उदप
इति दुर्गादासः ॥ पानुबन्ध उदधातुरयं च
वशात् उदपेति लिखितः ॥

उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक-
पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः) ॥
इत्यमरः ॥

("तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रह्ववशादि च"
इति मनुः २।४८ । तथा, रामायणे २।८०।११
"निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुस्तन्मान् ।
उदपानान् बद्धविधान् वेदिकापरिमखितान्
भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीताशाम् । १।
"यावानर्थं उदपाने सर्वतः संसृतोदके" ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति यद्वा यस्मात् । उत् +
अच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाक्षकः । (भावे + अ-
समुन्नतिः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । महा-
इति शब्दरत्नावली ॥ यद्वायामुद्गमः ।
सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ भां
अध्यायः ॥ * ॥

"उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु संसुखे ।
दिशास्त्रशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेजामुदयः स्वतः ।
तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥१॥
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्वतः ।
उदयास्तमनाश्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥१॥
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशन्नेव पुरप्रथम् ।
विकर्षो वै विकार्यस्यस्त्रीन् कोषान् च पुरे तपान् ॥
उदितो वज्रमानाभिरामध्याङ्गात्तपन् रविः ।
ततः परं ऋषन्तीभिर्गोभिरसं पित्रश्चति ॥
उदयास्तमनाश्च स्वते पूर्वोदरे निव्री ॥

तवत् पुरस्तात्प्रति तावत् एकेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
 तेऽनरगिरेर्मेरोरपरि ब्रह्मणः समाम् ।
 ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः समाम् ॥१९॥
 ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
 स्नादिष्टुत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
 त्वर्षां हीपवर्षाणां मेरुवत्तरतो यतः ॥२०॥
 दयास्तमने च सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं
 सुखे समानसुखस्ये भवतः । तत्र हेतुमाह ।
 यत्रेति । रवेरुदयास्तमयौ सर्वकालं मध्याह्न एव
 तोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं
 र्णनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनीयोरवधिमाह ।
 काहीनामिति । इन्द्राद्यन्तमस्य पुरे मध्याह्ने
 तदंस्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्वेवं पुर-
 यं तदन्तराणस्यौ द्वौ च विकर्षौ कोणौ उद-
 यवस्थाभिः स्तुप्रति स्तरभिर्भासयति । तथा
 विकर्षणः अग्न्याद्यन्तमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं
 ण्यं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्वेवं त्रीन् को-
 णान् तन्मध्यवर्तिहे च पुरे तथेवोदयाद्यवस्थाभिः
 पृथति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 षः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्वात्रिरित्यर्थः ।
 याहि रेन्द्रे पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 गैव्यपुरस्यानामस्तमयः । ऐशकोणस्थानां तृतीयो
 णामः । अभिकोणस्थानां प्रथमः । याम्ये स्थिता-
 णामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 ऐन्द्रे अस्तमयः । अभिकोणे तृतीयो यामः ।
 नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा
 वारुणे मध्याह्ने तदा याम्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
 कोणे तृतीयो यामः । वायवे प्रथमः । सौम्ये
 उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्ने तदा वारुणे अस्त-
 मयः । वायवे तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः ।
 ऐन्द्रे उदयः । एवं अभिकोणे यदा मध्याह्ने तदा
 ऐशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
 इन्द्रपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि
 षोडशम् । एवं मेरोः सर्वतः परिभ्रमन् सू-
 र्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 मेरोरात्रयवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्नि-
 वानव्यवधानकालमेव रश्मीनां वृद्धिजासतीप्रत्व-
 र्णत्वादिकमपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
 ष्मिभिः ॥ दिग्भिर्भागोऽप्युदयास्तमयनिमित्तत्वे-
 षाह उदयेति । यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्वा
 दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 मुक्तिः । “तस्मात्सत्त्वादित्यः सर्वोः प्रजाः प्रत्य-
 ष्ठेति । तस्मात् सर्वो एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्तादुच्यन्तं सूर्यं पश्यन्तश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिग्भाविनि दर्शयन् रश्मि-
 विसारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु कोका-
 णोकाचणपर्यन्तं तथतीत्यर्थः । मेरो तु विशेष-
 णाह । अत इति । ब्रह्मसमावर्णं मेरोरपर्यन्तं
 पश्यन्तस्तपति न तु ब्रह्मसमा भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति । मेरोः सर्वतोऽपि
 विद्येयतान्तरमाह । तस्मादिति । अतो यस्मात्
 त्वर्षां हीपानां वर्षाणां मेरुवत्तरत एव स्थितः

तस्मान्मेरोरपरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्वेषां
 दिनेऽपि गिर्धं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
 क्षिणीकुर्वन्तं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
 प्राची । तेषां च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
 सर्वदा मेरुवत्तरत एव । दक्षिणभागे च कोका-
 णोकाचणः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याश्च दिशि सदा दिनमिति । यदा ।
 भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्यस्युद्यन्तं पश्यता-
 मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
 दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥
 उदयनं, स्त्री (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।४८।७।
 “एषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” ॥)
 उदयनः, पुं, अग्न्यस्य मुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
 (“प्राप्यावन्तु उदयनकथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्” ।
 इति मेघदूते ॥१६॥) उदयनाचार्यः । स च कुसुमा-
 ज्जलिग्रन्थकर्ता ॥
 उदरं, स्त्री, (उत् ऋणातीति । “उदिवृथातेरजलौ
 पूर्वपदान्त्यलोपश्च” । उत् + दृ + अच् । अन्य-
 लोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिच्छिष्ठः २ कुक्षी ३ जठरः ४
 तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्यमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्” ।
 इति मनुः । ८ । १२५ ॥)
 उदरः, पुं, (उदरं अश्रयत्वेनास्त्यस्य । अर्धं आदित्वा
 दच् ।) उदरस्वरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।
 “रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽथौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णाभिनैश्चान्यर्जायन्ते मजसश्चयात्” ॥
 अथौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
 मतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतु-
 नाह । अजीर्णाभिनैश्चान्यैः अत्यन्तदोषजनकैः
 मजसश्चयात् मजानां दोषाणां पुरीषस्य चाति-
 वृद्धेः । अथोदरप्रव्येनोदरस्यो रोग उच्यते । यत
 आह ।
 “तात्स्न्यतद्भ्रमताभ्याश्च तत्समीपतथापि च ।
 तत्साहचर्यात् शब्दानां वृत्तिरक्ता चतुर्विधा” ॥* ॥
 संप्राप्तिमाह ।
 “रुद्धाः स्वदान्वाहीनि दोषाः खोतांसि सञ्चिताः ।
 प्राणाप्रपानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं वृथाम् ॥ * ॥
 सामान्यरूपमाह ।
 “आध्मानं गमनेऽप्रतिर्होर्बल्यं दुर्बलाप्रिता ।
 श्लोथः सदगमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्त्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥* ॥
 सन्निवृत्तिनिदानपूर्विकां संख्यामाह ।
 “पृथक्दोषैः समन्तैश्च शीघ्रवृद्धतदोक्तैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यथौ तेषां किञ्च पृथक् प्रदुष्य ॥ * ॥
 वातोदरस्य लक्षणमाह ।
 “तत्र वातोदरे श्लोथः पाणिपात्राभिर्जुलिषु ।

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरक् पञ्चभेदनम् ॥
 शुष्ककाकोऽङ्गमर्द्धं गुरुता मजसंयुहः ।
 श्लावाखण्डगादित्वमकास्मान्मांसवृद्धिमत् ॥
 सतोदभेदमुदरं तमुक्त्याशिराततम् ।
 आध्मानादतिवृद्धमाहृतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सरक् शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः” ॥
 पाणिपादित्यत्र व्यञ्जनान्तः पाण्डुर्ध्व आर्धत्वात् ।
 कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागद्वयवाचो । सर्वतो गतिः सकलकोष्ठे
 सञ्चरन् ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।
 “पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तुट् कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥
 पीततान्मशिरान्जं सखेदं सोम दह्यते ।
 धूमायते मृदुस्यर्धं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥
 हरित् शाकवर्णम् । सोम अन्नसापयुक्तम् । दह्यते
 वहिर्दोहयुक्तम् । धूमायते धूमनिबोद्धमिति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदू-
 यते व्यथते ॥* ॥ कफोदरमाह ।
 “श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चयुगौरवम् ।
 तन्मोत्क्षेपोऽवधिः श्वासः काशः शुक्लाखण्डादिता ॥
 उदरं त्तिमितं क्षिग्धं मुक्तराजीततं महत् ।
 चिराभिवृद्धकठिनं प्रीतस्यर्धं गुरु स्थिरम्” ॥
 स्वापः स्रग्शीलता । गौरवमङ्गानाम् । तन्ना मित्रा-
 वाङ्म्यम् । उत्क्षेपो हृल्लासः । मुक्तराजीततं
 शुक्लाशिराव्याप्तम् ॥* ॥ सन्निपातोदरमाह ।
 “स्त्रियोऽन्नपानं गल्लोममूत्र-
 विडात्तैर्वैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च
 दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाश्च ॥
 तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
 कुप्युः सुधोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
 तच्छीतवाते भ्रष्टदुर्दिने च
 विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
 पाण्डुः कृष्णः सुष्यति दृष्याया च ।
 दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
 श्लेष्मोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥
 स्त्रिय इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च
 स्वसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विट् मांज्जारादीनाम् ।
 आर्त्तवं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि
 विधाणि । दुष्टाम्बु सविधमत्यदृष्यपर्यादियुतं
 शटितश्च ॥ दूषीविषं विषमेवाभ्राद्युपघातेन स्वल्प-
 प्रभावम् । यत उक्तम् ।
 “जीर्णं विषग्नौषधिभिर्हृतं वा
 दावाभिवातातपशोधिषितश्च ।
 सभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति” ॥
 गुणविप्रयुक्तं गुणविद्युक्तं तत् । उदरं शीततादिषु
 कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् ।
 तन्मान्तरे दूष्योदरं कीर्त्तयति । अथवा परस्परं
 दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो-

उद

दरम् । * । श्रीहोदरमाह ।
 “वर्जते श्रीहोदरा यद्विद्यात् श्रीहोदरं हि तत् ।
 तद्वामे वर्जते पार्श्वे निमित्तं तस्य तत्र यत् ।
 प्रहृष्टश्रीहोदराणि यानुक्ताणि भिषग्वरैः ।
 श्रीहोदरेऽपि वृष्यन्ते तानि सर्वानि देहिनाम्” ।
 श्रीहोदरस्यैव भेदो यद्वाहाल्युदरं न पुनरधिक-
 मिह्याह । “सथान्यपार्श्वे यद्वति प्रहृष्टे ज्ञेयं यद्वा-
 हाल्युदरं तदेव” । यद्वाहालयति दोषैर्भेदयतीति
 यद्वाहाल्युदरं तदेव उदरमेव । * । बद्धगुदमाह ।

“यस्यान्नमग्नैरपक्षेपिभिर्वा,
 बाणाग्रभिर्वा पिहितं यथावत् ।
 सञ्चीयते यस्य मजः सदोषः,
 श्नैः श्नैः श्रृण्वरवश्च नाशाम् ।
 निरुध्यते यस्य गुदे पुरीषं
 निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
 हृन्नाभिमध्ये परिहृष्टमेति
 तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति” ।

उपक्षेपिभिः पिच्छैरैरैः प्राक्प्रासुकादिभिः ।
 बाणाग्रभिः बालुकाभिः कर्करैर्वा बालैः केशैः
 अश्लभिः पाषाणैर्वा । यथावत् यस्य यत् सम्भवति ।
 मजः पुरीषम् । श्रृण्वरवत् संमार्जनीक्षिप्रहृष्ट-
 धृष्ट्यादिवत् । “श्रृण्वरोऽवकारः एमान्” इत्यमरः ।
 श्रृण्वरो घृष इति लोके । नाशान् ध्वन्नाशाम् ।
 हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये । * । क्षतोदरमाह ।

“श्लथं यथाप्रोपहतं यदन्नं
 भुक्तं भिनन्त्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात् क्षतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः
 श्वायः सवेदै गुदतस्तु भूयः ॥
 नाभेरध्वस्योदरमेति हृष्टं
 निस्तुद्यते दास्यति चातिमात्रम् ।
 एतत् परिच्छाद्युदरं प्रदिष्टं
 दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥

श्लथं कर्करादि । अन्नोपहतं अन्ननिहितम् । भुक्तं
 यदन्नं भिनन्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
 विना आगतं श्रादि । तदपि यदन्नं भिनन्ति
 एतदुपलक्षणम् । श्लथमन्यथा वा यदन्नं
 भिनन्ति । यत् उक्तं चरके ।

“शर्करादण्यकाष्ठास्त्रिकण्टकैरन्नसंयुतः ।
 भिक्षेतान्नं यदा भुक्तं षट्मयात्प्रनेन वा” इति ।
 तस्मात् भिन्नादन्नात् । गुदतस्तु भूयः अन्नात्
 संशुन्य पुनर्गुदतः सवेदित्यर्थः । दास्यति विदी-
 र्यतइव । पदविहिरारिवात् । एतत् क्षतोदरं
 तन्मान्तरे परिच्छाद्युदरं प्रदिष्टम् । * ।
 उदकोदरमाह ।

“यत् खेहपीतोऽप्यनुवाचितो वा,
 वाप्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
 पिबेज्जलं शीतजामासु तस्य
 खोतांसि दुष्यन्ति हि तद्दृष्टानि ।
 खेहोपनिषेव्यथवापि तेभू-
 दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
 खिग्धं महत्तत् परिहृष्टनाभि
 समाततं पूर्वमिवानुना च” ॥

उद

यथा वृत्तिः क्षुभ्यति कम्पते च
 शब्दायते चापि दकोदरं तत्” ॥

खेहपीतः पीतइत्यथाध्ववसितादित्वात् कर्त्तरि
 क्तः पश्चात् खेहं पीतः खेहपीत इति तत्पुरुषः ।
 तेन खेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवाचितो वा गृही-
 तानुवासनवस्तिः । वाक्तः अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि
 क्तः तेन वाक्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
 बान् । तथा निरुद्धः गृहीतनिरुद्धवस्तिः । स
 चेदाशु शीतजं जलं पिबेत् । तस्य तद्दृष्टानि जल-
 वह्नानि खोतांसि दुष्यन्ति सक्कर्मदुष्टानि भवन्ति
 जलवहेषु खोतःसु दुष्टेषु सत्सु अन्नरसे उपखे-
 हन्यायेन वहिर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
 तेषु उदकवहेषु खोतःसु खेहोपनिषेषु पूर्ववत्
 यथापूर्वम् । अन्नरसे उपखेहन्यायेन वहिर्निःसृते
 दकोदरमायाति । तथा जलेऽपि वहिर्निःसृते
 दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिहृष्टनाभि
 गम्भीरनाभि । समाततं क्षथम् । यथा वृत्तिः
 कम्पमयं जलाहरणपात्रम् । क्षुभ्यति अन्तर्जल-
 दोषनेन सञ्चलति कम्पते वहिः शब्दायते कम्प-
 मानं सत् शब्दं करोति ॥ * ॥

साध्यासाध्यलक्षणमाह ।

“जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
 बलिनसदजाताम्बु यत्रसाध्यं नवोत्थितम्” ॥
 बलिनः अजाताम्बु नवोत्थितञ्च यत्रसाध्यमित्यन्वयः ।
 “पश्चाद्बद्धगुदं सूक्ष्मं सर्वं जातोदकं तथा ।
 प्रायो भवत्यभावाय छिन्नान्त्रं दकोदरम्” ॥
 छिन्नान्त्रं श्रादिना छिन्नमन्नं यस्य तदुदरं अभा-
 वाय भवति ॥ * ॥

जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
 “पयःपूर्णां वृत्तिरिव क्षौभे शब्दकरं मृदु ।
 अप्रथक्प्रशिरःशूलं नितान्तमुदरं महत् ॥
 आलस्यमास्यवैरस्यं मूत्रं बद्धं सन्नक्षतः ।
 जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुतापि च ॥
 शूलाक्षं कुटिकोपस्थमुपक्षिप्ततनुत्वचम् ।
 बलशोथितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्जयेत्” ॥
 शूलाक्षस्थाने शूलाक्षमिति च पाठः । कुटिकोपस्थं
 वक्रमेहनम् । उपक्षिप्ततनुत्वचं । उपरि आर्द्रा तन्वो
 त्यगस्य । तं उदरिणम् ।
 “पार्श्वभङ्गाविद्येयप्रोफातीसारपीडितम् ।
 विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत्” ॥
 विरिक्तमपि पूर्यमाणं पूर्यमाणोदरं उदरिणं
 विवर्जयेत् ॥ * ॥

अथोदरस्य चिकित्सा ।

“एरुदतैजं दशमूलमिन्त्रं
 गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
 निहन्ति वातोदरशोथशूकान्
 काथः समूत्रो दशमूलजञ्च ॥

कुष्ठं दन्ती यक्षत्तारः पाठा त्रिफलञ्च वचा ।
 सुगठी चोष्णानुना दीता वातोदररुजापहा” ॥
 कुष्ठारिचूर्णम् । * ॥

“कमुनस्य तुषामेकां जलमोक्षे विपाचयेत् ।
 त्रिकटु त्रिफला दन्ती हिङ्गु सैन्धवमिषकम् ॥

उद

देवदाह वचा कुष्ठं मधु शिशुः पुनर्वसु ।
 सौवर्षिकं विकृताणि दीप्यन्तो मन्थिपिप्ली ।
 एतेषां फलिकान् भागान् पिष्टत्तः बटुपणा
 पिष्ट्वा कषायैस्तेन तैर्न म्बुधिना वचिन् ।
 तत्पिबेत् प्रातःकाल्या यथाभिषेकमापया ।
 निहन्ति सकलान् रोगान् उवराणि विभे
 मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तमन्मदजिगुद्गामान् ।
 पार्श्वकुक्षिभवं शूलमामशूलमरीचकम् ।
 यद्वादलीकानाहान् श्रीहानं चाङ्गवेदना
 मासमापेयं नश्यन्ति अशीतिर्वातजा वदा
 इति रसोगतैकम् ॥ * ॥

“पित्तोदरेषु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 दुर्बलं हनुवाप्यादौ शोथयेत् सौरभलिना ।
 संजातबलकायाग्निं पुनः खिग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा च त्रिष्टम्बकौरवकस्य शूतेन च ।
 पिप्ल्यादिगणेशाद्यं पाचितं पाषयेद्विषम् ।
 नरं पथ्यभुजं नित्यं कफोदरनिवृत्तये” ॥ * ॥
 “नागरत्रिफलाकषुर्दध्यम्परिपेषितैः ।
 पाचितं तैलमाप्यश्च पिबेत् सर्वोदरामहम्” ॥
 इति नागरादितैर्न हृतञ्च ॥ * ॥

“शालियष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
 निरुहो रेचनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ।
 आनुपमोदनं मांसं शार्कं पिष्टत्ततं तिलाः ।
 व्यायामश्च दिवास्वप्नपानानि वर्जयेत् ।
 तथोग्रजवयोष्णानि विदाहीनि गुल्बि च ।
 नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्जयेत् ।
 उदराणां मलाप्यत्वाद्वज्जः शोधनं हितम् ।
 क्षीरेक्षीरगुदतैर्न वा पिबेन्मूत्रेण वासहृत्” ॥ * ॥
 “वातोदरी पिबेत्तत्रं पिप्लुकीजवद्यान्वितम् ।
 शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
 यवानीहृषुबाजाजीथोषयुक्तं कफोदरी ।
 सन्निपातोदरी युक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ।
 यवानी हृषुषा धान्यं त्रिफला चोपकुक्षिका ।
 कारवी पिप्लुकीमूलमजगन्था शठी वचा ।
 शताङ्गा जीरको व्योषं खर्बन्दीरी च चिपका ।
 द्वौ क्षारौ पौष्करं मूत्रं कुष्ठं कबखपक्ष्मणम् ।
 विङ्गुञ्च समांसानि दक्ष्या मागत्रयं भवेत् ।
 त्रिहृष्टिशोके दिगुणे सातषा स्यात्तुर्गुणा ।
 एष नारायणो नामा चूर्णो रोगजलापहः ।
 एनं प्राप्य निवर्त्तन्ते रोगा विष्णुमिवाहरा ।
 तन्नेयोदरभिः पेयो गुच्छिमिर्षादरानुना ।
 आनज्जवाते सरया वातरोमे प्रसन्नया ।
 दधिमद्येन विङ्गुबन्धे दाडिमाम्बुनिरग्रैः ।
 परिकर्त्तव्यं हृष्टाक्षैरव्याम्बुनिरजीर्णैः ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे काशे श्वासे मण्डपे ।
 हृष्टोमे यक्ष्मीरोगे कुष्ठे मन्धेऽन्ये चरे ।
 दंष्ट्राविषे मूत्रविषे क्षारे क्षिप्ते विषे ।
 यथाहं खिग्धकोष्णे येद्यमेतद्विरेचनम्” ॥
 उपकुक्षिका कारवी च हृष्टक्षीरकः । वसन्त
 रैना नाम इति लोके । तस्य भागद्वयं प्राणं
 वस्ते । खर्बन्दीरी शोथ इति लोके । त्रिफला
 इत्यवाच्यी । शताङ्गा जीरकभेदः कर्त्तव्यः

रुद्धि। परिकर्त्तो गुदे परिकर्त्तनवत् शीङ्गा
रिति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

“कुक्कीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
तिन्दीत्रिद्विषिकसूर्यकण्ठीः ।
द्वर्त विपक्वं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्यास्यसनेन कर्षम् ॥
पीतोष्णमन्धोऽपुपिबेदिरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेदिधिघ्नः ।
नाराचनेन जठरामयाना-
मुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः” ॥

रिति नाराचचूतम् ॥ * ॥

“वचाखटाः कर्षमान्नायाः कर्षणं दध्यादिवेष्टितम् ।
निजिबेदारिका गिबमुदरथाधिप्रान्तये” ॥
वचाखडी शूर्यपत्रो माखभेदः । वचाखडी इति
कोके ॥ * ॥

“पुनर्नवादारुनिघ्रासविन्वा-
पटोन्नपथ्याः पिचुमर्ददारु ।
सनागरश्चिन्नरहेति सर्वैः
ज्ञतः कषायो विधिना विधिज्ञैः ॥
गोमूत्रयुक्तं गुग्गुलुना च युक्तः
पीतः प्रभाते नियतं नरायाम् ।
सर्वाङ्गशोधोदरपार्श्वशूल-
श्रासान्वितं पायुगदं निहन्ति” ॥

पुनर्नवादिक्वाथः । इत्युदरधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः । (“उदरं स्तिमितं गुरु” इति वैद्यक-
भाधवकरदृष्टरविनिखयग्रन्थः । अस्य शब्दस्य
रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यवृत्तिरुदररो-
गशब्दे ज्ञातव्या ।)

रुग्गुग्गुः, पुं, (उदरस्य रुग्गुग्गुः ।) गुल्मरोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

रुग्गुग्गुः, स्त्री, (उदरस्य रुग्गुग्गुः ।) उदरबन्ध-
वस्त्रादि । तत्पर्यायः । नागोदं २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

रुग्गुग्गुः, पुं, (उदरस्य रुग्गुग्गुः ।) उदर + रुग् +
गुग्गुः । तत्पर्यायः । रुग्गुग्गुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

रुग्गुग्गुः, वि, (उदराय तत्पर्यायं पिशाच
इव ।) सर्वाङ्गशोधकः । तत्पर्यायः । सर्वाङ्गीरः २
सर्वाङ्गशोधकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

रुग्गुग्गुः, वि, (उदरं विभर्त्तति ।) उदर + रुग् +
गुग्गुः । तत्पर्यायः । रुग्गुग्गुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

रुग्गुग्गुः, पुं, (उदरस्य रुग्गुग्गुः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गात्रके १६९ अध्यायः ।

“कदलीयवच्छारक्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदाखादनाश्रमन्ति उदरथाघघोऽखिका” ॥

रुग्गुग्गुः, पुं, (उदरस्य रुग्गुग्गुः ।) जठरथाधि-
विशेषः । उपरी इति भाषा ।

“विद्विधाधराकीर्णैः कौशाक्षे नन्दोपमे ।
तप्यमानं तपकीर्णं साक्षात्प्रमिब विद्यतम् ॥
मायुर्देविदा-केतं निवविषयाप्रवर्त्तयम् ॥

पुनर्नवं जितात्मानमप्रवेशोऽप्रवीक्षः ॥
भगवन्मुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते स्मर्त्तितानराः ।
मुष्कवक्त्राः क्षत्रैर्गात्रैराध्यातोदरकुक्षयः ॥
प्रयथाभिबकाहाराः सर्वैश्चेष्टास्त्रीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहोऽप्युत्तमायवत् ॥
तेषामायतनं सङ्घां प्रायुपास्तितभेषजान् ।
यथावज्जातुभिच्छामि गुरुया सम्यगीरितम् ॥
सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येभ्यैव प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृत्सुमुपचक्रमे” ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
“अभिदोषान्तुष्यायां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः ।
मण्डला प्रवर्त्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥
मन्दोऽपि मलिनैर्भुक्तैरपाकाहोषसङ्घयः ।
प्रायाग्न्यपानान् सद्गुह्य मार्गान् बद्धोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्यापयन् भ्रष्टम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं श्रेणु सज्जयाम्” ॥

सामान्यहेतवो यथा,—
“अत्युष्णवद्यक्षारविदाह्यक्षरसाधनात् ।
मिथ्यासंस्पर्शनाद्भ्रूक्षविद्युत्सुचिभोजनात् ॥
श्रीहार्शोऽग्रहणीदोषकर्षणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिष्टानामप्रतीकाराद्भ्रूक्षविद्युत्सुचिभोजनात् ॥
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शोवातशूलदोषादन्तस्तुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदरायुपजायन्ते मन्दाभीनां विशेषतः” ॥

प्रायुपं यथा,—
“दुस्साधः स्वादतिस्त्रिभगुर्भ्रं पच्यतेऽचिरात् ।
भुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णार्जीर्णं न वेत्ति च ॥
सहते नातिसौहृद्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्रुद्धलक्ष्योऽप्येऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो वृद्धिरदावर्त्तकता च रुक् ।
वृत्तिसन्धौ रगाध्यानं वर्द्धते पाच्यतेऽपि च ॥
व्यातन्वते च जठरमपि लक्ष्मणभोजनात् ।
राजोन्म वशीनाश्च इति निष्कं भविष्यताम्” ॥

सम्प्राप्तियथा,—
“रुद्धा खेदाम्बुवाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्रायापानान् हि सद्गुह्य जनयन्त्युदरं गृह्याम्” ॥
सामान्यलक्षणं यथा,—
“कुक्षोराध्यानाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽपि स्त्रहणगडत्वं कार्ष्ण्योदरलक्षणम्” ॥
वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकषयैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिश्चरतिगुदमार्गः ॥
हृत्वाभिं कपमुद्भूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः” ॥

अस्य रूपाणि ।
“कुक्षि-पाणि-पाद-द्वय-अयधुदर-विपाटनम् अ-
नियतौ च वृद्धिज्ञसौ कुक्षि-पार्श्वशुक्रोदावर्त्तक-
मर्ह-पर्वभेद-मुष्ककास-कषण-दौर्बल्यारोचक-वि-
पाका अधोगुदत्वं वातवर्त्तकसङ्गः प्रशावाखलं
नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्षसामपि चोदरं तन्म-
चितराजीशिरासन्ततमाहवभाष्यतदिति शब्द-
वति । वायुशोद्धंमधसिद्धं च समूहशब्दश्चरत्वे-
तदातोदरं विद्यात्” ॥
पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कद्रुस्त्रलवद्यात्वात्तीक्ष्णाग्न्यातपसेवनेः ।
विदाह्यध्याग्नाजीर्णैश्चासु पित्तं समाधितम् ॥
प्रायानिलकषौ रुद्धा मार्गसुम्भार्गमाश्रितम् ।
निहत्यामाश्रये वक्तिं जनयत्युदरं ततः” ॥
अस्य रूपाणि ।
“दाहज्वर-द्वेष्या-मूर्च्छातिचार-भ्रमाः कटुकास्य-
त्वं हरितहारिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्ष-
सामपि चोदरं नील-पीत-हरिद्र-हरित-ताम्ब-
राजीशिरावनजं दद्यात् दूषयते धूपयते रूपायते
स्त्रिद्यते क्षिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकाश्च भवत्येतत्
पित्तोदरं विद्यात्” ॥
श्लेष्मजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अथायामदिवास्त्रस्त्रादतिस्त्रिभगुपिच्छिः ।
दधिदुग्धोदकानूपमासैश्चात्युपसेवितैः ॥
क्रद्धेन श्लेष्मया स्रोतः स्वादत्वेऽन्वितोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्व्यादुदरं वहरिद्रम्” ॥
अस्य रूपाणि ।
“गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्ह-सन्नि-पाणि-पाद-
मुष्कोरशोफोत्क्षेप-निम्ना-श्रास-कासाः शुक्लत्व-
नख-नयन-वदन-त्वङ्मूत्रवर्षसामपि चोदरं मुक्ता-
राजीशिरासन्ततं गुर्वक्तिमितस्त्रिदं कठिनश्च
भवत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्” ॥
त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,
“दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तेश्च रजोरोम-विष्णुनाश्रिणखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्तयः ।
शनेः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं गृह्याम्” ॥
अस्य रूपाणि ।
“सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि निष्कान्यपक्षभन्ते
वर्णाश्च नखादिषुदरमपि नागवर्षारानीशिरा-
सन्ततं भवत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्” ॥
यद्यत्क्षीरसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं
लक्षणं यथा,—
“असितस्यातिसङ्कोभाद्यानयानाभिचेष्टितैः ।
अतिथवायभाराध्ववनस्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वस्थितः श्रीहाद्युतः स्मरणात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धत्वं विवर्द्धयेत्” ॥
इति तस्य श्रीहाकठिनोऽखिलेवाद्दौ वर्द्धमान-
कक्षपसंस्थानं उपलभ्यते सचोपेक्षितः ज्ञेयश्च
कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानश्च परिच्छिपमुदरमभि-
निवर्त्तयति” ॥
अस्य रूपाणि यथा,—
“दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्षोमूत्रयद्यतमःपिपा-
साङ्गमर्ह-च्छर्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्रास-मृदुज्व-
राणाहाभिनाशकार्ष्ण्यस्यवैरस्य-पर्वभेद-कोष्ठ-वा-
तश्रूकान्यपि चोदरमरुखवर्षं विवर्षं वा नील-
हरित-हरिद्र-राशिमद्भवत्वेवमेव यद्यदपि दक्षिण-
पार्श्वस्थं कुर्व्यात्तस्यहेतुनिष्कौषधत्वात्स्य श्रीजठ-
रवावबोध इत्येतत् यद्यत्क्षीरोदरं विद्यात्” ॥

उद

बज्रगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“पथ्यावाजैः सहाग्नेन भुक्तैर्ब्रजायने गुदे ।
उदावर्तैस्तथाश्रीभिरान्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥
अपागो मार्गचंद्रोधाज्जात्वमिं कुपितोऽनिलः ।
वर्षःपित्तकफान् बद्धा जनयत्युदरं ततः” ॥
अस्य रूपाणि ।

“दृष्या-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोथोरसाद-कास-
श्रास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्षामूत्र-सफा-
भ्रान-च्छर्द्दि-क्षवधु-शिशो हृन्नाभि-गुदशूलान्यपि
चोदरं मूत्रवातं स्थिरमरुतं नीलराजिशिरावनजं
सराजिकं वा प्रायो नाभ्यपरि गोपुच्छवदभिन-
वर्षत इत्येतद् बज्रगुदोदरं विद्यात्” ॥
क्षिमोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
“शर्करा-दृष्याकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान् यदा भुक्तैर्ज्वभयाद्यप्रनेन वा ।
इयात् पाकरसस्तेभ्यश्चिद्रेभ्यः प्रखवद्वह्निः ।
पूरयन् गुदमन्त्रश्च जनयत्युदरं ततः” ॥
अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथावच्छ दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-
गन्धामवर्ष उपवेशते हिक्का-श्रास-कास-दृष्या-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीक्ष भवत्येतत्
क्षिमोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,—
“खेहपीतस्य मन्दमेः क्षीणस्यातिवृणस्य वा ।
अत्यम्पानान्द्रोऽपौ मारुतः क्षोभि संस्थितः ॥
खोतःसु बद्धमार्गेषु कफसोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाभ्यु स्वस्थानादुदराय तौ” ॥
अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाख्यनन्नकाङ्गापिपासा-गुदखाव-शूल-
श्रास-कास-दौर्बल्याप्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
भिरासन्तमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

यथा साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—
“तत्राचिरौत्पन्नमनुप्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
माख्यकिंत्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थान-
दपृच्छता अपरिपाकाद्दृवीभूताः सन्धीन् खोतांसि
चोपसोदयन् खेदश्च बाह्येषु खोतःसु प्रतिहत-
गतिस्तिर्गवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ।

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमा-
कोचितमण्डलं मृदुस्पर्शमपगतं राजीकमाज्जान्तं
नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमाचष्टिः शिरान्तर्धा-
नगमगमुदकपूर्ववृत्तिसमन्तोभस्पर्शलक्षं ।

तदातुरमुपप्रवाः स्पृशन्ति हृद्गतिसार-तमक-
दृष्या-श्रास-कास-दृक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलावधि-
स्वरभेद-मूत्रसफादयत्तथाविधमचिकित्स्यं विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“वातात्पित्तात् कफात् श्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परस्परं क्षुत्तरमुदरं भिषगादिश्रेत् ॥
पद्याद्बज्रगुदमूर्च्छं सर्वं जातोदकमथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाद्य हिक्कान्तोदरं नृषाम्” ॥
“अथयुः सर्वममूर्च्छः श्वासो हिक्कान्तः सट्ट ।
मूर्च्छाच्छर्द्दतिसारश्च निहृत्युदरिषं नरम्” ॥
जललक्षणमाह ।

“अशोथमरुताभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायान्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रथयति ॥
हृन्नाभिवंक्षयकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं वृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मूत्रेऽप्ये संहृते दोषे लालया विरसे मुखे ॥
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विषगुदोषबलकालविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूर्वं खेहैरपाचरेत् ॥
स्निग्धाय खेदिताङ्गाय दद्यात् खेहविरचनम् ॥
हृते दोषे परिज्ञानं वेष्टयेद्वन्सोदरम् ॥
तथास्थानवकाशत्वाद्वायुर्नाभापयेत् पुनः ।
दोषातिमाचोपचयात् खोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवन्मुदराख्येवं अतो निव्यं विशोधयेत् ।
शुद्धं संलक्ष्य च क्षीरं बलायं पाययेत्तु तम् ॥
प्रागुक्तेशान्निवर्त्तय च बले लब्धे क्रमात् पयः ।
यूषैरसर्वा मन्दास्त्रलवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्थापयेन्नरम् ।
स्फुरणात्तेपसन्धस्थिपार्श्वेऽपुच्छजिकास्थिषु ।
दीप्ताभिवद्धविष्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
वातप्लाञ्चप्रदतैरगुदतिलतैरानुवासनः ॥
अविरचेन्तु थं विद्याद्दुर्बलं स्वविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वाथोल्ब्यानिलम् ॥
तं भिषक् श्रमनैः सर्पिर्धमंसारसौदनैः ।
वस्त्यभ्यङ्गानुवासश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥

पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वंमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलन्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सङ्घातबलकालाभिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सचिच्छ्लेकोनोरवकप्रदतेन वा ॥
शातलाचायमाणाभ्यां प्रदतेनारबधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तिलसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च वस्तिकर्म्मविरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरग्नैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिक्षया ।
सक्षारैस्त्रैलपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु गिर्दं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥
उदावर्त्तवगानाहृद्दाहमोहदृष्याज्वरैः ।
गौरवारचिकाठिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
लिङ्गः श्रीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि खलक्षयैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीतन्यथादोषं यथावशम् ॥
खेहं खेदं विरेकश्च निरुहमनुवासनम् ।
रुमीष्य कारयेद्वाहौ वाने वा अथयेत्पिराम् ॥
बटपणं वा पिनेत्सर्पिः पिप्यकीर्णां प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणांक्षया ।
रोहितकलतानान्तु काखैका सामया जले ।
मूत्रे वा प्रदमेतश्च सप्रराचक्षितं पिनेत् ॥
कामलागुल्फमेहार्थाःश्रीहसर्वोदरक्षिमीन् ।
तद्व्याज्जाङ्गलरसैर्जिं स्याच्चात्र भोजनम् ॥
अधिकम् च कुर्वीत भिषगवातकफोत्पद्ये ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीं वि क्षीरवस्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानश्च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्यन्नानि संलक्ष्य भजेत् श्रीहोदरी नरः ।
स्निग्धाय बज्रोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतेलजवयं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥
परिखंसीनि चान्निनि तीक्ष्णश्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म कार्थं वातघ्नमेव च ॥
क्षिमोदरमृते खेदात् खेधोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं खाद्यमेवं तत्पातयेद्भिषक्” ॥
अरिष्टलक्षणं यथा ।

“दृष्याकासज्वरार्त्तन्तु क्षीणमांसाभिभोजन
वर्जयेत् श्रासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलेन्द्रिय
“द्रव्येष्वोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मान्निदोषश्रमणो क्रियां सव्यु कारयेत्” ॥
पथ्यनियमो यथा ।

“दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वृद्धिमन्दत्वच्छर्द्दि
तस्माद्गोव्यानि योज्यानि दीपनानि सधूनि
रक्तशालीन् यवान् सुद्धान् जाङ्गलांश्च मृगवि
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुश्रीधूलक्षया सुराम् ।
यवागुभोदनं वापि यूषैरद्यान्नसैरपि ।
मन्दास्त्रेहकटुभिर्धुच मूलोपसाधितैः” ॥
अपथ्यानि यथा ।

“सोदकानूपजं मांसं श्राकं पिष्टकृतं तिला
व्यायामाध्वदिवास्त्रं यानयानश्च वर्जयेत् ॥
तद्योषालवणास्त्रानि विदाह्नीनि गुरुणि च
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानश्च वर्जयेत्” ॥
वातजादिभेदेन तक्रपाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिनेत्तत्रं पिप्यलीलवणाश्वितम्
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिनेत् ।
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
पिनेन्मधुयुतं तत्रं व्यक्तास्तं नातिपेनवम् ॥
मधुतैलवचाशुश्रीशताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं श्रीहोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ।
बज्रोदरी तु हृषुवायवान्यजाजीसैन्धवैः ।
पिनेच्छिमोदरी तत्रं पिप्यकीक्षौद्रसंयुतम् ।
“देवदारपलाशार्कहृत्पिप्यकीशिशुयुक्तैः ।
सान्द्रगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिद्यादुदरं समैः ।
पलाशं कस्युयं राक्षा तद्वत्प्लावसेचयेत् ।
मूत्राण्युदरिणां सेके पाने च योजयेत्
रूक्षाणां बज्रवातानां तथा संप्रोधानार्थं
दीपनीयानि सर्पीं वि जठरान्नि वक्ष्यते ।
पिप्यकीपिप्यकीमूत्रकषयिष्यकजगटैः ।
सक्षारैरुपनिर्जैर्भिःप्रक्षं सर्पिः पचेत् ।
कफैर्हिपधुमूत्रस्य तुकार्जस्य रसेन च ।

दधिमख्यातकोपेतं तद्वर्षिर्जठरापहम् ।
 श्रयधुं वातविष्टम् गुल्माश्रांसि च नाशयेत् ॥
 इति पञ्चकोणष्टकम् ॥ * ॥
 “चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
 कल्के सिद्धं हृतप्रस्थं सद्धारं जठरी पिबेत्” ॥
 इति चित्रकाष्टकम् ॥
 “पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
 काम्पिल्यको नीलिनी च चित्रता चेति चूर्णयेत् ॥
 बड़ाद्यान् कार्षिकानन्यास्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
 क्त्वा चूर्णमतोमुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥
 विरिक्तो मृदु मुञ्जीत भोजनं जाङ्गलैः रसैः ।
 मण्डपेयाश्च पीत्वा च सथोषं षडहं पयः ॥
 प्रदतं पिबेत्तत्सूर्यं पिबेदेव पुनः पुनः ।
 हन्ति सर्वादराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
 कामलां पाण्डुरोगश्च श्रयधुश्चापकर्षति” ॥
 इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
 “नीलिनीं निचुलं थोषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
 चित्रकश्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत्” ॥
 इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
 “भावितानां गवां मूत्रे षट्कानान्तु तण्डुलैः ।
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
 वेदित्तरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ।
 खं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफागिणाः ॥
 प्रातीते त्रिदोषे च जठरे चाप्रशाम्यति ।
 न् ससृष्टदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरून् ॥
 ज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
 क्रयायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
 माख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
 भोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रदापयेत् ॥
 मन् वा कुपितः सर्पो विवृजेद्वि फले विषम् ।
 ण्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥
 रेणाशु प्रमाथित्वादाशुभिन्नः प्रवर्त्तते ।
 रेण हृतदोषन्तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥
 यथेत भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
 टम्बदूकपर्ण्याश्च श्राकं सयवास्तुकम् ।
 ज्येष्ठाणश्राकं वा खरसोदकसाधितम् ॥
 स्तनवयाश्चेहं स्निग्धास्त्रिभ्रमन्नमुक् ।
 समेकं ततश्चैव त्रिधितः खरसं पिबेत्” ॥
 दन्तु श्रयश्चतुर्णां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणां ।
 त्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक् ॥
 पाश्चान्नमतः पश्चाद्दीप्य बद्धस्तान्मयोः ।
 पंथाभ्युच्य केशाहीनवमृच्य विमोक्षयेत् ॥
 र्णात् यश्च संमूढमन्त्रं यश्च विमोक्षयेत् ।
 माण्यन्मस्य तु सूर्यैर्दशयित्वा पिपीलिकैः ॥
 शः संगृहीतानि मत्वा क्षिप्त्वा पिपीलिकान् ।
 तथोगैः प्रवेष्टान्त्रं वहिः सीधेदुद्यन्ततः ।
 ग जातोदकं सर्वसुदरं व्यधयेद्विषक् ॥
 मपार्श्वे लघो नामेर्गोर्द्धं दक्षा च ग्राहयेत् ।
 शाय च विमृज्येतद्वेद्येदाससोदरम् ॥
 ग वस्त्रिविरेकाद्यैर्ज्ञानं सर्वंश्च वेद्येत् ।
 ऋते क्षिप्तः पेशामस्यैहजबर्वा पिबेत् ॥
 ः परश्च बर्वासाग्नौ क्षीरदत्तिर्भवेन्नरः ॥

जीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षीचापि भोजयेत् ॥
 श्यामाकङ्कोरदूयं वा क्षीरेण लघुभोजनः ।
 नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥
 प्रयोगायाश्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।
 दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्यैर्यार्थमेव च ॥
 प्रयोगापचिताङ्गानां हितं क्षुदरिणां पयः ।
 सर्वधातुक्षयात्तानां देवानाममृतं यथा” ॥
 इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।
 “धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो
 राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।
 ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं
 शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशासुः ॥
 पृथक्समन्त्रैरपि चेह दोषैः
 क्षीरोदरं बद्धगुदं तथैव ।
 व्यागन्तुकं सप्तममष्टमश्च
 दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ॥
 सुदुर्बलाभेरहिताशनस्य
 संशुष्कपूयन्ननिषेवणाद्वा ।
 खेद्वादिमिथ्याचरणाच्च जन्तो-
 र्द्वैजं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥
 गुल्माह्नतियञ्जितलक्षणां
 कुर्वन्ति घोराणुदराणि दोषाः ।
 कोष्ठादुपखेहवदन्नसारो
 निःस्वद्य दुष्टोऽनिशवेगनुन्नः ॥
 त्वचः समुन्नय शनैः समन्ता-
 दिवर्द्धमानो जठरं करोति” ॥ * ॥
 अस्य पूर्वरूपं यथा,—
 “तत्पूर्वरूपं बलवर्गकाङ्गा-
 बलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।
 जीर्णपरिज्ञानविदाहवत्यो
 वस्तौ रजः पादगतश्च शोफः” ॥
 वातजादिभेदेन लक्षणां यथा,—
 “संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-
 र्यद्वैते कृष्णशिरावन्नजम् ।
 सशूलमागाहवदुग्रशब्दम्
 सतोदभेदं पवनात्मकन्तत् ॥ १ ॥
 यच्चोषट्पष्ठाण्वरदाहयुक्तां
 पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः ।
 पीताक्षिविग्नमूत्रनखाननस्य
 पित्तोत्तरं तत्त्वचिरामिद्वि ॥ २ ॥
 यच्छीतलं शुक्लाशिरावगडं
 क्षुब्धं स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।
 क्षिग्धं महच्छोफयतं ससादं
 कपोदरं तच्च चिरामिद्वि ॥ ३ ॥
 विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः
 प्रदुष्टमन्त्र्यमदृक्कापश्च ।
 क्षीहामिद्विं सततं करोति
 क्षीहोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 वामे च पार्श्वे परिद्विमेति
 विशेषतः सीदति चातुरोऽपि ।
 मन्दन्वराभिः क्षपपित्तजिह्वै-
 त्प्रभृतः क्षीरबनोऽतिपाण्डुः ॥

सथेतरस्मिन् यत्नति प्रदुष्टे
 ज्ञेयं यद्वाहाल्युदरं तदेव” ॥ ४ ॥
 दूयुदरं बद्धगुदोदरं परिखाद्युदरं दकोदरश्चेति
 चतुर्णामुदराणां सुश्रुतीयं लक्षणादिकं यत् भाव-
 प्रकाशे संगृहीतं तत्तावचान्यविधम् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा ।
 “अष्टावदराणि पूर्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं
 परिखावि चावशिष्टानि कृष्णसाध्यानि सर्वाण्येव
 च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वप्यनुपूर्वगो भेषज-
 साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि
 वर्जयितव्यानि वा ॥
 उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरूक्त्वाविदाह्विग्नमपिशित-
 परिषेकावगाहान् परिहरेत् । शान्तियष्टिकयव-
 गोधूमनीवारान्नित्यमश्रीयात् ॥
 तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेण सर्पिषा
 खेहयित्वा तिस्रकविपक्वेनानुलोम्य चित्रापकतैल-
 प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेयास्यापयेदनुवासयेच्च
 शाल्वणेन घोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-
 रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीष्टां
 खेदयेत् ॥ * ॥
 पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेण सर्पिषा खेह-
 यित्वा श्यामात्रिफलात्रिद्विपक्वेनानुलोम्य शर्करा-
 रंमधुघृतप्रगाढेन न्यग्रोधादिकषायेयास्यापये-
 दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं
 विदारिगन्धादिसिद्धेण पयसा ॥ * ॥ क्षीरोदरिणं
 पिप्यल्यादिकषायसिद्धेण सर्पिषोपखेद्यं क्षुद्दी-
 रविपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन
 सुष्कादिकषायेयास्यापयेदनुवासयेच्च श्यातसी-
 धातकीकिगवसर्वपमूलकवीजकृष्णैस्त्रोपनाहयेदु-
 दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुण्ठययुषेण
 पायसेन वा खेदयेच्चाभीष्टम् ॥ * ॥
 दूयोदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशुशुनीखरस-
 सिद्धेण सर्पिषा विरेचयेन्नासमर्द्धं मासं वा
 महावृक्षक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेण वा शुद्धकोष्ठन्
 मद्येनाम्बमारकगुग्गाकाकादनीमूलकक्ष्णं पाययेत् ।
 इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा भक्षयेत् ।
 वस्त्रीफलानि वा मूजकं कन्दर्जं वा विषमासेवयेत्
 तेनागदो भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ॥ * ॥
 भवति चात्र,—
 “कुपितानिजमूलत्वात् सञ्चयित्वाभ्रमस्य च ।
 सर्वोदरेषु शंसन्ति बद्धशस्त्रनुजोमगम्” ॥
 ज्योतिष्कफकतैलं वा क्षीरेण खर्षिकादिक्कुमिभ्रं
 पिबेत् ॥ गुडद्वितीयं वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥
 क्षुद्दीक्षीरभावितानां वा पिप्यणीनां सङ्घं का-
 लेन पथ्याकृष्णाचूर्णं वा क्षुद्दीभावितामुत्कारिकां
 पक्वां दापयेत्” ॥
 “क्षीरोदरिणः क्षिग्धस्त्रिभ्रस्य दक्षा मुक्तवतो वाम-
 बाहौ कुर्यराभ्यन्तरतः शिरां विधेद्विमर्दयेत्
 पाणिना क्षीहानं रधिरेत्यन्दनार्थं ततः संसृजदेहं
 समुद्रसुक्तिकाक्षारं पयसा पाययेत् द्विकुसौवर्षि-
 काक्षारैश्च कुतेन पञ्चाश्रक्षारैश्च वा बबक्षारम् ।
 पारिजातकेक्षरकापामार्गाक्षारं वा तैलसंक्षुद्रम् ॥

उद

श्रीभाङ्गकबायं वा पिप्लीसैन्धवचिककयुक्तम् ।
पूतिकरङ्गघ्नां वाक्कृतं विङ्कवण-पिप्ली-
प्रगाढम् ॥ * ॥

पिप्लीपिप्लीमूकचिककष्टप्रेरयवक्षारसैन्ध-
वाणां पाणिकाभागा हतप्रस्थं तत्तल्यं क्षीरं
तदैकधं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
श्रीहृत्प्रियङ्गुस्रोदरोदावर्त्त-श्वयधु-पाण्डुरोग-
कास-श्वस-प्रतिश्यायोद्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दापिर्वा हिरण्यवादिनां घूर्णसुपयुञ्जीत यद्वा-
ल्येऽप्येव एव क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिण-
बाहौ शिराव्यधः” ॥

“मखिवन्धं सङ्गाम्नाथ वामाङ्गुलसमीरिताम् ।
दक्षेत्सिरां श्रेण्यासु श्लोत्रो वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥

बद्धगुदे परिखाविधि च खिग्धस्त्रिस्तस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेष्वांमतस्तुरङ्गलमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्वप्रतिरोधकरमघसानं
बाणं वा षोडश मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्या-
मभ्यग्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाक्त्रय-
सुदरस्य क्षीक्रेत् । परिखाविष्येवमेव शल्य-
सुद्ध्यान्वखावान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
काणपिपीलिकाभिर्दर्शयेत् दृष्टे च तासां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् क्षीयेत्
सन्धानश्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिअया
च क्वाण्डदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततोनिवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासयेष्वैनं तैलद्रोण्यां
सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोदृष्टिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
यस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्त्रिस्तस्य स्थित-
स्यात्तैः सपरिच्छिद्यतस्याकंक्षात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्वामतस्तुरङ्गलमपहाय रोमराज्या त्रीहि-
मुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्यत् । तत्र तष्ठा-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विहारां पक्षनाडीं वा संयो-
ज्यादोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडोमपहृत्य तैल-
कायोनोभ्यन्त्रं त्रयबन्धेनोपचरेत्तत्रैकस्त्रिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सप्तसा ह्यपहृते ढष्ठा-
ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् आ-
पूर्यते वा भ्रष्टशरमुदरमसङ्घातप्राणस्य तस्मा-
त्सृतीषणसुपुष्यमषष्ठाष्टमदशमद्वादशषोडशरा-
त्राखामन्वतमन्तरीहृत्वा दोषोदकमल्पामव-
सिञ्चेत् । निःक्षुते निःक्षुते च दोषे गाढतरमावि-
ककाश्रेयचर्मन्त्रामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाभ्यायति वायुः खण्डासांश्च पयसा भोजये-
ज्याङ्गुलरसेन वा तत्र क्षीन् मासान् अर्द्धोदकेन
पयसा प्रकाशेन जाङ्गुलरसेन वावशिष्टं मासत्रय-
मन्नं लघुदितं वा खेत्तैव संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चात्र,—

आस्थापने चैव विरेचने च
याने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्वोदरिभ्यः कुण्डलैः प्रयोक्तव्यं
क्षीरं शूदतं जाङ्गुलजे रक्षो वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥

शौचघान्याह ॥

उद

“मुञ्जसूतं विधा गन्धं मृताकार्यांशुनाजतु ।
रससाधनेन दातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् ॥
त्रिकटुचिककाकोकीनिर्गुण्डीमूलांरजः ।
अजमोदाविधांशेन प्रत्येकश्च प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकापैर्भाषणाश्चैकविंशतिम् ।
भृङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण केहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
स्त्रियोत्तरं निहन्त्यासु नास्त्रा वैश्वानरीवटी ॥
देवदारवत्रिमूलककण्ठं क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्येन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्ली मरिचं ताम्र-काञ्चनीचूर्णसंयुतम् ।
क्षुहीक्षीरे दिनं मद्यं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाश्च सर्वेषां दध्यन्नं क्षमने हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्यदा सुदुग्धकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पारदं शुक्तितुल्यश्च जैपालं पिप्लीसमम् ।
आरभधफलात्मज्जां वक्षीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माषमात्रं वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाफलरसश्चानु पथ्यं दधोदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदरारिरसः ॥ * ॥

“द्विकर्षं लौहचूर्णस्य चाभ्रश्चापि पलाञ्जकम् ।
कर्षं शुद्धं मृतं ताम्रं क्षिप्वाकाञ्चित्रिचं पलम् ॥
मृगाजिनपत्रं भस्म सर्वमेकत्र कारयेत् ।
नवगुग्गाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ॥
यद्वात्सीहोदरहरं कामलाश्च हलीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्गुलवर्णाधिकारकम् ॥
यद्वादरि त्विदं लौहं वातगुल्माविनाशनम्” ॥
इति यद्वादरिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥

पथ्यानि यथा,—

“विरेचनं लङ्घनमब्दसम्भवाः
कुलस्यमुद्रास्यप्रालयो यवाः ।
मृगद्विजाजाङ्गुलसंज्ञयान्विताः
पेयाः सुरामाक्षिकसीधुमाधवाः ॥
तक्ररसो गोसवृतैलमाङ्गकम्
शालिश्च प्राक् कुलकं कठिणकम् ।
पुनर्नवा शिशुफलं हरीतकी
ताम्बूलमेलायवशूकमायसम् ॥
अजा-गवोष्ट्री-महिषी-पयोजलं
लघुनि तिक्तानि च दीपनान्यपि ।
वक्ष्येयं सर्वेषुमधिकर्मता
विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“सखेहनं धूमपानं जलपानं शिराव्यधः ।
हृदियानं दिवानिद्रा श्यायामः पित्तवैद्यतम् ॥
शौदकानूपमंसाणि पत्रशाकान्तिलानपि ।
उष्यानि च विदाहीनि लवणान्यशनानि च ॥
शिम्लीधान्यं विरड्वाङ्गं दुष्टनीरं गुल्बि च ।
महेन्द्रगिरिजातागां सरितां सलिकाणि च ॥

उद

विद्युत्भीनि विशेषानु खेदं क्षिप्रकमुद्रये ।
वर्णयेदुदरथाधौ वैद्यो रक्षन्निर्घ्नं वधः” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥

उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः १ ।
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्योपग्रमलक्ष्यं चिकित्सायाः
नवमाध्याये वाभटेनोक्तम् । यथा,
“यस्योचारादिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्योदरामयः” ॥)
उदरावर्त्तः, पुं, (उदरे आवर्त्त इव) नामिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अतीतिः
उदर + इनि + डीप्) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अतीति वाक्ये) उदरुदरयुक्ता ।
“लम्बस्तनीमुदरिणीं विदीर्षीत्पुष्पादाकाम् ।
धात्रा वैरूपनिम्नाथवैदग्धीं दर्शितामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ॥

उदरिणः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलच्चेति इलच्) उदरुदरयुक्तः ।
सुंङ्घिया इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिखिणः ।
उदरुत्तिः २ तुन्दिः ४ तुन्दिः ५ तुन्दिः ५
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न्] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि) उदरिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदरतो
यस्तः) यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १७ अक्षते
“उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुद्धविदाहिर्निर्गो
श्रितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । प्राणिर्वा
कथवगोधूमनीवारान्निवमश्रीयात्” ॥

उदरकः, पुं, (उत् + ऋच् + घञ्) उत्तरकाणोद्ग
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी
“परिषेजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मश्चाप्यसुखोदरकं शोकविक्रुष्टमेव च” ॥
इति मनुः ४ । १७६ ॥

“उदरकस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगन्धरः” ॥
इति महाभारते पाण्डवात्मजौ । १ । १२१ । २६ ।
मदनकण्टकम् । इति मेदिनी । मयना तत्र
कांटा इति भाषा ॥

उदरिः, [त्] त्रि, (उदृतं अरिः प्रमा यज्ञात्
उत्पन्नः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५।७।
“ऋचेवोदरिषं सूर्यं रामं मुनिवपस्थितः” ॥

“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
दरिषंस्तन्निधुनं चकारे” ॥
इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमार ३ । ७१ ।
“सुरमुदरिः सप्तसा हृतीया-
दरणाः कृशानुः क्लिप्त सम्पपात” ॥

उदरिः, [त्] पुं, (उदरुर्गं गतं अरिपर्ययः) अरिः
इति मेदिनी ॥

“प्रदक्षिणोदरिषं कश्चे शेरते तेऽभिमावतम्” ॥
इति माघे २।४२ ॥ हरिः ॥ शिवः । कर्ण
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरुः, पुं, (उदरुदिति पीडयतीति । उत् + उर् + क्त
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, विदाने ।

उदा

“वरटीदृष्टसंज्ञानः प्रोषः संजायते वधिः ।
 सकललोदबद्धः हृदि ज्वरविदाहवान् ॥
 उदर्हमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
 वाताधिकं शीतपित्तमुदर्हं कफाधिकम्” ॥
 (अस्य चिकित्सा यथा,
 “अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकञ्चोष्णान्मभिलतः ।
 उदर्हं वमनं कार्यं पटोकारिष्टवारिणा” ॥
 “सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यान्नधुन्नरः ।
 तस्य नश्यति सप्ताहादुदर्हः सर्वैरेहजः” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)
 (लावणिकः, त्रि, (उदकवशेन जवयाम्भसा सिद्धः ।
 उदकवय + ठक् ।) जवयोदकसंसिद्धयज्ञनादिः ।
 इति हृत्नायुधः ॥
 दक्षितं, स्त्री, (उद्धर्मवसीयते स्म । धो अन्त-
 कर्मणि षष्प बन्धने वा । क्तः । अतिस्यतीतीत्वम् ।)
 इत्यमरः ॥
 दशित्, स्त्री, (उदकेन श्रयति वर्द्धते इति । उद +
 शि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजनयुक्तघोषम् । इत्य-
 मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
 दाहहृत्वा । मुखशोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (“अर्द्धेदकमुदशित्यात्” ॥
 “उदशित्केषुर्लं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्यायः ।)
 दात्तं, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयात्यागादि-
 सम्यग् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाढ । महत् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २५ काण्डे ।)
 “उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्” ।
 नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
 “अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
 श्रेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥
 दात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
 क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-
 मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 काव्याक्षरभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
 दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।
 “लोकान्तिश्रयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।
 यद्वापि प्रकृतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” ॥
 तामः, पुं, (उद्धर्णेन आगिति अनेन । उत् + आङ् +
 षन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य
 कर्म ऊर्द्धनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
 (यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६७ ।
 “उदानः पादयोराखे हृत्तयोरङ्गसन्धिषु ।
 कर्मास्य देहाङ्गयनोत्क्रमखादि प्रकीर्तितम्” ॥
 “ऊर्द्धमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमखवायुः” ।
 इति वेदान्तः । (तथा श्रीकृतम् ।
 “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
 उदानः कण्ठदेशे स्थात् श्वानः सर्वेशरीरगः” ॥
 “उदानो नाम यस्तूद्धमुपैति पवनीसमः” ।
 इति महाभारते वनपर्वणि ॥
 प्रकृपितोदानस्य कण्ठ्यं यथा ।
 चिकित्सा आसः परिश्रवः कासः शोभातिप्रविष्टकाः ।

उदा

हृत्तापो हृदि शूलश्च यद्वातादिका वमिः ।
 क्षवयुर्धम्भश्चैव तथा वैख्यंभोजनौ ॥
 अरुचिश्च प्रतिश्लाय एते प्रोक्ता उदानतः ।
 उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥
 इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-
 गोक्तम् ॥ * ॥
 “उदानः क्षवयुर्ध्वा रश्चिर्दिग्वाधारयोः ।
 गुरुभारातिरहितहास्याद्यैर्विहृतो गदान् ॥
 कण्ठरोधमगोभंशश्च हृदरोचकपीनसान् ।
 कुर्व्याच्च गणगण्डीनांस्तान् जन्तून् संश्रयान्” ॥
 इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥
 अस्य स्थानं कार्यं च यथा ॥
 “उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्यरः कण्ठ एव च ।
 वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जा बलवर्णादि कर्म च” ॥
 इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥
 “उदानो नाम यस्तूद्धमुपैति पवनीसमः ॥
 तेन भाषितगीतादिविशोषोऽभिप्रवर्तते ।
 ऊर्द्धजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥
 दोषान्तरगतस्यास्य ज्ञानं यथा ॥
 “उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमकामाः ।
 अखेदहर्षो मन्दाभिः शीतस्तम्भौ कफाहते” ॥
 इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 उदरावर्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥
 पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 उदारः, त्रि, (उल्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आत-
 खेति कः । उदर्थ्यते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि घञ्
 वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७।१८ ॥
 “उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” ॥
 “उदारा महान्तः मौक्षभाज एव इत्यर्थः” ॥
 इति श्रीधरस्वामी । ऋज्वाश्रयः । तत्पर्यायः ।
 दक्षिणः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥
 (“क उदारः समर्थश्च त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे” ।
 इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सरवान् ।
 रम्यः । न्यायः ।
 “इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्यस्य
 रघोरदारामपि गां निश्रम्य” ॥
 इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाश्रयः ।
 शिष्टः ।
 “स तथेति विनेतुवदारमतैः
 प्रतिगृह्यवचो विससर्ज सुनिम्” ॥ इति रघुः ८।६१ ॥
 उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिपञ्चान्तगतवत्सरविशेषः ।
 अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-
 घर्माक्षरम् ॥
 उदावर्तः, पुं, (उत् + आङ् + हृत् + घञ् ।) रोग-
 विशेषः । तत्पर्यायः । गुदयहः २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ मज्जमूत्रवायुरोधकदोगः । तस्य निदानं
 संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।
 “वातविश्रुन्मन्मासुक्ष्णोद्गारवमीश्रियम् ।
 क्षुत्तृणोष्णसनिभ्रायां धृत्तोदावर्तसम्भवः” ॥
 (अपरश्चास्य निदानसंप्राप्तिकं ज्ञानं यथा,—
 “कषायतिलोषवृक्षमोक्षैः
 सन्धारयामो जनमैपुत्रैश्च ।

उदा

पक्षाशये कुप्यति चेदपानः
 शीतोत्सर्धोगानि वकी स रक्षा ॥
 करोति विष्णुसमीरसङ्गं
 क्रमादुदावर्तमतः सुधोरम् ।
 रग्वत्तिहृत्कुक्ष्यदरेखभीष्णं
 स एष्टपान्त्व्यतिदाहया स्यात् ॥
 आभ्रान् हृत्तासविकर्त्तिकाश्च
 तोदोऽविपाकाश्च सवत्तिशोथः ।
 वर्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गश्वा-
 न्युद्धं च बायुर्मिहितो गुदे स्यात् ॥
 कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
 स्यादा तनुः स्यात् खरकृच्छ्रशीता ।
 ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
 प्रवाहिका हृद्यप्रवृत्तीप्रदोषाः ॥
 वम्यान्ध-बाधिर्य-शिरोऽभिताप-
 वातोदराच्छीतमनोविकाराः ।
 हृत्वाक्षपित्ताश्चिगुण्णकास-
 श्वासप्रतिश्लार्हितपार्श्वरोगाः ।
 अन्ये च रोगा बहवोऽनिशोत्थाः
 भवन्यदावर्तकताः सुधोराः” ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,—
 “तं तैलशीतज्वरनाशनीकैः,
 खैर्यैघोक्तैः प्रविशोनदोषम् ।
 उपाशरेहृत्तिनिकृष्टवृत्ति-
 खैरैर्विरेकैरनुजोमनाग्निः ॥ * ॥
 श्यामान्निहन्नागधिकाभिचूर्णं
 गोमूत्रपिष्टं दशभागमाशम् ।
 सनीलिकां द्विर्नव्यां गुडेन
 वर्त्तिं कराकुष्ठनिभां विदध्यात् ॥
 पिण्याकसौवर्णलक्ष्मिभिर्भा
 ससर्षपन्युषणयावशूकैः ।
 क्रिमिघ्नकम्पिस्तकशङ्खिनीभिः
 सुधाकञ्जशिरगुडैर्युताभिः ।
 स्यात् पिप्यलीसर्षपराठवेष्ट-
 धुमेः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥
 श्यामापलेक्षु सपिप्यलीकं
 नाथाधवा तत् प्रथमेक्षु चूर्णम् ।
 रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकव्या-
 चूर्णं सनीमूतकसेन्धवं वा ॥ * ॥
 खिग्धे गुदे तान्यनुजोमयन्ति
 नरस्य वर्षोऽनिजमूत्रसङ्गम् ।
 तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्
 खभ्यक्तसुखिन्नतनोर्निकृष्टम् ॥
 ऊर्द्धानुजोमौषधमूत्रतैज-
 क्षाराक्ष-वातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥
 वातेऽधिकेऽप्यं जवयं सतैकं
 क्षीरेण पित्तं तु कफे समुच्चम् ।
 समुच्चवर्षोऽनिजसङ्गमासुं
 गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥
 त्रिदत्सुधापत्रितादिश्राकं
 ग्राम्योदकानूपरसैर्यवाश्रम् ।
 अन्यैश्च कृत्वा निजमूत्रविहृमि-

उदा

रथात् प्रसन्नागुक्षीधुपाथी ॥ * ॥
 भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेथो
 मूत्रप्रसन्नादधिमख्युक्तैः ॥ * ॥
 द्विरत्तरं द्विद्वेषाधिकुलं
 सुवर्षिका चैव विद्वेषधूर्णम् ।
 सुखाम्बुनाहाहविस्तृचिकार्त्ति-
 हद्रोगगुल्मोद्धंसमीरणम् ॥ * ॥
 बचाभयाचित्रकयावश्रूकान्
 सपिप्लीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
 उष्णाम्बुनाहाहविमूढवातान्
 पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशौ ॥ * ॥
 इति चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये चरकैर्योक्तम् ॥
 सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्रा-
 मिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्यथा ।
 “अधस्त्रोद्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
 न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ।
 वातविश्रमन्तश्च भ्राश्रुत्तवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
 व्याह्वयमानैरुदितैरुदावर्त्तौ निरुच्यते ॥
 क्षुत्क्षुष्टा-श्रास-निद्राणासुदावर्त्तौ विधारयात् ।
 तस्याभिधास्ये व्यब्धेन लक्षणाच्च चिकित्सितम् ॥
 त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।
 अपथ्यभोजनाद्यापि वक्ष्यते च यथापरः ॥
 आधानशूलौ हृदयोपरोधं •
 शिरोरजं श्रासमतीवहृक्काम् ।
 कास-प्रतिश्याय-गणयद्वाञ्छ
 बलासपित्तप्रसरश्च घोरम् ॥
 कुर्थादपानाभिहतः स्वमार्गे
 हन्यात् पुरीषं सुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
 आटोपशूलौ परिकर्त्तनश्च
 सङ्गः पुरीषस्य तथोद्धवातः
 पुरीषमास्यादद्यवा निरेति
 पुरीषवेगेऽभिहृते नरस्य ॥ २ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहृते नरस्तु
 हृक्ष्येय मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
 मेढ्रे गुदे वङ्क्यामुष्कयोश्च
 नाभिप्रदेशेऽथवापि मूर्द्धि ॥
 आनडवस्त्रिभू भवन्ति तीव्राः
 श्रूलाश्च श्रूलेरिव भिन्नमूर्त्तौ ॥ ३ ॥
 मन्यागलस्तन्मशिरोविकारा
 ष्टम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
 ओजानगन्नाद्यविकोचनोत्था
 भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
 आनन्दं शोकसमुद्भवं वा
 नेत्रोदकं प्राप्तमसुचतो हि ।
 शिरोगुरुत्वं गमनामयाश्च
 भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
 भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
 ष्टिरोऽन्दिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
 कण्ठास्यपूर्णात्मतीवतोदः
 कृञ्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
 उद्गारवेगेऽभिहृते भवन्ति
 जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ७ ॥

उदा

हृद्द्वेषातेन भवेच्च कुलं
 येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
 मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
 शोको रजा मूत्रविनियहश्च ।
 युक्ताशरीरं तत्क्षवथं भवेद्वा
 ते ते विकारा विहृते तु मुक्ते ॥ ९ ॥
 तन्नाङ्गमर्दावस्यिः अमस्य
 क्षुधोऽभिघातात् क्षणसा च दृष्टेः ॥ १० ॥
 कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
 कृष्णाभिघाताद्गुदये यथा च ॥ ११ ॥
 आन्तस्य निम्बासविनियहेश्च
 हद्रोगमोहावधवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
 जन्माङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽन्दिजाशं
 निद्राभिघातादथवापि तन्ना ॥ १३ ॥
 अरिचलक्षणं यथा,
 “दृष्ट्यार्दितं परिक्षिप्तं क्षीयं शूलैरभिद्रुतम् ।
 शङ्कदमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
 अस्य चिकित्सा यथा,
 “सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तैषु कृत्स्नशः ।
 वायोः क्रिया विधातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्तेन स्त्रियां भूयो निबोध मे ।
 आस्थापनं मारुतजे क्षिग्धे क्षिग्धे विशिष्यते ॥ १ ॥
 पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
 सौवर्षणाद्यां मदिरां मूत्रेष्वभिहृते पिबेत् ।
 एलागम्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥ ३ ॥
 “क्षेहसैदेरुदावर्त्तं श्रुत्वाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः क्षिग्धस्त्रिग्नस्य देहिनः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णाग्ननावपोऽभ्यां तीक्ष्णाग्न्योपसिंहनैः ।
 वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
 तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥ ६ ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं क्षेहिकं धूममाचरेत् ।
 सुरां सौवर्षणवर्तीं वीजपूर्णरसान्विताम् ॥ ७ ॥
 हृद्याघातं यथा दोषं सम्यक् क्षेहादिभिर्जयेत् ।
 सक्षारखण्डोपेतमभ्यङ्गं वाच दापयेत् ॥ ८ ॥
 वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलम्पयः ।
 आवारिनाशात् क्षथितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
 क्षुद्दिघाते हितं क्षिग्धमुष्णमल्पश्च भोजनम् ॥ १० ॥
 दृष्ट्याघाते पिबेन्मद्यं यवागूं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
 भोज्यो रसेन विश्रान्तः अमन्वासातुरो नरः ॥ १२ ॥
 निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याश्चेष्टकथारतः ॥ १३ ॥
 अपरश्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
 “वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषाहृक्काफमेदावहानि व ।
 खोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततोहृत्स्निशूलार्त्तौ गौरवावधिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि हृक्ष्येय कुरुते नरः ॥
 श्रासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिष्वरान् ।
 दृष्ट्याहृक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
 कभते च वङ्कनम्यान् विकारान् वातकोपमान् ।
 तत्तैकवयाभ्यक्तं क्षिग्धं क्षिग्धं निरुहयेत् ॥

उदा

दोषतो भिन्नवर्षकं सुक्ताप्यनुवासयेत् ।
 नचेष्टान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदावर्त्तः ॥
 अथैनं बज्रशः खिन्नं युष्मात् खेहविरेचनीः ।
 पाययेत् चिहृत्पील्युयवानीरक्षपानकैः ॥
 “देवदावर्त्तिकं कुलं वचाम्पथ्यां पण्डितानाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याङ्गाढकं पथे
 पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति” ।
 हृतं यथा ।
 “मूलकं सुष्कमाङ्गं वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ।
 आरेवतफलक्ष्मापुस पला तेन हृतम्पचेत् ।
 तत्पीयमानं श्रमयेत् उदावर्त्तमशेषतः” ॥ * ॥
 “क्षूयं निकुम्भकम्पिष्टप्रयामेत्वाक्काफिकोद्भवम् ।
 हनवेधनमागध्या कवनायाश्च साधयेत् ॥
 गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्सु गुदागुगा” ।
 वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे यच्चिकित्सितं तद्यथा ।
 “त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
 धानकुलीनां खरसैर्गुडिका कार्याश्चरोत्साक ।
 प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपायशामयनाशिनी ।
 प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तेश्वरी ।
 क्षिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलवशं
 सुद्धगुडिका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथात् ॥” ।
 इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ।
 अत्र अपथ्यानि यथा ।
 “वमनं वेगरोधश्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
 गालीतशाकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ।
 पिण्याकमालुकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
 विष्टम्भीनि विष्टजानि कषायाणि गुरुणि च ।
 उदावर्त्तौ प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)
 उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।
 उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, वि ॥
 उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शान्
 + ईदास इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ।
 विजिगीषोः शत्रुभिन्नभूमितो व्यवहितः क
 हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवबसुर्
 मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५।।
 “मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेटितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः” ।
 मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५।।
 “अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ।
 उपेक्षकः । यथा, —
 “उदासीनवदासीनमसत्तां तेषु कर्मसु” । इति
 गीतायाम् ॥ ६ । ६ ॥)
 उदास्थितः, पुं, (उत् + आस् + श्या + क्त ।) पर
 दारपालः । अथ्यद्यः । इति हेमचन्द्रः । प्रवृत्ता
 वसितः । नष्टसन्नासः । इति मेदिनी ।
 उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आस् + ह + क्त ।
 दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोह्यातः २ उदाहरणं
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, मघे १।१३।।
 “प्रध्वंसितान्यतमसत्तापोदाहरणं रवि” ।
 कथाप्रसङ्गः । अथयम् । —

उदी

यथाङ्गिरसमयस्यमुदाहरणवस्तुम्" ॥
 न्यायावयववत्कर्मगतमिदम् ॥ (माद्युष्यास्त्रे सोल-
 वचनोपन्यासकूपो गर्भाभेदः । यदुक्तं साहि-
 दर्पणे इह परिच्छेदे ।
 उदाहरणमुक्तवस्तुं वचनमुच्यते" ॥
 या, वेदीसंहारे अश्वत्यामाज्ञे ॥
 ते यः शस्त्रं विभक्तिं स्वधुजगुरुमदात्पाखवोगां
 मृगां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया
 श्रम्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति
 यि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य
 स्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" ॥
 श्चिंश्रमाटकणश्यान्तगततन्त्रणभेदः । यथा,
 साहिदर्पणे इह परिच्छेदे ।
 यत्र तुत्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 अध्यतेऽभिमतस्वार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥)
 हारः, ङ, (उत् + घा + ह + घञ् ।) उदा-
 रणं । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकवृत्तान्तादिः ।
 ति भरतः ॥ यत्किंप्राप्तार्थनिदर्शनं इति साङ्गः ॥
 कृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥
 ङः, चि, (वद् + क्त । यद्वा । उत् + इण + क्त ।)
 क्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
 "भवाटशेषे प्रमदाजगोदितं
 भवत्यधिपेपइवानुशासनम्" ॥)
 इः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति
 दिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 उदयादुदितं दीपं ज्वालापिण्डसमप्रभम्" ॥
 उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा" ।
 ति मनुः । २ । १५ । तथा, किराते । ५ । ५ ।
 "दधतसुञ्जशिलान्तरगोपुराः,
 पुर इवोदितपुष्पवना भुवः" ॥)
 तोदितः, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः
 लभ्यतः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥
 'पुरोहितश्च कुर्वीत देवसुदितोदितम् ।
 षडनीत्याश्च कुशजमथर्व्याङ्गिरसे तथा" ॥
 ति याज्ञवल्क्यः ॥)
 ची, स्त्री, (उत् उत्तरं अक्षयकं । उत्क्रान्तं
 छिपयं अक्षति सूर्यं वा । उद इदित्यक्षरत
 कारः । ऋत्विगादिना क्तिन् । उगितस्वेति
 षे ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥
 'यदीदीयां गतिर्भागोस्ता सूर्यवकाधिकम्" ॥
 ति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 ची, चि, (उदीची + ख ।) उदीचां भवं । उत्तर-
 गजातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे ११ । ८ । १ । ६ । "उदीचीनप्रवणे करोत्यु-
 दीची वै मनुष्याणां दिक्" ॥)
 ची, स्त्री, (उदीचां भवम् । उदीची + यत् ।)
 जनामगन्धर्व्यं । इत्यमरः ॥ बाबा इति ख्यातम् ।
 राजकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 घा, ङ, (उदीचां भवः । उदीची + यत् ।)
 रावतिगयाः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥
 दिश्वक्ति चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।
 शरैरुदितोदोषानुदित्यन् रसानिधम्" ॥

उदु

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । १४ ॥
 "हता उदीचा निहताः प्रतीचाः
 प्राप्ता निरस्ता दाक्षिणाया विशस्ताः" ॥)
 उदीरणं, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 ("उद्गतः प्रथवो यासां न्यायैस्त्रिभिरदीरणम्" ॥
 प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
 "ब्रह्मास्त्रोदीरणाय शत्रोर्देवानवकिंमराः" ।
 इति महाभारते ॥)
 उदीर्णः, चि, (उत् + ऋ + क्त ।) उदारः । महान् ।
 इति जटाधरः ॥
 ("न हि राजासुदीर्णानामेवम्भूतेर्नरैः कश्चित् ।
 सख्यं भवति मन्दात्मन् ! श्रिया हिनैर्धनश्रुतैः" ॥
 इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः ।
 उद्गतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।
 "भवस्तुवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः" ।
 "ब्रह्म क्षत्रेण संदष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा मह ।
 उदीर्णोऽहृतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ" ॥
 इति महाभारते । ङ, विष्णुः । यथा, महा-
 भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १६६ । ८० ।
 "उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" ॥)
 उदुम्बरः, स्त्री, (उं शम्भुं उद्योतीति उम्बरम् । उ + ष +
 संज्ञायां खच् । अर्द्धवदिति सुम् । उत्कृष्टमु-
 म्बरम् ।) तान्त्रम् । इत्यमरः ॥ (तान्त्रशब्दे ऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 उदुम्बरः, ङ, उदुम्बरद्वयः । यक्षमुसुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । क्षीरद्वयः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४
 कालकान्त्यः ५ यक्षयोगः ६ यक्षीयः ७ सुप्रति-
 छितः ८ शीतवस्त्रः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः
 ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ अस्य
 पक्षफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षमि-
 कारित्वम् । रक्तपित्तद्व्यामूर्च्छादाहनाशित्वम् ।
 अस्य सप्तपक्षगुणाः । अतिशयशीतलत्वम् । मधु-
 रत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वम् । अस्यामफलं
 गुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्त-
 विकारित्वम् । अस्य त्वगुणाः । शीतत्वम् ।
 कषायत्वम् । ब्रह्मनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-
 त्वम् । स्तनदुग्धदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (अस्य पर्यायगुणौ यथा ।
 "उदुम्बरो जन्तुफलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धकः ।
 उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफाखणित् ॥
 मधुरस्तुवरो वै ब्रह्मशोधनरोपयः" ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे वटादिवर्गे ॥
 अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंश-
 अध्याये यथा,—
 "अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुन्योधानां फलानि च ।
 कषायमधुरास्त्राणि वातजानि गुरुणि च ॥ ० ॥)
 कुष्ठविशेषः । देहनी । गोवराटेर नीचेर काठ
 इति भाषा । पखकः । गैडिकं । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदुम्बरदत्ता, स्त्री, (उदुम्बरस्य दक्षमिव दक्षमस्याः)
 दक्षीणदत्ताः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो
 दक्षीणदत्ते यथा ।)

उद्गा

उदुम्बरपर्या, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्यामिव पर्यामस्याः ।)
 उदुम्बरपर्या । दक्षिणादत्ताः । इत्यमरः ॥ (अस्याः
 पर्यायाश्चरकेण कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।
 यथा,—
 "दक्ष्युदुम्बरपर्या स्यात्त्रिकुम्भोऽप्य सुकूलकः" ॥)
 उदुखलं, स्त्री, (उदुर्द्ध्वं तत् खलम् । तत् जाति ।
 आतोनुपेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 गुण्यलुः । इति मेदिनी ॥ तखुणकखडगार्थकाष्ठनि-
 र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 उलूखलं २ । इत्यमरः ॥ ("संकुचोदुखले विद्वान्"
 इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ ब्रह्मण्यः ॥)
 उदुङ्गः, चि, (उत् + वङ् + क्तः ।) उङ्गः । खूलः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १ । ३६ ।)
 "उदुङ्गो कश्चितयेन साम्प्रतम्
 गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया" ॥)
 उद्गतं, चि, (उत् + गम + क्त ।) उदान्तम् । हर्षित-
 वस्तु । इत्यमरः ॥ उद्गतम् । उदितम् ॥
 उद्गमः, ङ, (उत् + गम + षप् ।) उद्गमगमम् ।
 उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ॥
 "रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायीः
 खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्" ।
 "पलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः" ॥
 इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ प्रस्थानं वहिर्गमनम् ।
 "तनयानां क्षुधात्तानां पश्यन् प्रायोद्गमश्च याम्" ।
 इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)
 उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम + षनीयर् ।) धौत-
 वस्त्रदयं । इत्यमरः ॥ धोया योड इति भाषा ।
 ("सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
 गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा" ।
 इति कुमारः । ७ । ११ ॥)
 उद्गाङ्गः, स्त्री, (उत् + गाङ् + क्त ।) अतिशयः । तद्-
 युक्ते चि । इत्यमरः ॥ ("प्रेमाङ्गीः प्रणयस्युशः
 परिचयादुद्गाङ्गागोदयाः" । इति साहित्य-
 दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)
 उद्गाता, [ऋ] ङ, (उद्गायति साम यः । उत् +
 गै + षच् ।) सामवेदज्ञः । सामवेदविद्गाङ्गायः
 इत्यमरः ॥
 ("ब्रह्मण्यं परमं वक्त्रादुद्गातारश्च सामगम् ।
 होतारमथ चाध्वर्युं बाहुभ्यामखजसुम्" ॥
 इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।
 "होता वापि हरेदशसुद्गाता चाप्यनःक्रये" ॥
 "उद्गाढहोत्रब्रह्मणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे" ।
 इति स्मृतौ सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
 उद्गारः, ङ, (उत् + गृ + घञ् ।) उद्गमनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।
 "आभाति वाजातपरक्तसायुः
 सनिर्भरोद्गार इवात्रिराजः" ॥)
 उद्गः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।
 "तस्य बाहुजनिगदं पर्वतः स गृह्यामुखे ।
 उद्गारमिव गौर्नदमुत्सवर्जं समन्ततः" ॥)
 कण्डगर्जनं । इति जटाधरः ॥ उद्गुर इति भाषा ।
 तत्तु नागवायुकर्म्म । इति श्रीधरकामी । (आवः ।

उदात्तम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।
 “खर्जूरीस्त्रन्धनज्ञानां मदोद्धारसगन्धिव ।
 कटेषु करियां पेतुः पुद्गागेभ्यः शिखीमुखाः” ।
 “अधः प्रतिहतो वायुः स्रग्भया मारुतेन च” ।
 “करोत्युद्धारवाङ्मयम्” इति भावप्रकाशे मध्य-
 खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमन-
 शब्दे प्रकृतम् ॥ यथा, शारदातिलकटीकायां,—
 “उद्गारे नागद्वयस्रो गीजजीमूतसन्निभः” ॥)
 उद्गीतं, चि, (उद् + गै + क्त ।) उद्गीतम् । इति
 उद्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—
 मार्कण्डेये ८४ । ६ ।
 “शब्दात्मिकासु विमलगुणेषु निधान-
 सुद्गीतरम्यपदपाठवताश्च साक्षात्” ॥)
 उद्गीतः, पुं, (उद् + गै + क्त ।) सामवेदभेदः ।
 प्रथमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 “अस्मिन्नगन्धप्रमुखाः प्रदेशे
 भूयांस उद्गीतविदो बसन्ति” ॥
 इति उत्तररामचरिते । २५३ ॥)
 सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति
 सारसन्दरी । सौम्यां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-
 रथः ॥ (भवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)
 उद्गृह्यं, चि, (उद् + गृह + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-
 मरः ॥ उत्सोध्यधृतवस्त्रादि । इति भरतः ॥
 उद्गृह्यः, पुं, (उद् + गृह + घञ् ।) उद्गृह्यम् ।
 ऊर्ध्वोत्थव कस्यचित् प्रह्वयम् । इत्यमरः ॥ विद्या-
 विचारः । इति भरतः ॥
 उद्गृह्यतः, चि, (उद् + गृह + णिच् + क्त ।)
 उदीर्यः । बद्धः । ग्राहितः । इति मेदिनी ॥ उप-
 न्यस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गृह्यः, पुं, (उद्गृह्यते इति । उद् + गृह + कर्मणि
 षप् । टिकोपात् घृत्वं च निपातनात् । यदा
 उद्गृह्यते नीचताम् । उद् + गृह + ड ।) प्रशस्तः ।
 प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (इत्युत्तम् । अग्निः ।
 शरीरस्थो वायुः ॥)
 उद्गृह्यः, पुं, (ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । उद् + गृह +
 षप् । निपातनात् ह्यस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं
 निधाय तप्यते तत् । इत्यमरः ॥ परकाठ इति
 भाषा ॥ (यथा, मट्टिः ७ । ६२ ।
 “तस्मिन्ननर्धने पश्यन् प्रधाने सौधसद्गनः ।
 सौधोद्गृह्यनक्षत्रान्धा क्वणितापयनां स्थियम्” ॥)
 उद्गृह्यं, स्त्री, (उद् + घृह + ल्युट् ।) गात्रादिघर्षणं ।
 इत्यमरः । उद्गृह्यगुणाः । कण्डकोठनाश्रितम् ।
 त्वन्नाताप्रितेजसत्वम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति
 राजवल्कलः ॥
 “उद्गृह्यन्तु विज्ञेयं कण्डकोठानिजापहम्” ।
 इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥ समासकथनं । उद्देशः । यथा । शल्य-
 मिति । इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)
 उद्गतं, स्त्री, (उद् + गृह + षप् । घवादेशः ।)
 मांसम् । इति शारावली ॥
 उद्गाटः, पुं, (उद् + घट् + घञ् ।) गृहभेदः । इति
 चिकित्सकशेषः । चौकिर घर घाणा इत्यादि भाषा ।

(उद्गाटनम् ॥)
 उद्गाटकं, स्त्री, (उद् + घट् + णिच् + घञ् ।) कूपा-
 ञ्जकोत्तोलनार्थं यन्मविशेषः । तत्पर्यायः । घटी-
 यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गाटनं, स्त्री, (उद् + घट् + णिच् + ल्युट् ।) कूपात्
 जकोत्तोलनार्थं रञ्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।
 घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति
 भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रघातौ ॥
 “धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गागंणोद्-
 घाटनम्” ॥)
 उद्गाटितः, चि, (उद् + घट् + णिच् + क्त ।) हतो-
 द्घाटनम् । खोला इति भाषा ॥
 “मृहेऽनुद्घाटितवारि नाङ्गतः प्रविशेन्नरः ।
 वारितार्थप्रवक्तापि पश्चाद्भ्रमणं त्यजेत्” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)
 उद्घाटितश्च, चि, (जानाति इति घः । उद्घाटितस्य
 च्चः । उद्घाटित + च्चा + क्त ।) प्राज्ञः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 उद्घातः, पुं, (उद् + हन् + घञ् ।) आरम्भः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।
 “उद्घातः प्रथमो यासां न्यायस्त्रिभिरदीरयम्” ।
 “आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्ग्रहः” ।
 इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) शस्त्रम् । ग्रन्थपरि-
 श्लेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादस्त्रजनम् ।
 “यथावसुद्घातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । १ । ७२ ।
 “रथेनासुद्घातस्त्रिमितगतिना” । इति शाकुन्तले
 ६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । पवनाभ्यासयोगाय कुम्भ-
 कादित्रयम् । उत्तुङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे
 “पृथुष्टकृश्रिणोद्घातः” । इति ॥) सुदूरम् ।
 इति मेदिनी ॥
 उद्गृह्य, श्र त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 सकं-सेट् ।) ऋसादिर्दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । क्विपि
 समुत्समुद्भयम् । स्यादौ नवम् इति उल्लिखितमिति
 औल्लिखितम् । श्र उज्भृती उज्भृन्ती । इति
 दुर्गादासः ॥
 उद्गृह्यः, पुं, (उद् + दन् + षच् ।) कीटविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कौशिकुण्डः ३ किटिभिः ४
 उल्काः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उद्गृह्यपालः, पुं, (उद्गृह्य इव पाल्यते इति । उद्गृह्य
 + पाल + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति
 मेदिनी ॥
 उद्गृह्यः, चि, (उद् + घृतिश्रयेण दन्तुरः ।) उत्तुङ्गः ।
 करालः । उत्कटदन्तः । इति मेदिनी ॥
 उद्गृह्यं, स्त्री, (उद् + दौ + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वणि ।
 “उद्गृह्ये क्रियामाये तु मत्स्यानां तत्र रञ्जुभिः” ।)
 उद्गृह्यः, पुं, (उद् + गृह + षच् ।) गृहः । इति
 विश्वः ॥
 उद्गृह्यः, चि, (दास्यं उद्गृह्यते ।) बन्धनरहितः ।
 स्वतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥
 “नदत्वाकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गृह्यमविश्रजे” ॥
 “अथशुभ्रनिबोधामं गणं मदनशोद्गतम्” ॥)

इति रामायणे ॥ महान् । यथा । “उद्गृह्य
 विधुन्तुदन्तघातैः” । इति प्रथम्या ।
 (“उद्गृह्यानि प्रथयति शिखावेष्टनियैर्विनासि
 इति मेघदूते । २७ ॥ गन्धौरः । यथा नागस्य
 १ मस्त्रन्वे । “उद्गृह्यभावापिभुगामन्वद्वयहास्य” ॥)
 उद्गृह्यः, पुं, (उद्गृह्यं दाम पाशो यस्य । समासे षच् ।
 वरुणः । इति मेदिनी ॥ (द्वयकभेदश्चोविशेषः
 यथा, इत्तरत्नाकरे ।
 “यदि नयुगलं ततः सप्तरेषा-
 स्तदा द्युद्विप्रयातो भवेद्द्वयकः ।
 प्रतिचरन्विद्वद्रेषाः स्युर्यौर्ध्व-
 व्यालजीमूतलीलकरोद्गृह्यद्वयः” ॥)
 उद्गृह्यः, पुं, (उद् + दन् + घञ् ।) बद्धवारकवृक्षः ।
 इत्यमरः ॥ वनकोद्रवः । इति रत्नमाणा ।
 उद्गृह्यकः, पुं, (उद्गृह्य एव । स्वार्थे कन् ।) रजत-
 रकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुनिभेः ।
 स तु आयोदधौम्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-
 रज्ञा महाभारते १ । पौण्ड्योपाख्यानं ३ अध्याये
 “एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौम्यो नामायोदधौ
 शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युराश्विर्वेदश्चेति ॥ १ ॥
 स एकं शिष्यमाश्रयिं पाश्चात्यं प्रेषयामास तत्र
 केदारखण्डं बधानेति । २४ ॥ स उपाध्याये
 संदिष्ट आश्रयिः पश्चात्सत्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं
 बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्षिप्रमागोपप्र-
 दुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र
 संविशेश केदारखण्डे श्रयाने च तथा तस्मिन्
 दकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्याय
 आयोदो धौम्यः शिष्यान्पृच्छत् क्व आश्रयिः
 पश्चात्स्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रोचुः भगवन्सौ
 प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमु-
 क्तान् शिष्यान् प्रत्यवाच तस्मात् तत्र कं
 गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत
 तस्याङ्गानाय शब्दं चकार भो आश्रये पाश्र्वे
 क्वासि वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वा
 उपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सर्प-
 त्याय तमुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोच
 चैनमुपाध्यायं अयमस्मात्त्र केदारखण्डे तिस्र-
 मायमुदकमवारणीयं संरोजुं संविद्यो नमस
 शब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्थ्य केदारखण्डं भगवन्
 मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवाद्ये भगवन्नामाश्रय
 भवान् किमर्थं करवासीति ॥ ३३ ॥ स एवमु-
 उपाध्यायः प्रत्यवाच यस्मात् भवान् केदार-
 विदार्थ्य उत्थितस्तस्मात् उद्गृह्यकव्यं वासा नो
 व्यतीत्युपाध्यायेनातुम्हीतः” ॥ ३४ ॥
 अपरः खनामस्थाने ऋषिभेदः । स तु शेषे
 पिता । यथा तत्र च कुन्तीपुत्रोत्पत्त्युत्पत्तौ
 “बभूवोद्गृह्यको नाम महर्षिरिति नः सुतम् ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्मान्भवन् सुतम्” ॥)
 उद्गृह्यः, चि, (उद् + दौ + क्त ।) बद्धः । इत्य-
 मरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ॥
 टीकायां भरतः ।
 उद्गृह्यकः, चि, (उद् + दौ + घञ् ।) उद्गृह्यकः ।
 उद्गृह्यं, स्त्री, (उद् + दौ + ल्युट् ।) प्रकाशः

भावविशेषः । यथा,—

आत्मनोदीपनाख्यौ तस्य भेदाद्यनौ स्यतौ ।
दीपनविभावाद्यो रसमुदीपयन्ति ये” । ते च ।
आत्मनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा” ॥
आदीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । काकादि
त्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलानापम्भमर-
हारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
देशः ॥
तः, चि, (उत् + दीप + क्त) प्रकाशितः ।
पं, स्त्री, (उत् + दीप् + रक्) गुग्गुलुः । इत्य-
रटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥
ः, ङ, (उत् + दिग् + घञ्) अनुसन्धानम् ।
त्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अमि-
तं यथा,—“पदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।
या, “समासकथनमुद्देशः । यथा, शल्यमिति” ॥
वर्तस्य गणकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।
इत्येव ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।
ति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
सपञ्चतवनेद्देशा दक्षिणार्थे सयम्भुवा” ।
ति महाभारते ॥
कः, चि, (उत् + दिग् + ण्यत्) उद्देशकर्त्ता ।
दाहरणम् । इति लीलावती ॥
तः, चि, (उत् + दिग् + ण्यत्) उद्देश्यः ।
देशनीयः । प्रयोजनम् । (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
वृत्तिः भवति तत् । अनुवाचम् ॥)
चका, स्त्री, (उद्गतो देशे यस्याः) कीटविशेषः ।
त्वर्थायः । उपजिज्ञासा २ उत्पादिका ३ वटिः
। दिवी ५ । इति हारावली ॥
वः, ङ, (उद्भवणम्) इ + उद्दिश्यतियौतिपुद्भव-
ति घञ्) पलायनम् । इत्यमरः ॥
तः, ङ, (उत् + हन् + क्त) राजमहत्तः । इति
शकायशेषः ॥
तः, चि, (उत् + हन् + क्त) अविनीतम् । इति
मिचन्द्रः । (यथा, उत्तरचरिते षष्ठांशे ।
‘धीरोद्भता नमयतीव गतिर्धरिणीम्” ।
‘मदमानसमुद्भतं नृपं न विद्युङ्क्ते नियमेन मूर्ध्ना” ।
ति किराते । २ । ४६ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।
हाहतः । आक्षिप्तः । यथा,—शाकुन्तले १ म अङ्के ॥
‘आत्मोद्भतैरपि रजोभिरजङ्गनीयाः” ।
नेविद्युः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “नुषार-
वोद्भवप्रवर्धघनधारणिपातसमाहतम्” ॥
प्रमनस्यत्वं, स्त्री, (उद्भतं गर्भितं जनो यस्य तस्य
भावः) गर्भः । अविमानः । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्वं, स्त्री, (उत् + ह + क्युट्) उद्धारः । वान्ता-
म् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी । मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां शब्दादेव्यां शो-
भनम् । विराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—
‘यत्नवानपि तु श्रीनाम्नाङ्गोद्धारोद्धारः” ।
ति महाभारते ।
‘कण्टकोद्धारवैर्निबन्धातिष्ठेत् यत्नसुसमम्” ।
ति मनुः ॥ ६ । २५२ ॥ अवनारिभ्यो विमोचनम् ।
“यत्न कर्तव्यमिहानि तस्य

दिगानि दीनोद्धारोचितस्य” ॥

इति रघुः । २ । २५ ॥)

उद्धारः, ङ, (उद्गतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः । (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।
“अशक्तोऽस्मि रजोद्धारं तपस्विशरत्नं यद्दम्” ॥)
उद्धार्यं, स्त्री, (उत् + हृ + क्युट्) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः । (चि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम्) ।
(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥
“ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धार्यं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)
उद्धारः, ङ, (उद्गतोति दुःखमिति । उत् + धृ + षच्) ।
उत्सवः । इत्यमरः । यथाभिः । यादवविशेषः ।
इति मेदिनी । यथा, श्रीभागवतम् ॥
“दृष्टीनां सम्मतो मन्त्री कृष्यास्य दयितः सखा ।
शिश्वो दृष्टस्यतेः साक्षाद्दुद्धारो बुद्धिसत्तमः” ॥
उद्धानं, स्त्री, (उद्दीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + क्युट्) ।
सुखी । इत्यमरः ॥
उद्धानः, चि, (उत् + धा + क्युट्) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ॥
उद्धान्तः, ङ, (उद्धान्यते इति उत् + धन् + णिच् +
क्त) निर्मदहस्ती । इत्यमरः ॥ उद्धान्तः । इति
रमानाथः ॥
उद्धारः, ङ, (उत् + हृ + घञ्) ऋणम् । इत्यमरः ॥
उद्धारिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्धार-
एव दुर्लभः” । इति दृष्टदाराण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।
“अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धारामहे” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * उद्ध्यते साधारणधनात् इत्युद्धारः ।
यदा, साधारणधनात् यत् गरिष्ठं तदुद्धारः ।
इति श्रीनाथः । उद्ध्यते साधारणधनात्
निष्कृत्य विशेषनिलतया एव बोध्यते इत्युद्धारः-
इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्ध्यते इति
उद्धार इति रघुनन्दनः । उद्ध्यते साधारणधनात्
वह्निर्भाष्यते इत्युद्धार इति श्रीकृष्णः । यथाह
मनुः ६ । १२२ ॥
“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वत्रयाश्च यद्दरम् ।
ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः उद्ध्यते इत्युद्धारः ज्येष्ठस्या-
विभक्तसाधारणधनात् उद्ध्यते विंशतितमो भाग-
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * जयानन्तरं श-
त्रुभ्यो लब्धं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ६७ ।
“राजस्य दद्युद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमप्यथ जितम्” ॥
“उद्धारं योद्धारः राज्ञे दद्युः । उद्ध्यते इत्युद्धारः
जितधनाद्यत् उद्ध्यते धनं सुवर्णरजतभूषादि राज्ञे
समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥
उद्धारं, स्त्री, (उत् + हृ + घञ्) उद्धानम् । इत्यम-
रटीकायां खामी । उन्नत् आका इत्यादि भावा ।
उद्धार्यं, स्त्री, (उत् + हृ + णिच् + क्युट्) उद्धार-
करणम् । उत्तोलनम् ॥
उद्धारः, स्त्री, गुह्युक्ती । इति शब्दचिन्ता ॥
उद्धारनं, स्त्री, (उत् + धृ + णिच् + क्युट्) रुक्-

चित्तेनाश्वकूपूरकलूरोमरिचत्तचपूर्यम् । इति
पाकरानेश्वरः ॥
उद्धार्यं, स्त्री, (उत् + धृ + क्युट्) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥
उद्धारः, चि, (उत् + हृ + क्त) हतोद्धारम् । तोना
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुद्रतः २ । इत्यमरः ॥
उत्क्षिप्तः । परिशुक्तोऽभितः । इति मेदिनी ॥
“उद्धारुमैच्छत् प्रसभोऽनुवारिः” । इति रघुः ।
२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।
“इतीव वाचैर्निजवेगदर्पितैः
पयोधिरोधकममुद्गतं रजः” ॥)
उद्धानं, स्त्री, (उत् ध्रायते अमिरच । ध्रा शब्दाभि-
संयोगयोः उत्पूर्णात् तस्मात् क्युट्) सुखी । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
उद्धारः, ङ, (उद्ध्यति कृत्तमिति । उद्ध्य + क्त) निपा-
तनात् सिद्धम् । नदः । इति आकरवम् ॥
“तोयदागमइवोद्ध्यमित्ययोः” । इति रघुः ११ । ८ ।
“कृत्तं भिद्योऽसन्निभौ” । इति भट्टिः । ५ । २२ ॥
उद्धारः, चि, (उत् + बुध + क्त) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिष्ठितस्त्रे,—
“उद्बुद्धां च जगद्गर्णीं पूजयेत् दीपमानया” ॥
यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।
“उद्बुद्धं कारुण्यैः स्त्रैः खैर्वह्निर्मात्रं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाथयोः” ॥)
उद्धारः, ङ, (उत् + बुध् + घञ्) किञ्चित् ज्ञानम् ।
(यथा साहित्यदर्पणे हतोयपरिच्छेदे ४१ ।
“उत्साहादिसमुद्धारोः साधारण्यभिमानतः ।
ऋणामपि समुद्रादिजङ्गनादौ न दुष्यति” ॥)
उद्धारः, ङ, (उत् + भट् + षप्) कच्छपः । सुख्यः ।
इति मेदिनी ॥ (सुर्ष इति केचित् ॥)
उद्धारः, चि, (उत् + भट् + षप्) प्रवरः । (“पदे
पदे सन्ति भटा रजोद्घटाः”) । इति नैषधः ॥
श्रेष्ठाशयः । तत्पर्यायः । महेश्वरः २ उदारः
३ उदारतः ४ उदीर्यः ५ महाशयः ६ महामनाः
७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
उद्धारः, ङ, (उद्धारं उद्धारवस्मादिति वा । उत् + भृ
+ षप्) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिकीप-
सुनुर्मणिराकरोद्धारः” । इति रघुः । ३ । १८ । “वि-
ष्णुपादोद्धारो गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।
प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)
उद्ध्यजः, चि, उद्ध्यजः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
उद्ध्यजः, चि, (उद्ध्येदमिति उद्ध्यत् सम्प्रदात्त्वात्
क्षिप् । तस्मात् जायते यत् । उद्ध्यत् + जन् + क्त) ।
उद्ध्यजतमात्रम् । तच्च तत्रगुणादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उद्ध्यजाः स्वावराः सर्वे
वीजकायप्ररोहिणः” । “इन्द्रगोपमयूकप्रभृतय-
उद्ध्यजाः” । इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
उद्ध्यत्, [इ] चि, (उद्ध्यन्ति भूमिमिति । उत् +
भिद् + क्षिप्) उद्ध्यन्म् । इत्यमरः ॥ तच्च प-
ञ्चधा । दद्याः १ गुह्यः २ कता ३ वस्त्री ४ ऋणम् ५ ॥
(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “संक्षेदजा

अख्यजा उद्भिदश्च" । उद्भिद्यते पशुफलमनेन इति निरुक्तः यागभेदः ॥

उद्भिदं, चि, (उद्भिन्तीति । उत् + भिद् + इगुप धेति कः ।) तद्युज्यादि । तत्पर्यायः । उद्भिद् २ उद्भिन्म ३ । इत्यमरः ॥ उद्भिजम् ४ । इति रमाणाथः ॥ (यथा महाभारते १४ पर्वणि ।

"जरायुज्याख्यजातानि खेदजान्युद्भिदानि च" ॥)

उद्भिदं, स्त्री, (उद्भिन्तीति । उद् + भिद् + क ।) पशुफलवयम् । इति रत्नमाणा ॥ पाडां लुण इति भाषा । ("उद्भिदानि पञ्चालेक्षुकीषवेणुद्विजित्-जानि" । इति सप्तमे सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः । जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।

"भावे क्लृप्तास्तु देवैश्चामादिदेवो महानिधि ।

शिवनिष्कृतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।

"उद्भूतस्यार्शवद्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः" ॥)

उद्भूतरूपं, स्त्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम् ।) नयन-गोचररूपम् । यथा, —भाषापरिच्छेदे ॥

"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं

द्रव्याणि तदन्ति पृथक्संख्ये ।

विभागसंयोगपरपरत्व-

क्षेत्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजाती योग्यवृत्ती समवायश्च तादृशम् ।

गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादाजोकोद्भूतरूपयोः" ॥ ५५ ॥

उद्भ्रमः, पुं, (उद्भ्रमणमिति । उत् + भ्रम + घञ् ।) गोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । उद्भ्रगः । इत्यमरः ॥

उद्भ्रान्तं, स्त्री, (उत् + भ्रम + क्त ।) बाहुमुद्यम्य मगड-जाकारखण्डभ्रामणं । इति महाभारतम् ॥ (परि-भ्रान्ते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ॥

"मादीषोद्भ्रान्तहारीता मलयान्नेरुपत्यका" ॥ विकले । विकले । यथा, रामायणे,—

"उद्भ्रान्तहृदयस्यापि विवर्णवदनेऽभवत्" ॥)

उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद + क्यप् । कथनीये, चि । यथा, सूषोद्यम् वाक्यम् ।)

उद्यवं, चि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यद्यतवस्त्रादि । उद्यतवस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्यगुणं २ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।

"प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकाम्बुकौ" ॥)

उद्यतः, पुं, (उत् + यम + क्त ।) यज्ञपरिच्छेदः । इति जटाधरः ॥

उद्यमः, पुं, (उत् + यम + घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् षष्ठीभावः ।) उद्योगः । तत्पर्यायः । गुरणम् २ । इत्यमरः ॥ गुरणम् ३ गोरणम् ४ । इति तट्टीका ॥

उत्साहः ५ अर्धवसायः ६ उद्योगः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारं ५ । ३ ।

"निष्पन्नं चैनां तपसे कृतोद्यमम्" ।

"शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्" ।

इति च कुमारं ५ । ५ ॥)

उद्यानं, स्त्री, (उद्याति स्त्रीदार्थमस्मिन् । उत् + या + ल्युट् ।) राक्षः साधारणं वनम् । तत्पर्यायः ।

आकीर्णः २ ।

("वाङ्मोद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्मा" । इति मेघदूते ७ ।) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्यमरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान + पालि + क्यप् ।) उद्यानरक्षकः । माजी इति भाषा ॥ ("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते" ॥

इति कुमारं २ । ३६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्तः । उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अमरकोषः । "इष्टार्थोद्युक्तउत्सुकः" ॥)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अर्धवसायः ३ उद्यमः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २ ।

"उद्योगः सर्वसैन्यानां दैवानामादिदेशश्च" ।

"उद्योगादनिवृत्तस्य सुसङ्गायस्य धौमतः" ।

हायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" ॥

इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते

१ । १ । ६३ ।

"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" ॥)

उद्योगी, [न्] चि, (उद्योगोऽस्यास्तीति । उद्योग + इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहृत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः" ॥

इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उत् + द्युत् + घञ् ।) आलोकः । ज्योतिः । इति ह्यजायुधः ॥

उद्भ्रः, पुं, (उद्भिन्तीति । उन्द् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः । इत्यमरः ॥ उद्विडाल इति भाषा ।

उद्भ्रङ्गः, पुं, पुरविशेषः । "द्योमचारि पुरं शौभमुद्भ्रङ्गः प्रतिमार्गकः" । इति जटाधरः ॥

उद्भ्रङ्गः, पुं, द्योमचारि पुरम् । तत्पर्यायः । खपुरं २ ऊर्द्धगं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ शौभं ५ प्रतिमार्गकः ६ चक्रा ७ चक्रः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्भ्रथः, पुं, (उद्भ्रतो रथो यस्मात् ।) रथकीलम् । ताम्रचूडपत्नी । इति मेदिनी ॥

उद्भिक्तं, चि, (उद्भिद्यते स्म । उत् + रिच + क्त ।) स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्भ्रकः, पुं, (उत् + रिच + घञ् ।) उपक्रमः । वृद्धिः ॥ "अधुनैव कुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः ।

न जाने धौवनोद्रेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥

इत्युद्भ्रटः ॥

"हरिस्ते साहसं कमजवलिमाधाय यद्यो-

र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरत्रेककमकम् ।

गतो भक्त्युद्भ्रकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा

चयायां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्ति जगताम्" ॥

इति महिम्नःस्तोत्रम् ॥

("तमःप्रवेशः संरभो दोषोद्रेकहतस्यते" ।

इति वैद्यकरविविचयेऽपस्माराधिकारे ।)

उद्भ्रका, स्त्री, (उद्भ्रक + वायु ।) महापिका । रागनिर्घण्टः ॥

उद्भ्रतरः, पुं, (उद्भ्रान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । हेमचन्द्रः ॥

उद्भ्रन्धनं, स्त्री, (उत् + वन्ध + ल्युट् ।) उद्भ्रन्धन इति स्मृतिः ॥ गकाय दक्षि देवोपु पांसीने टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्भ्रमनं, स्त्री, (उत् + वम + ल्युट् ।) उद्भ्रम तुलिया फेजन वांति करण इत्यादि भाषा ।

उद्भ्रत्तः, चि, (उत् + वृत् + घञ् ।) अतिवि उवरण वाडा इत्यादि भाषा । यथा । "अ हि यज्ञः समधिकफलमाचष्टे" । इति भाषा टीका ॥

उद्भ्रत्तंगं, स्त्री, (उत् + वृत् + णिच् + भावे कर्त्ते ल्युट् ।) उत्पत्तनम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।

मोघीकचुं चटुणशफरोद्भ्रत्तंगम्रेक्षितानि" ॥

विलेपनम् । घर्षणम् । इति मेदिनी ।

(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उद्भ्रत्तंगमपस्मानं विद्युन्ने रक्तमेव च ।

स्नेहनिष्कृतवान्तानि नाधितिष्ठेत् कामतः" ॥

शरीरनिर्भेमीकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पर्यायः

उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन का

इत्यादि भाषा । सामान्योद्भ्रत्तंगगुणाः । स

युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अङ्गुलैर्व्यं-चर्मनि

कारित्वञ्च । हरिद्राद्युद्भ्रत्तंगगुणाः । कर्मे

रूक्षताहारित्वम् । तिलोद्भ्रत्तंगगुणाः । कर्मे

तात्वगदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

("उद्भ्रत्तंगं वातहरं कफमेदोविलापनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।

शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याभेक्षे तेजसम् ।

इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये ५

नोक्तम् ॥)

उद्भ्रङ्गनं, स्त्री, (उत् + वृध् + ल्युट् ।) अन्तर्ग इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्भ्रितः, चि, (उत् + वृध् + क्त ।) उद्भ्रितः भूरिप्रयोगः ॥ उद्भ्रितो वा इति पाठः ।

उद्भ्रहः, पुं, (उद्भ्रहं वृहति प्रापयतीति । उत् + अच् ।) पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः ६ । ६ ।

"उद्यमस्तमयश्च रघुदहात्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सतु प्रवहवातो

स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरवः ।

परावहः संबहश्च उद्भ्रहश्च महावनः ।

तथा परिवहः श्रीमानुत्पातमयश्चैव ।

इत्येते क्षुभिताः सप्त मादता ममनेचरा" ॥

इति हरिवंशे । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उद्भ्रहा, स्त्री, (उद्भ्रह + टाप् ।) कन्धा । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्भ्रानः, चि, (उत् + वृत् + घञ् ।) उत्ती

उद्भ्रान्तः । इत्यमरटीकायां राघमुद्भ्रटः ।

उद्भ्रान्तं, चि, (उत् + वृत् + क्त ।) वनिवपक ।

विवाहः। उद्गतं २। इत्यमरः।
 ५,५, (उद्गतं वागं मेरो यस्मात्) निम्नं दह्यती।
 मेदिनीकरणटाधरी।
 न, स्त्री, (उत् + वत् + षिच् + ल्युट्)।
 इत्। यधः। इत्यमरः। (संस्कारभेदः।
 १, कात्यायने ६। १। २।
 प उपसृष्ट्युक् शान्ताश्चर्ये परिकरशपाचसं-
 स्मनोक्त्याव्यनिर्वपयाधिसययत्कुसंमार्जो-
 ष्णावेत्तानि क्त्वाभीष्ट उत्यय पश्चात् श्वा-
 प्रहयम्”)।
 ५,५, (उत् + वह + घञ्)। विवाहः। इत्यमरः।
 कक्षां भाय्यात्वसम्पादकप्रहयम्। तस्य स्त्री-
 रूपश्चानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्
 कन्ययोर्विवाहकर्तृत्वकर्मत्वे। स तु अष्ट-
 प्रः। वरमाहय यथाशक्त्यनुकूलता कन्या यत्र
 यत्ते स ब्राह्मः १। यत्र यच्चखायर्विजे कन्या-
 तं स देवः २। यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा
 व सह कन्यादानं स आर्यः ३। यत्र अथया
 धम्मं चरतां इति नियमं क्त्वा कन्यादानं
 कायः ४। यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स
 सुरः ५। यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्
 मे भाय्यां त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः।
 यत्र बलाकारेण कन्याहरणं स राज्ञसः।
 यत्र सुतायां मत्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां
 धने गमनं स पैशाचः ८। तस्य निर्णयः।
 पोचामनवरयस्तां समानप्रवरां पित्रपेक्ष-
 ष्टतनवस्थां पुत्रघात्यां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्य-
 ता प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया
 मीपर्यन्तां पित्रवध्मपेक्षयोर्द्व्यंशतनवस्थां प्रत्येका-
 श्या सप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया सप्तमी
 ष्णां मातामहसमागोदकां मातामहापेक्ष-
 ष्टतनवस्तुगां पुत्रघात्यां पुत्रकन्यासन्तति-
 परमया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अधस्तने
 पेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातवध्मपेक्षयोर्द्व्यंशतन-
 वस्थां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अधस्तने त-
 दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां कन्यां परिवक्ष्य उद्वाहः
 विधः। पित्रवध्ममातवध्मविरहेऽपि तयोर्योग्य-
 मतवत् सप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च
 यायाः परिहारः। वर्जनीयतां कन्यायां
 येषु या प्रियोपान्तरिता सा विवाहा। अत्र
 गणनप्रतियोगिपिप्रिबन्धुपञ्चमगणनप्र-
 तिमातामहमातवध्मगोत्रमादायैव प्रियोच-
 न्। अत्रस्य अगोत्रविवाहे दोषाभावः।
 प्रपत्नीभ्रातृकन्यां तस्यैविहीं अध्यापयित्वा
 शिष्यकन्यां ब्रह्मदण्डकन्याश्च परिवक्ष्य
 इः कर्तव्यः। अथ कन्यादानाधिकारविधयः।
 पिता। तदभावे पितामहः। तदभावेभ्राता।
 वि पित्रप्रातिः। तदभावे मातामहः। तद-
 भावेषु। तदभावे माता। तदभावे माता-
 तातिः। एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं
 व्। अथ विवाहपूर्वकर्तव्यकर्मैः। अथय-
 श्माशुभयद्वादिदोषशान्त्यर्थं होमो हि-

रण्यगोवक्षदागम्। ततो गान्धीभ्रातृम्। जम-
 समये वरे उपस्थिते खलित्वाचनार्थिकं विधाय
 वरम्। स्थाचारादि। ततः कन्यादानं यथाशक्ति
 धनदानम्। ततः स्वयङ्भोजविधिनामिं संस्थाप्य
 कुशयुक्तं समाप्य पाणिपुत्रं सप्तपदीगमनम्
 कर्त्तव्यम्। १०॥ ज्येष्ठेऽह्नतविवाहे विवाहकर्ता
 कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति। ज्येष्ठः
 परिविभ्रः। सा कन्या परिवेदनीया। कन्यादाता
 परिदायी। तत्परोक्षितः परिकर्ता। ते सर्वे
 पतिताः। किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्रवैमात्रेय-
 वेत्यासक्तपुत्रतुल्यातिरोगिजडमूकान्धवधिरकु-
 लवामनकुण्डलतिष्ठजनेष्टिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभि-
 द्दुक्त्रिभक्तपसक्तधनवद्विप्रसक्तकामकारिदत्त-
 कोन्मत्तचौरेषु ज्येष्ठेऽह्नतविवाहे कनिष्ठविवाहे न
 दोषः। एवं विद्वतरेणानूना ज्येष्ठा कनिष्ठायाः
 सोदराया ऊद्रायाः परिवेदनाय न भवति। इत्यु-
 द्वाहृतस्त्वम् ॥

उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वह + षिच् + ल्युट्)। वि-
 वाहः। तत्पर्यायः। रण्यगं २। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः। द्विसीत्यम्। द्विवारहस्तक्षेपम्। इति हेम-
 चन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + ङीप्)। वराटकः। इति
 हेमचन्द्रः ॥ कडि इति भाषा ॥

उद्वाहिका, त्रि, (उद्वाहस्यायम्)। उद्वाह + ठक्)।
 उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनुः। ६। ६४।)

“नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं कथितम्” ॥
 उद्वाहितः, त्रि, (उत् + वह + षिच् + क्त्वा)। उद्-
 हितः। उद्गतः। विवाहितः। यथा। राजमास्ये
 देवसः।

“बाले दृष्टे तथैवास्ते कुर्वते दैवमन्त्रिणि।
 उद्वाहितायां कन्यायां दम्भत्योरेकनाशनम्” ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कनिकाले आगमोक्ता-
 न्यमागेषु विवाहिता गर्हिता भवति। यथा,—

“उद्वाहितापि या गरी जागीयात् सातु गर्हिता” ॥
 इत्यागमसिद्धान्तः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहति उद्गतीति। उत् + वह
 + षिच् + ङीप्)। रण्युः। इति मेदिनी ॥

उद्वाङ्, त्रि, (उद्वाङ् वाङ् यस्य)। ऊर्द्धवाङ्। उद्देग-
 शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघुः। १। १।
 “प्रांशुलभ्ये फले कोभादुद्वाङ्करिव वामनः” ॥)

उद्वाङ्क, स्त्री, ऊर्द्धकितवाङ्। उद्देगशब्दार्थे
 मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्दिभ, त्रि, (उत् + विज + क्त)। ओदितश्चेति तस्य
 नः। ओदित इति नेट्)। उद्देगयुक्तः। यथा,—
 “तैद्विभ्रमसंभुप्रदुखभिम्रिविपमकैः।

निमप्रोद्दिभसंज्ञिकैः प्रप्रे दीनेश्च मेदिनी” ॥
 इति भट्टिकाये ४। ४२ ॥ (तथा च भारते,—

“नोद्दिभश्चरते धर्मं नोद्दिभश्चरते क्रियाम्” ॥)

उद्दिवाहं, स्त्री, (उत् + वि + दह + ल्युट्)। उद्वा-
 रकरयम्। यथा,—

“नः अद्धीतान्यतमस्य प्रभो
 रसाकृताया सुव उद्दिवाहम्” ॥

इति श्रीभागते १३। ४३ ॥ उद्दिवाहं उद्गयम्।
 इति तट्टीकायां श्रीधरशास्त्री ॥

उद्दुत्, त्रि, (उत् + दत् + क्त)। दत्ताचरिणात्
 उद्दुत्तान्तो वा)। उत्तोहितः। उत्क्षिप्तः। परि-
 मुक्तोज्झितः। उद्दान्तः। इति हेमचन्द्रो मेदिनी
 च ॥ दुर्दुत्तः ॥ (यथा, महाभारते,—

‘उद्दुत्तान् सततं लोकान् राजा धर्म्मैश्च शान्ति वै”) ॥
 उद्देगं, स्त्री, (उद्दिज्यतेऽनेन इति। उत् + विज् +
 घञ्)। गुवाकफणम्। इत्यमरः ॥

उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ्)। उद्देगनम्।
 तत्पर्यायः। उद्भ्रमः २। इत्यमरः ॥ चमत्कारः।
 इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम्। इति रसमञ्जरी ॥
 भयं। इति हेमचन्द्रः। उद्वाङ्ककम्। उद्भ्रमनम्।
 इति मेदिनी ॥

(“नृत्यारम्भे हर पशुपतेः रां नागाजिनेष्वात्।
 शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टमस्ति भवान्वा”) ॥

इति मेघदूते पूर्वमेघे ३७ श्लोकः ॥
 “सदयं बुभुजे महाभुजः
 सहस्रोद्देगमियं ब्रजेदिति” ॥

रघुः ८। ७।
 “सन्तोभेष्वप्यनुद्देगो माधुर्थं परिकीर्त्तितम्” ॥

इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परिच्छेदः ॥

उद्देगः, त्रि, (उद्गतो वेगो यस्मात्)। स्तिमितः।
 शीघ्रगामी। ऊर्द्धवाङ्। इति हेमचन्द्रः ॥

उद्देजनं, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट्)। उद्देगः ॥
 (“परदारभिमर्षेषु प्रहतामृन् महोपतिः।
 उद्देजनकरैर्दण्डैश्चिञ्चयित्वा प्रवासयेत्” ॥

इति मनुः ॥ ८। ३५२ ॥

उधः, [स्] स्त्री, (वृद्धति उनति वा)। वृद्ध प्रापणे
 उन्द स्त्रेने वा + अस्तुन्)। उधः। इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ गरुड पाजान् इति भाषा ॥

उध्रस ग उच्छे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदिं-परं-
 सक्त-सेट्)। एतस्यादौ पञ्चमस्वरः। मध्ये केवला-
 धकारस्याधो रेफः। प्रधादावध्रस उच्छे इत्यय-

मुदिच्चौरादिकः पद्यते तस्य भ्रासयतीति रूपं
 अपरं भ्रञ्जाति। येषां ध्रसेः उत्पूर्वस्य गणद्वयेऽपि
 पठनं तेषां मते आविधावभ्रञ्जाति निगद्यते यिचि
 कृतेऽप्युभ्रासयत्यन्यतः। अत्र उत्पूर्वस्येति तु उत्
 उकारः नतूपसर्गः। ग उध्रञ्जाति श्रस्यं दीनः।
 इति दुर्गादासः ॥

उध्रस क उत्क्षेपे। उच्छे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरां-परं-सक्त-सेट्)। क उध्रसयति घूर्णं वायुः।

इति दुर्गादासः ॥

उन्द, ई ध क्लेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रक्षीं-परं-
 सक्त-सेट्)। ऋसादिः। क्लेदे आर्द्रभावः। ध
 उनन्ति वृक्षं पयसा। ई उन्नः उत्तः। उन्दिद्विति।
 इति दुर्गादासः ॥

उन्दरः, पुं, उन्दरः इति द्विरूपकोषः ॥
 उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर)। मूषिकाः। इति भरतो

द्विरूपकोषः ॥ इदुर इति भाषा ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + ऊर)। जन्तुविशेषः। इदुर इति
 भाषा। तत्पर्यायः। मूषिकाः २ आशुः ३। कुम-

उच्च

चेत् । निरिका ४ वाचमूषिक ५ । नेष्टे इदं
इति भाषा । इत्यमरः । मूषिकः ६ मूषः ७ मूषीकः
८ उच्चः ९ खगः १० वधुः ११ वधः १२ अ-
खनिकः १३ वधः १४ दीना १५ मुषीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
शब्दरत्नावली । विवेकः २० सुधिरः २१
इन्दुरः २२ । इति जटाधरः । सुधिरस्य तस्य पर्यायः ।
चिक्ताः २३ वेधनकुलः २४ चिक्ता २५ । इति च
शब्दरत्नावली । हाणाहा २६ अङ्गिका २७ ।
इति जटाधरः ।
उच्चः, उ, (उच्च + वाङ्मनात् उचः) मूषिकः ।
इति हेमचन्द्रः ।
("उच्चोच्चान्तरहितं तेन वातप्रकल्पवत्" ।
इति वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।)
उच्चकर्म, स्त्री, (उच्चः मूषिकस्य कर्म इव पर्या-
यमस्याः । उच्चकर्म + उच् ।) आखुकारिता ।
इति राजनिघण्टुः ।
उच्चः, चि, (उच्च + क्त ।) उच्चदिति पक्षे नत्वम् ।
क्षिप्तः । दयापरः । इति हेमचन्द्रः ।
उच्चता, चि, (उच्च + तन् + क्त ।) वञ्चितः । तत्पर्यायः ।
उच्चः २ प्रोचुः ३ उच्यते ४ उच्चितः ५ उच्यते ६ ।
इत्यमरः । उच्चैः ७ । इति शब्दरत्नावली । तुङ्गः ८ ।
इति जटाधरः । (यथा, रघुः । १ । १५ । "स्थितः
सर्वोन्नतेनोर्वीं ज्ञान्वा मेहरिवात्मना" । स्त्री,
दिनपरिमाणानुसन्धानं उपायः । यथा सिद्धा-
न्तशिरोमणौ । "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्-
दध्यं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्" । (उ, चाक्षुधमन्तरे
श्रुतिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६ । ५४ ।
"सुमेधा विजाह्वैव हविष्मानुन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः" ।)
उच्चताभिः, चि, (उच्चतो नाभिः यस्य ।) उच्चनाभि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दः २ । इति हज्जायुधः ।
उच्चतागतं, चि, (उच्चतश्च तत् आगतश्चेति ।) उच्च-
गीचक्षानादि । तत्पर्यायः । बन्दुरम् २ । इत्यमरः ।
उच्चतिः, स्त्री, (उच्च + तन् + क्त ।) गण्डभाय्या ।
सन्दृष्टिः । ("बन्धुगौ करिकुम्भविभक्तकरीमत्यु-
न्नतिं गच्छतः" । इति साहित्यदर्पणे । इय
परिच्छेदे ।) उच्यते । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
विज्ञानशिरोमणौ ।
"मासान्तपादे प्रथमेऽध्यायेऽन्तोः
श्रुत्प्रोन्नतिर्यद्विसेऽवमभ्या ।
तदोदयको निधि वा प्रसाध्यः
प्रभुर्विधोः स्रोदितनादिकाद्यैः" ।)
उच्चतीक्ष्ण, उ, (उच्चतादात्म्याया प्रतिज्ञाया गण्ड-
पत्राः इन्द्रः खामी ।) गण्डपक्षी । इति चि-
काशप्रेशः ।
उच्चमितः, चि, (उच्च + मत् + चिच् + क्त ।) उच्चो-
न्नितः । उच्चैः उन्नतः । इति श्रीधरस्वामी ।
("अथ प्रथमोन्नतितानमन्प्रा-
हते कथञ्चित् पविनां गणैरधः" ।
इति भाषे । १ । १४ ।)
उच्चयः, उ, (उच्चयन्म् । उच्च + नी + कश्चिदपवाद

उच्च

विधयेऽप्युत्सर्गोऽमिनिविशते इति एरच् ।) उच्च-
नयन्म् । इत्यमरः ।
उच्चयनं, स्त्री, (उच्च + नी + क्युट् ।) वितर्कः । इति
हेमचन्द्रः । उच्चैः प्रापयम् । उच्चोन्नयम् । तीक्ष्ण
उठान इत्यादि भाषा ।
(यथा, कात्यायने । २२ । १० । ५ ।
"तेजोवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः" ।
उच्चैः नयनं यत्येति वाच्ये वाच्यनिष्पत्तः" ।)
उच्चयः, उ, (उच्चयनं इति । उच्च + नी + क्युट् ।)
उच्चयन्म् । इत्यमरः । (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।
"उच्चयानधिगच्छन्तः प्रभावैर्वसुधाभ्यताम्" ।)
उच्चयं, स्त्री, (उच्च + नच् + क्युट् ।) काञ्चिकम् ।
इति हेमचन्द्रः ।
उच्चिन्तः, चि, (उच्चता निद्रा स्वप्नो दुःखादिकं वा
यस्मात् ।) प्रपुञ्जः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ।
("उच्चिन्तप्रपुञ्जचम्यकप्रपुञ्जभासाः" ।
इति भाषः । प्रपुञ्जः । श्रयनादुत्थितः ।
"तासुभिन्नामवनिश्रयनां सौधवातायनस्य" ।
इति मेघतूते । ८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठांशे ।
"शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युच्चिन्तयव क्षपाः" ।)
उच्च पश्च पूर्त्तौ । (तुदां + परं + सक्तं + सेट् ।)
ऋखादिः । पश्च उच्चति कुम्भं जलेन जोक्तः ।
उच्चामास । इति दुर्गादासः ।
उच्चत्तः, चि, (उच्च + तच् + क्त ।) उच्चदयुक्तः ।
वायुद्वतचित्तविभक्तविशिष्टः । पागल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । उच्चदवान् २ । इत्यमरः । तस्यौ-
घधम्, यथा,— गारुडे १९९ अध्यायः । * ।
"कुम्भमत्याखुमहिवगोश्रद्गालाश्च वानराः ।
विङ्गलवर्षिकाकाश्च वराहोक्षुककुक्कुटाः ।
हंस एवाश्च विष्णुभ्रं मांसं वा रोमशोक्षितम् ।
धूमं दद्यात्पञ्चराक्तस्य उच्चत्तेभ्यश्च प्रान्तये ।
एतान्यौघधजातानि धूपितानि महेश्वर ।
निहन्ति प्वरमुन्मादं दृष्टमिन्द्राश्रनिर्यथा" ।
("तमात्मनो हतमुपपन्नो देवादयः कुर्वन्त्यु-
च्चत्तम्" । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
"देवर्षिपिटगन्धर्वैरुच्चत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ।
सर्पिण्यानादि तस्यैह मृदुभैषज्यमाचरेत्" ।
इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेषोक्तम् ।
अन्यद्विररागस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ।)
तदाख्यप्रामाण्यं यथा,— मज्जिमासतत्त्वे ।
"उच्चत्तानाश्च या गाथा शिश्रूणां चेष्टितं च यत् ।
स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते नास्ति तच्च व्यतिक्रमः ।
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मातुषान् ।
नादेशिता वाग्बदति सत्त्वा क्षेपा सरसती" ।
उच्चत्तः, उ, (उच्चत्तयति । उच्चत्त + तत्करोतीति
चिच् + पचाद्यच् ।) धुस्तरः । यथा,—
("श्वेतोच्चत्तस्योत्तरदिसुमुञ्जविज्जसु पावसः ।
गुण्णस्यंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषान्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते उच्चत्ताधिकारे ।)
सुधुस्तरः । इति मेदिनी ।
उच्चरः, चि, (उच्चतो मरुो यस्मि ।) उच्चद-

उच्च

युक्तः । उच्चतमरः । तत्पर्यायः । उच्चदिव्यः ।
इत्यमरः । ("उच्चैरयामाहुरिबोन्नराणां
इति रघुः । २ । ६ । तथा, भाषे ६ । १९६ ।
"मधुकराङ्गनया सुञ्जवन्तर-
धनिभ्यता निभ्यताश्चरुञ्जगे" ।)
उच्चदिव्यः, चि, (उच्च + मद् + इच्छुच् ।) उच्च
उच्चदधीकः । इत्यमरः ।
उच्चनाः, [च्] चि, (उच्चगतं उच्चयित्वं मने क्त ।
उच्चयित्वचित्तः । तत्पर्यायः । उच्चः २ । इत्यमरः ।
("उच्चनाः प्रथमजन्मचेष्टिना-
न्यस्मरन्मपि बभूव राघवः" ।
इति रघुः । ११ । २२ । "प्रथोचरेबोरचित्ती
दुम्भनाः" । इति किराते । ८ । १६ ।)
उच्चयः, उ, (उच्च + मथि + क्युट् ।) मारु
वधः । इति हेमचन्द्रः ।
उच्चयः, उ, (उच्चयतेऽनेनेति । उच्च + मच् + क्त
मारुयादिपक्षे भावे क्युट् ।) कूटयन्म् । च
वधोपयुक्तयन्म् । आभिमं दन्वा मयपक्षि
नाथं यत् सन्धानयन्मं निवेश्यते चः । इत्यमरः
मारुयम् । घातकः । इति मेदिनी ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
"प्रभो महायाणां क इव भुवनोन्माद्यविधि"
उच्चदः, उ, (उच्च + मद् + क्युट् ।) मरुतो
यथा महाभारते । महादेवस्य उच्चनामकत्ते
१७ । ६६ । "उच्चदो मदनः कामो ह्यन्यतो
करो यश्च" ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः
चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः । मतिभ्रंशः ३ उच्च
४ । इति राजनिघण्टुः । (चित्तविभ्रमः ५११
इति हेमचन्द्रः ।) मानसरोगविशेषः ।
तस्यौघधं यथा,—
"यथा चिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रंजनीद्वयम् ।
धियकुम्भिनिकटु गोमूत्रेणावधर्षितम् ।
नस्यमालेपनश्चैव खानमुच्चत्तनम् तथा ।
अपस्मारविषोन्मादप्रोषाक्षीकरापरम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च श्रावणम्" ।
इति गारुडे १९९ अध्यायः । * । अथ उच्च
धिकारः । तच्च उच्चदस्य निश्चिन्नाह ।
"मदयन्तुऽज्ञता शोभा यस्मादुच्चत्तांमाक्षिणा
मानसोऽयमतो आधिबन्माह इति कीर्त्तिका
अयमर्थः । यस्माद्धेतोरज्जवाः प्रवृत्ता ये
उच्चत्तांमाक्षिणाः मद्यन्ति चित्तं विधि
स्निग्धं । अतोऽयमुच्चत्ता इति कीर्त्तिका ।
उच्चदः मानसो व्याधिः मनोवैकल्याकरणात् ।
तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह । च नाम
कारणो मद्यन्तं विमर्शं च । च उच्चत्ता
नवीनः । * । उच्चदस्य विप्रकृतविदावमाह
"विप्रकृतदुष्टाश्चिन्तोन्नयानि
प्रथमं देवगुणविनाशम् ।
उच्चदहेतुमयहर्षपूर्वो
मनोऽभिधातो विद्विमाह वेदाः" ।
दुष्टं धरतीकादिदिव्यम् । अथ चि रत्न

उन्मा

स्युक्तम् । प्रथमं च सन्निभम् । त्रिभन्गाच्च चेष्टाः
वचनविपदादयः ॥ * ॥ सन्निभं च निदानमाह ।
“एतैश्चैव सन्निभं च रोषैरत्यन्तमुचितैः ।
मानसेन च दुःखेन च पञ्चविध उच्यते ।
विवाङ्मति मन्त्रं मन्त्रं तत्र भवन्म” ॥ * ॥

तस्य सन्निभमाह ।
“तेरस्यसत्त्वस्य मन्त्राः प्रदुष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
क्षोतास्त्रिधाद्य मनोवहानि
प्रमोहवन्मात्रं नरस्य चेतः” ॥

असत्त्वस्य सत्त्वस्यगुणस्य । मन्त्रा वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति । एतेनास्यस्य दुष्ट्या
तराश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरक्ता । मनोवहानि
क्षोतास्त्रिधाद्य मनोवहानि रश् । एतानि विषे-
वतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेण सकलशरीर-
क्षोतास्त्रेव मनोऽधिष्ठागत्येनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विकृतं कुर्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह ।
“धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला वृष्टिरधीरता च ।
अवज्ञवाक्यं हृदयश्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य निद्रम्” ॥

धीविभ्रमः इति कथायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिप्लवः
सत्त्वं मनस्यस्य चाश्रयम् । अवज्ञवाक्यं असम्-
ज्ञभाषितम् । शून्यं स्मृतिशून्यम् ॥ * ॥
वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सन्निभमाह ।

रुक्तास्यश्रीताम्रविक्रधातु-
क्षयोपवासैरनिगोऽतिदुःखः ।
चिन्तातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति शीघ्रम्” ॥
दृश्य प्रकथ्येयं दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह ।
“अस्थानहास्यस्मृतिव्यग्रीत-
मामङ्गविषेपखरोदगानि ।
पादस्थकाप्रार्थारथवर्षताश्च
जीर्णं वकशानिलजस्य रूपम्” ॥

प्रस्थाने अगवसरे । हास्यादीनि रोदनान्तानि ।
जीर्णं आहारं । वकं व्याधेः ॥ * ॥

पैतृकस्य निदानपूर्विकां सन्निभमाह ।

“अजीर्णं कदम्बविदाह्यश्रीते-
र्भोज्यैश्चित्तं पित्तसुदीर्घवेगम् ।
उन्मादमन्त्रमनात्मकञ्च
हृदि स्थितं पूर्ववदास्य कुर्वात्” ॥

हृदि स्थितं पित्तं चित्तं कश्चित्तम् । पुनः अजीर्ण-
कदम्बविदाह्यश्रीतेर्भोज्यैश्च दीर्घवेगं सत् उन्मादं
कुर्वात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।
“असम्भ्रं रश्मिभिनप्रभावाः
कन्तर्गनाभिप्रवर्षोऽप्यशोभाः ।
प्रश्नाद्यश्रीताम्रज्ज्वालिनाः
योतावभाः प्रिङ्गुतस्य निद्रम्” ॥

असम्भ्रं रश्मिभिनप्रभावाः । अशोभाः आरमदी आशुम्बर-

उन्मा

इति यावत् । सन्निभं च रश्मिभिनम् । अशोभाः
पकायनम् । शौक्यं गात्रे । शोभो हास्यविशेषः ।
प्रश्नाद्य इत्यादि हायायां शीतबोरश्मिभिनयोरभि-
काशः ॥ * ॥

सौमिकस्य निदानपूर्विकां सन्निभमाह ।

“सम्पूर्यैर्मन्त्रविचेष्टितस्य
सोष्णा कफो मर्मणि संप्रदुःखः ।
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेदिकारम्” ॥

संपूर्यैर्भोजनार्थिभिः । मन्त्रविचेष्टितस्य आयाम-
रहितस्य । सोष्णा कफ इति कफोऽप्युन्मादं करि-
ष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते आधिष्ठमावात् ।
मर्मणि अत्र मर्मेश्च्येन हृदयमुच्यते । विकार-
मुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“वाक्चेष्टितं मन्त्रमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
हृदिश्च जाणा च वक्षश्च भुक्ते
नखादिश्रीलाश्च कफात्मके स्यात्” ॥

वाक्चेष्टितं मन्त्रं वक्षनमल्पम् । नारीविविक्त-
प्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते सति
वक्षं व्याधेः ॥ * ॥

सन्निपातिकस्य निदानपूर्विकां लक्षणमाह ।

“यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्व्वाणि रूपाणि विभर्त्ति तादृ-
गिवरश्मिभ्यविधिर्विवर्ण्यः” ॥

स सन्निपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लक्ष्यम् । पुनः सर्वैरिति यत्कृतं तत्र-
जलमः प्रापयार्थम् । तेन रजसमोर्भिमितैरि-
त्यर्थः । तेन वातादयो रजसमोर्भिमिनोदोषैर्भि-
जिताः । समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्भिमितैः स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मितैरेव भवतीति
नियमो गतिः । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्मितैः स्यात् । तादृगुन्मादः विरश्मिभ्य-
व्यविधिः । विरश्मिभ्यव्यविधिरिति कोऽर्थः । नि-
दोषजे प्रत्येकं वातादिप्रवर्णनीका कार्या । सा च
परस्परविरोधिनी विदोषं हन्ति किञ्चिदेव
द्रव्यमामककादि तच्चात्रायौगिकम् । अतएव वि-
वर्ण्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखजस्य विप्रकृतं निदानमाह ।

“चौरैर्नरेन्द्रपुत्रवैरिभिरुच्यन्ते-
विज्ञासितस्य धनवान्धवसंक्षयाद्वा ।
गाढं हते मनसि च प्रियया रिरंशो-
जायेत चोत्पटतरो मवशो विकारः” ॥

अन्यैश्चिन्तादिभिः । गाढमतिशयेन । हते अभि-
हृते । प्रियया प्राप्तमशक्त्या रिरंशोः पुत्रवस्य
विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विषं चो
गाथकथो हसति रोदिति आतिमुद्रः” ॥

उन्मा

विषमाचक्ष्यं । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विषं चो
विरश्मिभ्यः । अतीवमुद्रः अतीवज्ञानमुन्मादः । अत्र
विकस्यो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषमस्य रूपमाह ।

“रक्तेक्षयो हतवशेन्द्रियभाः सुदीनः
प्रधावानगो विषहते तु भवेत् परासुः” ॥
परासुः मृतः ॥ * ॥

अरिष्टमाह ।

“अवाङ्मुखल्लम्बुखो वा क्षीणमांसवको नरः ।
जागरुको ह्यसन्देहसुम्भादेन विगम्यति” ॥ * ॥

अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

“अमर्त्ववाग्विक्रमवीर्यं चैष्टो
ज्ञानादिविज्ञानवशादियुक्तः ।
प्रकोपकाजो विद्यतश्च यस्य
देवादिकम्भा स मनोविकारः” ॥

अमर्त्ववाग्विक्रमवीर्यं चैष्टः न मर्त्वस्येव मनुष्यस्येव
वागादयो यत्र सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानवशादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्देहा मेधा-विचारणा-सुखा-
दयो मृच्छन्ते । विज्ञानं शिष्यादिविषयकं ज्ञानम् ।
चेष्टा पाटवम् । आदिपदेनाभिमानादि मृच्छते ।
नियतः वक्ष्यमायतिथ्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः ॥ * ॥

तत्र देवादिष्टस्य लक्षणमाह ।

“सन्तुष्टः शुचिरतिरिच्यमाक्ष्यगन्धो
निलम्बोऽवितथसंस्तुतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरजयनो वरप्रदाता
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवसुष्टः” ॥

अतिरिच्यमाक्ष्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाक्ष्यस्येव
गन्धो यस्य सः । निलम्बः निप्रारहितः । अवितथं
सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः ॥ * ॥

देवादिष्टमाह ।

“संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवन्ता
जिज्ञासो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो भवति न चात्रपानजाते-
दुष्टात्मा भवति स देवसुष्टुष्टः” ॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः । दुष्टात्मा दुष्टसभावः ।
गन्धर्वादिष्टमाह ।

“दृष्टात्मा पुनितवनान्तरोपसेवी
साधारः प्रियपरिगीतगन्धमाक्ष्यः ।
मृत्तन् वै प्रहसति चात्र चास्यशब्दं
गन्धर्भ्यद्यहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥

दृष्टात्मा दृष्टमीवात्मा । पुनितोयोत्थितं तटम् ।
वनान्तरं वनमध्यम् । तयोः खेदी । साधारः
अनिन्दिताचारः । प्रियाश्च परि समस्ततो भावेन
गीतगन्धमाक्ष्यानि यस्य स तथा । चात्रचास्य-
शब्दमिति हसनक्रियाया विशेषलक्षम् ॥ * ॥

यक्षादिष्टमाह ।

“ताम्राक्षः प्रियतनुः खण्डधारी
गम्भीरोऽङ्गतगतिरक्ष्यवाक् कश्चिद्भुः ।
तेजस्वी वदति च शक्तिं ददाति कर्मे
यो यक्षायहपरिपीडितो मनुष्यः” ॥ * ॥

उन्मा

पिशाचविष्टमाह ।

“प्रेतानां च दिशति संस्मरेषु पिश्यान्
शान्तात्मा जलमपि वापसव्यवहः ।
मासेक्षुतिगुणपायसांभिकाम-
कङ्कालो भवति पिश्याभिरुक्तः” ॥
प्रेतानां मृताणां पितृणाम् । दिशति ददाति ।
अपसव्यवहः दक्षिणस्वाम्घतोत्तरीयः ॥ * ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्यूर्ध्वं प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
दृक्कण्ठौ मुञ्जरपि जिह्वावलेपि ।
क्रोधालुर्दन्तमधुदुग्धपायसेषु-
विंक्षेयः स खलु भुजङ्गमेव जुष्टः” ॥
प्रसरति सर्पवत् उरसा चकति । दृक्कण्ठौ षोष्ठ-
प्रान्तौ ॥ * ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मांसाहगविधिसुराविकारलिपु-
निर्लज्जो भ्रष्टमतिगिहुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाचिचारी
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसैर्दृष्टः” ॥
अतिगिहुरोऽतिगिहुर्यः ॥ * ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रगुरुदेवो वेदवेदाङ्गविष्णुचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः” ॥ * ॥
अहिंसः अहिंसाशीलः ॥ * ॥

पिशाचाविष्टमाह ।

“उद्भूतः कृशपरमो विरुद्धभाषी
दुग्धो भ्रष्टमशुचिस्तथातिलोणः ।
ब्रह्मशी विजगवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति यदन् पिशाचजुष्टः” ॥
उद्भूतः नमः । दिग्भ्रष्ट इति विदेहवचनात् ।
कृशो निर्मासः । परमो कृशः । अतिलोणः सर्व-
स्मिन् अन्नपाने कोलुपः । व्याचेष्टन् विरुद्धभाषे-
ष्टन् । यथा हिंसा क्रोडा पूजार्थं यच्छन्ति । अत-
यवोक्तम् ।

“अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्युहिंसाविहारायं सत्कारार्थमथापि वा” ॥ * ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य जल्यमाह ।

“खूणाक्षो द्रुतमटनः सप्तेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यथात्रिहिरदनगादिविद्युतः स्यात्
कोऽसाध्यो भवति तथा चयोदशेऽब्दे” ॥

यथाश्रीत्यादि यः पर्वादिपतितः सन् यद्येव्यत-
इत्यर्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो यच्छन्ते ।
चयोदशेऽब्दे सर्वे श्व देवादिगृहीतोऽसाध्यः ॥ * ॥

देवादीनामावेशसमयमाह ।

“देवग्रहाः पौरुषमास्थानसुराः सन्धयोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽुष्ट्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः क्षयापक्षे च पञ्चम्यामपि चौरगाः ।
रक्षःपिशाचा राज्ञो च चतुर्दश्यां विप्रान्ति हि” ॥
क्षयापक्षे क्षमायाम् । प्रायशःप्रदादव्यजापि ।
तिथ्यभिधानप्रयोजनं जल्यार्थं तत्र तिथौ बणि-
दानार्थम् ॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विप्रान्ति तथा

उन्मा

विप्रान्तो दृश्यन्ते कथं नेतव्यं आह ।
“दर्पणादीन् यथा ह्याया प्रीतोषां प्राणिनो यथा ।
खमखिं भास्कराणि च यथा देहश्च देहहृक् ।
विप्रान्ति न च दृश्यन्ते यथास्तद्वहरीरिणाम्” ॥
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निर्भेदावब्रह्मं य-
च्छते । ह्याया प्रतिविम्बम् । खमखिं सूर्यमखिम् ।
देहहृक् जीवात्मा ॥ * ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके खेहपानं प्राणं विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं काथ्यं परो वस्त्रादिककमः
यथोपदेष्टेते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तत्र कर्त्तव्यं सामान्याहोषदूष्ययोः ।
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिर्न यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ * ॥

“ब्राह्मीकुशाखीफलशङ्खयज्ञाः शङ्खुष्पिकाखरसाः ।
वृष्टा उन्मादहृतः पृथगेते कुलमधुमिन्नाः” ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीखरसपरम् । कुशाखी-
फलं तद्दीजपरम् । शङ्खयज्ञे तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरभीकरसतोरा ४ कूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोह्यके वीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २
मधुना संगीयावलेह्यम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेह्यम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खुष्पिकाखरस-
तोरा ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ * ॥

“सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरुञ्जौ देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीलक कटुत्रिकम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमज्जनम् ॥
नस्यमालेपनञ्चैव खानमुद्धर्त्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादक्षयालक्ष्मीज्वरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजदारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थज्ञात्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ * ॥

“त्रयादिविनाशश्च दंशयेदद्भुतानि च ।
नङ्गं सर्वपतेलाक्षं रक्षेदुत्तमानमातपे ॥
कपिकच्छाथवा तप्तैर्लोहैस्तैलजलैः सुश्रेत् ।
कशाभिल्लाडयेत्तं वा सुबद्धं विजने गृहे ॥
सर्पयोद्धतदत्तेन दंशैः सिद्धैर्गजैश्च तं ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिल्लाखरैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वह्निर्लोहा सुसंयतम् ।
त्रासयेद्युष्मधैरेनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत् ।
ततस्तस्य श्रमं याति सर्वतो विद्वतं मनः ॥
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहृद्यते ।
तस्य तत्सृष्टप्राप्त्या सान्त्वान्नालैः श्रमं नयेत् ॥ * ॥
अथयं हिङ्गु जवणं वचा कूटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य कद्रुस्य वीजं गौराखं सर्वपाः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिल्ला वसिर्नैत्राङ्गने हिता ।
हन्युन्मादमपस्मारं तथा चतुर्थकं ज्वरम्” ॥

उन्मा

अथयाचञ्जनम् ॥ * ॥

“कुष्ठान्मृगन्धे जवणजामोदे
दे जीरके भीखि कद्रुनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्षपः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाष्यं
वारत्रयं युष्कमिदं हि चूर्णम् ॥
अक्षप्रमाद्यं मधुना हृतेन
निष्काम्नरः सप्त दिनाणि यावत् ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकानां दुर्मेधानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्भेधा हृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धतोत्तरोत्तरम् ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खुष्पिका इति लोके । सारस्व-
चूर्णम् ॥ * ॥

“विश्वजमेदरजनीद्वयसैन्धवोया-
षष्ट्याङ्गकुलमगधोद्भवजीरकायाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये निहवः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वल्लो” ॥
विश्वार्थं चूर्णम् ॥ * ॥

“क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्त्वा तत्षोडशगुणं जलम् ।
पादश्रेष्ठं प्रकर्त्तव्यमेव ज्ञापयिषिः स्मृतः ॥
दशमूषो तथा राक्षा वातारिखिद्यता बला ।
मूर्ध्ना शतावरी चैति क्वाथैस्तु कुड्वैः पृथक् ॥
हृते क्वाथे हृतं प्रख्यदयं नृदभिना पचेत् ।
कल्कीक्षतैर्वर्ष्यमायाद्वैः मन्थ्यक् पुनः पचेत् ॥
विश्रान्ता त्रिफला कौन्ती देवदाब्धेजवालुकम् ।
स्थिरान्ता रजन्वी दे प्रियङ्गुः सारिवाहयम् ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विडङ्गं ह्यभिपथी च कुण्डं चन्दनपद्मे ॥
तालीसपत्रं हृत्तो माणवीकुसुमं गवमूत्रम् ॥
अष्टाविंशतिभिः कश्चैरेतैः कर्त्तव्यमिदं पृथक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेद्वृत्तम् ॥
महाक्षैतसगामेदं सर्वचेतोविकारहृत् ॥ * ॥
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽप्यौ ज्वरकाशयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्राये श्रोत्रे काशे हृतीयके ॥
मूत्रकाशे कटीशूले विसर्पाभिहृतेषु च ।
पायणामये तथा कषुपां विषे मेहे गदेऽपि च ॥
देवादिहृतचिचानां गङ्गादानामचेतसाम् ।
शतं स्त्रीयाश्च बन्ध्यानां धन्यमायुर्ब्रह्मप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोष्णं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
हन्ति भ्रमं मर्दं मूर्च्छां नेधास्तुतिमतिप्रदम् ॥
अभिपथी अपिबतीति लोके अगिवा इति च ॥
महाक्षैतसं हृतम् ॥ * ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।
“पूजाबल्युपहारेऽहोमन्त्राङ्गनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिवन् ॥
ज्ञानमरिचसिन्धुस्यमधुगोरोचनकातम् ।
अज्जनं सर्वदेवादिहृतोन्मादहृदं परम्” ॥
ज्ञानाद्यज्जनम् ॥ * ॥
“मृच्छजम्बुकोमनि शङ्खुष्पिका चतुर्वं तथा ।
हिङ्गु मूत्रश्च वल्कल्य धूपस्य प्रथोऽज्वेत् ॥

उन्मा

एतेन प्राण्यति क्षिप्रं वनवानपि बो यद्वा” ।
 अक्षय्योमादिभूपः ॥ * ॥
 “कल्याणकक्ष युञ्जीत महदा चेतसं हृतम् ।
 तेषं नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
 ऋते पिशाचादन्धेषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
 रोगिणं भिषजं यत्ते जुडा हृन्वन्महौजसः” ॥
 इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (आधेय उवाच ॥
 “अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।
 प्रमत्ता ऊर्ध्वा रोषा ऊर्ध्वं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥
 उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषगवरैः ।
 सोऽपि पृथग्विधैर्देवैर्हृन्मजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।
 अथान्यः सन्निपातेन विभाह्ववति चापरः ॥
 अयुचित्विपथमृन्मागारकेऽरुख्यमध्ये
 समयगहनवीथीदेवतागारके च ।
 अथ कथमपि भीष्मा शत्रुया विव्रचेतः-
 क्षुभितमनसमार्गत्याज्यमुन्मार्गयेति ॥
 चिन्तायथासुभयहर्षविमर्षजोभात्
 देवातिथिदिनजनेन्द्रगुरोर्विभागात् ।
 प्रेमाधिक्याद्युवजनादपि विप्रयोगात्
 उन्मादहेतु च न्यायां कथितं वरिष्ठैः ॥
 तन गायति वा रौति विरुधं पठते यदा ।
 कोकयेच्छ्रुते वापि कल्पते हसते तथा ॥
 धावते हने चैव तथा जिज्ञा विनश्यति ।
 नरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येद्घनमथातुरः ॥
 तस्यापस्मारकं कर्म कर्त्तव्यं भिषजावरैः ।
 विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चायतः” ॥
 इति महर्ष्यान्नेयभाषिते हारीतोत्तरे ऋषीय-
 ख्याने उन्मादनिदाननामा विंशोऽध्यायः ॥
 अथ सव्याप्तिसहित-निदानलक्षण-चिकित्सा-
 त्तमोऽध्यायः ॥
 उन्मादोः षट् पृथग्दोषनिश्चयाधिविधोद्भवाः ।
 उन्मादोगम मनसो दोषैरुन्मागैर्मदः ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहितोदच पानतः ।
 विद्वतासाध्यसमसाधिविभाह्वयोः गतः ॥
 विषमस्यास्यसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 कीलस्य चेष्टावैधन्यात् पूष्यपूजायतिक्रमात् ॥
 आधिभिक्षित्विभ्रंश्रादिष्वेवोपविषेण च ।
 रभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनीवहान्
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्यतिभ्रमात् ॥
 देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टचारधिवद्रथः ।
 भ्रमत्तचिन्तितारम्भम्” —
 वातादिभेदेन लक्षणं यथा ॥
 “तत्र वातात् क्षयाकृता ॥
 अस्थाने रोदनाक्रोशश्चित्तविवर्तनम् ।
 गीतवादिशवागङ्गविद्योपास्योऽनानि च ॥
 असाक्षा वेत्तुवीक्षादिशब्दाशुकरयं जुडा ।
 आस्थात् पेनाममोऽनघमटनं वडभविता ॥
 अजङ्गारोऽनजङ्गारैरयानैर्मनोचमः ।
 यद्विरभ्यवहृत्स्येव तस्मान्ने वावमानता ॥
 उत्पिच्छितावसाक्षितं जीवै चान्ने भवोद्भवः ॥ २ ॥

उन्मा

पितात् सन्तर्जनं मोधो मुष्टिकोऽप्यभिद्रवः ।
 शीतच्छयोऽकाकाङ्क्षा नभवं पीतवर्जता ।
 अक्षय्यजनकज्वालाकारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
 कषादरोचकश्चिरेख्येहाहारवाक्यता ।
 स्त्रीकामता रश्मिः प्रीतिकोणासिङ्गाकम्पतिः ॥
 वैभक्त्यं शौचविशेषो निद्राश्रयघ्नरागने ।
 उन्मादो वनवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च आयते ॥ ३ ॥
 सर्व्वायतनसंज्ञानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दाढयं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुञ्जसुंघ्नं हाहेति परिदेवते ॥
 रोदित्यकस्मान् म्रियते तद्गुणान् बड मन्यते ।
 शोककलितमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
 विषेण श्याववदनो गच्छत्यावलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्षाक्षसं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥
 चिकित्सा यथा ॥
 “अथानिजज उन्मादे खेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमाहृतमार्गे तु सखेहं मृदुशोधनम् ॥
 कपपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सर्विरेचनम् ।
 तथास्य मुञ्जदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
 इत्यमप्यनुष्टौ तु तोष्यं सावयमङ्गनम् ।
 हर्ष्यान्वासनोत्त्रासमयताङ्गनतर्ज्जगम् ॥
 अथङ्गोदकनालेपधूमान् पानश्च सर्पिषः ।
 युञ्ज्यात्तानि हि मुञ्जस्य गयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ * ॥
 “द्वौ प्रस्थौ खरसाह्वया हृतप्रस्थश्च साधितम् ॥
 शोषश्यामान्निहन्तीशङ्खुप्योन्मपद्मैः ।
 ससप्तलक्षिमिहुरैः कश्चित्तरक्षसम्भितैः ॥
 पण्डिता प्रयुञ्जीत परं मात्राचतुष्पणम् ।
 उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्धासुतप्रदम् ॥
 वाक्खरस्सृतिमेधाहृद्धयं ब्राह्मीष्टतं स्मृतम्” ॥
 इति ब्राह्मीष्टतम् ॥ * ॥
 “वरा विश्राणा भद्रेणा देवदार्जेनबालुकैः ।
 द्विसारिवा द्विरजनी द्विस्थिरा पक्षिनी गतैः ॥
 हृत्तीकुष्ठमङ्गिष्ठागागकेशरदाङ्गिः ।
 वेङ्कताक्षीप्रपत्रैकामाजतीमुकुलोत्पलैः ॥
 सदन्तीपद्मकहिमैः कर्वांग्रैः सर्पिषः पचेत् ।
 प्रस्थं भूतयज्ञोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥
 पाण्डुकुण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे क्वरे ।
 अरेतस्यप्रजसि वा देवोपहृतचेतसि ॥
 अनेधसि खलहाधि सृष्टिकामेऽल्पपावके ।
 बस्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च” ॥
 इति कल्याणष्टतम् ॥ * ॥
 “एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पत्तैकविंशतिम् ।
 रश्मे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्दृष्टिरीरं चतुर्गुणम् ॥
 वीरारिमेदाकाकोणीकपिणं च्छविषाक्षिभिः ।
 सूर्पपर्यायितैरेतन्नहाकल्याणकं परम् ॥
 हृदयं सन्निपातं पूर्णसादधिकं गुडैः” ॥
 इति महाकल्याणं हृतम् ॥ * ॥
 “जटिका वृत्तनाकेश्री चारटी नूटो वचा ॥
 प्रायमाद्या जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
 कायद्या मूकरीश्चा अतिश्चा मङ्गवा ॥

उन्मा

महापुत्रवदन्ता च वनस्था जाकुलीदवम् ।
 कटम्बरा वृषिकाकी प्राणिपर्यां च तेहृतम् ॥
 सिद्धं चातुर्थिकोन्मादयहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम हृतनेतृदयधाम् ॥
 बुद्धिमेधास्यतिकरं बाजागाद्यापुवर्जम्” ॥
 इति महापैशाचकं हृतम् ॥ * ॥
 “अवपीडाश्च विविधाः सर्वपाः खेहसंयुताः ।
 कटुतैलेन चाभङ्गो ध्यापयेद्यास्य तत्रजः ॥
 सहिङ्गुलीश्याधूमश्च सूत्रश्यागोदितो हितः ॥ * ॥
 श्रृङ्गाक्षय्यकोलूकजलूकाश्चवपक्षजैः ॥
 मूत्रपित्तशक्तोमनखचर्मभिराचरेत् ।
 धूपधूमान्नाभ्यङ्गप्रदेहपरिवेषणम् ॥
 धूपयेत् सततश्चैनं श्वगोमस्यैस्तु पूतिभिः ।
 वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥
 तिक्तकं जीवनीयश्च सर्पिः खेहश्च मिश्रकः ।
 शिशिराण्यमपानानि मधुराणि जघूनि च ॥
 विधेच्छिरां यद्योक्तां वा हृतं मेथामिषस्य वा ।
 निवाते प्राययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥
 “भूतायुबन्धमीक्षते प्रोक्ताक्षिङ्गाधिकाकृतिम् ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 वणिश्च दद्यात् पणकं यावकं सक्तुपिच्छिकाम् ॥
 खिगंधं मधुरमाहारं तदुक्तान् बधिरोक्षितान् ।
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥
 अतिमुक्तस्य पुष्याणि आद्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
 निष्टत्तामिषमद्यो यो हित्ताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववाप्त स युज्यते ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थां बुद्ध्यात्ममनसान्ताया ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादकक्षयम्” ॥ * ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥
 अस्य सनिदानसंप्राप्तियथा ।
 “इह खलु पक्षोन्मादा भवन्ति । तद्दयथा,—
 वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोष-
 निमित्तास्तत्कारः ।
 एतद्यामेवंविधानां क्षिप्रमभिवर्धन्ते तद्दयथा,
 “भीरुणासुपत्तिष्ठसत्त्वानामुत्सन्नदोषाद्याश्च
 मज्जिततोपहितानि अमुचितान्याहारजातानि
 वैषम्ययुक्तोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्नप्रयोग
 वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमोऽन्मा-
 चरतामनुपक्षीयदेहानाश्च व्याधिवेगसमुद्भवि-
 तानामुपहतमनसा वा काम-मोघ-मोम-हर्ष-भय-
 शोक-चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिधाताभ्याहृताणां
 वा मनस्युपहृते बुद्धौ च प्रकृतितायामभ्युद्योर्णाः
 दोषाः प्रकृतिता हृदयमुपहृत्य मनोवहानि
 कोतास्याहव जगयन्मुन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-
 बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्यति-मक्ति-श्रीक-चेष्टाकार-
 विभ्रमं विद्यात्” ॥
 तस्येमानि पूर्वकृपाणि । तद्दयथा,—
 “शिरसः शून्यभावः चक्षुषीः आकुञ्जतः सनः कर्ण-
 शीबन्धासस्याधिक्यमास्यसंखयमन्त्राभिभावो-
 ऽरोचकाविपाकौ हृदयघ्नोऽथानायास-बन्धो-
 द्दोद्देगाद्यास्थाने सततं कोमर्षी क्वरक्षाभीरु-

मुम्भतचित्तानुदृष्टिं तावमर्हि तावति करञ्च थाघेः
 खत्रे च दर्शनमभीष्टं आन्तचित्तानवस्थिता-
 नवस्थितानाञ्च रूपाणां प्रस्तानाञ्च तिकपी-
 उक्तचक्रादिरोहं वातकुलजिकाभिश्चोन्नयनं
 निमज्जनं ककुवाभामभसामावर्त्तं चक्षुषीञ्चा-
 पसर्पञ्चमिति दौषनिमित्तानामुन्मादाणां पूर्वं-
 कृपाणि” ।

अथ वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

“ततोऽनन्तरमुन्मादाभिर्निर्दिष्टैस्त्रिभेदमुन्माद-
 विज्ञानं भवति । तद्वयथा,—परिचर्पणमक्षिभुवा-
 मोक्षांस-हनु-हृत्-पादविक्षेपमकस्मादनियता-
 नाञ्च सततकिरामुत्सर्गः केनागमनमात्स्यात् स्मित-
 हसित-दृढ-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने बीजा-
 वंश-शङ्ख-श्रव्याताजश्रद्धानुकरशमसात्ता । यान-
 मशविदलङ्कारमनलङ्कारिक्रमैर्येर्लोभोऽभ्यवहार्थ-
 य्वकथ्येसु । कथ्यं चावमानस्त्रीं मात्सर्यं काशं
 यावत्समुत्पिच्छितादद्यात्ता वातोपशय-विपर्या-
 यातुपशयिता चेति वातोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोचकाठ-
 मुष्टिभिरभिव्रवत् खेषां परेषां प्रक्षाय-प्रीतोद-
 काङ्क्षाभिजायः । सन्नापोऽतिवेणम् । तान्महुरित-
 हारिद्रसंरम्भाक्षिता पित्तोपशयविपर्यासादनु-
 प्रशयिता चेति पित्तोन्मादलक्षणानि भवन्ति ॥

आनभेकदेशे तूष्णीम्भावोऽप्यशंक्रमखं ला-
 काश्रिक्वाङ्काप्रक्षयमनन्नाभिजायो रक्ष्णामता
 बीमत्सत्वं शौचदेवः स्रग्-नित्रताभयथुरानने मुक्त-
 क्षिमितमलोपरिष्णाक्षता स्नेहोपशयविपर्या-
 सादनुपशयिता चेति स्नेहोन्मादलक्षणानि भवन्ति ।
 जिदोषलक्षणप्रप्रापते तु सात्रिपातिकं विद्यात् ।
 तमसाध्यमिवाचक्षते कुशलाः” ॥

साधारणसाधनविधिर्यथा ।

“साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
 तद्यथा,—केश-केश-वमन-विरेचनास्यापगानुवास-
 नोपशमनलक्षः कर्मे-धूप-धूम-पानाङ्गनावपीड-
 प्रथमनाम्बु-प्रदेह-परिवेकानुलेपन-बध-बन्धना-
 वरोधन-विजासन-विस्नापन-विस्मारणापतर्पण-
 श्रिराधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथासं युतया यथान्यदपि
 विचित्रिदानविपरीतमौषधं कार्यान्तस्यादिति ।
 उन्मादान् बीजान् साध्यान् साधयेत्त्रिविधगुणतः ।
 अनेन विधियुक्तेन कर्मेणा यत्प्रकीर्तितम्” ॥ इति ॥

आगन्तुन्मादो यथा ।

“बहु दौषनिमित्तेभ्य उन्मादेषुः समुत्थान-
 पूर्वकृपाणिप्रविशेवसमन्वितो भवत्युन्मादसामा-
 गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्वज्ञतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति ।
 तस्य निमित्तं प्रक्षापराध एवेति भगवान् पुनर्व-
 क्षरापेव उवाच ॥

प्रक्षापराधाद्यं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-यक्ष-रा-
 क्ष-पिशाच-गुह-हृद-सिद्धाचार्य-पूजानवमत्वा-
 दितान्याचरन्ति अन्यथा किंचित् कर्माप्रशस्त-
 मारभते ।

तमात्मनो हतमुपगन्तो देवादयः पुनर्वसुन्मत्तम्” ॥

आगन्तुन्मादस्य पूर्वकृपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुन्मादेन पुर-
 खृतस्येमानि पूर्वकृपाणि । तद्यथा—देव-गो-
 ब्राह्मण-तपस्विनां हिंसावचितं कौषणत्वं दृष्टं
 साभिप्रायञ्च अरतिरोजो-वर्षाया-बन-वपुषा-
 षोपतप्तिः खत्रे च देवादिभिरभिमर्षणं प्रवर्त्त-
 नञ्चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिर्निर्दिष्टाः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादस्थिता-
 मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अवलोकयन्तो
 देवा जनयन्त्युन्मादं गुहृदक्षसिद्धर्षयोऽभिप्रायन्तः
 पितरो धर्मयन्तः स्युशन्तो गन्धर्वाः समानिशन्तो
 यक्षराक्षसास्वामगन्धमाप्रापयन्तः पिशाचाः पुन-
 रावह्य वाहयन्तः ॥

तस्येमानि कृपाणि भवन्ति । तद्यथा । अमर्षव-
 वीर्य-पौरुष-परान्नाम-ग्रहण-धीरण-स्मरण-वचन-
 ज्ञान-विज्ञानान्यनियतस्योन्मादकाजः ।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-
 यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुहृदक्षसिद्धाणां वा एव-
 न्तरैवभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति । तद्वयथा—
 पापस्य कर्मणः समारम्भे पूर्वज्ञतस्य वा कर्मणः
 परिणामकाले एकस्य वा शून्यग्रहवासे चतु-
 व्यग्राधिक्ये वा सन्धावेकायामप्रयतभावे वा
 पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्रजाभिगमने
 वा विगुणे वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे
 नियमप्रतङ्गनार्थे वा महाहवे वा देव-कुल-पुर-
 विनाशे वा महायज्ञोपगमने वा स्त्रिया प्रजन-
 काले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनरधिर-
 खावाशुचैरप्रयतस्य चैव-देवायतनाभिगमने वा
 मांस-मधु-तिल-गुहृ-मद्योच्छिष्टे वा दिवाससि
 वा निशि नगर-निगम-चतुष्येपे वनप्रशानाभि-
 गमने वा द्विज-गुहृ-सुर-यति-पूज्याभिधर्षणे वा
 धर्माख्यातव्यतिक्रमे वा न्यस्यकर्मणोऽप्रशस्तस्या-
 रम्भे वा इत्याघातकाजाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने
 प्रयोजनम्भवति । तद्वयथा । हिंसारतिरन्धर्चन-
 ष्वेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेष-
 लक्ष्यैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं
 प्रविशत्यथु वा निमज्जति स्थजात् शब्दे निपतति
 शस्त्र-कषा-काठ-कोष्ठ-मुष्टिभिश्चैवात्मनमन्यञ्च
 प्रायवधार्थमारभते । तमसार्थं विद्यात् । साधौ
 पुनर्द्वैवितरौ । तयोः साधनानि । मन्मौषधि-मण्डि-
 मङ्गल-बन्धुपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
 सख्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्धेयमेते पञ्चोन्मादाः
 व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
 न चान्ये खयमक्षिणमुपक्षिणन्ति मानवम् ॥
 ये स्नेहमनुवर्त्तन्ते क्षिण्यमानं खकर्मणा ।
 न तन्निमित्तः कोशोऽथै न सुखि कृतकालता” ॥

इति चरके निदानस्थाने उन्मादोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 विहितोपशयेन आगन्तुन्मादकराण्येकैकविधिवत् ।
 “समुद्भवेता न सुखं न दुःखं”

वाचारधर्माः कुतरव शान्तिम् ।

विन्दत्यपासस्तुतिबुद्धिर्ब्रह्मो
 मनस्ययश्चेतइतस्तस्य ॥

समुद्भवं बुद्धिमनःसुतीना-
 मुन्मादमागन्तुनिजोऽयमाहः” ॥

“देवर्षि-गन्धर्व-पिशाच-यक्ष-
 रक्षाःपितृकामभिधर्षणानि ।

आगन्तु हेतुर्विषयप्रतादि-
 मिष्याज्ञतं कर्म च पूर्वदेहे” ॥

“अदृश्यन्तः पुरुषस्य देहं
 देवादयः केषु गुह्यप्रभावे ।

विशन्त्यदृश्याकरता यथैव
 ष्यायतपौ रपर्यख्यकान्तौ ॥

आघातकाजास्तु सपर्वकृपाः
 प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुराद्यः ।

उन्मादकृपाणि एयक् विषोष
 काजञ्च गन्धान् पुरुषाञ्च तेषाम्” ॥

तद्वयथा,—सौम्यवृष्टिं गम्भीरमप्रहृष्यमथोत
 मस्रप्रमभोजनाभिजायिणमल्पस्वेदमूषपुरीषवापं
 सुभगन्धं यक्षपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ।

गुहृदक्षसिद्धर्षीयामभिप्रायाभिचारमिष्याण
 नुरूपचेष्टाहारयाहारं तैरन्मत्तं विद्यात् ।

अप्रसन्नवृष्टिमपश्यन्तं निद्राणुं प्रतिहतवा
 मगन्नाभिजायारोचकाविपाकापरीतं पितृभिरका
 विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रहृष्यं गु
 वाद्य-दृढ-गीताज्ञपान-ज्ञान-माल्य-धूप-नन-रा
 वस्त्र-बजिकर्म-हास्य-कथायोगप्रियं सुमम
 मिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असहात् स्रप्ररोदनहास्यं दृढ-गीतभा
 कथाज्ञपान-ज्ञान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्षति
 तासं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रक्षस्यभाषिर्बलि
 यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

नष्टनिद्रमज्ञपानहेबिखमनाहारमप्रतिवर्षि
 शस्त्रशोषितमांसरक्तमास्याभिजायिणं वना
 कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासदृढप्रधानं देवविषवैद्यभेवशा
 स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काठारिभिरा
 पीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

असख्यचित्तस्यागमनभिमानं दृढगीतर्षा
 वज्ञानज्ञप्रभाषिणं अश्रुदमलिनरक्षापेक्ष
 वारोह्यरतिं भिन्नकृत्ववर्षेणं नमं विद्या
 नैकत्र तिकुण्तं दुःखान्यावेदवर्त्तं नष्टसर्षिं
 शाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकाणो यथा ।

“तत्र शौचाचारं तपःसाध्याकोपि
 प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याञ्च देवाः, पान्य
 विविक्तसेविनं धर्मेशाकस्तुतिकामङ्गुलं
 बद्धीवन्मोर्षेययः, माह-पितृ-तृण-द्वन्द्व-पिशा
 चोपसेविनं प्रायो इक्ष्णाममावसावाप
 तरः, गन्धर्वोस्तु कुत्सितीतवादिपरतिं वर
 गन्ध-माख-भिव-शौचाचारं दारुणाकुरेण

उन्मा

स्व-वक्ष-रूप-गर्भ-श्रीर्ष-युक्तं मास्यानुलेपनं हा-
प्रियमतिवाक्करयं प्रायः शुक्लैकादशं सप्त-
रात्रं यथाः, साध्याय-तपोनियमोपवासप्रतर्क्या-
इ-वति-गुह-पूजार्तिं भक्तश्रीं च प्राणायामप्राणायं
। ब्रह्मवादिनं मूरमानिनं देवतागार-सज्जि-
तौवनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्वाह्नदर्शने च
स्वराक्षसाः, रक्तःपिशाचास्तु हीनसत्त्व-पिशुन-
प्रेन-सुब्धं प्रायो द्वितीयाहतीयाहमीषु पुनश्च कि-
मवेद्याभिधुर्बयनीत्यपरिसंख्येयानां यद्वाद्या-
विक्षुततमा ह्युवाचे त्वाख्याताः” ॥

अथ ये असाध्यास्तेषां लक्ष्याणि यथा ।
“सर्वेष्वपि तु खल्वेव यो हस्तावहय रोष-सं-
भो निःसंक्षमन्येवात्मनि वा पातयेत् सङ्घसाध्यो
यस्तथा साधुनेत्रो मेढ्रप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः
क्षुतनासिकश्चिद्यमानगर्भमा प्रतिहन्त्यमानपाणिः
ततं विक्रान्तं दुर्व्ययं क्षुधासक्तः पूतिगन्धिश्च हिं-
साधी उन्मासो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् । रत्नचर्चना-
मोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्या
ह्युपहारबलिभ्रमेण मन्त्रभेषज्यविधिगोप
मेत्” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।
मनुजानां शतं त्रिंशदभयाभ्युषणात्यन्तम् ।
वां चर्ममसी प्रस्थो घ्राणं क्षीरमूत्रयोः ॥
राजसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
[कुपूयं पक्षं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
पस्काराश्च हन्यात् पानाभ्यङ्गननावनैः” ॥

अथ यथा चिकित्सा यथा ।
मनुजानां शतं त्रिंशदभयाभ्युषणात्यन्तम् ।
वां चर्ममसी प्रस्थो घ्राणं क्षीरमूत्रयोः ॥
राजसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
[कुपूयं पक्षं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
पस्काराश्च हन्यात् पानाभ्यङ्गननावनैः” ॥
अथ यथा चिकित्सा यथा ।
मनुजानां शतं त्रिंशदभयाभ्युषणात्यन्तम् ।
वां चर्ममसी प्रस्थो घ्राणं क्षीरमूत्रयोः ॥
राजसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
[कुपूयं पक्षं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
पस्काराश्च हन्यात् पानाभ्यङ्गननावनैः” ॥

अथ यथा चिकित्सा यथा ।
मनुजानां शतं त्रिंशदभयाभ्युषणात्यन्तम् ।
वां चर्ममसी प्रस्थो घ्राणं क्षीरमूत्रयोः ॥
राजसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
[कुपूयं पक्षं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
पस्काराश्च हन्यात् पानाभ्यङ्गननावनैः” ॥
अथ यथा चिकित्सा यथा ।
मनुजानां शतं त्रिंशदभयाभ्युषणात्यन्तम् ।
वां चर्ममसी प्रस्थो घ्राणं क्षीरमूत्रयोः ॥
राजसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
[कुपूयं पक्षं शीते दत्त्वा च मधुमालिकाम् ॥
दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान् विषमञ्जरान् ।
पस्काराश्च हन्यात् पानाभ्यङ्गननावनैः” ॥

उन्मा

पूजां बह्युपहारांश्च मन्त्राङ्गनविधीकथा ॥
शान्तिकर्मैश्चिहोमांश्च अपस्वस्थयानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥
भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥
रक्तस्य प्रमथा नाम गद्या लोके चरन्ति ये ।
तेषां पूजाश्च कुर्व्याद्य उन्मादेभ्यो विमुच्यते” ॥
इति च चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अस्य विशिष्टपूर्वकं यथा ।
“मोहोद्वेगौ खनः श्रोत्रे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽपचिन्ताश्च खत्रे कलुषभोजनम् ॥
वायुनेमघनश्चापि भ्रमश्च क्रामतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति” ॥

वातजादिभेदेन रूपाणि यथा ॥
“रूढश्चैवःपरववाक् धमनीततो वा
श्यासातुरः कृपतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयन् पठति गायति नट्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिजप्रकोपात् ॥ १ ॥
हृत्स्वेददाहबहुलो बह्नुमिवनिद्र-
श्यायाहिमानिजजान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमाम्बुनिघयेऽपि स वक्रिश्चरुपी
पित्तादिव नभसि पश्यति तारकाश्च ॥ २ ॥
कृद्यभिसादसदनाश्चिकासायुक्तो
योषिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रकारः ।
निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पधुगुण्यसेवी
रात्रौ भ्रष्टं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥ ३ ॥
सर्वात्मके चिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्यमुदाहरन्ति
सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम्” ॥ ४ ॥
अपरयोर्लक्ष्यानि प्रथमतोऽस्त्योक्तानि ।

अस्य चिकित्सा यथा ।
“स्निग्धं खिन्नन्तु मनुजमुन्मादात्तं विशोधयेत् ।
तीक्ष्णैरभयतो भागैः शिरसश्च विरेचनः ॥
विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्त्रेहसंयुतैः ।
योजयित्वा च तक्षूयं प्राणो नस्त्यन्तु योजयेत् ॥
सततं धूपयेच्चैनं श्रगोमांसैः सुपूतिभिः ।
सर्षपायाश्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ॥
दर्शयेद्दध्नुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ।
भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तेथालैश्च निर्विषैः ॥
भीषयेत् सततं पाशैः कशाभिर्वाथ ताडयेत् ।
यन्मथित्वा सुधुमं वा त्रासयेत्तं दद्याद्भिना ॥
प्रतुदैदौरयेच्चैनं मर्माघातं विवर्णयेत् ।
सापिधाने जरल्पे सततं वा निवासयेत्” ॥
“वर्हिष्ठकुष्ठमण्डिकाकटुकैलानिप्राण्यैः ।
तेनेदं त्रिफलादिहृत्वाजिगन्धामरभूमिः ॥
वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकापदाकैः ।
सशर्करं हितं सर्पिः पक्षं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
बालानां यद्बुद्ध्यान्तं पुंसां दुष्टाभ्यमेघसाम् ।
स्त्रातं फलघृतं स्त्रीणां प्रन्यानाश्चाङ्गर्भदम्” ॥

इति फलघृतम् ॥ * ॥
“उरार्द्रापापुष्पैश्च शिरासाश्च विमोचयेत् ।

उन्मा

अपस्कारक्रियाश्चापि यदोद्विष्टाश्च कारयेत् ।
शान्तदोषं विमुञ्च्य खेहवक्तिभिराचरेत् ॥
शोकशस्यं अपनयेदुन्मादे पक्षमे भिषक् ।
उन्मादेशु च सर्वेषु कुर्व्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
मृदुपूर्वकं मदेऽप्येवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत् ।
विषजे मृदुपूर्वकं विषघ्नं कारयेत् क्रियाम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे द्विचिह्नितमोऽध्यायः ॥ * ॥

“तपांसि तीव्राणि तथैव दानं
व्रतानि धर्मा नियमश्च सत्वम् ।
गुणास्तथाष्टावपि तेषु नित्याः
व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति
न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति ।
ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्
ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥
तेषां यद्वाद्यां परिचारका ये
कोटोसहस्रायुतपद्मसङ्घाः ।
अष्टदशसामांसभुजः सुभीमाः
निष्ठाविहाराश्च तमाविशन्ति” ॥

“निष्ठाचराणां तेषां हि ये देशगणसंख्याः ।
ते तु तत्सत्त्वसंसर्गादिज्ञेयास्तु तदङ्गनाः ॥
देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।
देववक्ष नमस्यन्ते प्रत्यर्थान्ने च देववत् ॥
स्वामिप्रोक्तक्रियाचाराः क्रामयव सुरादिषु ।
नैर्दृतेथा दुहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥
सत्यत्वादपहृत्तेषु हृत्तिल्लेषां गणैः कृताः ।
हिंसाविहारा ये केचिद्विद्यं भावमुपाश्रिताः ॥
भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञाप्रवक्तृभिः ।
यद्दसंज्ञाभिभूतानि यन्मादेत्यनया भिषक् ॥
विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन् वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥
जप्यैः सनियमैर्हैमैरारभेत चिकित्सितम् ।
रक्तानि गन्धमास्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिश्चरते ।
वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥
यानि तेषां यद्येष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।
हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु च ॥
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
देवग्रहे देवग्रहे ऊत्साधिं प्राणयेद्भूमिम् ॥
कुशस्तिकपूपाण्यच्छत्रपायससम्भृतम् ।
असुराय यथाकाशं विदध्याच्चत्वरदिषु ॥
चतुष्पथे राक्षसस्य भोमेषु गह्वरेषु वा ।
ग्रन्थागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥
पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्भूतविद्यादिदृष्टितैः ।
न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत्” ॥
“नक्तमालप्रजं व्योषं मूलं श्लोनाकविल्वयोः ।
हरिद्रे च कृतावर्तिः पूर्ववन्नयनाङ्गनम्” ॥

“न चायत्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।
मृते पिशाचादन्वेषु प्रतिवृत्तं न चाचरेत् ॥
वैद्यातुरौ निहन्त्युक्ते भुवं कृद्धा महौजसः ।
हिंसाहितविधानश्च निहन्नेव समर्पयेत् ॥
ततः प्राप्यति सिद्धिश्च यश्च विपुलं भिषक्” ॥

उन्मा

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे वदित्तमोऽध्यायः ॥*॥
 “सूतायस्कारमन्त्रश्च सुक्ता चापि समं समम् ।
 सूतपादोत्तमं वचं सानं ग्रन्थं मनःश्रिणा ॥
 तुल्यं रसाङ्गनं शुद्धमन्त्रियेनं श्रिणाङ्गनम् ।
 पञ्चानां त्रयशानाश्च प्रतिभागं वसोन्मितम् ॥
 भङ्गराजचित्रवन्दीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिगान्ते पिथितं कृत्वा रज्ज्वा गजपुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गुशो रसो नाम नित्यं गुग्गाहयं जिह्वन् ।
 आङ्गकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिप्ल्याङ्गं पिबेच्चानु दग्धमूत्रकषायकम् ।
 खेदयेत् कटुतुम्बा च तीक्ष्णमुष्णश्च वर्णयेत् ॥
 माह्विषश्च घृतं क्षीरं गुर्वन्नमपि भक्षयेत् ।
 अन्धङ्गं कटुतैलेन हितो भूताङ्गुशो रसः” ॥
 इति भूताङ्गुशो रसः ॥*॥ उन्मादमञ्जिनी वटी यथा ।
 “शुद्धं मनःश्रिणाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वचा शिरीषवीजश्च हिङ्गुश्च श्वेतसर्षपम् ॥
 करङ्गवीजं त्रिकटु मजं पारावतस्य च ।
 यतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
 गिरिमञ्जिबीजसमां क्वायाशुष्काश्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्धानिश्राङ्गाले चक्षुषोरङ्गनं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाण्ड्यं रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैवा समाख्याता नाम्ना चोन्मादमञ्जिनी ।
 चातुर्यकापस्मारहा सर्वाऽन्मादविनाशिनी” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
 अत्र पथ्यानि यथा ।
 “खेदो विरेको वमनश्च पूर्वं
 क्रामान्मसत्पित्तकफोद्भवेषु ।
 ततः परं वल्लिविधिश्च नस्यम्
 सन्तर्जनं ताडनमङ्गनम् ॥ १ ॥
 आन्धासनत्रासनबन्धनानि
 भयानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूपो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिराव्यधः संश्रमनश्च श्लेकः ॥ २ ॥
 आश्वथकर्मणि च धूमपानं
 धीधैर्यसत्वात्मनिवेदनानि ।
 अन्धङ्गनं स्नापनमासनश्च
 निद्रासुषीतान्यनुसेपनानि ॥ ३ ॥
 मोधूमसुद्गाव्यश्राणयश्च
 धारोव्यदुग्धं श्रतधौतसर्पिः ।
 घृतं गवोमश्च पुरातनश्च
 कुम्भोमिश्रं घन्वरसा रसाङ्गम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुम्भाखण्डपणं पटोकां
 ब्रह्मीदणं वास्तुकतयुष्णीयम् ।
 खरान्धमूर्धं गगनाम्बुपथ्या
 सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
 प्राक्षाकपित्त्यं पनसश्च वैद्यै-
 र्विधेयसुन्मादगदेष पथ्यम्” ॥ ६ ॥
 “पूजावस्तुपहारशान्तिविधयो हेनेष्टिमन्त्रक्रियाः
 दानं खख्ययनं व्रतानि नियमः सत्सङ्गपो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमङ्गलविधीरत्रौषधीधारणं
 भूतानामनुकम्पित्तरणं गौरीपतेरर्चनम् ॥ ७ ॥
 ये च सुधुर्वि गुग्गाकाश्च प्रमथास्तेषां सुमाराधनं

उन्मा

देवत्राण्यपूजनश्च श्रमेयदुन्मादमागन्तुकम्” ॥*॥
 अथपथ्यानि यथा । *
 “मद्यं विरज्जाशनमुष्णभोजनं
 मित्राक्षुधाट्टकृतवेगधारणम् ।
 व्यवायमाषाढपणं कठिन्नकं
 श्राकानि पत्रप्रभवानि सर्वशः ॥
 तिक्तानि विन्धी च भिषक् समादिषे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गर्हितम्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥*॥
 औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्ययासमुत्थ-
 प्रियाश्रितवृथापारः । इति रसमञ्जरी ॥
 (व्यभिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ । १३६ ।
 “मौत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहितता या-
 धिसंज्ञासलज्जाः” । इति ॥ अस्य लक्षणं सोदा-
 हरणमाह तत्रैव ३ । १५५ ।
 “चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
 अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिहृत्” ॥
 उदःहरणम् ।
 “भ्रातर्द्विरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 भङ्गभाङ्गारमनुभूय सानन्दम्—
 “ब्रूवे किमोमिति सखे ! कथयासु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥
 उन्मादः, त्रि, (उत् + मद् + घञ् ।) उन्मादरोग-
 युक्तः । क्षिप्तः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ पागण इति भाषा ॥
 उन्मादनः, घुं, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच् + ल्युट्) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणवि-
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद
 + मतुप् । मस्य वः ।) उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उन्मत्तः । इत्यमरः ॥
 उन्मानः, घुं, (उत् + मा + ल्युट् ।) द्रोणपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥
 (“उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्ययसंज्ञितः” ।
 * इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये श्राङ्गधरेणोक्तम् ॥
 “स एव कलशः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च” ॥
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरक्योक्तम् ॥
 उन्मिषितः, त्रि, (उत् + मिष् + क्त ।) प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे ।
 “अन्वकोकयन्मिषितैस्तडिन्मये-
 र्महातपःसाध्यैव स्थिताः क्षपाः” । ५ । २५ ॥
 उन्मीजनं, स्त्री, (उत् + मीज + ल्युट् ।) उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेजा इति भाषा । विकासः ॥
 (“अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकास्य तु विषेष्टतः ।
 ज्ञानाङ्गनश्रजाकाभिनेत्रोन्मीजनकारकः” ।
 इति महाभारते । १ । १ । ८४ ॥
 उन्मीजितः, त्रि, (उत् + मीज् + क्त ।) विकसितः ।
 प्रस्फुटितः । इति ह्यण्युधः ॥ (“उन्मीजितं
 वृत्तिकयेव चिचम्” । इति कुमारे । १ । ३२ ॥
 “ते चोन्मीजितमाजतीहृदभङ्गौषः कदम्बा-

उप

निकाः” । इति साहित्यदर्पणे १ म परिच्छेदे ।
 उन्मुखः, त्रि, (उद्भूतं मुखं यस्य ।) उद्भूतः ।
 पर्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मनोभिरामाः प्रदण्वन्तौ रथनेमिखगोमुखौ
 इति रघुः । १ । ३६ ।) उत्सुकः । यथा कुमारे । १ । ३६ ॥
 “तस्मिन् सयमिनामाद्ये जाते परिखयोमुखे” ।
 “पतिः प्रतीतः प्रसवोग्मुखी प्रियाम्” । १ ।
 रघुः । ३ । १२ ॥
 “अङ्गेः प्रदङ्गं हरति पवनः किं क्षिदित्मुखीनि
 इति मेघदूते । पूर्वमेघे १४ ॥
 “इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोग्मुखीनां
 इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३६ श्लोकः ॥
 उन्मुद्रः, त्रि, (उद्गता मुद्रा यस्मात् ।) प्रफुल्ल
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उन्मुलितं, त्रि, (उत् + मूल् + क्त ।) उत्पत्ति
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५ । ६ ।
 “लङ्कामुन्मुलितं कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः
 उन्मेषं, स्त्री, (उत् + मिष् + घञ् ।) चक्षुस्मीष
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेजा इति भाषा ।
 (“खद्योतालीविकसितनिभां चिद्युदुग्धमेघदक्षि
 इति मेघदूते उत्तरमेघे २० । स्मरणम् ॥ २
 “सकिरणपरिवेशोन्मेषशून्याः प्रदीपाः” ।
 इति रघुः । ५ । ७४ ॥ विकासः २ । प्रस्फोटन
 यथा,—
 “दीर्घिकाक्रमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साधते”
 इति कुमारे । २ । ३३ ॥
 उप व्य प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेष
 अस्यार्थः । अनुगतिः । पञ्चाङ्गावः । अनुक
 आधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २ । ३ । ६ । “उप प
 हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः ।) हीनः । (।
 मुग्धबोधे कारके ७ । “विष्णुमन्वेषीते भर्गः ।
 दय उपाश्रुतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, मुग्ध
 समासप्रकरणे ६७ । “उपसमिधं उपसमि
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति १
 दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अ
 भूषणम् । दीघाख्यानम् । निदर्शनम् । आ
 करणम् । दानम् । मारणम् । यातिः । नि
 उपालम्भनम् । पूजा । उद्योगः । इति १
 रत्नावली ॥
 उपकण्ठं, स्त्री, (उपगतः कण्ठम् । अत्रादय
 समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा
 यामान्तम् । तत्पर्यायः । उपशब्दम् २ । इति
 काण्डशेषः ॥ आस्तन्दिमतम् । अन्धपथ्यम्
 इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, मां
 “प्रेक्षोपकण्ठं सुहृदभ्रभाजो-
 रत्नावलीरन्ध्रधिरावबन्ध” ।)
 उपकण्ठः, त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यम्
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । १ ।
 “तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
 कुपुहकादुग्धमुखपौरुडः” ॥)
 उपकरणं, स्त्री, (उप + कर् + ल्युट् ।) प्रथम
 भूतोपकारकम् । यथादीनां ह्यण्युध

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्तः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनार्थं व्यञ्जनादि । यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकारखलेन
प्रक्षानामावश्यकम्” । इति आहुतत्वम् ॥ पूजादौ
त्रैवेद्यादि । मृगबन्धनादौ जालादि ॥

कारः, ङ, (उप + क् + घञ् ।) उपकृतिः ।
[“उपकाराकारौ हि लक्ष्यं लक्ष्यमेतयोः” ।
इति माघः । २।३७ । “ह्यतोपकारेव रतिर्भवत्” ।
इति कुमारः । ३।७३ ।] विकीर्णपुष्पादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
ण्वञ् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्ट-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजमृहम् । इत्यमरः ॥
कूपूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाहु-
रिति भरतः ॥

कारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच्
+ षण् + ङीष् ।) राजमृहम् । इति भरतदृष्ट-
हिरूपकांशः ॥

कारी, [न्] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । [“उप-
कारिणि विश्वेभ्यः शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रनाभे ॥]

तत्र दानदानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद-
प्रथदानमस्यैयं यच्च इत्वा परितप्यते तर्ह्यदान-
मपन्नं यद्योपकारिये ददाति ॥ उपकारिये व्यस-
नोपकारिये । तदितरोपकारिये तु दत्तः ।
[“मातापितृर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिये ।
हीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ।
समवृष्टिर्भवास्तु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥
इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्वणि ११ अध्यायः ॥
कार्यः, चि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

कार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
ण्वञ् + टाप् ।) राजमृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
वनम् । यथा, रघौ ५। ४१ ।

“तस्योपकारार्थिचितोपचार
वन्वेतरा ज्ञानपदोपदाभिः” ॥

अनुपपत्तिविहितोपकार्यमाख्या,
कितोपवनसुदारमधुवास” । इति च १३। ७६ ।
मूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाहु-
रिति भरतः ॥

शिः, स्त्री, (उप + कृ + णि ।) सूक्ष्मव्यञ्जी-
कः । इति रत्नमाणा ॥ (कृष्णवीरकण्ठेऽस्य
यादयो बोध्याः ॥)

शिका, स्त्री, (उप + कृ + ण्वञ् + टाप् ।)
व्यञ्जीरकः । सूक्ष्मः । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुशिका ।
व्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववधारिता” ॥

ति सूक्ष्म्याने ४६ अध्याये ह्यनुतेनोक्तम् ॥
स्त्री, (कुम्भिका समीपे ॥) कुम्भसमीपम् ॥

इति व्याकरणम् ॥

उपकुम्भायः, ङ, (उप + कृ + णानच् ।) त्रय्यचर्या-
नन्तरं यो मृहस्यो भवति सः । इति पुरायम् ॥

(ह्यतोपकारः । यथा हितोपदेशे च ह्येदे,—
“यतोऽनुपकुम्भायो न कस्यापि उपायनं मृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । कुल संख्याने बन्धुषु
च । अघ्न्यादिः ।) पिप्पली । इत्यमरः । पिप्पल
इति भाषा । [“ह्यथोपकुल्या मगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाणा ॥ “उपकुल्योषणा श्रौखी” इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥] (उपगता कुल्यामिति
वाक्ये वाच्यलिङ्गः । छत्रिमसरः समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, ङ, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
शयः ।) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-
कृतकूपोद्भूतान्मुख्यानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + ढच् ।) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, ङ, (उप + क्रम + घञ् ।) गोदाप्तोपदेशस्य
इति न ढङिः ।) आत्मारम्भः । अयमस्योपायः
अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा ।
राज्ञा धर्मकामार्थभयैः अमात्यादेर्यत् परीक्ष्यं
भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।
इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥

पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—
“सामादिभिरुपक्रमैः” । इति मनुः । ७। १०७ ।
आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचख्यौ रत्न-
परिभवं नवम्” ॥ १२। ४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तुं उप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।
उपक्षोपक्रमं तदाचिख्यासायामिति स्त्रीत्वम्” ।
इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, ङ, (उप + क्रुश् + घञ् ।) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २। ५३ ।
“राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्रायोरुपक्रोशमस्मीमसैवै” ॥)
उपक्रोष्टा [ऋ] ङ, स्त्री, (उप + क्रुश् + ढच् ।)
गर्हभः । इति स्त्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रणः, ङ, (उप + कृ + ण्यच् ।) प्रक्रणः । वीणा-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्मः, ङ, (उपक्षेपणरूपो धर्मः ।) शूद्र-
स्वामिकान्तस्य पाकार्यं ब्राह्मणरूपे समर्पणम् ।
इति शुद्धितत्त्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त ।) अङ्गीकृतः । स्त्री-
कृतः । इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ६। १५ ।
“उपगतोऽपि च मखलनामिता-
ममुदिताम्यसितातपवारिकः” ।) कृतमैद्युगः ॥

उपगमः, ङ, (उप + गम् + ण्यप् ।) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६। ६६ ।
“तं प्राप्य सञ्जीवयवान्महं
स्वावर्त्तताम्योपगमात् कुमारि” ॥)

उपगृहणं, स्त्री, (उप + गृह् + ण्यट् ।) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (“स्त्रीरमुकुन्दारूप्युपगृहणं पुनः” ॥)

उपचारः, ङ, (उप + च + ण्यट् ।) रोगप्रतिकारः ।

इति भागवते १। ५। १६ । तथा च साहित्य-
दर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“कृतिः प्रमाद आगन्धः समयोऽप्युपगृहणम्” ॥
उपग्रहः, ङ, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह + ण्यट् ।)
वन्दी । इत्यमरः ॥ वैदुयान् इति भाषा । उप-
योगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहसङ्घो
ज्योतिःप्रदार्थभेदः । यथा महाभारते ३। आन्ध-
शत्रुसमागमे २२६। १ ।
“ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
ऊताशनमुखाश्चैव दीप्ताः परिषदां गणाः” ॥)

उपग्रह्यं, स्त्री, (उप + ग्रह + ण्यट् ।) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (स्त्रीकारः । यथा, रामायणे १। ७। ७।
“वेदोपग्रह्यार्थाय तावद्याहृत्य प्रभुः” ।
वेदोपग्रह्यार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्रहाः, ङ, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह +
ण्यत् ।) उपदौकनम् । इत्यमरः ॥ भेटी ङाणि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, ङ, (उपघ्न्यते अनेन । उप + ह्न +
कारणे घञ् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भाषे
घञ् । विनाशः । यथा,—
“तथात्तच्छेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्रुतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । ४८ । अणकारः ।
“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २। १७६ ॥)

उपघ्नः, ङ, (उप + ह्न + क्त ।) निकटाश्रयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५। १ ।
“क्षेदादिवोपघ्नतरोर्नतवौ” ॥)
उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उपचक्रः, ङ, (चक्रेण चक्रनाम्ना तुल्यः ।) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । जघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाप्रिद्विज्ञा-
रित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उप

तत्पर्यायः। उपचर्या २ चिकित्सा ३ यक्षप्रति-
क्रिया ४ नियमः ५ वेदनागिष्टा ६ क्रिया ७ उप-
क्रमः ८ श्रमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा।
("स मे शिरायाश्चकितोपचाराम्"। इति रघौ,
५। २०।) थवहारः। ("प्रयुक्तपाण्डियहयोप-
चारौ"। इति कुमारे ७। ८६।) उल्कोषः। इति
हेमचन्द्रः॥ परस्य रङ्गनाथं असत्यभाषणम्। यथा,
कुमारे ४। ९। "उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः
कथमक्षता रतिः"॥ "उपचारक्षता दास्ये" इति
चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥

उपचार्यः, ङ, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति
हेमचन्द्रः॥

उपचितः, चि, (उपचोयते स्म। उप + चि + क्त।)
दिग्घः। समृद्धः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ
९ म-सर्गे, "ऋगवयोगवयोपचितं वनम्"।)
समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्घः।
शेषादिना वञ्चितः। इत्यमरः॥ ("यथाह
हारीतः।

"प्रयतत्वाद्योपचितमशुभं नाशयतीति"॥)

उपचिन्ना, स्त्री, (उपगता चिन्नाम्।) मूषिकपर्णी।
इत्यमरः। इंदुरकानि इति भाषा। दन्तीदृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
"चिन्ना दन्ती निकुम्भः स्यादुपचिन्ना मुञ्जूलकः"।
इति वैद्यकरत्नमाला।)

उपजापः, ङ, (उप + जप + घञ्।) भेदः। विच्छेदः।
इत्यमरः॥

("तेषु तेषु चाहतेषु प्रासरन् परोपजापाः"।

इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। तथा च माघे
२। ६६।

"उपजापः हतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि"॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः।) कीट-
विशेषः। तत्पर्यायः। उपदेहिका २ वम्बो ३
उददीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ आलजिज्ञा इति
ख्याता च॥ ("उपजिज्ञा स्तिष्ठौ बाह्व"।
इति याज्ञवल्क्यः।

"तादृगेवोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता"॥

इति वामदेवगोप्तरेस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥
चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञां परिखाय यवद्वारेण घर्षयेत्"।

इति च वामदेवगोप्तरेस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥

उपजिज्ञिका, स्त्री, (उपजिज्ञा + स्त्री कन्।) घ-
घिटका। आलजिज्ञ इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिजिज्ञा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे
४। ६१। २२। "यदत्युपजिज्ञिका यद्वम्बो अति-
सर्पति"।) कीटभेदः। तत्पर्यायः। उत्पादिका २
वटिः ३ उददेहिका ४ दिवी ५। इति हारावली॥
("यस्य स्नेहा प्रकुपितो जिज्ञामूकेऽवतिष्ठते।
आशु संजनयेत् शोधं जायतेऽस्योपजिज्ञिका"॥
इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

"जिज्ञायरूपः श्वयधुर्हि जिज्ञा-

मुन्नम्य जातः कपरक्तयोनिः।

प्रवेककण्डूपरिदाहयुक्ता

उप

प्रकथ्यतेऽसावुपजिज्ञिकेति"॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सुश्रुतेगोक्तम्॥
अस्य चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञान्तु संजिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।

शिराविरेकगण्डधूमैश्चैनमुपाचरेत्।

जिज्ञागतानां कर्मोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते"॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव
+ गुरोश्चेत्थः। संज्ञायां कन् क्नुं वा।) उप-
जीव्यम्। जीवभोपायः॥

उपजोषम्, थ, (उपजोषणम्। उप + जुष + षम्।)

आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।

"यद्योपजोषं सर्व्वश्च जनश्चिन्नीडु भारत"।

सुखं। यथा, रामायणे २। ८६। २२।

"आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा

निवेशयित्वा च यद्योपयोमम्"॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आत-

स्योपसर्गे इति कर्मणि षड्।) आद्यज्ञानम्।

इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा
बाल्मीकेः श्लोकनिर्माणे ज्ञानम्॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः"॥

इति रघुः १५। ६३॥ "जोकेऽभूद्दुपज्ञमेव

विदुषां सौजन्यजन्यं यशः" इति मल्लिनाथटीका-
मुखम्॥)

उपलोकनं, स्त्री, (उप + लौक + ल्युट्।) पारितो-
धिकद्रव्यम्। भेट् डाला इत्यादि भाषा। तत्प-

र्यायः। प्राभृतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उप-
याह्यः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [ऋ] ङ, (उप + तप् + षच्।) उपतापक-
मात्रम्। तत्पर्यायः। स्पृशः २ स्पृष्टा ३। इत्य-
मरः॥ स्पृशः ४ स्पृष्टा ५। इति तट्टीका॥ रोग-

इत्यन्ये। इति भरतः॥

उपतापः, ङ, (उप + तप + घञ्।) त्वरा। उप्तापः।

रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीडा। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

"विवक्षितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति"।
पीडादायके वाचस्पिकः। यथा, कौशिकसूत्रे।

१३५। "यो वनस्पतीनामुपतापो बभूव"॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप +
"उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः"। ५। २३४।

इति त्यकन्। "त्यकनश्च निषेधः" इति इत्वा-
भावः।) पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा,
रघुः। ४। ४६।

"मारीचोदभ्रान्तहारीता मज्जयात्रेऽपत्यकाः"॥)

उपदंशः, ङ, (उपदंशते इति। उप + दंश + कर्मणि
घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्यायः।

अवदंशः २ चक्षयम् ३ मद्यपासनम् ४। इति
हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारे विश्रुतचरिते—

"द्विजान् उपदंशान् उपपाद्य"।

"ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्वीद्वयं दत्त्वा सपि-
मांसां सूपम् उपदंशं च उपजहार"। इति च।)

भेदुरोगविशेषः। वाचो इति भाषा। अथोपदं-

उप

शाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृतं विप्र-
माह।

"हस्ताविघातात्तदन्तघाता-

दधारणादत्युपसेवनाद्वा।

योगिप्रदोषाच्च भवन्ति शिन्ने

पक्षोपदंशा विविधापचारैः"॥

हस्ताविघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्ताद्य
नखदन्तघातस्थानत्वेनानुक्तोऽपि मेहने नख

घातो बलवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे
"शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दतरो रतः।

रतिचक्रे प्रकृते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"।

कण्ठे दुष्टस्त्रीघातो वा मेहने नखदन्ताद्य
उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। तानि

मेहने नखदन्तघातः। योगिप्रदोषात् दीर्घकालं
योनिलोमयोगात्। योगिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मता

वातादिहताद्वा योगिदोषात्। विविधापचारैः
दुष्टजलप्रक्षालनप्रक्षारिणीगमनादिभिः पा

पदंशः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः साम्निपाति
आगन्तुजश्चेति *॥ तत्र वातिकपैत्तिकस्य च

दंशस्य लक्षणमाह।

"सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृष्णैः

स्फोटैर्व्यवस्थेभ्रमतोपदंशम्।

पीतैर्बुद्बुद्भेदयुतैः सदाहैः

पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"॥

श्वस्येत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्व्येति विकलः
श्लैष्मिकं साम्निपातिकश्चाह।

"सकण्ठरैः श्रोत्रयुतैर्म्हद्भिः

शुक्लैर्घनेः स्वावयुतैः कफेन।

नानाविधस्त्रावतजोपपन्न-

मसाध्यमाङ्गस्त्रिमणोपदंशम्"॥ *॥

असाध्यमाह।

"विश्रीर्गमांसं क्षामिभिः प्रजग्धं

मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तम्"।

विश्रीर्गमांसं गणितमांसम्। प्रजग्धं क्षामि
मुष्कावशेषं विश्रीर्गमांसमेहनांससन्निपाती

फलकोषमात्रम् *॥ *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सा
अकारणे दोषमाह।

"सङ्घातमात्रे न करोति मूढः

क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन श्रोत्रक्रिमिदाहपाकैः

प्रश्रीर्गान्निद्रो भ्रियते च तेन"॥

विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः *॥ शिङ्गाग्रं
"अश्रुदैरिव संजातैरुपस्युपरि संस्थितैः।

क्रमेण जायते वर्त्तित्वात्तच्छुद्धिश्लोपम।

कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्व्वसन्धिगतपि च।

सवेदना पिच्छिला च दुष्चिकित्सा शिरोः
जिह्ववर्त्तिरिति ख्याता शिङ्गाग्रं इति शारंग

जिह्ववर्त्तेः स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे पर्व्व-
भ्यन्तरे। सन्धौ जिह्वरन्ध्रसन्धौ। पर्व्ववति

मधिपर्व्वयोः सन्धिगता *॥ *॥
अथोपदंशस्य चिकित्सा।

"उपदंशेषु सर्व्वेषु चिन्धं श्लैष्मलं शैविः।

उप

श्लेष्मणे शिरां विधेत् पातयेद्वा जलौकिकः ॥
 सद्यो निर्वृतदोषस्य रक्तप्रोथावुपशान्तः ।
 पाको निवार्यो यत्नेन शिप्रक्षयकरः स यत् ॥
 वटप्ररोहार्जुनजम्बूकोष्ठ-
 पथ्याहरिद्रारचितः प्रलेपः ।
 कथा तथा श्लोथमपाकरोति
 सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥
 उपदंशेषु पक्षेषु ब्रह्मप्रक्षालनं हितम् ।
 त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजस्त्रेण वा ॥
 नीलोत्पलं सकुसुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
 श्यां चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
 बन्धुकदलचूर्णं रजसा दाडिमत्वचः ।
 गुण्डलं तद्व्रयो कुर्यात्क्षिपं पूगफलेन वा ॥
 हरेत् कटाहे त्रिफलां तन्मनी मधुसंयुता ।
 प्रलेपेनोपदंशस्य ब्रह्मं सद्यः प्ररोहयेत् ॥
 पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
 क्वाथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।
 भृङ्गमूलं वा त्रिफलायुतं वा
 सर्वोपदंशापहरः प्रयोगः ॥ * ॥
 “भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
 करझधानीखदिरासनाभ्याम् ।
 कषायकण्ठैः कृतमास्य चाव्यं
 सर्वोपदंशापहरं प्रदिष्टम् ॥
 भूनिम्बादिष्टम् ॥ * ॥
 हृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीत्रये ब्रह्मे ।
 पदंशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यङ्गनभोजने ॥
 ारस्त्रेण संक्षिद्य लिङ्गवर्तिमशेषतः ।
 हेच तां ततस्ताभ्यां चिकित्सां ब्रह्मवचरेत् ॥
 उपदंशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 पि च ।
 पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीक्वाथमाविशेत् ।
 गुण्णुं सखदिरमुपदंशो विनश्यति ॥
 ायान्तरे प्रथमाहर्षे “पटोलनिम्बगुडूचीमरिच-
 ाथमापिबेत्” इति च पाठः ॥
 हरेत् कटाहे त्रिफलां सा मनी मधुसंयुता ।
 पदंशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते ब्रह्मम् ॥ * ॥
 त्रिफलाग्निम्बभूनिम्बकरझखदिरादिभिः ।
 ष्कैः क्वाथैर्हृतं पक्षमुपदंशहरं परम् ॥
 ति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
 अन्यथास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं ज्ञानमाह । यथा,
 स्त्रीयवायनिष्ठस्य सङ्घसा भजतोऽथवा ।
 षोषाभ्युषितसंकीर्णमणिनामुरजःपथाम् ॥
 न्ययोनिसनिष्कन्तीमग्न्यां गवस्तिकाम् ।
 षिनं स्पृशतस्त्रोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
 षेवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
 ष्टिदन्तगन्धोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥
 गनियद्दीर्घातिखरस्यर्षविषट्टनैः ।
 षोषा दुष्ठा गता गुग्गुं चयोर्विप्रतिमाभ्याम् ॥
 षयन्मुपदंशादीन् उपदंशोऽत्र पक्षमा ।
 षषदोषैः खदिरैः खमलैश्चात्र मासताम् ॥
 षदुपदंशे रजश्चिन्ताः सन्मलकं परिपोटनम् ॥२॥
 षोदुम्बरसंकाशं विचोष श्वधुम्बरः ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मणा कठिनः खिग्धः कण्डूमान् श्लेष्मणो गुदः ॥३॥
 श्लेष्मिनेनासितस्कोटसम्भवोऽखलुतिर्धरः ॥ ४ ॥
 सर्वज्ञे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुमुष्कयोरपि ॥ ५ ॥
 असाध्यजन्तुं यथा ।
 “तीव्रा रोगाणुपचनं दरुणं क्रिमिसम्भवः ।
 याप्यो रक्तोद्भवस्कोषं मृत्वये सन्निपातजः” ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।
 अस्य चिकित्सा च यथा ॥
 “भेदुमध्ये शिरां विधेदुपदंशे गवोत्थिते ।
 श्लेष्मो कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥
 तिलकण्ठकण्टकौश्लेष्मैः पक्षे तु पाटिते ।
 जम्बान्सुमनोनीपश्चेत्काम्बोजिकाङ्गुरान् ॥
 श्लेष्मकोवदरीविल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।
 त्वचः क्षीरिद्रुमायाश्च त्रिफलाश्च जले पचेत् ॥
 सक्वाथः क्षालनं तेन पक्षतैश्च रोपणम् ।
 तुल्यगैरिककोष्ठैः कामोद्धारसङ्गनेः ॥
 हरेत्पुष्पकाशीसौराद्रौलवयोसमैः ।
 लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशत्रयापहः ॥
 कपाले त्रिफला दग्धा सद्यता रोपणं परम् ।
 सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु श्लेष्मवत् ॥
 न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृङ्गम् ।
 पक्षैः खायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
 इति वाभटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥
 तत्रातिमैद्युनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचा-
 रिण्यो चिरोत्कृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरो-
 मां सङ्गीर्णरोमां निगूढरोमामख्यदारां महादा-
 रामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिनप्रक्षालितयोनि-
 मक्षालितयोनिं योनिरोगोपकृष्टां स्वभावतो वा
 दुष्टयोनिं वियोगिं वा नारीमन्यर्थमुपसेवमानस्य
 तथा करज-दशग-विष-शूकनिपातनादहर्नाड्यन्ता-
 भिघाताक्षुत्पद्यदीगमनादचौक्ष्यसलिनप्रक्षालनाद-
 वपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधाराशानमैद्युनान्ते वाऽप्र-
 क्षालनादिभिर्मेदुमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षते-
 ऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमिद्व्या-
 चक्षते ॥
 स पक्षविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्त्रैरुदजा
 चैकैः ॥
 तत्र वातिके पादस्थं त्वक्परिपुटनं क्लध्मेदु-
 ता परवशप्रोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥
 पैत्तिके ष्वरः श्वयथुः पक्षोद्गुम्बरसङ्गाशस्त्रीत्र-
 दाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥
 श्लेष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः खिग्धः श्लेष्म-
 वेदनाश्च ॥ ३ ॥
 रक्तज्ञे क्वाथस्कोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमष्टकप्रवृत्तिः
 पित्तलिङ्गान्यर्थं ष्वरदाहो श्लेष्मश्च याप्यश्चैव
 कदाचित् ॥ ४ ॥
 सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरुणं श्लेष्मसः कृमि-
 प्रादुर्भावो मरुत्क्षेति ॥ ५ ॥
 इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥
 चिकित्साविशेषो यथा ।
 “यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ।
 निरुद्धे च हरेत् तस्य दोषान्त्यर्थमुश्रितान् ।

उप

प्रपौखरीकयच्छाङ्गवर्षाभ्र-कुष्ठदाहभिः ॥
 सरजागुबराब्जाभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।
 निचुलैरखवीजानि यवगोधूमशक्तावः ॥
 एतैश्च वातजं खिग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् ॥
 प्रपौखरीकपूष्पैश्च श्लेष्मैः सेकः प्रशस्यते ॥
 गैरिकाङ्गणयच्छाङ्गसारिवोश्रीरपक्षकैः ।
 सधन्वमोत्पलैः खिग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥
 पद्मोत्पलमृदालैश्च ससर्ज्जान्जनेतसैः ।
 सर्पिःखिग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्यक्लेपयेत् ॥
 सेचयेच्च हृतक्षीरशर्करैश्चमधूदकैः ।
 अथ वापि सुश्रीतेन कषायेण वटादिना ॥
 शालान्धकार्याजकार्यधवत्वग्भिः कपोत्थितम् ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतलाभिः प्रलेपयेत् ॥
 रजन्वतिविषामुक्तसरलासुरदाहभिः ।
 सपत्रपाठापत्तरैरथ वा सम्यक्लेपयेत् ॥
 करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोक्तया ।
 प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्थकयोरपि ॥
 गोजिविडुङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
 एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
 सर्ज्जिकातुल्यकाशीसं श्लेष्मैश्च रसाङ्गनम् ।
 मनःशिलासमैश्चूर्णं ब्रह्मवीसर्पनाशनम् ॥
 गुन्द्रान्दग्धा कृतं भस्म हरितालं मनाश्लिषा ।
 उपदंशत्रिसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥
 मार्कवस्त्रिफलादन्तीताम्रचूर्णमथो रजः ।
 उपदंशं निहन्त्येष कृत्वाभिन्नाश्रनिर्यथा ॥
 उपदंशहयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
 उपदंशे विशेषेण श्रेष्ठं भूयस्त्रिदोषजे ।
 दुष्टत्रयविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्वजेत् ॥
 जाम्बौष्ठेनाभिवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्भिवक् ।
 सम्यग्दग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 शुद्धे च रोपणं दद्यात् कण्ठं तैलं हितश्च यत् ॥
 इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥
 “ज्वरं मरिचं शुगठी विडुङ्गश्च वचान्तथा ।
 गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।
 समभागकृतं सर्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥
 शायमात्रान्तु मतिमान् योजयेद्विकल्पितः ।
 अतुपानं दुग्धसारं ततस्तामूलभक्षयम्” ॥
 इति उपदंशारी रसः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदंशाधिकारः ॥*॥
 अत्र पथ्यानि यथा ।
 कृद्भिर्विरेको ध्वजमध्यगाङ्गी-
 वेधो जलौकःपरिप्रातनश्च ।
 सेकः प्रलेपो यवशालयश्च
 धन्वाभिसं सुद्गरसो हृतानि ॥ १ ॥
 कठिणकं शिरुपलं पटोलं
 शालिञ्जशाकं गवमूलकश्च ।
 तिलकं कषायं मधुकूपवादि
 वैजश्च हन्यादुपदंशरोगम् ॥ २ ॥
 अपथ्यानि यथा ॥
 “दिवाग्निद्रां मूत्रवेगं गुर्वन्नं मैद्युनं गुडम् ।
 आयासमसं तक्रश्च वज्रं येदुपदंशवान् ॥ १ ॥

उप

इति वैद्यकपद्यापद्यविधिः ।) समल्लिख्यः ।
शियुद्धः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे चञ् ।)
दंशनम् ॥

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + णिच्
+ एणुच् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(दर्शयितरि, चि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + आत-
स्योपसर्ग इत्यङ् ।) उपदौकनम् । इत्यमरः ॥
("उपदा विविशुः शम्भत् नोत्सेकः कोशलोत्तरम्" ।
इति रघुः । ४ । १० ।)

"प्रत्वार्यं पूजामुपदाच्छेन" । इति रघुः । ७ । ३० ।)

उपदानकं, स्त्री, (उपदान + स्वार्यं कन् ।) उत्कोचः ।
इति चिकित्सकशेषः ॥

उपदिष्टः, चि, (उप + दिष्ट् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
यथा । "ननु मूत्रस्यापि सगोत्रा कथं न निविध्यते
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
त्वतिदिष्टातिदिष्टमूत्रगोत्रादेरिति" । इत्युद्वाह-
तत्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते क्लियते इति उप + दी
+ क + डीष् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
परगाहा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता साकृश्येन देवताम् ।) यत्न-
भूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथा च्छमरः ।
"विद्याधरोऽप्यसौ यत्नो रत्नो गन्धर्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" ॥)

उपदेशः, पुं, (उप + दिष्ट् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।

"चन्द्रसूर्य्यं हे तीर्थे सिद्धत्वेने शिवाणये ।

मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥

इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षाया-
मसामर्थ्यं संक्षेपो यथा ।

"तत्राप्यशक्तः कश्चिच्छेदकमभ्यर्च्य साक्षतम् ।

तदम्बनाभिषिष्याद्युवाच मूलेन केकरम् ॥

निधायाद्यौ जपेत् कञ् उपदेशे त्वयं विधिः" ॥

इति विन्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।

(यथा, हितोपदेशे विद्यते उक्तम् ।

"उपदेशो हि मूर्खानां प्रकोपाय न शान्तये" ॥)

शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।

"धर्मोपदेशं र्षयेण विप्रायामस्य कुर्वतः" ।

"एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयात्

रात्रौ दिवास्त्रश्च वर्जयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥

अथोपदिश्यते मधुरेण श्लेषाभिवर्द्धत इति" ।

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

उपदेशो, [न्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट्
+ णिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्र-
साधने ।

"गतानुगतिको लोकः कुट्टमीमुपदेशिनीम् ।

प्रमाद्यति नो धर्मं यथा गोपुत्रमपि विजम्" ॥)

उपदेष्टा, [ञ्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट् +
ञ् ।) उपदेशकर्ता । यथा ।

"तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुहम् ।

न पूज्यते गुरुर्यत्र नरेक्षणापना द्विया" ॥

उप

इति तिथ्यादितत्वम् ॥ दृश्यपतिः ।

"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यपत्नौ स्मृतौ" ।

इत्याह्निकतत्वम् ॥

उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
देष्ट् + ठक् ।) क्रीटविशेषः । तत्पर्यायः । उप-
जिज्ञा २ वस्त्री इ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + ष्यप् ।) उत्पातः । इति
हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—

"यो व्याधिलस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।

योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥

"व्याधेरपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।

सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।

"तत्रौपसर्गिको यः पूर्णत्वन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
जातो व्याधिरुपद्रवजति स तन्मूलरवोपद्रव-
सञ्चः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [ञ्] चि, (उप + दृश् + बाहुलकात् ष्टच्) ।
उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
दर्शी । इति गीताटीका ॥

("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः" ।

इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,

"ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मव्यापृतेषु तत्स-
मीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यच्चविद्याकुशलत्वात्
ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत्-
कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विकल्पयस्तेषां

कार्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा
उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपधर्मः, पुं, (उपहीनोधर्मः ।) पाषण्डः । इति
श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । ३३७ ।

"एव धर्मैः परः साक्षात् उपधर्मोऽन्य उच्यते" ॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमथ । उप + धा
+ आतस्योपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) रात्रां धर्म-
कामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥

धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।

"धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रत्येकं परिशोधनैः ।

उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता ॥

अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ।

धर्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वान्भिः सन्निवान् पुनः" ॥

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूय-
स्योपधाभिर्विशोधय तं मे मत्सहायमकरवम्" ।

इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानामु-
पाक्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पुं, (उप साकृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
अष्टप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
माक्षिकम् १ तुल्यकम् २ अन्नम् ३ नीजाङ्गनम्
४ मगःशिला ५ हरितानम् ६ रसाङ्गनम् ७ ॥

शरीरस्थधातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्

स्तनदुग्धम् १ रसात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा

३ मेदसो घर्म ४ अरुद्रो दन्तः ५ मज्जनः केशः

६ शुक्रात् शोणः ७ । इति वैद्यकम् ॥

("शब्दं रजश्च नारीणां काले भवति मन्वति ।

उप

मुद्रमांसभवच्छेदः सा वसा परिकीर्तिता ।

खेरो दन्ताकथा केशाकथैवोजश्च सप्तमम् ॥

इति धातुभवा खेवा एते सप्तोपधातवः" ॥

इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ।

"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।

तुल्यं कांस्यं च रीतिश्च सिग्द्वारश्च शिलाजतु" ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

उपधानं, स्त्री, (उपधीयते आरोप्यते मन्त्रकम्

उप + धा + अधिकरणे स्युट् ।) शिरोधानम्

वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवहः २

इत्यमरः । गच्छुः ३ । इति जटाधरः ।

("सोपधानां धियं धीराः ख्येयवीं सद्गुणिते

इति माघः २ । ७७ । "पट्टोपधानाध्यासिवाग्निं

भागिन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रव

इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा

अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ।

उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप +

+ धिः ।) कृपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । ११

"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिपद्यम् ।

यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्" ।

"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशः

विदधति सोपधिं सन्निदूषयानि" ।

इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमच

उपधूपितः, चि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नमर

परिधूपितः । इति मेदिनी ॥

उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इ

हेमचन्द्रः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त ।) उपस्थितः । इ

हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपगतां स मेदिनी" । इ

रघुः ८ । ७ ॥ नन्नः । यथा, माघे । १२ । ३१ ।

"शौरेः प्रतापोपगतैरितस्ततः

समागतैः प्रश्रयनम्मूर्त्तिभिः" ॥)

उपगदं, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति मुग्धो

उपगदि, स्त्री, व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।

"नदीपौर्वाभास्याद्यहायसीभ्यः" । ५ । ४ । ११

इत्यनेन सिद्धम् ॥)

उपगयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्मणा ।

+ नी + षच् ।) उपगयनम् । इति हेमच

("ऋद्धोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते मुदी ।

बाहो वेदाय तद्योगात् नाकस्योपगयं विदुः" ।

इति स्मृतिः । भावे + षच् । प्रापयम् । इ

महाभारते ३ । २ । २४ ।

"मानस्य प्रियास्तानैः सम्भोगोपगयैर्द्वेषम्

न्यायमते यो यो धूमवान् स सवक्रिमान् क्व

तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ।)

उपगयनं, स्त्री, (अध्ययनार्थं आचार्यस्य उप ना

नीयते येन कर्मणा इति । उप + नी कृत्

ब्राह्मणव्यवहारेणानां यच्चक्षुष्यधारणादिक

धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नी

येन कर्मणा सदुपगयनम् । यथा स्मृतिः ।

"ऋद्धोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते मुदी ।

उप

गो वेदाय तदुयोगाद्ब्राह्मणस्योपनयं विदुः” ॥१॥
 त्वर्थायः । वट्टकरखम् २ । इति चिकित्साधिशेषः ॥
 उपनयः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ तस्य कालः ।
 ‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनम् ।
 ऋत्विगोकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ।
 ब्राह्मणस्य कर्मण्ये विप्रस्य पञ्चमे” ॥
 ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र
 गर्भावधौ मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
 पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
 र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
 इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं
 कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।
 ‘मृच्छोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
 गतो वेदाय तदुयोगाद्ब्राह्मणस्योपनयं विदुः ॥
 रक्तखाये तथा शस्त्रघाते पाठनिषेधनात् ।
 उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
 ब्राह्मणस्योपनयः ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
 मासेऽथवा जन्मनि जन्मने वा ।
 व्रतेन विप्रो न ब्रह्मश्रुतोऽपि
 विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥
 अक्षतं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
 ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्युत्तरे ।
 व्रतोपनीतो दिवसे प्रयागं
 प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
 उदये लप्ते । व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभीमहृद्य-
 चिन्तामण्योः ।

“सातीश्रद्धनाम्बिमित्रकरभे पौण्ड्र्यचित्राहरि-
 क्खिन्दौ तोयपती भगे दितिसुते भाद्रहृये सागरे ।
 केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
 कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कज्येकाः” ॥
 तोयपतिः श्रुतभिषा । अदितिसुतउत्तरफल्गुनी ।
 सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।
 जीवाकेन्दुशुद्धौ हरिश्चयनवह्निभस्करे चोत्तरस्ये,
 आध्याये वेदवर्षाधिपदहृत्सुभदे क्षौरिभे नादितौ च ।
 शुक्रार्कज्येष्ठकर्म रविमदनतिथिं प्रोक्ष्य षष्ठाष्टमेन्दुं,
 गो जीवासातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ
 व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ॥ * ॥
 ब्राह्मणस्योपनयः ।
 “माघे त्रिविंशतीकाशुः प्राशने च दृढव्रतः ।
 चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कौविदो भवेत् ॥
 ज्येष्ठे गङ्गानीलिके आषाढे क्रतुभाजनः ।
 शिषेव्येऽथ राज्ञिः स्याद्विचित्रं निश्चि च व्रतम्” ॥
 राजमासस्ये ।
 “पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति” ।
 बृहद्गर्गः ।

“स्मृतियुक्तानन्यायां सप्तमीं च त्रयोदशीम् ।
 पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्त्तयेत्” ॥
 चैत्रशुद्धतीया । आषाढशुद्धदशमी । मन्वन्तारा-
 रिनेन निविडां वैशाखशुद्धतीया युगादितेन

उप

निविजेति । यद्यामशुचिरभाष्यो रिक्तासु ब्रह्म-
 दोषभाक् । शुक्रपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्व-
 नायनवचनात् ॥ * ॥ सामगानां कुजवारेऽप्युप-
 नयनं शीपतिरत्नमाकाश्याचिन्तामखिष्टतवात्स्य-
 वचनात् । यथा ।
 “ग्राखाधिपे बन्नि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
 नीचस्थितेऽरिष्टहृगेऽथ पराजिते वा
 जीवे भृगावुपनयः स्मृतिकर्महीनः” ॥
 अस्य ग्राखाधिपस्य ॥ दीपिकायां ।
 “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवे यजुर्वेदाधिपः सितः ।
 सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽथर्ववेदराट्” ॥
 वेदाधिपकथनम् ॥ * ॥

“ब्राह्मणे युक्तवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
 चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
 वर्षाधिपकथनम् ॥ * ॥ पराजयकक्षयं वक्ष्ये
 यात्रायाम् ।
 अत्रापि विवाहवद्दशयोगभङ्गवर्जनम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे ।

“षोडशाब्दे हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
 विंशतिः सचतुर्था च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
 सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्द्धं निवर्त्तते” ॥
 अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते ॥
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
 प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः” ॥
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते । अनयोर्गर्भ-
 जन्मप्रदतिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
 ग्दयः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन-
 माङ्गराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं
 सदान्ये तु” ॥ * ॥ यत् द्विजानुपकृत्य पेटिनसि-
 वचनं द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवरुद्ध-
 काणा भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्यपरि ब्राह्मणा-
 दीनां महायाहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड-
 शोपरि तु ब्राह्मणोमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
 इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।
 तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतदृष्टिश्चाङ्गः पितृ
 कृतदृष्टिश्चाङ्गेन पित्रान्ययवाचार्योः कृतस्तद-
 सम्भवे माणवकहृते वा समुद्रवनामानमभिं स-
 ख्याप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशगिहिकां समाप्य
 माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
 शिखया सह मुखितं स्नापितं कुशलाद्यलङ्कृतं
 क्षौमवस्त्राढृतं तदसम्भवे शुक्लाहृतकार्पासेक-
 वस्त्राढृतं माणवकं दक्षिणे पूर्वोर्ध्वमुखं निधाय
 प्रकृतकर्मराम्भे प्रादेशप्रमाणां हृतास्तां समिधं
 तूष्णीमभौ ऊत्वा तत्तन्मन्त्रैश्चकसमस्तमहायाहृ-
 तिहोमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चभिर्मन्त्रैः
 पञ्चाङ्गतीर्जुज्यात् । तत आचार्यः उदगपेषु
 कुशेषु कृताङ्गलिः प्राञ्जल ऊर्द्धक्षिण्येत् । अन्या-
 चार्ययोर्मध्ये माणवकोऽपि कृताङ्गलिराचार्या-
 भिसुख उदगपेषु कुशेषु ऊर्द्धक्षिण्येत् । माणव-

उप

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
 वकस्य अङ्गलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आ-
 चार्यस्यापि । ततो गृहीतजलाङ्गलिराचार्यो
 गृहीतजलाङ्गलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं
 जपति । तत आचार्यो माणवकं मन्त्रं पाठ-
 यति । ततो माणवकस्याभिवादनार्थं देवता-
 अयं नक्षत्राअयं गोप्राअयं वा माणवकनाम
 कल्पयित्वा आचार्यो माणवके कथयति । तत-
 आचार्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
 माणवकः पूर्वोर्ध्वमुखश्चित्तं नाम मन्त्रेण कथ-
 यति । तत आचार्यमाणवकौ पूर्वगृहीतजला-
 ङ्गली त्यजेताम् । आचार्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
 माणवकस्य साङ्गुष्ठं दक्षिणां पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
 ततो गृहीतमाणवकहृत्तो मन्त्रं जपत्वाचार्यः ।
 ततो माणवकमाचार्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्राम-
 यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
 स्तन्त्रं स्पृष्ट्वा अक्षतीर्णेन दक्षिणपाणिना अथ्यव-
 हितं नाभिदेशं आचार्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
 माणवकस्य नाभेरपरिदेशं मन्त्रेण आचार्यः
 स्पृशति । ततो माणवकहृदयदेशं मन्त्रेणाचार्यः
 स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्यो
 माणवकस्य दक्षिणस्तन्त्रं स्पृशन् मन्त्रं जपति ।
 ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्तन्त्रं
 स्पृशन् आचार्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्यो माण-
 वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
 वकं आचार्यो मन्त्रेण प्रेषयति । ब्रह्मचारी तु
 सर्वत्र वाङ्मिति ब्रूयात् । ततोऽप्रेरत्तरभागे
 गत्वा आचार्य उदगपेषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
 विशति । तत आचार्योभिसुखो माणवकः पाति-
 तदक्षिणजानुः उदगपेषु कशेषु उपविशति ।
 ततः प्रवरसंख्यया पञ्च वा त्रयो वा मेखला-
 यज्ञोपवीतरूपग्रहणः कर्त्तव्यः । अथैनं माण-
 वकमाचार्यस्त्रिःप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिहृतां
 मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रदयं वाचयति ।
 ततो यज्ञोपवीतं कृत्वासांरिजान्मन्त्रं आचार्यो
 माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
 आचार्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तमुपसन्नमाण-
 वकं आचार्यः प्रथमं पादं पादं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः
 कृत्वा सावित्रीं अर्ध्यापयेत् । तत आचार्यो
 माणवकं महायाहृतीः पृथक् पृथक् कृत्वा
 प्रणवपूर्विका अर्ध्यापयेत् । ततो वैश्वं पाशाशं
 वा माणवकपरिमाणदण्डं माणवकाय प्रयच्छन्
 आचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीत-
 दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
 ततो मातृबन्धुन् ततः पितरं ततः पित्रबन्धुन्
 ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत् । ततः सर्वं शश्वेभेत् आचा-
 र्याय निवेदयेत् । ततः पूर्ववेदाचार्यो अक्षसमस्त-
 महायाहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां हृतास्तां
 समिधं तूष्णीमभौ ऊत्वा प्रकृतं कर्म समाप्य
 उदीच्यं प्राशान्नहोमादिवामदेशगानात् कर्म
 निर्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवाचार्यकदा कर्म-
 कारयित्वासांरिजान्मन्त्रं दक्षिणां दद्यात् । अथान्य-

उप

एवाचार्यो हतः तदा येन हतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत् । ततः प्राप्तायां सन्ध्यायां सन्ध्या-मुपास्य कुशखिकोक्तविधानेन समुद्रवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाङ्गलि-सेकमग्निपर्युक्त्याश्च कृत्वा समिद्धोमं कुर्यात् । ततः प्रादेशप्रमाणाद्युक्तसमिद्धयं गृहीत्वा आद्य-नयोक्तृणां मध्ये समन्वयं कुर्यात् । ततः कर्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्युक्त्याप-क्रामं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाङ्गलिसेकं कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रे-णाग्निं विद्वज्य अतीतायां सन्ध्यायां भिक्षालब्ध-मन्नं क्षारलवणवर्जितं सद्यतमुदकेनाभ्युक्ष्य भक्ष्य-प्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत । एतच्चाभिकर्म समावर्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्त्तव्यम् ॥ इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

(ब्राह्मण-दक्षिण-वैश्यानामन्यतममन्वय-वयःश्रीश-श्रौथं-श्रीचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिबन्धित्युक्तं तदुजिज्ञोषुदन्ताग्र-शुवक्त्रादिनासं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं श्लोशसहस्रं भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-मुद्गलनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्दशं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्यं पुष्पैर्नाजभक्तैः रत्नैश्च देवताः पूज-यित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोक्तविध्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विल्वानां समिद्धिस्तुर्गां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोद्भृम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दार्ढ्वीर्हौमिकेन विधिना-क्षुभेणान्याजतीर्जुञ्ज्यात् । सप्रणवाभिर्भस्त्राभ्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतभूर्धोश्च स्वाहाकारश्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो ह्यस्य वैश्यो वैश्यश्चैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज-ममुपनीतमभ्यापयेद्विकेके ॥ ततोऽग्निं त्रिः परि-योयादिसात्तिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहृष्टारोर्ष्यापादव्य-प्रेयुन्यान्ततालस्याय-शस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्हा शुचिना कषाय-वाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यं मदशुभतस्थान-गमन-शयनासन-भोज-नाध्ययन-परेण भूत्वा मन्त्रियहितेषु वर्त्तितव्य-मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मे भवत्यपला च विद्या न च प्राक्पाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यगवर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शो स्थानेनोभाग् भवेय-मपलाविद्यश्च । द्विज-गुरु-दरिद्र-मिन्न-प्रव्रजितो-पनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं वाधु भवति । आधशाकु-निक-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं वि-द्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥

उप

भवतश्चात्र ॥

“हृद्योऽष्टमी तन्निधनेहनी हे कृद्योतरेऽप्येवमहर्त्तिसन्ध्यम् । अकालविद्युत्-क्षनयिन्तुघोषे स्वतन्त्रराष्ट्रद्विपथथासु ॥ प्रशानयानायतनाह्वेषु महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु । नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा-नाधीयते नाशुचिना च निव्यम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप + नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकेन ।) नायकगुणो-त्कर्षकथकः । यथा,—
 “नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” ।
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ उपपतिश्च ॥ (उप-नयतीति । उप + नी + ण्वल् । प्रापके, त्रि ॥)
 उपनाहः, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।) वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम् २ । इत्यमरः ॥ अणालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥ प्रलेप इति भाषा । (यथाह सुश्रुतः । “आदौ विस्त्रापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् । तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्” ॥)
 उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति । उप + नि + धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥
 (“वासनस्थमनाख्याय हन्ते न्यस्य यदर्पितम् । द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः” ॥ वासुदेवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)
 उपनिषत्, [इ] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-विद्या अन्वया इति । उप + नि + सद् + क्तिप् ।) धर्म्मः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ (वेदशिरोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्याका उपनि-षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो नवाधिकशतम् । सामः सहस्रम् । पञ्चाशदुप-निषदोऽथर्वणस्य ॥ ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः । यथा, आ-श्वलायनगृह्यकारिका । “प्रथमं स्यात् महानाग्नी द्वितीयश्च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥) (सुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः प्रदर्शिताः । यथा,—
 “ईश-केन-कट-प्रश्न-सुख-माखण्ड-तित्तिरिः ॥७॥
 ऐतरेयश्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ॥१०॥
 ब्रह्म कवलय-जावाण-श्वेताश्व हंस आरुण्यः ॥१६॥
 गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-शिरःशिखा ॥२१॥
 मन्त्रायनी कौषिकी बृहज्जावाण-तापनी ॥२७॥
 काजाभिषङ्ग-मैत्रेयी सुबाण-क्षरि-सन्धिकाः ॥३२॥

उप

सर्वसारं निराकम् रक्ष्यं वन्द्यधिकम् ॥१॥
 = २ १० ११
 तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्त्वात्म बोधकम् ॥१॥
 १२ १२ १४ १५
 परित्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्याह-मखण्डम् ॥१॥
 १६
 दक्षिणाश्रमं स्नानं महागारायणाऽथयम् ॥१॥
 १८
 रक्ष्यं रामतपनं वासुदेवश्च सुकृत्तम् ॥५७॥
 १९
 शाखिल्यं पौङ्गलं भिक्षुं महत्शारीरकं शिखा ॥१॥
 २१
 तुरीयातीत-संन्यास-परित्राजाच्चामाजिका ॥१॥
 २२
 अथत्तैकाक्षरं पूर्णां सूर्यायध्यात्म-कुडिकाभा-सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥६॥
 २२
 त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कट-भावना ॥८॥
 २४ २५ २६ २७
 हृदयं कुण्डली भस्म रत्नाक्षर-दर्शनम् ॥६०॥
 २८
 तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माभिहोचकम् ॥४॥
 गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ॥६॥
 शाश्वत्यानी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥१०॥
 २९
 कलि-जावाण-सौभाग्य-रक्ष्य-ऋच-सुक्तिका ॥१०॥
 अत्र स्थितानामेकदेशवाग्निशब्दानां विवृतिः ।
 १ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दु
 ३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽथर्वशिखरः । ५ शिखर
 यर्वशिखा । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रत्न
 शुकुरहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो वा
 विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या न
 विद्या । १२ परित्राट् नारदपरित्राट् । १३ त्रि
 खी त्रिशिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योगचूडामणि
 १५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिण
 मूर्तिः । १७ अहयं तारकः । १८ रक्ष्यं रा
 रक्ष्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शि
 योगशिखा । २१ परित्राजः परमहंसपरित्राज
 २२ पूर्णाऽप्रपूर्णा । २३ कटः कटवद्रः । २४
 खली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावाणः ।
 गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावाणदर्शनम् । २
 अभिहोचकं प्राणाभिहोचम् । २९ । कलिः कलि
 सन्तराणम् । ३० रक्ष्यं खरसतीरहस्यम् ।
 आसां मध्ये या यदेदान्तर्गतास्ता अपि तं
 प्रदर्शिताः । यथा,—
 सामवेदान्तर्गताः बोधशस्त्रसंख्या उपनिषदः ।
 अथत्तम् १ आरुण्यः २ कुडिका ३ केन
 छान्दोग्यम् ५ (या)जावाणदर्शनम् ६ जावाणी
 महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणि
 ११ रत्नाक्षरम् १२ वन्द्यधिकम् १३ शारी
 १४ संन्यासम् १५ सावित्री १६ । * ।
 सुकृत्युष्मदेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्या
 उपनिषदः यथा,—
 अतीताध्यात्मम् १ ईशावाणम् २ (ना)जावाण

उप

गारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिभिर्लक्षीं निराकृतम् ७
रामहंसः ८ पैकुलम् ९ ब्राह्मणसंख्यम् १० ब्रा-
ह्मणसंख्यतारकम् ११ भिक्षु १२ मल्लिका १३
शुक्तिः १४ याज्ञवल्क्यम् १५ बृहदारण्यकम् १६
शाङ्खायनी १७ सुबालः १८ हंसः १९ ॥

कृष्यायुर्वेदान्तर्गता द्वात्रिंशत्-संख्याः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४
रत्नाक्षरम् ५ कठवल्ली ६ कलिसन्तराम् ७
ज्ञानाभिषेकः ८ कौबल्यम् ९ क्षुरिका १० गर्भः ११
नोविन्दुः १२ तैत्तिरीयकम् १३ दक्षिणामूर्तिः १४
ज्ञानविन्दुः १५ नारायणः १६ पञ्चब्रह्म १७ प्राणाभि-
षेकम् १८ ब्रह्म १९ ब्रह्मविद्या २० योगकुण्डलिनी २१
योगतन्त्रम् २२ योगशिक्षा २३ वराहः २४ शारी-
कम् २५ सुकरहस्यम् २६ श्वेताश्वतरः २७ सर्व-
शारः २८ खान्दः २९ खरखतीरहस्यम् ३० हृद-
म् ३१ ॥

हृदवेदान्तर्गता दशसंख्या उपनिषदः यथा,—
अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौषि-
की ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ सुद्वला ८
ऋषः ९ सौभाग्यम् १० ॥

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्या उपनिषदः,
अथर्वशिक्षा १ अथर्वशिरः २ कृष्णः ३ गणपतिः ४
शङ्करम् ५ गोपालतापनम् ६ जावालम् ७ त्रिपु-
तापनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरि-
जाकः ११ वृत्तिहतापनी १२ परब्रह्म १३ परि-
जाकप्रपूर्णा १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६
भ्रम १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २०
हावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ सुयङ्कम् २३ राम-
तापनी २४ रामरहस्यम् २५ बृहज्जावालम् २६
हरमम् २७ शाखिल्यम् २८ सीतारः २९ सूर्यात्मः ३०
अयोधम् ३१ ॥

निष्कारं, स्त्री, (उपनिष्कारन्ति सैन्यान्यत्र । उप
+ निष् + कृ + घ । ऋदोरप् तु न । अपोबाध-
स्य ल्यटोऽपि घस्यापवादत्वात् । यद्वा उप निष्की-
र्तते सैन्येर्हन्त्येते इति । क्त + कर्मणि अप् । इदु-
पधस्येति घः ।) पुरपथः । इत्यमरः ॥ राजपथः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

निष्कर्मणं स्त्री, (उपष्कर्म्यतेऽनेन उप + निष्-
+ कर्म + ल्यट् ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥
निष्कर्मणामसंस्कारः ॥

पतिः, पुं, (उप + नी + क्त ।) कृतोपनयनः । इति
इतिः ॥ (“अपोपनीतं विधिवद् विपश्चितः” ।
इति रघुः । १। २६।) निकटप्राप्ते चि ।

पतिः, पुं, (उप + नि + अस् चोपथे + घञ् ।)
अपोपक्रमः । तत्पर्यायः । बाष्पलम् २ । इत्य-
मरः ॥ (“नस्मात् ब्रह्मणिश्चापोपन्यासमुखेन” ।
इति शारीरकभाष्ये ॥ ६४।७। विचारः । यथा,
सुः ६।३१ ।

विश्वजन्मिर्निर्गुण्युपन्यासं निबोधत” ।
अथमात्रं सर्वजन्मरहितं विचारं ब्रह्मवत्” ।
इति तट्टिका ।

उप

धनादीनामर्पणम् । गच्छित इति भाषा ॥
उपपत्तिः, पुं, (उपमितः पत्न्या । अवादयः कृष्टाद्यर्थे
द्वतीयया इति समासः ।) जारः । इत्यमरः ॥ नां
इति भाषा । तस्य जन्तव्यम् । आचारहानिहेतुः
पतिः । स चतुर्विधः । सार्वकालिकपराङ्मना-
पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १ ।
सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः २ ।
भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितो-
ऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ३ । कामिनी-
विषयकपटपटुः शठः ४ । इति रसमञ्जरी ॥
(यथा, मनुः ३।१५५ ।

“पौनर्भवश्च कायाश्च यस्य चोपपत्तिर्गते” ॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन् ।) सङ्गतिः ।
निर्द्विः । समाधानम् । सिद्धान्तः । प्रकरणाप्रति-
पाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः । इति
वेदान्तसारः ॥ (“उपपत्तिमदूर्खिताश्रयम्” ।
इति भारविः । २।१ ॥) हेतुः । यथा,—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः” ।
इत्यत्र उपपत्तिर्निर्वृद्धभिर्हेतुभिरिति पक्षता-
ग्रश्यामाधुरी । सङ्गतिः । यथा,—

“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः” ।
इति भाषापरिच्छेदः ॥ (उपायः । यथा माघे ।
“अपेक्षितान्योन्यबन्धोपपत्तिभिः” । सिद्धिः ।
प्राप्तिः । “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः” । इति
रघुः ॥ ५।१२ ॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम् ।) लेखः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपोच्चारणीयपदम् । (यथा,
रघौ १६।४० । “तस्याः स राजोपपदं निश्चान्तम्” ॥)
यथा वा नामोत्तरे शर्मिवर्मादि । समभिव्याह-
तस्वार्थपोषकपदम् । यथा प्रहारादौ प्रादि ।
इति व्याकरणम् ॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरके यत् ।
उप + पत् + शिच् + युल् । यद्वा उपमितं
पातकेन ।) पापविशेषः । तत्तु ऊनपद्माश-
द्विधं यथा । गोबधः १ अयाज्ययाजनम् २ पर-
दारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५
मातृत्यागः ६ पित्रत्यागः ७ यथां शुश्रूषाद्यकरणं
त्यागः । स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज्ञ-
त्यागः । अधीतवेदविसरणाश्च । अग्नित्यागः ९ स
तु स्मार्त्ताग्निहोत्रत्यागः । सुतत्यागः १० स तु
तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम् । परिव्रित्ता ११
सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ष्येष्ठस्य ।
परिवेदनं १२ तत्तु अकृतदारज्येष्ठसत्त्वे कनि-
ष्ठस्य । तयोः कन्यादानं १३ तयोर्याजनं १४ तत्तु
तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम् । कन्याया दूषणं
१५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गलोपपत्तिना रूषणम् ।
अङ्गुल्या योनिविदारकमिति यावत् । वाङ्मयं १६
तत्तु निविद्धहृद्भिर्जीवनम् । व्रतकोपः १७ स तु
ब्रह्मचारिणो मैथुनम् । तडागविक्रयः १८ आराम-
विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१
ब्राह्मता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम् । नाश-
वन्तामः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-

उप

वेतनग्रहणपूर्वमध्यापनम् । भृताध्यापनम् २५
तत्तु वेतनप्रदानपूर्वकाध्यापनम् । अपयथा
विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागोरसादीनां ब्राह्म-
ण्येन विक्रयः । सर्वकारेऽधीकारः २७ स तु सु-
वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाश्रया अधिकारः । महा-
यन्त्रप्रवर्तनं २८ तत्तु महतां उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-
हेतूनां सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्तनं अथवा तैकादि-
यन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च । अथधिर्द्विसं
२९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नशः । स्त्रा-
जीवः ३० स तु भार्यादिस्त्रीणां वेष्टात्वं कृत्वा
तदुपजीवनम् । अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्येना-
दिना यज्ञेन अथपराङ्मस्य मारणम् । मूलकर्म
३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् । इत्यन्तार्थ-
मशुष्कद्रुमाणां क्लेदनं ३३ आत्मार्थं क्रियारम्भः ३४
स तु अनानुरस्य देवपितृशुद्धेशमन्त्रेण पाका-
द्यनुष्ठानम् । निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तत्तु लशु-
नादेः सन्नदनिच्छया अथवा गणकदेवव्रतस्कारा-
द्यभक्षणम् । अनाहिताग्निता ३६ सा तु सम-
र्थस्य श्रोतस्मार्त्ताग्रपरिग्रहः । स्तेयं ३७ तत्तु
सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम् । देवधिर्पितृणां
ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु
श्रुतिस्मृतिविरुद्धास्त्रशिक्षणम् । पाषण्डशास्त्रा-
भ्यासो वा । कौशील्यक्रिया ४० सा तु तौर्य-
त्रिकस्य सततानुष्ठानम् । धान्यन्त्येधं ४१ पशुस्तेयम्
४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्त्रीनिषेधनम् ४४ स्त्रीबधः
४५ शूद्रबधः ४६ वैश्यबधः ४७ क्षत्रियबधः ४८
नास्तिक्यम् ४९ । तत्तु अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः ।
नान्ति परलोक इति वा । इति मनुः श्रुलपाणिश्च ॥
(अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपापं, स्त्री, (उपमितं पापेन ।) उपपातकम् ।
इति स्मृतिः ॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम् ।) शाखानगरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणैः ।) व्यासकृता-
ष्टादशपुराणसदृशानामानुष्यादिप्रणीताष्टादशपुरा-
णानाम् । यथा,—

“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम् ॥
तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारेश च भाषितम् ।
चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षात्तन्दीशभाषितम् ॥
दुर्वाससोक्तमाख्यं ५ नारदीयमतःपरम् ६ ।
नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोपगच्छेरितम् ८ ॥

कापिलं ९ वारुणं १० श्राम्भं ११ कालिकाश्रयमेव च १२ ।
माण्डेयं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वार्थसिद्धिदम् ॥
पराशरोक्तमपरम् १६ मारीचम् १७ भास्कराश्रयम् १८ ।
अथ देवं देवीपुराणम् । इति मलनासतत्त्वधृत-
कूर्मपुराणम् ॥ (यथां विसृतिस्त तत्तच्छब्दे
द्रष्टव्या ॥)

उपपत्तिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विकारा-
त्त्वम् । ऋन्मयसमये मुख्यादाणात् तथात्वम् ।)
ऋन्मा । द्वाह इति, भाषा । तत्पर्यायः । द्वा-
पिका २ । इति द्वावाजी ॥

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्क्रोचः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ घुस इति भाषा । (यथा कथा-
सरित्सागरे २४ तरङ्गे ।

“उपप्रदानं क्षिप्नुनामेकं ह्याकर्षणौषधम्” ॥)

उपप्लवः, पुं, (उप + प्लु + प्लप् ।) राजग्रहः । वि-
प्लवः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥

(“उपप्लवाय कौकानां धूमकेतुरिवोत्थितः”) ।

इति कुमारे । २।३२।) गृहणम् । यथा “उप-
प्लवे चन्द्रमसो रवेश्च” । इति स्मृतिः ॥ (उत्पात-
सूचकोऽग्निजादिः । यथा, “कश्चिन्न वाय्वादिरुप-
प्लवो बः” । इति रघुः । ५।६। भीतिः । “नृपा-
इवोपप्लविनः परेभ्यः” । इति रघुः । १२।७।

“उपप्लविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

“उपप्लविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपभूषणं, स्त्री, (उपमितं भूषणेन ।)

घण्टाचामरादि । यथा,—

“घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्याद्दयस्मात्तदुपभूषणम्” । इति ।

“प्राकारः पानपात्रश्च गेयुको गृहमेव च ।
पर्यङ्गादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम्” ॥

इति च कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्तिप् ।) चक्राकारयज्ञ-
पात्रं । इत्यमरः ॥ (यथा, श्रौतसूत्रे । १।१०।६॥

“पाणिभ्यां जुह्वं परिगृह्योपभृत्याधानम्” ॥)

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोजनाति-
रिक्तभोगः । तत्पर्यायः । निर्बन्धः । २ । इत्यमरः ॥

(“प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्” ।

इति रघुः । १२।२२। तथा च स्मृतिः ।

“आगमेनोपभोगेन नष्टं मायमतोऽन्यथा” ।

“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्ति” ।

इति मनुः । २।६४॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + अष्ट्
+ टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥

(“कूटोपमं भूतिसितेन शम्भुना” । इति माघे १।४।

“अपि क्षिप्रतमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः” ।

इति रघुः । १।४७।) तस्य वैदिकपर्यायः ।

इदमिव १ इदं यथा २ अमिर्णये ३ चतुरस्रिहृद्-
मानात् ४ आश्वात्प्रतचारिणः ५ वृत्तस्यनुते-
पुरङ्गववयाः ६ नारकाभगं ७ मेघोभूतोऽभोषन्नपः
८ तद्रूपः ९ तद्वर्णः १० तद्वत् ११ तथा १२ ।

इति बादशोपमाः । इति वेदनिर्घण्टौ ३ अ-
ध्यायः ॥ (अर्थात्प्रारम्भेः । विलूतिल्लु उपमा-
लङ्कारश्चेद्द्रष्टव्याः ।)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता मात्रा ।) धात्री ।

इति जटाधरः ॥ मातुः सदृशी । सा बहुविधा
यथाह स्मृतिः ।

“मातुःश्वसा मातुःशानी पिठयस्त्री पिठयसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातुस्तुल्याः प्रकीर्त्तितः” ॥

उपमानकर्त्तरि चि ॥

उपमानं, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा +
ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ४।५।

“उपमानमभूद्विजासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया” ।

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गव-
स्तथेतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधन्मार्गात् साध्यसाधन-
मुपमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य
पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधन्मार्गात् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं
सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत् इत्यध्याहारेश्च च
करणलक्षणम् । अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते
टीकाहृतः । यथा च अतिदीर्घयोवत्वादिपञ्च-
न्तरवैधर्म्यज्ञानत् । उष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः ।
एवमन्योऽपि उमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा
सुदृगणीसदृशी औषधी विषं हन्तीत्यतिदेश-
वाक्यार्थे ज्ञाते सुदृगणीसादृश्यज्ञाने जाते इय-
मौषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियते
इत्यादि ॥)

उपमालङ्कारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्या-
लङ्कारः । यथा । उपमामाह-
“सायं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्येक्ये उपमा द्वयोः” ।

तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्ल-
क्षणम् । यथा,—

“सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च” ।

इयं पुनः श्रौत्यार्था च । तल्लक्षण्यन्तु ।

“श्रौती यथेवाशब्दा इवार्था वा वतिर्यदि ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुत्यार्थी यत्र वा वतिः” ॥

द्वे त्रिधा । तद्धिते समासेऽथ वाक्ये । उदाहरणम् ।

“सौरभमन्भोरहृवगमुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः
पल्लवतुल्योऽतिपेखवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां
सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा अर्थी । पूर्णा षडैव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मदेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्था सापि पूर्णवत्” ॥

इत्यत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पूर्वोक्तरीत्या
पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।
वाचः सुधा इवौष्ठले विम्बुल्यो मगोऽम्भवत्” ॥

“सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।
आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वडि ।
कर्म्मकर्त्रोऽसुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः” ॥

उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश” ॥

तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-
गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादानेऽद्विधा वाक्यसमासयोः” ।

श्रौत्यार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-
रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।

“औपम्यवाचिणो ऋषे समासे क्षिपि च द्विधा”

उदाहरणम् ।

“वदनं मन्मथावीक्षाः सुधाकरमनोरुम्” ।

“गह्वरमिति अतिपथबन्धुत्वात् गिनदम्भवात्मनां इत्ये-
पुनर्धर्मोपमानयोर्जापे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च ऋषे धर्मोपमानयोः
उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्तेन वा गयनगुण-
पुनर्द्विधा ।

“क्षिप्तमासगता द्वेषा धर्मो वादिविषोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति सुखात्मनसा इवति

“उपमेयस्य ऋषे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि” ।

उदाहरणम् ।

“अरातिविक्रमालोकविक्रमरविर्लोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दृगः स सहसायुधीयति” ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । “वृ-
प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे
त्रिलोपे च समासगता । यथा । राजते मृगणे
नेत्यादि ।

“तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्याः
पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति
लित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति सा-
दर्पणस्य १० परिच्छेदतः संयच्छीतः ॥

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा ॥

शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यत्वा
यथा “गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकार-
ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पि-
त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थ-
गम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । म-
परिच्छेदे ॥ ७६-८० ॥

“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवथादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स-
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमापणम् ।
पदज्ञानान्तु करणं शक्तिधीरुपमापणम्” ।

उपमेतः, पुं, (उपमा इतः प्राप्तः ।) श्राव-
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (श्रावणोऽपि सर्वोऽपि
उन्नतानामुपमास्यानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यम् + ङच् ।)
इति जटाधरः ॥ (“अथोपयन्तारमन्-
धिना” । इति कुमारे ५।४५। “अथोप-
सदृशेन युक्ताम्” । इति रघुः ॥ ७।११।)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + अप् ।) वि-
इत्यमरः ॥

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उ-
याच + यञ् ।) समीपे याचककर्त्ता ।

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच् + क्त ।) सर्व-
देवाय देयं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्योद्द-
इति शिकारश्लेषः ॥ (प्राथितम् । वषा,
सरित्सागरे १३ तरङ्गे ।

“तस्योपयाचितान्तेषु तच्चत्वाः कुर्वन्ते प्रवा-
तत्तत्वाभित्तवन्धिद्वेतेः कोऽपि वाच्यः” ॥

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचित + क्त ।) उप-

उप

म् । खेचरन्वये देवदेवम् । इति नटाधरः ।
यथा, कादम्बरी । “सिद्धयन्तानि ह्यसुविध-
देवतोपवाचितकानि” ॥

यामः, ङ, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
मरः । (यच्चाङ्गपात्रविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७ । ४ ।
११ । “उपयामगृहीतोऽसि” । उपयाम्यतेऽनेन ।
उप + यम् + यिच् + अच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
द्धम् ॥)

युक्तः, चि, (उप + युञ् + क्त ।) योग्यः । उचितः ॥
योगः, ङ, (उपयुज्यते इति । उप + युञ् + घञ् ।)
आचरणम् । इति विजयरत्नितः । इष्टसिद्धार्थ-
आधारः । इति विष्णुमिश्रः ॥ (“अनङ्गुलैः खक्रिय-
धोपयोगम्” । इति कुमारः । १ । ७ ॥ भोजनम् ।
“कौषधाम्निविहारानामुपयोगं सुखावहम्” । इति
निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

योगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल्) उपयोगिनो
भावः । फलसाधनता । प्रयोजनम् । आनुकूल्यम् ॥
योगी, [न्] चि, (उपयोगोऽस्यास्तीति । उप-
योग + इनि ।) उपयुक्तद्रव्यादिः । क्रियासाधनम् ।
अनुकूलः ॥ (“तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रा-
दीनि” । इति वेदान्तसारे । २ ॥ उपभोगद्रव्यम् ।
यथा कथासस्त्रिगादे । १५ तरङ्गे ।

“अस्ति कन्यारत्नं मे गृह्यतामुपयोगि चेत्” ॥
दोषं, य, उपजोषम् । आनन्दः । इत्यमरटीकायां
[तः ॥

क्तः, ङ, (उप + रञ्ज + क्त ।) राजयन्तः सूर्य-
क्षेत्र । इत्यमरः ॥ राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्तः, चि, (उप + रञ्ज + क्त ।) व्यसनार्तः । दैव-
तुषान्यतरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

द्वयं, स्त्री (उपगतं रत्नं यच्च ।) रत्नार्थं सैन्य-
पानम् । घौकी इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
जनम् २ । इत्यमरः ॥

तः, चि, (उप + रम् + क्त ।) मृतः । इति
[तिः] ॥ (यथाह नारदः ।

पितृयुपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः” ॥
रतः ॥

तस्युहः, चि, (उपरतानया स्युहा धनाद्याकाङ्क्षा
ए ।) सत्यपि सत्त्वे स्वगतधने चारहितः । स्वस-
नाधिकारस्य स्वसमानकालीनेष्वा प्रागभावा-
मानकालीनेष्वाध्वंसवान् । इति दायतत्त्वम् ॥
आरहितः ॥ (“पितृयुपरतस्युहे” । इति
शिवस्मृतः ॥)

तिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तान् ।) विरतिः ।
ति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६१ । ८ ।
“विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि । नमोऽस्तु ते” ॥)
निष्कृतेऽक्रियायां विषयेषु उपरमणम् ।
अथवा विहितकर्मणां विधिना परित्यागः” ।
इति वेदान्तः ॥

उप, ङ, (उप + रम् + घञ् ।) निपातनात् न
प्रतिः । उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“प्रेनोपरने
रत्नद्वयं नियोजयेत्” । इति वैद्यके ॥)

उप, ङ, (उपमितं रत्नेन ।) उपधातुः । तद्यथा ।

उप

खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कडम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
क्षितिनागः । शैलेयं । इति राजनिर्घण्टः ॥

“गन्धो हिङ्गुलमध्वतालकशिलाः खोतोऽङ्गनवट-
ङ्गणम्, राजावत्कसुम्भकौ स्फटिकया शङ्खः खटो
गैरिकम् । कासीसं रसकङ्कपद्मसिकता वोलाख
कङ्कुकम्, सौराष्ट्री च मताश्चमी उपरसा सूतस्य
निक्षिद्रयोः” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमभागे ॥)

उपरागः, ङ, (उप + रञ्ज + घञ् ।) राजयन्तश्चन्द्रः ।
सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरागान्ते शशिनः सम-
पगता रोहिणीयोगम्” । इति शाकुन्तले । निकट-
स्थितित्वात् निजगुणादेरन्यत्रारोपणम् । यथा
स्फटिकस्त्वमे रत्नपुष्पाणां रत्नमारोपः ।) राजः ।
विगानम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्नयः ।
यद्दकल्लोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी । (यथा
रघौ १६ । ७ । “विभर्षि चाकारमनिर्द्वैतानां
मृगालिनी हेममिवोपरागम्” ॥)

उपरामः, ङ, (उप + रम् + घञ् ।) निवृत्तिः । तत्प-
र्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, य, (ऊर्द्धं ऊर्द्धायां ऊर्द्धात् ऊर्द्धायाः ऊर्द्धं
ऊर्द्धं वा वसत्यागतौ रमणीयं वा । “उपर्युपरि-
यात्” । ५ । ३ । ३१ । इति ऊर्द्धस्योपादेशो गिन्
प्रत्ययश्च ॥) ऊर्द्धम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
इति भाषा ।

(“त्वय्यासमे नयनमुपरिस्पन्दि शङ्गे मृगास्याः ।
मीनद्वोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेध्वतीति” ॥

इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।
“अवाङ्मुखस्योपरि पृष्पृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता” ।

इति रघुः । २ । ६० ॥)

उपरिष्ठात्, य, (ऊर्द्धं ऊर्द्धायां ऊर्द्धात् ऊर्द्धायाः
ऊर्द्धं ऊर्द्धं वा वसति आगतौ रमणीयं वा ।
“उपरि उपरिष्ठात्” । ५ । ३ । ३१ । इत्यूर्द्धस्य
उपादेशो रिष्ठात् इति प्रत्ययश्च ॥) उपरि । ऊर्द्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
“नाधस्तातोपरिष्ठाच्च गतिर्नाभु न चान्वरे” ॥)

उपरीतकः, ङ, षट्कारबन्धविशेषः । आसन वाँधन
इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।
“एकपादसुरौ कृत्वा द्वितीयं स्नान्यसंस्थितम् ।
नारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपमितं रूपकेण ।) नाटकविशेषः ।
स तु अष्टादशविधः । यथा ।
“नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाच्यरासकम् ।
प्रस्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेङ्गवां रासकान्तथा ॥
संज्ञापकं श्रीगदितं शिष्यकञ्च विलासिका ।
दुर्महिका प्रकरणी क्लीशो भाषिकेति च ॥
अष्टादश प्राञ्जलरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य नाटकवन्मतम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उप

उपरोधः, ङ, (उप + रुध् + घञ् ।) अनुरोधः ।
(प्रतिबन्धः । “अन्येषामपि भैक्षोपजीविनां ह्युप-
रोधं करोषि” । इति महाभारते आदिपर्वणि ।
३ । ४५ । “तपोधननिवासिनामुपरोधो माभूत्” ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥)

उपरोधकं, स्त्री, (उप + रुध् + ण्युल्) गर्भागारम् ।
वास्यहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
उपर्युपरि, य, ऊर्द्धाङ्गं । उपर उपरि इति भाषा ।
सामीप्यम् । यथा “उपर्युपरि यामम्” । इति
व्याकरणम् ॥

उपलः, ङ, (उपलति । उप + ल + क् ।) यद्वा, उं
शम्भुं पक्षति यः । उ + पल + अच् ।) पाषाणः ।
(यथा,—
“रेवां द्रव्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्” ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ११ । १६७ ।
“मणिमुक्ताप्रभासानां तामस्य रजतस्य च ।
अयःकांस्योपलानाञ्च दादशाञ्च कथामता” ॥
बालुका । यथा, “भिषगुपलाप्रक्षिणी नना” । इति
ऋग्वेदे । ६ । ११२ । ३ । “उपलेषु बालुकासु”
इति भाष्यम् ॥)

उपलक्षणं, स्त्री, (उप + लक्ष् + ल्युट् ।) अज्ञहत्-
स्वार्थलक्षणा ।
(“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणाश्चेत्युक्ता मुञ्जैव सा द्विधा ॥
यथा कुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । गङ्गायां
घोषः । इत्युपलक्षणम्” । इति काव्यप्रकाशः ॥)
एकपदेन तदर्थाद्यप्यर्थकथनम् । यथा, मुञ्जितस्त्वम् ।
“दिशान्तरे मृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकाहयम् ।
निधायोरसि संयुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्” ॥
अत्र पादुकाहयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि ॥

उपलक्ष्यः, ङ, (उप + लक्ष् + ण्यत् ।) आश्रयः । अव-
लम्बनम् ॥

उपलधिप्रियः, ङ, (उपलधिः प्रियो यस्य ।) चमर-
नामवगजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपलब्धार्था, स्त्री, (उपलब्धः अर्थो यस्याः ।) आख्या-
यिका । इत्यमरः ॥ हितोपदेशादिकथा ॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप + लभ + क्तान् ।) मतिः ।
प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५ । ५६ । “यथा हि मे स्यात्
स्वपदोपलब्धिः” ।) ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
महाभारते १४ । अनुगीतापर्वणि । २२ । २६ ।
“कामन्तु नः स्वेषु गुणेषु सङ्गः
कामञ्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मान् विना नान्ति त्वोपलब्धि-
क्तावदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः” ॥)

उपलभेदी, ङ, (उपलं भिनत्तीति । उपल + भिद् +
यिणि ।) पाषाणभेदी रुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अश्वमेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उपलम्भः, ङ, (उप + लभ + घञ् ।) उपसर्गात् खल-
घञोरिति तुम् । अनुभवः । इत्यमरः ॥
(यथा रघुः १४ । २ ।
“विस्मयमन्वाह्वतया न दृष्टौ

उप

चातौ सुतसार्धसुखोपलम्भात्"॥)

उपलम्भाः, त्रि, (उप + लभ + क्त्वात् । "उपात् प्रार्थ-
सायाम्" । ७।१।६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) स्तव्यः ।
स्तवोपयुक्तः । यथा उपलम्भाः साधुः । इति सुग-
बोध्याकरणम् ॥

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा ।
इति मेदिनी ॥ ("सितोपला तु गोक्षीरी" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयत्ते यक्षाधिकारे ॥)

उपलिङ्गः, स्त्री, (उपमितं लिङ्गेन ।) उपद्रवः । अरि-
ष्टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ("केनचित् उपलिङ्गानि
गायता" । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ॥)

उपलोपनं, स्त्री, (उप + लिप् + ल्युट् ।) गोमयादि-
लोपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ।
"तत्रैव देवायतने संमार्जनोपलोपनमखडनादिकं
कर्म समाप्तापयति" ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (प्रियालवृक्षेऽस्य गुणादयो व्या-
ख्येयाः ॥)

उपवर्गं, स्त्री, (उपमितं वर्णेन ।) कृत्रिमवर्णम् । वा-
गान इति भाषा । तत्पर्यायः । आरामः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, मेघदूते पूर्वमेघे २४ श्लोकः ।
"पादुच्छ्वायोपवर्णवृत्तयः केतकैः सृचिभिर्भैः" ।
"सा केतुमाणोपवर्णा वृद्धि-
विहारशैलानुगतैव नागैः" ।
इति रघुः । १६ । २६ ॥)

उपवर्तनं, स्त्री, (उपागत्य वर्तन्ते अत्र । उप + वृत्
+ ल्युट् ।) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदैक-
देशः । सजलनिर्जलस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । देशः २ । विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
काशीखण्डे ।
"तस्योपवर्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभिर्त्तु क्वचित्" ॥)

उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । हलभृतिः २
कृतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपवर्हः, पुं, (उप + वृह + घञ् ।) उपधानम् ।
इत्यमरः ॥ वालिश इति भाषा ॥

उपवर्जिका, स्त्री, अमृतखवाजला । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

उपवसथः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अत्र । उप + वस् +
उपसर्गे वसेः इति अथप्रत्ययः ।)
ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—शतपथ-
ब्राह्मणे । ११।१।७ । "तेऽस्य विश्वे देवा ऋताना-
गच्छन्ति तेऽस्य ऋतेषूपवसन्ति स उपवसथः" ।
यागपूर्वदिनम् ॥)

उपवस्तं, स्त्री, (उप + वस + क्त ।) उपवासः । इत्य-
मरः ॥

उपवासः, पुं, (उप + वस + घञ् ।) अग्न्याधानम् ।
इति मलमासतत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः ।
तत्पर्यायः । उपवस्तम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३
उपोषणम् ४ औपवस्तम् ५ । इति लट्टीका ॥
अस्य प्रमाणम् ।
"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यन्नु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विद्येयः सर्वभोगविवर्जितः" ॥

उप

अस्यार्थः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पाप-
कर्मभ्यः । गुणाः । सर्वभूतेषु दया क्षान्तिः अग-
स्त्या शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्पण्यं अस्युहा
च । सर्वभोगविवर्जितः शास्त्राननुमतव्यगी-
तादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
निवृत्तिमाह महाभारते ।
"सायमाद्यन्तयोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेषोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्" ॥
उपवासदिने वर्जनीयानि । अङ्गनम् । रोचनम् ।
गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधाव-
नम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यक्षा-
न्यत् बलरागहृत् । दिवास्नापः । अक्षत्रीडा ।
मैद्युनम् । स्त्रीणां सरागसम्प्रेक्षणस्पृशौ । व्रतादिषु
पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सक्तत् स्त्रीगमने न दोषः ॥
तत्पूर्वापरदिने वर्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोज-
नम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मधुपानम् ।
लोभः । वितथभाषणम् । व्यायामः । श्वायः
दिवास्नापः । अङ्गनम् । शिलापिष्टभक्षणम् । म-
सूरभक्षणम् । एनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यागम् ।
आयासः । द्युतक्रीडा । अभ्यङ्गः । पराङ्गम् । तैलम् ।
चणकम् । कौरदूषकम् । शाकम् । अधिकष्टतम् ।
अत्यम्बुपानम् । इति एकादशीतत्त्वम् ॥ उपवासा-
सामर्थ्यं प्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणम् ॥
"पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मण्यं विनियोजयेत्" । इति ।
"भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये दयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" ॥
इति गरुडपुराणम् ॥ तदनुकल्पः ।
"नक्तं हविष्यान्नमनोदनञ्च
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाच वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च" ॥
इति वायुपुराणम् ॥
"उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
"अष्टौ तान्यव्रतानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" ॥
इति बौधायनः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥
("विमानैर्हंससंयुक्तीर्यान्ति मासोपवासिनः" ।
इति महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्वणि
दानकथने । १६६ । ५१ ॥
"दिवोपवासी तु निष्पामिषाश्री
जटाधारः सन् कुण्डलाभिकाधी ।
अयं कषायाखण्डावदखः
श्रुतायणीः सर्पति विश्वभङ्गः" ॥ . . .
इति हास्यार्थः ॥)

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उपवासी, [न] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उप-
वास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजना-
भावविशिष्टः ॥

उप

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उपवासासमर्थं देवं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावज्जानानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्भिर्गुणं भवेत् ॥
सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

उप

कोपाख्याने । ३ । १२० । “न हि मे मज्जुंश्चापि
पद्मं गच्छति” । तथा प्रबोधचक्रोदये १५ ।
५ । “तद्ययमपि कृतकर्त्तव्यः संप्रति परमा-
पद्ममिच्छां प्राप्तः” ॥
इयः, ङ, (उप + शी + अच् ।) निदानपद्मान्त-
तरोगज्ञानजनकः । तस्य सप्तमम् ।
हेतुव्याधिविपर्ययविपर्ययकारिणाम् ।
गौषधामविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥
अद्यादुपग्रयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः” ।
ति निदानम् ॥ (“अस्मिन्नर्थे उपग्रयः पुनर्हेतु-
व्याधिविपरीताणां विपरीतार्थकारिणाञ्चौषधा-
रविहाराणां उपयोगः सुखानुबन्धः” । इति
रत्ने निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥)
प्रलं, स्त्री, (उपगतं शब्दम् ।) ग्रामप्रान्तभागः ।
त्यर्थायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥
यथा रघौ १५ । ६० ।
उपशब्दनिर्विकल्पितुर्द्वारमुखी बभौ” ॥
अमंश्च विशाकोपशब्दे कम्प्याक्रीडमासाद्य” ।
ति दशकुमारे ॥
इयः, ङ, (उप + शी + घञ् ।) पर्यायग्रयनार्थकः ।
हरिकादीनां क्रमेण ग्रयनम् । तत्पर्यायः । वि-
हायः २ । इत्यमरः ॥
तं, चि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-
तम् । इत्यमरः ॥
तिः, स्त्री, (उपश्रूयते । उप + श्रु + क्तिन् ।)
इन्द्रः । यथाह हारावली ॥
। तं निर्गत्य यत् कश्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।
यते तद्विदुर्धीरा दैवप्रभ्रमुपश्रुतिम्” ॥
।प समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् ।
पमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात्
थालम् ॥
म्भकः, ङ, (उप + क्तन्भ + ण्वल् ।) आधि-
म् । यथा । उच्चैःश्रवादीन् तेजोभागोपसृम्भ-
तथा प्रथम्ययोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचि-
।मणिः ॥
यश्च, ङ, (उपसंयच्छते इति । उप + सम् +
श् + अच् ।) पादस्पर्शपूर्वकनमस्कारः । तत्प-
यिः । पादग्रहणम् २ । अभिवादनम् ३ । इति
प्रथमः । (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ ।
।चक्रवधपर्वणि । १६ । १५ ।
।पातिष्ठन्महाबाहुः पर्यङ्गे सोपसंग्रहे” ॥)
प्राङ्, चि, (उपसंयच्छते इति । उप + सम् +
श् + ण्वल् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवादनम् ।
रे ग्रहीतव्यम् । इति हजयुधः ॥
या मनुः । २ । १३२ ।
।मातुर्भार्योपसंग्रहाणां सवर्णाऽहन्वहन्वपि” ॥
।पानं, स्त्री, (उपसंग्रहीयतेऽनेन । उप + सम् +
।कल्ब्युट् इति क्युट् ।) परिधानवस्त्रम् ।
मरः ॥ (यथा सुग्धबोधे शब्दसंज्ञायाम् ।
।“वर्ष्योऽगोपसंज्ञाने” ॥)
।पारः, ङ, (उपसंग्रहणम् । उप + सम् + ङ +
।। अन्तः । प्रेषः । यथा ।

उप

“उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लवकीर्तनाच्च” ।
इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वलिखनम् ॥
(एकत्रीकरणम् । सत्यगाहरणम् ॥)
उपसत्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमात्रम् ।
प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥
उपसद्, ङ, (उप + सद् + क्तिप् ।) अग्निविशेषः ।
यथा । वज्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
“गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः ।
एतेऽग्रयस्त्रयो मुख्या शेषाश्चोपसदस्त्रयः” ॥
(स्त्री, यज्ञभेदः । आश्वलायने ४ । ८ । १ “अथोपसद्भिः
प्रचरति” । इति । समीपस्थिते व्याचक्षिणः ॥)
उपसदनं, स्त्री, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यद्वा, उप
+ सद + क्युट् ।) गृहसमीपम् ॥ (यथा रामायणे
१ । ५० । १६ ।
“धन्योऽस्मरुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ।
यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽस्मि मुनिभिः सह” ॥
उपसेवनम् । प्राप्तिः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
“तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्यैवस्त्रकर्मैणि” ॥)
उपसन्नः, चि, (उप + सद् + क्त ।) उपगतः । उप-
स्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १२ ।
मोक्षधर्मपर्वणि । २८७ । ११ ।
“ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्माधीहि भोः” ॥)
उपसम्पन्नः, चि, (उप + सम् + पद् + क्त ।) यज्ञार्थ-
हृतपशुः । तत्पर्यायः । प्रमीतः २ । प्रोक्षितः ३ ।
पाकेन रूपरसादिसम्पन्नव्यञ्जनादिः । तत्पर्यायः ।
प्रणीतः २ । इत्यमरः । पर्याप्तः । संकृतः । प्राप्तः ।
मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ८१ ।
“श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥)
उपसरः, ङ, (उप + सद् + अच् ।) स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-
वादीनां प्रथमगर्भाधानाय मेधुनाभियोगः । तत्प-
र्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः
३ । ३ । ७१ । “प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् गवामुप-
सरः” । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । “वी-
नामुपसरं दृष्ट्वा” । अत्र जयमङ्गलत्वाद्वा । “वीनां
उपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनम्” ॥)
उपसर्गः, ङ, (उप + सद् + घञ् ।) रोगभेदः । (यथा,
सुश्रुते । “स्त्रीणां हन्युश्चोपसर्गः प्रभूताः” ॥) उप-
स्रवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । ७ ।
“उपसर्गान्शेषांस्तु महामारीसमुद्भवान्” ॥)
धातोः पूर्ववत्तिर्विश्रुतिसंख्यकप्राद्यव्ययम् । यथा ।
प्र । परा । अप । सम् । नि । अच् । अणु । निर् ।
दुर् । वि । अधि । सु । उत् । परि । प्रति ।
अभि । अति । अपि । उप । आङ् । अस्व
प्रमाणात् ।
“निपातास्त्रादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः ।
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” ॥
स त्रिधा । “धात्वर्थं बाधते कश्चित्” । यथा
आदत्ते । “कश्चित्तमनुवर्त्तते” । यथा प्रकृते ।
“तमेव विश्रिनक्ष्यन्” । यथा प्रथमति । “उप-
सर्गगतस्त्रिधा” । अपि च ।
“उपसर्गेषु धात्वर्थो वनादन्वय मीयते ।
नीहाराहारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्” ॥

उप

इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
उपसर्जनं, स्त्री, (उप + सद् + क्युट् ।) प्रधानभिन्नम् ।
तत्पर्यायः । अग्रधानम् २ । अग्रप्रायम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । ६ । २११ ।
“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो गोपयते” ॥
(विशेषणम् । त्वागः । उपस्रवः । यथा अग्रध्याय-
प्रकरणे मनुः,—
“निर्घाते भूमिचकने ज्योतिषामुपसर्जने” ॥)
उपसर्पकः, चि, (उप + सद् + ण्वल् ।) उपसर्पण-
कर्त्ता । उपासकः ॥
उपसर्था, स्त्री, (उप + सद् + उपसर्था काल्या प्रजने
इति साधुः ।) प्राप्तागर्भग्रहणकाला गौः । ऋतु-
मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥
कालप्राप्ता ३ । उषरता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपसार्थः, चि, (उप + सद् + ण्वल् ।) समीपगमनीयः ।
(यथा, पाणिनिः । ३ । १ । ०४ । “प्रजने काल्येति किम्
उपासार्था काशीप्राप्तव्या इत्यर्थः” ॥)
उपसूर्यकं, स्त्री, सूर्यमुपगतं उपसूर्यं स्वार्थं कन् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थं कन् ॥
चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥
उपसृष्टं, स्त्री, (उपसृज्यते स्म इति । उप + सृज् +
क्त ।) मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । उपसर्गग्रन्थे
त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः” ॥
(ग्रहोपग्रन्थश्चादिः । यथा मनुः,
“नेत्तेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मर्ध्यं नभसोगतम्” ॥
याप्तम् । यथा, रघुः । “रोगोपसृष्टतनुदुर्बसति
सुमुक्तुः” ॥)
उपस्कारः, ङ, (उप + क्त + अच् समवाये चेति सृट् ।)
व्यञ्जनादिसंस्कारार्थधन्याकसर्षपिष्ठादिः । वेसार
वाटना इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । वेसारः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ ।
“मङ्गलान्मन्त्रीयानि प्राशनीयान्युपस्कारान् ।
उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीवज्जलाः स्त्रियः” ॥)
गृहवासोपकरणम् । तच्च दृषदुपसृष्टपादि ।
कनककुण्डलहारादि । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।
मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुष्कं तत्परिकीर्तितम्” ॥
(तथा च मनुः । ३ । ६८ ।
“पञ्चसूना गृहस्थस्य चूलीपेषण्युपस्कारः” ॥
“सज्जोपस्कारभेषजः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥)
उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । टेमिनी
इति भाषा ॥
उपस्यः, ङ, (उप + स्या + क्त ।) लिङ्गम् । भगः ।
क्रोडः । इति मेदिनी ॥ (“रथोपस्यउपाविशत्” ।
इति गीतायां १ । ४६ ।) गुण्यहारम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।
“उपस्यमुदरं जिज्ञा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्” ॥)
निकटे चि । इति शब्दरत्नावली ॥

उपस्थाता, [ऋ] त्रि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + षच् ।) भृत्वः । “प्रेष्यो भृत्व उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽयुगः” । इति शब्दमाला ॥ (ऋ-त्विग्भेदे, पुं ॥

“भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपप्रान्तये” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

उपस्थितः, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपगतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी नास्ति कीर्तित एव यत्” । “ह्यैयङ्गवीनमादाय घोषलज्जानुपस्थितान्” । इति च रघुः १ । ४५ ।) मृष्टः । शोषितः । इति ञटाधरः ॥ (अनार्थः । यथा पाणिनिः । ६ । १ । १२६ । “अनुतवदुपस्थिते” अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्थः” । इति ॥)

उपस्पर्शः, पुं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । खानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शनं, स्त्री, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २ । २५ । २४ । “उपस्पर्शनकाले तु त्वं रक्षन्तु रघून्मम !” ॥)

उपस्वत्वं, स्त्री, (उपगतं स्वत्वम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । स्वत्वास्पदीभूतभूम्यादिसम्बन्धादि ॥

उपहतः, त्रि, (उप + हन् + क्त ।) गच्छः । उत्पातयन्तः । असुद्धद्रव्यम् ॥ (“करत्ववज्रोपहतं पृथक्-जनम्” । इति किराते । “किमेभिराशोपहता-त्मवृत्तिभिः” । इति कुमारः । ५ । ७६ ॥)

उपहसितं, स्त्री, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति । ञटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे इय-परिच्छेदे २२८ । “ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । नोचानामपहसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्प-मवहसितं । अपहसितं सास्त्रात्तं विद्विषाङ्गं भवत्वतिहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपलौकनद्रव्यम् । तत्पर्यायः । प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,— रघौ ४ । ८४ ।

“रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्चं पादयोः” ।

“बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दसन्दत्योपहारः” ।

इति मेघदूते पूर्वभेदे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारः । ६ । ४२ ।

“ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥

उपगतो हार इति वाक्ये हारनिकटस्यद्रव्यम् । यथा,— नैषधे । १।४८ ॥

“उरोधुवा कुम्भयुगेण ण्डम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्” ॥)

उपहाककः, पुं, कुन्तकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपहासः, पुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा । “उपहासाय किं न म्यान असत्सङ्गो मनीषियाम्” ।

इति मलमासतत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७ । “फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्यसि पश्य माम्” ।)

उपहरं, स्त्री, (उपहरण्यत्र । उप + हृ + घ ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८ । ६ । २८ । “उपहरे गिरीयाम्” ।) निकटम् इत्यमरः ॥

(“ऊर्म्मप्रिवाहैर्जाऽऽथाः समानीतमुपहरम्” । इति महाभारते । ३। कुण्डलाहरणपर्वणि २०८४ ॥

“सर्वानाङ्गय उपहरं वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छासे ॥)

उपहरः, पुं, (उप + हृ + घ ।) रथः । इत्युणादि-कोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १ । ८७ । २ । “उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन-चित्पथा” ॥)

उपांशुः, पुं, (उपगता अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥

“जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ॥ इत्यागमः ॥ (ऽिगूढे वाच्यलिङ्गः । यथा, महा-भारते । १।३।१६ । “अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं अभियाचेत् तस्मै दद्यादयम्” ॥)

उपांशुः, व्य, विजनम् । रङ्गः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८।१८ । “परिचैतुमुपांशु धारणां कुश-पूतं प्रवयान्तु विष्टरम्” ॥)

उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त ल्युट् ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिगृह्यम् । इत्यमरः ॥ पशूनां संस्कारपूर्वकहननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १० । ४ । “उपाकरणकालेऽश्व-मानीय” ॥)

उपाकर्म्म, [न्] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + क्त + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४ । ११६ । “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्” ॥)

उपाकृतं, त्रि, (उप + आ + क्त + क्त ।) उपद्रुतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, पुं, (उ + आ + क्त + क्त ।) यज्ञे अभि-मन्त्रा हतः पशुः । इत्यमरः ॥

(“अनुपाकृतमांसानि देवान्नि हवींषि च” । इति मनुः ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व-वृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—

“सर्वाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

“प्रहृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम्” । इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥

(“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानविना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः” ॥ इति महाभारते १।१।१०१ ॥)

उपागमः, पुं, (उप + आ + गम् + घञ् ।) शीकारः । निकटगमनम् । इत्यमरः ॥

उपायह्वयं, स्त्री, (उप + आ + ह्व + ल्युट् ।) उप-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदगृह्यम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥

उपाङ्गः, पुं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्-पर्यायः । पत्रावली २ पत्रलेखा ३ पत्राङ्गुलि-पुण्ड्रः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ इति ष-धरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्रादिषु उपाङ्गानि ॥)

उपासं, त्रि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । वक्त-“क्षयं केचिदुपासस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अमुत्पत्तिं तथा चाग्रे प्रत्यवायस्य मग्नते । नित्यक्रियां तथा चाग्रे ह्यनुषङ्गपणां श्रुतिम्” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वटीयावालाभविष्यपुराणवचना-उपासं, पुं, (उप समीपे आसः ।) निर्मलम् इति हलायुधः ॥

उपात्ययः, पुं, (उप + अति + इ + षच् ।) उपगत-अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) शास्त्रतोषो-यवहारान् व्यतिक्रमः । अतिक्रमः । क्रमो-नम् । इयोः पर्यायः । पर्यायः २ अतिपातः इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः ३।३।३८ । “प-वनुपात्यय इणः” ॥)

उपादानं, स्त्री, (उप + आ + दा + ल्युट् ।) विधयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रवृत्त-२ । इत्यमरः ॥ (यद्गणम् । “स्यादात्मनोप-नात् एषोपादानकक्ष्या” । इति साहित्य-१० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः । न-मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकप्राण-उपादेयः, त्रि, (उप + आ + दा + यत् ।) या-उत्तमः । उक्तुष्टः । इति वेदान्तः ॥

(“भवे सौख्यं हित्वा श्रमसखसुपादेयमग्न इति शान्तिशतके । १ । २१ ।) विधेयकर्मा-तिधितत्त्वम् ॥

उपाधिः, पुं, (उप + आ + धा + क्त ।) धर्मा-कुटम्बस्थापृतः । इत्यमरः ॥ क्लृप्तम् । (यथा र-यणे २ । १११ । २६ ।

“उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे शुरुषिकं विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“पदार्थविभा-पाधिमत्तम्” । इति मुक्तावली । ८ ।) नामनि-इति शब्दरत्नावली । न्यायमते साध्या-सति हेतोरथापकः । यथा धूमवान् वशिष्ठ आर्द्रकालं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । चारस्यानुमानम् । अजङ्गारमते नातिशयं यदुच्छास्वरूपः ॥

उपाध्यायः, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् ।) अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ देशाध्यापकः । यथा,—

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति त्वत्पर्यनुपाध्यायः स उच्यते” । इति मविष्ये ३ अध्यायः । भाषणे २ । श्लोके च ।

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्मात् ।) इ-सूत्रे अपादाने विद्यमानसंस्कारं वदन्ता-

उपा

हीमिति चम् । टाप् । अध्यापिका । विद्योप-
 देहिनी । इत्यमरः ॥
 अध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी ॥ “मानुषोपा-
 ध्याययोरानुक् वा” इत्यानुक् ।) उपाध्यायपत्नी ।
 इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते १. ३. ६६। “स एव-
 मुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्” ॥)
 अध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी । आनुगभाव-
 पक्षे सिद्धम् ।) अध्यापकभार्या । इत्यमरः ॥
 तत्, [ह] स्त्री, (उपनक्षते पादावनया । उप +
 णच् + क्तिप् । “नक्षितवृषीति” । ७. ३. ११६ ।
 पूर्वपदस्य दीर्घः ।) चर्मादिनिमित्तपादकोषः ।
 हुता इति भाषा । तत्पर्यायः । पादुका २ पादूः
 १ । इत्यमरः ॥ पादव्यतिरेकेणात्मीपानदहन-
 निषेधो यथा,—
 “नाक्षीः क्रीडेत् कदाचित्सु स्वयं नोपानक्षौ वहेत् ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पायिष्यं न चासने” ॥
 इति मानवे ४ । ७४ ॥ “ग्लहं विना कदाचिदपि
 परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत् । स्वयमि-
 ष्यमिधानात् आत्मोपानक्षौ पादव्यतिरेकेण
 हस्तादिना देहान्तरं न नयेत् । शय्यावस्थितश्च
 न भुञ्जीत हस्ते च प्रभृतमङ्गं कृत्वा क्रमेण न
 ङादेत् । आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत ।
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (यथा नैषधे १. १२३ ।
 “कृतावहोरस्य हयादुपानक्षौ” ।
 “अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृतं ।
 पादाभ्यामनुपानक्ष्णां सदा चक्रमणं वयाम्” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ॥)
 पुनः, त्रि, (उपगतोऽन्तात् ।) निकटम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (“दिशामुपान्तेषु ससर्जं वृष्टम्” ।
 इति कुमार ३ । ६६ । “उपान्तवानीरष्टहाणि
 हृष्टा” इति रघुः १६ । २१ । “शय्योपान्तनिविष्ट-
 षक्षितमुखी” इति साहित्यदर्पणे ३ य परि-
 ष्टे ॥)
 यः, ण, (उपाय्यतेऽनेन । उप + अय + घञ् ।)
 राजादीनां शत्रुवशीकरणहेतुचतुष्टयम् । यथा ।
 राम १ दानम् २ भेदः ३ दण्डः । इत्यमरः ॥ उप-
 त्तिः । इति मेदिनी ॥ स्वार्थसम्पादकः । साध-
 नम् । यथा,—
 उपायतः समारम्भाः सर्वे सिद्धान्त्युपक्रमाः ।
 उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप” ॥
 इति ब्रह्मपुराणे पृथुपाख्याननामाध्यायः ॥
 “उपायेन हि यच्छकं न तच्छकं पराक्रमैः” ।
 इति हितोपदेशे । तथा, माघः २ । ५४ ।
 “पुत्रोपायसाधये तु रिपौ साक्षमप्रक्रिया” ।
 सर्वोपायैकथा कुर्व्यात् नीतिश्चः पृथिवीपतिः” ।
 इति मनुः ७ । १७७ । चेष्टा । यत्नः ।
 यैर्यैरुपायैरर्थं सं प्राप्नुयादुत्तमर्थिकः” ।
 इति मनुः ८ । ४७ ।
 “अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यासम्भवेत्युपायः” ।
 उपायः पुनः कादशादीनां सौकुल्यमिधानं च
 अथवा कादशादीनां सौकुल्यमिधानं च
 नामनिर्वर्तकः इत्यतोऽप्युपायः कृतोपायार्थी-

उपा

ऽस्ति न च विद्यते तदाखे कृताशोत्तरकालं पक्षं
 अणुबन्ध इति जातं दशविधम्” ।
 इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः ॥)
 उपायनं स्त्री, (उपेयते उपाय्यते वा । उप + इय वा
 अय + ल्युट् ।) उपहारः । उपलोकनद्रव्यम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, कुमार २ । ३७ ।
 “तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः” ।)
 व्रतादिप्रतिष्ठा । इति स्मृतिः ॥ सभोपगमनम् ॥
 (यथा ऋग्वेदे २ । २८ । २ ।
 “उपायन उषसां गोमतीनाम्” ॥)
 उपायनं, स्त्री, (उप + अय + ल्युट् ।) अयनम् ।
 धनादाहरणम् । (यथा, रामायणे ५ काण्डे ।
 “शस्त्राणां सरयानाञ्च कृत्वा सम्यगुपायनम्” ।)
 “सत्वहेतुभूतयापारः” । इति स्मृतिः ॥
 उपायनम्, ण, (उप + आ + लृ + घञ् ।) “उपसर्गात्
 खलघञोः” इति नुम् ।) दुर्वाक्यम् । इति हला-
 युधः ॥ स च गणाविकारणेन स्तुतिपूर्वकः । यथा,
 महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति । निन्दा-
 पूर्वकश्च । यथा बन्धकीसुतस्य भवतस्तदिदमुचित-
 मिति भागुरिः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 (“उपायनो नाम हेतोर्दीर्घवचनं यथापूर्वमहे-
 तवो हेत्वाभासा व्याख्याताः” । इति चरके वि-
 मानस्थाने ८ अध्यायः ॥)
 उपायत्तः, त्रि, (उप + आ + इत् + क्त ।) अमशा-
 न्यथे पुनःपुनर्भूमौ लुठिताश्वः । इत्यमरः । नि-
 वृत्तः । तथाचैकादशोत्तत्त्वे ।
 “उपायत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गणैः सह ।
 उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः” ॥
 उपासकः, ण, स्त्री, (उपास्ते सेवते यः । उप +
 आस् + गुण् ।) द्विजातिसेवकत्वादस्य तथात्वम् ।)
 शूद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उपासकः, त्रि, (उपासते इति । उप + आस् +
 गुण् ।) उपासनाकर्त्ता । (यथा, वेदान्ते ।
 “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।
 उपासकानां सिद्धयं ब्रह्मणो रूपकल्पना” ॥)
 स च पञ्चविधः । वैष्णवः १ शक्तः २ शैवः ३
 सौरः ४ गायपत्यः ५ त्रिविधश्च यथा । दिव्यः १
 वीरः २ पशुः ३ । इत्यागमः ॥ अपि च ।
 सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकश्च ३ ॥
 उपासकः, ण, (उपासज्यन्ते शरा अत्र । उप + आउ-
 सञ्ज + घञ् ।) तूणीरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते ४ । उत्तरस्य अस्त्रदर्शने ४० । ६ ।
 “इमे च कस्य नाराचा सहस्रं लोमवादिनः ।
 समन्तात् कलधौताया उपासके हिरण्यये” ॥)
 उपासनं, स्त्री, (उपास्यन्ते स्तियन्ते शरा अत्र । उप
 + असु ष्ये + अधिकरणे ल्युट् ।) मुश्रूषादिपक्षे
 आस भावे + ल्युट् ।) शराभासः । (यथा
 रामायणे २ । ६७ । २१ ।
 “अयते तन्ननिर्घोष इत्यस्त्राणामुपासने” ।)
 मुश्रूषा । इत्यमरः ॥ (“नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो-
 पासनेन” । “उपासनानि शास्त्रव्यविद्यादीनि” ।
 इति च वेदान्तसारे ।) विहंसनम् । इति विश्वः ॥

उपा

आसनम् । इति मेदिनी ॥
 (“मङ्गल्योपासनं शस्त्रं वृद्धिदं व्यसनापहम्” ।
 इति चक्रपाणिस्तत्रव्याख्ये गुणानां क्रियाभि-
 धानादिवर्गे ॥)
 उपासना, स्त्री, (उपासनमिति । उप + आस् +
 युच् + टाप् ।) सेवा । तत्पर्यायः । वरिवस्या २
 मुश्रूषा ३ परिचर्या ४ उपासनम् ५ । इत्यमरः ॥
 (“न विष्णुपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुत्रचित् ।
 न विष्णुदीक्षा नित्यास्ति शिवस्यापि तथैव च ॥
 गायत्र्युपासना नित्या सर्ववेदेः समीरिता ।
 यया विना त्वधःपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्वथा ॥
 तावता हतहृत्त्वं नान्यापेक्षा द्विजस्य हि ।
 गायत्रीमात्रनिष्ठातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयान् ॥
 कुर्यादन्धं वा कुर्यात् इति प्राह मनुः स्वयम् ।
 विहाय तान्तु गायत्रीं रिष्णुपास्तिपरायणः ॥
 शिवोपास्तिरतो विप्रो नरकं याति सर्वथा ।
 तस्मादाद्युगे राजन् गायत्रीजपतत्पराः ॥
 देवीपादानुजस्ता आसन् सर्व द्विजोत्तमाः” ॥
 इति श्रीदेवीभागवतम् ॥
 सत्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्वैश्वर्यवत्त्वात्
 सर्वतः पूर्णकामत्वाच्च उपासनमिति वाच्यम् ।
 यतः सर्वेषामपि भूतजातानामविदितात्मतत्त्वा-
 नामपि स्वसोत्पत्त्यादिकारणे अलक्षितत्वेनापि
 प्रीतिरिति नैसर्गिकी वृत्तिरेव । परं यदि च
 रजस्तमोभ्यामन्धोभूतानां सुतरामात्मानात्मविवेक-
 विहीनानामज्ञमनुव्यागामविद्याकामकर्मकलुषी-
 कृते चित्ते नित्यमुक्तमुद्बुद्धसंभावः प्रशान्तविमल-
 ज्योतिःस्वरूपः स सर्वभूतान्तरात्मा न सम्यक्
 प्रतिभाति । तथा च आत्मस्वरूपमज्ञमपि
 सर्वोऽपि जनः स्वभावगणैव परमप्रीत्यात्मानं
 भजते नोचेत् कथमात्मज्ञानविमूढोऽपि अनेनैव
 मे श्रेयो भविता अस्मिन् हतेऽहं सुखी भवेयम्
 इत्याकारेण सर्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते?
 तस्य सर्वान्तरात्मत्वात् सर्वैरपि जीवैः सह
 नित्यसम्बन्धवत्त्वाच्च । यद्यपि तस्मिन् नित्यागन्द-
 स्वरूपे भगवति परमेश्वरे एकान्तप्रीतिकरणमेव
 तदुपासनं तथापि सर्वलोकमोक्षप्रदायिण्यां ज्ञा-
 नावरणकारिण्यामविद्यायां सत्यां कुतः सा सर्व-
 सुखप्रदातापत्रयच्छेत्री परमा प्रीतिरनुभवनीया?
 अतस्तस्या आत्मज्ञानविलोपिन्या मजिनसत्व-
 गुणाया रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रणाश-
 नार्थमेवावश्यमुपासना करणीयेति सर्वेषामपि
 शास्त्राणां सारमतमिति बोध्यम् । परन्तु सबल-
 दुर्बलाद्यधिकारिभेदेन उपासनाया अपि प्रभेद-
 उपदिष्टस्तत्त्वदर्शिभिः । यदि च मनुष्याणां नि-
 श्रेयसार्थं बहवः पश्यान्ः स्वमतामुसारेण शा-
 स्त्रद्विरुपदिष्टास्तत्रापि आत्मज्ञानमेवाविद्या-
 नाशनायालमिति वेदान्त-भगवद्गीता-पातञ्जल-
 साङ्ख्यदिज्ञानशास्त्रोपदेश्यां प्रशस्तमतमित्येव
 दृश्यते । वस्तुतस्तु तज्ज्ञानमेव मुक्तिः साक्षा-
 त्कारणमित्यत्र नैव केषाञ्चिदपि संशयावसरः ।
 किन्तु नैव योगाभ्यासादृते प्रायेण तत्तज्ज्ञान-

उपा

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकमोहनिमग्नयाजुर्नाय
खयं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धिकल्पिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवाज्जुनः ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥

तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २५ । १३ ।

“स्वमातरं देवभूतिं प्रति कपिलोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
आत्मनोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगाश्चपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन ब्रह्मधा-
सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेषु-
नाप्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः ॥
ननु “ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वाति-
ष्ट्युमेति नान्यः पश्या विद्यतेऽयनाय” । “विद्य-
यामृतमश्नुते” । इत्यादौ सन्ति कथं क्रियायोग-
एवारम्भणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् ।
किन्तु लोके हि अज्ञाभक्तितपस्यादिषु सात्त्विक-
राजस तामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्यानिमो-
हितानां स्वस्वगुणानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य
श्रोत्र्यास्तान् प्रत्यनुकम्पाविद्योत्याभिमानमोहरा-
गद्देषादिपरिहरणेन शूनैः शूनैः सत्त्वशोधनार्थं
महात्मभिः शास्त्रज्ञद्विरादौ क्रियायोगएव वि-
हितः । कीदृश्यक्तेषां गुणानुसारिण्यः प्रवृत्तय-
स्तादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्यं वा
किमिति चेत् अवधार्यताम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत ! ।
अज्ञामयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अप्राश्नविहितं धोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहृष्टारसंयुक्ताः कामरागवशान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतयाममचेतसः ।
माक्षैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुरनिश्चयान् ॥
आहारस्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । [प्रियाः] ॥
रस्याः खिग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कंदूस्त्वजवयात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अपलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।
यद्यद्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यच्चं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमदृष्टमं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अज्ञाविरहितं यच्चं तामसं परिचक्षते” ॥

उपा

“कंदूस्त्वजवयात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः” ।
इत्यत्र “अतिशब्दः कदादिषु सप्तस्वपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्यस्रोऽतिजवयोऽत्यु-
ष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः
कफुकोद्भवादिः अतिविदाही सर्षपादिः” ॥ इति
स्वामी । अमेध्यम् अपवित्रम् ॥ यद्यच्चं यजनीय-
मर्चनीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिश्य
इज्यते यच्चः क्रियते इत्यर्थः ॥ प्राज्ञाद्यादिभ्यो न
दृष्टं दत्तमन्नं यदा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं प्रास्त्रोक्तवि-
धिशून्यम् । अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥
नन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुष्ठेयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।

“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ॥
तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, स्वा-
ध्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्त्तण्डवृत्तिः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रयणादीति तपसोऽर्थो व्याख्यातः
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तच्च
काथिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।

“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्वम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितश्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यासनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्मण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१९ ॥

“अज्ञया परया तपं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अपलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमभ्रुवम् ॥
मूर्ख्याहेयात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अश्रेयतः कर्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्या-
दिकं कर्त्तव्यं वेति जातसंशयमर्जुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥

“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषयथा ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्म्मार्थिणः सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सन्नप्रासः कर्म्मणो नोपच्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्यामसः परिकीर्तितः ॥

उपा

दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायश्लेशभयात्तत्रेत् ।
स क्त्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं कर्मेत् ।
कार्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ॥
सङ्गं त्यक्त्वा फलश्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ।
न हेतुकुशलं कर्म्म कुशले नानुबध्यते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी ह्यिन्द्रसंश्रयः ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्येव
फलतः न हि देहधारिणामश्रेयतः कर्म्मण्यस्य
सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥

“न हि देहभृता शक्यं त्वक्तुं कर्म्मण्यश्रेयतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ।
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामेव न हि सा-
सिनां कदाचित् फलसम्बन्धः । तत्रैव । १८ । १८ ॥

“अनिष्टमिष्टं मिश्रश्च त्रिविधं कर्म्मण्यः फलम्
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्
अतः कान्यानां कर्म्मणां परित्यागस्तथा स
फलाभिसन्धानत्यागपूर्वस्य ईश्वरार्थपरस्य
नित्यादेः कर्म्मण्यः करणमेव सत्त्वशोधनार्थः ।
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव सं-
बन्धनच्छेत्तुं राजसतामसयोऽस्तु भेदज्ञान
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव ह
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमच्यमीक्ष्यते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्
एथक्त्वेन तु यजज्ञानं नागाभावान् एथगिष-
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्
यत् तु कृतञ्चवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम्
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सतरां तेषां गुणभेदेन कर्म्मण्यपि एथक्त्वं
ज्ञानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥

“नियतं सङ्गरहितमरागद्देषतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म्म यत्तात्सात्त्विकमुच्यते ।
यत्तु कामेषुना कर्म्म साहृष्टारेश वा पुनः ।
क्रियते ब्रह्मज्ञायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत् तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२९ ॥

“मुक्तसङ्गोऽनहृद्वादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ।
रागी कर्म्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽपि ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः
अयुक्तः प्राक्ततस्तव्यः शठो नैष्कृतिकोऽपि ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

एवं सति सर्वत्र हि विमुक्तसत्त्वगुणस्यैव
सिद्धये कारणत्वं बोध्यते । विमुक्तसत्त्व
साधको हि शूनैः शूनैः मत्प्राप्तकस्य कि-
कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभ्यासवजात् कर्त्ता
नात्र केवलं विद्यावजाद् वेति सूच्यते । कि-
सन् सत्त्वोप्रेकेयान्तःकरयस्यानि सर्वाणि वा
सन्देह्य तत्त्वज्ञानं प्राप्तयात् । तत्त्वज्ञाने
साक्षात्कारं कर्म्मणां शौचशुद्धौ भवेत् । ततः
प्राप्य नित्यानन्दमयो भवेत् ।

उपा

अतएव सर्वमङ्गलोपाधीभूतस्य सत्त्वगुणस्यो-
 द्वाय दुर्बलाधिकारिभिः प्रथमं विष्कामेयान्त-
 रत्वेन क्रियायोगादिरूपेन्द्रोपासना कार्याति-
 श्यते न हि सत्त्वभावेन परमेन्द्रोपासनाद्वते
 प्रसन्नोभावाः केनापि विनापयितुं शक्येरन् ।
 भावे जितरां विमुञ्जसत्त्वगुणोत्प्रेक्षाया सुदूर-
 ाहतेव । प्रबन्धरजसमोभ्यामस्याभिभूतत्वात् ।
 िसति सर्वतः सान्निव्याहारः सान्निव्याहृतानं
 त्स्विकाचरयन्निव्यादिसत्त्वभावाश्रयेण क्रमशः
 रजसमोभावं विनापयन् नैवस्याकाङ्क्षी परमात्म-
 ण्णात्काराभिजावी वा साधकः कालेन परम-
 त्तिं भ्रुवमाप्नुयादेव । परन्तु दुर्बलाधिकारिणा
 प्रमत्तचित्तस्य स्थिरत्वापादनाय काचित् खा-
 ष्टा भागवतीं मूर्त्तिमात्मैवोपासना कर्त्तव्या
 यथा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
 दिरे निरङ्गने गुणातीतेऽवाङ्मनसगोचरे पर-
 म्पि चित्तधारणा विडम्बनेव । परन्त्वित्यत्र न
 ईश्वरोपासनासुपलक्ष्णीकृत्य कथं पौसलिका-
 वरं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम्
 हात्मभिन्नं सविद्धिः पूर्वाचार्यैर्हि क्लृप्त-
 त्तानां दुर्बलाधिकारिणाम् चित्तसुखी प्रथ-
 त्तिसत्त्वैर्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
 पायां प्रतिमायामुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
 त् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोत्प्रेक्षेण चित्तसुखि-
 त् यावन्न स्वहृदये निर्गुणपरमात्मधारणया
 माधिप्रतिभवेत् यावन्न तत्कथादिषु दृढा भक्तिः
 तिष्ठ भवेत् तावदर्चादौ आदिपदेनात्र सूर्ये
 षौ जले अमीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
 षः । परमेवं मा मन्यन्तं यत् केवलं मृच्छिकादि-
 म्भितप्रतिमूर्त्तिमाश्रित्वैव यावज्जीवं स्थूलो-
 षना कर्त्तव्येति ॥ “आसत्त्वशोधनात् क्रमेण
 हृदये वृद्धतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
 माधानाच्च” इति कालनिर्देशात् । फलतः
 रौ नित्याद्यवश्यकर्म करणीयमेव । पुरा कर्म-
 व हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
 तायाम् ॥ १६-२० ॥
 रजसादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 सक्तौ व्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
 मन्त्रैव हि संसिद्धिमाप्स्यता सजकादयः” ॥
 ता तु रजसमोभावानां निवृत्तौ सत्यां बद्ध-
 मार्षितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव रेकान्तिकी
 तिरत्यथते तादृशस्यात्मरतेरात्महृतस्य यो-
 नः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
 ता तत्रैव ॥ १७-२८ ॥
 आत्मरतिरेव स्यादात्महृतस्य मानवः ।
 तन्नेव च सन्तुष्टस्य कार्यं न विद्यते ॥
 तस्य हृतेनार्थो नाहृतेनेह कश्चन ।
 चास्य सर्वभूतेषु क्षिप्रैर्यथाश्रयः” ॥
 एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्मचरेत्
 तत्तु त्रैवकं लोकविश्रयार्थमेव न तु तस्य सा-
 त्तिसिद्धये अविश्रयान्मन्मैवभावात् सुखदु-
 रितनिर्मुक्ताय ॥

उपा

यथा तत्रैव ॥ २१, २५ श्लोके ।
 “यद् यदाचरति श्रेष्ठसत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमायां कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 सक्ताः कर्म्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।
 कुर्व्याद् विदांस्यस्तस्त्विषीर्षुर्लोकसंग्रहम्” ॥
 किन्तु यावदस्मिन् त्रिधातुके श्लोकात्तदुक्तप-
 रियामपिच्छे शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
 “ब्रह्मज्ञोऽस्मि अक्षं मे कर्म्मणा” इत्येवं मौढ्यात्
 संसारासक्तोऽतत्त्वज्ञपुरुषः कर्त्तव्यं कर्म परि-
 त्यजति चेत् उभयतो अश्रयत एव । तथाहि योग-
 वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।
 “संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
 कर्म्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्यजेदत्यजं यथा” ॥
 अतएव कर्म्मत्यागे प्रायशो दोषएव न तु
 क्वचित् विधिर्लक्ष्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
 विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नाहति सर्ववासना-
 कामकर्म्ममयविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
 सह विदुषः कोऽपि सम्बन्धः । किन्तु अदृग्-
 र्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनुष्ठानाद्
 बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिप्रतिभगवान् वासुदेवः ।
 यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २६ ॥
 “न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानं कर्म्मसङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥
 “प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानहन्तस्त्वविदो मन्दान् हन्तस्त्विन्न विषाकयेत्” ॥
 भवतु अक्षं बद्धना वागजालेन । योऽस्य विश्वस्य
 व्याकाशवत् सर्वदा सर्वत्र श्रोतप्रोतरूपेण अन्त-
 र्वर्हिर्विराजते तस्य सर्वव्यापिनः सर्वान्तर्यामिनः
 परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य स्वहृ-
 दये धारणाध्यानादिभिः स्थैर्यमापद्यते तावद-
 र्चादेवोपासना कार्या दुर्बलाधिकारिणोत्प्रे-
 निष्कर्षः ॥ तथा हि कुलार्णवतन्त्रे ई उल्लासे ।
 “चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
 साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
 अक्षयं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकाण्डरता नराः ।
 ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुहृतिनो नराः” ॥
 किञ्च तत्रैव ६ उल्लासे ।
 “निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्म्ममनीश्वराः ।
 ये मन्दस्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणे” ॥
 अधिकारिभेदेनात्मन्वीथोपास्यदेवस्यापि भेदः
 प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६म उल्लासे ।
 “असौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषियाम् ।
 प्रतिमास्त्वपबुद्धीनां सर्वत्र विदितात्मनाम्” ॥
 अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्मणि कर्त्त-
 व्यानि अर्चाद्यधिकानेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
 त्सायां मूढान् प्रत्यनुकल्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्वा-
 चार्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥
 “तावत्कर्म्मणि कुर्वन्ति न निर्विद्येते यावता ।
 मत्कथाश्रवणादौ वा अज्ञां यावन्न जायते” ॥
 तथा, तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥
 “अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म्महात् ।
 यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

उपा

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः
 क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि अक्षं प्रमाद्यशत-
 विस्तारिण तत्र परम्पराकर्त्तव्यमेव विधीयतामिति
 चेत् अवधेहि यत्पथावलम्बनेन सत्त्वे श्लोधिते
 सति दुर्बलाधिकार्यपि सत्वरं सवलाधिकारित्वं
 याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।
 श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)
 “योगस्य लक्ष्यं वक्ष्ये सवीजस्य ऋषात्मजे ।
 मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्यधम् ॥
 स्वधर्माचरणं श्रद्धया विधर्माच्च निवर्त्तनम् ।
 देवास्त्वन्नेन सन्तोष आत्मविश्रयान्मनम् ॥
 ग्राम्यधर्म्मनिवृत्तस्य मोक्षधर्म्मरतिस्तथा ।
 मितमेध्यादनं शश्वद् विविक्तस्तेमसेवनम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदथपरिग्रहः ।
 ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ॥
 मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः ।
 प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥
 सवीजस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्म्मा-
 ल्लोक्कानिष्टकारित्वादिविरुद्धधर्म्मात् ॥ देवास्त्वन्नेन
 प्रारब्धलब्धेन ॥ आत्मविदिति ॥ आत्मतत्त्वज्ञानिनां
 चरणसेवनम् ॥ ग्राम्यधर्म्मेति मोक्षधर्मं विद्याय
 धर्म्मार्थकामादयः ग्राम्यधर्म्मेलेनोच्यन्ते अतएव
 ग्राम्यधर्म्मस्त्वेवर्गिकधर्म्मस्तस्माद्विदिति ॥ मित-
 मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम्
 विविक्ते निर्जने स्तेमस्य मङ्गलस्य सेवनम् ॥ अस्तेय-
 मचौर्यम् ॥ यावदर्थपरिग्रह इति । यावतार्थेन
 जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं योषित्-
 सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
 ध्यानानिदिः ॥ पुरुषार्चनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥
 मौनमिति मौनं सुनेत्रताचरणं मननश्रीलत्ववाचा
 संयमत्वं वा ॥ आसनानां सत्तिकादीनां विजयः ॥
 स्थैर्यं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
 यामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहरेति ॥
 मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
 हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
 तत्रैव । ३ । २८ । ६ - ६ ॥
 “स्वाधिष्ठानामेकदेशे मगसा प्राणधारणम् ।
 वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥
 एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्यधम् ।
 बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्त्रितः ॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ॥
 वस्त्रिन् स्वस्तिमासीनः ऋजुकायः समभ्यसेत् ॥
 प्राणस्य श्लोथेन्मार्गं पूरुक्कुम्भकरेचकः ।
 प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचक्षणम्” ॥
 स्वाधिष्ठानामिति । मूलाधाद्वादिचक्रायामे-
 कस्मिन् स्थाने मगसा सह प्राणानां धारणम् ॥
 वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-
 भिरपरामृष्टस्य परमपुरुषस्य लीलाभिधानं
 हृद्यादिव्यापारसमाशोचनम् ॥ आत्मनो मनसः
 समाधानमैकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निरुद्ध-
 प्राणवृत्तिः । अतन्त्रितः निरजसः ॥ विजितासनः
 पशीकृतकरचरणादिसंस्थानविशेषः ॥ प्राणस्येति ।

उपा

प्रतिकूलेन विपर्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचक्षणं चाक्षर्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः ॥ तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३ । २ । १० ॥

“मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः । वाङ्मिथ्यां यथा लोहं भ्रातं त्वजति वै मजम्” ॥

निबद्धप्राणवृत्तेर्योगिनः मनोऽचिरात् वज्रिता-पितको हवत् अविद्याकामकर्मजनितमलं विषय-सङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विहाय विरजं नि-र्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्येण किं फलं स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सुव्यक्तं बोधयति । तत्रैव ३ । २८ । ११-१२ ॥

“प्राणायामैर्दहेदोषान् धारणाभिश्च क्लिप्ष्वान् । प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ यदा मनः सं विरजं योगेन सुसमाहितम् । काष्ठां भगवतो ध्यायेत् खनासायावलोकनः” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धार-णया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन विषय-संसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभि-मानदम्भक्रोधमात्सर्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः । अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा यु-ज्जानो योगी प्रथमे धारणात्मनस्वरूपां भगवतः काष्ठिव् खाभीष्टां मूर्त्तिं ध्यायेदित्युपदिदेश भग-वान् कपिकदेवः ॥ इदानीं ध्येयमूर्त्तिं विदधोति । यथा, तत्रैव ३ । २८ । १३-१६ ॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाखण्डस्तण्डम् । गीकोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ कसत्पद्मजकिङ्कलकपीतकौशेयवाससम् । श्रीवत्सवचसं भाजत्सौस्तुभामुक्तकन्धरम् ॥ मत्तद्विदेफकलया परीतं वनमालया । परार्धहारबलयकिरीटाङ्गदनुपुरम् ॥ काञ्चीगुणोक्षसञ्चोषिं हृदयाम्भोजविष्टरम् । दर्शनीयतमं प्रान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥ अपीत्यदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम् । सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥ कीर्तन्यतीर्थश्रमं पुण्यश्लोकयशस्करम् । ध्यायेद्देवं समयाङ्गं यावन्न श्वते मनः ॥ स्थितं ब्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाश्रयम् । प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्त्तः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं न याति तावदायेदिति भावः । गुहाश्रयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौक्ष्म्यकरणाय मूर्त्तिं ह्यापयित्वा भगवत्सु-रखारविन्दादीन्येकैकाङ्गानि ततः साभरखान्य-स्त्राणि ततो विलासहासादीनि च क्रमेण यथा-विधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिकः ॥ ततः किमि-त्याह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी बज्जन्मार्जित-सौभाग्यवशात् यदि हरौ प्राप्तभावे भक्त्या प्रव-ज्जुदय आनन्दार्थं भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थले भगवद्रूपे बद्धिप्रवत् संसर्गं चित्तं निर्मुक्त्य-परमप्रायः स्वरूपसाभार्यं तस्मादङ्गादिसूक्ष्मरूपाद्

उपा

वियोज्य निरात्मनं निर्विषयं कृत्वा उपरत-गुणप्रवाहः सन् घ्राह्येयादिज्ञानाभावात् सर्वो-पाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव ॥ यथा तत्रैव ३ । २८ । ३४-३५ ॥

“एवं हरौ भगवति प्रतिबन्धभावा-भक्त्या प्रवज्जुदय उत्पुण्कः प्रमोदात् । सौत्कण्ठवाव्यकलयो मुञ्जर्यमान-स्तथापि चित्तवद्विषं शनकैर्वियुक्ते ॥ मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं निर्व्यागच्छति मनः सहसा यथाचिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽथवधानमेक-मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः” ॥

ननु सुचिरं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमायातं । किन्तु अत्र एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-बलात् यदाऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुख-दुःखादिकं सर्वमहङ्कारनिष्ठं पश्यति तदा देहा-द्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् । यथा तत्रैव ३ । २८ । ३६-३७ ॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन् महिम्नावसितः सुखदुःखवाञ्छे । हेतुत्वमसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ॥ देहश्च तं न चरमः स्थितसुस्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । देवादुपेतमथ देववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः” ॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनः-संयोगाभावात् कथं देहदेवर्त्तनमिति शङ्कयन् खारम्भकं प्रारब्धवोजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थिति-कारणमित्याह । तत्रैव ३ । २८ । ३८ ॥

“देहोऽपि देववशगः खलु कर्म यावत् खारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः । तं सप्रपञ्चमधिरूपसमाधियोगः खप्रं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः” ॥

ननु यदि परब्रह्मणाभावात्साक्षात्कारात्तमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते तस्मिन् सति कथं यथा कर्म्मार्थं प्रवर्त्तयसे इति चेत् न कर्म्मविद्ययोरधिकारिभेदात् आदा-वीश्वरार्पितकर्म्मणा निष्कामकर्म्मणा वा चित्त-शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्युपाधि-कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्म्मणोः पृथक् प्रदर्शयति तत्त्वज्ञानमुपदिशन्तं भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान् जातसंशयोऽर्जुनः । यथा गीतायां ३ । १-२ ।

“न्यायसी चेत् कर्म्मबले मता बुद्धिर्नार्हन् । तन्किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद मिश्रित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्” ॥

हे जनार्दन ! चेद्यदि ते कर्म्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् न्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्म्मणि नियोजयसी-त्यन्वयः । यामिश्रेण ज्ञानकर्म्मणोर्भिन्नीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

उपा

स्योरज्जुनस्य संशयं निराकुर्वन्नाह भगवान् वा-देवः । तत्रैव ३ । ३-४ ॥

“लोकोऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया । ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् । न कर्म्मणामनारम्भात्प्रेक्म्यं पुरुषोऽश्रुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

“अतः सम्यक्चित्तशुद्धयं ज्ञानोत्पत्तिर-वर्णाश्रमोचितानि कर्म्मणि कर्त्तव्यानि एव चित्तशुद्ध्याभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्म्म-मिति । कर्म्मणां अनारम्भात् अणुशुद्धात् प्रेक्म्यं ज्ञानं नाश्रुते न प्राप्नोति । ननु “चेत् प्रव्रजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति न संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासादेव शो भविष्यति किं कर्म्मभिरित्याशङ्कोक्तं न चेति । चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानस्य सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति त-काकत् पृथपादश्रीधरस्वामी ।

ननु कामं ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्म्मणा ि-शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं लब्ध्वा मोक्षमाप्नु-किन्तु भक्तिवलेनापि सत्त्वं संशोधाचिरात् विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बज्जु श-दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिकं श्रितं महात्मभिरतो बज्जुप्रयाससाध्यं कर्म्मवि-हाय भक्तिपथाश्रयएव गरीयान्निश्रेय-मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् । दावर्त्तनादिक्रियायोगसाध्यत्वाच्च । किञ्च एत-निश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गं च यं मुक्ता न-पत्याः कापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्री-गवते ११ । २० । ६-८ । तत्त्वज्ञानासमुद्भवं । यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्तयो मया प्रोक्ता न्यायं श्रेयोविधित-ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च मोपायोऽन्योऽस्ति कुर्वा-निर्व्विस्मानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्म-तेष्वनिर्व्विस्सुचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिना-यदृच्छ्या मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्व्विस्सो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य विधि-यदृच्छ्या देवगता । न निर्व्विस्सो न प्राप्तनिष्ठा-अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष-कर्म्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव २० अध्याये २६ ॥

“खे खेऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्ति-कर्म्मणां जातशुद्धानां अनेन नियमः कृतः” ॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थी निष्ठासत्त्विककर्म्म-मतः केवलं अविद्याकर्म्मनिर्घारादीनुद्दिश्यति मकर्म्मणुष्ठानमाचरति न जातशुद्धिविमुक्त-ऽधिकरूपयोगो योगीव सहसा भेदशुद्धादिकं हातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगार्थं ऽपि न हि युगपत् भगवत्सङ्कल्पतत्त्वज्ञान-भक्ता इव भगवत्प्रतिमाद्यर्चनादिक्रियायां लक्ष्णं समर्था भवेद्युः किन्तु तावदेव सगुण-योगावबन्धिना सुखसाधिकारिका संवर्म्णा-पूजादिकर्म्मयोगेव कर्त्तव्यः इति चेत्

उपा

शास्त्रज्ञः ।
 यथा यथाशास्त्रं निश्चयसात्त्विककर्तुर्भेदमुक्तिं
 ददर्श दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावबन्धिनः
 कर्ममपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।२६।१० ।
 “कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।
 ज्ञेयदुष्टमिति वा पृथग्भाषः स सात्त्विकः” ॥
 दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव ।
 १।१२। ३४-४२ ।
 “मत्किञ्चनदुःखजनदंशनस्पर्शानार्चनम् ।
 रिचर्या स्तुतिः प्रहृष्टकर्मसुकीर्तनम् ॥
 प्रकथाश्रवणे श्रद्धा मदनुष्ठानमुद्धव ।
 प्रबलभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥
 ज्ञानकर्मकथनं मम पर्याप्तुमोदनम् ।
 गीत-ताख्यव-वादिन-गोष्ठीभिर्मदुद्दोहोत्सवः ॥
 गाना बलिविधानश्च सर्ववार्धिकपर्वसु ।
 दिक्ती तान्त्रिकी दीक्षा मदीयप्रतधारणम् ॥
 प्रमार्च्छास्यापने श्रद्धा स्वतः संहृत्य चोद्यमः ।
 उद्यानोपवनाश्रीकपुरमन्दिरकर्मणि ॥
 प्रमार्च्छानोपलोपाध्यां सेकमण्डलवर्त्तनेः ।
 उद्दिश्युष्यव्यं मङ्गं दासवद्यदमायया ॥
 प्रमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिक्तीर्तनम् ।
 अपि दीपावलीकं मे गोपयुष्यामिदेदितम् ॥
 उद्दिष्टतमं शौके यथातिप्रियमात्मनः ।
 उत्सविवेदितं मङ्गं तदानन्याय कल्पते ॥
 उद्योऽभिर्भाष्यो गावो वैष्णवः खं मरुत्तलम् ।
 उरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि च” ॥
 भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना
 अस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११ । ११ ।
 ३२-४५ ।
 “दुर्बले तु विद्याया त्रया हविषाभौ यजेत माम् ।
 प्रातिथ्येन तु विप्राये गोबन्धु यवसादिना ॥
 व्यावे बन्धुसकृत्वा हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
 तयो मुख्यधिया तोये इत्यैस्तोयपुरस्कृतेः ॥
 प्रथिले मन्त्रहृदयेर्भोगैरात्मनात्मनि ।
 तत्रैव सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥
 हृदि खे हृदयाकाशे । मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या ॥
 ये जगत्प्रतिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकैर्द्वैः । स्थ-
 लके भूमौ मन्त्रन्यासैः ॥ भोगैरिति । देहे भोगै-
 रात्मन एतैरज्ञादिभिर्देहस्थपरमात्मानं यजेऽहं
 त्वविद्याकर्मजनितं देहं विभर्मीति चिन्तयेत् ॥
 तत्रैवमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्ररूपेणावस्थितं
 तद्व्यक्तमप्येतेनैव रूपं मां समत्वेन यजेत ॥ ० ॥
 तेषु स्थानेषु तव कीदृशं ध्येयमित्यपेक्षयाह
 तत्रैव ११ । ११ । ४६-४७ ।
 “धियेऽप्येति मद्रूपं शब्दचक्रगदान्त्रैः ।
 तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नेतत् समाहितः ।
 यथापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।
 भजेते मयि सङ्गतिं मत्सुखतिः साधुसेवया” ॥
 एता “मत्किञ्चनदुःखजनदंशनस्पर्शानार्चनम्” इत्या-
 श्च “जमते मयि सङ्गतिम्” इत्यन्तैरेतच्चतुर्दंश-
 त्रैर्वैशारद्याणां प्रवृत्तप्रतिमायाः कविष्या भक्ति-
 योगोपयोगिनिश्चयैव सङ्गतिः प्रवृत्तमास

उपा

स्वयं भगवान् । सुतरां तदा दुर्बलाधिकारिका
 भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोगएव कर्तव्यः
 इति बोध्यतेऽन्यथाचित्तुद्भावात् ज्ञानं न जनेत
 इति तात्पर्यार्थः ॥
 ननु मा भूत्तत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया-
 योगशून्यया भक्त्या क्रमेण निर्गुणया भक्तेरुदयेनैव
 चरितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो-
 गयोर्लक्षणे नैकदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का-
 ररूपचरमफलत्वेनोक्तत्वात् । यथा श्रीमद्भागवते
 ३।२६।११-१२ ।
 “मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये ।
 ममोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गासोऽम्बुधौ ॥
 जज्ञायां भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम् ।
 अहैतुक्त्वय्यवहितया भक्तिः पुरुषोत्तमे” ॥
 इदम्भक्तियर्थे ब्रह्मजन्माजितसुकृतिवशात् कस्या-
 पि क्षणितुपद्येन तर्हि साधोक्त्वादिसुक्तिं साध-
 कान्तरेः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि
 तादृगभक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह ।
 तत्रैव ३।२६।१३ ।
 “साधोक्त्वासाधिसामोप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
 दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवणं जनाः” ॥
 अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः
 शब्दतएव भेदः न तु लक्षणात् यत उभावेव
 लक्षणादिना सर्वत्र एकाकारौ एकनिष्ठावैक-
 भावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११ । ११ ।
 २६-३३ । भगवद्भक्ततमस्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं
 प्रति भगवान् ।
 “क्षपालुरक्षतमोहस्तित्तुः सर्वदेहिनाम् ।
 सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
 कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
 अनीहो मितशुक् शान्तः स्थितो मच्छरणो मुनिः ॥
 अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघङ्गुणः ।
 अमानो मानदः कल्पो मैत्रः कारयिकः कविः” ॥
 कविः कान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
 “आज्ञायेवं गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् ।
 धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥
 ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यथास्मि यादृशः ।
 भजन्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः” ॥
 तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणां प्रदर्शयामास । यथा,
 तत्रैव ११ । ११ । १२-१७ ।
 “न तथा बध्यते विदांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ।
 प्रकृतिस्थोऽप्यसंज्ञो यथा खं सविताऽनिलः ॥
 वैशारद्येक्षयाऽसंगश्रितया क्रिमसंश्रयः ।
 प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान् नानात्वाद् विनिवर्त्तते” ॥
 यस्य स्थुर्वीतसङ्ख्याः प्राणोन्नियमनोधियाम् ।
 कृतयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥
 यस्यात्मा हिस्यते हिस्येन किञ्चिद् यदृच्छया ।
 अर्थाते वा क्षणितत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥
 न स्तवीत न निन्देत कुर्वतः साधुसाधु वा ।
 वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥
 न कुर्यान्न वदेत् किञ्चिद् ध्यायेत् साधुसाधु वा ।
 आत्मारामोऽनया हृत्वा विचरेन्नदुःखमुनिः” ॥

उपा

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलैकत्वेपि भक्तोः समधिक-
 प्रसंशददर्शनात् भक्तिरेव गरीयसीति चेत् न भक्ति-
 वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशददर्शनात् आत्मसाक्षात्-
 कृतौ साक्षात्कारत्वात् । यथा श्रीमद्भागवते
 ११।१६। १-५ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 “यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवाननुमानिकः ।
 मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥
 ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।
 स्वर्गस्वैवापवर्गश्च गान्धोऽर्थो मद्भते प्रियः ॥
 ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ।
 ज्ञानो प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति माम् ॥
 तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रानीतराणि च ।
 नाहं कुर्वन्मि तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥
 तस्मान्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥
 किञ्च भगवद्गीतायां ४ । ३३-३६ ।
 “श्रेयान् इत्यमयाद् यज्ञान्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।
 सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥
 तद्विद्धि प्रथिपातेन परिप्रप्रेञ्च सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिगन्तत्त्वदर्शिनः ॥
 यज्ञज्ञात्वा न पुनर्मीहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।
 येन भूतान्यशेषेण ब्रह्मस्यात्मन्यधो मयि ॥
 अपिचेदसि सर्वेभ्यः पापिभ्यः पापहन्तमः ।
 सर्वं ज्ञानज्ञानेनैव हृजिनं सन्तरिष्यसि ॥
 यद्येषांसि समिद्धोऽग्निभस्मसात् कुर्वतेऽर्जुन ! ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुर्वते तथा ॥
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥
 श्रद्धावान् जभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥
 अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्न क्रियदप्यन्तरं
 मन्यन्ते तत्त्वदृशः स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् अत-
 त्त्वदर्शिनोऽज्ञा एवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृशो
 भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपदिष्टमुपसंहारे ज्ञान-
 विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मज्ञान्ये सत्यक् हित-
 साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवाय भगवान् । यथा
 भागवते ११ । १८ । ४५-४६ ।
 “भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेन्दरम् ।
 सर्वोत्पत्त्यर्थं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥
 इति स्वधर्मेनिर्गुणसत्त्वा निश्चिन्तमदृतिः ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां” ॥
 निष्कामेनानुष्ठितभक्तिरेव श्रुतेः श्रुतेः सान्त्वनेन
 निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण
 परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्त्वानन्दमयं तज्-
 ज्ञानं प्रकाशते । तयोर्हितत्वरूपत्वात् न ज्ञापि
 निर्गुणभक्तिज्ञानयोर्भेदः श्रूयते । यथा ह्य-
 न्दोये “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ज्ञानन्दरूपममृतं
 यद् विभाति शान्तं शिवमहेतम्” ॥ इति ज्ञाना-
 नन्दयोर्ब्रह्मरूपत्वात् अतएव ज्ञापि केनापि न
 पूर्णानन्दत्वेन परिणताया निर्गुणरूपपाया भक्ते-
 र्ज्ञानेन सह क्रियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

उपा

स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारबन्धन-
कारिणी मन्त्ररक्षणदात्री अन्यभक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिनिरिति बोध्यम् ॥
यथा भागवते १ । २ । ७ ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम्” ॥

विशेषतः प्रज्ञादभ्रवयोरिव नित्यानित्यवस्त्ववाप्ति-
दर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रज्ञादः निष्काम-
भक्तियोगमाचरन् तत्रभावेन श्रुतशः पितृप्रयुक्तां
बाधामतिक्रम्यात्मप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं
जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्वाणमप्यवाप्तवान् । भ्रुवः
पुनः स्थायम्भवमनुवंशजातोऽपि विमादवचना-
दीश्यापरवशः सन् परमतत्वज्ञाद्देवर्षिनारदादप्यु-
पदेशं लब्ध्वा अन्तःकामवीजं परिपुष्पान् कठोर-
तपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्यायिन
भ्रुवाख्यलोकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले
सहसा जातनिर्वेद आत्मधिकारेण मुञ्जरन्वशो-
चत् ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्या-
नित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ६ । २७-३५ ॥

“सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं पदं हरेः
मायाविनस्तच्छरणार्चनार्जितम् ।
लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानमन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वाग्वायैर्हृदि विद्वल्ल तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

भ्रुव उवाच ।

समाधिना नैकभवेन यत् पदं
विदुः सगन्दादय ऊर्ध्वरेतसः ।
मासैरहं षड्भिरसुख्य पादयो-
श्चायामुपेत्यापगतः पृथक्प्रतिः ॥

अहोवत ममाजात्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः प्रादमूर्खं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मतिर्विद्विता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
यो नारदवचस्तथं नायाहीषमसत्तमः ॥
देवीं मायामुपाश्रित्य प्रसप्तद्वय भिन्नवृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्राष्ट्रभाट्यहृद्भुजा ॥
मयैतत् प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्पसादनम् ॥
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौष्णान्मानो मे भिक्षितो वत ॥
इन्द्रात् क्षीणपुण्येण फलीकारानिवाधनः” ।
भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभमानोऽपि प्रज्ञादः
निष्कामभक्तिज्ञानप्रभावेन किमपि नैच्छदिति
धर्मैर्गन्धमजातशुभं युधिष्ठिरं आवयामास दे-
वर्षिर्नारदः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ५१-५५ ॥

उपा

“एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
प्रज्ञादं प्रथतं प्रीतो यतमनुरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥
मामप्रीयत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तन्ममर्हति ॥
प्रीयन्ति ह्यद्य मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वांसामाश्रिषां पतिम् ॥
एवं प्रलोभमानोऽपि वरैर्लोकप्रलभैः ।
एकान्तित्वाद भगवति नैच्छन्तानसुरोत्तमः” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्भकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा मां प्रलोभयत्यस्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ।
तत्संगभीतो निर्व्विस्वो मुमुक्षुस्वामुपाश्रितः ॥
भृशलक्ष्मणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।
भगवन् संसारवीजेषु हृदयप्रश्लिषु प्रभो ! ।
नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेत करुणात्मनः ।
यस्तु आश्रिष आश्रास्ते न स भृत्यः स वै बखिक् ।
आश्रासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याश्रिष आत्मनः ॥
अहं त्वकामन्तद्भक्तत्वं च स्वान्यनपाश्रयः ।
नान्यद्येहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव” ॥
अस्तु तस्य निस्पृहत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासी-
दिति चेत् न यतः उपरिष्ठादेव तत्त्वज्ञानमूलाया
निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणां प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रज्ञादोक्तिः ।

“स एष आत्मा स्वपरेत्य बुद्धिभि-
र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
सुहृन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम्” ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराश्रया ये वहिरर्थमानिनः ।
अन्या यथान्धैरपनीयमाना
वागोश्रतन्यामुबदासि बद्धाः” ॥

स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् एवार्थो येषां ते स्वा-
र्थस्तत्त्वज्ञानिनस्तेषां गतिज्ञानस्वरूपस्तं । वहि-
रर्थमानिनः इति । वहिर्वाह्यवस्तुषु अर्थो येषां
तान् गुरुन् इति मन्यन्ते ये इति ॥ ननु क्वचि
दर्शादेर्निन्दापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्वतः साधुसङ्गनाभ
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वान्ध
उपासाभ्यः हृद्देशे आत्मध्यानमेव गरीय इत्येवोप
दिदिशुः महान्तः शास्त्रज्ञतः । अन्यथा “मदर्शा-
स्यापने अज्ञ” “अर्थायामर्थयेतावत्” “यावन्न
मे कथारतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शितश्च यथासम्भवमुपासनायां दुर्लभा-
धिकारिणां यत् यत् कर्तव्यं इदानीं सबन्धाधि-
कारिणां करणीयं यत्प्रकृतपथं तदेव दर्शयामः
समासेनेति । यथा, उद्दरारण्यकमतौ ॥

उपा

“आत्मा वा अरे प्रकृत्यः श्रोतव्यो मन्त्रो
ध्यासितव्यश्च” । अर्थात् आत्मैव आत्मात् वा
साक्षात्कारे उपायमाह अथर्वं मग्नं निदि-
सनश्च किन्तत् अवद्यादि इति जिज्ञासायां न
यथा । “अथर्वं नाम बह्विधकिञ्चैरशेषेण
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारणम् । वि-
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यावाऽपूर्वताख्या-
दोपपत्त्याख्यानि । तत्र प्रकरप्रतिपाद्यस्या
तदाद्यन्तयोर्द्वयार्थानां उपक्रमोपसंहारौ । १
कान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरप्रतिपाद्यस्यापि
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “येतदात्म-
सर्वम्” । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौन्य
प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाहितै-
नो मध्ये “तत्त्वमसीति” गवक्षात् प्रतिपाद्य
प्रकरप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्
विषयीकरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाहि-
वस्तुनः तन्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्या
उपनिषन्मात्रवेद्यत्प्रतिपादनात् । मागत
विषयीकरणं फलन्तु प्रकरप्रतिपाद्यस्य
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाहं
जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुरुषो वेद
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ” इत्यहं
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तस्मात्प्रयोजनं न
प्रकरप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थम्
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तौ येनाश्रितं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयो
प्रशंसनम् ।

प्रकरप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूय-
युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्यैर्न
पियडेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् वाचाए
विकारो नामध्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” । इ-
व द्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाच्यारम्भम
युक्तिः श्रूयते” । मग्नन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयव-
वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्
“विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तु-
तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” । इति
न्तशास्त्रेषु ।

समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्विकल्प-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम आह्ला-
विकल्पजयानपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदा
कारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तदा न
गजादिमानेऽपि मृद्भागवत् हैतमानेऽप्यद्वैत-
भासते ॥

निर्विकल्पकस्तु आह्लाज्ञानादिभेदजयपेक्षया
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्ते
तरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु अज्ञान
कारितजवद्यागवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवा
सते । इति वेदान्ते उपरिष्ठं पूर्ववर्तिः ।
अतो ज्ञानकल्पस्यापि मतवद्गीतायां ११ । ७
“अमानित्वमरन्ध्रिणमर्ध्रिणं क्षान्तिरानन्दं
आचार्योपासनं शौचं शैलेर्मासविनिमेष” ॥

उपा

अथार्थेषु वैराग्यमनहृत्कारणम् ।
 न ह्यस्य-जरा-आधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
 वृत्तिरनभिच्छङ्कः पुनरारम्भहादिषु ।
 तच्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
 वै चानन्ययोगेन भक्तिरन्यभिचारिणी ।
 विद्वद्देश्येवित्तमरतिर्जनसंसदि ॥
 आत्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 अज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” ॥
 तो ज्ञेयं वस्तु तज्ज्ञेयाध्याये ॥ १२-१७ ॥
 ज्ञेयं वस्तु प्रवक्ष्यामि यश्चात्वाऽन्यतमनुते ।
 नादिमत् परं ब्रह्म न सत्तत्त्वात्सदुच्यते ॥
 ज्ञतःपाणिपादन्तत् सर्वतोऽन्दिशिरुमुखम् ।
 ज्ञतःश्रुतिमन्त्रोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥
 ज्ञेयं त्रिगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 तत्त्वं सर्वेन्द्रियैर्निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥
 हरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 ज्ञानात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
 विभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 तमहं च तज्ज्ञेयं त्रिषिष्यु प्रभविष्यु च ॥
 त्रिषिष्यमपि तच्छ्रोत्रोत्तमसः परमुच्यते ।
 तं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम्” ॥
 या च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
 ति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं वृहत्” ॥
 “आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
 रणोरखीयान् महतो महीयान् ।
 तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” ॥
 ज्ञानिष्ठागतत्वे च ॥ ५ ॥ ११ ॥
 परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरज्ञम् ।
 ज्ञानेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते” ॥
 ननु किमिदानीं वाग्भट्टाऽद्वैतवादं संस्थाप-
 न्तुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
 या च श्रीविष्णुधर्मै,—
 परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
 ये तस्यात्मपरयोर्विभागाभावएव हि ॥
 आत्मा चोत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राज्ञैर्गुणैः ।
 देव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
 जादिसम्बन्धवत्त्वा चोत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
 ज्ञः पश्यति भेदेन ब्रह्मत्वात्मनि संस्थितम्” ॥
 याहि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्येऽहमविद्यवचनं
 प्रपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
 यथात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
 इतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ॥
 अनाथे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
 ज्ञावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साध्यतम् ॥
 स्यैव निष्कमुद्रस्य सदानन्दमयात्मनः ।
 वृत्तिरस्य जीवस्य संवृतिः कीर्तते बुधैः ॥
 ज्ञयव हि भूतात्मा भूते भूते आवस्थितः ।
 ज्ञाया वृद्धा चैव वृहते जगत्तन्वत् ॥
 ज्ञानात्तद्वत् सदान्ता जीवस्यः सदा भवेत् ॥”

उपा

तथा च मुक्तश्चिद्यो गौडपादाचार्यः ॥
 “यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमदिभिर्भुते ।
 न सर्वं सम्भ्रम्यन्ते तद्वन्जीवाः सुखादिभिः” ॥
 तस्मादद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-
 र्जीवाणाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वात्
 विशुद्धसत्त्वोपाधेरीश्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः
 सुखदुःखमोहाद्यागादयः । तथा च भगवान्
 पराशरः ।
 ज्ञानात्मकस्यामजसत्त्वरशि-
 रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
 किं वा जगत्त्वस्ति समस्तपुंसा-
 मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य” ॥
 कथं तर्ह्योपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्था सोपा-
 धिकानां तेषां वा सोपाधिकेश्वरस्य वा स्वरूप-
 स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
 “एकस्तु सूर्यो बृहदा जलाधारेषु वृश्यते ।
 आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
 “ब्रह्म सर्वेश्वरीरेषु वाक्छे चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
 आकाशमिव भूतेषु बुद्ध्यात्मा न चान्यथा” ॥
 एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
 “अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्संसारबन्धिनी” ॥
 सर्वैर्विकल्पैर्हर्षानस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
 प्रज्ञान्तो योभवद्वापी चैतन्यात्मा सदात्प्रभुः ॥
 धूमभ्रमूणिभिर्व्योम यथा न मजिनीयते ।
 प्राणैरपरारम्भो विकारैः पुरुषतथा ॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे जलधूमदिभिर्भुते ।
 नान्ये मजिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥
 यथा हृद्देशेनेकेन जीवे च मजिनीयते ।
 यतस्त्रिप्रापरे जीवा मजिनाः सन्ति कुत्रचित्” ॥
 परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथगुपचैतन्यज्ञान-
 मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
 पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
 किन्तु नैव श्रुतय एवं परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
 तरोपनिषदि “आज्ञौ ह्यवजावीशानीशवजा
 ह्येका भोक्तुभोग्यार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
 रूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
 अतएव ब्रह्मज्ञानार्थोपागिनः श्रुत्यपदिष्टब्रह्म-
 तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा श्रमएव ।
 यथा, तत्रैव “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
 क्षरात्मानावीशते देवयकः । तस्याभिधानात्
 योजनात् तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमाया-
 निवृत्तिः ॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीयैः
 क्षेपैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानात्तृतीयं देह-
 भेदे विश्वेश्वर्य केवल आप्तकामः” ॥ परं योगा-
 ध्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्तोत्पत्ति-
 रिति अतिसूत्रादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
 गामुपदेशो वृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकारेण पुराण-
 प्रकृतविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तत्रापि तत्-
 त्परीकरणाद्य वैदिकमन्त्रिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
 यजुर्वेदीयैस्तन्त्रैस्तन्त्रोपाधियोगप्रकरणम् ॥ ७ ॥ “युञ्जान-
 नः प्रथमम् मनसास्वाय सविता धियः ॥ अपिं
 ज्योतिर्निचास्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

उपा

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गैषां
 शक्तौ ॥ २ ॥
 यज्ञाय मनसा देवान् सुवर्धतो धिया दिवं ।
 ब्रह्मज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ १ ॥
 युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
 विप्रा विप्रस्य ब्रह्मतो विपश्चितः ॥
 विहोत्रा दधे वयना विदेक इन् ।
 महो देवस्य सवितुः परिच्युतिः ॥ ४ ॥
 युजे वां ब्रह्म पूर्णं नमोभिः
 विष्णोक्ता यन्ति पथेषु सुराः” ॥ ५ ॥
 परन्तु आत्मज्ञादविशदीकरणाद्य दक्षसंहितैव
 श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
 रामः । यथा,
 “ऊरस्थोत्तानचरणः सथे नस्येतरं करम् ।
 उत्तानं किञ्चिदुत्तान्य मुखं विवृभ्य चोरसा ॥
 निमोलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तेदन्तानसंसृष्टम् ।
 तालुस्याचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिष्कणः ।
 संनिबध्यन्दिग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
 किन्तु एवं मा मन्यन्तं यत् गृह्णन्तिः सत्त्व
 अरण्यवा-
 सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
 इत्यत्र यथाह दक्षः सप्तमाध्याये ।
 “लोको क्रीडितो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
 इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहं ॥
 प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारान्तु धारणा ।
 तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
 नारण्यसेवनाद्योगो नानेकयज्ञचिन्तनात् ।
 त्रैतयैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
 न च पथाश्रनात् योगो न नासायमिरीक्षणात् ।
 न च शास्त्रातिरिक्तेन श्रौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
 न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।
 लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
 अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 पुनः पुनश्च निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
 अतएव निर्वेदादृते केवलं तपःसाध्यायादिभिर्न
 योगसिद्धिः शास्त्रकृद्भिरनुमोदनीया । किन्तु
 आदरनैरन्तर्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मज्ञानो
 सदुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
 “आत्मचिन्ताविगोदेन श्रौचक्रीडनकेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
 यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडत्यथैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्मभावतः ॥
 रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
 आत्मन्येव सुदृप्तोऽसौ योगसस्य प्रसिध्यति ॥
 सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्यान्नायश्चापि विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
 परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना ज्ञापि कस्य-
 चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
 “य आत्मयतिरेकेण चितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एवं हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥
 विषयासक्तचित्तो हि यतिर्मांसं न विन्दति ।
 यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्जयेत्” ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः त्रिभिर्भवेत्
इति वदन्ति तत्र तेषां भक्तिरेव सा यथा तत्रैव,
“विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्मो धर्मरूपेषु गृहीतस्तेरपि गृहीतः” ॥ इति ॥
यदि प्राज्ञैतत्स्वप्नानमेव सर्वतो निश्चयसकरं
जीवानामित्येष्वतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्बलसव-
णाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिपक्ववितेन ॥३॥
उपासितः, चि, (उप + आस् + क्त ।) कृतोपासनः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्थितः ३ उप-
चरितः ४ इत्यमरः ।
उपासिः, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन् ।) सेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धोद्ये कारकप्रकरणे ७ ।
“सुक्लिनर्तुः सुतोपासिं भूतं भूतमभि प्रभुः” ॥)
उपाहितः, षं, (उप आसन्नं आहितं फलं यस्य ।)
अग्न्युपातः । स तु उष्णापातादिः । इत्यमरः ॥
उपाहितः, चि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयो-
जितः । इत्यमरः ॥ आरोपितः । इति मेदिनी ॥
उपेक्ष्यं, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट् ।) वर्जनम् ।
त्वजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्वीमसं-
वादे १५० । ४२ ।
“साक्षा दानेन भेदेन दग्धेनोपेक्षणेन च ।
साधनोयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः” ॥)
उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + च + टाप् ।) अस्वी-
कारः । त्यागः । (सौदासीन्यम् । यथा, रघुः
१४ । ६५ । “कुर्व्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्” ।)
युद्धविषये तु क्षुभ्रोपायः । “मायोपेक्षेत्रजाणानि
क्षुभ्रोपाया इमे त्रयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
उपेन्द्रः, षं, (इन्द्रमुपगतः । कश्यपादृषेः अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।)
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरां श्रुतपत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।
“ममोपरि यथेन्द्रत्वं स्थापितो गोमिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः” ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामाकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥
उपेन्द्रं कश्यपाद्यज्ञे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं सुसुदिरे नृप !” ॥)
उपोद्गः, चि, (उप समीपे-उद्घाते स्म । उप + वृह +
क्त ।) निकटः । (यथा, किराते १३ । २३ “तदुपोद्गिष्व
नभश्चरः एषत्वः” ।) विवाहितः । इति मेदिनी ॥
(घृतः । विहितः । यथा प्राक्कुन्तले ७ म अङ्के,—
“उपोद्गशब्दा न रथाङ्कनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः” ॥)
उपोद्गः, षं, (उप + वृह + क्त ।) व्यूहः । इति धरणी ॥
उपोती, स्त्री, (उपते स्म या । उप + वे + क्त + ङीष् ।
प्रजादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (“दादृश्यामुपोती त्वक्ता
धारणं कुर्यात्” । इति स्युतिः ॥)

उपा

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । पूंइशाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । ककम्बो २ पिच्छिका ३ पि-
च्छिका ४ मोहनी ५ मद्राकः ६ विष्णाणा
७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कवायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्राजस्यबन्धि-
विष्टम्भेष्वाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
एकादशीतन्त्रे द्वादशीनियमे कूर्मपुराणघृत-
वचनम् ।
“द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)
उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तर-
पदस्य चैवत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप् ।)
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । बलश्लेष्वाकारित्वम् । हिमत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तदुद्गैरानतयाजैर्हंसयेषा उपोदिका” ।
“मदघ्नो चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिभान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
“स्वादुपाकरसा वृथा वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्वाकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूप-
कोषम् ॥
उपोद्गातः, षं, (उप समीपे उद्घननम् । उप + उत् +
हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भः । इति भरतः ॥ सङ्गतिविशेषः । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोद्गातो हेतुतावसरत्तथा ।
निर्व्याहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिच्यते” ॥
तल्लक्ष्यं यथा,—
“चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थामुपोद्गातं विदुर्बुधाः” ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्काणकारः ॥
उपोष्यं, स्त्री, (उप + उष् + दाहे + ल्युट् ।) उपवासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितन्त्रे ।
“उपोष्यं नवम्याश्च दशम्याश्चैव पारणम्” ।
विकृतित्तु उपवासशब्दे ब्रूयथा ॥)
उपोषितं, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवासः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
“नास्ति स्त्रीणां एषक यज्ञः न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥)
उपोषितः, चि, (उपोष्यते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गात्मवप्रकरणे तिथ्यादितन्त्रम् ॥
(यथा रघौ २ १६ ।
“पपौ निमेषालसपक्ष्यपङ्क्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्” ॥)
उपः, चि, (उप्यते स्म यः क्षेजादिषु । वप् + क्त ।)
कृतवपनः । योना इति भाषा । यथा,—
“तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्त
सोऽहं रथी नृपतयो यव आनमन्ति ।
सर्वं ज्ञेयेन वदभूरसदीशरिक्तं

उप

मक्षन् उतं कुहकराजमिवोतमूष्याम्” ।
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः बान्ध इत्यादि एव
यतो येभ्य ईशेन रिक्तं शून्यं अस्तु वाच्यं
सन्मन्त्रविधानैरपि मक्षानि उतमिव मक्ष
सुप्तसम्पन्नं पदम् । अतिप्रीताश्चि कुहका
याविनः सकाशात्ताडनं जन्मं यथा । सन्मन्त्र
दिनापि उबरभूमौ उतं बीजमिव” । इति ।
काथां श्रीधरस्वामी ॥ ० ॥ कृतसुखनम् ॥ ३ ॥
“सशिखं वपनं कार्यमास्मानाङ्गुलचारिकम्” ।
इति कात्यायनकृतशब्दयोगपरिशिष्टेऽप्येवम् ।
कञ्चुतिमूलकत्वात् । तद्गतपारस्वरीये ।
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्गुण
हरिश्चर्मणापि परि सर्वतोभावेनोति
सुखितशिरसमिति व्याख्यातम्” । इति
श्विततन्त्रम् ॥
उपकृतं, चि, (आदौ उतं पश्चात् कृतम् ।
कासेति समासः ।) वीजवपनान्तरकथितत्वे
तत्पर्यायः । वीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥
उष्ण, प्र आर्णवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुल-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । औषधकारो
तेन र्थमचतथीति दीर्घो न स्यात् । स्यादौ
इति उज्जिजिषति । उष्णार्णवेर्दीर्घपठसाम
स्वरानेन दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवका
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । प्र उज्जती उष्ण
आर्णवमवकीभावः । उज्जति साधुरवकाः २
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १ ॥ “उज्जन्तु तं सुभः पर्वतासो नि
मतिथाजस्य यत्” ॥)
उभ, प्र पूर्त्ता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुल-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । प्र उभति कुम्भं
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥
उभयः, चि, (उभौ अवयवौ अस्तु । उभ +
उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । ४
उयजादेशः । कथमुभये देवमनुष्या इति
बहुनामुभावयवौ न घटतः । नैव दोषः ।
द्वौ राशौ समुदायस्यावयवौ । एको देवानां
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति
ग्रहशब्देऽं प्रयोजनं शक्तिविषये उभयशब्द
माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । कु
इति शब्दचन्द्रिका । दुह इति भाषा । (।
मनुः । २ । ५५ ॥
“पूजितं ह्यग्रं नित्यं बलमूर्जं च यच्छ्रुति ।
अपूजितन्तु तद्गुणसुभयं नाश्रयेदिरम्” ।
उभयतः, [स्] थ्य (उभयस्मात् । उभय + तति
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति शाबर
(यथा, मनुः । ८ । ११५ ।
“शक्तिश्चोभयतस्वीश्यामायसं दक्षमेव वा”
उभययुः, [स्] थ्य, (उभयोरङ्गोः । युष्
दक्षथ इति साधुः ।) उभयदिवम् । तिन
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ ॥
“योऽप्येवमुभययुदधेति” ॥)

उम्

उम्, [स्] स्त्री (उमवोरः। उमःपददिति गदियुस् निपातितः।) उमयदिनम् । इत्य-
। (यथा, शेतरेयब्राह्मणे ५। २६ ।
“अभिहोचमुभयेद्युरह्यत” ।)

उम्, (उम् शब्दे + डम् ।) उम् : अङ्गीकारः ।
। इति मेदिनी । क्रोधवर्जितः । इति शब्द-
वली ।

स्त्री, (उमो मा तपस्यां कुर्वति । यथा,
मेति माया तपसो निषिद्धा पश्चादुमास्यां
ही जगाम” । इति जुमारीः । यथा श्रीरु-
मा ऋषीरिव । उं शिवं माति मिमीते वा ।
तेऽनुपसर्गेति कः । अजादित्वात् टाप् । अवति
ते वा उम् शब्दे “विभाषा तिलमाषो मेति” ।
२ । ४ । निपातनात् मक् ॥) दुर्गा । (यथा,
१२ । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विष्णुपलाधरोष्ठे
द्यापारथामास विनोषनामि” ॥)

स्त्री । क्रीडितः । हरिद्रा । कान्तिः । इति
स्त्री । शान्तिः । इति शब्दरत्नावली । तन्नाम-
तिर्यया ।

तो हि तपसे पुत्रि वनम् गन्तुश्च मेनका ।
ति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ॥

। कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥
उम्, पुं, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-
मामङ्गाभ्यो रजस्युपसंखानम्” इति कटच् ।)
। धूमिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूना
। भाषा ।

स्त्री, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दत्त-
। शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमा-
त्मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रानु-
श्रया ।) हिमालयपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथि-
रस्याः तथात्वम् । ज्यैष्ठ्युक्ताश्चतुर्थी । यथा,
शैल्युक्ताश्चतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
। त् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः क्षौभाग्यदृश्ये” ॥
। संवत्सरकौमुदीद्वयपुराणवचनम् ॥

तिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
या, महाभारते १४ । संवत्समरुत्तये ८ । १
। प्यते तत्र भगवान् तपो नित्यमुमापतिः” ॥

नं, स्त्री, (उमायाः प्रीतये वननिव ।) पुर-
शेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३
। अष्टं ४ श्लोकितपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

तिः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।
। हेमचन्द्रः ॥

ः, पुं, (उमाया इन्द्रः पतिः ।) महादेवः । इति
महचन्द्रः ॥

ः, पुं, (उम् इत्युक्ताशब्दं दद्यातीति । उम्
। उ + ञच् ।) शारोर्द्धकाण्डम् । तत्पर्यायः ।
। शाययस्त्री २ देवकी ३ अमरः ४ उदुम्बरः ५ ।
। हेमचन्द्रः ॥ (मन्वन्विशेषः । यथा, हरि-
। पारिजातहरणे १२६ । १० ।

। अमरसुखसौख्यं जगदुराणे च वदन्तान्” ॥)

उर

उम्नी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्जितं सभाषं वाति प्राप्नो-
तीति । उम + वा + क् । एषोदरादित्वात् वक्ष्य वः ।)
। अर्जुनस्युक्त्यागलसंभृद्यवगोधूममङ्गरी । अस्या
गुणाः । कफप्रदत्वम् । बलकारित्वम् । जघृत्वम् ।
। पित्तानिलापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, प श्र पूर्वो इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) उम्भ इति च पाठः ॥

उम्, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा स्त्रेचम् ।
उमा + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाभ्यः” ।
५ । २ । ४ । इति यत् ।) औमीनम् । अतसीस्त्रेचम् ।
हरिद्रास्त्रेचञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषञ्च ॥

उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरादिः । उरसः । इति
दुर्गादासः ॥

उरः, [स्] स्त्री, (इयतिं । ऋ गतौ । “अर्सेनञ्च”
। १ । २ । ४ । इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेशः
किञ्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः १० । १० ।
“कौस्तुभाख्यमपां सारं विभाषं दृष्टोरसा” ।
तथा, माघे ७ । २२ ।

“उरसि सरसपादलेखा
प्रतिमतयानुययावसंश्रयानः” ॥)

तत्पर्यायः । वक्षः २ वक्षम् ३ क्रोडम् ४ हृत् ५
भुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरः [स्] त्रि, (ऋ + असुन् + उरादेशः किञ्च ।)
उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

उरःसूत्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव । इवे प्रति-
कृताविति कन् ।) मुक्तारचितहारः । इत्यमरः ॥

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति
ह्रस्वयः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
(अङ्गुलीवोरगच्छता” । इति रघुः १ । २८ ।)
सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगाणां सर्पाणां स्थानम् ।)
पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाशनः, पुं, (उरगान् सर्पान् अन्नातीति । उरग
+ अश् + ल्यु ।) गरुडपक्षी । इति जटाधरः ॥
(“स्वावासभागमुरागाशनकेतुयच्छा” ।
इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ड ।
निपातनात् सिङ्गम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम्
+ ङच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥

उरखः, पुं स्त्री, (ऋ + “अर्सेः ऋजुञ्च” । ५ । १ । ७ ।
इति उणादिसूत्रेण ऋच् उरं रपरत्वञ्च ।) मेघः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । “यः
उरखं जघान नवचरत्सं नवतिश्च बाह्वन्” ।
तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्कृष्टावरसौ दृष्टा राजा गच्छागतो यदम्” ॥
मेघः । इति उणादिकोषः ॥

उरखात्तः, पुं, (उरखस्य मेघस्यास्त्रीवाप्ति यस्य ।
तत्तुल्यप्रत्ययत्वात् तथात्वम् । अर्षोवर्धनादित्वाच् ॥)

उर

उरखविशेषः । उरखीच इति भाषा । अङ्गुल्या इति
केचित् । तत्पर्यायः । प्रपुत्राङ्कः २ उरुमङ्कः ३
रङ्गुङ्कः ४ अङ्गुमङ्कः ५ पद्माङ्कः ६ । इत्यमरः ॥ उर-
खात्तः ७ प्रपुत्रङ्कः ८ प्रपुत्राङ्कः ९ । इति तट्टीका ॥
(अस्य गुणादय उरङ्गजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उरखात्तकः, पुं, (उरखात्त + खार्थे कन् ।) उरखात्त-
कृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरखात्तः, पुं, (उरखस्य मेघस्य आख्या इव आख्या
यस्य ।) उरुङ्गकृत्तः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

उरखात्तकः, पुं, (उरखात्त + खार्थे कन् ।) उरुङ्ग-
कृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरभः, पुं, स्त्री, (उर कठोरं भ्रमति । भ्रमु षणने ।
अन्येभ्योऽपीति डः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
मेघः । इत्यमरः ॥ (मेघशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उररी, स्त्री, (उर + वाङ्मनात् ररीक् । सम्प्रसारणञ्च ।)
स्त्रीकारः । विलारः । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-
दर्पणे रथ परिच्छेदे । “इति काव्यनिकं भेद-
मुररीकृत्” ॥)

उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + क्त +
घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥

उररीकृतः, त्रि, (उररी + क्त + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
विलृतः । इत्यमरः ॥

उरश्चयः, पुं, (उरो वक्षःस्थलं क्वाद्यतेऽनेनेति । उरस
+ क् + घ ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे
३ काण्डे । “काञ्चनोरश्चराक्षेने पिशाचवदनाः
खराः ॥)

उरसिजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् +
जन् + ड । सप्तम्या अणुक् ।) स्त्रीस्तनः । इति
हृणायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।)

“परिपसृष्टिरे चैनं पीनेतरसिजैर्मुञ्जः” ॥)

उरसिजः, त्रि, (प्रशस्तं अतिश्रयितं वा उरो वक्षो
यस्य । उरस् + इणच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्य
मरः ॥

उरस्कटः, पुं, (उरः क्वाद्यतेऽनेन । उरस् + कट् + क्त ।)
बालयक्षोपवीतकम् । वृकवाक्काङ् इति ख्यातम् ।
पञ्चवटश्च तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरस्त्राणं, स्त्री, (उरसस्त्राणं भवत्यस्त्राणं ।) वक्ष-
स्त्राणकवचम् । तत्पर्यायः । नागोदरम् २ । इति
हारावली ॥

उरस्यः, त्रि, (उरसा निर्मितः । उरस् + यत् ।)
औरसजातः । इत्यमरः ॥

उरखान्, [त्] त्रि, (प्रशस्तमतिश्रयितं वा उरो
वक्षःस्थलं यस्य । उरस् + मनुप् + मस्य वः ।)
प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरसिजः २ ।
इत्यमरः ॥

उरी, स्त्री, (वयतेरीक् वाङ्मनात् सम्प्रसारणञ्च ।)
स्त्रीकारः । विलारः । इत्यमरः ॥
(यथा रघौ १५ । ७० ।

“उरीकृत्वात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत्” ॥)

उरीकृतः, त्रि, (उरी + क्त + क्त ।) अङ्गीकृतः । वि-
स्तृतः । इत्यमरः ॥

उरः, त्रि, (उरौति । ऊर्ध्वं + “महति ऋखञ्च” ॥)

उर्वी

४।१।३२। इति उद्यादिसूत्रेण कः लुकोपो ऋक्षः। महान्। वङ् इति भाषा। तत्पर्यायः। वङ् २ विष्णुम् ३ विष्णुटम् ४ एयु ५ वङ् ६ विष्णुणम् ७ एयुणम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥ विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। सौपरी २१। १८।

“विस्तीर्णं दृष्टवतुरम्बरप्रकाशं तेऽगाधं निधिसुखमम्भसामनन्तम्”। वङ्गम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता उरक्षयो”। “उरक्षयो वङ्गनिवासौ” इति भाष्यम् ॥

उरकाणः, पुं, (उरमहान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते षतस्तथात्वम्।) महाकालकता। इति रत्नमाला॥ माकाणं फलेर गाह्य इति भाषा। (अस्य पर्यायो यथा,—

“उरकाणो महाकालः किम्याकः काकमर्दकः”। इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उरकाणकः, पुं, (उरकाल + स्वार्थे कन्।) महाकालकता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरगायः, पुं, (उरभिर्महद्भिर्गणिते यः। उर + गै + घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। ३। २०।

“जिष्ठा सती दार्दुरिकेव सूत न चोपगायत्युपगायथा”।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, कटोपनिषदि। २। ११। “सोममहदुदगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो नचिकेतोऽत्यप्राचीः”। उरगायं विस्तीर्णा गतिः। इति भाष्यम् ॥)

उररी, श्, उररी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥ उरवृकः, पुं, एरगडवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥

उरवृकः, पुं, (उरं महान्तं वायतीति। उर + वै + उलूकादयश्चेति ऊकः।) एरगडवृक्षः। इत्यमरः॥ रत्नैरयः। इति राजनिर्घण्टः॥

“कषु भिन्नशक्तिं जाङ्गलकुरवृकयोः”। इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥

उरवृचाः, [स्] पुं, (उरं महान्तं विचतीति। इर + व्यच् + अस्।) राक्षसः। इत्यादिकोषः॥ (अतिव्यापके, चि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। १ ओ-रवृचाः पृथगतामेभिरङ्गः ॥)

उरोजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते। उरस् + जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः॥

उर्जितं, चि, (उर्ज + क्त।) वर्द्धितम्। इति श्रीभागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ३८।

“वाञ्छारैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः”।

उर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥ उर्जनाभः, पुं, (उर्जेव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य। समासे ऋक्षः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-कुसा इति भाषा॥

उर्जा, स्त्री, मेवादिनाम। अक्षयमध्यावर्त्तं। इत्य-

उर्वी

मरटीकायां रमानाथः॥ (“कलाटपट्टे नवनकिन-नालमङ्गतन्वीयसुर्वा परिस्फुरति”। इति का-दम्बरी ॥)

उर्व, उ परिमाणे। श्रीकृष्णायाम्। स्वादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादिं-आत्मं-सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।) ऋखादीरेपमध्यः। दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादि-रिति कश्चित्। उ उर्वते कनकं वयिक्। इति दुर्गादासः॥

उर्व, पुं, (उर्व + र।) जलाशुः। इति शब्दरत्ना-वली॥ उर्विङ्गल इति भाषा।

उर्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादिं-परं-सकं-सेट्।) ऋखादिः। अङ्गत्तथीति दीर्घे ऊर्वति। क्षिपि राक्षोर्लोप इति वलोपे ऊः उरौ उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्वाः। इति दुर्गादासः॥

उर्वटः, पुं, (उरमहान् अटोऽटनं यस्य।) वत्सरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्। यद्वा उर्वते उर्व + घ। यद्वा उर्वं राति। उर्व + रा + क्तिप्।) सर्वशस्याद्या भूमिः। (यथा अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वरायां कृष्टे कालेन रोहति”) भूमीमात्रम्। इति हेम-चन्द्रः॥ (अप्सरोभेदः। यथा काशीखण्डे।

“कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्वरा” ॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि अश्रुते व्याप्रोति वशीकरोतीति यावत्। यद्वा ऊर्वं नारायणस्य महर्षेरुद्रप्रदेशं अश्रुते यो नित्येन व्याप्रोतीति।

उर + अश् + क। गौरादित्वात् ङीष्।) खना-मख्यातस्वर्गवेष्ट्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह रिवंशी। नारायणोर्वं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी। मनीषादित्वात् ऋखादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६। यथा,—

“धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ठ मूर्च्छां नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।

नेव्मन्मालदायमुवाच चचार कर्म योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः॥

इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिष्टततीति कामं न्ययङ्क सगणं स वदर्युपाख्यम्।

गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातेः स्त्रीप्रेक्ष्योषुभिरविध्यदत्तमतिष्ठः॥

विज्ञाय शङ्ककृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।

मा भैष्ट भो मदनमासतदेवध्वो गृह्णीत गो बलिमश्रून्धमिमं कुवध्वम्॥

इत्यं ब्रुवत्यभयदे नरदेव ! देवाः सप्रीडनस्मशिरसः सष्टयं तमसुः।

नैतत् विभो त्वयि पदे विज्ञाते विचित्रं स्वारामधीरनिकरानसपादपद्मे॥

त्वां सेवतां सुरहती बह्वोऽन्तरायाः स्त्रीको विलङ्घ्य परमं प्रजत्तं पदं ते।

नाम्यस्य वर्धिषि बलीन् ददतः स्वमागान्। धत्ते पदं त्वमविता यदि विष्णुर्मुक्तिः॥

उर्वी

कुम्भित्तिकाणुमावतजेऽप्रीत्या-नखानपारजकधीनतितीर्णं केषित्। क्रोधस्य यान्ति विषणस्य वधं पदे गो-र्मञ्जन्ति दुष्परपयश्च दधोवृक्षमिति। इति प्रत्ययतां तेषां स्त्रियोऽन्वयतदर्थताः। दर्शयामास मुञ्चुषां क्षयिताः कुर्वतीर्विष्णुः। ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः गन्धेन मुमुञ्जस्तासां रूपौदार्यहृतस्त्रियः। तानह देवदेवेशः प्रकृतान् प्रहसन्निव। आसामेकतमां दृष्ट्वां सवर्षां स्वर्गभूषणान्। ओमित्यादेशमादाय गत्वा सं सुरवन्दिनः। उर्वशीमसुरःश्रेष्ठां पुरस्तात् दिवं ययः। इन्द्रायामन्य सदसि भद्रयतां त्रिदिवीकसाम् ऊचुर्नारायणवचं शकलचास विस्मितः”। पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो ति सदेशं निर्भिद्य अप्सुरःश्रेष्ठामेनामुर्वशीं देवतां ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतसे बुधपुत्रे पुर-राजनि बडप्रणया बडकालं तेन सह रेने। त्वया उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये। यथा,

जनमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथं देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बडभुत।

वशम्पायन उवाच।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत। ऐकन्तु सा वरारोहा समयत्समुपस्थिता।

आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह अत्रप्रदर्शनस्यैव सकामायाश्च मैथुनम्।

द्वौ मेधौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः पृतमात्रा तथाहारः कालमेकन्तु पार्थिव।

यद्येष समयो राजन् यावत्कालश्च ते दृष्टः। तावत्कालन्तु वक्ष्यामि क्षतः समय एष नः।

तस्यास्तं समयं सर्व्वं स राजा समपाकयत्। एवं सा वसते तत्र पुष्ट्वरवि भाविनी।

वर्षाण्येकोनषष्टिन्तु तद्भक्ता शापमोहिता। उर्वशीं मानुषस्यायां गन्धर्व्वास्त्रिन्तयान्विताः

गन्धर्व्वा ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गा समागच्छेत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम्।

ततो विन्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः। मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणः क्रुतः एतौ

युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्वक्षते यथा तदहं वेष्मशेषेण यथा नेत्यात्तस्यौ वयः।

ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्त्तिकेवरे। एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः।

निशायामथ चागम्य मेघमेकं नहार वः। माहवत् वसन्ते सा तु मेघयोश्चावहातिनी।

गन्धर्व्वागमनं चात्वा शापान्तश्च यश्चिन्वी। राजानमश्रुवीक्ष्य पुंसो मे क्रियतेति सा।

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य नद्यो नैवोदतिष्ठत। नमं मां ब्रूयते देवी अमर्षोः पितयो भवेत्। ततो भूयश्च गन्धर्व्वाः पितृर्न मेवमारुहः।

तत्वे तु मन्त्रे मेने वेचं देवत्ववीदिरम् ।
 लो मे प्रियते राज्ञानायाया इव प्रभो ।
 वसुधैव कुटुम्बकम् प्रभो राजा प्रधावितः ।
 प्रयोः महम्मन्त्रिणम् गन्धर्वैर्विदुष्यथ ।
 विदित्वा सुमहती ययौ तद्वर्णं महत् ।
 प्राश्रितं वै सद्यसा ततो नमनवैद्यत ।
 मं दृष्ट्वा तिरोभूता साधुराः कामचारिणी ।
 रोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्वी ह्यममन्दिवम् ।
 मृच्छावुरखौ दृष्ट्वा राजा गच्छागतो गृहम् ।
 पश्यन्मन्त्रिणीं तत्र विजलाप सुदुःखितः ॥
 वार प्रथिवीणापि मार्गमात्र इतस्ततः ।
 थापयत् स तां राजा कुवलेने महावजः ॥
 तृतीये पुष्करिण्यां हेमवत्यां समावृताम् ।
 तृतीये पुष्करिण्यां पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
 तृतीये ततो दृष्ट्वा विजलाप सुदुःखितः ।
 चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥
 मंशो ताः सखीः प्राह स एव प्रथोक्तमः ।
 अत्रहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥
 प्राविशन्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
 येषो तिल मनसा घोरे वचसि तिल ह ॥
 मादीनि दूतानि परस्परमभाषताम् ।
 मंशो चात्रवीदेनं सगर्भाहं त्वया विभो ॥
 यत्परात् कुमारस्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
 प्रामेकाश्च नृपते निर्वर्त्यसि मया सह ॥
 यो जगाम राजाथ स्वपुरं सुमहायशाः ।
 संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥
 वतश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः ॥ * ॥
 शीमेदः । उर्वशीतीर्थः । यथा, महाभारते १३ ।
 अत्रिसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
 उर्वशी कृत्तिकायोगे गत्वा चैव समाहितः ।
 चित्ते विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं कभेत् ॥
 रमयाः, पुं, (उर्वशीः स्वर्णप्रयाया रमयाः प्रियः) ।
 उर्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः ।
 पर्यायः । एकरवाः २ बौधः ३ ऐलः ४ । इति
 नृपञ्चः । (अस्य विवरणम् उर्वशीशब्दे-
 इत्यम् ॥)
 विवक्ष्यः पुं, (उर्वशीः वक्ष्यः पतिः) ऐल-
 पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुं, पुं, (उव + ऋ + उय ।) इज्ज्वरः । इति
 ततो विक्रमकोषश्च । कांडुइ इति भाषा ।
 कांडीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 स्त्री, (उर्वशी इति । उर्वशी + "महति ऋष-
 " ॥ १३२ । उखादिसूत्रेण कुः कुलोपो ऋषश्च ।
 लो गुणवचनादिति स्त्री ॥) प्रथिवी । इत्य-
 ॥ ("शिरस्योर्वीरवसिस्तन्तुभिः" ।
 ता माघे १ । ७ । तथा, रत्नः १ । १० ।
 गन्धर्वाद्यनामुर्वीं प्राश्रयैकपुत्रीमिव" ॥)
 हे । वीरधानुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
 षं-वेट् । उज्ज्वलः । उज्ज्वलम् । इति दुर्गा-
 ॥
 पुं, (वक्ष्यतीति । वक्ष + "विठपपिठप-
 शेषेयमाः" ॥ १३२०५ । इति उखादिसूत्रेण

कपः सम्प्रसारणश्च ।) विक्षीर्णां कता । सा तु
 वपुषीप्राक्षात्ताम्बुस्यादिः । तत्पर्यायः । वीरवत्
 गुल्मिणी ३ । इत्यमरः ॥ प्रताना ४ । इति जटा-
 धरः ॥ प्रतानिणी ५ वीरवधा ६ वरत् ७ । इति शब्द-
 रत्नावली । मेदिनीमते कौवमपि । ऋषविशेषः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ । उलूखइ इति भाषा ।
 उलूखः, पुं, (वक्ष + क्तिन्ः सम्प्रसारणश्च ।) देश-
 विशेषः । इत्यादिशेषः ॥
 उलूपः, पुं, स्त्री, गुल्मिणी । प्राखापत्रप्रचययुक्तता ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचिन्मेदिनी च ॥
 उलूपः, पुं, ऋषविशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥
 उलूखइ इति भाषा ।
 उलूपी, [नृ] पुं, (उलूपइवाकृतिविद्यते यस्य ।
 उलूप + इनि ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाह-
 तिमस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उलूकः, स्त्री, (वक्ष + "उलूकादयश्च" ॥ १४११ । इति
 उखादिसूत्रेण निपातनात् ऊकः सम्प्रसारणश्च ।)
 ऋषविशेषः । उलूखइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सुश्रयः २ सुलूकः ३ दर्शः ४ जूर्णाख्यः ५ खरश्चदः ६
 उलयः ७ उलूपः ८ । इति रत्नमाणादयः ॥
 उलूकः, पुं, (उच्यतीति, उच समवाये, उलूकादय-
 इति साधु, यद्वा वजते, उलूकादित्वात् वक्षेः सम्प्र-
 सारणम् ऊकश्च ।) पेशकपत्नी । इत्यमरः ॥ तत्-
 पर्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्यः ४ कौ-
 शिकः ५ कुशिकः ६ नक्षत्रः ७ निशाटः ८ का-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः" ।
 इति माघे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १३१ ।
 "श्वगोधोलूककाकांश्च मृद्वहत्याव्रतश्चरेत्" ॥)
 इन्द्रः । ("उलूकादिभ्रमपेशकौ" । इत्यादिसूत्रिः ।
 ४१११ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 "आह्वयोपकरे राजमुलूकमिदमब्रवीत् ।
 उलूक गच्छ कौतय ! पाण्डवान् सहसोमकान्" ॥
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
 "उलूकोऽथ मुद्गलश्च तथर्षिः सैन्धवायनः" ।)
 उलूकदेशवासिनि चि । यथा, महाभारते २ ।
 २० । ११ ।
 "उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राक्षः समानयत्" ॥)
 उलूकी, स्त्री, ताम्बायाः सुता मुकी तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
 "वट् सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्बायाः परिकीर्तिताः ।
 मुकी श्येनी च भासी च सुयीवी-मुचि-मृश्रिकाः ॥
 मुकी मुकानजनयत् उलूकी प्रलुलूककान् ।
 श्येनी श्येनाक्षया भासी भासान् मृश्रिणां मृश्रिणां ॥
 सुचौदकान् पश्चिमगान् सुयीवी तु व्यजायत ।
 अन्वान् उद्गान् गर्दभांश्च ताम्बावंशः प्रकीर्तितः ॥
 "ताम्बाया वंशमाह वक्षति त्रिभिः । सुताः कन्याः
 ता एवाह मुकीति । सुयीवी च मुचिश्च मृश्रिका च
 ताः । उलूकं प्रलुलूककान् तत्पतिपत्न्यां काकांश्च ।
 उलूकीति पाठेऽपि उलूकीं प्रलुलूककांश्च सैवा-
 जनयदित्यर्थः न पुनर्लुलूकीकांश्च । अन्वा अनि-

र्हिदत्वात् । मुकी मुकानजनयत् उलूकप्रलुलूक-
 कानिति मात्स्योक्तेः । शुचौदकान् मुचिरेव मुची
 सा चौदकान् जनजान् पश्चिमगान् व्यजायत ।
 सुयीवी तु अन्वादीन् व्यजायत इत्यन्वयः । ता-
 म्बाया वंशः परिकीर्तित इत्युपसंहारः" । इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 उलूखं, स्त्री, (ऊर्द्धं खमुलूखम् । एषोदरादित्वात्
 साधुः । उलूखं जाति गृह्णातीति । आतोमुपेत
 कः ।) उलूखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः
 ३ । ८८ ।
 "वनस्पतिभ्य इत्येवं मुषणोलूखे चरेत्" ।
 ("भृते पयसि मृद्रीयादापोय्योलूखे ततः" ।
 इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥) गुग्-
 गुलुः । इति भरतो हिरूपकोषश्च ॥
 उलूखकं, स्त्री, (उलूखल + स्त्रीकः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः ॥ (उलूखलं कायति शब्दयति यः इति
 व्युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे
 १ । २८ । ५ ।
 "यश्चिद्वि त्वं गृहे गृह्णे उलूखलक युष्यसे" ।
 "हे उलूखलक हे विद्वन्" इति भाष्यम् ।)
 उलूतः, पुं, (उलति हिनस्ति यः । उन् + बाङलकात् ।
 ऊतच् ।) अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उलूपी, [नृ] पुं, (उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति ।
 इनिः । रलयोरैक्यम् ।) शिशुकः । इत्यमरः ॥
 उपलइति ख्यातः अतिचक्षणमस्यः । शिशु-
 माराकृतिर्मत्यभेदः । इति कलिङ्गदयः ॥ शिशु
 इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्यन्ये ॥ भांगल
 इति ख्यातः । इत्येके । शिशुमारएव उच्यते ।
 इति सर्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ "सुलूपी
 शिशुमारः स्यादलूपी शिशुकस्तथा" । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 उलूपी, स्त्री, कौरवनामनाग-कन्या सा तु अर्जुन-
 पत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्वाणि २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 उलूप्युवाच ।
 "यैरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
 तस्यासि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ।
 साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णा समुद्रगां ।
 दृष्ट्वैव प्रथमव्याघ्र कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता ॥
 तां मामनङ्गलपितां त्वत्कृते कुबजन्दन ! ।
 अन्त्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेमात्मनोऽनघ" ॥
 अर्जुन उवाच ।
 ब्रह्मचर्यमिदं भदे ! मम दादश्ववर्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयं वशः ॥
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जनचारिणि ! ।
 अन्तं नोक्तपूर्वश्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
 कथञ्च नादत्तं मे स्यात् तव परिप्रियं भवेत् ॥
 न च पीड्यते मे धर्मस्तथा कुर्यां सुजङ्गमि ! ।
 उलूप्युवाच ।
 जानाम्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्ये इदमादिष्टवान् गुहः ।
 परस्परं वर्त्तमानां प्रपदास्यात्मजां प्रति ।

उक्ता

यो नोऽनुप्रविशेन्नोऽहात् स वै द्वादशवार्षिकम् ।
वने चरेत् ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ।
तदिदं त्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
परिभ्राज्यश्च कर्त्तव्यमार्त्तानां पृथुलोचन ! ॥
कृत्वा मम परिभ्राज्यं तव धर्मो न लुप्यते ।
यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूत्रोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः ॥
स च ते धर्म एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममाञ्जुन ! ।
भस्त्राश्च मज मां पार्थ ! सतामेतन्मतं प्रभो ! ॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय ।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥
शरण्यश्च प्रपन्नस्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ! ।
दोनाननाथान् कौन्तेय ! परिरक्षसि नित्यशः ॥
साहं शरणमभ्येमि रोखीमि च दुःखिता ।
याचे त्वाञ्चभिकामाहं तस्मात्कुर्व मम प्रियम् ॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वन्तु कौन्तेयः पद्मगेश्वरकन्यया ।
कृतवांस्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारयाम् ॥
स नागभवने स्तब्धिं तामुषित्वा प्रतापवान् ।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ! ।
साध्या जलधराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः” ॥*

उक्ता, स्त्री, (शोषतीति । उष दाहे “शुकवल्कोक्ता”
३।४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।)
तेजःपुङ्गवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अग्निशिखा ॥
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
“नुकाराग्निं गते भानौ अमावस्यां नराधिपः ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भग्न्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
कृत्वा तु पार्श्वेऽश्राद्धं दधिद्वीरगुडादिभिः ।
ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥
कण्ठीः संपूज्यतां लोकं उक्त्वाभिश्चापि वेष्टिताम्” ।
इति तिथितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात्
पतितानिः । इति रायमुकुटादयः ॥
“तस्मैदायौ सरति सरत्सन्त्यसङ्कटजन्मा
बाधेतीष्णाक्षपितघमरीबालभारो देवाग्निः” ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे ५४ श्लोकः ।
“उक्त्वाग्निर्घातकेतुंश्च श्योतींश्चुष्वावचानि च”
इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या जलधाम् ।
“दृष्ट्वाश्चिखा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखीज्ज्वला
पौदबीयप्रमाणेन उक्त्वा नानाविधा स्मृता” ॥
इति काश्यपः ॥

(अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।

“अतिकोभादसत्त्वाद्वा नास्तिकाद्वाप्यधर्मतः ।
नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्गन्ति देवताः ।
ताः स्वजन्यदृतांस्तान्स्त्रु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
तथैव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च” ॥
अस्या जलधादिकश्चोक्तं दृष्टसंहितायां ३३ अ-

उक्ता

ध्याये । तद्वया, —
“दिविमुत्तमभयकानां पततां रूपान्धियानितान्युक्ताः ।
धिष्योक्ताग्निविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
उक्ता पक्षेण फलं तद्विद्युत्ताराग्निस्त्रिभिः पक्षैः ।
विद्युदहोभिः बड्भिस्तद्वारा विपाचयति ॥ २ ॥
तारा फलपादकरी फलाहर्द्राज्ञी प्रकीर्त्तिता धिष्या ।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदहोक्ताग्निश्चेति ॥ ३ ॥
अग्निः स्वनेमहतान्दगजान्दगाश्वमेतत्तदपशुषु ।
निपतति विदारयति धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा ।
कुटिलविशालानिपततिजीवेन्धराशिशुष्वणिता ५
धिष्याकृशात्पुष्पाधूमं विदशदृश्यतेऽन्तराभ्यधिकं ।
श्वणितान्कारनिकाशा दौहस्तौ सा प्रमायेन ॥ ६ ॥
तारा हृद्यं दीर्घां शुक्ला ताम्नाजतन्तुरूपा वा ।
तिर्यग्धन्वोर्द्धं वा याति वियत्युह्यमानेव ॥ ७ ॥
उक्ताग्निरसि विशालानिपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुष्पा ।
दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहुवो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
प्रेतप्रहरणखरकरभगक्रकपिदं द्विलाङ्गलगाभाः ।
गोधार्द्धिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्काः ॥ ९ ॥
ध्वजभयकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तमरजतहंसा-
भाः । श्रीवत्सवधप्रसङ्गस्तिकारूपाः शिवसुभिक्षाः
॥ १० ॥

अम्बरमध्याद्भ्रूगो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
सम्भ्रमतिगगनोपरिविभ्रममाख्याति लोकास्य ॥ ११ ॥
संस्पृशती चन्द्रकौं तद्विह्वता वा सभुप्रकम्पा च ।
परचक्रागमनपवधदुर्भिक्षादृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
पौरैतरपुम्पुष्कापसव्यकरणं दिवाकरहिंसाश्रोः ।
उक्ता शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःश्रुता यातुः ॥ १३ ॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोक्ता दिजादिवर्णाग्नी ।
क्रमशश्चेतान् हन्युमूर्द्धारः पार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
ऋज्वी क्षिग्धा खण्डा नीचोपगता च तद्भृद्वै ॥ १५ ॥
श्यामा वारुणनीलादृग्दहना सितभस्मनिभारूक्षा ।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दक्षिता च परागमभयाय ॥ १६ ॥
नक्षत्रयद्घाते तद्भृतीनां क्षयाय निर्दिष्टा ।
उदये प्लती रवीन्दू पौरैतरमृत्ववेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
भाग्यादित्यधनिष्ठा मूलेषुष्का हतेषु युवतीनाम् ।
विप्रक्षलिपीडा पुष्यानिजविष्णुदेवेषु ॥ १८ ॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणां उग्रेषु सदारयोषु चैचराणां ।
द्विप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
कुम्भन्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
शक्रोपरि नृपतीनां महेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ २० ॥
आश्रायहोपघाते तद्देशानां खले क्षविरतानाम् ।
चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युक्ता ॥ २१ ॥
हारिपुरस्यपुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः ।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्त्याद्भोमिनोगोष्ठे ॥ २२ ॥
स्वेडास्कोटितवादितीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा ।
उक्त्वा निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्तपस्य ॥ २३ ॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति स्त्रेऽनुषङ्गो रघ्नाह्वतिः सा नृप-
तेर्भयाय । या चोद्धते तन्तुघृतेव खड्गा या वा
महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
श्रेष्ठिनः प्रतीपमा तिर्यग्गा नृयाङ्गनाः ।

उक्ति

हन्वधोमुखी नृपान् प्राञ्चलानचोर्द्धमा ॥
वर्हिपुष्कलपित्री लोकसंक्षवाकहा ।
सर्पवत् प्रसर्पित्री शोभितामनिष्टदा ॥ २५ ॥
हन्ति मखलापुटं हृन्वत्युरोहितम् ।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २६ ॥
थाणसूकारोपमा विष्णुलिङ्गमाक्षिणी ।
खण्डगोऽथ वा गता सखना च पापदा ।
सुरपतिचापप्रतिमा राव्यं नमस्वि विष्णो
दान् हन्ति । पवनविष्णोमा कुटिलं वाता ।
शस्ता विनिष्टता वा ॥ २६ ॥
अभिभवति यतः पुरं वनं वा भवति म
एव पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा
जयति रिपुनधिरात् तथा प्रयातः” ॥ २७ ॥
उक्तामुखी, स्त्री, (उक्त्वा अग्निशिखा
मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । उक्ता
भाषा । तत्पर्यायः । इन्द्राजिक्ता २ शोभा
दीर्घजिक्ता ४ किखिः ५ । इति त्रिकाणं
उल्लूकं, स्त्री, (शोषतीति । उष दाहे + उक्त्वा
निपातनात् धातोः वस्य लः मुकप्रत्यय
ङ्कारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे
“अम्वाहार्यपचनादुल्लूकमादाय” । इति
राजा । यथा, महाभारते २ । निमनि
गमने ३४ । १६ ।
“उल्लूको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्य
वृषाथो निखिलास्त्रान्ये समाजग्मुर्भार
उल्लङ्घनं, स्त्री, (उत् + लधि + ल्युट्) क्ति
इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा
कुमारो ३ सर्गो २५ श्लोकस्य टीकायां मा
“समयोऽल्लङ्घनेन पराङ्गनासङ्गतिं प्रवृत्ते
उल्लङ्घः, चि, (उत् + लञ् + चच्) । इन्द्र
तत्पर्यायः । रोमशः २ । इति हारावर्ष
उल्लङ्घितः, चि, (उत् + लञ् + क्त) ।
आन्दोलितः । इति जटाधरः ।
उल्लसनकं, स्त्री, (उल्लसन + स्तार्थं कन्) ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उल्लाघः, चि, (उत् + लाघ् + गत्वर्थेति क्त ।
नात् सिङ्गम्) । गदाभिर्गतः । नीरोगः ।
शुचिः । दक्षः । ह्य्याम् । मरीचि
इति विश्वमेदिन्यौ । ह्य्यामित्यत्र
कस्याश्चिन्नेदिन्यां पाठः ॥
उल्लापः, पुं, (उत् + लाप् + घञ्) । श्लोक
धनिविकारः । तत्पर्यायः । काकुवाक्
हेमचन्द्रः ॥ (यथाह, महर्हरिः । १ ।
“खलोक्तापाः सोढाः कथमपि तदारा
उल्लासः, पुं, (उत् + लस् + घञ्) । यथा
इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काश्यपका
उल्लास इति प्रयोगः । इति । इति
वतम् ॥ आङ्गादः । प्रकाशः ॥
“निपतन्ति कन्दकदोक्तासाः पयो
इति अमरशतके । ४८ ।)
उल्लिखितः, चि, (उत् + लिख + क्त) ।
तनूक्ष्णः । इति मेदिनी । चिनिता ।

वकी । उषः क्विचित् । (यथा, रघुः ६।३२।)
 द्वे वनोद्धिखिवो विभाति")
 षु, (उत् + खिख् + घञ्।) उषारणम् । कथ-
 । इति आर्षाः । (अथर्ववेदः । तल्लक्षणं
 , साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 श्रेयदादृष्टीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
 शानेकधोक्तेषां यः स उल्लेख उच्यते" ।
 वरुणम् । "प्रियइति गोपवधूमिः शिशुरिति
 षीधइति देवैः । मारायणइति भस्त्रैर्भस्त्रे-
 षि योमिर्देवः" ।)
 , स्त्री, (उत् + खिख् + क्युट्।) वमनम् ।
 रत्नमाला । खननम् । यथा "भूमेरुल्लेखनं
 त्" । उति स्मृतिः । (यथा, मनुः ५।१२४ ।
 मार्जगोपाङ्गनेन सेकेनोक्तेन च" ।)
 रणम् । यथा,—
 सपक्षतिथीनाश्च निमित्तानाश्च सर्वशः ।
 वनमकुर्वन्तो न तस्य फलभागभवेत्" ।
 तिथ्यादितत्त्वम् ।
 षु, (ऊर्द्ध्वोचति । उत् + षोच् + षञ्। यद्वा
 षोचते । षोच् + घञ्। कुञ्चन्तु न निष्ठा-
 णिट इति वचनात् । अस्य तु तत्र सेट्त्वात् ।)
 तयः । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 तम् २ । इत्यमरः ।
 , षु, (उल्लोडयतीति । लोड् उन्मादे + षिच्
 चायच् । ढलयोरैकात् ङस्य ङः ।) महा-
 ण । वड् ङेउ इति भाषा । तत्पर्यायः । क-
 ः २ । इत्यमरः ।
 षि, (उल्लोयते इति । उत् + लोड् स्नेषणे
 ङस्य ङः ।) इति उणादिसूत्रेण साधुः ।)
 यः । इत्यमरः । (यथा, गीतायां ३ । ३८ ।
 तेषेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमाहतम्" ।
 तमात्रं विशोधोष्वाद्वात् सैन्धवसर्पिषा ।
 तिस्रोऽश्विनानु बलातैलेन सेचयेत्" ।
 बाभटः उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ।
 षु जातस्योष्णं मुखश्च सैन्धवसर्पिषा विशोध-
 क्तं मूर्द्ध्नि पिबुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमण्ड-
 णायस्य सूत्रेण बद्धा ष्चेदयेत्तत्सूत्रैकदेशश्च
 रस्य घीवायां सन्ध्यां बधीयात् । इति सुश्रुते
 षीस्थाने १० अध्याये ॥)
 षी, (उत् + वध् + षञ्। षुषोदरादित्वात्
 षी) श्लथम् । स्पष्टम् । इत्यमरः ।
 षोष्णया महाभूषा घना मन्दबजः सिताः" ।
 बाभटे निरुक्तस्थाने ७ अध्याये ।
 षुष्यवसंस्मार्दिष्याद्दोष्णयानि च" ।
 षुग्विनिश्चयस्ये अर्थोधिकारे ।
 षुः । निर्वाधः । यथा, रघुः । ४ । ३३ ।
 षावीदुष्णको मार्गः परदैरिव दन्तिनः" ।)
 षि, (वध् + षञ् + ङीप्। सम्प्रसारणम् ।)
 ष्याववाक् । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 षुष्यमन्त्रे । "आपो हिष्ठा मयोऽसुवः आण
 रघातम सहेरुजाय कथसे । षु षो वः
 षुमेरुवस्य भाषतेऽह नः । उषवीरिव-

मातरः" ।)
 उषणा, [स्] षु, (वध् कान्तौ + "वधेः क्वचित्"
 । ४।२३८। इति उणादिसूत्रेण क्वचित् ।) उषादि-
 त्वात् सम्प्रसारणम् ।) युक्ताचार्यः । इत्यमरः ।
 (यथा, कुमारे ३ । ६ ।
 "अध्यापितस्योऽग्रमसापि नीतिं
 प्रयुक्तरागप्रथिधिर्द्विभस्ते" ।
 स च दैत्यगुरुः । तथा च महाभारते ययाति-
 संवादे १ । ७६ । ६ ।
 "पौरुहित्येन याज्यत्वे काव्यकूश्रुणसं परे" ॥)
 उषीक्, [ज्] षु, (वष्टि उष्यते वा । वध् कान्तौ +
 "वधः क्वित्" । २।७१। इति उणादिसूत्रेण इतिः ।
 सम्प्रसारणम् ।) अग्निः । वृत्तं । इति सिद्धान्तकौ-
 मुद्यामुषादित्तिः ।
 उषिक्, चि, (वध् कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम् ।)
 कामनीयम् ।
 "न यद्वचश्चिपदं हरेर्यशो
 जगत्पवित्रं प्रत्ययीत कर्हिचित् ।
 तद्वायसं तीर्थमुश्नन्ति मानसाः
 न यत्र हंसा निरमन्त्युष्किक्षयाः" ॥
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः । "चित्रपद-
 मपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रत्ययीत तद्वायसं तीर्थं
 काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उश्नन्ति मन्यन्ते
 कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसाः
 यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचित्पि गितरां न
 रमन्ते । उष्किक्षयाः उषिक् कामनीयं ब्रह्म
 क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसाः
 मानससरसि चरन्तः कामनीयपद्मघण्टनिवासा-
 स्त्यक्तविचित्रान्नादियुक्ते उष्किक्षयर्त्तं काकक्रीडा-
 स्थाने न रमन्ते इति शेषः" । इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ।) (कामयमानम् । यथा ऋग्वेदे
 १ । १३१ । ५ "आदिक्ते अस्य वीर्यस्य चर्किर-
 न्मदेषु वृषभृशिनो यदाविथ सखीयतो यदा-
 विथ" । "उष्किक्षो धर्मं कामयमानाः जनाः" ।
 इति भाष्यम् ॥)
 उषी, स्त्री, (वध् + ई । सम्प्रसारणम् ।) वाष्वा ।
 इत्युणादिकोषः ।
 उषीनरः, षु, (उषीप्रदो वाष्वाप्रदो नरो यत्र ।)
 देशभेदः । तत्पर्यायः । गान्धारः २ । इति जटा-
 धरः । चन्द्रवंशोद्भवराजविशेषः । स तु शिवि-
 राजपिता । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरुवंशीयो
 ऋषभेदः । यथा महाभारते । श्लोकपोतीये । ३ ।
 १३० । २१-२३ ।
 "उषीनरो वै यत्रेऽवा वासवाद्वरिष्यत ।
 तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विश्राम्यते ।
 अथगच्छन्पुत्रवरं ज्ञातुमपिच भारत ।
 जिज्ञासमानो वरदौ महात्मानमुषीनरं ।
 इन्द्रः श्लेगः कपोतोऽभिर्भूत्वा यच्चेऽभिजम्भतु" ॥
 तस्य चारित्रं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 उषीरः, षु स्त्री, (वध् कान्तौ + "वधः क्वित्" । ४।३१
 इति उणादिसूत्रेण ईरन् ।) सम्प्रसारणम् ।)
 वीरवृक्षम् । वेगार मूलं खसु इत्यादि भाषा ।

तत्पर्यायः । अमयम् २ नन्दम् ३ सेखम् ४ अम-
 यालम् ५ जलाशयम् ६ कामज्जकम् ७ कञ्जुलम् ८
 अवदाहम् ९ इच्छकापयम् १० । इत्यमरः । उषीरम्
 ११ मृगालम् १२ जघु १३ जयम् १४ अवदानम्
 १५ इच्छम् १६ कापयम् १७ अवदाहेच्छकापयम्
 १८ इन्द्रगुप्तम् १९ । इति तट्टीकायां भरतादयः ।
 जलवासम् २० हरिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरयम्
 २३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतश्च २६
 शिशिरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम्
 २९ जलभेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम्
 ३२ काम्भ ३३ । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः ।
 घर्मेदौर्गन्धदाहपित्तरक्तारोगनाशित्वम् ।
 इति राजवल्लभाः । अपिच । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 मोहक्षमापहत्वम् । अरारिर्त्तपित्तशमनकारित्वम् ।
 जलसौगन्धदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 (यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के । "प्रियंवदे ! कस्येद-
 मुशीरानुलेपनं मृगालवन्ति च गणिनीदलानि
 नीयन्ते" । अस्य पर्यायगुणाः यथा,
 "वीरवृक्षस्य तु मूलं स्यादुषीरं नन्ददश्च तत् ।
 अमृगालश्च सेखश्च समगन्धिकश्चित्तपि ।
 उषीरम्याचनं शीतं स्तम्भनं जघु तिक्तकम् ।
 मधुरं अरुहृद्वातिमदगुल्फपित्तहृत् ।
 ढष्वाखविषवीसर्पदाहृक्क्षप्रणापहृत्" ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 उषीरकं, स्त्री, (उषीर + कार्थे कन् ।) वीरवृक्षम् ।
 इति रत्नमाला ॥ (उषीरशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 उषीरी, स्त्री, जघुकाशः । छोट काश्या इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । मिथिः २ गुडा ३ अश्वाणः ४
 नीरजः ५ शरः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । पित्तदाहृक्षयरोगनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 उष उ वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
 परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । उ षोषिता उष्वा ।
 षोषति । ज्ञावेत्त्वाम्नेमडीश्रीत्यादिना इमो
 निषेधे निष्ठायां उष्ः । दहि भस्मीकरणे । इति
 दुर्गादासः ॥
 उष वधे, दहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
 सकं-सेट् ।) षोषति । उषितः । दहि भस्मी-
 करणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । ६।२७३ ।
 "यश्चापि धर्मसमयात् प्रयुतो धर्मेणोवनः ।
 दग्धेनैव तमप्योषेत् स्वकाङ्क्षमाजि विद्युतम्" ॥)
 उषं, स्त्री, (उष + क् ।) पांशुजलवणम् । इति रत्न-
 माला ॥
 उषः, षु, (उष + क् ।) कामो । गुणुलुः । रात्रि-
 शेषः । दिनम् । इति मेदिनी । (दहनवधकर्त्तारि,
 त्रि ।) क्षारमृत्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 उषः, [स्] स्त्री, (षोषति नाशयत्यन्धकारम् ।
 उष + "उषः क्विदिति" ४।२३३ । उणादिसूत्रेण
 अस्तिः ।) प्रत्ययः । इत्यमरः ।
 ("आसीदासन्ननिष्ठायाः प्रदीपाश्चिरिषोषति" ।
 इति रघुः । १२ । १ । तथा, माघे । १२।१७ ।
 "पुनश्चसि विविक्षिर्मातरिणावचूर्ण्य" ॥)

उषी

उषयं, स्त्री, (उष् + वाञ्छकत्वात् षन् । ल्युट् वा ।) मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 उषया, स्त्री, (उषय + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः । शुग्री- इति राजनिर्घण्टः । चविकम् । इति रत्नमाला ॥ (“उपकुल्योषया शौग्री” इति भाव- प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पर्याय उक्तः ।)
 उषती, स्त्री, (उष् + शट् । आगमभासनस्यानित्य- त्वात् शुभभावः ।) अकाल्याणवाक् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते १ । ८७ । ८ ।
 “ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वेदेदुवर्ती पापलोक्याम्” ॥)
 उषपः, पुं, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिदक्षि- कश्चिखिभ्यः कपन्” । ३ । १७२ । इति कपन् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
 उषर्षुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्थते प्रकाशते । उष् + बुध् + क् ।) अग्निः । इत्यमरः ॥
 रत्नचित्रकः । राक्षिता इति भाषा ॥
 उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति । उष् + सो + क् + डीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मे- दिनी ॥
 उषा, स्त्री, (उष् + क् + टाप् ।) बाणराजसुता । सा तु अग्निरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ । बाणयुद्धे १२ ।
 “बाणस्य दुहितृ कन्या तत्रोषा नाम भाविनी” । त्रिकुतित्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उषा । स्था- जोति यावत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (रात्रिशेषः । यथा ज्योतिषे ।
 “उषां गोधूलियोगं वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत्” ॥)
 उषा, य, (ओषतीति । उष् + क् + टाप् ।) रात्रि- शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरभेदिन्यौ ॥ सा तु गच्छतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत् भवति । यथा,—
 “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या यत्कीभृता न तारका या- वत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥ इति तिथितत्त्वे बराहवचनम् ॥
 उषाकणः, पुं, (उषायां कणो यस्य ।) कुक्कुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अग्निरुद्धः । स तु कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अग्निरुद्धः । इति हलायुधः ॥
 उषितः, त्रि, (उष् वा वत् + क्त ।) कृषितः । दग्धः । इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति घरणिः ॥ स्थितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उषितकृवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।) आश्रितकृवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 उषीरः, पुं स्त्री, (उष् + कीरच् ।) उषीरः । वीरञ्- मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उष्र

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अग्निरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उष्रः, पुं, (उष् + “उषिखिभिर्भां कित्” । ४ । १६१ । इत्युणादिसूत्रेण ङ्ङ् क्त्विच् ।) बाणरथः । इति धरणी ॥ पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्प- र्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्य- मरः ॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करभः ७ दासेरकः ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाङ्गः १२ जवी १३ जाङ्गिकः १४ दीर्घः १५ षट्फलकः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानाडः १९ महा- ध्वगः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२ । इति राज- निर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्गः २३ ग्रीवी २४ धूमकः २५ शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ काण्ट- काशनः २८ भोजिः २९ बज्जकरः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्ग- लङ्गनः ३९ भूतन्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः ४ । १२० ।
 “नाधीयिताश्वमारुद्रो न रथं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोद्गं नेरिणस्थो न यानगः” ॥ “उष्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः” । इति च मनुः । ११ । २६ ॥)
 उष्रकाण्डी, स्त्री, (उष्रइव काण्डोऽस्य । जातित्वात् डीष् ।) पुष्पजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता । तत्पर्यायः । रत्नपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ कर्णपुष्पी ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रचिकारित्वम् । हृद्रो- गहारित्वम् । अस्या बीजगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । ग्रीधत्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उष्रधूसरपुष्पिका, स्त्री, (उष्रस्य धूसरः पुष्पइव पुष्पो मञ्जरी यस्याः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्न- माला ॥ विचिटीइति भाषा ॥
 उष्रपादिका स्त्री, (उष्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः । श्रातभोरः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति रत्नमाला ॥
 उष्रशरोधरं, स्त्री, (उष्रस्य शरोधरः ग्रीवा इव आ- कृतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “प्रकोपनेः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकाङ्गदागताम् । तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी भगन्दरन्तुष्रशरोधरं वदेत्” ॥ इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्सासौप्तिकान् वामटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर- मुष्रग्रीवः । यथा ।
 “पित्तादुष्रग्रीवावदुष्प्रिता ॥ रागिणी तमुष्रग्रीवा चरधूमयानाम्बिता” । “उष्रग्रीवस्तु पित्तजः” । “अपिना वा निषक् वाद्युच्चार्यैवोष्रचरम्”

उष्री

उष्रतेज निश्चयस्थाने ४ अध्याये यत् सप्त पूर्वकं कक्षयमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु पुं मनिसेनाथः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तं । सुष्प्रितासुष्रग्रीवाकारं पिडकां जनयति । चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिष्ठा च पाकमुपैति ब्रह्मविद्याराश्यामित् । दुर्गन्धसुष्णमास्त्वं क्ववत्युपेक्षितम् वा पुटीव-रेतांसि विरुजति तं भगन्दरमुष्रमित्याचक्षते” । इति ॥*। सुष्प्रिते चिकित्सा ८ अध्याये चिकित्सा यथा,—
 “उष्रग्रीवे जिवांश्च अथोष्रग्रीवमेवित्वा च्छिन्वा चारं निपात्ते पूतिमांसव्यपीडाद्यमपिरत्र न पूणितः । अथेनं द्रवसंखट्टैस्त्रिभैः पिष्टैः प्रक्षेपयेत् । बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिणा । हृत्तये दिवसे मुक्ता यथासं शोधयेद्विषम् । ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं । उत्कृत्यास्त्रवमार्गन्तु परिष्ठाविधिं ब्रह्मि च्छारेण वा स्त्रावगतिं दहेद्भुतवहेन वा । सुखोद्योगान्नातैरेण सेचयेद्गुग्गुदमखण्डम् । उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः वामनीयोषधैः कार्याः परिषेकाश्च माषणं उष्रिका, स्त्री, (उष्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः स्त्री वा ।) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माषे । “धूर्भङ्गविक्षेपविदारितोष्रिका” ।) उष्र इति मेदिनी ॥ वृक्षिकाणीवृक्षः । इति निर्घण्टः ॥
 उष्री, स्त्री, (उष् + ङ्ङ् + डीष् ।) मृत्तिका उष्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः शौण्ड कुष्ठशोधपित्तार्शःकफाटोपागादोदरखण्ड- न्वासोक्षासनाशित्वम् । तद्विषगुणाः । आ कृमिभ्रुजोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । त्वम् । तन्मवगतगुणाः । विपाके शीत- लघुत्वम् । ब्रह्ममिकफास्त्रातविषनाशि तद्दृष्टतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके च शीतलत्वम् । कुष्ठकृमिविषवातकफगुण- शित्वम् । तन्मांसगुणाः ॥ शिशिरत्वम् । शमनत्वम् । लघुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्व- राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,— “ईशद्रुत्तोष्राणवयवमोष्रकं दीपनं च । शक्तं वातकफानाहृत्त्रिमिश्रोषोदराश्रव- इति वैद्यकचक्रपाणिनातत्रब्रह्मगुणे पानीक “ओष्रं दुग्धं जसु स्नादु कवचं दीपनना- क्रिमिकुष्ठकफानाहृषोषोदरहरं वरम्” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भा- “रुक्षं तथोष्णं कवचं कफस्य निवारणं वातविकारहरि । लघुप्रशक्तं कटुकं कृमीनां शोधार्थं नामोष्रयोऽनुष्रजम्” । इति हारीते प्रथमखण्डेऽध्यायेऽध्याये । “रुक्षोष्णं शीरसुष्रीकानीवृक्षं कवचं”

उष्णी

सं वातकफानाहृदिनिघ्नोद्योदराश्वाम्" ।
 ति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
 हृत्कोषं कवचं किञ्चिदौघं सादुरचं लघु ।
 तोषगुणोदराश्वाम् कृमि-कुष्ठ-विषापहम्" ।
 ति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
 ः, ङ, (उष् वाचे + "इत्स्विद्धिदीर्घव्यविभ्योनक्"
 १।२। इति उष्वादिस्वप्ने नक् ।) यीष्वात्तुः ।
 त्पथ्यायः । यीष्वाः २ उष्वाकः ३ निदाघः ४ उष्वा-
 त्तमः ५ उष्वागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आ-
 पाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 वेतस्थाने २४ अध्याये ।
 'उष्णे वसन्ते च कामं यीष्णे तु शीतलम्" ।
 चित् स्त्रीवनिष्ठातोऽपि दृश्यते ।
 यथा महाभारते संवत्समन्वये ॥ १४।८।६ ।
 'नेम्यं न शिशिरस्तन न वायुर्न च भास्करः" ।
 इति । सूत्र्यः । यथा, मनुः ११।११३ ।
 'उष्णे वर्षति शीते वा मावते वाति वा भृशम्" ।
 "उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति" इति तट्टीकायां
 [कुक्कभट्टः] पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उष्णवीर्यमथगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-
 वम् । वातक्षेपनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 ः, ङि, (उष् + नक्) निराणस्यव्यक्तिः । तत्प-
 र्थायः । दक्षः २ चतुरः ३ पेशकः ४ पटुः ५ सूत्र्यायः
 ६ । इत्यमरः ॥ अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
 मनुः । ३।२३७ ।
 'यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्रान्ति वाग्यतः" ॥)
 णः, ङ, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां
 कारिणीति कन्) यीष्वाकालः । चक्रमादिः ।
 इति धरणी ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५।
 २।८२ ॥)
 णः, ङि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन्) ।
 क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रगतः ।
 इति धरणी ॥ शोषोदीप्तः इति पाणिनिः
 ५।२।७२ ॥)
 णदी, स्त्री, (उष्णा नदी) वैतरणी नदी ।
 [रामिः, ङ, (उष्णा रश्मयो यस्य) सूत्र्यः । अर्क-
 दक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३।२५ ।
 "कुवेरगुप्तं दिशमुष्णवारस्यौ
 मनुं प्रकृते समयं विकस्य" ॥)
 वारवः, ङ, स्त्री, (उष्णमातपं वारवति । उष्ण +
 व + ङिच् + ङ्युट्) कृत्रम् । इति हारावली ॥
 (यथा, कुमारः ५।५२ ।
 "वदर्थमम्भोजमिवोष्णवारवं
 क्लमं वषःश्राघनमेतया वपुः" ।
 इत्यमरः ॥ उष्णविकं चेतम्) ।
 वीर्यं, ङ, (उष्णमुयं वीर्यं यस्य) शिशुमारः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ वीर्यतेजोयुक्तव्यादिः । (प्रच-
 खवीर्ययुक्ते, ङि) ।
 ण, स्त्री, (उष्णते बन्धते यथा । उष् वच् + नक् +
 टाप्) उष्णव्याधिः । सन्नायः । पित्तम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 णं, ङ, (उष्णं अर्कस्यो यस्य) सूत्र्यः । इति

उष्णी

उष्णायमः, ङ, (उष्णस्यागमो यस्मिन्) यीष्वाकालः ।
 इत्यमरः ॥
 उष्णाभिगमः, ङ, (उष्णस्यातपस्याभिगमो यत्र) ।
 यीष्वात्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उष्णासहः, ङ, (उष्ण आतप आसह्यते यत्र । उष्ण +
 आ + सह + ङच्) हेमन्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, ङि) ।
 उष्णिक, [ह] स्त्री, (उत् + ङिच् + क्तिन्) निपा-
 तगात् उपसर्गान्तोपः बत्वं च) सप्ताक्षर-
 षण्डः । (यथा कन्दोमङ्गल्यौ,—
 "उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।
 गायत्र्युष्णिगनष्टुप् च दृष्टी पङ्क्तिरेव च" ॥
 उष्णिक सप्ताक्षरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-
 कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्वकं
 तद्वृत्तयं यथा तत्रैव । "ननगि मधुमती" ।
 "रविदृष्टितटे वनकुसुमनतिः ।
 अथित मधुमती मधुमथमसुदम्" ॥ १ ॥
 "कुमारललिता जसगाः" ॥
 "सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।
 ब्रजैयानयनानां ततान सुदमुच्चैः" ॥ २ ॥
 "मसगौ स्यान्मदलेखा" ॥ "रङ्गे बाहुविरमात्
 कुम्भीकान्मदलेखा । लघ्नाभूर्भुरश्रपोः कल्पूरी-
 रसचर्चा" ॥
 उष्णिका, स्त्री, (अल्पमत्तमस्याम् । ब्राह्मणकोषिके
 संज्ञायामिति कन् । निपातनादमृशब्दस्योष्णा-
 देशः) यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।
 उष्णीषः, ङ, स्त्री, (उष्णमीषते चिनन्तीति । ईष गति-
 ङिच् + दृश्नेषु । इगुपधेति कः । शकृन्धादिः) ।
 शिरोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
 गुणाः । केशचक्षुरायुर्वज्जकत्वम् । धूलिश्रीतोष्ण-
 निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।
 "उष्णीषं कान्तिक्षत् केश्यं रजोवातकफापहम् ।
 लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुणपित्ताक्षिरोगहृत्" ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते
 सौभबधोपाख्याने ३।२१।२४ ।
 "विशीर्यमलिनोष्णीषः प्रकीर्याम्बरमूर्द्धजः" ।
 रजोऽवश्यायसूर्य्यांस्तुहिमानिजनिवारणं ।
 प्रतश्शायशिरःशूल-हरश्चोष्णीषधारणम् ।
 इति वैद्यककफपाणिजलतत्रयगुणे गुणानां क्रिया-
 भिधानादिवर्गे ॥
 "बाणवारं मृजावर्यतेजोबलविवर्द्धनम् ।
 पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजापहम्" ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥
 चिज्जान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णञ्च तत् उदकञ्चेति) तप्तजलम् ।
 ज्ञाथ्यमानपादावशेषाङ्गवशेषपादहीनं जलम् ।
 तद्विधियंथा ।
 "अष्टमेनाश्रशेषेण चतुर्थेनाङ्गकेन वा ।
 अथवा ज्ञथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्" ॥
 अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-
 कफवातामनेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-
 शोधनत्वञ्च ।

उष्णी

"ज्ञेयामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
 कासज्वरज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निधि" ॥
 इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-
 दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 "ज्ञाथ्यमानन्तु निर्व्वेगं निष्फेनं निर्मलजन्तया ।
 अर्जावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
 ज्वर-कास-कफ-श्यास-वात-पित्ताम-मेदसाम् ।
 नाशनं वस्तिशोधधि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥
 अथसुभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,
 त्रिपादशेषं सलिनं यीष्णे शरदि शस्यते ।
 "हिमेऽङ्गशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः" ॥
 अन्ये तु ।
 "निदाघे त्वर्जपादोमं पादहीनन्तु शारदम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्जावशेषितम् ॥
 अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।
 इति केचिद्गुणाः प्राङ्गर्जटागमदर्शनात्" ॥
 केचित्त ।
 "वसुध्वेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावशेषं स्यादस्य वर्षादिषु जमात्" ॥
 अत्र दोषायां बधोत्पत्त्या हीनता वा तथा
 व्यवस्था कल्पनीया ॥
 "तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्जहीनन्तु वातमुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मणं संयाद्यक्षिप्रदं लघु" ॥ * ॥
 त्रिपादहीनस्य तन्वान्तरे आरोग्यान्मुसंज्ञा ।
 तस्य लक्षणगुणाः ।
 "पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्यान् तदुच्यते ।
 आरोग्यान् सदा पथ्यं कास-श्यास-कफापहम् ॥
 सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।
 श्यानाहपाण्डुशूलार्शोगुल्मशोथोदरापहम्" ॥
 इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ राजौ उष्णो-
 दकपानगुणाः । श्लेष्मण्णातमेदकत्वम् । मासताप-
 कर्षित्वम् । आसु अग्नीर्जाकारकत्वञ्च ।
 "तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तमुत् ।
 कफघ्नं पादशेषस्यं पानीयं लघु दीपनम्" ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("शरदीह तथा यीष्णे ज्ञाथे पादावशेषितम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्जावशेषितम्" ॥
 विपरीतमृतुं वृद्धा प्राण्यं वाङ्मभागिकम् ।
 ज्ञाथ्यमानञ्च निर्व्वेगं निष्फेनं निर्मलञ्च यत् ॥
 अर्जावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।
 तत्पादहीनं वातघ्नञ्च ज्ञेयं पित्तविकारजित् ॥
 कफघ्नं पादशेषन्तु पानीयं लघु पाचनम्" ॥
 "दिवसे ज्ञथितं तोयं राजौ तद्गुणतां व्रजेत् ।
 राजौ श्रुतन्तु दिवसे गुणत्वमधिगच्छति" ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 "दीपनं पाचनं कण्ठं लघुष्यं वस्तिशोधनम् ॥
 हिक्काध्मानानिलश्लेष्म सद्यःमुञ्जे नवज्वरे ।
 कासामपीनसन्नासपार्श्वरक्तुच शस्यते" ॥
 "अनभिस्यन्दि लघु च तोयं ज्ञथितशीतलम् ।
 पित्तयुक्ते हितं दोषे कृषितं तन्निदोषहृत् ॥
 इति वाभटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥
 "कफमेदोऽग्निसामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उष्ण

श्वस-कास-ज्वर-इदं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
यत् क्षाथ्यमानं निर्ज्वरं निःश्वेनं निर्मलं जघ्नु ॥
चतुर्भागावशेषेण तप्तोयं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्युषितं देवं कदाचिद्द्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पिप्सोस्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुद्ये च घृतश्रीतं प्रशस्यते” ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-
देश-काषानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाश्रयसमुत्थः प्रायो
भेवजानि चामाश्रयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि शमनानि भवन्ति पाचनार्थं च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्भेषां पीतं वातमजुलोमयति
अग्निमुद्वर्धयति । क्षिप्रं जरां गच्छति
क्षेप्याश्च परिशेषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णा-
प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थीत्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहृन्मप्रज्ञापातिसारे वा
प्रदेशमुष्णेन हि दाह-भ्रम-प्रज्ञापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते श्रीतेनोपशाम्यन्तीति” ।
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्यायः ॥
उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्णः, पुं, (उष् + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्युणादिकोषः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥
उष्णकः, पुं, (उष्ण + कन् ।) ग्रीष्मऋतुः । इत्यमरः ॥
उष्णा, [नृ] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उष्णापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारः ५ । २३ ॥
“तपात्त्वै वारिभिरक्षिता नवै-
भुवा सहोष्णायममुषुद्वर्द्धगम्” ।
“उष्णा पिपासते गालि ज्वरो गाल्युष्णया विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १३ अध्याये ॥
उष्णागमः, पुं, (ओषतीति उष्णा । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्णा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
उष्णः, पुं, (वस + “स्नायितस्त्रिविधशक्तिरिति” ।
२ । १३ । उष्णादिसूत्रेण रक् ।) वसः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वक्रत्वानावोसः पि-
तेव” । “उष्णः वसमः” इति भाष्यम् ॥) रश्मिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शरैरक्षरिवोदीक्षानुद्धरिष्यन् रसानिव” ।
जताभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रासो न ददुवसो अये” । “वसति नभ-
सीत्युचः सूर्यः” । इति भाष्यम् । अग्निनीपुत्रौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अप्रय उष्णा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्मिनौ” ॥)
उष्णा, स्त्री, (उष् + टाप् ।) अर्जुनी । गाह इति
भाषा । उपचिन्ना । इन्दुरकाशीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सरभी गौः । इत्युणादिकोषः ॥)

उज्ज्वल

उज्ज्वल इह अर्हः । इति कविकल्पद्रुमः । (भादिं-परं-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इह औहत् औहीत् ।
अर्ह इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
उज्ज्वलः, पुं, देवविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥
उज्ज्वल, दीर्घोच्चारः । स च षष्ठस्वरवर्णः । अस्य उच्चा-
रस्थानं श्लोकः ॥ (“उपपुष्पानोयानामोक्षी” ।
स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्)
श्रुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसरितभेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वरायामुष्णायैव विवृतं करणं स्मृतम्” ।
इति शिखावचनात् अस्योच्चारणे विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वायादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “ अचोऽस्युष्णायैव विवृतं नेम-
स्युष्णः श्लोकः स्मृताः” । इति ।)
“शङ्खकुन्दसमाकारं उकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्रागमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्रागयुतं वर्णं पीतवियुक्तता तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षश्च सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वज्रतीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्रूपधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपा पूर्वोक्तोत्काररूपा ।
“तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाग्निवद्व्याः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी मात्रा लक्ष्मीर्वागी च सा स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा,—
“उः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रोधो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्धेशो भैरवः सृष्टो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विलासिनी विप्रेकर्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी षष्ठा यज्ञोभूः कान्यकुब्जकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (माटकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, माटका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“उः क्लावेभुस्तु वेटकः । तेन सिधुं शास्त्रे इत्यस्य
सुखि क्लते असेधीत् असेत्सीत् इति स्यात् ॥)
उ, व्य, (वेष् + क्षिप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)
उः, पुं, (अवति रक्षतीति । अष् + क्षिप् । ज्वरत्वर-
त् । ६ । ४ । २० ।) मन्त्रेश्वरः । इति पुराणोक्तम् ॥
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, चि) ॥
उज्ज्वलः, चि, (उज्ज्वले स्तु । वद् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
(“भार्योऽपि तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ” ।
इति भट्टिः । ४ । १५ । ०) कृतवचनः ॥
उज्ज्वलऋतुः, चि, (उज्जो धृतः कण्ठो येन ।) अवच-
धारी । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २ वभितः ३ सज्जः ४
दंशितः ५ । इत्यमरः ॥

उज्ज्वल

उज्ज्वल, स्त्री, (उज्ज + क्त + टाप् ।) भार्या ।
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“उज्ज्वलासमवायेऽनूद्वै प्रथमं धनहारिणी
इति स्मृतिः ॥)
उज्ज्वल, चि, (वे + क्त ।) तन्तुसन्ततम् । तत्पर्याय-
स्युतम् १ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापङ्क वोगा
भाषा ॥ (प्रथितम् । अष् + क्त । ज्वरत्वरत्वे
४ । २० । रक्षितम् ॥)
उज्ज्वल, स्त्री, (अष् + क्षिप् । ज्वरत्वरत्वे । ६ ।
२० ।) रक्षयम् । (वे + क्षिप् ।) श्रुतिः ।
मेदिनी ॥ वोगा सेणाह इति भाषा । श्वास्त्र-
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीका
खामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् । (का
क्षिचि । रक्षाकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ ।
“उरुध्वन्तम् माध्वी दक्षा न ऊती” । कर्मे
क्षिन् । पुराणस्य दशविधलक्षयामध्ये कर्मवास-
रूपो लक्षयभेदः । यथा, भागवते । २ । २०—१
श्रीयुक्त उवाच ।
“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेभानुकाथा निरोधो मुक्तिरात्मयः ।
दशमस्य विशुद्धयं नवानामिह लक्षयम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाङ्गसा ।
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विवर्गः पौरुषः स्मृतः ।
स्थितिवैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सङ्गमे उतयः कर्मवासनाः” ।
“कर्मवासना उतयः” । इति चूर्णिकाटीका
उज्ज्वलः, [स्] स्त्री, (उज्ज्वल + क्त + क्त) उज्ज्वलो गति
निर्देशात् उज्ज्वलदेशः ।) आपीनम् । इत्यम-
गाहर पाशान् इति भाषा । (यथा म
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १३ ।
(“मण्डूकनेत्रं स्वाकारं पीनोधसमनिन्दितम्
“यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते उज्ज्वलः पशुनाम्”
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
उज्ज्वल, स्त्री, (उज्ज्वल भवम् । उज्ज्वल + यत् ।) दुग्
इति हेमचन्द्रः ॥
उज्ज्वल, क् क परिह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः । (पर
सुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दक्षोपधः । २
च । “सोममाशु हृदयं न यदूनां रागद्विभवा
यदूनाम्” । इति माघयमकम् । परिह्वानं न्युति
ऊनयति बहिष्कृ स्वर्णं प्रथमपरिमाणात् । १
माघमात्रेऽयमिति केचित् । मा भवान् ऊनि
ऊनधोर्भिः अह् द्विवे सख्यानमेव गालि
नाग्लोपित्वमिति सन्देशनिरासार्थमाह ।
ऋदनुबन्ध्यापकवजात् द्वित्वात् प्राक् प्र
ऋसो अग्लोपित्वात् स्यात् । इति दुर्गादासः
ऊनं, चि, (अवतीति । अष् + “इष्विभिरीति
विभ्यो गक्” । ३ । २ । इति उणादिसूत्रेण
“ज्वरत्वरिति” । ६ । ४ । २० ऊट् । सर्वत्रे पु
यतेरुनमिति साधितम् ।) हीनम् । न्यूनम् ।
(“ऊनं न सत्येऽधिको ववासे” । इति रघु-
१४ । तत्रैव १९ । ११ ।)

ऊरु

“किञ्चिद्गुणमनूयते शरदामयुतं ययौ” ।
 “ऊनविवाविकं प्रेतं निरधुमन्धवा बहिः” ।
 इति मनुः । ५ । ६८ ।)
 विंशति, चि, ऊनविंशतेः पुराणः । यथा,—
 “तिथ्याङ्गवेदैकदशोविंश-
 मैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।
 इष्टोडशना सूर्ययुतोडशना च
 योगादमूखेदशयोगभङ्गः” ॥

इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥
 विंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः ।) एकोन-
 विंशतिः । ऊनविंशति इति भाषा । यथा । “ऊनविं-
 शतिदास्यमानपिण्डस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
 तत्त्वे आमावस्याप्रकारणे ॥
 उ, य (ऊयते । ऊय् + मुक् ।) रोषोक्तिः ।
 एष्ठा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । स्पर्धा । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 नं, स्त्री, (अवतीति । अव + “अविसिविमिशु-
 विभ्यः कित्” । १ । १४३ । इति उनादिसूत्रेण
 मन् । कित् ऊट् च ।) देशविशेषः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प, ईं उ खेवने । तन्नुसन्ताने इति यावत् ।
 इति कविकल्पद्रुमः (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।)
 दीर्घादिः । सेवनमिह विद्युतन्तुतताविव्यस्य
 रूपं ईं ऊतः । उ ऊयते पटं सौचिकः । इति
 दुर्गादासः ॥
 री, य (ऊय् + बाङ्गकात् ररीक् ।) विस्तारः ।
 अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 थः, पुं, (ऊरोर्जातः । ऊरु + शरीरावयवात्
 थदिति यत् । वैश्यस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात्
 मथालम् ।) वैश्यः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि
 ३१ । ११ ॥
 “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाह्वराजन्मः कृतः ।
 ऊरुतदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शुक्रोऽजायत” ॥ इति ॥)
 री, य (ऊरु + बाङ्गकात् रीक् ।) विस्तारः ।
 अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे वि-
 प्रप्रे । “ऊरीकृत्य प्रस्थितः” ॥)
 रीकृतः, चि, (ऊरी + क्त + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
 विस्तृतः । इत्यमरः ॥
 रं, पुं, (ऊर्ययते आच्छाद्यते इति । ऊर्य +
 ऊर्योतेर्गुणोपः । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण
 कर्मणि क्तः ।) जानूपदिभागः । उरत्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सकृधि २ । इत्यमरः ॥
 यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “धुवनचितये न विभक्तिं तुजामिदमूरुयुगं न
 मूरुदृष्टम्” ।
 “धनमूर्द्धोवबाङ्गलादेकोऽपि धनदानुजः” ।
 इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।
 “कोकानाम्तु विद्वद्भ्यं मुखबाङ्गपादतः” ॥)
 रः, पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊरु + जन् + ड ।)
 विष्णुः । अ तु ब्रह्मण ऊरुर्भा जातः । इत्यमरः ॥
 यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।
 “यथा तमसा धैव समुद्रिक्ताः सौवजाः” ।

ऊरु

भगुवंशीय ऋषिभेदः । स च शौर्भ इति नाम्ना
 ख्यातः । तस्य जन्मकथा शौर्भशब्दे द्रष्टव्या ॥
 ऊरुपर्णा, [न्] पुं, स्त्री, (ऊरोः यर्भवे ।) जातु ।
 इत्यमरः ॥ हाँट्ट इति भाषा ।
 ऊरुरी, य, (ऊरु + रीक् ।) विस्तारः । अङ्गी-
 कारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 ऊरुस्तम्भः, पुं, (ऊरु स्तम्भाति इति ऊरु + स्तम्भ +
 अण् ।) ऊरुरोगविशेषः । यथा । अथोरुस्तम्भा
 धिकारः । तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकृत्यसन्निकृष्टनिदान-
 सम्भातिपूर्वकं कक्ष्यमाह ।
 “श्रीतोऽप्यश्वसंशुक्लगुरुस्त्रिग्वैनिषेवितैः ।
 जीर्णाजीर्णै तथायाससंक्षोभस्यप्रजागरैः ॥
 सङ्क्षेपमेदः पवनः साममत्वर्यसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥
 सकृद्यस्थिनी प्रपूर्यान्तःक्षेप्याया स्तिमितेन सः ।
 तदा स्तम्भाति तिनोरु स्तम्भौ श्रीतावचेतनौ ॥
 परकीयाविव गुरु स्यातामतिशयव्यथौ ।
 ध्यानाङ्गमर्द्धस्तिमिततन्त्राच्छृङ्खलश्चरैः ॥
 संयुतौ पादसदनद्वन्द्वोऽद्वयसुप्तिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याङ्गराज्यावतमथापरे” ॥
 जीर्णाजीर्णै किञ्चिच्छीर्णं किञ्चिदजीर्णं तस्मिन्
 भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णै
 समन्त इति पठितम् । तत्र श्रीतादिभिर्निषे-
 वितैर्भुक्तैः । संक्षोभेण सञ्चलनेन । स्वप्नेन दिवा ।
 जागरणेन रात्रौ । अभिभूय दूषयित्वा । इतरं
 दोषं पित्तम् । स्तिमितेन आर्द्रेण हुतेनेति यावत् ।
 न तु घनेन । एवंविधेन क्षेप्याया । सः पवनः ।
 तदा ऊरु स्तम्भाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ ।
 परकीयाविव अक्रियाविव्यर्थः । ध्यानं संसृष्टता ।
 पादसम्बन्धिनीभिः सदनद्वन्द्वोऽद्वयसुप्तिभिश्च
 संयुक्तौ । अयं सुश्रुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥
 प्रायुपमाह ।
 “प्रायुपं तस्य निद्रातिथ्यानं स्तिमितता ऊरुः ।
 रोमहर्षोऽवचिच्छर्द्धिं जङ्घोर्व्याः सदनं तथा” ॥
 तस्योपशयमाह ।
 “वातशङ्खिभिरक्षानान्त्र स्यात् खेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृष्णादुद्धरणं तथा ॥
 जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शशदादाहवेदना ।
 पदेषु व्यथते न्यस्तं श्रीतस्यर्षं न वेत्ति च ॥
 संस्थाने पीडने गत्वां चालने चाप्यनीश्वरः ।
 अन्येयौ हि संभन्नावूरु पादौ च मन्यते” ॥
 अन्येयौ अन्यपुरषचाल्यौ भवत इत्यर्थः । अक्षा-
 नात् अनिश्चयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।
 वातशङ्खिभिः वातव्याधिप्रशङ्खिभिः । तत्र ऊरुस्तम्भे ।
 खेहनात् खेहादिना खेहत्या चिकित्सया । पाद-
 सदनद्वय ऊरुभ्रमोपमत्वात् ते विकाराः स्युः ।
 जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्व्यांभगादावशक्तिः । आदा-
 हवेदना ईषदाहेन सह वेदना ॥
 ऊरुस्तम्भस्यारिष्टं कक्ष्यमाह ।
 “यदा दाहतितीदात्ता वेपनः पुरबो भवेत् ।
 ऊरुस्तम्भसदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्” ॥
 अन्यथा दाहाद्युक्तोपत्रवरचितं तमपि नवमुत्पन्न-

ऊरु

मार्गं साधयेत् ॥ * ॥ * ॥
 अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।
 “खेहाहक्त्वावयमनं वक्तिकर्मेविरेचनम् ।
 वर्जयेदाच्छवाते तु यतस्तस्य कोपनम् ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं खेदनं घनरुक्तायाम् ।
 आमभेदः कक्षाधिकवाभ्यासतं नयता समम् ॥
 यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मासतकोपनम् ।
 तस्यैव सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥
 सर्वो रुक्तामः कार्यं क्त्वादी कफनाशनः ।
 पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिका क्रि ॥
 भोज्याः पुरायाः प्रथामाककोत्रयोहालशाकयः ।
 जाङ्गलैरुष्टैर्भूमैः प्राणैश्चाणवयैर्हितैः” ॥
 उहाणो वनकोत्रवः ।
 “दद्यादास्तूकशानेन ह्रीनेन कवणेन तु ।
 जीर्णशाल्योदनं रुक्तामूरुस्तम्भवते भिषक् ॥
 रुक्तायाहातकोपक्षेत्रिणाशादिसम्भवः ।
 खेहखेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥
 प्रतारयेत् प्रतिखोतः सरितं श्रीतकोदकाम् ।
 सरश्च विमलं श्रीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
 मूलैर्वा वाजिगन्धायाः अथवाकस्य कारयेत् ।
 गाढमुत्सादनं वैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥
 चिफलायुज्यिकयोषधौर्णं लिङ्घ्यात् समाप्तिष्णम् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं मूत्रेण वा पिबेत् ॥
 नागरं पिप्यलीक्षापि गुग्गुलुं वा शिकाजतु ।
 ऊरुस्तम्भो पिबेत्पूत्रैर्हृद्रमूलीरसेन वा” ॥
 इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 अपि च ।
 “त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
 हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
 क्षाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 जङ्घामूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत्” ॥ * ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥
 (“एक ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः” ।
 इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥
 अस्य सकारणलक्षणसम्भातिचिकित्सितानि यथा,
 “त्रिया परमया ब्राह्मण परया च तपःत्रिया ।
 अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पम्बतम् ॥
 धीर्धृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिर्दत्तमाजयम् ।
 अग्निवेशो गुणं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥
 भगवन् ! पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक्त्वा ।
 निर्दिष्टान्यामयान्तु सर्वेषामेव भेषजम् ॥
 दोषजोऽस्यामयः कश्चिदयस्यैतानि भिषगवर ! ।
 न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥
 अस्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारयाम् ।
 सल्लिङ्गं भेषजं भूयः पृष्टस्तेनात्रवीद्गुहः” ॥ * ॥
 निदानं सम्प्राप्तिलक्षणं च यथा ॥
 “किञ्चोऽप्यलघुश्रीतानि जीर्णाजीर्णै समन्ततः ।
 द्रव्यशुष्करधिष्ठीरात्युग्रानूपौदकानिवैः ॥
 पिष्टथापन्नमद्यातिदिबास्त्रप्रजागरैः ।
 लङ्घनाध्यशनायासभयपेगविधारणैः ॥
 खेहाचामचित्तङ्गोष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।

उत्तर

ब्रह्माय गौरवाद्गुरु यावधोः शिरादिभिः ।
 पूरयन् सक्थिजङ्घोदरोषो मेदोबजोत्कटः ।
 अविधेयं परित्यज्यं जनयत्स्वविक्रमम् ॥
 महासरसि गम्भीरे पूर्वोऽम्बु स्तिमितं यथा ।
 तिष्ठति स्थिरमस्तोभ्यं तद्दृश्यतः कफः ॥
 गौरवायाससङ्घोचदा हृदकसुप्तिकम्पनेः ।
 मेदस्सुरयतोदैश्च युक्तो देहं गिहन्त्यसृत् ॥
 गुरुः श्लेष्मा समेदस्तो वातपित्तोऽभिभूय तु ।
 स्तम्भयेत् स्त्रैर्यश्रैवाभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः” ॥

पूर्वरूपाणि यथा ॥

“भ्रायुषं ध्याननिद्रातिस्त्रैभित्थानोपकञ्चराः ।
 रोमहृषंश्च हृदिश्च जङ्घोर्वीः सदगन्तथा” ॥
 अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न खेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
 न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारयाम् ॥
 उदये श्लेष्माणो नित्यं खेहनं वस्तिकर्म च ।
 तत्प्रस्योदरये चैव न समर्थं विशोधनम् ॥
 श्लेष्मास्थानगतः श्लेष्मा पित्तश्च वमनात्सुखम् ।
 हर्षुनामाश्रयस्त्रौ च खंसनात्तावुभावपि ॥
 पक्षाश्रयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
 श्लेष्मा न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोदसंस्थिताः ॥
 वातस्थाने हितं श्लेष्मात्तयोस्तम्भाश्च तद्गताः ।
 न श्लेष्माः सुखमुदरुं जलं निद्रादिव स्थलात् ॥
 तस्य संश्रमनं कुर्यात् क्षपणं शोधनन्तथा ।
 आधिक्यादामकफयोर्गुण्यपेक्षः सदा भिषक् ॥
 सदा हृत्क्षोपचाराय यवप्रयामाककोद्रवान् ।
 प्राक्केरकव्योर्दद्याज्जलतेलोपसाधितैः ॥
 सुनिषस्यकनिष्कार्कवेचनरमधपक्षवैः ।
 वायसीबास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥
 क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
 मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥
 समजा शाल्मली विल्वं मधुना सह नापिबेत् ।
 तथा ग्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
 चन्दनं धातकीकुष्ठं ताणाशं नखदन्तथा ।
 मुक्तं हरीतकी लोभं पद्मकं तिक्तराहिणी ॥
 देवदारु हरिद्रे दे वचा कटुकरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं सरणं देवदारु च ॥
 चयं चित्रकमूलाणि देवदारु हरीतकी ।
 भस्मातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
 सप्तौद्रानर्द्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुयहापहान्” ॥
 “मूर्ध्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुकरोहिणीम् ।
 पूर्ववदा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
 स्वर्णक्षीरोमतिविषां मुक्तं तेजोवतीं वचाम् ।
 सुराङ्गं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
 जेह्वयेन्मधुना घृण्यं सप्तौद्रं वा जलज्वलम्” ॥
 “अपतर्पणञ्च स्याद्दोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
 युक्त्या जाङ्गलजैर्मासैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
 कृत्वायादातकोपश्लेष्मिद्रानाशार्त्तिपूर्वकः ।
 जेह्वेद्वेदमस्तत्र कार्यो कालामयापहः” ॥
 “कुष्ठं क्षीवेष्टकोदीच्यं सरणं दाहकेग्ररम् ।
 अजगन्धान्धगन्धा च तैर्जैः सार्वभ्यं पचेत् ॥

उत्तरः

सप्तौद्रं माषया तथाप्यूरुस्तम्भाहितं पिबेत्” ॥
 इति कुष्ठाद्यं तैलम् ॥ * ॥

“पक्षाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकद्रः ।
 तैलप्रस्थाः समो द्रवा मधुस्तुयहापहः” ॥
 इति अष्टकद्रं तैलम् ॥ * ॥

“इत्यभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 श्लेष्माः क्षपणान्धन्यदाक्षं प्रदय चिकित्सितम् ॥
 वल्मीकमृत्तिकाभूजं करञ्जात् सफलात्वचम् ।
 इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्याद्दत्तादनं भृशम् ॥
 मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरकस्य वा भिषक् ।
 पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुयाः ॥
 क्षौद्रसर्षपवस्त्रोकाष्टिकासंयुतैर्भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्याद्दूरस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
 “श्योनाकं खदिरं विल्वं उहृद्यौ सरलासनौ ।
 अमिम्याङ्गीश्रियुग्धदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥
 तर्कारीं नक्तमानश्च जलेनोत्काथ्य सेचयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
 कफक्षयार्थं व्यायामेख्येनं श्लेष्मेषु चोत्तजेत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत् कल्पं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
 प्रतारयेत् प्रतिघोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
 तथा विश्वेऽस्य कफे शान्तिमूरुयष्टो व्रजेत् ।
 श्लेष्माः क्षपणं यस्यान्न च मादतकोपनम् ॥
 तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
 शरीरं बलमभिश्च कार्यैवा रक्षता क्रिया” ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ * ॥
 “निष्कचयं शुद्धसूतं निष्कदादशगन्धकम् ।
 गुग्गावीजश्च वसिष्कं निम्बवीजं जया तथा ॥
 प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं जैपालवीजकम् ।
 जया जम्बीरधुस्तूरकाकमाचीद्रवैर्दिग्म् ॥
 भावयित्वा वर्टीं क्षत्वा दद्याद्गुग्गाचतुष्टयम् ।
 गुग्गाभद्रसो नाम हिङ्गुसैन्यवसंयुतः ॥
 श्रमयत्यूर्द्धगं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारयाम्” ॥
 इति गुग्गाभद्रो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतिर्यस्याः ।)
 कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीशब्दे-
 ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (सुरां-परं-अकं-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति
 जनो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 ऊर्जा, स्त्री, (उर्ज्यते जीव्यतेऽनेत । ऊर्ज + घञ् ।)
 जलम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते ।
 ४ । २४ । ३८ ॥

“नम ऊर्ज इषे यथाः पतये यद्दरेतसे ।
 दृष्टिदाय च जीवानां नमः सर्वैरसात्मने” ॥)
 ऊर्जा, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति ।
 ऊर्ज + णिच् + षच् ।) कार्तिकमासः । उव्-
 साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २६ । १ ।
 “वसिष्ठा हि मिहेथ वस्त्राण्यूर्जां पते” । “ऊर्जा
 बलपराक्रमादीनाम्” । इति भाष्यम् ।) प्राणजम् ।
 इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २ । ५५ ।

उत्तरः

“पूजितं श्राद्धं निजं बलमूर्जं च वक्षति” ।
 “यस्मात् पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च वराति
 इति कुक्षुकाभट्टः ॥) कार्तिकमाससंवत्सरः ।
 (खारोचिषस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा इति
 ७ । १४ ।

“प्रथितश्च नभस्यश्च नम ऊर्जास्तथैव च ।
 खारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मकः”
 स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७१
 “हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेनकः”
 ऊर्जास्तथा, चि, (अतिप्रथितः ऊर्जा वचं क
 स्तीति । ऊर्जस् + व्योञ्जावमित्येति वक्ष
 अतिप्रथयवचान् । इत्यमरः । (“ऊर्जसंज्ञं
 तुरङ्गमेतत्” । इति भट्टिः । २ । ५५ । “मो
 मूर्जस्वलात्मदेहम्” । इति रघुः । २ । ५० ।
 ऊर्जास्त्रि, [न्] स्त्री, (ऊर्जस् + विनि ।) षष्ठा
 विशेषः । तस्य लक्ष्यम् । साहचर्यवस्तु
 नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जास्त्रि लक्ष्मणा
 तस्योदाहरणं यथा । “प्रथपणमगुरुं मा
 हिष्णुं जनमसमानमनूर्जितम् विवर्ष्य । इव
 तिमिवार्थवोपकण्ठे स्थिरमनुषोन्नतिमुदु
 घम्” । इति भट्टिः ॥

ऊर्जास्त्री, [न्] चि, (अतिप्रथितं उर्जा बल
 स्तीति + ऊर्जस् + विनि ।) अतिप्रथयव
 इत्यमरः । (यथा, भारते ।)

“अन्नमूर्जस्कारं लोके दत्तोर्जस्वी भवेन्नरः” ।
 ऊर्जाभः, पुं, (ऊर्जो व तन्तुर्गर्भाभौ यस्य । यथा
 त्वादूर्जोर्व नाभिर्यस्य । नाभेरुपसङ्गागमि
 ङयापोरिति इ।इ।इ३ । ऋखः ।) कौटिलि
 माकडुसा इति भाषा । तत्पर्यायः । तू
 तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।

(यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।

“नाचारेण विना दृष्टिरुर्जानाभेरपीयते ।
 नच निःसाधनः कर्ता कश्चित् दृजति विष
 अच ऊर्जाभिरिति चिन्त्यम् ।) (खानम
 दृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ ।

“ऊर्जाभः सुनामश्च तथा मन्दोपनन्दकौ”
 स्थानामस्थातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १ ।
 “दूर्योधनश्च निचक्रश्च ऊर्जाभो महागिरि
 ऊर्जाभिः, पुं, (ऊर्जावत् नाभौ यस्य ।) मर्क
 इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।

“आत्मशक्तिमवष्टय ऊर्जाभिरिवात्मनः”
 ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जाति । ऊर्जा + “ऊर्जाते ङ” ।)
 इति उणादिसूत्रेण ङः । इतिवात् टिपो
 मेधादिनाम् । पञ्चम् इति भाषाभू । बोरुत्तय
 इत्यमरः । स तु भूहयमध्ये दृक्कालवत्
 युभायत एकः प्रशस्तावर्त्ता महापुत्रवत्
 चक्रवर्त्तादीनां महायोगिनाश्च भवति ।

भरतः । (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते
 १ । ५ । १२ । “चित्ररथादूर्जायां कलाहलपिठं”
 ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्त्रास्त्रीपुति । ऊर्जा
 मेवकोलकन्या । यथा, इत्यमरः ।) ऊर्जा

ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्त्रास्त्रीपुति । ऊर्जा
 मेवकोलकन्या । यथा, इत्यमरः ।) ऊर्जा

ति हेमचन्द्रः । अक्षयम् । इति मेदिनी ।
 अक्षयविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 ऊर्ध्वान्निशेनस्य हः हा ऊर्ध्व भारत ! ।)
 अक्षयव्यापने । इति कविकल्पद्रुमः ।
 दां-उभं-सकं-वेट् । दीर्घादिर्दन्धोपधः । रेफ-
 गाम्बुर्ध्वः । तेन ऊर्ध्वनाव इत्यादौ । निमित्ता-
 वात्सल्यभातोर्ध्वभावः । अक्ष ऊर्ध्वेति ऊर्ध्वेति
 कृते दिग्भेदः । इति दुर्गादासः ।
 या, भट्टिः । १४ । १०२ ।
 अक्षनाव च अक्षौघैर्वारामनीकिनीम् ॥)
 ष, पुं, (ऊर्ध्वेन बन्धेन वृणाति विदारयति ।
 ष + द + ऊर्ध्ववृणातेरक्षौ पूर्वपदान्यन्तो-
 ष् । ५ । ४० । उणादिसूत्रेण अक्ष् अत् वा ।
 भेदाय प्रत्ययवयम् ।) मूरः । राक्षसः । इत्यु-
 दिकोषः । (कुसुलम् । धान्याद्याधारः ।
 ष, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ । “ऊर्ध्वं पृथता
 नेडम्” । “ऊर्ध्वं कुसुलम्” इति भाष्यम् ।)
 ष, उपरि । उच्छ्रितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्थ-
 षारान्तोर्ध्वशब्दार्थे मेदिनी ।
 न ऊर्ध्वशब्दो निर्णकारः । तदुक्तं वर्णदेश-
 यां । उज्जिहीते उज्ज्वलति उदो हाडो उप्र-
 षादिवर्णस्य ऊर्ध्वदेशः । इति मधुमाधवा-
 ष । इति म्दङ्गभेदोर्ध्वशब्दस्य टीकायां
 तः । (यथा, महाभारते । मुद्गलज्ञानप्राप्तौ ।
 १२६० । २ ।
 उर्ध्वः सत्यथः शम्भुदेवयानचरो मुने ॥)
 ष, पुं, (ऊर्ध्वः सन् कायतीति । ऊर्ध्व + कै शब्दे
 ष् ।) ऊर्ध्वकः । म्दङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां
 तमुकुटौ । (यथा शब्दार्थे ।
 ऊर्ध्वको गोपुच्छवत् सचितालोऽष्टाङ्गो मुखे ।
 घृत्वोर्ध्वं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
 षा च चिन्तामणौ ।
 पितृकाहतिस्वस्त्यालिङ्गो यवाहतिः ।
 ऊर्ध्वो दखतुल्यः स्यात् मुरजा भेदतो मताः ॥)
 पुं, दखवत् स्थितः । यथा,—
 अक्षीन ऊर्ध्वः प्रज्ञो वा नियमो यत्र नेदृशः ।
 अक्षीनेन कर्त्तव्यं न प्रज्ञेन न तिलुता ॥
 अदि ह्यदोगपरिशिष्टात् । अक्षीनः उपविष्टः ।
 ऊर्ध्वो दखवत् स्थितः प्रज्ञोऽवनत्पूर्वकायः” ।
 षा अक्षतत्त्वम् ।
 ष, (उत् + हा + ड । आदिवर्गस्य ऊर्ध-
 ष) उच्छ्रितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति
 मेदिनी । ऊर्ध्वशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्ण-
 ष । तथाच उपरि षन्त्ये इति कृतनिवृत्ति-
 शब्दो वकारवामिति सुभूत्यादयः ।
 अक्षीनपक्षेणैवैवमं भीचमूर्ध्वजैः ।
 षा अक्षीनान्तेति विधानागचमूर्ध्वजैः” ।
 षा अक्षयवयमकम् । (यथा, कुमार १ । १६ ।)
 “पश्चात्ति स्यात्सरोवहायि
 प्रवोषवत्पूर्वमुत्तमैर्ध्वजैः” ।
 शब्दो मकाराङ्गोऽक्षो दीर्घादिवर्णकारवान्
 षाङ्गोऽन्योऽपीति अक्षयवयमः ।

ऊर्ध्वकः, पुं, (ऊर्ध्वः सन् कायति शब्दाद्यते इति ।
 ऊर्ध्व + कै + क ।) म्दङ्गविशेषः । यथा,—
 “ऊर्ध्वको गोपुच्छवत् सचितालोऽष्टाङ्गो मुखे ।
 घृत्वोर्ध्वं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥
 इति भरतदृष्टशब्दार्थः । अपिच । “हरीतक्या-
 हतिस्यङ्गस्तथालिङ्गो यवाहतिः । ऊर्ध्वको दख-
 तुल्यः स्यात्पुरजा भेदतो मताः” ॥ अन्वटीका-
 यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्ध्वकः” । इत्यमरटीका-
 सारसन्दरी ॥
 ऊर्ध्वकण्ठी, स्त्री, (ऊर्ध्वं कण्ठः कण्ठको यस्याः ।)
 महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“महाशतावरी चान्या शतमूल्योर्ध्वकण्ठिका” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे)
 ऊर्ध्वजानुः, त्रि, (ऊर्ध्वं स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरि-
 भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्ध्वजुः २ ।
 इत्यमरः । (यथा, सांख्यायनश्रौतसूत्रम् । १ । ५ ।
 “उपविश्योर्ध्वजानुः” । इति)
 ऊर्ध्वजः, त्रि, (ऊर्ध्वं जानुनी यस्य । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) ऊर्ध्वजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 ऊर्ध्वजुः, त्रि, (ऊर्ध्वं जानुनी यस्य । “ऊर्ध्वं विभा-
 षा” । ५ । ४ । १३० । इति पक्षे ज्ञुः ।) ऊर्ध्वजानुः ।
 इत्यमरः । (यथा, सांख्यायनश्रौतसूत्रम् । “ऊर्ध्व-
 जुरनवानं यजति” ॥
 तथाच माघे ११ । २१ ।
 “क्षयमयमनुभूय स्वप्रमूर्ध्वजुरेव” ॥)
 ऊर्ध्वदेवः, पुं, (ऊर्ध्वः तुङ्गः श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 ऊर्ध्वन्दमः, त्रि, (ऊर्ध्वम् + दम् + षच् ।) ऊर्ध्वस्यः ॥
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्ध्वजम् इति युक्तिसिद्ध-
 पाठः ॥
 ऊर्ध्वपादः, पुं, (ऊर्ध्वः पादा यस्य ।) शरभः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्ध्वपदे, त्रि ॥)
 ऊर्ध्वपुङ्गवः, पुं, (ऊर्ध्वः पुङ्गवः इव ।) तिलकविशेषः ।
 स तु ब्राह्मणललाटे एषुञ्जवत् चन्दनादिना
 कृतोर्ध्वरेखावयः । यथा । “ऊर्ध्वपुङ्गवे त्रिपुङ्गुं
 स्यात् त्रिपुङ्गुं नोर्ध्वपुङ्गुमिति” ।
 “ऊर्ध्वपुङ्गुं द्विजः कुर्याद्द्वारिन्द्रस्य चन्दनैः” ।
 इत्यादि च बहवः ॥
 “ऊर्ध्वपुङ्गुं मृदा कुर्यात् त्रिपुङ्गुं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छ्या ॥
 ऊर्ध्वपुङ्गुं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुङ्गुकम् ।
 अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुं शूद्रयोनिजः” ॥
 इति आश्रिततत्त्वदृष्टशब्दाद्यपुराणम् ॥ (ऊर्ध्व-
 पुङ्गुधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।
 “अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरेत् ।
 शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुङ्गुः श्रितो नरः ॥
 ऊर्ध्वपुङ्गुधरो मर्त्या नियते यत्र कुञ्चित् ।
 अपाकोऽपि विमानस्यो मम लोके महीयते” ॥
 अस्य धारणे वैदिकद्विजभिर्न यवाधिकारी यदुक्तं
 देवीभागवते नारायणेन ॥
 “ऊर्ध्वपुङ्गुं त्रिपुङ्गुं च वर्त्तुं चतुरस्रकम् ।
 अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

अन्मना लब्धजातिस्तु वेदपश्चान्मनाम्भितः ।
 पुण्ड्रान्तरं अमाहापि ललाटेनैव धारयेत् ॥
 ख्यातिकाम्यादिसिद्धार्थं चापि विष्णुगमादिषु ।
 स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः” ॥
 आङ्गे ऊर्ध्वपुङ्गुदिविधिनिषेधव्यवस्था ।
 यथा, निर्ययसिन्धौ हेमाद्रिः ।
 “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
 तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुङ्गुं विना कृतम्” ॥
 तथा च नारदः ।
 “यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
 यथा भवति विघ्नैः ऊर्ध्वपुङ्गुं विना कृतम्” ॥
 इत्यादिवचनात् ऐत्रे कर्मणि ऊर्ध्वपुङ्गुधारणं
 विहितम् । केषिन्तु ।
 ‘ऊर्ध्वपुङ्गुं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
 श्राद्धकाले च संप्रति कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ॥
 तथा,—
 “वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रेफ्फवनिन्तया ।
 ललाटे तिलकं वृद्धा निराशाः पितरो गताः” ॥
 इति संयहोक्तवचनात् तथा,—
 “ऊर्ध्वपुङ्गुं त्रिपुङ्गुं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
 श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत यावत् पिण्डान्न निर्भयेत्” ॥
 इति विश्वप्रकाशवचनात् आङ्गकाले ऊर्ध्वपुङ्गु-
 दिकं न धार्यमित्याङ्गः । तत्र, यतः कुणाकारा-
 देव व्यवस्था । यस्तु,—
 “ललाटे पुण्ड्रकं वृद्धा स्नाने मास्यं तथैव च ।
 निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च लक्ष्मीपतिम्” ॥
 इति हेमाद्रिदृष्टवचनम् तत् गन्धत्रिपुङ्गुक-
 विषयम् । अतः आङ्गकाले गन्धत्रिपुङ्गुक एव न
 धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च व्यासः ।
 “वर्जयेत्तिलकं भाले आङ्गकाले च सर्वदा ।
 ऊर्ध्वपुङ्गुं त्रिपुङ्गुं वा धारयेत् प्रयत्नतः” ॥)
 ऊर्ध्वरेताः, [स] पुं, (ऊर्ध्वं रेतो यस्य न घतति बीयं
 यस्यत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गतो महादेवस्य नाम-
 भेदः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
 “ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्यलः” ॥)
 भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः
 काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यक्तवान् अतस्तस्य
 ऊर्ध्वरेतस्त्वं जातम् । एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।
 सत्यवतीलाभोपाख्याने १०० अध्याये प्रकृतम् ॥)
 मुनिविशेषः । तदयथा । सनक-सनन्द-सनातन-
 सनत्कमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-
 सभावर्णने । ११ । ४६ ॥
 “अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्” ॥
 त्रि, विषयासङ्गरहितः । सत्याशी । यथा भा-
 रते शकुन्तलोपाख्याने,—
 “ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवान् लोकपूजितः ।
 चलेऽपि यथाधर्मीऽपि न चलेत् संश्रितततः” ॥)
 ऊर्ध्वलिङ्गः, पुं, (ऊर्ध्वं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति
 हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
 “ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्यलः” ॥)
 ऊर्ध्वलोकः, पुं, (ऊर्ध्वं उपरिस्थो लोकः) अर्धः । इति

उच्च

हेमचन्द्रः । (यथा, सुगन्धोद्ये कारकप्रकरणे)
५ सूत्रम् ।

“रक्षाख्यखाद्यदनाथयदुर्लोक-
भाक्कन्द्यल्पिभिरावयदासु रामः” ॥

उच्चः, चि, (उच्चं तिष्ठति यः । उच्च + स्था + क ।)
उपरिस्थितः । तत्पर्यायः । उच्चन्दमः २ । इति
त्रिकाखण्डशेषः ॥

उच्चस्थितिः, स्त्री, (उच्चं स्थितिर्यत्र ।) उच्चवित्तः ।
स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्यायः । पुरुषकम्
२ । इति त्रिकाखण्डशेषः ॥ उपरिस्थितिः । उपरि-
स्थानम् ॥

उच्चसितः, पुं, (उच्चं आसितः ।) कारवेक्षः । इति
त्रिकाखण्डशेषः ॥ करणा इति भाषा ॥

उच्चैः, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । “वृत्ते
रुच” ॥ ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्त्त-
रुरादेशश्च ॥) तरङ्गः । (यथा, रघुः । १२ । ८५ ।
“तमाधुतध्वजपटं धोमगङ्गोर्मिवायुभिः” ॥)

प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वे-
दगा । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति
हेमचन्द्रः । “शोकमोहौ जरामृत्यु क्षुत्पिपासे
बहुभयः” । इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुभुक्षादयः षट्, यथा ;—

“बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यु बहुभयः” ॥

(अन्वगतिभेदः । तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम् ।

“बुभुक्षतानामन्वगानां नमोन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसभायुक्ता गतिरुन्मिरदाहृता” ॥

तथा च माघे ५ । ४ ।

“युञ्जं धयोधर इवोन्मिरिरापतन्तः” ॥)

उच्चिका, स्त्री, (उच्चिरिव । इवे प्रतिज्ञताविति-
कम् । उच्चिं प्रकाशं कायतीति वा । आतोनु-
धिति काः ।) उत्कण्ठा । ऋङ्नादः । वस्त्रभङ्गः ।
अङ्गुलीयकम् । वीचिः । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चिमान्, [त्] चि, (उच्चिरस्यान्तीति । उच्चिं +
मनुप् ।) वक्रः । इत्यमरः ॥ टेउखेलागिया इति
भाषा । तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २ ।
प्रौपदीप्रश्ने ६३ । २८ ।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमसु
अद्याह कौशेषु नरेन्द्रपत्नीम्” ॥)

उच्चिमाणी, [त्] पुं, (उच्चिमां माणा विद्यतेऽस्य ।
इतिः ।) क्षुद्रः । इति त्रिकाखण्डशेषः ॥ (“चन्द्रं
प्रहजोर्म्मिरिवोर्म्मिमाणी” । इति रघुः ५ । ६१ ।)
उच्चरा, स्त्री, उच्चरा । सर्वशस्याद्या भूमी । इति
शब्दरत्नावली । (व्युत्पत्तिस्तु ऋक्षादौ उच्चराशब्दे
द्रष्टव्या ।)

उच्चशी, स्त्री, (उच्चमनुते सकारणत्वेन व्याप्नोति
या । उच्च + अच् + अच् + डीप् । नाराधनोद-
सम्भवत्वात् तथात्वम् ।) उच्चशी । स्वर्गवेश्या-
विशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (विलुत्तिस्तु
ऋक्षादौ उच्चशीशब्दे द्रष्टव्या ।)

उच्चवी, स्त्री, (ऊरौ उचिता इति । एषोदरादित्वात्
शाङु ।) उच्चवी । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

उच्च

उच्चं, स्त्री, (उर्च्याः पृथिव्या अङ्गमिव ।) गोमय-
त्रिका । तत्पर्यायः । श्लिरीरम् २ श्लिरीन्धुकम् २
वशादोहम् ४ गोकासम् ५ । इति शारावली ॥

उर्चा, स्त्री, देवताङ्ककणम् । इति शब्दचम्पिका ॥
जलुपी, [त्] पुं, उलुपी । शिशुमारः । इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेषः ।)

उलुकः, पुं, (उलु कश्चिदेऽस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ।) उलुकः
पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।

“उलुकं नृपतिं क्षत्रा का नः सिद्धिर्भवत्यति” ॥)
उष रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं सकं-
सेट् ।) दीर्घादिः । “उषति सन्तं खजः” । इति
दुर्गादासः ॥ [वली ॥

उषं, स्त्री, (उष् + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्ना-
उषः, पुं, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः ५ । १२० ।

“कौशेयाविक्रयोः कृतपानामरिचकैः” ।
“उषिः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लुभट्टः ।

कर्णविलम्बः । चन्दनाद्रिः ।)
उषकं, स्त्री, (उष् + खार्थे कन् ।) प्रयुषम् । इति
शब्दरत्नावली ।

उषयं, स्त्री, (उष् + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्यायो यथा,—
“मरिचं वेक्ष्यं कृष्णमूषयं धन्मपसनम्” ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुगठी च । एत-
दर्थे पर्यायो यथा,—

“शुगठी विश्वा च विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ।
उषयं कटुभक्ष्यं षट्कवेरं महौषधम्” ॥

गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुगठी च । एत-
दर्थे पर्यायो यथा,—

“शुगठी विश्वा च विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ।
उषयं कटुभक्ष्यं षट्कवेरं महौषधम्” ॥

गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुगठी च । एत-
दर्थे पर्यायो यथा,—

“ग्रथिकं पिप्लीमूलमूषयं चटकाशिरः” ।
अस्य गुणाश्च पिप्लीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषया, स्त्री, उषया । पिप्ली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चविका । अस्याः पर्यायो यथा,—
“भवेच्चयन्तु चविका कथिता सा तथोषया” ।
गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोद्धव्याः । इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषरा, चि, (उष् + र ।) क्षारभूमी । जोषा जायगा
इति भाषा । तत्पर्यायः । उषवान् २ । इत्यमरः ॥
(“तत्र विद्या न वनस्था सुभं वीजमिवोषरे” ।
इति मनुः । २ । ११२ । उषरा मृत्पिचं कोपयेत् ।
प्रमाणं यथा । “पित्तमूषरा” इति वैद्यकमाधव-
हस्तयोगनिश्चये पायङ्गुधकारे ।)

उषरजं, स्त्री, (उषर + जन् + ड ।) पांशवज्वलम् ।
रोमकनामायस्नानभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उषवान्, [त्] चि, (उषो विद्यतेऽस्य । उष् + मनुप् ।
मस्य वः ।) उषरभूमी । इत्यमरः ॥

उषा, स्त्री, (उष् + क + टाप् ।) उषा । अनिचञ्-
भार्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्मया च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये नाशयुजे द्रष्टव्या ।)

उच्च

उच्च उ वितर्के । सन्धेहादिच्चादे । इति कविक-
ल्पद्रुमः ॥ (आदि-आत्म-वर्क-सेट् ।) शीघ्रो

सन्धेहादिच्चारणकः । उ उचते वर्कं शी-
घ्रः समूहमिव दिग्वितीर्णमिति नेकाशो-
षेति परस्मैपरविधानाच्छब्दनाम् ॥ “अर्धुवाम
इति फलिती जनः” । इति गणकतामिसवता-
रमानाथः । वस्तुतस्तु पञ्चोदित्वादिनि उच उ
चरतीति कौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

उच्चः, चि, (उच्च + घञ् ।) पूर्वाप्रामस्य उत्प्रेष-
तत्पर्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । इत्यम-
रवितर्कः ४ । वृहः ५ व्यूहः ६ वितर्ककम् ७ अ-
ह्वरकम् ८ उच्चनम् ९ प्रतर्ककम् १० । इति क-
रत्नावली ॥ अपूर्वोत्प्रेषणम् । इति जैमि-
निसमवेतार्थकपदव्यागपूर्वकसमवेतार्थकप-
मनिद्याहारकरणम् । इति आहततटी-
साकाङ्क्षावकस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूर्वक-
(उच्चनम् । आरोपः । यथा, महाभारते ॥
उमामहेन्द्रसंवादे १४५ । ४३ ॥

“इमे मनुष्या दृष्टवन्ते उच्चपोहविशारतः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽय कोविदाः ।
परीक्षयम् । सिद्धिभेदः ॥)

उच्चनी, स्त्री, (उच्च + ल्युट् + डीप् ।) सन्मो-
इति शब्दरत्नावली ॥ भौंटा इति भाषा ॥

ऊ

ऊ, ऋकारः । सप्तमस्वरवर्णः । अस्योच्चार-
मूर्द्धा । (ऋटुरध्यागाम्मूर्द्धा । इत्युक्तेः ।
शिघ्रायां “स्युर्मूर्द्धया ऋटुरध्या” । त
सुगन्धोद्ये । “ऊचयं टठडडयरा मूर्द्धं
इति ।) स तु ऋसो दीर्घः ज्ञतश्च भवति
त्रिधापि उदात्तानुदात्तसरितभेदात् भवति
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदाददादी
एव ।)

“ऊकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् ॥
अत्र ऋणा च विष्णुश्च ब्रह्मैव वरानने ।
सदाशिवयुतं वर्णं सदा इन्द्रसंयुतम् ।
पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं तथा ॥
रक्तवियुक्तताकारं ऊकारं प्रथमास्यम्”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्रीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारादि यथा ।

“ऊर्द्धाद्व्यगता वक्रा त्रिकोणा वामतलव-
पुनस्त्वधोद्वगता मांषा शक्तिः परा स्यात्
मात्रासु ब्रह्मविद्भीष्मास्तिष्ठन्ति क्रमतः परा
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि
“ऊः पूर्वाधिमुखी ब्रह्मो देवमाता त्रिविक्र-
भावभूतिः क्रिया क्रूरं देविका नाशिकी च
एकपादशिरः मांषा मंथका शक्तिनी च
कर्मा कामजता मैथो निहृतिर्गणनायकः ।
रोहिणी शिवदूती च पूर्वगिरिच वरु-
इति तन्त्रम् ॥ (मांषकोशोद्वेस्य दक्षिण-
स्थितिमात्तदास्यैवाप्यभिधानम् । यथा, कौ

कृष्णः

वृत्तमन्त्रे "कृष्णं नमो इति कृष्णं नमो नमो नमो" इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कल्पद्रुमः । "उः क्राविकल्पु वेदक कृष्णः । प्रसः" । एतेन टीकाङ्ग मन्त्राभिन्नस्य जुडि टीकादिति सिद्धम् ।)

ये । गन्तव्यम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-सकं-समिष्ट) प्रायः प्राप्तिः । "कृष्णति धनं १" इति दुर्गादासः ।

[क गन्तव्यम् । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-सकं-समिष्ट) ।

लि गन्तव्यम् । (सुहो-परं-सकं-समिष्ट) । र कः । लि इत्यर्त्तः । शपो सुहृदग्राहस्य शठ-तोरेव कृष्णदेशः । इत्युक्त् सभियुक्तागः । दुर्गादासः ।

न चिंतने । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-परं-समिष्ट) । र वैदिकः । न कृष्णोति । रेफादि-पेयस्यरागोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादासः । गङ्गाम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति श्री (सन्धोघनम्) परिहासः । वाक्यविकारः शब्दरत्नावली । (पुं, स्वर्गः)

[च] स्त्री, (कृष्णन्ते स्तूयन्ते देवा अथवा । [+ क्तिप्] वेदविशेषः । कृष्णवेदः । इत्यमरः । एकविंशतिप्राखाः । वेदमन्त्रविशेषः । तस्य यम् । यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः । अस्यार्थः । र्थवशेन एकान्वयित्वेनानुसुवादिपादस्थितिः । जैमिनिः । (कृष्णयजुःसामाद्यन्वेदाभिष्टि-मरैश्चाग्नीर्विधानैरुपाध्याया भिन्नश्च सन्धयोः । कुर्व्युः । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे-गये)

स्त्री, (कृष्णन्तौ कृष्ण + "पाठतुदिवचि-चसिचिभ्यस्यक्" । २।७। इत्युणादिसूत्रेण चक् ।) म् । इत्यमरः । स्वर्गम् । इत्युणादिकोषः । कृष्णं शब्दाद्यं । "हिरण्यं इवियं सुप्तं विवम-धं धनं वसु" । पुनश्चीनस्य कृष्णिनम्" । वाक्यवचनः । "कृष्णमूर्त्तं हि कुटुम्" । दास्यमाने पित्रधनविभागकालेऽभिहितम् ।) र र मधे । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-परं-सेट्) । र वैदिकः । न कृष्णोति । इति शिशुः ।

स्त्री, पुं, (कृष्ण + स । "सुप्रसिद्धाव्यभिधः" । ३ । ६६ । इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) म् । इति मेदिनी । (यथा, मनुः । १।१६१ । मीं सन्धां कर्षणिकेव् सावित्रीमाकां दर्शनात् ।) इमान्नु समाचीनः सन्ध्यादिभाकनात्" । अन्धिन्यादिभेदेन कर्षणिकेति ।) शिशुः । अन्धोतिवम् । (राश्रयश्च मेघश्यादिभेदेन ।) अन्धिन्यर्थे प्रमाणं यथा रघौ । १२ । १५ । यथावातिथेयेषु प्रसङ्गविशेषेषु सः । इहां दिशश्चोपु नार्त्तिकेभिव भास्वरः" । श्लेषेण कर्षणिके राश्रिव वा भास्वर इव" । तन्मूर्त्तिकायां शिशुवाचः ।) र्थः, (कृष्ण + कृष्ण) कर्षणिकेभ्यः । (सर्व. हि

कृष्णः

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ । "माहेन्द्रयुक्तिमलयर्षकपारिवाचाः सद्यः सविन्ध इह सप्त कुलाचलाख्या" ।) भक्षुकाः । (यथा मनुः । १२ । ६७ । "कृष्णो नृगेभं व्याघ्रोऽथं पलमूलान्नु मर्कटः । स्त्रीमृत्तलोककोवारि यानाम्बुधुः पशुमजः" ।) शोभाकच्छः । इति मेदिनी । शोनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (खनामख्यातोऽजनीऽपुनः । यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्त्तने । ३२ । ८७ । "धूमिन्धा स तथा देव्या त्वजनीऽः सनेयिवान् । कृष्णं स जगयामास धूमवर्षे सुदर्शनम्" । खनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ३२ । १०४ । "विदूरथस्य दास्य कृष्ण एव महारथः" । तथा खनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महा-भारते १ । पुरुवंशानुकीर्त्तने । ६५ । १४ । "अरिहः खन्वाङ्गोयुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनकृत्स्नम्" । एतेन पुरुवंशे अथयव कृष्णनामानो राजानः सम्भूताः ।) कृष्णगन्धिका, स्त्री, (कृष्णस्यैव गन्धो यस्याः ।) कृष्ण-विशेषः । वीरताङ्ग इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कृष्णगन्धी २ अवागे ३ कृष्णदरकः ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः । कृष्णिजापुत्र इति ख्यातो कृष्णश्च । तत्पर्यायः । कृष्णगन्धा २ कृष्णिजापुत्रिको ३ इति रत्नमाला । स्त्रीरविदारीकृष्णः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । कृष्णगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (कृष्णदरकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः ।) कृष्णगन्धिका, स्त्री, (कृष्णगन्धा + स्वार्थे कन् । अत इत्यम् ।) लघ्वभूमिकुशाङ्गः । तत्पर्यायः । क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमरः । कृष्णरं, स्त्री, (कृष्णी गतौ । कृष्ण + "तन्युधिभ्यां कृस्-रन्" । ३।७५ । इत्युणादिसूत्रेण कृस्-रन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी । कृष्णरः, पुं, (कृष्ण + "तन्युधिभ्यां कृस्-रन्" । ३ । ७५ । इत्युणादिसूत्रेण कृस्-रन् ।) कृष्णिक् । इति मेदिनी । कृष्णराजः, पुं, (कृष्णायाः भक्षुकायां राजा । राजाहःसखिभ्यश्च ।) जाम्बवान् । इति रामा-यणम् । (यथा, हरिवंशे । ३८ । ११ । "क्षेमे जाम्बवतीं कन्यामृत्तराजस्य सम्मताम्" ।) कृष्णेशः, पुं, (कृष्णायां नक्षत्राणामेशः ।) अन्नः । इति हज्जायुधः । कृष्ण, श्रुतव्यम् । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-सेट्) । इ कृष्णति । अजर्णः । इति दुर्गादासः । कृष्णी, स्त्री, (कृष्णतीति । कृष्ण + वाङ्मनात् की-चन् ।) पिष्टकभर्जनपाचम् । इति हेमचन्द्रः । कृष्ण, श्रुतव्यम् । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-सकं-अकच-सेट्) । इ कृष्णती कृष्-णन्ती । मूर्त्तिः कठिणीभावः । "मूर्त्तिः काठिन्य-कावथोरित्यमरात् । कृष्णति कृष्णं कठिनं स्यादि-त्यर्थः । कृष्णति कृष्णो नृष्णति सुहृदि, वेत्तः ।

कृष्णः

मोहकाले इन्द्रियप्रणयं पठन्ति प्राचः । कृष्णति कृष्णोन्निबं प्रकीयते इत्यर्थः । इति रत्नमाला" । इति दुर्गादासः । कृष्णरा, स्त्री, (कृष्णति परपुत्रं प्राप्नोतीति । कृष्ण + "कृष्णेररः" । ३ । १११ । इत्युणादिसूत्रेण अरः । अरन् इति प्रमाद् इति पारायणोपम् ।) वेष्टा । इत्युणादिकोषः । (यथा, अथर्ववेदे १० । ६२० । "कृष्णरा ये च ते श्रयाः" ।) कृष्ण, उ गत्वाम् । कृष्णे । ऊर्जने । अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-आत्म-सकं-अकच-सेट्) । उ अर्जते । ऊर्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । इति दुर्गादासः । कृष्ण, इ उ भृजि । इति कविकल्पद्रुमः । (इदित् भादि-आत्म-सकं-सेट्) । कृष्णति । भृजि भर्त्तने । इ कृष्णते । उ कृष्णते मत्स्यं सूत्रकारः । इति दुर्गादासः । कृष्णी, स्त्री, (अर्जते रसोऽस्यादिति । कृष्ण + "अर्जे-र्जन्" इत्युणादिसूत्रेण र्जन् ।) पिष्टकभर्जनम् । पिष्टकभर्जनपाचम् । इति हेमचन्द्रासौ । अरक-विशेषः । अज पिष्टकभर्जनप्रोक्षः । (यथा, मनुः ४ । ६० । "सो ह्यश्विभृजोवश्च पश्यान् शाक्यो नदीम्" । धनम् । सौमनताया उडुतो रसः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ४३ । ५ । "कुविद्राजानं मधवभृजोधिन्" । "कृष्णीन् सोमवन्" । इति भाष्यम् ।) कृष्ण, त्रि, (अर्जयति गुणान् । अर्ज अर्जने । "अर्जि-वृष्टीति" । १ । २८ । उणादिसूत्रेण साधुः ।) अवनम् । सोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अर्जि-क्षम् २ प्रगुणम् ३ । इत्यमरः । प्राङ्गणः ४ सरणः ५ । इति जटाधरः । ("उमां स पश्यन् कृष्णवैव चक्षुषा" । इति कुमारः ५ । ३२ । यथा, मनुः । २ । ४० । "कृष्णवस्ते तु सर्वे स्युरप्रणाः सौम्यदर्शनाः" । स्त्रियां ङीष्प्रस्ये यथा, माघे १२ । १८ । "कृष्णीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-श्रवाचक्षुषाः कर्णधरारवैः । अतुक्काम् । यथा, ऋग्वेदे ५ । ४१ । १५ । "कृष्णस्य कृष्णवनिः" । "कृष्णस्य कृष्णस्य कृष्ण-हस्तः" । इति भाष्यम् । शोभनम् । यथा ऋग्वेदे ५ । ४४ । ५ । "धारवाकेसुजुगाय" । "कृष्ण-गायः शोभनसुतिकः" । इति भाष्यम् । नसुदेव-पुत्रभेदे पुं । यथा भागवते ६ । १० । ५४ । "कृष्णं संमर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम्" ।) कृष्णकायः, पुं, (कृष्णः सटणः कायो यस्य ।) कृष्णय-सुनिः । इति जटाधरः । अवनशरीरे नि । ("तस्मिन् सखिसमाचीन कृष्णकायः कर्णधरसेत्" । इति भागवते ३ । २८ । ८) कृष्णः, पुं, (कृष्ण + "कृष्णेन्द्रायकृष्णति" । २ । ३८ । उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् । गुणाभावश्च ।) नायकः । इत्युणादिकोषः । (सरकनाम्नि, त्रि । यथा ऋग्वेदे १ । ११७ । १४ । "युमं सुन्नु-मर्षो निः ससुमादिभिरुक्त्सु कृष्णेभिरसौ" ।

ऋषि

“ऋषेभिः ऋषुगामिभिः” इति भाष्यम् ॥
 ऋष्यासनः, ऋ, (ऋञि + “ऋञिद्विसन्दिस्हिभ्यः कित्” । २ । ७७ । इत्युणादिसूत्रेण असाणच् । किञ्च ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-
 कोषश्च ॥
 ऋण, ङ उ ञ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तगां-
 उभं-सकं-सेट् ।) ङ ञ ऋणोति अर्थोति ऋणोते
 अर्थोते । उ अर्थित्वा ऋत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 ऋणं, स्त्री, (ऋ + ण् । ऋणमाधमर्थे इति णत्वम् ।)
 धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युद्वे-
 नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-
 क्तव यत् ऋणीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
 विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 कुसीदाख्यं ऋणं यथा ।
 “स्थाननाभिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।
 तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन उक्तिः कुसीदिनाम्” ॥
 इति नारदः ॥ अर्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
 लामो उक्तिः । दानग्रहणपदे कर्मण्यनटा साध्ये
 तेन मूलधनावस्थाने सत्त्वे यो नाभस्तदर्थं यद्दानं
 धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्थेन च ग्रहणं
 तथा स्त्रीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्व्ययम् । इति रत्ना-
 करदयः ॥ कलाश्रुत्ये तु अवस्थापाकरणीयत्व-
 रूपगुणयोगाङ्गीकरणप्रयोगः । अतएव बाणिव्याप्य-
 प्रयुक्तस्य नर्गात्वं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्गैः प्रगृह्यते ।
 अतुर्गुणं वाष्टुगुणं कुसीदाख्यमृणं त्वतः” ॥
 इति बृहस्पतिः ॥ अर्थः । कुत्सितात् सीदत-
 आधमर्थात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्गै-
 रक्षमर्थैः । अतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन
 द्वैगुणादिकाभः ॥ * ॥ ऋणत्रयविशेषो यथा ।
 “देवानाञ्च पितॄणाञ्च अषीणाञ्च तथा नरः ।
 ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥
 तत्परिशोधनमाह ।
 “देवानामन्वयो जन्तुर्धर्मैर्भवति मानवः ।
 अल्पविस्त्रय पूजाभिरुपवासत्रतैस्तथा ॥
 श्राद्धेन प्रजया चैव पितृणामन्वयो भवेत् ।
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥
 इति विश्वधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
 सुग्धबोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।
 “दशार्थो देशः दशार्था नदी उभयत्र ऋणशब्देन
 जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अङ्गप्रश्नोक्तः कुतश्चि-
 दपि राश्यान्तरात् विद्योष्य संख्यावान् पदार्थः ।
 यथा वीजगणिते ।
 “धनसंज्ञकाने करणसूत्रं कृत्तार्जम् ।
 योगे युतिः स्यात् क्षययोः खयोर्व्या
 धनयोगोरन्तरमेव योगः” ॥
 ऋणतीति । ऋण गतौ तस्मात्कः । इति श्रुत्यन्या
 ब्राह्मणिकः । गन्ता । गमनशीलः । यथा, ऋणवेदे
 ६ । १२ । ५ । “सद्यो यः स्यान्नो विवितो यवीया-
 न्त्यो न तायुरतिधन्वा राट्” । “ऋणः शीघ्र-
 गन्ता” इति भाष्यम् ॥
 ऋणमन्तकः, ऋ, (ऋणे मन्तकश्च ।) कप्रकः । इति

ऋषी

शब्दरत्नावली ॥ नामिन इति भाषा ॥
 ऋणमार्गः, ऋ, (ऋणं मार्गयति यः सः । ऋण +
 मार्ग + ल्यु ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥
 नामिन इति भाषा ॥
 ऋणमुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणात् वा मुक्ति-
 मीचनं भवत्यस्मात् ।) ऋणपरिशोधनम् । तत्-
 पर्यायः । विगमनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋणमोक्षः, ऋ, (ऋणात् मोक्षः ।) ऋणपरिशो-
 धनम् । इति हारावली ॥
 ऋणादानं, स्त्री, (ऋणस्य आदानम् यद्द्वयम् ।) अधम-
 र्थात् उत्तमर्थेन सनाभधनग्रहणम् । तत्तु अष्टा-
 दशविवादान्तर्गताद्यविवादः । (यदाह मनुः । ८ । ४ ।
 “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः” ।
 इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमर्थं देयम् १
 ईदृशमर्थम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्
 समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्थे
 पञ्चविधम् । उत्तमर्थे तु दानविधिः ६ आदान-
 विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।
 “ऋणन्देयमदेयञ्च येन यच्च यथा भवेत् ।
 दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥
 अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।
 न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।
 दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥
 तत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलक्षकम् ।
 लेख्याकरुं सात्त्विकमदा ऋणं दद्यात् धनी सदा” ॥
 इति विवादायवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं ऋणोद्-
 याह्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ऋणान्तकः, ऋ, (ऋणमन्तयति यः । ऋण + अन्ति
 नामधातु + कृष् । मङ्गलग्रहाराधनेन ऋणाप-
 नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ऋणापनोदनं, स्त्री, (ऋण + अप + नुद + ल्युट् । ततः
 षष्ठीतत्पुरुषः ।) ऋणापनयनम् । धारशोधनम् ॥
 ऋणी, [न्] त्रि, (ऋणमस्यास्तीति । ऋण + इनि ।)
 ऋणग्रस्तः । धारी ॥
 • (“जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति” ।
 इति श्रुतिः । “ऋणी न स्यात् यथा पिता” ।
 इति दायभागे ॥)
 ऋणोद्ग्राहणं, स्त्री, (ऋणस्य उद्ग्राहणं ।) अधमर्थ-
 गृहीतर्थाद्ग्राहणं । यत्र ऋणं प्रार्थनकाक्षे प्रार्थितो-
 ऽपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्तव्यं
 तदाह मनुः । ८ । ४८—४९ ।
 “यैर्यैरुपायैरर्थं संप्राप्त्यादुत्तमर्थिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संगृह्य साधयेदधमर्थिकम्” ॥
 धर्मैश्च व्यवहारेण क्लेशाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥
 अधमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्
 संगृह्य वशीकृत्य । धर्मैश्च दृश्यतिराह ।
 “सुहृत्सम्बन्धिसन्दिहैः सामोक्तानुमतेन च ।
 प्रायेण वा ऋषी दाप्यो धर्मे एव उदाहृतः” ॥
 अर्थः । ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिसन्दिहै

ऋषी

सन्देशो यो यत्र सामवचनं यथाशुभमनं प्राप्ते
 वेदानं वा धनिकस्य सधर्मं ऋणोद्ग्राहणोपा-
 यवहारे कात्यायनः ।
 “धर्मोऽवदत्त ऋणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावन्न दद्याद्देयञ्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥
 अर्थः । यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य ध-
 केन धरणं व्यवहारः ॥ कृणाचरितवन्ता
 बृहस्पतिः ।
 “कृणा याचयित्वा र्थमानीय ऋणिकाहो ।
 अम्राहितादि वाह्य दाप्यते यत्र सोपधि” ॥
 अर्थः । ऋणिकस्य धनमम्राहितादि वा कृ-
 णाह्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनो
 सोपधिः सच्छानुच्यते ॥
 “पुत्रदारपशून् बद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
 यत्रणीं दाप्यतेऽर्थं संप्रदायचरितमुच्यते ।
 बद्धा खट्वहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र कलात्कारः स उच्यते” ॥
 अनयोर्थः । पुत्रदारपशुरोधो द्वारोपेश-
 य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । सध-
 नीय ताडनादिजन्तव्य उद्ग्राहणोपायो ।
 त्वार उच्यते ॥ * ॥ कौऽधमर्गः केनोप-
 साध्यस्तदाह कात्यायनः ।
 “राजानं स्वामिनं विप्रं सान्धेनैव प्रसाधयेत्
 ऋणिक्यं दुर्दं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥
 ऋणिक्यं दायादम् ॥ तथा
 “बणिजः कर्षकाश्चैव शिखिनश्चात्रवीद म् ।
 देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीष दापरे
 यत्र धनं न लभ्यते तत्राह बृहस्पतिः ।
 “निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत्
 शौण्डिकादां ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः
 याञ्चवक्त्रः—
 “हीनजातिं परिच्छीयन्मृगार्थं कर्म कारयेत्
 ब्राह्मणस्तु परिच्छीयः शनैर्दाप्यो यथोदम्
 यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ ब-
 द्वा न ब्राह्मणस्य ऋणशोधनमाह का-
 “कर्मणा क्षत्रविट्शूद्रान् समहीनां सुदानं
 ऋणशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुवत्
 दण्डमाह कात्यायनः ।
 “यदि ह्यादावेनादिष्टमनुभं कर्म कारयेत्
 प्राप्त्यात् साहसं पूर्वमन्वयान्मथेत चर्षिकः
 यदि परमद्विप्रान् धनमृणिको दातुं न
 तदा चक्रदद्या क्लेश्या धारयेत् । यथा ह्य-
 “पूर्वावधौ शान्तनाभमन्वयमुद्ग्राहयेन्नो
 कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रद्विषवक्या” ॥
 तथा च बृहस्पतिः ।
 “हिरण्ये दिगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्षि-
 त्थं तदीयं संगृह्य विप्रौकीत ससाधिन
 रक्षेद्वा क्षतमूख्यन्तु दशार्धं जनसंसदि ।
 ऋणानुरूपं परतो मृतीतान्मनु इनेव ।
 सधनश्च शिरीकृत्य गन्तानुश्रुतिर्नरेः ।
 तद्वन्मुञ्चतिविरितं श्रम्यन्नापराधुवाप” ॥
 यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान्

ऋतं

। राक्षा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।
 "यः स्वयं साधयेदधुत्तमस्योऽधमर्थिकात् ।
 ॥ राक्षा नाभियोक्तयः स्वकं संसाधयन् धनम्" ॥*॥
 धनवता ऋषिकेनास्ते ऋषे राजा स्वयं विंशति-
 त्तमभागं महीत्वा उत्तमर्थाय दापयेत् इत्याह
 गार्दः ॥
 "ऋषिकः सधनो यस्तु दौराख्याम प्रयच्छति ।
 ॥ राक्षा दापयितव्यः स्यात्पृथ्वीत्वांशान्तु विंशकम्" ॥*॥
 प्रदा अधमर्थिकः सकलमर्थं दातुमसमर्थः शतयु-
 त्तारिह दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्
 इतावद्दत्तं उत्तमर्थेन उपगतं प्राप्तमिति धनो
 तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
 शास्त्रवल्कः ।
 "लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋषी ।
 धनो चोपगतं दद्यात् स्वदत्तपरिचिह्नितम्" ॥
 इति विवादाद्यवसेतुः ॥
 ॥ गत्वाम् । स्पृष्टने । ऐश्वर्ये । छयायाम् । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-पर-ईयडपक्षे आत्म-
 गत्वर्थे सकं, अन्यार्थ-अकं-सेट् ।) छया दया ।
 ऋतीयते जनः स्पृष्टते ईश्वरो भवति । किञ्चि-
 द्यते गच्छति वेत्यर्थः । अरे तु ईयडोऽप्राप्तिपक्षे
 परस्मैपदमेव । आर्त्तात् आनर्त्त इत्यादि । इति
 दुर्गादासः ॥
 ऋ, ऋ, (ऋ + ऋ) उष्कशिलम् । (यथा, मनुः ।
 ४ । ४-५ ॥
 "ऋतामृताभ्यां जीवेत् ऋतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्वाऋताभ्यामपि वा न श्च्युत्या कदाचन ॥
 ऋतमुष्कशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" ॥)
 जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । "तन्म
 ऋतं पातु शतशारदाय" । "ऋतमुदकम्" । इति
 भाष्यम् ॥) सत्त्वं इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।
 ८ । ८२ ।
 "साक्ष्येऽऋतं बद्धन् पाश्चैर्बध्यते वास्यैर्भृशम् ।
 "विषयः शतमाजातीक्तस्मात् साक्ष्यं वदेद्वृतम्" ॥
 कर्मफलं । यथा, "ऋतं पितृन्तो सुकृतस्य षोके" ।
 इति श्रुतिः । विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ ।
 १ । २५६ ।
 "भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्तयेत् ऋतं सनातनः ।
 स हि सत्त्वमृतस्यैव पवित्रं प्रणयमेव च ।
 शान्तं ब्रह्म परमं भुवं व्योतिः सनातनम्" ॥
 ऋ, सूर्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । "ब्रह्म वा
 ऋतं ब्रह्म हि मिथो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म एवायुः" ॥
 परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । "ऋतमेकाद्यं ब्रह्म" ॥
 सत्त्वाचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।
 "सतो मित्राय वसव्याय पीतये चारुऋताय
 पीतये" ॥ "ऋताय सत्त्वाचाराय" । इति दया-
 नन्दभाष्यम् ॥ ब्रह्मः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे
 ब्रह्मोपस्थाने । "ऋतमिन्द्रस्य कानामो ब्रह्म ऋवि-
 रतुसुपस्थाने ब्रह्मो देवता ब्रह्मोपस्थाने विनि-
 योमः" । देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।
 "ऋतस्य हि ब्रह्मः सति पूर्वोऽर्त्तस्य धीति-

ऋतुः

र्जिनानि हन्ति" । "ऋतस्य ऋतदेवस्य" । इति
 भाष्यम् ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।
 "ऋतचिद्धि सत्त्वम्" । "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य
 वा चित् ज्ञाता" । इति भाष्यम् ॥ अमेर्त्तवि-
 भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । "ऋतस्य
 सत्त्वम्" । इति ॥
 ऋतः, चि, (ऋ + ऋ) दौतः । पूजितः । इति
 मेदिनी ॥
 ऋतजित्, पुं, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्तिप् ।)
 यज्ञविशेषः । यथा,—
 "त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिषोत्तमा ।
 ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् छतराद्रश्च सप्तमः ॥
 माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।
 श्रूयतां चापरे सूर्ये पाषाणुने निवसन्ति ये" ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । "त्वष्टा
 सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राक्षसः । ऋत-
 जिदयत्तः । छतराद्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।
 ८२ । "ऋतजिश्च सत्त्वजिश्च सेनजिश्च सुवेणश्च" ॥)
 ऋतधामा, [न्] पुं, (ऋतं सत्त्वं धाम भवनं यस्य ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, यजुर्वेदे ५ । ३२ ।
 "हृद्यस्तदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" ॥ इन्द्रभेदः ।
 स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविता । यथा,—
 भागवते । ८ । १३ । २८ ।
 "भविता रुद्रसावर्णी राजन् ! दादशमो मनुः ।
 ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः" ॥
 यदुवंशीयो ऋपतिभेदः । यथा, भागवते ।
 "कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" ॥
 अविनश्वरस्थानवति, चि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।
 "ऋताघाडुतधामाभिर्गन्धर्वस्तस्योषधयः" ॥)
 ऋतिः, स्त्री, (ऋ + ऋ + ऋ + क्तिन् ।) कल्याणम् । वर्त्म ।
 जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन् ।)
 गमनम् । अशुभम् । इति धरणी ॥ (पुरुषमेध-
 यज्ञीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।
 "ऋतये क्तेन हृदयम्" । शत्रौ पुं, इति निरुक्तिः ।)
 ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयङ् + टाप् ।) छयार्थकः ।
 जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्त्तनम् २ ऋणीया ३ ।
 इत्यमरः ॥
 ऋतुः, पुं, (ऋ + अर्त्तश्च तुः" । इति उणादिसूत्रेण
 १, ७२ । तुः चकारात् कित् च ।) कालविशेषः ।
 स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-
 फाव्गुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३
 ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मः ४ आश्वभाद्रौ वर्षाः ५ आ-
 श्विनकार्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स त्रिविधो-
 ऽपि । कार्तिकाश्रवायणपौषमाघाः शीतः १
 फाव्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढआश्व-
 भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ द्विविधोऽपि । कार्तिका-
 दिषष्मासाः शीतः १ वैशाखादिषष्मासाः ग्रीष्मः
 २ । इति स्मृतिः ॥ * ॥
 (यदुक्तम् ।
 "मासदयात्मकः कालः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः" ।
 यत्र तु "दादश मासाः षडर्त्तवः" इति श्रुतं तत्र

ऋतुः

हेमन्तशिशिरयोरेकत्रीकरत्वं विवक्षितम् ॥
 "ययकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवति हि ।
 ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिशु संक्रमात् ॥
 ग्रीष्मो मेघवधौ प्रोक्तः प्राष्टमिथुनकर्कटौ ।
 सिंहकन्ये स्मृता वर्षा तुलाशुक्रकयोः शरत् ॥
 धनुर्गर्हा च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः" ।
 मेघवधौ रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनकर्कटा-
 विद्यादि । अन्ये तु ।
 "शिशिरः पुष्यसमथो ग्रीष्मो वर्षाशरद्विमाः ।
 माघादिमासयुग्मेः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादमी" ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
 "वर्षाः शरत् हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।
 ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्त्तितः ॥
 एथक् एथक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः" ॥
 इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये शारीतेनोक्तम् ॥
 "मासैर्द्विसंज्ञैर्माघाद्यैः क्रमात् षडुतवः स्मृताः ।
 शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्विमाः" ॥
 इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
 "इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात्" ।
 इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
 "तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्षते ।
 हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति प्रीतोऽप्यवर्षणक्षयाः
 ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेऽन्तरे साधारण-
 लक्षणाश्च ऋतवः प्राष्टशरद्वसन्ता इति ।
 प्राष्टद्विति प्रथमः प्राष्टेः कालक्षस्यानुबन्धो वर्षाः ।
 एवमेते संशोधनमधिगत्य षड् विभज्यन्ते
 ऋतवः" ॥
 इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकैरुक्तम् ॥
 "तत्र माघाद्यो द्वादशमासा हिमासिकमृतुं
 कृत्वा षडुतवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-
 वर्षा-शरद्वेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।
 मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । गभो-
 नभस्यौ वर्षाः । इषर्जौ शरत् । सहसहस्यौ
 हेमन्त इति ॥ तत्र ते प्रीतोऽप्यवर्षणक्षया-
 न्नादित्ययोः कालविभागकारत्वादयने हे भवतो-
 दक्षिणमुत्तरश्च" ॥
 "इह तु वर्षा-शरद्वेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्राष्टः षडु-
 तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।
 ते तु भाद्रपदाद्येन हिमासिकेन व्याख्याताः । तद्-
 यथा । भाद्रपदाश्रवणौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ
 शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाव्गुन-चैत्रौ
 वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः । आषाढ-आश्वौ
 प्राष्टद्विति" । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥
 स्त्रीकुसुमम् । इति विश्वमेदिनी । तत्पर्यायः ।
 रजः १ पुष्पम् २ आर्त्तथम् ३ । इत्यमरः ॥
 यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।
 "ऋतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः सदा ।
 पञ्चवर्षे ब्रजेऽर्त्तैर्नां रुद्रवतो रतिकान्यथा ॥
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्भित्तरैः सार्द्धमष्टौभिः सहिर्गर्हितैः ॥
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितश्चाद्रो च यः ।

चतु

त्रयोदशी च शोबान् प्रशन्ना दशरात्रयः ।
युग्मास पक्षा जायन्ते क्षिप्रोऽयुग्मास रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मास पक्षार्थी संबिभोदात्तवे क्षिप्रम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके सुक्ते स्त्री भवत्यधिके क्षियाः ।
समेऽपुमान् पुंसिचरौ वा स्त्रीमेऽप्ये च विपर्ययः” ॥
“रजः सप्तदिनं यावत् ऋतुश्च भिन्नजां वर” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीरनोक्तम् ॥

“ऋतुन्नु द्वादशरात्रं भवति दृष्टान्तम् ॥”
“नियतं दिवसेऽतीते सङ्गच्छन्तुं यथा ।
ऋतौ च्यतीते नार्थान् योनिः संप्रियते तथा ॥
मासेनोपचितं काके धमनीभ्यान्तदात्तवम् ।
इवत् काक्यं विगन्धश्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
तद्वद्वादाश्रयात्काले वर्त्तमानमदृक् पुनः ।
नरापञ्चशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्” ॥

इति शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये सञ्चुतेनोक्तम् ॥
“द्वादशादित्यरादृङ्मापञ्चाशत् समाः क्षियः ।
मासि मासि भगदारा प्रज्ञावैवाप्तं खवेत् ॥
आर्त्तवशावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
गर्भयद्द्वयोऽप्यन्त स एव समयः स्मृतः” ॥

“सर्वासामेव चतुर्वर्षस्त्रीणां सर्ववादिसम्मतः ।
पूर्वाह्नसमयः यन्मामरेषु द्विवयः । तद्दयथा ।
आनदिवसादृङ्मादशरात्रावधि प्राञ्जल्याः । दश-
रात्रावधि क्षत्रियायाः । षष्टरात्रावधि वैश्यायाः ।
षड्वात्रावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“पद्मं सङ्गोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीति योनिः सा युक्तां नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यान्ततौ पुनः ।
इवत्कृष्णं विगन्धश्च वायुर्योनिमुत्तुदेत्” ॥
“ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वोत्तिखश्च निन्दताः” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये बाभटेनोक्तम् ॥
शिवः । यथा महाभारते १३ । महादेवसहस्र-
नामकथने १७ । १३६ ।

“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः” ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
कथने १४६ । ५८ ।

“ऋतुः सुदर्शनः काकः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विश्वः ॥
ऋतुप्राप्त, चि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) पक्षेयिष्ठः ।
अवन्धक्यादिः । इति शब्दचन्द्रिका ।

ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्था अस्तीति । ऋतु + मतुप्
+ डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । रज-
सजा २ स्त्रीधर्मिणी ३ अवी ४ आश्रयी ५
मजिनी ६ पुष्यवती ७ उदक्या ८ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १।३। ८७ । “उपाध्यायानौ
ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या यथाय-
ऋतुर्वन्धो न भवति तथा क्रियताम्” ॥

ऋतुमतीकथ्यमाह ।
“आर्त्तवशावदिवसात् अथ सा त्रय्यचारिणी ।
श्रयीत दमश्रय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥
कटे श्रावे पर्ये वा हविष्यं व्यहमाचरेत् ।
अनुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुषेपणम् ॥

चतु

नेत्रयोरङ्गनं आनं दिवास्त्रं प्रधानम् ।
अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं पञ्चभाषणम् ॥
आयासं भूमिखननं प्रवातश्च विवर्जयेत् ।
ततश्चतुर्थे दिवसे आता सदसनादिभिः ।
भूमिताः सुमगाः पश्येत् भर्त्तारं समकङ्कृतम् ॥
पूर्वं पश्येत् ऋतुखाता यावृषं नरमङ्गना ।
तावृषं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
एतदकरणे प्रत्यवायमाह ।

“अज्ञानात् वा प्रमोदाद्वा कौश्याद्वा देवतश्च वा ।
सा चेत् कुर्यात् निषिद्धानि गर्भदोषांस्तदाप्नुयात् ॥
एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विद्धतकोचनः ।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ॥
अनुलेपात् तथा खानात् दुःखशीकोऽङ्गनाददृक् ।
स्वापशीको दिवास्त्रापात् चक्षुः स्यात् प्रधावनात् ॥
अत्युच्चशब्दश्रवणात् वधीरः खलु जायते ।
तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हननतो भवेत् ॥
प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
इति ।

“सामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोषिपयोधरात् ।
सन्ताप्तिक्वचित् पुंस्त्रामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये बाभटेनोक्तम् ॥
“गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध-
स्नातां स्त्रियमथापन्नयोनिप्रोषितगर्भाश्रयाऽऋतु-
मतीमाचक्षते” ॥

इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेनोक्तम् ॥
“पीनप्रसन्नवदनां प्रक्षिन्नात्मसुखदिनाम् ।
नरकामां प्रियकथां सन्तुक्कृत्यन्मूर्द्धजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभूत्तजघनस्त्रिचम् ।
हृषीत्सुकथपराद्यापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
इति शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये,—
“ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहत्वासःसमकङ्कृतां
कृतमङ्गलस्त्रिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् । तत्-
कस्य हेतोः ।

पूर्वं पश्येदृतुखाता यावृषं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः ॥
ततो विधानं पुत्नीयमुपाध्यायः समाचरेत् ।
कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः” ॥
“तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैत्रुनगमनमना-
युष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स
प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं कृतिकाम्हे
वा । द्वितीयेऽप्येवमसम्पूर्णाऽल्पायुर्त्वा भवति ।
चतुर्थे तु सम्पूर्णाऽप्यो दीर्घायुश्च भवति । नच
प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
नद्यां प्रतिस्त्रोतः ज्ञावि त्रयं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-
र्त्तते नोर्द्धं गच्छति तद्वदेव ऋतुमत् । तस्मान्नि-
यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् । अतः परं मासा-
दुपेयात्” ॥ इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये
सञ्चुतेनोक्तम् ॥

ऋतुराजः, पुं, (ऋतूनां राजा । “राजाहःसखिष्य-
च्छु” ॥ ५ । ७ । ६१ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋतिः

ऋतुऋतिः, पुं, (ऋतुः ऋतिर्वर्त्तमानः ऋत्तिः) वसन्तः ।
इति चिकित्साशेखः ।
ऋतुऋतिः, पुं, (ऋतुः कृत्विर्भोजनम् ।) ऋतुवर्त्तक-
कालः । स च ऋत्वीरण्यादिसमाहौ । तथा-
वाभट्टः ।

“ऋत्वीरण्यादिसमाहौऽऋतुऋतिरिति ख्यम् ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याग्यः खेवनीवः परो विधिः” ॥
ऋतुखानं, स्त्री, (ऋतौ खानम्) रमणसाक्षात्
चतुर्थ्याङ्कसंख्यानम् । इति ख्यतिः । युक्त-
नामन्तरं भर्त्तवदनं ऋतुष्यं नाभ्यस्य भर्त्तवशिष्यो
भर्त्तारं मनसि ध्यात्वा दृष्यं त्रिकोणवेत् । एत-
काश्रीखण्डम् ॥

(“ततः पुष्येऽप्यादेव कल्याणध्यायिनीं कथम् ।
ऋजाकङ्काररहिता दमंसंस्तरायायिनी ।
क्षीरेयं यावत्तं स्तोत्रं कोष्ठप्रोधनकर्त्तव्यम् ।
पर्यो श्रावे हस्ते वा सुप्रीतं त्रय्यचारिणी ।
चतुर्थेऽङ्कि ततः खाल्वा शुक्लमाख्याम्बरा मुषिः ।
हच्छन्ती भर्त्तवदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये बाभटेनोक्तम् ॥
ऋते, थ, (ऋत + के ।) विना । वर्त्तनम् । इत्यमरः ।
“अवेहि मां प्रीतमते तुरङ्गमात्” ॥
इति रघुवंशे । ३ । ६३ । तथा, कुमारः २ । ५७ ।
“अंशुकृते निषिक्तस्य गीतकोहितरेतसः” ॥

ऋत्तिक, [ञ] पुं, (ऋतौ यजतीति । ऋतु + वच् +
ऋत्विगादिना क्लिप्ततो निपातितः ।) पुरोहितः
यथा,—
“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानधिष्ठोमादिकामत्सलम् ।
यः करोति ऋतो यस्य स तस्य त्रिगिहोषते” ॥
इति मानवे २ । १४३ । तत्पर्यायः । याजक २
इत्यमरः । भरताः ३ कुरवः ४ वायताः ५
वर्हिषः ६ यतश्चः ७ मन्तः ८ सबाधः ९ से-
यवः १० । इत्येतादृक्त्विहनामानि । इति वेदा-
र्षवट्टौ ३ अध्यायः ॥

अयं हि नायकस्य धर्मसहायः । यदुर्द्धं वापि
त्वदर्पणे । ३ । ५२ । “ऋत्तिकपुरोषवः सुग-
विदस्तापसास्तथा धर्मैः” ॥
ऋत्तं, स्त्री, (ऋत् + ऋत्तिः) सम्पन्नधान्यम् । इति
दिगी । परिपक्वमहितधान्यम् । इत्यमरटीका
भरतः । वज्रजितधान्यम् । इति तुभृतिः । त-
र्थ्यायः । आवधितम् २ । इत्यमरः । अवधितम् ।
इति तट्टीका । विज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ।
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रना-
मकीर्त्तने १३ । १७६ । ७३ ।
“ऋत्तः स्युष्टाचरो मन्त्रकर्मज्ञानुष्कारकृतिः”
ऋत्तः, चि, (ऋत् + ऋत्तिः) सम्पन्नः । सम्पन्नः ।
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (यथा, गीतावाग् । १ ।
“अवाप्य भूमावपयाम्भ्रं
राज्यं सुराज्यामपि चाधिपयाम्” ॥)

ऋत्तिः, स्त्री, (ऋत् + ऋत्तिः) अत्युच्चमन्त्रवैदिक-
विशेषः तत्पर्यायः । कोट्यम् २ खिन्ना २
७ । इत्यमरः । प्राञ्जल्या ५ दृष्ट्या ६ । इति
मात्रः । अन्तरा ७ कीर्त्तदात्री च विद्या ६ तौ

शुद्ध

• देतनीयां ११ ध्यायी १२ मङ्गला १३ जीक-
ताम्ना १४ जीविकेया १५ वंश्यां १६। अस्याः
[दाः] मधुरत्वम्। सुखिण्यत्वम्। अतितिलत्वम्।
तेतलत्वम्। अविमेषाकारित्वम्। श्लेष्मकुकुलमि-
श्रितत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्यां रूपं वैशा, -
ऋद्धिर्द्विष्य कन्दौ वी भवतः कोषधामसे।
तेतलोमान्वितः कन्दो जताजाशः संरन्धकः॥
। एव ऋद्धिर्द्विष्य मेरुमयेतवोर्वे।
[अग्रशिसमा ऋद्धिर्वाभावसंकेता च सा।
[द्विष्यु दक्षिणावर्तपक्षा प्रोक्ता मधुर्विभिः”।
श्रीवधकरणे ऋद्धिर्द्विष्याने वाराहीकन्दः अ-
पवा वशा देया। इति परिभाषा ॥ *। सऋद्धिः।
[ति मेदिनी। (यथा, कुमार २। ५८।
‘परिष्कृतप्रभावार्द्धिनं मवा न च विद्याना”।)
[ार्द्धी। इति शब्दरत्नावली। (अर्थीः॥)
। उय न इर दृष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः।
[दिवा, सां-वरं-सकं-सेट्।) य ऋद्धति। उ
[र्द्धिता ऋद्धा। न ऋद्धोति। इर आर्धत् आ-
र्द्धीत्। अर्धितुमी वायम्। सोऽर्द्धं प्राग्भवतेव
[तजननीर्द्धोमीति भवभूतिः॥ अन्तर्भूतार्ध-
[दिदं सिद्धमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥
। श दाने। साधायाम्। हिंसायाम्। निन्दा-
म्। यज्ञे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-
[कं, अकं च-सेट्।) श ऋद्धति जनो ददाति
[वते द्विनन्ति निन्दति यज्ञते वेत्यर्थः। आगर्ष।
[साधामप्ययमित्यन्वे। इति दुर्गादासः॥
। पुं, (ऋ स्वर्गे देवमातुरदितेर्वा भवति यः।
[+धू+डु।) देवता। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्-
[दे। ६। २१। ६।
[ऋमुर्न रथं नवं दधतो केतुमादिशे”।
[वानामपि देवः। यथा, महाभारते वनपर्वणि।
[ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः।
[यां जीका। भरतरे वान्यजन्तीह देवता”॥)
[क्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा,—
[वाधाः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवोकसः”।
[ति हरिर्विंशे। ७। १२१।)
[शः, पुं, (ऋभवो देवाः शिवन्ति वसन्ति वज्र।
[सु+धि+ड।) स्वर्गः। वषम्। इन्द्रः। इति।
[यसुंजुटः। (देवमात्रे। यथा ऋग्वेदे। ४।
[७। १। “उषवी राजा अध्वरमुखाः”।
[ऋमुंशाः ऋभवः”। इति भाष्यम्॥)
[दाः, [न्] पुं, (ऋद्धुः स्वर्गः वर्षं वा अस्या-
[रीति इतिः। “अधिमथ्युषुषामात्”। ७। १। २५।
[‘इतोस्वर्गनामस्याने”। ७। १। २६। इत्यादिना
[तदम्। यदा ऋद्धति इति अर्धेर्द्धुत्तनक
[त्वयः।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे।
[१। ४०। २। “इन्द्रो विष्वां ऋद्धुषा वाजो
[व्यः”। इति॥)
[।, प ऋ धी। (सुधादि-तुदां-परं-सकं-सेट्।)
[ति दिग्धधातोः ऋद्धां दुर्गादासः॥
[गतिस्वकोः। लीभधातुरयम्। (भिरं-सकं-
[ट्।) ऋद्धः। इति दुर्गादासः॥

शुद्ध

ऋद्धः, पुं स्त्री, (ऋद्ध् + क्यप् ।) धनविशेषः। इति
शब्दरत्नावली। (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४। १०।
“ऋद्धो न ह्यस्यवपानमाजिह्व”)।
ऋद्ध, इं श गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-
[वरं-सकं-सेट्।) ऋद्धादिः। इं ऋद्धः। श ऋद्धति।
इति दुर्गादासः॥
ऋद्धभः, पुं, (ऋद्ध् + ऋद्धिर्द्विष्यां कित्)। इति
उणादिसूत्रेण ३। १। २३। अमच्। किञ्। ऋद्धः।
(यथा, ऋग्वेदे ६। २८। ८। “उप ऋद्धभस्य
[रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं”)। कर्त्तरश्चम्। कुन्मीर-
[पुच्छः। उत्तरपदे श्लुः। इति मेदिनी।
[“स्युवत्तरपदे व्यापुङ्गुवर्षभकुञ्जराः।
[सिंहशार्दूकनागायाः पुंसि श्लुधार्धवाचकाः”।
[इत्यमरवाक्यात्। यथा पुरवर्षभः पुरवश्लुः
[इत्यर्थः। असमस्तेऽप्ययं श्लुधार्धवाचकाः। यथा,
[भागवते २। ४। २२॥
“खलक्षणा प्रादुरभूत् किंसास्यतः
[स मे ऋद्धीणां ऋद्धभः प्रसीदताम्”॥
“ऋद्धीणां ज्ञानप्रदानं ऋद्धभः श्लुः”। इति
तट्टीका। गणविशेषः। आह्वतिगणोऽयम्। यथा
[पाणिनिः तस्युवसमासप्रकरणे २। १। ५६॥
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे”। व्या-
[घ्रादिराह्वतिगणः। “व्याघ्र-सिंह-ऋद्ध-ऋद्धभ-
[चन्दन-वृक्ष-वृष-वराह-हस्तिन्-तव-कुञ्जर-वद-ए-
[धत्-पुच्छरीक-पलाश-कितवाः”। इत्येते व्याघ्रा-
[दयः।) धर्मविशेषः। इति धरणी॥ वराहपुच्छः।
[आदिजिनः। इति हेमचन्द्रः॥ भगवदवतारवि-
[शेषः। (यथा, भागवते ५। ६। ७। “तस्य ह वा एवं
[सुक्तजिह्वस्य भगवत ऋद्धभस्य योगमायावासनया
[देह इमां जगतीमभिमानाभासेन चक्रममाणः”।)
[स तु सत्ययुगे अर्द्धीधसुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः।
[तस्य पुत्रः जडभरतः। इति श्रीभागवतं।
[तथा, मार्कण्डेये ५३। ३८।
“अर्द्धीधसुतनोर्गामेस्तु ऋद्धभोऽभूत् सुतो द्विज ।।
[ऋद्धभाङ्गरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताङ्गर”।
[स्वारोचिषे मन्वन्तरे ऋद्धिभेदः। यथा, मार्कण्डेये
[६०। ४।
“उज्ज्वलस्तथा प्रागो दत्तो जित्ठभस्तथा”॥
[ऋद्धभसहस्रदक्षिण यकाहनिष्पाद्यो यागभेदः।
[यथाह गर्गः “पूर्वं ऋद्धभसंज्ञो राज्ञः”॥ स्वामी-
[स्यातः यज्ञतुरपुत्रो ऋद्धभेदः। यथा, प्रतपय-
[त्राश्रयो १३। ५। ४। १५। “यकविंशस्तोमेन
[ऋद्धभो याज्ञतुर इने शिक्षाणां राजा तदेतद्गाथ-
[याऽभिगीतम्”॥ अष्टवर्गान्तगतौषधविशेषः।
[तत्पर्यायः। ऋद्धः १ ऋद्धभकः २ वीरः ३। इति
[रत्नमाणा। गोपतिः ४ धीरः ५ विषाखी ६ दुर्जरः
[७ कजुघ्नान् पुत्रवः ८ वोढा ९ प्रद्वी ११ धूर्यः
[१२ भृपतिः १३ कामी १४ रुद्रप्रियः १५ उक्षा
[१६ काङ्गुली १७ गौः १८ वनुरः १९ मोरच्छः २०
[वनवासी २१। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्।
[रक्तपित्तविरेकनाशित्वम्। शुक्लश्लेष्माकारित्वम्।
[दाहक्षयकरहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *।

शुद्ध

(“जीवकर्षभकौ क्षेयौ हिमाद्रिशिखरौऋद्धौ।
[रखोनकन्दवल्कन्दौ निःकारौ सुश्लेषकौ”।
“ऋद्धभो ऋद्धभो धीरो विषाखी प्राज्ञाङ्गपि”।
अनयोर्गुणा यथा।
“जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्लकषप्रदौ।
[मधुरौ पित्तदाहाक्षकार्श्ववातक्षयापह्नौ”।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।) सप्त-
[खरान्तर्गतद्वितीयखरः। (अयं खरः चिन्मुक्तिः।
[अस्यः तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२)
[रङ्गनी, (३) रतिका। तिस्रश्च श्रुतिजातयो यथा,
[१) कवया, (२) मध्या, (३) ऋद्धः। अथच ऋद्धि-
[वंप्रीयः, क्षुल्लियजातिः, पिङ्गवर्षश्च। अस्यो
[त्पत्तिः प्राकङ्क्षीपे। अस्य ऋद्धिः देवता च ब्रह्मा;
[कन्दो गायत्री। यथा सङ्गीतरत्नाकारे,—
“ऋद्धभस्त्रिभ्युत्पत्तः ... ..।
[दयावती रङ्गनी च रतिका चर्षभे स्थिता।
[दीप्तायता ऋद्धुर्मध्या बड्जे स्वात् ऋद्धभे पुनः।
[संस्थिता कवया मध्या ऋद्धुः ... ..।
[पञ्चमः पिङ्गवर्षस्यो रि-धाद्विजुकोऽह्नौ।
[ऋद्धौ तु क्षत्रियौ क्षेयौ वैश्यानाती निगौ मती”॥
[रि धौ ऋद्धभधैवतौ इत्यर्थः। इत्यादि।)
[स तु गोखरतुल्यखरः। चातकखरतुल्यखर इति
[केचित्। वारदमते गावः ऋद्धभखरं वदन्ति
[यथा,—
“बड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्हन्ति चर्षभम्”।
[इति नारदसंहितायाम्। दण्डारत्नाकरादिमते
[तु चातकः ऋद्धभं वदति। यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“खरऋद्धभं चातको ब्रूते”।) अस्योत्पत्तिः।
“नाभिमूलादयदा बर्ष उखितः कुर्वते धनिम्।
[ऋद्धभस्येव निर्वाति हेजया ऋद्धभः स्मृतः”।
[इति सङ्गीतदामोदरः॥
[“नाभेः समुदितो वायुः कण्ठग्रीर्वसमाहृतः।
[ऋद्धभस्तेव नादं यत् तस्माद्बृधभर्हरितः”॥
[इति च सङ्गीतसमयसारे। अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
[दात्। यथा रत्नावल्यां,—
“ऋग्वेदात् बड्ज-ऋद्धभौ यजुषो मध्यधैवतौ।
[सामवेदात् समूहभूतौ तथा गान्धारपञ्चमी”॥
[इति॥)
ऋद्धभध्वजः, पुं, (ऋद्धभः ध्वजाञ्छम्भस्य ध्वजेऽस्य वा।)
[शिवः। अर्द्धविशेषः। इति मेदिनी॥
ऋद्धभो, स्त्री, (ऋद्धभ + जातौ षीष्।) नराकारस्त्री।
[श्रुकशिम्बी। शिराला। विधवा। इति मेदिनी॥
[श्रुकशिम्भ्यर्थे व्यवहारो यथा।
“श्रेष्ठ्युषधितरसेत्वादिषु”।
[इति चरके सूत्रे चतुर्थेऽध्याये। अत्र हि ऋद्धभो
[श्रुकशिम्बी इत्यस्य शिवदासीयटीका। *।)
ऋद्धिः, पुं, (ऋद्धति प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन
[पश्यति संसारपारं वा इति। ऋद्ध् + “इगुप-
[धात् कित्” ४। १। १६। इति उणादिसूत्रेण इन्।
[किञ्।) ज्ञानसंसारयोः पारगन्ता। प्राञ्जलदा-
[चार्यः। (यथा, ऋग्वेदे २। १। २। “अग्निः

ऋषि

पूर्वेभिर्ऋषिभिरीषो वृतनैरत स देवा एह
वक्ष्यति" ॥ रिषिर्हसादिश्च । "विद्याविदग्धमतंयो
रिषयः प्रसिद्धाः" इति प्रयोगात् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । सत्यवचाः २ प्रापास्त्रः ३ । स तु
सप्तविधः यथा । आसाद्या महर्षयः १ भेलाद्याः
परमर्षयः २ कण्वाद्यो देवर्षयः ३ वशिष्ठाद्या
ब्रह्मर्षयः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतपर्णादयो
राजर्षयः ६ जैमिन्याद्याः काण्डर्षयः । इति चि-
त्पाण्डिशेषः ॥ तथा च रत्नकोषे ।

सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः ॥ * ॥
मन्वन्तरभेदेऽपि त्रिभिर्नामानि यथा ।

१ सायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः । अत्रिः । अ-
ङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः ।
(यथा हरिवंशे । ७ । ८ ।

"मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" ॥

२ । सारोषिषे उर्जस्तम्भादयः ।
(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।

"उर्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोऽजिर्ऋषभस्तथा ।
निखरश्चाववीराश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

३ । उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।
(यथा, मार्कण्डेये ७३ । १३ ।

"स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयस्त्वान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५६ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वज्रकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाहु-
रित्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७२-७४ ।

"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ॥

वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः" ॥

६ । चाक्षुषे ह्यर्षमहोरकादयः ।
(मार्कण्डेयमतानुयायिन उच्यन्ते तत्रैव । ७६ । ५४ ।

"समेधा विरजाश्चैव हविष्मालुन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः" ॥

७ । वैवस्वताख्यवर्षमानमन्वन्तरे कश्यपः ।
अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जम-
दग्निः । भरद्वाजः ॥ (यथा मार्कण्डेये ७६ । ६-१० ।

"अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महाऋषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥

तथैव पुण्डो भगवान्दक्षीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे" ॥

८ । सावर्णिके गालवः । दीप्तिमान् । परशु-
रामः । अश्वत्थामा । कृपः । ऋष्यशृङ्गः । व्यासः ।
(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपश्च च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा श्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥

राजः परशुरामः । श्रोणिरश्वत्थामा ॥

ऋषि

६ । दक्षसावर्णिके द्युतिमदाद्याः ।
(यथा मार्कण्डेये ६४ । ८ ।
"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिर्मास्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथान्यो ह्यथावाहनः" ॥

१० । ब्रह्मसावर्णिके हविष्मालुस्तस्यजयमू-
र्त्याद्याः । (यथा मार्कण्डेये ६४ । १०, १३, १४ ।
"मनोस्तु दशमस्यान्वच्छुभं मन्वन्तरं द्विज ! ।
सप्तर्षीस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।
आपो भूतिर्हविष्मांश्च सृष्टती सत्ययव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिशुश्चैव सप्तमः" ॥

११ । धर्मसावर्णिके अरुणादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ६४ । १६-२० ।

"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथाऋषिः ।
निखरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः ॥
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्निभदेवश्च सप्तमः" ॥

१२ । रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ६४ । २५ ।

"द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः" ॥

१३ । देवसावर्णिके निर्मोहत्वदश्याद्याः । (मार्क-
ण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौचाख्ययाभि-
हितः । यथा, तत्रैव ६४ । २७-३० ।

"त्रयोदशस्य पर्याये रौचाख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च ऋषींश्चैव गदतो मे निशामय ॥

सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरे ।
सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥

महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवसातिः ।
भविष्यान्घ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥

धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरतसुकः ।
निर्मोहः सुतपास्वान्यो निष्कम्पश्च सप्तमः" ॥

१४ । इन्द्रसावर्णिके अग्निबाहुश्चिश्चुद्धमागधाद्याः
सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्याख्यया-
भिहितः । यथा तत्रैव ६६ । १ ।

"ततः परन्तु भौत्यस्य समुत्पत्तिं निशामय ।
देवान्धोस्तथा पुत्रान्तथैव वसुधाधिपान्" ॥

ततः परं त्रयोदशमन्वन्तरानन्तरम् ॥ अस्मिन्
मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १०० । ३१ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः" ॥

पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नाम-
भेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा
विष्णुपुराणे ३ अंशे अस्य विवरणादिकं द्रष्टव्यम् ॥

॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठपत्न्यसन्धीसहित-
वत्समानमन्वन्तरीयसप्तर्षीणां मघानस्तत्रै स्थितिः
तस्योदये तेषामुदयो भवति । काशोख्यमते

शनिशोकादूर्ध्वं भूवलोकात् अथः तेषां स्थितिः
॥ * ॥ वेदः । किरणः । इति मेदिनी ॥ भृगुवादि-
महर्षिसन्तानः । यथा ।

"भृगुर्भरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्दत्तो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥

ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥

ऋषि

इन्द्राणां सुतास्तेषामन्वयस्यान् निषीधा
काथो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चावगस्ता
उतथो वामदेवश्च अगस्त्यश्चौषिजस्तथा
शौषिजस्थाने कौशिक इति वा पाठः ।

"कईमो बालिखिल्याश्च विम्बवाः शक्तिव
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गता
इति । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।

"ऋषि हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्त्वतपःश्रु
एष सन्निधयो यस्मात् प्राञ्जलश्च ततः तु
विवृत्तिसमकालान्तु बुद्ध्या अस्तिऋषिस्तः
ऋषन्ते परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृत
गत्वर्थादृषतेर्धातोर्गामनिर्दतिकारकम् ।

यस्मादेव स्वयम्भुतस्तस्माच्च ऋषिता मता
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ।

ऋषिकः, } पुं, (ऋषेः पुलः । ऋषि + कन्) ।
ऋषीकः, } दि-ऋषिपुत्रः । यथा ।

"ऋषिपुत्रा ऋषीकान्तु मैथुनाद्भूतसम्भवाः
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ।
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रव
इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषिताङ्गताः
तेषां पुत्रान्ऋषीकान्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत ।
वत्सरो नञ्बश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।
ऋषिर्दीर्घतपाश्चैव वृहद्बुधः श्ररत्ततः ॥
वाजिश्रवाः सुचित्तश्च श्याषोऽन्यश्च पराशरः
भृङ्गी च कश्यपश्चैव राजा वैश्रवणस्तदा ।
इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषिताङ्गता
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या कृत्रिमासा
इव) । नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः सात्वा विक्र
देवान् पितृन् चार्चयित्वा ऋषिकोकं प्रपद
इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्वणि ३ । ८४
ऋषिकुलाय हितम् । ऋषिकुल + यत् ।
कुलहिते, ऋ । यथा, भागवते ३ । १६ । १ ।
"अथ तस्योश्रुती देवीऋषिकुल्यां सरस्वती
नास्त्राय मन्युदद्यानां तेषामात्माप्यहप्यत" ॥

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलि
ऋक्षगन्धाहृत्तः । इति रत्नमाता । ऋषि
इति ख्यानः । (हृद्ददारकशब्देऽस्या विशेषो
ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिया प्रोक्ता शौषधार्ष
माषपर्णीहृत्तः । इति रत्नमाता । (माष
शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥

ऋषिः, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन्) । अत्र
नरः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५७ । २ ।

"वाग्मीमन् ऋषिमन्तो मनीषिणः ।
सुधन्वान इधुमन्तो निवर्षिणः" ॥

आयुधमाचमन् । यथा ऋग्वेदे १ । १६ । १ ।
"भयन्ते विश्वाशुवनामि हर्षिणा ।
षिचो वो वामः प्रयताशुषिणः" ॥
"ऋषिषु यज्जस्येतिषु" । इति भाष्यम् ।
तथा त्रैवे । ५ । ५२ । ६ ।
"आ यज्ञोराधो नर ऋषीः ऋषीः ऋषयः"

अथ

होरायुधविशेषान्" इति भाष्यम् ।
 मनुः १ । २३९ ।
 तो यस्मिन् यासान् ह्यथकथ्येवमन्वित् ।
 तो यस्मिन् प्रेक्ष्य दीप्तमूलक्योऽगुणान्" ।
 जेतमूकथ्यायुधकोऽपिऽनान्" इति त-
 । दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे १ । ५७ । १९ ।
 "विद्युद्गन्धामवत ऋषिमन्तो
 दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः" ।
 ऋमन्तो दीप्तिमन्तः" इति भाष्यम् । गमना-
 ग्रीकः । यथा, ऋग्वेदे १ । ६७ । ४ । "अंसे-
 निमिष्टुष्टयः साकं यश्चिरे खधया
 नरः" । "ऋष्टयः गमनागमनग्रीकाः" ।
 दयानन्दभाष्यम् । पुं, धर्मसाविके मन्व-
 ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४ । १६ ।
 श्वांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यत्तावशिः" ।
 स्त्री, (ऋष्ट + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)
 विशेषः । इत्यमरः । (यथा महाभारते ऋष्ट्य-
 पाख्याने । ३ । ११० । १७ ।
 प्रष्टुः कथं ऋग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः" ।
 स ऋग्विशेषस्य ऋष्टमिव ऋष्टं यस्य स
 ऋष्टः ।
 शोनीलाङ्गको लोके सरोऽस्य इति कीर्तितः" ।
 भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 मन्वातः कुर्वन्ग्रीयो देवातिथिपुत्रः । यथा,
 इति । ६ । २२ । ११ ।
 च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुच्य च ।
 तस्य दिल्लीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः" ।
 पुं, (ऋष्ट्यः केतौ यस्य ।) अनिरुद्धः ।
 त्रिकाण्डशेषः । अस्य रूपान्तराणि । ऋष्ट्य-
 । ऋष्ट्यकेतवः । रिष्यकेतुः । विश्वकेतुः ।
 स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋषिसमूहेन गता ज्ञाता ।)
 प्रोक्ताऽस्यः । इति शब्दरत्नावली ।
 ग, स्त्री, (ऋष्ट्यस्य ऋग्विशेषस्य गन्ध इव
 यस्याः ।) ऋष्ट्यविशेषः । ऋषिजाङ्गल इति
 । तत्पर्यायः । ऋष्ट्यगन्धाः ऋषिजाङ्गलिकी
 ति रत्नमाणा ।
 तासह-ऋष्टि-ऋष्ट्यगन्धाश्चगन्धेत्यादिषु" ।
 चरके विमानस्थाने ऋष्ट्येऽध्याये ।
 ता, स्त्री, (ऋष्ट्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता ।)
 स्त्री । शुकश्रिम्भी । अतिवला । इति मेदिनी ।
 तः पर्यायो यथा ।
 तन्ना महाश्रतावरी कथिकच्छुम्" ।
 भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 अथकारो यथा ।
 पथतिरर्थप्रोक्तापयस्येत्यादिषु" ।
 चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये । अथ तु
 प्रोक्ता मावपथी इति शिबेदासीयटीका । ० ।
 टी सधगन्धा च तथा कावविधाङ्गिके ।
 गोक्ता वयस्य च ऋष्टी मोहनवक्षिका" ।
 उत्तरतन्त्रे ऋष्टित्तेऽध्याये सप्तमेऽध्याये ।
 पुं, (ऋष्ट्यो ऋगो मूको यश्च ।) पूर्वत-
 । इति जटाधरः । स तु दक्षिणदेशे

अथ

पम्पासरोवरकूले स्थितः । यत्र वाकिभयत् सुयी-
 वादयः पञ्च वानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥
 ("तादृशमूकस्य समीपचारी,
 चरन् ददश्राद्भुतदश्रमोयौ" ।
 इति रामायणे । ४ । २ । १२८ ।)
 ऋष्ट्यः पुं, (ऋष्ट्यस्य ऋगस्य ऋष्टमिव ऋष्ट-
 मस्य ।) मुनिविशेषः । स तु विभाङ्गकसुतः ।
 तस्य भार्या लोमपादराजकन्या श्रान्ता । इति
 रामायणम् । ("मान्यो मुनिः खां पुरऋष्ट्यः")
 इति भट्टिः । १ । १० ॥ अस्य जन्मनः प्रभृति
 विवरणमुच्यते ।
 आसीत्युरा महातेजास्तपस्विसप्तमः काश्यपो
 विभाङ्गको नाम ऋषिः । स च महाश्रद्धं समा-
 साद्य दीर्घकालं तपसि स्थितः । एकदापुरस-
 मुर्वशीं दृष्ट्वा चलितचित्तस्यास्य रेतः अशु प्रच-
 खन्द । ततः काचित् ऋगी ढ्विता तोयेन सह
 तस्मीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि ऋगी पुरा
 काचित् देवकन्यासीत् शापवशात् ऋगरूप-
 धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अथामोघत्वात्
 ब्रह्मरेतस्तस्यां ऋग्यामेकः पुत्रः समभवत् । ऋ-
 गीर्गजातत्वादस्य शिरसि ऋष्टमजायत तेनास्य
 ऋष्ट्यः इति नाम समभवत् । अनेन हि
 पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वस्तस्माद्-
 नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्ये एवाभवत् ।
 एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुलोमपाद् इति
 ख्यातोऽङ्गानामीश्वरः समभवत् । तेन कामात्
 ब्राह्मणस्य मिथ्याकृतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणान्तं
 परित्यजुः । प्रणष्टयन्त्यास्य राज्ये न वर्षं शत-
 क्रतुः । अतः क्षिप्रचित्तः स राजा ब्राह्मणान्
 सन्तोषयित्वा कश्चिदुपायं पर्येषच्छत् । तेन पृष्टास्ते
 ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्ट्यः प्रोक्तवान्तेतुं उपदिदिशुः ।
 अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य ऋष्ट्य-
 ऋष्ट्यमानेतुं शापाद्यभीताभिर्वाङ्गनाभिर्यत्नमक-
 रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काश्चित् वारा-
 ङ्गना बह्वनि उपायनद्रव्याणि मृष्टीत्वा जलपथेन
 तं तपोधनम् लोभयित्वा नेतुं प्रतस्थिरे । अथ ताः
 काश्यपस्याश्रमं समासाद्य याजकताश्रमं गवाम्-
 दूरे निबन्धं तत्रोत्तस्थुः । अथ कदाचित् तासां
 काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वाग्भद्रा
 मोहयित्वा विचित्राणि माल्यानि वासांसि च
 दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड
 प्रजहास च । एतावृत्तेन विविधोपायेन तं प्राप-
 यित्वा कामवशतां अग्निहोत्रस्योपदेशं कृत्वा च
 खस्थानमाजगाम । गतायाश्च तस्यां मदनेन मत्तो
 विचेतनश्चाभवदृष्ट्यः । अथ विभाङ्गकसुतः
 प्रतिनिष्ठस्य सुसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रनोध्यमास ।
 प्रनोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा
 ऋषिरूपधारिणी वेश्या तं विभाङ्गकसुतं प्रनोध्य
 नाथ्याश्रममानीय ऋततरं लोमपादराज्यमायता ।
 अथ स राजा तं प्राप्य विभाङ्गकसुतं प्रहृष्ट-
 मना अन्तःपुरे निवेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्
 तपोधने समस्तराज्यं प्रहृष्टं जलेनपूर्यमाणमभ-

अथ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्यकामः तपोधनाय-
 गण्यात् विभाङ्गकात् शापमुक्तिमिच्छन् समिन्वस्य
 दशरथस्य सुतां श्रान्तां ऋष्ट्यः प्रददौ" ।
 अथ विभाङ्गको मुनिः "तपसः प्रतिनिष्ठसः सुत-
 मनवलोक्त्वा ध्यानधिया सर्वमवगम्य क्रुधां ज्वल-
 न्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च
 तस्मिन् विभीतैः सर्वैः ऋष्ट्यः राज्यमिद-
 मिति आचख्ये । पूजितश्च तेन राजविद्यां त्वि
 इन्द्रमिव पुत्रं शचीमिव श्रान्तां क्षुबाक्षवकोऽपि
 ग्रामांश्च घोषांश्च सुतस्य इत्यवगम्य श्रान्तकोऽपि
 स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्ट्यः श्रान्तया
 सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥
 अथ गच्छति काले सूर्यवंशावैतंसो राजा
 दशरथः अगपत्यतया क्षिप्रमानहृदयो निजगुर्वं
 वशिष्ठदेवं पुत्रलाभोपायं प्रप्रच्छ । एवमुक्त्वानेन
 ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्ट्यः
 तपोधनं समानीय पुत्रेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।
 अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं
 ऋष्ट्यः प्रोक्तवानेतुं यत्नमकरोत् । तत आगतेन
 तेन क्रियमाणे यज्ञे देवश्चरुर्वज्रमध्यादुदतिष्ठत् ।
 एतच्चरुमन्त्रणात् नारायणावताररूप्या रामा-
 दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं
 विभाङ्गकसुतन्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति
 प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३ । ११०
 अध्यायन्तथा रामायणे । १ । ६ अध्यायश्चारभ्य
 ऋष्ट्या ॥ * । साविके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।
 यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।
 "रामो य्वासो गालवश्च दीप्तिमान् क्षापय च ।
 ऋष्ट्यः प्रोक्तया श्रौणित्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)
 ऋ दीर्घऋकारः । स तु अष्टमस्वरवर्गः । अस्यो-
 चारणस्थानं मूर्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां
 "ऋदुरावागाम्मूर्धा" । पाणिनीयशिक्षायामपि ।
 "स्यूर्द्ध्वेऽङ्गा ऋदुरा दन्था ऋतुणसाः स्मृताः" ।)
 स ऋतश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ।
 (स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः
 प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदेन द्विधेति बह्व-
 विधः ।)
 ऋकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलम् ।
 पीतविद्युस्तवाकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 चतुर्भानमयं बर्षं पञ्चप्राणयुतं सदा ।
 त्रिंशत्सिद्धितं वर्षं प्रथममि सदा प्रिये" ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
 (वज्रियभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 "तद्रूपाधोगता दक्षा वामतः कुञ्चिता त्वधः ।
 पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविश्रवः ॥
 मात्रा शक्तिः परा श्रेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते" ।
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * । तस्य नामानि यथा ।
 "ऋः क्रोधोऽतिथिप्रो वाणी वामनो गोऽथ श्रीर्दृष्टिः ।
 ऊर्ध्वमुखी निशानाथः पद्ममाणा विनदधीः ।
 शशिनी मोचिका श्रेष्ठा देवमाता प्रतिष्ठिता ।

लृ

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
 कोमलः श्यामला मेधो प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
 ब्रह्मण्यमिव कीलासे पावको गन्धर्षिणी” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
 वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामनासिकया
 न्यस्यतया तथात्मम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे ।
 “नमो नमो दक्षिणघ्राणे नमो वामघ्राणे”
 इति ॥ अनुबन्धविशेषत्वेन चण्डाङ्गस्यो वा स्यात् ।
 यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “चण्डाङ्गस्योऽथ ऋर्वा लृ-
 रङ्गानिर्वाय यः सिचि” ॥ (एतेन कण्ठ आर्त्तस्वरे
 लुङि कृते अचीकणत् अचकणत् इति स्यात् ॥)
 नृ गि गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः । (घ्रादि-ब्रह्मादि-
 परं-सकं-सेट् ।) गि ऋणाति । ईर्त्सः ईर्त्सिः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 नृ, थ, (नृ + ङिप् ।) वाक्धारम्भः । रक्षा । इति
 मेदिनी ॥ गिन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 नृ, स्त्री, (नृणातीति । नृ + ङिप् ।) वक्तः । इति
 मेदिनी ॥
 नृः, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (नृ + भावे
 ङिप् ।) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
 नृः, पुं, (नृणाति प्राप्नोति विश्वमिति । नृ + ङिप् ।)
 भैरवः । (यथा, “नृणन्ददाणि ! प्रमथेऽसङ्गे !”
 इत्युक्तः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लृकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
 स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृ-
 कसानन्दन्ताः” । शिञ्जायामपि यथा,—
 “स्युर्भूर्जन्त्या ऋटुरसा दन्त्या लृतुजसाः स्मृताः” ।)
 स ऋसो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
 (अथन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
 प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
 षड्विधश्च ॥)
 “लृकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
 अथ ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
 पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्भुजमयं सदा ।
 पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
 विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युज्जता तथा” ।
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “रेखाधःकुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
 वङ्गीप्रवायवस्तासु नित्यं सन्ति च नित्यशः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
 “लृः स्यात्तः श्रीधरः शुद्धो मेधाधून्नावको वियत् ।
 देवयोगिर्दक्षगण्डो महेशः कौन्तरुद्रकौ ॥
 विश्वेश्वरो दीर्घनिष्ठा महेश्वरो काङ्गुलिः परा ।
 चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा दिदन्तः कामवर्द्धनः ॥
 मुषिसिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
 चिन्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुण्डसुन्दरी” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे
 न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा, मातृ-

य

कान्यासमन्त्रे । “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
 वामगण्डे” ॥ अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अङ्
 स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
 “चण्डाङ्गस्योऽथ ऋर्वा लृरङ्गानिर्वाय यः सिचि” ।
 एतेन गम् लृ औ गतौ इत्यस्य लुङि अगम-
 दिति स्यात् ॥
 लृ, थ, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥
 भूमिः । कुम्भः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घं लृकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-
 च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रयं
 तथदधनलसाः वो दन्त्याः” ।) स झुतश्च भवति ।
 इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
 त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
 दात् षड्विधश्च ॥)
 “लृकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
 गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 लेखनप्रकारो यथा,—
 “तस्कोऽतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवी स्मृता ।
 तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वती” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
 “लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
 सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रद्रः कामोदरी सुरा ॥
 शान्तिहृत् स्वस्तिका शक्रो मायावीजोलुपो वियत् ।
 कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
 कामिनी विश्वधा कालो नित्या मुद्रः मुचिः कृती ।
 सूर्यो धैर्योत्कर्षिणी च एकाकी दनुजप्रसूः” ॥
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे
 न्यस्यतया तन्नाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
 मन्त्रो यथा ॥ “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
 वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
 दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
 तथं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
 इति वार्त्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
 होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
 बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रत्रिमा-
 चापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तत्वेन न विरोधः ॥
 लृ, थ, देवमारी । नार्थ्यात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
 लृः, स्त्री, दैत्यस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः ॥ दनुजमाता ।
 कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
 लृः, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

य

य एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
 स्थानं तालुकण्डश्च । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

एकं

“एदौः कण्ठतासु” । तथाच शिञ्जायाम्
 “ए ये तु कण्ठतासुत्थावो षी कण्ठोऽनौ स्मृतौ
 स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उ-
 दात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पु-
 नानुनासिकानुनासिकभेदात् षड्विधश्च ॥)
 “एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवत्मात्मकम् ।
 रक्षिणीकुसुमप्रख्यं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
 नप्रकारो यथा ।
 “कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोषायता तत्रः
 पुनर्भामगता सैव तासु वङ्गीप्रवायवः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा
 “एकारो वास्तवः शक्तिभिर्घटी सोढो भयं
 सूक्ष्मा भूतोऽर्जकेशी च ज्योत्स्ना अज्ञा प्रसा
 भयं ज्ञानं कृपा धीरा जङ्घा सर्वसमुद्भवः ।
 वङ्गिर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ।
 योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईश्वरं चक्रः ।
 सन्धिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः”
 इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “एकारो वामगण्डान्तः शक्तिभिर्घटी भग्न
 मात्तवीजश्च विजया ओष्ठ एकादशसरः”
 इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्या-
 ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठशब्देनाप्यभिध-
 भातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
 “एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति ।
 बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अरुङि ।
 यथाह कविकल्पद्रुमे ॥
 “लृरङ्गानिर्वाय यः सिचि ।
 अरुङिः ऐर्यजादिः स्यात्” ॥
 एतेन कटे वर्धावर्णयोरित्यस्य लुङि अरुङि
 स्यात् ॥)
 ए, थ, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । आत्म-
 आङ्गानम् । इति मेदिनी ॥
 एः, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इह
 “सर्वं विष्णुमयं जगत्” इति वाक्पादस्य
 त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 एकं त्रि, (एतीति । इय गतौ । “इत्यु-
 श्रत्यतिमर्षिभ्यः कन्” ॥ ३ । ३ । इत्यु-
 कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्य-
 (“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्”
 इति मनी ॥ ३ । “अजामेकां कोहितमुक्ता
 इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रथमम्”
 रघुवशे २ । ७७ । “ममात्र भाविकेरसं मनः ति
 इति कुमारे ५ । २२ ॥) आदिसंख्या । इति
 अथैकवाचकानि । परमात्मा १ विष्णु २
 शंखेश्वरदन्तः ३ सुकचसु ५ । इति का-
 लता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ व
 इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामप्र-
 तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां, “सर्वोदव-
 शत्” इत्युक्त्वा “तद्-तद्-यद् एतद्-एतद्-

एक

इ-दि-युष्मद्-अस्मद्-भवत्-किम्" इत्युक्तवान् ।
या प्राकृतत्वे २ अङ्के । "विश्रान्तेन भवता
प्रायोजकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्" ।
स्वनामख्यात रेणवंप्रीयो नृपतिभेदः ।

या, भागवते ६।१५।२ ।
तायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च भ्रतं जयः ।
स्य सुतश्चक्षु जयस्य तनयोऽमितः ।
रेश्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
एको नैकः सवः कः किम्" । "परमार्थतः सजा-
यविजातीयस्वगतभेदराहित्यादेकः" । इति
। अयम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः ।
घटे पटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपाला-
भेदः स्वगतभेदः ॥

त्रि, ("एकादाकिनिश्चासहाये" । ५ । ३ ।
इत्यत्र चकारात् पक्षे कन् ।) असहायः ।
शा इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
की ३ । इत्यमरः ।
हानप्येकको वृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः ।
श्वेव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः" ॥
पञ्चतन्त्रे ३ । ५२ । तथा जैषधे । २ । ३६ ।
"विधितेककचक्रचारिणम्
किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम्" ॥
इकः ँ, (एकं कुण्डलं यस्य ।) वलरामः ।
रः । इति मेदिनी ।
ः, ँ, (एको गुरुयस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ।
गुहर शिष्य इति भाषा ।
ः, कौ, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेषः । तत्प-
थः हरिश्चन्द्रम् शुम्भपुरीश्च । इति त्रिकाण्ड-
ः । सूर्यरथः । त्रि, असहायचारी । यथा,
वेदे १ । १६४ । २ ।

"सप्त युष्मन्ति रथमेकचक्र-
मेकोऽग्नौ वहति सप्तनामा ।
शिनाभिचक्रमजरमन्वं
यज्ञेमा विश्वा भुवनाधितस्यु" ॥
। भाष्यकृता यद्याख्यातन्तदा इ ।
"एकचक्रमेकरथाग्नौपेतम् । यद्यपि त्रीणि
गणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते
रंश्चास्वभावं ऽ, स्यस्य सम्बन्धिनं सप्तै-
प्रका अन्वा युष्मन्ति अमुवधन्ति वहन्त्य-
जनिर्वाहाय । किं वक्तुतः सप्त नेत्याह ।
ऽवः सप्तनामा । एक एव सप्तभिधानः
। नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं
वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादन्तरीक्षसप्धारस्य
। कमित्युक्तम् । कौटुष्मन्तदित्यत आह ।
। भि वलयययमध्यस्थितनाभिस्थानीयश्चि-
पेतम् । अजरममररथश्चाकम् । अणवम-
पणं पुनस्तदत्र विशिष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे
विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि
मातान्यधि आश्रित्य तस्युक्तिकृन्ति । यथा
चक्रमेकचारिणमसाहायेन सञ्चरन्तं रथ-
त्वं सप्त युष्मन्ति सर्पञ्चस्वभावाः सप्तसंख्या
रथस्यः सप्तप्रकाराकार्या असाधारणाः पर-

एक

स्परविणक्षणाः षडृतवः एकः साधारण इत्येवं-
रूपा यदा मासद्वयात्मकाः षट् अपरौऽधि-
मासात्मक एक इत्येवं सप्तसर्वो युष्मन्ति एतस्य
कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽग्नौ
व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां
सप्तमयितारो रथस्यो यस्य तादृशः । सप्तधि-
भिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति भ्रम-
तीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिणाभि चक्रम् । त्रयो
नाभिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो
यस्य तन्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताभ्याः
यदा भूतभविष्यदसमानाख्यास्तयः कालास्त्रिणा-
भयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः
परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरथम् ।
न हि कदाचिदपि कालो न्ययते अनादिनिधनः
कालः इति स्मृतेः । अणवमप्रतिष्ठितम् । ईदृशं
संवत्सराख्यं चक्रं जनाकालावयवोपेतमयमादित्यः
पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादवर्षाचीनानां तत्रै-
वान्तर्भावात् युगादीनां तदादृशिसाधात् संवत्-
सरस्य चक्रत्वेन रूपयम् । पुनः कौटुष्मं तत् । यत्र
यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि
भूतान्यधितस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधी-
नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य का-
रणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-
मोक्षाक्षरप्रप्रप्सा च" ॥ नृपाहयविशिष्टम् । एक-
राजविशिष्टम् । यथा, भागवते । ११ । २० ।

"इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं
कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रा-
मेकातपत्रामजितेन पार्थ" ॥
ॐ, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे ३ । ८४ ।
"एकचक्रो महावृज्जत्तारकश्च महाबलः" ।
अयं हि प्रतिविम्ब इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा ।
महाभारते १ । सम्भवधर्म्यश्रावतारणे ६७ । २२ ।
"एकचक्र इति ख्यात आसीद्यत्कु महासुरः ।
प्रतिविम्ब इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ" ॥
स्त्री, स्वनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो
महाबलं वक्रनामानमसुरं हतवान् ॥ यथा, —
महाभारते । १ । अंश्रावतारपर्वणि भारतसूत्रे ।
६१ । २६-२८ ।
"ते तत्र नियता कालम् कश्चिद्गुर्नरुधभाः ।
मात्रा सचैकचक्रायां प्राणायस्य निवेशने ॥
तत्राससाद् क्षुधितं पुबषादं वक्रोदरः ।
भीमसेनो महाबाहुर्वक्रं नाम महाबलम् ॥
तद्यापि पुबषयात्रो बाहुवीर्येण पायवः ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्यसान्त्वयत्" ॥

एकचरः, ँ, (एकचरति यः । चर + पचाद्यच्) ।
हृत्पशुविशेषः । गयहार इति भाषा । तत्प-
र्यायः । वाज्जिनसः २ गयोत्साहः ३ गयदकः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
(सर्पादिः । यथा, मनुः । ५ । १० ।
"न भक्षयेदेकचरान्घातांश्च नृगद्विजान्" ।
"ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयन्तानेक-

एक

चरान्" । इति तट्टीकायां कुङ्कुमभट्टः ॥ (चि-
एकाकिचारी । यूधभट्टः । यथा, "अयमेकचरो-
ऽभिवर्त्तते माम्" । इति किराते । ११ । ३ ।
"एकचरो यूधादपेतः" । इति तट्टीका ॥
एकचारी, [न्] ँ, (एकः सन् चरतीति । चर् +
श्रिणि ।) बुद्धसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एकचारिणि, चि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।
"एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका" ।
इति अत्रयात् । यदा एका मुख्या जटा यस्याः ।
"खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा क्षयम्" ।
इति च अत्रयात्तथात्वम् ॥) उद्यतारा । तस्या
आविर्भावो यथा, —
"सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्
गङ्गावतारनिकटे महाभायां प्रतुष्टुवुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः ।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
यद्वाभिरमरैश्च स्तूयते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याम्भं प्रति ॥
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गान्तस्यास्तु शायकोषतः ।
समुद्रूताश्रवीदेवी मां स्तवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्वन्ध्यायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःश्रुतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।
भिन्नाङ्गनिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षयादपि ॥
कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।
तामुद्यतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उद्यादपि भयात् प्राति यस्माद्भक्तान् सदाश्रिका ।
एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्ममेव च ॥
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।
प्रदग्गतं चिन्तनं चास्याः सम्यक् वेत्ताभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।
चतुर्भुजां हृष्यावर्गां मुखमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः ।
कर्चीक्ष खर्परश्चैव क्रमाद्दामेन बिभ्रतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा क्षयम् ॥
मुग्धमालाधरां शीर्षं ग्रीवायामपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तपोचनम् ।
हृष्यावर्णधरां कृष्णां व्याघ्रजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं श्रवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विन्ध्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं क्षयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावशुक्तातिभीषणा ।
चिन्थोद्यतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ॥ ० ॥
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाल्यथ दत्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥
घोरा च भामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीन्ताः प्रपूजयेत्" ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
एकजन्मा, [न्] ँ, (एकं मुखं जन्म यस्य । दिक्-
पानांशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम्) । राजा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकं व द्वितीयं जन्म यस्य
इत्यर्थः । अत्र । तस्य अदिजन्मात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, चि, (एक + "एकाच्च प्राचाम्" । ५। ३। ६४। इति उतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वादि ॥ "अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मैकतमं यत्" ॥)
 एकतरः, चि, (एक + "एकाच्च प्राचाम्" । ५। ३। ६४। इति उतरच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यदाह कात्यायनः ।
 "यदि द्योक्ततरो ह्येषां स्त्रीधनं भक्तयेद्भजात्" ॥)
 एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।) एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ६६। १३।
 "बद्धीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रियो मन्त्रनिर्णये । पुनर्यज्ञैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः" ॥)
 एकताणः, चि, (एकेन भावरसेन तन्यते विस्तीर्यते इति । तत्र इच्च विस्तारे । कर्मण्यण् ।) एकायः । एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ७। ६। ८।
 "ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः । नाराधितुं पुत्रगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टमर्हति स मे हरिचरणजतेः" ॥
 एकस्तानो विस्मृतिर्यस्येति ।) एकतांसे षुं । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 एकताणः, षुं, (एकस्तुल्यस्तानो मागं यत्र ।) समन्वितलयः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । समताण इति यस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीतशास्त्रे खनामख्यातः ताणभेदः । चि, एकताण-वृत्तसमन्वितः । यथा रघौ १५। २३।
 "एकताण इवोत्पातपवणप्रेरितो गिरिः" ॥)
 एकतीर्थी, [न] षुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।) सतीर्थः । गुहभाह इति भाषा ॥ ("एकतीर्थी एकाश्रमी" इति मिताक्षरा ॥)
 एकच, च, (एक + चल् ।) एकस्मिन् । इति व्याकरणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकच निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकं विनान्यत्रापि प्रयुज्यते" । इति दुर्गादासः । यथा मनुः । ५। १३६।
 "एका निष्पे गुदे तिष्ठन्त्यैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दशतथा नृदः शुद्धिमभीषता" ॥)
 एकदंष्ट्रः, षुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परसुरामेकैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य परसुरामकृतदन्तोत्पादनकथा एकदन्तशब्दे ब्रह्म्या ॥)
 एकदन्तः, षुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः ॥ (परसुरामकृतगणेशदन्तोत्पादनकथा ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवा-शिवयोर्दारपालत्वमङ्गीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्नन्तरे परसुरामः शिवं द्रुष्टुमागतः । शिवदर्शनव्याकुलस्यान्तर्जिगमिषोर्दारोधे कृते गणपतिना सह तस्य तुमुकं युद्धमभवत् । परसुरामस्मिन्नेन परसुरा च गजाननस्य एको दन्तः भवः । तदा प्रवृत्तेव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एक

एकदा, थ, (एक + "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । ५। ३। १५। इति दा ।) एकस्मिन् काले । तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥ (यथा भागवते ६। ३। २६।
 "जिज्ञा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति चक्षरगारविन्दम् । कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान्" ॥)
 एकटक, [श्] षुं, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः । एकादृश् + क्तिप् ।) महादेवः । (एका टक् यस्य । रामबाणयोस्तयोर्न नष्टे एकचक्षुषि काकस्य तथात्वम् ।) काकः । कायो चि । इति हेमचन्द्रः ॥ (एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । एकमेव पदं पश्यतीत्यर्थे एकपक्षाश्रयी ॥)
 एकदेहः, षुं, (एकः मुख्यो देहो यस्य । ग्रहेषु सौम्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एको मेदरक्तादीनां साम्यात् मुख्यो देहः शरीरं यत्र । गोत्रम् । वंशः । यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।
 "बहूनि विप्र गोत्राणि सुमीनां भावितात्मनाम् । एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" ॥ दम्पती । "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः" । तथा,—
 "शरीराङ्गं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" । इति स्मृत्युक्तेषु जायापत्योरेकदेहत्वम् ॥)
 एकधा, थ, (एक + "एकाद्धोध्यमुञ्" । ४। २। ४। इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते अनुगीतापर्वादि १४। ४२। ६०।
 "सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्दत्यात्मानमात्मनि । एकधा बद्धा चैव विक्रुवाणस्तत्ततः" ॥)
 एकधुरः, चि, (एका धूः । ऋक् पूरब्धूःपथामान्ते" । ५। ४। ७४। इति थः समासान्तः ।) एकभारवाहकगवादिः । एकपिठा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः । ४। ४। ७६। "एकधुराङ्गुक्" ।)
 एकधुरावहः, चि, (वहतीति वहः । वह् + अच् ।) एकधुरायाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥
 एकधुरीणः, चि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुराङ्गुक् च" । ४। ४। ७६। चकारेण स्वस्थानुकार्थसामर्थ्यात् पक्षे अवगमम् ॥) एकधुरः । एकभारवोढा । इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य लाङ्गकादेव्यां धुरं वहति यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 एकनटः, षुं, (एको मुख्यो नटः ।) मुख्यनटः । तत्पर्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथा-प्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकपक्षः, चि, (एकः पक्षो यस्य ।) सहायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे । अद्वितीयः पक्षः ॥ यथा, रघौ १४। ३४।
 "इत्येकपक्षाश्रयविक्रमत्वात् आसीत् स दोषाचक्षचित्तदृष्टिः ॥)
 एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति एकपतिप्रकाररन्तादेशे "नृत्तेश्च" इति ङीष् ।) प्रता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते "ताश्चावश्यं दिवसगङ्गातत्परामेकपत्नीम्" एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सा यथा मनुः । ६। १८५।
 "सर्वीसामेकपत्नीनामेका चैत् पुत्रिणी मने सर्वीसामेकपत्नीनामेका चैत् पुत्रवतीर्भूः" । एकपत्निका, स्त्री, (एकं गन्धवत्वात् श्रेष्ठं पत्रं च गन्धपत्रवृत्तः । इति राजनिघण्टुः ॥
 एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यति तत्कालः । इति मेदिनी ।) (तत्पर्यायः । तरुः इति विश्वः । यथा, रघुः ८। ४८। "कथमे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्वसे" । "ए तत्त्वये । स्यात् तद्वद्ये एकपदमिति कि इति तट्टीका ।) एकं प्रशस्तं पदं स्यात् । व्यवसितित्राणस्थानकल्याणवस्तुषु" इत्यमस्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सप्तविंशत्युक्तं यथा माघे २। ६५।
 "निहृत्करीनेकपदे य उदासः खरानिव" । एकं श्रेष्ठं पदं कौस्तुभपूजास्थानम् । वाल्मि-स्यमेककौस्तुभकस्थानम् । यथा, वाल्म्ययागत-देवीपुराणम् ।
 "इन्द्रश्रेत्रात्मजस्योभावेकैकपदसंस्थितौ" । एकपदः, षुं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) ए-बन्धविशेषः । तस्य कदायाम् ।
 पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्तम्भसंस्थित-स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धस्वैकपदः स्मृ-इति रतिमङ्गरी । (वास्तुयागमखण्डिकेको-नीयो देवभेदः । यथा वास्तुयागतत्वधः-पुराणवचनम् । "भृगुस्वैकपदो ज्ञेयः" । ३।
 एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाच्यं एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १। १६।
 "पादैर्नूनं शोचति मैकपाद-मात्मानं वा दृषन्नेर्भोष्यमात्मन्" ।
 एकैव पदा चरन् दृष्टरूपधरो धर्मो गौर-एव्यो रदतीं दृष्टोवाच । हे भद्रे ! पादैर्नूनं पादं मां तथा शूद्रैर्भोष्यमाणमात्मानं वा शं-किम् । इति तट्टीका ॥)
 एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् । कुम्भ-चेति निपातः । यदा संस्थास्य पूर्णस्थितिं प-न्तकोपः । पादोऽन्वतरस्यामिति ङीष् । ३।
 चेति ङीष् वा । पादः षत् ।) पद्याः । इत्यम-एकपद्यिका, स्त्री, (एकपद्यां + कन् । तपःका-पार्ष्वत्याः पत्रमात्रमक्षणात् तथात्वम् ।) ।
 देवीपुराणे देवीनिवृत्तं नाम ४५ अध्यायः ।
 "अपयशांश निराहारा एकाश्री एकपद्यि-पाटका पाटकाहारा देवी लोकेषु गीयते" ।
 एकपात्, [श्] षुं, (एकः पादो यस्य ।) कल्या-स्थितिं अन्वकोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्ड-शेषः । यथा, महाभारते सम्भवपर्वणि १२६। ६५।

एक

“अनेकपादद्विप्रः पिनाकी च परन्तपः” ।
 विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।
 “चतुरात्मो चतुर्भावं चतुर्विदेकपात्” ।
 एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाचस्पिः ॥
 एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।)
 कुवेरः । इत्यमरः । (कुवेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता
 काशीखण्डे । यथा, —
 “प्रसार्य नयने पूर्यसुमामेव व्यसोकयत् ।
 प्रभोः समीपे का योषिदेवा सर्वोऽङ्गसुन्दरी ॥
 अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् ।
 अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यञ्जीरहो भृशम् ।
 क्रूरवृषीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।
 तावत् प्रसूतितं नेत्रं वामं वामविभोक्तमात् ॥
 अथ देशत्रयीद्वेषं किमसौ दुष्टतापसः ।
 असह्यक्षिणेनाक्षणा पुनर्मामेव पश्यति ।
 असुयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
 इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः ॥
 उमे ! तदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।
 संपश्यते तपोकर्मिं तव किन्त्वधिवर्णयन् ॥
 इति देवीं समाभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।
 वरं दशमि ते वत्स ! तपसानेन तोषितः ॥
 निधीनामधिनायस्त्वं गुह्यकानां भवेत्स्वरः ।
 यत्नायां किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत ! ॥
 पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव ।
 मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके ॥
 अलकां निकषामि च ! तव प्रीतिं विवर्जयन् ।
 आगच्छ पादयोरस्याः पत तं जननी त्वियम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।
 प्रसादं कुर्व देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।
 देख्यवाच ।
 वत्स ! ते निर्भेला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।
 भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥
 देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।
 कुवेरो भव नान्ना त्वं मम रूपैर्यथा सुत” ॥
 एकपिङ्गलः, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा
 एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ।)
 एकभक्तव्रतं, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।)
 राजभोगनाभावविशिष्टनिवाभोजनम् । तथा च
 खन्दपुराणे ।
 “दिनाह्नतमयेऽतीते भुञ्जते नियमेन यत् ।
 एकभक्तमिति प्रोक्तं राजौ तन्न कदाचन” ॥
 (अस्य व्रतस्य नियमपञ्चादिकसौक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरे । तद्व्यथा, —
 “यैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
 सर्वसंमत्सिमुक्तायां गार्हपत्यां समवाप्नुयात् ।
 अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
 गमोऽस्तु वासुदेवायैव ह्यष्टाव्रतं जपेत् ॥
 अतिरात्रस्य अष्टस्य ततः एकमवाप्नुयात् ।
 अस्तु संवत्सरं पूर्यमेकभक्तो भवेत्स्वरः ॥
 अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।
 गमोऽस्तु वासुदेवायैव ह्यष्टाव्रतं जपेत् ॥

एक

पौष्टरीकस्य यद्यस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।
 दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तत्प्रयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥
 एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः) । आलपयी ।
 अतसी । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य
 इति विग्रहे एकमूलविग्रहे, चि ॥)
 एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) द्वारविशेषः ।
 एकनरि द्वार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-
 वली २ । इत्यमरः ॥
 एकरजः, पुं, (रज्यते इति रजः ।) एको मुखो रजः ।
 रज्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजवृद्धः । इति जटाधरः ॥
 (भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
 एकलः, त्रि, (एक + ला + क ।) एक की । इति
 पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५ ।
 ७/१० । “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-
 हाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः
 कन्दमूलफलपद्महारैश्च समीहमानो भगवत आ-
 राधनं विविक्तोपरतविषयाभिलाष उपभूतोप-
 श्रमः परां निर्हतिमाप” ॥)
 एकलिङ्गः, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।
 तथा च आगमे ।
 “पञ्चकोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।
 तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” ॥
 एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिह्नं यस्य
 सः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र-
 कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 एकवर्षी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या । एक +
 वर्ष + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । करताली २ कङ्कमाला ३ कलङ्का ४
 इति शब्दरत्नावली ॥
 एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षो यस्याः । कः । इत्यम्) ।
 एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर
 वकना इति भाषा ॥
 एकवादः, पुं, (एकोऽभिमतखरो वादः वाद्यम् ।
 डिडिडम् इति एकरूपवाद्यत्वादस्य तथात्वम्) ।
 डिडिडमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः) । एका-
 धिकविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।
 यथा । मनुः ५ । ३५ ।
 “नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्यलोलुपः ।
 स प्रेक्ष्य-पशुतां याति सम्भवानं कविंशतिम्” ॥
 एकवीरः, पुं, वृत्तभेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २
 सहावीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणाः । मदक्ता-
 रित्वम् । अद्युष्यात्वम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, एकः अद्वितीयो
 वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्यशाही ।
 यथा भागवते ३ । १ । ४० ।
 “अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्यं
 राजर्षिवर्येण विनापि तेन ।
 यत्केकीरोऽधिरथो विजिग्ये
 धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतसः” ॥)

एका

एकवृद्धः, पुं, (एको वृद्धो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।
 “चतुःकोशान्तरे यत्र न वृद्धान्तरमीक्ष्यते ।
 एकवृद्धः स विज्ञेयः” । इति आगमः ॥ (एकोऽद्वि-
 तीयो वृद्धः इति विग्रहे एकस्मिन् वृद्धे । यथा
 सारमङ्गरी । “एकवृद्धः पञ्चगौका भवति” ।
 एको वृद्ध इति पाठान्तरम् ॥)
 एकग्रफः, पुं, (एकः ग्रफः खुरो यस्य । अलङ्-
 खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ एकखुरजन्तुमात्रम् । यथा ।
 “खरोऽश्वोऽश्वतरौ गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकग्रफाः क्षत्तः प्रदण्य पञ्चनखान् पशून्” ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्ध-
 दधि-मूत्र-मांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकग्रफशब्दे
 च ज्ञातव्याः ॥)
 एकप्रदङ्गः, पुं, (एकं प्रदङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्वायम्भुवम्बन्तरे अकालप्रलयत्
 मत्स्यरूपधरस्यास्य प्रदङ्गे मनोर्भेर्बिडा । तत्कथा
 यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।
 “स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।
 ततो जलानामुपरि सप्रदङ्गं श्व पर्वतः ॥
 उद्दीप्तस्रैकप्रदङ्गं विष्णुर्मत्स्यस्वरूपधृक् ।
 आगतस्तत्र न चिरात् यत्रास्ते समनुर्हरिः” ॥
 विष्णुर्तस्मिन् आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकप्रदङ्ग-
 युक्तपशुमात्रम् ॥ (पितृगणभेदः । यथा, महा-
 भारते २ । ११ । ४१-४३ ।
 “पितृणाञ्च गगान् विडि सप्त वै पुरवर्धभ ! ।
 मूर्तिमन्तो हि चत्वारस्त्रयस्त्राप्यश्वरोरिणः ॥
 वैराजाञ्च महाभागा अग्निस्त्रासाञ्च भारत ।
 गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥
 सोमया एकप्रदङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलात्तथा ।
 एते चतुर्धुर्वयोषु पूज्यन्ते पितरो वृष” ॥)
 एकषष्टिः, स्त्री, (एकाधिका षष्टिः) । संख्यासंख्येय-
 विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकषष्टि इति भाषा ।
 (यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।
 “सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् प्रदणु” ।)
 एकसर्गः, त्रि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निसृतो
 यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य । एकसूत्रेण वादनात्
 तथात्वम् ।) डमरवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः । “दामहाय-
 नान्ताश्च” । ४ । १ । २६ । इति ङीष् ।) एक-
 वर्षीयगवो । एकवत्सरेर वाङ्कुर इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । एकाव्दा २ । इत्यमरः ॥ (पुंसि प्रमाणं
 यथा, मनुः ११ । १३६ ।
 “वासो दद्याद्दयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
 अत्रमेघावनवाहं खरं हत्वैकहायनम्” ॥
 “अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च
 नीलान् वृषान् दद्यात् प्रत्येकं ह्यगमेधौ हत्वा
 वृषभं दद्यात् गर्हभं हत्वा एकावर्षं वत्सं दद्यात्”
 इति कुशुकभट्टः ॥)
 एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।
 “एका गुहार्था त्रैलोक्ये तस्मादेका स उच्यते” ।

एका

देवी सा परमार्थति वदन्ते भिन्नदर्शनः ॥ इति” ।
“एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विस्तृता ।
यथा तु व्यस्यते वर्यैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
तथा गुणवशाद्देवी नागाभावेषु वस्यते” ॥
इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
(अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ६० । ७ ।

“एकैवाहं जगत्त्र द्वितीया का ममापरा” ।
“अजानेकां कौदितशुक्लकृष्णां” । इति श्रुतिः ॥
एकैव । स्त्री । यथा मट्टिः १ । १४ ।

“प्रासोद्यं प्रपुत्रमुदारवेष्टम्
एका सुमित्रा सह जगज्जेन” ॥

एकाकी, [न्] चि, (एक + “एकादाकिनिच्चास-
हाये” । आकिनिच्) सहायरहितः । अस-
हायः । एकका इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
एकक ३ । इत्यमरः ॥ एककः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४ । २५८ ।

“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥

एकाक्षः, पुं, (एकमक्षि यस्य । सक्काक्षोः साक्षात्
घच्) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
एकनेचत्वं जातम् । तत् पाप्ने भरतस्यायोर्धां
प्रतिनिष्ठप्यनन्तरमुक्तम् । तद्वयथा,—

“राघवश्चित्रकूटादौ सानुगोऽरमत स्त्रिया ।
कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्रागो रघुनन्दने ॥
येन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीथ्य कामुकः ।
विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥

तत् वृद्धा राघवः क्रुद्धः कुशं जयाह पाणिना ।
ब्राह्मण्यास्त्रेण संयोष्य चिक्षेप धाङ्गमारणे ॥
तत् वृद्धा घोरसङ्गाशं ज्वलत्कालाजलोपमम् ।
वृद्धा काकः प्रदुत्राव निगदन् दारुणस्वनम् ॥
वायसस्त्रिषु लोकेषु बभाम भयपीडितः ।
यत्र यत्र ययौ काकः शरणागार्थं च वायसः ॥
तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
ब्रह्मायमिन्द्रं रुद्रं मं शरणागार्थं जगाम सः ॥
तत् वृद्धा वायसं भीतं देवतान् ररक्षिम ।
न शक्ताः स्र वयं चातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥
इत्यब्रुम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥
भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं ब्रज ।
स एव रक्षकः शीघ्रः शरणागतवत्सलः ॥
इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
प्राणसंश्रयमापन्नं वृद्धा सीता तु वायसम् ।
चाहिं चाहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥
तच्छिरः पादयोक्तस्य युवजे चाथ जानकी ।
तमुत्थाप्य करेणाय कृपापीयूषसागरः ।
ररक्षामौ निजास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
वायसोऽपि मुञ्जन्त्वा सीतायै राघवाय च ।
स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपानितः” ॥)
एकनेत्रविशिष्टे कावे चि ॥

एकायः, चि, (एकं एकस्मिन् वा अयं पुरोगतं श्रेय-
मस्य ।) अनन्यचित्तः । तत्पर्यायः । एकतामः २

एका

अनन्यचित्तः ३ एकायनः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६
एकायनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । १ ।
“मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।
“एकाग्रं विषयान्तराद्याद्विप्रचित्तम्” । इति
कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८ । १६ । ३ ।
“मग्नैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।
वासुदेवे समाधाय चचार ह परब्रतम्” ॥
तथा गीतायाम् ६ । १२ ।

“तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यत्चित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यात्साने युष्माद्भोगमात्मविशुद्धये” ॥
“एकाग्रं विद्वेषरहितं मनः कृत्वा” । इति खामि-
टीका ।) अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्र्यः, चि, (एकं अग्रं अस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
एकाग्रः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
मङ्गं भवत्यस्मादा ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥

(एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
महाभारते १३ । दानधर्मकथने । ८२ । २१ ।
“माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तमिच्छामि च सुकुलिते” ॥

एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विद्यते मस्तकम् । अस्य
पर्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)
एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
तथात्वम् ।) बुधयहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकादश, [न्] चि, (एकाधिका दश ।) संख्या-
विशेषः । ११ एगार इति भाषा । तद्वाचकौ ।
रुद्रः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६ ।
“गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाश्च द्वादशे विश्वः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणी । एकादश +
डडन्तात् डीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
सूर्यमगदलात् चन्द्रमगदलस्य निर्गमरूपैकादश-
कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमगदले चन्द्रमगद-
लस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
तत्र जातफलम् ।

“क्रोधोत्पत्तः क्रोधसहः सुभाषी
यागादिकर्ता स्वजनैकभर्ता ।
महामतिर्देवगुहप्रियः स्या-
देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥

इति कौटिलीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
पारशदिने द्वादशीनामे सर्वैरेव पूर्णां त्यक्त्वा
खण्डामुपवसेयुः । तदनामे ऽह्नी पूर्णां तन्यः
परां विधवापि उपवसेत् । पूर्णां तु ।

“उदयात् प्राक् यदा विप्रं मूर्च्छतं दयसंयुता ।
संपूर्णैकादशीं श्रेया तत्रैवोपवसेद् ऽह्नी” ॥

इति गारुडोक्ता ॥ यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
दिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदा उत्तरामुपोष्य
द्वादश्यां पारशं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे
त्रयोदश्यामपि । यदा तु पूर्वदिनात्तरं दशमी-
युक्तैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु पूर्वदिन-
प्राणाजीनदशमीविज्ञैकादशी परदिने च न निः-

एका

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा क्वी
परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा
तु भयदिने तद्विज्ञैकादशी परदिने च न द्वादशी
तदा षष्ठ्यद्वयात्मिकां विज्ञामुपोष्य परदिने
द्वादश्याद्युपादमुत्तीर्य पारयेत् । वैश्यास्तु तथापि
शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । तन्-
स्यां कृष्णैकादश्यां वैश्यानां सप्तम्यां ऽह्नी-
नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
नित्यः । वैश्यावेतरेषां तादृशानां हरिश्चयनमध-
वर्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । च-
पुत्रवतां ऽह्नीनां सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः ।
कान्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्वैरामधिकारः ।
नित्योपवासे रविशुक्रादिदोषो नास्ति । षडह्ना-
दधिको मर्त्योऽपूर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारो
विधावानान्तु सर्वास्त्रेव नित्याधिकारः तत्र म-
मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वो-
च्यवस्था ॥ * ॥

अथ हरिभक्तिविनासोक्तैकादशीव्यवस्था लिखते
तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृतम् ।

“प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेष्टो धौतवस्त्रकः ।
व्रतं संकल्प्य कुर्वीत वैश्यावैश्व मशौचवम्” ॥
इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।

“दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।
त्रिदिनं देवदेवेश्च निर्विघ्नं कुर्व केशव” ॥ * ।
तत्र रक्ताङ्कुराजवाक्यं नारदीये ।

“प्रातर्हरिदिने लोकास्तिसृष्वं चैकभोजनाः ।
अक्षारजवयाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविनः ॥
अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।
स्मरन् देवमोक्षानं पुराणं पुरुषोत्तमम्” ॥ * ।

अथान्यनियमाः । खान्दे ।

“कांस्यं मांसं मधुरं च क्षौद्रं चादृतमाधुमम् ।
पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥
पारशदिनोक्तनिषिद्धश्याख्यत्रापि निषिद्धाणि
ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कथयः ।
“एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिव्रतेत्” ॥

आधेयश्च ।

“उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः” ॥
भोजननिषेधो नारदीये पाप्मोत्तरखण्डे च ।

“रटनीह पुराणानि भूयोभूयो वदानने ।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ॥
पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुहृष्टम् ।

“युक्ते वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्दशमीरवि” ॥ * ।
संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । नात्वायनः ।

“संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।
उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरातिभिः” ॥ * ।
उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पाप्मोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापिनोर्ध्वतेऽपि ।
द्वादश्यां तत्पदातव्यं नोपवासेदिने क्वचित्” ॥ * ।
अथ अधिकारिकाः । पाप्मोत्तरखण्डे ।
“वर्षानामाममाशाश्च स्त्रीणाश्च वरवर्जिणि ।

एका

एकादशमुपवासस्तु कर्त्तव्यो नात्र संशयः” ।
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्तो क्षुपूष्वाग्नीतिवत्सरः ।
 एकादशमुपवसेत् पक्षयोश्चभयोरपि” ॥ * ॥
 अष्टवर्षौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
 “उपवासे त्वग्रहस्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
 पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ।
 अथवा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात् स्वप्रकृतितः ।
 उपवासस्तु कुर्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकमस्तेन नस्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
 प्रयोमुखलक्ष्मीपि न निर्दादृशिको भवेत्” ॥ * ॥
 अनुकल्पपापवादः । गरुडपुराणे ।
 “मन्त्रेण मनुष्याने मत्पुत्रपरिवर्त्तने ।
 प्रमूखलक्ष्मीहारी हृदि श्रद्धं ममापयेत्” ॥ * ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 सर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राव्यपुत्रप्रदायिनी” ॥
 गरुडे च ।
 “एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । [॥ * ॥
 स विष्णुकोकं व्रजति याति विष्णोः सख्यताम्” ॥
 उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्मोत्तरे ।
 “एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । [॥ * ॥
 विमित्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्” ॥
 विज्ञोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशमेकादशी यत्र तत्र गोपवसेद्बुधः ।
 अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति” ॥ * ॥
 द्वादशमुपवासफलम् । स्कान्दे ।
 “उद्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादशमुपवासोऽत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥
 एवं कुर्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अथवा कुर्वते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम्” ॥ * ॥
 संपूर्णलक्षणं विज्ञानलक्षणम् । भविष्यपुराणे ।
 “आदित्योदयवेलायाः प्राक्कुर्वन्तद्वयान्विता ।
 एकादशी च संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्त्तिता” ॥ * ॥
 अरयोदयविज्ञापारित्यागमाह कण्वः ।
 “अरयोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
 अथोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदशान्तु पारणम्” ॥
 वेधस्तुविधेः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरयोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दशमिद्वेः ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव वृश्यतेऽर्को न वृश्यते ।
 तुदीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधेः” ॥ * ॥
 अरयोदयविज्ञोपवासदोषः । पाप्ने ।
 “अरयोदयकाले तु वेधं वृष्टा चतुर्विधम् ।
 मदिनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारकाः” ॥ * ॥
 शुद्धविशेषपरित्यागः । भारुडे ।
 संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैश्वी च त्रयोदशी घटिकैकापि वृश्यते ॥
 गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां गोपवसेत्सदा” ॥ * ॥
 अथाष्टमहाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

“उन्मीलनी वज्रणी च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च कलात् पापं प्रशमयन्ति ताः” ॥ * ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च संपूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्द्धते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ॥
 “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीभिन्निता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ * ॥
 अथ वज्रणी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादशेव विवर्द्धते नक्षत्रैकादशी यदा ।
 वज्रणीति भृगुश्रेष्ठ ! कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादिनक्ष्त्रे ।
 “संपूर्णैकादशी त्वाज्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्” ॥ * ॥
 अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्तेपुराणे ।
 “अरयोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया” ॥
 नारदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्द्धिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दशं च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्द्धते यदि ।
 द्वितीयेऽङ्गि दिग्श्रेष्ठ सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी” ॥ * ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ।
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ * ॥
 अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक्” ॥
 अथोपवासदिनलक्षणम् । देवलः ।
 “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासन्तु गृहीत्यादयद्वा संकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्ख्यमन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोक्त्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ * ॥
 पुष्याङ्गलित्रयदानं मन्त्रपूतजलपानश्चाह मार्क-
 ण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनाभिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं प्रेषुः पिबेत्तोयं समाहितः ॥
 देवाह्वनं ततः कृत्वा पुष्याङ्गलिमथापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ * ॥
 संकल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
 “पूर्वायाः सङ्गदोषेणैकादश्याः खानपूजने ।
 वर्जयन्ति नराः पूर्वां यामांश्च चतुरो द्विज ॥
 तदूर्द्धं खानपूजादि कर्त्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्यमशेषं कर्त्तव्यं शर्वरीमुखे” ॥ * ॥
 प्रजाजागरणविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

खात्वा सन्ध्याध्यानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विष्णुं अज्ञायातिसमाहितः ।
 पुष्यैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दपिनवेद्यकैः परैः ॥
 उपहारैर्ब्रह्मविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
 स्तौत्रैर्नावाविधैर्द्विगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्विष्णुं कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ * ॥
 अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “बृहत् नारद वक्ष्यामि जागरणस्य तु लक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जगद्गनः ॥
 गीतं वाद्यञ्च तृत्यञ्च पुराणपठनस्तथा ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्यगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यञ्च अज्ञा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सत्त्वान्वितं विनिग्रहं मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 साश्चर्यञ्चैव सोत्साहं पापाणस्यादिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमभिर्विसेन चेत्सा ।
 यामे यामे महाभागे कुर्यादारात्तिकं हरेः ॥
 यत्तैर्गुणैः समायुक्तं कुर्यात्जागरणं हरेः” ॥ * ॥
 अथ पारणदिनलक्षणम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः खात्वा हरिं पूज्य उपवासां समर्पयेत् ।
 पारणन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद समुखो नाथ खानदृष्टिप्रदो भव” ॥ * ॥
 अथ पारणे द्वादशीलक्षणे दोषः । स्कान्दे ।
 “पारणाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदशान्तु सुज्ञानः शतजन्मानि नारकी” ॥ * ॥
 अथ द्वादशत्यल्पत्वे कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
 “अथवा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्माद्योदये ।
 अथवा चेद्भित्रीयोऽर्द्धमाभ्याङ्गिकमेव तत्” ॥ * ॥
 अथ सङ्गटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरेये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 अङ्गितु पारणं कुर्यात् सङ्गटे विषमे सति” ॥ * ॥
 अथ हरिवासरकालपारणानिवेधः । विष्णुधर्मो-
 त्तरे ।
 “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुत्परा” ॥ * ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “क्षौद्रं मांसं सरां तैलं आयामं क्रोधमैशुने ।
 परासं कांस्यताम्बूले लोभं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
 द्वादश्यां द्वादशैतानि वैश्यावः परिवर्जयेत्” ॥
 अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः ।
 अङ्गनम् । शिलापिष्टम् । मसूरम् । द्यूतम् । हिंसा ।
 चणकम् । कोरद्वकम् । औषधम् । एतानि
 पुराणान्तरोक्तान्यपि वर्जनीयानि ॥ * ॥ इति
 श्रीहरिभक्तिविनासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
 अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनागपुराणोक्तशङ्खविशेष-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथहायगस्य कृष्णैका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य
 कृष्णैकादशी सफला ३ शुक्ला पुनदा ४ । माघस्य
 कृष्णैकादशी घटतिका ५ शुक्ला जया ६ । फागु-
 नस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला आनन्दकी ८ ।

एका

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ६ शुक्ला कामदा १० । वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरुधिनी ११ शुक्ला मोहनी १२ । ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा १३ शुक्ला निर्जका १४ । आषाढस्य कृष्णैकादशी योगिनी १५ शुक्ला पद्मा १६ । श्रावणस्य कृष्णैकादशी कामिका १७ शुक्ला पुलदा १८ । भाद्रपदस्य कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २० । आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापाङ्गुष्ठा २२ । कार्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३ शुक्ला प्रबोधिनी २४ । मलमासस्य शुक्लैकादशी सुमद्रा २५ कृष्णा कमला २६ ॥ * ॥ इत्येकादशी-प्रकरणं समाप्तम् ॥ (संख्याविशेषः । एगार इति भाषा । यथा महाभारते ६।१६।२१ ।

“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः” ॥
एकादशविंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः । एकादि-
श्लोकस्य चादुक्” ॥ ६।३।७६ । इत्यनेन सिद्धम् ।)
एकौनविंशतिः १९ । इति व्याकरणम् ॥

एकानंशा, स्त्री, (एकौ न अंशो यस्याः ।) पार्ष्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा
यदुक्तं हरिवंशे । ५६।१४ ४७ ।

“देवक्यजनयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्” ।
“विद्धि चैनमघोत्वमां अंशादेवीं प्रजापतेः ।
एकानंशां योगकलां रक्षार्थं केशवस्य तु” ॥

एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य ।) अत्य-
न्तम् । तत्पर्यायः । अतिशयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४
भ्रमम् ५ अत्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८
निर्भरम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२
वाढम् १३ दृढम् १४ । (यथा माघे २ । ८३ ।
“तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालक्षस्य महीपतेः” ॥
तद्धति, त्रि । यथा कुमारे १ । ३६ ।

“नागेन्द्रहस्तास्त्वधि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः” ॥

तथा भागवते । १।४।४ ।
तस्य पुत्रो महायोगी समदृष्टनिर्विकल्पकः ।
एकान्तमतिर्बुद्धिो गूढो मूढ इवेयेते” ॥
भेद्यगामिनि त्रि । इत्यमरः ॥ (सर्वत्र यदवधारे-
णोच्यते स एकान्तः ॥ यथा “दृढद्विरेचयति मदन-
फलं वामयतीति” ॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये
सञ्चुतेनोक्तम् ॥) निर्जनम् ॥ (यथा हितोपदेशे
वियङ्गे । १५ । “अथ केनापि शस्त्ररक्षकेण धूसर-
कम्बलकृततनुनायेन धनुःकाण्डं सञ्जीकृत्यावगत-
कायेन एकान्ते स्थितम्” ॥)

एकान्ती [न] (एकान्तमस्यस्य । एकान्त + इनि ।)
विष्णुभक्तविशेषः । यथा, गाबडे १११ अध्याये ।
“एकान्तेनासमो विष्णुर्वेत्सादेवां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्गावतचैतसः ॥
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपत्स्यपि तदा यस्य भक्तिरथ्यभिचारिणी” ॥

एकाम्, त्रि, (एकं एककान्तपदं अग्रं यत्र ।) एक-
भक्तः । यथा । काशीखण्डे ।

“ऊर्जं यवाम्नस्त्रीयादेकाग्रमथवा पुनः ।
दन्ताकं मूरुखस्यैव मूकश्रीम्भीक्ष्व वर्जयेत्” ॥

एका

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ एकं अविभक्तमग्रं यस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः । अविभक्तः । यथा,
“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजाचनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादुद्वेग्ये” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतदृष्टस्पतिवचनम् ॥

एकान्नविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः । “एका-
दिश्लोकस्य चादुक्” ॥ ६।३।७६ । नञो विंशत्या
समासे कृते एकशब्देन सह दृतीयेति योग-
विभागात् समासः । अनुनासिकविकल्पः ।)
एकौनविंशतिः १९ । इति व्याकरणम् ॥

एकान्दा, स्त्री, (एकोऽब्दो यस्याः सा ।) एकहायनी ।
एकवत्सरवयस्कगवी । इत्यमरः ॥

एकायनः, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य ।) एकायः ।
एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः । (यथा छान्दोग्यो-
पनिषदि । ७।४।२ । तानि ह्वानि संकल्प्यैका-
यनानि सङ्कल्प्यात्मज्ञानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि” ।
एकमयनं गतिर्यत्र । एकामात्रगमनयोग्यः । यदुक्तं
महाभारते २।१४६ । ६६ ।

“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ।
आस्त एकायने मार्गे कदलीमगडमगिडते” ॥

एकायनगतः, त्रि, (एकायनं गतः प्राप्तः । एकस्मिन्-
यने गतं ज्ञानमस्येति वा ।) एकायः । इत्यमरः ॥

एकावली, स्त्री, (एका श्रेष्ठा आवली माला ।) एक-
यष्टिका । इत्यमरः ॥ एकनर हार इति भाषा ।
(अलङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे । १०१ । यथा,—

“पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्यान्तदैकावली द्विधा” ॥
कमेणोदाहरणम् । तत्रैव ।

“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ॥

“न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनघटपदम् ।
न घटपदोऽसौ न जुगुप्सु यः कजं
न गुञ्जितं तत्र अहार यन्मनः” ॥

भट्टिः । २।१९ ॥ ऋचिदिशेष्यमपि यद्योत्तरं वि-
शेषणतया स्थापितमपोहितञ्च दृश्यते । यथा,—
“वाप्यो भवन्ति विमशाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्” ॥
एवमपोहनेऽपि ॥)

एकाश्रितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः ।)
एकवृत्तिधर्मः । तद्यथा । रूपम् १ रसः २
गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकएकत्वम् ६
परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १०
सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्नः
१५ गुरुत्वम् १६ प्रवृत्तम् १७ खेदः १८ संस्कारः
१९ अकृतम् २० शब्दः २१ । इति सिद्धान्त-
सुक्तावली ॥ ६० ॥

एकाश्रीकः, पुं, (एकस्मिन् आति । आ + क ।
सुषामादित्वात् श्लं दीर्घत्वञ्च ।) वक्त्रकः । इति
कश्चिदमरः ॥

एकाश्रीका, स्त्री, (एकाश्रीक + टाप् ।) वक्त्रकः ।

एको

इत्यमरः ॥ पाठा । इति राजनिर्वहणः । आकाश
इति भाषा । (अस्याः पर्याया दद्यात् ॥

“अम्बुशान्मृच्छती घाटा कुचेना पापचैकिना ।
एकाश्रीका वरा तित्ता प्राचीनौका शिवावुका” ।
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

एकाहः, पुं, (एकमहः । “उत्तमकाभ्याम्” ॥ ५।४।
६० इत्यनेन सिद्धम् ।) एकदिनम् । इति व्या-
करणम् ॥ (यथा, मनुः ५ । ५६ ।

“अर्वाक् सद्ययनादहोरात्रं व्यहमेकाहमेव च” ॥
एकाहारः, पुं, (एकः न द्वितीय आहारः ।) एक-
दिनवृत्त्येकवारभोजनम् । यथा ।

“एकाहारः सदा कार्थो न द्वितीयः कराचन ।
पर्यङ्गशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्” ॥
इति सुद्धितस्मृतिसूक्तिः ॥

एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति । एक + इ ।)
एकपक्षः । सहायः सहभावी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकीदित्तं, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्दिष्टो यत्र ।) प्रेतो-
द्देश्यकश्राद्धम् । यथा । गोभिलः अथैकीदित्त-
मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः एकः पिण्डो नावाहनं यामो-
करायं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति ऋत्विप्रः

सुखदितमिति प्रत्युत्तरम् । उपतिष्ठतामिच्छन्
स्थाने अभिरन्वतामिति विसर्गोऽभिरवोऽस्तीति
प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति ॥ * ॥ एतत् प्रेत-
श्राद्धमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यदीवे
श्राद्धं तदेकीदित्तमिति वैदिकप्रयोगाधी-
यौगिकम् । अतएव प्रतिस्वावृत्तिकस्य नैको
दित्तत्वं किन्वेकीदित्तविधिकत्वं आचार्यैर्वाहिर-
लक्ष्यसङ्केतितपवित्रैकप्रप्तौ एकं पवित्रमिति
पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदशपरम् । ना
नावाहनं यामो करणमिति निषेधयोः पौर्वा
पर्यादसौ करणपूर्वकाशीनं प्रधानसम्बन्धि मात्र
सुकोदित्तं आर्द्धार्थावाहनमेव निषिध्यते न त
प्रधानसम्बन्धि पिण्डयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्ड
र्थावाहनमिति । एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधं
नैचिकोक्तो हेयः । अत्रासौ करणनिषेधेन ऊन
शेषस्यालाभे उदतशेषं दत्त्वा पात्रमाकम्भ नर्ति
एचिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तदुक्तोक्तपात्राकम्भ
स्यापि बाधः । आनन्तर्यामीबाव् अन्तर्यामि-
मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । स्वदितमिति ऋत्विप्र इति
दत्ताः स्य इति ऋत्विप्रने स्वदितमिति प्रः
कुग्रमयत्राण्यपद्ये तु प्रतिवचनानुपपन्ना इव
स्यापि निवृत्तिः । अन्तर्यामिस्थाने उपतिष्ठता
मित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपन्ना तस्य
प्यप्रयोगः । अतएव पिण्डयज्ञिताशान्नादित्तवपु-
तिष्ठतामिति किञ्चिदम् । अभिरन्वतामिति वा
वाजे इति स्थाने अभिरन्वतामिन्वनेन विवर्ण-
मिति । एतदिति . पूर्वेतिवर्णव्युत्पत्त्याकम्भमि-
त्यर्थः । प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्ष्वव्युत्पत्ति-
त्वेन प्राप्तपिण्डलोककर्मप्रतिशुः श्राद्धं अन्तर्यामि-
यदीकरणस्य तथाविधपिण्डकृताभावात् । अन्त-
तस्यायमूलकमेवाश्रयणायनस्युपरिदित्तमेति वि

एको

दं न युञ्जीत पित्रे चोपजायते इत्युक्तम् ।
एव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताक्ष-
दकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
शुक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
पितृलोकोपाधिकएव पित्रपदस्थाने प्रेत-
शो न तु अग्निस्त्रात्ताद्युपाधिके एवमभिजाप-
त्तेऽपि सम्बन्धित्वेन गोक्षेत्रः किन्तु प्रेतत्वेन
सम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधि-
दित्वात् । सांख्यिकश्राद्धे एकोद्दिष्टविक्र-
रूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
भक्ताये च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेनैवोक्षेत्रः ।
सु देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोद्दि-
ष्टपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोद्दि-
ष्टा तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः
ता पितेव सर्वस्वाधिगम्यत्वात् मधुस्तु मधु-
ति भवति भाष्यस्याखाने द्यौरिति पितेति
योः सामानाधिकरस्य प्रतीयते अत्र च द्युत्व-
द्वययोर्भेदेऽपि सामानाधिकरणेनाभेदावगमात्
वः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
शपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकोपरं वेति ।
अत्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोद्दि-
ष्टा वा पितृशब्दं न युञ्जीत इत्यनेन निषेधः । एव-
मावेति मन्त्रे पितरा इत्यत्र गोद्दिः । एवं उद्दि-
ष्टेऽप्येतेषु गान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति ।
न्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
विधात् प्रेतपदोद्दिः कार्यः । विष्णुः । एकवन्म-
नूहेत एकोद्दिष्टे इति एकवत् एकवचनवत्
था स्यात्तथोहेत यथा पवित्र स्यो वैष्णव्यावित्यत्र
वित्राधि तैष्णवीति एवं विष्णोर्भनसा पूते स्थ
क्षत्रापि पूतमसीति । अत्र पितरो मादयध्वं
पामाग मा द्यायध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
दयस्य यथाभाग मा द्यायस्य इत्युक्तम् । अमी
दन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
पविषत इत्यत्र द्यायिष्येति । एत पितर इति
व्याघ्रावाहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौम्यास
अत्र सौम्येति । दत्ताक्षभ्यमित्यत्र देव्याभ्य-
ति । नियच्छत इत्यत्र नियच्छेति । नमो व
आदिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
शुक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
भ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्यैत्युक्तम् ।
तदः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विज्ञातावृद्धो
तु ऋजवचनस्य । एतदः पितरो वास इति
अप्यन् एयक् एयक् इति ब्रह्मपराखेन प्रकृता-
व पात्र्ये पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति
अवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थत्वेन तदि-
त्वावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थवृजवचनस्यैव युक्त-
त्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विज्ञातावृद्धः ।
पितृत्वरिके त्वेकवचनस्यैवोद्दिष्टो न तु पित्रपदस्य
प्राप्तपितृलोकात्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
पितृश्राद्धे यदुद्दिष्टं तद्वै पर्युचितं यत् ।
पितृश्राद्धे यदुद्दिष्टं तद्वै पर्युचितं यत् ।
पितृश्राद्धे यदुद्दिष्टं तद्वै पर्युचितं यत् ।

एज

पर्युचितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्वामिबोर्भोजना-
नन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति आह चिन्ता-
मणिः ॥ यत्तु देवत्ववचनम् ।
“एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
इति । तस्यैकोद्दिष्टशेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
त्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतां
भुञ्जीतेत्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्करणाकालो यथा ।
ब्रह्मपरायणम् ।
“पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम्” ॥
मध्याह्णे तु विशेषमाह कालमाधवीये व्यासः ।
“कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥
आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपशेषदण्डे ।
यदाह गौतमः ।
“आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
विधिञ्चो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ॥
तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्तत्तित्येर्त्तान्भे
परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
एकोद्दिष्टं उभयप्राप्तानुरोधत् । पूर्वदिने कुत-
पलाभे परत्र तस्मात् कृष्णपक्षेऽपि परदिने एव
समाप्तिकाकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
बौधायनः ।
“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।
तिथिर्याभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोञ्जिता” ॥
उभयत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने
समाप्तिकाकालानुरोधत् पूर्वदिने रौहिण्यलाभे
परत्र सप्तमसुक्लर्त्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने
मध्याह्नानुरोधत् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
एकोद्दिष्टविधिकसांख्यिकश्राद्धम् । यथा,—
“एकोद्दिष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे ष्टय” ॥
प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं अद्य अमुक-
गोत्रस्य मत्पितरमुकदेवशर्मणः प्रतिसावत्-
सरिकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं सिद्धमेन युष्मास्वहं करिष्ये
श्राद्धकरणाज्ञापनम् । आसनं अर्घ्यः । गन्धादि-
दानं नित्यश्राद्धम् । अन्नसङ्कल्पनं जप्यं निवीती
उत्तराभिमुखीभूयातिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तृप्तिं
श्वात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
अमुकगोत्र मत्पितरमुकदेवशर्मन् एतत्ते जल-
मवने निष्प ये चात्र त्वामनुयांस त्वमनु तस्मै ते
स्वधा । इति देखोपरि दक्षिणामुखवारिधारादा-
नम् । इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥
एकोद्दिष्टा, स्त्री, (एका-मुखा उशिका कमनीया ।)
द्वन्द्वविशेषः । इति रत्नमाला ॥ आकादि इति भाषा ॥
एज, ऋ उ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
न्नात्म-अक-सेट्) ॥ ऋ मा भवान् एजिजत् । उ
एजते । इति दुर्गादासः ।
एज, ऋ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं
सेट्) ॥ ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एज

वृत्ता इति दुर्गादासः ॥
एठ, उ बाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-न्नात्मं
सकं-सेट्) ॥ बाधनं विहितः । उ एठते वत्सरं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥
एङ्, ञि, (इति । इल स्वप्ने । अच् । उलयो-
रैक्यम् । यद्वा आ सर्वतः ईयते । ईङ् स्तुतौ ।
घञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
(मेघः । यथाह कात्यायनः ।
“श्रैड्वरात्तेधुधारा प्राचीदं विष्णुः”)
एङ्कः, पुं, (एङ् + स्वार्थे कन् । यद्वा इति एलवति
वा इल + एतुल् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
एङ्का, स्त्री, (एङ्कस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
क्षिपकादित्वन्नेत्वम् ।) मेघी । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
एङ्गजः, पुं, (एङ्गो मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
अस्य गुणाः । वायुकफकुष्ठत्वग्दोषगुल्मोदर-
रोगार्शनाश्रितम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(पर्यायाः यथा,—
“चक्रमर्दः प्रप्लाटो दग्धो मेघजोचनः ।
पद्माटः स्यादेङ्गजश्चक्रो पुष्पाट इत्यपि” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ॥
यवहारो यथा,—
“सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने ढतीयेऽध्याये ॥)
एङ्मूकः, ञि, (एङ्गो वधिरौ मूकश्च ।) वधिरः मूकश्च ।
वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः । वाक्श्रुतिवर्जितः । इत्य-
मरः ॥ शठः । इति मेदिनी ॥
एङ्कः, स्त्री, (ईङ् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उगा-
दिसूत्रेण साधु । निपातनात् ऋसम् ।) एङ्कम् ।
इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
एङ्कः, स्त्री, (ईङ्गते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
उगादिसूत्रेण साधु ।) अन्त्यस्तकीकसकुष्ठम् ।
इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुष्ठम् छिटा-
वेडा इति ख्यातमित्यने । इति सारसुन्दरी ॥
कीकसमस्थि एतत् काष्ठादिकठिनद्रव्योपलक्ष्यं
कीकसमिव कीकसं किञ्चिदादीति मधुः ॥
“मध्यसंस्थापितास्यादि कुष्ठमेङ्कमुच्यते” ॥
इति माधवः ॥ (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
“एङ्कचिन्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता” ॥
अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते ३ ।
१६० । ६३ । यथा,—
“एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न दिशान् युगसंक्षये” ॥)
एङ्कोकं, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतघट्टद्विरूपकोषः ॥
एजाः, पुं स्त्री, (एति द्रतं गच्छतीति । इ + बाङ्ग-
कात् णः ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफघ्नरगाश्रितम् ।
संघ्राहित्वम् । रोचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वनकारि-

रध

त्वञ्च । इति राजवल्गुभः ॥ (यथा मनुः ३। २६६ ।
 “अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु” ॥
 अस्य लक्षणं यथा ॥ “रधः कृष्णः प्रकीर्तितः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥)
 रधकः, पुं, (रध + स्वार्थे कन्) रधः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रधतिशकः, पुं, (रधो मृगस्तिशकमिव यस्य । चन्द्रस्य
 मृगाङ्गत्वात्तथात्वम्) चन्द्रः । इति हारावली ॥
 रधभृत्, पुं, (रधं विभर्तीति । रध + भृ + क्तिप्)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 रधं, त्रि, (रध + इण् + क्त) आगतम् । इति मेदिनी ॥
 कर्बूरवर्णयुक्तम् । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां एनी एता ।
 पाणिनिः ४ । १ । ३६) ॥
 रधः, पुं, (रधा सम्यक् एति गच्छतीति । रधा + इण्
 + क्त) मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्बूरवर्णः ।
 इति मेदिनी ॥
 रधद्, त्रि, (इण् + “एतेस्तुट् च” इति उणादि-
 सूत्रेण १ । १३२ । अतोऽदि स्यात्तस्य तुङागमः ।)
 पुरोवर्तिवाचकसर्वनामशब्दः । इति व्याकरणम् ॥
 रध इति भरषा ।
 (“एते वयममी दाराः कन्धेयं कुलजीवितम्” ।
 इति कुमारे ६ । ६३ ॥ “एतान् महाराज विशेष-
 धर्मान्” । इति शुद्धितत्त्वम् । उक्तस्य पश्चादुक्तौ
 “द्वितीयाटौस्त्रेणः” २ । ४ । ३४ । इति उणादेशः
 स्यात् । यथा “य एनामाश्चमधर्मे नियक्ते” ।
 इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 रधनः, पुं, (रधा + इ + तन) निश्वासः । इति
 रत्नि, व्य, (इद् + “इद्मोर्हिण्” । ५ । ३ । १६ ।
 इति हिण् ततो “एतेतौ रधोः” ५ । ३ । ४ ।
 इति एतादेशः ।) एतस्मिन् काले । सम्प्रति ।
 इत्यमरः ॥ (यथा भागवते १ । १७ । ४२ ।
 “अ एष एतर्ह्यान्त आसनं पार्थिवोचितम्”) ॥
 रधप्रः, पुं, (इण् + “इणस्तप्रन्तप्रसुनौ” ३ । १४६ ।
 इति उणादिसूत्रेण तप्रन्) ब्राह्मणः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 रधप्रः, [स्] पुं, (इण् + “इणस्तप्रन्तप्रसुनौ”
 ३ । १४६ इति उणादिसूत्रेण तप्रसुन्) ब्राह्मणः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रधावत्, त्रि, (रधद् + “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” ।
 ५ । २ । ३६ । इति परिमाणे वतुप् । (एतत्परि-
 माणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघुः २ । ५१ ।
 “एतावदुक्ता विरते मृगं
 प्रतिस्नेनेनास्य गृह्णागतेन”) ॥
 रध, उ, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-
 आत्मन्-अकं-षेट्) उ रधते । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा मनुः ४ । १७० ।
 “हिंसारतश्च यो निर्व्यं नेहासौ सुखमेधते”) ॥
 रधः, पुं, (इध्यतेऽनेनाभिः । इन्ध + “हलञ्च” ३ ।
 ३ । १२१ । इति करणे घञ् । अत्रोदधौघ्नप्रत्यय-
 हिमप्रथा” इति घञि नलोपो गुणश्च निपा-
 तितः ॥) इन्धनम् । इत्यमरः ॥ जानानि काठ
 इति भाषा । (यथा रघौ ६ । ८२

रर

“रधान् ऊताशनवतः स मुनिर्यथाचे” ॥)
 रधः, [स्] स्त्री, (रध् + असुन्) इन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४ । ३७ ।
 “यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुर्वतेऽर्जुनः” ॥)
 रधतुः, त्रि, (रध् वृद्धौ “रधिवृद्धोश्चतुः” १ । ७६
 उणादिसूत्रेण चतुः) वर्द्धितम् । वृद्धियुक्तम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रधतुः, पुं, (रध + “रधिवृद्धोश्चतुः” १ । ७६ ।
 उणादिः चतुः) पुरुषः । अभिः । इति मेदिनी ॥
 रधितः, त्रि, (रध वृद्धौ + क्त) वर्द्धितः । वृद्धि-
 प्राप्तः । इत्यमरः ॥
 रनः, [स्] स्त्री, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण्
 आगसीत्यसुन्नुङागमश्च ।) पापम् । अपराधः ।
 इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“एनेनित्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्
 जगाद् भूयो जगदेकनाशः” ॥
 इति रघुः । ५ । २३ ॥)
 ररका, स्त्री, टण्विशेषः । तत्पर्यायः । गुन्द्रमूला २
 शिम्बी ३ गुन्द्रा ४ शरी ५ । यथा भागवते
 १ । ३ । १८ ।
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रद् दैत्येन्द्रमूर्जितम् ।
 ददार करजैर्वत्स्येरकां कटछद् यथा” ॥)
 अस्य गुणाः । हिमत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् ।
 चक्षुर्हितत्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रकृच्छ्राप्रसरी-
 दाहृपित्तप्रोणितनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा वैद्यके,
 “ररका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी ।
 मूत्रकृच्छ्राप्रसरीदाहृपित्तप्रोणितनाशिनी” ॥
 एषा यच्च व्यवह्रियते तदयथा, —
 “निर्व्वाणः स्याज्जलमेरका च” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ “ररका
 ह्योगलः” । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥)
 ररकः, पुं, (ररति सम्यक् भ्रमति यः । र + र-
 गतौ कम्पने + अङ्गच्) मत्स्यभेदः । ररका इति
 ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
 विट्भित्तम् । प्रीतिलत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 ररगडः, पुं, (ररयति वायुम् । र + र- गतौ कम्पने
 च + बाङ्गलकात् अङ्गच्) ररविशेषः । भेरेगडा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व-
 हस्तकः ३ उरवुकः ४ खुकः ५ चित्रकः ६ घञुः
 ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मगडः ९ वज्रमानः १० अङ्गुलकः
 ११ । इत्यमरः ॥ उरवुकः १२ खुकः १३ खुकः
 १४ खुकः १५ वुकः १६ अमगडः १७ आमगडः
 १८ अङ्गुलः १९ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 कान्तः २० तरुणः २१ मुक्ताः २२ वातारिः २३
 दीर्घपत्रकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 तैलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । अतिस्नेह-
 वर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुल्महृद्रोगजीर्णज्वरनाशित्व-
 ञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । कृमिदोष-
 रकलाङ्गुलकुष्ठनाशित्वम् । स्नादुत्वम् । रसाय-
 नोत्तमत्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।

रर

आमवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट-
 भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतरङ्गगुणाः ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफातिश्वरवा-
 शित्वम् । रसाह्वत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट-
 मूलगुणाः । शूलवायुकफनाशित्वम् । मुक्ता
 इति राजवल्लभः ॥
 (शुक्लरत्नरङ्गयोः पर्यायगुणा यथा, —
 “शुक्ल ररगड आमगडुश्चिचो गन्धर्वहस्त
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डक
 वातारिस्तदण्डश्चापि खुकश्च निगद्यते ।
 रक्तोऽपरो खुकः स्यादुखुको खुकश्च
 व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुवत्तानपत्रकः ।
 ररगडुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत्
 शूलप्रोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरा
 प्रभ्रन्नासकफानाहकासकुष्ठाममागतान्
 ररगडपत्रं वातघ्नं कफक्षिभिविनाशनम्
 मूत्रकृच्छ्रहरश्चापि पित्तप्रकोपनम्
 वातार्थप्रदलं गुल्मं वस्तिशूलहरं परम्
 कफवातक्षिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधा
 ररगडफणमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्
 यक्षुत्तीहोदराशोत्रं कटुकं दीपनं पर
 तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदराप
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भ
 “सतिश्लोषणमेरगडतैलं स्नादु सरं गुरु
 ब्रध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम्
 रकशोफौ च कटीगुल्मकुष्ठपृष्ठाश्रयाङ्ग
 तोक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रत्नरङ्गोद्भव
 इति शार्ङ्गधरस्य पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये
 “ररगडतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीप-
 यानुरसं सूक्ष्मं श्वेतोविशोधनं त्वयं र
 विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्विशं
 ग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वातकफह
 दोषहरञ्च” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमत्वारिंशत्त
 ररगडकः, पुं, (ररगड + स्वार्थे कन्) र
 इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (रर
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 ररगडजं, त्रि, (ररगडात् ररगडवृत्तात्
 ररगड + जन् + ड ।) ररगडवृत्तजत
 खेहृमध्ये श्लेष्मविरेचकम् । यथा ।
 “चूर्णमध्ये त्रिहृत्पूर्व्यं खोरसे कारणे
 खेहृखेखेखेखे तैलं फलेखेव हरीतकी”
 इति वाभटः ॥
 (“ररगडं घनश्चापि स्नादुमेव मृदु र
 हृदस्तिजङ्गाकसूरशूलानाहृविबन्धुत्
 आनाहृहृलीलावात्साहृकृतीहोदावत्तं
 वातपित्तविकाराणां विदध्याश्च प्रशान्
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रत्नरङ्गस्य
 इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारी
 ररगडपत्रिका, स्त्री, (ररगडस्य पत्रमिव
 दन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 ररगडफला, स्त्री, (ररगडस्य फलमिव

एल

लीहन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रत्याः पर्याया यथा,—
 लघुदन्ती विश्रल्या च स्यादुदुम्बरपर्य्यपि ।
 येरखण्डफला श्रीघ्रा श्येनघण्टा घृणप्रिया ।
 राहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मजूलकः” ॥
 ति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 ॥, स्त्री, (आ + ईर् + बाङ्गलकात् अङ्गच् +
 ष्) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 खः, पुं, (एरखामिति । आ + ईर् + सम्पदादि-
 तात् क्तिप् । एरं ख्योति वारयति वा । खञ् +
 ङङ्लकात् उञ् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्यायः ।
 तपत्रा २ कोमश्रा ३ स्थूला ४ तोयफला ५
 त्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-
 रत्वम् । सुश्रीतलत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-
 त्वम् । रक्षिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम्
 त्तिदाहत्वम् । अतिसेवितश्चेत् वातप्रकोपका-
 त्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

‘र्वांरकं स्वादु शीतं सत्तारं कफवातहृत् ।
 तिपित्तकारं रूच्यं दीपनं दाहनाशनम्” ॥
 ति प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
 त्रुषैर्वांरकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 र्वांरकश्च सम्पकं दाहदृष्ट्याक्लभात्तित्तुत्” ॥
 ति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकयोगोक्तम् ॥
 तः, त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं त्तिप-
 षेति इल् + एवुल्) । मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षः, पुं, (एरङ्गः + रस्य लः) । मत्स्यभेदः । रायकडा
 ति भाषा । रायखँडा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः ।
 त्स्य गुणाः । मधुरत्वम् । उख्यत्वम् । संघ्राह्वत्वम् ।
 प्रवातनाशित्वम् । मेधाभिपुष्टिकारित्वम् । शी-
 लत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वश्च । इति
 ञनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिहृतत्रयगुणे
 षवर्गाधिकारे ॥
 एलङ्गः खिगधो मधुरो गुरुविष्टम्भिशीतलः” ॥
 तलु, स्त्री, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् ।
 त्प् । एत्वे वलते । बल प्राणने । बाङ्गलकात्
 ङ् । उयापोरिति ऋस्वः) । एलबालुकम् । इति
 ष्दरत्नावली ॥ (यत्र अत्रयते तद्वया, रोभ्रा-
 रगणे ॥

“सैलबालु परिपेखमोचाः” ॥
 ति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमदशेऽध्याये ॥
 तालुकं, स्त्री, (एलबालु + स्तार्थे कन्) । सुगन्धि-
 अविशेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
 लियम् २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५
 खमरः ६ हरिवासुकम् ६ । इति तट्टीका ॥ बालु-
 त्म् ७ एलबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १०
 ष्ठगन्धि ११ । अस्य गुणाः । अत्युग्रत्वम् । कषा-
 त्वम् । कफवातमूर्च्छातिश्वरदाहनाशित्वम् ।
 रमरुचिकारित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कोणसदृशं कुण्डगन्धि । अस्य पर्यायगुणाः ॥
 एलबालुकमेकेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।
 एलबालुकमेकालु कपित्थं एज्जोरितम् ॥
 बालु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु ।

एव

हन्ति कण्डूशयश्चर्द्धिदटकासारुचिहृद्गुजः ॥
 बलासविषपित्तसुकुष्ठमूत्रगदक्लिमीन्” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥
 एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप्) । फलवृत्तविशेषः ।
 एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बङ्गलगन्धा २
 ऐन्त्री ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ बल-
 वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०
 गन्धालीगर्भः ११ एलीका १२ कायस्था १३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी
 एलाचि इति भाषा । स्थूला च । वङ्ग एलाचि इति
 भाषा । आद्यायाः पर्यायः । उपकुक्षिका १ तुत्या
 २ कोरङ्गी ३ त्रिपुटा ४ चूटिः ५ । इत्यमरः ॥
 वयस्था ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मैला ८ त्रिपुटी
 ९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्यायः ।
 पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटिः ४ बङ्गला
 ५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ मालेया ७ ताडका-
 फलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलाइयगुणाः ।
 शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।
 पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मला-
 र्त्तिवान्तिपुंस्त्वत्त्वम् । स्थविरस्य गुणाद्यत्वश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । मूत्रकोष्ठवद्-
 दृष्ट्याच्छर्द्धिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 सूक्ष्मैलाविशेषगुणाः । कफश्यासकासारोमूत्र-
 क्कनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(‘एला स्थूला च बङ्गला पृथ्वीका त्रिपुटापि च” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 एलापत्रः, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य ।
 अर्शआदेरच्) । नागभेदः । इति जटाधरः ॥
 (यथा महाभारते आत्कीके पूर्व्वणि १ । ३५ । ६ ।
 “नागस्तथा पिङ्गरक एलापत्रोऽथ वामनः” ॥)
 एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्णमस्याः । “पाक-
 कर्णति” । ४ । १ । ६४ । डीष् ।) वृत्तविशेषः ।
 काँटा आमरुली एलानी इति च भाषा । तत्-
 र्यायः । सुवहा २ राखा ३ युक्तरसा ४ । इत्य-
 मरः ॥
 एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप्) । सूक्ष्मैला ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञातव्याः) ॥
 एव, व्य, (अयनमिति । इण् + “इणशीभ्यां वन्” ।
 १ । ५२ । उणादिः वन्) । अवधारणम् । यथा ।
 त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः
 ४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ई च ७ । इति सुभूतिः ॥
 सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।
 चारनियोगः । विनियहः । इति मेदिनी ॥ (अनि-
 योगः । यथा “अदेव” इति मुग्धनेाध्याकारणम् ।
 एवकारस्त्रिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्य-
 सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्-
 तस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-
 एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेष्ये धनुर्द्धरे पार्था-
 न्ययोगव्यवच्छेदान्बोधात् । धनुर्द्धरपदस्य उत्कृष्ट-
 धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तत्पर्यात् ।

ऐ

पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेष्यसङ्गतस्य एव-
 कारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । प्रह्लाः पाखुर-
 एव इत्यादौ विशेष्ये प्रह्ले पाखुरत्वायोग-
 व्यवच्छेदबोधात् । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य
 चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके
 नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्ययितावच्छेदक-
 सरोजत्वसामानाधिकरखेन सरोजनीलभवन-
 कर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधादिति सम्प्रदायः ॥
 गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा
 ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋजुमर्तेषु ऋजिन
 च पश्यन्भिषष्टे सूरौ अर्थ एवान्” ॥ अथै पुं,
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १५८ । ३ । “उप वामवः
 प्ररणम् गमेयं शूरो नाञ्ज पतयद्दिरेवः” ॥
 “एवेरश्चैः” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,
 ऋग्वेदे १ । १२६ । ३ । “एवेन सद्यः पर्येति
 पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥

एवं, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निदेवं विप्रः ।
 अग्निदेवैतथः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३
 यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति
 केचित् पठन्ति । अयं प्रकारः । ०. (यथा, कुमारे ।
 ६ । ८४ ।
 “एवंवादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी” ॥)
 तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥
 यथा । एवमेतत् । अस्य पर्यायः एवशब्दे लि-
 खितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रसन्नः । परहृतिः ।
 पृच्छा । इति मेदिनी ॥
 एव ऋ उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भादि-
 आत्म-सक-सेट्) । ऋ मा भवान् एविषत् ।
 उ एषते । इति दुर्गादासः ।
 (यथा, भागवते ३ । १४ । ४५ ।
 “स वै वत अष्टमतिस्तवैषते
 यः कर्मणां पारमपारकर्मणां” ॥)

एवः, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतदशब्दस्य पुंलिङ्गे
 प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥
 एवणः, पुं, (इष् + ल्यु) । कौहमयबाणः । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ३६ ।
 “कामातुरं हर्षशोकभयैषणां
 तस्मै कथं तव पतिं विमृशामि दीनः” ॥)
 एवणिका, स्त्री, (इष्यते ऽनया । इष् गतौ + ल्युट् +
 स्तार्थे कन् ततो टाप् इत्वश्च) । स्वर्णकारादीनां
 तुला । निक्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । नाराची
 २ । इत्यमरः ॥
 एवणी, स्त्री, (इष्यते अनया, इष् + ल्युट् + स्त्रीष् ।)
 ब्रह्ममार्गानुसारिणी । त्रैलकार इति भाषा ।
 तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्ति इति भाषा ॥
 एषा, स्त्री, (इषु श् वाञ्छे + टाप्) । इच्छा । इति
 जटाधरः ॥ एतदशब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

ऐ

ऐ ष्टकारः । स तु द्वादशस्वरवर्गः । अस्योच्चारण-
 स्थानं तालु कण्ठश्च ॥ (“इदितोः कण्ठतालु” इ-

एका

ऐगो

ऐन्द्र

त्यक्तः। तथाच शिञ्जायाम्। “ए ऐ तु कण्ठ-
तालव्याधौषी कण्ठौष्ठौ स्मृतौ”॥ स च
ऋखो न भवति। (हिमाचलात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् भ्रतश्च भवति। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदै-
स्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां षड्विध एव॥)

“ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम्।
कोटिचन्द्रप्रतीकां पञ्चप्राणमयं सदा॥
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।
सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्”॥
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“एकाररूपमध्ये तु किञ्चिद्दत्ते तदोद्भवः।
चन्द्रेभानवस्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृताः॥
त्रिधा शक्तिमयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती”।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * तन्नामानि यथा,—
“ऐर्लज्जा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः।
दत्ता दामोदरप्रद्योऽधरो विद्यतमुख्यपि॥
क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिर्बोधकृत्।
ज्ञानामृता कपर्दिश्रीः पीठेशोऽभिः समाह्वकः॥
त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः।
महेश्वरो दादशी च विमलश्च सरस्वती॥
कामकोटो वामजानुरंशुमान् विधयो जटा”।
इति तन्त्रशास्त्रम्॥ दन्तान्तः। योनिः। इति
वीजवर्णाभिधानम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह
कविकल्पद्रुमः। (“ऐर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन
औरनिट्”। एतेन यजादिगणोयत्वात् “ऐ वसौ
निवासे इत्यस्य णिटिप्रभृतिषु सम्प्रसारणे कृते
उवास इत्यादयो भवेयः”॥ माहकान्यासे अधरे
न्यस्यतया तदाख्ययाभिधानम्। माहकान्यास-
मन्त्रो यथा। “एं नम ओस्ते ऐं नमोऽधरे”॥
इति॥)

ऐ, व्य, (एतीति। आ + इण् + विच्।) आङ्गानम्।
स्मरणम्। आमन्त्रणम्। इति मेदिनी॥

ऐः पुं, (एति प्राप्नोति सर्वम्। आङ् + इण् + विच्।)
महेश्वरः। इति एकाक्षरकोषः॥

एकागारिकः, त्रि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य।
“एकागारिकट् चौरै” ५। १। ११३ इति इकट्
वृद्धिश्च निपातनात्।) चौरः। इत्यमरः। एका-
गारवासी॥

एकाहिकं, त्रि, (एकाहे भवम्। एकाह + ठक्।)
एकाहनिष्पन्नम्। एकदिनान्तरभवम्। इति वैद्य-
कम्॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषाय-
संग्रहे दास्यादिपाचने यथा। “भूतोत्थं विषमं
त्रिदोषजनितञ्चैकाहिकं द्वाहिकम्”॥

“काकजङ्घा बणा श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः।
एत्रिपथी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गराजोऽष्टमः॥

एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्भूय यत्नतः।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्”॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥
एकाहभवम्। यथा,—

“एकाहिकं द्वितीयस्य तृतीयकचतुर्थकम्”।

इत्यादि माहेश्वरकवचम्॥
एकाहिकज्वरः, पुं, (एकाहिक एकाहभवो ज्वरः।)

एकदिनान्तरागतज्वरः। तस्यौषधं यथा,—
“पीतं वृश्चिकमूलान्तु पर्युषितजलेन वै।
साद्धं विनाशयेद्वाहं ज्वरश्च परमेश्वर!॥
शिखायाञ्चैव तद्गुणं भवेदैकाहिकादिनुत्।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत्॥
वास्योदकेन पीतं तत् वृहद्विषहरं भवेत्”।
इति गारुडे १६३ अध्यायः॥

(“एकाहिको द्वाहिकश्च त्रिग्राहिकश्च तथापरः”।
“मुक्तामृतामलकश्च नागरं कण्टकारिका।
कणाचूर्णान्वितः काथस्तथा मधुसमन्वितः॥
एकाहिकं वा वेलार्थं ज्वरजातं व्यपोहति।
वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तरुणादित्यतेजसम्॥
ज्वरमैकाहिकं घोरं तत्क्षणादेव नश्यति।
वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः प्रष्टु॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्चयेद्भिज्जवां वरः”।

मन्त्रो यथा,

ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्वाहिक-
त्रिग्राहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-
शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध
बन्ध ह्रां ह्रीं ह्रूं फट् स्वाहा। इति हारीते चि-
कित्सास्थाने। २ अध्याये॥)

ऐक्यं, स्त्री, (एक + भावे ष्यञ्।) एकस्य भावः।
एकता। एकत्वम्। एकीभावः। यथा। शारदा-
याम्।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्लब्ध्यामष्टकृतो जपेत् सुधीः।
गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया॥
प्रणमेद्गुरुवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्”।
इति दीक्षातन्त्रम्॥

ऐक्ष्वं, त्रि, (इक्षोर्विकारः। इक्षु + ष्यण्।) इक्षु-
विकारः। इक्षुसम्बन्धिगुडादि। इति स्मृतिः॥
(अस्य गुणादय इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

ऐक्ष्वं, स्त्री, (इक्षोर्भवम्। इक्षु + ष्यण्।) इक्षुभव-
गुडादि। यथा,—

“कदली लवणी धात्री फलान्यगुडमैक्ष्वम्।
अतैजपकां सुगयो हविष्यान्नं विदुर्भुधाः”॥
इति तिथ्यादितन्त्रम्॥ इक्षुगुडादिगुणा इक्षुशब्दे
ज्ञातव्याः॥)

ऐक्षुदं, स्त्री, (इक्षुद्या इदम्। “ब्रह्मादिभ्योऽण्”
४। ३। १६४। विधानसामर्थ्यान्नायो लुक्।) इक्षु-
दीप्तस्य फलम्। इत्यमरः॥

(“क्षिग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातस्त्रेणमैक्षुदम्”॥
इति सूत्रस्थाने। ४६ अ। सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ऐक्षुकं, स्त्री, (ऐक्षुक एव। स्वार्थे ष्यण्।) ऐक्षुकम्।
इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

ऐक्यं, त्रि, (एकस्य इदम्। एक + ष्यण्।) एकस्य
चर्मादि। इत्यमरः॥

ऐयिकः, त्रि, (एकं मृगं हन्तीति। एक + ठक्।)
एयाहन्ता। इति व्याकरणम्॥

ऐक्यं, त्रि, (एया इदम्। ऐयी + ठक्।) एया-

चर्मादि। इत्यमरः॥ स्त्रीणां रतिवन्विति
इति हेमचन्द्रः॥

ऐतिह्यं, स्त्री, (इतिह्य उपदेशपारम्पर्यम्। तं
इतिह्य “अनन्तावसथेतिह्यभेजान् अः”
४। २३। इति स्वार्थे ष्यण्।) पारम्पर्येण
तत्पर्यायः। इतिह्य। इत्यमरः॥ (यथा राम
। ५। ८७। २३।

“ऐतिह्यमनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम्।
ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतश्चेवामनुजिता”
“ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः”।
इति विमानस्थाने। ८ अ। चरकेणोक्तम्॥

ऐन्दवं, स्त्री, (इन्दुदेवता यस्य। इन्दु + ष्यण्।)
शिवरोक्षत्रम्। इति ज्योतिषम्॥ यथा। न
“अग्निनी देवती मूलमुत्तरत्रयमैन्दवम्।
खाती हस्तागुराधा च मृत्हारभे प्रप्रस्थते”
ऐन्दवं मृगशिरः। इति मठप्रतिष्ठाता
(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम्। चन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि।
मनुः ११। १२५।

“सङ्करापात्रहत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्।
मखिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्राहम्”
ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव + षीप्।) सोमराज्ञी
वैद्यकम्॥

ऐन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य। इन्द्र + ष्यण्।)
नक्षत्रम्। इति जटाधरः॥ मूलविशेषः।
आदा इति भाषा। तत्पर्यायः। वनात्
वगजा इ चरणजार्जका ४। अस्य गुणाः।
त्वम्। अक्षत्वम्। अचिबलादिकारित्वश्च।
राजनिर्घण्टः॥ (इन्द्रस्य इदम्।) इन्द्रस्य
त्रि। (यथा मनुः ५। ६३।

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति त्रिणां न च सवि-
ऐन्द्रं स्थानसुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा”
“ऐन्द्रं स्थानं रात्र्याभिषेकार्थं आधिपत्यत्वात्
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः॥ तथा रघुः २।

“महीतलस्यर्षणमाचमिन्न-
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाजः”॥

“ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्”
इति वाभटे सूत्रे। ५ अ॥

(इन्द्रस्यापत्वं पुमान्।) बाजिवानरे (बर्जने
च पुं॥) जलविशेषः।)

ऐन्द्रजालिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीप्यतीति। इ
+ ठक्।) इन्द्रजालकारकः। तत्पर्यायः।
हारकः। २ मायाकारकः। ३ कौस्तिकः। ४ न
५ अंसकः। ६ मायी ७ मायिकः। ८ इति
धरः॥

ऐन्द्रलुभिकः, त्रि, (ऐन्द्रलुभेण दीप्यतीति। इ
भाषा। तत्पर्यायः। खलीटः। २ खलति। १
भूरिप्रयोगः॥

ऐन्द्रिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्वं पुमान्। इन्द्र +
जयन्तगामा इन्द्रपुत्रः। काकः। इति मे
“ऐन्द्रिः किक गच्छेत्तस्याः विद्वारत् कनौति
इति रघुवंशे। १२। २५॥) बाजिवानरे
इति चिकित्साशेषः॥ कर्णानुः। इति मे

रेरा

प्रथकं, चि, (इन्द्रियेणाभूयते। इन्द्रिय + वृन्।) प्रथकम्। इन्द्रियप्राप्तम्। इत्यमरः।
(आधिविशेषः। यथा,—

“मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो आधिरपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो आधिरैन्द्रियको बुधेः।
वेदानामग्रान्तामिच्छते हेतवः स्मृताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः।
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः।
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति तक्।
न सुखं कारणं तस्मात् योगएव चतुर्विधः।
नास्तेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना।
सुखं दुःखं यथा यच्च बोध्यं तत्तथोच्यते।
स्यैनेन्द्रियसंस्पृशः स्यैर्भो मानस एव च।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदानां प्रवर्तकः।
इच्छा द्वेषात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते।
दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदानाभ्यसंज्ञकान्।
स्युच्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः।
वेदानामधिष्ठानं मनो देहश्च खेन्द्रियः।
केशलोमनखायात्रमलत्रवगुणैर्विना”।
इति चरके प्रारीरे १५ः ॥

र्री, स्त्री, (इन्द्रस्य शक्रस्य इयम्। इन्द्र + “तस्ये-
दम्”। ४। ३। १२०। इत्यण्। टिड्ढेति। ४। १।
१५। डीप्।) शची। (यथा, मार्कण्डेये ८८। २०।
“वचहस्ता तथैवैश्री गजराजोपरि स्थिता”।
इन्द्रस्य योगेश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।)
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। अलक्ष्मीः। इति
त्रिकाण्डशेषः। इन्द्रवारणी। इति रत्नमाला।
राखाल शचा इति भाषा। पूर्वा दिक्। इत्य-
मरटीकायां रमानाथः॥ एजा। इति राज-
निर्घण्टः॥ एजाचि इति भाषा।

“यद्याङ्गमैश्री नलिनानि दूर्वा”।

इति सूत्रे ३ अध्याये। चरकेणोक्तम् ॥

रेमी, स्त्री, (इम इत्याख्याल्यस्या। इम + “प्रज्ञा-
दिभ्यश्च”। ५। ४। ३८। इति अण् + डीप्।)
हृषिकेशोवा जता। इति राजनिर्घण्टः॥

रेरावणः, पुं, (इरया जलेन वक्षति शब्दायते इति।
इरा + वण + पञ्चाद्यच्। तत् इरावणएव स्वार्थे
प्रज्ञाद्यच् ५। ४। ३८। यद्वा इरा सुरा वनसु-
दकं यस्मिन्। पूर्वपदादिति ८। ४। ३। यत्त्वम्।
तत्र भवः। इरावण + अण्।) रेरावतहस्ती इत्य-
मरः॥ यथा, महाभारते १। १८। ४१।
“श्वेतैर्दन्तैस्तुर्भिक्षु महाकायस्ततःपरम्।
रेरावणो महानागोऽभवद्वक्षता घृतः” ॥

रेरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्वस्मिन्। इरा +
मनुप्। इरावान् मेघः। तत्र भवः। इत्यण्। जल-
वति मेघे सूर्यकारपतनादस्योत्पत्तेरुच्यते।)
इन्द्रस्य ऋषुर्दीर्घधनुः।

इति मेदिनी। रामधनुक् इति भाषा।

रेरावतः, पुं, (इरा, जलानि विद्यतेऽस्मिन्। मनुप्।
इरावान् समुद्रः। तत्र भवः इति। इरावत् + अण्।

रेशा

समुद्रमयनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा इरा-
वत्या विद्युत् अयं तस्येदमित्यण् ४। ३। १२०।
इन्द्रहस्ती। स तु शुक्लवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र-
मयनोत्थितः पूर्वदिग्गजश्च। तत्पर्यायः। अम्भ-
मातङ्गः २ रेरावणः ३ अम्भसुवह्णभः ४ इत्य-
मरः॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्दन्तः ६ मङ्गनागः ७
इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमङ्गः ९ सदादानः १०। इति
जटाधरः॥ सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रणीः
१३ नागमङ्गः १४। इति शब्दरत्नावली। (यथा,
कुमारे। ३। २२॥ (“रेरावतास्फालनकर्कशेन”।
“प्रादुर्भवेण पयोवाहं विद्युदैरावताविव”।
इति रघौ। १। ३६॥)
नागरङ्गः। लकुचदत्तः। नागभेदः। इति मेदिनी॥
“रेरावतं दन्तशठमसं शोणितपित्तकृत्”। इति
सूत्रे। ४६ अः। सुश्रुतेनोक्तम् ॥ (इरावत्या नद्याः
सन्निहृष्टो देहूः। इरावती + अण्। यथा, महा-
भारते ३। १६२। ३३।

“बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा” ॥)

रेरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्
मेघस्तस्य इयं। इरावत् + “तस्येदम्”। ४। ३।
१२०। इति अण् + डीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेषः
इति मेदिनी॥ रेरावतभार्या। इत्यमरटीकायां
स्वामी॥ वटपञ्जीकृतः। इति राजनिर्घण्टः॥
पञ्चालदेशीयनदीविशेषः। अधुना रावी इति
ख्याता॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः
यथा।

“पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता” ॥)

रेरिणं, स्त्री, (इरिणे उषरभूमौ भवम्। इरिण +
अण्।) पांशुवजवगम्। इति राजनिर्घण्टः॥
(पांशुवजवगोऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

रेरेयं, स्त्री, (इरा + ङक्।) मद्यम्। इरा एव रेरेयं
स्वार्थे श्लेषप्रत्यये ङङिः ॥ (यत्रास्य व्यवहार-
स्तदयथा,—

“ऋतेऽप्युद्धमधश्चैवमैरेयास्तसुरासतैः”।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विद्वधधिकारे ॥)

रेजः, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान्। इला + अण्।)
इलापुत्रः। स तु चन्द्रवंशीयो राजा पुरुरवाः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते। १। ७५। १७।

“पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत।

सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्” ॥

“घट् सुता जहिरैऽथैलादायुर्जीमानमावसुः” ॥ २४ ॥

रेजबालुकं, स्त्री, (एजबालुकमेव। स्वार्थे अण्।) एज-
बालुकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

एजविलः, पुं, (इजविलाया अपत्यं पुमान्। इज-
विल + अण्।) इजविलापुत्रः। स तु कुवेरः।
इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तराणि। ऐडविडः। ऐड-
विलः। एजविलः ॥

ऐलेयं, स्त्री, एजबालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः ॥
(एजबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) (पुं,
इलाया अपत्यम्। इला + ङक्। मङ्गलः। भौमः।
पुरुरवाः ॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान

श्री

+ “तस्येदम्”। ४। ३। १२०। इति अण् +
डीप्।) ईशानकोणः। इति जटाधरः ॥ (“श्री-
शानोक्तमनो रेखा” इति स्मृतिः। “श्रीशान्यां
मरणं भुवं निगदितं दिग्गजस्य खड्गने” इति
तिथिवचनम् ॥)

श्रीशकः, त्रि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।)
ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरे इति भाषा ॥

श्रीश्री } त्रि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
श्रीश्री } ईश + ईश्वर + अण् + डीप्।) ईश्वर-
सम्बन्धी। ईश्वरे इति भाषा ॥

श्रीश्र्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः। ईश्वर + श्र्यञ्।)
ईश्वरधर्मः। तत्पर्यायः। विभूतिः २ भूतिः ३।

स चाटुविधो यथा। अणिमा १ ऋषिमा २
प्राप्तिः ३ प्राकान्यम् ४ महिमा ५ ईशित्वम् ६
वशित्वम् ७ कामावशायिता ८। इत्यमरः ॥

(“श्रीश्र्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीकणा” ॥

इति पुराणम्। “श्रीश्र्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-
ऽणिमादिप्रादुर्भावः”। इति वाचस्पतिमिश्रः।

सम्पत्तिः। प्रभुत्वम्। नियन्तृत्वम्।
यथा रघुवंशे। १२। ६६ ॥

“तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः” ॥
इति ॥)

श्रीश्र्यकर्मिणा, [न] पुं, (श्रीश्र्यं कर्मिणो यस्य।) ईश्वर-
सम्बन्धिकर्मियुक्तः। तत्पर्यायः। इरज्यति १ प-
त्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वारं

श्रीश्र्यकर्मिणाः। इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥

श्रीश्र्यः, [स्] व्य, (अस्मिन् वत्सरे इति। “सद्यःपर-
त्यरायैषमः” ५। ३। २२। इति इदम इण् सम-
सनप्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते।) वर्त्तमानवत्सरः।

इत्यमरः ॥

श्रीश्र्यमस्तनः, त्रि, (श्रीश्र्योभवः। “श्रीश्र्योऽश्रयो-
न्यतरस्यां” ४। २। १०५। इति श्रैधिकेष्वर्थेषु पक्षे
शुक्ल तुट् च।) श्रीश्र्यःसम्बन्धी। एह वत्सरे इति
भाषा। इति पाणिनिः ॥ ७। २। १०५ ॥

श्रीश्र्यमस्तनः, त्रि, (श्रीश्र्योभवः। श्रीश्र्यमस्तन-
श्रिसिति पक्षे त्यप्।) श्रीश्र्यमस्तनः इति पाणिनिः ॥

श्रीश्र्यकं, त्रि, (इह + ङङ्।) इह भवम्। इहकालेर
इति भाषा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते
५। १४। ३२। “क्वचिद्भ्रमवदैहिकार्थेषु रंस्यन्
यथा वानरः सुतदारवत्सो भवायक्षणाः” ॥)

श्री

श्री श्रीकारः। स तु त्रयोदशस्वरवर्णः। अस्यो-
च्चारणस्थानं श्लोकः कण्ठश्च ॥ (“श्रीश्रीश्रीः कण्ठो-
क्तम्” इत्युक्तेः। तथा च शिवायामुक्तम्।

“ए रे तु कण्ठतान्वावोश्चो कण्ठोक्तौ स्मृतौ” ॥
स तु ऋषो न भवति। दीर्घः ऋतश्च भवति।
(प्रथकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि
अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विधः। एतेन
द्वादशविध एव निर्गतिः।)

“ओकारं चक्षणापाङ्गि! पञ्चदेवमयं सदा ।
रक्तविद्युत्तवाकारं त्रिगुणात्मनमीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वर्यं नमामि देवमातरम् ।
एतद्वर्यं महेशानि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुञ्चिता ।
किञ्चिद्दत्तगता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
ब्रह्मेशविष्णवस्तस्मात्तत्रा तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥

इति वर्योद्धारतन्त्रम् ॥ * तस्य नामानि यथा,—
“ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ।
आप्यायनी ओर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी मुखी द्विजः ॥
उद्देश्यदशकलीप्रः कैलासो वसुधाक्षरः ।
प्रणवांशो ब्रह्मसृष्टमजेशः सर्वमङ्गला ॥

अयोदशो दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ।
त्रैलोक्यविजया प्रक्षा प्रीतिवीजादिकर्षिणी” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमे । “शर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन और-
निट्” ॥ तेन ओ दी क्षये इत्यस्मात् कृतायां
निष्ठायां दीर्घं दीनवत् इति स्यात् ॥ माहकान्यासे
ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् ।
माहकान्यासमन्त्रो यथा,—

“ॐ नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ ओं नमऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥)

ओ, व्य, सम्बोधनम् । आङ्गानम् । स्मरणम् । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥

ओं, व्य, ओम् । प्रणवः । इति वेदागमौ ॥

ओः, णु, ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ओकं, स्त्री, (उचरिगुपधलक्षणो के गुणः कुत्वञ्च
“ओक उचः के” । ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपा-
त्यते ।) गृहम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥ (ए। पक्षी । वृषलः ॥)

ओकः, [स्] स्त्री, (उच्यते समवेति अस्मिन् । उच +
असुन् । गुणः । न्यङ्ङादित्वात् कुत्वम् ॥) आश्रयः ।
गृहम् । इत्यमरः ॥ (“जलौका अथ भस्त्रके” ।
इति अमरकोषः । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३७ ।
“सप्रर्षीयान्तु यत् स्थानं सृष्टं तद्वै वनौकसाम्” ॥)

ओक्याः, णु, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
उकुण् इति भाषा ॥

ओक्याः, णु, यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण्
इति भाषा ॥

ओकुलः, णु, (उच् + उलच् । निपातनात् सिद्धम्) ।
गोधूमकृततप्तपक्कः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् । रक्तवा-
तापहत्वम् । क्षिग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । मरुविव-
र्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओकोदनी, स्त्री, (ओकः मन्तकं पाश्र्वस्थानमदनं
भक्ष्यं यस्याः) यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओकाणी, स्त्री, (ओच् + ऋण् + अच् + ङीप्) ओ-
क्याः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण् इति भाषा ॥

ओख, ऋ, शोषणे । भूषणे । सामर्थ्ये । निवारणे ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-अकं-सकं च परं-
सेट्) । ऋ मा भवान् ओचिखत् । अत्र द्वित्वात्
प्राक् प्राप्ते ऋख ऋदित्वात् स्यात् । शोषः खेह-
रहितीभावः । ओखति पञ्च आतपात् । अल-
मर्थी भूषणं सामर्थ्यं वारणञ्च । इति दुर्गादासः ॥

ओघः, णु, (उच् समवाये + घञ् । एषोदरादित्वात्
साधुः) । द्रुतन्व्यगीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥
जलवेगः । (यथा कुमारः ४ । ४४ ।
“रविपीतजला तपात्तये पुनरोघेन हि युज्यते
नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

ओङ्कारः, णु, (ओम् + कारप्रत्ययः ।) प्रणवः ।
इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।
“ओङ्कारः पूर्वमुच्चार्यन्ततो वेदमधीयते” ।
“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
करुणं भित्त्वा विनिर्ष्वातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ” ।
इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।
“प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति” ॥
इति मनुः । २ । ७५ ॥ अत्राह आवस्तम्बः,
“ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तद्ब्रह्म अध्येयमाग एत-
दापि प्रतिपद्येत विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौ-
किक्या वाचा व्यावर्त्तते” । लौकिक्या वाचा व्याव-
र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ।)

ओङ्कारा, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओज त्व, बले । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्) । मा भवान् ओजि-
जत् । इति दुर्गादासः ॥

ओजः, [स्] स्त्री, (उज्जत्यनेन । उज्ज अर्जवे
उज्ज्वले “बलोपञ्च” १।१६१ । उयादिः असुन् ।
बलोपञ्च । गुणः) । दीप्तिः । अव्ययम् । प्रकाशः ।
बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।
“रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्” । यथा च मा-
नवे १ । १६ ।
“तेषामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्” ॥)
प्रथमतोऽप्यपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । इति
ज्योतिषम् ॥ गौडी रीतिः काव्यगुणः । तस्य
लक्षणम् । बज्रसमाससंयुक्तवर्णपदाङ्गम्बरः । यथा,
“ओजःप्रसादमाधुर्यगुणत्रितयभेदतः ।
गौडवैदर्भपञ्चाशीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥
ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गम्बरम्” ।
तस्योदाहरणम् यथा,—

“गङ्गोत्तुङ्गतस्त्रसङ्गतजटाजूटायजायत्कणि-
स्फुर्जत्स्फुत्कृतिभीतिसम्भृतमत्कारस्फुरत्सम्भ्रमा ।
आनन्दामृतवापिकां विदधती चिचं गिरीशप्रभो-
त्त्वां पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती पार्वती” ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसार-
भागजघातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वशरीरस्थि-
तत्वम् । क्षिग्धत्वम् । शीतलत्वम् । स्थिरत्वम् ।
युक्तवर्णत्वम् । कपात्मकत्वम् । शरीरस्य बलपुष्टि-
कारित्वञ्च ॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संजातं तस्मान्नाम्नाश्वच्छति ॥
अमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संभियते मधु ।

तद्दोजः शरीरेभ्यो धातुः संभियते रुषाम्” ।
इति वैद्यकम् ॥ ओजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ।
“हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयं मतम्” ।
इति पूर्वखण्डे । ५ अ । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंयुक्तम्” ।
“ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीयिताः सर्वदेहिनः ।
यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ।
संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दद्यात्प्रितम् ।
यच्छरीरबलं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महत्प्रणाः ।
ध्यानार्द्रमन्यः खवणात् खोतांसि सरणात्सिराः ।
तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।
परिहार्यां विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ।
हृदयं यत्स्याद्यदौजस्यं खोतसां यत्रसादजम् ।
तत्तत्स्थेयं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव च” ॥
इति सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
“गुरु शीतं मृदु स्रष्ट्वां बज्रं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिग्धं ओजो दशगुणं तथा” ।
मद्यसेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तदयथा ॥
“गुरुत्वं लाघवाच्चैवं चौष्ण्यमस्त्रसंभवातः ।
माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यं प्रसादज्ञानभावनात् ।
रौक्ष्यात् खेहं व्यथयित्वात् स्थिरत्वं स्रष्ट्वात्तमपि ।
विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतान्नाथ ॥
सौष्ण्यमनद्यं विहन्त्येवमोजसः खगुणैर्गुणान्” ।
“रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्ववद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥
“नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैच्छिकमोजसः ।
विकाश-रूक्ष-विशदा गुणास्तत्र हि गोक्षणाः” ।
इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ अः ॥
“ओजः सोमात्मकं क्षिग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् ।
विविक्तं मृदु मृत्स्वञ्च प्राणायतनमुत्तमम् ॥
देहस्यावयवस्तेन यामो भवति देहिनाम् ।
तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ।
अभिघातात् क्षयात्कोपाच्छेकाद्यानाश्चयात् क्षुभः ॥
ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुयद्दृग्निःकृतम् ।
तेजः समीरितं तस्माद्भिन्नं प्रयति देहिनाम्” ॥
इति सूत्रस्थाने । १५ अः । सुश्रुतेनोक्तम् ॥

ओङ्गवः, णु, पञ्चखरयुक्तरागः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।
ष-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा मङ्गारादयः । इति सं-
गीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे स्या-
ध्याये जातिप्रकरणे ।
“वान्ति यान्युङ्गवोऽप्रेति योमोक्तमुङ्गवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुङ्गवा ।
ओङ्गवी सान्ति येषाञ्च खरास्तेषोऽङ्गवा मताः” ॥
“ओङ्गवा मताः” इति क्षिचित् पाठः ॥ “उक्त्वा
नक्तत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युङ्गवं बोधः,
तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्षणे
ओङ्गवी संख्या विद्यते येषां खराणां ते ओङ्गवा
पञ्चखराः” इत्यादिसिंहभूषणटीका ॥)

ओङ्गवः, णु, पञ्चखरयुक्तरागः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।
ष-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा मङ्गारादयः । इति सं-
गीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे स्या-
ध्याये जातिप्रकरणे ।
“वान्ति यान्युङ्गवोऽप्रेति योमोक्तमुङ्गवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुङ्गवा ।
ओङ्गवी सान्ति येषाञ्च खरास्तेषोऽङ्गवा मताः” ॥
“ओङ्गवा मताः” इति क्षिचित् पाठः ॥ “उक्त्वा
नक्तत्राणि वान्ति यान्ति यस्मिन् इत्युङ्गवं बोधः,
तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्षणे
ओङ्गवी संख्या विद्यते येषां खराणां ते ओङ्गवा
पञ्चखराः” इत्यादिसिंहभूषणटीका ॥)

डिका, स्त्री, धान्यविशेषः । उडि धान इति भाषा । तत्पर्यायः । ओडी २ नीवारः ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः शोषणत्वम् । रुच्यत्वम् । कफवायुवृद्धकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

ओडी, स्त्री, ओडिकाधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

ओडः, पुं, (आ ईषदुमन्ति । उन्दी + स्कायितच्चीति रक् । बाहुलकात् दस्य ङत्वम् ।) जवापुष्पवृद्धः । देशविशेषः । उडिस्था इति ख्यातः । तत्र बज्ज-वचनान्तः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

“पौडुकाश्चौडुविडाः काम्बोजा जवनाः प्रकाः” । “पौडुकादिदेशोडुवाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियाणोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः” ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

ओडुपुष्पं, स्त्री, (ओडुं पुष्पम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ वृद्धास्तु “ओडुपुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओडुवृद्धः ओडुस्य पुष्पस्येति” इत्याहुः । वृद्धे श्रुत्यन्तर्यथा । ओडुं पुष्पमस्य इति ।

“ओडुः स्यादोडुपुष्पञ्च जवाथ ह्यमारकः” । इति रायमुकुटः ॥ “ओडुपुष्पकुसुमप्रियेऽम्बिके” । इति हरानन्दः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ओडुखा, स्त्री, (ओडुमाख्या यस्याः ।) जवापुष्प-वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओष, ऋ अपसारणे । दूरीकरणे ॥ इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भादिं-परं-सकं-सेट् ।) अपसारणमप-नयनम् । मा भवान् ओषिणत् । ओषति धनम् चौरः । इति दुर्गादासः ॥

ओषुः, पुं स्त्री, (अवति गृहमाखुभ्यः । अव रक्षणे + “सितनिगमिसिसयवीति” १ । ७० । उणादिः तुन् । “ज्वरत्वरेति” ६ । ४ । २० । ऊट् ततो गुणः ।) विडाणः । इत्यमरः । (यथा मुग्ध-नोधे । “स्युणोतुः । स्युणोतुः ॥)

ओदनः, पुं स्त्री, (उन्द + “उन्देर्नलोपश्च” इति २ । ७६ । उणादिः युच् + नलोपश्च ।) अन्नम् । भक्तम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२६ ।

“अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च” ॥

“ओदनः क्षाणितः खिन्नः प्रसृतो विशदो लघुः । भृष्टतण्डुलजोऽत्यर्थमन्यथा स्याद्गुरुश्च सः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिशततन्त्रयुगो मद्यादिवर्गे ॥

“ओदनस्यैः श्रुतो हिस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् । दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नः क्षायसाधितः” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

“भक्तमन्नं तथान्यञ्च क्वचिन्नूरञ्च कीर्तितम् । ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिक्षा दीदिविः पुंसि भा-भितः” ॥

अस्य विवरणान्तरश्चात्रशब्दे ज्ञेयम् ॥

ओदनाङ्गा, स्त्री, (ओदनस्याङ्गा इव आङ्गा यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा । बला । इति राज-निर्घण्टः ॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति । ओदन + क्तिप् + ङीष् ।) बला । इति मेदिनी ॥ वेल्लेडा इति भाषा । (बलाशब्देऽस्या गुणादथो ज्ञातव्याः ॥)

ओम्, थ, (अवति रक्षति इति । “अवतेष्टिजो-पश्च” १ । १४१ । उणादिः मन् टिलोपश्च । ज्वर-त्वरेणूट् ६ । ४ । २० ॥ ततो गुणः ।) प्रणवः । स तु अकारोकारमकारवर्णत्रयात्मकः । तथा च उक्तम् ।

“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः ॥

(“यथा पर्यं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते” ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवस्वरिति त्रिधा” ॥

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिन्वाविनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ” ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ।

“सिद्धानाञ्चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽथोङ्कार उच्यते ॥

प्रणवाद्या यतो वेदा प्रणवे पर्यवस्थिताः । वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्” ॥

अनुमतिः । इति विश्वः ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः । (यथा, भागवते ११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेशमास्थाय नत्वा तं सुरवन्दिनः । उर्व्वशीमधुरःश्रेष्ठां पुरःस्तुत्य दिवं ययुः” ॥

अप्राप्ततिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

ओम्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

“ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणाश्चैव वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥

ओलं चि, (आङ् + उन्द + क । एषोदरादित्वात् साधु ।) आर्द्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भिजा इति भाषा ॥

ओलः, पुं, खनामखलातमूलविशेषः । शूरणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा ॥

“शूरणः कन्द ओलश्च कन्दोऽर्शोऽन्न इत्यपि” । गुणा अस्य शूरणशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ओलज, इ, क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादिं-परं-सकं-सेट् ।) अन्नस्यदतीययुक्तः । इ ओलज्जाते धूलिर्वायुना । इति दुर्गादासः ॥

ओलड, इ कि उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा सुरां-उभं-सकं-सेट् ।) अन्नस्यदतीयोपधः । इ ओलज्जाते । कि ओलज्जयति ओलज्जति तण्डुलं लोकाः । कर्पूरमोलाण्डयतीति दर्शनात् । इति दुर्गादासः ॥

ओल्लः, पुं, ओलः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ अर्शोऽन्नः ४ चित्रदण्डकः ५ । इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । रक्षिकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विशदत्वम् । लघुत्वम् । अर्शो-रोगपथ्यत्वञ्च । ग्राम्यकन्दस्तु दोषकः ॥ इति राज-वल्लभः ॥

ओषः, पुं, (उष + दाहे घञ् ।) दाहः । तत्पर्यायः । प्रोषः २ । इत्यमरः ॥ श्लोषः ३ । इति भरतः ॥ (पित्तविकाराश्लत्वारिणदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते । यथा ओषश्च श्लोषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः ॥)

ओषणः, पुं, (उष + ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेम-चन्द्रः ॥ भ्राण इति भाषा ॥

ओषणी, स्त्री, (ओषण + ङीष् ।) प्राक्विशेषः । पुष्याति इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायु-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओषधिः, स्त्री, (ओषो धीयतेऽच । ओष + धा + क्ति ।) फलपाकान्तवृक्षादिः । कदली धान्यमि-त्यादिः । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । ४६ ।

“उड्डिञ्जाः स्यावरा ज्ञेया वीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषधयः फलपाकान्ताः बज्जपुष्पफलोपगाः” ॥

तथा, कुमारः १ । १० । “भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्” । तथा ७ । १ “अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ” । “ओषधयः प्रसृज्यन्ति गवादीनां पर्या-सिच । इति हारीते प्रथमस्थाने ॥ ४ अध्याये ॥

“ओषधीर्नामरूपाम्नां जानते क्षत्रपा वने । अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः । ओषधीनाम्पराप्तांति कश्चिदेदितुमर्हति ॥

योगविज्ञानरूपज्ञानासां तत्त्वविदुच्यते । किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सव्यथा भिषक् ॥

योगसासान्तु यो विद्यादेशकालोपपादितम् । पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिषक्तमः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अध्याये ॥)

ओधिप्रस्थः, पुं, (ओषधिबज्जलं प्रस्थं यत्र । ओषधी-नामाकरत्वात् द्विमालयस्य तथात्वम् ।) द्विमा-लयस्य नगरम् । (यथा, कुमारः ६ । ३३ ।

“तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये द्विमवत्युरम्” । तत्रैव ६ । ३६ । “आसेदुरोषधिप्रस्थम्” इति ।)

तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।

“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः । गङ्गावतारमगमद्विमवत्यस्यमुत्तमम् ॥

यत्र गङ्गा निपतिता पुरा ब्रह्मपुरात् वृता । ओषधिप्रस्थनगरस्यादूरे सानुरत्तमः ॥

तत्र भर्गः स्वमात्मानमक्षरं परमात्परम् । एकाग्रं चिन्तयामास भगवान् वृषभध्वजा” ॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि + ङीष् ।) ओषधिः । इति भरतः ॥ (फलपाकान्तवृक्षः । स च कदली-धान्यादिः । यथाह मनुः । १ । ४६ ।

“उड्डिञ्जाः स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः । ओषधयः फलपाकान्ताः बज्जपुष्पफलोपगाः” ॥

ओषधिप्रशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

ओषधीपतिः, पुं, (ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरं । चन्द्रसंज्ञत्वादस्य तथात्वम् ॥)

गारागिष्ठा इति यावत् । यथा,—
 श्रीद्वयः पञ्चभिः प्रोक्ताः स्वरैः षड्भिरुक्ताः षड्भिरुक्ताः ।
 स्वरैः सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता ॥
 इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अथि च । सम्पूर्णस्वराः
 षट् ग म प ध नि ॥ षड्भिरुक्ताः निषादो-
 ष्मताः षट् ग म प ध ॥ षड्भिरुक्ताः षट्-प-
 ष्मिताः षट् ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
 इत्येयंथा । नटवसन्तादयः । षड्भिरुक्ताः षड्भिः
 इत्येयंथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । षड्भिरुक्ताः
 षड्भिः स्वरैर्यथा मङ्गारादयः । इति सङ्गीत-
 रत्नामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
 गतिप्रकरणे ॥ ५३—५४ ॥
 'वास्ति यावत् षड्भिरुक्तेति श्योभोक्तमुद्धवं बुधैः ।
 षड्भिरुक्तेषु षड्भिरुक्तेषु तदुद्धवा ॥
 षड्भिरुक्तेषु सास्ति येषाञ्च स्वरास्ते त्वाड्वा मताः ।
 षड्भिरुक्ता यत्र गीते तदौद्धवितमुच्यते ॥
 त्वास्मिन्नादौद्धवश्च षड्भिरुक्तेषु विदुः ॥
 'प्रमादस्वाप्यतरते षड्भिरुक्तेषु कारिणोः ॥
 षड्भिरुक्ते, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
 षड्भिरुक्तेषु कल्याणम् ।
 'शुद्धाहारागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
 उद्धुम्बरफलाभासं कुष्ठमौद्धुम्बरं वदेत् ॥
 इति निदानम् ॥ ताम्बम् । इति जटाधरः ॥
 ताम्बपाषाणौ चि ॥ (उद्धुम्बरस्य विकारः । उद्धुम्बर
 + षड् । उद्धुम्बरपात्रम् । यद्वाकुष्ठविकारः ।
 यथा देवकः ।
 'यद्द्विभौद्धुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्गलः ॥
 उद्धुम्बरः, पुं, चतुर्दशयमान्तर्गतयमविशेषः । इति
 मेदिनी । सुनिविशेषः । यथा,—
 'वैलानसा बाणखिस्स्यौद्धुम्बराः फेनपा वने ।
 याये कुटीचकः पूर्वं वज्रोदो हंसनिष्क्रियौ ॥
 इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४२ ॥ 'श्रीदुम्बराः
 प्रातस्तथाय यांदिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः
 फलादिभिर्जीवन्तः ॥ इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 कथं, स्त्री, (उत्कर्षस्य भावः । उत्कर्ष + षड् ।)
 उत्कर्षता ॥
 ताम्बपादिः, पुं, (उत्तानपादस्याप्यम् पुमान् ।
 उत्तानपाद + इच् ।) भ्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
 उत्तानपादराजपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपौत्रः ।
 (यथा भागवते ४ । १० । ४० ।
 'श्रीत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा
 देवः क्षिप्रोत्पन्नतार्क्षिहरौ विपश्चान् ॥
 उत्तानपादात् सुरक्षां जात उत्तमः । इति महा-
 भारतम् ॥ यथायामुपरिस्त्रितनिष्कतारा च ॥
 तार्क्षिकः, चि, (सामान्यविधिबन्धुगणस्य भावः ।
 उत्सर्ग + ठच् ।) सामान्यत्वम् । इति स्मार्ताः ॥
 त्वास्मिन्, स्त्री, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + षड् ।)
 उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।
 'श्रीदुम्बरेण कृतस्वरा सप्तधुवा स्वावर्तमाना
 षड्भिरुक्ता ॥ 'रत्नचरचक्रमाङ्गलावदौद्धुम्बरमुमा ॥
 इति भाषे ११ । २४ । तथा मेघदूते पूर्वभेदे ॥ ५५ ॥
 'द्वौद्धुम्बरपरिजयवन्तः शुद्धास्ते यथाचि ॥

अभिचारिभावभेदः ।
 यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । 'श्रीदुम्बरोद्भा-
 यज्ञाः स्मृतिमतिरहितता व्याधिसन्नासजन्माः ॥
 तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।
 'इष्टानवातिरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
 चिन्तताप-त्वर-क्षेद-दीर्घनिश्चिन्तितदिक्षत् ॥
 उदाहरणं यथा तत्रैव ।
 'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
 ल्ने शोभीलितभालतीसुरभयः प्रौढः कदम्बानिलाः ।
 सा चैवास्ति तथापि तत्र सुरतथापारलीलाविधौ
 देवारोधसि वेतसीतयतले चेतः समुत्कण्ठते ॥
 इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
 'श्रीदुम्बरोद्भासा च इष्टमाद्यप्रान्तौ निवर्तते
 इष्टमाद्यश्च स्वार्थं इच्छन्तयात्वात् पञ्चस्य ॥
 श्रीदैनिकः, चि, (श्रीदैनं शिल्पमस्य । श्रीदैन + ठच् ।)
 सूत्रकारः । इत्यमरः ॥
 श्रीदरिद्रः, चि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठक् ।)
 विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा किराते ११ । ५ श्लोकस्य टीकायां
 मल्लिनाथः । 'अतएवाद्यून श्रीदरिद्रः । आद्यूनः
 स्यादौदरिक्ते विदिगीषाविवर्जिते । इत्यमरः ॥
 'विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा आण-
 स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः ॥ इति
 भरतः ॥ 'स्रोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्या-
 गेष्वा विजिगीषा तथा रक्षितः ॥
 इति रमानाथः ॥
 श्रीदन्वितं, स्त्री, (उदन्वित् + 'उदन्वितोऽन्यतर-
 स्याम् ॥ ४ । २ । १६ । इति पद्ये षड् ।) अर्द्ध-
 जलयुक्तघोलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदन्वित् + षड्
 ष्य विशेषो ज्ञातयः ॥
 श्रीदन्वित्कं, स्त्री, (उदन्विति संस्मृतम् । 'उदन्वितो-
 ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठक् । 'इसुसुक्ता-
 न्तात् कः ॥ १ । ७ । ५१ । इति ठस्य कः ।) अर्द्ध-
 जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 श्रीदार्थ्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + षड् ।)
 उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाग्गुणभेदः । यथा
 किराते १ । ३ ॥ 'स सौष्ठवौदार्थ्यविशेषश्रा-
 षिनीम् ॥ इति 'श्रीदार्थ्यं अर्थसम्पत्तिः ॥ इति
 मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नायकगुणभेदः । यथा
 साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।
 'श्रीभा विलासो माधुर्यं गान्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
 जलितौदार्थ्यमित्यद्यौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।
 'दानं सप्रियभाषणमौदार्थ्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥
 नायिकाण्यारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।
 'श्रीवने सत्त्वजास्तसामश्राविंशतिसंख्याकाः ।
 अक्षरारास्तत्र भावहावहेकास्त्रयोऽङ्गजाः ॥
 श्रीभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।
 श्रीदार्थ्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयलजाः ॥
 तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । 'श्रीदार्थ्यं विनयः
 सदा ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

'न ब्रूते परवां गिरं वितमुते न भूयुर्गं अक्षरं
 गीतंसंक्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे क्षुटेऽप्यायति
 कान्ता गर्भेऽहे गवाक्षविवरथापारिताया वहिः
 सख्या वक्षुमभिप्रयच्छति परं पर्यङ्कुक्षी जोषने ॥
 मनसो हृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।
 'शान्ता घोराक्षया मूढा मनसो हृत्तयस्त्रिधा ।
 वैराग्यं क्षान्तिरौदार्थ्यमित्याद्या घोरहृत्तयः ॥
 श्रीदार्थ्यं स्त्री, (उदास + षड् ।) उदासस्य भावः ।
 वैराग्यम् । अनुरागादिभ्यन्वता । यथा ।
 'श्रीदार्थ्यसंविदवलम्बितभ्रूयुसुभ्रा-
 मक्षिन् दृष्टोः पतिततामवलोक्य भैर्याः ॥
 इत्यादि नैषधम् ॥ 'श्रीदार्थ्यविनिष्कणहेतोर्वधमपि
 कुञ्जाः किमौदार्थ्यम् ॥ इति पद्यावली ॥
 श्रीदालकं, स्त्री, (उद्दालेन कीटेन सञ्चितम् । उद्दाल-
 + षड् + संज्ञायां कन् ।) वल्लीकक्षारिकीट-
 निम्मितमधु ।
 तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
 कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (अथौद्दालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।
 'प्रायो वल्लीकामधुस्थाः कपिषाः क्षेप्यकीटकाः ।
 कुर्वन्ति कपिलं खल्यं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
 श्रीदालकं सञ्चितं खल्यं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायमुष्णमक्षुब्धं कटुपाकञ्च पित्तहृत् ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
 'श्रीदालकं महाराज तीर्थं सुनिगिबेवितम् ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 श्रीद्वयं, स्त्री, (उद्धत + षड् ।) उद्धतस्य भावः ।
 यथा । 'असूयान्यगुणार्द्धीगामौद्ध्यादसहिष्णुता ।
 भ्रूमङ्गदोषसंघोषरक्षाक्षिप्ततादिक्षत् ॥ इति
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
 श्रीद्विजं, स्त्री, (उद्भिद + जन + ड + स्वार्थे षड् ।)
 पांशवजवणं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 श्रीद्विदं, स्त्री, (उद्भिद + स्वार्थेऽण् ।) साम्भरि-
 लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सञ्जते । सूत्रस्थाने
 ४६ अ ॥
 'जघु तीक्ष्णोष्णसुत्कोदि सूक्ष्मं वातानुजोमगम् ।
 सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्यालवणमौद्धिदम् ॥
 तीक्ष्णत्वम् । उत्कोदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कौष्ठवद्धतानाह्रमूलनाशि-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
 यथा—
 'श्रीद्विदं पांशुजवणं यज्जातं भूमितः खर्यं ।
 क्षारं गुणं कटु क्षिणं घीतलं वातनाशनम् ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥
 'सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णसुत्कोदि श्रीद्विदम् ॥
 इति वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अ ॥
 उद्धिदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 ('श्रीद्विदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिनिलतत्रयगुणे पाश्रीयवर्गे ॥

शौर

शौर

अस्य व्याख्यायां शिवदासेनाक्तं यथा ।
 “शौरिदं निम्नप्रदेशादूर्ध्वमुत्सृज्यमानम्” ॥
 उद्भिदो जातं ब्रह्मादि । यथा ॥
 “तत् तद्विधिं चोयं जाकुञ्जोद्भिदपार्थिवम्” ॥
 “भौमभौमधुम्भिदोद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्विदधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः” ॥
 “मूलकसंसारनिर्वासनाङ्गुलसपल्लवाः ।
 क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्मैकानि कण्टकाः ॥
 पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने । १ अः ॥
 शौरिदं, स्त्री, (उदाहृतसमये लब्धम् । उदाहृ +
 ठञ् ।) मास्यप्राप्तिकाले लब्धं मास्यधनम् । इति
 दायभागः ॥ तत् भ्रातृभिरविभाज्यम् । यथा ।
 “पितृदद्याद्विनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत् ।
 मैत्रमौद्भिदकश्चैव दायदानां न तद्भवेत् ॥
 इति शास्त्रवचनः ॥ (यथा च मनुः । ८ । २०६ ।
 “विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्य धनं भवेत् ।
 मैत्रमौद्भिदकश्चैव माधुपर्तिकमेव च” ॥)
 शौरिगवः, पुं, उग्रगोरपत्यम् । इति भरतः ॥ उप-
 समीपे गौर्यस्य इति उपगर्गोपः । लक्षणाया
 तत्परोहिते उपगुशब्दः । यथा हारीतः ।
 “यं वयं याजयेद् यस्त स तद्वर्णत्वमाप्नुयात्
 सद्योवर्षेण वर्षेणैवमेवाव्रवाद्भृगः” ॥* तथा च
 लक्षणायां ब्राह्मण उपगुपदवाच्यः । तस्यापत्य-
 शौरिगवः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।
 (उपगोदिदमिति श्रुत्याद्या उपगुसम्बन्धिनि, त्रि-
 उपगु + “तस्येदम्” । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ॥)
 शौरिगवकं, स्त्री, (शौरिगवानां समूहः । “गोत्रोच्छो-
 द्भेति” । ४ । २ । ३६ । वृज् ।) शौरिगवसमूहः ।
 इत्यमरः ॥
 शौरिपयस्विकः, पुं, (उपयसं प्राप्तकालं भूतः । उप-
 यस्व + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” । ५ । १ ।
 इति ठञ् ।) राजयस्यसम्पन्नः सूर्यश्च । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 शौरिनिधिः, स्त्री, (उपनिधि + स्वार्थं ठञ् ।)
 उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमपिद्वयम् । इति
 स्मृतिः ॥
 शौरिपयः, स्त्री, (उपमेव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थं ष्यञ् ।)
 सादृश्यम् । तत्पर्यायः । अनुकारः २ अनुहारः ३
 सान्यम् ४ लुजा ५ उपमा ६ कक्षाः ७ उपमानम् ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
 “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा मूलानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः” ॥
 “शौरिपयं नाम यद्व्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य
 प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धनु-
 कस्येवासेनारोग्यदस्येति” ॥ इति विमानस्थाने ।
 ८ अध्याये ॥ चरकेणोक्तम् ॥)
 शौरिपयिकः, त्रि, (उपायेन सज्जातः । उपाय + ठक्
 + ऋस्त्वञ्) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते विदुरागमनपर्वणि १ । २०५ । १२ ।
 “एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
 वृत्तमौपयिकं मन्थे भीष्मस्य सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ३६ ।
 “वासमौपयिकं मन्थे तव राम महाबल” ॥
 स्त्रिणां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
 पर्वणि १ । १६४ । ११ ।
 “न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजानां कथयन्ति वीराः” ॥
 स्वार्थं विनयादिभ्यश्चकृत्प्रत्यये कृते उपायएव शौरि-
 यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
 “शिवमौपयिकं गरीयसीम्” इति ॥
 शौरिपरोधिकः, पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध
 + ठक् ।) पीलुदण्डः । तत्पर्यायः । पैलवः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधसम्बन्धिनि चि ॥
 शौरिपवस्तं, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण्) उपवासः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 शौरिपसर्गिकः, पुं, (उपसर्ग + ठक्) सन्निपातरोग-
 विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् ।
 खेदश्लेष्मादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः ॥
 प्रतिशोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यामायाति तत्क्षणात् ।
 शौरिपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि चि ॥
 (“तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलखण्डोपसर्ग-
 संज्ञः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
 “प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शाग्निश्चासात् सहभोजनात् ।
 सहश्रय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
 कुष्ठं श्वरश्च शोषश्च नेत्राभिभ्यन्द एव च ।
 शौरिपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम्” ॥
 इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
 माधवसंज्ञस्य व्याख्यायां कुष्ठाधिकारे यथा ।
 “शौरिपसर्गिकरोगा इति शौरिपसर्गिकाः पापरोगा-
 दयो भूतोपसर्गजाः संक्रामन्ति आविशन्ति” ॥
 शौरिपस्यं, स्त्री, (उपस्थाङ्गम् । उपस्थ + ष्यञ्) उप-
 स्थेन्द्रियसुखम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
 तत्रैव ७ । ६ । १३ ।
 “शौरिपस्यं जैत्रं कृत्स्नं मन्यमानः
 कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” ॥)
 शौरिमीनं, त्रि, (उमानां भवनं क्षेत्रं वा । “विभाषा-
 तिलमाषोमेति” । ५ । २ । ४ । पक्षे खञ् ।)
 उष्णम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मसिनार क्षेत्र इति भाषा ॥
 शौरिगं, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + ष्यञ्) अस्त्रे-
 षानक्षत्रम् । इति जटाधरः । सर्पसम्बन्धिनि चि ॥
 शौरिभः, पुं, (उरभस्य मेघस्य इदम् । उरभ + ष्यञ्) ।
 कम्बजः । तत्पर्यायः । उर्ध्वयुः २ आविकः ३
 रक्षकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघमांसम् । यथा
 मनुः । ३ । २६८ ।
 “हौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिषेण तु ।
 शौरिभेयाथ चतुरः श्राकुनेनाथ पक्ष वै” ॥
 मेघदुग्धम् । यथा,—
 “शौरिभं मधुरं रूक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
 न शस्तं रक्षपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
 धन्वन्तरिं प्रति प्रन्नकारकः ऋषिभेदः । स
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तमस्य
 बरन्तविगणपरिहृतमात्ममख्यं काशीराजं दिवं
 दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरशौरिभपौष्कलात्
 करवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥
 शौरिभकं, स्त्री, (उरभाषां समूहः । उरभ + “
 जोक्षोद्भोरभेति” । ४ । २ । ३६ । वृज्) मे-
 समूहः । इत्यमरः ॥ भेङ्कार पाठ इति भाषा ।
 शौरिसः, पुं स्त्री, (उरसा निम्नितः । उरस + “
 खजातपुत्रः । तत्पर्यायः । शौरिस्यः २ । इ-
 मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका । बादशति
 पुत्रान्तर्गतश्लेषपुत्रोऽयम् । स तु स्वर्गायां ः
 र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “स्वर्गायां संसृता
 स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति बौधायन
 (तथा मनुः । ६ । १६६ ।
 “खे क्षेत्रे संसृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्” ॥
 “शौरिसो धर्मेपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः
 २ । १३१ ॥
 शौरिस्यः, पुं स्त्री, (उरसो भवः । उरस + “
 ततः स्वार्थे ङण्) । शौरिसपुत्रः । इत्यमरः । (३
 उरसो वत्स उत्पन्नम् । वत्सो भवम् । यथा ।
 क्षायाम् । १६ ।
 “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्” ॥
 शौरिस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गरसंयुतम्” ॥
 शौरिदेहिकं, त्रि, (ऊर्ध्वदेहाय भवम् । ऊर्ध्वदे-
 ठञ्) मृतार्थं तदहर्दानम् । इत्यमरः । (४
 मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डीकरणात् पूष्णे ङे
 ष्टितिहेतुर्न यत् पिण्डीदिदानं तत् । इति भरत
 (पुत्रदाराद्यवश्यमर्चयपीडनेन यत्पारशौभि
 धर्मे बुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्गौ
 मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवति ।
 यथा मनुः ११ । १० ।
 “दद्यान्नामुपरोधेन यत्करोष्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च” ॥
 तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
 “दासीर्दासांश्च यानानि वैश्यानि सुमहानि
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तस्यौर्ध्वदेहिकम्” ॥
 (शौरिदेहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)
 शौरिश्चोत्सिकः, त्रि, (ऊर्ध्वोत्स + ठञ्) ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शौरिश्चोत्सिकः । इ-
 स्यात् ॥)
 शौरिष्, स्त्री, (उर्ध्व्या भवम् । उर्ध्व + ष्यञ्) ।
 बलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 शौरिष्, पुं, (शौरिष्वात् भृगुवंशीयात् ऋषेर्जातः ।
 + ष्यञ्) । शौरिष्विश्वोद्यजत्वात्पाठम् । १ ।
 वानकः । इत्यमरः ॥ स तु भृगोकस्य रति
 सीमा । तत्र सर्वे नरकाः देवाश्च वसन्ति ।
 सिद्धान्तशिरोमणिः । शौरिष्वातो यदुक्तं
 ऋषिभेदः । तस्मिन्नादिकर्क, महाभारते
 पर्वणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

शौच

‘ततो महीतकं तात क्षत्रियेषु यदृच्छ्या ।
 इतदाधगतं विसं केनचिद्गुणैश्चानि ॥
 द्विसं दृष्टुः सर्वे समेताः क्षत्रियवर्षाः ।
 प्रथमं ततः क्रोधाद्भृशं स्नात्स्नानागतान् ॥
 नजम्नः परमेव्यासाः सर्वांस्तान्निश्चितैः शरैः ।
 प्रागभादवक्षन्तस्तत्रैवः सर्वां वन्यसुराम् ॥
 तत उच्छिद्यमानेषु भृशं स्नानं भयात्तदा ।
 दृगुपल्लो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
 तानामन्यतमा गर्भं भयाद्भृशं महीतकम् ।
 ऊरुशैकेन वामोरुर्भृशुः कुलविद्वज्जये ॥
 इदंमुपलभ्यामुः ब्राह्मण्यो या भयाद्विंता ।
 त्विका कथयामास क्षत्रियाणांमुपकरे ॥
 ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
 दृष्टुर्ब्राह्मणीं तेषु दीप्यमानां स्वतेजसा ॥
 “अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
 मुखान् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याङ्ग इव भास्करः ॥
 ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभूवुः” ॥

अथमौर्वस्तु पितृवधामात् क्षत्रियवधे कृत-
 प्रतिज्ञ उद्ये तपसि वर्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
 ततो यथाप्रतिज्ञो नाहं भवितुमुत्सहे इति
 ज्ञानशङ्काः अमोघत्वाच्च क्रोधवक्रैः पितृनुक्तवान् ।
 यथा तत्रैव १८२ अध्याये ।
 “यश्चायं मन्यो मेऽभिर्लोकानादातुमिच्छति ।
 दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥
 भवताश्च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् ।
 तस्मादिधधं यच्छेयो लोकानां मम चेन्द्राः ॥

पितर ऊचुः ।

य एष मन्युजस्तेऽभिर्लोकानादातुमिच्छति ।
 अमुतं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यसु प्रतिष्ठिताः ॥
 आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
 तस्मादपसु विमुखेन क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥
 अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि मशोदधौ ॥
 मन्युजोऽभिर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥
 एवं प्रतिज्ञां सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
 नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

ततश्च क्रोधजं तात और्वीऽग्निं वरुणाजये ।
 उत्ससर्त्त स चैवाप उपयुक्ते मशोदधौ ॥
 महद्भयं शरो भूत्वा यत्तद्देविदो विदुः” ॥
 (उर्वस्यापत्वम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः ।
 इति पुराणम् ॥

उर्वशेषः, पुं, (उर्वशेषाः अपत्वम् । उर्वशी + ङक्) ।
 अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(अस्य अन्नकथा पुराणेवृत्ता यथा,
 “तथोरादित्ययोः सखे वृद्धापतरसमुर्वशीम् ।
 देतश्चक्षन् तत् कुम्भे न्यपतद्वाशरीवरे ।
 तेनैव तु मुञ्चतेन वीर्यवन्ती तपस्विनी ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च द्वाहती संभूवतुः” ॥
 उर्वशीमर्जनाताः पुरुरवसः सप्त पुत्राः ।
 तत्पथा हरिर्ब्रह्म २५ अध्याये ब्रह्मणा ॥
 ब्रह्म, स्त्री, (उल्लुङ्गानां समूहः । अन् ।) उल्लुङ्-
 समूहः । इति षटाक्षरः । पेशार भौक् इति भावा ॥

शौचकः, पुं, (उल्लुङ्गस्य मनेरपत्वं पुमान् । उल्लुङ् +
 गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
 वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु कणाद-
 इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)

शौशीरं, स्त्री, (उच्यते । वष् + ईरन् । प्रज्ञाद्यञ् ।
 ५ । ४ ३६ । यद्वा उशीरस्येदं “तस्येदम्” । ४ ।
 ३ । १२० । इत्यञ् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥
 शयनं स्नापः शय्या वा आसनं पीठादि । शय-
 नासनं समुद्धितमिति खानी । पृथगिति सुभूतिः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
 धर्मोनुशासनपर्वणि १२ । ६० । ३१ ।

“कृत्वं वेद्यनमौशीरमुपाजज्ञानानि च ।
 यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारीणे” ॥
 उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शौशीरः, पुं, (उशीरस्यायम् । उशीर + षञ् ।)
 चामरदण्डः । इत्यमरः ॥

शौचगं, स्त्री, (उच्य + भावार्थे षञ् ।) कटुरसः ।
 उच्यं मरीचं तस्य भावः ॥

शौचधं, स्त्री, (शौचधेरिदम् । शौचधरेव वा “शौ-
 चधेरजातौ” ५ । ४ ३७ इत्यञ् ।) रोगनाशकद्रव्यं ।
 शौचधिवर्धनं भवार्थे षाप्रत्ययः । तत्पर्यायः । भेष-
 जम् २ भेषजम् ३ अगदः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥
 जैत्रम् ६ आयुर्वीर्यः ७ गदारातिः ८ अमृतम् ९
 आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥

(“शोधनं श्रमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
 शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
 वक्तिर्विदेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
 धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधम्यरम्” ॥
 इति वाभटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“धन्वसाधारणे देशे समे सम्पत्तिके शुचौ ।
 श्मशानचैत्यायतनश्चभ्रवस्त्रीकवर्जिते ॥
 नृदौ प्रदक्षिण्यजले कुशगोह्विसंस्मृते ।
 अफालकच्छेऽनाक्रान्ते पादपैर्बलवसरे ॥
 शस्यते भेषजं जातं युक्तवर्षात्सादिभिः ।
 जन्वदग्धं दवाद्गधमविदग्धश्च वैजिते ॥
 भूतैश्चायातपान्माद्यैर्यथाकाजश्च सेवितम् ।
 अवागाममहामूत्रमुदोषो दिशमाश्रितम् ॥

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
 गृहीयादौषधं सख्यं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥
 सक्षीरं तदसम्प्राप्तवन्तिक्रान्तवत्सरम् ।
 ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः” ॥
 इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥

“यथाविधं यथाशस्त्रं यथाभिरश्ननिर्वाथा ।
 तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥
 शौचधं ह्यग्निज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
 विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
 योगादपि विधं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।
 भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥
 तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाद्येन भेषजम् ।
 धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
 कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सश्रेयं वासवाश्रमिः ।
 सश्रेयसातुरं कुर्यात्सत्त्वमतमौषधम् ॥

शौच

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
 स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥

“करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तद्व्यदुपकार-
 णायोपकल्पते भिषजो धातुस्त्वान्याभिनिर्दिष्टौ
 प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः तद्विधं
 व्यापाश्रयभेदात् । देव्यपाश्रयं युक्त्यपाश्रयश्च ।
 तत्र देव्यपाश्रयं मन्मौषधमग्निमङ्गलपद्मपद्म-
 होमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रक्षिपातग-
 मनानादि । युक्त्यपाश्रयं संशोधनोपश्रमने चेष्टाश्च
 दृष्टफलाः एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं ।
 त्र्यभूतमद्रव्यभूतश्च । तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभि-
 ज्ञतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-
 य-हर्षण-भर्त्सन-बध-बन्ध-क्षप्र-संवाहनादिरमूर्त्तो
 भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यस्तु त्र्यभूतं
 तद्वमनादिषु योगमुपैति ।

तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृता एवगुणमेवं
 प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्तौ एवं गृहीत-
 मेवं निश्चितमेवमुपस्कृतमगया मात्रया युक्तमस्मिन्
 ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्येतावन्मन्मौषधमपकर्षयति
 उपश्रमयति वा अन्यदपि चैवैविधं भेषजमभूषा-
 नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
 विमानस्थाने ८ अध्याये ॥

पर्यायानाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १७ः ।
 “चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।
 प्रायश्चित्तं प्रश्रमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
 विद्याङ्गैश्चजानामानि भेषजं द्विविधं तत् ।
 स्वस्थस्यौजस्वरं किञ्चिक्लिष्टदार्त्तस्य रोगनुत् ॥
 अमेषजश्च द्विविधं बाधनं सातुवाधनम्” ।
 तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—

“श्रुतश्चकाराश्रमविषमवस्त्रीकश्मशानाद्यतनदे-
 वतायतनसिकताभिरनुपहतमनूषराभभुराम-
 दूरादेकां खिग्धां प्ररोहवतीं नृदौ शिरां समां
 ह्यणां गौरीं कोह्वितां वा भूमिमौषधार्थं परी-
 क्षेत तस्यां जातमपि क्षमि-विष-शस्त्रातप-पवन-
 दहन-तोयसम्बाध-मार्गैरनुपहतनेकरसं पुष्टं पृथ-
 वगाढमूत्रमुदीर्घां चोषधमाददीतेषौषधभूमिप-
 रीक्षाविशेषसामान्यं ॥

विशेषस्तु । तत्राश्रवती शिरा गुर्वी श्यामा
 ह्यणा वा खूलहृत्तशस्यप्राया खगुणभूयिष्ठा ।
 खिग्धा प्रीतना समोदका खिग्धशस्यहृत्तकोमलह-
 त्तप्राया शुक्लाङ्गुणभूयिष्ठा । गानावर्णा खिग्धस-
 वती प्रविरलाक्षपाखुल्लप्ररोहापिगुणभूयिष्ठा ।
 रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराक्षरसहृत्त-
 प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । नृदौ समा श्रवणव्यक्त-
 रसजका सर्वतोऽसारहृत्ता महापर्वतहृत्त-
 प्राया श्यामा चाक्राङ्गुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाहाराचार्याः । प्राष्ट-वर्षा-शर-
 जेमन्त-वसन्त-योषेभु यथासङ्गं मूल-पत्र-त्वक्-
 क्षीरसार-फलान्याददीतेति तन्तु न सम्यक् कश्चात्
 सौम्यान्मौषधानि सौम्येभु
 ऋतुषु आददीतामेयान्यामेयेभ्येवमथापङ्गुणानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्वीषधानि सौम्येषु ऋतुषु स्थी-
तानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शोधं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि
विरेचनत्रयाण्यददीताभ्याकाशमाखतगुणभूयि-
ष्ठायां वमनत्रयाणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतो
भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं
बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यत्र
मधु-दूत-गुड-पिप्पली-विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावगतिज्ञान-
संबन्धराण्याददीतेति” ॥)

नानारोगहरौषधदिर्यथा । रद्र उवाच ।
“एवं धन्वन्तरिविष्णुः सञ्चुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह नानारोगान् रगर्हानान्” ।
हरिरुवाच ।

“सर्व्वज्वरेषु प्रथमं कार्य्यं शङ्कर ! लङ्घनम् ।
क्षयितोदकपाणश्च तथा निर्व्वान्तसेवनम् ॥
अपिस्त्रेदो ज्वरास्त्रेवं नाशमायान्ति हीन्यर ! ।
वातज्वरहरः क्षायो गुडूच्या मुस्तकेन च ॥
दुराणमयैव कृतं पित्तज्वरहरं प्रदणु ।
शुण्ठीपर्यटमुस्तैश्च बाणकोशीरचन्दनैः ॥
साण्यः क्षायः श्लेष्मजन्तु सशुण्ठिः सदुराणभः ।
सबाणकः सर्व्वज्वरं सशुण्ठिः सहपर्यटः ॥
किराततिक्तैर्वापि गुडूचीशुण्ठितिक्तैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च प्रदण्वन्यं योगमुक्तमम् ॥
बाणकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुस्तकैः ।
ज्वरनुषं कृतक्षाथस्तथा वै सुरदारणा ॥
धन्याकनिम्बमुक्तानां समधुः स च शङ्कर ! ।
पटोणपत्रयुक्तश्च गुडूचीत्रिफलायुतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाकृदातनुत्तिदम् ।
हरितकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्वमम् ॥
चूर्णं जलञ्च क्षयितं धन्याकोशीरपर्यटैः ।
आमलक्या गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं प्रदणु ।
हरिद्रानिम्बत्रिफलासुस्तकैर्देवदारणा ॥
क्षायं कटुरोहिण्या सपटोणं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्षयितं जलम् ॥
कण्टकारिनामरेण गुडूच्या पुष्करेण च ।
जग्ध्वा गजवलाचूर्णं श्वाचकासादिनुद्वेत् ॥
कफवातज्वरै देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
मखो वा सुद्वयुषं वा प्राण्यन्नं वाद्य युषवत् ॥
ज्वरार्तमानुषे देयं ज्वरहानिस्तदा भवेत् ।
विश्वपर्यटकोशीरघ्नचन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुशीतलं बारि द्रष्टुर्द्विज्वरदाहनुत् ।
विष्वादिपद्ममूलस्य क्षायः स्यादातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वभेषजम् ।
वातज्वरे त्वयं क्षायो दन्तः शान्तिकरः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः क्षायः पर्यटनिम्बयोः ।
विधाने क्षियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु क्षाण्टे वा दहेक्षोहशलाकया ।
तिक्ता पाठा पटोणञ्च विद्याना त्रिफला चिहृत् ॥

सक्षीरो भेदनः क्षायः सर्व्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“सप्तरात्रात् प्रजायन्ते खष्पीटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाङ्गनात् ॥
भङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशद्विकरं तैजं गुग्गाचूर्णाश्वितेन च ॥
एषा मांसी कुष्ठसुरायुक्तमभ्यङ्गतः शिव ! ।
गुग्गाफलं ममाप्यैव लेपनं चेन्म्रसुप्तनुत् ॥
आम्नास्थिचूर्णलेपाद्दि केशाः सुस्मा भवन्ति वै ।
बद्धमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पतन्ति च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैजमुक्तमम् ।
सञ्चतुर्गुणगोमूत्रं समनःशिलमेव च ॥
शिरोऽभ्यङ्गाक्षिरोजन्मयूकालिख्याक्षयं नयेत् ।
नवदग्धशङ्खचूर्णं चटुसीसकलेपिताः ॥
कचाः स्रक्त्वा महाक्षया भवन्ति लघुभङ्गज ! ।
भङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरश्च गुडमेतैः समैः प्रदत्तम् ।
पलितानीह कृष्णानि कुर्यात्क्षेपान्महौषधम् ॥
आम्नास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भङ्गराजकम् ॥
जीर्णं पक्ष्णौहचूर्णं काञ्जिकं कृष्णकेशकृत् ॥
चक्रमर्दकवीजानि कुष्ठमेरुदुग्धमूलकम् ।
अत्युष्णकाञ्जिकं पिष्ट्वा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवश्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
शतपुष्पा देवदारु एभिस्तेजन्तु साधितम् ॥
गोपुरीषरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।
तत्कार्यभरयाङ्गु । कार्य्यशूलं क्षयं नयेत् ॥
मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कार्य्योभरयात् शिव ! ।
कार्य्योः पूतिनाशः स्यात् क्षमिखावादिकस्य च ॥
मानतीपुष्पदण्डो रसेन भरयात् तथा ।
गोजलेनैव पूरेण कार्य्योभरयो विनश्यति ॥
कुष्ठमाधमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।
अपामार्गोऽन्धगन्धा च लहती सितसर्षपाः ॥
यवास्तिकाः सैन्धवश्च पादिकोदरत्तं शुभम् ।
लिङ्गबाङ्गलानाञ्च कार्य्योभर्यद्विद्वेत् ॥
कटुतैजं भस्मातकं लहतीफलदाडिमम् ।
वस्त्रकैः साधितं क्षितं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाङ्गनपत्ररसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।
भरयाङ्गोहरणं भवेद्भास्त्रय संशयः ॥
अशीतिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।
मया निम्बामला शुण्ठी पिप्पली तखुणीयकम् ॥
क्षयाशुष्कां वटिं कुर्यात् पिष्ट्वा तखुणवारिखा ।
मधुना सह सा चाक्ष्योरङ्गनात्तिमिरादितुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपत्रमरीचानि अजामूत्रेण पेक्षयेत् ॥
पुष्पं रात्र्यन्धतां हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदङ्गेन मनःशिला ॥
सैन्धवश्च तदङ्गेन एतत् पिष्टोदकेन तु ।
क्षयाशुष्कान्तु वटिकां क्षत्वा गयनमङ्गयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पिष्टकस्य महौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करदस्य कषानि च ।
सैन्धवं रंजनी द्वे च भङ्गराजरसेन हि ।
पिष्ट्वा तदङ्गनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अटखकमूलन्तु काञ्जिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिक्षेपाश्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं वदरीमूलं पीतमक्षिष्ठायां हरिः ।
सैन्धवं कटुतैजश्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्जिकसंघट्टं ताम्बपात्रे च तेन च ।
अङ्गनात् पिष्टकस्यैव नाशो भवति शङ्कर ! ।
विल्वनीलीकारमूलं पिष्टमन्त्रजलेन च ।
अनेगाङ्गितमात्रेण नश्यन्ति तिमिरादि हि ।
पिप्पलीकतकश्चैव हरिद्रामणकं वचा ।
खदिरपिष्टवर्तिश्च अङ्गनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्यमुखो धौति लहृद्वातेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च निवृत्तं सर्व्वैः प्रमुच्यते ॥
शुक्लैरखस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।
कागदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वातरोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं लहृदपलाशश्च हरितकी ।
पटोणकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽङ्गनात् ॥
गङ्गामूलं कागमूत्रघट्टं तिमिरनुषं तत् ।
रौप्यताम्बसुवर्णानां हस्तघट्टं शलाकया ॥
घृतं तदमनं रद्र ! कामलायाधिनाशनम् ।
घोषाफलमथात्रार्तं पीतं कामलनाशनम् ॥
दूर्वादाडिमपुष्पन्तु अणक्तकहरीतकी ।
नासाशिरारक्तनुत् स्यान्नस्याद्वै खरसेन हि ।
सुपिष्टं त्रिङ्गिनीमूलं तद्रसेन लघुभङ्ग ! ।
मस्यदानादिनश्येत् नासाशो नीललोहित ! ।
गन्धं घृतं सर्व्वरसं रद्र ! धन्याकसैन्धवम् ।
धुस्तूरकं गैरिकश्च एतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैजं प्रयतुत् स्याच्च स्फुटितोषटितोधरे ।
जातीपत्रश्च चर्व्वित्वा विघृतं मुखरोगनुत् ॥
मध्यात् केशरवीजस्य दन्ताः स्युश्चक्षिताः क्षिण्ण !
मुस्तकं कुष्ठमेणा च यष्टीमधुकाशुकम् ॥
धन्याकमेतददनाम्बुखदुग्धनुत् हर ! ।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य मज्जात् ॥
तैजयुक्तस्य निवृत्तं स्यात् मुखदुग्धन्वताक्षयः ।
दन्तप्रयाणि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्जिकस्य सतैजस्य गखुषकवकाक्षितिः ।
ताम्बुलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्यधिषुष्विव ! ।
परित्यक्तः श्लेष्मगणः शुण्ठीचर्व्वयतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्येना यष्टीमधु च पिप्पली ।
जातीपत्रमथैवाश्च चूर्णं कीर्णं तथा कृतम् ॥
श्लेष्मालिकाजटायाश्च चर्व्वयं गजगुण्डितुत् ।
नासाशिरारक्तकार्याङ्गश्लेष्म शङ्कर ! त्रिङ्गि ! ।
रसः शिरोधवीजानां हृत्तदस्य चतुर्गुणः ।
तेन पक्षेन भूतेषु ! मस्यं मस्तकरोगनुत् ॥
गजरोगा विनश्यन्ति नस्यामात्रेण तत्क्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुग्गामूलक चर्व्वयत् ॥
काकजङ्गा क्षुद्दी नीली कषायाम्बुसूक्तम् ॥
दन्ताक्षानां दन्तजांश्च क्षितीमिन्द्रयो शिव ! ।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोक्षिमेव क्षयितम् ॥
तेन चाभक्षिता दन्ताः कुष्ठैः कटुवटानि हि ।

ता. कर्कटपादेन केवलेनाथ वा विजाः ॥
 सप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मत्वाः फलस्य हि ।
 जामया च शुक्रस्य सेपादककण्डुवत् ।
 लोभुकुम्भमङ्गिला लोहकाकीयकानि च ।
 तस्य जनेतेश्च यष्टीमधुसमन्वितैः ॥
 रिपिष्टैर्वृक्षोपः स्त्रीणां शोभनवप्राकृतं ।
 मागच्छामदुग्धेन तैश्चप्रसन्तु साधितम् ॥
 कचन्दनमङ्गिलाकाक्षायां कर्षकेय वा ।
 द्रोमधुकुम्भमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिहत् ॥
 सुग्री च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्ठकारिका ।
 सिद्धं कथितं वारि पीतञ्चाभिं करोति वै ॥
 तस्यूनक्षयश्चैव सुरयक्ष्मखेश्वर ! ।
 रत्नपर्पटोशीरं वृहती कटुरोहिणी ॥
 पौष्टं कथितं त्वेभिर्वारिं पीतं अमापहम् ।
 हृदिपित्तज्वरं शोषं मूर्च्छाश्चैव क्षयं नयेत् ॥
 मध्वाप्यपिप्पलीचूर्णं कथितं क्षीरसंयुतम् ।
 तं हृद्भोगकासस्य विषमज्वरदुह्वेत् ॥
 यौषधीनां सर्वासां कर्षार्थं ग्राह्यमेव च ।
 योऽतुल्यतो ज्ञेयो विशेषो वृषभध्वज ! ॥
 दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
 वृषभज्वरदुह्वेत् स्याच्च काकजघ्नासस्तथा ॥
 सुग्रीकथितं क्षीरमजाया ज्वरदुह्वेत् ।
 शीमधु मुक्तकश्च सैन्धवं वृहतीफलम् ॥
 तैर्नैस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुरुषस्य च ।
 रीषमधुसुग्रीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिव ! ॥
 [सन्तु काकजघ्नाया निद्राहत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
 सिद्धं तैर्न काङ्क्षिकेन तथा सर्परसेन च ॥
 पीतोदकसमायुक्तं सेपात् सन्नापनाशनम् ।
 शोषितज्वरदाहैभ्यो जातसन्नापनुत्तथा ॥
 शुकशैवालमश्याश्च सुग्रीपाषाणभेदकम् ।
 शोभाङ्गनं गोक्षुरं वा वषयश्चदमेव च ॥
 शोभाङ्गनस्य मूलश्च यतैः कथितवारि च ।
 त्सा हिङ्गु यवक्षारं पीतं वातविनाशनम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भङ्गातकं शिव ! ।
 अर्थैः कथितं पीतं वरशूलापसारकत् ॥
 अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्लीकम्पितिका ।
 तथा मर्द्दनात् रत्न ! उदरक्षम्भः प्रशान्ति ॥
 वृहतीकस्य वै मूलं संपिष्टसुदकेन च ।
 पीतं किञ्चिन्निवातस्य विपाटनहृदेव च ॥
 पीतं तक्रोच मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
 वरेत् किञ्चिन्निवातं वै वृक्षमिन्द्राशुनिर्यथा ॥
 अश्विषंक्षारमेकेन भङ्गेन सह खादितम् ।
 पीतं मांसरसेनापि वातशुद्धिभङ्गहृत् ॥
 घृतानिं प्रसूकश्च द्यागशीरेण संयुतम् ।
 सेपात् पादयोश्चैव सप्तापो नात्र संशयः ॥
 मध्वाप्यं सैन्धवं सिक्कं गुडुगैरिक्तगुण्जैः ।
 सप्तरसः स्फटितः कोमलोऽसिञ्चश्च सेपनात् ॥
 दुर्लभेन किमो व विधुमासौ प्रतापितः ।
 सिक्काकारिकः पाहः समः स्याद्वृषभध्वज ! ॥
 सप्तरसः सिक्कश्च क्षीरश्च वृहतीकी ।
 साधितहताश्वक्वो अग्निदग्धपापनुत् ॥
 पीतं तैश्चाग्निदग्धवक्त्रमक्षयमन्वितम् ।

अग्निदग्धं त्रयं नश्येद्दुग्धः क्षतसेपतः ॥
 नवनीतं माहिषश्च दुग्धपिष्टतिजानि च ।
 भङ्गातकत्रयं नश्येत् वृक्षस्यं तस्य सेपतः ॥
 शरपुष्पा लज्जालुका पाठा चैवान्तु मूलकम् ।
 जलपिष्टं तस्य सेपात् शस्त्राघातः प्रशान्ति ॥
 मूलश्च काकजघ्नायास्त्रिरात्रेणैव शेषतः ।
 पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते त्रये ॥
 सजलं तिक्तैश्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
 तस्येकदानान्नश्येत प्रहारोद्भववेदना ॥
 अभया सैन्धवं सुगिरैतत् पिष्टोदकेन तु ।
 भक्षयित्वा क्षीरार्णस्य नाशो भवति शङ्कर ! ॥
 कटिबद्धं निम्बमूलमक्षीरुलहरं भवेत् ।
 श्यामूलं सताम्बूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
 अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्षपमूलकम् ।
 बीजानि मङ्गलदिने एषामुदत्तं समम् ॥
 सप्तरात्रप्रयोगेण श्चुभदेहकरं भवेत् ।
 श्वेतापराजितापत्रं निम्बपत्ररसेन तु ॥
 नस्यदानात् डाकिन्यानां मातृणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
 मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च वृषभध्वज ! ॥
 मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्पार्णं तु समाहृतम् ।
 श्वेतापराजिताकस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
 कृत्वा तु वटिकां नारी तिलकेन वशी भवेत् ॥
 पिप्पली लोहचूर्णान्तु सुगिरिश्चामलकानि च ।
 समानि रत्न ! जानीयात् सैन्धवं मधु शर्करा ॥
 उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्ष्यात् समम् ।
 पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्दृष्टतद्वयम् ॥
 ॐ ठ ठ ठ इति ।
 सर्ववैष्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्वकामहृत् ॥
 संटह्य वृक्षात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ।
 चितासौ भस्म तच्छत्रोदं शिरसि शङ्कर ! ॥
 तमुच्चाटयते रत्न ! प्रदद्यात् तं योगसूक्तम् ।
 निक्षिप्तश्च पुरीषं वै वनमुभिकचर्मणि ॥
 कस्यां तन्तु निबद्धं वै कुर्यान्मनिरोधनम् ।
 कृष्णाकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रसिख्यते ॥
 घृतदलेऽनेधमध्ये ततो निक्षिप्यते हर ! ।
 स खाद्यते काकहृन्दैर्नारी पुरुष एव वा ॥
 शर्करा मध्वजादीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
 पाण्डुत्वं नाशयेद्भ्रूः आसादितमिदं हर ! ॥
 उसूककृष्णाकाकस्य चिक्षस्याथ समिच्छतम् ।
 रधिरेण समायुक्तं ययोर्नासा च ह्ययते ॥
 तयोर्दर्थोर्महवैरं भवेन्नास्यत्र संशयः ।
 भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शशस्य च ॥
 मांसं तस्माधितं तैर्न तदभ्यङ्गश्च रोगनुत् ।
 चन्दनोदकनस्यासु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
 हस्ते नाङ्गलिकाकान्दं यहीतं तेन सेपितम् ।
 शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दं व्यपोहति ॥
 पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
 वन्तिर्धस्य पुरीषेण कृतगर्भा तु भाविता ॥
 मयूरधधिरैवैव जीवमाहरते शिव ! ।
 क्षरितानां भुजङ्गानां विनस्थानामपीश्वर ! ॥
 देहक्षितासौ दग्धत्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
 तद्भस्म सम्मले क्षिप्तं शूनां मङ्गलदुह्वेत् ॥

मन्वेयानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
 ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही खाहा ।
 ॐ उदरः पाही पाही खाहा ॥
 छदर्शनाया मूलन्तु पुष्पार्णं तु समाहृतम् ।
 निःक्षिप्तं यद्दमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ति वम् ॥
 मार्षारिपणजं विष्टा हरितालश्च भावितम् ।
 द्यागमूत्रेण तक्षितो मूषिको मूषिकान् हरिेत् ॥
 युक्तो हि मन्दिरे रत्न ! नात्र कार्या विचारया ।
 चित्रफलाङ्गुनपुष्पाणि भङ्गातकश्रीरीषकम् ॥
 नात्ता सर्करसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
 एतैर्धूपो मत्तिकायां मशकानां विनाशनः ॥
 इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “ब्रह्मदण्डो वचा कुष्ठं प्रियकुर्नागकेशरम् ।
 दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्वेय तद्दशम् ॥
 ॐ नारायणायैति खाहा ।
 ताम्बूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्ततः ।
 ॐ हरि हरि खाहा ॥
 गोदन्तहरितालश्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
 चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयेत रुबशी भवेत् ॥
 श्वेतसर्षपनिम्बास्यं यद्दरहे तद्विषाणहृत् ।
 वैभीतकं शाखोटकं मूलं पत्रश्च संयुतम् ॥
 स्याप्यते यद्ददृष्टद्वारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
 खड्गरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेययेत् ।
 ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामिधात् ॥
 अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
 गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
 यं पश्येन्निकेनैव वशी कुर्यान्मृपाणये ॥
 काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सजुशुभम् ।
 आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
 आरण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रधिरं शुभम् ।
 करञ्जतैले तद्ग्राह्यं रत्नाग्नेः क्रञ्जलं ततः ॥
 पातयेत् पद्मसूत्रेण अवृष्यः स्यात् तदङ्गनात् ॥
 ॐ नमः खड्गवक्षपाणये महायक्षसेनापतये
 खाहा । ॐ वक्र क्रौं क्रौं वरसंयुक्ता त्वरिता
 विद्या ॐ मातश्चौरं सम्भय खाहा ।
 सहस्रं परिजप्या तु विद्येयं चौरवारिणी ।
 महासुगन्धिकामूलं शुक्रं लभेत् कटौ स्थितम् ॥
 ॐ नमः सर्वसत्त्वैभ्यो नमः सिद्धिं कुब कुब
 खाहा ।
 सप्ताभिमन्वितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
 स्त्रीणामये भ्रामयेच्च क्षयाहै सा वशा भवेत् ॥
 ब्रह्मदण्डो वचा पत्रं मधुना सह पेययेत् ।
 अङ्गुलेपाश्च वनिता गान्धं भर्तारमिच्छति ॥
 पुलदण्डोशिषा वक्त्रे क्षिता शुक्रस्य लम्भनम् ।
 मूलं जयन्त्या वक्त्रस्यं यवद्वारे जयप्रदम् ॥
 अपराजिताशिषां दद्यात्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
 ताम्बूलैः प्रदानाच्च वशीकरयुक्तमम् ॥
 रोचनानागपुष्पाणि विक्लपुष्पं प्रियङ्गुवः ।
 कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगद्भवेत् ॥
 ॐ क्रौं गौरि देवि सौभाग्यं पुत्रवश्यादि देहि मे ।

ॐ श्रीं कृष्ण! देहि सौभाग्यं सर्वत्रैलोक्यमोहनम् ।

दुराणभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमश्च शतावरी ।
तिक्ततेलेन संयुक्तं योनिकेपादशो नरः ॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।
सुमया स्यात् सा च रद्र ! पतिर्दासो भविष्यति ॥
माहिषं नवनीतश्च कुष्ठश्च मधुयष्टिका ।
सौभाग्यं भगलेपाश्च पतिर्दासो भवेत्सदा ॥
मधुयष्टिश्च तैर्दद्याद्गोक्षीरं कण्टकारिका ।
एताभिः समभागानि पिबेद्युष्णेन वारिणा ॥
चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवसुत्तमम् ॥

मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ॥
तत्पीत्वा लभते गर्भं नात्र कार्या विचारणा ।
मातुलुङ्गस्य बीजानि मूलाय्येरगुडकस्य च ॥
एतेन सह संयोज्य पाययेत् पुत्रकाङ्क्षिणीम् ।
अश्वगन्धाद्युत्तं दुग्धं क्षयितं पुत्रकारकम् ॥
पलाशस्य तु बीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।
रजस्वला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविक्लिता ॥
इति गारुडे १२२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा प्रकृतैलेन पेययेत् ॥
हरीतकीकषायेन दृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः स्थूलोहिताः पुंसः श्रेता रद्र ! न संशयः ॥

मूलकं खेदमग्नौ तु रसं तस्य प्रपेषयेत् ।
कर्णयोः पूरणात्तेन कर्णश्रावो विनश्यति ॥
अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नौ तापयेच्छनैः ।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥
प्रियङ्गुमधुकाष्ठौ धातव्युत्पलपत्तिभिः ।
मस्त्रिष्ठाणोद्भ्रजाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ॥
पक्षेत्तैलं तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु मधौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिशु रसायनम् ॥
सौवर्णं यवक्षारं तथा सर्ज्जिकसैन्धवम् ।
भुजयन्त्रि विडं मुक्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसतद्वत् कदल्याश्च रसो हि तैः ।
पक्वतैलं हरेदास्य खावादींश्च न संशयः ॥
कर्णयोः क्षीमिनाशः स्यात् कटुतैलस्य पूरणात् ।
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्यल्यो मरिचानि च ॥
विडङ्गं भद्रमुस्तश्च सप्तमं विश्वभेषजम् ।
गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव क्षया च वटिकां हर ! ॥
अजीर्णहृद्भवेक्षैका हयं विष्टम्भिकापहम् ।
पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथाऽर्जुदम् ॥
एषा च शङ्करा वृत्तिः सर्वत्रैत्रामयापहा ॥
इति गारुडे १२३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“वचा मांसी च विक्वश्च तगरं पद्मकेशरम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च समभागानि चयंयेत् ॥
अनेन धूपितो मर्त्यः कामवह्निचरेन्महीम् ।
कर्पूरं देवदारुश्च मधुना सह योजयेत् ॥
लिङ्गलेपाश्च तेनैव वशीकुर्यात् स्त्रियं किञ्च ।
मैथुनं पुत्रयो गच्छेत् गृहीत्यात् स्वकमिन्द्रियम् ॥
वामहस्तेन वामश्च हस्तं यस्याः स्त्रिया निपेत् ।
आलिप्ता स्त्री वशं याति नान्यं पुत्रवमिच्छति ॥

हरिश्वाच ।

“वचा मांसी च विक्वश्च तगरं पद्मकेशरम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च समभागानि चयंयेत् ॥
अनेन धूपितो मर्त्यः कामवह्निचरेन्महीम् ।
कर्पूरं देवदारुश्च मधुना सह योजयेत् ॥
लिङ्गलेपाश्च तेनैव वशीकुर्यात् स्त्रियं किञ्च ।
मैथुनं पुत्रयो गच्छेत् गृहीत्यात् स्वकमिन्द्रियम् ॥
वामहस्तेन वामश्च हस्तं यस्याः स्त्रिया निपेत् ।
आलिप्ता स्त्री वशं याति नान्यं पुत्रवमिच्छति ॥

शोम् रक्तचासुखे अमुकं मे वशमानय वशमानय
श्रीं श्रीं ऋः पट ।

इमं जन्मायुतं मन्त्रं तिलकेन च शङ्कर ! ।
गौरचनासंयुतेन खरक्तेन वशीभवेत् ॥
सैन्धवं क्षयालवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम् ।
मधु सर्पिः सितायुक्तं स्त्रीणां तद्भ्रूगलेपनम् ॥
यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्यां नारीं गमिष्यति ॥
शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमराजी च फल्गुकम् ॥
माहिषं नवनीतश्च गाढीकरणमुत्तमम् ।
सनालानि च पद्मानि क्षीरेणाद्येन पेययेत् ॥
गुटिकां शोषितां क्षत्वा नारीयोन्यां प्रवेशयेत् ।
दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥
सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।
मार्जारविष्ठाधुङ्गूरः स्त्रोकेष्टेन समन्वितः ॥
चातुर्यकहरो धूपो ङाकिनीश्वरनाशनः ।
अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भस्मातभविडङ्गके ॥
श्रीवेरकं सर्जरसं सौवीरं सर्षपास्तथा ।
सर्पयूकामत्तिकायां धूपो मशकनाशनः ॥
भूलतायाश्च चूर्णेन स्तम्भः स्यात् धोमिपूरणात् ।
तेन लेपयतो योनौ भगस्तम्भश्च जायते ॥
इति गारुडे १२४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“साङ्गनश्च दृढं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने ।
दृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥
हरितकी वचा कुष्ठं पिप्यल्यो मरिचानि च ।
विभोतकस्य बीजानि हरितालं मगःशिला ॥
सर्वाक्षिरीगान्द्रशेथुरजाक्षीरसमन्विताः ।
तत्क्षयात् पुष्पाणां स्यात् मानतो कुपमाङ्गनात् ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मगःशिला ।
कासे श्वासे च हिक्कायां लिङ्घ्यात् क्षौद्रं दृढमुत्तम् ॥

पिप्यलीत्रिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।
नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च बलवत्तरः ॥
समूक्षचिपकं भस्म पिप्यलीचूर्णकं हरेत् ।
कासं श्वासश्च हिक्काश्च मधुभिश्च लघध्वज ! ॥
नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।
तगुडोदकसंमिश्रं प्रशमेद्भक्तविक्रियाम् ॥
सुगठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।
कोकिलखरयव स्यात् गुलिकाभक्षमात्रतः ॥
हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।
एतद्द्वयेण चोदर्थं लोमशातनमुत्तमम् ॥
लवणं हरितालश्च तगुड्याश्च फलानि च ।
लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥
सुधा च हरितालश्च शङ्खश्चैव मगःशिला ।
सैन्धवेन सहैकत्र क्षामूत्रेण पेययेत् ॥
तत्क्षयोद्वर्तनादेव लोमशातनमुत्तमम् ।
शङ्खमामलकीपत्रं धातव्याः कुसुमानि च ॥
पिष्ट्वा तत् पयसा साङ्गं सप्ताहं धारयेन्मुखे ।
खिण्धाः श्रेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥
इति गारुडे १२५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“शरद्वृषीश्वरसन्तेशु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि प्रस्यते ॥

सुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिस्तु ।
गुडस्य तु पुराणस्य पलमेकस्तु भक्षयेत् ॥
प्रत्यहं वर्षमेकस्तु निरन्तरमथो हर ! ।
स्त्रीसहस्रश्च गच्छेत् पुमान् बलयुतो हर ! ॥
कुष्ठं सचूर्णितं क्षत्वा दृढमाक्षिकसंयुतम् ।
भक्षयात् खप्रवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥
अतस्तीमाद्यधूमं चूर्णं क्षत्वा च पिप्यलीम् ।
दृढेन लेपयेद्गात्रमेभिः साङ्गं विचक्षयः ॥
कन्दर्पसदृशो मर्त्यो भवते नित्यभक्षयात् ।
यवास्तिका अश्वगन्धा सुबला शरणा गुडम् ॥
यभिश्च वटिकां जग्ध्वा तदुखो बलवान् भवेत् ।
हिङ्गु सौवर्णं सुगठी पीत्वा तु क्षयितोस्तैः ।
परिणामाख्यशूलश्च अजीर्णश्चैव नश्यति ॥
धातकीं सोमराजीश्च मधुना सह पेययेत् ।
दुर्बलश्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं बली निहेत् ॥
क्षीराशो च क्षयीं पुष्टिमेवाख्यैरनुक्तं लभेत् ।
कुलीरचूर्णं सक्षीरं पीत्वा च क्षयरोगनुत् ।
भस्मातकं विडङ्गश्च यवक्षारश्च सैन्धवम् ।
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ॥
लोमानि शातयथैव नात्र कार्या विचारणा ।
मालूरस्य रसं गृह्य जलोकां तत्र पेययेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।
अध्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी-उदरं गृह्य मखडकवसथा सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रक्षिपेदशी ।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
सुगडोतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्चित्वा च इमं सद्यो निद्रया ज्वलनं निहेत् ॥
गोरोचनाभृङ्गराजं चूर्णोक्ष्वा दृढं समम् ।
दिव्याभसस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ।
ॐ ह्यं अग्निस्तम्भं कुरु । ॐ नमो भगवते
स्तम्भय स्तम्भय संस संस केक केक पर
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥
गृह्यास्य च गवःस्थि च मृतनिर्माल्यमेव च ।
अदर्यो निखनेत् द्वारे पक्षत्वमुपशति चः ।
ब्रह्मदण्डो तु पुष्पेण खाने पाने वशीकरा ।
यष्टीमधुपलैकेन पङ्कमुष्णोदकं पिबेत् ।
विष्टम्भिकाश्च हृष्टूकं हरत्सेव महेन्द्र ! ॥
ॐ ऋः जः ।

मन्त्रोऽयं हरते रद्र ! सर्पदक्षिणं विवम् ।
पिप्यली नवनीतश्च दृढवेरश्च सैन्धवम् ।
मरीचं दधि कुष्ठश्च नस्ये पाने विषं हरेत् ।
त्रिफलाङ्गकुष्ठश्च चन्दनं दृढसंयुतम् ॥
एतत्यानाश्च लेपाश्च विषनाशो भवेत्क्षिप ! ॥
पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मगःशिला ।
एव योगो विषं हन्ति वैनतेय इवोरगात् ॥
सैन्धवं व्युष्यं चूर्णं दक्षिणपञ्चाङ्गसंयुतम् ॥
दक्षिणस्य विषं हन्ति क्षीरोऽयं वृषभक्षय ! ॥
ब्रह्मदण्डोदकान् क्षाण्यं चूर्णं विषदुर्गं विवम् ।
नाशयेन्नर ! गुह्यानि निदिधं रत्ननेव च ॥

श्रीध

पीत्वा क्षीरं क्षीरयुतं नाशयेद्दृष्टव्यमम् ॥
 टह्वकमूलेन भगं नाभिश्च लेपयेत् ॥
 खं प्रसूयते नारी नात्र कार्या विचारया ॥
 कंरा मधुसंयुक्ता पीत्वा तद्वृत्तवारिखा ॥
 क्वातिसारशमनं भवतीति वृषभुज ! ॥
 ति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“मरीचं शृङ्गवेरश्च कुटजत्वचमेव च ।
 नात्र गृह्यते नश्येत् शशाङ्कतशेखर ! ॥
 पिप्लीषीं पिप्लीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
 वदारसं पाठां क्षीरेण सह पेययेत् ॥
 नेत्रैव प्रयोगेण अतीसारो विनश्यति ॥
 मरीचतिलकपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम् ।
 रीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
 ररेचनकरी रद्र ! भवतीति न संशयः ॥
 त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 जलसम्प्लवो ह्येष उक्तमन्तु विरेचनम् ॥
 रीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
 ॥थयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 ॥शुण्ठिमूलसम्भं सप्ररात्रेण नाशयेत् ॥
 नाटाश्च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 ॥गुणं गुडतुल्यं गुणिकामुपयुज्य तु ।
 ॥यं क्षायगतश्चैव अग्निमान्द्यश्च नाशयेत् ॥
 शङ्खुपुष्पीं तु पुष्येण समुद्रुथ्य सपत्रिकाम् ।
 शमूनीं क्षागदुग्धेन अपस्मारहरं पिबेत् ॥
 कश्मलाभये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
 ॥क्षपितं विनश्येत् नात्र कार्या विचारया ॥
 हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यश्च प्रयेत् ।
 पीतं पीत्वाथ पानीयं सर्व्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
 ॥उष्णी पद्मकारिष्ठं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहदृष्ट्याप्रमथिहत् ॥
 ॥द्रुं नम इति ।
 मोत्रे बद्धा शङ्खुपुष्पीं अवरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
 ॥ जम्बुनि स्तम्भनि विमोहय सर्व्वव्याधीन् मे
 ॥ष्ये ठ ठ सर्व्वव्याधीन् मे वष्येण फट् ॥ इति ॥
 ॥प्यमृशतं जम्बा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
 ॥शुण्ठिको ज्वरो रद्र ! अन्त्ये चैव अरारस्तथा ॥
 ॥मूलं हरिद्रा च सर्पस्यैव च कश्चुकम् ।
 ॥सर्व्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ॥
 ॥रवीरं शृङ्गपत्रं जवणं कुष्ठककटम् ।
 ॥शुण्ठिकेन मूत्रेण पचेत्सैलं हरेत् तत् ॥
 ॥नामं विषर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गादि त्रयानि वै ॥
 ॥पिप्लीमधुपानाश्च तथा मधुरभोजनात् ॥
 ॥शो विनश्यते रद्र ! तथा शूर्यसेवनात् ॥
 ॥पिप्लीषीं हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
 ॥क्षिपेत् गृहद्वारे अर्घ्नांसि विनिवारयेत् ।
 ॥शुण्ठिमार्गकश्च पीतं क्षीरपहं भवेत् ॥
 ॥शिवश्च विडङ्गानि सोमराशो तु सवपाः ।
 ॥रणी दे विद्याश्चैव गोमूत्रेण च पेययेत् ॥
 ॥शुण्ठिनाशश्च तत्क्षेपामिन्नापचादनात्तथा ॥
 ॥ति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

श्रीध

“रजनीकदलीच्छारलेपः सिद्धाविनाशनः ।
 कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभाजद्वयं तथा ॥
 उष्णोदकेन संपीत्वा कटिभ्रूणविनाशनम् ।
 अभया नवनीतश्च शर्करा पिप्लीयुतम् ॥
 पानादश्रीहरं स्याच्च नात्र कार्या विचारया ।
 अट्कवकपत्रेण घृतं मृदभिना पचेत् ॥
 चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्शरोगहरः परः ।
 गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
 अजार्शो शृङ्गवेरश्च दधिमुखे न पाययेत् ।
 जवणेन तु संयुक्तं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
 यवदारः शर्करा च मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥
 चिताग्निः खड्गरीटस्य विष्ठा फेनो ह्यस्य च ।
 शोभाञ्जनं चासनेत्रं नर. एतैस्तु धूपितः ।
 अट्कश्चिद्वरैः सञ्चैः किं पुनर्मानवैः शिव ! ॥
 तिलतैलं यवान्दग्धा मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
 तेनैव सह तैलेनश्चिदग्धः सुखी भवेत् ॥
 लज्जालुः शरपुखा च लेपः साज्यो हरामिहा ।
 पञ्चाङ्ग कनकं गृह्ये चूर्णयन्तु कारयेत् ॥
 दुग्धं धूपं तत्र दत्त्वा तत्क्षयात् पतते ध्रुवम् ।
 ॥ नमो भगवते हिन्द हिन्द ज्वरस्य शिरः
 प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।
 करे बद्धा तु निर्गुह्या मूलं ज्वरहरं ततः ।
 मूलश्च श्वेतगुग्गुलाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
 हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्शास्येव न संशयः ॥
 विद्युक्कान्ताञ्जमूत्रेण चौरव्याज्रादिरक्षयम् ।
 ब्रह्मदद्यात्सु मूलेन सर्व्वकर्मणि कारयेत् ॥
 त्रिफलायान्तु चूर्णयन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
 आज्यं पुनर्वावाविल्लैः पिप्लीमिश्च साधितम् ।
 हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाश्च गर्भकृत् ॥
 भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।
 घृतशर्करया युक्तं शुक्रं स्यादक्षयं ततः ॥
 विडङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सर्जरसन्तथा ।
 हरिद्रां त्रिफलाश्चैव अपामार्गं मनःशिलां ॥
 उडुम्बरं धातकीपुष्पं तिलतैलेन पेययेत् ।
 योनिं लिङ्गश्च मृच्छेत् स्त्रीपुंसोः स्यात् प्रियं मिथः ॥
 पुनर्वावाविल्लता दूर्वा कनकं चेन्द्रवादायी ।
 वीजेनैषां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
 कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारणनीरितम् ॥
 मध्वाज्यसहितं दुग्धं बलीपलितनाशनम् ॥
 मध्वाज्यं गुडतान्त्रश्च करेणामाक्तिकं रसम् ।
 धमनाच्च भवेद्रौष्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
 पीतं धूपुरपुष्पश्च सीसकस्य पलं मतम् ।
 पाठा काङ्कणशाखा च मूनमावत्तनाङ्कवेत् ॥
 तैलं धूपुरदृष्टस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
 समाधावपविशन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
 राज्ञो च सार्षपं तैलं कर्णं खद्योतसम्भवम् ।
 तद्दीपः प्रज्वलेत् सत्यक अभिज्वालाकलापवत् ॥
 कुङ्करस्य मदार्त्तस्य खयं नेत्रे शिवाङ्कयेत् ।
 संग्रामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
 दन्तं दुग्धमसर्पस्य मुखे संशृणु वै क्षिपेत् ।
 तिष्ठते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
 कुम्भीरनेकदंष्ट्राणि साक्षीनि बधिरं तथा ।

श्रीध

वशातैलसमायुक्तमेकत्र तन्निरोजयेत् ॥
 आत्मानं मन्त्रयेत्तेन जले तिष्ठेद्दिनत्रयम् ।
 कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
 मूषकस्य वशास्थीनि शिशुमारवशा तथा ।
 एतान्येकत्र संस्थानि जले तिष्ठेत् यथा शृङ्गे ॥
 कोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ।
 तद्वृत्तयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ॥
 कामलादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा ।
 जातीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलन्तु जीर्णकृत् ॥
 सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
 काङ्गिकेन च वाकुच्या मूलं वै दन्तरोगनुत् ॥
 अथेन्द्रवारणीमूलं वारिपीतं विषादिहृत् ।
 बला चातिबला यष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
 बन्ध्यागभकरं पीतं नात्र कार्या विचारया ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिप्लीमूलसुगन्धितम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ॥
 शिरोरोगहरं लेपात् गुग्गुमूलं सकाङ्गिकम् ॥
 निर्गुणिकाशिफां पीत्वा गण्डमालाविनाशनम् ।
 केतकीपत्रजं चारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
 तक्रेण शरपुष्पां वा पीत्वा क्षीरं विनाशयेत् ॥
 मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडायुजेन समन्वितम् ।
 वातपित्तशूलानि हन्ति वै पानथोगतः ।
 शुण्ठीं सौवर्षकं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत् ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
 “अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
 इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिखान्ततः ॥
 यवद्वारे जयः स्याच्च शतं जाप्याङ्गुणां प्रियः ।
 तिलानान्तु घृताङ्गानां कृष्णानां रद्र ! होमयेत् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु रात्रा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दशामुपोष्याभ्यर्घ्य विप्रराट् ॥
 तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अपराजितः स्याद्युद्धे च अथ चेदुद्यमे शिव ! ॥
 जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु ततश्चाष्टशतेन च ।
 शिखां बद्धा राजकुले यवद्वारे जयो भवेत् ॥
 ऋकारं सविसर्गश्च प्रातःसूर्यसंसद्युतिम् ।
 स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते ध्रुवम् ॥
 तथैव नासोसुरसि ध्यातश्चैवोपकारकृत् ।
 सुसमाहितचित्तेन न्यक्तन्तु प्रमदालये ॥
 सकामां कामिनीं कुर्यात् स्तनमन्दजलाकुजाम् ।
 यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥
 दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायासि योजितः ॥
 मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ॥
 एभिः कृते च तिलके ज्वा स्त्री वशतामियात् ॥
 सहदेवो शृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।
 तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतां नयेत् ।
 गोरोचना मीनपित्तमाभ्याश्च कृतवर्त्तिकाम् ॥
 यः पुमान्तिककं कुर्याद्दामहस्तकानिष्ठम् ।
 स करोति वशं सर्व्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥
 गोरोचना महादेव ! ऋतुशोभितभाविता ।
 ततो या कृततिलका सा नारी यं निरीक्षते ॥

तच्च शब्दं । वशं कुर्यात्प्राज कार्या विचारणा ।
 नागेश्वरश्च शैलेयं त्वक्पत्रश्च हरीतकी ॥
 चन्दनं कुलसुष्मैना रक्तशालिसमन्विता ।
 एतैर्धूपो वप्रकरः स्मरबाण इवेन्द्र ! ॥
 रतिकाले महादेव ! पार्वतीप्रिय ! शङ्कर ! ।
 निजमुक्तं गृहीत्वा तु वामं हस्तेन यः पुमान् ॥
 कामिनीचरञ्च वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ॥
 सैन्यवश्च महादेव । पारावतमलं मधु ॥
 यन्निर्मितन्तु किङ्कं वै कामिनीवश्रद्भवेत् ।
 पुष्पाणि पञ्चरत्नानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
 तद्युल्लस्य प्रियकृष्ण पेययेदेकयोगतः ।
 अनेन निमलिकृष्ण कामिनीवश्रतामियात् ॥
 हृयलाजा च मङ्गिष्ठा मालतीकुसुमानि च ।
 श्वेतसर्षपाख्येतेषु निमलिकृष्णः स्त्रियाः प्रियः ॥
 मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोषनुत् ।
 अश्वगन्धानागबलागुडमांसनिघेविश्याम् ॥
 रूपं भवेत् यथा तद्वन्नवयौवनचारिणाम् ॥
 जौह्वर्यसमायुक्तं त्रिफलाचूर्यमेव वा ।
 मधुना खादितं रत्न ! परिश्यामाख्यश्रुलनुत् ॥
 क्षयितोदकपाणन्तु शम्बकाक्षारकं तथा ।
 मृगशृङ्गं क्षुद्रिदग्धं गव्याज्येन समन्वितम् ।
 पीतं हृत्पुलकानां भवेन्नाशकरं शिव ! ॥
 हिङ्गु सौवर्चलं रत्न ! लघुध्वज ! महौषधम् ।
 यन्निस्तु क्षयितं वारि पीतं वै सर्वश्रुलनुत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं सामुद्रलवणान्वितम् ।
 आखादितमशीर्षस्य श्रुलस्य स्याद्विमर्दकम् ॥
 वटरोहाशुरो रत्न ! तद्युल्लोदकघर्षितः ।
 पीतः सतक्रोडुतीसारं क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
 अश्रोतमूलं कर्षाङ्गं पिष्टं तद्युल्लवारिणा ।
 सर्व्वीतिसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
 मरीचमुष्टिकुटजत्वक्चूर्यन्तु गुडान्वितम् ।
 क्रमात्तद्द्विगुणं पीतं यद्दुग्धोद्याधनाशनम् ॥
 श्वेतापराजितामूलं हरिद्रासिक्वतयुल्लम् ।
 अपामार्गत्रिकटुकनेषान्तु वटिकां शिव ! ।
 विस्त्रुचिकामहाव्याधिं हरत्येव न संशयः ॥
 त्रिफला त्रिकटुश्च शिलाजतु हरीतकी ।
 एकैकनेषां चूर्यन्तु मधुना च विभिन्नितम् ।
 पीतं सर्व्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
 अर्कक्षीरं प्रस्थमेकं तिलतैलं तथैव च ।
 मगःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पलं पलम् ॥
 चूर्यं कृत्वा तास्यपाने त्वातपे शोषयेत्ततः ।
 पीतं क्षुद्गीतं दुग्धं सैन्यं श्रुलनुद्भवेत् ॥
 त्रिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशाष्टकसैन्यवम् ।
 मगःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ॥
 तन्मूलं श्रुलनाभिश्च चन्दनं घर्षयेत्ततः ।
 यन्निश्च वटिकां कृत्वा अक्षिणी चाङ्गयेत्ततः ॥
 नश्यते पटलं काचं पुष्पश्च तिमिरादिकम् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्यं समधु श्रावनाशनम् ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्यं मधुसैन्यसंयुतम् ।
 सर्व्वरोगज्वरश्चासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
 देवदारोश्च वै चूर्यं अजामूत्रेण भावयेत् ।
 एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाङ्गयेत् ॥

राज्यन्वता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
 पिप्पली केतकं रत्न ! हरिद्रामलकं वचा ॥
 सर्व्वान्धिरोगा नश्येयुः सक्षीरादङ्गनासतः ॥
 काकजङ्घाश्रुगुमूले मुखेन विष्टेते शिव ! ।
 चर्व्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर ! ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “पीतं सारं गुडुष्याश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
 पीतं गोहालियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम् ॥
 निरुद्धमूत्रं क्षयितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ।
 तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्चलयुता मुरा ॥
 गोरक्षकर्काटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
 पिष्टं वै मालतीमूलं शीघ्रकाले समाहृतम् ।
 साधितं ह्यागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥
 द्विजयज्याश्च वै मूलं पिष्टं तद्युल्लवारिणा ।
 गण्डमाणां हरेत्क्षेपात् कुण्डलगणगण्डकम् ॥
 रसाङ्गनहरीतक्याचूर्यं तेनैव गुण्डनात् ।
 नश्येद्दे पुरुषव्याधिं नात्र कार्या विचारणा ॥
 करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
 पुंश्याधिर्नश्यते रत्न ! योगमन्यं वदाम्यहम् ॥
 दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
 भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदाम्यहम् ॥
 जौकाजगधरत्नान्तु भगन्दरमुमापते ! ॥
 त्रिफलाजलघृष्टश्च मार्जारस्थिविलेपितम् ।
 ततो न प्रसवेत् रत्न ! नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरिद्रा त्वेकवारन्तु क्षुद्गीक्षीरेण भाविता ।
 भूटित्यर्षो निपतति तक्षेपात् लघुध्वज ! ॥
 घोषाफलं सैन्यवश्च तक्षिप्राशः पतेत्तथा ।
 गव्याज्यं साधितं पीतं पलाशक्षारवारिणा ॥
 त्रिगुणेन त्रिकटुकमर्षांसि क्षययेच्छिव ! ।
 विन्वस्य च फलं दग्धं रक्षाशर्षो विनाशनम् ॥
 जग्ध्वा क्षुष्पतिशान्येव नवनीतयुतानि च ।
 यवक्षारं सुष्टिचूर्यं युक्तं तुल्यघृताम्वितम् ॥
 क्षीफमर्षिं करोत्येव प्रत्येव लघुध्वज ! ।
 सुगन्धा च क्षयितं वारि पीतश्चाधिं करोति वै ॥
 हरीतकी सैन्यवश्च चित्रकं रत्न ! पिप्पली ।
 चूर्यंमुष्णोदकेनैषां पीतश्चातिक्षुधाकरम् ॥
 सान्यं श्रुकरमांसं वै पीतं चातिक्षुधाकरम्” ॥
 इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “हस्तिकार्यस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्ययेद्भर ! ।
 सर्व्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्यं पलशतं शिव ! ॥
 सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् सप्ताहेन लघुध्वज ! ।
 नरं श्रुतिधरं शूरं मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
 पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशशतायुषा ।
 षोडशाब्दकृतिं रत्न ! सततं दुग्धभोजनम् ॥
 मधुसर्षिःसमायुक्तं जग्धमायुक्षरं भवेत् ।
 तस्यगन्धं मधुना साङ्गं दशवर्षं सहस्रियम् ॥
 कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदजनवक्ष्यमम् ।
 दध्ना निव्यं भक्षितन्तु नश्येद्देकरं शिव ! ॥

क्षीयकेषसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रियम् ।
 तच्च काञ्जिकसंयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
 शतशर्षं दिव्यदेहं बलीपणितवर्जितम् ॥
 जग्धं त्रिफलाया युक्तं चक्षुःशान्तं करोति वै ॥
 अन्धः पश्येत्तु चूर्यस्य सान्यस्यैव तु भक्षत्वात् ॥
 महिषक्षीरसंयुक्तं तक्षेपः क्षुष्पकेषहृत् ॥
 खल्लीटस्य च वै केषा भवन्ति लघुध्वज ! ॥
 तैजयुक्तेन चूर्येण बलीपणितवर्जितम् ॥
 तदुदत्तंनमात्रेण सर्व्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 सञ्जागक्षीरचूर्येण वृष्टिः वयसासतोऽङ्गनात् ॥
 पलाशस्य तु वीजानि श्रावये वितुषाणि च ॥
 गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्यन्तु भक्षयेत् ॥
 कर्षाङ्गमेव कुष्माण्वां गत्वा निव्यं हरिं प्रभुम् ॥
 यष्टिं पुरायाधान्यं स्यादम्बुवर्षं लघुध्वज ! ॥
 जीवेद्दुर्घसहस्राणि बलीपणितवर्जितः ॥
 भृङ्गराजस्य वै चूर्यं पुष्पैर्षे तु समाहृतम् ॥
 विङ्गाजपदमात्रन्तु ससौवीरश्च भक्षयेत् ॥
 मासमात्रप्रयोगेण बलीपणितवर्जितः ॥
 श्रतानि पञ्च जीवेश नवनागबलो भवेत् ॥
 भवेत् श्रुतिधरो रत्न ! पुष्पैर्षे चैव भक्षयेत्” ॥
 इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “निर्गन्धाः स्यात् पूयहीनः प्रहारो घृतपति ॥
 अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
 तद्रसेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूर्यात् ॥
 रत्न ! लाङ्गलिकामूलं हिक्काजस्य तथैव च ॥
 तेन त्रयमुखं क्षितं शस्यो निःसरति त्रयात् ॥
 चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ! ॥
 दध्ना माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तम् ॥
 कङ्कमूलस्य वै चूर्यं दत्तं माङ्गीत्रयापहम् ॥
 ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ॥
 तेन घृष्टं रक्तरोषः प्रशश्यति न संशयः ॥
 यवभस्म विङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ॥
 सुष्टिरेषाश्चैव चूर्यं भावितं रुधिरेश वै ॥
 हकलाशस्य तक्षिप्तं अर्षुदं विद्रवेच्छिव ! ॥
 शोभाङ्गनस्य वीजानि श्रतसीमसिना लघु ॥
 गौरसन्तु प्रपिष्टान्यत् यष्टिकं नाशयेद्देवै ॥
 श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तद्युल्लवारिणा ॥
 तेन नस्यप्रदानात् स्याद्भूतलस्य विप्रः ॥
 अगस्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
 भुजङ्गवर्मं वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ॥
 गौरसर्षप एभिः स्यात्क्षेपो भूतहरः क्षतः ॥
 गौरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्यवं मधु ॥
 अङ्गनं क्षतमेभिः स्यात् यद्भूतहरं शिव ! ॥
 गुणुल्लूकपुष्पाभां धूपो यद्दहरः क्षतः ॥
 चातुषिकव्यरैर्मुक्ताः क्षुष्पवस्त्रावगुष्टितः” ॥
 इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिश्वाच ।
 “श्वेतापरुजितापुष्परसेनाश्लोष पूरवे ॥
 पटलं नाशमाशति श्वेतदुक्तमनौषधम् ॥
 मूलं गोक्षुरकस्यैव अर्षित्वा नीचलोपि ॥
 दन्तकीटव्यायां नश्येदन्धासुरविमर्दव ! ॥

श्लोक

नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ॥
 तार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुणमनुत् ॥
 तार्कमूलं विधिना गृहीतं पूर्णसंस्थितम् ॥
 तस्युद्धा च लज्जना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ॥
 री पुत्रं हि लभते सुरते वृषभध्वज ! ॥
 हस्तवज्रं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ॥
 सत्सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्धवेत् ॥
 पीतं वृषिकमूलान्तु पुष्यवितजलेन वै ॥
 इदं विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेस्वर ! ॥
 खायाश्चैव तद्गुणं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
 रत् सक्राञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिनुत् ॥
 स्योदकेन पीतं तद्गुणं हि वरुणं भवेत् ॥
 गृह्णन्त्यालुकामूलं दीयते बद्धवेतसा ॥
 इदं स वै वशं याति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥
 पिष्ट्वा गव्यघृतैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ॥
 विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्या विचारया ॥
 स्योदकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ॥
 चित्रकमूलस्य प्रमनं भरणाद्धर ! ॥
 शोः कामलाद्याधि विनाशः स्यान्न संशयः ॥
 श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागीक्षीरेण संयुतम् ॥
 तपान्नेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ॥
 नारिकेलस्य वै पुष्यं कागीक्षीरेण संयुतम् ॥
 र्भ्रत्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥
 कुर्यात् सुदर्शनामूलं आदित्ये तु समाहृतम् ॥
 ठवज्रं व्याहिकादिगृह्णन्तु विनाशनम् ॥
 पुष्ये धवलगुग्गुलाया गृहीतं मूलसुप्तमम् ॥
 ते तु निहितं रत्न ! हरेत् गरविषं बद्ध ॥
 र्भ्रवज्रं कागुणुश्च कण्ठवज्रं गृह्णादिनुत् ॥
 गारुडे १६३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिववाच ।

पराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ॥
 चापि हरत्येव गण्डमाणां न संशयः ॥
 प्रवायणीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ॥
 ज्वरहरणं रत्न ! शुकशिन्धीसमन्वितम् ॥
 देकश्च तत्रस्यो बाहुयीवाव्ययं हरेत् ॥
 माह्विषं नवनीतश्च अश्वगन्धा च पिप्पली ॥
 कुष्ठं त्वयं लेपो लिङ्गश्रोत्रस्तनङ्गिहृतम् ॥
 एतन्नागवलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ॥
 गो यवतीनाश्च कुर्यान्मनोहरं स्तनम् ॥
 वेदपेन्द्रवायणीमूलं यस्य नासां सुदूरतः ॥
 तप्यते समुत्पाद्य तस्य शीघ्रा विनश्यति ॥
 वायाः शुक्लाया मूलं तदुल्लवारिणा ॥
 विद्रधि नश्येत् नात्र कार्या विचारया ॥
 दक्षी यवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ॥
 क्षादनाग्न्यन्ति उदरव्याधयोऽखिन्नाः ॥
 केकरवीमूलं गुडाक्षेण समन्वितम् ॥
 साधितं जग्ध्वा क्षमीन् सर्वान् हरेत् शिव ! ॥
 निम्बदकानाश्च चूर्णमासकस्य च ॥
 र्भ्रमन्त्येवैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
 रीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ॥
 राजस्य वीजानि करुणस्य च सैन्धवम् ॥
 त्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

श्लोक

एकश्च त्रिफलाभागस्था भागद्वयं शिव ! ॥
 सोमराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च द्रुमुत् ॥
 अमृतं सगोमूत्रं क्षयितं लवणान्वितम् ॥
 कांस्यघृष्टं खरं लेपात् कुष्ठद्रुविनाशनम् ॥
 हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ॥
 अयं लेपो हन्ति द्रु पामानं वै गरं तथा ॥
 सोमराजस्य वीजानि नवनीतयुतानि च ॥
 मधुनास्त्रादितानि स्यः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥
 तक्रानुपानतो रत्न ! नात्र कार्या विचारया ॥

सितापराजितामूलं वर्तितं वास्यवारिणा ॥
 तक्षेपो रत्न ! मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
 माह्विषं नवनीतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ॥
 पामा विलेपिता नश्येद्गुलापि वृषभध्वज ! ॥
 विशुष्कगम्भारिमूलं पक्वक्षीरेण संयुतम् ॥
 भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ॥
 मूलकस्य च वीजानि अपामार्गसेन वै ॥
 पिष्टानि तेन लेपेन सिद्धिका रत्न ! नश्यति ॥
 कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सिद्धिकापहा ॥
 रम्भापामार्गयोः क्षार एकस्त्वैविमिश्रितः ॥
 तदभ्यङ्गान्महादेव ! सद्यः सिद्धिं विनश्यति ॥
 कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः ॥
 जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
 माह्विषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
 अस्या उदरतनं कुर्यादङ्गुरीरत्वमीश्वर ! ॥
 तिलसर्षपसंयुक्ता हरिद्राद्वयकुष्ठकम् ॥
 तेनोदरतितदेहस्य स्यादज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
 मनोहरश्चानुदिनं दूर्वाणां काकजङ्गुया ॥
 अर्जुनस्य तु पुष्याणि जम्बुपत्रयुतानि च ॥
 सलोध्राणि च तक्षेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥
 मन्दोष्णलोध्रनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ॥
 तेनोदरतितदेहस्य हरेद्दुग्धप्रसारिकाम् ॥
 त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्भेदोषश्च नश्यति ॥
 काकजङ्गोदरतनश्च अफरागकरं भवेत् ॥

यष्टीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु !
 एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाण्डुरोगनुत् ॥
 रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ॥
 सापकाले तोयपानात् पीनसं प्रक्षितं हरेत् ॥
 विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ॥
 पीतं सक्राञ्जिकं हन्ति खरभेदं महेश्वर ! ॥
 चूर्णमासकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
 मनःशिला बलामूलं काकपर्णश्च गुग्गुलुम् ॥
 जातीपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
 एभिश्चैव कृता वर्तिर्वदराभौ महेश्वर ! ॥
 धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारया ॥
 त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥
 भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥
 विश्वमूलश्च समधु गुडुक्षीक्षयितं जलम् ॥
 पीतं हरेत् त्रिविधं कृदिं वै नात्र संशयः ॥
 पीतादूर्वा कृदिनुत् स्यात् पिष्टा तदुल्लवारिणा ॥
 इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिववाच ।

“पुनर्ववाया मूलञ्च श्वेतं पुष्ये समाहृतम् ॥

श्लोक

वारिपीतं तस्य पार्श्वे भवनेषु न पन्नगाः ॥
 तार्कं मूर्त्तिं वक्ष्यो वै भक्षकदन्तनिर्मिताम् ॥
 स पन्नगैर्न दृश्येत यावच्छीवं वृषभध्वज ! ॥
 पिबेद्गुणमूलं यः पुष्यर्क्षे रत्न ! वारिणा ॥
 तस्मिन्नपास्तदृशना नागाः स्युर्नात्र संशयः ॥
 पुष्ये लज्जालुकामूले हस्तवज्रे तु पन्नगान् ॥
 गृह्णीयाक्षेपतो वापि नात्र कार्या विचारया ॥
 पुष्ये श्वेतार्कमूलञ्च पीतं श्रुतेन वारिणा ॥
 नश्येत दन्तकविषं करवीरादिषु विषम् ॥
 महाकालस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्जिकेन वै ॥
 वोद्गमयदलिकानाश्च तक्षेपो हरते विषम् ॥
 तदुल्लोयकमूलञ्च पिष्टं तदुल्लवारिणा ॥
 घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सर्पविषाणि च ॥
 नीलो लज्जालुकामूलं पिष्टं तदुल्लवारिणा ॥
 पीत्वा ददृशकविषं नश्येदेकेन चोभयौ ॥
 कुष्माण्डकफहरसः सगुडः सङ्घर्षकरः ॥
 पीतः सदुग्धो मोहन्तु तदृशस्य विषस्य वै ॥
 तथा काद्रवभूतस्य मोहस्य हर एव च ॥
 यष्टीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
 सदुग्धा च त्रिरात्रेण मूषाविषहरा भवेत् ॥
 चुम्बुकत्रयपानाश्च वारिणाः श्रोतलस्य वै ॥
 ताम्बूलजग्धरोमाश्च मुखलाला विनश्यति ॥
 घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ॥
 क्षुधाङ्गोष्ठ्य मूलेन पीतमत्क्षयितं जलम् ॥
 ततो नश्येद्दोषविषं त्रिरात्रेण महेश्वर ! ॥
 उष्यं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ॥
 नाशयेत्तन्महादेव ! वेदनां वृषिकोद्धवाम् ॥
 कुसुम्भं कुङ्कुमश्चैव हरितालं मनःशिला ॥
 करुणपिष्टितश्चैव अर्ककीटश्च शाल्मली ॥
 विषं नयां विनश्येत एतेषां भक्षणाच्छिव ! ॥
 दीपतैलप्रदानाश्च दंशे वृषिकजे शिव ! ॥
 खर्जूरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ॥
 दंशस्थानं वृषिकस्य रत्न ! गुग्गुलुपितम् ॥
 विषं नश्येत्ततो रत्न ! नात्र कार्या विचारया ॥
 अङ्गोष्ठपत्रधूपेण नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
 नागेश्वरमरीचानि सुराट्टी तगरपादिका ॥
 नश्येन्मधुमत्तिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥
 शतपुष्पा सैन्धवश्च साज्यं वा तेषु लेपतः ॥
 शिरीषस्य च वीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
 तक्षेपेन महादेव ! नश्येदनुत्तुं विषम् ॥
 ज्वलितादिना विसेकी तथा दहुरजं विषम् ॥
 धुस्तूरकरसोन्मिश्रं क्षीराव्यगुडपानतः ॥
 शूनां विषं विनश्येत शशाङ्कतशेखर ! ॥
 वटनिम्बशमीनाश्च वल्कलैः क्षयितं जलम् ॥
 तत्सेकाम्बुदन्तानां नश्येद विषवेदनाम् ॥
 देवदारु हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ॥
 नागेश्वरं हरिद्रे द्वे मल्लिका देवदारुकम् ॥
 एभिर्लेपाद्दिनश्येत लूताविषसुमापते” ॥
 इति गारुडे १६५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिववाच ।

“एकं पुनर्ववायामूलं अपामार्गस्य वा शिव !
 सरसं योनिविद्धिन्नं बराङ्गस्य अथां हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाच्चैव तरुणीनां च्यां हरेत् ॥

भूमिकुशाखडमूलं वै शालितगुणवारिणा ।
सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बद्धपयस्करम् ॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपीत् स्त्रीस्तनवेदना ।
नश्येत् घृतक्लिपका च कार्यावश्यं तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान ! योनिशूलं विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेष्टमूलेनैव विनिर्गता ।
योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥

नीलीपटोलमूलानि साध्यानि तिलवारिणा ॥
पिष्टान्येषां प्रलेपो वै ज्वालागर्हभरोगनुत् ॥

पाठामूलं रद्र ! पीतं पिष्टं तदुलवारिणा ।
पापरोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वास्योदकश्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥

कदलीमेकुचं पीतं पिष्ट्वा तदुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव ! रक्तखावं हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥

द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ।
तिलकाद्येन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥

कुसुमस्य निबद्धं तरुणीनां महेश्वर ! ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तखावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥

पीतन्तु काञ्जिकं रद्र ! क्षयितं शरपुंखया ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबद्धं प्रसूतिकृत् ।

अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थश्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यान्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥

कर्पूरमदनफलमधुकैः पूरितः शिव ! ।
योनिशुभा स्याद्भृङ्गाया युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
यस्य बालस्य तिलकः कृतो गोरोचनाखया ।

शर्कराकुष्ठपानश्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
विषभृतयद्वादिभ्योऽद्याधिभ्यो बालकः शिव ! ।

शङ्खनभिषुजाकुष्ठलोहानां धारणं सदा ॥
बाह्यानामुपसर्गभ्यो रद्र ! रक्षाकरं भवेत् ।
पक्षाशुचूर्णं समधु गद्याज्यामलकान्वितम् ॥
सविडङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।

माक्षिकेन महादेव ! जराभरणवर्जितम् ॥
पलाशवीजं सघृतं तिलमध्वनिवत् समम् ।
सप्ताहं भक्षितं रद्र ! जरां नयति संक्षयम् ॥

रद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।

बलानि कुर्यान्नासायाः प्रत्यये भक्षितं शिव ! ॥
कुष्ठचूर्णं साधु प्रतर्जग्ध्वा भवेन्नरः ।
साक्षात् सुरभिदेहो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥

माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ! ।
घृतभाविताशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराख्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षयात्त्रय संशयः ॥
रसश्चैरग्नितैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसंघृष्टो बलहृद्बद्धयाद्भवेत् ॥
दुग्धं वितुषमार्षश्च शिम्बीवीजैश्च साधितम् ।
अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामकृत् ॥
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“या गौर्दृष्टिं स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
सवयोनं समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
शुनोऽस्थि कण्ठबद्धं हि महिषीणां गवान्तथा ।
क्षमिजालं पातयति सकलं नात्र संशयः ॥
गोजङ्गलाभिपातः स्यात् गुञ्जामूलस्य भक्षणात् ।
वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
चतुर्व्यादद्विपदयोः क्षमिजालं निपातयेत् ।
ब्रह्मश्च भ्रमयेद्ब्रह्म ! यवानां पूरणक्षतथा ॥

गजमूत्रस्य वै पानं गोमहिषपसर्गनुत् ।
समस्तरं शालिवीजं पीतं तक्रेण घर्षितम् ॥
क्षीरं गोमहिषस्यैव गोः पुंसश्च हितं भवेत् ।
पत्रश्च शरपुंखया दत्तं सलवणं शिव ! ॥

वारिस्कोटं हयानाश्च वेष्टराणां विनाशयेत् ।
अश्वान्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
यदुकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ।
तुरङ्गमवेश्वाणां कण्डुतुत् स्याद्दशाश्रुतः ॥

इति गारुडे १६७ अध्यायः ॥ * ॥
हरिश्वाच ।

“चित्रकस्याष्टभागानि शूरगणस्य च षोडश ।
शुगठाश्लत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ सुषलीभागान्च त्रिफलायास्तुष्टयम् ॥

दिगुणेन गुडनेषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्भक्ष्यामशीर्षं हि पाण्डुरोगश्च कामलाम् ॥
अतिश्लोणि च मन्दाग्निं क्षीहाद्यश्च निवारयेत् ।
विन्वापिमश्रुशोनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥

प्रसारणश्वगन्धा च दृहती कण्टकारिका ।
बला चातिबला राखा श्वदंष्ट्रा च पुनर्गवा ॥
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छरा ।
एषां दशपलान् भागान् क्षाद्येत् सलिलेऽमले ॥

तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
द्रव्याणि यानि पेथ्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छु ॥

शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुड ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमाणाश्च नाशयेत् ॥

अपस्मारं वातरक्तमागुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मातुषी शिव ! ॥
अश्वानां वातभयानां कुञ्जराणां नद्यां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकाश्याम् ॥

शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुड ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमाणाश्च नाशयेत् ॥

अपस्मारं वातरक्तमागुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मातुषी शिव ! ॥
अश्वानां वातभयानां कुञ्जराणां नद्यां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकाश्याम् ॥

शतपुष्पा देवदारु बला पर्णी वचागुड ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च गण्डमाणाश्च नाशयेत् ॥

अपस्मारं वातरक्तमागुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मातुषी शिव ! ॥
अश्वानां वातभयानां कुञ्जराणां नद्यां तथा ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकाश्याम् ॥

शुष्कमूलकशुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
वाधियं कर्णशूलश्च पूयखावश्च कर्णयोः ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
शुष्कमूलकशुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पो वचा कुष्ठं दास शियु रसाङ्गनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजयश्चि विडं सुस्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥

मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
व्याधिजः कर्णनादश्च पूयखावश्च दास्यः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिणाः ॥

द्विप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥
चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोजपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

अगुरुश्रीरकस्तुर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोषो दमनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णीश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तेषां प्रसाधितम् ॥

प्रसेदमलदौर्गन्धकगुडकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राण्यः स्त्रीणां चावन्तदुर्गम् ॥
स्त्रीशतं गच्छते रद्र ! बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥

यमानी चित्रकं धान्यं न्युषयं जीरकं तथा ।
सौवर्चलं विडं वचं पिप्पलीमूलराजिकम् ॥
एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसंयुतम् ।
मर्माशौगुल्मश्वयथुं हन्ति वरुं करोति वै ॥

मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मर्गशिला ।
देवदारुहरिद्रे डे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शङ्खधम् ॥
एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्रपलं भवेत् ॥

प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुण्ये पचेत् ॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्विभवा पचेत् ॥
पामा विचर्षिका चैव द्रुविष्णोत्कानि च ॥
अभ्यङ्गेन प्रशयन्ति कोमलत्वश्च जायते ॥

प्रसूतान्यपि शिश्याणि तैलनानेन सक्षयेत् ॥
शिरोत्थितमपि शिश्वं विवर्णं तत्क्षयाद्भवेत् ॥
पटोलपत्रं कटुका मञ्जिष्ठा शारिवा विशा ॥
जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्षयितं घृतम् ॥

एभिर्लेपात् स्युररजो ब्रह्मा वै स्वाविणः शिव ! ॥
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
अभया च गुडूची च अटरुश्चकवाकुची ॥
एतैरक्षसमैर्भागेर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

काण्टकार्या रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ॥
एतदङ्गुलीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
अभिज्ञा वचा वासा पिप्पली मधु वैक्वत ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥

अपामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वचा ॥
शङ्खपुष्पाभया साण्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ॥
त्रिभिर्दिनेनैरं कुर्याद्दश्याष्टशतधारिकम् ॥
अद्विर्वा पयसाज्येन मासमेकान्तु वेदिना ॥

वचा कुर्यान्नरं प्राञ्चं श्रुतिधारकसंयुतम् ॥

गर्भाधा

चतुर्थे सन्दते ततः इति वचनात् सन्दनात् पूर्वं
हतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य
सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निधेकमासस्यापि तथात्वे
तदाद्यन्तदिननिधेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भ-
सन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् ।
तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा
च । अह्न्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौच-
व्यपगमे नामधेयमिति विणुसुत्रात् सूतकोत्तर-
दिनपरमेकादशप्रदम् ।

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमयहसुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिन-
घटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो
दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभविवे-
चनस्य सौरेश ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता-
महः ।

“विवाहादौ सूतः सौरौ यत्रादौ सातनो मतः ।”
अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।

“गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीष्यकाः ।”
गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिस्पृशेत्

विणुसुत्रेण कल्पयत्वेतया ऋचा । गर्भं धेहि सिनी
च समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कुत्सितदेशस्य

सथेन पाणिना शौचदर्शनात् तद्धारणाय
दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विणुरिति

मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-
मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति

न्यायात् पाठानन्तरं स्रष्टः । न तु भवदेव-
भङ्गोक्तं स्पृशन् अपतीति । ऋचौ समाप्येव

संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेयजपः । देवलः ।
'सन्नश्च संस्कृता नारी सन्नगर्भेषु संस्कृता ।

तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सन्नदेव
कर्माणि । ह्यन्दोगपरिशिष्टम् ।

“विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्
आहुं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥”

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आहुं
न तु प्रतिकर्मादौ एकैनेव आहुतेन कृतेन सञ्जाणि

आहुवन्तीति । अन्तःशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः
पट इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ।

ततश्च विशेष्योपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन
ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । यत् ।

“निधेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
श्रेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माङ्गमेव च ॥”

इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहुं कर्माङ्गत्वन
विहितं तच्छब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तः

नापि न लिखितम् । अत्र आहुत्तरगमनेऽपि
न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । नित्ये नान्दी-

सुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्जनम् । इति वचनान्त-
राच्च ।” इति संस्कारतत्त्वम् ॥ * ॥ (निधेकादनन्तरं

यद्यप्यसि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यहर्षं
भवति तदुक्तं यथा, षड्भ्यातके निधेकाध्याये ।

गर्भिणी

“कलनं कठिनं हस्ताद्यस्थितयोमचेतनाः ।

अशुनोहेगदृतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी ॥

भृग्वारेष्याकैचन्द्राकिंशुक्राग्निदिवकराः ।

मासेषु पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च सङ्गले ॥”

अस्यार्थः । प्रथमे मासि कलनं शुक्रशोणित-
मिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं

मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः
कुजः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः ।

चतुर्थे अशुत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्यः । पञ्चमे
त्वच उत्पत्तिस्तत्रेश्चन्द्रः । षष्ठे रोमोत्पत्ति-

स्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो
बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलम्-

पतिः स्वामी । नवमे उद्देगस्तत्राधीशश्चन्द्रः ।
दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधान-

काले उक्तगृहे पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भ-
पातादि । बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥

“ऊनघोडशवर्षायामप्रान्तः पञ्चविंशतिम् ।
यत्राधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्यः स विपद्यते ॥

आतो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुःखेलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिदृष्ट्या दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विका-
रेणोपदृष्ट्या गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरु-

षस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गर्भाशयः, पुं, (आश्रितेऽस्तिमिति । आ + शी +
अधिकरणे अप् । गर्भस्य भूणस्य आश्रयः

श्रय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो
गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

गर्भशय्या । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, महा-
भारते । १४ । १८ । ५ ।

“शुक्रं शोणितसंखलं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।
क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥”

“पूर्वाघोडशवर्षा स्त्री पूर्वाचिंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गं रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥

वीर्यवन्तं सुतं सृते ततो न्यनान्दयोः पुनः ।
रोग्यत्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गर्भाशयः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।)

गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्यायः । देव-
मासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ।

२ । ३६ ।
“गर्भाशयेऽर्द्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्यापनायनम् ।
गर्भादेकादशे रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥”)

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भीऽस्यस्याम् । गर्भ + “अत
इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इति ततो

डोप् ।) गर्भवती । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
प्रीयाति इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३ । ११४ ।

“सुवासिनीः कुमाराश्च रोगिणी गर्भिणीस्तथा ।
अतिधिभ्योऽग्र एवेतान् भोजयेद्विचारयन् ॥”

अस्याः कर्मयत्तामाह कश्यपः । यथा,—
“गर्भिणी कुञ्जराश्वादिश्लेहमर्गादिरोहणम् ।

यायामं शीघ्रगमनं शुकटारोहणं व्यजेत् ॥

गर्भिणी

शोकं रक्तविमोचश्च साध्वसं कुकुटाश्रमः
अवायश्च दिवास्त्रं रात्रौ आगरसं कथेत्

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे ।
“हरिद्रा कुङ्कुमश्चैव सिन्दूरं कञ्जलं तथा ।

कूर्पासकश्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरसं शुभम् ।
केशसंस्कारकरवरीकरकार्यविभूषणम् ।

भर्तुं रायुष्यमिच्छन्ती वर्णयेद्गर्भिणी न ति
ष्टहस्यतिरप्याह ।

“चतुर्थे मासि षष्ठे वाऽष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा तथा विवर्ण्या स्यादावापुं तु विशेषतः

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह यात्रवल्काः ।
“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरुध्यं मरणं वापि तस्माद्कार्यं प्रियं क्षिणा
आश्वलायनः ।

“वपनं मैद्युनं तीर्थं वर्जयेन्नर्भिणीपतिः ।
आहुश्च सप्तमात्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदविम् ।

कालविधाने सुहृन्दीपिकायाम् ।
“चौरं श्वातुगमनं नखकननश्च

युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाह-

मायुः चयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्
रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

“दहनं वपनश्चैव चौरं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणश्चैव वर्जयेन्नर्भिणीपतिः ॥”

गर्भिण्या यद्यत् सन्नयं जायते तदाह
“वामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्दिरोर

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराध्याः प्रकाश्रण
अन्नेऽतता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूर्णं

पादशोषो विदाहोऽथैव अद्वाश्च विविधाणि
मातृणं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं अद्वाविधारणम्
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये

“समानयोगेऽपि हि माता तदा गर्भे
चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणी

धेगोपचरन्ति कुशलाः ।
तस्या गर्भापत्तेर्दृष्टव्यस्य च विज्ञानार्थं

समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारासमाधर्माः
ज्ञाने दोषज्ञानश्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लि

देशस्तद्यथाऽर्वादादर्शनमास्यसंखण्डमनन
लाघः छर्दिरोचकोऽन्वकामता विधिं

अद्वाप्रणयनश्चोच्चावचेषु भावेषु गुण
चक्षुषोऽर्णानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः

मुखलयोश्च कार्णाग्रमथर्थं श्वयथुः पादयो
क्षोमराध्या योन्याश्च आलत्वमिति गर्भे

गते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यदिष्टे
दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकारेभ्यो भावेभ्यः ।

घातकरास्त्रिमे भावास्तद्यथा,—
गुरुत्वातीक्ष्णदादणाश्च चेष्टा र्माश्चात्

दिशन्ति वृद्धाः । देवतारचोऽशुचरपरिरा
न रक्तानि वासांसि विभ्रयान्न मदकराणि

न्यभ्यवहरेण यानमधिरोहेन मांसमशीवा
न्त्रियप्रतिकूलान् भावान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥

गर्भिणी

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण । पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो बलवधिकमन्वभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी शर्शमापद्यते विशेषेण ।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्वधिक-
न्वभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्ण-
ानिमापद्यते विशेषेण ।

सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावेराप्यायते सहसा स्नात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः ज्ञान्ततमा वर्ति ।

अष्टमे मासि गर्भश्च माहृतो गर्भतश्च माता सप्रहृष्टीभिः संवाह्निनीभिर्महुमुहुरोजः पर-
प्रत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी सुहृमुदा युक्ता भवति सुहृमुहृश्च जाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मत्वापद्भवत्योजसो-
नवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीच्याष्टमं मासम-
र्भिण्यमिदं चक्षते कुशलाः ।” इति चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

‘स्तनयोः क्षणसुखता रोमराज्युद्गमस्तथा ।
शक्तिपक्ष्याणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥
अक्रामतश्चर्हयति गन्धादुद्भिजतेऽमुभात् ।
प्रसेकः सदनश्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रष्टवेव यायामं यायामपतर्पणमति-
कृषणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानाव-
रोहणं भयसुकटकसनं चैकान्ततः स्नेहादि-
क्रियां शोणितमोक्षश्चाकाले वेगविधारणश्च
न सेवेत ।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीद्यते ।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीद्यते ॥”
“इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति
गर्भिणी ।

गर्भावाधमयात्तान् भिषगाह्वय दापयेत् ॥
सा प्राप्रदौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
अलम्बदौहृदा गर्भं लभेतात्मनि वा भयम् ॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।
प्रजायेत सुतस्यार्निस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥
रात्रसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं वा प्रकृतम् ॥

इकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात् ।
अलङ्कारैः पुत्रं ललितं सा प्रकृतम् ॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मश्रीलं प्रकृतम् ॥
देवताप्रतिमायास्तु प्रकृते पार्थदीपमम् ।
दग्नेन बालजातीनां हिंसाश्रीलं प्रकृतम् ॥

गोधार्मासाश्रने पुत्रं सुषुप्तुं धारणात्मकम् ।
गवां मांसं च वलिनं सर्वस्वैश्चसहस्रतया ॥
माहिषे दौहृदाह्वरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् ।
वराहमांसात् स्वप्राणुं मूरं सज्जनयत् सुतम् ॥

मागं हिक्मान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् ।
हमराह्विमनवं नित्यभीतश्च तैस्तिरात् ॥
अतोऽशुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम् ।
शरीराचारश्रीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥

३१७

गर्भितः

कर्मणा चोदितं जन्मोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
यथा यथा देवयोगाद्दौहृदं जनयेद्दृष्टिः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
श्रीरावीहृदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीराह
इति भाषा ॥

गर्भित्यवेद्यं, क्ली, (गर्भित्या गर्भवत्या अवे-
द्यं यत्नेन परिचर्या) कुमारभृत्या । गर्भिणी-
परिचर्या । इति त्रिकाश्रयेः ॥

गर्भोपचातिनी, क्ली, (गर्भं उपहन्तीति । उप +
हन् + “सुप्यजातौ ऋनिस्ताच्छील्ये ।” ३।२।७८।
इति ऋनिः । गर्भं उपघातयतीति । हन्
+ ऋच् ऋनिः । इति केषित् ।) अश्रुतौ

दृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति
सा गौः । गावश्चाफेला गाह इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । वेहत् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

गर्भुत्, क्ली, (गीर्भ्यते भक्ष्यते प्राहतेरिति । गृ
निगरणे + “यो सुट् च ।” उणां । १ । ६७ ।
इति उति सुडागमश्च ।) ह्यध्यायविशेषः ।
इत्यमरो भरतश्च ॥ मयना इति ख्यातः । गङ्
गङ् इति केषित् ॥ (गीर्भ्यते भक्ष्यते यद्वा
गीर्भ्यते विख्यायते विख्यायतेनेनेति । ग + उति
सुट् च ।) खर्भम् । गङ् । इति मैदिनी ।
ते । १०७ ॥

गर्भूटिका, क्ली, (गर्भुत् इव उटं पत्रमस्याः ।
कप् + टाप् + अत् इत्यश्च । एषोदरात् तकार-
लोपः ।) ब्रौह्मिभेदः । माकुया इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । गर्भूच्छदः २ । इति रत्नमाला ॥

गर्भूटिका, क्ली, (गर्भूटिका + निपातनात् ऊका-
रस्योकारः ।) जरङ्गीहृणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गर्भं, मदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट् ।) मद् इह अहङ्कारः । नीचो गर्भ्वति
सम्पदा । इति दुर्गादासः ॥

गर्भः, पुं, (गर्भं मदे + भावे षच् । यद्वा, गिरति
मदमत्तस्यात्मानसुन्निरतीव इति । गृ निग-
रणे + “कृगृष्टुभ्यो वः ।” उणां । १ । १५५ ।
इति वः ।) अहङ्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

“यदि दुःखो न रञ्जेत भरतो राण्यसुतमम् ।
प्राप्य दुर्मेनवा वीर ! गर्भेण च विशेषतः ॥”)
अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारणम् ।
अभिमानोऽधिभूतश्च वदस्तत्राधिदैवतम् ॥”
इति महाभारते आश्रमेधिकपर्व ॥

(अयं हि अभिचारिभावविशेषः । तल्लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५० ।
“गर्भो मद्ः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिजल ॥”)

गर्भाटः, पुं, (गर्भेण मदेन अटतीति । अट् +
अच् । शकन्वादिनात् अलोपः ।) डाःस्थितः ।
हारपालः । इति त्रिकाश्रयेः ॥

गर्भितः, त्रि, (गर्भः सजातोऽस्य । गर्भं + “तदस्य
सजातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ ।

गल

इति इतच् । यद्वा, गर्भं + कर्त्तरि क्तः ।) गर्भ-
युक्तः । अहङ्कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ५५ ।

“आविर्भवूज्जगद्गर्भसुखं नृगाणां
यथं तदयसरगर्भितल्लघ्यासारम् ॥”)
गर्ह, उ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-आत्मं-
सकं-सेट् ।) रेभोपधः । उ, गर्हते । कुत्सने
निन्दा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । २२ । १० ।

“स वाप्यकलया वाचा कलहंसखरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥”)
गर्ह, कि कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १० ।
“गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥”
तथा, तत्रैव । ४ । ४ । १० ।

“जगर्हं सारमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपयश्मस्तयम् ॥”)
गर्हणं, क्ली, (गर्हं कुत्सने + भावे ल्युट् ।) निन्दा ।
इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥

गर्हा, क्ली, (गर्हते निन्द्यते इति । गर्हं कुत्सने +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति ऋयां
अः ततश्चाप् ।) निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२७ ।

“कुलपतनं जनगर्हा
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् ।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परप्रवृषसंज्ञता ॥”)

गर्हितं, त्रि, (गर्हते स्त इति । गर्ह + क्त । यद्वा,
गर्हा सजाताऽस्य । गर्हा + इतच् ।) निन्दि-
तम् । यथा, चाणक्ये । ५० ।
“अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः ।
अतिदाने बलिर्विह्वः सर्वमव्यक्तगर्हितम् ॥”

गर्ह्यः, त्रि, (गर्हते निन्द्यते इति । गर्हं उ
निन्दायाम् + “अहलोर्यत् ।” ३ । १ । १२४ ।
इति सयत् ।) अधमः । निन्द्यः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १४६ ।
“पित्रा भर्त्रा सुतेऽपि नेच्छेदिरहमात्मनः ।
यथा हि विरुहेषु क्ली गर्ह्यं कुर्व्याद्भि कुले ॥”)

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति । गर्ह्यं +
वद् + “सुप्यजातौ ऋनिस्ताच्छील्ये ।” ३ । २ ।
७८ । इति ऋनिः ।) कङ्करः । इत्यमरः । ३ ।
१ । ३७ ॥

गल, भक्षे । सावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सावे अकं-सेट् ।) गलति । इति दुर्गा-
दासः ॥ (सावार्थे यथा, कथासरित्सागरे ।
११ । ५७ ।

“इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्वा गलन्त्यमी ।
सन्तापकथिताः प्राणा इव वाप्याम्बुविन्दवः ॥”)
गल, क उ सावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) सावः । चरणम् । क उ,
गलयते रक्तं अतस्य । इति दुर्गादासः ॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल् + करणे
अप् । यद्वा गीर्यतेनेन । ग + करणे अप् ।)
कण्ठः । इत्यमरः । २ । ३ । ८८ ॥ गला
इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
“प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्यैव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥” * ॥
गलति चरति शालवृक्षादेरिति । गल् + पचा-
त् ।) सर्जरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
धुना इति भाषा । वाद्यभेदः । (गलति
निःसरति आलादेरिति ।) गङ्गकमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति आलादिभ्य इति ।
गल चरणे + क्त्वं ।) गङ्गकमत्स्यः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थित-
कम्बलाक्षतिर्मांसम् । तत्पर्यायः । साक्षा २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (“साक्षा
गोगलकम्बलः ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गल-
रोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गल-
गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं
लिङ्गमाह ।

“निबद्धः श्वयपुर्यस्य सुष्कवल्ग्वन्ते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वी गलगण्डं तमादिशेत् ॥”
निबद्धो डट्टः अचलो वा । सुष्कवन् अखवत् । गल
इति हनुमन्मयोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
“महान्तं श्लेथमल्पं वा हनुमन्त्या गलाश्रयम् ।
सुष्कवल्ग्वम्भानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥” * ॥
संप्राप्तिमाह ।

“वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मध्ये तु संख्यत तथैव भेदः ।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥”
क्रमशः शनैः शनैः । खलिङ्गैः वातकफभेदो-
लक्षणेः ॥ * ॥

वातिकमाह ।

“तोदान्वितः क्षयाशिरावनद्धः
श्यावाखण्डो वा पर्वनात्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको
यदृच्छ्या पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
भवेत्तथा तालुगलप्रश्लेषः ॥”

चिरवृद्धपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः ॥

त्रैशिकमाह ।

“स्थिरः सर्वार्थो गुदरस्यकण्डुः
श्रीतो महान्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
भवेत्तथा तालुगलप्रश्लेषः ॥”

कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥
प्रश्लेषः श्लेष्मणा ॥ * ॥

भेदोऽन्यथाह ।

“क्षिग्धो मृदुः पाक्षुरगिष्टगन्धो
भेदोऽन्वितः कण्डुयुतो रजश्च ।
प्रलम्बतेऽलावुवदख्यन्ल्लो
देहाशुक्लपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
क्षिग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
गत्वेन शब्दं कुरते च नित्यम् ॥”
देहचये कार्शे चयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥ * ॥
असाध्यमाह ।

“लक्ष्णाच्छसन्तं मृदुसर्दं गात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्णम् ।
चीमाच्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत् ॥” * ॥
अथ गलगण्डचिकित्सा ।

“सर्धपान् शिशुबीजानि शमबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तन्नेगाम्बेन पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दाहगाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्धपः ॥ २ ॥

श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालावुफले पके सप्ताहसुधितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्याशुसेविनाम् ॥४॥
तेलं पिबेच्चाण्डतवल्ग्विविम्बा
हिंसाक्याष्टककपिप्लीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सद्य देवदारु
द्विंशत्य निर्यं गलगण्डरोगी ॥

वृक्षकोऽथ तुंगिः । उक्तश्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
'तुंगिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षकः ।'
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अन्तर्तादितैलम् ॥५॥
यवसुप्तपटोलादिकटुस्त्राप्तभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥

अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽसुना ।
प्रलेपस्त्वभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्जनैः ॥
प्रच्छन्नानि पशुना इति लोके । गण्डगोपालिका
गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्बवाटिकायां
सुलभः कौटविशेषः ॥ ७ ॥

लवणं जलकुम्भास्तु कणाशूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमन्नीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥” * ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलगण्डः, पुं, (गलं कण्ठं यद्वाति मत्स्यास्या
इति । गल् + अच् । यद्वा गलः मत्स्य-
कण्ठो गृह्यतेऽस्मिन् । गल् + अधिकरणे अप् ।)
अज्ञानविशेषः । तत्पर्यायः । मत्स्यचण्डः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
“लक्ष्मणो चतुर्थो च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कश्च अरावेते गलगण्डाः ॥”
इति मदनरत्ने नारदः ॥

अपि च ।

“आरम्भानन्तरं यत्र प्रवारम्भो न तत्र
गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गणगण्डम् ।
इति राजसर्गो

(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते कृत्रस्था
अध्याये ।

“पान्श्लेषे प्रतिश्लेषे वातरोगे गलगण्डे ।
“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्त्रिदशमन्तर्गणे स्थिरः ।
आशु सञ्जनयेच्छ्लेष्मं जायतेऽस्य गलगण्डः ॥”
इति चरके कृत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ।

गलगण्डरोगवत् परित्यागाशक्यत्वात् पीड
दायकत्वाच्च लक्षणशक्या पोष्यास्त्रीयवर्णो
बोध्यते । यथा, स एव मे गलगण्डः । इ
लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलगण्डिका, स्त्री, (गलतीति । गल् + शठ् । उ
त्वात् डीप् । “शुभ्रयनोर्नित्यम् ॥” ७ । १
८१ । इति तुम् स्वार्थे कन् इच्छञ्च ।) कर्करं
खल्पवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । ३१
(यथा, काशीखण्डे ।

“एषा कार्या च वैशाखे देवे देया गलगण्डिका ॥”

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्डस्य मेखलेत् ।
गलकृत्रम् । कण्डाभरणविशेषः । तत्पर्यायः ।
सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलगण्डः, पुं, (गलो गलनमेव व्रतं नियमो
यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलगण्डिका, स्त्री, (अल्पा शुष्का शुष्किका
गलस्य शुष्किकेव ।) तालुङ्गुच्छन्मिष्टा । आत्
जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ६८
“तालुदरं वस्ति श्लीर्षं चिचुके गलगण्डिके ॥”)
तत्पर्यायः । सुधास्रवा २ चण्डिका ३ लम्बिका
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ रसाङ्ग
प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते कृत्रस्थाने २५ अध्याये ।

“श्लेष्मं जतुमणिर्मांससङ्घातो गलगण्डिका ॥
“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले अर्वातठते ।
आशु सञ्जनयेच्छ्लेष्मं करोति गलगण्डिकाम् ॥”
इति चरके कृत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ।

तच्चिकित्सादिकं यथा,—

“गले च चण्डिकांमार्गं रक्तश्लेष्मविकारणा ।
लम्बिका वर्द्धते नृणां विज्ञेया गलगण्डिका ।
रुग्णं चास्य मार्गश्च नेत्रसावः प्रदृश्यते ।
श्रिरोऽर्षिः श्वासकासश्च श्वरेणैव प्रपच्यते ।
आशुकारी महाप्राज्ञः श्लीर्षं कुर्व्यात् प्रति-
क्रियाम् ॥

श्लेष्म शुष्किकां क्षित्वा कुर्व्याद्विज्ञापनं क्षितम्
मागधी भरिचं पथ्या वचा धान्ययवनिःकाः ।
काथः सोषाः खेदनश्च गलगण्डोपशान्तये ।
दिवारात्रौ यवान्याश्च सुखे सन्वारणं हितम्
मर्दनं कण्डेऽपि तु तेन सम्पद्यते सुखम् ॥
सिद्धार्थं कं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रकम् ।
यद्दधूमं स लवणं कण्डे वा लेपनं हितम् ॥

गव्यः

२ प्रोक्तानि पद्यानि यानि तानि महामते ।।
 गौत्रं पिच्छिलं सैवं तैलं नैव गलामये ॥”
 तच्चारोति चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंश-
 त्तये ॥
 नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिच्छौ यस्याः ।)
 गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥
 स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां
 ष् ।) अलम्बुषा । इति भावप्रकाशः ॥
 रः, पुं, (गलरीधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गल-
 त्विशेषः । तत्पर्यायः । रोहिणी ० । इति
 चन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्वक-
 त्वात्माह माधवकरः ।
 “गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
 प्रदूष्य मांसञ्च तद्यैव शोणितम् ।
 गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
 र्निहत्यसन् आधिरयश्च रोहिणी ॥”
 गलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायु-
 य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । गङ्गा-
 १ । २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः
 गविल इति च कश्चित् पाठः ॥
 पुं, (गिरति श्रमेण विना केवलं भक्षय-
 ति । गृ + “सर्वघातुभ्य इन् ।” उर्णा । ४ ।
 ७ । इति इन् । गुल्मः रस्यलत्वञ्च ।) शक्तो-
 ष्वर्द्धो वृषः । गड्डिया गरु इति भाषा ।
 पर्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 । ३२६ ॥
 त्रि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्यायः ।
 लः २ अस्तः ३ अष्टः ४ स्कन्धः ५ पत्रः ६
 नः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
 गवते । १ । १ । ३ ।
 “निगमकल्पतरोर्मलितं पलं
 मुकमुखादन्तद्रवसंयुतम् ॥”)
 पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणि-
 शेषः । इति महाभारतम् ॥
 ङः, पुं, (गले गच्छ इव यस्य । अलुक् समासः ।)
 त्विशेषः । तत्पर्यायः । मर्कटः २ । इति
 काण्डशेषः ॥ (हाङ्गिला इति भाषा ॥)
 नी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिच्छौ यस्याः ।
 शुक समासः ।) हागी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ङ, इष्टत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 त्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड,
 भते लोकाः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति
 गार्गासः ॥
 स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । “पाशा-
 थो यः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) गल-
 ष्टः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥
 पुं, गव्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति
 षा ॥
 गुरी, स्त्री, (गले गच्छे गच्छमधिकृत्य चातुरी
 षाः यस्यां वा । संज्ञात्वात् कप् ।) उपधान-
 शेषः । इति अटाधरः ॥ गालवाशिष्ठ इति
 षा ॥

३१८
 गवाक्षी

गव्यः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्ति-
 र्यस्य ।) चक्रकः । मयपानपात्रम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवल्किः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५ । ५३ ।
 “मसारगव्यं सुवर्गं रूपै-
 र्वञ्चप्रवालस्फटिकैश्च सुखैः ॥”)
 गल्ह, ड कृतसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 त्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड,
 गल्हते । इति दुर्गादासः ॥
 गवयः, पुं, (गु ड शब्द + भावे अच् । गदं शब्दं
 याति प्रप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा ।
 गव + या + कः ।) गलकम्बलभूम्यगोसङ्घप्रभुः ।
 (यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।
 “आश्रमगोकर्णगवया विजेषुः पृषतैः सह ॥”)
 तत्पर्यायः । गवालकः २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वनगौः ३ बलभद्रः ४ महागव्यः ५ ।
 तन्मांसगुणौ । परुषत्वम् । वृहत्त्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वत-
 पुत्रः । यथा,—
 “पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
 गयो गवाक्षी गवयः शरभो गव्यमादनः ॥”
 इति रामायणम् ॥
 गवथी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा
 ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्यायः । वनधेनुः २
 भिल्लगवौ ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +
 अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गवलं, स्त्री, मच्छिग्रज्जम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
 गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + कः ।)
 वनमच्छिग्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (यथा,
 वृहत्संज्ञितायाम् । ३२ । १७ ।
 “गवलाजिकुलाङ्घ्रिनिभा विस्वजन्ति पयः पयो-
 वाहाः ॥”)
 गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव । “अच्छोऽदर्शनात् ।”
 ५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रघ्नयः
 अक्षुण्णवन्ति आप्रवन्ति अनेन इति । अक्षुं आप्रौ
 + अकर्मर्थे चञ् ।) गवामक्षीव यः । जान-
 लार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ७ । ७ ।
 “उत्सृष्टलीलागतिरगवाक्षी-
 दलक्तकाङ्गां पदवीं ततान ॥”)
 तत्पर्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
 बधूद्गयनम् ३ चालम् ४ जालकम् ५ । इति
 कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः ।
 इति मेदिनी । जे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्रः ।
 यथा, रामायणे ।
 “पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
 गयो गवाक्षी गवयः शरभो गव्यमादनः ॥”
 गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमच्छीति आप्रोतीति ।
 अक्षुं आप्रौ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
 इत्यच् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५६ ॥ गौसुक् इति भाषा ॥ इन्द्र-
 वारुणी । राखाल श्वा इति भाषा ॥

गवेधुः

(अस्याः पर्याया यथा,—
 “रेन्नीन्द्रवारुणी चिन्ना गवाक्षी गवाक्षीर्भटा
 मगेन्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च नृगादनी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 अवहारोऽस्य यथा,—
 “चिन्नकं शङ्खवेरञ्च तथादक्षी गवाक्ष्यपि ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिषंयष्टे बालरोगाधिकारे ॥
 मामालाङ्ग इति कश्चित् भाषा ॥) शाखोटः ।
 श्रेयोडा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “गवाक्ष्यश्चरुरीश्वेता श्वेतभक्षापराजिता ।
 द्विविधा सा मिता नीला गिरिकर्णी गवाक्षी ॥”)
 गवाक्षी, स्त्री, (गवि भूमौ अक्षति गच्छतीति ।
 अक्ष + क्तिप् । ङीष् । “अवड् स्फोटायनस्य ॥”
 ६ । १ । १२३ । इत्यवड् ।) मत्स्यविशेषः ।
 पंकाल माङ्ग इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
 अजीर्णकारित्वम् । गुह्यत्वम् । श्लेष्मप्रकोपन-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 गवादनं, स्त्री, (अदते भक्ष्यते इति । अद् +
 कर्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) घासः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गवादनौ, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 इन्द्रवारुणी । (अदतेऽस्यामिति । अद् +
 अधिकरणे लुट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषश्चतः
 स्त्रियां ङीष् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति
 मेदिनी । ने । १७६ ॥ गरु घास खादवार गङ्गा
 इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राज
 निर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्यायाः,—
 “गवाक्ष्यश्चरुरी श्वेता श्वेतभक्षापराजिता ।
 द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनौ ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 गवालकः, पुं, (गवेन शब्देन अक्षति पर्याप्नो-
 तीति । अल् + बाहुलकात् ऊकच् ।) गवयः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गवाशनः, पुं, (गामशान्तीति अश्र ग भोजने + श्रः ।)
 गोभक्षकः । सुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।
 “मानार्थिका पितापेक्षी मम तस्य च पक्षिणः ।
 अहं सुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनेः ॥”
 गवाधिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गरा-
 धिकापि पाठः ॥ (गवाधिका इति कश्चित् पाठः ॥)
 गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवडादेश्चा-
 भावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गोमान् २
 गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥
 गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +
 ऋगयादित्वात् कुः । एषोदरात् दकारस्य ङत्वम् ।
 तत्पुरुषे क्तौयलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । २५ ॥ गङ्गुङ्ग इति भाषा ॥
 गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा +
 कुः । तत्पुरुषे क्तौयलुक् । यद्वा, गवि
 भूमौ रधते इति । गो + रध वृद्धौ + कुः ।)
 गवेडुः । इति भरतः ॥ (कश्चित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
 दृश्यते । यथा,—

“गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका खाड्डी कार्ष्णिकं कफनाशिनौ ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गवेधुकं, स्त्री, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।
गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृणधान्य-
विशेषः । गङ्गडि इति भाषा ॥ यथा,—
“चिल्लीलङ्गाकलोष्णीका ब्रह्मण्डकगवेधुकम् ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
सर्पविशेषे पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“महासर्पः शङ्खपाली लोहितान्तो गवेधुकः
परिसर्पः” इत्यादयः ॥)
गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वृणधान्यविशेषः । गङ्गडि देधान इति च
भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकाश्वथ नीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः ।”)
तत्पर्यायः । गवेधुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥
गवेधुः ३ गवेडका ४ । इति तट्टीका ॥ सुद्रा ५
गोजिह्वा ६ गुन्ना ७ गुत्यः ८ । इति रत्नमाला ॥
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा,—
“गाङ्गेरुकी नागबला भ्रूषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विन्धवेदा गोरक्षतण्डुली ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
गवेधुकं, स्त्री, (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन
प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकाडुक । ततो-
ऽवडादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गवेधुका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईश् + अच् । ततो
गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृक्ष-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउ-
लिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्ष-
तण्डुलाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
गवेध, त् क मार्गणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मृद्धं न्योपधः ।
अजगवेधत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥
गवेधणा, स्त्री, स्त्री, (गवेध + भावे युच् ।) अन्वे-
षणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥
गवेधितं, त्रि, (गवेधयते स इति । गवेध + क्त ।)
अन्वेधितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥
गवोद्धः, पुं, उत्तमगवः । गोवृद्धः प्रशस्तः । इति
युत्पत्तिः ॥
गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोर्विकारो वा । “गोपयसो-
र्यत् ॥” ४ । ३ । १६० । इति यत् । “वान्तो यि
प्रत्यये ॥” ६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गवां सर्वम् ।
गोसम्बन्धि । तन्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७१ ।
“संवत्सरन्तु गयेन प्रयसा पायसेन च ॥”)
गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥
गव्यं, स्त्री, (गवि वाये साधु । गो + यत् ।
ततोऽव् ।) ष्या । (गवि नेत्रे साधु इति ।)
रामद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥
गव्या, स्त्री, (गवां सम्बन्धः । “खलगोरघात् ।”
४ । २ । ५० । इति यत् । “वान्तो यि प्रत्यये ॥”

६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गोसम्बन्धः । तत्-
पर्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
गव्यूतिः । (गवि इवौ साधुः । गो + यत् । तत्-
टाप् ।) ष्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरौचना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गव्यूतं, स्त्री, (गोर्यूतिः । “गोर्यूतौ ह्रस्वस्युपसंस्था-
नम् ।” “अध्वपरिमाणे च ।” ६ । १ । ७६ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति अच् । एषोदरात् इकार-
लोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५५१ ॥
गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गोर्यूतिः । “गोर्यूतौ ह्रस्वस्युप-
संस्थानम् ।” “अध्वपरिमाणे च ।” ६ । १ ।
७६ । इत्यस्य वार्त्ति इति अच् ।) द्विसहस्र-
धनुः । इति शब्दार्थः ॥ क्रोशइयम् । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।
“गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्यवान् ।
धुन्वन् करार्थ्या मधुपान् धावति स्र स धीरधीः ॥”)
तत्पर्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ ।
१८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरूतम् ४ गीतम् ५ । इति
भरतधृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५५२ ॥
गह्व, त् क गह्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) गह्वर्नं दुर्बोधः । गह्व-
यति श्राब्धं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
गह्वर्नं, स्त्री, (गाह्वते दुर्गन्थतेऽस्मिन्निति । गाह्व +
बहुलमन्थनापि इति युच् ह्रस्वगह्वनयोरिति
निर्द्देशात् वा ह्रस्वः । यद्वा, गह्व त् क गह्वने +
सुप्रट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा,
गोः रामायणे । ६ । ६ । ६ ।
“सखीन्नेहेन तद्गौर मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।
निलीय गह्वने श्रूय्ये भयसुतुष्टय्य रावणात् ॥”)
गह्वरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥
(पुं, विष्णुः । दुर्भेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।
“करणं कारणं कर्मा विकर्मा गह्वरो गुहः ।”
“सर्वरूपं सामर्थ्यं चैष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते
इति गह्वनः ।” इति भाष्यम् ॥)
गह्वनः, त्रि, (गाह्वते दुःखेन गन्थते इति । गाह्व +
युच् । ह्रस्वगह्वनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः ।)
दुर्गमः । दुर्भेयः । तत्पर्यायः । कलिलः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।
१ । २३ ।
“गह्वनेष्वाश्रमास्तेषु जीलाविलतदर्शनाः ।
रमन्ते तापसास्तत्र चासयन्तः सुदारुणाः ॥”)
गह्वना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥
गह्वरं, स्त्री, (गाह्वते इति । गाह्व + “ह्रस्वरश्चल-
रेति ।” उर्णा । ३ । १ । इति वरचप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) गुह्या । (यथा, रघुः । २ । २६ ।
“गङ्गाप्रपातान्तविस्तृष्टार्थं
गौरुगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥” * ॥
गाह्वते विजुङ्गते आत्माऽनेन इति ।) दम्भः ।

इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदिनी
रे । १४६ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ । १३
(गह्वने त्रि । यथा, भागवते । १ । ६ । १३
“नलवेगुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ।
एक एवातियातोऽहमत्राचं विपिनं महत् ।
गह्वरः, पुं, (गाह्वते विजुङ्गते इति । गाह्व ति
ङ्ने + “ह्रस्वरश्चलरेति ।” उर्णा । ३ ।
इति वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः
निकुङ्गः । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥
गह्वरी, स्त्री, (गह्वर + स्त्रियां ङीप् ।) गु
इति शब्दरत्नावली ॥
गा, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
सकं-सेट् ।) उ, गते । इति दुर्गादासः ।
गा, र लि स्तुतौ । अम्भनि । इति कविकल्पद्रु
(ङां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः ।
जगाति । इति दुर्गादासः ॥
गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अयया । गा स्तु
क्लिप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥
गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अच् ।) ।
सम्भूतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (।
कुमारो । ५ । ३७ ।
“विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गेः सलिलैर्दिव्यश्रुतेः ॥”
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, स्त्री । तत्र
दिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये
“तत्रान्तरीचं चतुर्बन्धम् । तद्यथा, ।
कारं तौघारं हेममिति । तेषां घातं प्र
लज्जुत्वात् । तत्पुनर्द्विबन्धं गाङ्गं सासुदने
तत्र गाङ्गमाश्रयणे मासि प्रायशो ३
तयोर्द्वयोरपि परीक्षयं कुर्वीत शाली
पिच्छमकुथितमविदग्धं रजतभाजगोपहितं
देवे वहिष्कुर्वीत स यदि सुहृत् स्थितक
एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं
न्यत्वे सिकृष्यते च सासुद्रमिति विद्या
पादयम् । सामद्रमप्याश्रयणे मासि ए
गाङ्गवद् भवतीति ॥”
अस्य परीक्षा यथा,—
“गाङ्गं सासुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि सासुद्र
धारितं येन पात्रेण लक्ष्यते येन तद्विधम् ।
घौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमादकम् ।
दक्षीणदिशि हस्तांश्च चतुर्हस्तोष्णेषु बन्धयेत् ।
तंस्नानं परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमयेऽथवा
कांस्यपात्रे समुहृत्य परीक्षेत भिषग्वरः ।
शुद्धकर्मा स तल्लब्धा श्वेतशाल्योदनस्य वा ।
पिच्छिका तत्र संक्षिप्त्वा नान्यथा भाति सा ।
श्वेता च निर्मला पिच्छी शुद्धश्च विमलं वा
तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं यद्गीत्वा हि सुभावेन ।
तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेघं रसायनम् ।
अमलमपिपासाघ्नं कच्छदोषनिवारणम् ।
लघु मृच्छांशुवा-च्छर्दि-श्लेष्म-स्तम्भ-विनाश
गाङ्गोदकस्य दृष्टिः स्याद्विषे वा प्रदोषः
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये

गाङ्गेय

गाङ्गेयः नाम सुवर्णमपि । इति महा-
 रतम् ॥
 पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । “श्रिवा-
 षोऽयम् ।” ४ । १ । ११२ । इत्यम् ।) भीष्मः ।
 यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
 गाङ्गेयः नाम पुत्रं सोऽजयत् प्रसुः ।
 पु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥
 सु जन्मदत्तान्नादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 त्रिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥
 पुं, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
 ति । अट् + अच् । प्रकम्पादित्वात् साधुः ।)
 मूलमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिङि
 ङ् इति भाषा ॥ (चिङ्गिङि शब्दे विवरण-
 ल्य श्रेयम् ॥)
 ट्कः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
 ट् + क्तुल् ।) गाङ्गेयमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 ट्यः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ +
 क्तुल्कात् ट्यः ।) गाङ्गेयमत्स्यः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 यनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “तिका-
 ष्यः पिप्प ।” ४ । १ । १५४ । इति पिप्प ।)
 ङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्तिकेयश्च ॥
 पुं, ङ्गी, (गङ्गाया अपत्यम् । “मुष्मा-
 ष्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् । गङ्गा-
 तत्वात्स्य तथात्वम् ।) खर्षम् । (यदुक्तं
 ह्यभारते वनपर्वणि ।
 पुं गमं सुववे गङ्गा पावकाद्वीप्रतेजसम् ।
 दुस्त्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥”)
 सूरः । कण्ठे । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
 स्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायाः
 या, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 मेधाख्यं सुक्तं सुक्ता गाङ्गेयं भद्रसुक्तम् ॥
 ज्ञानातजलादौ चि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ३४ ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्तो जितेन्द्रियः ।
 ङ्गेयं वार्युपसृष्ट्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥”)
 यः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “मुष्मा-
 ष्यश्च ।” ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् ।)
 ङ्गः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
 वसुदेवं विदित्वैनं सुखं सुहृ सुतोद्भवम् ।
 ङ्गेयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥
 तस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
 ङ्गेयशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्तिकेयः ।
 त्रि हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ११ । २३ । ११३ ।
 आर्षेयः क्षत्रिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
 एते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥”)
 ङ्गीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भद्र-
 ङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ङ्गी, ङ्गी, (गाङ्गे जलविशेषमीरयतीति ।
 र गतौ ङेपञ्च च + ङ्गयाद्बच्च ।) उर्वा ।
 १३० । इति कुः । ततः खार्थे कन् गौरादि-

गाङ्गिडवः

त्वात् ङीष् ।) गोरक्षतकुजा । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
 अध्याये । “चीरदृष्यपलजात्पराजादन्तोदन-
 तिष्कवकुलधन्वाभ्रान्तकान्कर्मपरगुपकवक-
 गाङ्गेयकीपुष्करवर्णिविस्वविस्वीप्रभृतीनि ॥”
 यथास्याः पर्यायाः ।
 “गाङ्गेयकी नागवजा भवा इत्यगवेधुका ।
 खरवक्त्रिका विन्व-वेदा गोरक्षतकुली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथास्या गुणाः ।
 “गाङ्गेयकी करीरश्च विन्वीतोदनधन्वनम् ।
 मधुरं सकवायश्च शीतं पित्तकषापहम् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
 गाङ्गेयः, ङ्गी, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
 स्था + कः अञ्जुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठ-
 शर्कराकता । इति हारावली । २१० ॥ नटा
 इति भाषा ॥
 गाङ्गिकायः, पुं, वर्णिकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गाङ्गे, ङ्गी, (गाङ्गेते क्व इति । गाङ्गे विलोङ्गने +
 क्तः ।) अतिश्रयः । ङ्ङम् । (यथा, आर्या-
 समप्रश्नानाम् । ६१० ।
 “आलिङ्गति सा गाङ्गे पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥”)
 तद्युक्ते चि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ७२ ।
 “अमपेनसुखा तपस्विगाङ्गे
 तमर्षा प्राप नदीं तुरङ्गमेव ॥”)
 गाङ्गेसुटिः, पुं, (गाङ्गा ङ्गा सुटिर्ध्वजः । ङ्ङसुट्या
 धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । ङ्ङयो चि ।
 इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (शाब्दत्वाभावादेवास्य
 तथात्वम् ॥)
 गाङ्गावटी, ङ्गी, (गाङ्गा ङ्गा वटी वटिका यत्र ।
 निपातनात् पुंवरुणाभावात् ।) चतुरङ्गक्रीडा-
 मध्ये क्रीडाविशेषः । यथा, तिथ्यादित्तत्त्वे ।
 “नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलेने यदि ।
 गाङ्गावटीति विख्याता पदं तस्य न दृश्यति ॥”
 गणपत्यः, चि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
 यस्य । गणपति + यञ् ।) केषाञ्चित् अन्वपत्या-
 दिभ्यश्चित् ययापवादोऽण् । तत्र गणपत इति
 साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
 पतेर्भावः कर्म वा “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
 कर्मणि च ।” ५ । १ । १२४ । इति अञ् ।)
 गणपतिस्वामी । गणपतिभावे ङ्गी ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ५५ । ६७ ।
 “प्रदक्षिणसुपाट्व गणपत्यमवाप्नुयात् ॥”)
 गाङ्गिकं, ङ्गी, (गाङ्गिकानां वेश्यानां वन्द्यः ।
 “गाङ्गिकाया यजति वक्तव्यम् ॥” ४ । २ । ४० ।
 इत्यस्य वार्ति इति यञ् ।) गङ्गिकावन्द्यः ।
 बहुवेष्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
 गाङ्गिडवः, पुं, ङ्गी, (गाङ्गिर्ग्रन्थिरस्याङ्गीति । गाङ्गि-
 + “गाङ्गाजगात् संज्ञायाम् ॥” ५ । २ । ११० ।
 इति वः ।) अञ्जुनघडः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । २३५ । ३० ।

गाता

“धनुर्गाहशार्ङ्गकः सखचाची
 धनुश्च तत्राङ्गिर्भूमिपेगम् ॥”)
 धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
 गाङ्गीवः, पुं, ङ्गी, (गाङ्गिर्ग्रन्थिः । “हृदिकारान्ता-
 दिति ।” ङीषि क्ते गाङ्गी । सा विद्यते
 अस्य । “गाङ्गाजगात् संज्ञायाम् ॥” ५ । २ ।
 ११० । इति वः ।) अञ्जुनघडः । इत्यमरः । २ ।
 ५ । ५४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । ११ ।
 “यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
 गाङ्गीवमेतत् पापंश्च कौकेयु विदितं धनुः ॥”
 एतद्गुणैर्ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः ।
 यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५-८ ।
 “एतद्गुणैर्वसहस्रान् ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
 ततोऽनन्तरमेवाय प्रजापतिरधारयत् ॥
 ङीषि पञ्चशतस्यैव शत्रोऽशीतिश्च पञ्च वै ।
 सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
 पार्थः पञ्च च वृष्टिश्च वर्षाश्चि न्येतवाहनः ।
 महावीर्यं महर्षीयमेतद्गुरुरशुतमम् ॥
 एतच्च माशुषं प्रापं वरुणाचारदर्शनम् ।
 पूजितं सुरमर्त्यैश्च विभर्षि परमं वपुः ॥”
 शाब्दवदाहनाथं हि बह्विना वरुणप्रकासादा-
 नीयधशुरेतदङ्गुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
 महाभारते । १ । २२६ । १-६ ।
 “एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः ।
 चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिव्यतया ॥
 आदित्यसुदके देवं निवसन्तं जलेऽधरम् ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
 तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतियस्य जलेऽधरम् ।
 चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
 सोमेन राज्ञा यद्वत्तं धनुश्चैवेतुधी च ते ।
 तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथश्च कपिलचञ्चलम् ॥
 कार्यश्च समहत् पार्थो गाङ्गीवेन करिष्यति ।
 चक्रेश वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
 ददानौखेव वरुणः पावकं प्रथभाषत ।
 तदङ्गतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ॥
 सर्वशस्त्रैरनाष्टुष्यं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
 सर्वायुधमहाभावं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
 एकं शतसहस्रेण समितं राघुवर्धनम् ।
 चित्रसुखावचैर्बर्षीः शोभितं ज्ञयन्ममब्रवीत् ॥
 देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शान्तीः समाः ।
 प्रादाश्चैव धनुर्ब्रह्मचर्ये च महेतुधी ॥”
 “तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 गाङ्गीवसुपसंयुक्तं बभूव सुदितोऽञ्जुनः ॥”)
 कान्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
 गाङ्गीवी, [न्] पुं, (गाङ्गीवीरोऽस्यस्य । गाङ्गीव
 + “अत इतिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति
 इनिः ।) अञ्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अञ्जुन-
 ट्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गाता, [ङ्] चि, (गायतीति । गे गाने + ङ् ।)
 गायकः । इति खङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ५४ । ११ ।
 “गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्षिणाम् ॥”)

गात्रं

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + “कमिमनि-
जनिगाभायाद्दिभ्यश्च ।” उणां । १ । ७३ । इति
तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्वः । इति
मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा
ड, गतौ + कमिमनीतिङ्ङे गानिर्द्देशात् तुः ।
पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे
तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
“गातुं लक्ष्मणुषवो जनाय ।” “गातुं गानम् ।”
इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ड
गतौ + अधिकरणे तु । ममनीयः पन्थाः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । “उरुं नो गातुं लख
सोममीदुः ।” “गातुं गन्तव्यमार्गम् ।” इति
भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तत्रैव । ३ । ३१ । १५ ।
“इन्द्रो वृभिरजनहृदीवानः साकं सूर्यसुषसं
मातुममिम् ।” “गातुं पृथिवीम् ।” इति
भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः ।
यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । “स ते जानाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमेरत् ।”
“गातुं स्तवम् ।” इति भाष्यम् ॥ उपायः ।
यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । “मित्रो अंहोधि-
हादुरक्षयाय गातुं वनते ।” “गातुसुपायम् ।”
इति भाष्यम् ॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ड गतौ
+ “कमिमनीति ।” उणां । १ । ७३ । इति
गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी ।
ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।)
गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुगादिश्रुतिः ॥
गात्र, न क ड श्रेयित्ये । इति ऋविकल्पदमः ॥
(अदन्तचुरां-आत्रां-अकं-सेट् ।) दन्तवर्गमध्यः ।
ड, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥
गात्रं, स्त्री, (गच्छत्यनेन । गम् + “गमेरा च ।”
उणां । ४ । १६८ । इति चर्त्वाकारादेशश्च ।)
हस्तिपूर्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख-
भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

“आपस्काराङ्गनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥”

“लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ॥” इति तट्टीकार्या
मङ्गिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं स्वकारण-
भूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गन्त्यते स्थानात् स्थाना-
न्तरं प्राप्यते सञ्चालते वाऽनेन इति । अङ्गम् ।
इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-
दयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३० ।

“अथ गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ।
कर्णस्तु भुवि संक्षुष्टा बिहृतस्य मया नृधे ॥”)
तत्पण्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहनम् ४
शरीरम् ५ वर्षा ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९
स्वर्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४
क्षेत्रम् १५ भूषणः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८
सञ्चरः १९ घणः २० बन्धः २१ पुरम् २२
पिच्छः २३ पुङ्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥

गाथा

भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७
पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति
जटाधरः ॥

(गात्रवादानादि निषेधो यथा, —

“गात्रवक्रनखैर्वादां हस्तकेशावधूननम् ।

तोयाग्निपूष्यमध्येष यानं धर्मं श्रवाश्रयम् ॥

• मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्यं स्त्रीषु च त्यजेत् ॥”
इति वाभटे कृष्णस्थाने ऋतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गाः, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।)

शूकशिल्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्जनी, स्त्री, (गात्रं न्यथेत्यनेनेति । ऋजु
+ लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्जनार्थं

वस्त्रम् । इति लोकाप्रसिद्धिः ॥ गामोचा इति
भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [नृ] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति ।
सम् + कृच् + क्विच् + क्विनिः । यद्वा, गात्रस्य

सङ्कोची ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्वण्टः ॥

गात्रसंभवः, पुं, (गात्रेण संभवते भासते सन्तरति
जले इत्यर्थः । सम् + भ्रु + अच् ।) जवपक्षी ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं
यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा, —

“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसम्मिते ।

द्विगुणं गोत्रतं कुर्व्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

मध्यमवचनं भवद्वेन आख्यातम् । यदा
लगुङ्गाद्यभिघातेन गौर्जावति गर्भमात्रपातो

भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्त-
पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-
पादद्वयम् । सकलग्नात्रसम्पन्नौ प्रायश्चित्तपाद-
त्रयम् । अर्थाच्चेतन्युक्तगर्भघाते कृतकमेव प्राय-
श्चित्तमूहनीयम् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति ।
अनु + लिप् + लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-

लेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्-
पण्यायः । वर्णः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ॥

गाथकः, त्रि, (गावतीति । गै गाने + “गस्थकन् ।”
३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + “उचि-
कुचिगर्भिभ्यस्थन् ।” उणां । २ । ४ । इति थन्

स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते ।
३ । ८५ । ३० ।

“गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते वृष ! ॥”)
संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् ।

तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ६ । ४२ ।

“अत्र गाथा वायुगीताः कौर्मेयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वपयं पुंसा परपरिग्रहे ॥”)

वृत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम् । इति
मेदिनी । धे । ६ ॥

गाधिजः

गाध, ऋ ड प्रतिष्ठायाम् । अन्ये । लिङ्गात्
इति कविकल्पदमः । (भां-आत्-प्रति-
सकं-अन्वयव अकं-सेट् ।) ऋ, अथवा
ड, गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । न
मालिकः सजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठार्था लिङ्गायाश्च
घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते ।
२१ । १३ ।

“अनासादितगाधश्च पातालतलमवयम् ।
लिङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलम् । परया
यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

“द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छता
सुखोत्तरणीये, त्रि । यथा, रघुः । ४ । २४

“सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्मानकर्म
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शर-
स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादे
यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

“गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्वाश्चरसेति
“गाधाः प्रतिष्ठा रूपिणी ।” इति तट्टीका ।

गाधिः, पुं, (गाधते उच्यते लिङ्गतीति । गा
लिङ्गायाम् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ।
११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिक
पुत्रः । स तु विश्वामित्रसुनिपिता काण्य
देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते ।
११५ । १६ ।

“कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहात्
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।
अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २
१३—१६ ।

“कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विशुः ।
समेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जशिवान् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युन्नतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासायत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ।
स गाधिरभवद्वाजा मघवान् कौशिकः सद्य
पौरकुत्सभवाङ्गार्था गाधित्स्थामवायत ।
अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकप
सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा, इति
२७ । १८ ।

“गाधिः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवतीश्च
तां गाधिः काण्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रथ
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाधीकाण्यया प्री
इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः ॥ एतदुक्तं
शेव रामायणे ‘गाधिन्’ इति नाम्नः
भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, त
१ । १८ । ४० । [सुतम् ।

“श्रीवमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिः
गाधिजः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते
चनु + डः ।) विश्वामित्रसुनिः । इति त्रिका
शेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

“पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुर्वेव च ।

गान्

विरच धनेचर्ये ब्राह्मण्येव गाधिजः ॥
 तद्वचनकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥
 गुरं, स्त्री, (गाधेः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।)
 गान्धर्वदेवः । इति हेमचन्द्रः । ३। ४० ॥
 यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४। १३४ ।
 कथानां यत्र कुशलं यथात् गाधिपुरे भवतु ।
 त्रिव शंसनीयः स पुमांश्चक्रे भयस्रुशाम् ॥”
 भूः, पुं, (गाधेर्भूतपत्निर्यस्य गाधिर्भवत्-
 त्तिस्थानं यस्मिन्ति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्-
 पद्यते स्म । भू+भूतवर्तमानयोरिति क्तिप् ।)
 विश्वामित्रसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यः, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+“इत-
 वानिजः” ४। १। १२२ । इति ङ्क् ।) विश्वाम-
 त्रसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३। ५। १४ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २७। १७ ।
 ‘विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”
 ि, स्त्री, (गीयते इति । गै+भावे ल्युट् ।)
 गीतम् । इत्यमरः । १। ७। २५ ॥ (यदुक्तम्,—
 ‘अपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो जयः ।
 तयोकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”
 तत्पर्यायः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्धर्वम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । २। १६४ ॥ (गानं हि वैदिक-
 नौकिकमेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानस्तु
 मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम् । वैदिक-
 नौकिकयोर्मागदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते ।
 गानस्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीत-
 र्पण्टीकायाम् ।
 ‘अग्निः पाव्यमन्त्रदगीतं सामभ्यः समपद्यत ।
 त्रुभ्योऽभिनया जाता रसाश्चाप्यव्यंगः स्मृताः ॥”
 द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे । ३-६ ।
 ‘मागदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
 इहियेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
 महादेवस्य पुरतस्तन्मागार्ग्यं वितुक्तिदम् ॥
 तद्देशस्थया रीत्या यत् स्यात्सोकातुरञ्जनम् ।
 देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीयमिधीयते ॥
 गीतवादित्रगृह्यानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
 अनो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतसुच्यते ॥”
 गानस्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते
 तदा स्वर इति प्रसिद्धः स्यात् । स्वरस्तु षड्ज-
 ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादमेदात्
 षड्विधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-
 ङ्गाविश्रुतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते ।
 यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
 “तीव्राङ्गसुहृतीमन्दाहृन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ।
 श्यावती रञ्जनी च रतिका चर्षमे स्थिता ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रकाय प्रसारिणी ।
 मौलिक मार्वनीवेताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
 शिली रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्धिपि पञ्चमे ।
 मरुती रोहिणी रन्ध्रवेता धैवतसंश्रयाः ॥
 उग्रा च सोभिणीति हे निषादे वसतः श्रुती ॥”
 अन्यत् विशेषविवरणस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः अतस्तेषां

गान्दिनी

नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वरा-
 ध्याये । १२—१६ ।
 पार्वत्युवाच ।
 “के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला ऋतवश्च के ।
 किं रूपं कथयिष्यामीति वद देव ! प्रसादतः ॥”
 ईश्वर उवाच ।
 “श्रीरागोऽयं वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
 मेघरागो वृहस्पतः षड्भेते पुरुषाकृयाः ॥”
 इति षट् रागाः ॥
 अथ रागिण्यः ।
 “मालश्री त्रिवन्धी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
 ततः पाञ्चाङ्गिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
 देशी देवगिरी चैव वराटी तौङ्गिका तथा ।
 ललिता चाय हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
 भैरवी गुर्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
 वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
 विभाषा चाय भूपाली कर्गाटी वङ्गदेशिका ।
 मालवी पटमञ्जरी सहेताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
 मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
 गान्धारी हृदयङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
 कामोदी चैव कल्याणी आभिरौ गटिका तथा ।
 सारङ्गी नट्टहम्ब्रीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥”
 इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः ॥
 रागरागिण्योनां विशेषविवरणस्तु तत्तच्छब्दे
 गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥
 ध्वनिः । इति धरणी ॥
 गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्त-
 गीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान+इनिः ।) वचा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या
 गतिः स्तुतिश्चास्यस्या इति युत्पत्त्या यथाक्रमं
 गानञ्चा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति
 युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
 गान्नुः, त्रि. (गच्छतीति । गम गतौ+“क्रमि-
 गमिचमीति” उणां । ५। ४३ । इति तुन्
 टुङ्गिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोषः ॥ गायकः ।
 इति संक्षिप्तसारे उणादितृप्तिः ॥
 गान्नी, स्त्री, (गन्ती एव । स्वार्थे अण् । ततो
 ङीष् ।) गन्ती । वृषवाह्यशकटः । गहर गाङ्गि
 इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 (क्वचित् स्त्रीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)
 गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः दायति
 शोध्यतीति । हे प शोध्यने+ङिनिः+ङीप् ।
 टुषोदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति
 प्रतिदिनमित्यर्थः । दा दाने+ङिनि+ङीप् ।
 टुषोदरात् साधुः ।) अक्षरमाता । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ (अस्या नामनिवृत्तियथा, हरिवंशे ।
 ३४ । ७—११ ।
 “अफल्काः काशिराजस्य सुतां भाष्यामवन्दत ।
 गान्दिनीं नाम सा गास्तु ददौ विप्रेभ्यु नित्यशः ॥
 सा मातुर्ददरस्या वै बहून् वर्षगणान् किल ।
 त्रिवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताम्रवित् ॥

गान्धारं

आयस्य शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थं चेह तिहसि ।
 प्रोवाचैवन्तु गर्भस्था वा कथा गान्दिने दिने ॥
 यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्यवाच ह ।
 तथेत्युक्त्वा च तां चास्याः पिता काममपूरयन् ॥
 दाता यच्चा च वीरश्च श्रुतवागतिप्रियः ।
 अक्षरः सुपुत्रे तस्यां अफल्काङ्गिरदक्षिणः ॥” * ॥
 गान्दिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥
 गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।)
 भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्तिकेयः ।
 इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गान्दिन्यास्तदाख्याया
 प्रसिद्धाया अफल्काभार्यायाः सुतः ।) अक्षरः ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे । १७। १२ ।
 “विलङ्घितस्थितिमभिधीष्य कृत्वा
 रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)
 गान्धर्वं, स्त्री, (गान्धर्वस्य इदं गान्धर्वं गीतं वा ।
 गान्धर्वं+अण् । यद्वा, गान्धर्वी अघिष्ठात्री देवता
 अस्मिन्ति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथाह दम्तिलः ।
 “पदस्यस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
 प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥”
 यथा च महाभारते । १३ । १६ । १६ ।
 “अवाद्यंश्च गान्धर्वं वाद्यानि विधिवानि च ।
 अथ प्रष्टते गान्धर्वं दिशे ऋधिरुपाविशत् ॥”
 गान्धर्वी अघिष्ठात्री देवता अस्मिन्ति अण् ।
 गान्धर्वदेवताकमन्त्रम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
 “गान्धर्वमाहूतस्तु यतः प्रयोक्तु-
 नं चारिर्हिंसा विजयश्च हृत्ते ॥”)
 गान्धर्वः, पुं, (गान्धर्व एव । “प्रसादिभ्यश्च” ५ ।
 ४ । ३८ । इत्यण् ।) गान्धर्वः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । १६४ ॥ (भारतवर्षोपपत्नीपविशेषः । यथा,
 विष्णुपुराणे ।
 “भारतस्यास्य वर्षस्य नवमेदाज्ञिप्रामय ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णां गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तीर्षा द्वीपः सागरसंततः ॥”)
 अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र
 कन्यावरयोरन्योन्याहुरागान्त्वं मे भाष्यां त्वं
 मे पतिरिति निश्चयः सः । (तत्तत्तत्तं यथा,
 मनी । ३ । ३२ ।
 “इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विशेषो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥”
 स च क्षत्रियाणामेव धर्मः । यथा, तत्रैव । ३ । २६ ।
 “गान्धर्वो राजसञ्चैव धर्मोऽप्यत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
 तत्सम्बन्धिनि चि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
 “गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽमी गान्धर्वाश्च मुभ्रताः ॥”
 गान्धर्वदेशोऽयं च । यथा, महाभारते । १२ । २६ । १० ।
 “उपेतं राजतेरन्वैर्गान्धर्वैर्हेममालिभिः ।
 पाण्डराभप्रतीकाशैर्मनीवायुधमैर्भवे ॥”)
 गान्धारं, स्त्री, (गान्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छ-
 तीति । ऋ गतौ+“कर्मण्यच्” ३ । २ । १ ।
 इत्यण् । यद्वा, गान्धारान्तामहेप्रवासिनी
 प्रियम् । अण् ।) गान्धारसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गान्धारी

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकसं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अच् ।) सिन्दूरम् । जम्बूद्वीपस्थोत्तरदेशः । गान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । २ । १४६ ॥ (देशोऽयं दृष्टसंहितायां कूर्मविभागे उत्तरस्थासुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २० । “उत्तरतः कैलासः ।” इत्युपक्रम्य,—

“गान्धारयथीवतिहेमतालराजन्धरगवाचम् ॥” इत्युक्तम् । दुर्योधनमातुजः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥” * गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अच् । तं ऋच्छतीति । “कर्मण्यच्च” ३ । २ । १ । इत्यच् ।) सप्तस्वरान्तगततृतीयस्वरः । स तु ह्यागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।

“बद्धं रौति मयूरस्तु गावो नर्हन्ति चर्षभम् । गान्धारस्तु अणो रौति क्रौञ्चः कण्ठति मध्यमम् ॥”) तस्योत्पत्त्यादिः ।

“वायुः समुद्रतो नामेः कण्ठश्रीर्षमाहतः । नानागन्धैः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥” इति भरतः ॥

अपि च ।

“नामैः समुद्रतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् । स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते । चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्ये श्रुतयो मताः । ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥” (अयन्तु देवकुलसम्मतो वैश्यजातिः स्वर्गवदुज्ज्वलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशङ्गीपे, ऋषिः प्रशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—६१ ॥ * ॥ सरय्यामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—८० ।

“रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् । प-श्रुतिं घो निषादस्तु घ-श्रुतिं स-श्रुतिं अतः ॥ गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः । प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥” * ॥) रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“जटां दधानः क्षतभूतिभूषणः काशायवासास्तपुदेहयष्टिः । सथोगपङ्कः क्षतनेत्रसुप्तो गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥” स तु भैरवरागपुङ्गवः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥

गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । “राजाहसस्त्रिभ्यष्टम्” ५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥” अस्य पित्रादयोपि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ । “ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ॥”) गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इत् ततो डीष् ।) धृतराष्ट्रराज-

गान्धीर्य

पत्नी । सा तु दुर्योधनमाता । इति महाभारतम् । (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं जन्ववती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।

“अथ सुश्राव विप्रभ्यो गान्धारीं सुवनात्मजाम् । आराध्य वरदं देवं भगनेचहरं हरम् ॥ गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं मुभा ॥” पार्वतीसहचरीभेदः । यथा, तत्रैव । १ । २३० । ४८ ।

“गौरी विद्याय गान्धारी केशिनी मित्रसाङ्गया ॥” गायत्रीरूपं महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

“गायत्री गोमती गीता गान्धारी गानकोक्षुपा ॥” गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गान्धारी गर्भेशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥” “गं धारयतीति गान्धारी ।” इति तट्टीका ॥ नाडीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।

“सुश्रुङ्गा पिङ्गला च कुङ्कुरथ पयस्विनी । गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारुणाय वयस्विनी ॥”) जिनार्गं शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ डुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गोंजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्या अपत्यं पुमान् । “स्त्रीभ्यो ङ्क्” ४ । १ । २० । इति ङ्क् ।) दुर्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि)

गान्धिकः, पुं, (गन्धयते परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + ङिनिः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + “अत इतिठगौ” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) खेखकः । सुगन्धियवहारो । गन्धबन्धु इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्भठात् राजपुत्रां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि नायकस्य शङ्कारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।

“शङ्कारस्य सहाया विटवेदविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्मेसु निपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः सुहृदाः ॥ आदिशब्दात् माजाकाररजकताम्बुजिकगान्धिकादयः ॥”) कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गौंधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे चि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः । “पश्यानां गान्धिकं पशयं किमन्यैः काष्ठायायकैकं च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥”) गान्धुकः, चि, (गच्छतीति । गम गतौ + “लघपतपदेति” ३ । ३ । १५४ । इति उकप् ।) गन्ना । इति आकरशम् ॥

गान्धीर्यं, स्त्री, (गन्धीरस्य भावो गन्धीरे भवं वा । “गन्धीराण्यः” ४ । ३ । ५८ । इति ञः ।) गन्धीरता । यथा,—

“भेषनिर्घोषगान्धीर्यं प्रतिगादविधाधिता ॥” इति जिनवाल्गुये हेमचन्द्रः ॥

गायत्री

(इदं हि नायकस्य साहित्यगुणविशेषः । सा साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“श्रीभा विलासो माधुर्यं गान्धीर्यं धैर्यं तेषु कलितौदार्यमिन्द्रो सञ्जनाः पौण्डरा युवाः । तस्य लक्ष्मम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।

“भीष्मोक्तोऽपि हर्षाद्यैर्गान्धीर्यं विन्मिकारता उदाहरणम् । यथा,—

“आकृतस्याभिधेकाय विष्टस्य ववाय च । न मया लक्षितस्तस्य स्वयोऽप्याकारविभक्तः ॥ गायकः, चि, (गायतीति । गै गाने + क्त्वा गानकर्ता । इति शब्दरत्नावली । (सा माधे । ११ । १० ।

“कलमविकलतालं गायकैर्बोधितोः ॥”) तत्पर्यायः । गायकः २ गायकः ३ । १ चिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा, “जन्मितं भीतमुत्तुषु अथस्तमशुनाधिकम् । काकस्वरः शिरःकन्यो लयस्थानविवर्जितम् । विस्वरं विरमश्चैव विद्विष्टं विवमाहतम् । याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥” इति सङ्गीतदामोदरः

गायत्री, [त्र] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गा + त्र + ङिनिः । आलोपात् साधुः ।) स्त्री इत्यः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणातिशेयम् ॥ गायन्तं स्त्रीत्रमस्यास्तीति गायत्र “अत इतिठगौ” ५ । २ । ११५ । इति ठन् । उक्तातरि सामगायके चि । स ऋग्वेदे । १ । १० । ११ ।

“गायन्ति त्वा गायन्त्रिषोऽर्चन्त्येकमर्कणः ॥” गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै उपा + “आतोऽनुपसर्गे कः” ३ । २ । ३ इति क ततो गौरादित्वात् डीष् ।) खदिरवृक्षः । १ मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके दृष्टव्यं साहित्याथे ।

“सुव्वादासकनिष्कृष्टमगधा चायन्ति पाठा गायत्री चिफलाकिरातकमहानिम्बावनारधम् ॥” षड्चरच्छन्दोविशेषः । तस्याहतिविधौ यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमरात्री आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयमद्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अर्धे लघुद्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरु लघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणविषय आस्तां मम चित्तं निव्यं तनुमध्या १ । शशिवदनानां ब्रजतन्वनीनाम् २ ॥ हरे सोमरा समा ते यशःश्रीः ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा,—

“गायनाङ्गमनाङ्गापि गायत्री चिदशर्षिता । साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाच ईश्वरी इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ आधातः (सा च गायत्रीरूपेण ब्रह्मयोगेव वर्तते । सा देवीभाजते । ७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥”

गायत्री

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।
“गुह्यनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ॥”
धिपदा देवी । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ सा
तु त्रिपादशारङ्गन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद-
माता द्विजैरुपास्या । (यथाह मनुः । २ ।
७७—७८ ।

“त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।
तद्विद्युच्छोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
एतद्वरमेकाक्ष जपन् याहतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्योर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥”
यमेव स्याद्व्रतिका ब्रह्मपदप्रामेद्वाररूपं तस्मात्
प्रकृतं ब्राह्मणैर्याहतिपूर्विकैर्यं अध्ययनीया ।
यद्वक्तं तत्रैव । २ । ८१—८३ ।
ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽवयवाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री त्रिविधं ब्रह्मणो मुखम् ॥
प्रोऽधीतेऽहन्वहन्व्येतान्त्रीणि वर्षाण्यतन्मृतः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खन्वर्त्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्त्वं विशि-
ष्यते ॥”)

स्या नामयुत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ ।
“गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥”
तपि ब्रह्मणः पत्नी । यथा, —
प्रध्वर्युणा समाहृता एहि देवि ! त्वरान्विता ।
उद्धृताश्चाग्रयः सर्वे दीक्षाकालसुपागताः ॥
सावित्र्यावाच ।

लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते ।
बृहदायायगे हृता शक्राणी गच्छतीं त्विह ।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः ॥
त्रिह गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह सुहृत्कम् ॥
वदमानां तथाध्वर्युस्त्यक्त्वा देवसुपागमत् ।
सावित्री याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्तोऽस्मि वे देव ! कालश्चाप्यतिवर्त्तते ॥
यच्च योग्यं भवेन्न तत् कुरुष्व पितामह ! ।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः ॥
पत्नीश्चान्यां मदर्शन्तु शीघ्रं त्वच्च समानय ।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालक्षीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय ।
एवमुक्तस्य शक्रो गत्वा सर्वं धरातलम् ॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्वास्तास्तु परिगृह्याः ।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना ॥
ददर्श तां सुचाञ्चरीं कमलायतलोचनाम् ।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभु ! कथंताम् ॥
एकाकिनी किमर्थं च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे ।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपथी ॥
गोपकन्या अहं वीर ! विक्रतुमिह गौरसम् ।
समागता हृतादीनां प्रयत्नीष्व यथेष्टितम् ॥
एवमुक्तस्य शक्रो गृहीत्वा तां करे दृष्टम् ।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा अवस्थितः ॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाणः पुण्डरीकनिभेष्याम् ।
गान्धर्वेण तदा ब्रह्मा गृहीत् मन आदधि ॥

गायत्री

प्रसुप्तमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत ।
यदेवं मां सुरूपत्वादिच्छत्वादातुमाग्रहात् ॥
श्रुत्वा सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्वतरा यतः ।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता ॥
एवं चिन्तापरा दौना यावत् सा गोपकन्याका ।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ! ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुग्रहेण देवेश ! अस्याः पाण्डुराहं कुरु ॥
गान्धर्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः ॥” * ॥
अस्या ध्यानं यथा, —

“श्वेता त्वं श्वेतरूपामि शशाङ्किन समा मता ।
विभ्रती विपुलाबूरु कदलीगर्भकीमलौ ॥
एण्डङ्गं करे गृह्य पङ्कजसु निर्मलम् ।
वसाना - सने चोमै रक्ते चाङ्गुतदर्शने ॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे ।
दियकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रमोगणयुक्तेन सुकुटेन विराजसे ।
सुकुटेन त्रिग्रन्थेन केशबन्धेन शोभिना ॥
सुजगामोगसङ्घौ सुजौ भाजयतो दिशः ।
स्तनौ ते कठिनौ देवि ! वर्त्तुलौ समचूचकौ ॥
जघनेनातिसुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्यञ्जघना सुश्रोणी च वरानना ॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी ॥”
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानहृद्यं गुरुत्वादत्र न
लिखितम् ॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम् ।

“विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्ता वेदमातरम् ।
प्रतियहकृतान् दोषान् प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः ॥
मदीयैः किलजपेस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्तन्नागादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ।
त्रियुगान्तु सहस्रेण नात्र कार्या विचारणा ॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्गामि मया त्विदम् ।
माताहं सर्ववेदानां पदेः सर्वैरलङ्कृता ॥
जप्ता मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः ।।
प्राधान्यं मम जायेन सर्वेषां वो भविष्यति ॥” * ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा, —

“उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत् यो द्विजः ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोयादां दत्तं येनाञ्जलिचयम् ।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥
अष्टादशसु विद्यासु भीमांसाऽतिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्वीं श्रुतिर्नृप ! ।
ततोऽपि त्रिपिण्डत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्हृयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः ।
सर्वलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्तिकश्च पार्थिव ! ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

गायत्री

अथ गायत्रीकल्पः ।

“जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥
न सीदेत् प्रतिशङ्कन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् ।
हे सन्धेः क्षुपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रथतः शुचिः ॥
यस्तस्य दृक्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विह्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम् ।
एवं किस्त्रिययुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम् ॥
उभे सन्धेः क्षुपासीत् तस्मात्त्रित्वं द्विजोत्तमः ।
हृत्कलस्यास्तु गायत्रं गायत्रीयुज्यते ततः ॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता ।
मरीचि ! कारणात्तस्मात् गायत्री कौर्मिता मया ॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ ! निर्व्वं सर्वेषु कर्मसु ।
सथाहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते कश्चित् ।
दशकलः प्रजप्ता सा रात्राङ्गीर्यत् कृतं लघु ॥
तत् पापं प्रखुदयामु नात्र कार्या विचारणा ।
श्रुतं जप्ता तु सा देवी पापौवशमनी स्मृता ॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी ।
लक्षजाप्येन साऽपि सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे ! यद्विष्कति तदाप्रुधात् ।
यच्चविद्याधरत्वे वा गान्धर्वे देवतेऽपि वा ॥
यत्र यत्र भवेद्वाक्सा तत्तदाप्रोव्यसंशयम् ।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिन्नपिता गायत्रीं पापहारिणी ॥
सर्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्मसु निष्ठिता ॥” * ॥

मरीचिरवाच ।

“विधिना केन कर्मैवा गायत्रीं पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा स्त्रीषा सर्वकल्याणसाधिनी ॥
वद्विरवाच ।
सथाहृतिं सप्रणवां जप्ता मामांश्च योऽपि ।
अपि भूगहनः पापात् सुच्यन्तेऽहरहः कृतात् ॥
सथाहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामेऽस्तिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापात् सुच्यते नात्र संशयः ॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्तन् गायत्रीं प्रथतस्तथा ।
सुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥
नास्ति सत्त्वान् परो धर्मो नास्ति ह्यथात् समा
गतिः ।

गायत्र्याश्च समं नास्ति द्विवि चैह च पावनम् ॥
हृता च वरदा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याश्च तिलैर्हर्मः सर्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो यवैः कुर्यादायुष्कामो हृतेन तु ।
कर्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्यात् सिद्धार्थकैर्नरः ॥
ब्रह्मवर्षसकामस्तु पयसा च समाचरेत् ।
पुत्रकामः सदा दद्यात् धान्यकामस्तु शालिभिः ॥
क्षीरचसमिद्धस्तु गृहपौडोपशान्तये ।
धनकामस्तथा विष्णुः श्रीकामः कमलेक्षया ॥
आरोग्यकामः क्षीराक्षैः कुर्यात् दूर्वाङ्कुरैरेक्षया ॥

गायत्री

देशोपसर्गं संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलैर्गुण्डिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्त्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
पायसेन तथा कृत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥*॥
“येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
कच्छ्रेण शुद्धिसुत्पाद्य प्राणायामप्रतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्ता क्वातो नित्यमतन्त्रितः ।
प्राणायामास्ततः कृत्वा विधानेनैव षोडश ॥
पूर्वाह्णे जुहुयादमौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्ष्या च कणाश्री वा फलमूलाग्रभोऽपि वा ॥
शीरशक्तुष्टताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहारानां यथोक्तानामेकाहारं समाचरेत् ॥
पमामिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्वोत्पातससुत्पत्तौ सर्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णं तथा दोषे वृत्तिसत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशान्त्यति ।
मङ्गलश्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्त्रैः स्त्रैः शृणुष्व तान् ।
इन्द्रायामये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
याह्वतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानाम्नेति वा कृत्वा इमं देवेति चेन्द्वे ॥
अभिर्मूर्द्धेतुदुध्यस्व दृष्टस्यतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिश्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कथा न इति राक्षोर्भैः केतुं क्षण्येति केतवे ।
चाग्न्नेन तु रौद्रशु होमयेज्जातवेदसि ॥
सर्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतयं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात् ॥
मरुत्वमग्निं दूर्तं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयसुत्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
जेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोर्भैः नैव मन्त्रेण होतयं विधिपूर्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्धिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुम्भादष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवश्चाभ्रास्तथा दूर्वाङ्कुरोद्भवः ।
होतया लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीसक्तं पावमानश्च पौरुषं ग्राम्भवं तथा ।
रौद्रमैत्रश्च रामश्च ज्येष्ठसाम दृष्टद्रथम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुम्भात् वै सर्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णा ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य सन्निवृत्तं नवं घटम् ।
रत्नेर्वाजेः शुभैर्ब्रह्मैर्हेम्ना चैव तु संयुतम् ॥
तन्त्रेणाभिषिञ्चेत् देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राणां लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सन्नि अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे याधिर्वा जायते तथा ।

गायत्री

अतिदृष्टिरनादृष्टिर्मूर्धकाः शलभाः सुकः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्वान्स्त्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यश्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं वृष ॥
शूतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेन्नतिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
चक्षुर्यो वाथ वैश्रो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेन्नशुं दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्या याह्वतयश्चात्र विपरीताशरास्तथा ।
विपरीताशरं कार्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ! ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
मतिस्थेनैव फटकारं मध्ये नाम प्रकीर्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वान्निष्य वैरिणम् ॥
निहृहन्तीं त्रिशूलेन शृङ्गुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशानु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
स्वरक्तमिश्रं होतयं कटुतेलमथापि वा ।
तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महत्ताविष्टः परान्नाभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन भुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्मण्यमभिचारमतो बुधेः ।
स्वल्पागसि न कर्मथो ह्यभिचारो महासुने ! ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो ह्यन्नास स दोषेण लिप्यते ॥
धर्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्मतिम् ।
ह्यन्तु प्राप्तापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयज्ञे द्विजे जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्यते तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्याश्विनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्जलेन च ॥
सत्याह्वतीकप्रणवा जप्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या याह्वतयः पृथक् ॥
देवतं सविताप्यस्या गायत्रं कृन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोचते ऋषिसत्तम ! ॥
कर्मेश्रियाणि पश्चैव पञ्च बुद्धीश्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्यैवात्मर अयत्तद्विषसत्तम ! ।
चतुर्विंशत्यथेतानि गायत्र्यास्त्वक्षराणि तु ॥
प्रागेवं पुरुषं विद्धि सङ्गतं पञ्चविंशकम् ।

गारुड

सप्तलोकाश्च ये चेह महायाह्वतयस्तथा ।
शिरश्च ततथा वाच्यः पुरुषः परमेस्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्या राजसत्तम ! ॥
होतया च यथाशक्त्वा सर्वकामसन्दृष्टिः ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयत्नितः ॥
गायन्तितस्तुर्वैदेी सर्वाश्री सर्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ।
अर्थी प्रतिग्रही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ॥
गायत्रीं जपते यस्तु कल्पसुत्याय यो द्विजः ।
स लिम्पति न पापेन पद्मपञ्चमिवाभसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सत्तम ! ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विद्योः परमं पदम् ॥
इत्याद्ये बह्निपुराणी गायत्रीकल्पनामाध्यायः ।
गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्याया उपधीत
तीति । गै + “गुट् च । ” ३ । १ । १४७ । इति
गुट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ।
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतेषां
मंत्रं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वान्
यथाह मनुः । ४ । २१० ।
“स्तेनगायनयोश्चामं तस्थोर्वाहुर्विकस्य च ।
जल्प्याकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः
यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“सद्यं किलेतत् सा प्राह देव्यानामसि गायनः ।
गारित्रं, क्ली, (गीर्ण्यते भक्ष्यते इति । ग निरात्
+ “भूवादिगृभ्यो णिचन् । ” उर्णा ४ । १७० । इति
कर्मणि णिचन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ।
गारुडं, क्ली, (गारुडस्य इदमिति । गारुड + अ
टुडिश्च । यद्वा, गारुडं श्रोतारमालम्भ भगवत
यदुपदिष्टम् । यद्वा, गारुडेन प्रोक्तमिति । तत्र
रुक्तिरुक्ता शिवपुराणी यथा, —
“गारुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ।
गारुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा, —
गारुड उवाच ।
“मम माता च विनता नामैर्दासीकता हरे !
यथाहं देवतान् जित्वा चान्दतं ज्ञानयामि तत्
दास्याद्धि मोक्षयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्यः सर्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ।
विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गारुड ! तथा सर्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चान्दतं ज्ञानयामि तत्
नागदास्यान्मातरं स्यां विनतां मोक्षयिष्यामि ।
महाबलो वाहनम्भं भविष्यसि विवाहकः ।
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपस्य तव चाविर्भविष्यति ।
गारुडं तव नाम्ना तस्मोके स्थातं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत !
तथा स्थातं पुराणेषु गारुडं गारुडेति ।
यथाहं कीर्तनीयोरथ तथा त्वं गारुडात्मना ।
मां ध्यात्वा पत्तिसुखेदं पुराणं गद् गारुडम् ।
इत्युक्तो गारुडो रुद्र ! कश्यपायाह पृच्छते ।

गारुडि

प्रपो गारुडं सुत्वा वृचं दग्धमजीवयत् ।
 आद्यमलो भूत्वा विद्ययान्मानीवयत् ॥
 तं चोम् तं खाहाजापी विदियं गारुडि
 परा ।
 "गोर्हं गारुडं हि श्रद्धया वद । महात्मकम् ॥"
 गारुडपुराणे गारुडे प्रजाधायो नाम
 शीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे शकौनविंशत्-
 प्रसंख्यकक्षीका वर्तन्ते । यथा, देवीभाग-
 ॥ ११ ॥ १११ ।
 "शकौनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥"
 य विविधविवरणेषु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 वदी विद्या गारुडपुराणे २०२ अध्यायादौ
 या । स्वर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः ।
 त जटाधरः ॥ (गारुडः गारुडवर्णस्तस्येदम् ।
 उ + अण् । गारुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।)
 क्रतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
 तौ । १३ । ५३ ।
 "तया पुरस्तादुपयाचितो यः
 सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिमणीनामिव गारुडानां
 सपद्मरागः फलितो विभाति ॥"
 उदाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महा-
 इन्दः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
 "गारुडश्च महाशूहं चक्रे श्रान्तनवस्तदा ॥"
 तस्य रचनया गारुडाकृतित्वविवृतित्यथा,
 वैवाध्याये । ३-८ ।
 "गारुडस्य स्वयं दुखे पिता देवव्रतस्तव ।
 सुपी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥
 यथासा कृपस्त्रैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
 गर्तमृतस्य केकेयैवाटधानैश्च संयुतैः ॥
 रथवाः शूलः शूल्यो भगदत्तश्च मारिषः ।
 काः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
 यद्येन सहिता श्रीवायां सन्निवेशिताः ।
 इदुर्योधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्वृतः ॥
 स्तानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
 ह्यमासन् महाराज । शूरसेनाश्च मारिषः ॥
 कणं पद्ममासाद्य स्थिता यूहस्य दंशिताः ।
 कृषाश्च विजुङ्गाश्च सुहृदाः कुण्डिष्ठवास्तथा ॥
 इद्वेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥"
 सा वास्य यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
 । १२६-१२७ ।
 "प्रनुसेविन मित्रे च गृप्ते युक्ततरो भवेत् ।
 प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
 अयं च तन्मार्गं यायात् प्रकटेन वा ।
 "हमकरार्था वा सूच्या वा गारुडेन वा ॥"
 "असुखपञ्चाङ्गाः पृथुमथो वराहयूहः ।
 एव पृथुतरमथो गारुडयूहः ॥" इति तट्टीका-
 नुक्लकभट्टः ॥
 "कः, पुं, (गारुडः अधिष्ठाताऽस्य इति
 गारुडः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
 ति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
 शिवैः । इति शब्दरत्नावली ॥

गार्हो

गारुडी, स्त्री, (गारुडान्नाख्यायते इति । अण्
 डीप् च ।) पातालगारुडीलता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (गारुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
 अण् डीप् च । गारुडविद्या । सा च गारुडपुराणे
 २०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)
 गारुत्मतं, स्त्री, (गारुत्मान् गारुडस्तस्य वर्णोऽस्यस्य
 गारुत्मान् अधिष्ठात्रदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
 मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
 (यथा, माघे । ३ । ५ ।
 "तस्योत्सवतुकाश्चनकुण्डलाय-
 प्रत्युपगारुत्मतरत्रभासा ।"
 पद्मा इति लोके । तस्य नामानि ।
 "गारुत्मतं मरकतमण्डगर्भं हरिश्मणिः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गारुत्मतपत्निका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
 स्तद्गर्भसदृशं पत्नमस्याः इति कप् कापि अत
 इत्वच् ।) पाञ्चीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । "गर्गा-
 दिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
 ततः कन् । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।" ६ ।
 ४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
 इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥
 गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । "गर्गादिभ्यो
 यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "यञ्च ।"
 ४ । १ । १६ । इति डीप् "ततो हलस्तद्धितस्य ।"
 ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्राप-
 त्यम् । इति सुश्रुतबोधम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके
 पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
 "अथ ह्येनं गार्गी वाचकवी प्रपञ्च याज्ञवल्क्येति
 होवाच यदिदं सर्वमपस्वीतश्च प्रीतश्च कस्मिन्
 खल्वाप ओताश्च प्रीताश्चेति ॥" दुर्गा । यथा,
 हरिवंशे । १२७ । १४ ।
 "ह्रीं श्रीं गार्गीं च गान्धारीं योगिनीं योगदां
 सदा ॥")
 गार्गीपुत्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्रस्तस्मादागतो
 वंशः इति । "पुत्रान्नादन्यतरस्याम् ।" ४ । १ ।
 १५६ । इति वा फिञ् वा कृक् च ।) गार्गी-
 पुत्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्रायणिः ।
 गार्गीपुत्रिः । इति पाणिनिशब्दकारणम् ॥
 गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । "गर्गादिभ्यो यञ् ।"
 ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
 इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥ (यथा, बृहदा-
 रण्यके । ४ । १ । "इप्रवालाकिर्द्धानूचानो
 गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
 न्नुवागीति ॥")
 गार्होपचः, पुं, (गृहस्य गृहस्य वायमिति अण् गार्हो
 गार्हो वा पचः पचं यञ् यस्य वा ।) गार्हो-
 पचवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्हो-
 पचोऽपि ॥
 गार्हो, स्त्री, (गार्ह एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
 स्वार्थे षण् ।) लिङ्गा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
 "प्रीत्वा जलानां निधिनातिगार्होत् ॥"

गालिनी

गार्होपचः, पुं, (गार्हो गृहसम्बन्धिनं पचं पचः यस्य
 यञ् वा ।) गृहपचयुक्तवाणः । (यथा, महा-
 भारते । ४ । ४८ । २५ ।
 "न हि गार्होपचिर्मुक्ता गार्होपचः सुतेजनाः ।
 अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ॥"
 गार्भिणं, स्त्री, (गर्भिणीनां सम्बन्धः इति । "भिष्ठा-
 दिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
 गर्भिणीसम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
 गार्होपचः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
 "गृहपतिना संयुक्ते ऋः ।" ४ । ४ । ६० । इति
 ऋः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बन्धः ।
 इत्यमरभरतौ । यज्ञीयामिविशेषः । (यथा,
 ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
 "इह प्रियं प्रजया ते सन्धयता-
 मस्मिन् गृहे गार्होपचाय जायहि ॥"
 भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्होपचायित्वेन पुत्रा-
 दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
 यथा । २ । २३१ ।
 "पिता वै गार्होपचोऽभिर्माताभिर्दक्षिणः
 स्तुतः ॥"
 गालनं, स्त्री, (गाल्यते इति । गल् + गिच् + भावे
 लुट् ।) चारणम् । ह्यकन गङ्गा इत्यादि
 भाषा ॥ यथा । "तथा पचेत् यथा दाहकाठि-
 न्यातिश्रैथिल्यमखगालनरहितोऽन्तरुपकश्चर-
 भवति ।" इति भवदेवभट्टः ॥
 गालवः, पुं, (गाल्यते नाशयतेऽज्ञानमनेन इति ।
 गल् + गिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
 पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
 वा + कः ।) सुनिवेशः । (यथा, भागवते ।
 ८ । १३ । १५ ।
 "गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥"
 लोभदृष्टः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ अतलोपः ।
 इत्यमरटीकायां स्वाभी ॥ केन्दुकदृष्टः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते अण्णमात्रेण
 मनो यस्मात् येन वा । गल् + इच् ।) प्रापः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
 "ददति ददतु गालीर्गालिमनो भवन्तो
 वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥"
 गालितः, त्रि, (गल् + गिच् + कर्मणि क्तः ।) द्रवी-
 क्षतः । गालान इति भाषा ॥ यथा,—
 "गालितस्य सुवर्णस्य षोडशंशेन सीसकम् ॥"
 इति रत्नावली ॥
 क्षतगालनः । यथा । "तथा पचेत् यथा अगा-
 लितमखश्चरभयति ।" इति कालेशिः ॥
 गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविव्यामिति ।)
 गल् + गिच् + गिञि + डीष् ।) सुद्राविशेषः ।
 यथा,—
 "कनिष्ठाङ्गुलिकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
 तर्जनी मध्यमानामा संहता भुजवर्जिता ॥
 सुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्थोपरिचालिता ॥"
 इति तन्त्रसारः ॥

गिरिः

गालोडिनं, स्त्री, (गाः इन्द्रियाणि आलोचने प्रमा-
द्वान्नेन । गो + आ + लोडि + करणे लुट् ।
निपातनात् साधुः ।) उन्मादः । रोगः । मूर्ख-
त्वम् । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोडितः, त्रि, (गालोडः उन्मादरोगः सञ्जातो-
ऽस्य । इतश्च ।) उन्मत्तः । रमः । मूर्खः । यथा,
“उन्मादश्रीखे रोगार्त्ते मूर्खे गालोडितः स्मृतः ॥”
इति दुर्गासिंहकृतकलापट्टितटीकायां त्रिलो-
चनदासः ॥ गोलोहितोऽपि पाठः ॥

गालोघं, स्त्री, (गोभिः पशुविशेषैरालोघते भक्त-
णाय इति । गो + आ + लोडि + कर्मणि यत्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मबीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निव्यक्तिरिति
बोधम् ।) ग्रामः । यथा —

“एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च ।
साकाङ्गत्वप्रयुक्तस्य नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥
एकवचनसाकाङ्गत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे ।
उभपदं द्विपदं पुष्यवन्तपदं स्वर्वाद्ये अश्विनादि-
पदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदश्च
द्विवचनमात्रेणाकाङ्गम् । इति । तदा गावौ ग्राम
इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति
वदन्ति ॥” इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, ऊ ड विलोडने । इति कविकल्पदमः ॥
(भा-आत्म-सकं-सट् ।) ड, गाहन्तां महिषा
निपानसलिलमिति शाकुन्तले । ऊ, अगाह्यश्च
अगाह । इति दुर्गादासः ॥

गिरा, स्त्री, (ग + भावे क्तिप् स्त्रियां टाप् ।) वच-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“तां गिरां करुणां
श्रुत्वा ॥” इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं त्रियने स्तुयते
गुरुत्वाद्वा । “कृगृशृपृकुटिभिदिद्विदिभ्यश्च ।”
उणां । ४ । १४२ । इति इः क्तिच् ।) पर्वतः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ११ ॥ (पर्वतानां अष्टावेव
पूजनीयाः कुलाचलत्वात् । यदुक्तम्,—
“मेरुमन्दरकौलासमलया गन्धमादनः ।
महेन्द्रः श्रीपर्वतश्च हेमकूटरुच्यैव च ।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्वदिक् क्रमात् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गोखुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥ चक्षू-
रोगविशेषः । इति मेदिनी । रे । २३ ॥ पार-
दस्य दोषविशेषः । यथा, रत्नावल्याम् ।

“नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाश्वत्यश्च विधं गिरिः ।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥”
सन्ध्यासिनां पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमत-
स्तान्त्रिकगिरिसन्ध्यासिलक्षणं यथा,—

“सदोद्धवाहुयो वीरो मुक्तकेशो दिग्गबरः ।
सर्वत्र समभावेन भावयेदो नरोत्तमः ।
इष्टदेवीधिधा नारीं स गिरिः परिकीर्तितः ॥”
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शङ्कराचार्यकृतदशनामब्रह्मचारिपरिब्राज-
कानामन्यतमः । तेषां दशनामानि यथा,—

गारका

“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥”
तत्र गिरेर्लक्षणम् । यथा, प्राणसौधियां अव-
धूतप्रकरणे ।

“वासो गिरिवरे निव्यं गीताभ्यासे हि तत्परः ।
गम्भीराचलकुडिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥”
यद्वैश्वीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ६ । २४ । १५—१६ ।

“अक्रूरप्रसूता आसन् पुत्रा द्वादशविश्रुताः ।
आसङ्गः सारमेयश्च नन्दरो नन्दुविहिरिः ॥”)

गिरिः, स्त्री, (गृ + भावे इः क्तिच् ।) निगरणम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ गेला इति भाषा ॥
बालशुद्धिका । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पूज्ये त्रि । इति मेदिनी । रे । २४ ॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्वतस्य कण्टक इव तन्ना-
शकत्वात्तथात्वम् ।) वज्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिससुतपन्नः कदम्बः ।) नौपः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली ।)
पर्वततीयकदली । तत्पर्यायः । गिरिरम्भा २
पर्वतमोक्षा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५
वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । बलवीर्यवृद्धि-
कारित्वम् । लघ्वत्वम् । लघ्णापिचदाहशोष-
प्रशमनत्वम् । दुर्णरत्वम् । गुरुत्वश्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमघिहृत्य कर्णि-
केव प्रतिभातीत्यर्थः । यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्वतः
कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत
इत्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-
किणिहीट्टश्च । अपराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या अवहारो यथा,—

“गुडपुष्यसारशुखरितखुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः ।
अञ्जनगुडिका श्रमयति विस्त्रचिकां त्रिकटु-
सनाया ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे ॥
गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालशुद्धिकायाः कर्ण इव
पत्तमस्याः ।) अपराजिता । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“गवाश्वश्वखरी श्वेता श्वेतभङ्गापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पार्वतीयापराजितार्थे पर्याया यथा तत्रैव,—
“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्या सिता कपित् ॥”
यवासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च ।)
बालशुद्धिका । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (खनाम-
ख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी । सा हि गिरेः
कोलाहलाख्यपर्वतात् शक्तिमत्तां नदां जात-
त्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता । यथा, महा-
भारते । १ । ६३ । ३३—३६ ।

गारजा

“राजोपरिचरेखेवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनी तस्य नदीं शक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीत् चैतनायुक्तः कामात् कोलाहल-
श्चिन्व

गिरिं कोलाहलं तन्मु पदा वसुरताडयत् ॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा ।
तस्यां नद्यामजनयन्निधुनं पर्वतः स्वयम् ।
तस्माद्द्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेद-
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः ।

चकार पत्नीं कन्याम् तथा तां गिरिकां तु
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत् ॥
ऋतुकालमनुप्राप्ता ज्ञाता पुंसवने मुक्तिः ।
गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अक्षिरोगविशेषश्च
एकचक्षुर्होणः ।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हो
इति सिद्धान्तकौमुदासुणादित्तिः ॥

गिरिगुडः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुडः पुं
वर्तुल इव ।) गोखुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५२ ॥

गिरिजं, स्त्री, (गिरौ जायते इति । जन् + ङ
अभकम् ।) शिलाजतु । शैलजम् । लो
इति मेदिनी । जे २३ ॥ गैरिकम् । इति
निर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति । जन् + ङ
मधूकवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । गौरशत
मधूलः ३ खल्पपत्रकः ४ । इति रत्नमाला
गिरिजा, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्वतात् हिमा-
रधिष्ठातृदेवदिति तात्पर्यायः जायते । ङ
ङः स्त्रियां टाप् च । हिमालयस्य अधि-
प्रमाणं यथा, कुमारः । १ । १ ।

“अस्युत्तरस्थां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ॥”
“देवता आत्मा यस्य सः । एतेनास्य वस्य
मेनकापरिणयपार्वतीजननादिचैतनशब्दं
योग्यत्वसिद्धिः ॥” इति टीकाकृष्णलिंगा
पार्वती । (यथा अर्धराघवे । ४ र्थ अर्ध
“स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तत्रैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यथै ।
गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभाग
१२ । ६ । ४३ ।

“गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्लभा ।
गङ्गा । इति खुत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ
जायते इति । जन् + ङः ।) मातुलुङ्गी ।
मेदिनी । जे । २४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा

“मातुलुङ्गी सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्प
अत्यन्ता देवदूती च सा क्वचिन्मधुक्कुटी ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्
श्वेतवुद्धा । इति रत्नमाला ॥ सुदपाशकं
त्रायमाणा लता । कारोदृक्षः । मङ्गिका ।
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामलं, स्त्री, (गिरौ पर्वते अर्धे अर्ध-
त्यर्थः जायते इति । जन् + ङः । गिरिवत्
मति गच्छति । अम् + कलच् । यद्वा, गि

गिरिसू

अमलं) अ भ्रकम् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 (अभ्रवजातत्वे प्रभावं यथा, भावप्रकाशे ।
 “पुरा वधाय विप्रस्य वचिणा वजसुकुटम् ।
 विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिस्पर्िताः ॥
 ते निपेतुर्धनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
 तेभ्य एव ससुत्पन्नं तत्तन्निरिषु चाभ्रकम् ॥
 तद्वचं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवात् ॥”
 अभ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥
 रिवरः, पुं, (गिरेः पर्वतस्य वर इव तद्भेदक-
 त्वात् । गिरिं वरयतीति वा । वर + णिच् +
 ञच् ।) वज्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रितः, त्रि, (गिल + कर्मणि क्तः लस्य रत्वच् ।)
 गिलितः । भक्षितः । इत्यमरटीकायां राय-
 मुकुटः ॥
 रिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः । शाकपार्थिव-
 वक्ष्यपदलोपिसमासः ।) गैरिकम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रिनितः, पुं, (गिरिसम्भूतौ नित इव ।) महा-
 रिष्टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रिपौनुः, पुं, (गिरिसम्भूतः पिबितुं च विशेषः ।)
 पुरुषकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रिपुयकं, स्त्री, (गिरिजातं पुष्पकम् ।) श्रैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्वतः प्रियो यस्याः
 अथाहृतविचरणायेति भावः ।) चमरीगवी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रिभिन्, [द] पुं, (गिरिं भिनन्ति भित्वा उत्-
 पद्यते इति । भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदक-
 वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 रिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति । भू +
 क्तिप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदाः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरेर्भूः । पर्वतभूमिः । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ६।१५ ।
 “सकलकटकैकमखिलिनि ।
 कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।
 गिरिसुव इव तव मन्ये
 मनः शिला समभवच्चखि । ” * ॥
 गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
 भवतीति । भू + क्तिप् ।) पार्वती ॥
 रमलिका, स्त्री, (गिरौ जाता मलिकेव मध्य-
 पदलोपिसमासः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६६ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
 “वृक्षकः शक्रपर्यायो वृक्षको गिरिमलिका ।
 कुटजस्तत्पलश्चेन्नयवश्चापि कलिङ्गकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 रिमाणः, पुं, (गिरिशिव मानं परिमाणमस्य
 उच्छ्रयत्वेनेति शेषः ।) हस्ती । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रिम्बु, [द] स्त्री, (गिरेः पर्वतस्य ग्भृत् ग्भृत्तिका ।)
 गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (अवहारोऽस्याः
 यथा,—
 गिरिचन्दननागरखटिकांशयोजितो वहिलेपः ।

इरर

गिरिस

कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंज्ञे नेत्ररोगाधिकारे ॥
 गिरिचन्द्रवं, स्त्री, (गिरेर्चन्दो ऋत्तिकाया भवतीति ।
 भू + अच् ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव ।) विट्खदिरः ।
 इति रत्नमाला ॥ इरिमेद इति वा पाठः ॥
 गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्वतमाश्रित्य आत्मनिर्भरतां
 याति प्राप्नोतीति । धा + कः ततः संज्ञायां
 कन् ।) गेखुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥
 गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिल्लयात्मसत्तां
 यातीति । या + क्तिप् । ततः संज्ञायां कन् ।)
 गेखुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गिरिवासी, [न] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
 तीति । वसु + णिनिः । गिरिं वासयति सुरभी-
 करोतीत्येके । वसु + करोतिरर्थे णिच् णिनिः ।)
 हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतिवेनास्यस्य
 इति । “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-
 लचः । ” ५ । २ । १०० । इति शः । यद्वा, गिरौ
 कैलासाख्यपर्वते आध्यात्मिकार्थे तु निवसुङ्ग-
 मनसौत्थर्येः श्रेते विराजते इति । यद्वा, गिरिं
 त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्रयति तनूकरोति विशुद्धं
 करोति शरणागतभक्तसाधकानाम् । श्री डल
 श्रयने शो यच्छेदे वा गिरौ हृन्दसि डः । लोके
 तु ह्यान्दसानां कश्चिद्भाषायामपि प्रयोग इति
 आशुशुचिनिर्वदिद्याह स्वामी ।) शिवः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४१ ।
 “इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
 नृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
 प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
 आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥”)
 गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्वतस्यभुवं शाल-
 यते शोभयते इति । शल् + णिच् + णिनिः नान्त-
 त्वात् डीप् च । गिरिं बालभृधिकार्कणं श्रुते
 श्लाघते निजपत्न्यावयवेनेत्येके । शल् श्लाघार्थं +
 णिनिः डीप् च ।) अपराजिता । यथा,—
 “पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ॥”
 इति वामनपुराणम् ॥
 गिरिशङ्गः, पुं, (गिरेः शङ्गमिवाकृत्यास्यस्येति
 अच् । शुष्कादण्डोत्तलनसमये शङ्गसाहस्य-
 दस्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (गिरेः शङ्गमिति विग्रहे स्त्री । पर्वत
 शिखरम् । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । १५ ।
 “गजेर्निपतितेनौलेगिरिशङ्गैरिवाण्डः ॥”)
 गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव ।) लौहम् ।
 (यथा, गोः रामायणे । ६ । ७८ । १६ ।
 “तत्सैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत् ।
 शङ्खं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत् ॥”)
 वङ्गम् । मलयपर्वतः । मेदिनी । २ । २६१ ॥
 गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्वताधिष्ठातुः
 सुता पुत्री ।) पार्वती । यथा,—
 “अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा

गीतं

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम् ॥
 इति हृद्योमञ्जरी ॥
 (तथाच पञ्चतन्त्रे । १ । १७५ ।
 “अप्तुं वाञ्छति शास्त्रवो गणपतेराखं सुधार्मः
 तत्र क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
 नागाग्रनम् ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५२ ।
 “गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्गसमुद्भवा ॥”)
 गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः ।) शिवः ।
 (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३३ ।
 “चिन्तामेऽत्र न वेदमनि प्रियतमे किं चिन्तय
 स्यान्नव-
 यावन्गीत्यद्रिसुतां जयन्नवतु वः कृत्वा गिरीशो-
 ऽनिशम् ॥”
 गिरीणां पर्वतानाम्नीशः श्रेष्ठः ।) हिमालय-
 पर्वतः । (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः ।)
 वृहस्पतिः । इति मेदिनी । श्रे । १६ ॥
 गिलः, पुं, (गिल् + “इगुपधेति । ” ३ । १ । १३५ ।
 इति कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात्
 तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति
 इति तात्पर्यार्थः । ग्रह् + अण् ।) नक्रः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 गिलनं, स्त्री, (गिल् + भावे लुट् ।) गिरणम् ।
 भक्षणम् । इत्यमरटीका ॥ (यथा, ह्यारीते प्रथमे
 स्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 “चञ्चलं गिलनश्चापि कासितं आसितस्तथा ।
 नीचोच्चश्चैव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकं सुधीः ॥”)
 गिलिः, स्त्री, (गिल् + भावे इन् ।) गिलनम् ।
 इत्यमरटीका ॥
 गिलितं, त्रि, (गिल् + कर्मणि क्तः । गिलिर्जाता-
 ऽस्येति तारकादित्वाद्दत्तजित्येके ।) भक्षितम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥
 गिष्ठाः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा ।
 गे गाने + “इष्ठा गादाभ्यां क्तिष्ठा । ” इति
 उणादिकोषटीकादृतसूत्रेण इष्ठाः । किदभाव-
 पत्ने तु “गादाभ्यां इष्ठाच् । ” उर्णा । ३ । १६ ।
 इति इष्ठाच् प्रत्ययनिवृत्तत्वात् गेष्ठात्वेवपदं
 स्यात् ।) सामवेदवेत्ता । गायकः । इत्युणादिकोषः ॥
 गीः, [र] स्त्री, (गृ + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)
 वाक्यम् । सरस्वती । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
 गीतं, स्त्री, (गीयते इति । गे गाने + भावे क्तः ।)
 गानम् । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,
 “धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधेः ।
 तत्र नादात्मको धातुर्मातुराचारसञ्चयः ॥” * ॥
 तद्विधिं यथा,—
 “गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यैन्नगात्रविभागतः ।
 यन्नं स्याद्देवगीतादि गात्रम् सुखं मतम् ॥”
 अपि च ।
 “निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते ।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुचौरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धश्च भवेद्गीतं तालमानरसाक्षितम् ॥
कृन्दो गमकधातुचौरवर्णादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाद्यमभृङ्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चायञ्जगः स्मृताः ॥”

अथ संगीतलक्षणम् ।

“तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
वृत्तस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥” * ॥

अथ गीतप्रश्नाः ।

“सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनेव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुरुमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा प्रकुरेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा वृत्तं तौर्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्यशब्दो ऋदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतञ्चो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सद्य मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिश्रुवो न रुदन्ति च ॥

कृतिचमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः ।
अपि नृतां यदवाप महालसां
मधुरगीतवशीकृतप्रकुरः ॥

परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्षप्रसन्नं सुधां युक्तिरगप्रोद्गीपिता यामिनी ।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः

सुहृदं गीतफलं कवित्वमनुलं संसारसारा मताः ॥”
“सुहृदशालगसङ्कीर्णभेदाङ्गीतं त्रिधा मतम् ॥”
सुहृदत्रं विंशतिर्यथा,—
“एला सोऽद्यभवा सपादकरणं तत्पञ्चतालेश्वरः
केरातस्तरचक्रपालविजया गदां त्रिभङ्गिस्तथा ।
टङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका सुक्तावली माहका
लम्बो दृक्कवर्णनीति कथिताः सुहृदास्तु ते
विंशतिः ॥”

एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीता
नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।

“पदं तानो विरुदश्च तालः पादः स्वरस्तथा ।
एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पीनरक्तं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते ।
शीघ्रोच्चारण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताचरमोचये ।
परिवर्तेश्वराणाञ्च ह्रस्वदीर्घयतिक्रमे ॥” * ॥

अथ शालगसङ्गम् ।

“ध्रुवको मण्डकश्चैव प्रतिमण्डो निसारकः ।
वासकः प्रतिलाभश्च तथात्या चैकतालिका ॥
यन्तिश्च भुमरिश्चेति शालगं सूत्रमीरितम् ॥” * ॥

अथ सङ्कीर्णसङ्गम् ।

“चैत्रो मङ्गलकस्तथा न गणिका चर्चातिनाटोन्नवी

दोहा स्याद्दुल्लक्षणा गुरुवली गीता च
गोविन्द्या ।

हेनोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि काम-
द्विधा

संक्षेपेण चतुर्दशः प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न] पुं. (गीतेन सङ्गीतेन मोदते
इति । सुट् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ ।
इति णिनिः ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सङ्गीताशुरागिणि त्रि ॥)

गीता. स्त्री, (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका
ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।)
ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु
अञ्जुनस्य मोहनित्तत्त्वं महाभारतीयभीष्म-
पञ्चान्तगता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-
ष्टादशाध्यायी श्रीकण्ठोक्ता । यथा,—

“भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृतः ॥
गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥
इति नीलकण्ठः ॥

“गीता सुगीता कर्मया किमन्यैः शास्त्रविस्तरेः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥”
इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुच्छेदनसरस्वती-
पादैर्विस्तारशी गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तदयथा,—

“सहेतुकस्य संसारस्याद्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विद्योः परं पदम् ।
यत्प्राप्ये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथाज्ञानमिति क्वाण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्द्रष्टव्याष्टाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥

एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्षिता ॥ * ॥
उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नोपनोदिनी ।
कर्म्ममित्रा च सुहृदा च ज्ञानमित्रा च सा त्रिधा ॥

तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्प्रागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥
तृतीये तु तयोरेक्यं वाक्यार्थो वर्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥

प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
सुक्तिसाधनपूर्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठानां त्वागात् कान्यनिष्ठयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो अपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

चीकपापस्य चित्तस्य विवेके बोध्यता यदा ।
निदानित्यविवेकस्तु जायते सुहृदक्षरा ॥
दृष्टानुत्तार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः श्रमादिसन्धत्वा सञ्चासो निहितो भवेत् ॥
एवं सर्वपरित्यागाङ्गुष्ठा जायते इहा ।
ततो गुरुपसदनसुपदेश्यश्चक्षतः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्वसुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रान् सन्ध्यां सुपचीणं भवेदिह ॥
चीकदोषे ततश्चित्तं वाक्यातत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वमभ्यसतो भवेत् ।
तत आवरणे चीक्ये चीयेते भ्रमसंश्रयो ॥
अनारम्भानि कर्म्मणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ।
प्रारब्धकर्म्मविशेषाद्वासाना तु न नश्यति ।
सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशान्ति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिश्चित्ति यत्किम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थं सुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रनिधानात्तु समाधिः सिध्यति इतम् ।
ततो भवेन्ननोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्तितयाभ्यासाञ्जीवन्मुक्तिर्दृष्टा भवेत् ॥
विद्वत्सञ्चासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्तः स्यात्तस्य साधने ।
निर्द्वेषे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
युक्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते युक्तिष्ठते नैव सदा भवति तत्त्वतः ॥
एवम्भतो ब्राह्मणः स्याद्द्विरिष्टो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ।
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकत्वत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्वांश्व्यास्तु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्वंभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्ननाशुत्वात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्वाभ्यासेन तनेव द्वियते स्ववशीऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ।
यदि प्राग्भवत्स्कारस्याचिन्त्यत्वात् कश्चर ।
प्रागेव कृतकत्वः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारम्भमिच्छते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्पूजा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धाद्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तौ विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायास्तु न भङ्गः फलवत्त्वना ।
अदृष्टत्वादिदोषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्माराभाच्च सुनयो निर्गन्था अप्युद्वेगैः ।
सुखं चैतुकीं भक्तिमित्यंभृतुको इति ॥

देवां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विप्रियते ।
 त्वादिबचनानु प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
 एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
 प्रतो व्याख्यातुमेतन्ने मन उत्सहते भृशम् ॥
 नन्वामकम्भानुष्ठानं नूनं मोक्षस्य क्रीर्णितम् ।
 प्रोक्तादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
 ततः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिसिद्धस्य सेवणम् ।
 इत्याभिसन्धिपूर्णा वा साहच्यकारा क्रिया भवेत् ॥
 प्राविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपापभिः ।
 प्रयत्नाभायोग्यः सन् लभते इःखसन्ततिम् ॥
 इःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह ।
 प्रतस्तत्साधनं त्वाय्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
 प्रनादिभवसन्ताननि(गू)रूढं दुःखकारणम् ।
 इःख्यं शोकमोहादि केनोपायेन ह्यीयताम् ॥
 एवमाकाङ्क्षाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
 प्रोद्यधियुराहेदं भगवान् शास्त्रसुतमम् ॥”)
 एतद्व्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
 णोक्तारामगीताश्वमेधिकपर्वोक्ते ब्राह्मणगीता-
 गीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता
 व्याख्याः सन्ति ॥
 सारः पुं. (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
 शास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । सुकथं संज्ञे-
 ण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
 पारायणं गीतो यत्र इति तात्पर्यार्थः ।) अर्जुनं
 त्ति श्रीकृष्णोक्तसुकथार्थाष्टाङ्गादियोगः । यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्जुनायोदितं पुरा ।
 प्रष्टाङ्गयोगं सुकथं सर्ववेदान्तसारगम् ॥
 प्राज्ञलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्जितः ।
 एपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वाद्दलोचनम् ॥
 अरण्यत्वात्तनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
 वेदानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
 ॥हमात्मा च इःखादिसंसारभिसम्बन्धयात् ।
 वधुम इव दीप्ताश्चैरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
 यतोऽपिरिवाकाशे हृतस्यो ज्ञेयात्मनात्मनि ।
 शोकादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमानानमात्मना ॥
 त्विन्द्रः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
 भवान्नु मनसा रक्षीतुं यदा सम्यङ्निश्च्यति ॥
 एदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
 तानमुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः ॥
 एपादशतलप्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
 त्रियाखीत्रियाथैश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
 एनो बुद्धिमहद्धारमयत्तं पुरुषं तथा ।
 संख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनेभवेत् ॥
 त्रिययामसखिलं मनस्यभिविष्य च ।
 त्रियेवायहद्धारं प्रतिष्ठाप्य च पाठव ! ॥
 हद्धारं तथा बुद्धौ बुद्धिश्च प्रकृतावपि ।
 कर्ति पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
 हं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
 ह्यादशेभ्यः स्थातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
 त्रिकान् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
 त्रिहारमिदं गेहं त्रिस्वर्गं पञ्चवाचिकम् ॥

क्षेत्रज्ञाधिकृतं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ॥
 ज्ञानयज्ञस्य सर्वाणि कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥”
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 इति गारुडे २३३ अध्यायः ॥ * ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 “यमाश्च नियमाः पार्थ! व्यासनं प्राणसंयमः ॥
 प्रत्याहाररुतथा ध्यानं धारणाञ्चुन । सप्रमी ॥
 समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥
 अल्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यद्विद्वंसगम् ।
 अहिंसा परमो धर्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
 विधिना या भवेद्विंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्णिता ।
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥ .
 सर्वाणिवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
 एवं सर्वं हि हिंसायां धर्माधर्मपिधीयते ॥
 यद्भूतहितमव्यक्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
 सर्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
 प्रियञ्च नाशुतं ब्रूयान एष धर्मेः सनातनः ।
 यत्र द्रव्यापहरणं चौर्याद्वाद्य बलेन वा ॥
 स्तियं तस्यानाचरणमस्ति यं धर्मेसाधनम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥
 सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ।
 द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रहमिवाहुस्तं प्रयत्नेन वञ्चयेत् ।
 द्विधा श्रौचं नृजलाभ्यां वाच्यं भावादध्यात्मरम् ॥
 यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च रेकाग्रं परमं तपः ॥
 शरीरशोषणं वापि लक्ष्म्यान्त्रायणादिभिः ।
 वेदान्तशतब्रह्मियप्रणवादिषु बुधाः ॥
 सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
 सुतिसरणपूजादिवाङ्मनःक्रायकर्मभिः ॥
 सुनिश्चला हरी भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
 व्यासनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममहार्जुनं तथा ॥
 प्राणः स्वदेहो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
 प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभाषतः ।
 नियमः प्रोच्यते सङ्गः प्रत्याहारस्तु पाठव ! ॥
 नृर्मान्मन्त्ररूपपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
 योगारम्भे नृर्नहिरिमन्मन्मय चिन्तयेत् ॥
 नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
 नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविसृत्तम् ॥
 सकणिके केशराजे सूर्यसोमाग्निमखलम् ।
 अग्निमखलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
 वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त योम ॥
 धारणेऽप्युच्यते चैवं धार्यते यन्मनोमये ।
 प्राङ्गाभ्यां हृदये चाशु तृतीया च तथोरसि ॥
 कच्छे मुखे नासिकायै नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
 किञ्चित्स्मान् परस्मिन् धारणादेशकीर्णिताः ॥
 अहं ब्रह्मत्वस्थानं समाधिरभिधीयते ।
 एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्जितः ॥”
 इति गारुडे २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 “ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां आत्मा सुच्यते भवान् ।
 अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानात्मोक्तो भवे-
 ब्रह्माम् ॥
 वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहं ब्रह्मपदार्थयोः ।
 पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ सृष्टौ बुधेः ॥
 वाच्यौ दशवली ज्ञेयौ लक्ष्यौ सृष्टौ प्रकीर्णितौ ।
 प्राणपिच्छात्मकार्येषु चेतनं प्ररक्षन्तु यत् ॥
 तथा वे देवपर्यन्तमहं शब्देन नोच्यते ।
 प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भगवते ॥
 अहयानन्दचेतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
 प्राणपिच्छात्मकार्येषु सद्द्वितीयविभागकम् ॥
 त्यागेन प्रत्यक्षचेतन्यभागो लक्ष्यते चाहमा ।
 तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिच्छात्मकारणा ॥
 विश्यापरोक्षभागे च परिव्यागे च लक्ष्यते ।
 अहयानन्दचेतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
 अहंपदेन चेतन्यप्रत्यक्षब्रह्मपदेन तु ।
 अहयानन्दचेतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
 ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म अहं ब्रह्मपदार्थयोः ।
 अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलकम् ॥
 एकत्वज्ञानञ्च भवेद्देवान्ताङ्गुवतो ध्रुवम् ।
 ज्ञानादज्ञानताकार्यनिवृत्तेभुक्त एकतः ॥”
 इति गारुडे २३५ अध्यायः ॥ * ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 “सम्मायिब्रह्मतः खं स्यात् स्वान्तरत्वास्ततोऽनलः
 अमेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
 ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
 वाक्पाणिपादं प्रायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
 श्रीचं त्वक्चक्षुषी जिह्वाघ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
 प्राणोऽपानः समानश्च यानस्तदान एव च ॥
 मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संश्रयात्मकम् ।
 बुद्धिश्चयत्तु तत् एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
 हिरण्यगर्भमात्मैयं भूततत्कार्यलिङ्गकम् ।
 पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
 पञ्चीकृतैभ्यो भूतैभ्यो ब्रह्माहं समजायत ।
 लोकप्रसिद्धं स्थूलार्चं शरीरचरणादिमत् ॥
 पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्येषाहमेव च ।
 सर्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
 तीरादुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधेः ।
 देहदयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
 सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मेव प्रविष्टं देहयोर्दयोः ।
 जलाकवटखवञ्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
 जायतस्वप्रसुषुप्तीनां वाच्यो जीवः स च सृष्टतः ।
 जायतस्वप्रसुषुप्ताख्यैर्वितरिक्तञ्च निर्गुणः ॥
 निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
 परमात्मेव सञ्जायतस्वप्रादौ सन्निधानतः ॥
 अन्तःकरणरागेश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
 जायतस्वप्रसुषुप्तीश्च पश्यतोऽवकृतः रुदा ॥
 फलं क्रियाकारकयोर्जागृदादीन् वदान्यहम् ।
 इन्द्रियैरनुविज्ञानं जायतस्वस्थानसुदीरितम् ॥
 जायतस्वस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयात्सितः ।
 खप्रं प्रसुप्तिशरयोः पञ्चकारोऽधिपः स्थितः ॥

गीर्वाणः

ब्रह्मकारणरूपेण षट्स्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाधारभक्ताद्ये तु पूर्वमेवावधारयेत् ।
सुसुप्तः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिष्कले ॥
विलापयेत् क्षेत्रजातं क्षेत्रज्ञं परिशेषयेत् ।
पञ्चीकृतभ्यो भूतेभ्यः अष्टादशतिरिक्तकम् ॥
यथा षटो भिन्नो नास्ति तत्कार्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समष्टितरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्जितः प्रत्यगात्मा वै तगुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धसक्तं सत्त्वं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थो शिष्टो तत्राकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं हङ्गद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्हन्म ॥
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मासि ब्रह्माहं सर्वप्राणिषु सर्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमतः ।
गीतासारोऽहं नायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६
अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गी गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।

“श्रुताशरीरीतिरपि चोऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरी बभूव ॥”)

आर्थाच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥
(अस्या लक्षणं यथा छन्दोमन्त्र्यां मात्रा-
दृसे । ७ । [गीतिः ॥”)

“आर्थाप्रथमार्हसमं यस्याः परार्हमीरिता
गीरथः, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ
इव यस्य ।) दृष्टस्यतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गीर्यः, त्रि, (गीर्यते स इति । गृ गि स्तुतौ +
क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गीर्यिः, स्त्री, (गृ + क्तिन् । ऋष्यादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वत् तेन नत्वम् ततो रेफात् षत्वञ्च ।) गिलनम् ।
इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्यशब्द-
दर्शनात् ॥

गीर्देवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठा-
तृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाग्निनी विसृता च
लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीर्वाणाः, पुं, (गीर्वाणिव बाणोऽस्त्रं यस्य ।
अर्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्वकार-
मध्यपाठे तु गिरं वसुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः
स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचयाम् + “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्वपदात्

गुग्गुलुः

संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।)
देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । १५ । ३२ ।
“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थास्तुदर्शना ।
दृष्ट्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्वाणाः काम-
रूपिणः ॥”)
गीर्वाणाकुसुमं, स्त्री, (गीर्वाणाण्यप्रियं कुसुमं
पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गीर्व्यतिः, पुं, (गिरां पतिः । अहंरादीनामिति
रेफाभावपक्षे “इडुपधस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति
घः । सुग्धबोधमते “खपि वा ।” इति सूत्रस्य
पाक्षिको विधिः ।) दृष्टस्यतिः । इत्यमरः ।
१ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति सुग्ध-
बोधम् ॥
गु. ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-
अकं-अनिट् ।) ड, गवते । इति दुर्गादासः ॥
गु. शि ओ विद्योत्सर्गं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-कुटां-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति
अगुवीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥
गुग्गुलुः, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज् +
क्लिप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रचतीति ।
गुड + “इगुपधस्येति ।” ३ । १ । १५५ । इति
कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गुग्गुलुः, पुं, (गुग्गुतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्लिप् ।
गुक् रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रचये +
बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।)
रक्तशोभाञ्जनदृक्चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वनामख्यातदृक्चः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—
“गीरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदग्निः ॥”
इति बह्विपुराणे वैष्णवधर्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥
अस्य निर्वासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः ।
कुम्भम् २ उल्लखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥
इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७
कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलुः ९ । इति भरतः ॥
जटायुः १० कालनिर्वासः ११ देवधूपः १२
सर्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कवा १५ ।
इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७
निष्पाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः
२१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः
२५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुदिष्टः २८
रचोहा २९ रूचगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफमारुतकासक्षमिवातोदरक्षेदशोफाशर्शनाग्नि-
त्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीप-
नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठ-
नाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूच-
त्वम् । पाके कटुत्वम् । भयसन्धानकारित्वम् ।
दृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्धत्वम् । पिच्छिलत्वम् ।

गुच्छः

बलकारित्वम् । ब्रह्मेष्टाश्मवातामवातपित्त-
ग्रन्थिगुच्छमालानाशित्वञ्च ॥ ३ ॥
“माधुग्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ।
स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म रत्नपि-
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलुः पञ्चजातः ॥
तेषां रूपाणि यथा,—
“भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥
कुसुदः कुसुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यवर्णितः
हिरण्यवर्णस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गभोरितः ॥
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलो गलेन्द्राणां हिताग्नां
हयानां कुसुदः पद्मः स्वस्थारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कौशिक्यामपि ।
नूतनगुग्गुलो रूपं यथा,—
“स्निग्धकाचनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धियस्तु पिच्छिलः
पुरातनस्य रूपं यथा ।

“उष्णो दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य स्थानविशेषे जम्भादिकथनम् । यथा-
“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि श्रीश्लोकैस्त्वनापि
श्रीतामनाः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं सुचलं
पञ्च
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोप
भृङ्गाभं कुसुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या परीर
तः

वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्लिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णां ॥”

इति प्रयोगाक्तम्
पक्वस्यास्य पूर्णवीर्यत्वं मासत्रयपर्यन्तं तिष्ठ
इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुग्गुति परिवेष्टते इति । गु-
“गुग्गुत्वादिभ्यश्च ॥” इति छञ् इति सं-
राजः । यद्वा, गुड शब्दे + क्लिप् । गुत् +
क्यति नाशयतीति । गुत् + छी + “आतोऽ-
कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) सव
पुष्पादिर थलुया इति भाषा । (यथा, १
गोविन्दे । ११ । ११ । [वलीम् ।

“अच्छोर्निक्षिपदङ्गनं अरवणयोस्तपिच्छु-
स्तम्बः । लयादिर गोष्ठा इति भाषा ॥ [व-
विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा, मनुः ॥
“गुच्छुगुल्लान्शु विविधं तथैव लयाजातयः ।
“मूलत एव यत्र लतासम्बद्धो भवति न च
खानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ॥” इति तर्क-
कुङ्कुमभङ्गः ॥ इति शब्दचन्द्रिकाद्वारः ॥

गुच्छार्थः

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी ।
 हे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । सुक्ता-
 हारः । इति रत्नदेवः ॥
 कृकं, स्त्री, (गुच्छ + संज्ञायाम् कन् ।) गन्धि-
 प्रसम् । इति भावप्रकाशः ॥
 कृकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्यायः । गुलकः २
 स्तम्बः ३ कुसुमोपयः ४ गुच्छः ५ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ रौठाकरञ्जः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 कृकशिः, पुं, (गुच्छवत् कृकशानि मञ्जुवर्णो
 यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।)
 करञ्जविशेषः । तत्पर्यायः । स्निग्धफलः २
 गुच्छपुष्पकः ३ नन्दौ ४ गुच्छौ ५ सानन्दः ६
 दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्णिकण्डूविष-
 र्चिकाकुष्ठस्यार्णत्वगदोशनाशित्वम् ॥ इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कृदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता
 इव फलानि यस्याः । कम् टाप् अत इत्वम् ।)
 कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।)
 तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृपुष्यः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्याणि यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोक-
 वृक्षः । अस्य पर्याया यथा,—
 “हेमपुष्पश्रीकक्ष गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कृपुष्यकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायाम् कन् ।)
 रौठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कृपुष्यी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) घातकी ।
 शिष्टङ्गीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृपलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।)
 रौठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥
 कृपला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः ।
 स्त्रियां टाप् ।) अमिदमनी । काकमाची ।
 निष्पावी । दाक्षा । कदली । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कृवभा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध +
 बाहुलकात् रक् । ततश्च टाप् ।) गुच्छालावृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृमलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः ।
 कम् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) गुच्छादिनी-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृष्णः, पुं, (गुच्छस्य कृष्णशब्दयुक्तकारस्य
 अर्थः । यामाहवत् समासः ।) चतुर्विंशति-
 युक्तो हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

गुञ्जनं

(पुंनिङ्गनिर्देशादेवाख्य तथात्वम् । स्त्रीवलिङ्गे तु
 “पुंस्त्वङ्गोऽङ्गं समेऽङ्गके ।” इत्यमरोक्तेः बोद्धव्य-
 यदिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाष्यम् ॥)
 गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्याप्तोतीति ।
 अल पर्याप्तौ + अच् ।) भूटव्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गुच्छाङ्ककन्दः, पुं, (गुच्छाङ्को गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।)
 गुलककन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुज, कृष्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कृष्ण-
 मयत्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 गुज, इ कृष्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्मणि गुञ्जते ।
 कृष्णमयत्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति
 दुर्गादासः ॥
 गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 (कुटां)-परं-अकं-सेट् ।) शि, गुञ्जति अगु-
 जीत् जुगोञ् । इति दुर्गादासः ॥
 गुञ्जरी, स्त्री, (गुञ्जरदेशवासिनां प्रिया ।
 गुञ्जर + अञ्ज + स्त्रियां ङीष् ।) पृथोहरात्
 रलोपे वृहद्भावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।
 अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
 “श्यामा सुकेशी मलयदुर्गाया
 ऋदूक्षसत्पल्लवतल्पयाता ।
 श्रुतेः खराणां दधती विभागं
 तन्मौख्याहृदिगुञ्जरीयम् ॥”
 अस्याः कालनियमो यथा,—
 “नाटो गौड़ो वङ्गरी च गुञ्जरी देशिरेव च ।
 पूर्वाङ्गे गानभेतेषां निषिद्धमिति तद्दिहः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 मतभेदेन पूर्वाङ्गेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरव-
 रागस्य वराङ्गना । हनमन्मते तु भेधरागस्य ।
 अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
 “गङ्गाशय्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुञ्जरी मता ।
 पौरवी ऋच्छना यस्यां वङ्गाख्या सह मिश्रिता ॥”
 “पौरवीऋच्छना यस्याम् ॥” इत्यत्र “सप्तमी
 ऋच्छनेतस्याम् ॥” इति क्वचित् पाठः । सोमे-
 न्चरमते इयं पञ्चमर्होना षाड्वा । इयञ्च
 केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-
 प्रायश्चित्ताद्यं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—
 “लोभाब्जोद्वाह ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
 सुरसा गुञ्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”
 गुञ्जः, पुं गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधि-
 करणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 गुञ्जलत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । ल + क्तिप्
 तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुञ्जनं, स्त्री, (गुञ्जि कृष्णने + भावे ल्युट् ।) गुन्-
 गुन्धनिः । भ्रमरादिशब्दः ।
 (किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुटिका

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुञ्जि + अच् । अस्याः
 पक्षपल्लवगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लता-
 विशेषः ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 काकचिन्ची २ लज्जला ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥
 साङ्गुडा ४ रक्तिका ५ काकचिन्चिका ६ काका-
 दनी ७ काकतिक्ता ८ काकचिन्चिका ९ शिख-
 र्छिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूडामणिः ११
 सौम्या १२ शिखरिणी १३ अरण्या १४ ताम्रिका १५
 शीतपाकी १६ उच्चटा १७ लज्जचूडिका १८
 रक्ता १९ कान्जोची २० भिन्नभूषणा २१ वन्या २२
 श्यामलचूडा २३ काकचिन्चिका २४ । अस्या
 वीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारि-
 त्वम् । मूलविषनाशित्वम् । वयस्कर्मणि श्लेता
 प्रशक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु
 श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
 “श्वेतरक्तभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
 गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तश्वरापहम् ॥
 सुखशोथश्रमश्वासलघ्यामदधिनाशनम् ।
 नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरत् ॥
 लम्बीकृष्णकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥”
 श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्मणि प्रशक्ता । यथा,
 नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।
 “जपित्वा सितगुञ्जानां कुञ्चं कुलिकोदये ॥”
 इत्यादि ॥
 गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थैर्न भोक्त-
 व्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।
 ४ । ५८ ।
 “अन्तर्विषमया श्लेता वक्षिष्वेव मनोरमाः ।
 गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”
 चतुर्थवपरिमाणम् । इति इति भाषा । (यथा,—
 “यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तत्तुष्टयम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरेऽर्णवखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
 चतुर्धावपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूम-
 द्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति
 शब्दायते इति । कर्मणि अच् ।) पट्टः ।
 (गुञ्जनमिति । गुञ्जि + भावे अच् ।) कल-
 ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभि-
 र्मत्तपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अच् घञ् वा ।)
 मदिरागुच्छम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्षी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत
 इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)
 गुञ्जितं, स्त्री, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,
 “न गुञ्जितं तत्र अहार यत्नः ॥”
 इति भट्टिः । २ । १६ ॥
 गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।)
 वटिका । गुलि इति षड् इति च भाषा ॥
 यथा, “गुटिकापातादिना अञ्जनम् ।” इति
 दायभागः ॥

डगुः

गुड, इ क वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इस्त्री । इ क, गुणयति अञ्जु गुठन् । इति दुर्गादासः ॥
 गुड, इ क वेष्टे । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । इ क गुणयति । अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि । गुणयति हिङ्गुलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 गुड, शि रक्षे । आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां- (कुटां) परं-सकं-सेट् ।) शि, गुडति अगुड्डीत् । इति दुर्गादासः ॥
 गुडः, पुं, (गवते अयत्कशब्दं करोतीति । गु ड शब्दे + “क्वादिभ्यः कित् । ” उणां । १ । ११४ । इति डः स च कित् ।) गोलः । इति सप्तमहाद्वयः । इति मेदिनी । कुं । १० ॥ आसः । इति हेमचन्द्रः ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुपाकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ । तस्य प्रथ्यायः । इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५ द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९ शिशुप्रियः १० सित्तादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुरसकायः १४ गण्डोलः १५ मधुवीजकः १६ । इति वैद्यकम् ॥ गण्डोलम् १७ गुलः १८ खाडुखण्डः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ खाडुः २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुडत्वम् । वातनाशित्वम् । मूत्रप्रोधानत्वम् । नातिपित्तहरत्वम् । मेदःकफ-कृमिबलप्रदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् । क्षारत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । पित्त-रक्ते अहितत्वम् । जीर्णंश्चैव रसायनः ॥ पुरा-तनस्य तस्य गुणाः । पित्तपवनाग्नित्रिदोषपाखु-प्रमेहश्रमनाशित्वम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विशेष-यतो ष्वरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद-त्वम् । सन्नापशान्तिप्रदत्वम् । विण्मूत्रामय-भोधनत्वम् । अग्निजननत्वम् । स्निग्धत्वम् । खाडु-तरत्वम् । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम् । रक्तप्रसन्नबल-कारित्वम् । मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ यावनालरसपाकभवगुडगुणाः । क्षारत्वम् । कटु-त्वम् । मधुरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्त-प्रदत्वम् । सततनिधिवशेन कण्डूतिकृच्छजनन-त्वम् । जनन इत्यत्र श्रमन इति क्वचित् पाठः । अस्मिन्दाहशायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “इक्षो रसो यः संपक्रो जायते लोष्टवद्द्रुः । स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यखण्डे गुडो मतः ॥ श्लेष्मागमायु विनिहन्ति सदाद्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः । शुष्णया समं हरति वातमश्लेषमित्यं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (“बल्यो वृष्यो गुडः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रप्रोधानः । नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुडः ॥ पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रप्रोधानः । स पुराणोऽधिकगुणो गुल्माघ्नोऽरोचकापहः ॥

गुडत्व

चये कासे चतुर्नीजे पाखुरोगेऽहजि चये । हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥ गुडामये कामलप्रोषमेहे गुल्मामये पाखुहलीमके च । वाते सपित्ताहजि राजरोगे रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥ कासे शोफे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः । योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो नयः ॥ चामसीये पवनकुपिते आसन्नच्छांतुराणां अध्वश्रान्तश्रममदविषे मूत्रकृच्छ्राभ्ररीणाम् । जीर्णः चामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे लघ्णादाहक्षयरुधिरगे सर्वरोगान्निहन्ति ॥ इति गुडगुणाः ॥
 इति हारीते प्रथमस्थानेऽध्याये ॥
 गुडकः, पुं, (गुडेन पक्रः । गुड + बाहुलकात् कः । यद्वा, गुडेन कायतीति । के + कः ।) गुडद्वारा पक्षौषधविशेषः । अस्य पूर्णतेजः क्षमास पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड एव । स्वार्थे कन् । गोलाकृतिः । यथा, महाभारते । ३ । १५ । = । “समुत्पञ्चगुडका सायुधा सपरश्वधा ॥ “अभ्रगुडका वर्जुलीकृताः पाषाणाः ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
 गुडकरी, स्त्री, (गुडं गुडवत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकर-मित्यर्थः करोतीति । गुड + कृ + “कृषो हेतु-ताच्छीलातुलोभ्येष्टु । ” ३ । २ । २० । इति टः स्त्रियां ङीप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
 गुडची, स्त्री, (चि + कृप् निपातनादोर्ध्वे साधुः । गुडवत् ची चयनं चरितोरसो यस्या इत्यर्थः । अमृतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुडूची । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अन्यद्विवरणश्च गुडूचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 गुडलणं, स्त्री, (गुडप्रधानं गुडकारणं वा लणम् ।) इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुडत्रिणं, स्त्री, (गुडप्रधानं लणम् । निपातनात् साधु ।) गुडलणम् । इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गुडत्वक, [च्] स्त्री, (गुड इव मधुरा लवणस्य ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । सूतक-टम् २ भृङ्गम् ३ लक्ष्मणम् ४ वराङ्गकम् ५ लक्ष्म ६ चोलम् ७ लक्ष्मणम् ८ हृदयम् ९ सुरभिवल्कलम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 उत्कटम् ११ चोचम् १२ । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ लक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफशुक्रामवातनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ लघुत्वम् । उष्णत्वम् । खाडुत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचित्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । अरुचिकण्डु-हृदवस्तिवातार्शःकृमिपीनसरोगनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 गुडत्वचं, स्त्री, (गुडवत् मधुरं लक्षम् ।) गुड-त्वक । राजभोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अयित्री इति भाषा ॥

गुडाका

गुडदारु, स्त्री, गुडप्रधानं गुडकारणं वा लण-लणवृत्तः ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गुडधेनुः, स्त्री, (गुडनिर्मिता गुडभारदिभिः क्षुण्ण धेनुः ।) गुडादिनिर्मिता धेनुः । यथा — “गुडधेनुविधानस्य यद्गुपमिह यत् फलम् । तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् । ह्यण्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्धसेहृदि । गोमयेनातुलिप्रायां दर्भमास्तीर्य संवत् ॥ लवणैर्नाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् । उदङ्मुखीं कल्पयेद्गुसदीप्याश्च सवत्सकाम । उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः । बहुभारं वा कार्या भारार्थ्यां मधुमा स्तथा । अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु । चतुर्धाशेन वत्सः स्यात् गृहविचारावारतः । धेनुवत्सो तदा तौ तु सितकम्बलभारवतौ । शुक्तिकर्णाविचुपादौ शुद्धसुक्ताफलेक्ष्णौ । सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ । ताम्रगुडकपट्टौ तु सितचामररोमकौ । विदमभ्युगुहता नवनीतस्तनान्वितौ । चौरपुच्छौ कांस्यदोहाविन्मनीलकतारकौ । इत्येवं रक्षयित्वा तु धूपदोषैः समन्वयेत् । सर्वासां धेनूनामेवं विधानं श्रेयम् । इति पाठे ष्टष्टिखण्डम् ॥
 गुडपुष्यः, पुं, (गुड इव मधुरं पुष्यमस्य ।) मधु-वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
 गुडफलः, पुं, (गुड इव मधुरं फलमस्य ।) पीत-वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥
 गुडबीजः, पुं, (गुडवत् मधुरं यद्वा, गुडं वर्जु-कृति वीज यस्य ।) मच्छरः । इति रा-जनिर्घण्टः ॥
 गुडभा, स्त्री, (गुडवत् भाति शोभते इति । भा + कः । स्त्रियां टाप् ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुडमूलः, पुं, (गुडवत् सुमिष्टं मूलं यस्य ।) अल्पमारिघ्नपाकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 गुडलं, स्त्री, (गुडं उत्पत्तिकारणत्वेन लान्तेति । ला + कः ।) गौडी मदिरा । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
 गुडशर्करा, स्त्री, (गुडजाता शर्करा ।) शर्करा । तत्पर्यायः । पिप्याटा २ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये । “विदारो त्रिफला भीरु शङ्खाटी गुडशर्करा । ”)
 गुडशिशुः, पुं, (गुड इव रक्तवर्णः शिशुवृत्तविशेषः ।) रक्तशोभाजनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गुडा, स्त्री, (गुड + स्त्रियां टाप् ।) बुद्धीवृत्तः । गुडिका । इति मेदिनी ॥ उषीरी । इति रा-जनिर्घण्टः ॥
 गुडाका, स्त्री, (गुडयति सङ्कोचयति बद्धीकरोति दंष्ट्रेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुडः । आकायति प्रकाशयतीति । गुडां आलस्यं वाता-वस्थां कायति वा । गुड + आ + क् + कः । स्त्रियां टाप् ।) निद्रा । इति गुडाकेशशब्दसुत्पत्तौ शैब

गुडूची

मी । (आलस्यम् । इति मधुसूदनसर-
तः ।)
गुः, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
ः ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रि-
ण वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जिते-
वा ।) अञ्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
तायाम् । १ । २४ ।
वसुक्तो ह्यधीक्रेषो गुडाक्रेषेण भारत ! ॥ ”)
यः, पुं, (आश्रितेऽस्मिन्निति । आश्रयो वास-
नम् । ततो गुडस्यैव मधुररसस्य आश्रयः ।)
खोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
गु, स्त्री, (गुडा वर्जुलाकृतिः । स्वार्थे कन्
प अत इत्वम् ।) गुटिका । उष्टद्वटिका ।
गु, वैद्यकपरिभाषा ॥
टिका गुटिका चेति संज्ञावात्परभेदतः । ”
वर्णावलेहगुडिका कस्त्वानाममुपानकम् ।
सिपत्तकफोदके चिह्नैकपलमाहरेत् ॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये ॥)
गु, स्त्री, (गुडूची + निपातनाडुत्वागमः ।)
गुची । इति हिरूपकोषः ॥
गु, स्त्री, लताविशेषः । गुलञ्च इति भाषा ॥
पर्यायः । वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३
लका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोम-
ने ७ विशाल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥
गुची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-
मणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३
रात्रिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७
पर्यन्ता १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २०
पयनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३
वक्रप्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६
आकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९ ।
गु राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्ली ३० सुधा ३१
वन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्ष्मिका ३४
स्था ३५ मङ्गली ३६ देवान्मिता ३७ ।
स्था गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
पानत्वम् । मंशुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
ः । लघुत्वम् । बल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।
पत्रयामलङ्कारमेहकासपाण्डुताकाभला-
प्रातासञ्चरन्मिवमिनाशिल्वम् । इति भाव-
नाथः ॥ गुरुत्वम् । वीर्यदाहत्वम् । भ्रम-
शिल्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-
शिल्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य
गाः । आम्लेयत्वम् । सर्वस्वरहरत्वम् । लघु-
ः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।
पानत्वम् । बलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
गुहिल्वम् । त्रिदोषलघ्नादाहप्रमेहवाता-
कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशिल्वम् । इति भाव-
नाथः ॥ हृत्पुक्ताया वातनाशिल्वम् । गुड-
प्रायाः पित्तनाशिल्वम् । मधुपुक्तायाः कफ-
शिल्वम् । एरुकेतुपुक्ताया उग्रवातास-
शिल्वम् । शुष्कीपुक्ताया आमवातनाशि-
ल्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

इरुष

गुणः

अस्या उन्नपतिर्यथा,—
“अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात् सीतां जह्वार मदनानुरः ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं आयापहारिणम् ।
बलं वानरसेन्येन जघान रणमूर्धनि ॥
इते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्हिते ।
देवराजः सहस्राजः परितुष्टोऽपि राघवे ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिंघान्तवृष्टिभिः ॥
ततो येषु च दंष्ट्रेषु कपिगान्नात् परिच्युताः ।
पीयूषविन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(गुडूचीघृतम् । यथा,—
“गुडूचीकायकस्काभ्यां सपयस्कं घृतं श्वेतम् ।
हन्ति वातं तथारक्तकुण्डं जयति इस्तरम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे वातरक्ताधिकारे ॥)
गुडेरः, पुं, (गुडिति रक्ततीति गुड रक्षायाम् +
“पतिकठिकृतिगडि गुडिदंष्ट्रिभ्य एरकम् ।” उर्गा ।
१ । ५८ । इति एरकम् । रक्षकः । इति व्युत्पत्ति-
लम्बोऽर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुडकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदासुणादित्थितः ॥
गुडेरकः, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन् ।) ग्रासः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
गुडोद्भवा, स्त्री, (गुडाद्भवा यस्याः । यद्वा, उद्भव-
त्वसादिति उद्भवः । गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो
यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुण, तु क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इस्त्री । मूर्धन्योपधः ।
गुणयति । इति दुर्गादासः ॥
गुणः, पुं, (गुणयते मन्त्रते मन्त्रणादिभिर्निष्ठीयते
राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + चञ् ।) घट्ट-
प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्वयथा । सन्धः १
विग्रहः २ यानम् ३ व्यासनम् ४ हेमम् ५
आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्धश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
हेमोभावं संश्रयश्च घट्टगुणाश्चिन्तयेत् सदा ॥”
एते घट्टगुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-
पायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव ।
७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) धनुरा-
कर्षणरञ्जुः । छिला इति भाषा । (यथा,
रञ्जुवंशे । ६ । ५४ ।
“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतद्विदुगुणसंयुतम् ।
धनुरधिष्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोऽपि तकेश्वरी ॥”)
तत्पर्यायः । मौर्वी २ च्या ३ शिङ्गिनी ४
शिङ्ग्रा ५ च्यावा ६ पतञ्जिका ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रञ्जुः ।
(यथाह कश्चित् ।
“गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।
सगुणोऽपि पूर्णज्जम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥”
सूत्रम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।

गुणः

“काशीगुण इव पतितः स्थितेकरत्नः फली
स्फुरति ॥”
सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।
“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्ते-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धर्मो ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरति संज्ञाः
श्रयोसि तत्र खलु कश्चतनोर्गुणां स्युः ॥”)
शुक्लकण्ठरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु
श्रीर्थादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥”
इति सुग्धबोधम् ॥
(अस्यार्थमाह दुर्गादासः ।
“यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः ।
अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा
श्यामता पूर्व्वेभ्योऽदिफलमुपगच्छति पश्चात्
पक्वदशायां ततोऽपैति । पृथक् जातिषु दृश्यते
भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आम्नादिफले या
श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते
स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्पत्तेपणाव-
त्तेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्मा-
णीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं
सक्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा
द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति
पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादि-
क्रिया दृश्यते तथा पश्चादिषु च दृश्यते अतः
कर्मणो गुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाज-
श्चेति । आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वमग्नय-
पात्रेषु रक्ततागुणः रुद्धिं वर्द्धनयोगादिना
निष्पाद्यते । अक्रियाज इति । क्रियाया आश्रितः ।
इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य
इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च
गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वश्च इति प्रकार-
द्वयदर्शनतया कर्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि-
तम् कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्यमिति । एवञ्चेत्तर्हि
द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते ।
यथा तदपि द्रव्यमारम्भकं अवयवद्रव्ये निविशते
ततोऽपैति च यथा शरीरमवयववत्तद्धि मस्तका-
दिव्यवयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशान् ततो-
ऽपैति । पृथग्जातिषु पश्चादिषु च दृश्यते एवं
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वश्चास्ति अवयवव
द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वान् आकाशादिस्तु अनुत्-
पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति ।
सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स
सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥”)
विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो
हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः क्षण्यगवादिभ्यो
यावन्मयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥
अपि च ।
द्रव्यत्व्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः
तद्वयथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

गुणाका

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ वैषः १६ यत्रः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्मः २२ अधर्मः २३ शब्दः २४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“श्रीभाविलासोमाधुर्यं ज्ञानीयं धैर्यं तेजसी । ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥ गतेषां विशेषविवरणम् तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अप्रधानम् । रुद्रः । इन्द्रियम् । त्वागः । वटी । इति मेदिनी ॥ गे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्तविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (यज्ञनम् । यथा, मनुः । ३ । २२६ ।

“गुणांश्च रूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतःसम्यक् भूमावेव समाहितः ॥” “गुणान् यज्ञानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आट्टितः । यथा, महाभारते ।

“आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः । षड्गुणो यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥” आकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा, इडोऽरखे-ङ्गुः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा,— ये रसस्याङ्गिनो धर्माः श्रौत्याद्य इवात्मनः । उन्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थयत्किञ्चिद्दारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दक्षी ॥

माधुर्योऽजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा—

केचिदन्तर्भवन्तेषु दोषत्यागात् परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥

इति भरतमुनिः । स्मृत्युक्तगुणविशेषा उपवास-शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्णयतीति । गुण + क्वल् ।)

पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुणयन्त्यमङ्कं गुणकेन हत्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं यज्ञनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे कृद्-वेषेण रूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकृत्-त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य रूपकारित्व-स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४ । २१—४ ।

भीम उवाच ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥

रूपानस्य कारिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।

गुणावा

कृतपूर्वाणि वैरस्य यज्ञानि सुशिक्षितैः ॥ तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सज्जनयन्नहम् । आहरिष्यामि दाहकणां निचयान्महतीरुपि च ॥ तत्रैष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति । अमागुणाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि भारत ॥ राजसस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा शृणुम् । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथैश्वरः ॥” पाचके गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।) गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-

श्रीलस्य गुणिनि परितोषः ।

अलरेति वनात् कमलं

न हि मेकस्त्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्धटः ॥

गुणजिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनराच्छेद्यतीति ।

गुणत् क आन्नेङ्ने + “श्यासश्च्यो युच् ।”

३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत

इत्वश्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः ।

इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः

पुनरुपश्रीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।

“हेतुःपरिचयस्यैव वक्तुं गुणनिकैव सा ॥”

माला । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्द-

लहरीयां । ३ ।

“दरिद्राणां चिन्तामणिगुणजिका जन्मजलधौ निमग्नानां द्रंष्टा सुररिपुवराहस्य भवती ॥”)

गुणनी, स्त्री, (गणयते पुनःपुनरुपश्रील्यतेऽनेन ।

गुण + लुट् + डीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-

पर्यायः । भविनी २ श्रीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गणयते पुनःपुनरुपश्रील्यतेऽनेन

इति । गुण आन्नेङ्ने + करणे अनीयर् ।)

शास्त्रादाभ्यासः । इति हारावली । १५० ।

(कर्मणि अनीयर् । गुणित्ये चि ॥)

गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशोविनाशः ।) गुणनाशः ।

तत्पर्यायः पर्यन्तिका २ । इति हारावली ॥

२१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्मिताः पटाः

लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे +

लुट् । स्त्रियां डीप् कन् टापि पूर्वङ्खश्च ।)

वस्त्रनिर्मितग्रहम् । तत्पर्यायः केशिका २ पट-

कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र ।

ली + लुट् + डीप् ।) गुणलयनिका । इति

हलायुधः ॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण +

मतुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ गुणविशेषः । यथा, “दाता दयालु-

गुणवान्नरः स्यत् गरे परेषामुपकारकर्ता ।

इति कौडीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुर्वशीय सुनाभस्य

दौहचः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।

“गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥”

गुणीभू

स्त्रियां डीप् । तस्य सुनाभस्य इति । तत्रैव । १५३ ।

“वचनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विभूतः दुहितृद्वयश्च शृणुते । तस्य रूपगुणान्वितम् एकचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ।” गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीमातङ्गे १२ । ६ । १२ ।

“गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।

“गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी । अक्षरोविशेषः । यथा, तत्रैव ६ अध्याये ।

“अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती । गुणदृष्टकः, पुं, (गुणानां तरुणीस्वरूपानां

इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणवन्त्यस्य

मास्तुल इति भाषा । तत्पर्यायः । जूपकः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव व्याप्त-स्थानम् ।) अक्षा । इति शब्दरत्नावली । पुं

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलपु-धारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सङ्घतन्तवः सन्ध्याः । “व आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इति

स्त्रियां टाप् ।) दूर्वा । मांसरोहिणी । त

राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणवाक्य-तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।)

“गजहा दैत्यहा कालो लोकाधाता गुणाकरः । गुणयुक्ते चि । यथा,—

“तपस्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम देवर्षे । मनसा सम्भृतो मया ।

इति वनपर्वणि सावित्रीव्रतकथा ।

गुणितः, त्रि, (गुणयते स्म । गुण आन्नेङ्ने + क्

पूरितः । तत्पर्यायः । आहतः २ । इत्यमरः ३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणितः इति

संख्या षष्ठिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (पुं

ऽस्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिच्छः इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो ष्या विद्यतेऽस्य । गुण-

इतिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुण

तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणिति

त्रि । यथा । गुणितगणनारम्भे न क्व

कठिनी ससम्भामादयस्य । तेनात्मा यदि सति

वद बन्धा कौडशी नाम ॥ इति हितोपदेशः

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणीभूतः । गुण + भू-

क्तः । अभूत् तद्भावे च् ।) अप्रधानोभूत्

यथा । कृतपूर्वोक्तमित्यत्र समासनिविष्टम्

गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता । इ

सुसेनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । १५ । ११ ।

“सर्वैरपि गुणैर्धुक्तो निष्कीर्णः किं करिष्यति

गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराजिते ॥”

गुणीभू

सूत्रार्थः. पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं यज्ञं
ज्ञाना शक्तिर्यत्र ।) काव्यविशेषः । यथा,—
यतादृशि गुणीभूतयज्ञं यज्ञे तु मध्यमम् ॥
तस्याद्यौ भेदाः यथा ।

प्रगुणपरस्याङ्गं वाच्यसिद्धाङ्गमस्फुटम् ।
स्निग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्रमसुन्दरम् ।
इमेव गुणीभूतयज्ञस्याद्यौ भेदा मताः ॥*॥
अगुणं यथा ।

ततया वाच्यमानमिति अपराङ्गम् । यथा
परस्य रसादेर्वीच्यस्य वा वाक्यार्थोभूतस्य
ङ्गं रसादि असुरगणरूपं वा ॥ * ॥

वाच्यसिद्धाङ्गं यथा ।

पाततः प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिबन्धीय-
नानुपपत्तिनिरासकं यज्ञम् ॥ * ॥

अस्फुटं यथा ।

इत्येवमिदं श्लेषगन्धं सन्निग्धप्राधान्यं यथा
धान्यमत्र रसादियज्ञकत्वेन तथा च प्रती-
य रसादेर्यज्ञकं किं वाच्यं किंवा यज्ञमितौ-
क्तालिकसन्देहविधयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।

त्रापि रसादियज्ञकत्वेनैव प्राधान्यं यज्ञस्य
स्वित्त्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्यः ॥*
काकाक्षिप्रं यथा ।

क्षिप्रमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥*
असुन्दरं यथा ।

रसादियज्ञने वाच्यमुखनिरीक्षकं यज्ञम् ।”
इति काव्यप्रकाशः ॥

यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य
इत्तं तदयथा । ४ । १ ।

तायं ध्वनिगुणीभूतयज्ञश्चेति द्विधा मतम् ।
यातिशयिनि यज्ञं ध्वनिस्तत् काव्यसुत्तमम् ॥”
नेव च । ४ । १६ ।

परन्तु गुणीभूतयज्ञं वाच्यादनुत्तमे यज्ञे ।
परं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया सान्येन च
भवति ॥” ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्र-
त्वाद्यद्यौ भेदाशुक्ला इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि-
ङ्गं यथेतिभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहर-
नि प्रदर्शितानि । यथा,—

प्रयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः ।
भ्रूजवनस्यग्रौ नीवीविसंसनः करः ॥

अङ्गारः करणस्याङ्गम् ।
“मानोमता प्रयथिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वसैन्यसागररवोन्नतकर्णतापः ।
हा ! हा ! कथं भु भवतो रिपुराधानी-
प्रासादखनतिषु तिष्ठति कामिनीकः ॥
नौत्सुन्धवाससन्धिसंस्कृतस्य करणस्य राज-
धरतावङ्गभावः ।
जनस्थाने धाम्नं कनकन्दगच्छान्वितधिया
वचो वेदेहीति प्रतिपदसुदृश प्रकपितम् ।
लता कङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयात्रं रामत्वं कुण्डलवसुता न त्वधिगता ॥”
च रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव

गुणीभू

रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुक-
तादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनसमा-
प्तम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोप-
पादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्रं यथा—
मथामि कौरवप्रतप्तं समरे न कोपात्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः ।
सञ्चर्यामि गदया न सुयोधनोक्त
सन्धिं करोतु भवतां वृपतिः पथेन ॥

अत्र ‘मथाम्येवेत्यादि’ यज्ञं वाच्यस्य निविधस्य
सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रौद्रीरन्ध्रमेघ च्वलति सर्वतः ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिर्वशदानलः ॥

अत्रान्वयस्य वेद्यत्वारोपणरूपो यज्ञः । प्रता-
पस्य दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । ‘हरस्तु किञ्चित्
परिवृत्तित्वाद्यौ’ विलोचनयापारमुम्बनाभि-
लाषयोः प्राधान्ये सन्देहः ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतीमेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुम्नेनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्तःकुलक्षयं करिष्यतीति
यज्ञस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनियहः ।
अज्ञापदीनवृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥
अत्र अज्ञापदीनाख्ये वृपतौ दानसामादिमन्तरेण
नान्यः प्रथमोपायः यज्ञं अनुत्तमानामपि भट्टित्य-
स्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती खैरसुक्तेन किमतः परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यसुनेस्तिर्यक् योषिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्य-
गुणम् ।
वागीरकुडुङ्गुजीयसउखिकोलाहलं
सुगन्धीय ।
घरकम्बवाभाहाए बहूए सीयान्नि अङ्गाइ ॥”
अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिज्ज्ञतायहं प्रविष्टः इति
यज्ञात् ‘सीदन्यङ्गानि’ इति वाच्यस्य चमत्-
कारः सद्दयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो
दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमादालङ्कारो यज्ञः
स गुणीभूतयज्ञ एव । काव्यस्य दीपकादि-
मुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनि-
कृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारत्वस्य
विपर्यासः । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागद्वयतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्वलितास्त्रि नाथ ! पतितं किं नाम
नालम्बसे ?
एकस्वं विधमेषु खिन्नमनसां सर्वत्रालानां गति-
गोप्यैवं गदितःसखेप्रभवताङ्गोष्ठे हरिर्वचिरम् ॥”
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादि-
यज्ञार्थानां ‘सखेप्रमिति’ पदेन स्फुटतयाव-
भासः । स्वोप्रमिति पदस्य परिवागे ध्वनिरेव ।

गुणः

किञ्च यत्र वक्ष्यलङ्काररसादिरूपयज्ञानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
यवहारः । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतयज्ञोऽपि ध्वनिरूपताम् ।
घने रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।

यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मर्भलिहः श्लोमगीमयूखैः ।
सन्ध्याम्भ्रमं प्राप्नुवता मकाष्ण-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं यद्यत् ॥

इत्यादी रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रे-
ऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरे
गुणीभूतैः काव्ययवहारः । तदुक्तमसत्सगोत्र-
कविपञ्चितसुखश्रीचण्डिदासपदैः । काव्यार्थ-
स्याखण्डबुद्धिविद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददृष्ट्यायां
गुणप्रधानभावभावभासस्तावन्नाभूयते काला-
न्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न
काव्ययवदेशं याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रा
यत्तत्वादिति ॥”

गुणेश्वरः, पुं (गुणेश्वरं तु भिरीश्वरः श्रेष्ठः पूष्य इत्यर्थः ।
विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथा-
त्वम् ।) चित्रकूटपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुणपत्नी चि ॥ (गुणानां नानाविधगुरुषोपयोगि-
गुणानां ईश्वरः प्रभुः स्वामी वा शान्तदानादि
गुणशाली पुरुष इत्यर्थः । गुणानां सत्त्वरजस्तमसां
त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वरः
नियन्ता । परमेश्वरः ॥)

गुणोत्कर्षः, पुं, (गुणानां उत्कर्षः उत्कर्षणं
प्राधान्यमित्यर्थः ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गोः
रामायणे । १ । २५ । १६ ।
“स्वभावजैर्गौर्द्विभेः कामजैर्बहुलैर्वृतः ।
भूयस्त्व गुणोत्कर्षमेते विद्मि करिष्यतः ॥”)
अतिशयः । तत्पर्यायः । परभागः २ । इति
शेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

गुणोत्कीर्णः, स्त्री, (गुणानां उत्कीर्णं कथ-
नम् ।) यद्वा गुणैर्गणकवाक्यैरुत्कीर्णनम् ।
गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयक-
प्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्ता-
पदमन्त्रोपलक्षणम् ॥

गुणितः, त्रि, (गुणिते च + कर्मणि क्तः ।) गुणितः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आश्रितः ।
रुषितः । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थः ।
यथा, गोः रामायणे । ६ । २२ । २ ।
“तत्र युद्धेन मे कार्यं न प्रागेर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा आतरं पांशुमुच्छ्रितम् ॥”)

गुणः, पुं, (गुणिते च + अच् ।) त्वयभेदः । यस्य
कन्दः कशेरु । तत्पर्यायः । काण्डगुणः २
दीर्घकाण्डः ३ त्रिकोणकः ४ छत्रगुणः ५ अशि-
पत्रः ६ नीलपत्रः ७ त्रिधारकः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कपपित्तातिसारदाह-
रक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये खूलतरोऽधिकगुणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिका

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड + संज्ञार्थात् कन् । गुण्डि + खलु वा ।) मलिनः । धूली । क्लोक्तिः । खेपपाचम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डानां कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डारोचि रोचना हरिद्रा इव । तन् इवार्थे कन् टाप् कापि अत् इत्वच् ।) वृक्षविशेषः । कमलागुण्डि इति भाषा । तत्पर्यायः । काम्पिलकः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नामाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) चन्द्रचुपविशेषः । तत्पर्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवधा ३ जलाशया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्जते इति । आस् + णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्येके ।) ढणभेदः । तत्पर्यायः । गुण्डाला २ गुण्डाला ३ गुच्छमलिका ४ चिपिटा ५ ढणपत्री ६ यवासो ७ पृथुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्लेष्मणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्यस्येति । “अत इनिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तखुलादिचूर्णम् । गुण्डा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।

“गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृह्णाङ्गनम् ॥”

गुण्डिका, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरैश्चकादिचूर्णैर्वा च्रीयते उपच्रीयते इति । चि + घञर्थे कः ततटाप् । गुण्डिका इत्याख्यया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्डिके अवगुण्डिके ब्रह्मतेजोभिरस्या दर्शक इति शेषः । गुण्डि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिकाविवरणदर्शनैरेवबोध्या ।) औपुत्रोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासायै मण्डपविशेषः । यथा,—

“मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिकाख्ये मनोहरे ।

चारुचन्द्रातपे चारुमाल्याचामरभूषिते ॥

रत्नसम्भये स्वर्णवेदिकोपसृतान्तरे ।

प्राचीरवलयावीते सुधाक्षेपससृज्जले ॥

साधुसोपानप्रदिते चतुर्द्वारोपशोभिते ।

त्रैलोक्याङ्गस्वरयुते महावेद्यां महाक्रतोः ॥

प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्धारुवर्णयः ॥ * ॥

तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—

“बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनाईनः ।

तिष्ठेत् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥

तत्तीर्थतीर्थे राजेन्द्र ! स्यास्यामि प्रतिवासरम् ।

सञ्जतीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥

तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।

गुदकी

सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिकामण्डपे स्थितम् ॥
माष रामं सुभद्राश्च मम सायुष्यमाप्नुयुः ॥ * ॥
तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्वपापरजःशान्था पूष्यत्वात् सर्वदेवतैः ।
गुण्डिकाख्यापि सा यात्रा ब्रह्मतेजोऽवगुण्ड-
नात् ॥”

गुण्डितः, चि, (गुण्डि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) धूलि-
गुण्डकेनैव ऋषितः । तत्पर्यायः । ऋषितः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्यः, पुं, (गुत्स + ष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

गुत्यकं, स्त्री, (गुत्य + संज्ञार्थात् कन् । यद्वा गुच्छ
इव गुच्छेन वा कायतीति । के + कः । ष्टोदरात्
साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुध्यते ढ्यपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्टते-
ऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने + “उन्दिगुधि-
कुधिभ्यश्च ।” उणा । ३ । ६८ । इति कर्मणि सः
किञ्च ।) स्तवकः । स्तम्भः । (हारारौ तु गुध्यते
परिवेष्टते कण्ठवचःस्थलादिकमनेन ।) हार्त्त्रि-
शद्व्यष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी ।
से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि
पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति
जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा
ऋध्नोतीति । ऋध् + अच् । गुत्सं आर्द्धयति
वर्द्धयति इति । ऋध् + णिच् अच् वा । यद्वा
गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतु-
र्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ड खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
अकं-सेट् ।) ड, गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, स्त्री, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपान-
सञ्चकवायुः अनेन । गुद + “इगुपधेति ।” ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) मलत्यागहारम् । तत्-
पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७३ ॥ गुच्छम् ४ गुदवल्गुम् ५ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनौ । ८ । २८२ ।

“अवनिष्ठीवतो र्पाद्द्वौष्टौ ह्येदयेन्नुपः ।
अवमृजयतो मेद्रमवशब्दयतो गुदम् ॥”)

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलहारस्यैतर्थात्
यद्वा गुदे कील इव ।) अर्शरोगः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुतै स्तत्रस्थाने ४६
अध्याये ।

“आनाहमेदो गुदकीलहृक्का-
श्वासापहः श्लेष्मिणितपित्तज्ञश्च ॥”)

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुद-
कीलः । इति हलायुधः ॥

गुदाङ्गु

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य यो
वत् प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलहारको
ल्लव्य आभ्यन्तरिकस्थानं यच्छाति धारयते
ग्रह + अच् ।) उदावर्णरोगः । इति शो-
चन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं च
भ्रश्यतेऽस्मादिति वा ।) मलहारनिर्गमरोगः
तस्य लक्षणम् ।

“प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वरिः ।
रुच्छदुर्भलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥”
इति माधवकरः ।

तच्चिकित्सा यथा,—
“गुदभ्रंशं गुदं खिन्नं खेहेनाप्तं प्रवेष्टयेत् ।
प्रविष्टं रोधयेद्यत्नाद्गव्यसच्छिद्रकर्मणा ।
पद्मिण्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करानिम्ब
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ।
मूत्रकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुखिमन्मूत्रकामांसेनाथवा खेदेयेद्गुदम् ।
वृक्षान्नानलचाङ्गीरौविल्वपाठायवायजम् ।
तक्रोण शीलयेत् पायुं भ्रंशार्शोऽनलदीपनम् ।
मूत्रकान् दशमूलानि गच्छीयादुभयं समम् ।
तयोः काथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ।
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥”

इति मूत्रकतैलम् । इति भावप्रकाशः ।
(यदा गुदं निरस्येत तदा कुर्व्यात् क्रियामिमान्
सद्यश्चर्याबलानाश्च रसो यास्यो घृतं पयः ।
पक्का घृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्तम् ।
अरणीपक्षवक्त्राथो वाप्यं लोष्टं सचन्दनम् ।

प्रोक्तस्य वद्विसदृशं सद्यसा नरस्य
निर्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत् ।
सौख्यश्च साम्बगुदसेचनकं प्रशस्तं
संवेष्टयमध्यगुदतो ढडवन्धनं स्यात् ॥”
इति गुदभ्रंशः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

अथास्य चिकित्सा ।
“गुदनिःसरणे शूले पानमन्त्रस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणा मथवाप्युवाचनम् ।
चाङ्गीरौ कोलदध्यन्नागरक्षारसंयुतम् ।
घृतसुतकथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥”

इति चाङ्गीरीघृतम् ॥ * ॥

“सत्तद्यपिप्यलीमूलं सद्योषविड्दाङ्गिमम् ।
पंचमन्त्रं घृतं युक्त्वा सधान्याजाजिचित्रम् ।
दशमूलकोपसिद्धं वा सविस्त्रमनुवाचनम् ।
शलाका शटी विल्वैर्वा वक्ष्या चित्रकैश्च वा ।
स्तम्भश्चगुदे पूर्व्वं खेहेखेदौ प्रयोजयेत् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमोऽध्यायः ॥

गुदाङ्गुरः, पुं, (गुदे अङ्गुरः प्ररोह इव गुदमि-
ल्लव्य प्ररोहवद्वत्पदार्ते वलरित्यर्थः ।) रोगः । इति
हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ ।
(“गुदाङ्गुरा वृक्षनिलाः ।” इति वाभटे तिल-
स्थाने सप्तमोऽध्याये ॥)

गुन्द्रालः

इ क कुम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-परं-
कं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी । इत्यवर्ग
तीयोपधः । कुम्भो मिथोक्तिः । इ क, गुम्भ-
ति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुम्भ इत्यने-
वेष्टसिद्धे इदनुवन्वो वेदेषु चारणभेदार्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ग हवि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (व्यां-परं-
प्रकं-सेट् ।) ग, गुम्भति । जुगोध । इति दुर्गा-
दासः ॥
ड क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-
प्रकं-सेट् ।) ड, गोधते । इति दुर्गादासः ॥
य वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
कं-सेट् ।) य, गुधति । जुगोध । इति दुर्गा-
दासः ॥
र, त्रि, (गुधति सर्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्ष-
तीत्यर्थः इति । गुधय वेष्टने "मूलेरादयः ।"
उर्गा । १ । ६१ । इति शरकः ।) रक्षकः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिष्टिः ॥
लः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन्
त्यने मर्दतेऽसौ । दल् + णिच् + कर्मणि
प्रच् ।) मर्दलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४४ ॥
ः, पुं, (गुद्रि + अच् ।) शरदणम् । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६२ । वृक्षविशेषः । गोदपटेर इति
श्रान्तरीयभाषा । तत्पर्यायः । पटरकः २
अक्षः ३ शृङ्गवेराङ्गमूलकः ४ । अस्य गुणाः ।
रूपायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-रक्त-
वृत्रक्षकनाशित्वम् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधन-
वध । इति भावप्रकाशः ॥
गुन्द्रान् दग्धा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
उपदेशविषयानामेतच्छान्तिकरं परम् ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥
मूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य ।)
परकाण्डम् । इति भावप्रकाशः ॥
ग, स्त्री, (गुन्द्र + टाप् ।) भद्रसुस्तकः । प्रियङ्गु-
शब्दः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० । गवेधुका ।
इति रत्नमाला ॥ शरका । इति भावप्रकाशः ॥
("वेक्षन्तरारणिककूकटवाष्पभेद-
गोकण्डकेतुकटसहाचरवाणकाशाः ।
वृक्षादनीनलज्जशब्दयगुष्ठगुन्द्रा
भक्षकमोरेटकुण्डकरम्भार्थाः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥
पित्तसंशमनीयवर्गान्तगतौषधिविशेषः । यथा ।
चन्दनकुचन्दनङ्गीवेरोष्ठीरमञ्जिष्ठा पयस्या-
वेदारीश्रतावरीगुन्द्राशैवालकङ्कणकुसुदीतपल-
हलीकन्दलीदूर्वाश्वत्थाप्रभृतीनि काकोल्यादि-
र्षयोधादिसृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्त-
संशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये ॥
गङ्गा । यथा काशीशब्दे । २६ । ५४ ।
"ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरुडी गानवत्सला ॥"
गालः, पुं, (गुन्द्रं नीङ्निर्माणाद्यं लयादिकं
मालाति आदत्ते इति । आ + ला + कः ।)

गुप्तग

जीवङ्गीवपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥
गुन्द्रालोऽपि पाठः ॥
गुप्फ, श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । श, गुम्फति मालां
मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥
गुप्, ऊ रन्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
सकं-सेट् ।) आयन्तात्वाद्भयपदमिति वोपदेवः ।
गोपायति गोपायते । अरे तु आयस्याप्राप्ति-
पक्षे परस्मैपदेव । अगोपीत् । जुगोप गोक्षुप-
धरामिवोर्वीमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति
गोष्पति । इति दुर्गादासः ॥
गुप्, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां परं-
अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति
दुर्गादासः ॥
गुप्, ड गोपनकृतसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां आत्मं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्ववः । ड,
कङ्कणभनत्कारश्च किं गोपसे । अत्र त्वादयो न
स्युरिति रमानायः । कृतसा । निन्दा । सा जुगुप्सां
प्रचक्रोऽरुन् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥
गुप्, य इर् याकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं सकञ्-सेट् ।) याकुलत्वं
याकुलीभावस्तत्करणश्च । य, धीरो न गुप्यति
महत्पि कार्यजाते । इति हलायुधः । गुप्यति
गा वृष्टिः । आकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतु-
र्भुजः । इर्, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात्
पुषादित्वात् निव्यं ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रक्षणे
+ "गुपादिभ्यः कित् ।" उर्गा । १ । ५६ । इति
इलक् चिञ् ।) राजा । इत्यणादिकोषः ॥
गुप्तं, त्रि, (गुप्यते क्तः । गुप् + कर्मणि क्तः ।)
कृतरक्षणम् । तत्पर्यायः । ज्ञातम् २ ज्ञायम् ३
रक्षितम् ४ अविताम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा,
महाभारते । १ । १ । १८८ ।
"यदाश्रौषं यूष्मभेदामन्यै-
भारहाजेनात्तशब्देण गुप्तम् ॥")
कृतगोपनम् । तत्पर्यायः । गूढम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः ।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंभृता धर्मेविदा तु कार्य्याः ।
वागुपिकायाणि तपस्तप्यैव
धनायुषी गुप्तमे तु कार्य्ये ॥"
"हेनो भस्मकमभवं द्विगुणितं लौहाख्यः पारदा-
ख्यारो नियतन्तु वङ्गयुगलस्यैकौकृतं मर्दयेत् ।
सुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेत्तुणा
सर्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥"
इति वैद्यकरसंस्कारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥
सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्वश्रुदागां
पङ्कतिविशेषे पुं । यथा, इत्युहाहृतत्वम् ॥
"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वश्रुदयोः ।"
गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संभृता अच्यैरलक्षिता गति-
गमनं चैष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गुम्फितः

गुम्फरः, पुं, (गुम्फः योगेनात्मसंभृतः सन् स्वयं विष्णु-
रपि सर्वैर्न्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः ।)
वलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कर्मधारय-
समासे तु राज्ञां गूढचरः । गुम्फरौ यस्य
इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)
गुम्फेष्टः, पुं, (गुम्फः गूढभावेन स्थितः क्विञ्चः
तेलादिरसो यच्च ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गुम्फा, स्त्री, (गुम्फ + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तगतनायिकाभेदः ।
तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा ।
वृत्तसुरतगोपना १ वर्षिष्यमाणसुरतगोपना २
वृत्तवर्षिष्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥
गुम्फिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु
यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारा-
गारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० ।
"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लभितानां
पुनरयसुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुम्फिस्फोटमर्कः करोति ॥")
रक्षणम् । इति मेदिनी । ते । १६ ॥ (यथा,
मनुः । १ । ६४ ।
"तं हि स्वयम्भुः स्वादास्यात्तपस्तप्राहितोऽरुञ्जत् ।
हृद्यकथादिवाच्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥")
भूगर्तः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतार्थं चिते-
रुत्खननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"भयगौरवल्पादेर्हर्षादाकारगुम्फिरवहित्या ॥"
सम्बरणम् । यथा, कुमारे । ६ । ३८ ।
"वृक्षमणिशिलासालं गुम्फावपि मनोहरम् ॥"
ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसार
वृत्तगौतमीये ।
"यजनं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा ।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दीपनं गुम्फिर्दशैता मन्त्रसंस्कृताः ॥")
गुप्फ, प श ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । प श, गुम्फति
मालां मालिकः । जुगोफ । इति दुर्गादासः ॥
गुम्फितः, त्रि, (गुप्फ + कर्मणि क्तः ।) गुम्फितः ।
ग्रथितः । इत्यमरटीका ॥
गुम्फः, पुं, (गुम्फा + घञ् ।) ग्रन्थनम् । (यथा,
रावणकृतशिवताण्डवे । १३ ।
"निगुम्फनिर्भरचरन्धूषिकामगोहरम् ॥"
तथाच आर्यासप्तशत्याम् । ६०६ ।
"सततमरुणितसुखे सखि ! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम् ॥")
वाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । फे । २ ।
शशु । इति शब्दरत्नावली ॥ गौप इति भाषा ॥
गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ + कर्मणि क्तः ।) ग्रथितः ।
इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥ (यदुक्तम् ।
"प्रयत्नगुम्फितामाला यत्सोम निराकृता ॥")

गुरुः

गुरु, ई य उ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-सकं-सेट् ॥)
 गुरु, उ ई शि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
 आत्म-अकं-सेट् ।) इच्छी । उ शि, गुरते
 अगुरिष्ट । ई, गूर्णः । इति दुर्गादासः ॥
 गुरुणं, ली, (गुरु + भावे लुट् ।) उद्यमः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गूर्णं
 गौरणं इति भरतः ॥
 गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि
 इन्द्रादिदेवैः इति । यद्वा गीर्ष्यते स्तूयते देव-
 गन्धर्वमनुष्यादिभिः । गृ + “ङ्योरुच” उर्णा ।
 १ । २४ । इति उतु ।) इच्छति । (यथा,
 देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।
 “इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूर्तं वक्तुं विचक्षणः ॥”)
 निषेकादिभ्यत् । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥
 (यथा, मनुः । २ । १४२ ।
 “निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते ॥”)
 निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादे-
 र्मन्त्रविदादानादेश्च गृह्यम् । तत्कर्त्ता पित्रादि-
 गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य
 वर्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
 “अभिप्रमपुत्रश्च सन्नद्धं कितवन्तथा ।
 क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
 सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत् ।
 गुरुमन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥”
 अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।
 “श्वित्री चैव गलतुक्छ्री नेत्ररोगी च वामनः ।
 कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितस्त्राधिकाङ्गकः ॥
 हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाश्री बहुजल्पकः ।
 एतैर्देवैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 गुरुवर्गो यथा,—
 “उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
 बन्धुर्ज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्येते गुरुवः स्मृताः ।
 मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ॥
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवः स्त्रीषु ।
 इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पित्रतो द्विजाः ॥
 अनुवर्षेणमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 गुरुं दृष्ट्वा ससृष्टिहृद्भिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
 नैतैरुपविशेत् साहजं विवदेन्नात्मकारणात् ।
 जीवितार्थमपि हेमाद्गुरुभिन्नव भाषणम् ॥
 उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुहेषी पतत्यधः ।
 गुरुणाश्चैव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
 तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
 यो भावयति या स्मृते येन विदोपदिश्यते ॥
 ज्येष्ठभ्राता च भर्षा च पश्चेते गुरुवः स्मृताः ।
 आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
 पूजनीया विशेषेण पश्चेते भूतिमिच्छता ।
 यावत् पिता च माता च ह्यवेतौ निर्विकारिणौ ॥
 तावत् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ।

गुरुः

पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ॥
 स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ।
 नास्ति पित्रसमी देवो नास्ति मातृसमी गुरुः ॥
 तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
 तयोर्निर्द्वयं प्रियं कुर्व्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥
 न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ।
 वर्जयित्वा सुक्तिफलं निर्व्यं नैमित्तिकं तथा ॥
 धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानुन्दफलप्रदः ।
 सम्यगाराध्य वक्तारं विन्देत्सदनुज्ञया ।
 शिष्यो विद्याफलं सुक्ते प्रेत्य चाप्याश्रयते दिवि ॥
 यो भ्रातरं पित्रसमं ज्येष्ठं नृपोऽवमन्यते ।
 तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरम्भ्रूति ॥
 पुंसा वर्जनिविष्टेन पूज्यो भक्त्या तु सर्वदा ।
 अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्भि गौरवम् ॥
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
 तेषामथाक्षयं लोकोक्तं प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
 मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रित्विजो गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवौयसः ॥”
 इति कूर्मपुराणे उपविभागे ११ अध्याये ॥ * ॥
 तस्य परीक्षा यथा ।
 “सदाचारः कुशलधीः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 निर्व्यं नैमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारकः शुचिः ॥
 अपर्वमैद्युनपरः पित्रदेवाच्चेने रतः ।
 गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥
 दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
 परदारेषु विमुखो दृप्तसङ्कल्पको द्विजः ॥
 अन्येषु वैदिकगुणैर्युक्तः कार्यो गुरुर्नृपैः ।
 एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधः स्यान्महीसृजाम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।
 “मन्त्रिपापश्च राजानं पतिं जायाहृतं तथा ।
 तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ॥
 प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि
 तद्वाक्यमनादृत्य पापश्चेदाचरति तदा तत् पापं
 गुरौ न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥
 वर्णाश्रमाणां सर्वेषामाचारः सन्नतिप्रदः ।
 गुरुस्त्विवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके ! ॥
 न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
 इति कुलार्णववचनानात् । इति शिवाचर्षनचम्बिका ॥
 मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।
 “गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।
 उकारो विष्णुरयत्कश्चित्तयात्मा गुरुः परः ॥
 श्रान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवैश्वान् ।
 शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
 आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
 निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
 उद्धर्तुं चैव संहर्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
 तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुश्च्यते ॥” * ॥
 देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।
 “मध्यदेशज्जुह्वेजनाटकोद्भवसम्भवाः ।
 अन्तर्देशप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरुत्तमाः ॥
 गौडाः शास्त्रीज्ञवाः सौरा मगधाः केरलाक्षया ।

गुरुः

कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरुवः सप्त मध्यमाः ।
 कर्णाटनर्मदारेवाकच्छातीरोद्भवाक्षया ।
 कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः ।
 वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिवे ।
 शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥
 इति तन्त्रसारः । * ॥
 “गुरुरभिर्हिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥
 इति चाचक्षुः
 कपिकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमाच-
 दोर्धः । इति शब्दरत्नवली ॥ (गृणाति उप-
 श्रति वेदान् । गृ + “ङ्योरुच” उर्णा ॥ ११२ ॥
 इति उतु ।) वेदाध्यापयिताचार्यः । यथ
 मनुः । ३ । १ ।
 “वदन्निर्गदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्
 तदङ्गिकं पादिकं वा गृह्यान्तिकमेव वा ॥”
 गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्या-
 इत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।
 “अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः
 तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ।”
 गीर्ष्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोऽहृत्वात् । ज्ञा-
 प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पुं-
 तमोमहात्मा । यथा, मनुः । २ । १३० ।
 “मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रित्विजो गुरुन् ।
 “भूयिष्ठाः खलु गुरुव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धयं
 वृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात् तपो
 कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः
 इति टीकाहृतं कुल्लूकभट्टः । गृणाति उपनी-
 सन्धोपासनाचारादीनि कर्माणि उपदिशति
 उपनेता सन्धोपासनाद्युपदेशा च । यथ
 मनुः । २ । ६६ ।
 “उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।
 आचारमधिकार्यश्च सन्धोपासनमेव च ॥”
 पिता । यथा, रामायणे । २ । ७६ । २ ।
 “गतो दृश्यरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
 राजचक्रवर्ती सन्नाट् । यथा, रघुः । २ । ६५
 “गुरुर्नृपाणां गुरुवे निवेद्य ।”
 गिरति अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविदां गा-
 यतीत्यर्थः । गीर्ष्यते स्तूयते जीविकरैरिति व-
 र्गं वा उतु । विष्णुः । यथा, महाभारते
 १३ । १४६ । ६५ ।
 “आदिदेवो महादेवो देवेशो देवश्च गुरुः ।
 शिवः । तत्रैव । १७ । १३० ।
 “सहस्रमूर्त्ता देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ।
 अक्षा । माननीयः । एकेनेव लोकैनेतयोर्
 हरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।
 “विभक्तुं सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुः
 शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोरपि ॥
 विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वा
 तद्गीका ।
 उपदेश्च अर्थे यथा सुश्रुतस्यस्थाने हतीनाञ्च
 “अथ वत्स ! तदेतदर्थं यथा तपोपणा

त प्रोचमानम् । अथ मुच्ये ज्ञतोत्तरासङ्गाया-
कुलायोपस्थितायाध्ययनकाळे शिष्याय यथा-
क्तं गुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एव-
तेकशो घटयेदात्मनाचानुपठेत् । तत्रैव चतुर्थे
प्राञ्चं गुरुसुखोत्तीर्णमादायोपास्य चासलत् ।
कर्म कुरुते वैदः स वैदोऽन्धो तु तस्कराः ॥”
त्रि. (गीर्णते स्तूयते महत्त्वात् । गृ + ल्यो-
” उर्णा । १।२४। इति उतु) महान् । (यथा,
विदे । ४।५। ६। “इदं मे अन्धे । कियते पावका-
न्ते गुरुं भारं न मन्म ।” दुर्जरः । अलघुः ।
त मेदिनी ॥ २।२५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।१६६
। प्राप्नो बन्धनमप्ययं गुरुव्यगस्तवात् त्वया मे
नः ।” पराक्रान्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२८ ।
। तोत्साहस्रान्तिसम्पन्नो ह्यन्याच्छत्रुं लघुगुरुम् ।”
। रायमाणः । यथा, रघुः । १२ । १०२ ।
। प्रथमदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम् ।”
। य मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः
। रायमाणपक्षैः अलिङ्ग्यैः ।” इति टीका-
। क्लिप्तनायः । अतिप्रथमः । यथा, मेघदूते । १।११ ।
। तस्मिन् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
। पंनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ॥”
। मः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्यर्थं यत्र ।)
। नह । पारम्यर्थोपदेशः । इति हलायुधः ॥
। पुं, (गुरुन् पराक्रान्तानपि यज्ञान्
। कसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः । हन् +
। त् ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ।
। हन्तरि चि ॥
। कः, पुं, (गुरुं दुर्जरवस्त्रादिकं रयति
। रयति हरतीति यावत् । गुरुं गुरुतां दुर्जरतां
। एतीत्येके रुटइस्तेथे + षुल् ततः । प्रथोदरात्
। तोपे साधुः ।) तिलमयूरः । इति त्रिकाण्ड-
। षः ॥
। ल्यगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्योपाध्याया-
। तां तस्यं श्रुत्यां पत्नीमितियावत्तुः गच्छति इति
। रु + डः ।) विमातृगन्ता । यथा,—
। इतल्पगः सुरापक्ष रक्तस्तेयथ विप्रहा ।
। हापातकिनस्तेते संसर्गो चैव पञ्चमः ॥
। इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
। यथा, मनुः । ६ । २३५ ।
। अहा च सुरापक्ष स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
। ते सर्वे प्रथमज्ञेया महापातकिनो नराः ॥”
। तस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
। तं यथा, तत्रैव । ११ । ४६ ।
। अहा चयरोगित्वं दौर्धर्म्यं गुरुतल्पगः ॥”
। लः, पुं, (गुरुः अपेक्षाज्ञतदीर्घकालयापी-
। लः ।) तालविशेषः । यथा,—
। एक एव गुरुत्वं गुरुताः स कथ्यते ।
। परं नियमं विना ॥” इति सङ्गीतदामोदरः
। कौ, (गुरोर्भावः । “त्वतलो” इति
। प्रत्ययस्ततः त्वात् कौवमिति कौवत्वम् । ।
। इत्यम् । गुरुता । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ३१)

“सर्गादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।”
अलघुता । यथा,—
“अतीन्त्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्मणि ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(आधिक्यम् । यथा, रघुः । २ । १८ ।
“गृष्टिर्गुरुत्वाद्द्वेषो नरेन्द्रः ।” वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तड्डीकायाम् ।
पृथ्वत्वम् । यथा, तत्रैव । १० । ६४ ।
“मेने पराङ्गमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ।”)
गुरुदेवतः, पुं, (गुरुद्वेषस्यतिदेवतमस्येति ।) पुष्य-
नचत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥
गुरुपत्रं, स्त्री, (गुरुपाके दुर्जरं पत्रं पञ्जाकार-
फलकमस्य ।) वज्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
४ । १०८ ॥
गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः ।) तिलिङ्गीदृशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुरुमर्हलः, पुं, (गुरुः मर्हल इति नित्यकर्म-
धारयः ।) डिङ्गिमवाद्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गुरुरत्नं, स्त्री, (गुरु गौरवान्वितं मन्त्र्यवदित्यर्थः
गुरुत्वाद् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके ।)
पुष्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्ते गुरौ सुतोवेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्वये नवरत्नशब्दे ।
“नवग्रहदोषशान्ते धार्याणि नवरत्नानि ।
वदूथं धारयेत् सूर्यं नीलञ्च श्मशान्चने ॥
आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ।
गुरौ सुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥”
इति ॥
मण्येस्त्वस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
“वज्रसुक्ताश्रममणयः सपद्मरागाः समरकनाः
प्रोक्ताः ।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्याश्च पुष्यरागाश्च ॥”)
गुरुवर्चोन्नः, पुं, (गुरुवर्चैः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन् + टक् ।) लिम्बाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पातिलेवु । इति भाषा ॥
गुरुहा, [नृ] पुं, (गुरुं हन्ति इति । हन् + क्रिप् ।)
गुरुघ्नः । तत्पर्यायः । नरकीलकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥ गुरुहन्तरि चि ।
गुर्जरः, पुं, (गुरुं शत्रुहन्तताङ्गं बधोदमादिकं
वा उच्चरयति यो देशः । कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम् ।)
गुर्जराटदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुर्जरी, स्त्री, (जृ + णिच् + ञच् । गुरिति शत्रु-
हन्तताङ्गनादिकं तञ्जीयत्यञ्च इति अधिकरणे
अप् । गुर्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष् । यद्वा
गुर्जरदेशः प्रियोऽस्या इति अञ्च ङीष् च ।
गुर्जरदेशवाचिनी अतो गुर्जरीति केचित् ।)

रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ इत्यन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम् । यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये । १६ ।
“भैरवी गुर्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव । २० ।
“वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरी ।”
इयं हि श्रीशङ्करी स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते । यथा, तत्रैव । २७ ।
“भैरवः ससहायस्तु ऋतौ श्रीशङ्के प्रगीयते ।”
इति सोमेश्वरमतम् । हनुमन्मते तु । इयमेव
मेघरागस्य स्त्री । यथा, तत्रैव । ३७ ।
“मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
टङ्का च पञ्चमी भाष्या मेघरागस्य योषितः ॥”
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्ववधेयम् । यथा, तत्रैव । ४० ।
“ललिता गुर्जरी देशी वराङ्गी रामलक्ष्मणा ।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः ॥”
गुर्दे क निकेतने । कूर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः । क गुर्देयति । निकेतनं निवासः ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्दे उ कूर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्वं-
अकं-सेट् ।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः । उ गुर्देते । कूर्देः क्रीडा । इति दुर्गादासः ॥
गुर्वे ई उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ईरितु । अकमित्येके । खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्वधातोः सकर्मकत्वमकर्मकत्वम्
वेतत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम् ।) इ स्त्री । गृः
गुरौ गुरः । ई गूर्धः । गुर्वन्ति पत्तिः खड्गम् ।
इति दुर्गादासः ॥
गुर्विणी, स्त्री, (गर्वन्ति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत् । गर्वन्ती “गर्वे-
रत उच्च ।” उर्णा । २ । ५४ । इति उतु इत्यन्
च गौरादित्वात् ङीष् । गर्वयति सुञ्चतीत्येके ।
यद्वा गुरुगुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम् । गुरु + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।
२ । ११६ । इति इनिः । गर्भिणी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । २० ।
“बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्विणीस्तनात् ।
प्रज्ञा वृषेण चादेया तथा गोपालयोषितः ॥”
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः ।
यद्यन् कामयते सा च तत्तद्दत्ताङ्घ्रिभवरः ।
वर्जयेद्दिदलान्नानि विदाक्षीनि गुरुणि च ॥
अन्धानि सोष्णक्षीराणि गुर्विणीनां विवर्जयेत् ।
ऋतिका भक्षणीया न न च शूरयकण्डकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डञ्च सन्त्यज्यो गुर्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौक्षानि सरसानि च ॥
पथे हितानि चैतानि गुर्विणीनां सदा भिषक् ।
आयामं मैथुनं रोषं शौच्यञ्चक्रमणन्तथा ॥
वर्जयेद्गुर्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्यदः ॥”
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टमत्वारिंशोऽध्याये ॥

गुल्म

गुर्वी, स्त्री, (गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + डीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥
 (“नहि बन्धा विजानाति गुर्वीप्रसववेदनाम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥)
 गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + डीष् ।)
 गौरवयुक्ता । (गुरु + वोतो गुणवचनात् । ”
 ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां डीष् ।) यथा ।
 अनन्यगुर्व्यास्तवकेन केवलः पुराणवर्तमानैर्हिमा-
 वगन्वते । इति माचः ॥ (गुरुभारविशिष्टा ।
 यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३७ ।
 “ततः प्राख्यं गदां गुर्वीमाविधन्मं महाहवे ।
 द्विधाचकार सङ्घसा प्रजञ्जाल च तेजसा ॥”
 गायत्री । यथा,—
 देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।
 “गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
 गुर्वी गुणवती गुह्या गोप्रिया गुणरूपिणी ॥”^१
 गुलः, पुं, (गुड + डलयोरेक्याडुकारस्य लज्जम् ।)
 रेखवः । गुडः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
 गुलञ्चकन्दः, पुं, (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द
 इव कन्दोऽस्य गुलं गुडवद्रसं अस्ति अञ्च +
 अण् । ततः प्रकन्धादित्वात्सोपे गुलञ्चः ताडप्रः
 कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली
 इति भाषा । तत्पर्यायः । गुच्छाङ्ककन्दः । २
 बलाङ्ककन्दः । ३ निघण्टिका ४ । अस्य गुणाः ।
 मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । वृष्यप्रदत्वम् । तर्प-
 णत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुला, स्त्री, (गुलः गुडइव रसोऽस्य इति अर्थ
 आदिभ्योऽच् ततश्चाप् ।) स्त्रीवृत्तः । इति
 मेदिनी । ले । १३ ॥
 गुली, स्त्री, (गुडः सुद्रवर्तुलाङ्गतिर्विषमयस्फोटा-
 ङ्गतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अग्रं आदिभ्यो-
 ऽच् ततो डीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त
 इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥
 गुलुच्छः, पुं, (गुच्छ + एभोदरात् साधुः ।) गुच्छः ।
 स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गुलुच्छः, पुं, (गुच्छति गोलाकारेण वेद्यतीति
 गुड + क्लिप् गुड् तं तदाकारं उच्छति आदसि
 उपाङ्गयति वा । उच्छि “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ ।
 इति अण् । ततो डस्यलत्वे साधुः ।) गुच्छः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥
 गुलुच्छकः, पुं, (गुलुच्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 गुल्फः, पुं, (गल + “कलिगलिभ्यां फगस्योश्च ।”
 उर्णा । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।)
 पादग्रन्थिः । तत्पर्यायः । सुटिका २ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ सुटिकः
 ४ सुण्टकः ५ सुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥
 (यथा, गोः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।
 “समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥”)
 गुल्मः, पुं, (गुडति वेद्यति गुडते वेद्यते वा, गुड +
 करणे बाहुलकात् मक् डलयोरेक्यात् डस्यलत्वे
 साधुः ।) उदररोगविशेषः । तस्य निदानादि ।

गुल्म

“दुष्टा वातादयोऽथर्षं मिथ्याहारविहारतः ।
 कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥*
 तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वं च भ्राभिवक्ष्यते ।
 च्छन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
 वृत्तञ्चयापचयवान् स गुल्म इति कौर्मितः ।
 स यस्तेर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥*
 तस्य पूर्वरूपं यथा,—
 “उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
 त्प्रपञ्चमत्वान्निर्विकृणनानि ।
 आटोपआभानमपक्तिशक्ति-
 रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥” * ॥
 तस्य सामान्यरूपम् ।
 “अरुचिः हृच्छ्विष्णुववाततान्निर्विकृणनम् ।
 आनाहृष्टोर्ध्वावतश्च सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥* ॥
 वातिकस्य निदानं यथा,—
 “रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
 विचेष्टनं वेगविनिग्रहञ्च ।
 श्लोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
 निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥” * ॥
 वातिकस्य रूपम् । यथा,—
 “यः स्थानसंस्थानरजा विकल्पं
 विडवातसङ्गं गलवक्त्रश्लेषम् ।
 प्रशावारणत्वं शिशिरञ्चरञ्च
 च्छत्तकुक्षिपार्श्वं सशिरोरजश्च ॥
 करोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
 भुक्ते न्दुर्लभं समुपैति यश्च ।
 वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
 कषायतिक्तं कटु चोपश्लेते ॥” * ॥
 पौत्तिकस्य निदानं यथा,—
 “कङ्कन्तीक्ष्णाण्यविदाहिरूच-
 क्रोधमिदमदाकैर्दुताशसेवा ।
 आमामभिघातो रधिरश्च दुष्टं
 पौत्तिकस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥” * ॥
 पौत्तिकस्य रूपं यथा,—
 “ञ्चरः पिपासा वदनाङ्गरागः
 शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
 खेदो विदाहो ब्रणवश्च गुल्मः
 स्यात्प्रसहः पौत्तिकगुल्मरूपम् ॥” * ॥
 श्लेष्मिकस्य निदानम् ।
 “शीतं गुरु श्लेष्ममचेष्टनञ्च
 संपूर्यं प्रखपनं दिवा च ।
 गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
 सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥” * ॥
 श्लेष्मिकस्य रूपम् ।
 “श्लेष्मिन्शीतञ्चरगात्रसाद-
 च्छन्नासकासारुचिगौरवाणि ।
 श्लेष्मं रगल्पा कठिनोन्नतत्वं
 गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥” * ॥
 द्वन्द्वस्य रूपं यथा,—
 “निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मो
 द्विदोषजे दोषबलावलञ्च ।

गुल्म

यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मा-
 स्त्रीनादिश्लेष्मदोषकल्पनाथम् ॥* ॥
 त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—
 “महाहजं दाहपरीतमङ्गवद्
 घनोन्नतं श्लेष्मविदाहिसारणम् ।
 मगःशरीराभिवलापहारिणं
 त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥* ॥
 अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—
 “नवप्रसूताहितभोजना या
 या चामगर्भं विच्छेदतौ वा ।
 वायुर्हि तस्याः परियस्य रक्तं
 करोति गुल्मं सर्वजं सदाहम् ॥* ॥
 स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
 “पैत्तिकस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
 विशेषणश्चाप्यपरं निबोध ।
 यः सन्दते पिङ्गित एव नाङ्गे-
 श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
 सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
 मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
 स्त्रीणामार्धवजो गुल्मो न पुंसासुपजायते ।
 अन्यस्त्वदग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाश्च ज्ञाने ।
 अथासाध्यलक्षणं यथा,—
 सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
 कृतमूलः शिरानहो यदा कुर्म इवोन्नतः ।
 दौर्बल्यादृच्छिन्नासकासच्छ्वेदरतिञ्चरेः ।
 लघ्वातन्द्राप्रतिश्रयायैर्धुञ्च्यते न स सिध्यति ।
 गृहीत्वा सञ्चरं श्वासच्छ्वेदातीसारपीडितम् ।
 च्छन्नाभिहस्तपादेषु श्लेष्मः कर्षति गुल्मिनम् ।
 श्वासः शूलं पिपासान्निविधेषु ग्रन्थिषुः ।
 जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥”
 इति माधवकरः ॥* ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “वातारितेलेन पयोयुतेन
 पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
 संखेदनं श्लेष्ममतिप्रशस्तं
 प्रभञ्जनक्रोधहते तु गुल्मे ॥
 खर्षिकाकुष्ठसहितः चारः केतकसम्भवः ।
 पौत्तिकेलेन श्लेष्मदुर्गुल्मं पवनसम्भवम् ।
 तिस्रिंशच्च मयूराच्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्तकान् ।
 सर्पिः शालिं प्रसन्नाच्च वातगुल्मो प्रयोजयेत् ॥
 पित्तगुल्मं त्रिदोषं पातयं चिफलामुना ।
 विरेकाय सितायुक्तं कम्पिलं वा समाचिकम् ।
 त्रिफलामुना त्रिफलाकाथेन । कम्पिलं कम्पिलं
 इति लोके ।
 “अभ्यां प्राचया खादेत् पित्तगुल्मो गुहेनशा
 योगेश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्मसुपाचरेत् ।
 अपरेश्च वलासत्रैर्युक्तियुक्तैः श्लेष्मं नयेत् ॥* ॥
 हिङ्गुग्रन्थिकधान्यञ्चरैरकवचाचयापिपादाह
 वृक्षान् लवणचयं चिकटुकं चारुद्वयं दाहिलम्
 पथ्यापौष्करवेतसान्निहृषुषाणाञ्चसदेभिः ४३
 चूर्णं भावितमेतद्दार्द्रकरसैः स्वादुवीजपूरकैः
 गुल्माभानगुदाङ्गुरान् यद्विष्णोदावर्तकौ ॥

गुल्म

प्रत्याभानगरोदराभरियुतास्तनीहृद्यारोच-
कान् ।

ऊरुस्तम्भमतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्यमष्टीलिकां
प्रत्यष्टीलिकया सहापहरते प्राक्पीतसुष्णा-
म्बुना ॥

हृत्पुच्छिवन्धकटीजठराकारेण
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातवलासजानि
हिङ्गाद्यमाद्यभिदमाश्विनर्वंहितोक्तम् ॥”
हिङ्गादिपूर्वम् ॥ * ॥

“धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकश्च त्रिदोषजम् ।
तन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषज्ञो विधिर्हितः ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमन्नीयाचूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
स्वर्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशिनम् ॥ *
पलाशवज्रोशुखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
प्रवजः स्वर्जिका चेति चारा अष्टौ प्रकीर्षिताः ॥
गुल्मशूलहराः चारा अजीर्णस्य च पाचनाः ॥”
चाराचक्रम् ॥ * ॥

“सासुद्रं सैन्धवं काचं यवच्यारः सुवर्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्जिकाच्यारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वजीचीरैरविचीरैरातपे भावयेत् त्रयम् ।
वेष्टयेदकंपत्रेण रुद्धा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तन्च्यारं चूर्णयेत् पश्चात् त्रयवर्णं त्रिफलां
तथा ।

पवानी जीरको वङ्गचूर्णमेवाश्च कारयेत् ॥
सर्वचूर्णसमं च्यारं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कणगुलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णं शोथं सर्वोदरेषु च ।
मन्दे वङ्गावुदावर्षं त्रीहृद्वापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलेः कोष्ठीर्हितं पित्तेऽधिके घृतेः ।
गोक्षत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
षडच्यार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्वं स्वयम्भुवा ।
सेविनो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥”
वच्यचारः ॥ * ॥

“सुवर्चिका टङ्कमिता शाणमानाद्रिकापि च ।
उभे सुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्चिका सोरा इति लोके ।
“सुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत् ।
गुडेन शाणमानेन ताङ्गिलेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांशं कर्षार्द्धं गोष्ठतान्वितम् ।
गिणेत घोषाभयासिन्धुसुष्णचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउज्ज्वारी इति लोके ॥ * ॥
“वल्गूरं मूलकं मतुस्यं शुष्कश्राकानि वैदलम् ।
न खादेदाजुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषेधेऽपि माधुकुलत्थयोर्नाननिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“अथपूयोपचारेण दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।

गुल्म

मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुद् बुण्याम् ॥
उदरं गर्जते यस्य विषमामिच्छ इत्यतः ।
तोदो वपुधि शूलश्च वातगुल्मं विनिर्हिषेत् ॥
शोथोऽरतिः सपीतसं मन्दञ्चरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोथो जायश्च कृत्वास्तं तन्नालस्यं सश्रीतकम् ।
मन्दाग्निर्विडम्बन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जायमरतिच्युत्पिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैतिकम् ॥
निद्रालस्यश्च दाहश्च शोथात् शूलश्च सञ्चरम् ।
वैवश्यमरतिर्जायं विडम्बन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसाररुच्छं च लघात्कृत्वासवेपथु ।
आसोऽरुचिरजीर्णस्यं गुल्मं तत्सन्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोऽयं हृदं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोऽयं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्तत्चिकित्सितश्चैव कथितश्चोपचाराणम् ।
तद्भ्रतुञ्जीहा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते श्रेयं साम्यतम् ।
स्नेहनं रुक्षणश्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संश्रमनं विरेकश्च वस्ति-स्नेह-निरुद्धणम् ।
अथे पानश्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुष्कीर्णानि पञ्चमूलं लघुराक्षा च दास च ।
काथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं चौरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धस्तुचार्थते ततः ॥
तत्फलतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च रूक्षणं हितम् ॥
दिनत्रयश्च कर्मण्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुष्की सौवर्चलं जीरे हे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां रूक्षणं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते च्यारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥
च्यारं पलाशार्चुनशूरणस्य
च्यारं तथा वै सहायवशुकम् ।
सौवर्चलं सिन्धुभवोद्भिदश्च
सासुद्रं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्नाय विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्यामिशुष्की रजनीसुरारुं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके हे
षडग्रथिका हिङ्गुयुतश्च चूर्णम् ।
चारोदकौ पानविमिश्रपानं
निवृन्ति सर्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्वाणि विरुचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
त्रीहृदोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनी रोगचयं नराणाम् ॥”

इति विरुचणम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिष्टता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकश्च द्वौ भागौ च हरतीकौ ।

गुल्म

त्रिष्टतायास्त्रिभागः स्यात् शुष्काश्चत्वार एव च ॥
प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यगुडेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरिजलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“पिबेदरुक्षतेलश्च सर्काराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरगवधं प्रबालानि तथेवारगवधानि च ।
विभायैरुक्षतेलेन तत्पत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कईमेन प्रक्षिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुखिन्नभर्जितां ताश्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पित्तके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ॥”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“त्रिफला सुरसा शुष्की चूर्णं कृत्वा विभावयेत् ।
कुहीचीरेण वारैकं गुडेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्वोदरविनाशनम् ।
शुष्की सौवर्चलं पथ्या विडम्बश्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां कुहीचीरेण भावितः ।
गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोमं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला

शुक्तिच्यारनिश्राविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं दहनार्जुनं शठिजयाऽपामार्गकुशा-
श्चकम् ।

दग्धाचारविपाचितं परिश्रुतं हिङ्गुत्रिकदन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्वोदराणां हितम् ॥

इति च्यारपानम् ॥ * ॥

“अजमोदा शठी दन्ती विडम्बं शुषितुम्बुर ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुष्की कर्कटश्लेष्मिका ॥
त्रिष्टता च सुराक्षा च पुष्करं श्लेष्महारकम् ।
तथान्वेतसश्चैव तिलिङ्गीकश्च चिञ्चिलः ॥
समन्तु मातुशुङ्गेन विभावयेकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निवृन्ति वातगुल्मश्च शूलसुदरन्तथा ॥”

इत्यजमोदादि ॥ * ॥

हिङ्गुफलत्रिकचीरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविडम्बम् ।
तुम्बुरपुष्कर-विश्वसुरारुं
चारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजश्च नरस्य निवृन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“विहारी चीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
घटिकं निम्बपत्राणि तथा धान्नीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीऽथ पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकटुफलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलकाधेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितश्चैतत् सुखावहम् ।
लोधश्च कटफलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं रुक्षेण संयुतम् ।

गुल्म

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
 उग्रगन्धा च मरिचं चारुचूर्णसमन्वितम् ॥
 पित्रेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
 इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
 “शुष्की सौवर्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
 जीरे त्रे चाटूरुषश्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
 व्यारग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सद्यमेव च ।
 वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ।
 उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
 त्रितृप्तसौवर्चलोपेतं चारोदकसमन्वितम् ।
 पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
 इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
 “रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्मुजालगवाक्षितः ।
 गुल्मोऽथवा पृथक् दोषैः संवृष्टैर्निश्चयं गतः ॥
 चार्णवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽथमः ।
 ज्वरच्छर्द्दति सारादीर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ॥
 कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वासुबुधुक्षितः ।
 यः पिबत्यगुचान्नि लङ्घनं ज्वनादिकम् ॥
 संवते देहसंक्षोभिच्छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
 अगुदीर्णासुदीर्णान् वा वातादीन् विसुञ्चति ॥
 स्निग्धस्निग्धावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
 शुद्धो वाशु विदाह्नीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
 वातोत्खणास्तस्यमलाः पृथक् क्रुद्धाङ्घ्रिशोथवा ।
 सर्वं वा रक्तयुक्ता वा महासोतोऽगुशायिनः ॥
 ऊर्ध्वाधोमार्गमाश्रित्य कुर्वन्ते शूलपूर्वकम् ।
 स्यर्णोपलभ्यं गुल्माख्यसुतुज्जतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
 कर्षणान् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
 वायुः क्षताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
 स्वतन्त्रः स्वाश्रये दृष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
 पिच्छितत्वाद्भ्रूतोऽपि स्र्णत्वमिवसंश्रितः ।
 गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
 वातात्मन्याशिरःशूलं ज्वरञ्जीहान्द्रुजजनम् ।
 यथा स्र्ण्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छसनं सुहृः ॥
 स्तम्भो गात्रे मुखे श्लेष्मः कार्ष्णं विषमवङ्गिता ।
 रुक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
 अनिरूपित-संस्थान-स्थानदृष्टिचययथः ।
 पिपीलिकायात्र इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
 पिप्सादाहोऽम्बको मूर्च्छा विड्भेदस्वेददृङ्-
 ज्वराः ।
 हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
 द्रव्यते हीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
 कफान् स्तेमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
 पीनसालस्य-हृत्क्ष्मास-कासशुक्लगादिताः ।
 गुल्मोऽथवागः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
 रक् ॥
 स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रक्तराः ।
 प्रायस्त्रयस्तु इन्द्रोद्या गुल्माः संवृष्टलक्षणाः ॥
 सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोमतः ।
 सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
 ऋतौ वा नवच्छता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
 सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥

गुल्म

निरुण्ड्यार्णवं योर्था प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुचिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
 हृत्क्ष्मास-दौर्द्धदस्तन्य-दर्शनं चामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
 श्लोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
 मूक्तम्भदाह्वातिसारदृङ्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
 गर्भाश्रये च सुतरां शूलं दृष्टादृष्टगाश्रये ।
 जन्याश्च सावदौर्गन्थतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
 न चाङ्गेर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् सान्दते चिरात् ॥
 न चास्या बर्हते कुचिर्गुल्म एव तु बर्हते ।
 स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 “रूक्षान्नपानैरतिसेवनेर्वा
 श्लोकेन मिथ्या प्रतिकर्मणा वा ।
 विचेष्टितैर्वा विषमामिमात्रैः
 कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
 कफश्च पित्तश्च स दूषयित्वा
 प्रोद्धय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
 हृत्पार्श्वोदरवस्तिशूलं
 करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
 पक्वाश्रये पित्तकफाश्रये वा
 स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
 स्यर्णोपलभ्यः परिपिच्छितत्वात्
 गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
 वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
 स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
 पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
 वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
 क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिणां गुल्मनाशनम् ।
 प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
 रूक्षयायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
 बद्धविट् मारुतं स्नेहेरादितः समुपाचरेत् ॥
 भोजनाभ्यङ्गनैः पानैर्निरूहेः सानुवासनैः ।
 स्निग्धस्य भिषजा स्नेदः कर्णयो गुल्मशान्तये ॥
 सोतसां मार्हवं हत्वा जित्वा मारुतसुखणम् ।
 भिक्षा विबन्धं स्निग्धस्य स्नेदो गुल्ममपोहति ॥
 स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ॥
 हृदुषाद्यं हृतम् ।
 हृदुषा योष पृथ्वीका चयत्त्रिकसैन्धवः ।
 साजाजीपिप्यलीमूलेदीप्यकैर्विपचेदृष्टतम् ॥
 मातुलुङ्गदधिहीर-कोलमूलकदाडिमैः ।
 रसेस्तद्वातगुल्मन्नं शूलानाहविमोक्षयम् ॥
 योन्यर्णोऽथश्लेष्मीदोषश्चासकासारचिञ्चरान् ।
 वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च हृतमेतद्व्यपोहति ॥”
 इति हृदुषाद्यं हृतम् ॥ * ॥
 “तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारणालं यवायजः ।
 गुल्मजठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
 इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
 “यथोक्तैः कोपनेर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
 जनयन्ति शृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
 पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वहृत्क्ष्माभिषक्तयः ।

गुल्म

कुपितानिलमूलत्वाद्गुल्मोदयादपि ॥
 गुल्मवद्वा विप्रालम्बाद् गुल्म इत्यभिधीयते ॥
 स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यपस्त्रिव उदरः ॥
 अन्तःस्फुरति यस्माच्च न पाकसुपयायतः ॥
 सदनं मन्दता वङ्गे राटोपोऽन्वविकूजनम् ॥
 विगम्यजानिलसङ्गश्च सौष्टित्यासहता तथा ॥
 देषोऽन्ने वायुरूर्ध्वं च पूर्वेषु गुल्मिणाम् ॥
 हृत्कुचिशूलं मुखकण्ठश्लेष्मो
 वायोनिरोधो विषमामिता च ।
 ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
 भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
 खेदज्वराहारविदाहदाह-
 स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्रता च ।
 पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
 पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
 स्तेमित्यममं रूचिरङ्गसाद
 श्चर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
 कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
 भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
 सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः
 सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।
 “न सान्दते गोदरमेति दृष्टिं
 भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
 तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
 मष्टगं भवं गुल्मसुशान्ति तज्ज्ञाः ॥”
 चिकित्सा यथा ॥
 “वातगुल्माहृतं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरचनैः ।
 उपाचरेत् यथाकाशं निरूहेः सानुवासनैः ।
 पित्तगुल्माहृतं स्निग्धं काकोलादिष्टेन तु ।
 विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहेः समुपाचरेत् ॥
 श्लेष्मगुल्माहृतं स्निग्धं पिप्यल्यादिष्टेन तु ।
 तीक्ष्णं विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहेः समुपाचरेत् ॥
 सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषज्ञो विधिर्हितः ।
 पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्थाः कार्यः क्रियाविधिः ॥
 विशेषमपरचास्याः श्लेष्म रक्तविभेदनम् ।
 पलाश-भस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 दद्यादुत्तरवस्तिश्च पिप्यल्यादिष्टेन तु ।
 उर्ध्वोर्वा भेदयेद्भिन्नं विधिराख्यगदरोहितः ॥
 आनूपीदकमज्जानो वसानेत्तं हृतं दधि ।
 विपक्रमेकतः शंखं वातगुल्मोऽनुवासनम् ॥
 जाङ्गलैकप्रपानान्नु वसा सर्पिश्च पौतिके ।
 तैलं जाङ्गलमाज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
 धात्रीफलानां खरसे वङ्गं विपचेदृष्टतम् ।
 शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिणे ॥
 चिचकयोषसिन्धूय पृथ्वीका चयदादिमौ ।
 दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हृदुषा धान्यकैः समैः ॥
 दध्दारनालवदर-मूलकखरसेर्हृतम् ।
 तत् पिबेद्वातगुल्माग्निदीर्घ्वलाटोपशूलान् ॥
 विड्दाडिमसिन्धूय-हृतसुग योषधीरकैः ।
 हिङ्गुसौवर्चलचार-रुग्दृष्टाश्लेष्मवेतवैः ॥
 कौजपूररसोपेतं सर्पिर्देहिचतुर्भङ्गम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् प्रोहशूलिका ॥

गुल्मः

रसोनखरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
 सुरारनालदधन्मूलकखरसेः सङ्गः ॥
 शोष-दादिमृदाश्चान्धयवानीचयसैन्धवेः ।
 हिङ्गुश्वेतवाजाजीदीप्यकैश्च समाश्रितैः ॥
 सिङ्गुगुल्मग्रहण्यर्षः श्वासोन्मादक्षयञ्चरान् ।
 कासापस्मारमन्दाभि-श्रीहृन्मूलानिलान् जयेत् ॥
 लक्ष्मूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्दृष्टतम् ।
 न्यग्रोधादिगण्ये वापि गण्ये वाप्युत्पलादिके ॥
 रक्तपित्तोत्थितं भ्रन्ति घृतान्येतान्यसंश्रयम् ।
 आरगवधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
 चारवर्गं पचेच्छान्यत् पचेन्मूत्रगण्येऽपरम् ।
 भ्रन्ति गुल्मं कषोद्भूतं घृतान्येतान्यसंश्रयम् ॥
 यथा दोषोच्छयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपाति-
 कम् ।
 चर्षं हिङ्गादिकं वापि घृतं वा श्रीहृन्नाशनम् ॥
 पित्रेद्गुल्मापहं काळे सर्पिकैल्लकमेव वा ।
 तिष्ठेत्तुरकपालाशसार्षपं यवनालजन्म् ॥
 भस्म मूलकजश्चापि गीजाखिखरहस्तिनाम् ।
 मूत्रेण महिषीणाश्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
 कृष्ट-सैन्धवयष्ट्राङ्ग-नागरक्रिमिघातिभिः ।
 मानमोक्षे च द्रव्यभिः सासुद्राश्च पलेर्धुतम् ॥
 अयःपात्रेऽग्निनाख्येण पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
 तस्य मात्रां पित्रेद्दधा सुरया सर्पिश्चापि वा ॥
 धान्यान्मनोऽथोऽथेन कौलस्थेन रसेन वा ।
 गुल्मं वातविकाराश्च चारोऽर्थं हन्त्यसंश्रयम् ॥”
 “पीतं सुखाशुना वापि स्वर्णिका कुष्ठसैन्धवम् ।
 त्रश्चोक्रुसुतूकश्च वर्षाभूहृत्तौह्यम् ।
 नित्रकश्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
 मागधी चित्रकश्चौद्रलिपे कुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाद्धंसंयुतम् ॥
 तयोपितं दशाह्वम् जीर्णभक्तः पिवन्नरः ।
 अरिष्टोऽर्थं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
 सशूने सोमनस्यन्दे दाहपाकरगन्विते ।
 गुल्मे रक्तं जलांकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
 सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा अक्तसैन्धवाः ।
 कटुत्रिकसमायुक्ता हृताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
 यथा वातहरेः सिङ्गाः कौलस्थाः संस्कृता रसाः ।
 रसाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हृताः ॥
 बडवर्चोऽनिलानान् सार्द्रकं क्षीरमिच्छते ।
 कुम्भोपिच्छेदकास्तेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
 गुल्मिनः सर्व एवोक्ता दुर्बिरेच्यतमा भृशम् ।
 अतश्चैनांस्तु सुखिन्नान् संसनेनोपपादयेत् ॥
 विनेपनाभ्यङ्गनानि तथा सन्दहनानि च ।
 उपनाहाश्च कर्मथाः सुखोष्णाः साल्मणादयः ।
 उदरोक्तानि सर्पो वि चर्षवर्षिक्रियास्तथा ॥
 लवणानि च योग्यानि धान्युक्तान्युदरामये ।
 वातवर्चोनिरोधे तु सासुद्राद्रकसधयेः ॥
 क्त्वा पाथौ विघातथा वर्षयो मरिचोत्तराः ।
 दन्ती चित्रकम्बुषे तथा वातहरेषु च ॥
 कृष्णादरिधान् सर्वाश्च मूत्रस्थाने यथेरितान् ।
 खादेद्वाप्युदरान् भृशान् पूतिकृष्टपट्टजान् ॥
 कर्षवातमग्न्याश्च गुल्मिनं न निरुहयेत् ।

गुल्मिनी

पित्रेऽग्निभागं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥
 गुम्बुत्तुं विहतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
 मूत्रमय-पयोद्राक्षा-रसेर्षींश्च बलाबलम् ॥
 एवं पीलनि पिष्टानि पित्रेत् सलवणानि तु ।
 पिप्यलीपिप्यलीमूलचवचित्रकसैन्धवैः ॥
 युक्ता हन्ति सुरागुल्मं शीघ्रं काळे प्रयोजिता ।
 बडुविग्नाद्यतो गुल्मी सुञ्जीत पयसा यवान् ॥”
 कुस्माधान् वा बहुक्लेहान् भक्षयेत्सव्योत्तरान् ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे डाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
 क्तम् ॥ शैनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते ।
 १।२।१६-२० ।
 “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 अयश्च तुरगास्तञ्चैः पत्तिरिखभिधीयते ॥
 पत्तिन्तु त्रिगुण्यमेतामाहुः सेनासुखं बुधाः ।
 शौचिसेनासुखान्मको गुल्म इत्यभिधीयते ॥”
 अस्यार्थविहृतिर्यथा,—
 अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः
 पदातयः पञ्चत्वारिंशत्, ससुदायेन नवतिः ॥
 शौचा । अप्रकाशदृष्टः । तत्पर्यायः । स्तम्भः २।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ “अविद्यमानप्रकाश-
 स्तनुप्रकाशो वा बहुपत्रवान् मल्लीभिर्घटीनल-
 कमलवर्णवरीणादिः मूलादारभ्य पूर्वभागः
 प्रकाशः ॥” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८।
 “गुच्छगुल्मान् विविधं तथैव क्लमजातयः ।”
 “यत्र लतासम्बद्धा भवन्ति न च प्रकाशानि ते
 गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घात-
 जाताः ॥” इति टीकास्तु कुल्लुकभट्टः ॥) चट्ट-
 भेदः । सैन्धरक्षणम् ॥ इति मेदिनी । मे । ११ ॥
 (रचितपुरुषसम्बद्धः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
 “द्वयोक्त्याणां पश्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥”
 गुल्मं रजितपुरुषसम्बद्धमित्यस्य टीकायां कुल्लुक-
 भट्टः ॥ सैन्धुकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १६० ।
 “गुल्माश्च स्थापयेदामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ॥”
 गुल्मान् सैन्धुकदेशानिति टीकास्तु कुल्लुकभट्टः ॥)
 गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः
 केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापन-
 मित्यर्थः ।) अश्वेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुल्ममूलं, स्त्री, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माद्या वल्ली यस्याः ।) सोम-
 लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्दे-
 ष्या गुणाद्यो ज्ञातयाः ॥)
 गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा शूल-
 मत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
 “नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
 श्वेताकंस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलमुत् ॥”
 इति गार्हपत्ये १६३ अध्यायः ॥
 गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्यस्या इति । “अत इनि-
 ठनी ॥” ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः
 ङीप् ।) विकृता लता । तत्पर्यायः । वीरत् २
 उजुपः १ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ वीरघा ४
 अवरत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुवाकः

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । “अर्षं
 आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो
 ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वल्गवेधम् ।
 इति मेदिनीशब्दरत्नावलौ हेमचन्द्रः ॥ गुध-
 नखीदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडकांओली
 इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्यस्य
 इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते चि ॥
 (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भाव-
 प्रकाशः ।
 “विशेषात् पनसं वर्ज्यं गुल्मभिर्मन्दवह्निभिः ॥)
 गुल्मः, पुं, (गुडमिव माधुष्यमर्हतीति । गुड +
 यत् । ततो ङस्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥
 गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायसुतसृजतीति ।
 गु + “पिणाकादयश्च ॥” उणां । ४ । १५ । इति
 व्याकः तुदादिवाद्गुणाभावः । निपातनात्
 दीर्घोऽपि ङ्यते ।) दृष्टविशेषः । गुया सुपादि
 इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । चोष्टा २ पूगः ३
 क्रसुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३६ ॥
 गुवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगदृष्टः ७
 दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ ङ्गवल्क १०
 चिकणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ सुरङ्गनः १३ गोपदलः १४
 राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ * अस्य फलस्य पर्यायः । क्रसुकफलम् १
 पूगम् २ चिकणी ३ चिकणा ४ चिकणम् ५
 श्लक्ष्णकम् ६ उद्देगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रदृष्टिभेदमदकारित्वम् ।
 मूत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् ।
 गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । चारुत्वम् । सान्म-
 लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वम् ॥ * ॥ अस्य फल-
 गुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादु-
 लत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषघ्नमनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
 वक्रकृदमलापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुरुत्वम् । रूचत्वम् । कषापित्तकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
 अभिव्यन्दित्वम् । अमिदृष्टिहरत्वम् ॥ * ॥
 खिन्नस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । ङ्ग-
 मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आम-
 पूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । सुखमलरक्तामसंश्ल-
 पितादराशाननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् ।
 सारकत्वम् ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कण्ठा-
 मयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचन-
 लत्वम् ॥ * ॥ तत् ताम्बलेनोपयुतश्च चेतुः भ्रष्टिति
 पाण्डुवातशोथकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 तत्पूगीगुणाः । तस्यादिपूगीं विषतुल्यम् ।
 द्वितीयपूगीं भेदकं दुर्जरम् । तृतीयपूगीं पानोप-
 युक्तं सुघातुल्यं रसायनम् । इति राजवल्लभः ॥
 (ताम्बलेन विना केवलं गुवाकमक्षयाच्छा-)

लत्वावाभिल्लम्बोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्राय-
श्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—

“ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावत्कालात्तां याति यावद् गङ्गानदर्शनम् ॥”
गुह, ऊ ष संठतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-सकं-वेट् ।) इत्थी । ऊ, अगुहोत् अघु-
चत् । अ, गूहति गूहते । गुहो णोरुत्ति
दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देव-
सेनाम् । गुह + “इगुपधन्नाप्रोक्तिरः कः ।”
३।१।२।३५ । इति कः । नामनिवृत्तौ तु गुहा
आवासस्त्वेनास्यस्त्विति अच् । एतयोर्द्युत्पत्ति-
द्वययोरेव क्रमान्वयेनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा,
महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।

“रुद्रसुतं ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्बरम् ।”

इत्युपक्रम्य ।

“अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सन्ततो दिशः ॥”
इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवैः
प्रार्थितः । ततो नामनिवृत्तिः । यथा, महा-
भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।

“दिव्यं शरवणं प्राप्य वदधेऽद्भुतदर्शनः ।

दृश्युः क्षतिक्रास्तनु बालार्कसदृशद्वयतिम् ॥

स्वप्नत्वात् स्वप्नताश्चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥”

कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु
शङ्करपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । ३३ ।

“तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्पृष्टिश्चेति विश्रुतः ॥”
गूहते संठणोति स्वरूपादीनि मायया इति ।
गुह + कः । विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।२७।६० ।

“यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥”

कायस्थानां पङ्क्तिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ-
कुलदीपिकायाम् ।

“अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जाश्रितः ॥”

गुहघञी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या
घञी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम् ।) मार्ग-
शीर्षमासीयशुक्लघञी । यथा, भविष्ये ।

“येयं मार्गश्रिरे मासि घञी भरतसप्तमः ।।

पुण्यापापहरा धन्या शिवा श्रान्ता गुहप्रिया ॥”

शुक्लं गुहघञी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुहा, स्त्री (गुह + कः टाप् च ।) सिंहपुच्छी-
लता । गर्भः । पञ्चतादेर्गङ्गरम् । इति मेदिनी ।

हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।

“किञ्चिन्धां रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहां
तदा ॥”

शेषस्य पर्यायः । विलम् २ शिलासन्धिः ३ देव-

खातम् ४ गङ्गरम् ५ । शालपर्णीवृक्षः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।

“तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥” गूढा ज्ञातज्ञान-
त्रयेपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्यामात्मा इति वा ।
गुह + भिदादित्वात् अधिकारणे अह् टाप् च ।
ईद्विः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

“अथोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्मोः ॥”

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगङ्गादिव्यु श्रेते
अवतिष्ठते इति । शीर्षे ल शयने + “अधिकारणे
श्रेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।) आशयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाश्रायित्वादेवास्य
तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“सिंहव्याघ्रका ऋक्षतरश्चुड्विपिनस्तथा ।

बभ्रुजन्सुकमाज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥”

गुहायां हृदये ब्रह्मी वा श्रेते विराजते इत्यर्थः ।)

विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । “सर्व-
भूतगुहाशयः ।” यथा च । [शयः ।

“तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहा-
अन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्मिता ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

(प्राणाः । यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।

“सप्त इमेऽलोका येषु चरन्ति प्राणा

गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।”

गुहाश्रायिनि चि ॥)

गुहिनं, स्त्री, (गूहते वृक्षादिभिराच्छन्नं भवतीति ।
गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह + बाहुलकात् ङनन् ।)
वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहिलं, स्त्री, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भव-
तीति । गुह + “गुपादिभ्यः कित् ।” उर्णा ।
१ । ५६ । इति इलच् । गुहनिषेधार्थं किञ्च ।)
वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन्
खड्गपादस्त्वनेनापादयतीति । धातूनामनेका-
र्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह + “ञ्जोरदायः”
उर्णा । १ । ६१ । इति निपातनादेरकप्रत्ययः ।)
लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गूहते रक्ष-
तीति ।) गोमा । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥

गुह्यं, स्त्री, (गुहां गोपनं अर्हति वञ्चाद्यभ्यन्तर-
स्थानं लक्ष्ममर्हतीति यावत् । गुहा + “तद-
र्हति ।” ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह + कर्मणि
व्यवित्थेके ।) उपस्यः । स तु भगं लिङ्गश्च ।
(भगार्थे यदुक्तम् ।

“कामार्त्तः पुरुषो ह्यत्र चुम्बयेद् गुह्यमादृतः ॥”

रहस्ये चि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् ।

तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजगः ३ ह्मः ४

निःशलाकः ५ रहः ६ उर्णांशु ७ गूढम् ८

उपहरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । २ ।

“राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥”

तथा च, देवीभागते । १ । ३ । ३७ ।

“पुराणगुह्यं सकलं समेतं

गुरोः प्रसादात् कथयानिधेयम् ॥”

गुह्यः, पुं, (गुहां वरस्यादेर्गर्भमर्हतीति । गुहा-

“दन्नादिभ्यो यत् ।” ५ । १ । ६६ । इति यत् ।)

कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । १६ ।

(गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेद-
त्वात् यद्वा गुहायां ब्रह्मी हृदयाकाशे वसु

मर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) पिबुः
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ (यथा

महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।

“गुह्यो गभोरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ।”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६ ।

“यसुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमसपा ।”

गुह्यानि गूहति गुह्यान् प्रकटीकरोतीति । गुप्त
श्रातिप्रभावान्वितलीवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे

७ । १०३ । ८ ।

“अध्वर्यवो घर्म्मिणः सिध्विदाना

आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥”

उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३

३ । ४३ ।

“गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।

स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । पर

देवीभागते । १२ । ६ । ४२ ।

“गुह्यौ गुणवती गुह्या गोपन्या गुणदायिनी ।

गोपनीये चि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।

“सगुह्योऽन्वच्छिद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ।

“प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।” इति कुहू

भट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं घनविशेषं रक्षतीति

गुह् + क्त्वाल् । पृषोदरादित्वाद्यगामे वाः ।

देवयोनिविशेषः । स तु कुवेराशुचरः । ति

रक्षको माण्डिभद्रादियत्त्वभेदः । इत्यमरभारते

(कार्थोत्पत्तग्रादिभेदेनैव तु बहुषोदादिषु

तथाच व्याङ्गिकोक्तम् ।

“निधिं रक्षन्ति ये यच्चास्ति स्युर्गुह्यकसंप्रकाः ।

गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशय

वा । के + कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यत्

“शंसिदुहिगुह्यभ्योवेति” कार्त्तिकोक्तः अप् व

यद्वा गुह्यात् ऋष्टिं चिकीर्षाः परब्रह्मणः ह्म

गुह्यदेशात् कायति आधिर्भवतीति । यद्

ब्रह्मवेवर्त्ते ब्रह्मस्वके । ५ । ६० ।

“आविर्भूव ह्यस्यास्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।

पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलश्च गद्यैः सह ।

आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः ।

यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।

“तव दिव्यं रथं यान्तमशुयान्ति वरार्थिनः ।

सिंहचारणगन्धर्वा यच्चगुह्यकपन्नगाः ॥”

तस्य लोकः पिशाचलोकाहूँ गन्धर्वालोकान्त

येन येन कर्मणा एतन्नोकप्राप्तिस्तदुच्यते ।

“ततो गच्छन्द्दर्शान्ते हृद्यपुच्छनेवृत्तम् ।

पिचिच्छिलैः स्थूलवक्त्रैर्मैघगम्भीरनिखनैः ।

गूढं

लोकेरधुवितं लोकं ख्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गौ कथयतं केऽमी को लोकः पुण्यतः कृतः ॥

गयापूजतुः ।

गुह्यकानामयं लोकस्त्विति वै गुह्यकाः स्मृताः ।
शार्ङ्गोपायैश्च वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
ब्रह्मार्गमा घनाऽऽश्च मूढप्रयायाः कुटुम्बिनः ।
संविभन्ध च भोक्तारः क्रोधाकृत्याविवर्जिताः ॥
न तिर्यं नैव वारश्च संक्रान्त्यादि न पत्वं च ।
प्राधर्म्यं च न धर्मश्च विदन्धेते सदासुखाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्थन्ते तद्भुजः स्फुटम् ॥
तद्विभाजो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
मुञ्चते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः ॥”
[ति काशीखण्डे शिवशर्मणो वैकुण्ठलोकगमने
व्यासुगणसंवादः ॥ (पञ्चमविशेषः) तस्य
प्राक्प्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिद्वयपाक-
शास्त्रे ।
‘समितां सर्पिषा श्चर्षां सिताद्राजादिसम्भृताम् ।
एता लवङ्गकूर्परमरीचपरिवासिताम् ॥
नृपान्यसमितालम्बपुटे वेष्टा हृते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेत् पक्के गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
प्रस्य गुणास्तु चैव । यथा,—
‘गुह्यको षडङ्गो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
[पूरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृतं सरः ॥”]
केशरः, पुं. (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपति-
रन्वर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”
गुरुः, पुं. (गुह्यः गोप्यः हृद्याभ्यन्तर्वर्ती
पन्नर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
वकाशशेषः ॥
दीपकः, पुं. (गुह्येन गुह्यस्थण्योतिषा दीप-
ति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपय-
तीत्येके । दीप् + क् + लृट् ।) खद्योतः । इति शब्द-
निष्पत्तिः ॥
निष्यन्दः, पुं. (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्य-
हदादित्यर्थः निष्यन्द्यते निर्गन्धते इति ।)
अम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्वयः, पुं. (गुह्यानि अदृश्यानि पुण्याणि अस्य
ति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गिजः, पुं. (गुह्यमदृश्यं कीजमस्य ।) भू-
जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोपितं, क्ली. (गुह्यं रक्ष्यं भाषितम् ।)
गुह्यः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यश्च ॥
गोशि विट्छौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति
शुवीत् । विट्छौर्द्धनम् । इति दुर्गादासः ॥
गुः, पुं. विष्ठा । गूघातोः कर्मणि क्तिप्प्रत्य-
यनिष्पत्तिः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् +
लृट् । मलोप इत्येके ।)
गौ, (गुह् + भावे क्तः ।) रक्षः । गुह्यम् ।
ति मदिनी । ६ । १ ॥

गूढसा

गूढः, त्रि. (गुह् + कर्मणि क्तः ।) संदृतः । गुप्तः ।
इत्यमरभेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ३८
“शक्तिरथैश्वरी काचित् सर्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्वैश्च वस्तुषु ॥”)
गूढजः, पुं. (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके ।
गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मितो-
चरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्याः । २ । १३२ ।
“यद्दे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानौनः कन्यकाजातो मातामहस्तो मतः ॥”)
गूढनीडः, पुं. (गूढः गोपनस्थलस्यः गूढे गुप्तस्थाने
वा नीडः कुलायोऽस्य ।) खड्गनपची । इति
शब्दमाला ॥
गूढपत्नः, पुं. (गूढः समाच्छन्नः पत्नेश्च योऽसौ ।
गूढं पत्नमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः ।
अङ्गीठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढपथः, पुं. (गूढः पथ्या गतिर्यस्य समासनिष्पन्न-
त्वात् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५ ॥
गुप्तपथश्च ॥
गूढपातु, [ट्] पुं. (गूढं पादयति । पद् गतौ +
ण्विजन्तात् क्तिप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषो-
दरादित्वाद्दलोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढपादः, पुं. (गूढाः संदृताः पादा अस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
“पादानामपि विज्ञेये हि प्रते द्वे च विशती ॥”
इत्यागमः ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
“सन्नोषान्दत्तप्रस्य विश्वैश्वर्यं करस्थिसम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्वां चर्माहृतेव भूः ॥”)
गूढपुरुषः, पुं. (गूढः गुप्तः पुरुषः हृद्यवैशो राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ॥
गूढपुष्पकः, पुं. (गूढः समाहृत इव पुष्पैर्योऽसौ
इवार्थे कन् । गूढानि संदृतानि पुष्पाण्यस्य
इत्येके ।) वज्रकण्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढफलः, पुं. (गूढः संदृतप्रयः फलेनासौ । गूढं
यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वहरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गूढमार्गः, पुं. (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) सुवो-
न्दरमार्गः । सुदृङ्ग इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः ।
सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१ ॥
गूढमैथुनः, पुं. (गूढं अन्धैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवर्चा, [स्] पुं. (गूढं वर्चोऽस्य ।) भेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवल्जिका, स्त्री. (गूढा वल्जिका वल्जी यस्य ।)
अङ्गीठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढसाची, [न्] त्रि. (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्थिना प्रवर्धिवान् आश्रितः तादृशः साची ।)
योऽर्थिना गूढतया प्रवर्धिवचनं आश्रितः सः ।
फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा
याज्ञाके गुनादयाहे सेह साची इति भाषा ॥

गूर्यां

तथा च नारदः ।
“अर्थिना स्वार्थविह्वयं प्रवर्धिवचनं स्फुटम् ।
यः आश्रिते तदा गूढो गूढसाची स उच्यते ॥”
इति श्ववहारतत्त्वम् ॥
गूढाङ्गः, पुं. (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मान्यैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्-
पर्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढाङ्गिः, पुं. (गूढः संदृतः शस्त्रेणाहृतोऽङ्गि-
चरकोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढोत्पन्नः, पुं. (गूढं अन्धैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्रमध्ये
पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ६ । १७० ।
“उत्पद्यते यद्दे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स यद्दे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य यद्देऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुत्रविशेषाच्चातोऽसाविति न ज्ञायते
स यद्दे अप्रकाशस्तत्पुत्रस्तस्य पुत्रः स्यात् यदी-
यायां भार्यायां जातः ।” इति कुङ्कुमवृक्षः ॥
(अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ६ । १७६ ।
“औरसः जेजज्जैव दत्तः क्वचिन्म एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपि विह्वल्य दयादा वाक्चवाच वट् ॥”)
गूर्यं, स्त्री. पुं. (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्-
वृजतीति वा । गुड शब्दे गुशि विह्वोत्सर्गं वा
+ “तिथपृष्ठ गृध्र यथ प्रोथाः ।” उणां । २ । २० ।
इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । १० ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि
कर्मागृहादिशब्ददर्शनात् ॥)
गूर्यलक्षः, पुं. (गूर्ये विष्ठार्या रक्तः अगुरक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लक्षम् ।) पक्षिविशेषः ।
गूर्ये श्वालिक इति भाषा । तत्पठ्यायः । शर-
मल्लः २ सुदृङ्गः ३ सालिकः ४ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि. (गूर्यते पुरीषमुत्वृण्यते स्म इति ।
गु शि विह्वोत्सर्गं + क्तः । “दुर्वोदीर्घश्चेति ।”
नलं दीर्घश्च ।) क्षतपुरीषोत्सर्गः । तत्पठ्यायः ।
हृत्तः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ड क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । ड क, भयेषु नो
गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।
“भयेषु नोद्गूरयतेऽखमाहवे-
ऽयुक्तेऽपि यो नोद्गूरते स्वधर्मेवित् ॥”)
गूर, ई य ड वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । तथा च ।
“दीपिपूरिजनिगरिधूरयः
काशिवाशिपदिशूरिनूरयः ।
चूरिजूरिखिदिदिवतिः क्षिप्रि-
शूरिशुधितिमनो दिवादिषु ॥
इति रथोद्धतार्यां चच्छ्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥
गूर्यां, स्त्री. (गूर क ड उद्यमे + भावे ल्युट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । १ । २ । ११ ॥

गृत्सः

गृहं, क निरुक्तेने। गृहं। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गृहयति। इति
दुर्गादासः ॥

गृहं, ड कृहं। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-
अकं-सेट्।) ड, गृहते। इति दुर्गादासः ॥

गृवाकः, पुं, (गृवति पुरीषसुत्सृजत्वेन यद्वा
गृवति बहुलभक्षणो न सुखविवरात् पुरीषवदत्-
सृजतीति। गुग्नि विष्टोत्सर्गं + "पिनाका-
दयश्च।" उणां। ४। १५। इति व्याकः। कुटा-
दित्वाद्गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।)
गृवाकः। इति शब्दरत्नावली ॥

गृषणा, स्त्री, (भूषयतीति। निपातनात् भकारस्य
गत्वम्।) मयूरचक्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्।
इति शब्दचक्रिका ॥

गृ, मेके। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) गरति तर्हं मेघः। इति दुर्गादासः ॥

गृज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
सेट्।) सप्रमस्वरौ गर्जति। इति दुर्गादासः ॥

(यथा, पूर्वोच्चातकाष्टके। ४।

"गर्जसि मेघ। न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी याकुलितोऽहम्।

देवादिह यदि दक्षिणवातः

क त्वं काहं क च जलपातः ॥")

गृज, इ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं सेट्।) सप्रमस्वरौ। इ, गृजति। इति
दुर्गादासः ॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा
केचित् सकर्मकमपि वदन्ति ॥)

गृजनं, स्त्री, (गृजति अभ्यन्तेन कथ्यते प्राग्-
नाशकत्वादिति। गृज ध्वनौ + कर्मणि लुट्।)
विप्रदिग्धपशोर्भासम्। इति मेदिनी। ने। ५८ ॥
(गृजति रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते
इति।) मूलविशेषः। सलगम इति ख्यातः।
तत्पर्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्तु-
लम् ४ यथिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७
डिखीरमोदकम् ८ अस्य गुणाः। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रज्य-
त्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वश्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृजनः, पुं, (गृजति अभ्यन्तेन कथ्यते इति।
गृज + लुट्।) रसोनकः। रसुन् इति भाषा।
इति मेदिनी। ने। ५८ ॥ रक्तलयुनः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अभक्षणीयत्वमुक्तं यथा,
मनौ। ५। १६—२०।

"कृत्राकं विडराहश्च लयुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाहं गृजनश्चैव मत्वा जग्धा पतेद्विजः ॥
अमथैतानि यद्जग्धा कृच्छं सान्तपनश्चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥")

गृखीवः, पुं, पृथुष्टमालः। वडु श्रेयाल इति भाषा।
तत्पर्यायः। लीपाकः २। इति हेमचन्द्रः।
४। ३५७ ॥ (गृखीवोऽपि पाठः ॥)

गृत्सः, पुं, (गृधति लिप्त्यनेनेति। गृध् अभि-
काङ्गायाम् + "गृधिययोर्देकौ च।" उणां।

३। ६६। इति सः स च कित् दकारान्तादेशश्च।)
कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, स्तुत्यः।
यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेक्षम्।"
"गृत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम् ॥)

गृध, इर य उ लिप्ते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
'परं-सकं-सेट् क्वावेट्।) इर, अगृधत् अगर्धौत्।
अस्मात् पुष्पादित्वात् निव्यं ड इत्यन्ये। य, गृधति
धनं बुध्वः। उ, गृधित्वा गृधा। इति दुर्गादासः ॥

गृधुः, पुं, (गृधत्यनेनास्माद्वा इति। गृध् इर
लिप्तायाम् + "पृभिरिद्यधिद्यधिधृषिभ्यः।"
उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः।
इत्युणादिकोषः ॥ (गृधति अभिलषतीति
वियद्दे वाच्यलिङ्गत्वात्।) अभिलाषुकः। इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गृध्, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः।) बुद्धिः। अपा-
नम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादि-
वृत्तिः ॥

गृधुः, त्रि, (गृधति कामयते लिप्सति वा धनमिति
शेषः। गृध् + त्रिसिद्यधिधृषिभ्यः कृः।" ३।
२। १४० ॥ इति कुः।) बुध्वः। इत्यमरः।
३। १। २१ ॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २०।
"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृधेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्तुं खेन ये चान्ये गुणगृधवः ॥"
कश्चित् गृधोऽपि पाठः ॥)

गृधुता, स्त्री, (गृधोर्भावः इति तल्।) लुब्धता।
तत्पर्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गृध्, पुं, (गृधति अभिकाङ्क्षति मांसानीति।
"सुखधान् गृधियः क्रन्।" उणां। २। २४।
इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृधिनी शकुनी
इति च भाषा। तत्पर्यायः। दाक्षाय्यः २ वज्र-
तुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते। ६। ३। ३१।

"गृधः संपतते शीर्षं जनयन् भयसुत्तमम् ॥"
इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्वं हरति
स पापात्मा परत्र गृधोच्छिद्ये नोपजीवति। यथाह
मनुः। ११। २६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृधोच्छिद्ये न जीवति ॥")

गृधनखी, स्त्री, (गृधस्य नख इवाकारोऽख्यस्याः
इति। "अर्धं आदिभ्योऽर्च्।" ५। २। १२७।
इत्यच्। ततो डीष्।) कुलिकट्टकः। इति रत्न-
माला ॥ कालियाकड़ा इति भाषा। (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।
"करमर्द्धत्रिकण्टकसैरीयकप्रतावरीगृधनख इति
कण्टकवृक्षः ॥") कोलिट्टकः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गृधपत्रा, स्त्री, (गृधस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः
पत्रमस्याः। गृध इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।)
धूम्रपत्राट्टकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गृधराजः, पुं, (गृधः राजा इत्युपमितसमासः।

गृधानां राजेति वा। "राजाहः सखिभ्यश्च।"
५। ४। ६१। इति टच्।) जटायुपक्षः
यथा,—

"भूयः कनकपुष्पाये रक्षो वायोरनिष्पत्तेः।
निर्विभेद सुतीक्ष्णाग्रेर्गृधराजं शिलाश्रितेः।"
इति रामायणम् ॥

गृधसी, स्त्री, (गृधति मांसमभिकाङ्क्षति सततं इति
गृध् + क्रन्।) गृधो मांसलोषुपो मनुष्यः तं क्तं
पीडयति नाशयति वा। सो + कः शीष्।
वातरोगविशेषः। तल्लक्ष्यं यथा,—

"स्फिक्पूर्वोऽरुकाटीपृष्ठजातुजङ्घापदं क्रमात्।
गृधसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति सन्धते सुहः।
वाताहातकपाथ्यां सा विज्ञेया द्विविधा परः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीवक्रता।
जातुजङ्घोरसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्धवायान् गौरवं वह्निमाह्वयम्।
तन्ना सुखप्रसेकश्च भक्तदेषस्तथैव च ॥"

गृधसीवातात् केवलात् स्फिगादिपथ्यन्तं स्तम्भ
तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् वृद्धिक्रमात्। तेन क
यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्नात्राणां
नात्र गृधशो निर्देष्टकमनियमः। तथा गृ
सन्धते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृधस्यान्तु नरं सव्यक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्राग्निं वस्तिभिः समुपासं
नादौ वस्तिविधिं कुर्व्यादयावद्दृहं न गृधति।
क्षेधो निरर्थकः स स्याद्भ्रमन्वैव हुतो यथा ॥
तेलमेरुजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।

मासमेकं प्रयोगोऽयं गृधस्यान्तु गृधपत्रः ॥

तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सवुक्रं सगुडं पिबेद्वा।

कटूरुपृष्ठत्रिकमूलगुल्म-
गृधस्युदावसैहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

निष्कृष्टेरुखबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विषाहते

तत्पायसं कटीशूले गृधस्यां परमौषधम् ॥

एरुखमूलं विल्वश्च वृहती कण्टकारिका।

कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिभम्।

गृधसीजं हरेच्छसं चिरकालानुबन्धि च ॥

रुचकं सौवर्चलम् ॥ ४ ॥

"गोमूत्रैरुखतेलाभ्यां लघ्नाचूर्णं पिबेन्नरः।

दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृधसीं कफवातभाम्।

सिंहास्यदन्तीकृतमालकावां

पिबेत् कषायं रघु-तैलमिन्नम्।

यो गृधसीनष्टगतः प्रसभः

स शीघ्रगः स्याद्धि किमत्र चित्रम् ॥

वृहत्सिन्धतरोः सारो वारिष्ठा परिप्लवितः।

स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृधसीं

श्रेफालिकादलेः काथो नृहृमिपरिपाचितः।

दुर्भारं गृधसीरोगं पीतमात्रः प्रशाशयेत् ॥

श्रेफालिकानिर्गुणो ॥ ८ ॥

"राक्षसायास्तु पलशैकं पञ्च कर्षात्तु गृध्
सर्पिषा वटिकां ज्ञात्वा भक्षयेद् गृधसीरौ

गृध्रसो

इति राक्षसगुग्गुलुः ॥ ६ ॥
 “राक्षसतारग्वधदेवदार-
 त्रिकयष्टकैरक्षपुनर्गणानाम् ।
 कायं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
 बद्धोरुष्टचिकित्साभ्रुली ॥”
 इति राक्षसप्रकृपायः ॥ १० ॥
 “पथ्याविभौतामलकौफलानां
 प्रुतं क्रमेण द्विगुणाभितृडम् ।
 प्रस्थेन युक्तश्च पलकृषाणां
 द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
 अर्द्धावप्रेषं कथितं कषायं
 भास्ते पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
 अम्नि वह्नेरवतार्यं दद्यात्
 द्रव्याणि संचूर्ण्य पलाङ्कानि ॥
 विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
 कृष्णात्रिडङ्गागरकोषणानि ।
 यष्टेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
 हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
 निषेयमाद्यो विनिश्चिन्ति रोगान्
 स गृध्रसो नूतनखड्गताश्च ।
 प्रीहानसुगं जठराणि गुल्मं
 पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
 पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
 ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
 बलेन नागेन समं मनुष्यं
 जवेन कुर्यात्पुरगेण तुल्यम् ॥
 आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
 ष्मलं तथा पुष्टिकरो विषयः ।
 जतस्य सन्धानकरो विषेधा-
 द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”
 इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।
 “रक्तवातसमुद्गतान् दोषान् श्रद्धा महामते ।
 कश्यपुजानुमध्यं तु जायते बहुवेदना ।
 गृध्रसोति विजानीयात् तेन नोक्तश्च लक्ष्यम् ॥”
 “श्रतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराक्षयम् ।
 वर्णमेरुष्वेतैलेन गृध्रसोमपकर्षति ॥
 अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्णितम् ।
 तदत्र योजनीयश्च गृध्रसोनां निवारणम् ॥”
 इति हारोते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशोऽध्याये ॥
 “पाणिं प्रवङ्गुलीनां या कच्छरा मारुताहिता ।
 सकथ्युन्नेपं नियच्छाति गृध्रसो तां प्रचक्षते ॥”
 इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशोऽध्याये ॥
 “पाणीं प्रवङ्गुलीनाम् कच्छरा यानिनाहिता ।
 सकथोः क्षेपं नियच्छीयाद् गृध्रसोति हि सा
 कृता ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमोऽध्याये ॥
 चिकित्साया यथा,—
 सौवित्र्याचीकोष्ठकशिरःखड्गपङ्कजवातकण्डक-
 द्दाहपादहृषावशाहकवाधिर्यधमनीगतवात-
 गेषु यथोक्तं यथोद्देश्यं शिराच्यं कुर्यात्-

गृध्रं

इत्यत्राववाहकाद्वातयाधिचिकित्सितश्चावे-
 चेत ॥” इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने प्रथमे
 अध्याये ॥
 गृध्राणी, स्त्री, (यत्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
 तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् डीष् ।
 संज्ञायाम् ।) धूम्रपत्रादृशः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 गृध्रिः, स्त्री, (गृह्णाति सङ्गर्भमिति । गृह्ण ज उपा-
 दाने + कर्त्तरि क्तिच् एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्यायः । सङ्गतप्रसू-
 तिका २ । इति वैमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
 “प्रद्वीहीनां पीवराणाञ्च तावद्ग्या गृध्रो धेनवः
 सुव्रताश्च ॥”
 यथा च ।
 “एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्केकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिचौरं चतुर्गुणम् ॥
 वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुणर्वभङ्गिभिः ॥
 मेदया च समैः कल्केस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
 इहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
 सङ्गतप्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता-
 मणिः ॥) वराहकाल्पा । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ ॥
 वदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काष्मरी ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 गृह्ण, तु क ड गृहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरा-आत्म-सर्क-सेट् ।) सप्रमस्वरौ । क ड ।
 गृह्यते । गृहो गृह्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 गृहं, स्त्री, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनाथं यस्मि-
 न्नि । गृह् + “गेहे कः ।” ३ । १ । १४४ । इति
 कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
 भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
 “चतुर्थे मासि कर्मण्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ॥”
 अङ्गुष्ठादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
 वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
 “गृह्णाः पुंसि च भूजिषा ॥” इत्यमरः ॥ अत-
 एव मगौ । ४ । २५० ।
 “श्रयां गृह्णात् कुशान् गन्धानपः पुष्यं मणोन्
 दधि ॥”)
 तत्पर्यायः । गेहम् २ उद्वसितम् ३ वैश्व ४
 सङ्घ ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्यम् ८
 सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
 गृह्णाः १३ निकायः १४ निलयः १५ आलयः १६
 वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
 मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पश्यम् २१ सादनम् २२
 आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
 निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
 इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
 आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
 वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 गयः ३८ लहरः ३९ गर्भः ४० हर्म्यम् ४१
 अस्तम् ४२ दुरीषो ४३ नीलम् ४४ दुर्गः ४५

गृहं

स्वसराणि ४६ अमा ४७ इमे ४८ कृत्तिः ४९
 योनिः ५० शरणात् ५१ वरुथम् ५२ छर्दिः ५३
 छर्दिः ५४ छाया ५५ शर्म ५६ अजम् ५७ ।
 इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ गृह्णारम्भकालः ।
 “वैशाखश्रावणाषाढामार्गश्रावणकार्तिकाः ।
 सुप्रशस्ता गृह्णारम्भे पत्नीपुत्रसन्तुष्टिदाः ॥
 युक्तपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
 आदित्यभौमवर्जेषु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
 पूर्व्विमाद्यष्टमी यावत् पूर्व्वार्य्यं वर्जयेद् गृहम् ।
 उत्तरार्य्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
 अमावस्याष्टमी यावत् पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ।
 नवम्यादि तथा यान्वा यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥
 वज्रयाघातमूत्र्ये च अतीपातातिगण्डयोः ।
 विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृह्णारम्भं न कारयेत् ॥
 आदित्यहयरोहिणी ऋगश्रिरो ऋषोऽधिनडो-
 चरा
 रेवत्याघ मघापुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
 दिभिः ।
 सौम्यानां दिवसेऽथ गच्छरहिते योगे विरिक्ते
 तिथौ
 विद्यित्यक्तदिने वदन्ति सुगयो वैशाखिकार्थं
 शुभम् ॥
 त्रिभिन्निभिर्वैश्वानि कृत्तिकार्य्ये-
 रच्छेषपुत्राभिधानानि शोकाः ।
 शत्रोर्भयं राजभयश्च न्यतुः
 सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
 नाशं दिशन्ति मकरालिङ्गुलीरलने
 मेघे घटे धनुषि कार्मसुदीर्घस्त्रम् ।
 कन्याभस्से मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
 ज्योतिर्विदः कलसिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 तत्र प्रवेशकालः ।
 “ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्षं गृह्णारम्भोदितश्च यत् ।
 तत् सर्व्वं चिन्तयेद्दक्षप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
 हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठास्यो रोहिणी-
 रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभ्रम्भूलाधनिष्ठाश्च ।
 कन्याकुम्भश्रुवालिंसिंहमिथुनस्वर्वाद्येर्के शुभ-
 युक्तेष्वेन्द्रजश्रौत्तराश्रमदिवसे वैश्वप्रवेशः शुभः ॥
 कृत्वायतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
 दध्यक्षतान्दहलपुष्यफलोपशोभम् ।
 दक्षा हिरण्यवसनश्च तथा द्विजेभ्यो
 माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विप्रैस्तु ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
 (गृह्णार्य्ये समयशुद्धिरक्ता विश्वकर्मप्रकाशे
 द्वितीयाध्याये यथा,—
 “क्षेत्रे याधिमवाप्नोति यो नव कारयेद्गृहम् ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे ऋतुं तथैव च ॥
 आषाढे भृत्तरत्नानि पशुव्यंमवाप्नुयात् ।
 आश्विने मित्रलाभेषु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
 युद्धेष्वान्श्विने मासि कार्तिके धनधान्यकम् ।
 धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्यालक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥”
 गृहसंस्थापने मेघादिराशिगतशुभाशुभं यथा
 तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
 “गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्थे शुभदं भवेत् ।
 वृत्तस्थे धनवृद्धिः स्यान्नियुने मरणं भवेत् ॥
 कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भ्रष्टविवर्द्धनम् ।
 कन्या रोगं तुला सौख्यं वृद्धिके धनधान्यकम् ॥
 काम्बुके च महाहानिर्मकरे स्याद्द्विनागमः ।
 क्रुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्रभयावहम् ॥
 चापमीनशुक्रकन्यामासा दीघवहाः स्मृताः ।
 ज्येष्ठोर्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ॥
 मासे तपस्ये तपसि माघवे नभसि त्विषे ।
 ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
 निषिद्धेष्वपि कालेषु खानुक्ते शुभे दिने ।
 वृषदासगृहकारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
 पाषाणोद्यादिगृहानि निम्बमासे न कारयेत् ।
 निम्बमासेपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
 गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
 दशा चान्तदंष्ट्रादीनां विचारश्चात्र कर्मणि ॥
 गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्यभूमिजयोस्तथा ।
 राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्वशः ॥
 गृहकारम्भं प्रकुर्वीत वर्गनाथबले सति ।
 सर्वेषामपि वर्णानां सूर्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
 गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता लज्जा वर्णाशुपूर्वशः ॥
 सुगन्धा ब्राह्मणी भूमौ रक्तगन्धा तु चन्द्रिणी ।
 मधुगन्धा भवेद्द्वेषा मदागन्धा च सूरिणी ॥
 मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया चन्द्रिया मता ।
 अन्धा वैश्या भवेद्भूमिस्तक्ता शूद्रा प्रकीर्तिता ॥”
 अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
 “सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
 व्यत्यये व्यत्ययफला ह्यतः कार्यं परीक्षणम् ॥
 चतुरस्रा महाधन्वा द्विपाभा धनदायिनी ।
 सिंहाभा सदृश्यान् पुत्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
 वृत्ता सदृशदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
 त्रिशूलरूपा वीराणासुतपत्तिधनसौख्यदा ॥
 लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासाद्वजसन्निभा ।
 पदोन्नतिं प्रकुर्वते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
 त्रिकोणशकटाकारा सूर्ययजनसन्निभा ।
 क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्महानिकारी स्मृता ॥
 सुरजा वंशहा सर्पमण्डकाभा भयावहा ।
 नैःखा खरानुकारा च न्युदाजगरान्विता ॥
 त्रिपिटा पौरुषेष्टीना सुरजाभा तथैव च ।
 काकोलकानभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
 सर्पाभा पुत्रपौत्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा ।
 शूकरोद्याजसदृशी धनुःपरशुरुपिणी ।
 कुचिसान् मलिनान् सखान् ब्रह्मज्ञान् जनयेत्
 सुतान् ॥
 लकलासशवाकारा न्यतपुत्रधनासिदाम् ।
 दुर्गभ्यां पापिनी दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत् ॥
 मनोरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।

सुतार्थदा तथाप्युक्त् सुरेशदिक्रवा मही ॥”
 अन्यद्विवरणानु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
 गृहकर्मणि वर्णकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “शौरिवृद्धौर्जवं दास गृहेषु न निवेशयेत् ।
 ज्ञताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
 गजेर्विभयश्च तथा विदुर्निर्घातपीडितम् ।
 चैत्यदेवालयोत्पन्नं वचभयं घसप्रानजम् ॥
 देवाद्यधिष्ठितं दासनीपनिम्बविभीतकान् ।
 कण्टकिनोऽखारतस्त्वन वर्जयेद् गृहकर्मणि ॥
 वटान्धतौ च निर्गच्छी कोविदारान्तथैव च ।
 भ्रष्टकं शाल्मलीश्वैव पलाशश्च विवर्जयेत् ॥”*॥
 गृह्यते निर्दिश्यतेऽनेन इति । नाम । (गृह्यते
 स्वीक्रियते धर्माचरणायसौ इति ।) कलत्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
 “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहसुच्यते ।
 तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समभ्रुते ॥”
 गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्त-
 पादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छप-
 वत् प्रतीयमानत्वात्स्य तथात्वम् ।) पेशणशिला ।
 तत्पर्यायः । पेशणः २ पेशणीपट्टः ३ गृह्याश्मा ४।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्यैव । गृहपालित-
 तथा कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
 चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
 “कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
 कपोतः । ततः स्वार्थं संज्ञायाम् वा कन् ।) पक्षि-
 विशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 प्रासादकुक्कुटः २ भिक्षुकीकण्टः ३ पारावतः ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृति-
 रस्य ज्ञातया ॥)
 गृहकर्ता, पुं, (गृहं वासार्थं दृष्टादिरचितवैश्व
 करोतीति । गृह + कृ + कृत् ।) धूसरोऽति-
 रुद्धमच्छटकः । तत्पर्यायः । धान्यभक्षणः २
 चमः ३ भीरुः ४ लघ्विष्टः ५ कणप्रियः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
 गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
 कृत् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चरामी इति
 भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
 “प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
 सूरकारस्य सम्मतिः सोपानगृहकारकः ॥”
 गृहकारी, [नृ] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
 कृत् ।) कौटविशेषः । कुमिरपोका इति
 भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः १२।६६ ।
 “वको भवति ह्रस्वामिं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)
 गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी ।
 जेठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 पक्षी २ सुषली ३ विशम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुच-
 मत्स्यः ६ पक्षिका ७ गृहगोधिका ८ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १०

भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति के-
 चन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 गृहगोधिका, स्त्री, (सुना गोधा अस्यार्थे कः । प्र-
 अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिर-
 ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ । (य-
 दृहत्संज्ञितायाम् । ८ । ३७ ।
 “श्रिवा श्यामा रला कुक्कुः पिङ्गला गृहगोधिका
 शूकरी परपुष्टा च पुत्रामागश्च वामतः ॥”
 यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
 “माञ्जरीश्वानरमकरमच्छूकपाकमत्स्यगो-
 शम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाश्चतुष्पादकौटा-
 स्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)
 गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधि-
 निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः
 ४ । ३५३ ॥
 गृहणी, स्त्री, (गृहे गीयते क्रियते इति । गी +
 संज्ञायाम् गत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिका-
 ण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥
 गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रिते वा
 तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५ ।
 पिंडा दाज्योया इति च भाषा ॥
 गृहहमः, पुं, (गृहमिव हमः ।) मेघशब्द-
 इति रत्नमाला ॥
 गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति
 नश् + शिच् + लृ ।) कपोतः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोत-
 प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । सुषु इति यस्य भाषा ॥
 गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चक्रः
 इति हारावली । ८६ ॥
 गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (य-
 अथर्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
 “भर्गस्तं हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत्
 पत्नीत्वमसि धर्मेशाहं गृहपतिस्तव ॥”)
 सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ । धर्मः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे ।
 १२ । ६ ।
 “अग्निनाभिः समिधते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
 स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्वखण्डे ॥” ४
 ३४ । इति वा नाम्नादेशे गृहपती गृहपतिरिति
 रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)
 गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति
 कम् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
 गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । इति
 बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपची । इति प्र-
 रत्नावली ॥ (काकाद्योऽपि ॥)
 गृहबलिभुक्, [ज] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अर्पयति
 भक्ष्यन्त्यं सुदृक्ते इति । भुज् + कृत् ।) चटक
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । काकः
 इति केचित् ॥
 गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वरु-
 वेधमभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लघु-
 दिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहस्यः

मन्त्रः, पुं, (गृहे मन्त्रिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥
 मन्त्रिका, स्त्री, (गृहे मन्त्रेण श्रुति गुणभावेन तिष्ठतीति । मन् + "क्वल् लृचौ" । ३ । ११३३३ । इति क्वल् । ततश्चात् । कापि अत इत्त्वच् ।) चर्मचटो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामन्त्रिका इति भाषा ॥
 गृहः, पुं, (गृहे ऋग इव । यज्ञा, गृहस्थितौ ऋगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । १८ । ४५ ॥
 मेघी, [नृ] पुं, (गृहेदारैर्मेघते सङ्गच्छते इति । गृह + मेघ सङ्गमे + "सुप्यजाताविति ।" ३ । २ । ७८ । इति ङितिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
 "वेदविद्याव्रतज्ञातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्द्वयकथेन विपरीतांश्च वर्णयेत् ॥ ")
 मेघिनी, स्त्री (गृहं मेघते पुनाति प्राञ्जोक्तदान-दद्यादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः । गृह + मेघ + ङितिः । ततो डीप् ।) सालिकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिनृ + स्त्रियां डीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥
 आयः, पुं, (गृह गृहणे । गृहयते इति । गृह + "सृष्टि-गृहपतिदयिनिद्रातन्नाश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ३ । ४ । ४५ । इति आयः । ततः "अयामन्तेति ।" ३ । ४ । ४५ । इति गेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादि-कोषः ॥
 यालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + "सृष्टि-गृहपतिदयिनिद्रातन्नाश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ३ । ४ । ४५ । इति गेरयादेशः ।) गृहीता । प्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥
 वाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति चारा-वली । १६८ ॥
 स्यः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृह-पुण्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-मते इति । गृह + स्या + "ऌपि स्यः ।" ३ । २ । ४१ । इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्यायः । गृह्याश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ त्रयी ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयायः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ गृहा-धेपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति गटाघरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ * तस्य धर्मो यथा,—
 "गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 वलार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यान्तकाः ॥
 १ः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्तितः ।
 तस्यात्र गमनं श्रेयः कौन्तिरेषा सनातनी ॥
 २ः स्वारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्छरितव्रतः ।
 गतौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तत वेदवित् ॥
 ३ः दारनिरतो निव्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।

गृहाः

पञ्चभिश्च महायज्ञैः अद्धानो यजेद्विह ॥
 देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्मसु ॥
 इत्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः ।
 न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥
 निव्यं यज्ञोपवीतो स्यात् मुक्तावासाः सुचिव्रतः ।
 नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥
 जितशिश्रोदरो मैत्रः शिष्टाचारसन्वितः ।
 वैशवीं धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
 अधीत्याध्यापनं कुर्व्यात् तथा यजनयाजने ।
 दानं प्रतिग्रहश्चापि वङ्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥
 शौच्य कर्माणि यानीह ब्राह्मणानानु औषिका ।
 याजनाध्यापने चोभे सुहृद्वापि प्रतिग्रहः ॥
 अथ श्रेष्ठाणि चान्यानि शौच्य कर्माणि यानि तु ।
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥
 तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मेवित् ।
 दानो मैत्रः चमायुक्तः सर्वभूतसमो मुनिः ॥
 सर्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् सुचिः ।
 एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संप्रतव्रतः ॥"
 इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
 "सर्व्वेषामाश्रमाणांश्च देविध्यन्तु चतुर्विधम् ।
 ब्रह्मचार्यपकुर्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मसत्पतरः ॥
 योऽधीत्य विधिवद्दानं गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
 उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
 अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
 गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
 उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
 कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
 ऋणानि त्रीण्युपाहृत्य तत्रा भाव्याधनादिकम् ।
 एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्तिकः ॥"
 इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
 बाहुल्यन्तु तत्रैव ५० । ५१ । अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ *
 गृहस्थब्राह्मणधर्मो यथा,—
 "चतुर्थमायुषो भागसुषित्वादां गुरौ द्विजः ।
 द्वितीयमायुषो भागं ज्ञतदारो गृहे वसेत् ॥
 अद्रो हेतवैव भूतानामप्यद्रोहेण वा पुनः ।
 या वृत्तिस्तं समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
 यान्नामात्रप्रसिद्धार्थं स्त्रैः कर्मभिरगर्हितैः ।
 अक्षेत्रेण शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥
 ऋतान्दत्ताभ्याञ्जीवेत् ऋतेन प्रवृत्तेन वा ।
 संत्यागृताभ्यामपि वा न श्रुत्तत्रा कदाचन ॥
 ऋतमुच्छ्रितं ज्ञेयमन्तं स्यादयाचितम् ।
 न्तन्तु याचितं भेत्तं प्रवृत्तं कर्षणं स्रुतम् ॥
 सत्यावृत्तन्तु वाग्विष्यं तेन चैवापि जीयते ।
 सेवा श्रुत्तराख्याता तस्मात्तां परिवर्त्तयेत् ॥"
 इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥
 गृहस्थगं, स्त्री, (गृहस्थ गृहवाल्मनार्था स्त्रिया ।
 अभिधानात् जीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्य-
 मरः । ३ । ५ । ३० ॥
 गृहाः, पुं, (गृहन्ति धानादिकं इति । गृह् + "गेहे
 कः ।" ३ । १ । १४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा,
 मनुः । ४ । २५० ।)

गृही

"श्रयां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्यं मयीन् दधि ।
 धाना मत्स्थान् पयो मांसं शाकश्चैव न निर्गुदेत् ॥"
 गृह्यन्ते धर्म्मोचरणाय इति । गृह + कः ।)
 दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ गृह्यवहुवच-
 नाम्नोऽयं शब्दः ॥
 गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि
 क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥
 (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे ।
 "नाहं गृहागतं हस्मि ॥")
 गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः ।
 इति हलायुधः ॥
 गृहान्, स्त्री, (गृहे पर्युषितान्नादिना प्रसूतीजन-
 मन्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति
 ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा
 आरामः ।) गृहसमीपे ह्यभिमवन्म् । तत-
 पर्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥
 गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रका-
 श्रते इति । गृहालि + कै + कः । ततश्चात् ।)
 ज्येष्ठी । इति चारावली । १८४ ॥
 गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवग्रहणैरनया इति ।
 अव + गृह् + करणे श्रुट् । ततो डीप् ।) देहली ।
 इत्यमरः । २ । २ । १३ । ह्यतिना दाओया
 इति च भाषा ॥
 गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव ह्यायायुक्तस्थाने आश्रिते
 इति । आ + श्रौ + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।)
 ताम्बली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाह्य
 इति भाषा ॥
 गृहाश्रमा, [नृ] पुं, (गृहचरितोऽश्रमा अपस-
 निर्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति
 शब्दरत्नावली । शिला इति भाषा ॥
 गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्यस्याः । इति
 इतिः डीप् च ।) भार्या । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
 "गृहिणी सचिवः सखी मिथः
 प्रियश्रिया ललिते कलाविधौ ।
 करुणाविसुखेन न्ययुना-
 चरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
 गृहं गृहकार्यं साध्यतयाऽस्यस्या इति इतिः
 डीप् च । गृहकर्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-
 न्तलायां चतुर्थाङ्के ।
 "शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रलतापि रोषणतया मासु प्रतीपं गमः ।
 भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोग्ग्वसुत्सुकिनी
 यान्तेव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्या-
 धयः ॥)
 गृही, [नृ] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इतिः ।)
 गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्ता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ६
 "गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रैश्चतन्त्रितः ।
 कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥

गु

गृहीतं, त्रि, (गृह + कर्मणि क्तः ।) स्त्री कृतम् ।
 प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १।३।
 “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामथं च चिन्तयेत् ।
 गृहीत इव केषु न्यतुना धर्मेमाचरेत् ॥”
 गृहीतदिक, [प्र] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक
 हन्तुः प्रहृत्वा भयादयेन ।) पलायितः । तिरो-
 हितः । इति हेमचन्द्रः । ३। ४६६ ॥
 गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल
 + क्तन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । तेन वस्य
 उत्वम् ।) अङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४। ६८ ॥
 गृह्यं, स्त्री, (गृह्यते आक्रम्यते अर्ध-आदिभी रोगै-
 रिति । गृह + “पदास्त्रैरिवाह्यापक्षेषु च ।”
 ३। १। ११६ । इति ऋषि । गुद्म् । (गृह्यन्ते
 मंगृह्यन्ते सामवेदाङ्गाक्तानि कर्मविधानान्यत्र
 इति । गृह + क्यप् ।) कात्यायनग भिलादिकृत-
 सूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । १६ ॥ तत्र तु
 गोभिलादिकृतसामवेदाङ्गाक्तकर्मकाण्डनिर्णयः ॥
 गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । गृह + “पदास्त्रैरि-
 वाह्यापक्षेषु च ।” ३। १। ११६ । इति ऋषि ।
 पञ्जरादिवन्धनेन परस्त्रीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।)
 गृह्यासक्तगृहादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥
 (अग्निः । यथा, मनौ । ३। ८४ ।
 “वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येभ्यो विधिपूर्वकम् ।
 आभ्यः कुर्व्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्व-
 हम् ॥”)
 गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । गृह + क्यप् ।)
 अस्त्रैरो । अस्त्रतन्त्रः । पक्षः । इति विश्व-
 मेदिनी । (यथा, भारविः । २। ५ ।
 “ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा
 गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥”
 गृहे भव इति यत् । गृहीतपन्नवस्तु ।)
 गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।)
 अस्त्रतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३। १। १६ ॥
 गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।)
 गृह्यासक्तपश्चिन्तगृहादिः । तत्पर्यायः । छेकः २ ।
 इत्यमरः । २। ६। ४३ ॥
 गृह्या, स्त्री, (गृह्यते कृपेणेति । गृह + क्यप् + टाप् ।)
 ग्राखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥
 गु, क ड विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-आत्म-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् ।
 क ड, गारयते स्वरूपमर्थं सुधीः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 गु, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्वां-परं-
 सकं-सेट् ।) शब्द इह अक्तवाक्यम् । गि, गृणाति
 वाक्यं लोक, । गौर्गः गौर्गः । इति दुर्गादासः ॥
 गु, प्र निगारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुदां-परं-
 सकं-सेट् ।) निगारणं भक्षणम् । प्र, गिरत्यत्रं
 लोकः । देवात्ततो विगलितो गिलितो वक्त्रेन
 इति तु अस्मात् हङ्गोः कभावे इति भावे
 कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि वक्तव्यादुरेफस्य
 लकारे गिल इति स्थिते छेः क्तवाख्याने इति औ
 कर्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेषुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + ङः । गो गन्ता । ग
 इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् इत्य उल्ले
 साधुः ।) गेषुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)
 गेषुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिक्रताविति-
 कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः ।
 इत्यमरः । २। ७। १३८ ॥ गेषु इति गेद ।
 इति च भाषा ॥
 गेषुकः, पुं, (गेषुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।
 अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) गेषुकः । इति जटा
 धरः ॥
 गेद, ऋ ड उ गतौ । चाले । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भ्वां-आत्म-सकं-सेट् ॥)
 गेप, ड ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्म-सकं-सेट् ।)
 ड, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥
 गेयं, स्त्री, (गै + “अचो यत् ।” ३। १। ६७ । इति
 यत् । “इदयति ।” ६। ४। ६५ । इति आत
 ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी ।
 गे । २० ॥ (यथा, माघे । २। ७२ ।
 “वर्णेः कतिपयेरेव गथितस्य खरैरिव ।
 अनन्ता बाहुस्थाहो गेयस्यैव विचित्रता ॥”)
 गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः ।
 गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरि-
 वंशे हरिवंशप्रबन्धि । ५० । ४१ ।
 “इमे त्वां सुनयःसप्त संहिता सुनिमज्जलेः ।
 सुवन्ति देवदियाभिर्गैयाभिर्गीर्भिरङ्गसा ॥”)
 गेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ड, गेवते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 गेष, ऋ ड अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-
 आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ड, गेषते ।
 जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥
 गेष्याः, पुं, (गायतीति । गै + “इष्णो गादाभ्यां
 किङ्गा ।” इत्युणादिकोषटीकाकारसूत्रान् इष्णः ।)
 रङ्गोपजीवो । सामगानकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥
 गेष्युः, पुं, (गायतीति । गै गाने + “गादाभ्या-
 मिष्णुच् ।” उणां । ३। १६ । इति इष्णुच् ।)
 गायनः । नटः । इति मेदिनी । गेषु । ११ ॥
 सामगानकर्ता च ॥
 गेहं, स्त्री, (गो गन्धर्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्यं
 गणेशेन वा ईह्यते कान्यते इति । ग + ईह +
 कर्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्वो गणेशो वा
 ईहः ईषितो यस्मिन् ।) गेहम् । इत्यमरः ।
 २। २। ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
 “लणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च स्रुता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥”)
 गेही, [न] त्रि, (गेहमस्यस्येति । गेह + इनिः ।)
 गेही ॥ (स्त्रियां डीप् । गेह्यी । यथा, आर्या-
 सप्तसती । १६६ । [मानम् ॥”)
 “गेह्ययाः श्रद्धन्ती गोत्रस्वलितापराधतो
 गेहेनर्ही, [न] पुं, (गेहे नर्हीति गर्जतीति ।
 गेह + नर्ह + णिनिः अलुक् समासः । अस्य गेह

एव गर्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापूरः ।
 तत्पर्यायः । गेह्यूरः २ पिच्छीयूरः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३। १४१ ॥
 गेह्यूरः, पुं, (गेहे एव यूरः । अलुक् समासः ।
 अन्यत्र यूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेह्यूरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३। १४१ ॥
 गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
 अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 गैरिकं, स्त्री, (गिरौ भवमिति अध्यात्मारिणा
 ट्ण् ।) स्वर्गम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरि-
 माटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तधातुः २
 गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सरा-
 धातुः ६ गिरिन्द्वयम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ।
 वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरि-
 न्द्वय ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहित-
 न्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकम्
 पर्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्व-
 गैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सु-
 क्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ वभुधातुः ७ शिला-
 धातुः ८ । अनयोगाङ्गाः । मधुरत्वम् । शो-
 त्वम् । कषायत्वम् । ब्रह्मरोपयत्वम् । विस्फोटः
 श्रोत्रमिदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्मलत्वम् । क्षिप्तम् ।
 सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारित्वम्
 इति राजवल्लभः ॥
 “गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्मथा ।
 सुवर्णगैरिकन्वन्वत्ततो रक्ततरं हि तत् ।
 गैरिकद्वितयं स्वर्णं मधुरत्वरं हिमम् ।
 चक्षुष्यं दाहपित्तासकफहिक्काविषापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमसि पु-
 रूपनयनं यस्य ।) जलमधूकण्टकः । इति राम-
 निर्घण्टः ॥
 गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरा-
 त्वाद् डीष् ।) लाङ्गलिकीचृचः । इति रत्नमाला ।
 (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)
 विषलाङ्गला इति भाषा ॥
 गैरेयं, स्त्री, (गिरौ भवमिति । गिरि + ट्ण् ॥
 शिलाजतु । इत्यमरः । २। ६। १०४ ॥ (यथा
 पर्यायाः ।
 “शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्घास इत्यपि ।
 गैरेयमक्षजश्चापि गिरिजं शैलधातुचम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिकातेति ।
 गोकण्डकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इति ॥
 गोचुरकण्टकः । (अस्य पर्याया यथा, —
 “गोचुरः सुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्डः हाट्ट-
 कण्टकः ।
 गोकण्डको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
 पलङ्गया श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादित्युक्तिका ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोकुलं

प्रपुटः । गवां खुरम् । इति विचमेदिनी ॥
 गोखुरेः खपुटीकतः । इति हेमचन्द्रः ॥ चिक-
 टकद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौः, पुं, (गोः कर्त्तृ इव । तत्पुण्यपरिभाष-
 णादस्य तथात्वम् ।) परिभाषाविशेषः । स तु
 प्रनामिकायुक्तविष्णुताडुम् । (गोः कर्त्ताविव
 त्तो यस्य ।) ऋगभेदः । इत्यमरः । २।५।१० ॥
 यथा च अन्वराधेयः । २ । २३ ।
 'सुनिविद्योगविलम्बप्रकृष्टदुःशुद्धानि
 नर्हो'पि ।
 गोकर्त्तृकोऽर्थं तर्कोत्पककण्डकेषु ॥
 मस्य मांसगुणा यथा,—
 'गोकर्त्तृमांसं मधुरं क्षिप्तं नडु कषापहम् ।
 त्रपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥'
 इति सुश्रुते खण्डस्थाने ६४ अध्यायः ॥)
 अन्वतरः । (गौश्चखुरेव कर्त्तव्यं यत्) सर्पभेदः ।
 (गोरिव कर्त्तव्यं यत्) गण्डदेवताविशेषः ।
 इति मेदिनी । खे । ४६ ॥ तीर्थविशेषः । यथा,
 भागवते ।
 "ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्भकान् ।
 गोकर्त्तृणां शिवदेवं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः ॥"
 (पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६० ।
 "केदारपीठे सन्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी ।
 मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्त्तृ भद्रकर्त्तिका ॥"
 कर्त्तव्यं, स्त्री, (गोः कर्त्तृ इव पञ्चमस्याः । "पाक-
 कर्त्तृपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।" ४।१ ।
 ६४ । इति स्त्रीषु ।) कर्त्तव्यता । इत्यमरः ।
 २।४।८ ॥ (विट्ठलिरस्या कर्त्तव्यं ज्ञातया ॥)
 किराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः ।
 कृ + "इगुपधन्नाप्तीकिरः कः ।" ३।१ । १३५ ।
 इति कः । ततश्चात् गोकिरा । तथा सती
 अटतीति । अट + खलु । ततश्चात् अत इत्यच् ।)
 सारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 किराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती
 अटतीति । अट गतौ + "कर्मयञ्च् ।" ३।२।१ ।
 इत्यच् । गौरादित्वात् स्त्रीषु ।) सारिकापक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 किलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव । निपा-
 तनात् इत्यः ।) सुषलम् । हलम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 कीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव ।) सुषलम् ।
 हलम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥
 कुलं, स्त्री, (गोः कुलम् ।) गोसम्बन्धः । तत्-
 पथ्यायः । गोधनम् २ सर्वाङ्गः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ५८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६ । १०० ।
 "गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
 अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥"
 गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 "गोकुले कन्दुशाकायां तेजयन्तेऽस्युयन्मयोः ।
 अमीमांस्यानि शौचाग्निं स्त्रीषु बाणातुरेभ्य च ॥"
 मयुरैकदेशे श्रीमन्स्य वाचस्थानम् । यथा,—
 "कासेन व्रजता तांत ! गोकुले रामकेश्वरी ।

२३२
गोक्षुरः

जायुर्भां सह पात्रिर्भां रिङ्गमाञ्जी विचङ्गुः ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥
 (अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्या
 प्रसिद्धो विराजते । बहुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे
 शिवशतनामस्तोत्रे,—
 "गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥"
 पुं, खनामख्यातः पञ्चितविशेषः । अयन्तु चत-
 दशशतपरिमितशकाब्दसम्प्रतत्परप्रारम्भे एव
 मिथिलादेशान्तर्वर्तिनि 'मगरीश्वरी' संज्ञक्यामे
 विद्यानिधिपीताम्बरपञ्चितात् जातः इति
 मैथिलाः । अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता
 यन्त्रास्ते । १ दीधितिबिद्योतः (शिरोमन्दि-
 टीका ।) २ न्यायविद्वान्तत्त्वम् । ३ पदवाक्य-
 रत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्याल-
 निवृत्तिः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामन्दिटीका ।
 ७ रसमहाकवेवः । ८ लाघवगौरवरक्ष्यम् ।
 ९ शिवशतकम् ॥)
 गोकुलिकः, त्रि, (गोर्नेत्रस्य कुलं च चक्षुःभावः
 प्रखरदृष्टिचातुर्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति ।
 "अत इतिठौ ।" ५ । २ । ११६ । इति ठम् ।)
 केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षक-
 त्वात् ञङ् इव ।) पङ्कस्यगुपेक्षकः । इति
 मेदिनी । के । १८६ ॥
 गोक्षतं, स्त्री, (गोभिः क्षतम् उच्यते इत्यम् ।
 क्ष + भावे क्तः । क्षत्रिहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
 शते इति न्यायात् गोपुरीवमित्यर्थः ।) गोमयम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विनिखतीति । क्षुर विवे-
 खने + "इगुपधन्तेति ।" ३ । १ । १३५ । इति
 कः । ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष
 इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) क्षुर-
 क्षुपविशेषः । स तु क्षुरदृष्टेः देन द्विविधः ।
 गोक्षुरि इति गोखुर इति च भावाः ॥ तत्-
 पर्यायः । चिकण्टः २ स्थलशङ्काटः ३ गोकण्टः ४
 चिकण्टकः ५ क्षिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्गवा १०
 इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ खाडुकण्टकः १३
 गोकण्टकः १४ वनशङ्काटः १५ । इत्यमरः ।
 २।४।८—८६ ॥ क्षुरकः १६ भक्ष्यकण्टः १७
 इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुरङ्गः १९
 श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ बाल-
 दंष्ट्रः २३ शङ्कः २४ गोक्षुरः २५ चिकटः २६
 चिकः २७ इक्षुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
 मधुरत्वम् । टंङ्कत्वम् । क्षुद्राग्नीश्वरविदाह-
 नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टतो गुणो-
 त्तरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खाडुत्वम् ।
 वक्षिणोद्यनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् ।
 आसकावाशोविवनाशित्वम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । उष्णत्वम् । तप्याक-
 गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । स्त्रीतोविश्राधन-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

गोचरः

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर + कार्पे कन् ।) गोक्षुरः ।
 इत्यमरः । २।४।८—८६ ॥ (अस्त्र पर्याया यथा,—
 "गोक्षुरः क्षुरकोऽपि खात् चिकण्टः खाडु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशङ्काट इत्यपि ।
 पलङ्गवा श्वदंष्ट्रा च तथा खादिसुगन्धिका ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने बहुविधे-
 ष्थाये ॥
 "गुमापकं गोक्षुरकाच्च वीचं
 तथोच्यते गोपयसा विपाच ।
 खनाहृतं शर्करया च युक्तं
 पीत्वा नरो भुञ्जति सर्वरात्रम् ॥"
 गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विनिखतीति । क्षुरः अस्त्र-
 विशेषः । गोः पृथिव्याः क्षुर इव ।) गोक्षुर-
 दृक् । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।)
 गवां श्वेषे स्त्री ॥
 गोक्षुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव ।) गोक्षुरः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 गोयष्टिः, स्त्री, (गौर्यष्टिः गौरिव यष्टिरित्यर्थः ।
 जात्या समासे परनिपातः ।) सङ्गतप्रकृता
 गौः । इति केचित् ॥
 गोयोगं, स्त्री, (गोर्द्वैत्वम् । गो + द्वित्वे गोयुगम् ।)
 गोयुगम् । ("पशुभ्यः खानद्वित्वे गोडगोयुग-
 वङ्गवम् ।" इति सुगन्धोद्यच्छतम् ।)
 गोयुगं, स्त्री, (गोः खानम् । गो + खाने गोयुगम् ।)
 गोस्थानम् । इति सुगन्धोद्यच्छतम् ॥
 गोयन्त्रिः, पुं, (गोनिःखतो यन्त्रिरिव ।) करीषः ।
 (गोर्मेनिर्वाहुल्यात् एकत्र यन्त्रं यत् ।)
 गोडम् । (गोर्मेनिरिव ।) गोनिर्द्विकौषधिः ।
 इति मेदिनी । घे । १६ ॥
 गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्तीत्यस्मै । गो + हन् + सम्प्रदाने
 मूलविभूजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति
 पात्रिणिः ॥ (गां हन्ति । हन् + कः ।) गोघा-
 तके त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततन्त्रे ।
 "गोघ्नवद्विहितः कल्पश्चान्नायथमयापि वा ॥"
 गोघ्नं, स्त्री, (गोः पृथिव्या घृतमिव श्रत्यादिपोषक-
 त्वात् ।) दृष्टिः । इति चिकित्सविशेषः ॥ (गोर्जातं
 घृतम् ।) गण्डघृतम् ॥
 गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यसिद्धम् ।
 गो + चर + "गोचरश्चरवद्भ्रजञ्जापञ्चनिग-
 माच्च ।" ३ । ३ । ११६ । इति निपातनात्
 साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरस-
 स्पर्शस्वरूपः । इत्यमरः । १ । १ । ५ । ८ ॥ (यथा
 भाषापरिच्छेदे "ब्राह्मण्य गोचरो गन्धः ॥" ॥
 गावश्चरन्त्यसिद्धिति । गोचरव्यख्यानम् । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे । यथा च भारविः । ४ । १० ।
 "उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
 द्द्वारयन्तः पतितुङ्गवेनं गाम् ॥"
 गोचर इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर + पचाद्यच् ।
 इन्द्रियप्रत्यक्षोभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
 "अस्मिन् सच्चिदानन्दमवाङ्मयगोचरम् ॥"

गोचरः

देशः । यथा, हेः रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
 “अत्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुह्यो गहनगोचरः ॥”
 “गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।” इति
 तट्टीकाज्ञानामातुजः ॥) जन्मराश्वविधिरहा-
 क्रान्तराशीर्णां संज्ञा । यथा,—
 “गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहणिरुचकाः ।
 पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
 अपि च ।
 “अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्वन्नामभारैः ।
 गोचरस्थोस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः ॥”
 गोचरशुद्धिर्यथा,—
 “केतूपप्रवभौममद्गतयः षड्विंशत्याः शुभा-
 च्छाकावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
 जीवः सप्तमवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
 मुक्तः षड्दशसप्तवर्षमितरे सर्वेषुपुपान्ते शुभाः ॥”
 इति दौषिका ॥
 (अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
 बुधस्य गोचरफलम् ।
 “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्व्याद्वितीये
 भयम् ।
 दुश्चिन्त्ये श्रियमातनोति हिवुके मानक्षयं
 यच्छति ॥
 दैत्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
 भीष्मामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं
 धर्मगः ॥
 कर्मद्विजगकस्तु कर्मगो
 वित्तद्विजगदधायसंस्थितः ।
 द्रव्यनाशजनितं महापदं
 यच्छति व्ययगतां दिवाकरः ॥”
 चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
 “जन्मार्थं दिशति हिमगुञ्जितनाशं द्वितीये
 दद्याद्द्रव्यं सज्जभवने नेत्रोरां चतुर्थे ।
 कार्यभ्रंशं तनयग्रहगो वित्तलाभश्च षष्ठे
 दूने द्रव्यं युवतिसहितं नृत्यसंस्थोऽथ नृत्यम् ॥
 नृपभयं कुरुते नवमः शशी
 दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
 विविधमायगतः कुरुते धनं
 व्ययगतस्तु रजं सधनक्षयम् ॥”
 मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
 “प्रथमग्रहगः चौखीसुतुः करोत्यरिजं भयं
 क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
 अरिभयकरः पातालेऽस्तु चिन्तति च पञ्चमः
 रिपुग्रहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
 जनयति मरणस्थः शत्रुवाधां घराजो
 दिशति च नवमस्थो कार्यपीडामतीव ।
 शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिनाभं
 व्ययभवनगतोऽसौ वाध्यनार्थार्थनाशान् ॥”
 बुधस्य गोचरफलम् ।
 “बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थे धनं
 वधं रिपुभयान्वितं सज्जजगत्तुर्थेऽर्थदः ।
 अनिर्हृतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
 करोति मदनस्थिता बहुविधां शरीरापदम् ॥

गोचर्म

अष्टमे शशिसुते धनलक्षि-
 धर्मगोऽतिमहतीं तदुपीडाम् ।
 कर्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
 द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥”
 गुरोर्गोचरफलम् ।
 “भयं जन्मन्याय्यं जनयति धनस्योऽर्थमतुलं
 तृतीयेऽङ्गक्षेत्रं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
 शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्व्यादरिग्रहे
 गुह्येने पूजां धननिचयनाशश्च निधने ॥
 धर्मगतो धनद्विकरः स्यात्
 प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
 स्थानधनानि ददाति स चाये
 द्वादशगस्तशुभानसपीडाम् ॥”
 सुक्रस्य गोचरफलम् ।
 “जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
 द्विष्यन्धगः शुभकरो धनदक्षतुर्थे ।
 स्यात् पुत्रदक्षनयगोऽरिगतोऽरिद्विं
 शोक्तप्रदे मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
 जनयति विविधाम्भराणि धर्मं
 न शुभकरो दशमस्थितस्तु मुक्तः ।
 धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
 व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥”
 शनैर्गोचरफलम् ।
 “वित्तभ्रंशं सदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्न-
 क्षितक्षेत्रं द्वितीये रिपुहननहतं वित्तलाभं
 तृतीये ।
 पाताले शत्रुद्विं सुतभवनगतः पुत्रभत्यादि-
 नाशं
 षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने द्वावसङ्गा-
 तमार्किः ॥
 शरीरपीडां निधनेऽथ धर्मं
 धनक्षयं कर्मणि दौर्भनस्यम् ।
 उपाध्यगो वित्तमनर्थमन्तो-
 शनिर्ददातीत्यवदत् सुदृप्तः ॥”
 राशेर्गोचरफलम् ।
 “जन्मान्धपञ्चवसुरन्धनवद्विसप्त-
 राशौ स्थिते यदि भवेत्सुरः कदापि ।
 अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्येष्टानि
 रोगप्रवासमरणाभिभयं करोति ॥”
 केतौर्गोचरफलम् ।
 “एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
 सम्मानभोगशुभमानसुखार्थदाता ।
 आक्षाकराश्च पुरुधाः प्रमदाश्च नित्यं
 सौख्योदयं दिशति पुण्यक्षयश्च केतुः ॥”
 अन्यत्सर्वं ग्रहग्रहे द्रष्टव्यम् ॥)
 गोचर्म, [न] क्षी, (गोचर्म) । गवां त्वक् ।
 कर्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
 “मेवासनन्तु वशार्थमाहृष्टौ यात्रचर्म च ।
 शान्तौ नृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं यात्रचर्म च ॥
 गोचर्मस्तम्भे देवि । सम्भवे वाजिचर्म च ॥”
 इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
 परिमाणविशेषः । यथा,—

गोजिज्ञा

“यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि
 अपि गोचर्मेमात्रेण भूमिदानेन युज्यते ॥”
 गोचर्मेमात्रेण च दृष्टव्यतिना दर्शितम् । यथा—
 “सप्तहस्तेन दक्षेन विंशद्दक्षैर्निवर्तनम् ।
 दश तान्येव गोचर्मे दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥”
 इति मिताचाराणां आचाराध्यायः ।
 गोच्छालः, पुं, (गं भूमिं द्वादशतीति । द्द+शि
 + अञ् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलात्
 दक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा तं
 भाषा ॥
 गोजलं, स्त्री, (गवि जातं जलम् ।) गोचलम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गावश्च १०० अथावे ।
 “गोजलेनैव पूरेण कर्षसावो विनश्यति ॥”)
 गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो+ज
 + “जनसगखनक्रमगमो विट् ।” ३ । २ । ६०,
 इति विट् । “विङ्गोरिति ।” ६ । ४ । १ ।
 इति आत्वच् ।) गोलोभिकादक्षः । इति राज
 निर्घण्टः ॥
 गोजागरिकं, स्त्री, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः कषण-
 रोऽख्यस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी,
 के । २२७ ॥
 गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्र-
 रीव । अख्यवत्कण्टकान्वितत्वादख्य सधात्वम् ।
 कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ।
 गोजापयी, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् व्यापयति
 युक्तवर्णो भवतीति । आ + पयि + अच् ।
 गौरादित्वाद् डीष् ।) दुग्धपेनीदक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 गोजिज्ञा, स्त्री, (गोजिज्ञेव ।) क्षुपविशेषः ।
 गोजियालता इति दरियाशाक इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । दार्जिका २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ११६ । दार्जिका ३ । इति भरतः ॥ दार्जि-
 पत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ।
 वातोना ६ अधोसुखा ७ अनहुञ्जिष्ठा ८
 अघःपुष्पी ९ दूर्वा १० गोजिज्ञिका ११ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
 “गोजिज्ञा गोजिका गोभी दार्जिका खरपत्रिणी ।
 गोजिज्ञा वातला शीता ग्राह्यी कर्पपित्तुः ।
 हृद्या प्रमेहकासासत्रण्यवरहरी लघुः ।
 कोमला तुवरी-तिक्ता खादुपाकरसा स्थिता ॥
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शी-
 तत्वम् । पित्तसर्व्वेदन्तिविघ्नार्तिनाशित्वम् । रक्त-
 संरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (यथा
 व्यवहारो यच्च तद्वयथा,—
 “सोमवस्त्रोऽन्धकार्यञ्च गोजिज्ञा हंसपदपि ।
 रजस्थौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे विषाधिकारे ॥
 गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गङ्गाद इति
 भाषा ॥
 गोजिज्ञिका, स्त्री, (गोजिज्ञेव गोजिज्ञा कर्ण-
 कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिज्ञा जता । इति
 शब्दरत्नावली ॥

गौ, पुं. (गौदृक् इव । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । स तु नामौ प्रहृष्टमांसगुडकः । इति लिङ्गादिसंयच्छटीकायां भरतः ॥
गौः, पुं. (गां भुवं तुम्बति अर्हतीति । गो + तुम्ब + कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) श्रीर्ष-
गौः । इति मेदिनी । वे । १२ ॥ तरङ्ग इति
ख्यातः ॥
गौ, स्त्री, (गोडुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) गवा-
दनी । इति मेदिनी । वे । १२ ॥ गौसुक इति
ख्याता गोमा इति राजगौसुक इति च ख्याता
रत्निके । इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः । चित्रा २
गवाक्षी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोडु-
म्बिका ४ । इति रत्नमाला ॥
गुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब + स्त्रियां कन् + स्त्रियां
शाप् अत इत्वच् ।) गोडुम्बा । इति रत्नमाला ॥
गौ, स्त्री, (शृणादिगुणाद् जातः गोणः निपा-
तनादुकारस्य गुणः । गोणशब्दात् आवपने-
र्थे “जानपदक्लृष्टगोणेति” ४ । १ । ४२ ।
इति डीष् ।) धान्यादिवह्नार्षाधारविशेषः ।
इति सुग्धबोधम् । गुण इति भाषा ॥ द्रोणी-
परिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्धाध्याये ।
“विडालनकुलोद्गायां चर्मगोश्यां ग्गस्य वा ।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं श्वास्वयोनीपनाहितम् ॥”
“शूर्पाभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाद्यो गोष्ठी च सा
सृता ।
भाषट्काचविखानि कुडवः प्रथमापकम् ।
राशिर्गोष्ठी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥”
इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये उक्तम् ॥
“गोष्ठी शूर्पेभ्यं विद्यात् खारौ भारीन्तथैव च ।
पान्तिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
छिद्रवल्गुम् । तत्पठ्यायः । शानी २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४३ ॥
गौ, पुं. (गोः व्यञ्ज इव ।) नामौ वृद्धमांस-
गुडकः । इति लिङ्गादिसंयच्छे अमरः । ३ । ५ ।
१८ ॥ गेंड् इति भाषा । पामरजातिः ।
वृद्धनाभियुक्तं चि । इति मेदिनी । डे । ११ ॥
गौस्य रूपान्तरं गोडुः गौडुः । इत्यमरटीका ॥
गमः, पुं. (गोभिर्ध्वंसं तमो यस्य । एषोदरादि-
त्वात् साधुः । एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते ।
१३ । ६३ । ६५ ।
“गौदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्ते समदर्शनात् ।
गोभिस्तमो मम ध्वंसं जातमाश्चय देहतः ।
वद्वि मां गौतमं ज्ञात्ये यातुधानि । निबोध माम् ॥”
गौतमसुनिः । स तु ब्रह्मपुत्रः । इति गथा-
भाषात्तत्र वायुपुराणम् ॥
गमान्वयः, पुं. (गौतमोऽन्वयो वंशप्रवर्तको यस्य ।)
श्राव्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
गुणः, पुं. (प्रशस्ती गौः “प्रशंसावचनेच” ।
२ । १ । ६६ । इति कर्मधारयः ।) उत्तमगौः ।
गोष्ठी मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति वा अतुपतिः ॥

गोर्ष, स्त्री, गवते शब्दयति पूर्वपुरुषान् यत् ।
इति भरतः ॥ (गु + “गुष्टवीपतीति ।” उर्णा ।
४ । १६६ । इति चः ।) तत्पठ्यायः । सन्ततिः
२ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६
वंशः ७ अन्वयायः ८ सन्तानः ९ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १२ ॥ आख्या । (यथा, कुमारः । ४ । ८ ।
“सरसि सरमेखलागुणे-
रत गोचखलितेषु बन्धनम् ॥”)
सम्भावनीयबोधः । काननम् । चैत्रम् । वल्गुम् ।
इति मेदिनी । रे । २६ ॥ छत्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ संघः । वृद्धिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वित्तम् । इति विश्वः ॥ * ॥ “वंशपरम्पराप्रसिद्धं
आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम् ।
चत्त्रियवैश्ययोरोपदिष्टातिदिष्टगोत्रं श्रुद्रस्याति-
दिष्टातिदिष्टगोत्रम् ॥” इत्युद्गाहस्तम् । चत्त्रिय-
वैश्यभूदानामतिदिष्टातिदिष्टगोत्रप्रवरमतस्यै-
तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः । तथा चाभि-
पुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने ।
“चत्त्रियवैश्यश्रुद्राणां गोत्रश्च प्रवरादिकम् ।
तथान्वयवर्णसङ्कराणां तेषां विप्राश्च यजकाः ॥”
गोत्राणि तु चतुर्विंशतिः तथा च मनुः ।
“शाखिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्गकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥
कल्किश्चाग्निवैश्यश्च क्षत्र्याश्चैवशिशुकौ ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः ॥
वृत्तकौशिकमौजल्यौ आलम्बानः पराशरः ।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा ॥
वैयाघ्रपत्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः ।
चतुर्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्वपण्डितैः ॥”
तथा च मनुः ।
“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्राश्चगौतमाः ।
वशिष्ठकाश्यपागस्तथा सुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥”
एतदुपलक्षणमन्वेषामपि दर्शनात् । तथा च ।
“सौकालीनकमौजल्यौ पराशरवृद्धसती ।
काश्यपो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काश्यकाः ॥
क्षत्र्यात्रेयः साङ्गतिश्च कौशिल्यो गर्गसंज्ञकः ।
आङ्गिरस इति ख्यातः अनाटकाश्चसङ्गतः ॥
अथत्रैमिनिरुद्धाख्याः शाखिल्यो वान्स्व
एव च ।
सावर्णालम्बानवैयाघ्रपत्यश्च वृत्तकौशिकः ॥
शुक्रः कात्यायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा ।
शुनकः सौपायनश्चैव सुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥”
सर्वं चत्वारिंशद्गोत्राः । इति कुलदीपिका-
वृत्तधनञ्जयवृत्तधर्मप्रदीपः ॥ (मेघः । इति
निघण्टुः । १ । १० । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ३ ।
“त्वं गोत्रमङ्गिरीभ्योऽष्टौरपोतात्रये शत-
दुरेणु गातुवित् ॥”)
गोत्रः, पुं. (गां पृथिवीं जायते रचतीति । गो + त्रे
+ “आतोऽनुपसर्गं कः” १ । २ । ३ । इति कः ।)

पर्वतः । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ६ । ६ ।
“नाथो नदनदीनाम् गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥”)
गोत्रजः, चि, (गोत्रे जायते इति । गोत्र + जन् +
ङः ।) गोत्रोत्पन्नः । स तु जन्मनामस्मृतिपर्यन्त-
समानोदकभावात् पञ्चाङ्गवति । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १३८ ।
“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नश्चचारिणः ॥”)
गोत्रभित्, [इ] पुं, (गोत्रं पर्वतं भिनत्तीति ।
“सत्सुद्धिविद्यादि” ३ । २ । ६१ । इति कृष्ण ।
तत्सुगागमः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १७ । २ ।
“यो गोत्रभित्त्वचश्चदृयो हरिश्चाः
स इन्द्र चित्रो अभिलधि वाजान् ॥”
यथा च भङ्गी । १ । ३ ।
“सहासनं गोत्रभित्त्वाध्यातुमीत् ॥”)
गोत्रवृत्तः, पुं. (गोत्रजातः पर्वतजातो वृत्तः ।)
धन्ववृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
“धन्वङ्गस्तु धनुर्वृत्तो गोत्रवृत्तः सुतेजसः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्वान् जीवानित्यर्थः
जायते इति । जै + कः । स्त्रियां टाप् च ।)
पृथिवी । (गवां समूहः । “रनिचकष्यचच ।”
४ । २ । ५१ । इति चः । टाप् च ।) गोसमूहः ।
इति मेदिनी । रे । २६ ॥ (गायत्रीस्वरूपा
महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४१ ।
“गन्धर्वी गङ्गरी गोत्रा गिरिशा गङ्गा गमौ ॥”)
गोदः, पुं. (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति ।
गो + दै + कः ।) मस्तकच्छेदः । मस्तिष्कम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (गाः ददातीति । + दा + कः ।)
गोदातरि चि । इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा,
मनुः । ४ । २३१ ।
“वासोदक्षन्त्रसालोक्यमन्त्रिसालोक्यमन्त्रदः ।
अननुद्ः श्रियं पुष्टी गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ॥”)
गोदन्तं, स्त्री, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य ।)
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिताल
शब्देऽस्य गुणादयो बोध्यथाः ॥)
गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति ज्ञानेनेति ।
गो + दा + कः । स्त्रियां टाप् ।) गोदावरी
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५० ॥ (गायत्री-
स्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४३ ।
“गर्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा ॥”
गाः ददातीति । दा + कृष्ण । गोदातरि चि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
“गोदा इन्द्रवती मरुः ।”
“गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः ।” इति दया-
नन्दभाष्यम् ॥)
गोदारखं, स्त्री, (गौर्भूमिर्दध्यतेऽनेनेति । गो + दृ
+ खिच् + करश्चै लुट् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । १४ ॥ कुहाजः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ । ६ ॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेया । वर+डीप् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो+दा+वशिप्+डीप् रान्तादेश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १० । १२६—१३० ।
 “गच्छन्ती तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविन्दनः । दृष्ट्वा कासुकः श्रान्तः पुष्योदाने च निर्जने ॥ तथा निवारितो यत्नात् काखेन बलवान् सुरः । अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥ इतं तत्त्वाज गर्भं सा पुष्योदाने मनोहरे । सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥ सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम त्रीडिता तदा । स्वामिनं कथयामास यन्मार्गं देवसङ्कटम् ॥ विप्रो रोषिण तत्त्वाज तच्च पुत्रं स्वामिनीम् । सरिद् बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥”) तत्पर्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्राह्मिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।
 “अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शास्त्रालीतकः ॥”) इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्या-मूर्त्तौ विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ । “गोदावरीं त्रिसन्धा तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥” अस्या जलस्य गुणाः । पित्तान्निरक्तान्निवायु-पापकुष्ठदिदुष्टामयदोषहृत्क्षानाश्रितम् । परम-पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सन्पादयतीति । गो+दा+कः । तद्गच्छेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चण्डिकाढ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुग्धन्येऽस्यामिति । गो+दुह्+अधिकरणे सुट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥
 गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । इ+अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोधनं, स्त्री, (गवां धनं सम्बुद्धः ।) गोसम्बुद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।
 “स आत्मनो ढङ्गां कर्त्वा बद्धा सम्भान्तमानसः । दृष्ट्वा मुदास्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥”)
 गोधनः, पुं, (धनं शब्दे भावे अप् धनं शब्दः । गोर्वक्ष्येव धनं शब्दो यस्य ।) खूलाश्रवाणः । इति हरिवंशः ॥ तुक्ता इति भाषा ॥
 गोधा, स्त्री, (गुधते परिवेद्यते बाहुर्धया । गुध्+“हलश्चेति ।” करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघात-वाद्याय प्रकीर्णवद्वा चर्मलतपट्टिका । तत्पर्यायः । तला २ व्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
 “विशिपन्नाद्यं चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तूष्णखड्गधरः मुरो बह्वगोधाङ्गलिखवान् ॥”)
 जन्तुविशेषः । गोषाम् इति भाषा ॥ सा तु

खलजजलजमेदात् द्विविधा । तत्पर्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ दाससुखाङ्गा ४ । (यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ५४ । १३ ।
 “श्वेता गोधाङ्गरे पुरुषे ऋतुसरा ततः क्षणा । पीता सिता सविकता ततो जलं विनिर्द्दिष्टे-मितम् ॥”)
 पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन यास्य-मित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।
 “श्राविकं शूलकं गोधां खड्गमूर्त्तेश्चाङ्गुला । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्कैकतोदतः ॥”)
 अस्या मांसगुणाः । वातश्रासकासनाश्रितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषाय-त्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाश्रितम् । रक्तमुक्र-बलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (“गोधा विपाके मधुरा कषायकटुकारसे । वातपित्तप्रशमनी हृद्यशी बलवर्द्धनी ॥”) इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूल-मस्याः । खाङ्गत्वात् डीप् । ततः “जुम्भपदीषु च ।” ५ । ४ । १३६ । इति पदभावः ।) गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥
 गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । खाङ्गत्वात् डीप् । “जुम्भपदीषु च ।” ५ । ४ । १३६ । इति पदभावः ।) कताविशेषः । गोया-लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्गी ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधु-सवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंस-पादिका ९ हंसाङ्गीः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमखलिका १३ विन्ध्यन्यः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्वाटी १८ तालपादी १९ विक्रान्ता २० ब्रह्मादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रजादी २७ कीटपादिका २८ धार्तराष्ट्र-पदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्ना-वली ॥ द्विदला ३१ हंसवती ३२ । इति जटा-धरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्धपसारदोषनाश्रितम् । रसायन-त्वम् । सुषली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोधास्त्रम्, पुं, (गोधेव स्त्रन्मोऽस्य ।) विट्-खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । “कर्म-यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (गुध्नाति क्लृप्यतीति । गुध्+“सर्वधातुश्च इन् ।” उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति । गुध्+क्वप् । तत्पर्यायः ।) गोधा । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ गोषाम् इति भाषा ॥
 गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) कृ-गोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकोटरखण्ड-विशेषः तोर्क इति ख्यात इति भगो । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । गौधरः २ । गौधरः ३ गौधियः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ११ । (सर्पाद्गोधिकायास्तुप्तने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ।)
 गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्याः इति इतिः डीप् च ।) चण्डिका । सा तु हृद्यतीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोधुक्, [ह]ञि, (गां दोग्धीति । गो+दुह्+“यत्तु द्विवह्वदुह्युजइत्यादि ।” ३ । २ । ६१ । ति क्तिप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् । (यथा ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।
 “उप ऋये सुदुघां धेनुमेतां सुदस्यो गोधुगुत दोहदनाम् ॥”)
 गोधूमः, पुं, (गुध्+“गुधेरूमः ।” उणां । ५ । १ । इति ऊमः । निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गोधूमः, पुं, (गुध्ते वेद्यते त्वगादिभिः । गुध्+“गुधेरूमः ।” उणां । ५ । २ । इति ऊमः । नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । श्रीहिमेदः । ति मेदिनी । मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषाः शेषस्य पर्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ बन्धु-भोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषचीरः ६ रणालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।
 “यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ।”)
 अस्य गुणाः । क्षिण्वत्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तदाहनाश्रितम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मदह-रन्निवीर्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । हृद्यत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । मधु-सन्धानस्यैर्धकारित्वम् । सारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि वक्ष्य-गुणाश्च ।
 “गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः व च क्रीरितः ।
 महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाहे शात् वमागतः । महागोधूमः बहु गोधूमा इति लोके । मधुली तु ततः किञ्चिदस्या वा मध्वदेश्या । निःशुक्रो दीर्घगोधूमः क्षिण्वन्मोहोत्सामिषः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बल्यः क्षिण्वः सन्धानहृत् वरः । जीवनो हृद्यो वयस्यो वयस्यो बन्धुः क्षिरवर्धकः कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः । पुराणयवगोधूमः चौद्रजाङ्गलमूलभाषितः । वाग्भटेन वसन्ते यहीतत्वात् । मधुली शीतला क्षिण्वा पित्तघ्नी मधुरा बहु-शुक्रजा हृद्यशी पथ्या तद्गन्धीतुल्यः सुतः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

गोनहः

मधुर्ग, स्त्री, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
“युष्मद्गोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टाश्च रोटिकाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

धूमसम्भव, स्त्री, (सम्भवत्समादिति सम्भव उत्-
पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् ।
काञ्चिकमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो
इति भाषा ॥ तत्तुकरणविधिर्यथा । “निस्तुव-
गोधूमं उदूखले कच्छयित्वा सन्ध्याकाले नृत्तिका-
दिपात्रे जले मयं कारयित्वा परदिने प्रभाते
उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थसारं रौद्रे
युष्मं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ॥” इति पाक-
रात्रेश्वरः ॥

धूमि, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि + अच् ।
गौरादित्वाद् ङीष् ।) गोलोमिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञेयम् ॥)

धूमि, स्त्री, (गवां क्षुरोत्थिता धूलिर्यत्र-
काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः ।
यथा, शीघ्रं अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशि-
रयोर्द्वेषाप्रारम्भकालोऽस्तरविकालः । वर्षाशरद-
वसन्तेऽस्तगतारविकालः । यथा,—

“गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवाहा-
दिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति नृदुतां पिच्छीकृते
भास्करे ।

गोघ्नेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्यं चास्तसुपागते च नियतं वर्षाशरत्-
कालयोः ॥”
इति दीपिका ॥

धूमि, स्त्री, (गौरैव धेनुः ।) दुग्धवती गवी ।
इति संक्षिप्तसारयाकरणात् ॥

गोधेरः, पुं, (गोघति धातूनामनेकार्थत्वात् रच्
तीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोप्रा । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोदन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपत्न्यी । इति
हारावली ॥

गोनहं, स्त्री, (गवि पृथिव्यां नहते खनान्ना व्याख्या-
यते इत्यर्थः । नह + अप् ।) सुस्तकम् । इति
मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनहः, पुं, (गवि जले नहति कूजतीति । गो +
नह + “नन्द्यग्रहपचादिभ्यो लुङिन्वचः ॥” ३ ।
१ । १३४ । इति प्रचादित्वाद्च् ।) सारस-
पत्नी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भि
नहतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, दृष्टत-
संहितायाम् । १४ । १२ ।

“कङ्कटटङ्कण्वनवासि-

शिविकपयिकारकोङ्क्याभीराः ।

आकरवेण्वावन्तक-

दशपुरगोनहंकेरवकाः ॥”

गोपः

गोनहस्य देशस्य राजा । “तन्नाजेऽपि ।” २ ।
४ । ६२ । इत्यम् । गोनहंराजः । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

“काश्मीरेन्द्रः स गोनहो वैजङ्गपादकूलया ।
दिशा कैलासहासिन्ध्या प्रतापी पर्युपास्वत ॥”
गोनहोयः, पुं, (गोनहं देशे भवः । गोनहं + “एद्
प्राचां देशे ॥” १ । १ । ७५ । इति टङ्कसंज्ञ-
त्वात् ङः ।) पतञ्जलिसुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनहदेशोद्भूतत्वात् तथा-
त्वम् । तद्देशभवे, चि ॥)

गोनसः, पुं, (गोरिव नासिका यस्य ; “अच् नासि-
कायाः संज्ञायाम् नसं चासूलात् ॥” ५ । ४ ।
१२८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः ।
वोडा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
गोनासः ३ धोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मङ्गली-
वोडः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोडः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थाध्याये ।

“मिलिन्दको गोनसो बृह्मगोनसः पनसी ॥”)
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टे ॥

गोनायः, पुं, (गवां नायः ।) अन्वयान् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, स्त्री, (गोनासा इव आकृतिर्यस्य ।
गोनसाकारत्वाद्स्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोनासा इव नासा यस्य ।) गोनस-
सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७२ ॥

गोनिष्यन्द्, पुं, (गोनिष्यन्द्ते चरतीति । नि +
स्यन्द् + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्द्ः “कृद्-
विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ॥” इति
न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्ताद्वृषितरसात्
पाति रक्षतीति । गो + पा + “आतोऽनुपसर्गे
कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां
गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पां + कः ।)
जातिविशेषः । गोपाला इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । गोसंखः २ गोधुक् ३ आभीरः ४
वल्गवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मणिवन्ध्यां तन्मवायात् गोपजातेषु सम्भवः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।

“याघाञ्छाङ्गुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूल-
खानकान् ।

आलयाहातुष्कृत्तोनन्यांश्च वनचारिणः ॥”)

गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति ।

पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्थाधिपतिः ।

इति मेदिनी । पं । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति ।

पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

“गोपः क्षीरभृते यस्तु स दुग्धाद्भृते वराम् ।

गोखान्यशुभते भृत्स्यः सा स्यात् पाके भृते भृतिः ॥”

गोपद्

गन्धर्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६१ । १४६ ।
“नारदस्तुभ्यश्चर्गोपः प्रभया सन्धर्वसः ।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥”)

गोपः, चि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् अ् रक्षणे
गुप + आय + “आयादय आर्हधातुके वा ।”
३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-
कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ६१ । १० । “द्विबर्हसो य उप गोप-
मागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुचन् ॥”)

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-
ग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य
गोपस्य वैदस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवी
वधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।)
आभीरसुता ॥ (यथा,—

“युवतीर्गोपकन्याश्च राक्षी संकाल्य कालवित् ।
केशीरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥”
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपचोयटा, स्त्री, (गोपप्रिया चोयटा वदरीविशेषः ।)
हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृश-
रूपमपलवचः । शैयाकुल इति भाषा ॥ यथा,
शब्दरत्नावल्याम् ।

(“वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूर्यपणो भवेत् ।
अटथामेव सा चोयटा गोपचोयटेति चोच्यते ॥”)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोपुंश्चभस्य पतिः । यद्वा गवां पन्थनां
जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १३ ।

“गोपालिर्गोपतिर्गामो गोचर्मवसनो हरिः ॥”
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति ।
गो + पा + ङतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोप्रा ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”

गोपेन्द्रगन्धनलण्यः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।

“अमानुषाणि कर्मणि पश्यामस्तव गोपते ॥”

असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।

“गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतातुभौ ॥”

गवां रक्षणीनां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,
भागवते । १ । १२ । १० ।

“परिभ्रमन्तसुक्काभां भ्रामयन्तं गदां सुहृः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥”

गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौर-
भेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते ।

१०७ ॥ (यथा, दृष्टसंहितायाम् । ६८ । ११५ ।

“श्राहूलहंससमद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिशिनां च भृपाः ।

येषाञ्च शब्दरहितं क्षितिमिदं च यानं
तेऽपीश्वरा इतपरिभ्रुतगा दरिद्राः ॥”)

ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरण्यासयोश्च स्थानं
लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपा

गोपनं, स्त्री, (गुप् + भावे लुट् ।) अपहृवः ।
 (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । ७६ ।
 “गोपनाङ्गीयते सत्यं न गुप्तरुतं विना ।
 तस्मात् प्रकाशतः कुर्व्यात् कौलिकः कुलसाध-
 नम् ॥ ”)
 कुत्सनम् । रक्षा । (यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । ३४ ।
 “अधिकं समाप्रसमरः प्रथितो सुवनेषु गोपन-
 रसोत्कः ॥ ”)
 याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुप-
 धात्वर्थदर्शनात् ॥ तमालपत्रम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥
 गोपनीयं, स्त्री, (गुप् + अनौयद् ।) गोप्यम् ।
 गोपितव्यम् । यथा,—
 “स्वर्गोऽपि दुर्लभा विद्याः गोपनीया प्रयत्नतः ॥
 इति नाड्यीप्रकाशः ॥
 गोपबधूः, स्त्री, (गोपस्य बधूरिव प्रियत्वात् ।
 गोपान् बध्नाति स्वगुणैर्न इति वा । बन्ध + बाहु-
 लकात् ऊञ् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥
 गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
 “पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
 गोपबधूरनुगायति काचिदुदक्षितपञ्चम-
 रागम् ॥ ”)
 गोपभद्रं, स्त्री, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
 यस्यां वा गोपादारण्यकजातिभिः पूज्यत्वा-
 दस्यास्तथात्वम् ।) काश्मरीदृशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञार्यां कन् । टापि
 अत इत्वञ्च ।) गम्भारीदृशः । इति रत्नमाला ॥
 गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रसो-
 ऽस्य । गोपः अभ्यन्तरगुप्ते रसो यस्मिन् वा ।)
 बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + कः ।
 टाप । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मधारयः ।)
 मूत्रा । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पथ्याया यथा,—
 “गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्गिका ।
 गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिज्ञातिशारिवा ॥ ”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।
 “गोपवल्गुदके सिद्धं स्यादन्यद्विगुणैश्चतम् ॥ ”)
 श्यामालता । इति शब्दरत्नावली ॥
 गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
 ऽनुपसर्गं कः । ” ३ । २ । ३ । इति कः । स्त्रियां टापि ।)
 श्यामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥
 (गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + कप्रति-
 विषये वासरूपन्यायेन “आतो मनिन्कनिप्-
 बनिपञ्च । ” ३ । २ । ७४ । इति चेन्न विचि
 अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षा-
 कर्त्री । गोपा विश्वपावदिति सुग्वबोध-
 याकरणम् ॥)

गोपालः

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृह्णति । गुप्
 अ रक्षणे + बाहुलकात् नसट् यलोपस्ततो ङीप्
 च ।) वड्भी । गृह्णाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।
 सुदगी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 गृह्णन् वड्भी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत्
 काष्ठं दीयते सा वड्भी चतुष्किकादिचूडा
 तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा ।
 इति मधुः ॥ पटलाधोर्वशपञ्जरम् । इति भट्टः ॥
 कर्णिकाविष्कम्भिदाय इत्यन्ये । वक्रभीभूतं धरण-
 काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
 (यथा, माघे । ३ । ४६ ।
 “गोपानसीषु क्षणमास्थिताना-
 मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
 हरिण्यग्निश्यामल्लणाभिरामै-
 र्गृह्णाणि नैधैरिव यच्च रेजुः ॥ ”)
 गोपायितं, त्रि, (गुप् अ रक्षणे । गोपायते स्म
 इति । गोपाय + कर्मणि क्तः । “आयाद्य आङ्-
 धातुके वा । ” ३ । १ । ३१ । इति आयागमञ्च ।)
 रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (भावे क्तः
 रक्षणम् ॥)
 गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा + पाल +
 “कर्मण्यण् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां
 पालकः । उन्वावनस्यगोपालानां स्वरूपं यथा,
 “गोपाला सुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्तयः ॥ ”
 इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्ण-
 वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो
 + पाल + अण् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं
 वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः कृष्णः । इति
 मेदिनी । ले । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
 “अयादृश्याकोषनीलाम्बुजवचिररुणाभोज-
 नेत्रोऽम्बुजस्थो
 बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको
 सुकुन्दः ।
 दोर्भ्यां ह्यैङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्व-
 वन्द्यो
 गोगोपीगोपवीतो रुदनखविलसत्कण्ठभूष-
 च्छिरं वः ॥ ”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 तस्य स्वरूपं यथा,—
 श्रीवास उवाच ।
 “ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्फुल्लविग्रहः ।
 त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुच्छदनम् ॥
 यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः ।
 वसन्तं वेदं शिरसि चाक्षुषं नाथ ! मेऽस्तु तत् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 ब्रह्मण्येवं पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा ।
 यद्वोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥
 मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषश्च तथैश्वरम् ।
 धर्ममेके धनञ्जये मोक्षमेकेऽङ्गुलीभयम् ॥
 शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे ।
 देवमेके देवमेके गृहमेके मनः परे ॥
 बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम् ।

गोपालि

अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ।
 सद्भावं विक्रियाङ्गीं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
 मन्मायामोहितधियः सर्वकाण्डेषु वक्षिताः ।
 कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः ।
 पश्यत्ये दृश्यविध्यामि खं रूपं वेदगोपितम् ।
 ततोऽपश्यमहं भूप ! बालं बालान्बुदप्रभम् ।
 गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ।
 कदम्बमलमासीनं प्रीतवाचसमङ्गुतम् ।
 वनं उन्वावनं नाम नवपञ्चवभङ्गितम् ॥
 कोकिलभ्रमरारावमगोभवमगोहरम् ।
 नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम् ।
 गोवह्णं तथापश्यं कृष्णवामकरोद्धतम् ।
 महेन्द्रदर्पनाश्राय गोगोपालसुखावहम् ॥
 दृष्ट्वा विहृद्यो ह्यभवं सर्वभूषणभूषणम् ।
 गोपालमबलासङ्गसुदितं वेद्युनादितम् ॥
 ततो मामाह भगवान् उन्वावनवचः सयम् ।
 यद्विदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ।
 निष्कलं निष्कमं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
 पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ॥
 इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम् ।
 सत्यं व्यापि परानन्दचिद्वचनं शान्तं शिवम् ।
 नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं उन्वावनं तथा ।
 यमुनां गोपकन्याञ्च तथा गोपालबालकान् ।
 ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृपाः ।
 ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परानुपरः ।
 मयि सर्वमिदं विश्वं भाति मायावृत्तमितम् ॥
 इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥
 द्वादशगोपालाश्चेत्यशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 गोपालकः, पुं, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः पात
 यति रक्षतीति । गो + पालि + क्तुल् ।) शिवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—
 “दाता फलानामभिवाञ्छितानां
 प्रागेव गोपालकमन्त्र एवः ।
 क्रमदीपिका ॥
 गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकञ्च ॥ (यथा
 गवां पालकः रक्षकः । पालि + क्तुल् । यथा,
 महाभारते । ३ । २३६ । ६ ।
 “अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणात् ।
 उतो गोपालकैः प्रीतो अहरत् कुरुनन्दनः ॥ ”
 चण्डमहासेनवृत्तेः पुत्रयोरन्यतरः । यथा,
 कथासरित्सागरे । ११ । ७४ ।
 “जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेवस्य भूपतेः ।
 एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥ ”)
 गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी इत्य-
 विशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोपालकौकरी गुरुभा
 इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पथ्यायः । वत्सा २
 गोपकर्कटिका ३ च्चुद्रेश्वरः ४ च्चुद्रफला ५
 गोपाली ६ च्चुद्रचिर्भटा ७ । अस्या युवाः ।
 प्रीतत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तमूत्रकृष्णामरी
 मेहदाहश्रीवनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी ।
 “पालकान्तात् न । ” ४ । १ । ४८ । इत्ये

गोपी

इति न डीष् अतश्चापि अत इत्वम् ।)
लपन्ती । इति सुग्धबोधम् ॥ कौटविशेषः ।
धायः । महाभीरुः २ । इति हेम-
। ४ । २७४ ॥

स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल +
डीष् ।) गोपालकर्मटी । गौरस्त्री । इति
निर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल +
डीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमाह-
रः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४ ।
मुजाता च गोपाली दृष्टदम्बालिका तथा ॥ ”)
गो, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाक-
वादिवत् समासः ।) कार्तिकशुक्लाष्टमी ।

गोपमी कार्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
। वासुदेवोऽभून्नोपः पूर्वस्य वत्सपः ॥
कुर्व्यात् गवां पूर्वा गोप्यासं गोप्रदक्षिणम् ।
गुमनं कार्यं सर्वान् कामानभीस्यता ॥ ”
इति कूर्मपुराणम् ॥

स्त्री, (गोपेव स्वार्थे कन् इत्त्वम् ।)
। यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मकः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ ४ ॥
यति रक्षति या । गुप् अ रक्षणे + गुल् ।
। टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
डीष् पा) श्यामालता । इति शब्द-
का ॥ (वीराचारि-पञ्चाचारिणां पूज-
नायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे
पटले ।

गोपायिकी वेद्या रक्षकी नापिताङ्गा ।
गोप्यद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥ ”

गोपिः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।
गोपानं गोपयेत् या च सर्वदा प्रसुसङ्कटे ।
वर्णद्विवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्तिता ॥ ”)

गो, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् रक्षणे
मिथिलादयश्च ।) उर्णा । १ । ५८ । इति
निपातनात् किद्भावः ।) गोप्रा । इति
प्रसारे उणादित्तिः ॥

स्त्री, (गोपस्य स्त्री । “पुंथोगादाख्या-
। ” ४ । १ । ४८ । इति डीष्) गोपपत्नी ।
। त्वनस्यगोपीनां स्वरूपं यथा,—

यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिका गोपकन्यकाः ।
न्याश्च राजेन्द्र ! न मातुष्यः कथञ्चन ॥ ” ॥
ब्रजवाला यथा,—

एसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी
गोपधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी
गोपिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मद्-
रङ्गविजला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-
मा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कल-
गो अजास्या रतोत्सुका इतिसर्वसा रति-
तामधिः इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपुच्छः

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलखरा कल-
कच्छिता विपक्षी कलपदा बहुमता बहुकर्म-
सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-
योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-
वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

सुनिगया यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा
सुपत्नी बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्या
सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौका-
लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला
सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपवाला यथा—

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रक्त्तमाला-
वती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-
चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका
वर्णप्रभा सुहृकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी
वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली श्रेफालिका
सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुसुमती रसाला
सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्वशी सुरेखा स्वर्ण-
रेखिका वसन्तलिका इत्याद्याः । इति पाद्मे
पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं लघुशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् +
अच् + गौरादित्वात् डीष् ।) शारिका ।
रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा,
रघुः । ४ । २० ।

“इच्छुष्काया निषादिन्यस्तस्य गोपुग्गुणोदयम् ।
आकुमारकयोद्धान्तं शालिगोप्यो जगुर्थः ॥ ”)
प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति
परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीयं, स्त्री, (गोपायति रक्षति भवन्धना-
दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप्
अथवा गो + पा + “निशीयगोपीयावगाथाः । ”
उर्णा । २ । ६ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धात्मकौसुदा-
सुणादित्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्यामिति श्रुत-
पसारा जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीयः, पुं, (गुथ्यते रक्ष्यते इति । गुप् +
“निशीयगोपीयावगाथाः । ” उर्णा । २ । ६ ।
इतिभावे थक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।

“प्रति त्वं चारमध्वरं गोपीयाय प्रहूयसे ।
मरुद्भिरम आ गच्छ ॥ ”
“गोपीयाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥ ”
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाचीं पृथिवीं वा
पातीति श्रुतपदा । गो + पा + थक् । निपा-
तनात् ईत्वम् । पठितः । राजा । इति कश्चित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य
गोपुच्छकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारमेदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः ।
इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गलवानरः । यथा,—

गोपेशः

“शादूलन्दगसंघुष्टं सिंहैर्भोमबलेर्वृतम् ।
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्माञ्जारेण निषेवितम् ॥ ”

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गलश्च ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।

६५ । ३५ ।

“गोपुच्छस्य वल्लीकगोपवा दर्शनं सुजङ्गस्य ॥ ”)

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वचं तद्दृष्टिकठिनमिति भावः
पुटं आच्छादनं यस्याः ।) शूलैला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, स्त्री, (गोः शिवदृषभस्य पुटिकं आच्छा-
दनयुक्तं गृहम् ।) शिवदृषस्य मरुपः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, स्त्री, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् +
वाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपत्तीति । पृ
पालनपूरणयोः + “मूलविभुजादिभ्य उपसंस्था-
नम् । ” इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक्
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पुरद्वारम् २ । इत्य-
मरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥

द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । ३१ ।

“द्विपक्षगर्भप्रखेद्गारेः सौधैश्च शोभितम् ।
गुप्तमभयप्रखेर्गोपुरेर्मेन्दरोपमैः ॥ ” * ॥
गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपत्तिं
पूरयति आत्मानमिति । पृ + कः ।) कैवर्णो-
सुस्तकम् । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ (वैद्यक-
शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रम्याने
१ अध्याये । “अथ खलु भगवन्तममरवरन्ध्रि-
गणपरिहृतं आश्रमस्यं काशिराजं दिवोदानं
धन्वन्तरिमौपधेनववैतरण्यौरभपौष्कलावन कर
वीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥ ”)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपत्तीति । प पूर्णो +
“मूलविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् । ” इति कः ॥
ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुन्दुवकः । इति राज
निर्घण्टः ॥

गोपुरीयं, स्त्री, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्यगोपालेषु मध्ये इन्द्रः
श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं
पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व-
श्वर्यवशया विराजते । इदि परमैश्वर्यं +
“ऋजेन्द्रेति । ” उर्णा । २ । २६ । इति रत्नप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् ।
गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः ।
यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
“गोपेन्द्रस्यात्मजे व्येष्टे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥ ”)

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पाति रक्षन्तीति गोपा
राजानस्तेषामेशः सर्वैर्हंसानिवारणादिति
भावः । प्राप्रराज्योऽप्ययं विर्यभोगं तुष्ठीकृत्य
सम्यासेन निर्व्याजमलभताऽतोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-
त्वमायातमिति तात्पर्यार्थः ।) शाक्यसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्य-

गोपुरीयं, स्त्री, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्यगोपालेषु मध्ये इन्द्रः
श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं
पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व-
श्वर्यवशया विराजते । इदि परमैश्वर्यं +
“ऋजेन्द्रेति । ” उर्णा । २ । २६ । इति रत्नप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् ।
गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः ।
यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।
“गोपेन्द्रस्यात्मजे व्येष्टे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥ ”)

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पाति रक्षन्तीति गोपा
राजानस्तेषामेशः सर्वैर्हंसानिवारणादिति
भावः । प्राप्रराज्योऽप्ययं विर्यभोगं तुष्ठीकृत्य
सम्यासेन निर्व्याजमलभताऽतोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-
त्वमायातमिति तात्पर्यार्थः ।) शाक्यसुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्य-

गोपुरीयं, स्त्री, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोम

गोपालानामीशः । नन्दबोधः । यथा,—
“रामकृष्णादुभयतो गोपेशं परितः परे ॥”
इति सुम्बबोधम् ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

गोमा, [ऋ] त्रि. (गोपायति रक्षतीति । गुप् अ
रक्षणे + “बुल्लृष्टौ” ३ । १ । १३३ । इति
लृष्ट ।) रक्षकः । यथा,—

“विप्राणामभयार्थमध्वरविधिर्गोमा गुरो-
राज्ञया ।”
इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥

(तथा च मनुः । ११ । ७६ ।

“ब्राह्मणार्थं गवार्यं वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
मृष्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥”

गोपायति सर्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति
स्वमायया संवृणोतीति युनपत्या विष्णौ पुं ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“गोहितो गोपतिर्गोमा वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥”

स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गुप् रक्षणे +
“हल्लोर्ग्यत्” ३ । १ । १२४ । इति यत् ।)

दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हासीपुत्रः ।
रक्षणीये त्रि । इति भेदिनी । ये । २० ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ४१ । १५ ।

“महदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि कृपतिः सर्वावस्थो विश्रामपते ॥”

गोप्यतेऽसाविति । गुप् अ गोपने + कर्मणि
ण्यत् ।) गोपनीयः । यथा,—
“आयुर्वित्तं महच्छिद्रं मन्मथेयुनभेषजम् ।
अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यन्नतः ॥”

इति पुराणम् ॥

गोपीसम्बद्धश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमावि-
भक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः ।
इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।)
बन्धकविशेषः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।
“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते ॥”)

“तथा च नारदः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

ऋतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

गोप्यो रक्षणीयः ।” इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाशं, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः । “प्रशंसा-
वचनेश्च” २ । १ । ६६ । इति परिपातः ।

प्रकाशशब्दस्य नियतलिङ्गतया स्त्रीत्वम् ।)
श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोभङ्गीरः, पुं, (गवि जले भङ्गीरः अतिवाचालः ।)
जलकुक्षुभपक्षी । इति चिकाश्लेषः ॥

गोम, तु क लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-परं-सकं-सेट ।) अञ्जुगोमन्त्रोमयेव स्थानं
चेदी । इति दुर्गादासः ॥

गोमन्तः

गोमन्तिका, स्त्री, (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा
मन्तिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ ङांश्च
इति भाषा ॥

गोमतस्तिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः ।
“प्रशंसावचनेश्च” २ । १ । ६६ । इति नित्य-
समासेन परिपातः ।) सुशीला गौः । इति
हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (बहुवो गावो जलानि सम्यस्या-
मिति । भूम्नि “तदस्यास्तीति” ५ । २ । ६४ ।
मतुप् । “उगितश्च” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।)

खनामखाता नदी । तत्पठ्यायः । वाग्निष्ठी २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । १७ ।

“गोमतीं धृतपापाश्च चन्दनाश्च महानदीम् ॥”
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकस्तर्गा विराजते ।

यदक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
“त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्वते
वर्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”

वैदिकमन्त्रभेदः । यथा,—
“पञ्चगव्येन गोघाती मासैकेन विमुध्यति ।
गोमतीश्च अपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शास्तातपः ॥

(गोविशिष्टायाम् ॥)

गोमन्तः, पुं, पर्वतविशेषः । इति जटाधरः ॥

(अयं हि सङ्घपर्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं
हरिवंशे । ६५ । ६३ ।

“ततश्च गता गमिष्यामः सङ्घस्य विवरे गिरिम् ।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशङ्खविभूषितम् ॥”

अत्र पर्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।
यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥”

अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्वतः । अस्य
वर्गानं यथा, हरिवंशे । ६६ । ४—२७ ।

“ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं चिदृशा इव ॥

लताचारुविचित्रश्च नानादमविभूषितम् ।
गन्धागुरुपिण्डाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥

द्विरेफगगनङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादम् ।
मत्तवर्हणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः ॥

गगनालयशिखरं जलदासक्तपादम् ।
मत्तद्विपविषाणाप्रपरिहृष्टोपलाङ्कितम् ॥

कूजद्विश्वाखजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपाताम्बुरवेश्मसं श्राद्धलपङ्कवैः ॥

नीलाश्लयङ्गातेर्बहुवर्णं यथा घनम् ।
धातुविस्त्रावदिग्भाङ्गं सानुप्रसवभूषितम् ॥

कीर्ण सुरगणैः कान्तेर्मेनाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रितं तुविश्रालाभं सन्लाम्बपरिस्रवम् ॥

सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
पनसाम्नातकाम्बौघैर्त्रयस्यन्दनचन्दनैः ॥

गोमयं

तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कलम् ।
पिप्यलीवक्षिकलिलं चित्रमिन्दुवपादपैः ।
हुमैः सर्जरसानाश्च सर्वतः प्रतिशोभितम् ।
प्रां पुशालवनेर्गुप्तं बहुचित्रवनेऽनम् ॥

सर्वनिम्बान्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम् ।
हिमालेश्च तमालेश्च पुद्गागोचोपशोभितम् ।
जलेषु जलश्रेष्ठेभ्योऽप्येषु स्थलश्रेष्ठेषु ।
पङ्कजैर्द्रुमश्रेष्ठैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥

जम्बूजम्बूलवृक्षाणं कन्दकन्दलभूषितम् ।
चम्यकाशोकबहुलं विस्वतिन्दुकशोभितम् ।
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्णं मृगसङ्घातशोभितम् ॥

सिद्धचारुगरुशोभिः सेवितप्रस्तारात्मरम् ।
विदाधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिंहशार्ङ्गसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥

स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैरश्मरोभिरलङ्कितम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चावभैषितम् ।
शक्रवज्रप्रहारार्णामनभिर्चं कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं मङ्गावानभयोजितम् ॥

प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्धिरुपशोभितम् ।
जलश्रेवलशङ्काग्नेरुत्सिधन्तमिव श्रिया ।
स्थलीभिर्दृगगुणैः कान्ताभिरुपशोभितम् ।
पार्श्वैरुपलकम्बावेर्मेघैरिव विभूषितम् ॥

पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्तः
मञ्जितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतितं च ।
सुन्दरीभिर्द्वैतीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।
तेषु तैज्ज्वकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥

ओषधीर्दीपशिखरं वानप्रस्थनिधिवनम् ।
जातरूपैर्वनोद्देशैः कान्तैरेव भूषितम् ।
स्त्र्येन सुविश्रालेन शिरसात्पुच्छितेन च ।
पृथिवीमन्तरीक्षश्च गाह्यन्तमिव स्थितम् ॥

श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धवात् ।
पर्वते पलायमानः स्थितः । ततो मदमर्षे
संख्यकराजभिरतिगन्धितो जरासन्धः ।
सार्द्धं युयुत्सुरागागर्थेभं गोमन्तपर्वतं ।
प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ६८ अध्याये ।
रथो द्रष्टव्यः ॥ * ॥ गवां स्वामिसङ्घश्च ॥
गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥

गोमयं, स्त्री पुं, (गोः पुरीषम् । “गोश्च पुरीषे
४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां बहू
गोवर इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । गोपि
इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ अगलम् ३ गोपि
गोशब्दात् ५ । इति रत्नमाला । गोपुरीष
गोविष्ठा ७ गोमलम् ८ । इति राकविश्व
तस्य माहात्म्यं यथा,—

“शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् ।
गोभिः पूर्वविषयैर्भागैश्चैव श्रेष्ठतमिभिः ।
असत्पुरीषज्ञानेन जनः पूषेत सर्वदा ।
शक्तता च पवित्रार्थं कुर्वीरन् देवमावृणा ॥
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते खड्गं ॥
एवं भवत्विति विशुर्लोकान्दारयतेति च ॥”

गोमांसं

त्र लक्ष्मी वाचो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां
 लक्ष्मम् ।
 अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।।
 [लक्ष्मणे निवस त्वं पुण्यमेतद्वि नः शुभे !]”
 श्रीरवाच ।
 दिष्टा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
 एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥”
 इति महाभारते दानधर्मः ॥
 लक्ष्मणान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः ।
 १।२१२ ।
 ‘गोमयं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 एकरात्रोपवासञ्च लक्ष्मं सान्तपनं कृतम् ॥”
 ‘अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाञ्च विशेषतः ।
 गोमांसायाः प्रकृताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥”
 इति चिन्तामणिघृतसूत्रवचनम् ॥
 गां सर्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं
 प्रसूतानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदु-
 क्तम्,—
 ‘गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।
 गङ्गा चौरान् यथासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥”*॥
 गवात्मके स्त्री ।
 त्र्यच्छत्रं, स्त्री, (गोमयात् जातं छत्रं छत्रा-
 कारं शिलीन्वमित्यर्थः ।) करकम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ कौडककृता इति भाषा ॥
 त्र्यच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने
 वाता कृत्रिका शिलीन्वमित्यर्थः ।) गोमय-
 छत्रम् । तत्पर्यायः । हिलीरम् २ शिलीन्व
 कम् ३ । इति हारावली । उच्छिलीन्वम् ४ ।
 यथा, “उच्छिलीन्वमिवाभकाः ॥” इति श्रीभाग-
 वतम् ॥
 मयप्रियं, स्त्री, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारण-
 त्वेन यस्य ।) भूदण्डम् । इति रत्नमाला ॥ गन्ध-
 खड्ग इति भाषा ॥
 मयोद्या, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत्+
 स्या+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । १ । ३ ।
 इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजात-
 कोटविशेषः । तत्पर्यायः । गर्दभी २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥
 मयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वस्मादिति उद्भवः गोमय
 उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्-
 पत्तियस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचक्रिका ॥
 शोनासु इति भाषा ॥
 मांसं, स्त्री, (गवां मांसम् ।) गवां प्रिणितम् ।
 तद्भवप्रयायश्चित्तं यथा । “सुमन्तुः । गोमांस-
 भक्ष्ये प्राजापत्यश्चरेत् । इदमज्ञानतः सङ्ग-
 भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
 अगत्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्ष्ये ।
 सुहो पात्रायथं कुर्व्याद्गर्दी गत्वा समुद्रगाम् ॥
 पात्रायथे ततश्चोर्षे कुर्व्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 अननुत्सहितां गाञ् दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
 इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शब्दः ।
 गामसं कुञ्जरीदौ च सर्वं पञ्चनखं तथा ।

३६१ गोमीनः

क्रथादं कुकुटं गाम्बं कुर्व्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
 एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरलक्ष्मव्रते पञ्च-
 दशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्-
 वराह्यामकुकुटनरगोमांसभक्ष्ये सर्वेष्वेव
 द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
 कुर्व्यात् ॥” इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य
 गुणा यथा,—
 “गयं केवलवतिषु पीनसे विषमन्वरे ।
 शुष्कासत्रमाद्यमिमांसक्षयहितञ्च यत् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 “आसकासप्रतिश्लायविषमन्वरेनाशनम् ।
 अमाद्यमिहितं गयं पवित्रमजिलापहम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
 अन्यत् गोशब्दे ‘गौः इत्यत्र’ द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 हृदयोगमतेनास्य पारिभाषिकीर्यो यथा,
 हृदयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
 “गोमांसं भक्षयेन्नित्यं प्रिवेदमरवात्तगौम् ।
 कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
 गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
 गोमांसभक्षणं तस्य महापातकनाशनम् ॥”
 गोमान्, [त] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा
 सन्तीति । “तदस्यास्तीति ॥” ५ । २ । १४ । मनुपु ।)
 बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गवोन्वरः २
 गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ (यथा,
 अथर्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
 “येनावपत् सविता क्षुरेण
 सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विह्वान् ।
 तेन ब्रह्मणो वपते दमस्य
 गोमानश्चवानयमस्तु प्रजावान् ॥”)
 गोमायुः, पुं, (गां विह्वतां वाचं मिनीतीति ।
 जुमि अ+हवापेत्यण् ।) श्रृगालः । इत्य-
 मरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
 ६७ । २३ ।
 “ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
 गोमायुतस्यैर्वाहरदक्षिणोत्तरे ॥”
 अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं श्रृगालशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥) गन्धर्वविशेषः । इति जटाधरः ॥
 गोपिते सान्तकौवीर्यम् ॥
 गोमी, [न] त्रि, (गौरस्यस्य । “ज्योत्स्ना-
 तमिसाश्रद्धिजोर्षस्त्रिति ॥” ५ । २ । ११४ ।
 इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । ५० ।
 “यत्प्रथमोऽपि वृषभो वत्सानी जनयेच्छतम् ।
 गोमिनामेव ते वत्सा नोदं स्कन्दितमार्धभम् ॥”
 गौर्षोऽमन्ववाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।
 इति मेदिनी । ने । ६० ॥
 गोमी, [न] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्यस्येति ।
 “ज्योत्स्नातमिसेति ॥” ५ । २ । ११४ । इति
 मिनिः ।) श्रृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥
 बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्य-
 विशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।

गोमूत्रं

“श्वसु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसमेदान् निबोध मे ।
 न दद्यात् तित्तकामठं पशुशृङ्गमेव च ॥
 गोमीनं चक्रशृङ्गं वदालं राघवन्तथा ॥”
 गोसुखं, स्त्री, (गोर्मुखमिव सुखं प्रवेशहारमस्य ।)
 कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।)
 वाटभाण्डम् । (एतदर्थं पुलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
 यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।
 “ततः शृङ्गाश्च भेष्यश्च पयवानकगोसुखाः ।
 सहसैवाभ्यहृन्त्यन्त सशब्दस्तुतुलोऽभवत् ॥”
 तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।
 “आङ्मरान् गोसुखाञ्च विहिमाञ्च महा-
 खनान् ॥”)
 लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा,
 माघे । ३ । ४८ ।
 “शुक्लाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
 निमेषु भासा यद्देहलीनाम् ।
 यस्यामलित्वेऽपि न चक्रुरेव
 सुगन्धना गोमयगोसुखानि ॥”)
 चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति
 भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आचनविशेषः ।
 तद्वत्तयं यथा, हृदयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २० ।
 “सथे दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
 दक्षिणेऽपि तथा सथं गोसुखं गोसुखाकृति ॥”)
 जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिमित्तयन्त्रं यथा,—
 “चतुर्विंशतिजमितं पङ्कजद्विजसम्भवम् ।
 निर्मयाद्याद्युल्लिखितं श्रीवां तत्तद्दद्यात्कुलम् ॥
 ज्ञेयं गोसुखयन्त्रञ्च सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
 तन्मुखे स्थापयेन्मालां यौवामध्यगतः करः ॥
 प्रजपेद्विधिना सुखं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥”
 इति सुखमालातन्त्रम् ॥
 अपि च मायातन्त्रे ।
 “गोसुखादौ ततो मालां गोपयेन्मालाकारवत् ॥”
 गोसुखः, पुं, (गोर्मुखमिव सुखं यस्य ।) नरकः ।
 यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
 (मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते । ५ । १०० । ८ ।
 “बहुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्रञ्च गोसुखः ॥”
 वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः । स पुनः वत्सराज-
 सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । २३ । ५७ ।
 “ततो निव्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
 इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोसुखः ॥”)
 गोसुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः ।
 स्त्रियां डीष् ।) हिमालयाङ्गाप्रपत्ने गोसुखा-
 कारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राष्ट्रेशस्य-
 नदीविशेषः । गोसुख इति ख्याता ॥
 गोमूत्रं, स्त्री, (गोमूत्रम् ।) गोप्रसावः । चीना
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३
 गोनिष्यन्दः ४ गोद्वयः ५ । (लक्ष्मणान्तपने
 गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
 “गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 एकरात्रोपवासञ्च लक्ष्मं सान्तपनं कृतम् ॥”)
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोरुत

क्षी २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्रीपु
 टता ६ जीया ७ अन्तसङ्गीवनी ८ ।
 या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । संग्राहि-
 ष्ट्वम् । हिमत्वम् । सर्ववर्षकारित्वम् । रस-
 हृद्युगुणप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ने, क्षी, (गां रक्षति पालयति इति । "कर्म-
 ख्" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डीप् ।)
 ऽक्षुपविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्-
 तायः । सर्पदक्षी २ दीर्घदक्षी ३ सुदक्षिका ४
 त्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्च-
 ण्का ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
 ष्ट्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तविस्फोटवान्धती-
 रन्ध्ररदोषनाशित्वम् । गोरसदुग्धा । कुम्भ-
 नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ः, पुं, (गवा वाचा रक्षुर्भृगविशेष इव ।)
 क्षमेदः । लम्कः । वन्दी । इति मेदिनी ।
 । ८ ॥ कश्चित् पुस्तके लम्कस्थाने नमकोऽपि
 षः ॥
 ः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।)
 ऽक्षदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षं, स्त्री, (गुर् + भावे लुट् ।) गुरणम् ।
 ऽयंते गन्धते फलमनेनेति । गुर + करणे लुट् ।)
 यमः । इत्यमरटीका ॥
 षं, पुं (गवां रसः ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् ।
 ति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥ (यथा, गोः रामा-
 णे । ३ । २२ । ७ ।
 प्रापकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः ।
 । चरन्ति मञ्जीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥”
 विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 । रामानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
 षं, स्त्री, (गोरसात् जायते इति । गोरस + जन-
 - "अन्येष्वपि ङश्चते" ३ । २ । १०१ । इति
 ः ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति ।
 ट् + "कर्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।
 ततो डीप् ।) शारिकापक्षी । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ४०२ ॥
 षटिका, स्त्री, (गोरटिका + स्वार्थे कन् । टाप्
 ऽन्वेष्वच् । ततो निपातनात् साधुः । गोर-
 टिका इत्यपि ङश्चते ।) शारिकापक्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 षका, स्त्री, (गोरटिका + एषोहरात् साधुः ।)
 शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षं, स्त्री, (गो रतं रवः श्रूयते यावता पर्येति
 षेयं । गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्थस्य इत्यच्
 ऽख्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः ।)
 कौशड्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥
 (गवां रतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां
 शब्दमात्रे । तच्च कालादिभिर्देन खामिनर-
 पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात् । यथा,
 षं चतुर्विंशतायाम् । ६२ । १-३ ।

३६३
 गोलः

“गावो दीनाः पार्थिवस्याश्रिवाय
 पादैर्भूमिं कुड्यन्त्यश्च रोगान् ।
 न्तुं कुर्वन्त्यश्रुपूर्णां यतास्यः
 पत्युर्भौतास्तस्करानासवन्थः ॥
 अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
 भयाय राजौ वृषभः शिवाय ।
 भृशं निरुद्धा यदि मत्सिकाभि-
 स्तदास उष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥
 व्यागच्छन्त्यो वेष्य बभ्रारवेण
 संसेवन्त्यो गोष्ठदृष्टे गवां गाः ।
 आर्द्राश्चो वा च्छरोरुमण्यः प्रच्छटा
 धन्वा गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥”)
 गोरोचं, स्त्री, (गोभिः तेजोभिश्चयते दीप्यते इति ।
 रच् + अच् । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षि-
 तानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष-
 धादियोगेनेत्यर्थः । रच् + णिच् + अच् ।) हरि-
 तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव ।)
 खनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम् । तत्तु गोमस्तकस्य-
 शुष्कपित्तम् । यथा, माधवकरे ।
 विशेषयोगेऽस्तिगतं सशुक्रं
 च्चत्रं सपित्तं पवनः कर्षं वा ।
 यदा तदाश्मर्युपजायते च
 क्रमेण पित्तेश्चिव रोचना गोः ॥”
 तत्पर्यायः । रक्षिः २ शोभा ३ रक्षिरा ४
 शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९
 मङ्गला १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३
 गौतमी १४ गथा १५ चन्दनीया १६ काष्ठी १७
 मेधा १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वन्धा २२ रोचना २३ ।
 अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वश्य-
 मङ्गलकान्तिकारित्वम् । विषालक्ष्मीरशोभाद्-
 गभसावक्षतासनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 रच्यत्वम् । पवित्रताश्दङ्गारहितकारित्वम् ।
 क्षमिकुष्ठनाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जन-
 मोहनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 कुमारः । ७ । १५ ।
 “विन्यस्तसुक्तागुरुचक्रुरङ्गं
 गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।”
 “क्रमेण पित्तेश्चिव रोचना गोः ।”
 इति माधवकरतवविनिश्चयस्याश्मर्युधिकारे ॥)
 गोर्दं, स्त्री, (गुर् + "अन्दादयश्च" ।) उर्वा । ४ । ६८ ।
 इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मस्ति-
 ष्कम् । मस्तकस्थपतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
 (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 गोलं, स्त्री, (गुड् + भावे घञ् इत्य लत्वं च ।)
 मङ्गलम् । इति मेदिनी । खे । २५ ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २३ । ४३ । [स्थया ॥”)
 “प्रेक्षयित्वा सुवो गोलं पन्नेऽ यावान् स्वसं-
 गोलः, पुं, (गुड् + भावे घञ् अजित्येके । इत्य-
 लत्वम् ।) सर्ववर्तुलः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ जारात् विषवायाः

गोलासः

सुतः । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
 १ । २२२ ।
 “अवकीर्णो कुळगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥”)
 बोलः । इति अष्टाधरः ॥ भूगोलः खगोलश्च ।
 (यथा, भागवते । ५ । २० । ४३ ।
 “सूर्यास्तगोलयोर्मध्ये कौचः स्युः पञ्च
 विंशतिः ॥”)
 यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ । [त्वम् ॥”
 “गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं श्रद्धा
 एकराशौ वक्ष्येऽहयोगः । यथा, प्रश्नकौस्तुभ्याम् ।
 “यद्वाणामेकस्मिन् यदि भवति वस्त्रां निवसति-
 स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते ।
 भवेत्सोको रक्षः परिहरति पुत्रश्च जननी वृषाणां
 नाशः स्यात् ष्वलति वसुधा मृष्यति नदी ॥”
 एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च । यथा, मयूरचिचके ।
 “सप्तग्रहा यदैकस्या गोलयोगस्तदा भवेत् ।
 दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले वृषन्त्यः ॥”
 अपि च । [संख्याख्याः ।
 “एकादियहोपेतैस्तान् योगान् विहाय
 गोलयुक्त्तुलकेदारपाशदाभाख्यवीनाः स्युः ॥
 दुःखितदरिद्रघातुकक्षधिकारदुःशीलपशुप-
 निपुण्यानाम् ॥
 जन्मक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्वं यपैते ॥”
 इति दीपिका ॥
 गोलकं, स्त्री, (गुड् + घञ् । स्वार्थे कन् च । खल्
 इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।
 “यद्दुपं गोलकं धाम तद्दुपं नास्ति मामके ॥”
 गोलकः, पुं, (गुड् + घञ् । ततः स्वार्थे कन् । इत्य-
 लत्वं च । खल् इत्येके ।) नृते भर्तारं जारजः ।
 इत्यमरः ॥ रंङ्गेर ह्ये इति भाषा ॥ (यथा,
 मनुः । ३ । १५६ ।
 “शूद्राश्रित्यो गुरुश्चैव वागदुष्टः कुळगोलकौ ॥”)
 अलिङ्गरः । गुडः । पिण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
 गन्धरसः । इति रत्नमाला ॥ कलायः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति ख्यातः ॥
 गोला, स्त्री, (गां एष्यो सर्वं जगदित्यर्थः स्वशक्ति-
 थापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति
 गच्छति इति वा ।) दुर्गा । (गां बहुयोजनपर्यं
 जलरूपशरीरथापकतया लाति ।) गोदावरी ।
 (गां वाचं लाति । ला + क्तिप् ।) सखी ।
 कुनटी । पञ्चाननम् । मङ्गलम् । अलिङ्गरः ।
 । बालक्रीडनकाष्ठम् । इति मेदिनी । खे । २५ ॥
 गोलाङ्गलः, पुं, (गोर्लाङ्गलवङ्गाङ्गलमस्य ।)
 वानरः । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।
 “निरुजो निर्गन्धाश्चैव सम्पन्नवलपौरुषान् ।
 गोलाङ्गलां क्षथेवर्चान् द्रष्टुमिच्छामि मानवः ॥”
 तत्पर्यायः । कपित्थास्यः २ इध्रिष्योः ५
 नगाटनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लघ्वानरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोलासः, पुं, (गां एष्यो भूमिमित्यर्थः लासयति
 उल्लासयति विभूषयति इति यावत् ।) गोमय-
 ष्टिका । शिलीशुम् । इति हारावली । २५ ॥

गोलोकं

गोलोकः, पुं, (गाः लोकीव इति । लिङ् + कः । गोभि-
र्लिङ्गते इति घञर्थे क इति केषित् ।) चण्डा
पाटलिः । इति ञटाधरः ॥

गोलोङ्, पुं, (गोभिर्लिङ्गते स्म इति क्तः ।)
चण्डापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, स्त्री, (गौर्ध्वोतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष
इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् स्त्रीव-
त्त्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ब्राह्मज्ञान-
तेजोभिरित्यर्थः लोकोत्ये इति । लुक् + घञ् ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्त्रे ।

“वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो सुरलीधरः ॥
यद्गुणं गोलोकं धाम तद्गुणं नास्ति मामके ।
ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
सुहृत्त्वमयं देवि ! नानादेवेन प्रोभितम् ।
मध्येदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो सुरलीधरः ।
तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ! ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥
विस्तारेण न प्रकीर्तयिष्यामि रश्मिरेण च ।
वीजकोषस्य वाह्ये तु वेदितं तोयमखलम् ॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम् ।
धृन्वस्य ज्योतिष्कारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥
बलयकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमखलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि ! ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्यक्षणागादिकुशाखा भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्वन्ति चतुर्भङ्गेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च षड्गाना षट्त्रिंशद्गागिणी तथा ॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्ध्निमन्तः सदैव हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
महारेण सदाथर्वं वसन्तेन तथा पुनः । ।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्वन्ति चेतसा ॥
कर्णाटैरेव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा श्रिवे ।
निर्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्दिष्टमतः परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोडश ॥
सुरारैर्मुदरीगानात् सर्वस्तालः प्रजायते ॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्वन्ति सुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाऋतप्रसूतेन भूषितं सुररीधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्तो सुररीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्रागश्चैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
एवमानन्दसंयुक्ता महावेशविलासिनी ।
वासभागे मृदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥”

गोलोमि

(एतस्य धाम्नी नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि-
कश्च ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये
विस्तारशो विवृतं यथा, —

“नित्यं स्थूलश्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्ष्मीकोटियोजनश्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणेर्गोपीनामावृतं सदा ।
सुदृश्यं वर्तुलाकारं यथैव चन्द्रमखलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्माणं निराधारश्च स्वेच्छया ।
ऊर्ध्वं नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमखलमन्वितम् ॥
दृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेदितं सुनै ! ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गेः सुदीप्तं दीपमौषितम् ॥
लक्ष्मीकोटिपरिमिते राश्रमेः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्रकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्माणकलसोन्म्वलैः ॥
हीरासारविनिर्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।
मणोरसारनिर्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥
नानाचित्रविचित्राट्टैराश्रमश्च सुसंस्कृतम् ।
षोडशद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चासूत्रारत्ननिर्मिते ।
नानाचित्रविचित्राट्टे वसन्तमीश्वरं वरम् ॥”

गोलोकः, पुं, (लोकोत्येऽसौ इति लोकः गोभि-
र्लोकोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मखण्डपञ्चोति-
र्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम ।
यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे ॥

“निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माखानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्ध्वं निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्रकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेदितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्केकं शृङ्गसूत्रज्वलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैले उच्छ्रित एव च ॥
देर्ध्वं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमखलः ॥
अमृत्यरत्ननिर्माणो वर्तुलश्चन्द्रविम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेदितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानश्रुतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीश्रुतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोककण्डहंसखानं वर्णनं वा विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् ब्रजेश्वरः ॥”

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्धस्याः
इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्त्रार्थे के
पूर्वब्रह्मः । इत्येके ।) ऋद्रक्षुपविशेषः । गोधूमा
इति पाथरी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
गोधूमरी गोजाः क्रौञ्चपुच्छिकाः गोसम्भवाप

गोवर्द्ध

प्रस्तरिणी इ । अस्या गुह्याः । कटुत्वम् । ति-
त्वम् । त्रिदोषप्रमनत्वम् । हिमत्वम् । त-
रोगासदोषनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपयत्ना
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोलोमवत् लोमाकारं त-
मस्याः ।) श्वेतदूर्वा । (यवहारो यथा,—
“पुराणसर्पिलेशुर्न हिङ्गु-सिद्धार्थकं वषा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी ञटा तथा ।
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षट्तिमेऽध्याये
वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ।) (यवहारो
यथा, संज्ञास्थापनगणे ।

“हिङ्गुकैट्यारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था ने
लोमी-जटिला-पलङ्कशाशोकारोद्दिश्य इति सु-
मानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥” इति प-
ञ्चस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वैश्या । इति प-
ञ्चः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ।

गोवत्सादी, [न्] पुं, (गोवत्सं अस्ति भक्षणं
अद् + णिनिः ।) टुकः । इति राजनिर्घण्टः ।
गोवधः, पुं, (गोवधो हननम् ।) गोहत्या ।

उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।
“गोवधोऽयाव्यसंयाव्यपारदायात्मविक्रया ।
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्दते प्रशस्तं
इति कर्मणि ल्युट् ततो डीप् ।) प्रियङ्गुव-
इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ।
(प्रियङ्गु पीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञानश्च

गोवरं, स्त्री, (गोभ्यो निःसृतत्वाद वरं श-
माननीयमित्यर्थः । गोषु त्रियते । इ + श्च
लकात् अः इत्येके ।) गोखुरक्षुसगोहस्युष
गोमयचूर्णम् । यथा,—

“गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुसं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति क्रीमलक्षपत्रादि
दानेन इति । इष्ट् + णिच् + ल्युः । यद्वा गां
वर्द्धन्तीश्च इति । णिच् + ल्युट् अधिकर-
पञ्चतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां एष
भूमिं वा वर्द्धयति । इष्ट् + णिच् कर्मिरे षुः
स्वनामख्यातश्रीदृन्दावनस्यपञ्चतः । इति षट्
धरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—

“अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।
इति पाप्नी पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृ-
वाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतश्चैव समाचरेत् ।
भूयथीयास्तथा गावः पूज्याश्च होहवाहनाः ।
श्रीकृष्णादासवर्णोऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्चोऽत्र वैश्वदे ।
“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ॥”

इति ऋषिः पाटः ।
तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन शो-
घान्येन च स्थातमप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र ति
निर्णयः । तदाह देवतः ।

गोवर्द्ध

‘प्रतिपदार्थसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम् ।
 प्रविद्धान्तु यः कुर्वन्तु पुत्रदारधनक्षयः ॥’
 नर्ग्यान्ततृप्तं पुराणान्तरवचनम् ।
 ‘या कुहूः प्रतिपन्निश्चा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
 पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः ॥’
 नतः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।
 द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धम् । तद्-
 यथा,—
 “नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
 भद्रायां गोकुलक्रीडा टेषनाशाय जायते ॥”
 पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
 संयोग एव निषिध्यते ।
 “गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
 सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥”
 तद्दयसम्भावनश्च निर्ग्यान्तते निर्ग्यातम् । प्रति-
 पदापराह्णिकत्रिसुहृन्नेयापिन्यां द्वितीयायां
 चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
 वृद्धशातातपेन ।
 “द्वितीया त्रिसुहृन्नां चेत् प्रतिपदापराह्णिकी ।
 अग्राधानश्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥”
 अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्णश्चतुर्थोभागः ।
 ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्सुहृन्नेयापिनी द्वितीया
 तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
 रेव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराण-
 समुच्चये ।
 “वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियासिका ।
 द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥”
 किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति
 तदाप्युत्तरेव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
 “यथा द्वादशभिर्मासैर्मसो वृद्धी मलिन्नुचः ।
 तथैवाष्टोरात्रिवृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिन्नुचः ॥
 यथा मलिन्नुचः पूर्वा मासो देवस्तथा परः ।
 व्याख्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तयो-
 त्तरेति निर्ग्यान्ततममत् ॥ किन्तु । अङ्गुलीन्यायेन
 पृथ्वेय मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
 वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
 अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । प्राज्ञ तत्रैव ।
 “मधुरायास्तथाव्यञ्ज कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
 गोमयेन महाभूलं तत्र पूज्यो गिरिधरा ॥
 मधुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 वेणवं धाम सप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥”
 पूजामन्तः ।
 “गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारकः ।
 विष्णुवाहकृतोच्छ्रायो गवां कीटिप्रदो भव ॥”
 गोपूजामन्तः । स्कान्दे तत्रैव ।
 “लक्ष्मीया लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
 एतं वहति यत्रार्थं यमप्राप्तं अपोहत् ॥
 अयतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
 गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाञ्चहम् ॥”
 अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
 “क्रोधापयेंदुधावयेंच गोमहिष्यादिकं ततः ।
 दृशन् कर्षापयेन्नोपैरुक्तिपत्युक्तिवादनात् ॥”

३६५ गोविन्दः

प्राज्ञे च तत्रैव ।
 “महिष्यादेस्तथा भूया क्रीडनं वारणन्तथा ॥”
 तस्माद्वाभाश्च तत्रैव ।
 “एवं गोवर्द्धनं गाञ्च पूजनीया विधानतः ।
 गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्तिककण्ठे १६
 विलासः ॥ (पुरुषोत्तमश्चैत्रे भगवता शङ्करा-
 चार्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
 विजयः ॥ आर्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
 चार्यविशेषः । अयमेव कविवरः वज्राधिपस्य
 लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मत-
 समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
 यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
 “हरिचरणाङ्गलिममलं कविवरर्षाय बुद्धिमान्
 सततम् ।
 अक्रुताख्यांसप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्यः ॥”
 तत्रैव टीकासुखबन्ध्यान्तरे । यथा,—
 “गोवर्द्धनोक्तिमुखदाननिदानमेतद्-
 अज्ञार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।”
 “गोवर्द्धनाचार्यसमयस्वदापि सम्यङ् न ज्ञायते
 परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तृव्यदेवात् प्राचीनस्तत्-
 समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
 देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे ‘इष्टशरीरत्तरसत्-
 प्रभयचर्चनेराचार्यगोवर्द्धनस्यर्द्धी कोरपि न
 विश्रुतः’ इत्युक्तमस्ति । जयदेवकाविश्च वज्र-
 देशाधिपस्य वल्लालसेनस्यनोलेक्ष्यसेनस्य स-
 भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
 ‘गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उभापतिः ।
 कविराजश्च रत्नानि सभितौ लक्ष्मणस्य च ॥’
 इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभाप्यह्वारोपरि
 शिलायासुतकीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
 जयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
 न्निति कैचित् ॥”
 गोवर्द्धनधरः, पूं, (धरति धारयति वा । घृ + अच् ।
 गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
 “गमं शक्रं ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालयेः ।
 गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश ब्रजमेव ह ॥”)
 गोवर्द्धना, स्त्री (वशा बन्धा गौरिति परनिपा-
 तनान् तथात्वम् ।) बन्धा गौः । इति कलाप-
 याकरणम् ॥
 गोविट्, [श्] पूं, (गवां विट् विष्टा ।) गोम-
 यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
 गोविन्दः, पूं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
 विन्द् + “अनुपमर्गास्मिन्नि” ३ । १ । १३८ ।
 इत्यस्य “गवादियु विन्देः संज्ञायाम् ।” इति
 वार्तिकोक्ता शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भग
 वद्गीतायाम् । १ । ३० ।
 “किं नो राज्यं गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
 तेन वा ॥”)
 एतस्य शास्त्रान्तरीययुत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
 विष्णुपर्वणि । ७५ । ३२— ३५ ।

गोविन्दः

“अथ प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
 तस्मात्त्वं काश्चनैः पूर्णैर्दिवस्य पयसो घटैः ॥
 एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
 अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
 गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति सुवि श्राव-
 तम् ॥”
 गोभिर्वागीभिर्वेदान्तवाक्केविदते योऽसौ पुरुषः
 विदन्ति यं पुरुषं तत्स्वज्ञा इति वा । यथा,
 विष्णुतिलके ।
 “गोभिरेव यतो वैशो गोविन्दः समुदाहृतः ॥”
 गां वेदलक्षणं वाणीं गोभूम्यादिकं वा यन्तीति ।
 यथा, गोपालतापस्यां पूर्वविभागे ध्यानप्रक-
 रणे । ७—८ ।
 “तद् ह्येषुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति
 गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तान्वाच
 ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदितो
 गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तस्माद्या जैति ॥”
 एतन्नाम्नो भारतादिमतेन युत्पत्तिर्यथा, महा
 भारते । १ । २१ । १० ।
 “गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
 वराह्रूपिणा चान्मर्विन्दोभितजलाविलम् ॥”
 तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
 “विष्णुर्विक्रमगाद्देवो जयनाञ्जण्युच्यते ।
 श्राव्यत्वादनन्तस्य गोविन्दो वेदनाह्वयम् ॥”
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ०४ अध्याये ।
 “युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
 गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभस्तथा ॥”
 विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
 शः । गवां गोमस्त्रहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः ।
 (गवां शास्त्रमयीनां वागीनां विन्दः पतिः ।)
 वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौडपादाचार्य-
 शिष्यः योगविशेषः । अयं हि परमहंस-
 परिब्राजकाचार्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
 यथा, माधवीये सङ्गिप्रश्नशङ्करचर्चे । ५ । १०१ ।
 “तस्योपदर्शितवतश्चरणां गुह्यायां
 द्वारे न्यपूजयत्येव स शङ्करार्यः ।
 आचार इत्युपदर्देश म तत्र तस्मै
 गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्थातीनाम् ॥”
 अनेन च योगिप्रचरणे गोविन्देन बौधायनधर्म-
 विवरणं बौधायनधर्मसूत्रभाष्यश्च प्रणीतमिति
 अयने ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
 र्पि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
 ५म पटले ।
 “बौद्धानाश्च मतं जालारससारः कृतो मया ॥”
 पञ्चावस्थाशिवजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
 गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
 प्रधानानिन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्तयिता
 चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मैतर्धः ।)
 परमब्रह्म । यथा,—
 “तत्र यद्यमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
 क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
 करोषि यानि कर्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

गोवृन्दं

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि ॥
शुभाशुभपरित्यागी स्त्रीणे निःशेषकर्मणि ।
लयमाश्रयि गोविन्दं तद्ब्रह्म परमं महत् ॥”
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
“ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते च्युते ।
संकीर्णयन्ति गोविन्दं ते वस्थाध्याः सुदूरतः ॥”
इति च बह्विपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
“फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बह्नीवतंसप्रियं
श्रीवनसाङ्गसुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलाञ्छिततनुं गोगोपसङ्घाटनं
गोविन्दं कलवेणवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥”)
गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी
गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया
द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
“फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यासुपोष्य विधाना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स
सूतः ॥”
तस्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्वाट-
संवादे ।
“फाल्गुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यासुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः ।
प्राप्तोऽस्युत्तमं सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभापि ॥
आमर्हकी द्वादशीति लोके ख्यातेयमेव हि ।
यत्र आमर्हकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥”
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्य-
प्रसङ्गे ।
“फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो वृष ! ।
आमर्हक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं वृषाम् ॥”
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
“फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यासुपोषितः ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः ससुत्यतः ॥
आमर्हद्विवदेवानां तेन सामर्हकी सूता ।
शिवा लक्ष्मीः सूतो वृक्षः सेयते सुरसत्तमैः ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्वृक्षोऽसौ वैष्णवः सूतः ।
तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षं भूलेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्यैः शुभे रात्रौ कार्यं जागरणं हरिः ।
करकं जलपूर्णं कर्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नं कर्तव्यं दीपः कार्यो विधानतः ।
एवं जागरणं कार्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
सुच्यन्ते देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवेः ।
देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा शकृत् ।) गोमयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गोवृन्दं, स्त्री, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसङ्घः ।
इति शक्यायुधः ॥

गोशृङ्गः

गोवृन्दारकः, पुं, (गोर्विन्दारक इव पूष्य इति श्रिषः ।
“वृन्दारकनागकुञ्जरेः पूष्यमानम् ॥” २।१।६२ ।
इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे व्याघ्रादेराकृति-
गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति
वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौः । इति कलापथ्याकरणम् ।
गोशृङ्गः, पुं, (गोशृङ्गोऽप्युच्यते वर्षति सिञ्चति
रेतः । शृङ्ग + “इगुपधेति ॥” ३।१।१३५ ।
इति कः ।) शृङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ६ । १५० ।
“कीनाशो गोशृङ्गो यानमलङ्कारश्च वैश्व च ।”
“कीनाशः कर्षकः गवां सेक्ता शृङ्गो यानमन्वादि ॥”
इति कुल्लुकभट्टः ॥)
गोशकृत्, स्त्री, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
“उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत् नृत्तिका कुशान् ॥”
पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गोमयं जगलं गोविट् गोहृन्नं तच्च गोशकृत् ॥”)
गोशालं, स्त्री, (गवां शाला “विभाषा सेनेति ॥”
२ । ४ । २५ । इति विभाषया स्त्रीत्वम् ।)
गोशृङ्गम् । इति लिङ्गादिसंश्लेषे अमरः ॥
गोशालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जातः ।
“स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥” ४।३।३५ ।
जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति
नपुंसकत्वे द्वस्त्वम् । गोशृङ्गजाते चि ॥)
गोश्रीर्षं, स्त्री, (गोः श्रीर्षं श्रीर्षदेशाकारो विद्यते
ऽस्य ऋषभपर्वन्तेकदेशजातानां चन्दनभेदानां
श्रीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
“गोः श्रीर्षं गोश्रीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं
कालताम्रव्यामिश्रवर्णसुतपलगन्धि अतिसुरभि
श्रीतलतया सदैव सर्पैर्विहितम् ॥” इति भरतः ॥
(यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
“गोश्रीर्षचन्दनं यत्र पद्मकङ्गाभिः सन्निभम् ॥”
यवह्वयते यस्मिंस्तद्वयथा,—
“सोत्सर्गं वदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते भृशम् ।
लेपञ्चरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
गवां मस्तकश्च ॥
गोश्रीर्षकः, पुं, (गोश्रीर्षमिव कायति प्रकाशते
इति । कै + कः ।) द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ।)
गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं श्रीर्षभागो-
ऽस्य । खनामप्रसिद्धः पर्वतविशेषः । यथा,
महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
“निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्वन्ते अरत्तिमात्रा मन्दिहा नाम राक्षसा
निवसन्ति । ते हि देवराजमन्दिरेणाभिप्रायः
सन्तः सूर्योदये जले पतन्ति रजत्यां पुनरुत्-
पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामयणे । ४ ।
४० । ४२—४४ ।
“द्रव्यथासुखं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्दिहा नाम राक्षसाः ॥

गोष्ठी

अरत्तिमात्रा लक्ष्यन्ते नानारूपा भयवहाः ।
ते पतन्ति जले घोराः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अभिप्राया मन्दिरेण निष्ठायास्तुपतन्ति च ।
वर्षुरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गो-
घाणे स्त्री ॥
गोषट्कं, स्त्री, (गवां षट्कम् । “पशुभ्यः स्या-
द्विषट्के गोष्ठगोयुगमङ्गवम् ॥” इति सुश्रुतेः
सूत्रात् ।) गोषट्कम् । इति सुश्रुतेः शक-
रयम् ॥
गोष्ठ, इ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः (भा-
आत्मं- सर्कं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् ।
इ, गोष्ठे धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ।
गोष्ठं, स्त्री, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्या + “सुपि
स्यः ॥” ३ । २ । ४ । इति कः । घञर्थे क् ।
इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
“सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्स्येव गोपतिम् ।
इष्टा संयामयन्नेन रामबाणमहात्मसा ॥”)
प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचक-
शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं
इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीशब्दे । यथा,
मनुः । ३ । २५४ ।
“पित्रे स्वदितमिवैव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये देवे रुचितमित्यपि ॥”
“गोष्ठे गोष्ठीशब्दे ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥)
गोष्ठम्, त्रि, (गोष्ठे श्वा । “अचतुरविचतुरेति ॥”
५ । ४ । ३७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुष
समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) सख्यारम्भे
यितो यः परान् हेष्टि सः । इति जटाधरः ।
गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठीपददान्विता ऋषभो-
गोष्ठे विहिता ऋषभो वा । एतस्यां त्रिषो-
भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-
पुरःसरं वत्सपत्वं विद्याय गोपत्वस्वीकरणान्
तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्तिकशुक्ल-
ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्तिके तु सूता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्व्याज्जवां पूजां गोपासं गोः प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्व्यात् सर्वान् कामानभीक्ष्णता ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ।
“भीमपराक्रमे कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोपासं गोः प्रदक्षि-
णम् ।
गवानुगमनं कुर्व्यात् सर्वपापविसृक्तये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र
गो + स्था + कः । स्त्रियां ङीष् ।) समा । तस्य
लक्षणविशेषः ।
“एकाङ्का कथिता गोष्ठी केशिकीष्टित्वयुता ।
सम्भोगरसघट् पक्ष सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नैवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
गर्वावमर्षसन्धिभ्यां ह्रीना प्राकृतसम्भता ॥

गोष्ठीप

द्वैरन्विता नैव कर्मयोग्यं विचक्षणैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
वीरनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था +
कः । ततः “अस्मान्गोभूमौति ।” ८ ।
६७ । इति घत्वम् । संलापः । इति
नी । ४ । ४ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०० ।
मनुहिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहा-
ः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-
न्ति ॥ ”) पोष्यवर्गः । यथा, चागव्ये ।
वं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥”
या च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
वा त्रेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
गतङ्गाः सममथ सरिद्राथपाथः पिबन्ति ॥”
तिः पुं. (पातीति पतिः । गोष्ठाः पोष्य-
सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः ।
पतिः ।
ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
नाशास्त्रविशारदे रसिकता सन्कायसम्भो-
धिः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलजैरपि ।
द्वागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता
भीष्टमुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठीं हि सा
चोच्यते ॥”
भता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
नीनाः श्रोत्रियाः सर्वे यस्यान्तं सुञ्जते सुहृः ।
वेनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥”
यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजसुया-
ः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्यः २ तद्वंशे
अरायः ३ बन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४
वंशे अनन्तभट्टाचार्यः ५ एते प्राचीनाः
धुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥
यस्यगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
[तिष्ठः कुलकर्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि
धर्मान्वितः
यांकार्यविलोकनेः कुलभृतां सम्मानदानो-
द्यतः ।
दा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सम्बोलिकानां
तथा
श्रमभवः चित्तौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-
पतिः ॥”
य कायस्यगोष्ठीपतिगणना ।
दादां द्वादशपर्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
कीर्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः ।
कृती । १ ।
गतस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके
कृतो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा
दानतः ॥ २ ॥
पिंये च चतुर्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
नः सन्तदानतो हि विलसत्कीर्तिधरा-
मख्ये ॥ ३ ॥
[वित्तविसर्जनेन अनितप्रोत्फुल्लकीर्तिः चित्ता-
पीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीकृष्णविश्वास-
खास ॥ ४ ॥

३६७ गोष्ठीप

ततः बोद्धुं पर्यये दानजालः
कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्सुतः पर्यये सूर्यवाजि-
नपानायगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥
ततः पर्ययेऽष्टादशे तत्तनजः
समाहूय भूयोर्चितार्थव्रजो यः ।
सदा सन्कथापालपसंलापतोषः
कुलीनौचपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैका-
ग्रणीः
पर्याये परिपूजितार्थनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो
दानेनापि च मेलिकाटिपरौ गोष्ठीपतिः
प्रायसः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो
गोपीसिंहचतुर्भूरीणसुकृती विंशे हि पर्या-
यके ।
यत्नात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्रागतः
सोऽप्यासौद् सुवि मेलिकाटिपरौ गोष्ठीपतिः
सस्तुतिः ॥ ९ ॥
पर्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः चामामण्डले
गोपीसिंहचतुर्भूरीणकुलजो यो रामकान्तः
कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणी-
दानैः कर्ण इवातिथैर्यथयसां रत्नाकरश्चा-
परः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-
संग्रहात्
स्वस्वैवास्त्यसुपुण्यदत्तकतनूद्गतस्य च श्रीमनः ।
गोपीमोहनसञ्जकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सम्बलिकाटिः
चित्तौ ॥ ११ ॥
तावन्मुखकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां सृतीयोद्भवान्
घड्भ्रातृनपि तावतोऽत्र गणना बह्वक्रमाना-
दरान् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीमान् कुली-
नान् समा-
हूयात्र प्रकृतांस्तथात्र सञ्जान् पूज्यास्तथा
कोमलान् ॥
वित्तैर्वागन्तैर्नृतिप्रणतिभिश्चाथैस्त्रयोविंशके
पर्यायेऽतितरां प्रपूष्य परमाज्ञान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः आपति-
जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाश्चापना-
द्व्युतिः ॥” १२ ॥
इति दक्षिणराष्ट्रीयकायस्यकुलाचार्यकारिका ॥
अथ त्रेद्वानां गोष्ठीपतिथया,—
“विप्रैभ्यः प्रियभोग्यवस्तुवसनं कृत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि
च ।
गावो नाव उदारमन्दिररुचो वाञ्छन् दत्ताः
सदा
साधुज्ञातिकुटुम्बसहस्रगणाः संप्रीयिता येन च ॥

गोसवः

गौडम्नापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठेऽभिषिक्तः
कृती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-
पटुः ।
तस्मान् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रं रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बलगोष्ठीपतिः ॥
वेनायकेषु सर्वेषु भास्करः श्रेष्ठ इतिरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्वैः पूजितोऽग्रतः ॥”
इति भरतमलिकल्लतकुलपञ्जिका ॥
गोष्यदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पदम्)
गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्यदं सेवितासेवित-
प्रमाणेषु ।” ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य
घत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोसुरप्रमाणम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । ३७ ।
“भीष्मद्रोणाणवन् तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमञ्चस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्यदम् ॥”
तथा विश्वो मेदिनी च ।
“गोष्यदं गोपदन्वन् गवाश्च गतिगोचरे ॥”
(गवासेवितारण्यदि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
गोसः, पुं, (गां जलं स्थिति नाशयतीति । सो य
नाशने + “आतोऽनुपसर्गं कः ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) वोलः । उषःकालः । इति मेदिनी ।
से । ३ ॥
गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्ये इति । चक्षि डल उक्तौ
+ “चक्षिडः ख्यात् ।” २ । ४ । ५४ । इति
ख्यात् । ततः “समिख्यः ।” ३ । २ । ७ । इति
कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थः
विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले ।
प्रत्ययकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निगच्छ-
न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्यकिरणं तत्र
सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्ययः । इति भूरिप्रयोगः ॥
गोसङ्घः, पुं, (गोः सङ्घस्तुल्यः । गोसङ्घा-
कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
गोसन्दायः, पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा +
अण् ।) गोदानकर्ता । इति आकरणम् ॥
गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपा
कृतिर्यस्याः ।) अतदूत्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्तुपत्तिकारणम् ।
गाँः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥
गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गां वनगमनाय मोक्षनं
यद्वा गवां सूर्यकिरणानां सर्गां विस्तरः
यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति चारावली । १६१ ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गं चाह्वरात्रे च तथा सुधन्दिनेषु च ॥”)
गोसवः, पुं, (गौः स्रयते पीप्यते हिंस्यते यत्र ।
सु च पीडयाम् + “अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।)
इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥
(यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

“यज्ञेन वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसधेन वा ।
अभिजिह्विष्वजिह्वी वा चित्रतामिष्टतापि वा ॥”
गोसप्रशः, पुं, (गोस एव प्रशः प्रशतुल्यः इति
गोवलीवर्द्धन्यायेन सिद्धः ।) वोलः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥
गोमहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते
यत्र । अर्घ्यं आदित्वाद्दच गौरादित्वात् डीष ।)
मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने
सहस्रगोदानफलम् । यथा, आसः ।
“अमावास्यां भवेद्दवारो यदि म्भिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
गोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकाल-
मारभ्य स्नानकालपर्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात्
गोसहस्रदानफलम् । यथा आसः ।
“सिनीवाली कृद्द्वीपि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हार-
भेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतु-
र्यष्टिकः । चतुस्त्रिंशद्द्वयष्टिक इति केचित् ।
इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचश्च ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
“सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगणोद्भवम् ॥”)
गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । डीष-
भावपत्रे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥
गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः ।
“स्वाङ्गाञ्चोपमर्जनादसंयोगोपधात् ॥” ४ । १ ।
५४ । इति डीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ ।
४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरमापि च ।
मृद्धीका हारहृरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता ॥”
त्रया स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्जा च कफपि-
त्तनुत् ॥
गोस्तनी सुनका इति ।” इति भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना
यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्व-
तमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३ ।
“प्रभावती विशालार्ची पलिता गोस्तनी तथा ॥”
गोनमीति पाठोऽपि वर्त्तते ॥)
गोस्थानं, स्त्री, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
“सार्गलहारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम् ॥”)
गोस्थानकं, स्त्री, (गोस्थान + स्वार्थे कन् ।)
गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपतिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स इत्याहप्रतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भूयः सा स्यात् पालेभृते
भृतिः ॥”)
स्वर्गस्य भुवो वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्र-

याणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।)
यथा । “श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरति-
मञ्जरी ॥” इत्यनन्तसंहिता ॥
गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः ।
तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्यावाच ।
“विप्रहत्याश्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा गृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः ॥
एतेषां लक्षणं सर्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत्तु सः ॥
दग्धैर्गान्ताड्यन् मृष्टो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संग्रहः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृषवाहकम् ।
भोजयेद्दृषवाहकं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो मुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संग्रहः ॥
पादं ददाति वह्नी यो गाश्च पादनं ताडयेत् ।
गृहं विप्रैर्दधौताड्यः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो मुङ्क्तेऽस्त्रिंशत्पादनं प्रोते स्त्रिंशद्भ्रिरेव च ।
सूर्यादये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नश्च यो मुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितृंश्च पर्यकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न संवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभक्षरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटक्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तद्गमे च तद्दुर्गं वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
अर्धलोभादथाज्ञानान् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजकं देवके यत्रान् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मृष्टो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवाच्चात्मनं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवहृषी गुरुहृषी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रामन्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याशुधं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।
विशार्थिने च विशाश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २७ अध्यायः ॥
गोहभं, स्त्री, (इदं विश्वात्मगे + क्तः । हन्नम् ।
गोहन्नं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥
गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारि-
त्वात् ।) विखञ्जः । इति शब्दरत्नावली ॥
गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति
भाषा ॥ यथा, गारुडे १६० अध्याये ।
“पोतं गोहालियामूलं तिलदध्याभ्यसंयुतम् ।
निवड्मन्त्रं कथितं प्रवर्त्तयति शृङ्गार ! ॥”

गोहितः, पुं, (गोष्ठु हितः ।) घोषलता । इति
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारकं इ
(गोभूमिर्भारवतरणे खड्ग्या शरीरं
कुर्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गो
धृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, न
भारते । १३ । १४६ । ७६ ।
“गोहितो गोपतिर्गोभा वृषभाभ्यो वृषप्रियः ।
गोहिरं, स्त्री, (गुह + बाहुलकादिरच् ।) इ
मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥
गोह्यं, त्रि, (गुह्यञ् संवरणे + “प्रसिद्धिर्गु
वा ॥” इति काशिकोक्तेः क्यभावपत्रे क्
गुह्यम् । गोपनीयम् । इति प्राग्विन्या
णम् ॥
गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । ग
“गमेडोः ।” उणा । २ । ६७ । इति डोः ।
गच्छत्यनेनेति करणे डोः । वृषस्य यावत्
त्वात् स्त्रीगया दानेन स्वर्गगमनसाधक
उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथा
वस्तुतस्त्वयं कृष् एव शब्दः । यदुक्तम् ।
“कृष्ण गवाहयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकाः
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः
स्वनामख्यातपशुः । गरु इति माषाः ।
पर्यायः अनङ्गान् इति पदे द्रष्टव्यः । के
पर्यायः । माहृषी २ सौरभेधी ३ उ
माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्जुनी ७ क
रोहिणी ६ । इत्यमरः ॥ माहृषी १० क
धेनुः १२ अम्ना १३ दोग्धी १४ भद्रा १५
मही १६ अनङ्गुही १७ कल्याणी १८ पाश
गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ पि
नाचिः २३ सुरभी २४ अनङ्गुही २५ द्वि
अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृष
मही २६ सरस्वती ३० । इति जय
उसिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इ
जगती ३५ शर्करी ३६ । इति वेद
२ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लतुणादिकं
वृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
“पराशरः प्राह वृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणान्ताः
सञ्ज्ञास्तथाप्यागमतोऽभिधास्यं ॥
सासाविलरूचाच्चो मृषकनयनाच्च न दुर्
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः सरसद्व
दशसप्तचतुर्दन्धः प्रलम्बसुखानना विनय
इत्स्वस्थलथीवा यवमध्या दारितखुराच ।
ध्यावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतितनुभिरति
अतिककुदाः कृशदेहा नेहा हीनाधिक
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषभाः शिरान्तकं
स्थूलशिराचितगुणस्त्रिस्थानं मेहते यच्च ।
माञ्जाराच्चः कपिलः करटो वा न दुर्भ
द्विषत्

नेहतालुजिह्वः श्वसनी यथस्य घातकरः ॥
शुक्रकण्ठिभ्रष्टः सितोदरः ह्यन्वसारवर्षश्च ॥
जातोऽपि त्वाभ्यो यथविनाश्रावहो वृषभः ॥
मकपुण्यचित्तज्ञो भस्मारुणसन्निभो विज्ञा-
लाक्षः ॥

गात्रामपि न शुभं करोति वृषभः परिग्रहीतः ॥
वोडरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः ह्यग्र-
श्रीवाः ॥

तरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारश्चाः ॥
उंहतताम्रोष्ठास्तुस्त्रिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ॥
ब्रह्मोश्चश्रवणाः सुकुचयः स्यष्टजङ्घाश्च ॥
तान्मसंहतखुरा यूपोरस्का वृष्टतुकुन्द-
युक्ताः ॥

श्वश्रुणातुल्यगुरोमाणस्तान्ततुशुद्धाः ॥
भृशसृग्बालघयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छासाः ॥

हृस्वसास्तन्वस्वकामलाः पूजिताः सुगताः ॥
मावर्तैर्वासे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः ॥
नदा भवन्त्यनलुहो जङ्गाभिस्त्रैणकानिभाभिः ॥
स्यमलिका बुदुदेक्षयाः स्थूलनेत्रचर्मणाः ॥
विभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भार-
वहाः ॥

योद्देशे सवलर्माञ्ज्वरसुखः सितश्च दक्षि-
णतः ॥

प्रलोत्पललाक्षामः सुवालधिराजितुल्यजवः ॥
बैश्वमेर्मघोदरश्च सङ्गप्रवङ्ग्याक्रोडः ॥
यो भाराध्रसहो जवेऽन्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
नवर्णः पिङ्गाक्षस्तान्त्रविषायेचणो महा-
वक्रः ॥

सो नाम शुभफलो यथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
सृग्बालधिरातान्त्रवङ्गयो रक्तदृक् ककुब्धी चा-
क्षाषश्च स्वामिनमचिरात्कुर्वते पतिं लक्ष्मणाः ॥
वासितैकचरणयो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ॥

श्वफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥ * ॥

रीङ्गितमेदेन शुभाशुभसुक्तं यथा, तत्रैव
अध्याये,—

“गावो दीनाः पार्थिवस्थाश्रिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
श्लथुं कुञ्चन्त्यश्रुपूर्णाथितास्यः
पद्युर्भोतास्तस्करानारुवन्धः ॥
अकारणे क्रोशन्ति चेदनर्थे
भयाय रात्रौ वृषभः श्रिवाय ।
भृशं निरह्ना यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजेर्वा ॥
आगच्छन्तो वेद्यं बभारषेण
संसेवन्तो गोष्ठद्वेष्टे गवां गाः ।
आर्नाम्नो वा वृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महद्योपि चैवम् ॥ * ॥

भृङ्गललादि यथा, देवतः ।
श्रीकेशिन् मङ्गलान्घौ ब्राह्मणो मौहंताशनः ॥

हिरण्यं सर्पिरादित्वा आपो राजा तथाहमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्तेर्षयेषु यः ॥

पदक्षिणश्च कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भङ्गलं तद्वेतुतया ब्राह्मणा-
द्यपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ॥

“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य करुणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ॥

“गामालभ्य नमस्कृत्य हस्ता चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घिते नृते गन्धेन वर्णयेत् ।
यावदाप्नोति तन्नस्यं तावन्नग्नयेन युज्यते ॥”
विष्णुः ॥

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गलं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति सुहितसत्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । उंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अपूर्तत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वम् ॥ * ॥ तद्गन्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । खादुत्वम् । क्षिग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्यवृद्धिकारित्वम् ॥ (यथा
च चारीते प्रथमस्थानेऽहमेऽध्याये ।

“गयं पवित्रश्च रसायनश्च
पथ्यश्च कृदां बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्गोमविषापहं स्यात् ॥” * ॥)
तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
क्षिग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राह्यत्वम् ॥
(यथा च चारीते प्रथमस्थानेऽहमेऽध्याये ।
“अन्वखादुरसं याहि गुरुक्यां वातरोगजित् ।
मेदः-सुक-बल-श्लेष्म-रक्तपित्तासि-शोफहतम् ॥
क्षिग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रश्च दधि गयं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्गन्धेनगुणाः ।
“गवान्क्षु क्षीरफेनं वा तस्त्रेण सहितमन्तरा ।
पक्वान् भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तन्मवनीतगुणाः । शीतत्वम् । बर्णबलसुककफ-
रक्षिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हृत्तत्वम् । वातसर्वाङ्गमूल-
कासश्रमसर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥
तद्दृष्टगुणाः । श्लथत्वम् । धीकान्तिश्लथितबल-
मेधापुष्टयिष्टिसुक्रवपुःस्यौष्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वम् ॥ (तथा च ।
“विपाके मधुरं दृश्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलक्षमिधं गयं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने अहमेऽध्याये ॥ * ॥)

“गवां प्रत्यक्षि क्षीरं गुरु विदम्भि दुर्धरम् ।
तस्माद्भ्युदिते कुर्ये यामं यामार्हमेव वा ॥
ससुत्तार्थे पयो ग्राह्यं तत् पथं दीपनं लघु ।
विवत्साबालवत्सानां पयो दोषोऽपीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीह्यथारपि ।
इत्यादा मासपर्णादा ऊर्ध्वशङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं शस्तं वाश्रयतेव वा ।
गवां सितानां वातहं ह्यघ्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्महं रक्तवर्णानां चीनं ह्यग्नि कपिषापयः ॥” * ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पुं, (गन्धते कर्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्मैश्चलककर्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+ “गमेर्भोः ।” उणां । २ । ३३ । इति अधि-
करणे ङोः ।) खर्गः । (गन्धन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा ङोः । किरणसम्पर्केण विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशश्रीपवतीं गौभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितार्थैकः प्रवर्त्तसे ॥” * ॥)
वन्धः । इति मेदिनी । गे । ११ । (गन्धते पुण्यवृद्धि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे ङोः । इत्यापूर्तादिसकाम-
कर्मिभिः पुण्यवताश्चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विष्णुः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकालकेन स्वतेजसेति जानाति
सर्वमिति वा । कर्त्तरि ङोः ।) हृद्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भाशुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गन्धते विषयज्ञानं यथा । गम्
+ “गमेर्भोः ।” उणां । २ । ३३ । इति करणे
ङोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
ङोः ।) बाणः । इक् । (गन्धते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यथा । करणे ङोः ।) वाक । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।
“इत्यघ्यात्राशुमितययस्य
रघोस्वदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥
गन्धते प्रण्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे ङोः ।)
भृः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनह्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । ११ ।
जले एकवचनान्तोऽपि इति कैचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृह्दावनयमन्त्रे । २ ।
“स्वमिव भुजं गवि श्रेष्ठं
सुपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्मिपन्था च सेवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (खनामख्याता
मुकदीहिचस्य ब्रह्मदत्तस्य भाष्या । यथा, भाग-
वते । ६ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्तनां मुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

स-योगी गवि भार्यायां विष्णुर्कृष्णमघात् सुतम् ॥”
 “गवि सरस्वत्यां भार्यायाम् ॥” इति कश्चित्
 व्याचष्टे ॥
 गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गन्धते ज्ञायते स्यर्षसुख-
 मनेन । गर्भं + “गमेर्ङोः ।” उर्या । २ । ६३ ।
 इति करणे ङोः । त्वचि जातत्वादेवास्य तथा-
 त्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति ।
 कर्णरि ङोः । निम्नप्रवणत्वादेवास्य तथात्वम् ।)
 जलम् । इत्यमरटीकायां भाणुदीक्षितः ॥
 गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्व्यहोतुं
 शीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परि-
 माणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ङ्क् ।)
 खर्बकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गौङ्, पुं, खनामख्यातदेशः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २ । ७ ।
 “गौङ्ं राट्टमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राट्टा
 पुरी ।
 भूरिश्रेष्ठिकनाम घाम परमं तत्रोत्तमो नः
 पिता ॥”)
 तद्देशस्ये पुं भूम्नि । इति ङटाधरः ॥ तद्देश-
 सीमा यथा, शक्तिवङ्गमत्स्ये सप्तमपटले ।
 “वङ्गदेशं समारभ्य सुवनेशान्नागं शिवे ।।
 गौङ्देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ॥”
 (देशोऽयं दृष्टत्संहितायां कूर्मविभागे पूर्वस्या-
 मुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
 “अथ पूर्वस्याम् ॥” इत्युक्त्वा
 “उदयगिरि भद्रगौङ्क-
 पौष्कोत्कलकाश्रमेकलान्महाः ॥”
 इत्युक्तवान् ॥)
 पञ्च गौडा यथा, स्कन्दपुराणे ।
 “सारसताः काव्यकुञ्जा गौडमैथिलिकौत्कलाः ।
 पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”
 (गुङ्गस्य विकारः । गुङ्ग + अण् । गुङ्गजाते
 आसवे स्त्री च । अस्य गुणा यथा,—
 “दृष्टम्बप्रसन्नद्वानो गौङ्गस्तर्पण-दीपनः ॥”
 इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
 “श्यामादन्तीरसे गौङ्गः पिप्यलीफलचक्रकैः ।
 लिप्तेऽविष्टोऽनिल-कफ-त्रौहपाण्डुरापहः ॥”
 इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
 गौङ्गवास्तुकः, पुं, (गौङ्गं गौङ्गदेशे जातः गौङ्गदेश-
 वासिप्रियो वा वास्तुकः शाकविशेषः ।) पिप्पली-
 शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिप्पलीशब्दे
 २स्य विषया ज्ञेयाः ॥)
 गौङ्गिकः, स्त्री, (गौङ्गं गुङ्गविकारस्तत् कारणत्वेना-
 ख्यस्य । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
 इति ठन् ।) मदाविशेषः । यथा, “पैष्टिकगौङ्गिक-
 माञ्चीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति
 प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुङ्गनिष्पन्नस्ये चि ॥
 (पुं, गुङ्गं साधुः । “गुङ्गादिभ्यलृप् ॥” ४ । ४ । १०३ ।
 इति ठन् । इष्टुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 गौडी, स्त्री, (गुङ्गस्य विकारः गुङ्गविकारेण
 सन्त्यादिता इत्यर्थः । गुङ्ग + अण् । स्त्रियां

ङीप् ।) गुङ्गादिहता सुरा । गुङ्गेर मद् इति
 भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६४ ।
 “गौडी पैष्टी च माञ्ची च विज्ञेया त्रिविधा
 सुरा ॥”)
 तत्पण्यायः । वाल्कली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
 रत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिहृत्प्रि-
 कारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
 ११ अध्याये ।
 “गौडी कषाया मधुराण्णशीता
 सन्दीपनी मूलरुजापहन्नी ।
 हृद्या चिदोषं श्रमयत्यजीर्णं
 पाण्डामयार्थः श्वसनं निहन्ति ॥”)
 रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौङ्गानां गौङ्गदेशवासिनां
 प्रिया ।) काञ्चरीतिविशेषः । यथा,—
 “ओजःप्रसादमाधुर्यं गुणवितयमेदतः ।
 गौङ्गवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्णिताः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । ४ ।
 “ओजःप्रकाशकेर्वर्णेर्वन्ध आङ्गमरः पुनः ।
 समासबहुला गौडी— ॥”
 उदाहरणं यथा, तत्रैव दृतो वैगीरं हारण्णिकः ।
 “चञ्चङ्गजभमितचङ्गदाभिधान-
 सञ्चूर्णितोरुगुणस्य सुयोधनस्य ।
 पुरुषोत्तमस्वाह ।
 बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च
 गौडीया ।
 रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च ॥”)
 गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः
 प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्ति-
 बोधितः । यथा, “शक्यस्य साङ्ग्यात्मकः सम्बन्धो
 गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्व्योगात्
 गौणः ॥” इति दायभागटीकायां श्रीलक्ष्मणतर्का-
 लङ्कारः ॥ (असुखे चि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ३४१ । ६ ।
 “बहूनि मम नामानि कीर्णितानि महर्षिभिः ।
 गौण्यानि तत्र नामानि कर्मजानि च कानि-
 चित् ॥”)
 गौणकालः, पुं, (गौणोऽसुखः कालः ।) सुख-
 कालकर्तव्यकर्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—
 “यद्वागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत् ।
 गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥
 यद्देति पञ्चान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत्
 आगामिक्रियाया सुखकालस्यापि गौणकाल-
 त्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्या-
 कालश्च गौणकाल इत्यर्थः ॥” इति मलमास-
 तत्त्वम् ॥
 गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानचान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धि-
 मासः ।) ह्यणप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।
 यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादिनस्ये ।

“गौणचान्द्रश्च भद्रता सुखचान्द्रश्च चावका
 अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
 “चान्नोऽपि द्विविधः प्रोक्तो सुखगौणविभेद-
 गौणः ह्यणप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।
 गौणी, स्त्री, (गुणं साङ्ग्यमधिक्यञ्च प्रथम-
 गुण + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) अश्रीतिप्रका-
 लक्षणात्तलक्षणाविशेषः । यथा,—
 “साङ्ग्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
 साङ्ग्याणु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ।
 (“ताः पूर्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । त-
 श्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः ।
 शुद्धानां ‘श्रुतो धावति’ इत्यादीन्नुदाहरण-
 श्रेयानि । ऋदायुपादानलक्षणा सारोपा को-
 यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ इ-
 तैलशब्दस्ति लभयन्ने हरूपं सुखार्थमुपा-
 सार्धपादिके हेतु वर्णते । प्रयोजने यथा, रा-
 कुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु ‘एते राजकु-
 गच्छन्ति ।’ ऋदायुपादानलक्षणा साधयन्
 गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि’ प्र-
 जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति’ इ-
 लक्षणा लक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘रा-
 गौङ्गैः कण्ठकं शोधयति ।’ प्रयोजने ता-
 ‘गौवांहीकः ।’ ऋदौ लक्षणा साधयन्
 गौणी यथा, ‘राजा कण्ठकं शोधयति ।’ प्र-
 जने यथा, ‘गौर्जल्पति ।’
 अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुण वा
 मान्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वा
 कार्यभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं ।
 शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुं
 सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च ।
 धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुक्त्या
 भावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीका-
 नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाध-
 वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदर्थं
 मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्र-
 यते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा ता-
 ताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र
 प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतित्वात् ।
 द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्वार्थस्य शा-
 २न्वये प्रवेशसम्भवात् । शाब्दो ह्याकाङ्क्षा
 नैव प्रपूर्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोश-
 द्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीका-
 सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मात्
 गोशब्दोऽसुखया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहा
 मलभमानोऽश्लादिसाधर्मासम्बन्धाद्वाहीका-
 लक्षयति । वाहीकस्याश्लादावतिप्रयनोर्धनं
 जनम् । इयञ्च गुणव्योगात् गौणी इत्यु-
 पूर्वा तु उपचारमिच्छन्तात् शुद्धा । उप-
 हि नामाद्यन्तं विवकलितयोः साङ्ग्याति-
 महिन्ना भेदप्रतीतिस्यगणमात्रम् ।
 अविमानवकयोः शुद्धपटयोस्तु नात्म-
 प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धेव लक्षणा

गौतमी

ति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्वं
नक्षत्राणां द्रष्टव्यम् ॥

मः, पुं, (गौतमस्य ऋषिर्गोत्रापत्यमिति ।
'ऋष्यन्वकेति ।' ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।)
पुनर्विधेयः । स तु प्रतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्राक्प्रभावतीर्षोऽङ्गसुनिविधेयः । तत्पर्यायः ।
प्राक्प्रसुनिः २ प्राक्प्रसिद्धः ३ सर्वाथसिद्धः ४
गौतमोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् = अतकेतुः ६
उत्केतुः १० महासुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२
वन्द्यः १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहु-
वमः १६ चिन्तितः १७ सिद्धार्थः १८ शकः १९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्रत्वे
प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये ।
'ने सान्तर्वेदमृगयन्ते । सान्तर्वेदमृगयमाणा
पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परि-
देवमाना महीतले परिवर्तते स्म राजानं
पुत्रोदनेवाह । जिप्रं मां महाराज ! पुत्रेण
रङ्गिणीं कुरुष्वेति ॥' वैवस्वतमन्त्रतरे सप्त-
र्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७ । ३४—३५ ।
'अत्रिर्विशिष्टो भगवान् कश्यपश्च महावृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्रो भगवान् ऋषीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥'
अथमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासी-
बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१
'अत्रिरेकोनविंशत्य गौतमस्तु ततः परम् ॥'
कुङ्कुलजघ्तराष्ट्रपाकुसुतानामाचार्यः कृपः ।
गौतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्तु तथात्वम् । यथा,
हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
'अवस्क्रुं प्ररस्तन्मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्याह शान्तमुर्मगयाङ्गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी
तथा ।

गने प्रारदताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥'
सुनिभेदः । स तु एकतद्विदितसुनीनां पिता ।
यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—८ ।
'आसन् पूर्वयुगे राजन् ! सुनयो भ्रातरस्त्वयः ।
एकतश्च द्विनश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तीक्ष्णान् तपसा प्रीतो नियमेन हमेन च ॥
अभवद्गौतमो निजं पिता धर्मेरतः सदा ॥'
स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)
समसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः ।
अद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भृ +
त्वाच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण्
ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥
मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १०६ । ७ ।
'गौतमीं कंसघाताच्च यशोदागन्धर्विणीम् ॥'
राजषीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदा-

३७१

गौरः

वरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । २ । २७ ।
'यो नदीं गौतमीं रक्ष्यां गिरिं पर्येति चार्दुदम् ॥'
तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
'पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः प्रीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं सूत्रदोषविकारहृत् ।
पुण्या पयस्विनी वैषा प्रकीर्ता च वरानना ॥
द्रोखा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातज्ञेयविकारहृत् ॥'
गौरीचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गौत-
मस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयप्रारदतः कन्या-
त्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य
भार्या अन्वत्याको माता च । यथा, महा-
भारते । १ । १३१ । २३ ।
'अलभत् गौतमी पुत्रमन्वत्यामानमेव च ॥'
गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ४० ।
'गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्वाश्चरः सेविता ॥'
गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदी-
चाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक ।)
गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा
इति ख्यातः ॥
गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "सुभ्रादिभ्यश्च ।"
४ । १ । १२३ । इति टक् ।) गोधिकात्मजः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौधिरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया
ट्क् ।" ४ । १ । १२६ । इति टक् ।) गोधि-
कात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
गौरं, स्त्री, (गुरते चित्तं यत्र । गुर श ड उच्य-
मने + हलच्चेति चञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा,
गवते इति । गुड शब्दे + "ऋष्येति ।" उणां ।
२ । २८ । इति रत्नप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्म-
केशरशब्देऽस्य विवृतिर्याख्याया ॥) कुङ्कुमम् ।
स्वर्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरः, पुं, (गवते अयत्तं शब्दयतीति । गुड शब्दे
+ "ऋष्येति ।" उणां । २ । २८ । रत्नप्रत्ययेन
निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः ।
("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ।
सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
रक्षोहरो जयेत् कष्टं कुष्ठ-कोष्ठकमिगृहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥'
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धवट्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा ।
तद्वर्णकरशौचं यथा,—
'कुङ्गाङ्गनालचारस्तु सगोमूत्रश्च तस्यचः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
साहित्येण पुरीषेण वेष्टिता दृष्यभञ्जनः ।
अस्या उद्धर्तनं कुर्वाद्गौरत्वमौचरः ॥'
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

गौरस

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ॥
(यथा, रामायणे । ४ । ४६ । १४ ।
'तस्यादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥'
यथा च रघुः । २ । ३५ ।
'कैलासगौरं दृष्यमावस्योः
पादापंगानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेदि मां किङ्करमटन्तरेः
कुम्भोदरं नाम निजुम्भमिषम् ॥'
श्रीशैतन्यदेवः । इत्यनन्तर्द्धिता ॥ (नृग-
विशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
'खरोऽन्वोऽन्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशपाः क्षतः । इत्यु पञ्चनखान् पश्यन् ॥'
गौरः, चि, विमुञ्जः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥
गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्द्यति
आकाशयतीति । चिद् आकाशे + चिच् + रन् ।)
श्रीशैतन्यदेवः । यथा,—
'लक्ष्मणैतन्मगौराङ्गी गौरचन्द्रः शशीसुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तदानि मे ॥'
इत्यनन्तर्द्धिता ॥
गौरजीरकः, पुं, (गौरः सुकवर्णो जीरकः ।)
सुकजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कखाडा ४
कखजीरः ५ कखा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकखा =
सिताजाजी ८ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः ।
हिमलम् । रचिकारिलम् । कटुत्वम् । मधु-
रत्वम् । दीपनत्वम् । क्षमिषिषाभाननाशित्वम् ।
चक्षुर्हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरत्वक, पुं (गौरी सुकवर्णा त्वग् यस्य ।)
इङ्गदीप्यकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरवं, स्त्री, (गौरवं साधनत्वेनास्यस्य । "अर्धं
आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । ङीच् ।) अभ्यु-
त्यानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ॥ (गुरोर्भावः ।
गुर + "इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ।" ५ । १ । ३१ ।
इत्यण् ।) गुरत्वम् । इति सुभबोधम् ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६३ । १८ ।
'शरीरगौरवाद्स्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥'
उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
'सुश्राव तेभ्यः प्रभवादित्तं
स्वविक्रमे गौरवमारधानम् ॥'
आदरः । यथा, कुमारः । ३ । १ ।
'प्रयोजनापेक्षितया प्रभूर्णां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥'
गौरवितः, चि, (गौरवं सज्जातमस्येति तार-
कादित्वादितच् ।) अर्थः । तत्पर्यायः । आर्य-
मिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।)
मधुकटुश्चविशेषः । इति जटाधरः ॥
गौरसर्षपः, पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म-
धारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,—
'रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥'
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तत्पर्यायः । अनद्यः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुल्लेहः ५ यद्वन्नः ६ कच्छन्नः ७ राजिका-
फलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्मः १० रघोन्नः ११
कुष्ठनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्ध-
साधनः १४ सितसर्षपः १५ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तग्रह-
त्वग्दोषविषभूतप्रणनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हृदयत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कफरक्तः कच्छकुष्ठकोठलमिनाशित्वम् । रक्त-
पित्ताग्निवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (परि-
माणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
“असरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।
ता राजसद्वृत्तिसन्ति त्रयो गौरसवपाः ॥”)
गौरसुवर्णं, स्त्री, (गौरः शुभः अतएव सु श्रीभनो
वर्णा यस्य ।) पञ्चशाकविशेषः । तनु चित्र-
कूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्पर्यायः । स्वर्णम् २
सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६
गन्धशाकम् ७ कटुशृङ्गालम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९ ।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तवृ-
दाहरणचिभान्तिरक्तश्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर-
शब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।)
गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥
गौराङ्गः, पुं, (गौरं तत्रकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं
यस्य ।) श्रौचैतन्यदेवः । यथा,—
“गौराङ्गं गौरदीप्राङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृत्वाऽङ्गिः ।
नन्दगोपसुतश्चैव नमस्यामि गदाग्रजम् ॥”
इति ब्रह्मजामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः ॥
अपि च कृष्णजामले ।
“गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामान्तलालसः ॥”
गौराङ्गकः, पुं, (गौरवर्णं आङ्गक इव ।) स्थावर-
विषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥
गौरास्यः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं सुखं यस्य ।)
कृष्णवानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरिका, स्त्री, (गौर्यैव । गौरी + स्वार्थे कन् ।
ङ्ङस्त्वम् ।) अष्टवर्षाया कन्या । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर +
बाहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्षपः । लौहचूर्णम् ।
इति मेदिनी । ८७ ॥
गौरी, स्त्री, (गौर + “विन्नौरादिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
४१ । इति डीष् ।) पार्वती । (यथा, रघुः ।
२ । २६ ।
“गौरीगुरोगङ्गरभाविवेश ॥”
पार्वती किल गौरीमूर्त्तार्ता पीठस्थाने कान्यकुब्ज
विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५८ ।
“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयपाले ॥”
असङ्गातरजःकन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्क-
कन्यका । यदुक्तं स्तुतौ ।
“अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥”
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।
“स्त्रीणां सङ्घं गौरीणां सुवैशानां सुवर्षसाम् ॥”)

हरिद्रा । दाहहरिद्रा । गौरीचन्दा । प्रियङ्गु-
वृक्षः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २५ ।
“वसुं सुवर्णां गौरीश्च किम्पुनां सद्दिरव-
तीम् ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”)
वरुणभार्या । इति मेदिनी । रे । २८—२६ ॥
सूर्यवंशीयप्रसेनजिह्वाभार्या । यथा,—
“लेभे प्रसेनजिह्वार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्रस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥”
इति हरिवंशः ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा ।
श्वेतदूर्वा । मल्लिका । तुलसी । सुवर्णकदली ।
आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुख-
लम्बीः ।
राज्ञी दाडिमबीजं दधती कीरागने गौरी ॥”
(केषाञ्चित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी ।
यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।
“तोडो खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥”
केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं
तत्रैव रागाध्याये । १४ ।
“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाहाङ्गिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अहंरात्रा-
वधिः ॥)
गौरीजं, स्त्री, (गौर्या जायते इति । जन् + ङः ।)
अभकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरीपुत्रः, पुं, (गौर्याः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।
इति हलायुधः ॥
गौरीपुष्यः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्यमस्य ।) प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरीललितं, स्त्री, (गौरीव हरिद्रेव ललितम् ।
पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गौरतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नी-
मित्यर्थः गच्छतीति । “गच्छती परदारा-
दिभ्यः ।” ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्ति इति
ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रक-
रणे धर्मशास्त्रे ॥
गौलिकः, पुं, (गुडो साधुः । गुड + ठक् । इत्य-
लत्वम् ।) सुम्बकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौल्यं, स्त्री, (गुडस्य भावः । गुड + ल्यप् । इत्य-
लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौशतिकः, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति । गोशत +
“एकगोपूर्वात् ठञ् नित्यम् ।” ५ । २ । ११८ ।
इति ठञ् ।) गोशतस्वामी । इति आकरणात् ॥
याहार एक शतगद आह्वे इति भाषा ॥

गौडीनं, स्त्री, (पूर्वं भूतं गोडम् । गोड-
“गोडात् खन् भूतपूर्वम् ।” ५ । २ । १८ । इति
खन् ।) भूतपूर्वकगोखानम् । इत्यमरः । ३ ।
१ । १३ ॥ पूर्वैर गोठ इति भाषा । (यथा,
भट्टिः । ४ । २१ ।
“तासुवाच स गोडीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।”
ग्रथ, इ ड जेष्ठी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
आत्म-अकं-सकं च-सेट् ।) रेफयुक्तः । वैश-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, कर्मणे
ग्रन्थते । ड, ग्रन्थते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः ।
ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इ
दुर्गादासः ॥
ग्रथितं, त्रि, (ग्रन्थते स्म इति । ग्रन्थ ग दर्भे + क्तः ।
ततो न लोपः ।) हतग्रन्थनम् । गौषा इति
भाषा । तत्पर्यायः । ग्रन्थितम् २ इत्यमरः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा,
रघुः । ८ । ३४ ।
“कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
सज्जमातोढ शिरोनिवेशिताम् ॥”)
आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । त
१०६ ॥
ग्रन्थ, किं ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुं
पक्षे भ्वा-क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः ।
दर्भे ग्रन्थनम् । कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति । इ
ग्रथाति मालां मालिकः । ग्रन्थिसुहृथयितं इ
येषः । इति माघे चिन्थम् । इति दुर्गादासः ।
ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फ-
ग्रन्थना । धनम् । (ग्रन्थते विरन्थते इति । य
+ कर्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महा
भारते । १ । १ । ८० ।
“ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे सुनिर्गदं कुतूहलात् ॥”
द्वात्रिंशद्द्वयनिर्मितिः । अनेधुपुङ्गवः श्लोकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रन्थकर्त्ता, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति । क्त + लृ
प्रत्ययः । ग्रन्थकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रक
ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृह्णादित्यन्तम् ।
लेखस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्रन्थनं, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे लृट् ।) गुम्फनम्
ग्रन्थना । तत्पर्यायः । सन्दर्भः २ रचना
गुम्फः ४ अन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । १३१६
ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।
ग्रन्थनम् । इति सुश्रुतबोधम् ॥
ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे + “खनिक्यञ्चि
वसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ।” उवा । १
१३६ । इति भावकरणादौ यथायथं इ ।
वंशादिसन्धिः । गौटि इति भाषा । तत्पर्यायः
पर्व २ परः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६३
काण्डसन्धिः ४ । (यथा, आर्यासप्तशतम् ॥ १६
“इत्थोरिव सुन्दरि ! मानस्य ग्रन्थिरपि काण्डा
भद्रसुप्ता । हित्तावली । पिच्छाशुः । इति रा
निर्घण्टः ॥ (अन्धोन्वाध्यायः । मायापा
यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

ग्रन्थिः

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥”
तैत्तिर्यम् । ग्रन्थिपर्यवृत्तः । (यथा, चरके
त्रस्थाने हृत्तीयेऽध्याये ।

“मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैड्गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥”

स्वनम् । रगभेदः । इति मेदिनी । थी । ६ ॥
पत्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

“वाताद्यो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्ध्य मेदाश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु श्रोथं
कुञ्चन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”

पत्य वातिकरूपं यथा,—

“आयम्यते वृत्तप्रति तुद्यते च
प्रभंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
रुणो न्दद्वंस्तिरिवाततश्च
भिन्नः सवेच्चानिलजेऽसमच्छम् ॥”

पत्य वातिकरूपं यथा,—

“दंश्यते धूप्यति चुष्यते च
पापयते प्रञ्चलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः सवेदुष्णमतीव चासम् ॥”

पत्य वातिकरूपं यथा,—

“श्रीतो विवर्णोऽच्छरजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संघननोपपन्नः ।
शिराभिष्टब्धश्च कफप्रकोपा-
द्विन्नः सवेच्छुक्लघनश्च पूथम् ॥”

पत्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

पप्रधानाः कुञ्चन्ति मेदोमांससगामलाः ।
पेन्नतं यं श्यद्यं सग्रन्थिग्रथनात् स्तृतः ॥
शसमांसमेदोऽस्थि शिरात्रणभवा नव ।
तत्र वातादायामतोद्भेदान्वितोऽसितः ॥
नात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिष्टिमान् ।
दुर्वस्तिरिवानङ्गो विभिन्नोऽच्छसवत्यसृक् ॥
तान् सदाहः पीताभो रक्तो वा पथ्यते इतम् ।
द्रोक्षतुष्यं सवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
तः सवर्णः कण्डूमान् पक्रः पूथं सवेदुघनम् ।
वेदुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेच्छर्त्तुसु जन्तुषु ॥
रामांसश्च संश्रित्य सखापः पित्तलक्षणः ।
सलेदुधितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
रथं महान्तं कठिनं शिरानङ्गं कफाकृतिम् ।
दृढं मेदुरेभेदोनीतं मांसं यथा त्वचि ॥
युना कुरुते ग्रन्थिं भृशं श्लेष्मं न्दुं चसम् ।
शतुल्याकृतिं देहश्चयदृष्टिचयोदयम् ॥
विभिन्नो घनं मेदस्ताम्बासितचितं सवेत् ।
स्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतान्वतन्तु यत् ॥
स्थिग्रन्थिः पदान्ते च सहस्राब्धोऽवगाहनात् ।
प्रायामाहा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोणितम् ॥
पयुः समीच्य सङ्कोच्य वक्रोक्त्य विशोच्य च ।
पशुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
पश्येत् कण्डूमात्रे वा व्रथे सर्वरसाग्निः ।

३७३

ग्रन्थिः

सार्द्धं वा बन्धरहिते गात्रेऽस्माभिहतैऽथवा ॥
वातासमसृतं दृष्टं संश्लोच्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्वात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्तृतः ॥
साधा दोषासमेदोना न तु स्थूलखराशलाः ।
मर्मकण्डोदरस्याश्च— ॥”

इति वाभटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—

“स्वर्णकाम्बलकक्षारः श्लक्ष्णूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हृत्नि ग्रन्थिं तथाञ्जुदम् ॥
ग्रन्थिनं यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं श्लक्ष्णचिकित्सकेन ।
जात्यादिप्रकोने हृतेन वैदो
व्रथेन चान्येन च सञ्चिकित्सेत् ॥”

ग्रन्थीतुङ्गुल्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये श्लेषे श्लक्ष्णं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्याः ।” इति भावप्रकाशः ॥

(“ग्रन्थिष्वामेषु कर्मणा यथास्वं शोषवत् क्रिया ।
दृष्टीचित्रकयात्रीकयासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः सुहृत्स्य लेपनम् ।
संस्त्रेद्य बहुशो ग्रन्थिं विन्दहीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्रं क्षिप्तेन स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तत्रैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रन्द्यात्तिलदिग्धेन च्छन्नं द्विगुणवाससा ।
श्लेष्णेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि स्रद्धृते ॥
शिराग्रन्थी नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलहरेर्वैस्तिकर्मेशिराशयः ॥

अङ्गैकदेशेऽनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महाम्नांसभवस्वनार्क-
मेदोभवः श्लेष्मधतमश्चलश्च ॥
तं श्रोघितं स्वेदितमश्लकाष्टैः
साङ्गुष्ठदक्षैर्विनयेदपक्रम् ।
विपात्य चोद्भूय भिषक् सकोषं
श्लेष्णेण दग्धा व्रणवचिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिश्रोघितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विष्टम् ।
तस्मादशेषः कुशलेः समन्ता-
च्छेदो भवेद्दीप्त्वा शरीरदेशान् ॥
शोषे कृते पाकवशेन शरीर्यं तु
ततः क्षतोत्थः प्रसरेत्तु ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेत्
स्वेर्भेषजेः पूर्वतरेऽथोक्तेः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणस्वरया चिकित्सेत् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥

अपरा चिकित्सा च यथा,—
“ग्रन्थिष्वामेषु भिषग्विदधा-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिः ।

ग्रन्थिः

रक्षेद्दलश्चापि नरस्य निर्व्यं
तद्रक्षितं चाधिबलं निहन्ति ॥
तेलं पिबेत् सर्पिरथो ह्यं वा
दन्वा वसां वा चिहृतं विदध्यात् ।
अपेहि वातादश्लक्ष्णसिद्धं
वैद्यश्चतुःश्लेष्मथो ह्यं वा ॥
हिंसाय रोहिण्यन्तथा भार्गी
श्लोनाकषिक्वागुदल्ल्यागन्धाः ।
गोनी च पिष्टा सह तालपत्रा
ग्रन्थी विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्त्रेदोपनाहान् विविधाश्च कुर्वा-
न्तथा प्रसिद्धानपराश्च लेपान् ।
विदार्य वा पक्रमपोष्य पूथं
प्रक्षाल्य विष्कार्कगरेन्नतोयैः ॥
तिलैः सपश्चाङ्गुलपत्रभिः
संश्लेषयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
सुहृं व्रणं वाप्युपरोपयेयु-
स्त्रेलेन राक्षा सवलान्वितेन ॥
विङ्गुल्यष्टीमधुकाश्वताभिः
सिद्धेन वाक्षीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तहते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनश्च ॥
काकोलिवर्गस्य च श्रौतलानि
पिबेत् कषयाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेत्वापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्बुञ्जुनवेतसार्णा
त्वग्भिः प्रदाहानवपारयेत् ।
सशर्करैर्वा श्लेष्मश्लेष्मकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुक्ष्मजैर्वा ॥
विदार्य वा पक्रमपोष्य पूथं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकेर्विशोथ
सर्पिः प्रयोच्यं मधुरैर्विपक्रम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथातुपूर्वगा
ग्रन्थी भिषक् श्लेष्मसहस्यते तु ।
स्त्रिन्नस्य विन्नापनमेव कुर्वा-
दङ्गुल्लोहोपलनेगुदह्यैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकण्ठी
काकादनी तापसष्टक्षलेः ।
आलेपयेत् पिष्टफलाकभागौ
करञ्जकालामदनेश्च विहान् ॥
अमर्मजातं श्लमप्रयात-
मपक्रमेवापहरेद्विदार्यं ।
दहेत् स्थिते वाच्छजि सिद्धकर्मा
सदाः क्षतोक्तश्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्धः कठिना दृष्ट्या-
स्ताम्बेय योज्यश्च विधिर्विधिः ।
श्लेष्णेन थापाद्य सुपक्रमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायेः ॥
संश्लेषेनैस्तश्च विशोघयेयुः
क्षारोत्तरेः क्षीरद्वतप्रगाढैः ।

ग्रन्थिप

शुद्धे च तैलं त्वचचारणीयं
विद्वज्जपाठारणनीविपन्नम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकच्छदिग्धं
दक्षोपरिष्ठाद्द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताश्रतमेन सुहुः प्रव्य्या-
होहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दात्रीमथ लाक्ष्या वा
प्रतप्तया खेदनमस्य कार्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्वत्वयवा विदार्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्षिकादौर्हरितालमिश्रैः ।
ससेन्धवैः श्रौद्रहृतप्रगाढैः
चारोत्तरेरेनमभिप्रशोध ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
ग्रन्थिकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) पिप्यलीमूलम् । (अस्य पर्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्यलीमूलसुषणं चटकाशिरः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । रे । ६ ॥

ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्वभिः कायतीति ।
ग्रन्थि + कै + कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटि-
लेन कायतीति । कै + कः । यद्वा ग्रन्थिः
पञ्जिकास्यास्तीति ठन् ।) देवन्नः । (यथा, महा
भारते । १४ । ७० । ७ ।

“तत्र मन्त्रा नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
स्ततमागधसङ्घात्पायस्तुवंस्तं जनार्दनम् ॥”)
सहदेवाख्यपाण्डवः । इति मेदिनी । कै । ८१ ॥
(नकुलश्च । इयमाख्या तु यदानेन हृद्ग्ररूपिणा
विराट्गृहे वासः स्ततस्तदेव जाता । यथा,
महाभारते । ४ । ३ । २ ।

नकुल उवाच ।

“अश्वन्धो भविष्यामि विराट्गृपतेरहम् ।
सन्ध्या ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षये ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत् सुप्रियं मम ॥”)
ग्रन्थिनं, त्रि, (ग्रन्थते स्म इति । ग्रथि + क्तः ।)
ग्रथितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्याः ।)
मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिदूर्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्वा । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णं, स्त्री, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थि-
प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेषः ।
गोंटियाला इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुकम् २
वर्षिपुष्यम् ३ स्त्रीयोग्यम् ४ कुकुरम् ५ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३२ ॥ वर्षिःपुष्यम् ६ वर्ही ७
पुष्यम् ८ वर्षम् ९ शुक्रवर्षम् १० । इति तट्टीका ॥
स्त्रीयोग्यकम् ११ कुशपुष्यम् १२ गुत्यकम् १३ ।
इति रत्नमाला ॥ विशीर्षाख्यम् १४ खाराम-
गुच्छकम् १५ वर्षिः १६ सुकपुच्छम् १७ सुक-
च्छदम् १८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९

ग्रन्थिलः

काकपुष्यम् २० नीलपुष्यम् २१ सुगन्धम् २२
तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् ।
लघुत्वम् । कफवातविषन्नासकखर्दौर्गन्धनाशित्व-
त्त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः ।
रूक्षतालक्ष्मीराक्षसञ्चरनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्वं तत्प्रचुराणि पर्णा-
न्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + टाप् ।) जतुकालता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) श्राङ्गुल-
वृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मत्तुप् । ग्रन्थि-
मत् पर्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लज्जुचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमान्, [त्] पुं, (ग्रन्थिरस्यस्यास्मिन् वा ।
ग्रन्थि + मत्तुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । हाङ्-
भाङ्गा इति हाङ्गोडा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अस्थिसंहारी २ वचाङ्गी ३ अस्थि-
श्रद्धला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मलमिदुर्नाम-
नाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारक-
त्वम् । अन्धरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् ।
खादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्याया राज-
वल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रव्याः ॥
(ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ४६ ।

“कथप्रभासङ्गविशेषनीलां

हृष्यात्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥”)

ग्रन्थिमूलं, स्त्री, (ग्रन्थिमूले यस्य ।) गृञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिवहुलं मूलं यस्याः । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिलं, स्त्री, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि + “सिष्मा-
दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) पिप्यली-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । “सिष्मादिभ्यश्च ॥”
५ । २ । ६७ । इति लच् ।) विककृतवृक्षः ।
वैश्चि इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“विककृतः सुवाट्टो ग्रन्थिलः स्वादुकवृक्षः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी वाघ्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३७, ७७ ॥ तक्षु-
लीयशाकम् । हितावली । पिच्छालुः । चोरक
नामगन्धद्रव्यम् । विककृतवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले । ८५ ॥

ग्रहः

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०० ।

“रोधेयैव मया सखि ! वक्रोऽपि ग्रन्थिषीति
कठिनोऽपि ।

शुभ्रतामनीयतायं सद्यः खेदेन वंश इव ॥”)
ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल + टाप् ।) भद्रमुक्ता
(भद्रमुक्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)
मालादूर्वा । गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः
ग्रन्थिवर्ही, [न्] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्हति वर्हते इति
वृह वृहौ + णिनिः ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । तं
शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परतः
कुटिलतां कार्यकुटिलतां वा विभेद्यतीत्यर्थः
ग्रन्थि + हृ + अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । तं
त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थिकं, स्त्री, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि-
कै + कः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिक
पिप्यलीमूलम् । इति द्विरूपकोषः ॥

ग्रस, उ ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ
आत्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ, यत्
ग्रखा । उ, ग्रसते । हिमांशुमाशु ग्रसे
इति माघः । इति दुर्गादासः ॥

ग्रस, किं ग्रासे । इति कविकल्पद्रुमः । (ग्रां
पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः ।
ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव मुखेदुः
चन्द्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचि
इति दुर्गादासः ॥

ग्रस्तं, त्रि, (ग्रसते स्म इति । ग्रस + क्तः । “
विभाषा ॥” ७ । २ । १५ । इति रघुभा-
सुप्रवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । शक
(यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
“राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा
खादितम् । इत्यमरः । १ । ६ । २० । (आ
नम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।

“दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामयापि वा
ग्रह, ग न ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः । (ग
उभं-सकं-सेट् ।) ग न, ग्रह्णाति ग्रहीते ।
दुर्गादासः ॥

ग्रह, ऊ किं आदाने । इति कविकल्पद्रु-
(चुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) ऊ, अय
अप्राचीत् । किं, ग्राहयति ग्रहति । एष इ
रेव मन्यते तच्चाप्यात्मनेपदी एव । इति
दासः ॥

ग्रहः, पुं, (ग्रह्णाति गतिविशेषानिति । वा
ग्रह्णाति फलदात्वत्वेन जीवानिति । वा
“विभाषा ग्रहः ॥” ३ । १ । १४३ । इति
अच् ।) सूर्यादिनव । यथा । रविबोम
बुधवृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः । (बुध
“सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चति नव ग्रहाः
“लोकानग्रीन् खरान् धातून् सुग्रीन् ग्रीण
यद्वात
समिधः सप्त सङ्गताः सप्तलिका इतिभु

ग्रहः

अनेन यद्वायां यत् सप्तत्वसुक्तं तत् वराह-
ताडुकारेणोत्थवप्रियम् । एतेन राहुकेलोर्षहत्वं
र्षे नद्रियन्ते इति स्तुतम् ॥) तेषामष्टधा
तिर्वया । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
व्या ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ-
रा ८ इति ज्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
त्र सूर्यस्य ध्यानम् ।

क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
शुक्लसङ्घं पूर्वानर्गं सप्तान्धवाहनम् ॥
प्रवाधिदेवतं सूर्यं वद्विप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
तेमस्य ध्यानम् ।

सासुद्रं वैश्वमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
तेन द्विवाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
शान्तं श्वेतपद्मस्यं विचिन्वोमाधिदेवतम् ।
लप्रत्नधिदेवस्य सूर्यास्यमात्रयेत्तथा ॥ * ॥
इलस्य ध्यानम् ।

आवन्तं क्षत्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
भारतमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
क्षिप्रोद्ध्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् ।
आदिवाभिमुखं देवं तद्वदेव समाह्वयेत् ॥
क्रन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
धस्य ध्यानम् ।

भागधं द्वाङ्गुलात्रेयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
गमोद्ध्रमात्सर्वमगदावरदखड्गिनम् ॥
इत्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् ।
पारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
इत्येते ध्यानम् ।

द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य षडङ्गुलम् ।
आत्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
होर्हादक्षवरदकरकादखड्गाह्वयेत् ।
आधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
इत्यस्य ध्यानम् ।

सुकं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाङ्गुलम् ।
प्राथमाह्वयेत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
दाक्षवरकरकादखड्गस्यं सिताम्बरम् ।
आधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
इनेर्धानम् ।

सौराहं काश्यपं मूद्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
इयं लम्बाम्बरं यधगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
इदवायवरं मूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
आधिदेवतं प्राजापतिप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
इहोर्धानम् ।

राहुं मलयजं मूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
इयं लम्बाम्बरं सिंहासनं धात्वा तथाह्वयेत् ॥
सुव्याहुं खड्गवरमूलचर्मकरनाथा ।
आधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
इतूनां ध्यानम् ।

कौशडीपं केतुगणं जेमिनीयं षडङ्गुलम् ।
इयं यधगतं मूद्रमाह्वयेद्विहताशनम् ॥
इत्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
चित्रयुमाधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्नधिदेवतम् ॥ * ॥
इति यद्वायागतत्वम् ॥

ग्रहः

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिश्च यथा,
“पूर्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मचैत्रस्य पश्चिमे ।
महाचैत्रं यत्र देव आदिभ्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य द्वितायां यदा सर्वे सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवदयादयः ॥
तदा तत्त्वाह्वये श्वेते श्रीसूर्योऽपि अवस्थितः ।
त्रिमोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करणं पश्चादयस्य कुण्डद्वयं स्थितम् ।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके ॥
तत्प्राचलं समावृत्त्वा संपूष्य च दिवाकरम् ।
सहदेव नरो याति भास्करस्य यद्दं प्रति ॥
सूर्यरश्मिसमुद्भूतं कापोतं करणान्वृतं ।
पुरयतीत्येव महाघोरं पापं कापोतं मे हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे ।
करणं समुपसृज्य तत्तद्भौते रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजम् सङ्गस्यपदमन्ततः ।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः सुचेततः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादिहस्त्यातिकामदम् ॥”
ध्यानं यथा,—

“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमन्वितः ।
सप्तान्धः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा ॥
वर्तुलं मङ्गलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम् ।
अङ्गुष्ठादङ्गुलीनाम्बु द्वादशीनां तथा च षट् ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्तं उपान्थो वद्विषंयुतः ।
सर्वन्वासि समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥
हृच्छिरसु शिखावर्णनेत्रास्योदरपृष्ठतः ।
वाङ्गोः पाण्योर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतन्मोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्तितः ॥
विसर्जनं तथैशान्यां विद्यायाः ह्यलक्षयः ।
निर्माल्याष्टगुणचण्डो माठराद्यास्तु पार्श्वयः ॥
बीजम् उत्तरतन्त्रस्य पूर्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी श्रेष्ठे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

“पूर्वं वायुगिरेः श्वेतचन्द्रकूट इति स्तुतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशकूटं चन्द्रमङ्गलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यम्बु विन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शं तु पर्वतं तं निश्चापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोतिव दशभिश्चान्धभिर्भुतः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाकर्यं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः केवल्यमनुते ॥
स्वर्गादवष्टतचन्द्रः कामाख्यासर्वने यदा ।
तदा तद्रश्मिसङ्घातनिःश्वतास्तोरयाशयः ॥
तेस्तोयैर्ज्वांसवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पुरयतमस्थाने स्वयं ब्रह्मक्षिणोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्डं महोदधे ।
सुधासवणं साङ्गादत्वं चन्द्र कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपायसि ।
चन्द्रकूटं समावृत्त्वा पूजयेद्दयस्तु तं नरः ॥

ग्रहः

अविच्छिन्ना संस्तुतिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम् ॥”
ध्यानं यथा,—
“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दद्यान्भो वैमभूषितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्णयो वरदः शशी ॥२॥
पूर्वस्यां कर्पटाख्यातु श्वेताक्षिण इति स्तुतः ।
यः पूर्वभागप्रान्तोऽभूद्दिश्यायेत्यां अवस्थितः ॥
पीठस्य ब्राह्मण्यवस्तु अर्न्नाक् पर्वत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं यद्वा राजन् । यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्दयस्तु स नाप्रोत्थापदं क्षचित् ॥
रूपं मन्त्रश्च सूर्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरेषाम्बु मन्त्रं रूपं श्रद्धया मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिर्भाञ्ज गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेवरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतमाल्याङ्गुलेपनः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्यो वरदो बुधः ॥४॥
स्वर्गगौरः पीतवासाः स्वर्गपद्मजसंस्थितः ।
मालां कमण्डलुं दक्षं वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुसम्बद्धं क्षिप्रयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्वदेवगणैर्निर्णयं नम्यमानं मनोहरम् ॥ ५ ॥
सुकवस्त्रं सुकवर्णं श्रद्धनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकश्च वराभये ॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां घृते दैत्यगुणः सदा ॥ ६ ॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गधवाहनः ।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कस्तुतः सदा ॥ ७ ॥
कामदेवस्य बीजम्बु मन्त्रं भौमस्य कीर्तितम् ।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम् ॥
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ ८ ॥
भकारपञ्चमो यस्य चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मेन्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
विन्दुसंयुतश्चापि पूर्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारस्त्वादिरन्तरम् ॥
प्रान्तवर्गाद्यक्षरम्बु विन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजम् सर्वकामसद्विदम् ॥ १० ॥
प्रान्तवर्गाद्यक्षरम्बु चन्द्रविन्दुसमन्वितम् ।
आद्यमन्त्रस्वरपीतं तद्वेन्दुदिसंयुतम् ॥
शनेक्षरस्य मन्त्रोऽयं सर्वदोषविनाशिनः ॥ ११ ॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा ।
तेषां सर्वव्यहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्तितः ॥
शान्तिके पौष्टिके कृते एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान् ।
पूजयेत् सर्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्मधरस्तथा ।
सिंहासनगतः क्षणो राहुधोरैः प्रचक्षते ॥ १२ ॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः ।
खड्गचर्मगदाबाणपाणिः केतुः श्वासनः ॥ १३ ॥
उपान्तादिद्वादशेन स्वरेण संहितः पुनः ।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां संहितायुग्म् ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विजोमतः ।
आद्याक्षरं विन्दुमहा मन्त्रस्तु तं तथैतयोः ॥ १४ ॥
एवं चित्रे श्वेतवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।
अभीष्टान् समते कामाक्षरः शान्तं तथोत्तमाम् ॥
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

ग्रहः

(अथ ग्रहयुद्धधिकारो यथा,—
 “ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
 समागमः प्रशाङ्कितं सूर्येणास्तमनं सह ॥
 शीघ्रं मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
 द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥
 प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येव्यः समागमः ॥
 ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्रासमाहताः ।
 भुक्त्यन्तरेण विभजेद्गुणोमविलोमयोः ॥
 द्वयोर्वक्रिण्येकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
 लब्धं लिप्रादिकं प्रोध्यं गते देयं भविष्यति ।
 विपर्ययाद्दक्रगद्योरेकस्मिंस्तु धनययौ ॥
 समलिप्री भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
 विवरं तद्दुद्बुद्ध्य दिनादि फलमिष्यते ॥
 कृत्वा दिनचपामानं तथा विक्षेपलिपिकाः ।
 नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालप्रवशात्तयोः ॥
 विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विषेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
 फलं स्वगतनाडीघ्नं खदिनाह्वविभाजितम् ॥
 लब्धं प्राच्यान्ध्रं सौम्याद्विषेपात् पश्चिमे धनम् ।
 दक्षिणे पाक्कपाखे स्वं पश्चिमे तु तथा चयः ॥
 सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागनाः क्षेपलिपिकाः ।
 विकलाः स्वन्ध्रं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
 नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
 प्रदोषतौ तु चन्द्रस्य ढक्कमादाविदं स्मृतम् ॥
 तातकालिकौ पुनः कार्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
 दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
 कुजाकिंशामरेभ्यानां त्रिंशद्द्वर्द्धवर्द्धिताः ।
 विष्कम्भाच्चन्द्रकक्षार्या भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
 त्रिचतुःकर्णयुक्ताप्रास्ते द्विघ्नास्त्रिष्यया हताः ।
 स्फुटाः स्वकर्णास्त्रिष्याप्रा भवेयुर्मानलिपिकाः ॥
 क्षायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
 ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः प्रदृश्यते सम्पदप्रयते ॥
 पश्च हस्तोच्छ्रितौ प्रदृश्यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
 ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
 क्षायाकर्णां ततो दद्याच्छायाग्रेच्छुद्धिर्दृग्गौ ।
 क्षायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
 स्वप्रदृग्दृग्गौ योन्वि ग्रहौ ढक्तुल्यतामितौ ।
 उल्लेखं तारकास्यर्षाद्भेदे भेदः प्रकीर्णते ॥
 युद्धशंसुविमर्द्दस्यंशुयोगे परस्परम् ।
 अंशान्दूरेपसयास्व युद्धमेकोऽत्र चेदृशः ॥
 समागमोऽंशदधिके भवतश्च दृबलान्वितौ ।
 अपसये जितो युद्धे पिष्टितोऽणुरदौप्रिमान् ॥
 रूक्षो विवर्यां विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
 उदकस्थो दीप्रिमान् स्थूलो जयौ यान्येपि यो
 बली ॥
 व्यासनावणुभौ दीप्रौ भवतश्चेत् समागमः ।
 स्वस्थौ द्वार्यापि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
 उदकस्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयौ ।
 प्रशाङ्कितैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥
 भावाभावायलोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
 स्वमार्गगाः प्रयान्ते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्ते ग्रहयुद्धधिकारः ॥
 अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे

ग्रहः

यथा,—
 “मेघट्टिचक्रयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
 स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहस्याधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥”
 अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं तत्रैव यथा,—
 “रवेर्मघतुले प्रोक्तं चन्द्रस्य वृषट्टिचक्रौ ।
 भौमस्य ऋगकर्को च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
 जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
 तुलामेयो च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥”
 अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
 “रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
 खस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
 स्मृताः ॥
 राहुरथोः परं वैरं गुरुभार्गुरयोरपि ।
 द्विमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वमन्दयोरपि ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
 “प्रभातमिन्दुजगुरु मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
 अपराह्नं भार्गवेन्दु सन्धा मन्दसुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां इष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
 “तिर्यग्दृष्टौ बुधसितौ भौमाकीं योमदर्शिनौ ।
 जीवेन्दु समदृष्टौ च शनिराहू अधोदृष्टौ ॥”
 अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
 “भार्गवेन्दु जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिण्यौ ।
 राहुचितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥”
 अथ ग्रहाणां पिप्सादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
 “पितं प्रभाकरन्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतग ।
 जगुरु समधातू च पवणौ राहुमन्दगौ ॥”
 अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
 “कुजाकीं कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
 चारान्धौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पाकनन्दनौ ॥”
 अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
 “मन्देन्दुर्गभौमाः स्युर्धातुः सविहभार्गवौ ।
 मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥”
 अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
 “द्विपदौ भार्गवगुरु भूपुत्राकीं चतुष्पदौ ।
 पक्षिणौ बुधशरीरौ च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥”
 अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
 “विप्रौ शुक्रगुरु चतौ कुजाकीं भूद्र इन्दुजः ।
 इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ स्नेह्यौ सैहिकेयशनेश्वरौ ॥”
 अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
 “स्थूल इन्दुः सितः षष्ठः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
 वर्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
 शुक्रपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
 मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरशुष्णगुः ।
 कविरवन्तध्रुवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥”
 ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
 “शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
 गुरो रत्नयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
 भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावभ्रानि कीर्णयेत् ।

ग्रहः

धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ।
 शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरो ।
 रवौ चतुष्पदाभ्रानमिष्टकानिचयो बुधे ।
 भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाक् ।
 अमीभिर्द्वै बुकक्षाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ।
 अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
 “जीवमङ्गलभार्गुखानुशान्ति पुरुषान् बुधः
 सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्त योक्तिः ।
 अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
 “युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्य
 मन्दभार्गुदेवेव्यफणिनः स्वविरा ग्रहाः ।
 अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदास
 जगुरुश्चेत्किरणशुक्राः सुखकाराः सदा ॥”
 अथ ग्रहाणां राशिभोगकालरूपं च
 च्योतिषे ।
 “रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ।
 वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सम्
 ग्रहाणां स्तुत्यादिकान्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यं
 तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे च
 पुराणै ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “श्रीकामः शान्तिकामो वा वृहदाशुरभिषा
 वः
 ग्रहयज्ञं समं कुर्यात् ग्रहाश्चैते बुधेः स्तु
 सूर्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव वृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनेश्वरो राहुः केतुः कुर्यात् ग्रहांस्त
 ताम्बकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाद
 रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान्निवो
 रक्तः शुक्रस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽपि
 कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णां त्रयाणि सुनयन
 स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखितं पदं
 सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
 गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्पूयास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आह्वयान् इमं देवा अभिर्द्धां दिवः कुरु
 उद्बुध्यस्वति कुहुयाद्गभिरवे यथाक्रमम्
 वृहस्पतेऽतियदर्थेति सर्व्वेऽन्नात् परिसृतः ।
 शनो देवीस्ततः काष्ठात् केतुं कन्वन्ति क्र
 अंकेः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्ल
 औडम्बरः शमी दूर्वा कुशश्च समिधः क्रम
 होतया मधुसर्पिर्भ्यां दशा चैव समन्विताः
 गुडौदनं पायसश्च हविष्यं शीरयत्कम् ।
 दधौदनं हविः पूषाम्नांसं पित्रात्रमेव च ।
 दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं तत्र
 धेनुः शङ्खस्थानद्वान् हेम वाचो हयस्तथा
 कृष्णा गौरायसश्याग एता वै दक्षिणाः क्रम
 ग्रहाः पूषाः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यतेष
 इति गारुड १०१ अध्याय

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
ल	आ लण्येण रजसा ।१।३।५।२	आ लण्येण रजसा । वाः ३३।४३	उदु तं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विधासहिं सङ्गमानम् १७।१।१
ल	आ प्यायस्व समेतु ते १।६।१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वाः ६।४०	सन्ने पर्यासि । वाः १२।१२।११†	शक्रधूमं नक्षत्राणि ६।१२८।१
स्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४।१।६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वाः १।५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३।१।१
स्य	अग्ने विवस्वत् १।४।४।१	उद्गुध्यस्वाप्ने । वाः १।५।५।४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्तः ३।२६।१
तेः	दृष्टस्यते परि दीया १०।१०।३।४	दृष्टस्यते अतियदर्थः । वाः २६।३	दृष्टस्यते परि दीया २।६।३।२।११‡	दृष्टस्यतिर्नः परिपातु ७।५।१।१
स्य	युक्रं ते अन्यत् ६।५।८।१	अमात् परिसुतः । वाः १६।७।५	युक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	द्विरयवर्णाः सुचयः १।३।३।१
स्य	शन्नो देवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वाः ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहुः पुरुषः १६।६।१
स्य	कया नक्षत्रः ४।३।१।१	काष्ठात् काष्ठात् । वाः १३।२०	कया नक्षत्रः १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रन्तुधाः
स्य	केतुं जल्पन्नकेतवे १।६।३	केतुं जल्पन्नकेतवे । वाः २६।३७	केतुं जल्पन्नकेतवे २।६।३।१।२।३	यस्ते पृथुः स्तनयित्नुः ७।११।१
स्य	दिदेवेश्वरस्य आ वो राजानम् ४।३।१	अत्रमकं यजामहे । वाः ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मानो विदन् विद्याधिनः १।१।६।१
स्य	गौरीर्मिमाय १।१६।४।४	श्रीचते लक्ष्मीश्च । वाः ३।१।२२	आपो हि ष्ठा २।६।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
स्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वाः २६।२२	स्योना पृथिवि । वाः ३।५।२१	अग्निरिव मन्यो लिखितः ४।३।१।२
स्य	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१।७	विष्णोरराटमसि । वाः ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६	प्र तद्विष्णुः स्ववते ७।२६।२
स्य	त्वमित् सप्रथाः ८।६०।५	आ अन्नन्तु ब्राह्मणः । वाः २२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
स्य	इन्द्रं वो विश्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वाः ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रमं प्रतरम् ६।५।२
स्य	यमाय सोमं सुसुत १०।११।४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वाः ३।८६	आयं गौः पृत्रिः २।६।१।१।१।१	यः प्रथमं प्रवतमासवाद् ६।२८।३
स्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वाः १।३।३	कार्ष्णिरेसि ससुद्रस्य । वाः ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।६	रोहितः कालः १।३।२।३।६
स्य	उषो वार्जं हि १।४।८।१२	चित्रावसो स्वस्ति । वाः ३।१८	चित्र इच्छिप्रोः १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
स्य	अग्निं दूतं वृष्णीमहे १।१।२।१	अग्निं दूतं पुरोदधि । वाः २२।१७	अग्निं दूतं वृष्णीमहे १।१।१।१।३	समास्वाप्ने ऋतवः २।६।१
स्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वाः १।१।५०	उदुत्तमं वरण पाशम् । वाः १२।१२२ शन्नो देवीरभीष्टये । वाः ३६।१२	
स्य	स्योना पृथिवि १।२२।१।५	स्योना पृथिवि । वाः ३।५।२१	पृथिव्यन्नरीक्षम् । तेः आः ७।७।३ भूमे मातर्निधिहि १२।१।६३	
स्य	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।६।०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वाः ५।१।५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वाः ३।१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
स्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ६।६।४।२२	इन्द्र आसां नेता । वाः १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
स्य	उत्तापथे सुभगे १०।१४।५।२	अदित्ये रास्त्रासि । वाः १।३०	एकाटका तपसे । अः ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
स्य	प्रजापते न त्वद् १०।१२२।१।०	प्रजापते न त्वद् । वाः १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वाः १०।२०	नक्तं जातास्योषधि १।२३।१
स्य	आयं गौः पृत्रिः १०।१२८।१	नमोऽस्य सर्पेभ्यः । वाः १।३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक्त शेरभ २।२४।१
स्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वाः १।३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वाः १।३।३	यद्य ब्रह्मा य ऋत्विजः १।५।२।१।२	ये दिशामर्तुर्दशेभ्यः ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्शयन्ते,—

* वृष्णीअसि १।३।२।४।४

† सोमं राजानम् १।१।२।५।१

‡ दृष्टस्यो हि १।१।२।४।८

ग्रहणां

(ग्रह्यते अनुग्रह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + "ग्रहृष्टडनिष्प्रगमश्च" ३ । ३ । ५८ । इति अप ।) अनुग्रहः । निर्वन्धः । (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ४४५ ।
 "महति जेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः । वक्रस्तदपि ग्रनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥"
 "दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रह-श्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।
 "सद्योहरेरनुचरावुक् विभ्यतुस्त-पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥") रणोदमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणश्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्याणि ॥) सैहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।
 "सन्ध्याभकपिप्रस्तस्य विराधो नाम राक्षसः । अतिष्ठन्मार्गमावृत्त्वा रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥") उपरागः । स तु चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
 "भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भायते ग्रहः ॥") ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।
 "चतुर्दशसहस्रं मातस्यमादां प्रकीर्तितम् । तथा ग्रहसहस्रं मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥" महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
 "चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो यद्ग्रहपतिर्वरः ॥") ग्रहकक्षोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्यादेः कक्षोलः विमर्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रहणं, स्त्री, (ग्रह्यते इति । ग्रह् + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, हे रामायणे । १ । ६६ । १६ ।
 "नश्रेकुग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥") आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।
 "स वृत्तचलश्चलकाकपक्षकैः अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः । लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥") बन्धी । उपरागः । इति मेदिनी । शो ४५ ॥ (ग्रह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह् + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
 "भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भायते ग्रहः ॥ यस्मिन्नज्ञे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी । पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रह्यते शशी ॥ कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते । ततस्त्रयोदशे सूर्यो राहुणा ग्रह्यते रविः ॥" * ॥
 ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मघनाच्छादनाच्छादन-कारणं यथा,—
 "रविभौमनवांशे तु निरभं ग्रासमादिशेत् ।

ग्रहणां

बुधसौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते खलाहकः । शशिसुक्रनवांशे तु प्राष्टकाले महञ्जलम् । अन्यत्रायत्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥" * ॥
 राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (दृष्टत् संहि-तायाम् । ५ । ५३-५८ ।)
 "श्वेते वैमसुभिर्क्षं ब्राह्मणपीडाश्च निर्दिशेद्वाह्यौ । अग्निभयमगलवर्णे पीडा च हुताश्रुतीनाम् ॥ हारिते रोगोष्णता शस्यानामीतितश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रगसत्त्वज्ञे हविर्ध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥ अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं दृष्टयो विहगपीडा । धूम्रामे जेमसुभिर्क्षमादिशेन्मन्ददृष्टिश्च ॥ कापोतारुणकपिले श्यामामे क्षुद्रयं विनिर्दिशेत् । कापोतः शूद्राणां आधिकारः कृष्णवर्णश्च ॥ विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभि-चाय । साक्षिभ्यत्प्रभिमयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥ दृग्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशेन्मरकम् । अश्वनिभयसम्पदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥" तद्दर्शननिषेधो यथा,—
 "सप्राशजन्मशेषेषु चतुर्थे दृश्यते तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्व्याद्राहुदर्शनम् ॥ जन्मभे जन्मराशौ च घटाष्टमगते तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्व्याद्राहुदर्शनम् ॥ ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्भेदद्वयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ विपत्करप्रत्यरिर्संज्ञितेषु वैनाशिकर्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वे नृणां निष्फलमेव यस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥" तत्र कर्तव्यं कर्म यथा,—
 "एकरात्रमुपेयैव राहुं दृष्ट्वा क्षयं नरः । पुण्यमाप्नोति क्त्वा च ज्ञानं श्राद्धं विधानतः ॥ आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतश्च वज्रिना । जलं व्याध्यातुरः क्षायात् ग्रहणोऽप्युष्णवारिणा ॥ सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संग्रहः ॥ सर्वस्वेनापि कर्मण्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सौदति ॥ आपदानमौ तीर्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे ज्ञानं श्राद्धदानजपादिकम् । कार्याणि मलमासेऽपि निर्व्यं नैमित्तिकं तथा ॥ सतीर्थैर्केविधुयासे तन्नुदामनपञ्चणोः । मन्तदीर्घां प्रकुर्वाणो मासर्षादीन् न श्रोधयेत् ॥ चन्द्रग्रहचन्द्रवारे सूर्ये सूर्यग्रहस्तथा । चूडामणिरयं योगस्तज्ञानन्तफलं कृतम् ॥ अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् । अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥ ग्रहणोर्केस्य चेन्दोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥ नदां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।

ग्रहणां

यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ग्रहणादिविमोक्षान्नं जपेन्नक्तं समाहितः । अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मण्यतर्पणम् । ततो मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यादेवेता च प्रसीदति । कृतके न्तके चैव न दोषो राहुदर्शने । ज्ञानमात्रेण कर्मण्यं दानश्राद्धविवर्जितम् । नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तु शान्ति यथा,—
 "यस्मिंश्चिज्जन्मनक्षत्रे ग्रह्येते शशिभास्वो तज्ज्ञातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्ति-वर्जिताः ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशम-नासह शतपुत्रैः क्षायात् फलिनीफलचन्द्रे-श्रीः । नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोडशारा-त्रयोविंशत्पञ्चविंशतयः ॥ "ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा शश्वर्षिण भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीडितः । दृष्टकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवमीत्पूरितं दद्यात् । नाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहे तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
 "चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भागं ग्रहणस्तु भवेत्तत्र तत्पूर्णां भोजनक्रियाम् । नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रीयात्तावदेव तु सुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत ज्ञानं क्त्वा परेऽर्धे सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामास्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्लिनात्राहंनकीर्त्तयेद्ब्रह्मराज्ञो राहोश्च कृतं तत्राश्रीचं यथा,—
 "सर्वेषामेव वर्णाणां कृतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्वेतमन्नं विवर्ज्ये ग्रहणे श्रावमाश्रीचं विमुक्तौ सौतिकं कृतं तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृष्ट्य क्रियाक्रमः इति तिथ्यादितत्त्वम् । अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । एथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमा रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासम् । रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्राहः । अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यासमये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुं स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान् भवति तदा सूर्यग्रहणम् । पूर्वमावसायं यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेसोः स्फुट दिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरतोः तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य प्रकारो यथा । अमावस्या शेषपक्षे प्रसाने च सूर्यसिद्धान्तोक्तगतिताम्योः

ग्रहणं

भवराश्यादिस्यौ रविचन्द्रौ कर्मण्यौ । मध्य
हुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्यौ रविच
र्यः । अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्याधिके सति
ह्राश्रीन् त्र्यक्षा चिंश्रता पूरितः सन् यदि
श्रतिभागाधिको भवति तदाश्रीट्च^१श्रतां-
भ्यो हीनः कार्यः । अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य
कस्मात् ह्याभ्यां ह्यताङ्केनापरो युक्तः सन्
रो भवति । राहुरथोर्योगे कृते मेघादिराशि-
ट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिघटके
ति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-
ानम् । पञ्चत्रिंशद्दिकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशत-
लामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ६६० । ३५ । सा च
कुटकर्मेणा किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा
वति । तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वा-
त्वारिंशदधिकश्रतेन १४२ हरणाक्षब्धं चन्द्रस्य
ानं स्यात् । पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां
रणाक्षब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम् ।

चन्द्रयोर्म्यानं मिलितं शरं हीनकरणात्
द्विश्रष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति
चन्द्रयोर्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत् ।
रधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा ।

गितयासाङ्गात् चतुर्भिश्चित्रयासाङ्केन लब्धं
द्व्यादिकं स्थितिदण्डादेरर्द्धं भवति । तत् पौर्ण-
मास्यदण्डादिषु हीनं सत् सार्धकालः । युक्तं
त् सुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि-
ालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य सार्धादिदिग्ज्ञानम् ।

र्धात्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य
धिकोणे सार्धो नैर्ऋतकोणे सुक्तिश्च स्यात् ।
रे सौम्ये सति ईशानकोणे सार्धः वायुकोणे
ेचः । इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

ग्रहणो अक्षो यथा ।

खद्रेष्वविषुवच्छाया
ः स्याद्या । एकस्याः षड्भूतेनाद्या युक्ता
ती भागादियान्याद्यः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य-
हणोपयोगिनतमाह । दिनार्द्धाभावस्ययो-
काहीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं
ान्त् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा ।

गुणनतसमसङ्गाकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-
खनशेषात् षष्टिलम्बयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं
शादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे फलं यथा ।
नपूर्वपराङ्क्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-
हितस्फुटरवौ षड्राश्याधिके षड्राश्रीन् त्र्यक्षा
श्रिता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति
रा अश्रीत्युत्तरश्रतात् हीनः कार्यः । त्रिगु-
नदण्डलम्बेः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-
शात् दण्डलम्बयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥

ग्रहणो नतिर्यथा । अक्षफलयोर्योगो नतिः
ान्त् षड्राश्रीन् अक्षफलयान्तरनतिः सा फले
धिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या
वति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे शरो यथा । मध्य

ग्रहणं

राहुसहितः स्फुटरविदिगुणितलम्बनखण्डान
नवहृतांशादिभिर्दिनपूर्वाङ्के रहितः दिनपराङ्के
सहितः कार्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्याधिके
षड्राश्रीन् त्र्यक्षा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत्
शरः कार्यः । एष स्फुटशरः उभयोः
शरनयोर्दिकतुल्यतायां नव्या सह युक्तो दिवि
भेदे रहितः कार्यः अन्तरे कार्ये सति यदधिकं
तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य-
मानं यथा । द्वात्रिंशत्पलाद्यविपलाधिकोनघटि
कलामितरविमध्यभुक्तिः । ५६ । ८ । १० सा च
स्फुटकर्मेण किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा
भवति । तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता
लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्यग्रहणम् ।

पूर्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरं
हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणस्या-
रम्भादिकालज्ञानम् । चतुर्गुणितयासाङ्गात्
द्वियुतयासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाडि-
कार्द्धं भवति । तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं
सार्धकालः युक्तं सुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥

सार्धादिदिग्ज्ञानम् । शरे याम्ये सति अर्क-
मण्डलस्य नैर्ऋतकोणे सार्धोधिकोणे मोचः
स्यात् । सौम्ये शरे सति वायुकोणे सार्ध
ईशानकोणे सुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-
दण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्रोः परार्द्धे यदि
ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-
र्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्यः ॥ गणिताम-
कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात्
तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य

सामान्यवर्णो यथा । विम्बस्य वेवर्णं अंशुहानि-
स्तमोष्टितः खण्डनमल्पता वा शुक्लावगणश्यामल-
पीतचित्रैः पटादौः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥
अपर्वणं ग्रहणं इतिथ्यसनाधिकारि स्यात्
तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ यासाङ्गुल-

मानज्ञानम् । दशगुणितयासाङ्गात् मानद्वया-
ङ्केन लब्धं चन्द्रसूर्ययोर्यासस्य गताङ्गुलादं
भवति । सूर्यस्य त्र्यङ्गुलमपि ग्रासोदृश्यो
भवति । चन्द्रस्य साङ्गुलः सुदृशः यदि षोड-
शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्वग्रासः ॥ * ॥
ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा । अल्पे ग्रहणे ध्रुवाभं
समग्रे कपिलं अर्द्धं कृष्णाभम् । इति सूर्य-
ग्रहणम् ॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्यसिद्धान्तमतसुष्यते तत्र चन्द्र-
ग्रहणाधिकारो यथा,—
“साङ्गानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः ।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सद्वाश्रीत्या चतुःशतम् ॥
स्फुटस्वभुक्ता गुणितौ मध्यसक्त्योदृष्टौ स्फुटौ ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोदृष्टतः ॥
शशाङ्कचागुणितो भाजितो वार्किकक्षया ।
विष्कम्भसंज्ञकक्षयां तिथ्यामा मानुलिपिका ॥
स्फुटेन्दुभुक्तिभूयासगुणिता मध्ययोद्धता ।
लब्धं सूर्यो महीयासस्फुटाकंश्रवणान्तरम् ॥

ग्रहणं

मध्येन्ध्यासगुणितं मध्यार्कंथासभाजितम् ।
विशोध्य लब्धं सूर्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्ववत् ॥
भागोभार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येर्कसमेष्टि वा ।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्गगाधिकोनके ॥

तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ
सूर्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ ॥
गतस्य पर्वनाङ्गीनां स्वफलेगोनसंयुतौ ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥
ह्रादिको भास्करस्येन्दुरघः स्यो घनवद्भवत् ।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विश्रवस्य भवेदसौ ॥

तात्कालिकेन्दुविशेषं ह्याद्यच्छादकमाणयोः ।
योगार्द्धात् प्रोञ्भा यच्छेषं तावच्छेन्नं तदुच्यते ॥
यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा ।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विशेषे ग्राससम्भवः ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ ह्यलितौ पृथक् ।
विशेषवर्गंहीनाभ्यां तद्गर्भाभ्यासुभे पदे ॥

षट्पा संगुण्य सूर्येन्दोर्भुक्तान्तरविभाजिते ।
स्यानां स्थितिर्विमर्दाङ्के नाडिकादिफले तयोः ॥
स्थित्यर्द्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः ।
लिप्तादि प्रयत्ने शोष्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥
तद्विशेषैः स्थितिदलं विमर्दाङ्के तथासहत् ।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥

स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् ।
स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्द्वेव विमर्दाङ्केनाडिकाहीनसंयुते ।
निर्मूलनोक्तीलनास्थे भवेतां सकलयग्रहे ॥
इष्टनाड्यीविहीनेन स्थित्यर्द्धनार्कचन्द्रयोः ।
भुक्तान्तरं समाह्वयात् षट्पाप्ताः कोटिलिपिकाः ॥

भागोर्यहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः ।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्रुताः ॥
क्षेपो मुञ्क्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत् ।
मानयोगार्द्धतः प्रोञ्भा ग्रासस्तात्कालिको भवेत् ॥
मध्यग्रहणतच्छोर्द्धमिष्टनाड्यीर्विशोधयेत् ।
स्थित्यर्द्धान्नाल्लिप्ताच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्तिकं ॥

ग्राह्यग्राहकयोर्गार्द्धाच्छोधाः स्वच्छल्लिपिकाः ।
तद्गर्भात् प्रोञ्भा तत्कालविशेषस्य कतिभ्यदम् ॥
कोटिलिप्ता रवेः स्यत्स्थित्यर्द्धेनाहता हृताः ।
मध्येन लिप्तास्तत्राद्यः स्थितिद्वेद ग्रासनाडिकाः ॥
नतन्याचव्ययाभ्यस्ता त्रिज्यामा तस्य कार्मुकम् ।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः ॥

राशिचययुतादग्राह्यात् क्रान्थंशेर्दिकसमेष्टिताः ।
भेदेऽन्तराज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
‘सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धांशं फलेन तु ।
द्विन्याङ्गुलैपमानानि ताभ्येनामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

“मध्यलयसमे भागौ हरिजस्य न सम्भवः ।
अक्षोदक्ष्णभक्रान्तिसाम्ये नावनतैरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः ।
लम्बनस्यापि पूर्वान्यदिग्गशाच्च तथोच्यते ॥
लयं पर्वान्तनाड्यीनां कुप्यात् खैरदयासुभिः ।
तज्जान्यापक्रमण्यान्नी लम्बन्याप्नोदयाभिधा ॥

ग्रहणी

तदा लङ्कोदयैर्लभं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
 तत्क्रान्त्यन्तर्गताश्रयो गो दिक्रसान्धेऽन्तरमन्थया ॥
 शीघ्रं नतांश्रास्तन्मौर्वी मध्यव्या साभिधीयते ।
 मध्योदयव्याभ्यस्ता त्रिव्याप्रा वर्गितं फलम् ॥
 मध्यव्यावर्गविज्ञेयं ढकक्षेपः प्रेषतः पदम् ।
 तत्त्रिव्यावर्गविज्ञेयान्मूलं प्राङ्कः स ढग्गतिः ॥
 नतांश्रबाहुकोटिश्च स्फुटे ढकक्षेपदृग्गती ।
 एकव्यावर्गतश्चेदो लब्धं ढग्गतिजीवया ॥
 मध्यलगाकैर्विज्ञेयव्या ह्येदेन विभाजिता ।
 रवीन्दोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्दृष्टिकादिकम् ॥
 मध्यलयाधिके भागौ तिथ्यन्तात् प्रविशोद्येत् ।
 धनम्बनेऽसक्तत् कर्मे यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् ॥
 ढकक्षेपः शीततिग्मांशोर्ध्वसुक्तात्तराहतः ।
 तिथिप्रत्रिव्याया भक्तो लब्धं सावनतिभवेत् ॥
 ढकक्षेपात् सप्ततिह्वासाद्भवेत्तानतिः फलम् ।
 अथवा त्रिव्याया भक्तान् सप्तसप्तकसङ्गतात् ॥
 मध्यव्या दिग्घात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
 सेन्दुविज्ञेपदिक्रसान्धे युक्ता विज्ञेयितान्यथा ॥
 तथा स्थितिविमर्दाद्दृष्ट्यासाद्यं तु यथोदितम् ।
 प्रमाणं बलनाभीदृष्ट्यासादि ह्यिमरक्षिवत् ॥
 स्थित्यङ्गोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तात्कम्बनं पुनः ।
 यासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
 प्राङ्गपालेऽधिककम्बधाद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
 मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चाद्धौ तु विपर्ययः ॥
 तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
 हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः ॥
 एतद्दत्तं कपालेक्ये तद्भेदे लम्बनेकता ।
 स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दाद्धौपि चोक्तवत् ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्ते सूर्यग्रहणाधिकारः ॥)
 ग्रहणी, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादि-
 रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह
 च उपादाने + “ग्रहरिनिः ।” उयां । ५ । ६७ ।
 इति अनिः शब्दं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुटः ॥
 ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + “हृदिकारान्तादक्तिनः ।”
 इति डीष् ।) अग्राधिष्ठाननाडी । खनाम-
 स्थातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
 “अतीसारो निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहितश्रिनः ।
 भूयः सन्दूषितो वद्विर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
 एकैकशः सर्वशश्च दीर्घैरत्वर्ध्वच्छितैः ।
 सा दुष्टा बहुशो मुक्तमाममेव विसृजति ॥
 पत्रं वा सवजं पूति सुहुर्लब्धं सुहुर्द्रवम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥” ॥
 तस्य पूर्वस्वरूपं यथा,—
 “पूर्वस्वरूपं तस्येदं दृष्ट्यालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
 तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
 “कटुतिक्तकषयातिरूचसन्दुष्टभोजनैः ।
 प्रमितानशनात्त्वध्वेगनिग्रहमैथुनैः ॥
 मारुतः कुपितो वद्विं संह्यात् कुपते गदान् ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
 कण्ठास्यशोषः स्रुत् दृष्ट्या तिमिरं कर्णयोः खनः ।

ग्रहणी

पार्श्वोदयैर्लभं मध्यसंज्ञं यथोदितम् ।
 तत्क्रान्त्यन्तर्गताश्रयो गो दिक्रसान्धेऽन्तरमन्थया ॥
 शीघ्रं नतांश्रास्तन्मौर्वी मध्यव्या साभिधीयते ।
 मध्योदयव्याभ्यस्ता त्रिव्याप्रा वर्गितं फलम् ॥
 मध्यव्यावर्गविज्ञेयं ढकक्षेपः प्रेषतः पदम् ।
 तत्त्रिव्यावर्गविज्ञेयान्मूलं प्राङ्कः स ढग्गतिः ॥
 नतांश्रबाहुकोटिश्च स्फुटे ढकक्षेपदृग्गती ।
 एकव्यावर्गतश्चेदो लब्धं ढग्गतिजीवया ॥
 मध्यलगाकैर्विज्ञेयव्या ह्येदेन विभाजिता ।
 रवीन्दोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्दृष्टिकादिकम् ॥
 मध्यलयाधिके भागौ तिथ्यन्तात् प्रविशोद्येत् ।
 धनम्बनेऽसक्तत् कर्मे यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् ॥
 ढकक्षेपः शीततिग्मांशोर्ध्वसुक्तात्तराहतः ।
 तिथिप्रत्रिव्याया भक्तो लब्धं सावनतिभवेत् ॥
 ढकक्षेपात् सप्ततिह्वासाद्भवेत्तानतिः फलम् ।
 अथवा त्रिव्याया भक्तान् सप्तसप्तकसङ्गतात् ॥
 मध्यव्या दिग्घात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
 सेन्दुविज्ञेपदिक्रसान्धे युक्ता विज्ञेयितान्यथा ॥
 तथा स्थितिविमर्दाद्दृष्ट्यासाद्यं तु यथोदितम् ।
 प्रमाणं बलनाभीदृष्ट्यासादि ह्यिमरक्षिवत् ॥
 स्थित्यङ्गोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तात्कम्बनं पुनः ।
 यासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
 प्राङ्गपालेऽधिककम्बधाद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
 मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चाद्धौ तु विपर्ययः ॥
 तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
 हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्ययः ॥
 एतद्दत्तं कपालेक्ये तद्भेदे लम्बनेकता ।
 स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्दाद्धौपि चोक्तवत् ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्ते सूर्यग्रहणाधिकारः ॥)
 ग्रहणी, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादि-
 रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह
 च उपादाने + “ग्रहरिनिः ।” उयां । ५ । ६७ ।
 इति अनिः शब्दं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुटः ॥
 ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + “हृदिकारान्तादक्तिनः ।”
 इति डीष् ।) अग्राधिष्ठाननाडी । खनाम-
 स्थातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
 “अतीसारो निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहितश्रिनः ।
 भूयः सन्दूषितो वद्विर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
 एकैकशः सर्वशश्च दीर्घैरत्वर्ध्वच्छितैः ।
 सा दुष्टा बहुशो मुक्तमाममेव विसृजति ॥
 पत्रं वा सवजं पूति सुहुर्लब्धं सुहुर्द्रवम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥” ॥
 तस्य पूर्वस्वरूपं यथा,—
 “पूर्वस्वरूपं तस्येदं दृष्ट्यालस्यं बलक्षयः ।
 विदाहोऽस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
 तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
 “कटुतिक्तकषयातिरूचसन्दुष्टभोजनैः ।
 प्रमितानशनात्त्वध्वेगनिग्रहमैथुनैः ॥
 मारुतः कुपितो वद्विं संह्यात् कुपते गदान् ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
 कण्ठास्यशोषः स्रुत् दृष्ट्या तिमिरं कर्णयोः खनः ।

ग्रहणी

“गर्भं दध्युत्तमं बल्यं पाके खादु रधिप्रदम्
 पविचं दीपनं क्षिग्धं पुष्टिस्तु पवनापहम्
 उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गर्भं गुणाधिकम् ।
 अथ महिषीदधिगुणाः ।
 “माहिषं दधि सुस्निग्धं स्निग्धं वातपित्त
 खादुपाकमभिध्यन्दि दृष्यं गुणैर्बहुवन्म् ।
 अथ ह्यागीदधिगुणाः ।
 “आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दीषन्त्यापह
 श्रस्यते आसकासाद्यः—अथकाशैश्च दीपनम्
 उत्तमं ग्राहियां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
 अथ तक्रस्य भेदाः ।
 “तक्रन्तु घोलाभ्यतोदन्धित्तक्रभेदतः ।
 सुशुतादौर्भुनिश्रेष्ठेषुतुर्वा परिकीर्तितम् ।
 ससरं निर्मूलं घोलां मथितन्वसरोदकम् ।
 तक्रं पादजलं प्रोक्तसुदन्धियाह्वारिकम् ।
 वातपित्तहरं घोलां मथितं कफपित्तशुत् ।
 उदन्धित् कफदं बल्यं श्रमन्नं परमं मतम् ।
 अथ तक्रस्य गुणाः ।
 “तक्रं ग्राहि कषायान्नां मधुरं दीपनं लघु
 वीर्योष्णं बलदं दृष्यं प्रीत्यं वातनाशनम्
 यान्युक्तानि दधीन्यद्यौ तन्मूयं तक्रमादिशुत्
 ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवा
 वातघ्नमन्वसान्त्वत्वात् सदास्त्वं त्वविदाहि च
 किञ्च खादु विपाकित्वात् च पित्तप्रकोप
 कषायोष्णविकारित्वाद्दौष्याश्चैव कफे हितम्
 अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृततृप्तस्य तक्रस्य गु
 “ससुद्धृततृप्त तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
 स्तोकोद्धृततृप्तं तस्मान्गुरु दृष्यं कफापहम्
 अनुद्धृततृप्तं सान्नं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
 अथ दीषविशेषे तक्रविशेषाः ।
 “वातेऽन्वसेन्ववोपेतं पित्तं खादु सप्रकर्ष
 पित्ततक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम्
 हिङ्गुजीरयुतं घोलां सेन्ववेनावधूलितम् ।
 ग्रहण्याश्रीऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ।
 रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ।
 अथामपक्ततक्रगुणाः ।
 “तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति
 पीनसन्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ।
 अथ तक्रस्य निषेधः ।
 “नेव तक्रं चते दद्यान्मोष्णकाशे न दुर्लभे
 न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रन्ध्रपैतिके ॥”
 अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
 “न तक्रसेवी अथते कदापि
 न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
 यथा सुराणामन्धत्तं सुखाय
 तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥”
 “सुद्गूषं रसं तक्रं घान्यजीरकसंयुतम् ।
 सेन्ववेनान्वितं दद्यात् षड्युषमिति कीर्ति
 रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति वृत्
 “कथं गन्धमर्द्धपारदसुभे कृष्यांशुभां च
 चार्चं त्रयस्यतश्च पञ्चजयसं वाहं च कर्ष
 भृष्टं हिङ्गु च जीरकसंयुतं सर्वाहं भृष्टं ॥”

देहमिति प्रवृत्तिगद्वास्तकस्य विस्तीर्ण च ॥
 इति लघुलार्च्यम् ॥ * ॥
 त्रिफला चैव विडङ्गं भीरककृतम् ।
 त्रिकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
 श्रमवपाकुष्ठं रसगन्धकमभकम् ।
 रत्रयाजमोदा च विन्नकं गजपिप्ली ॥
 ता मोचरसं पाठा लवणं जातिपत्रकम् ।
 भागकृतशेषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्मितम् ॥
 तत्रानस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
 दामिकासदृशमिषीहपाण्डुवर्णविरान् ।
 प्रभं संयष्टं शूलं हृन्वाभानातिवारिणत् ॥
 मवातापहं बल्यं कृतिकादोषनाशनम् ।
 र्नीयं माघमन्त्रं खानं पिष्टितभोजनम् ॥
 काञ्जिकमन्त्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
 लार्च्यमिदं लार्च्यं भावितसुतमम् ॥
 इति वृहत्लार्च्यम् ॥ * ॥
 जातीफललवणैलापत्रत्वडागकेशुरैः ।
 रचन्दनतिलत्वक्चीरीतगरामलैः ॥
 कीरपिप्लीपय्याखूलभीरकचित्रकैः ।
 शीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
 इन्नेतानि सर्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
 त्वर्णसमानांशा प्रदेया शुभशर्करा ॥
 मात्रमिदं खादेन्नधुनाभावितं जनः ।
 शयेत् ग्रहणीं कासं चयं चासमरोचकम् ॥
 इति जातीफलार्च्यम् ॥ * ॥
 पत्रकं पिप्लीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
 वं हिङ्गुमोदाश्च चयं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
 शका मातुलुङ्गस्य रसेवा दाडिमस्य वा ।
 पा विपाचयत्वात् प्रदीपयति चानजम् ॥
 रौ खर्जिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति ॥
 धवं रुचकं चैव विडं सासुद्रिकं गडमिति ।
 वं शुष्कीपिप्लीमरिचानि । अजमोदात्र ॥
 निका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति ॥
 त्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुः ।
 फलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः ॥
 शीगदमत्स्यं तक्रमुजा शीलितो जयति ॥
 श्लशलाटुः विस्त्व्यामं फलम् । गुडस्यात्र ॥
 गह्वयम् । इति विस्त्वकल्कः ॥ * ॥
 गुण्यलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
 र्ताकीः कुडवष्कार्केमलादुर्विक्लं तथानलात् ॥
 गा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
 ता सुक्तं पचत्वाशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
 स चासं तथार्थांसि विस्त्वची च हृदाभयम् ॥
 इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥
 स्तिकातिविषाविस्त्वकौटकं कृत्वा चूर्णितम् ।
 ता च समालोहं ग्रहणीं सर्वजां जयेत् ॥
 टकं रन्धयवः । इति सुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
 तो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
 नाधिकसर्व्णेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥
 र्गः राल इति लोके । इति सर्वरसचूर्णम् ॥ * ॥
 “विस्वाभ्युत्थयवबालकमोचसिद्ध-
 मार्गं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।

शौचप्रवृत्तिपरिचयग्रहणीविकारं
 वामं सश्रीकितमवाध्यमपि चिद्योति ॥
 मोचो मोचरसः । चिद्योति हति ।
 “प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
 शुद्धस्य दत्त्वाहृतुलां गुडस्य ।
 चूर्णीकृतैर्यैत्रिकभीरचय-
 योषिभक्ष्याहृदुवाजमोदैः ॥
 विडङ्गसिन्धुनिफलायवाजी-
 पाठाभिधान्नेष पलप्रमाणैः ।
 दत्त्वा त्रिदश्वर्षपलानि पाटा-
 वटौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
 तं भक्षयेदक्षपलप्रमायं
 यथेष्टचेष्टस्त्रिस्तुगन्धियुक्तम् ।
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
 सन्धासकासम्बरभेदशोयाः ॥
 शान्थानि चार्थं चिरमन्तरये-
 र्हेतस्य पुंसस्य च र्द्विद्वेषुः ।
 स्त्रीयान्तु बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
 कल्याणको नाम गुडः प्रविहः ॥
 तैले मगात् त्रिदश्वर्षा त्रिस्तुगन्धि पलं पलम् ।
 सिद्धे निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्णेके ॥
 इति कल्याणगुडः ॥ * ॥
 “पिप्ली पिप्लीमूलं चित्रकं गजपिप्ली ।
 त्रिफला चाजमोदा च नलिनी भीरकक्षया ।
 सेन्धवं रौमकश्चापि सासुद्रं रुचकं विडम् ॥
 आरग्वधश्च लवणं चूर्णितं चोपकुञ्चिका ।
 शुष्कीशुक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसन्धिताः ॥
 ष्टकीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
 त्रिदश्वर्षाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
 तिलतैलपलान्यष्टौवामलस्या रसस्य तु ।
 प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शूनेमृद्विना पचेत् ॥
 शौडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
 तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथाफलम् ॥
 निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
 उरोघातं प्रतिश्रायं दौर्बल्यं वक्षिषं चयम् ॥
 ज्वरानपि हरेत् सर्वान् कुर्वात् कानिं मतिं
 खरम् ।
 पिपुपाटान्याहन्ति रक्तपित्तश्च विग्रहम् ॥
 घातुक्षीयो वयःशीघ्रः स्त्रीषु क्षीणः चयी च यः ।
 वेभ्यो हितश्च बन्ध्याये महाकल्याणको गुडः ॥
 इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
 “कुशाब्जानां सुपक्वानां श्लिष्टानां निष्कुल-
 त्वचाम् ।
 सर्पिः प्रस्थे पलशतं तास्यपान्ने शूनेः पचेत् ॥
 पिप्ली पिप्लीमूलं चित्रकं गजपिप्ली ।
 धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
 त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजानिसेन्धवम् ।
 एकैकस्य पलं चैकं त्रिदश्वर्षे पलानि च ॥
 तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडान् पञ्चाशदेव तु ।
 चामलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
 तावत् पाकं प्रकुर्वीत षडुना वक्षिषा भिषक् ।
 यावत् दन्वीं प्रलेपः स्यात्तदेवमवतारयेत् ॥

शौडम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
 तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथाफलम् ॥
 अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
 निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुशाब्जश्रीभगन्दरान् ॥
 ज्वरमानाहृद्रोगगुल्मोदरविक्षिपकाः ।
 कामलां पाण्डुरोगश्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
 वातश्रीकितवीसर्पदहपञ्चहलीमकान् ।
 वातपित्तकफान् सर्वांश्च दुष्टान् शुद्धान् समा-
 चरेत् ॥
 आधिप्लीया वचःशीघ्राः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
 नराः ।
 तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् बन्ध्यानामपि पुत्रदः ॥
 ट्थो बलीो हंशश्च वयसः स्थापनः परः ॥
 इति कुशाब्जकल्याणकगुडः ॥ * ॥
 अतीसाराधिकारलिखितं विस्त्वतैलं चात्र
 हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (सनिदानकल्याणिकं चिकित्-
 सितशास्त्र यथा,—
 “वामं चामलकीर्णैश्चै चोर्षे पक्वम् नैव वा ।
 अक्षसादृवा सुहृत्तमकस्यापिचिर्णं सुहृः ॥
 चिरहृद्ग्रहणीदोषः सन्ध्याशोपवेशयेत् ।
 स चतुर्धा ट्टयग् दोषैः सन्निपाताश्च जायते ॥
 प्राशूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमन्त्रकः ।
 प्रसेकी वक्रपैरस्य मरिचिसुट्कमो भ्रमः ॥
 आनहोदरता ष्टदिः कर्णचूर्णोऽन्तर्गुणनम् ।
 वामान्यं लजयं काशं धूमकस्तमको ज्वरः ॥
 मूर्च्छा शिरोरविष्टम्भः श्वययुः करपादयोः ।
 तन्त्रानिजासालुश्रीवस्तिमिरं कर्णयोः स्वगः ॥
 पान्शोववृक्षकशीवारजाभीष्णं विस्त्विका ।
 रसेषु यद्विः सर्वेषु क्षुत्तया परिकर्षिका ॥
 जीवं जीर्णति चाभ्रानं भुक्ते खास्यं समभ्रुते ।
 वातहृद्रोगगुल्मार्थः शीघ्रपाण्डुत्वश्रितः ॥
 चिराद्दुःखं त्रवं शुष्कं तन्वामं श्रुष्टपेनवत् ।
 पुनः पुनः खजेद्वर्षः प्रायुक्तं चासकासवान् ॥
 पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः खजति द्रवम् ।
 पूष्योदृगारहृत्कषदाहावपिष्टकृद्विः ॥
 श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं कृद्धिररोचकः ।
 आस्योपदेहनिष्ठोवकासकुक्षासपीनसाः ॥
 हृदयं मन्यते स्थानसुदरं क्षिमितं गुत् ।
 उज्जारा दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वह्वयम् ॥
 भिन्नामश्लश्लसंखटगुत्तवर्षः प्रवर्तनम् ।
 अक्षश्लस्यापि दौर्बल्यं सर्वेषु सर्वसङ्करः ॥
 विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्याख्योऽग्रयः ।
 तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्व्यकारणम् ॥
 वातयाध्यक्षरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
 अर्शांसि ग्रहणीष्वष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥
 इति वाभटे निदानस्थानेऽध्याये ॥
 चिकित्साया यथा,—
 “ग्रहणीमाश्रितं दोषमर्णोर्वैवदुपाचरेत् ।
 अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
 अन्नकाये यवाग्रादिपञ्चकोष्ठादिभिर्भुतम् ।
 वितरेत् पटुजपन्नं पुनर्योगांश्च दीपनात् ॥

ग्रहणी

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साक्षां वनागराम् ।
 पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
 ग्रहणीदीघिणां तक्रं दीपनग्राहि जाघवात् ।
 पथं मधुरपाकित्वात् च पित्तप्रदूषणम् ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्द्रवत्वाच्च कफे हितम् ।
 वाते स्वाङ्गन्तान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥”
 “जीर्णशामशरीरस्य दीपनं क्षेपसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
 क्षेप्तोऽन्तलवयैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
 क्षेपमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥
 नालं क्षेपसमिहस्य श्रमायात्रं सुगुर्वपि ।
 योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्षेः पक्वमपि शयम् ॥
 सुक्षेद्यद्वैषधयुतं स पिषेदल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमाणीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥
 समानो दीपयत्यग्निमयेः सम्युक्तो हि सः ।
 पुरीषं यच्च लक्ष्णेण कठिनत्वाद्भिसुषति ॥
 स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्वेऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनेः पिबेत् ॥
 चारुचूर्णासवारिष्ठान् मन्वे क्षेप्तातिपागतः ।
 उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरुहक्षेपवस्तयः ॥
 दोषातिवृद्ध्या मन्वेऽनौ संमुद्धोऽन्नविधिश्चरेत् ।
 याधिसुक्तस्य मन्वेऽनौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
 अधोपवासश्चामले यवाग्ना पाययेद्दृष्टम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं हृद्यञ्च तत् ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणक्षशात्रान् ।
 प्रसहानां रसेः साक्षैर्भोजयेत् पिष्टिताग्निनाम् ॥
 लघूणाकटुशोधिवाहीपयन्त्यासु तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
 क्षेप्तासवसुरारिष्टचूर्णाकापहिताग्नेः ।
 सम्यक्प्रयुक्तेर्देहस्य बलममेष वर्द्धते ॥
 दीपो यथैव स्थाणुश्च वास्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 सखे हेर्जायते तद्ददाहारेः कोष्ठकोऽनलः ॥
 न भोजनेन कायाभिर्दोष्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
 यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वृद्धयत्यभिं तदासौ सानिलोऽनलः ॥”
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने दृग्मेऽध्याये ॥
 अपरं सकारणलक्षणाचिकित्सितं यथा,—
 “दुष्यति ग्रहणी जन्तोरभिसादनहेतुभिः ।
 अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ॥
 भूयः सन्धितो वह्निर्यहणीमभिदूषयेत् ।
 तस्मात् कार्यः परीहारस्वतीसारे विरक्तिवत् ॥
 यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दीपनः प्राणतस्तथा ।
 बन्धे पित्तधरा नाम या कला परिकीर्णिता ॥
 पकामाश्रयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्णिता ।
 ग्रहण्या बलमभिर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
 तस्मात् सन्धिते वृद्धौ ग्रहणी सम्युद्ध्यति ।
 तस्योत्पत्तौ विदाहान्ने सदानलस्यलट्कामाः ॥
 बलक्षयोऽरुचिः कांसः कर्णक्षुब्धकूजनम् ।
 अथ जाते भवेज्जन्तुः सूखपादकरः क्षयः ॥
 पर्व्वरुक्षौऽल्यलट्कहिं च्वारोचकदाहवान् ।
 उन्निरेऽप्युक्तित्कान्बलो हृद्यममगन्धिकम् ॥

ग्रहणी

प्रसेकसुखवैरस्य तमकावधिपीडितः ।
 वाताऽऽज्जलधिकैः पायुक्तुपाश्वोदरमक्तकैः ॥
 पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कपात्रिभिश्चिकित्सेः ॥
 दीववर्णनखैस्तद्विष्यमन्नयनान्नैः ॥
 हृत्पाकूदरगुल्मार्शः प्रीहाशङ्को च मानवः ।
 यथा दीवोऽप्यन्तस्य विमुहस्य यथाक्रमम् ॥
 पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भतम् ।
 ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणचयम् ॥
 पिबेत् प्रातः सुरारिष्टक्षेपसुखान्मुभिः ।
 तक्रेण वाच तक्रं वा केवलं हितस्तुष्यते ॥
 क्षमिगुल्मोदराशोऽग्नीः क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
 चूर्णं हिङ्गादिकञ्चात्र घृतं वा प्रीहनाशनम् ॥
 कल्केन मगधादेशे चाङ्गुरीखरसेन वा ।
 चतुर्गुणेन दधा च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
 सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीदीघिणां हितम् ॥
 च्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्सैचिकित्सितैः ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणी-
 रोगः । तत्पर्यायः । प्रवाहिका २ । इत्य-
 मरः । २।६।५५ ॥ ग्रहणी ३ । इति तट्टीका ॥
 ग्रहणीहरं, स्त्री, (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।)
 लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणी-
 हारके चि ।)
 ग्रहणमः, पुं, (ग्रहाख्यो हुमः रुक्विशेषः ।) शाक-
 रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति । नी + क्तुल् । ततो
 ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 ग्रहनाशः, पुं, (ग्रहाति रणद्धि मलमिति शेषः ।
 कोष्ठरौघकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाश-
 यति । नश् + शिच् + अच् ।) रुक्विशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति ।
 नश् + शिच् + श्रुः ।) ग्रहनाशरुचः । इति
 शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥
 ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमि-
 रिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयारस्य नेमिसादृश्य-
 मिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,
 महाभारते । १२।१६८।२५ । [रिव ॥”)
 “तस्य विस्तीर्यते राष्यं ज्योत्स्ना ग्रहपति-
 अकौटुचः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (शिवः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
 “चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्यहो ग्रहपतिर्वरः ॥”
 ग्रहस्वामी । यथा, महाभारते । १३।८५।११७ ।
 “मम सन्नमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्वह ।
 जीर्णपूर्व्वायपत्यानि मम तानि न संशयः ॥”)
 ग्रहपुत्रः, पुं, (ग्रहान् अन्धान् सर्वान् पुण्याति
 स्वतेजसेत्यर्थः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ग्रहभौतिजित्, [द्] पुं, (ग्रहभौतिं जयतीति ।
 जि + क्तिप् ।) चोडानामगन्धद्रव्यम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहया

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहाडुदिस्य वा षो वा
 ग्रहाणां यगः । तस्य श्राप्तिकाले मलमा
 वधि कर्तव्यत्वं पौष्टिकाले तु शुद्धकाले ।
 प्रयोगो यथा । यजमानः हतस्नागादिः षो
 पलिमे देशे कुशावने उपविष्ट उदर
 ब्राह्मणान् खंस्तिवाच्य संकल्प्य मन्तु
 श्वेतसर्वेषु विप्रकराशुत्वायै वा
 धिपशोऽग्रमालकापूजावसोर्द्वारादुदिस्यात्
 हत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् उदर
 ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे वितस्तिवृषविक्षा
 वितस्तिवृष्वितायां उदकप्रवायां वेदां
 चन्दनादिना मध्ये वर्तुलं सूर्यं आयेयौ ।
 मङ्गलचक्राकारं सोमं दक्षिणस्यां विकीर्णं
 मङ्गलं श्रेष्ठाणां पीतं धशुराकारं बुधं उक्त
 पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुस्र
 युक्तं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं वैश
 श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां ध्रुव
 खड्गाकारान् केतुन् विलिख्य खड्गोक्तानि
 ऽभिस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्मे ।
 ग्रहशब्दे लिखिततत्तद्ग्रहानेन मन्त्रेण ग्रह
 वाच्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूषं
 गन्धे विशेषः सूर्याय रक्तचन्दनं सोमाय
 चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं
 समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्चेतक
 कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं श्वेत
 कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्म
 दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं षो
 सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमि
 देवदारु हृद्यस्यतये दशाङ्गं शुक्रायगुरुं
 श्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं के
 मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽधिदे
 प्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दत्त
 सूर्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्
 पकयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय चौरातः
 दध्मोदनं शुक्राय घृतौदनं श्वेतश्चराय यवा
 तखुलात्मकं क्षयरं राहवे ह्वागमांसं के
 अजाक्षीरसाधिताजकारुक्तमिश्रितयवति
 तखुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्चरं अप
 ततः कुशक्षिकां समाप्य रवादीनां चरा
 कुर्वात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाभि
 मद्योत्तरशतमद्योत्तरसहस्रं वा मधुसर्पि
 ताभिः सूर्यादीनां तत्तत्समिद्धिर्होमं कु
 र्वमिधस्तु ।
 “अर्कः पलाशः खदिरस्वयामार्गोऽथ पिप
 उडुम्बरः शमी ब्रूया कुशाश्च समिधः क्रमा
 तत उदीचं कर्मे समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
 दक्षिणास्तु ।
 “धेनुः शृङ्गलयागन्तान् देम वासो इवस
 क्षयागौरायसम्भारो एता वै दक्षिणाः स्वत
 (अस्य यरगस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्वाण
 “शान्तौ पुष्टौ महेष्टानि । तथा क्रूरेऽपि क
 ग्रहयागं प्रकुर्वन्तो वाग्धितार्थमवागवात् ॥

ग्रहया

कीयाच । यथा,—
 मयहाकं वारेण वृद्धिप्रभवेण च ।
 राशिविलयेण शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
 गणः चिन्नायुराधागृहोरेवत्यः । चिप्र-
 । लघुगणः पुष्यान्निहस्ताः । भुवगणः
 ह्युत्तराश्रयम् ॥
 चरे वा विलम्बे वा ये ग्रहारिष्टकचकाः ।
 वेतान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
 इति ग्रहयोगतत्त्वम् ॥
 तस्योक्तम् । यथा,—
 कामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
 आयुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
 ब्रह्मम् । विधानेन तस्मिन्निगदतः श्रद्धा ।
 शास्त्राण्यनुक्रम्य सङ्घिष्य ग्रन्थविलस्रम् ॥
 शान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिगोदिताम् ।
 विद्वि विप्रकथिते ज्ञत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 तन् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समाचरेत् ।
 यज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
 मोऽयुतहोमः स्यान्नचहोमस्ततः परम् ।
 येः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
 तैनाहुतीनाश्च नवग्रहसंखः स्मृतः ।
 । तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥”
 वेदिनियमः । यथा,—
 तस्योत्तरपूर्वेषु वितस्त्रिद्वयविकृताम् ।
 इयावृतां वेदिं वितस्तुष्टयसंमिताम् ॥
 शपनाय देवानां चतुरस्रासुदङ्गुलाम् ।
 पप्रणयन् ज्ञत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
 तानां ततः स्थाप्या विंशतिर्वाद्दशाधिका ।
 । सोमस्तथा भौमो बुधश्चौर्वाशतार्कजाः ॥
 दुः केतुरिति प्रोक्त्वा ग्रहा लोकाहितवाहाः ॥”
 इति स्थानम् । यथा,—
 ध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
 । रथं गुरुं विद्यात् बुधं पूर्वांशरथं न तु ॥
 । ण्यं भागवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके ।
 । शमेन शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
 । शमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छकृतकुलेः ॥”
 धेदेवताः । यथा,—
 । स्करस्येश्वरं विद्यात् उमाश्च शशिनस्तथा ।
 । स्मङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
 । गणेशं गुरोर्विद्याच्छकृतस्यापि शचीपतिम् ।
 । शरस्य तु यमं राहोः कालन्तधेव च ।
 । वे चित्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवतः ॥”
 अधिदेवताः । यथा,—
 । पिरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र येन्नी च देवताः ।
 । आपतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रबधिदेवता ॥”
 । लोकपालाः । यथा,—
 । गायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
 । वाहयेद्वाहृतिभिक्षयेवाश्विजुमारका ॥”
 । र्वर्षः । यथा,—
 । करेभक्तमादिभ्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 । मयुक्तौ तथा श्वेतौ बुधजोवौ च पिङ्गवौ ।
 । दराहृ तथा जङ्घां ब्रून् केतुगर्भं विदुः ॥”

ग्रामः

“ग्रहवर्षानि देयानि वासांति कुसुमानि च ।
 घृषामोदोऽथ सुरभिरपरिटाद्वितानकम् ॥
 श्रीभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुण्यसमन्वितम् ॥”
 अन्यद्विवरणस्तु ग्रहयोगतत्त्वे दर्शनीयम् ॥)
 ग्रहाणः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । “राजाहः-
 सखिभ्यटच् ॥” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।)
 स्यः । चक्रः । इति मेदिनी । वे । ३२ ॥ इह-
 सतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीव-
 देतन्नचमाम्निष्व खस्सगत्तुकारेण ग्रहाणां
 परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) भुवनचक्रम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तन्मय आमयः
 रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जात-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्मदोषं अत्राति
 दूरीकरोतीति । अश्र + शिनिः । खन्द्ग्रह-
 दोषमत्रातीत्येके ।) ग्रहनाश्टचः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणां उपदेवानामाह्वयः आह्वा
 संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति
 तन्वितदोषनाशयेति भावः । आ + ह्वे + घञ् ।
 इत्येके ।) भूताहुश्रुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहीता, [ङ] त्रि, (ग्रहातीति । यङ् + ङच् ।)
 ग्रहणकर्ता । तत्पर्यायः । ग्रहयाजुः २ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेतान्तरोप-
 निषदि ।
 “अपाहिपादो यवनो ग्रहीता
 पश्यत्यक्षुः स प्रयोत्यर्कः ॥”
 तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
 “ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे जतो चयः ॥”)
 ग्रामः, पुं, (अस् + “ग्रसेरात् ॥” उर्वा । १ । १४२ ।
 इति मन् घातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादि-
 वर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजन-
 वसतिः । इति भरतः । तत्पर्यायः । संवसथः २ ।
 इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ इडादिभ्रूणवसतिः ।
 इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 “तथा श्रद्धजनप्राया सुसम्बद्धजीवला ।
 ज्ञेयोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥”
 (तथा च मनुः । १० । ५४ ।
 “असमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
 राज्ञो न विचरेयुस्ते ग्रामेणु नगरेषु च ॥”)
 शब्दादिपूर्वकश्चेत् सम्बन्धार्थः । इति विश्वः ॥
 यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः ।
 इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
 “बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वीसमपि कर्षति ॥”
 श्रिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
 “ग्रीपान्निर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्भैवसगो हरिः ॥”)
 स्वर्भेदः । यथा,—
 “बहुजन्ममध्यगान्धाराख्यो ग्रामो मता इह ।
 बहुजनग्रामो भवेद्बन्धुमध्यग्राम एव च ।
 सुरलोके च गान्धारी ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥”

ग्रामणीः

इदानीं बहुजनग्रामस्य ग्रहणाः क्रियन्ते ।
 ग्रहणा प्रस्तार इत्यर्थः । व ङ्ग म प ध
 निष् । इति बहुजनस्य । म-पौ ध-नी व ङ्ग च
 गः । इति मध्यमस्य । ङ्ग-गौ म-पौ ध-नी घोऽन्ते ।
 इति गान्धारीस्य ग्रहणाः । व ङ्ग म प ध
 निष् । नि-घौ ङ्ग-म-पाञ्च धः । ध नि ष ङ्ग
 ग म पोऽन्ते । प-घौ नि-घौ ङ्ग-गौ च मः ।
 म-पौ ध-नी च व ङ्ग ग । ग म प ध नि ष ङ्ग
 ङ्गः । ङ्ग-गौ म-पौ ध-नी गोऽन्ते । ग्रहणाः
 सप्त बहुजाः ॥
 “आदि द्विचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि समे मता ।
 मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्रामग्रहणा ॥
 आदौ गकारो यथास्ति गान्धारीग्रामग्रहणा ॥”
 तत्र बहुजनग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
 “बहुजान्निघधान्तं मेघान्तं धातु पान्तमिष्यते ।
 पान्तान्तं मध्यमाश्रान्तं गाह्वभान्तमिष्यते ॥
 ऋषभान्तं घान्तमित्याहुः बहुजनग्रामस्य ग्रहणाः ।
 मध्यमग्रामजास्त्वेवं ग्रहणाः परिकीर्तिताः ॥
 मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
 तारो मन्त्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
 बहुजनग्रामग्रहणायाः सप्त कोटानि ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैवक्तास्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्यो ग्रामस्य वा कूट इव
 तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) मूढः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 ग्रामजनिष्वावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वा
 जायते इति । जन + ङः । ग्रामजा निष्वावीति
 कर्मधारयः ।) नखनिष्वावी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसम्बन्धाः नोयते चतस्य-
 दानेन परिचाय्यतेनेन । यद्वा ग्रामान् जीव-
 सम्बन्धान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी +
 ङिप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ३७ ।
 “अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् ग्रायो नेता समीरणः ॥”
 यत्तः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
 “स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैर्क विभिक्षया ।
 गन्धर्वैरसुरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥”
 “देवैरादित्यैः आदिद्या एव देवास्तेः । ग्रामणी-
 र्यत्तः ॥” इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । ४६ ॥
 ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान्
 नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति
 प्रेरयति वा ङिप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति
 मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १०७ । ५ ।
 “दक्षिणावान् प्रथमो हूत इति
 दक्षिणावान् ग्रामणीरयमेति ॥”
 तथा च महागण्यपतिकोषे । ८ ।
 “दानामीद्विनोदशुक्लमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत् ।
 कर्णान्दोहनखेकनी विजयते देवो गण्यग्रामणीः ॥”

ग्रामस्थः

ग्रामेण गान्धेय भोग्यवर्षेण आयुर्नयति क्षपय-
तीति । ग्रामान् भोग्यवर्षेण नयति आत्मानं
प्रापयतीति वा ।) भोगिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसम्बन्धेनेच्छार्थः नीयते
यज्ञते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्मैश्च केवलं मैथुना-
दिना नयति कानं यापयतीति । नी + ङिप् ।)
वेद्या । ग्रामेया । नीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामतक्षः, पुं, (ग्रामस्थः ग्रामप्ररतस्त्री वा तच्छा ।
“ग्रामकौटुम्भी च तच्छाः ।” ५।१।४।६५ ।
इति टप् ।) ग्रामाधीनः काष्ठतट । ग्रामा-
यत्तच्छा । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ गेंवे
हुतार इति भाषा ॥
ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां सङ्घः । “ग्रामजनवस्तु-
भक्षणां ।” ४।२।४३ । इति तल् ।) ग्राम-
सङ्घः । इत्यमरः । ३।२।४३ ॥ (ग्रामस्य
भावः । “तस्य भावश्चतली ।” ५।१।१९६ । इति
तल् ।) ग्रामत्वच ॥
ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरखीयः
ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः ।) ग्रामप्रेष्यः । स तु
ब्राह्मणश्चैत पञ्चमोऽब्राह्मणः । इत्याहिकतत्त्वम् ॥
(यथाह शातातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाण्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्यास्तु यः पूर्वा सादित्याश्चैव पश्चिमात् ।
नोपासीत द्विजः सन्धां स षडोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”)
ग्राममहुरिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यग्रामेषु वा
मद्गुरिकीव । स्तुनमद्गुर इत्यर्थः ।) श्वङ्गी-
मत्स्यः । ग्रामयुद्धम् । इति मेदिनी । के । २३४ ॥
ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः । यदा,
ग्रामो ग्रामवाखिनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन
यस्य । ग्रामस्य जनसाध्यात्वादेवास्य तथात्वम् ।)
हृद् । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामनृगः, पुं, (ग्रामस्य नृग इव । यदा, ग्रामे-
स्थितो नृगः पशुः ।) कुकुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्ता ।)
ग्रामस्थानावावर्णानां पुरोहितः । स तु चतुर्थो-
ऽब्राह्मणः । यथाह शातातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाण्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्यास्तु यः पूर्वा सादित्याश्चैव पश्चिमात् ।
नोपासीत द्विजः सन्धां स षडोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्कलं भवति ।
यद्योक्तं महाभारते । ३।१६६।७ ।
“अर्थस्तु पतिते दानं ब्राह्मणे तच्छरे तथा ।
गुरौ चादितिके पापे क्षतमे ग्रामयाजके ॥”)
ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी । ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे
उपसर्गः ॥

ग्राम्यः

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवाखिनः चतुरा-
लयस्यसद्वद्वात् वा हासयतीति । हस + ङिच्
+ क्तुल् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामाधानं, स्त्री, (आधीयते उपजीविका यत्र तत् ।
आ + धा + श्रुट् । ततो ग्रामस्य नृगयुवसद्वद्वात्-
आधानं पोषकम् ।) नृगया । इति हलायुधः ॥
ग्रामान्तं, स्त्री, (ग्रामस्य अन्तं समीपम् ।) ग्राम-
समीपम् । तत्पर्यायः । उपशब्दान् २ । इत्य-
मरः । २।३।२० ॥ ग्रामान्तिकम् ३ । इति
वोपालितः ॥
ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति
अस्याः । अत इतिः स्त्रियां ङीप् ।) नीली-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥
ग्रामी, [न] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्यस्य ।
अत इतिः ।) ग्रामविशिष्टः । गौर इति भाषा ॥
यथा, ब्राह्मणकुलाचार्यकारिकायाम् ।
“ग्रामो गुरुगुरुग्रामी निपः केशरकोकितः ।
केशरकोकीति स्थातो ग्रामी ग्रामवतामरः ॥”
(ग्रामो ग्राम्यधर्मो मैथुनं अस्यस्येति । ग्राम्य-
धर्मविशिष्टः । यथा, भागवते । ४।२६।१४ ।
“आसुरी मेढ्रमर्वागृथार्थवायो ग्रामिणी रतिः ।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्द्वेतिर्गद उच्यते ॥”)
ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामाद्य-
खणौ ।” ४।२।६४ । इति खण् ।) ग्राम्य-
शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुकुरः । काकः ।
ग्रामोत्पन्ने त्रि । इति मेदिनी । खे । ४६ ॥
(यथा, भाषापरिच्छेदे । ७६ ।
“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
साङ्ख्यधीर्गवादीर्ना या स्यात् सा करणं मतम् ॥”)
ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप् ।)
नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
“नीली तु नीलनी तूली काकदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुष्ठा ग्रामीणा मधुपर्बिका ॥
क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पालङ्गा-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रामेयकः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “कच्चादिभ्यो-
ऽकच् ।” ४।२।६५ । इति ङकच् ।) ग्राम्यः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६५ ॥
ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + ङक् ।) ग्राम्य-
नारी । इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥
ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्य ईशः ।) ग्रामेश्वरः ।
ग्रामाधिपतिः । यथा, शान्तिशतके । ११ ।
“यं कश्चित् पुरुषाधर्मं कतिपयग्रामेशमव्याप्यं दं
सेवायै नृगयामहे नरमहो नृपा वराकावयम् ॥”
ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामात्
यखणौ ।” ४।२।६४ । इति ङक् ।) ग्रामोत्-
पन्नः । तत्पर्यायः । ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६५ ॥ (यथा, मनुः ।
११।१६६ ।
“नृशशासनखरेदेहो ग्राम्यैः क्रवाद्भिरिव च ॥”

ग्राम्यरा

तथा, माघे । १२। ३८ ।
“ग्राम्यान्पश्यन्तु कपिशं पिपासतः
नृपः । प्राज्ञतः । यथा, तत्रैव । १४। ६५ ॥
“ग्राम्यभावमपहातुमिच्छन्वो
योगमार्गपतितेन चेतसा ॥”)
भन्दादिवचनम् । “हालिकशाकटिकप्रश्न
ग्रामे भवं ग्राम्यम् ॥” इति भरतः ॥ तत्पर्याय-
शब्दोक्तम् २ । इत्यमरः । १।६।१६ । (यथा,
दोषविशेषः । स च शब्दगतः अर्थगतश्च ॥
शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे । ७। ११ ।
“दुःखवन्निविधास्त्रीलागुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिश्चयार्थताः ।
अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव । “कटिच्छे-
मनः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ॥” यथा
यथा, तत्रैव । ७। ५ ।
“अपुष्टुक्रमग्राम्ययाहताङ्गीकृताः ।
उदाहरणं यथा तत्रैव । “खपिहितं यज्ञो
खपिन्येवाधुना प्रिय ॥ अत्रार्थो ग्राम्यः ।
ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः इव
ग्राम्यकन्दः । वनच्छोल इति भाषा । तत्पर्याय-
शब्दकन्दः २ । इति रत्नमाळा ॥ स तु शेष
इति राजवल्कलः ॥
ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कट-
कुशाक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्राम्यकुङ्कुमं, स्त्री, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुम-
कुसुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ग्राम्यधर्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्मः ।)
नम् । इत्यमरः । २। ७। ५७ ॥ (यथा, १
भारते । ३। ४८ । ४ ।
“प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिष्ठः
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥
ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः ।)
जातजन्तुः । (यथा, भागवते । ६। १५ ।
“तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम नृपुण्यः प्र
अन्व तमसि मयस्य ज्ञानदीप उदीयन्तम्
स तु सप्तविधो यथा । गौः १ अजः २
मनुष्यः ३ अश्वः ४ अश्वतरः ५ गर्भः
इति त्रिकाण्डशेषम् । (यथाह पेटोप
“ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोर्भ
तरो गर्भो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः । म
वान्-ऋचसरीकपवत्पुष्यनृगाश्चेति
रण्याः ॥” सुश्रुतमते उदाहरोऽपि
यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“अन्वतरगोखरोऽश्वसोरभ्येःपुष्य
तयो ग्राम्याः ॥”)
ग्राम्यमहुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा महु-
श्वङ्गीमत्स्यः । इति हारावली ॥
ग्राम्यनृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो नृगो इति
नृगःपशुर्वा इत्येके ।) कुकुरः । इति षट्
ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः ।) त्रि
कम्बा । तुजा । वृषिकः । घटः । कुम्भाः ।
मेघः वृषच । इति ज्योतिषम् ॥

ग्राहः

भा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां प्रिया। पत्नीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्या-त्त्वम्।) पालशुभ्राकम्। इति राज-
टः। (ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः वियदे वेद्या। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः।)
रः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः।) ग्रामोत्-
पाहः। तत्पथ्यायः। विह्वराहः २।
कः ३ ग्रामक्रीडः ४ ग्रामकौलः ५ विष्कलः
रकः ७। तस्य मांसस्य गुण्याः। वनवराह-
हृत्त्वम्। मेदोबलवीर्यदृष्टिकारित्वञ्च।
राजनिर्घण्टः।
स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम + "ग्रामात्
त्"।) ४। २। ६४। इति ऋः। स्त्रियां
।) नीली। निष्वावी। इति राज-
टः। (तुलसी। इति चिन्तामणिः।)
ः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽर्थः।) गर्हभः।
त्रिकाण्डशेषः।
न] पुं, (ग्रसते इति ग्रः। ग्रस् + अन्धे-
र्णिति डः। आवनति शब्दायने इति।
वन शब्द + विच्। ततो अन्धासौ आवा
।) प्रसरः। (यथा, भागवते। ४। ५। १८।
। एवंविधो दृष्ट्वा सदस्याः सद्वीकसः।
। मानाः सुभ्रष्टां ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")
। इत्यपरः। २। ३। ११। (यथा,—
। तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीयावसुदं
तद्वृत्तम् ॥"
इत्युद्धटः।)
। इति विश्वः ॥ दृष्टे त्रि। इति शब्दरत्ना-
।
पुं, (ग्रसते अदति इति। ग्रस् + कर्मणि
।) सुखपूरणात्तदि। यथा,—
। टाक्षप्रमाणसु यावद्दवा प्रविशेन्मुखम्।
। गसं विजानीयात् शुद्धार्थं कायप्रोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥
। च मनुः। ११। २२३।
। ग्राममश्रीयात् जगद्भागि त्रीणि पूर्ववत् ॥")
। मायः। कवलः २। इत्यमरः। २। ६। ५४ ॥
कः ३ पिच्छः ४ गच्छोलः ५ कवकः ६
७। इति द्वैमचन्द्रः। ३। ८६ ॥ (दशौघध-
। न्तगतकालविशेषः। "तत्र निर्भक्तं प्राग-
। प्रोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सासुह्रं
। दुःयासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौघधकालः ॥"
। रतन्ने चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
पुं, (ग्रहते इति। ग्रह + उपादाने +
घञ्।) ग्रहणम्। (ग्रहातीति। ग्रह +
।) ग्राहः। ३। १। १४३। इति अच-
। नविभाषया ऋः। जलजन्तुविशेषः। हाङ्गर
। भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्-
। अवहारः २। इत्यमरभरतौ। (यथा,
। भारते। १। २१। ५।
। केचित्तैरन्यैर्विज्ञेयैश्चरैस्तथा।
। ३। ३। ५। "भूमेग्राहसमाकुलम् ॥")

ग्रीषः

शिशुकः। इति राजनिर्घण्टः। (आयहः।
यथा, गीतायाम्। १७। १६।
"नृप्याहेयात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥"
"नृप्याहेयाविवेककृतेन दुराचयेय ॥" इति
श्रीधरस्वामी ॥)
ग्राहकः, पुं, (ग्रहातीति। ग्रह + क्तुल्।) विता-
वरशाकम्। इति राजनिर्घण्टः। हिंस्रपर्णी।
यालग्राही। ग्रहीतरि त्रि। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (ग्रह + खिच् + क्तुल्।) ग्रापकः। यथा,
महाभारते। ३। २१०। १३।
"यथासं ग्राहकारयेषां शब्दादीनामिमानि तु ॥"
ग्राहिणी, स्त्री, (ग्रहाति अशेषगुणानिति। ग्रह
उपादाने + "नन्दिग्रहीति ॥" ३। १। १४४।
इति ऋनिः ङीप्।) सुदुरालभा। इति
राजनिर्घण्टः ॥ तान्मन्त्राहृतः। इति रत्न-
माला ॥ चिरह इति भाषा ॥
ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः।
फलं यस्य।) कपित्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्राही, [न] पुं, (ग्रहातीति। ग्रह + खिनिः।)
कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
ग्राही, [न] त्रि, (ग्रहातीति। ग्रह + खिनिः।)
मलबन्धकः। धारकः। इति वैदिकम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे।
"काश्चनारो हिमोग्राही तुवरः श्रेष्ठपितृनुत् ॥"
ग्रह्यकर्त्ता। इति आकरणम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे। २५। ४६।
"तत्र तस्यैव केवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः।
शफरग्राहिभिर्भूतैः प्राप्य देवादग्रहृत ॥"
प्रतिकूलः। यथा, भट्टिः। ५। ६३।
"मास भूर्याहिणी भीरुः। गन्तुसुत्साहिनी भवा ॥"
"हे भीरुः। मास भूर्याहिणी प्रतिकूला मा भूः ॥"
इति जयमङ्गलः ॥)
ग्रीवा, स्त्री, (ग्रीर्यतेऽनया। गृ निगरये + "श्रीवा-
यङ्गिजाग्रीवापुमीवाः ॥" उर्णा। १। १५४।
इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) गल-
घाटादिसमुद्दिता। इति भरतः ॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ मे अङ्के। [दृष्टिः ॥")
"ग्रीवाभङ्गाभिरामं सुहृदुपतति स्यन्दने दत्त-
सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति। इति सुख-
बोधः ॥ तत्पथ्यायः। शिरोघिः २ कन्वरा ३।
इत्यमरः। २। ६। ८८ ॥ कन्विः ४ शिरो-
धरा ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्वराशिरा।
इति मेदिनी। वे। ६ ॥
ग्रीवी, [न] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य। ग्रीवा
+ इनिः। दीर्घग्रीवावत्त्वा एव अस्य तथा-
त्वम्।) उद्गः। इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवा-
युक्ते त्रि ॥
ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रवान् इति। ग्रस् अदने +
"ग्रीष्मः ॥" उर्णा। १। १४६। इति मक्
ग्रीभावश्च घातोः शुभागमश्च विपाद्यते।) ऋतु-
विशेषः। (यथा, मनुः। ६। २३।
"ग्रीष्मे पञ्चवयसु स्थाह्वर्षासंभावकाश्रिकः ॥")

ग्रीषः

ख तु ज्वेडावादी। तत्पथ्यायः। उच्छकः २।
निदाघः ३ उच्छोपगमः ४ उच्छः ५ उष्मागमः ६
तपः ७। इत्यमरः। १। ४। १६ ॥ चर्मेः ८
तापनः ९ उष्मागमः १० उच्छकालः ११।
"यैश्चिन्नन्वनभिस्यन्दि चलमिच्छेत् निच यः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत्।
दिशि ग्रीष्मेऽग्राह्याः सिन्धुः स्युर्भूगवाजिनः ॥
नेर्हृतो मादतो रुचः श्रीर्षपर्णा महीवहाः।
दग्धं ळयाकुलारण्यं दावापिच दिशो द्रष्ट ॥
एवं जल्यके ग्रीष्मे पितरक्तसुदीर्यते।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्यात् संश्रमनं भियक् ॥
जलक्रीडा दिवाग्निना सेवनं सुखसाधनम्।
श्यामारामारतं शस्त्रं कुङ्ककिङ्ककशीतलम् ॥
नीलनालदलोपितः अमघ्नो अजनागिलः।
केतव्या मोदकुसुमचम्बनोऽधीरशीतलीः ॥
लेपनं शीतलं सन्धक् धारागाराश्रयः पुनः।
एवं क्रिया समापने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संश्रिपतीव यत्।
प्रत्यहं शीयते श्रीया तेन वायुश्च यद्वि ॥
अतोऽस्मिन् पटुकदृग्भ्यायामार्ककरांश्च जेतु।
भवेन्मधुरमेवात्रं लघुस्त्रिभं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिख्यात् शस्त्रं न सप्रकराद ॥
मद्यं न पयं पयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोषशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्रीयाज्जालैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघ्नं रसालां रागखाण्डवीं।
पानकं पञ्चसारं वा नवन्दुभाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलेर्युक्तं सान्धं न्दग्भयशुक्तिभिः।
पटलावासितश्चाम्बः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्त्यां भक्षयन् पिपेतु
ससितं माहिषं शीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभङ्गधमहाशालतालालह्वोकारशिसु।
वनेषु माघवीश्विष्टाक्षान्त्वकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिन्धुमानपटालिके।
कायमाने चिते चतप्रवालफललम्बिभिः ॥
कदलीदलकङ्कार-न्धगालकमलोत्पलैः।
कल्पिते कोमलेस्तस्ये हसत्कुसुमपल्लवैः ॥
मध्यदिनेऽर्कतापानैः स्वप्याहाराद्यहेऽथवा।
पुस्तक्रीकानुहस्तास्यप्रवृत्तोऽधीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णं सौधपुच्छे निशासु च।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य मधुप्रतनुयाससः।
जलाद्रांस्तालवृन्तानि विस्तृताः परिशनीपुटाः ॥
उत्प्लेषाच्च न्दूतक्षेपा जलवर्षेहिमानिलाः।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः बहुरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशुवः शारिकाः शुकाः।
श्यालवलयः कान्ताः प्रोत्पुङ्गकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गला इव पद्मिण्यो हरन्ति दयिताः जमम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने ढवीयेऽध्याये ॥

“ग्रीष्मि पुनर्भृशौष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोप-
पन्नं भवति । उष्णवातावभातमतिशयिष्ठ-
मत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थ-
सुष्णस्वभावसुष्णानुगमनापीड्यतरत्वमापद्यते ।
तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोप-
पद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय ।” इति चरके
विमानस्थानेऽध्याये ॥

“मयूखेर्जगतः सारं ग्रीष्मि पेपीड्यते रविः ।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मयूखं जाङ्गलान्नगपक्षिणः ।
इतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मि न खीदति ॥
मद्यमस्य न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
लवणान्नकटुष्णानि आयामश्चात्र वर्जयेत् ॥
दिवा शीतयन्हे निद्रां निश्चि चर्माशुशीतलम् ।
भजेच्चन्दनदिग्भाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥
अजनेः पाणिसंस्पर्शं खन्दनोदकशीतलैः ।
संयमानो भजेदास्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥”
इति च सूत्रस्थाने षष्ठ्याये चरकेणोक्तम् ॥
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“ग्रीष्मोद्भवो भोगभवासुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः ।
विद्याधनेऽर्थयशोमनोच्चो
धन्वी सुवेशः परदारचित्तः ॥”

उष्णः । इति मेदिनी । मे । १० ॥ गर्मि इति
तान् इति च भाषा ॥ तद्वति त्रि ॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मि ग्रीष्म-
काले वा जायते या इति । जन् + डः । तत-
टाप् च ।) लवणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोणा
इति भाषा ॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, त्रि ॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मि ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः ।
जातौ संज्ञार्था वा डीप् ।) करुणीपुष्पवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मि ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे
इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या । भू + अच् ।
टाप् ।) नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥
“कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

ग्रीष्मसुन्दरकः, पुं, (ग्रीष्मि सुन्दर इव कायते
शोभते इति । के + कः । ग्रीष्मसुन्दर + स्वार्थे
कन् वा ।) शाकविशेषः । गिमा इति भाषा ॥
तस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । लघुत्वम् । कफपित्त-
दोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥

ग्रीष्महार्व, स्त्री, (ग्रीष्मि ग्रीष्मसमये हार्वः प्रकाशः
उत्पत्तिश्च शोभित्यर्थः यस्य ।) इन्द्रतूलकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धीर कृतर । इति भाषा ॥

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारण-
त्वेनाख्यायताः । “अर्थं व्यादिभ्योऽच् ।” ५।२।१२०।
इत्यच् ततो डीप् ।) नवमल्लिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।
ग्रीष्मि उद्भवो यस्याः ग्रीष्मि उद्भवतीति वा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्म, इर् उ चौर्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्वा वेट् ।) रेफ-
युक्तः । पञ्चमस्वरौ । इर्, अग्र्युचत् अग्रो-
चीत् । उ, ग्रीष्मिवा मुक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

ग्रीवं, स्त्री, (ग्रीवायां भवम् । “ग्रीवाभ्योऽण् च ।”
४।३।५७। इति अण् ।) ग्रीवाभूषणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ४।४८ ॥
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नाससत् करिणां ग्रीवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥”)
ग्रीवेर्यं, स्त्री, (ग्रीवायां भवम् । “चात् ङ्च् ।”
“ग्रीवाभ्योऽण् च ।” ४।३।५७। इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्वा चकारात् ङ्च् ।) कण्ठ-
भूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ७।३५।३४ ।

“पुनर्दिपान् द्विपारोद्धान् वैजयन्त्यङ्गुष्ठजान् ।
तृणवर्माण्यथो क्वात्तान् ग्रीवेयाण्यथ कम्बलान् ॥”)

ग्रीवेयकं, स्त्री, (ग्रीवायां भवमिति । “कुल
कुचिग्रीवाभ्यः स्वास्यलङ्कारेणु ।” ४।२।१६।
इति ङ्कण् ।) कण्ठभूषा । इत्यमरः । २।६।१०४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२।२५।

“नूपुरौ विमलौ तद्गद् ग्रीवेयकमनुत्तमम् ॥”)

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मि भवेति । “सन्धिवेलाद्गु-
नश्चैभ्योऽण् ॥” ४।३।१६। इति अण् ततो डीप् ।
“पक्षे ऋत्वण् डीप् ।” इति अणित्येके ।) नव-
मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि
त्रि नाम्नाश्च ॥

ग्लस, उ उ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्वा वेट् ।) अन्नः स्य-
लतीययुक्तः । उ, ग्लसित्वा ग्लस्ता । उ, ग्लसते ।
इति दुर्गादासः ॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितः ।
इत्यमरः । ३।२।११२ ॥

ग्लहः, ऊ कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-वेट् ।) अन्नः स्यलतीय-
युक्तः । ऊ, अग्लह्यौत् अग्लाचीत् । कि, ग्लह-
यति ग्लहति । एषः केषिन्न मन्थते इति
दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । २।६७।१६।
“इमां चैत् पूर्वं कितवोऽग्लह्यौ-
दीशोऽभविष्यदपरजितात्मा ॥”)

ग्लहः, पुं, (ग्लह + “अक्षेयु ग्लहः ।” ३।३।७० ।
अक्षप्रश्नेन देवं लक्ष्यते तत्र यत् पण्यरूपेण
यास्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । इति वार्त्तिको-
क्त्वा च निपातनात् तथात्वम् ।) अक्ष-
क्रीडासु पण्यः । इत्यमरः । २।१०।४५ ॥
आङ् इति वाजि । इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । २।६७।६।

“पाञ्चालस्य हृपदस्यात्पञ्चामिमां
सभामध्ये यो खदेवीद् ग्लहैश्च ॥”)

ग्लता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भ-
वतीति । ग्लै + ङ्च् ।) ग्लानियुक्तः । इति वाज-
यम् ।

ग्लानः, त्रि, (ग्लै + कर्मणि क्तः ।) रोगान् प्रो-
देहः । तत्पर्यायः । ग्लानुः । २। इत्यमर-
२।६।५८ ॥ रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अग्नेनासिन् वा । ग्लै
“वह्निश्रियुद्ग्लानाहात्वरिभ्यो जित् ।” उक्
४।५१। इति निः ।) बलदीनता । इति हे-
चन्द्रः । २।२३३ ॥ (यथा, गीतायाम् । ४।७
“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भा-
वते । ५।२४।१३। “देहवैवर्ण्यदौर्गन्धर्व-
कामग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥”)

ग्लानुः, त्रि, (ग्लायतीति । ग्लै + “ग्लानि-
ग्लानुः ।” ३।२।१३६। इति ङुः ।) ग्लान-
इत्यमरः । २।६।५८ ॥ (यथा, भट्टः । १७।
“वसन् माल्यवति ग्लानु रामो जिष्णुरध्वजवत् ॥

ग्लुच, इर् उ चौर्ये गतौ । इति कविकल्पद्रुमः
(भ्रां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वा वेट्
अन्नः स्यलतीययुक्तः । पञ्चमस्वरौ । इर्, अ-
चत् अग्लोचीत् । उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्ता ।
दुर्गादासः ॥

ग्लुच, उ इर् गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ-
परं-सकं-सेट् ।) उदित्वात् क्वा वेट् । अन्नः
लतीययुक्तादिः । पञ्चमस्वरौ । उ, ग्लुचि-
ग्लुक्ता । इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत् ।
दुर्गादासः ॥

ग्लेप, ऋ उ दैव्ये । गतौ । चाले । इति कवि-
द्रुमः । (भ्रां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) अन्नः
लतीययुक्तः । उ, ग्लेपते निर्घनः सदा ।
अजिग्लेपत् । इति दुर्गादासः ॥

ग्लेयः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति । ग्लै + यः ।) ग्लानि-
योग्यः । इति आकरणम् ॥

ग्लेव, ऋ उ सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्नः स्यलतीययुक्तः ।
अजिग्लेवत् । उ, ग्लेवते । इति दुर्गादासः ॥

ग्लेष, ऋ उ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ-
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्नः स्यलतीययुक्तः ।
अजिग्लेषत् । उ, ग्लेषते जिग्लेषे । अन्वेषो
सन्धानम् । ग्लेषते यः सर्ता मार्गमिति इ-
युधः । इति दुर्गादासः ॥

ग्लै, क्लमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अनिट् ।) अन्नः स्यलतीययुक्तः । क्लमो
चयः । ग्लायति लोकः श्लोकान् । अतुपयते
चौ उवल क्ल क्ल इत्यादिना वा इव
ग्लपयति ग्लापयति । सीपसर्गस्य तु प्रका-
यति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । १५।
“श्रुत्वा सृष्ट्वा च उष्ट्वा च संक्ता प्राजा च शोभ-
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति इति
इति भावः । ग्लै + “ग्लानुदिभ्यां ङौः ।” उक्तां

घट

। ६४। इति ङीः । चक्रः । (यथा, अयं च-
संहितायाम् । ६। २३। ३।
लौरितः प्र प्रतिपत्ति स गलुन्तो नप्रिपत्ति)।
परः । इत्यमरः । १। ३। १४४

घ

वकारः । स तु अङ्गनचतुर्थवर्गः । अस्यो-
रणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु
मधोघमत्तम् । यथा, “अ आ इ क ख ग
ङाः कण्ठाः ।” पाणिनीये तु एष कण्ठो
ऽङ्गलीयश्च । यथा, “अङ्गुलविसर्जनीयानां
खः ॥” इत्युक्ता पुनः शिवायाम् ।
त्रिङ्गुलखे तु कुः प्रोक्तो दन्थोऽङ्गो वः स्रुतो
बुधैः ॥”)

स्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
वकारं चक्षलापाङ्गि । चतुष्कोणात्मकं सदा ।
चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
त्रिगुणं सर्वदं शान्तं वकारं प्रथमाख्यम् ॥”
स्योत्पत्तिर्गवर्गं द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरैस्तस्य
खनप्रकारादर्थया,—

दृष्टिरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
खलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्वा दक्षतः ॥
तत ऊर्ध्वं गता रेखा शम्भुनारायणस्तयोः ।
खस्वरूपिणी देवि । मात्राशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
प्रस्य ध्यानं यथा,—

मालतीपुष्पत्रुणाभिं वङ्गमुखां रक्तलोचनाम् ।
ऽङ्गाक्षरपरीधानां शुक्लमाख्यविभूषिताम् ॥
दा स्मरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
खं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं द्रष्टव्या जपेत् ॥”
त्रिप्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
त्रिगुणं सर्वदा शान्तं वकारं प्रथमाख्यम् ॥”
स्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।

‘वः खङ्गी धुर्धुरो घटो घटोश्चिप्रपुरान्तकः ।
पायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्करी घोरनायकः ॥
परीचञ्चरुको मेघा कालरूपो च दाम्भिकः ।
रुद्रोऽपि खालम्बुलं नन्देशो हननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्ता कामाख्यमनघामयः ॥”

पुं, (घटयति शब्देन शोभते घटयति घर्ष-
दिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च
+ वाहल्लुक्त्वात् ङः ।) घट्टा । घर्षरशब्दः । इति
भेदिनी । घे । १ ॥

घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठवर्गद्वितीयोपधः । चग्घति ।
इति दुर्गादासः ॥

क हिंसि । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) क, घाट-
वति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

घटः

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पक्षे भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घट्टाते ।
कि, घट्टयति घट्टति । द्युतिर्दोषिः । द्युत्यर्थत्वेन
पाणिक्चुरादित्वे किङ्कि कि करणमर्थात्तरेऽपि
पाणिक्चुरादित्वात्तम् । तथाच,—

“क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्वे मन्त्रया अनेकार्था हि धातवः ॥”
इति वोपदेवः ॥

प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रद-
र्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्टान्तेऽप्यर्था
मन्त्रयाः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः
कथनार्थत्वे न मे द्विया शंसति किञ्चिदीप्सित-
मिति रघौ कथयतीत्येवार्थः । एवं हीप्सिपठित-
स्यापि तर्कधातोर्वितर्ककार्यत्वे तर्कयत्यन्वयगुणं
सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥

घट, घ ड म घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-अकं सेट् ।) घ, घटा । ड, घटते
पठितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो
ज्ञेयो नाघटन् घटताभियादिति तु घटते घटः
पचादित्वाद् । ततो घट इवाचरतीति कौ
साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१२ । २६ ।

“घटते सन्ध्यादिषु यो गृहीषु
लक्ष्मीर्न तं सुचति चक्षलापि ॥”)

घटः, पुं, (घटते न्दादिसङ्घातेः जलादिग्रहणाय
इत्यर्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।

“यस्तु रज्जुं घटं कृपाहरेद्विन्याच यः प्रपाम् ।
स दखं प्राप्रयान्मावं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”)
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-
भेदः । (घटश्चवारिवत् निखलत्वान्तायात्वम् ।)
स तु कुम्भकम् । इभिश्रः । (व्याकृतिसाहस्र्या-
त्तायात्वम् ।) कूटकुटः । इति भेदिनी । टि । ७ ॥
कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।”

“सिञ्चे वा यदि गोघटे गतनरः सर्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पय्याया यथा,—
“चतुर्भिराङ्कैर्द्रोणः कलशो नखयोर्मेलः ।
ऽऽन्तानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥”
इति शाङ्गधरे पूर्वखखे प्रथमेऽध्याये ॥
“कंसञ्चतुर्गुणो द्रोणः अर्धमो नखश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्तान मेव च ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—

“द्वयोऽङ्गो भवेत् सारौ कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, घटयोगप्रदीपिकायाम् ।
४ । ६६ ।

“आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निश्चिन्तः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”
इत्यदवस्थायां किं स्यात्तदाह तन्नेव । ४। ७२-७३।

घटयो

“द्वितीयायां घटील्लव वायुर्भवति मध्यगः ।
दृष्टासनो भवेद्दयोगी ज्ञानी देवसमकृदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दस्यचकः ।
अतिशून्ये विमर्हश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥”)

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति ।
घट् + णिच् + णल् ।) कुलाचार्यः । तस्मा-
त्साध्यत्वम् । यथा,—

“वरं चाङ्गालसंस्पर्शं कुर्व्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्यसृष्ट्यगणकं सर्वदा तं परिच्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकालेषु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि ! सर्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संस्पर्शं यत्नतस्यजेत् ॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां घोषश्रीलासे महेश्व
महिनीतन्त्रवचनम् ॥॥ योजकः । तत्पय्यायः ।
त्राक्षरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य कश्चि
यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“धावको भावकश्चैव योजकश्चाप्रकस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव वक्षते घटकाः स्रुताः ॥”
अन्वयः ।

“के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्व्या-
सुर्वीतये कुलभृतां परिवर्षेणं वा ।
अथन्तस्ममपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥”
वनस्पतिः । पुष्येण विना यः फलति सः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थं चिन्ता-
दिकं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह
भर्तृहरिः । २ । ६६ ।

“ते ते सतुपुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
वाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन
ये ।
ते वै मातुषरात्सः परहितं येः स्वार्थतो ह्यन्यते
ये च जन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥”)

घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता
दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके
इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।)
कुट्टनी । तत्पय्यायः । कुट्टिनी २ इत्या ५ २६-
ताली ४ गयीरुका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघानां-
कारणम् । समुहोत्तरणम् । यथा, “क्षरिणां घटना
घटा ।” इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना ।
मेलनम् । यथा, “अघटनघटनापटीयसी
माया ।” इति भाष्यालक्षणात् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।

“शक्तिः काठ्यपरीक्षितास्ति महतां स्त्रे
द्विद्वान्यघो
यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्याणि
निर्यन्त्रणम् ॥”)

घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उन्-
पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति
हलायुधः ॥

घटराजः, पुं, (घटेषु राजते इति । यद्वा घटेन
ऋदादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः ।)
कुम्भः । इति हारावली ॥

घटा, स्त्री, (घट + भावे षित्वाद् इत्तथाप्य च ।)
करिणां घटना । हस्तिनां युद्धादावेकत्र संघाती-
करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । १६ । १०६ ।

“तुस्कतुरगगताः स्रुवस्याब्धेरिनुन्मयः ।
तद्गलेऽघटा विलावनेषु दलशो ययुः ॥”)
घटनम् । गोष्ठी । सभा । इति मेदिनी । ८ । १३ ॥
सम्बुद्धः । यथाह श्रीहर्षः ।

“यद्गारघटाङ्कुट्टिमखवदिन्दूपलतुन्दिलापया ॥”
घटानावुः, स्त्री, (घटाकारा अलावुः ।) कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

घटिकं, स्त्री, (घटेन सादृश्यं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।)
नितम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तर-
तीति । “नौद्वयचञ्चलम्” ४ । ४ । ७ । इति ठन् ।
घटेन तरणशीले चि । पुंसि तु । घटिं कायति
वाद्यति घटीवादेन समयं ज्ञापयतीति । के +
कः पूर्व्वस्वश्च । घटीवाहकः ॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्यास्यां ऋन्निघटः घटना
विद्यतेऽत्र इति । घट + ठन् ।) पादग्रन्थिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्दिशति
निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकर्यात्रासम्पा-
दनाय । घट + शिच् + ण्वल् + टापि अत
इत्वश्च ।) गुह्यैः । इति जटाधरः ॥ यथा,
ज्योतिर्विहाभरणे ।

“गुह्यैराणासुदितं च घटा
पलं पलानां घटिका किलिका ॥”

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः । “अत्र घटिका
सुहृत्तं आह्वययोग्यकालानुरोधत् ॥”) दृष्टः ।
घड़ी इति भाषा । यथा,—

“चतस्रो घटिकाः प्रातरण्योदय उच्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(घट + स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वश्च । चन्द्र-
घटः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०३ ।

“एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विन्वासयन्ति च परं न च विन्वसन्ति ।
तस्मान्भरेण कुलशीलवता सदैव
नार्यः प्रसन्नानघटिका इव वर्जनीयाः ॥”)

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः । घट + अच् । ततः
संज्ञायां जातौ वा डीम् । यद्वा, घटः काल-
मानज्ञापकः सञ्चिद्रः कुम्भः ज्ञापकतथाऽस्यस्या-
मित्यच् ततो गौरादित्वात् डीम् ।) दृष्टः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“गुह्यैरः खिन्दितैरसुस्तेः

घट्टिः पलं तैर्घटिका खघट्टिः

स्याद् वा घटी घट्टिरहः खरामैः ॥”

स्वल्पार्थे डीम् ।) चन्द्रघटः । इति सुग्ध-
बोधम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२ । २२ ।

“घटीयन्त्रेषु चैवाग्यो बहुस्तीये यथा घटी ॥”)

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति । छ + “कर्म-
ण्यञ्” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) यद्वा, अघटं
घटं करोति यः । कुमालः । इति सुग्धबोधम् ॥

घटीयन्त्रं, स्त्री, (घट्याः यन्त्रम् ।) जूपाञ्जलो-
त्तोलनार्थरञ्जुसहितघटः । जलतोला कल इति
भाषा । तत्पर्यायः । उद्घाटनम् २ । इत्यमरः ।

“२ । १० । २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । २० ।

“तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥”

घटी चन्द्रघटस्तदधस्ताद्वाकारं यन्त्रम् । यद्वा

घट्याः दृक्कल्पकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् । काल-

परिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः । घड़ी इति

ख्यातः ॥ सूर्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि

बहुविधाभ्युक्तानि । तत्र शक्ययथादिकं दिवा-

कालमानज्ञापकसुक्तवान् । घटीयन्त्रादिकन्तु

अङ्घ्रिर्निर्णयं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं

सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य प्रदर्शितम् ।

यथा,—

“अथ घटीयन्त्रादिभिः मन्कारियन्त्रैर्वा सर्वोप-

चीयं कालं सूर्यं साधयेदिति कालसाधन-

मुपसंहरति ॥”

“तौघयन्त्रकपालादौर्मयूरनरवानरैः ।

सस्रजरेणुगर्भेश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“जलयन्त्रश्च तत् कपालश्च कपालाख्यं जलयन्त्रं

वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्त्रैर्बालुका-

यन्त्रप्रभृतिभिः साधयेत् घटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः ।

मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शू-

काख्यं क्वायायख्यं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयं-

वहं निरपेक्षमेतैः सस्रजरेणुगर्भैः सस्रसहिता

रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सस्रप्रोताः

घटिसंख्यका न्यड्डिका मयूरोदरस्था सुखात्

घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोक-

प्रसिद्धा ताडयैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा सूत्रा-

कारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यै-

ताडयैर्यन्त्रं बालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितै-

र्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्बालुकायन्त्रेण चेति

सिद्धोऽर्थः । चकारस्तौघयन्त्रकपालादौरित्यनेन

समुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक्

सूर्यं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूर्यत्वेनातिसूर्यत्वेने-

त्यर्थः । जानीयादित्यर्थः ॥ * ॥ ननु मयूरादि-

स्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधन-

प्रकारा बहुवो दुर्गमाश्च संस्तीत्याह ॥”

“पारदाराम्बुसूत्राणि सुखतैलजलानि च ।

बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥”

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेतैः प्रयोगाः

प्रकर्षेण योष्याः । प्रकर्षेण यावदभिमतसिद्धेः ।

एते क इत्यत आह । पारदाराम्बुसूत्राणोति

पारदयुक्ता आराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।

जघु काष्ठजघमचक्रे समसुधिराराः समान्तरा

नेभ्याम् ।

किञ्चिद्वक्रा योष्याः सुधिरस्याहैः पृथक् ताणा

रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाघारात्स्थितं स्वयं भ्रमति ।

अम्बु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाध-

प्रयोगः । सुखं शिष्यनेपुण्यम् । तैलजलानि

तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः पृथक्

प्रयोगोऽपि । यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ ।

उत्कीर्यनेमिमथवा परितो मद्नेन संलयम् ।

तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधरे रसं चिपं

तावत् ।

यावद्रसैकपार्थे चिपजलं नान्यतो याति ।

पिहितच्छिद्रं तदतच्चक्रं भ्रमतिस्वयं जलात्तरम् ।

ताम्नादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्पूर्णस्य ।

एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्रं लघोसुखं च वधिः

युगपन्मुक्तं चेत् कं गलेन कुण्डाद्वाहः पतति ।

नेभ्यां वद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा

घाथंम् ।

नलकप्रचुरतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।

भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाहरम् ।

चक्रचुरतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ।

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांसवो धान

प्रयोगास्तेर्युक्ताः प्रयोगाः । अपिशब्दात् प्रयो-

गेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभा असाधारण

मनुष्यैः कर्तुंमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिपत्त

स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः । इयं स्वयंवहदि-

समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यक्

भ्यस्तीति । कुण्डकविदात्वाद्वा विस्तारात्तदो

इति संक्षेपः ॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह ।

“ताम्नपात्रमधश्चिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्बसि ।

घटिमञ्जल्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥”

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्चिद्रं अधोभागे कि

यस्य तत् । अमलाम्बसि निर्मलं जलं विदं

यस्मिन् ताडये कुण्डे दृष्टदुभाश्च न्यस्तं घाति

सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे घटिः घटिवार

मेव न न्यूनाधिकं मञ्जति । अधश्चिद्रमार्गं

जलागमनेन जलपूर्णातया निमग्नं भवति तत

कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डत

कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताद्वाकारं वन

घटीयन्त्रं स्फुटं सूर्यम् । तद्घटनम् ।

सुखस्य दिग्भिर्विहितं पलेर्यत्

घटकुलोच्चं द्विगुणायतास्यम् ।

तदम्बसा घटिपलेः प्रपूर्यं

पात्रं घटाहं प्रतिमं घटी स्यात् ॥

सत्तंशुभाघत्रयनिर्मिताया

हेनः शलाका चतुरङ्गला स्यात् ।

विह्वं तथा प्राक्तनमत्रपात्रं

प्रपूर्यते नरङ्कियाम्बुभिस्तत् ॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—

“घटदृक्कपा घटिता घटिका तास्त्री तवे

पृथक्छिद्रा ।

दुनिशुनिमञ्जनमिक्ता भक्तं दुनिशं घटीमानम् ।

“अथ दशभिः सुखस्य पलेरित्वादि बद्घटी

घटोत्

लक्ष्मणं केषित् जतं तद्व्युक्तिभूयं दुर्घटं चेत्येतद्-
नोच्यते । इष्टप्रमाणाकारसुधिरं पात्रं घटी-
संज्ञमङ्गीकृतम् । त्वनिश्रमिमन्जनसङ्घाया यदि
घटत्रिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदै-
त्रेण निमज्जनेन किमिति चैराश्रिकम् ।” इति
घटोत्पलम् ॥ अन्यानि कालमानयन्त्याणि तु
यन्त्राण्ये इष्टानि ॥

नेत्रकचः, पुं. (घट इव उन्नतः कचोऽस्य ।)
राजसविशेषः । स तु हिङ्गिम्बाराजसौगर्भं
भीमसेनाज्जातः ॥ इति महाभारतम् ॥ (अस्य
नामनिवृत्त्या सह जम्बादिविवरणं यथा, महा-
भारते । १ । १५६ । २१—६३ ।

“नयेति तत् प्रतिश्रुत्य हिङ्गिम्बा राजसौ तदा ।
भीमसेनसुपादाय सोर्द्धमाचक्रमे ततः ॥
श्लेषशुभ्रं रम्येषु देवतायतनेषु च ।
रुद्रपक्षिविषुष्टेषु रमणीयेषु सर्वदा ॥
क्रवा च रूपं परमं सर्वभरणभूषिता ।
सङ्गल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥
तथैव नन्दुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु ।
सर्वसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यसिकतासु च ।
मूर्तोर्ध्वनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्गुषु ।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥
प्रपन्नगतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु ।
सामरस्य प्रदेशेषु मणिकेमचित्तेषु च ॥
पन्ननेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च ।
देवारण्येषु पुण्ड्रिषु तथा पर्वतसानुषु ॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।
सर्वैर्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ॥
शिवती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥
प्रव्रजं राजसौपुत्रं भीमसेनात् महाबलम् ।
विरूपाक्षं महाबलं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् ।
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महासुजम् ॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ।
दार्धयोगं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् ।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राजसान् ॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्ते मानुषेषु विश्राम्यते ।
सञ्जास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ॥
नदी हि गर्भान् राजस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥
प्रसव्य विकचः पादावशङ्कात् स पितुस्तदा ।
मानुष परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
यत्रवीतेन नामास्य घटोत्कच इति स ह ॥”
असौ हि क्रुशचेत्रयुक्ते कर्णेनिचिप्रैकपुरुष-
घान्त्या वासवदत्तया शक्र्या आहृतो
नृत्तः । यथा, महाभारते । ७ । १७७ ।
४८—६३ ।

३८८

घटोत्

“ततोऽनुवन् क्रुरवः सर्वं यव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाश्च मायाम् ।
शक्र्या रक्षो जहि कर्णात् तूर्णं
नश्यन्थेते क्रुरवो धार्तराष्ट्राः ॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थी
तपन्ममेनं जहि पापं निशीथे ।
यो नः संयामाद्घोररूपाद्विसृष्येत
सनः पार्थान् सबलान् योषयेत् ॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्र्या वै दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्वं यवेन्द्रकक्ष्या
रात्रियुक्ते कर्णं ! नेत्रुः सयोधाः ॥
स बध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राक्षसास्यमानं बलञ्च ।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दधे शक्तिमोक्षाय कर्णः ॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्मधर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रथो तम् ।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ॥
यास्वी राजन् ! निहिता वर्धपूगान्
वधायजौ सत्कृता फालगुनस्य ।
यां वै प्रादात् रुद्रतपुक्षाय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुक्कुलाभ्यां निनाय ॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्रां
पाशैर्युक्तामन्तकस्थेव रात्रिम् ।
रुद्रोः स्वसारं ज्वलिताभिवोक्त्वां
वैकर्त्तनः प्राहिगोद्राक्षसाय ॥
तासुत्तमां परकायावहन्तीं
दृष्ट्वा सौतेज्ज्वाहसंस्थां ज्वलन्तीम् ।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन् !
हत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम् ॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भ्रं तान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र ! ।
धनुर्वीर्यमस्तुलाशापि राजन् !
सनिघाता चाशनिर्गो जगाम ॥
सा तां मायां भक्त्युत्था ज्वलन्ती
भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशार्था
नक्षत्राणामन्तराश्याविश्रन्ती ॥
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूतै-
द्विषैर्वीरो मानुषे राजसैश्च ।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिटांस्थानितः शक्रशक्र्या ॥
इदृशान्यश्चित्रमाश्चर्यरूपं
चकारासौ कर्म शत्रुचयाय ।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भ्रममर्मा
बभौ राजन् ! श्लेषमेघप्रकाशः ॥
ततोऽन्नरीक्षादपतंज्रतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदंष्ट्रः ।
अवाक् शिरास्तम्बगान्धो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्याय रूपम् ॥

घटुना

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा
भीमं हत्वा भैरसेनिः पपात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्येकदेश-
मपोययत् स्वेन देहेन राजन् ! ॥
ततो मित्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भैर्यैश्च शक्रा सुरजाश्चानकाश्च ।
दग्धा मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ॥
ततः कर्णः क्रुशभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः ।
अन्वारूपस्तव पुत्रं रथस्य
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम् ॥”

घटोत्कचान्तकः, पुं. (घटोत्कचस्य अन्तकः
संहारकः ।) कर्णराजः । इति चिकारुश्लेषः ॥
घटोद्भवः, पुं. (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य । यद्वा घटात्
उद्भवतीति । उत् + भू + अच् ।) अगस्त्यमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
घट्ट, क चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं कचित् सकच्च-सेट् ।) टड्वयान्तः ।
चालश्चलनम् । क, घट्टयति मेघो वायुना । इति
दुर्गादासः ॥
घट्ट, ड चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
अकं कचित् सकच्च-सेट् ।) टड्वयान्तः । ड.
घट्टते । इति दुर्गादासः ॥
घट्टः, पुं. (घट्टतेऽस्मिन् इति । घट्ट + “हलञ्च ।”
३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) नद्यासौ जाना-
व्यर्थं प्रवेशस्थानम् । इति लिङ्गादिसंयुक्ते अमर
भरती ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः । जगात इति
ख्यातो वा । तत्पर्यायः । तीर्थः २ । अव-
तारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५३ ॥
घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते
इति । घट्टा + गौ + कः टाप् च ।) नदीभेदः ।
यथा,—
“मलापहा भोमरथी च घट्टगा
यथा च हत्वा जलसान्यतागुणैः ।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपरयेन
शुक्लादिनेत्यर्थः जीवतीति । जीव + णिनिः ।)
वर्गसङ्करजातिविशेषः । पाटुनि इति भाषा । स
तु वैश्यायां रजकाज्जातः । इति विवादाव-
सेतुः ॥
घट्टना, स्त्री, (घट्ट + “न्यासभ्योयुप् ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य सूत्रस्य “घट्टिन्विदिद्विभ्यश्चेति
वाच्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्वा युच् टाप् च ।)
चलना । (आङ् पूर्वेकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माघे । १ । १० ।
“रज्जिराघट्टनया नभस्वतः
पृथगविभ्रतश्रुतिमखलेः खरैः ॥”)
रतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

घण्टा

घण, द ज उ दीप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनी-
उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) द ज,
घणोति घण्ते । उ, घणित्वा घत्वा । इति
दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण् + क्तः ।) खनामखातयज्ञन-
विशेषः । मतस्यघण्टगुणः । बलरुचिकारित्वम् ।
वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + संज्ञायां कन् ।) क्षुपविशेषः ।
घेण्टकोण इति भाषा । अस्य मूलगुणाः । कफ-
नाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले
वादेन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि
दीप्रौ + अच् ततटाप् ।) कांस्यनिर्मितवाद्य-
विशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“सर्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥”

“शब्दो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यसूक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्म-
नारदसंवादे यथा,—

“स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।

पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ॥

वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।

वसते देवलोकं तु अश्वरोगणसेवितः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।

वादनान्भते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥

वादित्रनिन्दैस्तुर्गगीतमङ्गलनिःखनैः ।

यः स्नापयति गौविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्भिः सः ॥

वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्वदा ।

घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥

मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥” ॥

तथा, विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रज्ञादसंवादे ।

“श्रेष्ठ देवेन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यसूक्तमम् ।

प्रज्ञाद ! त्वन्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये ॥

मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।

अर्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्मि देव्यज ! ॥

वेनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।

ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥

यस्तु वादयते घण्टां वेनतेयेन चिद्धिताम् ।

धूपे नीरानने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥

मामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।

मखायुतं गीयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् ॥

विधिवान्भजता पूजा सफला जायते श्रद्धाम् ।

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥

नागारिचिद्धिता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।

वादेनात् क्रुते नाशं जन्मन्मृत्युभयस्य च ॥

गरुडनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।

प्रीतिं करोमि देवेन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥

घण्टाप

दृष्ट्वाभूतं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहनिशम् ।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्चनकाले तु फलं कोऽप्येन्द्रवं कलौ ॥”
अन्यत्र च ।

“घण्टादृष्टस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥

सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले श्रेणोति यः ।

पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥

सर्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।

देवतानां सुनीन्द्राणां पितृणामुत्सवो भवेत् ॥

अभावे वेनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।

घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं क्रुते हरिः ॥

गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।

न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥

यस्य घण्टा गृहे नास्ति शस्त्रञ्च पुरतो हरिः ।

कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥”

“अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।

संयास्या वैष्णवैर्यत्राचक्रेणोपरि मण्डिता ॥

गीतं वृत्तं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि +

अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिद्वयः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अतिबला । नागबला । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलि-

शब्देष्वानां विवृति रथथायथं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते खकुसुमैरिति ।

घटि + अच् टाप् । घण्टा तथा घण्टेति

आख्येयत्थः कायतीति । घण्टा + के + कः ।)

घण्टापाटलिद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णो यस्य ।) शिव-

गणविशेषः । घेण्टु इति ख्यातः । यथा,—

“घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीवल्लभः ॥”

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

“चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।

आरोग्ययुक्नुहीशूलं संक्रान्त्वा तत्र कारयेत् ॥”

पूजामन्त्रो यथा,—

“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वथाधिनिगमन !

विस्फोटकभये प्राप्ति रक्ष रक्ष महाबल ! ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्थद्विशेषः । यथा, काशीखण्डे ।

३३ । १७५ ।

“इयं हि चित्रघण्टे श्री घण्टाकर्णस्वर्यं हृदः ॥”

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादि-

वादित्राणां पन्थाः । “ऋक्पूरुषः पथामानसे ।”

५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां

हस्त्यादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ

प्रधानमार्गः । यथा,—

“दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥”

इति चाणक्यम् ।

तत्पन्थायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं

घण्टिका

यदि पुरसम्बन्धि ख्यातदा उपनिष्कर्षि
ख्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चो
कर्म्मधारयः ।) दृक्प्रविशेषः । घण्टापाटलिश्चो

भाषा ॥ तत्पन्थायः । गोलीद्वयः २ भाटकः

मोक्षः ४ सुष्ककः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३१

गोलीद्वयः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तद्वैक

चारद्वयः ९ कालसुष्ककः १० । इति रत्नमाला

पाटली ११ घण्टाकः १२ भाटः १३ । इ

शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५

इति रत्नकोषः ॥ मोक्षकः १६ काष्ठपाटली

कालाख्याली १७ काचख्याली १८ । इति भा

प्रकाशः ॥ ‘राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ मुख

शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टावीजं, स्त्री, (घण्टे व बीजमस्य ।) च

पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः प्रकफ

यस्याः । यद्वा, प्रकफे फलेषु घण्टे व रौतौ

रु ल ध्वनौ + अच् ।) दृक्प्रविशेषः । अनभति

इति वनशण इति च भाषा ॥ तत्पन्थाय

शणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५

शणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पर्यायं

शब्देनेत्यर्थः । अल पर्यायौ + “कर्म्मणश्च

३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां ङीप् च । यद्

घण्टा ख्याली सहचरौ यस्याः शब्दस्य

ख्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति र

निर्घण्टः ॥ भिडा इति भाषा ॥ (घण्ट

ख्याली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, स्त्री, (घण्टायाः शब्द इव श

यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १ ।

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अल्पार्थे कन् ततश्च

अत इञ्च । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आह

रस्यस्याः । अर्श आदिवाद्च् ।) लक्ष्मि

तालहृत्सुष्मनिष्ठा । इति राजनिर्घण्टो

चन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य स लक्ष्मि

चिकित्सितं यथा,—

“तिलपिच्छिलगौल्यादिसेवनातिश्रवादपि ।

नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥

जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।

तेनास्यशोषो जडता च्चरो मन्दश्च जायते

शिरोथया रुचिस्तन्द्रा तथास्यजडता भवेत्

तर्ज्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तघण्टिका

परिसृतं तथा रक्तं तदा विन्नापनं हितम्

वचाञ्च मरिचं लवणाचूर्णं तत्र निधापयेत् ।

मह्यं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।

धान्यनागरजीश्वतवचान्यशोषशुष्काः ॥

काथः खेदो घण्टिकाया सुखे गन्धवधारक

गले च घण्टिकामार्गं रक्तश्लेष्मविकारना ॥

इति चण्डिकारो

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचर्मा

त्तमेऽध्याये ॥)

घनः

लनीबीजं, स्त्री, (घटिनीव बीजं यस्य ।)
त्रयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घुः, पुं. (घटयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ
“तन्वादेवः ।” इति उणादिकोषटीकाधृत-
सूत्रेण उः ।) गजघटा । प्रतापः । इत्युणादि-
कोषः ॥

घृश्वरः, पुं. (घटानां घटाकर्णादिगणविशेषाणां
श्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-
पुत्रः । ब्रह्मदाता च । घंटु इति भाषा ॥ यथा,
“मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घटेश्वरो महान् ।
ब्रह्मदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

घः, पुं. (घ्निति शब्दं कुर्वन् ङयते उडुयते
इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् ङः ।) भ्रमरः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घः, स्त्री. (हृन्वते ताद्यते यत् इति । हृन् +
“सृत्तौ घनः ।” ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
देश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति
न्यातः आदिना काहलादयः । इति सार-
मुद्ररी । मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
नाहः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घः, पुं. (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।)
मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
“ननः स्नेहाङ्कुरिद्यं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् ।
भास्वरोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥”)
मुक्ता । ओषधः । दाहः । विस्तारः । (हृन्वते
व्यथतेनेन । हृन् + “सृत्तौ घनः ।” ३ । ३ ।
७७ । इति अप् घनादेश्च ।) लौहसुन्नरः ।
इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः । १८ । १ ।
“धनुस्पास्य सनाद्यधिप्रङ्कुरः
प्रतिजघान घनैरिव सुष्ठिभिः ॥”)

शरीरम् । कफः । अश्रुकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सजातीयोऽङ्गत्रयस्य पूरणम् । यथा,
“समस्त्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थायो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत् आदिवर्ग-
स्यान्त्याहृतोऽथादिघ्नश्च सर्व्वे ॥”
इति लीलावती ॥

(वेदपाठविशेषः । यथा,—
“जटासुक्तां विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥”)
गः, त्रि. (हृन्वते इति । हृन् + अप् घना-
देश्च ।) निविडः । तत्पर्यायः । निरन्तरः । २
साङ्गः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६१ ।

“स तथेति विनेतुस्त्वारमतेः
प्रतिपत्तवचो विससर्ज सुनिम् ।
तद्व्यपदं हृदि श्लोकघने
प्रतिपातमिवात्मिकमस्य गुरोः ॥”)
दृष्टः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः ।
११ । ११८ ।

घनम्

“यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ॥”)

पूर्वः । (यथा, महाभारते । १ । २३६ । २८ ।
“किंस्विदापूर्व्यते योम जलधारावनेर्घनेः ॥”)
सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।

“किं गाखीवस्फुरगुरुघनास्फालनकरपाणि-
नासीलीलानटनविलसन् मेखली सद्यसाची ॥”)
घनकफः, पुं. (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं. (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा
कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं. (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः ।
स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कौ +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।
शुक्लरक्तमेघसाहस्र्यादस्य तथात्वम् ।) संज्ञिष्ट-
रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥
मिश्रान सौण्ड्या रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं. (घनः सान्द्रो जम्बालः इति
कर्मधारयः ।) तुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री. (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः
प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्रामिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं. (घनतायां निविडतायां अलति
पर्याप्तौतीति । अल पर्याप्तौ + अच् ।) सारङ्ग-
पत्नी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं. (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वसुखं
तोलयति ऊर्ध्वमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने +
अच् ।) चातकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनदमः, पुं. (घनः कण्टकाकीर्णत्वात्निविडो दमो
वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं. (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाग्रयम्यान-
मिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।)
धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं. (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।)
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं. (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः ।
पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य
तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं. (घनानि बहुतृपन्नत्वात् निविडानि
फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घनमूलं, स्त्री. (घनस्य सजातीयाङ्गत्रयपूरणस्य
मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्गत्रयस्या-
द्याङ्गः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥
करणसूत्रं यथा,—

“आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्ध्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथक्स्थं पदमस्य ज्ञत्वा
त्रिपत्ता तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्ता न्यसेत्तत्कृतिमन्थनिर्णी
त्रिर्धौ व्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।

घना

घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्ता भवेदेवमतः पुनश्च ॥”

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं. (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं. (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्घासः ।
(घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य
रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सन्धक्-
सिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ अले स्त्रीव-
लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।

“घनरसमन्वं क्षीरं घृतमन्धतं जीवनं भुवनम् ॥”
घनवल्लिका, स्त्री. (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता
इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री. (घना घनरसा वल्लो लता ।)
अन्धतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं. (घनो निविडो वातो वायुर्यत्र ।)
नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवासः, पुं. (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।)
कुम्भाण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं. (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्र-
वृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः । १० । १११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।)
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि. (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम-
वर्णः ।) निविडकृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः ।
योगरुद्रिरयं शब्दः श्रीरामलक्षणयोर्विधकः ।
इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।

“अये राम ! घनश्याम ! तुस्वामि मुखपङ्कजम् ।
यदि जीवामि शोकेन पुनर्दृश्यामि ते सुखम् ॥”
“समानकर्णविन्धस्तस्मै रत्नकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं. (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो
यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
४७ अध्याये ।

“पीनस्तनोरु जघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमाद्रवसनाः मह संविशेयुः ॥”
यथाच महागणपतिस्तोत्रे । ६ ।

“दिक्काम्नाघनसारचन्द्रनरमामाराः श्रयन्तां
मनः ॥”
घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्त-
पारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः ।
(घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं. (घनो दृढः स्कन्धो यस्य ।) कोशास्त्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं. (घनो सुस्ता तद्वत् सुष्टु अनिति
प्राणितीति । अन् च लु प्राक्ने + अच् ।) तण्डु-
लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य
मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री. (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्र-
जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरट्टः

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः।) वर्षाकालः।
इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हृन्तीति। हृन् वधे + पचाद्यच्।
ततः "हृन्नेर्धत्वश्च।" ३।१।१३४। इत्यस्य
वाचिं इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य।) इन्द्रः।
घातुकमत्तहृत्ती। वर्णुकमेघः। इत्यमरः। ३।३।
१०६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।३६५।
"अन्धो जनि घनाघनयवहितोऽप्युक्ताघयत्वं श्रुमान्
दूरस्थोपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यात-
पम् ॥")

अन्योन्यघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः। (हृन्तीति। हृन् +
अच्। "हृन्नेर्धत्वश्च।" इति द्वित्वं आक
चाभ्यासस्य।) घातुकः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
ऋग्वेदे। १०।१०३।१।

"आसुः शिश्रानो वृषभो न भीमो
घनाघनः सौभगश्चर्धगीनाम् ॥")

घनाघना, स्त्री, (घनाघन + टाप्।) काकमाची।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामश्रयो नाशो
यस्मिन्।) शरत्कालः। इति हेमचन्द्रः। २।७२॥
(यथा, मुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
"पैत्तिकानां आधीनासुप्रथमो हेमन्ते श्रेष्ठिकानां
निदाघे वातिकानां घनाश्रये स्वभावत एव ॥")

"हेमन्तिकं दोषचर्यं वसन्ते
प्रवाहयन् श्रेष्ठिकमभकाले।
घनाश्रये वार्षिकमासु सम्यक्
प्राप्नोति रोगाश्रुतुजाज्ञ जातु ॥"

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

घनामयः, पुं, (घनो दृढः आमयो यस्मात्।)
खड्गैरवृत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविडुः अमलश्च।) वालुक-
प्राकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः।) आका-
शम्। इति हेमचन्द्रः। २।७७॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहसुह्रराणामुदधिः
समुद्र इव। लौहसुह्रप्रचुरतया एवास्य तथा-
त्वम्।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५।२॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः।) करका ॥
इति हेमचन्द्रः। २।८०॥ (करकाशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घन्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भान्-परं-
नकं-सेट्।) ओल्लवर्गशेषोपधः। घन्वति।
इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन अटति
भ्राम्यतीति। अट् + निपातनात् द्वित्वे साधुः।)
पेशणी। इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥
(यथा, श्रीकण्ठधरिते। ६।६३।

एषममनुसजवधट्टपदचक्रचिह्नं
यत्प्रोक्त्वात्कुसुममाविरभूजतानाम्।
मानस्य पश्यलदृशां सहसैव पेष्टं
तन् स्पष्टमान्धधरट्टविलासमासीत् ॥")

घर्घट्टः, पुं, (घर्घ इत्यस्मृत्शब्दं अटति गच्छ-
तीति। अट् + अच्। शकन्वाहित्वात् साधुः।)
मत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ ट्याङ्गरा
इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं, (घर्घेति अयत्तं धनिविशेषं रातीति।
रा + "आतोऽनुपसर्गो कः।" ३।२।३। इति
कः।) पर्वतद्वारम्। द्वारम्। उलूकः। नद-
विशेषः। सरभेदे त्रि। इति मेदिनी। २।१५१॥
धनिः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २।१०३।
"चण्डेऽमरनिघोषेघर्घरं श्रुतवान् धनिम् ॥")
हास्यम्। इति हेमचन्द्रः। २।२१०॥ तुषा-
नलः। इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव। स्वार्थे कन्।) घर्घर-
नदः। यथा, राजनिर्घण्टे।

"श्रीश्रीघर्घरके जलम् रुचिदं सन्तापशोषापहं
पथं वदिकरं तथाच बलदं शौण्ड्याङ्गद्विप्रदं ॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्ययत्तशब्दं रातीति। रा
+ कः स्त्रियां टाप्।) चन्द्रघण्टिका। वीणा-
भेदः। इति मेदिनी। २।१५१॥ (गङ्गा।
यथा, काशीखण्डे। २६।५७।

"सुख्या पिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥")

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरैव। स्वार्थे कन्। अत
इत्वश्च।) चन्द्रघण्टिका। भृष्टधान्यम्। नदी-
विशेषः। वादित्त्वदण्डः। इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्य-
प्रभेदः। इति विश्वः ॥

घर्घुर्घा, स्त्री, (घुर ध्वनौ + क्तिप्। घुरघुरा ध्वनि-
विशेषण गायतीति। गौ + डः। निपातनात् गस्य
चत्वम्।) यमकौटः। इति रत्नमाला ॥ घुर-
घुरिया इति भाषा ॥

घर्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भान्-परं-
सकं-सेट्।) रेफोपधः। घर्वति। इति दुर्गा-
दासः ॥

घर्मः, पुं, (घरति चरति अङ्गादिति। घृ चरणे
+ "घर्मः।" उणां। १।१४८। इति मनुप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः।) अमवारि। अङ्ग-
जलम्। घाम् इति भाषा ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम्। २।२२।

"दयितस्यर्शोकीलित-

घर्मजलस्त्रलितचरणनखलाद्धे ॥")

तत्पथ्यायः। निदाघः २ खेदः ३। इत्यमरः।
१।७।३३॥ सिप्रः ४। इति जटाधरः ॥ सवणम् ५।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं खेदशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (घरति चरति खेदः शरीरादनेन
इति। घृ + चरणे मन्।) आतपः। ग्रीष्मः।
उष्मा। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ६४ अध्याये।

"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च।
चन्दनानि परार्घ्याणि सखः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानिलाहारान्तथाश्रीतयहाण च।
घर्मकाले निधेवत वासांसि सुलघूनि च ॥"

घर्मदोषः, पुं, (घर्मस्य खेदस्य दोषः विलतिः।)
खेदस्य विकारः। तस्यैव घर्घ यथा, —

"मन्दोष्णलोघनीवारचूर्णानु कानकस्य च।
तेनोद्वर्णितदेहस्य हरेद्दृश्याप्रसारिकाम्
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्मदोषश्च नश्यति ॥

इति गारुडे १६४ अध्यायः

घर्मविचर्षिका, स्त्री, (घर्मचर्षिता खेदोत्
विचर्षिका। घर्मो ग्रीष्मकालस्तत्त्वनिता।
चर्षिका वा।) घर्मविचर्षी। घर्मचर्षि-
चामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगान्ते।
"खेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रीघश्रीकभयेक्षया
ततः खेदः प्रवर्त्तते दौर्गन्ध्यं घर्मचर्षिका।
राजिकाक्षतिरप्योत्था यतो घर्मविचर्षिका
अस्याश्चित्कित्सा खेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्मान्तः, पुं, (घर्मस्य निदाघकालस्य अ-
न्तः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (व
मेघदूते। १०६।

"घर्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि त्रयेः
वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्मान्तकासुकी, स्त्री, (घर्मान्ते वर्षासुका
कामार्णा। वर्षाकाले हि अस्याः मेषुन
भवतीति प्रसिद्धिः। यद्वा, घर्मान्तं वर्षा
कामयते इति। कम् + उक्त् स्त्रियां ङोप्
बलाका। इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, स्त्री, (घृष् + भावे लुट्।) घर्षः।
इति भाषा ॥ यथा, माधवकरः।

"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्।
उषासावान्वितं तद्वि घृष्टमित्यभिधीयते ॥"

घर्षणालः, पुं, (घर्षणे घर्षणाय वा अलति प-
प्नोति। अल् + अच्।) शिलापुत्रः।
त्रिकाण्डशेषः ॥ लोडा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति। घृष् + कर्मणि लु-
टिच्वात् ङीप् च।) हरिद्रा। इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥ (विवृतिरस्था हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या

घष, इ उ चरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (।
आत्मं-अकं-सेट्।) आदाखरी। इ, घंथते।
घंथते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादा-
दासः ॥ (।
आत्मं-अकं-सेट्।) इ, घंथते। उ, घं
अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

घष, ल औ भक्तयो। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (।
परं-सकं-अनिट्।) ल, अघसत्। औ, वृ
इति दुर्गादासः ॥

घषि, पुं, (घस् भक्तयो + भावे इन्।) आहार
इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच, वैदिके।
"घसिना मे मासं पृक्था जर्हं मे नामेः शीत
घस्मरः, त्रि, (घस + "हृद्यस्यदः क्मरच्।"
२।१६०। इति क्मरच्।) अश्वरः। भक्ष
इत्यमरः। ३।१।२०॥ (यथा, महाभा
८।४०। ३६।

"गौर्यो बृहत्वी निर्होकाः मद्रिकाः कम्बला
घस्मरा नष्टश्रीचाश्च प्राय इत्यनुश्रुमः ॥"

घसं, स्त्री, (घस् + रक्।) कुङ्कुमम्।
त्रिकाण्डशेषः ॥

घातः

१. पुं, (घसति भक्षयति अन्वकारम् । घस् + रक्) दिनम् । हिंसे त्रि । इति मेदिनी । १०३० ॥
 (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
 “रात्रिघ्नौ सन्निधौ धातुस्त्रीलननिमीलने ।
 त्स्त्रीभावमनोराज्ये इव वृष्टिलयाविमौ ॥”)
 स्त्री (हन् + डः । इत्य् घल्म् । टाप् च ।)
 काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
 टा. पुं. घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः ।
 घट् + करणे घञ् । घाटा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । “अर्घ्यं आदिभ्यो-
 ऽच्” ५ । २ । २७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे,
 त्रि । इति अनुपत्तिलब्धोऽर्थः ॥)
 टा. स्त्री. (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः ततः
 टाप् ।) ग्रीवापञ्चाङ्गम् । घाङ् इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । अवटुः २ ककाटिका ३ । इत्य-
 मरः ॥ शिरःपञ्चरत्नस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घाटः ५ ककाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (“दीपास्तु दुष्टास्त्य एवमन्यां
 संपीष्य घाटां सुरजां सुतीवाम् ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 टिका, स्त्री. (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत
 इवञ् ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे गङ्गादत्तप्रकरणे । ४ । २५ । “अथ
 क्रममासादारघट्टघाटिका मार्गस्य सर्पस्तेनात्मना
 स्वात्तयं नीतः ॥”)
 णिकः, पुं. (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।)
 यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो
 देवताद्यये घण्टाघातेन शंसति स श्रावणाख्यः ।
 इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
 त्रिः प्रबोधसमये घण्टाश्रित्यास्तु घण्टिकाः ॥”)
 तत्पर्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥
 चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥ अन्यच्च ।
 “मिलिता बहुवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
 चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुञ्चित् ॥
 घण्टावादास्तावका ये घण्टिका घण्टिकाश्च ते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 धुल्लुङ्घः । इति हारावली । १०७ ॥
 गः, पुं. (हन् + करणभावाद्दौ घञ् । “हनस्तो-
 ऽचिखलोः” ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्त-
 कारोऽन्तादेशः । “हो हन्तेर्भ्रुं भ्रुयुः” ७ । ३ ।
 ५४ । इति कुल्लञ्च ।) काळः । प्रहारः ।
 इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रमा-
 यणे । ६ । ६८ । २४ ।
 “मुष्टिभिः पार्श्विघातेषु बाहुघातेषु शोभने ।
 घारे त्रानुप्रहारेषु नयनाचनपीडनेः ॥”)
 अङ्गप्रणम् । यथा । “समन्त्रिघातश्च घनः
 प्रदिष्टः” इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-
 पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
 “यद्ये शत्रुमपि प्राप्तं विन्धस्तमकुतोभयम् ।
 यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतत्राण्यघात-
 जम् ॥”

घासः

सुष्ठनम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
 “ग्रामघाते हितभङ्गे पथि मोषाभिर्दग्धने ॥”
 “ग्रामघाते ग्रामसुष्ठने तस्करादिभिः ॥” इति
 कुल्लुकभट्टः ॥ इत्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा,
 याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
 “माधानद्यौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥”
 भङ्गः । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ ।
 सञ्जीवककथायाम् । “प्रोवाच भो श्रेष्ठभागे
 अयुक्तं मया पापेन हतं सञ्जीवकं यापादयता
 यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नान्ति पापतरम् ॥”)
 घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + क्तुल् । खिति-
 तान्तादेशे क्तुल्म् ।) हननकर्ता । यथा,—
 “गौरीमाधवयोर्भर्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
 इन्दुः कुमुदहस्ता च सूर्यः कमलघातकः ॥”
 इति विदग्धसुखमण्डनम् ॥
 (तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
 “संस्कर्ता षोपहर्ता च खाटकश्चेतिघातकाः ॥”)
 घातनं, स्त्री, (हन् + शिच् + भावे लुट् ।) हन-
 नम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
 “पशुवदघातनं वा मे दहनं वा कटागिना ॥”)
 घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि
 लुट् । स्वार्थे शिच् ।) वधकर्ता । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुगादिट्टिः ॥ (कैश्चित्तु एतस्य प्रामा-
 दिकत्वमुक्तम् । “हन्तेर्धुंमादन्तयोर्धत्वत्वे ।”
 ५ । ४२ । इत्यादिस्त्रेण हन्तेर्धुंनिकृते आद्यन्त-
 योर्धत्वत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभि-
 श्चिन्त्यम् ।)
 घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिवन्धनम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे
 उणादित्तिः ॥
 घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म-
 धारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥
 घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + “लघपतपदस्या-
 भूट्पहनकमगमश्च उक्त् ॥” ३ । २ । १५४ ।
 इति उक्त् ।) हिंसः । क्रूरः । इत्यमरः । १ । ३ ।
 १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
 “ततः किशोरा स्त्रियन्ते वत्साश्च घातुको ष्टकः ॥”)
 घात्यं, त्रि, (हन्तेऽसौ हन्तुमर्हति य इत्यर्थः ।
 हन् + यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकर-
 णम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । “ततो
 मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥”) [हेमचन्द्रः ॥
 घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति
 घातिकाः, पुं, (घृतेन निर्वृत्तः । इति ठञ् ।)
 घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ “अन्यस्य घातिका-
 भोजनं दत्तम् ॥”)
 घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् +
 कर्त्तेश्चि घञ् ।) गवाद्यदनीयत्यवशिष्टः ।
 तत्पर्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥
 यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवसम् ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५३ ॥

घुणव

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति ह्यमिति । घस +
 “जनिघसिभ्यामिण् ॥” उणां ४ । १३० इति
 इण ।) अघिः । इति चिकित्सकशेषः ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेष्वस्तु ॥”)
 “यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि
 घिण् । इ ड यङ्गो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्मं सकं-सेट् ।) इ, घिस्राते । ड, घिसते ।
 जेघिस्राते । इति दुर्गादासः ॥
 घु, ड ध्नौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-
 अकं-अनिट् ।) ड, घवते । इति दुर्गादासः ॥
 घुः, पुं, (घुङ् ध्नौ + भावे बाहुलकात् डुः ।)
 ध्वनिः । इति जटाधरः ॥
 घुट, ड लृ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तो गतवतः प्रत्या-
 गमनं विनिमयो वा । ड, घोटेते नदी । लृ, अघु-
 टन् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
 “यस्य आघोटते दखो नाल्लतार्थः कुतश्चन ॥”)
 घुट, शि प्रतिहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-
 परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शञ्चुं
 मूरः । लुघोट । इति दुर्गादासः ॥
 घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहती + संज्ञायां अच् ।) चरण-
 गम्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥
 घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति द्विरूप-
 घुटिकः, पुं, (घुट् + टन् ।) गुल्फः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥
 घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
 घुटी, स्त्री, (घुट + इन् । “कृदिकारान्तादित्तिनः ।”
 इति डीष् ।) गुल्फः । इति द्विरूपकोषः ॥
 घुड, शि आघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-
 परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुङ्गीत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 घुण, ड भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-
 सकं-सेट् ।) ड, घोणते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, इ ड यङ्गो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घुणते । ड, घुणते
 जोघुणते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दां-परं-
 अकं-सेट् ।) श, घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥
 घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्य-
 तीति । घुण भ्रमणे + “इगुपधज्ञाप्रौक्तिरः कः ।”
 ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकर्मिः । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । “घुणोपहत-
 काष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाडुमुखेऽध्वस्य ॥”)
 तत्पर्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादि-
 संग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठवेधकः ३ । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 घुणवक्त्रभा, स्त्री, (घुणः वक्त्रभो यस्याः । घुणस्य
 वक्त्रभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥
 (यवहारोऽस्या यत्र तदयथा,—
 “कुटजत्वकफलं तार्क्ष्यं मात्स्यकं घुणवक्त्रभाम् ।
 पिवेत्तच्छूलतोयेन—
 इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

घुषितं

घुषटः, पुं, (घुष्यते परित्यजेतेनेन । घुषट् + घषर्थे कः निपातनात् मुमु च ।) गुल्फः । इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 घुषटकः, पुं, (घुषट् + स्वार्थे कन् ।) गुल्फः । इति घुषटकं, स्त्री, (घुषट् इव कायतीति । कै + कः ।) वनस्थकरीषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विलघुंटे इति भाषा ॥ [णादिकोषः ॥
 घुषः, पुं, (घुष्यते भ्राम्यतीति ।) भ्रमरः । इत्यु-घुर, श ध्वनौ । भीमार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) भीमो भयानकरस-स्तस्य अर्था निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः । श्र, घुरति आघ्नो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः । घुर भीमार्थान्शब्दयोरिति प्राच्यः । आर्षे इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः । घुरत्यार्षे च कुर्वते इति । शब्दावृत्तौ भङ्गमलः । घोरिता । इति दुर्गादासः ॥
 घुर्घुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति । घुर + क्रिप् । ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुरः भयानकः । एतद्दंशनेन प्रायशो नृत्य-सम्भवादेव तथात्वम् ।) कौटविशेषः । घुर-घुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । यमकौटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घर्घुर्घा ३ । इति रत्न-माला ॥ (मूकरशब्दः । इति चिन्तामणिः ॥)
 घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः मूकरशब्दवदयत्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति । घुर्घुर + “अर्षं आदिभ्यो-उच् । ” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरा-दित्वात् ङीष् ।) जलजन्तुविशेषः । तत्पर्यायः । नृतकिरा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 घुलश्चः, पुं, गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गङ्-गङ् इति भाषा ॥
 घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्ययत्तमारौतीति । आ + रु + अच् ।) पारावतभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 घुष, इ ड धुषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-सकं-सेट् ।) धूषः कान्तिहतिः । इ, घुष्यते । ड, घुषते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गा-दासः ॥
 घुष, इ र वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) इर, अघुषत् अघोषीत् । इति दुर्गादासः ॥
 घुष, कि इर दुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पञ्जे भ्रां-परं सकं-सेट् ।) विशब्दे इह कथनं आविष्करणं नानु-शब्दकरणं वा आङ्पूर्वकः सततक्रन्देन । इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभि-युक्तः । नानाशब्दे वादां घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपदत्तः । इति हलायुधः । इर, अघुषत् अघोषीत् । घुष किरगुवर्षते । कि, आघोषयति आघोषति प्रोक्तान्ः सततं क्रन्दतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष विशब्दे + क्तः । “घुषिरविशब्देने । ” ७ । २ । २३ । इति

घूर्णनं

कथनात् अत्र इट् ।) शब्दितम् । इति सुपद्म आकरणम् ॥
 घुर्णं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष + “सुष्ववार-स्वान्तध्वान्तेति” सुग्बोधरुत्नात् निपातनात् साधुः ।) शब्दितम् । इति सुग्बोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २० । ८६ ।
 “हंससारसघुर्णेषु कारुण्यवस्तेषु च ॥ ”
 शब्दितान्यर्थे तु “घुषिरविशब्देने । ” ७ । २ । २३ । इति नेट् । “घुष्टा रज्जुः । ” इति सिद्धान्त-कौस्तुभे ।)
 घुष्टगं, स्त्री, (घुष्यते स्तयते इति भावः । घुष + बाहुलकात् ऋणक् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा घुष्यते कान्तिविश्रुत् क्रियते शरीर-मनेन । घुषि घूर्णे + ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।
 “घुष्टगापिञ्जरतनुर्घर्षरा घर्षरखना ॥ ”
 यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “चन्दनं घुष्टगोपेतं नृगनाभिसमायुतम् ।
 न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तद्विष्यते ॥ ”
 इति घुष्टगकुङ्कुमम् ॥)
 घूकः, पुं, (घू इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । घू + कै + कः ।) उलूकः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३६ ॥
 घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥
 घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वास-स्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घूर, य ड ई ह्रिसाव्यायोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।) दीर्घो । य ड, घूर्णते । ई, घूर्णः । ध्यानिर्गतवहुवयो-भावः । इति दुर्गादासः ॥
 घूर्ण, अ श्र भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-अकं-सेट् ।) अ, घूर्णति घूर्णते । श्र, घूर्णती घूर्णन्ती । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । २५ ।
 “स तु वाली रणगतः सालताडनविह्वलः ।
 गुरुभारसमाक्रान्तश्चाल च कुघूर्णं च ॥ ”)
 घूर्णः, पुं, (घूर्णति खोत्पत्तिभूमौ घूर्णकारेण सम्भवतीति । घूर्ण + अच् । घूर्णकारेण जाय-मानत्वात् तथात्वम् ।) ग्रीष्मसुन्दरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गीमा इति भाषा ॥ (घूर्ण + भावे अच् ।) भ्रमणश्च । (विघूर्णते, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।
 “आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदृशमच्छदः ॥ ”)
 घूर्णनं, स्त्री, (घूर्ण + भावे ङाट् ।) भ्रमणम् । तत्-पर्यायः । चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णः ६ । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।
 “अन्तर्मोहनमौलिर्घूर्णनचलन्मन्दारविसंजन-स्तथाकषेणदृष्टिदृष्टयममहामन्त्रः कुरङ्गी-दृशाम् ॥ ”)

घृणावा

घूर्णयमानः, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति । घूर्ण + क्तः । ततो घूर्णयते इति । घूर्णय + प्राक् भ्रान्त्यभाषणः । यथा, कलापघातुआख्यासते “इन्द्रादौरखिलार्थसाधनपरैः संस्तयमानं नृ पीतोष्मत्तफलातुलालसतया घूर्णयमानेषु घूर्णः, स्त्री, (घूर्ण + “सर्वघातुभ्य इन् । ” उ ४ । ११७ । इति भावे इन् ।) घूर्णनम् । हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥
 घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते स्म इति । घूर्ण + क्तः भ्रमितः । तत्पर्यायः । प्रचलायितः २ । १ । मरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथासि सागरे । २४ । १ ।
 “मदूर्णितवक्रोत्थैः सिन्दूरेऽश्रुरयन् महीत् चेरम्बः पातु वो विज्ञान् स्वतेजोभिर्दहति घूर्णयमानः, त्रि, (घूर्णयते इति । घूर्ण + क्तः + प्राणच् ।) भ्रान्त्यभाषणः । यथा, महाभारते “भो वृक्षाः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायु घूर्णयमानाः ।
 अणिजन्ते तु घूर्णमाणा इत्येव स्यात् । इ हरिवंशे ४८ । ३६ ।
 “भ्रमन्तं घूर्णमाणश्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ।
 घृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-अनिट् ।) घरति तरुं मेघः । इति दुर्गादा-घृ, क सेके । छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (परं-सकं-अनिट् ।) क, घारयति । इति दु-दासः ॥
 घृ, र लि भासि । सेके । इति कविकल्पद्रु- (क्तां-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः ।
 अघर्णि घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः । इति दु-दासः ॥
 घृण, इ ड ग्रहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां आ-सकं-सेट् ।) इ, घृणते । ड, घृणते ३ घृणते । इति दुर्गादासः ॥
 घृण, इ अ उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्तावेट् ।) १ घृणोति घर्णोति । घृणते घर्णते । उ, घृण-इत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया । सेके + बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । इया हि हृदयं सिक्तमिवादे भवतीति तथात्वम् करुणा । (यथा, किराताङ्गीनेये । १५ ।
 “मन्दमस्यन्निघ्नतां घृण्या सुनिरेष वः ।
 प्रणुदवागतावन्नं जघनेषु पशूनिव ॥ ” ३ ।
 घ्रियते आच्छादते गुणादिकमनयेति जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्षेणम् २ ऋती-हृणीया ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥ ३ ।
 हृणिया ६ ह्रिणीया ७ ह्रणीया ८ ।
 तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।
 “तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह सुमोच राघवः ॥ ”)
 घृणावासः, पुं, (घृणायाः आवासः ।) कृणा इति त्रिकाण्डशेषः । घृणायुक्ते त्रि ॥

घृतः

४. पुं. (जघर्ति दीप्यते इति । घृ+“घृष्टि-
घृष्टिपाणिं वृष्टिभूषिं ।” उर्णा । ४ । ५२ । इति
निपत्येन निपातनात् साधुः ।) किरणः ।
रथमरः । १ । ३ । ३३ ॥ अर्थः । (घरति सिञ्च-
तीति । घृ सेके + निः गुणाभावश्च ।) जलम् ।
इति मेदिनी ॥ (जघर्ति दीप्यते इति अतुपपत्त्या
दीपिप्रालिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ ।
“नस्य तत्तत्त्वभावस्य घृष्टोर्मायावनौकसः ॥”)
१. पुं स्त्री, (जघर्ति चरतीति । घृ+“अञ्जि-
घृष्टिभ्यः क्तः ।” उर्णा । ३ । ८६ । इति क्तः ।)
पन्नवनीतम् । घि इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
आण्यम् २ इतिः ३ सर्पिः ४ इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥
पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अन्ततम् ७ अभि-
घारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तैजसम् ११ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आजम् १२ । यथा,—
“घृतोऽस्त्री चाजमाम्यश्च सर्पिः स्यादन्ततं
इतिः ।”

इति जटाधरः ॥

तस्य गुणाः । बुद्ध्यादिशुक्रौजोमेदःसृष्टिकफ-
कारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोथालक्ष्मी-
ञ्चरनाशित्वम् । मांसादृष्टगुणगुरुत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ रसायनत्वम् । स्वादुत्वम् । चक्षु-
र्हितत्वम् । श्रुतिवीर्यत्वम् । पापनाशित्वम् ।
अल्पाभिस्यन्दित्वम् । कान्तिजोलावगयस्वरायु-
र्हितत्वकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदा-
वनेशानाह्वयवीसर्परक्तनाशित्वम् । क्षिण-
त्वम् । रुच्यत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ
गणघृतस्य गुणाः । विशेषेण चक्षुर्हितत्वम् ।
श्रुतत्वम् । वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्व-
त्वम् । शुक्रादिस्वादुपाकेमेधालावगयकान्द्यो-
स्तजोशुद्धिवयःस्थितिवलायुर्हितकारित्वम् । गुरु-
त्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् ।
सुगन्धत्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । सर्वा-
ण्येषु गुणाधिकत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
वृद्धिस्तित्पुष्टिवपुःस्थैर्कारित्वम् । अमोघप्रमन-
त्वम् । हृद्यत्वम् । बहुगुणत्वम् ॥ * ॥ भास्व-
घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । घृतिशैत्यकान्तिबलवर्ण-
चक्षुर्हितकारित्वम् । वातश्लेष्मदुर्नामगृहणी-
विकारनाशित्वम् । मन्दाग्नौदीपनत्वम् । नव-
गयनः परमहृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् ।
श्रुतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
स्वादुपाकित्वम् ॥ * ॥ ह्यागीघृतगुणाः ।
अपिचक्षुर्हितत्वकारित्वम् । कासश्वासक्षयेषु
हितत्वम् । कटुपाकित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ मेघीघृतगुणाः । पित्तमेदस्कारि-
त्वम् । योनिदोषे शोषे कफे अग्निशे च शस्त-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ पाके लघुत्वम् । पित्तकोपाकारि-
त्वम् । शोषे कफे च हितत्वम् ॥ * ॥ मेढक-
घृतगुणाः । अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ण-

घृतः

त्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलकारित्वम् । दुर्गा
वपुषो विस्रगन्धकारित्वम् ॥ * ॥ हस्तिग्रीघृत-
गुणाः । कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषाय-
त्वम् । लघुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् ।
वह्निकरत्वम् ॥ * ॥ अन्धाघृतगुणाः । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इषदग्निदीप-
नत्वम् । बाल्यप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरु-
त्वम् ॥ * ॥ गर्दभीघृतगुणाः । अग्निबलकारि-
त्वम् । मूत्रदोषकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् ॥ * ॥ उद्गी-
घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
श्रीतलत्वम् । कुष्ठलमिविषवातकफगुल्मीदर-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोथनाशित्व-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ नारीघृतगुणाः ।
चक्षुर्हितत्वकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्वाभयविष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रमेहनाशित्व-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ दुग्धभंवघृत-
गुणाः । ग्राह्यत्वम् । श्रीतलत्वम् । नेत्र-
रोगकारित्वम् । पित्तदाहासमदमूर्च्छाभमा-
निलनाशित्वम् ॥ * ॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव
ह्येयङ्गवीनम् । तस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् ।
दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
शुष्यत्वम् । विशेषाञ्चरनाशित्वम् ॥ * ॥ वर्षा-
दूहे पुराणस्य तस्य गुणाः । त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठ-
विषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ मद्भिरःकर्णादिज्वरोगभ्रान्तनाशित्व-
त्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वम् । आयु-
वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्यकान्तिस्तृप्तबलकारि-
त्वम् । बाल्ये तरुणे वाङ्मके चातिबल्यत्वम् ।
पथ्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रतिश्यायाम-
कासजीर्णञ्चरसर्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
धातुसान्यकारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणम् ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षस्थितम् घृतम् ।
लाक्षारसनं श्रुतं प्रपुराणमतः परम् ।
यथा यथा भवेज्ज्योर्गुणवत् स्यात्तथा तथुः ॥”
कांस्यपात्रे दग्धदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति
राजवल्लभः ॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्यं
वर्णनासपर्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
“शस्तं धीस्तृप्तिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥
सतचीयपरीसर्पश्लेष्माग्निखपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोथालक्ष्मीञ्चरापहम् ॥
क्षेहानामुत्तमं श्रुतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृतम् ॥”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकर्मैर्घ्यं गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥”
इति गव्यघृतम् ॥
“आजं सन्दीपनीयश्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
कासे श्वासे चयेऽर्शःसु लघुपाके कफापहम् ॥”
इत्याजघृतम् ॥

घृतः

“वातपित्तसमं सर्वं सुश्रीतं माहृद्यं घृतम् ।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम् ॥”
इति माहृद्यघृतम् ॥
“औद्गं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मीदरापहम् ॥”
इत्युद्गीघृतम् ॥
“पाके लघाविकं सर्पिः सर्वरोगविषापहम् ।
वृद्धिं करोति चास्याश्च वाग्मरीशर्करापहम् ॥”
इत्याविकं घृतम् ॥
“वृद्धिं करोति देहामेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनश्वाग्नेवीतदोषनिवारणम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तश्च विषापहम् ॥”
इत्याश्वीघृतम् ॥
“कफेऽग्निशे योनिदोषे शोषे पित्तेषु तद्विषम् ।
साक्षात् स्त्रीयाश्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादन्ततोपमम् ॥”
इति नारीघृतगुणाः ॥
“तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत पयसो घृतम् ॥”
इति चोरोद्भवघृतम् ॥
“दोषापहं वह्निसन्धुल्यश्च
मूर्च्छाहिकोन्मादकर्णाक्षिशूले ।
श्रीफार्श्वोयोर्निदोषे व्रणेषु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव तृणां स्यात् ॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षोपितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात् तत्तथा ॥”
इति और्णघृतगुणाः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽध्याये ॥
“सृष्टितुङ्गादिशुक्रौजःकफमेदोविषवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोथालक्ष्मीञ्चरापहम् ॥
सर्वस्त्रेहोत्तमं श्रीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृतम् ॥
मदापस्मारमूर्च्छात्रयोन्मादगरञ्चरान् ।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“विशेषतः पुराणश्च घृतं तत् पाययेद्दिग्घकं ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्दृग्घमोक्षणम् ॥
गुणकर्मैर्घृतं स्यान्नादास्वादात् कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दृशवर्षस्थितं घृतम् ॥
लाक्षारसनं श्रुतं तद्वि सर्वस्त्रेहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेज्वग्न्यं प्रपुराणमतः परम् ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्दृशवर्षस्थितम् ।
दृष्टं सृष्टमथाप्रातं तद्वि सर्वस्त्रेहापहम् ।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥
“घृतम् सौम्यं श्रीतवीर्यं न्दुग्धमधुरमल्पाभिव्यन्दि-
क्षेहनसुदावर्त्तान्मादापस्मारशूलञ्चरानाहवात-
पित्तप्रमनसमसदीपनं सृष्टिमतिमेधाकान्ति-
स्वरलावगयसौकुमार्योन्मोक्षोबलकरं आयुष्यं
हृद्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभि-
वर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रमनं विषहरं रक्षोघ्नम् ॥
विपाके मधुरं श्रीतं वातपित्तविषापहम् ।
चक्षुष्यमगं बल्यश्च गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।

घृतकु

कासे श्वासे ज्वरे चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माह्विघ्नं घृतम् ॥
अथैकं कटुरसं पाके शोफक्रिमिषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मीदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कस्ये च तद्धितम् ॥
पाके जघ्णवीर्येषु कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं वृद्धमूत्रं विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमयं स्त्रीणाम् सर्पिः स्यादहृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्नौर्लघुपाके विषापहम् ॥
कषायं बद्धविन्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हृन्नि कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमीन् ॥”

चौरघृतं पुनः संग्राह्यं रक्तपित्तभ्रमच्छर्त्वा-
प्रशमनं नेत्ररोगहितम् । सर्पिर्मूत्रं मधुरः सरो
योनिश्रोत्राक्षिशिरसां मूलज्ञो वस्तिनस्याक्षि-
प्रपूरणीधूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटु-
विपाकं त्रिदोषापहं मूच्छामिदोष्मादं उदर-
व्वरगरशोफापसारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःमूलघ्नं
दीपनं वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणीधूपदिश्यते । भवन्ति
चात्र ।

“पुराणं तिमिरश्वासपीनसञ्चरकासनुत् ।
मूच्छां कुष्ठविषोष्मादग्रहापसारनाशनम् ॥
गुणाद्दशशतैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पथं महाघृतं भूतेः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बलां पवित्रं मेध्यं च विशेषाक्षिमिरापहम् ॥
सञ्चभूतहरश्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥
स्त्री, सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥)
घृतः, त्रि, (जघर्षि दीप्यते धरति सिञ्चतीति
वा । घृ + “अञ्जिष्टसिन्धुः क्तः ।” उर्णा । ३ ।
८६ । क्तः । दीपः । सेचकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रस-
बाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । धिया-
करमुष्ठा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २
घृतपर्यकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६
विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातत्रणसञ्चत्वगुदोषविषसाशनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन
कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपाल्य-
त्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—

“कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्रा रसायनी ।
मधुरा वृद्धणी बल्या वृष्या वातविषप्रनुत् ॥
गुल्मीहयक्षुब्धकफव्वरहरी हरत् ।
गन्धमिदग्धपिस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

घृतते

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी
सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालित-
तया तथात्वम् ।) स्वनामस्थानतुल्याः । धिक्कु-
मारी इति भाषा । तत्पर्यायः । कुमारी २
तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरहा ७ ऋदुः ८
कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२
‘कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपु-
लाशवा १६ ब्रह्मणी १७ तरुणी १८ रामा १९
कपिला २० अम्बुधिसवा २१ सुकण्टका २२
स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मद्गन्धित्वम् । कफपित्त-
कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहित-
त्वम् । मधुरत्वम् । वृद्धत्वम् । शुक्रबलकारि-
त्वम् । वातगुल्मीहयक्षुब्धवृद्धिञ्चरगन्धमिदग्ध-
विस्फोटपित्तरक्तत्वगोगनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)
घृततेलादिकल्पः, पुं, (घृततेलादीनां रोगविना-
शकपकप्रततेलादीनां कल्पो विधिः ।) रोग-
नाशकनाशौघधिपकघृततेलादिवर्गः । यथा ।
धन्वन्तरिववाच ।

“घृततेलादि वक्ष्यामि श्वसु सुश्रुत ! रोगनुत् ।
शुक्रपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥
अभया गुडुची चैव अटूरुषकवाकुची ।
यत्तैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्या रसप्रस्थचौरप्रस्थसमन्वितम् ।
यत्तद्ब्राह्मीघृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुखीनिम्बवासकाः ।
पुनर्नवा गुडुची च वृद्धती च शतावरी ॥
यत्तैर्घृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्यार्द्धाण्डकं पचेत् ॥
कल्केमधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपञ्चकैः ।
सूक्ष्मैलापिप्यलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥
गन्धाश्मजीवनीयेश्च चौराण्डकसमाश्रितम् ।
एतन्मूत्राग्निना पक्वं स्थापयेन्नजते शुभे ॥
सर्ववातविकारास्तु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं चौरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।०
एतैः कर्षसमैः कल्केस्तेलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुशवामनपङ्गनां वधिरथङ्गकुष्ठिनाम् ।
वायुना भग्नात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्जरगात्राणामाधानसुखशोषिणाम् ।
त्वग्नाशापि ये वाताः शिरास्त्रायुगताश्च ये ॥
सर्वस्तिं नाशयन्वाशु तैश्चैव स्याद्दशाङ्गकम् ।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रघुर्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुप्यात् समस्तैरौघैः पृथक् ।
शतावरीया गुडुष्ठा वा चित्रकै रोचनानुतः ॥
निर्गुष्ठा वा प्रसारण्याः कण्टकार्या रसा-
दिभिः ॥

घृतपू

वर्षा वानलया वापि वासकेन फलविकैः ।
ब्राह्म्या चैरखकेनापि भृङ्गरासेन सुखिना
मधव्या दशमूलेन खद्विरेण वटादिभिः ।
वटिका मीदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोगम्
घृतेन मधुना वापि युक्तं खखगुडादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभश्च रोगनुत् ॥
चित्रकर्काशचिचुतामलप्रहयमारकम् ।
सुधाश्च बालागणिकासप्रथमं सुवर्षिकाम् ।
प्योतिश्रुतीश्च संभ्रम्य तैलं घृते रो विपाचये
एतन्निस्सन्दनं तैलं भृष्टं दद्याद्गन्धरे ।
शोधनं रोचनश्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकादां महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाङ्गयम्
चारुद्वयं श्लेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रैश्च योजितम् ।
वृद्धमिना पचेदतर्कचौरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोहति ।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वैव विशेषयेत् ।
रोपयं ऋदुभावश्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं च रोगनुत् ॥”

इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये
घृतदोधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः क्रि-
यस्य । घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम् ।
अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य
कप ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्यते इति । पुरी इ
पूर्ता + कर्मणि अप् । प्रचुरघृतपाच्यत्वादेव
तथात्वम् ।) पिष्टकाविशेषः । यथाह राजवल्लभः
“मर्दितां समितां चौरनारिकेलघृतादिभिः ।
अवग्राह्य घृते पक्वा घृतपूरीऽयमुच्यते ।
घृतपूरी गुरुवृष्यः कफहृत्तमांसदः ।
रक्तपित्तहरो हृद्यः खादुः पित्तहरोऽपिदः ।
तत्पर्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ चार्तिकः ४
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पात्र
प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“चौरेण मर्दितां चूर्णं गोधूमनां सुगालितम्
विस्तार्य सर्पिषा पार्थं कटाक्षेऽथ सितान्वितम्
घृतपूरीऽयमुच्यते कर्पूरमरिचान्वितम् ॥”
नारिकेलजो यथा,—
“समिता मर्दिता चौरै नारिकेलसितादिकैः ।
अवग्राह्य घृते पाथा घृतपूरीऽपरः स्तः ॥”
दुग्धजो यथा,—
“पाकपिच्छीकृतं चौरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ।
घृतपूरविनिर्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषः ॥”
शालिभवो यथा,—
“सुशालिपिष्टं दुग्धम् कथितं वखगालितम्
खखयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरी भवेदयम् ॥”
कशेरुभवो यथा,—
“कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिच्छीकृतं पयः ।
निर्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥”

भाष्यो यथा,—

पञ्चाक्षरं घृते तमे रसस्वगणपिहितः ।
 इन्द्रशर्करया योष्यो घृतपूरो यद्विद्यया ॥
 शीरमादां स्वरूपं हि खळं पूर्णं ततः स्रुतम् ।
 तेजिते यो विशेषोऽत्र तदाखाख्यसंज्ञितः ॥
 तूपूरो गुरुर्ह्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
 श्वः प्राणप्रदो बल्यः सुबन्धोऽभिप्रदीपनः ॥
 दृष्टाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।
 वषाभं वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥”
 पूर्वकः, पुं, (घृतेन पूर्णं इव कायतीति ॥के +
 क् ।) करझटचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मङ्गलिका, स्त्री, (घृतस्य मङ्गलं सन्नुहः ।
 तद्वि निर्वासः अस्या अस्यां वा अस्तीति ।
 घृतमङ्गल + “अत इतिठनी” ५ । २ ।
 १५ । इति ठन् ।) हंसपदीचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मङ्गा, स्त्री, (घृतमङ्गवत् निर्वासोऽस्थस्याः ।
 “अर्श आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
 गयसोलोचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकाङ्-
 हाता इति भाषा ॥
 वरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुभ्यां प्रधानं यत्र ।)
 घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥
 ा, स्त्री, (घृतवत् निर्वासोऽस्थस्याः । “अर्श
 आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)
 घृतमङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ापी, स्त्री, (घृतेन अन्तेन अक्षतिं लप्तिं गच्छ-
 तीति । अन्च् + क्तिप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् ।
 सन्ध्या मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां
 ऋत्नमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसि-
 द्धम् ।) असरोविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 विश्वपुराणे । १ । ६ । १०१ ।
 “घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननुतुच्छाधरोगणाः ॥”
 गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२ । ६ । ४६ ।
 “घनारिमङ्गला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥”
 ापीगर्भसम्भवा, स्त्री, खल्लेला । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ाङ्, पुं, (घृतस्य आङ्गा आख्या यस्य । यद्वा,
 घृतेन आङ्गयते सङ्घते खगन्धेन इति । आ-
 ङ् + कः ।) सरलद्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ानी, स्त्री, (घृते इत्यति तद्गुणाय तत्र स्वपि-
 तीति । इल स्वप्ने + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 कोटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् । तत्-
 पयायः । पिङ्गकपिशार । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २७३ ॥
 ारे, पुं, (घृतमिव खाडु आकृत्या शुभं वा उदकं
 यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,
 “एवं सुरोदाहृद्विष्णुगुणः समानेन घृतोदेन
 यथा पूर्वेः कुम्भारोपः ॥” इति श्रीभागवते । ५ । १३ ॥
 ५ उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 नकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ, घर्षित्वा
 इट् । घर्षति चन्दनं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष् + कर्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा
 इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः ।
 इति सुहितसम्भम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १६ । ५६ ।
 “घातुका घर्षितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥”)
 घृष्टिः, स्त्री, (घृष्टतेऽच् । घृष् + कर्मणि क्तिच् ।)
 वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्य-
 मरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।)
 घर्षणम् । स्यर्हा । अपराजिता । (घर्षतीति ।
 घृष् + कर्मणि क्तिच् ।) मूकरे पुं, । इति
 मेदिनी । टे । १३ ॥
 घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + कः ।)
 चिचपरिणिका । एत्रिपर्या । इति रत्नमाला ॥
 घृष्टिः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष् संघर्षे +
 “कविघृष्टिश्चवीति” उर्णा । ४ । ५६ । इति
 किन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) मूकरः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादिहृत्तिः ॥ (भावे +
 क्तिन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
 “प्रवः शर्हाय घृष्टये ॥” “घृष्टये श्चुघर्षण-
 युक्ताय ॥” इति भाष्यम् ।)
 घृष्टुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥
 घृष्टु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “क्रौञ्चादनं घृष्टुलिका ॥”)
 घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्तते इति । घुट परि-
 वर्तने + पचादाच् ।) घोटकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा गच्छतीति ।
 घुट परिवर्तने + क्वल् ।) पशुविशेषः । घोडा
 इति भाषा ॥ तत्पयायः । पीतिः २ तुरगः ३
 तुरङ्गः ४ अन्धः ५ तुरङ्गमः ६ वाजो ७ वाहः ८
 अर्वा ९ गन्धर्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२
 सभिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥
 घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति
 भरतः ॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ सुह्रभोजी २० धाराटः २१
 जवनः २२ जितवः २३ जवीर २४ वाहनश्रेष्ठः २५
 श्रीभाना २६ अन्तसोदरः २७ । तुन्नसुक २८
 शालिहोत्रः २९ लम्पीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ ।
 इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ औपुत्रः ३३
 चामरी ३४ हेवी ३५ शालिहोत्री ३६ मर-
 द्रयः ३७ वाणखन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-
 शयः ४० किन्वी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अत्यः ४४ वङ्गः ४५
 दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतवः ४८ एतशः ४९
 पैङ्गः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आसुः ५३
 ब्रह्मः ५४ अरुधः ५५ मांखलः ५६ अशययः ५७
 श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१
 कात्यायाम् ६२ हंसास्यः ६३ । इति वेद-
 निघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः
 अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अग्निः ४
 अजाः पूषाः ५ एष्यो मरुताम् ६ अरुण्यो
 नावः उषसाम् ७ श्लावाः सवितुः ८ विन्धरूपा
 इन्द्रस्यतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशा-

दिष्टोपयोजनाभि । इति च वेदनिघण्टौ १
 अध्यायः ॥ अस्थ मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वात-
 नाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्त-
 दाहप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निजप-
 वलकारित्वम् । टङ्गत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 मधुरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अथाश्वपरीक्षा ।
 “सपत्ना वाजिनः पूर्वं संजाता योमचारिणः ।
 गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥
 इन्द्रादेश्चाच्छालिहोत्रस्तेषां पञ्चमयाच्छनत् ।
 ततः प्रभृति निष्यन्तास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥
 उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
 चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
 ताजिताः खरशाजाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।
 गोलिकाणाश्च केकायाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
 ताडजा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः ।
 गल्गराः साध्यासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥
 अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्णिताः ।
 वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
 समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा नृगजाः परे ।
 जलोद्भवा द्विजा त्रियाः क्षत्रिया वृद्धिसम्भवाः ॥
 प्रभञ्जनभवा वैश्या नृगजाः मूदजातयः ।
 पुष्यगन्धिर्भवेद्भिप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥
 घृतगन्धो भवेद्देश्यो मीनामोदी च मूदकः ।
 विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
 कोष्ठाभावो भवेद्देश्यः मूदो निःसन्धको भवेत् ।
 विप्राद्या वाहनाः सर्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ॥
 मूदजातिं तुरङ्गान् न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥”
 इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥
 अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।
 “सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
 कर्णौ षडङ्गुली प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
 चत्वारिंशच्च सम्राट्ठा स्तन्धः संपरिकीर्णितः ।
 एष्टवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
 इति स्रुत्यां तथा निम्नं प्रतिपुच्छं हयाधिकम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणान्तु तथाञ्छौ चतुरङ्गुली ॥
 मध्यस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशात्मकम् ।
 कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
 मन्थिवन्धुयश्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अश्रीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः ॥”
 इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥
 अथ वयोविभागः ।
 “दन्तेषु यज्जनं यद्वत्तेन त्रयो वयःक्रमः ॥”
 तद्वयथा,—
 “कालिका हरिणी युक्ता काचा मलिकया सह ॥
 शक्नो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा ।
 इत्यष्टौ यज्जनान्याहुरथेषां लक्षणं श्रेणु ॥
 चतुर्भिर्वत्सरे ईनाश्चत्वारः परिकीर्णिताः ।
 पञ्चभिश्च षड्वत्सरे जायन्ते त्वथ कालिकाः ॥
 षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकाया भवेत्तु हि ।
 तथात्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
 अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्वे कालिकाः ।

घाटकः

नवमे लथ ताः सर्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सराख्यः ।
ततः सप्तदशाह्वं यावद्दुर्घाणि विप्रतिः ॥
मल्लिकाभां वदन्त्येषां यावद्दुर्घत्रयं पुनः ।
शङ्काभासाः सर्वेदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशत् परे वर्षे दशना सुवला मताः ।
षड्विंशत् परतो दन्ताः स्थानाचलनमाप्नुयुः ॥
यावद्दुर्घत्रयं पश्चान्नपतन्ति समाचये ।
द्वात्रिंशद्द्वत्सरे वाजी नूनं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः सुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेभ्यः यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं भुजौ चापि हकाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते प्राणपुटे ललाटे

कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥

श्रोत्रे च मणिवन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसप्तमः ।
सुखे चन्द्रकसम्भूतः पद्मजम्बूफलाकृतः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्वश्वेतो ह्यो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ॥
स वाजी वाजिमेधाहः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो सुष्को सुखं तथा ।
मूर्ध्नि नास्तु सिता यस्य तन्मिद्व्यादृष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रक्तो भर्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णा दृष्टिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथावर्णगुणाः ।

“रोमणां भ्रमिवदादृष्टिरावर्णं इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकायां ललाटायां शस्त्रे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्णो जायते येषां ते घन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्णो द्वितीयस्तु कुक्कुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो ह्योत्तमः ॥
गण्डावर्णो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्णः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यायुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्णः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्णः एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमणां दृष्टिकवत् स्थानं सुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्णः शुभस्तत्र सुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥”*

अथ रोगाः ।

“चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याग्यो यमदूतः सुदूरतः ॥

घाटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याग्यो सुवली नाम्ना सुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुर्लभवाजिनं जज्ञा यदीच्छेः शान्धतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्याख्यः स परित्याग्यः सर्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन ह्याद्यते च प्रधानतः ॥
विट्द्विं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते ह्यसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमः स प्रकीर्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्णः प्रदृश्यते ॥
चर्वणी स ह्ययस्याख्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्तः स शत्रुं कुरुते विभोः ।
क्षेत्रं जागुगतावर्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्तः वर्णनीयो मर्द्धीभुजा ।
त्रिवलिप्रभववर्तश्चिवर्णस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवर्षे यदावर्णः एकः संपरिलस्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याग्यो दूरतो वृषैः ॥
गुह्यं पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्तकाख्यः ।
स क्षतान्तस्तु रूपेण वर्णनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोर्ध्वं यदा वाजी सम्युटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्णनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव करालो ह्यण्यताशुकः ।
सुवली च तथा श्रेष्ठी षड्दंते घातकाः स्मृताः ॥
तत्रादौ विदितार्थो तु शेषाणां लक्षणं श्रेष्ठम् ।
त्रयः पादाः सिता यस्य ह्यण्यश्चेकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः सुकोऽभिजायते ।
सुवली नाम पापोऽयं दूरे त्याग्यो ह्ययाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशानः स करालकः ।
करालो कुरुते नाशं भर्तुरच न संशयः ॥
ह्यण्यताशुर्ह्यो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु ह्यण्यताशुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च श्रेष्ठवक्षस्यते यदि ।
स श्रेष्ठी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाशोऽजातकाश्च हीनाशोऽभ्यधिककाश्चकः ।
चरदो च कमली चैव षड्दंते पापलक्षमाः ॥”*

अथारिष्टम् ।

“सुखस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्भवेन्मृदुर्द्विवर्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्बपुःक्षयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते श्लेष्मिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णं च षड्भिर्विभुसमाहृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चक्रकाभे तथाऽरिभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वसो भवेद्दुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासघटकं स जीवति ॥
जिह्वायै पिङ्गका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घाटकः

शुभं करोति रक्तमा मासघटकं स जीवति
कर्णयोः क्षतजं यस्य नेत्रार्थां वा प्रवर्तते
वाजिनः पित्तयक्ष्मस्य दशमाशुभं स जीवति
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातादितस्य च
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्षं तथा दिनेः
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम्
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासशौचम्
एतानि अरिष्टानि रक्तशौचानि ।
“स्फुल्लिका यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वृत्ति
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागः
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमन्त्रिभ
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदान्मान् जन्ति कृतम्
अथ ह्यक्रियाकालः ।
“स्ववत्पुत्रपुत्रान्वास्त्येषु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगीदृश्ये ॥
शुभमिह ह्यकार्यं कार्यमर्थ्येण वृथा
न शनिरविक्रमार्णां वासरे नोद्यतारे ॥”
इति कालः ॥

अथ ह्यारोहणज्ञानम् ।

“चलक्षिशलयपादः कर्णमध्वेकदृष्टि-
नैचलति कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।
ह्यहृदयगतिस्रः स्थानदखावपातः
स खलु तुरगयाता पूष्यते पार्थिवेभ्यः ॥
मेरुः स्थिरौ यस्य चलो च पादौ
त्रिकोन्नतं संहृतमासनश्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथियां
श्रेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥”

तत्र ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे सुखे चोष्ठे गले पुच्छे च ताडनं
भीते वचःस्थलं हन्याद्भक्तं चोष्णागंगामि
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा
सर्वस्याप्राप्तदृष्टस्य दृष्टमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदखापाताश्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्णैश्च ह्ये दृष्टनिपातनम् ।

अथ धावनविधिः ।

“हस्तेषु त्रिंशत्तिभिर्दुर्दृष्टं उदाहृतः ।
अच्छोर्निमेषान्यद्यौ मात्रा प्रोक्ता विषय
मात्राघोडशक्रेनाश्वो यो धावति धनुःशतम्
तसुप्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाचवम् ।
विश्रवा मध्यमो ज्ञेयो ह्यतोऽन्ये चाधमा म
नभस्याश्वयुजे मासि नैवान्मान् वाहयेत्पुः
वस्त्राभिसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजि
कार्येण महता वापि योष्यो मासि तु कार्
हेमन्ते शिशिरे योगी वसन्ते च यदृष्टं
बालं दृष्टं हाशं रत्नं दत्तं ह्यं दृष्टं ह्यं
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्विणीश्च न वाहयेत् ॥

अथ रक्तमोक्षविधिः ।

“हासप्रतिसदृशाणि नाडीनां सम्भवन्ति
वाजिनामिह सर्वेषामासु रक्तं अर्पयित्वा
तासां निर्मोक्षकार्याय द्वारायद्यौ वदान्
येयाति कुत्सितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ।
कण्ठे कण्ठे लोचनयोर्दंसयोश्च सुखे तथा ।

घोटकः

अथ योरथ पादेषु पार्श्वयोश्च भयोरपि ।
 एतद्वत् सुविज्ञेयं वाजिनां भिद्युत्तमैः ।
 नन्वे समदृशान्वाहूः सिराङ्गाराखि वाजिनः ॥
 येषु रक्तं हृतं सदाः प्रकरोति ततः सुखम् ।
 गुल्फे गले तथा मेढ्रे कक्षान्ते चैव पञ्चके ।
 गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।
 त्रिङ्गायां चाधरे चोष्ठे नेत्रयोश्च भयोरपि ॥
 कर्णमूले मणौ गच्छे रघिरं सार्वयेद्भिषक् ।
 सौम्यमानपलेन त्वाप्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”

तद्वया,—
 “पलं शतं मुखे त्वाप्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
 शताङ्गं नेत्रदेशाच्च मेढ्रेऽप्यंशतयैव च ॥
 गच्छयोरक्षयोश्चैव सार्वयेत् पञ्चविंशतिम् ।
 श्वादेशेव गुदे प्राङ्मुखेऽप्यंशविंशत्याः ॥
 पौत्रिकं कालिकं विद्याङ्गाति विद्यात् सफिलम् ।
 पिच्छलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”

अथ ऋतुचर्या ।

“न प्राज्ञो वाहयेदन्वान् प्राट्काले कथञ्चन ।
 यदीच्छेदन्तस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
 कूपोदकं कटुकतेलनिवातगोहं
 शस्तं पलाह्ललवणं दिवसान्तरेण ।
 तत्रान्याया सति सुखामयवीर्यैश्चानि-
 मूंखैर्बलेर्विद्विहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
 शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
 शरदि सितारुपलप्रमाणमच्छम् ।
 मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
 घृतयुतनीलसुकुटकाच्च भोज्याः ॥
 हेमन्तकाले घृततेलमाषा
 निर्व्यातसंस्था च पयो यथेच्छम् ।
 शनैः शनैर्वाहनकर्म कुर्याद्-
 यवाञ्च पक्षा वितरेद् विधिज्ञः ॥
 शिशिरे तैलपलाह्लकं कटिस्थं
 दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
 तदनु प्रातर्भोजयेद्यवाञ्च
 यवयवसाञ्च तथाऽन्तस्वरूपाः ॥

यस्य रक्ता यवा भोज्ये शिशिरे सप्तपस्थिते ।
 अलवापि क्रियाः सर्वाः स ह्ययः सुखन्दच्छति ॥
 वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
 धनं तैलं शस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
 पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
 भृशं योज्यस्तेनाम्बुमपि सुखमिच्छेद्यवरः ॥
 वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रशस्यते सालस्यं जायते वपुः ॥
 ग्रीष्मे घृतं क्षतजमोक्षणधर्मशान्ति-
 सुच्छायवन्धनविमर्दनप्रीततोयम् ।
 दूत्वा ह्यणं लघु च क्रोमलमन्यदेव
 यत्किञ्चिदेवसुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥”

भोजे तु हयलक्ष्यमन्यथा,—
 शिङ्गाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छी
 दीर्घास्त्रास्थिनयनकेष्टरुष्टवंशः ।
 रक्तोष्ठः पृथुलनितम्भभारवत्ता
 राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्यः ॥

घोटकः

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्वोपरक्रमात् ।
 पूर्वोकायस्थिता रक्ताः सुभाय ह्ययसंस्थिताः ॥
 अधःकाये स्थिता रक्ता अधमलप्रकाशकाः ।
 सुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”

वात्स्यस्तु ।
 “ब्रह्मादिजातिभेदेन ह्यजातिस्तुर्विधा ।”
 तद्वया,—

“यं सुक्ताः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
 सुहाङ्गाः सद्यश्चसदुष्णभोजिनो वा ।
 अक्रुद्धाः समरगता भृशश्च पुष्टा-
 स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
 ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
 संरुष्टाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
 अमान्ताः सकलगुणग्रहाः प्रवीणा
 विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
 ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
 येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
 बद्धा वा बहुतरनाद्येषणा वा
 विज्ञेया नृपवर ! वैश्रजातयस्ते ॥
 ये लज्ज्याः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
 अन्यथा बहुतरताङ्गैरपीमे ।
 क्षीणाङ्गा लघुतरवोऽपि वेष्टश्चीना-
 स्ते मूढाः क्षितिपतिना भृशं विज्ञेयाः ॥”

एतत् एकेकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
 “लक्षणत्रयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
 चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्वाप्यो हयाधमः ॥”

अन्यत्र तु ।
 “सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
 हयाः ॥

ये सुहवर्णा भृशवेगयुक्ता
 अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
 अक्रोधशीलाः समरोऽतिरुष्टा-
 स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
 ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
 कषाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
 येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
 स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
 ये लज्जवर्णास्तुरोषवेगा
 अस्याशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
 ये दुर्बलाः सर्वगुणैर्विहीना-
 स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥

द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
 त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥”

पराशरसंहितायानु ।
 “पृथिव्यव्यायुतेजःखैः पञ्चभिसुरगाश्रितैः ।
 उल्लस्यैः पञ्चधा भेदाः परशरमता यथा ॥

ये सुक्ताः अमसहदेहकूपभाज-
 ञ्चाङ्गान्ता बहुतरभोजनाच्च दीर्घाः ।
 अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
 भीमास्ते घनगुरुघर्जरखरास्तु ॥

ये श्वाङ्गास्तुबलाः अमासहकवेवराः ।
 अक्रोधवेगाः सखन्ना आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

घोटकः

ये वातवेगप्रतिमोषवेगाः
 सुक्ता भृशं दीर्घकक्षेवराश्च ।
 अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
 ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
 ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
 सुक्ता दिनात् क्रोधशतं ब्रजन्ति ।
 ते तेजसाः पुण्यवतां प्रद्वेषे
 भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
 एको यदा तेजससंश्रकोऽश्वः
 किं कार्यमन्येस्तुरगाधमेस्तु ।
 सुहं यदा क्षीरकखलमेकं
 किं कार्यमन्येभ्योभिर्विचिञ्चैः ॥
 उत्सृज्य ये वाजिवरा ब्रजन्ति
 क्रुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
 ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
 ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥

द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
 स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं सुभम् ॥
 शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
 असम्भवे हि दुष्टाश्च वाहयेदिति चेत्तदा ॥
 तिलं सकाञ्चनं दद्यात्तवणं वा गुडान्वितम् ।
 रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्मन्ययेत्तदा ॥
 दद्यात्तान्मपलं वापि अभावे सर्वकर्मणः ॥”
 एवमन्यथापि ।

“काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मादिजातिदोषाणां दियमेतत् प्रशान्तये ॥
 अभावेऽपि च सर्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
 क्रिया ॥”
 इति ह्यपरीक्षा ॥ * ॥
 इति भोजराजलतयुक्तकल्पतरुः ॥

(“येन ज्ञानवता हिमालयतटच्छायासु
 विक्रीडितम्
 यः कातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
 रेमे यस्तु तुरङ्गयुजनिर्नागाविधैर्द्वेषितैः
 पायाहः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
 मुनिः ॥
 जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो युधिष्ठिरो
 नृपतिः ।

भीमार्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशालतस्त्रयाः ॥
 ढङ्गा सन्धङ्गकुलः शास्त्रं लतुक् च शालि-
 होत्रीयम् ।

भूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं ज्ञत्वा समासेन ॥
 प्रयो जातिवर्णमावर्षेदन्ता
 लर्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।
 कालो नख्यं पिच्छमाप्यं कषायं
 शालां चैर्षं वाजिनामत्र वस्ये ॥

सपत्ता वाजिनः सर्वे सञ्जाता योमचारिणः ।
 गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
 तान् ढङ्गा अवसम्पन्नानसञ्जान्वाहनोचितान् ।
 शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
 नास्त्वसाधं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
 तंसादासु कुर्वन् त्वं वाहनाहानं हयोत्तमान् ॥

घटोकः

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
 अग्रश्वं वारण्यैश्च दानवैर्भलवत्तरैः ॥
 ईषिकाक्षं ससुन्दर्य पक्षच्छेदं यथासदा ।
 वाजिनं प्रक्रवाक्येन प्रालिखीत्रो महासुनिः ॥
 च्छिन्नपक्षास्तु ते सर्वे गत्वा तन्वधिमनुवन् ।
 दौनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिभुताः ॥
 भगवन् ! किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः क्षतस्त्वया ।
 अपराधविहीनानां नेद्विगच्छन्ति पण्डिताः ॥
 तस्माद्भक्तिभेवं प्राङ् । सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
 यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च सुनिपुण्यव ! ॥
 अथासौ हपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
 इन्द्रादेशात् क्षतं सर्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
 तस्माद्भुः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
 पुष्टीरभ्या यथा देहे गौरवं च जगत्प्रथे ॥
 ययं प्रक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
 तथा भूमिपोतनाश्च गौरवेण समन्विताः ॥
 यो राजा भवतां पुष्टिं खन्नपानादिभिः सदा ।
 करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्जयः ॥
 न च त्वस्यति तं लक्ष्मीः कदाचिन्मयलक्षणा ।
 अपि सर्वैर्गणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥
 तथा चैव विधास्यामि परमश्च चिकित्सितम् ।
 पुष्टेः च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
 तस्माद्भक्तं भूलोकं पातालश्च तथापरे ।
 स्वर्गं चाप्ये मदादेशाद्दयेन प्रान्तिभवेद् ध्रुवम् ॥
 एवं विद्वेष्य तान् सर्वान् प्रालिखीत्रस्तुरङ्गमान् ।
 चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदर्थं संहितां सुधीः ॥
 ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वास्या जातास्तुरङ्गमाः ।
 ततश्चिकित्सितं तेषां प्रालिखीत्रप्रभाषितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रथो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयास्तथापरे ।
 चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
 ताजिकाः खरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमाः ॥
 गोजकाणाश्च केकायाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
 भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
 गोहराः प्रावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
 अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
 वाजिनो जलजाः केचिद्भ्रुजातास्तथापरे ॥
 समीरप्रभवाश्चान्ये उलकन्दगजास्तथा ।
 जलोद्भवा द्विजातीयाः चत्रिया वृद्धिसम्भवाः ॥
 समीरप्रभवा वैश्या एणोलकाश्च शूद्रजाः ।
 विवेकी सद्युगो विप्रस्तेजस्वी चत्रियो बली ॥
 दृष्टभास्त्वया वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः ।
 ब्राह्मणाः सामवाही च भेदवाही च चत्रियः ॥
 उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दृष्टेन ताडितः ।
 पुष्यगन्धः सदा विप्रः चत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
 घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
 विप्राहर्ता वाजिनः सर्वे चत्रियो भूपतेः सदा ॥
 द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
 केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्वेषां वाहनोचिताः ॥
 तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहीत्रेण निमित्ताः ।

घोटकः

ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
 चत्रिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने सदा ।
 शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा ॥
 आरोहेत् सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
 सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
 सदैव निद्रावश्या निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
 जायते सङ्घरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥
 प्रबुद्धाः कथयन्त्यन्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 स्वस्वामिनो निचेच्छिष्टैस्तद्भिन्नैश्च विचक्षणैः ॥
 यः सन्नद्धो हयो रावन्मूर्ध्वर्ध्वं करोति च ।
 खराश्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रथी जयम् ॥
 यः करोत्यसहानुत्त्रं पुरीषश्चाशुभोद्ययम् ।
 स शंसति पराभूतिं यस्मै व र्णते हयः ॥
 निरामिषं निशीथे यो जागर्षे नृपतेर्हयः ।
 स शंसति इतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
 यदा आधिं विना वाजी यासन्त्यजति दुर्मनाः ।
 अश्रुपातश्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥
 पुलकांकितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
 निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
 शरटं रक्षयेद्वात् प्रविशन्तं हयालये ।
 यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
 स्फुलिङ्गा यस्य इप्रसन्ते पुच्छदेशे च वृद्धजाः ।
 परचक्रागमाशंसो विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
 अश्वप्रालां समासाद्य यदात्मर्धुमचिकाः ।
 मधुजालं प्रकुञ्चन्ति तदाश्वान् प्रन्ति क्षतक्षयः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाजिप्रालां प्ररक्षयेत् ।
 उपायेभ्यश्च सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
 तिलहोमस्तथा कार्यां जपश्च शतरुद्रियः ॥
 मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवक्रो महाकपिः ।
 सर्वपापविनाशाय वाजिनाश्च विद्वह्ये ॥
 सरधा रक्षयेद् यत्रात् प्रविशन्तीं हयालये ।
 यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्वेषां वाजिनं ध्रुवम् ।
 तानहं कीर्षेयिष्यामि भेदेर्जाताननेकधा ॥
 सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
 नीलः क्षण्डोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
 पट्टाहो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रशस्यते ।
 तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
 श्वेतः प्राण्येयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
 हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्पूरः स्मृतः ॥
 पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूष्यायसन्निभः ।
 लण्डो जम्बुफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
 पीतामः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
 चक्रवाकः स विज्ञेयो राजाहो वाजिसत्तमः ॥
 सर्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेषककण्ठकः ।
 स वाजी वाजिमेघाहः श्यामकर्णः प्रकीर्णितः ॥
 सुखे चन्द्रकंसवीतो जम्बुफलसमाहृतः ।
 श्वेतपादः स विज्ञेयो मङ्गिकाश्वः स पूजितः ॥

घोटकः

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिः
 भवन्ति यस्य स त्वाच्यो यमदूतः सुदूरतः ।
 यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छे वचो सुखं तथा
 नृधंजाश्च सिता यस्य तं विदादृष्टमङ्गलम् ।
 भस्मानं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
 यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीससुद्वयम् ॥
 यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
 पुष्याश्वः स परित्राय्यः सर्ववाजिभयावहः ॥
 यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्रश्च मध्यतः
 कल्याणपक्षकः प्रोक्तः सर्वकल्याणहृद्यकः ॥
 विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृता
 लक्षणौलस्य मिश्रत्वमेकं सुक्ता सुदूरतः ।
 यस्तोत्तृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति श्वेतैः श्वेतैः
 नाशयति यथा नीचान् स करोति बहून् हया
 यस्याधमेन वर्णेन हृद्यते च प्रधानतः ।
 विद्वह्निं गच्छता सोऽथ करोति हयसंश्रयम्
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम
 तृतीयोऽध्यायः

अथ आवर्णाः ।

“आवर्णां विप्रतिः प्रोक्ताः प्रालिखीत्रमहात्
 गात्रस्थानविभागेन तेषां शक्तिर्मयोच्यते ।
 ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
 पादे पृष्ठे मण्डोबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
 स्कन्धे पार्श्वे गले वक्रे कुक्षौ रन्ध्रे चिके तथा
 आद्याश्चोदश्रावर्णां विज्ञेया वाजिपण्डितैः
 नासिकायै ललाटायै शङ्के कण्ठे च मस्तके
 आवर्णां जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः
 हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
 नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमास्ते प्रकीर्णः
 ललाटे यस्य चावर्णां द्वितीयस्य स लिङ्गकः
 मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
 पृष्ठवर्षे तथावर्णां यस्यैकः संप्रजायते ।
 स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सृष्ट्यसंज्ञकः ॥
 कक्षायां जाशुमेद्रे च त्रिबलौ पुच्छसन्निधौ ।
 पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्णा अधमा ह्ये ।
 त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्णा अधरोत्तराः ।
 त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिद्विकरः परः ॥
 एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
 त्रयावर्णः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरः ॥
 ललाटे युगलावर्णां चन्द्राकौ संप्रकीर्णितौ ।
 वाजिनो यदि तौ स्यातां राश्ट्रद्विकरौ परौ ।
 उपर्युपरि यस्य स्युरावर्णा अलिके त्रयः ।
 निःश्रिणः सतु विज्ञेयो राश्ट्रद्विकरः परः ॥
 एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्णः प्रदृश्यते ।
 वर्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाश्रयम्
 कपोलाभ्यान्तथावर्णां विद्यते वाजिनो यदि ।
 तावन्नावाति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ।
 गच्छावर्णां भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
 स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ।
 तद्द्विभ्रामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति घनक्षयम् ।
 इन्दकांखाशुभौ शस्तौ नृपराज्यविद्वह्नी ।
 कार्यमले यदावर्णस्तन्मध्ये च तथापरः ॥

घोटकः

त्रयाख्यादुभौ श्रेयो युद्धकाले जयप्रदौ ॥
 त्वामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
 क्रवर्त्तौ स विज्रियो वाजी भूपालपूजितः ॥
 छे यस्य महावर्त्त एकोऽन्वस्य प्रजायते ।
 त्नामिभिः स विज्रियश्चिन्तितार्थविट्छिदः ॥
 त्वे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
 रोति विधिवत् पद्मे स्वामिनः सततं सुखम् ॥
 त्नाखौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कौर्त्तित्छिदौ ।
 यस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
 त्नावर्त्तौ भवेद्यस्य कचान्ते वाजिनो यदा ।
 रवे श्लथुमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
 त्नुदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 वार्त्तं सततं व्रते स्वभक्तुः क्षेप्रसंयुतम् ॥
 त्नी मेघतलावर्त्तौ वर्जनीयो महीमुजाम् ।
 करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
 त्रवलिख्यो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
 त्रिनस्ते परिश्रियाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
 त्नुदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
 त्नुकेतुरिति ख्यातः स त्नाप्यो दूरतो वृषेः ॥
 त्नु पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकाख्यः ।
 त्नुकान्तस्त्रुपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
 त्नु जङ्घे यदा वाजी सम्युत् न स्पृशेत् कपित् ।
 त्नुतः स विज्रियो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
 त्नीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली लघ्यतालुकः ।
 तुशली च तथा शृङ्गी षड्द्वे स्वामिघातकाः ॥
 त्नुकाञ्जातश्चेकाख्यो हीनाङ्गोऽधिककाङ्कः ।
 त्रिखाण्यः स वाञ्छुद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
 त्नुटी वदनको वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
 त्रिनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापकृत्तमाः ॥
 त्नुटी च स्वामिनं हन्ति वदनी धनसंक्षयम् ।
 त्नुन्तःपुरं तथा वृली शृङ्गी राशुविनाशनः ॥
 त्नुपदाभो भवेद्यस्य लघ्यतालुर्न दुष्यति ।
 त्नुपादमुखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
 न दुष्यति सदावर्त्तः शालिञ्चोचमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽम्बिकित्सिते
 यावर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्देहं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण आयुश्चानं प्रचक्षते ॥
 अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
 तथा षोडशभिः कोणो प्राञ्चैर्द्वादशमासिकः ॥
 त्रिंशत्प्राञ्चैर्द्वादशमासिकः परिकीर्त्तितः ।
 द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां स्रद्धोपरि यथाक्रमम् ॥
 चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताः कालिकायै भवन्ति च ।
 तथाऽपि सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
 अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्वकालिकाः ।
 नष्टे त्वथवा रेखा पीतत्वं शंसयन्ति च ॥
 तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
 निष्ठन्ति दशनास्तीर्षा वाजिनामप्यसंशयम् ॥
 ततः श्रेताः प्रदृश्यन्ते यावद्द्वर्षत्रयं पुनः ।
 ततः काचप्रभाः सन्धक् यावत् संवत्सराख्यः ॥
 ततः सप्तदशाहूर्णं यावद्द्वर्षाणि विंशतिः ।

घोटकः

मक्षिकाभारदास्तीर्षा यावद्द्वर्षत्रयं पुनः ॥
 तस्माद्दूखलं प्राप्तास्तावद्द्वर्षत्रयं पुनः ।
 प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समान्यम् ॥
 द्वात्रिंशद्दशरैरेव वाजी निन्वाणमाप्नुयात् ।
 दंष्ट्राचतुष्टयं श्रेतं वक्रेण परमायुषि ॥
 अन्धानामेव सर्वेषां दन्ता द्वादश कौर्त्तितः ।
 कालिका चारिणी मुक्ता काचा वाप्यथ मक्षिकः ॥
 शृङ्गोदूखलकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
 ततस्तु पतनं विदादेश यद्भ्रमसंयहः ॥
 चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिञ्चोचमतं तथा ।
 एवं दन्तविशेषेण सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
 विज्रियो चायुवःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽम्बिकित्सिते दन्तोद्देहो
 नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घेऽन्वविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
 ते शस्ताः पार्श्वेऽन्वस्य यानवाहनकर्मणि ॥
 स्तन्वमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
 चमरालङ्कृतं सन्धक् स्तोकाबलसमन्वितम् ॥
 येषां पृष्ठं सुवर्षं स्याद्विपुलं ब्रह्मवर्जितम् ।
 किञ्चिन्नध्ये भवेन्निरं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
 श्लिग्धरोमा सुदृता च सुसूला विपुला कटी ।
 यथिताः सुदृढा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
 पादा निर्मांसला वक्राञ्चक्राकारखुरान्विताः ।
 अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
 पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरस्त्रिग्धतालुकम् ।
 दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्षसः ॥
 सप्तविंशप्रमाणेन सुखमश्वस्य शस्यते ।
 कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
 चत्वारिंशच्च सप्ताष्टाः स्तन्धाः सन्धक् प्रकी-
 र्त्तितः ।

पृष्ठवर्षश्चतुर्विंशः सप्तविंशता तथा कटी ॥
 अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
 लिङ्गं हस्तप्रमाणश्च तथात्मौ चतुरङ्गुलौ ॥
 मार्गस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशङ्गुलम् ।
 कटिकचान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणातः ॥
 मखिवन्धद्वयं चैव खराश्च चतुरङ्गुलाः ।
 अश्रीतङ्गुल उल्थो दोषेश्च द्वाधिकं शतम् ॥
 एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तयोन्नतानि
 चत्वारि रक्तानि च स्रष्ट्याकाणि ।
 त्रुखानि चत्वार्यथ चायतानि
 भूयश्च चत्वार्यथ नखकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि सुग्रीश्वराः ।
 तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाश्च पृथक्
 पृथक् ॥

आस्यं भुजौ केशलकाटिकाश्च
 दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
 तयोन्नते त्रायपुटे कलाटे
 शपाश्च तन्त्राश्चर्यौ वदन्ति ॥
 ओडौ च जिह्वाप्यथ तालुकाश्च
 मेढ्रं सुरत्तं शुभदं ह्यस्य ।

घोटकः

लघ्वनि बन्धाश्चरयो कोष्ठं
 श्रोत्राणि सन्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
 कर्णान्तरं कर्णसमन्वितश्च
 वर्षं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
 वक्रं सुखं कन्धराजानुनी च
 पार्श्वश्च सप्तः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
 कचान्तरं चोदरमध्यमश्च
 निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
 वक्षःश्रोत्रोत्तमस्यलक्ष
 चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलविरचितेऽम्बिकित्सिते सन्वाणयव-
 प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
 अन्धानां शस्यते तन्त्रैरन्वज्ञानविचक्षण्यैः ॥
 संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेगो श्रेयश्च वाजिनाम् ॥
 अवाहिता विनशन्ति विनशन्त्यतिवैहिताः ।
 अन्धानां वाहनं पथं सानुरागश्च मोक्षयम् ॥
 अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
 उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमागास्तुरङ्गमाः ॥
 रूढमन्धविदां श्रेष्ठं रूढे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 रूढेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
 रूपावर्त्तगतिच्छायासत्ववर्णवयोबलम् ।
 जवहीनस्य वाहस्य सर्वमेव निरर्थकम् ॥
 गतेर्धन्यतरो वर्णा वर्णाह्वयतरः स्वरः ।
 स्वराह्वयतरं सत्वं सर्वं सत्त्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 लघुत्वं माहदोषेण पिष्टदोषेण जायता ।
 दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तः प्रथमं विभूषणं

अपाङ्गनायाः क्षमता तपस्वनः ।

द्विजस्य वेदोऽथ सुनेरपि क्षमा

पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वभन्निव खुरौ पश्चाद्दं सुदन्निव
 स्त्रीकुम्बन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समन्निव ।
 साङ्गारप्रकारान् सृष्टन्निव मर्ह्यौ ह्यायाममर्षन्निव
 चक्ष्णामरवीच्यमानवदनः श्रीमान् ह्ययो धावति ॥

अलक्षितगतागते र्दग्दृशां कटाक्षैरिव
 क्षणाशुनयशीतलेः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
 सुदृप्तमस्त्रगोत्तरे र्दग्दृशासुरोत्तरे
 त्वदीयतुरगेरलं धरन्निचक्रमाक्रम्यते ॥

येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्धावितः सन्निव
 श्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा प्रादाश्च

सुहोपमाः ॥

वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्वाङ्गारयप्रेङ्गितं
 शस्त्रौचन्द्गेन्द्रदुर्भिसनयात्रेभतुच्छसनः ॥
 वक्रं यो हरिणाधिपप्रतिनिभो आप्रोपमी

बाहुभिः

आवर्त्तेऽश्वभैः प्रधानकुलजाः सुखिग्धवर्ण-
 प्रभाः ।

उद्गाताः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वसैः
 सुगन्धैश्च ये

घोटकः

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहकाः
 भूपतेः ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥
 अथ आरोग्यम् ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि ह्यारोग्यसुखसमम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
 चलकिसलयपादः कर्णमथैकदृष्टिः
 न चलति कटिदेशे आसने संस्थितश्च ।
 ह्यहृदयगतिस्रः स्थानदृष्ट्यावपाती
 स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेभ्यः ॥
 यो नित्यं दृष्टुमिच्छेत्सुखसुखः क्रोधानलैर्वर्जितः
 सत्येकस्थिरबुद्धिमध्यमतसुः शास्त्रस्यतत्त्वज्ञः ।
 काले दृष्टनिपातविश्रमयुतः ताम्बुलवक्त्रान्वितः
 त्वेवं लक्षणसंयुतो ह्ययस्त्वो राज्याधिपः पूज्यते ॥
 ऊरु स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
 त्रिकोणतं संहृतमासनश्च ।
 सै वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
 शेषा नरा भारवहा ह्ययानाम् ॥
 प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढः सर्वज्ञसौष्ठवः ।
 जितश्रीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
 ह्ययकालबलप्राणजवकामाध्वयोगवित् ।
 श्रान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥
 वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दृष्टनिपातवित् ।
 दुष्टान्धमने दक्षः सर्वज्ञेशसहः सुचिः ॥
 यासौघघातप्रानीये परव्यहावलोकने ।
 त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽस्त्वित् ॥
 रोगं विकुरुते यस्य वृत्त्या वाधाविचारवित् ।
 धनुःकुम्भासिप्राक्तज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्षितः ॥
 वक्त्रे स्तब्धे सुखे कोष्ठे गात्रे सकथौ च ताडयेत् ।
 उन्मार्गो यदि भ्रष्टोऽश्वो मृदुः स्खलति ह्येतत् ॥
 कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुह्यं तथा ।
 सर्वथा प्राग्दृष्टस्य दृष्टमेकं निपातयेत् ॥
 ह्येषो स्तब्धसुहृष्टं स्वलितं जघनान्तरम् ।
 भीते वक्षःस्थलं ह्यन्वाहकसोन्मार्गगामिनम् ॥
 अस्थाने ताडितो वाजी बहून् दीधान् प्रदर्शयेत् ।
 तावद्भवन्ति ते दोषा यावञ्जीवतासौ ह्ययः ॥
 दृष्टेनाभिभवेद्वाहानारो हेदृष्टवर्जितान् ।
 दृष्टो हि साधनं तीव्रं पदं दृष्टात् प्रजायते ॥
 तुलावदुक्ता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
 दोषं दृष्ट्वा तु कर्तव्या तिम्रं गाकुक्षिता श्रथा ॥
 कटिं सप्तैश्च प्रौचिख्याद्दृष्टमानस्य ताडयेत् ।
 सदाः प्रस्वलिते गात्रं तत्र दृष्टं प्रदापयेत् ॥
 अकालदृष्टपाताश्च त्वकालग्रहमीक्षणान् ।
 अकालक्षिप्तानाताश्च तेन वाजी न धावति ॥
 आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
 लघुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।
 कुलश्रीलवलोपितः कथमश्वो न धावति ॥
 गतिरेका भ्रुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
 वेगसन्धिसुतुर्था च धारावेगगतस्तथा ॥
 सुधरागार्थवेधस्य चक्षुस्य त्रिकोणतः ।

घोटकः

नित्यसुदतदृष्टस्य तस्य वाजी न धावति ॥
 धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न श्रयोति न पश्यति ।
 सर्वकर्मामो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोग्यं
 नाम अष्टमोऽध्यायः ॥
 अथ ऋतुचर्या ।
 कर्मचर्यासु नित्यानां सुहानां सुनिवर्तितम् ।
 धनुरष्टादशे योऽश्वं वाजिनां मखलं क्रमात् ॥
 सङ्कोचयेज्यं तावद् यावत् काम्मुकपञ्चकम् ।
 तदूर्ध्वं मखलेयोऽश्वो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
 अर्जुवृत्तानुत्तथा च गोमूत्रात् सर्वकर्मसु ।
 युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
 शालिहोत्रसुनिप्रोक्ता चर्या षोडश वाजिनाम् ।
 तासामनुपयोगित्वात्त हतः संयज्ञो मया ॥
 तीक्ष्णस्वकेन सुदितो ह्यर्था भद्रस्तु धावति ।
 त्रिभिर्दृष्टैस्तदा मन्दः क्रमात् षष्ठाभिताडनेः ॥
 तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
 सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभ्यञ्चो विज्ञानता ॥
 अवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्मामो हयाः ।
 लघ्ना आधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
 बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
 कुर्थादेकान्तरे योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
 तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्रतो बुधैः ।
 ह्यवाहनवेज्ञानी नरेभ्यः पूज्यते सदा ॥
 धाविते ये गुण्याः सप्तैवेत्यमाणास्त्रिबोध तान् ।
 शालिहोत्रादिशास्त्राणां आयामफलसम्भवान् ॥
 स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
 दौर्भागिश्च सुशीलश्च आयामेनोपजायते ॥
 सत्याथं विनयो प्रीतो निर्दोषस्तापवर्जितः ।
 वेदवितुसादिचित्तज्ञ उत्तो धावति तिष्ठति ॥
 सुभावर्तमतिच्छायाबलश्रीलसमन्वितम् ।
 गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥
 एवं विधं समारुह्य देवतांशं ह्ययं वृषः ।
 जित्वा रिपुकुलं भुंक्तो निःशङ्कोऽथ वसुधराम् ॥
 जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
 त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
 यवोदरेऽथसङ्घोरकुलं परिकीर्तितम् ।
 हस्तश्च तैश्चतुर्विधैः काम्मुकं तैश्चतुर्गणैः ॥
 अक्ष्योर्निमेषणैः काष्ठा अष्टलक्ष्मश्चरं तथा ।
 मात्रा ज्ञेया प्रमाणैश्च पूर्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
 मात्राघोडशकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
 तमश्वसुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
 यथोत्तमजवा वाहस्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
 चतुरश्राधिकां दृष्ट्वा मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
 नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्वजेत् ।
 वज्राग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
 कार्ययोगैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्तिके ॥
 हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
 श्लेष्मन्तयात् शयं गात्रं न ग्रीषो वाहयेद्भयम् ।
 बालो दृष्टः लघो रोगी दन्तस्त्रो महावली ॥
 पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्विणी न च वाहयेत् ।
 समां च विपुलाश्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥

घोटकः

एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं ह्ययं नयेत् ।
 सान्नाश्चैव सुकठिनां पाषाणोदकवर्तिका
 लृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं विवर्जयेत् ॥
 विष्णवं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशह्यान्तरे ।
 वारिं दद्याद् यथाकामं घासं सुष्टिश्च च
 अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तान्
 गुरुविषम्वगात्रश्च ह्यिन्द्राश्वी च कल्पते ।
 दुर्मना रङ्गविष्णवः सर्वकर्मामो ह्ययः
 गूढमेढ्रोन्नतग्रीवो रक्तमेहो गुरुकर्मः ।
 सुसुखाटतशुष्कास्यश्वार्यां प्राप्य विनिह
 तर्जने ह्यन्वमानोऽपि विधुनोति शिरः पर
 सुहुविनमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
 भाराध्वानपरिश्रान्तं शूनेः संक्रामयेत् प
 नावतारितपर्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम्
 सुक्तपुच्छाग्रवन्धस्य खलीनं नावतारयेत्
 मर्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्जये
 खानपानावगाहश्च प्रतिपानं सभोजनम्
 सर्वं क्रमेण कर्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ।
 रक्तपित्तसमीरोत्यमन्यास्तम्भोदरादयः ।
 हृद्रोगा वातशूलानि श्रीतोऽप्योदकपानत
 रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडौदनम् ।
 रक्तपित्तसमीरोत्यं दातव्यं शर्करोदकम्
 जीवनं वातपित्तघ्नं वृध्यं बल्यतमं ततः ।
 सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ।
 स्वच्छाक्तश्च घृतं शीतं वारियुक्तं तुरङ्गम् ।
 पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसंश्रय
 धर्मार्थकामा विजयो यशःश्री-
 शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
 रथे निमित्तानि शुभावहानि
 वृषस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
 प्रत्युषकाले च दिनं निरीक्ष्य
 वर्द्धिं द्विजं पूर्णघटं कुमारौम् ।
 कृत्वं ध्वजं चामरदर्पणश्च
 रुष्टश्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
 शुत्वा तु शङ्खान्मुदवेदवाक्यं
 पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
 ह्ययं निमित्तं भवति स्वनेन
 भुवं जयं तत्र रथे नराणाम् ॥
 सन्धाड्विघातेन मर्हो निर्हन्ति
 ह्येवन्ति ये स्वामिसुखं निरीक्ष्य ।
 प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
 जयावहास्ते समरे वृषाणाम् ॥
 विच्छेन्नदीनस्वरगङ्गा ये
 अशुभ्रता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
 अनल्पमाना दिनहन्निरीक्षाः
 पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
 अन्यापदं याश्च वदन्ति दीनाः
 सथेतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
 युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते
 पराजयं ते कथयन्ति भक्तैः ॥
 विना निमित्तं रसयन्धभोर्ह्यं
 आकुक्षिता थापितमक्षिकाङ्गाः ॥

घोटकः

ध्यायन्ति घातेषु न चोद्विजन्ते
 भयावहास्ते समरे वृषाणाम् ॥
 शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
 सुकुलं तं विजानीयादलं पर्याणवारणे ॥
 श्यासुकटकवृक्षेषु सुधाखदिरकटकैः ।
 स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं श्वशु ॥
 वानरोलुकमार्जारतरसुगुणलोचनाः ।
 गतिर्वा असुरैस्तुल्या स्थूलमेष्टशिरान्विताः ॥
 लम्बोदकगर्जनासाश्च हतुक्कहीनाधिकद्विजाः ।
 विश्वेन्द्रप्रोथगच्छा ये भुक्नुटीचित्रमेहेनाः ॥
 रणे दीवास्तथान्येऽपि सुकुलान्धसमुद्रवाः ।
 खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न मादृशैः ॥
 लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्ष्यमाश्रिताः ।
 लक्ष्यलक्ष्यमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
 अथाप्रितिसंक्षेपादतिथ्यामिच्छ विस्तरात् ।
 मुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ॥
 सत्ववर्णगतिद्विधायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
 पुत्र्यं पुङ्गवनामानि दीर्घं वा जवलयमम् ॥
 एवं लक्ष्यसंयुक्तं दृश्यते शूररक्षणे ।
 लक्षणेन विहीना ये निर्दोषाःस्युः प्रधाविताः ॥
 ह्यरोहस्य का चिन्ता लक्षणेः शुभनिन्दितैः ।
 तन्नात्र न हतोऽस्माभिर्ह्यलक्ष्यविस्तरः ॥
 ह्यनाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
 यनाथासेन गच्छन्ति परं वृष्टा इमे जनाः ॥
 खलासं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
 पदप्रघातसंज्ञानि दीर्घो यैरुपजायते ॥
 कामान् कोपाद्भयान्मोहाद्दुर्पांचैव महाश्रयात् ।
 पर्याणारोहदोषाच्च दृष्यन्तेऽश्वा निसर्गतः ॥
 श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
 रणे ह्यारोहवराभिनन्दितम् ।
 धर्मार्थकामादिप्रशःप्रधान-
 मित्यं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
 इति श्रीनकुलकृतेश्चिकित्सिते वाहना-
 ध्यायो नवमः ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
 येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
 ततः शुद्धशरीरोत्थरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
 रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्वैव महामयान् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
 आषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण हतुक्कशः ॥
 तेन संशोधते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
 ततः शुद्धशरीरोऽथ पिच्छादौ च बलीकृतः ॥
 सावने प्रथमासाद्य वचवत् सुदृढो भवेत् ।
 यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमन्नाति कर्हिचित् ॥
 रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाश्रमवाप्नुयात् ।
 रक्ताधिकश्चासपुटः स्नेहादौः शस्यमत्तं चेत् ॥
 संप्राप्य श्लेष्मरिचाद्धयो नाश्रमवाप्नुयात् ।
 ह्योवरक्तो यदा शस्यं रून्तोऽन्नाति तुरङ्गमः ॥
 तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाश्रमवाप्नुयात् ।
 तत्रेदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
 धातूनामपि सर्वेषां ज्ञेयश्चिह्नं विचक्षणैः ।

घोटकः

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीचते ह्ययः ॥
 तदा कच्छतिमासाद्य कषते सततं वपुः ।
 छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
 सुहृवाञ्छति पानीयमाहारश्च विशेषतः ।
 एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वान्धम्पीडितं ततः ॥
 शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुडम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
 पित्ताह्वगदूषितो वाजी यदि चाश्रूयि सुचति ।
 नेत्रान्ते पाक्षुरलक्ष सद्यो न्युमवाप्नुयात् ॥
 नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
 श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा समीचते ह्ययः ॥
 अधोवक्रो भवेन्नित्यं कासते च सुहृर्भुङ्क्ते ।
 आहारं न च गच्छति नोत्साहं कुरुते कश्चित् ॥
 न विन्दति कशाघातं न च पाण्यं न चासनम् ।
 नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निर्वैभेन वाञ्छति ॥
 तस्यापि शोधयित्वाह्वगदद्याच्छुष्का युतं गुडम् ।
 सर्वं रक्तं ततः शुद्धा निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
 वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
 नेत्रान्ते विन्दकाकारकच्छस्तस्य तथोदरे ॥
 तदा न्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥
 सुच्छान्दता गोक्षुरकं घनञ्च
 श्यामावचादिङ्गुयुता च यष्टिः ।
 कफप्रश्याश्राय विनिर्मितोऽयं
 पिच्छः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥
 नोचेदन्नाति सुच्छाण्डं सैन्धवं नस्यमार्गतः ।
 वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ॥
 कुक्षिद्वये ह्यस्तीर्णं सुहृः श्वासं प्रसृजति ॥
 नेकत्र मन्थते स्यात्तुं द्वेषते च निरगलम् ।
 एवं वातोद्भवं ज्ञायं रक्तव्हेदे ह्ययस्य च ॥
 शोधयित्वाथ सन्ध्यान्महाघृतमनल्पकम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
 उत्साहं कुरुते मार्गं सर्वदोषविवर्जितः ।
 वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते ह्ययस्य च ॥
 यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कच्छस्तथानने ।
 तदा तस्य भदेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चाभिषम् ॥
 अश्रमकश्च युतन्ध्वा माह्विषेण निश्रागमे ।
 सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा समीचते ह्ययः ॥
 यदा धेपुमाप्नोति काशते च निरगलम् ।
 निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वस्ती मलनिवन्धनम् ॥
 दर्शयोः पातनश्चैव वक्त्राङ्गालाविमोक्षणम् ।
 तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
 यावद्दोषस्य निश्रांशं स्तोकोदककृताश्रयः ।
 कश्चिदुष्यं कश्चिच्छीतं कश्चिद्भेषजसंयुतम् ॥
 प्रदेयं युक्तित्वत्तैर्वारि वार्थं न कुत्रचित् ।
 सपथ्या चान्दता चैव कटुका च वचा तथा ॥
 ग्रामयेत्तुत्तयादेव त्रिधातुज्जपितं खरम् ।
 शिरीषं श्रीफलश्चैव वेतसश्चैव वृद्धिभाक् ॥
 मन्दाग्नित्वं सदीषाणां कुरुते भस्मासुदृढतम् ।
 मधुकं मधुजालश्च माधुर्यं कुलिकान्वितम् ॥
 शिरीषं सुदृढं लाक्षां काथयित्वा त्रिभागतः ।
 यस्मैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
 तस्य तन्नाश्रमायाति तमः सूर्योदये यथा ।

घोटकः

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
 गन्धश्च सदृशः क्षोण्या तदा न्युद्विमासिकः ।
 नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चेद्वाजिनः कश्चित् ॥
 स निःश्राणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंश्रयम् ॥
 यस्य नेत्रान्तरे रेखा बभ्रुवर्णा प्रजायते ।
 विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम् ॥
 जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
 कच्छश्च जीवते मासं स वाजी नात्र संश्रयः ॥
 पीतो मासद्वयेनेव सप्तेर्ह्ययं प्रयच्छति ।
 त्रिभिर्मासैस्तथारक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रितः ॥
 पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिर्वैजसमाकृतः ।
 सप्तभिः पाटलाकारश्चम्यकाभस्तथाष्टभिः ॥
 नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जस्तुकोपमः ।
 एकादशभिर्दूषाभो वत्सरेण हिमदातिः ॥
 यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
 जिह्वा हिमकराकारा मासघटकं स जीवति ॥
 ग्रीवाग्रे पिच्छिका यस्य जायते च तथाधरे ।
 मूत्रं करोति रक्ताण्डं मासघटकं स जीवति ॥
 वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
 दशमानान् समासाद्य पित्तार्शो न स जीवति ।
 यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वाताहितस्य तु ।
 मासत्रयश्च कच्छेण यः सप्तः स न जीवति ॥
 श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
 वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
 यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्ताहितस्य च ।
 तस्यायुः सप्तमासास्यं सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 बभ्रुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
 तस्य सप्तमेवेन्मृत्युः सप्तरात्रादसंश्रयम् ॥
 यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसरिभम् ।
 दृश्यते स च विज्ञेयः पित्ताण्डो मासजीवकः ॥
 यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरद्वर्जितः ।
 ह्ययस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
 एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
 ततः प्रतिक्रिया कार्या उक्ता या कौर्त्तित्वा परा ॥
 भयादपीतपानीयशीतविश्रीयुतस्य च ।
 आर्त्तोऽपि ताडितोऽथर्थां तिर्थविहो यदापि वा ॥
 श्रमाद्ग्राह्य बन्वाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
 क्षीणश्रोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
 इति श्रीनकुलकृतेश्चिकित्सिते धातु-
 परीक्षाध्यायो दशमः ॥

अथ ऋतुचर्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
 वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं श्वस्थितम् ॥
 तासां निर्मोचनार्थाय द्वाराग्यष्टौ वदान्यहम् ।
 येयाति कुन्मितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
 कच्छे वक्षसि तालौ च नासयोश्च सुखे तथा ।
 अख्योरथ पादेषु पादयोर्बभयोरपि ॥
 कालं बलश्च विज्ञाय वाजिनां भिवगुणतः ।
 शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेऽस्त्रियु पच्छितः ॥
 अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराहाराणि वाजिनः ।
 विकारयुक्तं यद्रक्तं सुखस्यमपि वर्जयेत् ॥
 एवं शूरदि यः सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

घोटकः

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिद्दानार्थं तच्च सिध्यति ॥
 ततो हेमन्तमासात् नवाते निषेधद्वयम् ।
 मासोत्थं यवसन्द्यात् पानीयञ्च यथेच्छया ॥
 घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्द्विचक्षणः ।
 वाहयेच्च शूनैर्नित्यं सर्वदोषप्रशान्तये ॥
 ततः शिशिरमासात् दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
 पलायकप्रमाणेन यावद्द्वित्रिसप्तकम् ॥
 यवोत्थं यवसन्द्यादेकविंशत्यहानि च ।
 यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादाद्रैतरान् सदा ॥
 तदभावे मन्दांश्च शुष्कांस्तैलसंयुतान् ।
 यवसं चापि तद्द्वयं नीरोगो जायते ह्ययः ॥
 श्रौषधानाञ्च सर्वेषां क्वाथानां नस्यकर्मणाम् ।
 तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
 पर्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वचकम् ।
 तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
 देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः ।
 नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥
 यथोदितः सहस्रांशुर्निःश्रेयं तिमिरं जयेत् ।
 तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥
 उपचारक्रियाः सर्वाः पञ्चर्जुजनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्ध्वमभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ॥
 यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे सप्तपस्थिते ।
 अकृतापि कृता सर्वा पञ्चर्जुजनिता ह्ये ॥
 कृताः स्युर्ध्वमभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरैः ।
 नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
 पञ्चर्जुजनिता वाथ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
 अतीतास्ते विजानीयाद्यवभोज्यविवर्जिताः ॥
 एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम् ।
 दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतेलां च हरीतकीम् ॥
 दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषादधिरोहमान् ॥
 ततो नवहृत्वाहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
 परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगञ्च प्रजायते ॥
 न प्रायो वाहयेदशं प्राट्टकाले कथञ्चन ।
 य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
 कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
 अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातम्यानबन्धनम् ॥
 एकाहान्तरितं दद्यात्तलवणञ्च विचक्षणः ।
 पलद्वयप्रमाणेन सुखजापरिशुद्धये ॥
 मुखरोगमवाप्नोति नारस्वादविवर्जितः ।
 ट्टाभ्योभिस्तु सिक्ताङ्गस्तिजसा त्वच्यते ह्ययः ॥
 अशुद्धोदकजान् प्राप्नान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
 नवोदकप्रधानेन बलहीनञ्च जायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राट्टकाल उपस्थिते ।
 अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
 ततः शरदमासात् बहुखण्डसमन्वितम् ।
 शस्तं चारोदनं सप्तपलायपरिसंख्यया ॥
 दुग्धं वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रशस्यते ।
 तथाहृदिपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
 पानाय सारसं तीर्थं यवसं सुमनोहरम् ।
 नीलवर्णमुकुटाञ्च घृतं प्राप्तेन संयुतम् ॥
 वाहनं च प्रयत्नेन सुखल्पमपि वर्जयेत् ॥

घोटकः

परीक्षाभौ यथा हेमः केहस्य च प्रतिक्रिया ।
 ह्ययमौवस्य तद्वाच परीक्षा यवभक्षणे ॥
 यथा सांथात्रिकः पारं गलोक्षेः खस्यतां ब्रजेत् ।
 तद्वत् यवाशानोत्तीर्णाः शुद्धदेहा ह्ययोत्तमाः ॥
 अल्पेनापि हि क्षिद्रेण यथा नश्यति नौकेले ।
 खस्येनापि हि दोषेण यवदोषास्तथैव च ॥
 एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
 प्राप्नोतीरा विशेषेण शिशिरे सप्तपस्थिते ॥
 शुष्का वापि यवा देयाः सर्वकालं च वाजिनाम् ।
 प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्वथाधिविनाशनाः ॥
 यच्चान्नाति यवानांशु शुष्काञ्च खेच्छया सदा ।
 न तस्य जायते रोगः कदापिच यवान्नाभाक् ॥
 न च शूलं न च श्वासो न च ज्रीहा न च क्षमः ।
 न च रक्तप्रकोपञ्च न च वातादिघातवः ॥
 योग्योऽश्वनाथं वाहानां प्रधानो यव इच्छते ।
 यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम् ॥
 यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुटांस्तैलसंयुतान् ।
 भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीष्टताम् ॥
 सुकुटभोजनाह्वानी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
 उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्दिसुच्यते ॥
 अप्रामौ च सुकुटानां सुहा देया मनीषिभिः ।
 सतेलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धनीम् ॥
 एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा ह्ये ।
 नान्यस्तस्माद्भावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ॥
 नान्यद्विदितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
 भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोक्तङ्गनमुत्तमम् ॥
 अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
 शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्टार्थं वाजिनां सदा ॥
 यस्याश्चः शस्यमन्नाति सदा लवणमिश्रितम् ।
 किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥
 शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
 दिवानिशमरण्ये च खेच्छया संविभुक्तिकाः ॥
 ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
 तथा सर्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद् वने ॥
 आरोग्यार्थं सुपुष्टार्थं सुतसाहार्थं विशेषतः ।
 वित्तयथस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
 वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं ह्ययम् ।
 सनिबन्धं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
 सर्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
 न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमन्ततः ॥
 वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रणश्येत् सालस्यं जायते वपुः ॥
 ततो मन्दाग्निविद्यो रोगाभावे प्रजायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्वयम् ॥
 ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
 वाजिनामिह सर्वेषां धर्मतापोपशान्तये ॥
 घृतपानं विशेषेण सुच्छायसु निबन्धनम् ।
 रक्तसावे च गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम् ॥
 दूर्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
 कृत्वाशस्यमध्यायं सर्वदोषोपशान्तये ॥
 एवं खस्यमयं सन्ध्यागुपचारं करोति यः ।
 ह्यस्य तु ग्रहो नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

घोटकः

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृतोत्साहसंयुता
 सर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमागंक्रियात्तमाः
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ॥
 पथ्यायाध्याय एकादशः ॥
 अथ नस्यः ।
 कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
 नस्यः संनाशयेत्तस्मात् नस्यं योजयेद्द्वये ।
 पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्नितम् ।
 कृत्तिकासारमध्यायं वाजिनां श्रेष्ठानाश्वनः
 चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
 सिता चन्दनतोयानि साक्तुकाख्यानि वाक्त्रि
 नस्यकर्माणि युक्तानि नाड्डीवातप्रशान्तये
 षडुक्तेराद्रकं सार्धं वचाञ्चारविमिश्रितम् ।
 नस्ये दत्तं वातशान्तये ह्ययरोगविनाशनम् ।
 शर्करां माचिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ।
 नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
 वचा चोष्णकं कुष्ठं शुष्की च कासमर्दिक्
 युक्तं शीतोदके स्तोत्रे तेषां नस्येऽपसंपयेत्
 गुडूची कौस्तुबी ताली मिश्रिता कूपवारि
 नस्ये दत्ता वरान्नानां शिशिरे सुखदा ॥
 अपामार्गं महानस्यं सर्वरोगविनाशनम् ।
 केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत् ।
 मैथुनात्क्रान्तसन्धीनां सोतोबलकरं विदुः ।
 कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
 महङ्गुकरं प्रोक्तं सर्वदोषनिवारणम् ॥
 अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च हागणम् ।
 सुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम् ।
 लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
 दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम् ॥
 नस्यं पर्युषितेस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवले ।
 अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाश्व्यं बलवर्द्धनम् ।
 पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च ।
 नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम्
 नस्यं ज्विग्धं तथा रूक्षं तिलञ्च मधुरं तथा
 चतुर्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्तितम्
 देयं वाताधिके स्त्रिग्धं रूक्षं तिलं कफाधि
 मधुरं चैव पितापि तुरङ्गे समयोचितम् ॥
 द्विपञ्चाशत्प्रमाणां वा श्रेष्ठं तन्मस्यसुच्यते ।
 पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्यां तथाधमम्
 नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते
 नस्यदानात् कृतं तस्य विनाशसुपगच्छति ।
 दाडिमं पुष्करं श्रीकं श्वेतदूर्वाङ्कुरास्तथा ।
 शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
 घातकी गोक्षुरं रोधं कुसुमं सिन्धुवारकम्
 शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
 घातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
 नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्योदये यथा ।
 शुष्की घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
 वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत् ॥
 माचिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
 नस्योऽयं वारिष्ठा सदाः पित्तनाशकरः परः
 गुडूची शुष्की सुक्ता च तगरं सितसर्षपाः ॥

घोटकः

वृद्धिपाते सपित्तोऽयं नस्यः स्थाण्णीवरचक्रः ॥
 अथवा पुत्रिणी धात्री एता लाक्षा शतावरी ।
 वृद्धिपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं चैमकारकः ॥
 मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
 वृद्धिपाते कफाधिक्ये नस्यं सभेः सुखप्रदम् ॥”
 इति श्रीनकुलकृतैः चिकित्सिते नस्याधि-
 काराध्यायी द्वादशः ॥

अथ पिच्छः ।

“कटुका च जयन्ती च आमरी सुरवा घनाः ।
 पचान्तमयः पिच्छो वाजिनामयमिच्छत् ॥
 एता शतत्रो सुरवा काकजङ्घा शतावरी ।
 माक्षिकं खसितं पिच्छः पित्तयुक्तं हि वाजिनि ॥
 माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
 समभागेन पिच्छोऽयमुक्तो वृद्धिप्रदीपकः ॥
 कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
 दत्तो हृतयुतः पिच्छः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
 मन्स्यमांसेन संयुक्तं यावत्पूर्वं हृतमुत्तम् ।
 बलहीनस्य वाहस्य पिच्छोऽयं बलवर्द्धनः ॥
 बला मदां दधि चौरं भक्षयंस्सुरगो भवेत् ।
 अनिद्रहोऽपि च्छ्मोऽपि यथा वटसप्तवार्षिकः ॥
 मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
 पिच्छो दत्तो वराभ्यानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
 कटुका मदांसंमिथ्या धात्री लोघगुडान्विता ।
 दत्ता पिच्छविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥

विपला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
 सदास्यसमेतानां वाजिनां पिच्छ आर्निष्ठत् ॥
 वचा विदलिताः स्निग्धाः सङ्घताः सारभाविताः ।
 पिच्छेऽन्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां आधिनाशनम् ॥
 सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
 अन्धवेतसमन्वानां पिच्छोऽयं शूलनाशनः ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
 दूर्वापल्लवसंमिश्रः पिच्छोऽयं श्लेष्माशकः ॥
 केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
 पिच्छोऽयं हृपने शक्तो वाजिनां सुगातिप्रदः ॥
 वचा लोघं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
 समांशकेन पिच्छोऽयं करोति लघुतां ह्ये ॥
 मदां मरिचसंयुक्तं लघुनां नागकेशरम् ।

द्विगुणं मेघमांसञ्च पिच्छो दत्तो जयेच्छुभम् ॥
 जम्बीरं पल्लिवीपत्रं त्वचा किञ्चिद्वमेव च ।
 चातश्रोत्रितवाहानां पिच्छोऽयं रक्तनाशनः ॥
 तमालं पुष्करं लोघमपामार्गं खतिन्दुकम् ।
 पयसा पिच्छमेतद्धि वातकोपप्रखाशनम् ॥
 आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
 पिच्छे दत्ते ह्ये दध्ना निहन्त्यासु विजृम्भितम् ॥
 मुहूर्गं वचामिश्रं तथा चर्करसान्वितम् ।
 पिच्छे दत्ते निहन्त्यासु क्षमिसंघं त्रयोद्वयम् ॥
 कुहीचीरं सकर्पूरं कूपीदकविभावितम् ।
 पिच्छोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्वान् ॥
 क्षमिन्नान् ॥

विता दुग्धं सकर्पूरमेतया पत्रसंयुतम् ।
 अपिदाहार्निष्ठानां पिच्छोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
 योऽप्यस्यप्रतप्तानामारनालं परिजुतम् ।

घोटकः

सहदिच्छन्ति पिच्छेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
 वृद्धिवाताहृतानाञ्च वाजिनां पुष्टिस्तम्यतः ।
 पिच्छः क्षतः सतेजेन लघुनेन पथेन च ॥
 महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
 कपनाशकरः प्रोक्तः पिच्छोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
 रोचना च वरी धात्री तथा स्थाण्णीपूरकः ।
 गुडं प्रशमयन्त्यासु वाजिनां हृद्योद्भवम् ॥
 सहदेवी वचा कुडं वरवा चैन्द्रवारणी ।
 अतिश्रावं हृदन्धते वाजिनां मधुना सह ॥
 उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माक्षिकं दधि ।
 ह्यस्य चातिहृदस्य करोति परमं सुखम् ॥
 विभोतकं प्रियङ्गुञ्च सर्षिका जवळं तथा ।
 कासदोषोपशमनः पिच्छः सभेः सुखप्रदः ॥
 तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्षलान्वितम् ।
 पिच्छोऽयं वस्त्रिचरोधि वाजिनः संप्रकीर्णितः ॥
 सौवर्षलं हरिद्रा च पिप्पली चैन्द्रवारणी ।
 मन्स्यस्यै परीक्षन्ति पिच्छोऽयं तुरगस्यं हि ॥
 पिच्छीरसक्तवः चौरं भक्षातकफलं वधम् ।
 रक्तमूत्रं तु पिच्छोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
 अथवा यष्टिका श्यामा देवदाह समन्धकम् ।
 पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
 पटोलं धातकी सुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
 रक्ताधिके क्षतः पिच्छः करोति रक्षिरक्षयम् ॥
 हरिद्राहृयसंयुक्तं गन्धकं कटुतेजकम् ।
 पिच्छकं श्रुतियुक्तानां सदाभ्यानां प्रशस्यते ॥
 अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
 अतीसारे सुशंसति पिच्छोऽयं वाजिनः शुभः ॥
 त्रयोः क्षमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीयते ।
 तदा पिच्छः प्रदातव्यः स्थूलैरुदलैरलम् ॥
 कर्पूरशर्करालोघं माक्षिकं चिफलान्वितम् ।
 तुरङ्गिण्याः प्रशंसति पिच्छोऽयं वाजिनः शुभः ॥
 पत्रकं सिम्भवारच आमरं चक्रकिंशुकम् ।
 मांसवृद्धौ प्रशंसति पिच्छोऽयं वाजिनः शुभः ॥
 सैन्धवं चूलिकाचारं विडङ्गानि मधुनि च ।
 श्लक्ष्णीडाभिभूतस्य पिच्छोऽयस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतैः चिकित्सिते पिच्छा-
 ध्यायश्चोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विप्राला च पद्मकं नागकेशरम् ।
 ज्ञात्वा पद्मकमलञ्च निम्बहृयसमन्वितम् ॥
 घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्रविशतिकं विदुः ।
 अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
 पलमात्राणि सर्वान्नि पूर्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
 तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्ववाजिनाम् ॥
 बलपुष्टिकरं नित्यं सर्ववातविनाशनम् ।
 सर्वरोगप्रशमनं कायाभ्ये च प्रदीपनम् ॥
 ओजस्करं अथानाशं श्लेष्मोषप्रखाशनम् ।
 घातकी केशरं कुडं कुसुमं कुडुमं नलम् ॥
 दाहिकं सितलोघञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
 घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो ह्ययः ॥
 जायते सर्वमुहाङ्गो महाप्राणैर्न संशयः ।
 आरनालं वचा कुडं पिङ्गला विक्षयकं घृतम् ॥

घोटकः

एतेः पक्वं घृतं सन्धक् पित्तवाधिविनाशनम् ।
 हरिद्राहृयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
 काचयेन्नवनीतेन जिगुयेन घृतेन च ।
 अन्धङ्गेनाथ पानेन सप्रराचिञ्च वाजिनः ॥
 कच्छतिर्निःशयं याति तथोदरभवा रजः ।
 माक्षिकं निम्बपञ्चालि नखं गुग्गुल एव च ॥
 भङ्गराजो विप्राला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
 विस्वमारुष्ककं लोघं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
 एतेः पक्वा घृतं वाजी संप्राघातैर्विमुच्यते ॥
 इति श्रीनकुलकृतैः चिकित्सिते घृता-
 ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ कायः ।

“पूर्वोक्तं समभागानि काचयेत् रूपवारिणा ।
 ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य कथितस्य च ॥
 एतत् सिद्धार्थकं नाम सुदृढं सर्ववाजिनाम् ।
 कायाधिं वृद्धयन्त्यासु गौरीगतं प्रयच्छति ॥
 सुस्तां मधुकपञ्चालि केशरं लघवं रक्षा ।
 शताङ्का शास्त्रली धात्री चपुवं पलिनी तथा ॥
 काचयित्वा जलं कौपं दत्तेस्तुच्छो विचक्षयः ।
 जिभागमेवमादाय ततो दद्यात्तस्य च ॥
 प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
 एकविंशतिं यावच्छालिहोत्रमनं यथा ॥
 सुच्छी हरीतकी पाठा ब्राह्मी सुस्ता शिफालिका ।
 हरिद्राहृयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
 सिद्धन्दिभागश्लेष्मोऽयं काथो हन्यात्त्रिराजिकम् ।
 वृद्धिपातमश्लेष पलिकः पलमाचकः ॥
 मधुकं केशरं पत्रं भक्षातकविभीतकम् ।
 श्लक्ष्णपुष्यं रक्षा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
 कासारस्य ससुहृदः काथोऽयं जिफलात्मकः ।
 उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाधिदीपकः ॥
 कुमारी शास्त्रली पाठा मञ्जिष्ठा चैन्द्रवारणी ।
 काकोली समभागेन काचयेत् समभागतः ॥
 पलहृयप्रमाथिन ततः पीतेन वाजिना ।
 मोहयेच्छूलजं दोषं मन्स्यदोषं च तत्क्षयात् ॥
 यवानी माक्षिकं काचं सौवर्षलयुताभया ।
 काचयेदष्टमांशेन तत्पानान्जायते ह्ययः ॥
 प्रदीपयिष्यु तेजस्वी सर्वरोगाङ्गिमुच्यते ।
 स श्लेष्मार्गागामी च श्लेष्मो रोगविवर्णितः ॥
 सेफालिका रक्षानीके वेणुका सिन्धुवारिका ।
 एतेः कायः क्षतः सन्धक् क्रमिनाशकरः परः ॥
 मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
 उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लघ्वाणा च पुनर्नवा ॥
 काथोऽयं सुष्टिचूर्णेन धावितक्षेपनाशनः ।
 प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्वदेव सुखं तथा ॥”

इति श्रीनकुलकृतैः चिकित्सिते काया-
 ध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वाचनी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
 क्षमिच्छेदविनाशाय काथो नित्यं रक्षाहरः ॥
 अन्धगन्धा घृतं चौरं विषदग्धस्य वाजिनः ।
 विघनाशं करोतिव सर्वगात्रेषु तत्क्षयात् ॥
 सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विघनाशनः ।

एथक् एथविभागेन कर्मण्यं साम्यतः परम् ॥
 त्रिविधं कीर्तितं चैव कृत्रिमश्च ततः परम् ।
 त्रिविधं कीर्तितं प्राज्ञैर्विद्यया विद्यया चैः ॥
 स्यावरं कन्दर्गं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
 कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विद्यमुच्यते ॥
 यदा स्थिरं समन्वितं कदाचित्तरगोतमाः ।
 तदा कार्यं विधानञ्चैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
 केशरं पद्मनालश्च सौपर्णी वदरौफलम् ॥
 तक्रमिभ्यं ह्ये दत्तं सर्वथा विद्यनाशनम् ॥
 सौपर्णी सिन्धुवारश्च नागवल्ली जटा तथा ।
 विधानं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्थादायुधी हयः ॥
 अश्वगन्धा रुहा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
 विद्यनाशनं नयत्यासु जङ्गमं ह्ययगात्रतः ॥
 मूलं चन्दनवृक्षस्य माषक्यपरिभ्रुतम् ।
 जङ्गमस्य विद्यस्यासु प्रकरोति च संचयम् ॥
 तक्रं केशरसंयुक्तं विधं सद्यो नवाभकम् ।
 ह्यस्य जङ्गमं नाशं विद्ययति तत्तच्छात् ॥
 सौपर्णी विद्यकङ्कोली पिष्ट्वा मर्देन भाविता ।
 जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विधं नयति तत्तच्छात् ॥
 एला कङ्कोलिकान्मूलं सौपर्णी घृतमिश्रितम् ।
 विद्यनाशनं करोत्यासु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
 कौस्तुभं केशरं लाक्षा माषिका नाजुली तथा ।
 कृत्रिमस्य विद्यस्यासु प्रकरोति च संचयम् ॥
 चम्पकं मालतीमूलसुम्भतकरसं तथा ।
 अश्वानां नाशयत्यासु विधं जङ्गममाश्रितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वत्थिकृते विद्ययोगा-
 ध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“श्रुपवेधमवामभागे शुभदिने तु कारयेद्दयागारम् ।
 पूज्यश्रियं प्रयत्नादुच्चैःश्रवसं प्रतिष्ठाप्य ॥
 सुशुभे भूमिविभागे पूर्वोत्तरजलप्रवविधानात् ।
 तस्मिन् शालां चिन्सां दशहस्तसमुच्छ्रितां दद्यात्
 कुर्यात् ॥
 खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं
 कुर्यात् ।
 संस्थाप्य दृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
 अत ऊर्ध्वं हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथा-
 योग्यम् ।
 कुशलेस्तरुर्देवैरशुक्लेः स्थानपालैश्च ॥
 जतमङ्गलसंस्कारा बन्ध्यास्तेऽथ चोत्तराभि-
 मुखाः ।
 नात्यायता न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभि-
 मुखम् ॥
 वैद्यानां तुरगाथ समीपं गृहं कारयेत् पूर्वम् ।
 कार्यासिकेन सूत्रेण माषिकाणां निवारणम् ॥
 गन्धेमालैर्धूपैः स्थानानि विभूषयेद्वज्रकारैः ।
 सविशेषं त्वष्टपीतौ हुत्वाग्निं पूरयेद्विद्वान् ॥
 स्वच्छिद्रं नातियवसं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
 स्थानं चैव एथक् प्राज्ञं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
 कोष्ठी कुष्ठी ज्वरी यक्षी परस्परं दूषयति चारैः ।
 तिथिवारे केश्रांश्च खुरांश्च प्रवृत्ति दीर्घान् ॥
 अश्वस्याङ्गं प्रलिपेद्वरिद्रया वरिद्रया मङ्गल्यात् ॥

सुपवित्रान् दीर्घत्रैर्विभूषयेद्वज्रकारैः ॥”
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वत्थिकृतेऽश्वशाला-
 विधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधि-
 गम्यते ॥

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

“दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषिण वाजिनाम् ।
 भानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
 लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिवंलिस्तथैव च ।
 सकाशी चैव विख्यातः सङ्काशी च परः स्फुटः ॥
 सुसंस्थितश्च कौबेरो वैशाखश्च ऋदुग्रहः ।
 जङ्गश्च दारुणश्चैव बहुविधो वरुणग्रहः ॥
 दृश्यतिश्च सोमश्च तथा सूर्यग्रहोऽपरः ।
 एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्वे दारुणा मुनिव्रतमैः ॥
 एतेऽदृष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्वदा ।
 चिद्रं सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे अवस्थितम् ॥
 कम्पते पूर्वकायस्तु निष्कलो यस्य पश्चिमः ।
 पश्चात्तङ्गी सकम्पश्च खिद्यति हरिपीडितः ॥
 भवन्ति बिन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
 हरिताक्षग्रहीतोऽसौ यासवेधी च जायते ॥
 प्रखिलगुरुगात्रश्च लुब्धश्चक्रमण्डलियः ।
 मीलतोम्बीजता चाच्छा स्तभावाग्निद्वयैव च ॥
 विरूपाक्षग्रहीते तु कम्पः खेदश्च जायते ।
 उत्थितः सहसा यस्तु मूर्धा पतति भूतले ॥
 स्तब्धाक्षो मुच्यते केशैस्तथा बालैः खुरैरपि ।
 बलिग्रहग्रहीतोऽसौ क्लम्बकर्मिणोऽधरः ॥
 अकस्माद् यस्य लोमानि श्रीयन्ते यश्च लङ्गति ।
 मूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिश्वहं वदेत् ॥
 सहसा कुपितो वाजी स्थानि गात्राणि खादति ।
 प्रोथते सततश्चैव सङ्काशिश्वहपीडितः ॥
 खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
 कौबेरग्रहसन्दुष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
 ज्वेधते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
 सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विश्वे यो मनीषिभिः ॥
 स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पण्डितः ।
 गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
 श्रीवां चैव तथा लिङ्गां परिवर्त्तय सुहृर्मुहुः ।
 मूर्ध्भते पूर्वकायेन शीतोष्णाक्षी विशोषनः ॥
 नोद्विजेत्स्वाहतः पृष्ठे कश्या पाणिनापि वा ।
 तं वै दीर्घखरयस्तं दृष्ट्वैव परिवर्त्तयेत् ॥
 श्यामं लिङ्गामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तुर्भवेत् ॥
 जङ्गग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥
 ताजुलिङ्गे च नेत्रे च दृष्यन्तौ मेढ्रमेव च ।
 श्यावं रूपश्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
 तस्य खेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
 कृतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य निर्दिशेत् ॥
 ज्वेधते सततं यस्तु दृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
 स्तब्धाक्षो मूर्ध्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सजिजग्रहः ॥
 सुविस्मरितसम्बाङ्गः सलिखे निष्कलस्थितः ।
 ज्वेधते विस्तरं वाजी वरुणग्रहपीडितः ॥
 सुहृर्भावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
 मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्याद्दृढकथञ्चम् ॥
 उद्वर्त्तितान्तः खिन्नश्च संयुहीतश्चतुश्च यः ।

कम्पमानश्च यो वाजी स रवियग्रहीडितः ।
 सन्ध्यायो न जानाति कशापातं सुदुर्मेणः ॥
 जलग्रहग्रहीतोऽसौ वामपार्श्वेन निष्कलः ।
 मूनाच्छिद्रो रक्ताक्षः क्षयः स्वलति यो मूनु
 दृश्यतिग्रहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
 कम्पते पूर्वकायेन स्वल्पपाशाशनश्च यः ।
 शीते प्रसाध्यं गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडित
 रक्ताक्षः मूनकक्षश्च कम्पमानश्च चक्षुषुः ॥
 पितृतीमाङ्गखिद्यश्च यस्तः सूर्यग्रहश्च यः ॥
 उदके तत्समीपे वा प्रायो यज्जाति दारुणः ।
 तुरङ्गं सत्त्वहीनस्तु बहिष्णो वारुणग्रहः ॥
 यश्चभूमिचिताचेत्यश्रुत्वैधमसुरालये ।
 लोहिताक्षदोषो रोषाद् ग्रहा यज्जन्ति वाजि
 एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्दिशेत् ॥
 वातपित्तकफानासु निदानैर्थाधिमादिशेत् ॥
 एकाकारेण रोगेण म्रियते वा ह्यो यदा ।
 तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदासवाः ॥
 ग्रहदोषेषु सर्वेषु उपसर्गास्तथैव च ।
 अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्वीश्च प्रयोजने
 अश्वरक्षाविधानाय ऋचं सम्मान्य पावकम् ॥
 सुहृयाद्घनसंयुक्तं शुचिः क्षात्वा सुपूजितः
 शान्तिकं कारयेत् कर्म बलिश्चापि प्रयोजने
 ग्रहदोषेषु सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ॥
 देवद्विजप्रवृत्तितुगुरुद्वान् यतोनपि ।
 तीर्थयेज्जोनेर्दानैर्वस्त्रगोकाशनादिभिः ॥
 रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्दिश
 मत्स्यमासेषु पक्वान्नेः कृशरैः पायसादिभिः
 चिरात् पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् एथक् एथक् ॥
 इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे
 ग्रहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
 घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कदाश्चित्
 रिति । घुट् + षुल् । ततश्चापि अत इत् ।
 घृत्तमेदः । तत्पठ्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गीः
 चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण
 त्वम् । मधुरत्वम् । वातत्रयकफकुष्ठघ्नश्च
 नाशिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घोषा, स्त्री, (घोषते यज्जाति वस्तुगन्धम् । घुष् +
 अच् टाप् च । घोषतेऽनया इति करयि षम् वा
 नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ११
 “दीर्घघोषं महोरस्कं विकटोद्द्विपिडिकम् ॥”
 “घोषायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शरीरस्थां
 पञ्चमाध्याये ॥ अश्वनाविका । तत्पठ्यायः
 प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा
 अश्ववेद्यके । २ । ७ ।
 “नासाच्छिद्रात्तमिधे तु घोषाः समुदाहृतः
 घोषापार्श्वगतौ गन्धौ क्षीरिके च ततः परम् ॥”
 घोषी, [न्] पु, (प्रशस्ता घोषा अश्वस्य इति
 “त्रीत्यादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ११-७ । इति इति ।
 मूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
 घोषटा, स्त्री, (घुषयते यज्जाति भक्त्यायेति । घुष्
 + बाहुलकात् टः ।) दृश्यविशेषः । श्रेयाङ्ग

रति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वदरः २ गोप-
घोषा ३ श्रृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ ।
रति काचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वदरी-
च्छदा ७ कर्कशुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः ।
रति मेदिनी । टि । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने
त्रिंशोऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

“जोष्टाफलत्वम्बवर्षं सलाचं
बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
सुगर्कदुग्धान्वित एव कल्को
वर्तुलतो हस्त्यपिरेण नाङ्गीम् ॥”)

रा. पुं, (गोनसः + घृषोदरादित्वात् साधुः ।)
गोनसः । तिलित्ससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१२२ ॥ (क्वचित् मूर्द्धन्यमधोऽपि दृश्यते ॥)
ः, स्त्री, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन् + “हन्ते
त् घृश् च ॥” उणां । ५ । ६४ । इति अच्
घातोर्दृशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभव-
तीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति
इत्युपेय इति । हन् वधे + “हन्तेरच् घृश्
त् ॥” उणां । ५ । ६४ । इति अच् घातोर्दृश-
श्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [चयात् ।
‘वदन् वर्धमानान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्-
सारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥”)
दशमः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।)
दशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे
त्र ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।
‘मार्गमागो वने सीतां राजसं सन्दर्श ह ।
तत्र नाम रूपेण विज्ञतं घोरदर्शनम् ॥”)
पुं, स्त्री, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गिरवृष्यमपि पाठः ॥
रासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दे
स्य ।) श्रृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
रासी, [न] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं
रोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) श्रृगालः ।
नि हेमचन्द्रः । ४ । ३५ ६ ॥
ः, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभव-
तीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।
‘घण्टारवप्रिया घोराऽघोषविध्वंसकारिणी ॥”
विसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा,
पितृन् रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।
‘नामन्दाकिनी ध्वंसी घोरा चैव महोदरी ।
‘असोमिध्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्रधा वृष ! ॥
‘दा ध्रुवेषु विद्येया न्दौ मन्दाकिनी तथा ।
‘पि ध्वंसी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्णता ॥”)
यानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।
‘रालवदनां घोरां सुक्तकेर्षीं चतुर्भुजां ॥”)
ः, स्त्री, (घृणते आलोच्यते यत् । घृट् + अच् ।
‘घोरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं
घ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“यत्तु सक्तेहमजलं मथितं घोलसुष्यते ॥”)
तत्पर्यायः । दद्यात्तम् २ कालसेयम् ३ अरि-
ष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ सुलिनम् ७
केवलम् ८ भयसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।
“तत्रं सुदन्विष्णुधितं पादाम्बुर्हान्निर्जलम् ।
सङ्घारं यद्भवेत्तत्रं कदरं तत् प्रकीर्णितम् ॥” ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य विशेषाः तत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥
घोली, स्त्री, पञ्चशाकविशेषः । तत्पर्यायः । घोलिका
२ घोलिः ३ कलन्तुः ४ कुवकाशुका ५ । सैन-
जाताया अस्या गुणाः । जवत्त्वम् । सचिकारि-
त्वम् । अन्वत्त्वम् । वातकफनाशित्वम् ॥ आराम-
घोलिकागुणाः । अन्वत्त्वम् । रुचत्त्वम् । तप्यत्वम् ।
वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वम् ॥ सुध्याया
जीर्णस्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोषं, स्त्री, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दे
+ अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोषः, पुं, (घोषति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् ।
घुषिर् विशब्दे + “हलश्च ॥” ३ । ३ । १२२ ।
इति घञ् ।) आभीरपक्षी । (यथा, रघुः । १ । ४५ ।
“हैयङ्गवीनमादाय घोषट्टहातुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥”
घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।)
गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः ।
(यथा, मनुः । ७ । २२५ ।
“तत्र सुक्ता पुनः क्वचित् तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालसुचितेषु गतज्ञमः ॥”)
घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति
मेदिनी । घे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (वर्णाचारणवात्प्रयत्नविशेषः । यदुक्तं
शिक्षायाम् । २० ।
“संघृतं मात्रिकं श्रेयं विष्टतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संघृताः सर्वे अघोषा विष्टताः स्मृताः ॥”)
कायस्थादीनां पङ्क्तिविशेषः । (यथा, कुलदीपि-
कायाम् ।
“वसुवंशे च सुखौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूर्वणौ ।
घोषेषु च समाख्यातचतुर्भुजमहाकृती ॥”)
घोषकः, पुं, (घोष एव । घोष + संज्ञायां कन् ।)
घोषालता । तत्पर्यायः । धामार्गवः २ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आदानो
४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता
८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति
जटाधरः ॥ महासंघत् हस्तिघोषातकी ॥ * ॥
पीतघोषायाः पर्यायः ४ धामार्गवः १ पीत-
घोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महा-
जाली ५ वृद्धिः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ ।
इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्यायः ।
घोषातकी १ न्दङ्गी २ जालिनी ३ हतवेधकः
४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७
इति रत्नमाला ॥
घोषकाकृतिः, पुं, (घोषकस्य घोषालताया आकृति-
रिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषका, स्त्री, (घुषिर् विशब्दे + “यथासञ्जो
युच् ॥” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैः-
शब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दितम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।
“गच्छ भ्रमय हतुच्छेषेण पुरे पट्टघोषकाम् ॥”)
तत्पर्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२५ ॥
निघुष्टम् ३ घुष्टघोषकम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
घोषयिक्तुः, पुं, (घोषयतीति । घुष + णिच् + बाहु-
लकात् इलुच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्द्यी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
घोषयती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष +
मतुप् अस्य वः । णिच् + डीप् ।) वीणा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ६ ।
“स बभूव शनै राजा सुखेव्येकान्ततत्परः ।
सदा सिधेवे न्दगाया वीणां घोषवतोश्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्वं नक्तं दिनमवाद्यत् ॥”
तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।
“अङ्के घोषवती तस्य कच्छे गीतश्रुतस्तथा ॥”)
शब्दविशेषे चि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२५ । ११ ।
“त्वं वञ्चमतुलं घोरं घोषवांसं बलाहकः ॥”)
घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष +
णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मीरीही इति
भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गरुड
१६ अध्याये ।
“घोषाफलं सैन्धवश्च तस्मिन्नाशः पतितथा ॥”)
कर्कोटशङ्खी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।
“ब्राह्मणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥”
गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।
६ । ४४ ।
“घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥”)
घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“घोषातकी न्दङ्गी स्याज्जालिनी हतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी
क्वचित् ॥”)
घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्यं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
घ्राणं, स्त्री, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे लुट् ।
यद्वा, घ्रा + क्तः “सुदविदोन्मन्नाप्रेति ॥” ८ । २ ।
५६ । इति निष्ठातस्य गो वा ।) नासिका । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा रघुः । १६ । ११ ।
“ब्राह्मकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥”)
न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा +
भावे लुट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते ।
१ । १४ । २४ ।
“आलिलिङ्गं सुदुर्बलं न्दङ्गिं तस्य चकार ह ॥”)
घ्राते चि । इति मेदिनी । घे । ११ ॥

प्रातिः

प्राक्तपणः, पुं, (प्राक्तमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति ।
 ऋप् + लुट् ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
 “प्राक्तपण्यमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥”)
 प्राक्तदुःखदा, स्त्री, (प्राक्तस्य दुःखं ददातीति ।
 दा + क्तः । स्त्रियां टाप् ।) छिन्ननी । इति
 भावप्रकाशः ॥
 प्रातः, त्रि, (प्रा + क्तः । “शुद्विदेति ।” ८ । २ ।
 ५६ । इति पाचिको नत्वाभावः ।) गृहीत-
 गन्धपुष्पादिः । प्राक्त लक्ष्मीया इति चोका इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । प्राक्तः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ६० ॥ शिङ्गितः ३ । इति जटाधर-
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
 “पश्चिमं गवाप्रातमवधतमवस्तुतम् ।
 दूधितं केशकीटैश्च नृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥”)
 प्रातिः, स्त्री, (जिह्वत्यनया । प्रा + करणे क्तिन् ।)
 नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् ।
 आत्राणम् । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
 “प्राक्तस्य रुजः कृत्वा प्रातिरभ्येयमदयोः ॥”)

उ

उ

उ, उकारः । स तु यज्ञनपञ्चमवर्षः । अस्त्रीकारण-
 स्थानं सनासिककण्ठः । इति आकारणम् ॥
 (“अङ्गान्ते तु ऊः प्रोक्तः ।” इति ।
 “अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते ॥”
 इति च शिष्योक्तोक्तयात्वम् ॥)
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
 “उकारं परमेशानि ! स्वयं परमजुह्वली ।
 सर्वदेवमयं वर्षं त्रिगुणं कीललोचने ॥
 पञ्चप्रायमयं वर्षं उकारं प्रथमाभ्युदम् ॥”
 अपि च ।
 “ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाङ्गुलिता ततः ।
 अधोगता जुह्वली तु माया शक्तिस्वरूपिणी ॥
 रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सर्वा देवताः ॥
 ध्यानं यथा, वर्षोद्धारतन्त्रे ।
 “धूम्रवर्णा महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजां ।
 पीताम्बरपरीधानां वाघकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

उ

तस्य नामानि यथा,—
 “उः शङ्खी भैरवच्छो विन्दुतंसः शिशुशि
 एकदन्तो दक्षनखः खर्परो विषयसृष्टा ।
 कान्तिः श्वेताङ्गयो घोरौ द्विजात्मा ज्वालि
 विह
 मन्त्रशक्तिश्च मदनी विनेश्री चालनायकः ।
 एकनेत्रो महागन्दो दुर्धरश्चक्रमा यतिः ।
 शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मधोमुखः
 .इति नामातन्त्रानि
 (मातृकाव्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुलापे
 न्यस्यता ॥)
 उः, पुं, (उच्यते गृह्य इन्द्रियैरिति । उ + वाचुत्
 उः ।) विषयः । विषयसृष्टा । इति मेदि
 उ । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः । (व
 स्तुतिपञ्चाशत् ।
 “उच्यन्ते ! उलिङ्गिते ! उकारवर्णरूपिणि ।
 उ, उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-या
 अकं-अनिट् ।) उ, उच्यते । इति दुर्गादासः

चकारः । स तु अक्षरवर्णः । (द्वितीयवर्ग-
खाद्यवर्णः) अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति
वाकरवम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । “रघु-
यशानां तालु ।” इति । तथा च शिवायाम् ।
“कृष्णावहाविषुयशास्तालया ओष्ठजातुपू ॥”)
वङ्गाक्षरस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“चवर्णं श्रद्धं सुश्रीणि ! चतुर्वर्णं प्रदायकम् ।
जुह्वलीवहितं देवि ! स्वयं परमजुह्वली ॥
सततं जुह्वलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
त्रिप्रकृतिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं प्रिये ॥”
इति च ।
“वाताङ्गवर्णलाकार ऊर्ध्वधः क्रमतो गतः ।
रेखाद्येषु चन्द्राभिर्द्वयैस्त्रिभिः निवृत्तः ।
शक्तिमात्रा तु विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे
“सुवारकृष्णपुष्पाभां नानालङ्कारभूषिताम् ।
सदा षोडशवर्षीयां वराभयकरां पराम् ॥
सुकवस्त्राढ्यतकटिं सुकवस्त्रोत्तरीयिणीम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्टबाहुसमन्विताम् ॥
एवं ध्यात्वा चकारान्तु तन्मन्त्रं द्रष्टुं न शक्यते ॥”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
“चः पुष्करो हली वाणी चाम्प्रकृतिः सुदर्शनः ।
चर्मसुखधरो भूत्वा महिषाचारसन्निनी ॥
एकरूपो रक्षिः कूर्मश्चासुखा दीर्घबालुकः ।
वामबाहुर्मूलमाया चतुर्भुजैस्त्रिभुजैः ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीस्त्रितयलोचनः ।
चन्दनं चक्रमा देवसेतनो वृक्षिको बुधः ॥
देवो केतुखेच्छात्मा कौमारी पूर्वपालगुनी ।
अनङ्गमेखला वायुर्भेदिनी च मूलावती ॥”
(मातृकाव्यासे वामबाहुमुखे एवास्य न्यस्यता ॥)
च (चकति चिनोतीति वा । चण शब्दे चिन्तनं
चिन्तां वा + “अभ्येवपि दृश्यते ॥” ३ । २ ।
१०१ । इति ङ ।) अन्वाचयः । यत्र एकस्य
प्राधान्येनापरस्य गौरवनाख्यानं शोभनाचयः ।
यथा । भो वटो ! भिचामट गाञ्चानय । भिचा-
मटनमत्र प्रधानं तत् कुर्वन्तो यदि गां पश्यसि
तदा तामप्यानयेति नो चेत् भिचामेवाटिति ।
समाहारस्तिरोहितावयवभेदः इतरेतर उद्विक्ता-
वयवभेदः । अतएव चार्थे इन्द्र इति सूत्रं विधाय
चार्थोत्र समाहार इतरेतरश्चेति व्याख्याय
समाहारे अनभिधयक्तावयवत्वात् एकवचनम् ।
इतरेतरयोगे संज्ञान्यमानप्रधानत्वात् द्विवच-
नम् । यथा । “पाणिपादं अश्वत्थीवर्षं ब्रह्म-
चरित्रविदमूढाः । ब्रह्मचर्योघाविति परैवक्तम् ।
समुच्चितः समुच्चयः प्राधान्येन क्वचित् क्रिया-
विषयेनेकस्य चौर्यमानता । यथा । घर्वाश्च
खदिराश्च ह्यिष्वि । इति भरतः ॥ समाहारः ।
अन्वार्थः । समुच्चयः । (यथा, मनुः । १२ । ८६ ।
“इह चासुभ वा कान्धं प्रदत्तं कर्म कौर्त्तते ॥”)

चकोरः

पञ्चान्तरम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“मूर्खोऽपि शोभते तावत् सभायां वक्ष्यवेदितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन् न भाषते ॥”
तथा च शुकनृत्तलायां १ मे अङ्के ।
“शान्तभिरमात्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः
फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वेषु ॥”)
पादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । १० । १६ ।
“तेन सञ्चोदितौ तौ तु राक्षसौ च महाबलौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च यश्चित्रं करिष्यतः ॥”)
अवधारणम् । इति मेदिनी । चै । १२ ॥ चैतुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चः, पुं. (चकति शब्दायते इति । चण शब्दे +
“अभ्येवपि दृश्यते ॥” ३ । २ । १०१ । इति
ङ ।) चक्रेणः । (चिनोति स्वाङ्गानि सङ्कोचय-
तीति । चि + ङ ।) चक्रेणः । (चोयते उप-
चोयते क्रमशः कलाभिः प्रतिपदादिमारभ्ये-
त्यर्थः ।) चक्रः । (चिनोति सञ्चिनोति पर-
घनानि इति ।) चौरः । इति मेदिनी । चै ।
१ ॥ निर्मोले दुर्गने श्च चि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
चक, इ भान्तौ । सौत्रो घासुरयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चक्रुरः
रथे । इति दुर्गादासः ॥
चक, अ ड म प्रतिघाते । ङमौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-उभं-आत्मश्च सकं-अकश्च-सेट् ।)
च, चकति चकते खलः साधुम् । ङ, चकते
जनस्युद्यतीत्यर्थः । म, चकयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
चकास, ङ च लु दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्दा-परं-अकं-सेट् ।) ङ, अचौचकासत् अच-
चकासत् । अनेकस्वरान् सन्वद्भावविकल्पः । च,
चकासति । लु, चकासि । इति दुर्गादासः ॥
चकितं, चि, (चक भान्तौ + क्तः ।) भीतम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कलाविलासे । २ । ८ ।
“इत्था दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽव-
गुच्छनं क्त्वा ।
चौर इव कुटिलचारी पलायते विकटरथ्याभिः ॥
क्षी, भावे क्तः । भयम् । नायिकालङ्कारविशेषः ।
तत्र चणं यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।
“कुतोऽपि दयितस्थाने चकितं भयसम्भमः ॥”
“प्रियायै चकितं भीतेरस्थानेऽपि भयं मज्जत् ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(क्षी, हृन्दोविशेषः । यथा, हृन्दोमञ्जयांम् ।
“भात् समतनगैरुच्छेदे स्यादिह चकिता ॥”)
चकोरः, पुं क्षी, (चकते चक्रकिरणेन दृष्यतीति ।
चक ङमौ + “कठिचकिभ्यामोरन् ।” उणां ।
१ । ६४ । इति ओरन् ।) पक्षिविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २१ । ४३ ।
“सारवे चक्रवाकेश्च चकोरैर्बलगुञ्जितम् ॥”)
तत्पर्यायः । चक्रिकापायी २ कौस्तुभोवीचनः ३
अस्य मांसगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

चक्रं

“चटकं शीतलं दृष्यं दृष्यं कापिञ्जलामिषम् ।
तद्वचकोरं मांसं दृष्यं बलपुष्टिरम् ॥”
“वातश्लेष्माधिको श्रेयः शीतलः मुक्तवर्हनः ।
अक्षरी इति विशदो बलकर्मामलक्षणः ॥
चकोरः मुक्तशरीरो च समदोषो गुणगुणैः ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ॥
अस्य द्विभगुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अः ।
“धार्मराट्चकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाश्च यानि स्युरङ्गानि च हितानि च ॥
रेतःश्लेष्मिण्युक्तस्यु च्छमोगेषु चतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥”
चकोरकः, पुं क्षी, (चकोर एव । चकोर +
खार्थे कन् ।) चकोरपक्षी । इत्यमरः । १० । ५ । ५५ ॥
चक्र, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरी-परं-
सकं-सेट् ।) कौपधः । आद्यस्वरमध्यः । अर्त्तः
पीडनम् । क, चक्रयति शक्रं मूरः । इति दुर्गा-
दासः ॥
चक्रं, क्षी, (क्रियतेऽनेनेति । ङ + चणर्थे कः ।
ह्रस्वादीनामिति द्वित्वश्च ।) ब्रजः । सन्धः ।
सैन्यम् । रथाङ्गम् । चाका इति भाषा ॥ (यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ३५१ ।
“यथा श्लेष्मेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकार्येण विना देवं न सिध्यति ॥”)
राट् । दम्भविशेषः । कुम्भकारोपकारकम् ।
जुमारेर चाक इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १४६ ।
“चट्टच्छक्रेणयोगान् कुम्भकारो यथा चट्टम् ।
करोति दृगन्तुकाष्टैर्गुहं वा गृहकारकः ॥”)
अन्वविशेषः । (यथा, रघुः । ७ । ४६ ।
“आधोरणानां गणसन्निपाते
शिरसि चक्रेर्निशितैः सुरायैः ॥”)
जलावर्त्तः । इति मेदिनी । भगवतः सुदर्शन-
चक्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १६ । ६ ।
“ततो भगवता तस्य शिरश्चिह्नमलङ्कृतम् ।
चक्रायुधेन चक्रेण पिवतोऽन्धतमोजसा ॥”)
तस्य भगवन्मन्दिरं स्थापनविधयथा, श्रीभाग-
वते । ३ । १ । २३ ।
“अन्धानि चेह द्विजदेवदेवैः
हृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
प्रत्यङ्गमुश्राङ्कितमन्दिराणि
यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥”
“द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्च हृतानि अङ्गमङ्गं प्रति
वर्त्तन्ते इति प्रत्यङ्गान्यायुधानि तेषु मुख्यं चक्रं
तेनाङ्कितानि मूर्त्त्यन्वेषे मङ्गलेषु चिह्नितानि
मन्दिराणि येषु तानि नानाविधानि विष्णो-
रायतनानि ज्ञेयानि तीर्थानि च आसिधिवः ।
येषां चक्राङ्कितमन्दिरवती दर्शनात् श्रीलक्ष्म-
ण्यस्य भवति ॥” इति तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥
अथ चक्रलक्षणम् ।
“हादशारानु षट्कोणं बलयत्रसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्विद्यावर्णैः शक्रेण श्रीधरेः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ॥

यामजालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तगरपुष्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अहविशेषः । (एतस्य
लक्षणं यथा,—

“अष्टारं वर्तुलाकारं अहचक्रं त्रिभाङ्गिकम् ।
दण्डचतुष्टयं वाह्ये कर्मयश्च चतुर्दिशम् ॥
पूर्वदखाग्रतोऽन्यस्य दिनभादां भमखलम् ।
प्रवेशे निर्गमे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे ॥
शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये तद्वाह्ये भासुसंज्ञकम् ।
तृतीयं राहुसंज्ञश्च केतुर्दण्डचतुष्टये ॥
चन्द्रर्त्नं विजयो लाभः सूर्यर्त्नं मध्यमं फलम् ।
राहुधिष्ण्यारुके विभ्रं ऋतुः केतुचतुष्टये ॥
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् ।
तद्दिने तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ॥”
एतच्चक्रस्य भगवता द्रोणाचार्येण अभिमन्यु-
दधार्येवाभिकल्पितम् । तत्र अहमध्ये निर्माणा-
प्रणाल्या कः कुत्र आसीदिति प्रदर्शयितुमाह ।
“चक्रग्रहो महाराज । आचार्येणाभिकल्पितः ।
तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ॥
अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमारः सूर्यवर्षसः ।
संघातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥
कृताभिसमयाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ॥
सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गाः सग्विणः स्रग्धवाससः ॥
सहिताः पर्यधावन्त कार्त्तिकी प्रति युयुत्सवः ।
तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दण्डध्वनिनाम् ॥
पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनम् ।
अन्योन्यसमदुःखान्ते अन्योन्यसमसाहसाः ॥
अन्योन्यं सङ्गमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हिते रताः ॥
दुर्योधनस्तु राजेन्द्र ! सैन्यमध्ये अवस्थितः ।
कर्णदुःशासनस्तपेष्टो राजा महारथैः ॥
देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंभृतः ।
चामरयजनाजैर्दृश्यन्निव भास्करः ॥
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः ।
सिन्धुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुतिवाचलः ॥
सिन्धुराजस्य पार्श्वस्था अश्वत्थामपुरोगमाः ।
सुनास्तव महाराज ! त्रिंशत्त्रिंशत्सन्निभाः ॥
गान्धारराजः कितवः शक्यो भूरिश्रवास्तथा ।
पार्श्वतः सिन्धुराजस्य अराजन्त महारथाः ॥
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषाश्च ऋतुं कृत्वा निवर्तनम् ॥”
इति महाभारते । ७ । ३३ । १३—२४ ॥
तैलयन्त्रम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५६२ । [कारस्य ॥”
“सैन्यमयान् पौडयतः किं चक्रंणापि तैल-
कालज्ञापकयन्त्रविशेषः । यथा, गोलाध्याये ।
“चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ अष्टशङ्खलादिकाधारम् ।
धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भाङ्गेऽत्र खार्द्धश्च ॥
तन्मध्ये स्रग्ध्रात्तं त्रिभाङ्कं भिसुखनेमिकं धार्यम् ।
भूमेऽसतभागास्तत्राच्छायाया भुक्तः ॥ [लम् ।
तत्खाङ्गान्तश्च नता उन्नतनवसंगुणीकृतं दुद-
दुदलोन्नतांशभक्तं नाद्यः स्थूलाः परैः प्रोक्ताः ॥”

धातुमयं दारुमयं वा समं चक्रं कृत्वा तन्मध्ये
शङ्खलादिराधारः शिथिलः कार्यः । चक्रमध्ये
स्रग्ध्रात् सुधिरमाधारात् सुधिरोपगामिनी लम्ब-
वदूर्द्धरेख्य कार्या । तन्मध्येतोऽन्या तिर्यकरेखा
चात्र कार्या । तच्चक्रं परिधौ भगवतांशैरङ्क-
यित्वाधारात् त्रिभ इति नवतिभागान्तरे तिर्य-
येखा तत्परिधिसम्याते धात्री क्षितिः कल्प्या ।
भाङ्गेऽन्तर ऊर्द्धरेखानेमिसम्याते खार्द्धं कल्प्याम् ।
सुधिरं स्रग्ध्रा शलाका प्रदातव्या । सा चात्र-
संज्ञा । तच्चक्रमकाराभिसुखनेमिकश्च यथा भवति
तथाधारे धार्यम् । तथा धृतेऽत्रस्य ह्याया
परिधौ यत्र लगति तत्कुञ्जचिद्दयोरन्तरे ये
अंशास्ते रवेरन्नतांशाः । ये ह्यायाखार्द्धयो-
रन्तरे ते नतांशा ज्ञेयाः । एवमत्र नतोन्नतांश-
ज्ञानमेव भवति । अतोऽन्यैर्घटिका अप्या-
नीताः । तद्वयथा, तस्मिन् दिने गणितेन मध्यन्दि-
नोन्नतांशान् दिनाङ्गमानश्च ज्ञात्वानुपातःकतः ।
यदि मध्यन्दिनोन्नतांशैर्दिनाङ्गनाथो लभ्यन्ते
तदैभिः किमित्येवं स्थूला घटिकाः स्युः ॥ अथ
वेधेन यहज्ञानमाह ।

“पैत्रर्त्नपुष्यान्तिमवारुणांना-
ऋचद्वयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽप्येषु भवेत्परौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्यम् ॥
नेमिस्यदृष्ट्यात्तगतं प्रपश्येत्
खेटश्च धिष्ण्यस्य च योगताराम् ।
नेम्यङ्कयोरचयुजोस्तु मध्ये
येऽंशाः स्थिता भधुवको युतस्तेः ॥
प्रत्यक्षस्थिते भेद्ये पुरःस्थिते तै
र्ज्ञेयो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम् ॥”

तत्र यन्त्रस्याधो नेम्यां दृष्टिं कृत्वाऽनेम्यासुक्त-
त्वाणां मध्ये भङ्गितयं युगपन्नेमिगतं यथा स्यात्
तथा यन्त्रं स्थिरं कृत्वा नेम्यां धिष्ण्ययोरेकतरं
स्थानमङ्कयेत् । ततोऽन्ये पृष्ठतो वा दृष्टिं चाल-
यित्वा यहं विधेत् । यहः प्रायोऽक्षगतो
दृश्यते । अत्रमूलस्य ग्रहस्य चान्तरं शरी
ग्रहावधिः अत्रमूलं नेम्यां यत्र लभं दृश्यते
तत् स्थानमप्यङ्क्यम् । अथ भग्रहाङ्कयोर्मध्ये
येऽंशास्तेर्भधुवो युतः स्फुटग्रहो भवति यदा
ग्रहात् पश्चिमस्थं नक्षत्रम् । यदा पूर्वस्थं
नक्षत्रं तदा भधुवो हीनः स्फुटग्रहो भवति ।
अथवात्पश्चरं नक्षत्रं रोहिण्यादां ततो दूरे-
ऽन्तरे यदा यहस्तदा तावेव विदुष्या प्रोक्तवद्-
यहज्ञानम् । इति चक्रयन्त्रम् ॥ शरीरस्य-
घटचक्राणि यथा । मूलाधारः १ स्वाधिष्ठानम् २
मणिपूरम् ३ अनाहतम् ४ विशुद्धम् ५ आत्रा-
खम् ६ । तद्वयथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये दृष्ट्याज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये खयम्बुलिङ्गस्य कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वं कामबीजस्य कलशान्तीन्दनादकम् ।
तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुक्कुली अक्षविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णां वसवर्णचतुर्दलम् ।

इतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वेऽन्यसमप्रख्यं यद्दलं हीरकप्रभम् ।
बादिहान्मयवर्णैर्न युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ।
मूलाधारघटकारां मूलाधारं ततो विदुः
स्वप्नान्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः
तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेधाभं विद्यदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवज्रिततत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं बादिहान्मात्तरावितम्
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेककारखम्
तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुन्दरादित्यसन्निभम् ।
कादिहान्मात्तरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ।
तन्मध्ये बाणलिङ्गस्य सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दत्रयमयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः प्रकीर्तितम्
आनन्दसदनं तस्य पुरुषाधिष्ठितं परम् ।
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलवोद्गुपङ्कजम् ।
खरेः वोद्गुपङ्क्युक्तं धूम्रवर्णं महाप्रभम् ।
विशुद्धं तसुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकना
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्वित
आत्राचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम्
आत्राचक्रमयं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम्
केलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीस्य तदूर्ध्वतः ॥
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुप्रतः ।
मन्त्रोद्धारार्थघटचक्राणि यथा । कुना
चक्रम् १ राशिचक्रम् २ नक्षत्रचक्रम् ३
यहचक्रम् ४ अकडमचक्रम् ५ ऋत्वि
चक्रम् ६ । तद्वयथा,—
“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणां
वायुनिभूजलाकाशाः पञ्चाशत्क्षिपयः क्रमा
पञ्चदशः पञ्चदीर्घा विन्दन्ताः सन्धिसम्भ
कादयः पञ्चशः ष च ल स हान्ताः प्रकीर्तित
तथा च ।
अ आ ए क च ट त प य वाः मारुताः
इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र चाः आभेयाः
उ ऊ ओ ग ज ङ द व लाः पार्थिवाः
ऋ ॠ औ ष भ ङ ध भ व सा वारुणाः
ऌ ऍ अं इ ञ ण न म श ङाः नाभसा
साधकस्याचरं पूर्वं मन्त्रस्यापि तदचरम् ।
यद्येकभूतदेवत्वं जानीयात् सङ्कलं हि तत्
भौमस्य वारुणं मित्रमाप्नेयस्यापि मारुतं
मारुतं पार्थिवानाश्च शत्रुराप्नेयमम्भसाम्
नाभसं सर्वमित्रं स्याद्विरुद्धं नैव शीलयेत्

अथ राशिचक्रम् ।
“रेखाद्वयं पूर्वपरगतं स्यात्
तन्मध्येतो यान्यङ्कवेरभेदात् ।
एकैकमीशाननिशाचरे तु
हुताश्रवायोर्विलिखिततोऽर्धात् ।
वेदान्वितविक्षुगलश्रवणाचिचसंज्ञात्
पञ्चेषुवाक्शरपञ्चचतुष्टयाणां ।
मेधादितः प्रविलिखितं सकलांस्तु वक्रं
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ प्रादिवर्णाः

तेन च आ इ ई मेवः । उ ऊ ऋ एवः ।
 ऋ ऌ लृ मिदुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
 विंशः । अं अः श्रव स ह ल चाः कन्या ।
 कर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो घनुः ।
 तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
 खराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् ।
 राशीनां शुद्धता ज्ञेया त्वजेत् श्रुत्वा नृतिं ययम् ।
 खराशीनां राश्यान्तं गणनीयं विचचचौः ॥
 यदा तु खराशेरशानं तदा साधकानामाचर-
 सन्निवर्तनं राशिं गृह्णीत्वा गणयेत् ॥ * ॥

अथ नक्षत्रचक्रम् ।

“अथ अश्विनी देवगणः । इ भरणी मातुषः ।
 ई उ ऊ कृत्तिका राक्षसः । ऋ ऋ ऌ लृ
 रोहिणी मातुषः । ए मृगशिरा देवः । ऐ
 आर्द्रा मातुषः । औ औ पुनर्वसुदेवः । क
 पुष्यो देवः । ख ग अश्लेषा राक्षसः । घ ङ
 मघा राक्षसः । च पूर्वफल्गुनी मातुषः ।
 छ च उत्तरफल्गुनी मातुषः । झ ञ हस्ता
 देवः । ट ठ धिवा राक्षसः । उ स्वाती देवः ।
 ए विशाखा राक्षसः । त थ द अशुराधा
 देवः । ध ज्येष्ठा राक्षसः । न प फ मूला-
 राक्षसः । व पूर्वाषाढा मातुषः । भ उत्तरा-
 षाढा मातुषः । म अश्विना देवः । य र धनिष्ठा
 राक्षसः । ल शतभिषा राक्षसः । व श पूर्व-
 भाद्रपदा मातुषः । ष स ह उत्तरभाद्रपदा
 मातुषः । अं अः ल च रेवती देवः ॥ तथा च ।
 “अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखितारकाः पुनः ।
 वक्ष्याम्यविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखित् ॥
 उत्तराहस्त्रियाणाम् रेखां कुर्यात्तुल्यीम् ।
 दश रेखाः पश्चिमायाः कर्कश्या वीरवन्दिते ॥
 अकारादिक्षकारान्तान् द्विचन्द्रवद्विवेदान् ।
 भूमिनेत्रचन्द्राश्च अश्लेषान्तं खगौ प्रिये ॥
 द्विभूनेत्रयुग्माश्चन्द्रेणचामिचन्द्रकान् ।
 मघादिश्लेषपर्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
 वद्विभूमिचन्द्राश्च युग्मेन्द्रेणवद्विकान् ।
 वेदेन मेदिता वर्णा रेवत्यांश्रगताः क्रमात् ॥
 पूर्वान्तरांश्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
 इमानि मातुषाण्यार्द्रान् चचाणि मनीषिणः ॥
 ज्येष्ठाशतभिषाहलाधिनृश्लेषाश्लेषाश्लेषाः ।
 पित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
 अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
 अशुराधाश्रगशिरःश्रवणा देवतारकाः ॥
 सजाती परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
 रघोमानुषयोर्नाशो वैरं दानवदेवयोः ॥
 जन्म सम्पत्तिपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वधः ।
 मित्रं परममित्रश्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
 जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्णनीयानि नक्षत्राणि ।
 सप्तचक्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् । खनक्षत्राज्ञाने
 खनामाचरसम्बन्धिनश्चाज्ञानीयम् ॥ * ॥

अथाकथञ्चक्रम् ।

“चतुरस्रं लिखित् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् ।
 पुनश्चतुष्कं तत्रामि लिखेद्दीमान् क्रमेण तु ॥

इन्द्रपितृवनेत्रयुगाकर्कशेषु
 ऋत्वष्टोऽश्रुचतुर्दशभौतिकेषु ।
 पातालपञ्चदशवद्विद्विमांशुकोष्ठे
 वर्णान् लिखित् लिपिभवान् क्रमशस्तु धीमान् ॥
 नामाद्यचरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाचरम् ।
 चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥
 पुनः कोष्ठगकोष्ठेषु सखतो नाम्ना ददितः ।
 सिद्धः साध्यः सुविद्योऽरिः क्रमाज्ज्ञेया मनी-
 षिभिः ॥
 सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु अपहोमतः ।
 सुविद्यो यद्दाम्नाञ्च रिपुर्मूलं निहन्ति ॥” * ॥

अथाकथञ्चक्रम् ।

“रेखाङ्क्यं पूर्वपरेण कुर्यात्
 तन्मध्येतो यान्यङ्कवेरभेदात् ।
 महेश्वरचोऽधिपतिक्रमेण
 तिर्यक् तथा वासुहुताग्नेन ॥
 आकारादिक्षकारान्तान् क्रीवञ्चीनान् लिखे-
 ततः ।
 तथा ऋ ऋ वर्णद्वयं ऋ ऋ तद्वि क्रीवं प्रचचते ॥
 एकैकक्रमतो लेखान् मेधादिषु दयान्तकान् ।
 गणयेत् क्रमशो भद्रे नामादिवर्णकादिमान् ॥
 मेधादितश्च मीनान्तं गणयेत् क्रमशः सुधीः ।
 जम्पुः खनामतो मन्त्री यावन्मन्त्रादिमाचरम् ॥
 सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादयः पुनः ।
 नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मे ॥
 सुसिद्धस्त्रिसप्तके रद्रे वेदाहृद्वाद्देशे रिपुः ।
 एतत्ते कथितं देवि ! अकथमादिकसुत्तमम् ॥
 ताराशुद्धिवर्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
 राशिशुद्धिश्चैतुपुरे च गोपात्रेऽकथम् ॥ सुतः ॥”

अथ ऋषिधनिचक्रम् ।

“कोष्ठान्येकादशान्यत्र वेदेन पूरितानि च ।
 अकारादिक्षकारान्तं लिखित् कोष्ठेषु तन्विवत् ॥
 प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु ह्रस्वदीर्घक्रमेण तु ।
 ह्रयं ह्रयं लिखित् च विचारे खनु साधकः ॥
 शेषेष्वेकैकशो वर्णान् क्रमशस्तु लिखित् सुधीः ॥
 हौ हौ खरौ पञ्चसु कोष्ठकेषु
 शेषान् खरान् घटसु षड्कमेकम् ।
 कादीन् ह्रयोषान् विलिखित्ततोऽर्णा-
 नेकैकमेकादशसु त्रिकेषु ॥
 घटकालकालवियदभिसुदवेद-
 खाकाशमूल्यादृष्टनाः खनु साध्यवर्णाः ॥
 युग्मद्विपञ्चवियदम्बरयुक्प्रशाङ्क-
 योमाश्विवेदशशिनः खनु साधकार्याः ॥
 नामात्कलादकटवाद्गजसुक्तशेषं
 ज्वालोभयोरधिकशेषवर्णं धनं स्यात् ॥
 मन्त्रो यदाधिकः स्यात् तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
 समेऽपि च जपेन्मन्त्रं न जपेत् ऋष्याधिके ॥
 मूल्या ह्यङ्गु विजानीयात्समाख्यं विवर्णयेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथोत्तरायञ्चक्रं यथा,—

“चक्रं सारं विलिख्य ग्रहपतिरयने संक्रमं यत्
 करोति

यस्मिन्मृषे तद्वर्णं मरयभयकरं मूलमूलोऽपि-
 दद्यात् ।
 तत् पश्चादारभ्य विविधभयकरं मूलपार्श्वार्थ-
 लाभः
 सख्यं स्यात् मूलमध्ये भवति च नियतं वित्त-
 वामक्रमेण ॥”

केतुचक्रं यथा,—

“कथं कृदि त्रिभयुगे क्रतुमानलाभौ
 घट्टुष्टभं चयकरं धनदं करे त्रिः ।
 वामे चतुर्षु च वजं पदयोस्तथाष्टौ
 ज्येष्ठौ भयश्च नितरामिह केतुचक्रम् ॥” * ॥

अहिचक्रं यथा,—

“अथाहिचक्रं वक्ष्यामि विभ्रान्तद्वयश्लाघोः ।
 ऊर्ध्वं रेखाकं लेख्यं तिर्यक् च पश्चरेखिकाः ॥
 स्थानहारसुखं चक्रमष्टाविंशतिकोष्ठकम् ।
 तत्र पौष्पाश्विन्यान्वर्णलक्षिकामघभाग्यभम् ॥
 उत्तराफल्गुनी लेखा पूर्वपङ्क्तौ भसप्रकम् ।
 अहिज्योऽजपादस्यं शतमं ब्राह्मसर्पभम् ॥
 पुष्यं हस्तं समाखेयं द्वितीयां पङ्क्तिमोस्थितम् ।
 अभिजिह्वानुवस्वत् सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् ॥
 चित्रभश्च तृतीयायां पङ्क्तौ धिष्ण्यस्य सप्तकम् ।
 विश्वसंभोयभं मूलां ज्येष्ठामैत्रिश्राखभम् ॥
 स्वातीं पङ्क्तौ चतुर्थ्यान्तु कर्कशं पद्मगात्रति ।
 हारप्राखे मघा याम्ये हारस्था कृत्तिका ततः ॥
 अश्वीशपूर्वाषाढादित्रिकपञ्चचतुष्टयम् ।
 रेवती पूर्वभाद्रस्त्रीर्भानि शेषाणि भास्वतः ॥
 उदयादिगता नाथो भग्नाः घट्टापशेषके ।
 दिनेन्दुसक्तयुक्तोऽसौ भवेत्तत्कालचन्द्रमाः ॥
 चन्द्रवत्साधयेत् सूर्यमन्त्रस्यैवैकालिकम् ।
 चन्द्र ऋषे यदाकेन्दु तदास्ति निश्चितं निधिः ॥
 भासु ऋषे स्थितौ तौ चेतदा श्रुत्यं न संशयः ।
 स्वस्वमे दितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्यये ॥
 स्थितं न लभ्यते द्रव्यं चन्द्रे क्र रणहान्विते ।
 पुष्टे चन्द्रे भवेन्मुद्रा क्षीणे चन्द्रेऽल्पको निधिः ॥
 हेमतारश्च तान्मारं रत्नं कांस्यं तथा त्रप ।
 नागं चन्द्रे विजानीयाद्वास्करादिग्रहे जिते ॥
 मिश्रैर्मिश्रं भवेत्तद्व्यं मूल्यां दृष्टिविवर्जिते ॥
 हेमतारश्च तान्मारं पाषाणं मृगययायसम् ।
 ह्यर्थादिग्रहे चन्द्रे द्रव्यभाणं प्रजायते ॥
 सुक्तराश्यांश्रमानेन भूमानं परिकल्पयेत् ।
 नीचे द्विजं परे नीचे जलसंस्थो भवेत्त्रिभिः ॥
 खोचस्ये तूर्ङ्गं द्रव्यं नवीश्रकक्रमेण च ।
 परमोक्षे भवेत्तुङ्गे भित्तिस्थान्चसंक्रमे ।
 अधिष्ठितं भवेत्तद्व्यं यत्र चन्दो गृहान्वितः ॥” * ॥

कुलाकुलचक्रं यथा,—

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 विषमाञ्चाकुलाः सर्व्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः ॥
 रविशुक्रो गुरुः शौरिखत्वारोऽत्राकुला मताः ।
 भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥
 वरुणादीभिर्जन्मलं कुलाकुलसुदाहृतम् ।
 कुलानि समधिष्णानि शेषभान्यकुलानि च ॥
 तिथौ वारे च नक्षत्रे अङ्कौ याधिनी जयः ।

कुलाख्ये स्थायिनो नूनं सन्धिष्वैव कुलाकुले ॥
अथ कुम्भचक्रम् ।
“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्यग्येखाप्रभेदितम् ।
क्रमाद्दुर्गमधो लेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ॥
भासुभाति लिखेत्तत्र रिक्तः पूर्ण इति क्रमात् ।
एवं राशिक्रमो लेख्यो रिक्तः पूर्ण इति द्विधा ॥
रिक्ते रिक्ता भवेद्यात्रा पूर्णं पूर्णा शुभावहा ॥”
अथ कोटचक्रम् ।

“अथातः सन्ध्वस्थामि कोटचक्रमिच्छाद्यथा ।
स्तोकोऽरिः कुरुते यत्र भूरिसैन्यपराजयम् ॥
प्रथमो ऋगमयः कोटो द्वितीयो जलकोटकः ।
तृतीयो ग्रामकोटश्च चतुर्थस्तत्र गहरः ॥
पञ्चमो गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ।
सप्तमो वक्रभूमिष्ठो विषमाख्यस्तथाष्टमः ॥
ऋगमये साधयेत् खण्डिं जलस्थो बन्धमोक्षयम् ॥
ग्रामदुर्गेऽभिदाहश्च प्रवेशं गहरे तथा ।
पञ्चमे स्थानभेदश्च भूतलं डामरे रणे ॥
वक्रस्थे कवियोगश्च विषमे स्थायियायिगौ ।
अतिदुर्गे कालकर्णं चक्रावर्णश्च टिङ्गनम् ॥
तुलावर्णश्च पञ्चाख्यो यत्रभेदश्च शार्ङ्गरम् ।
एतन्नामाष्टकं त्रैयं वर्गाष्टकक्रमेण च ॥
यस्य वर्गस्य ये भव्या वर्णास्तन्नामन्तराः ।
योऽवेत् तेन वर्गं तद्गर्गास्तस्य भङ्गदाः ॥
अथ ऋहः क माजाराश्च सिंहरु सुनीसुतः ।
त सर्पश्च प आरुश्च य गजः श आजासुतः ॥
दुर्गवर्गस्य ये भव्या वर्गनामस्थिता नराः ।
तद्गर्गे ते रणे त्वाव्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः ॥
अवर्गात् पश्चमे स्थाने खण्डिभङ्गश्च जायते ।
अवर्गादष्टकं त्रैयं पूर्वाद्यष्टदिशां क्रमात् ॥
कोटचक्रं लिखेत्तदा चतुरस्रं त्रिनाडिकम् ।
क्षत्तिकादीनि धिष्णाग्नि साभिजिन्ति न्यसेद्दुधः ॥
वह्निःकोटे तथा मध्ये कोटे मध्ये वह्निर्वह्निः ।
प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिः ॥
वह्निर्दादृशभास्त्र प्राकारे तारकाष्टकम् ।
दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ मध्ये स्तम्भचतुष्टयम् ॥
क्षत्तिकापुण्यसर्पश्च मघास्वातिविशाखमे ।
अगुराध्राभिजिद्विष्णुर्धनिष्ठाश्रियमा वह्निः ॥
अक्षा पुनर्वसुभास्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तराः ।
शतभं रेवती चैव प्राकारे तारकाष्टकम् ॥
ऋगरौद्रोत्तरा हस्तं मूलमाषाढपूर्वकम् ।
पूर्वात्तरा तथा भद्रा मध्ये ऋचाष्टकं विद्ः ॥
पूर्वं रौद्रं यमे हस्तं पूर्वावाढा च बाराणे ।
उत्तरे चोत्तरं भाद्रमेतत् स्तम्भचतुष्टयम् ॥
क्षत्तिकाद्यं मघाद्यश्च मैत्राद्यं वासवाष्टकम् ।
त्रौणि त्रौणि प्रवेशे च भानि द्वादश निर्गमे ॥
क्षत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधोऽयं प्रदर्शितः ।
दुर्गभाद्रगणनश्चात्र गृह्येत्त्वायं ततः फलम् ॥
चतुरस्रं तथाष्टकं त्रिकोणं वृत्तदीर्घकम् ।
अर्द्धचक्रं वर्तुलश्च गोस्तनं धतुराहति ॥
चतुरस्रे यथा न्यासो भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेशे निर्गमे स्तम्भे तथा वृत्तादिसप्तके ॥
दुर्गे भित्तिविभागेन दातव्यं धिष्णागमकम् ।

वाह्यमे मध्यमे चैव यत्रस्थाः क्रूरखेचराः ॥
तत्र स्थाने कृते यत्रे हस्तिदुर्गं सचैजिकम् ।
जह्दृष्टी च भौमाको किकरौ बुधभार्गवौ ॥
समदृष्टी च जीवेन्द्र शनिराहू ह्यधोदृष्टौ ।
नाडीत्रये वह्निर्मध्ये गर्भे नामादि लिख्यते ॥
कालपदौद्रशक्रभ्यः पराक्रमविवक्षया ।
धातुर्भे कालनाडीस्थे ऋतुर्मध्यपदे स्थिते ॥
चौयन्त्रयोपतापाश्च रौद्रनाथां पुरग्रहः ।
क्रूरा गर्भे पुरं हन्ति प्राकारे खण्डिकारकाः ॥
वह्निःस्था वेदके सैन्ये भङ्गदा नात्र संशयः ।
क्रूरा गर्भे शुभा वाह्ये गृह्यते निश्चितं पुरम् ॥
सौम्या मध्ये वह्निः क्रूरा अस्वाधं दुर्गमुच्यते ।
क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ॥
भेदाङ्गो भवेद्दुर्गे विना युद्धेन गृह्यते ।
प्राकारे संस्थिताः क्रूरा मध्ये सौम्यगृहा यदि ॥
दुर्गभङ्गे समुत्पन्ने भङ्गमायान्ति वेदकाः ।
मध्यनाडीस्थिताः सौम्याः क्रूरा वह्निरवस्थिताः ॥
सैन्यावर्तो वह्निः शत्रोर्विना युद्धेन जायते ।
प्राकारे पुरमध्ये च यदा क्रूरा अवस्थिताः ॥
सौम्या वाह्ये तदा दुर्गमयत्रे नापि सिध्यति ।
सौम्या मध्ये च कोटे च वाह्ये पापग्रहा यदि ॥
देवैर्ब्रह्मादिभिः कोटो गृह्यते न कदाचन ।
प्राकारवाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ॥
युद्धं प्राकारखण्डिश्च पुरभेदो न जायते ।
स्तम्भान्तरगता यस्य गृहाः सौम्याः शुभान्विताः ॥
भवेद्युक्तस्य कोटस्य न नाशो विद्यते क्वचित् ।
स्तम्भान्तरगता यस्य रविराहुशनेश्वराः ॥
भूमिपुत्रश्च तस्यासु नाशः कोटस्य निश्चितम् ।
सौम्या वाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरग्रहाः स्थिताः ॥
स्वयं दुर्गे प्रयच्छन्ति वेदकाय गडाधिपाः ।
वाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः प्राकारे शोभनग्रहाः ॥
रिपुदयं त्रयं याति विना युद्धेन निश्चितम् ।
प्राकारस्था गृहाः क्रूरा वह्निर्मध्ये शुभाः स्थिताः ॥
समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिपातो दिने दिने ।
सौम्याः क्रूरास्तथा चाष्टौ प्राकारमध्यवाह्यगाः ॥
एकस्या यत्र कुर्वन्ति संग्रामस्तत्र दास्यन्तम् ।
गजाश्वरथभूपालाः सामन्ता मण्डलेश्वराः ॥
कुर्वन्ति च भटा युद्धसुभयोरपि सैन्ययोः ।
विचार्य कुरुते युद्धं कोटचक्रं खरोदयी ॥
प्रवेशाधिष्ठागे चक्रे जीवपञ्चसंस्थिते ।
निष्पीथे कविरयं दुर्गे कर्मण्यं वेदकेऽर्धे ॥
कर्मण्यं कवियुद्धश्च राज्ञौ सुप्ते वह्निर्जने ।
प्रवेशनिर्गमावृत्तौ सेनयोरभयोरपि ॥
कवौ कोटे जयो युद्धे विपरीते पराजयः ।
विहाय प्रकृतं चारं वक्रं गच्छति चेद्गुरुः ॥
तदा प्राग्दिशि भङ्गः स्यात् रङ्गयोः पूर्वसैन्ययोः ।
भौमे च वक्रते भङ्गो भवेत् दक्षिणतोऽत्र च ॥
भवेत् पश्चिमतो भङ्गो भागवे वक्रगामिनि ।
बुधे वक्रगतौ चैव भङ्गश्चोत्तरतो भवेत् ॥
यदि तत्र स्थितौ स्यातां न आत्मकेशनेश्वरौ ॥
क्रूरो वक्रो प्रवेशार्धे पुरमध्ये स्थितो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो वाह्यभूपतेः ॥

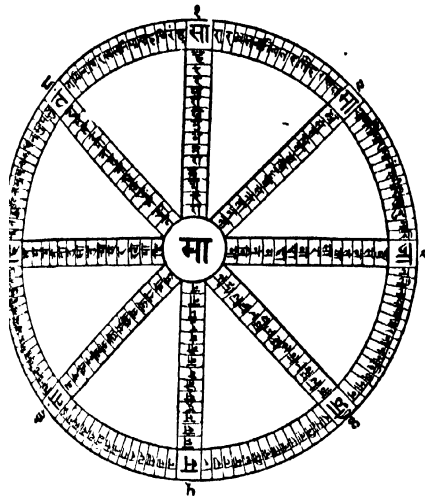
प्रवेशवाह्यगे क्रूरे वक्रे खसेन्यवियहः ।
दुर्भिक्षं ऋतुभङ्गौ च वह्निः सैन्यस्य जायते ॥
निर्गमर्चे वह्निःस्थे च क्रूरो वक्रं करोति के ॥
प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्थे पुरस्य च ।
पुरभे निर्गमे वक्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गे त्यक्त्वा तदा कावे दुर्गस्थः प्रपलायते ॥
यथा क्रूरैस्तथा सौम्यैः फलं ग्राह्यं विषयसा ॥
भिन्नेभिन्ने विजानीयात् कोटचक्रं न संशय ॥
दुर्गसैन्यं तथैवोचं प्राकारे मध्यभागम् ॥
नीचस्थं वेदकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः ॥
कोटे कोटाधिपे नीचो विपन्नो भौमभास्वरं ॥
समस्यौ च पुरे सर्वे उचस्यौ निष्कलौ च तौ ॥
प्राकारं वेदकं हन्ति उचस्यौ राहुस्यंभौ ॥
प्राकारस्थौ वह्निःसैन्यं नीचस्थौ तौ च निष्क ॥
चित्तैर्कपुत्रे तु रवौ गुरावश्चित्तेऽपि च ।
वक्रिता नैव शक्ताः स्युर्विघातुं कोटभेदनम् ॥
समदृष्ट्या गुरुशत्रुः पश्यतः सर्वतः सदा ।
तिर्यक्स्थितौ बुधशुक्रौ फलदौ नात्र संशयः ॥
उद्धं दृष्टिगृहे कुर्यात् टिङ्गनीयन्तवाहनम् ॥
समे च साधयेत् खण्डिं रन्ध्रपातमधोसुते ॥
कोटभं सुखपुच्छस्थं राहोर्धदि गलादिने ॥
कोटश्च भव्यते क्षिप्रं पूर्वोक्तविधिना पिरात् ॥
दुर्गमध्यगते सूर्ये जलप्रोषः प्रजायते ।
चक्रे भङ्गः कुजे दाहो बुधे बुधिवला नराः ॥
वाकपतौ दुर्गमध्यस्थे सुभिर्चं प्रचुरं फलम् ॥
चलचित्ता नराः शुक्रे ऋतुरोगी शूनेश्वरे ॥
राहौ मध्यगते दुर्गे भङ्गो भेदो महद्भयम् ॥
केतौ मध्यगते तत्र विषादः स्याद्गडाधिपे ॥
सौरिश्च वाकपतिश्चैव भवेतां दिशि संस्थितौ ॥
यस्यां तथा स कोटस्तु भव्यते नात्र संशयः ॥
इत्येवोक्तं फलं मध्ये एवं वाह्यगते गृहे ।
उपग्रहसमायोगादत्यन्तं प्राणसंशयः ॥
अकारादिस्रराः पञ्च पूर्वाशादिचतुष्टये ।
मध्यान्ताः सव्यमालेख्या अन्तस्थाः खण्डि-
कारकाः
दुर्गान्ताः खरो यस्य बालो वास्तमितोऽपि ॥
तद्दिने प्रारभेत् युद्धं दुर्गे सिध्यति नाशया ॥
इति कोटचक्रम्
इति समयान्तम् ॥॥ चक्रान्तरादि तत्तच्च
द्रष्टव्यानि ॥ (चित्रकाव्यविशेषः) । शब्दात्तद्
भेदः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशं
चमत्कारिविधाधिनामपि वर्तनीं तथापि
श्रीत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारो
विधायिभिर्वैरभेदेन उपचारत्वात् प्र
लङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, काबाला
५ । ६-१३ ।
“मारारिश्चक्रानेभसुखैराचारं हवा ।
चारारश्चस्तवा नित्यं तदतिहरण्यमा ॥
माता नतानां संघट्टः श्रियां बाधितसन्नामा
मान्याय सीमारामायां शंभेदिश्यादुमादिच
मायाविर्न महाहावा रसायातं लक्ष्मुषा ।
जातजीला यथा स्तरवाचं मन्दिशमावधीः ॥

चक्रकु

माममीदा श्ररय्यासुतसदेवावकपदा च धीः।
धीरा पवित्रा सन्नावात्रावीडा मातरारम ॥
माननापठं लोकदेवो वदस वन्नम ।
मनवा सादरं गत्वा सर्वदा हास्यमङ्ग ताम् ॥
मा सुषो राजस खासुंलोककूटेशदेवताम् ।
तां शिवावाशितां विद्वाध्याशितां हि सुतां
सुहि ॥
माहिवाख्ये रणेऽन्या तु सा तु नानेयमत्र हि ।
हिमातङ्गादिवास्तुं च कं कम्पिनसुपन्नतम् ॥
मातङ्गानङ्गविधिनासुना पादं तस्यतम् ।
तङ्गयित्वा श्ररस्यस्य निपात्याहनि रंहसा ॥”

अथ चक्रं वर्णविन्यासक्रमः ।

रु.पुं. (करोति अस्फुटशब्दम् । कृ + बाहुलकात्
रुः ततो निपातनात् द्वित्वे साधुः ।) चक्रवाक-
पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥
क्रकः, वि. (चक्र इव कायति प्रकाशते इति । कै +
कः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । खापेक्ष-
णीयापेक्षितसापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वम् ।
अपेक्षा च ज्ञापौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तत्राद्या यथा । एतद्वटज्ञानं यद्येतद्वटज्ञान-
जन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्वटज्ञानजन्य-
ज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्वटजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्वटजन्य-
जन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं
यद्येतद्वटवृत्तवृत्तः स्यात् तथास्विनोपलभ्येत
इति । इति तर्कशास्त्रम् ॥ (वेदान्तदर्शनमते तु
त्रयहसापेक्षग्रहकत्वं आत्माश्रयः । स्वग्रहसापेक्ष-
ग्रहसापेक्षग्रहकत्वं अन्योन्याश्रयः । स्वग्रहसापेक्ष-
ग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वम् चक्रकम् ॥”)
चक्रकारकं, स्त्री, (चक्रं चक्रवदाकारं करोत्यात्मनः
वक्रनखात्वा इति शेषः । यद्वा चक्रं चक्रा-
हविरखादिकं करोतीति । कृ + क्ण्वल् ।) व्याघ्र-
नखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
ककुब्जा, स्त्री, (चक्रस्य चक्राख्यौघधीलतादृश-
भेदस्य कुब्जा इव ।) चित्रपर्णी । इति शब्द-
चक्रिका ॥ चाकुलिया इति भाषा ॥ (चित्र-
पर्णिकाशब्दे श्रेयसस्या विवरणम् ॥)

चक्रपा

चक्रगजः, पुं, (चक्रेण चक्राख्या गच्यते शब्दार्थे ।
यद्वा चक्रं चक्राहतिदृश्याधौ गज इव । गज
इव दृश्यागमर्हक इत्यर्थः ।) चक्रमर्हकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रगङ्गा, पुं, (चक्रमिव वर्तुलाकारो गङ्गाः ।)
वर्तुलाकारोपाधानम् । इति चतुरश्रशब्दार्थे
हेमचन्द्रः ॥ गोलबालिश इति गालबालिश
इति च भाषा ॥
चक्रगुच्छः, पुं, (चक्रवद्गुच्छः पुष्पगुच्छोऽस्मिन् अस्य
वा ।) अग्नीकण्टकः । इति शब्दचक्रिका ॥
चक्रजीवकः, पुं, (चक्रेण कुम्भाद्युत्पादनयन्त्र-
विशेषेण जीवतीति । जीव + क्ण्वल् ।) कुम्भ-
कारः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रदंष्ट्रः, पुं, (चक्रं चक्राहतिदंष्ट्रायां यस्य चक्रमिव
दंष्ट्रा यस्येति वा ।) मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रदन्ती, स्त्री, (चक्रमिव दन्तरूपमिव च इत्येके ।)
दन्तीकण्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रदन्तीबीजं, स्त्री, (चक्रदन्त्या बीजम् ।) जय-
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । चक्रं
सुदर्शनाख्यं हृदयारादिलक्षणलक्षितमक्षम् ।
तस्य धरः । चक्रं धरति धारयतीति वा ।)
विष्णुः । (यथा, रघुः । १६ । ५५ ।
“विगाहितुं श्रीमहिमाशुक्लं
प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥”
चक्रं फया तस्य धरः ।) सर्पः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ८५ । ७० ।
“अङ्गिरःप्रसुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रधरास्तथा ॥”)
ग्रामजालिनि चि । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ८५ । ७६ ।
“यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा वृषाः ॥”)
चक्रनखः, पुं, (चक्रमिव नखः नखात्वात्प्रविशे-
ऽस्यस्य इति । “अर्घ्यं आदिभ्योच्” इत्यच् ।)
व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चक्रनामा, [नृ] पुं, (चक्रं सरचानिर्मितमधु-
चक्रं तन्नामेव नामास्य ।) मात्स्यधातुः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रनृत्यकः, पुं, (चक्रं कर्षणजन्यचक्राकाररेखा-
दिकं नयतीति । नी + क्ण्वल् ।) व्याघ्रनखः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रस्य नायके चि ॥)
चक्रपद्माटः, पुं, (चक्रं चक्रवत् यत् पद्मं दृश्याग-
तत्र अटति तं नृदातीत्यर्थः ।) चक्रमर्हक-
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥
चक्रपरिखाधः, पुं, (चक्रं दृश्यागं परिविध्यतीति ।
परि + अध + अच् ।) व्याघ्रनखः । इति
वैदिकम् ॥
चक्रपर्णी, स्त्री, (चक्राकारं पर्णमस्या इति ।
जातौ संज्ञायाम् वा डीष् ।) चक्रकुल्यालता ।
इति शब्दचक्रिका ॥
चक्रपाणिः, पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं पाणौ यस्य ।
अधिकरणवद्गुणीहसमासः ।) विष्णुः । इत्य-

चक्रम

मरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, विष्णोरष्टोत्तर-
शतनामकीर्तने ।
“वैकुण्ठचाच्युतो रामचक्रपाणिरधोऽक्षयः ॥”)
चक्रपादः, पुं, (चक्रं पाद इवास्य ।) रथः ।
(चक्रवत् पादा यस्य ।) हस्ती । इत्यजयपालः ॥
चक्रपुष्करिणी, स्त्री, (चक्रेण विष्णुचक्रेण खनिता
पुष्करिणी ।) मन्तिकर्णिका । इति काशीखण्डम् ॥
चक्रफलं, स्त्री, (चक्राकारं फलं फलकमस्य ।)
अखविशेषः । तत्पर्यायः । अङ्कनम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रबान्धवः, पुं, (चक्रस्य पद्मस्य बान्धवः बन्धुः ।)
सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
चक्रभृत्, [दृ] पुं, (चक्रं विभर्तीति । भृ +
क्षिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३८ ।
“चक्रभृद्विजयेशादिकेऽथैव गानभूविते ॥”)
चक्रभेदिनी, स्त्री, (चक्रं चक्रवाकमिधुनं भिनत्ति
एथक् करोतीति । भिद् + खिनिः । ततो डीप् ।
निष्ठायां हि चक्रवाकयोर्विधीजनं भवतीति
लोकप्रसिद्धम् ।) राक्षिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चक्रमखली, [नृ] पुं, (चक्राकारेण यन्मखलं
तदस्यस्य इति इनिः ।) अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चक्रमर्हः, पुं, (चक्रं चक्राकारदृश्यागं नृदातीति ।
नृद + “कर्मेण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
सुपविशेषः । चाकुन्दिया इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । एकगजः २ अङ्गुलः ३ गजार्धः ४
मेवाङ्गुलः ५ एकहस्ती ६ यावर्तकः ७ चक्र-
गजः ८ चक्रो ९ पुष्पाटः १० पुष्पाङ्कः ११ विम-
र्हकः १२ दृश्यागः १३ तर्कटः १४ चक्राङ्कः १५
सुकनाशनः १६ ङ्गुलीनः १७ प्रपुष्पाङ्कः १८
खण्डुङ्गः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-
मर्हकः २० पुष्पाटः २१ उरणाख्यः २२ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४७ ॥ प्रपुष्पाङ्कः २३ प्रपुष्पाङ्कः २४
उरणाख्यः २५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । श्लेष्मितातकफज्वरकुष्ठदृ-
पामादिदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जघ्नुत्वम् । खाडुत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तशूल-
क्षमिनाशित्वम् । चूडत्वम् । हिमलत्वम् । तत्-
फलगुणाः । उष्णताकुष्ठकण्डूदृविधानिलगुल्म-
कासक्षमिनाशनाशित्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्य गुणाः पर्यायाश्च यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“चक्रमर्हः प्रपुष्पाटो दृश्यागो मेघलोचनः ।
पुष्पाटः स्यादेकगजचक्रो पुष्पाट इत्यपि ॥
चक्रमर्हो जघ्नुः खाडू कण्डूः पित्तानिलापहः ।
चूडो हिमः कफशूलकुष्ठदृदृक्षिमीन् चरेत् ॥
हृत्पुष्पान्तपुष्पं कुष्ठकण्डूदृदृविधानिगान् ।
गुल्मकासक्षमिनाशनाशनं कटुकं सूतम् ॥”)
चक्रमर्हकः, पुं, (चक्रं दृश्यागविशेषं नृदातीति ।
नृद + क्ण्वल् ।) चक्रमर्हः । इत्यमरः । २ । ४
१४७ ॥ (खियाणु कापि अत इत्यच् ।

चक्रवा

राजमाहविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्यां। ४। २१३।
 “ललितादित्यभूर्भक्तुर्वल्लभा चक्रमर्दिका ॥”
 चक्रयानं, स्त्री, (चक्रिय अन्वितं यानम्।)
 रथादि। चक्रयुक्तवाहनम्। इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटादयः ॥
 चक्ररदः, पुं, (चक्रवदृष्टो रदः दन्तोऽस्येति।)
 शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चक्रलक्षणा, स्त्री, (चक्रं चक्राकारे द्रौ मण्डला-
 कारे कुष्ठादी वा लक्ष्यं आरोग्याय चिह्नं
 आरोग्यलक्षणमित्यर्थः यस्याः।) गुडूची। इति
 रत्नमाला ॥ (चक्रं लक्ष्यं यस्य इति युत्पत्त्या।
 रथे विष्णौ च पुं।)
 चक्रलताम्बः, पुं, (चक्र + रक्। चक्रः लक्षणकः
 लताम्बः यत्र यस्य वा।) बहुरसालवृक्षः। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रला, स्त्री, (चक्रं चक्राकारं लाति आदत्ते
 चक्राकारेण वर्द्धत इति यावत्। ला + कः तत्-
 टाप्।) उच्छटा। इत्यमरः। २। ४। १६० ॥
 चक्रवर्तिनी, स्त्री, (चक्राकारेण वर्त्तते इति।
 वृत् + णिनिः।) जनीनामगन्धद्रव्यम्। इत्य-
 मरः। २। ४। १५३ ॥ अलक्तकः। जटामांषी।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रं पृथ्वीचक्रं वर्त्तते
 अस्यां यद्वा चक्रं सेनाचक्रं अग्नेयचक्रं च-
 नयाधिष्ठितं सेनावृन्दं वर्त्तयितुं श्रीलम्ब्या
 इति। सर्वभूमेरीश्वरी ॥ चक्रेषु सम्बद्धेषु
 वर्त्तते या। यूषेश्वरी। यथा, कथासरित्-
 सागरे। २०। ११४।
 “एवं बालीऽपि जाताहं डाकिनीचक्रवर्तिनी ॥”
 चक्रवर्ती, [न] पुं, (चक्रं पद्माकारशुभचिह्नं
 करे वर्त्तते यस्य। वृत् + णिनिः। यद्वा चक्रं
 पृथ्वीचक्रं तेन वर्त्तते इति। वृत् + णिनिः।)
 समुद्रपरिवृतायाः सर्वभूमेरीश्वरः। तत्पर्यायः।
 सार्वभौमः २। इत्यमरः। २। ८। २ ॥ (यथा,
 प्रज्जन्तलायां १ म अङ्के।
 “जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
 पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥”)
 वास्तुकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रेष्ठः। यथा,
 गीतगोविन्दे। १। २।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्गा
 पद्मावतीचरणचरणचक्रवर्ती ॥”
 “चारणचक्रवर्ती गर्भकश्रेष्ठः।” इति तट्टी-
 कायां चैतन्यदासः। यद्वा पद्मावती महालक्ष्मीः
 राधा तस्याचरणचरणौ परिचर्यायां यच्चक्रं
 मण्डलं तत्र वर्त्तते इति युत्पत्त्या वैष्णवसम्प्र-
 दाचि विशेषः ॥
 चक्रवाकः, पुं स्त्री, (चक्र इत्याख्याया उच्यतेऽसौ।
 वच + कर्मणि घञ्। ततो “न्यङ्गादीनाम् ॥”
 ७। ३। ५३। इति कुल्लम्।) पक्षिविशेषः।
 चकाचकि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते।
 १। ६६। ५६।
 “धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः।
 चक्रवाकांश्च भद्रं ते जनयामास सैव तु ॥”)

चक्रव्यू

तत्पर्यायः। कोकः २ चक्रः ३ रथाङ्गाङ्गय-
 नामकः ४। इत्यमरः। २। ५। २२ ॥ भूरि-
 प्रेमा ५ इन्द्रचारी ६ सहायः ७ कान्तः ८
 कामी ९ रात्रिविशेषगामी १० रामावचो-
 पमः ११ कासुकः १२। अस्य मांसगुणाः।
 लघुत्वम्। क्षिप्रत्वम्। वलप्रदत्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, चरके खण्डस्थाने २७ अ।
 “चक्रवाकास्तथाथे च खगाः सन्धन्मुचारिणः।”)
 चक्रवाटः, पुं, (चक्रिय चक्राकारेण वाटः वेष्टनं
 यस्य।) क्रियारोहः। पर्यन्तः। शिखातटः।
 इति मेदिनी। टे। ६२ ॥
 चक्रवाङ्, स्त्री, (चक्रवद् वाङ्गते वेष्टयतीति। वाङ्
 + अच्।) चक्रवालम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पर्वतविशेषे पुं। इति मेदिनी। छे। ३८ ॥
 चक्रवातः, पुं, (चक्रवद्वातः। लक्षणपांशादीन्वा-
 दय चक्राकारेण भ्राम्यति यो वायुरिति यावत्।)
 भ्रमिवातः। चूर्णवातास इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः। वात्या २। यथा, भागवते। १०।
 ७। २०।
 “देव्यो नाम्ना लव्यावर्षः कंसभृत्यः प्रचोदितः।
 चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमभं कम् ॥”
 चक्रवालं, स्त्री, (चक्रमिव वाङ्गते वेष्टयतीति।
 वाङ् + अच्। अस्य लत्वम्।) मण्डलाकारेण
 परिणतं सन्धुहमात्रम्। मण्डलाकारो दिक्-
 सन्धुहः इति माधवी। इति भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः। मण्डलम् २। इत्यमरः। १। ३। ६ ॥
 (यथा, भागवते। ५। १८। १४।
 “हित्वा गृहं संद्वितचक्रवालं
 वृसिंहपादं भजताङ्गतोऽभयम् ॥”)
 चक्रवालः, पुं, (चक्रिय चक्राकारेण वलते लोका-
 लोकौ परिवेष्ट्य विराजते इत्यर्थः। वल + बाहु-
 लकान्तु णः। अस्य पर्वतस्य लोकालोकपरि-
 वेष्टनकारितया विराजमानत्वात्तथात्वम्।) लोका-
 लोकपर्वतः। इत्यमरः। २। ३। २ ॥ (मनुष्यादीनां
 मण्डलाकारेण स्थितिः। यथा, हरिवंशे। ७६। ३५।
 “एवं स ज्ञाणो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः।
 शारदीयु सचक्रासु निशासु समुदे सुखी ॥”)
 चक्रवृद्धिः, स्त्री, (चक्रमिव चक्रधमणमिव वृद्धिः
 उत्तरोत्तरं वृद्धेरपि वृद्धिरित्यर्थः।) यच्च वृद्धि-
 रूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
 दास्यामीतिस्त्रीकरोति तत्र या वृद्धिः सा। सुदेर
 सुदे इति भाषा। यथाह नारदः।
 “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥”
 (तथाच मनुः। ८। १५३।
 “चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या।”
 “कायिका कायसंयुक्ता मासयाह्या च कालिका।
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋषिणा हता ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टवृत्तवृत्तव्यतिवचनम् ॥)
 चक्रव्यूहः, पुं, (चक्रवत् मण्डलाकारेण रचितो-
 व्यूहः रचनयाधिष्ठापितः सेनासन्धुह इति
 यावत्।) युद्धार्थमण्डलाकारेण सैन्यरचना।
 (यस्य रचनालक्षणादिचक्रग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥

चक्राङ्गः

ब्रह्मोऽयमभिमन्युवधेषुना भगवता द्रोणा
 खाभिकल्पितः। यथा, महाभारते। ७।
 १२—२३।
 “चक्रव्यूहो महाराज! आचार्यैः खाभिकलि
 तञ्च शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशित
 अवस्थानेषु विन्यस्ताः कुमारः सन्धुवर्षसः
 सङ्घातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ॥
 ललाभिसमयाः सर्वे सुवर्षविलसत्प्रजाः।
 रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः।
 सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः।
 चन्दनागुर्दिग्धाङ्गाः स्रग्विणः स्रग्वासः
 संहिताः पर्यधावन्त कार्णिक्यं प्रति युयुत्सवः
 तेषां दृशसहस्राणि बभूवुर्दृष्टन्निनाम् ॥
 पौत्रं तव पुरस्कृत्य लक्ष्यं प्रियदर्शनम्।
 अन्योन्यसमदुःखास्ते अन्योन्यसमसाहसाः।
 अन्योन्यं सङ्गमानाश्चाप्यन्योन्यस्य हृते रत
 दुर्योधनस्तु राजेन्द्र! सैन्यमध्ये यवस्थितः।
 कर्णदुःश्रान्तपैवुंती राजा महाराथेः।
 देवराजोपमः श्रीमान् श्वेतच्छत्राभिसंवृतः।
 चामरयोजनाक्षेपैरुदयन्निव भास्करः।
 प्रसुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणोऽवस्थितनायकः।
 सिन्दुराजस्तथाऽतिष्ठत् श्रीमान् मेरुरिवाण
 सिन्दुराजस्य पार्श्वस्था अश्वस्थामपुरोगमाः
 सुतास्तव महाराज! त्रिंशत्त्रिंशसन्निभाः
 गान्धारराजः कितवः प्रख्यो भूरिश्रवास्तथा
 पार्श्वतः सिन्दुराजस्य यराजन्त महाराथाः
 चक्राङ्ग्या, स्त्री, (चक्रवत् चक्राकारेण वा
 मत्र।) काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति रा
 निर्घण्टः ॥
 चक्रश्रेणी, स्त्री, (चक्रमिव चक्राणां वा श्रे
 यत्र।) अजश्रेणीवृक्षः। इति रत्नमाला।
 चक्रसंघं, स्त्री, (चक्रिय वैद्यकयोगचक्रेण संज्ञा
 इति। सं + घ्रा + कः। चक्रस्य संज्ञा सं
 यस्य इति वा।) वज्रम्। इति हेमचक्रः।
 चक्रसंवरः, पुं, (चक्रं अविद्याकामकर्मादिषु
 विषयवासनासन्धुहं इन्द्रियाणां सन्धुहं
 संवृणोति संश्रमयतीति। सं + वृ + अच्
 बुद्धभेदः। तत्पर्यायः। चेरम्बः २ हेरक
 देवः ४ वचकपाली ५ निमुष्ठी ६ शशिप्रेश
 ७ वज्रटीकः ८। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चक्रा, स्त्री, (चक्रं लघु + रक्। तत्तडाप्।) गा
 सुक्ता। कर्कटश्रेणी। इति राजनिर्घण्टः।
 चक्राङ्गी, स्त्री, (चक्रिय चक्राकारेण अङ्गीते गच्छ
 त्यर्थः। अकि गतौ + अच् ततो ङीष्।) हंसं
 इति शब्दरत्नावली ॥ चक्राकी च पाठः।
 चक्राङ्गः, पुं, स्त्री, (चक्रिय चक्राकारेण अङ्ग
 गच्छतीति। अङ्ग + अच्) हंसः। इत्यमर
 २। ५। २३ ॥ (यथा, महाभारते। ८। ४। १२।
 “इदम्वृक्षः चक्राङ्गावचः काकं विहङ्गमाः।
 चक्रमङ्गमस्तेति युत्पत्त्या रथोऽपि ॥ (च
 वाकः। यथा, मनुः। ५। १२।
 “कलविहङ्गं हंसं हंसं चक्राङ्गं यान्बकुलुटम्।

चकी

क्राङ्गा, स्त्री, (चक्रमिवाङ्गमस्यस्याः इति । “अर्घ्यं आदिभ्योऽङ्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततटाप् ।) सुदर्शना लता । इति रत्नमाला ॥
 क्राङ्गी, स्त्री, (चक्राङ्ग + जातौ ङीष् ।) कटु-
 रोहिणी । इति मेदिनी । गे । ३५ ॥ (अस्याः
 पर्यायाः यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
 “कङ्गी तु कटुका तिका जम्बूदिना कटुम्भरा ।
 अशोका मन्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
 मन्स्यपिता काळवन्हा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”)
 हृसी । इति शब्दरत्नावली ॥ हिलमोषिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जिष्ठा । उषधौ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटशङ्खी । इति रत्नमाला ॥
 क्राटः, पुं, (चक्रं घूर्णताजालं प्राण्यसम्बद्धं
 आलम्ब्य अटतीति । अट् + अच् ।) विषवैद्यः ।
 घूर्णः । दीनारः । इति मेदिनी । टे । ४२ ॥
 क्राञ्जः, त्रि, (चक्रे कर्मणादिकं इति । झ + कान
 प्रत्ययः । ततो धातौ अभ्यस्तं णत्वम् ।)
 जतवान् । कर्मवाच्ये जतः । भाववाच्ये ङी
 जतम् । इति सुगन्धोद्यमकरणं तट्टीका च ॥
 क्राधिवाची, [नृ] पुं, (चक् लभौ + रक् । चक्रं
 लभजनकं अधिवासयतीति । अधि + वस् +
 णिच् + णिनिः ।) नागरङ्गशृङ्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्रावर्णः, पुं, (चक्राकारः आवर्णः ।) घूर्णनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 क्राङ्गः, पुं, (चक्र इत्याङ्गा संज्ञा यस्य ।)
 चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रवाक-
 पक्षिविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २४ ।
 “हंससारसचक्राङ्गाकालकादयः खगाः ॥”
 यथाच हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।
 “चक्राङ्गोऽतिक्रियायशुक्रजननोऽष्ट्योऽतिरथो-
 ष्टुः ॥”)
 क्रः, पुं, (करोतीति । झ + “आङ्गमहजनः
 किकिनौ लिट् च ।” ३ । २ । १७१ । इति क्तिन् ।
 स च लिङ्त्वन् ।) कर्मा । इति सुगन्धोद्यमम् ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । २ ।
 “चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥”
 “चक्रये पुत्रवार्धकरण्यश्रीलाय ॥” इति द्या-
 नन्दस्तभाष्यम् ॥)
 क्रिका, स्त्री, (चक्रं चक्रवद्गोलाकारो विद्यते
 अत्रास्या वा । चक्र + ठन् टाप् च ।) जानु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्यां ।
 ४ । ३७६ ।
 “अयोभयघनादायि भृशचक्रिकया समम् ॥”)
 क्रो, [नृ] पुं, (चक्रं सुदर्शनाख्यं मनस्तात्वा-
 लकामिति यावत् अस्यास्तीति । चक्र + इनिः ।)
 विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११० ।
 “अरीरः कुण्डली चक्रो विक्रम्यर्जितशासनः ॥”
 चक्रं ग्रामचक्रं ग्रामसम्बद्ध इत्यर्थः । अधिकादि-
 तयाख्यस्य इति इनिः ।) ग्रामजालिकः ।
 (चक्रं चक्राकारचिह्नविशेषोऽस्यस्य ।) चक्र-
 वाकः । (चक्रं घटादिनिर्माणाकारखण्डविशेषः ।

चक्षुः

सोऽस्यस्य इति ।) कुलालः । (चक्रं पञ्चा अस्यस्य
 इति ।) सर्पः । स्रचकः । इति विश्वमेदिनी ॥
 अजः । तैलिकमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 चक्रवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ चक्रमर्हः ।
 तिनिशः । आलनखः । काकः । खरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (कुलालतैलिकराजचक्रवर्णश्रा-
 दर्थे प्रमाणं यथा आर्यासप्तशत्याम् । ५६२ ।
 “खेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैल-
 कारस्य ।
 चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
 चक्रौ ॥”)
 चक्रविशिष्टे त्रि । (चक्रयुक्तरथादियानारूढः ।
 यथाह मनुः । २ । १३८ । [स्त्रियाः ॥”
 “चक्रियो दशमोऽस्यस्य रोगिणो भारिकः
 “चक्रियः चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लकभट्टः ॥)
 चक्रोवान्, [तृ] पुं, स्त्री, (“आसन्दीवद्वीव-
 चक्रोवदिति ।” ८ । १२ । चक्रशब्दस्य चक्रो-
 भावः ततो निपातनात् साधुरिति ।) गर्हभः ।
 इत्यमरः ॥ राजविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 चक्रुः, पुं, (करोतीति । झ + “कुर्भञ्च ।” उर्गा
 १ । २२ । इति क्तः ।) कर्मा । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुग्राहिट्टिणः ॥
 चक्रेश्वरी, स्त्री, (चक्राणां जिनविशेषाणां ईश्वरी
 अधिष्ठात्री ।) जिनाणां विद्यादेवीविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 चच, ल उ वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 व्यात्मं सकं-संट ।) वदः कथनम् । (दर्शने च
 इति केचित् ।) ल उ, आचष्टे धर्मं धीरः ।
 तृतीयस्वरानुबन्ध इति प्राञ्चः । इकार उच्चा-
 रणार्थ इति केचित् । छन्दसि शुभागमार्थ इति
 केचित् । वेदेषुच्चारणार्थ इति केचित् । अत्र
 बहवस्तु तृतीयस्वरो भ्रमकारितः किञ्च चतुर्थ-
 स्वरानुबन्धोऽर्थं निहाया इमनिधार्थः तेन
 वर्जनार्थं आनकसाजादेशयोरप्राप्तौ आचष्टं
 वर्जनमित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥
 चचय्यं, स्त्री, (चच्यते कथ्यते मद्यपानाय मद्य-
 पानेन सह वा । चच + ल्युट् । यद्वा, चच्यते
 भक्ष्यते मद्यमनेनेति । चच + ल्युट् निपातनात्
 कान्तागमञ्च ।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम् । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७१ ॥ (चच + भावे लुट् ।)
 कथनम् । (दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३ । ५ ।
 “स्तृष्योत वर्हिरानुधगृष्टतृष्टं मनोषियः ।
 यत्रान्दस्य चचय्यम् ॥”)
 चचाः, [स्] पुं, ट्टस्यति । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 उपाध्यायः । इत्युच्चारिकोषः ॥ (स्त्री, दर्श-
 नम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ३ ।
 “इन्द्रो दीर्घाय चचस आ ख्यं रोहयद्वि ।
 वि गोभिरद्विभैरयत् ॥”)
 चक्षुः, [स्] स्त्री, (चक्ष् पश्यत्यनेनेति । चक्ष +
 “चक्षेः शिञ् ।” उर्गा । २ । १२० । इति
 उंसिः स च शित् । शित्वात् आजादेशाभावः ।)

चक्षुष्यः

दर्शनेन्द्रियम् । तस्य चाख्यं उद्भूतरूपम् । तद्दर्श-
 न्यम् २ पृथक्त्वम् ३ संख्या ४ विभागः ५
 संयोगः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ खेदः ९
 द्रवत्वम् १० संख्यापरिमाणम् ११ योग्यवृत्ति-
 क्रिया १२ योग्यवृत्तिजातिः १३ योग्यवृत्तिसम-
 वायः १४ । अस्तिश्रयसहकारिणः आलोकः
 उद्भूतरूपं महत्त्वम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अस्वाधिष्ठात्री देवता ख्यः । इति श्रीभाग-
 वतम् । तत्पर्यायः । लोचनम् २ नयनम् ३
 नेत्रम् ४ ईक्षयम् ५ अक्षि ६ इक्ष ७ इक्षिः ८ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ अन्वकम् ९ दर्शनम्
 १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तपनम् ११ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ विलोचनम् १२ दृशा १३
 वीक्षयम् १४ प्रीक्षयम् १५ देवदीपः १६ देव-
 दीपः १७ इक्षिः १८ इक्षी १९ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ * ॥ यथा, कर्मलोचने ।
 “पाणिभ्यां न सृष्टेः चक्षुष्यो नैकपाणिना ।
 चक्षुः परद्विताकाङ्क्षी न सृष्टेदेकपाणिना ॥”
 मेघशङ्खीट्टः । इति रत्नमाला ॥
 चक्षुर्वहनं, स्त्री, (चक्षुष्योतिर्वहत्यनेनेति ।
 वह + लुट् । चक्षुष्योतिट्टिकारित्वादेव तथा-
 लम् ।) मेघशङ्खीट्टः । इति रत्नमाला ॥
 चक्षुःश्रवाः, [स्] पुं, (चक्षुर्नयनमेव श्रवः श्रवणं
 यस्य ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥
 (यथा, नैषधे । १ । २८ ।
 “इति स चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
 स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥”
 अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “यादृशाश्रीविषः सर्पो द्विजिह्वोऽहः सरीसृपः ।
 चक्षुःश्रवा दन्दशूको गूढपात् पद्मगोरगाः ॥”)
 चक्षुष्यं, स्त्री, (चक्षुषि लोचनाय हितम् । चक्षुस्
 + “शरीरावयवान् यत् ॥” ५ । १ । ६ । इति
 यत् ।) प्रपौखरीकम् । अस्य पर्याया यथा,
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “प्रपौखरीकं चक्षुष्यं शीतं श्रीपुष्पपुखरी ॥”
 सौवीराङ्गनम् । खर्परीतुत्यम् । इति राज
 निर्घण्टः ॥
 चक्षुष्यः, पुं, (चक्षुषि हितः । “शरीरावयवान्
 यत् ॥” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) केतकट्टः ।
 पुखरीकट्टः । इति मेदिनी । ये । ८२ ॥
 श्रीभाङ्गनट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसा-
 ङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 चक्षुष्यः, त्रि, (चक्षुषि हितः । चक्षुष् + यत् ।)
 प्रियदर्शनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । ३ । ४६५ ।
 “धिया भाव्यानुगामिन्या चैष्टमानो न याचितम् ।
 अभूत् सर्वस्य चक्षुष्यः स तु दुर्लभवर्धनः ॥”
 चक्षुषः । इति विश्वः । यथा, माघे । ८ । ५७ ।
 “चक्षुष्यः खलु महताम्परैरलङ्कृतः ॥”
 “चक्षुषि भवचक्षुष्यः प्रियोऽक्षजञ्च ॥” इति तट्टी-
 कायां मल्लिनाथः ॥ चक्षुर्हितः । इति मेदिनी ।
 ये । ८२ ॥ (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने २० अध्याये ।

चञ्चलं

“दक्षिणो भारतः श्रेष्ठश्चञ्चल्यो बलवर्द्धनः ॥”)
 चञ्चुष्या, स्त्री, (चञ्चुष्य + टाप् ।) कुलत्थिका ।
 सुभगा । इति मेदिनी । ये । २२ ॥ अजश्रद्धी ।
 अरण्यकुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चच, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
 सकं-सेट् ।) न, चञ्चोति । इति दुर्गादासः ॥
 चकुरं, स्त्री, (चकति लृप्रोत्थनेन । चक + उरच् ।
 इदित्वात्सुम् ।) यानमात्रम् । तत्पर्यायः ।
 धोरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चकुरः, पुं, (चकते लृप्रोत्थनेन । चक + उरच् ।
 इदित्वात्सुम् ।) रथः । उच्यते । इति मेदिनी ।
 रे । १५३ ॥
 चक्रमणं, स्त्री, (पुनःपुनरतिशयेन वा क्रान्त्यतीति ।
 चक्रम + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनर्भ्रमणम् । (यथा,
 भागवते । ३ । २१ । ५० ।
 “ननं चक्रमणं देव ! सती संरक्षयायं ते ।
 वधाय चासतां यत्नं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ॥”)
 अतिशयभ्रमणम् । इति आकरणम् ॥ (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ।
 “स्थानासनं चक्रमणं यानयानातिभाषणम् ॥”)
 अनतिदेहपीडाकारकचक्रमणस्य गुणाः । आयु-
 र्वलमेधाजीवियशुद्धिकारित्वम् । सदोपानद्रहित-
 पादचक्रमणदोषाः । अनारोग्यत्वम् । अनायुष्य-
 त्वम् । इन्द्रियदृष्टिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 चक्रः, त्रि, शोभनः । दक्षः । इति मेदिनी । गे । ७ ॥
 (पुं, राजमन्त्रविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 “अन्तरङ्गाश्च चक्रादा येभ्यस्तत्र मन्त्रिणः ।
 तैः स्त्रीवदासितन्त्राणां चक्षैः प्रस्त्रान्वितैरपि ॥”)
 चचेडा, स्त्री, (चि + बाहुलकात् उः । चं उप-
 चीयमानं अखवत् फलं अस्याः ततो निपा-
 तनात् साधुः ।) फललताविशेषः । चिचिडा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । वेष्टकूलः २ श्वेत-
 राजी ३ हृत्फलः । अस्या गुणः । पटोल-
 गुणात् किञ्चिन्नूनत्वम् । विशेषात् शोभिण्यो
 द्वितत्त्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 चचत्पुटः, पुं, (चचत् गुरुलघूनां लयविशेषाणां
 पुटं ह्रस्वं यञ् ।) तालप्रभेदः । यथा,—
 “ताले चचत्पुटे ज्ञेयं गुरुह्रस्वं लघु ब्रूतम् ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 चचत्पुटोऽपि कुत्रचित् पाठः ॥
 चचरी, स्त्री, पुं, (चचूर्यते पुनः पुनरतिशयेन
 वा चरति भाष्यतीति । चर + यङ् लुक् ततो
 टक् टित्वात् डीप् च ।) भ्रमरी । यथा,—
 “करी वरी भरीति चेद्दिशं सरी सरौति काम् ।
 स्थिरी चरी करीति चेन्न चचुरीति चचरी ॥”
 इत्यङ्गटः ॥
 चचरीकः, पुं, (चरति पुनःपुनरिति “फर्द्ध-
 रीकादयश्च ॥” उणां । ४ । २० । इति यद्
 लुगन्तेन साधुः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चचलं, त्रि, (चचं गतिं जातीति । ला + कः ।)
 अस्थिरम् । (यथा, हरिवंशे । ६४ । ७ ।
 “एवं वत्सान् पालयन्तौ शोभमानौ महावनम् ।

चञ्चुः

चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ क्व किशोराविव चञ्चलौ ॥”)
 तत्पर्यायः । चलनम् २ कम्पनम् ३ कम्पम् ४
 चलम् ५ लीलम् ६ चलाचलम् ७ तरलम् =
 पारिभवम् ८ परिभवम् १० । इत्यमरः । ३ ।
 १।७५ ॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥
 वायौ पुं । इति मेदिनी । खे । ६० ॥
 चचला, स्त्री, (चचं लाति । ला + कः टाप् च ।
 यद्वा चचलं चाचल्यं अस्थस्याः इति आच् ।)
 लक्ष्मीः । विद्युत् । इति मेदिनी । खे । ६० ॥
 पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वर्णवृत्त-
 विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 “तूर्यतालपञ्चराजमेरुहारनायकेन ।
 चामरध्वजेन चापि मखिता सुवर्णकेन ॥
 वर्यितातिसुन्दरेण पद्मगेन्द्रपिङ्गलेन ।
 चचला चकोरचारलोचने सुमङ्गलेन ॥”)
 चचा, स्त्री, (चच + आच् + टाप् ।) नलनिर्मिता ।
 चाच इति भाषा । (चचेव मनुष्यः । इति
 इवार्थे कन् ततः “सुम्नगुथे ॥” ५ । ३ । ६८ ।
 इति कनो लुप् ।) लणनिर्मितपूरवः । इति
 मेदिनी । चे । ५ ॥
 चचुः, पुं, (चच + बाहुलकात् उः ।) गोना-
 डीचः । स तु नाडीचशाकः । अरखल्लः ।
 इति मेदिनी । चे । ५ ॥ ऋगः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ रत्नेरखः । सुद्रचचुल्लः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चचुः, स्त्री, (चचति प्राप्नोति यच्छाति भक्ष्यमनया ।)
 पत्नियामोष्ठः । पाखिर टोट् इति भाषा ।
 (यथा, चातकाष्टके । ६ । [जानीमहे
 “भातश्चातक ! पातकं किमपि ते सव्यं न
 यन्तेऽस्मिन् पतन्ति चचुपुटके द्विचाः पयो-
 विन्धवः ॥”)
 तत्पर्यायः । ओटिः २ । इत्यमरः । २।५।३६ ॥
 चचुः ३ चोटी ४ चचुका ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ षपाटिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पच-
 शाकविशेषः । तत्पर्यायः । विजला २ चचुः ३
 कलभी ४ चौरपञ्चिका ५ चचुरः ६ चचुपत्रः ७
 सुशाकः = चेष्टसम्भवः ८ । अस्या गुणाः । मधु-
 रत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधन-
 त्वम् । गुल्मोदरविबन्धाश्रोगहृद्यीनाशित्वम् ॥
 “चिचचचुचिचुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तिका ।
 चचुः श्रौता सरा रथा खाड्यी दोषत्रयापहा ।
 धातुपुष्टकरौ बल्या मेध्या पिच्छिलिका सृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तस्या बीजस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 गुल्मशूलोदररोगविषलघ्णदोषकण्डूखर्जूरकुष्ठनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवहारोऽस्य यथा,
 “ध्यामे परिणते यस्तु विबन्धमतिस्वार्थेते ।
 समूलपिच्छमन्त्यात्सं बहुश्रः संप्रवाहिकम् ॥
 तं मूलकानां यथैव वदरायामपापि वा ।
 उपोदकायाः क्षीरिण्या यवाया वास्तुकस्य वा ॥
 सुवर्चलायाश्चोष्णां श्राकेनावरगुणस्य वा ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

चटकः

चचुका, स्त्री, (चचु + खार्थे कन् टाप् च ।
 चचुः । पत्नियामोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ।
 चचुपत्रः, पुं, (चचाकारं पत्रमस्य) चचुशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 चचुष्टत्, पुं, स्त्री, (चचुं विभर्षीति । च-
 क्तिप् ।) पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चचुमान्, [त्] पुं, स्त्री, (चचुरस्यस्येति । ति
 योगे मतुप् ।) पत्नी । इति हारावली ।
 चचुरः, पुं, (चचति चचुवदाहतिं गच्छतीति
 चच गतौ + बाहुलकात् उरच् ।) चचुशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (दचः । यथा, काण्ड
 खण्डे । १० । ४६ ।
 “विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिकाचारचचुरः
 कदाचिच्चिन्तयामास हृदिध्यात्वा महेन्दरम् ॥
 चचुक्षिचः, पुं, (चचुः क्क्षिचिर्व यस्य ।) का
 खवपत्नी । तत्पर्यायः । सुयहः २ पीततुङ्गः
 इति त्रिकाण्डशेषः । मयलः ४ चचुक्षिचः ५
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
 चचुक्षिचिकः, पुं स्त्री, (चचुक्षिचि + खार्थे कन् च
 चचुः क्क्षिचिर्व यस्य इति क्प् ।) चचुक्षि
 पत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥
 चचुः, स्त्री, (चचु + “ऊडुमः ।” ४ । १ । ११ ॥
 इत्यस्य “अप्राण्यजातेश्चारण्ज्वादीनामप
 संख्यामम् ॥” इति वार्तिकोक्त्या ऊड् ।) चचुः
 इति हेमचन्द्रः ॥
 चट, भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां परं सं-
 सेट् ।) चटति । इति दुर्गादासः ॥
 चट, क वधे । भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुं-
 परं-सकं-सेट् ।) क, चाटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 चटकः, पुं, (चटति भिन्नति धान्यादिकं चचुपुटेनेति
 चट भेदे + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३३
 इति पचादित्वाद् च ततः खार्थे कन् ।) पत्न-
 विशेषः । चटा इति भाषा ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । १ । ४ । ८ ।
 “वीर्य प्रेमाद्भुतं तत्र बाले चटकयोस्तदा ।
 यासच्चिन्तातुरः कामं मनसा समचिन्तयत् ॥”
 तत्पर्यायः । कलविङ्कः २ । इत्यमरः । २।५।१८
 चिचट्टः ३ यदनीडः ४ उवाययः ५ । इति
 हारावली ॥ कामुकः ६ नीलकण्ठकः ७ काल-
 कण्ठकः = कामचारी ८ । इति जटाधरः ।
 कलाविकलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्नाम-
 गुणाः । श्रौतत्वम् । लघुत्वम् । सुक्रबलप्रदत्वम् ।
 तद्विचारण्यचटकं तत् क्रयं लघु पथ्यम् ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“चटकाः श्लेष्मलाः क्षिग्धा वातघ्नाः सुक्रलाः
 परम् ।
 गुरुष्वास्त्रिभ्रमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ॥”
 इति वाभटे सूक्ष्मस्थाने षष्ठोऽध्याये ।
 “चटका मधुराः क्षिग्धा बलसुक्रविवर्द्धनाः ।
 सन्निपातप्रशमनाः श्रमना भारतस्य च ॥”
 इति चरके सूक्ष्मस्थाने २७ अध्याये ॥

चटुषा

कका, स्त्री, (चटका + खार्थे कन् । "उद्दी-
चामानः स्थाने यकपूर्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ ।
इति पञ्चे इदादेशाभावः ।) चटका । इति
सुग्धबोधयाकरवम् ॥

शका, स्त्री, (चटक + टाप् ।) चटकपत्नी ।
(चटकस्य चटकाया वा चटपत्न्यम् । चटका +
रेरक् । स्त्रियामपत्ये लुक् वक्तव्यः । तत्र टाव-
न्नात् तद्धिते लुप्ते "लुक् तद्धितलुकि ।" १ । २ । ४६ ।
इति टापो लुकि पुनः आजादातट्टाप् । स च
जातिलक्ष्यङीषो वाधकः ।) चटकचटपत्न्यम् ।

चटौ इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥
पिप्लीमूलम् । इत्यमरटीकायां नारायणचक्र-
वर्ती ॥ ग्रामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चटकाशिरः [स] स्त्री, (चटकायाः शिर इव ।)
पिप्लीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

शकिका, स्त्री, (चटका + खार्थे कन् । "उद्दी-
चामानः स्थाने यकपूर्वायाः ।" ७ । ३ । ४६ ।
इति इदादेशः ।) चटका । इति सुग्धबोध-
याकरवम् ॥

टिका, स्त्री, (चटति भिनत्ति रोगादिकं नाश-
यनोत्तर्यः । चट + बाहुलकात् इकन् ।) पिप्ली-
मूलम् । (चटति भिनत्ति ध्यात्यादिकं खचक्षु-
पुटेनेति ।) चटका । इति हलायुधः ॥

टिकाशिरः [स] स्त्री, (चटिकायाः चटकपत्न्याः
मसकमिव आलतिरस्य ।) पिप्लीमूलम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥

टिकाशिरः, पुं, ("सर्वे सान्ना अदन्ताः स्युः ।"
इत्युक्तेः प्रबोहरादित्वात् सलोपः ।) पिप्ली-
मूलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

पर्यायं पिप्लीमूलं षडग्रन्थिचटिकाशिरः ॥")
टुः, पुं, (चटति श्लोकसन्तापादिकं भिनत्तीति ।
चट भेदे + "ऋग्यादयश्च ।" उर्गा । १ । ३७ ।
इति कुः ।) प्रियवाक्यम् । (यथा, माघे ।
३ । ६ ।

"ह्यायां निजस्त्रीचटुलालसार्गा
मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ॥")
उदरम् । त्रितनामासनभेदः । इति मेदिनी ।
टे । १४ ॥ प्रियभाषणे स्त्रीवल्लङ्गोऽपि । इति
संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥

टुलः, त्रि, (चटतीति । चट + बाहुलकादुलच् ।
यद्वा, चटु + "सिभादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ६७ ।
इति मत्वर्थे लच् ।) चक्षकः । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

"नासातिमाचचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रियायनविभ्रमचेष्टितानि ॥")
सुन्दरः । इत्युणादिकोषः ॥

टुला, स्त्री, (चटुल + "आजादातट्टाप् ।" ४ ।
१ । ४ । इति टाप् ।) विदुत् । इति जटाधरः ॥
(गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । ४७ ।

"चटुला चक्षिका चित्रा चित्रमाख्याविभूषिता ॥")
चटुलोलः, त्रि, (चटुलचक्षुः लोलश्च । अति-
चक्षुलत्वात्तथात्वम् । निपातनादलोपे साधुः ।)
चटुलोलः । सुचक्षुः । इति चारावली । २ । १६ ॥

चड, इ क रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-परं-
अकं-सेट् ।) इ क, चक्षयति । इति दुर्गादासः ॥
चड, इ ड रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्तं-
अकं-सेट् ।) इ, कर्मेणि चक्षते । ड, चक्षते ।
इति दुर्गादासः ॥

चड, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) चक्षति । इति दुर्गादासः ॥
चड, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) म, चक्षयति । इति दुर्गादासः ॥
चड, मि गतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-सेट् ।) मि, चक्षयति चाण-
यति । इति दुर्गादासः ॥

चडकः, पुं, (चक्षति वेदोच्चारणादिभिर्भिना शब्दा-
यते इति । चण शब्दे + क्तुन् ।) सुनिविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (चणयते दीयते इति ।
चण दाने + क्तुन् ।) शस्यविशेषः । चणा वृट्
छोला इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । हरि-
मन्थकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ हरि-
मन्थकः ३ । इति तट्टीका ॥ चणः ४ हरिमन्थः ५
सुगन्धः ६ लघुचक्षुकः ७ बालभोज्यः ८ वाजि-
भक्ष्यः ९ कक्षुकी १० । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
रूक्षत्वम् । मेघ्वान्धसपित्तनाशित्वम् । दीप-
नत्वम् । वर्णबलव्याभानकारित्वञ्च ॥ ॥ आमस्य
तस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्त-
र्पणत्वम् । दाहहृत्वाग्निशोषनाशित्वम् । गौल्य-
त्वम् । कषायत्वम् । इषत्कफवीर्यकारित्वञ्च ॥ ॥
भृष्टस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । वातनाशित्वम् ।
रक्तदीपकारित्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लघुत्वम् ।
खेदशोथहरत्वञ्च ॥ ॥ तस्य यूषस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । कषायत्वम् । कफवातविकार-
श्वावीर्णकासकृमपीनसनाशित्वम् । बलदीपन-
त्वञ्च ॥ ॥ प्रातस्तज्जलपानगुणाः । चन्द्रमरौ-
चिवत् शीतलत्वम् । पित्तरोगनाशित्वम् । पुष्टि-
प्रदत्वम् । पाके नेत्रगुणत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।
मञ्जुलत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥
तस्य आर्द्रभृष्टस्य गुणः । बलकारित्वम् । रोचन-
त्वञ्च ॥ ॥ स्विसस्य तस्य गुणः । पित्तकफ-
नाशित्वम् ॥ ॥ तत्स्वरूपः चोभकरः ॥ ॥
तस्य शाकस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । दुर्जरत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । अल्पत्वम् । विष्टम्भजनक-
त्वम् । पित्तदन्तशोथनाशित्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥

चणकान्तजः, पुं, (चणकस्य सुनिविशेषस्य आत्मजः।)
वात्स्यायनसुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । १७ ॥
चणकान्तकं, स्त्री, (चणकजातमन्त्रम् । ततः खार्थे
कन् ।) चणकलवणम् । तस्य गुणाः । अत्यल्पत्वम् ।
दीपनत्वम् । दन्तहर्षणत्वम् । लवणागुरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । शूलानीर्णविबन्धनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चणका

चण्डक

चणकान्तवाः, [र] स्त्री, (चणकान्तस्य चणक-
लवणस्य चार् जलम् ।) चैत्रस्य फलवचनक-
पत्रशिश्नरवारि । इति रत्नावली ॥

चणहमः, पुं, (चणचक्षक इव हमो वृक्षः ।) सुद-
गोचुर इति राजनिर्घण्टः ॥ चणोहमोऽपि पाठः ॥
चणपत्नी, स्त्री, (चणचक्षकस्य पत्नमिव पत्रं
यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) वदनीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चणिका, स्त्री, (चणति दुग्धवद्रसं ददातीति ।
चण दाने + क्तुन् । टाप् अत इत्वञ्च ।) ह्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । गोदुग्धा २ सुगीला ३
क्षेत्रजा ४ हिमा ५ । अस्या गुणाः । बीजै-
वृन्ध्यत्वम् । बल्यत्वम् । अतिमधुरत्वञ्च । ह्यैः
पशुहितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डं, स्त्री, (चण्डते इति । चण्डि + पचाद्यच् ।)
तीक्ष्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डः, पुं, (चणति चणयति वा अन्तरसं ददाती-
त्यर्थः । चण + "अमन्तात् ङः ।" उर्गा । १ । १११४ ।
इति ङः ।) तिलिङ्गीवृक्षः । चण्डते कुण्ठतीति ।
चण्डि + अच् ।) यमकिङ्करः । दैत्यविशेषः । इति
मेदिनी । ङे । ११ ॥ (अयं हि सुन्मासुरसनापीः ।
कदाचिदयं हिमाचलस्थां भगवतीं दृष्ट्वा सुम्भाय
कथितवान् । ततः सुम्भार्थं भगवत्यानयनाय गतो-
ऽसौ तल्ललाटफलकनिर्गतया चासुख्या निहतः ।
एतद्विवरणं मार्कण्डेयपुराणी द्रष्टव्यम् । कार्त्ति-
केयः यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ४ ।
"शिशुः शीघ्रः सुचिच्छो दीर्घवर्णः सुभाननः ॥")

चण्डः, त्रि, (चण्डते वृद्धो भवतीति । चण्डि + पचा-
द्यच् ।) अत्यन्तकोपनः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३२ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ११ ।
"चण्डाश्च शीघ्राश्च महाप्रनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वज्राः ॥")

तीक्ष्णताविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । ३२ । २३ ।
"दृष्टन्तमिव तीक्ष्णांश्च चण्डवायुसमीरितम् ॥")

चण्डता, स्त्री, (चण्डस्य भावः । चण्ड + तल् ।)
उग्रता । इति हेमचन्द्रः । २ । २३२ ॥

चण्डनायिका, स्त्री, (चण्डो कोपना नायिका ।)
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकान्त-
र्गतनायिकाविशेषः । (यथा, दुर्गाध्याने ।
"उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्या चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चासुख्या चण्डिका तथा ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ॥")
तस्या ध्यानं यथा, देवीपुराणोक्तदुर्गास्तवपङ्क्तौ ।
"चण्डनायिकां नीलवर्णां वीर्यशुभ्राम् ।
कपालं खेटकं चण्डां दर्पणञ्च घण्टार्धजम् ।
पाशञ्च शोभनां शक्तिं वामहृत्तेन विभ्रतीम् ॥
सुदगरं मूलवज्रञ्च खड्गञ्चैव तथा कुशम् ।
शरं चक्रं शलाकाञ्च दक्षिणेन च विभ्रतीम् ॥"
चण्डवद्रिका, स्त्री, (चण्डः प्रचण्डः वद्रः आघाह-
तयाख्यस्याः । चण्डवद्र + "अत इतिठौ ।"

चण्डात

५।२।११५। इति ठन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा प्रचण्डरद्री रदप्रकृतिविशेषः । ततः स्वार्थे कन् । टापि पूर्व्वङ्खः ।) विद्याविशेषः । इति रत्नावली ॥

चण्डवती, स्त्री, (चण् + "अमन्ताडुः ।" उर्णा । १।११४। इति ङः । चण्डि + अच् वा । चण्ड-चण्डता विद्यतेऽस्याम् । यद्वा, चण्डः रद्रीशो भैरवविशेषो रत्नकतया विद्यतेऽस्याः । मतुप ततो भस्य वत्वम् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टनायिकास्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या ध्यानं यथा । चण्डवतीं धूम्रवर्णां षोडशभुजाभिव्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गात्सवपद्धतिः ॥

चण्डा, स्त्री, (चम् चण् वा + ङः । चण्डि + अच् वा । ततटाप् ।) अष्टनायिकास्तर्गतनायिकाविशेषः । (यथा, देवीपुराणे ।

"चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यतिचण्डिका ॥") अस्या ध्यानं यथा । चण्डां शुक्लवर्णां षोडशभुजाभिव्यादि शेषं चण्डनायिकाध्यानवत् । इति देवीपुराणोक्तदुर्गात्सवपद्धतिः ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ चोरनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २।४।१२८ ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने ऋतीयेऽध्याये ।

"कुलं हरिद्रं सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धं सुरदासंशिशु । ससर्षपं तुम्बुरुधाम्बवन्धम् चण्डाश्च चूर्णानि समानि कुर्वात् ॥")

शुक्लपुष्पी । इति मेदिनी । डे । १२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ॥ "एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्प प्रियङ्गुहरेणुकाश्याधनखशुक्तिचण्डास्यौष्यकश्रीवैद्यककोचचोरकवालकगुग्गुलुसर्षपरसतुरुष्ककुम्भरुकागुरुस्युक्तीश्रीरभद्रदारुकुफुमानि पुष्पागकेशरक्षति ॥" लिङ्गनीलता । कपिकच्छुः । आखु-कर्णौ । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

चण्डांशुः, पुं, (चण्डाः प्रखरास्तोत्रा वा अंशवो रश्मयोऽस्य ।) सूर्यः । यथा, महानाटके । "चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोद्यस्त-जृम्भते ।"

(तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४०१ । "भातरौ तौ समासाद्य राष्यं नैव अराजत । हेमन्तशिशुरौ प्राप्य चण्डांशोरिव मण्डलम् ॥") चण्डातः, पुं, (चण्डं चण्डतां तीव्रत्वं अतति निरन्तरं प्राप्नोतीति । अत + अण् ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (पर्थायोऽस्य यथा, — "द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुदृक्स्तथा ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाश्चास्य करवीरशब्दे ज्ञातयाः ॥)

चण्डातकं, स्त्री, (चण्डां स्त्रियं अतति सततं गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अत + ण्वल् ।) अङ्गो-रकम् । वरस्त्रीयामङ्गोरुपर्यन्तं वासः । इत्य-

चण्डिः

मरः । २ । ४ । ११६ ॥ पुंस्काण्डे वोपालित-धृतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

चण्डालः, पुं, (चण्डते कुप्यतीति । चण्डि कोपि + "प्रतिचण्डिभ्यामालम् ।" उर्णा । १।११६। इत्या-लम् । यद्वा, चण्डं विकटं अलं अलङ्कारो यस्य । इत्यञ्जलदत्तः ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चण्डाल इति भाषा । स तु ब्राह्मणीगर्भे शूद्रौरसाज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पथ्यायः । अत्रः २ मातङ्गः ३ दिवाकीर्णः ४ जनङ्गमः ५ निषादः ६ श्वपचः ७ अग्नेवासी ८ चाण्डालः ९ पुण्ड्रः १० इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ जनङ्गमः ११ निषादः १२ श्वपक् १३ पुण्ड्रः १४ पुण्ड्रः १५ इति तट्टीका ॥ गिष्कः १६ । इति चिकाण्ड-शेषः ॥ तस्यास्तित्यथा, रामायणे ।

"अथ राज्ञां यतीतार्यां तस्यां राज्ञा बभूव ह । चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः ॥ नीलपीताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोचरः । संरञ्जताम्बरोराजः करालो हरिपिङ्गलः ॥ श्चक्षुर्मनिवासी च लौहाभरणभूषितः ॥" भ्रमशानचण्डालस्य निवासकर्मिणो यथा, — "चण्डालश्चपचान्तु वह्नियामात् प्रतिश्रयः । अपपात्राश्च कर्णया धनमेघां श्वगर्हभम् ॥ वासांसि श्वतसेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् । काष्ठायांसमलङ्कारः परिव्रज्या च निवृत्तः ॥ न तेः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धन्मेमाचरन् । यवहारो भियस्तेषां विवाहः सङ्ग्रेः सह ॥ अन्नमेघां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने । राज्ञी न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः । अवाप्त्यं श्ववशैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया । वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥" (एतेर्हृतस्य पश्चोर्मांसशुद्धिमाह मनुः । ५।१।३१ । "अभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्नगुरब्रवीत् । क्रथाङ्गिश्च हतस्याग्नौश्चाखालादौश्च दस्युभिः ॥") क्रूरकर्मा । इति संक्षिप्तसारे उणादित्ठितिः ॥ (स्त्रियां ङीष् । तन्त्रोक्तशक्तिविशेषः ॥)

चण्डालकन्दः, पुं, (चण्डालप्रियः कन्दः ।) कन्द-विशेषः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कफपित्तास-दोषविषभूतादिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । तस्य भेदाः । एकपत्रः द्विपत्रः त्रिपत्रः चतुष्पत्रः पञ्चपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चण्डालवह्निकी, स्त्री, (चण्डालवाहनीया वह्निकी वीणा ।) चण्डालवीणा । इत्यमरः । २।१०।३२ ॥ अस्याः पर्यायः । कण्ठोलवीणाशब्दे द्रव्यः ॥ चण्डालिका, स्त्री, (चण्डालः वादकत्वेनास्थस्याः । चण्डाल + टन् टाप् च ।) चण्डालवह्निकी । उमा । (चण्डं प्रचण्डभावं अलतीति । अल + ण्वल् कापि अत इत्वञ्च ।) औषधीभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

चण्डिः, स्त्री, (चण्डि कोपि + इन् ।) चण्डी । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥

चण्डी

चण्डिका, स्त्री, (चण्डी + स्वार्थे कन् टापि पूर्व्वङ्खः । चण्डि + कन् वा ।) दुर्गा । इत्यमरः १।१।३६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । ५६ । "इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा । इयमेव अमरकण्टके पीठशक्तिरूपेण विराजते यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

"हृगलखे प्रचण्डा तु चण्डिकाऽमरकण्टके । गायत्रीरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १३ । ६ । ४७ । [श्रिता ।]

"चटुला चण्डिका चित्रा चित्रमाख्यविभू-चण्डिकः, पुं, (चण्डते कोपयुक्तो भवतीति । च कोपि + इलच् । चण्ड + अस्थर्थे इलच् वा । रदः । नापितः ॥ वास्तुकम् । इति हेमचन्द्र-चण्डिला, स्त्री, (चण्डिल + स्त्रियां टाप् ।) क-भेदः । इत्युणादिकोषः ॥

चण्डी, स्त्री, (चण्डि + "ब्रह्मादिभ्यश्च ।" ४।१।३ इति वा ङीष् ।) दुर्गा । (यथा, तिर्पण-दुर्गात्सवबोधनप्रकरणे । [स्त्रियां ।] "चण्डीमामन्त्रयेद् विद्वान् नात्र षष्ठी-पूर-हिंसा । कोपना । इति मेदिनी । ते । १२ (यथा, रघुवंशे । १२ । ५ । [वरी ।] "सा किलाश्वासिता चण्डी भर्षा तन् संभूता अस्या रूपान्तराणि । चण्डिः चण्डा चण्डिक इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ * । मार्कण्डेय-योक्तदेवीमाहात्म्यम् । तस्य पाठक्रमो यथा, "अर्गलं कीलकश्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा । कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्रितयं तथा ।" इति तत्त्वम्

अपि च । "नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं शरस्वतीं आसं ततो जयसुदीरयेत् । आदौ च प्रखवं जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेन्नन्ते च प्रखवं दद्यादित्युवाचादिपुरुषः । शर्वत्र पाठे विश्वेभ्यो ह्यन्यथा विफलं भवेत् शुद्धेनानन्यचित्तन पठितयं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः । हस्तसंस्थापनादेव यस्मादक्षयफलं लभेत् । स्वयञ्च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं न यत् । अत्राक्षयेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः । स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रखवन्त्यासमाचरेत् । सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः । अध्यायं प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठन्नरः । ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णं समादरात् । श्रुत्वान्यवर्णं जात्राजन् ! वाचकात्तरकं व्रजेत् । देवाश्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्वाद्वाचकः कुर्वन्नन्यतः । पुनर्ब्रवीत् तत् क्व न सुक्ता धारयेत् क्वचित् ॥

विश्वरूपमदत्तं शान्तं स्यात्तत्पदमथा ॥
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
वृधमानः सदर्शनं यन्मार्थं कृतञ्जयो वृष ! ॥
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु यन्मार्थं चार्पयेत्प्रप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो यास उच्यते ॥
सप्रस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ! ॥”
तस्य फलं यथा,—

“चण्डीपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
रक्षावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥
सङ्ख्या पूर्वम् सम्यग्य न्यस्याङ्गेषु मननं सक्तम् ।
पाठादङ्गलिप्रदानाद्भि सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥
उपसर्गस्य शान्मर्थं चिरात्पठं पठेन्नरः ।
यद्योपशान्त्यै कर्मण्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुत्पयेत् ।
नवावृत्त्या भवेच्छान्तिर्वाचपेयफलं लभेत् ॥
राजवश्याय भूयै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् ।
अर्कावृत्त्या काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥
मन्वावृत्त्या रिपुश्रेयस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।
सौख्यं पञ्चदशावृत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।
राज्ञां भीतिविमोक्षाय वैरस्थोच्चाटनाय च ॥
कृष्यात् सप्तदशावृत्तं तथाष्टदशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय त्रिंशदावृत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशवर्तनात् भवेन्न्यविमोक्षणम् ।
सङ्घटे समनुप्राप्ते दक्षिणोत्सामये तथा ॥
जातिभ्रंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते ।
वैरवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा चये ।
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।
कृष्याद्यन्नात् शतावृत्तं ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
श्रियोवृद्धिः शतावृत्तान्नायवृद्धिस्तथापरे ।
मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेदोत्तराच्छ्रितात् ॥
शतान्शुभेयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! ।
सहस्रावर्तनालक्ष्मीरावृत्तोति स्वयं स्थिरा ॥
शुक्ला मनोरथान् कामान् नरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
यथाशुभेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
सवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ॥
अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने ! ।
चण्डीः शतावृत्तपाठान् सर्व्याः सिध्यन्ति
सिद्धयः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रथमचरितस्य ब्रह्मर्षिर्महाकाली देवता
गायत्री हृन्दो गन्दा शक्ती रक्तदन्तिका बीज-
मपिस्तत्वम् । तत्र महाकाल्या ध्यानं यथा,—
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाङ्गनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशद्भोजनमालया ॥
स्फुरद्भ्रमरदंष्ट्राभा भीमरूपा भयङ्करे ।
सहस्रमूलगदाबाणतोमरश्च सुवृक्षभृत् ॥
परिषं कार्मुकं शीघ्रं निष्प्रोतदुधिरं दधौ ।
मधुकैटभयोर्बुद्धे ध्येया सा तामसी शिवा ॥”
मध्यमचरितस्य विश्वरूपं धर्महालक्ष्मीदेवता
चतुष्टयं हृन्दः शक्रभरी शक्तिर्दुर्गाबीजं

स्यंस्तत्वम् । तत्र महालक्ष्म्या ध्यानं यथा,—
“चेतानना नीलभुजा सुचेतस्तनमळला ।
रक्तमध्या रक्तदेहा स्थूलजङ्घोरतासुका ॥
चित्राशुलेपना कान्ता सर्वसौभाग्यशालिनी ।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे ॥
आयुधान्यत्र रचन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात् ।
अक्षमालाश्च सुधलं बाणासिङ्गलिशं गदाम् ॥
चक्रं त्रिशूलं परशुं शङ्खचण्डे च पाशकम् ।
शक्तिदण्डं चर्मै पापं पाणपात्रं कमळकुम् ॥
अलङ्कृतभुजा एतेरायुधैः परमेश्वरीः ।
सर्पश्चा स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी ॥
इत्येथा राजसी मूर्तिः सर्वदेवमयी मता ।
यां ध्यात्वा मानवो नित्यं लभेतेष्टितमात्मनः ॥”
उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता
उच्चिकृन्दो भीमा शक्तिर्भारमरी बीजं वायु-
स्तत्वम् । तत्र सरस्वत्या ध्यानं यथा,—
“गौरीदेहससुत्पन्ना या सत्यैकगुणाश्रया ।
साक्षात् सरस्वती प्रोक्ता शुभासुरनिखदनी ॥
दधौ चाष्टभुजा बाणं सुधलं मूलचक्रकम् ।
शङ्खचण्डाहलक्षैव कार्मुकश्च तथा परम् ॥
ध्येया सा स्तुतिकालादौ वधे शुभनिशुभयोः ॥”
इति काव्यायनीतस्त्वम् ॥

(हृन्दोविशेषः) । तल्लक्षणं यथा, हृन्दोमङ्ग्याम् ।
“नयुगलसयुगलगौरिति चण्डी ॥”

चण्डीकुसुमः, पुं, (चण्डीप्रोतिजनकं कुसुमं यस्य ।)
रक्तकरवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टति-
रस्य करवीरशब्दे बोद्धव्याः) ॥
चण्डुः, पुं, (चण्डि + बाहुलकात् उः ।) उन्मूलः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
चत, ए अ याच् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रां-उभं-
द्विकं-सेट् ।) ए, अचतीत् । अ, चतति चतते ।
इति दुर्गादासः ॥

चतुः, [र्] अ, चतुर्वारम् । इति आकरणम् ॥
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्न्यायस्याः ।)
चतुःपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि चत्वारि पत्नीनि यस्याः) ।
चतुःपत्नीका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःपत्नी, स्त्री, (चत्वारि पत्नीनि यस्यां यस्या
वत् ।) नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःपुङ्खः, पुं, (चत्वारि पुङ्खाणीव यत्र ।) भिष्का-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चतुःशालं, स्त्री स्त्री, (चतुश्शालां शालानां समा-
हारः ।) परस्परामिसुखयुद्धचतुष्टयम् । चक्र-
मिलनवाङ्गी इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
“तत्र गत्वा चतुःशालं युद्धं परमश्रुतम् ॥”)

चतुःशालकं, स्त्री, (चतुःशाल + स्वार्थं कन् ।)
चतुःशालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चतुःषष्टिः, स्त्री, (चतुरधिका षष्टिः ।) चतुरधिक-
षष्टिसंख्या । चौषष्टि इति भाषा ॥ कलानास्त्री
उपविद्या । (यदुक्तं रूपगोखामिश्रतभगवन्-
माहात्म्ये ।

“चतुःषष्टिकलावान् विद्यानां पारदन्धनः ।
ऋते लघ्नाद्भगवतः कः चमी देहवान्नरः ॥”
ऋषेदः । इति मेदिनी । टे । ६३ ॥
चतुरः, त्रि, (चतृते याच्यते इति । चत + “मण्डि-
वाशिमधिचतित्चक्राङ्गिभ्य उरच् ।” उर्णा । १ ।
३८ । इत्युर्च् ।) कायंचमः । निरालस्यः ।
तत्पर्यायः । दक्षः २ पिसलः ३ पटुः ४ सत्या-
नम् ५ उष्णः ६ । इत्यमरः । २ । १० । १६ ।
पिशलः ७ पिसलः ८ इति तट्टीका ॥ निपुणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । १
१७ । ४४ ।
“चतुरो नैव सुह्येत नृर्षः सर्वत्र सुह्यति ॥”)
तस्य लक्षणं यथा । वाक्चेष्टायज्ञसमागमः ।
तत्र वचनयज्ञसमागमो यथा, रसमङ्ग्याम् ॥

“तमोजटाणे हरिदन्तराणे
काले निघ्रायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत श्रातोदरिकः सहायः ॥”
चेष्टायज्ञसमागमो यथा,—

“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वति ।
अगारलिखिते भानौ विन्दुमिन्दुसुखी ददौ ॥”
(उपभोगचमः । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमलं वत विग्रहेः
न पुनरेति गतं चतुरं वयः ॥”
“चतुरं उपभोगचमम् ॥” इति तट्टीकायां मलि-
नाथः ॥ नेत्रगोचरः । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरः, पुं, (चत + उरच् ।) चक्रगण्डुः । इति-
शाला । इति हेमचन्द्रः ॥

चतुरक्रमः, पुं, (चतुरः चातुर्यान्वितः क्रमः प्रणाली
यत्र ।) सप्तधातुरूपकान्तर्गतरूपकभेदः । यथा—
“द्वतद्वन्द्वं भुतद्वन्द्वं तथा प्रान्ते गुरुभवेत् ।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

चतुरङ्गं, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्य ।) हस्त्यश्च-
रथपदातिरूपं सैन्यम् । यथा, रामायणे ।
“चतुरङ्गं स्युप बलं सुमहत् प्रसहेमहि ॥”
अक्षक्रीडाविशेषः । चौरेखिला इति भाषा ॥
यथा,—

युधिष्ठिर उवाच ।

“अष्टकोष्ठ्याश्च या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन ! ।
प्रकर्षणैव मे नाथ चतुराङ्गी यतो भवेत् ॥

यास उवाच ।

अष्टो कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
अखण्डं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥
पार्थ ! पश्चमतः पीतसुत्तरे श्यामलं बलम् ।
राज्ञो वामे गजं कुर्व्यात् तस्मादन्धं ततस्तरिम् ॥
कुर्व्यात् कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पश्चिचतुष्टयम् ।
कोणे नौका द्वितीयेऽन्धसूत्रीये तु गजो वसन् ॥
तुरीये च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः ॥
पश्चकेन वटो राजा चतुष्कोणे वृद्धरः ॥
त्रिकेण तु चण्डालः पार्थ ! नौकाद्वयेन तु ॥
कोष्ठमेकं विलङ्घाय सर्वतो याति भूपतिः ॥

चतुर

अथ एव वटी याति बलं हन्यग्रकोशगम् ।
 यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु महीपते ! ॥
 तिर्यक् तुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ।
 कोणकोष्ठद्वयं लक्ष्यं त्रजेमौका युधिष्ठिर ! ॥
 सिंहासनं चतुराजी वृषाक्षरन्तु घटपदम् ।
 काककाष्ठं दृष्टमौका गौकालप्रकारकम् ॥
 घाताघाते वटी गौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! ।
 राजा गजो ह्यस्यापि त्यक्त्वा घातं निहन्ति च ॥
 अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत् स्वराजा बलसुत्तमम् ।
 अल्पस्यारक्षया पार्थ ! हन्तयं बलसुत्तम् ॥
 गौकायाश्चत्वारि पदानि अन्वस्याष्टौ पदानि
 इत्याधिक्यमन्वस्य ॥
 मतङ्गजस्य गर्जेण राजा क्रोडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ॥
 सिंहासनं चतुराजी यदवस्थानतो भवेत् ।
 सर्वसैन्यैर्गैर्वापि रक्षितयो महीपतिः ॥
 अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर ! ।
 तदा सिंहासनं तस्य भग्यते वृषसत्तम ! ॥
 राजा च वृषतिं हत्वा कुञ्ज्यात् सिंहासनं यदा ।
 द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
 द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् ॥
 मित्रसिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः ।
 तदा सिंहासनं नाम सर्वं नयति तद्बलम् ॥
 यदा सिंहासनं कर्तुं राजा घटपदाश्रितः ।
 तदा घातेऽपि हन्तयो बलेनापि सुरक्षितः ॥
 वित्तमाने वृषे यत्र स्वकीये च वृषत्रयम् ।
 प्राप्नोति च तदा तस्य चतुराजी यदा भवेत् ॥
 वृषेणैव वृषं हत्वा चतुराजी यदा भवेत् ।
 द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
 स्वपदस्यं यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव ।
 चतुरङ्गे तदा भूप ! वाहयेच्च चतुर्गुणम् ॥
 यदा सिंहासने काले चतुराजी समुत्थिता ।
 चतुराजी भवत्येव न तु सिंहासनं वृष ! ॥
 अत्रेदं बीजं उभयथा जयेऽपि परसिंहासनाधि-
 कारात् परराजवधे श्रौत्याधिक्यनिष्कारकत्व-
 दर्शनात् । क्रौडायामपि तथा कल्पते ॥ * ॥
 राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनो राक्षि संस्थिते ।
 परेण संहृतश्चेकी बलेनाप्यपह्रास्यते ॥
 राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः ।
 तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥
 वृषाक्षरं यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर ! ।
 घाताघातेऽपि हन्तयो राजा तत्र न रक्षकः ॥
 कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् ।
 वटी नयेत् पदं नाम तदा कोष्ठबलं च घट ॥
 यदि तस्य भवेत् पार्थ ! चतुराजी च घटपदम् ।
 तदापि च चतुराजी भवत्येव न संश्रयः ॥
 पदातेः घटपदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा ।
 घटपदं न भवेत्तस्य अवश्यं श्रेष्ठ पार्थिव ॥
 सप्तमे कोष्ठके या स्याद्वटिका दशकेन वै ।
 तदान्योन्यश्च हन्तयं सुखाय दुर्बलं बलम् ॥
 त्रिवटीकस्य कौन्तेय ! पुरुषस्य कदाचन ।
 घटपदं न भवत्येव इति गौतमभाषितम् ॥

चतुरा

गौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलेने यदि ।
 गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥
 गाढाघात्यापदं राजपदं कोणपदश्च तत् ।
 हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् ॥
 वदन्ति राक्षसाः सर्वे तस्य न स्तो जयाजयौ ।
 प्रार्थिते पञ्चमे राक्षि नृत्तवन्त्याश्च घटपदे ॥
 अशौचं स्यात्तदा राजान ! चलित्वा चालितं
 पदम् ।
 द्विरावृत्ता गतौ तस्माद्दन्त्यात् परबलं जयी ॥
 सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भग्यते ॥
 उपविष्टश्च यत् स्थानं तस्योपरिचतुष्टये ।
 गौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते यस्य गौकया ॥
 गौकाचतुष्टयं तत्र दृष्टमौकैति भग्यते ।
 न कुञ्ज्यादेकदा राजान् ! गजस्याभिसुखं गजम् ॥
 यदि कुञ्जीत धर्मज्ञ ! पापग्रस्तो भविष्यति ।
 स्थानाभावे यदा पार्थ ! हस्तिनं हस्तिसम्मुखम् ॥
 करिष्यति तदा राजमिति गौतमभाषितम् ।
 प्राप्ते गजद्वये राजान् ! हन्तयो वामतो गजः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गक्रीडनम् ॥
 चतुरङ्गा, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि यस्याः ।)
 घोटिकादृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चतुरङ्गिणी, स्त्री, (चत्वारि अङ्गानि हृद्यन्वयर-
 पदातयः सन्व्यस्यामिति । चतुरङ्ग + इनिः ।)
 चतुरङ्गसेना । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । ७३ । २० ।
 “प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥”)
 चतुरङ्गलः, पुं, (चतस्रः अङ्गलयः परिमाणमस्य ।
 समासे अच् ।) आरग्वधदृष्टः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । २३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
 ४४ अध्याये ।
 “विरेचनानि सर्वाणि विशेषाश्चतुरङ्गलात् ॥”)
 चतुरङ्गलिपरिमिते त्रि ॥ (यथा, शतपथ-
 ब्राह्मणे । १० । २ । २ । १ ।
 “स चतुरङ्गलमेवोभयतोऽन्तत उपगृहति ॥”)
 चतुरन्तं, स्त्री, (चतुर्णां अन्तानां समाहारः ।)
 चतुर्विधान्द्रयम् । यथा, भावप्रकाशे ।
 “अन्ववेतसदृष्ट्यान्वदृष्ट्यन्वमीरनिम्बकैः ।
 चतुरन्तं हि पञ्चान्तं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥”
 चतुरश्रः, त्रि, (चतस्रोऽश्रयोऽस्य । “सुप्रावसुन्व-
 सुदिवेति” ५ । ४ । १२० । इति अच्प्रत्ययेन
 निपातितः ।) चतुष्कोणः । यथा,—
 “चतुरश्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्द्धचन्द्रकम् ।
 कर्तेश्चमासुपूर्वैश्च ब्राह्मणादिषु मन्त्रलम् ॥”
 इत्याङ्गकतत्त्वे बौधायनः ॥
 लमाचतुर्थाष्टमलक्षम् । इति दीपिका ॥
 चतुराननः, पुं, (चत्वारि आननानि सुखानि
 यस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ तस्य
 चतुराननत्वे कारणं यथा,—
 “तस्यां स चामोरुहकर्मिकाया-
 मवस्थितो लोकमपश्यमानः ।
 परिक्रमन् व्योम्नि निवृत्तनेत्र-
 चत्वारि लेभेऽनुदिशं सुखानि ॥”

चतुर्थी

इति श्रीभागवते । ३ । ८ । १६ ॥ (यथा,—
 “इतरतापश्रुतानि यथेच्छया
 वितर तानि सहे चतुरानन ! ।
 अरसिके तु रक्षस्यनिवेदनं
 शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥
 इत्युद्धटः ॥)
 चतुर्बलं, स्त्री, (चतुर्णां ऊर्बलानां समाहारः ।)
 पिप्पलीमूलसहितं त्रिकटु । यथा, भावप्रकाशे
 “चतुर्बलं सकलामूलं कथितं चतुर्बलम् ।
 थोषत्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुर्बले ।
 चतुर्गतिः, पुं, (चतुर्भिर्गतिरस्य ।) कश्चपः
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (चतुर्णां या
 माणां वयानां ब्राह्मणादीनां यद्योक्तवति
 गतिराश्रयः । विष्णुः । यथा, महाभारते ॥
 १४६ । ६५ ।
 “चतुर्भिर्निश्चतुर्णां चतुर्थ्युहचतुर्गतिः ॥”)
 चतुर्थः, त्रि, चतुर्थां पूरणः । (“तस्य पूरणे इट् ।
 ५ । २ । ४८ । इति ङट् । ततः “ङट्कतिप
 चतुरां युक् ।” ५ । २ । ५१ । इति युक् ।
 चतुर्थसंज्ञापूरणः । इति मुग्धबोधम् । चैः
 इत्यादि भाषा ॥
 चतुर्थीशः, पुं, (चतुर्थः अंशः ।) चतुर्भागेकभागः
 तत्पर्यायः । तुरीयः २ पादः ३ । इति रा
 निर्घण्टः ॥ (चतुर्थः अंशो यस्य । चतुर्थांश
 स्वामिनि त्रि । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
 “तृतीयनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ।
 चतुर्थिका, स्त्री, पलपरिमाणम् । इति वैद
 परिभाषा ॥
 चतुर्थी, स्त्री, (चतुर्थां पूरणी । “तस्य पूरं
 ङट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङट् । ततः “ङ
 कतिपयचतुरां युक् ।” ५ । २ । ४१ । इति
 युक् । ततश्चिन्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः ।
 तु चन्द्रस्य चतुर्थकलाक्रियारूपा । इति स्मृतिः ।
 (चतुर्थी तु पञ्चमीयुता यास्या । “युष्माधि
 छतभूतानि ।” इति युग्मवचनात् तथा—
 “एकादशष्टमी षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
 उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वैश्च संयुताः ।
 इत्यभिपुराणवचनात् ॥
 भविष्ये,—
 “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण अश्यादापि चाश्या ।
 यंत्तु,—
 “चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।
 तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित् ।
 इति ब्रह्मवैवर्तेवचनं पञ्चमीयुतानिवेधकं तद्
 विनायकत्रतपरमिति गुरुचरणाः तृतीयासु
 निवेधकत्वे क्वचिदित्युपपत्तेः सर्वत्रैव पञ्चमी
 युताया अह्वात् । सारस्वतादिप्रदीपमाह ।
 “त्रयोदश्याश्चतुर्थाश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः ।
 प्रदीपेऽध्ययनं धीमान् न कुञ्जीत यथाक्रमम् ।
 सारस्वतो गायपतः सौरश्च वैश्वकर्षण ।
 प्रदीपशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति श्रुतिः ॥

चतुर्दश

रात्रिपर इति निर्वाणान्तकद् भोजदेवः ॥
 'शुक्रपक्षे चतुर्थांशु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
 मिथ्याभिप्रायं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥'
 चतुर्थां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य
 पश्चात् दर्शने तु न दोषः । अतः,—
 'पश्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
 चतुर्थांशुदितचन्द्रो नोदिततयः कदाचन ॥'
 देवान् प्रमादाद्वा दर्शने तु ।
 'सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहे जाम्बवता हतः ।
 सुक्रमारक ! मा रोदीस्तव चेषे स्यमन्तकः ॥'
 अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पयं आचारात्
 स्यमन्तकीपास्थानश्च श्रोतव्यम् । माघमासस्य
 शुक्लचतुर्थां गौरी पूजनीया । यथा, भविष्यो-
 त्तरे माघशुक्लपञ्चमधिकृत्य,—
 'चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
 सांभाम्यमतुलं कुर्यात् पश्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥'
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 'स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी
 हृताभिलाषी ह्यपया समेतः ।
 विवादशीलो विजयी विवादे
 भवेच्चतुर्थीप्रभवः कठोरः ॥'
 तुल्लः, पु, (चत्वारो दस्ता यस्य ।) रोरावत-
 हस्ती । इति हेमचन्द्रः । २ । ६१ ॥ (खनाम-
 ख्यातः पञ्चतन्त्रोक्तगजविशेषः । यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ३ । ८० । "कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चतुर्दशो
 नाम मह्यगजो यथाधिपः प्रतिवसति स्म ॥")
 तुल्लः, [न] त्रि, चतुरधिका दश । चौद् इति
 भाषा । इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । ४ ।
 "अधीतिबोधोघाचरणप्रचारणो-
 दशाश्वतसः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
 चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
 न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥"
 चतुर्दशानां पूरणः । "तस्य पूरणे ङट् ।" ५।२।
 ४८ । इति ङट् ।) पूरणार्थे अकारान्तोऽयं
 शब्दः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २ । ११२ । २५ ।
 "चतुर्दशे हि सम्युषे वर्षेऽहनि रघुत्तम ! ।
 न द्रव्यामि यदि त्वाम् प्रवेक्ष्यामि हृताशनम् ॥")
 तहाचकानि । विद्या १ यमः २ मशुः ३ इन्द्रः ४
 भुवनम् ५ भुवतारकम् ६ । इति कविकल्पलता ॥
 तुल्लः, स्त्री, (चतुर्दश + टिच्वात् ङीप् ।)
 तिथिविशेषः । सा तु चन्द्रस्य चतुर्दशकला-
 क्रियारूपा । तत्पर्यायः । भूता २ । इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ("सा च शुक्ला पूर्वमायुता
 यास्या युग्मात् कृष्णा पूर्वयुता ।
 "ह्यपक्षेऽहमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 पूर्वविधेव कर्मथा परविद्धा न कुञ्चिन्तु ।
 उपवासादिकार्येषु एव धर्मैः सनातनः ॥'
 इति निगमवचनात् अपराह्यापि तु शुक्ल-
 चतुर्दशमपि पूर्वविद्धा यास्या
 'चतुर्दशी तु कर्मथा त्रयोदश्या युता विभो ! ।
 मम भक्तैर्महाबाहो ! भवेद्या चापराहिकी ।

चतुर्दश

दर्शविद्धा न कर्मथा राकाविद्धा तथा सुने ॥
 इति स्कन्दपुराणात् मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः
 शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनसूक्तं-
 चतुर्दश्याभि तु पद्मपुराणम् ।
 'एकादश्याहमी घञी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परा-
 त्विताः ॥'
 एतद्विषय एव ।
 'श्रिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।
 कुह्युक्तेव कर्मथा कुह्यमेव हि पारणम् ॥'
 इति वचनम् ॥ इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥)
 तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 "विरुद्धशीलः पुदयः सरोष-
 चौरः कठोरः परवचकश्च ।
 परामभोक्ता परदारचित्त-
 चतुर्दशी चेत् जननस्य काले ॥"
 मासविशेषे तत्र कर्मणि यथा । ज्यैष्ठ्याद्य-
 चतुर्दश्यां स्त्रीकर्मकावित्रादिदेवतापूजा
 स्वामिपूजा च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां अन्न-
 पूजा चतुर्दश्यापि कर्मणोऽङ्गं शौरकवन्धनश्च ॥
 कार्त्तिकशुक्लचतुर्दश्यां चतुर्दश्याकर्मणोऽङ्गं चतु-
 र्दश्यादीपदानं यमतर्पणश्च ॥ अग्रहायणशुक्ल-
 चतुर्दश्यां गौरीपूजा पाषाणाकारपिष्टकभक्त-
 गणश्च ॥ माघशुक्लपक्षे रत्न्याख्यचतुर्दश्यां काली-
 पूजारूपोदये स्नानश्च ॥ फाल्गुनशुक्लपक्षे शिव-
 रात्र्याख्यचतुर्दश्यासुपवासः शिवपूजा च ॥ चैत्र-
 शुक्लपक्षे मदनचतुर्दश्यां मदनरुच्यपक्षवेन काम-
 देवपूजा । इति स्मृतिः ॥
 चतुर्दश्यां, स्त्री, पुं, (चतुर्भिर्वाहकैर्दोष्यते उत्तम्य
 नीयते उच्यते इति यावत् । दोल + कर्मणि
 घञ् । यद्वा, चतुर्भिर्दक्षैरुपलक्षितं दोलं
 दोलायमानयानविशेषः ।) खनामख्यातयान-
 विशेषः । यथा,—
 "रात्रो यद्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः ।
 चतुर्भिर्दक्षैरेव यत्तु चतुर्दश्यां तदुच्यते ॥
 भोजस्तु ।
 चतुर्भिर्वाहकैर्दोष्यतेः षड्भिः कुम्भैः सुसंस्थितैः ।
 स्तम्भैरथाभिरुदितं चतुर्दश्यामनुत्तमम् ॥
 तद्देवा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
 चतुर्दश्यानां भूपानां चतुर्दश्याः प्रकाशिताः ॥
 त्रिदशसंभितायामो द्विदशपरिणाहवान् ।
 द्विदशयोन्नतः प्रोक्तश्चतुर्दश्या जयाख्या ॥
 चतुर्दश्यायतो यस्तु सार्द्धं द्विदशद्वयथा ।
 चतुर्दश्याः समाख्यातः कल्याणस्त्वावदुन्नतः ॥
 पञ्चदश्यायतो यस्तु त्रिदशपरिणाहवान् ।
 तावदुन्नतो वीरश्चतुर्दश्या उदाहृतः ॥
 आयामपरिणाह्याभ्यां चतुर्दश्यामिती हि यः ।
 चतुर्दश्यां जयं सिंहस्तदुन्नतः शुभः ॥
 सञ्चिद्य द्विविधः प्रोक्तः सञ्चिद्यपि निष्कदिः ।
 आद्यः समरवर्षासु परः कलिघनाद्ये ॥
 सर्वेषामेव काष्ठानां दक्षः स्यादवधारणः ।
 चन्द्रेनेव घटना सर्वेषासुपयुज्यते ॥

चतुर्दश

लीलजं सर्ववन्द्यं कनकं सर्वधातुषु ।
 कुम्भश्च पद्मकीयश्च गिरिश्चैति यथाक्रमम् ॥
 त्रैदेशानां महीनाणां चतुर्दश्यां विन्यसेत् ॥
 दर्पणसार्द्धं चन्द्रस्य हंसः केकी मुकी गजः ।
 अन्यः सिंहश्च तस्याग्रे आदिच्छादिदशोत्तरान् ॥
 मणिनियमस्तु दक्षवत् ॥
 रक्तः शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चैव चतुर्दश्याः ।
 नीलः कपिल इत्युक्तः पताकानाम् संग्रहः ॥
 चतुर्दश्याः सपताकः शुभयानमिति स्मृतः ॥
 तुक्तास्तवकेर्दशभिर्दुक्तः स्याद्वाजकेशानाम् ।
 चामरदक्षैर्दशभिर्दिग्जयिनां चतुर्दश्याः ॥
 चासपलस्य पुच्छश्चेत् सर्वोपगि परिन्यसेत् ।
 यात्रासिद्धिरयं नाम्ना चतुर्दश्यां महीभुजाम् ॥
 स्तम्भच्छादरहितो निष्कदिश्चतुर्दश्याः मानं
 पूर्ववत् ॥
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सञ्चिद्यश्चापिनिष्कदिः ।
 ध्वजान् षड्भ्यः न्यस्यन्ति षड्भिर्दोष्येविणः ॥
 तेषां मानम् चत्वारः स्वामिदक्षैकसंभिताः ।
 कोणेषु पञ्चादये च हस्तद्वयमितौ ध्वजौ ॥
 सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां महीभुजाम् ।
 मणिचामरकुम्भानां स्रग्गादीनां विन्यस्यतः ॥
 चतुर्दश्यां ध्वजे रात्रौ विज्ञेयो नवदक्षवत् ।
 निष्कदिश्च चतुर्दश्यां मानमन्यतमं दश्या ॥
 आयामपरिणाह्याभ्यां चतुर्दश्यामिती हि यः ।
 विजयो नाम विज्ञातश्चतुर्दश्यां महीभुजाम् ॥
 विजयो मङ्गलो भयो वितस्त्येकेकद्वितः ।
 त्रिविधानां महीनाणां यानत्रयमुदाहृतम् ॥
 अष्टाभिरुच्यते यस्तु अष्टदोलसुशान्ति च ।
 सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिखरनिर्मितम् ॥
 भोजस्तु ।
 अष्टाभिर्वाहकैर्दोष्यतेः षड्भिस्तु दशभिर्घटैः ।
 स्तम्भैस्तु दशभिर्जयमदोलं महीभुजाम् ॥
 तद्देवा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
 चतुर्दश्यानां भूपानामष्टदोलाः प्रकाशिताः ॥
 षड्भिर्दोष्येविणः परिणाह्यश्चतुर्दश्याः ।
 चतुर्दश्यामिती रात्रामष्टदोलं जयं विदुः ॥
 आयामपरिणाह्याभ्यां पञ्चदश्यामिती हि यः ।
 कल्याणशुक्लदोलोऽयं चतुर्दश्यामिती ॥
 सप्तदश्यायतः कार्यं प्रवरे पञ्चदश्याः ।
 पञ्चदश्यामिती वीरश्चाष्टदोलो महीभुजाम् ॥
 आयामपरिणाह्याभ्यामष्टदश्यामिती हि यः ।
 सिंहनामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः ॥
 सर्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सञ्चिद्यपि निष्कदिः ।
 काष्ठवस्त्रघटादीनां मणानां चामरस्य च ॥
 चतुर्दश्यामिती नियमोऽयश्चैव स्मरिभिः ।
 पूर्ववत्सञ्चिद्येव ध्वजानामिती ॥
 दशध्वजास्तु चार्थौ स्वामिदक्षद्वयोन्नतः ।
 पञ्चादये ध्वजौ रात्रश्चतुर्दश्यामिती मती ॥
 मणिचामरपञ्चायां निग्येयो नित्यताकवत् ।
 निष्कदिश्चाष्टदोलो यः शिखरनिर्मितं स गद्यत ॥
 मणिकुम्भसुशान्तिनां नियमो नवदक्षवत् ।
 इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥

चतुर्थ

एवं द्वादशघोडशविंशतिदोलादिकाः कार्याः ।
मानं सार्द्धं द्विगुणं सार्द्धं त्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् ॥
विंशतिदोलात् परतो भोजमते सम्भवेद्यानम् ।
यानं बहनुद्योयं बहुगुणमेतेषां गद् वै व्यासः ॥
भविष्योत्तरेऽपि ।
यदुक्तं हेपदं यानं तेन मानेन यो वृषः ।
स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखमनुते ॥
स्वयामयुक्तयानस्थो भोगमाप्नोति मानवः ।
परयौगिकयानस्थः क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् ॥
यो दम्भाद्यवाजानाद्यानं प्रकुरुतेऽन्यथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति आयुर्विद्या यशो धनम् ॥
प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं समाश्रितः ।
नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तस्मिन्नु मनोज्ञता ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
चतुर्धा, अ, (चतुःप्रकारमिति । “धाच् प्रकारे ।”
इति सुग्धबोधसूत्रेण धाच् ।) चतुःप्रकारम् ।
चारिप्रकार इति भाषा ॥ इति आकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २६ । १४ ।
“मनोबुद्धिरङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् ।
चतुर्धा लक्ष्यते भेदोऽत्र लक्षणरूपया ॥”)
चतुर्वर्णं, क्ली, (चतुर्वर्णा बीजानां समाहारः ।)
मेथिका चन्द्रमूरं कालाजाली यवानिका एत-
च्चतुष्टयं मिलितम् । तच्चूर्णनित्यभक्षणगुणः ।
पवनामयाजीर्णमूलाभ्रानपाश्वे मूलकटिच्यथा-
नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
चतुर्भद्रं, क्ली, (चत्वारि भद्राणि यत्र वृन्दे । यद्वा,
चतुर्वर्णा धर्म्मार्थकाममोक्षसंज्ञकानां भद्राणां
श्रेयसां समाहारः ।) सबलधर्म्मार्थकाममोक्षम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ अन्वनाधिकशक्ति-
धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
(तत्सम्पन्नलमयगुणयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ७ । ६२ । १७ ।
“स चेन्ममारुह्य यत्तु चतुर्भद्रतरुव्या ।
पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यथाः ॥”)
चतुर्भुजः, पुं, (चत्वारो भुजा यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ७ । ५ ।
“विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य श्रेष्ठे सुप्रं जनार्दनम् ।
चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहा स भविष्यति ॥”
वटिकौषधविशेषः । यथा,—
“ऋतसूतस्य भागौ द्वौ भागैकं हेमभस्मकम् ।
ऋगकसूरिका चैव हरितालञ्च तत्समम् ॥
सर्वं खल्लतले पिष्ट्वा कथ्यास्वरसमर्हितम् ।
एरुपत्रैरावेष्ट्य धान्यगर्भे दिनत्रयम् ॥
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ।
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ॥
तद्यथाभिवर्णं खादेद्बलीपलितनाशनम् ।
अपसारे जरे कासे शोषे मन्दानले चये ॥
हस्तकम्पे शिरःकम्पे गात्रकम्पे विशेषतः ।
वातपित्तसमुत्थाञ्च कफञ्च नाशयेद्बुधम् ॥
सर्वौषधिप्रयोगैरेव व्याधयो न निवर्तिताः ।
कर्म्मभिः पञ्चभिश्चैव योजयेद्रसराक्षतः ॥

चतुर्थ

चतुर्भुजो रसो नाम महेशेन प्रकाशितः ।
क्रमेण शीलितं हन्ति वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥”
इति चतुर्भुजो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
स्त्रियां गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवी-
भागवते । १२ । ६ । ४७ ।
“चतुर्भुजा चारुदन्ता चातुरी चरितप्रदा ॥”
चतुर्भुजविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागते । १ ।
१५ । ५६ ।
“तदा शान्ता भगवती प्रादुरास चतुर्भुजा ।
शङ्खचक्रगदापद्मवरायुधधरा शिवा ॥”)
चतुर्मुखः, पुं, (चत्वारि मुखानि अस्य । यद्वा
चत्वारो वेदाश्चत्वारि मुखानीवास्त्य ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ।
चतुर्वर्गमयो लोकस्वतः सर्वं चतुर्भुखात् ॥”
“सर्वं चतुर्भुखात् चतुर्मुखरूपियस्वतः जात-
मिति शेषः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।
“चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ॥”)
औषधविशेषः । यथा,—
“रसगन्धकलीहाभं समं सूताङ्गि हेम च ।
सर्वं खल्लतले चिप्ता कथ्यास्वरसविमर्हितम् ॥
एरुपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् ।
संस्थाप्य तत उद्धृत्य सर्वरोगेषु योजयेत् ॥
एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् ।
तद्यथाभिवर्णं खादेद्बलीपलितनाशनम् ॥
चयमेकादशविधं कासं पञ्चविधन्तथा ।
कुष्ठमष्टादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥
मूलं श्वासश्च हृक्काश्च मन्दाग्निं चाश्लपितकम् ।
ब्रणान् सर्वाणां वातं विसर्पं विद्रधिन्तथा ॥
अपसारयष्टोन्मादान् सर्वाशोषित्वगामयान् ।
क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥
पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् ।
चतुर्मुखेण देवेन लघ्यान्त्रेयेण सूचितम् ॥”
इति प्रयोगान्दते चतुर्मुखरसः ॥
(औषधान्तरं यथा,—
“ऋतं सूतं ऋतं सर्वं ह्यर्भ्यां तुक्त्वा मनःशिला ।
विमर्हितञ्च तैलेन चातसीसम्भवेन च ॥
तद्गोलं वस्त्रतो बद्धा न्चयेत्क्षेपयेत्ततः ।
अतसौफलकल्केन दोलायन्ते च गृहं पचेत् ॥
उद्धृत्य धारयेद्बले जिह्वास्वदन्तारोगयुत् ॥”
इति चतुर्मुखो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे सुखरोगाधिकारे ॥)
चतुर्भुगं, क्ली, चतुर्वर्णा युगानां समाहारः । इति
आकरणममरटीका च ॥ (चत्वारि युगानि
यत्र इति विश्वे चतुर्भुगविशिष्टे, त्रि । यथा,
रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ॥”
“चत्वारि युगानि हतव्रतादीनि यासु ताः
चतुर्भुगाः कालावस्थाः कालपरिमात्रम् ॥” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

चतुर्थ

चतुर्वर्णः, पुं, (चत्वारि वर्णाणि अस्य वसुधा
चत्वारो वेदा एव वर्णाणि मुखानीवास्त्य ।)
ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥
चतुर्वर्गः, पुं, (चतुर्वर्णा धर्म्मार्थकाममोक्षानां
सम्बन्धः ।) धर्म्मार्थकाममोक्षम् । इत्यमरः
२ । ७ । ५८ ॥ (यथा, रघुः । १० । २२ ।
“चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्भुगाः ॥”)
चतुर्विद्यः, पुं, (चतस्रो विद्या अस्मिन्निति
यद्वा । ७ । ३ । ३२ । इत्यस्य सूत्रस्य शक्ति
कोक्तं यथा, “चतुर्वेदस्योभयपदद्विष्टा चतुः
वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वेदः । चतुः
विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चातुः
वेदः ।”) चतुर्वेदवेत्ता । अस्य रूपाकाराणि
चतुर्वेदः । चातुर्वेदः । चातुर्वेदः । इति
आकरणम् ॥
चतुलः, त्रि, (चत + उलच् ।) स्थापयिता । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
चतुष्कं, क्ली, (चत्वारोऽवयवा यस्य वा क्तु ।
चतुष्कं चतुरवयवम् । यथा, मनुः । ७ । ५० ।
“पानमन्त्राः स्त्रियश्चैव ऋगया च यथाक्रमम् ।
एतन् कथतमं विद्याश्चतुष्कं कामने गये ॥”
इति विश्वः । यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।
“चतुष्कपुष्यप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवाशुमन्थते ॥”)
यष्टिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पुंसि तु राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिणम्
८ । २८४६ ।
“अथ पांतीहरिर्व्याहृच्छतुष्कः कोटकाशुका ॥”
चतुष्की, स्त्री, (चतुष्क + स्त्रियां ङीप् ।) मशरी
मशरारि इति भाषा ॥ पुष्करिणीभेदः । इति
भेदिनी । फे । ८७ ॥
चतुष्टयं, क्ली, केन्द्रम् । इति नीलकण्ठीयजातकम्
(चतःसंख्या । यथा, कुमारः । ७ । १३ ।
“तस्मात् प्रदेशाश्च वितानवर्णं
युक्तं मणिकुम्भचतुष्टयेन ॥”
चत्वारोऽवयवा यस्य । “संख्याया अवयवं
तथप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तथप् । तत्र
रेफस्य विसर्गं सत्वे च कृते “वृत्ताणां
तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् ।) चतुः
रवयवे चि । इति सुग्धबोधम् । (यथा
मनुः । ८ । १३० ।
“वधेनापि यदा त्वेतास्त्रियस्त्रीत्वं न प्रकुर्यात् ।
तदैषु सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥”
यथाच, कुमारः । २ । १७ ।
“प्रवृत्तिरासौच्छन्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”
चतुष्पथं, क्ली, (चतुर्वर्णा पथां समाहारः । “तत्र
तार्थेति ।” २ । १ । ५१ । इति समाख ।
“ऋकपूरञ्चः पथामानश्चे ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अः । “इदुदुपथस्येति ।” ८ । ३ । ४१ । इति
षत्वम् । यद्वा, चत्वारः पन्थानो यत्र इति ।
एकत्र मिलितपथचतुष्टयम् । चौमाता पथ इति
भाषा ॥ तत्पन्थायः । शब्दार्णवकम् २ । १६८)

चतुष्पा

मरः। २।१।१७ (यथा, मनुः। ४। ३६।
 “हृद्भ्रान् देवतं विप्रं दृत्तं मधु चतुष्पद्यम्।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञानांश्च वगस्यतीन् ॥”)
 तुष्पद्यः, पुं, (चत्वारः पन्थानो ब्रह्मचर्यादय
 आश्रमा यस्य। “ऋक्पूरिति।” ५। ४। ७४।
 इति अः।) ब्राह्मणः। इति मेदिनी।
 ६। २७ ॥
 तुष्पद्यः, पुं, (चत्वारि पदानि यस्य।) पशुः।
 (यथा, हृत्संज्ञितायाम्। २१। १७।
 “तरवश्च निरुपल्लवोऽङ्गुरा नरचतुष्पदा हृत्ताः ॥”)
 करवविशेषः। इति मेदिनी। ६। ४८ ॥ तत्र
 जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।
 “चतुष्पदभवो मर्त्यः सदाचारविवर्जितः।
 स्वल्पवित्तः क्षीणदेहश्चतुष्पदाधनान्वितः ॥”
 “मेघनृत्तर्विहराशयः मकरपूर्वार्द्धं धनुःपराह्वं च ॥”
 इति दीपिका ॥
 (चतुष्पदविशिष्टे। त्रि। यथा, महाभारते।
 १। ६०। ११।
 “चतुष्पदं द्विपदश्चापि सर्वमेव भूता गर्भभूता
 भवन्ति ॥”
 आधिनवारणोपायाः। यथा, —
 “वेदो आधुपल्लवस्तु मेघजं परिचारकः।
 एते पादाश्चकितुसायाः कर्मसाधनहेतवः ॥
 गुणवद्विस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक्।
 आधिमत्वेन काष्ठेन महान्तमपि साधयेत् ॥
 वेदज्ञोनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः।
 उद्गाढहोत्रज्ञाणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे ॥
 वेदस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा।
 प्रवं प्रतिरैर्होत्रं कर्णधार इवाभसि ॥
 तत्साधितप्रशास्त्रार्थो दृष्टकर्म स्वयं कृती।
 ननुहस्तः शुचिः शूरः सञ्जोपस्वरभेषजः ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् अवसायी विशारदः।
 सत्यधर्मेपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
 आयुष्मान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मवानपि।
 आसिक्तो वेदवाक्यस्यो आधितः पाद उच्यते ॥
 प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्।
 युक्तमात्रं मनस्कामं गन्धर्वारवान्वितम् ॥
 दोषप्रमखानिकरमविकारि विपर्यये।
 समीक्ष्य दत्तं काष्ठे च भेषजं पाद उच्यते ॥
 सिग्धोऽनुगुसुर्ज्वलवान् युक्तो आधितरचये।
 वेदवाक्यहृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्याये ॥
 तुष्पदी, स्त्री, (चत्वारः पादा यस्याः। “संख्यास-
 पूर्यस्य।” ५। ४। १४०। इति अन्ततोपे।
 “पादोऽन्तरस्याम्।” ४। १। ८। इति डीपि।
 “पादः पत्।” ६। ४। १३०। इति पदादेशः।)
 पशुम्। इति मेदिनी। ६। ४८ ॥ चौपदी इति
 भाषा ॥ (यथा, हृन्दीमज्ज्याम्। १ स्ववके।
 “पदं चतुष्पदी तच्च दृत्तं आतिरिति द्विधा ॥”)
 तुष्पाटी, स्त्री, (चतस्रः दिशः पाटयति भिन-
 न्तीति। पाटि + अच् + स्त्रियां डीप्।) नदी।
 इति शब्दमाला ॥

चत्वारः

चतुष्पाटी, स्त्री, चतुर्णां वेदानां पाठो यस्यां सा।
 छात्राध्ययनस्थानम्। चौपाटी इति भाषा ॥
 इति लोके प्रसिद्धिः ॥
 चतुष्पाणिः, पुं, (चत्वारः पादयो हस्ता यस्य।)
 विष्णुः। इति हारावली। ६ ॥ (चतुर्हस्त-
 विशिष्टे, त्रि ॥)
 चतुस्समं, स्त्री, (चतुर्णां चन्दनागुरुकस्तूरी-
 कुङ्कुमानां समः समभागो यत्र। यद्वा, चतुर्भि-
 र्चन्दनादिभिः समं एकत्र सहावस्थानं यत्र।)
 मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपम्। इति
 हेमचन्द्रः। ३। ३०३ ॥ औषधविशेषः। यथा,
 सुखबोधे।
 “लवङ्गं सैन्धवं पथ्या यमानो च चतुस्समम्।
 आमशूलविवन्धनं पाचनं भेदि शोषणुत् ॥”
 अयन्च।
 “जातीफलं त्रिदशपुष्पसमन्वितञ्च
 जीरञ्च टङ्गयुतं चरकेण चोक्तम्।
 चूर्णाणि मासिकसितासहितानि लीला
 आमातिसारमखिलं गुरु हन्ति शूलम् ॥”
 चतुस्त्रिंशत्, स्त्री, चतुरधिका त्रिंशत्। चौत्रिंश
 इति भाषा ॥ इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे।
 १। १६२। १८।
 “चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धो-
 वंक्तीरन्धस्य स्वधितिः समेति ॥”)
 चतुस्त्रिंशत्पञ्च, पुं, (चतुस्त्रिंशत्पञ्चात् ज्ञानातीर्त्ता।
 ज्ञा + “आतोऽनुपसर्ग कः।” ३। २। ३। इति कः।)
 ब्रह्मभेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १४७ ॥
 चतुराजी, स्त्री, (चतुर्भिरङ्गैः राजते दीप्यते
 इति। राज् + “कर्मण्यण्।” ३। २। १।
 इति अण्। स्त्रियां डीप्।) चतुरङ्गीडा-
 विशेषः। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 चत्वरं, स्त्री, (चत्वारो स्त्रीक्रियते इति। चत + “कृ
 गृ गृ वृ चतिभ्यः खरच्।” उणां। २। १२१।
 इति खरच्।) खण्डिलम्। होमार्थपरिष्कृता
 भूमिः। अङ्गनम्। इत्यमरः। २। ७। ८ ॥
 उठान चाताल इति च भाषा ॥ (चतस्र्यां
 रथ्यानां सङ्गमः। इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
 यथा, महाभारते। ३। १५। २०।
 “अनुरथासु सञ्जासु चत्वरेषु च कौरवः।
 वनं बभूव राजेन्द्र। प्रभृतगजवाजिनम् ॥”
 नानाजनपदेश्यः समागतानां वासस्थानम्। मठ
 इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे। ६। ४१।
 “कला तांश्चकान् पिष्टान् यद्दोला जलकुम्भ-
 काम्।
 अतिष्ठं चत्वरं गला ह्यायार्थं नगराह्विः ॥”)
 चत्वारः, त्रि, (चतुर्दशस्य प्रथमाविभक्तेर्बहु-
 वचनेन सिद्धेस्तथात्वम्।) चतुःसंख्या। चारि
 इति भाषा ॥ इति आकारणम् ॥ तद्वाचकानि।
 वेदः १ ब्रह्मास्यम् २ वर्गः ३ सप्तः ४ हरिवाहुः ५
 खर्दन्दिदन्तः ६ सेनाङ्गम् ७ उपायः ८ यामः ९
 युगम् १० आश्रमम् ११ दत्तपादः १२। इति
 कविकल्पलता ॥ चतुःसंख्याविशिष्टे त्रि। इत्यमरः ॥

चन्दनः

चत्वारिंशत्, स्त्री, (चत्वारो दशतः परिमाण-
 मस्याः। “पङ्क्तिविंशतीति।” ५। १। ५६।
 इति निपातनात् साधुः।) संख्याविशेषः।
 इति ज्योतिषम् ॥ चत्विंश इति भाषा ॥ (यथा,
 भागवते। ४। १। ६०।
 “तेभ्योऽस्यः समभवन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”)
 चत्वालः, पुं, (चत्वारो प्रार्थते स्त्रीक्रियते होमायेति।
 चत + “स्थाचतित्त्वेरिति।” वालञ् न वृद्धिः।)
 होमकुळम्। दर्भः। इति मेदिनी। ५। ८६ ॥
 गर्भः। इति विश्वशेमचम्पौ ॥
 चद, ए अ याचे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 उभं-द्विकं-सेट्।) ए, अचदीत्। अ, चदति
 चदते। इति दुर्गादासः ॥
 चद, इ ङादे। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-अकं-सेट्।) इ, कर्मणि चन्दते। ङादो
 हर्षः। इति दुर्गादासः ॥
 चदिरः, पुं, (चन्दति दीप्यते स्वशीरीरादिना इति।
 चदि + बाहुलकात् किरच् निपातनात् नस्य
 लोपः।) हस्ती। चन्द्रः। कर्पूरम्। मुजगः।
 इति संप्रसारणे उणादिवृत्तिः ॥
 चन, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट्।) चनति। इति दुर्गादासः ॥
 चन, म ह्रिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं-
 सकं-सेट्।) म, चनयति। इति दुर्गादासः ॥
 चन, य असाकल्यम्। अकार्त्तञ्जम्। यथा।
 किञ्चन। इत्यमरभरतौ ॥ (“किमः क्वन्तात्
 चित्चनौ।” इति सूत्रेण।) प्रत्ययोऽयं विभ-
 क्यन्तकिमुशब्दादुत्तरे भवति। इति सुगबोधम् ॥
 चन्च, उ इतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं सेट्। उदिश्वात् ङादिट्।) उ, चञ्चिवा
 चङ्गा। इतिर्गतिः। इति दुर्गादासः ॥
 चन्दः, पुं, (चन्दयति आङ्गादयति यद्वा चन्दति
 दीप्यते इति। चन्दि वा चन्द + पचाद्यच्।)
 चन्द्रः। इति भरतधृतशब्दार्थः ॥
 चन्दकः, पुं, (चन्दयति आङ्गादयति लोकागिति।
 चदि ङादे + णिच् + “ञ्बलट्चौ।” ३। १। ३३।
 इति ञ्वल्।) मत्स्यविशेषः। चांदा इति
 भाषा ॥ तस्य गुणः। रुचिबलकारित्वम्। अन्-
 भिष्यन्दित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ चन्द्रकोऽपि
 पाठः ॥ (चन्द्रकशब्देऽस्य विवृतिर्याख्येया ॥)
 चन्दनः, पुं, स्त्री, (चन्दयति आङ्गादयतीति। चदि
 आङ्गादे + णिच् + ल्युः।) खनामख्यातवृत्तः।
 (यथा, गोः रामायणे। ५। ७४। ३।
 “चन्दनास्तिलकां चतानश्रीकान् सिन्धुवारकान् ॥”
 तथा च पञ्चतन्त्रे। १। ४२।
 “विना मलयमन्त्रं चन्दनं न प्ररोहति ॥”)
 तत्पर्यायः। गन्धवारः २ मलयजः ३ भद्रश्रीः ४।
 इत्यमरः। २। ६। १३१ ॥ श्रीखलम् ५ महा-
 र्द्धम् ६ अतचन्दनम् ७ गोश्रीर्धम् ८ तिल-
 पयम् ९ मङ्गलम् १० मलयोद्भवम् ११ गन्ध-
 राजम् १२ सुगन्धम् १३ सर्पावासम् १४ शीत-
 लम् १५ गन्धाट्टम् १६ भोगिवल्लभम् १७ प्राव-

चन्दन

नम् १८ श्रुतगन्धः १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेलपत्रिकः २० चन्द्रदुतिः २१ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ भद्रश्रियम् २२ हितम् २३ हिमम्
२४ । इति रत्नमाला ॥ पट्टीरः २५ वर्णकः २६
भद्राश्रयः २७ सेवः २८ रौहिणः २९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ याम्यः ३० पीतसारः ३१ ।
इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । श्रुतलत्वम् । स्वादे कियनकषाय-
त्वम् । पित्तभ्रान्तिवमिच्वरक्रिमिष्ठघासन्ताप-
शान्तिकारित्वम् । वृष्यत्वम् । वक्त्ररोगनाशित्वम् ।
शरीरकान्तिवृद्धिकारित्वम् । लेपने कामवृद्धि-
कारित्वम् । अतिसौरभ्यदत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम् । तिक्तत्वम् । आजादन-
त्वम् । लघुत्वम् । अमशीर्षरोगविषञ्जिघामदाह-
नाशित्वम् ॥ * ॥ अञ्जचन्दनलक्षणं यथा,—
“स्वादे तिक्तं कषि पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
गन्धिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वानरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०५ ॥
चन्दनं, स्त्री, (चन्दते आजादाते अस्मादनेन वा
इति । चद् + ङादे + णिच् + ल्युट् ।) भद्रकाली ।
इति मेदिनी । ने । ६१ ॥

चन्दनगोपी, स्त्री, (चन्दनमपि गोपायति स्वगन्धा-
दिना रक्षतीति । गुप + अण् । ततो ङीप् ।
यद्वा, चन्दनवद् गुपति दीप्यते इति । अच् ।)
शारिखाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्दनधेनुः, स्त्री, (चन्दनेन अङ्किता धेनुः । मध्य-
प्रदलोपिकर्मधारयः ।) पतिपुत्रवन्तनार्थ्यं
इष्टकोत्सृष्टचन्दनाङ्कितसवतुसगौः । तत्प्रमाण-
प्रयोगौ लिख्यते ।

“नत्वा शिवं चन्दनचर्चित्वा
धेनोः प्रदाने सविधिप्रयोगम् ।
रत्नाकरादेर्लिखितं विलोक्य
तनोति वाचस्पतिरग्रमुद्रिः ॥

अथ चन्दनधेनुदानविधिः । तत्र रत्नाकरे देवस्य ।
जीवङ्गर्त्तुं तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि ।
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते याग्रतस्तयोः ।
वृषं न चोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति ॥
तथा कर्म्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणसञ्जखे च हला-
युधृतानि वचनानि । यथा स्मृतिः ।
पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरग्रतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत् ॥
तथा जातुकर्म्मः ।

धेनुं चन्दनमालिष्य यो हृद्यान्नाहृजेतवे ।
यदि पापशतैर्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
तथा वशिष्ठः ।

न युक्तश्च वृषोत्सर्गो यावत् पितरि जीवति ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ * ॥
चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यच्चतुश्चसतुङ्गवः ।
वर्तुलः शोभनः स्युलः कर्म्मयो धेनुमौलिकः ॥
विश्वस्य वज्रुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ।

चन्दन

अभावे वाक्येनापि यूपं कुर्याद्विधानतः ॥
वृषोत्सर्गं तु वृषमौलिकः ।
तरुणी रूपसम्पन्ना सुशीला च पयस्विनी ।
न्यायार्जिता यष्टे जाता देया सा श्रोत्रियाय
गौः ॥

नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च ।

त्रीहृत्त्रे कुशत्रे राजद्वारे चतुष्यथे ॥

एषु वचनेषु वृषोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुत्सर्ग-
विध्योयुगपदुपसंहारदर्शनात् वृषोत्सर्गस्थाने
प्रधानतया चन्दनधेनुत्सर्गः प्रतीयते । अतो-
ऽस्य वृषोत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं
लभ्यते । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाश्चैव
सञ्चदा । अह्न्येकादशे प्राप्ते पार्वण्यस्य विधी-
यते ॥ इति आह्वविषेकधृतोश्रुतवचने त्रिदण्ड-
सञ्जासिनां एकोद्दिष्टनिषेधपार्वण्यविध्योयुग-
पदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्वण्यमिव ।
यद्वा पतिपुत्रवतीरूपप्रतिविशेषाधिकृतवृषं न
चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनुत्सर्गविधय्यां
प्रतमात्राधिकृतसामान्यवृषोत्सर्गविध्यवगतफल-
भावनाकरुणीभूतवृषकर्मकत्यागमनूय तत्कर्म्मो-
भूतवृषमपहाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधि-
लाघवाद्दवगम्यते । पशुयागे सामान्यविध्यव-
गतापः प्रणयनीयाधिकरुणीभूतचमसस्थाने गो-
दोहेनापः प्रणयेदिति विशेषविधिना गोदोह-
गुणविधिवत् । नालामेऽपि प्रवेशनीम् । उपोष्य
द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां पारणमित्यत्र एका-
दशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधि-
वच्च । अन्यथा धेनुत्सर्गस्य पृथक्कर्मत्वे फल-
भावना तत्करणनियोज्यानां पृथक्कल्पने
गौरवं स्यात् । उक्तविधिनियेधयोपसंहारवैय-
र्थ्यं स्यात् । ततश्च करुणेत्यात् फलेत्यमिति ।
चन्दनधेनुत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकस्वर्ग-
प्राप्तिः फलम् । एवं कपिलमन्त्रस्थपापयपग-
मस्वर्गप्रार्थनाया अपि तथैव तात्पर्यम् । तथा
जातुकर्म्मवचनस्थपापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-
पर्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विधिप्रयोगमेव जेमि-
न्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिप्रवित्त्वात् लाघ-
वात् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वेति
कात्यायनवचनस्थपापपदस्य प्रेतत्वे एव तात्-
पर्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र
पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषीभूतकर्म्मन्वधिमरणान्वधि-
त्वेन न विशेषणत्वं किन्तुपलक्षणात्वेव ततश्च
काकवन्तो देवदत्तस्य यष्टा इतिवत् कादाचित्क
तद्भ्रामादायापि पतिपुत्रवतीतिप्रयोग उप-
पद्यते । तथापि अग्रतस्तयोर्भर्तुरग्रत इत्याभ्यां
मरणकालिकी पतिपुत्रसत्तावगम्यते । गर्वा
गोष्ठे इतिवत् । अथवा पराह्वान्वयेन धेनुत्-
सर्गकालिकीति । नचापुष्यिता ष्टता काचित्
तस्या धेनुर्विगर्हिता । इति कपिलवचने
अपुष्यितायाः पुत्रकर्तृकधेनुत्सर्गनिषेधस्या-
प्रसक्ततया सपत्नीपुत्रकर्तृकधेनुत्सर्गनिषेध-
प्राप्तौ तद्वद्व्या पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्र-

चन्दन

वतीपरत्वं अवश्यं वाच्यम् । तदेकवाक्ये
पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वमिति वाच्यम्
अपुष्यितेति कपिलाह्वस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्
पतिपुत्रवत् निवृत्तरजस्काया धेनुत्सर्गनिषे-
धार्थत्वात् गर्वा सत्यां लक्षणाया वीचामात्रा
प्रतियोगिवत्त्वंसंप्रागभावयोरपि अत्रान्तात्
विरोधित्वमते तु अजातपुष्यस्त्रीपरत्वं वा मनु
तथात्वेऽपि तस्या धेनुर्विगर्हितेति अप्रसक्त-
र्थापि अपुष्यिताधेनुदाननिन्दा पतिपुत्रवत्त्वा-
च्चन्दनधेनुदानस्तुतिपरा । यथा हरेरव्यति
पौष्पशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निषि-
प्रसक्तापि निन्दा एकादश्यादिपौष्पमासक-
पञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधिस्तुतिपरा । यथा
वा वेदगाने यो गिरा गिरेति ज्ञयात् स आका-
मपि गिरेत् इत्यप्रसक्तनिन्दा रेरे क्त्वा पर-
गिरेदिति विधिः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं
शावरभाष्ये । न हि निन्दा निन्द्यं निन्दुं
प्रवर्तते अपि तर्ह्यैतरत् स्तोतुमिति । स्तुतौ हि
अप्रसिद्धगुणदोषारोपणदोषाय । न चात्र का-
स्यैव कार्त्तिक्यादिवृषोत्सर्गस्य स्थाने धेनुत्सर्ग-
विधीयते इति वाच्यम् । तस्मान्नपरत्वे मात-
भावात् । प्रत्युत स्त्रियत इति वचनेमानाद्यं
विभक्त्या वर्त्तमानसामीप्येनाचिरप्रतीये
स्थितेश्च । ये तु बह्वीनामेकपत्नीनामेका क-
पुत्रिणी भवेत् । सञ्जास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
वतीर्मेनुरिति मनुना पुत्रवतीत्वाभिधानात्
पतिपुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते न
जुवते तेऽतीवभ्रान्ताः । पुत्रवतीति पदस्यास्य
तथा मतुपा पतिपदस्यान्वये तदस्यत्वापत्तेः ॥
ननु वृषतुल्यवयो वर्णां वृषः स्याद्विगर्हिता इति
वृषोत्सर्गं तथा पुंसं स्त्रीणां स्त्रीगौर्विगर्हिता
इति भविष्यसंवादाह्वेनुदानमिदं पतिपुत्र-
वृषोत्सर्गं दक्षिणादानस्य विशेषरूपम् । न
प्रधानकर्म्मन्तरं गौरवात् । न च दक्षिणा
अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । यस्य पर्यामयी वृ-
र्भवति न स पापश्लोकं श्रेयोतीतिवत्तदुपप-
रिति चेत् न । वृषोत्सर्गदक्षिणादानचन्द-
ङ्कितधेनुदानस्य प्रकारान्तरान्वायेन प्रकर-
न्तरन्यायतः प्रधानत्वसिद्धेः । वृषोत्सर्गस्थानो-
त्वेनानुवर्त्तमानश्रिष्टाचारात् । धेनुदानयुग-
वृषोत्सर्गनिषेधानामसङ्गतेः । कपिलपञ्च
चन्दनधेनुदानस्यापीति कर्म्मव्यतार्या वृष-
दक्षिणादानविधानाच्च ॥ * ॥

यथा कपिल उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनुत्तमम् ।
पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरग्रतः ॥
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
तथा ।

जीवङ्गर्त्तुं तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि
सवत्सामङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
साध्वी पतिव्रता नारी स्त्रियते याग्रतस्तयो-
वृषं नैवोत्सृजेत् पुत्रो यावत् पितरि जीवति ॥

नतपुत्रा च या गौरी संयुक्तीता तु या भवेत् ।
 तस्या व्रतुर्न दातया दृषोत्सर्गो विधीयते ॥
 अपुष्यिता नृता काचित्तस्या धेनुर्विगर्हिता ।
 दद्याद्दुःसुतो अश्वः कनिष्ठो दृषसुत्सजेत् ॥
 इयोः सोदरयोरेको भवेत् अश्वः प्रधानतः ।
 अयावां द्वौ सुतो अश्वौ चतुर्णां च त्रयः स्रुताः ॥
 प्रधानां सोदराणां च त्रयो अश्वः प्रकीर्तिताः ।
 अश्वेनैव तु कर्षयं धेनुदानं विधानतः ॥
 द्दमद्वौ खुरे ह्येः सुशीलो वस्त्रसंयुताम् ।
 कांसोदरीं तान्प्रदंष्ट्रां चण्डाचामरभूषिताम् ॥
 प्रवालमालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि ।
 चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् ॥
 गवां लोकमवाप्नोति दिवि देवैश्च भोदते ।
 चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा गच्छेत् सुरालयम् ॥
 तावन्तिष्ठति स्वर्गांके यावदाहूतसंभवम् ।
 न चोत्सर्गो दृषस्यत्र वत्सतयन्वितस्य च ॥
 दृषोत्सर्गविधानेन कर्षयं सर्वकर्म च ।
 मा नक्तोक्ति मन्त्रेण दत्ते दृषाप्यसीति च ॥
 धेनोश्च सकृदिदं तु त्रिभ्रूणां समालिखेत् ।
 वामभागे विशेषोऽयं दक्षे चक्रं समालिखेत् ॥
 तत्रान्यदुर्वर्णयेद्दिविहानाचार्यस्तु विधानवित् ।
 ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुलप्रमाणकम् ॥
 शूनं षडङ्गुलं कार्यं दत्ते वामे यथाविधि ।
 पूर्वाश्राभिमूर्खी धेनुं यजमानोत्तरासुखः ॥
 मस्तकाङ्किक्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत् ॥
 शिरसि ओं ब्रह्मणे नमः । ललाटे ओं
 दृषमध्वजाय नमः । कर्णयोः ओम् अश्विनी-
 कुमाराभ्यां नमः । चक्षुषोः ओं शशिभास्करा-
 राभ्यां नमः । जिह्वायां ओं सरस्वत्यै
 नमः । दन्तेषु ओं वसुधो नमः । ओष्ठयोः
 ओं सन्ध्यायै नमः । ग्रीवायां ओं नील-
 कण्ठाय नमः । हृदि ओं स्कन्दाय नमः ।
 रोमशृणुषु ओम् ऋषिभ्यो नमः । दक्षिणपार्श्वे
 ओं कुबेराय नमः । वामपार्श्वे ओं वरु-
 णाय नमः । रोमाग्रेषु ओं रश्मिभ्यो नमः ।
 ऊरुषु ओं धर्माय नमः । जङ्घासु ओम्
 अधर्माय नमः । श्रोत्रिण्यते ओं पित्रभ्यो
 नमः । खुरमध्ये ओं गन्धर्वभ्यो नमः ।
 खुराये ओम् अप्सरोभ्यो नमः । जाङ्गुले ओं
 श्वाश्रादित्येभ्यो नमः । गोमये ओं मञ्जालक्ष्मि
 नमः । गोमूत्रे ओं गङ्गायै नमः । पयोधरेषु
 ओं चतुःसागराय नमः ।
 एवमङ्गानि संपूष्य पठेन्नमः समाहितः ।
 ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लक्ष्मीश्च या
 नृता ।
 इत्य गौरी या देवी वा देवी वरदास्तु मे ॥
 ओं यालक्ष्मीर्लोकपालानां या च देवैश्च वसिष्ठा ।
 धेनुर्गणेश वा देवी तस्याः पापं यपोहतु ॥
 ओं देवस्या या च वराणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुर्गणेश वा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 ओं सर्वदेवमयी दोग्धी सर्वलोकमयी तथा ।
 धेनुर्गणेश वा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु ॥

ग्रहीत्वार्थं पादाश्च उत्सृजेत्तमलङ्कृतम् ।
 दीयते ब्राह्मणायैवा आचार्याय महात्मने ॥
 एवंविश्रुतां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् ।
 पुच्छं दृष्ट्वा पित्रादीन् दृषोत्सर्गविधानतः ॥
 ऐशान्याञ्चालयेत् किञ्चिदाचार्याय च दक्षिणाम् ।
 दृषमध्व ततो दद्यादाचार्याय गुणान्वितम् ॥
 पूजयेद्ब्राह्मणांश्चैव वस्त्रमालादिभिस्ततः ।
 कांस्यपात्रं वस्त्रयुग्मं सुवर्णं च विशेषतः ॥
 आचार्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकं तथा ।
 आगतान् पूजयेद्ब्रह्मा यथाशक्ति विधानतः ॥
 दीनार्थं दद्यादादींश्च अन्नाद्यैः परितोषयेत् ॥
 इति कापिले धेनुदानप्रमाणम् ॥ * ॥
 पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा,—
 “एकादश्यां प्रेतायाः वज्रासे चान्दिके तथा ।
 त्रिपदां मासिके वापि दद्याद्वा चन्दनाङ्किताम् ॥
 तथा वराहपुराणम् ।
 अयने विषुवेऽष्टम्यां युगाद्यापूर्णिमासु च ।
 दर्शं मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम् ॥
 ननु आद्यश्राद्धे त्रिपदे वेद्यादिना आद्यश्राद्ध-
 कर्षयन्निवृत्तदृषोत्सर्गकालस्य परपरकालो
 गौणः । न वा सर्वे कालाः स्युः । तत्र नाद्यः
 त्रिपदादौ शिष्टाचारविरोधात् । नापि द्वितीयः
 त्रिपदादौ निवृत्तबोधकाभावात् । वस्तुतः
 आद्यश्राद्धे दृषोत्सर्गस्य निवृत्तं त्रिपदादौ
 काम्यत्वम् । आद्यश्राद्धपदं अश्रौचान्नाद्वितीय-
 दिनपरम् । अश्रौचान्नाद्वितीयेऽश्रौचान्नादिक-
 वाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्राद्धस्य विघ्नपतित-
 त्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे दृषोत्सर्गमपि
 न कुर्यात् । आद्यश्राद्धदिने दृषोत्सर्गाकरणे
 त्रिपदाद्यन्यतमकालेऽपि दृषोत्सर्गस्यावश्य-
 प्रेतत्वपरोक्षारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्य-
 सङ्गतत्वेन निवृत्तं कल्प्यम् । एवं धेनुदान-
 स्यापि । अतएव पूर्णसंवत्सरं मूलमासपातेऽपि
 प्रागङ्गतस्यैव कार्यं एव इति नवौना अगुः ।
 एककर्तृकानेकदृषोत्सर्गोऽपि शिष्टाचार एक-
 दिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः
 काम्यत्वेन यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष
 इति न्यायादवरोधः ॥ ननु नैमित्तिकत्वात्
 कथमावृत्तिः सङ्गतत्वेन कृतः श्राद्धार्थं इति
 न्यायात् । न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च ।
 अत्रायं विशेषः । काम्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं
 भूयः कार्यं नैमित्तिकमात्रं सङ्गदेव । किञ्च ।
 संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धमपि पुनः पुनः स्यात् ।
 मेवं तत्र पित्रादिभिरुपप्रधानफलस्य सर्वत्र न
 चरितार्थं इति ॥ * ॥ अत्रोक्तानि सर्वस्येतानि
 वचनानि तिर्यगधिकरणन्यायमूलानि । तथा
 हि तिर्यगधिकरणे तिर्यक्पञ्चत्रयैवदेवताना-
 मनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र
 हेतवः तिर्यकां विश्रुतान्तःकरणविरहात्
 प्रज्ञोः प्रचरणविरहात् अत्रिध्यायां अन्ववधिर-
 म्भूकानामवैद्यव्यवधारणविरहात् साङ्ग-
 यागासामर्थ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्दृष्ट

स्वपितुः पित्रादिषु अधिकारो न विद्यते । इति
 ह्युक्तोपरिश्रुते अन्वित्यात्तादन्तर्गणसुक्ता
 जीवत्पित्रकक्षेतानन्वांश्चेत्तर इति कात्यायन-
 सूत्रे च जीवत्पित्रकस्य पित्रतर्पणनिषेधात्
 दृषोत्सर्गं तदङ्गभूततत्पुच्छगलितोत्सर्ग-
 विरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये दृषोत्सर्गानधि-
 कारः । अतएव हेतुनिर्णयेऽपि । अनचितस्त्रियां
 करणीभूतरवाधेन यागवद्दृषोत्सर्गस्य बाध
 उक्तो वाचस्पतिभिश्च । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु
 प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पित्रकाधिकृतविशेष-
 विधानाच्चाधिकार एवाभ्युदधिकश्राद्धवत् जन्म-
 मास्युपनयनाङ्गसंश्रवणवचनवत् । अयन्तु सामान्य-
 श्राद्धोपजीवित्वेन निषेधः पयुंदास एव । स तु
 यदि पतिपुत्रवद्विज्ञाया दृषोत्सर्गं कुर्यादित्येव
 माचक्षदा पुत्र इत्यादिवचनभागवैयर्थ्यं स्यात् ।
 यदि च जीवत्पित्रकभिन्नो दृषोत्सर्गं कुर्यात्
 इत्येव भाचक्षदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि
 वा पतिपुत्रवत्या जीवत्पित्रकपुत्रभिन्नो दृषोत्-
 सर्गं कुर्यादित्येव विशिष्टरूपस्यैव पतिपुत्र-
 वत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पित्रकपौत्रा-
 दिना दृषोत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव
 प्रागुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् सप्तदाय-
 वचनसार्थक्याय पतिपुत्रवद्विज्ञाया दृषोत्सर्गं
 कुर्यात् । तथा जीवत्पित्रकभिन्नो दृषोत्सर्गं
 कुर्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव
 सिध्यति । प्रमाणवद्भौरवस्य सर्वज्ञीकृतत्वात् ।
 दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधान्यापूर्ववत् । अथ-
 वोक्तदेवलादिवचने अश्वेनैव तु कर्षयं धेनुदानं
 विधानत इत्यन्तकापिलसकलवचनपर्यालोचनया
 कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य कापिल-
 प्रतिप्रकृतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पित्रकात् अन्यो
 जनो दृषोत्सर्गं कुर्यात् । इति सामान्यत
 एव दृषोत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या अश्व-
 पुत्र एव चन्दनाङ्कितधेनुसुत्सृजेदिति विधिश्च
 सिध्यति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्वं
 एव तेन तदन्यत्पित्रकेण वा दृषोत्सर्गः
 कार्यः । कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि । एवं
 पत्यादिना चन्दनधेनुदानमिति । प्रतिप्रकृत-
 कनिष्ठान्यजीवत्पित्रकेण न कस्यापि दृषोत्सर्गः
 कार्य इत्यपि च पर्यवसितम् । वस्तुतस्तु पतिपुत्र-
 वत्या दृषोत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पित्रक-
 त्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पति-
 सत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा । नतपुत्रेत्यादिप्रागुक्तकापिल-
 वचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च दृषोत्सर्गा-
 वगतेः । तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्वं एवानधिकारोक्त्या
 तस्मिन्नेव दृषोत्सर्गावगमाच्च । न वा तदुभय-
 सत्त्वं मिलितं उक्तन्यायावगततत्पुत्रस्य जीवत्-
 पित्रकत्वहेतुरेव तादृशनिषेधप्राप्तेः पतिपुत्र-
 सत्त्वयोर्निर्वीणहेतुत्वकल्पनानौचित्यात् तयो-
 र्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया अन्याय-
 त्वात् सिद्धजीवत्पित्रकनिषेधप्रसक्ततया पति-
 पुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने

गौरवात् । यस्तु जीवत्पितृकृत्योत्सर्गविधिपतिपुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकारमात्रप्रयुक्तसिद्धद्योत्सर्गाभावभागित्वानुवादः । पूर्ववाक्यावगतधेनुदानस्य द्योत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थ एवेति प्रागपि निरूपितम् । ततश्चोक्तवचने तिर्यग्धिकारव्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य द्योत्सर्गकर्तृत्वाभावमनुद्यसपतिकाया द्योत्सर्गस्थाने चन्दनाङ्कितधेनुत्सर्ग एव विधीयते । एतेन द्योत्सर्गकर्तृकपिलप्रतिप्रसूतसपतिकाद्योत्सर्गकृतिसमत्कनिष्ठपुत्रान्यजीवत्पितृकेतरत्वविशेषणं सपतिकाया द्योत्सर्गस्थाने च्युत्पुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनुत्सर्गमात्रञ्च लभ्यते । अतो जीवत्पितृकेण कान्यद्योत्सर्गः पतिते प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामह्नादिद्योत्सर्गञ्च न कार्यः । एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्मयोग्यत्वे असत्त्वे वा पत्या कन्यादिना वा द्योत्सर्गः कार्य एवेति स्थितम् । इदं रत्नाकरहज्जायुधाचार्यचूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्यप्रभृतीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पद्धतिरपि प्रचरति । क्वचिद्देशे स्मार्तभट्टाचार्यस्यापि सम्मलपद्धतिर्भूयते । अतएवात्र विशेषादर्शनामनाचारोऽनाचार एव । अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिक एव । स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूर्व्ये सतीति जैमिनुक्तेः । तत्र त्वपूजाद्योमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रतन्त्रोक्तेः । कापिलकल्पेन द्योत्सर्गधर्मातिदेशेन विशेषोक्तनिरासाच्च ॥३॥ सम्यति विचारितकापिलकल्पप्रयोगोऽभिधीयते यथा । गोशालादौ वितानयुक्ते प्रागुदकप्रवनं देशं गोमयेनोपलप्य हतनिव्यक्रिय आचान्तः कुशहस्तो द्विवासाः प्राङ्मुखः ओं तद्विष्णोः परमं पदं इति विष्णुं स्मृत्वा गत्वा च उदङ्मुखः ओं तत् सदित्युच्चार्य कुशतिलजलपूर्वताम्ब्रपाचमादाय विशेषानुपदेशात् सुखचान्द्रमासोद्धोखेन अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः अश्रीचान्नाद्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामः चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्माहं करिष्यामीति संकल्पयेत् । ततस्तज्जलमैशान्यां क्षिपेत् । ततः खखरीत्या सकल्पसक्तं पठेत् । ततः प्रथमं ब्रह्मवरणम् । तत्र उत्तरामुखं ब्रह्माण्डमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राङ्गलिः ओं साधुभवानास्तां इति वदेत् । ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनं दत्त्वा ब्रह्मा तदासने उपविशति । ततः कर्त्ता ओम् अर्धेयिष्यामी भवन्तं इति वदेत् । ओम् अर्धेयति प्रतिवचनम् । ततो गन्धपुष्पताम्बूलवस्त्रालङ्कारैर्ब्रह्मार्थं संपूज्य तद्दक्षिणं जानु शूङ्गा ओम् अद्यामुकेमासि अमुकेपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकाया अश्री-

चान्नाद्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रममुकप्रवरं श्री-अमुकदेवशर्मां त्वामस्मिन् चन्दनाङ्कितधेनुदानाङ्गहोमकर्त्तव्यि ब्रह्मकर्त्तव्यकरणा गन्धादिभिरभ्यर्च्यार्हं दृष्टं इति ब्रह्मार्थं दृष्टुयात् । ओं द्योत्सर्गोति प्रतिवचनम् । ओं यथाविहितं ब्रह्म कर्म कुरु । ओं यथाज्ञानं करवासीति प्रतिवचनम् । स्वयं गानाग्रक्तौ ब्रह्मकर्म करणायेत्यत्र ब्रह्मादिकर्त्तव्यकरणायेति वदेत् । स्वयं होमासामर्थ्यं होतारं दृष्टुयात् । तत्र होलकर्मकरणायेति विशेषः । एवं तन्मधारकाचार्यमपि । आचार्यान्तराभावे ब्रह्मैवाचार्यत्वेनापि वरणीयः । तत्र ब्रह्माचार्यकर्मकरणायेति विशेषः । एवं प्रागुक्तवत् सदस्यवरणमपि । हस्ताङ्गुल्यादिमानसु याजमानिकमेव सर्वत्र ग्राह्यम् । ततः पुण्याहस्वस्त्यङ्गिवाचनं कृत्वा चन्दनाङ्कितधेनुदाननिमित्तकहोमोपहृद्विरचयत्वकामो भारतनामोच्चारणं कुर्यात् । ततो यजमानो होता वा गायत्रा गोमन्त्रं ओ गन्धहारेत्यादिना गोमयं ओम् आध्यायस्वेत्यादिना इगं ओं दधिक्लाव इत्यादिना दधि ओं तेजोऽवीत्यादिना इतं ओं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेन्निनोऽन्वाहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यामाददे इति कुशोदकच शोधयित्वा गायत्रा सर्वमेकीकृत्य तेन वेदीमभ्युष्य तत्र घटान् संस्थाप्य गणेशं यज्ञान् विष्णुञ्च संपूजयेत् । ततो हस्तप्रमाणं स्पष्टिकं शर्कराङ्गारासिकेषुत्वादिरेहितं पूष्योत्तरज्वं समं वा गोमयेनोपलप्य तत्र खखरीक्तविधिनाभिं संस्थाप्य खखर्युक्तद्योत्सर्गपद्धतिक्रमेण कर्म कृत्वा प्राङ्मुखो धेनुमयिसमीपं नीत्वा ओं मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽश्वेषु रौरिषः । वीरास्ता नो रुद्रभामिनोऽवधीर्हव्यन्तः सदमित्त्वा हवामहे । इति मन्त्रेण धेनोर्वांसकथिनि वङ्गुलं त्रिमूलं चन्दनेन कुशेन लिखेत् । वीरास्ता न इति सामगानाम् । यजुषामु मा नो वीरानिति मन्त्रभागे पाठः । ततः ओं द्योत्सवि भाशुना द्रुमन्तं त्वा हवामहे पवमानः खडं शम् । इति मन्त्रेण दक्षसकथिनि पञ्चाङ्गुलं आरहीनं चक्रञ्च तथैवाचार्यो लिखेत् । अस्मिन्नवसरे अन्वेत्तरे सवत्सधेनुमौलिकं यूपमारोपयेत् । ततः खखर्युक्तविधिना द्रववहेनून् क्षापयेत् । ततः सितवासवा जलमपनीय गन्धचन्दनपुष्पाङ्गनचिन्दूरगोरोचनाद्रव्यैः खखर्युद्ग्राभ्यां ऋज्वसैश्च वस्त्रेण कांस्यकोडेन तान्मृष्टेन घट्टाचामराभ्याञ्च यथायोग्यं तथा कर्त्तव्यैः प्रवालमालिकाभ्याञ्च धेनुं भूषयित्वा पाद्यादिभिरभ्यर्च्य खखर्युक्तमायमन्त्रान् आवयित्वा च प्राङ्मुखो धेनुं मुञ्चवासवा उपे बभूयीत् । ततो यजमान उत्तरामुखः धेनोर्मस्तकादिक्रमेण तत्तन्मन्त्रैः पूजयेद्यथा । शिरसि ओं ब्रह्मये नमः । एवं ललाटे हृदयभ्रजाय नमः । कर्त्तव्यैः अग्निनीकुमाराभ्याम् । चक्षुषोः

शशिभास्कराभ्याम् । जिह्वायां वरखड्ये । कर्णौ वसुभ्यः । ओष्ठयोः सन्ध्यायै । धीषायां कौकिल्याय । हृदि खन्दाय । रोमरूपेण कृष्णाय । दक्षभार्थं कुवेराय । वामभार्थं वरुणाय । रोमरिषिभ्यः । ऊरुषु धर्माय । जङ्घासु अश्विनोः । ओम्बीतटे पितृभ्यः । खुरमध्ये गन्धर्वेभ्यः । खुरायेषु असुरोभ्यः । लाङ्गुले ह्यादशादिभ्यः । गोमये महालक्ष्म्यैः । गोमन्त्रे ब्रह्मार्थे । पयोपरोचतुःसागराय । एवं संपूज्य पठेत् । ओम् इन्द्रस्य च त्वमिन्द्राणी विष्णोर्लोकेश त्वस्या । रुद्रस्य देवी या गौरी सा देवी वरदासु मे । ओं या लक्ष्मीर्लोकपालार्ता या च देववस्थिता । धेनुरूपेण सा देवी मम पार्थ यपोऽस्तु । ओं देहस्या या च रुद्राणी ब्रह्मरस्य सा प्रिया । धेनुरूपेण सा देवी तस्याः शान्तिं प्रयच्छतु । ओं सर्वदेवमयी दोग्ध्री सर्वलोकमयी तथा । धेनुरूपेण सा देवी तस्याः स्वर्गं प्रयच्छतु । ततः ओम् आचार्याय नमः इत्यनेनोदङ्मुखं सम्प्रदानब्राह्मणं पाद्यादिभिः संपूज्य एवं वा रुद्राय नमः इति तद्देवतां संपूज्य ओं चत्तः कृतसवत्सधेनवे नमः इत्यनेन पाद्याद्यान्मनीयगन्धपुष्पैर्धेनुं संपूज्य संप्रोष्य च प्राङ्मुखो जलं दत्त्वा कुशतिलजलान्यादाय वा तत् सददासुके मासि अस्तुके पक्षे अस्तुकतिथौ अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकाया अश्रीचान्नाद्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रायाः प्रेताया अमुकायाः प्रेतलोकविमुक्तत्वस्वर्गलोकगमनकामोऽहं एतां वालङ्कारां चन्दनाङ्कितसवत्सधेनुं रुद्रदेवतायां अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्मायै आचार्यब्राह्मणाय तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते वा दद्यात् । ततः सम्प्रदानब्राह्मणः पुञ्जं पञ्च ओमित्युक्त्वा प्रतियुञ्ज्य खस्त्रीत्युक्त्वा च शक्तिं पठेत् । ततो धेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् । यथाशास्त्रं कामस्तुतिञ्च पठेत् । यथा वामवेदे । ओं क इदं कक्षा अदात् कामः कामादात् कामो दाता कामः प्रतियहतीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतियुञ्जामि कामे तत्ते ॥ यजुर्वेदे तु । ओं यौस्ता परिददात् पृथिवी त्वा प्रतियुञ्जातु कोऽदात् कक्षा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रति यहतीता कामे तत्ते तव कामश्रतात् भुवनामहे । ऋग्वेदे तु । सामगमन्त्रान्ते । ओं हरि रति यौस्ता परिददात् पृथिवी त्वा प्रतियुञ्जातु इदमधिकम् । ततो यजमानः ओं अद्योति हतेतत्सालङ्कारचन्दनाङ्कितसवत्सधेनुदानकर्त्तव्यः साङ्गताथं दक्षिणाभिर्भुवं तन्मन्त्रं त विष्णुदेवतं अमुकगोत्राय श्रीअमुकदेवशर्मायै आचार्याय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददानीमः आचार्यसु ओमिति वदामी

चन्द्रः

सक्रीति वदेत् । ततो ह्येतुसर्गवन्मन्त्रोद्दिन
 सख्यस्योक्त्यादिशेषं कर्म समापयेत् ।
 ततः सदस्यदक्षिणां दत्त्वा आहूतान् वस्त्र-
 माख्यादिभिः पूजयेत् । सामगच्छेदिदानीं ब्रह्म-
 होत्राचार्यवदस्त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां
 दृष्टोत्सर्गवद्दत्वात् । अन्यवेदी तु सख्यस्योक्त-
 रीत्या यथास्थानं दक्षिणां दृष्टोत्सर्गवद्दत्वात् ।
 मूद्रस्तु यजुर्वेदवत् सर्वं कुर्यात् । किञ्च मन्त्र-
 पाठं ब्राह्मणेन कारयेत् । दीनानायादींश्च
 वस्त्राणाद्यैस्त्रिभ्योवेदिति ॥ ॥ इति श्रीचन्द्रशेखर-
 नाथस्मृतिभट्टाचार्यविरचितः चन्द्रनाडितथेयु-
 दानसविधिप्रयोगः समाप्तः ॥
 चन्द्रपुत्र्यं, स्त्री, (चन्द्रनमिव सुगन्धि पुत्र्यं यस्याः)
 तवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रशारिवा, स्त्री, (चन्द्रनगोपी शारिवा ।
 शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) शारिवाविशेषः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रनवारः, पुं, (चन्द्रनस्यैव चारो यस्य ।) वच-
 चारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रा, स्त्री, (चन्द्रयति आजादयति स्वगन्धा-
 दिनेति । चदि जादे + चिच् + युच् । चिद्यां
 टाप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चन्द्रीविशेषः । सा तु मधुखाख्याखनगरसमीपे
 प्रसिद्धा ॥
 चन्द्रनाचकः, पुं, (चन्द्रनस्य चन्द्रनोत्पादको वा
 अचकः । चन्द्रनाकरः पर्वत इत्यर्थः ।) मलय-
 पर्वतः । इति जटाधरः ॥
 चन्द्रनादिः, पुं, (चन्द्रनस्य चन्द्रनोत्पादको वा
 अदिः पर्वतः ।) मलयपर्वतः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 चन्द्रनी, स्त्री, (चन्द्रयति आजादयति जलादिदाने-
 नेत्यर्थः । चन्द्र + डीच्) नदीविशेषः । इति
 मेदिनी । ने । ६० ॥ (यथा, गोः रामायणे ।
 ४ । ४० । २० ।
 “चिचरां कुटिलास्यैव चन्द्रनीं चापगां तथा ॥”)
 चन्द्रनीया, स्त्री, (चन्द्रयते दीप्यते नया । चदि +
 करणे अनोयर् ।) गोरीचनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 चन्द्रिः, पुं, (चन्द्रमि च्छुष्यन्ति लोका येन ।
 चदि जादे + “इचिमदीदि ।” उर्गा । २ । ५२ ।
 इति किरच् ।) चन्द्रः । च्छती । इति मेदिनी ।
 रे । १५२ ॥
 चन्द्रं, स्त्री, (चन्द्रति दीप्यते इति । चदि +
 “स्नायितच्चीति ।” उर्गा । २ । १३ । इति रक् ।)
 खर्वम् । पुत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इत्त-
 विशेषः । यथा, इत्तयन्त्रे ।
 “इत्तयन्त्रेयुगसुप्रधाय परिकल्पय कर-
 मधनगन्धयुगमिह गन्धयुगमपि वितर ।
 चिचिपतिभक्तिमिति चन्द्रमिदमिति श्रद्धयत
 सकलकविकुलद्वयमोदकरमपतयुत ॥”)
 चन्द्रः, पुं, (चन्द्रयति आजादयति चन्द्रति दीप्यते
 इति वा । चन्द्र + “स्नायितच्चीति ।” उर्गा ।

चन्द्रः

२ । १३ । इति रक् ।) देवताविशेषः । चांद्
 इति भाषा । तत्पर्यायः । चिमांसुः २ चन्द्रमाः ३
 इन्द्रः ४ कुसुदन्वाचः ५ विष्णुः ६ सुधांसुः ७
 मुष्मांसुः ८ चोवधोशः ९ निशापतिः १० अजः ११
 जैवाहकः १२ सोमः १३ स्त्रीः १४ नृगाङ्कः १५
 कलानिधिः १६ द्विजराजः १७ शशधरः १८
 नचभ्रेशः १९ चपाकरः २० । इत्यमरः ।
 १ । ३ । १३—१४ । रोवाकरः २१ निशीथिनी-
 नाथः २२ शम्भरीशः २३ यथाङ्कः २४ शीत-
 रक्षिः २५ । इति यस्यान्तरम् ॥ चन्द्रनवनीतः
 २६ चारवः २७ अंतवाहनः २८ नचभ्रनेमिः
 २९ उकुपुः ३० सुधास्रतिः ३१ तिथिप्रथीः ३२
 अमतिः ३३ चन्द्रिः ३४ चिचाटीरः ३५ पच-
 धरः ३६ अजः ३७ नभचमसः ३८ राजा ३९
 रोहिणीशः ४० अचिनेत्रजः ४१ पचजः ४२
 चिन्मुजका ४३ इशाचः ४४ हरचूडामणिः ४५
 माः ४६ तारापीकः ४७ निशामणिः ४८ । इति
 जटाधरः ॥ चन्द्रनाम्नः ४९ दशैविपत् ५०
 ह्यायान्धधरः ५१ यज्ञनेमिः ५२ हाचाययी-
 पतिः ५३ कक्षीसहजः ५४ सुधाकरः ५५
 सुधाधारः ५६ शीतभासुः ५७ तमोहरः ५८
 तुवारकिरणः ५९ हरिः ६० हिमद्युतिः ६१
 द्विजपतिः ६२ विन्ध्या ६३ अन्तदीधितिः ६४
 हरिणाङ्कः ६५ रोहिणीपतिः ६६ चिन्मुनन्दनः
 ६७ तमोगुत् ६८ यथालोकः ६९ कुसुदेशः ७०
 चौरीदगन्दनः ७१ कान्तः ७२ कलावान् ७३
 यामिनीपतिः ७४ सिप्रः ७५ नृगपिङ्गुः ७६
 सुधानिधिः ७७ तुङ्गी ७८ पचजका ७९
 चन्द्रः ८० अचिनेत्रनीतकः ८१ पीयूषमहाः ८२
 शीतमरीचिः ८३ शीतजः ८४ । इति श्रद्धरत्ना-
 वली ॥ चिनेत्रचूडामणिः ८५ अचिनेत्रभूः ८६
 सुधाङ्कः ८७ परिचाः ८८ वलचगुः ८९ तुङ्गी-
 पतिः ९० यज्वनाम्यतिः ९१ पञ्चधिः ९२ कौडुः
 ९३ जयन्तः ९४ तपसः ९५ खचमसः ९६ विकसः
 ९७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशवाणी ९८ अंत-
 वाणी ९९ अन्तसः १०० कौसुदीपतिः १०१
 कुसुदिनीपतिः १०२ भपतिः १०३ दक्षजापतिः
 १०४ चोवधीपतिः १०५ कलाभृत् १०६ शश-
 भृत् १०७ यथभृत् १०८ ह्यायभृत् १०९ अचि-
 ङ्गुणः ११० निशात्रम् १११ निशाकरः ११२
 अन्तः ११३ अंतद्युतिः ११४ । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । १६ ॥ * तस्योत्पत्तिर्वथा,—
 “ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्त्रिर्नाम महातपाः ।
 स्रष्टुकामः प्रजा वत्स । तपस्त्रिपे सुदुश्चरम् ॥
 श्रीचि वधं वदन्नाचि दिशानीतीह नः श्रुतम् ।
 कर्तुमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वमीयिवत् ॥
 नेत्राभ्यां तस्य सुखाव दशधा द्योतयद्दिशः ।
 तं गर्भं ब्रह्म्यादिष्टा दश देवो दधुर्दिशः ॥
 संगत्वेव महाराज ! नैव ताः समश्रुतवन् ।
 यदा न धारये शक्ताकस्य गर्भस्य ता दिशः ॥
 ततस्ताभिः सहेवासौ निपपात वसुध्वराम् ।
 पतितं सोममाकोक्त्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

चन्द्रः

रथमारोपयामास लोकाणां हितकाम्यया ।
 स तेन रथसुखेन चागरान्तां वसुध्वराम् ॥
 चिःसप्तकलो हृदिकोठकारयत्तं प्रदक्षिणम् ।
 तस्य तत्प्रचितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥
 तेनैवधः ससुङ्गता याभिः सन्धार्यते जगत् ॥
 स जन्मतेजा भगवान् ब्रह्मणा पङ्क्तिः सद्यम् ॥”
 तस्य चीञ्चलपूर्वोत्थयोः कालो यथा,—
 “स्रष्टात्मीदिनाङ्कं यावच्छुक्तात्मीदिनम् ।
 तावत् कालं शशी चीञ्चः पूर्वस्तत्रोपरि स्फुटः ॥”
 इत्यभिपुराणे च्योतिःशास्त्रम् ॥
 तस्य चयद्विकारणं यथा, पाप्मे सर्गसंज्ञे ।
 “अश्विन्यादास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः ।
 रोहिण्यामेव सततं बहूप्रेमा रराम ह ॥
 इदृा तदितरास्ताश्च तप्ताः पितरमनुवन् ।
 अस्माकं कामदस्तात् । जामाता तव रोहिणीम् ।
 रमयन्तेव सततं तेन तप्ता वयं पितः । ॥
 तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः ।
 प्रेक्षा समेन सन्धास्वं दुहितुर्मम मानद ॥
 जयहे तद्भ्रुवो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम् ।
 तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह ॥
 शश्राप ते न भविता स्तपत्वं मद्भ्रुवोऽतिगः ।
 यस्याया च परिपत्तो भव त्वं चीञ्चरेतकः ॥
 अथ चयमिति तस्मिन् सन्धास्ताः संहिताः स्त्रियः ।
 पितरं श्रर्यं प्राप्ताः चीयते नः पतिः पितः । ।
 न वयं तेन वर्णामो विना सुखनिराज्ञताः ॥
 उवाच दक्षस्ताः सन्धाः श्रापो मे नाम्भया भवेत् ।
 मासमध्ये पक्षमेकं वदन्तां स क्रमेण वै ॥
 चयं क्रमेण प्राप्नोतु पक्षमेकं यवस्थया ।
 एवं श्रापं वरश्चैव ददावसे अवस्थया ॥
 तथैव राजते चोक्ति चयद्वहो दधुर्दिशुः ॥”
 स च गौरवर्णः वायुकोञ्चोवैद्यजातिसख्यगुण-
 कर्कटराशिन्धगशिरोनचनरौप्यलवणरसस्तुक्ता-
 गैरिकादिधातुसर्पायामधिपतिः । आर्द्रभूमि-
 चारी तपस्वी अपराङ्गकावे प्रवजः श्रेष्ठप्रकृतिः
 स्थूलो युवा सुभयश्चः सुभाभश्च । इति ताजक-
 जातकादयः ॥ अर्द्धाङ्गः शशी पापः । इति
 समयान्तम् ॥ * कर्पूरम् । खर्वम् । (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १४१ । १२ । [वचनरयः ॥”)
 “उतनः सुदोला जीराभ्यो होता मन्त्रः श्रव-
 जलम् । काम्यिङ्कः । इति मेदिनी । रे ३१ । द्वीप-
 विशेषः । इति श्रद्धमाणा । विसर्गः । इति
 तन्मम् ॥ कमनीयः । मेचकः । स तु वचं चन्द्रकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ रत्नरजतम् । तत्तु शोचस्तुक्ता-
 फलम् । (योगीक्तेऽनाङ्गी । यथा, इत्थयोग-
 प्रदीपिकायाम् । २ । ७ ।
 “बहुप्रज्ञासुनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ॥”
 “चन्द्रेण चन्द्रनाथोदया ॥” इति तट्टीका ॥ भूमध्य-
 भागस्यसोममन्त्रम् । यथा, तत्रैव । १ । ४६ ।
 “चन्द्रात् सपतियः वारः स्रष्टादमरवाचसी ॥”
 “चन्द्रात्सुधोरन्तर्वांमभागस्यात् सोमात् ॥”
 तट्टीका ।)
 आजादजनकप्रथे चि । इति भरतधृतथाङ्कः ॥

चन्द्रका

चन्द्रकं, स्त्री, (चन्द्र इव चन्द्रप्रभा इव कायतीति । के + कः । वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) सितमरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकः, पुं, (चन्द्र इव कायति प्रकाशते इति । के + कः ।) वर्धनेत्रम् । मयूरपुच्छेर चाद् इति भाषा । तत्पर्यायः । मेचकः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २ । ३ । “चन्द्रकचायमयूरशिखण्डकमङ्गलजयित-
केशम् ॥”)

नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मतस्यविशेषः । चाँदा माह इति भाषा । अस्य गुणाः । अनभिष्यन्दितम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः । चलत्पूर्वमा २ चन्द्रचञ्चला ३ चन्द्रिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (मङ्गलम् । यथा, माये । ५ । ४० ।

“यां चन्द्रकैर्मदनस्य महानदीनां
नेत्रत्रियं विकसतो विदधुर्मनेन्द्राः ॥”

“चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मङ्गलैर्महानदीनाम् ।” इति
मल्लिनाथः ।) चन्द्रशब्दात् स्वार्थे के चन्द्रञ्च ॥

चन्द्रकला, स्त्री, (चन्द्रं चन्द्राकारं सुखभागं कल-
यतीति । कलि + अच् टाप् च ।) द्रगङ्ग-
वाद्यम् । वाचामत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(चन्द्रस्य कला ।) चन्द्रस्य षोडशभागेषु भागः ।
तद्व्यथा,—

“पूषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः ।
ऋद्धिः सौम्या मरीचिश्च तथा चैवाशुमालिनी ॥
अङ्गिरा शशिनो चेति ह्याया सम्पूर्णमखला ।
तच्छिखेवावृता चेति कलाः सोमस्य षोडश ॥”

आसां प्रयोजनं तिथिभेदे स्त्रीणामङ्गविशेषे
स्थितस्य कामस्य प्रणवादिस्विन्दुप्रत्येकस्वरयुक्त-
नमोऽन्ततत्तत्प्रत्येककलानामरूपैर्मन्त्रैश्चालनम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्ता कला यथा,
“अन्तता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनो चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीति-
रङ्गदा ॥

पूर्णापूर्णावृताकामदायिन्ः शशिनः कलाः ।
आसां प्रयोजनं कलावतीदीक्षादौ पूजनम् ॥”
इति व्रतयामलम् ॥

(चन्द्रः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३६ ।
“स च दक्षमखस्तेन नाशितो मन्थुना मया ।
ततो जाता हिमाद्रेश्वमब्धेश्चन्द्रकला यथा ॥”)

चन्द्रकान्तं, स्त्री, (चन्द्रवत् कान्तं कान्तिः काम-
नीयता अस्य ।) श्रीखण्डचन्दनम् । कौरवम् ।
इति रत्नमाला ॥

चन्द्रकान्तः, पुं, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्य ।) कौरवम् ।
(चन्द्र इव कान्तः कान्तियुक्तः । चन्द्रः कान्तः
अभीष्टो अधिष्ठाहदेवोऽस्येति वा ।) मणिभेदः ।
इति मेदिनी । तै । १६५ ॥ अस्य पर्यायाः । चन्द्र-
मणिः २ चान्द्रः ३ चन्द्रोपलः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १३२ ॥ इन्द्रकान्तः ५ चन्द्राप्रभा ६
संज्ञवोपलः ७ शीताप्रभा ८ चन्द्रिकाप्रावः ९
शशिकान्तः १० । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८८ ।

चन्द्रकू

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्चन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिर्वराटैर्विपण्णि गोपाः ॥”)

अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । क्षिण्वत्वम् । अस-
दाह्यहालक्ष्मीनाशित्वम् । शिवप्रीतिकारत्वम् ।
खण्डत्वञ्च ॥ * ॥ तदुद्भववारिगुणाः । विमलत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तच्छर्भाभित्तासदाहकासमदाह्य-
रोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रकान्ता, स्त्री, (चन्द्रः कान्तः प्रियो यस्याः ।)
राज्ञिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चन्द्रस्य
कान्ता ।) चन्द्रपत्नी च ॥

चन्द्रकालानर्गलं, स्त्री, चक्रविशेषः । यथा,—
“चन्द्रकालानर्गलं चक्रं चोमाकारं लिखेद्बुधः ।
चतुर्दिक्षु त्रिभूलानि मध्यभिन्नानि कारयेत् ॥
पूर्वत्रिभूलमध्यस्थं दिन ऋचादि लिखते ।
त्रिभूले च वह्निर्मध्ये मध्ये वह्निस्त्रिभूलके ॥
ऋतुस्त्रिभूले नामर्षे मध्यमं चहिररुके ।
क्षेमलाभजयप्रज्ञा नामर्षे चन्द्रगर्भगे ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन प्रथमाष्टत्रिपञ्चकम् ॥”

इति समयान्तम् ॥

चन्द्रकौ, पुं, स्त्री, (चन्द्रको विद्यतेऽत्रेति अच् ।
चन्द्रक + डीष् ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चन्द्रकुण्डः, पुं, (चन्द्रस्य कुण्डः चन्द्ररश्मिनिर्मितः
कुण्डो वा । चन्द्राधिष्ठाटकः कुण्ड इत्यर्थः ।)
कामरूपस्यसरोवरविशेषः । (यथा, कालिका-
पुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८२ अध्याये ।
“चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ॥”)

चन्द्रकूटः, पुं, (चन्द्राख्यः कूटः पर्वतः । यद्वा, चन्द्रः
कूटे षडङ्गं यस्य । प्रतिदने चन्द्रप्रदक्षिणकरणा-
देवास्य तथात्वम् ।) कामरूपस्यपर्वतभेदः ।
यथा,—

“पूर्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्ताम्रसङ्काशस्तदूर्ध्वे चन्द्रमखलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु बिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्वतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दक्षभी रश्मिभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाङ्गयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः केवल्यमभुते ॥
खर्गादवभृत्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा ।
तदा तद्रश्मिसंघानगिःस्तत्प्राप्तोयराशयः ॥
तैस्तोयैर्वासवः कुण्डमकरोद्विन्द्रचन्द्रयोः ।
मध्ये पृथगतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूत ! चन्द्रकुण्ड ! महोदधे ! ।
सुधास्रवण ! साकार ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण सुखाय चन्द्रपाथवि ।
चन्द्रकूटं समाह्वय्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते ।
परच चन्द्रभवनं भिक्षा याति परं पदम् ॥
तीरे तु चन्द्रकूटस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥

चन्द्रम्

अश्वभावं समावाद्य चन्द्रदेवेचरो हरिः ।
सेवितुं चिदशेषानौ सततं वर्तते नरः ।
चन्द्रकूटस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरिः ।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति विधा ।
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समाह्वय्य नन्दनम् ।
आराध्य शक्रं लोकेषु महापद्ममधुपयात् ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णे
८२ अध्यायः ॥

चन्द्रगुप्तः, पुं, (चन्द्रेण गुप्तः रक्षितः । च-
वदाङ्गादङ्गककल्पगुणवत्त्वं तथात्वं वा ।) रात्र-
विशेषः । (यथा, भागवते । १२ । १११—१२१
“नवमन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नशुद्धिरिषति ।
तेषामभावे जगतीं मौष्या भोष्यन्ति वै कलौ ।
स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो रात्र्यभिविष्यति ॥”)
चिन्तगुप्तः । इति केषिच् ॥

चन्द्रगोलस्थाः, पुं, (चन्द्र एव गोलः चन्द्रगोल-
स्थानं चन्द्रगोक इत्यर्थः । तच्च तिष्ठति ये ।।
दिव्यपितरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुव-
नाम्नोऽयं शब्दः ॥

चन्द्रगोलिका, स्त्री, (चन्द्रगोलः साधनसं-
ख्यस्याः । इति ठन् टाप् च ।) च्योत्सवा ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २० ॥

चन्द्रचञ्चला, स्त्री, (चन्द्र इव चलञ्चलस्यचन्द्र-
चञ्चला ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली जटाधरञ्च ॥

चन्द्रदाराः, पुं, (चन्द्रस्य दाराः पत्नयः ।) क्षि-
न्यादिनक्षत्राणि । इति हलायुधः ॥ बहुव-
नाम्नोऽयम् ॥

चन्द्रपुष्या, स्त्री, (चन्द्र इव पुष्यमस्याः ।) षे-
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रप्रभः, पुं, (चन्द्र इव प्रभा यस्य ।) उग्राह
द्विप्रोयः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥ (च-
न्द्रप्रभाविशष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २० ८
“चन्द्रप्रभं श्वेतमप्यातपत्रं
सौवर्णसगुभाजते चोत्तमाङ्गे ॥”)

चन्द्रप्रभा, स्त्री, (चन्द्रवत् प्रभा क्षिप्रारिषु-
वत्तास्याः ।) वाङ्मयी । इति राजनिर्घण्टः
औषधविशेषः यथा, सुखबोधे ।
“क्षमिरिपुदहनयोषचिपलाभरदावपयभ-
निम्नम् ।

मागधिमूलं सुप्तं सशठीवचामाचिकक्षेव ।
सवण्यारनिशायुगकुस्तुमुदगजकणातिविषाः ।
कर्षाशकान्येव समानि कुर्व्यात्
पलायकं चक्ष्मजतोर्विदध्यात् ।
निष्यञ्चयुद्धस्य पुरस्य धीमान्
पलङ्कयं लौह्ररजस्तथैव ॥
सिताचतुष्कं पलमत्र यंशा
निकुम्भकुम्भत्रिसुगन्धियुक्तम् ।
चन्द्रप्रभेयं गुडिका प्रयोष्या
चाश्यांवि निर्वाणयते षडैव ॥
भगन्दरं पाकरकामलाञ्च
निर्गन्धवृक्षैः कुर्वते च दीप्तिम् ।

हन्त्यामयान् पितृकफानिलोत्या-
नाडीगते मर्मगते ब्रणे च ॥
ग्रन्थान् दे विद्रधिराजयन्मन्त्रो-
मंहे भगास्त्री प्रबले च योष्या ।
शुक्रचये चाप्ररिचक्रच्छे ।
शुक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ॥
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोष्या
तन्नाशुपानं स्वयं मस्तुपानम् ।
आजो रसो जाङ्गलजो रसो वा
पयोऽथवा श्रौतजलाशुपानम् ॥
बलेन नागस्तुरगो जवेन
दद्यात् सुपर्णः श्रवणे वराहः ॥
वलीपलिननिर्मुक्तो दृष्टोऽपि तरुणायते ॥
न पानभोष्ये परिहार्यमस्ति
न श्रौतवातातपमैद्युनेषु ।
शुभ्रं समभ्यर्च्य ज्ञतप्रसादे-
नाम्ना गुड्डी चन्द्रमसः प्रसादात् ॥”

(“नतस्तुभक्तं लौहं नागं वज्रं समं समम् ।
एकात्रीजं लवङ्गञ्च चातीकोषफलमथा ॥
मधुकं मधुयथी च धात्री च समशर्करा ।
कर्पूरं खादिरं सारं श्रुताका कष्टकारिका ॥
अन्वेतेतसतुल्यांशमन्त्रलोणीद्रवैर्दिग्मम् ।
भावेयेकैवदृष्ट्या च नागवह्नीया दिनं दिनम् ॥
वटिकां वदरास्याभां नान्ना चन्द्रप्रभां पराम् ।
भक्तयेत्तीव्रमेहार्थः सर्व्वमेहकुलान्तकम् ॥
धात्री पटोलपत्रं वा कथयं वान्मनायुतम् ।
सप्तौद्रं पाययेच्चानु सर्व्वमेहप्रशान्तये ॥”

इति चन्द्रप्रभावटी ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥
चन्द्रभागः, पुं, (भज् + भावे घञ् । चन्द्रस्य भागो-
विभागो यच्च इति ।) पर्व्वतविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।

“चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्तत्रोत्पन्ना महागिरौ ।
कीडुकं सरस्तद्विप्रेन्द्र ! दृष्टलोहितसंज्ञकम् ॥
कथं स पर्व्वतश्रेष्ठश्चन्द्रभागाऽयोऽभवत् ।
चन्द्रभागाऽयथा कस्मान्नदी जाला दृषोदका ॥
एतन्नः श्रोत्र्यमायानां जायते कौतुकं महत् ।
माहात्म्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरेस्तदा ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुयतां चन्द्रभागाया उत्पत्तिर्हिजसप्तमाः ।
सुश्राभिश्चन्द्रभागस्य माहात्म्यं नामकारणम् ॥
हिमवन्गिरिसंसक्तप्रतयोजनविस्तृतः ।
योजनत्रय उच्छ्रायः कुन्देऽधवलो गिरिः ॥
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानधिम् ।
विभक्त्य कल्पयामास देवार्थं स पितामहः ॥
पित्रर्षभ तथा तस्य तिष्ठद्विचयात्मकम् ।
कल्पयामास जगतां हिताय कमलासनः ॥
विभक्तश्चन्द्रमा यस्मात् तस्मिन् पर्व्वतसप्तमे ।
अतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना चक्रुः पुरा गिरिम् ॥”

इत्यादि कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

चन्द्रभागः, स्त्री, (चन्द्रभागः पर्व्वतविशेषः स
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्याः । “अर्षं आदिभ्यो-

२च् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततश्चात् । चन्द्र-
भागान् पर्व्वतविशेषान् जाता इति वा ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ । तत्-
पर्यायः । चन्द्रभागी २ चन्द्रिका ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सा तु काशीरदेशे प्रविष्टा ।
तस्या उत्पत्तिर्वैधा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी श्रौतपुण्या वचनाद्विधिः ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं श्रौतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्रं प्रपुत्रंश्चवाक्यात् सर्व्वे ते त्रिदिवीकसः ॥
तदा श्रौताजलं चन्द्रज्ञानयोगाच्च सान्तम् ।
भूत्वा निपतितं तस्मिन् दृष्टलोहितसंज्ञके ॥
तद्विद्वद्दं तदा तोयं तस्मिन् सरसि निम्नलम् ।
तद्दर्शनं स्वयं ब्रह्मा विद्वद्दं साधु तत्फलम् ॥
तद्दर्शनान्जलात्तस्मादुत्थिता कन्यकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वयं ततः ॥
भार्यायै सागरस्तानु जग्याह ब्रह्मसन्मते ।
तत्रैवाधिष्ठितं तोयं गदाग्रेण निश्चापतिः ॥
निर्भयं पश्चिमे पार्श्वे गिरिं तत्तु प्रवाहयत् ।
तत् सान्तजलं भित्त्वा दृष्टलोहितसंज्ञकम् ॥
कासारं सागरं जातं चन्द्रभागा नदी तु सा ।
सागरोऽपि तदा भार्यां चन्द्रभागां महानदीम् ॥
तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं स्वकम् ।
एवं तस्मिन् ससुतपत्ना चन्द्रभागाऽयथा नदी ॥
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

अस्या जलस्य गुणः । सुश्रीतलत्वम् । दाहपित्त-
वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रभागी, स्त्री, (चन्द्रभागस्य तदाख्याया प्रसिद्धस्य
पर्व्वतस्य इयम् । चन्द्रभागपर्व्वतसङ्घातत्वात्तथा-
त्वम् । चन्द्रभाग + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० ॥
इत्यञ् । अत्र न दृष्टिः । ततः “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४ । १ । ४५ । इति डीप् ।) चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ।

चन्द्रभूति, स्त्री, (चन्द्रस्यैव शुक्ला भूतिः सम्यत्
कान्तिरिति यावत् यस्य । चन्द्रवन् शुभ्रदीप्ति-
तयास्य तथात्वम् ।) ऋष्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चन्द्रमणिः, पुं, (चन्द्रप्रियश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः मणिः ।
श्राकपार्थिववत् समासः ।) चन्द्रकान्तमणिः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३३ ॥

चन्द्रमण्डलं, स्त्री, (चन्द्रस्य मण्डलम् ।) चन्द्रविभक्तम् ।
चन्द्रपरिवेशः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । ३२ । ४८ ।
“तस्याश्च विमलं वक्रं सुदन्तं सुगुणैर्युतम् ।
यथा राहुर्विनसुं क्तमभवच्चन्द्रमण्डलम् ॥”)

चन्द्रमाः, [स] पुं, (चन्द्रमानन्दं मिमीते यद्वा
चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति परिमातीति ।
मा + “चन्ने मो ङित् ।” उणां । ४ । २२८ ।
इति अक्षिः स च ङित् । चन्द्रं रजतं अन्तश्च
तदिव मीयते चन्द्र इति वा मीयते इति दासी-
भारादियुत्पादने हरदत्तः ।) चन्द्रः । इत्य-

मरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६८ ।
“एकोपि कोपि सेवो यः चीबं चीबं पुनर्नैवम् ।
अगुह्यः करोत्येव स्वयं चन्द्रमसं यथा ॥”)

चन्द्रमौलिः, पुं, (चन्द्रः मौलौ शिखरे चन्द्रः ।)
शिखः । इति चारावली । ८ ॥ (यथा, कुर्वाणः ।
५ । ८६ ।

“अथ प्रहृष्टवचताङ्गि ! तवास्ति दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ॥”)

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाकुची । इति भैषज्यरत्नावली ॥
हाङ्गुच इति भाषा ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां
कुष्ठाधिकारे ।

“गुडुची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्दकम् ॥”
वाकुचीशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

चन्द्ररेणुः, पुं, (चन्द्र आकाशको रेणुर्यत्र ।)
कायचौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चन्द्ररेखा, स्त्री, (चन्द्रस्य रेखा इव आकृति-
र्यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥
(असुरोविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ६ । ७ ।

“उर्व्वशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ॥”
हृन्दोविशेषः । यथा, हृन्दोमल्लय्याम् ।

“स्त्री मो यौ चेद्भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्ररेखा ॥”
चन्द्रलोहकं, स्त्री, (चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं धातु-
द्रव्यम् ।) ऋष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चन्द्रवंशः, पुं, (चन्द्रस्य वंशः अन्ववायः ।) चन्द्र-
सन्तानः । यथा, ब्रह्मणः पुत्रः अत्रिः तस्य
पुत्रश्चन्द्रः तस्य बुधः तस्य वैवस्वतमनुकन्यायां

इलायां भार्यायां पुच्छरवाः स प्रतिष्ठाननगरे
इदानीं विठोरसंज्ञे राजचक्रवर्ती आसीत् ।
तस्योर्व्वंश्यां घट पुत्रा आसन् तेषां आयुर्व्यंष्टः ।
तस्य पुत्रो नहुषस्तस्य ययातिश्चक्रवर्ती । तस्य
हे भार्य्ये वृषपर्व्वणो दानवराजस्य सुता
शर्मिष्ठा शुक्रस्य कन्या देवयानी च । देव-
यान्यां ययातेर्ही पुत्रौ यदुस्तुर्व्वसुश्च । शर्मि-
ष्ठार्यां त्रयः पुत्राः द्रुपुः अयुः पूरुश्च । तत्र
यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं ज्ञतवन्तः
पित्रा श्रुताः । ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे-
राजचक्रवर्ती माभूत् । त्वंसुदृश्यन्तुं शशाप
युष्माकं वंश्या वेदवास्या ऋच्छा भविष्यन्ति ।
पूरुस्तु पितुराज्ञया दुष्करं कर्मे कृत्वा पितु-
रतिप्रिय आसीत् । ययातिः स्वमरणसमये
कनिष्ठपुत्रं पूरुं राजचक्रवर्तिनं ज्ञतवान् ।
यदवे दक्षिणस्यां दिशि किञ्चिद्राज्यखण्डं
दत्तवान् । तथा द्रुपवे पूर्व्वस्यां दिशि, पश्चि-
मायां त्वंसवे, उत्तरस्यां अगवे, सर्व्वान् पूरो-
रधीनांश्चक्रे । यदुरतीवधर्मेशीलस्तद्वंशे ह्यापर
युगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । तच्चरितं सर्व्व-
शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ (अधुना, यदोर्वंश उच्यते ।
यदोः पुत्रः क्रोष्टा (क्रोष्टु) तस्य दृजनिवान्
तस्य आदिः तस्य उग्रङ्गः तस्य चित्ररथः
तस्य शशविन्दः तस्यः पृथुकीर्णः पृथुजयः पृथु-
दानः पृथुश्रवा इति चत्वारः पुत्राः । पृथु-

अवसः तमः तस्य उग्रनाः तस्य शितायुः तस्य
रत्नकवचः तस्य व्यामघः तस्य विदर्भः तस्य
क्रथः तस्य कुन्तिः तस्य वृष्टिः तस्य निवृत्तिः
तस्य दशार्हः तस्य योमः तस्य जिम्नतः तस्य
विक्रतिः तस्य भीमरथः तस्य मधुरथः तस्य
शक्रुनिः तस्य करन्तिः तस्य देवमतः तस्य
देवचेनः तस्य मधुः तस्य कुरुवधः तस्य अगु-
रथः तस्य पुरहोत्रः तस्य अंसुः तस्य सत्यश्रुतः
तस्य वृष्णिः देवावृधः अन्वकः महाभुजः इति
चत्वारः पुत्राः । तेषु वृष्णिव्यष्टः तस्य सुमित्रः
तस्य अनमित्रः तस्य वृष्टिः तस्य चित्रकः तस्य
विदूरथः तस्य शूरः तस्य भजमानः तस्य शिनिः
तस्य भोजः तस्य राधिकः तस्य देवमीढः तस्य
शूरसेनः तस्य वसुदेवः तस्य पुत्रो भगवान्
श्रीकृष्णः ॥३॥ ययातिपुत्रस्य पूरोरतिविस्तीर्णो
वंश उच्यते । पूरोः पुत्रो जनमेजयः तस्य
प्रचिन्वान् तस्य प्रवीरः तस्य मनस्युः तस्य चारु-
पदः तस्य सुदुः तस्य बहुगवः तस्य संयातिः
तस्य अहंयातिः तस्य रौद्रान्धः तस्य ऋचेयुः
तस्य रत्ननारः तस्य सुमतिः (तंसुः) तस्य रैभ्यः
(सुरोधः) तस्य दुग्धन्तश्चक्रवर्ती । तस्य शक्रुन्त-
लायां भार्यायां भरतश्चक्रवर्ती आसीत् । यस्त्रय-
स्त्रिंशच्छतमन्वमेधान् कृतवान् पञ्चाशद्राज-
स्यान् एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञान् अकरोत्
बहूनि धनरत्नादीनि दत्तवान् सप्तविंशतिसहस्र-
वत्सरान् एकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्य पुत्रो
वितथः तस्य मन्युः तस्य वृहत्चेनः तस्य हस्ती
येन हस्तिनापुरं निर्मितम् । तस्य अजमीढः
तस्य ऋचः तस्य सम्बरणः तस्य सूर्यकन्यायां
तपयां कुरुः तस्य जङ्घुः तस्य सुरथः तस्य विदू-
रथः तस्य सार्धभौमः तस्य जयत्सेनः तस्य
राधिकः तस्य अयुतायुः तस्य ऋचः तस्य
दिलीपः तस्य प्रतीपः तस्य देवापिः श्रान्तनुः
वाङ्गीक इति त्रयः पुत्राः । तत्र देवापिः कलाप-
ग्रामे योगी भूत्वा वर्णते । स कलौ चन्द्रवंशे सुप्रि
कलेरन्ते पुनः सत्ययुगे चन्द्रवंशं भावयिष्यति ॥४॥
तत्र श्रान्तनु राजा अभवत् स चक्रवर्ती तस्य
गङ्गायां भौष्णः पुत्रो जातः स परमधर्मात्मा
महावीरः येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पिह-
राज्यं त्यक्तम् । यः स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्ध्व-
रेता जातः । श्रान्तनोर्दाशकन्यायां द्वौ पुत्रो
जातौ चित्राङ्गदो विचित्रवीर्यश्च । सत्यवत्स
कन्याकाले पराशरात् आसौ जातः । पुनर्भुने-
र्वरात् आसजन्मानन्तरं सा कन्यारूपामभवत् ।
चित्राङ्गदो युद्धे गन्धर्वैश्च हतः । विचित्रवीर्यस्य
क्षेत्रे सत्यवत्याज्ञया आसः धृतराष्ट्रं पाण्डुश्च
जनयामास । धृतराष्ट्रस्यान्वस्य गान्धर्वायां
भार्यायां दुर्योधनव्येष्टं पुत्रशतं बभूव । पाण्डो-
र्द्वैभार्ये कुन्ती माद्री च । नृगीभूतस्य सुनेः श्रापा-
भ्येधुनरहितस्य पाण्डोराज्ञया कुन्ती धर्माद्-
युधिष्ठिरं पवनाङ्गीमं इन्द्रार्जुनं जनयामास ।
माद्री अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जन-

यामास । युधिष्ठिरस्तु राजसूययाजी । अर्जु-
नस्य सुभद्रायां भार्यायां अभिमन्युस्तस्य उत्त-
रायां भार्यायां परिचित् । युधिष्ठिरादनन्तरं
कलियुगस्यारम्भे स राजासीत् चक्रवर्ती । तस्य
जनमेजयः तस्य श्रतानीकः तस्य सहस्रानीकः
तस्य अश्वमेधजः तस्य असीमलण्यः तस्य नेमि-
चक्रः स हस्तिनागरे नद्याहृते कौशाम्ब्यां
पुर्यां राजासीत् । तस्य उग्रः तस्य चित्ररथः
तस्य शुचिरथः तस्य वृष्टिमान् तस्य सुसेनः
तस्य सुनीथः तस्य शृचन्ः तस्य सुखीनलः तस्य
परिप्रवः तस्य सुनयः तस्य मेधावी तस्य वृप-
ञ्जयः तस्य दूर्ध्वः तस्य तिमिः तस्य वृहद्रथः
तस्य सुदासः तस्य श्रतानीकः तस्य दुर्दमनः
तस्य महानरः तस्य दण्डपाणिः तस्य निमिः
तस्य क्षेमकः । एतत्पर्यन्तमस्य वंशस्य
श्रान्तिः एते कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं स्थिताः ॥३॥
सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ
बहुकालं स्थिताः । अतस्ते वर्ण्यन्ते । तत्र
युधिष्ठिरसमकालीनो जरासन्धस्तुतः सहदेवो
मगधेषु राजासीत् । तस्य मार्जारिः तस्य
श्रुतश्रवाः तस्य अयुतायुः तस्य निरमित्रः
तस्य सुनचक्रः तस्य वृहत्सेनः तस्य कर्म-
जित् तस्य श्रुतञ्जयः तस्य विप्रः तस्य शुचिः
तस्य क्षेमः तस्य सुव्रतः तस्य धर्मसूत्रः तस्य
समः तस्य वृहत्सेनः तस्य सुमतिः तस्य सुबलः
तस्य सुनीथः तस्य सत्यजित् तस्य विश्वजित्
तस्य पुरञ्जयः एते राजानः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्यन्तं राज्यं कृतवन्तः ॥ ३ ॥ ततः पुरञ्जयस्य
मन्त्री शुनकः पुरञ्जयं हत्वा तस्य पुत्रं प्रदीतं
राजानं कृतवान् । तदारभ्य राजानो वर्णसङ्कर-
दोषदुष्टा जाताः । प्रदीतपुत्रः पालकः तस्य
विशाखयूपः तस्य राजकः तस्य नन्दिवर्द्धनः ।
एते पञ्च अष्टत्रिंशोत्तरशतवर्षं भूमिपा
आसन् ॥ ३ ॥ नन्दिवर्द्धनस्य पुत्रः शिशुनागः
तस्य काकवर्णः तस्य क्षेमधर्मा तस्य क्षेत्रज्ञः
तस्य विधिसारः तस्य अजातशत्रुः तस्य दर्भकः
तस्य अजयः तस्य नन्दिवर्द्धनः तस्य महानन्दिः
एते दश वृषाः षष्ट्युत्तरशतवर्षं वत्सरान्
भूमिपाला आसन् ॥ ३ ॥ महानन्दिसुतो नन्दः
शूद्रायां समुत्पन्नः राजासीत् तस्य सुमाख्याद्या
अष्टौ पुत्रा आसन् । ते श्रतवत्सरान् राज्यं
कृतवन्तः । पाण्ड्यनामा कश्चिद्भ्रातृश्वः नन्दं
तत्पुत्रांश्च हत्वा मौर्यं चन्द्रगुप्तं राजानं कृत-
वान् । कलौ नन्दान्तः क्षत्रियवंशः । इति
श्रीभागवतं महाभारतश्च ॥
चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चदि आङ्गादे + रक् । चन्द्रा
आनन्ददायिका वल्ली । सुधातुल्यामधुस्रावित्वा-
त्तथात्वम् । चन्द्रस्य वल्ली लता इति केचित् ।)
सोमवल्ली । सोमलता इति ख्याता । ब्रह्मी
शाकमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
चन्द्रवल्ली, स्त्री, (चन्द्र इव आनन्ददायिका वल्ली ।)
प्रसारणी । माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सोमलता च ॥ (सोमलताशब्दे गुब्बारयोः
ज्ञेयाः ॥)
चन्द्रवाला, स्त्री, (चन्द्रं कर्पूरमपि वलते संदं
स्वगन्धेन इति । वल संवरणे + अण् । ततश्चा
स्युल्लेला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पं
२ स्या यथा, —
“एला स्यात्वा च बहुला पृथ्वीका चिपुटापि
भद्रेला वृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
चन्द्रविहङ्गमः, पुं, (चन्द्र इव शुभो विहङ्गमः
वकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चन्द्रव्रतं, स्त्री, (चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये यन्त्र
यज्ञा, चन्द्रस्य ज्ञासदृष्टिभ्यां कृतं यद्व्रतं त
चान्द्रायणम् । इति स्मृतिः ॥ (एतद्विः
चान्द्रायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
चन्द्रशाला, स्त्री, (चन्द्रेण शालते शोभते इ
शाल + अच् । ततश्चाप् ।) ज्योत्स्ना ।
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चन्द्र इव शालते ज्ञाषते इ
उच्चस्थानस्थितत्वादेव तथात्वम् ।) प्राण
परिशुद्धम् । तत्पर्यायः । शिरोयुद्धम् २ । १
क्षेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ चन्द्रशालिका इव भो
कूटागारम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पा
रघुः । १३ । ४० ।
“तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतन्ददङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्यकचन्द्रशालाः
चरणं प्रतिशृम्भुवराः करोति ॥”)
चन्द्रशालिका, स्त्री, (चन्द्र इव शालते इ
शाल + ण्वल् । टापि अत इत्वम् । यज्ञा, च
शाला + स्वार्थे कन् ।) वङ्गभी । इति त्रिका
शेषः ॥
चन्द्रशूरं, स्त्री, फलविशेषः । हालिम् इति भाष
तत्पर्यायः । चन्द्रिका २ चर्महृत्की ३ पद्मे
कारिका ४ नन्दनी ५ कारवी ६ भद्रा ७
अस्य गुणाः । हिकावातश्लेष्मातिसारिणी इ
त्वम् । अदृग्वातरोगहर्षित्वम् । बलपुष्टि
र्हणत्वश्च । इति भावप्रकाशः ॥
चन्द्रशेखरं, पुं, (चन्द्रः शेखरे मौलौ यस्य । श
चदि आङ्गादे + रक् । चन्द्रः आङ्गादः सा
न्दातुभवत्परमात्मज्योतिः शेखरे ललाटो
भागे यस्य । स्वप्रकाशात्मनां शरीरत्रयोर्गा
वर्जितानां योगीन्द्रपुरुषाणामपि ललाटं
सत्यज्ञानानन्दानन्दतसेतोः परब्रह्मणः स्वभाष
ज्योतिर्मण्डलस्य प्रकाशमानत्वात् अन्तर्भा
चन्द्रशेखरत्वमिति चेत् । विश्वगुरोर्महर्षे
दयश्च पूर्णतमयोगसिद्धिरप्रसिद्धेः । किञ्च श्री
श्वरादिशब्दवत् ऋषिप्रकृतोऽपि सर्वबोध
गुरौ भगवति महेश्वरे एव चन्द्रशेखरपर
समन्वयतेति पूर्वार्थापादाः ॥ शिवः । १३
मरः । १२ । १३२ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ५८ ।
“यदा बुधैः सर्वगतस्वमुच्यते
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।

चन्द्रशे

इति खड्गोक्तखित्तस्य सुगंध्या
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥

चन्द्रयुक्तः शेखरः शङ्कं यस्य ।) पर्वतविशेषः ।
यथा, आगमे शिववाक्यम् ।
“विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”
(तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे ।
“शुभनाथश्चन्द्रनाथश्चन्द्रशेखर पर्वते ॥”)
चङ्गलदेशे महापीठे भैरवविशेषः । यथा,—
“चङ्गले दत्तवाहुर्भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
ब्रह्मरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्यायः ॥
करवीरपुरराजा । स च पौष्यराजपुत्रः । यथा,—
“अथ काले अतीते तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भाविकर्म ज्ञात्वेव मातुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणे दक्षिणाङ्गुष्ठाहचो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तसुता जाता ततः पूषाङ्गयोऽभवत् ॥
पूषः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो वृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
न पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषपतिवत्तमः ।
शेषे वयसि सन्प्राप्ते भार्याभिक्तिवृद्धिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माण्डं पर्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तमुवाच स राजानं किमिच्छसि वदस्व मे ।
प्रसन्नोऽस्मि वृषश्रेष्ठ । प्रदास्यामि यथेष्टितम् ॥
यद्विष्टं तव जायानां तत्तद्दास्यामि साम्प्रतम् ॥
पौष्य उवाच ।

हिरण्यगर्भापुत्रोऽहं पुत्रार्थं त्वाप्तुमासुहे ।
तद्य प्रसन्ने पुत्रो मे भवेत्तच्छयसंयुतः ॥
गन्तव्यं सभार्योऽहं भक्त्या त्वं समुपस्थितः ।
यथा मे जायते पुत्रस्तथा कुर्व जगत्पते ! ॥
पुत्रान्नो नरकात् पुत्रस्त्रायते पितरं प्रसूम् ।
अतस्तस्माद्भयं ब्रह्मन् । त्वं नाशयितुमर्हसि ॥
ब्रह्मोवाच ।

दृश्य पौष्य ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्भवः ।
तदहं ते वदान्मद्य भार्याभिक्तं समाचर ॥
इदं फलं गृह्णाण त्वं मया दत्तं वृषोत्तम ! ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिक्तिवृद्धिः सह ॥
ततस्ते लक्ष्मणोपतस्तनयः कुलवर्द्धनः ।
भविष्यति च यः प्राप्ता चक्रवर्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भौरुभिः ।
हरं यदुं समारंभे भक्त्या परमया युतः ॥
निराश्री संयताहारः कदाचित् फलभोजनः ।
इष्टदत्तनदीतीरे फलं संस्थाप्य चाग्रतः ॥
पुण्यार्थपुपदीपादिवृषध्वजमतपर्यन्तम् ।
स तु वषट्कारेणैव महादेवो जगत्पतिः ॥
पौष्यस्य वृषपतेः सन्ध्यां प्रससादाद्यसिद्धये ।
प्रसन्नः प्राह वृषपतिं महादेवो हसन्निव ॥

चन्द्रशे

उपासते किमर्थं मां तन्मे वद ददामि ते ॥
पौष्य उवाच ।

अपुत्रोऽहं पुत्रकामः पूजयामि वृषध्वज ! ।
यथाहं पुत्रवान् वै स्यां वृषध्वज ! तथा कुरु ॥
इति संन्यवदन्नाजा भार्याभिः सह हर्षितः ।
प्रणम्य स्तुतिपूर्वकं भक्तिनम्रात्ममानसः ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते कृत्वा इदं तमुवाच ह ॥
शेखर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषपते त्रिधा ।
भोग्यैताः स्वजायास्त्वं प्रच्छेदः सुखमानसः ॥
ततः प्रवृत्ते भवत एतासु ऋतुसङ्गमे ।
आधास्त्यग्नि च गर्भोस्तु भार्यास्ते युगपन्नृप ! ॥
काले प्राप्ते च युगपत् प्रसवो योषितां तव ।
भविष्यति वृषश्रेष्ठ ! ता एवं त्वं करिष्यसि ॥
एकस्या जठरे शीर्षं भार्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति ।
ततः खड्गत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
योजयिष्यसि पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ।
तस्य शीर्षं चन्द्ररेखा सहजा संभविष्यति ॥
तेनैव नाम्ना स ख्यातिं गमिष्यति च भूपते ! ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तासां गर्भान् स्वयं तदा ॥
संस्कर्तुं जाह्नवीतोयमात्मनः शिरसो न्यधात् ।
ततः फले स्वयं देवः प्रविशेश वृषध्वजः ॥
तत्तच्छणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
पौष्यस्तत् फलमादाय सुदितः सह भार्यया ॥
प्रययौ मन्दिरं हृद्ये अशुजाप्य वृषध्वजम् ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ।
सम्पूर्णं गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खड्गत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गो भाषितम् ।
तच्च खड्गत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिष्टं चकाराशु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य शीर्षं तदा राजन् सहजेन्द्रकला शुभा ॥
विराज यथा स्वच्छा शरत्काले कला विधोः ।
तं सर्वलक्ष्मणोपेतं धीनोरस्कं सुनासिकम् ॥
सिंहयोर्व विशालाक्षं दीर्घायतभुजं तदा ।
दृष्ट्वा पौष्योऽथ भार्याभिक्तिवृद्धिः सह संसुदम् ।
लंभे द्रिद्रः सत्कोषं प्राप्येव विपुलं ततः ।
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणेः स्त्रैः पुरोहितैः ॥
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्वा चन्द्रमसः समः ।
वदुषे स महाभागः प्रत्यहं चात्यरग्यतः ॥
कलाभिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
एवं तद्विद्यामन्वानां गर्भं जातो यतो हरः ॥
अतस्त्राह्वकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ।
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ॥
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुल्यो बभूव ह ।
बले वीर्ये प्रहरणे प्राक्के श्रुते च तत्समः ॥
नाथोऽभून्नृपशार्दूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ।
अभिविष्याथ तं बालं कुमारं बलवत्तरम् ॥
दृश्यपक्षैकवर्ग्यं सर्वराजगुणैर्युतम् ।

चन्द्रहा

तिष्ठभिः सह भार्याभिर्भङ्गं पौष्यो विशेष ह ॥
वृद्धोचितक्रियां कर्तुं राजा परमधार्मिकः ।
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ॥
सर्वो क्षितिं वशे चक्रोऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ।
सात्वभौमो वृषो भूत्वा राजभिः परिषेवितः ॥
अमरैरिव देवेभ्यो विजहार श्रिया युतः ।
एवं पौष्यसुतो भूत्वा चाम्बकः प्राप्य निर्वृतितम् ॥
ब्रह्मावर्त्ताङ्गये रम्ये करवीराङ्गये पुरे ।
इष्टदत्तनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ॥
(स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । असी हि
सिद्धपुरुषः शिवेणैवसन्निकर्षस्ववन्द्यापाङ्गाख्यनामे
१६०० शकस्य प्रारम्भ एव वर्णमान आसीत् ।
अद्यापि तस्य सिद्धिस्थानं तत्रैव वर्तते । अयं
नानाशास्त्रवेत्ता विशेषतो ज्योतिषशास्त्रेषु
लक्षप्रतिज्ञो बभूव । एतत्संकलिता बहवो
ग्रन्था अस्मद्देशेऽपि प्रचरन्ति ॥ ॥)
घोडप्रभुवकान्तर्गतनवमधुवकः । तद्विवरणं
धुवकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अपि च ।
“जनविश्रुतिवर्णाङ्गिः सिद्धिदश्चन्द्रशेखरः ।
कथितः केन्द्रके ताले भवेत् इन्द्रावर्योः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वटिकौषधविशेषः ।
“सुतो गन्धर्बगणः सोषणः स्या-
दन्तैस्तुल्या शकैरा मनुस्यपितैः ।
भूयो भूयो भावथेरु त्रिवारं
वल्गो देयः इन्द्रवैरस्य वारा ॥
सन्ध्यां तापे वारिभक्तं सतक्रं
वृन्नाकाण्डं पथ्यमेव प्रद्विष्टम् ।
अङ्गे रोगं हन्ति सामं प्रभावान्
पित्ताधिक्ये मूर्च्छि वारिप्रयोगः ॥”
इति उदकमङ्गरीरसः ॥

“अत्रैव शकैरां त्यक्त्वा शिला च यदि दीयते ।
गुणैः समो भवेदस्य नाम्ना च चन्द्रशेखरः ॥”
इति चन्द्रशेखरो रसः ॥

चन्द्रसंज्ञः, पुं, (चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ।)
कपूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
चन्द्रसम्भवा, स्त्री, (चन्द्रः सम्भवो यस्याः ।)
शुद्धेला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बुधे, पुं ॥)
चन्द्रहासं, स्त्री, (चन्द्रस्यैव शुद्धो हासः प्रभा
यस्य ।) रौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रहासः, पुं, (चन्द्रस्यैव शुद्धो हासो दीप्ति-
र्यस्य ।) खड्गः । रावणखड्गः । इति मेदिनी ।
गे. ५२ ॥
चन्द्रहासा, स्त्री, (चन्द्रहास + टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवदाङ्गादकरो हासो
यस्याः इति । गायत्रीरूपा भगवती । यथा,
देवीभागवते । १२ । ६ । ४८ ।
“चन्द्रहासा चारुदात्री चक्री चन्द्रहासिनी ॥”
इति । तस्याः पर्याया यथा,—
“सुदायां सुद्रभगटायां इहतीति निगद्यते ।
अथा सुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्म्या क्षेत्रदूतिका ॥

चन्द्रिका

गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रो चन्द्रपुष्या प्रियङ्करौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रा, स्त्री, (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
णिच् + रक् । स्त्रियां टाप् ।) एला । वितानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गुडूची । इति केचित् ॥
चन्द्रातपः, पुं, (चन्द्र इव आतपति शीतलं करोति
ह्यायादानेन । आ + तप् + अच् ।) आच्छादन-
विशेषः । चांदीया इति भाषा ॥ तत्पथ्यायः ।
उल्लोचः २ वितानम् ३ चन्द्रा ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (चन्द्रस्य आतपः रश्मिः ।)
ज्योत्स्ना । इति हेमचन्द्रः । २ । २१ ॥ (यथा,
कादम्बर्याम् । “चन्द्रातपमिव रसतासुपेतम् ॥”)
चन्द्रापीडः, पुं, (चन्द्रः आपीडं श्रेखरे यद्वा
आपीडः शिरोभूयणं यस्य ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (काश्मीरस्य राजविशेषः ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४५ ।)
“राजचक्रामणिः श्रीमच्छन्द्रापीडस्ततोऽभवत् ।
पीडितेन्द्रस्त्रिषा कौर्मगा कलेः पीडाश्चकार यः ॥”
कादम्बरीवर्णनयकविशेषः । स तु राजस्तारा-
पीडस्य पुत्रः । यथा, कादम्बर्याम् । १३७ ।
“अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दृष्टमेऽहनि
पुण्ये सुहृते गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मण-
सात् कृत्वा ‘मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः
स्वप्ने सुवक्रमलमाविशन् इष्टः’ इति स्वप्नारूप-
मेव राजा चन्द्रोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार ॥”
अयं हि एकदा नृगयां गच्छन् किन्नरमिथुन-
मनुधावन् हिमालयशिखरमधिरुह्य अच्योद-
सरोवरसमीपं गतवान् । तत्रस्थश्च महाश्वेतां
गन्धर्वकुमारीमवलोक्य तन्मुखात् तस्याः सर्व-
वृत्तान्तमाकर्ण्य च तया सह गन्धर्वलोकं गत
वान् । तत्र गत एव गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य
कादम्बरीं नाम कन्यां दृष्ट्वा च
तां कन्दर्पबाणपीडितो बभूव । ततोऽतिकष्टेन
तस्मात् स्थानात् प्रत्यागत्य स्वसहचरं वैशम्पायनं
स्कन्धावाररश्मकलेन परिकलय्य पित्राहूतः
स्वभवनमाजगाम । अथ गच्छति काले वैशम्पा-
यनानयनाय गतोऽसौ चिरबन्धोर्वैशम्पायनस्य
न्ययुवात्तामाकलय्य क्षिप्तसरिव भूतले पतित्वा
महाश्वेतासन्निकर्ष एव विदीर्णहृदयो गतासु-
रासीत् । ततो देवादेशेन रक्षितशरीरोऽसौ
पुनर्जीवितश्च कादम्बरीं परिणीतवान् । इत्येवा-
तीवाश्चर्यजनिका कथा कादम्बरीयन्यत एव
विशेषतो विज्ञेया ॥)
चन्द्रावली, स्त्री, गोपीविशेषः । सा तु चन्द्रभानु-
कन्या ब्रजे श्रीकृष्णस्य नित्यप्रिया राधातुल्ला ।
यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
“राधाचन्द्रावलीसुखाः प्रोक्ता नित्यप्रिया ब्रजे ।
कृष्णवसिष्ठसौन्दर्यवैदग्ध्यदिगुणाश्रयाः ॥”
चन्द्रिका, स्त्री, (चन्द्र आश्रयत्वेनास्थस्याः ।
“अत इनिठगौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)
ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ३६ ।

चन्द्रोद

“अन्वसुदन्त सुरतश्चामापदां
मेघसुक्तविशदां च चन्द्रिकाम् ॥”)
स्युल्लेला । चन्द्रकमतस्यः । चन्द्रभागानदी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णस्फोटा । मल्लिका ।
श्वेतकण्टकारी । मेधिका । खण्डौला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रशूरम् । इति भावप्रकाशः ॥
(पीठस्थदेवीविशेषः । सा तु हरिश्चन्द्रे विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६७ ।
“सत्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥”
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।
“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽश्चर्तुभिः ॥”
वासपुष्या । अस्याः पर्याया यथा,—
“चन्द्रिका चर्महस्ती च प्रथमेऽह्नकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्या सुवासरा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चन्द्रिकाद्रावः, पुं, (चन्द्रिकया द्रावो द्रवणं यस्य ।)
चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिकापायी, [न्] पुं स्त्री, (चन्द्रिकां ज्योत्स्नां
पिबतीति । पा + णिनिः ।) चकोरपक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिकामुञ्जं, स्त्री, (चन्द्रिका इव मुञ्जं अम्बु-
जम् ।) सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रिलः, पुं, (चन्द्रो विद्यतेऽस्य । चन्द्र + बाहु-
लकात् अस्वर्थे इलच् ।) शिवः । नापितः ।
वासूकम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
चन्द्री, स्त्री, (चन्दयति आकाशयतीति । चदि +
णिच् + रक् । गौरादित्वात् डीष् ।) वाङ्मूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रेश, स्त्री, (चन्द्रः इष्टः प्रियो यस्याः ।
निष्ठायाः परनिपातः ।) उत्पलिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चन्द्रोदयः, पुं, (चन्द्रस्य उदयः ।) आकाशे
चन्द्रस्य प्रकाशः । स च यद्दिने सार्द्धप्रहरद्वय-
यापिनी या तिथिस्ततिथ्यनुसारेण भवति ।
तस्य प्रमाणं यथा, पुराणसमुच्चये ।
“गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकास्तथा ॥
तदुदयसम्भावनश्च निर्णयान्ते निर्णीतम् ।
प्रतिपद्यापराह्निकत्रिसुहृत्सुर्न्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सभायते । तदुक्तमग्राधानविषये
बृहस्पतातपेन ।
द्वितीया त्रिसुहृत्तां चैत् प्रतिपद्यापराह्निकी ।
अग्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याङ्गचतुर्थो भागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि षण्णुहृत्सुर्न्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति ॥” इति श्रीहरि-
भक्तिविलासे १६ विलासः ॥ (चन्द्रस्य वन्द-
खण्डादिरक्षितचन्द्राह्नतेरातपो यत्र ।) चन्द्रा-
तपः । औषधविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥
स तु मकरध्वजाखरससिन्दूरम् । यथा,—
“पलं नृदु खर्णदलं रसेन्द्रं
पलाशकं षोडशं गन्धकस्य ।

चपलः

श्रीशैः सुकार्पासभवेः प्रसूनेः
सर्वं विमर्द्दाथ कुमारिकादिः ॥
तत्काचकुम्भे निहितं सुगाढं
श्वेतकर्पटैस्तद्विषसञ्चयश्च ।
पचेत् क्रमाद्यौ सितकाखयन्ते
ततो रजः पल्लवरागरन्ध्रम् ॥
निसृज्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्यैव ।
जातीफलं सोषणमिन्द्रपुष्यं
कस्तूरिकाया इह प्राण एकः ॥ १ ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माघो
सुक्तोऽहिवक्त्रीदलमध्यवर्ती ।
मदोष्कदानां प्रमदाश्रुतानां
गन्धाधिकत्वं ज्ञयत्यकाङ्क्षे ॥
घृतं चनीभूतमतीव दुग्धं
नृदूनि मांसानि समस्तकानि ।
माघान्नपिष्टानि भवन्ति पद्या-
न्यानन्दायीन्यपराणि चात्र ॥ २ ॥
वलीपलितनाश्रनस्तनुभृतां वयःसम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुरो गपञ्चाननः ।
ग्रहेषु रसराडयं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो नृगदृशां भवेद्दुर्लभः ॥”
इति सारकौसुदी सुखबोधः ।
चन्द्रोदया, स्त्री, (चदि आकाशे + भावे च् ।)
चन्द्रस्य दर्शनादिलन्यानन्दस्य उदयो यस्याः ।
नेत्ररोगस्यौषधविशेषः । यथा च चक्रपादिकम् ॥
“हरितकौ वचा कुङ्कं पिप्पली मरिचाति च ।
विभीतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिमनःशिला ।
सर्वमेतत् समं कृत्वा ह्यागीश्वीरेण पेषयेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कण्डुं पटलायुञ्जुदानि च ।
अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति
अपि द्विवाधिकं पुष्यं मासेनेकेन साधयेत् ।
वर्षिश्चन्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टिप्रसादनी ॥”
चन्द्रोपलः, पुं, (चन्द्रप्रभोद्भासित उपलः प्रसरः ॥)
चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १११ ॥
चप, सान्ख्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रं-भं-
सकं-सेट् ।) सान्ख्यः प्रियवचनं उपश्रमो वा ।
चपति पुत्रं माता । इति दुर्गादासः ॥
चप, क म कल्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) कल्कश्चूर्णोत्करणम् । क म,
चपयति तच्छुं शिला । इति दुर्गादासः ॥
चपटः, पुं, (चप + चणर्थे कः । चपः सान्ख्यं
चूर्णोत्करणं वा तस्मै अटति गच्छतीति । षट्
+ पचाद्यच् । ततः शकन्वादिवात् साधुः ॥)
चपेटः । इत्यमरटीका ॥ चङ् इति भाषा ॥
चपलं, स्त्री, (चपं सान्ख्यं लाति प्राप्नोतीति ।
ला + “आतोऽनुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ११ । इति
कः ।) शीघ्रम् । इति मेदिनी । ले, ८६ ॥
चणिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
चपलः, पुं, (चोपति मन्दं मन्दं गच्छतीति । पु
मन्दायां गतौ + “चुपेरचोपधायाः ।” उभां
१ । १११ । इति कलः घातोत्कारश्च चकार

चपेटः

देश ॥) पारदः । (अस्य पर्याया यथा,—
 'पारदो रसघातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
 चपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः शिवाङ्गयः ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मीनः । चोरकः । प्रस्तरविशेषः । इति मेदिनी ।
 छि. ८७ ॥ चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्रष्टिक-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ६ अध्याये ।
 "पूर्वसुक्ताः शुक्रविषा स्रष्टिका ये समासतः ।
 कामलक्षणेभ्यश्चैरद्याश्च निबोध तान् ॥"
 "कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ॥"
 एतस्य दंशनेन यल्लक्षणं भवति तदुपग्रमनाय
 च यदीषधं तदुपघातञ्चैव,—
 "चपलेन भवेच्छर्द्धिर्हृच्छर्द्धा च सह लृण्यया ।
 समद्रकाष्ठां सजटां चौरिण्ये त्रिफलां लिहेत् ॥")
 पलः । त्रि, (चोपति मन्दं, मन्दं गच्छतीति । चुप
 + कलः । धातोःकारस्याकारादेशश्च ॥) तरलः ।
 चञ्चलः । इति मेदिनी । छे, ८८ ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
 "विचरति परितः लण्यो राधायां रागचपल-
 नयनायाम् ।
 दशदिग्धविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेयुः ॥")
 दौषमनिश्चित्य वधवन्धनादेः कर्त्ता । तत्पर्यायः ।
 चिकुरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ विकलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 पना, स्त्री, (चपल + टाप् ।) लक्ष्मीः । (यथा,
 माघे । ६ । १६ ।
 "निलयः श्रियः सततमेतदिति
 प्रथितं यदेव जलजम्भ तया ।
 दिवसाद्ययात्तदपि सुक्तमश्चो
 चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥"
 "चपला चापलवती स्त्री कमला च ॥" इति
 तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) विदुः । (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । १५६ ।
 "किंपुत्रि । गच्छश्लभभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
 अबुभव चपलाविलासितगर्जितदेशः स्तर-
 भान्तीः ॥")
 पुञ्जली । पिपली । इति मेदिनी । छे, ८८ ॥
 (अस्याः पर्याया यथा,—
 "पिपली मागधी लक्ष्णा वेदेष्टी चपला कणा ।
 उपकुल्योषया शौक्षी कोला स्यात्कील्यतल्लुला ॥"
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जिह्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विजया । मद्रिरा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्याकुन्दोविशेषः ।
 तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरे २ अध्याये ।
 "उभयाङ्गयोर्जकारौ द्वितीययुर्थौ गमध्यगौ
 यस्याः ।
 चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्णितं नागराजेन ॥")
 पेटः, पुं, (चप + चर्धे कः । चपः सान्त्वना
 चूर्णकरणं वा तस्मै एटति गच्छतीति । इट
 गतौ + अच् ।) विदुः । तालिकापाणिः । चङ् इति
 चापङ् इति च भाषा । तत्पर्यायः । प्रतलः २
 प्रहकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

चरु

चपेटौ, स्त्री, भाद्रशुक्लवृत्तौ । यथा, भाद्रशुक्लवृत्तौ
 अक्षयफलप्राप्तिकामः खानादिकं कुर्यात् ।
 सन्तानकामा जलसमीपे वृष्टौ पूजयेत् । वृष्टौ
 नमः इति अरण्यवृष्टौपूजावत् । चापङ्गावृष्टौ-
 यम् । इति ज्ञानचन्द्रिकायाख्या ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 "प्रसृत्या द्वादशे मासि सम्पन्त्यापत्तुष्टये ।
 सुते जाते तथा वृष्ट्यां वृष्टी द्वादशरूपिणी ॥"
 वैशाखे चान्दनी वृष्टी श्रेष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
 आषाढे कार्दमी ज्ञेया आश्वी लुण्ठनी मता ॥
 भाद्रे चपेटौ विख्याता दुर्गाख्याश्रयुजे तथा ।
 नाषाख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
 पौषे मास्यमरुता च शीतला तपसि स्मृता ।
 गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेशोका प्रकीर्णिता ॥"
 इति स्कन्दपुराणम् ॥
 मन्थानवृष्टी इति केषिन् ॥
 चम, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-
 सकं सेट् । उदित्वात् ऋावेट् ।) चमति । उ,
 चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
 चम, न र उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
 परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋावेट् ।) न, चन्वोति ।
 र वैदिकः । उ, चमित्वा चान्त्वा । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 चमत्कारः, पुं, (चमत्करोतीति । क् + अण् ।)
 अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (चमत् +
 क् + भावे घञ् ।) चित्तविस्ताररूपः । तत्-
 पर्यायः । विस्मयः २ । इति साहित्यदर्पणम् ॥
 उमरुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकातीतार्था-
 कलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य
 दीर्घप्रायत्वं चित्तविस्तारः । इष्टचेतुश्चोऽसम्भ-
 दित्वज्ञानेन हेत्वन्तराशुसन्धाने मनोव्यापार एव
 चित्तविस्तार इत्यपरे । इति साहित्यदर्पणटीका ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । २२ । २५७ ।
 "एवं सकलजगत्त्रयद्वयचमत्कारकारि-
 चरितानाम् ।
 स्वयमनुधावन्ति सदा कल्याणपरम्यराः पदवीम् ॥")
 चमरं, स्त्री, (चमरस्येदम् । चमर + अण् । अत्र
 न वृद्धिः ।) चामरम् । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
 चमरः, पुं, (चमति भक्षयतीति । चम + "अर्नि-
 कभिभ्रमिचमीति ।" उर्णा । ३ । १३२ । इति
 अरच् ।) चमरगौः । तत्पर्यायः । अजनी २
 वन्यः ३ धेनुगः ४ वालधियः ५ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, हेः रामायणे । २६ । ३ ।
 "चमराः स्मरान्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥")
 चमरपुच्छः, पुं, (चमरस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य ।)
 कोकङ्कः । स तु विलेप्यभेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ चामरे स्त्री च ॥
 चमरिकः, पुं, (चमरमिव केशरोऽस्यस्य । "अत
 इतिठनौ ॥" ५।२।११५ । इति ठन् ।) कोविदार-
 वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायोऽस्य
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ।
 "कोविदारश्चमरिकः कुहाली युगपञ्जकः ।
 कुण्डलीतान्त्रपुष्यश्च क्षन्तकः स्वल्पकेशरी ॥")

चम्यः

चमरी, स्त्री, (चमरस्य स्त्रीजातिः । चमर +
 स्त्रियां ङीष् ।) चमरगवी । तत्पर्यायः । दीर्घ-
 वाला २ गिरिप्रिया ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, कुमारः । १ । १३ ।
 "यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुर्वन्ति वालयजनैश्चमर्यः ॥")
 मञ्जरी । इति मेदिनी । रे, १५२ ॥
 चमसः, पुं, स्त्री, (चम्यते भक्ष्यते पीयते इति यावत्
 सोमोऽस्मिन्निति । चसु भक्ष्ये + "अत्यवि-
 चमीति ।" उर्णा । ३ । ११७ । इति असच् ।)
 यज्ञपात्रभेदः । इति मेदिनी । से, २१ ॥ चमच्
 इति भाषा ॥ (एतल्लक्षणविकसुक्तं यथा,—
 "चमसागं तु वस्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गलाः ।
 चङ्गुलस्तु भवेत् स्तन्वो विस्तारश्चतुरङ्गलः ॥
 विकङ्कतमयाः अक्षणांवांग विलासमसाः स्मृताः ।
 अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥
 होतुमङ्गल एव स्यात् ब्रह्मणश्चतुरभकः ।
 उद्गातगाश्च चासिः स्याद् याजमानः पृथुः
 स्मृतः ॥
 प्रशास्तरवतष्टः स्यादुत्तोष्टो ब्रह्मधंसिनः ।
 पोतुरग्रे विशाखी स्यान्नेष्टुः स्याद्द्विगृहीतकः ॥
 अक्षावाकस्य राज्ञाव आग्नीधस्य मयूखकः ।
 इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजा यज्ञकर्मणि ।
 पलाशाद्वा वटाद्वावृत्तद्वाद्वा चमसाः स्मृताः ॥")
 चमसः, पुं, (चम्यते भक्ष्यते इति । चम + असच् ।)
 पर्यटः । पिष्टभेदः । लङ्ङुकः । इत्यजयपालः ॥
 (ऋषभदेवस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, भाग-
 वते । ५ । ४ । ११ ।
 "कविर्हविरन्तरिचः प्रबुद्धः पिप्ललायनः ।
 आविर्हार्त्त्रोऽथ इमिलश्चमसः करभाजनः ॥
 एते भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवताः ॥")
 चमसी, स्त्री, (चमस + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 सुहृमस्तरादिपिष्टम् । काष्ठरचितं यज्ञपात्र-
 मित्यन्ये । इति लिङ्गादिसंज्ञटीकायां भरतः ॥
 "सूयं यच्छुष्कमाषाणां चमसी सा विधीयते ।"
 इति भावप्रकाशः ॥
 चम्बः, स्त्री, (चमति भक्षयति शृञ्चून् नाशयतीत्यर्थः ।
 चम + "क्षिचमितनीति ।" उर्णा । १।८० । इति
 ऊः ।) सेनामात्रम् । (यथा, गीतायाम् । १ । ३ ।
 "पश्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महर्तो चम्बम् ॥")
 सेनाविशेषः । तत्र ७२६ हस्तिनः ७२६ रथाः
 २१८७ अश्वः ३६४५ पदातयः । समुदायेन
 ७२६० द्विप्रतनवत्यधिकसप्तसहस्रम् । इत्यमर-
 मेदिनीकरी ॥
 चम्बः, पुं, स्त्री, (चमतीति । चम + "खर्जिपिञ्जा-
 दिभ्य ऊरोलचौ ।" उर्णा । ४।६० । इति ऊरः ।
 पृषोदरादित्वात् अत उल्लश्च ।) हरिणविशेषः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, माघे । १।८ ।
 "चक्रासतं चारुचम्बुचर्मणा
 कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥")
 चम्यः, पुं, (चम्यतीति । चम्य + अच् ।) कोवि-
 दारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

चम्पक

चम्पकं, स्त्री, (चम्पति सद्गन्धं गच्छतीति । चम्प + षुल् ।) कदलीफलविशेषः । चंपा कला इति भाषा । अस्य गुणाः । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । अतिशीतत्वम् । रसे पाके मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (चम्पकस्य इदम् । चम्पक + अण् । ततोऽणो लुक् ।) चम्पक-पुष्पम् ॥ (सांख्यशास्त्रोक्तसिद्धिभेदः । यथा,— “न्यायेन स्वयं परीक्षितमप्यर्थं तावन्न अद्घते यावद्गुरुश्लिष्यसन्नञ्चारिभिः सङ्घ न संवादते । अतः सुहृदां गुरुश्लिष्यसन्नञ्चारिणां संवाद-कानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी चम्पकसुच्यते ॥ ”)

चम्पकः, पुं, (चम्पयति सद्गन्धादिकं गच्छतीति । चम्प + षुल् ।) वृक्षविशेषः । चंपा इति भाषा । तत्पर्यायः । चाम्प्यः २ हेमपुष्पकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ स्वर्णपुष्पः ४ श्रुतल-च्छदः ५ सुभगः ६ भृङ्गमोहो ७ श्रुतलः ८ भ्रमरातिथिः ९ सुरभिः १० दीपपुष्पः ११ स्थिर-गन्धः १२ अतिगन्धकः १३ स्थिरपुष्पः १४ हेम-पुष्पः १५ पीतपुष्पः १६ हेमाङ्कः १७ सुकुमारः १८ वनदीपः १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहकुष्ठकण्डूव्रण-नाशित्वम् । गुणाद्यो राजचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । मधुरत्वम् । विष-क्षमिष्णुकफवातासपित्तनाशित्वम् । इति भाव-प्रकाशः ॥ पनसफलकोषिकदेशावयवम् ॥

चम्पककलिका, स्त्री, (चम्पकस्य कलिका कौरकः) चम्पककौरकः । तत्पर्यायः । गन्धफली २ बहु-गन्धा ३ गन्धमोदिनी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकचतुर्दशी, स्त्री, (चम्पकसाध्या चतुर्दशी । अस्यां चम्पकैः शिवपूजनात् शिवलोकप्राप्ति-स्तथात्वम् ।) ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दशी । यथा, ज्यैष्ठ-माससुपक्रम्य मत्स्यसूक्ते ४५ पटले ।

“चतुर्दश्याश्च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शिवम् । अयुतेर्वा सहस्रेर्वा श्रुतेर्वा परमेश्वरि ! ॥ पायसश्च बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्ब्रती । वृषस्थेन विशेषेण न भूयो जायते भुवि ॥ त्रिमध्वत्तैश्चम्पकैश्च सहसं जुहुयात्प्रिधि । त्रयषष्टिष्वरान् हन्ति कृत्वा मोहाणि यानि च ॥ चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्देवा सदाशिवम् । दशजन्मघातं पापमर्षनादेव नश्यति ॥ ”

अथ च । “चतुर्दश्याश्च शुक्लायां ज्यैष्ठे मासि महेश्वरम् । चम्पकैः पूजयेत् भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥

अपि च । “ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दश्यां पुष्येश्चम्पकसम्भवेः । अर्चयित्वा महादेवं रुद्रलोके महीयते ॥ इति संवत्सरकौस्तुभतन्त्रपुराणवचनम् ॥

चम्पकरम्भा, स्त्री, (चम्पक इति नाम्ना प्रसिद्धा रम्भा । यद्वा, चम्पकपुष्पगन्धवद्गन्धविशिष्टा रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चम्पीप

(चंपा कला । इति भाषा ॥ गुणादिकं चम्पक-शब्दे दृश्यम् ॥)

चम्पकालुः, पुं, (चम्पकवत् चम्पकपुष्पवर्णवत् आलु रथ्यन्तरबीजकोषो यस्य । यद्वा, चम्पकं चम्पकवर्णं आलाति प्रतियच्छतीति । आ + ला + मितच्चादित्वात् लुः ।) पनसः । इति भूरिप्रयोगः ॥

चम्पकान्दः, पुं, (चम्पकवर्णः सन् उनन्तीति । उन्दी क्तेने + अच् । एषोदरादित्वात् अकारलोपः ।) मत्स्यभेदः । चंदकुड़ा । इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वम् । मधुरत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

चम्पकोषः, पुं, (चम्पश्चम्पक इव कोषो यस्य ।) पनसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पा, स्त्री, (चम्पा नदी विद्यतेऽस्यामिति । “अर्घ्यं आदिभ्योऽच् ॥ ५ । २ । १२७ । इत्यच् । यद्वा, चम्पेन राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य प्रपौत्रेण निर्मिता या पुरी । यदुक्तं भागवते । ६ । ८ । १ । “हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्भिर्निर्मिता । चम्पा पुरी.....”)

कर्णपुरी । अधुना भागलपुर इति ख्याता । तत्पर्यायः । मालिनी २ लोमपादपुः ३ कर्णपुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥ चम्पावती ५ चम्पा-पुरी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इत्यु अङ्ग-देशान्तर्गता । यदुक्तं हेमचन्द्रेण । ४ । २३ । “वङ्गास्तु हरिकेलीया अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ॥ ”

तथा च महाभारते । १२ । ५ । ६—७ । “प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरैर्मथ । अङ्गेषु नरशार्दूल ! स राजासीत् सपत्नजित् ॥ पालयामास चम्पाश्च कर्णः परबलाह्वनः । दुर्व्याधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ” इयमेव पुरा राज्ञो लोमपादस्य राजधानी आसीत् । इति रामायणम् ॥ अङ्गदेशस्थनदी-विशेषः ॥)

चम्पाधिपः, पुं, (चम्पाया अधिप ईश्वरः ।) कर्ण राजः । इति हेमचन्द्रः ॥

चम्पापुरी, स्त्री, (चम्पा एक पुरी ।) चम्पा-नगरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पालुः, पुं, (चम्पश्चम्पकस्तद्वत् कोशवर्णं आलाति आ + ला + लुः ।) पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पावती, स्त्री, (चम्पा तदाख्याया प्रसिद्धा नदी विद्यतेऽस्यामिति । चम्पा + मतुप् । मस्य वत्वम् ।) चम्पापुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

चम्पूः, स्त्री, काव्यविशेषः । इति जटाधरः ॥ तल्ल-क्षणं यथा,—

“गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ॥ इति साहित्यदर्पणे । ६ । २६८ ॥

चम्पेशः, पुं, (चम्पाया ईशः ।) कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चम्पोपलक्षितः, पुं, (चम्पया नगर्या नदा वा उपलक्षितः ।) अङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३ ॥ तद्देश्यो पुं भूम्नि ॥

चरः

चर, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्म-सकं-सेट् ।) च, चयते । इति दुर्गादा-सः ॥

चयः, पुं, (चीयते इति । चि + “एरच् ॥ १ । ६६ । इति कर्मणि अच् ।) वपम् । इत्यम- २ । २ । ३ ॥ तत्तु प्राकारादिभ्यश्च ॥

परि प्राकारो निरूप्यते सः । पगार-ख्यात इति केचित् । इति तट्टीकासारसूत्र-दुर्गांगरे उद्धृतकृतिकास्तूपवह्वं यदुपरि प्रा- ३

निवेश्यते । तथाचार्थशास्त्रम् । खातसुहृता-वर्षं कारयेत् तस्योपरि प्राकारमिति । ३

भरतः ॥ चम्पूः । (यथा माघे । १ । ३ । “चयस्त्रिधाभिव्यवधारितं पुरा ॥ ”)

समाह्वतिः । इति मेदिनी । ये, २१ ॥ प्राका- (यथा, महाभारते । ३ । १६० । ३७ ।

“श्लोदभ्युच्छ्रयवता चयाङ्गलकप्रोभिना” पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दोषाणां सञ्चयज्ञो प्रशमादिषु प्रकारविशेषः । तदयथा,—

“ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्राष्टकात् प्रकृष्यति वर्षायां चीयते पित्तं शरत्काले प्रकृष्यति । हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकृष्यति । प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः । शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राष्टकृतौ कफः । “चयकोपशमान् दोषा विहाराहारसेवैः । समानैर्यान्त्रकालेषु विपरीतैर्विपर्ययम् । ” इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् श्लोकः । यथा,—

“कटुतेलान्वितैर्लेपात् सर्पनिर्मोकमसामि । चयः शान्ति गच्छस्य प्रकोपः स्फुटति हुम् । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ब्रह्मश्रीयाधिकारे

चर, गमने । अदने । आचारे । इति कविक- ३

द्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) चरति । इति दुर्गादासः ॥

चर, क संश्रुत्यसंश्रुतोः । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) संश्रुतिः संश्रयः । च संश्रुतिरसंश्रयः । क, विचारयति यो धर्मात्तु चलायुधः । चर असंश्रये । इति प्रा- ३

केचित्तु संश्रये इति पठित्वा संश्रये हि विष- रणा स्यादित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

चरः, पुं, (चरति स्वपरराष्ट्रस्य शुभाशुभज्ञानं भ्राम्यतीति । चर + अच् ।) राट्टादेः युग- शुभादिज्ञानार्थं राज्ञा सगोपनं नियुक्तः पुरुषः परतत्त्वज्ञानार्थममयकर्ता । तत्पर्यायः यथाह्वयः २ प्रखिधिः ३ अपसर्पः ४ चारः ५ अशः ६ गूढपुरुषः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ अपसर्पकः ८ प्रतिष्कः ९ प्रतिष्कवः १० पुष- ३

गतिः ११ मन्त्रगुहः १२ हितप्रथीः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदाख्यतः १४ । इति जटा- धरः ॥ तत्रादौ भिक्षुवर्णिगादिशेषेण नि- ३

स्थायिनि चरे । पञ्च खट्वेष्टपरदेश्यममवर्णि- ३

इत्यर्थे । इति भरतः ॥ ३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

चरकः

“विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव वेगतः ।
 राजा चरेर्जगत् सर्वं प्राप्नुयात्प्रकाशकः ॥
 तर्कज्ञतज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः ।
 ज्ञेयायाससहो दक्षः सर्वत्र भयवर्जितः ॥
 सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ।
 वृषो निहन्त्याकारेण परराष्ट्रं विचक्षणः ॥
 कालज्ञो मन्त्रकुशलान् संवत्सरचिकित्सकान् ।
 तथाश्वापि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥
 अक्रुद्धाश्च तथासुम्नान् दृष्टार्थान् तन्त्रभाषिणः ।
 पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥
 सदेशपरदेशज्ञानं सुशीलान् सुविचक्षणान् ।
 वार्ताहयान् बहुश्चैव चराणां विनियोजयेत् ॥
 नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रथमं वहेत् ।
 द्वयोः सन्ध्यामात्राय तद्दुक्तं कार्यमारभेत् ॥
 तस्मादाजा प्रयुञ्जीत चरान् बहुमुखान् बहुन् ।
 नीरेतोवामनाः कुलास्तद्विधा ये च कारवः ॥
 भिक्षुश्चाराणा दास्यो मालाकार्यैः कलाविदः ।
 अन्नःपुरगतां वार्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् ॥
 प्रकाशप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधो मतः ।
 अप्रकाशोऽथसुदृष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 अक्षयतमेदः । भौमः । चलः । इति मेदिनी ।
 रे. ३० ॥ खड्गनपक्षी । इति शब्दमाला ॥
 कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघकर्कटतुला-
 मकरलगानि । इति ज्योतिषम् ॥ अस्थिर-
 विभूतिमित्रं चलमतनं खलितनियममपि चरमे ।
 इति दौषिका ॥ (यथा, तिथितन्त्रे ।
 “चरलमे चरांशे वा स्थापनञ्च विसर्जनम् ॥”
 जङ्गमे, त्रि । यथा मनुः । ७ । १५ ।
 “तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥”
 तथाच चरके छत्रस्थाने २७ अध्याये ।
 “चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
 लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥
 चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः ।
 जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥
 गुरुभक्ष्याश्च ये सन्धाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ॥”

चरकः, पुं, (चर एव । स्वार्थे क्त् ।) चारः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (चरति गच्छति वेत्ति वेदवैद्यकादीनि सर्व-
 शास्त्राणीति । चर + अच् ततः क्त् च । यद्वा
 चर इव महौष्ठं द्रष्टुमागतः । चर + इवार्थे
 क्त् ।) सुनिविष्टः । तत्तुक्ततन्नामकग्रन्थः ।
 तयोस्तुपत्तिर्यथा,—
 “यदा मनुस्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।
 तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
 अथर्त्वाकर्तव्यं सन्ध्यायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
 एतदा स महौष्ठं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
 तत्र लोकान् गदयन्तान् अथया परिपीडितान् ।
 सखेषु बहुषु ययान् त्रियमाशाश्च दृष्टवान् ॥
 तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तीर्षा दुःखेन दुःखितः ।
 अन्तस्त्रिभक्त्यामास रोगोपशमकारणम् ॥
 संविन्स्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।

चरणा

यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिदयतः ॥
 तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः चितिमण्डले ।
 स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
 सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां हतः ।
 आत्रेयस्य सुनेः शिष्या अभिवेशादयोऽभवन् ॥
 सुनयो बहुवस्त्रैश्च कृतं तन्त्रं सकं स्वकम् ।
 तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ॥
 चरकेणात्मनो नाम्ना गम्योऽर्थं चरकः हतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

चरटः, पुं, (चरति श्रुतत्वीव विचरतीर्थः । चर +
 बाहुलकात् अटच् ।) खड्गनपक्षी । इति शब्द-
 माला ॥

चरयं, स्त्री, (चर + भावे ल्युट् ।) गमनम् ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११४ । ६ ।
 “यत्रासुकामं चरयं त्रिनाके चिदिवे दिवः ॥”)
 भक्षणम् । (यथा, मनुः । २ । १८६ ।
 अज्ञत्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।
 अनातुरः समरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥”)
 आचारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०७ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १० । १३६ । ६ ।
 “अध्वरसां गन्धर्व्याणां नृगाणां चरणे चरन् ॥”)

चरणः, पुं स्त्री, बहुवचनः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ३ ।
 “न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।
 अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मनुजव्रवीत् ॥”
 अपि च महाभाष्यवचनम् । यथा,—
 “सहदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥”
 “चरणशब्दो वेदैकदेशवाची कठारिरूपः ।” इति
 मुग्धबोधटीकाज्ञानदुर्गादासः ॥) मूलम् । गोत्रम् ।
 इति मेदिनी । णे, ४७ ॥ (चरतीति । चर + ल्युट् ।
 चरत्यनेनेति करणे ल्युट् वा । अधमाङ्गम् । तत्-
 पर्यायः । पादः २ पत् ३ अङ्गुः ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७१ ॥ विक्रमः ५ पदः ६ आक्रमः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रमणः ८ चलनः ९
 क्रमः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥ पदम् ११
 पात् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
 ६ । २७७ ।
 “अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य ऋदेयेत् प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥”
 श्लोकचतुर्थभागः । यथा वृत्तरत्नाकरे १ अध्याये ।
 “शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥”)

चरणग्रन्थिः, पुं, (चरणस्य ग्रन्थिः ।) गुल्फः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

चरणयूथं, स्त्री, (चरणानां वेदशाखानां यूथो-
 ऽत्र ।) वेदशासविचित्तचतुर्वेदविरचणशास्त्रम् ।
 तत्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरणायुधः, पुं, (चरण एवायुधं अस्त्रविशेषो
 यस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “कुक्कुटः कृकवाकः स्यात् कलयश्चरणायुधः ।
 ताम्बचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डिकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 अस्य मांसगुणादिकं कुक्कुटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चरिता

चरणास्त्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ३ । ५६ । ३५ ।
 “तुल्यपक्षप्रहारेण जटायुश्चरणायुधः ॥”)
 चरमः, त्रि, (चरतीति । “चरेश्च ।” उणां ५ ।
 ६८ । इति अमच् ।) अन्नः । पश्चिमः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, मनुः । २ । १६४ ।
 “उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥”)
 चरमप्याभन्, पुं, (प्यां विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।
 ततः चरमश्चासौ प्याभश्चेति कर्मधारयः ।)
 अस्ताचलः । इत्यमरः । २ । ३ । १२ ॥

चरमाचलः, पुं, (न चलतीति पचाद्यच् अचलः
 पञ्चतः । ततः चरमश्चासौ अचलश्चेति कर्म-
 धारयः ।) अस्तपञ्चतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चरमाद्रिः, पुं, (चरमश्चासावद्रिश्चेति ।) अस्ता-
 चलः । इति हेमचन्द्रः ॥

चराचरं, स्त्री, (चराचरयोः समाहारः ।) जगत् ।
 इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथा च मनुः । १ । ५७ ।
 “एवं स जाग्रत्सुप्रभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाथयः ॥”)
 आकाशः । इति धरणी ॥ जङ्गमाजङ्गमम् ।
 यथा, देवीमाहात्म्ये ।
 “तथा विद्वन्व्यति विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥”

चराचरः, त्रि, (चरश्चलं आचरो व्यवहार-
 चेष्टादिकं तौ विद्यतेऽस्मिन् ।) जङ्गमः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ७४ ॥ इङ्गः । इति विश्वः ॥
 इष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ कपर्दके पुं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चरतीति चरो जङ्गमः अचरः
 स्थावरः । चरणेण सह अचरः । स्थावरजङ्गमः ।
 यथा, भागवते । ३ । ६ । ६ ।
 “सुप्तोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ॥”)

चरिः, पुं, (चर + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ ।
 इति इन् ।) पशुः । इत्युणादिकोषः ॥

चरितं, स्त्री, (चर + भावे क्तः ।) चरित्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । १ । १ ।
 “कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसुख्ययोः ।
 राज्ञाश्चोभयवर्ष्याणां चरितं परमाहुतम् ॥”)
 तद्द्विविधं यथा, उज्ज्वलनीलमणौ ।
 “अनुभावाश्च लीला चेत्युच्यते चरितं द्विधा ।
 अनुभावा अलङ्काराख्याः उज्जास्वराख्याः
 वाचिकाख्याश्च । लीला स्यात्सारविक्रीडा रास-
 कन्दकखिलाद्या चारुक्रोडा प्रकीर्णता । ताख्यं
 वेणुवादं गोदीहः पर्लतोडारो गोहृतिर्गमना-
 दिका ॥” (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २ ।
 “वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा ॥”
 वाच्यलिङ्गे तु । चर + कर्मणि क्तः । कृतम् । आच-
 रितम् । यथा, रामायणे । १ । ३ । १ ।
 “श्रुत्वा पूर्वं काथयौचं देववर्णनारदादधिः ।
 लोकादन्विष्य भूयश्च चरितं चरितव्रतः ॥”)

चरितार्थः, त्रि, (चरितः ज्ञातः अर्थः प्रयोजनं
 येन सः ।) प्राप्तप्रयोजनः । यथा, कुमार-
 सम्भवे । २ । ७ ।
 “पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रष्टितराशीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥”

चरित्रं, स्त्री, (चर + “अर्णिलूधूसखनसहचर इत्रः ।” ३। २। १२४। इति इत्रः ।) स्वभावः । तत्पर्यायः । चरितम् २ चरित्रम् ३ चरी-त्रम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । ४। २३ ।

“अचिन्त्यं श्रीलगुप्तानां चरित्रं कुलयोषिताम् ॥”)

चरित्रा, स्त्री, (चरित्र + टाप् ।) तिन्त्रिङी-वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

चरिणाः, त्रि, (चरतीति । चर + “अलङ्कृति ।” ३। २। १३६। इति इणाच् ।) जङ्गमः । इत्य-मरः । ३। १। १७४ ॥ (यथा, भागवते । २। ६। ४० ।

“त्रयं विकारो गुण इन्द्रियाणि

विराट् स्वराट् स्यात् चरिणा भूम् ।”)

चरीत्रं, स्त्री, (चरित्र + एषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम् ।) चरित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

चरुः, पुं, (चरन्ति भक्षयन्ति देवा इमं चर्यते भक्ष्यते अग्र्यादिभिर्देवैरिति वा चरति होमादिकमस्मादित्येके । चर + “भृच्छीति ।” उणां १। ७। इति उः ।) हृद्यान्नम् । तत्-पाकभाण्डम् । इति मेदिनी । रे, ३२ ॥

“ततश्च संस्कृते वद्वौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ॥”

इति शारदातिलकम् ॥

तस्यानुष्ठानं यथा । अग्नेः पश्चिमायान्दिशि प्राग्यान् कुशानास्त्रीर्यं तदुपरि प्रक्षालितं वारुणसूक्ष्मं सुषलं वैश्वस्यं सूर्यं वारुण-चमसस्यजलप्रोक्षितं संस्थाप्य ग्रीहीन् यवान् वा सूर्ये निधाय चमसस्यजलेन ओं वास्तो-स्यतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भूस्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं भुवस्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं स्वस्वा जुष्टं प्रोक्षामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति स्तुत्यां इत्यथौ वारान् प्रोक्षयेत् । ततः कांस्यपात्रेण चरुस्थाल्या वा ओं वास्तोस्यतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ओम् इन्द्राय त्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भूस्वा जुष्टं निर्वपामि ओं भुवस्वा जुष्टं निर्वपामि ओं स्वस्वा जुष्टं निर्वपामि ओं प्रजापतये त्वा जुष्टं निर्व-पामि इति प्रत्येकं गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत् द्विस्तुत्याम् । ततो दक्षिणहस्तसुपरि कृत्वा सुषलेनावहृत्य सूर्येण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयं कृत्वा त्रिः प्रक्षालयेत् । ततश्चरु-स्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तरायं पवित्रं निक्षिप्य प्रक्षालिततडुलं निधाय दुग्धं निक्षिप्य स्तोकं स्तोकमुदकं कृत्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडु-म्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं अग्ने उभ-यतोऽङ्गुष्ठपर्यप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं मेचयं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथाम्-बुद्ध्या सम्यक् प्राको भवति गालनं न भवति दाहश्च न भवति ततः सम्यक्प्राके भूते मध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं चरुमव-तायं अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुन-र्मध्ये घृतसुवं दत्त्वा । इति भवदेवभङ्गः ॥

चरुवणः, पुं, (चरोव्रण इव ।) चित्रापूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिताद् पिटा इति भाषा ॥

चर्च, क इडसमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) इडसमः अध्ययनम् । क, चर्चयति वेदं विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

चर्च, श्र उक्तौ । भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेपोपधः । श्र, चर्चती चर्चन्ती । गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठ-फलसु श्रत्रन्तानामादीपोरिति शुभो विभाषा वेदेयुच्चारणभेदश्च । इति दुर्गादासः ॥

चर्चरी, स्त्री, (चर्च + बाहुलकात् अरन् ततो गौरादित्वात् डीष् ।) गीतभेदः । चर्चरी गीत-भेदे च केशभित्करशब्दयोरिति रुद्रः ॥ हर्ष-क्रीडेति सुभूतिः । कापटिकानां सादरवचनं तीर्थत्रिकशैत्ये । वसन्तसमयक्रीडेत्येके । इत्य-मरटीकायां भरतः ॥ हर्षक्रीडावाक् । तत्-पर्यायः । चर्भटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रत्नावल्याम् । १ अङ्के । “अये ! मधुरमभि-हृत्यमानन्ददृष्टदङ्गातुगतसङ्गीतमधुरः पुरः पौराण्यसुस्वरति चर्चरीध्वनिः ॥” एतदुदा-हरणं यथा, विक्रमोर्वश्याम् । ४ अङ्के ।

अनन्तरे चर्चरीत्युक्ता, —
“गन्धोन्मादितमधुकरगीते-
वाद्यमानैः परभ्रततूर्यैः ।
प्रसरितपवनोद्धेक्षितपल्लवनिकरः
सुललितविधप्रकारैर्नृत्यति कल्पतरुः ॥”
वर्णश्रुतिविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
“हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता
पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता ।
शोभिता बलयेन पिङ्गलपद्मगाध्रिपवर्णिता
चर्चरीतरुणीव चेतसि चाकसीति सुसङ्गता ॥”
चर्चरीकः, पुं, (चर्च + “फर्फरीकाद्यश्च ।” उणां
४। २०। इति ईकन्प्रत्ययान्तेन निपातनात्
साधुः ।) महाकालः । केशविन्यासः । शाकः ।
इति मेदिनी । के, १२७ ॥

चर्चा, स्त्री, (चर्चते विचार्यते वेदेवेदान्तादि-तत्त्वशास्त्रेणैव इति । चर्च + णिच् + अड् ।) दुर्गा । चिन्ता । चार्चिक्यम् । इति मेदिनी । चे, ४ ॥ विचारणा । इत्यमरः । १। ५। २ ॥ (चर्च + भावे अड् ।) लेपनम् । यथा, हृन्दीमञ्ज-र्याम् । १५। ४।

“ऋगमदजतचर्चा पीतकौशेयवासाः ॥”
गायत्रीरूपा महाशक्तिः । यथा, देवीभाग-वते । १२। ६। ४६ ।
“ज्ञानधातुमयी चर्चा चर्चिता चारुहासिनी ॥”
चर्चिका, स्त्री, (चर्चा + स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्चा । इति द्विरूपकोषः ॥ (रोगविशेषः । तदपनोदनं तुषारपानीयं यथा, —

“तौषारं लघुशीतलं अमहरं पिप्पलीशान्ति-
प्रदं
दोषाणां शमनं अलाभिहृन्नं सर्वामयज्ञं परम् ।

कुष्ठशीपदचर्चिका-विषहरं पामाविषर्षाण-
क्षीणानां चतुष्टोषिणां हितकरं संसभे
मानवैः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ।
(चर्चा वेदादिविचारणां वेत्ति इति । तः
वेदाद्यर्थेतरि, त्रि ॥)

चर्चितं, त्रि, (चर्च + कर्मणि क्तः । चर्चा केषं
सञ्जातास्य इति इतच् वा ।) चन्दनादि
कृतलेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्धम् २ लिप्तम् ॥
इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १। ४४।
“चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली ॥”
चर्चाः, त्रि, (चर्चते इति । चृत हिंसायान्-
“ऋदुपधाश्चापि चृतेः । ३। १। १२०। इति
शयत् ।) हननीयः । इति पाणिनिचाकरम् ॥

चर्पटः, पुं, (चर्प् + अटन् ।) स्फारः । विप्लवः ।
चर्पेटः । पर्पटः । इति मेदिनी । टे, ४१ ।
चर्पटा, स्त्री, (चर्पट + टाप् ।) भाद्रयुद्धशो-
चापडाघष्ठी इति भाषा ॥ अस्या विरहं
चर्पटीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चर्पटी, स्त्री, (चर्पट + डीष् ।) पीली । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

चर्म्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-प-
सकं-सेट् ।) चर्म्बति । इति दुर्गादासः ॥
चर्भटः, पुं, (चर + क्तिप् । भटति भरति सशरो
दानेनेति । भट् + अच् । ततः कर्मधारयः ।)
इव्यारः । इति हलायुधः ॥

चर्भटी, स्त्री, (चर्भट + डीष् ।) चर्चरी । इति
क्रीडावाक् । इति हेमचन्द्रः ॥

चर्म, स्त्री, (चर्म साधनतयास्यस्य अच् ।)
फलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
मनुः । ७। १६२ ।

“स्यन्दनाथैः समे युधिदनुषे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मनायुधैः खले ॥”
चर्म, [न्] स्त्री, (चर + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥”
उणां । ४। ४। १५। इति मनिन् ।) इन्द्रियविशेषः ।
चाम इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । त्वक् २
अह्वधरा ३ क्षितिः ४ अजिनम् ५ देहचर्म ६
रक्ताधारः ७ रोमभूमिः ८ शरीरावरणम् ९।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अह्वधरा १०। इति
भरतधृतसर्वधरः ॥ (यथा, भागवते । १। १। ११।
“निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोरनिलो-
रुविश्रत् ॥”)

शरीरावरकं शस्त्रम् । ढाल इति भाषा ॥ तत्
पर्यायः । फलकः २ फलम् ३ । इत्यमरः । १।
२। ६० ॥ परम् ४ चर्मम् ५ । इति भरतः ॥
तस्य लक्षणं यथा, युक्तिकल्पतरौ ।
“शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते ।
तत् पुनर्द्विविधं काष्ठचर्मसम्भवभेदतः ॥
शरीरावरकश्च लघुतां दृढता तथा ।
दुर्भेद्यतेति कथिता चर्मणां गुणसंघटः ॥
स्वल्पता गुरुता चैव ऋदुता सुखभेद्यता ।
विरुद्धवर्षता चेति चर्मणां दोषसंघटः ॥

चर्मक

चितो रक्तस्य पीतः कृष्ण इत्यभिप्रोक्तः ।
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणा वर्णनिर्णयः ॥
 चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदेवोपपद्यते ॥ १० ॥
 ब्रह्मचारिधार्म्यक्रियासारचर्म । इत्यमरः । २।७।
 ४७ ॥ (यथा, मनुः । २।४१ ।
 “कार्यद्वैतववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ॥”)
 चर्मकषा, स्त्री, (चर्मणः कषा । चर्म कषतीति ।
 कष + अच् इत्येके ।) पश्चिमदेशजातं गन्ध-
 द्रवम् । केचित् चामारकषा इति ख्याता
 इत्याहुः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सप्रला २
 विमला ३ सातला ४ भूरिफेना ५ । इत्यमरः ।
 २।४।१४३ ॥ शातला ६ चर्मकसा ७ । इति
 भरतः ॥ मांशरीरिच्छी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“चर्मकषायाः कर्ष्णं विस्वसमं मूर्द्ध्नि काक-
 पदमस्य ।
 कृत्वा कुर्यात् कटभीं कटुकोटफलाप्रधमनम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने पञ्चविंशोऽध्याये ॥)
 चर्मकसा, स्त्री, (चर्मणः कसा ।) चर्मकषा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चर्मकारः, पुं, (चर्मं चर्मनिर्मितद्रव्यादिकं
 करोतीति । कृ + “कर्मण्यण्” ॥ ३।२।१ । इति
 अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । चामार इति
 तुषि इति च भाषा ॥ स तु चण्डाल्यां तीवरा-
 ज्ञानः । इति पराशरपद्धतिः ॥ तत्पर्यायः । पादू-
 क्तम् २ । इत्यमरः । २।१।७० ॥ पादुकुत् ३ चर्मरः ४ ।
 इति तट्टीका ॥ चर्मकत् ५ पादुकाकारः ६ ।
 इति हलायुधः ॥ चर्मरः ७ कुरटः ८ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । १०।३६ ।
 “कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥”)
 चर्मकारी, स्त्री, (चर्मे करोति वर्द्धयति उत्कर्षं
 करोतीति यावत् । कृ + अच् । चर्मं किरतीति
 चर्मे + क + अणित्येके । ततो ङीष् ।) चर्म-
 कर्षाधिः । इति मेदिनी । रे, २६१ ॥
 चर्मकौलः, पुं, (चर्मं कौलतीति । कौल + अच् ।
 चर्मणि गुह्यस्थचर्मणि कौल इवेति वा ।)
 गुह्यरोगविशेषः । ह्यालीश इति ह्यारिस् इति
 च भाषा ॥ तस्य निदानं यथा,—
 “शानो यद्योत्सा स्त्रेण्यं करोत्यर्श्वचो वृद्धिः ।
 कौलोपमं स्थिरखरं चर्मकौलस्य तद्विदुः ॥
 वातेन तोदपादुख्यं पिप्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सर्वगता ॥”
 इति माधवकरेण रोगविनिश्चयग्रन्थे अर्शो-
 रोगाधिकारे धृतम् । अतोऽस्य चिकित्सा
 अर्शरोगचिकित्सावत् । अपि च ।
 “चर्मकौलं जनुमन्त्रिं मसकान् तिलकालकान् ।
 उत्कृष्टं शस्त्रेण दहेत् चाराभिभ्यामश्लेषतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 चर्मकत्, पुं, (चर्मं करोति चर्मघटितपादुका-
 दिकम् उत्पादयतीत्यर्थः । चर्म + कृ + क्तिप् ।)
 चर्मकारः । इति हलायुधः ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गियाम् । ४।५५ । [योगिनीम् ॥”)
 “चर्मकत् कोऽपि न प्रादात् कुटीं श्लेषोप-

४३७

चर्मपु

चर्मचटका, स्त्री, (चर्मणा चटकेव ।) निशाचर-
 पक्षिविशेषः । चाम्पिका इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । जतुका २ अजिनपत्रिका ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ जतुका ४ यद्दमाचिका ५ जतुनी ६
 अजिनपत्रा ७ चार्मिः ८ चर्मचटो ९ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ चर्मपत्रा १० । इति जटा-
 धरः ॥ चर्मचटका ११ । इति केचित् ॥
 चर्मचटो, स्त्री, (चर्मणा चटोव । यद्वा, चर्म
 चटति भिनत्तीति । चट + अच् ङीष् ।) चर्म-
 चटका । इति शब्दरत्नावली ॥
 चर्मचित्रकं, स्त्री, (चर्मणि चित्रकं चित्रित-
 मिवेत्यर्थः । चर्मं चित्रयतीति वा । चित्र +
 ण्युल् ।) चेतकुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मर्जं, स्त्री, (चर्मणो चर्मणि वा जायते । जन +
 ङः ।) रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मखती, स्त्री, (चर्मैव उत्पत्तिहेतुत्वेनाख्यस्याः
 इति मनुष्यं मस्य वत्वम् ।) नदीविशेषः । सा तु
 पुण्ड्रिलखण्डाख्यदेशे चम्बल् इति ख्याता ॥
 कदली । इति मेदिनी । ते, १६६ ॥ (आसीत् किल
 पुरारत्नदेवनामा (शशविन्दुनामा वा) कश्चित्
 राजचक्रवर्ती । तस्य यज्ञे मारिता ये गाव-
 स्तेषां चर्मगलितरसक्रीदादिभ्यो जातेयं नदीति
 पौराणिकी गाथा । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ५४ ।
 “चर्मणां पर्वतो जातो विन्ध्याचलसमः पुनः ।
 मेघाम्बुप्रावनाज्जाता नदी चर्मखती शुभा ॥”
 चर्मदण्डः, पुं, (चर्मभिश्चर्मणा वा निर्मितो
 दण्डः ।) कशा । इति हेमचन्द्रः ॥ चाडुक
 इति भाषा ॥
 (“चर्मदण्डाहतो विप्रः शशापातिरुषा चतम् ॥”
 इति महाभारतशान्तिपर्वणि ॥)
 चर्मदूषिका, स्त्री, (चर्मं दूषयति दोषयति वा ।
 दुष् + णिच् + ण्युल् । ततश्चापि अत इत्वम् ।)
 कोठरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मतरङ्गः, पुं, (चर्मणां चर्मभिर्वा तरङ्ग इव ।)
 बलिः । त्वक्सङ्कोचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मदुमः, पुं, (चर्माङ्गतिवस्त्रकलमयो दुमः ।)
 भूर्जद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मपत्रा, स्त्री, (चर्ममयं पत्रं पचद्दयं यस्याः ।)
 चर्मचटो । इति जटाधरः ॥
 चर्मपादुका, स्त्री, (चर्मनिर्मिता चर्ममयी वा
 पादुका ।) उपाणत् । चामडार जुता इति
 भाषा ॥ यथा, “ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण
 चर्मपादुकायुगेण पादौ निदध्यात् ॥” इति भव-
 देवभट्टः ॥ अस्या गुणाः पादुकाशब्दे द्रव्याः ॥
 चर्मपुटः, पुं, (चर्मनिर्मितः पुटः पात्रम् ।
 चर्मपुटकः, पुं, (चर्मनिर्मितः पुटः पात्रम् ।
 पट्टे स्वार्थे कन् । चर्ममयं पुट-
 मत्र इति कप् इत्येके ।) चर्मनिर्मितपात्र-
 विशेषः । कुपा इति भाषा ॥ यथा, इति चर्म-
 पुटकः । इति चर्मपुटे मत्स्ये चेति मेदिनी ॥
 इति पुल्लिङ्गसंज्ञकटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
 इति; खण्डचर्ममयीति हेमचन्द्रः ॥

चर्मी

चर्मप्रभेदिका, स्त्री, (चर्मं प्रभिनत्तीति । प्र +
 भिद् + ण्युल् । टापि अत इत्वच् ।) चर्म-
 प्रभेदनास्त्रम् । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥
 पोङ्ग इति भाषा ॥
 चर्मप्रसेवकः, पुं, (चर्मणा प्रसीयते इति । सिद्यु
 तनुसन्ताने + “संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १०६ ।
 इति कर्मणि ण्युल् बाहुलकात् ङुन् वा ।)
 चर्मप्रसेविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चर्मप्रसेविका, स्त्री, (चर्मप्रसेवक + टाप् अत
 इत्वच् ।) अधिसन्दीपनार्थं चर्मं निर्मित-
 यस्त्रम् । भाती इति अंता इति च भाषा ॥
 तत्पर्यायः । भस्त्रा २ । इत्यमरः । २ । १० । ३३ ॥
 चर्मसुखा, स्त्री, (चर्मणः जीवरहितदेवस्ये-
 त्यर्थः सुखमस्ति हस्तेऽस्या इति । छिभ्रशिरो-
 धारणादेव तथात्वम् ।) दुर्गा । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । १२० ॥ (चण्डसुखा । इत्यपि
 कश्चित् पाठः ॥)
 चर्मरङ्गा, स्त्री, (चर्मणे रङ्गो यस्याः ।) आवर्ण-
 कीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशविशेषे, पुं ।
 स च देशः जून्मविभागे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि
 उक्तः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १४ । २३ ।
 “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम् ॥” इत्युपक्रम्य,—
 “वेद्यमती फलगुणुका
 गुरुहा मयङ्गुचचर्मरङ्गाख्याः ॥”
 इत्युक्तवान् ॥)
 चर्मरः, पुं, (चर्मं रचयतीति । रच् + बाहु-
 लकात् ङुः ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चर्मसम्भवा, स्त्री, (चर्मणि सम्भव उत्पत्ति-
 र्यस्याः ।) यला । इति हारावली । ६७ ॥
 चर्मसारः, पुं, (चर्मणः सारः ।) सुक्तद्रव्येभ्यो
 रसस्य लड्मध्ये जायमानत्वात् तथात्वम् ।)
 रसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चर्माम्भः, पुं, (चर्मणोऽम्भः जलम् । सर्वे साम्ना
 अदन्ताश्च ॥” इति न्यायादत्र अकारान्तः ।
 कश्चित् जीवे साम्नोऽपि दृश्यते ।) रसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चर्मरः, पुं, (चर्मं चर्मक्रियां ऋच्छतीति ।
 ऋ गतौ + “कर्मण्यण्” ॥ ३।२।१ । इत्यण् ।)
 चर्मकारः । इति जटाधरः ॥
 चर्मरिः, [न] पुं, (चर्मं शरीरावरकं शस्त्रविशेषो-
 ऽख्यस्य । चर्म + रिः ।) चर्मधारियोद्वा ।
 टाली इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । फलक-
 पाणिः २ । (यथा, महाभारते । ३।२७।३१ ।
 “श्यामं दृष्ट्वानं तखणं चर्मिणासुप्तमं रवी ।
 नकुजं ते वने दृष्ट्वा कस्मात् मनुजं वर्द्धते ॥”
 चर्मं त्वक् अख्यस्येति ।) भूर्जद्वयः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने ११ अः । “चर्मिद्वयगिरिकार्णिका-
 शीतशिवनिचुलदादिमाजकण्यहरिद्वचराचाद-
 नगोपघोषटाविककृतेषु वा यवान्नविकाराश्च
 सेवेत ॥”) भृङ्गरिडिः । मोचा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

चर्या, स्त्री, (चर + "गदमदचरयमञ्चानुपसर्गे ।" ३।१।१००। इति यत् । स्त्रियां टाप् ।) ईर्यापथस्थितिः । इत्यमरः । २।७।३६ ॥ नियमापरित्यागः । ईर्यते गुरोः प्राञ्जोपासनया ज्ञायते ईर्या सा च ध्यानधारणादिः तस्याः पन्था उपायः तत्र व्रतिनां या स्थितिरवस्थानमपरित्यागः सा । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १।२।३२६।
 "चर्यायां ह्यसुतुष्टं पाण्डवस्थानुगच्छतः ॥") गमनम् । अदनम् । आचरणम् । इति सुगधबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । ६।३२। "आसां महर्षिचर्यायां त्वक्लान्तमया तनुम् ॥" सेवा । यथा, हेः रामायणे । २।२६।१५। "वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥" त्रि, अनुष्ठेयः । आचरणीयः । यथा, मनुः । ३।१। "घटत्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ॥") चर्ष, कि भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्षयति चर्षति तखुलं बालकः । इति दुर्गादासः ॥
 चर्षणं, स्त्री, (चर्ष + भावे ल्युट् ।) दन्तैश्चूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ३।८८ ॥ चिवान इति भाषा ॥ (यथा, हारिते प्रथमे स्थाने प्रथमे-२ध्याये ।
 "चर्षणं गलनञ्चापि कासितं चासितं तथा ॥") चर्षा, [न्] पुं, तलप्रहारः । इति हारावली । १६७ ॥
 चर्षितं, त्रि, (चर्षते स इति । चर्ष + कर्मणि क्तः ।) क्षतचर्षणम् । भक्षितम् । इत्यमरः । ३।२।११० ॥ (यथा, भागवते । ७।५।३०। "अदन्तगोभिर्विश्रतां तमिस्रं पुनःपुनश्चर्षितचर्षणानाम् ॥") चर्षितपात्रकं, स्त्री, (चर्षितायां ताम्बूलादीनां त्यागपात्रम् । ततः स्वार्थे कन् ।) चर्षितताम्बूलादित्यागपात्रम् । पीगदान इति भाषा ॥ यथा, रासलीलायां पातालखण्डे ।
 "ताम्बूलं दर्पणं पानपात्रं चर्षितपात्रकम् ॥" चर्ष, त्रि, (चर्षते दन्तैश्चूर्णते इति । चर्ष + कर्मणि ग्यत् ।) चर्षणीयम् । यथा,—
 "घटकोटिं ब्राह्मणाञ्च भोजयामास नित्यशः । चूर्षयेयलेह्यचर्षैरनिलप्रिं दिने दिने ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 चर्षणिः, पुं, (कर्षतीति । क्ष + "क्षधरादेश्च चः ।" पां-उर्णा । २।१०३। इति अग्निः आदेश्च चः ।) जगः । यथा, श्रीभागवते ।
 "स चर्षणीनासुदगाच्छुचो नृजन प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥" मनुष्यजातिः । यथा,—
 "अर्थज्ञो माहकां पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥" इति श्रीभागवते । ६।६।३१ ॥ "चर्षणयः क्षताक्षतज्ञानवन्तः । पश्यन्ति कर्मत्वेन निघण्टु-दाडुक्तेः । यद् येषु आत्मानुसन्धानविशेषेण

मानुषी जातिश्चोपकल्पिता । तथा च श्रुतिः । पुरुषत्वे चाविस्तरामाहिति ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (अत्र उणादित्त्वित्ततोञ्ज्वल-दक्षेण तु "क्षधरादेश्च घः ।" इति पठित्वा घर्षणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् ॥) चल, क भृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, चालयति । दन्धवकारादिरयमिति दुर्गासिंहजुमरनन्दी । भृतिरिह पोषणम् । इति दुर्गादासः ॥
 चल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) ज, चालः चलः । मिचले इति वक्ष्यमाणं न पठित्वा इममेव मानुषवन्धं भ्रान्ताः पठन्ति तद्वैयम् । तेनास्य चालयति हस्तिनं यन्ता । चलमानोऽनिल इत्यत्र ताच्छीख्ये शतुः शानः । मिचले । पूर्वैर्णान्वयः । चलघातुः कम्पने मानुषवन्धः स्यादित्यर्थः । म, चलयति लतां वायुः । चलयन् भृङ्गरूपस्तवालकानिति रघुः । चालयन् सकलां पृथ्वीमिति घञ्जनात् चालं करोतीति औ श्चलन्तम् । इति दुर्गादासः ॥
 चल, श्रु विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श्रु, चलती चलन्ती । विलासः क्रीडनम् । इति दुर्गादासः ॥
 चलं, त्रि, (चलति गच्छतीति । चल + पचाद्यच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥ (यथा, रघुः । ११।१५।
 "ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविद्धा बलाकिनी ॥" पारदः । इति हेमचन्द्रः । ४।११६ ॥ अष्टा-दशाक्षरवृत्तभेदः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।
 "म्भौ नृजौ भ्रौ चञ्चलमिदमुदितं युगैर्मुनिभिः स्वरैः ॥") चलः, पुं, (चल + पचाद्यच् ।) कम्पः । तद्व्युक्ते त्रि । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३।१७।११६।
 "महाकेतुर्महाधातुर्नैकसाधुचञ्चलः ॥" विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३।१४६।६२।
 "वीरहा विषमः शून्यो घृताशीरचञ्चलः ॥" "वायुरूपेण चलः ॥" इति भाष्यम् ॥) चलचक्षुः, पुं, (चला चञ्चला चक्षुरस्य ।) चकोर-पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४।४०५ ॥
 चलतूर्णामा, स्त्री, (चलन्ती पूर्णामा तदाश्रयी-भूतचन्द्र इवेति तात्पर्यार्थः ।) चन्द्रकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चलदङ्गः, पुं, (चलत् चञ्चलं अङ्गं यस्य ।) मत्स्य-विशेषः । चैङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अन्नभिक्षादित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचन-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 चलदङ्गकः, पुं, (चलदङ्गं यस्य इति कप् ।) चलदङ्गमत्स्यः । इति जटाधरः ॥
 चलदलः, पुं, (चलानि दलानि पञ्चाणि यस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २।४।२० ॥ (अश्व-शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

चलनं, स्त्री, (चल + भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । (यद् देवीभागवते १।१७।१६।
 "चलनञ्च विनाकार्यं न भवेदिति मे मतिः ॥" कम्पनम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।१७४।
 "द्वायुपायाविह प्रौक्तौ विमुक्तौ श्चुदशने, हस्तयोश्चलनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥") कम्प, त्रि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
 चलनः, पुं, (चलत्यनेन इति । चल + करणे ल्युट् पादः । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिणः । इति षट् घरः ॥
 चलनकः, पुं, (चलन + संज्ञायां कन् ।) चक्र-तकम् । इति हेमचन्द्रः । ३।३३८ ॥
 चलनी, स्त्री, (चलन + डीप् ।) वारीभेदः । का बन्धनी । वस्त्रचर्वरी । इति हेमचन्द्रः ॥ घाघ इति भाषा ॥
 चलपत्रः, पुं, (चलानि पञ्चाणि यस्य ।) अश्व-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे ।
 "अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेधते किं चलपत्रपत्रम् । नचेद्दिशेषादितरच्छेदभ्य-स्तस्यास्तु कम्पस्तु क्रुतो भयेन ॥") चला, स्त्री, (चलतीति चल + पचाद्यच् टाप् च नैकत्रावस्थितत्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ले, १५ ॥ मिच्छकः । इति रत्नमाला चलाचलः, त्रि, (चलतीति चल + अच् ।) चञ्चलपतिवदीनां वा द्वित्वमिति द्वित्वे अन्त्या आगामश्च इति वार्तिकसूत्रेणास्य सिद्धिः चञ्चलः । इत्यमरः । ३।१।७४ ॥ (यथा किराताशुनीये । ११।३० । [चलाम् ।] "जम्बिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चला काके पुं, इति राजनिर्घण्टः ॥
 चलातङ्कः, पुं, (चले चलने आतङ्को भयं यस्मात् वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चलितं, त्रि, (चल + कर्मणि क्तः ।) कम्पितम् इत्यमरः । ३।१।८७ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५।३६५।
 "तयोर्विलासवलिनेश्चलितापाङ्गविभ्रमेः ॥") गतम् । चल ज गताविति दर्शनात् ॥ (यथा गोः रामायणे । ३।५७।२३।
 "अधिरुद्धे गजारोहे यथास्याचलितो गजः ॥") चलुः, पुं, (चल + उन् ।) गच्छुः । इति हेमचन्द्रः । ३।२६२ ॥
 चलुकः, पुं, (चलुना कायतीति । के + कः । प्रथतिः । भाष्यभेदः । इति मेदिनी । के, ५६ ॥
 चविः, स्त्री, (चर्वते इति । चर्व + इन् ।) पृथ-हरादित्वात् रलोपे साधुः ।) चविका । इति शब्दरत्नावली ॥
 चविकं, स्त्री, (चवि + संज्ञायां कन् ।) चविक इति भरतधृतवृद्धः ॥
 चविका, स्त्री, (चवि + स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेष-चइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चवम् इत्यमरः । २।४।६४ ॥ चवा ३ चविक

चाणक्य

चाटुः, पुं, स्त्री, (चटति भिनत्ति मनस्वीषामोद-
वाक्येनेति। चट + "इसनोति।" उर्गा १। १।
इति ऋण्।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्यायः। चाटुः २
प्रियप्रायम् ३। इति हेमचन्द्रः ॥ स्फुटवादी।
इति संक्षिप्तसारे उग्रादिहृत्तिः ॥ मिथ्याप्रिय-
वाक्यम्। इति महाभारतम् ॥ खोशामदिया
कथा इति भाषा ॥ (यथा, गीतगोविन्दे।
२। १२।

"प्रथमसमागमलज्जितया
पटुचाटुशतैरनुकूलम् ॥"

चाटुक्कादी चि। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
१। २१३।

"उपनिष्ये च संगृह्य पटुकेचाटुसीतल्लतेः ॥")

चाटुपटुः, पुं, (चाटुषु पटुः निपुणः।) भङ्गः।
इति हारावली ॥ भाङ् इति भाषा ॥

("पाण्डवानां पण्डितोऽसौ यासञ्चाटुपटुः कविः ॥
इति नैषधम् ॥")

चाटुलोलः, चि, (चाटुरेव लोल इति कर्मधारयः।
चाटुषु लोल इत्येके।) चटुलोलः। इति हारा-
वली ॥

चाटुवटुः, पुं, (चाटुपटु + एषोदरात् साधुः।)
चाटुपटुः। इति भूरिप्रयोगः ॥

चाटुक्तिः, स्त्री, (चाटुरूपा उक्तिः। चाटुना-
सुक्तिर्वा।) सेवा। इति हारावली ॥ प्रियकथा च ॥

चाणकीर्ण, चि, (चणकानां भवनं क्षेत्रं वा।
"धान्यानां भवने क्षेत्रे खन् ॥" ५। २। १।
इति खन्।) चणकोत्पत्तियोग्यक्षेत्रम्। इत्य-
मरटीकायां रायसुकुटः ॥

चाणक्यः, पुं, (चणकस्य गोत्रापत्यम्। "गर्गा-
दिभ्यो यन् ॥" ४। १। १०५। इति यन्।)
सुनिविशेषः। तत्पर्यायः। द्रोमिणः २ अंशुलः
३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव द्विजस्वभि-
चारक्रियायोगेन योगनन्दराजं मारयन् नन्दौ-
रसान् चौरकारपत्नीगर्भे जातं स्वशिशुं चन्द्रगुप्तं
राज्येऽभिवेचयन् तस्यामात्यपदवीमप्यङ्गीचकार।
एतद्विचरणं सुन्दाराक्षसविष्णुपुराणभागवता
द्विषु विशेषतो दर्शनीयम्। इत्यत्र कश्चित्त-
मेदोऽपि दृश्यते यथाच, कथासरित्सागरे।
५। १२१—२३।

"स चाणक्यो द्विजः क्षापि गत्वा क्षत्यामसाधयत्।
तद्वशाद्दयोगनन्दोऽथ दाहञ्चरमवाप्य सः ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत्।
हत्वा हिरण्यगुप्तञ्च शकटाखेन तत्सुतम्।
पूर्वमन्दसुते लक्ष्मीचन्द्रगुप्ते निवेशिता ॥"

"चाणक्येन प्रोक्तमित्यम्।) ग्रन्थविशेषे, स्त्री।
यथा, तत्रैव।

"नागाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम्।
सर्व्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥"

चाणक्यमूलकं, स्त्री, (चणकमेव चाणक्यं तद्व-
ज्जलमस्य। इति कप् स्वार्थे कन् वा।) मूलक-
ग्रन्थः। चणकमूलोति ख्यातम्। तत्पर्यायः।
वाख्यम् २ विष्णुगुप्तकम् ३ स्थूलमूलम् ४ महा-

चातुरः

कन्दम् ५ कौटिल्यम् ६ मरुसम्भवम् ७ शालाक-
कटुकम् ८ मिश्रम् ९। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्।
कटुत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। कफ-
वातक्षमिगुल्मनाशकत्वम्। आहकत्वम्। गुरु-
त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

चाणूरः, पुं, कंसराजस्य मङ्गविशेषः। यथा,—
"ततः क्रोधातितान्त्राचः कंसः परमकीपनः।
चाणूरमादिशद्दुष्टे क्षणस्य समहावलम् ॥"
इति महाभारते हरिवंशम् ॥
(तथाच, भागवते। १०। ४४।

"भगवद्गान्धिन्यातैर्वैश्वनिश्वेनिसुरैः।
चाणूरो भण्यमानाङ्गो सुहृन्मनिमवाप च ॥")
चाणूरखदनः, पुं, (चाणूरं खदयतीति। खदि +
ल्युः।) श्रीलङ्काः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतस्या-
सुरस्य नाशश्चतान्तं हरिवंशे ८६ अध्याये
दृश्यम् ॥)

चाण्डालः, पुं, (चण्डति कुप्यति सततमिति। "पति-
चण्डिभ्यामालम् ॥" उर्गा १। ११७। इति
आलम्। यद्वा, चण्डाल + "कुलादिभ्योऽण्"
यद्वा चण्डाल एवेति प्रज्ञादिभ्योऽण्।) चण्डालः।
इत्यमरः। २। १०। १२६ ॥ (यथा, मनुः। ४। ७६।
"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्तप्रैः ॥"
कर्मदोषतो ब्राह्मणानामपि पारिभाषिकचाण्डा-
लत्वम्। यथा, महाभारते। १२। ७५।

"आङ्गायका देवलका नचत्रग्रामयाजकाः।
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥")

चाण्डालिका, स्त्री, (चाण्डालो वादकत्वेनास्थस्याः।
इति ठन्। चण्डालेन निवृत्ता इति ठक् वा।)
चण्डालवीणा। इत्यमरः। २। १०। ३२।
चाण्डालिकाप्रवृत्तार्थोऽप्यत्र ॥ (चण्डालेन कृतेति
कुलालादिभ्योऽण्। चण्डालाकृतवस्तुमात्रे, चि ॥)

चाण्डाली, स्त्री, (चाण्डाल + जातित्वात् ङीष्।)
लिङ्गिणी। इति राजनिर्घण्टः ॥ चाण्डालपत्नी च ॥

चातकः, पुं, (चतते याचते जलमम्बुदमिति। चत
याचने + ण्वल्।) खनामख्यातपत्नी। तत्-
पर्यायः। स्तोककः २ सारङ्गः ३ मेघजीवगः ४।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तोककः ५। इत्यमरः।
२। ५। १७ ॥ शारङ्गः ६। इति भरतः ॥ (यथा,
मेघदूते। ६।

"वामञ्चायं सुदति मधुरं चातकस्ते सगर्भः ॥"
तर्कासगुणाः। लघुत्वम्। श्रौतत्वम्। कषरक्त-
पित्तनाशित्वम्। अलिकारित्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥

चातकानन्दनः, पुं, (चातकं आनन्दयतीति।
आ + नन्द + णिच् + ल्युः।) वर्षाकालः। इति
राजनिर्घण्टः ॥

चातुरः, पुं, (चतुर्भिरङ्गैः हस्तपदपृष्ठशिरोभि-
रित्यर्थः यद्वाते इति। चतुर + अच्। यद्वा चतुर
एव। स्वार्थे अच्।) चक्रगण्डः। इति मेदिनी ॥
गोलवालिश्र इति भाषा ॥

चातुरः, चि, (चतुर + स्वार्थे अच्।) नेत्रगोचरः।
चाटुकारः। नियन्ता। इति मेदिनी। रे, १५३ ॥

चातुर्थ

चातुरकः, चि, (चातुर + स्वार्थे कन्।) पक्ष
इति हेमचन्द्रः ॥

चातुराश्रम्यं, स्त्री, (चतुर्थी आश्रमात् ॥
इति। "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्त्तव्ये
५। १। १२४। इति ष्यञ्।) ब्रह्मचर्यवर्ति
वानप्रस्थभिक्षुकाश्रमचतुष्टयानां धर्मः। इ
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते। १२। ४६। १०।
"चातुर्विद्यं चातुर्थीचं चातुराश्रम्यमेव च।
राजधर्माच्च निखिलान् पृच्छेत् प्रथिवीपते।
चत्वार आश्रमा एवेति स्वार्थे ष्यञ्। इत्यु-
अममाश्रम ॥)

चातुरिकः, पुं, (चातुरीं रथपरिचालनकौ-
वेत्तीति ठक्।) सारथिः। इति जटाधरः।

चातुरी, स्त्री, (चतुरस्येयं "तस्येदम् ॥" ४। १। १०।
इत्यण्। ततो ङीप्। यद्वा चतुरस्य भार-
ष्यञ् षित्वात् ङीष् ततो यलोपः।) राक्ष्
चतुरता। इति मेदिनी ॥ [चातुरी'
इत्युदटः ॥

"या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी
इत्युदटः ॥
(गायत्रीरूपा महाशक्तिः। यथा, देवैर्प्रा-
वते। १२। ६। ४७।

"चतुर्भुजा चातुरता चातुरी च ऋतप्रदा।"
चातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्जातक एव इति शब्दे
अण्।) गुडत्वगोलापत्रनागकेशररूपचतुष्टयम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च।
"त्वगोलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते।
तद्वयं रेचनं रूचं तीक्ष्णोष्णसुखगन्धम् ॥"
लघुपित्ताभिक्षुद्वयस्य कफवातविषाणहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चातुर्थकः, पुं, (चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भव इति चतुर्थ
+ युञ्।) प्रतिचतुर्थेदिनभवन्वरः। तस्य
मन्वीषधं यथा, औं जन्मनि स्तम्भनि त्रिगो-
हय सञ्चयाधीष्णे वक्ष्येण फट्। इति।
पुष्यमश्वत्थं जम्पा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत्।
चातुर्थको ज्वरो रक्तः अन्ये चैव ज्वराक्षयः।
जम्बुफलं हरिद्रा च सर्पस्त्रैव च कषुकम्।
सञ्चञ्चराणां धूपोऽयं हरः। चातुर्थकस्य च ॥
इति मारुङ् १८७ अध्यायः ॥

(अस्य सलक्षणचक्रित्सादीनि यथा,—
"चातुर्थे द्विविधो ज्ञेयो वातश्लेष्मालको ज्वरः।
चातुर्थको नाम गदो दाहको विषमज्वरः।
श्रोत्रणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः।
त्रिदोषको विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः।
कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकाततः।
श्रीतदाहकरस्तीब्रश्चिकालश्चाशुवर्णते ॥
स सन्निपातसम्भतो विषमो विषमज्वरः।
जङ्घं कायस्य यक्ष्माति यः पूर्व्वं सोऽनिलालकः।
पूर्व्वं यक्ष्मात्वधः कायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः।
जङ्घाभ्यां श्लेष्मिको ज्ञेयः शिरसोऽनिलज्वरः।
एवं विज्ञाय सद्देह्यः कुप्यात्तच्च प्रतिक्रियाम्।
वेसाज्वरो रसगतो रक्तश्चेकाहिकक्षया ॥

चातुर्मासि तृतीयः स्यात्तुर्पोऽखिसमाश्रितः ।
 चतुर्मासगतो ज्योषी चौर्यो घातुचयङ्करः ।
 भूतचे भूतविद्या स्याद्घाति समताङ्गम् ।
 वासाघात्रीदारपथा नागरचिपला भवः ।
 मधुना संयुतः कायचातुर्थकनिवारणः ।
 अगतिपत्रस्वरसो निहन्ति
 नस्य च चातुर्थकरीगसुयम् ।
 कासं भ्रमचापि शिरोरुजाश्च
 विनाशयन्तासु हि तन्नराणाम् ॥”
 इति हारीते चिकित्सास्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
 तुर्भद्रं, क्ली, (चतुर्भद्रमेवेति अण् ।) नागराति-
 विषासुक्ता गुडूचैति चतुष्टयम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तुर्मास्यं, क्ली, (चतुर्भद्रमासेषु क्रियते इति ।
 “चतुर्मासाण्ययो यज्ञे ॥” ५।१।६४। इत्यस्य
 सूत्रस्य वार्तिकोक्तेः स्यः । यागविशेषः । चातु-
 र्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वैश्वदेवो वरुण-
 प्रवासः प्राकमेघः शुनासीरीयश्चेति शब्दार्थ-
 चिन्तामणिः ॥ आषाढशुक्लद्वादश्यादिचतुर्मास-
 कर्त्तव्यनियमविशेषः । “यत्तं वारादे ।
 ‘आषाढशुक्लद्वादश्यां पौषमास्यामथापि वा ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
 अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।
 कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
 चतुर्धापि हि तच्छौर्षं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
 कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
 मात्स्ये ।
 ‘चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
 मधुसरो भवेत्सिद्धं नरो गुडविवर्णनात् ॥
 तैलस्य वर्णनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
 लभते सन्ततिं दीर्घां स्थायीपाकमभ्यस्यन् ।
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्णनात् ॥
 निराधिर्गोखली विष्णुभक्तश्च जायते ।
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 धारणासखलोन्वाच्च गङ्गाक्षानं दिने दिने ।
 ताम्बूलवर्णनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
 शतत्यागात् सुलावय्यं सर्वं क्षिप्रं वपुर्भवेत् ॥
 फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ।
 नमो नारायणायैति जपानश्चनं फलम् ॥
 पादाभिवन्दनाद्द्विष्णोर्लभेद्भोगदानं फलम् ।
 एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥
 सनत्कुमारः ।
 ‘इदं व्रतं मया देव ! यज्ञैतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
 यज्ञैतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्वं त्वहं क्षिये ।
 तस्मै भवतु सम्पूर्णं तत्प्रसादाज्जगद्गर्भ ! ॥
 समाप्तौ च ।
 ‘इदं व्रतं मया देव ! ज्ञतं प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
 सर्वं संपूर्णं यातु तत्प्रसादाज्जगद्गर्भ ! ॥
 अत्रैव यतिमघिलत्वात् काटकशुद्धम् ।
 ‘एवरात्रं वसेदुद्यमे नमरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्वच वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥
 एतदशक्तविषयम् । ‘ऊर्ध्वं वार्षिकार्थां मासाभ्यां
 नैकस्थानवाची’ इति शब्दोक्तेः ।” इति तिष्यादि-
 तत्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च । तत्रोपक्रमकालः सनत्-
 कुमारेणोक्तः ।
 “एकादश्यान्तु यज्ञीयात् संक्रान्ती कर्कटस्य तु ।
 आषाढ्यां वा नरो भक्ष्या चातुर्मास्योदितं
 व्रतम् ॥”
 तत्र मन्त्रः ।
 “चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि
 इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥”
 अथ चातुर्मास्यनियमावश्यकता भविष्ये ।
 “यो विना नियमं मन्त्रं व्रतं वा जप्यमेव वा ।
 चातुर्मास्यं नयेन्नर्को जीवन्नपि नरो हि सः ॥”
 अथ चातुर्मास्यनियमाः । स्कान्दे नागरखण्डे ।
 “श्रावणे वर्णयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।
 दुग्धमाशुभे मासि कार्तिके चामिषं त्वजेत् ॥”
 तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
 “निष्यावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जगद्गर्भे ।
 यो भक्षयति विप्रेन्द्र ! नृपचादधिको हि सः ॥
 कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
 निष्यावान् मुनिश्चाद्दूतं । यावदाहूतनारकी ॥
 कलिङ्गानि पटोलानि दन्ताकसहितानि च ।
 एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जगद्गर्भे ॥
 सप्तजन्माश्चितं पुण्यं हरते नात्र संशयः ॥”
 किञ्च ।
 “रथं तत्तत्कालमभ्यं फलमृत्वादि वर्णयेत् ।
 जपहोमाद्यनुष्ठानं नामसङ्कीर्णमन्त्रया ।
 स्त्रीलस्य प्रार्थयेदेवं यज्ञैतनियमो बुधः ॥
 इदं व्रतं मया देव ! यज्ञैतं पुरतस्तव ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥
 यज्ञैतेऽस्मिन् व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।
 तदा भवतु सम्पूर्णं प्रसादात्ते जगद्गर्भ ! ॥” * ॥
 अथ चातुर्मास्यव्रतनियममाहात्म्यम् । विष्णु-
 रहस्ये ब्रह्मनारदसंवादे ।
 “श्रेष्ठ्य नारद ! कार्तुं क्षेत्रेण चातुर्मास्यव्रतक्रियाः ।
 या निर्विघ्नं नरो भक्ष्या प्रयाति परमां गतिम् ॥
 व्रतानि वैष्णवाणीह मनस्यपि चिकीर्षतः ।
 नरस्य चयमाप्नोति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
 एकभक्तो नरः शान्तो नित्यस्त्रायी हृदयतः ।
 योऽर्चयेच्चतुरो मासान् हरिं स्थापत्य लोक-
 भाक् ॥
 यस्तु सुप्ते हृषीकेशे स्थितिशायी भवेन्नरः ।
 वार्षिकान् चतुरो मासान् लभते वैष्णवीं गतिम् ॥
 यस्तु केशवसुहृदश्च चान्द्रायणपरायणः ।
 चातुर्मास्यं नयेद्ब्रह्मणा च विष्णुतनुमाविशेत् ॥”
 भविष्योत्तरे भगवद्गुणधिरसंवादे ।
 “चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
 स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्म्मार्थं सुहृदव्रतः ॥
 यज्ञीयान्नियमानेतान् दन्तघावनपूर्वकम् ।
 तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तव्यां पृथक् पृथक् ॥
 मधुरस्वरसम्पन्नो भवेन्नववर्णनात् ।

लभते सन्ततिं दीर्घां तैलस्य परिवर्णनात् ॥
 अन्वयवर्णनात् पार्थ ! सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 पञ्चतैलपरित्यागात् शत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
 मधुकतैलत्यागेन सौभाग्यमनुजं भवेत् ।
 पुष्पोपभोगत्यागेन स्वर्गे विद्याधरो भवेत् ॥
 योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ।
 कङ्कणित्तमधुरचारकावायजान् रसान् ॥
 यो वर्णयेत् स वैष्णव्यं वैगन्धं नाप्नुयात् कश्चित् ।
 ताम्बूलवर्णनाद्भोगी अपकाहोऽमलो भवेत् ॥
 पादाभ्यङ्गशिरोऽभ्यङ्गपरित्यागाच्च पार्थिव ! ।
 दीप्तिमान् दीपचरसो यश्चो ब्रह्मपतिर्भवेत् ॥
 दधिदुग्धतक्रनियमात् गोलोकं लभते नरः ।
 रत्नातिथिलमायाति स्थायीपाकविवर्णनात् ॥
 लभेच्च सन्ततिं दीर्घां तापपक्षस्य वर्णनात् ।
 भूमौ पञ्चरथायी च विष्णोरुपचरो भवेत् ॥
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्णनात् ।
 निष्प्राधिर्गोखली सुरामद्यविवर्णनात् ॥
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोकं मश्नीयते ।
 धारणासखलोमानां गङ्गाक्षानं दिने दिने ॥
 मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याश्चाऽखलजिता भवेत् ।
 भूमौ शुकते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
 नमो नारायणायैति जपुः दानव्रतं फलम् ।
 पादाभिवन्दनाद्द्विष्णोर्लभेद्भोगदानं फलम् ॥
 विष्णुपादाब्जलस्यशात् ज्ञतस्तयो भवेन्नरः ।
 विष्णोर्द्वैवकुले कुर्यादुपवेपनमार्चने ॥
 कल्पस्यायी भवेद्वाजा स नरो नात्र संशयः ।
 प्रदक्षिणत्रयं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपदं व्रजेत् ।
 गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्वं लोकमाप्नुयात् ॥
 नित्यं शास्त्रविनोदेन लोकान् यस्तु प्रनोद्येत् ।
 स व्यासस्त्री भगवान्गन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 पुष्यमालाकुलां पूर्णां कृत्वा विष्णोः पुरं व्रजेत् ।
 कृत्वा प्रेक्षयिकं दिव्यं स्थानमश्चरसां लभेत् ॥
 तीर्थान्भसि ज्ञतश्चानो निर्मलं देहमाप्नुयात् ।
 पञ्चगव्याश्रनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
 एकभक्ताश्रान्नित्यमग्निहोत्रफलं लभेत् ।
 नक्तभोजी समयस्तु तीर्थयात्राफलं लभेत् ॥
 अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलम् ।
 ब्रह्मकाण्डेऽन्नभोजी यः स्थायी स्वर्गे नरो भवेत् ॥
 नित्यस्त्रायी नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।
 भाजनं वर्णयेद्यस्तु स ज्ञानं पौष्करं लभेत् ॥
 पञ्चसु यो नरो भुङ्क्ते कुवचेत्रफलं लभेत् ।
 श्रियायां भोजनं नित्यं भवेत् ज्ञानं प्रयागजम् ॥
 यामहयजन्त्यागात्र रोगैः परिभ्रूयते ।
 एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति तोषितः ॥”
 किञ्च ।
 “योगनिद्रां समालम्ब्य शेषादिश्रयणे रूपम् ।
 शीरोदन्तोयवीच्येर्धौतपादः समाहितः ॥
 जप्सीकरामुजेः श्चक्षुर्भ्रुव्यमानपदद्वयः ।
 तस्मिन् काले च मङ्गलो यो मासांश्चतुरः स्थितः ॥
 व्रतेरनेकेर्नियमैः पाञ्चवश्रेष्ठ ! मानवः ।
 कल्पस्यायी विष्णुलोकं भवेद्वास्तव्यं संशयः ॥

चान्द्रम

सत्वां व्रतसमाप्तौ च श्रीकृष्णस्य प्रसादतः ।
यद्यद्दानादिकृत्य च लेखं तत्तच्च कार्त्तिके ॥
स्तुत्वाथ कृष्णमभ्यर्च्य प्रसादात् च पुनः पुनः ।
श्रेष्ठं शङ्खोदतीर्थं च स्त्रीकुल्याद्वैष्णवैः सह ॥
गीतश्रुत्यादिना देवं परितोष्याथ वैष्णवान् ।
संपूज्य नरयानेन देवं खालयमानयेत् ॥
प्रभोर्नारायणं कृत्वा विसर्ज्य वत वैष्णवान् ।
निवेश्य खासने देवं श्रयोत् भुवि तं स्मरन् ॥
एवञ्च कुर्वतो मासाच्छालारो यान्ति ते सुखम् ।
अन्यथा प्रभवेद्दुःखमनादृष्टिश्च जायते ॥
तथा च भविष्ये ।
भियुनस्यै सहस्रांशौ न खापयति यो हरिम् ।
वैष्णवैः सह सम्भूय श्रुनादृष्टिस्तदा भवेत् ॥
किञ्च । भविष्योत्तरे ।
यो देवप्रयत्नं पार्थ ! अद्भुतोऽयं समाचरेत् ।
उत्थानं वापि कृष्णस्य स हरेर्लोकमभुयात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
चातुर्वर्ग्यं, स्त्री, (चत्वारो वर्गाः । “चतुर्वर्गादीनां
खाये उपसंख्यानम् ॥” इति व्यञ् ।) ब्राह्मण-
चण्डियवैश्यशूद्राः । इति हेमचन्द्रः । १।४७२ ॥
(यथा, मनुः । १२ । १ ।
“चातुर्वर्ग्यस्य कृत्योऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ॥”)
चतुर्वर्ग्यधर्मश्च ॥
चातुर्विदाः, पुं, (चतुरो वेदानधीते इति चतुर्विदः ।
स एव । “चतुर्वेदस्योभयपददृष्टिश्च ॥” इति
व्यञ् ।) चातुर्विदाः । चतुर्वेदेष्वा । इति
आकरणम् ॥
चात्वालं, स्त्री पुं, (चतते याचते इति । चत +
“खात्तिन्धेरेरालच्वालात्वालीयचः ।” उणा
१ । ११५ । इति वालञ् ।) गर्भः । अग्नि-
होत्रोपकरणम् । इति संप्रसारणे उणादृष्टिः ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ६ । १ । ३ । ८ ।
“योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालम् ॥”)
चान्द्रं, स्त्री, (चन्द्रस्य इदम् । चन्द्र + अण् ।
यद्वा, चन्द्राय चन्द्रलोकप्राप्तये इदम् ।) चान्द्रा-
यणम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
चान्द्रः, पुं, (चन्द्रस्यायम् । “तस्येदम् ॥” ४।१।१२०।
इत्यण् ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ।
४।१३३ ॥ चान्द्रमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चान्द्रकं, स्त्री, (चान्द्रं आर्द्रकमिष कायतीति ।
कै + कः ।) शुष्णै । इति राजनिर्घण्टः ॥
चान्द्राख्यं, स्त्री, (चान्द्रमित्याख्या संज्ञा यस्य ।)
आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चान्द्रभागा, स्त्री, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी भागो यस्याम् ।)
चन्द्रभागानदी । इति द्विरूपकोषः ॥
चान्द्रमसं, स्त्री, (चन्द्रमाश्चन्द्रोऽधिष्ठातृदेवता
यस्य । चन्द्रमसु + अण् ।) ऋगग्निरोनचत्रम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (चन्द्रमसश्चन्द्रस्य
इदम् । चन्द्रमसु + “तस्येदम् ॥” ४ । १ । १२० ।
इत्यण् ।) चन्द्रमससम्बन्धिनि चि ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २५० । २० ।
“सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥”)

चान्द्राय

चान्द्रमसायनः, पुं, (चन्द्रमसोऽपत्यं पुमान् । चन्द्र-
मसु + षक् ।) बुधपक्षः । इति हलायुधः ॥
(“तिक्रादिभ्यः षिच् ॥” ४ । १ । १५५ । इति
षिच् ।) चान्द्रमसायनिश्च ॥
चान्द्रमासः, पुं, (चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धी मासः ।) चन्द्र-
सम्बन्धिमासः । स तु गौणसुखभेदेन द्विविधः ।
तन्नाद्यः कृष्णप्रतिपदादिपूर्वमास्यन्तः । द्वितीयः
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । सामान्यत्रिंशत्तिथ्या-
त्मकमासश्च ॥ तत्र सुखचान्द्रे कर्माणि ।
आन्दिक्श्राद्धाद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्रा-
द्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिब्रह्मदानकर्म-
नित्यज्ञानं यद्दुष्करिण्यादिप्रतिष्ठा साधारण-
तिथिविहितकर्मैः । गौणचान्द्रे अष्टकादिपूर्वमास्य-
श्राद्धं वावर्णीज्ञानं जन्मतिथिज्ञानं जन्मा-
दृष्ट्याद्युपवासः दुर्गांतुसवादितिथिनियतपूजा ।
सामान्यत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासेन मासिकादिमास-
गणना । इति स्मृतिः ॥
चान्द्रायणं, स्त्री, (चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्य अयनं
प्राप्तिर्यस्यात् । “धर्माद्यं यच्चरेदेतच्चन्द्रस्येति
सलोकताम् ॥” इति याज्ञवल्क्यवचनादेव
तथात्वम् । यद्वा चन्द्रः अन्ततानन्दमयपुरवः
अयनं आश्रयोऽधिष्ठातृदेवो यस्य व्रतस्य यत्र
व्रते वा ।) व्रतविशेषः । तत्पूर्यायः । इन्द्र-
व्रतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्तु चतुर्विधं
पिपीलिकामध्याख्यम् १ यवमध्याख्यम् २ यति-
चान्द्रायणम् ३ शिशुचान्द्रायणम् ४ । यथा,—
“एकैकं ज्ञासयेत् पिण्डं ज्ञायं शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपसृष्टं स्त्रियवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
“एतदेव पिपीलिकामध्याख्यम् ॥” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
“एवमेव विधिं कृत्यमाचरेद्दयवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरञ्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अष्टावष्टौ समन्वीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याश्री यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरन्वीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्मिन्ते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥”
इति मनुः ॥
तद्विधानं यथा, गारुडे १०५ अध्याये ।
“तिथिपिण्डांश्चरेद्ब्रह्मा शुक्ले शिखण्डसंमितान् ।
एकैकं ज्ञासयेत् ज्ञायं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ॥
यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥
कुर्यात्त्रिवर्णं स्नानं पिण्डं चान्द्रायणं चरेत् ।
पवित्राणि जपेत् पिण्डान् गायत्र्या चाभि-
मन्त्रयेत् ॥
अनादिदेषु सर्वेषु शुद्धिचान्द्रायणेन च ।
धर्मार्थौ यच्चरेदेतत् चन्द्रस्येति सलोकताम् ॥
कृष्णकृष्णकामस्तु महतीं श्रियमनुते ॥”
अपि च ।
“एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले ज्ञायं च ज्ञासयेत् ।
उपसृष्टं त्रिवर्णं विपरीताचमर्द्धनम् ॥”
इति तत्त्वैव २९६ अध्यायः ॥

चामरं

चाम्री, स्त्री, चेतकच्छकारि । (चामर १
चम् + “तस्येदम् ॥” ४ । १ । १२० ।।
खियां डीप् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टे
(चन्द्रसम्बन्धिनि चि । यथा, माघे । २ ।
“गुरुकायाशुर्गा विभञ्जान्नीमभिनभः शिख-
चापं, स्त्री पुं, (चपस्य वंशविशेषस्य वि-
“अवयवे च प्राण्यौषधितृक्षेभ्यः ॥” ४।१।।
इत्यण् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ ।।
(यथा, रघुः । १२ । ४७ ।
“क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् समभियोयुः
दृप्तश्चेत्तार्क्षः । यथा, सिद्धान्तशिरोमौ ।
“दलीकृतं चक्रसुश्रुति चापं
कोदण्डखण्डं खडु तूर्थ्यगोलम् ॥”
नवमराशिः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १४५
“चापगते यस्त्रीयात् कुक्षुमशङ्कप्रवालकापाति
चापपटः, पुं, (चापो धनुस्तद्वत् वक्रोभूतात्
पटः पत्रं यस्य ।) पियालवृक्षः । इति जटाश-
चापलं, स्त्री, (चपलस्य भावः कर्म वा युवाति
द्वय् ।) अणवस्थितिः । इति हेमचन्द्रः ।।
२२६ ॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
“मातृसर्गदेशरागादेश्चापलत्ववस्थितिः ।”
(यथा, रघुः । १ । १ । ६ ।
“तद्गुणैः कर्माभागत्य चापलाय प्रचोदितः ।
चापल्यं, स्त्री, (चपलस्य भावः कर्म वा । ब्राह्म-
दित्वात् व्यञ् ।) चपलता । चाञ्चल्यम् । १
“परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
परीहासं गुरोः स्थाने चापल्यश्च विवर्णयेत्
इति चाणक्ये । ३० ।
चामरं, स्त्री पुं, (चमरी ऋगविशेषस्तस्या इदम्
चमरी + अण् ।) चमरीपुच्छलोमनिर्मि-
यजनम् । चोरी । इति भाषा ॥ तत्पूर्याय-
प्रकीर्णकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १ ।
चमरम् ३ चामरा ४ चामरी ५ । इति भरतः
वाल्मीकिनम् ६ रोमशुच्छकम् ७ । इति रघुः
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २६६ ।
“गुणेषु रागो अस्मिन्वनादरो
रतिः सुभ्रुवेषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं च सुदृक्ते चकचामरांशुवां
सितातपत्राभरणां वृषत्रियम् ॥”)
अस्य वायुगुणः । ज्योत्स्नाकारित्वम् । १
कादियपोहनत्वश्च । इति राजवल्लभः । १
अथ चामरोद्देशः ।
“हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्णवलिभूषितः ।
ह्रीरेणालकृतो राज्ञा मयमानसुखप्रदः ।
बलेश्चामरैर्चादवा आयामत्वं प्रकाशितम् ।
भयो भद्रो जयः शीलः सुखः सिद्धिश्चलः शिर-
वितस्यैकैकसंबुद्ध्या दिनेशादिदिशां सुवाम् ।
सौवर्णं राजतं युगं त्रैदेशानां महीसुवाम् ।
यो जयेदिति निश्चित्य बलिकल्पनकर्माणि ।
खलणं जङ्गलो राजा अणपो जलजं वरेत् ।
ह्रीरश्च पद्मरागश्च वैदूर्यं नील एव च ।
मखिवैलिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥”

चामर

शुक्रो रक्तोऽथ पीतश्च नागवर्णो यथाक्रमम् ।
चामरी राजकेशस्य न चामान्धस्य भूपतेः ॥
न भवमानतो नूनं चामरं गुणमावहेत् ॥”
अथ चामरपरीक्षा ।

स्थूलं जलजम्बिति चामरं द्विविधं विदुः ।
मेरौ हिमालये विन्ध्यं कैलासे मलये तथा ॥
उदयेऽस्तगिरौ चैव गन्धमादनपर्वते ।
एवमेतेषु श्रेष्ठेषु याश्चामर्यो भवन्ति हि ॥
तासां बालस्य जायेत चामरेऽभिधा सुवि ॥
आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरेः सुभायता
विन्ध्याः
कैलासादधिताः सिता मलयजाः सुकास्तथा
पिङ्गलाः ।

आरक्ता उदयोद्भवाश्चामरजा आनीलमुक्त्विवः
ह्रद्याः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विव-
चामराः ॥

अश्वेषु प्रायशः ह्रद्याश्चामराः सम्भवन्ति हि ।
अश्वत्थविट्शूद्रजातयस्ताश्चतुर्विधाः ॥
चर्म्यः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणावहाः ।
दीर्घवालाः सुलघवः स्निग्धाश्चापि कोमलाः ।

विरलास्तनुपर्णाश्चामर्यो अश्वत्थातयः ।
विना संस्कारमप्यासां चामरं विमलं भवेत् ॥
दीर्घवालाः सुगुरवः कर्कराशा भृशं घनाः ।
विज्ञेयाः स्थूलपर्णाश्चामर्यो वैश्रजातयः ॥
संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं त्यजेद्दृढम् ।

खड्गवालाः सुलघवः कोमलाश्चा भृशं घनाः ॥
चर्म्यस्तनुपर्णाश्चो विज्ञेयाः शूद्रजातयः ।
संस्कारेणापि मलिनमासां चामरमिष्यते ॥
दीर्घता लघुता चैव स्वच्छता घनता तथा ।
गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ॥
खड्गता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिनाङ्गता ।

दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिताः ॥
दीर्घं दीर्घाद्युराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् ।
खड्गे स्थाहनकीर्तिश्च घने स्युः स्थिरसम्यद् ॥
खड्गं खड्गाद्युद्धिष्टं गुरुगुणभयप्रदः ।
वैवर्ण्यं रोगशोको च मलिनं न्यत्युमादिश्रेत् ॥”
इति स्थूलजम् ॥ * ॥

अथ जलजम् ।

“लवणेशुसुरासर्पिर्दधितोयपयोऽश्विभु ।
यथोत्तरं गुणवहाश्चर्म्यः सप्त सप्तसु ॥
पुष्पानि तासां हृत्तानि जन्तुभिर्मकरादिभिः ।
करादिदुपलभ्येत तत्तीरे पुण्यशालिभिः ॥
लवणाशिससुद्भूतं पीतं गुरु तथा लघु ।
वह्नौ चिमश्च बालश्चेत् किञ्चिदुच्यते ॥
इत्युक्तिसूत्रं तासं चामरं विमलं लघु ।
मांसका मशकाश्चैव तस्मिन् अजति चामरे ॥
सुराभिजातं कजुषं कर्पूरं गुरुकर्मशम् ।
तप्तस्यैव मादन्ति अपि तृप्ता मतङ्गजाः ॥
सर्पिःसिन्धुभवं स्निग्धं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रघ्नान्थन्ति तस्य वीजनवायुना ॥
जलसिन्धुद्वयं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् ।
अस्य वातेन नश्येत्तु ह्रद्या मरुच्छा मदी भमः ॥

चामुखडा

गारिष्टं नेतयस्तस्य यस्येदं चामरं यद्दे ।
श्रीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं लघु घनं महत् ॥
अस्य चामरराजस्य विज्ञेयो गुणविक्रमः ।
नात्येन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ॥
द्वियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्गागैः सम्यत्तिलोलुपैः ।
एषां पूर्ववदुन्नेयं जातिदोषगुणादिकम् ॥ * ॥
स्थूलजे जलजे चैव भाव्यमेतद्विप्रियञ्चम् ।
स्थूलजं सुखदह्यं हि दाहे मिषमिषायते ॥
जलजं वह्निदुर्दह्यं महान्तं घूमसुन्निरेतु ।
चामराणां समुद्दिष्टमित्येवं लक्षणद्वयम् ॥
एवं विन्ध्य यो धत्ते स राजा सुखमयुते ॥ * ॥
जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेन्दुरः ।
तस्यापिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नश्यति ॥
अनपाधीन्दुरो राजा यो वहेत् स्थूलजं तथा ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्यशो बलम् ॥
नालं वर्णद्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् ।
संस्कारो बालुकायन्त्रे मरुदखलिलादिभिः ।
तदुष्णखलिलकायात् क्वचिन्मलं विपद्यते ॥”

इत्युपकरणयुक्तौ चामरोद्देशः । इति भोज-
राजद्वययुक्तिकल्पतरुः ॥

चामरपुष्पः, पुं, (चामरवत् पुष्पमस्य ।) गुवाकः ।
काशः । आम्नः । केतकः । इति मेदिनी । पे. ३१ ॥

चामरपुष्पकः, पुं, (चामरपुष्प + स्वार्थे कन् ।
चामरमिव पुष्पमस्य इति कप् वा ।) काशः ।
इति जटाधरः ॥ चामरपुष्पाथोऽप्यञ्च ॥

चामरा, स्त्री, (चामर + अजादित्वात् टाप् ।)
चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, स्त्री, (चामर + संज्ञायां ङीष् ।)
चामरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

चामरी, [न] पुं स्त्री, (चामर इव केशरोऽस्यस्य ।
इति इनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चामीकरं, स्त्री, (चमीकरः रत्नाकरविशेषः तत्र
भवमित्यञ् ।) खर्गम् । (यथा, शिवपुराणे
वायुसंहितायाम् । २ । १३ ।

“दृष्टशुभं नयो देवा देवविगणसेवितम् ।
शुद्धचामीकरप्रस्थं सर्वभरणभूषितम् ॥”)

धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥

चामुखडा, स्त्री, (महासंज्ञाये चक्षुस्तुखास्त्री इती
शुभानिशुभसनाध्यक्षौ अनया शक्त्वा निहतौ
अतः परितुष्टया भगवत्या कौशिक्या अस्या-
श्चासुखेति संज्ञा रक्षिता । एतत् सर्वानु वक्ष्य-
माणासु प्रष्टित्तु दर्शनीयम् ।) दुर्गा । इति
जटाधरः ॥ मालिकाभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली । तत्पर्यायः । चर्मिका २ चर्मसुखडा ३
माञ्जारिकर्णिका ४ कर्णमोटी ५ महागन्धा ६
भैरवी ७ कापालिनी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्या ध्यानं यथा,—

“काली करालवदना विजिष्णाम्नासिपाशिनौ ।
विचित्रखड्गाङ्गधरा नरमाणाविभूषणा ॥
द्वीपिचर्मपरीधाना शुक्लमांसातिभैरवा ।
अतिविकारवदना जिह्वालज्जनीषणा ॥
निमयारक्तनयना नादापूरितदिष्णुखा ॥”

चाय

अस्याश्चासुखेति नामकारणं यथा,—
“यस्याश्चक्षुश्च सुखश्च यहीत्वा त्वसुपागता ।
चासुखेति ततो लोके ख्याता देवि । भविव्यसि ॥”
इति चण्डी ॥

अस्यास्तन्नादिकं यथा,—

“देव्या ललाटविष्णुक्ताया कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्मं प्रवक्ष्यामि कामदं श्रेष्ठ्य भैरव ॥
समाप्तिवहितो इत्यः प्रान्तस्तस्मात् पुरःसरः ।
बृहत्तराभिनिन्दित्कसञ्चितो मादिरेव च ॥
कालीतन्ममिति प्रोक्तं धर्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सकायमनाः श्रेष्ठ्य ॥
नीलीतुपलदलश्यामा चतुर्भासुसमन्विता ।
खड्गाङ्गं चन्द्रहासश्च विधत्ती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म कपालश्च ऊर्ध्वाधोभावतः पुनः ।
दधती सुखमाणाश्च आत्रचर्मधराभरा ॥
ह्रद्याङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निन्दरक्तनयना नादभैरवा ॥
कवन्धवाहना पीनविकारमवगानना ।
एषा ताराङ्गया देवी चासुखेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनी चाष्टौ पूजयेज्जित्तयेदपि ।

त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातृका ॥
कराला शूलिनी चैनि अष्टौ ताः परिकीर्तिताः ।
एषातिकामदा देवी आचष्टानिकरी सदा ॥
एतस्याः सङ्घी काचित् कामदा न हि विद्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
चाम्बिला, स्त्री, (चपि + भावे चच् । ततटाप् । चम्बे-
वेति चाम्ब्या । ततोऽस्त्वर्थे हलच् टाप् च ।)
नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चाम्ब्येयः, पुं, (चम्ब्यायां नदां भव इति टक् ।)
चम्पकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।
“चाम्ब्येयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नागकेशरः । (यथा,—
“नागपुष्पः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्ब्येयो नागकिङ्गल्कः कथितः काञ्चनाङ्गयः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

राजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । ५४० ।
“चाम्ब्येयो जासटोवज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”
विश्वामित्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१३ । ४ । ५७ ।

“आराशिर्नापिकश्चैव चाम्ब्येयोज्जयनी तथा ॥
‘स्त्री, सुवर्णं । यथा काशीखण्डे । २४ । ३६ ।
“मथिमथिक्व-चाम्ब्येयदुक्त्रोभाभोगोघनम् ॥”)

चाम्ब्येयकं, स्त्री, (चाम्ब्येय इव कायतीति । कै + कः ।
स्वार्थे कन् वा ।) किङ्गल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चाम्ब्यं, स्त्री, (चम्ब्येते भक्ष्यते इति । चम + कर्मणि
ण्यत् ।) भक्ष्यम् । इति आकरणात् ॥

चाय, ऋ न निशामे । अर्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-उभं-चकं-सेट् ।) ऋ, अचचायत् । ञ,
चायति चायते । निशाम इति चासुषद्धानम् ।
तं पर्वतीयाः प्रमदाश्चायिरे । इति माघः ।
इति दुर्गादासः ॥

चारः

चारं, स्त्री, (चर्यते भक्षते कोपदेषादिवशा-
दिति । चर + कर्मणि चम् ।) क्षत्रिमविषम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥

चारः, पुं, पियालवृक्षः । गतिः । बन्धः । अपसर्पः ।
इति मेदिनी । रे, ३३ ॥ कारागारम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ (चर एव इति स्वार्थे
अण् ।) गूढपुरुषः । चरः । तद्विवरणम् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ८५ अध्याये ।
“क्षत्रिदुर्गं च वाणिज्यं खड्यानां करसाधनम् ।
आदानं स्येन्मकरयोन्मन्त्रं गणवाजिनोः ॥
मूयवप्रसुखानाञ्च योजनं सततं जनैः ।
प्रजानां सारसेतूनां बन्धनं चेति चाष्टमम् ॥
एतदष्टमं वर्गेषु चारान् सन्धक् प्रयोजयेत् ।
कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्णाधिकारिणाम् ॥
अथौ चारान् नियुञ्जीयादष्टवर्गेषु पार्थिवः ।
दशसन्धेषु युञ्जीत क्रमतः श्रेष्ठं तानि मे ॥
स्वामी सचिवराष्ट्राणि भिन्नं कोषो बलं तथा ।
दुर्गेषु सभ्रमं श्रेयं राण्याङ्गं गुरुभाषितम् ॥
दुर्गयुक्तं चाष्टवर्गं चारं नाम्नि योजयेत् ।
तस्मादिमानि शेषाणि पञ्च चारपदानि तु ॥
शुभान्धेष्वेव पुत्रेषु सक्त्वापुत्रौ महानसे ।
शून्यादीन्धनयोश्चैव वनावकविनिश्चये ॥
आदौ दशसु चेतिसु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
नयात् प्रकाशं जानीयात् तप्तु चारैर्निरूपयेत् ॥
निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं क्षिप्रतश्चरेत् ।
यथानियोगमतेषां यो यो यन्नाथथा चरेत् ॥
ज्ञात्वा तत्र वृषाचारेर्दृष्टयेद्वा नियोजयेत् ।
चारान्स्तु मन्त्रिणा साङ्गं रहस्ये संस्थितो वृषः ॥
प्रदोषसमये पृच्छेत्तदानीमेव साधयेत् ।
खपुत्रे चाथ शुभान्धे ये तु चारा महानसे ॥
नियुक्तास्तान् मध्यरात्रौ पृच्छेत् यथापि मन्त्रिणा
एतान् चारान् स्वयं पश्येत् वृषतिमन्त्रिणा विना ॥
अन्याञ्च मन्त्रिणा साङ्गं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ।
नैकवैश्वर्यचारो नैको मोत्साहवर्जितः ॥
संस्तुतो न हि सर्वत्र नातिदौर्घो न वामनः ।
सततं न दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ॥
न विसृज्यैवैर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः ।
कार्यचारो वृषतिना गुह्यतन्त्रविनिर्णये ॥
अनेकवैश्वर्यह्यक्षमं भार्यासुतेर्युतम् ।
बहुदेशवचोऽभिज्ञं पराभिप्रायवेदकम् ॥
हृद्भक्तं प्रकुञ्च्येत् चारं शक्तमसाध्वसम् ।
अधितिष्ठेत् स्वयं राजा क्षयिमात्मसमेक्षया ॥
बखिक्पथे च दुर्गादौ तेषु शक्तानियोजयेत् ।
अन्तःपुरे पितुस्तुत्यान् धौरान् वृहान् नियो-
जयेत् ॥
वक्तान् पञ्चान् तथा वृहान् स्त्रियो या बुद्धि-
तत्पराः ।
शुभान्तदारि उञ्जीयात् स्त्रियो वृहा मनी-
षिणीः ॥”

यथा च युक्तिकल्पतरौ ।
“वृषो निहन्त्याचारेण परराष्ट्रं विचक्ष्वः ।”
(कापटिकपुराणस्य । यथा, मनुः । ७।१८४।

चारणः

“उपयन्त्याश्चैव चारान् सन्धक्विधाय च ॥”
“चाराञ्च कापटिकादीन् ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥
प्रचारः । यथा, रामायणे । २ । ६६ । २६ ।
“निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी क्षुपस्थिता ॥”
“निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा
प्रवृत्ततमः प्रचारा ॥” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ वाणिज्यादिव्यवहारः । यथा, महा-
भारते । ५ । ३८ । १२ ।
“भूतेर्वाणिज्यचारश्च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ॥”
सचारः । प्रवृत्तिः । यथा, देवीभागवते । १ ।
११ । २२ ।
“न स्त्री दुष्यति चारेण न विप्रो वेदकर्मणा ॥”
“चारेण रजःसचारेण ॥” इति टीकाज्ञानील-
कच्छः ॥

चारणः, पुं, (चारयति इति । चर + णिच् +
णल् ।) अन्वादेः पालकः । सचारकः । (यथा,
रामायणे । ३ । ६६ । १८ ।
“इयं नृते भातरि मे मयि वतुस्यति मैथिली ।
न चाहमाशां कुर्यां ते पाप ! प्रच्छन्नचारक ! ॥”)
बन्धः । इति मेदिनी ॥ के, ८७ । पियालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चर एव स्वार्थे अण्
चारः । ततः स्वार्थे कन् । गुप्तचरः । यथा
महाभारते । २।५।३८ । [चारकैः ॥”
“त्रिभिस्त्रिभिरविश्वार्तेर्वैतुसि तीर्थानि
चरन्शीले, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १४।६५।
“गुप्तं विरचितां नाम भेषेऽन्तःपुरचारिकाम् ॥”)

चारटिका, स्त्री, (चर + णिच् + “शकादिभ्यो-
ऽटन् ॥” ४ । ८२ । उर्णा । इति अटन् ततः
संज्ञायां कन् कापि अत इत्वच् ।) गवीनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारटी, स्त्री, (चर + णिच् + “शकादिभ्योऽटन् ॥”
इति अटन् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पद्म-
चारिणीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥

चारण्यः, पुं, (चारयति प्रचारयति वृत्तगीतादि-
विद्यां तन्मन्त्रकीर्तिं वा । चर + णिच् + ण्युः ।)
नटविशेषः । तत्पर्यायः । कुशीलवः । इत्यमरः ।
२ । १० । १२ । (यथा, मनुः । १२ । ४४ ।
“चारणाञ्च सुपर्णाञ्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीवृत्तमा गतिः ॥”
“चारण्याः नटादयः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥”)
गन्धर्वविशेषः । यथा,—
“गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शतयोजनात् ।
देवानां गायनास्ते च चारण्याः स्तुतिपाठकाः ॥”
इति पाद्मे पातालखड्गम् ॥
(देवयोनिविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३६ ।
“गन्धर्वविद्याधरचारणाधरः
स्वरः सुतीरसुरानीकवीर्यः ॥”
चारपुरुषः । यथा, भागवते । ४ । १६ । १२ ।
“अन्तर्वहिस्र भूतानां पश्यन् कर्माणि चारणैः ।
उदासीन इवाध्यक्षो वायुराज्ञैव देहिनाम् ॥”)

चारी

चारभट्टः, पुं, (चारेण चरेण भट्टः । यद्वा,
बुद्धिकौशलादिप्रचारे भट्टः ।) वीरः ।
हेमचन्द्रः । ३।२८ ॥ (यथाह भर्तृहरिः १५
“कञ्चुमति कुलपुरुषो वैश्याधरपञ्चवं मनोज्ञः
चारभट्टचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशराफ
चारवायुः, पुं, (चारेण ख्यंस्त्रोदमन्तिनेदेन
यो वायुः ।) निदाघनवायुः । इति वि-
शेषः ॥

चारिणी, स्त्री, (चारयति - खगुणमिति । णि-
च् + णिनिः ङीप् च ।) कवचीवृक्षः ।
राजनिर्घण्टः ॥

चारिचं, स्त्री, (चरिचमेव इति । स्वार्थे ञ
चरिचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ।
रामायणे । ३ । ५६ । ६ ।
“कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ! ते चारिचमीदृश
मरुहणानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६
“जयोनचाङ्गतिश्चैव चारिचं बहुपन्नगम् ।
चरतीति । “चरेवृत्ते ।” ४ । १७२ । ३
इति णिचम् । ट्वाणन्तम् ॥)

चारिचा, स्त्री, (चारिचं अन्धस्वभावो ति
ऽस्या इति । अच् टाप् ।) तिमिङ्गीवृक्षः ।
शब्दरत्नावली ॥

चारी, स्त्री, (चारः पदनिक्षेपभेदः गतिभेदं
अस्यस्यामिति । “अश्वेऽर्वादिभ्योऽच् ॥” ५।१५।
इत्यच् । ततो ङीष् ।) वृत्त्याङ्गविशेषः । यथा,
“न हि चारीं विना कृते कृतस्याङ्गं प्रसक्तं
शृङ्गारादिरसानान्ध भावोद्दीपनकारिका ।
माधुर्योद्धर्तना निवृत्तं चारी चारुगतिर्मता
अन्ये तु ।
“एकपादप्रचारो यः सा चारी तु निगदते
पादयोश्चारणं यच्च सा चारीति निगदते ।
करणानां समायोगः खड्गकः परिकीर्तितः
त्रिभिः खण्डेषुतुर्भिन्वा मखलं ससुराङ्गत्वं
समनखा नूपुरविह्वता तिर्यङ्मुखा सबला च
कातरा च कुवीरा च विस्मिता रथचक्रिका
पाश्विरेचितका तलदग्निनी गजहस्तिका ।
परावित्ततला चोदताङ्गितायुर्हमखला ।
स्तम्भक्रीडनिका हरिणप्राप्तिका चोदरोषण
तलोदृष्टता सचरिता स्फुरिकापि तथैव च
लङ्कितजङ्घा सङ्घृष्टता स्यादथ मदाजसा ।
उत्कुञ्चिततितिर्यङ्गुचिता चापङ्कचिता ।
ननु विप्रतिभौमचार्य इत्याख्याता मनीषिणि
अन्ये तु ।
“समपादस्थिता वर्णा शकटास्याध्यङ्गिकपि
विद्याधा ताङ्गिता बह्वा यङ्का क्रीडितात
ऊरुवृत्ता हृन्दिता जनितापस्यन्दिता तथा ।
अन्दितावत्समतन्वी समोत्सारितमङ्गिता ।
उच्छन्दिता च विज्ञेयाचार्यः योऽप्य भूमिना
इति भूमिचारी ॥”

आकाशचारी यथा,—
“चारीआकाशगा वक्ष्यं विष्टेपा लवरी ल
अङ्गिताङ्गिता भमरी पुरःक्षेपा च क्षत्रिणा

चारुधा

अपक्षपा जङ्गावर्णा विद्या च हरिश्चक्रुता ।
 क्रकवङ्गावलीता च जङ्गा जङ्गनिका तथा ॥
 वयुनक्रान्ता भमरिका दण्डपात्रेति घोडश ॥”
 अर्थे तु ।
 ‘विभान्तातिक्रान्तापक्रान्ता पार्श्वक्रान्तिका ।
 क्रुञ्चाशुर्दोलपादादृष्टता नूपुरपादिका ॥
 मुखप्रभासिका चिन्नाविद्या ताला च स्रष्टिका ।
 वयुनक्रान्ता भमरिका दण्डपादा तथैव च ॥
 प्राकाशचारिका एताः घोडशैव निरूपिताः ॥”
 एतास्त्रैव भूमिचारीष्वप्यन्तरमेदोऽस्ति तिर्यक्-
 चारी ऊर्ध्वचारी अधश्चारीति ता ऊर्ध्वगोयाः ॥
 तैलाभ्यक्तेन गात्रेण लज्जाहारो जितश्रमः ।
 लभे वा भित्तिदेशे वा प्रथमं ताः प्रयोजयेत् ॥
 हृत्पाहारं तथाञ्च शुक्रा तां न समाचरेत् ।
 इत्यपदस्य विन्यासचारी सैवाभिधीयते ॥
 प्रज्ञारारदिरसानानु भवेद्दीपनकारणम् ।
 प्रापुञ्जं भूममा निव्यं हृद्यतालजयाज्विता ॥
 नियतोऽङ्गविशेषाणां चारी सञ्चारतो भवेत् ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरोक्तचारीलक्षणम् ॥
 १. पुं. (चरति देवेषु गुरुत्वेन । चर + “दृ-
 धनिञ्चरतीति ।” उर्या १ । ३ । इति युञ् ।)
 इत्यसति । (चरति चित्ते इति ।) मनोज्ञे चि ।
 इति मेदिनी । रे, ३३ । (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १० । ६ । [मधिवचनजातम् ॥”
 ‘इति षट्पलपाटुपटुचारसुरवेरिणो राधिका-
 श्रीलक्ष्मस्य रत्नयोर्गर्भसम्भूतपुत्राणामन्यतमः ।
 यथा, हरिवंशे । ११७ । ३६ ।
 ‘चारुच कलिनां श्रेष्ठं सुताचारुमतीं तथा ॥”
 [क. पुं. (चारु + संज्ञायां कन् ।) शरवीजम् ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । रक्त-
 पक्तकषापहत्वम् । शीतत्वम् । लघुत्वम् ।
 पृथुत्वम् । कषायत्वम् । वातकोपनत्वञ्च । इति
 रावप्रकाशः ॥
 श्रेष्ठरा, स्त्री, (चारुणि केष्टराणि अस्याः ।)
 आगरसुप्ता । तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गर्भः, पुं. (चारुः मनोज्ञः गर्भः अथ्यन्तवैर्गन्तः-
 ररुभिमिति यावत् यस्य । यद्वा चारुगर्भं उत्-
 तिस्यार्णं यस्य ।) श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 ‘चारुभद्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो ह्रम एव च ॥”
 गुप्तः, पुं. (चारु यथा स्यात् तथा गुप्तः । यद्वा
 रावणा ईश्वरेण कृष्णेन गुप्तः पालितः ।)
 श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 ‘सुवेणचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 देव्याः, पुं. रत्निययां श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा,
 हरिवंशे । १६० । ५ ।
 इतियञ्चारुदेव्याश्च वृषिचिंद्दो महारथः ॥”
 धारा, स्त्री, (चारुणां मनोहरपदार्थानां
 धारा इव, त्रैलोक्यसुन्दरत्वेनास्यास्तथालम् ।
 धारां धारा नीतिर्यवहारो यस्याः वा ।)
 धारी । इति त्रिकाण्डशेषः । (चारु धाम
 स्याः ।) चारुधामा इत्यपि पाठः ॥

चारुर्वाकः

चारुनालकं, स्त्री, (चारु नालं यस्य कम् ।)
 रक्तपद्मम् । इति पुरायम् ॥
 चारुपर्णी, स्त्री, (चारु मनोज्ञं पर्णं पत्रं अस्याः ।)
 प्रसारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धभादालिया
 इति भाषा ॥ (प्रसारणीशब्देऽस्या गुणादिकं
 श्रेयम् ॥)
 चारुफला, स्त्री, (चारु मनोहरं फलं अस्याः ।)
 द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चारुवाहुः, पुं, (चारु वाहु यस्य ।) श्रीलक्ष्म-
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुवाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुविन्दः, पुं, (चारुं चारुतां विन्दतीति ।
 विदि + अच् ।) श्रीलक्ष्मपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । १६० । ६ ।
 “सुवेणचारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥”
 चारुमती, स्त्री, (चारु चारुता सौन्दर्यं अस्या
 अस्तीति । मनुप् सतो ङीप् ।) रत्निययां
 श्रीलक्ष्मस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । ६ ।
 “चारुवाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”
 चारुलोचनः, पुं, (चारुणी लोचनेऽस्य ।) हरियः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चारुलोचनविशिष्टे चि ॥)
 चारुवर्हना, स्त्री, (चारु चारुत्वं श्रियमित्यर्थः
 वर्हयति स्वगुणैरिति यावत् । वृध + णिच् +
 युच् । कर्त्तरि ल्युवां ततश्चाप् ।) नारी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चारुव्रता, स्त्री, (चारु व्रतमस्याः ।) मासोप-
 वासिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चारुशिला, स्त्री, (चारुशालीं शिला इति निव्य-
 कर्मधारयः ।) मणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चार्चिकं, स्त्री, (चर्चिकेव । स्वार्थे ञच् ।)
 चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इत्यमरः ॥
 तत्पर्यायः । चर्चा २ स्यासकः ३ । इत्यमरः ॥
 चर्चिकम् ४ । इति भरतः ॥ अपि च ।
 “स्यासकः स्यासकश्चर्चा चर्चिकश्च चतुष्टयम् ।
 वस्त्रादी कुङ्कुमादीनां कृटादिषु निगद्यते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 चार्मिः, पुं, (चर्मणा परिवेष्टितः इति । चर्म
 + अच् ।) चर्मोष्णादितरथः । इति भरतः ॥
 चर्मोष्णद्रव्ये चि ॥
 चार्मिष्ठा, स्त्री, (चर्मणां समूहः इति । भिन्ना-
 दिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) चर्म-
 समूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 चार्मिष्ठा, स्त्री, (चर्मिणां चर्मधारिणां समूहः ।
 इति अण् ।) चर्मिसमूहः । इत्यमरटीकायां
 खामी ॥
 चारुर्वाकः, पुं, (चारुः आपातमनोरमः लोक-
 चिन्ताकर्षकः इति यावत् वाकः वाक्यमस्य ।
 ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) तार्किकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । बार्हस्पत्यः २ नास्तिकः ३ लौकाय-
 तिकः ४ । इति श्वेतचक्रः ॥ स च आकाश-
 भिन्नभूतचतुष्टयवादी । प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति
 चारुर्वाकः । इति न्यायसंग्रहः ॥ (यथा च

चि

सर्वदर्शनसंयत्ने ॥ “अथ कथं परमेश्वरस्य निःशय-
 सपदत्वमभिधीयते इह दृश्यतिसताशुसारिणा
 नास्तिकप्रिरोमन्विना चार्वाकीय दूरोत्सारित-
 त्वात् दुर्बलं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् ॥”
 दुर्व्योधनसखराचसविशेषः । (यथा, महा-
 भारते । १२ । ३८ । २२—२३ ।
 “निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं ब्राह्मणश्चार्वाको राचसोऽब्रवीत् ॥
 तत्र दुर्व्योधनसखा भिक्षुकपेयं समृतः ।
 वाचः शिखी चिदङ्गी च ष्टो विगतसाधसः ॥”
 चार्वाकी, स्त्री, (चारु + गुणवचनत्वात् ङीष् ।)
 कुवेरपत्नी । ज्योत्स्ना । बुद्धिः । शोभना । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ दीप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 चालः, पुं, (चालयति ह्लादयतीति । चल् + णिच्
 + अच् ङी वा । यद्वा चालयति आच्छादयत्यने-
 नेति । चल् + णिच् + करणे चण् ।) खनाम-
 ख्यातयज्ञाच्छादनम् । तत्पर्यायः । पिठम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पटलम् ३ इदिः ४ । इत्य-
 मरः । २ । २ । १४ ॥ कटलम् ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ ह्लादम् ६ । इति जटाधरः ॥ स्वर्ण-
 चूर्णपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥
 चालकः, पुं, (चलति स्वेच्छयेव । चल + ण्युल् ।)
 अङ्गुष्ठदुर्हरश्चक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चालनं, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
 करणे ल्युट् ।) चालनी । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, कर्मप्रदीपे ।
 “सुद्रच्छिद्रसमोपितं चालनं तितउः कृतः ॥”
 भावे लुट् । प्रेरणम् । यथा, भागवते । ३ ।
 २६ । ३७ ।
 “चालनं यद्द्वनं प्राप्तिर्नैतत्वं द्रव्यशब्दयोः ॥”
 चालनी, स्त्री, (चालयत्यनेनेति । चल + णिच् +
 करणे ल्युट् ङीप् च ।) खनामख्यातशस्यादि-
 चालनपात्रम् । तत्पर्यायः । तितउः २ । इत्य-
 मरः । १२ । ६ । २६ ॥ चालनम् ३ बहुच्छिद्रा ४ ।
 इति भरतः ॥ पाचौरः ५ । इति जटाधरः ॥
 चाघः, पुं, (चाघयति भक्षयति कणादिकमिति । चघ
 + स्वार्थे णिच् + अच् । यद्वा चघ्यते भक्ष्यते-
 ऽसौ मांसाग्निभिरिति । चघ् + कर्मणि चण् ।)
 स्वर्णचातकः । सोयाचङ्गा इति श्यातः । नील-
 कण्ड इति क्वचित् श्यातः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । किर्कीदिविः २ नीलाङ्गः ३
 ‘पुण्यदर्थनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चासः, पुं, (चाघ + एषोदरात् सत्वम् ।) चाघ-
 पत्नी । इत्युः । इति मेदिनी । से, ३ ॥
 चि, च चित्वाम् । चयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रां-उभं-ङिक्-अणिट् ।) च, चयति चयते
 धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 चि, च न चित्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
 उभं-ङिक्-अणिट् ।) चित्तिचयनं राशीकरण-
 मिति यावत् । न च, चिनोति चियुते । इति
 दुर्गादासः ॥

चिकित्

चि, क मि चित्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-द्विकं-सेट् ।) क मि, चययति चाय-
यति । स्वमते तु चययति चापयतीत्यपि ।
इति दुर्गादासः ॥

चिकित्सकः, पुं, (चिकित्सति रोगमपनयतीति ।
कित् + "गुप्तिञ्जिद्व्यः सन् ।" ३।१।५। इति
स्वार्थे सन् + खलु ।) चिकित्साकर्मा । (यथा,
मनुः । ६।२८४ ।

"चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः ॥")
तत्पर्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३
भिषक् ४ वैद्यः ५ । इत्यमरः । २।६।५७ ॥
तस्य लक्षणं यथा, चाणक्ये ।

"आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।
आर्यश्रीलगुणोपेत एव वैदो विधीयते ॥"

चिकित्सा, स्त्री, (चिकित्सनमिति । कित् याधि-
प्रतीकारे + "गुप्तिञ्जिद्व्यः सन् ।" ३।१।५।
इति स्वार्थे सन् ततः अपत्यः ।) रोगप्रती-
कारः । तत्पर्यायः । रुक्प्रतिक्रिया २ । इत्य-
मरः । २।६।५० ॥ उपचारः ३ उपचर्या ४
निग्रहः ५ वेदनानिष्ठा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८
श्रमः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिकित्सितम् १०
प्रतीकारः ११ भिषग्जितम् १२ । इति रत्न-
माला ॥ रोगप्रतिकारः १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सा त्रिधा यथा, वैद्यके ।

"आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।

रुतप्रधाना देवी स्यात् छेदभेदात्मिकासुरी ॥
मानुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिसंस्कृता ।
कलौ चाक्षयकाले लोके मानुषी तत्र पूजिता ॥"
तस्या लक्षणं यथा,—

"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्मे तद्भिषजां मतम् ॥
या स्युदीर्घं श्रमयति नाभ्यां याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या याधिं हरत्यस्युदीरयेत् ॥"
चिकित्साविधुपदेशो यथा,— [गदः ।

"जातमात्रचिकित्स्यः स्यान्नोपेक्ष्योऽप्यतया
वह्निश्चतुर्विधस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्मे भिषक् पञ्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥
औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चौषधम् ।
वैद्यकर्म स चेत् कुर्याद्द्वयमर्हति राजतः ॥

आदावन्ते रजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्यात् चिकित्सितम् ॥
श्रीते शीतप्रतीकारसुख्यं चोष्णनिवारणम् ।
जला कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यप-
येत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया ज्ञता ।
क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्वेष्वपि न सिध्यति ॥
क्रिया यास्तु गुणालाभे क्रियामन्वां प्रयोजयेत् ।
पूर्वस्थां श्रान्तवेगायां न क्रियासङ्करो मतः ॥"
चिकित्साफलं यथा,—

"कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्व्रमः कचिद्व्यग्रः ।

चिकुरः

कर्माभ्यासः कचिच्चैति चिकित्सा नास्ति
निष्कला ॥" ॥

चिकित्साङ्गानि यथा, भावप्रकाशे ।
"रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यश्च सेवकः ।
सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधा जगुः ॥"

चिकित्सितं, स्त्री, (कित् + स्वार्थे सन् ततो भावे
क्तः ।) चिकित्सा । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने २ अः । [तम् ॥

"बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्ति-
पर्याया अस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"चिकित्सितं प्रतीकारचिकित्सा च भिषग्-
जितम् ॥"

चिकित्स्यतेऽनेनेति । करणे क्तः । भेषजम् ।
अस्य पर्याया यथा, चरके चिकित्सास्थाने १ अः ।

"चिकित्सितं याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याङ्गेष्वनमानि भेषजं द्विविधश्च तत् ।
यद्व्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सितम् ॥
चिकित्सितार्थं एतावान् विकाराणां यदौ-
षधम् ॥"

यथा, भागवते । १।५।३२ ।

"एतत् संकचितं ब्रह्मज्ञापत्रचिकित्सितम् ।
यदीश्वरे भगवति कर्म ब्रह्मण्य भावितम् ॥"
ज्ञतप्रतीकारे चि ॥

चिकिनः, त्रि, (नि गता नासिकास्थस्य । "इनच्-
पिटच्-चिकचि च ।" ५।२।३३ । इति
इनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च ।) चिपिटनासिकः ।
इति केचित् ॥

चिकिलः, पुं, (चि + बाहुलकात् इलच् कुक्
च ।) पङ्कः । इति दैमचन्द्रः । ४।१५६ ॥

चिकीर्षा, स्त्री, (कर्तुमिच्छा इति । "घातोः कर्मेणः
समानकर्तुंकादिच्छायां वा ।" ३।१।७ ।
इति जघातोः इच्छार्थकसन्प्रत्ययेन चिकीर्षे ।
ततः "अप्रत्ययात् ।" ३।३।१०२ । इत्यः ।)
कर्तुमिच्छा । इति मुग्धबोधम् ॥ करिवार
वाञ्छा इति भाषा । (यथा, भागवते । २।१०।२४ ।
"हस्तौ ररुहस्तस्य नाशकर्मचिकीर्षया ॥")

चिकीर्षुः, त्रि, (चिकीर्षतीति । क्त + सन् +
"सनाशंसभिश्च उः ।" ३।२।१६८ । इति
उः ।) कर्तुमिच्छुः । करणेच्छाविशिष्टः । इति
व्याकरणम् ॥

चिकुरः, पुं, (चि इत्ययत्तशब्देन कुरतीति । कुर-
शब्दे + "इगुपधञेति ।" ३।१।१३५ । इति
कः ।) केशः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।३६७ ।
"चिकुरनिचये यत् कौटिल्यं विनोचनयोश्च
या ॥")

सर्पः । (अयं हि रेरावतकुलजातस्य सुसुखस्य
पिता । यथा, महाभारते । ५।१०३।२४ ।
"एतस्य हि पिता नागचिकुरो नाम मातले ॥
न चिरात् वेनतेयेन पञ्चत्वसुपपादितः ॥")
पर्वतः । पश्चिमेदः । दृक्विशेषः । गृह्वभुः ।
तरलः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥

चिकुरः

चिकुरः, त्रि, (चि + कुर + कः ।) चपकः ।
तु दोषमनिश्चित्य वधवन्धनादेः कर्मा । इत्यमरः ।
३।१।४६ ॥

चिकुरपक्षः, पुं, (चिकुराणां केशानां पक्ष-
सम्बन्धः ।) कक्षसम्बन्धः । केशसमुद्भवः । इत्य-
मरः । २।६।६८ ॥

चिकुरपाशः, पुं, (चिकुराणां केशानां पाश-
सम्बन्धः ।) केशसम्बन्धः । इत्यमरः । २।६।६९ ॥

चिकुरहस्तः, पुं, (चिकुराणां हस्तः सम्बन्धः ।)
केशसम्बन्धः । इत्यमरः । २।६।६८ ॥

चिकुरः, पुं, (चिकुर + निपातनात् दीर्घः ।)
केशः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

चिक, क अर्त्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । तृतीयस्वरभक्तः ।
अर्त्तिः पीडनम् । क, मिच्छयति शत्रुं मृ-
इति दुर्गादासः ॥

चिकः, पुं, (चिक् इत्ययत्तशब्देन कायति शब्द-
यते इति । चिक् + के + कः ।) कुक्कुदः ।
इति चिकाक्षशेषः ॥ (नि गता नासिका-
स्थेति । "इनच्पिटचित्ति ।" ५।२।३३ ॥
इत्यस्य वार्त्तिं "कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्ष्ये" ।
इति कप्रत्ययो नेश्चिकादेशश्च । नतनासि-
त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

चिकण्यं, त्रि, (चित्यते ज्ञायते इति । चि-
"चित्तेः कण्यः कश्च ।" उर्णां । ४।१०५ ।
इति कर्मणि कण्यः कश्चान्तादेशः । बाहुलकाः
गुणः ।) चिग्वयञ्जनादि (चिग्वयत्वमस्यत्वादि-
गुणवद्वस्तु ।) इत्यमरः । २।६।४६ ॥ चिकण्य
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ११।
१८४।३४ ।

"कठिनश्चिकण्यः श्लक्ष्णः पिच्छलो नृद-
दाखः ।")

चिकण्यः, पुं, (चिकण्यं चिग्वयुणं विदतीति ।
अच् ।) पूगपत्रः । तत्फलं स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (औषधपाकस्यावस्थाविशेषो यथा,
"पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिकण्यः खरचिकण्यः ।"
इति वाभटे कल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

चिकण्या, स्त्री, (चिकण्यं मण्डयता विदतीति ।
अर्शआदित्वादच् । ततश्चाप् ।) उतमा गौः ।
तत्पर्यायः । नैचिकी २ । इति शब्दचिन्ता ।
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकण्यी, स्त्री, (चिकण्य + गौरादित्वात् दीर्घः ।)
पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

चिकणसः, पुं, (चिकण्यति पीडयति चूर्णकारि-
मिति । चिक + असच् ।) यवचूर्णम् । इति
दैमचन्द्रः । ३।६६ ॥

चिक्रा, स्त्री, (चिक्रयति पीडयति भोक्तारमिति ।
चिक्र + असच् ।) पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिक्रः, पुं, (चिक् इत्ययत्तशब्देन अटतीति । क्त-
गतौ + अच् ।) शकन्धादिवत् व्योपः ।) मन्त्र-
विशेषः । गलाचिक्रकी इति भोक्तारिणी
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । महाशकः ।

चित

ति हारावली । १८० ॥ अख्य गुणाः । गुह्य-
त्वम् । ग्राह्यत्वम् । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् ।
मेदःपित्तासनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् ।
रूपवातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (ऊष्मा-
पानविधौ भक्ष्यनिषेधोऽस्य यथा,--
"प्रातः पानीयपाने महच्छविगणितं द्रव्यमेतच्च
नाद्यात् ।

मांसं क्षीरञ्च शाकं सकलविदलकं पिटकं
चिञ्जटञ्च ॥"
इति वैद्यक-मृतुचर्यायाम् ॥

इटी, स्त्री, (चिञ्जट + जातौ डीष्) मतस्य-
विशेषः । सुधाचिञ्जडी इति भाषा ॥ अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हृदात्वम् । वातनाशित्वम् ।
शुष्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
इङ्, पुं, (चिञ्जट + एषोदरादित्वात् टस्य डत्व-
साधुः ।) चिञ्जटमतस्यः । इति शब्दमाला ॥
(विवरणस्य चिञ्जटशब्द व्याख्यातम् ॥)
चिञ्जः, पुं, फलविशेषः । चिचिञ्जा इति चिचिञ्जा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । श्वेतराजिः २
सुदीर्घः ३ गृह्यसूक्तः ४ । अख्य गुणाः । वात-
पित्तनाशित्वम् । पथ्यत्वम् । बलवृद्धिकारित्वम् ।
शोषिणोऽतिहितत्वम् । पटोलतः किञ्चिद्गुण-
हीनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा च हारीते
प्रथमे स्थाने दृश्येत् ॥)

"चिचिञ्जो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितः किञ्चिद्गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥"
चा, स्त्री, (चि + चयनं चिनीतीति । चि +
अन्धोऽपीति डः ।) तिन्निङ्गीचः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४३ ॥ (यथा,--
"चिचादलरसञ्चासु पथ्यं दधोदनं हितम् ॥"
इति वैद्यकभेषज्यधन्वन्तरियस्ये गुल्माधिकारे ॥)
ची, स्त्री, (चिञ्च + गौरादित्वात् डीष् ।)
गुञ्जा इति केचित् ॥

चान्, स्त्री, (चिञ्चा तिन्निङ्गी तद्धत् अन्धं
यत्र ।) अन्धशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चावारः, पुं, (चिञ्चायास्तिन्निञ्चाः सार इव
वारोऽन्धं यत्र ।) अन्धशाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
चोटकः, पुं, (चिञ्चैव अटतीति । अट +
सुल् । एषोदरात् साधुः ।) छत्रविशेषः ।
चैचको इति चैचडा इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अङ्गलोद्यः २ । इति रत्नमाला ॥
चिषाटकोऽपि पाठः ॥

ट, प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) चेटति भ्रवं खामी । इति दुर्गादासः ॥
ट, क प्रेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।)
त, ई ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) ई, चितः । ज्ञानमिह जागरणम् ।
ज्ञानञ्च अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्केतुः स चेत-
नोति हृत्सायुधः । चिचेत रामस्तु छच्छम् ।
इति दुर्गादासः ॥

चितिः

चित, इ क स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, चिन्मयति विद्यां सुधीः ।
इति दुर्गादासः ॥

चित, क ड ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, चेतयते । राक्षसस्य
चेतयन्ति न । इति भट्टौ गणलतानित्यत्वमिति
रमानाथः । वस्तुतस्तु चेतयते तत्तत्तं करोतीति
नौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

चित्, स्त्री, (चित् + संज्ञाने + सम्प्रदादित्वात् भावे
किप् ।) ज्ञानम् । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥
(यथा, भागवते । ३ । ७ । २ ।
"ब्रह्मन् कथं भगवत्स्मिन्नात्रस्याविकारिणः ।
जीलयाम्नापि युञ्जेन् निर्गुणस्य गुणाः ०
क्रियाः ॥")

चित्, अ, असाकञ्चम् । इत्यमरः ॥ यथा । किञ्चित्
कञ्चित् इत्यादि ॥ (तत्तु प्रत्ययविशेषः । कालाद्य-
निर्णये चित्प्रत्ययस्य प्रयोगो दृश्यते । "किमः
कान्नाचिञ्चनौ ॥" इति सुम्बोधथाकरग्रन्थेता
पूज्यपादवोपदेवाचार्यः ॥)

चित्, चि, (चि + कर्मणि क्तः ।) छत्रः । इति
मेदिनी । ते, १८ ॥ (ज्ञतचयनः । सञ्चितः ।
"इह वै कर्मणितो लोकः शीयते एवमसुत्र
पुण्यञ्चितः शीयते ॥" इति श्रुतेः ॥)

चिता, स्त्री, (चीयते षष्ठशानाभिरस्यां यद्वा
चीयते उच्चीयतेऽथौ प्रेतस्य परलोकशर्मणे इति ।
चि + अधिकरणे वा कर्मणि क्तञ्जतश्चाप् ।)
श्रवदाहाधारचुञ्जी । तत्पर्यायः । चित्वा २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ काठमठौ ३ चैत्वम् ४
चिताचङ्कम् ५ चित्वम् ६ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ चितिः ७ । (यथा, महाभारते ।
३ । २१६ । १७ ।
"चित्वायेवद्वहन्नायं पञ्चाभ्यां तत् प्रवर्षते ॥"
सञ्चितः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥

चिताचङ्कं, स्त्री, (चित्तेव चङ्कम् ।) चिता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

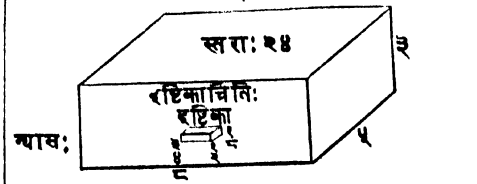
चितिः, स्त्री, (चीयतेऽस्यामभिरिति । चि + अधि-
करणे क्तः ।) चिता । (यथा, भागवते । ४ । २८ । ५० ।
"चितिं हारुमयीं चित्वा तस्यां पथुः कवेवरम् ॥"
सम्बुहः । इति मेदिनी । ते, १८ ॥ दुर्गा । यथा,
"चित्तिञ्चैतन्मभावादृवा नेतना वा चितिः
स्तुता ।

महान् व्याप्य स्थिता सर्वे महा वा प्रकृति-
मैता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
भित्तिस्थितिकादिसङ्क्रान्तागार्थाङ्गविशेषः । यथा,
चितौ करणञ्च सार्द्धं चतुम् ।
"उच्छ्रयेण गुणितं चित्तेः किल
क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् ।
इत्तिकाघनञ्चते घने चित्ते-
रित्तिकापरिमितञ्च लभ्यते ॥
इत्तकोच्छ्रयञ्चदुच्छ्रितचित्तेः
स्तुः क्षराच्च इषदां चित्तेरपि ॥

चित्तस

उदाहरणम् ।
अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।
उच्छ्रित्प्रकाशकता यस्यामिदिकास्तचितौ किल ॥
यद्विस्तृतिः पञ्चकराट्टहस्तं
दैर्घ्यञ्च यस्यां चिकरोच्छ्रित्तिञ्च ।
तस्यां चित्तौ किं फलमिदिकानां
सञ्ज्ञा च का ब्रूहि कतिस्तराञ्च ॥

इत्तिकायाः घनहस्तमानम्- $\frac{३}{५}$ चित्तेः क्षेत्र-
फलम् ४० । उच्छ्रयेण गुणितं चित्तेर्घनफलम् १२० ।
जम्बा इत्तिकासञ्ज्ञा २५६० । क्षरसञ्ज्ञा २४ ।
एवं पाश्चात्तयेऽपि । इति चित्तियवहारः ॥
इति लीलावती ॥ (इत्तिकाविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । २२ । ६ ।

"चित्तयस्तत्र कर्मणा गान्तरिक्षगता यतः ॥"
चित्तिका, स्त्री, (चित्तिः काश्चीभेदः सा इव काय-
तीति । कै + कः ।) कटिश्चक्षुः । इति हारा-
वली । २२४ ॥

चित्तं, स्त्री, (चेतत्वेनेनेति । चित् + करणे क्तः ।) अमु-
सन्ध्यागामिकात्तः करणवृत्तिः । इति वेदान्तः ॥
"यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं खान्तं भगवतः पदम् ।
यदाहुर्वास्तुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ॥
स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
प्रवृत्तिलक्षणं प्रोक्तं यथापि प्रकृतिः परा ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

अस्यार्थः । "अधिभूतस्वरूपेण तस्यैव महा-
नितिसंज्ञा अध्यात्मरूपेण चित्तं उपास्यरूपेण
वासुदेवः अधिष्ठाता तु तस्य क्षेत्रज्ञः ॥" इति
श्रीधरस्वामी ॥ (अनेनेव चिच्छक्तः प्रथमसम्बन्धः ।
अतएव भगवन्पतञ्जलिपादैरुपदिष्टं प्रथमसुत्रे
"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।" तथा च सुक्तकोप-
निषदि । ३ । १ । ६ ।

"एषोऽगुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्वमीतं प्रजाणां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येव आत्मा ॥")

मनः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
चित्तप्रसन्नता, स्त्री, (चित्तस्य प्रसन्नता प्रसादः ।)
हर्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥

चित्तविभवः, पुं, (चित्तस्य विभवो विपर्ययः ।)
उन्मादः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३४ ॥
चित्तविभ्रमः, पुं, (चित्तस्य विभ्रमः भ्रान्तिः ।)
उन्मादः । इत्यमरः । १ । ७ । २६ ॥ (उन्माद-
शब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)

चित्तसमुद्रतिः, स्त्री, (चित्तस्य समुद्रतिः समु-
द्रयनं उत्तेजनमिति यावत् ।) मानः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्रः

चित्राभोगः, पुं, (चित्रस्य आभोगः परिपूर्णता इत्यर्थः ।) एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । मनस्कारः २ । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

चित्रोन्नतिः, स्त्री, (चित्रस्य उन्नतिः उन्नयनम् ।) गर्वः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥

चित्र्यः, स्त्री, (च्रीयते इति । चि + "चित्र्यागि-चित्र्ये च" ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः । निपातनात्तुगागमे साधुः । यद्वा, क्वप्प्रत्ययेन पति तुगागमः ।) चिता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तस्मात् चि । यथा, रामायणे । १ । ५८ । ११ । "चित्रमाख्याङ्गरागश्च आयसाभरयोऽभवत् ॥")

चित्र्यः, पुं, (च्रीयतेऽसौ इति । चि + "चित्र्यागि-चित्र्ये च" ३ । १ । १३२ । इति कर्मणि यः ।) अग्निः । इति सुश्रुतबोधम् ॥

चित्र्या, स्त्री, (च्रीयतेऽपिरस्यां प्रेतस्य । चि + यः निपातनात् साधुः । क्वप् वा ।) चिता । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥

चित्र, तु क चणिकेचणी । लेखोऽङ्गुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्) चणिके-चणं कदाचिद्दर्शनम् । चित्रयति चित्रापयति राहुं लोकः कदाचित् पश्यतीत्यर्थः । चित्रयति प्रतिमां लोकः । इति दुर्गादासः ॥

चित्रं, स्त्री, (चित्रयतीति । चित्र + कर्मणि अच् ।) यद्वा, च्रीयते इति । "अभिचिमिश्रमिभ्यः क्तः" उर्णां ४ । १६४ । इति क्तः ।) तिलकम् । आलेख्यम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५ । "उत्तमाधमभावेन वर्णन्ते पटचित्रवत् ॥") अङ्गुतम् । (यथा, रामायणे । १ । १० । "चित्रं संक्रीडमानास्ताः क्रीडनेर्विविधैस्तथा ॥") कर्तुरवर्णः । (यथा, माघे । १ । ८ "निसर्गचित्रो ज्वलन्कृष्णपद्मण्या ॥") तद्गुणो चि । इति मेदिनी । रे, २५ ॥ (अल-कारविशेषः । यथा, — "तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्यास्तित्हेतुता ।" सन्निवेशविशेषेण यत्र व्यस्ता वर्णाः खड्गसुरज-पद्माकारमुक्तासयन्ति तच्चित्रं कायम् ॥ * ॥ अष्टिसंज्ञकषोडशाक्षरावृत्तिश्चन्द्रोभेदः । तल्ल-चणं यथा, कृन्दोमङ्गल्याम् । "चित्रसंज्ञमौरितं समानिकापदद्वयम् ।" उदाहरणं यथा, — "विदुमारुणाधरोऽशोभि वेणुवाद्यच्छृ-वस्तवीजनाङ्गसङ्गजातसुग्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुरयलभ्यपाद ! देव ! वन्द्यपुष्यचित्रकेश ! त्वां स्मरामि गोपवेश ! ॥") आकाशः । कुष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३४ ॥ (आश्चर्यान्विते, चि । यथा, महाभारते । १ । १ । ३ । "चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिव्रुक्ष्यन्तपस्विनः ॥")

चित्रः, पुं, (चित्रयति पापपुण्ये विचार्य चित्रं करोति लिखतीत्यर्थः । चि + चिच् + अच् । यद्वा च्रीयन्ते उपच्रीयन्ते प्रेतलोका येन । चि

चित्रक

+ "अभिचिमिश्रमिभ्यः क्तः" उर्णां । ४ । १६४ । इति क्तः ।) यमविशेषः । यथा, तिथ्यादितस्त्वे । "टुकोदराय चित्राय चित्रगुणाय वै नमः ॥" कर्तुरवर्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (सर्प-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ । "लघ्याश्च लोहितश्चैव पद्मचित्रश्च वीर्यवान् ॥" धृतराष्ट्र-पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ४ । "चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चाक्षचित्रः श्वासनः ॥") एरखट्टचः । अश्लोकट्टचः । चित्रकट्टचः । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रकं, स्त्री, (चित्र + स्वार्थे कन् । यद्वा चित्र-मिव कायति । के + कः ।) तिलकम् । इति मेदिनी । के, ८८ ॥ (ट्टचविशेषः । यथा, गारुडे १८७ अध्याये । "चित्रला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ॥")

चित्रकाः, पुं, (चित्रेण चित्र इव वा कायति । के + कः ।) यात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ यात्रभेदः । चितावाष् इति भाषा । तत्-पर्यायः । चित्रकायः २ उपयात्रः ३ ऋगा-म्लकः ४ शूरः ५ क्षुद्रशार्ङ्गः ६ चित्रयात्रः ७ ट्टचविशेषः । चिता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अग्निः २ शार्ङ्गः ३ चित्रः ४ पाचीकटुः ५ शिखी ६ लघुशतुः ७ दहनः ८ बालः ९ ज्योतिष्कः १० पालकः ११ अनलः १२ दारुणः १३ वङ्गः १४ पावकः १५ शम्बरः १६ पाची १७ डूपी १८ चित्राङ्गः १९ शूरः २० । अस्य गुणाः । अभिसमलम् । पाके कटुत्वम् । शोफ-कफार्निवातोदराशोऽग्रहणीलम्बिकण्डुनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ पाकेऽमितुल्यत्वम् । कुष्ठ-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, शब्दार्थ-चिन्तामणिधृतवचनम् । "चित्रकः कटुकः पाके वङ्गिलत् पाचनो लघुः । रूचोष्णो ग्रहणीकुलशोथार्शः क्षमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः श्लेष्मपित्तहृत् । विचित्रं चैत्रकं शार्ङ्गं काशमर्ह्विमर्हितम् ॥ तप्ततेजे सवाक्त्रिके पाचितं तक्रसम्भृतम् ॥") ओषधिविशेषः । यथा, सुश्रुते कुष्ठस्थाने ३६ अध्याये । "पूतिकचित्रकः पाठा विङ्गुल्लाहरेणवः ॥") एरखट्टचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्र + क्तुन् ।) चित्रकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुशुक्रन्दः । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । सुशुक्रन्दः चित्रट्टचचित्रकः प्रतिविष्णुकः ॥") अस्य गुणः । शिरःपीडापित्तास्रविघनाशित्वम् ॥

चित्रकण्डः, पुं, (चित्रः चित्रितः कण्डोऽस्य ।) कपोतः । इति जटाधरः ॥ (कपोतशब्देऽस्य विवृतिर्याख्याता ॥)

चित्रकम्बलः, पुं, (चित्रासौ कम्बलश्चेति ।) कम्बलविशेषः । दुलिचा गालिचा इत्यादि भाषा । यथा, उद्यादिकोषे । "कुथः स्त्रीपुंसयोश्चित्रकम्बले पुंसि वर्हिचि ॥"

चित्रगु

चित्रकरः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + क्तः ।) चित्रकरोः । यथा, इति भाषा । स तु श्रुद्रागर्भे विन्धकम्भीरसजातः । इति भाषा । वैवर्णपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । रङ्गाचौकः इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥ रङ्गजीवकः ३ । त शब्दरत्नावली ॥ वर्णो ४ वर्णाटः ५ चि कारः ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाषा समशब्दाम् । ३४५ । "चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभिति भावयति") चित्रकर्मा, [न्] पुं, (चित्रं कर्मास्य ।) तिलि ट्टचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बहुव्रीहौ चित्रं कर्मा चित्रकारश्च ॥

चित्रकायः, पुं, (चित्रो नानावर्णयुक्तः का देहो यस्य ।) यात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ चित्रयात्रः । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रकारः, पुं, (चित्रं करोतीति । क्त + क्तः ।) यत्र । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४० । "संमार्णितं सौधकारैश्चिकारैश्च चित्रितम् ।") अस्य उत्पत्तिविवृतिर्यथा, पराशरपद्मनौ । "स्थपतेरपि गान्धिका चित्रकारी यजायता") चित्रकूटः, पुं, (चित्राणि कूटानि प्रदङ्गाणि यस्य पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ।) पू रामो वनं गत्वा प्रथमे यत्र वासमकरोत् । (पर्वतोऽयं प्रयागश्चेत्स्यभरद्वाजाश्रमतापार्थ-योजनद्वयेऽतीति पार्श्वगताया मन्दाकिना-ख्याया सरितो दक्षिणतो राजते । यदुक्तं राम-यणे । २ । ६२ । १० — १२ । "भरतार्हवतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्हरकाननः । उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनौ नदी । पुष्यितद्वमसंस्कन्ना रम्यपुष्यितकानना । अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतम् । तयोः पर्वकूटौ तात ! तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ।") अयुना बुन्देलखण्डाखण्डेषु कामता इति ख्यातः ॥ (अयं हि पीठस्थानेषु अन्ततमः । अत्र च भगवती सीतारूपेण महादेवश्च-चूडरूपेण विराजते । यथा, देवीभाषते । ७ । ३० । ७० । "चित्रकूटे तथा सीता विन्धे विन्धाधिवर्णिनी" तथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे । "चित्रकूटे चन्द्रचण्डो योगेन्द्रो विन्धपर्वते ॥")

चित्रकलत्, पुं, (चित्रं नानावर्णं करोतीति । क्त + क्तिप् ।) तिलिगट्टचः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (चित्रमालेखं करोतीति ।) चित्रकरः । इति हलायुधः ॥

चित्रकोलः, पुं, (चित्रो विचित्रः कोल शीघ्रदो यस्य ।) अङ्गनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

चित्रगर्भः, स्त्री, (चित्रो विचित्रो गर्भो बलः) हरितालम् । इति राजनिघण्टुः ॥

चित्रगुप्तः, पुं, (गुप्त रक्षयि + भावे क्तः । चित्रा जीवन्तपापपुण्यादिविचित्राणां गुप्तं गोपं

चित्रज

चित्रं यस्मात् । यद्वा, चित्रं विचित्रं गुणं धर्मस्य
चित्रं यस्य ।) चतुर्दशयमान्तर्गतयमः । तस्य
हेतुकः । इति मेदिनी । ते, १६८ । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“ब्रह्मपादाग्रतः मूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः ।
एको मसीशः सर्वाख्यः सर्वाङ्गीहृदयद्विजात् ॥
कुलप्रदीपः स्त्रीयानां जातीनां पूततासृष्टः ।
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ॥
सर्वाङ्गीहृदयाख्यस्य पङ्कितस्य प्रसादतः ।
शंयाचितवान् भक्ता त्रिलोकाधिपतिं, गुरोः ॥
हृदया कुर्व मां नाथ ! त्वमेव वगजा मम ।
मृदयापि वरो दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवान् ॥
त्रिलोकाधिपतिर्भूत्वा मुदा तत्र सुखिष्यति ।
गुणाङ्गया मसीशः स राज्यभोगी द्विजासूनात् ॥
विहाय देहं भूयश्च त्रिधास्तपो बभूव ह ।
चित्रगुणचित्रसेनश्चिन्नाङ्ग इति त्रयः ॥
सर्गं मर्त्यं च पाताले राजते चिरसुतमः ।
चित्रगुणो महाविद्यां प्राप्य कुक्कुटाख्यविपतः ॥
पुत्रान् गणपितवान्नेव गुरोर्देवत्वमावहन् ।
प्रमान्तस्यो बभूवपि स्वर्मर्त्याधोविवेकः ॥
चिरं शुभाशुभं कर्म विविच्य प्रमनान्तिके ।
यद्देहं सकलानाम् तदेवाभोजयेद्यमः ॥”

इत्याचारनिर्णयतन्त्रम् ॥

अस्योत्पत्तान्तरं कायस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
जल्पः, पुं, (चित्रो मनोहरो जल्पः) वाक्य-
विशेषः । तल्लक्षणादिर्यथा,—

“प्रेमस्य सुहृदा लोके गूढरोषाभिज्जम्भितः ।
भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितात्मिणः ॥
चित्रजल्पो दृष्टाङ्गोऽर्थं प्रजल्पः परिजल्पितम् ।
विजल्पो जल्पसंजल्प्यावजल्पोऽभिजल्पितम् ॥
आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्णितः ।
एष समरगीताख्यो दृष्टमे प्रकटीकृतः ॥
यस्यहाभाववेचित्री चमत्कृतिसुदुस्तरः ।
यपि चेचित्रजल्पोऽर्थं मनाक् तदपि कथ्यते ॥
तत्र प्रजल्पः ।

अद्यथेर्थास्युजा योऽवधीर्यमुद्रया ।
प्रेयस्याकौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कीर्णिते ॥
यथा,—

मधुप ! कितवन्तो ! मा स्मृश्राङ्गिं सपन्थाः
कुचविस्तुलितमालाङ्कुसुमशम्भुभिर्नः ।
रहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदवि विदुस्त्रयस्य दूतस्त्वमीडक ॥ १ ॥
अथ परिजल्पितम् ।

प्रभोर्निर्दयताश्राव्यापापलाद्युपादानात् ।
खविचक्षयतायत्तिर्भङ्गा स्यात् परिजल्पितम् ॥
यथा,—

पञ्चदशरसुधां स्त्रीं मोहिनीं पायथिला
सुमनस इव सद्यस्तत्तज्जिह्वान् भवाडक ॥
परिचरति कथं तत्प्रादपद्मं शु पद्मा
अपि वत हृतचेता सुतमङ्गोकजल्पैः ॥ २ ॥
अथ विजल्पः ।

अतयास्यया गूढमानसुद्रान्तरावया ।

चित्रज

अचित्रवि कटाघोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥
यथा,—

किमिह बहु षड्द्वे ! गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमस्यहाबामपतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
चपितकुचरजस्ते कल्पयन्तीहमिहाः ॥ ३ ॥
अथोपजल्पः ।

हरेः कुहकताख्यानं गर्वगर्भितयेष्या ।
सास्यश्च तदाक्षेपो धीरेरुजल्प ईर्यते ॥
यथा,—

दिवि सुवि च रसायां काः स्त्रियस्तददुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रविजृम्भस्य याः स्युः ।
चरखरज उपास्ते यस्य भूतर्व्यं का
अपि च हृदयपक्षे सुतमङ्गोकशब्दः ॥ ४ ॥
अथ संजल्पः ।

सोक्तुखया गहनया कथाप्याक्षेपमुद्रया ।
तस्याज्ञतप्रताद्युक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ॥
यथा,—

विस्वज शिरसि पादं वेद्युहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येव दौर्बुम्भुङ्गन्दात् ।
खलत इह विद्वेषापत्यपत्यलोका
अखजदलतचेताः किमु सन्धेयमस्मिन् ॥ ५ ॥
अथ अवजल्पः ।

हरो काठिक्यामिन्वधौत्पादासक्त्योग्यता ।
यत्र सेष्यं भियेवोक्ता सोऽवजल्पः सतां मतः ॥
यथा,—

वृगयुरिव कपीन् वियथे लुब्धधर्मा
स्त्रियमज्ञतविरुपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमस्वाऽवेष्टयद्वाङ्गवद्वय-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्रयस्तत्कथार्थः ॥ ६ ॥
अथाभिजल्पितम् ।

भङ्गा त्यागौचितं तस्य खगानामपि खेदनात् ।
यत्र सातुश्रयं प्रोक्तं तद्भवेदभिजल्पितम् ॥
यथा,—

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविपुट-
सहददनविधूतहृन्धर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनसुतुष्टस्य धीरा
बहव इव विहङ्गा भिस्तुचर्यां चरन्ति ॥ ७ ॥
अथ आजल्पः ।

अज्ञानं तस्यानिदलश्च निर्वेदाद्यत्र कीर्णितम् ।
भङ्गान्यसुखदलश्च स आजल्प उदीरितः ॥
यथा,—

वयन्तमिव जिज्ञासाङ्गत् अहृधानाः
कुलिकरतमिवाज्ञाः लज्जान्धो हरिययः ।
दृढसुरसलदेतत्तन्नखस्यश्रुतीत्र-
स्तरखसुपमन्त्रिन् । भययतामन्यवार्ता ॥ ८ ॥
अथ प्रतिजल्पः ।

दुस्त्रयजङ्घभवेऽस्मिन् प्राभिर्नाहैतदुत्कृतम् ।
दूतसंभाननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥
यथा,—

“प्रियसख ! पुनरागाः प्रियसा प्रेषितः किं
वरय किमगुरुन्धे माननीयोऽपि मेऽहम् !

चित्रप

नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्रयजङ्घन्दपार्श्वं
सततसुरसि सौम्य ! श्रीबधूः साकमास्ते ॥ ९ ॥

अथ सुजल्पः ।

यत्रार्जवात् सगाम्नीयं सदैवं सहचापलम् ।
सोत्कण्ठश्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥
यथा,—

अपि वत ! मधुपुर्यामार्थपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पिठगेहान् ! सौम्यबन्धुश्च गोपान् ।
क्षत्रिदपि स कथां नः किङ्करीणां गृहीते
भुजमगुरुसुगन्धं सङ्घुऽघास्यत् कदा तु ॥ १० ॥
इत्युज्ज्वलनीलमणौ स्थाधिभावः ॥

चित्रतकुलं, स्त्री, (चित्रो विचित्रस्तकुलो यस्य ।)
विङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

चित्रतकुला, स्त्री, (चित्रो नानावर्णस्तकुलो
यस्याः ।) विङ्गम् । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।)

“पुंसि स्त्रीषु विङ्गः स्यात् कृमिषो जन्तुनाशनः ।
तकुलश्च तथा वेङ्गममोघा चित्रतकुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
चित्रत्वक्, [च] पुं, (चित्रा विचित्रा त्वक्
यस्य ।) भूषणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रदण्डकः, पुं, (चित्रो विचित्रो दण्डो यस्य ।
इति कप् ।) खोलणः । इति रत्नमाला ॥

चित्रदेवी, स्त्री, (चित्रं दीयतीति । दिव् + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) महेन्द्रवारणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रनेत्रा, स्त्री, (चित्रे मनोक्षे नेत्रं यस्याः ।)
सारिकापत्नी । इति च्चारावली । ८८ ॥

चित्रपद्मः, पुं, (चित्रौ विचित्रौ पद्मौ यस्य ।)
तिक्तिरिपत्नी । इति जटाधरः ॥

चित्रपत्रिका, स्त्री, (चित्राणि विचित्राणि पत्राणि
पर्णाणि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) कपित्थ-
पर्णीण्डकः । इति रत्नमाला ॥ द्रोणपुराणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपत्नी, स्त्री, (चित्राणि पत्राणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्याली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

चित्रपदा, स्त्री, (चित्रं पदं यस्याः ।) गोधा-
पदीलता । इति शब्दमाला ॥ कन्दोभेदः ।
इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादि हृन्धःशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (चित्रं पदं वस्तुविन्यासो यस्य यत्र वा
इति विग्रहे विचित्रपदयुक्ते चि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३१ । १ ।

“वस्तु चित्रपदं शब्दान् याञ्चसेनि ! त्वया वचः ।
उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वच्यु प्रभाससे ॥”

चित्रपर्णिका, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि पत्राणि
यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) चित्रपर्णीभेदः ।
तत्पर्यायः । दीर्घा २ शृङ्गाकविद्या ३ चित्रपर्णी ४
विहृपुष्पिका ५ दीर्घपत्रा ६ अतिगुहा ७
वृष्टिला ८ । इति रत्नमाला ॥

चित्रपर्णी, स्त्री, (चित्राणि पर्णाणि यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पृथ्विपर्णी । इत्यमरः ।

चित्र

२।४।६२॥ कर्णस्योदालता । जलपिप्पली ।
द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जिष्ठा ।
इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्यापि ।
तान्मवली चित्रपर्णी काष्ठीरी रक्तयष्टिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
चित्रपादा, स्त्री, (चित्रौ पादौ यस्याः ।) सारिका-
पत्नी । इति हारावली । ८६ ॥
चित्रपिच्छकः, पुं, (चित्राणि पिच्छानि पुच्छ-
कानि यस्य । ततः कप् ।) मयूरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चित्रपुङ्गवः, पुं, (चित्रः पुङ्गो यस्य ।) शरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्रपुष्पी, स्त्री, (चित्राणि पुष्पाणि यस्याः ।
स्त्रियां ङीप् ।) अम्बुष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमम्बुष्ठाशब्दस्या ज्ञेयम् ॥)
चित्रपृष्ठः, पुं, (चित्रं नानावर्णं पृष्ठं यस्य ।)
कलविङ्कपत्नी । इति हारावली । ८६ ॥
चित्रफलः, पुं, (चित्रं फलं फलकं तद्दालकति-
वित्यतेऽस्य । अच् ।) मत्स्यविशेषः । चित्तल
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । खादु-
त्वम् । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । बलप्रदत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥
चित्रफलकः, पुं, (चित्रफल + स्वार्थे कन् ।) चित्र-
फलमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥
चित्रफला, स्त्री, (चित्राणि फलानि यस्याः ।)
चिर्भटा । ऋग्वेदाः । लिङ्गिनी । महेन्द्र-
वारुणी । वात्सकी । कण्टकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मत्स्यविशेषः । फल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । राजग्रीवः २ फलकी ३ मही-
कण्डः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रभासुः, पुं, (चित्रा नानावर्णा भासवो रश्मयो
यस्य ।) अग्निः । (यथा, महाभारते । २।३।१४२ ।
“चित्रभासुः सुरेशश्च अग्निलक्षं विभावसो ॥”)
सूर्यः । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ चित्रकट्टकः ।
अर्कट्टकः । वर्द्धसंज्ञक इति अर्काङ्ग इति
चामरदर्शनात् ॥ भैरवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(वर्षविशेषः । यथा, दृष्टसंज्ञितायाम् । ८।३५ ।
“अष्टं चतुर्थस्य युगस्य पूर्वं
यश्चित्रभागं कथयन्ति वर्षम् ॥”)
चित्रभेषजा, स्त्री, (चित्रं भेषजं यस्याः ।) काको-
दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रमेखलः, पुं, (चित्रा विचित्रा मेखला यस्य ।)
मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चित्रयोधी, [न्] पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चित्रं यथा स्यात् तथा युध्यतीति ।
युध + णिनिः ।) पार्थः ॥ (चित्रयुद्धश्रीले,
त्रि । यथा, महाभारते । १।१।१८६ ।
“यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
सिदर्शयन् समरे चित्रयोधी ॥”)
चित्ररथः, पुं, (चित्रो रथो यस्य ।) सूर्यः ।
गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । धे, २८ ॥ शेषस्य

चित्रव

पर्यायः । गन्धर्वराजः २ अङ्गारपर्यः ३ कुवेर-
सखः ४ दग्धरथः ५ । (यथा, महाभारते । १ ।
१७१ । ३७—३६ ।
गन्धर्व उवाच ।
“जितोऽहं पूर्वंकं नाम सुचान्यङ्गारपर्याताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग ! न नाम्ना जनसंसदि ॥
साध्विमं लब्धवाङ्माभं योऽहं दिवास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्वरा माययेच्छामि संयोजयितुमर्जुनम् ॥
अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उत्तमः ।
सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम् ॥”)
स तु सुनिगन्तवां दक्षकन्यायां कश्यपौरसा-
ज्यातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ४३ ॥
चित्रलः, पुं, (चित्रमाश्चर्यं लातीति । ला + कः ।)
कर्नुरवर्णः । तद्वति चि । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रलता, स्त्री, (चित्रा नानावर्णा लता ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रला, स्त्री (चित्रल + “अजाद्यतष्टाप् ।” ४ ।
१।४। इति टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चित्रलेखा, स्त्री, (चित्रो लेखो लेखनशक्तियस्याः ।
चित्रं लेखयतीति वा । लिख + “कर्मण्यच् ।”
३।२।१ । इत्यण् । चित्रलेखनदक्षतयास्यां-
स्तथात्वम् ।) अप्सरोविशेषः । सा ऊषायाः
सखी कुम्भाण्डस्य कन्या । यथा, हरिवंशे ।
१७४ । ७४—७५ ।
“उवाच रदतीषैव कुम्भाण्डतनया सखीम् ।
कुशला ते विशालाक्षि ! सर्वथा सन्धिविग्रहे ॥
अभरान्चित्रलेखा वै चित्रं विशाल्यतां सखि ॥”
यथा, श्रीभागवते । १० । ६२ । १४ ।
“बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डचित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीन्मर्षां कौतूहलसमन्विता ॥”
(अस्याश्चित्रलेखनपटुत्वकथा यथा हरिवंशे ।
१७४ । ८०—८८ ।
“चित्रलेखाऽग्रवीडाक्वमूर्षां हर्षयती शूनैः ॥”
“देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ॥
यथा प्रधानतः सर्वानालिखिष्याम्यहं सखि ! ।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः ॥
समरात्रेण ते भीरु ! दर्शयिष्याम्यहं प्रियम् ।
ततो विज्ञाय पट्टस्यं भर्तारं प्रतिलप्यसे ॥
सा चित्रलेखया प्रोक्ता ऊषा हितचिकीर्षया ।
क्रियतामेवमिदमाह चित्रलेखां सखीं प्रति ॥
ततः कुशलदक्षत्वात् यथा लेख्यं समन्ततः ।
इत्युक्त्वा समरात्रेण श्रुत्वा लेख्यगतांस्तु तान् ॥
चित्रपट्टगतान् सुखानानयामास श्रीभगा ॥”)
द्वन्द्वविशेषः । इति द्वन्द्वोमञ्जरी ॥ अस्य विवर-
णं द्वन्द्वःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
चित्रलोचना, स्त्री, (चित्रे लोचने यस्याः ।)
सारिकापत्नी । इति जटाधरः भूरिप्रयोगश्च ॥
चित्रवदालः, पुं, (चित्रवत् आ समन्तादलति
पर्याप्रोतीति । आ + अल + अच् ।) पाठीन-
मत्स्यः । इति जटाधरः ॥

चित्रसे

चित्रवक्त्रिकाः, पुं, (चित्रा विचित्रा वक्त्रिकाः ।
इव कायतीति । के + कः ।) वदप्रमत्त
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५११ ॥
चित्रवल्ली, स्त्री, (चित्रा विचित्रा वली च
यस्याः ।) ऋग्वेदाः । महेन्द्रवारुणी ।
राजनिर्घण्टः ॥
चित्रवीर्यः, पुं, (चित्रमाश्चर्यजनकं वीर्यमस्य
रक्षेत्तस्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चित्रशिखण्डिनः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽपि
सुनेज्यायते इति । जन + ङः ।) दृष्टव्य
इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥
चित्रशिखण्डिप्रसूतः, पुं, (चित्रशिखण्डिनोऽपि
रसः प्रसूतः सन्ततिः ।) दृष्टव्यः ।
इत्यायुधः ॥
चित्रशिखण्डी, [न्] पुं, (चित्रः शिखण्डः शि-
खण्डस्य । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । १ ।
इति इनिः ।) सप्तर्षयः । इत्यमरः । १ । ३ । २४
यथाह भरतः ।
“मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः
वशिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥”
(यथाच, महाभारते । १२ । ३५ । २६—२८ ।
“ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डि-
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत् प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ।
वेदेषुतुभिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ।
आस्यैः सप्तभिर्ब्रह्मर्षी लोकाधर्ममनुत्तमम् ।
मरीचिरत्राङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥”
चित्रसर्पः, पुं, (चित्रः नानावर्णरञ्जितः सर्पः ।
मालुधानसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
चित्रसेनः, पुं, अक्षपादजमसीशाखकायस्यस्यस्य
गुप्तादित्रितयान्तर्गतसूर्यविशेषः । स तु म
लोकविवेचकः । यथा,—
“चित्रसेने महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ।
अप्ता सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्षेण
राभ्यं चकार सद्दुयुक्तश्चित्राङ्गद अधो गतः ।
इत्याचारनिर्णयतन्मम् ।
(चित्रा सेना यस्य । गन्धर्वविशेषः । यथा
महाभारते । २ । १० । २५ ।
“चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरसुपासते ॥”
धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ५७ । “तेषां धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः
प्रधाना बभूवुः । दुष्योधनो दुःशासनो विश्व-
सिचित्रसेनश्चेति ॥” पूर्वश्रीयस्य परिचितः पुत्र
यामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ५२ ।
“परिचितोऽभवन् पुत्राः सर्वे धर्माथकोविदाः ।
कचसेनोयसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
शम्भुरासुरस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे
१६१ । ४३ ।
“चित्रसेनोऽतिसेनश्च विश्वकसेनजितकथा ।
नरिष्यन्तपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २ । १५ ।
“चित्रसेनो नरिष्यन्तात् दक्षस्य सुतोऽभवत् ॥”

चित्राङ्गः

त्रा, स्त्री, (चित्रयति चित्रकर्म करोति सर्व-
गुणैः प्रोभते इति वा। चित्र + अच् + टाप्।)
श्रीकृष्णसखीविशेषः। यथा, उज्ज्वलनीलमणौ।
“परमप्रियवत्सु ललिता सविशाखिका।
सचित्रा चम्यकलता तुङ्गविद्येन्दुलेखिका।
रङ्गदेवी सुदेवी चेत्थ्यौ सर्वगुणाग्रिमाः॥”
अस्याः कुञ्जः श्रीकृष्णस्य पूर्वस्यां आनन्द-
सुखदो नाम। वयः अष्टमासाधिकत्रयोदश-
वत्सरम्। वर्षो गौरः। अस्या वस्त्रं जाती-
पुव्यतुल्यम्। कर्म चित्रम्। इति गोस्वामि-
पद्यः॥ *॥ स्रविकपण्यौ। गोडुम्बा। सुभद्रा।
दलिका। (पर्याया यथा, वैद्यकरतमालायाम्।
“चित्रा दन्ती निङ्गुम्भः स्यादुपचित्रा सुज्वलकः।
दाशायणी विशाल्या च तयोडुम्बरपरार्थेपि॥”)
माया। सर्पभेदः। नदीविशेषः। इति मेदिनी॥
अपसरोविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्दशनक्षत्रम्।
नक्षत्रं सुक्तावदुज्ज्वलं एकतारकामयम्।
अस्य अधिष्ठात्री देवता विश्वकर्मा। यथा,—
“एकमौक्तिकससुज्ज्वलप्रभे
लघरीन्द्रवदने खमध्यगे॥”

इति कालिदासः॥

तत्र ज्ञानस्य फलं यथा, कोट्टीप्रदीपे।
“प्रतापसन्तापितश्चतुपत्तो
दक्षो नये चापि विचित्रवासाः।
प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा
बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य शास्त्रे॥”
शङ्करः। (यथा, चरके सूत्रस्थाने। १३ अः।
“तिलः पियालाभिषुको विभीतका-
श्चित्राभयैरुद्धमधूकसर्षपाः।
कुसुम्भविखारुकम्बलकातसी
निकोटकाचोडकरञ्जशिशुजाः॥
खेहाशयाः स्यावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जङ्गमा मत्स्यशृङ्गाः सपञ्चिणः॥”)
गङ्गादेवी। सुतश्रेणी। मञ्जिष्ठा। इति राज-
निर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
२ अध्याये।
“चित्रासमन्वितश्चैव राजाहाविनाशनम्॥”)
कन्दोविशेषः। इति कन्दोमञ्जरी॥ अस्य विव-
रणं कन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (गायत्रीस्वरूपा
महाशक्तिः। यथा, देवीभागवते। १२। १। ५२।
“चक्रवाकस्तनी चेष्टा चित्रा चारुविलासिनी॥”)
पञ्चमी, स्त्री, (चित्रे अक्षिणी नेत्रे यस्याः।
समासे षच् स्त्रियां डीप्।) चारिकापत्नी।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
पञ्चमपुः, पुं, (चित्रा स्रविकपण्यौ चतुपः इत्य-
शास्त्रतः।) द्रोणपुष्यी। इति राजनिर्घण्टः॥
पञ्चम, स्त्री, (चित्रं अङ्गं यस्मात्।) हिङ्गुलम्।
हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पञ्चम, पुं, (चित्रमङ्गं यस्याः।) चित्रकः। रक्त-
चित्रकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य
गुणाः।

चित्राङ्ग

“चित्राङ्गो वातशमनो दृङ्गणो बलशक्ततः।
अङ्गणः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्द्धकः॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशोऽध्याये॥
धृतराष्ट्रपुराणान्त्यतमः। यथा, महाभारते।
१। ११०। ६।
“अयोबाहुर्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुन्तलः॥”)
चित्राङ्गदः, पुं, चन्द्रवशीयराजविशेषः। स* तु
शान्तनुराजपुत्रः। विचित्रवीर्यभ्राता। (अयन्तु
शान्तनुराजस्य स्वर्गगमनानन्तरं राज्यं लब्ध्वा
ऐश्वर्यवीर्यमदेन मूरान् सर्वान् लखवदमन्यत।
अथ कदाचित् गन्धर्वराजचित्ररथः युद्धार्थमेन-
मभ्ययात्। ततः क्रूरचेत्रमध्ये प्रवृत्ते महति
युद्धे समधिकमायाबलेनानेन गन्धर्वराजेन
निहतोऽयं कौरवप्रवीरः। इत्येवा कथा महा-
भारते। १। १०१। अध्याये ब्रह्मया॥) गन्धर्व-
विशेषः। इति महाभारतम्॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। २०। २२।
“चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वो दृष्टा तं मार्गं वृषम्।
उत्तप्तारान्तिकं भूमेर्विमानवरमास्थितः॥”)
ब्रह्मपादजमसीश्राख्यायस्यस्य चित्रगुप्तदि-
त्रितयान्तर्गतमूर्त्तविशेषः। स अधोलोकविदे-
चकः। तस्याधोगमनकारणं यथा,—
“अधोगतस्य हेतुत्वं वगले। शृणु कालिके।।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रः स्थामित वाक्श्रया॥
तपश्चकार पश्चात् नान्यत् किञ्चिद्दृष्ट्वेतिवान्।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमपि यथा भिजेत्॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाश्च पार्श्वेति।।
जपेन्निर्येहि वगलामन्यविप्रश्च नेचयन्॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्वे जपुश्चित्राङ्गदं क्रुधा।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाङ्गताश्च सुन्दरि॥
रे चित्राङ्गद! अश्रुत्वं वत्स! विप्रत्वमिच्छसि।
कदाप्युपानन मस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसे॥
वत्स! श्रीप्रमथो गच्छ चिरं क्रूर तपो मुदा॥”
चित्राङ्गदः श्रापं श्रुत्वा ब्राह्मणान् तुष्टाव ततो
ब्राह्मणा लज्जिताः सन्तस्तन्मुः।
“हे चित्राङ्गद! हे तात वत्स! त्वं नोत्सवः किल।
दुश्चिन्ता क्रूर मा तात भद्रं ते कथयाम भोः॥
जनसप्तोबलेनेव सर्वं प्राप्नोत्वसंशयम्।
नार्हतीष्टं विना तात! ब्राह्मणो भवितुं किल॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न॥
यथामरत्वमीशेन विना कापि न प्रासने।
नोत्सवस्त्वमथो गच्छ सुखेन वगलां जप॥
कलेर्दृष्टसहस्राणि नागलोकेश्वरो भव।
तत्स्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि॥
राज्यं सुकान्ततो नैव पुनरावसनं तव।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भी क्रूर॥
तात गच्छ सुखं सुखं नागलोकेऽपि विस्तरान्।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्॥”
इत्यारचरनिर्णयतन्त्रम्॥
(स्त्रियां टाप्। मणिपुरेश्वरस्य चित्रवाह-
नस्य कन्या। यथा, महाभारते। १। २। १। ५।

चिन्ता

“तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहित्या चारुदर्शना॥”)
चित्राङ्गदः, स्त्री, (चित्राङ्गदं कृते प्रकृते इति।
छ इ प्रसवे + क्तिप्।) सख्यवती। सा आस-
माता। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्राङ्गी, स्त्री, (चित्रमङ्गं यस्याः। स्त्रियां डीप्।)
मञ्जिष्ठा। कर्णजलौकाः। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्राटीरः, पुं, (चित्रां नक्षत्रविशेषं अटतीति।
अट गतौ + बाहुलकात् ईरच्।) चन्द्रः। (चित्रं
तिलकं अटति गच्छति प्राप्नोति बलिच्छागास-
बिन्दुभिरित्यर्थः। अट + ईरच्।) घण्टाकर्ण-
बलिच्छागासबिन्दुभिरङ्कितभालः। इति
मेदिनी। रे, २६३॥
चित्रापूपः, पुं, (चित्रो विचित्र आपूपः पिष्टकः।)
पिष्टकभेदः। चितार पिटा इति भाषा॥ तत्-
पर्यायः। चरुव्रणः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चित्रायसं, स्त्री, (चित्रमायसं लोहम्।) तीक्ष्ण-
लोहम्। इति राजनिर्घण्टः॥
चित्रिकः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषः सा पौर्ण-
मास्यामस्यस्य। चित्रा + ठन्।) चित्रमासः।
इति शब्दरत्नावली॥
चित्रिणी, स्त्री, (चित्रं विचित्रतास्यस्याः। चित्र
+ इनि + डीप्।) पद्मिण्यादिचतुर्भिः प्रकी-
मध्ये स्त्रीविशेषः। सा मीनगन्ता। तस्या लक्षणं
यथा। रतिमङ्गलार्थम्। ४।
“भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खड्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धोद्देहीतपलाक्षी।
कठिनघनकुचाट्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा॥”
(इयं हि शृङ्गाजातीयपुरुषं लब्ध्वा सन्तुष्टा
भवति। यदुक्तं तत्रव। ८।
“शृङ्गके पद्मिणी तुष्टा चित्रिणी रमते शृङ्गम्।
वृषभे शङ्गिणी तुष्टा हस्तिनी रमते हृद्यम्॥”
अस्यां रतिकरणप्रकारमाह तत्रैव। २६।
“श्रीतुकारं सुखं पौड। गले हस्ते च सुखनम्।
क्षणे क्षणे स्तने हस्तं चित्रिणीरतिमादिशेत्॥”)
चित्रेशः, पुं, (चित्रा नक्षत्रविशेषस्तस्या ईशः
पतिः।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥
चित्रोक्तिः, स्त्री, (चित्रा आश्चर्यकरो उक्तिवर्णा।)
आकाशवाणी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आश्चर्य-
कथनश्च॥
चित्रौदनं, स्त्री, (चित्रमोदनम्।) विचित्राक्षम्।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम्॥
चित्रपुः, चि, हृदयालुः। इति भूरिप्रयोगः।
(चिन्तु ज्ञानमेव रूपं यस्य।) ज्ञानमयः। यथा।
चित्रपुं परमात्मनोति योगशास्त्रम्॥
चिन्ता, स्त्री, (चिन्तनमिति। चित्ति चिन्तायाम् +
“चिन्तिपूजकथिक्नुश्चिन्तश्च॥” ३। ३। १०५।
इति अङ्।) चिन्तना। चिन्तनम्। तत्पर्यायः।
स्मृतिः २ आधानम् ३। इत्यमरः। १। ७। २६॥
आधा ४ ध्यानम् ५ चिन्तितः ६। इति शब्द-
रत्नावली॥ चिन्तिया ७। इति रभसः॥ (यथाह
कश्चित्।

चिपिटः

“चिन्ता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता नाम गरीयसी ।
चिन्ता दृष्टि निर्जीवं चिन्ता हि जीवितमथा ॥”
दर्शनसम्भोगयोः प्रकारभावना । इति रस-
मञ्जरी ॥ (सा च अभिचारिभावविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १७० । [ज्ञात् ॥”)
“ध्यानं चिन्ता चिन्तागमिः शून्यताश्वासताप-
चिन्तामणिः, पुं, (चिन्तायां सर्वकामप्रदो मणि-
रिव । शाकपार्थिवादिवत् समासः । यद्वा,
चिन्तया ध्यानधारणादिना मण्यते आहूयते
इति । मण्य + इण् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चिन्ता एव मणिरिव यस्य । चिन्ता-
शीलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) बुद्धविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मणिविशेषः । यथा, भट्टिः ।
“सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थ-
चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ॥”
स्यर्शमणिः । तथा च ।
“यथा चिन्तामणिं सृष्ट्वा लौहं काञ्चनतां भजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥
(अन्वविशेषः । यथा, नकुलज्ञताम्बुचिकित्-
सिन्ते । ४ । १६ ।
“कण्ठे यस्य महावर्षं एकोऽन्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविद्विद्धिदः ॥”
चिन्तावेष्टम्, [न] स्त्री, (चिन्ताया मन्त्रणादेर्वेष्ट
गृहम् ।) मन्त्रणागृहम् । तत्पर्यायः । दार्व-
टम् २ । इति हारावली । १६८ ॥
चिन्तिङी, स्त्री, (तिन्तिङी । एधोदरादित्वात्
तस्य चत्वम् ।) तिन्तिङी । इति द्विरूपकोषः ॥
इति कश्चित् ॥
चिन्तितं, त्रि, (चित् + कर्मणि क्तः ।) छत-
चिन्तनम् । यथा,—
“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ॥”
इत्युद्धटः ॥
कर्मेरि क्ते चिन्तायुक्तः । भाये क्ते चिन्ता ॥
चिन्तितः, स्त्री, (चिन्ता + भावे क्तिच् इट् च ।)
चिन्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
चिन्तिया, स्त्री, चिन्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिन्तः, पुं, शब्दविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिन्ता इति भाषा ॥ (चीनशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञातयः ॥)
चिपिटः, पुं, (चयतीति । चि + बाहुलकात्
पिटच् स च कित् ।) भक्ष्यद्रव्यविशेषः । चिङ् ।
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पृथुकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ चिपिटकः ३ । इत्यमरः ॥
चिपुटः ४ । इति भरतः ॥ धान्यचमसः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिपीटकः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । गुदत्वम् ।
क्षिप्रत्वम् । हृङ्गत्वम् । कफवर्द्धकत्वम् ॥ चीर-
युक्तस्य तस्य गुणः । बलकारित्वम् । वायुनाशित्व-
त्वम् । मलभेदकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
हृङ्गत्वम् । वृथत्वम् । तस्य लक्षणं यथा,
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

चिपः

“शालयः सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटितास्ततः ।
कुडिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥”
“शालेया यावनालाद्याश्चिपिटाः पृष्टिवर्द्धनाः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य भक्ष्यविधिविधेयौ यथा,—
“द्विःस्त्रिममत्रं पृथुकं सुहृदं देशविशेषके ।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यश्च यतीनाश्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
(नि नता नासिका विद्यतेऽस्य । “इन्चपिटच्-
चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इति पिटच्-
प्रकृतेश्चिरादेश्च । नतनासिके चि । यथा,
विश्वकर्म्मप्रकाशे । १३ । २ ।
“दिग्वक्त्रं चिपिटश्चैव यज्जर्णं सुरजन्तया ॥”
इत्यस्य फलमाह तत्रैव । ५ म श्लोके ।
“तुङ्गहीनश्च चिपिटं यज्जन्तानर्थदर्शनम् ॥”
चिपिटकारसुखादौ च । यथा, काशीखण्डे ।
३७ । १४ ।
“वक्तो ब्रह्मश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभङ्गकः ॥”
“चिपिटः चिपिटकाकारः ॥” इति तट्टीका ॥
चिपिटकः, पुं, (चिपिट + स्वार्थे कन् ।) चिपिटः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ (स्त्रियां टाप् । नत-
नासिका ॥)
चिपिटा, स्त्री, गुच्छाक्षिनीलणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चिपिटा चिपिटाकारा इति ।
चिपिट + टाप् । चिपिटमूर्तिः । यथा, काशी-
खण्डे । ३७ । १६ । “चिपिटाभिर्भवेद्दासी ॥”
चिपुटः, पुं, (चिपिट + एधोदरादित्वात् साधुः ।)
चिपिटकः । इति भरतधृतवद्रकोषः ॥
चिप्यः, पुं, (चिक्रति पीडयति अङ्गुलिमिति । चिक्र
+ अच् । निपातनात् क्स्थाने प्यागमे साधुः ।)
नखरोगविशेषः । आङ्गुलहाडा इति भाषा ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।
करोति दाहपाकौ च तं आधिं चिप्यमादिशेत् ॥”
अथ कुनखस्य लक्षणमाह ।
“अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूचोऽसितः खरः ।
भवेत्तं कुनखं विदात् कुशीरं वा विधानतः ॥”
अथ तयोश्चिकित्सा ।
“चिप्यं रुधिरमोक्षेण शोधनेनाप्युपाचरेत् ४
गतोऽप्याण्मथेनस्तु सेचयेदुष्णवारिणा ।
शस्त्रेणापि यथायोग्यमुच्छिद्य स्रावयेत्ततः ॥
ब्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ।
खरसेन हरिद्रायाः पात्रे ल्वायसेऽभयाम् ॥
दृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिम्पेच्चिप्यं पुनः पुनः ।
काष्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितः ॥
अङ्गुलीवेधकः पुंसां ध्रुवमाशु प्रशाम्यति ।
श्लेष्मविद्रधिकल्पेन कुनखं ससुपाचरेत् ॥
नखकोटिप्रविष्टेन दृक्कणेन प्रशाम्यति ।
कुनखश्चेत्तदा शूलः सज्जिते भ्रवतेऽपि च ॥”
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे ४४९ भागः ॥
(लक्षणान्तरमस्य यथा,—

चिरगटी

“कुर्व्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसं सवन्तु
चिप्यमन्तरोगश्च विदादुपनखश्च तम् ॥”
इति वाभटेनोत्तरस्थाने ३१ अध्याये चर-
चिकित्सास्य यथा,—
“चिप्यं सुहृदा जितोद्भावं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा
इत्युत्तरस्थाने द्वात्रिंशोऽध्याये वाभटेन चोक्तम् ।
चिमिः, पुं, (चिनोति सञ्चिनोति मनुष्यकानि
वाक्यानीति । चि + बाहुलकात् मिक् ।) न
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
चिमिकः, पुं, (चिमि + स्वार्थे कन् ।) मुकपक्षी
इति शब्दरत्नावली ॥
चिरं, अ, (चि + बाहुलकात् रक् ।) शी-
कालः । तत्पर्यायः । चिरायत् चिररात्राय
चिरस्य ४ । इत्यमरः ॥ चिरेण ५ चिरात् ।
चिरे ७ । इति भरतः ॥ चिरतः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
“नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥)
चिरकारी, [न] त्रि, (चिरं व्याप्य करोतीति
ह्र + णिनिः ।) चिरक्रियः । (यथा, महाभारते
१२ । २६४ । ३ ।
“चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ॥”
गौतमस्य पुत्रभेदः । अस्य निरुक्तादिकं यदुक्तं
महाभारते । १२ । २६५ । ४-५ ।
“चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् पुनः ।
चिरेण सर्वकार्याणि विन्वव्यार्णान् प्रपद्यते ।
चिरं सञ्चिन्तयत्यर्थाञ्चिरं जायत चिरं सपत्नः ।
चिरं कार्याभिपत्तिञ्च चिरकारी तयोद्यते ॥”
चिरकालः, पुं, (चिरः काल इति कर्मधारयः ।)
दीर्घकालः । तत्पर्यायः । दीर्घरात्रम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरक्रियः, त्रि, (चिरं व्याप्य क्रिया यस्य ।)
चिरकालेन क्रियाकारकः । तत्पर्यायः । दीर्घ-
स्त्वः । इत्यमरः । २ । १ । १७ ॥
चिरजीवकः, पुं, (चिरं जीवतीति । जीव + सुण् ।)
जीवकवृक्षः । इति जटाधरः ॥
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति मेदिनी ।
जीवकवृक्षः । शास्त्रलिङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मार्कण्डेयः । अन्वत्यामा । रत्न ।
यासः । हनूमान् । विभीषणः । ह्यपः । पर-
रामः । इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥ बहुकालजीवि-
त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । १ ।
१ । ३६ ।
“अथ राक्षी बभूवैव वृहस्य चिरजीविनः ॥”
चिरजीवी, [न] पुं, (चिरं जीवतीति । जीव +
णिनिः ।) विष्णुः । काकः । इति वै-
चन्द्रः । ४ । ३८ ॥ जीवकवृक्षः । शास्त्र-
लिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरजीवित्रि चि ।
चिरगटी, स्त्री, (चिरात् चिरेण वा चरति
पिष्टगृहादिति । अट् + अच् । “वयसि प्रथमे ॥”
४ । १ । २० । इति ङीप् । ततः एधोदरात्
साधुः ।) सवासिनी । ऊर्णा अङ्गुला वा चि-

चिरसू

हस्तिता कथा । द्वितीयवयाः स्त्री । सा च
वती । इति भरतधृतवदः हेमचन्द्रः ॥
चित्तः, पुं, (चिरं चिरात् वा चिरावधीत्यर्थः
चित्तः १) वृत्तविशेषः । चिरता इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । चिरातित्तः २ तित्तकः ३ अनाथ-
तित्तकः ४ किरातित्तः ५ भूनिम्नः ६ किरा-
तकः ७ सुतित्तकः ८ इति शब्दरत्नावली ॥
भूनिम्नशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥
चिरः, त्रि, (चिर + "चिरपवत्परारिभ्यस्तो
त्तयः" ४ । ३ । २३ । छत्रस्य वार्तिकोक्त्या
प्रत्ययः १) पुरातनः । चिरकाजोत्पन्नः । इति
भट्टाधरः ॥
चिरः, त्रि, (चिरं भव इति । "सायं चिर-
मिति" ४ । ३ । २३ । इति टुण्णुत् च । निपा-
तनात् साधुः १) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८० । "अयमस्माकं चिर-
मनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहृतप्रवेशः" ॥
४, सुनिविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । ४ ।
१ । १०५ । इत्यस्य वार्तिके । "ब्राह्मणेषु पुरा-
क्षेण चिरमनेन सुनिना ॥")
पाकी, [न] पुं, (चिरेण पाकीरुष्यस्य ।
गक + इनिः १) कपित्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्यः, पुं, (चिराणि पुष्याणि यस्य १) वक्रज-
श्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिरः, य, (चि + रसक् ।) चिरार्थम् । दीर्घ-
ज्ञानार्थम् । तत्पर्यायः । चिराय २ चिर-
प्राय ३ चिरस्य ४ चिरात् ५ चिरेण ६ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १ । ६८ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ६२ ।
"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ॥")
मेही, [न] पुं, स्त्री, (चिरेण मेहतीति । मिह
+ णिनिः १) गर्हभः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ । २२ ॥
भणः, पुं, (चिरं भणति क्रोशतीति । चिरं
+ भण + अच् ।) चिह्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजं, स्त्री, (चिरा राजिरिति योगविभागात्
पञ्च समासे ।) दीर्घकालः । इति हलायुधः ॥
यथा, महाभारते । १ । १ । ६८ । ३ ।
चिरराजोविताः स्नेह ब्राह्मणस्य निवेशने ॥")
राजाय, य, (चिरराजं अयते इति । अय +
"कर्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) दीर्घकालः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १४ । ४ ॥ (यथा, गनुः । ३ । २ । ६६ ।
"विर्यचिरराजाय यज्ञानन्धाय कल्पते ।
पटभ्यो विधिवद्भक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥")
चित्तः, पुं, (चिरं चित्तं आच्छादयति पञ्च-
शब्दादिभिरिति । चित्त आच्छादने + वः ।)
रञ्जितः । इत्यमरः । २ । १ । ४७ ॥ (यथा, —
चिरचित्तोऽधिको दन्ती चित्तको ह्यमारकः ।
भपोत्पन्नकङ्कानां पुरीषाणि च दावयम् ॥"
इति सुश्रुते छत्रस्थाने षट्त्रिंशोऽध्याये ॥)
चिता, स्त्री, (चिरं चिता या सा ।) चिर-
चिता गनी । केकेन गाह इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वखयनी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥

चिरेख

चिरस्थायी, [न] त्रि, (चिरं तिष्ठतीति । स्था +
चिनिः ।) बहुकालस्थाता ॥
चिरस्य, य, (चिरमस्यते इति । अस्य + यत् ।
शकन्वादित्वात् साधुः ।) दीर्घकालः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ११ । (यथा, हरिवंशे । १२ । ६ । २३ ।
"चिरस्य खलु क्षण्येन संसृतोऽस्मि महात्मना ॥")
चिराटिका, स्त्री, (चिरं अटतीति । अट + क्तुञ्
कापि अत इत्यच् ।) अतपुनर्नवा । इति रत्न-
माला ॥ पाताङ्गी इति भाषा ॥ यथा, वैद्यके ।
"गोमूत्रशुद्धस्य पुरातनस्य
यद्वायसस्तानि चिराटिकायाः ॥"
चिरात्, य, (चिरं अततीति । अत् + क्तिप्)
दीर्घकालः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १ । २६ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७८ । "भो भगिनीसुत !
किमितिचिराद्दुष्टोऽसि ॥")
चिरात्, पुं, (चिरं चिरेण वा अत्ति । अट् + क्तिप् ।)
गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरातित्तः, पुं, (चिरं आतित्तः ।) चिरतित्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
चिराय, य, (चिरं अयते । अय + अच् ।) दीर्घ-
कालः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १ । २६ ॥ (यथा,
महाभारते । २३ । ६४ । १० ।
"पुरा धर्म्मो वर्णते नेह यावत्
तावद्गच्छामः सुरलोकं चिराय ॥")
चिरायुः, [स्] पुं, (चिरमायुषस्य ।) देवता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिरजीविनि चि । यथा,
"भवति यदि मनुष्यो गुल्मधीर्नचिरायुः ॥"
इत्यागमः ॥
(यथा च पञ्चतन्त्रे । ५ । ३४ ।
"यदि विस्तरविस्तीर्णं तदभवेन्न चिरायुषम् ॥")
चिरि, र न द्विसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-
परं-सकं-सेट् ।) रेफोपधः । र वैदिकः । न,
चिरिखीति । इति दुर्गादासः ॥
चिरिः, पुं, (चिनोति मनुष्यवद्वाक्यादिकम् ।
चि + रिक् ।) शुकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चिरिण्टी, स्त्री, (चिरण्टी + एष्टोदरात् साधुः ।)
ऊफा अनूफा वा पिष्टशब्दस्थिता कथा । तत्-
पर्यायः । खवासिनी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
चिरिण्टी ३ सुवासिनी ४ । इति भरतः ॥
द्वितीयवयाः स्त्री । युवती । इति मेदिनी ॥
चिरिविखः, पुं, (चिरिविखः । एष्टोदरादित्वात्
साधुः ।) चिरिविखः । करञ्जश्वः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
चिर, स्त्री, (चिन् चयने + क्तिप् । चि चयनं
ग्रहणमित्यर्थः रातीति । रा + ऋगयादयश्चेति
कः । बाहुसन्निवलयमाश्रित्येव ग्रहणक्रियासम्भ-
वात् तथात्वम् ।) बाहुसन्निः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
चिरे, य, चिरम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुक्कटः ॥
चिरेख, य, चिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६४ ।

चिखः

"भावावबोधकपुत्रा इधितेव राधौ
निद्रा चिरेख नयनाभिसुखी बभूव ॥")
चिर्भेटी, स्त्री, (चिरेख भटतीति । भट + अच् ।
गौरादित्वात् स्त्री । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ । ५५ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । १ । ६७ । "अहो अविवेकोऽस्मद्भूपतेर्यः
पुरीषोत्सर्गमाचरं चिर्भेटीभचखं करोति ॥")
चिर्भेटा, स्त्री, कर्कटीभेदः । चिर्भेडा इति
वेणसेह इति च देशान्तरीयभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । सुचिन्ना २ चिन्नाफला ३ खेच
चिर्भेटा ४ पाखुफला ५ पथा ६ रोचन-
फला ७ चिर्भेटिका ८ कर्कचिर्भेटा ९ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ चिर्भेटम् १० घेनुदुग्धम् ११
गोरक्षकर्कटी १२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
रूक्षत्वम् । गुदत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । अशु-
ष्यत्वम् । ग्राहित्वम् । विष्टम्भित्वम् ॥ पक्षाया
अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ गौडत्वम् । दीपनत्वम् ॥
बालाया अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । किष्किदन्-
त्वम् । मुष्कायास्तस्या गुणाः । श्लेष्मवातावृत्ति-
जाघनाश्रित्वम् । रोचनत्वम् । दीपनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (क्षचित् पुल्लिङ्गेपि उच्यते ॥)
चिख, श्र वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) वासः परिधानम् । श्र, चिखति
वस्त्रं लोकः परिदधातीत्यर्थः । चिखिता । इति
दुर्गादासः ॥
चिखमौलिका, स्त्री, (चिरं मीलतीति । मील
सङ्कोचे + क्तुल् । ततश्चापि अत इत्यम् । रस्य
लत्वे साधुः ।) कच्छीभेदः । खटोतः । विद्युत् ।
इति मेदिनी । के, २२८ ॥
चिखिचिमः, पुं, (चिरिं चिर्सा चिनोतीति । चिरि
+ चि + मक् । रस्य लत्वम् ।) मत्स्यविशेषः ।
बालियागडक इति ख्यातः । इच्छाक इत्येके ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । नलमीनः २ । इत्य-
मरः । १ । १० । १८ ॥ तलमीनः ३ चिली-
चिमिः ४ चिलीचिमः ५ चिलिचिमः ६ चिलि-
चीमः ७ चिलीमः ८ चिलिमीनकः ९ चिलि-
चीमिः ११ कवलः १२ विलोटकः १२ । इति
भरतधृतकोषान्तरम् ॥ चिखो इति ख्यातो
मत्स्यः । तस्य गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
अनभिष्यन्दित्वम् । वायुकारित्वम् । कफनाश्रि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
चिख, श्रेयिलो । हावस्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वां-परं-सकं-सेट् ।) इस्वी जङ्घ्यान्तः ।
चिखति चिचिखति । इति दुर्गादासः ॥
चिखः, पुं, (चिखति हावभावेन उडुीयते इति ।
चिख + अच् ।) पश्चिमविशेषः । चिख् इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । आतापी २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २१ ॥ शङ्खनिः ३ आतापी ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ खम्भान्तः ५ कच्छनीडकः चिर-
म्भयः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, विष्णु-
धर्म्मोत्तरे ।

चिह्न

“गुप्तः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिह्नश्च चर्मचिह्नश्च भासः पाखर एव च ॥”
किन्ने चक्षुषी अस्य । “किन्नेस्य चिह्नपिल्ल
लक्ष्मस्य चक्षुषी ॥” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्ति
इति चिलादेशो लप्रत्ययश्च ।) किन्नेचक्षुः ।
किन्नेत्रयुक्ते चि । इति मेदिनी । ने, १६ ॥
चिह्नका, स्त्री, (चिह्न इव कायतीति । कै+कः ।)
भिक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिह्नभक्ष्या, स्त्री, (चिह्नस्य भक्ष्या भक्षणीया ।)
हृद्विलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नभः, पुं, (प्रसह्य हारकत्वात् चिह्न इव आभा-
तीति । आ+भा+कः ।) प्रसह्यचौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हातश्चै चङ् इति गौडिकाटा
इति च भाषा ॥
चिह्नी, स्त्री, (चिह्नति हाव करोति चिह्नतेऽनेन
वा । चिह्न+इन् । ततो वा डीप् ।) लोभः ।
पत्रशाकभेदः । तत्पर्यायः । चिह्निका २ डुली ३
अग्रलोहिता ४ नटुपत्री ५ चारदला ६ चार-
पत्रा ७ वास्तुकी ८ मङ्गला ९ गौडवास्तुकः १० ।
(यथा, सुश्रुते रुद्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“सतीनो वास्तुकश्च चिह्नी मूलकपोतिकाः ।
मण्डकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गं प्रशस्यते ॥”)
अस्य गुणाः । वास्तुकतुल्यत्वम् । चारत्वम् ।
श्लेष्मपित्तप्रमेहस्रजलक्षणाश्लत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रक्षिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
“तद्विह्वलि तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दृष्टमेऽध्याये ॥
भिक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥
चिविः, पुं, (चीयते आदराय गृह्यते इति । चीव
ग्रहणे + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां ४।११७ ।
इति इन् । एषोदरादित्वात् इञ् ।) चिबुकम् ।
इति ञटाधरः ॥
चिविटः, पुं, (चिपिटः निपातनात् पत्य वः ।)
चिपिटः । इत्यमरटीका ॥
चिविह्निका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तदला २ क्षुद्रघोली ३ मधुमालपत्रिका ४ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । जीर्ण-
न्वरे अतिहितत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
चिबुः, पुं, (चीयते आदरादर्थं गृह्यतेऽसौ । चीव
+ “नृगयाद्यञ्च ।” उणां १।३८ । इति
कुप्रत्ययेन साधुः ।) चिबुकम् । इति भरतः ॥
चिबुकं, स्त्री, (चिबु+कार्थे कन् । अभिधात्वात्
स्त्रीत्वम् ।) अधराधोभागः । इत्यमरः । २ ।
६ । ६० ॥ घुँति इति दाङ् इति च भाषा ॥
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४६ ।
“उत्तमप्र चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥”)
चिबुकः, पुं, (चिबुरिव कायतीति । कै+कः ।)
सुषुम्नश्चक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चिह्न, लक्षणे । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।)
सौत्रश्रुदारिरिति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

चोनकः

चिह्नं, स्त्री, (चिह्नतेऽनेनेति । चिह्न लक्षणे + करणे
घञ् ।) चिह्नते येन तत् । चिना इति दाग् इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कलङ्कः २ अङ्कः ३
लाङ्कनम् ४ लक्ष्मणम् ५ लिङ्गम् ६ । इत्य-
मरः । १।३।१७ ॥ लक्ष्मणः ८ । इति भरतः ॥
अभिज्ञानम् ९ । इति ञटाधरः ॥ (यथा,
० भागवते । ४ । १५ । ६ ।
“वैश्वस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्नं गदाभृतः ।
पादयोररविन्दश्च तं वै मेने हरेः कलाम् ॥”)
पताका । इति मेदिनी । ने, ४ ॥
चिह्नकारी, [न्] त्रि, (चिह्नं करोतीति । ल+
णिनिः ।) चोरदर्शनः । विघाती । इति विश्वः ॥
चिह्नधारिणी, स्त्री, (चिह्नं धरति धारयतीति वा ।
धृ+णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
चिह्नितः, त्रि, चिह्न + कर्मणि क्तः । चिह्नयुक्तः ।
अङ्कितः । लक्षितः । (यथा, मनुः । १०।५५ ।
“दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्नितराजशासनेः ॥”)
चीक, कि मर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे
भां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चीकयति चीकति ।
मर्शनं स्यर्शः । तथा च । चन्द्रावतीतरङ्गा-
दाक्षीकयन्ति च यद्वपुर्निति हलायुधः । वायवः
क्षुश्रुतीर्थः । भट्टमल्लस्तु मर्शण इति रुद्रन्य-
यमर्थं पठित्वा चमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥
चीडा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । चीडागन्ध इति
ख्याता । तत्पर्यायः । दारुगन्धा २ गन्ध-
बधूः ३ गन्धमादनी ४ तरुणी ५ तारा ६ भूत-
मारी ७ मङ्गला ८ कपटिनी ९ ग्रहभीति-
जित् १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कास-
कफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । अत्यन्तसेवनात्
पित्तदोषभ्रमापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनं, स्त्री, (चिनोति कौत्सार्थिकमिति । चि+
बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) पताका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सीसकम् । इति रत्नमाला ॥
चीनः, पुं, (चीयते सञ्चीयते वृषलत्वादितोषो
यत्र । चि+बाहुलकात् नक् दीर्घश्च ।) देश-
विशेषः । चीना इति भाषा ॥ यथा,—
“काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपास्तु पश्चिमे ।
भोटान्तदेशो देवेशि । मानसेशाश्च दक्षिणे ।
मानसेशाश्च पूर्व्वे चीनदेशः प्रकीर्णितः ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥
(तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च बहुवचनान्तः । यथा,
महाभारते । २।२६।६ । [२भवत् ॥”)
“स किरातेश्च चीनेश्च वृतः प्राग्ज्योतिषो-
अंशुकविशेषः । (यथा, शकुन्तलायां १ माङ्के ।
“चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं गीयमानस्य ॥”)
क्रीडिभेदः । तन्तुः । नृगविशेषः । इति
मेदिनी । ने, ४ ॥
चीनकः, पुं, (चीन एव । चीन+कार्थे कन् ।)
धान्यविशेषः । चीना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
काककङ्कः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २१ ।

चीरं

“प्रियङ्गवो ह्यदाराश्च कोरदूवाः सचीनकाः ।
अस्य गुणाः । श्लेष्मण्यत्वम् । वायुवर्धक
पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रुचत्वञ्च । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ चीनकपूरः । इति रा-
निर्घण्टः ॥ (चीनदेशवासिषु बहुवचनान्त
यथा, महाभारते । ८ । ८ । १६ ।
“सुखानङ्गाश्च वादांश्च निवधाम् पुङ्गुचीनकात्
चीनकपूरः, पुं, (चीननामकः कपूरः ।) क
विशेषः । चीनकपूर इति देशान्तरीयभाषा
तत्पर्यायः । चीनकः २ लज्जिमः ३ धव
पटुः ५ मेघसारः ६ तुषारः ७ द्वीपकपूरश्च
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण
इवच्छीतत्वम् । कफकण्ठदोषक्रिमिनाशित्व
मेथ्यत्वम् । पावनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
चीनजं, स्त्री, (चीने चीनदेशे जायते इति ।
+ङः ।) लोहम् । तन्तु तीक्ष्णलोहम् । १
राजनिर्घण्टः ॥
चीनपिष्टं, स्त्री, (चीनस्य सीसकस्य पिष्टं इ
पेय्यं वस्तु चूर्णमित्यर्थः ।) सिन्दूरम् । १
हेमचन्द्रः ॥ सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः
(यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ८५ ।
“चीनपिष्टमयो लोकशारण्येकमयी च भः ॥”
चीनवङ्गं, स्त्री, (चीनभवं वङ्गम् ।) सीसक
इति राजनिर्घण्टः ॥
चीनाकः, पुं, (चीनं चीनाकारमकतीति । च
+ अण् ।) कपूरविशेषः । तद्गुणाः । यथा
भावप्रकाशे ।
“चीनाकसंज्ञः कपूरः कफक्षयकरः सुतः ।
कुष्ठकण्डवमिहृरस्तथा तिक्तारसश्च सः ॥”
चीनाकर्कटी, स्त्री, (चीनमिव स्वादुः कर्कटी । त
एषोदरात् साधुः ।) कर्कटीप्रभेदः । सा
चित्रकूटदेशे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । रा
कर्कटी २ सुदीर्घा ३ राजफला ४ नागा
कुलकर्कटी ५ । अस्या गुणाः । रुच्यत्व
श्लेष्मण्यत्वम् । पित्तदाहश्लेष्मनाशित्वम् । म
रत्वम् । हृत्पित्तत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति रा
निर्घण्टः ॥
चीभ, ऋ ङ कर्त्वे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा
आत्मं-सकं-सेट् ।) कर्त्वाः प्रशंस । ऋ, स्त्री
चीभत् । ङ, चीभते गुणिनं गुणी ओष्ठा
कारादिरयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
चीय, ऋ ञ संज्ञत्यादानयोः । (भां-उभं-स
सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अचिचीयत् ।
चीयति चीयते । इति दुर्गादासः ॥
चीरं, स्त्री, (चिनोति आट्ट्योति वृषं कटिदेश
दिकं वा । चि+ “शुचिचिमीर्णा दीर्घश्च ।
उणां २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च ।) इ
त्वक् । (यथा, रामायणे । ५ । ११ । २१ ।
“प्रागेव तु महाबुद्धिः सौमित्रिर्भाट्टवत्तलः ।
पूर्व्वजस्यानुयात्रार्थं इमचीरैरलङ्कृतः ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । इति सुभूतिः । इति शिवादि
संग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । १।१।१५।

चीवरं

“चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिर्चा
नेवाङ्गुपाः परभृतः सरितोऽप्यशुच्यन् ॥”)
गोक्षनः । वस्त्रभेदः । (यथा, मनुः ११११०१।
“चीरवासा द्विजोऽरथ्ये चरेद्ब्रह्महृद्यो ब्रतम् ॥”)
रेखाभेदः । लेखनभेदः । इति मेदिनी ॥ चूडा ।
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४६ ।
“सुव्रवज्जर्जरीभृता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव युदस्तानि रेकुस्तत्र महावने ॥”)
शैवकम् । इति हेमचन्द्रः ॥
रिक्तः, पुं, (चीर + संज्ञायाम् कन्) विक्रिया-
लेखः । विकारलेखनम् । इति विश्वः ॥ (स्वार्थ-
कृति चीरशब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
रिपत्रिका, स्त्री, (चीरमिव पत्रमस्य । ततः
कन् टापि अत इत्वच् ।) चक्षुःश्राकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रिपर्णः, पुं, (चीरमिव पर्णमस्य ।) शालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्य शालशब्दे
विज्ञेया ॥)
रिः, स्त्री, (चि + बाहुलकात् क्रिः दीर्घश्च ।)
नेत्राशुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रिरिका, स्त्री, (चीरीति क्त्वा कायति शब्दायते
इति । कै + कः ।) भिक्षुः । इति हेमचन्द्रः ॥
रिरितच्छेदा, स्त्री, (चीरितः चीरमिव जात-
च्छेदः पत्रं यस्याः ।) पालङ्गश्राकम् । इति
भावप्रकाशः ॥
रीरी, स्त्री, (चीरि + “क्षटिकारादिति ।”
वा ङीष् ।) कच्छाटिका । भिक्षुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
रीरकं, स्त्री, (ची इति क्त्वा रौति । रु + क्रिप् ।
चीरभिक्षुपतङ्गः स इव इति इवार्थे कन् ।)
फलविशेषः । चँ उर इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
रुचिदाहकफपित्तकारित्वम् । अम्बत्वश्च । इति
राजवल्लभः ॥
रीर्ण, त्रि, (चर + नक् । ष्टोदरात् साधुः ।) शरील-
नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रीर्णपर्णः, पुं, (चीर्णं विदीर्णं पर्णमस्य ।) निम्ब-
वृक्षः । खर्जूरवृक्षः । इति मेदिनी ॥
रीलिका, स्त्री, (चीरिका + रस्य लत्वे साधुः ।)
चीरिका । भिक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
रीलिका, स्त्री, (चीलिका + ष्टोदरात् साधुः ।
चीरिति शब्देन लक्ष्यते इति । लञ् + घञ् । ततः
ष्टोदरादित्वात् साधुः इति वा ।) भिक्षुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
रीव, ऋ अ ग्रहणे । संवृतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अचिचीवत् ।
अ, चीवति चीवते वल्कलं भिक्षुः । यद्वाति
परिदधाति वेद्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
रीव, क दीर्घः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, चीवयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
रीवरं, स्त्री, (चीयते तन्मुसन्तानेरिति । चि +
“चित्तरच्छत्तरधीवरेति ।” उर्णा । ३ । १ ।

चुक्रः

इति व्वरच् । निपातनात् घातोर्दीर्घत्वे साधुः ।
भिक्षुवल्कम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ६२ । १२ ।
“अनभिरनिकेतस्याप्यगोचरगो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्पावदिव्हेष चीवरम् ॥”)
चीवरी, [न्] पुं, (चीवरं अस्वस्येति । इतिः ।)
बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक्र, क अर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः पञ्चमस्वरमध्यः ।
अर्त्तः पीडनम् । क, चुक्रयति श्चञ् म्रूरः ।
इति दुर्गादासः ॥
चुक्कारः, पुं, (चुक्र + भावे अच् । चुक्रं पीडनं
आराति सम्यक् ददातीति । सिंहनादश्रवणेन
भीरुणा भयजनकत्वात्तथात्वम् । आ + रा +
कः ।) सिंहनादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुक्रं, स्त्री, (चकते ल्यत्यनेन इति । चक + “चकि-
रथोरुषोपधायाः ।” उर्णा । २ । १४ । इति
रक् उपधाया उच्च ।) अम्बद्रव्यविशेषः । महादा
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । तिमिङ्गीकम् २
वृक्षान्मम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ चुक्र-
कम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ महान्मम् ५ ।
इति जटाधरः ॥ (अम्बद्रव्यकम् ६ । इति भाव-
प्रकाशः । १ । १२ ॥) पत्रश्राकविशेषः । चुक्र इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । चुक्रवास्तुकम् २ लिङ्ग-
चम् ३ अम्बवास्तुकम् ४ दलान्मम् ५ अम्ब-
श्राकाख्यम् ६ अम्बादि ७ हिलमोचिका ८ ।
अस्य गुणाः । अम्बपत्रत्वम् । लघुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातगुल्मनाशत्वम् । रुच्यभीषत्पित्त-
कारित्वम् । पथ्यत्वम् । तत्पर्यायगुणाः ।
“चुक्रिया स्यात्तु पत्रान्ना रोचनी श्रतवेधिनी ।
चुक्रा लम्बतरा स्वाह्वी वातघ्नी कफपित्तहृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“चुक्रमत्यम्बतृष्णश्च दीपनं पाचनं परम् ।
शूलगुल्मविवन्धामवातश्लेष्महरं परम् ॥
वमिहृष्यास्यवैरस्यहृत्पीडावद्भिमान्यहृत् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम् ॥)
काञ्चिकप्रभेदः । तत्पर्यायः । सहस्रवेधम् २
रसान्मम् ३ चुक्रवेधकम् ४ श्राकान्मभेदनम् ५
चन्द्रम् ६ अम्बसारम् ७ चुक्रिका ८ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । अम्बत्वम् । स्वादुत्वम् ।
कफपित्तनासिकारोगदुर्गन्धशिरोरोगनाशत्वश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सन्धानविशेषः । यथा,
“यम्बस्वादिशुचां भाष्ये सगुडचौद्रकाञ्चिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्यं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥
द्विगुणं गुडमभारनालमस्तु क्रमादिह ॥”
इति परिभाषा ॥
(अस्य लक्षणं यथा,—
“विनष्टे संक्षिप्तो यस्तु तच्चुक्रमभिधीयते ॥”
इति श्राङ्गधरे मध्याख्ये दशमेऽध्याये ॥)
चुक्रः, पुं, (चकते ल्यत्यनेनेति । चक + रक् उप-
धाया उच्च ।) अम्बः । अम्बवेतसः । इति विश्वः ॥

चुच्य

चुक्रकं, स्त्री, (चुक्र + संज्ञायाम् कन् ।) श्राक-
विशेषः । चुक्रपालङ्ग इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । दुर्णरत्वम् । भेदकत्वम् । वायुनाशित्वम् ।
पित्तकारित्वम् । गुदत्वश्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (चुक्रार्थे स्वार्थे कन् ॥)
चुक्रफलं, स्त्री, (चुक्रमेव फलं यस्य । चुक्रं फलति
वा । फल + अच् ।) वृक्षान्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृक्षान्मशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातयः ॥)
चुक्रा, स्त्री, (चुक्रः अम्बत्वं विद्यतेऽस्य इत्यच्
टाप् च ।) चाङ्गेरी । इति मेदिनी । रे, ३५ ॥
अम्बरञ् इति भाषा ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“चुक्रा लम्बतरा स्वाह्वी वातघ्नी कफपित्तहृत् ।
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तिमिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायाः भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अम्बिका चुक्रिकान्नी च चुक्रा दन्तश्रटापि च ।
अम्बा च विचिका चिच्चा तिमिङ्गीका च
तिमिङ्गी ॥”)
चुक्रान्मं, स्त्री, (चुक्रमिव अम्बम् । चुक्रमदन्तोऽत्र
इति वा ।) वृक्षान्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वृक्षान्मशब्दे विटतिरस्य ज्ञेया ॥)
चुक्रान्ना, स्त्री, (चुक्रमिव अम्बः अम्बत्वं विद्यते-
ऽस्याः । अच् टाप् च ।) अम्बलोष्णिका ।
चिच्चा । काञ्चिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चुक्रिका, स्त्री, (चुक्रो विद्यतेऽस्मिन् इति । ठन्
टाप् च ।) अम्बलोष्णिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४० ॥ (अस्याः पर्याया यथा, भावप्रकाशे ।
“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तश्रटाम्बलोष्णिका ।
अप्रमत्तकस्तु शफरी कुशली चान्मपञ्चकः ॥”)
कुचाङ्गेरी । इति रत्नमाला ॥ चुक्रपालङ्ग
इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
“चुक्रिका स्यात्तु पत्रान्ना रोचनी श्रतवेधिनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिमिङ्गी । तत्पर्याया यथा, तत्रैव ।
“अम्बिका चुक्रिकान्नी च चुक्रा दन्तश्रटापि च ॥
अम्बा च विचिका चिच्चा तिमिङ्गीका च
तिमिङ्गी ॥”)
चुचुकं, स्त्री, (चुचु इत्यथलशब्देन कायति पान-
काले इति । कै + कः ।) कुचायम् । तत्-
पर्यायः । चुचुकम् २ चुचुकम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुचाननम् ४ । पुंलिङ्गोऽपि । इति
रत्नकोषः ॥ स्तनशृङ्गम् ५ । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (द्वेषविशेषे तद्देशवासिषु च पुं । यथा,
महाभारते । १२ । २०७ । ४२ ।
“दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवराशुकाः ।
गुह्याः प्रलिप्ताः श्रवराश्चुक्रा मद्रकैः सह ॥”)
चुचुः, पुं, सुनिपद्यश्राकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चुचुत्तं, स्त्री, (चुचुक + ष्टोदरादित्वात् दीर्घः ।)
चुचुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
चुच्य, इति अभिवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अर्कं-सकं-सेट् ।) तालयवर्गाद्योपधः । पञ्च-

चुड

मखरी। ई, चुक्तः। यङ्यान्तोऽयमित्येके। अभिववः ज्ञानं मथ्यनं पीडनं सन्धानम्। इति दुर्गादासः ॥

चुचुः, पुं, कुक्कुन्दरिः। इति हारावली। ८३ ॥ (सङ्करजातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ४८। “भेदान्चुचुमङ्गामारण्यपशुहिंसनम् ॥” “चुचुर्मद्गुञ्जवेदेहकवन्दिस्त्रियोर्नाशयेन जातौ वीधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ आकरयोक्तप्रत्ययविशेषः। स तु प्रसिद्धार्थे भवति। यथा, विद्यायां विज्ञो विद्याचुचुः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्त्री, उद्भिन्नविशेषः। चेदुना इति लोके। नाङ्गीच-वत्। अस्या पर्याया गुणाश्च यथा,— “चिञ्चा चचुचुचुकी च दीर्घपञ्चा सतिक्तका। चुचुः श्रौता सरा तथा स्वाङ्गी दोषत्रयापहा। धातुपठिकारी ब्रह्मा मेधपिच्छिलका स्मृता ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ “सुवर्चलाया चुचुर्वा लौकिकाया रसैरपि ॥” इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥

चुचुरी, स्त्री, (चुचुरिव रातीति। रा+कः। स्त्रियां ङीप्।) तिमिङ्गीदूतम्। इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ काँइवीचिर खेला इति भाषा ॥

चुचुली, स्त्री, (चुचुरी। रस्य लत्वम्।) तिमि-ङ्गीकास्थिभिर्दूतक्रीडा। इति हारावली। ६२ ॥

चुट, तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्रां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। चोटति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

चुट, इ तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। तुच्छनमल्पीभावः। इ, चुटते नद्या ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

चुट, इ क छेदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, चुट-यति धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

चुट, क शि छेदे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-तुदां-च-परं-सकं-सेट्।) क, चोटयति। शि, चुटति अचुटीत्। इति दुर्गादासः ॥

चुट्ट, क तुच्छने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) टङ्ग्यान्तः। पञ्चमस्वरी। एकटकार इति रामः। तुच्छनमल्पीभावः। क, चुट्टयति नदी ग्रीष्मे। इति दुर्गादासः ॥

चुड, इ तौच्छे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट्।) इ, चुडते। तौच्छेऽमल्पी-भावः। इति दुर्गादासः ॥

चुड, इ क छिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इ क, चुडयति। इति दुर्गादा-दासः ॥

चुड, इ क रोषे। (चुरां-परं-अकं-सेट्।) इ क, चुडयति। इति दुर्गादासः ॥

चुड, इ उ रोषे। (भ्रां-आत्मं-अकं-सेट्।) इ, चुडते। उ, चुडते। इति दुर्गादासः ॥

चुड्ड, क्तौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अकं-सेट्।) टवर्गद्वितीयोपधः।

चुत्र

क्षिपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्नादौ हाव-करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-संलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुडुति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः ॥

चुण, शि छिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) शि, चुणति अचुणीत् चुणोण्। इति दुर्गादासः ॥

चुण्टा, स्त्री, (चुण्टातेऽसाविति। चुण्ट छेदे + घञ्। च्चत्तिकाखननेन जायमानत्वात्पात्वम्।) कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चुण्टी, स्त्री, कूपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपकूपम्। कूप समीपे खल्लजलाधारः। इति हेमचन्द्रः ॥

चुत, इर् चरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट्। अकं-इति केचित्।) इर्, अचुतत् अचोतीत्। चर इह आसेचनम्। चोतति घृतं वङ्गी यन्वा आसिञ्चतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

चुतः, पुं, (चोतति चरति मलशोणित्वादिर्यस्मात्। चुत + घञर्थे कः।) गुदहारम्। इति शब्द-रत्नावली ॥

चुतिः, स्त्री, (चोतति चरति मलशोणित्वादि-र्यस्याः। चुत + “सर्वधातुभ्य इन्।” उणां ४।१।७। इति इन्।) गुदहारम्। इति शब्द-रत्नावली ॥

चुद, क रुदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) रुदि प्रेरणे। क, चोदयति बाणं चापः। इति दुर्गादासः ॥

चुद्ड, क्तौ। हावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अकं-च-सेट्।) तवर्गद्वितीयोपधः। क्षिपि संयोगान्तलोपे चुड्। कातन्नादौ हाव-करण इत्येकोऽर्थो दृश्यते। अमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। इत्यमरः। भाव एवाल्प-संलक्ष्यविकारो हाव इष्यते। इति साहित्य-दर्पणम्। चुडुति कान्तायवा कान्तः। इति दुर्गादासः ॥

चुन्दी, स्त्री, (चोदयति प्रेरयति घटयतीत्यर्थः। नायकादौनिति। चुद + कः। निपातनात् शुभा-गमः। ततः स्त्रियां ङीप्।) कुट्टनी। इति हेमचन्द्रः। ३।१६७ ॥

चुप, ग्रनेर्गती। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट्।) चोपति खड्गः। चोपति दुष्टं राजा। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः ॥

चुव, इ कि चुम्बने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट्।) चुम्बनं सुखसंयोगः। इ, चुम्बते। कि, चुम्बयति चुम्बति कान्ताधरं कामी। प्रियासुखं किमुदयचुचुम्बे ॥ इति अतीहारे आत्मनेपदम्। इति दुर्गादासः ॥

चुवं, स्त्री, (चुम्बतेऽनेनाच्च वा। चुवि चुम्बने + “ञ्जेन्द्रायेति।” उणां। २।२८। इति रप्रत्ययो नकारलोपश्च।) वदनम्। इत्यु-यादिकोषः ॥

चुलुम्पः

चुम्बकः, पुं, (चुम्बति आकर्षति लौहमित्ये-चुम्ब + ञञ्।) कान्तलोहभेदः। तत्पुष्पकः। कान्तपाषाणः २ अयस्कान्तः ३ लोहकान्तश्च अस्य गुणाः। खेखनत्वम्। श्रौतत्वम्। मेतो विषगरापहत्वश्च। इति भावप्रकाशः। (विशेषे ऽस्य कान्तलोहशब्दे ज्ञेयः ॥) घटखोता लम्बनम्। इति मेदिनी। के, ८६ ॥

चुम्बकः, त्रि, (चुम्बतीति। चुम्ब + ञञ्।) पुन परः। धूर्तः। बहुग्रन्थैकदेशश्च। इति मेदिनी के, ८६ ॥

चुम्बनं, स्त्री, (चुव इ कि चुम्बने + भावे लुट्। सुखसंयोगः। चुमा इति भाषा। त स्थानानि यथा, कामशास्त्रे। “सुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयोरपि। गण्डे च कर्णयोश्चैव कचोरुभगम्बुद्धं। चुम्बनस्थानमित्युक्तं विश्वं कासुकैरिह ॥” चुर, कि स्त्रिये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्रां-परं-सकं-सेट्।) कि, चोरयति चोरं धनं चौरः। इति दुर्गादासः ॥

चुरा, स्त्री, (चुर + बाहुलकात् कः। स्त्रियां ङीप्।) चौर्यम्। इति शब्दरत्नावली ॥

चुरी, स्त्री, (चुर + कः। स्त्रियां ङीप्।) उ-कूपम्। कूपसमीपस्थाल्पजलाधारः। इति हेमचन्द्रः। ४।१५६ ॥

चुलुकं, स्त्री, (चोलयतीति। चुल + बाहुलकात् उकञ्।) माघमञ्जनजलम्। यथा। माघ-मञ्जनजलमाचामं तच्चुलुकमिति महोपनिषत्। चुलुकः, पुं, (चोलयति उन्नतो भवतीति। चु उन्नतौ + बाहुलकात् उकञ्।) घनपङ्कः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रवृत्तिः। भाण्डप्रभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥

चुलुकी, [न] पुं, (चुलुक ऊर्ध्वमितिर्विदते। चुलुक + इनिः।) शिशुमारारुतितमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वाभटे सूत्रस्थाने। ६।५। “चुलुकी नक्रमकरशिशुमारतिसिङ्गिला। राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहु ररुषा।”) चुलुम्प, लोपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट्।) अन्नःस्थलतीयमध्यः। पञ्चमस्व-रुद्यो। ओष्ठवर्गशेषोपधः। चुलुम्पति। यमात् चुलुम्पते इत्यादि। न तु नकारभावदुसार-पञ्चमाविति खरंसात्रप्रवृत्तित्वे यमादौ तलोप इति वाच्यम्। तर्हि नोपधस्यैव प्रवृत्तित्वेपि उमध्यपाठः कथमिति चेन्न। ते तु कस्त्विति उमध्या एवेति ज्ञापनाय उमध्याः प्रवृत्ताः। च तर्हि इदित् पाठेऽपीच्छिद्विति वाच्यम्। क्षिपि संयोगान्तलोपे इदित्पाठे चुलुम् चुलुम् लोपे चुलुम् इति भेदात्। एवं सर्वत्र। इति दुर्गादासः ॥

चुलुम्पः, पुं, (चुलुम्पते इति चुलुम्पमिति वा। चुलुम्प + भावे ञञ्।) बाललावनम्। इति जटाधरः ॥

चूडा

व्या. स्त्री, (पुत्रुम्यति चञ्चला भवतीति । पुत्रुम्य + अच् । स्त्रियां टाप् ।) ह्यगी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्री, [नृ] पुं, (पुत्रुम्यो लौल्यं चञ्चलता रथः । सोऽस्यास्तीति । इतिः ।) शिशु-
माराजितमत्स्यः । उत्पलमत्स्यः । इति
कचिन् । इति शब्दरत्नावली ॥

श्री, हावकती । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
परं-अकं-सेट् ।) पञ्चमखरी लङ्घान्तः । एको-
ऽर्थः । पुल्लि चारनयनाच्च सङ्घ प्रियेयेति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

श्री, पुं, लिङ्गचक्षुः । (लिङ्गे चक्षुषी अस्य ।
“चुल् च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता
लिङ्गस्य पुल्लिङ्गो लप्रत्ययश्च ।) तद्दुयुक्ते-
त्रि । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२५ ॥

श्री, स्त्री, (पुल्लि हावभावेन श्रीङ्गीति ।
पुल्ल + खल । गौरादित्वात् डीष् ।) शिशु-
मारः । कुलीभेदः । कुलविशेषः । इति मेदिनी
शब्दरत्नावली च ॥

श्री, स्त्री, (पुल्लान्ते प्रञ्चाल्यते अग्निरत्र ।
पुल्ल + “सर्वधातुभ्य इत् ।” उर्गा । ४ । ११७ ।
इति इत् । यद्वा, चुवते प्रेथ्यते अप्रियत्र ।
चुद् + बाहुलकात् लिक् ।) पाकार्थमभि-
स्थानम् । पुल्ल इति आखा इति च भाषा ॥
तत्प्रथयायः । अग्रमन्त्रम् २ उद्धानम् ३ अधि-
श्रयणी ४ अन्तिका ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
अल्लान्तम् ६ उद्धानम् ७ उद्धारम् ८ पुल्लि ९
आन्तिका १० । इति तट्टीका ॥ उद्धानिः ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्री, स्त्री, (पुल्लि + “हृदिकारादन्तः ।” ४ ।
१ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता वा डीष् ।)
पिता । उद्धानम् । इति मेदिनी । के, १७ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्चसना गृहस्यस्य पुल्लो पेशयुपस्करः ।
कण्ठनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥”)
तं. श्री पुं, वृत्तम् । तत्तु मांसपिण्डकविशेषः ॥
स्थालीभृष्टमांसम् । पनसादिफलस्यासारभागः ।
इति लिङ्गादिसंयच्छटीकायां भरतः ॥ भोता
इति स्थातः ॥

शुकं, श्री पुं, (चूयते पीयते इति । चूष पाने +
बाहुलकात् उक् । घञ् चल्च ।) चुचुकम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । २३ । १३ ।

“सगौ च विरलौ पीनौ समौ मे मन्चूचुकौ ॥”)
शुकः, पुं, (चुकति अस्तीभवतीति । चुक् +
खल् ततो निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) रूपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्री, स्त्री, (चोलयति मस्तकाद्युपरि उन्नता
भवतीति । पुल्लि उन्नतौ + भिदादित्वाद् ह्रस्वतो
दीर्घस्तनोस्तु इत्वे साधुः ।) मयूरशिखा ।
शिरोमध्यस्थशिखामाचम् । तत्प्रथयायः ।
शिखा २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३२ ॥

चूडाक

केशपाश्री ३ । चूटिका ४ जुटिका ५ । यथा,
शब्दरत्नावल्याम् ।

“शिखा चूडा केशपाश्री चूटिका जुटिकेत्यपि ।
शिरोमध्यस्थचूडे भवेदेतत्तु पञ्चकम् ॥”

वङ्गी । बाहुभूषणम् । इति मेदिनी । इ, १३ ॥
अग्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रुतौपदेशे ।

“अस्ताचलचूडालम्बिनि भगवति चन्द्रमसि ॥”)
रूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशसंस्कारान्त-
गतसंस्कारविशेषः । यथा, चूडा कार्या यथा-

कुलमिति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच, —
“अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमश्रुतीतरे ।
अर्केन्द्रकालमुद्धौ च जन्ममासेभ्युभाहते ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्जिते सिते ॥”

इति संस्कारतत्त्वधृत्योतिवचनम् ॥
अस्य विशेषविवरणं चूडाकरणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

चूडाकरणं, श्री, (चूडायाः करणं कर्मम् ।)
दशसंस्कारान्तगतसंस्कारविशेषः । तस्य क्रमो
यथा । कुलाचारवशात् प्रथमे हृत्तीये वा वर्षे
चूडाकरणं कर्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रातः-
हृतस्नानः हृतद्विष्ट्याह्नः पिता स्वयनामान-

मसि संस्थाय विरूपाक्षजपान्तां कुशुकिंकां
समाप्यायेदक्षिणत एकविंशतिर्भेषिज्जलीः सप्र-
सन्नभिरैकीकृत्य कुशुलान्तरण वेद्यित्वा उच्यो-
दकसहितं कांस्यपात्रं ताम्रनिर्मितचतुरं तदभावे
दर्पणं वा लौहचतुरपाण्डिच नापितं स्थापयेत्

अग्नेरुत्तरतो दृषगोमयं तिलतकलमाषसिद्धञ्च
लभ्यं अग्नेः पूर्वतो मिश्रितश्रीहृयवतिलमाष-
पूरितपात्रत्रयं स्थापयेत् । माता मुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य क्रोडे निधाय अग्नेः पश्चिमतो
भर्तुन्वामपार्श्वे उत्तरायुषे कुशेषु प्राडसुखी
उपविशति । ततः पिता प्रहृतकर्मभारम्भे
प्रादेशप्रमाणं दृष्टान्तां समिधं तूष्णीमभौ
हुत्वा यस्तसमस्तमहायाज्ञाहृतिहोमं जुह्यात् ।

प्रजापतिर्हृदिर्गायत्री हृन्दोऽभिर्देवता महा-
याज्ञाहृतिहोमे विनियोगः । ओं भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्हृदिर्दक्षिणैक हृन्दो वायुर्देवता महा-
याज्ञाहृतिहोमे विनियोगः । ओं भुवः स्वाहा ।
प्रजापतिर्हृदिर्दक्षिणैक हृन्दो देवता महा-
याज्ञाहृतिहोमे विनियोगः । ओं स्वः स्वाहा ।
प्रजापतिर्हृदिर्दक्षिणैक हृन्दो प्रजापतिर्देवता
यस्तसमस्तमहायाज्ञाहृतिहोमे विनियोगः । ओं
भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ततः पिता उत्थाय प्राड-
सुखः कुमारस्य मातुः पश्चादवस्थितः चतुरपाण्डिं
नापितं पश्यन् तमेव सविष्टरूपं ध्यायन् जपति ।
प्रजापतिर्हृदिः सविता देवता चूडाकरणे
विनियोगः । ओम् आयमगात् सविता चतुरेण ।
तत उच्योदकसहितं कांस्यपात्रं पश्यन् वायुं
मनसा ध्यायन् जपति । प्रजापतिर्हृदिर्वायु-
र्देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओं उग्रोण
वाय उदकेनैधि । ततः कांस्यपात्रस्थितोऽधो-
दकेन दक्षिणहस्तगृहीतेन दक्षिणकपर्णिका-
मनेन मन्त्रेण हृदयति । कपर्णिकाशब्देन दक्षिणो-

चूडाक

त्तरतः शिखास्थानादधः शिरसः कर्णाभि-
मुखोच्चदेशे उच्यते । ततः प्रजापतिर्हृदिर्वापी
देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओम् आप
उदन्तु जीवसे । ततस्तान्त्रचतुरं तदभावे दर्पणं
वा पश्यन् जपति । प्रजापतिर्हृदिर्दक्षिणैक देवता
चूडाकरणे विनियोगः । ओं विष्णोर्देवोऽसि ।
ततः कुशुलसमदर्भेषिज्जलीगृहीत्वा लिङ्ग-
दक्षिणकपर्णिकादेशे अग्नेन मन्त्रेण ऊर्ध्वमूला
निदध्यात् । प्रजापतिर्हृदिर्दक्षिणैक देवता चूडा-
करणे विनियोगः । ओम् ओषधे चायस्त्रेणम् ।
ततो वामहस्तगृहीतकुशुलपिण्डलीसहित-
कपर्णिकादेशे स्वदक्षिणहस्तगृहीतान्त्रचतुरं
दर्पणं वा अग्नेन मन्त्रेण निदध्यात् । प्रजापति-
र्हृदिः स्वधितिर्देवता चूडाकरणे विनियोगः ।
ओं स्वधिते मेमं हिंसीः । ततः केशच्छेदो
यथा न भवति तथा तान्त्रचतुरं दर्पणं वा तत्रैव
कपर्णिकादेशे अग्नेन मन्त्रेण प्रेरयेत् । प्रजा-
पतिर्हृदिः पूषा देवता चूडाकरणे विनियोगः ।
ओं येन पूषा दृहस्यतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपतेन
ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायु-
द्वय वलाय वर्षसे । तूष्णीं वारुह्यम् । ततो
लौहचतुरेण दक्षिणकपर्णिकादेशस्य केशं हित्वा
दर्भेषिज्जलीसहितकेशस्य बालमित्रविधृत-
पात्रस्यदृषगोमयोपरि निधानं जुह्यात् । ततः
कपर्णिकदेशस्य कांस्यपात्रस्थितोऽधोदकेन
दक्षिणहस्तगृहीतेन पूर्ववदेव आप उदन्तु
जीवसे इत्यनेन मन्त्रेण हृदं ओं विष्णोर्देवो-
ऽसि इत्यनेन तान्त्रचतुरस्य दर्पणस्य वा प्रेरणं
ओम् ओषधे चायस्त्रेण इत्यनेन कपर्णिकदेशे
ऊर्ध्वमूलादर्भेषिज्जलीनिधानं ओं स्वधिते मेमं
हिंसीरित्यनेन तान्त्रचतुरस्य दर्पणस्य वा कपर्-
णिकदेशे निधानं ओं येन पूषा दृहस्यतेरित्य-
नेन पूर्वामभिसुखं तान्त्रचतुरप्रेरणं लौहचतुरेण
कपर्णिकदेशस्य केशं हित्वा दर्भेषिज्जलीसहित-
केशस्य बालमित्रविधृतपात्रस्यदृषगोमयोपरि
निधानं जुह्यात् । कपर्णिकशब्देन पश्चिमतः
शिखास्थानादधःशिरसो नापितक्रोडाभि-
मुखोच्चदेशोऽभिधीयते । तथैव वामकपर्णिका-
प्रावनादिच्छेदनपूर्वकं दृषगोमयोपरिदेशे
निधानान्तं पूर्ववत् सर्वं जुह्यात् । ततः कुमा-
रस्य शिरः पाण्डिभ्यामुपर्यस्य जपति । प्रजा-
पतिर्हृदिर्दक्षिणैक हृन्दो जमदग्निः केशपाशा-
दयो देवता चूडाकरणे विनियोगः । ओं
त्रायुषं जमदग्नेः केशस्यस्य त्रायुषं अगस्यस्य
त्रायुषं यद्देवानां त्रायुषं ततोऽस्तु त्रायुषम् ।
ततोऽभेरुत्तरदेशं नीत्वा पुष्याद्यलङ्घितो नापितः
कुमारं सुखयति । सर्वमेव केशं दृषगोमयो-
परि निधायारण्यं वंशविटपे स्थापयेत् ततः
पूर्ववत् यस्तसमस्तमहायाज्ञाहृतिहोमं कृत्वा
तूष्णीं प्रादेशप्रमाणदृष्टान्तसमिधं तत्रैव निधानं
कर्म्म समाप्य उदीर्घं प्राच्यायनहोमादिवाम-
देशगानान्तं कर्म्म निर्वृत्त्य कर्म्मकारविष्टान्त्र-

चू

गाय दक्षिणां दद्यात् । कृशरधान्यवतिल-
माषशरावान् नापिताय दद्यात् । इति चूडा-
करणं समाप्तम् ॥” इति भवदेवभट्टः ॥
चूडामणिः, पुं, (चूडा शिरोभूषणं सकुटकिरीटा-
दिकम् । तत्र स्थितो मणिः । शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) शिरोरत्नम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ११६ । ३८ ।
“ततश्चूडामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥”
चूडायामयभागे मणिरिव यस्य ।) काकचिष्वा-
फलम् । इति मेदिनी । शि, ६४ ॥ योगविशेषः ।
(स तु ग्रहणकाले एव भवति ।) यथा गारुडः ।
“सूर्यग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ।
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शुभाशुभगणनाविशेषः । तस्य विवरणं गरुड-
पुराणे २०५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ वज्र-
देशीयपक्षितानामुपाधिश्च ॥
चूडान्तं, स्त्री, (चूडायां अग्रभागे अन्तो यस्य ।)
वृक्षान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चूडालं, स्त्री, (चूडा अस्थस्य । “प्राणिस्थादातो
लज्जन्तरस्याम् ॥” ५ । २ । ६६ । इति लच् ।)
मस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूडायुक्ते
त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१० । ७ । ३७ ।
“चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रच्छटाः पिठरोदराः ॥”
चूडाला, स्त्री, (चूडा शिखा अस्थस्याः । “प्राणि-
स्थादातो लज्जन्तरस्याम् ॥” ५ । २ । ६६ । इति
लच् । ततोऽजादित्वात् टाप ।) उच्छटाढ्यम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ श्वेतगुञ्जा । नागर-
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
चूडावान्, [त्] (चूडा अस्थस्य । चूडा + मतुप् ।
मस्य वत्वम् ।) चूडाविशिष्टः । इति चूडाला-
शब्दार्थे मेदिनी । ले, ६० ॥
चूण, क सक्रोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-अकं-सेट् ।) तालव्यवर्गाद्यादिः । षष्ठ-
स्वरी । क, चूणयति चक्षुः सकुचितं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
चूतः, पुं, (चूयते पीयते इति । चू + कर्मणि
क्तः । पृषोदरादित्वात् घलोपः । रसालत्वा-
देवास्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ७६ । १७ ।
“परिचुम्बति संविश्य भ्रमरश्चतमञ्जरीम् ।
नवसङ्गमसंक्षुष्टः कामी प्रणयिनीमिव ॥”
चोतति चरति शोणितादिकमस्मादिति । चुत-
चरणे + बाहुलकात् घञर्थे कः दीर्घश्च ।) गुद-
हारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूत इत्यपि पाठः ॥
चूतकः, पुं, (चूत एव । चूत + स्वार्थे कन् ।)
आम्रः । कूपकः । इति मेदिनी । के, ६० ॥
चूर, ईं ड य दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवी-
आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घा । ड य, चूर्यते विङ्ग-
रित्वम् । ईं, चूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

चूर्णकं

चूर्ण, क पेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । पेधश्चूर्ण्यकरणम् ।
क, चूर्णयति शिला । इति दुर्गादासः ॥
चूर्ण, स्त्री, (चूर्यते पिध्यते यत् । चूर्ण + कर्मणि
घञ् ।) सम्यघ्णेन जातरजः । तस्य लक्षणं
यथा,—
“अत्यन्तसुखं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत् स्याच्चूर्णं रजः चोदस्तन्मात्रा कर्षसम्भिता ॥
चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता ।
चूर्णं घृ भर्षितं हिङ्गु देयं नोत्कृदल्लहवेत् ॥
लिङ्गेशूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोक्तिः ।
पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥
चूर्णावलेहगुटिका कल्कानामनुपाणकम् ।
पित्तवातकफातङ्कं त्रिविकपलमाहरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
चूर्णघण्टस्य पूर्णवीर्यं पञ्चत्रयपर्यन्तं तिष्ठति ।
इति वैद्यकपरिभाषा ॥
“कवश्चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानाश्च सर्वशः ।
द्रवयुक्त्या स लेट्यः पातयश्च चतुर्द्रवः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
आवीर इति ख्यातम् । (यथा, मेघदूते । ७० ।
“अर्चिस्तुङ्गानभितुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
क्रीमिद्वानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसुष्टिः ॥”)
पटरसाचोद इत्यन्ये । इति भरतः ॥ गन्ध-
गुं डा इति ख्यातम् । इति सारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः । वासयोगः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥
वासयुक्तिः ३ । इति मेदिनी । ने, १२ ॥ गन्ध-
युक्तिः ४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ पटयुक्तिः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कुङ्कुमादिरजः । यथा,
रघुः । ४ । ५४ ।
“अलकेषु चमूरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥”)
चूर्णः, पुं, (चूर्यते सम्यघ्यते इति । चूर्ण +
कर्मणि घञ् ।) सम्यघ्णेन जातरजः । चूर
इति गुं डा इति फ्राकि इति च भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । चोदः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥
चूर्णम् ३ रजः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ११८ । ३ ।
“कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजेर्भास्त्रैश्च सर्वशः ।
अवाकिरञ्चान्ननवं तत्र गत्वा सहस्रशः ॥”)
धूलिः । चारविशेषः । इति मेदिनी । ने, १२ ॥
चूय इति भाषा ॥ (यथा,—
“प्रणानि शीर्णवर्णानि सीदन्धाकर्णलोचने ! ।
चूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्यश्चन्द्रनिभानने ! ॥”)
शेषस्य गुणः । वातश्लेष्ममेदोनाशित्वम् ॥ श्ल-
चूर्णस्य गुणाः । कटुत्वम् । चारत्वम् । उष्ण-
त्वम् । क्षमिनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
चूर्णकं, स्त्री, (चूर्ण इव कायतीति । चूर्ण + कै +
कः ।) गदविशेषः । यथा,—
“अपादः पदसन्तानो गदं तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायश्चतस्रिभेदतः ॥
अकठोराचरं खलपसमासं चूर्णकं विदुः ।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गदं हृदयतरं भवेत् ॥

चूलः

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासात् इडाचरम् ।
वृत्तेकदेशसम्बन्धाद्दृष्टतगन्धि पुनः स्मृतम् ।
चूर्णकं यथा । स हि त्रयाणामेव जन्तोर्ण
परमपुरुषः पुरुषोत्तमो ह्यप्रदानवभरेषु
राज्ञीभवनिमवलोक्ष करुणाद्रैहृद्यस्तस्मात्
मवतारयितुं रामहृष्यस्वरूपेणाश्रितो वृत्त
अवततार ।” इति छन्दोमञ्जरी ॥ (कचित् एव
इत्यपि दृश्यते ॥)
चूर्णकः, पुं, (चूर्णः कायते प्रकाशते इति । के
कः ।) सक्तुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (शक्तिः
यथा, सुश्रुते स्त्रजस्थाने ४६ अध्याये । “शक्ति
काङ्कसुकुन्दकपीतकप्रमोदकाकालकास-
पुष्पकमहाशक्तिचूर्णकङ्करवककेदारकप्रभतर
शक्तिकाः ॥”) स्वार्थे के चूर्णशब्दार्थोऽप्यत्र ।
चूर्णकारः, पुं, (चूर्णं चारविशेषं करोतीति
चूर्ण + क्त + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १२ एव
वर्णशुद्धरजातिविशेषः । चूर्णरी इति भाषा
स नटकन्यायां पुष्पकाञ्जातः । इति पराशर
पद्धतिः ॥
चूर्णकुम्भलः, पुं, (चूर्णं वासयोगस्तदुक्तः कुम्भ
शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) अलकः । इ
मरः । २ । ६ । ६६ ॥
चूर्णखण्डं, स्त्री, (चूर्णाय यत् खण्डम् ।) कर्कस
इति हारावलो । २०८ ॥ कौकर इति वृः
इति च भाषा ॥
चूर्णपारदः, पुं, (चूर्णः पारदस्य । एकदेश
समासः । पारदजन्यतया एवास्य तथात्वम् ।
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
चूर्णशाकाङ्कः, पुं, (चूर्ण इव शुभ्रः शाकसमं
सादृश्येन गच्छतीति । अङ्क गतो + अच् ।
गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
चूर्णिकः, स्त्री, (चूर्णयति खण्डयति अशेषपि
तानां तर्कमिति । चूर्ण + “सञ्घातुश्च र्ण
उर्णा । ४ । ११७ । इति इम् । यद्वा, “वृषि
पृश्निपार्णोति ॥” उर्णा । ४ । ५२ । इति इः ।
पातञ्जलश्याकरायम् । महाभाष्यम् । कपर्दकः
इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ श
संख्यककपर्दकाः । इति सिद्धान्तकौमुदी
सुणादित्तिः ॥
चूर्णिका, स्त्री, (चूर्णः चोदोऽस्यास्तीति । चूर्ण +
“अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।
सक्तुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
चूर्णिल्लुत्, पुं, (चूर्णं महाभाष्यं करोतीति । च-
क्तिप् ।) भाष्यकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चूर्णी, स्त्री, (चूर्णः + “लटकारादत्तनः ।” १ ।
१ । ४५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता वा डीर्घा ।
कपर्दकः । इति मेदिनी । शि, १२ । नती
विशेषः । सा राष्ठाघाङ्गाख्यामसमीपे तिष्ठति
चूलः, पुं, (चोलयति पुनः पुनः छिदेपि उक्त
तीति । चूल उन्नतौ + “इगुपघञेति ।” ३ ।
१ । ३५ । इति कः । निपातनात् दीर्घः ।
यद्वा, चूर्ण्यते इति । चूर + कः । रश्च लभम् ॥

चेटी

केप्रः । यथा । "सुक्तकेप्राच च लिनः ।" इति लिङ्गपुराणम् ॥
 लकः, सं, (चूल एव । चूल + स्वार्थे कन् ।)
 केप्रः । यथा, मत्स्यसूक्ते ३८ पटले ।
 "यद्येतिच लको विप्रो ज्जिच्छेन रंजकादिना ।
 प्राजापत्यद्वयं जुष्यात् शुद्धः जुष्यात्तु भागतः ॥
 सशिल्वं निर्वपेत् केप्रं धृते चान्थावसाधिना ।
 चान्थवेस्तु शिखावर्जं मूत्रैरप्राङ्गुलिद्वयम् ॥"
 ग, स्त्री, (चूडा + इत्य लत्वम् ।) चन्द्रप्राला ।
 यद्योपरिग्रहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चूडा च ॥
 लकं, स्त्री, (चोलयति गोधूमचूर्णं पिष्टकाका-
 रेण उन्नयति उत्पाद्यतीत्यर्थः । चूल + णिच् +
 लृत् । एषोदरात् दीर्घत्वे अत इत्वे च साधुः ।)
 एतभृष्टगोधूमचूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लूची
 इति भाषा ॥
 लिका, स्त्री, (चोलयति सन्निहितचर्ममांस-
 राशिं उन्नयतीति । चूल + णिच् + कापि अत
 इत्वम् । एषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) इल्लिकर्ण-
 मूलम् । इत्यमरः । २।८।३८ ॥ नाटकाङ्गविशेषः ।
 इति मेदिनी । के, ६० ॥
 ष, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
 सेट् ।) दीर्घो चमत्वाच्च लोकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ष, स्त्री, (चूयते पीयते एष्टमांसेनादृश्यतां
 नीयते इति । चूष + चमर्थे कः ।) कस्या । इत्य-
 मरः । २।८।३२ ॥ काष्ठदण्डे इति भाषा ॥
 त्, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पत्ते भां-परं-सकं-सेट् ।) कि, चर्षयति । इति
 दुर्गादासः ॥
 त्, श हिंसे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं सकं-सेट् ।) श्, चृ तति चर्षिता ।
 ग्रन्थो ग्रन्थनम् । इति दुर्गादासः ॥
 टः, पुं, (चेटतीति । चिट् परप्रैषे + अच् ।)
 दासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ६।१०७ ।
 "एतत्तस्य सुखाच्छुत्वा राजचेटस्य दुर्मनाः ॥"
 सतुष्टङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।४६ ।
 "दङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ॥"
 टकः, पुं, (चेटति दासत्वं करोतीति । चिट +
 ण्युल् ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ६।१२४ ।
 "आवाभ्यां राजहंसाख्य आहूतो राजचेटकः ॥"
 उपपतिनायकभेदः । तस्य लक्षणं सन्धान-
 चतुरः । इति रसमञ्जरी ॥
 टिका, स्त्री, (चेटि + स्वार्थे कन् टापि अत
 इत्वं पूर्ववत्त्वः । यद्वा चिट् ण्युल् टापि अत
 इत्वम् ।) दासी । इति द्विरूपकोशः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ४।५१ ।
 "अङ्गीकृत्यं स तन्मदुच्छेटिकाभिः प्रवेशितः ॥"
 टी, स्त्री, (चेट + डीप् ।) दासी । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।६१ । ६४ ।
 "प्रैष्याच्चैव बन्धुं बलस्यापि सन्देशः ॥"

चेतकी

चेङ्कः, पुं, (चेटति परप्रैष्यत्वं करोतीति । चिट् +
 अच् । टस्य इत्वम् ।) दासः । इत्यमर-
 टीकायां रमानायकः ॥
 चेङ्कः, पुं, (चेटति इति । चिट् + ण्युल् । टस्य
 इत्वम् ।) दासः । इत्यमरटीका ॥
 चेङ्किका, स्त्री, (चेङ्क + टाप् । कापि अत इत्वम् ।)
 दासी । इति द्विरूपकोशः ॥
 चेङ्गी, स्त्री, (चेङ् + डीप् ।) दासी । इत्यमर-
 टीका ॥
 चेतु, अ, (चित् + विच् ।) यदि । इत्यमरः ।
 ३।४।१२ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६।४२ ।
 "अथत्ववारकं सत्वमिति चेदन्यवारथम् ।
 कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥"
 पञ्चान्तरम् । असन्देहेऽपि सन्देहवचनम् । यथा,
 "सत्यचेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्च चेद्-
 योगिनी
 प्रीता चेतु परदेवता च यदि चेद्देवाः प्रमाणां
 हि चेतु ।
 प्राक्तोर्यं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाय मोषाक्षि
 चेतु
 खातन्त्रा अपि कौलिकाश्च यदि चेतु स्थान्नि
 जयः सन्वेदा ॥"
 इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतश्लोकः ॥)
 चेतः, [स्] स्त्री, (चेतत्यनेन इति । चित् +
 कारणेऽसुन् ।) चित्तम् । इत्यमरः । १।१।४।३१ ॥
 (यथा, पञ्चदश्याम् । १।५४ । [यत् ।
 "ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य
 एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनसुच्यते ॥"
 चेतकी, स्त्री, (चेतयते उन्मोलयति ज्ञानेन्द्रिय-
 बलादीनि । चित + ण्युल् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 हरीतकी । इत्यमरः । २।४।५६ ॥ हिमाचलभवा
 त्रिशिरा हरीतकी । सा च सर्वरोगनाशिनी
 गन्धयुक्तद्रव्यकारणे प्रशस्ता । इति वैद्यकम् ॥
 ("चेतकी द्विविधा प्रोक्ता व्याकाराद्व्यतस्तथा ।
 घडङ्गुला हिता प्रोक्ता शुक्ला चैकाङ्गुला स्मृता ॥
 श्रेष्ठा ज्ञाना समाख्याता रेचनार्थे जिगीषुणा ।
 चेतकी वृक्षप्राकार्या यावत्तिलति तां पुनः ॥
 भिन्दन्ति पशुपण्यादा नराणां कोऽत्र विस्मयः ।
 चेतकीं यावद्द्विष्टव्यं हस्ते तिष्ठति मानवः ॥
 तावद्भिन्नति रोगास्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥"
 इति कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये हरीतकीनोक्तम् ॥
 एतस्या उत्तुङ्गुलजात्यादिकं यथा, भावप्रकाशे
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 "पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽन्तम् ।
 ततो दिशा समुत्पन्ना सप्तजातिहरीतकी ॥
 हरीतक्यभया पथा कायस्था पूतनाऽन्तता ।
 हैमवद्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥
 वयस्या विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
 विजया रोहिणी चैव पूतना चान्तराभया ॥
 जीवन्ती चेतकी चैति पथायाः सप्तजातयः ।
 अलायुष्टता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥
 पूतनास्थिमती छन्द्या कथिता मांसलान्तता ।

चेतना

पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती सर्ववर्षिणी ॥
 त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमालतिः ।
 विजया सर्वरोगेषु रोहिणी त्रयरोहिणी ॥
 प्रलेपे पूतना योन्वा शोधनार्थेऽन्तता हिता ।
 अक्षिरोगेभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥
 चणार्थे चेतकी शस्ता यथायोगं प्रयोजयेत् ।
 चेतकी द्विविधा प्रोक्ता चैता ज्ञाना च वर्णतः ॥
 वडङ्गुलायता शुक्ला ज्ञानात्वेकाङ्गुला स्मृता ।
 काचिदाखादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेद्येत् ॥
 काचित् सधर्मेन दृष्टान्वा चतुर्धा भेद्येच्छिवा ।
 चेतकी प्रादपच्छायासुपसर्पन्ति ये नराः ॥
 भिद्यन्ते तत्तच्छादेव पशुपत्तिन्तगाद्यः ।
 चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिलति रोहिणः ॥
 तावद्भिन्नति रोगास्तु प्रभावान्नात्र संशयः ।
 न धार्यं सुकुमारानां लक्षणानां भेषजविषाम् ॥
 चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥"
 जातीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चेतनः, पुं, (चेतति जानाति सर्वं इति । चित् +
 कर्त्तरि ण्युः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, पञ्चदश्याम् । ६।४५ ।
 "चेतना चेतनभिदा कूटस्थान्तता न हि ।
 किन्तु बुद्धिज्ञताभासज्ञतेवैव्यवगम्यताम् ॥"
 मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राणी । इत्य-
 मरः । १।४।३० ॥
 ("रथादौ नियता चेष्टा चेतनेनाधितिष्ठते ।
 न दृष्टा चेतनस्तेन प्राणादीनां प्रवर्तकः ॥"
 इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥)
 चेतनं चैतन्यं विद्यतेऽस्य इति । "अर्थादि-
 भ्योऽच् ।" ५।२।१२७ । इत्यच् । प्राणयुक्ते षि ।
 इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ (यथा, मेघदूते । ५ ।
 कामार्ता हि प्रकृतिज्ञपण्याश्चेतनाचेतनेषु ॥"
 चेतनकी, स्त्री, (चेतनं करोति बुद्धीन्द्रियादिस्मुरणं
 वर्धयतीत्यर्थः । ज + षः । ततो डीष् ।) हरी-
 तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चेतना, स्त्री, (चेतयतेऽनया इति । चित् संज्ञाने
 "न्यासश्च्येति ।" युच् टाप् च ।) बुद्धिः । इत्य-
 मरः । २।५।११ ॥ (यथा, भागवते । ४।२१ । ३४ ।
 "प्रधानकालाग्रयधर्मसंग्रहे
 शरीर एष प्रतिपद्य चेतनाम् ॥"
 "एष विभुः परमान्दोऽपि शरीरे विषवकारां
 बुद्धिं प्राप्य क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ॥" इति
 टीकाज्ञानिः ॥) सा गर्भस्य बालकस्य सप्तभि-
 मासेर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (ज्ञानात्मिका
 मनोवृत्तिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३।६ ।
 "इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ॥"
 तस्यामभियुक्त्येन्द्रियवृत्तिः तत्र इव लौहपिच्छे-
 २भिरात्मचेतन्याभासरसविद्धा चेतना इति
 शाङ्करभाष्यम् । ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिरिति
 श्रीधरस्वामी ॥ स्वरूपज्ञानयुक्तिकायां प्रमाणा-
 साधारणकारणिकायां चित्तवृत्तौ ज्ञाना-
 ख्यायां भगवतो विभुताविति शब्दार्थचिन्ता-
 मणिः ॥)

चलानः

चेतनीया, स्त्री, (चित् + चिच् + अनीयर् टाप् च । यद्वा चेतनायै हिता इति च्ः।) ऋद्धिगामी-
 षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चेदिः, पुं, देशभेदः । तत्पर्यायः । जैपुरः १२
 डाहलः ३ चौदः ४ । (अयं देशस्तु आग्नेयां
 दिशि शुक्तिमतीनदीतीरे स्थितः । यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । १४ । ८ ।
 “शौलिकविदर्भवत्सान्यचेदिकाचोर्द्धकच्छाच ॥”
 तद्देशस्य पुं भुक्ति । इति जैमिनिः ॥
 चेदिपतिः, पुं, (चेदिदेशस्य पतिः पालकः राजा ।)
 उपरिचरवसुः । यथा,—
 “इन्द्रप्रीत्यै चेदिपतिचकारेन्द्रमहश्च सः ।
 पुत्राञ्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 (शिशुपालः । यथा, महाभारते । २ । ४० । १५ ।
 “इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिं कृपः ।
 भीष्मं कृत्वाचरा वाचः श्रावयामास भारतम् ॥”)
 चेदिराजः, पुं, (चेदीनां राजा इति । “राजाहः-
 सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) शिशुपालः ।
 इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
 ४० । १२ ।
 “विभ्रुता चास्य दुःसुहृद्विभ्रुद्धिमताम्बर ! ।
 चेदिराजस्य कौन्तेय ! सर्वेषाञ्च महौचित्याम् ॥”
 उपरिचरवसुः । स तु चक्रवर्णीयकतिराज-
 पुत्रो विष्णुभक्त इन्द्रसखा इन्द्रादेशाच्चेदिराज्यं
 गृहीतवान् इन्द्रदाकाशगविमानेनोपरिचरो
 बभूव । एकदा ऋषयो देवाश्च विवदमानास्त-
 मपृच्छन् किमोषथा पशुना वा यज्ञाः कर्मथा-
 स्तेनोक्तं पशुना तत ऋषयस्तं श्रेष्ठुर्भवता यथा-
 शास्त्रमनुक्ता देवानां पञ्चपातः हतस्तस्मादधो
 गच्छ इत्यभिप्रायः स तत्तच्छात् भूविदरे गतः ।
 श्रीविष्णुना तस्य भक्षणायै बास्तीश्राद्धादौ गृह-
 भित्तौ हतधारादानं विहितम् । इति महा-
 भारतम् ॥
 चेदिराट्, [ज्] पुं, (चेदियु राजते इति । राज +
 क्तिप् । यद्वा चेदियु राट् ।) शिशुपालः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ । ११ ।
 “स वै पश्येद्यथा धर्मं न तथा चेदिराड्यम् ॥”
 उपरिचरवसुः । दमघोषश्च । इति पुराणम् ॥
 चेवी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
 चेल, ऋ चाखे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-अकं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) ऋ, अप्चि-
 चेलत् । इति दुर्गादासः ॥
 चेलं, स्त्री, (चेल्यते विस्तार्यते तन्तुभिरिति । चेल
 चाखे + कर्मणि घञ् । यद्वा चिल्यते परिधीयते
 यत् इति । चिल + कर्मणि घञ् ।) वस्त्रम् ।
 (यथा, मनुः । ११ । १६६ ।
 “चेलचर्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्याद्भोजनम् ॥”
 अथमे त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
 चलानः, पुं, (चल + आनच् ।) फललताविशेषः ।
 चलना इति भाषा । तत्पर्यायः । अल्पप्रमा-
 णकः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य फलस्य

चतन्य

गुणाः । गुदत्वम् । विद्युत्त्वम् । मधुरत्वम् ।
 कफवायुकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 चलानः, पुं, (चेलमिव त्वर्चं आलाति । आ +
 ला + “कर्मण्यग्न ॥” २ । २ । इत्यञ् ।) फललता-
 विशेषः । तत्पर्यायः । चित्रफलः २ सुखाग्रः ३
 राजतेमिषः ४ लतापनसः ५ नाटान्नः ६ सेडुः ७ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चेलिका, स्त्री, (चिल्यते परिधीयतेऽसौ इति ।
 चिल + इन् । स्वार्थे कन् ततश्चाप् ।) पट्टवस्त्र-
 विशेषः । चेलिरकापङ्क इति भाषा । यथा,—
 “सेयं ह्यव्यस्य वनिता पीतश्राटीपरिच्छदा ।
 रक्तचेलिकया च्छन्ना श्रातकुम्भचनस्तनी ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
 चेलुकाः, पुं, (चेलति बुद्धितत्त्वं गच्छति इति । चेल
 + उकः ।) बुद्धिभ्रुशिश्यः । तत्पर्यायः ।
 आमगौरः २ प्रव्रजितः ३ महापासकः ४
 गोमी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 चेल्ल, ऋ चाखे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-परं-सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । ऋ, अप्चि-
 चेलत् । अस्य ऋदशुबन्धः कुटतेः कुटादिपाठ-
 वन्निष्कलः वेदेषु चारणभेदार्थो वा । अयं कौचिन्न
 मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 चेष्ट, ड ईङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्वं-
 अकं-सेट् ।) ईङ्गो व्यापारः । ड, चेष्टते पठितुं
 शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
 चेष्टकः, पुं, (चेष्टते इति । चेष्ट + क्तुल् ।) रति-
 बन्धविशेषः । यथा, स्मरदीपिकायाम् ।
 “पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत् ।
 कान्तः क्रोडे स्थितां नारीं बन्धोऽयं चेष्टको
 मतः ॥”
 चेष्टकर्णरि चि ॥
 चेष्टा, स्त्री, (चेष्ट + भावे अड् टाप् च ।) कायिक-
 व्यापारः । इति सुगबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 (यथा, मनुः । ७ । ६७ ।
 “आकारमिङ्गितं चेष्टां भ्येषु च चिकीर्षितम् ।”
 “प्रवृत्तिरच चेष्टा ज्ञानेच्छा प्रयत्नादीनां देहे
 ऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नवानात्मा-
 प्यनुमीयते ॥” इति सिद्धान्तसुतावली । ५५ ॥)
 चेष्टानाशः, पुं, (चेष्टायाः ह्यष्टादेर्यापारस्य नाशो
 निवृत्तिरच ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चेष्टितं, स्त्री, (चेष्ट + भावे क्तः ।) गतिः । चेष्टा ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।
 “जलकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति व ।
 मूर्खस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥”)
 चैतन्यं, स्त्री, (चेतन रवेति । स्वार्थे भावे वा व्यञ् ।)
 प्रकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चेतना ॥ (यथा,
 “चेतन्यं परमायुर्ना प्रधानस्यापि नेच्यते ।
 ज्ञानक्रिये जगत्कर्तारौ दृश्यते चेतनाश्रये ॥
 नेच्यते वैशेषिकैः साङ्ख्येति शेषः ॥” इति शब्दार्थ-
 चिन्तामणिः ॥ तथाच, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८१ ।
 “मनश्चेतन्यस्योऽसौ नाड्यैः स्यादुशिरायुतः ।
 सप्तमे चाष्टमे चैव त्वद्भासच्छ्रुतिमानपि ॥”)

चतन्यः

चेतन्यः, पुं, (चेतन रव । स्वार्थे व्यञ् ।) मन
 तारविशेषः । तस्य प्रमाणं यथा,—
 “श्रुत्वा तु कलिधर्मास्तान् ब्रह्मा लोकप्रिताम्
 सर्वलोकहितार्थाय प्रोवाच मधुच्छदनम् ।
 भविष्यति कलौ केनोपायेन धर्मेपालनम् ।
 भक्तिमार्गस्थितिः कस्मात्तद्ब्रह्म जगद्गुरोः
 श्रीभवासुवाच ।
 अथतीर्थो भविष्यामि कलौ निजगणैः सः ।
 श्रुचौर्गर्भे नवद्वीपे खर्बुनीपरिवारिते ।
 अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न प्रकाश्यं वहिर्मते ।
 भक्तावतारं भक्ताख्यं भक्तं भक्तिप्रदं स्वयम् ।
 मन्नायामोहिताः केचिन्न ज्ञास्यन्ति वहिर्मते
 ज्ञास्यन्ति मङ्गलितुताः साधवो न्यासिनोऽपि
 ह्य्यावतारकाले याः स्त्रियो ये पुरुषाः प्रिय
 कलौ तेऽवतरिष्यन्ति श्रीदामसुवलादयः ।
 चतुःषष्टिर्महान्ते गोपा द्वादश बालकाः ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय विहरिष्यामि तैरहम् ।
 काले नष्टं भक्तिपथं स्थापयिष्याम्यहं पुनः ।
 ह्य्यावतारकाले गौराङ्गो गौरचन्द्रो गौरहरिः ।
 श्रुचौसुतः प्रभुर्गौरो नामानि भक्तिदाति मे ।
 गच्छन्तु सुवि ते पुत्रा जायन्तां भक्तरूपिणः ।
 धर्मसंस्थापनं काले कुर्वन्तु ते ममाश्रया ।
 ह्य्यावतारकाले ये मङ्गलास्तान् शब्दं ब्रूयात्
 श्रीदामनामगोपालो मम रामस्य च प्रियः ।
 अभिराम इति ख्यातः पृथिव्यां स भविष्यति
 सुदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरकुरः ।
 वसुदामप्रियसखः श्रीधनञ्जयपण्डितः ।
 सुबलो मे प्रियसखो गौरीदासाख्यपण्डितः ।
 कमलाकरपिप्पलाहः पूर्वखातो महाबलः ।
 महाबाहुर्गोपबालः श्रीमान् साहस्यपण्डितः ।
 पुरुषोत्तमो वैशङ्कुले स्तोकाक्षयः प्रियो मम ।
 अर्जुनः पूर्वदेहे यः कलौ श्रीपरमेश्वरः ।
 पूर्वप्रियो लवङ्गो मे ह्य्यावतः स कलौ युगे ।
 श्रीधरः श्रीधरसमः पूर्वं श्रीमधुमङ्गलः ।
 सुबलो बलरामसखः कलौ श्रीलहलायुधः ।
 द्वादशैते भविष्यन्ति कलौ महर्षयश्च वै ।
 चतुःषष्टिर्महान्तो ये स्त्रियः केचिच्च पुरुषाः ।
 पुरा गोपाङ्गनाः ख्याताः कलौ ताः पुरुषा सुवि
 यतिर्यस्मात् कलौ चाहं तदर्थं पुरुषाः स्त्रियः ।
 नीलाम्बरश्चक्रवर्ती गर्गः ख्यातो मुनिः पुरा ।
 अतिप्रिया राधिका मे श्रीगदाधरपण्डितः ।
 राधिकायाः प्रियांशुः स श्रीगदाधरकुरः ।
 मधुमती प्रियसखी श्रीनरहरिसंश्रकः ।
 रुन्दा देवी प्राणसखी श्रीसुकुन्दः कलौ युगे ।
 चन्द्रावली प्राणतुल्या कविराजः सदाशिवः ।
 लजिता या सखी सुखा जगदानन्दपण्डितः ।
 विशाखा या प्रियसखी श्रीदामोदरनामकः ।
 वनमाली कविराजः श्रीविशाखा सखी मम ।
 श्रीरघुनाथभङ्गश्च रङ्गदेवी मम प्रिया ।
 श्रीगदाधरभङ्गस्तु सुदेवी सा मम प्रिया ।
 प्रबोधानन्दविख्यातस्तुष्टविद्या तथा प्रिया ।
 श्रीनारायणगोखामी चम्यकाख्या कता प्रिया ॥

चैतन्यः

गोखामी श्रीलभूगर्भं दृष्टुं चेत्ता तथा प्रिया ।
 काशिमित्रः शशिरेशा रूपः श्रीरूपमञ्जरी ॥
 श्रीवनातनगोखामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।
 श्रीरघुनाथदासः श्रीरूपमञ्जरी मम ॥
 द्वितीयो रघुनाथश्च श्रीरागमञ्जरी प्रिया ।
 श्रीलगीपालभट्टः श्री-अनङ्गमञ्जरी सखी ॥
 लोकनाथः प्रेमभक्तो जवङ्गमञ्जरी सखी ।
 श्रीगदाधरभट्टस्तु प्रिया श्रीगुणमञ्जरी ॥
 भट्टः श्रीजीवगोखामी योगमाया सहायिनी ।
 दूनी कलावती प्रिया श्रीगोविन्दः प्रियो मम ॥
 दूती लीलावती श्रीमान् माधवः प्रीतिवर्द्धनः ।
 वासुधोवाभिधो दूती ममानन्दप्रदायिनी ॥
 श्रीशिवानन्दभार्या वा मत्प्रियेन्दुमती सखी ।
 श्रीपरमानन्दपुरि प्रियो मे उद्धवः सखा ॥
 श्रीलारावदासस्तु धनिष्ठा मे प्रिया सखी ।
 सुकामरो ब्रह्मचारी याशिको ब्राह्मणः स्मृतः ॥
 पङ्कितो जगदीशश्च यज्ञपत्नी मम प्रिया ।
 आचार्यः श्रीलभगवान् श्रीचैतन्यप्रियांशभाक् ॥
 पङ्कितो गरुडः श्रीमान् गरुडो मम वाहनः ।
 श्रीलगीपीनाथसिंहोऽक्रूरो भक्तो मम प्रियः ॥
 घोषः शङ्कर आख्यातो गुणसागररायकः ।
 माधवः शान्तशुभनिर्विचक्षणम् तु भास्करः ॥
 वनमाली सुदामा च सार्वभौमो दृष्टसखिः ।
 प्रिया दृष्टसखी या मे मकरध्वजविभ्रतः ॥
 सिंहानन्दो लोकनाथः कविचन्द्रस्ततः परम् ।
 श्रीनाथो रामनाथश्च चत्वारः सनकाद्यः ॥
 काशिमित्रस्तु कुजा स्यान्नामानन्दोऽर्जुनः सखा ।
 प्रनापरुद्रः ख्यातोऽसाविन्द्रज्योत्सो महोपतिः ॥
 टङ्करश्च कालिदासः पुसिन्द्रीवनचारिणी ।
 शिखी च राधिका दासी मा इति ख्यातिसंयुता ॥
 आचार्यगोपीनाथश्च रत्नावती मम प्रिया ।
 शार्ङ्गदासः पद्मिनी स्यात् सख्यो विश्वेश्वरः स्मृतः ॥
 भागुमती सख्यराजो रामानन्दः कलावती ।
 जयश्च विजयश्चैव गोविन्दो गरुडस्तथा ॥
 आचार्यरत्नचन्द्रः स्याद्ग्रासो उन्दावनः स्मृतः ।
 सुकदेवो यासपुत्री भट्टो वल्लभ ईरितः ॥
 शिवानन्दोऽजज इव देवानन्दश्च भार्गवः ।
 पङ्कितः श्रीजगन्नाथो दुर्वासा सुनिरुच्यते ॥
 आचार्यः श्री-अनन्तश्च हरिदासस्तथैव च ।
 एता गोप्यो ब्रजे ख्याता हृदयानन्द एव च ॥
 प्रियाश्चतुःषष्टिरेते धर्मसंस्थापने कलौ ।
 एतेषां पुण्यनामानि ये स्मरन्ति दिने दिने ॥
 ते प्राप्नुवन्ति मङ्गलं पुनन्ति भुवनत्रयम् ।
 महत्तदासा ये मर्त्या नास्ति तेषां समः कश्चित् ॥
 शुभा भगवतो वाक्वं ब्रह्मा हर्षमवाप्तवान् ।
 सौमि तं देवदेवेशं नेदुर्दृग्भयस्तदा ॥
 जगुर्गन्धर्वप्रवरास्तुभ्युत्सुखास्तदा ॥”
 इत्यनन्तसंहितायां श्रीचैतन्यजन्मखण्डे सप्त-
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ३॥ अपि च ।
 “यः सत्यं चित्तवर्षमादधदसौ श्रीशुक्लनामाभवत्
 त्रतायां मखशुक् मखाख्य उचितोऽभूत्तत्तवर्षं
 दधत् ॥

चैतन्यः

यः श्यामं दधदासु वर्षकमम् श्यामो युगे द्वापरे
 सोऽयं गौरविभुम्भिभाति कलयन्नामावतारं कलौ ॥
 निव्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहलायुधः ।
 भक्तावतार आचार्योऽहेतो यः श्रीसदाशिवः ॥”
 इति गौरगणोद्देशः ॥
 (अयमेव भगवांचैतन्यदेवो नवीनवैष्णवसम्प्र-
 दायविशेषस्य प्रवर्तकस्तत्सम्प्रदायेषोपास्योद्दे-
 देवत्वेनासौ परिगृह्यते । असौ एव उन्दावन-
 रमण-श्रीलक्ष्मण्यु पूर्वावतार इति केचित्, परेस्तु
 प्रामाण्यकथन्यवचनार्थानां तन्न मन्यते अत-
 एवास्मिन् विषये पङ्कितानां प्रायशो मतभेदो
 दृश्यते ।
 स तु प्रभुः (१४०७) सप्ताधिकचतुर्दश-
 शतशके कुम्भस्ये सवितरि पौर्णमास्यां तिथौ
 शुक्रवारे प्रदोषसमये नववीपाख्यनगर्यां प्रादु-
 र्बभूव । तस्मिन्नेव महामहिम्नस्तस्य भगवतो
 जन्मसमये चन्द्रदेवं प्रति सैहिकीयोपरागो
 जातः । एतदुपलक्ष्यैव गङ्गाक्षानार्थं बहवो
 लोका नानादिग्देशादागत्य तत्र मिलिताः ।
 तदा यस्तेऽपि राहुया चन्द्रमसि भक्तजनकुसु-
 वान्धवो गौरचन्द्रः समवेतलोकानां हरिसंकी-
 र्त्तनप्रभृतिभिर्मङ्गलाचरणैः सह शचीपूर्वपर्वता-
 दुदियाय । भवन्ति हि शुभरूपकानि महता-
 माविभूतानि । अतस्तदापि प्रसन्ना दिक्
 श्रेयसौगन्धमान्वादिगुणगणाऽऽगो मलयसमी-
 रणः प्रसन्नानि च साधु जनमर्गासि समभवन् ।
 अस्य पिता जगन्नाथमिश्रस्तु पुरा श्रीहृत्कृष्णवासी
 आसीत् । कदाचित् गङ्गाक्षानार्थमेव नववीप-
 मागत्य विप्रचक्रवर्तिकुलतिलकस्य नीलाम्बर-
 शर्मणः शचीनाम्नीं कन्यां परिणीतवान् ।
 ततो गच्छति काले अयं चैतन्यदेवः शचीगर्भे
 त्रयोदशमासं यावदुषित्वा जगन्नाथमिश्रस्य
 दशमपुत्रत्वेन समभवत् । अस्य पूर्वजो विश्वरूपो
 नाम जगन्नाथमिश्रस्यापरः पुत्र आसीत् । स
 तु यौवन एव ज्ञानवैराग्यविशारदो दारपरि-
 ग्रहमङ्गीकुर्वन् पारिव्राज्यधर्मं समाश्रयत् ।
 अथ चैतन्यदेवस्य जातकर्मोद्देशेऽस्कारे यथा-
 कालं क्रमशो निवृत्ते अस्य मातामहो नीला-
 म्बरचक्रवर्ती सुलक्षणादिकमवलोक्य विश्वम्भर
 इति नाम्नेनमाजुहाव । शचीदेवी तु पुनः पुनः
 पुत्रघनेन वञ्चिता प्रियतममेतं कनीयासं संसार-
 स्थितिदीर्घजीवनकामनया निमार इत्याख्याया
 पौरवासिनस्तु अस्वामाख्यरूपलावण्यतया परम-
 समादरेण गौर इत्याख्याया च आहूतवन्तः ।
 परं धर्मरसिकानां भक्तानां समाजे, शाक्य-
 सिंहस्य बुद्धदेव इव अस्य महाप्रभुरिति
 चैतन्यदेव इति च आख्या प्रसिद्धा ।
 अथ प्राप्ति काले चैतन्यदेवोऽयं शाक्यसागर-
 पारममश्रेष्ठपुत्रवर्गवन्दितचरधारविन्दं महा-
 महोपाध्यायं गङ्गादासशर्मणसुपाध्यायत्वे-
 नाङ्गीकृत्य स्वल्पेनैव कालेन सर्वशाक्यार्थ-
 तत्त्वज्ञः समभवत् । अस्य बुद्धिप्राप्त्येवमवगम्य

चैतन्यः

तदा सर्व एवैवं देवांशुसम्भतप्रमथन्त । अथ
 कदाचिदयं गङ्गाक्षानार्थं गत्वा तत्र वल्लभा-
 चार्यस्य लोकातीतरूपलावण्यां लक्ष्मीं नाम
 कन्यामवलोक्य मोहित आसीत् । वल्लभा-
 चार्यस्तु एतदवगम्य स्वयमेव तां कन्यामस्मे
 सन्पुद्दे । विवाहानन्तरमेवासौ छाषान-
 ध्यापयितुं प्रवृत्तः । एतस्मिन्नेव समये बहवो
 दिग्विजयिनः पङ्किता नववीपमागत्य अस्य
 तर्कजालैः समाच्छन्ना भयदर्पाश्च सन्तः प्रति-
 निवृत्ताः । असावपि दिग्विजयीयथा पूर्वादि-
 ख्यणीं गत्वा तत्रस्थान् पङ्कितान् विमोहयन्
 सुविमलं यशः प्राप्तवान् । एतस्मिन्नेव काले
 अस्य पूर्वपत्नी कालघर्षं प्राप्ता । चैतन्यदेवस्तु
 तस्या विरहेण आकुलितोऽपि मातुरतुरोधेनैव
 पुनः सनातनपङ्कितस्य विष्णुप्रियानाम्नीं कन्यां
 द्वितीयपत्नीत्वेन स्वीचकार । परं सर्वगुणविभू-
 यितायाः साक्षात् लक्ष्म्या इव लक्ष्म्या मरणा-
 देवासौ संसारविरक्तः श्रीवासादिभिर्भक्तवर्गै-
 र्मिलितो हरिभक्तिरसनिमग्न एव कालं यापया-
 क्षास । अथ कदाचित् पिह्लोकोद्धारवासनया
 गयातीर्थं गत्वा भक्तचूडामयीः श्रीमदीश्वरपुरि-
 नाम्नो गोखामिनः सत्प्राप्तुं हरिनामानन्दत-
 दीक्षां लब्धात्मानं हतज्ञतार्थं मत्वा च स्वदेशं
 प्रत्याहृतवान् । एतस्मिन्नवसरे पाषण्डदुराचारौ
 हस्तुप्रवरो जगार माघाद चेति प्रसिद्धौ ब्रह्म-
 वन्द्य अन्याश्च कुष्ठादिव्याधिपीडितान् महा-
 पातकिनः करुणया हरिनामदीक्षादानेन
 संसारसागरात् समुदुहृत्य यवनजातीयक्रान्ति-
 प्रभृतीन् वैष्णववैष्णवः स्वमहिम्ना दमयामास ।
 ततः प्रभृत्वेवासौ भक्तिरसप्रधानं वैष्णवधर्मं
 प्रचारयितुमिच्छन् निव्यानन्दाद्वैताचार्या-
 दिभिर्भक्तवर्गैः सह नानाजनपदं परिभ्रमन्
 बहूनेव जनान् प्रेमोन्मत्तानकरोत् । अथ(१४३१)
 एकत्रिंशदधिकचतुर्दशशतशके उत्तरायण-
 संक्रान्त्यां संसारमायां परित्यज्य काटोयाख्य-
 ग्रामे केशवभारतिसकाशात् सन्ध्यासधर्मं समा-
 श्रयत् । अथ नीलाचलमागत्य श्रीजगन्नाथदेवं
 दृष्ट्वा राक्षः प्रतापादित्यस्य सभापङ्कितं वेदान्त-
 शास्त्रपारदर्शिनं सार्वभौमं विचार्य पराजित्य
 वैष्णवदीक्षां प्रदत्तवान् । अथ कदाचित् गोदा-
 वरीतीरे भक्तवरं रामानन्दमवलोक्य संय-
 निर्येधंमैलापैरात्मानं हतज्ञत्ववदमन्यत ।
 ततोऽसौ त्रिपदी-शिवकाञ्ची-विष्णुकाञ्ची-त्रिमल्ल-
 प्रभृतीन् बहून् दाक्षिणात्यजनपदान् हरिप्रेम-
 रसेन प्रावयित्वा द्वारकातीर्थदर्शनार्थं प्रस्थितः ।
 तत्रैवासौ ‘लक्ष्यकर्णामृतं’ नाम सुप्रसिद्धवैष्णव-
 ग्रन्थं लब्धवान् । अतः परं पुनरेव नीलाचल-
 मागत्य काशीश्वरनाम्नः कस्याचिद्भक्तप्रधानस्य
 भवने अवस्थितवान् । अत्रैवासौ श्रीश्रीजगन्नाथ-
 देवस्य रथयात्रामहोत्सवं हरिसंकीर्तना-
 दिकं विधाय प्रेमोन्मादप्रकाशादिभिर्भक्तजन्यं
 दर्शयामास । अथ गच्छति काले उन्दावनं

चत्र

निगमिषुर्वन्नेव पथा ब्रजन् स्वभावसारख्येन
यात्रादीनपि हिंसजन्तून् भक्तिप्रमूढा मादधित्वा
ट्टन्दावनसुपतस्ये । तत्र स्वभक्तवृन्दावृत एवासौ
गोपीवल्लभश्रीलक्ष्मणस्य विहारस्थानादिकमवलोकं
मथुरासुद्विष्य प्रस्थितः । ततोऽस्मात् स्थानात्
प्रयागगमनकाले बहून् पाषण्डानपि यव-
नान् हरिभक्तान् विधाय वाराणसीसुपस्थितः ।
तत्र कियत्कालसुखित्वा स्वधर्मं प्रचायं च
पुनर्गोलाचलमाजगाम । अत्रस्य एवासौ
स्वप्रचारितवैश्वधर्मस्य माहात्म्यं विश्वापयितुं
भक्तवृन्दाग्रगणान् रूपसनातनादीन् नाना-
तीर्थस्थानेषु प्रेषयामास । अथ स्वभक्ते-
र्मिलितो नानाविधमहोत्सवेन हरिसंकीर्तना-
दिकं विधाय भक्तिरसस्य उत्कटकोटिमभि-
गम्य विरहोन्मादादिप्रगाढभक्तिलक्षणैरन्वित
आसीत् । तत एवासौ स्वभक्तगणान् कलियुगे
हरिसंकीर्तनस्य माहात्म्यादिकं श्रावयित्वा
अष्टचत्वारिंशद्भगवतिस कालस्य दुरतिक्रमणीय-
त्वात् (१४५५) पञ्चपञ्चाशदधिकचतुर्दशशतशके
मानवकार्यं परित्यज्य अन्तर्हितवान् ॥
चैत्रं, स्त्री पुं, (चित्रस्य इदम् । "तस्येदम् ।" ४ ।
३ । १२० । इत्यम् ।) आयतनम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ यज्ञस्थानं केचित्तु सुखरहितं
देवकुलसदृशं यज्ञायतनं सचित्रमचित्रमपी-
त्याहुः । देवायतनमात्रम् । ऋदां देवकुलम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३ । १२ ।
"यत्र यथा मणिमयाश्चेत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥"
चित्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैत्र्यं, पुं, (चैत्र्ये देवायतनादिस्थाने तिष्ठतीति ।
चैत्र्य + अण् ।) बृहः । विम्बः । उद्देश्यवृत्तः ।
इति मेदिनी भरतश्च ॥ शेषस्य पर्यायः । देव-
तरुः २ देवावासः ३ करिभः ४ कुञ्जरः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । ४० ।
"वृक्षाः पतन्ति चैत्र्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥"
चैत्रज्ञः पुरुषः । यथा, भागवते । ३ । २ । १६० ।
"अहङ्कारस्तयोरुद्रचित्तं चैत्र्यस्ततोऽभवत् ॥"
चैत्र्यः, पुं, (चैत्र्य एव इवृचः ।) अश्वत्यवृत्तः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्वत्यवृत्तेऽस्य गुणादयो
ज्ञातयाः ॥)
चैत्र्यमुखः, पुं, (चैत्र्यं चित्तिसम्पन्नं विस्तृतमित्यर्थः
मुखं यस्य ।) कमण्डलुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चैत्र्यवृत्तः, पुं, (चैत्र्यस्तदाख्या प्रसिद्धो वृत्तः ।)
अश्वत्यवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मनुः ।
६ । २६४ ।
"चतुष्पथाश्चैत्र्यवृत्ताः समाजाः प्रेक्षणाणि च ॥"
चैत्रं, स्त्री, (चीयन्ते जीवाः स्थानात् स्थानान्तर-
मनेनेति । चि + बाहुलकात् करणे चन् । ततः
स्वार्थे अण् ।) न्यतम् । देवकुलम् । इति
मेदिनी । रे, ३७ ॥ देउल इति भाषा ॥ (यज्ञ-
स्थानम् । यथा, महाभारते । १ । १०६ । १३ ।
"भीष्मेषु धर्मतो राजन् ! सर्वतः परिरक्षिते ।
बभूव रमणीयश्च चैत्र्यपुत्रताङ्कितः ॥")

चत्राव

चैत्रः, पुं, (चित्रे विचित्रे कार्यादौ साधुः । चित्र
+ अण् ।) बृहभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्षपर्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, ३७ ॥
(यथा, हारावल्याम् ।
"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णौ च शङ्खौ च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥"
चित्रार्या भवः । चित्रा + अण् ।) चित्रा-
गर्भञ्चो बुधपुत्रः । स सप्तद्वीपाधिपतिः सुरथ-
राजपितामहः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासो यज्ञसः । चित्रा +
"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ।"
४ । २ । २३ । इति पक्षे अण् ।) मासमेदः ।
स तु सौरचान्द्रमेदेन द्विविधः । तत्र मीन-
राशिस्थरविकः सौरः मीनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदशान्तश्चान्द्रः । इति मलमास-
तत्त्वम् ॥ तत्पर्यायः । चैत्रिकः २ मधुः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥ चैत्री ४ कालादिकः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चैत्रकः ६ चित्रिकः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * तत्र जातफलम् ।
"सत्कर्म्मशाली विनयी सुवेप्रो
भोगी सुखी स्यान्नधुरान्नभोजी ।
सत्सङ्गयुक्तो द्विजदेवभक्तो
भवेन्नशुभो मधुमासजन्मा ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
(चैत्रकृत्यानि तु वारुण्यश्रीकाश्यमी-श्रीराम-
नवमी-मदनत्रयोदशी-मदनचर्दशीप्रभृतीनि ।
एतेषां प्रकरणादिकं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तत्र शिवव्रतं कर्त्तव्यम् । यथा,—
"चैत्रे मास्यथ माघे वा योऽर्चयेत् शङ्करं व्रती ।
करोति नर्तनं भक्त्या वेत्रपाणिर्दिवान्प्रभम् ॥
मासं वाप्यर्द्धमासं वा दश सप्त दिनानि वा ।
दिनमानं युगं सोऽपि शिवलोके मन्वीयते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
अधुनास्य सन्धास इति गाजन् इति च भाषा ॥
चैत्रकः, पुं, (चैत्र + एव । स्वार्थे कन् ।) चैत्र-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥
चैत्ररथं, स्त्री, (चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्दत्तम् ।
"तेन निर्दत्तम् ।" ४ । २ । ६८ । इत्यम् ।)
कुवेरस्योपवनम् । तत्तु चित्ररथगन्धर्वनिर्मि-
तम् । इत्यमरः । १ । २ । ७३ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६० ।
"एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराच्यरन्धानपरो विदर्भान् ॥"
इदं तु पौठस्थानानामन्यतमं । यथा, देवी-
भागवते । ७ । ३० । ५८ ।
"मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ॥"
पुं, कुवपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६४ । ४६ ।
"अविचिंतमभिष्वन्नं तथा चैत्ररथं सुनिम् ।
जनमेजयश्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुम् ॥"
चैत्रावली, स्त्री, (चैत्रं चैत्रमासं वा सम्यक् रूपेण
वरयत्यभिलवतीति । आ + वर + णिच् + अच् ।
स्त्रियां ङीप् । रस्य लत्वम् ।) चैत्री पूर्वभा ।

चोदना

तत्पर्यायः । मधुत्सवः २ सुवसनः ३ कामग-
वासन्ती ५ कर्द्वी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
चैत्रिकः, पुं, (चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमास्ये स्थिते
ऽस्मिन् । "विभाषा फाल्गुनीति ।" ४ । २ । २३ ।
इति पक्षे ठक् ।) चैत्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
चैत्री, [न] पुं, (चैत्री चित्रायुक्ता पौर्णमासं
विद्यतेऽस्मिन् । ब्रौह्मादित्वादिभिः ।) चैत्रमासः
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्रा + ङण् ।) चैत्रे
इति च पाठः ॥
चैद्यः, पुं, (चेदीनां जनपदानां राजा । चेदि-
अण् ।) शिशुपालः । स तु दमघोषस्य
इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २ । ३८ ।
"त्वया विप्रजनश्चैद्यो रुक्मिण्यो हरता हरे ।
चेदिराजकुसुः । इति पुराणम् ॥) तद्देशीये
भूम्नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
चोचः, चि, (ख्यायते उच्यते गीयते रक्षते
चक्ष + कर्मणि चण् । ततः एयोदरात् साधुः ।
गीतः । युचिः । (यथा, मनुः । ३ । २०७ ।
"अवकाशेषु चोचेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुव्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ।"
दक्षः । (यथा, महाभारते । १२ । ७० । ८५ ।
"अनीर्धुर्गुप्तदारः स्याच्चोचः स्यादृष्टो वृषः ।
तीक्ष्णः । मनोज्ञः । इति मेदिनी । वे, १२ ।
चोचं, स्त्री, (प्रशस्तं चोचं त्वक् विद्यतेऽस्य
"अर्थाद्विभ्योऽच् ।" ५ । २ । २७ । इत्यम् ।
गुडत्वक । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ (यथा
स्युक्ताचौरकचोचपत्रतगरस्यौद्ययजातीरयाः
इति वामटे सूत्रस्थाने । १५ । ४५ ।
तेजपात इति ख्यातम् । इति केचित् । (वर
पर्यायाः यथा,—
"त्वक्पत्रश्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गचोचन्तथोत्कटम् ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
उपभुक्तफलावशिष्टम् । चोँचा इति ख्यातम्
तालफलम् । इति भरतः । कदलीफलम्
इति सारसुन्दरी ॥ नारिकेलम् । इति सामी
वल्कलम् । चर्मम् । इति धरणी ॥
चोचकं, स्त्री, (चोच + स्वार्थे कन् । यद्वा, चोचो
त्वचा कायतीति । कै + कः ।) वल्कलम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
चोटी, स्त्री, शाटी । इति हेमचन्द्रः । १ । ३ । १६ ।
चोड़ः, पुं, (चुड़ति संवृणोति शरीरमिति । चु
संवरणे + अच् ।) प्रावरणम् ॥ देशविशेषः
इति मेदिनी । ऊँ, १३ ॥
चोदना, स्त्री, (चोद्यते प्रवर्त्तयति ॥ चु
क् रुदि + युच् टाप् च ।) विधिः । (यथा
गीतायाम् । १८ । १८ ।
"ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना ।
प्रेरणा । यथा । चोदना लक्ष्योर्थो धर्मो रते
जैमिनिस्त्वचम् ॥ एकोद्दिष्टादिदृष्टादौ इति
दृष्टादि चोदना । इति स्मृतिः ॥
चोदनागुडः, पुं, (चोदनया प्रेरणया गुणते वर
चिप्यते इति । गुड + "रगुपधञीति ।" १ । १ ।

चोरकः

१३३। इति कः। क्रीडनकाले कन्दुकार्ग ऊर्ध्व-
 च्छेपप्रविष्टतयास्य तयात्मम्। कन्दुकः। इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 चो, क्री, (चोदयति प्रेरयति चित्तं रसविशेषे
 चनेनेति। चुद् + चिच् + ण्यत्।) अद्भुतम्।
 प्रयः। इति मेदिनी। ये, २३ ॥ (यथा, महा-
 भारते। ५। ४३। ३४।
 “सर्वं ध्यानं समाधानं चोदं वैराग्यमेव च।
 अक्षयं ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रहमेव च ॥”)
 चो, चि, (चोदयितुं प्रेरयितुं योग्यः। “अहं
 कथ्यते च” ३। ३। १६६। इति यत्।)
 चोदनाहः। प्रेरणयोग्यः। इति मेदिनी। ये,
 २३ ॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। ७।
 “नीवारम्वेङ्गदशाकट्टिः
 सुसंयता चाभिकार्येषु चोदः।
 वने वसन्ततिथिष्वप्रमत्तो
 धुरन्धरः पुण्यकदेष तापसः ॥”)
 चोपनं, क्री, (चुप मन्दगमने + भावे ल्युट्।) प्रने-
 र्गमनम् ॥
 चोरः, पुं क्री, (चोरयतीति। चुर् + चिच् + पचा-
 दच्।) स्त्रियकर्त्ता। तत्पठ्यायः। चौरः २ इत्युः ३
 तस्करः ४ प्रतिरोधी ५ मलिनश्चः ६ स्तनः ७
 षकागारिकः ८ स्तन्यः ९ प्रच्छन्नजनः १०
 मोघकः ११ पाटचरः १२ परास्कन्दी १३
 कुम्भिलः १४ खनकः १५ शङ्कितवर्णः १६
 खानिकः १७। इति शब्दरत्नावली ॥ प्रचुर-
 पुरुषः १८। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लपुः १९
 तका २० रिम्बा २१ रिपुः २२ रिक्का २३
 विहायाः २४ तायुः २५ वनगुः २६ चुरश्चिन् २७
 मूर्धोवान् २८ मलिनश्चः २९ अट्टशंशः ३०
 टकः ३१। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
 (यथा, देवीभागवते १। १६। ६।
 “चोरेषु चौरबुद्धिस्ते साधुबुद्धिस्तु तापसे।
 स्वपरत्वं तवाप्यस्ति विदेहस्त्वं कथं नृप ॥”)
 कण्यशटी। इति क्रमचन्द्रिकाष्टतष्टुचन्द्रः ॥
 गन्धद्रव्यविशेषः। यथा। चोरकुङ्कुमरोचनाः।
 इत्यष्टगन्धकथने आगमः ॥
 चोरकः, पुं, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् काय-
 नीति। कै + कः।) पृक्का। इति रत्न-
 माला ॥ पिङ्गि इति भाषा। (चोर + स्वार्थे
 कन्।) सुगन्धद्रव्यविशेषः। तत्पठ्यायः।
 शङ्कितः २ खड्गः ३ दुष्यन्ः ४ क्षेमकः ५ रिपुः ६
 चपलः ७ कितवः ८ धूर्तः ९ पटुः १० नीचः ११
 निशाचरः १२ गणहासः १३ कोपनकः १४
 चोरः १५ फलचोरकः १६ दुष्कुलः १७ ग्रन्थिलः १८
 सुगन्धिः १९ पर्यचोरकः २० ग्रन्थिपर्यः २१
 ग्रन्थिलः २२ ग्रन्थिपत्रः २३। (यथा, सुश्रुते
 कल्पस्थाने ६ अध्याये।
 “चोरको वरुणः कुष्ठं सर्वगन्धा सप्तप्रला ॥”)
 अयस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्त-
 लम्। वातकफनासासुखरुजाजीर्णक्रिमिदोष-
 नाशित्वम्। इति राजनिघण्टुः ॥

चोलखड्ग

चोरपुष्पिका, स्त्री, (चोरपुष्पी + स्वार्थे संज्ञायां
 वा कन् टाप पूर्वसङ्ख्ये।) चोरपुष्पी। इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“शङ्कनी चोरपुष्पिका।”
 इति वेदकम् ॥)
 चोरपुष्पी, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषस्तद्वत् सुगन्धि
 पुष्पमस्याः। “पाककार्यपर्वेति” ४। १। ६४।
 इति डीष्।) टचविशेषः। वीणा इति चोर-
 कुली इति च ख्याता इति भरतः ॥ तत्पठ्यायः।
 शङ्कनी २ केशिनी ३। इत्यमरः। २। ४। १२६ ॥
 चोरपुष्पिका ४। इति शब्दरत्नावली ॥
 (चोरा ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥)
 चोरखाडुः, स्त्री, (चोरस्य खाडुरिव।) काक-
 नासालता। तस्करखाडुरिति राजनिघण्टु-
 दशनात् ॥
 चोरा, स्त्री, (चोरो गन्धद्रव्यविशेषः तस्यैव गन्धो-
 रस्यस्य। अच् ततटाप्।) चोरपुष्पी। इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 चोरिका, स्त्री, (चोरस्य भावः। मनोज्ञादि-
 लात् ठन्।) चौरिका। चौथ्यम्। इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुटः ॥
 चोलः, पुं, (चोलयति सप्तच्छयति स्त्रीयां वचः-
 प्रदेशे इति। चुल उन्नती + अच्।) कचुलिका।
 कांचुलि इति भाषा ॥ (यथा, आनन्दलह-
 र्याम्। ६६। तम् ॥”)
 “निजां बीणां वागी निचुलयति चोलेन निभ-
 तत्पठ्यायः। कुर्पासकः २। इत्यमरः। २। ६। ११८ ॥
 कचूकः ३ इति जटाधरः ॥ कुचुली ४ कुचु-
 लिका ५। इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीणां निचोल
 इति रमानाथः ॥ पुंवोऽथ्येतीं चोला इति ख्यातौ
 इति सुभूतिः ॥ नदादिलात् चोली च। कुर्परः
 क्रमोणिर्जानु च तद्दृश्यमस्यते चिद्यते अत्र
 कुर्पासः घनमनीषादित्वाद्गलोपः ततः स्वार्थे
 कः। इति भरतः ॥ * ॥ देशविशेषः। इति
 शब्दरत्नावली ॥ अधुना ताञ्जोर इति ख्यातः ॥
 प्रस्युधारिवेदयागानधिकारिभ्यश्च विशेषः। स तु
 पूर्वं चित्रिय आसीत् सगरराजेनास्य धर्मनाशं
 वेष्टान्यत्वश्च चकार। इति हरिवंशः ॥
 चोलकं, स्त्री, (चोलयति आच्छादयतीति। चुल +
 चिच् + अच् + स्वार्थे कन्।) यद्वा चोल इव
 कायति इति। कै + कः।) वष्कलम्। इति
 शब्दरत्नावली ॥
 चोलकः, पुं, (चोल इव कायति इति। कै + कः।)
 बाणवारः। कवचम्। इति हारावली ॥ १६७ ॥
 (देशभेदः। यथा कथासरित्सागरे। १६। ६५।
 “उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन संमर्द्धकारिणा।
 चोलकेश्वरकीर्तिश्च कालुष्यं धयतुः समम् ॥”)
 चोलकी, [न] पुं, (चोलकमिवास्वस्य इति
 इतिः।) करीरः। नारङ्गः। किष्कुपर्वं। इति
 मेदिनी। ने, १८४ ॥
 चोलखड्गः, पुं, (चोलस्य अखड्ग इव शकन्धादि-
 लात् वाधुः।) शिरीषेष्टः। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

चौलक

चौषः, पुं, (चौयते इति। चि + षः। ततः उच-
 दाहे + अच्। चञ्चासौ उचञ्चति।) पार्श्व-
 प्वाला ॥ यथा.—
 “हृच्छूलपीडनयुतं प्रवनेन मृत्ता-
 तुङ्गदाहचौषबहुलं सकप्रप्रसैकम्।
 अंघ्रात्मकं बहुखणं बहुभिन्न विद्यात्
 वैगुण्यमोहजङ्गताभिरघापरश्च ॥
 चौषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्नापः।” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (यथाच, सुश्रुते। १। ४२।
 “यो गले चौषस्तुपाहयति सुखवैश्रवं जनयति
 भक्तवर्षिं चापाहयति हर्षश्च स तिक्तः ॥”)
 चौष्कः, पुं, (चन्दयति आजाहयति। चदि + षः।
 ततः क्त्वन्ति आक्रमते शत्रून् कुनाति आत्र-
 वते वा। क्त्वन्ति कु वा + षः। ततः पृषोररा-
 दोत्वे साधुः।) विन्धुवारदेशीयान्धः। इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 चौचं, त्रि, (चौच एव इति। स्वार्थे अच्।) मनो-
 क्षमम्। इति महाभारतम् ॥
 चौरः, पुं स्त्री, (चोर एव प्रज्ञादिभ्योऽण्।) यद्वा
 चुरा शीलमस्य। “इति ह्यज्ञादिभ्योऽणः” ४। ४।
 ६२। इति ङः।) चोरः। इत्यमरः। २। १०। २३ ॥
 (यथा, देवीभागवते। १। १६। ५६।
 “चौरं वा तापसं वापि समानं मन्वते कथम् ॥”
 असुरविशेषः। यथा, हरिवंशे। १७६। १६।
 “किरातीं चौरवसनां चौरसंगानमस्कृताम् ॥”
 कविभेदः।
 “कविरमरः कविरमरः कविचौरो मयूरकः ॥”
 इत्युद्दटः ॥)
 चोरपुष्पी। इति मेदिनी। रे, ३७ ॥ (चोर-
 पुष्पीशब्दे विवरणमस्य चौयम् ॥) सुगन्धद्रव्य-
 विशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥
 चौरिका, स्त्री, (चोरस्य कार्यं भावो वा। “इन्द्र-
 मनोज्ञादिभ्यश्च” ५। १। १३३। इति डुप्।
 टापि अत इत्वम्।) चौथ्यम्। इत्यमरः। २।
 १०। २५ ॥ (यथा, मनुः। १। ८२।
 “चौरिकावृत्तमायाभिर्धम्मैश्चापैति पादशः ॥”)
 चोरी, स्त्री, (चौर + डीष्।) चौथ्यम्। इति
 शब्दरत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महाशक्तिः।
 यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४६।
 “चन्द्रिका चन्द्रधात्री च चोरी चौरा च
 चण्डिका ॥”)
 चौथ्यं, स्त्री, (चोरस्य कर्म भावो वा। “गुण-
 वचनाद् ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” ५। १।
 १२४। इति यच्।) चौरधर्मः। चोरी इति
 चुरी इति च भाषा ॥ तत्पठ्यायः। स्त्रीयम् २
 स्त्रीयम् ३ चौरिका ४। इत्यमरः। २। १०। २५ ॥
 चोरी ५। इति शब्दरत्नावली ॥ चोरिका ६।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, मनुः। १। २७६।
 “सन्धिं हित्वा तु ये चौथ्यं राजौ कुर्वन्ति तस्कराः।
 तेषां हित्वा नृपो ह्यसौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥”)
 चौलकर्म, [न] स्त्री, (चूडया इदम्। “तस्ये-
 दम्” ४। ३। १२०। इत्यण् ङस्य लत्वश्च।

च्यौतः

ततश्चौलमेव कर्म इति कर्मधारयः ।) चूडा-
कर्म । इति स्मृतिः ॥
चौलुक्चः, पुं. (चुलकस्य गोत्रापत्यमिति । “गर्गा-
दिभ्यो यच् ॥” ४।१।१०५। इति यच् ।)
राजर्षिभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३। ७१२ ॥
च्यु, क हासे । सङ्घने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकञ्-सेट् ।) अन्तःस्थादो-
पधः । क, च्यावयति । इति दुर्गादासः ॥
च्यु, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्-
सकं-अनिट् ।) अन्तःस्थादोपधः । ड, च्यवते ।
इति दुर्गादासः ॥
च्युत्, इर् चरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् । कचित् अकञ् ।) अन्तःस्थादि-
युक्तः । इर्, अच्युतत् अच्योतीत् । चर इह
आसिचनम् । च्योतति इत् वङ्गी यञ्वा । आसिच
तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाच, भट्टिः ।
६।२८ ।
“सीतां जिघांक्ष सौमित्रे ! राजसावारतां भ्रुवम् ।
इदं प्रीणितमभ्यर्षं सम्पृहारेऽच्युततयोः ॥”
“अच्युतत् गलितमकर्मकोऽत्र ।” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतौ ॥”)
च्युतं, त्रि, (च्युते स्म इति । च्यु + कर्मणि क्तः ।
यद्वा च्युत + चणर्थे कः ।) चरितम् । यथा,—
“पिबन्तं तन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथान्दतम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(स्वलितम् । यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“सम्भ्रमोऽभवदपोऽकर्मणां
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतसुचाम् ॥”)
च्युतिः, स्त्री, (अच्यते प्रीणितादिकमस्या इति ।
च्यु + अपादाने क्तिन् ।) भगम् । इति हेमचन्द्रः ।
३। ६०६ ॥ गुदहारम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(च्यु + भावे क्तिन् ।) चरणम् । यथा,—
“कृत्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥”
इति कुमारसम्भवे । ३। १० ॥
च्युपः, पुं, (अच्यन्ते भाषन्तेऽनेन इति । च्यु + “च्युवः
क्विप् ।” उणां । ३। २४ । इति पः स च कित्
च्युधातुरत्र भाषणार्थे वर्णते इत्युञ्ज्वलदत्तः ।)
मुखम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिरुक्तिः ॥
च्युस, क हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् ।) कचित् पुस्तके हासे । अन्तः-
स्थादियुक्तः । क, च्योसयति । इति दुर्गादासः ॥
च्योतं, स्त्री, (च्युत + एषोदरादित्वादीन्वे साधुः ।)
च्योतम् । इति चरणात् । इत्यमरटीका ॥
च्यौतः, त्रि, (अच्यते इति । “जनिदाच्यु सिति ।”
उणां । ४। १०४ । इति ऋण ।) गमनकर्ता ।
अङ्गजः । च्यौणपुण्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिरुक्तिः ॥ बलम् । इत्युञ्ज्वलदत्तः ॥

हृगलः

हृ

हृ, हकारः । स तु अङ्गनसप्तमवर्णः । चवर्गद्वितीय-
वर्णश्च । (वृद्धाचरेः) तस्य खेचनप्रकारो यथा,
“जडादधोगता रेखा क्वचिता कुळली ततः ।
पुनश्चाधोगता तासु सन्ति ऋक्षप्रविष्ठावः ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
‘अस्योच्चारणस्थानं तासु । इति आकारणम् ॥
“इच्युयप्रान्तात्सु ।” इति सूत्रकारेणोक्तम् ।
“कळ्यावहाविच्युयप्रान्तालया ओष्ठाजाडुपू ॥”
इति शिचायन्यः ॥)
अस्योत्पत्तिर्यथा । प्रपञ्चसारे ।
“विसर्गस्तासुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्तथा ।”
अत्रोत्तरत्रापि वर्गस्य द्वितीयादिवर्णोच्चारणे
खरच्युयप्रान्तादिति स्तोत्रगम्भीरसंज्ञादिति च
यथास्थानमन्वेतीति तट्टीकाकारो विवरूपः ॥
अस्या ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि द्विभुजान्मृत्तिलोचनान्म् ।
पीताम्बरधरां निर्यां वरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा हकारान्मु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयुतन्त्रे ।
“हकारं परमाश्चर्यं खयं परमकुळली ।
सततं कुळलीयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चप्राणान्तकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ॥
पीतविद्युत्प्रकाशकारं हकारं प्रथमान्यहम् ॥”
तस्य नामानि यथा, तन्त्रशास्त्रे । * ॥
“हृन्मन्त्रं सुवृमया च पशुः पशुपतिर्भूतिः ।
निर्मलं तरलं वङ्गीर्भूतमात्रा विलासिनौ ॥
एकनेत्रश्च टवली द्विधारा वामकूर्परः ।
गोकर्णां लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विन्दतः स्थितिशब्दकः ॥”
हं, त्रि, (ह्यायते परिस्क्रियते यत् इति । ह्यो +
कर्मणि घञर्थे कः ।) निर्मलम् । इति मेदिनी ।
ह्ये, १ तलम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
ह्ये, पुं, (ह्यो + भावे डः घञर्थे को वा ।) ह्येदनम् ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥
ह्यगः, पुं स्त्री, (हं यश्चादौ ह्येदनं गच्छति प्राप्नो-
तीति । गम + डः ।) ह्यागः । इति हेमचन्द्रः ।
४। १२७५ ॥
ह्यग्यं, स्त्री पुं, (ह्यद + डः । ह्यः तस्ये ष्ये-
श्वादानयेत्यर्थः गययते इति । गय + कर्मणि
अप् ।) करीषः । इति हेमचन्द्रः । ४। १२७३ ॥
ह्यगलं, स्त्री, (ह्यति ह्यति ह्यायते वा । ह्यो +
ह्येदने + “ह्यो गुग् इखञ्च ।” उणां । १। १२३ ।
इति कलच् प्रत्ययः धातोर्गुगागमो इखञ्च ।)
नीलवल्गुम् । इति मेदिनी । से, १ ॥
ह्यगलः, पुं स्त्री, (ह्यायते ह्येदते देवोपहाराय
इति । ह्यो + कलच् गुगागमो इखञ्च ।) ह्यागः ।
इति मेदिनी । से, ६१ ॥ (यथा, सुश्रुते । १। ४६ ।
“नाति प्रीतो गुरुः क्षिण्णो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।
ह्यगलस्वनभिधन्वी तेषां पीनसनाशनः ॥”)

ह्य

ह्यगलकः, पुं स्त्री, (ह्यगल + स्वार्थे कन् ।) इति
इत्यमरः । २। ६। ७६ ॥
ह्यगला, स्त्री, (ह्यगलस्तदाकारोऽस्यस्य ह्यस्य
त्वक् विदाहोऽस्येति वा । “अशंआदिभ्योऽप
५। २। १२७ । इति अच् टाप् च ।) ।
दारकटचः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च
(अचहारोऽस्या यथा, “चुचुपूषिकान्
जीवन्तीविम्बीतिकानन्दीभक्तातकह्यगला
ट्चादनीफञ्जीशास्त्रलीश्लुवनस्यतिप्रसवप्रव
ञ्जुदारकोविदारप्रभृतीनि ।” इति सुश्रुते च
स्थाने ४६ अध्याये ॥)
ह्यगलाड्घ्री, स्त्री, (ह्यगलवदङ्घ्रिर्भूममस्याः । १
डीष् ।) ह्यगलान्नी । इत्यमरटीकायां रा
नाथः ॥
ह्यगलाङ्घ्री, स्त्री, (ह्यगलवदङ्घ्रं अङ्घ्रं यस्याः
ह्यगलान्नी । इत्यमरटीकायां रायसुब्र
(पुंसि तु पीठस्थानभेदे । यथा, देवीभागवतं
७। ३०। ७३ ।
“ह्यगलङ्घ्रे प्रचक्षा तु चण्डिकाऽमरकट्टे ।
ह्यगलान्तिका, स्त्री, (ह्यगलान्नी + स्वार्थे कन् । टा
पूर्वङ्गस्यः ।) ह्यगलान्नी । इति शब्दरत्नावली
ह्यगलान्नी, स्त्री, (ह्यगलवदङ्घ्रं यस्याः ।) वृद्धात्
ट्चः । इत्यमरः । २। ४। १३७ ॥ ट्कः । टा
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ।
अध्याये “ध्यामामहाश्यामान्निष्टहन्तीश्रद्धिं
तिखककम्पिहकरन्यककसुकपुत्रश्रेणीगवार्
राजट्चकरङ्गइयगुड्चीसपलाङ्गगलान्नी-
सुधाः सुवर्णश्चीरी चेति ॥”)
ह्यगली, स्त्री, (ह्यगल + जातित्वात् डीष् ।) इति
माता । वृद्धदारकटचः । इति विश्वः ॥
ह्यटा, स्त्री, (ह्यो + अटन् क्विप् ।) दीप्तिः । (य
राजतरङ्गिण्याम् । ४। १२८ ।
“प्रतापांशुह्यटाकूटेः पटवासमधर्मैभिः ।
जन्महीपञ्चिजेन्द्रस्य येनातन्यत मखनम् ॥”)
सम्हृः । यथा, माघे । १। ४७ ॥
“सटाह्यटाभिन्नघनेन विभ्रता
वृसिंहसेहीमतनुं तनुन्वया ।”
(सटाह्यटाभिः केशरसम्हृः ।” इति मञ्जिनाथः ।
ह्यटाफलः, पुं, (ह्यटा इव परस्परसंघट्टानि फलानि
यस्य ।) गुवाकटचः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
(पूगशब्दे विवृतिरस्य ज्ञेया ॥)
ह्यटाभा, स्त्री, (ह्यटाभिर्दोषिभिर्भाति इति । भा +
क्विप् । यद्वा । भा + कः । टाप् च ।) विदुः ।
इति हारावली । ५८ ॥
ह्य(च)ञ्चं, स्त्री, (ह्यादयत्वेनेनातपादिकमिति । ह्ये
+ णिच् + “सर्वधातुभ्यः ङ्ङ्” उणां । ४।
१५८ । इति ङ्ङ् णिणोपः ङ्ङ्खलञ् ।) रौद्रहि-
निवारणार्थावरणविशेषः । ह्याति इति भागः ।
तत्पर्यायः । आतपत्रम् २ । इत्यमरः । २। ५३३ ॥
ह्यायामिचम् ३ पटोऽजम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ आतपवारणम् ५ । राजशब्दं यथा—
“आतपत्रश्च राजशुभं वृषणस्य वितन्वत् ॥”

करिकमयो भद्रासनं राजासनं तु यत् ॥
इति षट्पादः ॥

प्रपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
कृत् कनकदण्डे तु रागशङ्कसुदाहृतम् ।
पल्लव्य भवेत्तत्तु यच्छब्दं पृथिवीभुजाम् ॥”
स्य गुणाः । वृत्तातपधूलिवायुद्धिमनाशिलम् ।
तद्विदिकारित्वम् । गुप्तगावरणमङ्गलकारि-
वच । इति राजवल्गुभः ॥ * ॥ तस्वीपत्ति-
या । एकदा ज्येष्ठमानि जमदग्निमुनिर्धनुषि
गान् सन्वाय सन्वाय प्रचिन्नेप तत्पत्नी
योका तान् बाणानानीयानीय तस्मै प्रादात् ।
त मध्याह्नकाले रौद्रेण प्रीडिता वृत्तच्छाया-
वत्सला किञ्चित् कालं स्थित्वा तानानिनाय ।
दृष्टिस्ता क्रुद्धस्तामाह किं चिरेणागता । सा
ब्राह्म स्वयंतेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ
तन् वृत्तच्छायामाश्रित्य स्थिता तस्मात् चिरायै-
त्तु कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह अद्य स्वयंमन्त्रा-
दनेजसा निपातयिष्यामीत्युक्त्वा धनुषि बाणान्
तस्मात् स्वयंभित्तुखोऽतिष्ठत् । स्वयंस्तं दृष्ट्वा
भीतो द्विजस्वयं व्यागत्य आह स्वयंदाहादि
भवति तेनाग्नेन भवद्भिः कर्माणि क्रियन्ते कथ-
मेनं हनिष्यसि एवं माकाशौस्तथापि मुनिः
श्रमं न जगाम । अथ स्वयंः शिरस्त्राणं कृत्
निर्माय तस्मै दत्त्वा अद्यप्रभृति एतत् लोके
प्रचरिष्यति व्रतादियु च अस्य दानं महाफलं
स्यादित्युक्त्वा गतः ॥ * ॥ तस्य दानफलं यथा,—
“कृत्ं हि भरतश्रेष्ठ । यः प्रदद्यात् द्विजातये ।
श्रमं श्रतश्रलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥
स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
अश्वरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥”
इति महाभारते दानधर्मः ॥
अथ कृत्तयुक्तिः ।
‘विशेषश्चाथ सामान्यं कृत्तस्य द्विविधा भिदा ।
पञ्चशब्दं विशेषार्थं सामान्यश्चान्यदुच्यते ॥
एव विशेषश्चोद्देशः ।
वदकचाय निर्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः ।
वदकं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥
दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रश्च कीलकः ।
इभिरितैः सुसन्दिष्टैश्च मन्त्रमिधियते ॥
देगष्टपटुचतुर्हस्तदीर्घं दण्डो युगक्रमात् ।
वृत्तवाणवेदनयनवितरुधा कन्द उच्यते ॥
पानान्यश्रीतिः षट्पञ्च चत्वारिंशद्दुयुगक्रमात् ।
शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्भिताः क्रमात् ॥
नवभित्तुभिः कृत्तं कृत्तैस्तु नवभिर्गुणः ।
गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत् ॥
नवाष्टपञ्चटसंख्यैरश्मिभौ रज्जवः क्रमात् ।
एवं शलाकाद्विगुणमायामेन प्रतिष्ठितम् ॥
मानुदिग्यहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः ।
एषां षण्णानसृष्टितं तद्दानामेव भूतये ॥
पादोनं युवराजस्य अयोध्यायु तदहंतः ॥
एतेन राज्ञो दण्डो दशहस्तः युवराजस्य तत्
अयोध्यामपि तदेव ।

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ
तथा शलाका अपि मुहुर्ब्रज्याः ।
रज्जुश्च रक्ता वसनश्च रक्तं
कृत्तप्रसादं वृपतेन्देदिनि ॥

प्रसादमिति प्रसादाहम् ।
नीलो दण्डश्च वस्त्रश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥
चान्द्रौ दण्डकन्दौ चेतु सुमुक्ते रज्जुवाससी ।
कृत्तं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम् ॥
युक्तानि रज्जुवासंसि स्वर्णकुम्भस्तपोपरि ।
इदं कनकदण्डाख्यं कृत्तं सन्धाधेसाधकम् ॥
दण्डकन्दशलाकाश्च मुहुस्वर्गेन निर्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितममुक्ते रज्जुवाससी ॥
कुम्भादिरथ हंसादिचामरादिर्यथाक्रमम् ।
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ॥
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ।
सर्वोपरि ब्रह्मजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ॥
दण्डान्ते कुट्टवित्त्वाश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ।
खामिहस्तैकमानेन चामरः सित इत्यते ॥
इत्ययं नवदण्डाख्यश्चरराजो महीभुजाम् ।
अभिवेके विवाहे च गृह्यायां प्रीतिवर्द्धनः ॥
पताका नवदण्डायै राजोऽष्टाङ्गुलिसंमिताः ।
अयं द्विविधयो नाम कृत्तराजो महीभुजाम् ॥”
इति भोजराजसूक्तयुक्तिकल्पतरुः ॥

कृत्तः, पुं, (कृद् + क्तिच् + क्तृन् इत्यच्) कृत्तेन
पञ्चन च वचाकारदण्डः । छातारियाविष ।
छातनाविष । खरविष इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अतिच्छत्रः २ कटुः ३ । इति रत्न-
माला ॥ भूतदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृत्तकः, पुं, (कृत्तमिव कायति इति । के + कः ।)
मत्स्यरङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अति-
च्छत्रः । राज्ञा कुलेखाडा इति भाषा ॥ इति
रत्नमाला ॥ ईश्वरदण्डविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कृत्तगुच्छः, पुं, (कृत्तमिव गुच्छी यस्य ।) गुच्छ-
दण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृत्तचक्रं, स्त्री, (कृत्ताकृति चक्रम् ।) चक्रविशेषः ।
यथा, समयान्ते कृत्तचक्रम् ।
“कृत्तनीमघमलादां चक्रं कृत्तचयात्मकम् ।
प्रतीचीमधरेखाया ईशानान्तं हयाधिपः ॥
आमेयान्तं नराधीशो नैऋतान्तं गजाधिपः ।
एषां कृत्तविभागिनं ज्ञातव्यं शुभाशुभम् ॥
अन्यस्य राज्ञो नामर्षं यत्र कृत्ते ततः फलम् ।
चामरं कलसं बीजा कृत्तं दण्डः पतद्वयहः ॥
आसनं कीलकं रज्जुर्नव भेदाः प्रकीर्णिताः ।
यत्र कृत्ते स्थितः सौरिर्भङ्गं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
चामरे चक्रेता वायोरनादृष्टिः प्रजायते ।
दुर्भिक्षश्च भवेत् घोरं प्रजापीडा न संशयः ॥
कलसस्यो भवेद्दुष्टं भङ्गो घातादिकं ध्रुवम् ।
बीजाख्येनार्कपुत्रेण पट्टराश्री विनश्यति ॥
चलचित्तो भवेद्राजा भयभीता च मेदिनी ।
यदा चक्रत्रये सौरिश्चक्रे दण्डे पतद्वयहे ॥

तदा तस्य भवेद्भङ्गश्चक्रस्यास्य न संशयः ।
आसनस्य भवेन्नाश आसनस्यो शून्यश्चरे ॥
युवराजस्यः कीले वस्त्रं रज्जुसंस्थिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्यः शनिरक्तपत्रो न हि ॥
वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति सः ।
शनिराहुकुजादित्या यदा जीवेद्दुसंयुताः ॥
उत्तराधीश्वराङ्गो वै निश्चितं कृत्तभङ्गदाः ।
क्रूरं चतुष्टयश्चैव बुधचक्रैश्च संयुतम् ॥
पूर्वच्छत्रविनाशाय तथा पापचतुष्टयम् ।
मुक्तेन्दुसंयुतं कृत्ते दक्षिणे शस्यभङ्गदम् ॥
एवमन्येषु राण्येषु नामर्षात् फलमादिशेत् ।
यथा दुष्टपत्रः सौरिस्तथा सौम्यपत्रो गुवः ॥
भीमश्री गुवराहू च रविचन्द्रौ बले समौ ।
यथा हानिकराः क्रूरस्तथा सौम्याः शुभङ्कराः ॥
एतेऽन्नाष्टौ गृह्याच्छत्रं परचक्रैश्च भङ्गदाः ।
वृपनामर्षगो राहुः केतुर्वा यत्र संस्थितः ॥
कृत्तभङ्गो भवेत्तस्य विषदानेन भूपतेः ।
नगयासाहसं यात्रां दुष्टदण्डस्यैवाह्वयम् ॥
विषदण्डं त्वजेद्राजा कृत्तस्यो क्रूरखेचरे ।
शान्तिवै शान्तिकं कुर्म्यात् गृह्यायां जायते
शुभम् ॥”

कृत्तधारः, त्रि, (कृत्तं धरतीति । धृ + “कर्म-
यय्य ॥” ३ । २ । १ । इत्यच्) कृत्तधारः ।
छातिधरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । छाया-
करः २ । इति वैमचक्रः । ३ । ४२८ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ६७ । “स्वपत्ने च यथा, जननी
देवी कञ्चुकी मालिकाः शय्यापालकः स्या-
ध्यक्षः सौवर्णसुरिकः भिषक् जनवाहकः ताम्बूल-
वाहकः आचार्यः अङ्गराजकः स्यान्निर्णयकः
कृत्तधारः विलासिनी च ॥”)
कृत्तपत्रं, स्त्री, (कृत्तमिव पत्रमस्या ।) स्थलपद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृत्तपत्रः, पुं, (कृत्तमिव विस्तृतं पत्रमस्य ।)
भूर्जदण्डः । इति रत्नमाला ॥ (भूर्जशब्दे विद्वृत्ति-
रस्य ज्ञातया ॥) मानकपुः । इति केचित् ॥
सप्तपर्यदण्डः । इति च केचित् ॥
कृत्तभङ्गः, पुं, (कृत्तस्यैव रक्षितुः स्वामिन इत्यथः
भङ्गो यत्र ।) वैधव्यम् । स्वातन्त्र्यम् । वृपनाशः ।
इति मेदिनी । गे, ५६ ॥
कृत्ता, स्त्री, (कृत्तमिव आकृतिर्विद्यतेऽस्याः ।
अश्रुआदित्वाद्दण्डं ततटाप् । यद्वा, कृदिति
आच्छादयति स्वीतपत्तिस्थानमिति । कृद् +
“सर्वधातुभ्यः क्तृन् ।” उगां । ४ । १५८ ॥ इति
कृतं । ततः घञ्प्रत्ययस्य ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।)
मिधः । मौरी इति भाषा ॥ कुस्तुम्बुर ।
धन्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“सुक्ष्मपटकोदीयच्छलाख्योऽशीरचन्दनैः ।
श्वतं शीतं जलं दद्यात् कृत्तदण्डश्चरशान्तये ॥
कृत्ता धान्याकम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥)
शिलीन्ध्रम् । इति मेदिनी । रे, ३८ ॥ कौं कुककाना
इति भाषा ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(निवृत्तचक्राप्रान्तगततरसायनौषधिविशेषः । तस्य

लक्षणां यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अ. ।
 “लक्ष्यसर्पस्वरूपेण वाराहीकम्बसम्भवा ।
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाङ्गनसमप्रभा ॥
 छत्तातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोर्नि कम्बसम्भवे ॥”
 छत्ताकं, स्त्री, (छत्ता इव कायतीति । कै + कः ।)
 किम्याजुः । छत्रिका । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
 “छत्ताकं विष्णुवराहश्च लघुनं ग्रामजुकुटम् ।
 पलाखं गृह्णन्नेव मत्वा जग्धा पतेद्विजः ॥”
 छत्ताकः, पुं, (छत्रमिव अकृति आच्छादकत्वं
 गच्छतीति । छत्र + अक् + अच् ।) जाल-
 वस्त्रकवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 छत्ताकी, स्त्री, (छत्ताक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 राज्ञा । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥
 छत्तातिच्छत्रः, पुं, (छत्रमतिक्रम्य छदति आच्छा-
 दयतीति । अति + छद + ङ् ।) छत्ताकार-
 जलोद्भवसुगन्धाच्छत्रविशेषः । तत्पर्यायः ।
 छत्तातिच्छत्रा २ पालत्रयः ३ अतिच्छत्रा ४
 सुगन्धा ५ छत्रकः ६ कटुकः ७ कटुः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 छत्ताधान्यं, स्त्री, (छत्ता धान्यमिव ।) धन्याकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 छत्रिका, स्त्री, (छत्रा एव । छत्रा + स्त्री कन् ।
 अत इत्वञ्च ।) शिलीन्ध्रम् । कौडकछाता इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोमयच्छत्रिका २ दिल्ली-
 रम् ३ शिलीन्ध्रकम् ४ उर्व्वङ्गम् ५ वसारीहम् ६
 गोलासम् ७ । इति चारावली ॥ छत्राकम् ८ ।
 इति स्मृतिः ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ९ । इति श्रीभाग-
 तम् ॥ करीषिचुपलालपृथ्वीवैद्युजच्छत्रिकायाः
 सामान्यगुणाः । श्रौतत्वम् । कषायत्वम् । स्नाद्-
 त्वम् । पिच्छित्वम् । गुरुत्वम् । हृद्गतीसार-
 च्चरश्चेद्भ्रोगकारित्वञ्च ॥ पलालजच्छत्रिका-
 गुणाः । पाके स्वादुरसत्वम् । रुचत्वम् । दोष-
 कारित्वञ्च ॥ सुचिस्थानकाष्ठवृक्षगोष्ठजन्त-
 च्छत्रिकाया गुणः । अतिदोषकारित्वम् । अन्य-
 च्छत्रिकास्तेभ्यो विगर्हिताः । इति राजवल्लभः ॥
 छत्री, [नृ] पुं, (छत्रं कौशलादिभिराच्छादकत्वं
 विद्यतेऽस्य । छत्र + इनिः ।) नापितः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ छत्रविशष्टे, चि । यथा,—
 “गच्छेद्द्वर्षातपे छत्री दक्षी रात्राटवीसु च ।”
 इति स्मृतिः ॥
 (यथा च हरिवंशे । २५३ । ५ ।
 “मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दक्षाजिनी तथा ।
 वामनो धूमरक्ताद्यो भगवान् बालरूपधृक् ॥”
 छत्रः, पुं, (छदते अपवारयति वर्षाच्छादिक-
 मिति । छद अपवारणे + “छिन्नरच्छत्रेति ।”
 उणां । ३ । १ । इति छत्रच् प्रत्ययेन साधुः ।)
 गृहम् । कुञ्जः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुवादि-
 वृत्तिः ॥
 छद, तु क संटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
 चुरां-परं-सकं-सेट् ।) छदयति । इति दुर्गा-
 नामः ॥ (यथा कविकल्पद्रुमः । १ । १ ।)

“छदयति सुरलोकं यो गुणैर्यच्च युद्धे
 सुरयुवतिविसुक्ताश्चादयन्ति सजच्च ॥”
 छद, कि ञ संटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पक्षे भ्रां-उभं-सकं-सेट् ।) कि ञ, छादयति
 छादयते छदति छदते दिशंभेचः । आच्छा-
 दयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 छद, म कि ञ ऊर्जने । ऊर्जनं बलं जीवनञ्च ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्रां-उभं-
 सकं-सेट् ।) छदयति पुत्रं पिता । जीवयति
 बलवन्तं करोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 छदः, पुं, (छदति आच्छादयतीति । छद +
 अच् ।) पत्रम् । (यथा, रामायणे । २ । ५ । ६ ।
 “ततो व्योघमावाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥”
 पक्षः । ग्रन्थिपर्यट्टञ्चः । तमालवृक्षः । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥
 छदनं, स्त्री, (छदति आच्छादयतीति । छद +
 ङ्युः ।) पत्रम् । पक्षः । (यथा, महाभारते ।
 ३ । १५८ । ६६ ।
 “विमलस्फाटिकाभाणि पाण्डुरच्छदनेर्हिजे ।
 कलहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ॥”
 छद + भावे ङ्युट् ।) पिधानम् । इति मेदिनी ।
 ने, ६५ ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तेजपात इति भाषा ॥
 छदपत्रः, पुं, (छदानि आच्छादकानि पत्रानि
 यस्य ।) भूर्जपत्रवृक्षः । इति काचित् रत्नमाला ॥
 छदिः, [स्] स्त्री, (छादयतीति छाद्यतेऽनेन
 वा । छद + ङिच् + “अङ्घ्रियुचिहुहृदिपिच्छादि-
 छदिभ्य इङिः” उणां । २ । १०६ । इति
 इङिः । “इसन्नन्त्रन्किमु च ।” ६ । ४ । ६७ ।
 इति इङिः ।) पटलम् । इत्यमरः । २ । २ ।
 १४ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । १३ ।
 “लमिविड् भस्मनिष्ठान्तं केदं तुच्छं कलेवरम् ।
 कं तदीयरतिर्भाष्या कायमात्मा नभश्छदिः ॥”
 छद्य, [नृ] स्त्री, (छदते आत्रियते स्वरूपमने-
 नेति । छद + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणां ।
 ४ । १४४ । इति मनिन् ।) आजः । (यथा,
 रघुः । १२ । २
 “तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्ततामिति ।
 केकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्यना जरा ॥”
 कपटः । शाक्यम् । अपदेशः । स्वरूपाच्छा-
 दनम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥
 छद्यतापसः, पुं, (छद्यना कपटेन तापसः । अप-
 क्षततपस्वितया एवास्य तथात्वम् ।) छल-
 तपस्वी । तत्पर्यायः । सर्वभिसन्धी २ वैडाल-
 प्रतिकः ३ वैश्यादारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 छद्यिका, स्त्री, (छद्य अस्थस्याः । औह्यादित्वा-
 दिनिः संज्ञार्या कन् टाप् च ।) गुडूची । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 छन्दः, पुं, (छन्दते इति । छन्द + भावे ङ् ।)
 अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । ६ । ७ ।
 “मयोष्मानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।।
 यथायथाभिधास्यापि यथा कैश्चिद्विद्यमानम् ॥”
 वषः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ अभिलाषः ।।
 भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ।। रा-
 त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 छन्दः, [स्] स्त्री, (चन्दयति आजात-
 चन्दतेऽनेन वा । चदि आजादे + “चदे
 देशे छः ।” उणां । ४ । २१८ । इति च-
 चस्य छञ्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । १ ।
 “आसीन्नहीक्षितामावाः प्रथवच्छन्दसाभि-
 खैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभार-
 १२ । २०१ । १२ ।
 “कामात्मकाश्चन्दसि कर्मयोगा-
 यमिञ्जित्तः परमश्रुवीत ॥”
 पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य ता-
 यथाह गङ्गादासः ।
 “पद्यं चतुष्वपी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ।
 सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्रिधा ।
 समं समचतुष्यादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
 आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्यादं विषमं परिकीर्तितम् ।”
 यथामर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनाया
 प्राप्तं वृत्तसुच्यते । मात्राज्ञता मात्रागण-
 नियाता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति ।।
 समचतुष्यादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पा-
 द्द्वितीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्विती-
 यादेन तुल्यः । विषमं पृथक्कलचचतुष्यादः
 (तत्र समवृत्तस्य उक्त्यादिसंज्ञामेदेन वा
 विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जरीम् ।
 “आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्हिनेः ।
 पादेद्वय्यादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गत-
 उक्त्याद्युक्त्या तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सु-
 च्छिका
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृद्धती पङ्क्तिरेव च ।
 चिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शकरी सातिपूर्णा स्यादष्टात्यष्टी तथा स्तृती
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव क्षतिः प्रक्षतिराक्षतिः ।
 विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिक्षतिरुत्क्षतिः ।
 छन्दोलक्षणेपयोगिगणान्स्तु इष्ट । यदुक्तं तत्रै-
 “न्यरस्तजेभुगैर्लान्तेरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
 समस्तं वाङ्मयं यामं चैलोक्यमिव विष्णुना ।
 मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
 भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
 जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
 सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुश्चः ॥
 गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
 क्रमेण चेषां रेखाभिः संख्यानं दर्शयते यथा ।
 म २२०, न १११, भ २११, य १२२, ज १२१,
 र २१२, स ११२, त २२१, म २, ल १)
 छन्दस्तु नानाविधम् । तस्य यस्याः इव
 विचिन्तितपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरवृत्त-
 बोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जरीवृत्तवृत्त-
 नाक्षरगणनीति लिख्यन्ते ॥

वषः । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ॥ अभिलाषः ।।
 भरतः ॥ विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ।। रा-
 त्रि । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 छन्दः, [स्] स्त्री, (चन्दयति आजात-
 चन्दतेऽनेन वा । चदि आजादे + “चदे
 देशे छः ।” उणां । ४ । २१८ । इति च-
 चस्य छञ्च ।) वेदः । (यथा, रघुः । १ । १ ।
 “आसीन्नहीक्षितामावाः प्रथवच्छन्दसाभि-
 खैराचारः । अभिलाषः । (यथा, महाभार-
 १२ । २०१ । १२ ।
 “कामात्मकाश्चन्दसि कर्मयोगा-
 यमिञ्जित्तः परमश्रुवीत ॥”
 पद्यम् । इति मेदिनी । से, २२ ॥ अस्य ता-
 यथाह गङ्गादासः ।
 “पद्यं चतुष्वपी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
 वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राज्ञता भवेत् ।
 सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्रिधा ।
 समं समचतुष्यादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥
 आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तुर्यो द्वितीयवत् ।
 भिन्नचिह्नचतुष्यादं विषमं परिकीर्तितम् ।”
 यथामर्थः । अक्षरसंख्यातं अक्षरगणनाया
 प्राप्तं वृत्तसुच्यते । मात्राज्ञता मात्रागण-
 नियाता जातिर्जातिसंज्ञिका भवति ।।
 समचतुष्यादम् । अर्द्धसमं यस्य प्रथमः पा-
 द्द्वितीयेन पादेन तुल्यः चतुर्थः पादो द्विती-
 यादेन तुल्यः । विषमं पृथक्कलचचतुष्यादः
 (तत्र समवृत्तस्य उक्त्यादिसंज्ञामेदेन वा
 विंशतिप्रकारकम् । यदुक्तं छन्दोमञ्जरीम् ।
 “आरभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवर्हिनेः ।
 पादेद्वय्यादिसंज्ञं स्याच्छन्दः षड्विंशतिं गत-
 उक्त्याद्युक्त्या तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सु-
 च्छिका
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृद्धती पङ्क्तिरेव च ।
 चिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
 शकरी सातिपूर्णा स्यादष्टात्यष्टी तथा स्तृती
 धृतिश्चातिधृतिश्चैव क्षतिः प्रक्षतिराक्षतिः ।
 विकृतिः संस्कृतिश्चैव तथातिक्षतिरुत्क्षतिः ।
 छन्दोलक्षणेपयोगिगणान्स्तु इष्ट । यदुक्तं तत्रै-
 “न्यरस्तजेभुगैर्लान्तेरेभिर्दशभिरक्षरैः ।
 समस्तं वाङ्मयं यामं चैलोक्यमिव विष्णुना ।
 मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
 भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
 जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
 सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुश्चः ॥
 गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ।
 क्रमेण चेषां रेखाभिः संख्यानं दर्शयते यथा ।
 म २२०, न १११, भ २११, य १२२, ज १२१,
 र २१२, स ११२, त २२१, म २, ल १)
 छन्दस्तु नानाविधम् । तस्य यस्याः इव
 विचिन्तितपिङ्गलच्छन्दोमञ्जरीवृत्तरत्नाकरवृत्त-
 बोधादयः सन्ति तेषु छन्दोमञ्जरीवृत्तवृत्त-
 नाक्षरगणनीति लिख्यन्ते ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्ष्यगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
एकाक्षरा वृत्तिः । उक्था । श्रीः	गञ्जी २	श्रीस्ते । साक्षाम् ॥
द्वाक्षरा वृत्तिः । अद्युक्था । खी	गौ खी २,२	गोपखीभिः । ख्यो रेमे ॥
त्राक्षरा वृत्तिः । मध्या । नारी नगी	मो नारी २२२ रो नगी २१२	गोपानां नारीभिः । श्रियोऽद्यात् ख्यो वः ॥ सा नगीखीपना । राधिका श्रीपतिः ॥
चतुरक्षरा वृत्तिः । प्रतिष्ठा । कथा सती	गौ चेतु कथा २,२२२ नगि सती ॥१,२	भास्वत्कथा सैका धन्या । यस्याः कृषे ख्योऽखेकत् ॥ सुररिपो ! तव पद्म् । नमति सा नगु सती ॥
पञ्चाक्षरा वृत्तिः । सुप्रतिष्ठा । पङ्क्तिः प्रिया	भृगौ गिति पङ्क्तिः २११,२,२ सलगैः प्रिया ॥२,१,२	ख्यसनाया तर्ककपङ्क्तिः । यासुनकच्छे चार चचार ॥ ब्रजसुभुवो विलसत्कलाः । अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥
षडक्षरा वृत्तिः । गायत्री । तनुमध्या	खी चेतु तनुमध्या २२१,१२२	नर्मिर्मरशत्रोरत्यङ्गुतरूपा । आर्क्षा मम चित्ते निखं तनुमध्या ॥ शशिवदनानां ब्रजतद्वीणाम् । अधरसुधोर्मिं मधुरिपुरैश्चत् ॥ हरे ! सोमराजीसमा ते यशःश्रीः । जगन्मखलस्य च्छिनत्तान्धकारम् ॥
शशिवदना	शशिवदना खी ॥१,१२२	
सोमराजी	द्विया सोमराजी १२२,१२२	
विद्युल्लेखा वसुमती	विद्युल्लेखा मो मः २२२, २२२ तुसौ चेटु वसुमती २२१,११२	
समाक्षरा वृत्तिः । उष्णिक । मधुमती	ननगि मधुमती ॥१,११,२	
कुमारललिता	कुमारललिता ज्स्गाः १२१,११२,२	
मदखेखा	मसुगौ स्यात् मदखेखा २२२,११२,२	
हंसमाला	सरगेहंसमाला ॥२,२१२,२	
अष्टाक्षरा वृत्तिः । असुष्टुप् । चित्रपदा	चित्रपदा यदि भौ गौ २११,२११,२,२	
माखवकम् माखवकक्रीडमिति केचित् । विद्युल्लाला	भात्तजगा माखवकम् २११,२२१,१,२ मो मो गो गो विद्युल्लाला २२२,२२२,२,२	
समानिका	खी रजौ समानिका तु २,१,२१२,१२१	
प्रमाखिका नगस्वरूपिणी इति कुत्रापि । गजगतिः	प्रमाखिका जरौ लगौ १२१,२१२,१,२ नभलगा गजगतिः ॥१,२११,१,२	
हंसवतम् नाराचिका	खी गौ हंसवतमेतत् २२२,१११,२,२ नाराचिका तरौ लगौ २२१,२१२,१,२	
नवाक्षरा वृत्तिः । टहती । सुजगशिशुभृता भतेकच इतेति युतेति च केचित् ।	सुजगशिशुभृता गौ मः ॥१,११,२२२	
		यासुनसैकतदेशे गोपवधुजककेलौ । कंसरिपोर्गतिनीला चित्रपदा जगद्व्यात् ॥ चञ्चलचूडचपले वतुसङ्गलेः कलिपरम् । ध्याय सखे स्मरसुखं नन्दसुतं माखवकम् ॥ वासो वल्लीविद्युल्लाला वर्हश्रीणी शाक्रापापः । यस्मिन्नाक्षां तापोच्छ्रितैर् गोमध्यस्थः ख्याम्भोदः ॥ यस्य ख्यपादपद्ममस्ति च्छतङ्गागसद्य । धीः समानिका परेण नोचिताच्च मत्सरेण ॥ पुनातु भक्तिरपुत्रता सदापुत्रताङ्घ्रिपद्मयोः । श्रुतिस्मृतिप्रमाखिका भवान्पुराशितारिका ॥ रविसुतापरिसरे विहरतो ङ्घ्रि हरेः । ब्रजवधुगजगतिमुदमलं यतयुत ॥
		इद्वतटनिकाटचीबी सुजगशिशुभृता वासीत् । सुररिपुदलिते नागे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
मयिमध्यम् मुञ्जसङ्गता हलसुखी भद्रिका दशाक्षरा वृत्तिः । पङ्क्तिः । रक्मवती रूपवती क्वचित् । चम्पकमाला इति कापि ।	स्यान्मयिमध्यं चेत् भमसाः २११,२२२,११२ सजरेभुञ्जसङ्गता ११२,१२१,२१२ रामसाविह हलसुखी २१२,१११,११२ भद्रिका भवति रो नरौ २१२,१११,२१२ रक्मवती सा यत्र भमस्रगाः २११,२२२,११२,२	कालियभोगभोगगतस्तन्मयिमध्यस्फीतवचा । पिञ्चपदाभो नन्दसुतश्चार ननर्ग स्मिरसुखः ॥ तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यसुना मुञ्जसङ्गता । कथमेतु वत्सचारकचपलः सदैव तां हरिः ॥ कायमनोवाक्यैः परिसुहृदैर्यस्य सदा कंशङ्किभि भक्तिः । राज्यपदे हर्म्मगालिन्ददारा रक्मवती विभ्रः खलु तस्य ।
मत्ता त्वरितगतिः मनोरमा	श्रेया मत्ता मभस्रगदृष्टा २२२,२११,११२,२ त्वरितगतिश्च नजनगैः १११,१२१,१११,२ नरजगैर्भवेन्ननोरमा १११,२१२,१२१,२	पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली कालिन्दीये तटवनकुञ्जे । उद्दीयन्तीर्ब्रजजनरामाः कामासक्ता मधुजिति चक्रे । त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तारणिसुताविपिनगता । सुररिपुण्या रतिगुरुणा परिरमिता प्रमदमिता ॥ तरणियातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी विलासता । सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुलसत्प्रालिनीं मनोरमा ।
शुद्धविराट् पञ्चवम् मयूरसारिणी उपस्थिता दीपकमाला हंसी एकादशाक्षरा वृत्तिः । त्रिष्टुप् । इन्द्रवचा	मूसौ जगौ शुद्धविराट्द्विदं मतम् २२२,११२,१२१,२ जौ यगौ चेति प्रणवनामेदम् २२२,१११,१२२,२ रजौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् २१२,१२१,२१२,२ तौ जौ गुरुयथसुपस्थिता २२१,१२१,१२१,२ दीपकमाला भूमौ मत्ता जगौ २११,२२२,१२१,२ श्रेया हंसी मभनगयुता २२२,२११,१११,२ स्यादिन्द्रवचा यदि तौ जगौ गः २२१,२२१,१२१,२,२	गोष्ठे गिरिं सद्यकरेण धृत्वा रुष्टेन्द्रवचाहतिशुक्तश्रौ । यो गोकुलं गोपकुलश्च सुस्थं चक्रे स नो रक्षतु चक्रपाणिः । उपेन्द्रवचादिमणिकुण्डलाभिर्विभूषणानां क्षुरितं वपुसे । स्मरामि गोपीभिरुपास्यमानं सुरदुन्दुबे मयिमच्छपसम् ।
उपेन्द्रवचा उपेन्द्रवचाया इन्द्रवचायाश्च चरणघटिता उपजातयः । ताश्च चतुर्वर्णप्रस्तारभेदादाद्यन्तौ त्यक्त्वा चतुर्दशप्रकारा भवन्ति । सुसुखी	उपेन्द्रवचा जतजास्ततो गौ १२१,२२१,१२१,२,२ अनन्तरीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदौयादुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति आतिश्विदमेव नाम ॥ नजनजगैर्गदिता सुसुखी १११,१२१,१२१,१,२	तरणिसुतातटकुञ्जद्वे वदन्विधुस्मितदीधितिभिः । तिमिरसुदस्य सुखं सुसुखौ हरिमवलोक्य चुचुम् पिरम् अंहो हन्ति ज्ञानदृष्टिं विधत्ते धर्मं धत्ते काममर्थश्च हते । सुक्तिं दत्ते सर्वदोपास्यमानो पुंसां श्रद्धाशालिनी विष्णुभक्तिः ध्याता नृभिः क्षयमप्यच्युतस्य श्रेणी नाम्नां गदिता खेलापि । संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसां वातोर्म्मोपोतमिवाभ्योधिमध्ये ॥
भ्रमरविलसिता भ्रमरविलसितमिति केचित् । अशुक्ला रथोद्धता खागता	मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता २२२,२,१११,१११,२ स्यादशुक्ला भतनगगाश्चेत् २११,२२१,१११,२,२ रात् परैर्नरजगै रथोद्धता २१२,१११,२१२,१,२ खागता रनभगेरुखा च २१२,१११,२११,२,२	सुग्धे ! मानं परिहर न पिरात्तारुण्यन्ते सफलयतु हरिः । पुष्पावल्ली भ्रमरविलसिताभावे शोभां कलयति किमु ताम् । वक्ष्यववेशा सुररिपुर्म्मर्निर्गोपदग्गाचीलतरतिपूर्भिः । वाञ्छितसिद्धे प्रयतिपरस्य स्यादशुक्ला जगति न वस्य । राधिका दधिबिलोद्धनस्थिता ज्ञानवेद्युनिनदैरथोद्धता । यामुनं तटनिङ्गुलमञ्जसा सा जगाम वलिजाहृतिच्छलाः यस्य चेतसि सदा सुरवैरी वक्ष्यवीजनविलासविलोभः । तस्य नूनममराजयभाजः खागताहरकरः सुरराजः ।

छन्दः

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
दोधकम्	दोधकमिच्छति भञ्जितयाज्ञौ २११,२११,२११,२,२	देव ! सदोघकदम्बतलस्य ! श्रीधर ! तारकनामपदं मे । कच्छतलेऽस्तु विनिर्गमकाले स्वल्पमपि चक्षमेव्यति योगम् ॥ रङ्गे खलु मल्लकलाकुशलक्षणरमहाभटमोटनकम् । यः केलिलवेन चकार स मे संसाररिपुं प्रतिमोटयतु ॥ यस्य कीर्तिरिन्द्रकुन्दचन्दनश्रेयशेषलोकपावनी सदा । जाह्नवीव विश्ववन्द्यविभ्रमा तं भजामि भावगम्यमच्युतम् ॥
मोटनकम्	स्याम्बोटनकं तजजाच्च लगौ २२१,१२१,१२१,१,२	
श्रेयनी	श्रेयनीदीरिता रजौ रलौ गुरुः २१२,१२१,२१२,१,२	
श्रेयनिका इति कश्चित् ।		
श्रीः	बाणरसेः स्यात् भतनगमेः श्रीः २११,२२१,१११,२,२	
वृत्ता	ननसगगुरुरचिता वृत्ता १११,१११,११२,२,२	
भद्रिका	ननरलगुरुभिश्च भद्रिका १११,१११,२१२,१,२	
मौक्तिकमाला	मौक्तिकमाला यदि भतनात् गौ २११,२२१,१११,२,२	
उपस्थितम्	उपस्थितमिदं जसौ तादृ गकारौ १२१,११२,२२१,२,२	
उपचित्रम्	उपचित्रमिदं सससाङ्गौ ११२,११२,११२,१,२	
कुपुरुषजनिता	कुपुरुषजनिता ननौ रगौ गः १११,१११,२१२,२,२	
अनवसिता	अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते १११,१२२,२११,२,२	
विध्वङ्कमाला	विध्वङ्कमाला भवेत्तौ तगौ गः २२१,२२१,२२१,२,२	
सान्द्रपदम्	सान्द्रपदं स्याद्भतनगलेश्च २११,२२१,१११,२,१	
शिखण्डितम्	शिखण्डितमिदं जसौ तगौ गुरुश्चेत् १२१,११२,२२१,२,२	
हादशाक्षरा वृत्तिः । जगती । चन्द्रवर्त्म	चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभसैः २१२,१११,२११,११२	चन्द्रवर्त्म पिहितं घनतिमिरै राजवर्त्म रहितं जनगमनेः । इष्टवर्त्म तदलङ्कुर सरसे ! कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥ विलासवंशस्यविलं सुखानिलेः प्रपूर्थं यः पञ्चमरागसुन्निरत् । ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनीं जहार मानं स हरिः पुनातु नः ॥ द्वैत्येन्द्रवंशाभिरुदीर्णदीधितिः पीताम्बरोऽसौ जगतीतमोहरः । यस्मिन् ममञ्चुः प्रलभा इव स्वयं ते कंमचाणूरसुखा मखद्विधयः ॥ यदीयहलतो विलोक्य विपदं कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः । विलासविपिनं विवेश सहसा करोतु कुप्रलं हृषी स जगताम् ॥ सदारात्मजजातिभृत्यो विहाय स्वमेतं द्रुदं जीवनं लिप्तमानः । मया क्लेशितः कालियेत्वं क्रुतु त्वं सुजङ्ग ! प्रयातं दत्तं सागराय ॥ यसुनातटमच्युतकेलिकला- लसद्दृग्निरोरुहमङ्गरुचिम् । सुहितोऽट कलेरपनेतुमघं यदि चेच्छमि जन्म निजं सफलम् ॥ इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता प्रातकुम्भद्रवालकृता प्रीभते । नयमेघच्छविः पीतवासा हरे- र्मुनिरास्ता ममेवोरसि सखिणी ॥ अधोमन्थीर्षा त्वं विहायामरणा- महेतेनेकं लघामभ्यर्षे भक्त्या । तन्नाशेवात्मन्यश्चिते भाविनी ते भ्रातः ! सम्पन्नाराधना वैश्वदेवी ॥
वंशस्य विलम्बं वंशस्तनितमिति कापि ।	वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जरौ १२१,२२१,१२१,२१२	
इन्द्रवंशा वंशस्यविलेन्द्रवंशचरणोभयघटिता- श्चतुर्ध्वगप्रस्तारीयाद्यन्तयतिरिक्त- चतुर्दशप्रकारा उपजातयो भवन्ति जलोद्धतगतिः	स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुता २२१,२२१,१२१,२१२	
सुजङ्गप्रयातम्	जसौ जसयुतौ जलोद्धतगतिः १२१,११२,१२१,११२	
सुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्धकारैः १२२,१२२,१२२,१२२		
तोटकम्	वद् तोटकमस्त्रिकारयुतम् ११२,११२,११२,११२	
सखिणी	कीर्तितेघा चतुरेफिका सखिणी २१२,२१२,२१२,२१२	
वैश्वदेवी	बाणाश्वेच्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ २२२,२२२,१२२,१२२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
प्रमिताक्षरा	प्रमिताक्षरा सजसत्तैः कथिता ॥२,१२१,११२,११२	अन्तस्य श्रीकरभिवोज्ज्वरती रदमौक्तिकांशुलक्षरीच्छुरिता । प्रमिताक्षरा सुररिपोर्भण्डिति- व्रंजसुभुवामभिजहार मनः ॥ तरणिकापुलिने नववक्त्रवी- परिषदा सद्य केलिक्रवृहलात् । हृत्तविलम्बितचारविहारिण्यं हरिमहं हृदयेन सदा वद्वे ॥ बलिदमनविधौ बभौ सङ्गता पदजलरुद्धि यस्य मन्दाकिनी । सुरनिहितसिताम्बुजसङ्ग्रिभा हरतु जगदधं स पीताम्बरः ॥ विपिनविहारे कुसुमविचित्रा कुसुमितगोपीमहितचरित्रा । सुररिपुम्भिर्निर्मुखरितवशा चिरमवताङ्गस्तरलवतंसा ॥ स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं ब्रजललनागयनालिनिपीतम् । तव सुखतामरसं सुरशत्रो ! हृदयतङ्गागविकाशि ममास्तु ॥ इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः । कुसुमलतस्मितचारविभ्रमा मलिरपि चुम्बति मालतीं सुहृः ॥ प्रहामरमौलौ रत्नोपलकृष्टे जातप्रतिविम्बा शोणा मणिमाला । गोविन्दपदान्ते राजी नखराणा- मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं प्रमयन्ती ॥ या भक्तानां कलिदुरितोत्तमानां तापोच्छेदे जलधरमाला नया । भयाकारा दिनकरपुत्रीकृष्णे केलौलोला हरितदुरयात् सा वः ॥
हृत्तविलम्बितम्	हृत्तविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥१,२११,२११,२१२	
मन्दाकिनी	नगररघटिता तु मन्दाकिनी ॥१,१११,२१२,२१२	
कुसुमविचित्रा	नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥१,१२२,१११,१२२	
तामरसम्	इह वद तामरसं नजजा यः ॥१,१२१,१२१,१२२	
मालती यसुनेति कापि ।	भवति नजावय मालती जरौ ॥१,१२१,१२१,२१२	
मणिमाला अस्याः पद्मवर्णैर्यतिः ।	न्यौ न्यौ मणिमाला हिमा गुहवक्त्रैः २२१,१२२,२२१,१२२	
जलधरमाला अस्याश्चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः ।	मो भः स्त्री चेज्जलधरमालाञ्जल्यैः २२२,२११,११२,२२२	
पुटः प्रसूदितवदना प्रभेति मङ्गिनाथः । गौरीति कौमुदीकारः । प्रियंवदा ललिता उज्ज्वला नवमालिका ललना	वसुयुगविरतिर्नौ न्यौ पुटोऽयम् ॥१,१११,२२२,१२२ प्रसूदितवदना भवेन्नौ च रौ ॥१,१११,२१२,२१२	
ललितम् इतपदम् विद्याधारः	भुवि भवेन्नभजरेः प्रियंवदा ॥१,२११,१२१,२१२ धीरैरभाषि ललिता तभौ जरौ २२१,२११,१२१,२१२ ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ॥१,१११,२११,२१२ इह नवमालिका नजभयैः स्यात् ॥१,१२१,२११,१२२ पञ्चसुनि भूमौ सात् सयुता ललना २११,२२२,११२,११२	
पञ्चामरम् सारङ्गम् मौक्तिकदाम	ललितमभिहितं नौ स्त्री नामतः ॥१,१११,२२२,२१२ इतपदं भवति नभनयाश्चेत् ॥१,२११,१११,१२२ सर्वे मा यस्मिन् सोऽयं विद्याधारः स्यात् २२२,२२२,२२२,२२२	
	लघुगुरुर्वदन्ति पञ्चामरम् १२१,२११,२१२,२१२ सारङ्गसंज्ञं समस्तैस्कारैस्तु २२१,२२१,२२१,२२१ समस्तजमीरय मौक्तिकदाम १२१,१२१,१२१,१२१	

छन्दः

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
मोटकम् तरलनयनम् योदशाक्षरावृत्तिः । अतिजगती । प्रहृषिणी त्रिभिर्दशभिश्च यतिः ।	मोटकनाम समस्तभमीरय २११,२११,२११,२११ वरिणघु तरलनयनमिह ॥१११११११॥ त्रयशाभिर्भनजरगाः प्रहृषिणीयम् २२२,१११,१२१,२१२,२	गोपीनामधरसुधारसस्य पाने- रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगूहनेश्च । आश्चर्यैरपि रतिविभ्रमेर्मुरारेः संसारे मतिरभवत् प्रहृषिणीश्च ॥ पुनातु वो हरिरतिरासविभ्रमी परिभ्रमन् ब्रजवृषिराङ्गनाम्नरे । समीरयोक्तिसितलतान्तराङ्गो यथा मरुत्तरलतमालभूतश्च ॥ लीलाश्रुत्यन्तमयूरध्वनिकान्तं श्रुत्यस्त्रीपामोदपयोदानिलरन्ध्रम् । कामक्रीडालक्ष्मणा गोपबधभिः कंसध्वंसी निर्घ्ननश्रुत्वावनाप ॥ जयति दितिजरिपुताण्डवलीला- ङ्गुपितकवलकरकालियमौलौ । चरयकमलयुगचापलचङ्गी पदगखरुचिजितभोगमखित्रीः ॥ अम्बतोर्मिप्रीतलकरेण जालय- स्तशुकान्तिचोरितविलोचनो हरे । । नियतं कलानिधिरसौति वल्लवी सुदमथ्युते अधित मञ्जुभाषिणी ॥ श्रद्धन्ततश्च चन्द्रिकाशालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः । विहरति रमसाङ्गलवीभिः समं त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥ यसुनाविहारङ्गतुके कलहंसो ब्रजकामिनीकमलिनीस्तकेलिः । जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥ श्रयिता न्दधा चटुलमाननिद्रया रतिकेसिकुङ्कनिलये विलासिनी । सुरवेरिणा वदनचुम्बनादिना स्मितमाततान सपदि प्रबोधिता ॥ गुरुभुजवीर्यभरं हरिं मदान्वा युधि ससुपेद्य न दानवा जिजीवुः । श्लुधितन्दगेन्द्रसुखं न्दगा उपेत्य क तु खलु विभ्रति जीवनस्य योगम् ॥
रुचिरा चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहेः १२१,२११,११२,१२१,२	
मत्तमयूरः चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः ।	वेदरन्ध्रं मूर्त्तौ यसगा मत्तमयूरः २२२,२२१,१२२,११२,२	
चङ्गी	नयुगलसयुगलगेरिति चङ्गी ॥११,१११,११२,११२,२	
मञ्जुभाषिणी सुनन्दिनीति श्रुम्भौ	सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी ११२,१२१,११२,१२१,२	
चन्द्रिका उत्पलनीति कापि । विद्युदिति जमेति च कापि । सप्तभिः षड्- भिश्च यतिः ।	ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाऽन्वर्तुभिः ॥११,१११,२२१,२२१,२	
कलहंसः सिंहनादः कापि ।	सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः ११२,१२१,११२,११२,२	
प्रबोधिता	सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ॥१२,१२१,११२,१२१,२	
न्दगेन्द्रसुखम्	भवति न्दगेन्द्रसुखं नजौ जरौ गः ॥११,१२१,१२१,२१२,२	
चञ्चरीकावली	यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः १२२,२२२,२१२,२१२,२	
चन्द्ररेखा कन्दकम् न्दगेन्द्रसुखम् उपस्थितम्	नसरयुगगेचन्द्ररेखसुलोकेः ॥११,११२,२१२,२१२,२ इदं कन्दकं यच्च येभ्यश्चतुर्भ्यो गः १२२,१२२,१२२,१२२,२ भवति न्दगेन्द्रसुखं नजौ जरौ गः ॥११,१२१,१२१,२१२,२ उपस्थितमिदं जसौ त्सौ यदि गुरुः स्यात् १२१,११२,२२१,११२,२	
मञ्जुहासिनी	जसौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी १२१,२२१,११२,१२१,२	
नन्दिनी	इह नन्दिनी सजसौ गं वयुक्तेः ॥१२,१२१,११२,११२,२	

छन्दः

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
कुटजगतिः प्रभावती ।	कुटजगतिर्नञौ सप्तर्षु मृतौ गुरुः ॥३,१२१,२२२,२२१,२ यस्यां प्रिये ! प्रथमकमक्षरद्वयं तुर्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् । सान्ध्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगग्रहेः सा लक्ष्यतामन्दतरते ! प्रभावती ॥	
चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः । शर्करौ । असम्बाधा पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः ।	मो गो गो नौ मः शरनवभिरसम्बाधा २२२,२,२,॥३,॥३,२२२	वीर्याम्बौ येन ज्वलति रणरसात् क्षिप्रं द्वैत्येन जाता धरणिरियमसम्बाधा । धर्मस्थितार्थं प्रकटिततनुसम्बन्धः साधूनां वार्धां प्रशमयतु स कंसारिः ॥ पुङ्गवसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति । वात्येष पुष्यसुरभिर्मलयान्द्रिवातो यातो हरिः स मथुरां विधिना हताः सः ।
वसन्ततिलकम् अष्टाभिः षड्भिश्च यतिः । सिंही- छता कापि । सिंहीमता इति सुनिकाश्रयः । उह्वर्षिणी इति सुनिसैतवः ॥	त्रेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः २२१,२११,१२१,१२१,२,२	यदनवधिभुजप्रतापकृतस्यदा यदुनिचयचन्द्रः परैरपराजिता । अजयत समरे समस्तरिपुत्रजं स जयति जगतां गतिर्गुरुद्वजः ॥ अथयति कुसुमप्रहरण ! कलिका प्रमद्वनभवा तव धनुषि तता । विरहविपदि मे शरणमिह ततो मधुमधनगुणस्तरणमविरतम् ॥ भ्रान्तदृष्टिनिर्भरमधुरालापोज्जीतैः श्रीखण्डान्तरद्वुतपवनेमन्दान्दोला । लीलालोला पल्लवविलसद्वस्त्रोन्नासैः कंसारातौ श्रुत्यति सद्गुणी वासन्तीयम् ॥ सुगन्धे यौवनलक्ष्मीर्विदुद्विभ्रमलोला त्रैलोक्याद्भुतरूपो गोविन्दोऽतिदुरापः । तद्वृन्दावनकुञ्जे गुञ्जदृष्टसनाथे श्रीनाथेन समेता खच्छन्दं कुरु केलिम् ॥ सरसखगङ्गुलालापनान्दीसुखीयं लहरिभुजलता चारुफेनसितश्रीः । सुरहरकलयसत्तिमासाद्य किन्तु प्रसुदितहृदया भातुजा श्रुत्यतीह ॥
अपराजिता सप्तभिर्यतिः ।	ननरसलघुगैः खरैरपराजिता ॥३,॥३,२१२,॥२,१,२	
प्रहरणकलिका सप्तभिर्व्येयतिः ।	ननभनलगिति प्रहरणकलिका ॥३,॥३,२११,॥३,१,२	
वासन्ती	मात्तो नो मो गौ श्रदि गदिता वासन्तीयम् २२२,२२१,॥३,२२२,२,२	
लोला अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	द्विःसप्तच्छिदि लोला मूसौ भौ गौ चरणे चेतु २२२,११२,२२२,२११,२,२	
नान्दीसुखी अस्याः सप्तभिर्यतिः ।	खरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीसुखी गौ ॥३,॥३,२२१,२२१,२,२	
इन्द्रवदना नदी सप्तभिर्यतिः ।	इन्द्रवदना भजसनेः सगुरुयुग्मैः २११,१२१,११२,॥३,२,२ ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥३,॥३,२२१,१२१,२,२	
लक्ष्मीः	लक्ष्मीरन्तविरामा मूसौ तभौ गुरुयुग्मम् २२२,११२,२२१,२११,२,२	
सुपवित्रम्	त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रम् ॥३,॥३,॥३,॥३,२,२	
मध्यचामा	मध्यचामा युगदशविरमा भौ न्यौ गौ २२२,२११,॥३,१२२,२,२	
कुटिलम्	युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेतु ११२,२११,॥३,१२२,२,२	
प्रमदा	नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥३,१२१,२११,१२१,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसानुदाहरणानि ।
मञ्जरी पद्ये नवमे च यतिः । कुमारी अष्टमे नवमे च यतिः । सुकेशरम् चन्द्रौरसः चक्रपदम् वासन्ती	सजसा यलौ गिति शरयहेर्मञ्जरी ॥२,१२१,११२,१२२,१,२ नजभजगैर्गुरुश्च वसुधट् कुमारी ॥१,१२१,२११,१२१,२,२ नरनरेलैगौ च रचितं सुकेशरम् ॥१,२१२,१११,२१२,१,२ मौ न्यौ ल्गौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः २२२,२११,१११,१२२,१,२ चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः २११,१११,१११,१११,१,२ वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चैत् २२२,२२१,१११,१२२,२,२	
पद्यदशाक्षरा वृत्तिः । अतिशर्करे । शशिकला	गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ॥११११११११११,२	
सक् अस्याः षड्भिर्नवभिश्च यतिः ।	सगियमपि च रसनव-रचितयतिः ॥११११,१११,११११,२	
मणिगुणनिकरः अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	वस्तुमनियतिरिति मणिगुणनिकरः ॥१११११,१,१११११,२	
मालिनी अष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।	ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥१,१११,२२२,१२२,१२२	
लीलाखेलः	एकान्यूनौ विदुन्मालापादौ चेह्रीलाखेलः २२२,२२२,२,२,२२२,२२२,२	
विपिनतिलकम्	विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मेर्भवेत् ॥१,११२,१११,२१२,२१२	
तूखकम्	तूखकं समानिकापद्द्वयं विनान्तिमम् २,१,२१२,१२१,२,१,२१२,१२	
चन्द्रवेखा सप्तमे अष्टमे च यतिः ।	मौ मो यौ चेद्वेतां सप्तष्टकेचन्द्रवेखा २२२,२१२,२२२,१२२,१२२,	
चिन्ता	चिन्ता नामच्छन्दश्चिन्तयेत् चयो मा यकारौ २२२,२२२,२२२,१२२,१२२	
		मलयजतिलकसमुद्दितशशिकला ब्रजयुवतिलकसदलिकगगनगता । सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं यतस्तुत विततरभसपरितरलम् ॥ अथि सद्दचरि ! तचिरतरगुणमयी अदिमवसतिरनपगतपरिमला । सगिव निवस विलसदनुपमरसा सुसुखि ! सुदितदनुजदलनहृदये ॥ गरकरिपुरवतु निखिलसुरगति- रमितमहिमभरसहजनिवसतिः । अनवधिमणिगुणनिकरपरिचितः सरिदधिपतिरिव धृततनुविभवः ॥ नृगमदलतचर्चा पीतकौषियवासा तचिरशिशिखिलखलाबहुधम्मिलपाशा । अतृचुनिहितमंशे वंशस्तुक्ताययन्ती धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा ॥ पायादौ गोविन्दः कालिन्दीकूलचौकीचक्रे रासोक्तासक्रीडज्ञोपीभिः साह्रं लीलाखेलः । मन्दाकिन्यास्तीरोपान्ते स्वेरक्रीडाभिलोली यद्द्वेवानामीशः स्वर्वभ्याभिः खेलन्तोभिः ॥ विपिनतिलकं विकसितं वसन्तागमे मधुलतमदेर्मधुकरे रज्ज्विर्वृतम् । मलयमरुता रचितलास्यमाणोकयन् ब्रजयुवतिभिर्विहरति स्र सुग्धो हरिः ॥ सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितं पञ्चबाणबाणजालपूर्णं हेमतूखकम् । राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधि ! ॥ विष्केदे ते सुरारे ! पाण्डुप्रकाशा जगन्नाथी न्यानच्छायं डुकूलं न भाजते विभती सा । राधाभोदस्य गर्भे लीला यथा चन्द्रवेखा किष्कासां तां सरन्ती धरते ध्रुवं जीवयोगम् ॥ गोपाली लीलालीला यदनु कलिन्दात्मजान्ते खेलन्मत्ताहारा वन्यसन्धसम्पुर्णचिन्ता । कंवारातेर्मूर्तिस्त्रिहस्ते हृदि क्रीडतीयं कोट्यः खर्गो मोचो वाक्साहिदते तत्र जनि ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां सदाहरणानि ।
प्रभद्रकम्	भवति नञौ भञौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥१,१२,२१,१२,२१८	
शला पञ्चभिर्दशभिश्च यतिः । कामक्रीडा	सजना नयौ शरदशयतिरियमेजा ॥२,१२,१११,१११,१२२ माः पञ्च स्युयस्यां वा कामक्रीडायां वा श्रिया २२२,२२२,२२२,२२२,२२२	
सुखेलकम्	नञभञरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ॥१,१२,२१,१२,२१८	
चन्द्रकान्ता सप्तभिरष्टाभिश्च यतिः । उपमालिनी	चन्द्रकान्ताभिधा रौ मूसौ यो विरमः खराष्टौ २१८,२१८,२२२,११८,१२२ ननतभरलतादस्वरैरुपमालिनी	
अष्टाभिः सप्तभिश्च यतिः । ऋषभः	॥१,११,२२१,२१,२१८ ऋषभाख्यमेतदुदितं सजसा सयौ चेतु ॥२,१२,११८,११८,१२२	
मानसहंसः	कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ ज्भराः ॥२,१२,१२,२१,२१८	
नलिनी	सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी ॥२,११८,११८,११८,११८,११८	
निशिपालकम्	शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः २१,१२,११८,१११,२१८	
षोडशाक्षरा वृत्तिः । अष्टिः । चित्रम्	चित्रसंज्ञमीरितं समानिका पदद्वयम् २,१,२१८,१२,२,१,२१८,१२१	
ऋषभगजविलसितम् गजतुरगविलसितमिति श्रम्भौ । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः ।	अचिनगैः खराङ्कऋषभगजविलसितम् २११,२१८,१११,१११,१११,२	
चकित्ता अस्या अष्टमे यतिः ।	भातु समतनगौरदृष्टे स्याद्विह चकित्ता २११,११८,२२२,२२१,१११,२	
पञ्चचामरम्	प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् १२१,२१८,१,२,१२१,२१८,१,२	
मदनललिता चतुर्थे षष्ठे च यतिः ।	म्भौ नो म्भौ गो मदनललिता वेदैः षट्चतुभिः २२२,२११,१११,२२२,१११,२	
वाग्निनी	नञभञरैर्यदा भवति वाग्निनी गयुक्तेः ॥१,१२,२१,१२,२१८,२	
प्रवरललितम्	यमौ नः सौ गञ्च प्रवरललितं नाम वृत्तम् १२२,२२२,१११,११८,२१८,२	विहमारणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यद्वृष्ट- वक्त्रवीजनाङ्गसङ्गजातसुग्धकण्टकाङ्ग ! । त्वां सदैव वासुदेव ! पुण्यलभ्यपादसेव ! वन्यपुष्पचित्रकेश ! संस्मरामि गोवदेश ! । यो हरिरुच्यखान खरतरनखरशरै- र्दुर्जयदैत्यसिंहसुविकटद्वयतटम् । किन्त्वह चित्रमेघ यदखिलमपहृतवान् कंसनिदेशद्वयद्वेषभगजविलसितम् ॥ दुर्जयदशुजश्रेणीदुष्टेष्टाशतचकित्ता यद्दशुजपरिघञ्जाता याता साध्वसविगमम् । दीप्यति दिवि यन्माला खेच्छं नन्दनविपिने गच्छत शरणां कृष्णं तं भीता भवरिपुतः ॥ सुरदुम्बलमख्ये विचित्ररत्ननिर्मिते लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् । सुराङ्गनाभवक्त्रवीकरप्रपञ्चचामर- स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् । विभ्रष्टसङ्गलितचिक्कुरा धौताघरपुटा न्यायतपन्नावलिकुचतटोच्छ्वासोन्मितरजा । राधात्यर्थं मदनललितान्दोलालसवपुः कंसारातेरतिरसमहो चक्रेतिचटुलम् ॥ स्फुरतु ममाननेद्य नशु वाग्नि ! नीतिरन्व तव चरणप्रसादपरिपाकतः कविलम् । भवजलराशिपारकरणचमं सुकुन्दं सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि निरुम् । भुञ्जोतुक्षेपः भूयै चलवलयभङ्गारशुक्ती सुधा पादम्यासः प्रकटिततुजाकोटिनादः । स्मितं वक्त्रेकस्माद्दृष्टि पटुकटाचोन्मितीना हरौ जीयादौहृक् प्रवरललितं वक्त्रवीजम् ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
हारिणी अस्याश्चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	वेदर्वश्वैर्मभनमयला गच्छेत्तदा हारिणी २२२,२११,१११,२२२,१२२,१,२	यस्या निखे श्रुतिज्ञानलये श्रीशालिनी लोचने रागः स्त्रीयोऽधरकिसलये लाघारसारङ्गनम् । गौरी कान्तिः प्रकृतिरुचिरा रन्ध्याङ्गरागच्छट सा कंसारेरजनि न कथं राधा मनोहारिणी भाराक्रान्ता मम तदुरियं गिरीन्निविधारणात् कम्पं धत्ते श्रमजलकथं तथा परिसृजति । इत्यादृष्यन् जयति जलदखनाकुलवक्त्रवी- संज्ञेषोऽयं स्मरविलसितं विलोक्य गुहं हरिः ।
भाराक्रान्ता चतुर्थे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिवद्द्वयेः २२२,२११,१११,२१२,११२,१,२	
हरिः	रसयुगहययुङ् नौ ज्ञौ सो लगौ हि यदा हरिः १११,१११,२२२,२१२,११२,१,२	
कान्ता	भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगौ १२२,२११,१११,२१२,११२,१,२	
चित्रलेखा दृष्टमे सप्तमे च यतिः । अतिशायिनी	ससजा भजगा ग दिक्खरैर्भवति चित्रलेखा ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२ ससजेरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ११२,११२,१२१,२११,१२१,२,२	
पञ्चामरम्	अवेहि पञ्चामरं जरौ जरौ जगौ लघुञ्च १२१,२१२,१२१,२१२,१२१,२,१	
अष्टादशाक्षरा वृत्तिः । धृतिः । कुसुमितलतावेक्षिता पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	स्याद्गूतल्लैः कुसुमितलतावेक्षिता मृतौ नयौ यौ २२२,२२१,१११,१२२,१२२,१२२	
गन्दनम् एकादशे सप्तमे च यतिः । इह- मेव वेदरेफैश्चिन्ना महामालिका त्र्यधिकदशभिस्सारका दशवसु- भिर्लसा इति कुत्रापि । नाराचम्	नजभजरेस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्गन्दनम् १११,१२१,२११,१२१,२१२,२१२	
चित्रलेखा चन्दलेखा इति कश्चित् ।	इह ननरचतुष्कष्टन्तु नाराचमाचक्षते १११,१११,२१२,२१२,२१२,२१२	
शार्दूलललितम् द्वादशे चरणान्ते च यतिः ।	मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्णिता चित्रलेखा २२२,२११,१११,१,२२१,२२१,२,२	
हरिण्युतम् हरिण्युतेति कुत्रापि । अन्धगतिः सुधा चित्रलेखा	मः सो जः सतसा दिनेश्वरतुभिः शार्दूलललि- तम् २२२,११२,१२१,११२,२२१,११२ मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाण्यखैर्हरिण्युतम् २२२,११२,१२१,१२१,२११,२१२ पञ्चभकारयुताश्चगतिर्यदि चान्धसरचित्ता २११,२११,२११,२११,२११,११२ सुधा तर्कैर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः १२२,२२२,१११,११२,२२१,११२ वर्णाश्वैर्मनगततमकैः कीर्णिता चित्रलेखेयम् २२२,१११,१११,२२१,२२१,२२२,	क्रीडतुकालिन्दीललितलहरीवारिभिर्दाक्षिण्ये र्वातिः खेलङ्घिः कुसुमितलता वेक्षिता मन्दमन्दम् भङ्गालीगीतैः किसलयकरोल्लासितोल्लास्यलक्ष्मी तन्वाना चेतो रभसतरलं चक्रपायोश्चकार । तरणिसुतातरङ्गपवनेः सलीलमान्दोलितं मधुरिपुपादपङ्कजरजःसूप्रतृष्वीतलम् । सुरहरचित्रवेधितकलाकलापसंस्मारकं चितितलनन्दनं व्रज सखे ! सुखाय वृन्दावनम् । दिनकरतनयासटीकानने चारुसञ्चारिणी श्रवणनिकटकृष्टमेयोक्षया लघ्या ! राधा लघि । ननु विकिरति नेत्रनाराचमेधातिहृष्टेर्दं तदिह मदनविभ्रमोद्भ्रान्तचित्तावधत्स इतम् । शङ्केऽसुश्लिन् जगति नृगदृष्टां साररूपं यदासी- दाल्लब्धेर्दं व्रजयुवतिसभा वेधसा सा यथायि । नैताडक् चेतु कथमुदघिसुतामन्तरेणाश्रुतस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूच्चित्रलेखाङ्गुतायाम् । लला कंसन्दगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितं यञ्चक्रे चितिभारकारिषु सुरारातिञ्चतिहरम् । सन्तोषं परमन्तु देवनिवहे त्रैलोक्यप्रखरं श्रेयो वः स तनोत्पारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः ।

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
भ्रमरपदकम्	भादुरगना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् २११,२१२,१११,१११,११२	
श्रादूलम्	श्रादूलं वद मासघटकयति मः खौ जसौ रो मञ्चेत् २२२,११२,१०१,११२,२१२,२२२	
केसरम्	अर्थाश्वान्धैर्मभनयरयुगेर्वृत्तं मतं केसरम् २२२,२११,१११,१२२,२१२,२१२	
चलम्	भौ नृजौ भौ चैचलमिदमुदितं युगेर्मुनिभिः खरैः २२२,२११,१११,१२१,२११,२१२	
लालसा	सैका वसुविरतिस्तेनौ रेचतुर्भिर्युता लालसा २२१,१११,२१२,२१२,२१२,२१२	
लता	भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजेन्नेर्जता १११,१११,२१२,२११,२१२,२१२	
सिंहविस्फूर्जितम्	तद्भूतत्वैर्मौ भूमौ विरतिञ्चेत् सिंहवि- स्फूर्जितं यौ २२२,२२२,२११,२२२,१२२,१२२	
हरनर्तनम्	रसौ जसौ भरसंयुतौ करिवाद्यखेर्हरनर्तनम् २१२,११२,१२१,१२१,२११,२१२	
त्रिप्रिया इति च कुत्रापि । क्रीडचक्रम्	इदं क्रीडचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् १२२,१२२,१२२,१२२,१२२,१२२,	
हीरकम्	हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोरगतः २११,११२,१११,१२१,१११,२१२	
ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अतिधृतिः । मेघविस्फूर्जिता षष्ठे षष्ठे सप्तमे च यतिः ।	रसत्वैर्यैर्मौ नृसौ ररगुवयुतौ मेघविस्फूर्जिता स्यात् । १२२,२२२,१११,११२,२१२,२१२,२	कदम्बामोहाद्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेका विनिद्राः कन्दल्यो दिशि दिशि मुदा दर्दुरा डमनादाः । निशा नृत्तद्विद्युत्तिलसितलसन्धेघविस्फूर्जिता येत् प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो राण्यमस्मात् किमन्यत् ॥ अभीष्टं जुष्टो यो वितरति लसहोच्चारशाखोज्ज्वलः स्फुरन्नागारत्रक्तवकिततनुश्चिर्चाशुकालम्बितः । न यस्याङ्गुष्ठायास्तुपगतवता संसारतीव्रातप- क्तनोति प्रोत्तापं स जगद्वतात् कंसारिकल्पद्रुमः ॥ गोविन्दं प्रणमोत्तमाङ्ग ! रसने ! त्वं घोषयाहर्निशं पाणी ! पूजयतं मनः ! स्मर पदे ! तस्यालयं गच्छतम् । एवञ्चेत् कुबताखिलं मम हितं श्रीर्षादयस्तद् भुवं न प्रेक्षे भवतां कते भवमहाश्रादूलविक्रीडितम् ॥ कामक्रीडासदृशो मधुसमयसमारम्भरभसात् कालिन्दीकुलकुञ्जे विहरन्नुत्तुकाण्डद्वयः । गोविन्दो वल्लवीनामघररससुधां प्राप्य सुरसां शङ्के पीयूषपानप्रभवत्तसुखं यस्मिन्सर्वो ॥ शश्वल्लोकानां प्रकटितकदनं ध्वस्तमानोज्ञं कंठं नृत्तयन्तेतोभिस्त्रिदिववसतिभिर्द्योमसंस्थैर्विसुक्तम् । सुधामोदेन स्यागितदृशदिगाभोगमाहृतभृङ्गं मौली देव्यारैर्यपतदनुपमं सस्त्रोः पुञ्जदाम ॥
काया षष्ठे षष्ठे अन्ते च यतिः ।	भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुता स्यात् षादशान्ते यदा १२२,२२२,१११,११२,२२१,२२१,२	
श्रादूलविक्रीडितम् षादशे ऊनविंशतौ च यतिः ।	सूर्यान्धैर्यदि मः सजौ सततगाः श्रादूल- विक्रीडितम् २२२,११२,१२१,११२,२२१,२२१,२	
सुरसा सप्तमे चतुर्दशे अन्ते च यतिः ।	भौ भौ यो नौ गुञ्चेत् खरसुनिकरगौराह सुरसाम् २२२,२१२,२११,१११,१२२,१११,२	
पुञ्जदाम पञ्चमे षादशे अन्ते च यतिः । पुञ्जदाम इति केचित् ।	भौ गौ नौ तौ गौ खरहयतुरगैः पुञ्जदाम प्रवि- ष्टम् २२२,२,२,१११,१११,२२१,२२१,२,२	
पञ्चचामरः	नयुगलगतं रजौरलगा यदा स पञ्चचामरः १११,१११,२,१,२१२,१२१,२१२,१,२	
विष्णुम्	वृत्तं विष्णुखं शरसुनितुरगैर्मौ नृसौ ततौ चेद्गुरुः २२२,२२१,१११,११२,२२१,२२१,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
मकरन्दिका	रसैः षड्भिलोकैर्यमनसजजा गुरुमैकरन्दिका १२२,२२२,१११,११२,१२१,१२१,२	
मणिमञ्जरी	रनाथैः स्वात् यमनयजजगाः कौर्त्तिता मणि- मञ्जरी १२२,२११,१११,१२२,१२१,१२१,२	
ससुद्रतता	मजाञ्चितुरगैर्जसौ असतभा गञ्चितु ससुद्रतता १२१,११२,१२१,११२,२२१,२११,२	
विंशत्यक्षरा वृत्तिः । कृत्तिः । सुवदना सप्तमे चतुर्दशे विंशतौ च यतिः ।	त्रेया समान्यषड्भिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना २२२,२१२,२११,१११,१२२, २११,१,२	प्रत्याह्वयेन्द्रियाणि त्वदितरविषयान्नासायनयना त्वां ध्यायन्ती निकुञ्जे परमतरुचं हर्षोत्थपुलका । आगन्दाश्रुप्रतापी वसति सुवदना योगैकरसिका कामार्त्तिं त्वक्तुकामा ननु नरकरिपो ! राधा मम सह करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रयेन मनोरमा रमणीयवेद्युनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा । बहुलानुरागनिवासरसिससुहृवा भवरागिणं विदधौ हरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगोतिका चिन्तितलीलया निसर्गारन्ध्रदेहकूपविभ्रमेण राजमानसद्वयविलाससम्पदा कलाकुतूहलेन । यः समं ब्रजाङ्गनाजनेः सुराङ्गनाभिः सुखं समेव विष्णुरल्लास चित्तपद्मकोषघटपदः स मे सदासु । सपीयूषोन्मीलितसरसिजयुगला मध्यमन्ना फलाभ्यां तयोर्द्वन्द्वं राजतरलकिशलयान्निद्रसुस्निग्धशाखा । लसन्मुक्तारक्तोत्पलकुवलयवचनविन्वाचिताया महाशोभा मौलौ मिलदलिपटलेः क्वच्य ! सा कापि वहो !
गीतिका	सजजा भरौ सजगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ११२,१२१,१२१,२११,२१२,११२,१,२	
वृत्तम्	वृत्तमीदृशानु नामतो रजौ रजौ रजौ गुरुर्लघुश्च २१२,१२१,२१२,१२१,२१२,१२१,२,१	
शोभा षष्ठे त्रयोदशे अन्ते च यतिः ।	रसान्धान्धः शोभा नयुगजठरा मेचविस्फ- र्त्तिता चैत् १२२,२२२,१११,१११,२,२१२,२१२,२	
सुवंधा	ख्याता पूर्वैः सुवंधा यदि मरभना तद्वयं गो गुरुश्च २२२,२१२,२११,१११,२२१,२२१,२,२	
मन्तेभिविक्रीडितम् त्रयोदशे यतिः ।	सभरा न्मौ यलगाञ्चयोदशयतिर्मन्तेभिविक्री- डितम् ११२,२११,२१२,१११,२२२,१२२,१,२	
एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः । प्रकृतिः । सग्धरा सप्तमे चतुर्दशे एकविंशतौ च यतिः ।	अभूयानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता सग्धरा कौर्त्तितेयम् २२२,२१२,२११,१११,१२२,१२२,१२२	
सरसी सिंहकामिति सलिलनिधिरिति च कापि ।	नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीन्धरेः १११,१२१,२११,१२१,१२१,१२१,२१२	याकोवेन्द्रीवराभा कनककधलसत्प्रीतवासाः सुहावा वर्द्धे चन्द्रकान्तेऽलघितचिक्करा चारुकर्णावतंसा । अंसयासक्तवशध्वनिमुखितजगद्भ्रवीभिलसन्ती नर्त्तिगीपस्य विष्णोरवतु जगति वः सग्धरा हारिहारा । चिक्करकलापश्रेवल्लततप्रमदासु लसन्नसोम्निव स्फुटवदनान्मुखासु विलसद्भुजबालनृशालवल्लिषु । कुचयुगचक्रवाकमिधुनातुगता सुकलाकुतूहली अरचयदचुप्रतो ब्रजन्दगीनयनासरसीषु विभ्रमम् ।
द्वाविंशत्यक्षरा वृत्तिः । आकृतिः । हंसी अष्टमे द्वाविंशतौ च यतिः ।	मौ गौ नाञ्चत्वारो गो गो वसुभवनयतिरिति भवति हंसी २२२,२२२,२,२,१११,१११,१११,१११,२,२	साहं कान्तेनेकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिवन्ती कामक्रीडाकृतस्फीतप्रमदसरभसमलसु रसनी । कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे कांसाराते । पश्य खेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी । माधवमासि विकसरकेशरपुष्पलसन्नादिरासुदिते- भृङ्गकुलेरुपगीतवने वनमालिनमालि । ककालिलयम् । कुञ्जयद्दीपकल्पिततल्पमनस्यमनोजरुचं त्वं भज माधविका नृदुनर्त्तकयासुनवातलतोपगमा ।
मदिरां	सप्तभकारयुतेकगुरुर्गदितेयसुदारंतरा मदिरा २११,२११,२११,२११,२११,२११,२११,२	

सूत्रार्थं वृत्तिनामाणि ।	सूत्रार्थं लक्षणशब्दाः ।	सूत्रसासुदाहरणानि ।
भद्रकम्	भौ नरना रनावयगुर्दिगर्कविरभं हि भद्रकमिदम् २११,२१२,१११,२१२,१११,२१२,१११,२	
लालित्यम्	लालित्यं भुजगेश्वरेण भाषितमेतच्च नू मसरक्त- जनगुभिः	
महासम्भरा	२२२,११२,२१२,११२,२२१,१२१,१११,२ सजता नसौ ररौ गः पश्चिपुरगह्यैः स्यात्सह्या सम्भराख्या ११२,१२१,२२१,१११,११२,२१२,२१२,२	
त्रयोविंशत्यक्षरा वृत्तिः । विलङ्घितः । अद्रितनया अश्ललितमित्यन्वयः ।	नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधेस्तु गदितेय- मद्रितनया १११,१२१,२११,१२१,२११,१२१,२११,१,२	खरतरशौर्धपावकशिक्षापतङ्गनिभममदप्रदनुजो जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्धमहिमा । भुवनहितावतारचतुरक्षराचरधरोऽवतीर्णं इह हि चित्तवलयेरुक्ति कंसशमनस्तवेति तमवोचदप्रितनया ॥ सुग्धोष्णीलम्भत्ताक्रीडं मधुसमयसुलभमधुरमधुरसात् गाने याने किञ्चित्सम्पत्पदमदखनयनयुगलसरसिजम् । रासोष्णसक्रीडत्कम्भजयुवतिवलयरचितसुजरसं सान्प्रानन्दं वन्दारण्यं संरत हरिमनघचरखपरिचयम् ॥
मत्ताक्रीडम् अष्टमे त्रयोदशे त्रयोविंशतौ च यतिः । मत्ताक्रीडा इति कश्चित् ॥	मत्ताक्रीडं वस्त्रिष्वाशायति मयुगगयुगमनुलु- गुवभिः २२२,२२२,२,२,१११११११११११,२	
सुन्दरिका	इह सुन्दरिका पिङ्गलसुनिनोक्ता सदयतो भसता जलभगाः ११२,११२,२११,११२,२२१,१२१,१,२११,२	
चतुर्विंशत्यक्षरा वृत्तिः । संस्कृतिः । तन्वी पञ्चमे द्वादशे चतुर्विंशतौ च यतिः ।	भूतसुनीनेर्यतिरिह भतनाः सूभौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी २११,२२१,१११,११२,२११,२११,१११,१२२	माधव सुम्भैर्धुकरविलैः कीकिलज्जलितमलयसमीरेः कल्पसुपेता मलयजसलिलैः भावनतोऽप्यधिगततनुदाहा । पद्मपलाशैस्त्रिचरितप्रयना देहजसंस्वरभरपरिदूने निःश्वसती सा सुहुरतिपदधं ध्यानलये तत्र निवसति तन्वी ॥
किरीटम्	नाम किरीटमिदं भगवा यदि पिङ्गलनाग- सुनीन्ममत्तं किल २११,२११,२११,२११,२११,२११,२११,२११	
दुर्मिलम्	सगणैरिह वृत्तधरं वसुभिः किल दुर्मिलसुकमिदं कविभिः ११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२	
पञ्चविंशत्यक्षरा वृत्तिः । व्यतिक्रतिः । क्रौञ्चपदा पञ्चमे दशमे अष्टादशे पञ्च- विंशतौ च यतिः ।	क्रौञ्चपदा स्यात् भो मसभाश्चेद्विश्रवसुसुनि- यति मनुजयुगैः २११,२२२,११२,२११,११११११११११,२	क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकलचिरा फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुसुहितमधुपरवरभसकरो । फेनविलासप्रोष्णलहासा ललितलहरिभरपुलकितसुतनुः पद्म हरेऽसौ कस्य न धेतो हरति तरलगतिरिहम- किरणजा ॥
षड् विंशत्यक्षरा वृत्तिः । उत्कृतिः । भुजङ्गविलम्भतम् अष्टमे जनविंशतौ षड् विंशतौ च यतिः ।	षष्ठीशान्धेन्दोपेतं ममतननयुग रसलगे- भुजङ्गविलम्भतम् २२२,२२२,२२१,१११,१११,१११,२१२,११२,१,२	शैलोद्वज्जत्पादप्रकटविकटनटनभरो रणतुकरतालक- आदप्रेक्षसूदावर्धः सुतितरलनवकिसलयस्तरङ्गित- हारधत् । अस्यमागङ्गीभिर्भक्त्या सुकुलितकरकमलयुगं लतस्तुति- रच्यतः पायाङ्गुलिन्दु कालिन्दीद्वद्वतनिजवसतिष्ठत्सजङ्ग- विलम्भतम् ॥
अपवाहम्	सो नाः उद् सगगिति यदि नवरसरसशर- यतियुतमपवाहाखम् २२२,१११,१११,१११,१११,१११,१११,११२,२,२	

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
<p>अथ दृष्टकाः । सप्तविंशत्यक्षरा वृत्तिः । चण्डवृष्टिप्रपातः</p>	<p>यदिह नयुगलं ततः सप्तरेषास्तदा चण्ड- वृष्टिप्रपातो भवेद्दृष्टकः ॥११॥,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,</p>	<p>प्रलयघनघटामहारम्भेवावलीचण्डवृष्टिप्रपाताकुलं यो सपदि समवलोक्य सद्येन हस्तेन गोवर्द्धनं नाम शैलं दधलीलया कमलनयन ! रच रक्षेति गर्जन्त्रसम्बुग्धगोपाङ्गनालिङ्ग- नानदि- गलदभिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो सुरारातिरस्तु प्रमोदाय वः सुरहर ! यदुक्ताम्भोधिचन्द्र ! प्रभो ! देवकीगर्भरत्न ! त्रिलोकिकनाथ प्रचित्रकपटसुरारित्रजोहामदन्ताबलस्तोमविद्रावणे केशरीन्द ! चरणगखरसुधांशुच्छटोन्मिधनिःशेषितध्यायिचेतो निविष्टान्मकार प्रगतजनपरितापोयदावानलोच्छेदमेघ ! प्रसीद प्रसीद प्रसीद ।</p>
<p>प्रचित्रकः</p>	<p>प्रचित्रकसमभिधो धीरधीभिः स्रुतो दृष्टको नद्यादुत्तरैः सप्तभिर्धैः ॥११॥,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२</p>	<p>विरराज यदीयकरः कनकद्रुतिबन्धुरवामद्वेषः कुपकुदलगे भ्रमरप्रकरेण यथावृत्तमूर्त्तिरशोकलताविलसतुकुसुमसूतः स नवीनतमालदलप्रतिमच्छविभिन्वदतीवविलोचनहारि अपलावचिरांशुकवलिधरो हरिरस्तु मदीयहृदम्बुज- मध्यगतः</p>
<p>कुसुमस्तवकम्</p>	<p>सगायः सकलः खलु यत्र भवेत्तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुमस्तवकम् ॥१२॥,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२</p>	<p>हेमगौरं वसानोऽंशुकं शक्रनीलासिते वर्षाणि स्रष्टदिया दुखेपाङ्गनं हारतारांशुवचोभमश्चित्रमालाश्वितो भयभूषोन्वलाङ्गः समं सीरिषा अङ्गनाभाखरेणिकुक्कुन्दाभ देहेन लीलापरिहास- हासोन्मिकौतूहले कंसरङ्गाद्रिपः पातु वक्षक्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्ग- लीलाकरः</p>
<p>मत्तमातङ्गलीलाकरः</p>	<p>यत्र रेफः परं खेच्छ्या गुम्फितः स स्रुतो दृष्टको मत्तमातङ्गलीलाकरः ११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२</p>	<p>मूर्द्धि चारुचम्पकसजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचार- चन्द्रिका कचे कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गलेच कान्तकेशरी- प्रकल्पप्रदाम फुल्लनागकेशरादिपुष्परेणुरुच्यं तनौ विचित्रमितुपाण- वेश्य रा केशवः पुनातु वः सुपुष्पभूषितः स मूर्त्तिमानिवागतो मधुविहङ्गुमभ उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके ! विवृणुः माखगौरदीर्घितं रतिखड्गस्तनिर्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्ग- शेखरः किर इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रमोदलक्षणां गिरं सस्रितिर- न्पुरारिरहुता प्रदोषकालसङ्गमोक्तसम्भवा मनोजकेलिकौतुकी करोतु वः कृतार्थताम् ।</p>
<p>अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अशोकपुष्पमञ्जरी</p>	<p>यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२</p>	<p>अष्टविंशत्यक्षरा वृत्तिः । अशोकपुष्पमञ्जरी</p>
<p>अनङ्गशेखरः</p>	<p>लघुर्गुर्निजेच्छ्या यदा निवेश्यते तदैव दृष्टको भवत्यनङ्गशेखरः ११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२,११२</p>	<p>अनङ्गशेखरः</p>

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासु दाहरणानि ।
त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्थः	प्रतिचरणावितृद्वरेषाः स्युरर्णोऽर्णव्यालजीभ्रत- लीलाकरीदामप्रज्ञादयः प्रतिचरणां चण्डवृष्टिप्रपातस्य इत्यर्थः । ॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	जय जय जगदीश विष्णो हरे राम दामोदर श्रीनिवासा- चुत्तानन्त नारायण त्रिदशगणगुरो सरारे सुकुन्दासुरारे हृषीकेश पीताम्बर श्रीपते माधव । गङ्गागमन लक्ष्य वैकुण्ठ गोविन्द विश्वम्भरोपेन्द्र चक्रायुधा- घोषज श्रीनिधे बलिदमन वृसिंह प्रौरै । भवाम्भोधिघोरार्णसि त्वं निमज्जन्त- मभ्युद्धरोपेत्य माम् ॥
सिंहविक्रीडः	यकारैः कवीच्छासुरोधाभिबद्धैः प्रसिद्धो विमुद्धो उपरो दृक्कः सिंहविक्रीडनामा १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२	
त्रयस्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । अर्थवः अशोकमञ्जरी	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२ स्नेह्या रञ्जौ क्रमेण संनिवेशयत्युदारधीः कविः स दृक्कः स्तुतो जयत्यशोकमञ्जरी २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२, १२१, २१२	अर्णोवर्णवादीनामपुत्रदाहरणानि बोद्धव्यानि ॥
बट्त्रिंशदक्षरा वृत्तिः । यालः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
जनचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । जीमूतः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
द्वापचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । लीलाकरः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
पञ्चचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । उहामः सिंहविक्रान्तः	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२ नयुगलगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छासुरोधा- त्तदा यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरौ दृक्कः पण्डितै- रीरितः सिंहविक्रान्तनामा ॥१॥, १११, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२, १२२	
अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृत्तिः । शङ्खः इत्यादयः । रति समवृत्तानि समाप्तानि ॥##॥	॥१॥, १११, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२, २१२	
अथार्धसमवृत्तानि । उपचित्रम् ११ । ११ वृत्तिः ।	विषमे यदि सौ सलगा द्द्वे भौ युञ्जि भाद्- गुरुकावुपचित्रम् । द्विरावृत्तगा श्लोकः पूरयितव्यः ॥१२, ११२, ११२, १, २ २११, २११, २११, २, २	सुरवैरिवपुस्तनुतां सुदं हेमनिर्भाशुकचन्दनलिप्रम् । गगनचपलामिलितं यथा शारदनीरधरैरुपचित्रम् ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	विषमे प्रथमाक्षरहीनं दोषकमेव हि वेगवती स्यात् ॥१२, ११२, ११२, २ २११, २११, २११, २, २	कार वेगवती व्रजरामा केशववैश्रवैरतिमुग्धा । रभसान्न गुरुन् गणयन्ती केशिनिजुञ्जयहाय जगाम ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
भद्रविराङ् १०।११ वृत्तिः ।	ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत् मूसौ जगौ ग भद्र- विराङ् भवेदोजे	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च केतुमती १०।११ वृत्तिः ।	२२१,१२१,२१२,२ २२२,११२,१२१,२,२ असमे सर्जौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद् गः	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च विपरीतपूर्णा ११।१२ वृत्तिः ।	११२,१२१,११२,२ २११,२१२,१११,२,२ जतौ जगौ गो विषमे समे चेत् तौ जगौ ग एवा विपरीतपूर्णा	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च आख्यानकी ११।१२ वृत्तिः ।	१२१,२२१,१२१,२,२ २२१,२२१,१२१,२,२ आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च हरिणभ्रुता ११।१२ वृत्तिः ।	२२१,२२१,१२१,२,२ १२१,२२१,१२१,२,२ अयुजि प्रथमेन विवर्णितं इतविलम्बितकं हरिणभ्रुता	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	११,२११,२११,२१२ १११,२११,२११,२१२	स्फुटफेनचया हरिणभ्रुता वलिमनोऽज्ञतटा तरण्यः भ्रुता । कलङ्गसकुलारवशास्त्रिणी विहरती हरति स्र हरमेनः ॥
अपरवक्तृम् ११।१२ वृत्तिः ।	अयुजि नगरला गुरुः समे तदपरवक्तृमिदं नञौ जरौ	
प्रथमे तृतीये च पादे द्वितीये चतुर्थे च पादे इतमध्या ११।१२ वृत्तिः ।	१११,१११,२१२,१,२ १११,१२१,१२१,२१२ भञ्जयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नञौ अयुतौ इतमध्या	स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभिस्तमपरवक्तृमवेत्य माधवम् । वृगयुवतिगण्यैः समं स्थिता ब्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः ॥
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मालभारिणी ११।१२ वृत्तिः ।	२११ २११,२११,२,२ १११,१२१,१२१,१२२ विषमे ससजा यदा गुरुश्चेत् सभरा येन तु मालभारिणीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च कौसुदी १२।१२ वृत्तिः ।	११२,११२,१२१,२,२ ११२,२११,२१२,१२२ अयुजि ननभभा समकेऽपि तु नयुगरयुगलं तदा कौसुदी	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च पुष्पिताया १२।१३ वृत्तिः ।	१११,१११,२११,२११ १११,१११,२१२,२१२ अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताया	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च जत्रमती १२।१३ वृत्तिः ।	१११,१११,२१२,१२२ १११,१२१,१२१,२१२,२ स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे चेत् जरौ जरौ गुरुर्ज्वात् परा मतीयम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च मञ्जुसारभम् १२।१३ वृत्तिः ।	२१२,१२१,२१२,१२२ १२१,२१२,१२१,२१२,२ यदि विषमे भवतो नञौ जरौ संजयाः समे तु जगौ मञ्जुसारभम्	
प्रथमपादे तृतीयपादे च द्वितीयपादे चतुर्थपादे च	१११,१२१,१२१,२१२ ११२,१२१,२१२,१२१,२	

शब्दार्थं वृत्तिनामानि ।	शब्दार्थं लक्षणगणाः ।	शब्दसातुदाहरणानि ।
सुन्दरी १०११ वृत्तिः । प्रथमे षष्ठीये पादे च द्वितीये चतुर्थे पादे च ऋद्धिसमष्टतानि समाप्तानि ॥ * ॥ प्रथम विषमष्टतानि । उक्तता	अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभराः जगौ यदि सुन्दरी तदा ॥२,॥२,॥२,२ ॥२,२॥,२॥,२॥,२	यद्वोपुदवेत्य सुन्दरी परितः क्विप्प्रमयेन चक्षुषा । अपि कंसहरस्य दुर्लभं वचनमद्विदधीत विस्रथम् ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १३ प्रथमविधीकृता	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुसकाय- नन्तरम् । यद्यथ भनभगाः स्युरथो सजसा जगौ च भव- तीयसुहृता ॥ ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,२॥,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२	विलकास गोपरमणीयु तरणितनयाप्रभोजता । लक्ष्मणयनचकोरयुगे दधती सुधाशुकिरयोर्मिबिभ्रमम् ॥
प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये ११ चतुर्थे १३	प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुसकाय- नन्तरम् । यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयसुहृता ॥ ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,॥२,१,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२	अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनश्लोचनम् । कान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तर्पासि विद्ध्ये धनज्ञयः ॥ इति भारवायुहृताभेदः । १२ । १ ॥
सौरभम् प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १० चतुर्थे १३	त्रयसुहृता सङ्गमेव पदमिह तृतीयमन्यथा । आयते रनभगौर्यथितं कथयन्ति सौरभक- मेतदीदृशम् ॥ ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ २॥,॥१,२॥,२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२	परिभूतपुल्लशतपञ्चवर्णविद्युतगन्धविभ्रमा । कस्य हृत्त हरतीह हरे सुखपद्मसौरभकला तवाङ्गता ॥
ललितम् प्रथमे पादे १० द्वितीये १० तृतीये १२ चतुर्थे १३	नयुगं सकारयुगलञ्च भवति चरखे तृतीयके । तद्वदितसुखमतिभिर्ललितं यदि शेषमस्य सकलं यथोक्तता । ॥२,॥२,॥२,१ ॥१,॥२,॥२,२ ॥१,॥१,॥२,॥२ ॥२,॥२,॥२,॥२,२	त्रयसुन्दरी सप्तद्वयेन मुदितमनसा स्र पीयते । द्विमकरगलितमिषाम्बुतकं ललितं सुरारिसुखचन्द्र- विद्युतम् ॥
वक्रम् प्रथमे पादे ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	वक्रं युग्भ्यां मगौ स्वातामब्धोर्योऽनुदुभि ख्यातम् । २२२२२२२२ २२२२२२२२ २१२२२२२२ २२२२२२२२	वक्राम्बोजं सदा स्मरे चक्षुर्गोलीतुपलं फुल्लम् । वक्रवीणां सुरारातेचोतोऽष्टं जहारोच्चैः ॥
पथावक्रम् प्रथमे पादे ८ द्वितीये ८ तृतीये ८ चतुर्थे ८	युजोश्चतुर्थतो जेन पथावक्रं प्रकीर्णितम् । २१२१२२१ २२११२१२ २२२१२२२ २२२१२१२	रासकेलिसदृशस्य कृष्णस्य मधुवासरे । आसीन्नोपनगाचीर्णा पथा वक्रमधुसुतिः ॥

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां श्लेषेऽनियमो मतः ॥ प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्भक्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्बिति ख्यातं तस्याऽष्टाक्षरता मता ॥	पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठश्च पादानां श्लेषेऽनियमो मतः ॥
प्रथमे चरणे ८	२१११२२१	
द्वितीये ८	२१११२१२	
तृतीये ८	११२२१२२२	
चतुर्थे ८	२२१११२१	
इति वृषमवृत्तानि समाप्तानि ॥३॥		
अथ मात्रावृत्तानि । आर्या अर्यात् गाथा	लघ्नैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे लः । षष्ठो लश्च न लघु वा प्रथमार्द्धे नियतमाख्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके नृषे मुखलाश्च सयतिपद- नियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥	लघ्नः शिशुः सुतो मे वल्लवकुलटाभिराहृतो न रहे । क्षणमपि वसत्यसाविति जगाद् गोष्ठ्यां यशोदाया ॥
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२१११२१२११२	
तृतीये १२	११११२१२१	
चतुर्थे १५	१२१२१२२२	
प्रकारान्तरो यथा		
प्रथमे पादे १२	२२१२१२२	
द्वितीये १८	२२११२१११११२२	
तृतीये १२	२११२११२२	
चतुर्थे १५	२२११११२२२	
नवधा आर्या क्रमेण यथा । पथ्या	[पथ्या । प्रथमगणत्रयविरतिर्दलयोरुभयोः प्रकीर्षिता	
प्रथमे पादे १२	१११२११२२	
द्वितीये १८	२११२१२१२२२	
तृतीये १२	१११२१११२	
चतुर्थे १५	२२११२१२२२	
विपुला	संलक्ष्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥	पुंसां कलिकालबालहृतानां नास्तुप्रपृष्टतिरस्यापि । वीर्यविपुला मुखे चेत् स्यान्नोविन्दाख्यमन्त्रकला ॥ अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् । पूर्वपराद्धयोर्द्वाद्दशमात्रायां यतिः ॥
प्रथमे पादे १८	२२११२२११२२	
द्वितीये १२	२१११२२२	
तृतीये १४	२११२१२२२	
चतुर्थे १३	२२२१२११२	
चपला	दलयोर्द्वितीयतुर्थ्योर्गणौ जकारौ तु यत्र चपला सा ।	चपला न चेत् कदाचिन्मृगा भवेत्कृत्तिभावना हर्षा । घ्नन्मार्थकामभोक्षास्तदा करस्या न सन्देहः ॥
प्रथमे पादे १२	११२१२१२२	
द्वितीये १८	१२१२२१२१२२२	
तृतीये १२	२२१२१२२	
चतुर्थे १५	१२१२२१२२२	
मुखचपला	आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्य चपलागतं यस्याः । श्लेषः पूर्वजलव्या मुखचपला सोदिता सुनिना ॥	नन्दसुत ! वक्ष्यकस्त्वं दृष्टं न ते प्रेम गच्छ तत्रैव । यत्र भवति ते रागः कापि जगादेति मुखचपला । अत्र द्वितीयपदान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
प्रथमे पादे १२	२१११२१२२	
द्वितीये १८	१२१२२१२१२२२	
तृतीये १२	२१११२२२	
चतुर्थे १५	२११२२१११२	

४८५
छन्दः

छन्दसां वृत्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसासुदाहरणानि ।
अधनचपला	प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे च चप- लायाः । लक्ष्माश्रयेत सौक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ २२२२११२ २१११२१११२३ २२१२१२२ १२१११११२२	लक्ष्मः अङ्गारपटुर्यौवनमदचक्षलः सुललिताङ्गः । आसीद्ब्रजवाङ्मनां मनोहरो जघनचपलानाम् ॥
प्रथमे चरणे १२ द्वितीये १० तृतीये १२ चतुर्थे १५	आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्या अपरार्द्धमाह तां गीतिम् । २११२२२२ २११११२१२१२ २२२२२२२ १२१२१२१२२२	केशववर्षीगीतिलोकमनोहरियहारिणी जयति । गोपीमानप्रत्येक्षिभोचनी दिव्यगायनाश्रया ॥ अत्र द्वितीयचरणान्तलघोर्गुरुत्वम् ॥
गीतिः		
प्रथमे चरणे १२ द्वितीये १० तृतीये १२ चतुर्थे १०	आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राङ्गुणपगीतिम् । ११२१२२२ २२२२१२२२ २२१११२२ २११२१२२२२	नवगोपसुन्दरीणां रासोक्तासे मुरारातिम् । अक्षारयदुपगीतिः स्वर्गपुरङ्गीदृशां गीतिम् ॥
उपगीतिः		
प्रथमे चरणे १२ द्वितीये १५ तृतीये १२ चतुर्थे १५	आर्याप्रकलद्वितये विपर्येते पुनरिन्द्रोद्गीतिः । २२१२१२११ २२२२१२२२ २२२२२२२ २११२१२१२१२	नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संसृतिर्भक्ता । अशौयामासक्तिर्दुस्तरसंसारसागरे तरणिः ॥
उद्गीतिः		
प्रथमे चरणे १२ द्वितीये १५ तृतीये १२ चतुर्थे १०	आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृगपरार्द्ध- माय्यागीतिः । २२२१११२ १२१२१२१२११२२ २२२२२२२ २२२२१२११२२२	हर्षाश्रुक्तिमितदृशः प्रमोदरोमाञ्चकञ्चुकाश्चितदेहाः । आर्यागीतिं भक्ता गायन्ति श्रीपतेश्चरितसम्बद्धाम् ॥ लघुगुरुविपर्ययरूपप्रस्तारभेदेन बहुविधा आर्या भवन्ति ॥
आर्यागीतिः		
प्रथमे चरणे १२ द्वितीये २० तृतीये १२ चतुर्थे २०		
पूर्वार्द्धे विश्रत्याश्चतुर्विंशत्या वा मात्राणां परार्द्धे षोडशमात्राणां परे लघुवर्णचतुष्टये सति प्रथमं द्वितीयं वा लञ्चचरं प्राप्य आर्यायाः सामान्येन यतिनियमः ॥ वैतालीयम् । अपरवक्त्रमित्येके ।	षड्विधमेष्टौ समे कलास्ताश्च समेच्छुर्नो गिर- न्तरा । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ ११२११२१२२ ११२११२१२१२ ११२११२१२२ २२२२१२१२२	सुख्येन मदेन चर्धितं तव यन्निन्दति राधिके कुचम् । मुदमातसुतेऽत्र पक्लिमं तद्वैतालीयं फलं हरेः ॥ लघुगुरुव्यत्ययेनापि बहुधा भवति ॥
प्रथमे चरणे १४ द्वितीये १६ तृतीये १४ चतुर्थे १६	तत्रैवान्तेऽधिके गुरौ स्यादौपच्छन्दसकं कवीश्र- द्धयम् । २२२२१२१२२ २२११२१२१२२ २२२२१२१२२ २२११२१२१२२	आतन्वानं सुरारिकान्ताखौपच्छन्दसकं हृदा विनोदम् । कंसं यो निर्जघान देवो वन्दे तं जगतां स्त्रियं दधानम् ॥
अपच्छन्दसकम्		
प्रथमे चरणे १६ द्वितीये १० तृतीये १६ चतुर्थे १०		
एतदेतालीयमैहः ॥		

छन्दसां उक्तिनामानि ।	छन्दसां लक्षणगणाः ।	छन्दसां उदाहरणानि ।
पञ्चभटिका	प्रतिप्रद्यमकितथोड्ग्रामात्ता नवमगुरुत्वविभू- धितगात्ता । पञ्चभटिकापुनरत्र विवेकः कापि न मध्य- गुरवर्गस्य एकः ॥	तरलवतंसाश्चिच्छस्त्वन्वन्तरपञ्चभटिकाकटिवन्धः । मौलिकपलशिश्विचक्रकट्टन्दः कालियशिरसि ननर्त्तमुङ्ग इयं प्रतिप्रद्यमकितथोड्ग्रामात्ता लघुगुरव्यत्ययेनापि वृ- क्ष्या नवमी भात्ता च कदाचित् लघु भवति ॥
प्रथमे चरये १६ द्वितीये १६ तृतीये १६ चतुर्थे १६	॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥	माई दीहड़िपठण शुधि द्वाविष्ठी कायु गोश्याल । वृन्दावणघणकुञ्ज चलिष्ठी कमलरसाल ॥ अस्वार्थः । हे मातः ! दीहड़िकापाठं शुत्वा क्व गोपालो द्वितिला कमपि रसालं चलितः कुच वृन्दावनघ- कुञ्जे वृन्दावनस्य निविड्निकुञ्जे । माई इति क्वचित् पा- तन्वतेन राधिकाया दीहड़िकापाठं शुत्वा ॥ गुरुलघुव्यत्ययेन बहुधा भवति ॥
दोहड़िका प्रथमे चरये १३ द्वितीये १३ तृतीये १३ चतुर्थे १३	॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥	अस्या अन्त्या मात्ता लघु अप- र्भशभाषया प्रचारः ॥ इति मात्तावृत्तानि समाप्तानि ॥*॥

अत्र समष्टत्तानि (२४७) सप्तचत्वारिंशदधिकं द्विशतं, अर्द्धसमष्टत्तानि (१५) पञ्चदश, विषमष्टत्तानि (७) सप्त, मात्तावृत्तानि च (१५) पञ्चसमुदायेन (२२४) चतुरशीत्यधिकद्विशतसंख्यकानि छन्दसि लिखितानि ॥*॥	कृष्ण, इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सर्क-सेट्) इ क, कम्पयति । सर्पौ गतिः । इति दुर्गादासः ॥ कृष्ण, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सर्क-सेट् । उदित्वात् क्वावट् ।) कृष्णति । उ, कृष्णत्वा क्वात्त्वा । इति दुर्गादासः ॥ कृष्णः, पुं, (कृष्णति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थः । कृष्ण + बाहुलकादङ्ङम्) ऋत-पिठकः । इत्युणादिकोषः ॥ कृष्णडा इति भाषा ॥ बन्धुहीनः । इति संक्षिप्तसारे उब्बादितृप्तिः ॥ कृष्, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सर्क-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, कृष्णयति अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महा-भारते । ५ । ६६ । ४२ । “स्वपन्ति च प्रवन्ति च कृष्णयन्ति च मानवाः ॥” कृष्, स्त्री, (कृष् + भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥ कृष्णं, स्त्री, (कृष् + भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । १० । “तन्नाश मदनानासुविष्नीकोशातकीफलैः । कृष्णं दधुदन्त्रिम्यामथवा तच्छुलाम्बुना ॥” कृष्णः, पुं, (कृष्णयति नरपञ्चादिकं यत्तिला पुन-रुद्गिरतीति । कृष् + ल्युः ।) अलम्बुधराक्षसः । (कृष्णयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । कृष् + ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ कृष्पापिका, स्त्री, (कृष् वमनं आपयति प्राप-यतीत्यर्थः । आप् + णिच् + ल्युः । ततः स्त्री कः । टापि अत इत्वच् ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥	कृष्ण, इ क सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सर्क-सेट्) इ क, कम्पयति । सर्पौ गतिः । इति दुर्गादासः ॥ कृष्ण, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सर्क-सेट् । उदित्वात् क्वावट् ।) कृष्णति । उ, कृष्णत्वा क्वात्त्वा । इति दुर्गादासः ॥ कृष्णः, पुं, (कृष्णति भक्षयति जन्मग्रहणान्तरं पितरं नाशयतीत्यर्थः । कृष्ण + बाहुलकादङ्ङम्) ऋत-पिठकः । इत्युणादिकोषः ॥ कृष्णडा इति भाषा ॥ बन्धुहीनः । इति संक्षिप्तसारे उब्बादितृप्तिः ॥ कृष्, क वमने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-सर्क-सेट् ।) वमनं वान्तिः । क, कृष्णयति अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥ (तथाच, महा-भारते । ५ । ६६ । ४२ । “स्वपन्ति च प्रवन्ति च कृष्णयन्ति च मानवाः ॥” कृष्, स्त्री, (कृष् + भावे घञ् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥ कृष्णं, स्त्री, (कृष् + भावे ल्युट् ।) वमनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । १० । “तन्नाश मदनानासुविष्नीकोशातकीफलैः । कृष्णं दधुदन्त्रिम्यामथवा तच्छुलाम्बुना ॥” कृष्णः, पुं, (कृष्णयति नरपञ्चादिकं यत्तिला पुन-रुद्गिरतीति । कृष् + ल्युः ।) अलम्बुधराक्षसः । (कृष्णयति कटुगन्धेन उद्गिरत्यनेनेति । कृष् + ल्युट् ।) निम्बवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ कृष्पापिका, स्त्री, (कृष् वमनं आपयति प्राप-यतीत्यर्थः । आप् + णिच् + ल्युः । ततः स्त्री कः । टापि अत इत्वच् ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥	कृष्ण, स्त्री, (कृष्णयत्यनेनेति । कृष् वम- इत् ।) वमिरोमः । वान्ति इति भाषा । पर्यायः । प्रच्छर्द्दिका २ कृष्म ३ वम- वमनम् ५ वमिः ६ इति हेमचन्द्रः । ३ । कृष्िका ७ कृष्ीका ८ वान्तिः ९ उज्जरः इति राजनिर्घण्टः ॥ उक्तासिका ११ नम् १२ । इति शब्दरत्नावली । तस्या- नादि यथा,— “दुष्टैर्दोषैः प्रथक्सर्वैर्वीभ्रुत्सालोकनादिभि- कृष्णैः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते । अतिद्रवेरतिलिग्धैरृद्धैर्लवणैरिति । अकाले चातिमात्रेषु तथा सास्त्रेषु भोज- अमाङ्गयातयोर्दोषोद्गर्जात्स्वीर्णात् क्रिमिदोषतः नार्थान्नापन्नसन्नायास्तथातिदुत्तमवतः । वीभ्रुत्सैर्दोषैर्भुक्त्वात्वेर्दुत्तमुक्त्वात्प्रितो वना- खादयमानं वेगैरर्ह्यन्नमन्नमैः ॥ निरुच्यते कृष्णैरिति दोषो वक्रं प्रधावितः । तस्याः पूर्वस्वरूपं यथा,— “हृत्सांसोर्भारोधी च प्रसेको लवणस्तु- भ्यं दोषोऽन्नपाने च वमीनां पूर्वस्वरूपम् । वातजायास्तस्या रूपं यथा,— “हृत्पार्श्वपौड्यासुखश्रीवशीर्ष- नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतौरे । उज्जारशब्दप्रवर्णं सफिरं विच्छिन्नकण्ठां तशुकं कषायम् ॥ कृष्णं चाख्यं महती च वेगि- नातीर्जिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥” तस्याः पित्तजाया रूपं यथा,— “मूर्च्छा पिपासा मुखश्रीवशी- तास्तद्विसन्नापतमोर्भमारताः ।
--	---	---	---

हृदिः

पीतं शरीरं हृदितं सतिक्तं
धूम्रं पित्तं यमेत् सदाहम् ॥”

श्याः शृङ्गाया रूपं यथा,—
“तन्नास्यमाधुर्धकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रासचिगौरवाभिः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्भिः सुहृ-
सलोमहृद्योऽल्परजं वमेत् ॥”

श्यास्त्रिदोषजाया रूपं यथा,—
“श्रुलाविपाकासचिदाहृष्ट्या-
न्नासप्रमीहप्रबलाप्रसक्तम् ।
हृदिस्त्रिदोषाक्षवद्यान्मनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां शृङ्गां स्यात् ॥”

प्रसाध्याया लक्षणं यथा,—
“विटस्त्रिदोषान्मुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समापितं तं
दोषं सन्नुहूय गरस्य कोष्ठात् ।
विप्लवयोस्तुसमगन्धवर्णं
हृदन्नासकावासियुतं प्रसक्तम् ॥
प्रच्छेदेद्दुष्टमिहातिवेगा-
त्तयाहितश्चाशु विनाशमेति ॥”

श्यान्नुजाया लक्षणं यथा,—
“वीभन्सजा दौर्द्धं दजामजा तु
वसाम्नाजा या क्रिमिजा च या हि ।
सा पद्ममी ताश्च विभावयेच्च
दोषोच्छयेणैव यथोक्तमादौ ॥”

क्रिमिजाया लक्षणं यथा,—
“मलहृत्सासवहृत्सा क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणैः च लक्षिताः ॥
श्रीगस्य या च्छेदिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
साश्याश्चिकित्सेन्निरुपद्रवाश्च ॥”

तस्या उपद्रवा यथा,—
“कासः श्वासो च्छरो हृक्का हृक्का वैष्पित्ता-
मेव च ।
हृद्रोगस्तमकुश्चैव श्याश्चर्द्धैरुपद्रवाः ॥”

इति माधवकरः ॥
तस्योपधं यथा, गारुड १८७ अध्याये ।
“अश्वगन्धामया चैव उरुकेन समं पिबेत् ।
हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यश्च पूरयेत् ॥
शोतं पीलाय पानीयं सर्वं च्छेदित्वा निवारणम् ।
गुडूचीपद्मकारिष्ठधन्याकं रक्तचन्दनम् ॥
पित्तशुष्कस्वरच्छेदिदाहृष्ट्यान्ममिहत् ॥”

अपिच ।
“विलम्बलक्ष समधु गुडूचीकथितं जलम् ।
पीतं हरेच त्रिविधां हृदि वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्वा च्छेदि नश्येत् पिष्टा तच्छुलवारिष्या ॥
इति च गारुड १६४ अध्यायः ॥३३॥
अथ हृदिचिकित्सा ।
“आमाशयोत्क्रोशभवा हि सर्वा-
श्चर्द्धो मवा लक्षणमेव तस्मात् ।

हृदिका

विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”

अत्र च्छेदोऽर्थः ।
“हृत्पात् शीरोदकं पीतं हृदि पवनसम्भवाम् ।
सुभ्रामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
शीरोदकं नाश्रितस्य शीरोदकम् ।
गुडूचीत्रिफलाग्निमपटोलेः कथितं जलम् ।
पिबेत् मधुबलं तैव हृदि नश्यति पित्तजा ॥
हरीतकीनां चूर्णं तु लिह्यान्नाग्निं कसंयुतम् ।
अधोमार्गोक्तं दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्तते ॥
विडङ्गत्रिफलाविन्धाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गत्रयसुखीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥
प्रवं केवर्त्तिसुखं गुडूतशी इति लोके ।
पिष्टाधात्रीफलं लाजान् शर्कराश्च पलोभितान् ।
दत्त्वा मधुपलश्चापि कुडुवं सलिलस्य च ॥
वाससा गालितं पीतं हृदि च्छेदिदोषजाम् ।
गुडूच्या रचितं हृदि च्छेदि मधुसमन्वितम् ॥
दुर्निवारामपि हृदि त्रिदोषजनितां बलात् ॥
एलाजवज्रगजकेशरकोलमष्णा-
लाकाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि मात्रिकसितासहितानि लौढा
हृदि निहृति कफमारुतपित्तजाताम् ॥

इति एलादिचूर्णम् ॥
अश्वत्थवल्कलं सुकं दग्धं निम्बापितं जले ।
तच्छलं पानमात्रेण हृदि जयति दुर्जयाम् ॥
यथा त्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिहन् ।
मधुना नाशयेच्छेदिमरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥
विस्वत्वचो गुडूच्या वा काथः शौद्रेण संयुतः ।
हृदि त्रिदोषजां हृदि पर्यटः पित्तजां तथा ॥
आम्नास्थिविस्वनिर्दुहः पीतः समधुशर्करः ।
निहृत्वाच्छेदोत्तारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥
नियुष्टः काथः ।
जम्बाम्बपल्लवशर्द्धं लाजरजःसंयुतं श्रूतम् ।
श्रमयति मधुना युक्तं वमिमतिशारं लघानि-
मृगाम् ॥

वीभन्सजां हृत्पातमैरिष्टेर्दोर्द्धं दर्जां पलेः ।
लङ्घनेरामजां हृदि जयेत् सात्प्रे रसात्मजाम् ॥
हृदि हृद्रोगवहृत्वाहृदि हृदि ससुहृत्वात् ।
तत्र तत्र यथा दोषं क्रियां कुर्याच्चिकित्सकः ॥
इति हृदिधिकारः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
हृदिः, [स] स्त्री, (हृदयति हृदये इति वा ।
हृदं वमने + “अचिञ्चिहुहृदिच्छादिहृदिभ्य
इसिः ।” उगां । २ । १०८ । इति इसिः ।)
वसिः । इत्युगादिकोषः ॥ (यथा, चरके
चिकित्सास्थाने २३ अध्याये ।

“तदभ्येषस्य वचो निशम्य
श्रीतो भिषकश्चेष्ट इदं जगद ।
हृदो घि यानीह पुरोदितानि
विस्तारतस्तानि निबोध सम्यक् ॥”
हृदिका, स्त्री (हृदि + सार्थं क्त्वा स्त्रियां टाप् यद्वा,
हृदियतीति । हृदि + क्तुल । टाप् अत इत्वच् ।)
हृदिः । विष्णुस्मार्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

हृदिः

हृदिकारिपुः, पुं. (हृदिकाया रिपुः नाशक इत्यर्थः ।)
सुमेला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृदिः, पुं. (हृदि हृन्तीति । हृन् + टक् ।) निम्बहृत्तः ।
इति रत्नमाला ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
हृलं, स्त्री, (ह्रो + ह्रधादित्वात् कलच् । यद्वा, ह्रल +
अच् ।) खलितम् । प्राकम् । इति मेदिनी ।
ले, १७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४६ ।
“धर्मैश्च व्यवहारेण च्छेदेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥”
याजः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । १० ।
“सा वै मद्दालसा पुत्रं बालसुत्तानश्रायिनम् ।
उज्जापनश्छेदेनाह रदमानमविस्वरम् ॥”
तातुपर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरेण
कथनम् । यथा, अक्षपादस्मृतेः । ५० ।
“वचनविधातोर्ध्वविकल्पोपपत्ता च्छलम् ॥”

“अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः
कल्पः अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्ता
युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विधातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतातुपर्याविषयार्थ-
कल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तातु-
पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेष्ये संसर्गो वा । यथा,
नेपालादागतोऽर्थं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नव-
संख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानम् । प्रमेयं
धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वाधिकल्पनया भागासिद्धा-
भिधानम् । वद्विमान् धृमादित्यात्र धृमावयवे
अभिचाराभिधानम् । तत्रिविधम् । वाक्छलं
सामान्यच्छलसुपचारच्छलच ॥” “हृलं नाम
परिश्रुतमर्थाभासमपार्थक्यं वाक्स्तुमात्रमेव ।
तद्विविधं वाक्छलं सामान्यच्छलञ्च । तत्र वाक्-
छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयात् नवतन्त्रोऽर्थं
भिषगिति भिषग् ब्रूयात् नाहं नवतन्त्र इत्येतन्नो
रुहमिति । परो ब्रूयात् नाहं ब्रवीमि नव
तन्त्राणि तवेति अथत् नवाभ्यस्तं तं तन्त्रमिति
भिषग् ब्रूयात् न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं अनेक
श्रुताभ्यस्तं मया तन्त्रमिति । एतदुवाक्छलम् ।
सामान्यच्छलं नाम यथा, आधिप्रशमनायौषध-
मित्युक्ते परो ब्रूयात् सत सत्प्रशमनायेति भवा-
नाह सन्तुदोगः सदीयधं यदिच सत्प्रशमनाय
भवति सन्तुकासः सन्तुलयः सन्तुमाभ्यान्त काश्चस्तं
अथप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामान्य-
च्छलम् ॥” इति चरके विमानस्थाने अष्टमे
अध्याये ॥

हृत्तिः, स्त्री, (हृदं हृत्तनां लातीति । ला +
बाहुलकात् किः ।) लक् । इति शब्दरत्नावली ॥
हृल इति भाषा ॥

हृत्ती, स्त्री, (हृदं हृत्तनां लातीति । ला + क्रिः ।
ततः हृदिकारादिति वा ङीष् ।) वीरत् ।
सन्तानः । वल्कलम् । कुसुमविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १८ ॥

हृदिः, स्त्री, (अति सूक्ष्मं करोति यद्वा
अति क्षिप्रं दूरीकरोति मालिन्नादिजुवेप्र-
मिति । ह्रो + “लृष्टृश्चिच्छेदिविषयविकीर्षिणि”

ह्रागः

उर्णा । ४।५६। इति क्रिन् प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) शोभा । दीप्तिः । इत्यमरः । १।३।१७॥
(यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्तुः कण्ठच्छविरिति गण्यैः सादरं वीक्ष्यमाणः॥”)
हृष, न वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भर्त्-उभं-
सकं-सेट् ।) न, हृषति हृषते । अयं कैश्चिन्न
मन्यते । इति दुर्गादासः ।
ह्रा, स्त्री, (हृद् + षः टाप् च ।) आच्छादनम् ।
इति मेदिनी । ह्रे, १ ॥
ह्राः, पुं, (ह्राद्यते मात्पचाभ्यामसौ । हृद् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन्” उर्णा । ४।१२८८। इति असुन् ततः
पृषोदरात् साधुः ।) प्रावकः । इत्येकाचरकोषः ॥
ह्रागः, पुं, स्त्री, (ह्रायते ह्रियते देववलये इति ।
ह्रो + “ह्रापूखङ्गिभ्यः कित्” उर्णा । १।१२४।
इति गन् ।) पशुविशेषः । तत्पर्यायः ।
वस्तः २ ह्रगलकः ३ अजः ४ स्तुभः ५ । इत्य-
मरः । २।६।७६ ॥ ह्रगः ६ ह्रगलः ७
ह्रागलः ८ तभः ९ स्तभः १० शुभः ११ । इति
तट्टीका ॥ लघुकामः १२ क्रयसदः १३ वर्करः
१४ पर्यभोजनः १५ लम्बकर्णः १६ मेनादः १७
युक्तः १८ अल्पायुः १९ शिवाप्रियः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अयुक्तः २१ मेधः २२ पशुः
२३ पयस्वलः २४ । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । नातिशीतत्वम् । रुचिबलपुष्टि-
दात्वम् । निर्हायत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्रधातु-
मान्यकारित्वम् । वृंहणत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
मृदुत्वम् । अनभिष्यन्दित्वम् । नातुण्यात्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ ह्रागपोतमांसगुणाः । लघु-
त्वम् । शीतत्वम् । प्रमेहनाशित्वम् ॥ तृण-
चारिह्रागस्य मांसगुणः । ईषलघुत्वम् । बल-
दात्वम् ॥ तन्मत्रगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
रूक्षत्वम् । नाड्योविषान्निष्ठीहीदरकफश्यास-
गुल्मशोफनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
“ह्रागलो वर्करश्चागो वस्तोऽजश्चेलकः शुभः ।
ह्रागमांसं लघु स्निग्धं खादुपाकं त्रिदोषघ्नम् ॥
नानिशीतमदाहं स्यात् खादु पीनसनाशनम् ।
परं बलकरं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम् ॥
अजाया अप्रसूताया मांसं पीनसनाशनम् ।
शुष्ककासेऽरुचौ शोषे हितममेधश्च दीपनम् ॥
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् ।
हृदं ज्वरहरं श्रेष्ठं सुखादु बलदं श्रुतम् ॥
मांसं निष्कासिताण्डस्य ह्रागस्य कफघ्नम् ॥
सोतःशुद्धिकरं वल्यं मांसदं वातपित्तनुत् ॥
वृद्धस्य वातलं रूक्षं तथा आधिन्धतस्य च ।
जङ्गलत्रुविकारघ्नं ह्रागमुष्णं रुचिप्रदम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(एतन्मांसं पितृणां तृप्तिकरत्वात् आह्वय देयम् ।
यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । २५८ ।
“मातृस्यहारिण्यकौरभश्चाङ्गनच्छ्रागपापतेः॥”
ह्रागमांसेन पितृणां षण्मासान् यावत्तृप्तिः ।

ह्रागः

यथाह मनुः । ३ । २६६ ।
“षण्मासान् ह्रागमांसेन पार्श्वतेन च सप्त वै ॥”
भोजराजेन युक्तिकल्पतरौ एतत्परीचीकता ।
यथा,—
“नक्षत्राणां विभेदेन नराणां गणत्रयम् ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ।
ये कृष्णाः शुचयश्चागाः पशवोऽन्धे तथैव च ।
देवजातिभिरतृष्ट्यास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥
ये पीता हरिता वापि नरजातेऽदीरिताः ।
ये शुक्लाश्च महान्तो वा रज्जोजातेः शुभप्रदाः ॥
यो मोहादथवापानादाबलिमन्यं प्रयच्छति ।
वध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत् ॥”
एतस्य पशुलक्षणैश्चादिकं विशेषतो वृहत्संहि-
तायाम् ६५ अध्याये उक्तम् । यथा,—
“ह्रागशुभाशुभलक्षण-
मभिधास्ये नवदशादन्तास्ते ।
धन्याः स्थाप्या वेधमनि
सन्त्याप्याः सप्तदन्ता ये ॥
दक्षिणपार्श्वे मण्डल-
मसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभकृष्णालोहित-
वर्णानां श्वेतमपि शुभदम् ॥
स्तनवदवलम्बते यः
कण्ठेऽजानां मण्यः स विज्ञेयः ।
एकमण्यः शुभफलक-
हृत्पतमा द्वित्रिमण्यो ये ॥
मुख्याः सर्वे शुभदाः
सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।
अर्हसिताः सितार्हा
धन्याः कपिलाङ्गुल्याश्च ॥
विचरति यथास्याग्ने
प्रथमं चाभ्योऽवगाहते योऽजः ।
स शुभः सितमूर्द्धा वा
मूर्द्धानि वा टिकिका यस्य ॥
सपृषतकण्ठशिरा वा
तिलपिष्टनिभश्च ताम्रहृक् शस्तः ।
कृष्णचरणः सितो वा
कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥
यः कृष्णखडः श्वेतो
मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं
मन्दश्च स शोभनश्चागः ॥
ऋष्यशिरोरुहपादो
यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृष्णागः
झोकश्चाप्यत्र गर्गाक्तः ॥
कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥
अथाप्रशस्ताः खरतुल्यानादाः
प्रदीपमुच्छ्राः कुनखा विवर्णाः ।
निहत्तकर्णा द्विपमस्तकाःश्च
भवन्ति ये चासितताजुजिह्वाः ॥

ह्रागला

वर्णैः प्रशस्तेर्मन्त्रिभिश्च युक्ता
सुखाश्च ये ताम्रविणोपनाश्च ।
ते पूजिता वेधसु मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियश्च ॥
ह्रागलाः, पुं, (ह्रगल एव । स्वार्थे षच् ।)
वाणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुदेः
इति भाषा ॥
ह्रागभोजी, [न] पुं, स्त्री, (ह्रागं सुक्तेः
तीति । सुच् + णिनिः ।) हकः । इति
निर्घण्टः ॥ ह्रागभक्षके, त्रि ॥
ह्रागरथः, पुं, (ह्रागः रथो वाहनमस्य ।)
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥
ह्रागलः, पुं, स्त्री, (ह्रगल एव इति प्रजा
ह्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
तन्ने । ३ । ११७ ।
“बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोक
शक्ता वक्ष्यितुं धूर्ता आक्षयं ह्रागलादि
ह्रगलस्य मोत्रापत्नं पुमान् इति । इ
“ विकार्यशुद्धह्रगलादवत्सभरहाजात्रिः
४ । २ । ११७ । इति अयम् । आत्रेय इति
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
ह्रागलकः, पुं, (ह्रागल इव कायतीति । के +
मत्स्यविशेषः । यथा,—
“श्वेतं सुपाकं समदीर्घवृत्तं
निःशल्कलं ह्रागलकं वदन्ति ।
गले द्विकण्ठः किल तस्य पृष्ठे
कण्ठः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ॥”
इति राजनिर्घण्टः
(स्वार्थे कन् ।) ह्रागलश्च ॥
ह्रागलादां, स्त्री, (ह्रागल आदाः प्रधानो य
ह्रागलादिष्टम् । तच्च वातरोगस्यौषधम् ।
“आजं चर्मविनिर्मुक्तं त्यक्तशङ्खनखादिर्
पञ्चमूलीहृद्यश्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
तेन पादावप्रेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सयष्टाङ्गैः क्षीरश्चैव शतावरी
ह्रागलाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारघ्नम्
अर्दिते कर्णशूले च वाधिर्ये स्रक्मिन्निने ।
जङ्गलदपङ्गुनां खड्गे गृध्रसिक्कणयोः ।
अपतानेऽपतन्ने च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥
पृथगर्हणतुलां पञ्चमूलहृन्दाजमांसयोः ।
निःकाथ्य सलिलद्रोणे काथे पादावप्रेषिते ॥
इति खल्यह्रागलादां घृतम् ॥ १ ॥
घृतारम्भं मन्त्रः ।
“ओं कालि वक्षश्चरि असुकस्य फलसिद्धिं
रुद्रवचनेन खाहा ।
स्नापयित्वा ह्रागमादौ मधु दत्त्वा ललाटे
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा भिषगेनसुपाकमेतं
ह्रागमारब्धमन्त्रः ।
ओं ह्रां ओं गौं गणपतये खाहा ।
ह्रागमांसतुलां गृह्य दशमूल्याः पर्णं शतम् ।
अश्वगन्धापलशतं वाश्चालकशतं तथा ।
घृताङ्कं पचेत्तोयैश्चतुर्भागावप्रेषितैः ॥

ह्रागला

कीरं केहसमं द्यात् प्रतावर्था रवं तथा ॥
 तावत्पाने इदं चैव शनैर्द्वयिना पचेत् ॥
 अस्त्रौषधस्य कल्कस्य प्रबलं सुक्तिवन्धितम् ॥
 जीवन्ती मधुकं द्राक्षाकाकोक्ष्यौ नीलसुतपलम् ॥
 सुतं सचन्दनं राज्ञा पक्वनीह्वयशारिरे ॥
 भेदे ह्ये च तथा कुष्ठं जीवकवभकौ शटी ॥
 दाह्यौ प्रियङ्गु त्रिपला गतं तालीश्रपशकौ ॥
 यलापचं वरीनागजातीकुसुमधान्यकम् ॥
 मज्जिष्ठा दाहिसं दाह रेणुकं शैलवासुकम् ॥
 विहङ्गं जीरकसैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् ॥
 वक्षपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥
 निघापयेत् क्षिप्रभास्ते आर्द्रं वा भाजने सुभे ॥
 अस्त्रौषधस्य सिद्धस्य श्रेय वीर्यमंतःपरम् ॥
 देवदेवं नमस्कृत्य संपूज्य गणनायकम् ॥
 पिबेत् पात्रितलं तस्य आधिं वीर्याशु-
 पानतः ॥
 सर्ववातविकारेषु अपस्मारे विशेषतः ।
 उन्मादे पक्षघाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे ॥
 कर्णरोगे शिरोरोगे वाधिर्ये चापतन्त्रके ।
 भूतोन्मादे च यत्रस्थां सोत्रारे चाक्षिपातणे ॥
 पार्श्वमूले च हृच्छले वास्यायामार्दिते तथा ।
 वातकण्ठकङ्कमोग्द्वन्द्वच्छे सपङ्कले ॥
 क्रोष्टुर्गर्भे तथा खड्गे कुक्के चाध्नि मिच्छिने ।
 अपतानेऽन्तरायामे रक्तपित्ते तथोद्धृते ॥
 आनाहेऽर्शोविकारेषु चातुर्थकण्वरेऽपि च ।
 हनुयहे तथा शोषे शीघ्रे चैवाववाहुके ॥
 रक्षापतानके भये दाहे चाक्षेपके तथा ।
 जीर्णश्वरे विषे कुष्ठे श्लेष्मेऽस्तम्भे मदात्यये ॥
 आद्यवातेऽपिमाण्डे च वातरक्तगदेषु च ।
 एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे ॥
 हस्तकम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जङ्घे भ्रमे ।
 शीघ्रनिघ्रे नष्टशुक्ले शुक्लनिःसरणे तथा ॥
 स्त्रीषां वातास्रपाते च पटले चाक्षिपान्दने ।
 एकाङ्गस्यन्दने चैव सर्वाङ्गस्यन्दने तथा ॥
 नगादिपतिते वाते स्त्रीषामप्रामिहेतुके ।
 आभिचारिकदोषे च धनःश्लापसम्भवे ॥
 ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तससुद्धवाः ।
 शिरोमध्यगता ये च जङ्घापार्श्वदिशंस्थिताः ॥
 मातृगृह्णाभिभूतश्च शिशुर्यैश्च विमुञ्चति ।
 प्रचीब्वलमांसश्च न वर्तन्मनश्चमः ॥
 घृतेनानेन सिध्यन्ति वक्षसुक्तिरिवासरान् ।
 निहन्ति सकलान् रोगान् घृतं परमदुर्लभम् ॥
 रसायनं वङ्गवक्षप्रदं च
 वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् ।
 दन्तावलेन्नेत्र समानतेजा
 दीर्घायुषं पुत्रघृतं करोति ॥
 स्त्रीषां घृतं गच्छति वातिरेकं
 न याति हृदि सरसः समाङ्गः ।
 अपुत्रिणीपुत्रघृतं करोति
 शतायुषं कामसमं वनिष्ठम् ॥
 महद्घृतं नाम तु ह्रागलाद्यं
 विनिमित्तं वातनिष्ठदनश्च ॥

ह्रागी

शिरं शुभं रोगभयापहञ्च
 चकार हारीतसुनिर्मिश्रितः ॥
 श्रृगालवर्द्धिः पाके पुमांसं तत्र दापयेत् ।
 मयूरी जम्बूकी ह्रागी वीर्यहीनाः स्वभावतः ॥
 भाषितं काशिराजेन ह्रागमेव नपुंसकम् ॥”
 घृतम् १६ शिरः । काथार्थं ह्रागमांसपलम् १०० ।
 पाकार्थं जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । विस्वादि-
 दशमूलं प्रपलम् १० । जलं शं ६४ । शेषः
 शं १६ । अश्वगन्धा १०० पलम् । जलं शं ६४ ।
 शेषः शं १६ । वात्सालकं १०० पलम् ।
 जलं शं ६४ । शेषः शं १६ । दुग्धं शं १६ ।
 घृतमज्जीरुवः शं १६ । कल्कायं जीवन्धा-
 दीनां जीरकप्रयन्तानां कल्कद्रवाणां प्रं तो ४ ।
 वक्षपूते शीते शर्कां शं २ । इति हृह्रागलाद्यं
 घृतम् । इति भेषज्यरत्नावली ॥
 (“ह्रागमांसं तुलाहं स्यात् दशमूलं तफापरम् ।
 तोयद्रोमे पक्षेहीमान् यावत् स्यादंशुशेषितम् ॥
 तैलप्रस्थद्वयस्यैव शीरस्यैव श्रुतावरी ।
 जीवनीयं समधुकं बला राज्ञा च शैलजम् ॥
 मोक्षीस्याहमेतानीश्रानुकावनावासुकम् ।
 पृथक् पृथक् समादाय सर्वमेकत्र साधयेत् ॥
 मज्जिष्ठालोधलाक्षा च प्रत्येकं कुड्वावन्धितम् ।
 आण्डकश्च जलस्यैव विधिना च विपाचयेत् ॥
 ह्रागलाद्यमिदं तैलं हारीतेन महात्मना ।
 पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
 सर्वश्वरगदं हन्ति सन्धिभ्रज्जास्यजन्तया ॥”
 इति ह्रागलाद्यं तैलम् ॥
 इति वैद्यकज्ञेहमालिकायां वातरोगाधिकारे ॥
 ह्रागलान्निका, स्त्री, (ह्रागलान्नी + संज्ञायां कन् ।
 टापि पूर्वङ्खः ।) उद्धदारकटुचः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ह्रागलान्नी, स्त्री, (ह्रागलं अन्वयतीति वाहु-
 लकात् रक् ततो ङीष् ।) टुकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ह्रागवाहनः, पुं, (ह्रागेन आत्मानं वाहयतीति ।
 वह + शिच् + श्रुः । यडा, ह्रागी वाहनस्य ।)
 अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ह्रागिका, स्त्री, (ह्रागी + स्त्रीर्थे कन् । ततः टापि
 पूर्वङ्खः ।) ह्रागी । इति शैमभक्तः ॥४१॥४१ ॥
 ह्रागी, स्त्री, (ह्रायते ह्रिद्यते देवोपहारयेति ।
 ह्री + “ह्रापूखङ्भ्यः कित् ।” उया ॥१॥१२४ ।
 इति गण् ह्रागः ततः स्त्रियां जातौ ङीष् ।)
 ह्रागमाता । वक्री इति पांटी इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । अजा २ पयस्विनी ३ भीरुः ४
 मेधा ५ गलेस्तनी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ह्रागिका ७ मज्जा ८ सर्वभस्मा ९ गलेस्तनी १० ।
 इति शैमभक्तः ॥ पुष्य्या ११ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वज्रा १२ सुखविशुद्धिका १३ । इति
 श्रृन्दरत्नावली । तदुद्गुणगुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतलत्वम् । ग्राहिलम् । दीपनत्वम् । रक्त-
 पित्तविकारक्षयकावनाशिलश्च । यथा, राज-
 निर्घण्टे ।

ह्रादग

“अजानां लघुकायत्वान्नानाप्रथमिविषयात् ।
 नात्सुपानात् आद्यामात् सर्वबाधिहरं पयः ॥”
 कषायत्वम् । लघुत्वम् । अतीसारज्वरनाशिल-
 त्वश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
 “ह्रागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तातिसारत्रं क्षयकाशज्वरापहम् ॥
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादिभक्षयात् ।
 स्त्रोकानुपानादुष्यायामात् सर्वरोगापहं पयः ॥”
 तद्घिगुणाः । उत्तमत्वम् । ग्राहिलम् । लघु-
 त्वम् । दीपनयापहत्वम् । आसकाकार्थः क्षय-
 कार्थेऽप्युपश्लत्वम् । दीपनत्वश्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ कषवातनेत्रदीपदुर्गामन्वाकषकाव-
 नाशिलम् । उच्छलम् । रक्षत्वम् । पाचनत्वश्च ।
 तन्नवनीतगुणाः । लघुत्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
 यत्वम् । शिदीघनाशिलम् । चक्षुष्यत्वम् । दीप-
 नत्वम् । वक्षत्वम् । अदा हितत्वश्च ॥ तन्नवोत्प-
 नवनीतगुणाः । क्षयकाशनेत्रामयकषणाशिलम् ।
 वक्षत्वम् । परमदीपनत्वश्च ॥ तदुद्गतगुणाः ।
 चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । वज्रवर्धनत्वम् । कास-
 नाशकपनाशिलम् । राजयज्जिघ्रि प्रक्षलत्वश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ह्रातः, त्रि, (ह्री + क्तः । “श्राश्चौरन्वतरस्याम् ।”
 ७ । ४ । ४१ । इति विभाषायामित्वाभावः ।)
 ह्रिन्नः । दुग्धलः । रत्नमरः । १ । १ । १०२ ॥
 ह्राचं, स्त्री, वरटीः क्वचसम्भवं मधु । तस्य गुणाः ।
 श्विचक्रिभिरोगरक्तपित्तनाशिलम् । गुदत्वश्च ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (“वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति हृत्काकारं तज्जं ह्राचं मधु कृतम् ॥”
 ह्राचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुद ।
 स्वादुपाकं क्षिमिचरक्तपित्तप्रमेहजित् ।
 अमलप्लीहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वङ्खले द्वितीये भागे ॥
 ह्रा(त्र)चः, पुं, (ह्राचं गुरोर्दोषावामावरवं तच्छीज-
 मस्येति । “हृत्त्रादिभ्यो षः ।” ४ । ४ । ६२ ।
 इति षः ।) शिष्यः । रत्नमरः । २ । ७ । ११ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ७७ ।
 “भृशुजा दानश्रीकेन पौत्रेण खण्डिले कृतः ।
 ह्रात्राणामार्यदेहानां तेन विद्यार्थिना मठः ॥”)
 ह्राचकं, स्त्री, (ह्राच + स्त्रीर्थे कन् ।) ह्राचं मधु ।
 यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “हृत्त्राकारन्तु पटलं सरषाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु ह्राचकमीरितम् ।
 श्विचमेहहृत्त्रमिन्नश्च विद्याह्राचं गुणोत्तरम् ॥”
 अपिच भावप्रकाशे ।
 “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति हृत्काकारं तज्जं ह्राचं मधु कृतम् ॥
 ह्राचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं गुद ।
 स्वादुपाकं क्षिमिचरक्तपित्तप्रमेहजित् ।
 अमलप्लीहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”
 ह्राचगच्छः, पुं, (ह्राचो गच्छ इव ।) पदाद्यवित् ।
 विभक्तनास्य श्लोकचरख वा आदिमाचवेता ।

(अल्पप्रच्छातः ।) इति चारावली ।
२१६ ॥

छात्रदर्शनं, स्त्री, (छात्रं वरटीच्छत्रसम्भवं मधु तदिव दृश्यते इति । दृष्ट + कर्मणि ल्युट् ।)
हेयङ्गवीनम् । इति शब्दचम्पिका ॥ (छात्राणां दर्शनम् ।) शिष्यावलोकनञ्च ॥

छादं, स्त्री, (छाद्यते गृहमनेनेति । छद् + णिच् + करणे घञ् । छाद्यतीति । छद् + णिच् + अच् वा ।) पटलम् । इति जटाधरः ॥ छात इति चाल इति च भाषा ॥

छादनं, स्त्री, (छद् कि संवृत्तौ + णिच् + करणे ल्युट् ।) छदनम् । अन्तर्धानम् । (कर्मणि ल्युट् ।)
पञ्चम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (भावे ल्युट् ।)
आच्छादनम् । (यथा, हरिवंशे । ६५ । २५ ।

“नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भम्बुसु ।
छादनायं प्रकीर्णैश्च कण्टकैस्तृणसङ्घटैः ॥”)

छादनः, पुं, (छाद्यति आदृणोति पत्नादिभिरिति ।
छादि + ल्युट् ।) नीलान्मानवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

छादितः, त्रि, (छाद्यते स्मिति । छद् + “वा दान्त-
शान्तिः ।” ७।२।२७ । इडागमात् साधुः ।)
ह्रस्वः । इति जटाधरः ॥ आच्छादितः । यथा,
“जनतरघनवृन्देच्छादितौ पुष्यवन्तौ ॥”

इत्युद्भटः ॥

छान्दसः, पुं, (छन्दो वेदं अधीते वेत्ति वा ।
छन्दस् + “तदधीते तद्दे ।” ४।२।५६ ।
इत्यण् ।) वेदाध्येता । इत्यमरः । २।७।६ ॥
(छन्द एवेति । स्वार्थे अण् । वेदः ।

“मन्वे त्वां विषये वाचां ज्ञातमन्यत्र छान्दसात् ॥”
इति भागवते । १ । ४ । १३ ॥

त्रि, छन्दसो आख्यानस्तत्र भवः । “छन्दसो
यदणौ ॥” ४।३।७१ । इत्यण् । वेदभवः ॥
छन्दसोऽयम् । “तस्वैदम् ॥” इत्यण् । वेदसम्बन्धी ।
स्त्रियात्तु डीप् । यथा, हरिवंशे । २१५ । ७ ।

“छान्दसीभिरदारभिः श्रुतिभिः समलङ्कृतः ॥”)

छान्दोग्यं, स्त्री, (छन्दोगानां धर्मैः आन्नायो वा ।
छन्दोग + “छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवक्त्रं च नटाण्
चः ।” ४।३।१२६ । इति चः ।) साम-
वेदोपनिषत् । इति वैदिकसम्प्रदायः ॥ (यथा,
मौक्तिकोपनिषदि १ अध्याये ।

“रेतरेयश्च छान्दोग्यं वृहदारण्यकन्तथा ॥”)

छाया, स्त्री, (छाति छिनत्ति सूर्यादेः प्रकाशं नाश-
यतीत्यर्थः । छौ + “माच्छाससिद्धयो यः ।”
उणां । ४।१०६ । इति यस्ततटाप् च ।)
रौद्रमूत्रम् । तत्पर्यायः । भावानुगा २
ज्ञाना ३ अतेजः ४ भीरुः ५ अनातपः ६
आभीतः ७ आतपाभावः ८ भावालीना ९ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् ।
दाहशमहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ घर्म-
नाशित्वम् । मेघच्छायागुणः । अमभमच्छा-
सन्नापनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

छायाविशेषे दोषो यथा,—

“दीपखट्वातनुच्छाया छिन्नकेशनखादिकम् ।
अजमाष्णाररेणुश्च हन्ति पुरयं पुरालतम् ॥”
इति कर्मलोपनम् ॥ * ॥

(लक्षणभेदेनास्या अरिष्टकारित्वं यथा,—
“ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विलता यस्य छायाप्रतप्तयेव सः ॥
छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि
वा ।

नद्या तन्वी द्विधा च्छाया विशिरा विसृता च या ॥
यताश्चान्धाश्च याः काञ्चित् प्रतिच्छाया विग-
र्हिताः ।

सर्वा सुन्दरतां ज्ञेया नपेक्षन्त्यनिमित्ताः ॥
संस्थानेन प्रमायेन वर्णनं प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ॥”)

“खादीनां पञ्चपञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सखेहा सप्रभेव च ॥

रूचा श्यावाख्या या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्तात्मान्ये दीपामा दर्शनप्रिया ॥
सुहृद्वैदुष्यविमला सुस्निग्धा चाम्बसी मता ।

स्थिरा स्निग्धा चना ज्ञेया श्यामा श्वेता च
पार्थिवी ॥
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय ज्ञेयाय महतेऽपि वा ॥
स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुरासिता ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च
याः ।

ताः शुभा रूचमलिनाः सन्निप्राञ्चाशुभोदयाः ॥
वर्णमाक्रामति च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥
नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाच्चिद्व्यन्ति तु ।
गृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले च्छायाः प्रभा-
श्रिताः ॥”

इतीन्द्रियस्थाने सप्तमेऽध्याये चरकेऽख्योक्तम् ॥
प्रतिविम्बम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २७६ ।
“मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ॥”)
सूर्यपत्नी । सा संज्ञाप्रतिफलतिः । (यथा मत्स्य-
पुराणे । ११ । ५ ।

“नारीसुत्पाद्यामास खण्डरीरादनिन्दिताम् ।
त्वाङ्गीस्वरूपेय नाम्ना छायेति भामिनी तदा ॥”)
पालनम् । उत्कोचः । कान्तिः । (यथा, मेघ-
दूते । ३१ ।

“वेणीभूतप्रतनुसलिला तामभीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छायातटं हतवर्धंश्रिभिः शीर्षपथैः ॥”)
सच्छोभा । पङ्क्तिः । इति मेदिनी । ये, २३ ॥
कात्यायनी । इति शब्दरत्नावली ॥ तमः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ साङ्ख्यम् । यथा,—

“अङ्गादङ्गैर्लृचं जप्ता आत्राय शिशुमर्हनि ।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं संतम् ॥
पुत्रच्छाया पुत्रसाङ्ख्यम् ॥” इति दत्तकचम्पिका ॥
(जनविश्रयचरवृत्तिविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥
अस्य लक्षणवार्तिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

छायाकरः, त्रि, (करोतीति । कृ + णच् । कृ
करः । छायां करोतीति वा ।) कृष्णारः,
हेमचन्द्रः ॥ छातावरदार इति भाषा ॥

छायातनयः, पुं, (छायायाः सूर्यपत्न्याश्च
पुत्रः ।) शनिः । इति ज्ञानानुसङ्गः ॥
छायातवः, पुं, (छायाप्रदः छायाप्रधानो वा ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) ।
च्छायवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्त्र ३
यदाह कश्चित् ।

“पूर्वाह्ने च पराह्ने च तर्जं यस्य न सुपर्ण
अत्यन्तशीतलच्छाया स च्छायातवश्चते ।
यथा, मेघदूते । १ ।

“कश्चित् कान्ताविरहगुरुव्या स्वाधिकारप्र
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोगेन भर्तुः
यश्चक्षुः जनकतनयाज्ञानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातवस्य वसतिं रामगिर्याश्रमे ॥

छायात्मजः, पुं, (छायायाः सूर्यपत्न्याश्च
स्तनयः ।) शनिग्रहः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

छायापथः, पुं, (छाया मेघच्छाया तदभा
पथ्याः । छायायुक्तः पथ्या इत्येके ।) देवप
आकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

छायापुरवः, पुं, (छायायां वृष्टः पुरवः पुर
कृतिविशेषः ।) आकाशे वृष्टः स्त्रीयच्छाया
पुरवः । यथा,—
श्रीदेवुवाच ।

“भगवन् ! देवदेवेश ! सर्वागमविशारद ।
नराणां पापिनां लोके पापनिर्मोचनं कथम्
कालज्ञानं कथं वा स्वात् सन्मोपायेन तदा
श्रुतानि साधनानीश ! मयानेकानि भूरिशः
तथापि तानि मनुजैरग्रव्याप्त्यवबुद्धिभिः ।
प्रायेण मनुजा लोके कलौ खल्पाशुषो भुवम्
अनेकवर्षसाधोऽस्मिन् योगाभ्यासे स्रग्लयः
शिव उवाच ।

साधु देवि ! त्वया वृष्टं लोकानां हितकार्यं
तादृशं साधनं वक्ष्ये सर्वसाधारणं षण्णु ।
गोपनीयं प्रयत्नेन न वाच्यं वै कथञ्चन ।
सिद्धाय भक्तियुक्ताय सेवकाय सुचेतसे ॥
पापिने क्रूरचेष्टाय भक्तिहीनाय भामिनि !
न वदेद्व्यदि वा मोहात् वदेत् सिद्धिं न विन्दति
तस्मात् परीक्ष्य वक्तव्यं शिष्याय ज्ञानिने शिषे
खच्छायापुरवः पश्येन्नगने सुहृमानवः ॥
तस्यावलोकनात् सद्यः पापराशिञ्जिनश्चति ।
महापातकसङ्घे च तत्समे चोपपातकैः ॥
विसृज्यते च्याहर्जेन तूकराश्रियं धाननात् ।
कालज्ञानञ्च वयमासे तस्मिन् वृष्टे भवेद्भुवम् ॥
देवुवाच ।

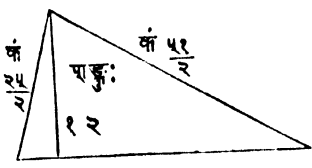
अतच्छायां कथं पश्येन्नगने भूतलक्षिताम् ।
वयमासकालज्ञानञ्च तस्मिन् वृष्टे कथं भवेत् ॥
शिव उवाच ।

निरभं गगनं देवि ! यदा भवति निर्मलम् ।
तदा छायासुखो भूत्वा निश्चलं प्रवती विना ॥

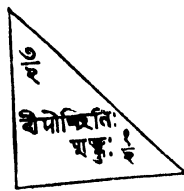
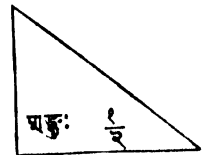
छायापु

छायाकर्ममालोक्तं स्वगुरुत्कर्ममेव वै ।
 मूलं गगनं पश्येन्निरिमेवस्यैकधीः ॥
 हस्तिकसङ्काशः पुरुषस्तत्र दृश्यते ।
 दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परीक्षयेत् ॥
 बुधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेद् भुवम् ।
 स्पष्टिद् भास्यतः पश्येद् यदि विम्बोऽपि गोचरः ।
 विम्बे न सन्देहो गुरुविम्बासतः शिवे ! ।
 तं सम्यक् पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः ॥
 या वग्लोचपर्यन्तं न्यतुस्तस्य न विद्यते ।
 शरीरीनं यदा पश्येत् वयसासाभ्यन्तरे ऋतिः ॥
 दा पादौ न दृश्येते भाष्याहानिर्न संशयः ।
 दृश्येते यदा पादौ भातुर्हानिर्न संशयः ॥
 तत्रज्ञात्वा सुधीः सम्यक् गङ्गातीरं समाश्रयेत् ।
 गंगाभासेन सततं प्राणायामेण संसृतिः ॥
 या वा सत्समीपस्यो लक्षं न्यतुञ्जयं जपेत् ।
 गी न सुक्तो हविष्याश्री यतवाग्यतमानसः ॥
 ह्यतुञ्जयेन्न सन्देहो ह्यन्यथा न्यतुञ्छति ।
 दा तु मलिनं पश्येत् च्वरपीडा भवेत्तदा ॥
 तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेवां समाहितः ।
 रक्तवर्णं यदा पश्येद्देवार्थं भवति भुवम् ॥
 प्रथच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा ।
 हवं सन्दर्शनाद् देवि ! ज्ञानवान् भवति भुवम् ॥
 नारदाय पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् ।
 तत्प्रसादान्छायोगी भूत्वा लोकांश्चरत्सौ ॥
 लक्ष्म्यादर्शनं देवि ! कलौ पुरुषलक्ष्यम् ।
 दीर्घायुः समवाप्नोति ज्ञानश्चापि सुनिर्मलम् ॥
 इति योगप्रदीपिकायां उमामाहेश्वरसंवादे
 छायापुरुषलक्षणं नाम पञ्चमः पटलः ॥ * ॥
 ओम् अस्मिन् श्रीच्छायापुरुषग्रहणमन्त्रस्य अक्षरि-
 ष्टद्विगुण्यन्ती कृन्ः छायादेवी देवताः हां
 नीनं खाहा प्रक्तिः पुरुष इति कीलकं सर्व-
 सिद्धिसन्दर्शनसिद्धयर्थं जपे विनियोगः । हामि-
 त्वादि षडङ्गन्यासः ॥ मायया मायया लो लो
 हौ माया शिवविचार्या ऋषयः ओं हौं अं
 ग्रां सरस्वति ओं नमो भगवते भूतशरीर-
 भात्मानमाकाशे दर्शय दर्शय त्रं त्रं त्रं हौं
 भिरवाय नमः खाहा । इति मन्त्रः ॥
 पादाभावे च पुत्रं वा बाह्वभावे च बान्धवम् ।
 आत्मानं शिरसोऽभावे सर्व्वाभावे कुलक्षयम् ॥
 विशीर्णं विष्टते घृते कुम्भे घृमे च विज्वरम् ।
 इर्मिन्नं जायते घोरं कञ्जले च परास्तुखे ॥
 संपूर्णं च सुखे सन्ने चेमलाभं सुसिद्धये ।
 शीने रक्ते जये शीते उच्चं न्यतुर्न संशयः ॥
 यतिभीतिं शस्त्रघातमिति वेदविदो विदुः ।
 न्यतुञ्जयं जपन्नेव शान्तिस्तस्य विधीयते ॥
 वयसासे मरणं तस्य शीर्षायपचये विदुः ॥
 अथ न्यतुञ्जयमन्त्रम् ।
 "प्रथमं प्रथममालिख्य तन्मध्ये साधनामकम् ।
 वधिरुदलं पद्मं यान्तात्तं वसुपत्रके ॥
 विवेखेत् सहकारश्च केष्टरेषु सुप्रोभितम् ।
 तद्विचित्रवृत्तं स्यात् षोडशखरकं लिखेत् ॥
 द्वारं भूपुरमालिख्य चतुर्द्वारं च बाहवम् ।

छायाव्य

पापेयश्च चतुष्कोणं चक्रं न्यतुञ्जयं भवेत् ॥
 च्वरादिखन्धेरोगादिदाहशान्तिकरं परम् ।
 न्यतुञ्जयं महापत्रं सर्व्वरक्षाकरं वृषाम् ॥"
 अथ ध्यानम् ।
 "चन्द्राकारादिविलोचनं क्षितसुखं पद्मद्वयान्तः-
 स्थितं
 सुदापाश्र्वगाद्यक्षत्रविलसत्पाखिं हिमांशु-
 प्रभम् ।
 कोटीरेन्दुगलत्सुधाभुततनुं हारादिभूषोष्णं
 कान्ध्या विश्वविमोहनं पशुपतिं न्यतुञ्जयं
 भावयेत् ॥ * ॥
 नत्वा तातगुरुं शिवं गणपतिं मन्त्रं जपेत्
 सर्व्वदा ।
 खे लक्षेत् सततं विलोकनचर्चं मुञ्जे रवौ
 प्रत्यक्षम् ॥
 खे विलोकनमन्त्रस्तु ।
 ओं ह्रीं भूचरी खेचरी आत्मानमाकाशे
 दर्शय सर्व्ववृत्तान्तं कथय कथय हुं फट् खाहा ।
 यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तमात्मानं सत्यमद्वयम् ।
 न तेन किञ्चिद्घातयं घातयं वावशिश्यते ॥"
 इति योगप्रदीपिकायां छायापुरुषोपदेशो
 नाम षष्ठः पटलः ॥
 छायाव्यवहारः, पुं, ज्योतिःशास्त्रोक्ताङ्कविशेषः ।
 अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
 "छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयो-
 र्जगविज्ञेयभक्ता रसाद्रीषवः ।
 सेकलज्यैः पदन्नन्तु कर्णात्तरं
 भात्तरेणोनयुक्तं दखे सः प्रभे ॥
 उदाहरणम् ।
 नन्दचन्द्रेर्मितं छायायोरन्तरं
 कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।
 ते प्रभे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्तासौ
 यत्तमयत्तयुक्तं हि मन्योऽखिलम् ॥
 न्यासः

 कं १२
 कं २४
 शकुः
 हां १२
 छाया २४
 हां १२
 छाया २४
 छायात्तरम् । १६ । कर्णात्तरम् । १३ । अनयो-
 र्जगन्तरेण । १६२ । भक्ता रसाद्रीषवः । १५०६ ।
 लब्धम् । ३ । सेकलज्यैः । ४ । मूलम् । २ ।
 अनेन कर्णात्तरम् । १३ । युजितम् । २६ ।
 द्विख्यम् । २६ । भात्तरेण । १६ । जनयुते ।
 ० । ४५ । तद्वै लब्धे छाये १२ ४५ तत्तुल्यो-
 योत्तपदमित्वादिना जातौ कर्णा २५ ५१ २ २

छायाव्य

छायात्तरे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
 शकुः प्रदीपतलशकुतलान्तर-
 न्याया भवेद्विनरदीपशिखीचक्रभक्तः ।
 उदाहरणम् ।
 शकुप्रदीपान्तरभूषिच्छा
 दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चैत् ।
 शकुसदाकाराङ्कसम्मिलयस्य
 तस्य प्रभा स्यात् कियती वदासु ॥
 न्यासः

 शकुः १२
 शकुः १२
 भूः ३ छाया १२ शकुः १२ प्रदीपशकुतलान्तरम् ३
 अनयोर्षातः १२ विनरदीपशिखीचक्रेण । ३ । भक्तौ
 लब्धानि छायाङ्कलानि । १२ ।
 अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
 छायाच्छ्रिते तु नरदीपतलान्तर-
 शकु भवेन्नरयुते खलु दीपकौचक्रम् ।
 उदाहरणम् ।
 प्रदीपशकुत्तरभूषिच्छा
 छायाङ्कलेः षोडशभिः समा चैत् ।
 दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदासु
 प्रदीपशकुत्तरसुखतां मे ॥
 न्यासः

 शकुः १२
 शकुः १२
 भूः ३ छाया १२
 शकुः । १२ । छायाङ्कलानि । १६ । शकु-
 प्रदीपान्तरच्छाः । ३ । लब्धं दीपकौच-
 चक्राः ११
 चक्राः ११
 प्रदीपशकुत्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं
 वृत्तार्द्धम् ।
 विश्वशुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा
 शङ्कृता दीपनान्तरं स्यात् ॥
 उदाहरणम् । पूर्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः ११
 शकुङ्कलानि । १२ । छाया । १६ । लब्धम्
 शकुप्रदीपान्तरच्छाः । ३ ।
 छायाप्रदीपान्तरदीपोच्छ्रायनाय करणसूत्रं
 सार्द्धवृत्तम् ।
 छायाययोरन्तरसंगुणाभा
 छायाप्रभात्तलान्तरच्छ्रवेदुः ।

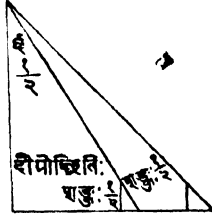
ह्यायाव्य

भृशकुचातः प्रभया विभक्तः
प्रजायते दीपशिक्षौचामेवम् ॥
त्रैराशिकेनेव यदेतदुक्तं
आप्तं खमेदैरिखिव विन्धम् ॥

उदाहरणम् ।

शङ्कोर्भाकमिताङ्गुलस्य समते। इटा किनाटाङ्गुला
ह्यायाभिमुखे करह्यमिते न्दस्य देशे पुनः।
तस्यैवार्कमिताङ्गुला यदि तदा ह्यायाप्रदीपान्तरं
दीपौचाच्च कियद्दद अवहृतिं ह्यायाभिधां वेतुचि
चेत् ॥

ग्यावः

भूः $\frac{1}{2}$ हां $\frac{1}{2}$ भूः २ हां $\frac{1}{2}$

अत्र ह्यायायोरन्तरमङ्गुलात्मकम् । ५२ ।
ह्याये च । ८ । १२ । अनयोराद्या । ८ । इय-
मनेन । ५२ । गुञ्जिता । ४१७ । ह्यायाप्रमाणा-
न्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भूमानम् । १०४ ।
इदं प्रथमह्यायायदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः ।
एवं द्वितीयह्यायायमानम् । १५६ । भृशकुचातः
प्रभया विभक्त इति जातसुभयतीरपि दीपौचां
सममेव हस्ताः $\frac{1}{2}$ ।

एवमित्यत्र ह्यायायवहारे त्रैराशिककल्पनया-
नयनं वर्तते तद्वयथा । प्रथमह्यायातो द्वितीय-
ह्याया । १२ । यावताधिका सावता ह्याया-
वयवेन यदि ह्यायायान्तरतुल्याभूर्लभ्यते तदा
ह्यायया किमिति एवं लयक् पृथक् ह्याया-
प्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं
त्रैराशिकं यदि ह्यायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटि-
स्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति लब्धं दीपकौचा-
सुभयतीरपि तुल्यमेव । एवं पञ्चराशिकादिक-
मखिलं त्रैराशिककल्पनयेव सिद्धं यथा भग-
वता श्रीनारायणेन जननमरणकौप्रपहारिण्या
निखिलजगत्पन्ननेकबीजेन सकलभुवनभावेन
गिरिसरित्सुरनरासुरादिभिः खमेदैरिदं जग-
द्भागं तथेदमखिलं गणितजातं त्रैराशिकेन
आप्तं यद्येवं तद्वद्वुभिः किमित्याशङ्क्याह ।
यन्किञ्चिद्गुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा
गणयते

तत् त्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं
विदाम् ।
एतद्वद्वद्वुधासादादिजङ्घीधीडद्विद्वुहा बुधे-
स्तद्देशान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः
प्रकीर्णादिकम् ॥”
इति श्रीभास्कराचार्यविरचितार्था लीलावत्यां
ह्यायाधिकारः समाप्ततामगात् ॥

छिदकं

ह्यायाभृत्, पुं, (ह्यायां ह्यायाकूपनगलाच्छर्नं यद्वा
ह्यायां श्रौतलक्षणानिं विभर्तीति । भृ + क्तिप् ।)
चक्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥
ह्यायामिचं, स्त्री, (ह्यायया ह्यायाकारणेन मिच-
मिव ह्यायाया मिचमिति वा ।) छ्चम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
ह्यायान्तरधरः, पुं, (ह्याया ह्यायाकूप एव न्दगच्छं
धरतीति । ध + ञच् । ह्यायान्तरधरः धरो वा ।)
चक्रः । इति किनाटश्लेषः ॥
ह्यायासुतः, पुं, (ह्यायायाः सुत्यपत्न्याः सुतः पुत्रः ।)
श्रुतिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥
छिः, पुं, (छति छिनति कीर्त्तनादिकं नाशयती-
त्यर्थः । छो + बाहुलकात् किः ।) गर्हा ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥
छिङ्गनी, स्त्री, (छिक् इत्ययत्तसुतशब्दं कनत्य-
नवा । कन् + करणे अप् ततो डीष् ।) उच-
विशेषः । छिङ्गनी इति नाकछिङ्गनी इति
ह्याचोटी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । चव-
लत् २ तित्ता ३ छिङ्गिका ४ प्राण्यदुःखदा ५ ।
अख्या गुणाः । कटुत्वम् । रुच्यत्वम् । तीक्ष्ण-
त्वम् । उष्णत्वम् । वृद्धिपित्तकारित्वम् । वात-
रक्तकुष्ठकमिवातकफनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥
छिङ्गा, स्त्री, (छि गित्ययत्तशब्देन कायतीति ।
क्ते + कः । ततटाप् ।) सुतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ छिङ्क् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा,
गारुडं ज्योतिषक्रे ६० अध्याये ।
“छिङ्गाया लक्ष्यं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
आग्नेये श्लोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैऋते श्लोकसन्तापौ मिष्टान्नश्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिङ्गापलाफलम् ॥”)
छिङ्गिका, स्त्री, (छिङ्गा सुतं साध्यत्वेनाख्यस्याः ।
बाहुलकात् ठन् ।) छिङ्गनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥
छिदत्, [द्] चि, (छिनतीति । छिद् + क्तिप् ।)
छितं, चि, (छायते स्मेति । छो + क्तः । “शास्त्रो-
रन्त्यतरस्याम् ।” ७।४।४१ । इतीः ।) छिङ्गम् ।
इत्यमरः । । ३ । १ । १०३ ॥
छितिः, पुं, (छिद् + क्तिन् ।) करणवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ छिदश्च ॥
छित्वरः, चि, (छिनतीति । छिद् + “छित्वर-
च्छित्वरेति ।” उयां । ३ । १ । इति खरच् प्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) छिदनप्रथम् । धूर्तः ।
वैरी । इत्युयादिकोषः ॥
छिद्, इर ध न औ छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(उर्धा-उभं-सकं-अनिट् ।) छेदो द्विधाकरणम् ।
इर, अच्छिदत् अच्छेतुचीत् । ध न, छिनति
छिन्ने दात्रेण ल्यं लोकाः । औ, छित्ता । इति
दुर्गादासः ।
छिदकं, स्त्री, (छिनतीति । छिद् + क्त् ।) वचम् ।
इत्युयादिकोषः ॥

छिन्नं

छिदा, स्त्री, (छिद् + “विद्भिदाद्यर्
४ । १०४ । इत्यर् ततटाप् ।) छेदं
सुगवोचम् ॥
छिदिः, स्त्री, (छिद्यतेऽनया इति । छिद् +
कुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च । ” उयां । ४ ।
इति इः स च क्तिन् ।) कुठारः । इत्युयादि
छिदिरः, पुं, (छिनत्तानेनेति । छिद् + “र
सुदिच्छिदिच्छिदीति । ” उयां । १ । ५१
किरच् ।) करवालः । परन्धवः । प
रन्धुः । इति मेदिनी । रे, १५५ ॥
छिदुरः, पुं, (छिनतीति । छिद् + “वि
च्छिदेः कुठरच् । ” ३।२।१६२ । इति वृ
छेदनप्रथम् । धूर्तः । वैरी । इति मेदि
१५६ ॥ (खर्यं छिन्ने, चि । यथा, रघुः ।।
“संलक्ष्यते न छिदुरोऽपि हारः ।
छिद्, तु क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (उ
पुरां-परं-सकं-सिट् ।) भेद इह रम्यक
छिद्रयति छिद्रापयति भाङ्कं वातकः ।
दुर्गादासः ॥
छिद्रं, स्त्री, (छिद्यते भिद्यते यत् । ि
छेदने + “स्नायितश्चिवञ्चोति । ” उयां ।
इति रक् ।) भेदः । छिद्रा इति भाषा ।
पर्यायः । कुठरम् २ सुविरम् ३ ति
विलम् ५ निर्ययनम् ६ रोकम् ७ र
चभम् ८ वपा १० सुधिः ११ । इव
१ । ८ । २ ॥ खम्भम् १२ सुधी १३ ।
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३।८
“ततो गच्छेत धर्मज्ञः । छिद्रमवतुस्तमम्
पृथिव्यां यच्च वै छिद्रं पूर्वमासीत् सुधिधि
दूषयाम् । इति मेदिनी । रे, ३८ । (म
महाभारते । २ । १२ । २६ ।
“बहुविधश्च वृषते । क्रतुरेव सुतो महा
छिद्रापयस्य तु वाञ्छन्ति यद्वात्रात्रराव
अवकाशः । नवमसंख्या । इति ज्योति
लयादष्टमख्यानम् । “ छिद्राक्षमरुतं
मिति । ” इति ज्योतिषतन्त्रम् ।)
छिद्रवेदेही, स्त्री, (छिद्रप्रधाना वेदेही पिप
गणपिप्यली । इति राजनिर्घण्टः ॥
छिद्रान्तः, [र्] पुं, (छिद्रमन्तर्भेदो वा
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
छिद्राफलं, स्त्री, (छिद्रं दूषयमापन्नतीति ।।
फल + ञच् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घ
छिद्रितः, चि, (छिद्र + क्तः ।) इति
तत्पर्यायः । वेधितः २ विद्धः ३ । इव
३ । १ । ६६ ॥
छिद्रं, चि, (छिद्यते स इति । छिद् + क
कृतच्छेदनम् । छिद्रा इति काटा इति
भाषा । तत्पर्यायः । हातम् २ कुनम् ३
दातम् ५ दितम् ६ छितम् ७ इक्ष्वम् ८ ।
मरः । ३।१।१०३ ॥ लट् २ छिद्रितम् १० ।
जटाधरः ॥ छिद्रितम् ११ छिद्रितम् १२ ।
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । ११

छिन्नम

इन्द्रे धनुषि दैत्यैः सप्तधा शक्तिमया हरेः ॥” * ॥
 करिषि, पुं। तत्र चत्वारिंशदं यथा, विन्धवारे ।
 नोर्वेद्यादिमध्यान्वेयानि च बौजसुच्यते ।
 युक्तं वा विद्युक्तं वा पराक्रान्तच्छिन्ना पुनः ॥
 सुधां पञ्चधा वापि स मन्त्रश्चिन्नसंज्ञकः ॥”)
 पञ्चिका, स्त्री, (छिन्ना यन्त्रिणी । संज्ञायां
 नृ ततश्चात् पूर्वस्य च ।) त्रिपञ्चिका । इति
 त्रिपञ्चिकाः ॥
 स्त्री, स्त्री, (छिन्नं पञ्चं यस्याः । छिन्ना
 य ।) अन्वष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वि-
 मस्या अन्वष्टाशब्दे त्रियम्)
 मन्त्रा, स्त्री, (छिन्नं मन्त्रं शिरो यस्याः ।)
 मन्त्राविद्यान्तर्गतषष्ठमन्त्राविद्या । सा च
 षष्ठ्यष्टिका । यथा,—
 षष्ठ्यष्टिकां वन्द्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 ह्याः प्रसादमात्रेण सदाशिवो भवेन्नरः ॥
 पुत्रो लभते पुत्रं अघनो घनवान् भवेत् ।
 विलस्य सुपाण्डित्यं लभते नात्र संशयः ॥”
 षष्ठ्यष्टिकां वन्द्ये सर्वकामफलप्रदाम् । विन्धवारे नामने च ।
 षष्ठीं लब्धां ततो मायां मायां द्वादशिका-
 मपि ।
 भवेत्तु चोच्यते हे माये षट्स्वाहया युतः ॥
 श्रीबीजं यदादां स्यात् तदा श्रीः सर्वतोमुखी ।
 काबीजेन चाद्येन वक्ष्यतां यान्ति योषितः ॥
 याबीजेन चाद्येन महापातकनाशनम् ।
 त्रां द्वादशिकां बीजमादां स्यात्सुक्तिदायकम् ॥
 त्रयोस्य ऋषिर्देवि । सम्राट् हृन्द उदीरितम् ।
 मन्त्रा स्मृता देवी बीजं कूर्चैर्द्वयं पुनः ॥
 त्वा शक्तिरभीष्टार्थे विनियोग उदाहृतः ॥”
 अत्र लब्धापदं कामबीजपरम् । तथा च ।
 न लब्धापदे देवि ! कामबीजं वितन्वते ।
 शकालमतं ज्ञेयं मन्त्रोद्धारं शुभावहम् ॥”
 त्रिमायापदे इति पाठे मायायाः पूर्वं लब्धा-
 नं तस्मिन्नर्थः । तथा च । पूर्वमायापदेन
 काबीजसुच्यते । अन्यथा तापिन्यादिविरोधः ।
 या च ।
 कामादां वाग्भवादां वा मायादां वा जपेत्
 सुधीः ।
 आदां वा जपेद्विदां चतुर्वर्गफलप्रदाम् ॥
 शेषाश्च सुनीनां मते सर्वत्र मायापदं कूर्च-
 म् । तत्रैव ।
 नं वद्विसमायुक्तं रतिविन्दुसमन्वितम् ।
 श्रीबीजमदं प्रोक्तं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 मात्स्यविन्दुसंयुक्तं विन्दुवादविभूषितम् ।
 त्रयीजं मन्त्रेशानि ! लब्धाबीजसुदाहृतम् ॥
 ईशानसुहृद्यं पुरारिबीजं
 त्रिपञ्चिकां नादविभूषितम् ।
 सवामकारं परितः प्रकल्प्य
 मायां वदन्तीह मनीषिण्यस्ताम् ॥
 दशस्वरवर्णं स्यात् नादविन्दुविभूषितम् ।
 नभवं बीजमिन्द्रं सर्वकामविभूषितम् ॥
 इति मन्त्रे चतुर्वर्गफलप्रदानात् अयम्

छिन्नम

समीचीनः । भैरवमते तु माया सुवनेर्ध्वेव ॥
 लब्धीः प्रथमबीजेऽस्ति लब्धाबीजे मनोभवः ।
 तृतीयेऽस्ति सदा देवी महापातकनाशिनी ॥
 चतुर्थे तु गुणातीता सुक्तिविद्याप्रदायिका ।
 वकारे वरुणः साक्षात् जकारे तु सुराधिपः ॥
 रेफे हुताश्रनो देवो वकारे वसुधाधिपः ।
 ऐकारे त्रिपुरा देवी रेफे त्रिपुरसुन्दरी ॥
 त्रैलोक्यविधया देवी सदैवीकारसंज्ञिता ।
 चकारे चन्द्रमा देवी नकारे हि विनायकः ॥
 ईकारे कमला साक्षात् यकारे च सरस्वती ।
 मायायुग्मे सदा देवी प्रकृता सह सङ्गता ॥
 वैखरी चैव षट्कारे स्वाकारे कुसुमायुषः ।
 हाकारे च रतिस्त्रिष्टेदेवं मन्त्रसमुच्चयः ॥”
 इति आख्यानम् ॥ * ॥
 अस्याः पूजाप्रयोगः ।
 प्रातःकालादिकं काला मन्त्राचमनं कुर्यात् ।
 यथा,—
 “लक्ष्मीमायाकूर्चबीजेऽस्तिभिः पीताम्बु साधकः ।
 वाग्भवेनौष्ठौ संवक्ष्य मायाभ्यान्तु द्विसंभृजेत् ॥
 कूर्चं चालयेत् पादौ एभिर्मन्त्रैश्च विन्धसेत् ।
 श्रीमायाकूर्चैवाकामत्रिपुटाभगवर्णकैः ॥
 कामकलाङ्गुष्ठाभ्याश्च वक्रनासाक्षिकर्णकान् ।
 नाभिचक्रसर्गं चांसौ स्पृष्ट्वा शम्भुभवेत् सखात् ॥
 आचम्येवं छिन्नमस्तां वस्त्राणां प्रपश्यति ॥
 ततः प्रायायामान्तं विधाय षोढ्यान्वासं कुर्यात् ।
 मन्त्रघोषं ततः कुर्यात् त्रैलोक्यवशकारिणीम् ।
 श्रीवालात्रिपुटायोनिप्रसादप्रयत्ने सदा ॥
 कालीवज्रकुण्डैः कामकलाकूर्चैश्चकैः क्रमात् ।
 षोडशीमनुवर्षेण पृथग्दशदशान्तरी ॥
 एभिर्बीजैर्माहात्म्यान् स्वेयं स्थानेषु विन्धसेत् ।
 एषा जलस्वरूपा हि बीजघोषा प्रकीर्णिता ॥
 अस्याः संवसनात् सर्वं वज्रदेहा भवन्ति हि ।
 सर्वैर्न्ययुतास्ते हि जीवन्मुक्ता दशाब्दतः ॥” * ॥
 तत ऋष्यादिन्वासः ।
 अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिः सम्राट् हृन्दः
 छिन्नमस्ता देवता हुंकारद्वयं बीजं खाहा
 शक्तिरभीष्टार्थसिद्धये विनियोगः । यथा, शिरसि
 भैरवऋषये नमः । मुखे सम्राट् हृन्दस्य नमः ।
 हृदि छिन्नमस्ताये देवताये नमः । गुह्ये हुं
 हुं बीजाय नमः । पादयोः खाहाशक्तये
 नमः ॥ ततः कराङ्गुष्ठावौ । ओम् आं
 खड्गाय हृदयाय खाहा । इति कनीयसि ।
 ओम् ईं सुखड्गाय शिरसे खाहा । इति
 पञ्चान्जलयोः । ओम् ऊं सुवजाय शिखायै
 खाहा । इति मध्यमयोः । ओम् ऐं पाशाय
 कवचाय खाहा । इति तर्जनीयोः । ओम् औं
 अङ्गुष्ठाय नेत्रत्रयाय खाहा । इत्यङ्गुष्ठयोः ।
 ओम् अः सुरचारचासुरचायास्त्राय षट् । इति
 करतलपृष्ठयोः । एवं हृदयादिषु । तदुक्तं भैरव-
 तन्त्रे ।
 “उच्चरेत् पूर्वमाकारं विन्दुमाहितमस्तकम् ।
 खड्गाय हृदयायेति खाहायुक्तं कनीयसि ॥

छिन्नम

ईंकारश्च ततो देवि ! चक्रकोटिसमप्रभम् ।
 सुखड्गाय ततो वाचं शिरसे तदनन्तरम् ॥
 खाहायुक्तं ततो वाचं पञ्चान्जलयुक्तम् ॥
 ऊकारश्च ततो वाचं विन्दुमाहितमस्तकम् ॥
 सुवजाय ततो वाचं शिखायै तदनन्तरम् ॥
 खाहान्तं मध्यमायाश्च विन्धसेत्तदनन्तरम् ॥
 मायां द्वादशिकां देवीं विन्धसेत् ततः परम् ।
 पाश्रायेति सप्तुष्यं प्रवदेत् कवचाय च ॥
 खाहान्तं विन्धसेत्तन्तं तर्जनीं तदनन्तरम् ॥
 औङ्कारश्च ततो देवि ! चाङ्गुष्ठं तदनन्तरम् ॥
 नेत्रत्रयाय खाहान्तमङ्गुष्ठे करयोर्द्वयोः ।
 अकारश्च विसर्गान्तं सुरचारचर्चयुतम् ॥
 असुरचायसंयुक्तं अस्यायेति ततः परम् ।
 षट्कारसमायुक्तं विन्धसेत् करयोर्द्वयोः ॥
 हृदि हृदि शिखायाश्च कवचे नेत्रमङ्गले ।
 यावदक्षं चतुर्द्विंशु विद्विषु च यथाक्रमम् ॥”
 त्रिपञ्चितन्त्रे भैरववाक्यम् ।
 “उच्चरेत् प्रथमं पूर्वमाकारं विन्दुसंयुतम् ॥”
 इत्यादिवाक्यात् कराङ्गुष्ठे प्रथमसम्पत्तिनो
 त्वासः । ततो चलेन मस्तकादिपादपर्यन्तं
 पादादिमस्तकपर्यन्तं वारचयं श्येत् ॥ * ॥
 ततो ध्यानम् ।
 “खनाभौ नीरजं ध्यायेदहं विकसितं तितम् ।
 तत्पद्मकोषमध्ये तु मङ्गलं चक्ररोचिषः ॥
 जवाकुसुमसङ्काशं रक्तवन्धूकसन्निभम् ।
 रजःसन्धतमोरेखायोनिसङ्कलमखितम् ॥
 मध्ये तु तां महादेवीं सूर्यकोटिसमप्रभाम् ।
 छिन्नमस्तां करे वामे धारयन्तीं स्वमस्तकम् ॥
 प्रसारितमुखीं देवीं लेलिहानायत्रिञ्चिकाम् ।
 पिवन्तीं रौघिणीं धारां निजकण्ठविनिर्गताम् ॥
 विकीर्णकेशपाशाश्च नानापुष्पसमन्विताम् ।
 दक्षिणे च करे कर्त्रीं सुकृमानाविभूषिताम् ॥
 दिगम्बरीं महाघोरां प्रख्यानीपदे स्थिताम् ।
 अस्थिमालाधरां देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
 रतिकामोपरिष्ठाश्च सदा ध्यायन्ति मन्त्रिणः ।
 सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 विपरीतरतासक्तौ ध्यायेद्व्रतमनोभवौ ।
 ङाकिनीवर्षिणीयुक्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
 देवीगणोच्छ्रजद्रक्तधारापानं प्रकुर्वन्तीम् ।
 वर्धिनीं जोहितां सौम्यां सुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
 कपालकर्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ।
 नागयज्ञोपवीताङ्गां ज्वलन्तेजोमयीमिव ॥
 प्रख्यानीपदे दिवां नानाङ्गारभूषिताम् ।
 सदा द्वादशवर्षीयामस्थिमालाविभूषिताम् ॥
 ङाकिनीं वामपार्श्वे तु कल्पवृक्षानजोपमाम् ।
 विद्युज्जटां त्रिनयनां दन्तपङ्क्तिवजाकिनीम् ॥
 दंष्ट्राकरालवदनां पीनोन्नतपयोधराम् ।
 महादेवीं महाघोरां सुक्तकेशीं दिगम्बरीम् ॥
 लेलिहानमहाजिह्वां सुकृमानाविभूषिताम् ।
 कपालकर्तृकाहस्तां वामदक्षिणयोगतः ॥
 देवीगणोच्छ्रजद्रक्तधारापानं प्रकुर्वन्तीम् ।
 करस्थितकपालेन भीषिणीनातिभीष्याम् ॥

छिन्नम

आभ्यां निषेधमानां तां ध्यायेद्दवीं विचक्षणः ॥”
 ध्यानस्यावश्यकत्वमाह । तन्त्रे ।
 “प्रचक्षुष्यच्छिन्नामेवमध्यात्वा यस्तु पूजयेत् ।
 सत्यस्तस्य शिरश्चित्वा देवी पिबति प्रीणितम् ॥”
 पिबन्तीमिति तेन सुखेनेति शेषः ।
 तथा च ।
 “खमस्तकं सखर्परं रक्तधाराभिपूरितम् ।
 ललञ्जिङ्गं महाभीमं धृतं वामसुजे तथा ॥”
 इति भैरवतन्त्रे ।
 तत्रैव ।
 “चितं कुर्यादहं पूर्वमाग्नेयं रक्तवर्णकम् ।
 याम्यं कृष्णमतः पीतं शुक्लं रक्तं सितासितम् ॥
 ततः पीतां प्रकुर्वीत कर्णिकां तस्य मध्यगाम् ।
 तन्मध्ये तु प्रकुर्वीत मण्डलं चण्डरोचिषः ॥
 रजःसक्ततमोरेखा रक्ता शुक्लासिता क्रमात् ।
 मायायुग्मं ततो न्यस्य षड्द्वारसमन्वितम् ॥
 वायुं तस्य च चक्रस्य कुर्यात् प्राकारदेष्टितम् ।
 पूर्वं रक्तं ततः कृष्णं चितं पीतं यथाक्रमम् ॥
 चतुर्द्वारसमायुक्तं क्षेत्रपालैरघिष्ठितम् ॥”
 इत्यस्याः पूजायन्त्रम् ॥ * ॥
 यथा वा ।
 “त्रिकोणं विन्यसेदादौ तन्मध्ये मण्डलत्रयम् ।
 तन्मध्ये विन्यसेदयोनिं द्वारत्रयसमन्विताम् ॥
 बहिरष्टदलं पद्मं भविष्यन्नितयं पुनः ।
 कूर्चबीजं लिखेन्मध्ये त्रिकोणे षट् समन्वितम् ॥”
 यद्वा एतद्व्याजोक्तं यन्त्रम् ।
 तथाच ।
 “अपरश्च प्रवक्ष्यामि श्रेण देवि ! यथाक्रमम् ।
 स्वनाभौ गौरजं ध्यायेद्भागुमण्डलसन्निभम् ॥
 योनिचक्रसमायुक्तं गुणत्रितयसंज्ञितम् ।
 तत्र मध्ये महादेवीं छिन्नमस्तां स्मरेद्यतिः ॥
 प्रदीपकलिकाकारामद्वितीयव्यवस्थिताम् ।
 योनिमुद्रासमायुक्तां हृदयस्थितलोचनाम् ॥
 घ्रायमेतद्यतीनाश्च गृहस्थानां निशामय ॥”
 यथा,—
 “अन्तरे खण्डरौरस्य नाभिनीरजसङ्गताम् ।
 निर्लेपां निर्गुणां कृष्णां बालचन्द्रसमप्रभाम् ॥
 समाधिमात्रगन्धान् गुणत्रितयवेष्टिताम् ।
 कलातीतां गुणातीतां सुक्तिमात्रप्रदायिनीम् ॥”
 एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य तारिणीवच्छ-
 स्थापनं कुर्यात् । ततः पीठपूजा । आधारश-
 क्तये । प्रक्षतये । कूर्मनाय । अनन्ताय । पृथिवी ।
 चौरसमुद्राय । रत्नद्वीपाय । कल्पवृक्षाय । तद्घः
 स्वर्गसिंहासनाय । आनन्दकण्ठाय । सम्भि-
 न्नाकाय । सर्वतत्त्वात्मकपद्माय । सं सत्त्वाय ।
 रं रजसे । तं तमसे । आं आत्मने । अं अन्त-
 रात्मने । पं परमात्मने । ह्रीं ज्ञानात्मने नमः ।
 पद्ममध्ये रतिकामाभ्याम् ॥ भैरवमते तु ।
 “आधारशक्तिं कूर्मेन्तु नागराजमतःपरम् ।
 पद्मनाभश्च पद्मश्च पूजयेन्मन्त्रविभ्रतः ॥
 मण्डलं चतुरस्रश्च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 रतिकामौ च संपूज्य शक्तिपूजां समाचरेदिति ॥

छिन्नम

रतिकामोपरि वक्ष्वैरोचनीये देहि देहि
 एहि एहि यक्ष यक्ष मम सिद्धिं देहि देहि
 मम शत्रुं मारय मारय करालिके हूँ षट्
 स्वाहेति पीठमन्त्रः ॥ सर्वत्र प्रणवादिनमो-
 ७न्तेन पूजयेत् । पुनर्ध्यात्वावाहयेत् । सर्व-
 सिद्धिर्बर्गनीये सर्वसिद्धिहाकिनीये वक्ष्वैरोच-
 नीये इहावह इहावह पुनस्तन्मन्त्रसुचार्यं इह
 तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निधेयस्य
 इत्यनेनावाह्य आं ह्रीं क्रौं हंसः इत्यनेन प्राण-
 प्रतिष्ठां कृत्वा । ओम् आं खड्गाय हृदयाय
 स्वाहा इत्यादिना षडङ्गं विन्यस्य यथाशक्ति
 पूजां कृत्वा बलिं दद्यात् । यथा । वक्ष्वैरो-
 चनीये देहि देहि एहि एहि यक्ष यक्ष इमं
 बलिं मम सिद्धिं देहि देहि मम शत्रुं मारय
 मारय करालिके हूँ षट् स्वाहा इति मन्त्रेण ।
 ततो देया दक्षिणे ओं वर्णिन्ये नमः । वामे
 ओं हाकिन्ये नमः । ततो देयङ्गे षडङ्गं
 संपूज्य दक्षिणे ओं शङ्खनिधये नमः । वामे
 ओं पद्मनिधये नमः । पूर्वादिदिक्षु लक्ष्मीं
 लक्षां मायां वायुंश्च पूजयेत् । विदिक्षु ब्रह्म-
 विष्णुब्रह्मेश्वरान् मध्ये सदाशिवं सर्वत्र प्रणवादि-
 नमोऽन्तेन पूजयेत् । ततः पञ्च पुष्याञ्जलिं
 दत्त्वा आवरणान् पूजयेत् । अग्नीशासुरवायुषु
 मध्ये दिक्षु च ओम् आं खड्गाय हृदयाय
 स्वाहा इत्यादिना षडङ्गानि संपूज्य अष्टपत्रेषु
 पूर्वादिक्रमेण ओम् ह्रीं काल्ये नमः एवं वर्णिन्ये
 हाकिन्ये भैरव्ये महाभैरव्ये इन्द्रास्ये पिङ्गास्ये
 संहारिण्ये सर्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् ।
 यथा,—
 “एकां नामाभिधां कालीं वर्णिनीं हाकिनीं तथा ।
 भैरवींश्च महापूर्वां भैरवीं तदनन्तरम् ॥
 इन्द्राक्षींश्च सपिङ्गाक्षीं ततः संहारकारिणीम् ।
 पूर्वादिक्के दले पूज्याः शक्तयश्च यथाक्रमम् ॥
 प्रणवादिनमोऽन्तेन लक्षाबीजं समुच्चरन् ॥”
 पद्ममध्ये हूँ हूँ षट् नमः स्वाहा नमः ।
 देया दक्षिणे सम्राट्कण्ठसे नमः । देया
 उत्तरे सर्ववर्णेश्यो नमः । पुनर्दक्षिणे ओं बीज-
 शक्तिभ्यां नमः । पञ्चायुषु पूर्वादिक्रमेण ब्राह्म्ये
 माहेत्यर्थे कौमार्ये वैश्याये वाराह्ये इन्द्रास्ये
 चासुख्याये महालक्ष्म्ये सर्वत्र प्रणवादिनमो-
 ७न्तेन पूजयेत् । ततश्चतुर्दिक्षु द्वारेषु ओम्
 करालाय नमः । विकरालाय नमः । एवं अति-
 करालाय महाकरालाय । यथा, भैरवीये ।
 “पूर्वद्वारे करालश्च विकरालश्च दक्षिणे ।
 पश्चिमेऽतिकरालश्च महाकरालसुत्तरे ॥”
 ततो धूपादिविसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ।
 विसर्जने त्वयं विशेषः । संहारसुद्रां प्रदर्श्य
 अञ्जलावारोप्य वामनासापुटेन ।
 योनिमुद्रासमाहृष्टां प्रदीपकलिकोञ्चुलाम् ।
 कृष्णपत्रे विधुमिव क्रमेण क्षीयतां गताम् ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य चण्डरश्मौ निवेद्येत् ।
 उत्तरे शिखरे इत्यादि । अस्य पुरश्चरणं लक्ष-

छिन्नम

जपः । सिद्धविद्यात्वात् ॥ * ॥ बलिं
 भैरवीये ।
 “रात्रौ बलिः प्रदातव्यो मन्स्यमांससुराणि
 अथवा मधुपानाद्येभ्योऽधुरैर्विभवक्रमैः ।
 मन्सस्तु ।
 उच्यते प्रणवं पूर्वं सर्वसिद्धिप्रदेशनिवृत्त-
 वर्णिनीये ततो वाच्यं सर्वसिद्धिप्रदे ततः
 हाकिनीये ततो वाच्यं देवीनाम ततः प-
 एह्येहीति ततो वाच्यं इमं बलिमनन्तरं
 यक्ष यक्ष ततः प्रोक्त्वा मम सिद्धिमन्तरं
 देहि देहीति माये च ततः षट्स्वाहया
 बलिमन्त्रः समाख्यातः पूजितोऽयं सुरेश-
 मन्वान्तरम् ।
 भुवनेश्री कामबीजं कूर्चबीजश्च वाग्भवा
 भुवनेश्री कूर्चबीजं वाग्भवं तदनन्तरम् ।
 वक्ष्वैरोचनीये च हूँ षट् स्वाहा ततः
 अस्य पूजाप्रयोगस्यासपूजादिकं षोड-
 कार्यम् ॥ * ॥
 हृत्कृष्णा मादनं लक्ष्मीर्वाग्भवं कूर्चमेव
 अस्मान्ता छिन्नमस्ताया महाविद्या प्रकीर्ति-
 अस्यापि सङ्ग्रीहि विद्या जगत्सुखिने वि-
 षड्वर्णांशं मनुः साक्षात्सोऽदोनाचसंघ-
 अस्या घ्राणमहं वक्ष्ये श्रेण्यं कमलानने
 प्रत्यालीढपदां सदेव दधतीं छिन्नं शि-
 दिग्बन्धां स्वकबन्धप्रोणितसुधाधारां पि-
 नागाबहुशिरोमणिं त्रिनयनां हृद्गतपला-
 रत्यासक्तमनोभवोपरिदृष्टां ध्यायेज्जवासां-
 दक्षे चातिसिता विसृक्तचिञ्जुरा कर्चो त-
 हस्ताभ्यां दधती रजोगुणभवा नान्नापि र-
 देव्याश्चिञ्जकबन्धतः पतद्वह्वारां पिबन्ती
 नागाबहुशिरोमणिर्भुविदा ध्याया सदा-
 वामे कृष्णतनुस्तथैव दधती खड्गं तथा ह-
 प्रत्यालीढपदा कबन्धविगलनकं पिबन्ती
 सेवा या प्रलये समस्तभुवनं भोक्तुं समा-
 शक्तिः सापि परात्परा भगवती नात्वा ।
 इति ध्या-
 अस्याः पूजादिकं सर्वं षोडशीवत् कार्यं
 मन्वान्तरम् ।
 तारं लक्षाद्वयं वक्ष्वैरोचनीये हूँ षट् ह
 अस्यापि ध्यानपूजादिकं सर्वं षोडशीवत्
 वियतुस्तत्रयुतं विन्दुनादयुक्तं ततः शिबे ।
 एकाक्षरी महाविद्या त्रैलोक्यवशकारिणी
 सूत्रं दीर्घं जकारः ॥
 ठठान्नेवा महाविद्या त्रैलोक्यमोहकारिणी
 ताराद्वयना भवतिश्वा चतुर्भयं पलप्रदा ॥

खिन्नम

ज्ञानरं यथा,—
 अवेरोचनीये च कूर्चयुग्मं सफटठटः ।
 त्रादौषा महाविद्या सर्व्वेतेजोऽपहारिणी ॥
 लोकाकार्षिणी विद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
 त्रपूजादिकं सर्व्वं षोडशीवत् समाचरेत् ॥*॥
 दानं षोडशीविद्याप्रशंसामाह ।
 या सर्व्वप्रयत्नेन सर्वापास्या च षोडशी ।
 त्रौबीजादिका सेव सर्व्वैश्वर्यप्रदायिनी ॥
 त्र्याद्या स्वर्गभूनागयोषिदाकार्षिणी परा ।
 र्धाद्या सर्व्वजन्तूनां महापातकनाशिनी ॥
 त्रगभवाद्या यदा देवी वागीश्वरप्रदायिनी ।
 त्रा तु षोडशीविद्या वेद्या सप्तदशाक्षरी ॥
 त्रौबीजपुटिता सा तु लक्ष्मीवृद्धिकरी सदा ।
 त्रज्या पुटिता विद्या त्रैलोक्याकार्षिणी परा ॥
 त्रुर्वेन पुटिता सर्व्वपापिनां पापहारिणी ।
 त्रगबीजपुटिता चैषा वागीश्वरप्रदायिनी ॥
 पतुर्व्विधेति विदोषा प्रिये ! सप्तदशाक्षरी ।
 ताराद्या षोडशी चान्या भवेत् सप्तदशाक्षरी ।
 एषा विद्या महाविद्या भक्तिसुक्तिकरी सदा ।
 क्रमला भुवनेशानी कूर्चैबीजं सरस्वती ॥
 अवेरोचनीये च पूर्व्वबीजानि चोचरेत् ।
 फट् खाहा च महाविद्या वसुचन्द्राक्षरी परा ।
 तारादिकोनविंशत्यां ब्रह्मविद्यास्वरूपिणी ।
 एते विदोत्तमे देवि ! सुक्तिसुक्तिप्रदे शुभे ॥ * ॥
 लक्ष्मादिपुटिता पूर्वा रन्ध्रचन्द्राक्षरी भवेत् ।
 चतुर्धा च महाविद्या चतुर्व्वर्गफलप्रदा ॥
 प्रणवाद्या यदा चैषा भोगमोक्षकरी सदा ॥*॥
 विद्यान्तरं प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 त्रैलोक्याकूर्चैवाग बीजवचवेरोचनीये हूँ ॥
 अस्मिन् खाहा महाविद्या चतुर्दशाक्षरी मता ।
 सर्व्वैश्वर्यप्रदा चैषा सर्व्वसंमोक्षकारिणी ॥*॥
 भुवनेशो त्रितस्त्रश्च वाग्बीजं प्रणवं ततः ।
 वचवेरोचनीये च फट् खाहा च तथापरा ॥
 चतुर्दशाक्षरी चैषा चतुर्व्वर्गफलप्रदा ।
 षोडशीविद्या महाविद्या जन्ममृत्युविनाशिनी ॥*॥
 तन्नाम्नरे ।
 रमा कामस्तथा लज्जा वाग्भवं वच वै पद्म् ।
 रोचनीये लज्जाहृदमन्तं खाहासमन्वितम् ॥
 इयं सा षोडशी प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा ।
 कथिताः सकला विद्याः सारात्सारतराः शुभाः ॥
 आसां ऋषिर्भैरवोऽहं नाम्ना तु क्रोधभूपतिः ।
 सन्नाट हृन्दो देवता च खिन्नमस्ता प्रकीर्तिता ।
 षड्दीर्घभाक्खरेणैव प्रणवाद्येन सुन्दरि ।।
 सङ्गाद्येन ठठान्नानि षड्ङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥
 नारदोषादिकक्षाणां ताः सुविद्धाः सुरासुरैः ।
 सकलेषु च वर्षेषु सकलेष्व्याश्रमेषु च ॥
 अग्निमेषु च वर्षेषु भुक्तिसुक्तिप्रदायिका ।
 प्रणवाद्याश्च या विद्या शूद्रादौ न समीरिताः ॥
 अस्याश्चैव विशेषोऽर्थं योषिषेत् सप्तपासथेत् ।
 षाकिनी सा भवत्येव षाकिनीभिः प्रणायते ॥
 पतिहीना पुत्रहीना यथा स्यात् विद्वद्योगिनी ।
 इति ते कथितं तस्मिन् रश्मिखिलं प्रिये ! ॥

कुकुन्द

अतिशेहतरङ्गेन भक्त्या दासोऽस्मि ते प्रिये ।।
 एतासां ध्यानपूजादिकं षोडशीवत् कार्यम् ॥*॥
 नामौ शुद्धारविन्दं तदुपरि कमलं मङ्गलं चक-
 रध्मेः
 संसारस्यैकसारं त्रिभुवनजननो धर्म-
 कामोदयाग्याम् ।
 तस्मिन् मधेऽत्रिकोणे त्रितयतनुधरां खिन्नमस्तां
 तां वन्दे ज्ञानरूपां निखिलभयहरां योगिनीं
 योगसुत्राम् ॥”
 इति खिन्नमस्ताप्रकरणम् । इति तन्त्रसारः ॥
 खिन्नरुद्रः, पुं. (खिन्नोऽपि रोहतीति । रुद्र +
 “इगुपधञ्जेति ।” ३।१।१३५ । इति कः ।)
 तिलकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 खिन्नरुद्रा, स्त्री, (खिन्ने सत्यपि रोहतीति । रुद्र
 + कः । अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची । इत्य-
 मरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।
 “वत्सादनी खिन्नरुद्रा मधुपर्ण्यन्तमामरा ।
 कुण्डल्यन्तवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
 स्वर्गक्रेतकी । शक्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 खिन्नवेशिका, स्त्री, (खिन्नो विच्छिन्नो वेशो यस्याः ।
 संज्ञायां कन् । ततश्चापि अत इत्वम् ।) पाठा ।
 इति शब्दचन्द्रिका । आकनादी इति भाषा ॥
 खिन्ना, स्त्री, (खिद्यतेऽसौ । खिद् + क्त । “अजा-
 द्यतश्चाप ।” ४।१।४। इति टाप् ।) गुडूची । (यथा,
 भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तान्तवत्सरी ।
 खिन्ना खिन्नरुद्रा खिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥”
 खिद्यते कुलात् वहिष्कृत्यते इति ।) पुञ्जली ।
 इति विश्वः ॥
 खिन्नोद्भवा, स्त्री, (खिन्ना विभिन्ना सत्यपि उद्भवति
 पुनर्जायते इति । उन् + भू + अच् । यद्वा,
 खिन्ने खिद्यतेऽपि उद्भव उन्तपत्तिर्यस्याः ।)
 गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूचीशब्देऽस्या
 विवृतिर्ज्ञेया)
 खिलिह्विळः, पुं, (चिलिना वसनखण्डरूपतया
 ह्विळते अनाद्रियते इति । ह्विळ अनादरे +
 अच् । एषोदरादित्वात् चस्य हः ।) पाताल-
 गारुडवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
 कुकुन्दरी, स्त्री, (कुकुमित्यक्तशब्दो दीर्घेति
 निर्गच्छत्यस्याः । दृ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां
 ४ । १ । ७ । इति इन् । ततः छदिकारादिति
 डीष् ।) जन्तुविशेषः । हूँचा इति भाषा । तन्-
 पर्यायः । गन्धधा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ३६७ ॥ चिह्नः ३ विघ्ननकुलः ४ पुंशुः ५ गन्ध-
 धविकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धधिका ७।
 इति हलायुधः । राजपुत्री ८ प्रतिमूषिका ९
 सुगन्धिधिका १० गन्धशुद्धिनी ११ शुद्धि-
 धिका १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धायुः १३
 गन्धनकुलः १४ चुषुः १५ । इति हारावली ।
 (कुकुन्दरिः १६ । इति मार्कण्डेयपुराणम् । १५ । ३१ ॥

कृद

“अभ्यङ्गाभ्याशयेन चिप्रं गच्छमालां सुदासगाम् ।
 कृद्वन्द्या विपन्नानु चण्णातेलवरं भुवम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाखिसंग्रहे गच्छमालाधिकारे ॥
 कृट, क प्रि छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 तुदां च-सकं-सेट् ।) क, ह्योऽयति । प्रि,
 कृटति । अकृटौत् । इति दुर्गादासः ॥
 कृत्, क्त्, (कृद + रक् । एषोदरादित्वात् उत्त्वम् ।)
 प्रतीकरणम् । रश्मिः । इति संक्षिप्तसारं
 उच्चारित्वितिः ॥
 कृप, प्र औ सार्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-अनिट् ।) प्र, कृपति । औ, ह्योमा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कृपः, पुं, (कृप + चर्षर्थे कः ।) चुपः । सार्धंनम् ।
 इति मेदिनी । पे, ६ ॥ चपलः । युद्धम् ।
 इति विश्वः ॥
 कृर, छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् ।) ह्योरिति । अकृरीत् ॥
 कृर, प्रि लोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 सकं-सेट् ।) प्रि, कृरति, अकृरीत् चुकृर ।
 लोपश्छेदः । इति दुर्गादासः ॥
 कृरा, स्त्री, (कृरति रञ्जयति नाशयति दुर्गात्वा-
 दिकामिति वा । कृर + कः टाप् च ।) सुधा ।
 चूर्णम् । इति हारावली । १३५ ॥
 कृरिका, स्त्री, (कृरति खिन्नतीति । कृर + कृन् ।
 यद्वा, कृरी + स्वार्थे कन् । पूर्व्वखण्डे ॥)
 अस्त्रविशेषः । कृरी इति ख्याता । तन्पर्यायः ।
 शस्त्री २ अस्त्रिपुत्री ३ अस्त्रियुक्ता ४ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६० ॥ कृरी ५ । इति भरतः ॥
 खुरी ६ कृरी ७ कृपाणिका ८ धेनुपुत्री ९ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कृरिका १० । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४६ ।
 “तावत् स्त्रियमपश्यतां खिन्वा कृरिकाया सुहृः ।
 खादन्ती तस्य मानानि पुंसः श्रूलायवर्जिनः ॥”)
 कृरितं, त्रि, (कृर + क्तः ।) खचितम् । इति
 जटाधरः ॥ (रत्नितम् । यथा, माघे । १ । २० ।
 “परस्परैश्च कृरितामलच्छवी
 तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥”)
 खिन्नश्च ॥
 कृरी, स्त्री, (कृरति खिन्नतीति । कृर छेदे +
 “इगुपधञ्जेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।
 ततो डीष् ।) कृरिका । इति भरतः ॥
 कृरिकापत्नी, स्त्री, (कृरिका इव पत्नीय यस्याः ।
 स्त्रियां डीष् ।) श्वेता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कृरी, स्त्री, (कृरी + एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
 कृरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥
 कृद, कि सन्धीषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पक्षे भां-परं-सकं-सेट् ।) सन्धीषो दीर्घो-
 करणम् । कि, ह्येदंयति ह्येदंति दीर्घं लोकाः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कृद, उ अ घ ङ र् दं वने । त्विति । वमने । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ (घर्घा-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्
 ऋविट् ।) उ, ह्यदित्वा कृत्वा । अ घ, कृत्वाति

कृष्णे । इत् अहृदत् अहृदीत् । देवनं
त्रिगीषिष्ठाव्यवहारस्तुतिद्वितीयागतयः । इति
केचित् । स्वमते तु क्रीडनमेव अन्यथा त्विषो
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गा-
दासः ॥

हेकः, त्रि, (ऋति वनवासादिमुखं छिनत्ति नाश-
यतीति । ह्यो य लूनौ + बाहुलकात् हेकन् ।)
ग्रहासक्तपक्षिण्डगौ । तत्पर्यायः । इत्यमरः २ ।
इत्यमरः । २।६।४३ ॥ नागरः । इति मेदिनी ।
के, २४ ॥ (ग्रन्थालङ्कारविशेषे, पुं । स तु अशु-
प्रासभेदः । तद्वचनं यथा, साहित्यदर्पणे । १०।४।
“हेको यज्ञनसङ्घस्य सङ्गतसाम्यमनेकधा ॥”
तद्दाहरणं यथा, तत्रैव, — [अमरान् ।
“आदाय वज्रलगन्धान्धीकुम्भं पदे पदे
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥”
अत्र गन्धान्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारोत्थ-
संयुक्तयोः पावनः पवन इति वङ्गनां यज्ञानां
सङ्गादावृत्तिः । हेको विदग्धस्तुप्रयोज्यत्वादेश
हेकाशुप्रासः ॥”)

हेकोक्तिः, स्त्री, (हेकानां विदग्धानां उक्तिः ।)
वक्रोक्तिः । इति अटाधरः ॥ (विशेषस्तु वक्रोक्ति-
शब्दे ज्ञेयः ॥)

हेद, त् क हेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) अचिच्छेदत् । इति
दुर्गादासः ॥

हेदः, पुं, (छिद् + भावे घञ् ।) हेदनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥ (यथा, कुमारः । २।४१ ।
“तेनामरवधूहस्तेः सदयालूनपक्षवाः ।
अभिज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनहमाः ॥”
नाशः । अपगतः । यथा, प्राक्कुन्तले २य अङ्के ।
“भेदच्छेदज्ञशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लस्यते विज्ञातिमच्चित्तं
भयक्रोधयोः ॥” * ॥

छिद्यते इति । छिद् + कर्मणि घञ् । खल्लम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४ ।

“वलाहकच्छेदविभक्तारागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥”)

हेदनं, स्त्री, (छिद् + भावे ल्युट् ।) अस्त्रेण द्विधा
करणम् । तत्पर्यायः । इत्यमरः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । ७ ॥ कर्तनम् ३ कल्पनम् ४ हेदः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४२ ।
“फलदानानु वृक्षाणां हेदने जघ्यन्कश्चतम् ॥”
नाशः । अपनोदनम् । यथा, महाभारते ।
३ । १८५ । २४ ।

“मुलेव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन् इतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संश्रयच्छेदनाय वै ॥” * ॥

भेदः । इति मेदिनी । ने, ६५ ॥

(छिनत्तीति । छिद् + ल्युः । हेदके, त्रि । यथा,
महाभारते । २ । ५४ । ६ ।

“प्रच्छेदो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रवाधते ।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं हेदनं कृतम् ॥”
तथाच तत्रैव । १ । ३३ । ३ ।

“ज्वलनार्कप्रभं घोरं हेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदवर्षं यन्नं देवैः सुनिर्मितम् ॥”
हेदनीयः, पुं, (हेदितुं योग्यः । हेद + “अर्हे-
लत्त्वञ्च ॥” ३।३।१६६ । इति अनीयर् ।)
कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कतकशब्दे
गुणादयोऽस्य आख्याताः ॥) हेद्ये, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २७ ।

“अशुशुद्धित शल्यानि हेदनीयसुखानि च ॥”
हेदिः, त्रि, (छिनत्तीति । छिद् + “हृपिषि-
बह्वीति ॥” उर्णा ४ । ११८ । इति इन् ।)
हेदनकर्ता । इत्युणादिकोषः ॥

हेदितं, त्रि, (हेद त् क हेदे + क्त ।) छिन्नम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६।६२ ।
“हेदिताखिलपापौषा हृद्यन्ती हृलहारिणी ॥”
हेमचन्द्रः, पुं, (हस्त अदने + बाहुलकात् अहन्
अत एत्वञ्च ।) पिच्छीनः । इत्युणादितिः ।
१ । १२८ । हेमङ्गा इति भाषा ॥

हेद्युः, पुं, सोमराजो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह्यो, व लूनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
सकं-अणिट् ।) लूनच्छेदः । य, ऋति घाम्यं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ह्योटिका, स्त्री, (ह्यटति यज्ञविप्रकारिणां मायां
छिनत्तीति । ह्यट् + ल्युञ् । टापि अत इत्वञ्च ।)
तन्मन्त्रह्युष्ठाङ्गुलिध्वनिः । यथा, “ह्योटिकाभि-
र्दग्धदिग्बन्धनं ज्ञत्वा भूतशुद्धिं कुर्यात् ॥” इति
तन्त्रसारः ॥

ह्योटी [न्] पुं, (ह्यटति नीचजातितया स्वल्पी-
भवतीति । ह्यट् + णिनिः ।) कैवर्कः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

ह्योरणं, स्त्री, (ह्युर + भावे ल्युट् ।) परित्यागः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्योडन इति हिन्दी
भाषा ॥

ह्योलङ्गः, पुं, (ह्युरतीति । ह्युर + बाहुलकात्
अङ्गञ् । ततो रस्य लत्वम् ।) मातुलङ्गः ।
इति शब्दरत्नावली । टावलेड इति भाषा ॥
ह्यु, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-
सकं-सेट् ।) ड, ऋवते । इति दुर्गादासः ॥

ज, जकारः । स यज्ञनाष्टमवर्णः । चवर्गं तृतीय-
वर्णञ्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति आक-
रणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । “इषु
यज्ञानां तालु ।” तथाच शिक्षायाम् ।

“कण्ठग्रावहाविषुयशास्तालथा ओष्ठजाडुपू ॥”
अस्योत्पत्तिर्वथा, प्रपञ्चसारे ।

“विसर्गंस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गञ्च यन्तथा ॥”
(वङ्गाक्षरेण) अस्य लेखनप्रकारो यथा, वर्णो-
द्धारतन्त्रे ।

“जह्वाधिः कुञ्चिता रेखा तालु ब्रह्मेश्वरविभुः ।
वाग्देवी कमला निखा द्विधा मात्रा प्रकी-
र्तिता ॥”

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयतन्त्रे ।
“जकारं परमेशानि ! या स्वयं मधुपुत्र
शरच्चन्द्रप्रतीकार्थं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिप्रकृतिसहितं वर्णं त्रिभिन्दुसहितं पिते
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानमन्त्राः प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठस्य कमलाप
नागालङ्कारसंयुक्तेभुं जेहादशभिर्मुताम् ॥
रक्तचन्दनदिग्भाङ्गी विचित्रात्परधारिणी
त्रिलोचना जगद्गार्गी वरदा भक्तवत्सला
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं द्रष्टवा अपि
तस्य पर्याया यथा, —

“जः श्रवो ज्ञानरः मूली भोगदा विषया हि
लक्षदेवो जयो जेता घातको सुसुखी विभु
लम्बोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्तृकाश
दीर्घबाहू रचिर्ह्रस्वो नन्दो तेजाः सुराधि
जवनी वेगितो वामो मानवाचः सदात्मकः
हृन्मासतेन्दरो वेगो चामोदो मदविभक्तः
इति नामात्मकः

(धातुपाठेऽशुचन्वविशेषः । यथा, कविकल्प
“जो ज्वलाद्यो निरद्वक्तृः सायुर्भुजिमा
युतः

हृन्दःशास्त्रोक्तमध्यगुर्गन्धविशेषः । (।।
यदुक्तं हृन्दोमञ्ज्याम् ।

“जो गुहमध्यगतो रत्नमध्यः ॥” इति ।)

जः, पुं, (जयति जायते वा । जि जन् व
“अथैव्यपि दृश्यते ॥” ३ । २ । १०१ ।
डः ।) ऋतुजयः । जनिः । तातमात्र
जनाईनः । इति मेदिनी । जे, १ ॥ वि
भुक्तिः । तेजः । पिशाचः । इति शब्दर
वली ॥ वेगः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

जः, त्रि, (जयति विपक्षमिति । जि + डः
जेता । वेगितः । इति शब्दरत्नावली ।

जकुटं, स्त्री, (जं जातं सत् कुटति वक्रोभवती
कुट् कौटिल्ये + “इषुपधञ्जिति ॥” ३।१।१६६ ।

कः ।) वार्ताङ्गुप्यम् । इति मेदिनी । जे, ४
जकुटः, पुं, (जो जातः सन् कुटतीति ।

+ कः ।) मलयपर्वतः । कुकुरः । इति मेदि
जे, ४३ ॥

जघ, इ म ड हने । गतौ । इति कविकल्पद्रुम
(भ्रां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, अङ्गुति । न म

पाठे नेवेदसिद्धे इदशुबन्धो वेदेवृत्तारबभेदा
म, अजङ्गि अजाङ्गि अङ्गं अङ्गं जाङ्गं च
अशुबन्धवलादशुपधाया अपि दीर्घः । समते
अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । ड, अङ्गं
इति दुर्गादासः ॥

जघ, च लु घ भक्षे । हाते । इति कविकल्प
द्रुमः ॥ (अदां-परं-भक्षे सकं-ह्रस्वि-अकच-सेट्

केचित्तु विष्णुपुराणे यच्चराचकोत्पत्तिप्र
वक्ष्यतामिति वेदकं वे वे यचाश्च यचवाति
भक्षयार्थस्यैव यच्चशब्दध्यानादनादेतन्म
ख्यादिं मन्वन्ते ॥ तत्र अमरटीकार्णां व

जगती

गारुडान्तःस्वकारान्त्वयो ऋच इत्युक्ता
 त्तिरिचं निर्वातः । च, चक्षति । सु च,
 क्षति । इति दुर्गादायः ॥
 ङी, (च + भावे क्त्) भक्षन्म् ।
 त हेमचन्द्रः । १ । ८७ ॥
 पुं, (चक्षति भक्षयति शरीरं वाशयती-
 ङी, च + बाहुलकात् मन् ।) चक्ष्वा । इक्ष-
 टीका । (केचित् तु "चक्षित्तुचक्षिति ।"
 । ११६ । उच्चादिक्चेष च पूजायामिति
 तोमैर्नृप्रमथयिर्हेमात् चान्तःस्वकारादिरिति
 ङी ।)
 ङी, [च] पुं, (चक्षति भक्षयति शरीरं
 प्रयतीत्यर्थः । च + "सर्वधातुभ्यो मनिन् ।"
 ङी । ४ । १४४ । इति मनिन् ।) चक्ष्वा रोगः ।
 मरटीकायां भरतः ॥
 ङी, [च] पुं, (जगतां भुवनानां चक्षुरिव
 प्राशकत्वात् ।) चक्ष्मः । इति हेमचन्द्रः ।
 । १२ । (यथा, चाशीत्युक्ते । ४६ । ४४ ।
 त्ति चाशीप्रभावश्चो जगच्चक्षुसोऽप्युः ।
 वा इन्द्रशशाङ्गानं चाशीपुष्पी चक्षितः ॥")
 ङी, (गच्छतीति । गम + "क्षुतिमसिष्णु-
 नां च ।" ३ । २ । १३८ । इत्यस्य चाशिं
 त क्षिपि दिक् च "गमः कौ ।" ६ । ४४० ।
 त मञ्जुपे तुक् ।) चिन्म । तत्पञ्चायः ।
 गती २ ङीकः ३ पिष्टपम् ४ भुवनम् ५ । इक्ष-
 रः । २ । १ । ६ । विष्टपम् ६ । इति तट्टीका ॥
 यथा, मनुः । १ । ५२ ।
 यदा च देवो आगन्ति तदेहं चेतते जगत् ।
 हा क्षपिति श्रान्तास्ता तदा सर्वे विभीक्ष्णति ॥
 क्षति इतस्ततो वातीति ।) वायी, पुं । (मच्छ-
 र्क्षिन् जीवा इति । महादेवः । यथा,
 हाभारते । १३ । १७ । १५२ ।
 तुक्तो तुक्ततेषाञ्च श्रीमान् श्रीवर्द्धनो जगत् ॥")
 ङीमे चि । इति मेदिनी । तै, १०८ ॥
 कर्ता, [च] पुं, (करोतीति । क + ङच् ।
 तो जगतः कर्ता कारकः ।) कश्वा । इति
 मचन्द्रः । २ । १२६ ॥
 प्रायः, पुं, (जगतां विश्वस्वजीवानां प्रायो
 विवम् ।) वायुः । इक्षमरः । १ । १ । १५ ॥
 वाची, [च] पुं, (जगतां भुवनानां वाची
 म्भ्रता ।) चक्ष्मः । इति हेमचन्द्रः । १२ । १२ ॥
 ङी, (गच्छति कार्यत्वात् नष्टा भवतीति ।
 म + "वर्षेमाने ष्टदृष्टदृष्टान्दृष्टान्दृष्टवच् ॥"
 ङी २ । ८४ । इति क्षतिप्रमथेन निपा-
 नात् वाधुः । ततः शब्दतुल्यात्वात् "उगितच् ॥"
 । १ । ६ । इति ङीम् ।) भुवनम् । (यथा,
 मायके । २ । ६६ । ११ ।
 क्षपेपि सागरं शुष्कं चन्द्रश्च प्रतितं सुधि ।
 पदहाच जगतीं तमसि च समारताम् ॥")
 ङी । (यथा, मार्कण्डेये । ६ । २२ ।
 तमावाप्तं ततो देवी सर्वदेवजनेश्वरम् ।
 जगतां पातयामास भिक्षां श्रुत्वा वक्षति ॥")

जगद्धा

जगः । इक्षोविशेषः । इति मेदिनी । तै, १०६ ॥
 (वा च इन्द्रशशाङ्गता इति । यथा, इक्षो-
 मङ्गलां १ ङीकः ।
 "चिदुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ॥"
 अस्या उदाहरणार्थेन इक्षुः शब्दे ऋचत्वानि ॥
 जम्बूपम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 जगद्धा, ङी, (जगतामन्ना माता ।) दुर्गा,
 यथा च कश्चित् ।
 "अदूरे जगद्धाया शारदीयो महोत्सवः ॥"
 "जगद्धापदद्वन्द्वमापदां चयसाधनम् ॥"
 इति श्रुतपात्रिः ॥
 अपि च ऋषवेवर्णे प्रकृतिसूक्ते ३१ अध्याये ।
 "विष्णुमायां भगवतीं दुर्गां दुर्भेतिचाश्रीनीम् ।
 प्रकृतिं जगद्धाया पतिपुत्रवतीं च ॥"
 जगद्धिका, ङी, (जगतां अन्ना जगती । ततः
 स्वार्थे कन् । टाप् अत इत् ।) दुर्गा । यथा,
 "इष्टिस्थितिनिगान्नां विधात्री जगद्धिका ।
 अहं सर्वान्तरस्या च संसाराद्येवतारिणी ॥"
 इति भगवतीगीतायां ५ अध्यायः ॥
 (यथा च देवीभागवते । १ । ७ । ४६ ।
 "कामं कुर्वन् वधमथ ममैव मात-
 दुःखं न मे मरत्यं जगद्धिकीञ्च ॥")
 जगद्धाधारः, पुं, (जगतामाधारः आशयः ।)
 वायुः । इति शब्दचन्द्रिका । जगद्धाशयः । यथा,
 "कालो हि जगद्धाधारः ॥" इति ख्यतिः ।
 जगद्धीशः, पुं, (जगतामीशो नियन्ता ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाणि उच्यते-
 ख्ये । १११ अध्याये ।
 "सर्वान्तर्यामी जगद्धीशान्तरमूर्धनः प्रभुः ॥"
 विधाता । यथा, कुमारः । २ । ६ ।
 "जगद्योनिरयोजिष्णं जगद्धनो गिरिनाकः ।
 जगद्धादिरनादिष्णं जगद्धीशो गिरीश्वरः ॥"
 खनामख्यातपङ्कतविशेषः । च च न्यायशास्त्र-
 टीकाहास्याख्यवादिप्रत्यक्षप्रतीता अस्या जगद्धायां
 नवहृदयः)
 जगद्धीरी, ङी, (जगत्सु मध्ये गौरी ।) मनसा-
 देवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 जगद्धात्री, ङी, (जगतां धात्री विधात्री ।) दुर्गा-
 विश्वेश्वरः । अस्याः पूजायाः कालो विधिश्च यथा,
 निममकल्पसारज्ञानसारसूते यथे दुर्गाकल्पे ।
 श्रीशिव उवाच ।
 "प्रसीद जगतां मातर्णमस्मिन्कारकारिणि ॥
 अतएव मष्टिभानि । तवाहं शरणागतः ॥
 जया यत् कथितं पूर्वं तत् सर्वं च श्रुतं मया ।
 जगद्धात्री महादुर्गा चतुर्भुवनेषु प्रदा ॥
 तस्याः पूजाविधिदिनं कालं तत्र प्रकाशितम् ।
 तदेव कथयेभानि । श्रोतुमिच्छामि वाच्यतम् ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 कथयामि मष्टिभानि । सावधानोऽवधारय ।
 तस्याः पूजाविधिदिनं समयं भावमेततः ॥
 कार्त्तिके शुक्लपक्षे च या दुर्गानवमी तिथिः ।
 सा प्रशस्ता महादेव ! महादुर्गाप्रपूजने ॥

जगद्धा

प्रातश्च वाचिनी पूजा मध्याह्ने राज्ञो मता ।
 वाचाह्ने कामनी पूजा विविधा परिकीर्तिता ॥
 चपवद्धारिभिर्देव । इति कैलाशिकी मता ।
 अचान्तु संप्रवक्ष्यामि श्रुत्वा परमेश्वर ! ॥
 यन्मन्वादिनवन्वाकं पूजाकाव्यमितोरितम् ।
 विदिने विविधा पूजा दृशन्वाच विवर्णयेत् ॥
 पूजापरेऽपि देवेश ! तथाप्यत्र विवर्णनम् ।
 बोधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्तिता ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 विश्वम्प्राणापिनी वा तु यदि स्थानवती तिथिः ।
 विधाये विविधा पूजा कथं देया जगन्नाथि ! ॥
 कथयन् मष्टिभानि ! इति मे संशयो हृदि ॥
 श्रीदेवुवाच ।
 वा प्रातर्वापिनी यत्र वाचरे नवमी तिथिः ।
 विश्वं पूजयेत्तत्र वाचरे जगद्धिकाम् ॥
 सुहृत्क्षेपापिनी चापि तत्र यास्या मष्टिभर ! ॥
 एककाये विधा पूजा साधको नैव कारयेत् ॥
 इति ते कथितं वत्स ! विश्वं तु श्रोतुमिच्छसि ।
 कथयिष्यामि तन्नन्वा तव प्रीत्या विनीचनम् ॥"
 श्रीपार्ष्णतुवाच ।
 "दृशन्वां वलिदानम् विविधं जगद्धीश्वर ! ॥
 कथं विधानं पूजा वा सन्नेवेत् परमेश्वर ! ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 नवमीतिथिमात्रिण्य यत्र पूजाविधिभेदेत् ।
 विविधं वलिदानम् दृशन्वां तत्र सुन्दरि ! ॥
 नवमीदिनमात्रिण्य पूजाविधिरिहोदितः ।
 दृशन्वां वलिदानम् विविधं नाम पार्ष्णति ! ॥
 ज्ञानान्तरकारे पूर्वं पूजाप्रकारं उक्ताः ।
 "सुहृत्क्षेपापिनी चापि प्रातश्चैवममी तिथिः ।
 तद्दिने पूजनं कार्यं विश्वं वरवर्णिन ! ॥
 विधानं पूजयेत्तत्र नैककाये कदाचन ॥"
 अथ कात्यायनीतन्त्रे अष्टसप्ततिपटले ।
 "कुम्भराशिगते चन्द्रे नवमां कार्त्तिकस्य च ।
 उवस्यद्दोदितो भाहुर्दुर्गामाराध्य यज्ञवान् ॥
 पुन्नारोत्सवकं क्षेमे कौकशाचलमेव च ।
 तां तिथिं प्राप्य मनुष्यः शनिभौमदिने यदि ॥
 प्रपूजयेत्तत्रादुर्गां धर्मकामार्थभोक्षराम् ॥"
 शक्तिवङ्गमतन्त्रे ।
 "कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवमां जगद्धीश्वरीम् ।
 विधानमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
 निम्नैश्च प्रतिमां शक्त्या जगद्धाया विधानतः ।
 पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विश्वर्णयेत् ॥
 एवं कृत्वा चक्रवर्ती भवेत् सावककल्पतः ।
 पुत्रपौत्रधने चर्त्यस्युतास्य भवेत् पुरो ॥"
 तन्नाम्नरे ।
 "कुम्भवारे दुर्गायां नवम्यां जगत्प्रकः ।
 प्रादुर्भूता मष्टिभानो तत्र तां परिपूजयेत् ॥"
 तन्नाम्नरे ।
 "विधानं पूजयेद्दुर्गां नृक्षेत्रेकाचरेण च ।
 नानारत्नविधानेन शीतवायुपुरःसरम् ॥
 कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च विधिमतः ।
 इत्येवं साधकश्चेत्तो धर्मनाशमकल्पकम् ॥"

योगिनीतन्त्रे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां च विशेषतः ।
 प्रगल्भान् जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया ॥”
 आगमतत्त्वसारे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्यां भौमवासरे ।
 आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ देव्यनाश्रिणी ॥”
 उत्तरकामाख्यातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु चैतायां प्रथमेऽहनि ।
 त्रिसन्ध्यां पूजयेद्देवीं दुर्गां सन्ध्याप्रदहये ॥”
 कुजिकातन्त्रे ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद्धात्रिकाम् ।
 दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये ॥”
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तिः ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षेऽह्नि भौमवासरे जगत्प्रसवः ।
 सर्वदेवहितायां दुर्गात्प्रसवनाय च ॥
 आविरासीत्जगद्धात्री युगादौ परमेश्वरी ॥”
 ब्रतकालविवेकप्रवचनम् ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षस्य चैतायां नवमेऽहनि ।
 पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुषीम् ॥”
 स्मृतिः ।
 “युगाद्या वर्षदृष्टिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
 रवेरदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥”
 ज्ञानतत्त्वार्थवे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
 पूर्वाह्नसमये तत्र पूजाविधिरिहोदितः ॥”
 भविष्यपुराणज्ञानतत्त्वार्थवयोः ।
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी स्मृता ।
 पूर्वाह्नसमये काष्ठात्मिका परदिने यदि ॥
 तत्र पूजादिकं कुर्यात् पिच्छनिर्लेपणादते ॥”
 स्मृतिसागरे
 “कार्तिकस्य युगाद्यायामृद्धिकामोऽर्चयेदुमाम् ॥”
 इति जगद्धात्रीपूजाकालव्यवस्था ॥ * * * ॥
 अथ जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिः ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “भगवन् ! प्रायनाथेश ! सर्वतत्त्वविशारद ! ।
 श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिश्चिलोचन ! ।
 महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्यतः ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! ज्ञपया परमेश्वर ! ।
 यदि न कथ्यते देव ! विसृजामि तदा तनुम् ॥”
 श्रीशिव उवाच ।
 श्रद्धं पार्वति ! वक्ष्यामि रहस्यं परमाद्भुतम् ।
 यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौभाग्यं सुखसुप्तमम् ॥
 पुरा पुरन्दरसुखाः स्मरन्त्वाभिमानिनः ।
 प्राहुः किमोश्वरोऽस्तास्रदतिरिक्तः सुरानिति ॥
 अथ दुर्गा जगन्माता त्रिधा चैतन्यरूपिणी ।
 एतेषां धर्मसेतूनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ॥
 कारिण्यामीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधात्यजम् ।
 तेषामाविरभूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ॥
 कोटिसूर्यप्रतीकाशा चन्द्रकोटिसमप्रभा ।
 ज्वलन्तं पञ्चतमिव सर्वलोकभयङ्करे ॥
 तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुन्महीजसः ।
 किमेतन्न विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः ॥

वायुमाहुः समाप्य कियेतत् परमाद्भुतम् ॥
 विजानीहि मखडौर ! मातरिन्वा दिशःपते ! ॥
 ततो वायुर्भूतं तत्र गतस्त्रीचोऽन्तिकं ततः ।
 तमन्तिकस्तुपायातं प्राह तेषोमयी ततः ॥
 बलवान् कल्पमायातो वीर्यं किञ्चास्ति वा त्वयि ।
 आदातुं शक्यते सर्वं पृथिवीतलसम्भवम् ॥
 इति प्रसुप्तवान् वायुः स्वयं तत्रैव तिष्ठति ।
 आदत्स्वैतत् दृढमिति निदधौ वायवे दृढम् ॥
 वायुः सर्वप्रयत्नेन नादातुं तत् समोऽभवत् ।
 ततो देवाः प्राहुरन्तिं भीता उद्दिश्यमानसाः ॥
 अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म चाद्भुतम् ।
 इतुप्रतो देवतादृष्टेरभित्तोऽन्तिकं गतः ॥
 अमरो जातवेदा वा तेषो वागितुप्रवाच तम् ।
 स प्रोक्तवानभिरस्मि सर्वदाहकशक्तकः ॥
 दृष्टेत्तृणमथ्यस्यमिति तस्मै दृढं ददौ ।
 अग्निः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नेतुं समोऽभवत् ॥
 ततो निवहते बद्धिभूत्वा सोऽपन्नपान्वितः ।
 एकत्रस्थाः सुराः सर्वे मन्त्रायामासुरतमम् ॥
 इयमेवेश्वरी नूनं स्तोष्यामो नेश्वरा वयम् ।
 इति निश्चित्य सुधियस्तुष्टुः परमेश्वरोम् ॥
 प्राहुर्देवगणाः सर्वे तमोऽग्रा नेश्वरा वयम् ।
 ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदुष्कृतम् ॥
 चतुर्भुजं तत् सर्वं ज्ञपया जगद्धात्रिके ! ।
 तव रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गलं सर्वमङ्गलम् ॥
 तद्दृष्टुं वयमिच्छामो देहि दर्शनसुप्तमम् ।
 इतुप्रक्तानां सुबुद्धीनामाविरासीच्छिवाम्बरे ॥
 तेजस्यन्नाहंते तस्मिन् चमत्कारकवेदरे ।
 जगन्कोपरि सुखोरा सर्वानलङ्कारभूषिता ॥
 चतुर्भुजा महादेवी रक्ताम्बरधरा शुभा ।
 बालार्कसदृशीदेहा नागयज्ञोपवीतिनी ॥
 त्रिनेत्रा कोटिचन्द्राभा देवर्षिसुनिषेविता ।
 दृष्टयामास देवानामेवं रूपं जगन्मयी ॥
 ततस्तं तुष्टुर्देवा जगद्धात्रीं महेश्वरीम् ।
 वरं प्रापुः सुरगणा यथेष्टं त्रिदशालये ॥
 तत्रैवान्तर्हिता देवी महादुर्गा जगन्मयी ।
 इति ते कथितं भद्रे ! विद्योत्पत्तिं सुदुर्लभाम् ॥”
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७६ पटलः ॥ * * * ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 “अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये श्रद्धयुज्वलहरवक्त्रम् ! ।
 यस्य प्रसादमात्रेण सुच्यते भवबन्धनात् ।
 धान्तवर्षं सप्तकृत्य वामकर्णं विभूषितम् ।
 इन्द्रविष्णुसमायुक्तं बीजं परमदुर्लभम् ॥
 चतुर्भुजं प्रदं साक्षात्सहापातकनाशनम् ।
 एकाक्षरीसमा नास्ति विद्या त्रिभुवने प्रिये ! ॥
 कूर्पाद्यां वा अपेहिद्यां तदन्ते बद्धिसुन्दरी ।
 लज्जाद्यां वा अपेहिद्यां फडुनां वा अपेतुं सुधीः ॥
 बधुबीजयुतां वापि स्वाहातां वा अपेतुं पुनः ।
 लज्जाद्यां वा अपेहिद्यां चतुर्भुजं फलाप्तये ॥
 वाग्भवाद्यां अपेहिद्यां प्रथवाद्यां अपेतुं पुनः ।
 कामबीजादिकां वापि फडुनां वा अपेतुं पुनः ॥
 चाक्षरी विविधा विद्या कथिता ब्रह्मणा पुरा ।
 विना गन्धर्विणा पुष्यैर्विना होमपुरःसरैः ॥

प्रायानामं विना देवि ! अपमानेन हि
 मन्त्रस्यास्य ऋषिर्देवि ! नारदः परिकीर्त्तितो
 गायत्री हृष्ट आस्तातं जगद्धात्रीं च ते
 चतुर्भुजं प्रदा दुर्गां सर्वसन्धेयु संस्थिता ।
 हीर्षस्वरसमायुक्तनिजबीजानि पार्वति !
 विन्धसेदामनो देहे हृदयादिषु श्रद्धरि !
 पूर्ववन्नासवर्षं पूर्ववत् कर्म चाक्षरेत्
 कालीवदाक्षरेहिद्यां अपेहिद्यामर्द्धिदम्
 लज्जादाक्षरेर्देवि ! पुरश्चरखमोरितम् ।
 यथास्थाने यथाकाले यथाचारविधानतः
 प्रजपेत् परया भक्त्या दुर्गां दुर्मतिनाशिनौ
 ध्यानमस्थाः प्रवक्ष्यामि श्रद्धयुज्वल नगन्धि
 र्शिंहस्त्वन्नाधिसंरुद्रां नानालङ्कारभूषिता
 चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्
 श्रद्धचक्रधनुर्वायुलोचनचित्तयान्विताम् ।
 रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनुम् ।
 नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेविता भवसुन्दरीम्
 त्रिजलीवलयोपेतनाभिनालम्ब्यानिनीम् ।
 रत्नह्रीपे महाह्रीपे सिंहासनसमन्विते ।
 प्रपुङ्गवमनारुद्रां ध्यायेत्तां भवगोहिनीम्
 एवं ध्यात्वा जगद्धात्रीं पूर्वोक्तपूजनं चरेत्
 यन्ममस्थाः प्रवक्ष्यामि श्रद्धयुज्वल हरवक्त्रे !
 त्रिकोणचित्तयन्त्रादौ त्रैविज्यसहितततः ।
 अष्टपत्रं ततो लिख्य त्रिरेखासहितं ततः
 वक्ष्येभूपुरसंयुक्तं विलिखेद्विधिनास्तुना ।
 तत्र तां पूजयेद्देवीं नृलप्रकृतिरूपिणीम् ।
 प्रभादाः शक्तयः पूज्या गन्वाद्यैर्नवकोशकं
 प्रभा माया जया सख्या विशुद्धा नन्दनी
 सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा गव शक्तयः ।
 ह्रीमाद्याः पूजयेत्तास्तु रक्तचन्दनदूषकेः ।
 श्रद्धपद्मनिधौ देव्या वामदक्षिणयोगतः ॥
 पूजयेत् परया भक्त्या रक्तचन्दनदूषकेः ।
 अर्घदानं ततः कुर्यात् पूजान्ते नगन्धि
 अङ्गादितिः पुनः पूज्या पञ्चकोशेषु मातरः
 वक्ष्याद्यायुधसंयुक्ता भूपुरे लोकनायकाः ।
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७७ पटलः ॥
 श्रीशिव उवाच ।
 “पूजा तिथिविशेषेण चतुर्भुजं फलाप्तये ।
 कर्तव्या या तु दुर्गायास्तां श्रद्धयुज्वल शुभार्कं
 अष्टम्यां च चतुर्भुजां नवम्यां वापि यजतः
 यः पूजयेन्महादुर्गां सोऽभीष्टफलमाप्नुयात्
 पौर्णमास्याममायां वा रविसंक्रमणे तथा ।
 शनिभौमदिने चैव पूजयेत् परमेश्वरीम् ।
 सुखं सौभाग्यमारोग्यमैश्वर्यं लभते भुवम् ।
 शनिभौमदिने चैव यदि स्यादहमी तिथिः
 तत्र पूज्या जगद्धात्री पुत्रपौत्रघनप्रदा ।
 सोमवासरेऽप्यमावास्या मन्वानचक्रसंयुता ।
 उत्तरा सप्तमीयुक्ता आदिक्वादे च पार्वति
 चतुर्भुजाक्षरवारे च रौहिणीसंयुता यदि ।
 शुद्धेन्दव्यां तथा स्नाती यदि स्यात् परमेश्वरी
 एषु पूजा महादेवाः कर्णवा सर्वसिद्धये ।
 मधुमासे सिताह्व्यां वैशाखचित्तयेऽपि ॥

जगद्यो

पौर्वमासां तथा षोडशे अमावास्या महेश्वरि ! ।
मिषनेके द्वितीयायां आष्विने द्वादशीदिने ।
भाद्रमासखितादस्यां आष्विने शुक्लपक्षके ।
सप्तम्यामेव चाष्टम्यां नवम्याश्च विश्वितः ।
अमायां कार्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ।
वक्तं मार्गशिरे भूते पौर्वेष्टम्यां चितितरे ।
माघे च वितपक्षम्यां फाल्गुन्यां च सुरेश्वरि ! ।
एषु द्वादशमासेषु तिथिभेतासु पार्वतीम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या यथाविभवविद्यैः ।
राजराजेश्वरो भूत्वा वसेत् कल्यायुतं दिवि ।
पुत्रपौत्रधनहर्षानामघिषो जायते श्विरात् ।
अन्ते देवीपुरं याति भुक्त्वा भोगान् यथेष्टि-

श्रीपार्वत्युवाच ।

श्वेदेव ! महादेव ! विश्वनाथ ! महेश्वर ! ।
श्रुता तव सुखाभोगाद्दुर्गापूजा महाप्रजा ।
केन वा पूजिता देवी कस्य वा किञ्च विध्यति ।
केन प्रकाशिता नृनिस्तु सर्वं कथय प्रभो ! ।
श्रीशिव उवाच ।
रामरावणयोर्युद्धे दुर्गा रामेभ्य पूजिता ।
अवधौद्रावणं राम इषि मासि प्रपूजनात् ।
तेन लोकाश्चरिष्यन्ति दुर्गायाः श्वारदोतुसवम् ।
एवमारोह्य देवेशीमिन्द्राद्रावणात्मजः ।
अभवत् कार्तिके यो वै दुर्गामेवं समर्चयन् ।
अमायां कार्तिके मासि तारकासुरनाशकः ।
कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकस्य च ।
उषस्यहर्षोदितो भानुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ।
पुत्रारोम्यवरं केमे लोकसाक्षितमेव च ।
तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
प्रपूजयेन्महादुर्गां धर्मकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं मार्गशिरे मासि श्वराशिगते विधौ ।
चतुर्दश्यां निशायास्तु चन्द्रः संपूष्य पार्वतीम् ।
महापापाङ्घिसुक्तोऽसौ राक्षीश्वलमवाप च ।
तेन मार्गशिरे मासि चतुर्दश्यां प्रपूजयेत् ।
रत्नत्वमेवमिन्द्रोऽसौ केमे दुर्गां समर्चयन् ।
ब्रह्मत्वमपि विष्णुत्वं ब्रह्मत्वञ्च महेश्वरि ! ।
देवत्वं सर्वदेवानामभवच्छक्तिकाशनात् ।
भूतं भयं भविष्यं यत् स्थावराणि चराणि च ।
सर्वं दुर्गाप्रभावेण स्वस्वभोगमवाप्नुयुः ।
विना दुर्गां महेशानि ! न किञ्चिदपि वर्तते ।
इति ते कथितं देवि ! संक्षेपेण तवायतः ।
महादुर्गाजगद्वाचीविद्योतपतिं सुदुर्लभाम् ॥”
इति कात्यायनोक्तम् ७८ पटलः ॥
(सरस्वती । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
“जगद्वाचीमहं देवीमारिराधयितुः शुभाम् ।
लोके प्रबन्ध शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”)
मद्भक्तः, पुं, (जगतां वक्तं यज्ञात्) वायुः । इति
त्रिकाशेषः ॥
मद्योनिः, पुं, (जगतां योनिवत्पत्तिस्थानम् ।)
शिवः । इति त्रिकाशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १३ ।
‘जगद्योनिं जगद्दीपं कथितं जगती मतम् ॥’)

जगन्ना

विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १२ । ३२ ।
“ते समेत जगद्योनिमनादिभिर्धनं हरिम् ॥”
केचित्तु हरिविधेयं कल्पयन्ति ॥)
ब्रह्मा । (यथा, कुमारः । २ । ६ ।
“जगद्योनिरयोनिश्च जगदन्तो निरन्तकः ॥”)
पृथिव्यां स्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जगद्वाचा, स्त्री, (जगन्नि वहति धारयतीति ।
वह + आच् । आजादित्वात् टाप् ।) पृथिवी ।
इति त्रिकाशेषः ॥
जगद्दिनाथः, पुं, (जगतां विनाशो ध्वंसः अस्त्रिण-
कार्यनाश इत्यर्थः यस्मिन् ।) युगान्तः । इति
द्विजायुधः ॥ (प्रलयकाले च अस्त्रिणकार्य-
सूत्र्यत्वं यथाह मनुः । १ । ५२—५३ ।
“यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥
तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्ये कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च स्थानिच्छन्ति ॥
युगपच्च प्रलीयन्ते तदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥”)
जगन्नाथः, पुं, (जगतां नाथ ईश्वरः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ६ ।
“देवदेव ! जगन्नाथ ! भूतभवभयप्रभो ! ।
तपश्चरसि कक्षात्वं किं ध्यायसि जगार्दन ! ॥”)
पुरवोत्तमश्चेत् । यथा,
सुनय ऊचुः ।
“पुरवोत्तमास्यं सुमहत् शैवं परमपावनम् ।
यन्नास्ते दारवतनुः श्रीशो मातुषणीकया ।
दर्शनास्तुक्त्तः साक्षात् सर्वतीर्थफलप्रदः ।
तन्नो विस्तरतो ब्रूहि तत् शैवं केन निर्मितम् ॥
व्योतिःप्रकाशो भगवान् साक्षात्पारायणः प्रभुः ।
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः ॥
शैमिनिरुवाच ।
एतत् शैववरणास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुश्चान् यन्नास्ते स्वनाम्नाख्यापितं हि तत् ॥
यथा चागुदिनं देवाः सिद्धाः ब्रह्मर्षयस्तथा ।
समर्चितुमिहायान्ति देवेशं न तथागतः ॥
अहो ! तत् परमं शैवं विस्तृतं दशयोजनैः ।
तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम् ॥
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् ।
युक्तं क्लनमिवावस्थाः सुदूरात् परिभाषितम् ॥”
ब्रह्मायं प्रति विष्णुवाक्यम् ।
“सागरस्थोत्तरे तीरे महानद्यास्तु दक्षिणे ।
स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
एकाम्नाकावनादद्यावदक्षिणोदधितोरुभः ।
पदात् पदात् श्रेष्ठतमः क्रमेण परिकीर्तितः ॥
विष्णुतीरे च यो ब्रह्मन् ! राजते नीलपर्वतः ।
पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चापि सुदुर्लभम् ॥
सुरासुराणां दुर्घेयं माययाच्छादितं मम ।
सर्ववज्रपरिबलकृत्वा तिमिदि देहभृत् ॥
सृष्ट्यालयेन नाक्रान्तं शैवं मे पुरवोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरमुनि कल्पयथ्योद्यत्कृतः ॥
वारुण्यां दिशि यत् कुण्डं रोहिण्यं नाम विष्णुतम् ॥

जगन्मा

तत्तीरे निवसन्तो मां पश्यन्तश्चैव चतुर्वा ।
तदम्भवा श्रीकृपापा मम वायुव्यमाप्नुयुः ॥
प्रतिष्ठु तीर्थेषु च यज्ञदानयोः
पुण्यं यदुक्तं विमलात्मना हि ।
अहर्निवासाज्जभते च सर्वं
निमेषवासात् खलु पाचमेधिकम् ॥
शैमिनिरुवाच ।
उदकार्णः समागच्छ कुतश्चिद्वायसोत्तमः ।
कारणोदकवम्पुर्बे तस्मिन् कुण्डे निमग्नितः ॥
विजोक्त माधवं नीलरत्नकार्णिकं कृपापिधम् ।
काकदेशं समुत्तमस्य सुदमानं सुदुः चित्तौ ॥
शुक्लचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे अवस्थितः ॥”
यमं प्रति जप्स्यीवाक्यम् ।
“पञ्चक्रोशमिदं शैवं समुद्रान्तर्भावस्थितम् ।
त्रिक्रोशं तीर्थराजस्य तटभूमौ सुनिर्मलम् ॥
सुवर्णबालुकाकीर्णं नीलपर्वतशोभितम् ।
योऽसौ शैवेश्वरो देवः साक्षात्पारायणात्मकः ॥
संयम्य विवश्यामं समुद्रतटमास्थितः ।
उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्ट्युत्तमः प्रभुः ॥
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः ।
यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कीटलिङ्गफलं कमेत् ॥
सीमा प्रतीची शैवस्य शृङ्गाकारस्य नर्हति ।
शृङ्गापे नीलकण्ठः स्यादेतत् क्रोशं सुदुर्लभम् ॥
परमं पावनं शैवं साक्षात्पारायणस्य वै ।
शृङ्गस्योत्तरभागस्तु समुद्रोदकसंभृतः ॥
यत्सम्पत्कान्तं समुद्रोऽथ तीर्थराजस्यमागतः ।
यथायं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात् शैवं चिन्तुजानाङ्घ्रिसुक्तरम् ।
चिच्छेद ब्रह्मण्यः पूर्व्वं वदः क्रोधास्तु पञ्चमम् ॥
तच्छिरो दुष्येणं यत्नन् ब्रह्मायं परिचम्भे ।
तत्रागतो यदा ब्रह्मकपालं परिसुक्तवान् ॥
कपालमोचनं तीर्थं द्वितीयावर्णसंस्थितम् ।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरुतं भवमोचनम् ॥
द्वितीयावर्णसीमार्थां शक्तिं मे विमलाज्याम् ।
जानीहि धर्मराज ! त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत् त्रयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनं यावदहर्षाग्नी प्रतिष्ठिता ॥
मध्यं शृङ्गस्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना ।
तां दृष्ट्वा प्रथमेदयस्तु भोगान् सोऽप्राप्ति शान्-
तान् ॥
चिन्सुराजस्य सलिलात् यावन्मूलं पटस्य वै ।
कीटपक्षिमनुष्याणां मरणाङ्गुक्तिरो मनः ॥
अन्तर्बेदी त्वयं पुण्या वाङ्मूर्ति त्रिदशैरपि ।
अत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वोच्चक्राजधारिणः ॥
कामाख्या शैवपालश्च विमला चान्तरा स्थिता ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ हृदि हो दक्षिणे विभोः ॥
अन्तर्बेदा रक्षयार्थं शक्तयोऽसौ प्रकल्पिताः ।
उग्रैश्च तपसा पूर्व्वमहं सर्वेषु भाविता ॥
पत्रार्थं वा मया सृष्टा गौरी तस्याय भाविनी ।
सर्वसौन्दर्यवसतिर्धेपुषो मे विनिर्गता ॥
तदा दृष्टा मया भद्रे ! वचनं मे प्रियं कुव ।
अन्तर्बेदी रच मम परितस्त्वं खन्तर्निभः ॥

जगन्ना

बाच तिष्ठति मत्प्रोक्षा अष्टधा दिक्षु संस्थिता ।
 मङ्गला वटम्बे तु पश्चिमे विमला तथा ।
 शङ्खस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ॥
 अर्द्धाग्रणी तथा जम्बा कुवेरदिशि संस्थिता ।
 कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्थान् मरीचिका ॥
 कालरात्र्यास्तथा पश्चात् चक्ररूपा अस्थिता ।
 ब्रह्मरथ्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा ब्रह्मोऽपि शङ्करः ।
 आत्मानमष्टधा भिन्ना उपास्ते परमेश्वरम् ॥
 कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् ।
 मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
 वटम्बे वटेश्च लिङ्गान्बटौ महेश्वरतुः ।
 यानि दृष्ट्वा तथा स्मृत्वा पूजयित्वा विसृज्यते ॥”
 तत्र जगन्नायस्याविर्भावकारणम् ।

जैमिनिवचनम् ।

“इन्द्रदुष्यस्य वृपतेः क्षेत्रे श्रीपुरव्योत्तमे ।
 जगदीशप्रसादाय पितामहमिदं दत्तः ॥
 एकानं क्रमशः संख्यामवाप पृथिवीपतेः ॥
 सहस्रं हयमेघस्य यथावद्विधिसोदितम् ।
 क्त्वा सप्तदिनात् पूर्वं या रात्रिर्भवद्दृष्टिनाः ॥
 तस्यास्तुरीयप्रहरे ध्यायतो विष्णुमन्त्रयम् ।
 ध्याने तस्मिन् दृश्यांश्चैव महाभास्ववशाद्गुणैः ॥
 प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्थाटिकनिर्मितम् ।
 तन्मध्ये दृश्ये देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 नीलनीलतसङ्काशं वनमालाविभूषितम् ।
 दक्षपार्श्वे स्थितं तस्य अन्ननं धरणीधरम् ॥
 हजलाङ्गलशङ्खाजसुरह्वाङ्गुचतुष्टयम् ।
 दक्षपार्श्वे स्थिता विष्णोर्लक्ष्मीं तां शुभलक्ष्म्याम् ॥
 वराभयाजहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ।
 ददर्श पद्मासनगां जावय्याम्बुधिपुत्रिकाम् ॥
 पितामहश्च दृश्ये पुरतोऽस्य कृताञ्जलिम् ।
 वामपार्श्वस्थितं चक्रं सर्वज्ञानमयं विभोः ॥
 ततः प्रवृत्ते क्त्वा वृपतेर्वाजिमेधिका ।
 शस्त्रैः सौम्यैर्द्विभङ्गभिर्यज्ञमसुप्त्युल्लैः ॥
 दक्षिणे तटभूदेषे विश्वेश्वरसमीपतः ।
 नियुक्ताः सेवका राज्ञा ससम्भ्रमसुप्रस्थिताः ॥
 श्वेदयन्तो वृपतिं कृताञ्जलिपुटा द्विजाः ।
 देव ! इहो महादृष्टस्तटभूमौ महोदधेः ॥
 प्रविष्टायसुद्रान्तकालीनप्रवृत्तलकः ।
 माञ्जिष्ठवर्णः सर्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः ब्रवन् ॥
 न इहपूर्वो दृष्टोऽयमुद्यत्सर्व्यनिर्भाशुना ।
 नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ॥
 तत् किं निमित्तं यद्दृष्टं तदश्रेष्ठं वदन्ति ते ।
 नारदः प्रहसन् वाक्यसुवाच वृपसत्तमम् ॥
 उपस्थितम् ते भास्वं शङ्खे यद्दृष्टवान् पुरा ।
 श्वेतद्वीपे विश्वेश्वरिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः ॥
 तदङ्गस्सलितं लोम तवत्वसुपपद्यते ।
 तद्गाम्यवश्याः सर्वलोकानां नयनातिथिः ॥
 भविष्यति महाराज ! सर्वकल्याणशानः ।
 समाप्यावष्टयशानं तटान्ते सरितां पतेः ॥
 उत्सवं समहत् कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् ।
 महावेद्यां स्थापयाच यज्ञेशं तवदक्षिणम् ॥
 विचार्यैतं सदा युक्तौ तौ च नारदभूषणौ ।

जगन्ना

सुसम्बहौ ततो यातौ यत्रासौ भगवान् इमः ॥
 पुनः पुनः प्रबन्धेनं हर्वाशुनयनो वृपः ।
 द्विजेराहारयामास तत्रं कञ्जोक्तोदितम् ॥
 सगुग्म्यालेपनं दिवं महावेदीं विनिव्यतुः ।
 वचसा नारदश्चैव पूजयामास पार्थिवः ॥
 पूजावसाने प्रमत्तं नारदं मुनिसत्तमम् ।
 तौदृशीं प्रतिमां विष्णोर्बटयिष्यति कः पुनः ॥
 विचारयन्तौ तावित्यं यावन्नारदपार्थिवौ ।
 अशरीरा ततो वासौ मुश्राव चान्तरीक्षतः ॥
 अपौरुषेयो भगवान् सङ्घारपर्ये स्थितः ।
 सुगुप्तायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति ॥
 प्रमत्तायतां दिनाश्वेव यावत् पञ्चदशानि वै ।
 उपस्थितोऽयं यो दृष्टः शङ्खपात्रिस्तु बह्वकी ॥
 एनमन्तः प्रवेष्टेव द्वारं वपन्तु यत्नतः ।
 बहिर्वाद्यानि कुर्वन्तु यावत् घटना भवेत् ॥
 श्रुतकण्ठनाशब्दो वाधिभ्यान्वत्तदायकः ।
 नरकं वसतिष्वेव कुर्व्यात् सन्ताननाशनम् ॥
 नाप्तः प्रवेशनं कुर्व्यात् पश्येच्च कदाचन ।
 नियुक्ताः प्रपद्येन्नेत्राशो राक्षस्यैव हि ॥
 द्रष्टुं चापि महाभीतिरन्वता च युगे युगे ।
 तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम् ॥
 चिकीर्षन्ति तथा कर्तुं तत्रायातस्तु बह्वकी ।
 प्रोवाच वृपतिं सोऽयं स्वप्ने दृष्टास्तु यावन्वा ॥
 ता एवाहं घटिष्यामि दावत्या दिव्यरूपिणा ।
 द्युक्तान्तर्द्वे वेद्यां दृष्टवर्तकिकरूपधृक् ॥
 वचनार्थं मनुष्याणां साक्षात्नारायणो विभुः ।
 ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वात्तरीक्षगा ॥
 यद्वाच गिरां देवी तत्तत् परिचचार च ।
 निर्जवाह स्वयं देवः क्रमात् पञ्चदशे दिने ॥
 चतुर्भूतैः स भगवान् यथा पूर्वं मयोदितः ।
 दिव्यविंशत्यसनगतो वलभद्रसुदर्शनैः ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मजसङ्गाङ्गुर्जनाह्वनः ।
 हलं नृजलचक्राजं धारयन् पद्मगाङ्गतः ॥
 कृत्वीक्षतपश्चात्सप्तकुटोऽप्युल्लङ्घनः ।
 सुभद्रा चारवदना वराजामयधारिणी ॥
 लक्ष्मीः प्रादुर्भावयं सर्वचैतन्यरूपिणी ।
 सुदर्शनम् यच्चक्रं सर्वं विष्णोः करे स्थितम् ॥
 शाखायुक्तममध्यस्थं तद्रूपम् तुरीयकम् ॥ * ॥
 निर्वृत्ते भगवद्रूपं चतुर्हा दिव्यरूपिणी ॥
 लोकाणासुपकाराय पुनराहान्तरीक्षगा ।
 पटेराच्छाद्य सुदृष्टं वृपते ! प्रतिमास्विमाः ॥
 खं खं वर्षं प्रापयासु वर्षकैश्चिकर्मन्वा ।
 अमूर्त्तवस्वरूपेण दृष्टाः पापाय चेतवः ॥
 गोपनीयाः प्रबन्धेन पट्टनिर्यासवस्त्रकैः ।
 शिल्पिभिः कर्मजुश्लेष्मं प्रमाच्छादयाम्यतः ॥
 वर्षे वर्षे च संख्यायां पूर्वसंस्कारमोचनात् ।
 ऋते वस्त्रकलेपम् स तु दिव्यचिरन्तनः ॥
 प्रमादाद्दृष्टं तं खेपमपनीयेत कश्चन ।
 दुर्भिक्षं मरकं राप्ते सन्ततिष्यास्य हीयते ॥
 नेक्षितवाक्यया राजन् ! कदाचिदप्रारब्धाः ।
 मनुष्येभ्य च राक्षेभ्य ! इहाः सुभवंशैतवः ॥
 तस्मात् सुचिन्ना दृष्ट्वा बहुखेपविशेषिताः ।

जगन्ना

नीजामौ कल्पदृष्टस्य वाचसां शतदशसु
 प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्राचादं सुदृष्टायतम् ।
 उत्तरे नरविंशस्य सहस्रकरसुस्थितम् ।
 कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैव विविश्रवः ।
 पुरा स्थितः पर्यन्तेऽस्मिन् योऽप्यवति मा
 नाका विन्वायसुर्नाम श्वरो वैश्वोत्तमः ॥
 तस्य सन्ततिरेवास्य खेपनस्थानकर्मणि ॥
 नियुज्यतां महाराज ! भविष्यत्सुखसुखे
 ततः स वृपतिः श्रीमान् शिष्यशास्त्रविशार
 सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास चारद
 दिने दिने सुचटितः प्राचादो वट्टे द्विजा
 परितः पूर्वमावस्तु मुद्रपक्षे यथा शशी ।
 नारद उवाच ।
 प्रवर्षं बहु राक्षेभ्य ! शिवा चास्मिन् चिरं
 चाराधय जगन्नायसुपचारैर्मेहोत्सवैः ।
 पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता शैलिकं विभो
 उपदेश्यति सोऽप्यस्य याचाकाका महोत्स
 उभौ तौ दिव्यानेन जन्तुर्भूमिभूषणौ ।
 प्रदक्षिणीकृत्य हरिं शोभमकरमथयम् ।
 दृष्ट्वा पितामहं कुरात् सटारं जगतां वृपः
 अमन्वत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्दामनं हरि
 शनैः शनैर्ययौ भूपः प्रबन्नाम कृताञ्जलिः
 सुवन् प्रथिपतन् भूमौ साध्वसल्लितं नृप
 जानन्नपि हि तत् कार्यं मानयद्रूपसत्तमम्
 उवाच परमप्रीत इन्द्रदुष्यं पितामहः ।
 किमर्थमागतोऽस्य च तद् ब्रूहि दृष्टयस्वत
 इन्द्रदुष्य उवाच ।
 आविर्भूव भगवान् भूतमन्वभयवत्प्रभुः ।
 गत्वा देवं जगन्नायं स्थापयिष्यसि च प्रभो
 ब्रह्मोवाच ।
 त्वमयतोऽधरां गत्वा यावत् सम्भारद्विम
 करिष्यसि महाभाग ! तावदेव ब्रह्मन्वदं
 इन्द्रदुष्योऽपि कृत्वात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं प्रियं
 द्विज
 आजगाम भुवं विप्रा विधिना पाशुमोदित
 आगत्य च जमनायं चिरादुत्कृष्टमानवः
 दृष्टवत् प्रबन्नामासौ चनरोमाचकपुत्रः ।
 ततः क्रमात् सन्दृश्ये विमानायं प्रजापतेः
 सर्वसंश्रुतेः स्वन्वेदस्यमानं समन्ततः ।
 प्रथिपत्वं जगन्नायं चिः परीक्ष पितामहः ।
 आनन्दसिन्धुसंमयः सरोमाचवपुः स्वम् ।
 समुत्तस्यौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्ववगः स्वम्
 अग्निभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्भिर्नाचवेक्षया ।
 प्राचादहारि रचिते रत्नकण्ठोऽयं मन्वरे ।
 वासयित्वाभिविकाव सन्मुखार्द्रमन्वरे ।
 सुवाचिते रत्नकण्ठोऽधीर्वाच्यपर्वभतेः ।
 युक्ताभ्यां स्त्रीपुरवधोरभिधेकं पितामहः ।
 चकार भगवान् लोकरव्यहार्थं दिव्योपमाः
 तनोऽप्यकङ्कतान् देवान् मन्वमाद्योपश्रीमित
 नीराजयित्वा विधिवत् स स्वयं लोकाभयः ।
 रत्नविंशत्यने रन्वे स्थापयामास मन्वतः ।
 स्थापयित्वा जगन्नायं कृत्वा तस्य इन्द्रदुष्यम् ।

आतृप्तं मकरार्चं सहस्रं प्रजपाप ह ।
 वेष्टित्वा मखे पक्षे अट्ठ्यां पुण्ययोगतः ।
 कृता प्रतिष्ठा भो विपाः शोभने गुह्यवाचरे ॥”
 तन्महाप्रसादात्प्राप्तं यथा,—
 “बहून् नियोजयेत्तत्र लोकात् जैवैर्गिकायुत ।
 लौकिकत्रयवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं भुवम् ।
 मुदंते नारायणो निजं तथा पक्वं शरीरवान् ॥
 अन्तं तद्धि जैवेयं पापत्रं अह्निं धारयात् ।
 भक्त्यान्वयपानादिमहादुरितनाशनम् ॥
 आशाब्जानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ।
 आसादाद्वाङ्मृतं पापं आवयञ्च यपीहति ॥
 स्वर्गनात् स्वर्गतं पापं मिथ्यानायं तथा द्विजाः ॥
 गान्ने वेपाद्देतुं पापं शरीरं वै न संशयः ॥
 महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं
 नियोजयेद्युः पिष्टदेवकर्मसु ।
 दृष्टान्ति तस्मै पितरः सुराश्च
 प्रयाप्ति लोकं मधुसूदनस्य ॥
 नातः परं हि वञ्चति ह्यवकथेषु भो द्विजाः ॥
 नराणां रूपमास्थाय तदन्वन्ति दिवौकसः ॥
 विद्यालयगतं तद्धि निर्माणां पतितादयः ।
 सुप्रान्ति चेन्न दुष्टं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ॥
 निन्दन्ति ये तदन्तं अज्ञाः पङ्कितमग्निः ।
 स्वयं दृष्टधरस्तेषु सङ्घेते नापराधिनः ॥
 येषामत्र न दृष्टदुष्टेषु तेषां हि दुर्गतिः ।
 कृष्णीपाके महाचोरे पञ्चान्ते तेऽतिदारुणे ॥
 चिरस्थमपि संयुक्तं नीतं वा दूरदेशतः ।
 यथा तथोपयुक्तं तत् सर्वपापापनोदनम् ॥
 नेत्रेद्यान्नं जगद्गुरुर्गाङ्गं वारि समं द्रवम् ।
 दृष्टिदर्शनचिन्ताभिर्भक्त्यादधनाशनम् ॥”
 इत्युक्तकलखण्डम् ॥ * ॥
 स च कलेर्देशसहस्रवर्षपर्यन्तं पृथिव्यां स्थास्यति ।
 यथा,—
 “शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
 कलेर्देशसहस्रान्ते ययौ त्वह्ना हरेः पदम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखण्डम् ॥
 (सनामख्यातो बहुलग्रन्थकर्ता पङ्कितविशेषः ।
 अयं हि तैलङ्गवंशीयः । अस्य पिता परम-
 भट्ट इति ख्यातः । असौ पङ्कितराजजगन्नाथो
 दिल्लीप्रभोः शाहजहान्-अष्टसुनोर्यवनस्य
 दाराशाहस्य सभायामासीत् । यतोऽनेन
 जगदाभरखकायि दाराशाहस्यैव यशोवयनं
 कृतम् । अपिच भामिनीविलाससमाप्तौ “दिल्ली-
 वल्लभपाणिपल्लवतले गीतं नवीनं वयः” इत्यु-
 क्तम् । दाराशाहस्तु १५०२ एकाशीत्यधिकपञ्च-
 दशशतशकाब्दपर्यन्तं जीवित्वासीत् । अतः
 पङ्कितराजजगन्नाथोऽयं तात्कालिक इत्येवा-
 यातम् । अनेन पङ्कितराजपदवी शाह-
 जहानसम्प्राप्तो दिल्लीप्रभोः प्राप्ति तत्कृतादा-
 सपविलासनामकग्रन्थादेवाग्रमन्थते यथा,—
 “अथ सकललोकविस्तारविस्तारितमहोप-
 कारपरम्पराधीनमावसेन प्रतिदिनसुदहनवद-
 गदपद्यान्नेकविद्याविद्योतितान्नःकरणेः कवि-

भिरपास्त्रमग्नेन कृतयुगीकृतकलिकाखेन
 कुमतिद्वयजालसमाह्वितवैश्वानरमार्गविलोक-
 नाव वसुहोपितसुतकंदहृदयवाजावाजेन अर्त्ति-
 मतेव गन्वावाचपञ्चानमनःप्रसादेन मापुर-
 कुलसुतमेङ्गना रायसुकुन्देनादिष्टेव सार्वभौम-
 श्रीशाहजहानुप्रसादाधिगतपङ्कितराजपदवीवि-
 राजितेन तैलङ्गकुलावतंसेन पङ्कितजगन्नाथेना-
 सपविलासाख्येयमाख्यायिका विरचीयत । सेय-
 मशुभ्रदेव सङ्घदयानामशुभ्रिनसुजायिता भव-
 तात् ॥”
 एतत्पङ्कितविरचिता बहवो यस्याः सन्ति ।
 तेषु अद्यावधि ज्ञातास्ते, रसगङ्गाधरः १,
 यमुनावर्षेणचम्पूः २, रतिमन्थनाटकम् ३, वसु-
 मतीपरिचयनाटकम् ४, जगदाभरखकायम् ५,
 प्राणाभरखकायम् (कामरूपदेशाधिपस्य प्राण-
 नारायणमहोपस्य स्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः) ६,
 पीयूषजहरी ७, अन्तलजहरी (यमुनास्तुति-
 रूपोऽयं ग्रन्थः) ८, सुधाजहरी (सूर्यस्तव-
 रूपोऽयं ग्रन्थः) ९, कव्वाजहरी (विष्णु-
 जहरी वा) १०, जम्बीजहरी ११, भामिनी-
 विलासः १२, मनोरमाकुचमहिर्गौ १३, अन्ध-
 घाटीकायम् १४, आसपविलासः १५ ॥ * ॥
 तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽपरपङ्कितविशेषः । अयं
 हि विवादभङ्गाखर्वसेतु-रामचरितादिग्रन्थानां
 प्रियता । पितास्य ब्रह्मदेवः माता च अम्बिका ।
 ब्रह्मदेवस्तु चतुःदशितमवयसि पूर्वसहस्रधर्मिण्यां
 वसुतयां ऋतायां संवारविरक्तः काशीवास-
 सुखमभिलषन् चिरसुदृढं निजानन्दपुरनिवा-
 सिनं ज्योतिर्विद्याविप्रारदं सुप्रसिद्धं चक्रशेखर-
 वाचस्पतिमभिगम्य स्त्रीयानिमर्शापनाफलं
 पृष्टवान् । चक्रशेखरस्तु ब्रह्मदेवस्य जन्मलाभ-
 चारतचरमे वयसि सुप्रसिद्धपुत्रलाभरूपं शुभ-
 फलमवगम्य वासुदेवनाम्नः कस्यचिद् विप्रवर-
 स्थात्मिकानार्त्ती कन्यासुवाहयामास । ब्रह्मदेवस्तु
 ज्योतिर्विद्यापारदर्शिनश्चक्रशेखरस्य वाक्पाद-
 म्बिकां परिचोय सत्पुत्रप्राप्तिकामो काशीमभि-
 गम्य विश्वेश्वरसुहृद्द्वैकैकविंशतिपुरचरुवं कृत-
 वान् । चरमपुरचरुदिवसीययामिन्याः शेषयामे
 प्राप्तसत्पुत्रलाभसम्पन्नः प्रसूटमनाः पुनः स्वस्थानं
 त्रिवेणीप्रदेशं प्रत्यावृत्त्य गार्हस्थ्यधर्माशुरक्तो
 बभूव । अथ गच्छति कावे पतिपरायणात्मिका
 गर्भसुपलभ्य १६१६ शके (११०१ परिमितवङ्गाब्दे)
 सौराश्विनस्य द्वितीयशुक्लपञ्चम्यां पुत्ररत्नं जग-
 न्नाथं प्रसूतवती । ब्रह्मदेवस्तु नवजातपुत्रस्य जात-
 संस्कारादिकं विधाय राशुशुवारतो रामराम
 इति नाम चक्रे परं कुमारस्य मातामहो वासु-
 देवः अजिज्ञेव समये श्रीजगन्नाथश्चेत्तात् तीर्थ-
 स्थानात् प्रत्यावृत्त्य दौहित्रसुखं दृष्ट्वा जगन्नाथ
 इत्याख्येनमनोजयत । ततः प्रष्टव्येवायं जगन्नाथ
 इति नाम्ना प्रविहोर्भूत् ।
 अयन्तु बाल्यावस्थायामतीवचञ्चकप्रकृति-
 दुर्दान्तोऽपि स्तुतिप्रतिबन्धवारितादिगुच-

निकरेव बहूनां नितरां प्रियपाचमासीत् ।
 अयं प्रथमतः पिष्टवन्निवाणे आकरखमपीत्
 ततो अष्टतातस्य न्यायजहारीपनामकस्य भव-
 देवस्य समीपे वाह्मिणादिकमधीतवान् । ततो
 भवदेवस्य परलोकप्राप्तजननरं कामालपुरनि-
 वासिनं रघुदेवविद्यावाचस्पतिं अध्यापकत्वेन
 स्वीकृत्य दर्शनशास्त्रादिविज्ञाना ज्ञानं यापया-
 मास । अस्य एतादृशी प्रखरा स्तुतिप्रतिरासीत्
 यदनधीतस्यापि भिन्नदेशीयभाषायां निबद्धस्य
 ग्रन्थस्य द्विचिपचायि एकवारमात्रमाकर्ष्येवायं
 अन्तर्गतं अध्याप्त एव आपवर्त्तयितुं समर्थः ।
 एतादृशीमेधाशक्तिरेवैतं अस्वप्नमयेन बहु-
 शास्त्रपारयाधिगमकरोत् ।
 पञ्चदशवर्षसमय एवासी भौपदीनाम्नी सुलक्षणां
 कन्यासुपनीतवान् । विवाहात् परमेवास्व अष्ट-
 ताते भग्नदेशः परलोकं गतः । माता तु पूर्वमेव
 काकधर्मसुपगता पिता च चतुर्विंशतिवयस्क-
 मेवमवलोकितेव इह लोके तत्वाज । पिष्टवियोगा-
 नन्तरमेवायं ह्याजानध्यापयितुं प्रवृत्त आसीत् ।
 अथ कदाचित् बह्वमानाधिपतिर्महाराज-
 खिलोकचक्रवाहादुरोऽस्य पाण्डित्यप्रभावमव-
 गम्य राजसभामधिरोहयितुं निमन्त्रयामास ।
 जगन्नाथस्तु राजप्रसादसुपलब्धुं राजसभां
 प्रविश्य तर्कजायेन तत्रस्थान् पङ्कितान् जित-
 वान् । मञ्जीपतिस्तु जगन्नाथस्य तादृशीं बुद्धि-
 शक्तिं मेधाशक्तिश्चावलोक्य विशेषेण परीक्षितुं
 पथि इष्टस्य समग्रवस्तुनो वार्त्ती विज्ञापयितु-
 मादिदेश । जगन्नाथस्तु श्रुतेर्मनोऽभिप्रायमव-
 गम्य त्रिवेणीप्रदेशात् बह्वमानपर्यन्तं यावत्
 पथि स्थितानां प्रत्येकपादपमन्दिराखामपि
 दृष्टान्तं कथयामास । राजा तु स्वकर्मचारिभि-
 रेतद्वृत्तान्तस्य याथार्थ्यसुपगम्य चातिशयेना-
 नन्दिती बभूव ।
 एकदा सुशिवावादाख्यप्रदेशश्रुतेर्यवनस्य
 मन्त्री नन्दकुमारोऽस्य पाण्डित्यमवगम्य (नवाव)
 मञ्जीपतिवमीपमेनमानयामास । श्रुतिस्तु बहु-
 विधेर्दुष्टप्रदेशेन वञ्चितुमभिलषाव परं जग-
 न्नाथः स्त्रीयबुद्धिप्राख्येण श्रुतिज्ञतप्रश्नानां
 सदुत्तरं दत्त्वा तं सन्तोष्य च तस्माद् बहु-
 कार्यप्रदां भूय्यादिसम्पत्तिं जन्धवान् ।
 अथ कालचक्रगम्यशुवारतो यवनराजानां
 वैभवरविरक्तं गतः इराजराजानां सौभाग्य-
 समयः ससुपागतश्च । तदा इराजश्रुतय-
 क्षदानीन्तनप्रजारङ्गनाथं विचारकाख्यस्य स्त्री-
 कर्थाय जगन्नाथतर्कपञ्चाननं ममाहूय यव-
 हारोपयोगिनं ग्रन्थमेकं प्रयेतुमादिदेश । जग-
 न्नाथस्तु नवीनश्रुतिभिक्षाधारिणः “विवादभङ्गा-
 खर्वसेतुः” नामकं ग्रन्थं प्रक्रीतवान् ।
 अस्य द्विचिपचितमवयसि सङ्घर्षमन्त्री भौपदी
 बहुपुत्रपौत्रादिकं संरक्ष्य परलोकं गता । अस्य
 ही पुत्री तिस्रः कन्याश्चाभवन् । पुत्रयोश्चनक्षाम-
 सार्वभौम एव अष्टः प्रतिभाशाशी बहुशास्त्र-

पारदर्शी च। जगन्नाथोऽयमन्निमावस्थायां दृढ-
प्रमौल्लादिसुखमवलोच्य अतिदुर्लभमेतादृशं
संसारसुखमनुभूय प्रकनरपतेः १७२६ वत्सरे
(१२१४वर्षाब्दे) आश्विनशुक्लपक्षीयहृतीयायां
गङ्गातीरे प्राबान् तत्याज। ऋतुः प्राक्काल-
पर्यन्तमेवास्त्रियशैथिल्यं न जातम्। गङ्गा-
तीरं गतेन सुन्दरुषासुना ऋतुप्राक्कावे जतः
श्लोको यथा,—
“केचिद् ब्रह्म निराकारं नराकारश्च केचन।
वयस्य दीर्घयोगेन नीराकारमुपासते ॥” इति ॥
जगन्नुः, पुं, (जगता विन्ध्यजीवजातेन नम्यते
इति। जगत् + नम् + बाहुलकात् ङुः। यद्वा,
ङु + क्तिप् षुभो। ङु नैवर्णं स्तुतिरित्यर्थः जगति
विन्ध्यसंसारे ङुः स्तुतिर्यस्य। सर्वजीवस्तुतत्वा-
देवास्तथात्मन्।) अग्निः। जन्तुः। इति विन्ध्यः
शब्दरत्नावली च ॥ जगन्पुरि पाठः ॥
जगरः, पुं, (जागति संग्रामेनेनेति। जाय +
अप्। षुभोदरादित्वात् साधुः।) कवचः। इति
हेमचन्द्रः। ३। ४३० ॥
जगलः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा गलतीति।
गल चरथे + यङ्लुगन्तात् अच्। संज्ञापथक-
त्वात् “दीर्घोऽकितः” ७। ४। ८३। इति न दीर्घः।
यद्वा, जन् + ङः। जः जातः सन् गलति निर्गच्छ-
तीति। गल + अच्।) सुराकल्कम्। मेया
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः। मेदकः २। इत्य-
मरः। २। १०। ४२ ॥ (यथा, श्राद्धधरे मध्य-
खण्डे दशमेऽध्याये।
“तदधो जगलो ज्यो मेदको जगलाहनः ॥”)
मदनदृष्टः पितृमद्यम्। (तद्गुणा यथा,—
“भूलप्रवाहिकाटोपकपवाताश्रवां हितः।
जगलो ग्राहिरुच्योष्णः शोषणो सुक्तपाचनः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“ग्राह्युष्णो जगलः पक्ता रूचस्तृकफशोषकृत्।
द्वयः प्रवाहिकाटोपदुर्गामानिलशोषकृत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
धूर्त्तं चि। इति मेदिनी। ले, ६१ ॥ कवचः।
रत्नयोरेष्यात्। गोमये, स्त्री। इति रत्नमाजा ॥
(यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“गोमयं जगलं गोविट् गोहृत् तच्च गोश्लतु ॥”)
जग्धं, चि, (अद्यते स इति। अद् भक्षणे + क्तः।
“अदो जग्धिर्लपति किति” २। ४। ३६।
इति जग्धादेशः। इकार उच्चारणार्थः।)
सुक्तम्। इत्यमरः। ३। २। १११ ॥
“जग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तु जग्धम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिर्विज्ञेऽतीसाराधिकारे ॥
जग्धिः, स्त्री, (अद् भक्षणे + क्तन्। “अदो जग्धि-
र्लपति किति” २। ४। ३६। इति जग्धा-
देशः।) सहभोजनम्। इत्यमरः। २। ६। ५५ ॥
भक्ष्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ।
३। ११५।
“अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं सुङ्क्तेऽविचक्षयः।
ख सुज्ञानो न जानाति अदत्तैर्नग्निमात्स्यः ॥”)

जग्धिः, पुं, (गच्छति इतस्ततो वातीति। गम +
“आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च।” ३। २।
१७१। इत्यस्य “भाषायां घञ्ङगमिजनि-
नमिभ्यः” इति वार्तिकोक्त्या किङ्कितश्च।)
वायुः। इति केचित् ॥
जघनं, स्त्री, (हन्यते इति। हन् + “हन्तेः शरीरा-
वयवे हे च।” उर्वा। ५। ३२। इति अच्
ङित्वात्। “अभ्यासाच्च” ७। ३। ५५। इति
कुलम्।) स्त्रीकथाः पुरोभागः। (यथा,
माघे। ५। २६।
“नाभिर्द्वेः परिग्रहीतरयाद्यि यच्च
स्त्रीयां दृष्ट्वाघनसेतुनिवारितानि ॥”)
कटिः। इति मेदिनी। ने, ६७ ॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। ६। ८१।
“भगवान् द्विगुणं चक्रे जघनं विस्मिता तदा।
श्रीर्षेः सन्धतां तत्र जघने परमाहुते ॥”)
जघनकूपकौ, पुं, (जघनकूपे इव कायतः इति।
के + कः।) कुङ्कुम्भौ। इति हलायुधः ॥
दिवचनान्तोऽयं शब्दः ॥
जघनेफला, स्त्री, (जघने इव मध्यभागे फलमस्याः।)
काकोडुम्बिका। इत्यमरः। २। ४। ६१ ॥
जघन्यः, चि, (कुटिलं हन्यते निन्द्यते इति। हन
+ यङन्तात् अचो यत्। अनित्यमागमशास्त्र-
मिति शुगतोऽनुनासिकान्तस्येति न शुक्। यद्वा,
जघनमिव। “शाखादिभ्यो यत्” ५। ३।
१०३। इति यत्।) चरमः। (यथा, वैद्यकचक्र-
पाणिर्विज्ञेऽतीसाराधिकारे।
“उत्तमस्य फलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमे।
जघनस्य फलार्हेन क्षेहकाण्यौषधेषु च ॥”)
गर्हितः। (यथा, महाभारते। ३। ३५। १३।
“तत्र दूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ॥” * ॥
जघने कटिदेशे भवम्। दिगादित्वात् यत्।)
मेहने, स्त्री। इति मेदिनी। ये, ८३ ॥ पुं, मूद्रः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (हीनजातिमात्रम्। यथा,
मनौ। ८। ३६६।
“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥”
“हीनजातिवत्तुल्यजातीयां कन्यामिच्छन्ती-
मनिच्छन्ती वा गच्छन् जात्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदन-
मारणात्मकं वधमर्हति ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ पृष्ठभागः। यथा, रामा-
यणे। २। १०४। २६।
“ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः।
जनेन धर्मेऽतमेन धर्मेवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदायजम् ॥”
“जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्”
इति तट्टीकायां रामानुजः ॥ * ॥ राजानुचर-
विशेषः। यथा, दृष्टसुसंहितायाम्। ६६। ३१,
३३—३४।
“पश्चापरे वामनको जघन्यः
कुञ्जोपरौ मञ्जुकोऽय वामी।

पूर्वोक्तभूपाङ्गचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञाः इत्यत्र लक्षणेऽन्तान् ॥
“माजस्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डितुल्याभववः सुगन्धिः।
शुक्रैश्च सारः पितृभ्यः कविश्च
रूचश्चैवः सुलकाराङ्गुलीकः।
क्रूरो घनी सुलमतिः प्रतीत-
स्त्वान्श्चैवः स्यात् परिहावशीलः।
उरोऽङ्गुलिस्तैश्च विभक्तिपाश-
परन्ध्याङ्गश्च जघन्यनामा ॥”)
जघन्यजः, पुं स्त्री, (जघन्ये चरमे जायते इ
जन् + “सप्तम्यां जने ङः” ३। २। ६
इति ङः।) मूद्रः। कनिष्ठे, चि ॥ इति मेदि
ने, ३२ ॥ (यथा, महाभारते। १। ६५। १।
“एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विद्युवचते।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः।
जग्धिः, पुं, (हन्यते इति। हन् + “आह
हनेति” ३। २। १७१। इति किन् ङित्वात्
हननयोस्याङ्गम्। इति संक्षिप्तसारः। (व
ऋग्वेदे। ६। ६१। २०।
“जग्धिर्मन्त्रमभिचर्यं सखिर्वाजं दिवे दिवे।
जग्धिः, चि, (हन्यते इति। हन वधे + “कृष्ण
उर्वा। १। २३। चकारात् हन्तेरपि कृष्ण
हन्ता। हननकर्ता। इत्युच्चारिकोषः।
जङ्गमः, चि, (पुनः पुनर्गच्छतीति। गम् + य
अच्।) अस्यावरः। गतिशक्तिविशेषः।
पर्यायः। चरिष्णुः २ चरः ३ चसः ४ रश्
चराचरः ६। इत्यमरः। ३। १। ७४। (य
रघो। २। ४४।
“मान्यः स मे स्यावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ॥”
“ओषधयस्तावद्द्विविधाः स्यावरा जङ्गमाश्च
“जङ्गमाश्चपि चतुर्विधा जरायुषाकण्डं
जोङ्गिणाः। तत्र पशु-मनुष्य-यासादयो च
युजाः। खग-सर्प-सरीसृप-प्रभृतयोऽङ्गुष
हमिकोटिपिपीलिकाप्रभृतयः खेदजाः।
गोपमङ्ककभृतय उङ्गिणाः ॥” इति ह
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
जङ्गमकुटी, स्त्री, (जङ्गमा गतिशक्तिविशि
कुटी यद्भविव।) कृत्तम्। इति त्रिकाण्डशेष
जङ्गलं, चि, (पुनः पुनरतिशयेन वा गलतीति
गल + यङ् + अच्। षुभोदरादित्वात् साधुः
निर्वारिदेशः। इति शब्दरत्नावली। वि
स्थानम्। पिप्रिते, स्त्री। इति मेदिनी। ने, ६
जङ्गलः, पुं, (जङ्गं कुटिलगतिं अकति प्रा
तीति। अल + “कर्मण्यत्” ३। २। १३३। इत्य-
रोधविशेषः। जाङ्गल इति भाषा ॥)
पर्यायः। आलिः २ पङ्कारः ३ षुङ्
सचरः ५। इति जटाधरः ॥
जङ्गल, स्त्री, विषम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जङ्गा, स्त्री, (जङ्गन्त्ये कुटिलं गच्छतीति।
वधे गती च यङ् लुगन्तात् + “अन्वीऽपीति

जट

१.) गुल्फोर्वाण्यधोभागः । जट इति
 तत्पर्यायः । प्रस्ता २ । इत्यमरः ॥
 ३ टट्टम् ४ टट्टिका ५ । इति शब्दरत्ना-
 ली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १३३ । १६ ।
 शत्रुनिमज्जता याज्ञो जट्टायां प्रपतिव्यता ॥)
 (करिकः, पुं, (जट्टा तत्साध्यगतिरेव आकरो
 षिः जीविकानिम्बाह्वयनस्योत्थः । सोऽख-
 प्रेति जट्टाकर + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ ।
 १५ । इति ठन् ।) घावकः । तत्पर्यायः ।
 तात्त्विकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ ॥ जक-
 ङी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 जट्टा, ङी, (चायतेऽनेनेति । जे + करणे
 घृट् । जट्टं वञ्जि । ततो जट्टायाञ्जायमिति ।)
 जट्टावनाहः । तत्पर्यायः । महत्सुखम् २ ।
 तित्तिकाश्चैवः ॥
 जट्ट, जि, (प्रशस्ता वेगवतीत्यर्थः । जट्टाख्य-
 प्रेति जट्टा + “सिञ्जादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति
 ण् । जट्टावलेनेव वेगस्य जननात्तयात्वम् ।)
 प्रतिवेगवान् । तत्पर्यायः । अविजयः २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ७३ ॥ (यथा, काशीखण्डे
 जामाहासि । २६ । ६४ ।
 जाड्वीच्या जगन्माता जया जट्टाल-
 वीचिका ॥ ”)
 जट्ट । एवः । कुरङ्गः । ऋष्यः । पृषतः ।
 तडुः । शम्बरः । राजीवः । सुखी । (यथा,—
 एवहरिण्यैकुरङ्गकरालस्तमालशरभ-
 इन्द्रापृषतचारुष्करम्हगमाहकाप्रभृतयो
 जाला नृगाः कषाया मधुरालघवो वातपित्त-
 रालीक्ष्णा हृद्या वस्त्रिशीघनाश्च ॥ ” इति
 श्रुते खचस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 षां मांसगुणाः ।
 जट्टालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्तनाः ।
 त्रिषिद्धातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 जट्ट, ङी, (जट्टायाः जट्टं रोगविशेषः ।)
 जट्टवेदना । तस्यैवधं यद्,—
 हरीतकी शङ्खवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
 त्र्येण्येण्यगदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 हाशूलमरुत्तमं सप्ररात्रे तु नाशयेत् ॥ ”
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥
 युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
 ट् ।) जजति । युधि योधने । इति दुर्गादासः ॥
 र युधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 कं-सेट् ।) इ, जज्जते । युधि योधने । इति
 दुर्गादासः ।
 जकः, जि, (पुनःपुनरतिशयेन वा जपतीति ।
 प + यच् + “यजजपद्ग्या यङ् ।” ३ । २ । ६६ ।
 ति ऊकः ।) पुनःपुनर्जपकर्ता । इति तुग्ध-
 षम् ॥
 जङ्गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 कं-सेट् ।) जटति केशः परस्परं जमः
 आदिशेषः । इति दुर्गादासः ॥

जटामां

जटा, ङी, (जटति परस्परं संलया भवतीति ।
 जट् + अच् । यद्वा, चायते प्राडुर्भवतीति ।
 जन् + “जनेहन् लोपश्च ।” उर्णा । ५ । ३० ।
 इति टन् अन्त्यलोपश्च ।) प्रतिनां शिखा ।
 लम्कचः । तत्पर्यायः । शटा २ । इत्य-
 मरः ॥ जटिः ३ जटौ ४ जटः ५ जटकम् ६ जटम् ७
 कौटीरम् ८ जटकम् ९ जटम् १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११२ । २ ।
 “नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
 हिरण्यरज्जुययिताः सुदीर्घाः ॥ ”)
 मूलम् । यथा,—
 “यदि न ससुहृदन्ति यतयो हृदि कामजटा
 दुरधिगमोऽवतां हृदि गतोऽस्तुतकच्छमभिः ॥ ”
 इति श्रीभागवते श्रुतिस्तवे ८७ अध्यायः ॥
 मांसी । इति मेदिनी । टे, १५ ॥ वज्रजटा ।
 (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ७ अध्याये ।
 “काशेयकं पद्मकच मधुकं नागरं जटाम् ॥ ”)
 शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुः ।
 इति रत्नमाला ॥ (वेदपाठविशेषः । यथा,—
 “जटा माला शिखा वेखा भजो दक्षो रथो
 वचः ।
 अटौ विजयतः प्रोक्ताः क्रमपूर्वं महर्षिभिः ॥ ”)
 जटाजूटः, पुं, (जटानां जूटः सन्निहः ।) जटा-
 सन्निहः । यथा, महाभारते ॥
 “जटाजूटयन्त्रिं ऋषयति रथूणां परिहृष्टः ॥ ”
 शिवजटा च ॥
 जटाज्वालाः, पुं, (जटैव ज्वाला यस्य ।) प्रदीपः ।
 इति हारावली । २४ ॥
 जटाटङ्कः, पुं, (जटा टङ्क इवास्त्व ।) शिवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जटाटीरः, पुं, (जटामटतीति । अट् + वाहु
 लकादीरन् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जटाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । जटाया
 धरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
 “अनेनैव विषयाज्ञो मन्विद्विो जटाधरः ॥ ”)
 बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्याय-
 नानाथकोशाख्याभिधानतन्कारणम् ॥ (स्कन्द-
 स्याशुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
 ४५ । ५६ ।
 “परिश्रुतः क्रोकनदः लक्ष्मकेशो जटाधरः ॥ ”
 देशविशेषः । स तु दक्षिणार्धप्रदेशः । यथा,
 बृहत्संहितायाम् । १४ । १३ ।
 “अथ दक्षिणेन ।” इत्युक्ता,—
 “क्रौञ्चद्वीपजटाधरकावेर्यो रिव्यन्तकश्च ॥ ”
 इत्युक्तवान् ॥
 जटाधारिणि, जि । यथा, रामायणे । १२ । ६१५ ।
 “जटाधरी तौ इमधोरवाससौ
 महाबली कुञ्जरयूथपोपमौ ॥ ”)
 जटामांसी, ङी, (जटां जटाकृतिं मन्वति इति ।
 मन + “मनेर्दीर्घश्च ।” उर्णा । ३ । ६४ । इति सो
 दीर्घश्च ।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

जटालः

जलदम् २ वङ्गिनी २ पेची ४ मांसी ५ लक्षजटा ६
 जटौ ७ किरातिनी ८ जटिका ९ लोमशा
 १० तपस्विनी ११ । इति रत्नमाला ॥ भृत्-
 जटा १२ । इति भावप्रकाशः ॥ पेची १३
 ऋषादि १४ पिशिता १५ पिशी १६ पिशनी
 १७ जटा १८ शिंखा १९ मांसी २० जटाला
 २१ जलदा २२ मेची २३ तामसी २४ चक्र-
 वर्तिनी २५ माता २६ अन्तजटा २७ जननी
 २८ जटावती २९ जगन्माता ३० जटामांसी
 ३१ मिंसी ३२ मिषिः ३३ मिषी ३४ मिषिका
 ३५ मिषिः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
 गुणाः । सुरभिलम् । कषायलम् । कटुलम् ।
 शीतलम् । कषभतदाहृषितनाशिलम् । कान्ति-
 मोदकारिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिक्तलम् ।
 मेधालम् । बलप्रदलम् । खादुलम् । त्रिदोष-
 वीसर्पैकृष्टनाशिलम् । इति भावप्रकाशः ॥ अनु-
 सेपनेन च्चरुच्यतानाशिलम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 जटायुः, पुं, (जटां याति प्राप्नोतीति । या + ऋग-
 यादित्वात् कुः । वान्मपञ्चो जटं वं हतमायुर्यस्य ।)
 खनामखातपञ्चो । स तु अदस्यपुत्रः सन्वातेर-
 नुचः दशरथराजसखः सीताहरणसमये राव-
 खिन हतः । इति रामायणम् ॥ (यथा, च
 महाभारते । ३ । २७८ । १-७ ।
 “सखा दशरथस्यासीत् जटायुरवबालजः ।
 यशराजो महावीरः सन्वातिर्यस्य लोदरः ॥
 स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां कुषाम् ।
 सक्नोधोऽभ्यद्रवत् पञ्चो रावणं राक्षसम्बरम् ॥
 अथैनमन्नवीदुग्धो सुखं सुखस्य मैथिलीम् ।
 भ्रियमायं मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ॥
 नहि मे मोक्षसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधुम् ।
 उल्लेवं राक्षसेनं तं चकृतं नखरैर्भृशम् ॥ ”
 “स वध्यमानो दुग्धेण रामप्रियचित्तैविषया ।
 खड्गमाहाय चिच्छेद सुखौ तस्य पतत्रिणः ॥
 निहत्य यशराजं स भिन्नाश्रितखरोपमम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गुण राक्षसः ॥ ”)
 गुग्गुलु । इति मेदिनी । ये, ८४ ॥
 “गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भीलूखलकं जीवे महिषाचः पलङ्कयः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “जटायुः कालनिर्घासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥ ”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वान्मोऽप्ययम् । इति हिन्दूपकोषः ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । ६६ । ७० ।
 “अदस्यस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबली ।
 सन्वातिं जनयामास वीर्यवन्तं जटायुवम् ॥ ”)
 जटालः, पुं, (जटास्थस्येति । जटा + “सिञ्जादि-
 भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति ङच् ।) कर्षूरः ।
 वटः । सुष्ककः । गुग्गुलुः । इति राज-
 निर्घण्टः । जटायुक्ते, जि । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे । १०० । २२ ।
 “वीरिणः शिखिनचान्ये जटाजीर्णशिरोवहाः ॥ ”)

जटाला, स्त्री, (जटास्यस्या इति । जटा + "विधा-
दिभ्यश्च । ५ । २ । ६७ । इति जच् । ततो
उजादित्वात् टाप् ।) जटामांसी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या जटामांसीशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

जटावती, स्त्री, (जटा विद्यतेऽस्याः । जटा + मतुप् ।
मस्य वः स्त्रियां ङीप् च ।) जटामांसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

जटावल्ली, स्त्री, (जटेव वल्ली ।) वज्रजटा । गन्ध-
मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जटिः, स्त्री, (जटति परस्परं संजया भवतीति ।
जट + "सर्वधातुभ्य इत् ।" उर्वा । ४ । ११७ ।
इति इत् ।) जटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

जटा । समूहः । इत्युच्चारिकोषः ॥

जटिलः, पुं, (जटा अस्थस्येति । जटा + "लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः श्रुणेलचः ।" ५ । २ । १०० ।
इति इजच् ।) सिंहः । इति शब्दचक्रिका ॥
(ब्रह्मचारी । यथा, मनुः । १ । १५१ ।
" अटिलश्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ॥"
"जटिलो ब्रह्मचारी ।" इति तट्टीकायां कुल्लक-
भट्टः ॥) जटायुक्ते, चि । इति मेदिनी । से, ६२ ॥
(यथा, कुमारः । ५ । ३० ।
" विवेकं कश्चिज्जटिलस्तपोवर्णं
शरीरवद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥")

जटिला, स्त्री, (जटिल + अजादित्वात् टाप् ।)
जटामांसी । इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥
("जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पिप्पली । इति मेदिनी ॥ वचा । उच्चटा । इति
रत्नमाला । हसनकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
राधिकाश्वश्रुः । यथा, गौरगणोद्देशे ।
"जटिला राधिकाश्वश्रुः कार्यतोऽविशदेव तम् ॥"
(ऋषिपत्नीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १६७ । १४ ।
"अयते हि पुराणोऽपि जटिला नाम गौतमी ।
ऋषीन्ध्यासितवती सप्त धर्मभृताम्बरा ॥")

जटो, स्त्री, (जटि + "हृदिकारादिति ।" ४ । १ । ४५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वा ङीष् ।) पर्कटीवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जटामांसी । इति
रत्नमाला ॥

जटो [न], पुं, (जटा अस्थस्येति । जटा + इनिः ।)
ब्रह्मवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा, —
"ऋषी जटो पर्करी च पर्कटी च स्त्रियामपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४५ । ५८ ।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च श्रितकेशो जटो हरिः ॥"
जटाविशिष्टे, चि । (यथा, महाभारते । ७ । ५० । ४३
"तमो हरो जटो श्याणुनिशाचरपतिः शिवः ॥")

जटुलः, पुं, (जटति देहे संहतो भवतीति । जट
संहती + बाहुलकादुलच् ।) जतुकम् । जडज
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कालकः २ पिप्लुः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

जटरं, चि, (जटति एकत्रीभवतीति । जट +
बाहुलकादरः ङान्तादेशश्च । यद्वा, जनयते
इति । जन + "जनेररुच च ।" उर्वा । ५ । ३८ ।
इति अरः ङान्तादेशः ।) बडम् । कठिनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शान्ति-
श्रुतके । ४ । १३ ।
"इदानीमस्माकं जटरकमठपृष्ठकठिना
मनोवृत्तिकतु किं यस्वनिविसुखेव च प्रयसि ॥")

जटरः, पुं स्त्री, (जायते गर्भो मलं वा अस्मिन्निति ।
जन + "जनेररुच च ।" उर्वा । ५ । ३८ । इति
अरः ङान्तादेशः ।) उदरम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, हितोपदेशे । २ । ४४ ।
" पृष्ठतः सेवयेदकं जटरेण हुताशनम् ।
स्वामिनं सर्वभावेन परलोकममायया ॥"
देशविशेषे, पुं । स तु कूर्मविभागे आग्नेयां दिशि
वर्षते । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । ८ ।
"आग्नेयां दिशि कौशलकलिङ्गवङ्गो
पवङ्गजटराङ्गाः ॥"
तथाच महाभारते । ६ । ६ । ४२ ।
"अत ऊर्ध्वं जनपदान् निबोध गदतो मम ।"
इत्युपक्रम्य, —
" जटराः कुजुराश्चैव सदृशाणां च भारत ! ॥"
इत्युक्तवान् ॥
पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । १६ । २७ ।
"जटरदेवकटौ मेरुं पूर्व्याशादशयोजनसहस-
सुदगायतौ द्विसहस्रपयुतुङ्गौ भवतः ॥"
उदररोगविशेषः ।
"राजो जन्म बलीनाशो जटरे जटरेषु तु ।"
इति निदानस्थाने द्वादशोऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।
एतत्सम्प्रतिर्था, सुश्रुते निदानस्थाने
७ अध्याये ।
"कोलादुपखण्डवदन्नसारी
निःस्वह दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ।
त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ता-
द्विबर्हमानो जटरं करोति ॥")

जटरकुत्, पुं, (शुदतीति । शुद् + क्तिप् । ततः
यङीत्तत्पुवचः । एतत्सेवनेनोदरभङ्गादेवाख्य
तथात्वम् ।) आरग्वधवृक्षः । इति शब्द-
चक्रिका ॥

जटरामयः, पुं, (जटरस्य आमयो रोगः ।)
जलोदररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अतीसाररोगश्च । तस्य चिकित्सा यथा, —
"कपित्थमध्वं लीला तु सथोषचौप्रशर्करम् ।
कटुफलं मधुयुक्तं वा सुश्रुते जटरामयात् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने द्वादशोऽध्याये ॥)

जडं, स्त्री, (जलति लोकान् जीवयतीति । जल +
अच् । जलयोरैक्यात् लस्य ङत्वम् ।) जलम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुक्कटः ॥ (जलति घनो-
भवतीति ।) बीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अघेतनपदार्थानां स्वरूपम् । यदुक्तं पञ्च-
दश्याम् । ६ । १२७ ।
"अपिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ॥")

जडः, चि, (जलति उडिप्रक्षिप्तात्प्रादात्
जल आत्प्रादेने + अच् ।) विभ्य
(शीतलः । यथा, रघौ । ३ । ६८ ।
"परान्ध्रान् हर्षजङ्घेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुजिप्रव्रजाङ्घितम् ॥"
"हर्षजङ्घेन हर्षप्रशिरेण ॥" इति तदुं
मङ्गिनाथः ॥) ऋकः । (यथा, मनौ । २ । १ ।
"नापृष्टः कस्यचिद्द्वयात् न चान्वायेन पु
जागन्नपि हि मेधावी जडवज्जोक आचरे
वधिरः । यथा, तत्रैव । ६ । २०१ ।
"उक्तजडवज्जोक ये च केचिन्निरिन्नि
तथा तत्रैव । ८ । ३६४ ।
"अन्वो जडः पीठसर्पो सप्तला खधिरश्च
"अन्वो वधिरः पङ्कः सम्पूर्णसप्ततिवर्षः ।
तट्टीकायां कुल्लकभट्टः ॥) अग्रजः ।
मेदिनी । से, १४ ॥ (यथा, विक्रमोक्तं
१ अङ्के ।
"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चक्रो नु
कानि
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मावो नु पुत्र
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्याहतकौत
निर्मातुं प्रभवेन्नोदरमिदं रूपं पुराणो
सुनि
निष्यन्दः । यथा, रघौ । २ । ४२ ।
"जङ्गीकृतस्त्राग्भकवीचनेन
वचं सुसुप्तमिव वक्षपायिः ॥"
मोहितः । यथा, तत्रैव । ८ । ७५ । [अम
अथ तं स्वनाय दौक्षितः प्रणिधानाद्
अभिषङ्गजडं विजग्निवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥")

जडक्रियः, चि, (जडस्य मोहितस्यैव क्रिया
यस्य ।) दीर्घसूत्री ॥ चिरक्रियः । इति
युधः ॥

जडता, स्त्री, (जडस्य भावः । जड + भावे
आच् ।) तत्पर्यायः । स्तेमित्यमर शीतल
अपाटवम् ४ । इति राजनिर्घण्टः (रघुः । ६ । ४६ ।
"अनयदासनरञ्जुपरिग्रहे
भुजलतां जडतामवलाजनः ॥"
इयं हि खेभिचारिभावविशेषः । अस्या
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४४ ।
"अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादित्थानिहर्षवर्णं
अनिमिषनयननिरीक्षयत्तूटीम्भावादयत्ता
विरहदुःखेन जीवनमाश्रयितः । इति
मङ्गरी ॥
जडा, स्त्री, (जडयति तत्करोतीति चि
अच् ततटाप् ।) शूकश्रीम्बी । इव
भूष्णामलकी । इति रत्नमाला ॥
जडिमा, [न] पुं, (जडस्य भावः । "वर्षेण
अङ्ग च ।" ५ । १ । १२३ । इति इति
जडता । तस्य अर्थः यथा, —
"इदानीमपदिज्ञानं यच्च प्रवेक्ष्यतारम् ॥"

अतुल

शून्यवशाभायो जडिमा वीरभिधीयते ॥
 इतुलजनीलमन्त्रिः ॥
 अ, पुं, (अतुलः एषोदरादिवात् टस्य डत्वम् ।)
 इत्यतिलकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ज्ञी, (जायते इत्यादिभ्य इति । जन + "प्रलि-
 ण्टिप्रमिनिजनामिति ।" उर्णा १ । १६ ।
 ति उः तोऽनादेशश्च ।) इत्यनिर्यासविशेषः ।
 तै इति ला इति च भाषा ॥ तत्पठ्यायः ।
 ला २ लाचा ३ यावः ४ अलक्तः ५ दुमा-
 ल्यः ६ इत्यमरः । ६।२।१२५ ॥ रचा ७ । इति
 भवः ॥ कौटजा = क्रिमिजा ६ अतुका १०
 लुका ११ गवायिका १२ । इति रत्नमाला ॥
 तुकम् १३ यावकः १४ अलक्तकः १५ रक्तः १६ ।
 ति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्क्या १७ जमिः १८
 रवर्णिनी १९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा
 भारते । १ । १४७ । १३ ।
 जिनू सोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुषिमिश्रितम् ॥")
 कं, ज्ञी, (अतु इव जायतीति । के + कः ।)
 इहू । (अतु इव । स्वार्थे कन् ।) लाचा ।
 इति मेदिनी । के, ६१ ॥
 का, स्त्री, (अतु इव आलम्बा कायतीति ।
 के + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" इ । २ । ३ । इति
 ङी ।) जननीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां
 रतः ॥ चर्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंघेऽपसाराधिकारे ।
 अतुकाश्रुता तद्दृग्ध्वैवा वस्तुरोमभिः ।
 अपसारहरो लेपो नृत्रसिद्धार्थशिशुभिः ॥")
 पंटी । इति भावप्रकाशः ॥ लताविशेषः । सा
 [मालवे प्रसिद्धा । तस्याः पर्थायाः । अतु-
 तारी २ जननी ३ चक्रवर्तिनी ४ तिथ्यकफला ५
 नशाया ६ बहुपुत्री ७ सुपुत्रिका ८ राज-
 चा ९ जनेष्टा १० कपिकच्छुफलोपमा ११
 ज्ञनी १२ स्रग्ध्रवल्ली १३ भमरी १४ जघ-
 ल्लिका १५ विष्णुलिका १६ जघ्वावहा १७
 शिषपर्णा १८ सुवर्चिका १९ तरवल्ली २०
 तीर्थपर्णा २१ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् ।
 तक्तत्वम् । रक्तपित्तकफदाहलघ्वाविघनाशि-
 त्त्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राज-
 नर्घण्टः ॥ अनुकापि पाठः । निशायाजघ-
 ल्ययोरित्यत्र क्रमेण निशाया इत्यवहा च
 पाठः ॥ (लाचा । तत्पठ्याया यथा,—
 गौटजा क्रिमिजा लाचा अतुका च गवायिका ॥")
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 हारी, स्त्री, (अतु करोतीति । अतु + कृ +
 कर्मण्यच् ॥) इत्यच् ततः स्त्रियां
 णी ।) अतुकाजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गुवाद्योऽस्या अतुकाशब्दे आस्ताः ।)
 अतु, स्त्री, (अतु करोति उत्पादयतीति ।
 अ + कृप् । अतोः क्वदिति वा ।) जननीनाम-
 गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ३ । १५३ ॥
 अस्याः पर्थाया यथा,—
 पंटी रत्नना जघ्वा अतुका जननी जननी ।

५०५

जनः

अतुलव्यापिसंस्पर्शा अतुलचक्रवर्तिनी ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अतुलव्या, स्त्री, (अतु इव जघ्वा ।) पंटी ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 अतुनी, स्त्री, (अतु इव नयति जलाकारेण प्राप-
 यति संश्लिष्टद्रव्यमिति । नी + कृप् । अस्याः
 संज्ञेयात् द्रव्यस्य अतुवद्रूपत्वात्तथात्वम् ।) चर्म-
 चटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अतुपुत्रकः, पुं, (अतुनिर्मितः पुत्र इव । इत्यर्थे
 कन् ।) पाशकगुटिका । नयः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अतुमन्त्रिः, पुं, सुद्रोगविशेषः । (अतुल इति
 भाषा ।) तस्य निदानं यथा,—
 "समस्तसममरणं मन्त्रं कपयत्तजम् ।
 सहजं लक्ष्यं चैकेषां लक्ष्यो अतुमन्त्रिश्च सः ॥"
 इति माधवकरः ॥
 तच्चिकित्सा यथा—
 "चर्मकीलं अतुमन्त्रं मशकान् तिलकालकान् ।
 उत्तुल्य श्लेष्म दहेत् चारामिथ्यामशेषतः ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 अतुरसः, पुं, (अतुनी रसः ।) अलक्तकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्थानक्तकशब्दे
 श्रातया ॥)
 अतूका, स्त्री, (अतुका निपातनात् दीर्घः ।)
 जननीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ३ । १५३ ॥
 चर्मचटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 अतु, स्त्री, (जायते बाहुरस्मात् । अन् + "अच्-
 द्यञ्च ।" उर्णा ४ । १०२ । इति रत्नकारस्य
 तकारश्च ।) स्तम्भसन्धिः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 पाखुरा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १७ । २२ ।
 "तैः स विद्धी महाबाहुः पत्न्यः समरे स्थितः ।
 अतुदंष्ट्रे भ्रष्टं वीरो अवासीदत्रथे तदा ॥")
 अतुकं, स्त्री, (अतु इव । स्वार्थे कन् ।) अतु ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अतुल्यकं, स्त्री, (अतुल्यमशक्तम् ।) शिजाअतु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जन, ई म य ड जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-अकं-सेट् ।) ई, जातः । म,
 जनयति । य ड, जायते जन्यते । जनिर्जनम् ।
 प्रादुर्भावे इति प्राञ्चः । प्रादुर्भावः स्मृतीभावः ।
 प्राकाशे प्रादुराविः स्यादित्यमरः । बीजा-
 द्दुरो जायते पञ्चकाशादिभेदेन प्रकाशते
 इत्यर्थः । प्रादुर्भावोऽवसुतुपत्तिरिति केचित् ।
 घटो जायते । इति दुर्गादायः ॥
 जन, म लि र जनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्वां-परं-अकं-सेट् ।) म, जनयति । लि, जनन्ति ।
 रवेदिकः । इति दुर्गादायः ॥
 जनः, पुं, (जायते इति । जन + अच् ।) लोकः ।
 (यथा, महाभारते । १ । १४६ । ६ ।
 "अथ प्रवर्तते तुसुषे निशि सुषे जने तथा ।
 तदुपादीपयत् भीमः श्रेते यत्र पुरोचनः ॥")

जनका

महर्षीकाङ्क्षुलोकः । पामरः । इति मेदिनी ।
 ने, इ ॥ (अतुरविशेषः । जनाहेन इति शब्द-
 दर्शनात् ॥)
 जनकः, पुं, (जनयतीति । जन + कृप् + क्तुल् ।)
 पिता । राजभेदः । स तु मिथिलाधिपतिः ।
 इति मेदिनी । के, ६० ॥ इत्याङ्कुराजपुत्रो
 निमिर्विश्लं लक्षा यत्तं जतवान् वशिष्ठस्तद-
 यज्ञस्थानमागत्य राजानं आह्वयामास राजा
 तदा निमित्त आसीत् । सुनिस्तु क्रोधात् तं
 विदेहो भव इत्युक्त्वा तमभिप्राशय । ततः,—
 "इहा विदेहं राजानन्वधयः सर्वं एव ते ।
 तच्च ते याजयामासुयां वहीर्षा मनीषियः ॥
 नरेन्द्रस्यापि तं देहमरुत्तुविपुङ्गवाः ।
 वक्ष्येमात्येषु गन्धेषु पञ्चमानं सुहृदुमुहुः ॥
 ऋषयोऽपि महात्मानो निमिदेहं ममन्त्रिरे ।
 अरथिनस्य देहानु मन्थानश्चापि चक्रिरे ॥
 मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रधेतोर्निभेस्तदा ।
 अरथो मध्यमानायां प्रादुर्भूतो यतश्च सः ॥
 अतो मिथिरिति ख्यातो जनान्जनकोऽभवत् ।
 विदेहश्चाभवद्यज्ञान्महात्मा स महातपाः ॥
 तस्माद्विदेहाः प्रोच्यन्ते सर्वे तद्गुणानुभवाः ।
 एवं विदेहराजस्तु पूर्वको जनकोऽभवत् ॥
 मिथिर्नाम महावीर्यो येन सा मिथिलाभवत् ॥"
 इति रामायणम् ॥
 (ऋषिविशेषः । स तु वैद्यसम्बद्धभङ्गनयनस्य
 प्रथिता । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १६ । १६ ।
 "चकार जनको योगी वैद्यसम्बद्धभङ्गनम् ॥"
 शम्भुराजस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 १६१ । ४४ ।
 "श्रुत्वा तु शम्भुराज्ञानं सुतास्ते शम्भुरस्य च ।
 सन्नहा निर्ययुर्हृष्टाः प्रत्युपवधकाण्वया ॥"
 इत्युपक्रम्याच्च ।
 "सिनस्त्वोऽतिसेनश्च सेनको जनकस्ततः ॥")
 उत्पादके, जि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । १६ । २७ ।
 "जनकः सर्वरोगानां दुर्भारो दाहयो ऋषः ॥")
 जनकतनया, स्त्री, (जनकस्य विदेहपतिस्तनया ।)
 सीता । इति रामायणम् ॥ (यथा, भैषज्ये १२ ।
 "यत्तच्च जे जनकतनयास्नानपुरयोदकेषु
 क्षिब्धच्छायानवसु वसतिं रामगिर्याभयेषु ॥")
 जनकान्दिनी, स्त्री, (जनकस्य नन्दिनी ।) सीता ।
 इति रामायणम् ॥
 जनकसुता, स्त्री, (जनकस्य सुता ।) सीता ।
 इति रामायणम् ॥
 जनकालजा, स्त्री, (जनकस्य आत्मजा ।) सीता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाच कश्चित् ।
 "युष्मत्कृते खञ्जनगङ्गायां ।
 शिरो भदीयं यदि यातु यातु ।
 लूनानि नूनं जनकालजायै
 दशाननेनापि दशाननानि ॥")
 जनकारी, [न्], पुं, (जनान् किरति आह्ला-
 दयति खवर्षेनेति । कृ आह्लादने + कृिणिः ।)
 अलक्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जननी

जनङ्गमः, पुं, (जनभ्यो गच्छतीति । “गमञ्च ।” ३ । २ । ४३ । खच् सुमागमञ्च ।) चाङ्कालः । इत्यमरः । २।२०।१६ ॥ (यथा, माघे १।५।३५ ।

“अवधीष्णनङ्गम इवैव यदि हतव्यो ह्यं ननु ।

स्वर्गमशुचिवपुरहति न प्रतिमागनाम् नितरां वृषोचिताम् ॥”)

जनता, स्त्री, (जनानां सम्बन्धः । जन + “ग्राम-जनवन्धुभ्यस्तल् ॥” ४ । २ । ४३ । इति तल् ।)

जनसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ८२ ।

“तावुभावपि परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्ष्ण्यौ शशिविवाकराविव ॥” ॥

जनस्य भावः ।) जनत्वञ्च ॥

जननं, स्त्री, (जन्यतेऽस्मिन्निति । जन + अधिकरणे ल्युट् ।) वंशः । (जन + भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारतेऽर्जुन-संवादे । ३ । ५० ।

“जननमरणभीतिभंशि सचित्तस्वरूपं सकलसुवनवीजं ब्रह्मचैतन्यमीडे ॥”

उत्पत्तिः । यथा, कुमारे । १ । ४२ ।

“अन्योन्यप्रोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”

पुं, जनयति उत्पादयति जीवयति । जन + णिच् + कर्त्तरि ल्युः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११४ ।

“जननी जनजन्मादिर्भौमो भीमपराक्रमः ॥”

“जन्तुं जनयन् जननः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥

जनयतीति । जनि + ल्युः । उत्पादके, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३५ ।

“एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननी भवेत् ॥”)

जननिः, स्त्री, (जनयति प्रायसुखमिति । जन + णिच् + बाहुलकात् अनिः ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जननी, स्त्री, (जनयतीति । जनि + बाहुलकादनिः ।) कृदिकारादिति वा डीष् । यद्वा, क्तव्यल्युटो बहुलमिति ल्युट् टित्वात् डीष् ।) माता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३६ ।

“निरतिशयं गरिमायं

तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।

यत् कमपि वदति गर्भं

महतामपि यो गुरुर्भवति ॥”)

दद्या । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ जनीनामगन्धद्रव्यम् । (पंथाया यथा,—

“पर्यट्टै रञ्जना कृष्णा जतुका जननी जनी ।

जतुकृष्णाभिसंस्पर्शां जतुकृष्णवर्तिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

चर्मचटो । इति शब्दरत्नावली ॥ युथिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ कटुका । मञ्जिष्ठा । अलक्तकः । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

जनमे

जनपदः, पुं, (जनस्य लोकस्य पदं आश्रयस्थानं यत्र । जनः पदं वस्तु यस्येति वा ।) देशः । (यथा, चाणक्यशतके । ३१ ।

“अजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं तजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं तजेत् ॥”

जनपदनामानि महाभारते भीष्मपर्वणि ६ अध्याये कथितानि अतस्तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)

जनः । इति मेदिनी । दे, ४८ ॥

जनप्रवादः, पुं, (जनैश्च लोकैश्च प्रवादोऽपवादः ।)

लोकप्रवादः । तत्पर्यायः । कौलीनम् २

विगानम् ३ वचनीयता ४ । इति चैमचन्द्रः ।

। २।१८४ ॥ (यथा, महाभारते । २।७२।१६ ।

“जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्निप नराधिपः । द्विया च धर्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात्

पुनः ॥”)

जनप्रियः, पुं, (जनानां प्रियः ।) धान्यकम् ।

शोभाञ्जनदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लोकप्रिये, त्रि ॥)

जनमेजयः, पुं, (जनान् प्रभुजनान् एजयति प्रतापैः कम्पयतीति । एजृङ् कम्पने + णिच् + “एजेः खश् ॥” ३।२।२८ इति खश् ततो सुमागमः ।)

परीक्षितराजपुत्रः । तत्पर्यायः । राजर्षिः २ पारीक्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ६ ।

“पौरजानपदा लोकाश्चक्रुस्तं वृपतिं शिशुम् । जनमेजयनामानं राजलक्ष्मणसंयुतम् ॥”

जन्मेजय इति पाठोऽपि कश्चित् दृश्यते । तन्नि-रुक्तिस्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अयं हि चतुरशीतिवर्षाणि राज्यं कृतवान् । तत्र अश्वमेधादिकं बहुयज्ञं कृत्वा पित्रवधामर्षात् सर्पसत्रं चकार । अज्ञेवासौ जरत्कारपुत्रेण आस्तीकेन प्रार्थितः सर्पसत्रात् विरराम तत्क्षिप्तप्रश्नमनार्थं भारतादिकं श्रुतवान् । इत्तान्तस्त्वैवः क्रमशः प्रदर्शयते । यथा, राजावस्थां १ परिच्छेदे ।

“पारीक्षितस्तदा राजा नीतिमान्नीतिभीतितः । पृथिवीं पालयामास निवसन् गजसाहये । कृत्वा पित्रवधामर्षो सर्पेष्टिं सुनिभिः समम् । नाशयामास सर्पाणां कुलानि कुलनायकः ॥ हयमेघस्ततश्चक्रे सम्भारैर्बहुविस्तारैः । ब्रह्महत्याभवनत्रयं यगेऽकालकृते तदा ॥ तत् पापमभवत् तस्य दारुणं पृथिवीपतेः । वैशम्पायनतो वेदव्यासशिष्यात्तपोनिधेः । श्रुत्वा भारतमाख्यानं तत्पापात् सुक्तिमाप सः । चतुरशीतिवर्षाणि कृत्वा राज्यं सुनिर्मलम् । श्रतानीकं सुतं राज्यं संस्थाप्यैव दिवं गतः ॥”

सोमश्रवसन्धिमसौ पौरहिताय वृत्तवान् । तत्कथा यथा, महाभारते । १।३।१—२० ।

“जनमेजयः पारिक्षितः स ह्यथाऽभिः कुर्वन्नेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भातरक्षयः सुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वगच्छत् सारमेयः । स जनमेजयस्य

भातरिभिरहितो रोक्यमाद्यो मातुः सुपागच्छत् । तं माता रोक्यमाद्यस्य रोदिति केनास्यभिहत इति । स । मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भातरि ४ स्तीति । तं माता प्रत्युवाच अतं त्वय पराङ्गं येनास्यभिहत इति । स तां पुनापराध्यामि किञ्चिन्नावेषे हवींषि व इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुनः तत् सत्रमुपागच्छद्दयत्र । स जनमेजय भातरिदीर्घं सत्रमुपास्ते । स तथा तन्नोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराधी चते हवींषि नावषेष्टि किमर्थमभिहत न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यः मभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टव्यं ममीष्यतीति । जनमेजय एवमुक्तो ह सरमया भृशं संभ्रान्तो विषस्रत्वासी तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिगपुरं प्रत्येत हितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्र यो मे पापकृतां शमयेदिति । स व ऋग्यां गतः पारीक्षितो जनमेजयः कां स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कां राधाशक्रे सुतश्रवा नाम तस्य तपस्य पुत्र आसी सोमश्रवा नाम । तस्य तं मभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरावत्रे । स नमस्कृत्य तच्छ्रवसुवाच भगवतः पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति । स ए प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय ! पुत्रोः सय्यांजातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्यगोः वीर्यसम्भूतो मच्छुक्रपातवत्पास्त्याः जातः । समर्थोऽयं भवतः सर्वान् पापशमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य सुपांशुत्रतं यदेतं कश्चिद्भ्रातृशयः कां मभियचेत् तस्मै यदादर्यं यदोत्तुल्यं नयस्तेनमिति । तेनैवमुक्तो जनमेजयः वाच भगवन्सत्रतथा भविष्यतीति ॥ ॥

अस्य सर्पसत्रविवरणकथा यथा देवीमा २ । ११ । ४६—६० ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मेजयः नेत्राभ्यामश्रुपातश्च चकारातीवदुःखितः धिक्कामस्तु सडुर्बुद्धेर्वृथामानकरस्य वै । पिता यस्य गतिं घोरां प्राप्तः पन्नगपीडि अदाहं मखमारभ्य करोम्यपचितिं पितुः हत्वा सर्पानसन्धिग्धो दीप्यमाने विभावर्त्त आहूय मन्त्रिणः सर्वान् राजा वचनमत्र कुर्वन्तु यज्ञसम्भारं यथाहं मन्त्रिणतमाः गङ्गातीरे शुभं भूमिं मापयित्वा द्विजोक्त कुर्वन्तु मच्छपं स्वस्थाः श्रतस्तमं मनोहरं वेदी यज्ञस्य कर्त्तव्या ममाद्य वधिवाः स्रुतदङ्गले विधियो वै सर्पसत्रः सुविस्तारः । तचकस्तु पशुस्तत्र हीतोत्तङ्गो महाशुभिः श्रीध्रमाहूयतां विप्राः सर्वथा वेदपारभाः मन्त्रिणस्तु तदा चक्रुर्भूपाकौर्विचक्षणाः ।

सर्वसम्भारं वेदीं यज्ञस्य विस्तृताम् ॥
 वने वर्तमाने तु सर्पाणां तच्छको गतः ।
 प्रति भयात्तोडं चाहि मामिति चाब्रवीत् ॥
 धर्मीतं सर्पाणां स्वस्थाने सन्निवेश्य च ।
 हावभयमन्वर्थं निर्भयो भव पन्नगः ॥
 मित्रशरणां ज्ञात्वा सुनिहंताभयं तथा ।
 तद्दोऽह्यदुहियः सेनं ज्ञत्वा निमन्त्रयाम् ॥
 वृत्तदा तच्छकेय यायावरकुलोद्भवः ।
 तस्तीको नाम धर्मात्मा जरतकारसुतो मुनिः ॥
 वागव सुनेर्वाणस्तुष्टाव जनमेजयम् ।
 ज्ञा तमर्षयामास दृष्ट्वा बालं सुपण्डितम् ॥”
 रत्नी, स्त्री, (जनयिष्ठ + डीप् ।) माता । इत्य-
 रः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, रघुः । १० । ७० ।
 केकेयास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
 जनयित्रीमलक्षत्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥”)
 रवः, पुं, (जनेषु लोकेषु रवः प्रवादः ।) लोक-
 वादः । यथाह लक्ष्मणसेनः ।
 “परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महतां
 तथापुत्रैर्धानां हरति महिमानं जनरवः ॥”
 लोकः, पुं, (जन एव लोकः ।) महर्षीको-
 परिसुवनम् । यथा,—
 ‘अयं स हि महर्षीकः स्वर्लोकात् परमाद्भुतः ।
 कृष्यायुधो वसन्धत्त तपसा धुतकल्मषाः ॥
 रत्नं कथां कथयतो भगवद्भययोः प्रिये ।।
 शशाङ्गेन विमानमन्वजनलोकं निनाय तान् ॥
 नवसन्धमला यत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 वनन्दनाद्या योगीन्द्राः सर्वे ते ह्यर्द्धरेतसः ॥
 ग्रन्थे तु योगिनो ये वै ह्यखवजद्वन्द्वचारिणः ।
 अर्द्धन्दविनिर्मुक्तास्ते वसन्धत्त निर्मलाः ॥
 महर्षीकः चित्तेरुद्धमेककोटिप्रमाणतः ।
 गेटिह्येतिसंख्यातो जनो भूर्लोकतो जनैः ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥
 वल्लभः, पुं (जनानां लोकानां वल्लभः प्रियः ।)
 चेतरोद्दिनष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लोक-
 प्रिये, त्रि ॥
 जनवादः, पुं, (जनेषु लोकेषु वादोऽपवादः ।) जन-
 प्रवादः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४ । १६ ।
 “भक्तपरुषेऽपि गिरिषे ऋहमयी त्वमुचितेन
 सुभगासि ।
 मोघस्त्वयि जनवादी यदीषधिप्रस्युद्धितेति ॥”)
 जनश्रुतिः, स्त्री, (जनैः श्रुतिः श्रवणम् ।) सख-
 मसखं वा लोकप्रवादः । तत्पथ्यायः । किं-
 दन्ती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ७ ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ३ । ५ ।
 “पुंसां दर्शय सुन्दरि ! सुखेऽस्मीषन्नपामपाकृत्य ।
 ज्ञायान्त इति कृदा जनश्रुतिर्मे यथो भवतु ॥”)
 जनस्थानं, स्त्री, (जनस्य स्थानं भूभागः ।) दृक्-
 कारस्थम् । इति ञटाधरः । दृक्कारण्य-
 समीपस्थानविशेषः । यथा । इन्द्राङ्कुराजपुत्रो
 दृक्कारः शुक्राचार्यकन्वामरजां बजाङ्कुराणां
 मैथुनं क्षतवान् स सुनिखन् श्रुत्वा राजानं

शशाप । यथा,—
 “सम्राज्ये राजासौ सञ्चलवलवाहनः ।
 पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥
 सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिराणि च ।
 सर्वेषां पांशुवर्षेण चयः चित्रं भविष्यति ॥
 दृक्स्थ विषयो यावत् तावत् सवनमाश्रमम् ।
 पांशुभूतमिवाकस्मात् समराणाञ्जिविष्यति ॥ •
 इत्युक्त्वा क्रोधसन्तप्तदाश्रमनिवाधिनम् ।
 जनं जनपदस्थान् स्वीयतामिच्छवोचत ॥
 समाहाङ्गससाङ्गतः स चापि ब्रह्मतेजसा ।
 तस्य दृक्स्थ विषयो विन्वाग्नेस्त्य साशुचु ॥
 तदाप्रभृति काकुत्स्थ ! दृक्कारण्यमुच्यते ।
 तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जनस्थानमुच्यते ॥”
 इति रामायणम् ॥
 (अत्र रावणस्य खरदूषणप्रभृतीनि सैन्या-
 न्यासम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ४६ ।
 “तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ।
 विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥”
 “जनस्थानं नाम दृक्कारण्ये रावणवर्जनविश-
 स्थानम् ।” इति तट्टीकार्या रामानुजः ॥)
 जना, स्त्री, (जननमिति । जन + बाहुलकात्
 अड् ।) उत्पत्तिः । इति सुगर्बोधम् ॥
 जनान्ताः, पुं, (जनस्य प्रदेशस्य अन्ताः ।) देशः ।
 इति धनञ्जयः । जेला इति पारस्यभाषा ।
 जनान्तिकम्, स्त्री, अप्रकाशः । इति त्रिकाङ्-
 शेषः ॥ (एतल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे ।
 “त्रिपताककरेणान्यानपवाय्यान्तरा कथाम् ।
 अन्योन्यामन्वयं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्ति-
 कम् ॥”
 एतल्लक्षणेऽन्तमप्रकाशकथनम् । नाटके एव
 अस्य भूरिप्रयोगो दृश्यते । जनस्य अन्तिकम् ।
 जनसमीपम् ॥)
 जनाईनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥
 तन्नाममुत्पत्तिर्यथा । “समुद्रान्तवासिनी जन-
 नाकोऽसुरान् अर्द्धितवान् जनाईनः । अर्द्धेण
 वधे अर्द्धकृच नन्दादित्वादनः । किंवा जने-
 लोकेऽर्द्धेति याच्यते पुरुषार्थान्तौ जनाईनः ।
 अर्द्धे यातनागतियाचने कर्मणि अण्ट । किंवा
 जननं जनः भावे घञ् । जनं जन्म अर्द्धयति
 न्हनि भक्तस्य सुक्तिदत्तादिति जनाईनः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्द्धति हररूपेण
 संहारकत्वादिति जनाईनः । किंवा जनयति
 उत्पादयति लोकान् ब्रह्मरूपेण दृष्टिकर्तृत्वा-
 दिति जनः जनेर्जाज्ञात् पश्चादान् । अर्द्धति
 न्हनि लोकान् हररूपेण संहारकारित्वादिति
 अर्द्धनः जनश्चासौ अर्द्धनश्चेति जनाईनः ।
 किंवा जनान् लोकान् अर्द्धति गच्छति प्राप्नोति
 रक्षार्थं पालकत्वादिति जनाईनः ॥” इत्यमर-
 टीकार्या भरतः ॥ * ॥ गयायां तस्य हस्ते
 जीवितस्य पिच्छदानविधिर्था,—
 “जनाईनो भक्तकूटे तस्य हस्ते तु पिच्छः ।
 आत्मनोऽप्ययदास्यं सर्वैर्नैव तिलैर्विना ॥

जीवता दधिवमिभं सर्वे ते विष्णुलोकगाः ।
 यस्तु पिच्छो मया दत्तस्तव हस्ते जनाईनः ॥
 यस्तुहिष्ठ त्वया देयस्तस्मिन् पिच्छो हने प्रभो ॥
 एव पिच्छो मया दत्तस्तव हस्ते जनाईनः ॥
 अन्तकाले गते ममं त्वया देयो गयाश्रिरे ।
 जनाईनः ! नमस्तुभ्यं नमस्ते पिच्छमोक्षदः ॥
 पिच्छपात्र नमस्तुभ्यं नमस्ते पिच्छरूपिणी ।
 गयायां पिच्छरूपेण स्वयमेव जनाईनः ॥
 तं दृष्ट्वा पुच्छरीकाक्षं सुच्यते च ऋणभयात् ।
 नमस्ते पुच्छरीकाक्ष ! ऋणभयविमोचन ! ॥
 लक्ष्मीकान्त ! नमस्तेऽस्तु पिच्छमोक्षप्रदो भव ।
 वामजानु च सम्पाद्य नत्वा भीमो जनाईनम् ॥
 आहं सपिच्छकं ज्ञत्वा भ्रातृभ्रैरक्षलोकभाक् ।
 पिच्छभिः सद्य धर्मात्मा जुलानाश्च श्रुतेन च ॥
 शिलायां अक्षरूपेण यत्तायत्तात्मना स्थितः ।
 लक्ष्मीशो विबुधैः साहं तस्माद्देवमयी शिला ॥”
 इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गया-
 माहात्म्ये ४ अध्यायः ॥ * ॥ शालग्रामशिला-
 विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “सशङ्खचक्राजगर्दं जनाईनमिहो नमः ।
 उपेनं गदिनं साविपद्मशङ्खं नमोऽस्तु ते ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥
 “आरोम्यं भास्वरादिच्छेदमिच्छेद्भुताद्यनात् ।
 शान्तं शङ्करादिच्छेदमुक्तिमिच्छेन्ननाईनात् ॥”
 इति कर्मलोकचक्रम् ॥
 जनाश्रयः, पुं, (जनान्नाति भययतीति । अश्र +
 ल्युः ।) ठकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जनाश्रयः, पुं, (जनानां लोकानामाश्रयः ।) मखपः ।
 इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
 जनिः, स्त्री, (जननमिति । जन + “जनिषसि-
 भ्यामिण् ।” उणां ४ । २७६ । इति इण् ।
 जनिवधोश्चेति ङित्त्विविधः ।) उत्पत्तिः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (यथा, इति-
 वंशे । २०८ । ४० ।
 “वनस्याखीषधींश्चैव युगपत् प्रतिपद्यसि ।
 बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥”
 जायते यस्याम् । जन + आधारे इण् ।) नारी ।
 माता । इति शब्दरत्नावली ॥ (जायते सुख-
 मनयेति । करणे इण् ।) जनानामगम्यप्रथम् ।
 इत्यमरटीकार्या रायमुकुटः ॥
 जनिका, स्त्री, (जायते वंशो यस्यामिति जनिः ।
 ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कुशा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (जनिशब्दार्थः ॥) जननकर्त्री च ॥
 जनितं, त्रि, (जन्यते स्मेति । जन + णिच् + क्तः ।)
 उत्पादितम् । यथा,—
 “सेनाचरी भवदिभाननदानवारि-
 वासेन यस्य जनिता सुरभी रणश्रीः ॥”
 इति नेवधम् ॥
 (यथा च हरिवंशे । १६२ । ११ ।
 “अतोऽहं कामयामि त्वां नहि त्वं जनितो मया ।
 रूपान्ते सौम्य ! पद्ममती वीदामि हृदि
 दुर्मना ॥”)

जनुः

जनिता [ऋ] पुं, (जनयतीति । जन + खिच् + ङच् । “जनिता मन्त्रे ।” ६। ४। ५३ । इति निपातनात् खिलोपः ।) पिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १। १२६। ११ ।
“अथा हि त्वा जनिता जीजनइषो
रचोहयं त्वा जीजनइषो ॥”
कचित् लौकिकेऽपि दृश्यते । यथा, पञ्चतन्त्रे । १। ६।
“अर्थाधी जीवलोकोऽयं प्रशानमपि सेवते ।
जनितारमपि त्वत्तानिःखं गच्छति दूरतः ॥”
जनित्री, स्त्री, (जनिङ् + खियां ङीप् ।) माता ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १। ४८। २।
“तं ते माता परि योषा जनित्री
महः पितुर्देम आविष्कृत्ये ॥”
यथाच शङ्करस्तविष्णुस्तोत्रे ६ ।
“या सृते सत्त्वजालं सकलमपि सहा सन्निधा-
नेन पुंसो
घत्ते या सत्त्वयोगाच्चरमचरमिदं भूतयं भूत-
जातम् ।
धात्रीं स्यात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विन्ध-
शक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वामित्रां विपुलगुणमयीं प्राग्गतायां
प्रणौमि ॥”
जनित्वः, पुं, (जायतेऽस्मादिति । जन + “जनि-
दाच्युसिति ।” उर्णां ४। १०४। इति इत्वन् ।)
पिता । इत्युणादिकोषः ॥
जनित्वा, स्त्री, (जायतेऽस्याः । जन + इत्वन् ।
अजादित्वात् टाप् ।) माता । इत्युणादिकोषः ॥
जनिनीलिका, स्त्री, (जन्वा उत्पत्त्या नीलिका ।)
महानीली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानीली-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जनिमा, [न्] पुं, (जन्यते इति । जन + “जनि-
ट्ङ्भ्यामिमनिन् ।” उर्णां ४। १४८। इति
इमनिन् ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥
जनी, स्त्री, (जायते सन्मतिर्यस्यामिति । जन +
“जनिवसिभ्यामिण् ।” उर्णां ४। १२६। इतीच्
जनिवथीञ्चेति वृद्धिनिषेधः । ततः कृदिकारा-
दिति ङीष् ।) सीमन्तिनी । बधूः (जन + भावे
इण् ।) उत्पत्तिः । (जायते आरोग्यमनया ।
करणे इण् ।) औषधीभित् । इति मेदिनी ।
ने, ६ ॥ शेषस्य पर्यायः । जतुका २ रजनी ३
जतुस्तत् ४ चक्रवर्तिनी ५ संस्पर्शा ६ । इत्य-
मरः । २। ४। १५३ ॥ जतुका ७ जनिः =
जननी ६ । इति भरतः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
पर्यायौ जतुकाशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
जनुः [स्] स्त्री, (जन्यते इति । जन + “जने-
रुसिः ।” उर्णां २। ११६। इति उसिः ।)
जन्म । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४। १७। २० ।
“त्वं राजा जनुर्धा धेस्यसि अधिश्रवो
माहिनं यञ्जरिञ् ॥”
जनुः, स्त्री, (जन्यते इति । जनीभ्याड् जनौ +
बाहुलकात् उः ।) जन्म । इत्युणादिकोषः ॥

जन्तुः

जन्तुः, स्त्री, (जनु + खियां जङ् ।) जन्म । इति
शब्दरत्नावली ॥
जनैश्च, पुं, (जनानामिष्टः प्रियः ।) सुहृदश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जनैश्चा, स्त्री, (जनानामिष्टा प्रिया ।) जतुका ।
वृद्धिनामौषधिः । जातीपुष्यम् । हरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जनोदाहरणं, स्त्री, (जनैरुदाह्रियते कथ्यते इति ।
उत् + आ + हृ + कर्मणि ल्युट् ।) यशः । इति
धनञ्जयः ॥
जनौः, पुं, (जनानवति रक्षतीति । अय + क्षिप् ।
“क्षीः मूढगुणाधिके च ।” ६। ४। १६।
इति जट् ततो वृद्धिः ।) जनरक्षकः । इति
सुग्धबोधम् ॥
जन्तुः, पुं, (जायते उद्भवतीति । जन + “कमि-
मनिजनीति ।” उर्णां १। ७२। इति तुः ।)
प्राणी । इत्यमरः । १। ४। ३० ॥ (यथा,
मनौ । ४। २४० ।
“एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुसृष्टे सुहृत्तमेक एव च दुष्कृतम् ॥”
मनुष्ये बहुवचनान्तः । इति निघण्टुः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १। ६४। ५ ।
“विश्रां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो
द्विपञ्च यदुत चतुष्यदक्षुभिः ॥”
सोमकस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । अस्य विवरण-
सुक्तं यथा, महाभारते । ३। १२७—१२८
अध्याययोः ।
“युधिष्ठिरासीमृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन् ! सङ्ग्रीणामभूत्तदा ॥
स वै यज्ञेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कश्चिन्नासाद्यामास कालेन महता ह्यपि ॥
कदाचित्तस्य वृद्धस्य घटमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ॥
तं ज्ञातं मातरः सर्वाः परिवार्यं समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विश्राम्यते ॥
ततः पिपीलिका जन्तुं कदापिददशत् स्थितिः ।
स दृष्टो अगदद्मादं तेन दुःखेन बालकः ॥
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन् भृशदुःखिताः ।
प्रावार्यं जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुसुतोऽभवत् ॥
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपर्वदो मध्ये उपविष्टः सहत्वैजा ॥
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै चत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥
त्वरमाद्यः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिन्दमः ॥
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रान्तःपुरामृपः ।
ऋत्विजा सहितो राजन् ! सहामात्य उप-
विशत् ॥
सोमक उवाच ।
धिगस्त्रिहेकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्गतानां शोक एवैकपुत्रता ॥
इदं भार्याशतं ब्रह्मन् ! परीक्ष्य सङ्गं प्रभो ! ।

जन्तुमः

पुत्रार्थिना मया चोदं न तावां पितृते
एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्री जन्तुरयं का
यतमानासु सर्वासु किन्तु दुःखमतः पर
वयञ्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम
आवां प्राणाः समायत्ता मम चावैक्य
स्यात् कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भं
महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण
ऋत्विगुवाच ।
अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवे
यदि शक्नोति तत् कर्तुमय वक्ष्यामि वो
सोमक उवाच ।
कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवे
ज्ञतमेवेति तदिह भगिषन् ! प्रवृत्तु मे ।
ऋत्विगुवाच ।
यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते कर्त
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्चिरेण ते ।
वपायां ह्ययमानायां धूममात्राय मातरः
ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयिष्यन्ति ते सु
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लघ्नं पार्श्वं भविष्यति
ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना
मातरस्तु बलान् पुत्रमपाकार्षुः क्षपावित
हा हताः स्मेति वाश्रम्यस्तीव्रशोकसमाप्त
रुदत्तः करुणश्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे
सद्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स क
ज्वररीणाभिवात्तानां समाज्य तु तं सुत
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः
वपायां ह्ययमानायां गन्धमात्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां ज्वरन्वन
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ॥
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विश्राम्यते ।
जन्ते पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ! ॥
जन्तुर्गृहः समभवत् अनिन्द्रामेव पार्थिव !
स तासामिष्ट एवासीत् न तथा ते निजाः सुत
तच्च लक्ष्यमस्यासीत् सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।
तस्मिन् पुत्रशते चाप्यः स बभूव गुह्येऽपि ।
जन्तुकम्बुः, पुं, (जन्तुश्चेतनाविशिष्टः कम्बुरिव
क्षमिश्रश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
जन्तुका, स्त्री, (जन्तुभिः कायति प्रकाशते रं
कै + कः । अजादित्वात् टाप् ।) नाडीषो
लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“जन्तुका जलजन्मा च तथा श्रावरकन्दकम्
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।
जन्तुः, स्त्री, (जन्तुं क्षमीन् हन्तीति । हन्
“अमशुष्यकर्षुके च ।” ३। २। ५३ । इ
टक् ।) विद्वङ्गम् । इति शब्दरत्नावली
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थेऽ
योगिकान्दश्चित्तुवायाम् ।
“पौरिकान्वास्थि जन्तुः रजन्मङ्गलकट्टिकाः ।
हिङ्गु । इति रत्नमाला ॥
जन्तुः, पुं, (जन्तुं क्षमीन् हन्तीति । हन्
टक् ।) नीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जन्म

ज्नी, (जन्म + टिप्पण् डीप् ।) विङ्-
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जन्म, ज्नी, (जन्मन् क्रिमीन् नाशयतीति ।
 ज् + शिप् + क्तुः । यद्वा, जन्मन् नाशन्
 नाशो यस्मादिति ।) विङ् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 जन्म, पुं, (जन्मप्रधानः पादपः ।) कौशाब्ज-
 णः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जन्म, पुं, (जन्मवः कौटाः पले यस्य ।)
 इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (पर्यायो-
 यथा,—
 उदुम्बरो जन्मपलो यद्वाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जन्म, ज्नी, (जन्मन् क्रिमीन् मारयतीति । जन्म-
 ण् + शिप् + “कर्मण्यथ्” ३।२।१ इत्यथ् ।
 नो डीप् ।) निम्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जन्म, ज्नी, (जन्मन् कौटान् जाति आददा-
 णेति । जा + कः ।) काश्लण्डम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 जन्म, ज्नी, (जन्मीति । जन् + ङच् शिप्यां
 णेप् । ततो जन्मन् जन्मी नाशिका ।) विङ्-
 णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 [न] ज्नी, (जायते इति । जन् + “सर्वधातुभ्यो
 निन्” उणां । ४ । १४४ । इति मनिन् ।)
 नृपतिः । आद्यक्षयसम्बन्धः । इति तिथि-
 त्त्वभाष्यप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ तथा च ।
 अक्षयक्षययोगस्य क्षययोगो जनिर्मेता ॥”
 इति सामान्यलक्षणाग्र्ये शिरोमण्यष्टोदय-
 णाचार्यकारिका ॥ तत्पर्यायः । जन्मः २ जन्-
 म् ३ जनिः ४ उद्ववः ५ । इत्यमरः । १।४।३० ॥
 जन्मम् ६ जनी ७ । इति भरतः ॥ प्रभवः ८
 णवः ९ भवः १० सम्भवः ११ जन्मः १२ प्रज-
 नम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ जातिः १४ ।
 ति जटाधरः ॥ तच्च शुभाशुभकर्मणा भवति ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ।
 शुभानामशुभानाञ्च कर्मणा जन्म जायते ।
 एतन्ने च सर्वत्र नान्यत्र भुङ्गते जनाः ॥” ॥
 तस्य क्रमो यथा,—
 ‘कृतां विक्राशे भवति योनिः कमलवत् सदा ।
 भाग्ययस्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसमन्वितः ॥
 मन्त्रेण काले सुकुला योनिर्भवति योषिताम् ।
 शृष्टं शुक्रमनो योनौ नैति गर्भाशयं शनैः ॥
 क्षतावपि च योनिश्चेद्वातपित्तकषाहता ।
 भवेत्तदा विशेषतः नैव तस्यां प्रजायते ॥
 क्षतकाले यदा शुक्रं निर्दोषं योनिर्वस्यतम् ।
 तदा तद्वायुना सृष्टं क्षीरक्तेनैकतां ब्रजेत् ॥
 निषेकं मानवं क्षीर्या बीजं प्राप्तं रजस्यथ ।
 तत्तमानोऽपि नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते ॥
 विषर्गकाले शुक्रस्य जीवः करुणसंभृतः ।
 धृत्वा प्रविशति योनिं कर्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥
 तच्छुक्ररक्तमेकस्यैकाहात् कलनं भवेत् ।
 पञ्चरात्रेण कलनं बुद्बुदाकारतां ब्रजेत् ॥

जन्म

बुद्बुदः सप्तरात्रेण मासपेक्षो भवेत्ततः ।
 द्विसप्ताहाद्भवेत् पेक्षी रक्तमांसापिचिता हृदा ॥
 बीजस्यैवाङ्गुराः पेक्षाः पञ्चविंशतिरात्रतः ।
 भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥
 यौवा शिरस्य कच्छस्य पृष्ठवर्षाद्योदरम् ।
 पाणिपादं तथा पार्श्वं कटिमात्रं तथैव च ॥ •
 मासद्वयेन सर्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
 त्रिभिर्मासेः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्गुरसन्धयः ॥
 मासेषुतुर्भिरङ्गुः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ।
 श्लेथ्यं चतुर्यं चाङ्गानां पञ्चमे श्लेथितोद्भवः ॥
 सुखं नासा च कर्णौ च जायन्ते मासि पञ्चमे ।
 षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखलोन्नाथ सम्भवः ॥
 दन्तपङ्क्तिक्षया गुह्यं जायन्ते च नखाः पुनः ।
 कार्येषु भवेच्छिद्रं वृद्धासाध्यन्तरेण च ॥
 पायुर्मेढ्रस्यस्य च नाभिश्चेवोपजायते ।
 सन्धयो ये च गात्रेषु जायन्ते मासि सप्तमे ॥
 मनसु चेतनायुक्तौ नाडीकायुविराजतः ।
 सप्तमे चाष्टमे चैव त्वष्टासंस्मृतिमानपि ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्युक्तः शिरःकेशसमन्वितः ।
 विभक्तावयवः स्रष्टः पुनर्मांसाष्टमेन च ॥
 नवमे दशमे मासि प्रवर्जैः कृतिमायते ।
 निःसार्यते वायु इव जन्मश्लेथेण सञ्चरः ॥
 मनसश्चक्षुस्त्वेन यदा गर्भस्थितिर्भवेत् ।
 तदा विवृतिरूपेण पापात्मा हि प्रजायते ॥
 पुटद्वयं समासाद्य यदा वहति मासतः ।
 तदा प्रकृते पापिष्ठान् षडान् कर्मवद्भक्तान् ॥
 मातरक्तोत्तरा नारी पितुः शुक्रोत्तरो नरः ।
 उभयोर्वीजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
 अन्यथा ।
 “विषमायां तिथौ चिन्तं कुर्व्याद्दीजन्म कन्यकाम् ।
 समायां पुरुषं नूनं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 वामाङ्गेन भवेन्नारी दक्षिणेन पुमान् भवेत् ।
 रक्ताधिक्ये मातृरूपं रेतोऽधिक्ये तु पैतृकम् ॥
 शुक्रश्लेथितसङ्गाते वायुना च द्विधा क्षते ।
 यमौ स्यातां त्रिधा चेति चतुर्धा बहुधापि वा ॥
 ततो ह्येनाधिक्यङ्गुलजवामनकादयः ।
 जायन्ते सर्पङ्गुलाद्या विवृताभ्याश्च योनयः ॥”
 तथा च सारकलिकायाम् ।
 “गर्भात् कौटिगुणं दुःखं योनियन्निपीडने ।
 संस्पर्शां तस्य जठराभ्यायमानस्य देहिनः ॥
 जायमानः पुरीषाश्चन्द्रश्चशुक्राविलाननः ।
 प्राजापत्येन वातेन पीषमानास्थिवन्धनः ॥
 अधोमुखो वै क्रियते प्रवर्जैः कृतिमायते ।
 क्षीरान्निष्क्रान्तिमायाति जठराभ्यामुरातुरः ॥
 ततस्तं वैष्णवी माया समाकन्दति मोहनी ।
 तथा विमोहतात्मासौ ज्ञानभङ्गमवाप्नुयात् ॥
 हृष्टमात्रस्य घोरस्य च्वरः सप्तपजायते ।
 तेन च्वरेण महता महामोहः प्रजायते ॥
 कण्ठकेरिव क्षिप्ताङ्गः क्रकचेरिव दारितः ।
 पूतिब्रह्मान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥
 ङङ्बुधुश्चापरीताङ्गः कश्चित्तद्वति वा रटन् ॥
 विषमजन्मण्यथायथ गतजानः समाचरेत् ॥

जन्माष्ट

कक्ष्यनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेऽप्यनीचरः ।
 जानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेष्वपि ॥
 अशुचिः संस्तरे कृष्णकौटङ्गादिभिक्षया ।
 भक्ष्यमाणोऽपि नैवेद्यं समर्थो विनिवारये ॥
 केन बन्धनबन्धोऽहं कारकं किमकारणम् ।
 किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते ॥
 कोऽधर्मः कश्च वै धर्मः कश्चिन् वा वर्णते कथम् ।
 किं कर्मथमकर्मथं किं वा किं गुणयोषवत् ॥
 संश्लेषस्य स्मृतिभङ्गः शीघ्रं संजायते पुनः ।
 रतिः संजायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
 रक्तो मृच्छ लोकोऽयमकार्यं सम्पुनर्ते ।
 देही देहं परिवर्ष्य नैवस्थानमपीच्छति ॥
 तस्मात् कौटोऽपि जन्मनां सुभद्रो जायते भ्रष्टम् ।
 न चात्मानं विजानाति न परं न च देवतम् ॥
 न श्रद्धोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नैवते ।
 बुद्धौ सत्यां न जानाति बुधमानो बुधैरपि ॥
 संसारे क्लिप्तते तेन रागलोभवशाशुगः ॥”
 इति सुखबोधः ॥
 जन्म, ज्नी, (जायते इति । जन् + बाहुलकात्
 मन् ।) उत्पत्तिः । “जन्मन्तं नाप्नोति मप्रत्यये
 जन्म मदनञ्च । जन्ममदनमपीत्युणादाविति
 तुङ्गटः । जन्मे पञ्चनवस्थिते कलहरिपुभयमिति
 ष्योतिषि ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 जन्मकौलः, पुं, (जन्मनः कौल इव । विष्णुसेव-
 नेन हि जन्माभावात् तथालम् ।) विष्णुः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जन्मदः, पुं, (जन्म ददातीति । जन्म + दा + “आतो
 ऽनुपसर्गे कः” ३।२।३ । इति कः ।)
 पिता । इति शब्दरत्नावली ॥
 जन्मवर्त्म, [न] ज्नी, (जन्मन उत्पत्तौर्वर्त्मं पश्याः ।)
 योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जन्मान्तरं, ज्नी, (जन्मनः अन्तरम् ।) परलोकः ।
 इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । भावान्तरम् २
 प्रेत्य ३ अस्तुत् ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ पर्वाणि ।
 “नूनं जन्मान्तरक्षतं पापमाचरितं महत् ॥”
 अन्यत् जन्म । मयूरस्यकादिवन् समासः ।
 पुनर्जन्म । यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८५ ।
 “वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृष्टोः ।
 प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ॥”
 जन्माष्टमी, ज्नी, (जन्मनः श्रीलक्ष्म्योत्पत्तेरष्टमी
 तिथिः ।) भाद्रपद्याष्टमी । सा च श्रीलक्ष्म्यस्य
 जन्मतिथिः । सा तु सुखचान्द्रिय आवयस्य
 लक्ष्याष्टमी गौणचान्द्रिय भाद्रस्य । तत्र
 श्रीलक्ष्म्यस्य जन्मकालो यथा, ब्रह्मपुराणे ।
 “अथ भाद्रपदे मासि लक्ष्याष्टम्यां कर्णौ युगे ।
 अष्टाविंशतिमे जातः लक्ष्योऽसौ देवकीसुतः ॥”
 विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
 “प्राष्टकाले च नभसि लक्ष्याष्टम्यां महानिधिः ।
 उत्पत्त्यामि नवव्यान्तु प्रसूतं त्वमवाभ्रसि ॥
 आवयै वा नभस्यै वा रोहिणीसहित्याष्टमी ।
 यदा लक्ष्यो नरेलैश्चा सा जयन्ती प्रकीर्तिता ॥”

अधिपुराणे ।
 “रोहिणीसहिता ज्ञाना मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
 सप्तम्यामर्द्धरात्राद्यः कलयापि यदा भवेत् ॥
 तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरीश्वरः ।
 तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुम्भाच्च जागरम् ॥
 अविद्यायाच्च सर्वायां जातो देवकीनन्दनः ॥”
 इति सप्तम्यवेधे जन्मश्रवणकल्पभेदादविरहम् ॥
 नवम्यादियोगस्य प्रशंसा यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
 भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यार्चसंयुता ।
 अपि वर्षप्रतेनापि लभ्यते वा न वा विभो ! ॥”
 पद्मपुराणे ।
 “प्रेतयोनिगतान्गु प्रेतत्वं नाशितन्तु तेः ।
 येः ज्ञता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
 किं पुनर्भ्रुवारेण सोमेनापि विशेषतः ।
 किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोश्यास्तु सक्तिदा ॥”
 उपवासादिफलं यथा, भविष्यपुराणे ।
 “एकेनैवोपवासिन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
 सप्तजन्मज्ञतात् पापास्तुच्यते नात्र संग्रहः ॥”
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत् फलं ज्ञानपूजनैः ।
 फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कोटिगुणं द्विज ! ॥
 तस्यान्तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति ।
 गयाश्राद्धं कृतं तेव श्रुताहं नात्र संग्रहः ॥”
 उपवासाकरणे दोषो यथा, भविष्योत्तरे ।
 “श्रावणेऽवहृत्से पक्षे ज्ञानजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति नरो यस्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
 वर्षे वर्षे च या नारी ज्ञानजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति महाक्रूरा बाली भवति कागने ॥”
 स्कान्दे ।
 “न करोति यदा विष्णोर्ज्यन्तीसंश्रकं व्रतम् ।
 यमस्य वशमापन्नः स हते नारकीं अयाम् ॥”
 भविष्ये ।
 “तुष्टार्थं देवकीसुनोर्ज्यन्तीसंश्रकं व्रतम् ।
 कर्मथं चिन्त्यमानेन भक्त्वा भक्तजनैः सह ॥
 अक्रुन्वन् नरकं याति यावदिन्द्रास्तुर्हृष्ट ॥”
 तत्रोपवासक्रमः, भविष्यपुराणे ।
 “पार्थ ! तद्विसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
 उपवासस्य नियमं गच्छीयाद्भक्तिभावतः ॥
 वासुदेवं ससुहृष्टं सर्वपापप्रशान्तये ।
 उपवासं करिष्यामि ज्ञानाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
 अद्य ज्ञानाष्टमीं देवीं नभश्चक्रसरोहिणीम् ।
 अर्चयित्वोपवासिन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
 एगसो मोक्षकामोऽस्मि यज्ञोविन्द ! त्रियोजिजम् ।
 तन्मे सुचतु मां चाहि पतितं श्लोकसागरे ॥
 आजन्ममरणं यावद्व्यक्त्या दुष्कृतं कृतम् ।
 तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुत्रधोत्तम ! ॥”
 गृहसुप्रक्रम्य ।
 “तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काश्चनादिविनिर्मिता ।
 प्र तप्तकाश्नाभा सा देवकी सुतपस्विनी ॥
 माश्चापि बालकं सुप्तं प्रकृता नीरदच्छविम् ।
 वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरं स्थितम् ॥

यशोदा चापि तत्रैव प्रकृतवरकन्यका ।
 बलभद्रस्तथा नन्दो ह्यो गर्गश्चतुर्मुखः ॥
 एवं संपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः ।
 स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचक्रा रोहिणीकथा ॥
 देवकीं वसुदेवश्च यशोदां नन्दमेव च ।
 चण्डिकां बलदेवश्च पूज्य पापैः प्रसुच्यते ॥
 अर्द्धरात्रे बसोधारां पातयेद्दुग्धसर्पिणा ।
 ततो वह्निपत्रं वष्टीं नामादिः करणं मम ॥
 कर्मथं तत्क्षणाद्वाप्तौ प्रभाते नवमीदिने ।
 यथा मम तथा कार्थ्यं भगवता महोत्सवः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्णं काञ्चनं गाञ्च वाचांसि कुसुमाणि च ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके ज्ञानो मे प्रीयतामिति ।
 यं देवं देवकी देवी वसुदेवादेजीजनत् ॥
 भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तैः तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
 सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥
 शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत् ॥
 एवं यः कुरुते देवा देवक्या सुमहोत्सवम् ।
 वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गला धर्मेनन्दन ! ।
 नरो वा यदि वा नारी यद्योक्तं ब्रह्ममाप्नुयात् ॥
 पुत्रसन्तानमारोग्यधनधान्यहिंसदृष्टम् ।
 सम्यक्कथापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ॥
 विष्णुशोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संग्रहः ॥”
 पूजा च मध्यरात्रे गारुडे ।
 “ज्ञानाष्टम्यां रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ॥”
 व्रतपारणयोः कालनियमः । एकदिने ज्यन्ती-
 लाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने सैत्तदा पर-
 दिने । ज्यन्त्यलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् ।
 उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने तद-
 लाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्यां उभयदिने
 निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति ।
 उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पार-
 णम् । यदा महाविद्यायाः पूर्वमेकतरस्याव-
 सागमन्यतरस्य महाविद्यायां तदगन्तरं वा
 तदैकतरावसाने पारणं यदा महाविद्याया-
 सुभयस्थितित्तरा उरुवान्ते पारणम् ।” इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 हरिभक्तिविलासमते उपवासकालो यथा,—
 “जन्माष्टमी पूर्वविद्धा न कर्मथा कदाचन ।
 पलवेधे तु विप्रेण ! सप्तम्यां चाष्टमीं त्वषित् ॥
 सुराया विद्वन्ना सृष्टं गङ्गात्मःकलथं यथा ।
 विना ऋक्षेण कर्मथा नवमीसंयुताष्टमी ॥
 सप्तचापि न कर्मथा सप्तमीसंयुताष्टमी ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्वाण्यमेवासुभं बुधैः ॥
 वेधे पुण्यक्षयं याति तमः स्वर्गोऽह्ये यथा ।
 यच्च वक्षिपुराणादौ प्रोक्तं विद्याष्टमीव्रतम् ।
 अवेद्यावपरं तच्च कृतं वा देवमायया ॥”
 पारणकालो यथा,—
 “यद्वा तिथ्यर्चयोरेव द्वयोरन्तं तु पारणम् ।
 समर्थानामशक्तानां द्वयोरेकवियोगतः ॥
 केचिच्च भगवज्जन्ममहोत्सवदिने शुभे ।
 भक्त्योत्सवान्ते कुर्वन्ति वैष्णवा व्रतपारणम् ॥”

तद्व्रतकथा यथा,—
 “एकदा श्रीकृष्णाचार्यं वशिष्ठश्चक्षित्वा
 राजा द्वितीयः पप्रच्छ विनयावगतः ।
 द्वितीय उवाच ।
 भाद्रे मास्यसिते पक्षे यस्यां जातो क
 ततृकया श्रीतुमिच्छामि कथयस्व मह
 कथं वा भगवान् जातः शृण्वन्महादा
 देवकीजठरे विष्णुः किं कर्तुं केन हेतु
 वशिष्ठ उवाच ।
 श्वशुराजन् ! प्रवक्ष्यामि यस्मात्प्रातो
 पृथिव्यां सिद्धिं त्वाका भवति कथयाम्ना
 पुरा वसुधारा ज्ञासीत् कंसाराधनतत्त्वा
 खाधिकारप्रमत्तेन कंसदूतेन ताडिता ।
 क्रन्दन्ती लज्जिता चापि यथौ घृष्टितो
 यत्र तिष्ठति देवेश उमाकान्तो वृषभा
 कंठेन ताडिता नाथ ! इति तस्मै शिषे
 वासुधारां प्रवर्षन्ती विवर्णाभपमानित
 क्रन्दन्तीं तां समाशोक्य कोपिन स्फुरित
 उमया सहितः सर्वैर्हृवष्टैरनुदतः ।
 आजगाम महादेवो विधातुर्भवनं तथा
 गत्वा चोवाच ब्रह्मण्यं कंसध्वंसनिमित्त
 उपायः स्युतां ब्रह्मन् ! भवता विष्णु
 रोचरं तद्वचः श्रुत्वा गन्तुं प्राक्रामदा
 च्छीरोदे यत्र वैकुण्ठः सुप्तः स भुजगोप
 हंसपृष्ठे समावृत्त हरेरन्तिकमाययौ ।
 तत्र गत्वा हरिं ध्यात्वा देवदृष्टैर्हरादि
 तुष्टव भगवान् वाग्भिरर्थ्याभिर्माण्डिता
 नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।
 जगतः पालयित्री च लक्ष्मीकान्त ! नमो
 नमः कमलकिङ्कल्कपीतनिर्मलवाससे ।
 नमः समस्तदेवानामधिपाय महात्मने ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च
 जगद्धिताय ज्ञानाय गोविन्दाय नमो न
 इति तैश्चः स्तुतीः श्रुत्वा प्रत्युवाच जना
 देवा नमस्तुखाः सर्वे भवतामागमः कथ
 ब्रह्मोवाच ।
 श्वशुर देव ! जगन्नाथ ! यस्मादस्माकमाग
 कथयामि सुरश्रेष्ठ ! तदहं लोकतारक
 शूलिदत्तवरोक्षसः कंसराजो दुरासदः ।
 वसुधा ताडिता तेन प्रदावातेन तुष्टिग
 वरं दत्त्वा पुरापुराणो मायया स प्रवर्षि
 भागिनियं विना राजन् ! श्लाघा न भवित
 तस्मात्प्रच्छ स्वयं देव ! हन्तुं कंसं दुरासद
 देवकीजठरे जन्म लेभ गत्वा च श्रीकृष्णम्
 ब्रह्मणा प्रेषितो विष्णुः प्रत्युवाच यशोः प
 पार्वतीं देहि देवेश ! अहम् स्थित्वागमिष्य
 उमया रमया सार्द्धं शृण्वन्महादाधरः ।
 उद्दिश्य मथुरां चक्री प्रयासं कंसनाशन
 देवकीजठरे जन्म लेभे विष्णुर्महाधरः ।
 यशोदाकुक्षिमध्ये तु सर्व्वाखी खगलीकणा
 नव मांसांश्च विद्यात्वा कुक्षौ नवदिनाधिक
 भाद्रे मास्यसिते पक्षे अष्टमीसंज्ञया तिस्रौ

जन्माष्ट

जन्यः

जपः

विष्णोतारकायुक्ता रश्मी घनघोरिता ।
 मयोनी तद्विदुक्ते वारि वर्धति सन्ध्या ॥
 सां वातो जगन्नाथः कंसारिर्जसुदेवजः ।
 राटे नन्दपत्नी च यशोदाजौजगत् सुताम् ॥
 तं पद्मकरं पद्मनाभं पद्मदलेक्षणां ॥
 मं चतुर्भुजं शान्तं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 हा क्रन्दितुमारोभे दृष्ट्वा चानकदुःखिभिः ।
 देव वायुभूदेवी देवकौमावगोचरा ॥
 तं दत्त्वा यशोदायै कन्यां तस्याः समानय ।
 सातुरभयासं हि उवाच देवकी तदा ॥
 तां गच्छ विभ्रं ! सुतं प्रत्यर्पितुं प्रभो ! ।
 तं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समापय ॥
 दृष्ट्वा कंसराजोऽपि सभार्या न हनिष्यति ।
 सा वचः समाकर्ण्य वसुदेवोऽतिदुःखितः ॥
 हे कुमारमादाय वैराटाभिमुखं ययौ ।
 मुना जलसंपूर्णां तत्पथे मध्यवर्तिनी ॥
 निश्रीता महावीर्या सुतीक्ष्णोर्मिभयाकुला ।
 दृष्ट्वा तत्पटे स्थित्वा यमुनामवलोकयन् ॥
 सुवेगोऽतिदुःखार्त्तां विलोक्येतनोऽभवत् ।
 करोमि क्व गच्छामि विधिनात्रापि वञ्चितः ॥
 पमथ गमिष्यामि वैराटे नन्दमन्दिरम् ।
 रिखा तत्र सानन्दं मायया वञ्चितः पिता ॥
 कमात्रं तटे स्थित्वा यमुनामप्यलोकयत् ।
 न दृष्ट्वा पुनः सापि स्त्रीया जानुवहाभवत् ॥
 नः सोऽपि पुरो दृष्ट्वा घावन्तं खलु जन्मकम् ।
 हे कत्वा सुतं खैरं गन्तुं पारं प्रचक्रमे ॥
 दृष्ट्वा हृष्टचित्तान् भगवान् यमुनाजले ।
 यां कत्वा जगन्नाथो स्रङ्गात् स पतितः पितुः ॥
 सुतं पतितं दृष्ट्वा सूर्यजाजीवने द्विजः ।
 हा क्रन्दितुमारोभे भाले धात्वा करं ददम् ॥
 धिया वैरिणा स्रज दुःखितोऽहं प्रवञ्चितः ।
 हि मां जगतां नाथ ! पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ॥
 नरं क्रन्दितं दृष्ट्वा कंसारिः क्षपया विभुः ।
 क्रीडां समाचर्य पितुरङ्केशवसत् पुनः ॥
 या तेन द्विजश्रेष्ठो गतवान् नन्दमन्दिरम् ।
 तं दत्त्वा यशोदायै सुतां तस्याः समानयत् ॥
 नामके तथा सोऽपि दृष्ट्वात्मानकदुःखिभिः ।
 आगारं पुनः प्राप्य प्रत्यर्थं तादृशीं सुताम् ॥
 नियुज्य पदे लोहमासीत् पूर्ववदाहतः ।
 रौ स प्रकृतेति वार्तां प्राप्ता सुरारिणा ॥
 तस्मिन् पतितो दृष्ट्वा सुतं सुहृतराज वा ।
 प्राप्य कंसदूतोऽपि सुतो नेतुं प्रचक्रमे ॥
 वनादङ्गात् समास्रज्य देवकौवसुदेवयोः ।
 कंसदूतो दृष्ट्वा तां कंसायादर्शयत् पुनः ॥
 दृष्ट्वा तां कंसराजोऽपि सभयोऽभूददुरासदः ।
 मुडकाचनवर्षाभां पूर्वैकसदृशाननाम् ॥
 दृष्ट्वा कंवी विद्वस्यन्तीं विद्वत्सुरितजोचनम् ।
 आदिदेशासुरश्रेष्ठो वध नीत्वा शिखोपरि ॥
 आशां लब्धासुरास्ते तु निवृद्धं तां प्रवर्त्तताः ।
 विद्वद्भयघरा गौरी जगाम शङ्करात्मिकम् ॥
 यकारौषि सखं स्थित्वा कंसं प्रोवाच शङ्करी ।
 तां हन्तुं मोक्षये जातः पूर्वैकसुतं संश्रयः ॥

तत्रातिष्ठजगन्नाथः कंसारिः सुरराजसत् ।
 क्रीडित्वा बालभावेन कंसर्षसे मनो ह्यौ ॥
 प्राप्तिमात्रेण तं कंसं जघान जगदीश्वरः ।
 एतत्तं कथितं राजन् ! लब्धजन्माष्टमीव्रतम् ॥
 य इदं कुरुते राजन् ! या च नारी हरेर्ब्रतम् ।
 प्राप्नोत्येभ्यमनुलभिह लोके यथेषितम् ॥
 अन्तकाये हरेः स्थानं दुर्लभं गमिष्यति ।
 एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ! ॥
 सप्रजन्मकृतात् प्राप्नुयते नाच संश्रयः ।
 वत्सरहादशे चैव यत् पुण्यं सप्तपार्श्वतम् ॥
 विफलं तद्भवेत् सर्वं पुरा व्यासेन भाषितम् ।
 न द्रष्टव्यं सुखं तेषां नराणां न च योषिताम् ॥
 जयन्ती न कृता येसु जागरादिसमन्विता ।
 न्यायन्ते तु विज्ञेया जयन्तीविसुखा नराः ॥
 योषिताश्च न सन्देहः सत्योक्तं तव सुव्रते ! ॥”
 इति भविष्यपुराणे वशिष्ठहृद्दीपसंवादे
 श्रीलक्ष्मणजन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥
 जन्मी [न] पुं, (जन्म अस्तस्येति । जन्मन् +
 “श्रील्लोदिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इतिः ।)
 प्राची । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा,
 भारविः । ११ । ३० ।
 “जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव
 चलाचलाम् ।
 भवात्मासं वधीत् न्यायं न्यायाधारा हि
 साधवः ॥”)
 जन्मेजयः, पुं, (जनान् शब्दन् एजयति कल्पय-
 तीति । एज + णिच् + “एजेः खश्च ।” ३ । २ । २८ ।
 इति खश्च ततो सुमागमात् जनमेजय इति सिद्धे
 शकन्त्वादित्वाद्योपे साधुः ।) जनमेजयराजः ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (एतन्निरुक्तिर्यथा देवी-
 भागवतस्य । २ । ११ । ४६ श्लोकटीकायाम् ।
 “जन्मनैवातिमुद्गेन शब्दनेजितवान् यतः ।
 एतद्दुःकल्पने धातोर्हि जन्मेजय इति श्रुतः ॥”)
 जन्य, स्त्री, (जन्यते इति । जनि + “तकिप्रसि-
 चतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ।” इति वार्त्ति-
 कोक्त्वा वत् ।) दृष्टः । परीवारः । संग्रामः ।
 इति मेदिनी । ये, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ७७ ।
 “तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयोगैरभूत् ॥”)
 जन्य, पुं, (जायते जनयति वा । जन + “भय-
 मेयेति ।” ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि यत् ।)
 जनकः । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । १२ । १७ । ५६ ।
 “उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित् ॥”
 देहः । यथा, भागवते । १ । ६ । ११ ।
 “निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रम-
 स्तुष्टाव जन्यं विद्वज्जन् जनाहंनम् ॥”
 जनस्य जन्यः । जन + “मतजनहजादिति ।”
 ४ । ४ । ६७ । इति यत् । जनजस्यः । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 जन्यः, त्रि, (जन्यते इति । जन् + णिच् + कर्मणि
 वत् ।) उत्पाद्यः । यथा,—
 “जनकस्य सभावी हि जन्ये तिष्ठति निश्चितम् ।

यथा श्रीलक्ष्मणादाङ्गं कालीवर्षशमस्तके ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकण्डकम् ॥
 (“जन्मानां जनकः कालो जगतामाख्यो मतः ॥”
 इति च भाषापरिच्छेदे ५५ ॥)
 जनयिता । (जनीं बधुं वञ्चति प्रापयति वा ।
 संज्ञायामिति साधुः ।) नवोद्गाशातिः । नवोद्गा-
 शब्दः । वरस्य स्त्रियः । स तु जामाहवत्सलः ।
 इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (जनय हि तः । यत् ।)
 जनहितः । इति आकरणम् ॥
 जन्वा, स्त्री, (जायतेऽस्याम् । जन् + यत् यत् वा ।
 माहनुक्यात्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) माहवयस्या ।
 इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३० ।
 “अथाङ्गराजाहवतार्यं चतु-
 र्योषीति जन्मामवदत् कुमारैः ॥”)
 प्रीतिः । इति हिमचक्रः ॥
 जन्युः, पुं, (जायते इति । जन + “यजिनिज
 सुन्विदधिजनिभ्यो युच् ।” उर्था ३ । २० । इति
 युच् ।) प्राची । अग्निः । धाता । इति मेदिनी ।
 ये, २६ ॥ (उत्पत्तिः । जन्म । यथा, हरिवंशे ।
 १२३ । ४६ ।
 “अन्वताया द्वितीयोऽयं जन्मुर्हि मम सन्ध्या ॥”)
 जप, ह्रदुच्चारणे वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां परं-सकं-सिट् ।) जिज्ञोष्ठादियापार-
 रहितं शब्दार्थयोश्चिन्तनं ह्रदुच्चारः । जपति
 मन्त्रं साधकः । इति दुर्गादासः ॥
 जपः, पुं, (जप्यते इति । जप + “अधजपो-
 रनुपसर्गे ।” ३ । ३ । ६१ । इति भावे अप् ।)
 विधानेन मन्त्रोच्चारणम् । तद्विधयेथा,—
 “नोक्षेर्षपश्च संज्ञय्यात् रश्चः कुर्यादतन्त्रितः ।
 समाहितमगस्तूर्ण्यीं मनसा वापि चिन्तयेत् ॥
 विधियद्वात् जपयन्तो विधिष्टो दृशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्रुतः ॥
 विना दर्भेसु यत् ज्ञानं यच्च दानं विनोदकम् ।
 असंख्येयान् यद्दण्डं सर्वं तदफलं स्रुतम् ॥
 सुक्ताफलेष्विहमेव वदन्तैः स्फटिकेन वा ।
 गणना सर्वेषां कार्या सन्ध्याङ्गुलिपर्वभिः ॥
 हिरण्यरत्नमणिभिर्णयं शतगुणं भवेत् ।
 सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैरयुतं भवेत् ॥
 नियुतं वापि सन्तानैर्भद्राक्षैस्तु न संश्रयः ।
 पुत्रजीवकज्यस्य परिसंख्या न विद्यते ॥
 दृशभिर्जन्मजनितं श्रुतेन च पुरा कृतम् ।
 चिन्तयेत् तु सहस्रं वा सप्तशतं चित्तं दुष्कृतम् ॥
 दर्भेक्षस्तथासीनो दर्भेवृद्धकपाणिना ।
 प्राहसुखो वनेयेत् मानां सहस्रं शतमेव वा ॥”
 इत्यादौ बह्विपुराणी नित्याङ्गिकानविधि-
 नामाध्यायः । तस्यानुष्ठानं यथा,—
 “मनः संकृत्य विषयाङ्गान्नाथगतमानसः ।
 न हतं न विनामश्च जपेन्मौक्तिकपदंस्तवत् ॥
 जपः स्यादचरादृत्तमौनसोपांशुवाचिकैः ।
 धिया यदचरश्रेणीं वर्धेक्षरपदात्मिकाम् ॥
 उच्चरेदर्थसुहृद्भिः मानसः स जपः स्रुतः ।
 जिज्ञोष्ठी वाचयेत् किञ्चिद्वतागतमानसः ॥

किञ्चिद्व्यवयोगः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
 मन्त्रसुधारयेद्वाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
 उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
 जिज्ञाजपः शतगुणः साहसो मानसः स्मृतः ।
 जिज्ञाजपः स विज्ञेयः केवलं जिज्ञया बुधैः ॥”
 तत्र वर्णं यथा,—
 “विष्णोत्सर्गेशङ्गादियुक्तः कर्म करोति च ।
 जपाक्षेनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ! ॥
 मलिनाम्बरकेशादिसुखदौर्गन्धसंयुतः ।
 यो जपेत्तं दृष्ट्वाय देवता गुणिसंस्थिता ॥
 आलस्यं जम्भयं निर्मां चतुर्निष्ठीवर्नं भयम् ।
 नीचाङ्गसर्पणं कोपं जपकाये विवर्जयेत् ॥”
 अथ करमालाजपनियमो यथा,—
 “तर्जनी मध्यमा नामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
 तिस्रोऽङ्गुल्यन्त्रिपञ्चाशो मध्यमा चैकपञ्चिका ॥
 पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ।
 अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ॥
 तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपञ्चसु संजपेत् ।
 अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
 तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 एतच्च चनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ।
 शक्तिविषये पुनः ।
 “अनामिकाक्षयं पञ्च कनिष्ठाद्विपञ्चिका ।
 मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपञ्चिका ॥
 तर्जनीयमे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहन् ।
 अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ॥
 मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 श्रीविद्याविषये पुनः ।
 “अनामामध्यमायाश्च मूलाग्रश्च द्वयं द्वयम् ।
 कनिष्ठायाश्च तर्जनीयान् पञ्च सुरेश्वरि ! ॥
 अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् ।
 प्रदक्षिण्यक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
 कनिष्ठांमूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 “अङ्गुलीर्न विद्युञ्जीत किञ्चिदाङ्गुलिं तले ।
 अङ्गुलीर्ना वियोगाच्च छिद्रे च सवते जपः ॥
 अङ्गुल्याय च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
 पञ्चसन्धियु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 गणनाविधितुङ्गुण्यो जपेत्सज्जपं यतः ।
 गङ्गानि राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
 हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
 आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥”
 जपसंख्यायां निषिद्धद्वयं यथा,—
 “नाक्षते हस्तपञ्चैवा न घाञ्चैर्न च पुष्यकैः ।
 न चन्द्रेर्भूतिकया जपसंख्याश्च कारयेत् ॥” * ॥
 तत्र विहितद्वयं यथा,—
 “लाक्षाङ्गुलीदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् ।
 एभिर्निर्माय वटिकां जपसंख्यां कारयेत् ॥”
 अथ वर्णमालाजपनियमो यथा,—
 “सबिन्दुं वर्णसुचार्यं पञ्चाक्षरं जपेद्बुधः ।
 अकारादिचकारान्तं बिन्दुयुक्तं विभाष्य च ॥

वर्णमाला समाख्याता अनुजोमविकीमतः ।
 पञ्चाक्षरिपिभिर्भाजा विहिता सर्वकर्मसु ॥
 अकारादिचकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥
 चार्थं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्नुनिसत्तम ! ।
 अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसम्पत्तिदः ॥” * ॥
 तस्य फलं यथा,—
 “जपनिष्ठो दिग्भेदोऽस्त्रिजयश्च फलं लभेत् ।
 सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
 जपेन देवता निवृत्तं स्तूयमाना प्रसीदति ।
 प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च
 शान्तीम् ॥
 यश्चरत्तः पिशाचाश्च यज्ञाः सर्पाश्च भीषणाः ।
 जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥
 यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पाणि च ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां गच्छन्ति घोडुशीम् ॥
 माहात्म्यं वाचिकस्थैस्तत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
 तस्माच्छतगुणोपांशुः साहसो मानसः स्मृतः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 जपनं, स्त्री, (जप हृदुच्चारं + भावे ल्युट् ।) जपः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते १२.२
 १६.६ । ७ ।
 “संन्यास एव वेदान्ते वर्ज्यं जपनं प्रति ॥”)
 जपपरायणः, चि, (जप एव परमयत्नं आश्रयो
 यस्य ।) जपासक्तः । जपनशीलः । यथा,—
 “शिवरात्रिर्ब्रतं देव ! पूजाजपपरायणः ।
 करोमि विधिवद्दत्तं यद्वाणार्थं महेश्वर ! ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 जपा, स्त्री, (जपन्ति तान्त्रिका अनयेति । जप +
 अप् ततश्चाप् ।) जवापुष्यवृक्षः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २१३ ॥ तस्य पर्यायगुणाः ।
 “ज्योत्सुपुष्यं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सादृशा सिता ।
 जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (विशेषश्चास्या जवाशब्दे ज्ञातयः ॥)
 जभ, जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
 अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । जभति युवा ।
 इति दुर्गादासः ॥
 जभ, इ जभने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
 अकं-सेट् ।) जभनं मैथुनम् । इ, जम्भते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 जभ, इ क नश्चि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) नशीति अन्तर्भूतभयार्थत्वा-
 न्मधीकरणे । इ क, जम्भयति पापं गङ्गा । इति
 दुर्गादासः ॥
 जभ, इ उ जम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-अकं-सेट् ।)
 इ, जम्भते । उ, जम्भते । प्रत्युषकाये भुज-
 गाङ्गानां मुखेयु क्रामः प्रतिजम्भतीव । इति
 गणकतानिबन्धात् । इति दुर्गादासः ॥
 जभ, उ जम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 आत्म-अकं-सेट् ।) जम्भो गात्रशैथिल्यमिति
 गोविन्दभट्टः । उ, जम्भते लोकः । शुक् जभो-

२चीत्वस्यैव शुक् आत्मनेपदप्रकारेण कल्पविद्या-
 सामर्थ्यात् । इति दुर्गादासः ॥
 जभ, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
 सकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ, जम्भित्वा
 जम्भित्वा । इति दुर्गादासः ॥
 जम्, य, पत्नी । इति जम्पतीशब्दटीकायां भरत-
 धृतनामप्रपञ्चः ॥
 जमजौ, चि, (यमौ एकत्र सङ्घट्टौ सती जायेते
 इति । जन + ङ । एधोदरादित्वात् यस्य कः ।)
 यमजौ । इति द्विरूपकोशः ॥
 जमदग्निः, पुं, (जमन् हुतभक्ष्यगुणः प्रज्जित
 इत्यर्थः । तयाविधोऽग्निरिव । यद्वा, यमदग्निः ।
 एधोदरादित्वात् यस्य जः ।) यमदग्निसुनिः । इति
 द्विरूपकोशः ॥ स तु भृगुवंशोद्भव ऋचीकसुनिपुत्रः
 परशुरामपिता च । इति श्रीभागवतम् ॥ (सप्त
 जम्भविवरणादिकं महाभारते वनपर्वणि ॥११५-
 ११६ अध्याययोर्ब्रह्मण्यम् ॥ असौ च सावर्धिके मन्त्र-
 न्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ॥७६६-१०॥
 “अत्रिष्वैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महावृषिः ।
 गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
 तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
 जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथात्नरे ॥”)
 जमनं, स्त्री, (जम भवे + भावे ल्युट् ।) जेमनम् ।
 भोजनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 जम्पती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदम्नादि-
 गणै पाठात् जायाशब्दस्य जम्भावी निपातने ।)
 जायापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ द्विवच-
 नान्तोऽयं शब्दः ॥
 जम्बालः, पुं, (जम्ब अद्भने + बाहुलकाद्वात् ।
 यद्वा, जम्ब + भावे घञ् । जम्बं आलातीति ।
 ला + कः ।) पङ्कः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ।
 (यथा, श्रीकण्वपरिते । २ । १० ।
 “अवद्यजम्बालगवेषयाय
 जतोद्यमानां खलसैरिभावात् ।
 कवीन्द्रवाङ्मूर्तिरिभोरिययां
 संजायते अर्थमगोरथत्वम् ॥”)
 शैवालः । इति मेदिनी । शै, ६१ ॥ केतव-
 द्भक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जम्बालिनी, स्त्री, (जम्बालः शैवालोऽस्यस्या इति ।
 जम्बाल + इनिः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ १११४ ॥
 जम्बिरः, पुं, (जम्बीर + निपातनात् इत्यः ।)
 जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जम्बीरः, पुं, (जम्बते भक्ष्यते इति । जम्ब भवे
 + “गम्भीरादयश्च ।” इति निपातनात् ईदं
 प्रत्ययेन साधुः ।) फलवृक्षविशेषः । जाम्बीर
 इति खेडु इति च भाषा । तत्पर्यायः । इत्य-
 शब्दः २ जम्बः ३ जम्बीरः ४ जम्बलः ५
 इत्यमरः । २ । ४ । २४ ॥ जम्बी ६ रोष-
 नकः ७ शोधी ८ जाच्चारिः ९ दन्तवर्धकः १०
 गम्भीरः ११ जम्बिरः १२ दन्तवर्धकः १३
 इति शब्दरत्नावली ॥ रेवतः १४ वज्रशीवी १५
 दन्तवर्धकः १६ । इति अष्टाधरः ॥ तस्य गुणः ॥

जम्बुद्वी

“जम्बोरुत्तुं गुंभं वातश्चैविविव्युत् ।
 गुंभं कृत्वाकपलेषु चैवैह्यकामसोषजित् ॥
 वास्यैरस्य हृत्पीडावह्निमान्यसमीन् हरेत् ।
 सस्यजम्बोरिका तदत् लब्ध्या चैहिनिवारिकी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तस्य पलस्य गुणाः । अण्मधुररसत्वम् । वात-
 नाशित्वम् । पथ्यत्वम् । पाचनत्वम् । रोचन-
 त्वम् । पित्तबलामिदृष्टिकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अन्धत्वम् । गुणत्वम् । सुगन्धि-
 त्वम् । दुर्गन्धत्वम् । वृद्धिकप्रवातविषन्वनाशित्व-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः ।
 मधुरत्वम् । कषातिपित्तासदोषनाशित्वम् ।
 वर्षवीर्यवृद्धिपृष्टिकारित्वम् । मरुतकः ।
 अर्जकः । शितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (सुदृढप्रतुलवी । यथा, वैद्यकरजमालायाम् ।
 “सुदृढप्रतुलवी जम्बीरः प्रस्यपुष्यः पविण्मकः ॥”)
 नः, स्त्री, (जम्बू इति । जम्बू भक्ष्ये + “अन्ध-
 इव प्रवृत्तिः ।” उर्गा १ । ६५ । इति क्रु प्रत्य-
 येन निपातनात् साधुः । बाहुलकात् ह्रस्वः ।)
 वम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
 “जम्बूयाही मधुरकफहा रोचनो वातहारी ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
 न, स्त्री, जम्बूफलम् । तत्पर्यायः । जम्बूः २
 जामवम् ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥
 मकः, पुं, (जम्बूतीति । जम्बू भक्ष्ये + “जम्बूया
 द्यञ्” उर्गा १ । ३८ । इति क्रुप्रत्ययेन निपा-
 तनात् साधुः । ततः स्तार्थे कन् ।) शृगालः ।
 (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४६ ।
 “एवं तेषु प्रयातेषु जम्बूको हृद्यमानसः ।
 खादति स तदा मांसमेकः सन्मन्निश्चयात् ॥”)
 वरुणः । (जम्बू इव कायतीति । कै + कः ।)
 वृक्षविशेषः । गोलापजाम इति भाषा ॥ नीचे
 त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ श्लोकाकप्रभेदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुवर्णकेतकी । यथा,—
 “केतकः स्रष्टिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः ।
 सुवर्णकेतकी लम्बा लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 म्बूरीपः, पुं, (जम्बूवृक्षयुक्तो द्वीपः ।) पृथिव्याः
 समद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । अयं द्वीपः पद्म-
 कोषमध्यवर्तिकोष इव लक्ष्ययोजनविस्तीर्णः
 पद्मपत्र इव समवर्तुलः लक्ष्ययोजनविस्तृतलवण-
 ससृष्टेः वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकानवसहस्र-
 योजनयामानि नव वर्षाणि तेषां वर्षाणामष्टौ
 शीमपर्वताः सन्ति ॥ । एषां वर्षाणां मध्ये
 इलाहृतवर्षं मध्यवर्तिं यस्य मध्यदेशे सुमेरु-
 पर्वतः लक्ष्ययोजनोत्तरेः । इलाहृतवर्षस्यो-
 त्तरे नीलपर्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुत-
 योजनोत्तरेः पूर्वपश्चिमयोः चारससुद्रावधि
 दीर्घः ॥ । तदुत्तरे रन्ध्रकवर्षं तदुत्तरे श्वेत-
 पर्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुतयोज-
 नोत्तरेः पूर्वपश्चिमयोः चारससुद्रावधि दीर्घः
 दीर्घं नीलपर्वतात् किञ्चिदधिकदृष्टान् न्यूनः ॥

जम्बुद्वी

तदुत्तरे हिरण्यवर्षं तदुत्तरे शृङ्गवान् पर्वतः
 तस्य विस्ताराद्यः श्वेतपर्वतवत् दीर्घः श्वेत-
 पर्वतात् किञ्चिदधिकदृष्टान् न्यूनः ॥ ।
 तदुत्तरे कुरुवर्षं तदुत्तरे लवणसमुद्रः । इला-
 हृतवर्षस्य दक्षिणे निषधपर्वतः द्विसहस्रयोजन-
 विस्तीर्णः अयुतयोजनोत्तरेः पूर्वपश्चिमयोः
 चारससुद्रावधि दीर्घः ॥ । तदक्षिणे हरिवर्षं
 तदक्षिणे श्वेतपर्वतः अस्य विस्ताराद्यो
 निषधवत् दीर्घः निषधात् किञ्चिदधिकदृष्टान् न्यूनः ।
 तदक्षिणे हिमालयपर्वतः अस्य विस्तारा-
 द्यः पूर्ववत् दीर्घः श्वेतपर्वतात् किञ्चि-
 दधिकदृष्टान् न्यूनः ॥ । तदक्षिणे भारत-
 वर्षं तदक्षिणे चारससुद्रः । इलाहृतस्य पश्चिमे
 माखवान् पर्वतः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णः अयुत-
 योजनोत्तरेः उत्तरदक्षिणयोर्नीलनिषधपर्वता-
 वधि दीर्घः ॥ । तत्पश्चिमे केतुमालवर्षं तत्-
 पश्चिमे लवणसमुद्रः । इलाहृतस्य पूर्वे गन्ध-
 मादनपर्वतः अस्य विस्ताराद्यो माखवत् ।
 तत्पूर्वे भद्राश्वर्षं तत्पूर्वे जवकसमुद्रः ॥ ।
 मेरोः पूर्वादिचतुर्दिक्षु मन्दरमेरुमन्दरसुपार्श्व-
 कुसुदनामानः पर्वतास्तिष्ठन्ति । तेषु चतुर्जम्बू-
 कदम्बन्योषाश्चत्वारो वृक्षाः सन्ति । ते सर्वे
 दीर्घे एकादशशतयोजनपरिमिताः विस्तारे
 शतयोजनपरिमिताः । तेषां शाखाविस्तारः
 एकादशशतयोजनपर्यन्तम् । तेषु पर्वतेषु हृदा-
 चत्वारः पयोमन्त्रिश्चरसन्दृजलाः । एवं नन्दन-
 चैत्ररथवैभ्राजकसर्वतोभद्रसंज्ञकानि चत्वारि
 देवोद्यानानि च सन्ति ॥ । मन्दरोपरिस्थिते-
 कादशशतयोजनोच्चतमफलकात् पर्वतशृङ्गवत्
 स्थलानि फलान्यन्तकष्यानि पतन्ति । तेषां
 विशीर्यमाणानामतिमधुरसुगन्धिवृक्षाव-
 रवोदेनाखयोदा नाम नदी मन्दरगिरिप्रिखरा-
 त्रिपतन्ती पूर्वेषोलाहृतसुपद्मावयति ॥ । एवं
 जम्बूपलानामयुञ्जनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रा-
 यानामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी
 मेरुमन्दरप्रिखराद्वजितले निपतन्ती दक्षिणे-
 नेलाहृतं वहति । तस्या उभयोस्तोरयोर्मृत्तिका
 जम्बूसेनानुविध्यमाना वायुर्कर्मयोगविपाकेन
 सदाभरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं
 भवति ॥ । सुपार्श्वपर्वतस्यो यो कदम्बवृक्षस्य
 पञ्चकोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चयामस्यलाः
 पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वप्रिखरात् पतन्त्यः पश्चि-
 मेनेलाहृतमधुमोदयन्ति ॥ । कुसुदपर्वतोपरि-
 स्थितो यो वटवृक्षस्य स्वर्णभ्यो निर्गताः
 पयोदधिघृतमधुगुडाम्नाद्यम्बरश्यासनाभरणा-
 दियुक्ताः कामडुषा नदाः कुसुदायात् प्रप-
 तन् उपरेषोलाहृतसुपभोजयन्ति ॥ । तान्
 नदान् सेवमानानां प्रजाणां वलीपजितकमखेद-
 दौर्गन्धजराभयन्त्युशीतोष्णवैषण्योपसर्गाद्य-
 क्षापविशेषा न कदापि भवन्ति यावज्जीवं
 निरतिशयसुखमेव । ऊरुऊरुसुभवेकद्व-
 त्रिभूटप्रिखरप्रिखरपतञ्जवचकनिषधप्रिति-

जम्बुद्वी

वासकपिलशृङ्गवैदूर्यजावधिहंसवभगागकाल-
 ऊरनीरदाद्यः पर्वता मेरोर्मूलदेशे परित उप-
 कल्पताः । मेरोः पूर्वदिशि उत्तरस्यामहादृश-
 योजनदीर्घो जठरदेवभूटपर्वतो तिष्ठतः । तौ
 द्विसहस्रयोजनविस्तारौ एवं द्विसहस्रयोज-
 नोच्चौ । मेरोः पश्चिमायाद्विशि पवनपारि-
 पाचौ पर्वतौ उत्तरस्यां चरादृशयोजनदीर्घौ
 द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ ।
 एवं दक्षिणस्याद्विशि केलासकरवीरपर्वतौ
 पूर्वस्यामहादृशयोजनदीर्घौ द्विसहस्रयोजन-
 विस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ । एवमुत्तरस्यां
 शिखरमकरपर्वतौ पूर्वस्यामहादृशयोजनदीर्घौ
 द्विसहस्रयोजनविस्तारौ द्विसहस्रयोजनोच्चौ ।
 एवं वर्षे वर्षे नदाः नद्यश्च बहवः सन्ति ॥ ॥
 तथापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रं अन्यान्येष्टानि
 वर्षाणि सर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भूस्वर्ग-
 नामाख्यातानि । एषु वर्षेषु पुत्रवाचां आयु-
 रयुतवर्षाणि ते देवकष्या अयुतहस्तिबल-
 विप्रिष्टाः वञ्चवदृष्टरीराः सर्वदा मोदयुक्ताः
 सन्ति । येषु देवपतयः सगन्धाः सस्त्रीकाः नाना-
 स्थानेषु खैरं विहरन्ति । नवसु वर्षेषु भगवा-
 न्नारायणस्तत्तत्पुत्रवाचामनुग्रहाय स्वर्गनि-
 भेदेनाद्यापि सन्निहितो भवति ॥ ॥ । इला
 हृते तु वर्षे भगवान् शिव एक एव पुरुषः भवानी
 प्रधानाङ्गदमहसेः स्त्रीगणैः परिहृतः नारा-
 यणस्य सङ्घर्षणाञ्जां सर्पिं ध्यानेन मन्त्रिधाय
 स्तुवन्नास्ति ॥ ॥ । भद्राश्वे वर्षे तद्वर्षपतिर्भद्र-
 अवा नाम धर्मसुतः तत्कुलपतयः पुत्रवा भग-
 वतो ह्यश्वीर्षाभिधानां सर्पिं परमसमाधिना
 सन्निधाय स्तुवन्ति ॥ ॥ । हरिवर्षे भगवान्नर-
 हरिरूपेणास्ते तत्र प्रह्लादो देवदानवकुलतीर्थ-
 स्वरूपः तद्वर्षपुरुषेः सहायनभक्तियोगेनो-
 प्राप्तेः ॥ ॥ । केतुमाले भगवान् कामदेवस्वरू-
 पेण लम्प्याः प्रियचिकीर्षया आस्ते तद्भगवतो
 मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी
 संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुष्टद्विभरपेता
 अहःसु तद्भर्तुर्भरपेता उपास्ते ॥ ॥ । हरि-
 ण्ये वर्षे भगवान् कूर्मेतनुं विभाग्यो निवसति
 तद्भगवन्मूर्तिं पितृगणाधिपतिर्यमा तद्वर्षपुरुषेः
 सह उपास्ते ॥ ॥ । उत्तरकुरुवर्षे भगवान्
 वराहरूपो आस्ते तं भूमिस्तद्वर्षपुरुषेः सहा-
 खलितभक्तियोगेनोपास्ते ॥ ॥ । किम्बुवर्षे वर्षे
 भगवान् दाशरथी रामरूपेणास्ते तं तच्छरण-
 सन्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनुमान् अवि-
 रतभक्तिसहस्रपुरुषेरुपास्ते ॥ ॥ । भारते वर्षे
 भगवान्नरनारायणस्य आत्मज्ञानिनामनुग्रहा-
 यानुकम्पया अयत्कगतिक्तपश्चरति । तन्मूर्तिं
 नारदः वर्णासमयुक्ताभिर्भारतवर्षीयप्रजाभिः
 सह भगवदनुभावोपवर्षेणं पञ्चरात्रं सावर्ण्य-
 रूपदेव्यमाणः परमभक्तिभावेन सेवते ॥ ।
 भारतेष्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैला बहवः सन्ति ।
 यथा, मलयः मङ्गलप्रस्यः मैनाकः त्रिभूटः

जम्बू

जम्बूः कुट्टकः कोकः चण्डः देवगिरिः ऋष्य-
 मूकः श्रीशैलः महेन्द्रः वारिधारः विन्ध्यः मुक्ति-
 मान् ऋष्यगिरिः पारिपात्रः प्रोखः चिन्नकुटः
 गोवर्द्धनः रैवतकः ककुभः नीलः कौकः गोमुखः
 रन्ध्रकौलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसह-
 स्रशः शैलाः । * । तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो
 ह्यसंख्याताः । यथा, चन्द्रवंशा ताम्रपर्णी अव-
 टोदा कृतमाला वैद्ययसी कावेरी वेला मय-
 खती शर्करावर्णा तुङ्गभद्रा लज्जवेला भीमरथी
 गोदावरी निम्बिन्धा पयोष्णी तापी रेवा सुरसा
 नर्मदा चम्बलती महानदी वेदच्छतिः ऋषि-
 कुल्या निषामा गङ्गती वाग्मती कौशिकी
 मन्दाकिनी यमुना सरस्वती इन्द्रवती गोमती
 सरयुः श्रीवती सुषोमा शतद्रुः चन्द्रभाग
 मरुदृष्टा वितस्ता अशिकी विन्धा इति महा-
 नद्यः । अन्यः शोणच नदी । * । अस्मिन्
 वर्षे लब्धजम्बुभिः पुरुषैः मुक्ताहारितलज्जवर्णन
 स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमाशुवनारकगतयो
 भवन्ति ॥ * ॥ जम्बुद्वीपस्य अष्टौ उपद्वीपाः
 मन्ति सगरात्मजैरन्ध्रान्ध्रवर्षे इमां महतीं परितो
 निखनद्विरेपकाक्ष्यताः । तद्यथा, स्वर्णप्रस्थः
 चन्द्रप्रस्तः आवर्त्तनः रमणकः मन्दहरिणः
 पाञ्चजन्यः सिंहलः लङ्का इति । इति श्रीभाग-
 वते । ५ । १६ अध्याये । तथा च मार्कण्डेये ५४
 अध्याये मातृस्ये ११२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 ज्योतिःशास्त्रमते लवणसमुद्रस्योत्तरे जम्बुद्वीपः ।
 स तु भूम्यर्द्धभागः । तस्य दक्षिणे द्वितीयार्द्ध-
 भागे द्वीपवृत्तस्य सप्तसमुद्रस्य च निवेशः ।
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 जम्बुलः, पुं, (जम्बुं जम्बु फलं ज्ञातीति । जा + कः ।)
 जम्बुवृक्षः । केतकवृक्षः । इति विन्ध्यः ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । १६ ।
 “अवमन्थः सकण्ठको यन्त्रिको जम्बुलक्षया ॥”)
 जम्बुवनजं, स्त्री, (जम्बुवनमिव जायते इति ।
 जन् + उः ।) चेतजवापुष्यम् । यथा,—
 “पारिभद्रं पाटला च वज्रलं गिरिशालिनी ।
 तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्ध्रपि ॥
 एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यन्तुताम्बने ॥”
 इति वामनपुराणम् ॥
 जम्बूः, स्त्री, (जम्बुते भक्ष्यते इति । जम्बु अद्ने
 + “अन्डुडनुजम्बिति ।” उणां १ । ६५ ।
 इति जूः ।) नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्रुचविशेषः । आम इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सुरभिपत्रा २ नीलफला ३ ह्यामला ४ महा-
 स्कन्धा ५ राजार्हा ६ राजफला ७ शुक्रप्रिया ८
 मोदमोदिनी ९ । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् ।
 मधुरत्वम् । अमपित्तदाहकण्ठान्निशोषलभि-
 दोषश्लासितसारकफकासविनाशित्वम् । विष्ट-
 भित्त्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । खादुत्वम् । शीत-
 लत्वम् । अमिसंद्रुषणत्वम् । रुचत्वम् । वात-
 कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ वा इन्द्रतु-

जम्बू

सुत्रभेदेन द्विविधा । तत्र इन्द्रतु-
 महाजम्बूः १ महापत्रा २ राजजम्बूः ३ इन्द्रतु-
 पत्रा ४ । इति रत्नमाला ॥ फलेन्द्रः ५ नन्दः ६
 महाफला ७ सुरभिपत्रा ८ । एतत्फलगुणाः ।
 विष्टभित्त्वम् । गुरुत्वम् । रोचनत्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥ सुत्रायाः पर्यायः । स्व-
 लक्ष्यफला १ दीर्घपत्रा २ मध्या ३ । वन-
 जम्बुपर्यायः । भूमिजम्बूः १ काकजम्बूः २
 नादयी ३ शीतपत्रवा ४ । इति रत्नमाला ॥
 स्वल्पपत्रा ५ जलजम्बुका ६ । तत्फलगुणाः ।
 ग्राहिल्वम् । रुचत्वम् । कफपित्तासदाह-
 नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्फलस्य
 पर्यायः । जम्बु २ जाम्बवम् ३ । इत्यमरः ।
 १२ । ४ । १६ ॥ (खनामन्थाता वदी । यथा,
 मातृस्ये । १२० । ६७ ।
 “मेरोः पार्श्वतु प्रभवति इन्द्रचन्द्रप्रभो महान् ।
 जम्बुश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बूनदं स्तुतम् ॥”)
 जम्बुकः, पुं, स्त्री, (जम्बुकः प्रयोदरादित्वात्
 दीर्घः ।) श्रगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जम्बुकशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
 जम्बुका, स्त्री, (जम्बुरिच कायतीति । कै + कः ।
 अजादित्वात् टाप् ।) काकलीत्रासा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 जम्बूकः, पुं, (जम्बुं जम्बुफलं ज्ञातीति । जा + कः ।)
 जम्बूवृक्षः । केतकवृक्षः । इति मेदिनी । वे, ६४ ॥
 (यथा, हरिवंशे । ६६ । १६ ।
 “जम्बू जम्बूलवृक्षाणां कन्दकन्दलभूषितम् ॥”
 वरपक्षीयस्त्रीयां परिहासवचनम् । इति
 नीलकण्ठः ॥)
 जम्बुलमालिका, स्त्री, (जम्बुलस्य वरपक्षीयरमणी-
 परिहासवचनस्य मालिका परम्परा ।) कन्या-
 वरयोर्भूषणचक्रिका । इत्युद्गाहृतत्वम् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । १२३ । २२ ।
 “आश्रीभिर्बहुवैयत्या च देवर्षिः लज्जमन्वतीत् ।
 अविदुहस्य वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो ! ।
 जम्बुलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥”)
 “जम्बुलं वरपक्षीयस्त्रीयां परिहासवचनं तेषां
 मालिका श्रेणी ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
 जम्बूः, पुं, (जम्बुते जम्बुते इति । अभि गात्र-
 विनामे + पचाद्यप् । “रश्मिभोरपि ॥” ७ । १
 ६१ । इति जुम् ।) देवभेदः । (इन्द्र एनं निहत-
 वान् ॥ अपरो देवविशेषः । विष्णुरेनं अघान ।
 यथा, महाभारते । ३ । १०२ । २४—२५ ।
 “असुरश्च महेष्वाको जम्बु इत्यभिविश्रुतः ।
 यज्ञचोभकरः क्रूरस्त्वयैव विधिपातितः ॥
 एवमादीनि कर्माणि येषां संस्था व विद्यते ।
 अस्माकं भयभीतावां त्वं गतिर्मधुखदम् ॥”
 प्रजादपुत्राण्यमेकतमः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ३५ ।
 “प्रजादस्य जयः पुत्रा विक्रान्ताश्च महावनाः ।
 विरोचनश्च जम्बुश्च कुजम्बुश्चेति विश्रुताः ॥”
 राजनिर्घण्टः । स तु रावणस्याङ्गुचरः । यथा,
 महाभारते । ३ । २८४ । रामरावणयुद्धे । २ ।

जम्बू

“पर्वण्यः पूतनो जम्बुः खरः क्रीडवधो च
 जम्बुते भक्ष्यते भेजेति । जम्बु + वरश्चै च
 दन्तः । यथा, ऋषिदे । ८ । ६१ । २ ।
 “इमं जम्बुसुतं पिब ॥” “जम्बुसुतं इमे
 सुतम् ॥” इति तद्भाष्यम् ॥ * ॥ जम्बुतेः
 श्वी इति कर्मणि चण् ।) जम्बीरः । (वा
 “स्याजम्बीरो दन्तशटो जम्बुजम्बीरजम्बु
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भा
 जम्बु + भावे चण् ।) भक्ष्यम् । इति मे
 भे, ४ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ ।
 “इति ते जययन्ति सत्राजम्बु जम्बुवाच
 अंशः । इयुः । तूवः । इति हेमचन्द्रः ।
 जम्बुकः, पुं, (जम्बु इव । स्वार्थे कन् ।) जम्बु
 इति शब्दचक्रिका ॥ (खनामन्थातो इति
 यथा, महाभारते । २ । ३१ । ७ ।
 “ततश्चम्बुवतीकूले जम्बुकस्यात्मनं इपम्
 ददंश्च वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥”
 जम्बुतीति जम्बुजम्बु + क्तुम् । क
 चि ॥)
 जम्बुका, स्त्री, (जम्बु इव । स्वार्थे कन् ।) च
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जम्बुगः, पुं, (जम्बुय भक्ष्याय गच्छति
 तीति । गम + उः । अतिशयभक्ष्यश्री
 तथात्वम् ।) राजसविशेषः । यथा,—
 “देवा यथास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽ
 क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बुगाः स
 विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशशमिनः
 निराहाराश्च ये जीवाः पापिधर्मै रताश्च
 तेषामायायनायैतद्द्वीपेते बलिनां मया ॥”
 इत्याह्निका चारतत्त्वधृतपद्मपुराणवचन
 जम्बुद्विष्ट, [वृ] पुं, (जम्बुं तदाख्यया
 मसुरं द्विष्टीति । द्विष्ट् + क्तिप् । जम्बुस्य
 इति वा ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वि
 इति महाभारतम् ॥)
 जम्बुमेदी, [नृ] पुं, (जम्बुं भेत्तुं शील
 भिद् + “सुप्यजाती विनिष्ठाश्चीत्यी ॥”
 इति ऋग्निः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १२ । १ ।
 जम्बुरः, पुं, (जम्बुं भक्ष्यवचिं राति ददा
 जम्बु + रा + कः ।) जम्बीरः । इति
 चक्रिका ॥
 जम्बुजः, पुं, (जम्बुर । इत्यजम्बुम् ।) जम्बु
 (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भा
 “स्याजम्बीरो दन्तशटो जम्बुजम्बीरजम्बु
 बुद्धदेवविशेषः । इति मेदिनी । वे, ६३ ।
 जम्बुजा, स्त्री, (जम्बुं भक्ष्यं ज्ञाति च
 तीति । जा + कः ।) राजसविशेषः । वा
 “समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्बुका त्राम राच
 तस्याः खरकमात्रेण विश्रुता गभिर्बी भवे
 इति ज्योतिषतन्त्रे राजमार्तच
 जम्बु, स्त्री, (जम्बुते इति । अभि जम्बुभा
 भावे अः ततः ऋयां टाप् ।) जम्बु ।
 राजनिर्घण्टः ॥

आदिः, पुं, (जयन्त्यासुरस्य अरिः शत्रुः ।) इन्द्रः। यथा, “जयन्तारिदम्भोजयः।” इन्द्रतार-
नेवधम् । अरिः । यजन्म् । इति विष्णुः ॥
(विष्णुः । इति महाभारतम् ॥)
जयी, [न] पुं, (जययति सुधामाख्यादिकं
नाशयतीति । जयि क नाशे + यिनिः ।) यज्जीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जयी, पुं, (जयति अघिद्वयार्थं भक्षति इति । यम + “जयीराद्यच्” इति ईरम् । ततो
“रघिजभोरचि” ७ । १ । ६१ । इति तुम् ।) यज्जीरः । इन्द्रमरः । २ । ४ । ७६ ॥ मर-
वः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जयः, पुं, (जि जये + “एरच्” ३ । ३ । ५६ ।
इरच् ।) शत्रुपराङ्मुखीकरणम् । जित् इति
भाषा । तत्पर्यायः । विष्णवः २ जयन्म् ३ ।
इन्द्रमरः । २ । ८ । १० ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४४ ।
“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवाविशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥”)
अयिजन्मः । (जयतीति । जि + पचाद्यच् ।) जयन्तः । युधिष्ठिरः । इति मेदिनी । ये, २५ ॥
(एतन्नाम तु विराटयश्च ह्यप्रवाससमये जातम् ।
यथा, महाभारते । ४ । ५ । ३४ ।
“जयो जयन्तो विजयो जयतुसेनो जयद्वलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥”)
विजयनन्दनराजः । स तु इन्द्राङ्गवशोऽङ्गवः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५ ८ ॥ श्रीनारायण-
पार्वदः । यथा,—
“एतौ द्वौ पार्वदौ मस्यं जयो विजय एव च ।
कथोऽन्वय मी यद्वो बहूकलातामतिक्रमम् ॥”
इति श्रीभागवते । ३ । १६ । २ ॥
(सर्वाणि भूमानि जयतीति । जीयते संसार-
मनेन वा । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६७ ।
“जयो जयः सत्यसन्धो दायाहः सात्वतां पतिः ॥”
नामविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १०३ । १६ ।
“विराजा धारसञ्चैव सुवाङ्मुखरो जयः ॥”
दानविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३४ । ८३ ।
“जयो जिज्ञुम्भः कुपयश्च दानवो
ररसुरेते दश दानवाधिपम् ॥”
दशममन्वन्तरीय-ऋषिविशेषः । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । २१—२२ ।
“दशमो ब्रह्मसावर्णिषपञ्चोक्तसुतो मनुः ॥”
“द्विज्ञानं सुज्ञतः सत्यो जयो ऋषिस्तदा
द्विजाः ॥”
सुवर्णश्रीयस्य वल्लरशुभस्य पुत्रविशेषः । यथा,
तत्रैव ४ । १३ । १२ ।
“सुवीथीवत्सरस्त्रेष्ठा भार्यासुत बहूकलाजान् ।
पुण्यान् तिग्मकेतुश्च इवभूर्जं वसुं जयम् ॥”
विष्णामिषपुत्रविशेषः । (यथा, तत्रैव । ६ ।
१६ । ३६ ।
“एव वः कुशिका वीरो देवरातकमन्वित ।
यस्य चाटकहारीतजयक्रतुमहादयः ॥”

जयन्तीगर्भजातः पुत्रवत्सवः पुत्रविशेषः । यथा,
तत्रैव । ६ । १५ । ११ ।
“रेलस्य चोन्मश्रीगर्भात् बहूकलाजाना वृषः ।
आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥”
राजविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ८ । १४ ।
“तस्यां राजध्वजः पुण्यास्तथा ब्रह्मवैयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात ! प्रहृष्टाः पथ्युपावते ॥”
इन्द्रपुत्रस्याह ।
“अङ्गो विरुच वेणुश्च दुग्धानः ह्यङ्गयो जयः ॥”
धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, तत्रैव । १ ।
६३ । ११७ ।
“जयः सत्यव्रतश्चैव पुत्रभिश्च भारत ! ॥”
ह्यङ्गयस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
२६ । २ ।
“ह्यङ्गयस्य जयः पुत्रो विजयस्यस्य चात्मजः ॥”
सङ्गयस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
१७ । १६ । [जयः ॥]
“कुशात् प्रतिः चात्रहृद्वात् सङ्गयस्य सुतो
दौर्गन्तीमेवोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ ।
२१ । १ ।
“वितथस्य सुतात् मन्वोर्हृत्पुत्रो जयस्यतः ॥”
युयुधानपुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । १४ ।
“युयुधानः सात्वर्त्विजं जयस्यस्य कुञ्जस्यतः ॥”
भारतादिप्राञ्चविशेषः । यथा, भविष्यपुराणे ।
“अष्टादशपुराणानि रामस्य चौरतं तथा ।
विष्णुधर्मादिप्राञ्चानि शिवधर्माञ्च भारत ! ॥
कार्याञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराञ्च धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! ॥
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
दक्षिणहारायहम् । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥
वत्सरविशेषः । तत्परलं यथा,—
“अग्निवाचं तथा वैश्याः शूद्राञ्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्तं वरारोहि ! जये सर्वे न संशयः ॥”)
जयकोलाहलः, पुं, (जयस्य कोलाहलो यत्र ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (जयस्य
कोलाहलः ।) जयध्वनिश्च ॥
जयटाका, स्त्री, (जयघोषिका टाका । विजय-
काये एव वादनादस्य तथात्वम् ।) वाद्य-
विशेषः । इति लोकाप्रसिद्धा । जयटाक इति
भाषा ॥
जयदत्तः, पुं, (जयेन विजयेन दत्त इव । जय-
श्रीलावादेनास्य तथात्वम् ।) इन्द्रपुत्रः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८६ ॥
जयनं, स्त्री, (जीयतेऽनेनेति । जि + करणे ऋट् ।)
तुरङ्गादिसन्नाहः । (यथा, माघे । १७ । २३ ।
“सकल्पनं हिरदगणं वल्किण-
स्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च वाणिजः ।
त्तरायुजः स्वयमपि कुर्वतो वृषाः
पुनः पुनस्तदधिस्तानतत्परम् ॥” ॥
भावे ऋट् ।) जयः । इति मेदिनी । जे, ६७ ॥
जयनी, स्त्री, (जयन + स्त्रियां ङीप् ।) इन्द्र-
कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

जयन्तः, पुं, (जयतीति । जि + “तुभूवहि-
वतीति” उर्वा ३ । १२८ । इति ऋच् ।) इन्द्रपुत्रः । तत्पर्यायः । पाकशास्त्रिः २ ।
इन्द्रमरः । १ । १ । ४६ ॥ ऐन्द्रिः ३ । इति
मेदिनी । ते, ११० । (यथा, रघौ । ३ । २३ ।
“उमाहृत्वाङ्गौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा वृषः वा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६८ ।
“अर्को वाजसनः शङ्गो जयन्तः सर्वविष्णवी ॥”
“अतिप्रवेगारोन् जयते जयहेतुरिति वा
जयन्तः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥) शिवः । (यथा,
मातुल्ये । ५ । १० ।
“सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते वृत्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥”)
चन्द्रः । इति चिकित्साशेषः ॥ भीमः । इति
मेदिनी । ते, ११० ॥ (एतन्नाम तु ह्यङ्गना
विराटयश्चवासकावे जातम् । यथा, महा-
भारते । ४ । ५ । ३४ ।
“जयो जयन्तो विजयो जयतुसेनो जयद्वलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥”
मरुत्वतीगर्भजातो धर्मपुत्रविशेषः । अयं हि
उपेन्द्र इत्याख्याया प्रसिद्धः । यथा, भागवते ।
६ । ६ । ८ ।
“मरुत्वाञ्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ।
जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥”
राज्ञो दशरथस्य मन्त्रिविशेषः । यथा, रामा-
यणे । १ । ७ । २—३ ।
“अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
सुचयश्चासुरक्ताश्च राजहृद्येषु नित्यशः ॥
धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुरादौ राक्षसहृन्तः ।
अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७० । १४ ।
“तत्र पर्वताः सप्त केशवं ससुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः ।
महामेदः सकैलाश इन्द्रकूटश्च नामतः ॥”
ज्योतिषोक्तयाज्ञिकयोगविशेषः । यथा,—
“यत्र स्त्रोत्रमतश्चन्द्रो जयादेकादशे स्थितः ।
जयन्तो नाम योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशस्तु ॥”
योद्धाप्रवृत्तकान्तर्गतपुत्रविशेषः । तस्य लक्ष्यं
यथा,—
“आदिताले जयन्तः स्यात् शङ्काररसंयुतः ।
रत्नसंख्याचरपर आयुर्वृद्धिकारः परः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
जयन्तिका, स्त्री, (जयन्तीव कायतीति । कै +
कः । ततो ङ्स्त्री निपातनात् ।) हरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गायाः सखीविशेषः ।
यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ॥”)
जयन्ती, स्त्री, (जयतीति । जि + “तुभूवहीति”
उर्वा ३ । १२८ । इति ऋच् । ततो गौरा-

जयप

दित्वात् ङीष् ।) गौरी । (यथा, कलिकापुराणे ।
“जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा तमा धात्री खाहा खधा नमो-
ऽस्तु ते ॥”)

इन्द्रपुत्री । पताका । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥
वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । जया २ तर्कारी ३
नादेयी ४ वैजयन्तिका ५ । इत्यमरः । २।४।६५ ॥
बला ६ मोटा ७ हरिता = विजया ८ छम्प-
मूला १० विक्रान्ता ११ अपराजिता १२ ।
(यथा, तिथितत्त्वे ।

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
विस्वोऽश्रीको जयन्ती च विश्वेया नवपत्निकाः ॥”
अस्याः गुणाः । मद्गन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । हृमिभूतनाशित्वम् ।
कण्ठविशोधनत्वम् । तत्र हृष्या रसायनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एतच्छाकस्य गुणाः ।
मरदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।
हृमत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“अतजयन्ती मूलं पिष्टं प्रीतश्च गद्यपद्यसैव ।
न्वत्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाद्या ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे कुष्ठाधिकारे ॥)
योगविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे स्कान्दम् ।
“जयं पुण्यश्च कुर्वते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणोसहित्वा हृष्या मासे च श्रावणेऽष्टमी ॥
अर्द्धरात्रादष्टमोर्द्धं कलयपि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥”
(द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“उल्लसन्ती वज्रुली च त्रिस्रुशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्याष्टी महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ! ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्व्यथा,—
“विषं पाठाश्वगन्धा च वचातालीशपत्रकम् ।
मरिचं पिप्पलीनिम्बमजाम्बवेण तुल्यकम् ।
वटिका पूर्ववत्कार्या जयन्तीयोगवाहिका ॥”
इति जयन्ती वटी ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयज्ञे च्वराधिकारे ॥)
जयपत्रं, स्त्री, (जयसूचकं पत्रम् ।) अन्वमेधीय-
यस्योदककपाले बद्धा लिपिः । तद्व्यथा,—
“श्लोक्यविजयी रामो रावणान्तकरः प्रभुः ।
स दीक्षितो वाजिमेधे तस्यायं प्रोक्षितः पशुः ॥
पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्ष्णविलक्षितः ।
संपूज्य च परित्याज्यः सर्वैरिति च संस्कृतम् ॥”
इति वाशिष्ठरामायणम् ॥

श्रिवादेविषयकजयबोधकलिपिः । हिक्कि इति
इन्द्रराजी भावा । यथा, अथर्वतत्त्वे ।
“यद्वृत्तं अथर्वारात् पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रं लिखितम् ॥
पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्यायानं यदा वृषः ।
प्रदद्यात्प्रिये लेखं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

जयपालः, पुं, (जयं पालयतीति । पालि+
“कर्मण्यण् ॥” ३।२।१ । इत्यण् ।) विधिः ।
विष्णुः । भूपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्ष-

जया

विशेषः । जमाल्मोटा इति भावा । तत्-
पर्यायः । सारकः २ रेचकः ३ तिग्निङ्गीफलम् ४
दन्तीबीजम् ५ मलत्रावि ६ बीजरेचनम् ७ कुम्भी-
बीजम् = कुम्भिनीबीजम् ८ चण्डाबीजम् १०
चण्डिनीबीजम् ११ निङ्गुम्भाख्यबीजम् १२
शोधनीबीजम् १३ चक्रदन्तीबीजम् १४ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विरेचनत्वम् ।
हृपनत्वम् । हृमिकफामण्डरामयनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जयपुत्रकः, पुं, (जयेन विजयेन पुत्र इव काय-
तीति । जे + कः । पुत्रतुल्यप्रीतिप्रदत्वात् तथा-
त्वम् ।) पाशकभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
जयमङ्गलः, पुं, (जय एव मङ्गलं यस्य । जयेन
मङ्गलं यस्मादिति वा ।) राजवाह्यहस्ती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ध्रुवकविशेषः । यथा,—
“चतुर्विंशतिवर्षाङ्गिः कथितो जयमङ्गलः ।
शङ्करवीरयोरेव ताक्षे चाचपुटे च सः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ *

ज्वरत्रौघविशेषः । यथा,—
“हिङ्गूलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्गुं तथा ।
तान् वङ्गं मानिकश्च सैन्धवं मरिचं तथा ॥
समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्गभस्मकम् ।
तद्वह्निं कान्तकौहश्च ऋष्यभस्मापि तत् समम् ॥
तत्समं पारदसमम् ।
इतत् सर्वं विचर्याय भावयेत् कनकद्रवैः ।
शेफालीदलजैश्चापि दशमूलरसेन च ॥
किराततिक्तकक्षाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः ।
भावयित्वा तु तत् कार्या शुद्धाङ्गयमिता वटी ॥
अधुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् ।
जीर्णैश्चरं महाघोरं त्रिकालसमुद्भवम् ॥
ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यमथापि वा ।
पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥
मेदोगतं मांसगतमस्थिमज्जगतं तथा ।
अन्तर्गतं महाघोरं वह्निस्यश्च विशेषतः ॥
नानादेशोद्भवश्चैव ज्वरं मुक्तगतं तथा ।
निखिलं ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् ॥
जयमङ्गलनामायं रसः श्रीशिवनिर्मितः ।
बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिवर्हणः ॥”

इति श्रीजयमङ्गलो रसः ।

इति भैषज्यरत्नावली ॥
जयवाहिनी, स्त्री, (जयस्य जयन्तस्य वाहिनी
यद्वा स्वयंवरसभायां संयामे वा जयं वह-
तीति । वह + णिनिः । ततो ङीप् ।)

शची । इन्द्राणी । इति हेमचन्द्रः । २।२६ ॥
जया, स्त्री, (जीयतेऽनया । जि+“एरच् ॥”
इति करणे अच् ततश्चाप् ।) दुर्गा । (यथा,
महाभारते । ६ । २२ । २२ ।

“कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ॥”
अस्या अतुपत्तिर्यथा,—
“जयः कल्याणवचनो ज्ञाकारो दाहवाचकः ।
जयं ददाति सा निर्वं सा जया परिकीर्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकल्याणखण्डम् ॥

जयाश्व

जयन्तीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वैजयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजयाः ॥
तिथिविशेषः । सा तु ष्टीवाटमीचबोदकः ।
(यथा, ज्योतिषे ।

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्वा प्रतिपदः क्रमात् ॥
द्वादशीविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
“जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ।
द्वादश्याष्टी महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ! ॥”
हरीतकी । दुर्गासखी । इति मेदिनी । ये, २३
(यथा, काशीखण्डे । ४७ । ४६ ।

“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका ।
देवी भगवती तु वराहशैले पीठस्थाने जया-रूपे
विराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३० । १२ ।
“वराहशैले तु जया कमला कमलाक्षरे ॥”
विजया । (यथा, रसप्रदीपे अजीर्णविहित
सायाम् ।

“चारत्रयं कृतगन्धौ पञ्चकोनमिदं शुभम् ।
सर्वैस्सुखा जया भृष्टा तदर्द्धा शिशुजा जटा ।
शान्तावृक्षः । नीलपूर्वा । अष्टिमन्त्रवृक्षः
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“अष्टिमन्त्रो जयः स स्यात्स्त्रीपर्णो पञ्चकारिका
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥”
पताकाविशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ।
(ज्वरत्रौघविशेषः । यथा,—
“विषं त्रिकटुकं सुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकम् ।
विङ्गुलमष्टमं चूर्णं द्वादशमन्त्रैः समं समम् ।
चण्डाक्रामा वटी कार्या स्याज्जया योगवाहिका ॥

जयन्ती वा जया वाद्य शीरेः पित्तज्वरापहा ।
सुत्रामलकयूषिण्य पथं देयं हृतं विना ॥
जयन्ती वा जया वाद्य विषमज्वरमुद्घृतेः ।
सर्वज्वरं मधुघोषैर्गवां मन्त्रेण शीतकम् ।
चन्दनस्य कषायेण रक्तपित्तज्वरापहा ।
जयन्ती वा जया वाद्य माचिकेण च काचजिह्व ।
जयन्ती वा जया वाद्य गोमूत्रेण युतां पिवेत् ।
हृत्वाशु काकायं क्लृप्तं सुलेपेन च तद्दृढम् ।
द्विजिष्कं केतकीमूलं पिष्ट्वा तोयेन पाचयेत् ।
जयन्ती वा जया वाद्य मेहं हन्ति सुराङ्गयम् ।
जयन्ती वा जया वाद्य मधुना सर्वमेहशुत् ।
जयन्ती वा जया वाद्य गुक्केः कोष्णजलेः पिवेत् ।
त्रिदोषोत्थं हरेद्गुल्मं रसो वा नन्दभैरवः ।
जयन्ती वा जया वाद्य शुद्ध्या सर्वभगन्दरम् ।
जयन्ती वा जया वाद्य तक्रैक गृहणीप्रशुत् ।
जयन्ती वा जया वाद्य शृङ्गा स्तब्धेन चाङ्गम् ।
जयन्ती वा जया वाद्य शृङ्गा स्तब्धेन चाङ्गम् ।
आवयं सर्वदोषोत्थं मांसवृष्टिश्च नाशयेत् ॥”

इति जयाजयन्ती वटी ।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयज्ञे च्वराधिकारे ॥)
जयावहा, स्त्री, (जयमावहतीति । आ+वह+
अच् ।) भद्रदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
जयाश्रया, स्त्री, (जयमाश्रयतीति । आ+श्रि-
अच् ।) जरङ्गीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ।

जरयाः

बाह्यः, स्त्री, (जयस्य आह्वा आह्वा आह्वा यस्याः ।) भद्रदन्तीवृषः । इति राजनिर्घण्टः ।
 षी, [वृ] त्रि, (जेतुं शीलमस्य । जि + “जि-इक्ष्विशीति” ३ । २ । १५७ । इति इनिः ।) जययुक्तः । विजयी । यथा,—
 “जगति जयिनो यस्य विशिखाः ।”
 इति मद्भिषः स्तोत्रम् ।
 (यथा, च रघौ । ४ । ३४ ।
 “पौरुषानेवमाक्रामं स्त्रीस्तान् जनपदान् जयी । प्राय तालीवनश्यामसुपकण्ठं महोदधेः ॥”)
 षी, त्रि, जेतुं शक्यः । (“प्रक्ति लिङ् च ।” ३ । ३ । १७२ । इति प्रक्तौ यत् । गुणः । “जयजयो शक्यार्थे” ६ । १ । ८१ । इति । यत्कादेशः ।) जयकारणयोग्यः । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । ३ । २४ ।
 “सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जयो नान्येन कर्मणा ॥”)
 षी, त्रि, (जीर्यत्यनेनेति । जृ वयोदानौ + उणा । १ । १०२ । सूत्रे बाहुलकात् जृशमोर-ण्टः इत्यञ्जलदलोत्तरः ।) कर्कशः । पाण्डुः । कठिनः । इति मेदिनी । उ, १३ ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।
 “अयमतिजरटाः प्रकामगुर्वी-रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ॥”)
 षी, त्रि, इति हेमचन्द्रः ॥ (उहः । यथा, भागवते । ६ । १ । २५ ।
 “स बहुद्वन्द्वस्तस्मिन्भके कृलभाषिणि । निरीक्षमाद्यस्तस्त्रीलां सुसुदे जरटो भृशम् ॥” परिणतः । यथा, माघे । ११ । १४ ।
 “हिमरुचिररुग्निना राजते रज्यमानै-र्जरटकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥”)
 षी, त्रि, इति विश्वः ॥
 षी, स्त्री, (जृ + बाहुलकात् अङ् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) लघुविशेषः । तत्पर्यायः । गम्माटिका २ सुनाला ३ जया-श्रया ४ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-त्वम् । सारकत्वम् । दाहकत्वदीघनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 षी, स्त्री, (जरयतीति । जृष् + णिच् + ल्युः ।) हिङ्गु । कुष्ठौघधी । जीर्ण, त्रि, इति शब्द-रत्नावली ॥ (श्वेतजीरकः । पर्याया यथा,—
 “अज्ञानी जरयं दीप्यं मागधी जीरकं वितम् ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 षी, पुं, (जरयतीति । जृष् + णिच् + ल्युः ।) जीरकः । (यथा,—
 “जीरको जरयो जाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 लघुजीरकः । सौवर्षलवणम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ कासमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जरतका

जरया, स्त्री, (जरय + टाप् ।) ज्ञानजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३७ । ६ ।
 “भद्रं जीवन्तो जरयामशीमहि ॥”)
 जरयद्मः, पुं, (जरयो जीर्णः द्रुमः ।) अच-कर्षणवृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जरयः, त्रि, (जीर्यतीति । ज + अङ् ।) जीर्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
 जरत्, जि, (जृ + अङ् ।) इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 जरतकाः, पुं, सुनिविशेषः । तत्पर्यायः । याया-वरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्निवृत्ति-र्यथा, महाभारते । १ । ४० । ३—४ ।
 “जरेति जयमाहुर्वै दारुणं कारुण्यं श्रुतम् । शरीरं कारु तस्यावीतत् स धीमाञ्जनैः श्रुतैः ॥ चपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते । जरतकारुरिति ब्रह्मन् । वासुकेर्भगिनी तथा ॥” एतद्विवरणं यथा, देवी भागवते । २ । १२ । ७—८ ।
 “जरतकारुर्भुविः शान्तो न चकार गृह्यश्रमम् । तेन ब्रह्मा वने गर्ते लम्बमानाः स्वपूर्वजाः ॥ ततस्तमाहुः क्रुश पुत्रदारान् यथा च नः स्यात् परमा हि हृदि । स्वर्गे प्रजामः खलु इःखसुक्ता वयं सदाचारयुते सुते वै ॥ स तातुवाचाय लभे सनामा-मयाचितं चातिवशाशुगाश्च । तदा गृह्यारम्भमहं करोमि ब्रवीमि तथ्यं मम पूर्वजा वै ॥ इत्युक्त्वा तान् जरतकारुर्गतस्तीर्थान् प्रति द्विजः ॥” अथ माघाभिषमो वासुकिः ब्रह्मोपदेशात् स्वभगिनीं जरतकारुमेनमर्पयामास । तद्यथा, तत्रैव । २ । १२ । ३५—४५ ।
 “वासुकिस्तु तदाकर्ण्य वचनं ब्रह्मणः शिवम् । वनं गत्वा सुतां तस्मै ददौ विनयपूर्वकम् ॥ सनामां तां सुनिर्वात्वा जरतकारुवचा च तम् । अप्रियं मे यदा कुर्वन्तदा तां सन्ध्याम्यहम् ॥ वाग्बन्धं तादृशं कृत्वा सुनिर्जग्राह तां स्वयम् । दत्त्वा च वासुकिः कामं भवनं स्वं जगाम च ॥ कृत्वा पर्यकुटीं शुभां जरतकारुर्महावने । तथा सह सुखं प्राप रममाणः परन्तप ! ॥ एकदा भोजनं कृत्वा सुप्तोऽसौ सुनिसत्तमः । भगिनी वासुकेस्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥ न सन्बोधयितथोऽहं त्वया कान्ते ! कथञ्चन । इत्युक्त्वा तु गतो निद्रां मुनिस्तां सुदतीं तदा ॥ रविरस्तगिरिं प्राप्तः सन्ध्याकाल उपस्थिते । किं करोमि न मे शान्तिस्थलेष्वा बोधितः पुनः ॥ धर्मेणोपभयाङ्गीता जरतकारुचिन्तयत् । नोचेत् प्रबोधयान्येनं सन्ध्याकालो वृथा ब्रजेत् ॥ धर्मेणाश्राहरं त्यागस्तथापि मरणं भुवम् । धर्मेहानिनेराणां हि नरकाय भवेत् पुनः ॥ इति संक्षिप्तं सा बाला तं सुनिं प्रबोधयत् । सन्ध्याकालोऽपि सन्ध्यात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सुव्रत ! ॥ उत्थितोऽसौ सुनिः कोपात्तासुवाच ब्रह्मण्यहम् ।

जरा

त्वन्नु भ्रातृयुद्धं याहि निद्राविच्छेदकारिणी ॥ वेपमानान्रवीडाक्यमित्युक्त्वा सुनिना तदा । भ्रात्रा दत्त्वा यदर्थं तत् कथं स्यादमितप्रभ ! ॥ सुनिः प्राह जरतकारुं तदस्तीति निराकुलः ॥” अस्य पुत्रः आस्तीकनामा सुनिप्रवरः । योऽसौ जनमेजयं गत्वा सर्पसत्रात् निवारयामास । जरतकारुसुनेर्विशेषविवरणम् महाभारते आदिपर्वणि ४४—४८ अध्यायेषु ब्रह्मण्यम् ॥
 जरतकारुः, स्त्री, मनसादेवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १२ । ४७ ।
 “सुनिः प्राह जरतकारुं तदस्तीति निराकुलः ॥” जरतकारुप्रिया, स्त्री, (जरतकारोः खनाम-खातस्य सुनेः प्रिया ।) मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
 जरती, स्त्री, (जरत् + “उगितश्च” ४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) उह्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जरत्तवः, पुं, (जरंश्चासौ गौश्चेति । “गोरतद्धित-लुकि” ५ । ४ । ५२ । इति टच् ।) जीर्ण-वृषः । तत्पर्यायः । उह्योवः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ८४ ।
 “अह्यत्वा पीरुवं या श्रीः किं तथापि सुभोग्यया । जरत्तवः समन्नाति देवाद्पगतं लयम् ॥” जरन् जीयमायो गौर्वृषरूपो धर्मः । धर्मरूप-जीर्णवृषः । यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ६८ ।
 “नेतस्येह यथास्माकं शम्भुच्छास्त्रं जरत्तवः । अलसः सुतपरो मूर्खस्तेन पीषाञ्छुना सह ॥”)
 जरत्तवः, यथा,—
 “अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् । माण्यारस्य हि दोषेण हतो गृधो जरत्तवः ॥” इति हितोपदेशे मित्रलाभपरिच्छेदः ॥
 जरन्, पुं, (जरतीति । जृ + शल् ।) उह्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“वान्तमात्रे जरत् पित्तं शूलमाशु यपोहति ॥” इति माधवस्तत्रविनिश्चये शूलाधिकारे ।)
 जरन्तः, पुं, (जीर्यतीति । ज + “जविप्रश्न्यां ऋच्” उणा । ३ । २६ । इति ऋच् ।) मद्भिषः । उह्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जरसानः, पुं, (जीर्यति जरायुको भवतीति । जृ वयोदानौ + “हृन्स्यसानच्” शुभ्रभ्याम् ।) उणा । २ । ८६ । इति असानच् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 जरा, स्त्री, (जीर्यत्यनया । जृ + “विट्भिदादि-भ्योऽङ्” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । “ऋहृशो-रुडि गुणः ।” ७ । ४ । १६ । इति गुणः ।) वयःकृतश्चयमांसादावस्थाभेदः । वाङ्मयम् । “जीर्यत्यनया जरा जृ वयोदानौ धित्वात् ङः इत्योर्गुरिति गुणः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । विसंसा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ सा तु कालकन्या । यथा,—
 “कालकन्या जरा साक्षात् लोकास्तां नाभिनन्दति । स्वसारं जयहे न्युः चयाय यवनेश्चरः ॥” इति श्रीभागवतम् ।

जरा

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुचः स्मृताः ।
 ऋतुकव्याप्तताश्चैव जरा तस्याश्च कन्यका ।
 जरा च भ्राष्ट्रभिः सार्द्धं शश्वद्भूमति भूतलम् ॥
 एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संयतम् ।
 पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैतथेयमिवोरगाः ॥
 चक्षुर्जलश्च आयामः पादाघ्नैकसेवनम् ।
 कर्णयोर्मूर्ध्नि तैलश्च जरायाधिविनाशकम् ॥
 वसन्ते भ्रमणं वक्षिसेवां स्वप्नां करोति यः ।
 बालाश्च सेवते काखे जरा तं नोपगच्छति ॥
 स्वातन्त्र्यतोदकस्त्रायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
 नोपयाति जरा तच्च निदाघिः निलसेवनम् ॥
 प्रादुष्यन्तोदकस्त्रायी चनतोयं न सेवते ।
 समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
 शरद्रीं न गच्छति भ्रमणन्तत्र वर्जयेत् ।
 खातस्त्रायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥
 खातस्त्रायी च हेमन्ते काखे वक्षिं निधिवते ।
 भुङ्क्ते नवाग्रसुष्णश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
 शिशिरेऽसुकवक्षिश्च नवोष्णान्नश्च सेवते ।
 य एवोष्णोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति ॥
 सद्योमांसं नवाग्रश्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
 एतश्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
 भुङ्क्ते सदन्नं सुतुक्काखे ढण्ड्यायां पीयते जलम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
 दधि हेयङ्गवीनश्च नवनीतं तथा गुग्गुम् ।
 नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
 सुष्णमांसं स्त्रियं दृष्ट्वां बालार्कान्तरुणं दधि ।
 संसेवनं जरा याति प्रदृष्टा भ्राष्ट्रभिः सह ॥
 रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंशुलौश्च रजस्त्रयाम् ।
 तासुपैति जरा दृष्टा भ्राष्ट्रभिः सह सुन्दरि ॥
 रजस्त्रया च कुलटा चावीरा चारदूतिका ।
 मृदयाजकपली या ऋतुक्षीना च या सति ॥
 यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां कभेत्तु सः ।
 तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तसुपगच्छति ॥
 पापानां याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
 पापं याधिजरावीजं विघ्नवीजश्च निश्चितम् ॥
 पापेन जायते याधिः पापेन जायते जरा ।
 पापेन जायते देव्यं दुःखं शोको भयङ्करः ॥
 तस्मात् पापं महावैरं दोषवीजममङ्गलम् ।
 भारते सन्ततं सन्नो नाचरन्ति भयातुराः ॥
 स्वधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
 गुरुदेवातिथीनाश्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
 अतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिसेवकम् ।
 रोगा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैतथेयमिवोरगाः ॥
 एतान् जरा न सेवेत याधिसंघश्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काखे सर्वं असिष्यति ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १।१६।३३-५५ ॥
 जराया औषधं यथा, गातुके १६६ अध्याये ।
 "पलाशपुष्पं समधु गथाष्यामलकान्वितम् ।
 सविद्धं पीतमम्बं नरं कुर्व्यान्महामतिम् ॥
 मासिकेन महादेव ! जरामरणवर्जितः ।
 पलाशवीजं सद्यतं तिलमभ्यन्वितं समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रत्न ! जरां नयति संक्षयम् ॥"

जरायुः

अपिच ।
 "अच्छीकृतं भङ्गराजस्य चूर्णं
 तिलार्द्धकं चामलकाह्वकश्च ।
 सप्रकर्षं भक्षयते गुह्येष्वा
 न तस्य रोगो न जरा न ऋतुः ॥
 अन्वः पद्मेनमवरहितो मत्तमातङ्गगामी
 ऋक्तो वाग्मी अवसररहितो दूरशब्दाशुवारी ।
 नीदक्ष्णर्गो भवति पलितो नीलजीवतकेशो
 जीर्णो दन्ताः पुनरपि नवाः क्षीरगौरा भवन्ति ॥"
 इति भैषज्यरत्नावल्यां भङ्गराजादिपूर्यम् ॥
 ("क्षेत्र्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत् प्रथमम् ॥
 जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ।
 अथ प्रवयसां युक्तं प्रायशः चोच्यते वृथाम् ॥
 रसादीनां संक्षयाश्च तथैवावृष्यसेवनात् ।
 बलवीर्यनिद्रयाणाश्च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥
 परिक्षयादायुश्चाप्यनाहारात् श्रमात् क्रमात् ।
 जरासम्भवणं क्षेत्र्यं इत्येते हेतुभिर्नृथाम् ॥
 जायते तेन सोऽर्थ्यं जीवधातुः सुदुर्लभः ।
 विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं याधिमयायुते ॥
 एतज्जरा सम्भवं हि ॥"
 "जरासम्भवणे क्षेत्र्ये चयजे चैव कारयेत् ।
 जेहखेदीपपन्नस्य सक्षेहं शोधनं हितम् ॥
 क्षीरसर्पिर्दृष्ट्ययोगा वक्ष्यथैव यापनाः ।
 रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेदजनमुच्यते ॥"
 इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥३॥
 "या च भार्या विरुपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
 वचनोत्तरवह्नी च सा जरा न जरा जरा ॥"
 इति चाणक्यम् ॥३॥
 क्षीरिकादृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राक्षसी-
 विशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
 "अन्यस्यामपि भार्यायां प्रकले हे दृष्टद्रयात् ।
 ते मात्रा बहिरत्तुष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥"
 जरातुरः, त्रि, (जरया आतुरः) जीर्णः ।
 जरारोगग्रस्तः । इति शब्दमाणा ॥ (यथा,
 नैषधे १।१३५ ।
 "मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
 नवप्रकृतिन्वरटा तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेव जनस्तमईय-
 म्महो विधे ! त्वां करुणा रण्डि न ॥"
 जरापुष्टः, पुं, (जरया राक्षस्या मुष्टः) जरा-
 सन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जराभीरुः, पुं, (जरातो भीरुः) कामदेवः ।
 इति हेमचन्द्रः १।२।४१ ॥ जरामयश्रीले, त्रि ॥
 जरायुः, पुं, (जराया राक्षस्या अपत्यम् । जरा
 + बाहुलकात् फ्रिः । तत्प्राप्तजीवत्वात् तथा-
 त्वम् ।) जरासन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जरायुः, पुं, (जराभेतीति । जरा + इण् + "किञ्ज-
 रयोः श्रियः ।" उर्णा १।४ । इति जुष् ।)
 येन वेदितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । गर्भ-
 वेष्टनचर्मे । अंशोल इति भाषा । तत्पुण्यायः ।
 गर्भाशयः २ उल्बम् ३ कलखः ४ । इत्यमरः ।
 २।६।३८ ॥

जर्जर

"या तु चर्म्मालतिः क्वप्सा जरायुः सा निगद्यते ।
 इति महाभागवते भगवतीगीता ।
 अमिजारदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जरायुजः, त्रि, (जरायौ जायते इति । जरा-
 यः ।) गर्भाशयजातः । स तु वृषपातिः
 इत्यमरः । ३।१।५० ॥
 "या तु चर्म्मालतिः क्वप्सा जरायुः सा निगद्यते
 युक्तश्लेषितयोर्योगस्तस्मिन् संजायते यतः ।
 तत्र गर्भो भवेद्दृयस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ।
 इति महाभागवते भगवतीगीता ।
 जरासन्धः, पुं, (जरया तदाख्याया प्रसिद्धः
 राक्षस्या कृता सन्धा देहसंयोजनमस्य ।
 चन्वन्शीयराजविशेषः । स तु दृष्टद्रयराज
 पुत्रः । कंसश्चमुरः इन्द्रयुद्धे भीमस्य हतवान्
 अस्य नामकरणं यथा,—
 "अन्यस्यामपि भार्यायां प्रकले हे दृष्टद्रयात्
 ते मात्रा बहिरत्तुष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
 जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ।
 इति श्रीभागवतम् ।
 तत्पुण्यायः । बाह्वद्रयिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः
 (अस्य जन्मदिवरणं महाभारते सभापर्वणि
 अध्याये तथा ऋतुविवरणं तत्रैव २४ अध्या-
 यदृश्यम् ॥ अयं हि विप्रचित्तिनामकस्यास्य
 स्थावतारः । यथा, महाभारते । १।६।७४ ।
 "विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः
 जरासन्ध इति ख्यातः स आसौत् मनुजधर्मः ।
 धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते
 १।११।७।८ ।
 "दृष्टसन्धो जरासन्धः सत्यसन्धः सदःसुवाक् ॥"
 जरासन्धजित्, पुं, (जयतीति । जि + क्तिप् । त
 जरासन्धस्य जित् जेता ।) भीमः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 जरी, [नृ] त्रि, (जरास्यस्येति । जरा + इतिः
 षष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ३।४ ॥
 जरुथं, स्त्री, (जीर्णतीति । जृ + "जृथुश्च
 मथन् ।" उर्णा २।६ । इति जयन् ।
 मांसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जर्ष, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्षती जर्षती
 गुणस्थानरहितानां तुदादिपाठफलसु श
 न्तानां आदीपोरिति नुबो विभाषा वेदेयुचार
 भेदश्च । भर्त्सस्त्वर्जनम् । इति दुर्गादासः ।
 जर्ष, श उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्षती जर्षती
 भर्त्सस्त्वर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 जर्ष, श वाचि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, जर्षती जर्षती
 भर्त्सस्त्वर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 जर्षरः, पुं, (जर्षति खगुणेनापरान् निन्दतीति
 जर्ष + बाहुलकात् अरः ।) श्रेष्ठजः । (जर्ष
 शर्चन् तर्जयतीति ।) शर्कजः । (जर्ष
 विन्दते इति । कर्मेति बहुलवचनान्तरः

जलं

जरातुरे, त्रि। इति मेदिनी। रे, १५७।
 (जीर्णं। यथा, महाभारते। ३। ११। ६५।
 “अथ जलसर्वान् व्याविह्वनयन्वावरम्।
 भूतले भ्रामयामास वाक्चक्षेदसुवाच च॥”
 विदीर्षे। यथा, माघे। ४। २३।
 “तत्रा पुवत्पातसुचेर्भृगुभ्यो
 ऋद्धिं यावत्वां जलंरा निर्भरौषाः॥”)
 जलंरौकः, त्रि, (जलंति जीर्णो भवतीति। जलं
 + “जलंरौकादयश्च॥” उर्णा ४१२०। इति
 ईकनप्रत्ययेन साधुः।) बहुविधप्रत्ययम्। जरा-
 तुरः। इति मेदिनी। के, १८६।
 जलं, श्रु भर्तुते। उत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः।
 (तुरा-परं-सकं-सेट्।) श्रु, जलंती जलंती।
 भर्तुवस्तुर्जनम्। इति दुर्गादासः॥
 जलं, पुं, (जीर्णंति जीर्णो भवतीति। जलं + “कृ-
 न्विदुपनीति।” उर्णा ३१२०। इति नन्।)
 चक्रः। इति मेदिनी। ये, १३। जीर्णं,
 त्रि। इति जैमिन्तः॥
 जलं, पुं, (जायतेऽस्मादिति। जन + बाहुलकात्
 तप्रत्ययेन साधुः।) योनिः। हस्ती। इति
 संक्षिप्तसारे उद्यादित्तिः॥ (अत्र जर्तुरित्येव
 पाठो भवितुं युक्तः॥)
 जलं, पुं, वनोद्भवतिलः। इति राजनिर्घण्टः
 जैमिन्तश्च॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ६। २५।
 “श्यामाकाक्षय नीवारा जर्जिलाः सगवेधुकाः।
 तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तहन् मर्कटका मुनेः॥”)
 जलं, पुं, (जायते यस्मादिति। जन + “जनेस्तु
 रः।” उर्णा ५। ४६। इति तुः रेफश्चान्ता-
 दंशः।) योनिः। हस्ती। इत्युद्यादिकोषः॥
 जलं, भर्तुते। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥
 (भा-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः दन्ववर्गादी-
 पधः। जर्तुसति। भर्तुर्भर्तुसगसुक्तिश्च। इति
 दुर्गादासः॥
 जलं, पुं, अरख्यतिलः। इति राजनिर्घण्टः॥
 जलं, क पिधाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट्।) पिधानमाच्छादनम्। क,
 जालयति चक्रं मेघः। इति दुर्गादासः॥
 जलं, ज धान्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
 परं-सकं-सेट्। अकं इति केचित्।) ज, जालः
 जलः। धीयते अनेनेति धानं तस्य भावः धान्यं
 आवनोपयोगिक्रिया। जलति लोकान् जलम्।
 जीवयतीत्यर्थः। धीयते आच्छादयति अनेनेति
 धानं तस्य भावः धान्यं आच्छादनक्रिया।
 जलति जालेन भृत्यान् जालिक इति वा।
 गोविन्दभट्टस्तु धनस्य भावः धान्यं सन्निधिः।
 जलति घनी सन्निधिः स्यादित्यर्थ इत्याह। इति
 दुर्गादासः॥
 जलं, कौ, गोकलनम्। ज्वीवरम्। इति मेदिनी।
 के, १८८। (यथा, भावप्रकाशे अरोचकाधि-
 कारे।
 “जलं सन्न्यागुदभ्रज्जकेसरम्।” इति ॥ * * *
 जलति जीवयति लोकान् जलति आच्छादयति

जलं

भृत्यादीनिति वा। जल + पचाद्यच्।) पानी-
 यम्। पचभूतान्तर्गतभूतविशेषः। अस्य धर्माः।
 रूपं प्रवर्तनं प्रवक्ष्ययोगित्वात्। इदं गुदरस-
 विशिष्टम्। अस्य गुणाश्चतुर्दश। यथा,—
 सार्धः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४
 संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८
 वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुदत्वम् ११ रूपम् १२
 रसः १३ ज्वः १४। अस्य वर्णः शुक्लः रसो
 मधुरः सार्धः शीतलः। ज्वः द्रवत्वं स्वाभा-
 विकगुणः। परमाद्यजलं जित्वम्। सावयव-
 जलं अनित्यम्। अनित्यजलं त्रिविधं यथा।
 देहं अयोगिजम् १ इन्द्रियं रसनम् २ विषयः
 सिन्धुहिमादिः ३। इति भाषापरिच्छेदः॥ * * *
 तस्योत्पत्तिर्यथा—
 “रूपमात्राद्विक्रमात्तजसो देवचोदितात्।
 रसमात्रमभूतस्फादभ्यो जिह्वारसयजः॥” * * *
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “क्षेदनं पिच्छनं हृदिः प्राणनाप्यायनोदनम्।
 तापापनोदो भूयस्त्वम्भवो वृत्तयस्त्वमाः॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥ * * *
 “अपां शैवं तथा क्षेदो द्रवत्वं ज्वेदसौम्यता।
 जिह्वाविस्यन्दनश्चापि भौमागं अपगं तथा॥
 चतुर्थमापो विज्ञेयं जिह्वाध्यातं प्रचक्षते।
 अधिभूतं रसस्तत्र सोमस्तत्राधिदैवतम्॥”
 इत्याम्भेधिकपर्व ॥ * * *
 तत्पर्यायः। आपः २ क्रीलिङ्गवहुवचनान्तो-
 २यम्। वाः ३ वारि ४ सलिलम् ५ कमलम् ६
 पयः ७ कौलालम् ८ अमृतम् ९ जीवनम् १०
 भुवनम् ११ वनम् १२ कवन्धम् १३ उदकम् १४
 पायः १५ पुष्करम् १६ सर्वतोमुखम् १७ अम्भः
 १८ अर्वाः १९ तोयम् २० पानीयम् २१ नीरम् २२
 चीरम् २३ अम्भ २४ सन्धरम् २५ मेघपुष्पम् २६
 घनरसः २७। इत्यमरः। १। १०। ३। आपः २८
 साम्नाक्षीवोऽयम्। सरिलम् २९ सलम् ३० जङ्गम्
 ३१ कम ३२ अन्धम् ३३ कपन्धम् ३४ उदम् ३५
 दकम् ३६ नारम् ३७ शम्भरम् ३८ अन्धपुष्पम्
 ३९ घनरसम् ४० वृत्तम् ३१। इति भरतः॥
 पीपलम् ४२ कुशम् ४३ विषम् ४४ काण्डम् ४५
 सवरम् ४६ सरम् ४७ जपीटम् ४८ चक्रोरसम् ४९
 सुदनम् ५० कर्जुरम् ५१ योम ५२ सन्धः ५३
 सरः ५४ इरा ५५ वाजम् ५६ तामरम् ५७।
 इति जटाधरः॥ कम्बलम् ५८ स्यन्दनम् ५९ सम्ब-
 लम् ६० जलपीथम् ६१ चरम् ६२ ऋतम् ६३
 ऊर्णम् ६४ कोमलम् ६५ सोमम् ६६। इति
 शब्दरत्नावली ॥ * * * तस्य गुणाः। इदं कषाय-
 त्वम्। मधुरत्वम्। क्षीदित्वम्। शीतलत्वम्।
 हृद्यानाशित्वम्। अयस्करत्वम्। शरीरेन्द्रिय-
 तर्पणत्वम् ॥ * * * सुगन्धस्य तस्य गुणाः। अस्फ-
 रत्वम्। सुशीतत्वम्। तर्पणाशित्वम् ॥ * * *
 खच्छस्य तस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्।
 गुणवत्त्वम् ॥ * * * पर्यायैवालकर्मयुक्तजल-
 गुणाः। पिच्छित्वम्। क्षमित्वम्। क्षिप्त-

जलं

त्वम्। विवर्णत्वम्। विरसत्वम्। सान्द्रत्वम्।
 दुर्गन्धित्वम्। अहितकारित्वम् ॥ * * * दिवा-
 ख्यंकिरवराभिचन्द्ररक्षित्जुजलगुणाः। अरु-
 चत्वम्। अनभिष्यन्दित्वम्। गगनाम्बुतुल्य-
 त्वम् ॥ * * * साधारणजलगुणाः। वृष्यत्वम्।
 दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वम् ॥ * * * वर्षा-
 कालीनजलगुणाः। गुदत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्।
 मधुरत्वम्। सारकत्वम् ॥ * * * शरत्कालीन-
 जलगुणाः। अनभिष्यन्दित्वम्। लघुत्वम् ॥ * * *
 जैमिन्तकजलगुणाः। खिण्वत्वम्। वक्ष्यत्वम्।
 वृष्यत्वम्। हितकारित्वम्। गुदत्वम् ॥ * * *
 शैशिरजलगुणः। कषवातनाशित्वम्। जैमि-
 न्तिकात् किञ्चिन्नलुत्वम् ॥ * * * वासन्तिक-
 जलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। वस्य-
 त्वम्। रूच्यत्वम् ॥ * * * शैशिकजलगुणः।
 अनभिष्यन्दित्वम् ॥ * * * शीतलजलगुणाः।
 मृदन्क्षीच्छेर्हिपित्तज्वरभ्रमज्जमहघादाहमदा-
 त्तयविषनाशित्वम् ॥ * * * पवनाहतधारापात-
 जलगुणाः। विदम्बित्वम्। दुर्जरत्वम् ॥ * * *
 यत् अन्तर्वाप्यशीतलं तत् श्वेतशीतं तस्य गुणः।
 त्रिदोषनाशित्वम् ॥ * * * जलस्य सिद्धकरण-
 प्रकारः। जैमिन्ते शिशिरे पादहीनं वसन्त
 पादस्थितं श्रीशरत्कालयोरुर्ध्वशेषितं वर्षा-
 खटावशेषितम्। दिवासिद्धं जलं रात्रौ गुरु
 रात्रिसिद्धं दिवागुरु ॥ * * * पुष्यसुवासितशुक्ल-
 वस्त्रपूतनतनन्दुत्पात्रस्थजलगुणः। मङ्गलवर्चि-
 कारित्वम् ॥ * * * अजीर्णं जलमौषधं जीर्णं
 बलप्रदं आहारकाळे आयुर्जनकं सुक्ताभोपरि
 रात्रौ न पेयम् ॥ * * * रात्रिशेषे जलपानगुणाः।
 कासश्वासातीसारज्वरवमथुकटीकोठकुष्ठमूत्रा-
 घात-उदरार्शःश्वयधुगलशिरःकर्णनासाचक्षु-
 रोगवातपित्तकफक्षयज्वरोगनाशित्वम् ॥ * * *
 मेघमूत्ररात्रिशेषे नाशिकारन्ध्रस्थ जलपान-
 गुणाः। बुद्धिकारित्वम्। चक्षुहितत्वम्। बली-
 पलितसन्धरोगनाशित्वम् ॥ * * *
 “जलस्य तुल्यं प्राङ्गुणरीचोद्भवं बुधाः।
 धारश्च कारकश्चैव तौघारं जैमिन्तपि ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * * *
 त्रिदोषनाशित्वं जलं देयं यथा,—
 “पानीयं प्राणिनां प्राणास्तदायत्तं हि जीवनम्।
 तस्मात् सन्धांस्वस्थासु न कश्चिद्धारि वाय्यते ॥
 अग्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयति चिरम्।
 तोयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विसृज्यते ॥
 त्रिदोषो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विसृजति।
 तस्माज्जलमवश्यं हि दातव्यं भेषजेः समम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * * *
 “पादेन घटसुत्याय भाजने पूरयेज्जलम्।
 तज्जलं मदिरातुल्यं भाञ्ज्यं सुरया समम् ॥”
 इति कर्मलक्षणम् ॥ * * *
 तस्य दानमाहात्म्यं यथा,—
 “अग्ने दत्ते नरेखेह प्राणा दत्त भवन्मुत।
 प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥

अत्रं नापि प्रभवति पानीयान् कुरुसत्तम ।।
 नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संभवति ॥
 अत्रौषधो महाराज ! वीरघञ्ज जलोद्भवाः ।
 यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विश्राम्यते ।।
 तस्मात् पानीयदानाद्दे न परं विद्यते ज्ञचित् ।
 नञ् दद्यान्नरो निह्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते ।
 शत्रून्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः ॥
 सर्वकामानवाप्नोति क्रीर्णैश्चैवेह शान्धतीम् ।
 प्रेत्य चानन्धमश्नाति पापेभ्यश्च प्रसुच्यते ॥
 तोयदो मनुजश्चात्र ! स्वर्गं गत्वा महादुते ! ।
 अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥”
 इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥
 “एकहस्ते धृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते जन्मखण्डम् ॥ * ॥
 “उद्धृतं वामहस्तेन यतोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तुष्यं स्वाम्भुराह प्रजापतिः ॥”

इति मनुः ॥

तस्य वेदीक्षपय्यायाः । अर्घ्यः १ चोदः २ चग्रः ३
 नभः ४ अम्भः ५ कवक्षम् ६ खलिलम् ७ वाः ८
 वनम् ९ घृतम् १० मधु ११ पुरीषम् १२ पिप्लवम्
 १३ नीरम् १४ विषम् १५ रेतः १६ कशः १७
 जम्भ १८ वृक्कम् १९ वसुम् २० तुम्बु २१ वज्रम्
 २२ सुक्षेम २३ धरणम् २४ सुरा २५ अर-
 विन्दानि २६ ध्वस्मन्वतु २७ जामि २८ आयु-
 घानि २९ अपः ३० अहिः ३१ अक्षरम् ३२
 मोतः ३३ तमिः ३४ रक्षसः ३५ उदकम् ३६
 पयः ३७ रसः ३८ भेषजम् ३९ सद्यः ४० प्रवः
 ४१ यद्यः ४२ औजः ४३ सुखम् ४४ चक्रम् ४५
 आवयाः ४६ शुभम् ४७ यादुः ४८ भूतम् ४९
 भुवनम् ५० भविष्यत् ५१ आपः ५२ महत् ५३
 योमः ५४ यशः ५५ महः ५६ सर्गकम् ५७
 स्वतीकम् ५८ सतीनम् ५९ गहनम् ६० गभी-
 रम् ६१ गम्भनम् ६२ ईम् ६३ अन्नम् ६४ हविः
 ६५ सद्य ६६ सदनम् ६७ ऋतम् ६८ योनिः ६९
 ऋतस्ययोनिः ७० सत्यम् ७१ नीरम् ७२ रयिः
 ७३ सत् ७४ पूषम् ७५ सर्वम् ७६ अक्षितम्
 ७७ वहिः ७८ नाम ७९ सर्पिः ८० अपः ८१
 पवित्रम् ८२ अन्धतम् ८३ इन्दुः ८४ हेम ८५
 स्वः ८६ स्वर्गाः ८७ शम्भरम् ८८ अम्भम् ८९
 वपुः ९० अम्बु ९१ तोयम् ९२ तूयम् ९३ क्षपीटम्
 ९४ शुक्रम् ९५ तेजः ९६ स्वधा ९७ वारि ९८
 जलम् ९९ अलाषम् १०० । इदमित्येकशत-
 मुदकनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

अस्य गुणाः ।
 पानीयं भ्रमनाशनं क्षमहरं मूर्च्छांपिपासापहं
 तन्नाच्छेद्द्विनाशनं बलकरं निद्राहरं तर्पणम् ।
 हृद्यं गुणरवं सृजीर्णशमकं निह्यं हितं शीतलं
 सघृच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवर्णीवनम् ॥”
 अथ तस्य भेदाः ।
 “पानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा ।
 दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥

तौघारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”
 तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “धारामिः पतितं तोयं शृङ्गीतं स्नीतवासवा ।
 श्रिलायां वा सुधारां वा धौतार्यां पतितश्च यत् ॥
 सौवर्णे राजते ताम्ब्रे स्फाटिके काचनिर्मिते ।
 भाजने न्यग्रये चापि स्थापितं धारस्तुच्यते ॥
 धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्दोषरवं लघु ।
 सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ऋदिजीवनम् ॥
 पाचनं मतिहृन्मूर्च्छांतन्नादाहशमनमाम्नाम् ।
 त्र्यम्बं हरति तत्पथं विशेषात् प्राट्टिषि स्तुतम् ॥”
 अथ धाराजलस्य भेदाः ।
 “धारजलञ्च द्विविधं गाङ्गवासुद्रभेदतः ॥”
 तत्रगाङ्गवासुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
 “धाकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गुणाः ।
 मेघैरन्तरिता वृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
 गाङ्गामान्युले मासि प्रायो वर्षति धारिदः ।
 सर्वथा तच्छूलं देयं तथैव चरके वचः ॥
 स्थापितं हेमजे पात्रे राजते न्यग्रयेऽपि वा ।
 शाल्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्षोदिवर्णवत् ॥
 तत्राङ्गं सर्वदोषघ्नं त्र्ययं वासुद्रमन्यथा ।
 तसु सञ्चारलवणं शुक्रदृष्टिबलापहम् ।
 विभ्रञ्च दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गर्हितम् ।
 वासुद्रं त्वान्निने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशुत् ॥
 यतोऽगस्त्यस्य दिव्यैरेव दयात् सकलं जलम् ।
 निर्मलं निर्विघ्नं स्वादु शुक्रलं स्याददोषलम् ॥”
 अतएवाह ।
 “पुत्कारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
 वर्षासु सविषं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”
 अथानार्णवजलगुणाः ।
 “अनार्णवं प्रसुचन्ति वारि वारिधरास्तु यत् ।
 तन्निदोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्णितम् ॥”
 अनार्णवं पौषादिमासचतुष्टयविषयम् ॥
 अथ करकजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “दिव्यवायुमिसंयोगात् संहताः खान् पतन्ति याः ।
 पाषाणखण्डवचापस्ताः कारक्योऽन्धनीपमाः ॥
 करकाजं जलं रूच्यं विशदं गुरु च स्थिरम् ।
 दारुणं शीतलं सान्नं पित्तहृत्कफघातहृत् ॥”
 अथ तौघारजललक्षणं गुणाश्च ।
 “अपि नद्याः समुद्रान्ते वद्विरापश्च तद्भवाः ।
 धूमावयवनिर्मुक्तास्तुवाराखास्तु ताः स्तुताः ॥”
 अपि नद्याः समुद्रान्ते वद्विः । नदीमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं वद्विरास्ते । तद्भवाः वद्विभवाः ।
 धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमोशरहिताः आपस्तुवा-
 राखाः । तुम इति लोके तुम इति च ।
 “अप्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाखानु ताहिताः ।
 तुघारान्मु हिमं रूच्यं स्याद्वातलमपित्तलम् ॥
 कपोरस्तम्भकण्ठादिभेदोगुहादिरोगशुत् ॥”
 अथ हेमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्धति ।
 यत्तदेव हिमं हेमं जलमाहुर्मनीषिणः ॥
 हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥”
 हेमं जलं कुहंसजलम् । अन्ये तु ।

“अर्धान्गलघूमेरित-
 मम्बु समुद्रस्य यद्वचनीमृतम् ।
 पवनानीतसुदीर्घा
 तद्विमिति कथ्यते सुनिभिः ॥
 हिमं कुहंस इति लोके ।
 हिमम्बु शीतलं रूच्यं दारुणं कृष्णमिहपि
 न तद्दूषयते वातं नच पित्तं न वा कफम्
 अथ भौमं जलं तद्भेदाश्च ।
 “भौममम्बु निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधै
 जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात्
 तेषां लक्ष्यानि गुणाश्च ।
 “अप्योदकोऽप्यवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्नि
 शान्तयो जाङ्गलो देशस्तत्रत्वं जाङ्गलं जल
 बहुवाग्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
 देशोऽनूप इति ख्यात आनूपं तद्भवं जल
 मिश्रचित्तुसु यो देशः स हि साधारणः स
 तस्मिन् देशे यदुदकं तसु साधारणं स्तुत
 जाङ्गलं खलिलं रूच्यं लवणं लघु तप्तम् ।
 वद्विहृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते ।
 आनूपं वायुभिव्यन्दि स्वादु क्षिप्रं घनं र
 साधारणम् मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
 तर्पणं रोचनं त्र्यम्बं दारुणदोषत्रयप्रशुत् ॥’
 अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्ष
 गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्ति
 नादेयमुदकं रूच्यं वातलं लघु दीपनम् ॥
 अनभिव्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तशुत् ।
 नद्यः शीघ्रवहा लघुः सर्वा याश्चामलोद
 गुञ्जाः शैवालसंकृन्ना मन्दगाः कलुषाश्च
 नदीसरस्तडागस्यै कूपप्रसवणादिजे ॥
 उदके देशभेदेन गुणान् दोषाश्च लक्ष्येत्
 अथौद्भिदस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारयाः
 तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥
 औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदार्यतशीतलं
 प्रीणनं मधुरं बलमीघ्रहातकरं लघु ॥”
 अथ नेर्भरस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “शैलसानुसवहारिप्रवाहो निर्भरो भर
 स तु प्रसवणश्चापि तत्रत्वं नेर्भरं जलम्
 नेर्भरं सचिह्ननीरं कफघ्नं दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुकं पाके वातलं स्यादपित्तलम्
 अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “नद्याः शैलादिरुहाया यत्र संसृज्य तिष्ठ
 तत् सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्तु
 सारसं खलिलं बल्यं त्र्यम्बं मधुरं लघु
 रोचनं तुवरं रूच्यं बहुश्लेष्मलं वितम् ॥’
 अथ तडागस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “प्रशस्तभूमिभागस्यो बहुसंवत्सरोधितः
 जलाशयस्तडागः स्यात्ताडायं तच्छूलं स
 ताडगमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च
 वातलं बहुविषकृमखकपित्तकफापहम् ।
 अथ वायस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बहुकूपं दृष्टतरा ।
 रसोपाभा भवेद्वापी तज्जलं वाप्यसुच्यते ॥
 वायं वारि यदि चारं पित्तलत् कफवातकृत् ।
 तदेव मिदं कफलत् वातपित्तहरं भवेत् ॥”
 अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
 बहुदोषहः स कूपः स्यात्तदम्भः कौप्यसुच्यते ॥
 कौपं पयो यदि खाद् त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
 तत् चारं कफवातघ्नं दीपनं कफलत् परम् ॥”
 अथ चौद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “शिलाकीर्णं स्वयं श्वभं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
 लताविनानसंछन्नं चौद्यमित्यभिधीयते ॥
 अग्नादिभिरवहं यत्तत् चौद्यमिति चापरे ।
 तत्रयसुदकं चौद्यं सुनिभिः ससुदाहृतम् ॥
 चौद्यं वृद्धिकरं नीरं क्लृप्तं कफहरं लघु ।
 मधुरं पित्तगुदुच्यं पाचनं विशदं स्फुटम् ॥”
 अथ पाखलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “अल्पं सरः पखलं स्यात् यच्च चन्द्रार्धेगे रवौ ।
 न तिष्ठति जलं किञ्चित् तत्रत्यं वारि पाखलम् ॥
 पाखलं वायुभिर्व्यान्दि गुरु खाद् त्रिदोषकृत् ॥”
 अथ विकिरस्य जलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “नद्यादिनिकटे भूमिर्वा भवेद्वाणुकामयी ।
 उद्गायते ततो यत् तज्जलं विकिरं विदुः ॥
 विकिरं शीतलं खच्छं निर्दोषं लघु तत् स्फुटम् ।
 तुवरं खाद् पित्तघ्नं चारं तत् पित्तलं मनाक् ॥”
 अथ कैदारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “कैदारं जैत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्फुटम् ।
 कैदारं वायुभिर्व्यान्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥”
 अथ शृङ्गजलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “वायिकं तदह्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् ।
 त्रिरात्रसुषितं तत् प्रसन्नममृतोपमम् ॥”
 अथ हेमन्तादिकालविशेषे विहितो जल-
 विशेषः ।
 “हेमन्ते सारसं तोयं ताड्यागं वा हितं स्फुटम् ।
 हेमन्ते विहितं तोयं शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥
 वसन्तगोष्ठायोः कौपं वायं वा नैर्भरं जलम् ।
 न देयं वारि नादेयं वसन्तगोष्ठायोर्बुधेः ॥
 विषवहनवृक्षाणां पत्रादौर्दूषितं यतः ।
 औद्भिदं वान्तरौचं वा कौपं वा प्राटिष स्फुटम् ॥
 शसं शरदि नादेयं नीरमंशुदकं परम् ।
 दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
 ज्येष्ठमंशुदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ।
 शनभिर्व्यान्दि निर्दोषमान्तरौचजलोपमम् ॥
 वनं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥”
 रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस-
 प्राप्रायं शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्ते निशीतपदं
 समस्तरात्रिप्राप्रायं । अन्यथा ।
 “शरदि खच्छसुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥”
 उवसुसुतम् ।
 “पौषे वारि सरोजातं माघे तत् तडागजम् ।
 फाल्गुने कूपसम्भतं चैत्रे चौद्यं हितं मतम् ॥
 वैशाखे नैर्भरं नीरं ज्येष्ठे शसं तथौद्भिदम् ।

आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिवमेव च ॥
 भाद्रे कौपं पयः शस्यमान्श्वने चौद्यमेव च ।
 कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥”
 अथ जलस्य ग्रहणकालः ।
 “भौमानामम्भवां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
 शीतलं निर्मलत्वञ्च यत्स्त्रीषां महान् गुणः ॥”
 अथ जलस्य पाने विधिः ।
 “अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
 मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
 तस्मान्नरो वृद्धिविहङ्गनाय
 सुदुम्भुं कुर्वारि पिबेद्भूरि ॥”
 अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ।
 “नृच्छापित्तोष्णदाहेषु विधे रक्ते मदाद्ये ।
 भ्रमे भ्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्तं च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥”
 अथ तन्निविधयः ।
 “पार्श्वशूले प्रतिशयाये वातरोगे गलग्रहे ।
 आभाने क्षिमिते कोष्ठे सदाः शुद्धौ नवच्वरे ॥
 अरुचिग्रहणीगुल्मश्वसाकासेषु विद्रधौ ।
 हिक्कायां स्नेहपाने च शीतान्मु परिवर्जयेत् ॥”
 अथाल्पजलपानस्य विषयाः ।
 “अरोचके प्रतिशयाये मन्देऽप्यौ श्वथौ ज्ये ।
 सुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये च्वरे ।
 ब्रण्ये च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥”
 अथ जलपानस्यावश्यकता ।
 “जीवानां जीवनं जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् ।
 अतोऽत्यन्ततया सुश्रो न क्वचित् वारि वार्यते ॥”
 हारीतश्च ।
 “दृष्ट्वा गरीयसी घोरा सदाःप्राणविनाशिनो ।
 तस्माद्द्वयं दृष्ट्वापान्य पानीयं प्राणधारणम् ॥
 दृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विसु-
 चति ।
 अतः सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचित् वारि वारयेत् ॥”
 अथ प्रशस्तं जलम् ।
 “अगन्धमयत्तरसं सुशीतं तर्जनाश्रयम् ।
 अखच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥”
 अथ निन्दितं जलम् ।
 “पिच्छिलं क्षमिलं क्लिप्तं पर्याशैवालकर्मैः ।
 विषयं विरसं सान्नं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥
 कलुषं छन्नमम्भोजपर्यनीलीदृष्टादिभिः ।
 दुर्दृष्टजलमसंमृष्टं सौरचान्नमसांशुभिः ॥
 अनास्यं वायिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
 आपन्नं परिहृत्तं सर्वदोषप्रकोपणम् ॥
 तत् कुर्व्यात् स्नानपानाभ्यां दृष्ट्वाभानोदर-
 च्वरान् ।
 कासाग्निमान्वाभिर्व्यान्दिक्खूगुहादिकांस्तथा ॥”
 अथ दुष्टजलस्य निर्दोषीकरणोपायः ।
 “निन्दितं चापि पानीयं कथितं सूर्यतापितम् ।
 सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतां नृदम् ॥
 भृष्टं संताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
 कर्पूरजातिपुत्रागपाटलादिसुवासितम् ॥
 शुचिसान्प्रपटसावेः शुद्धजन्तुविवर्जितम् ।

खच्छं कनकसुक्तायोः शुद्धं स्यादोषवर्जितम् ॥
 पर्याशैविसग्रन्थिसुक्ताकनकशैवलेः ।
 गोमेदेन च वच्छेय कुर्व्यादम्बुप्रसादनम् ॥”
 अथ पीतस्य जलस्य पाकाविधिः ।
 “आमं जलं जीर्यति याममात्रं
 तदह्वंमात्रं श्वतशीतलञ्च ।
 तदह्वंमात्रं तु श्वतं कद्रुघ्नं
 पयःप्रपाकेऽवधिरेष उक्तः ॥”
 इति भावप्रकाशे वारिवर्गः ॥
 अथ जले भगवत्पूजाविधिः ।
 “उत्तापेऽर्कौशुतो जाति शीतलेन सुगन्धिना ।
 जलेन पूरिते पात्रे श्रीलक्ष्म्यसुपवेशयेत् ॥
 निव्याशैविधिनाभ्यर्च्य सायं सन्ध्यासुपास्य च ।
 देवं सिंहासने नीत्वा गन्धादिभिर्याशैयेत् ॥
 नीराय्य देवं सर्वेभ्यो दत्त्वा तीर्थं भजेत् स्वयम् ।
 द्वादश्यान्तु विशेषेण रात्रौ तोयस्यमर्चयेत् ॥”
 तस्माद्द्वारांशुयथा, गार्हप्ये ।
 “स्वयंपात्रेऽथवा रौप्ये तास्त्रे वा ऋग्यजुर्वेदपि वा ।
 तोयस्यं योऽर्चयेद्भक्त्या शालग्रामसमुद्भवम् ॥
 चक्राङ्कितं वा भूपाल ! निरुते मधुमाधवे ।
 प्रतिमां स महाभागस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
 यावद्द्वाराधरो लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
 तावत्तस्य कुले कश्चिन्न भवेद्भूप ! नारको ॥
 तस्माज्ज्येष्ठे सदा भूप ! तोयस्यं पूजयेद्दरिम् ।
 वीततापो नरस्तिष्ठेद्दयावदाहृतसंप्रभम् ॥
 ज्ञातेः सुशीतलैस्तोयैस्तुलसीदलवासितैः ।
 शुचिशुक्रगते काशे येऽर्चयिष्यन्ति केशवम् ॥
 जलस्यं विविधैः पुण्यैर्भुज्यते यमयातनात् ॥
 जलस्रष्टा यतो विष्णुर्जलशायी जलप्रियः ।
 तस्माद्दृष्ट्वा विशेषेण जलस्यं पूजयेद्दरिम् ॥
 नीरमध्यस्थितं कृत्वा शालग्रामसमुद्भवम् ।
 योऽर्चयेत्सन्महाभक्त्या स भवेत् कुलपावनः ॥
 कर्किराश्रिते सूर्ये मियुगस्थे विशेषतः ।
 येनार्चितो हरिर्भक्त्या जलमध्ये महीपते ! ॥
 द्वादश्यान्तु विशेषेण जलस्यं जलशायिणम् ।
 योऽर्चयेत्सुतं तत्र यत्तकोटिशतं भुवि ॥
 पात्रे गन्धादिकं कृत्वा यः क्षिप्रहरदृष्टञ्जम् ।
 द्वादश्यां पूजयेद्वाचौ सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
 किञ्च ।
 “वनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्यं वे जगद्गम् ।
 ये नरा कृपतिश्चेष्ट ! तेषां वै नरकं ध्रुवम् ॥”
 “तथेवाहुषासमये कालिन्द्यादौ विशेषतः ।
 सन्ध्यादेयेद्भगवतो जलक्रीडामहोत्सवम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तविलासे १५ विलासः ॥
 जलः, त्रि, (जलति आच्छादयति विनाशयति वा
 ज्ञानं बुद्धिप्रतिभां वेति । जल + अच् ।) जङ्घः ।
 इति मेदिनी । ले, १८॥ (यथा, काशीखण्डे १२६।६६।
 “जायविध्वंसनकरो जगद्दयोगिर्जलाविला ॥”
 “जलानां जङ्घानामज्ञानानामित्यर्थः । आविधेव
 कलुषितेव आरुतेवेति वा ।” इति तट्टीका ॥
 जलकण्टकः, पुं, (जले जातः कण्टकः । कण्टका-
 न्वितत्वाद्देवास्व तथात्वम् ।) ऋषाटः । पानी-

जलक्री

फल इति भाषा ॥ (जले कण्टकः शत्रु-
रिव ।) कुम्भीरः । इति हारावली । ७६ ॥
जलकपिः, पुं, (जले कपिरिव ।) शिशुमारः ।
इति हारावली । ७७ ॥
जलकरङ्कः, पुं, (जलपूर्वः करङ्कः । मध्यपदलोपि-
समासः ।) गारिकेलफलम् । (जले करङ्कः
अशस्यगारिकेलफलास्थि इव ।) पद्मम् । शृङ्गः ।
जललता । मेघः । इति मेदिनी । के, २२८ ॥
जलकच्छः, पुं, (जलस्य कच्छ इव ।) जम्बालः ।
इति हारावली । २०५ ॥
जलकाकः, पुं, (जले जलस्य वा काक इव ।)
पक्षिविशेषः । पागीकौडि इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । दाह्युहः २ कालकण्टकः ३ । अस्य
मांसगुणाः । स्निग्धं गुरु द्रिभं द्रव्यं मांसं
जलपक्ष्यान्तु वातहरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलकाङ्कः, पुं, स्त्री, (जलं काङ्कति अभिलषतीति ।
जल + काङ्क + “कर्मण्यण्” इ । २ । १ ।
इत्यण् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकाङ्गी, [नृ] पुं स्त्री, (जलं काङ्कति अभि-
लषतीति । काङ्क + णिनिः ।) हस्ती । इति
हारावली । १४ ॥ जलाभिलाषिणि, त्रि ॥
जलकान्तरः, पुं, (जलमेव कान्तरं दुर्गमपथो
यस्य यस्य इति वा । जलाधिष्ठातृत्वादेवास्त्य
तथात्वम् ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥
जलकासुकः, पुं, (जलस्य कासुकः अभिलाषुकः ।)
कुटुम्बिनीट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
अकंपुष्यी । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“अकंपुष्यी क्रूरकर्मा पयस्या जलकासुका ॥”)
जलकिराटः, पुं, (जले किरः भूकर इव अटति
गच्छतीति । अट + अच् ।) ग्राहः । इति
हारावली । ७७ ॥
जलकुक्कुटी, स्त्री, (जले कुक्कुट इव । ततः स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिह्नी । इति हारा-
वली । ८६ ॥
जलकुक्कुभः, पुं, (जले कुक्कुभः पक्षिविशेष इव ।)
जलचरपक्षिविशेषः । कोडापाखी इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कोयडिः २ शिखरी ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
जलकुम्भलः, पुं, (जलस्य कुम्भलः केश इव ।)
शैवालम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (शैवालशब्देऽस्य
विवृतिर्विधेया ॥)
जलकूपी, स्त्री, (जलस्य कूपीव ।) कूपगर्भः ।
पुष्करिणी । इति मेदिनी । पे, २४ ॥
जलकूर्मः, पुं, (जले कूर्म इव । ज्वनसमये कूर्म-
स्यैव वृष्यत्वात् तयात्वम् ।) शिशुमारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलकेशः, पुं, (जलस्य केश इव ।) शैवालम् ।
इति हारावली । १०६ ॥
जलक्रीडा, स्त्री, (जलेन जले वा क्रीडा ।)
नद्यादौ वयस्यादिभिः सह जलनिःक्षेपादि-
रूपक्रीडा । तत्पर्यायः । करपात्रम् २

जलज

व्याज्युची ३ करपत्रिका ४ । इति हारा-
वली । ११६ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१२८ । ३६ ।
“सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥”)
जलगुल्मः, पुं, (जलस्य गुल्म इव ।) जलावर्तः ।
कच्छपः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । मे,
६० ॥
जलङ्गः, पुं, (जलं गच्छतीति । जल + गम् + ङः ।
ततो सुम् ।) महाकालः । जलाविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
जलङ्गमः, पुं, (जलं ग्रामान्तजलभूमिं गच्छ-
तीति । जल + गम् + “गमच्” ३ । २ । ४७ ।
इति खच् सुम् च । ग्रामान्तवासिन्त्वादेवास्त्य
तथात्वम् ।) जनङ्गमः । चाखालः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलचारी, [नृ] पुं, (जले चरतीति । चर +
णिनिः ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ जल-
चरे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । ३ । १५ । ६ ।
“ददशुः सहिता रम्यं तद्गङ्गं योजनायतम् ।
शरारिहंसकुरुरैराकीर्णं जलचारिभिः ॥”)
जलजं, स्त्री, (जले जायते इति । जन + ङः ।)
पद्मम् । (यथा, कुमारे । २ । ३० ।
“वाचस्यतिरवाचेदं प्राङ्गलिर्जलजासगम् ॥”)
शृङ्गः । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा,
रघुः । ७ । ६३ ।
“ततः प्रियोपात्तरसेधरौष्ठे
निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ॥”)
जोगारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलगः, पुं, (जले जायते इति । जल + जन् + ङः ।)
मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६१ । २२ ।
“स तादृशः सिंहवलो दृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥”)
जले निवासात् कुम्भीरशिशुमारादयः । यथा
मांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ हृज्जलट्टचः । शैवलः ।
वान्नीरट्टचः । शृङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जुपीषुः । इति भावप्रकाशः ॥ कर्कटमीन-
कुम्भराशयः मकरशेधाह्वञ्च । इति दीपिका ॥
जलजाते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ६७ । ३२ ।
“जलजेः प्राणिभिः कीर्णं जलजेर्भूषितां गुणैः ।
जलजेः कुसुमैश्चिन्नां जलजेर्हरितोदकाम् ॥”)
जलजन्तुः, पुं, (जलजातो जन्तुः ।) जलजप्राखी ।
तत्पर्यायः । यादः २ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥
जलजन्तुका, स्त्री, (जलजो जन्तुः । ततः संज्ञायां
कन् । स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इति भरतः ॥
जलजम्ब, [नृ] स्त्री, (जले जम्ब यस्य ।) पद्मम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (शावरकन्दके, पुं ।
तद्यथा, —
“जम्बका जलजम्बा च तथा शावरकन्दकम् ॥”
इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलध

जलजम्बूका, स्त्री, (जलप्रधाना जम्बूका ।
जम्बूः ।) सुद्रजम्बूः । इति भावप्रका
भूँ इजाम इति वनजाम इति च भाषा ।
जलजिह्वः, पुं, (जडा खाद्यहृत्वासमर्था ति
यस्य । उस्य लः ।) गक्रः । इति हारावली ।
जलजिम्बः, पुं, (जले जिम्ब इव ।) शम्भु
इति हारावली । ११२ ॥ (शम्भुकशब्दे
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
जलतापिकः, पुं, (जलतापिन् + संज्ञायां कन्
इक्षीशमत्स्यः । काकचैमत्स्यः । इति श
रत्नावली ॥
जलतापी, [नृ] पुं, (जलेऽपि तपति प्रकाशय
वेति । तप + णिनिः ।) इक्षीशमत्स्यः ।
शम्भुरत्नावली ॥
जलतालः, पुं, (जलं अगाधसलिलं तलति आ-
खेद गच्छतीति । तल + अच् ।) इक्षी
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जलतित्तिका, स्त्री, (खल्पा तित्ता तित्ति
खल्पार्थे कन् । जलप्रधाना तित्तिका
शृङ्गकीटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलत्रा, स्त्री, (जलात् चायते इति । जै + क्
छत्तम् । इति हारावली । ४० ॥
जलदः, पुं, (जलं ददातीति । दा + कः ।) मे
(यथा, मेघदूते । १३ ।
“मार्गं तावत् प्रदद्या कथयतस्वत्प्रयाणानुर
सम्भ्रं मे तदनु जलदः श्रोत्र्यसि श्रोत्रयम्
सुस्तकम् । इति मेदिनी । दे, २६ ॥ (यथा,
“अम्बता-नागर-सहचर-भद्रोत्कट-पञ्चम-
जलदजलम्
श्वतशीतं मधुयुक्तं निवारयति स्तितकानम्
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे स्तितकाधिकारे
प्राकङ्गीपान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा, म
भारते । ६ । ११ । २२—२३ ।
“वर्षाणि तेषु कौरव्य ! सप्तोक्तानि मनोविभि
महाभैरवमहाकाशो जलदः कुसुदोत्तरः ।
जलधारो महारज ! सुकुमार इति स्तुतः ।
जलदागमः, पुं, (जलदानां मेधानां वा
आगमनं यत्र ।) वर्षाकालः । इति रा
निर्घण्टः ॥ (यथाह वररुचिः ।
“भद्रं ज्ञतं ज्ञतं मौनं कोकिलेर्जलदागमे ।
ददुरा यत्र वस्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
जलदाशनः, पुं, (अशयते भक्षते इति । अश
कर्मणि श्युट् । जलदानां मेधानामशनः
मेघाः शालपत्रं भक्षयन्तीति प्रसिद्धेः ।) शा
ट्टचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जलधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + षच्
जलस्य धरः ।) मेघः । (यथा, महाभारते
१ । १३५ । १८ ।
“नभो जलधरैर्ह्रीं साङ्गारक इवांशुमान् ॥”
सुस्तकम् । इत्यमरः । १।३।७, २।४।१५६
समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रिनिश्टयः । इ
राजनिर्घण्टः ॥ जलधारिणि, त्रि ॥

लधिः, पुं, (जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति । जल + धा + "कर्मण्यधिकरणे च ।" ३।३।६३। इति किः ।) सप्तमः । (यथा, आर्यासप्त-
शतम् । ४०० ।
"वा दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणो दक्षिण-
मितरस्याम् ।
जलधिरिव मध्यसंस्थो न बेलयोः सप्तप्रमाच-
रति ॥")

दृशश्चक्रुः । सा तु प्रतलक्षकोटयः । इति
लोकावती ।
जलधिगा, स्त्री, (जलधिं सप्तमं गच्छतीति । गम-
+ ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदी । इति हेम-
चन्द्रः । १।१४६ ॥

जलधिवा, स्त्री, (जलधौ जायते इति । जन् +
"सप्तम्यां जनेर्ङः ।" इति ङः ।) लक्ष्मीः ।
इति त्रिकाश्रयः ॥

जलधेनुः, स्त्री, (जलकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-
ज्ञानधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"जलधेनुं प्रवक्ष्यामि पुरयिऽङ्घ्रि विधिपूर्वकम् ।
शोचन्ममात्रं भूभागं गोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र मध्ये च राजेन्द्र ! पूर्वाङ्गुलान् विन्यसेत् ।
जलपूर्णसुगन्धात् कर्पूरागुरुचन्दनैः ॥
वासिनां गन्तव्येन तौ धेनुं परिकल्पयेत् ।
वनं तथापरं कल्प्यं हृतेन परिपूरितम् ॥
वज्रनोकं महाराज ! पत्रपुष्पैः समन्वितम् ।
दूर्वाङ्कुरैरुपस्तीर्य सगद्गामैश्च विभूषितम् ॥
पञ्चरत्नानि निःक्षिप्य तस्मिन् कुम्भे नराधिप ! ।
मांसीसुश्रीरं कुञ्जश्च तथा शैलेयबालुकम् ॥
आमलासर्षपाश्चेताः सर्वधान्यानि पार्थिव ! ।
चतुर्दिक्षुपि पत्राणि चत्वार्येव प्रकल्पयेत् ॥
एवं हृतमयं पात्रं द्वितीयं दधिपूरितम् ।
तृतीयं मधुनश्चैव चतुर्थं शर्कराहृतम् ॥
सुवर्णं सुखचूर्णं चिद्भङ्गं कृष्णागुरुणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सुक्ताफलमयेचगाम् ॥
तान्पृष्ठां कांस्यदोहां दर्भैरोमसमन्विताम् ।
पुच्छं सूत्रमयं कृत्वा कृष्णाभरणचण्डिकां ॥
कमले पुष्पमालाञ्च गुडस्यां शुक्तिदन्तिकां ।
त्रिङ्गां शर्करया कृत्वा नवनीतेन च स्तनम् ॥
रघुपादानु राजेन्द्र ! गन्धपुष्पोपशोभिताम् ।
कृष्णाजिनोपरि स्थाप्य वस्त्रैराच्छादितानु ताम् ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य विप्राय विनिवेदयेत् ।
एवं धेनुं तदा इत्था ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
साधुविप्राय राजेन्द्र ! श्रोत्रियायाहृतामये ।
तपोवृद्धे वयोवृद्धे दातव्या च कुटुम्बिने ॥
यो ददाति नरो राजन् ! यः प्रयति श्रयोति च ।
प्रतिश्रुतानि यो विप्रः सर्वे सुच्यन्ति पातकात् ॥
ब्रह्मज्ञा पिच्छा गोत्रः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विसृक्तः सर्वपापैस्तु विष्णुलोकं च गच्छति ॥
योऽश्वमेधेन यजते समाप्तवरदक्षिणः ।
जलधेनुश्च यो दद्यात् सममेतत्तराधिपः ॥
जलाहारस्वेकदिनं तिष्ठेच्च जलधेनुदः ।

अथवा इतिस्वेकदिने यः पयोव्रतमास्थितः ॥
यादृकोऽपि चिरात् वै तिष्ठेदेवं न संशयः ।
यत्र चौरवहा नयो मधुपायसकर्मनाः ॥
यत्र चाश्वरवां गीतं तत्र यान्ति जलप्रदाः ।
दाता च दापकश्चैव प्रतियाही च यो द्विजः ॥
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विष्णुलोकश्च प्राप्नुयुः ॥"
इति वाराहे जलधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

जलनकुलः, पुं, (जले नकुल इव ।) जलजन्तु-
विशेषः । धाङ्गिया इति उद्दिक्काल इति च
भाषा । तत्पर्यायः । उद्गः २ जलमार्जारः ३
जलाखुः ४ जलद्वयः ५ । इति त्रिकाश्रयः ।
जलविङ्कालः ६ नीराखुः ७ । इति हारावली ।
। ७६ ॥ पानीयनकुलः ८ वसी ९ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

जलनिधिः, पुं, (जलानि निधीयन्तेऽस्मिन्निति ।
धा + "कर्मण्यधिकरणे च ।" ३।३।६३।
इति किः । जलानां निधिरिति वा ।) सप्तमः ।
इत्यमरः । १।१०।२०० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शतम् । ६१४ ।
"सरित इव यस्य गेहे सुष्यन्ति
विशालगोत्रजा नायः ।
चारास्त्रेव स लप्यति जलनिधिलक्षरीषु
जलद इव ॥"
चतुः संख्या सप्तमवाचित्वात् । यथा, सत्सङ्ख-
सुक्तावस्थाम् ।
"वारे श्रौतकरं तिथौ जलनिधिं
भेऽभिष्व योगे द्वयम् ॥" इति ॥

जलनिर्गमः, पुं, (गम + "ग्रहणनिष्ठागमश्च ।"
३।३।५८। इति भावे अप् । जलानां
निर्गमो वह्निर्गमनं यस्मात् ।) प्राकारदृष्ट-
भित्त्यादिषु जलनिःसरणमार्गः । इति भरतः ॥
देवकुलप्राकारादिषु जलनिःसरणद्वारम् । इति
सर्वानन्दः ॥ तत्पर्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः ।
१।१०।७० ॥ वक्रम् ३ पुटभेदः ४ । इति खामी ॥

जलनीली, स्त्री, (जलं नीलयतीति । नील + तत्
करोतीति णिच् + ततः "कर्मण्यच् ।" ३।२।१ ।
इत्यण् । ततो ङीष् ।) शैवालम् । इत्यमरः ।
१।१०।१८० ॥ (शैवालशब्देऽस्या विवृति-
र्द्रव्या ॥)

जलम्बरः, पुं, (जलं ब्रह्मनेत्रच्युताश्रुजलं धरतीति ।
'जल + ध + बाहुलकात् खच् सुम् च ।) असुर-
विशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
इन्द्रः शिवं द्रष्टुं शिवलोकं गत्वा एकं भयानकं
पुरुषं दृष्ट्वा तं पुनःपुनः प्रपञ्चं द्रष्टुं न शक्यः ।
स उत्तरं न ददौ इन्द्रः क्रुद्धस्तं वक्ष्ये जघान ।
ततो रदस्तेजसा प्रजन्वा । तत इन्द्रो भीतस्तं
प्रणम्य तुष्टाव रदस्तुष्ट इन्द्रदाहाद्योत्पन्नं भाल-
नेत्रस्थवर्द्धं दृष्ट्वा गङ्गासागरसङ्गमे प्राक्षि-
पत् ततः स बालरूपो भूत्वा ररोद तस्य रोदन-
शब्देन सप्तलोका वधिरौकतास्त्रुत्वा ब्रह्मा
विस्मृतस्तत्रागत्य तं बालं सप्तमोऽङ्गे दृष्ट्वा तं
प्रपञ्चं कस्यायं पुत्रः सप्तमस्तं प्रणम्योवाच मम

पुत्रः अस्य जातकर्मणादि कुत इत्युक्त्वा ब्रह्मा
क्रोडे ददौ स बालस्तस्मै प्रपञ्चं रघार प्रपञ्च
धुन्वतो ब्रह्मणो नेत्राभ्यां जलमगमत् ब्रह्मा
सप्तममुवाच यस्माद्नेन मम नेत्राभ्यां निर्गतं
जलं धृतं तस्माद्यं जलम्बरनामा अधुनेव सर्व-
शास्त्रवेत्ता रुद्रं विना सर्वभूतावध्यश्च भवि-
ष्यति इत्युक्त्वा मुक्रमाहूय तमासुरराज्ये न्यवे-
शयत् स कालनेमिसुता इन्दामुपयेमे । इति
पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

जलपतिः, पुं, (जलस्य पतिः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः । २।१०२ ॥ (अस्य जलपतित्वकथा
यथा, काशीखण्डे । १२।८६—८५ ।
"तत्सं तनयः पृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च ।
जगाम तूर्णं तपसे श्रीमद्दारावलीं पुरीम् ॥
तत्र तप्ता तपो घोरो लिङ्गं संस्थाप्य शान्भवम् ।
पञ्चवर्षसहस्राणि स्थितः पाषाणनिश्चलः ॥
आचिराद्वीम्बहादेवस्तुष्टस्तपसा ततः ।
उवाच काहमे ! ब्रह्मि कं ददामि वरोत्तमम् ॥
काहंभिरवाच ।
यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि भक्तानामनुकम्पक ! ।
सर्वांसामाधिपत्यं मे देस्यतां यादवामपि ॥
इति श्रुत्वा महेशानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यधिष्ठत तं तत्र वारुणे परमे पदे ॥
रत्नानामन्विजातानामन्वीनां सरितामपि ।
सरसां पत्न्यानाञ्च वायुसुतोत्सां पुनः ॥
जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चापि वै दिशः ।
अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः ॥"
सप्तमः । अप्यतिरिच्यमरदर्शनात् ॥

जलपारावतः, पुं, (जले पारावत इव ।) पत्नि-
विशेषः । तत्पर्यायः । कोपी २ जलकपोतः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जलपिप्तं, स्त्री, (जलानां पिप्तमिव ।) अग्निः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

जलपिप्पली, स्त्री, (जलजाता पिप्पली ।) पिप्पली-
विशेषः । पनिसगा इति लोके । जलपिपरी
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । महाराष्ट्री
२ शारदी ३ तोयवल्ली ४ मत्स्यादनी ५
मत्स्यगन्धा ६ लाङ्गली ७ शकुलादनी ८ अग्नि-
ज्वाला ९ चित्रपत्नी १० प्रायदा ११ ह्यग्रीता
१२ बहुश्रिखा १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् ।
ब्रह्मकीटादिदोषरसदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
"जलपिप्पल्यभिहितं शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्तिता ॥
जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या मुक्रला लघुः ।
संघ्राहणी हिमा रूचा रक्तदाहब्रणोपहा ॥
कटुपाका रसा रूचा कषाया वृद्धिवर्द्धनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

("गम्भीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुदः श्लेष्मवेरिका ।
तीक्ष्णोऽप्यकटुश्चापि कषवातहराणि च ॥"
इति चरके स्तम्बुदस्ये सप्तविंशोऽध्याये ॥)

जलम

जलपृष्ठा, स्त्री, (जलस्य पृष्ठे उपरि प्रदेशे जायते इति । जन + षः ।) श्रौवालम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलप्रायं, स्त्री, (जलस्य प्रायो बाहुल्यां यत्र ।) जलबहुलस्थानम् । अनूपदेशः । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥

जलप्रियः, पुं, (जलं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलप्रवः, पुं, (जले प्रवते इति । प्र + अच् ।) जलनकुलः । इति शारावली ॥ ७६ ॥

जलफलं, स्त्री, (जलजातं फलम् ।) शङ्काटकम् । इति भावप्रकाशः ॥

जलबन्धः, पुं, (जलं बध्नाति जीवन्वृत्तौ निम्बन्धेन परिकल्पयतीति । बन्ध + अच् ।) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलबन्धकः, पुं, (जलं बध्नातीति । बन्ध + क्तुल् ।) जलमध्यगं स्रोतोभेदकरं दारुशिलादि । तत्-पर्यायः । विदारकः २ कूपकः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥

जलबालकः, पुं, (जलेन बलयति जीवयति स्वाश्रित-वृक्षादीनि । बल जीवने + शिच् + क्तुल् ।) विन्ध्यपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

जलबालिका, स्त्री, (जलस्य बालिकेव ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७१ ॥

जलबुद्दं, स्त्री, (जलस्य बुद्दम् ।) जलविम्बम् । यथा, सुद्वितन्वष्टवचनम् । “मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै मूढो जलबुद्दसन्निभे ॥”

जलब्रह्मी, स्त्री, (जले ब्रह्मीव ।) हिलमोची । इति शारावली ॥ १०० ॥

जलभूः, पुं, (भवत्यस्मादिति । भू + अपादाने क्तिप् । ततो जलस्य भूः ।) मेघः । (जलं भूरत्-पत्तिस्थानमस्य ।) कश्चटम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

जलमक्षिका, स्त्री, (जलजाता मक्षिका ।) वारि-क्षमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलमद्गुः, पुं, (जले मद्गुरिव ।) मत्स्यरङ्ग-पक्षी । इति शारावली ॥ ८८ ॥

जलमधुकः, पुं, (जलजातो मधुकः ।) मधुक-वृक्षप्रभेदः । जलमहुया इति भाषा । तत्-पर्यायः । मङ्गल्यः २ दीर्घपत्रकः ३ मधुपुष्पः ४ क्षौद्रप्रियः ५ पतङ्गः ६ कीरेष्टः ७ गैरिकाश्वः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । ब्रणवाग्निनाशि-त्वम् । सुक्रबलकारित्वम् । श्रौतत्वम् । रसा-यनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-गुणाः । अथ महुया वनमहुया । “मधुको गुडपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः । वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजोऽत्र मधूलकः ॥ मधुकपुष्पं मधुरं श्रौतलं गुरु वृंहणम् । बलसुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥ * ॥ फलं श्रौतं गुरु खादु सुकलं वातपित्तनुत् ।

जलव

अद्भुतं इति लघ्यासदाहश्चासन्नतयान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

जलमसिः, पुं, (जलेन जलाकारेण मस्यति परि-यमतीति । मस परिणामे + इत् । घनीभूत-मेघस्य जलाकारेण परिणमनात् तथात्वम् ।) मेघः । इति शारावली ॥ १८ ॥

जलमार्गः, पुं, (जलस्य मार्गः निर्गमपथः ।) प्रयाली । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥ नर्दमा इति भाषा ॥

जलमार्जारः, पुं, (जलस्य मार्जारः जले मार्जार इव इति वा ।) जलनकुलः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

जलसुक, [च्] पुं, (जलं सुचतीति । सुच् + क्तिप् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ (यथा, मेघदूते । ७१ । “शृङ्गासृष्टा इव जलसुचस्वाहृष्टा यत्र जालै-र्धूमोऽगाराशुक्षतिनिपुष्या जर्जरा निष्यतन्नि ॥” जलमोचके, त्रि । यथा, वृहत्संहितायाम् । १६ । २ । “तीक्ष्णं तपत्यदितिजः शिशिरेऽपि काये नात्यम्बुदा जलसुचोऽचलसन्निकाशाः ॥”) जलमूर्त्तिः, पुं, (जलं मूर्त्तिर्यस्य ।) शिवः । इति तस्याष्टमूर्त्तिपूजायां तिथ्यादितत्त्वम् ॥

जलमूर्त्तिका, स्त्री, (जलस्य मूर्त्तिः घनीभूता-क्षतिः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् चा ।) करका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जलमोदं, स्त्री, (जलेन जलसंयोगेन मोदयति आनन्दयति सदृग्भ्यप्रदानेनेत्यर्थः । सुद् + शिच् + अण् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलयन्त्रगृहम्, स्त्री, (जलयन्त्रमिव हतं गृहम् ।) जलमध्यक्षतगृहम् । जलटुङ्गि इति फोया-रार घर इति च भाषा । तत्पर्यायः । समुद्र-गृहम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जलयन्त्रनिके-तनम् ३ । इति शारावली ॥ जलयन्त्रमन्दि-रम् ४ । यथा—

“कच्चिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ॥” इति कालिदासः ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले सरसि रङ्ग इव ।) वक-पक्षी । इति शारावली ॥ १८३ ॥

जलरङ्गुः, पुं, (जले रङ्गुरिव ।) दात्यहपक्षी । इति हलायुधः ॥

जलरङ्गः, पुं, (जले रजति अशुरक्तो भवतीति । रङ्ग अशुरागे + अच् ।) वकपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८ ॥ (वकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

जलरखः, पुं, (जलस्य रख इव भयजनकत्वात् ।) जलवर्तः । पयोरेणुः । सुजङ्गमः । इति हेम-चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥

जलरसः, पुं, (जलजातो रसः । जलप्रधानो रसो वा ।) लवणम् । इति शारावली ॥ ७५ ॥

जलरट, [ङ्] पुं, (जले रोहतीति । रट् + क्तिप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥

जलधि

जलरहं, स्त्री, (जले रोहतीति । रट् + “रुग्ण-श्चेति ॥” ३ । २ । १३५ । इति कः ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२८ ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १२८ । ४१ । “जलश्च शुशुभे ह्यत्र पुष्पैर्जलरहेक्षया ॥”) जलरूपः, पुं, (जलस्य रूपमिव रूपं यस्य । शुभ्वर्तक-दस्य तथात्वम् ।) मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जललता, स्त्री, (जले लतेव तदाकारत्वात् तरङ्गः । इति शारावली ॥ २०५ ॥

जलवरगटः, पुं, (जलं रसस्तत्प्रधानो वर-वसन्तः ।) जलवसन्ताख्यव्रणः । पाणीव-इति भाषा । तत्पर्यायः । भोगः २ । १ शारावली ॥ १४२ ॥

जलवल्कलः, पुं, (जलस्य वल्कल इव ।) कुम्भिक इति शारावली ॥ ११२ । पाना इति भाषा ॥

जलवल्ली, स्त्री, (जलजाता जलप्रधाना वा वल्ली शङ्काटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवायसः, पुं, (जले वायसः काक इव न वर्यत्वात् ।) मद्गुपक्षी । इति हेमचन्द्रः ४ । ३८६ ॥ पानीकौडि इति भाषा ॥

जलवासं, स्त्री, (जलेन वासो गन्धो यस्य उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलवासः, पुं, (जलं वासयतीति । वस + क्तिप् अण् ।) विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः (जले वासः निवासः । सलिलनिवासः । १ महाभारते । १२ । २६० । ५ । “स चिन्तायमास मुनिर्जलवासे कदाचन । जले वासो यस्य इति विगृहे जलवा-सि । यथा तत्रैव । १२ । २६० । ४ । “स कदाचित् महातेजा जलवासो महौष-चचार लोकान् विप्रधिः प्रेचमाद्यो मनोजवः ॥” जलवाहः, पुं, (जलं वहतीति । वह् + “गयण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मेघः । हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा, भारविः । १ “साद्रिजलधिजलवाहपं सद्दिगन्तुवानिव विश्वमोजवा ॥” जलवाहके, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १ “जलवाहास्तथा मेघा वायवस्तनयिभवः ॥” जलविडालः, पुं, (जले विडाल इव ।) जलन इति शारावली ॥ ७६ ॥

जलविन्दुजा, स्त्री, (जलविन्दुभ्यो जायते जन + षः ।) यावनालीशर्करा । इति निर्घण्टः ॥

जलविस्वः, पुं, (जलप्रधानो विस्व इव ।) व-पञ्चाङ्गः । जलचत्वरम् । इति मेदिनी । वे-चातरजल इति भाषा ॥

जलविद्युर्व, स्त्री, (जलप्रधानं विद्युवम् ।) संक्रान्तिः । तत्पर्यायः । आश्विनपिङ्गि इति शब्दरत्नावली ॥ चक्रविशेषः । यथा “मानं शिरे षण्मुखपञ्चवैरं वचश्चतुर्भे बहुवित्तलाभः ।

जलस्य

३२५

जलाधि

जलाश्र

भोगः करे वटपदयोस्तु वटके
भौतिर्नृणां स्थाहिद्वयस्य चक्रे ।
यस्मिन्मृचे वसेद्वायुक्षणात् संगमयेदुबुधः ॥”
इति समयान्तम् ॥

जलवृषिकः, पुं, (जले वृषिक इव ।) चिह्नट-
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलवेतवः, पुं, (जलजातो वेतवः ।) वानीर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्याया
गुणाश्च ।

“त्रिकुचकः परिखाधो नादेयो जलवेतवः ।

जलको वेतवः शीतः कुष्ठहृद्गतकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जलवधः, पुं, (जलं विधत्तीति । वध + अच् ।)

कङ्कनोटमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलशालः, पुं, (जलस्थितो शालो चिह्नजन्तुः ।)

अलगर्दसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥ क्रूर-
कर्मा जलजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशयः, पुं, (जले श्येते । शी + अच् । पुंसीति

शो वा ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । १२ । १२८ ॥

जलशयनः, पुं, (जले क्षीरोद्वलिते श्येते इति ।

शी + ल्युः ।) विष्णुः । इति जलायुधः ॥

जलशायी, [न] पुं, (जले श्येते इति । शी +

शनिः ।) विष्णुः । यथा, पुराणम् ।

“जलमध्ये वराहश्च पावके जलशायिनम् ॥”

जलशक्तिः, स्त्री, (जलचरी शक्तिः ।) शम्बूकः ।

इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शम्बूक इति जल-
सोपी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । वारि-
शक्तिः २ कृमिशक्तिः ३ क्षुद्रशक्तिका ४ शम्बूका ५

नरशक्तिः ६ पुष्टिका ७ तोयशक्तिका ८ ।

तस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । दीपन-
त्वम् । गुल्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।

पाचनत्वम् । बलदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलशूकं, स्त्री, (जले शूकं स्रग्म्यायमिव ।) शैवालम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३३ ॥ (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ।

यथा,—

“जलशूकः स्वयं गुप्ता रजस्यौ दृष्टतीह्वयम् ॥”

इत्युत्तरस्थानेऽष्टादशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

जलशूकरः, पुं, (जले जलस्य वा शूकर इव ।)

कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

जलसर्पिणी, स्त्री, (जले सर्पति गच्छतीति । ष्य

+ शिनि + ङीप् ।) जलौका । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २७० ॥

जलसर्पिः, पुं, (जले सर्पिरिव । अभिधानात्

पुंसम् ।) कङ्कनोटमत्स्यः । शृङ्गाटः । शिशु-
मारः । जलौकायां स्त्री । इति मेदिनी । ने,

२० ॥ काकः । इति हेमचन्द्रः ॥

जलसम्भनं, स्त्री, (जलस्य सम्भनम् ।) मन्त्रादि-

द्वारा जलगतितिवारणम् । तन्मन्त्रो यथा,—

“ओम् नमो भगवते जलं सम्भय सम्भय संघ-

मंसके कके कचर ।

जलसम्भनमन्त्रोऽयं जलं सम्भयति शिव ! ॥”

इति गारुड १७६ अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे १८६ अध्यायः ॥ (जलसम्भनविद्या
दुर्भोधनेन विदितासीत् । अतएवायं हेपायन-
वृक्षजलं संस्तभ्य तत्र सुष्वाप । एतत्कथा
महाभारते शक्यपर्वणि २६ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

जलस्या, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे तिष्ठतीति ।
स्या + कः । स्त्रियां टाप् ।) गङ्गदूर्वा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलावस्थिते, त्रि । यथा, भाग-
वते । ३ । २७ । १२ ।

“यथा जलस्य आभासो जलस्थेनावद्वश्यति ।
स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः ॥”)

जलहं, स्त्री, (जलेन हन्यते इति । हन + बाहु-
लकात् ङः ।) स्वल्पजलयन्त्रयुद्धम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

जलहासः, पुं, (जलानां हास इव मुक्तत्वात् ।)
समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाका, स्त्री, (जले आकायति प्रकाशते इति ।
आ + क् + कः ।) जलौकसः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

जलाक्षी, स्त्री, (जलमच्छति याप्नोति करण-
तयेति । अक्ष + अच् ।) जलपिप्पली । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलाखः, पुं, (जले आखुरिव ।) जलनज्जलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जलाखलं, स्त्री, (जलमच्छति याप्नोतीति । अच्
+ बाहुलकात् अलच् । यद्वा, जले अखलः

वस्त्रप्रान्त इव । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
शैवालम् । खतो वारिनिर्गमः । इति मेदिनी ।

वे, १५४ ॥

जलाटनः, पुं, (जले अटति भ्रमतीति । अट +
ल्युः ।) कङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ने, १८४ ॥

(विशेषोऽस्य कङ्कशब्दे ज्ञातव्यः ।)

जलाटनी, स्त्री, (जले अटति भ्रमतीति । अट +
ल्युः । स्त्रियां ङीष् ।) जलौका । इति मेदिनी ।

ने, १८४ ॥

जलायटकः, पुं, (जले अख्यते इतस्ततो भ्रम-
तीति । अख्य गतौ + ल्युत् । एषोदरादित्वात्

ठस्य टः ।) नक्रराजः । इति हारावली ७७७ ॥

जलाखकं, स्त्री, (जले अख्यमिव कायतीति ।
क् + कः ।) पोताधानम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलमेव आत्मा यस्याः । कप्
ततः टाप् अत इत्वम् ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलाधारः, पुं, (जलस्य आधारः ।) जलाश्रयः ।
इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ (यथा, याज्ञ-

वल्क्ये । ३ । १४४ ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत् ।
तथात्मिकोऽयनेकस्तु जलाधारेऽप्येवायुमान् ॥”)

जलाधिदेवतः, पुं, (जलस्याधिदेवतं अधिष्ठात्री
देवता ।) वरुणः । इति जलायुधः ॥ (जलं

अधिदेवतं यस्य ।) पूर्वोक्तापानचक्रं, स्त्री ।
इति ज्योतिषम् ॥

जलात्मिका, स्त्री, (जलस्य आत्मिका माता इव ।
क्रौडदेशे जलधारवाद्वाद्यास्त्यालम् ।) रूपः ।
इति हारावली । ४१ ॥ जलात्मिका इति
कश्चित् पाठः ॥

जलायुका, स्त्री, (जलमायुरस्याः । कप् । एषो-
दरादित्वात् सलोपः ।) जलौका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।

“अथ जलायुकाः वक्ष्यन्ते । जलमासामायु-
रिति जलायुकाः ॥” अस्या अन्यद्विवरणं

जलौकःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यस्मिन्नियं अवच्छृता
तदयथा,—

“नस्याङ्गनाभ्यङ्गनपानधर्मं
तथावपीकं कवलपयश्च ।

संशोधनचोभयतः प्रयुञ्जा-
द्रक्तं हरेचापि जलायुकाभिः ॥”

. इति सुश्रुते कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

जलार्द्रः, पुं, (जलेन आर्द्रः सिक्तः ।) आर्द्र-
वस्त्रम् । इति हारावली । १६६ ॥ (जलसिक्ते,
त्रि । यथा, मेघदूते । ५५ ।

“तत्र स्कन्धं नियतवसतिं पुष्यमेधीक्षतात्मा
पुष्यासारैः क्षपयतु भवान् द्यौमगाङ्गाजलार्द्रैः ॥”)

जलार्द्रा, स्त्री, (जलेन आर्द्रा सिक्ता ।) क्षिप्र-
वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥ (आर्द्र-
तालवृत्तम् । यथा, वैजयन्ती ।

“धुविचं तालवृत्तं स्यादुत्तुल्येपयजनश्च तत् ।
जलेगर्दं जलार्द्रा स्यात्—”)

जलागर्वः, पुं, (जलप्रचुरोऽगर्वः ससुद्रो यत्र
काले ।) वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(जलप्रचुरोऽगर्वः ।) जलसमुद्रश्च ॥

जलाणुः, पुं, (जलजात आणुः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) पानीयाणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलाणुकं, स्त्री, (जलाणुरिव कायति प्रकाशते
इति । क् + कः ।) पद्मकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

जलाणुका, स्त्री, (जले अलति गच्छतीति । अल
गतौ + बाहुलकात् उकः ।) जलौका । इति

शब्दरत्नावली ॥

जलालौका, स्त्री, (जले आलोक्यते दृश्यते इति ।
आ + लोका दर्शने + कर्मणि षच् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

जलावर्णः, पुं, (जलस्य आवर्णः सम्भ्रमः ।) जल-
गुल्मः । अन्भसां भ्रमः । इति जटाधरः ॥

जलाश्रयं, स्त्री, (जले जलवहुलप्रदेशे आश्रिते
इति । आ + शी + अच् ।) उग्रौरम् । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६४ ॥ लामञ्जकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलश्रायिनि, त्रि । यथा,
महाभारते । ३ । १४३ । ५४ ।

“ततः सत्त्वानुपाक्रामन् सुवक्त्रुनि महाजनि च ।
रुद्रवागरसिंहांश्च महिर्वांश्च जलाश्रयान् ॥”)

जलाश्रयः, पुं, (जलस्य आश्रय आधारः ।)
जलाधारः । स तु पुष्करिण्यादिः । इत्यमरः ।

१ । १० । २६ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १९६ ।

“न आनमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महाभिधि ।
न वासोभिः सहाजसं नाविद्याति जलाशये ॥”
जलं आश्रिते तिष्ठत्यत्र । आ + श्रौ + “पुति
संज्ञायार्था चः प्रायेण ॥” ३ । ३ । ११८ । इति
घः ।) सप्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दकोशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलाशया, स्त्री, (जले जलसमीपे आश्रिते उद्भव-
तीति । आ + श्रौ + अच् । स्त्रियां टाप् ।)
गुफालासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलाश्रयः, पुं, (जले जलप्रचुरप्रदेशे आश्रय उत्-
पत्तिस्थानं यस्य ।) वृत्तगुह्यलक्ष्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जलाश्रया, स्त्री, (जले जलबहुलप्रदेशे आश्रयो
यस्याः ।) मूलीलक्ष्यम् । बलाका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
जलाश्रीला, स्त्री, (जलेनाश्रीला संज्ञया ।) पुष्क-
रिणी । इति हारावली । ४२ ॥
जलाश्रयं, स्त्री, (जले आश्रयः सहायं यस्य ।) उत्-
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जलका, स्त्री, (जलं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्याः ।
जल + “अत् इतिठगौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति ठन्
स्त्रियां टाप् ।) जलौका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
जलुका, स्त्री, (जले तिष्ठतीति । जल + बाहुलकात्
उकः ।) जलौका । इति शब्दरत्नावली ॥
जलूका, स्त्री, (जलुका । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
जलौका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७० ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १५ । १८ ।)
“जलकेव सदा नारी रुधिरं पिबतीति वै ।
भ्रूखंस्तु न विजानाति मोहितो भावचेष्टितैः ॥”
जलेचरः, पुं, (जले चरतीति । चर + “चरेट् ।”
३ । २ । १६ । इति टः । “तत्पुरुषे जति बहु-
लम् ॥” ६ । ३ । १४ । इत्यणुक् ।) जलचर-
पक्षी । स तु हंसमद्गुवकादिः । तस्य मांस-
गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । क्षिण्वत्वम् । मधु-
रत्वम् । वायुनाशित्वम् । शुक्रकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ (जलचारिणि, वि । यथा, महा-
भारते । १ । २१७ । ११ ।)
“स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥”)
जलेच्छया, स्त्री, (जलमेतीति जलेत् जलप्रचुर-
स्थानम् । इ + क्षिप् । तच् श्रेते उद्भवतीति ।
श्री + अच् । स्त्रियां टाप् ।) हस्तिमुष्काः
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
जलेजातं, स्त्री, (जले जातसत्पन्नम् ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
जलेन्द्रः, पुं, (जलस्य इन्द्रः अधिपतिः ।) वरुणः ।
महोदधिः । जम्बलः । इति मेदिनी । २, १५८ ॥
जलेन्धनः, पुं, (जलान्धे इन्धनानि यस्य ।) वाङ्-
वाणिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
जलेरुहा, स्त्री, (जले रोहति उद्भवतीति । रुह
+ कः । “तत्पुरुषे जतीति ॥” अणुक् ।)
कुटुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जलेवाहः, पुं, (जले जलमध्ये वाहते जलमय-
द्रवस्य लामार्थं प्रयतते इति । वाह प्रयत्ने +
अच् ।) जातिविशेषः । कुवह इति भाषा ॥
यथा, पाद्म पातालाखण्डे ।
“जलेवाहानघातुय बभूवन्तश्च न्ययोजयत् ।
तत् क्षत्वा परमं यत्रमापुराभरतं न तत् ॥”
जलेश्रयः, पुं, (जले श्रेते इति । श्रौ + अच् ।
“तत्पुरुषे जतीति ॥” अणुक् ।) मत्स्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारुण्यतोयश्रायित्वात् विष्णुः ।
यथा, हरिवंशे । २२ । ६८ ।)
“नमोऽस्वन्नन्तपतये अक्षयाय महात्मने ।
जलेश्रयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १८८ ।
“तुमवीखो महाक्रोध ऊर्ध्वरेता जलेश्रयः ॥”
जलाश्रायिनि, वि ।)
जलेश्वरः, पुं, (जलस्य ईश्वरः ।) वरुणः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२ । ६ । १२ ।)
“तमन्ववीत् धूमकेतुः प्रतियत्न जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥”
जलानामाश्रयत्वात्) सप्तमश्च ॥
जलोका, स्त्री, (जलमोकं आश्रयो यस्याः । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलौका । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
जलोच्छ्वासः, पुं, (जलानां उच्छ्वासः ।) जलाश्रयं
परिपूर्य्य समधिकजलस्य सर्वतो वहनम् । इति
केकटः ॥ समधिकजलस्योपायेर्निष्कासनम् ।
इति खामी ॥ जलाश्रयपत्रये पुष्करिण्यादावुपायेन-
जलनिष्कासनम् । इति सर्वस्वम् ॥ सेतुभङ्गादि-
भयेन जलाश्रयादुपायेर्जलवह्निष्करणम् ।
इत्यर्थः ॥ पुष्करिण्यादी जलप्रवेशार्थमुपायः
सुयान् इति ख्यात इत्येके । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । परीवाहः २ । इत्यमरः । १ । १० । १०० ॥
जलोदरं, स्त्री, (जलप्रधानं उदरं यस्मात् ।)
जठरामयः । तस्य निदानादि यथा,—
“यः क्लेशपीतोऽप्यशुवाचितो वा
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमासु तस्य
सोतीति दुष्यन्ति हि तद्गहानि ॥
क्लेशीपलिभेष्यथापि तेषु
दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति ।
क्षिण्वं महत्तत् परिवृत्तनाभि-
समासतं पूर्व्वमिवास्तुना च ॥
यथा इतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरन्तत् ॥
जम्बनेवोदरं सर्वं प्रायः क्षुण्डतमं मसम् ।
बलिनस्तदजातासु यत्रसाध्वं नवोत्थितम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(अस्य सकारणलक्ष्यचिकित्सितं यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये ।
आश्रये उवाच ।
“विद्यमाश्रनोपवेशात् पीततोयादद्यापि वा ।
अमाश्रनासनिष्क्रान्तादित्यायामतीरेपि वा ॥

पीतान्दरमेव च तस्मान्जातं जलोदरम् ।
उदरं सजलं यस्य सधीवमतिवर्द्धितम् ।
न्ययुः प्रादयोः शोथो जलोदरस्य लक्ष्य
पिरेकं वमनं कुर्म्यात् पाचनानि च कारये
चारयोगश्च वटकक्षीन तदुपशान्ति ।
तस्मान्नामेवलीभागे चर्म्मथिलाकुलवृषम् ।
जलनाडीचातुमन्थ कुशपत्रैश्च वेष्टयेत् ।
एरुजलनालश्च तत्र सचारयेद्दुग्धः ॥
अन्तर्गतं जलं सार्धं ततः सन्धारयेद्दुहृतम् ।
यदा न भरते तत्र तदा दाहः प्रशस्यते ॥
कथा कर्म्म परिहाय हृतं देयं चतुर्गुणम् ।
शुक्ली विद्या समं पाच्यं पाचमालेपनं हितम् ।
शुक्लकर्म भिषक् भेष्टो विद्यातेनैव कारयेत् ।
दुष्करं शुक्लकर्मैव न कुर्म्यात् यत्र तत्र तु ।
अक्रियायां भुवो न्यत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
तस्मादवश्यकर्त्तव्यमौश्वरं साधिकादिना ॥” १॥
जलोद्भवा, स्त्री, (जले उद्भवो यस्याः ।) कृ-
त्रास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालानुश्रारिवा ।
श्रिउक्तौ क्षीपर इति च यस्य ख्यातिः ।
यथास्याः पर्यायाः ।
“शीतली शीतकुम्भी च शुक्लपुष्पा जलोद्भवा ।
कालानुश्रारिवा तस्याः प्रवाहो नतवद्गुणैः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
जलोद्भूता, स्त्री, (जले उद्भूता ।) गुफालासुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जलोरगी, स्त्री, (जले उरगी सर्पिणीव ।)
जलौका । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
जलौकसः, स्त्री, (जले व्योको वासस्थानं यासाम् ।)
जलौका । साम्बबहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः । इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥
जलौकसः, पुं, स्त्री, (जलमेव व्योको वासस्थानं
तदस्थस्येति । अर्ध्यादित्वाच् ।) जलौका ।
इत्यमरटीकायां रायसुक्ताः ॥ अकारान्तोऽर्थम् ।
जलौका, [स] स्त्री, (जलमेव व्योको वसतिस्थानं
यस्याः ।) जलौका । इति भरतः ॥ (यदुक्तम् ।
“यद्वाति साधुरपरस्य गुणं न दीवं
दोषान्वितो गुणिगुणं परिहाय दोषम् ।
नालक्षणात् पिबति दुग्धमखण्डविहाय
त्यक्त्वा पयो रुधिरमेव न किं जलौकाः ॥”
जलवासिनि, वि । यथा, महाभारते । ११
५० । १० ।
“जलौकसां स सन्धानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”
विवरणमस्या यथा,—
“दृष्यात्-बाल-स्थविर-भीरु-दुर्बल-नारीसु-
मारामानुषप्रहार्यं परमसुकुमारोऽयं शोभि
तावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । त
वातपित्तकफ-दुग्ध-शोथितं यथासङ्गं शङ्क-
जलौकानाडुतिरवसेचयेत् क्षिण्वशीतलक्षणा
सन्धाश्चि सन्धा ॥”
“उच्चं समधुरं क्षिण्वं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोऽप्युच्छेत्तु हितं तदवसेचने ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिचम्भा ॥

जलौका:

तस्मात् पित्तोपकृष्टे तु हिता वा त्ववसिचने ।
जलाइकटुकं कृत् तौखल्य परिशीर्षितम् ।
तस्मात् क्षीणोपकृष्टे तु चित्तं तदवसिचने ॥
“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमावाभायुरिति
जलायुका जलमावाभोक इति जलौकसः ।
ता द्वादश, तासां सविधाः षट् तावत् एव
निर्विधाः । तत्र सविधाः कृष्णा कर्जुरा जल-
गर्हा इन्द्रायुधा वासुप्रिका गोचन्दना चेति ।
तासु जलचूर्णवर्णाः पृथुप्रिदाः कृष्णा । बन्धि-
मत्स्यवदायता ह्यिमोतज्जुहिः कर्जुरा ।
रोमशा महापाश्यां कृष्णसुखलगर्हा । इन्द्रा-
युधवर्णैराभिभिन्ना इन्द्रायुधा । ईषद्वित-
पीतिका विचित्रपुष्पाजतिपिन्ना वासुप्रिका ।
गोहृषवदधोभागे द्विधाभूताजतिरसुखी
गोचन्दनेति । ताभिर्हृष्टे प्रुवे दंष्ट्रे नययु-
रतिमात्रं कर्षूर्मूर्च्छां प्वरोदाहम्हर्दिम्हदः
वद्वमिति जिज्ञानि भवन्ति । तत्र महागदः
पञ्चोपननस्यकर्म्मोद्दिषूपयोष्यः । इन्द्रायुधा-
दृष्टमवाधमिथ्येताः सविधाः सचिकित्सिता
वाख्याताः ।

अथ निर्विधाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुसुखी
श्रविका पुष्करिकसुखी सावरीका चेति ।
तत्र मनःशिरारिक्ताभ्यामिव पार्श्वीभ्यां पृष्ठे
क्षिप्तसुहवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता टुत्काया
पिङ्गलाया च पिङ्गला । यज्ञहर्णा शीघ्रपायिनी
दीर्घतीक्ष्णसुखी शङ्कुसुखी श्रविकाजतिवर्णा-
भिनयगत्या च श्रविका । सुहवर्णा पुष्करिक-
तुल्यवक्त्रा पुष्करिकसुखी । क्षिप्ता पद्मपत्रवर्णा-
रादशाङ्गुलप्रमाणा सावरीका सा च पञ्चर्धे ।
इत्येता सविधा व्याख्याताः । तासां यवन-
पाण्ड्यसङ्घपोतनादीनि सत्राणि । तेषु महा-
शरीरा बलवत्तः शीघ्रपायिन्यो महाशना
निर्विधाश्च विशेष्य भवन्ति । तत्र सविधमत्स्य-
कोटदडुं रस्रजपुरीषकोषजाताः कसुविष्वम्भःसु
च सविधाः । पद्मोत्पलनलिनकुसुदसौगन्धिका-
कुसुमयपुष्करिकश्रेवालकोषजाता विमलेषु
वम्भःसु च निर्विधाः ॥

“सेत्रेषु विचरन्त्येताः सजिलेषु सुगन्धिषु ।
न च सङ्कीर्णैश्चारिण्यो न च पङ्केश्याः सुखाः ॥”
“अपेर्णा नवे महति घटे सरसफागोदकपङ्क-
मावाप्य निदध्यात् । भक्षार्थं चावाप्तपहरे-
च्छेकं वक्षरमौदकांश्च कर्म्मांशूर्णैश्च शय्यार्थं
दशमौदकानि च पञ्चानि । इन्द्रायुध-
वायम्बलं भक्षं च दद्यात् सप्रदायात् सप्र-
दायाश्च घटमन्त्रं संक्रामयेत् ॥”

“खलमथाः परिक्लिष्टाः पृथ्वीमन्धविपेक्षिताः ।
अप्योद्दिश्योऽप्यपायिन्यः सविधाश्च न पूजिताः ॥
अथ जलौकोऽवसेकवाध्याधितस्तपवेष्ट्य संवेष्ट्य
वा विरक्ष्य चास्य तमवकाशं ऋद्धोमवचूर्णैर्यव-
रजः स्यात् । यहीताश्च ताः सर्वपरजनो-
क्त्वोदकप्रदिग्गानीः सल्लिखरकमथे तु पूरु-
क्षिता विगतकामा ज्ञात्वा ताम्नी रोगं याह-

जल्पः

येत् । स्याद्युक्ताः पिपुत्रोतावच्छ्रमां ज्ञात्वा
मुखमपादय्यवाद्यस्यन्धे चीरविह्वं श्लोषित-
विह्वं वा दद्याच्छ्लेषदानि वा कुर्वीत यक्षेव-
मपि न यक्षीयात्तदन्वां याहयेत् । यदा च
निविष्टतेऽन्धखुरवदानं जालोन्मथ च स्यन्धं
तदा जानीयाद् यज्ञातीति यज्ञनीचार्द्रवक्ष्या-
वच्छ्रमां धारयेत् सेचयेत् । दंष्ट्रे तोदककू-
प्राडुर्भावेष्वांनीवाच्छुद्धिमियमास्त इति सुह-
माददानामपनयेत् । अथ श्लोषितगन्धन न
सुषेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णैर्नावकिरेत् । अथ
पतितं तदुलकखनप्रदिग्गानीं तैल-जवखा-
भ्यक्तसुखीं वामहस्ताङ्गुठाङ्गुलीभ्यां यहीत-
पुष्पां दलितहस्ताङ्गुठाङ्गुलीभ्यां शनैः शनै-
रनुकीमासुमार्ण्येदास्तुखाङ्गामयेत्तावद् यावत्
सन्ध्यावान्तिज्ज्ञानीति । सन्ध्यावान्ता सल्लि-
खरकस्यन्धा भोक्तुकामा सती चरेत् । या
खीदति न चेतति सा दुर्वाता तां पुनः सन्ध्या-
धामयेत् । दुर्वाताया आधिरवाध्य इन्द्रमदो
नाम भवति । अथ सुधानां पूर्ववत् सन्धि-
दध्यात् श्लोषितस्य च योगायोगानवेष्ट्य जलौको
ब्रह्मन्मधुनावचकृद्येच्छीताभिरिहश्च परिषेच-
येद्दधीत वा त्रयं कषायमधुर-विग्भशीतैश्च
प्रदेहेः प्रदिह्यादिति ॥

“सेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाश्च यो वेति तत् साध्यान् सजयेद्दानम् ॥”

इति सूत्रस्थाने त्रयोदशध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

जलौका, खी, (जलमेव खीकं वसतिस्थानं
यस्याः ।) जलजन्तुविशेषः । जोक इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रक्तपा २ जलौकसः ३ इत्य-
मरः । १ । १० । २२ ॥ जलूका ४ जलाका ५
जलौकाः ६ जलोदगी ७ जलायुका ८ जलिका ९
जलासुका १० जलजन्तुका ११ वेणी १२ जला-
लोका १३ जलौकसः १४ जलौकसी १५ ।
इति भरतः ॥ जलौकसम् १६ जलौकसा १७ ।
इति रायसुक्तः ॥ रक्तपायिनी १८ रक्तसन्ध-
शिका १९ तीक्ष्णा २० वमनी २१ जल-
जीवनी २२ इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपाता २३
वेदिनी २४ जलसर्पिणी २५ जलसर्पिः २६
जलाटनी २७ जलाका २८ जलपटालिका २९
जलिका ३० जलायुका ३१ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा सुश्रुते शरीरस्थानेऽधमेऽध्याये ।
“शिरा-विषाणतुम्बेसु जलौकाभिः पदैक्षया ।
अवगाढं यथापूर्वं निहरेद्दुष्टश्लोषितम् ॥”
अस्या विवरणमन्वत् सविस्तरं जलौकाःशब्दे
व्याख्यातम् ॥)

जल्प, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
सकं-शेट् ।) अन्तःस्यतलोपोपधः । जल्पति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।
१४६ । १२ ॥
“नारिं जित्वा विकल्पन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः ॥”
जल्पः, पुं, (जल्प वाचि + धञ् ।) विभिगीवोः
कृया । परमतखलनपूर्वकं खमतव्यवस्थापनम् ।

जवनः

इति जटाधरो गौतमश्च ॥ (“यद्योक्तोपपन्न-
श्चलजातिविषयश्चावसाधनोपालम्भो जल्पः ॥”
इति न्यायकथम् । १ । ४२ ॥

“स वादो द्विविधः संप्रदिग्ग जल्पो पितृका च ।
तत्र पञ्चाश्रितयोर्वचनं जल्पः ॥”
“यथैकस्य पक्षः पुनर्भवोऽस्तीति नास्तीत्यपरस्य
तौ च स्वपक्षं स्वस्य हेतुभिः स्थापयतस्तत्परपक्ष-
सुद्धावयतः स्यः जल्पः ॥” इति चरके विमान-
स्थानेऽधमेऽध्याये ॥ कथ्या । (यथा, भाग-
वते । १ । ७ । १७ ।

“इति प्रिवां वक्तुगुविचित्रजल्पैः
स वाग्व्यथित्वायुजतमिन्नसतः ॥”

जल्पनं, खी, (जल्प + भावे क्युट् ।) कथनम् ।
यथा,—

“किं मिथ्या श्रुतजल्पेन सततं रे वल्ल रामं
वद् ॥”

इत्युद्भटः । (जल्पतीति । जल्प + गन्धादित्वात्
क्युट् । कथके, त्रि ॥)

जल्पाकः, त्रि, (जल्पतीति । जल्प + “जल्पभित्त-
कृड्कुण्टकः वाकम् ॥” ३ । २ । १५५ । इति
वाकम् ।) बहुवृत्तितभाषी । तत्पर्यायः ।
वाचालः २ वाचाटः ३ बहुवृत्तवाक् ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (क्षिप्यां धित्वात् डीप् ।
यथा, भट्टिः । ७ । १८ ।

“जल्पाकीभिः सहासीनः खीभिः प्रजविना
त्वया ॥”

जल्पितं, त्रि, (जल्पते स्त इति । जल्प + क्तः ।
उक्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । १४८ । “भो भो गोरम्भ !
सख्यमेतत् यत् त्वया जल्पितम् । किं देवी
दमित्येन समाजिज्ञिता ॥”) कथने, खी ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १३२ ।

“सा प्राह भो प्रियतम ! मिथ्याजल्पितमेतत् ॥”
जवः, पुं, (जवनमिति । जु वेगगतौ + “ऋदो-
रप् ॥” ३ । ३ । ५७ । इति ऋप् ।) वेगः ।
(यथा, महाभारते । ३ । १४१ । २१ ।

“यस्य नाह्वये तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः ।
जवे वायुर्मुखि सोमः क्रोधे ऋतुः सनातनः ॥”
वेगवति, त्रि । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

जवनं, खी, (जु वेगगतौ + भावे क्युट् ।) वेगः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जवनः, पुं, (जु + “जुचड्कन्थेति ॥” ३ । २ । ५० ।
इति युच् ।) वेगः । वेगयुक्तावः । देश-
विशेषः । इडनान इति पारस्यभाषा । इति
हेमचन्द्रः ॥ श्रीकारी नगः । चोटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ खल्लजातिविशेषः । एष पूर्व्यं
जवनदेशोद्भवः सन्धिय आसीत् सगरराजेनास्य
सर्वप्रियोसुखनं सर्वधर्मवद्भक्तत्वश्च चकार ।
इति हरिवंशः ॥ (खल्लस्य खेनिकविशेषः
यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ७२ ।

“अथ नामानि चाप्येवां यिन्ने खल्लस्य
खेनिकाः ॥”

इत्युपक्रम्याह ।

“जोहाजवक्रो जवनः कुम्भवक्रश्च कुम्भकः ॥”

वेगयुक्ते त्रि । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । १६ ।

“अपायाञ्चवनेरथैः शान्मवाणप्रपीडितः ॥”

जवनानं, स्त्री, (जवनाय अजति पर्याप्तोतीति । अज + अच् ।) फलविशेषः । जनार इति भाषा ॥

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । वायुकारित्वम् । कफपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

जवनिका, स्त्री, (जवनं वेगेन प्रतिरोधनमस्यस्याः । जवन + ठन् । टाप् च ।) जवधायकवस्त्रम् ।

कानात् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रतिवीरारतिरस्करिणी १ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ यवनिका ४ यमनिका ५ तिरस्कारिणी ६ । इति तट्टीका ॥ अन्तस्यः ७ पटी ८ चित्रा ९ काळपटः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ४ । ५४ ।

“समीरशिथिरः शिरःसु वसतां

सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥”

जवनी, स्त्री, (ज्यते आच्छाद्यतेऽनया । जु + करणे ल्युट् । श्चिर्वा ङीप् ।) अपटी । कानात् इति भाषा ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५३८ ।

“प्रीडाप्रसरः प्रथमं तद्गु च रसभावपुष्टयेऽयम् । जवनीविनिर्गमाद्गु नटीव दयिता मनो

हरति ॥”

ज्योषधीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (जवनजातिस्त्री । यथाह ।

“जवनी नवनीतकीमलाङ्गी

श्रयणीये यदि नीयते कथञ्चित् ॥”

वेगशीला । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । २ ।

“इहं द्वासासकभवे मदयुतं

श्रतक्रतुं जवनी सुशूलाहृत् ॥”

जवसं, स्त्री, (ज्यते भचार्यं प्राप्यते गवादिभिरिति । जु + बाहुलकात् कर्मणि असच् ।) घासः । इति शब्दरत्नावली ॥

जवा, स्त्री, (जवते रक्तवर्णत्वं गच्छतीति । जु गतौ + अच् । ततष्टाप् ।) खनामख्यातपुष्प-वृक्षः । तत्पर्यायः । ओद्धपुष्पम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ जपा ३ ओद्धाखा ४

रक्तपुष्पी ५ अर्कप्रिया ६ रागपुष्पी ७ प्रतिका ८ हरिवल्लभा ९ । (यथा, माघे । ६ । ४६ ।

“अशुवनं वनराजिवधूसुखे

बहुलरागजवाधरचारुणि ॥”

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । इन्द्रसुप्तविनाशकारित्वम् । विच्छर्दिजन्यजनकत्वम् । सूयाराधनसाधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलमूत्रसन्तानरक्षणकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(यस्मिन्नियं अवहियते तद्वयथा,—

“सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीहलम् । दूर्वापिष्टञ्च संप्राश्य वनिता त्वार्त्तवं लभेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनियापदधिकारे ॥

जवादि, स्त्री, सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्यायः । गन्धराजम् २ क्षत्रिमम् ३ ऋगधर्मीजम् ४ सन्द्रगन्धम् ५ गन्धाण्डम् ६ क्षिग्धम् ७ साक्षाणिकर्हमम् ८ सुगन्धतेजनियासम् ९ कटुमोदम् १० ।

अस्य लक्षणम् । नीरसत्वम् । क्षिग्धत्वम् । श्रेयत्पिङ्गलम् । सुगन्धदत्वम् । आतपे बहुलामोदत्वम् । राक्षां योम्यत्वम् । अस्य गुणाः । सौगन्धिकत्वम् । क्षिग्धत्वम् । उष्णत्वम् । सुखावहत्वम् । वाते हितत्वम् । राक्षां मोहनाशदकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जवाधिकः, पुं, (जवेन वेगेन अधिकः ।) वेगाधिकघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ अतिश्रयवेगयुक्ते, त्रि ॥

जवापुष्पं, स्त्री, (जवायाः खनामख्यातवृक्षस्य पुष्पम् । यद्वा, जवेव पुष्पम् ।) ओद्धपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

जवी, [न] त्रि, (जवो तेगः सोऽस्यास्तीति । जव + इनिः ।) वेगयुक्तः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५८ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १११ ।

“समकालमिदुं क्षिप्तमानीयान्यो जवी नरः । गते तस्मिन् निमगाङ्गं पश्येत् सुद्धिमाप्नुयात् ॥”

पुं, उद्दः । घोटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जव, ज वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-उभंसकं-सेट् ।) ज, जवति जवते । परस्मैपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

जस, इ क रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) इ क, जंसयति । इति दुर्गादासः ॥

जस, उ इ र य मोक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-सकं-सेट् । उडित्वात् क्वावेट् ।) उ, जसित्वा जसिता । इर, अजसत् अजासीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं उ इत्यन्ये । य, जस्यति वत्सं गोपः । इति दुर्गादासः ॥

जस, क वधे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, जासयति । इति दुर्गादासः ॥

जसुरिः, पुं, (जस्यते सुच्यते हन्यते वाऽनेनेति । जस + “जसिस्सहोरिन् ॥” उर्वा । २ । ७३ । इति उरिन् ।) वज्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

जहकः, पुं, (जहाति परित्यजतीति । ओ हाक लि त्यागे + “जहातेर्हे च ॥” उर्वा । २ । ३४ । इति कुन् द्वित्वम् ।) कालः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥ त्यागकर्त्तरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

बालः । निम्नोऽहः । निम्नोऽहः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

जहा, स्त्री, (जहातीति । हा + बाहुलकात् शः ।) सुखितिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुखिरी इति भाषा ॥

जहानकः, पुं, प्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७५ ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + बाहुलकात् उन् द्वित्वम् ।) अपत्यम् । यथा । “इति जताशुषङ्ग

आश्रयश्रयनाटनकावादिषु सप्त जगन्मूलेषु जहाशुषङ्गदयः आसीत् ॥” इति श्रीभारतपञ्चमस्कन्धे आदिभरतचरिते । ८ । ११

“इत्येवं जतोऽशुषङ्गो आसक्तिर्येन । जगन्मूलेषु जहापत्येन सह । जहाशुषङ्गं हृदयं वेन इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

जहुः, पुं, (जहातीति । हा + “जहातेर्हे च कोपञ्च ॥” उर्वा । १ । ३६ । इति दुः ति मन्तलोपञ्च ।) विष्णुः । राजशिभेदः । चन्द्रवंशोद्भवकुबराजपुत्रः । गङ्गागमनकारिः । गङ्गा पीता पुनर्भंगीरथप्रार्थनेन जहं मि वद्विनिर्गमिता तेन सा जाह्ववीति ज्ञात इति रामोपखम् ॥

जहुतनया, स्त्री, (जह्नीस्तनया ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥

जहुसप्तमी, स्त्री, (जह्नीः सप्तमी । अस्यां ति जह्नुस्तिना हि गङ्गा पीता पुनस्त्वक्ता कं ऽस्थास्तथात्वम् ।) वैशाखशुक्लसप्तमी । तत्राकारणं यथा वाराहे नारदात्मरौप्यवन्दे “वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्ववी जह्नुना पुरा । क्रोधान् पीता पुनस्त्वक्ता कर्णरन्ध्रात्पु दक्षिणा तस्यां समर्पयेद्देवीं गङ्गां सुवगमेखलाम् । ज्ञात्वा सन्ध्विगधानेन स धन्यः सुकृते नरः । तस्यां सन्तर्पयेद्देवान् पितॄन् मत्तान् यथाविधि साक्षात् पश्यन्ति ते गङ्गाज्ञातकं गतपातकम् ॥ इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः । अपि च उत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटले ।

“सुकूपञ्चस्य सप्तम्यां वैशाखे जह्नुपुत्रिकाम् प्रपूजयेत् सुखार्थाय स्वर्गमोक्षफलानये ॥”

जहुसुता, स्त्री, (जह्नीः सुता ।) गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । “अहं गङ्गा जहुसुता महविगणसेविता ॥”

जा, स्त्री, (जायते सम्बन्धिनी या । ज + गा लकात् ङः ।) याता । भर्तृभ्रातृपत्नी । इत्येक चरकोषः ॥

जागरः, पुं स्त्री, (जाय जागरणे + भावे षण “जाग्रेऽविधीति ॥” ७ । ३ । ८५ । १ । गुणः ।) जागरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० । “प्रोच्छ्रुति तवापराधं मार्गं मह्ययति निर्दिष्टं हरति ॥

सज्जतामिहन्ति श्रपयान् जागरदीर्घां निद्रासुभम् ॥”

जागर्ति जीवति संन्यासस्थानेऽनेनेति । जाय करणे षण् ।) जवचे, पुं । इति तट्टीका ॥

जागरणं, स्त्री, (जाय + भावे ल्युट् ।) निद्राभावः । जागा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः जागथ्या २ जागरा ३ जागरः ४ । इति वैशम्पयनः ॥ जाग्रिया ५ जागर्तिः ६ । इत्यमरः । टीका ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२४ । १२ “रात्रिजागरण्यात् आन्ताः सौशुम्निः सप्तमीं तान् ॥”

आग्रत

आग्रतः, [अ] चि, (जागर्तीति । जाय + इत् ।) जागरणश्रीकः । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ।
 आग्री, [वृ] चि, (जागरो जागरणमख्येति । जागर + "अत इतिठनी" ५ । २ । ११५ । इति इति ।) जागरकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । ७१ ।
 जागरकः, चि, (जागर्तीति । जाय + "जागरकः" ३ । २ । ११५ । इति ककः ।) जागरणश्रीकः । जागरणकर्ता । तत्पर्यायः । जागरिता २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ । जागरी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । ७१ । (यथा, रघुः । १२ । २४ । "अनस्य यज्ञतो जन्म निरीहस्य इतद्विषः । सपतो जागरकस्य यायार्थं वेद कक्षव ।" कर्त्तव्यपालनाद्यर्थं अप्रमत्तः । यथा, रघुः । १४ । ८५ । "नियस्य शोकं स्वयमेव वीमान् वनाग्रमावेक्ष्यजागरकः ।")
 जागर्तिः, स्त्री, (जाय + भावे क्तिन् ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ।
 जागर्त्या, स्त्री, (जाय + "जागर्तीकारो वा ।" ३ । १ । १०१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा यक् । "जायोऽविचिती ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुहः ।) जागरणम् । इत्यमरः । ३ । १ । १२६ ।
 जागुङ्, स्त्री, (जायुङ् तदाख्याया प्रसिद्धे देशे भवमित्यम् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (देशविशेषः । यथा, माघे । २० । ३ । "अभिषेकमगात्रयोऽपि श्रौते-रवनिं जागुङ्कुङ्कुमाभिताम्यैः ।" जागुङ्कोऽभिजनोऽस्येत्यम् । तद्देशवासिनि, चि, । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ । "जागुङ्गान् रामठान् सुखान् स्त्रीराज्यानथ-तङ्गान् ॥")
 जाय, च लु जागरे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-परं-अकं-सेट् ।) च, जायति । लु, जागर्ति । दिशो निरीचमाख्यस्य गान्ति जागरतो भयमिति पचादित्वादिनि जागर इवाचरतीति कौ प्रचक्षन् । इति दुर्गादासः ।
 जायविः, पुं, (जागर्ति सार्चिस्वरूपतयेति । जाय + "वृक्षस्तजायभ्यः क्तिन् ।" उखा । ४ । ५४ । इति क्तिन् ।) अयिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ११ । १ । "अनस्य गोपा अजनिष्ठ जायविरयिः ।" जागर्ति प्रजानां शुभाशुभकार्यदर्शनार्थमिति इति । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
 जायत्, चि, (जागर्तीति । जाय + प्रष्ट ।) जागरणविशेषः । यथा,—
 "मन्त्रोत्पन्नतरङ्गसङ्गतजटाजूटाप्रजायत्पथि-स्युज्ज्वलप्रवृत्तिभौतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्-सम्भवा ॥" इति काव्यचक्रिका । (जागरणम् । यथा, मग्नौ । १ । ५० । "एवं स जायत्सप्राभ्यामिदं सर्वं पराचरन् । सञ्जीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाखयः ।")

जाङ्गलः

जायिया, स्त्री, (जाय + "जागर्तीकारो वा ।" इति पञ्चे श्रुततो रिडादेशः ।) जागरणम् । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ।
 जायनी, स्त्री, (जयनस्य समीपम् । जयन + शैविकीऽङ् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) ऊरुः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, मनुः । १० । १०८ । "सुधातं चातुमथागात्रिन्वामिचः अजायनीम् । चकालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ।" विन्वामिचस्य जायनीहरणकथा महाभारते श्रान्तिपर्वणि १४१ अध्याये दृष्ट्या ।)
 जाङ्गलं, स्त्री, (जाङ्गलेषु स्थलजपशुविशेषेषु भवन् । जाङ्गल + अच् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ।
 जाङ्गलः, पुं, (जङ्गले भवः । जङ्गल + अच् ।) कपिजलपची । इति मेदिनी । खे, ६५ । निर्वारिदेशः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य लक्षणं यथा,—
 "स्वल्पोदकहयो यस्तु प्रवातः प्रपुरातपः । स श्रेयो जाङ्गलो देशः बहुधान्यादिसंयुतः ॥")
 भावप्रकाशमतेऽस्य लक्षणं यथा,—
 "आकाशशुभ उच्चञ्च स्वल्पपानीयपादपः । शमीकरीरविस्कार्कपीलुकर्कसुसकुलः । हरियोऽर्चष्टवतगोकर्कखरसकुलः । सुखादुपलवान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥" ("खरपरवशिशालाः पर्वताः कण्टकीयाः दिशि दिशि ऋगहृणा भूरुहाः शीर्षपर्वाः । अतिखररविरघ्नः पांशुभृत् शुष्कभूमिः सरसरसविहीनः कूपकात्मः प्रकथः । तदनुविरसश्याहादयो गोमशुष्यः प्रभवति रसमांसं रूचभावञ्च सम्यक् । पुनरपि हिमवाहं शालिशस्यं न चेत्सु-र्भवति दधिरपित्तं कोपमाशु ह्युपैति ॥")
 * इति च हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये । तस्य गुणाः । वातपित्तकारित्वम् । उष्णत्वम् । रूचत्वञ्च । तद्देशीयजनगुणः । अनूपदेशात् विपरीतत्वम् । इति राजवल्लभः । रूचत्वम् । लवणत्वम् । लघुत्वम् । तनुत्वम् । पथ्यत्वम् । वृद्धिप्रवृत्तिकारकारित्वञ्च । इति भाव-प्रकाशः । जङ्गलदेशोद्भवञ्च ।
 जाङ्गलः, चि, स्थलजपशुविशेषः । यथा,—
 "हरियोऽङ्कुरङ्गर्चष्टवतगुग्गुशम्भराः । राजीवोऽपि च सुखी चैत्यादा जाङ्गलसंज्ञकाः । हरियस्ताम्रवर्णः स्यादेवः जघ्णः प्रकीर्तितः । अरुङ्ग इवतान्नः स्याद्वरिणास्तिको महान् । ऋष्यो नीलाङ्कको लोके स रोह इति कीर्तितः । पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः । अङ्कुरं बहुविधाबोध्यं शम्भरो गवयो महान् । राजीवस्तु ऋगो श्रेयो राजीभिः परितो वृतः । यो ऋगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निगद्यते ॥" तस्य मांसस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूचत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् । वज्यत्वम् । इङ्गत्वम् । दृढत्वम् । दीपनत्वम् । दोषहरत्वम् । नृकाल-मिन्निनलगद्गदत्वाद्द्विवाधियाद्विच्छर्दिप्रमेह

जातं

सुखजरीगङ्गीपद्मगङ्गाकवायुनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः । शीतत्वम् । मनुष्यहितत्वम् । इति राजवल्लभः । * ।
 जाङ्गलिः, पुं, (जाङ्गलो जङ्गलभवः सर्पादियाङ्ग-तयाख्यस्येति । जाङ्गल + बहुलवचनान् इत् ।) खालयाही । इति शब्दरत्नावली ।
 जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गले भवा । जङ्गल + अच् । ततो ङीप् ।) मूकशिश्वी । इति । मेदिनी । खे, ६५ । (यथास्याः पर्यायाः ।
 "कपिकच्छुरात्मगुमा वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी । अजरा कच्छुरा अङ्गा दुष्यर्था प्रावृषाययी । जाङ्गली मूकशिश्वी च खैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 जाङ्गलं, स्त्री, (जङ्गलमेव । स्वार्थे अच् ।) विषम् । जानिजीफलम् । इति शब्दरत्नावली ।
 जाङ्गलिः, पुं, (जङ्गलं विषं अथवाभ्येतया विद्यते-त्येति । जङ्गल + बाहुलकात् इत् ।) विष-वेद्यः । इति शब्दरत्नावली । सापुङ्गे इति भाषा ।
 जाङ्गलिकः, पुं, (जाङ्गलो विषप्रधानः सर्पादि-र्याङ्गतयाख्यस्येति । जाङ्गल + टम् ।) खाल-याही । इत्यमरः । १ । ८ । ११ ।
 जाङ्गली, स्त्री, (जङ्गलस्य इयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यच् । ततो ङीप् ।) विष-विद्या । इति हेमचन्द्रः ।
 जाङ्गिकः, पुं, (जङ्गाभिश्चरतीति । जङ्गा + "पर्यादिभ्यश्च" ४ । ४ । १० । इति टम् । यद्वा, जङ्गाभिर्जवतीति । "वेतनादिभ्यो जिवति ।" ४ । ४ । १२ । इति टम् ।) उद्गः । श्रीकारी-उद्यः । इति राजनिर्घण्टः । जङ्गलीवी । घावकादिः । तत्पर्यायः । जङ्गाकारिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७३ । (प्रशस्तजङ्गाविषिष्टे, चि । यथा, भोजराजकतयुक्तकल्पतरौ । "जाङ्गलस्या जाङ्गिकाश्च आनस्ते राजसा मताः ॥")
 जाज्वल्यमानः, चि, (भृशं ज्वलतीति । ज्वल + यङ् + शानच् ।) देहीयमानः । यथा, चण्डी । "जाज्वल्यमानं तेजोभौ रविचिम्बमिवाम्बरात् ॥" जाटलिः, पुं स्त्री, (जाटं सङ्घातं जातीति । जा + बाहुलकात् किः ।) उद्यविशेषः । इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरः ।
 जायं, स्त्री, (जङ्गस्य भावः । जङ्ग + अच् ।) जङ्गता । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ । (यथा, पञ्चदशी । ६ । ६६ । "विना जायाशुभूर्तं न कथञ्चिदुपपद्यते ॥" मौख्यम् । इति हेमचन्द्रः ।
 जायारिः, पुं, (जायस्य अरिः शत्रुः । भक्ष्येन जायदोषनिराकरणान् तथात्वम् ।) जमीरः । इति राजनिर्घण्टः ।
 जातं, स्त्री, (जन + कर्त्तरि क्तः ।) यत्नम् । समूहः । (यथा, भट्टिः । ३ । ३३ । "अन्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-श्चिचीवयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥"

जातरू

भावे क्तः ।) जन्म । (पारिभाषिकपुत्रविशेषे, पुं । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१—४४२ ।
 “जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
 अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्याः प्राक्कवेदिभिः ॥
 माहृतुत्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
 अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥”
 उत्पत्ते त्रि । इति मेदिनी । तै, १६ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १४ ।
 “कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
 कायेन चक्षुषा किं वा चक्षुःपीड्यैव केवलम् ॥”
 जातकं, स्त्री, (जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः इत्यर्थे ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, जातेन शिशो-
 र्जन्मना कायतीति । कौ+कः ।) जातवाल-
 कस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः । तस्य भेदाः ।
 जातकदीपिका १ जातकान्तम् २ जातक-
 तरङ्गिणी ३ जातककौमुदी ४ जातकरत्ना-
 करः ५ जातकसारः ६ जातकार्यवः ७ जातक-
 चन्द्रिका ८ लघुजातकम् ९ दृष्टजातकम् १०
 इत्यादि । इति श्योतिषम् ॥
 जातकः, पुं, कारकः । भिक्षुः । (जात+ स्वार्थे
 कन् ।) जाते, त्रि । इति धरणिः ॥
 जातकर्म, स्त्री, (जातस्य जाते सति वा यत्
 कर्म ।) दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषः ।
 तस्य क्रमो यथा । पुत्रे जाते पिता नाभिं मा
 हन्तत स्तनश्च मा दत्त इत्यभिधाय हतस्नानः
 हतद्विभ्राह्मः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारिणा
 कुमार्थ्या गर्भवत्या वा श्रुतस्त्राध्यायशीलब्राह्मणेन
 वा अनाहतलोहपिष्टौ ब्रीहियवौ दक्षिणहस्ता-
 नामिकाकुण्डाभ्यां गृहीत्वा मन्त्रेण कुमारस्य
 जिह्वां मार्षि । ततस्तथैव सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा
 मन्त्रेण तथैव कुमारस्य जिह्वां मार्षि । ततः
 पुनरपि सुवर्णेन घृतं गृहीत्वा मन्त्रेण तथैव
 कुमारस्य जिह्वां मार्षि । ततो नाभिं हन्तत
 स्तनश्च इति पिता ब्रूयात् । स्नानं पुनः
 पिता न कुर्यात् । इति भवदेवभट्टः ॥
 जातवेदाः, [व] पुं, (विद्यते लभ्यते इति । विद्
 कामि+ अस्तुन् । जातं वेदो धनं यस्मात् ।)
 अग्निः । (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते
 २ । ३१ । ४२ ।
 “पावनात् पावकश्चासि वहनाद्द्वयवाहनः ।
 वेदास्त्रयं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि ॥”
 चित्रकट्टकः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥
 (जाते जाते सर्वप्रपञ्चस्य खसिन् अथ्यस्ततया
 विद्यते यो जीवः । यद्वा, जातानि सर्वाणि
 कारणत्वेन विदन्ति यमिति । विद् ज्ञाने+
 अस्तुन् । अन्तर्यामी परमेश्वरः । यथा, भाग-
 वते । ५ । ७ । १४ । “ओं परो रजः सवितु
 र्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेद् जजान ॥” “जातं
 वेदो धनं कर्मफलं यस्मात् कर्मफलदमित्यर्थः ॥”
 इति श्रीभागवतटीकाज्ञत श्रीधरस्वामी ।)
 जातरूपं, स्त्री, (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य ।)
 स्वर्गम् । (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।

जातिः

“पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात् प्रभुः ॥”
 सुक्तरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । उत्पन्नरूपे,
 त्रि । यथा, नैषधे । १ । १२६ ।
 “न जातरूपच्छ्रजातरूपता
 द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् सुहृः ॥”
 जातापत्या, स्त्री, (जातमपत्यमस्याः ।) प्रकृता ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
 जातिः, स्त्री, (जायतेऽस्यामिति । जन्+ अधि-
 करणे क्तिन् ।) गोत्रम् । (जन+ भावे क्तिन् ।)
 जन्म । अश्लेषिका । आमलकी । सामान्यम् ।
 तनु ब्राह्मण्यक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मकम् । छन्दः ।
 जातीफलम् । माजती । इति मेदिनी । तै,
 १६ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
 “जातिर्जाती च तुमना माजती राजपुत्रिका ।
 चैतिका हृदगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 काम्पिहः । इति विश्वः ॥ गोत्वादिः । तस्य
 लक्षणं यथा, सुगवोद्ये ।
 “आकृतियद्गणा जातिलिङ्गानाश्च न सर्वभाक् ।
 सन्नदास्यातनिर्गन्धा गोत्रश्च चरणेः सह ॥”
 अस्यार्थः । “आक्रियते अच्यतेऽनयेति आकृतिः
 संस्थानं आकृत्या गृह्यं ज्ञानं यस्याः सा
 आकृतियद्गणा जातिराकृतियद्गणा भवति
 संस्थानयद्गणा इत्यर्थः । तेन मनुष्यगोन्द्रगर्हसा-
 दीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यवस्थाना मनुष्यत्व-
 गोत्वन्दगत्वहंसत्वादिर्जातिः । एवं ब्राह्मण्य-
 क्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावाद्ब्राह्म-
 णत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्ष्यान्तरमाह
 लिङ्गानाश्च न सर्वभागिति या सर्वाणि
 लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
 जातिभेदाः पुमास्त्राश्च इत्यमरसिंहे जाति-
 भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां
 सर्वलिङ्गभाजित्वाभावाच्चातित्वम् । किन्तु
 अजातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतीऽपि तस्य
 संस्थानेन हंसत्वं यज्जितुं न शक्यते इति हंस-
 स्थापि जातित्वं नायातमिति पूर्वखण्डस्य
 दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्व-
 लिङ्गभाजित्वाभावाच्चातित्वापत्तिरिति द्वितीय-
 खण्डस्य दोषः इति दोषद्वयमपाकर्तुं द्वयो-
 र्लक्ष्ययोर्विशेषणमाह सन्नदास्यातनिर्गन्धा इति
 सन्नदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन
 ग्राह्या गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईडशी
 हंस इत्युपदेशे हंसं दृष्टवतस्तस्य संस्थानेन
 हंसत्वं यज्जितुं शक्यत एवेति पूर्वखण्डस्य न
 दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्-
 पदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न
 स्यादिति परलक्ष्यस्यापि न दोषः । गार्ग्य-
 पुरुषः गार्ग्यं स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्ग-
 भाजित्वात् संस्थानयद्गत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां
 जातित्वाद्युपपत्तौ तृतीयखण्डमाह गोत्रश्चेति ।
 पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्वं गोत्रमिति पूर्वाचार्य-

जातिवै

परिभाषितं गौत्रमिह अस्मते गार्ग्यंवाच्यं
 त्वादि । चतुर्थखण्डमाह चरणेः सहेति चर-
 णश्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वेदेकदेशपातो
 कटादिरूपः स च अथ्ययनक्रियासम्बन्धेन प्र-
 तत्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचक
 तेनास्य जातिव्यञ्जकं चरणेः सहेत्युक्तं गार्ग्य-
 दिनां प्रित्वादीपि सिद्धेऽपि जातिव्यञ्जकं फलम्
 गार्ग्यं भार्या यस्यासौ गार्ग्यं भाव्यं इति
 गोत्राककोटित्वादिना पुत्रज्ञानविशेषः । गार्ग्य-
 चासौ भार्या चेति गार्ग्यं भाव्यं इति
 कोट्यादिः पुत्रदित्वादिना पुनः पुत्रज्ञानः । इति
 दुर्गादावः ॥
 “सामान्यं द्विविधं प्रीक्तं परचापरमेव च ।
 द्रव्यादिककट्टित्तु सत्ता परतयोच्यते ।
 परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
 थापकत्वात् परापि स्यात् थाप्यत्वाद्परापि च
 द्रव्यत्वादिकजातित्तु परापरतयोच्यते ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ८ ।
 तल्लक्षणम् “निवृत्त्यै सत्यनेकसमवेतत्वम् ।
 इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 जातिकोशं, स्त्री, (जातेः कोशमिषेति ।) जाते
 फलम् । इति भावप्रकाशः ॥
 जातिकोशं, स्त्री, (जातेः कोशमिव ।) जाते
 फलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७
 (जयित्री इति लोके प्रसिद्धम् । तदत्र जाते
 फलानामावरणदलं व्यवहृतम् । तद्वयथा वेद-
 रसेन्द्रसारसंश्लेषे काशाधिकारे शृङ्गाराधरसे
 “कर्पूरं जातिकोशं सजलमिभकजातेणपत्रं तव
 मांसौ तालीशचोचे गजकुसुमगदं घातको
 चेति तुल्यम्
 पथा घात्री विभीतं चिकटुरपि पृथक्त्वहं-
 श्रावं द्विप्राय-
 मेलजातीफलस्यं चितितलविधिनाऽहृदगन्ध-
 कोलम् ।
 जातिकोशजातीफलयोरेकस्मिन्निषेधे सतुल्ये
 दन्नेव जयित्रीति लोकाप्रसिद्धम् । औषध-
 सर्वज्ञैव प्रयुज्यते ॥)
 जातिकोशो, स्त्री, (जातिकोशमस्या अस्तीति
 “अश्व-आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १२७ । इति
 ततो ङीप् ।) जातीपत्नी । इति राजनिर्घण्टे
 जातिफलं, स्त्री, (जात्याख्यं फलमिति ।) जा-
 तफलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७ ॥
 जातिभ्रंशकरं, स्त्री, (जातेभ्रंशं करोतीति । इ-
 टः ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । वा-
 मरुः । ११ । ६७ ।
 “ब्राह्मणस्य रजः कृत्वाजातिरन्वयमदयोः ।
 जेहं पुंसि च मैयुषं जातिभ्रंशकरं हृतम्
 “ब्राह्मणस्य दृष्टहस्तादिना पीडाक्रियायां वा
 लभुनपुरीषादि भेषं कुटिलत्वं वक्रता ।” इ-
 कुलकभट्टः ॥
 जातिवैरं, स्त्री, (जात्या स्वभावतो वैरं प्रयुज्य-
 साभाविकप्रयुज्यम् । तत्पञ्चविधम् । स्त्रीवैरं

जातीफ

यथा श्रीशुक्राश्रितुपासयोः । वासुजम् २ यथा
कौरवपाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथा क्रोश-
दुपदयोः । सापजम् ४ अचिकनकुलयोः । अप-
राधवम् ५ यथा पूजनीजसदसयोः । इति
महाभारतम् ॥

जातिवारं, स्त्री, (जात्या स्वभावतः सारोऽत्र ।)
जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जातीफल-
शब्देऽस्य विदित्तियेया ॥)

जाती, स्त्री, (जन + क्तिप् । ततो वा डीप् ।) जाती-
पुत्रम् । चमेकी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः
सुरभिगन्वा २ सुमनाः ३ सुरप्रिया ४ चेतकी ५
सुकुमारा ६ सन्ध्यापुष्पी ७ मनोज्ञा ८ राज-
पुत्री ९ मनोज्ञा १० मालती ११ तैलभाविनी १२
जनेहा १३ हृदयगन्वा १४ । (एतस्या हि
सर्वपुत्रेषु श्रेष्ठत्वमुक्तम् । यथा, "पुत्रेषु जाती
नगरेषु काशी ।" इति उद्भटः ॥) अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । कफसुखपाक-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्णत्वम् ।
तुवरत्वम् । लघुदोषशरीरोष्णित्तरोगविषकुष्ठ-
त्रयरक्तदोषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
तत्कृट्मलस्य गुणः । नेत्ररोगत्रयविस्फोटकुष्ठ-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातीकोशं, स्त्री, (जातीत्याख्याया कोशमिव फल-
मिति यावत् ।) जातीफलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३०७ ॥ (कचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा, सुश्रुते कृत्स्न्याने ४६ अध्याये ।

"जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातोऽकटुकयोः फलम् ।
ककोलकं जवङ्गञ्च तिक्तं कटुकफापहम् ॥")

जातीकोशं, स्त्री, (जातीत्याख्याया कोशमिव
फलम् ।) जातीफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जातीपत्री, स्त्री, (जातीफलमिवावस्थस्यामिति ।
"अश्र्यादिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।
ततो डीप् ।) जातीफलत्वम् । जैत्री इति
भाषा । तत्पर्यायः । जातिकोशी २ सुमनः-
पत्रिका ३ मालतीपत्रिका ४ सौमनसायनी ५
जातिपत्री ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । सुरभित्वम् । कफजाघनाशित्वम् । वक्र-
वैषदाजननत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
त्वम् । खादुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिवर्धकारि-
त्वम् । कफकासविम्व्यासहृद्याविषनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ दुर्गन्धनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

जातीफलं, स्त्री, (जातीत्याख्यं फलम् ।) सुगन्ध-
फलविशेषः । जायफल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । जातीकोशम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥

जातीकोशम् ३ जातिफलम् ४ । इति तट्टीका ॥
जातिशस्यम् ५ शालूकम् ६ मालतीफलम् ७
मन्जसारम् ८ जातिसारम् ९ पपुटम् १०
सुमनःफलम् ११ फलझातिः १२ फलझाती १३
कोशम् १४ कोशम् १५ जातिकोशम् १६ कोष-
कम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हस्तसंहितायाम् । १६ । ३० ।

जातोचः

"जातीपलागुदवचापिप्यच्छन्दनं च भृगोः ॥")
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । कण्ठामयार्निवातातीसारमेहनाशि-
त्वम् । हृष्यत्वम् । हीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ रसे तिक्तत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
रोचनत्वम् । ग्राह्यत्वम् । खरहितत्वम् । श्लेष्मा-
निलसुखवेरस्यमलदौर्गन्धलघ्याताल्लिकासवमि-
न्धासश्रीवपीनसहृद्गन्नाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ लघ्यामूलनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

जातीयः, त्रि, (जाती भवः । "दृष्टाच्छः"
४ । २ । ११४ । इति छः । जातिभयः । यथा,
कथाचरित्सागरे । २३ । ४८ ।

"प्राग्जन्मभिन्नजातीयाः परिहृत्वेव कन्यकाः ॥")
तद्धितप्रत्ययविशेषः । स तु प्रकारार्थे भवति ।
यथा । तार्किकजातीया । इति सुग्धबोध-
मतम् । (पाणिनिमते तु जातीयर् ॥)

जातीरसं, स्त्री, (जात्या रसः इव रसो यस्य ।)
वोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जातु, य, (जन + क्तुन् । षष्ठोऽदरात् साधुः ।)
कदाचित् । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ६४ ।

"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्तति ।
हृविषा लघ्वावर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
सम्भावितार्थः । (यथा, महाभारते । ५ । १०६ । २२ ।
"को जातु परभावां हि नारीं बालीमिव
स्थिताम् ।
वासयेत गृहे जानन् स्त्रीणां दोषो महाव्ययः ॥")
गर्हार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ [रम् ॥"
("जातु निन्दसि गोविन्दं जातु निन्दसि शङ्क-
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

जातुकं, स्त्री, (जातु गर्हितं निन्दितं दूषितमित्यर्थः
कं जलं यस्मादिति ।) हिङ्गु । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

जातुधानः, पुं, (धीयते सन्निधीयते इति धानं
सन्निधानस्य जातु गर्हितं । धानमभिधानस्ये-
त्येके ।) यातुधानः । राक्षसः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (यथा, काशिकास्त्रोत्रे ।
("जातुधानाः पिशाचाश्च कुशाक्षा भैरवा-
दयः ॥"

जातुधुं, त्रि, (जतुनो विकारः । "अपुजतुनोः
धुक् ॥" ४ । ३ । १३८ । इति अथ धुक् च ।)
जतुविकारः । जतुनिर्मितम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२० ।
"अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जातुधामरस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥")

जातीचः, पुं, (जातश्चासौ उच्चा चेति । जातः
प्राप्तस्यावस्थः उच्चा इत्यर्थः । "अचतुरेति ॥"
५ । ४ । ७७ । इति निपातनात् साधुः ।) उत्-
पन्न उच्चा । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ उत्-
पन्नो दृष्टदन्धभावः । प्राप्तवन्नीवर्धभाव उच्चा ।
इति भरतः ॥

जापनं

जापः, त्रि, (जाती भवः इति यत् ।) कुलीनः ।
श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ६ ।

"स्वजात्यानधितिष्ठामिनश्चजाशीव चक्रमाः ॥")
कान्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । ३३ । १२२ ।

"अतीव स ज्ञायते ज्ञातिमन्धे
महामणिष्णाल इव प्रसन्नः ॥")

जाप्यम्, त्रि, (जात्या जप्तेनैव अन्धः ।) जप्तान्धः ।
यथा, मनुः । ६ । २०१ ।

"अनंशौ ज्ञीवपतितौ जाप्यन्वधिरौ तथा ।
उष्णतजङ्गमकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥"

जापौ, त्रि, (जात इत्यस्य जापौ इति यत्प्रयोगसु
प्राप्ततलङ्घनेऽन्वत इति बोध्यम् ।) जातः ।
इति प्राप्ततलङ्घनेऽन्वतः ॥

जापकी, स्त्री, (जनकस्य मिथिनाधिपस्यापत्वं
स्त्रीत्वञ्च डीप् च ।) शीता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७३ । १ ।
"प्राप्तप्रतिमं दुःखं रामेण भरतसंभ ।।
रक्षसा जापकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥")

जापपदः, पुं, (जापेन जप्त्वा पठति इति अप् ।)
जनः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३७ ।
"देयं चौराहृतं द्रव्यं राश्या जापपदाय तु ।
अदृष्टि समवाप्नोति किञ्चिदं यस्य तस्य तत् ॥"
जनपद एव । स्वार्थे ञच् ।) देशः । इति
मेदिनी । दे, ४ । ४८ ॥ जनपदे भवः । इति
"उत्सादिभ्योऽच् ॥ ४ । १ । ८६ इत्यच् । देशभवे,
त्रि ॥ यथा, मनुः । ८ । ४१ ।

"जातिजापपदान् धर्मान् श्रेयोधर्मान्श्च
धर्मवित् ॥")

जापु, स्त्री, (जायते इति । जन् "दृसनजनिचरि-
चटिभ्यो ञच् ॥" उर्णा १ । १ । इति ञच् ।)
ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । हाटु इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ३२ । ३६ ।
"तस्य जापु ददौ भीमो जज्ञे चैनमरत्निना ॥"
तत्पर्यायः । ऊरुपर्व २ अक्षीवत् ३ अक्षी-
वान् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चक्रिका ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

जापः, पुं, (अप + भावे ञच् ।) अपः । इति
जटाधरः ॥

जापकः, त्रि, (अपतीति । अप् + क्तुल् ।) अप-
कर्ता । (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ३ ।
"जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।।
किं फलं जपतासुक्तं न वा तिष्ठन्त जापकाः ॥"
अपेन कृतं जपजन्ममित्यर्थः । अप् + अच् +
स्वार्थे कन् । अपजन्मे, त्रि । यथा, महा-
भारते । १२ । १६६ । ४६ ।
"अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ॥")

जापनं, स्त्री, (अप + स्वार्थे ञच् + भावे ञच् ।)
निरसनम् । निर्जनम् । इति धरणिः ॥ (अपः ।
यथा, सर्वज्ञकर्मसंहितायाम् । २०६ ।
"सुथते सर्वपापेभ्यो गावप्राज्ञैव जापनात् ॥")

जाम्बव

जाबालः, पुं, (जवालाया अपत्यं पुमानिति । अच् ।) अजाजीवः । इत्यमरः । २ । १० । १२१ ॥
 सुनिविशेषः । (यथा, ब्रह्मवेवर्ते । १ । १६ । १४ ॥
 “जाबालो याजलिः पैलः करयोऽगस्त्य एव च ।
 एते वेदाङ्गवेदशाः षोडश्याधिनाशकाः ॥”
 उपनिषद्विशेषः । यथा, मौक्तिकोपनिषदि ।
 “ब्रह्मकेवल्यजाबालश्चेताश्चो हंस आरुचिः ।
 दर्शनशब्दविशेषः । यथा, रामचन्द्रस्तथाप
 प्रकरणे । [यात् ॥”
 “अथोत्थ कूटजाबालं शार्गालं योगिनाम्-
 जाबालिः, पुं, (जवालाया अपत्यं पुमान् इति ।
 इच् ।) सुनिविशेषः । यथा, रामायणम् ॥
 “सुयज्ञं वामदेवञ्च जाबालिमथ काश्रपम् ॥”
 (तथाच ब्रह्मवेवर्ते । २ । ४ । ७० ।
 “कथ्यद्भ्यो भरद्वाजश्चास्तीको देवलस्तथा ।
 जेमीयथोऽथ जाबालियं द्रुत्वा सर्वपूजितः ॥”
 जामदग्न्यः, पुं, (जमदग्नेरपत्यं पुमान् इति ।
 “गर्गादिभ्यो यच् ॥” ४ । १ । १०५ । इति
 यच् ।) जमदग्निपुत्रः । परशुरामः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागते । २५ । ४१ ।
 “पित्राज्ञया जामदग्नेन पूर्वं
 छिन्नं शिरो मातुरिति प्रसिद्धम् ॥”
 जामाता, [ञ] पुं, (जायां माति मिमीते-
 मिनोति वा । “नमृनेष्टृत्वृष्टोऽष्टपोऽष्टभाह-
 जामाजिति ॥” उर्वा । २ । ६६ । इति निपा-
 तनात् साधुः ।) दुहितृपतिः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३२ । जामाह इति भाषा ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ११६ । २५ ।
 “जामाता त्वभवत्स्य कंसस्तस्मिन् हते युधि ॥”
 स्वर्थावर्तः । धवः । इति मेदिनी । ते, ११० ॥
 जामिः, स्त्री, (जम् + इच् । इन् निपातनात्
 साधुरित्येके ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । १४२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५७ ।
 “श्रीचन्ति आमयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत्-
 कुलम् ॥”
 जाम्नी, स्त्री, (जामि + वा ङीष् ।) जामिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । ४६ । ७ ।
 “यामीशमानि गेहानि जित्तान्जीव ज्ञानया ॥”
 जामेयः, पुं, (जाम्या अपत्यमिति । “स्त्रीभ्यो
 ङ्क् ॥” ४ । १ । १२० । इति ङ्क् ।) भागिनैयः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जाम्बवं, स्त्री, (जम्बाः फलम् । “जम्बा वा ॥” ४ ।
 ३ । १६४ । इवेत्यण् तस्य विधानात् न कुक् ।)
 जम्बूफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “अथर्वं वातलं ग्राहि जाम्बवं कषपित्तजित् ॥”
 सुबर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जाम्बवति, पुं ।
 इति शब्दभेदः ॥
 जाम्बवती, स्त्री, (जाम्बवतो अपत्यं स्त्री । अच्
 ततो ङीष् ।) श्रीहृद्यपत्नी । जाम्बवतकन्या । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ ।

जायुः

“जेमे जाम्बवतीं कन्याञ्चराजस्य सम्भताम् ॥”
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बवान्, [तु] पुं, (जम्बोर्वचं जाम्बवं तदस्या-
 स्तीति मनुप् मस्य वः । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 जम्बुतुल्यत्वात् तदस्या तथालम् ।) ऋक्षराजः ।
 स ब्रह्मपुत्रः । यथा, रामायणे ।
 “ऋक्षराजस्य पुत्रोऽत्र महाप्राज्ञः सुदुर्णयः ।
 पितामहसुतश्चात्र जाम्बवानिति विद्युतः ॥”
 (यथाच, हरिवंशे । ३८ । ३५ ।
 “घाञ्जा कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो वृष ॥”
 जाम्बवी, स्त्री, (जाम्बवत्याकारोऽस्यास्याः इति ।)
 नागदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जाम्बुवान्, [तु] पुं, (जाम्बवान् एषोदरात् साधुः ।)
 जाम्बवान् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
 जाम्बूनदं, स्त्री, (जम्बूनद्यां भवमिति । अच् ।)
 स्वर्णम् । धुस्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्ण-
 विशेषः । यथा, “मेरुमन्दरपर्वतस्थजम्बूपलाना-
 मत्युच्चनिपातनविशीर्षाणां अनस्थिप्रायाणां
 इभकायनिभानां रसेन जम्बूनामनदी इलाइतं
 वहति तस्या उभयोस्तीरयोर्मुक्तिका जम्बू-
 रसेनातुविद्यमाना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदा-
 मरलोकामरयं जाम्बूनदं नाम स्वर्णं भवति ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 जायकं, स्त्री, (जयति अपरं गन्धमिति । जि +
 खुल् ।) कालीयकम् । कालिया इति स्थालं
 यीतवर्गसुगन्धिकालम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥
 जाया, स्त्री, (जायते पुष्टरूपेणात्माऽस्यामिति ।
 जन् + यक् आत्वच् ।) भार्या । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८ ।
 “पतिभार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
 जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥”
 जायाजीवः, पुं, (जाया आजीवः जीवनीपायो
 यस्य इति । जायया जीवतीति वा । जीव +
 अच् । जायायाः सङ्गीतनर्तनादिना जीवना-
 दस्य तथालम् ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
 जायातुजीवी, [न्] पुं, (जायया अतुजीवतीति ।
 अतु + जीव + ङिनिः ।) नटः । वकपत्नी । इति
 मेदिनी । ने, १५५ ॥ वेष्ट्यापतिः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ दुस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 जायापती, पुं, (जाया च पतिश्चेति तौ ।) भार्या-
 पती । माग्भातार इति भाषा ॥ निव्यङ्गि-
 चनाम्नोऽयं शब्दः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥
 जायी, [न्] पुं, (जे + ङिनिः । यद्वा, जि +
 ङिनिः ।) ध्रुवकभेदः । यथा,—
 “जायीति नाम्ना ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः ।
 सन्निपातेन तालेन शङ्करेऽभीष्टदो रसे ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ८ ।
 “अपलं जम्ब तस्याहं मन्ये दुर्णातजायिनः ॥”
 जायुः, पुं, (जयति रोगान् इति । जि + उच् ।)
 औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (जय-
 तीति । जयशीले, जि ॥)

जारः

जारः, पुं, (जीर्येति ङिधाः खतीलमनेव । जृ +
 करश्च घञ् ।) उपपतिः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३० ।
 “जारं चौरैश्च भिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दम्न ॥”
 जारयति नाशयति इति । जृ + ङिच् + घञ्
 हन्ता । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ४ ।
 “यमोह जातो यमो जनिर्त्वं जारः कनोना
 पतिर्त्वं नोनाम् ॥”
 जारजः, जि, (जारात् उपपत्तेर्जायते इति । जृ +
 ङः ।) उपपतिजातसन्तानः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ ॥ गो
 कुलकभङ्गुतटीकायाम् ।
 “अन्ते जारजः कुलो ऋते भर्त्तरि मोलकः ॥”
 जारकी, स्त्री, (जारयति परिपाकं कारयतीति
 जृ + ङिच् + क्युः । ततो ङीप् ।) खूलकोरः
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जारी, स्त्री, (जारयति जीर्णं कारयतीति । जृ +
 ङिच् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) जीर्ण
 विशेषः । इति मेदिनी । रे, ३६ । जाङ्गी इति
 भाषा ॥
 जारुत्यः, पुं, (जारुचं मासं तदहतीति । जरु
 + ञः ।) त्रिगुणदक्षिणाकयश्च । (यथा
 महाभारते । ३ । २६० । ७० ।
 “ततो देवर्षिसहितः खरितं गोमतीमनु ।
 दशाश्वमेधानाञ्च जारुत्यान् स गिरगलान् ।
 जालं, स्त्री, (जाल्येति व्याख्यातयेनेति । ज
 संवरणे + करणे घञ् । यद्वा, जले सिप्यं
 इति । जल + “शेषे ॥” ४ । २ । ६२ । इत्यच् ।
 खनामख्यातस्य चादिनिमित्तमत्स्यादिधारणे
 पायः । तत्पर्यायः । आनायः । २ । इत्यमरः
 ३ । ३ । १६६ ॥ जालकम् ३ । इति शब्द
 रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८
 “वशावलम्बनं यद् यो विस्तारो गुणस्य
 यावन्ति ।
 तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्तप्रभाशाय ।
 गवाचः । (यथा, रघुः । ६ । ४३ ।
 “प्रासादजालैर्जलवैशिरर्षा
 रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥”
 चारकः । स तु अस्फुटकलिकाङ्गुलाङ्गि
 सुदफलश्च । दम्भः । समुहः । इति मेदिनी
 से, १६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६२ ।
 “ततो धनुर्ध्वयं गङ्गाहस्तं
 यकांशपथेस्तश्चिरस्त्रजालम् ॥”
 वंशलीहादिनिमित्तजालवद्द्रव्यविशेषः । य
 भट्टिः । १ । ८ ।
 “अन्तर्निविष्टोऽङ्गुलरत्नभाषो
 गवाचजालैरभिनियतन्धः ॥”
 इन्द्रजालम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६० ॥
 जालः, पुं, (जालयति शाखाप्रशाखादिभिः सं
 योतीति । जल संवरणे + ङिच् + “नि
 यहीति ॥” ३ । १ । ३४ । इत्यच् ।) कदम्बः
 इति मेदिनी । से, १६ ॥

जालन्ध

जालकं, स्त्री, (जल संवरणे + भावे षच् । जालेन
 ईश्वरयोगेन कायति प्रकाशते इति । कै +
 कः । जाल + स्वार्थे कन् वा ।) अस्मूटकालिका ।
 इति भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
 “तासुत्याय स्वजलकालिकाश्रीतलेनानिवेन
 प्रलापसां सममभिनवेर्जाजकेमांजलीनाम् ॥”)
 कुशाब्जादिचन्द्रफलम् । इति सारसुन्दरी ॥
 तत्प्रथमायः । चारकः २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १६ । कोरकः । दम्भः । कुशरजः । आवायः ।
 इति मेदिनी । कै, ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 उत्तरतन्त्रे ७ अध्याये ।
 “दृष्टिभ्रंशं विह्वलति द्वितीयं पटलं जले ।
 मलिकान् मशकान् केशान् जालकानि च
 पश्यति ॥”)
 सन्दहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकु-
 नले प्रथमाङ्के ।
 “शुभं कर्षाश्रीरोधि वदने र्जनाम्भसां जालकं
 वन्दे संसिनि चैकहस्तममिताः प्रथ्याकुला
 मृद्वजाः ॥”)
 वंशलौहादिनिर्मितजालाकालितद्रव्यविशेषः । यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ३ । १७ । ६ ।
 “ततो यद्विंशलाकाश्च जालकं पञ्चरं तथा ।
 बभङ्ग सुखको दीर्गा कपोतीश्च सुमोच ताम् ॥”)
 जालकं, स्त्री स्त्री, (जल संवरणे + भावे षच् ।
 जालेन अवरणेन कायति प्रकाशते इति ।
 कै + कः ।) मोचकफलम् । इति मेदिनी । कै, ६२ ॥
 जालकः, पुं, (जालेन वंशलौहादिनिर्मितजाला-
 कालितद्रव्यविशेषेण कायतीति । कै + कः ।)
 गवाचः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥
 जालकारकः, पुं, (जालं करोतीति । क्त + ण्वल् ।
 जालस्य कारको वा ।) मर्कटकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २७६ ॥ जालकर्त्तरि, चि ॥
 जालक्रीनी, स्त्री, (जालकं कोमसम्बद्धस्तद्व्यवस्था
 इति । “अन इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनि-
 स्तनो ङीप् ।) मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥
 जालगर्हभः, पुं, रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
 “विसर्पवत् सर्पति यः श्लोथस्तदुरपाकवान् ।
 दाहस्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्हभः ॥”
 अपाकवान् ईषत्पाकवान् । पित्तकृतत्वेन सर्वथा
 पाकाभावस्यायुक्तत्वात् । अयमभिवात इति
 ख्यातः ॥ ॥ अथ विह्वलतेन्द्रहागर्हभिकाजाल-
 गर्हभानां चिकित्सा ।
 “विह्वलतामिन्द्रहाश्च गर्हभौ जालगर्हभम् ।
 पौतिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
 पाके तु रोपयेदाज्यैः पक्ष्मैधुरमेषजैः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 जालमोक्षिका, स्त्री, (जालवत् गोण्या छिद्रवच्छेप
 कायतीति । कै + कः । ततो ङ्ङः ।) दधि-
 मयनभाक्कविशेषः । तत्प्रथमायः । कच्छालार ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 जालम्बरः, पुं, त्रिगर्भदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । १४ ॥ (देशोऽयं पीठस्थानानामन्यतमः ।

५३३

जालिनी

अत्र भगवती विष्णुसुखीश्वर्या विराजते ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ७६ ।
 “जालम्बरे विष्णुसुखी तारा किष्किन्धपर्वते ॥”
 जालम्बरोऽभिजन इवामिति । अण् ।) तद्दे-
 शस्ये पुं भूषि । (देशविशेषः । यथा,
 काशीसूक्तम् । २१ । १०६ ।
 “पुरा जालम्बरं देशं ममापि परिकल्पनम् ।
 पादाङ्गुष्ठापरैखोत्वं चक्रं कृत्वा हरोऽहरत् ॥”
 ऋषिविशेषः । इति व्याकरणम् ४)
 जालपात् [दु] पुं, (जालमिव प्रादौ यत्न ।)
 हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथाह स्वर्णः ।
 १४६ ।
 “टिड्भिर्भ्रं जालपादश्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ॥”)
 जालप्राया, स्त्री, (जालस्य प्रायो बाहुष्यं यच् ।)
 अङ्गरक्षिणी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥
 लोहार बाणोया इति भाषा ॥
 जालवर्चूरकः, पुं, (जालाकारो वर्चूरकः । शाक-
 पाधिवादिवत्समासः ।) वर्चूरुचविशेषः ।
 तत्प्रथमायः । कृत्राकः २ स्थूलकण्टकः ३ सूक्ष्म-
 शाखः ४ तनुच्छायः ५ रम्यकण्टकः ६ अस्थ-
 गुणाः । कृत्वात्वम् । वातामयकफनाशित्वम् ।
 पित्तदाहकारित्वम् । कवायत्वम् । उच्चालश्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जालिकाः, पुं, (जालेन जीवतीति । जाल + “वेतना-
 दिभ्यो जीवति ॥” ४ । ४ । १२ । इति ठन् ।
 यद्वा, जालेन चरतीति । “पर्पादिभ्यः ठन् ।” ४ ।
 ४ । १० । इति ठम् ।) कैवर्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वागुरिकः । जालेन ऋगमन्थनकर्त्ता
 इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ मर्कटकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २७७ ॥ (ऐन्द्रजालिकाः । इति
 व्याकरणम् ५)
 जालिकाः, चि, (जालेन जीवतीति । जाल + ठन् ।)
 ग्रामजाली । जालोपजीवी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥
 जालिका, स्त्री, (जालं जालवदाकालितरिक्ति
 अस्याः । जाल + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ ।
 ११५ । इति ठन् ।) वस्त्रविशेषः । गिरि-
 स्वारः । (जलमेवेति स्वार्थे अण् । ततो जालं
 खलिलं उत्पत्तित्वेनाख्यस्या इति ठन् ।)
 जलौका । विधवा । भटानामध्वरचित्तान्-
 रक्षिणी । इति मेदिनी । कै, ६४ ॥
 जालिनी, स्त्री, (जालं चित्रकर्मवस्तुसम्बद्धो
 विद्यतेऽस्यामिति । इनिष्ठतो ङीप् ।) चित्र-
 शाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ (जालं
 आनायसदृशद्रव्यं विद्यतेऽस्या इति ।) कोशा-
 तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
 प्रथमाया भावप्रकाशस्य पूर्वसूक्तं प्रथमे भागे ।
 “धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी क्षतवेधना ।
 राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्तुषला ॥”
 घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ प्रमेहरीगण्यः
 पीडकाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६
 अध्याये । “तत्र वसामेदोभ्यामभियन्नशरीरस्य
 त्रिभिर्दोषैश्चागुगतघातोः प्रमेहिव्यो दृश पीडकाः

जाङ्गवी

जायन्ते । तद्वया, घराधिका सर्वपिका
 कच्छपिका जालिनी विषता पुलिनी मखरिका
 अलपी विदारिका विह्विका चेति ॥”
 “जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ॥”)
 जाली, स्त्री, (जालं जालरुक्तिरिति अस्याः
 अण् ततो मौरादिभ्यात् ङीप् ।) ज्योत्स्नी ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ जिङ्गा । इति
 ख्याता । पटोवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जालः, चि, (जालयति दूरीकरोति हित्ताहित-
 ज्ञानमिति । जल + जिच् + बाहुलकात् मः ।)
 पामरः । (वडुकम् ।
 “यत्नं विद्यान्वतां जालः स्वयं ते यदि बाधति ।
 न तथा बाधते स्वयं यथा बाधति बाधते ॥”)
 मूरः । असमोक्षकारी । इति मेदिनी । मे,
 १३ ॥ (यथा, माये । १५ । १३ ॥
 “अयि पूजमं अगति जालः ।
 क्षतमिदमपाहते गुणैः ।
 हासकरमचटते नितरां
 शिरसीव कङ्कतमवेतमृद्धजे ॥”)
 जावकं, स्त्री, (जस्यति सुचति सन्नन्धादिकमिति ।
 जस + ण्वल् । ट्ठोदरादिभ्यात् सस्य षत्वम् ।)
 कालीयनामग्रामद्रव्यम् । इत्यमरटीकासार-
 सुन्दरी ॥
 जाहकः, पुं, घोषः । घोष इति भाषा ।
 माण्यारः । खडा । कावच्छिका । इति मेदिनी ।
 कै, ६२ ॥ विशेष्यजन्तुविशेषः । तत्प्रथमायः ।
 गान्धसङ्कोची २ मच्छली ३ बहुरूपकः ४ काम-
 रूपी ५ विरूपी ६ विजवावः ७ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 जाङ्गवी, स्त्री, (जङ्गोरपयं स्त्री । जङ्गु + अण् +
 ङीप् ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४७ ॥
 एतन्नामकारयं यथा,—
 “जाङ्गवारा पुरा दत्त्वा जङ्गुः संपीय कोपतः ।
 तस्य कन्यास्वरूपा च जाङ्गवी तेन कीर्णिता ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥ * ॥
 तस्यां तिथिविशेषे खानफलं यथा,—
 “सामान्यदिवसखानसङ्कल्पं श्रेयं सुन्दरि ! ।
 पुण्यं दृशगुण्यं चैव मौषलखानतः परम् ॥
 ततस्त्रिंशद्गुण्यं पुण्यं रविचक्रमन्त्रे दिने ।
 अमायाश्चापि तत्पुण्यं द्विगुण्यं दक्षिणायने ॥
 ततो दृशगुण्यं पुण्यं नराणाञ्चोत्तरायणी ।
 चातुर्न्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं पुण्यमेव च ॥
 अक्षयायाश्च तत्पुण्यं नैतद्देदिनरूपितम् ।
 असंख्यपुण्यफलदमेतेषु खानदानकम् ।
 सामान्यदिवसखानात् दानात् शतगुण्यं भवेत् ॥
 मन्वन्तरायां देवेशि ! युगाद्यायां तथैव च ।
 माघस्य सितसप्तम्यां भौष्णाद्यायां तथैव च ॥
 ततोऽपि द्विगुण्यं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे ! ।
 दशहरादशम्याश्च युगाद्यादि सर्वं फलम् ॥
 नन्दासप्तम्यं वारण्यां महत्पूर्वं चतुर्गुण्यम् ।
 ततश्चतुर्गुण्यं पुण्यं द्विमहत्पूर्वमेकं सति ॥
 पुण्यं कोटिगुण्यं चैव सामान्यखानतो हि यत् ॥

चन्द्रोपरागसमये कर्ष्ये दशगुणं ततः ॥
पुण्येऽप्यङ्गोदये कावे ततः शतगुणं फलम् ।
सर्वेषामेव सङ्कल्पं वैश्यावर्णा विपर्ययः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलिखकम् ॥

जि, जये । अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अर्क-सकंच-अनिट् ।) जय उतुकार्कः, खीका-
रश्च । उतुकार्कः कर्मकः । जयन्ति यतुनाकूये रश्च-
केलयः । मखैरसञ्चैरजयत् सुराजयमिति काद-
म्बरी । जयति श्चुं वली । अनभिधानादस्मात्
तुवन्तोः प्रयोगाभावः । किञ्च तयोः स्थाने
तिवन्तीति । किञ्च तुपः स्थाने तातद् इत्यते ।
यथा, भावगम्यजयः कोऽपि जयताङ्गागोचरः ।
इति दुर्गादासः ॥

जिः, जि, (जयतीति । जि + बाहुलकात् जिः ।)
जेता । पिशाचे, पुं । इत्येकाचरकोषः ॥

जिगमूः, पुं, (गच्छतीति । गम + “गमेः सन्वच् ॥”
उर्णा ३ । ११ । इति ऋगुः सन्वत्कार्यश्च ।
अनुदात्तोपदेशे इत्यादिना मञोपः ।) प्राण-
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

जिगमिषा, स्त्री, (गन्तुमिच्छा । गम + सन् +
अ । ततश्चाप् ।) गमनेच्छा । इति व्याकरणम् ॥

जिगौषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । जि + सन् + अ ।
ततश्चाप् ।) जयेच्छा । (यथा, महाभारते
१ । ७६ । ६ ।

“जिगौषया ततो देवा वज्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् ॥”
अवसायः । प्रकर्षः । इति मेदिनी । वि, ३६ ॥

जिघत्सा, स्त्री, (अन्तुमिच्छा । अद् भञ्जणे +
सन् + अः । “सुडसनीर्षसुल् ॥” २ । ४ । ३७ ।
इति घसुल् ।) श्लुधा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥

जिघत्सुः, जि, (अन्तुमिच्छुः । अद् + सन् +
“सुडसनीर्षसुल् ॥” २ । ४ । ३७ । इति घसु-
लादेशः । ततः “सनाशंसभिच उः ।” ३ । २ ।
१६८ । इति उः ।) श्लुधितः । इत्यमरः ।
३ । १ । २० ॥

जिघांसकः, जि, (जिघांसति हन्तुमिच्छतीति । हन
+ सन् + क्तुल् ।) हननेच्छुकः । इति व्याक-
रणम् ॥

जिघांसा, स्त्री, (हन्तुमिच्छा । हन् + सन् +
“अभ्यासाच् ॥” ७ । ३ । ५५ । इति कुत्वम् ।
“अज्भनगमां सजि ॥” ६ । ४ । १६ । इति
दीर्घः । ततः अप्रत्ययस्ततः स्त्रियां टाप् ।)
हननेच्छा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
११ । २०६ ।

“जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥”)

जिघांसुः, पुं, (हन्तुमिच्छुः । हन् + सन् + “सना-
शंसभिच उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।)
श्लुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ । हननेच्छौ,
जि । यथा, भट्टिः ।

“प्रशान्तयेष्टं हरिं जिघांसुः ॥”

(यथाच, महाभारते । ३ । १५४ । १८ ।

“जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात् परिववृद्व्याः ॥”)

जितः, जि, (जित्तीति । ज्ञा गन्धोपादाने +
“पाप्वाभाधेट् इश्चः शः ।” ३ । १ । १३७ । इति
शः ।) ज्ञायकर्ता । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“स्वामी जिन्वसितेऽप्यस्यति मनोजितः
सपत्नीजनः ॥”

जिङ्गिनी, स्त्री, उचविशेषः । तत्पर्यायः ।
भिङ्गिनी २ भिङ्गी ३ सुनिर्यासा ४ प्रमो-
दिनी ५ । (यथा, गारुडे १६४ अध्याये ।
“जिङ्गिन्धेरकं रत्नं । मूकश्रीम्वीसमन्वितम् ।
श्रीतोदकश्च तन्नस्यो बाहुश्रीवाच्यर्था हरेतु ॥”
यथाच, वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

“रोधशावरकरोधपलाशा

जिङ्गिनी सरलकटफलयुक्ताः ।

कुत्सिताम्बकदली गतश्रीकाः

सेलवाशुपरिपेलवमोचाः ॥”)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । योनिशोधनत्वम् । कटुत्वम् । ब्रह्म-
हृद्रोगवातातीसारनाशित्वम् । पटुत्वश्च । इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥

जिङ्गी, स्त्री, मङ्गिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठचिकित्सायाम् ।

“आशु जिङ्गी महातक्ता विशाला कृपि-
पत्रकम् ॥”)

जिज्ञासा, स्त्री, (ज्ञातुमिच्छा । ज्ञा + सन् +
अः । स्त्रियां टाप् ।) ज्ञातुमिच्छा । यथा,—
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।”

इति शारीरकप्रथमस्कन्धम् ॥

तत्पर्यायः । अयुयोगः १ प्रश्नः २ पृच्छा ३
निरूपणा ४ । इति जटाधरः ॥

जिज्ञासितः, जि, (जिज्ञासास्य जाता । तार-
कादित्वात् इतच् । यद्वा ज्ञा + सन् + कर्मणि
क्तः ।) कृतजिज्ञासः । पृष्टः । विचारितः ।
यथा, श्रीभागवते १ । ५ । ४ ।

“जिज्ञासितमधीतश्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ॥”

“किञ्च यत् सनातनं निबन्धं परं ब्रह्म तच्च त्वया
जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्त-
श्चेत्यर्थः ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥

जिज्ञासुः, जि, (ज्ञातुमिच्छुः । ज्ञा + सन् + “सना-
शंसभिच उः ।” ३ । २ । १६८ । इति उः ।)
आत्मज्ञानेच्छुः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां ७ । १५ ॥
“यत्तु विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्त्ता जिज्ञासुरर्थायै ज्ञानी च भरतर्षभ ॥”
सामान्यबोधेच्छकश्च ॥

जिज्ञास्यः, जि, (जिज्ञास्यति इति । ज्ञा + सन् +
कर्मणि यत् ।) जिज्ञासितव्यः । जिज्ञासनीयः ।
(विचार्यम् । यथा, भागवते । २ । ६ । ३५ ।
“एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥”
“आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं
विचार्यम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥)

जितः, पुं, (जितं जयमस्यास्तीति । अच् ।)
अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

जितः, जि, (जि + कर्मणि क्तः ।) प्राप्तपरा-
जयः । तत्पर्यायः । पराभूतः २ पक्षिभूतः ।
अभिभूतः ४ भयः ५ पराजितः ६ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १८१ ।
“एभिर्जितेषु जयति सर्वान् लोकानि-
मान् यही ॥”)

जितकाशिः, पुं, (जितेन जयोद्यमेन काशते प्रका-
शते इति । काश + इन् ।) दफ्तुष्टिः । इति
भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥

जितकाशी [न] जि, (जितेन जयेन काशं
इति । काश + णिनिः ।) जययुक्तः । तत्-
पर्यायः । जिताह्वः २ । इति हेमचन्द्रः
३ । ४७० ॥ (यथा, हरिवंशे । १७५ । १४१ ।
“अनिरुद्धं रथे वासो जितकाशी महाबलेः ।
वाचं प्रोवाच संकुडो यत्कृतां हन्यतामिति ॥”)

जितनेमिः, पुं, (जिता नेमिर्भ्येन ।) अचल-
निर्मितदण्डः । तत्पर्यायः । आचलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६० ॥

जितशत्रुः, पुं, (जितः शत्रुर्भ्येन ।) उत्तारं-
पिता । इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ उत्तशत्रु-
पराजये, जि ॥

जिताचरः, जि, (जितानि व्यायत्तीकृतानि अच-
राणि येन ।) उत्ताचरजयः । वशीभूताचरकः ।
इतिमात्रेणाचरबोधेन पाठश्चमः । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥

जितामित्रः, पुं, (जिता अमित्रा रागद्वेषादयो
वाह्यावरणादयश्च येन इति ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ११ ।
१४६ । ६६ ।

“अजो महाहर्षः स्वाभायो जितामित्रः
प्रमोदनः ॥”

जितोऽमित्रः शत्रुर्भ्येन । कृतशत्रुपराजये, वि ।
(यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ११३ ।

“ऋष्यप्रदाता वैद्यश्च ओत्रियः सजला नदी ।
जितामित्रो वृषो यत्र वलवान् धर्मतत्परः ॥”)

जितारिः, पुं, (जिता अरयः कामक्रोधादयो येन ।)
उड्डः । इति शिकाण्डशेषः ॥ उत्तारंत्पिता ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ३६ ॥ (कुवपुत्रस्वा-
विचितः पुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभा-
रते । १ । ६५ । ५० ।

“अविचितः परिचितश्च श्रवणान्धश्च दीर्घबाहू ।
आदिराजो विराजश्च शिखिनश्च महाबलः ।
उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चाष्टमः स्तुतः ॥”)
जितशत्रौ, जि ॥

जिताष्टमी, स्त्री, (जिता पुत्रसौभाग्यदानेन सर्वो-
कर्षेण स्थिता या अष्टमी ।) गौणान्वितवृणा-
ष्टमी । सैव जीमताष्टमी । यथा, “आदिन-
क्याष्टम्यां जीमत्तवाहनपूजा । तत्राष्टमी
प्रदोषथापिनी ग्राह्या । भविष्योत्तरे ।

“इधे मास्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिणा ॥
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमत्तवाहनः ।

जिनः

तस्मात् पूज्यः च नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिसया ॥
 प्रदोषमये स्त्रीभिः पूज्यो जीवन्तवाहनः ।
 बुद्धिर्बो विद्यायाश्च प्राङ्मुखे चतुरस्रिकाम् ॥”
 किञ्च विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पूर्वेदुरपरेद्युम्ना प्रदोषे यत्र चाटमी ।
 तत्र पूज्यः सदा स्त्रीभि राजा जीवन्तवाहनः ॥”
 तथा च । यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अटमी तत्रैव
 व्रतं उभयदिने चेत् परदिने जिनसम्बन्धापित्वात् ।
 उभयदिने प्रदोषात्प्राप्तौ उदयगामिण्यां तदुक्तं
 निर्दयान्तसिन्धौ ।
 “लक्ष्मीव्रतं चा, इति शशाङ्के
 यत्राटमी चाश्विनलक्ष्मणपक्षे ।
 तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश-
 क्ता भवेज्ज्योषितपुत्रिका सा ॥” इति ।
 अस्मात्प्रदोषां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् ।
 “आश्विनस्याश्विताश्विन्यां याः स्त्रियोऽहं हि
 भुञ्जते ।
 नतवत्सा भवेयुस्या वैधव्यं भवेद्दुःखम् ॥”
 इति वचनात् ।
 इति वाचस्पतिमिश्रजतचमत्कारचिन्तामणिः ॥
 क्ताहवः, पुं, (जित आहवो युद्धं येन) जित-
 काश्री । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७० ॥
 जनेन्द्रियः, त्रि, (जितानि वशीकृतानि इन्द्रि-
 याणि श्रोत्रादीनि येन) वशीकृतनेन्द्रियः ।
 तत्पर्यायः । श्रान्तः २ श्रान्तः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शब्दचिन्तामणिधृतवचनम् ।
 “सुखासृष्ट्या च दृष्ट्या च सुखा व्रात्या च यो नरः ।
 न ह्यथति स्थायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)
 जनेन्द्रियाङ्गः, पुं, (जितेन्द्रियं आह्वयते स्वर्द्धते
 इति आ + ङ + कः ।) कामद्विष्टः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 जन्तमः, पुं, (अयमेवामतिशयेन जित् जयशीलः ।
 जित् + तम् ।) जितुमः । मिथुनराशिः । इति
 ज्योतिषतन्त्रम् ॥ जयशीलानां मध्ये उत्तमम् ॥
 जया, स्त्री, (जि + “विपूयविनीयजित्वासुङ्ग-
 कल्कहलिषु ॥” ३ । १ । ११७ । इति ऋषिः ।)
 इतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५४ ॥ (सिद्धान्त-
 कौस्तुभे तु युजिज्ञानोऽयं शब्दः ॥)
 जवरः, त्रि, (जयतीति । जि + “इज्जन्शजि-
 शर्मिभ्यः ऋरप् ॥” ३ । २ । १६३ । इति ऋरप् ।)
 जेता । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा,
 माघे । २ । ६ ।
 “करदीक्षतभूपालो भ्रातृभिर्जितरेदुंश्राम् ।
 विनायकदलभूषारिण्याये तपसः सुतः ॥”)
 जवरी, स्त्री, (जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति ।
 जि + ऋरप् । “टिङ्गिति ॥” ४ । १ । १५ ।
 इति षीप् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जमः, पुं, (जयतीति । जि + “इज्जन्शजि-
 उर्णा । ३ । २ । इति नक् ।) अर्हन् । बुद्धः ।
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥ अति-
 दृढः । इत्युणादिकोषः ॥ जितरे, त्रि । इति
 मेदिनी । मे, ८ ॥

५३५

जिह्वाः

जिनयोनिः, पुं, ऋगः । इति शब्दरत्नावली ॥
 जिनसद्य, [न] स्त्री, (जिनानां सद्य यद्यम् ।)
 . जिनयद्यम् । तत्पर्यायः । चैत्यः २ विहारः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥
 जिनेन्द्रः, पुं, (जिनानां इन्द्रः ।) बुद्धः । इति
 हलायुधः ॥
 जिम, उ भञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) उ, जिमित्वा
 जिम्बा । इति दुर्गादासः ॥
 जिरि, र न हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (खां-परं-सकं-सेट् ।) रेपोपधः । र, वैदिकः ।
 न, जिरिकोति । इति दुर्गादासः ॥
 जिव, इ प्रीयते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) इत् । इ, जिम्बते । जिम्बति
 लोकः पितरम् । इति दुर्गादासः ॥
 जिवाजिवः, पुं, (जीवज्जीवः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
 जीवज्जीवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 जिमिः, पुं, (जीम्यन्नेनेति । ज्व वयोदानौ +
 “जीम्येतेः क्तिन् रश्च वः ।” उर्णा ५ । ४६ ।
 इति क्तिन् । इरादिकार्थं रेफश्च वः । बाहु-
 लकात् हनि चेति न दीर्घः ।) समयः । पत्नी ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभस्यादिशतः ॥ (जीम्ये,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७० । ५ । [भरन् ॥”)
 “वि त्वा नरः पुरुषा सपर्यन् पितुर्न जिम्वेर्वे वेदो
 जिष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् । उदित्वात् ऋा वेट् ।) उ, जेषित्वा
 जिष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 जिष्णुः, पुं, (जयतीति । जि जये + “स्त्राजिष्यश्च
 ग्नुः ॥” ३ । २ । १३६ । इति ग्नुः ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । ७० । १३ ।
 “विष्णुर्विक्रमयाद्देवो जयनाप्तिष्णुरथ्यते ।
 श्राश्वतत्वाद्गन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥”)
 इन्द्रः । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ६ । १८ ।
 “जयंश्च जिष्णुश्चाभिषा जयतामिन्द्रमेदिनी ॥”)
 अर्जुनः । (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । २३ ।
 “अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनः ।
 तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्ति विश्रुतः ॥”)
 भौतस्य मनोः पुत्राद्यामन्यतमः । यथा, हरि-
 वंशे । ७ । ८८ ।
 “तरङ्गभीरुर्ब्रह्मश्च तरसासुप्र एव च ।
 अभिमानो प्रवीरश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सवकश्चैव भौतस्येति मनोः सुताः ॥”)
 जेतरि त्रि । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा,
 रघुः । ४ । ८५ ।
 “इति जित्वा दिष्टो जिष्णुर्वर्तत रथोद्धतम् ।
 रजो विश्रामयन् राज्ञां हृत्प्रयुषेषु मौलिषु ॥”)
 जिह्वं, स्त्री, (जहातीति । हा + “जहातेः सन्वदा-
 लोपश्च ॥” उर्णा । १ । १४० । इति मन् ।)
 तगरद्वयः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
 जिह्वः, त्रि, (जहाति परित्यजति सारस्यमिति ।
 हा + “जहातेः सन्वदालोपश्च ॥” उर्णा । १ ।

जिह्वा

१४० । इति मन् ।) कुटिलः । (यथा, महा-
 भारते । १ । १०२ । १८ ।
 “सक्रोधामर्षजिह्वभूकवायीकृतलोचनाः ॥”)
 मन्दः । इति मेदिनी । मे, १३ ॥
 जिह्वगः, पुं, (जिह्वं कुटिलं वक्रमित्यर्थः यथा
 स्यात् तथा गच्छतीति । गम + ङः ।) सर्पः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६ । १६ ।
 “स लब्धा दुर्लभा भार्या पद्मजिह्वस्त्वर्षसम् ।
 व्रतं चक्रं विनाशाय जिह्वगानां धृतव्रतः ॥”)
 जिह्वं मन्दं गच्छतीति ।) मन्दगे, त्रि । इति
 मेदिनी । मे, २५ ॥
 जिह्वमोहनः, पुं, (जिह्वं कुटिलं यथा तथा सुह्य-
 तीति । सुह्य + “नन्दिद्यहीति ॥” ३ । १ । १३४ ।
 इति ल्यः । यद्वा, जिह्वस्य कुटिलस्य सर्पस्य
 मोहनश्चित्तमोहनः । भष्यत्वात् ।) भेकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 जिह्वशब्दः, पुं, (जिह्वं कुटिलं शब्दं यस्मात् ।)
 खदिरः । इति जटाधरः ॥
 जिह्वं, स्त्री, (जिह्वं निपातनात् मस्य क्त्वे साधुः ।)
 तगरभूलम् । इति रत्नमाला ॥
 जिह्वः, पुं स्त्री, (ह्रियते आहूयनेनेनेति । ङ + बाहु-
 लकात् उप्रत्ययेन द्वित्वादीचेति साधुः ।) जिह्वा ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 ११२ । ६५ ।
 “हिसहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥”)
 जिह्वलः, त्रि, (जिह्वेन जिह्वया जाति आदत्ते
 परद्रव्याद्यीति । जिह्व + ला + कः ।) सुम्बः ।
 लोलुपः । यथा, आह्वतत्वे ।
 “आह्वं लत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।
 पतन्ति नरकी घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥”)
 जिह्वा, स्त्री, (जयति रसमनयेति । जि + “श्रीवा-
 यङ्जिह्वायीवापामीवाः ।” उर्णा । १ । १५४ ।
 इति वन् प्रत्ययेन जुगागमे निपातनात् साधुः ।)
 रसज्ञानेन्द्रियम् । जिह्व इति भावा । तत्-
 पर्यायः । रसज्ञा २ रसज्ञा ३ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६१ ॥ रशना ४ रसनम् ५ जिह्वः ६ ।
 इति तट्टीका ॥ रसालः ७ सुधास्रवा ८ रसिका
 ९ रसाङ्गा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ रसा
 ११ जीला १२ रसाला १३ रसला १४ ललना
 १५ । इति जटाधरः । (यथा, सुकुन्दमाला-
 याम् । २६ ।
 “जिह्वे! कीर्तय केशवं सुररिपुं पितो! भज श्रीधरं
 पाणिद्वन्द्वं समर्षयाच्युतकर्षां श्रोत्रहृद्यं त्वं श्रेष्ठम् ।
 लक्ष्यं लोकय लोचनहृद्यं हरेर्गच्छाद्दियुग्मालयं
 जिघ्र घ्राण्यं सुकुन्दपादतुलसीं ब्रह्मसमाधी-
 चञ्जम् ॥”)
 अस्याः परीक्षा यथा, भावप्रकाशे ।
 “शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्पुटिता रसनानिजात् ।
 रक्ता श्यामा भवेत् पित्ताक्षिमाद्रां घवला कफात् ॥
 परिदग्धा खरस्रशीं लक्ष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
 सैव दोषद्वयाधिके दोषद्वितयलक्षणा ॥”
 (यथास्या उत्पत्तिविषयः ।

जिह्वारो

“उदरे पथ्यमानानामाभ्यानाइकसारवत् ।
कफशोथितमंशानां सारो जिह्वा प्रजायते ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने ४थे अध्याये ॥
जिह्वानिलेखनं, स्त्री, (जिह्वाया निलेखनं संस्कारः ।)
जिह्वामार्जनम् । जिवञ्चञ्जान इति भाषा ।
जिह्वामार्जनप्रथम् । जिह्वञ्चञ्जा शिवादि
इति भाषा । तत् दशाङ्गुलं कोमलं लघुं
स्वर्णरूप्यताम्रशोहनिर्मितं जिह्वामजापकर्षये
प्रशस्तम् । तस्य गुणः । वक्रवैरस्यजिह्वाम्रित-
मलनाशित्वम् । आरोग्यरक्षिकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥
“जिह्वानिलेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्धमेव च ।
तन्मलापहरं शस्तं चतुर्दशस्य दशाङ्गुलम् ।
सुखवैरस्यदौर्गन्ध-शोकजाघहरं सुखम् ॥”
अस्याधिक्येन रोगजनकता यथा,—
“जिह्वातिलेखनाच्छुष्कमणयादभिघातनः ।
कुपितो हनुम्ललस्यः संसथित्वानिलो हनू ॥
करोति विह्वतास्यलमथवा संहृतास्यताम् ।
हनुसंघः स तेन स्यात् कृष्णाश्चर्वणभाषणम् ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
जिह्वापः, पुं, (जिह्वाया पिवतीति । पा+“आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३।२।३। इति कः ।)
जुक्चुरः । व्याघ्रः । विज्ञानः । भङ्गकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ चित्रकथाघ्नः । इति विश्वः ॥
जिह्वामलं, स्त्री, (जिह्वाया मलम् ।) जिह्वा-
स्थितमलम् । तत्पर्यायः । कुलुकम् २ । इति
त्रिकाश्रमिषः ॥
जिह्वाम्लीयः, पुं, (जिह्वाम्ले भवः । “जिह्वा-
म्ललाङ्गुलेश्चः ।” ४।३।६२। इति छः ।)
वञ्जाकृतिवर्णः । वीपदेवेनास्य म् इति संज्ञा
ज्ञता । स तु कक्षपरे विसर्गस्थाने भवति । यथा
हरि × कास्यः । अस्योच्चारणं विसर्गवत् । इति
व्याकरणम् ॥
“अधोविरेकयुक्ताग्रामात्रवङ्गयत्प्रकः ।
जिह्वाम्लीय इत्येव गणकुम्भोपमोऽपरः ॥”
इति सुपद्मव्याकरणटीका ॥
जिह्वारदः, पुं, (जिह्वा एव रदो हन्त इव यस्य ।)
पक्षी । इति हारावली । ५६ ॥
जिह्वारोगः, पुं, (जिह्वाया रोगः ।) सुखरोगा-
न्तर्गतसनाजातथाधिः । तत्र जिह्वारोगाणां
निदाननामसङ्घाः प्राह ।
“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कौर्मिताः ॥”
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।
जिह्वानिलेखनस्फुटिता प्रसृप्ता
भवेच्च श्वाकच्छदनप्रकाशा ।
स्फुटितामनाविदीर्णा । प्रसृप्ता रसानभिन्न-
तया सुमेव । श्वाकच्छदनप्रकाशा श्वाको मरु-
भूमिजो दुमः तद्वत् कण्टकपिता ॥ ॥
पित्तजमाह ।
पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरत्तरपिकण्टकैश्च ।

जीमूतः

अयं रोगो लोके जलीति ख्यातः । जाकुीति
वङ्गभाषा ॥ ॥ कफजमाह ।
कफेन गुर्वो वृद्धजाचिता च
मांसोच्छ्रयैः ब्राह्मणिकण्टकाभैः ।
वृद्धला खूजा । मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः ॥ ॥
अलासमाह ।
जिह्वातले यः न्ययुः प्रगाढ़ः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वा सवत् क्षम्भयति प्रहृष्टो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥
प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढो दाहकः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यन बोद्धव्यः । भृशं पाकेन
पित्तम् । अतस्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्व-
चास्य ॥ ॥ उपजिह्विकामाह ।
जिह्वाग्ररूपः न्ययुश्च जिह्वा-
सुमाम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककक्षूपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽवाहुपजिह्विकेति ॥
जिह्वामरूपः जिह्वायाकृतिः ॥ ॥
अथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।
“जिह्वगतविकाराणां शस्तं शोथितमोक्षयम् ।
गुडुष्पीपिप्यलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः ॥
ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ।
कण्टकीधनिजोत्येषु तत् कार्यं भिषजा खलु ॥
पित्तजे परिहृष्टे तु निःश्वस्ते दुष्टशोथिते ।
प्रतिसारखण्डधनस्यश्च मधुरं हितम् ॥
कण्टकेषु कपोत्येषु लिखितेष्वष्टजः चये ।
पिप्यत्यादिर्मधुयुतः कार्येस्तु प्रतिसारये ॥
उपजिह्वान्तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनासुपाचरेत् ॥
योषचारामयावद्भिर्चूर्णैस्तु प्रघर्षणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थेभिक्षेणश्च पाचयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
जिह्वाण्ड [ह] पुं, (जिह्वाया ङीति । लिह
+ क्तिप् ।) जुक्चुरः । इति भूरिप्रयोगः ॥
जिह्वाश्ल्याः, पुं, (जिह्वाया श्ल्यामिव । अभिधानात्
पुंत्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
जिह्वाखादः, पुं, (जिह्वाया खाद आखादनम् ।)
शेहनम् । इति हेमचन्द्रः । ३।८८ ॥
जीनः, चि, (जिनाति जीर्णतीति । ज्या वयो
हानौ + “गर्णर्थेति” क्तः । अहिष्येति सम्-
सारयम् । हल इति दीर्घः । जादिष्येति
नत्वम् ।) वृहः । इत्यमरः । २।६।४२ ॥
(चर्मपुटे । यथा, मनुः । ११।१३८ ।
“जीनकार्मुकवस्त्राचीन् पृथग् दद्यात् विमुञ्चये ॥”)
जीमूतः, पुं, (जयति आकाशमिति । जि+
“जेमूट्-चोदात्तः ।” उर्वा ३।६।१ । इति क्तः ।
मृदागमो धातोर्दीर्घश्च ।) पर्जतः । (यथा-
मत्स्यपुराणे । १२० । ७५ ।
“जीमूतो ब्रावणश्चैव मैनाकश्चम्पवतः ।
आयतास्ते महाशैलाः चतुर्दशैर्वा प्रति ॥” ॥

जीमूत

जीवन् जलं न्ययति आचयतीति । एषोत्
दित्वात् वायुः । इति पुत्रबोत्तमदेवः ॥ ॥
(यथा, महाभारते । ६।१६।३१ ।
“राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूता इव परिचिता
सुप्ता । देवताकृष्टश्चः । इत्यमरः । ३।१।५
इन्द्रः । भृतिकरः । वीरकलता । इति
चक्रः ॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये
“वामार्गवमयेष्वाङ्ग जीमूतं जतविघ्नम् ।”
छन्दः । यथा, महाभारते । ३।३।६
स्याद्योत्तरशतनामकीर्तने । २२ ।
“वृक्षः सागरोऽंशुश्च जीमूतो जीवनीऽरिषा
श्रुतिविशेषः । यथा, महाभारते ५।११।१९
“जीमूतस्याच विप्रर्वरुपतस्य महात्मनः ।”
महाविश्वः । भीमसेनस्तु विराटसहवासक
नियुङ्गेनेन निहतवान् । यथा, महाभारतं
४।१२।२२ ।
“ततस्तु वृक्षसङ्काशं भीमो महं समाह्वयत् ।
जीमूतं नाम तं तत्र महं विख्यातविक्रमम्
स्वनामख्यातो दशार्हस्य पौत्रः । यथा, १
वंशे । ३२।२५ ।
“दशार्हस्य सुतो योमा योचो जीमूत
उच्यते ।
वपुश्चतुष्टयः । स तु ब्राह्मणज्ञीपस्य र्च
विशेषः । यथा, ब्रह्माख्ये ३६ अध्याये ।
“शास्त्रालस्येश्वराः सप्त सुतास्ते तु वपुश्चतः ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।”
अस्य वर्षस्तु एतन्मान्नेव विख्यातः । य
तन्नेव,—
“जीमूतस्य च जीमूतो रोहितस्य च रोहितः ।
जनचत्वारिंशदक्षररुचिर्विशेषः । तन्नक्ष
दिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
जीमूतकूटः, पुं, (जीमूतो मेघः कूटे शिखरे यत्
अत्युन्नतत्वादेवास्य तथात्वम् ।) पर्जतः । १
हारावली । ५१ ॥
जीमूतमूलं, स्त्री, (जीमूतस्य सुप्ताया मूलमि
मूलमस्य ।) शूटी । इति रत्नमाला ।
जीमूतवाहनः, पुं, (जीमूतो मेघो वाहनं यस्य
इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् । प्रमेरा
नामकश्चित्संयहकर्ता । (यदुक्तं दायभागे
“बहुविधपुञ्जेनिवन्म्याख्यासङ्घातसंश्रयस्तेत
जीमूतवाहनकृतं प्रकरणमपनुक्तये धियम् ।
परिभद्रकुलोद्भूतः श्रीमान् जीमूतवाहनः ।
दायभागं चकारेम विदुषां संश्रयच्छेदे ।”
शालिवाहननृपस्य पुत्रः । आश्विनह
ट्ठ्वा पुत्रसौभाग्यकामाभिर्गारीभिरयं पुत्रः
एतद्विबरणं जिताद्यमीशब्दे द्रष्टव्यम् । जीम
केतोर्नृपस्य पुत्रः । यथा, कथासरित्सागरे
२२।२४ ।
“अथ तस्याचिरादेव राज्ञः कडुरजायत ।
जीमूतवाहनं तं च नाम्ना च विदधे पिता ।
जीमूतवाही, [नृ] पुं, (जीमूतं वहति जीमूत
कारेणात्मानं परिणामयतीत्यर्थः । ३३।

जीर्णः

क्रिन्ति । मेघयोनितादेशाच्च तथात्वम् । घूमः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 गीरः, पुं. (ज्वलतीति । जु गतौ + "जीरी च ।"
 उर्वा २ । २३ । इति रक् ईशान्तादेशः ।)
 जीरकः । खड्गः । इति मेदिनी । रे, ३६ ॥
 अगुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिरुतिः ॥
 (विद्यावति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
 "मनुष्येव घीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्गम् ।"
 "जीरं विद्यावन्तम् ।" इति दयानन्दभाष्यम् ॥)
 जीरकः, पुं. (जीर + संज्ञायां कन् ।) वणिग्-
 द्रव्यविशेषः । जीरा इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
 वरणः २ अजाजो ३ कणा ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ३६ ॥ जीर्णः ५ जीर । ६ दीप्यः ७
 जीरणः ८ अजाजिका ९ वृद्धिशिखः १०
 मागधः ११ दीपकः १२ । इति जटाधरः ॥
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दीपन-
 त्वम् । वातगुल्माभ्रानातीसारग्रहणीक्रिमि-
 नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुचिस्वर-
 कारिचम् । गन्धयुक्तत्वम् । कफपातनाशित्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-
 वर्द्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 शुक्लजीरा कृष्णजीरा कलौञ्जी एषां नामानि
 गुणाश्च ।
 "जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
 कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥
 कलाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
 एञ्जीका कारवी पृथ्वी पृथुस्तृणोपकुञ्चिका ॥
 उपकुञ्ची च कुञ्ची च दृष्टञ्जीरक इत्यपि ।
 जीरकत्रितयं कूर्जं कटुकं दीपनं लघु ॥
 संयाहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धित् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ॥
 चक्षुष्यं पवनाभ्रानगुल्मच्छर्द्दातिसारहृत् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥
 जीरणः, पुं. (जीरकः पृष्टोदरादित्वात् कस्य णः ।)
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीरिका, स्त्री. (जीर्ण्यतीति । जु + बाहुलकात्
 रिक् । ईशान्तादेशः । ततः स्वार्थे कन् ।)
 वंशपत्रीदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीर्णः, स्त्री. (जीर्ण्यति स्तेति । जु वयोहानौ +
 गत्वर्थेति क्तः । निष्ठातस्य गत्वम् ।) शैलजम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वयःप्रकारविशेषः । यथा,
 "तद्दयो यथा स्थलभेदेन चिबिधम् । बालं
 मध्यं जीर्णमिति ।" इति चरके विमानस्थाने-
 २४ मे अध्याये ।)
 जीर्णः, पुं. (जीर्ण्यन्नेनेति । जु + करणे क्तः ।)
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दृचः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥)
 जीर्णः, त्रि. (जीर्ण्यतीति । जु + "गत्वर्थार्कर्मक-
 ष्विति ।" ३ । ४ । ७२ । इति कर्त्तरि
 क्तः ।) दृचः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पुरा-
 तनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । २० । १७ ।

जीर्णः

"तन्नाज देहं धर्मात्मा देही जीर्णमिवाम्बरम् ॥"
 गतबहुवचः । जराविश्रुतः । पक्वः । पाक-
 विश्रुतः ॥ * ॥ (यथा, चाणक्ये । ७५ ।
 "जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्याश्च गतयौवनाम् ।
 रणात् प्रत्यागतं मूर्धं शस्यश्च यद्दमागतम् ॥"
 अथ जीर्णद्रव्याणि ।
 "नारीकेलफलेषु तच्छुलमथ चीरं रसाद्ये हितं
 जम्बीरोत्थरसो हृते सप्तचितः सर्पिस्तु मोचा-
 फले ।
 गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसाद्ये काञ्जिकं
 नारङ्गं गुडभक्ष्यश्च कथितं पिष्टारके कोद्रवः ॥
 पिष्टान्ने सलिलं पियालफलजे पथ्या हित्ता माषजे
 खण्डं चीरभवे तु तक्रसुचितं कोष्ठाभ्यु कोलम्बजे ।
 मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णप्रमनं मध्वम्पानाद्ये
 तैलं पौष्करजे कटुप्रमनं शेषांस्तु बुद्ध्या
 जयेत् ॥
 पनसे कदलं कदले च हृतं
 हृतपाकविधावपि जम्बुरसः ।
 तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
 लवणेषु च तच्छुलवारि वरम् ॥
 नारिकेलफलतालबीजयोः
 पाचनं य इह तच्छुलं विदुः ।
 ते वदन्ति सुनयोऽथ तच्छुलान्
 चीरवारि परिपाचयत्यपि ॥
 दाडिमामलकतालतिम्बकी-
 बीजपूरलवलीफलान्यपि ।
 वाकूलेन फलेन च पाचयेत्
 पाकमेति वकुलं खम्बलतः ॥
 मधुक-मालूर-रुपादनानां
 परुषखर्जूरकपित्तकानाम् ।
 पाकाय पर्ये पित्तुमर्द्दीर्घं
 हृतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
 गोधममाषहरिमन्थसतीनसुत्र-
 पाको भवेदिति च मातुलपत्रकेण ।
 खर्जूरिकाविश्रुतकशेरुसितासु शस्तं
 शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रस्तम् ॥
 पिशितपनसयोः स्यादान्नबीजेन पाकः
 कृशरमहिषयोषित्चीरयोः सेन्धवेन ।
 चिपिटपरिणतिः स्यात् पियलीदिप्यकाभ्या-
 मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् ॥
 कर्पूरपूगीफलनागवल्ली-
 काश्मीरजातीफलजातिकोशम् ।
 कस्तूरिका सिद्धकनारिकेल-
 जलं पचत्याशु ससुद्रफेनः ॥
 श्यामाकनीवारकुलत्यषट्ठि-
 निव्यावकङ्कदधिमस्तकस्तु ।
 चिञ्चाकुलत्यौ तिलतैलयोगात्
 जटादन्दादस्य निहन्त्यथाम्बम् ॥
 कशेरुशृङ्गाटक्याण्डही-
 खर्जूरखण्डा अपि नागरेण ।
 पलाशभस्मान्मु तथाद्रौजो वा
 रसो निहन्त्याद्रवमिच्छुजातम् ॥

जीर्णः

अन्नेन केनाप्यथ योषणेन
 कोष्ठाभ्राना वा हृतमेति पाकम् ।
 तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन
 सर्षपस्य मज्जा पनसामलक्यौ ॥
 किमत्र चिचं बहुमांसमत्स्य-
 भोजी सुखी स्यात् परिपीय युक्तम् ।
 इत्यद्भुतं केवलवह्निपक्व-
 मांसेन मत्स्यं परिपाकमेति ॥
 कपोतपारावतनीलकण्ठ-
 कपिञ्जलानां पिशितानि जग्धा ।
 काशस्य मूलं परिपीयसुषुं
 सुखीभवेन्ना बहुशो न भूतम् ॥
 योषे रसाला सुरभीयवसु-
 मण्डेन कोष्णेन विपाकमेति ।
 शङ्खस्य चूर्णेन ह्यारिनारी-
 पयोदधिचीरसुपैति पाकम् ॥
 वटी वेसवाराक्षवङ्गेन जेष्ठी-
 शर्मं पर्यटः शिशुबीजेन याति ।
 कणामूलतो लङ्का पूषकादे-
 र्विपाको भवेच्छुक्लीमख्योश्च ॥
 श्वाविज्ञोधा गण्डकाश्चित्रतैलाद्-
 यावत् नारात् कोलकूर्मादथोऽपि ।
 जीर्ण्यन्धेवं पायसो सुश्रूषात्
 सामुद्रादप्यारणालं सुखाय ॥
 तप्तं तप्तं हेम वा तारममौ
 तोये चिप्रं सप्तलव्यस्तदम्भः ।
 पीत्वावश्यं दीर्घकालोपपन्न-
 मम्भो जीर्णं शीघ्रमेवं जहाति ॥
 पालङ्गिकाकेतुककारवल्ली-
 वासार्कवशाङ्कुरमूलकानाम् ।
 उपोदकालाघुपटोलकानां
 सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ॥
 सुखीसतीनस्य च नागरङ्ग-
 जम्बीरयोः कोद्रवको निहन्ता ।
 जराभिरा गेरिकचन्दनाभ्या-
 मभ्येति शीघ्रं बहुशो न भूतम् ॥
 पटोलवशाङ्कुरकारवल्ली-
 फलान्यलावूनं बहुनि जग्धा ।
 चारोदकं ब्रह्मतरुनिपीय
 भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥
 विपच्यते मूरणको गुडं
 तथाशुक्रं तच्छुलतोयपानात् ।
 जम्बीरनीरेण निशारशोनं
 सुस्तेन तूर्णं परिपाकमेति ॥
 चक्षुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
 गायत्रिसारकथितेन पाकः ।
 श्राकानि सर्वाण्युपयान्ति पाकं
 चारेण सदाक्षिलनालजेन ॥
 आन्नातकोदुम्बरपिप्यलीनां
 फलानि च ब्रह्मवटादिकानाम् ।
 ह्युः श्रामनं पर्युषितोदकेन
 पियालमज्जा च कटुख्यकेन ॥

जीर्णत्व

क्षेत्राजीर्णं रोगिणां सुदुर्लभं
 च्वालां सुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् ।
 माघो भूयान्निम्बलेन पाक-
 चिञ्चा सुच्यन्तनां चूर्णयोगात् ॥
 उष्णं शीतं शिशिरेण चोष्ण-
 मन्नेन च चारुगणो गुणाय ।
 क्षे हेन तीक्ष्णं वमनातियोगे
 सिता हिता स्यादिति काशिराजः ॥
 ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन
 संदह्यते यस्य सुखं नरस्य ।
 तैलेन वा कबलकाङ्गिकेन
 सुखाय गण्डधमसौ विदधान् ॥
 शीतोदकं नस्यजरोगहारि
 नारीपयश्चान्नरुचिनाशि ।
 एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं
 धात्रीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु ॥
 न्यगस्य मांसं श्रमजेऽशुक्लं
 प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने ।
 क्षीरोषणासैन्धवसाधितम्
 ष्ठागाखसुक्तं सुरतातिरेके ॥
 श्रवणपूरणे तिलतैलतः
 श्रवणपूरणमेव सुखं विदुः ।
 कबलजेषु गदेऽप्यथ कारयेत्
 कबलमाद्रकजद्रचर्णं पुनः ॥”

इति जीर्णमञ्जरी ॥

जीर्णज्वरः, पुं. (जीर्णः पुरातनो ज्वरः ।) पुरा-
 तनज्वररोगः । अथ जीर्णज्वराधिकारः । तत्र
 जीर्णज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्धं
 दोषत्रयस्तद्विगुण्येभ्य ऊर्द्धम् ।
 तृणां तनौ तिष्ठति मन्धेगो
 भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥” * ॥

जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातवलासकमाह ।

“नित्यं मन्धज्वरो रूचः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।
 स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥”

वातवलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्ति इति वात-
 वलासकी । नर ईडगभवेत् । शूनः शीथी ।
 श्लेष्मभूयिष्ठो बहुलश्लेष्मकः ॥ * ॥

अथ जीर्णज्वरस्य सामान्यचिकित्सा ।

“जीर्णज्वरी नरः कुर्व्यान्मोपवासं कदाचन ।
 लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्वली यतः ॥
 पुराणोऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथैः पुनस्तथा ।
 लङ्घयेत्तत्र तं पश्चात् पूर्व्ववत् कारयेत् क्रियाम् ॥”

तथा पूर्व्ववत् ॥ * ॥
 “निदिग्धिकानागरकान्दतानां
 काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
 जीर्णज्वरारोचककासाशूल-
 श्वासादिमान्द्राहितपीनसंघु ॥
 हृत्पुङ्खानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥”

इति त्रिकण्टककाथः ॥ * ॥

“पिप्पलीचूर्णसंयुक्तकाथश्लेष्मोद्भोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्मंसी पञ्चमूलकतोऽथवा ॥

जीर्णत्व

अन्तयाः कषायन्तु शीतलीकृतमीरितम् ।
 मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥
 पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीखरसं पिबेत् ।
 जीर्णज्वरकफघ्नीहकासारोचकनाशनम् ॥
 जीर्णज्वरेऽपिमान्धे च शस्यते गुडपिप्पली ।
 कासाजीर्णादिचिञ्चासङ्घृतपाखुज्वररोगनुत् ॥
 द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाङ्गुलीच भिषजां मतः ।
 पिप्पली मधुसंयुक्ता भेदःकफविनाशिनी ॥
 श्वासकासज्वरहरी पाखुघ्नीहोदरापहा ।
 आमलं चिञ्चकं पथ्या पिप्पली सेन्धवं तथा ॥
 चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ।
 भेदी रुचिकरः श्लेष्महरता दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादिचूर्णम् ॥ * ॥

“द्राक्षान्दता श्टी श्दङ्गी सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥
 उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
 पुष्करं पिचुमहृच्च दशाष्टाङ्गमदं स्मृतम् ॥
 जीर्णज्वरादिचिञ्चासकासश्वययुनाशनम् ॥”

इति द्राक्षाद्यष्टादशाङ्गकाथः ॥ * ॥

“त्रिदण्डा पञ्चदण्डा वा सप्तदण्डाथवा कथाः ।
 गन्धद्वीरेण संपिष्टा पिबेद्दश दिनानि हि ॥
 तथैव शूनयेदेता एवं विश्रतिवासरान् ।
 पिबतां ज्वरशान्तिः स्यात् पाखुरोगश्च शान्तिः ॥
 कासः श्वाशोऽपिमान्धश्च कफाधिकश्च नश्यति ।
 चयादिदृष्टिर्वयथाकफदृष्टिः । दुग्धदृष्टिर्वयथासिद्धिः ॥

इति वर्द्धमानपिप्पली ॥ * ॥

“वातश्लेष्मज्वरोक्ता स्यात् क्रिया वातवलासके ।
 जीर्णं ज्वरे कफे क्षीणे दाहदृष्ट्यासमन्विते ॥
 पयः पीयषसदृशं तप्तये तु विषोपमम् ।
 चन्दनाद्यै हितं तैलं शीर्षाधिकारकीर्णितम् ॥
 तथा नारायणनैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥”

इति जीर्णज्वराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 जीर्णदारः, पुं. (जीर्णमिव दार यस्य) दृढदारक-
 भेदः । विधाराविशेष इति लोके । तत्पर्यायः ।
 जीर्णफल्ली २ सुपुष्यिका ३ अजरा ४ स्रग्म-
 पर्णा ५ । अस्य गुणाः । गौल्लम् । पिच्छ-
 लम् । कफवातकासामदोषनाशिलम् । बल्य-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपत्रिका, स्त्री, (जीर्णानि पत्राण्यस्याः । कम्
 ततश्चापि अत इत्वम् ।) वंशपत्रीलम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णपर्णः, पुं. (जीर्णानि पर्णानि यस्य) कद्म्वः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीर्णं पर्णं पत्रम् ।)
 पुरातनपत्र, स्त्री ॥ (जीर्णं पर्णं ताम्बूलं इति
 विग्रहे पुरातनताम्बूले च । यदुक्तं वैद्यके ।
 “पर्णं मूले भवेद्दशाधिः पर्णाग्रं पापसम्भवः ।
 जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरावृद्धिप्रणाशिनी ॥”)

जीर्णबुधः, पुं. (जीर्णोऽङ्गो बुधो मूलमस्य ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णबुधकं, स्त्री, (जीर्णो बुधो मूलं यस्य । ततः
 कम् ।) परिपेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केथोटसुता इति भाषा ॥

जीवः

जीर्णवचं, स्त्री, (जीर्णं वचं हीरकमिव
 वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीर्णवचं, स्त्री, (जीर्णं पुरातनं वचम् ।) पु-
 तनवचम् । तत्पर्यायः । पट्टरम् २ । र-
 मरः । २ । ६ । ११५ ॥

जीर्णा, स्त्री, (जीर्ण्यनयेति । ज + करणे क्
 ख्यलजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीर्णिः, स्त्री, (जृ + क्तिन् ।) ज्वानिः । चोक्तं
 इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥

जीर्णोद्धारः, पुं, (जीर्णानां भयमन्दिरात्
 उद्धारः संस्कारः ।) भयमन्दिरादेः संस्का-
 यथा, विष्णुधर्मोत्तरद्वितीयकाण्डे ।

“यस्य राजस्तु विषये देववेधसं विशीर्यते ।
 तस्य कीदृति तद्राज्यं देववेधसं यथा तथा ।
 ज्ञात्वा शीर्णस्य संस्कारं तथा देववेधसं
 द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा
 विष्णुरहस्ये ।

“पतितस्य च यः कर्मा पतमानस्य रक्षिता ।
 विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्
 अग्निपुराणे ।

“पतितं पतमानस्तु तथाहं स्मृष्टितं नरः ।
 समुहृत्य हरेर्धामं द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
 देवीपुराणे ।

“मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥”
 हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“वापीकूपतडागानां सुरधानां तथापि ॥
 प्रतिमानां सभानाञ्च संस्कर्ता यो नरो सुवि-
 पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलाञ्च संशयः ।
 प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्माणे
 प्रायः श्रीहयग्रीवोक्तैरनुसारेण वैश्वेः ।

देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
 श्रीमूर्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ।
 देवयज्ञं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा ।
 संस्कार्यं मनुजानाम् समुदायोक्तकर्मेणा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः
 जीर्विः, पुं, (जीर्ण्यति द्विस्त्रीभवत्यनेनेति । पु-
 “जृषुष्टृणायभ्यः क्तिन् ।” उणां ४ । ५
 इति करणे क्तिन् ।) कुठारः । इति सिद्धा-
 कौमुद्यासुधादित्तिः ॥ (जीर्ण्यतीति । क-
 क्तिन् ।) शकटम् । कायः । पशुः । १
 संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥

जीव, ऋ प्राये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 अकं-सेट् ।) ऋ, अजीजिवत् अजिजी-
 प्रायः प्राणधारणम् । जीवति लोकः ।
 दुर्गादासः ॥

जीवः, पुं, (जीवनमिति । जीव + “हलच्
 ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) असुधार-
 इत्यमरः । २ । ८ । ११६ । (यथा, हरिवं-
 १७४ । ७३ ।

“त्वमेव चिन्तय सखि ! मोक्षं प्रतिभातिः
 स्वकार्यं सुखते लोको यथा जीवं लभाम्यहम् ॥”

जीवकः

(जीवतीति । जीव प्राये + "रगुपध्वेति ।" ५।६।१३५। इति कः ।) प्राणी । (यथा, भागवते । १।१३।४४ ।
 "अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्यदाम् ।
 फलगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥")
 वृत्तिः । वृत्तविशेषः । (स एव महानिम्बवृत्तः ।
 तत्पर्याया यथा,—
 "महानिम्बः स्ततोमेका रम्यको विषसृष्टिकः ।
 त्रिशासुष्टिनम्बकश्च कार्मिको जीव इत्यपि ॥")
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वृत्तवृत्तिः । इति मेदिनी । वे, ८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । १७।४४ ।
 "यस्मान्निष्कार्मनास्तिव्यं जीवभूतोऽसि मे यतः ।
 अतो जीव इति ख्यातिं त्रिषु लोकेषु यास्यसि ॥")
 कर्मः । इति धरणी ॥ ज्ञेयज्ञः । तत्पर्यायाः ।
 आत्मा २ पुरुषः ३ पुद्गलः ४ अन्तर्यामी ५
 ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् । १३।२ टीकायां श्रीधरस्वामिपादाः ।
 "तच्च ज्ञेयज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व-
 ज्ञेयवस्तुगतं मामेव विद्धि ॥") तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 "कर्मणा जीवरूपश्च सन्ततं तत्फलप्रदः ।
 कर्मरूपश्च भगवान् श्रीलक्ष्णः प्रकृतेः परः ॥
 नोऽपि तद्धेतुरूपश्च कर्म तेन भवेत् सति ।
 जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लेप एव च ॥
 आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ।
 प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्तितः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
 (तथाच भागवते । १२।१८४।१७ ।
 "जीवं पश्यामि वृक्षाणामचेतन्यं न विद्यते ॥")
 वेदान्तमते घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचित्त-
 यावच्छिन्नं चेतन्यम् । केषाञ्चिन्नते दर्पणस्थसुख-
 पतिविम्बवत् बुद्धिस्य चेतन्यप्रतिविम्बम् ॥ (जीव-
 र्यात् लोकानन्तर्ध्याम्यात्मकरूपेणेति । जीव +
 णिच् + अच् । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
 १३।१५६।६८ ।
 "जीवो विवचिता साक्षी सुकुन्दोऽमितविक्रमः ॥"
 ज्ञानविशिष्टे, चि । यथा, महाभारते । १२ ।
 २८८।२३ ।
 "स्तं वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वे जनः ॥")
 जीवः, पुं स्त्री, (जीव + भावे घञ् ।) जीवितम् ।
 इति मेदिनी । वे, ६ ॥ (यथा, भागवते ।
 १।२।१० ।
 "जीवस्य तच्च जिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः ॥"
 "जीवस्य जीवनस्य च पुनर्हन्मादुष्टानङ्गारा
 कर्मभिर्यं इह प्रसिद्धः स्वर्गादिः सौठर्थो न
 भवति ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
 जीवकः, पुं, (जीवयति आरोयं करोतीति । जीव
 + णिच् + क्तुल् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः ।
 तत्पर्यायाः । कूर्चश्रीर्षः २ मधुरकः ३ शङ्खः ४
 इलाङ्गः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवनः
 ६ दौषायुः ७ प्राणदः ८ जीवः ९ भृङ्गाङ्गः १०

जीवदा

प्रियः ११ चिरञ्जीवी १२ मधुरः १३ मङ्गल्यः १४
 कूर्चश्रीर्षकः १५ वृद्धिदः १६ आयुष्मान् १७
 जीवदः १८ बलदः १९ । अख्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तानिलाग्निचय-
 दाहध्वरनाशित्वम् । युक्तश्लेष्मविवर्द्धनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । काश्य-
 वातनाशित्वम् । तस्य रूपं यथा,—
 "जीवकर्वभकौ ज्येष्ठी हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
 रसोनकम्बुवल्कनौ विःसारौ स्रग्पत्रकौ ॥
 जीवकः कूर्चकाकारः ऋषभो वृषभश्च ॥
 जीवकर्वभकस्थाने विहारीमूलम् ॥"
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 प्राणकः । पीतशालः । क्षपणः । इति मेदिनी ।
 के, ६५ ॥
 जीवकः, त्रि, (जीवति प्रभुसेवावृत्त्या इति । जीव
 + क्तुल् ।) सेवकः । वृद्धाश्री । जीवो ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ६६ ।
 "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः ॥")
 अहितुष्टिकः । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
 जीवजीवः, पुं, (जीवेन भक्ष्यचुद्रकौटादिना जीव-
 तीति । जीव + अच् । यद्वा, जीवञ्जीव + षो-
 दरात् साधुः ।) जीवञ्जीवपत्नी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 जीवञ्जीवः, पुं, (जीवं जीवयति विषदोषं नाशय-
 तीति । ज्ञत्वस्युटो बहुलमिति बाहुलकात्
 खच् ।) चकारपत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ४५ ॥
 (अपरः पक्षिविशेषः । विषादिविज्ञतस्यान्नादेः
 परीक्षार्थमस्यावश्यकत्वं भवति । यथा, वाभटे
 सूत्रस्थाने ७ अध्याये १६ ।
 "हंसः प्रखलति ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते ।
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं क्रौञ्चस्य स्यान्नदोदयः ॥")
 वृत्तविशेषः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥
 जीवसोका, स्त्री, (जीवत् लोकं अपत्यं अस्याः ।)
 जीवत्पुत्रिका । तत्पर्यायाः । जीवस्तः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जीवतृपतिः, स्त्री, (जीवन् पतिर्यस्याः ।) सधवा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 जीवतृपितृकः, पुं, (जीवन् पिता यस्य इति कप् ।)
 विद्यमानपितृकः । यथा,—
 "अमाद्यानं गयाद्याहं दक्षिणासुखभोजनम् ।
 न जीवतृपितृकः कुर्व्यात् कृतेऽपि पितृज्ञा भवेत् ॥"
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 जीवथः, पुं, (जीवत्यनेनेति । जीव + "श्रीङ्शपि-
 रगमिबधिजीवि प्राणिभ्योऽथः ।" उणां ३ ।
 ११३ । इति अथः ।) प्राणः । कूर्मः । मयूरः ।
 मेघः । धार्मिके चिरायुषि च त्रि । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 जीवदः, पुं, (जीवं जीवनं ददाति औषधादि-
 सुप्रयोगेणेति । दा + कः ।) वैद्यः । विद्धिद ।
 इति मेदिनी । दे, २६ ॥ जीवनदातरि, त्रि ॥
 जीवदात्री, स्त्री, (जीवं जीवनं ददातीति । दा +
 टच् डीप् च ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवनि

जीवधनं, स्त्री, (जीव एव धनमिति ।) गवा-
 दिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 जीवर्णं, स्त्री, (जीवतेऽनेनेति । जीव + करणे
 ल्युट् ।) वृत्तिः । (यथा, भागवते । १।१३।४४ ।
 "अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्यदाम् ।
 फलगानि तत्र महता जीवो जीवस्य जीवनम् ॥"
 "जीवर्णं जीविकेति ॥" तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)
 जलम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
 "यसुनाया इव तस्याः सखि ! मलिनं जीवनं
 मन्ये ॥")
 जीव + भावे ल्युट् ।) प्राणधारणम् । इति
 मेदिनी । ने, ६६ ॥ (यथा, वृटयोगप्रदी-
 पिकायाम् । २ । ३ ।
 "यावद्वायुः स्थितो देहे तावञ्जीवनमुच्यते ॥"
 "प्राणान् हन्ति जगत्प्राणो जीवनं हन्ति
 जीवनम् ।
 किमाचर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥"
 इत्युद्धटः ॥)
 ज्येष्ठजीवनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्वा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशी-
 खण्डे । २६ । ६५ ।
 "जीवनं जीवनप्राणा जगज्जोषा जगन्मयी ॥")
 जीवगः, पुं, (जीवयति सेवनादिना । जीव +
 कर्त्तरि ल्युट् ।) जीवकौषधम् । वातः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुद्रफलकवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्वान्
 प्राणरूपेण जीवयतीति । जीव + णिच् + कर्त्तरि
 ल्युट् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।१२० ।
 "वीरहा रक्षणः सन्तो जीवगः पर्यवस्थितः ॥"
 शिवः । महाभारते । १३ । १७ । १२२ ।
 "निर्जीवो जीवगो मन्त्रः सुभाषो बहुकर्कशः ॥")
 जीवनकं, स्त्री, (जीवतेऽनेनेति । जीव + करणे ल्युट् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) अन्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 जीवनयोनिः, स्त्री, (जीवन्स्य योनिः कारणम् ।)
 यत्रविशेषः । स तु अतीन्द्रियः शरीरे प्राण-
 सञ्चारकारणम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 जीवनहेतुः, पुं, (जीवन्स्य हेतुरुपायः ।) वस-
 नोपायः । स च दृशविधः । यथा,—
 "विद्या शिष्यं भृतिः सेवा गौरवं विपणिः क्षधिः ।
 वृत्तिभैक्षं कुश्रीदश्च द्रव्यं जीवनहेतवः ॥"
 इति गारुड २१४ अध्यायः ॥
 जीवना, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + णिच् + युच्
 ल्युट् वा ततटाप् ।) मेदौषधम् । इति मेदिनी ।
 ने, ६६ ॥
 जीवनाघातं, स्त्री, (जीवनं आहृत्यनेनेति । आ +
 हन् + करणे घञ् ।) विषम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 जीवनावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् । आ + वस + घञ् ।
 जीवनं जलं आवासोऽस्य ॥) वरुणः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (वारिवासिनि, त्रि ॥)
 जीवनिका, स्त्री, (जीवन + ठन् । टाप् । यद्वा, जीवनो
 + संज्ञायां कन् वृत्तञ्च ।) वृत्तको । इति राज-

जीवन्ती

निर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्दे विवरणविशेषोऽस्याः ज्ञातयः ॥)
 जीवनी, स्त्री, (जीवत्यनेनेति । जीव + करणे कृत् डीप् च ।) जीवन्ती । (पर्याया यथा,—
 “जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा । मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काकोली । डोङ्गी । मेदा । महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जीवनीयं, स्त्री, (जीवत्यनेनेन अस्माद्वा । जीव + करणे अपादाने वा अनियर् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जीवन्प्रदे, चि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 “गोक्षीरमनभिष्यन्दि क्षिग्धं गुरु रसायनम् । जीवनीयं यथा वातपित्तत्रं परमं स्तुतम् ॥”)
 जीवनीयगणः, पुं, (जीवनीयानामौषधीनां गणः ।) औषधविशेषः । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् । “अष्टवर्गश्च परिण्यौ जीवन्ती मधुकन्तया । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन्तु पुनस्तथा ॥”
 (“जीवन्ती काकोली मेदे हे सृजमायपर्यो च । ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयास्तः ॥” इति च वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याये ॥)
 जीवनीया, स्त्री, (जीवनीय + टाप् ।) जीवन्ती । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥
 जीवनेत्री, स्त्री, (जीवं नयतीति । जीव + नी + कृत् + डीप् च ।) सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवनीयधं, स्त्री, (जीवन्स्य औषधं उपाय-विशेषः ।) येन स्त्रियमाणो जीवति तदौषधम् । जीवरक्षाकारि । जीवनोपायः । तत्पर्यायः । जीवातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥
 जीवन्तः, पुं, (जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव + रुद्धिर्नन्दिजीविप्राणिभ्यः शिवाशिधि ।) उर्गा । ३ । १२७ । इति ऋक् ।) औषधम् । प्राणः । आयुर्विशिष्टे, चि । इत्युणादिकोषः ॥ जीव-शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्तिकः, पुं, (जीवान्तकः । एषोदरात् साधुः ।) जीवान्तकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 जीवन्तिका, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + कृत् + कन् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।) वन्दा । वृक्षो-परिजातवृक्षः । गुडूची । जीवाण्डशाकः । इति मेदिनी । के, १६० ॥ जीवन्ती हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवन्ती, स्त्री, (जीवन्त + डीष् ।) लतविशेषः । जीवइ इति जीयाती इति च भाषा । तत्-पर्यायः । जीवनी २ जीवनीया ३ जीवा ४ मधुः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ जीवना ६ मधुस्रवा ७ स्रवा ८ । इति तट्टीका ॥ पय-स्विनी ९ जीवा १० जीवदा ११ जीवदात्री १२ शाकश्रेष्ठा १३ जीवभद्रा १४ भद्रा १५ मङ्गल्या १६ चन्द्रजीवा १७ यशस्या १८ शृङ्गाटी १९ जीवदृष्टा २० काञ्जिका २१ शृङ्गाश्लिषिका २२ सुपिङ्गला २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधु-

जीवन्मु

श्यासा २३ जीवदृष्टा २५ सुखद्वरी २६ ऋग-राटिका २७ जीवपत्नी २८ जीवपुष्या २९ । इति केचित् ॥ (यथा,—
 “वरा शाकेशु जीवन्ती सर्वपाणवराः परम् ॥” इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्त-पित्तवायुपचयदाहृष्यरनाशित्वम् । कफवीर्य-विवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादुत्वम् । क्षिग्धत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । रसायनत्वम् । बलकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ श्यासकासधातु-चयनाशित्वम् । खरकारित्वम् । सुरादृदेशज-स्वर्गवर्गं हरीतकी । सा स्नेहपाके प्रशस्ता जीर्णरोगनाशिनी । इति राजवल्लभः ॥ (अस्याः लक्षणं व्यवहारश्च यथा,—
 “जीवन्ती स्वर्गवर्गिणी ॥”
 “जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 शमी । गुडूची । (पर्याया यथा,—
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तान्दतवह्वरी । द्विमांश्चिन्नरुद्धाश्चिमोद्गवा वत्यादनीति च ॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली । चक्रलक्षणा धीरा विश्रला च रसायनी ॥ चन्द्रहासी वयस्था च मखली देवनिर्मिता ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वन्दा । इति मेदिनी । ते, ११२ ॥ डोङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जीव इति शाक-विशेषः । शर्करावन्मधुरपुष्या व्रतति । अस्याः पर्याया यथा,—
 “जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा । मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जीवन्मुक्तः, चि, (जीवन्नेव मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबन्धरहितः ।) जीवदृष्ट्या मायाबन्ध-रहितः । (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ४८ । “जीवन्मुक्तः स राजर्षिर्ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः । तथ्यवक्तातिशान्तश्च योगी योगप्रियः सदा ॥”) तन्त्रक्षयं यथा । “खस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा खस्वरूपाखण्डे ब्रह्मणि साक्षात्कृते सति अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्म-संशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वाद्दखिलबन्ध-रहितो ब्रह्मनिष्ठः । ‘भित्तये हृदयग्रन्थिश्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः । शीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे’ इत्यादिश्रुतेः । अयन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितन्त्रपुरीषादि-भाजनेन शरीरेण आन्ध्रमान्धापटुत्वादिभाज-नेनेन्द्रियग्रामेण अज्ञानायापिपासाशोकमोहादि-भाजनेनान्तःकरणेन च तत्तत्पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुञ्जमानानि ज्ञाना-विरहान्यारब्धफलानि च पश्यन्नि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति । यथा इदमिन्द्रजाल-

जीवव

मिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परम-मिदमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षुरिषु स च ७कर्म इव समना अमना इव सप्राणोः इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तम् ।
 ‘सुप्तप्रवृत्त्यायति यो न पश्यति इयश्च पश्यन्नपि चाङ्गयत्वतः । तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविज्ञान्य इतीह निश्चयः ॥’ इत्यस्य ज्ञानात् पूर्वं विद्यमानानामेवाह विचारादीनां अशुद्धित्वकृद्भवासनानामेव वृत्तिर्भवति । सुभासुभयोरौदासीन्यं वा । १ । १ । १० ।
 ‘बुद्धादितत्त्वत्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । मुनां तत्त्वदृष्टाश्चैव को भेदोऽयुक्तिभङ्गये । ब्रह्मविश्वं तथा सुक्ता स आत्मज्ञो न चैतरः ॥’ इति तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्येभ्यः सद्गुणान्नालङ्कारवदनुवर्तन्ते । तदुक्तम् ‘उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्येष्टृत्वादयो गुणाः । अयन्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥’ इति किं बहुना अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिष्ठ परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणाभ्यां फलान्यनुभवन्नन्तःकरणभासादीनामवभासक-सन् तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्रा-प्तौने सति अज्ञानतत्कार्यसंस्काराणाम् विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसमखिलमे-प्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते । न तत् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विसृज्य-विसृज्यते । इत्येवमादिश्रुतेः ॥’ इति वेदान्त-सारः ॥
 जीवपुत्रकः, पुं, (जीवः प्राणन् पुत्र इव । पुत्र-वद्वर्षजनकत्वात् तथात्वम् । इवार्थे कन् ।) इन्द्र-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ जीवापुता इति भाषा ॥
 जीवपुष्या, स्त्री, (जीवयतीति । जीव + कृत् + अप् । जीवं प्राणदं पुष्यमस्याः ।) इन्द्र-जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवप्रिया, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां प्रिय-हितकारित्वात् ।) हरीतकी । इति राज-निर्घण्टः ॥
 जीवभद्रा, स्त्री, (जीवानां प्राणिनां भद्रं मङ्गल-यस्याः ।) जीवन्तीलता । इति नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जीवमन्दिरं, स्त्री, (जीवस्य आत्मनो मन्दिरं य-मिव ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 जीवला, स्त्री, (जीवं उदरस्यक्षमिं कालि यथा-नाशयतीति । ला + “आतोऽनुपसर्गो कः ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।) सैहली । इति राज-निर्घण्टः ॥
 जीववल्ली, स्त्री, (जीवयतीति जीवा प्राबदाती । सा चासौ वल्ली चेति ।) शरीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

जीवात्मा

प्राणः, पुं, (जीवो हितकरः प्राणः। जीवात्माः प्राणो वा।) मालवे प्रसिद्धप्राणविशेषः। तत्-
पर्यायः जीवन्तः २ रक्तनालः ३ तान्त्रपत्रः ४
प्रवालः ५ प्राणकोरः ६ सुमधुरः ७ मेघकः ८।
अस्य गुणाः। सुमधुरत्वम्। दृढत्वम्। वस्त्र-
शोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। बल-
त्वम्। दृढत्वम्। पित्तापहारकत्वम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥
जीवन्ता, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + णिच् +
अच्। जीवा हितकरौ युक्ता सुभवयन्ता।)
जीवकाकीली। इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवश्रेष्ठा, स्त्री, (जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा।)
ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवसंज्ञः, पुं, (जीव इति संज्ञा यस्य। यद्वा,
जीवस्य संज्ञा आख्या संज्ञा यस्य।) कामदृष्टि-
शुचः। इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवसाधन, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य साधनं कार-
णम्।) घातम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवस्य, स्त्री, (जीवं प्राणिनं स्तुते इति। स्तु +
ङिप्।) जीवचोका। जीवतृप्तिका। हेमचन्द्रः।
३।१६४ ॥ (यथा, महाभारते। १।२००।७।
“जीवस्यैवैरुद्धं भद्रं। बहुसौख्यगुणान्विता।
सुभगा भागवन्मता यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”)
जीवस्थानं, स्त्री, (जीवस्य जीवनस्य स्थानम्।)
मर्मम्। इति हलायुधः ॥
जीवा, स्त्री, (जीवयतीति। जीव + णिच् + अच्।
तनष्टः।) जीवन्तीवृत्तः। मौर्वी। (यथा,
आर्यासप्तशत्याम्। ३।२१।
“निर्गुण इति न्त इति च द्वावेकार्णाभिधायिनौ
विद्धि।
पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्वर्णं तदिह शंसन्ति ॥”
“निर्गता जीवा आ यस्मात् तत्। ‘जीवा आ
श्रिञ्जित्वापि’ इत्यभिधानात् ॥” इति तट्टीका ॥)
वचा। श्रिञ्जितम्। भूमिः। इति मेदिनी। वे, ८॥
जीवितम्। इति जटाधरः ॥
जीवातुः, पुं, स्त्री, (जीवत्यनेनेति। जीव + “जीव-
रातुः।” उणां। १। ८०। इति करणे आतुः।)
भक्तम्। जीवनाौषधम्। (यथा, काशीखण्डे।
२६। ६५।
“जीवजीवातुलतिका जन्मजन्मनिवर्हिणी ॥”
“जीवानां प्राणिनां जीवनाौषधरूपा ॥” इति
तट्टीका ॥) (जीव + भावे आतुः।) जीवितम्।
इति मेदिनी। ते, ११२ ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते २ अङ्के।
“रे ह्यन्त दक्षिण। न्तस्य श्रिष्टोर्दिस्य
जीवातवे विष्टेन श्रुद्धसुगौ लपायम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्बलं गर्भखिन्न-
सौताविवासनपटोः कदम्बा कुतस्ते ॥”)
जीवात्मा, [न] पुं, (जीवस्य जीवनस्य आत्मा
अधिष्ठाता। यद्वा, जीवन्तासौ आत्मा चेति
कर्मधारयः।) देही। तत्पर्यायः। पुनर्भवी २
जीवः ३ असुमान् ४ सन्धम् ५ देहभृत् ६

जीविते

जन्तुः ७ जन्तुः ८। इति हेमचन्द्रः ॥ प्राणो ६
चेतनः १० जन्तो ११ प्ररीरो १२। इत्यमरः।
१।४।३० ॥ (यथा, भागवते। ८। २२। २५।
“यदा कदाचित् जीवात्मा संसरन्निकर्म्मभिः।
नानायोनित्वात्प्रोद्यं पौरुषीं गतिमात्रजेत् ॥”
“एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्यं हे।
जीवात्मा नियतो निर्वाणं वसति स्वात्मदूतवान् ॥
स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः।
यामो बह्वक्ष मनसा जन्मिः कर्मवन्धनैः ॥
कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः।
दशैन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ॥
आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥”
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)
जीवाधारः, पुं, (जीवस्य क्षेत्रज्ञस्य आधारः
आश्रयस्थानम्।) क्षेत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥
जीवान्तकः, पुं, (जीवं अन्तयति नाशयतीति।
अन्त + णिच् + क्तल्।) जीवनाथं पक्षि-
घातकः। तत्पर्यायः। प्राकृतिकः २। इत्य-
मरः। २। १०। १४ ॥ जीवनाशकः, त्रि ॥
जीवाला, स्त्री, (जीवं उदरस्थजर्मं आलाति
युक्ताति नाशयतीत्यर्थः। आ + ला + कः।)
सैद्धिणी। इति राजनिर्घण्टः ॥
जीविका, स्त्री, (जीवितेनयेति। जीव + “गुरोश्च
हलः।” ३। ३। १०३। इत्यः। ततः संज्ञायां कन्
टापि अत् इत्वच्।) जीवनोपायः। तत्पर्यायः।
आजीवः २ वार्ता ३ वृत्तिः ४ वर्णनम् ५ जीव-
नम् ६। इत्यमरः। २। ६। १२ ॥ जीवः ७।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। ४। ११।
“अजिन्नामश्रुतां सुवर्णा जीवेद्ब्राह्मण-
जीविकाम् ॥”)
जीवन्ती। इति मेदिनी। के, ६५ ॥
जीवितं, स्त्री, (जीव + भावे क्तः।) जीवणम्।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के।
“त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौस्तुभे नयनयोरन्तं त्वमङ्के।
इत्यादिभिः प्रियशतेरशुद्धा सुग्धां
तामेव, प्रान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥” * ॥
कर्त्तरि क्तः।) जीवणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः।
१२। ७५।
“कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुचम्।
प्राङ्गत्वा सत्यमस्यात्तं जीवितानीति
जञ्जिता ॥”)
जीवितकालः, पुं, (जीवितस्य जीवनस्य कालः।)
आयुः। इत्यमरः। २। ८। १२० ॥
जीवितज्ञा, स्त्री, (जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा ज्ञानं
यस्याः। नाडीस्थानेन हि जीवानां जीवनज्ञाना-
दस्यास्तथात्वम्।) नाडी। इति राजनिर्घण्टः ॥
जीवितेशः, पुं, (जीवितस्य ईशः प्रभुः।) प्राण-
नाथः। यमः। (यथा, रघुः। ११। २०।
“राममन्मथशरेण ताङ्गिता
दुःसहेन हृदये निष्पाररी।

जुड

गन्धवद्दधिरचन्दमोक्षिता
जीवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥”
“जीवितेश्वरस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं
जगाम ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
चन्द्रः। सूर्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ जीवातुः।
इति हेमचन्द्रः ॥ जीवितेश्वरे, त्रि। इति
मेदिनी। श्रे, ३५ ॥
जीवी, [न] पुं, (जीवोऽस्यस्येति। जीव +
इनिः।) प्राणो। यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे।
“जीविनां दाहयो रोगः कर्मभोगः सुभासुभः।
भक्तो वैदक्षं निहन्ति ह्यथभक्तिसाधनात् ॥”
जीव्या, स्त्री, (जीवाय जीवनाय हित्वा। जीव +
यत्।) गोक्षुरदुग्धा। जीवन्ती। हरीतकी।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जु, रं हसि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-अनिट्।) रं ह्यो वेगगतिः। जवति घोटकः।
इति दुर्गादासः ॥
जु, उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आलं-
सकं-अनिट्।) उ, जवते। इति दुर्गादासः ॥
जुग, इ त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) इ, कर्मणि जुञ्जते। इति दुर्गादासः ॥
जुगुप्सनं, स्त्री, (गुप + स्वार्थे सन् + क्युट्।) निन्दा।
इति हेमचन्द्रः। २। १२५ ॥ (निन्दाश्रीले, त्रि। तत्र
“अनुदात्तस्य हलादेः।” ३। २। १४६। इति
युच् ॥)
जुगुप्सा, स्त्री, (गुप निन्दायाम् + सन् + भावे अ-
स्ततटाप्।) निन्दा। इत्यमरः। १। ६। १३ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १७६।
“दोषेण्यादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोऽहवा ॥”)
जुङ्गः, पुं, (जुगि + अच्।) वृद्धदारकः। इत्य-
मरः। २। ४। १३७ ॥ (यथास्य पर्यायाः।
“जुङ्गस्यगन्धाच्छगलाश्राविकी वृद्धदारकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
जुङ्गकः, पुं, (जुङ्ग + स्वार्थे कन्।) वृद्धदारकवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः ॥
जुङ्गा, स्त्री, (जुङ्ग + टाप्।) जुङ्गः। इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥
जुङ्गितः, त्रि, (जुग इ त्यागे + कर्मणि क्तः।)
त्यक्तः। इति आकरणम् ॥
जुटकं, स्त्री, (जुट् संहृतौ + “इगुपधिति।” ३।
१। १३५। इति कः। ततः संज्ञायां कन्।)
जटा। इति शब्दरत्नावली ॥
जुटिका, स्त्री, (जुटक + टाप्। टापि अत्
इत्वच्।) शिखा। इति शब्दरत्नावली ॥ भुँटी
इति टिकी। इति च भाषा ॥ (यथा,
आदिकतत्वधृतत्रक्षपुराणवचनम्।
“जुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत् ॥”)
जुड, क नोदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
परं-सकं-सेट्।) क, जोडयति। नोदः प्रेर-
णम्। इति दुर्गादासः ॥
जुड, प्र गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-
सेट्।) प्र, जुडति जोडिता। इति दुर्गादासः ॥

जुड, शि वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शि, जुडति अजुड्डीत् । ताडु-च्छृङ्खलतापमान् प्रच्छलेन जुडत्यसौ । जुजोड । इति दुर्गादासः ॥

जुत, ऋ उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अजुजोतत् । उ, जोतते । इति दुर्गादासः ॥

जुन, प्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प्र, जुनति जोगिता । इति दुर्गादासः ॥

जुन्, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) इ, जुन् । जुरौ जुरः । ई, जूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

जुल, क पिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, जोलयति । पिषि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

जुष, कि तर्के । ढप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भां-परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) कि, जोषयति जोषयन्गुणं सुधीः । तर्कयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

जुष, प्र उ ई णि सुदि । सेवे । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) पञ्चम-स्वरी । प्र उ, जुषते । ई णि, जुषोऽस्ति । सुदि हर्षे । इति दुर्गादासः ॥

जुष्कः, पुं, (जुष् + कक् । ततः संज्ञायां कन् ।) युष् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

जुष्ट, क्ली, (जुष्यते क् इति । जुष् + क्तः ।) उच्छि-ष्टम् । सेविते, त्रि । इति मेदिनी । १ । १५ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।

“पुराणो महाप्रज्ञसम्पन्नजुष्टः

सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ॥”)

जुष्यः, त्रि, (जुष् + कर्मणि क्यप् ।) सेयः । इति सुभषोधम् ॥

जुहुवानः, पुं, (जुह्वते इति । जु + कर्मणि कानच् ।) कठिनहृदयः । अग्निः । उच्यते । इति संचिन्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

जुहुः, क्ली, (जुहोत्यनया । इति हु + “हुवः श्रुवश्च ।” उणां । २ । ६० । इति क्तिप् निपातनात् दीर्घत्वं द्वित्वश्च ।) पलाशकाष्ठनिर्मिताहुश्चक्रा-कृतियज्ञपात्रम् । जुहोत्यनया जुहुः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । ५ ।

“अग्ने ! मन्त्रया जुहा यजस्व ॥”)

जुहुराणः, पुं, (जुहुं रणति इति । “कर्मण्यब् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) अग्निः । अप्प्युः । इति विश्वः ॥ चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

जुहुवान्, [त्रि] पुं, (जुहुः पात्रं होमक्रियोद्दिश्य-तयास्थस्मिन् । जुहु + मतुप निपातनात् मस्य वत्वम् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

जू, क्ली, (जु + “क्विबुषिप्रच्छीति ।” उणां । २ । ५७ । क्तिप् दीर्घश्च ।) आकाशः । सरस्वती । पिशाची । जवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ त्वरा-गमनम् । गमनम् । इति मेदिनी । जे, २ ॥

जूटः, पुं, (जट सङ्गते + अच् निपातनादूलागमे साधुः ।) शिवजटा । इत्यमरटीकायां भरतः । जटा । इति शब्दरत्नावली ॥

जूटकं, क्ली, (जट + स्वार्थे कन् ।) केशवन्धः । जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

जूतिः, क्ली, (जु वेगे + “ऊतियूतिजृतीति ।” ३ । १६७ । इति क्तिन् निपातनात् दीर्घत्वश्च ।) वेगः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥ (यथा, अथर्व-वेदे । १३ । २ । १३ ।

“तं समाप्नोति जूतिभिः ॥”)

जूतिका, क्ली, (जूत्या कायतीति । कौ + कः । तत एाप ।) कर्पूरमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

जूर, उ य ई व्यागौ । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) दीर्घौ । उ य, जूर्यते । ई, जूर्णः । व्यानिर्गतबहुवचोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जूर्णाख्यः, पुं, (जूर + क्तः । जूर्य इति आख्या यस्य ।) ढगविशेषः । उलू इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । छत्र्यः २ खलकः ३ दर्भः ४ खरच्छदः ५ । इति रत्नमाला ॥ उलूकम् ६ उलपः ७ । इति केचित् ॥

जूर्णाह्वयः, पुं, (जूर्य इति आह्वयः आख्या यस्य ।) देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जूर्णः, क्ली, (ऊर + “वीज्याऊरिभ्यो निः ।” उणां । ४ । ४८ । इति निः । “ऊरत्वरेति ।” ६ । ४ । २० । इत्यट् च ।) वेगः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः । देवः ब्रह्मा । ऊरः । इति संचिन्त-सारे उणादिवृत्तिः ॥

जूर्तिः, क्ली, (ऊर + भावे क्तिन् । “ऊरत्वरे-त्यादिणा” ऊट् च ।) ऊरः । इत्यमरः । ३ । २ । ३६ ॥

जूष, अ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । अ, जूषति जूषते । परस्मैपदीत्यर्थे । इति दुर्गादासः ॥

जूषं, क्ली, पुं, (यूष् + एष्टोदरात् साधुः ।) यूषम् । सुजादिकाथरसः । इति जिज्ञादिसंयच्छटीकायां भरतः ॥

जूषणं, क्ली, (जूष्यतेऽनेनेति । जूष् + करणे क्युट् ।) उच्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धादफुल इति भाषा ॥

जू, व्यङ्कारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अनिट् ।) व्यङ्कारस्त्रिरस्वरणम् । जरति शृङ्गं मूरः । इति दुर्गादासः ॥

जूभ, इ उ जृम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । इ, जृम्भति । उ, जृम्भते । इति दुर्गादासः ॥

जूभ, उ ई जृम्भे । गात्रशैथिल्य इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं-अकं-सेट् ।) उ, जृम्भते । ई, जृम्भः । इति दुर्गादासः ॥

जूम्भः, पुं क्ली, (जृम्भ + भावे चण् ।) सुखादिविकाशः । हार इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । जृम्भणम् २ जृम्भा ३ जृम्भिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ जम्भा ५ जम्भिका ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अख्य लक्षणं यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“निद्रार्तस्यैव यच्छेदा तस्य तन्ना विनिर्दिष्टे प्रीत्यैकमनिकोच्छासमश्नेद्दन् विष्टताननः । यन्मुच्यति सनेषासं स जृम्भ इति संज्ञितः । “जृम्भात्यर्थं समीरयात् ।” इति वैद्यकम् । “सुदुत्पतनजृम्भेण जीवोत्तिष्ठाणुजिम्भविः । अवश्यमेव कर्तव्यश्चात्यथा तद्दधी भवेत् ॥” इति कर्मलोकचनम् ॥

विकाशः । स्फारितः । इति शब्दरत्नावली (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ४ । २८ । “एताश्च प्र सुकुललक्षमधुपावणीरश्चितसुखरा जृम्भार भरविगलककरन्ददुर्हिनाः कुसुमसुरभयः ।”

जृम्भणं, क्ली, (जृम्भ + भावे क्युट् ।) जृम्भः । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । “इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं ज्ञमः ।”

जृम्भा, क्ली, (जृम्भ + भावे चण् ततश्चाप् ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, से-भागवते । १ । १५ । ६१ ।

“तुष्टिः पुष्टिः चमा लज्जा जृम्भा तन्ना च शक्तयः ।”

जृम्भिका, क्ली, (जृम्भा + स्वार्थे कन् टापि इत्वश्च ।) जृम्भः । इति शब्दरत्नावली (निद्रावेगधारणजनितरोगविशेषः । यथा, वा-सुखस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

“निद्राया मोहसङ्घर्षादिगौरवालस्यजृम्भिका अङ्गमईश्च तत्रेष्टः खप्रः संवाहनाणि च ।” जृम्भ + णिच् + चण् । टापि अत इत्त जृम्भणकारकोऽस्त्वविशेषः । यथा, महाभारतं ५ । ६ । ५२ ।

“अष्टजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्तनाशि-नीम् ।”

जृम्भितं, क्ली, (जृम्भ + भावे क्तः ।) विचेरित प्रवृद्धम् । जृम्भा । स्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः (यथा, कथासरिसागरे । २६ । ८६ ।

“अहो कि मे तदाश्चर्यमायाकुम्भरजृम्भितम् । क्लीर्णां करणम् । इति मेदिनी । ते, १ । २२ ।

जृम्भिणी, क्ली, (जृम्भ + णिनिः ।) एलापर्णी इति शब्दचन्द्रिका ॥ (एलापर्णीशब्देऽपि विशेषो ज्ञेयः ।)

जू, इर् ष म य ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इर्, अजरत् अजरीत् । ष, जरा । म, जरयति । य, जीर्णयति । गतबहुवचोभावः । इति दुर्गादासः ॥

जू, गि कि ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ऋ-चुरांपक्षे भां-च-परं-अकं-नेट् ।) गि, जृवा जीर्णः जीर्णः । कि, जारयति जरति । इति दुर्गादासः ॥

जेता, [ऋ] त्रि, (जयतीति । जि + ढच् । जयशीलः । तत्पठ्यायः । जिष्ठः २ जिहरः जैत्रः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ८६ ।

“जेतारं लोकपालानां खतुस्त्रैरिषीतेचरम् ॥”

विश्वः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २६ ।
 “अप्यो विजयो जेता विन्ध्योनिः पुनर्वसुः ॥”
 (भा.कः), पुं, खेदविशेषः । यथा, “अथ
 वेत्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षित पूर्वस्या-
 द्दिशि उत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे
 देशे ज्ञानमधुरन्तिके सुवर्णवर्णन्तिके वा
 नदीपरीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्य-
 तमस्य जूले दक्षिणे पश्चिमे वा रूपतीर्थे सम-
 सुविभक्तभागे देशे सप्ताष्टौ वा अरन्नीः प्रक्रम्य
 उदकात् प्राङ्मुखस्तदुत्तुखं वा अभितुस्ततीर्थं
 जूटागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परम-
 रन्नीः षोडशासमन्तात् संवृतं ऋत्कर्मसम्पन्न-
 मनेकवातायनम् । अस्य च जूटागारस्यान्तः सम-
 न्तो भित्तिमरत्नविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां
 कारयेत् आकावाटाभ्यधौ चास्य च जूटागारस्य
 चतुष्क्रिष्णुमात्रं द्विपुरुषप्रमाणं न्यण्यं कन्द-
 संस्थानं बहुसङ्घच्छिद्रं अङ्गारकोष्ठकस्तम्भं
 सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिराणामान्य-
 कर्णिकानां वा मध्येन काष्ठेनापूरयित्वा प्रदी-
 पयेत् । स यदा जानीयात् साधु दम्भानि
 काष्ठानि गतधर्मानि अथ तप्तं केवलमग्निना
 तदपियद्दं खेदयोग्येन चोद्यमाना युक्तमिति ।
 तत्रेन वातहराभ्यङ्गाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छेदं
 प्रवेशयेत् प्रवेशयञ्चैनमनुश्रुत्यात् सौम्य । प्रविश
 कल्याणायारोग्याय चेति प्रविश्य चैनां पिण्डिका-
 मधिरक्ष पाश्चापरपाश्चाभ्यां यथासुखं श्रथीयाः ।
 न च त्वया खेदस्त्वेपरितेनापि सता पिण्डि-
 केषा मोक्तया आप्राणोच्छ्वासात् भस्यमानो
 ज्ञानः पिण्डिकावकाशात् द्वारमधिगच्छन् खेद-
 म्च्छापरीततया सदाः प्राणान् जह्याः तस्मात्
 पिण्डिकां न कथञ्चन सुखेयाः । स यदा
 जानीयाद्द्विगताभिन्धमात्मनं सम्यक् प्रवृत्त-
 खेदपिच्छं सर्वज्ञोतोविसुक्तं लघुभूतमपगत-
 विवन्धसम्भसुभिर्गौरववेदनमिति ततस्तां पिण्डि
 कामनुवसन् द्वारं प्रपद्येत जिच्छन् च न सहसा
 चक्षुषांः परिपालनार्थं शीतसुदकं क्षुप्रेत् । अप-
 मतकमसन्तापस्तु सुकूर्त्वात् सुखोष्ठीं वारिणा
 यथाभ्यां परिविक्तोऽश्रीयात् ॥” इति चरकः ॥
 जैनः, जौ, (जितु भजणे + भावे क्युट् ।) भोजनम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 जैः, जि, (जीयते इति । जि जये + “अप्यो
 यत् ॥” ३ । १ । ६० । इति कर्मणि यत् ।)
 जेतयमात्रकम् । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । २७ । १२ ।
 “तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्रः महीसुजा ।
 तज्ये हि जयोऽवशं राजा नश्यति तेर्जितः ॥”)
 जे, ज, क्वयत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 यात्म-सकं-सेट् ।) ज, अजिजेघत् । ज, जेघते
 जिजेघे । इति दुर्गादासः ॥
 जे, ज, क्वयत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 यात्म-सकं-सेट् ।) ज, जेहते जिजेहे । ज,
 अजिजेहत् । इति दुर्गादासः ॥

जे, जये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-
 अजिट् ।) जायति । इति दुर्गादासः ॥
 जेजं, जौ, (रोगजयात् जेह । तदेव । “प्रभादि-
 भ्यश्च ॥” ५ । ४ । १८ । इत्यम् ।) औषधम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेजः, जि, (जेतेव । जेह + प्रभादिवाट् ।) जेता ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥ (यथा, माघे । १ । ६१ ।
 “शरीरिणा जेजपरेण यच्च
 निःशङ्कन्धे मकरध्वजेन ॥”)
 पारदे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेजरयः, पुं, (जेजो जयशीलो रथो यस्य ।)
 जयशीलः । इति हलायुधः ॥
 जेजौ, जौ, (जयति रोगादिनाशकतया सर्वोत्-
 कर्षणं वर्तते इति । जि + ङप् । ततः स्वार्थे
 ञच् ततः स्त्रियां ङीप् ।) जयन्तीरुचः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 जेजः, पुं, (जिन एव । यद्वा, जिन उपास्य-
 देवतास्येति । जिन् + अच् ।) जिनोपासकः ।
 बौद्धः । इति हलायुधः ॥ (धर्मचैत्रे-
 ऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलितेषु विविधेषु
 धर्मेषु जिनधर्मे एव श्रेष्ठतम इति जेजाः प्रव-
 दन्ति । एषामुपास्यदेवता जिनः । ते तु श्वेता-
 म्बरदिग्म्बरभेदेन द्विविधाः । श्वेताम्बरास्तु
 प्रायश्च आश्रमिणः । अधुना नानाशाखास्तु
 विभक्ताः समभवन् । दिग्म्बरास्तु प्रायशी
 निर्यन्त्याः । एतेषां यन्मतं तत् सर्वेक्षणसंय-
 हात् प्रदर्श्यते । यथा—
 “ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेद-
 नीयः प्रमाणपङ्क्तिमध्याक्ते सद्भावग्राहकस्य
 प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं
 तौतातितैः ।
 सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
 दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
 न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञयोधकः ।
 न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्पते ॥
 न चान्यार्थप्रधानैस्तेस्तदस्ति त्वं विधीयते ।
 न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥
 अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
 ज्ञानिमेन त्वसत्वेन स कथं प्रतिपादयेत् ॥
 अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽनेनैः प्रतीयते ।
 प्रकल्पेत् कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोक्तयोः ॥
 सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्त्वं तेन तदस्तिता ।
 कथं तद्भयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादते ॥
 असर्वज्ञप्रतीतास्तु वचनान्मूलवर्जितात् ।
 सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥
 सर्वज्ञसदृशं किञ्चिदपि पश्येन सम्पत्ति ।
 उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
 उपदेशोऽपि बुद्ध्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवत् ॥
 इत्यादि ॥
 अत्र प्रतिविधीयते यदध्यायि सद्भावग्राह-
 कस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तद-

युक्तं तत्सद्भावादेकस्यानुमानादेः सद्भावात् ।
 तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी
 तद्गृहण्यस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्यय-
 तात् यद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रति-
 बन्धप्रत्ययं तत्तत्साक्षात्कारि यथा अपगत-
 तिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षा-
 त्कारि । तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रति-
 बन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थ-
 साक्षात्कारीति । न तावद्देशेवार्थगृह्यस्वभा-
 वत्वमात्मनोऽसिद्धं चोदनावलाभिखिलात्तदज्ञा-
 नात् नोत्पत्तयानुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
 सत्त्वादिति व्याभिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि
 भूतं भवन्तं भविष्यन्तं कृष्णं श्वचितं विप्रलम्ब-
 मिच्छेवं जातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकै-
 रध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणा-
 निवन्धनं सकलार्थविषयज्ञानं प्रतिपद्यमानैः
 सकलार्थगृह्यस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् ।
 न चाखिलात्प्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः
 सम्यग्-दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयश्चेत्-
 भूतस्य सामर्थ्यविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
 सुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्रावाः ।
 नन्वावरणप्रक्षयवशाद्देशेवविषयं विज्ञानं विशदं
 मुख्यप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तद्युक्तं तस्य सर्वज्ञ-
 स्थानादिसुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तत्र
 अनादिसुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादिसुक्तः
 सुक्तत्वादितरुक्तवत् ब्रह्मपेक्षया च सुक्तव्यप-
 देशः तद्वद्विद्वे चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् ।
 नन्वनादेः सिद्ध्यादिकाभ्येपरम्परायाः कर्तृत्वेन
 तस्मिद्धिः तथाहि सिद्ध्यादिकं सकलार्थं कार्य-
 त्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवा-
 सिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभि-
 धातयं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति साव-
 यवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं
 अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविष-
 यत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनेकान्थात् ।
 न द्वितीयः सामान्यादौ अभिचारात् । न
 तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्प-
 युगलागलग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्र-
 वद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वमन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं
 वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ
 अभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वत्रय-
 त्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता
 अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु सम-
 वायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्येतेदभाषि
 वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभा-
 वात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनाकैकान्थात्तस्य
 सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न
 च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन साव-
 यवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येव निरवय-
 वत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
 किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे
 प्रासादादौ अभिचारः स्वपद्यादीनां बहूनां

जैनः

प्रवृत्तानां तत्र कर्तृत्वोपलम्भादेनेव सकलजग-
ज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यम् । तदुक्तं वीत-
रागस्तुतौ ।

कर्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्वगः सन् स्वप्रः स सत्यः ।
इमाः कुचेयाः कुविडम्भनाः स्तु-
स्तेषां न येषामनुशासकत्वम् ॥ इति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्ता न तावदिह कोऽपि यश्चेष्टया वा
दृष्टोऽन्याथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्यं किमत्र भवतापि च तत्तत्कार्ये-
राहृत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणमित्यवलादावरणप्रचये
सर्वज्ञं युक्तम् । न चास्त्योपदेश्यन्तराभावात्
सम्यग्दर्शनान्दित्तयानुपपत्तिरिति भगनीयं
पूर्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वादसुष्याप्रैषार्थज्ञा-
नस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्वज्ञ-
परम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादि-
त्यलम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनान्दि-
त्रितयमहृत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररू-
पितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गं
इति । विवृतस्य योगदेवेन येन रूपेण जीवा-
दर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपादिते
तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपर-
पथ्याय अज्ञानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थ-
सूत्रं तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्यग्दर्शनमिति ।
अन्यदपि ।

रश्चिर्जानोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अज्ञानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गं गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः आस्था-
नादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन
स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन
स्वभावेन मोक्षसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्-
ज्ञानम् । यथोक्तम् ।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥

इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् मतिश्रुतावधिमनः पर्याय-
केवलानि ज्ञानमिति । अस्त्यार्थः ज्ञानावरण-
क्षयोपशमं सति इन्द्रियमनसौ पुरस्कृत्य चाष्टतः
सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरण-
क्षयोपशमं सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्त-
मवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईशान्वाराय-
ज्ञानावरणक्षयोपशमं सति परमनेगत-
स्त्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदेकं ज्ञानं मनःपर्यायः ।
तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानसंस्पृष्टं केवलम् । तत्रार्थं परोक्षं
प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्
विज्ञानं स्वपराभासि प्रमायं वाधवर्जितम् ।

जैनः

प्रत्यक्षं परोक्षं द्विधा भेदविनिश्चयादिति ॥
अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽव-
गन्तव्यः । संस्तरणकर्माच्छिन्तावृत्तस्य अह-
धानस्य ज्ञानवतः प्रापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः
समाकृचारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमहता ।
सर्वथावद्योगानां त्यागचारित्र्यसुच्यते ।
कीर्तितं तद्विंसाद्विद्वत्भेदेन पञ्चधा ॥
अहिंसासुश्रुतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥
न यत्रमाद्योगेन जीवितव्यपरोपगम् ।
चराणां स्थावराणाञ्च तद्विंसावर्तं मतम् ॥
प्रियं पथं वचस्तथं सुश्रुतं व्रतमुच्यते ।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितस्य यत् ॥
अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतसुदीरितम् ।
वाह्याः प्राणा वृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥
दियौदरिककामाणां हतानुमतकारितैः ।
मनोवाक्कायतस्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥
सर्वाभावेषु मूर्च्छ्यायाख्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छ्याया चित्तविभवः ॥
भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यथं पदमिति ॥
भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् ।
ज्ञास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्याने निरन्तरम् ।
आलोच्यभाषणेनापि भावयेत् सुश्रुतं व्रतम् ॥

इत्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिल-
तानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायन-
ज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतत्त्वावच्छीवाजीवाख्ये हि तत्त्वे
स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधोऽत्मकस्व-
जीवः । तदुक्तं पद्मनिन्दना ।
चिदचिदे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।

उपादेयसुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वन्तः ॥
हेयं हि कर्तृरागादि तत्कार्यमविवेकिनः ।
उपादेयं परं च्योतिरूपयोगेकलक्षयमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं खीकुर्वन्त्ये ज्ञानदर्शने
उपयोगः स परस्परप्रदेशात् प्रदेशवन्तात्
कर्मेण्येकीभूतस्य आत्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं
लक्ष्यं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यसुप-
शमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षयात्मक-
क्षयौपशमिकभावेन कर्मादिवशात् कलुषा-
न्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां
स्वरूपं भवति । यद्वोचहाचकाचार्यः औप-
शमिकक्षयिकौ भावो मिश्रश्च जीवस्य स्व-
मौदयिकपारिणामिकौ चेति । अशुद्ध्यप्राप्ति-
रूपे कर्मेण उपशमं सति जीवस्योत्पद्यमान-
भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां
कुर्वन्ति कतकादिद्रव्यसम्भवाद्धः पतिते जलस्य
स्वच्छता । कर्मेणः क्षयोपशमं सति जायमानो
भावः सायिकः यथा मोक्षः । उभयात्मा
भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता । कर्मा-
दये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्मापश-

जैनः

मादानपेक्षः सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारि-
णामिकः । तदेतत् स्वयं यथासम्भवं भूषणा-
भयस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूचयति ॥
तदुक्तं स्वरूपसम्बोधने ।

ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कदम्बर
ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मिति कीर्तितः ।
इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थान-
दन्यतरस्यैव वास्तवत्वादुभयात्मकत्वमनुक्तमिति
चेत्तद्युक्तं वाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्बो हि
वाधकं प्रमायं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुवने-
रसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत-
दित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
जीवाकाश-धर्माधर्म-पुत्रलासिकायभेदात् ।
एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थि-
त्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन प्ररीरवत् कायस-
देशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो सुक्ताश्च
भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च
द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञा-
समनस्काः शिवाक्रियालापरहृत्स्वरूपा संज्ञा-
तद्विधुरात्मनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः
असंस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शृङ्गको-
लकप्रहतयश्चतुर्विधास्तथाः पृथिव्येजीवापुत्र-
स्यतयः स्थावराः । तत्र मार्गागतधूलिः पृथिवी
इत्कादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन वे
गृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वे
यो गृहीत्यति स पृथिवीजीवः । एवमवरादि-
व्यपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादि-
कायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीतवन्तश्च स्थावरा-
गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां
जीवत्वात् । ते च स्थावराः स्थानेकेऽवस्था-
भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः धर्माधर्माकाशा-
स्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्य-
देशान्तरप्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्मां प्रति-
बालोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशप्रदे-
नीये सर्वत्रावस्थितगतिस्थित्युपगृहो धर्माधर्मे
योरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्ताः
मेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्युमेयः । अन्यवस्तुप-
देशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदा
काशकृत्यम् । स्थारसवर्णवन्तः पुत्रलाः ते
द्विविधाः अणवः स्वन्याश्च । भोक्तुमशक्ता अण-
वङ्गुकादयः स्वन्याः । तत्र इन्द्रगुकादिस्व-
भेदादस्वादिरुपद्यते अस्वादिसंघातात् इन्द्र-
कादिरुपद्यते कचिद्भेदसंघातात्थां स्वभोवति
अतएव पूरयन्ति गलन्तीति पुत्रलाः । कत-
स्थानेक-प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि
द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षययोगात् तदुक्तं गुणपर्याय-
वद्भ्यमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः एव
जीवस्य ज्ञानत्वादिस्वामान्यरूपाः पुत्रला-
रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशा-
कायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वात्

शामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तत्वेन भवन्त्युत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्षेत्रादयः पुद्गलस्य ऋत्पिच्छघटादयः धर्मादीनां गत्वादिविशेषाः अतएव घट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वयं यन्ति तदाह जीवाजीवासव-बन्ध-संवर-निर्जर-भोक्तास्तत्त्वानीति । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आश्रयो निरूप्यते । औदारिकादिकायादिफलनद्वारेणान्नचलनं योगपदवेदनीयमासवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नदासवयं कारखलादासव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकयाकर्मस्रवतीति स योग आसवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातसुपादत्ते तथा कषायजलाद्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निहन्नायःपिच्छे जले क्षिप्ते अन्नः समन्ताद् यद्वाति तथा कषायेष्वो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कषयति हि न स्व्यात्मानं कुमतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभाशुभभेदात् । तत्राहंवादिः शुभः काययोगः सत्वमितहितभावशदिः शुभो वाग्योगः । तदेतदासवभेदप्रभेदभानं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आसवः शुभः । स्वस्य अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण उररन्ममभास्व । अपरे त्वं मेनिरे आसवयति एवं विश्वेन्द्रियप्रवृत्तिरासव इन्द्रियद्वारा हि तीरुषं ष्योतिस्विषयान् सृष्टृद्रुपादिज्ञानरूपेण गिरयमत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशादोग-शास्त्रात्मा सूक्ष्मकक्षेत्रावगाहिनामनन्तान्त-देशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादान-पशुषयं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सकषा-त्वाजीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स न्व इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्ष-णम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव-ति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् रोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् परं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कापादा-नं षड्भिन्यासंयमनश्च अविरतिः । पञ्च-मितिशुभ्रिष्युत्साहः प्रमादः । कषायः घादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्ध-तवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । पञ्चतुल्येन इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदे-सु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्सिक्तत्व-धुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञान-रणावरणत्वमादित्यप्रभो ऋदकाभोधरवत् प्र-पप्रभातिरोघायककुम्भवश्च सदसहेदनीयस्य-खडुःखोत्पादकत्वमसिधारासुधुल्लेखनवद्दर्शन-भाहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्गन्धसङ्ग-वचारित्रे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मदासद-

वदायुषो देहवन्धकर्तृत्वं जलवत् नाशो विपश्चिन्नाकारित्वं चिन्तकवन्नोत्रस्योचनीच-कारित्वं कुम्भकारवहानादीनां विज्ञानिदानत्व-मन्तरायस्य स्वभावः कौशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिवन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मवान्तरभेदमूल-प्रकृतिवेदनीयः । तथाचोचदुमास्तातिवाचका-चार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोह-नीयायुर्नामगोचान्तराया इति तद्देहस्य सम-यद्वात् पञ्चनवाद्याविंशतितत्तुर्विचत्वारिंशद्-द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्जिह्वतमिति विस्तरभयात् प्रस्तू-यते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेता-वन्तमनेहसं माधुस्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादित-स्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-कोटिकोचः परास्त्रितिरिवाद्युक्तं कालदुर्ङान-वत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजा-गोमोहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्व-कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्म-पुद्गलानां स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुद्गलस्त्वानामनन्तान्तप्रदे-शानामात्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आसव-निरोधः संवरः । येनात्मानं प्रविशत् कर्म प्रति-विध्यते स गुप्तिवमिथ्यादिः संवरः । संसार-कारणादोगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिषुऽपारि-हारेण सन्धगयनं समितिः सा ईर्ष्याभावादि-भेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितश्च हेमचन्द्राचार्यः । लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । अन्तुराचार्यमालोक्य गतिरीर्ष्यां मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिन्नादीर्षेर्नित्यमदूषितम् । सुनिर्येदन्नमादत्ते सेषणासमितिर्मेता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलङ्घ्य च यत्रतः । गच्छीयान्निष्पेद्गायेत् सादानसमितिः स्रुता ॥ कफस्त्रमलप्रायेर्निर्वन्तु जगतीतले । यत्रादयदुत्सहेत् साधुः सोऽसर्गसमितिर्भवेत् ॥ अत एवासवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति निराहः । तदुक्तमभियुक्तेः । आसवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोहकारणम् । इतीयमाहती सुष्टिरव्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रकृतिभिर्निर्जरणं निर्ज-राख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशो-ल्लुक्षनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकमेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमर्तं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाक-जेति च जेगीयते । यत् कर्म तपोवजात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह ।

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा संसृता देधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्रुता सकामा यमिनामकामा त्वन्वदेहिना-मिति ॥ मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभि-नवकर्मभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनाश्र-तस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षयं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां हतुक्तकर्म-विप्रमोक्षनं मोक्ष इति तदनन्तरं ऋं गच्छत्या-लोकात्तात् यथा हस्तदृष्टादिभूमिप्रैरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्दलादेवा-संस्कारक्षयं भवति तथा भवस्थितात्मना अप-वर्गप्राप्तये बहुशो यत् हतं प्रणिधानं सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकानां गमनसुप-पद्यते यथा वा ऋत्तिकालेपल्लतमलाद्रुद्रयं जले-ऽधःपतति पुनरपेतत्तत्तिकावन्धुं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा अपसङ्गत्वाद् ऋं गच्छति बन्धच्छेदादेरखबीजवचोर्गतिस्वभावाच्चादि-शिखावत् । अन्योच्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्वविभा-गेनावस्तानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गति-परिणामाच्चाविरहं कुलालचक्रवद्व्यपगतत्वेपा-लाद्रुवदेरखबीजवदमिश्रिखावचेति । अतएव पठन्ति । गत्वा गत्वा निवर्तन्ती चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्तन्ती त्वालोकाकाशमागता-इति । अन्ये तु गतसमस्तक्षेत्रतद्वासनस्यानावरण-ज्ञानस्य सुखेकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्वास्थियत । एवमुक्तानि सुखदुःखसधा-नाभ्यां पुण्यपापाभ्यां संहितानि नव पदार्थान् केचनान्नीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावासवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । संयष्टे प्रवृत्ता वय-सुपरताः स्म । अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतार-यन्ति जेनाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चाव-क्तव्य इति तत्सर्वमनन्तवीर्यः प्रत्यपीपदत् । तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इत्यते । अन्यथावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते इति । स्याच्छब्दः स्वख्यं निपातः तिङन्तप्रतिरूपको-ऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् । वाक्येभ्यनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तादा

स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अने-
कान्तव्योक्तकले तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो जन्म्यत इति
नानर्थकम् । तदाह ।

स्याद्वाहः सर्वथैकान्तत्वागात् किं वृत्ततद्विधेः ।
सप्तभङ्गिनयापेक्षो ज्ञेयादीयविशेषज्ञादिति ॥
यदि वस्तुस्थेकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र
सर्वान्तगास्तीति न उपादित्वाणिहासाभ्यां
कचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तत निवर्त्तत वा प्राप्त-
प्रापणीयत्वज्ञेयज्ञानानुपपत्तेः । अनेकान्त-
पक्षे तु कथञ्चित् कचित् केनचित् सर्वत्र
ज्ञानोपादाने प्रेक्षयतामुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः
सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रत्ययं न ताव-
दस्ति त्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति षटो-
ऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात्
नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि
योष्यम् । यथोक्तम् ।

षटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो षटः ।
नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोः ॥
इत्यादि ॥

तस्मादित्यं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्वचनीय-
वाद्भेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्य-
निर्वचनीयमतेनाभिधितानि सदसदादिमता-
नीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादि-
पर्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन
ते वादिनः सर्वे निर्विन्नाः सन्तः तूष्णीमासत
इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वाहमङ्गी-
कृत्यतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् ।
यद्वोचदाचार्यः स्याद्वाहमङ्ग्याम् ।
अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
न्यायानामेकनिष्ठानां प्रष्टव्यौ श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वाहस्तु श्रुतसुप्यत इति ॥

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्-
यथापरे मतसरिणः प्रवादाः ।
नयानुशेषानविशेषमिच्छ-
न्नपक्षपाती समयस्तथाहृत इति ॥

जिनदत्तस्वरिणा जैनं मतमित्युक्तम् ।
बलभोगोपभोगानासुभयोर्दानाभयोः ।
अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ॥
हिंसा रत्नरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा नयस्य सः ॥
जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
ज्ञानदर्शनचारित्र्याद्यपवर्गस्य वर्त्तिनि ॥
स्याद्वाहस्य प्रमाये हे प्रत्यक्षमनुभापि च ।
निव्यानितात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ॥
जीवाजीवौ पुण्यपापे चासवः संवरोऽपि च ।
बन्धो निर्णरथं सुक्तिरेषां आख्याधुन्नोच्यते ॥
चेतनालक्षणे जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
सत्कर्मपुत्रलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥
आसवः कर्मणां बन्धो निर्णरस्तद्वियोजनम् ।
अष्टकर्मचयाप्नोऽशोऽपान्तर्भावश्च कैश्चन ॥

पुण्यस्य संबन्धे पापस्यासवै क्रियते पुनः ।
लब्धानन्तचतुस्त्वस्य जोकागदस्य चात्मनः ।
चौकाष्टकर्मणो सुक्तिर्निर्वाहतिर्जिनोदिता ॥
सरजोहरणा भैरुसुभो सुचितमङ्गजाः ।
श्वेताम्बराः चमाश्रीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
सुचिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिग-
म्बराः ।
ऊर्वाश्रिणो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युष्मिन्वर्धयः ॥
सुदुक्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति दिग्म्बरः ।
प्राहुरेषामर्थं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति ॥”
इति सर्वदर्शनसंग्रहे आहृतदर्शनम् ॥

जैपालः, पुं, (जयपालः एषोदरादित्वात् साधुः ।)
जयपालश्चः । इति द्विरूपकोषः ॥

जैमिनिः, पुं, सुनिविशेषः । स वेदव्यासशिष्यः
उत्तरमौर्मासाकर्ता भारतज्ञत्वं वक्ष्यवारकश्च ।
यथा, पुराणवचनम् ।

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पक्षेते वक्ष्यवारकाः ॥”

जैवाहकः, पुं, (जीवयति ओषधिप्रभृतीनीति ।
जीव + शिच् + “आहकन् वृद्धिश्च ।” उर्वा ।
१ । ८१ । इति आहकन् ईकारस्य वृद्धिश्च ।)
चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४. २ ।
६ । १३० ॥ पुत्रः । इति संक्षिप्तसारे उज्यादि-
वृत्तिः ॥ भेषजम् । इति हेमचन्द्रः ॥

जैवाहकः, त्रि, (जीवतीति । जीव + आहकन्
वृद्धिश्च ।) दीर्घायुः । (यथा, दशकुमार-
चरिते । “जैवाहक ! ननु श्रूयते पतिरस्याः
मिथिलायां प्रहारवर्मासीत् ॥”) लक्षः । इति
मेदिनी । के, १६० ॥

जैसां, स्त्री, (जिज्ञास्य कुटिलस्य भावः । जिज्ञा +
भावे घञ् ।) जिज्ञासा । कुटिलता । यथा,
मनुः । ११ । ६७ ।

“जैसां पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥”

जोङ्गकं, स्त्री, (जुङ्गति त्यजति सङ्गन्वमिति ।
जुगि त्यागे + खल् । निपातनात् गुणः ।)
अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥

जोङ्गटः, पुं, (जुङ्गति अरोचकत्वं परित्यजत्यनेनेति ।
जुङ्ग + बाहुलकात् अटन् गुणश्च ।) गर्भि-
ययभिलाषः । इति हारावली । २१६ ॥ साधु-
इति भाषा ॥

जोटिङ्गः, पुं, (जुटेन इङ्गति प्रकाशते इति । अच् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) महादेवः । महा-
व्रतौ । इति चिकित्साशेषः ॥

जोन्ताला, स्त्री, देवधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २४४ ॥ (जोन्ताला इति कचित् पाठः ॥)

जोधं, स्त्री, (जुध हर्षे + भावे घञ् ।) सुखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ११ । २० । १ ।
“का राधद्वीचाश्विना वां को वां जोध उभयोः ॥”
“जोधि प्रीतिजनके अवहारे ।” इति दयानन्द-
भाष्यम् ॥)

जोधम्, अ, (जुध + बाहुलकात् अम् ।) तूष्णीम् ।
(यथा, महाभारते । २ । ६८ । १६ ।

“मैवमिच्छन्वीचैनं जोधमास्तेति भारत ।।
सुखम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५० ॥

जोधा, स्त्री, (जुधयति सेवते उपसुच्यते इति
जुध् + घञ् । स्त्रियां टाप् ।) योधा । १
शब्दरत्नावली ॥

जोधिका, स्त्री, (जुधते सेवते इति । जुध् + क्वा
टापि अत इत्वम् ।) जालिका । इति श-
रत्नावली ॥

जोधित्, स्त्री, (जुधयति उपसुच्यते । जुध् + “वृ-
द्धियुविभ्य इतिः ।” उर्वा । १ । ६६ । १ ।
प्रत्ययः । एषोदरादित्वात् यस्य कः ।) योधि
इति शब्दरत्नावली ॥

जोधिता, स्त्री, (जोधित् + हलन्तत्वाद् वा टाप् ।
योधित् । इति शब्दरत्नावली ॥

जः, पुं, (जानातीति । ज्ञा + “इगुपघञ्
मीकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।
ब्रह्मा । बुधः । पठितः । (यथा, चरके क-
स्थाने ३० अध्याये ।

“पशुः पशूनां दौर्बल्यज्ञात् कश्चित् मध्ये वृकायते
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्दृश्यो जमध्यस्थः कश्चित् मौख्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्रमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥”
मञ्जीस्तुतः । इति धरणी ॥

जप, क म जप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क म, जपयति । इति
न्यारणालोकादिशास्त्रोक्तव्यक्तयः । ज्ञाकार-
नेनेवेष्टिद्वौ जपपाटश्वरादिवभयपदीति
फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः । इति धातु-
दीपः । वस्तुतस्तु जपिपदमस्मादेव निव्यादितम्
तेन अनिर्दिष्टार्थतया जपिरिह ज्ञानम् । क
एव प्रकृतौ श् ज्ञीप्से इत्यत्र अस्त्रेव सनन्त
निव्यादितेन ज्ञीप्शश्चनेन ज्ञातुमिच्छा प्रति-
पाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये प्रतिपञ्चप्रतिपत्ते
नेत्यमरः । इति दुर्गादासः ॥

जपितः, त्रि, (जप्यते स्मेति । जप + शिच् +
क्तः ।) जपितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ।

जप्तः, त्रि, (जप्यते स्मेति । जप + शिच् + क्तः
“वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति
साधुः ।) जपितः । इत्यमरः । ३ । १ । ६८

जप्तिः, स्त्री, (जप्यते ज्ञायते ऽभयति । जप +
भावे क्तिन् । इत्यभावः ।) बुद्धिः । इत्यमरः
१ । ५ । १२ ॥ (यथा, कथाचरित्तुषार-
२५ । ५७ ।

“ततो दीर्घतपोवाक्वात् सम्भाष्य ज्ञीपगाच ताम्
तज्जप्तये दाश्रपते बतुखलद्वीपवाचिकः ॥”

ज्ञा, क प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-परं-
सकं-सेट् ।) प्रेरणमिह नियोजनम् । क, जप-
यति भृत्वं स्वामी नियुक्तं करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ज्ञा, क म मारणे । आलोके । निशाब्दे । तोष-
स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-परं-सकं-
सेट् ।) क म, जपयति अज्ञपि अज्ञापि जपं जप

ज्ञापं ज्ञापम् । आलोको दर्शनप्रेरणम् । निष्ठां
तिष्ठोत्तरम् । तोषं तुष्टीकरम् । ज्ञप-
वति श्रुं शूरो मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति रूपं
कामिनी विद्मान् दर्शयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
खड्गं कर्मकारः प्राखयतीत्यर्थः । ज्ञपयति
गुरुं शिष्यालोचयतीत्यर्थः । स्तुतिः कैश्चिन्न
मन्थते । आलोको ज्ञानप्रेरणामित्यनुशास-
रक्षितौ । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि जानाते-
वृंटादिलं विभावया मन्थते । तेन ज्ञपयितुं
बोधयितुमिष्टमाद्यो ज्ञीशमान इति पाणिनीय-
वृत्तौ ज्ञानप्रेरणापि इच्छे सनि ज्ञीशमान इति
प्रसिद्धम् । एवं विज्ञमिरेवा मम जीववन्धौ
इत्यादिषु च विज्ञापनमेवार्थः । इति दुर्गादासः ॥
ग बोधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-
सकं-चनिट् ।) ग, जानाति । “सन्दर्भंशुद्धिं
तिरां जानीते जयदेव एवेत्यत्र अशुपसर्गात्
फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपद्म् । ततोऽशुपसर्गे गमनं
सुतस्य इत्यत्राशुपस्येभ्योपसर्गं प्रतिरूपकत्वेना-
शुपसर्गात् ॥” इति दुर्गादासः ॥

ज्ञातं, जि, (ज्ञायते विद्यते स्मिति । ज्ञा + कर्मणि
क्तः ।) ज्ञतज्ञानम् । ज्ञा इति भाषा । तत्-
पथ्यायः । विदितम् २ बुद्धम् ३ बुधितम् ४
प्रमितम् ५ मतम् ६ प्रतीतम् ७ अवगतम् ८
मनितम् ९ अवचितम् १० । इति जटाधरः ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १२३ ।

“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ॥”)

ज्ञातयं, जि, (ज्ञायते यदिति । ज्ञा + तच् ।)
ज्ञानीयम् । ज्ञेयम् । वेद्यम् । अवगम्यम् ।
बोधम् । (यथा, महाभारते । ४ । २८ । ५ ।
“खराद्दे परराद्दे च ज्ञातयं बलमात्मनः ॥”)
मन्थयम् । इति आकरणम् ॥

ज्ञातविद्वान्, पुं, (ज्ञातो विदितः विद्वान्;
शास्त्रतत्त्वार्थो येन ।) शास्त्रतत्त्वज्ञः । तत्-
पथ्यायः । तान्त्रिकः २ । इत्यमरः । २ । १५ ॥

ज्ञाता, [ञ] जि, (ज्ञा + तच् ।) ज्ञानशीलः । तत्-
पथ्यायः । विदुरः २ विद्वः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ३० ॥ विदितः ४ ज्ञानसमन्वितः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञातिः, पुं, जानाति ह्यिदं कुलस्थितिश्च ज्ञातिः
नास्तीति तिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सपि-
कादिः । तत्पथ्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३
बन्धुः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥
अंशुकः ७ गन्धः ८ दयादः ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ सजुल्यः १० समानोदकः ११ । इति
जटाधरः ॥ स चतुर्विधः । सप्तमपुरुषपर्यन्तं
सपिङ्गुः । ततस्त्रिपुरुषपर्यन्तं सजुल्यः । तत-
श्चतुर्थपुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृति-
पर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥ एषां विशेषस्तत्तच्छब्दे ब्रह्मणः ॥ ३ ॥
ज्ञातिभेदे दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ।
“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
ज्ञातिभेदस्य पापस्य कथां ब्राह्मणि बोधयिष्ये ॥”

(ज्ञायते विद्यतेऽस्मादिति । ज्ञा + अपादाने
क्तिन् ।) पिता । इति मेदिनी । तै, २० ॥
ज्ञातयं, जी, (ज्ञातेर्भावः कर्म वा । ज्ञाति +
“कपिज्ञातोऽङ्कः ॥” ५ । १ । १२७ । इति
ट् ।) ज्ञातित्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥
ज्ञानं, जी, (ज्ञा + भावे क्युट् ।) विशेष्य
सामान्येन चावबोधः ॥

“मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिष्यशास्त्रयोः ॥”
इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥

अस्यार्थः । “मोक्षे शिष्ये शास्त्रे च या धीः
सा ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः ।
अन्यत्र घटपटादौ या धीः सापि ज्ञानं विज्ञान-
ञ्चोच्यते एषा सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञानं
विज्ञानञ्च यथाज्ञानानुक्तिरिति सा याचिता
च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे
इति घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ये केचित् प्राचिनो
लोके सर्वे विज्ञानिनो मताः इति । ब्रह्मणो
नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वादिति एवं चिन्तनं
आकरणज्ञानं घटपदविज्ञानमित्यादिकं प्रयु-
च्यत एव । मोक्षमिति शिष्यशास्त्रयोर्धी-
र्ज्ञानसुच्यते तन्निमित्ततोऽन्यनिमित्तं या तयोर्धीः
सा विज्ञानमिति केचित् । मोक्षविषया मोक्ष-
पला धीर्ज्ञानं अन्यधीर्ज्ञानं ज्ञान्यत्र इत्याह
शिष्यशास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्य-
ध्याहृत्य मोक्षविषये अवबोधो धीः अन्यत्र
घटपटादिविज्ञानं शिष्यशास्त्रविषये विज्ञान-
मिति केचित् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ योगशास्त्र-
मते तु ।

“एकत्वं बुद्धिमनवोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वश्रः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदशुभम् ॥”
इति मोक्षधर्मैः ॥

“एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धित्तिनिरोध
इति यावत् ॥” इति तट्टीका ॥ * ॥

“अमानित्वमदम्भित्वमहिंसादानिराजवम् ।
आचार्योपासनं श्रौचं श्रेय्यमात्मनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजरायाधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिज्जङ्गः पुत्रदारदृष्टादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मधि ज्ञानन्ययोगेन भक्तिरथभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥”
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तन्निविधम् ।

सात्त्विकं यथा,—
“सर्वभूतेषु येनेकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तैषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”
राजसं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्वि-
धान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”

तामसं यथा,—

“यत्तु ज्ञत्कषयदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्कार्यवदेष्यच्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥

“सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तैषु
परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं
निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेत्यते
आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ १ ॥

सर्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवागैकान्
चेचज्ञानं पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेषु
विभक्तैषु येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं
विद्धि ॥ २ ॥

एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा ज्ञत्-
कषवत् परिपूर्खवत् सक्तं एतावानेव आत्मा
ईश्वरो वा इत्यभिविषययुक्तं अहेतुकं निरुप-
पत्तिकं अतत्कार्यवत् परमार्थानुभवमन्यूनं अत-
एवात्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च
यदेवन्मूर्तं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

न्यायमते तु ।
“अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्यं तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विषयासः संश्रयोऽपि प्रकीर्तितः ।
आद्यो देह आत्मबुद्धिः शब्दादौ पीतिमा मतिः ॥
भवेन्नित्यरूपा सा संश्रयोऽथ प्रदर्शयते ।
किं खिन्नरो वा स्याद्युर्ध्वेवादि बुद्धिस्तु संश्रयः ।
तदभावाप्रकारा धीक्षत्प्रकारा तु निर्बन्धः ॥
स संश्रयो भवेद्दया धीरेकभाभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मैश्च ज्ञानं संश्रयकारकम् ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पितदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥”
“गुणः स्यादभ्रमभिन्नञ्च ज्ञानमचोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विषयकम् ॥
ज्ञानं यन्नित्यैकत्वात् तदतीन्द्रियमिष्यते ।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्नित्यैकत्पकम् ॥
प्रकारतादिभ्यश्च सन्नान्वानवगाहं तत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।
“वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
योगज्ञः पतितो वापि सुच्यते नात्र संश्रयः ॥”
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४ । ६१ ।
“सर्वदर्शी विसृक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानसुतमम ॥”
“ज्ञानं प्रकृतमन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधक-
मिति ज्ञानसुतमं ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’
इति श्रुतेः ॥” इति तट्टीकायाम् ॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्व-
जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ज्ञानयोगः, पुं, (युच्यते ब्रह्मज्ञानेनेति । युज +
करणे चच् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञान-
प्राप्तुपायः । यथा,—
“सर्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो अवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत् ॥

“एकत्वं बुद्धिमनवोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वश्रः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदशुभम् ॥”
इति मोक्षधर्मैः ॥

“एकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धित्तिनिरोध
इति यावत् ॥” इति तट्टीका ॥ * ॥
“अमानित्वमदम्भित्वमहिंसादानिराजवम् ।
आचार्योपासनं श्रौचं श्रेय्यमात्मनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजरायाधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिज्जङ्गः पुत्रदारदृष्टादिषु ।
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मधि ज्ञानन्ययोगेन भक्तिरथभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥”
सात्त्विकराजसतामसभेदेन तन्निविधम् ।

सात्त्विकं यथा,—
“सर्वभूतेषु येनेकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तैषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥”
राजसं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्वि-
धान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”

तामसं यथा,—
“यत्तु ज्ञत्कषयदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ।
अतत्कार्यवदेष्यच्च तत्तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २०—२२ ॥
“सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तैषु
परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं
निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेत्यते
आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ १ ॥
सर्वेषु भूतेषु नानाभावान् वस्तुत एवागैकान्
चेचज्ञानं पृथग्विधान् सुखिदुःखित्वादिरूपेषु
विभक्तैषु येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं
विद्धि ॥ २ ॥
एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा ज्ञत्-
कषवत् परिपूर्खवत् सक्तं एतावानेव आत्मा
ईश्वरो वा इत्यभिविषययुक्तं अहेतुकं निरुप-
पत्तिकं अतत्कार्यवत् परमार्थानुभवमन्यूनं अत-
एवात्पं तुच्छं अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाच्च
यदेवन्मूर्तं ज्ञानं तत् तामसमुदाहृतम् ॥” ३ ॥
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

न्यायमते तु ।
“अप्रमा च प्रमा चैव ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्यं तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥
तत्प्रपञ्चो विषयासः संश्रयोऽपि प्रकीर्तितः ।
आद्यो देह आत्मबुद्धिः शब्दादौ पीतिमा मतिः ॥
भवेन्नित्यरूपा सा संश्रयोऽथ प्रदर्शयते ।
किं खिन्नरो वा स्याद्युर्ध्वेवादि बुद्धिस्तु संश्रयः ।
तदभावाप्रकारा धीक्षत्प्रकारा तु निर्बन्धः ॥
स संश्रयो भवेद्दया धीरेकभाभावभावयोः ।
साधारणादिधर्मैश्च ज्ञानं संश्रयकारकम् ॥
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पितदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥”
“गुणः स्यादभ्रमभिन्नञ्च ज्ञानमचोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वत् विषयकम् ॥
ज्ञानं यन्नित्यैकत्वात् तदतीन्द्रियमिष्यते ।
तत् प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्नित्यैकत्पकम् ॥
प्रकारतादिभ्यश्च सन्नान्वानवगाहं तत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, वायुपुराणे उत्तरभागे । ११ । ३६ ।
“वैराग्याज्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ।
योगज्ञः पतितो वापि सुच्यते नात्र संश्रयः ॥”
विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४ । ६१ ।
“सर्वदर्शी विसृक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानसुतमम ॥”
“ज्ञानं प्रकृतमन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य साधक-
मिति ज्ञानसुतमं ‘सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’
इति श्रुतेः ॥” इति तट्टीकायाम् ॥)

ज्ञानदर्पणः, पुं, (ज्ञानं दर्पण इव यस्य ।) पूर्व-
जिनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ज्ञानयोगः, पुं, (युच्यते ब्रह्मज्ञानेनेति । युज +
करणे चच् । ज्ञानमेव योगः ।) ब्रह्मज्ञान-
प्राप्तुपायः । यथा,—
“सर्वभूतेषु गोविन्दो बहुरूपो अवस्थितः ।
इति मत्वा महाप्राज्ञः प्रतिकूलं न कारयेत् ॥

शब्दादयो ये विषया विषयी चाय पूरवः ।
 जानीयात्तदशेषं वै स्वरूपं परमात्मनः ॥
 परमात्मा च भगवान् विष्वक्सेनो जगद्गनः ।
 तद्भक्तिमान् भगवतो नाश्वपुण्यैर्हि जायते ॥
 भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
 भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
 भगवान् भूतभयप्रो भूतादिप्रभवोऽथयः ।
 भावेन तं भजस्वैशं भवभङ्गकरं हरिम् ॥
 भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भविष्वरम् ।
 ततो भागवतो भूत्वा भवश्चात् प्रमोक्षसि ॥
 तत्र चित्तं समाधातुं न शक्नोति भवान् यदि ।
 तदभ्यासपरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिग्रहम् ॥
 तत्र यत्प्रसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
 क्रियायोगे दिवारात्रौ तत्परः सततं भव ॥”
 इत्यादि बह्विपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानु-
 शासनो नामाध्यायः । विस्तारस्तु श्रीभगवद्-
 गीतायां ७ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

ज्ञानलक्षणया स्त्री, (ज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्याः ।)
 त्रिविधालौकिकसन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

अस्यार्थः । “तद्विषयव्यापकतद्विषयज्ञानम् । यथा
 पूर्वे घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥”
 ज्ञानवापी, स्त्री, (ज्ञानस्य ज्ञानरूपोदकस्य
 वापी दीर्घिकेव ।) वाराणस्यन्तर्गततीर्थ-
 विशेषः । तदुत्पत्त्यादिर्यथा,—
 अगस्त्य उवाच ।
 “स्कन्द ! ज्ञानोदतीर्थस्य माहात्म्यं वद साम्प-
 तम् ।
 ज्ञानवापीं प्रशंसन्ति यतः स्वर्गोक्तोऽप्यलम् ॥
 स्कन्द उवाच ।
 घटोद्भव ! महाप्राज्ञ ! श्रद्धा पापापनोदिनीम् ।
 ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाधुना ॥
 अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! ।
 प्राप्तः कुतश्चिदीशानन्दरत्नं खैरमितस्ततः ॥
 न वर्धन्ति यदाभाषि न प्रावर्त्तन्ति निम्नगाः ।
 जलाभिलाषो न यदा ज्ञानपानादिकर्म्मणि ॥
 चारखादूदयोरेव यदासीञ्जलदर्शनम् ।
 पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ॥
 निर्व्याकमलाचेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् ॥”
 “सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् ।
 प्रविश्य चेन्नमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
 लसन्निमूलविमलरश्मिजालसमाकुलः ॥
 आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः ।
 महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः ॥
 ज्योतिर्भयोभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् ॥”
 “अस्येष्टानस्य तस्मिन् दृष्ट्वा स्वेत्यभवत्पदा ।
 ज्ञापयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलेर्जलैः ।
 चखान च त्रिमूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः ॥
 कुण्डं प्रचक्ष्वेगेन रत्नो रत्नवपुर्धरः ।
 पृथिव्यां वरुणाभ्यांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ! ॥

भूप्रमाणाद्दृग्गुणैर्यैरियं वसुधावृता ।
 तेर्जलेः ज्ञापयामि त्वस्यैरन्वदेहिभिः ॥”
 “विश्वभर्तुं समास्रष्टुस्वस्वस्वकारिभिः ।
 महावन्द्यसुखानमहाशुद्धिविधायिभिः ॥
 सहस्रधारेः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! ।
 सहस्रलवः स्तपयामास संदृष्टमानसः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः ।
 तसुवाच तदेषानं रत्नं रत्नवपुर्धरम् ॥
 तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मजानेन सुव्रत ! ।
 गुरुगान्धर्वपूर्वैश्च ममातिप्रोतिकारिणा ॥
 ततस्त्वं जटिलेशान ! वरं ब्रूहि तपोधन ! ।
 अर्देयं न तवास्तव्यं महोदयमपरायण ! ॥
 ईशान उवाच ।
 यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्मिहं यदि ।
 तदेतदुक्तं तीर्थं तव नात्मास्तु शङ्कर ! ॥
 विश्वेश्वर उवाच ।
 त्रिलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवः स्वः स्थितान्यपि ।
 तेभ्योऽखिलेभ्यस्तैर्तिथ्यः शिवतीर्थमिदं परम् ॥
 शिवं ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः ।
 तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् ॥
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविभूतम् ।
 अस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादन्वभेदफलं लभेत् ।
 अर्शनाचमनाभ्याश्च राजसूयान्भेदयोः ॥
 फलगुतीर्थं नरः क्वात्वा संतर्प्य तु पितामहान् ।
 यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आह्वकर्मणा ॥”
 “ज्ञानरूपोऽहमेवात्र द्रव्यरूपिं विधाय च ।
 जाह्नविष्णुसंनं कुर्व्यां कुर्व्यां ज्ञानोपदेशनम् ॥
 इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 क्षतलव्यमिवात्मानं सोऽप्यमस्तं त्रिमूलभृत् ॥
 ईशानो जटिलो रत्नस्तुत् प्राप्य परमोदकम् ।
 अवाप्तवान् परं ज्ञानं येन निर्वृतिमाप्तवान् ॥”
 इति स्कान्दे काशीखण्डे ३३ अध्यायः ॥

ज्ञानी, [न] पुं, (ज्ञानमस्यस्येति । ज्ञान +
 “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 देवज्ञः । (सामान्यबोधयुक्तमात्रे, त्रि । यथा,
 मार्कण्डेये । ८२ । ३६ ।
 “ज्ञानिनो मनुजाः सख्यं किन्तु ते नहि केवलम् ।
 यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपत्तिन्दगादयः ॥”)
 ज्ञानयुक्ते च, त्रि । इति मेदिनी । तै, ६६ ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पाथ ! मनो-
 गतान् ।
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
 इः खेवदुद्धिमनः सुखेषु विगतस्युहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्भुनिरुच्यते ॥
 यः सर्वज्ञानभिक्षेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न हेति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
 यदा संहरते चायं कर्म्मोऽज्ञानीव सर्वथाः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥”
 ज्ञानिनापि कर्म्म कर्म्मणम् । यथा,—
 “सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्व्याद्विद्वांसुस्तथा सक्तचित्तकीर्तुः कर्म्म बंधयन् ।
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानी कर्म्मण्यङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ।
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्मणाञ्च सर्वथाः ।
 अहङ्कारविशेषात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ।
 तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥”
 ज्ञानिप्रश्नं वा यथा,—
 “चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्चयन् ।
 आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ !
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽर्थमहं स च मम प्रियः ।
 उदारः सर्वं एवेते ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवावुत्तमो गतिम् ।
 बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवाप्सां प्रपद्यते ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ।

ज्ञानेन्द्रियं, स्त्री, (ज्ञायते ऽनेनेति । ज्ञा + कर्णे लुट् ।
 ज्ञानप्रकाशकं ज्ञानसाधनं वा इन्द्रियमिति ।
 बुद्धीन्द्रियम् । तत् घञिधम् । मनः १ नेच् १
 ओत्रम् ३ प्राणम् ४ जिह्वा ५ त्वक् ६ । इति
 श्रीभगवतम् ॥

ज्ञापनं, स्त्री, (ज्ञा + णिच् + भावे लुट् ।) बोधनम्
 इति व्याकरणम् । जानान इति भाषा । (यथा
 राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२२ ।
 “चित्तिभ्रह्मज्ञानाद्यानां तिर्यक्तज्ञापनाय च ।
 प्रुच्छं महतीलक्ष्यार्थं चक्रे कौपीनवासवि ।”)
 ज्ञापिः, स्त्री, (ज्ञा + णिच् + भावे क्तन् ।) ज्ञापनम्
 इति सुधबोधम् ॥

ज्ञेयं, त्रि, (ज्ञायते इति । ज्ञा + कर्म्मणि धत् ।
 ज्ञानयोग्यम् । ज्ञातयम् । यथा,—
 “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञानान्तमनुते
 अनादिमत् परं ब्रह्म न सप्तसासदुच्यते ।
 सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षि शिरोसुहस्रं
 सर्वतः श्रुतिमहोक्ते सर्वमाहृत्य तिष्ठति ।
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्त्तितम् ।
 असक्तं सर्वभक्षेव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ।
 वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सौमत्वात् तदविक्षेपं दूरस्थं चान्तिके च तत् ।
 अविभक्तश्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्त्सु च तज्ज्ञेयं यस्मिन् प्रभविष्णु च ।
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ।
 इति चेन्नं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समाप्तः ।
 मङ्गल एतद्विज्ञाय मङ्गावायोपपद्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां १३ अध्यायः ।

ज्ञा, मि जरायाम् । इति कविकण्ठम् । (ज्ञा
 परं-अकं-अनिट् ।) अरा गतवहुवयोभावात् ।
 मि, जिनाति दृष्टः । औनः । इति दुर्गादायः ।
 ज्ञा, स्त्री, (ज्ञा + ज्ञान्यभ्योऽपीति षष्ठतदाप ।
 घुनुगुणः । तत्पठ्यायः । मौर्वी २ श्रिद्धिनी
 गुणः ४ इत्यमरः । १२ । १८५ । श्रिद्धिनी ५ जीता

पतञ्जलि ७। इति शब्दरत्नावली ॥ गद्या = वासावनः ६ द्वा १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १। २७६। २०।
 “जगद्बलमास्थाय च्यवा च युयुजे घनुः ॥”) माता। वसुधा। इति मेदिनी। ये, २ ॥
 जिनः, ज्यो, (ज्य + “वीच्याञ्चरिभ्यो निः।” उवां ४। ४८। इति निः।) जीर्णता। ज्ञानिः। तटिनी। इति शब्दरत्नावली ॥
 ज्ञान, [सु] नि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इयसुन् आदेशश्च ततो “आदादीयसः।” ६। ४। १६०। इत्यात्वम्।) वृद्धतमः। तत्पर्यायः। वर्षी-यान् २ दशमौ ३ प्रशस्यः ४। इत्यमरः। २। ६। ४३ ॥ अतिवृद्धः ५ दशमौस्थः ६। इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः। ३। १२७। [पिता ॥]) “आयांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रीत्रियः ५, ६ गद्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्सं-सकं-अनिट्।) ड, अयते। इति दुर्गादासः ॥
 हु, र, रौमौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्।) इ, अय्युतत् अय्योतीत् अय्योत। इति दुर्गादासः ॥
 हु, अ, ड दीमौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्सं-अकं-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। अ, अय्युतत्। ड, अय्योतते चन्द्रः। इति दुर्गादासः ॥
 जेष्ठः, जि, (अयमेवामतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इति। वृद्ध वा प्रशस्य + इडन् ततो आदेशः।) अतिवृद्धः। जेष्ठः। (यथा, महाभारते १३। १४३। ७।
 “जेष्ठं वयोमनुप्राप्य तस्माद्रक्षेत वै द्विजः ॥” जेष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण इति जेष्ठी वा अस्मिन् मासीति पुनरण संज्ञापूर्यस्य विघ्ननिवृत्त्यात् वृद्धिः।) जेष्ठमासि, पुं। इति मेदिनी। ते, ५ ॥ अय्यणः। (यथा, रघुः। १२। १६।
 “इन्द्रमक्तिरिति जेष्ठे राण्यदृष्ट्यापराङ्मुखः ॥”) अधिकवयाः। इति भरतः ॥
 जेष्ठनातः, पुं, (तातस्य पितृर्जेष्ठः। राजदन्नादि-त्वात् पूर्यनिपाते साधुः।) पितुरय्यणः। इति शब्दरत्नावली ॥ जेष्ठा इति भाषा ॥
 जेष्ठवर्षी, पुं, (वर्षीर्णां जेष्ठः जेष्ठः निर्हारणे तु वर्षेषु जेष्ठः। पूर्यनिपातः।) ब्राह्मणः। इति शब्दरत्नावली ॥
 जेष्ठवला, ज्यो, (जेष्ठाख्या वला।) सप्तदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥
 जेष्ठवर्षः, ज्यो, (जेष्ठा पूण्या अश्वरिब संज्ञात्वात् पूर्यनिपातः।) पञ्चा जेष्ठभगिनौ। वृद्धशाली इति भाषा। तत्पर्यायः। कुली २। इति हेमचन्द्रः ॥
 जेष्ठवाम, [न] ज्यो, (जेष्ठं वाम इति निवृत्तकर्म-धारणः।) वामभेदः। तदध्ययनाङ्गव्रतम्। इति मिताक्षरा ॥ (यथा, महाभारते १२। १४८। ४६।
 “जेष्ठं नावाभिविस्वातं जेष्ठवामप्रतो हरिः ॥”) जेष्ठा, ज्यो, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गता-द्यादशनक्षत्रम्। वा तु मूकरदन्ताङ्गति-तारकमितयात्मिका। इति कालिदासः ॥
 वलयाङ्गतिः। अस्या देवता इन्द्रः मिश्रगुणः। इति दीपिका ॥ अत्र जातस्य फलम्।
 “सत्कीर्तिपुत्रैर्विधैः समेतो विनान्वितोऽयन्तलसत्प्रतापः।
 श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकलस्यभावो ज्येष्ठा भवेद्यस्य च जन्मकाले ॥” इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
 (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ४४। १२।
 “कुर्वन्तश्चापुराधासु लभन्ते चक्रवर्षिताम्। आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु नृले चारोग्यसुतमम् ॥”) गृहगोधिका। इति मेदिनी। ते, ५ ॥ मध्यमा-ङ्गुलिः। इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा। इति राज-निर्घण्टः ॥ धीरादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। परिखीतले सति भर्तृरधिककर्महा। इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ अलङ्करीः। यथा भग-वती प्रति महादेववाक्यम्।
 “मां प्रणम्य पुनर्देवा ममभ्युः चीरसागरम्। तस्मिन् प्रमथमाने तु मया देवैश्च भाविनि ॥ ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्तसन्वाससावृता। उत्पन्ना सात्रवीह्वान् किं कर्तव्यं मयेति वै ॥ तामनुवंसदा देवीं सर्वे देवगणा भृशम्। येषां गृहान्तरे निव्यं कलशं संप्रवर्षते ॥ तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने ॥ यस्य गेहे कपालास्थिभस्मकेशादिष्वितम् ॥ परुषं भावते निव्यं वदन्तानृतवादिनः। सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपन्ति मज्जितसः ॥ तेषां वेष्टमि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनौ। कपालकेशभस्मास्थितुषाङ्गाराणि यच्च तु ॥ तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः। अहत्वा पादयोः शीघ्रं यस्तुत्तममति दुर्मतिः ॥ तं भजस्व सदा देवि ॥ कजुषेणावृता भृशम्। दृष्ट्याङ्गरकपालाभ्रवालुकुकायसचर्मभिः ॥ दन्तधावनकर्णारो भविष्यन्ति नराधमाः। रमस्व कलिना देवि ॥ तेषां वेष्टसु निव्यः ॥ तिलपिष्ठञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिशुयुञ्जनम्। कृत्वाकं विद्वराहञ्च विस्वकोषातकीफलम् ॥ अलावुश्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः। तेषां गृहे तव स्थानं देवि ॥ दारिद्र्यदे ॥ सदा ॥ इत्यादिषु सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवल्लभाम्। पुनश्च मन्थनं चक्रुः चीरात्सिं सुसमाहिताः ॥” इति पाद्मे उत्तरखण्डम् ॥
 ज्येष्ठाम्बुलीयः, पुं, (ज्येष्ठां नृणां वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमास्यामिति हः।) जेष्ठमासः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिः।
 “जेष्ठाम्बुलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्य्यञ्चम् ॥”) ज्येष्ठाम्बु, ज्यो, (ज्येष्ठं विविधदोगविनाशकत्वात् जेष्ठं अम्बु तच्छूलधौतं जलमिति। निवृत्तकर्मधारयः।) तच्छूलाम्बु। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ त्रिजुनि जल इति भाषा ॥

ज्येष्ठाम्बु, [न] पुं, (आश्रमोऽयस्य इति। आश्रम + रनिः। ज्येष्ठः श्रेष्ठ आश्रमी।) “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यनृणकाः ॥” “यथा वायं समाश्रित्य वर्षन्ते सर्वे जन्तवः। तथा गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्षन्ते सर्वे आश्रमाः ॥” इति वचनाच्च गृहस्थाश्रमस्य सर्वमाश्रमेषूत्पन्न-त्वात् तथात्वम्। गृहस्थः। इति हेमचन्द्रः ॥
 ज्येष्ठी, ज्यो, गृहगोधा। जेष्ठी इति टिकटिको इति च भाषा। तत्पर्यायः। सुवली २ सुवली ३ कुचमन्स्या ४ गृहगोधिका ५ नृली ६ टुक्-टुकी ७ शङ्खनशा ८ गृहापिका ९। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः पतनफलं यथा,—
 “निपतति यदि पत्नी दक्षिणाङ्गे नराणां स्वजनघनविद्योगो लाभदा वामभागे। उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं करचरणहृदिस्या सर्वसौख्यं ददाति ॥” इति ज्योतिषम् ॥
 दिग्विधेय तस्य शब्दफलम्।
 “वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरसुला शक्रे हुताग्ने भयं याम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्नाभः समुद्रालये। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिवाङ्गना चोत्तरे शेषान्यां मरुतं भुवं निगदितं दिग्गुणं खड्गने ॥ ज्येष्ठीरुते सुतेऽप्येवञ्चसुः केचिच्च कौबिदाः ॥” इति तियाहितत्वम् ॥
 ज्येष्ठः, पुं, (ज्येष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण डीप् च। वा अस्मिन् मासे इति पुनरण्।) मास-विशेषः। जेष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासी जेष्ठी वा यत्र मासे भवति सः। वृषभारविप्राङ्ग-मुक्तप्रतिपदादिदर्शान्त्वात्। वृषराश्रम्य-रविकः सौरः। इति स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः। युक्तः २। इत्यमरः। १। ४। १६ ॥ ज्येष्ठः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र जातस्य फलं यथा,—
 “विदेशदृष्टिः पुरुषः सुतीव्रः चमान्वितः स्यात् खसु दीघञ्चनः। विचित्रबुद्धिर्बिन्दुर्षां वरिष्ठो जेष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥” इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 ज्येष्ठसामा, [न] पुं, (ज्येष्ठसाम अधीते यः सः। इत्यण्।) ज्येष्ठसामा। ज्येष्ठसामवेदाधीता। इति मिताक्षरा ॥
 ज्येष्ठी, ज्यो, (ज्येष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासीत्यण डीप् च।) जेष्ठपूर्णिमा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, तिथितत्त्वहृतभविष्यपुराणवचनम्।
 “कार्तिकी पाल्गुनी चैत्रौ जेष्ठी पञ्चदशी सिता। मन्वन्ताराद्यस्तंता दत्तस्याद्यकारिकाः ॥”) ज्येष्ठी च ॥
 ज्यो, ड नियमे। व्रतादेशे। उपनीतौ। इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्सं-अकं नियमार्थे-व्रता-देशाद्गौ तु सकं-अनिट्।) व्रतस्थादेशो व्रता-देशः। ड, अयते याज्ञिको नियमी स्यादित्यर्थः।

ज्योतिषं

ज्योतिषं पण्डितो जनं व्रतसुपदिशतीत्यर्थः ।
ज्योतिषं पुत्रं विप्रः उपनयतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
ज्योतिः, [स्] ज्ञी, (ज्युष्ट दीप्तौ + इति; यद्वा,
द्रुत दीप्तौ + "दुतेरिस्विनादेश्च जः" उणां ।
२ । १११ । इति इस्विन् इत्य च जः ।) इति; ।
नक्षत्रम् । (यथा, "ज्योतीष्यमिच्छामेधमश्रुतश्च
नाभिर्वीक्षितः" इति चरके सूत्रस्थाने २४ मे-
२४ ध्याये ॥) प्रकाशः । इति मेदिनी । से, २३ ॥
ज्योतिः, [स्] पुं, (ज्योतते इति । ज्युष्ट + कर्त्तरि
इति; । न्तु + इस्विन् वा ।) अग्निः । (यथा,—
"तस्यान्तरं गभेस्तु ज्योतिः स्थानं ध्रुवं स्तुतम् ।
तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वदते ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थे २४ ध्याये ॥)
सूर्यः । इति मेदिनी । से, २२ ॥ मेथिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते
१३।१४६।७६ ।
"खच्चः खङ्गः श्रुतानन्दो गन्धिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ॥")
ज्योतिरङ्गः, पुं, (ज्योतिषा इङ्गतीति । इगि
गती + अच् । ज्योतिरिव इङ्गतीति वा ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नावली ॥
ज्योतिरङ्गः, पुं, (ज्योतिरिव इङ्गतीति । इगि
गती + अच् ।) कीटविशेषः । ज्योनाकपोका
इति भाषा । तत्पर्यायः । खद्योतः २ ध्वातो-
न्नेषः ३ तमोमणिः ४ इष्टवन्तुः ५ तमो-
ज्योतिः ६ ज्योतिरङ्गः ७ निमेषकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ज्योतिर्वर्जम् ९ निमेषक
१० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योतिर्वर्जं, स्त्री, (ज्योतिर्वर्जमिवास्त्य ज्योतिषो
वीजमिव वा ।) ज्योतिरङ्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
ज्योतिर्वृक्षा, स्त्री, (ज्योतिर्व्योतीरूपं वृक्षं शरीर-
मस्याः ।) दुर्गा । अस्या नामनिरुक्तिर्यथा,—
"वृक्षं शरीरमिवाहुर्वृक्षश्च गगनं तथा ।
ज्योतिषि यद्गहनचक्राज्योतिर्वृक्षा ततः स्तुता ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
ज्योतिश्चक्रं, स्त्री, (ज्योतिर्मयं चक्रम् । ज्योतिर्भिः
स्वस्वावस्थानेन विरचितं चक्रं वा ।) चन्द्र-
सूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डलम् । राशिचक्रम् । यथा,
"ज्योतिश्चक्रं भुवो मानन्नुद्धा प्रोवाच केशवः ।
चातुर्लक्षं ज्योतिषस्य सारं वद्राय सर्वदः ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
अपि च लिख्यदित्ये ।
"सप्तविंशतिभ्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् ।
तदकारं भो भद्राश्रितं वर्चश्चरणाङ्कितः ॥"
ज्योतिषं, स्त्री, (ज्योतिः सूर्यादीनां ग्रहाणां गत्या-
दिकं प्रतिपाद्यतया अस्यस्येति अच् ।) वेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । तत् ग्रहणादिगणनशास्त्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
"पञ्चस्कन्धमिदं शास्त्रं होरागणितसंहिता ।
केरलिः प्रकृतश्चैव— ॥"
इति प्रवरत्नटीका ॥ ॥

ज्योतिष्कः

अस्य सम्बन्धादि यथा,—
"अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति चोदितः ।
अभिधीयश्च जगती शुभाशुभनिरूपणम् ॥
इत्याध्ययनसंज्ञानियहवोऽङ्गकर्मणाम् ।
प्रयोजनश्च विज्ञेयं तत्तत्कालविनिर्णयः ॥"
इति नारदीयम् ॥ ॥
"अस्याध्ययनं द्विजेः कर्मणम् । यथा,—
"सिद्धान्तसंहिताहोराकरूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मूलं चक्षुर्व्योतिःशास्त्रमकल्पवृक्षम् ॥
विनेतदखिलं श्रौतं स्मार्त्तं कर्म न सिध्यति ।
तस्माज्जगद्विज्ञानादेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥
अतएव द्विजेरेतदध्येतयं प्रयत्नतः ॥"
इति नारदः ॥ ॥
शुद्धस्य पाठनिषेधो यथा,—
"खेहात्मोभाष मोहाश्च यो विप्रोऽज्ञानतो-
ऽपि वा ।
शुद्धाणासुपदेशस्तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥"
इति गर्गः ॥ ॥
अस्य ज्ञानमावश्यकं यथा,—
"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रयत्नाः ।
कालानुपूर्व्या विद्विताश्च यज्ञाः ।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् ॥
यथा शिखा मयूराणां नागाणां मणयो यथा ।
तद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं ऋद्धिं संस्थितम् ॥"
इति वेदाङ्गज्योतिषम् ॥ ॥
अस्याध्ययनफलं यथा,—
"एवंविधस्य श्रुतिनेत्रशास्त्र-
स्वरूपभर्तुः खलु दर्शनं वै ।
निहत्यश्रेष्ठं कलुषं जनानां
यद्बुद्धं धर्मसुखासदं स्यात् ॥"
इति माण्ड्यः ॥ ॥
अस्य ज्ञाने फलं यथा,—
"ज्योतिष्क्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् ।
ज्योतिर्ज्ञानस्तु यो वेद स याति परमां गतिम् ॥"
इति गर्गः ॥
ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिर्व्योतिःशास्त्रं अधीते इति ।
क्रतूकथादित्वात् ठक् संज्ञापूर्वस्य विधेरनित्य-
त्वात् न वृद्धिः ।) ज्योतिषिकः । इत्यमरटीका ॥
(यथा, मार्कण्डेये ।
"धर्मादराया ज्योतिषिका गौरयैवा
गुहाश्रमकाः ॥")
ज्योतिषी, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति अच् डीप्
च ।) तारा । इति हेमचन्द्रः । ज्योतिष-
शास्त्रज्ञे, त्रि ॥
ज्योतिष्कः, पुं, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः ।)
चित्रकण्ठः । मेथिकाबीजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य यवहारो यथा, "ज्योतिष्क-
फलतेलं वा शरीरेण खर्जिका हिङ्गु मिश्रं
पिबेत् ॥" इति चिकित्सितस्थाने चतुर्थे २४ ध्याये
सुश्रुतेनोक्तम् ॥) गणिकारिकाण्डः । इति
रत्नमाला ॥

ज्योत्स्ना

ज्योतिष्काः, पुं, (ज्योतिर्भिः कायतीति । कै + कः
चक्रार्कयज्ञचक्रतारकाः । इति हेमचन्द्रः ।
बहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥
ज्योतिष्का, स्त्री, (ज्योतिरिव कायतीति । कै + कः
टाप् च ।) ज्योतिष्कतीलता । इत्यमरटीकायां
खामी ॥
ज्योतिष्टोमः, पुं, (ज्योतीषि चिह्नदास्यः को
यस्य । "ज्योतिरायुवः स्तोमः" ॥ १३५ ॥ इ-
त्यमरः ।) योऽङ्गशब्दत्विकसाध्ययज्ञविशेषः । त-
द्वाद्ग्रहणतर्गोदक्षिणा । इति मलमासतन्त्रम्
(यथा, महाभारते । ३ । २२१ । ३० ।
"बहुधा निःश्लः कायाज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ।
ज्योतिष्कतीः स्त्री, (ज्योतिरस्यस्या इति । म्
उदित्वात् डीप् च ।) लताविशेषः । मा-
कङ्गनी इति लताफट्करी इति नयापटा-
इति च भाषा । तत्पर्यायः । पारावताङ्गि-
कटभी ३ पिण्या ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ।
पारावतपदी ५ गणया ६ स्फुटवन्धनी ७ पू-
तैला ८ इङ्गदी ९ । इति रत्नमाला ॥ ल-
जता १० अनलप्रभा ११ ज्योतिर्लता १२ सु-
ङ्गला १३ दीप्ता १४ मेघ्या १५ मतिता ।
दुर्जरा १६ सरस्वती १७ अन्धता १८ । अस्य
सुध्याया गुणाः । अतितिकत्वम् । किञ्चित्-
त्वम् । वातकफापहत्वञ्च । अस्याः सुधा-
गुणाः । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् । मेधाप-
ट्टिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तीक्ष-
णत्वम् । प्रणविस्फोटनाशित्वञ्च । इति रा-
जनिर्घण्टः । इति राजनिर्घण्टः । (न-
विशेषः । यथा, मातस्ये । १२० । ६५ ।
"सरस्वती प्रभवति तस्माज्ज्योतिष्कतो तु या ।
अवगाढे क्षुभयतः ससुप्तौ पूर्वंपश्चिमौ ॥"
ज्योतिर्विशिष्टे, त्रि । यथा, रघुः । ६ । २२
"नक्षत्रतारायज्ञसङ्कुलापि
ज्योतिष्कती चन्द्रमखेव रात्रिः ॥")
ज्योतीरथः, पुं, (ज्योतिरेव रथोऽस्य सर्वं
ज्योतिष्कस्य रथ इव वा ज्योतिःपदार्था
सूर्यादीनामाधारत्वात् तथात्वमिति बोध्यं
ध्रुवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ज्योत्स्ना, स्त्री, (ज्योतिरस्यस्यामिति । "ज्योत्स-
तमिस्तेति" ५ । २ । ११४ । इति निपातन-
नप्रत्यय उपधासोपञ्च ।) चन्द्रज्योतिः । चां-
इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः । चन्द्रिका
कौसुदी ३ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ । चान्-
कामवल्गुभा ५ चान्द्रातपः ६ चन्द्रकान्ता
श्रीता ७ अण्डततरङ्गिणी ८ । (यथा, म-
भारते । १ । १ । ५६ ।
"पुराणपूर्वचन्द्रस्य श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ॥"
ज्योत्स्नायुक्तरात्रिः । इति मेदिनी । से, ८
पटोलिका । इत्यमरटीकायां खामी ॥ बल-
गुणाः । चिदोषग्रहणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । दाहप्रदत्वमिति
रत्नमाला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिसोषा । इति

उचरः

रत्नमाला ॥ दुर्गा । यथा,—

“प्रभाप्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“रौद्राये नमो निव्याये गौर्यै धात्राय नमो नमः ।
ज्योत्स्नायै चन्द्ररूपिण्यै सुखायै सततं नमः ॥”
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
(प्रभातकालः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । १३६ ।
“ज्योत्स्ना समभवत् चापि प्राक्सन्ध्या याऽभि-
धीयते ॥”)

योगक्षेत्रः, पुं, (ज्योत्स्ना प्रियाऽस्य ।) चकोरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

ज्योत्स्नादृष्टः, पुं, (ज्योत्स्नाया दीपधारण दृष्ट
इव ।) दीपधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्यस्या इत्यण् ङीप्
च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न ङङिः ।)
चन्द्रायुक्ता रात्रिः । ज्योत्स्नारात्रिरिति
ख्याता । पटोलिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥
भिङ्गा इति भाषा ॥ रेणुका नाम गन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्योतिषिकः, पुं, (ज्योतिषं ज्योतिषशास्त्रमधीते
वेद वा इति ठक् ङङिच् ।) देवज्ञः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११४ ॥

ज्योत्स्ना, वि, (ज्योत्स्नया अन्वितः । इत्यण् ।)
दीपः । ज्योत्स्नायुक्तः ॥

ज्योत्स्निका, स्त्री, (ज्योत्स्ना अस्यस्या इति
ठक् पूर्वङङिष्ठाप् च ।) ज्योत्स्नान्विता निशा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ज्योत्स्नी, स्त्री, (ज्योत्स्ना पूर्णचन्द्रचन्द्रिका
अस्य स्याः इत्यण् पूर्वङङिष्ठाप् च ।) पूर्णमा-
सुकरात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥

जि, अभिभवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-
सकं-अनिट् ।) रेणोपधः । अयति श्रुत्वं बली ।
इति दुर्गादासः ॥

जी, मि कि ज्ञाने । गतबहुवयोभाव इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-चुरां पक्षे भ्रां-परं-
अकं-अनिट् ।) मि, स्त्रीणाति स्त्रीणः स्त्रीणिः ।
कि, आययति अयति । मिकाभ्यामेव पाचिक-
पुरादिषु सिद्धे कि पाठो भादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ज्वर, म रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) ज्वरति जनो घातुवैषम्यात् । म,
ज्वरयति । इति दुर्गादासः ॥

ज्वरः, पुं, (ज्वरति जीर्णो भवत्यनेन । ज्वर +
करणे घञ् भावे घञ् वा । संज्ञापूर्वक-
त्वात् ङङाभावः ।) ज्वरयाम् । खनामख्यात-
रोगः । तत्पर्यायः । जूलिः । २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । १३६ ॥ ज्वरिः ३ आतङ्कः ४ रोगघृष्टः ५
महामदः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तापकः ७
खनापः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

उचरः

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कालाभिरुद्रः क्रोपेन चिक्षेप ज्वरतुल्ययम् ।
बभूवुर्वादेवाः सर्वे ज्वराक्रान्ता हरिं विना ॥
तं दृष्ट्वा भगवान् ह्रस्वः ससर्ज वैष्णवं ज्वरम् ।
तं चिक्षेप ज्वरं हनुं मादृशं दण्डवर्हनि ॥” * ॥

मादृशज्वराकारो यथा,—

“जनकः सर्वरोगार्था दुर्कारो दास्यो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विक्रान्तकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिधाराः बहुसुखो नवलोकनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥” * ॥
तस्य भेदाः ।

“वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च क्षिप्रोऽथ च ॥
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ * ॥

जातिभेदे ज्वरभेदो यथा, हरिवंशे ।
श्रीकृष्ण उवाच ।

“शुण्ड्य ज्वर ! सन्देहं यथा लोके चरियसि ।
सर्वजातियु विन्यस्तस्यथा स्यावराजङ्गमे ॥
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
चतुर्व्यादान् भजेकेन द्वितीयेन च स्यावरात् ॥
तृतीयो यश्च ते भागो मातुषेधूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पञ्चसु त्वं भव ज्वर ॥
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् ।
एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः ॥
मातुषेध्वय त्वेदाय वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं शुण्ड्य मे ॥”

अस्यार्थः । “मातुषेधु यस्तृतीयो भागः तस्य
चतुर्भागं कृत्वा एकांशेन पञ्चसु वस द्वितीयेन
एकान्ता देवास्तेषु तृतीयं शः खोरकः चतु-
र्थंशेन मातुषेधु वस ॥”
“दृक्षेणु कौटुकेण्य तथा सङ्कोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वानुर्यमेव च ॥”
आतुर्यं निःसारताः ॥

“पद्मिनीषु हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोत्तरः ।
अपांतु नीलिकां विद्यात् शिखोद्भेदश्च वर्हणाम् ॥
गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
गोवपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यति ॥
एवं विविधरूपेण भविष्यति मद्दौतके ।
दर्शनात् स्पृशनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यति ॥
ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्तां विषद्विष्यति ॥”
तस्य गारुडोक्तनिदानादियथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“वक्ष्ये ज्वरनिदानं हि सर्वज्वरविशुद्धये ।
ज्वरो रोगपतिः पाप्मा ऋतुराजोऽश्विनोऽन्तकः ॥
क्रोधो द्वाभ्रश्चण्डी रदोर्द्धनयनोद्भवः ।
तत्सन्नापो मोहमयः सन्नापात्पापचारजः ॥
विविधैर्नामभिः क्रूरो नागायोगिसु वर्षते ।
पाकशो गलेष्वभितापो वाजिज्वलकः कुकुरेषु ।
इन्द्रमदो जलदेऽसु शूलिका ज्योतिरोषधिषु
भूयान्मधरो नाम ॥ * ॥

“कृष्णासम्बर्हं कासः स्तम्भः शैवं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिङ्कामाचोददः कपोद्भवे ॥

उचरः

काशे यथासं सर्वेषां प्रवृत्तिर्बृद्धिरेव वा ।
निदानोक्ताशुपशयो विपरीतोपश्रयायिता * ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भमालस्यमेव च ।
तृदाहश्च विपाकश्च तन्ना आलस्यमेव च ॥
वृत्तिर्विसर्गविलया दोषाणामप्रवर्धनम् ।
लालाप्रसिको कृष्णासः शुभाशो रसदं सुखम् ॥
यश्च सुष्टु गुदत्वश्च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विजीर्णा न चाग्निर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥
ज्योत्स्नामता लघुत्वश्च गात्राणां ज्वरमाह्वयम् ।
दोषप्रवृत्तिरथाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ * ॥
यथाखलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा ।

श्रीरोऽर्णिसम्बर्होवमिदेददाह-
कण्ठास्यश्रीवाचपिपर्वभेदाः ।

उन्नितता संभमरोमहर्षा
जुम्भातिवाक्त्वं पवनात् सपितात् ॥* ॥

तापहान्यरूपिपर्वशिरोरुक्-
पीनसन्धसनकासविवन्धाः ।

श्रीतजाचतिमिरभमितन्नाः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ * ॥

श्रीतस्तम्भस्वेददाहवस्था-
त्यथाकासश्चेद्वापितप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्नालिप्रतिक्तास्यता च
श्रेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ * ॥

सर्वजो लक्षणेः सर्वैर्होऽहोऽह च सुहृन्मुहुः ।
तद्वृच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निद्रि ॥

सदा वा नेव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्शनहास्यादिप्रकृतेः प्रावर्धनम् ॥

साश्रुणी कणुषे रक्ते भस्मे सुलितपद्मणी ।
अक्षिणी पिच्छिकापान्धर्भर्हपन्नास्थिरगम्भः ॥

सस्वनी सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा ।
परिदग्धा खरा जिह्वा गुदसस्ताङ्गसन्निभा ॥

रक्तपित्तकफे जिह्वा जीघने शिरसोऽतिदृष्ट ।
कोठानां श्यावरक्तानां मखलानाश्च दर्शनम् ॥

कृद्गृथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाक्पश्रोऽति वा ।
श्लेष्मास्यता बलभ्रंशः स्वरसाहः प्रजापिता ॥

दोषपाकश्चिरात्तन्ना प्रततं कण्ठकृजनम् ।
सन्निपातमभिव्यासं तं त्रयाश्च चतुर्णसम् ॥

वायुना कफरुद्देन पित्तमन्नात्सुपीडितम् ।
अवायित्वाश्च सौखाश्च वर्हन्मीर्गं प्रपद्यते ॥

तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।
दोषे विवृद्धे नष्टेऽमौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥

असाध्यः सोऽन्यथा कृष्णो भवेत्कलाजोऽपि वा ।
अन्यश्च सन्निपातोऽप्येव पित्तं पृथक् स्थितम् ॥

त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽसु वा ।
तद्दृढातकफौ शीतं दाहादिदुःस्तरस्तयोः ॥

शीतादौ तत्र पित्तेभ कफे स्थन्दिताशोषिते ।
शीते शान्तेऽष्टके ऋच्छो मद्दक्षणा च जायते ॥

दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्नास्वेदवमिक्रमाः * ॥
आगन्तुरभिघाताभिघङ्गापाभिचारतः ॥

चतुर्हा तु क्षतच्छेददाहादौरेभिघातजः । * ।
अमाश्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥

सद्यथाशोफवैवर्थ्यं सरुचं कुर्वते ज्वरम् ।

यद्वावेग्यौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ।
 अभिषङ्गादृष्टिगास्त्रि कस्मात्सासरोदने ।
 योषधीगन्धने मूर्च्छा शिरोरुग्मयुः श्वः ॥*॥
 विषाम्मूर्च्छातिसारास्यस्यावता दाहदृग्भ्रमः ।
 क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे ॥
 कामाद्गमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राघोषतिचयः ॥
 यद्वादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः ॥
 कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु प्रापाभिचारजौ ।
 सन्निपातचरौ घोरो तावसस्यतमौ मतौ ॥*॥
 तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ।
 पूर्व्वेतेतस्तनो देहस्ततो विस्फोटदृग्भ्रमेः ॥
 सदाहमूर्च्छेऽस्यस्य प्रत्यहं वर्द्धते च्वरः ।
 इति च्वरोऽष्टधा इष्टः समासाद्विषयस्तु सः ॥
 शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्ज्विराश्रयः ।
 प्राकृतो वैजतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥
 पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ।
 पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लथयुते भवेत् ॥
 दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः ।
 च्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःसोभो मलयष्टः ॥
 बहिरेव बहिर्ज्वेगो तापोऽपि च सुसाधितः ।
 वर्षाशरद्वसन्नेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥
 वैकृतोऽथः सुदुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ।
 वर्षासु मारुतो इष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो च्वरम् ॥
 कुर्यात् पित्तश्च शरदि तस्य चानुबलः कफः ।
 ननुप्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नागशनाद्भयम् ॥
 कफो वसन्त नमपि घातपित्तं भवेद्दनु ।
 बलवत्स्वल्पदोषेषु च्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥
 सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ।
 च्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्व्वहुम्वजता ॥
 न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न च्छुत् सामच्वराकृतिः ।
 च्वरवेगोऽधिका लक्ष्या प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥
 मलप्रवृत्तिरुन्लेषः पथ्यमानस्य लक्षणम् ॥
 जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रश्च लङ्घनात् ।
 च्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलावलात् ॥
 प्रायश्चः सन्निपातेन भूयसाप्युपद्रयते ।
 सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
 धातुभ्रजश्लेष्माद्विस्फोतसा व्यापिनो मलाः ॥
 तापयन्तस्तनू सर्व्वे तुल्यदृष्ट्यादिवर्द्धिताः ।
 बलिनो गुरवस्तद्विषेधेय रसान्विताः ॥
 सततं निश्रुतिद्वन्द्वं च्वरं कुर्याः सुदुःसहम् ।
 मलं च्वरोऽपि धातून् वा स शीघ्रं चपयेत्ततः ॥
 सर्व्वकाररसादीनां शुद्धाशुद्धापि वा क्रमात् ।
 वातपित्तकफैः सप्तदशद्विदशवासरान् ॥
 प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ।
 इत्यपिष्यस्य भतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥
 द्विगुणा सप्तमी या च नवम्येकादशी तथा ।
 एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥
 शुद्धशुद्धे च्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्णते ।
 क्रशानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ॥
 अण्योऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्धान्यतमतो बलम् ।
 स प्रत्यनीको विषमं यस्मादुद्विचयान्वितः ॥
 सोऽरिपक्षो च्वरं कुर्याद्विषमचयद्विभाक् ।

दोषः प्रवर्णते तेषां स्वे काले च्वरयन् बली ॥
 निवर्णते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलावलः ।
 शीघ्रदोषे च्वरः सन्तो रसादिविष्व लीयते ॥
 लीनत्वात् काथ्यैववर्णनाद्यादीनादघाति सः ।
 आसन्नविष्टतास्यत्वात् स्रोतसां रसनादिनाम् ॥
 आसु सर्व्वस्य वपुषो व्यापिर्होषिष्य जायते ।
 सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् ॥
 विषमो विषमारम्भः क्षपाकाशेन सङ्गवान् ।
 दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सन्ततं च्वरम् ॥
 अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सहादन्धेदुराश्रितः ।
 तस्मिन्नांसवहा नाड्यौ मेदोनाड्यौ तृतीयकौ ॥
 यादौ पित्तानिलात्मूर्द्धं स्त्रिकस्य कफपित्ततः ।
 स पृष्ठास्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः ॥
 चतुर्थको मलेर्मैदो मञ्जास्यान्यतरस्थिते ।
 मञ्जाम्बुरैत्यपरः प्रभावमनुदर्शयेत् ॥
 द्विविधं कफेन जङ्गाम्यां सपूर्व्वं शिरसोऽनिलात् ।
 अस्थिमज्ज रूपगते चातुर्थकविपर्ययः ॥
 त्रिधा च्चर्चं च्वरयति दिनमेकश्च सुचति ।
 बलावलेन दोषाणामनुचेष्टादिज्वलनाम् ॥
 पक्वानामविपर्यासात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् ।
 च्वरः स्यात् मनसस्तद्वन्तं कर्मण्यश्च तदा तदा ॥
 गभीरघातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् ।
 तुल्यो ब्रूयाच्च दोषाणां दुष्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ॥
 सन्मात् सन्मतरास्येषु दूरादुदूरतरेषु च ।
 दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥
 याति देहश्च नाशेषं सन्नापादीन् करोत्यतः ।
 क्रमो यत्रेन विच्छिन्नः सन्नापो लक्ष्यते च्वरः ॥
 विषमो विषमारम्भः क्षपाकालासुरावरान् ।
 यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तिर्यथायथम् ॥
 कालेनाप्रोति सङ्गान् स रसादींस्तथा तथा ।
 दोषो च्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च ॥*॥
 भूमौ स्थितं जलेः सिक्तं कालमेव प्रतीच्यते ।
 अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा ॥
 वेगं कृत्वा विषं यद्ददाश्रये नीयते बलम् ।
 कुप्यत्यामवर्णं भूयः काले दोषविषं तथा ॥
 एवं च्वराः प्रवर्णन्ते विषमाः सततादयः ॥*॥
 उतलेशो गौरयं देव्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भयम् ॥
 अरोचको वमिः श्वासः सर्व्वस्निगुसगे च्वरे ।
 रक्तनिष्ठीवनं लक्ष्या अण्योस्तु पिकुकोद्गमः ॥
 दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते ।
 लङ्गलानिस्त्रयवर्ष्वस्मन्तर्दाहो भ्रमस्तमः ॥
 दौर्ब्वल्यं गात्रविषेपो मांसस्ये मेदसि स्थिते ।
 खेदोऽतिहृष्टा वमनं दौर्गन्धं चासहिष्णुता ॥
 प्रलापो म्लानिरुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम् ।
 दोषप्रवृत्तिरुर्द्धाघः श्वासाङ्गदोषकूजनम् ॥
 अन्तर्दाहो वहिःश्लेथं श्वासो ह्रिका च मज्जगे ।
 तमसो दर्शनं मर्मैच्छेदनं स्तम्भमेष्टता ॥
 शुक्रप्रवृत्तिर्मूल्युष्य जायते शुक्रसंश्रये ।
 उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये तु विपर्यये ॥
 प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवैति च ।
 मन्दच्वरः प्रजापस्तु सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥
 निदं मन्दच्वरो रूक्षः शीतः क्षुब्धश्च गच्छति ।

स्तम्बाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेदङ्गबलाशक्तः ॥
 हरिद्रामेदवर्ष्याभक्तद्वेषः प्रमेहति ।
 स वै हारिद्रको नाम च्वरमेदोऽन्तकः स्मृतः ।
 कफवातो समौ यच्च ह्रीनपित्तस्य देहिनः ।
 तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिषो ॥
 च्वरः
 दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विप्रोषिते ।
 शरीरे नियतस्थाता च्वरः स्यात् पौर्वाहिके ।
 व्यामाश्रये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते श्लथःस्थिते ।
 तदाहं शीतलं देहे त्वहं शीथं प्रजायते ॥
 काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते श्वसिनः ।
 उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥*॥
 रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदो गतश्च यः ।
 अस्थिमज्जागतः क्षुब्धस्तेस्ते साङ्गैर्हृतप्रभः ॥
 विसंशो च्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीच्यते ।
 सदीपशब्दश्च श्लेष्मद्वन्द्वं सुचति वेगवत् ॥
 देहो लघुर्व्यपगतक्रममोहतापः ।
 पाको मुखे करणसौष्ठवमयथत्वम् ।
 खेदः श्वः प्रकृतिगामि मनोऽम्लिष्ठा ।
 कच्छूश्च मूर्द्धि विगतच्वरलक्षणाणि ।
 इत्यादि महापुराणे गारुडे च्वरनिः ।
 समाप्तम् । १५२ अध्यायः ॥
 अथ च्वरस्य चिकित्सा ।
 धन्वन्तरिखाच ।
 “च्वरोऽष्टधा पृथक् इन्दुसंज्ञातागमनुजः स्मृतः ।
 सुस्तपर्पटकोशीरचन्दोदीच्यनागरेः ।
 श्वतशीतं जलं दद्यात् पिपासाच्वरशान्तये ॥
 नागरं देवकाष्ठश्च धन्वाकं वृहतीद्वयम् ।
 दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं च्वरिताय च्वरापहम् ॥
 च्वारवधामभयास्तुस्तित्तुयश्चिकित्सितः ।
 कषायः पाचनं सामे सगूले च च्वरे हितः ॥
 मधुकसारश्लेष्मवचोषणकणाः समाः ।
 श्लेष्मं पिट्वाभसा नखं कुर्यात् संज्ञापरोधनम् ॥
 चिष्टद्विभ्रालाक्षिफलाकटुकारवधैः क्षतः ।
 सचारी भेदनं कायः पेयः सर्व्वच्वरापहः ॥
 महौषध्यन्तासुस्तचन्दनोशीरघान्धके ।
 कापस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥
 अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततनुभिः ।
 बद्धा वारे रवेर्नूनं च्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥
 गङ्गाया उत्तरे कूले श्लेषुस्तपसो जतः ।
 तस्मै तिलोदकं दद्यात्सुच्येकाहिको च्वरः ॥
 गुडूच्याः कायकल्काभ्यां त्रिपलाया वृषस्य च ।
 मृद्धीकाया बलायाश्च विद्धाः खेदाः च्वरः ॥
 च्छेदः ॥ ६ ॥
 धात्री शिवा कणा वङ्गिजायः सर्व्वच्वरात्कः ।
 च्वरातिसारहरयमौषधं प्रवदान्धय ।
 पृश्निपर्योबलाविष्वनागरेतुपनधाव्यके ।
 पाठेन्यवभूविष्वसुस्तपर्पटकाः स्मृताः ।
 जयन्ताममतीसारच्वरं रसमहौषधाः ॥ ११ ॥
 नागरातिविषासुस्तभूविष्वान्तवत्सकैः ।
 सर्व्वच्वरहरः कायः साञ्जातीसारनाशकः ॥ १२ ॥
 सुस्तपर्पटकोदीच्यद्वेषवर्द्धतं पथः ।

ज्वरः

प्राणपथीं पृथिव्यां दृष्टो कण्टकारिका ॥
 पलायनं विद्वानि पाठा नागरधाम्यकम् ॥
 एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिवारिणाम् ॥१३॥
 विस्वभूतास्त्रिनिर्गुहः खड्गं मन्वतिवारिणाम् ॥१४॥
 अतीवारे हितस्तद्वत् कुटजत्वक्फलाटतः ॥१५॥
 वत्सकतिविषाविल्वबालाकन्दकषायकः ।
 सविश्व आमशूलाटो ह्यतीवारे सप्रोणिते ॥१६॥
 इति गारुडे १७३ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “हस्तबद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ।
 मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रतादिशुद्धवेत् ॥ १७ ॥
 पीतं वृषिकम्बलान् पथ्यं धितजलेन वै ।
 बाह्वं विनाशयेद्दाहज्वरश्च परमेश्वर ! ॥ १८ ॥
 प्रिखायाश्चैव तद्वद्धं भवेद्वैकाहिकादिशुत् ॥१९॥
 एतन् सकाञ्जिकं पीतं रक्तकुष्ठज्वरादिशुत् ॥२०॥
 इति तत्रैव १६३ अध्यायः ॥
 “वचा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीह्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोक्षत्रेणावधितम् ।
 नस्यमालेपनश्चैव ज्ञानसुहृत्तन तथा ॥
 अपसारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजह्वारे च शासनम् ॥२१॥
 अभयामलकद्राक्षाः पाठा चैव विभीतकम् ।
 शंकरा च समश्चैव जग्धं ज्वरहरं भवेत् ॥२२॥
 इति च गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥
 वैद्यकमते शिवज्वरस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “दक्षापमानसंक्रुद्धब्रह्मनिश्वाससम्भवः ।
 ज्वरोऽथवा पृथग्दृग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्रुतः ॥
 तस्य विप्रकण्ठकारणकथनपूर्विका सम्प्रतिर्यथा,
 “मिथ्याहारविहारस्य दोषा ज्ञामाश्रयाश्रयाः ।
 बहिर्त्रस्य कोष्ठानि ज्वरदाः स्यूरसानुगाः ॥”
 तस्य सामान्यलक्षणं यथा,—
 “स्वेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गग्रहणतया ।
 युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥” * ॥
 तस्य पूर्वरूपं यथा,—
 “असोऽरतिस्त्रिवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्रवः ।
 इच्छादौ सुहृत्सापि श्रूतवातातपादिषु ॥
 नृभाङ्गमूर्धे गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च श्रूतश्च भवत्युपत्स्यति ज्वरे ॥” * ॥
 सन्ततादिज्वराणां प्रति नियतदृष्ट्या धातवो यथा,
 “सन्ततं रसरक्तस्यः सोऽन्येदुः पिशिताश्रितः ।
 भेदोगतस्तृतीयोऽङ्गु त्वस्थिमण्डगतः पुनः ॥
 कुर्यात्तुर्धकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ।
 सप्राहं वा दृष्टाहं वा द्वाद्दृष्टाहमथापि वा ॥
 सन्तत्वा योऽविसर्गो स्यात् सन्ततः स निगद्यते ।
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावसुवर्षते ॥
 अथेदुःखसहोरात्रे एककालं प्रवर्षते ।
 तृतीयकस्तृतीयोऽङ्गु चतुर्थोऽङ्गु चतुर्थकः ॥
 केचिद्भूताभिषङ्गोऽथं भवते विषमज्वरम् ।
 कषपितात्रिकयाश्चो पृष्ठाङ्गतकपात्मकः ॥
 वानपिताश्विरोऽथोऽथो त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ।
 चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥

५५३

ज्वरः

जङ्गाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ।
 विषमज्वर एवाभ्यासातुर्यकविपर्ययः ॥
 मध्ये अहनी ज्वरयत्वादावन्ते च सुचति ॥” * ॥
 वातबलासकज्वरो यथा,—
 “निर्गं मन्दज्वरो रूचः शूनकस्तेन सौदति ।
 सन्वाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥”
 विषमज्वरविशेषाः ।
 “विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
 तेनाहं श्रूतलं देहे चार्द्धशोषं प्रजायते ॥” * ॥
 श्रूतपूर्वो ज्वरो यथा,—
 “त्वक्तस्यौ श्लेष्मानिलौ श्रूतमादौ जनयतो ज्वरे ।
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥”
 दाहपूर्वो ज्वरो यथा,—
 “करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्तस्यं दाहमतीव च ।
 तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ ज्वरतः श्रूतमन्ततः ॥
 द्वावेतौ दाहश्रूतादौ ज्वरौ संसर्गौ स्रुतौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कष्टः क्लृप्साध्यतमश्च सः ॥”
 उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतया
 अधिकलक्षणानि यथा,—
 “गुरुता हृदयोत्क्रोशः सदनं कर्दुरोचकौ ।
 रसस्य तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चास्योपजायते ॥ १ ॥
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्चर्द्दैनविभ्रमौ ।
 प्रलापः पिडका लघ्ना रक्तप्राप्ते ज्वरे गृणाम् ॥२॥
 पिच्छिकोद्देष्टं लघ्नाष्टष्टमत्रपुरीषतः ।
 उद्यान्तर्दाहविच्छेपौ म्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥३॥
 भृगं खेदस्तृषा मूर्च्छां प्रलापश्चर्द्दरेव च ।
 दौर्गन्धारोचकौ म्लानिर्मेदः स्यो चासहिष्णुता ॥४॥
 भेदोऽस्यां कूजनं श्वासो विरेकश्चर्द्दरेव च ।
 विच्छेपश्च गात्राणामेतदस्तिगते ज्वरे ॥ ५ ॥
 तमः प्रवेशनं हिक्का कासः श्रूतं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वसो मर्मश्चेदश्च मज्जगे ॥६॥
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
 शोफसः सन्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥” * ॥
 अथ वैद्यकमते सामान्यतो ज्वरस्य चिकित्सा-
 माह ।
 “अंशंशं यत्र दोषाणां विवेक्तुं नैव शक्ययात् ।
 साधारणी क्रियान्त्र विदधीत चिकित्सकः ॥
 सामान्यतो ज्वरो पूर्वं निर्वृतिं निलये वसेत् ।
 निर्वृतमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः ॥
 अजनस्थानिलस्तृष्णास्त्रेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥
 तालवृन्तभवो वातश्चिदोषशमनो मनः ॥
 वंशयजनजः सोऽन्यो रक्तपित्तप्रकोपणः ।
 चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा ॥
 एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृदाः सुपूजिताः ।
 नवज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुणावसनाटतः ।
 यद्यन्पुष्कं पानीयं पिबेत् किञ्चिन्नवारयन् ॥
 विनापि भेषजेर्वाधिः पथ्यादेव निवर्षते ।
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां श्रूतेरपि ॥” * ॥
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः ।
 “परिषेकान् प्रदेशांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
 दिवास्त्रं अवायश्च आयामं शिशिरं जलम् ॥
 क्रोधप्रवातभोग्यानि वर्जयेत्तद्वज्वरी ॥”

ज्वरः

परिषेकः क्षानादिः । प्रदेशो अन्तुलेपना-
 भ्यङ्गादिः । स्नेहान् पाने निषिद्धान् ॥ * ॥
 निषिद्धानिषेधाहोषमाह ।
 “शोषं कर्द्दि मर्दं मूर्च्छां भ्रमं लघ्नामरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात् ॥”
 आदिशब्देन प्रदेशादयो यस्तन्ते ॥ * ॥
 हारीतेन प्रवेकं दूषयस्तुक्तम् ।
 “आयामाज्वरसंघर्षिर्वायात् स्तम्भमूर्च्छं नम् ।
 न्दतिश्च स्नेहपानानु मूर्च्छां कर्द्दिमदोऽरुचिः ॥
 गुर्वन्नभोजनात् स्वप्नाह्निशो दोषकोपनम् ।
 अग्निसादः खरत्वश्च श्रूतसां पाप्रवर्षणम् ॥”
 न्दतिरिति अवायादिष्वच सम्भध्यते । स्वप्नात्
 दिवास्त्रापात् ॥ * ॥ अन्यश्च वर्जयेत् ।
 “सज्वरो ज्वरसुक्तो वा विदाहीनि गुरुष्वि च ।
 असात्मगान्धनानानि विरुद्धाध्यशानानि च ॥
 आयाममतिषेधाश्चाथ्यङ्गं क्षानश्च वर्जयेत् ।
 तेन ज्वरः शमं याति न शान्तश्च पुनर्भवेत् ॥
 ज्वरी लङ्घनं कुर्यादिति चरकः वाग्भटश्च ॥”
 “आमाश्रयस्थो हृत्वादिं सामो मार्गं पिधापयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तन्माचरेत् ॥”
 अस्यायमर्थः । “यतो जेतोः आमाश्रयस्थो दोषो
 वातपित्तश्लेष्मरूपः स्वहेतुदुष्टः अदिं हत्वा
 आच्छाद्य सामः अपक्वाहारसहितोमार्गं रस-
 मार्गं पिधापयन् । अत्रार्थत्वाद्देहात्तपि कर्ष-
 रीन् । तेन पिदधदित्यर्थः । ज्वरं करोति तस्मा-
 द्हेतोर्ज्वरी लङ्घनमाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥
 “त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीप्य प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ।
 प्रभूते शोधनं तच्च मूलादुक्तलयेम्लानम् ॥”
 चक्रश्च ।
 “तरुणानु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन चयं नयेत् ।
 आमदोयमलिङ्गाङ्गा लङ्घयेत् यथाविधि ॥”
 अन्यश्च ।
 “ज्वरादौ लङ्घनं कुर्यात् ज्वरमध्ये तु पाचनम् ।
 ज्वरान्ते रेचनं कुर्यात् कोष्ठशुद्धे यथावलम् ॥
 दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्सुक्ष्माय च ।
 लङ्घितश्चाप्यदोषश्च यवागूपानमाचरेत् ।
 शालिषटिकसुद्धानां यवं वा शक्तमाहरेत् ।
 पक्षकोलेन संसिद्धा यवागूमध्यलङ्घने ॥
 अतिलङ्घितश्च तं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् ।
 दाक्षादादिमखर्जरपियालेः सपरुषकेः ॥
 तर्पणाहं तु कर्षेयं तर्पणं ज्वरशान्तये ॥”
 अत्र लङ्घनशब्देनानश्रनसुच्यते । यत् आह
 सुश्रुतः ।
 “आनहृत्स्तिमिते दोषेऽप्यवन्तं कालमातुरः ।
 तावत्वनश्रनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥”
 आनहृत्स्तिमितेऽहोऽपि नैश्चलेदोषेः सम्बद्धः ।
 संसर्गं औषधान्नादिप्रवङ्गम् ॥ * ॥
 यत् चरक आह ।
 “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतानपौ ।
 पाचनान्युपवासश्च आयामश्चेति लङ्घनम् ॥”
 चतुःप्रकारा संशुद्धिः वमनविरेचनरूहवत्स-

ज्वरः

शिरसि विरचनानि । न त्वदुवासर्गं तस्यं दृष्टव्यं-
त्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च
सुश्रुतः ।
“शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः ।
तल्लङ्घनमिति त्रयं दृष्टव्यं पृथग्विधम् ॥
लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः ॥*॥
ननु चानलक्षितमितेहोत्रैरित्यादिपूर्वोक्तसुश्रुत-
वचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाग्रनरूपं
लङ्घनं क्रियते तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः
इत्यादिचरकवचनाद्ग्रहणानादिरूपं लङ्घनं सर्व-
ज्वरिभिः कथं न क्रियते । तत्रोच्यते । वम-
नादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते न तु सर्वज्वरेषु ।
तथा च सुश्रुतः ।
“सोत्क्रोशं बलने देयं वमनं श्लेष्मिके ज्वरे ।
पित्तप्रणये विरेकस्तु कार्यः प्रशिक्षिलाग्रये ॥”
प्रशिक्षिलाग्रये अत्र प्रोपसर्गः वैपरीत्ये तेन
गदाग्रये इत्यर्थः ॥ * ॥
“सर्जनेनिलजे कार्यं सोदावर्त्तं निरूहणम् ।
कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं नर्द्धविरचनम् ॥”
अपि च । सर्वज्वरिभिः पिपासानियमश्च न
कार्यः । यत आह चारीतः ।
“दृष्ट्वा गरीयसी चोरा सद्यः प्राणविनाशिनो ।
तस्माद्देयं दृष्टान्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥”
अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनम् ॥ * ॥
ज्वरिभिर्मारुतसेवनं न कार्यम् । सुश्रुतेन प्रवात-
सेवनस्य सर्वथा निषिद्धत्वात् अतो मारुतसेवनं
अवस्थाविशेष एव युक्तम् । आतपसेवनश्चा-
वस्थाविशेष एव संशुद्धीतम् ॥ * ॥
“लङ्घनान्ययवागभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
तदा तं सुखवैरस्यदृष्ट्या रोचकनाशनेः ॥
ज्वरघ्नेः पाचने हृद्वैः कषायैः समुपाचरेत् ॥”
इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । व्याया-
मोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् । अवस्था-
विशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि
कर्षणः । तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादि-
श्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्यायमिति निर्णीतम् ॥
अनग्रनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह ।
“लङ्घनेन चयं नीते दोषे सन्मुचितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वञ्च क्षुब्धेवास्थोपजायते ॥
लङ्घनेन अनग्रनेन दोषे प्रष्टुहे चयं नीते ।
यत आह ।
“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः ॥”
पचतीति । सन्मुचितेऽनले आच्छादकदोषे
संशोभे अन्मो प्रदीप्ते । यथोक्तसंप्राप्तिसामग्री-
विघटनात् । विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन
लघुत्वम् । क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः ॥ * ॥
अन्यथाह सुश्रुतः ।
“अनवस्थितदोषाभिलङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं कांक्षाक्षिलाघवकारकम् ॥
अनवस्थितदोषाग्नेः अनवस्थितः स्वस्थानादि-
तस्ततो गतो दोषोऽपि यस्य तस्य ज्वरिणः ।
कांक्षा अन्नाभिलाषः । रक्षिः लङ्घनेनामपाका-

ज्वरः

न्मुखशोषादिनाशे सुखस्य यत् प्रकृतत्वं सैव
रक्षिः शोभा । रक्षिः स्त्री हीमौ शोभायामभि-
लाषयोरिति मेदिनीकारः ॥ * ॥ संप्रति कृतस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
“वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गाद्गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्नाक्रमे गते ॥
खेदे जाते रक्षौ वापि क्षुत्पिपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्वाप्ये चान्तरात्मनि ॥”
हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः । उद्गारशुद्धिः सधूमा-
न्वोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफाद्यलित्तत्वम् ।
आस्यशुद्धिः सुखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्नाक्रमे
तन्त्रया क्रमः तस्मिन् । तन्ना निद्रावत् ।
क्रमोऽत्र ग्लानिः । क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्-
पिपासाभ्यां सह युगपदुदये । अन्तरात्मनि
मनसि । एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्
कृतं लङ्घनं बोधयन्ति । न तु प्रत्येकम् ॥ * ॥
हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
“कफोत्क्रोशः सङ्कलासः शीवनञ्च सुदुर्म्भुः ।
कण्ठास्य हृदयाशुद्धिस्तन्ना स्याद्हीनलङ्घने ॥
कफोत्क्रोशः कफस्य वमनायोपस्थितिः ॥”
सङ्कलासः हृदयात् कटुत्वनिर्गमः ॥ * ॥
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह ।
“पर्वभेदोऽङ्गमर्द्धञ्च कासः शोषो सुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरक्षिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्ण्यन्मूर्ध्वातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिञ्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥
दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः कर्णनेत्रयोः स्वविषय-
ग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः ।
ऊर्ध्वात् उद्गारबाहुल्यम् । हृदि तमः अन्ध-
कारप्रविष्टस्यैव ज्ञानम् ॥ * ॥ बलं रक्षन्
लङ्घनं कारयेदित्याह ।
“बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
अयमर्थः । एतं ज्वरिणं बलाविरोधिना अनति-
बलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् उप-
चरेत् । कृत इति चैतन्नाह । यदर्थ इति । यस्मै
आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत् आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः ॥*॥
केवाश्चिदनग्रनस्य निषेधमाह सुश्रुतः ।
तद्धि मारुतदृष्ट्या च्छुम्बुशोषभ्रमान्वितेः ।
न कार्यं गुल्मिणीबालदृष्टदुर्बलभीरुभिः ॥
न चयाध्वश्रमक्रोधकामशोकचिरज्वरे ।
तत् अनग्रनं उखलमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न
कार्यम् । मारुतोऽत्र निरामो बोद्धव्यः । सामे तु
मारुते लङ्घनं कार्यमेव । यत आह तन्नान्तरे ।
“अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे ।
लङ्घनं ह्यामपाकार्यं न तदूर्ध्वं यथा कफे ॥
तदूर्ध्वं आमपकादूर्ध्वम् । अतएवोक्तम् ।
कफपित्तं द्रवे धातुं सहिते लङ्घनं बहु ।
आमचयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते चयम् ॥”*॥
आमस्य लक्षणमाह ।
“आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽभिलाषवात् ।

ज्वरः

आमसंज्ञा च लभते बहुव्याधिसमाश्रयः
तन्नान्तरे ।
“आममन्तरसं केचित् केचित्तु मलसम्पद्य
प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रपचते ।
अन्यथा ।
“अपि पक्वमसं सक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिला
सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिप्रयस्यतः
तेनामेन समायुक्ता दोषा दूष्याश्च तादृश
तद्वद्वा आमयाश्च सामा इति बुधैः स
अथ सामस्य वातस्य लक्षणमाह ।
“वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्नात्कू
वेदना शोथनिष्कोद्वैः क्रमशोऽङ्गानि पी
विचरेद्युग्मपचापि ग्लानिं कुपितो भृश
क्षेहाद्वैर्बुद्धिमायाति मेघस्योदये निद्रि
विचरेद्युगपद्वायुरामश्चेककालं वि
कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन
ङ्गानीत्यर्थः ॥ * ॥ तस्यैव निरामस्य
माह ।
“निरामो विशदो रूपो निर्विबन्धोऽल
विपरीतगुणैः शान्तिं क्षिण्वेयाति विशेष
अत्र प्रसङ्गात् सामस्य पित्तस्य लक्षण
पित्तं सामं भवेदन्नं दुर्गन्धं हरितं गुरु
अग्नीकाकण्ठहृदाहकरं श्यावं तथा वि
अग्नीका अमिलचुकी इति लोके ॥ * ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
“निरामं पीतमाताम्रमनुगुणं कटुकं स
दुर्गन्धं रक्षिःकृद्धिबलवर्द्धनमीरितम् ॥
अथ सामस्य कफस्य लक्षणमाह ।
“आविलस्तनुलस्थानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठ
सामो वलाशो दुर्गन्धस्त्वृत्क्षुधोरभिघात
स्थानः संहतः ॥
तस्य निरामस्य लक्षणमाह ।
“क्षेष्मा निरामो निर्गन्धः फेनवाक्शेदेवा
भवेत् स पिच्छिनः पाक्षुरास्यवैरस्यनाश
अथ सामस्य आधर्षलक्षणमाह ।
“आलस्यतन्नाहृदयाविशुद्धि-
र्होषाप्रवृत्त्याविलम्बताभिः ।
गुरुदृत्वाक्षुत्सुप्रताभि-
रामान्वितं आधिसुदाहरन्ति ॥
आमं जयेत्तल्लङ्घनकोलपया
लघुन्नरूपोऽनतिक्तयुग्मैः ।
विरूचयस्वेदनपाचने च
संशोधनेऽर्द्धमधस्तथैव ॥
तद्धि मारुतदृष्ट्या च्छुम्बुशोषभ्रमान्विते
मेव विवक्षिता तेन निरामदृष्ट्यान्विते
न कार्यम् । सामायान्तु दृष्ट्यायां लङ्घनं व
तथा सुखशोषभ्रमावापि निरामावेव वि
सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्यमेव । गुल्मि
दृष्ट्यादिरपि निरामैरेव लङ्घनं न
सामैः पुनश्चैरपि लङ्घनं कार्यमेव । च
चयो राजयच्छा । वातके ज्वरे लङ्घनं न
ज्वरी लङ्घनेऽपि कृतं पिबेदित्याह सु

उचरः

विनीमोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 प्रत्यसत्रास्त्रवस्यासु न कचिद्धारि वारयेत् ॥
 शरीरतश्च ।
 त्वा गरीयसी घोरा सदाः प्राणविनाशिनौ ।
 स्मार्दियं लघार्णाय पानीयं प्राणधारणम् ॥
 प्रवश्यं पेयमपि जलं च्वरी किञ्चिद्धारयन्
 प्रवेद्यत आह सुश्रुत एव ।
 तिवनं जीविना जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् ।
 प्रतोऽन्ततया सुञ्जी न कचिद्धारि वारयेत् ॥
 तिवनं जलम् ॥ किञ्चित् वारयेदेव । तथा च ।
 वरे नेत्रामये कोठे मन्देऽन्मादुरे तथा ।
 प्रोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ चये ॥
 ये च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥
 त्रिके सुखप्रसेके । मन्दमाचरेत् अल्पं पिबेत् ।
 त आह ।
 अतियोगेन सलिलं लब्धतेऽपि प्रयोजितम् ।
 त्वाति श्लेष्मपित्तत्वं च्वरितस्य विशेषतः ॥*॥
 तत्र जलं च्वरी श्रौतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
 त्वररे प्रतिश्याये पार्श्वशुखे गलग्रहे ।
 त्दःशुद्धौ तथाश्चान्ने व्याधौ वातकफोद्धवे ॥
 प्रतचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विप्रधौ ।
 हृत्वायां स्नेहपाने च श्रौतं वारि विवर्जयेत् ॥”
 ग्रन्थश्च स एव ।
 श्वयमानेन श्रौतेन च्वरस्तोयेन वर्द्धते ॥
 प्रत श्रौतं जलमकथितं निषिद्धम् । तथा सति
 कथितं ग्राह्यं आयातम् ॥ तत्र कथितस्य विधि-
 णाश्च ।
 काथ्यमानन्तु निर्जगं निष्केनं निर्मलश्च यत् ।
 त्तोयं कथितं त्र्येयं दोषघ्नं पाचनं लघु ॥
 निर्जगं ग्रहेः ॥ कथितस्य विषयानाह सुश्रुतः ।
 वातश्लेष्मच्वरार्णाय हितसुष्णाम् लब्धते ।
 दीपनं स्यात् कफच्छेदि वातपित्तातुलीमनम् ॥
 तद्धि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां श्रौतमन्यथा ॥”
 नागभट्टश्च ।
 “लब्धायां प्राप्तसुष्णाम् पिबेद्वातकफच्वरे ।
 त् कफं विलयं नीत्वा लब्धामाशु निवर्त्तयेत् ॥
 उदीर्य चायिं स्रोतांसि समुत्प्लव्य विशी-
 घयेत् ।
 वातपित्तकफस्त्रिदशकृन्नुत्राणि सारयेत् ॥” * ॥
 अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “काथ्यमानन्तु निर्जगं निष्केनं निर्मलं तथा ।
 अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥
 च्वरकासकफश्वासवातपित्ताममेदसाम् ।
 नाश्रनं वक्षिस्वश्रीधि पथ्यसुष्णोदकं सदा ॥*॥”
 अथर्त्तुभेदे जलस्य पाकभेदः ।
 त्रिपादशेषं सलिलं श्रीधो श्ररदि प्रस्यते ।
 हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः ॥*॥
 अन्ये तु ।
 “निदाये त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु श्ररदम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥
 अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु प्रस्यते ।
 इति केचिद्दुषाः प्राङ्मुञ्जटागमदर्शनात् ॥”

उचरः

केचित्तु ।
 “वसुध्वङ्गेषु बाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥”
 अत्र दोषाणां यथोक्त्यता हीनता वा तथा
 श्वस्था कल्पनीया ॥
 “तत् पादहीनं पित्तप्रमर्द्धहीनन्तु वातशुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संग्राह्यमिप्रदं लघु ॥” * ॥
 त्रिपादहीनस्य तन्मान्तरे आरोग्याम्बुसंज्ञा ।
 तस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 “पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्याम्बु तदुच्यते ।
 आरोग्याम्बु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् ॥
 सद्यो च्वरहरं ग्राह्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 आनाहपाक्षुश्लेष्मार्शोगुल्मश्रीधोदरापहम् ॥”
 अथर्त्तुभेदे जलस्य ग्रहणाय देशभेदः ।
 “हेमन्ते शिशिरे चाम्बु सारसं वा तद्भागजम् ।
 वसन्तश्रीधयोः कौष्यं वाप्यं वा नैर्भरं हितम् ॥
 नादेयं वारि नादेयं वसन्तश्रीधयोऽर्द्धेः ।
 विषवत् पत्रपुष्पादिदुष्टं निर्भरयोगतः ॥
 औद्भिदं चान्तरीचं वा कौष्यं प्रावृषि च स्मृतम् ।
 प्रस्रं श्ररदि नादेयं गीरमंशुदकं परम् ॥
 दिवा रविकरैर्लुष्टं श्रौतं श्रौतकरैर्त्रिंशि ॥
 त्र्येयमंशुदकं नाम क्षिगं दोषत्रयापहम् ।
 अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीचजलोपमम् ॥
 बल्यं रसायनं मेध्यं श्रौतं लघु सुधासमम् ॥”
 अन्यश्च ।
 “श्ररदगस्तेरुदयादखिलं सलिलं हितम् ।
 वृद्धसुश्रुतश्च ।
 “कार्त्तिके मार्गशीर्षे च पयोमात्रं प्रशस्यते ॥”
 यथर्त्तुपकमपि जलं विषयविशेषे श्रौतलं पिबे-
 दित्याह सुश्रुतः ।
 “दाहानिसारपित्तास्त्रिदशकृन्नुत्प्लव्यविषाग्निषु ।
 मूत्रकृच्छ्रे पाण्डुरोगे लब्धाम्बुर्द्धिभेदेषु च ॥
 मत्प्रपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ।
 सन्निपातसमुत्थे च श्रुतं श्रौतं प्रशस्यते ॥”
 कथितस्य जलस्य श्रौतलकरणविशेषे गुण-
 विशेषमाह सुश्रुतः ।
 “श्रुताम्बु तत्रिदोषघ्नं यदन्तर्वास्यश्रौतलम् ।
 अरुक्षमनभिष्यन्दि हृमिदृक्च्वरकृत्तु ॥
 धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहृतम् ॥
 न्यन्तर्वास्यश्रौतलं पिहितमेव श्रौतलम् ।
 अत्रापरेऽपि विशेषाः ।
 “दिवा श्रुतं पयो रात्रौ गुरुतामधिगच्छति ।
 रात्रौ श्रुतं दिवा पीतं गुरुत्वमधिगच्छति ॥
 तत्तु पर्युषितं वद्विगुणभ्रष्टं त्रिदोषकृत् ।
 गुल्मकृत्पाकं विष्टम्भि सर्वरोगेषु निन्दितम् ॥
 श्रुतं श्रौतं पुनस्तत्रं तोयं विषयसमं भवेत् ।
 निर्युद्धोऽपि तथा श्रौतः पुनस्तत्रो विषोपमः ॥”
 रात्रौ तूष्णोदकस्य लक्षणमन्यदाह ।
 “अष्टमेनांशुशेषेण चतुर्थेनाहंकेन वा ।
 अथवा कथनेनेव सिद्धसुष्णोदकं वदेत् ॥”
 तस्य गुणाः ।
 “श्लेष्मानिलासदोषघ्नं दीपनं वक्षिप्रोधनम् ।

उचरः

श्वासकासच्वरहरं पीतसुष्णोदकं निशि ॥”
 अन्यश्च ।
 “भिनन्ति श्लेष्मसङ्घातं मारुतं चापकर्षति ।
 अजीर्यं जरयत्यासु पीतसुष्णोदकं निशि ॥”
 रात्रासुष्णोदकश्च तत्रमेव पिबेदित्याह ।
 “उष्णं तदग्निजननं लघ्वच्छं वक्षिप्रोधनम् ।
 पार्श्वरक्तपीनसाभानहृक्कानिलकफापहम् ॥
 श्रुतं लट्श्वससुखेषु सदाःशुद्धौ नवच्वरे ॥”
 विषयविशेषे त्वाममेव जलं श्रौतलं पिबेदित्याह
 सुश्रुतः ।
 “मूर्च्छांपित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।
 भ्रमश्रमपरीतेषु तमके वमयौ तथा ॥
 धूमोद्गारेऽविदग्धेऽग्ने श्रोधि च सुखकण्ठयोः ।
 ऊर्द्धगे रक्तपित्ते च श्रौतमम्भः प्रशस्यते ॥”
 श्रौतमम्भः आममेव न तु कथितम् । कथितन्तु
 श्रौतं दाहादिषु यदुक्तं तत् सच्वरेषु । विच्वरेषु
 तु दाहादिष्वातं श्रौतं प्रशस्यते इति भेदः ॥*॥
 आमादिजलानां जठराग्निना पाककालावधि-
 माह ।
 “आमं जलं पाकसुपैति यामं
 पकं पुनः श्रौतलमर्द्धयामम् ।
 पकं कटुष्णश्च ततोऽर्द्धकालं
 कालाश्चयः पीतजलस्य पाके ॥
 पित्तमद्यविषोत्थेषु तिरुक्तैः श्रुतश्रौतलम् ॥”
 जलं हितमिति शेषः ॥*॥ तिरुक्तानि बहुलानि
 तेभ्यो निर्घात्र्यं योगमाह सुश्रुतः ।
 “सुस्तपर्पटकोदीच्यच्छ्वाख्योश्रीरचन्दनेः ।
 श्रुतं श्रौतं जलं दद्यात् लट्दाहच्वरप्रान्तये ॥”
 कृत्वात्र धान्यकम् । यत् आह निषद्यदौ धन्व-
 न्तरिः । कुस्तुमुरः स्वर्णकारा कृत्वा धान्यं
 वितुमकमित्यादि । तद्गुणाश्च ।
 “धान्यकं दीपनं रथ्यं पाचनं स्वादुपाकि च ।
 दोषत्रयलघादाहश्वासकासच्वरप्रखुदित्यादि ॥”
 चक्रदत्तवङ्गसेनट्ट्यादयः कृत्वास्थाने नागरं
 पठन्ति । तद्यथा,—
 “सुस्तपर्पटकोश्रीरचन्दनोदीच्यनागरैरिति ।
 नागरं कटुकमपि मात्रं पित्तजनकं मधुरपाकि-
 त्वादिति तेषामभिप्रायः । नागरं नागरसुस्तकं
 इति केचित्तु । कचिदेकदेशेन समुदायोऽव-
 गम्यते । यथा भीमो भीमसेन इति । तीसरे तु
 नागरस्थाने पद्मकम् ॥*॥ एतस्य प्रक्रिया ।
 चन्दनैरित्यत्र सद्दार्थं लतीया । तेन सुस्ता-
 दिभिः षड्भिरामैरेव चक्षुः सहितं जलं श्रुतं
 जलमेव केवलं यथर्त्तुपकं पश्चात्श्रौतलीकृतं
 दद्यात् । तथा च वङ्गसेनः ।
 यदेषु श्रुतश्रौतासु षड्ङ्गादि प्रयुज्यते ।
 कर्षमात्रं ततो द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
 अस्थायमर्थः । यत् हेतोः । अक्षु जलेषु ।
 श्रुतश्रौतासु श्रुतासु केवलास्त्रेव यथर्त्तुपकासु ।
 श्रौतासु श्रौतलीकृतासु । षड्ङ्गादि द्रव्यं प्रयु-
 ज्यते । आममेव संशुद्धं जले स्यादिति । ततः
 प्रक्षेप्यवात् कर्षमात्रं द्रव्यं समुदितं षड्ङ्गादि

ज्वरः

प्रास्थिकेभ्यश्चि प्रथमात्रे कथितश्रीतले जले
 क्षिप्तं ग्राहयेत् । अतएव षडङ्गमभिधाय षडङ्ग-
 पानीयमिति षडङ्गसिगादिभिरुक्तम् । अस्मिन्
 पक्षे चन्दनं श्वेतं ग्राह्यं न तु रक्तम् । तत्-
 कषायलेपयोरेव प्रयोक्तुमुक्तम् । यत आह ।
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनमिति ।
 षडङ्गपानीयमिदम् ॥ * ॥ षडङ्गादेः पाने तु
 विधातवेऽत्र प्रक्रिया भिन्ना तामाह षडङ्गसेनः ।
 कर्षमात्रमिह द्रव्यं ग्राहयेत् प्रास्थिकेभ्यश्चि ।
 अर्द्धश्वेतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसन्धिधौ ॥
 आदिशब्देन यथयवागविलेपिभक्तानि गृह्यन्ते ॥ *
 पानप्रक्रियां श्राङ्गधरोऽप्येतामेवाह ।
 क्षुब्धं द्रव्यं पलं सार्धं चतुःषष्टिपले जले ।
 अर्द्धश्वेतं तद्देयं पाने पेयादिसन्धिधौ ॥
 पानप्रयोगश्च षडङ्गसुक्तवान् । अस्मिन् पक्षे
 चन्दनं रक्तं ग्राह्यम् । कषायलेपयोः प्रायो
 युज्यते रक्तचन्दनमिति वचनात् ॥ * ॥
 अथ रक्तचन्दनस्य गुणाः ।
 तत्तु रक्तं हिमं खादु श्चर्द्धिच्छ्यामपित्तजित् ।
 तिलं मेचहितं दृष्यं ज्वरत्रणविघ्नपहम् ॥
 षडङ्गादि प्रयुज्यते इत्यादि शब्देन वक्ष्यमाणा
 योगा उच्यन्ते । ते यथा,—
 श्रीपर्णीचन्दनोश्चौरपक्षकमधुकणम् ।
 पानं पित्तज्वरं हन्याच्छारिवादां सशर्करम् ॥
 अत्र श्रीपर्णीपक्षकयोः पले ग्राह्ये । मधुकस्य
 तु पुष्यम् । अन्यच्च ।
 हन्यात् सयद्यमधुर्कं तथैवोत्पलपूर्वकम् ।
 पानं श्वेतं हिमं किंवा सोत्पलं शर्करायुतम् ॥
 हन्यात् पित्तज्वरमिति श्लेषः । उत्पलमत्र-
 कमलमिव्यादि ।
 दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।
 श्रीश्वर्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिद्धते ॥
 उचितो हि दिवास्वापो निवर्तते शरीरिणाम् ।
 वाताद्यः प्रकृष्यन्ति येषामस्वपतां दिवा ॥ * ॥
 येषां दिवास्वप्न उचितस्तानाह ।
 आयामप्रमदाध्वाहगरतान् क्लान्तानती-
 सारिणः
 शूलश्वासवतस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पीडि-
 तान् ।
 क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धा-
 न्साजीर्णानो
 राज्ञी जागरितान् नरान् निरश्रान् कामं
 दिवा स्वापयेत् ॥ * ॥
 अथ वातिकादिज्वराणां पाकावधिमाह ।
 वातिकः सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिकः ।
 श्लेष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकसुपैति हि ॥ *
 रसस्यामत्वेऽवधिमतिक्रम्यापि ज्वरस्तिष्ठति ।
 यत आह सुश्रुतः ।
 बहुदोषस्य मन्दभिः सप्तरात्रात् परं ज्वरे ।
 लङ्घनाभ्युवागभिर्यदा दोषो न पच्यते ॥
 तदा तं सुखवैरस्यदृष्टारोचकनाशनेः ।
 कषायैः पाचनेऽर्द्धज्वरज्ञैः ससुपाचरेत् ॥ * ॥

ज्वरः

ज्वरस्य तादृशमध्यावस्थाता जीर्णतावधिः ।
 आसप्तरात्रात्तदर्थं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 द्वादशाहमभिव्याप्य मध्यं जीर्णं ततः परम् ॥
 आसप्तरात्रादिति । अत्राह मर्यादायाम् ।
 रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः । तेन सप्तम-
 दिवसादेवाक् ज्वरस्तदर्थ इत्यर्थः । तथा चोक्तं
 तन्नाम्नरे ।
 ज्वरे अतीते षडङ्गे जीर्णं इत्युच्यते बुधैरिति ।
 दशरात्रात् परं जीर्णमाहुर्न्ये मनीषिणः ।
 अतएव जातुर्कर्णः । जीर्णस्योदशदिवस इति ॥
 अथ ज्वरे भेषजप्रयोगसमयः ।
 वातिके सप्तरात्रे तु दशरात्रेण पैत्तिके ।
 श्लेष्मिके द्वादशाहेन ज्वरे युज्यते भेषजम् ॥
 सप्तरात्रे इत्यत्र रात्रिशब्दो दिवसस्योपलक्षकः ।
 अतएवोक्तम् ।
 पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने ।
 श्रमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं तसुपाचरेदिति ॥
 श्राङ्गधरेणापुस्तकम् ।
 गुडूचीपिपलीमूलनागरेः पाचनं श्वेतम् ।
 वातज्वरे तथा पेयं कालिङ्गं सप्तमेऽहनीति ॥
 हारीतेनापुस्तकम् ।
 एतां क्रियां प्रयुज्यते षडङ्गं सप्तमेऽहनि ।
 पित्तं कषायसंयोगात् पेयां ज्वरविनाशिणीम् ॥
 एतां क्रियां लङ्घनादिरूपाम् । कषायसंयोगात्
 कषायेण साधितां पेयामित्यर्थः ॥ खरनादेना-
 प्युक्तम् ।
 इति षडङ्गात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।
 ततः परं पाचनीयं श्रमनीयं ज्वरे हितम् ॥
 ततः परं सप्तमेऽहनीत्यर्थः ॥ वाग्भटश्च ।
 सप्ताहादौषधं केचिदाहुर्न्ये दश्राहतः ।
 लघुमे भोजिते केचिद्देयमामोख्ये न तु ॥
 सप्ताहात् सप्ताहमारभेत्यर्थः । अत्र ख्य-
 लोपे कर्मणि पञ्चमी । अतएव सुश्रुतः ।
 दशरात्रात् परं सत्वेर्दातव्यमिति निश्चितम् ।
 अतएव दशरात्रेण द्वादशाहेनेति लङ्घनवता
 अतीतेनेत्यर्थः ॥ अत्र चरकस्त्वैवमाह ।
 ज्वरितं षडङ्गेऽतीते लघुमे प्रतिभोजितम् ।
 पाचनं श्रमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ॥
 अस्यायमर्थः । ज्वरितं षडङ्गे लङ्घनेन अतीते
 सप्तमेऽहनि भोजितलघुमे अष्टमे दिने कषायं
 पाययेदित्यर्थः ॥ तथा च सुश्रुतः ।
 सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम् ॥
 सप्तरात्रात् परं अष्टमेऽहनीत्यर्थः । केचि-
 च्चरकादयः । चक्रदत्तोऽपि ।
 सप्तरात्रेण पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ।
 निरामस्तु ततः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमे दिने ॥
 एवं सति कषायदाने सप्तमाहमयोर्दिवसयो-
 र्विकल्पः ॥ * ॥ तत्रापि वयोबलादिदोषदेश-
 कालोचितं कुर्यात् भेषजमत्रश्च दोषपाकं दृष्ट्वा
 इत्यादित्याह सुश्रुतः ।
 “पैत्तिके वा ज्वरे देयमस्य कालमसुत्थिते ।
 अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः” इति ।

ज्वरः

अस्यायमर्थः । अल्पकालमसुत्थिते पैत्तिके ज्वरे
 दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं देयम् । न तु ज्वर-
 रात्रापेक्षा । तथा अचिरज्वरितस्यापि पैत्तिके-
 तरनवज्वरयुक्तस्यापि दोषपाकं दृष्ट्वा भेषज्यं
 देयमित्यर्थः ॥ * ॥ दोषपाकलक्षणमाह सुश्रुतः ।
 नृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।
 पकं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधमिति ।
 ज्वरे नृदौ खल्वीभूते । मलेषु वातपित्तक-
 षत्रपुरीषेषु । प्रचलेषु स्वमार्गसंचारिषु । प-
 निरामम् । दोषप्रकृतिवैलक्ष्यादेर्केषां पक्वत्वं-
 यम् । दोषाणां दुष्टवातपित्तकफाणां प्रकृति-
 ज्वरस्य तदुपद्रवाणां चोत्पादनम् । तस्मात्
 वैलक्ष्यं वैपरीत्यं तस्मात् दोषपाकज्ञानं रज-
 मते ।
 क्षुत्क्षामता लघुत्वश्च गात्राणां ज्वरमाह्वयम् ।
 दोषप्रकृतिवत्त्वाद्वा निरामज्वरलक्षणम् ॥
 दोषप्रकृतिः दोषाणां स्वमार्गसंचारः । माघ-
 निदाने उक्ताहस्थाने अथाह इति पाठः । ॥ १ ॥
 श्लेयः पञ्चविधः कालो भेषज्यग्रहणे शृणाम् ।
 अत्राहुक्ते प्रभातं स्यात् कषायेषु विशेषतः ।
 मुख्यभेषजसम्बन्धो निषिद्धस्तदर्थे ज्वरे ।
 तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजम् ॥
 मुख्यभेषजं काथः तस्य सम्बन्धः पानम् ।
 यत आह ।
 न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे ।
 कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ।
 आकुलीभूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परिह-
 यतस्ततो गताः । अत्र कषायशब्देन का-
 थ इत्यर्थः ॥ * ॥ उक्ताश्च काथस्य पर्यायाः ।
 श्वेतं काथः कषायश्च निर्यहः स निगद्यते ।
 तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषं तत्र भेषजमिति ।
 तत्र तरुणे ज्वरे भेषजं मुख्यभेषजं काथरूप-
 तोयपेयादिसंस्कारैर्निर्दोषम् । यत आह ।
 न तु कल्पनसुद्दिश्य कषायः प्रतिषिद्धत इति ।
 कल्पनं तोयपेयायवात्वादिकम् ॥ * ॥ ननु ।
 खरसश्च तथा कल्कः काथश्च हिमफाण्टको ।
 ज्ञेयाः कषायाः पच्येते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ।
 इति वचनात् खरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते
 तत्र ।
 यः कषायः कषायः स्यात् स वर्षास्तदर्थे ज्वरे ।
 इति ।
 यः कषायः कषायः स्यात् चतुर्थभागावशेष-
 करणेन अष्टमभागावशेषकरणेन वा कषाय-
 वर्णः कषायरसश्च स्यात् । स कः काथः । स
 तरुणज्वरे निषिद्धः ॥ * ॥ काथवाचकस्य कषा-
 यस्य लक्षणमाह ।
 पादश्लिष्टः कषायः स्याद्यः षोडशगुणाभवा ।
 कथितोऽतः षडङ्गादि न निषिद्धो नवज्वरे ।
 अस्यायमर्थः । यः काथोऽत्रयात् षोडशगुण-
 भवा कथितः पक्वः अथ च पादश्लिष्टः चतुर्थ-
 भागावशेषः स कषायः स्यात् । अतः षड-
 ङ्गादिस्तदर्थज्वरे न निषिद्धः । अपाकादहं

ज्वरः

पाकाचोक्तलक्षणाभावेन कषायत्वाभावात् ॥३॥
तरुज्वरे कषायस्य दोषमाह ।
“दोषा दृष्टाः कषायेण क्षमितास्तरुज्वरे ।
क्षम्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥
कषायेण क्षमिताः प्रवृत्तये निवारिताः ।
यत आह कषायरसगुणान् ।
कषायः क्षमनः शीतो रूचः पित्तकफापहः ।
रत्यादि ।

क्षम्यन्ते आभानं कुर्वन्ति । न विपच्यन्ते
सुखेन न विपच्यन्ते दुःखं दृष्ट्वा विलम्बेन विप-
च्यन्ते इति यावत् ॥ अन्यच्च ।
“न च्यन्ते न पच्यन्ते कषायेः क्षमिता मजाः ।
तिग्मविमार्गाणां वाते चोरे कुर्वन्विवरम् ॥३॥
अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुज्वरे ।
हृद्रोगं श्वासमानाहमोहश्च कुरुते भ्रष्टम् ॥”
अस्यायमर्थः । कफादिदोषोपस्थितौ स्वयमेव
चेद्वर्तते वमनं न तद्दोषाय । अनुपस्थित-
दोषायानु तरुज्वरे वमनं यत्रज्ञातं हृद्रो-
गादीन् करोतीत्यर्थः । एतेन वचनेन तरुज्व-
रे यत्राद् वमनं निषिद्धम् ॥ * ॥

अवस्थाविशेषे तदपि कर्मव्यमित्याह ।
“सद्यो मुक्तस्य वा जाते ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ।
वमनं वमनाहस्य श्लक्ष्णित्याह वाग्भटः ॥”
वमनं वेति विकल्पो लक्ष्णनापेक्षया वमनाहस्ये-
त्यनेन गर्भयतिशयप्रतिदृष्ट्यादिनिरासः । वाग्-
भटोत्र दृष्टवाग्भटः ॥

“वमितं लक्ष्णयेत् प्राप्नोति लक्षितं न तु वामयेत् ।
वमनं लक्ष्णवाहु ल्याहृत्वाक्षल्लङ्घनकर्षितम् ।
न कार्यं गुर्विण्णोवालदृष्टदुर्बलभीरुभिः ॥”
अनश्नमिति शेषः । अनेन वचनेन गुर्विण्णया-
दीनामनश्ननिषेधात् ज्वरे सामे पाचनं निरामे
शमनं पथ्यान्नमखादिकश्च दद्यात् ॥ * ॥

पाचनशमनयोर्लक्षणमाह ।
“यत् पचत्वाममाहारं पचेदामरसश्च यत् ।
यद्यक्वान् पचेद्दोषास्तद्वि पाचनमुच्यते ॥
न शोषयति यद्दोषान् समानोदीरयत्यपि ।
समीकरोति संदृष्टास्तत् संशमनमुच्यते ॥”
न शोषयति नोद्वाघोभार्गाभ्यां पातयति ।
नोदीरयति न वृद्धयति ॥ * ॥ तयोः संप्रदानं
कालमाह ।

“पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्रमे दिने ।
शमनेनायवा दृष्ट्वा निरामं तत्तुपाचरेत् ॥
तस्मादादौ प्रदेयन्तु पाचनं दिवसत्रयम् ।
शमनीयं प्रदेयन्तु पञ्चरात्रं ततः परम् ॥
शोधनं दीपनञ्चैव एकारात्रं प्रदापयेत् ॥”
इत्यत्रिसंज्ञिताः ॥ अन्यच्च ।

“क्षश्चेवाप्यदोषश्च शमनीयेरुपाचरेत् ॥”
ननु ।
“लाजाप्रसेको हृत्वाचो हृदयासुहृद्रोचकौ ।
तन्मालस्थावपाकास्यवैरस्यं गुदगात्रता ॥
सुमाशो बहुवृत्तं स्रक्षता बलवान् ज्वरः ।
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥

ज्वरः

भेषजं क्षामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥”
भूयो बाहुल्येन । अन्यच्च ।
“पाययेद्दोषहर्षणं मोहादामज्वरे तु यः ।
स सुप्तं लक्ष्णवर्षन्तु कराश्रेण परान्धयेत् ॥”
इति वचनानामज्वरे भेषजनिषेधात् कथं सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । उच्यते निरुपद्रवे सामे
ज्वरे पाचनं देयम् । सोपद्रवे तु सामे भेषजं
निषिद्धम् । तथा च वाग्भटः ।
“सप्ताहात् परतोऽदृष्टे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे ।
निरामे शमनं स्रक्षे सामे नौषधमाचरेत् ॥”
अदृष्टे निरुपद्रवे । स्रक्षे सोपद्रवे ॥ * ॥ अथ
सामान्यज्वरे पाचनं कषायमाह सुश्रुतः ।
“नागरं देवकाष्ठश्च धामकं दृष्टतीक्ष्णम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्वं ज्वरिभ्यो ज्वरापहम् ॥
धामकं रौहिषम् । तदलाभाद्ग्रीरं दद्यात् ।
दृष्टतीक्ष्णं दृष्टत्फला रुच्यफला दृष्टती । सुदा
दृष्टती चेति । कण्टकारीक्ष्णं वा दद्यात् ॥
कण्टकारीक्ष्णं सुखी धामकं सुरदाश्चेति
श्राङ्गधरेण उक्तत्वात् । नागरादिक्वाथः सर्व-
ज्वरेषु ॥ * ॥ अथ सामान्यतः संशमनीयान्याह
सुश्रुतः ।
“अथ संशमनीयानि कषायानि निबोध मे ।
सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥
दृष्टीरविल्ववर्षाभूपयः सोदकमेव च ।
पचेत् क्षीरावशेषं तत् पेयं सर्वज्वरापहम् ॥
दृष्टीरः श्वेतपुनर्नवा । वर्षाभूरक्तपुनर्नवा ।
तथाच मदनपालः ।
“पुनर्नवः श्वेतमूली दृष्टीरो दीर्घपत्रकः ।
पुनर्नवा परा रक्ता वर्षाभूरक्तपुष्पकः ॥”
पाकप्रकारमाह ।
“क्षीरमद्युग्मं द्रव्यात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं पातयं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥”
द्रव्यात् पलपरिमितात् ॥ अन्यच्च ।
“उदकाद्दिगुणं क्षीरं शिशुपासारमेव च ।
तत् क्षीरशेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥
गुडक्षीरान्यकारिणं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एषां क्वाथः सुप्रसिद्धः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥
दीपनो दाहहृत्वावहृत्वाश्चैर्गुरुक्षीरैरेत् ॥”
गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥ संशोधनं तरुज्वरिभ्यो
निषिद्धं तदाह सुश्रुतः ।
“हृदि नृच्छीं मन्दमोहं भ्रमदृष्टिभ्रमज्वरान् ।
संशोधनस्य पानेन प्राप्नोति तरुज्वरि ॥”
संशोधनस्य लक्षणमाह ।
“स्थानाद्दिग्दर्शनेदूर्ध्वमधो वा दोषसञ्चयम् ।
संशोधनं तद्देव स्थाह्वेवदालीफलं यथा ॥”
निषिद्धमपि संशोधनमवस्थानविशेषे देयं यत्
आह ।
“रोगे शोधनसाधो तु यं विद्याद्दोषदुर्बलम् ।
तं समीक्ष्य भिषक् कुर्व्याद्दोषप्रथावनं नृदु ॥”
शोधनसाध्यान् रोगानाह ।
“सद्योज्वरे विषेक्षीर्णं मन्दापावकौ तथा ।
क्षान्धरोगे च हृद्रोगे काष्ठे श्वासे च वामयेत् ॥

ज्वरः

जीर्णज्वरगरुहर्षिगुल्माग्नीहोदरेषु च ।
मूले शोथे मूत्रघाते क्षमिरीगे विरेचयेत् ॥”
दोषदुर्बलं दोषैरुपचितैर्दुर्बलं न तु उप-
वासादिलक्ष्णम् । अतएव समीक्षेति । अन्यच्च ॥
“चले दोषे नृदौ कोष्ठे नेक्षेताश्च बलं दृष्ट्वा ।
अद्यापत् दुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥”
जुतो बलं नापेक्षणीयमित्याशङ्क्यायामाह ।
तदा तस्यामवस्थायाम् शोधनं दुर्बलस्यापि दोष-
दुर्बलस्यापि अद्यापत् भवेत् । हृद्गर्हादियाधि-
क्षत् न भवतीत्यर्थः ॥ * ॥ बलवतः पुरुषस्य
पक्षस्य दोषस्य स्वस्थानस्थितस्य शोधनाविधाने
दोषमाह सुश्रुतः ।
“पक्वोऽप्यनिर्द्धतो दोषो देहे तिष्ठन्नाहात्ययम् ।
विषमं वा ज्वरं कुर्व्याद्बलव्यापादमेव च ॥”
पक्वः लङ्घनतिकाशुपानपेयादिभिः । अनि-
र्द्धतः अधीमार्गैणाशुत्स्यः । महात्ययं विषम-
ज्वरं चातुर्थकम् । तस्यैव महात्ययत्वादिति
गदाधरः ॥ गम्भीरमिति कार्ष्णिकः ॥ महा-
त्ययं महाकर्णं वा । बलव्यापादं बलक्षयम् ॥ * ॥
संशोधनमाह ।

“आरग्वधग्रन्थिकसुस्तिका-
हरीतकीभिः कथितः कषायः ।
सामे समूले कफघातपित्त-
ज्वरे हितो रेचनपाचनञ्च ॥”
आरग्वध घनवहेरा ॥ अन्यच्च ।
“पथ्यारग्वधतिकाश्चिददामलकैः श्वतं तीयम् ।
पाचनसारकसुक्तं सुनिभिर्जीर्णज्वरे सामे ॥”
इति आरोग्यपञ्चकद्वयम् ॥ * ॥
“अनन्तां बालकं सुप्तं नागरं कटुरोहिणीम् ।
पिष्ट्वा सुखाम्बुना कल्कं पाययेदक्षमिन्तम् ॥
कल्कः स्वल्पेन कालेन हृन्त्यात् सर्वज्वरानयम् ।
विदध्यात् कोष्ठसंशुद्धिं दीपयेच्च हुताश्रणम् ॥”
अनन्ता सारिवा । इति सारिवादिकल्कः ॥ * ॥
संशोधनं संशमनञ्च येषां निषिद्धं तानाह ।
“पीताम्बुल्लङ्घनक्षीणो जीर्णो मुक्तः पिपासितः ।
न पिवेदोषधं यत्तु संशोधनमथेतरत् ॥”
पीताम्बुः पीततिकाम्बुः । मुक्तः मुक्तवानित्यर्थः ।
अनाध्यवसितादित्वात् कर्णरिक्तपत्ययः । रतरत्
संशमनम् ॥ * ॥
“त्रिफला रजनौयुग्मं कण्टकारीयुतं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं नृद्धां गुडूक्षी धन्वयासकः ॥
कटुका पर्यटो सुप्तं त्रायमाणा च बालुकम् ।
निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः ॥
यवानौल्यवो भार्गी शिशुबीजं सुरद्विजा ॥
वचा लक् पद्मकोक्षीरचन्दनातिविधा बला ॥
शालीपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठश्च चयं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचनम् ।
पुष्करीकश्च काकोली पत्रकं जातिपत्रकम् ॥
ताजीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
अर्द्धां सर्वचूर्णस्य क्षिरात् प्रचिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम पूर्वं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरः

ज्वराच्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥
 पृथग्द्रव्यागन्तुञ्च धातुस्थान् विषमांस्तथा ।
 सन्निपातोद्भवांश्चापि मानवानपि नाशयेत् ॥
 श्रीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्ना भ्रमं लक्ष्माम् ।
 कासं श्वासश्च पाण्डुश्च हृद्रोगं कामलापि ॥
 त्रिकण्टकटीलाशुपार्श्वशूलश्च नाशयेत् ।
 श्रीताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
 तद्वज्रज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रयाशनम् ॥”
 पुष्करम्बलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्गवभावे
 कण्टकारीम्बलम् । सौराष्ट्राभावे स्फुटिकां
 दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभ-
 कयोरलाभे विदारीकम्बलस्य भागद्वयं दद्यात् ।
 पुष्करिकां श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्व-
 गन्धाम्बलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे खर्ग-
 ताली प्रदीयते । इति । अथवा कण्टकारीजटा
 देया । इति सुदर्शनचूर्णम् ॥ * ॥
 “शटी निशाङ्गयं शुष्की हार पुष्करम्बलकम् ।
 एला गुडुची कटुका पर्यटश्च सवासकः ॥
 भागी किरानतिक्तश्च दण्डमूलं तथैव च ।
 ज्ञाप्येभ्यो पिबेत् क्षणसिन्धुचूर्णयुतं नरः ॥
 ज्वरान् सर्वान् हुतं हन्ति नात्र कार्या
 विचारणा ॥”

अशुभ्रतमद्युत्तममेतत् ॥ * ॥
 “हरीतकीचिदृष्टद्वारकायां पृथग्भवेत् ।
 पलद्वयं कणा शुष्की गुडुची गोक्षुरी वरी ॥
 सहदेवी विडङ्गश्च प्रत्येकं पलसम्मितम् ।
 मधुना वटिकां कृत्वा खादेत् ज्वरमपोहति ॥
 कासं श्वासं मलस्तम्भं वद्धिमान्धं नियच्छति ॥
 लाक्षा दशाक्षा अरुणा यडुक्षा
 सचन्दनं लोहितचन्दनश्च ।
 त्वक्पत्रकं वारि सुरा समस्ता
 प्रत्येकमेतानि पलोभितानि ॥
 किरानतिक्तस्त्रिदशतासतिक्ता-
 न्दताकणापर्यटकण्टकार्यः ।
 विडङ्गविश्वामलकानि वासा-
 रसानिशावारुणसिन्धुवाराः ॥
 एतानि देयानि पृथक् पलाह-
 मानानि सर्वाणि च भेषजानि ।
 कल्कानमीषां विदधीत गद्य-
 दुग्धेन वै साहस्रतुलामितेन ॥
 तैलं तिलानान्शु तुलाशुमानं
 तेनैव कल्केन ग्रन्थैः पचेत् ॥
 हन्यात् ज्वरान् तैलमिदं समस्तान्
 कुर्वाह्वलं वीर्यमतीवपुष्टिम् ॥
 विमर्द्दनादाशु परिभ्रमं भ्रमं
 श्रमं नयेत् संजनयेत् द्युतिं तनोः ।
 तथा यथमस्थिससुद्धवामपि
 प्रहृत्य निम्ना समुपार्णयेत् सुखम् ॥”

अरुणा मञ्जिष्ठा । वारि वाला । रसा राक्षा ।
 इति लाक्षादितैलम् ॥ * ॥
 “लाक्षारससमं तैलं तैलाजस्तु चतुर्गुणम् ।

ज्वरः

अश्वगन्धानिशादारकौन्तीकुष्ठाम्बुचन्दनैः ॥
 समुन्वारोहिणीराक्षाप्रतापामधुकैः समैः ।
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥
 सर्वज्वरश्चयोष्मादन्वासापस्कारवातशुत् ।
 यक्षराश्वभूतत्रं गर्भिणीनाश्च ग्रस्यते ॥”
 मस्तु दधिजलम् । कौन्ती रेणुका । चन्दन-
 मत्र श्वेतमेव न तु रक्तम् । रोहिणी कटुकी ।
 इति च लाक्षादितैलम् ॥ * ॥
 “लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा फेनिलं मधुकं बला ।
 लाम्बकं चन्दनश्च चम्पकं नीलसुत्पलम् ॥
 प्रत्येकमेषां षण्मूढैः पक्का तोये चतुर्गुणैः ।
 चतुर्भागावशेषे तु गर्भे चैतत् समापयेत् ॥
 रेणुका पद्मकक्षेव वाणिगन्धा तथैव च ।
 वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु खवं त्वचम् ॥
 शतपुण्या पुष्करिकां मांसी मधुकमेव च ।
 एभिरश्चितैः कल्केः कषायैश्चैव पेधितैः ॥
 मस्तुशुत्तारनालानामाफकाफकमावपेत् ।
 क्षीराफकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 अभ्यङ्गात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहमपोहति ।
 यपोहति तथा वातं पित्तं श्लेष्मभवं ज्वरम् ॥
 सप्रलापं सलघ्याश्च तालुश्लोषभ्रमान्वितम् ।
 ग्रहोपलक्ष्य ये बाला रक्षःसंयुक्ताश्च ये ॥
 तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं मज्जत् ॥”
 फेनिलं वदरम् । लाम्बकसुश्रीरवत् पीतच्छवि-
 लघविशेषः ।
 लाम्बकं यदा न स्यादुश्रीरं दीयते तदा ।
 चम्पकमित्यस्य स्थाने कुत्रापि गैरिकं इति पाठः ।
 नीलोत्पलस्यालाभे तु कुसुदं देयमिच्छते ।
 समापयेत् प्रक्षिपेदित्यर्थः । चोरकं ग्रन्थि-
 पर्यस्य भेदः भण्डित्तर इति नेपालदेशे भवति ।
 तदलाभे ग्रन्थिपर्यं देयम् । पुष्करिकां श्वेतकम-
 लम् । मस्तु दधिजलम् । शुक्तं सन्धानभेदः ।
 आरनालमपि सन्धानभेदः । इति महालाक्षादि-
 तैलम् ॥ * ॥ अथ नवज्वरे रसाः ।

“सूतो गन्धकः शोषणश्च
 सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
 भूयो भूयो मर्द्दयेत् चिरात्
 वल्लो देयः शृङ्गवेरप्रवेण ॥
 तापे श्रितं वीजनेस्तक्रभक्तं
 दृन्ताकादां पथ्यमेतत् प्रदिष्टम् ।
 अत्रौ चोयं हन्ति सद्यो ज्वरन्तु
 पित्ताधिक्ये रुद्धिं तोयश्च दद्यात् ॥”

अस्य प्रक्रिया । पाराशुद्ध भाग १ गन्धकशुद्ध
 भाग १ सोहागाभृष्ट भाग १ मरिच भाग १
 शर्करा भाग ४ रोडुमत्स्यकपित्त भाग ३ ।
 अमं प्रतिदिनं सर्वं दिनत्रयं मर्द्दयेत् । रस-
 भिमं रक्तित्रयमितमार्द्रकरसेन दद्यात् । ओदनं
 तत्रं दृन्ताकफलं भोक्तुं दद्यात् । अजनादौः
 श्रीतलसुपचारं कुर्वात् । उदकमञ्जरीरसो नव-
 ज्वरेषु ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।

“अद्यात् समं सूतसुश्रीरफेन
 हिङ्गुलगन्धं परिन्दव्य यामम् ।

ज्वरः

नवज्वरे वल्लयुगं विचक्ष-
 मार्द्रांशुवायं ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥

प्रक्रिया । पाराशुद्धगन्धकशुद्धहिङ्गुलशुद्धमृ-
 पिनसभागं सर्वं याममेकमार्द्रकरसेन रसा
 रक्तिवापटकमितमार्द्रकरसेन दिनत्रयं नवज-
 भवेत् । दिनत्रयान्नवज्वरो नश्येत् । र-
 ज्वरधूमकेतुः ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
 “शुद्धः सूतो विषो गन्धः प्रत्येकं प्रायस्त्रयमितः
 धूर्तवीजं चिश्रायं स्यात् सर्वेभ्यो हिगुणा
 भवेत् ।
 हेमाद्रा कारयेदेषां चूर्णं कृष्यं प्रयत्नतः ।
 जम्बीरजीरकेर्द्वयचूर्णं गुञ्जाहयोभितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसेनापि ज्वरं हन्ति चिदोषणम् ।
 ऐकाहिकं द्वाहाहिकश्च त्रयाहिकश्च चतुर्थकम्
 विषमश्च ज्वरं हन्यान्नवं जीर्णश्च सर्वथा ।
 महाज्वराकुशो नात्ना रसोऽयं सर्वसंमतः ।
 प्रक्रिया । शुद्धपाराशुद्धगन्धकशुद्धविषप्र-
 टङ्क १ घत्तूरवीजटङ्क ३ चोकोटङ्क १२ सर्वे
 चूर्णमतिरूप्यं कर्षयम् । इति महाज्वरा-
 कुशः ॥ * ॥ सर्वज्वरेषु प्राङ्गधरे ।
 “एको भागो रसात् शुद्धाच्छैलेयः पिप्यली शिवा
 आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ।
 फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
 एकत्र मर्द्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणकारसैः ।
 माषोभितार्ता वटीं कृत्वा दद्यात् सटोच्चरे शुभः ।
 क्षिप्रारसानुपानेन ज्वरघ्नी वटिका मता ॥
 शैलेयः हृद् इति लोके । शिवात्र हरीतकी ।
 आकारकरभः अकरकरहा इति लोके । चतु-
 र्भागमिता अमी शैलेयादयः षट् सप्तदिना
 भागचतुष्टयमिताः । इति ज्वरघ्नीवटिका ॥
 प्राङ्गधरे ।
 “रसं गन्धश्च दरुं जैपालं क्रमवह्निमतम् ।
 दन्तीरसेन संपिथ्य वटी गुञ्जामिता कृता ।
 प्रभाते सितया साहस्रमसिता श्रुतवारिणा ।
 एकेन दिवसेनेषा नवज्वरहरी भवेत् ॥”
 इति च ज्वरघ्नीवटिका ॥ * ॥ रसरत्नप्रदीपे ।
 “रसो गन्धो विषं शुष्की पिप्यली मरिचानि च ।
 पथ्या विभीतकं धात्री दन्तीवीजश्च शोधितम् ॥
 चूर्णमेषां समाश्रायां द्रोणपुष्पीरसैः पुटेत् ।
 वटीं माषनिभो कुर्वात् भक्षयेन्नूतने ज्वरे ॥”
 इति नवज्वरीहरीवटी । इति नवज्वरे रसाः ॥
 अथ सामान्यज्वरे रसाः ।
 “शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तवीजं त्रिभिः समम् ।
 चतुर्णां हिगुणां योषं चूर्णं गुञ्जाहयोभितम् ॥
 आर्द्रकस्य रसेः किंवा जम्बीरस्य रसेयुतम् ।
 महाज्वराकुशो नात्ना सर्वज्वरविनाशनः ।
 ऐकाहिकं द्वाहाहिकश्च त्रयाहिकश्च चतुर्थकम् ।
 विषमं वा चिदोषवा ज्वरं हन्ति न संशयः ॥”
 प्रक्रिया । शुद्धपाराशुद्ध १ शुद्धविषटङ्क १ उड-
 गन्धकटङ्क १ घत्तूरवीजटङ्क ३ श्रोटीटङ्क ४
 पीपरीटङ्क ४ मरिचटङ्क ४ सर्वेषां चूर्णमति-
 कृष्यं कर्षयम् । इति महाज्वराकुशः ॥ * ॥

ज्वरः

सर्व्वरेषु सर्व्वरसपद्ये ॥
 'सर्व्वं गन्धं विषस्यैव टङ्गुणश्च मनःशिला ।
 एतानि टङ्गमात्राणि मरिचं त्वष्टटङ्गकम् ॥
 इत्ययं टङ्गवटकं खल्ले चिन्ना विचूर्णयेत् ।
 एतः श्वासकुठारोऽयं श्वाससर्व्वज्वरापहः ॥"
 इति श्वासकुठारो रसः ॥ * ॥

वासे सर्व्वज्वरे रसरत्नाकरे ।
 'दासध्वजा शिशिगीवा रसकश्च एयक् एयक् ।
 इत्ययानुमानेन यद्वीत्वा कनकद्रवेः ॥
 मर्दयेन्नदिनं कार्या वटी चयकमात्रया ।
 मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलेः ॥
 त्वादेष्टीहयं पथ्यं दुग्धभक्तं सप्रकारम् ।
 मर्दं विषमं जीर्णं हन्यात् सर्व्वज्वरं ध्रुवम् ॥"
 इत्ययं दासध्वजा शिशिगीवा तुतिया ।
 रसकं खपरिया । प्रत्येकं टङ्ग ३ घत्तूरपत्र-
 क्षरसेन मर्दयेत् । इति ज्वराकुशः ॥ * ॥
 सर्व्वज्वरेषु ।

"नागरं कर्षमात्रं स्यात् कर्षमात्रश्च टङ्गुणम् ।
 मरिचं सार्द्धकर्षं स्यात् तावद्गुणधराटकम् ॥
 विषं कर्षचतुर्थींशं सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 रसो हुताश्रनो नान्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥"
 इति हुताश्रनो रसो ज्वरे ॥ * ॥

"सुहृत्पेपालटङ्गान् कटीटङ्गद्वयोन्मितम् ।
 गैरिकं टङ्गमेकश्च कन्यानीरेण मर्दयेत् ॥
 कलायसदृशी कार्या वटिका ताश्च भक्षयेत् ।
 शीतलेन जलेनेषा वटी जीर्णज्वरापहा ॥"
 इति ज्वरनीवटी ॥

"द्विभागतालेन हतश्च ताम्रं
 रसश्च गन्धश्च समीनमायुः ।
 विषं समश्च द्विगुणश्च ताम्रं
 त्रिसप्तत्रात्रेण द्विवाकरांशैः ॥
 विमर्द्धारिष्टखरसेन चूर्णं
 गुञ्जेकदत्तं सितया समेतम् ।
 ज्वराङ्गुशीर्षं रविस्तुन्दराख्यो
 ज्वरान्निहन्ताष्टविधानं समस्तान् ॥"

अस्य प्रक्रिया । पाराटङ्ग १ गन्धकटङ्ग १ विष-
 टङ्ग १ द्विगुणतालकहृत्तत्ताष्टटङ्ग २ रौडुमत्स्यक-
 पित्त १ सव एकत्र खल्ले ज्वचूर्णं होइ मिले
 तव नीविके पातकी खरसकभावना २१ घामे
 मह देवद मात्रा रत्नी एक अनुपान श्वेत-
 शर्करा रती २ खाइ । इति सर्व्वज्वरे रवि-
 सुन्दरो रसः ॥ * ॥

"सुहृं छतं तथा गन्धं खल्ले तावद्भिर्मर्दयेत् ।
 छतं न दृश्यते यावत् किन्तु कञ्जलवद्भवेत् ॥
 एषा कञ्जलिका स्वाता हृंहृणी वीर्यवर्द्धिनी ।
 नानाशुपानयोगेन सर्व्वव्याधिनिनाशिनी ॥ * ॥
 कञ्जलिकाविधानं तद्दुग्धश्च रसरत्नप्रदीपि ।
 "जयापत्रसेनाथ वर्द्धमानरसेन च ।
 शङ्करारसेनापि काकमात्रा रसेन च ॥
 रवं संशोधयन्नेन तत्सर्वं शोथयेद्भ्रजिम् ।
 शङ्करारसैः पिष्ट्वा शोथयेद्दोकरप्रसिभिः ॥
 सप्तधा वा जिघा वापि पञ्चाक्षुर्षु कारयेत् ।

ज्वरः

चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्दयेत् ॥
 नष्टछतं यदा चूर्णं भवेत् कञ्जलसन्निभम् ।
 निर्धूमे वरदाङ्गारे द्रवीकृत्यात् प्रयत्नतः ॥
 तत्र तं महिगीविद्यास्थापिते कदलीतले ।
 निःक्षिप्य तदुपस्थेन्यत् पत्रं दत्त्वा प्रपीकृयेत् ॥
 शीतलान्तात् ततः पन्नात् सप्तद्वय विचूर्णयेत् ।
 एवं विद्या भवेद्द्विधाघिघातिनी रसपर्पटी ॥
 ज्वरादिव्याधिभिर्थांशं विषं दृष्ट्वा पुरा हरः ।
 चकार लपया युक्तः सुधावद्रसपर्पटीम् ॥
 रक्तिकासंमितां तावद्दृष्ट्वाजीरकसंयुताम् ।
 गुञ्जार्द्धभृष्टद्विधाङ्गा भक्षयेद्रसपर्पटीम् ॥
 रोगानुरूपभेषज्यैरपि तां भक्षयेद्बुधः ।
 पित्तदुष्टुपानीर्यं शीतलं सुलोकचयम् ॥
 प्रत्यहं वर्द्धयेत्तस्या एकैकां रक्तिकां भिषक् ।
 नाधिकां दशगुञ्जातो भक्षयेत्तां कदाचन ॥
 एकादशदिनारम्भात् तां तथैवापकर्षयेत् ।
 एवमेताः समन्वीयान्नरो विंशतिवासरान् ॥
 शिवं गुह्यं तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 अह्वया भक्षयेदेतां क्षीरमांसरसाशनः ॥
 ज्वरश्च यद्दृष्ट्वापि तथातीव्रारमेव च ।
 कामलां पाण्डुरोगश्च मूलनीहृजलोदरम् ॥
 एवमादीन् गदान् हत्वा हृष्टः पुष्टश्च वीर्यवान् ।
 जीवेद्दुर्घशतं सायं वलीपलितवर्जितः ॥"
 इति रसपर्पटी ॥ * ॥

अथ ज्वरिणे अन्नदानसमयः । तत्र चरकः ।
 "सुतु सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ।
 काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
 अन्वयः ।
 "आमे पाकं गतिं न्यायं यदा भोजनकालात्वा ।
 भवेत् काले श्वाकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥"
 तत्र कालमाह । ज्वरस्य पाकावस्थान्नदानकालः
 ज्वरस्य पाककालश्च ।

"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पौष्टिकः ।
 श्लेष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकसुपैति हि ॥"
 ज्वरस्य पाक उपश्रमः ॥ ज्वरपाकेनैव रसपाके
 दोषपाकोऽपि कथितः । यतो दोषपाकं विना
 ज्वरपाको न भवति रसपाकं विना दोषपाकश्च
 न भवति ॥ * ॥ ननु यथा पौष्टिको ज्वरो दशरात्रो-
 रात्रेण पाकं याति । एकादशे दिनेऽन्नं दीयते ।
 तथा श्लेष्मिको ज्वरो द्वादशाहोरात्रेण पाकं
 याति त्रयोदशदिवसेऽन्नं दीयते । तथा वातिको
 ज्वर सप्तरात्रोरात्रेण पाकं याति । अष्टमे
 दिवसेऽन्नं कथं न दीयते । कथं सप्तम एव
 दिवसेऽन्नं दीयते । इति । उच्यते ।
 "कफपित्ते द्रवे घातुं सहेते लङ्घनं बहु ।
 आमस्यार्द्धमपि वायुर्न सहेते क्षणम् ॥"
 इति वचनादादामरसपाके जाते आहारलाभं
 विना वायुः क्षणमात्रमपि सोढुं न शक्नोति ।
 स आशुकारित्वाम् क्षणादाक्षेपकादीन् विका-
 रान् संजनयति । अतो वातिके ज्वरे पाक-
 दिनानामन्तिमे सप्तमं एव दिनेऽन्नं दीयते ।
 तथा च धन्वन्तरिः ।

ज्वरः

"ज्वराभिभूतः वङ्गश्चै चतीते
 विपक्वदोषः क्षतलङ्घनादिः ।
 यो भेषजं खादति वैद्यवत्सो
 निःसंशयं हन्त्यपिचरात् स रोगान् ॥"
 ज्वराभिभूतः वातज्वराभिभूतः । विपक्वदोषः
 पक्ववातः । क्षतलङ्घनादिः आदिशब्दात् क्षत-
 पक्वजलपाननिन्वातयद्दवासागुरुकृत्वावसनधार-
 यादिः । भेषजमित्यन्नस्याप्युपलक्ष्यम् । अतएव
 चरकः ।
 "ज्वरितं वङ्गश्चैतीते लघुन्नं प्रतिभोजितम् ।
 पाचनं श्रमनीयंवा कषायं पाययेत्तु तमिति ॥"
 ज्वरितं वातज्वरिणम् ॥ वङ्गश्चैतीते द्रव्युपलक्ष-
 यम् ॥ पित्तज्वरिणं दशाहेऽतीते ॥ श्लेष्मज्वरिणं
 द्वादशाहेऽतीते ॥ लघुन्नं भोजितं ज्वरिणं पाचनं
 श्रमनीयंवा कषायं पाययेत् । पुनः स एव ।
 "सर्व्वज्वरेषु ज्वरितं दिनान्ते भोजयेत्तु ॥"
 दिनान्तेऽन्नशब्दोऽत्र मध्यवाची तेन जिघा
 विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तप्राधान्यसमये ॥
 उक्तश्च वाग्भटेन ।

"वयोऽहोरात्रिसुक्तानां तैः क्तमध्यादिगाः क्रमा-
 दिति ।"

ते वातपित्तश्लेष्मायः । पित्तकालेऽपि मध्याह्ना-
 दन्वाक् । यत आह ।
 "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
 याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माहलक्ष्यः ॥" इति ॥
 एतत् सुखपरमिति चेत्तन्न । यत आह ।
 "श्लेष्मज्वरे प्रष्टुद्विधा वलवाननलक्षदा ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
 तदा पित्तप्राधान्यसमये । अन्यथा उक्तसम-
 यादन्यदा । वेगापाये जठराभिवेगनाशे । तत्
 भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवतीत्यर्थः ॥ * ॥
 अत्र विषमज्वरिणोऽन्नं दातुं कालविशेषमाह
 चरकः ।

"सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावल्लघु भोजयेत् ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥"
 सर्व्वज्वरेषु सर्व्वविषमज्वरेषु । वेगापाये ज्वर-
 वेगापाये भोजयेत् । अन्यथा ज्वरवेगापायं
 विना । तत् भोजनं ज्वरवेगाभिवर्द्धनं भवती-
 त्यर्थः ॥ * ॥ अथान्नग्रहणाय स्थानमाह ।

"आहारनिर्हारविहारयोगः
 सदैव सङ्गिर्विजने विधेयाः ॥" इति ॥ * ॥

• अत्रवलस्य ज्वरितस्य भोजनार्थापवेशनप्रकार-
 माह सुश्रुतः ।
 "ज्वरे प्रमेहो भवति खल्लेरपि विचेष्टितैः ।
 निपथं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥"
 निपथं यथास्थानस्थितमेव न तु स्थानान्तरं
 नीतम् ॥ * ॥ अन्नग्रहणसमये प्रथमं ज्वरितेन
 कवलः कर्तव्य इत्याह ।
 "यथा दोषोचितैर्द्रवैः कर्तव्यः कवलग्रहः ।
 अरोचकास्थवेरस्यमलपूतिप्रसंकाङ्कत् ॥
 श्लेष्मजीरकचूर्णेन सिन्धुजम्बुयुतेन च ।
 जिह्वां दन्तान् सुखस्थान्तर्घृष्ट्वा कवलमाचरेत् ॥

ज्वरः

मुखे मूलं विगन्धत्वं विरसत्वञ्च नश्यति ।
मनः प्रसन्नं भवति भोजनेऽतिरुचिर्भवेत् ॥
ज्वरितो हितमन्त्रीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
अन्नकाले ह्यनुजानः क्षीयते भ्रियतेऽपि च ॥”
अयमर्थः । यद्यपि अस्य ज्वरितस्य हिते भक्ष्ये
अरुचिर्भवेत् तथापि ज्वरितो हितमेवान्त्रीया-
दिति नियमः । यत् आह सुश्रुतः ।
“गुर्वभिष्यन्त्कालञ्च ज्वरी नादात् कथञ्चन ।
न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे चासुखाय च ॥
आनङ्गस्तिमितेर्दोषैर्वीवर्त्तन् कालमातुरः ।
तावत्कालं स लघुन्नमन्त्रीयात् सविरिक्तवत् ॥”
आनङ्गस्तिमितेर्दोषैः अपक्वैर्दोषैर्वाप्र इत्यर्थः ॥
ननु हिते वस्तुनि कथमरुचिः स्यादत आह ।
सातत्यात् स्वाद्भावाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतमिति ।
सातत्यात् एकस्यैव भक्ष्यस्य सर्वदोषयोगात् ।
स्वाद्भावाच्च भक्ष्यान्नरादपि विस्वाद्गतः । पथ्य-
मप्रियं स्यात् तथापि तदेव पथ्यम् । कल्पना-
विधिभिस्तैस्तेः प्रियत्वं गमयेत् पुनरिति ॥
अथ च ज्वरितोऽन्नकालेऽन्त्रीयादेवेति द्वितीयो
नियमः । कुत इति चेत् हि यतो हितो अमुजानः
क्षीयतेऽन्नकालात्तुर्भवति ततो भ्रियतेऽपि च ॥*॥
ज्वरिताय हितान्यन्नादीन्याह ।
“रक्तशाल्यादयः शक्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्नोदनलाकार्ये ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥”
तत्र रक्तशालिगुणाः ।
“रक्तशालिर्वरस्त्रीर्षा बल्यो वर्यश्चिदोषघ्नित् ।
चक्षुष्यो मन्त्रलः स्वर्ग्यः शुक्लस्तुङ्गज्वरापहाः ॥
विषत्रयश्वासकासदाहनुङ्गुह्निपुष्टिदः ।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः ॥”
रक्तशालिर्योगे मगधदेशे दाउदखानी इति प्रसिद्धः ॥
“सुद्गान् महरीञ्चकान् कुलत्यान् समकुट-
कान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र सुद्गादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“पटोलपत्रं वार्त्तकं कुलकं कारवेककम् ।
कर्कोटकं पर्पटकं गोलिङ्गां बालमूलकम् ॥
पत्रं गुडुष्याः शार्कार्ये ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥”
तत्र पटोलादिगुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
“लावान् कपिञ्जलानेयान् हरियान् पृषतान्
शशान् ।
कुरङ्गान् कालपुष्पाञ्च तथैव नृगमातृकान् ॥
मांसार्थे मांसवात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
वारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुकुटान् ॥
गुरुष्णात्वात्तं शंसन्ति केचिदेवं अवस्थिताः ॥”
तित्तिरित्तत्र ह्यतिरित्तिरिः । गौरतित्तिरिः
कपिञ्जलपदेन पूर्वम् गृह्येत्तत्वात् ॥
“ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ।
तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्त्राकालोपपादिताः ॥
कपिञ्जल इति ख्यातो लोकेषु गौरतित्तिरिः ॥”
इति ॥ * ॥
“निम्बूकं दाडिमं धात्रीफलमन्धं प्रकाङ्कते ।
प्रद्यादन्धवात्स्राय काञ्जिकं वा पुरातनम् ॥”

ज्वरः

अथौघघसिद्धायाः पेयायाः गुणाश्च ।
“अन्नकाले हित्वा पेया यथास्वं पाचनैः कृता ।
दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वराभानां ज्वरापहा ॥”
यथास्वं पाचनैः कृता यथादोषं पाचनैः कृता ।
यथा,—
“पञ्चमूल्याः कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ।
सचौरं पौष्टिके सुक्तकटुकैश्चयवैः कृतम् ॥
पिप्पल्यादिकषायन्तु पाचनं कफघ्ने ज्वरे ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्याया ॥
महत्या पञ्चमूल्याय व्याघ्री दुस्यशं गोक्षुरैः ।
सिद्धानि भिषग्नानि प्रयुञ्जीत यथाक्रमम् ॥
वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषघ्ने ॥”
अस्यायमर्थः । वातपित्ते लघुना पञ्चमूलेन
सिद्धान्यन्नानि भिषक् प्रयुञ्जीत ।
“शालिपर्णी एन्निपर्णी कण्टकारीद्वयं तथा ।
गोक्षुरः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं लघु ॥
श्लेष्मपित्ते वातपित्ते पिप्पल्या सह धान्याया ॥”
कफवाते महत्या पञ्चमूल्या ।
“श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
श्योनाकः पञ्चमः प्रोक्तः पञ्चमूलमिदं महत् ॥
त्रिदोषघ्ने ज्वरे देया व्याघ्री दुस्यशं गोक्षुरैः ।
व्याघ्री कण्टकारिका । दुस्यशं यवावः ।
पेयावा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वश्रीरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥
विवह्ववर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् ।
सर्पिङ्गन्तीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥
कासीन्वासी च हिक्की च पञ्चमूलीश्रुतां पिबेत् ॥”
यवोऽन्नम् । अत्र पञ्चमूली दृष्टती लघ्वी च
हित्वा । तथा श्रुतां पेयां पिबेदित्यर्थः ।
“पेया भेषजसंयोगात्तुल्यत्वाच्चान्निदीपिका ।
वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चाशुलोमिका ॥
खेदनाय च सोष्णत्वाद्वत्वात् ढट्टप्रमाय च ।
आहारभावात् प्राणाय सरत्वात्साधवाय च ॥
ज्वरघ्नीहेतुसात्म्यात्वात्संज्ञात्तां पूर्वमाचरेत् ॥”
हेतुसात्म्यात्वात् हेतवो वातपित्तकफास्तीर्षा
सात्म्यात्वात् ॥
“यवकोलकुलत्यानां सुन्नमूलकसुच्छयोः ।
एकैकं सुष्टिमादाय पचेदृष्टगुणे जले ॥
पञ्चसुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहाः ।
शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे चये ज्वरे ॥”
पञ्चसुष्टिकयूषः ॥ * ॥
“रुद्धमूत्रपुरीषस्य गुदे वर्त्ति निघापयेत् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलं यवागीचयसाधितम् ॥
पाययेत् यवागं वा मारुतादनुलोमनीम् ॥”
पेयाया यवाग्याञ्च कश्चिदपवादमाह ।
“महात्वे मदनित्थे श्रीङ्गे पित्तकफोत्थिते ।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागन्नं हित्वा ज्वरे ॥
दाहच्छर्द्दार्हितं चामं निरन्नं दृष्यायान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्साजतर्पणम् ॥”
साजशक्त्वरूपं तर्पणम् । तथा च यज्यान्तरे ।
“दाहच्छर्द्दार्हितं चामं निरन्नं दृष्यायान्वितम् ।
घर्मात्तं मद्यपश्चापि तोयाजोडितशक्त्वरूपम् ॥

ज्वरः

शर्करामधुसंयुक्तं पाययेत्साजतर्पणम् ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तमन्नं हितं कश्चित् ॥
सन्तर्पणसंस्कारपश्चाद् घन्मन्त्रिः ।
“द्राक्षादाडिमखर्करन्दितामृसशर्करम् ।
लाजशूर्पम् समध्वान्यं सन्तर्पणसुदाहृतम् ॥
लाजशूर्पम् द्राक्षादिजलशर्करामध्वान्यसां
तर्पणसुक्तमित्यर्थः ॥ लाजशक्त्वरूपं गुडयुक्तं
“लाजानां शक्तवः क्षौद्रसितायुक्ता विशेषतः
छर्द्दार्तीसारढक्दाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ।
चरकश्च ।
“तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेशं लाजशक्तुतः ।
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं मधुसशर्करम् ॥”
ज्वरानि फलान्याह चरक एव ।
“द्राक्षादाडिमखर्करपियालैः सपरुषकैः ।
तर्पणाहस्य दातव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम् ॥”
पियालमत्र पक्वफलं न तस्मिन्नातिगुरुत्वात्
तर्पणाहस्य दाहच्छर्द्दार्दवापेस्य कश्चित्
क्षीयस्येत्यर्थः ।
अमोपवासानिलके हितो निर्वा रसौदनः ।
रसोऽन्न मांसरसः । तेन सिक्त ओदनो रसो
दनः । अन्नेन व्यञ्जनमित्यनेन समासः ।
“सुन्नयूषौदनश्चैव हितः कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतपित्तज्वरे हितः ॥
स एव सुन्नयूषौदन एव ॥”
“क्षयोऽल्पदोषो यः क्षीणकफो जोषं ज्वरान्तः ।
विषन्दाष्टदोषञ्च रूचः पित्तानिलज्वरी ।
पिपासान्तः सदाहश्च पयसा स सुखी भवेत् ॥”
अन्यच्च ।
“अजादुग्धं गुह्योपेतं पातयं ज्वरशान्तये ।
तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥”
तरुणे ज्वरे । अन्यच्च ।
“क्षीर्ये ज्वरे कफे क्षीर्ये क्षीरं स्यादन्तोपमम्
तदेव तरुणे पीतं विषवहन्ति मानवम् ॥”
अथ ज्वरियो नियममाह ।
“न हिरद्यान्न पूर्वमाह्ने नाभिष्यन्दि कदाचन ।
न तीक्ष्णं न गुरुप्रायो भुञ्जीत तरुणज्वरी ।
न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकथितम् ।
तेन संश्रमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्वरः ॥”
अथ ज्वरविमुक्तिः पूर्वमरूपमाह ।
“दाहः खंदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविकृभिसंज्ञिताः
ज्वरानं चाति वैगन्धमाहतिज्वरमोक्षये ॥”
विकृभित् मलप्रवृत्तिः । अत्र सम्यदाहितान्
भावे क्लिप् । ज्वरानं कुञ्चनम् । अतिवैश्यां
गान्धस्य । ज्वरसुक्ता भविष्यत्वात्मेतत्तच्च भवति ।
ननु दोषचयं विना न व्याधिनिवृत्तिः । क्षीण
दोषः कथमेवंविधं रूपं करिष्यति । उच्यते ।
कश्चित् क्षीणोऽपि दोषः विनाशकाले सर्वान्
दर्शयति । यथा निर्वाणायवस्थायां दीपो वि-
धात् प्रज्वलति । वाग्भटोऽप्याह ।
“घातून् प्रचोभयन्दोषो मोक्षकाले विकीरते ।
ततो नरः चसन् ज्वरान् वमन् खिद्यन्न शेटते ॥”
न चेदते अचेदश्च स्यात् ।

ज्वरः

“त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतद्वर्णने च धातुगे ।
लक्ष्यं मोक्षकावे स्यादस्यस्मिन् खेददर्शनम् ॥”
एतद्वाहादिकं लक्ष्यं मोक्षकावे एतेष्वेव
ज्वरेषु स्यात् । केचु त्रिदोषजे । अन्तर्वर्णने ।
धातुगे ज्वरे । अन्वस्मिन् खेदमात्रं दर्शनं
भवति ॥ * ॥

अथ ज्वरसुक्तस्य लक्षणमाह ।

“देहो लघुर्धृत्पगतस्तममोहतापः
पाको मुखे करणवीडवमथयत्वम् ।
खेदः चवः प्रकृतिबोगिमनोऽज्ञलिप्ता
कृच्छ्रं मूर्च्छं विगतज्वरलक्षणानि ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।
“खेदो लघुत्वं शिरसः कच्छुः पाको मुखस्य च ।
चवपुष्पात्रकाङ्क्षा च ज्वरसुक्तस्य लक्षणम् ॥” * ॥
अथ ज्वरसुक्तस्य नियमाः ।

“आयामश्च यवायश्च स्नानं चंक्रमणानि च ।
ज्वरसुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥”
अथ च ।

“आयामश्च यवायश्च प्रवातं शिशिरं जलम् ।
ज्वरसुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥
अपि ज्वरविमुक्तस्य स्नानं कुर्यात् पुनर्ज्वरम् ।
तस्माज्ज्वरविमुक्तोऽपि स्नानं विषमिव त्यजेत् ॥
बलवर्णाग्निवपुषां यावन्न प्रकृतिर्भवेत् ।
तावज्ज्वरेण सुक्तोऽपि वर्जनीयानि वर्जयेत् ॥”
अथ वातज्वराधिकारः । तत्र वातज्वरस्य
विप्रकृतसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्ति-
माह ।

“वातलाह्वारचेष्टाभ्यां वायुरामाश्रयाश्रयः ।
रहिनिरस्य कोष्ठानि ज्वरसुक्तं स्याद्रसातुगः ॥”
अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । जृम्भात्थर्थं समी-
रणादिति । समीरणात् ज्वरे उत्पत्त्याति अत्यर्थं
जृम्भा स्यात् । जृम्भा च अमादिपूर्विका भवति ॥
अथ वातज्वरस्य लक्षणमाह ।

“वेपथुल्लिप्तमो वेगः कण्ठोऽसुखश्लोषणम् ।
निद्रानाशः चवस्तम्भो मात्राणां रौचमेव च ॥
शिरोऽङ्गान्तरवक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता ।
शूलान्धाने जृम्भाश्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥”
एतानि लक्षणानि प्रायो भावित्वेन सुश्रुतेन
निर्दिष्टानि । चकारादन्यायपि चरकनिदानो-
क्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव श्लोकेन प्रदर्शयन्ते ।
“भवन्ति विविधा वातवेदना स्यादसुप्तता ।
पिच्छिकोद्देष्टनं कर्णखनो वक्त्रकषायता ॥
ऊरुसाहो ह्युस्तम्भो विक्षेपः सन्धिजातुनोः ।
शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तद्वर्षः श्रमभ्रमौ ॥
अरुणं नेत्रमृत्रादि छट् प्रलापोऽप्यकामिता ॥”
विषमो वेगः शरीरोष्णतादिक्रपो ज्वरवेगो
विषमो भवतीत्यर्थः । अक्षस्तम्भः छिन्नाया
अभावः । तथा च वाग्भटः ।

“हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः चवथोर्षहः ॥” इति ।
चरकोऽपि । चवथुहारनिग्रह इति । शिरो-
हृत्सावर्क मासपदे प्रयुक्ते शिरोहृच्छब्द-
प्रयोगस्तत्र विशेषेण वेदनाबोधनायः ॥ * ॥

ज्वरः

अथ वातज्वरचिकित्सा ।

“आमाश्रयस्थो हत्वापिं वामो मार्गान्
पिधापयन् ।
विदधाति ज्वर दोषस्तस्मान्नानमाचरेत् ॥”
इति वचनान्तं सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-
दारोग्यदर्शनं लक्षणविधाने वातज्वरिणो
लक्षणविधाने विशेषमाह चरकः ।
“ज्वरितं षड्दृष्टीति लघुत्वं प्रतिभोजितम् ।
पाचनं श्रमनीयं वा कषायं पाययेद्भिषक् ॥”
सुश्रुतोऽप्याह ।

“वातिके सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैतिके ।
श्लेष्मिके द्वादश्रात्रेण ज्वरे युक्तीत भेषजमिति ॥”
ननु अन्नं वै प्राणिनां प्राणा इति श्रुतिः तदन्नं
विना प्राणिविः कथं स्यात्तथमित्याह ।
“दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहेष्यता ।
न हि दोषक्षये कश्चित् सोऽप्यु शक्नोति लङ्घनम् ॥
कफपित्ते द्रवे घातु सहेते लङ्घनं बहु ।
आमचयाद्दृढमपि वायुन्न सहेते क्षयम् ॥” * ॥
भेषजमाह ।

“श्रीफलः सर्वतोभद्रा कामदूती च श्लोचकः ।
तर्कारी गोक्षुरः क्षुद्रा दृष्टती कलसी स्थिरा ॥
राक्षा कषा कषान्मूलं कुष्ठं सुष्ठी किरातकः ।
सुस्तान्द्रता बला बालं द्राक्षा यासः श्रुताङ्गिका ॥
यथां काथो निहन्त्येव प्रभञ्जनघृतं ज्वरम् ।
सोपद्रवश्च योगोऽयं सर्वयोगवरः स्मृतः ॥”
श्रीफलो विस्वः । सर्वतोभद्रा गम्भारी । काम-
दूती पाटला । श्लोचकः शोनापादा इति
लोके । तर्कारी गणिकारिका । कलसी पृथि-
पर्णी । स्थिरा शालिपर्णी । बालं सुगन्धबाला ।
यासो यवावः । इति दशशुलादिकाथः ॥ * ॥
सुश्रुतस्तु ।

“पञ्चमूली कषायन्तु पाचनं वातिके ज्वरे ॥” इति ।
अत्र पञ्चमूली दृष्टतपञ्चमूली । अतएव त्रिप्रती ।
“श्रीपर्णी तर्कारी श्रीफलटुगटकपाटलाम्बुलैः ।
पाचनसुदितं मास्त्रजनितज्वरहारिवारिणि
कथितैः ॥”
इति दृष्टतपञ्चमूली काथः ॥ * ॥

“किरातान्द्रान्तोदीच्यदृष्टतीह्यगोक्षुरैः ।
त्रिपर्णीकलसीविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥”
• उदीच्यं बालकम् । त्रिपर्णी शालिपर्णी ।
कलसी पृथिपर्णी । इति किरातादिकाथः ॥ * ॥
“गुडूचीपिप्पलीमलनागरेः पाचनं श्रुतम् ।
वातज्वरे तथा पर्ये कालिङ्गं सप्तमेऽहनि ॥”
कालिङ्गं श्रुतं ऐन्द्रयवं श्रुतम् ॥ * ॥
त्रिप्रती ।

“विश्वान्द्रताग्रन्थिकसिद्धतीयं
मरुज्वरस्याग्निवतः कुतोऽयम् ।
काथोऽथ कुस्तुम्बुवदेवदाव-
क्षुद्रौषधेः पाचनमत्र चाव ॥”
औषधं सुष्ठी । काथः पाचनमिति । वेदाः
प्रमाणमिति वत् ।
“पञ्चमूलीवकाराक्षाङ्गुल्यैः सह पुष्करैः ।

ज्वरः

काथो ह्यन्वाच्छिरःकथ्यं पर्वभेदं मरुज्वरम् ॥”
पञ्चमूली विश्वादिः । इति दृष्टतपञ्चमूलीदिकाथः ॥

“कषारसोनाम्बतवज्जिषिन्धा-
निदिग्धिकासिन्धुकभूमिनिम्बैः ।
ससुस्तकैराचरितः कषायो
हितशिर्षां हृत्ति गदानिर्मास्तु ॥
ज्वरं मरुदुदुष्टसुप्तं तथा
बलासज्जानलमस्ताश्च ।
कषावरोधं हृदयावरोधं
खेदश्च रोमाश्चहिमत्वमोहान् ॥”
इति कषादिकाथः ॥ * ॥

“सुष्ठं शङ्करसुकुमचसुलितं मारारिनारीरज-
स्तावत्तावद्दुमापतिस्तुटगलालह्वारवस्तु स्मृतम् ॥
तावत्त्वे मनःशिला च विमला तावत्तथा टङ्गं
सुष्ठी इत्यमिता कषा च मरिचं दिक्पाल-
संख्याचकम् ॥

विषादि वस्तूनि शिलोपरिष्ठा-
द्विचूर्णयेद्वाससि श्लोषयेच्च ।
ततस्तु खल्ले रसगन्धकौ च
चूर्ण्यश्च तदयामयुगं विमर्दय ॥
कल्पतरुनामधेयो यथार्थनामा रसः श्लेष्ठः ।
समीरणश्लेष्मगदान् हरते मात्रास्य गुञ्जिका ॥
आद्रकेण सममेष भक्षितो
हृत्ति वातकफसम्भवं ज्वरम् ।
श्वासकासमुखसिकश्रीतता-
वज्जिमान्यविरुचींश्च नाशयेत् ॥
नस्येनाश्वेव हरति शिरोऽर्त्तिं कफवातजाम् ।
मोहं महान्तमपि च प्रलापं चवथुग्रहम् ॥”
कल्पतरुसः ॥ सामान्यज्वरचिकित्साकोमहा-
ज्वराङ्गुलः प्रदीयोऽत्र ॥ * ॥

“विषमहौषधमागधिकोपगणा
दुमशिरक्तकामार्द्रकमर्दितम् ।
आमविवर्द्धितसुहृत्तज्वर-
स्त्रिपुरभैरव एव रसो वरः ॥”

दुमश्विः मारितं ताम्रं तस्य भागः पञ्च ।
रक्तकं हिङ्गुलं तस्य भागः षट् । मात्रास्य
रक्तकाङ्गम् । त्रिपुरभैरवो रसो ज्वरे ॥ * ॥
“वातश्लेष्मज्वरे खेदं जङ्गपाश्यास्थिभ्रंजनि ।
पीनसन्धासवाधिर्व्ये कारयेत्तद्विधानवित् ॥
स्रोतसां मार्दवं जत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं खेदो ज्वरमपोहति ॥
“खर्परुष्टपटस्थितकाङ्गिकसंघित्कालुकाखेदः ।
श्रमयति वातकफामयमस्तकशूलान्भङ्गा-
दीन् ॥”

बालुकाखेदः कथ्ये शिरोहृदयगात्रयथायां
जृम्भायाम् । पादसुप्ततायां पिच्छिकोद्देष्टने ऊरु-
सादे ह्युस्तम्भे लोमद्वर्षे च ॥ * ॥

“मातुसुप्तपलकेशरो धृतः
धिन्धुजम्भमरिचान्विती सुखे ।
हृत्ति वातकफरोगमाख्यर्गं
श्लोषमाशु जङ्गतामरोचकम् ॥”
इति कवजः कण्ठोऽसुखश्लोषे ॥ * ॥

ज्वरः

अन्यथा ।
 “शर्करादादिमाभ्याश्च द्राक्षादादिमयोक्तया ।
 कल्कं विधारयेदास्ये श्लोषवैरस्यनाशनम् ॥
 द्राक्षामलकयोः कल्कं सघृतं वदने चिपेत् ।
 तेन घृष्टा मुखस्यान्तः संप्रोषस्तेन ग्राम्यति ॥
 सुरसं जायते वक्तं रुचिर्भवति भोजने ॥” * ॥
 निद्रानाशस्य निदानमाह ।
 “लावणं लङ्घनं चिन्ता व्यायामः श्लोकभीक्रुधः ।
 एभिरेव भवेन्निद्रानाशः श्लेष्मातिसंशयान् ॥”
 अस्य चिकित्सायाह ।
 “भृष्टानु विनयाचूर्णं मधुना निशि भक्षयेत् ।
 निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावकक्षये ॥
 गुडं पिप्लीहूलस्य चूर्णं नालोदितं लिङ्घन् ।
 चिरादपि च संनष्टं निद्रामाप्नोति मानवः ॥
 वायसजङ्गामूलं नृलं वा शिरसि काकमाभ्याश्च ।
 विधृतं निद्रानशकं सुड्मूलं वा श्वेतं सगुडम् ॥”
 पीतमिति शेषः ।
 “मूलानु काकमाभ्या बह्वं स्रग्मेण मस्तके नियतम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रो निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥
 श्लीलेष्मन्निद्रस्तु चौरमद्वरसान् दधि ।
 अभ्यङ्गोद्गर्जनकानमूर्च्छाकार्याक्षितपर्यम् ॥”
 रसं मांसरसम् ॥
 “क... नाहुलताश्लेषानिद्रितस्तत्त्वता ।
 रक्त... कुला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥
 र... प्राक्ते च घृष्टे च सर्पिर्युषयःसु च ।
 निद्रां सन्नयत्यासु पलाशुरपयोजितः ॥”
 रसे मांसरसे ॥
 “ऐशवं पीतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
 गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥”
 निद्रानाशे ॥ * ॥
 “दाह हैमवती कुष्ठशताकाहिकुशैश्वैः ।
 लिम्पेत् कोष्ठीरक्षपिष्टैः मूलाभानयुतोदरम् ॥”
 हैमवती श्वेतवचा । दाहघटकेपः मूलाभा-
 नयोः ॥ * ॥
 “कटुतेजं कणाहिकुवचालमुनवाधिसम् ।
 उष्यं विनिहितं हन्ति कर्ष्योर्निखनं ययाम् ॥”
 तेलं कर्ष्ये ॥ * ॥
 “कणासुगन्धिवचया यवान्या च समन्विता ।
 ताम्बूलसहिता हन्ति सुष्ककासं सुखे धृता ॥”
 सुष्ककासे ॥ * ॥ अथानमाह ।
 “अमोपवासानिलजे हितो निर्जं रसौदनः ।
 सुभ्रामलकयुषस्तु बह्विदिकाय दीयते ॥”
 रसो विहितमांसरसः ॥
 “पेयांवा रक्तशालीनां वक्षिपान्शिशोरोरुणि ।
 अदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरिं पिबेत् ॥
 कासी आसी च हिक्की च पञ्चमूलीश्वरतां
 पिबेत् ॥”
 पेयमिति शेषः । इति वातज्वराधिकारः ॥ * ॥
 अथ पित्तज्वराधिकारः । तत्र पित्तज्वरस्य विप्र-
 लक्षसन्निघटकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “पित्तलाहारापेष्टाभ्यां पित्तमाभाशवाश्रयम् ।
 बहिर्निरेस्य कोष्ठाभिं ज्वरकल्याप्रवाशुगम् ॥”

ज्वरः

पित्तस्य पक्वत्वात्तेन कोष्ठाभ्येदध्या बहिर्नेतुं न
 शक्यते । यत आह ।
 “पित्तं पक्वः कफः पक्वः पङ्गवो मलघातवः ।
 वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति भेषवत् ॥”
 इति ॥
 ततोऽत्र पित्तं वायुसहायं बोद्धव्यम् । यत आह ।
 “अथमेकरसं नास्ति न रोगोऽपेकदोषजः ।
 एकस्तु कुपितो दोष इतरानपि कोपयेत् ॥” इति ।
 अथ तस्य पूर्वस्वरूपमाह । पित्तान्नयनयोर्हाह
 इति । पित्तात् ज्वरे उत्पत्त्यति नेत्रदाहः स्यात् ।
 स च अमादिपूर्वको भवति ॥ * ॥
 अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राक्षयं तथा वमिः ।
 कण्ठीष्ठसुखनाशानां पाकः खेदश्च जायते ॥
 प्रलापो वक्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदसृषा ।
 पीतविण्मूत्रनेत्रं पैतिके भ्रम एव च ॥”
 अतिसारः पित्तस्य सरत्वात् सद्रवा प्रवृत्तिर्न
 त्वतीसार एव तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । वमिः
 यदा पित्तं कफस्थानं याति तदा बोद्धव्या ।
 प्रलापोऽनर्थकं वचः । मूर्च्छारूपादेरज्ञानम् ।
 मदः पूगकोद्रवघत्तूरभक्षणादेव मत्तता । भ्रमः
 चक्रारूपस्थैव ज्ञानम् । चकारात् रक्तकोष्ठा-
 दयो बोद्धव्याः ॥ * ॥ अथ पित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
 “आमाश्रयस्थो हत्वाभिं वामो मानान् पिधा-
 पयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वहनमाचरेत् ॥”
 इति वचनान् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य याव-
 दारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो
 लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैतिके दृश
 रात्रेण ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति । दशरात्रेण
 लङ्घनवता अतीतेनेत्यर्थः ॥ * ॥
 किन्तद्भेषजं तदाह ।
 “तित्तासुस्त्रायैः पाठाकटपलाभ्यां सदोहकम् ।
 पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैतिके ज्वरे ॥”
 इति तित्तादिकाथः ॥ * ॥
 “पर्यटो वासकस्तित्ता किरातो घन्वयासकः ।
 प्रियङ्गुश्च क्षतः काथ एषां शर्करया युतः ॥
 पिपासादाहपित्तासुयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”
 इति पर्यटादिकाथः ॥ * ॥
 “द्राक्षा हरिीतकी सुस्ता कटुका क्षतमालकाः ।
 पर्यटश्च क्षतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥
 सुखश्लोषप्रलापान्तर्हाहन्मूर्च्छाभ्रमप्रशुत् ।
 पिपासारक्तपित्तानां श्रमनो भेदनो मतः ॥”
 इति द्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
 “पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।
 हन्ति पित्तज्वरं दाहं हृष्यां चातिममाधिनीम् ॥”
 इति पटोलादिकाथः ॥ * ॥
 “गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्यटः ।
 पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहश्लोषभ्रमान्तितम् ॥”
 इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
 “एकः पर्यटकः श्लेष्मः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरमालकैः ॥” * ॥

ज्वरः

“श्रीवेरं चन्दनोशीरवनपर्यटवाधितम् ।
 ददात् सुशीतलं वारि हृष्टहृदिज्वरदुःखशुत् ॥
 इति श्रीवेरादिकाथः ॥ * ॥
 “भूमिन्वातिविषाकोधसुस्तकेन्यवाभ्याः ।
 बालकं घान्यकं विष्कं कषायो माषिकानितः ।
 विष्मिदन्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”
 इति भूमिन्वादिकाथः ॥ * ॥
 “द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुस्ता तित्ताभ्यापि च
 धान्नी बालसुशीरश्च लोधिन्वयवपर्यटाः ।
 पर्यटकं प्रियङ्गुश्च यवावो वासकक्षया ।
 मधूकं कुलकं चापि किरातो घान्यकं तथा ॥
 एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
 हृष्यां दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ।
 मूर्च्छां हृदि तथा मूलं सुखश्लोषमरोचकम् ।
 कासं श्वासश्च हृत्कासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
 इति महाद्राक्षादिकाथः ॥ * ॥
 “ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्घान्याकतस्तु-
 काथः ।
 पीनः श्रमयत्चिरादन्तर्हाहं ज्वरं पैतिकम् ॥”
 इति घान्याककाथः ॥ * ॥
 “अन्धताया हिमः प्रातः ससितः पैतिकज्वरम् ।
 वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
 “गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरगन्धकम् ।
 लघु सुस्तं चिष्टहात्री द्राक्षा वासा च पर्यटः ।
 एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तघतं हतम् ।
 सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”
 इति गुडूच्यादिकाथः ॥ * ॥
 “पलाशस्य वदम्या वा निम्बस्य न्यद्रुपल्लवैः ।
 अन्धपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥”
 उत्तानसुप्रस्य गभीरताम्ब-
 कास्यादिपात्रे निहिते च नामौ ।
 शीताम्बुधारा बहुला पतन्ति
 निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥ * ॥
 पथ्यां तेलघृतचौद्रैर्लिहन्दाहज्वरापहः ।
 कासाहकपित्तवीर्यसर्पश्वासान् हन्ति वमीरपि ।
 तेलघृतचौद्रैरिद्यत्र न समुच्चयस्तेन केवलेन
 चौद्रैरपि लिह्यात् ॥ * ॥
 “काञ्जिकार्द्रपटेनावगुच्छनं दाहनाशनम् ।
 अथ गीतक्रवंस्त्रिभ्रशीतलीक्षतवासवा ॥ * ॥
 द्राक्षामलककल्केन कवणोऽत्र हितो मतः ।
 पक्वदादिमबीजेन्वा घानाकल्केन च क्षिपत् ॥”
 घानान्न घान्याकम् । इति कवणः ॥ * ॥
 अथानमाह ।
 “दाहवन्धर्हितं चामं निरसं हृषयाक्षितम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं पाथयेन्नाजतर्पणम् ॥”
 नाजतर्पणं काजाशुक्लकपं तर्पणम् । हन्ति
 पेयास्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ॥ * ॥
 “सुहृद्यौदनो देवः क्षितया पैतिके ज्वरे ।
 हर्षोऽयं शुभाभवकाशि शशाङ्करशीतले ।
 मलयोदकसंश्लिष्टं खण्ड्यात् पित्तज्वरी वरः ।
 हारावली चन्दनशीतानां
 सुगन्धपुष्पाज्वरभूषितानाम् ॥

उच्यते:

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
 म्नाजिङ्गनाभ्यांश्च हरति दाहम् ।
 वायुः कमलहासिभ्यो जलयन्मयाः सुभाः ।
 नाम्बन्धनदिग्भाजो दाहदेव्यहरा मताः ॥”
 इति पित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥ * ॥
 अथ श्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र श्लेष्मज्वरस्य
 विप्रलसन्निलसत्कारणकथनपूर्विकां संप्राप्ति-
 माह ।
 “श्लेष्मज्वराहारचैद्यां कफ आमाशयाश्रयः ।
 बहिर्निरस्य कोष्ठानि ज्वरज्जत् स्याद्रसाशुगः ॥”
 कफस्य कोष्ठानितेजसो बहिर्नयनेन पङ्कला-
 दाश्रयायां जातायां पित्तस्यैव सिद्धान्तो
 बोधः ॥ * ॥ अथ तस्य पूर्व्यरूपमाह ।
 कफान्नाभिगन्धनमिति । कफात् ज्वरे उत्-
 पत्स्यति अन्नानभिजायः स्यात् । स च अमादि-
 पूर्व्यको भवति ॥ * ॥ अथ श्लेष्मज्वरस्य लक्षण-
 माह ।
 “स्तेमित्वं स्तिमितो वेगः आलस्यं मधुरास्यता ।
 सुहृत्प्रपरीयत्वं स्तम्भस्त्रिरथापि च ॥
 गौरवं शीतसत्क्रेदो रोमदृर्धातिनिद्रता ।
 प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽच्छोऽति-
 सुकृता ॥
 स्तेमित्वं अङ्गानामार्द्रपटावगुच्छित्वमिव ।
 स्तिमितो वेगः ज्वरस्य मन्दवेगः । आलस्यं
 समर्थस्यापि कर्मण्ययुत्वाहः । स्तम्भः अङ्गा-
 नमता । हृदिः अन्नाभिलाषे सद्यपि भोजना-
 नामर्थम् । गौरवं गात्राणाम् । शीतं शीतं
 लगति । उत्क्रेदः वमनोपस्थितिरिव । अति-
 निद्रता निद्राधिक्यम् । प्रतिश्यायो नासारोग-
 विशेषः । अरुचिः भोजनानिच्छा । चकारात्
 पिङ्गका शीता मुखप्रसेकच्छिस्तन्ना हृद्योप-
 लेप उष्णाभिलाषो बहिर्मान्बमिति । यत
 उक्तम् ।
 “प्रसेकः पिङ्गकाः शीताश्चिह्नित्तन्त्रोष्णकामिता ।
 कषेण लिपिहृद्यं भवेद्वेषे च मन्दता ॥”
 अथ श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।
 “आमाशयस्यो हृत्वाभिं वामो मार्गान् पिघा-
 पयन् ।
 विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कृत्स्नमाचरेत् ॥”
 इति वचनानु वामान्धतो ज्वरिमात्रस्य याव-
 दारोम्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने श्लेष्मज्वरियो लङ्घन
 विधाने विशेषमाह सन्तुतः । श्लेष्मिके ह्राद-
 शाचेन ज्वरे युञ्जीत मेघचमिति । ह्रादशाचेन
 लङ्घनवता यतीतिनेत्यर्थः ॥ * ॥ किनाङ्गेषु
 तदाह ।
 “पिप्ल्यादिकषायान् कफजे परिपाचनमिति ।”
 पिप्ल्यादिगन्धमाह ।
 “पिप्ल्यो पिप्ल्योजीर्णं मरिचं मज्जपिप्ल्यो ।
 नागरं चित्रकं चयं रेणुकेनाजमोरिका ।
 सर्वेषो हिङ्गु भार्गो च पाठेऽन्यवचोरिकाः ।
 महागन्धश्च शर्करा च विषा तिल्ला विङ्गुकम् ॥
 पिप्ल्यादिगन्धो वैश्व कफमावतनाशनः ।

उच्यते:

गुल्मशूलज्वरहरो दीपनचामपाचनः ॥”
 इति पिप्ल्यादिकायः ॥
 “चौद्रोपज्जल्यसंयोगः चासकासज्वरापहः ।
 ड्रीहानं हन्ति हिक्काश्च बालानामपि शस्यते ॥
 पिप्ल्यो विषलाश्चापि समभागं ज्वरो लिङ्गन् ।
 मधुना सर्पिषा वापि कावी चावी सुखी
 भवेत् ॥ * ॥
 कटफलं पौष्करं शङ्खी लघ्वा च मधुना सह ।
 चासकासज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः ॥”
 इति चातुर्भेद्रिकावलेहः ॥ * ॥
 “कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानी कारवी तथा ।
 कटुत्रयश्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
 आर्द्रकस्य रवेर्जिह्वाभ्यधुना वा कफज्वरी ।
 कासश्चासकश्चिह्नित्स्त्रिभ्रानिलनिद्रतये ॥”
 इत्यष्टाङ्गोऽवलेहः ॥ * ॥
 “सिन्धुवारदलकायं कणाटां कफजे ज्वरे ।
 जङ्घयोश्च बले शीघ्रे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥
 यवानी पिप्ल्यो वासा तथा खासखसवक्कलम् ।
 एषां कायं पिबेत् कासे चासे च कफजे ज्वरे ॥
 वासाश्चुदान्ताकायः चौद्रिय ज्वरकासहृत् ॥”
 इति वासादिकायः ॥ * ॥
 “मरिचं पिप्ल्योजीर्णं नागरं कारवी कणा ।
 चित्रकं कटफलं कुष्ठं ससुगन्धिवचा शिवा ॥
 कण्टकारी जटा शङ्खी यवानी पिपुमर्कः ।
 एषां कायो हरतेव ज्वरं सोपद्रवं कफात् ॥”
 इति मरिचादिकायः ॥
 वातज्वराधिकारोक्तकल्पतरुवोऽपि । श्लेष्म-
 ज्वरे दातयस्तस्य कफयाधिहरत्वात् ॥ * ॥
 “सिन्धुत्रिकटुराजौभिरार्द्रकैश्च कफे हितः ॥”
 कवण इति शेषः ॥ * ॥ अथात्रमाह ।
 “सुहृद्युधौदनो दोषो ज्वरे कफसमुत्थिते ॥”
 इति श्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥
 अथ वातपित्तज्वराधिकारः । तत्र इन्द्रज-
 ज्वरस्य विप्रलसन्निलसत्कारणकथनपूर्विकां
 संप्राप्तिमाह । तत्र वातपित्तज्वरस्य ।
 “वातपित्तकरैश्वातपित्ते आमाशयाश्रये ।
 बहिर्निरस्य कोष्ठानि रसगे ज्वरकारिणी ॥”
 स्यातामिति शेषः ॥ * ॥
 अथ तस्य पूर्व्यरूपमाह ।
 “प्रायुपे वातपित्तस्य भवतो वातपैतिके ॥”
 ज्वरे इति शेषः ॥ * ॥
 अथ वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ।
 “हृत्वा च्छ्वां जमो दाहो निद्रागणः शिरो-
 रुजा ।
 कण्ठास्यश्रीषो वमथू रोमदृर्धातिनिद्रताः ॥
 पर्वमेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराहतिः ॥”
 पर्वमेदः पर्वान्धि भिद्यन्त इवेति सन्धिश्च यथा ॥
 अथ वातपित्तज्वरस्य चिकित्सा ।
 “वातपित्तज्वरे देयमौषधं पञ्चमेऽहनि ।
 किराततिल्लामन्तां द्राक्षांमामलकीं शटीम् ।
 निष्काय्य सगुडं कायं वातपित्तज्वरे पिबेत् ॥”
 इति किरातादिकायः ॥ * ॥

उच्यते:

“गुडूची पर्पटी मुखं किरातो विन्धमिषजम् ।
 वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥”
 इति पञ्चभद्रकायः ॥ * ॥
 “त्रिफलाश्लक्ष्मीराक्षाराजठ्ठाट्ठकैः ।
 श्वेतमन्त्रु हरत्वात् वातपित्तभवं ज्वरम् ॥”
 इति त्रिफलादिकायः ॥ * ॥
 “मधुकं वारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।
 काशीरफलकं लोभं त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
 पर्युक्तं च्छ्वांश्च क्षिपेत् चूर्णयं वारिणि ।
 निशोषितं शिताचौद्रलाजुक्तं तत् पिबेत् ।
 वातपित्तज्वरं दाहं हृत्वाश्चूर्णावचिभ्रमात् ॥
 श्रमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिव मारुतः ॥”
 अथ मधुकादिद्वयानानं समुदितं पलपरि-
 मितं चूर्णयं क्षिपेत् वारिणि वटपलपरिमिति ।
 मधुकादिर्जिमी दाहे ॥ * ॥
 अथात्रमाह ।
 “मुद्गामलकायुधस्तु वातपित्तज्वरे हितः ।
 महादाहे प्रदातयो युषश्चयकसम्भवः ॥”
 दाक्षिमामलकामुद्गसम्भवी यूष उक्त इति वात-
 पैतिके ।
 “कफपित्तहरा मुद्गाः कारवेक्षादयस्तथा ।
 प्रायेण न च ते देया वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥
 दन्तास्तु ज्वरविष्टम्भशूलोदावर्णकारिणः ॥”
 इति वातपित्तज्वराधिकारः ॥ * ॥
 अथ वातश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य विप्र-
 लसन्निलसत्कारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “वातश्लेष्मकरैश्वातकफावामाशयाश्रयौ ।
 बहिर्निरस्य कोष्ठानि रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”
 पूर्व्यरूपमाह ।
 “प्रायुपे वातकफयोः स्यातां वातकफज्वरे ॥”
 तस्य लक्षणमाह ।
 “स्तेमित्वं पर्व्या भेदो निद्रागौरपमेव च ।
 शिरोयहः प्रतिश्यायः कासः खेदाप्रवर्णनम् ॥
 सक्तापे मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराहतिः ॥”
 खेदाप्रवर्णनं खेदस्य आ समन्ताद्वावेग प्रवृत्तिः ।
 तथाह चारेतः ।
 “शिरोयहः खेदभवश्च कासो
 ज्वरस्य जिह्वं कफवातजस्येति ॥”
 खेदभवः खेदोत्पत्तिः ॥ * ॥
 ननु खेदः पित्तस्य धर्मः अतएव पित्तज्वरे
 कण्ठीष्ठसुखनासाणां पाकः खेदश्च जायत इत्यु-
 क्तम् । तस्मात् कथं वातश्लेष्मज्वरे खेदस्याति-
 प्रवृत्तिः । उच्यते । विद्वत्तिसमसमवाय-
 त्वात्त दोष इति कार्णिकः । प्रकृतिसमसमवा-
 यस्य विद्वत्तिसमसमवायस्य चायमर्थः ।
 प्रकृत्या चेतुभूतया समः कारणाशुक्लपः सम-
 वायः कार्यकारणभावः सम्बन्धः प्रकृतिसम-
 समवायः कारणाशुक्लपं कार्यमिति यावत् ।
 यथा प्रकृतेर्यथास्थितेः शुक्लेणुभिः समवाय-
 कारणैरारब्धः पटः शुक्ल एव भवति । तथा
 प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कषेण वा
 चनितो ज्वरो वाताशुचितैर्धर्मैर्वस्युधेगाधिक्य-

ज्वरः

स्त्रैमित्यादिभिर्युक्तो भवति । विज्ञतिविषमसम-
वायस्तु विज्ञत्या हेतुभूतया विषमः कारणातनु-
रूपः समवायः कार्यस्य कारणोऽसम्बन्धः । यथा
संयोगाद्विज्ञताभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां हेतुभूताभ्यां
विषमः कारणातुरूपो लोहितो वर्णो जायते ।
तथा योगेन विज्ञताभ्यां वातश्लेष्माभ्यां हेतु-
भूताभ्यां विषमा कारणातुरूपया खेदस्याति-
प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

“वातश्लेष्मज्वरे देयमौषधं नवमेऽहनि ।
पिप्ली पित्तलीचूर्णं चयश्चिकित्सागरेः ।
दीपनीयः स्ततो वर्गो वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
कोलमात्रोपयोगितात् पञ्चकोलमिदं स्तुतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातशुत् ॥
गुल्मश्लेष्मोदराणाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ * ॥

“किरातविश्वान्तवल्गिसिंहिका-
कणाकणामूलरसोनसिन्धुकैः ।

ज्ञतः कषायो विनिश्चिन्त सत्वरं
ज्वरं समीरात् सकफात् ससुखितम् ॥”

इति किरातादिकायः ॥ * ॥

“पिप्ल्यादिगर्भं काथं पिप्ल्यातकफज्वरी ।
नातःपरं किञ्चिदस्मिन् ज्वरे भेषजसुत्तमम् ॥”

इति पिप्ल्यादिकायः ॥ * ॥

“पिप्लीपिप्लीमूलचयश्चिकित्सागरेः ।
वचा सातिविषा जातीपाठावस्त्रकरेणुकम् ॥
किराततिलको मूर्धा सर्वपा मरिचानि च ।
कटफलं पुष्करं भार्गी विडङ्गं कर्कटाश्रयम् ॥
अकमूलं वृहत्सिंहि श्रेयसी सदुरालभा ।
दीप्यक्काजमोदा च सुकनासा सद्दिङ्गुका ॥
एतानि समभागानि गण्य श्रेष्ठोऽहविंशतिः ।
एषां काथो निपीतः स्याद्वातश्लेष्मज्वरापहः ॥
हन्ति वातं तथा श्रूतं प्रखेदमपि वेपथुम् ।
प्रलापश्चातितन्नाश्च रोमहर्षरुची तथा ॥
महावातेऽपतन्त्रे च शूलत्वे सर्वगात्रजे ।
पिप्ल्यादिर्महाकाथो ज्वरे सर्वत्र पूजितः ॥”

इति वृहत्पिप्ल्यादिकायः ॥ * ॥

“दशमूलीरसः पीतः कणाटाः कफवातजे ।
ज्वरे विपाके नित्रायां पार्श्वरक्तश्वासकासके ॥

इति दशमूलीकायः ॥ * ॥

तत्र श्रेयसी राक्षा वातश्लेष्मज्वरहरत्वात् ॥
“पिप्लीभिः श्रुतं तोयमनभिष्यन्द् दीपनम् ।
वातश्लेष्मज्वरं हन्ति सेवितं त्रीहनाशनम् ॥”

इति पिप्लीकायः ॥ * ॥

“स्तकं टङ्गुं श्लेष्मं गन्धं सुष्ठं समं समम् ।
द्विगुणं स्तककाह्यं जेपालं तुषवर्जितम् ॥
सैन्धवं मरिचं चिञ्चा त्वक चारः शर्करापि च ।
प्रत्येकं स्तकतुल्यं स्याज्ज्वरैर्मैर्देहेद्दिनम् ॥
सूर्यशेखरनामायं रसो गुग्गाहयोक्तितः ।
भक्षितस्तप्तोयेन वातश्लेष्मज्वरापहः ॥”
सूर्यशेखरो रसो वातश्लेष्मज्वरे श्रूतज्वरे च ॥
रवप्रदीपे ।

ज्वरः

“खेदोऽग्ने भृष्टकुलत्पचूर्णं-

निपातनं शस्तमिति ज्वन्ति ।

जीर्णं श्लेष्मोर्लवणस्य भाजनं

संचूर्णितं खेदहरं सुघूलनात् ॥

मरिचं पिप्ली सुष्ठी पथ्या लोधश्च पौष्करम् ।

भूनिम्बः कटुका कुष्ठं कर्षूरो जिङ्गिका शटी ॥

एतानि समभागानि सूर्यचूर्णानि कारयेत् ।

एतद्गुलनं श्रेष्ठं सोतोवत् खेदनिर्गमे ॥”

जिङ्गिका पञ्चगुरिया इति लोके । अत्र शटी

गन्धपलाशौ । इति मरिचाद्गुलनम् ॥ * ॥

“भूनिम्बकारवीतिक्तावचाकटफलजं रजः ।

एषासुगुलनं श्रेष्ठं सन्ततं खेदसंस्रवे ॥”

इति भूनिम्बाद्गुलनम् ॥ * ॥

पूर्वोक्तौ बासुकाखेदोऽप्यत्र ससुचितः ॥ यत
उक्तम् ।

“पीनसन्वासवाधीर्यं जङ्गापान्नास्थिभ्रूलिनि ।

वातश्लेष्मज्वरे खेदं कारयेत् तद्विधानवित् ॥ * ॥

मातुसुङ्गफलकेशरो धृतः

सिन्धुजम्भमरिचान्वितो सुखे ।

हन्ति वातकफरोगमास्यगं

श्लेष्मामासु जङ्गतामरोचकम् ॥

इति कवलः ॥”

अथात्रमाह ।

“महत्या पञ्चमूल्याग्रं सन्धक् सिद्धं चिकित्सकः ।
सप्तमे दिवसे दद्यात् ज्वरे वातबलासजे ॥”

इति वातश्लेष्मज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ पौत्तिकश्लेष्मज्वराधिकारः । तत्र तस्य
विप्रकृतसमिद्धकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्ति-
माह ।

“पित्तश्लेष्मकरेः पित्तकफवामाश्रयाश्रयौ ।
बहिर्भ्रंसस्य कोष्ठानि रसगौ ज्वरकारिणौ ॥”

पूर्वैरूपमाह ।

“प्राग्यूपे पित्तकफयोः स्यातां पित्तकफे ज्वरे ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।

“लिप्ततिक्तास्यता तन्ना मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
सुहृद्वाहो सुहृः श्रूतं पित्तश्लेष्मज्वराहतिः ॥”

आस्यस्य तिक्तत्वं पित्तेन । लिप्तत्वं कफेन ।
तन्ना अर्द्धोष्णोऽलितनेत्रत्वम् । मोहो मूर्च्छा ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरस्य चिकित्सा ।

“पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं दशमेऽहनि ।
गुडूचीनिम्बान्याकचन्दनं कटुरोहिणी ॥

गुडूच्यादिरयं काथः पाचनो दीपनः स्तुतः ।
लव्यादाहावचिच्छर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥”

इति गुडूच्यादिकायः ॥ * ॥

“अन्धताकटुकारिणपटोलं घनचन्दनम् ।

नागरेण्यवश्चेतदन्धताकटुकीरितम् ॥

क्षयितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

श्लेष्मासारोचकच्छर्दिहृद्य्यादाहनिवारणम् ॥”

इति अन्धताकटुम् ॥ * ॥

“कण्टकाथेन्दता भार्गी विश्वेण्यववासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं सुस्तं पटोलं कटुरोहिणीम् ॥

विपाथ पाययेत् काथं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

ज्वरः

दाहलव्यावचिच्छर्दिकासशूलनिवारणम् ॥
इति कण्टकाथेदिकायः ॥ * ॥

“नागरोशीरविश्वान्धान्यमोचरसानुभिः ।
ज्ञतः काथो भवेद्ग्याही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥
इति नागरादिकायः ॥ * ॥

“सशर्करामचमात्रां कटुकाशोष्णवारिका ।
पीत्वा ज्वरं जयेन्ननुः पित्तश्लेष्मसुगुलनम् ॥”

अत्र कटुकाया द्वादशभागाः । शर्कराया-
श्चत्वारो भागाः । एवं कथं इति चक्रेण

वैद्यव्यवहारे तु कटुकाशर्करयोः समभागयो-
रेव कथं । इति कटुकीकल्कः ॥ * ॥

“सपत्रपुष्यवासायाः रसः सौम्यतायुतः ।
पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सास्यपित्तं सकामलम् ॥”

अत्र वासाया रसो अर्द्धफलपरिमितो द्युः ।
मधुसितयोः प्रत्येकं टङ्गुः प्रक्षेपयः ॥ * ॥

अथान्नमाह ।
“कषायः परिपीतस्तु श्लेष्मवेरपटोलयोः ।
पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकखूहरो भवेत् ॥” ॥
अन्यथा ।

“पटोलधान्ययोर्युषः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥
इति पित्तश्लेष्माधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्निपातज्वराधिकारः । तस्य निरा-
नादिचिकित्सा सन्निपातज्वरशब्दे द्रष्टव्या ॥

अथागन्तुकज्वराधिकारमाह । तत्रागन्तु-
ज्वरस्य निदानान्याह ।

“अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिप्रायः ।
आगन्तुर्जायते दौषैर्यथासं तं विभावयेत् ॥”

अभिघातः श्लेष्मसुष्ठिलगुग्गादिभिरभिहननम् ।
अभिषङ्गः कामश्लोकभयक्रोधभूतादीनामवेशः ।
अभिचारः ज्ञत्याद्युत्पादनम् । अभिप्रायः
ब्राह्मणगुरुलङ्घविह्वलितः प्रायः । तं आगन्तु-
ज्वरं यथासं यथादोषलक्षणं दौषैर्बिभावयेत्
विजानीयात् ॥ * ॥ अपराय्यपि निदाना-
न्याह ।

“ये भूतविषवायुमिच्छतभङ्गादिसम्भवाः ।
रागद्वेषभयाद्ये च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥”

भयादोषाद्यशब्देन भूतविषवायुमिच्छतभङ्गादय-
संयुक्तम् । तेन रागाद्योभङ्गादन्ना हेतवो
ऽप्यागन्तुसंज्ञाः स्युः । कार्यकारणयोरभेदो-
पचारात् । एतेन आगन्तुजः स्तुत इत्यत्राया-
गन्तुशब्दो हेतुवाची आमन्तुर्जायते दौषै-
र्यत्र आधिवाची अभिघाताभिषङ्गाभ्यामिच्छा-
ज्ञोके दौषैर्यथासं तं विभावयेदिति वचनेनै-
प्रतीयते । अभिघातादीनां विप्रकृतकारण-
मित्याहारविह्वाराणांमिव दोषाणां सन्नि-
कारणत्वम् । तथा सति दद्यात्पमानसंशुद्ध-
त्यादि श्लोके आगन्तुज्वरस्याहमलविषा-
दोषजैश्च प्रवेशात् । उच्यते । आगन्तुज-
दोषा आरम्भका न किन्तु पश्चाद्गुणवन्निः ॥
तथा आगन्तुज्वरस्य सम्प्राप्तिमाह चक्रेण ।
आगन्तुर्हि अथापूर्वो जायते पश्चात्तदौ-
रुणवध्यत इति ॥ * ॥

खरः

तत्र कस्याग्नौः को निचो दीष इत्यपेक्षाया-
माह ।
“कामशोकभयाद्वाह्यः क्रोधात् पित्तं चयो मलाः ।
भूताभिवङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥”
कामशोकभयात् कामशोकभयादाग्नौर्वायुः
कुप्यन्ति । क्रोधात् क्रोधजादाग्नौः पित्तं
कुप्यति । भूताभिवङ्गात् भूतावेष्टादाग्नौः
चयो मला दीषाः कुप्यन्ति इत्यर्थः । भूत-
सामान्यलक्षणाः भूतस्य भूतलक्षणास्य सामान्यं
समानता येषां तानि भूतसामान्यानि भूतसा-
मान्यानि लक्षणानि येषां ते भूतसामान्य-
लक्षणाः मलाः ॥ * ॥
अथाग्न्युत्तराणां हेतुभेदेर्लक्ष्यभेदानाह ।
“श्याव्यास्यता विषहते तथातीसार एव च ।
भक्तावचिः पिपासा च तोदश्च सह नृच्छ्या ॥”
विषहते स्थावरजङ्गमविषमचयजते च्वरे ।
श्यावः सुकानुविद्धः लघ्वो वर्णः श्लोकवर्णो वा ।
अतीसारः स्थावरविषयेव तस्याधोगामित्वात् ।
तोदः कृचीयधनेनेव यथा ॥ * ॥
“श्लोघीगन्धजे नृच्छ्यां शिरोरुग्ममयुस्तथा ।
कामने चित्तविभ्रंशस्तन्नालस्यमभोजनम् ॥
दृश्ये वेदना चास्य गात्रश्च परिसुष्यति ॥”
कामने समीहितकाम्नाद्यप्राप्तिनिमित्तके च्वरे ।
चकारान् वागभटोक्तान्यपि लक्षणाणि बोद्ध-
यानि । तानि यथा,—
कामादृग्मोदरचिर्हो ह्रीनिद्राधीष्टित्तयः ।
भयात् प्रलापः श्लोकाश्च भवेत् कोपाश्च वेपथुः ॥”
भयात् भयजे च्वरे प्रलापः । श्लोकाश्च चकारेण
प्रलाप एवानुलक्ष्यते । कोपाश्च कोपादपि
वेपथुर्भवति ॥ * ॥ ननु वेपथुर्जातस्य धर्मेः तत्
कथं क्रोधजे च्वरे वेपथुः । यत उक्तम् । क्रोधात्
पित्तमिति । उच्यते ।
“एकः प्रकृपितो दीष इतरानपि कोपयेत् ॥”
इति वचनान् पित्तकोपितवातजन्म एवात्र
वेपथुः ॥ * ॥ किञ्च क्रोधाद्वायुरपि भवति ।
यत उक्तं विदेहेन । क्रोधश्लोकौ स्मृतौ वात-
पित्तरक्तप्रकोपनाविति । यत उक्तम् ।
“भूताभिवङ्गाद्दुहेगो ह्यास्यं रोदनकोपने ।
केचिद्भूताभिवङ्गोत्थं ब्रुवते विषमच्वरम् ॥”
भूताभिवङ्गोत्थो विषमच्वरो भवति । कदा-
पिदपि वेगवान् कदाचिच्छान्तवेग इत्यर्थः ॥
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्या च जायते ॥
दृष्या चेति चकारेण चारीतातुवादि वाग्-
भटोक्तं बोद्धव्यम् । तदुच्यते,—
“अत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्ह्यमानस्य तप्यते ।
पूर्वं मनस्ततो देहस्ततो विष्कोटविभ्रमेः ।
वदाहन्मन्त्रस्य प्रत्यहं वर्तते च्वर इति ॥”
अथ तेषां चिकित्सा ।
“आग्न्युत्ते च्वरे नैव नरः कुर्वन्ति लक्षणम् ॥”
तथा च वाग्भटः ।
“सुहृवातक्षयाग्न्युत्ते च्वरिषु लक्षणम् ॥”
श्रेयः । अन्वयः ॥

पृथु

खरः

“लक्षणं न हित कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
भयभूतश्रमक्रोधलक्षणैश्च हति च्वरे ॥
किन्तु दीमाचये तत्र दद्यान्मार्सरसौदनम् ।
अभिघातच्वरे युक्तात् क्रियास्तुष्ट्यविवर्जिताम् ॥
कषायं मधुरं किञ्च यथादीषमथापि वा ।
अभिघातच्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सपिषः ॥
रक्तावसेकैर्मन्त्रैश्च तथा मार्सरसौदनेः ॥”
मेधैर्मन्त्रैश्च हितैः ॥ * ॥
“अथबन्धनमाद्यभङ्गभङ्गप्रसमुद्भवान् ।
च्वरानुपाचरेत् पूर्वं चौरमार्सरसौदनेः ॥”
अथस्ताडनं कर्णादिवेषो वा । भङ्गश्चेद्भेदादिकः ।
भ्रंशो वृत्तादितः पतनम् ॥ * ॥
“अध्वश्रान्तोषु चाभ्यङ्गं दिवानिद्राश्च कारयेत् ।
श्लोघीगन्धविषजौ विषपित्तप्रवाधनेः ।
जयेत् कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धजैर्भिवक् ॥”
सर्वगन्धमाह ।
“चातुर्जातककर्पूरककोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितश्चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ॥ * ॥
क्रोधजे पित्तजे कान्धे नाथ्याः सङ्गावमेव च ।
आन्ध्रैश्चैलामेन वायोः प्रशमनेन च ॥
हर्षणे च श्रमं याति कामशोकभयच्वराः ।
कामैरथ मनोत्रैश्च पित्तत्रैश्चाप्युक्रमैः ॥
सङ्गावैश्च श्रमं याति च्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥”
कामैः कामावेशैः । मनोत्रैः धिक्कारादिभि-
र्भयजनकवचनेभ्यः ॥ * ॥
“कामात् क्रोधच्वरो नश्येत् क्रोधात् कामच्वर-
स्तथा ।
घातिताभ्यासुभाभ्याश्च कामक्रोधच्वरचयः ॥”
घातिताभ्यासुभाभ्यां मनसि नियहीताभ्यां काम-
क्रोधाभ्याम् ॥ * ॥
“भूतविद्यासमुद्दिष्टे बन्धावेष्टनताडनेः ।
जयेद्भूताभिवङ्गोत्थं मनःसन्त्रैश्च मानवम् ॥”
ताडनेरित्यस्य स्थाने केचित् पूजनैरिति पठन्ति ॥
“सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे निबद्धमपहरति ।
एकहिन्निचतुर्भिर्हिंसेभूत्तवरं पुंसाम् ॥
अभिचाराभिशापोत्थौ च्वरौ होमादिभिर्जयेत् ।
दानस्वस्थयनातिथ्यैरुपातग्रहदृष्टिजौ ॥”
इत्याग्न्युत्तराधिकारः ॥ * ॥
अथ विषमच्वराधिकारमाह । तत्र विषम-
च्वरस्य निदानादिकित्सापर्यन्तं विषमच्वर-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ जीर्णच्वराधिकारः । तस्य निदानादिकं
जीर्णच्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ दुर्जलजनितस्य च्वरस्य चिकित्सामाह ।
“हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
एषां चूर्णं सदा खादेत् दुर्जलच्वरशान्तये ॥”
इति हरीतक्यादि चूर्णम् ॥ * ॥
“अरुचिमनलमान्द्रं पीनसन्धासकासा-
नुदरसुदकदोषानासु हन्यादश्लेषान् ।
जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
पलपरिमितसुखीचोदसिद्धः कषायः ॥”
इति सुखीकायः ॥ * ॥

खरः

“विषं भागद्वयं दग्धकपर्दः पञ्चभागकः ।
मरिचं नवभागश्च चूर्णं वक्ष्ये श्लोघयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनास्यं कुर्व्यान्मुद्गनिभां वटीम् ।
वारिष्ठा वटिकायुग्मं प्रातः सायश्च भक्षयेत् ॥
अयं रसो च्वरे योज्यः सामे, दुर्जलजेऽपि च ।
अपीर्षोभानविष्टमशुलेषु चासकासयोः ॥”
इति दुर्जलजेता रसः ॥ * ॥
“पटोलसुस्तान्तवज्जिवासकं
सनागरं धान्यकिराततित्तकम् ।
कषायमेवा मधुना पिबन्नरो
निवारयेत् दुर्जलदोषसुख्यम् ॥”
इति पटोलादिकायः ॥ * ॥
“किराततित्तत्रिदृशम् पिप्यली-
विङ्गविन्धकटुरोहिणीरजः ।
निहन्ति जीर्णं मधुनातिसवरं
सुदुस्तरं दुर्जलदोषं च्वरम् ॥”
इति किराततित्तादिचूर्णम् ॥ * ॥
“भोजनादौ नरेभुक्तं शुष्कीराण्यभयोत्थितम् ।
कण्ठं तु सहते नित्यं नानादेशोद्धवं जलम् ॥
महार्द्रकयवचारौ पीत्वा चोष्णं वारिष्ठा ।
नानादेशसमुद्भूतं वारिदोषमपोहति ॥” * ॥
अथ साध्यस्य च्वरस्य लक्षणमाह ।
“बलवत्स्वपि दोषेषु च्वरः साधोऽनुपद्रवः ॥”
च्वरस्योपद्रवानाह ।
“श्वासनृच्छ्यांरुचिच्छर्दिदृष्यातीसारविङ्गश्याः ।
हिक्काकासाङ्गभेदाश्च च्वरस्योपद्रवा दश ॥” * ॥
प्रसङ्गादुपद्रवाणां चिकित्सायां विषयमाह ।
“संजातोपद्रवो याधिस्थायो न स्याच्चिकित्-
सकैः ।
याधौ शान्त प्रशयन्ति सदाः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥
अतो याधिं जयेद्यत्नात् पूर्वं पश्चादुपद्रवम् ।
भिषग्यः शुभ्रलः सोऽत्र जयेत् पूर्वंसुपद्रवम् ॥
तेष्वपि प्रचुरेषु प्राङ्गाशयेदाशुकारिणम् ।
मूलयाधिं जयेत् पूर्वं जेयो यो वा भवेद्दली ॥
अविरोधेन वा कुर्व्यादुभयोरपि च क्रियाम् ॥”
तत्र च्वरे श्वासस्य चिकित्सा ।
“सिंहो यात्री ताम्रमूली पटोली
शुद्धी पद्मा पुष्करं रोहिणी च ।
शाकं शट्टा शैलमल्लाश्च बीजं
श्वसं हन्यात् सन्निपाते दशाङ्गः ॥”
सिंहो वङ्गीकटैया । यात्री कटैया । ताम्रमूली
दुरालभा । पद्मा भार्गी । रोहिणी कटुकी ।
शैलमल्ली कोरैया । इति दशाङ्गो योगः ॥ * ॥
“भार्गीनिम्बघनाभयान्तलताभूनिम्बवासाविषा-
चायन्नीकटुकावचान्निक्कटुकश्लोनाकशुद्धमेः ।
राक्षसासपटोलपाटलिशट्टीदावर्जोविशाला-
चिवृद्-
ब्राह्मीपुष्करविंदिक्काद्वयनिशाधाञ्जसदेव-
हमेः ॥
जायोऽयं खलु सन्निपातनिषहान् हासिंशर्ता
पानतो ।
दुर्हर्षादिभूतेषु विचरते सर्पान् गदकानिव

किञ्च आसवलासकासगुदरगुदुद्रोगहिक्कामर-
 ष्णन्त्यास्रभ्रजामयाहितमला विरुम्भ्रभा-
 नपि ॥”
 विधा अतीस । शक्रदुमः ककुमः । देवहुमः देव-
 दास ॥ इति द्वारिप्रदङ्गकायः ॥ * ॥
 “मधुना ह्य्याकटफलककटश्रद्धीभवं चूर्णम् ।
 आसामये मद्योये लीढा लोकः सुखी भवति ॥
 वन्योपलापितापितदावस्यायेण पञ्जरे दाहः ।
 अपहरति आसामयमसंशयं भावितं सुनिभिः ॥”
 अथ उ्वरे मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।
 “आर्द्रकस्य रवेर्यस्यं मूर्च्छायामाचरेन्नरः ।
 अङ्गनच प्रयुञ्जीत मधुसिन्धुशिलोयके ॥
 शीताम्भसाक्षिकैः सुरभिर्धूपः सुगन्धिपुष्पैश्च ।
 शृङ्गुतालशृङ्गवातः कोमलकदलीदलस्रष्टः ॥”
 अथ उ्वरे अरुचेश्चिकित्सा ।
 “अरुचौ तु श्रद्धवेरजरसकैः सान्निः ससिन्धुभिः
 कवलः ।
 सिन्धुत्यामातुसुष्णीफलकेशरधारणं वक्त्रे ॥”
 अन्यच्च ।
 “अरुचौ मातुसुष्णस्य केशरं सान्निःसैवम् ।
 धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्ये तु
 धारयेत् ॥”
 अथ उ्वरे हृद्देश्चिकित्सा ।
 “जायो गुडूचाः समधुः सुशीतः
 पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुर्व्यात् ।
 विष्णुचिकाराणां मधुनावलीढा
 सचन्दना शर्करयान्विता च ॥”
 अथ उ्वरे लक्ष्णायाश्चिकित्सा ।
 “दन्तशूटवीजपूरकदाडिमवदरेः सचुक्रकेन्द्रेने ।
 लेपो जयति पिपासामथ रजतगुटीसुखान्तःस्था ॥
 शीतं प्रयः चौर्ययुतं निपीत-
 माकण्ठमाश्वेव तदुद्धमेव ।
 तर्षप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे
 दध्याद्दचौरवटाग्रलाजान् ॥” * ॥
 अथ उ्वरे अतीसारस्य चिकित्सा ।
 “लङ्गनमेकं सुक्ता न चान्यदक्षीह भेषजं बलिनः ।
 समुदीर्यदोषनिचयं श्रमयति तत् पाचयत्यपि च ॥
 वत्सादनीवत्सकवारिवाह-
 विश्वम्भरानिम्बविषाः सविन्धाः ।
 उ्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति
 विश्वाम्भृतावत्सकवारिवाहः ॥”
 विश्वम्भरानिम्बो भूनिम्बः ।
 “पाठाभृतापर्यटसुस्त्रविन्धा-
 किराततिक्तेभ्यवान् विपाथ्य ।
 पिबन् हरत्येव हृद्रेण सर्व-
 उ्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥” * ॥
 अथ उ्वरे विड्गुहस्य चिकित्सा ।
 “विड्गुह्ये वातजित् कर्मे कुर्व्यादन्नाशुलोमनम् ।
 मलं प्रवर्षयेदासु तीक्ष्णाभिः फलवर्षिभिः ॥
 पथ्यारवधतक्ताक्षिष्टदामलकैः श्रुतं तोयम् ।
 जीर्णुवरे विवन्वे दद्यादाश्वेव विड्गुहः
 श्वाभ्येत् ॥”

अथ उ्वरे हिक्कायाश्चिकित्सा ।
 “नीरेण सिन्धुत्यरजोऽतिरुच्यं
 गत्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
 सुखी हठाद्वा सितया समेता
 धूपोऽथवा हिक्कवसुद्धवच ॥” * ॥
 अथ उ्वरे कासस्य चिकित्सा ।
 “कासे कणाकणामूलं कलिहमपर्णं रजः ।
 सविन्धमेघजं लिङ्गात् मधुना वा वृषाजसम् ॥”
 रजः पर्यटकम् ।
 “पुष्करमूलकटुत्रिकारद्वीकटफलयासककार-
 विकामिः ।
 मधुसुलिताभिरयं खलु वेहः कासरिपुः कफ-
 रोगहरश्च ॥” * ॥
 अथ उ्वरे दाहस्य चिकित्सा ।
 “दाहाधिकारलिखितं दाहे कुर्व्याश्चिकित्सितम् ।
 परं उ्वराविहङ्गं यन्मुखो नाशो उ्वरो यतः ॥”
 अथ सुखसाध्यस्य उ्वरस्य लक्षणम् ।
 “सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यसृष्ट्यादीनाञ्च माह्वम् ।
 बहिर्ल्लेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥”
 लक्ष्णादीनादिप्रश्नेनान्तर्हाहस्यस्त्रि-अथा-
 श्वासा गृह्यन्ते । तेषामाह्वमव्यता । बहि-
 र्लेगस्य उ्वरस्य ।
 “वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
 प्राकृतः सुखसाध्यस्तु शरत्सुरभिसम्भवः ॥”
 सुरभिन्वेसन्तः ॥ * ॥
 अथ कृत्साध्यस्य उ्वरस्य लक्षणमाह ।
 “वैजतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतेष्वग्निलोद्धवः ॥”
 अन्यः प्राकृतादन्यः वैजतः । * । वर्षादिषु
 उ्वरं जनयतां वातादीनां चिकित्साविशेषार्थं
 प्राधान्यमप्राधान्यमाह ।
 “वर्षासु मासतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितं उ्वरम् ।
 कुर्व्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चाशुबलः कफः ॥”
 तस्य पित्तउ्वरस्य चिकित्सामाह ।
 “तत्प्रकृत्या विसर्गाञ्च तत्र नानश्रनाङ्गम् ॥”
 तत्प्रकृत्या तस्य पित्तस्य प्रकृत्या स्वभावेन ।
 यत उक्तम् ।
 “कफपित्तं द्वे घातू सहेते लङ्गनं बहु ॥” इति ।
 विसर्गाञ्च शरदो विसर्गाकालत्वाच्च । यत उक्तम् ।
 वर्षाशरद्वेसन्ता विसर्गाः कालाक्षत्रोपपित्तबला-
 प्राणिनो भवन्ति सोमस्य बलवत्त्वादिति । तत्र
 शरदि पित्तउ्वरे अग्नश्रनाङ्गं न । कफो वसन्ते
 तमपि वातपित्तं भवेददु । वसन्ते कफउ्वरेऽपि
 कफप्रकृत्या लङ्गनाङ्गं न भवति । किन्तु
 वसन्तस्यादानकालत्वात् निःश्रङ्गं न कर्तव्यम् ।
 यत उक्तम् । शिशिरवसन्त-श्रीष्णास्वादानकालाः
 स्तत्रापचित्तबलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्म्यस्य
 बलवत्त्वादिति । एतेनेदं उक्तम् । वर्षासु वायुः
 प्रधानं पित्तश्लेष्माणवप्रधाने । शरदि पित्तं
 प्रधानं कफोऽप्रधानम् । वसन्ते श्लेष्मा प्रधानं
 वातपित्तं अप्रधाने । तत्र प्रधानस्य प्राधा-
 न्येन चिकित्सा कर्तव्या । सा चाप्रधाना
 निषिद्धा विधेया । एवं वैजतेष्वपि प्राधा-

नस्य प्राधान्येन चिकित्सा कर्तव्या । ता
 चोक्तम् ।
 “संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्य स वै मरु-
 श्रेवदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥”
 संसर्गे दोषद्वयस्य संसर्गे । गरीयान् प्रधानः ।
 “अन्तर्हाहोऽधिका लक्ष्णा प्रलापः श्वसं धम-
 सन्वाश्रिभ्रूलमस्त्रेदो दोषवर्णोविनियहः ।
 अन्तर्ल्लेगस्य लिङ्गानि कृत्साध्यत्वमेव च ॥”
 वर्णोविनियहः पुरीषाप्रवृत्तिः ॥ * ॥
 अथासाध्यस्य उ्वरस्य लक्षणमाह ।
 “उ्वरः शीतस्य भ्रूलस्य गम्भीरो देर्घरात्रि-
 असाध्यो बलवान् यच्च केशचीमन्तस्तु उ्वरः ।
 देर्घरात्रिङ्गः बहुरात्रानुबन्धी । केशचीमन्तः
 प्रभावात् केशेषु शीमन्तं यः करोति ॥ * ॥
 गम्भीरस्य लक्षणमाह ।
 “गम्भीरस्तु उ्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्हाहेन लक्षणा
 आनहत्वेन चात्यर्थं कासश्वासोन्नमेव च ॥”
 आनहत्वेन विबहमलत्वेन ॥ * ॥ सामान
 उ्वरेऽपि कर्णमूलश्रीयस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
 “उ्वरस्य पूर्वं उ्वरमध्यतो वा
 उ्वरान्ततो वा श्रुतिमूलश्रीयः ।
 क्रमादसाध्यः खलु लक्ष्णसाध्यः
 सुखेन साध्यो सुनिभिः प्रदिष्टः ॥” * ॥
 अथादिष्टमाह । तत्रादिष्टस्य लक्षणम् ।
 “रोगियो मरुयं यस्माद्ववशम्भावि लक्षते ।
 तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्विष्टमध्यमिधीयते ॥
 श्वेतुभिर्बहुभिर्जातो बहुभिर्बहुलक्षः ।
 उ्वरः प्राणान्तद्वयञ्च श्लेष्मिन्निशनाश्रनः ॥”
 श्लेष्मिन्निशनाश्रनः सत्पुत्रमात्र एव चिकित्-
 स्यमानोऽपीन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिं
 नाशयति ॥ * ॥ अन्यच्चारिष्टमाह ।
 “विचञ्चस्तान्यते यस्तु श्वेते निपतितोऽपि वा
 श्वेताहृतोऽन्तश्चाञ्च उ्वरेण ज्ञियते नरः ॥”
 विचञ्चः विगतज्ञानः । तान्यते नष्टहर्षः । श्वे-
 तित एव तिष्ठति न चोत्थातुं समर्थः तथा च
 श्वेत एव । श्वेताहृतः बहिः । अन्तरव
 अन्तर्हाहवान् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातमूलवान्
 वक्त्रेण चैवाच्छुसिति उ्वरस्तं हृन्ति मानवम् ।
 हृष्टरोमा रोमाचवान् । हृदि सङ्घातमूलवा
 सान्निपातिकमूलवान् । वक्त्रेण चैवाच्छुसि-
 तं न तु नासिकया ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “हिक्काश्वासलघायुक्तं मूर्च्छं विमानलोचनम्
 सन्ततोऽस्त्रासिनं शीयं नरं क्षपयति उ्वरः ।
 क्षपयति समापयतीत्यर्थः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “हृत्प्रभेन्नियं क्षाममरोचकनिपीडितम् ।
 गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं उ्वरितं परिवर्जयेत् ॥”
 हृता प्रभा दीप्तिर्येषाम् । अथवा हृता प्रभ
 प्रतिभा विषयग्रहणशक्तिर्येषां तथाविधानीदि
 याधि यस्य तं हृत्प्रभेन्नियम् । क्षामं शीयम्
 गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं गम्भीरः उक्तवच

ज्वरः

तीक्ष्णवेगः अतिदुःसहवेगः ताभ्यां आर्त्तं
दुःखितम् ॥ ॥ अन्यच्च ।
“मरणं प्राप्नुयात्तत्र मुक्तस्थानगतिं ज्वरे ।
शेषवः क्षम्यता मोक्षः मुक्तस्य तु विशेषतः ॥”
बाह्यातीत्यं श्लोकः ॥ ॥
विषमज्वरस्वारिष्टमाह ।
“आरम्भाद्विषमो यस्य यस्य वा देह्यैराधिकः ।
जीवस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो ह्यस्ति यस्य तम् ॥”
यस्य आरम्भाद्विषमः प्रथमोत्पत्तिरेव विषमः
न तु ज्वरोत्खलस्य । यस्य देह्यैराधिको वा यस्य
जीवस्यतिरूक्षस्य च गम्भीरो भवति तं विषमो
देह्यैराधिको गम्भीरश्च ह्यस्तीत्यर्थः ॥ इति
ज्वराधिकारः ॥ ॥ अथ ज्वरातिसाराधिकारः ।
“ज्वरातिसारयो रक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
तस्माज्ज्वरातिसारस्य निदानं नोदितं पुनः ॥”
अथ ज्वरातिसारस्य चिकित्सामाह ।
“ज्वरातिसारयो रक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
न तस्मिन्नितयोः कार्यमन्योन्यं वक्ष्येत् पुनः ॥”
अथमभिप्रायः । ज्वरहरमशुलोमनं भवति ।
अतीसारहरं क्षम्यनं भवति । अतः परस्पर-
विरुद्धान् पृथक् उक्तं भेषजं मिलितयोर्न
कार्यम् । यत आह ।
“अशुलोमनं ज्वरं ग्राहकमतिसारं हृद्भवति ।
पृथगुक्तमौषधं तज्ज्वरातिसारे विरुद्धमन्योन्यम् ॥
अनसौ प्रतिज्ज्वरितं विशेषोक्तचिकित्सितेः ॥
तद्वनमेकं सुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
समुदीर्णदोषनिघण्यं तत् पाचयेत्तथा श्रमयेत् ॥
तद्वनसुभयो रक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदह ।
उत्पलघटकसिद्धं जाजमच्छादिकं सकलम् ॥”
उत्पलघटकं यथा,—
“एप्रियांबलाविखलघनिकागारोत्पलैः ।
ज्वरातिसारी पैयां वा पिबेत् शान्तां श्रुतां नरः ॥”
अथ जाजमच्छादयेद्यथा वाशब्दः । अतिसारे
पुरीषातिप्रवृत्त्या सात्वत्वश्च दाडिमरसादिना
कर्तव्यम् । इत्युत्पलघटकम् ॥ ॥
“कण करिकणा जाजकाथो मधुसितायुतः ।
पीतो ज्वरातिसारस्य दृष्यावम्योश्च नाशनः ॥”
इति कथादिकायः ॥ ॥
“नागरातिविषासुप्तान्द्राभूनिम्बवत्सकेः ।
कायः सर्वज्वरहरः सर्वनातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादिकायः ॥ ॥
“गुडूथतिविषाघान्यसुखीविख्यान्डबालकैः ।
पाठा भूनिम्बकुटजं चन्दनोशीरपपटैः ।
पिबेत् कषायं सचौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥
शलासावचिष्टदुहाह्वमीनां विनिवृत्तये ॥”
इति दृष्टदुहाह्व्यादिकायः ॥ ॥
“उत्पलं दाडिमत्वक् च पद्मकेसरमेव च ।
पिबेत्सुकुतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ॥”
इत्युत्पलादिचूर्णम् ॥ ॥
विखलाजकभूनिम्बगुडूचीघान्यानागरैः ।
कुटजान्द्रयुतः काथो ज्वरातीसारशूलशुत् ॥
इति विख्यादिकायः ॥ ॥

ज्वरारिः

“नागरातिविषाविषागुडूचीविखलसुक्तैः ।
कषायः पाचनः श्लोथज्वरातीसारवारयः ॥”
इति नागरादिकायः ॥ ॥
“दृष्टदुहाह्वीकषायेव विषामक्षसमीं पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे यद्वह्नीगदे ॥”
इति दृष्टदुहाह्वीकषायः ॥ ॥
इति ज्वरातिसाराधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
ज्वरः, पुं, (ज्वरं ह्यस्तीति । हन् + टक् ।) गुडूची ।
वास्तुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्वरनाशके,
त्रि । (यथा, भावप्रकाशे पूर्वोक्तं प्रथमे भागे ।
“ज्वरं पाचनं वक्ष्यं दृष्यं रथं कषापहम् ॥”)
ज्वरहन्त्री, स्त्री, (ज्वरं ह्यस्ति या । हन् + ङच्
स्त्रीप् च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरघ्नी च ॥
ज्वरारिः, पुं, (ज्वर एवादिः । दाहकत्वात्स्य
तयात्वम् ।) ज्वररूपारिः । तत्पर्यायः ।
आधिमन्यवः २ । इति हारावली ॥
ज्वरान्नी, स्त्री, (ज्वरमङ्गति विनाशयति प्राप्नो-
तीति । अङ्ग गतौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
भद्रदन्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरान्तकः, पुं, (ज्वरस्य अन्तको विनाशकः ।)
नेपालनिम्बः । आरवधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
“भास्करो गन्धकः शर्वो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
श्लोथितं गगनश्चैव पुष्यकश्च महेश्वरम् ॥
भूनिम्बादिगणैर्भायं मधुना गुटिका दृढा ।
चातुर्थकं तृतीयश्च ज्वरं सन्ततकं तथा ॥
आमज्वरं भूतहतं सर्वज्वरमपोहति ॥
अत्र भास्करः तान्त्रम् । शर्वो रसः । देवी
सौराष्ट्रदन्तिका । विहङ्गं स्वर्गमाप्तिकम् ।
गगनं अन्नकम् । पुष्यकं रसाञ्जनम् । महेश्वरं
सुवर्णम् । अन्यत् सुगमम् । ताम्रादीनां सम-
भागचूर्णं भूनिम्बादिघाथेन भाषयेत् । भूनिम्बा-
द्वष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टभागा
वशिष्टं काथं कृत्वा दिनत्रयं विभाष्य विप्रोथ्य
मधुना विमर्दं अशुक्लं लिहेत् । ज्वरान्तको
रसः ॥” इति भैषज्यरत्नावली ॥ ज्वरनाश-
कश्च ॥
ज्वरापहा, स्त्री, (ज्वरं अपहन्ति नाशयतीति ।
अप + हन् + ङः ।) विखलघ्नी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ वेणुशुंठा इति भाषा ॥ ज्वर-
नाशके, त्रि ॥
ज्वरारिः, पुं, (ज्वरस्य अरिः शत्रुर्नाशकत्वात् ।)
ज्वरघ्नौषधविशेषः । यथा,—
“दरद्वलिरसानां मुखनागाभकार्या
सुभगविटशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् ।
विपिनवृषदलोत्थे भावितं श्लोषयेत्
दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाश्च कुर्यात् ॥
एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसेयुंनम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं ह्यस्ति ज्वरारिः स निगद्यते ॥
सर्वशूलविनाशी च कषपिषविनाशनः ॥
वलिः । गन्धकः । सर्वं श्लोनाजिपत्ररसेन दश-

ज्वलत

दिनं भावयित्वा गुह्याप्रमाणमात्रं करसेन देयम् ।
ज्वरारी रसः ॥” इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वराशनिः, पुं, (ज्वरे अशनिर्बन्धमिवाभोधत्वात् ।)
ज्वरनाशकौषधविशेषः । यथा,—
“रसं गन्धं सैन्धवश्च विषं तान्त्रसमं भवेत् ।
सर्वचूर्णसमं जौहं तत्समं चूर्णमधकम् ॥
जौहं च जौहदळे च निर्गच्छाः खरसेन च ।
मह्येद्यत्रतः पञ्चान्नरिचं कृतसुखकम् ॥
पर्येन सह पातयो रजो रक्तिकसम्मितः ।
सर्वज्वरहरमेष्टो ज्वराशनिरदाहृतः ॥
काशं श्वासं महाघोरं विषमाशं ज्वरं वमिम् ।
धातुस्यं प्रवणं दाहं ज्वरदोषं पिरोहवम् ॥
यल्लुक्कोदरघ्नौहन्मययुष्म विनाशयेत् ॥
ज्वराशनी रसः ॥” इति भैषज्यरत्नावली ॥
ज्वरितः, त्रि, (ज्वरः सञ्जातोऽस्य । ज्वर +
“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥” ५ । २ ।
इति इतच् ।) ज्वरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।
“सुदृगान् मच्छरीण्यकान् कुलमान् समकुलकान् ।
आहारकावे यूर्ध्वं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
यथाच,—
“ज्वरितो हितमश्रीयात् यद्यप्यस्यावधिर्भवेत् ।
अन्नकावे श्लुश्लानः चीयते ज्वरितोऽथवा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ज्वरी, [न] त्रि, (ज्वरोऽस्यस्येति । ज्वर + इनिः ।)
ज्वरयुक्तः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।
“गुर्णमिष्यन्दाकाले वा ज्वरीनाद्यात् कथञ्चन ॥”)
ज्वल, ज म चले । त्रिचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-पर-अक-सिट् ।) वकारयुक्तः । ज,
ज्वालः ज्वलः । म, प्रज्वलयति । मिच्छेऽपि औ
ज्वलकलक्षण इत्यादिना केवलस्य इत्यधिक-
त्वात् सोपसर्गस्यैव निबन्ध इत्यस्य । ज्वालयति
ज्वलयति प्रज्वलयति । त्रिट् दीप्तिः । ज्वलति
वह्निः । इति दुर्गादासः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः
सखीगणः पश्यति कौतुकेन ।
सुहृन्मात्रं कुरु नाथ ! धैर्यं
बुभुक्षितः किं हिकरेण सुदृते ॥”)
ज्वलः, पुं, ज्वालः । दीप्तिः । (ज्वलतीति । ज्वल
दीप्ति + अच् ।) दीप्तिविशेषः, त्रि । इति
सुश्रुतबोधम् ॥
ज्वलका, स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + बाहुलकात्
बुन् ।) अग्निशिखा । इति शैम्यनः ॥
ज्वलत्, त्रि, (ज्वल + श्रट् ।) दीप्तिमत् । तत्-
पर्यायः । जमत् १ कच्छलीकिनम् २ अञ्जना-
भवन् ३ मल्ललाभवन् ४ अर्धः ५ श्लोचिः ६
तपः ७ तेजः ८ हरः ९ कृषिः १० श्रद्धाणि ११ ।
इत्येकादश ज्वलति नामधेयानि ॥ ॥ भाषते १
भाषते २ भाष्यति ३ दीदयति ४ श्लोचति ५
मन्दते ६ मन्दते ७ रोचते ८ ज्योतते ९

ज्वालामु

द्योतते १० द्युमत् ११ । इत्येकादश ज्वलति-
कर्मणः । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥
ज्वलनः, पुं, (ज्वलतीति । ज्वल + "कुचदुक्रन्-
दन्मन्वद्विज्वलशुचलवपतपदः ।" ३ । २ ।
१५० । इति युच् ।) अग्निः । (यथा, कला-
विलासे । १ । ४ ।
"यत्र त्रिनयननयनज्वलनज्वालावलीशूलभ-
ट्टितः ।
जीवति मानसज्वाला शशिवदगावदनकान्ति-
पीयूषैः ॥")
चित्रकटवः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (ज्वल +
भावे क्वाट् ।) दहने, स्त्री ॥
ज्वलनाग्ना, [न्] पुं, (ज्वलनः सूर्यवह्नीभि-
विश्रुतः अग्ना प्रस्तरमग्निः । नित्यकर्मधारयः ।)
सूर्यकान्तमग्निः । इति राजनिघण्टुः ॥
ज्वलितः, त्रि, (ज्वल + क्तः ।) दग्धः । उज्वलः ।
इति मेदिनी । ते, ११० ॥ (प्रदीप्तः । यथा,
महाभारते । ६ । १८ । ६ ।
"काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलित इव पावकाः ॥")
ज्वलनी, स्त्री, (ज्वलो दीप्तिरस्यस्याः । ज्वल +
इनिः + ङीप् ।) मूर्खालता । इति राज-
निघण्टुः ॥
ज्वालः, पुं स्त्री, (ज्वलतीति । ज्वल + "ज्वलितक-
सन्नेभ्यो ञः ।" ३ । १ । १४० । इति ञः । पक्षे
स्त्रियां टाप् ।) अग्निशिखा । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ३ ।
"दीप्तो ज्वालोरनेकाभैरन्दिरेषोऽथ वीर्यवान् ॥")
दीप्तिविश्रुते, त्रि । इति सुश्रुतधम् ॥
ज्वाला, स्त्री, दग्धामम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(ज्वलतीति । ज्वल + ञः + टाप् ।) अग्निशिखा ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १२ । २४ ।
"अभ्युद्यतोऽग्रज्वाला ज्वालामालाङ्गलैर्मूर्खैः ॥"
दाहश्च ॥ (खनामख्याता ऋचस्य पत्नी । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । २५ ।
"ऋचः खलु तच्चकदुहितरसुपथेमे ज्वाला नाम ।
तस्यां पुत्रं मतितारं नामोत्पादयामास ॥")
ज्वालामूर्धभकः, पुं, (जालामूर्धभ + स्वार्थे कन् ।
ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । ज्वालारासभकामयः २ ज्वाला-
खरगदः ३ गर्हभगदः ४ । इति राजनिघण्टुः ॥
अस्य लक्षणं जालामूर्धभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
ज्वालाजिह्वः, पुं, (ज्वाला शिखा एव जिह्वा
यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥
(स्कन्दस्याहुचरविशेषः । यथा, महाभारते
६ । ४५ । ५८ ।
"ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेशो जटी हरिः ॥"
दानवविशेषः । स तु वलिराजस्य सेनानी-
विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ६ ।
"करालो ज्वालजिह्वश्च प्रताङ्गः प्रतलोचनः ॥")
ज्वालासुखी, स्त्री, (ज्वालेव सुखं प्रधानं यस्याम् ।
तत्राजस्रप्रवृत्तितज्वालाभिरेव पूजादिकं यथाति

भ

देवीत्वतोऽस्यास्तथात्मम् ।) पीठस्थानविशेषः ।
तत्र भगवत्या जिह्वा पतिता । तत्र अम्बिका
देवी । उक्ततनामकभैरवश्च । इति पीठमाला ॥
यथाच ।
"जालासुखां महाजिह्वा देव उक्तभैरवः ।
अम्बिका विह्विता नान्नी स्तनं जालन्वरे मम ॥"
इति तन्त्रचूडामयौ पीठनिर्णयः ॥
विद्याविशेषः । यथा,—
"ज्वालासुखीकर्मं वक्ष्ये सा पूज्या मध्यतः
सुमे ! ।
नित्याख्या मदनान्नरा मदमोहापलब्धसिः ॥
कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्रपि ।
ब्रह्माणी चैव माहेद्री कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराहो चैव माहेन्द्री चासुखेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहनो चापराजिता ॥
स्तम्भनी जपनी पूज्या कालिका पद्मवाह्यतः ।
ज्वालासुखीकर्मं पूज्य विधादिद्वयं भवेत् ॥"
इति गारुड ज्वालासुखीविद्या २०४ अध्यायः ॥

भ, भकारः । स यज्ञनवमवर्षः चवर्गचतुर्थ-
वर्षश्च । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति याक-
रणम् ॥ (यदुक्तं शिखायाम् । १७ ।
"कण्ठावह्वाविचुयशास्त्रालया ओष्ठजावुपू ॥")
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"विसर्गस्तालुगः सोष्ठा श्रं चवर्गश्च यन्तथा ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,
"त्रिकोणकुण्डलीरूपा वामदक्षिणयोगतः ।
क्रमशस्तसु तिष्ठन्ति चन्द्रसूर्यादयः प्रिये ! ॥
तत्र क्रोडगता मात्रा शक्तिब्रह्मस्वरूपिणी ।
ऊर्ध्वमात्रा तथेन्द्राणी मध्ये नारायणी स्मृता ॥"
अस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"ध्यानस्य प्रवक्ष्यामि प्रदण्ड्व कमलानने ! ।
सन्तप्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् ॥
रक्तचन्दनलिपार्ङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
चतुर्दशसुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥
ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
अस्य स्वरूपं यथा,—
"भकारं परमेशानि ! कुण्डली मोचरूपिणी ।
रक्तविद्युत्प्रताकारं सदा त्रिगुणसंयुताम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्रायात्मकं सदा ।
त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
तस्य ३५ पञ्चविंशत् नामानि यथा,—
"भो भङ्गारी गुहो भङ्गावायुः सखः धनुस्ततः ।
अनेशो द्राविणी नादः पाशो जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
विराजोऽसौ धनुर्दंशः कर्कशो नादजः कुजः ।
दौर्धवाङ्गवली रूपमाकाङ्क्षितः सुचक्षणः ॥
दुर्मूर्खो नष्ट व्याप्तवान् विकटा कुचमकलः ॥

भक्ति

कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपदकः ।
दक्षहावाङ्गुहासश्च पाथात्मा बङ्गनः सुरः
इति नानातन्त्रशास्त्र
भः, पुं, (भटति सङ्गीभवतीति । भट सङ्गां
बाहुलकात् ङः ।) भङ्गावातः । अमुपरो
इति शब्दरत्नावली ॥ भट्टीशः । सुरसु
दैवराजः । अग्निः । तारवायुः । इति मे
ने, १ ॥ नष्टे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
भगभगायमानः, त्रि, (भगभग एवाचरतं
भगभग + "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।" ३ ॥
इति क्यङ् ततः शानच् ।) चाकचिक्य
भक्तभक्तिया इति भाषा । यथा,—
"मयूरवरगामिनीं सुरदसुहृदवर्णोत्कटां
रथकथितघण्टिकां निश्रितशक्तिहस्तोद्यत
प्रभानिकररश्मिभिर्भगभगायमानांशुकां
नयामि गुहसम्भवां त्रिदशशुनिर्वाशिनीं
इति देवीपुराणे दशवधे मातृस्तवनामाध
भङ्गारः, पुं, (भ + भावे षच् कारः । भक्ति
शब्दस्य कारः करणं यत्र ।) भमरादिश्च
यथाह वल्लभसेनः ।
"प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोल
इति
(यथाच पञ्चतन्त्रे । ५ । ४२ ।
"शरज्जोत्स्राहते दूरं तमसि प्रियसन्नि
धन्यानां विश्रुति श्रोत्रे गीतभङ्गारजा सुध
भङ्गा, स्त्री, (भक्तिव्यक्तशब्देन भटति
वहतीति । भट + बाहुलकात् ङः । ततश्च
अनिविशेषः । जलकणवर्षणम् । इति
रत्नावली ॥
भङ्गानिलः, पुं, (भङ्गाध्वनियुक्तोऽपि
प्राट्टिजवायुः । भङ्गावातः । इति त्रि
शेषः ॥
भङ्गावातः, पुं, (भङ्गाध्वनियुक्तो व
प्राट्टिजवायुः । इति हलायुधः ।)
ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
"भङ्गावातं रक्तदृष्टिं वात्स्यायं दृष्टपात
भट, संज्ञतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (३
अकं-सेट् ।) भटति केशः । परस्परं
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भटिः, पुं, (भटति परस्परं संज्ञतो भव
भट संज्ञतो + "सर्वधातुभ्य इत् ।" उ
११७ । इति इत्) सुदृढश्चः । इत्युणादि
भटिति, य, इतम् । शीघ्रम् । तत्पर्यायः ।
आजसा ३ अङ्गाय ४ सपदि ५ भाक् ६ ५
इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥ (यथा, प
७ । १२५ ।
"तत्सर्विच्छ्रुतिमात्राज्ञानर्थः किञ्च विपर्य
विपर्येतुं न कालोऽस्ति भटिति
भक्ति, य, (भटिति इति शब्दस्य प्राप्त
भक्ति इति सिद्धम् ।) भटिति । इति
भाषायां काचप्रकाशः ॥

भर्भरः

भर्भरः, पुं, (भ + भावे घञ् कारः । भर्भरि-
 क्तप्रत्यय कारः करयं यञ् ।) अतुकार्य-
 शब्दः । कङ्क्यादिभ्रमिः । यथा, काण्डिदासः ।
 “उद्वेगजुज्वलिकङ्क्याभर्भरकारः चयं वार्ध-
 ताम् ॥”
 भ्र, उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भर्-परं-
 सकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ, भूमिला
 भान्ना । इति दुर्गादासः ॥
 भ्र, पुं, (लम्भः प्रघोदरादित्वात् साधुः ।)
 सम्यक्तपतनम् । लम्भः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, महावीरचरिते । [ताः ॥])
 “पुष्कास्फोटदलत्-समुद्रविवरैः पातालभ्रम्याश्च
 भ्र्याश्च, पुं, (भ्रम्यं लम्भं आराति आददातीति ।
 आ + रा + बाहुलकात् ङुः ।) वानरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 भ्र्याशी, [न्] पुं, (भ्रम्येन सम्यक्तेन आरातीति ।
 अश् + णिनिः । मत्स्यादिधारणकाले भ्रम्य-
 दान्पूर्वकपतनादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यरङ्ग-
 पक्षी । इति जटाधरः ॥
 भ्र्यो, [न्] पुं, (भ्रम्यो लम्भोऽस्यस्येति । भ्रम्य
 + “अत इतिठनौ” ५ । २ । ११५ । इति
 इतिः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भ्रः, पुं, (भ्रौयति और्ध्वं भवति पतनादित्यन-
 मनेनेति । भ्रु + “ऋदोरप्” ३ । ३ । ५७ ।
 इत्यप् ।) निर्भरः । पर्वतावतीर्णजनप्रवाहः ।
 इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (सङ्ग्रहः । यथा,
 नैषधे । २ । ३२ ।
 “कलसे निजहेतुदृक्कणः
 कितु चक्रभ्रमिकारिता गुणः ।
 स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभा-
 भरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥”
 “स कलसः प्रभारूपेण कान्तिसङ्घेन चक्रभ्रमिं
 कुशलचक्रभ्रमणमातनोति जनयति । यद्वा
 प्रभाभरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाक-
 भ्रान्तिमातनोति ।” इति तट्टीका ॥)
 भ्रा, स्त्री, (भ्र + टाप् ।) भ्ररः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 भ्ररी, स्त्री, (भ्र + डीष् ।) भ्ररः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 भ्रर्ष, श्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) रेपोपधः । श्र, भर्षती
 भर्षन्ती । गुणस्थापरद्वितानां तुदादिपाठफलन्तु
 श्रन्तानामादीपोरिति कुञ्चो विभाषा वेदेष्-
 वारभभेदश्च । भर्त्सस्यर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रर्ष, श्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, भर्षती भर्षन्ती ।
 भर्त्सस्यर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रर्ष, श्र उक्तौ । भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, भर्षती भर्षन्ती ।
 भर्त्सस्यर्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रर्भरः, पुं, (भ्रर्भर इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा +
 कः । यद्वा, भ्रर्भरति शब्दायते इति । भ्रर्भर +

५६८

भस्त्रकं

बहुलवचनात् अरः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ८ ॥ चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थानम् ।
 इति तट्टीकाचारसुन्दरी ॥ करङ् इति ख्यातः ।
 “द्विजिमी चङ्गरी प्रोक्तो भर्भरः पट्टः ख्यतः ॥”
 इति भरतधृतवैकुण्ठः ॥
 तत्पर्यायः । भ्रक्तो २ भ्रक्ती ३ भ्रक्ती ४
 भ्रक्ती ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ८५ ।
 “आदौ जलधिजीवतभेरीभ्रक्तीसम्भवाः ॥”
 भ्रक्तीते निन्द्यते इति । भ्रक्ती भर्त्से + अरः ।)
 कलियुगम् । (भ्रक्तीरो भ्रक्तीशब्द इवाव्यस्येति ।
 अच् ।) नदभेदः । इति मेदिनी । रे, १५८ ।
 (हिरण्याक्षपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 ३ । ७६ ।
 “हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहावनाः ।
 भ्रक्तीरः श्रुतिज्ञैश्च भूतसन्तापनक्षया ।
 महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥”)
 भ्रक्तीरः, पुं, (भ्रक्तीर + स्वार्थे कन् ।) कलियुगम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भ्रक्तीरा, स्त्री, (भ्रक्तीरति निन्द्यते इति । भ्रक्ती
 भर्त्से + बाहुलकात् अरः । ततटाप् ।) वैद्य्या ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलशब्दविशेषः । यथा,
 काशीखण्डे । २६ । ६८ । [वती ॥”)
 “भ्रक्तीशब्दव्या भाङ्कारकारिणी भ्रक्तीरा-
 भ्रक्तीरी, स्त्री, (भ्रक्तीर + गौरादित्वात् डीष् ।)
 भ्रक्तीरवादम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २३७ । २ ।
 “गोसुखाङ्गुराणाञ्च भेरीणां सुरजः सञ्च ।
 भ्रक्तीरीद्विजिमानाञ्च यश्रयन्त महासनाः ॥”)
 भ्रक्तीरीकः, पुं, (भ्रक्तीरीति । भ्रक्तीर + “फर्ष-
 तीकादयश्च” उणां । ४ । २० । इति ईकन्
 प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शरीरम् ।
 इत्युयादिकोषः । देशः । चित्रम् । इति संक्षिप्त-
 सारे उणादिरितिः ॥
 भ्रक्तीभ्रला, स्त्री, (भ्रक्तीभ्रल इत्ययत्तशब्दो-
 ऽस्यस्येति । अच् ।) हस्तिकर्मास्थालनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भ्रक्तीरी, स्त्री, (भ्रक्तीरी । प्रघोदरादित्वात् लजोपः ।)
 कुङ्कुम्भः । भ्रक्तीरवादम् । बालचक्रम् । केश-
 चक्रम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥
 भ्रक्ती, स्त्री, कन्या । आतपस्योभिः । इति
 मेदिनी । ने, २० ॥
 भ्रक्ती, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥
 स चन्द्रियात् ब्राह्म्यात् सवर्णायां जातः । (यथा,
 मनुः । १० । २२ ।
 “भ्रक्ती मङ्गल राजन्यात् ब्राह्म्यान्निष्कृष्टिवरेवच ॥”)
 प्रजासकः । इति महाभारतम् ॥ भ्रक्ती इति
 भाषा । (स्त्री, भ्रक्तीरवादम् ।)
 भ्रक्तीकं, स्त्री, (भ्रक्ती + स्वार्थे कन् ।) कांश्चनिमित्त-
 करतालकम् । यथा, तिथ्यादित्ये ।
 “श्रिवागारे भ्रक्तीकश्च खर्वागारे च श्रक्तीकम् ।
 दुर्गागारे वंशवाद्यं मधुरीचं न वादयेत् ॥”

भ्रषाश

भ्रक्तीकः, पुं, (भ्रक्ती भ्रक्तीकशब्द इव कण्ठः
 कण्ठस्वरो यस्य ।) पारावतः । इति चारा-
 वली । ८७ ॥
 भ्रक्तीरी, स्त्री, (भ्रक्ती भ्रक्तीकशब्दं रातीति ।
 रा + कः । खियी डीष् ।) कुङ्कुम्भः । भ्रक्तीर-
 वाद्यम् । (यथा, काशीखण्डे । २६ । ६८ ।
 “भ्रक्तीरीवाद्यकुशला भ्रक्तीभ्रलाजलाटता ॥”)
 बालचक्रम् । बालङ्गीति ख्यातम् । इति मेदिनी ।
 रे, १५६ ॥ मुहुम् । जेदः । इत्यजयपालः ॥
 भ्रक्तीका, स्त्री, (भ्रक्तीव कायतीति । कै + कः ।
 प्रघोदरादित्वात् साधुः ।) उद्घर्षणपटः । खोतः ।
 इति मेदिनी । कै, ६६ ॥ उद्घर्षणमजम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 भ्रक्ती, स्त्री, (भ्रक्ती + डीष् ।) भ्रक्तीरवादम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 भ्रक्तीलः, पुं, (भ्रक्ती क्लिप् तादृशः सन् लोलः ।
 ततः प्रघोदरादित्वात् साधुः ।) तर्कुणासकः
 इति चारावली । २१३ ॥ टेकुयार वांटुज
 इति भाषा ॥
 भ्रक्ती, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्र-परं-सकं-
 सेट् ।) आद्यस्वरो । भ्रक्तीति । वृद्धस्वरो चाय-
 मिति केचित् । भ्रक्तीति । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रक्ती, य एहे । पिधाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्र-उभं-सकं-सेट् ।) य, भ्रक्तीति भ्रक्तीते
 वृद्धं जनो यच्छाति परिदधाति वेत्यर्थः । सप्तम-
 खरादिरयमिति पूर्णचन्द्रचिन्तोचनरामाः ।
 अर्धति अर्धते । इति दुर्गादासः ॥
 भ्रक्ती, स्त्री, (भ्रक्ती यहे + अच् ।) खिलम् । इत्यजय-
 पालः ॥
 भ्रक्ती, पुं, (भ्रक्तीते वध्यते भ्रक्तीनाय भ्रक्तीते यच्छते
 इति वा । भ्रक्ती + “खनो च च” १ । ३ । १२५ ।
 इति च ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥
 (यथा, भगवद्गीतायाम् । १० । ३१ ।
 “भ्रक्तीयां मकरश्चास्मि खोतसामस्मि जाह्नवी ॥”
 मकरः । यथा, रामायणे । २ । ११४ । ४ ।
 “खीनमीनभ्रक्तीयां लक्ष्मीं गिरिनदीमिव ॥”)
 तापः । वनम् । इति मेदिनी । वे, १२ ॥
 मीनराशिः । यथा,—
 “साहस्रसप्तभधे मेधे वसुसाहस्रौ घटे वधे ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 भ्रक्तीकेतनः, पुं, (भ्रक्ती मकरो मीनो वा केतनं कितु-
 रस्य ।) कन्दर्पः । इति हज्जायुधः ॥
 भ्रक्ती, स्त्री, (भ्रक्ती + अच् ततटाप् ।) नागवला ।
 इत्यमरः । २ । ३ । ११७ ॥
 भ्रक्ती, पुं, (भ्रक्ती अङ्को यस्य ।) अग्निचक्रः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दर्पः । यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । ११ । २ ।
 “यत्कला किञ्च भ्रक्तीपुलिन्द-
 शब्दमागवद्विभ्रतमाधात् ॥”)
 भ्रक्तीश्रनः, पुं, (भ्रक्ती मत्स्यान् आरातीति ।
 अश् ग भोजने + कर्त्तरि ङुः ।) शिशुमारः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भिक्षिणरि

भक्षोदरी, स्त्री, (भक्षो मत्स्य एव उदरं उत्पत्तिस्थानमस्याः । भक्षस्य उदरं उत्पत्तिस्थानतयास्यस्याः इति अर्धआदिभ्योऽणित्थेके ।) यासमाता । इति भिकाणशेषः ॥
 भाङ्कृतं, स्त्री, (भाम् इत्ययत्तशब्दस्य कृतं करणं यत्र ।) चरणालङ्कारविशेषः । इति धरणिः ॥
 भाटः, पुं, (भाट + घञ् ।) निक्षुब्धः । कान्तारः । ब्रह्मादीनां मार्जनम् । इति मेदिनी । टे, १६ ॥
 भाटलः, पुं, (भाटं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
 भाटा, स्त्री, (भाट् + षिच् + अच् ततश्चाप् च ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ॥ यूथीष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भाटिका, स्त्री, (भाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वच् ।) भूम्यामलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भामकं, स्त्री, (भाम् + खलु ।) दग्धिका । इति चारावली । २ । ४ ॥ भामा इति भाषा ॥
 भामरः, पुं, (भामं रातीति । रा + कः ।) तर्कशाणः । इति शब्दरत्नावली ॥ टेकुयार प्राण इति भाषा ॥
 भामरः, पुं स्त्री, (भामरवादनं शिल्पमस्य । “मङ्गुलभामरवादनतरस्याम् ।” ४ । ४ । ५६ । इति अयम् ।) भामरिकाः । भामरवाद्यकर्ता । इति याकरणम् ॥
 भालिः, स्त्री, अङ्गनविशेषः । भारि इति ख्याता । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे । “आन्ममामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् । भृष्टं हिङ्गुयुतं पूर्तं बोलितं भालिरुचते ॥ भालिर्हरेति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठशोधिनी । मन्दं मन्दं निपीतां सा रोचनी वद्धिवोधिनी ॥” (भारिः जालिः इति पाठोऽपि कुत्रचित् दृश्यते ॥)
 भावुः, पुं, (भा इति ज्ञत्वा वाति वायुरत्र । वा + डुः ।) उच्चविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भाउ इति भाषा ॥
 भावुकः, पुं, (भावुरेव । स्वार्थे कन् ।) उच्चविशेषः । भाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । पिचुलः २ भावुः ३ भावुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 भिक्षाकं, स्त्री, (लिगि + व्याकन् । एषोदरात् साधुः ।) फलविशेषः । भिक्षा इति भाषा । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । आमवातमन्दाधिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 भिक्षिणी, स्त्री, (लिगि + णिनः । एषोदरात् साधुः । डीप् च ।) जिज्ञिनीष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
 उक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 भिक्षी, स्त्री, (लिगि + अच् डीष् । एषोदरात् साधुः ।) जिज्ञिनीष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
 भिक्षिमः, पुं, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दं ज्ञत्वा भ्रमति अति उच्चादीन् दहतीत्यर्थः । (भ्रम भस्ते + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दावाभिः । इति चारावली ॥ २६८ ॥
 भिक्षिरिटा, स्त्री, सूपविशेषः । भिक्षिरीटा । इति भाषा । तत्पर्यायः । फला २ पीतपुष्पा ३

भिक्षुली

भिक्षिरा ४ रोमाभयफला ५ वृत्ता ६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । रक्तातिवारणाश्रितम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । वल्यत्वम् । महिषीचीरवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भिक्षी, स्त्री, (भिक्षा इत्ययत्तशब्दोऽस्यस्याः । अच् ततो डीष् च ।) भिक्षी । यथा,— “भिक्षीवायत्तमधुरा कुण्ठनी मधुराकतिः ॥ इत्यागमः ॥
 भिक्षुटी, स्त्री, (भिक्षिति ज्ञत्वा रटतीति । रट् + अच् । डीष् च एषोदरात् साधुः ।) पुष्यवृक्षविशेषः । भाँटी इति भाषा । तत्पर्यायः । चैरीयकः २ इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ कण्ठ-कुण्डलः ३ चैरीयकः ४ भिक्षिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीलभिक्षुटीः पर्यायः । वाया १ दाची २ अर्भगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ वायः ४ अर्भगलः ५ इति तट्टीका ॥ सहचरः ६ नीलकुण्डलकः ७ । इति रत्नमाला ॥ अरुणभिक्षुटीः पर्यायः । कुण्डलकः १ इत्यमरः ॥ पीतभिक्षुटीः पर्यायः । कुण्डलकः २ सहचरी २ । इत्यमरः ॥ सहचरः ३ सहचरः ४ । इति तट्टीका ॥ वीरः ५ पीतपुष्पः ६ दाची ७ कुण्डलकः ८ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयमूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाश्रित्वञ्च । कुण्डरह्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भिक्षिका, स्त्री, (भिक्षीति अयत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । के + कः टाप् च ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 भिक्षी, स्त्री, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दो अस्यस्याः । अच् डीष् ।) भिक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 भिक्षिः, स्त्री, (भिक्षु इत्ययत्तशब्देन लिश्रतीति । लिश्र + ङिः । रस्य लः ।) वाद्यविशेषः । यथा, गङ्गार्थदीपिकायाम् । “घण्टाशब्दस्तथा मेरीन्दङ्गौ भिक्षिरेव च । पञ्चानां श्रस्यते वाद्यं देवताराधनेषु च ॥”
 भिक्षिका, स्त्री, (भिक्षु इत्ययत्तशब्दं लिश्रतीति । लिश्र + ङिः रस्य लत्वे साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) भिक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ६६ । ११ । “भिक्षिकाविरुते दीर्घे वदतीव समन्ततः ॥”)
 आतपस्य रश्मिः । विलेपनमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 भिक्षिकारावः । उड्डर्शनवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (उड्डर्शनवस्त्रम् । भिक्षुटी । इति मेदिनी । के, ६६ ॥)
 भिक्षी, स्त्री, (भिक्षि + कृदिकारादिति वा डीष् ।) कौटिल्यविशेषः । भिक्षिपोका इति भाषा । तत्पर्यायः । भिक्षिका २ भिक्षिका ३ भिक्षिका ४ भौरका ५ भिक्षी ६ चौरिका ७ चौरिका ८ चिक्षी ९ शङ्गारी १० चौरिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ चौरा १२ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ चौरका १३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, भागवते, १ । ६ । १३ । ५ ।

भ

“अद्वयभिक्षीखनकर्ममूल-
 उलकवाग्भिर्धयितामरात्मा ॥”
 आतपस्य रश्मिः । वर्त्ती । उड्डर्शनवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥ खालीजयदग्धात्रम् । इत्ययथापः भिक्षीकण्ठः, पुं, (भिक्षीवत् कण्ठः कण्ठशब्दस्य ।) गृहकपोतः । इति भिकाणशेषः ॥
 भिक्षीका, स्त्री, (भिक्षी + संघायां कन् तश्चाप् ।) भिक्षिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 भौरका, स्त्री, (भिक्षु इति ज्ञत्वायत्तं रौतीति र + शब्दे वाङ्मूलात् कक् टाप् च ।) भिक्षी इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥
 भु, उ गत्याम् । (भ्रां-आत्म-सकं-अनिट् ।) क्वा स्थाने भुङ् इत्यपि केचित् । उ, भवते । इति दुर्गादायः ॥
 भुण्डः, पुं, (भण्ट् + घञ्ति + घञि एषोदरात् साधुः ।) सत्त्वः । अग्रकाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भुमरिः, स्त्री, रागिणीविशेषः । यथा,— “प्रायः प्रह्लादवहुला माध्वीकमधुरा नदुः । एकैव भुमरिर्कोके वर्यादिनियमोऽभिता । अतो लक्ष्यमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् । इदं हि प्रालम्बं स्रष्टुं प्रसिद्धं वृषरङ्गनम् ॥” इति सङ्गीतदासोदरः ॥
 भूणिः, पुं, क्रतुकमेदः । स्त्री, दुष्टदैवश्रुतिः । इति मेदिनी । षी, १४ ॥
 भू, घ य ध्याने । गतबहुवयोभाव इति यास् (दिवां-परं-अकं-अनिट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य, भरा । य, भौर्यति । इति दुर्गादायः ॥
 भौरः, पुं, गुवाकण्डः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 भ्यु, उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-सकं-अनिट् ।)

भ

भ, अकारः । स यङ्गनदशमवर्णः चवर्गपञ्चमवर्णश्च । (असौ तु अर्द्धमात्राकारेणोच्चार्यः । अस्योच्चारणस्थानं तालु । इति याकरणम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,— “विसर्गस्तालुगः सोष्ठा शं चवर्गश्च यन्मया ।” इति प्रयञ्चारः ॥ १० ॥)
 (पाणिनिमते तु अस्योत्पत्तिस्थानं नासिकान्विततालु । अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्थस्य अर्धः आन्धनरप्रयत्नः । संवारनाद्योषा अल्पप्राणञ्च वाह्यप्रयत्नाः । माहकायां ७स्य वामहस्ताङ्गुल्यथे व्यासक्रिया स्थावृज्जीववर्णमालायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा “कुण्ठलीरूपमाख्याय दक्षतो वामतस्ततः । ऋजुश्चाधोगता मात्रा वामतः कुञ्चिता पुनः । तिष्ठन्ति तालु नित्यासु सूर्येऽन्यवस्थाः वरा । कुण्ठलीरूपमाख्या तु या मात्रा मध्यतः स्थिता महाशक्तिरूपमात्रा वा ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥” चतुर्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम् । नागालङ्कारसंयुक्तां अटानकुटराश्रिताम् ॥

रेवहासुखीं निर्यां चरदां भक्तवत्सलाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति बर्षोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयुतन्त्रे ।
“सदा ईश्वरसंयुक्तं जकारं शब्दं सुन्दरि ।।
रक्तवियुक्तताकारं वा स्वयं परब्रह्मणी ॥

पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
त्रिंशत्सहितं वर्षं त्रिंशद्विंशत्सहितं सदा ॥”
तस्य २२ द्वाविंशतिर्नामानि यथा,—

जकारो बोधनी विन्वा कुञ्जली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविद्यानी सद्याकुलनखो वकः ॥
शुद्धेश्वर्युता बुद्धिः खर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
धर्मैकपादः सुखो विरजा चन्दनेश्वरी ॥

गायनः पुष्यधन्वा च रागात्मा च वराचिण्यी ॥
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

पुं, गायनः । चर्चरध्वनिः । इत्येकाचर-
कोषः । बलीवर्द्धः । सुक्रः । वाममतिः । इति
मेदिनी । जे, १ ॥ (गणपाठे घातोरभय-

पदत्वविद्यापकोऽशुबन्धविशेषः । इति वीपदेवः ॥
पुं, प्रत्ययविशेषः । स प्रेरणार्थं भवति ।
तस्य इकारस्तिष्ठति । घातोरशुबन्धविशेषः ।
स वर्षमानक्तप्रत्ययबोधकः । इति वीपदेव-

सामी ॥
लः, पुं, (जिः प्रत्ययविशेषोऽन्ते यस्य ।) जि-
प्रत्ययान्तः । यथा, “जिज्जान्तपिबधे” इत्यादि

आत्मनेपदप्रकरणेयसूत्रम् ॥ स च प्रत्ययः
घातोः शब्दाच्च भवति । यथा, जिः प्रेरणे
इति जेः शब्दाख्याने जिरिति च सुगबोध-

याकरणम् ॥ सुभ्यबोधयाकरणस्य परिच्छेद-
विशेषः । यथा, इति अन्तपादः ॥

टकारः । स यज्ञनेकादशवर्षः । उवर्गप्रथम-
वर्षः । अस्योच्चारणस्थानं मूढां । इति थाक-

रसम् ॥ (अस्योच्चारणे मूढस्थानेन जिज्ञामध्यस्य
सर्षः आभ्यन्तरप्रयत्नः । माहकान्यासेऽस्य
दक्षिणस्तिचि न्यास्यत्वम् । वज्रतीयवर्षमाणा-

याम्) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्ध्वःक्रमतो रेखा कुञ्जलीरूपतत्त्वधः ।
तिष्ठन्ति तासु निर्यासु कुवेरयमवायवः ॥

मात्रा कोणगता चोर्ध्वा तत ऊर्ध्वगता तु सा ।
या निर्या परमा शक्तिश्चतुर्ध्वर्गप्रदायिनी ॥
आनमस्य प्रवक्ष्यामि शब्देष्व वरवर्णिनि ! ।
माजतीपुष्यवर्षाभिं पूष्यचन्द्रनिभेष्वानाम् ॥

दृष्ट्वाहुसमायुक्तां सर्वान्कारसंयुताम् ।
परमोच्चप्रदां निर्यां सदा ऊरसुखीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
इति बर्षोद्धारतन्त्रम् ॥ ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
“टकारं चक्षलापाङ्गि ! स्वयं परमकुञ्जली ।
कोटिवियुक्तताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणयुतं वर्षं शुबन्धयसमन्वितम् ।
त्रिंशत्सहितं वर्षं त्रिंशद्विंशत्सहितं सदा ॥”
इति कामधेयुतन्त्रम् ॥

तस्य २७ सप्तविंशतिनामानि यथा,—
“टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
सुकुन्दो विवदा पृथ्वी वैखवी वाचनी नवः ॥
दत्ताङ्गकाङ्कचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
दृष्ट्वातिर्धनुश्चिन्ना प्रमोदा विमला कटिः ॥
राजा गिरिर्मेहाघशुर्भायात्मा सुसुखो मरुत् ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

टं, कौ, (टल् + ङः ।) करङ्कः । इति विन्धः ॥
टः, पुं, (टल् + ङः ।) वामनः । पादः । निखनः ।
इति मेदिनी । टे, १ ॥

टक, इ क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, टङ्कयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

टङ्कदेशीयः, पुं, (टङ्कदेशे भव इति छः ।)
वास्तुकशाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टगरः, पुं, (टः टङ्कणः चारविशेषः गर इव ।
तीव्रगुणत्वात्तथात्वम् ।) टङ्कणचारः । जेला-
विभ्रमगोचरः । केकराचे, त्रि । इति मेदिनी ।
रे, १६० ॥

टङ्कः, पुं, (टकि + ङ् ।) कोपः । कोषः । अघिः ।
यावदारणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥ (यथा,
अनर्घराघवे । १ । २२ ।

“यः चन्द्रदेहं परितस्य टङ्के-
स्तपोमयेन्द्रोऽक्षयसुचकार ॥”
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्भाषककल्पसु-
र्विंशतिरक्तिकारूपो वा । जङ्गा । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५८३ ॥ दर्पः । इति हज्जायुधः ॥

टङ्कः, पुं कौ, (टकि + ङ् अच् वा ।) नील-
कपित्थः । (यथा, सुश्रुते रुद्रस्थाने ४६ ।
“श्रीतं कषायं मधुरं टङ्कं मास्तकदुग्ध ॥”)
खनित्रम् । टङ्कणः । इति मेदिनी । के, २४ ॥
दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

टङ्ककः, पुं, (टङ्कति बभ्राति मनः खेहेनेति ।
टकि + ङ् । यद्वा, टङ्कते रथ्यतेऽनेन मन
इति । ङ् । ततः संज्ञायां कन् ।) रजतसुद्रा ।
इति रूप्याध्यक्षशब्दे अमरटीकाचारसुन्दरी
भरतस्य ॥ टाका इति भाषा ॥

टङ्ककपतिः, पुं, (टङ्ककस्य पतिः रचकः ।) रूप्या-
ध्यक्षः । टङ्ककशालानियुक्तः । इत्यमरटीका-
चारसुन्दरी ॥ टाकशाखेर अर्थश्च इति भाषा ॥
टङ्ककशाला, स्त्री, (टङ्ककस्य शाला ।) रजत-
सुद्रायङ्गम् । इत्यमरटीकाचारसुन्दरी ॥ टाक-
शाल इति भाषा ॥

टङ्कटीकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टङ्कणः, पुं, (टकि बन्धे + ङ् ।) एषोदरात् गले
साधुः । चारविशेषः । सोहागा इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते रुद्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“विरसखीऽनिलकरः श्रेष्ठः पित्तदूषणः ।
अग्निदीप्तिकरस्त्रीर्यदङ्कणः चार उच्यते ॥”)

तत्पुष्पायः । पाचनकः २ माजतीतीरजः ३
जोहञ्जिवणः ४ रसशोधनः ५ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १० ॥ टङ्कणचारः ६ रङ्गचारः ७
रसाधिकः ८ जोहद्रावी ९ रसन्नः १० सुभगः
११ रङ्गदः १२ वर्तुलम् १३ जनकम् १४
चारम् १५ मलिनम् १६ घातुवज्रभम् १७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ माजतीतीरसम्भवः १८
द्रावी १९ द्रावकः २० जोहशुद्धिकारकः २१ ।
इति भावप्रकाशः ॥ खर्षपाचकः २२ । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफस्थावरादिविषकासन्धासनाश्रित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निवातपित्तकारित्वम् ।
रूचत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ (देश-
विशेषः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १४।१२ ।
“कङ्कटङ्कणवनवाधि शिविककणिकारकोङ्कणा-
भीराः ॥”)

टङ्गा, स्त्री, (टकि + ङ् टाप् ।) जङ्गा । इति
मेदिनी । के, २५ ॥

टङ्गानकः, पुं, (टङ्कं इपं कोपं वा आनयति उद्गी-
पयतीति । अन् + ङिच् + ङुल् ।) ब्रह्मदाह-
दृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

टङ्गारः, पुं, (टल् वैखवे + वाङ्गुलकात् ङः । टं
वैखवं चित्तस्य विकृतिं करोतीति । ङ +
कर्मण्यच् ।) विक्रयः । प्रविष्टः । शिञ्जित-
ध्वनिः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ (यथा,
काशीखण्डे । २६ । ६६ ।

“टीकितशेषपाताला टङ्किकैजोऽग्निपाठे ।
टङ्गारदृष्टत्कञ्जोला टीकनीया मन्हातटा ॥”
ङ + ङ् । कारः टं इति अयत्तशब्दस्य-
कारः करणं यच् । ध्वनिमात्रे । यथा, भाग-
वते । ३ । १७ । ६ ।

“अन्तर्गमिषु सुखतो वमन्थो वङ्गमुक्त्वयम् ।
श्रुगालोलकटङ्गारैः प्रणोदुरश्रिवाः श्रिवाः ॥”
टङ्गारी, स्त्री, (टङ्कं ऋच्छतीति । ऋ + “कर्म-
ण्यच् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् । ततो गौरादि-
त्वात् ङीप् ।) सुपविशेषः । टङ्गारी इति
भाषा । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मणोषोदर-
यथानाश्रित्वम् । तिक्तत्वम् । हीपनत्वम् । लघु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

टङ्गः, पुं कौ, (टकि + ङ् ।) खनित्रम् । खङ्ग-
भेदः । जङ्गा । इति मेदिनी । गे, ७ ॥

टङ्गः, पुं, (टङ्क + एषोदरात् साधुः ।) टङ्कणः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सोहागा इति भाषा ।
चतुर्भाषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
टङ्गणः, पुं कौ, (टङ्कण + एषोदरात् साधुः ।)
टङ्कणः । सोहागा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
श्लेष्मवायुनाश्रित्वम् । चाररसत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
उष्णत्वम् । अग्निवर्द्धकत्वम् । विरूचयत्वम् ।
भेदकत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

टङ्गणी, स्त्री, (टकि बन्धे + ङिनिः । ततः एषो-
दरात् गले ङीष् च साधुः ।) टङ्कणविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ आकनादि इति भाषा ॥

टिण्डशः

टङ्गी, स्त्री, (टङ्ग इत्ययत्तशब्दं नयतीति ।
नी + क्तिप् ।) व्योहो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
टङ्गी, स्त्री, (टङ्गमित्ययत्तशब्दं रातीति । रा
+ कस्ततो डीष् ।) नृधावादः । कम्परावादम् ।
पट्टहवादम् । इति मेदिनी । रे, १५६ ॥
टङ्गुरः, पुं, (टङ्ग इत्ययत्तशब्दं रातीति । रा +
कः ।) भेरौशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
टण, ज विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) ज, टणः टणः । विक्रमो विक्र-
लीभावः । इति दुर्गादासः ॥
टणनं, स्त्री, (टण + भावे क्युट् ।) विक्रमः । टण
इति भाषा ॥
टा, स्त्री, (टणति प्रकवे भूकम्पादौ वा । टण + उ
टाप् च ।) पृथिवी । इत्येकाक्षरकोषः ॥
टाङ्करः, पुं, (टङ्गस्येदं टाङ्गम् । टङ्ग + अण् ।
टाङ्गं रातीति । रा + कः ।) नाभवीटः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
टारः, पुं, (टां पृथ्वीं ऋच्छतीति । ऋ + अण् ।)
जङ्गः । सुरङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
टिक, ऋ उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिकेत् । उ, टिकते ।
इति दुर्गादासः ॥
टिटिभकः, पुं, (टिटिभ्यक्तशब्दं भणति । भण
+ उः । ततः स्वार्थे कन् ।) टिटिभपक्षी ।
इत्यमरटीका ॥
टिटिभः, पुं, (टिटिभ्यक्तशब्दं भणतीति । भण
+ उः ।) पक्षिविशेषः । टीठि इति भाषा ।
तत्पर्यायः । टीठिभकः २ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ टिटिभकः ३ । इत्यमरः । २।५।३५ ॥
टिटिभकः ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः ।
५ । ११ ।
“अग्निर्हिंसां चैकग्रफां टिटिभश्च विवर्णयेत् ॥”)
अयोद्ग्रमन्वन्तरीयेन्द्रशुदानवविशेषः । यथा,
“इन्द्रो दिवस्यतिः शुचुट्टिभो नाम दानवः ।
मायूरेण च रूपेण चातयिष्यति माधवः ॥”
इति गारुडे ७७ अध्यायः ॥
(वरुणसभारक्षकदानवानामन्यतमः । असौ
हि मर्त्तगर्भविवर्णितः । यथा, महाभारते ।
२ । ६ । १५ ।
“टिटिभो विटभूतश्च संहादश्चेकृतापनः ॥”
इत्युपक्रम्याह ।
“सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतशब्दवः ॥”)
टिटिभकः, पुं, (टिटिभ + स्वार्थे कन् ।) टिटिभ-
पक्षी । इत्यमरः । २।५।३५ ॥ [प्रकाशः ॥
टिण्डिका, स्त्री, अणुशिरोधिका । इति भाव-
टिण्डिका, पुं, वृक्षविशेषः । डिण्डिका । इति
उं ङ्गी इति च भाषा । तत्पर्यायः । रोम-
शफलः २ तिण्डिशः ३ सुनिगिर्मितः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ डिण्डिशः ५ । अस्य गुणाः ।
रुचिकारित्वम् । भेदकत्वम् । पित्तक्षेप्याश्रुती-
नाशित्वम् । सुशीतत्वम् । वातजत्वम् । रुच-
त्वम् । मूत्रजत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

टिप, क इदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, टेपयति । इदि प्रेरणे । इति
दुर्गादासः ।
टिप्यनी, स्त्री, (टेपयति आख्यायतेऽनया । टिप +
करणे क्युट् डीष् च । एषोदरादित्वात् पस्य हिले
• साधुः ।) टीका । यथा,—
“श्रीमत्पञ्चाननं नत्वा जीलावत्याः सुटिप्यनी ।
भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम् ॥”)
टीक, ऋ उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अटिटीकत् । उ, टीकते ।
इति दुर्गादासः ॥
टीका, स्त्री, (टीक्यति गम्यते प्रविशति ज्ञायते
वानया । टीक + चषर्थे कः । टाप् च ।) विव-
रणग्रन्थः । इति लिङ्गादिसंयज्ञे अमरः ॥
टुगुदकः, पुं, श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २।१।५६ ॥
श्याखदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (टुगु
इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै +
कः ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
टुगुनि इति भाषा । श्योनाकप्रभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
टुगुदकः, चि, नीचः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । इति
विश्वः ॥
टुगुदका, स्त्री, टङ्गिणीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
टुनाका, स्त्री, तालमूलीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
टेरकः, चि, वक्रचक्षुः । टेरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । बलिरः २ केकरः ३ केदरः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥
ङ्गल, ज विक्रमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ज, ङ्गलः ङ्गलः ।
विक्रमो विक्रलीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पञ्चदेवात्मकं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्षं त्रिप्रकृतिसहितं सदा ।
तस्य ३१ एकचिंशत्प्रामाणि यथा,—
“ठः शून्यो मङ्गरो बीजः पाणिनी जाङ्गलो
पञ्च
वज्रो नन्दनो जिह्वा सुनञ्जो घूर्णकः सुधा
वर्तुलः कुण्डलो वङ्गिरन्तं चन्द्रमखलः ।
एचानाबुभावश्च देवभञ्जो टङ्गनिः ।
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
वृषभो नलिनी विष्णुर्भृशो ग्रामबीः प्रभ
इति नानातन्त्रशास्त्र
ठः, पुं, शिवः । महाध्वनिः । चन्द्रमखा
इत्येकाक्षरकोषः ॥ मखलः । शून्यम् । चं
गोचरः । इति मेदिनी । ठे, १ ॥
ठङ्कुरः, पुं, देवता । ठाङ्कुर इति ख्यातः ।
“श्रीदामनामगोपालः श्रीमान् सुन्दरठङ्कुरः
इत्यनन्तसंहिता
ठठं } थ, अनुकरणशब्दः । ठन् ठन् ।
ठठठं } भाषा । यथा, महाभाटके । ५
“रामाभिषेके मद्विह्वलायाः
कक्षाचुरतो हेमचटस्तुरण्याः ।
सोपानमारुह्य चकार शब्दं
ठठं ठठं ठं ठठठं ठठं ऋः ॥”
ठेरः, चि, वृद्धः । यथा, जा ठेरं च हसौ ।
इति काव्यप्रकाशे देशीभाषा ॥

ड, डकारः । स अङ्गनद्वादशवर्षः टवर्गद्वितीय-
वर्षश्च । (अङ्गमात्राकालेनोच्चार्योर्ध्वं वर्षः ।)
अस्योच्चारणस्थानं ऋद्धां । इति आकरणम् ॥
(अस्योच्चारणे जिह्वामधेन ऋद्धस्थानस्यार्थः
आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासघोषा महा-
प्राणश्च वाह्यप्रयत्नः । वङ्गवर्षमालायाम्)
तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“वार्ताकुवर्तुष्कारो रेखाधिष्ठितदेवताः ।
तिष्ठन्ति क्रमतो निर्वर्ण चन्द्रस्यैव प्रिये ॥
मात्राक्षीनस्तुर्गुणखण्डकारः परमेश्वरि ॥
ध्यानस्य प्रवक्ष्यामि श्रेयस्व कामजानने ॥
पूर्वाचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेश्वराम् ॥
सुन्दरीं षोडशसुतां धर्मेकामार्थमोक्षदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति तन्त्रोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयुतन्त्रे ।
“ठकारं चक्षलापाङ्गि ! सदा त्रियुगसंयुतम्
पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिप्रकृतिसहितं वर्षं त्रिबिन्दुसहितं सदा ।
चतुर्ग्राममयं वर्षं आत्माहितत्वसंयुतम् ।
पीतविद्युत्प्रकाशकारं डकारं प्रब्रह्मस्यम् ॥”
तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
“डः सृतिर्हावको नन्दिरूपिणी योमिनी
पिबः ।
कौमारी शङ्करश्वासिध्वजो नन्दको अविः ।

डुङ्गो जटिली भीमा डिङ्गिः पृथिवी सती ।
कोल्गिरिः चमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
कोचनम् ॥”

इति नागातन्त्रशास्त्रम् ॥

(प्रदादौ अस्य प्रथमोपन्यासे फलं श्रीभा ।
यदुक्तं उत्तरनाकरटीकायाम् ।

“डः श्रीभा ङी विशोभां भयन्मय च यस्तु
खं यस्तु युद्धम् ॥”)

डु, पुं, (डयते उड् डीयते भक्तानां हृदयाकाशे
यः । डी + वाङ्गुकात् डः ।) शिवः ।

(डीयते आकाशमार्गे नभोगुणत्वादिति । डी
+ डः ।) शब्दः । प्रासः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

वाङ्गुवाचिः । इति मेदिनी । ड, १ ॥

डूरी, डी, (डं अरोचकादिजित्प्रासं
गिरति नाश्रयतीति । गृ + अच् । निपातनात्
सुमागमः । ततो डीष् ।) फलविशेषः । तत्-
पथ्यायः । डाङ्गरी २ दीर्घः ३ दृङ्गरी ४

डङ्गरी ५ नामशुद्धी ६ गजदन्तप्रजा ७ ।
अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
दाहपित्तस्रदोषाश्रौजाद्यन्त्ररोधनाश्रित्वम् ।
तर्पणत्वम् । गौल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

डारो, डी, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्मम् ।)
डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ड, इ क ड अ संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्म-उभं च-सकं-सेट् ।) नृहृन्व-
वर्गहतीयादिः । इ क ड, उभययते । अ, उभ्य-
यति उभययते । अयमात्मनेपदीत्यम् । संहती
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

ड, इ क ड अ संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्म-उभं च-सकं-सेट् ।) नृहृन्व-
वर्गहतीयादिः । इ क ड, उभययते । अ, उभययति
उभययते । पुनःपाठान्नेदुबन्धः । अयं आत्मने-
पदीत्यम् । संहती राशीकरणम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

ड, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) नृहृन्ववर्गहतीयादिः । इ क,
उभययति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥

ड, इ क अ सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
उभं-सकं-सेट् ।) नृहृन्ववर्गहतीयादिः । इ क,
उभययति उभययते । अयमात्मनेपदीति केचित् ।
सङ्गे राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

ड, पुं, (डं नीचयोनित्वात् भीतिं मातीति । मा
+ कः ।) वर्षसङ्हरजातिविशेषः । डोम इति
भाषा । स चाख्यायां सेटात् जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

डरं, डी, (ड + भावे अच् । डरं पलायनं
घातूनामनेकार्थत्वात् । डेन प्रासेन डरम् ।)
भीमा पलायनम् । तत्पथ्यायः । श्रुगालिका २
विश्वः ३ डिङ्गः ४ । इति चारावली १६६ ॥

डरः, पुं, (डेन भयेन डरो नृतिविर यच् ।)
परपक्षादिभवम् । अस्त्रकलहः । इत्यमर-
टीकायां खामी । तत्पथ्यायः । डिङ्गम् २

विश्वः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ डिङ्गः ४
विङ्गः ५ डमरः ६ । इति भरतः ॥ (यथाह
गर्गः ।

“तल्लक्ष्योऽखिकेतुः स तु रुचः सुद्धवावहः
प्रोक्तः ।

स्निग्धताडकं प्राच्यां शाखाख्यो डमर-
मरकाय ॥”)

डमरः, पुं, (डमित्यक्तशब्दं ऋच्छतीति । ऋ
+ न्गयाद्यच्च ।) उखा १ । ३८ । इति कु-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वाङ्मिदः ।

इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ कपालियोगिवाटम् ।
इति भरतः ॥ शीघ्रमधो गुटिकाङ्ग्यालम्बितः ।
इति चारसुन्दरी ॥ (यथा, योगसारे २ परि-
च्छेदे ।

“वाह्यन् डमरं योगी यच्च कुचाश्रमे स्थितः ॥”)
चमत्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

डयनं, डी, (डीयते आकाशमार्गे गन्धतेऽनेनेति ।
डी + करणे ल्युट् ।) कर्णोरथः । (डी ड नभो-
गतौ + भावे ल्युट् ।) नभोगतिः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

डङ्गकं, डी, वंशादिनिर्मितपाचम् । डाला इति
भाषा । यथा,—

“त्रिप्रतश्च घटाधिकं डङ्गकं वल्लसंयुतम् ।
सभोध्यं सोपवीतश्च सोपहारं मनोहरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

डवित्यः, पुं, काष्ठमयन्धगः । यथा,—

“डित्यः काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तन्धयो न्धगः ॥”
इति सुप्रज्ञायाकरणे विभक्तिपादः ॥

(द्रववाचिसंज्ञाशब्दविशेषः । यथा साहित्य-
दर्पणे । “द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-
हरडित्यडवित्यादयः ॥”)

डहुः, पुं, (इहति तापयति सर्वेश्वरीरमिति ।
इह + न्गयादित्वात् कुप्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) टक्षविशेषः । डेहुया इति मादार
इति च भाषा । तत्पथ्यायः । लज्जुचः २
लज्जुचः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ अस्य
गुणाः । गुणत्वम् । विटम्बित्वम् । त्रिदोष-
शुक्रदुष्टिकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

डहुः, पुं, (डहुः । पृषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
डेहुः । इति शब्दरत्नावली ॥

डा, डी, (डीयते नभोमार्गे गच्छतीति । डी
+ अन्धेत्वपीति डः खियां टाप् ।) डाकिनी ।
इति मेदिनी । डे, १ ॥

डाकिनी, डी, (डाय भयदानाय अकति कुटिलं
ब्रजतीति । अक वक्रगतौ + इनिः । ततो डीप् ।)
कालीगणविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ।
“सातृषं डाकिनीनाञ्च विकटाणां त्रिकोटिभिः ॥”
(डाकानां समूहः । “ख्वादिभ्य इनिर्बन्धतयः ॥”
४ । २ । ५१ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता इनिः ।
डाकानां समूहः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)

डाङ्गरी, डी, (डङ्गरी पृषोदरादित्वादात्मम् ।)
डङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

डामरः, पुं, शिवोक्तशास्त्रविशेषः । (यथा,
काशीखण्डे । २६ । ७० ।

“डमडुमरहृत्वात्वं डामरोक्तमहाकला ॥”
“डमडो डामरकव्यो नवाक्षरदेवीमन्त्रस्य
प्रतिपादको यज्यो महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धस्तोक्तं
प्रतिपादितं मन्त्रमयं महच्छरीरं यस्याः ॥”
इति तट्टीका ॥) स तु वङ् विधः । तेषां
नामानि श्लोकसंख्याय यथा । योगडामरः
२३,५३३ । शिवडामरः ११,००७ । दुर्गाडामरः
११,५०३५ । नारसतडामरः ६,६०५ । ब्रह्म-
डामरः ७,१०५ । गन्धर्वडामरः ६०,०६० ।
इति चाराहीतन्त्रम् ॥ डमरः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ स्वमत्कारः । यथा । भूतार्गा
डामरश्चमत्कारोऽप्रेति भूतडामरशब्दनिर्बन्ध-
चने निबन्धकारः ॥ (गन्धर्वः । आटोपः । यथा,
गीतगोविन्दे । १२ । २२ ।

“मम वचिरे चिङ्गरे कुब मानद । मानसज-
अजचामरे ।

रतिगणिते जलिते कुसुमानि शिखण्डि-
शिखण्डकडामरे ॥”

कोटचक्रविशेषः । यथा, समयान्धते ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कोटचक्रमिहाहृषा ॥”
इत्युपक्रम्य,—

“पञ्चमी गिरिकोटश्च षष्ठः कोटश्च डामरः ॥”
इत्युक्तवान् ॥

अस्य विशेषविष्टतिः चक्रशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥
श्वेतपालविशेषः । यथा, प्रयोगसारे ।

“भेदा एकोनपञ्चाशत् श्वेतपालस्य कौर्मिताः ॥”
इत्युपक्रम्य,—

“टङ्कपाण्डित्या चान्येष्टानवन्धुश्च डामरः ॥”)
डालिमः, पुं, (दाङ्गिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
डालिमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

डाङ्गकः, पुं, त्रिपुरदेशः । इति भूरिप्रयोगः ॥

डाङ्गुकः, पुं, दाङ्गुहपक्षी । इति ञटाधरः ॥

डङ्गरः, पुं, डङ्गरः । श्वेपः । खलः । धूर्तः ।
सेवकः । इति शब्दरत्नावली ॥

डिङ्गिमः, पुं, (डिङ्गीति शब्दं मातीति । मा +
कः ।) वाद्यप्रभेदः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥
डेङ्गरीति ख्यातः । इति भरतः ॥ मादिश्वर-
दृङ्गीति ख्यातः । इति चारसुन्दरी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १६३ । ४४ ।

“भेरीचाभ्यहनन् हृष्टा डिङ्गिर्माञ्च सङ्घसङ्घः ॥”
डिङ्गिम इव आकृतिरस्यस्येति । अर्थ
आदित्वाद् ।) लक्ष्यपाकफलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पानी आमला इति भाषा ॥

डिङ्गिरः, पुं, (डिङ्गिरः पृषोदरादित्वात् हृत्स्य
डः ।) समुद्रधेनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥

डिङ्गिरमोदकं, डी, (मोदकंतीति । सुट् + ल्युट् ।
डिङ्गिर इव मोदकम् ।) यज्ञनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

डिङ्गिशः, पुं, टिङ्गिशः । टिङ्गुश् इति भाषा ॥
(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

डिमः

“डिडिशो रोमशपणो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
डिडिशो रचितस्यैरी पित्तस्यैवापहः स्तुतः ।
सुशीतो वातलो रूचो-मज्जन्वाधरीहरः ॥”
डित्यः, पुं, काष्ठमयहस्तौ । यथा, सुपद्मार्थकरणे
विभक्तिपादे ।
“डित्यः काष्ठमयो हस्तौ-वित्यस्तमयो ऋगः ॥”
विशेषलक्षणयुक्तपुरुषः । यथा,—
“श्यामरूपो युवा विद्वान् सुन्दरः प्रियदर्शनः ।
सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्य इत्यभिधीयते ॥”
इति कजापटीकायाख्यासारः ॥
(त्रयवापिसंज्ञाशब्दभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । “त्रयशब्दा एकव्यक्तिवापिनो हरि-
हरडित्यडित्यादयः ॥”)
डिप, इ क ड न संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) नृहृन्वर्ग-
हृतीयादिः । इ क ड, डित्ययते । न, डित्य-
यति डित्ययते । अयमात्मनेपदीत्यर्थे । संहतौ
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
डिप, क ड न संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्म-उभं-च-सकं-सेट् ।) नृहृन्वर्ग-
हृतीयादिः । क ड, डेपयते । न, डेपयति डेप-
यते । पुनःपाठाद्देवत्वम् । अयमात्मनेपदी-
त्यर्थे । संहतौ राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
डिप, शि क य इर गुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-पुरा-दिवां-च-सकं-सेट् ।) शि, डिपति
अडिपीत् । क, डेपयति । य, डिप्यति । इर
अडिपत् अडेपीत् । तुदायन्तर्गणस्यैव कृटादि-
त्वमिति दिवादिपक्षे गुणः । दिवादिपक्षे पुषा-
दित्वात्तत्त्वं ड इत्यर्थे । गुदि प्रेरणे । इति
दुर्गादासः ॥
डिव, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-सकं-सेट् ।) नृहृन्वर्गहृतीयादिः । इ क,
डित्ययति । नोदः प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
डिभ, इ क न सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-उभं-सकं-सेट् ।) इ क न, डित्ययति
डित्ययते । अयमात्मनेपदीति केचित् । सङ्गे
राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
डिम, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) डिडिमः । चौत्रघातुरयम् । इति
दुर्गादासः ॥
डिमः, पुं, नाटकस्य रूपकविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १६८ ॥ (तल्लक्षणादिकं यदुक्तं
साहित्यदर्पणे । ६ । २४६ ।
“मायेन्द्रजासर्वग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिष्वितिः ।
उपरागे च भूयिष्ठो डिमः स्थातोऽतिहस्तकः ॥
अङ्गो रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रवाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्वयक्षरचोमहोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडश्यान्तसुहृताः ।
वृत्तयः कौशिकीहीना निम्बिर्मर्षा च सन्धयः ।
दीमाः स्युः बहसाः शान्तहास्यशङ्कार-
वर्जिताः ॥”)

डिमं, स्त्री, (डिम + षच् ।) भयम् । कलकम् ।
फुफुसः । इति शारदावली । २४४ ॥ डमरः ।
इत्यमरः । १ । २ । १४ ॥
डिमः, पुं, (डिवि नोदे + भावे षच् ।) भय-
ध्वनिः । अकम् । फुफुसः । शीहा ।
त्रिभुवः । इति मेदिनी । वे, ५ ॥ डिमः । इति
डिकूपकोषः ॥
डिमाहवः, पुं, (डिमः वृपतिहीनत्वात् विभ-
व-
मूल आहवः ।) वृपतिरहितयुद्धम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६५ ।
“डिमाहवहतानाश्च विद्युता पार्थिवेन च ॥”
“डिमाहवो वृपरहितयुद्धं तत्र हतानाम् ॥”
इति तट्टीकायां कुङ्कुमभट्टः ॥)
डिमिका, स्त्री, (डिम्यति नायकसमीपे नोदय-
त्वात्मानमिति । डिम + षच् । टाप् अत
इत्वच् ।) कासुकी । जलविमः । शीत्यक-
ट्टचः । इति शब्दरत्नावली ।
डिमः, चि, (डिम्यति संहतौ भवतीति । डिम-
+ पचाद्यच् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥
(यथा, रविकरज्जने । १ ।
“शुभारम्भोऽस्मि महितमतिडिमिङ्गितशतं ।
मथिस्तम्भे रम्भे चणसकुचकुम्भे परिणतम् ॥”)
नृहृन्वर्गः । इति मेदिनी । मे, ४ ॥ अस्य रूप-
न्तरं डिमः । इति डिकूपकोषः ॥
डिमिकः, चि, (डिम एव । डिम + स्वार्थे कन् ।)
बालकः । इति शब्दरत्नावली । (स्वनामख्यातः
शास्त्रदेशाधिपतिर्ब्रह्मदत्तस्य पुत्रः । यथा, हरि-
वंशे भविष्यपर्वणि । ३२ । १८ ।
“हंसो ज्येष्ठो वृपसुतो डिमिकोनन्तरोऽभवत् ॥”
अस्य विशेषविवरणं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)
डिमचक्रं, स्त्री, (डिम इव चक्रम् ।) नराणां
शुभाशुभनिर्णायकचक्रविशेषः । यथा,—
“डिमचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादिचिमिके ।
सुखे त्रीणि ह्ययं स्तब्धं चैकैकं बाहुहस्तयोः ॥
हृदि पञ्च नाभिगुह्ये चैकैकं घटं च जानुनोः ।
चरणाभ्यां तथैकैकं जम्बुचर्मपतनात् फलम् ॥
श्रीर्षस्थे हृत्पलायः स्यात् वक्त्रे मिथ्याभोजनम् ।
स्तब्धे धनी च बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भवेन्नरः ॥
पाणिभ्यां तस्करो लक्ष्मीर्हृदय्यायुश्च नाभितः ।
गुह्ये कामो भ्रमो जानोरल्पजीवी च पादयोः ॥”
इति खरोदयः ॥
डिमा, स्त्री, (डिम + टाप् ।) अतिशिशुः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
डी, औ ड य गतौ । नभोगतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सकं-अकं-च-सेट् ।)
औ, डीनः । ड य, डीयते । इति दुर्गादासः ॥
डी, ड नभोगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अकं-सेट् ।) ड, डयते पची । आस्थापि
निष्ठायौ डीनः । इति कातन्नाद्याः । घातु-
पारायणिकास्तु इन्निषेधे ओदशुबन्वडीडो
यद्यथादस्मादिमि वक्तव्यादुद्युधे डयित इत्याहुः ।
गोथीचन्द्रोऽपि । डयितः डयितवान् इत्युदा-

जहार । खमते तु डीत इत्येव । इति दुर्गा-
दासः ॥
डीनं, स्त्री, (डी नभोगतौ + भावे क्तः ।) पति-
गतिः । इति जटाधरः ॥ तद्भेदा यथा,—
“सखात् संपन्न निष्कन्ध पञ्चसम्पातसुखते ।
जडाधोगतिसम्बन्धः सप्तदीर्घं प्रचक्षते ॥
संक्षय्य पञ्चगमनसुखते अतिरिक्तकम् ।
यद्द्विंशतिरंशो भेदाः पातानामिह दर्शिताः
महाडीनं विहायैषां पातानां त्रिविधा मतिः
गतं तत्र यथोद्दिष्टं आगतं पुनरागमः ॥
प्रत्यावृत्तिः प्रतिगतिरिति षट् सप्तभिः स्तुताः
तेषां निपाताः कथ्यन्ते प्रत्येकं पञ्चविंशतिः ।
तद्वयथा । उंजीनं कर्तुं गमनम् १ अवडीनं अथ
पतनम् २ प्रडीनं पतनवेगवत्ता ३ डीनं पत-
मात्रम् ४ निडीनं नीचेःपतनम् ५ संहो
सन्धकपतनम् ६ तिर्यग्डीनं तिर्यकपतनम्
विडीनं विचित्रं पतनम् ७ परिडीनं सम-
पतनम् ८ पराडीनं परावृत्त गमनम् ।
सुडीनं सुकुमारपातः ११ अमिडीनं आति-
सुखीन पुनः पुनः पतनम् १२ महाडीनं ह्य-
पतनेन प्रत्यावृत्तिः १३ निडीनं भयमाशयः ।
पश्यतः पतनम् १४ अतिडीनं दीर्घपतनम् ।
अवडीनं अधःपतनम् १५ प्रडीनं अधःपत-
वेगवत्ता १६ अवसंडीनं अधःपतने शोभ-
वत्ता १७ डीनडीनकं पतनं निम्बिशेषं इ-
सितश्च १८ संहोनीनीनं शोभनमृहगमनम् १९
संडीनडीनं शोभनगमनमात्रम् २० पुनर्डी-
तदेव सामान्यगमनम् २२ डीनावडीनकं त-
वाधः कुतचित् २३ सम्पातं बहुभिः च
गमनम् २४ सप्तदीर्घं परस्परसङ्घातं ग-
नम् २५ ततोऽन्यत् अतिरिक्तकं तस्मात् श-
क्यतादेवकैहकतं पतनम् २६ । एतेषु श-
विंशतिसंख्येण पतनं एकं डीननामकं नि-
शेषयं पतनमात्रं सविशेषानि पतनानि प-
विंशतिसंख्यानि तत्र तानि सविशेषानि च
मायचतुर्भिर्विशेष्यैर्विशिष्टानि इति शतं नि-
शेष्यैकमिति एकोत्तरं शतम् । तानि चत्वार-
विशेषयानि यथा । गतं गमनमात्रम् । आ-
गमनम् । प्रतिगतं गत्वेव पुनरागमनं वा
त्वेव पुनर्गमनश्च । इति महाभारते । ८ । ४१ अः ॥
आगमशास्त्रविशेषः । यथा, सुकृमाज्ञातके
“डामरं डमरं डीनं श्रुतं काञ्चीविज्ञासकम्
सप्तकोटिमहाग्रन्था मम वक्त्राङ्गिनिर्गताः ॥”
डीनडीनकं, स्त्री, (डी + भावे क्तः । ततः ष-
कन् । डीनेन सह डीनकं निम्बिशेषं कुत-
वा पतनम् ।) पश्चिमी गतिक्रियाविशेषः
इति जटाधरः । अस्य विवरणं डीन-
द्रष्टव्यम् ॥
डीनावडीनं, स्त्री, (डीनेन सह अवडीनम् ।
पश्चिमगतिविशेषः । तस्य एकस्यां गतौ गमन-
मिश्रणम् । अधःकुतचित्गमनश्च । इति महा-
भारते कर्णपर्वटीका ॥

५; (हुमिति ज्ञात्वा जयते गच्छतीति । डी + हुम्) हुम्भसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ५; (हुम्भः वन् भातीति । हुम्भ इत्यनु-
 रणप्रत्ययेन भाति वा । भा + कः ।) सर्प-
 वशेषः । ङीष् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ङिञ्जः २ इत्यमरः । १ । ५ । हुम्भः ३ ।
 ति भरतः । नागभृत् ४ हुम्भः ५ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । १ । २८ ।
 'सदा स वने घोरे हुम्भं जरसावितम् ।
 प्रपन्नसुखस्य ह्यु' तं सप्तपाययुः ॥')
 ङिञ्जः, हुं, (हुम्भुरिति शब्दं ज्ञातीति । ज्ञा +
 ङिञ्जः ।) हुम्भुपचकः । तत्पर्यायः । हुम्भुलोकः २
 प्राङ्गुनेयः ३ पिङ्गलः ४ वृक्षाश्रयी ५ वृक्ष-
 तापी ६ विशालाक्षः ७ भयङ्करः ८ । इति
 ङिञ्जनिर्घण्टः ॥
 ङिञ्जः, ङी, (हुंजि + एषोऽरादित्वात् साधुः ।)
 हुंजिः । कमठी । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥
 ङिञ्जः, ङी, (हुंजिरिक् कायतीति । कै + कः ।
 ततश्च ।) खड्गनाकारपक्षिविशेषः । इति
 ङिञ्जनिर्घण्टः ॥
 ङिञ्जः, ङी, (हुंजि + डीष् वा ।) चिकीष्ठाकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 ङी, ङी, क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । जीवन्ती
 २ प्राकश्रेष्ठा ३ सुखानुका ४ बहुवह्नी ५
 दीर्घपत्रा ६ सश्रपत्रा ७ जीवनी ८ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
 दीपनत्वम् । कफघ्नतकष्यामयरक्तपित्ताग्नि-
 दाहनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मं, हुं, खनामख्यातासृष्ट्यजातिः । यथा,—
 "वाङ्मालश्चैव डोमश्च ज्ञानकश्च तथा इति ।
 इक्षोरश्चैव भङ्गीरो भूयुक्श्च तथाश्रमी ॥
 यथासुखी लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि ।।
 शृङ्गा प्रमादतः ज्ञात्वा गायत्र्यष्टमं जपेत् ॥"
 इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः ॥
 रं, ङी, इक्षुद्विवन्धनसूत्रम् । यथा,—
 "कोठेनन इत्युदीर्याथ धृत्वा तत्करपञ्चवम् ।
 इक्षुदाक्ष्य तज्जोरं चिभ्रवान् पावकोपरि ॥"
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥
 रं, ङी, (जोर + खार्थं कन् ।) जोरम् । यथा,
 "चतुर्दशमस्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुजोरकम् ।
 क्षियञ्च पुरुषश्चैव बभूव्यात् वामदक्षिणे ॥"
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतकथा ॥
 रं, ङी, (जोरमिव जयते इति । डी + क्षिप् ।)
 इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ठ

प्राणश्च वाङ्मयप्रज्ञाः । माहकान्वास्येऽस्य इच्छ-
 पादाङ्गुलीभ्ये न्यासक्रिया । बङ्गीयवर्षमाणा-
 याम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—
 "जङ्घीःक्रमतो रेखा वामदक्षिणतो गता ।
 ततः सा कुङ्कुलीरूपा विष्णोश्चक्ररूपिणी ॥
 महाशक्तिमयी माया ध्यानमस्य प्रचक्षते ।
 रक्तोत्पलनिभा रम्या रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥'
 अष्टादशसर्पा भीमा महामोक्षप्रदायिणीम् ।
 एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
 इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयतन्त्रं ।
 "टकारं परमाराध्यं या स्वयं कुङ्कुली परा ।
 पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितन्त्रसंयुतम् ।
 रक्तविद्युत्कृताकारं टकारं प्रथमाप्यहम् ॥"
 तस्य २६ षड्विंशतिनामानि यथा,—
 "टो टका निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ।
 अङ्गनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी शवः ॥
 इक्षुपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदहका विनायकः ।
 प्रह्लासा त्रिवेरा ऋद्धिनिर्गुणो निघ्नो ध्वनिः ॥
 विघ्नेशः पालिनी लक्षधरिणी क्रोडपुष्पकः ।
 एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीमनोरतिः ॥"
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
 टः, हुं, (टौकते उच्चैःशब्देन आट्ट्योति श्रवणे-
 न्द्रियमिति । टौक गत्यावरणयोः + उः ।) टका ।
 (यथा, तन्त्रे ।
 "टो टका निर्णयः पूर्वो यज्ञेशादनदेश्वरः ॥"
 न्वा । अन्नाङ्गुलम् । इति मेदिनी । ट, १ ॥
 निर्गुणः । ध्वनिः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
 टकः, हुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥ टका
 इति भाषा ॥
 टका, ङी, (टक् इति गभीरशब्देन कायतीति ।
 कै + कः टाप् च ।) वाद्यविशेषः । टक इति
 भाषा । तत्पर्यायः । यशःपटहः २ । इत्य-
 मरः । १ । ७ । ६ ॥ विजयमर्हलः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अर्थशास्त्रे । २ । ३७ ।
 "टकांमाह्वय मद् वितन्वते करिष्य इव चिरं
 पुरथाः ॥")
 टकारो, ङी, (टकं जयटकावत् गभीरविंशनादं
 ब्रह्मति समराङ्ग्ये इति । ऋ + अच् डीप्
 च ।) तारिणी । यथा,—
 "टकारवा च टकारो टकारवरवा टका ॥"
 इति कुलसङ्गावे वीरासहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 टण्डी, ङी, वाक्यविशेषः । यथा, ब्रह्मयामले
 अन्नपूर्णासहस्रनाम कथने ।
 "टण्डीवाक्यस्वरूपा च टकाराक्षररूपिणी ॥"
 टालं, ङी, (टौकते आट्ट्योति शरीरं अनेन ।
 टौक + अच् । एषोऽरात् आत्मे लब्धे च साधुः ।)
 फलकम् । टालिपञ्चजयकरीति अन्नदाकल्पीय-
 सहस्रनामविवरणत् ॥
 टाली [न्] चि, (टालमन्थस्येति । इनिः ।) टाल-
 विशिष्टः । चर्मो । यथा,—

"टालिपञ्चजयकरी टकारवर्णरूपिणी ॥"

इति ब्रह्मयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

टामरा, ङी, हंवी । इति घनजयः ॥
 टुण्ड, अन्धेवधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सर्क-सेट् ।) टावन्तो रन्धनोपधः । ट-
 योगाङ्गुलम् । तेन यगादौ तङ्गोपे टुट्टत
 इत्यादि । टुण्डति घनं कोकः । इति दुर्गादासः ॥
 टुण्डिः, हुं, (टुट्टितौ भक्तौरिति । टुण्ड अन्धे-
 वधे + इन् ।) गव्यशः । तन्नामकरणं यथा,—
 गव्यशं प्रति शिवर्षाण्यम् ।

"अन्धेवधे टुट्टिरयं प्रथितोऽस्ति घातुः
 सर्वार्थटुण्डिततया भव टुण्डिनामा ।
 काशीप्रवेशमपि को जन्मतेऽत्र देही
 तोषं विना तव विनायक ! टुण्डिराज ! ॥"
 तन्नाह्वानं यथा,—

"टुण्डि ! प्रथम्य पुरतस्तव पादपद्मं
 यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी ।
 तत्कर्मफलमधिगम्य पुरादिशामि
 तत्कृच्छिद्वेद्यं न पुनर्भवतास्ति येन ॥"
 "यः प्रथमं नमति टुण्डिविनायक ! त्वं
 काशीं प्रगे प्रतिहताक्षिणविघ्नसङ्घः ।
 नो तस्य जातु जगतीतलवर्णि वस्तु
 दुष्प्रापमञ्च परञ्च च किञ्च नापि ॥"

"प्रथमं टुण्डिराजोऽस्मि मम दक्षिणतो मनात् ।
 आट्टुण्डा सर्वभक्तेश्चः सर्वार्थानु संप्रयच्छसि ॥"
 तस्य यात्राविधानं यथा,—
 "माघशुक्लचतुर्थ्यां नक्तं व्रतपरायणाः ।
 ये त्वां टुण्डेश्वरैश्चिन्त्यन्ति तेऽर्चयः स्युरसुरहि-

वाम् ॥
 विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् ।
 शुक्लां शुक्लतिलैर्ब्रह्मन् प्राप्नीयात्तदुक्तान् व्रती ॥
 कार्या यात्रा प्रथमेन शैवसिद्धिमभीष्टुभिः ।
 तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै टुण्डे ! सर्वोपसर्गं हृत् ॥
 तां यात्रां नात्र यः कुर्यान्नवेद्य तिलजङ्घु-
 कान् ।

उपसर्गसहस्रेस्तु स हन्तथो ! ममाश्रया ॥
 होमं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः ।
 तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रस्रक्षस्य मन्त्रः प्रसेतुस्यति ॥"
 इति काशीखण्डे । ५० अध्याये ॥

टोलः, हुं, (टः टका तदाकारं ज्ञातीति । ज्ञा + कः
 एषोऽरात् ओत्वे साधुः । डल उत्तुष्टेपे अच् ।
 एषोऽरात् साधु र्वा ।) खनामख्यातवाद्यम् ।
 यथा,—

"टकाटोलप्रिया निम्बा टोलवाद्यप्रमोदिनी ।
 टोलरूपा टोलधरा टोलशब्दस्वरूपिणी ॥"
 इति ब्रह्मयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

टौक, ऋ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 आत्म-सर्क-सेट् ।) चतुर्दशकरी । अ, अङ्-
 टौकत् । ड, टौकते । इति दुर्गादासः ॥
 (आट्टौ । वदनं टौकते । इति काशिदासः ॥)

श, शकारः । स अङ्गनपञ्चदशवर्षः । टवर्गं पञ्चमवर्षं च ॥ (अङ्गमात्राकालेनोच्चारणीयः ।) अस्योच्चारणस्थानं ऋद्धी । इति आकारणम् ॥ (शिचाग्रन्यादिमते तु अस्योच्चारणे जिह्वा-मध्मेन ऋद्धुः स्यात् ; नासिकायत्रप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारणादघोषाः अल्पप्राणश्च वास्यप्रयत्नाः । माहृकान्यासेऽस्य दक्षपादा-कृत्ये न्यासक्रिया ॥ वङ्गीयवर्षमालायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कुण्डलीत्वगता रेखा मध्यतस्तत ऊर्ध्वतः ।
वामादधोगता खैव पुनरूर्ध्वं गता प्रिये ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा सा चतुर्वर्गफलप्रदा ॥
ध्यानमस्य शकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् श्रद्ध ॥
द्विसुखा वरदा रम्या भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
राजीवलोचनां निर्या धर्मेकामार्थमोक्षदाम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोच्चारणम् ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
“शकारं परमेशानि ! या स्वयं परकुण्डली ।
पीतविद्युत्कृताकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं महामीह प्रदायकम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

तस्य २४ चतुर्विंशतिनामानि यथा,—
“यो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जन्मनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विसुखं कोटवी श्रोत्रं सन्द्विर्बोधनी मता ।
त्रिनेत्रो माधुषी शोमदक्षपादाङ्गुलेभ्यः ॥
माधवः शक्तिनी वीरो नारायणश्च निर्गुणः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

श, पुं, (गच्छति गच्छति जानात्यनेन इति । गच्छ गती + डः । पृषोदरादित्वात् शत्वम् ।) ज्ञानम् । निश्चयः । इत्येकाक्षरकोषः । निष्कदेवः । स बुद्धदेवताविशेषः । भूषणम् । गुणवर्णितः । पानीयनिलयः । इति मेदिनी । शो, ? ॥

शच, ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) नक्षति । ब्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ शख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) प्रखरति । इति दुर्गादासः ॥

शट, वृत्तश्चिन्त्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सकं-च-सेट् ।) प्रखटति । शोपदेश-विधौ वर्जनेऽपि अस्य परस्य सेह पाठः केषाञ्चिदशुरोघात् । अत्र वृत्तं साभिनयनसैनम् । इति दुर्गादासः ॥

शट, म वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) म, प्रखटयति । वृत्ताविति वृत्तते-रौणादिकप्रत्यये रूपम् । अत्र मिकाराशु-बन्धनेष्वेष्टसिद्धे पूर्वे वृत्त्यग्रहणमर्थभेदायम् । तेन पूर्वे वृत्तं साभिनयनसैनम् इह तु वृत्ति-रभिनयरहितनसैनमिति । यथा पूर्वस्य ।

स्फटिककटकभूतिर्नाटयत्येव शैलः । इति माघः । अस्य तु । नाट्येन केन नटयिष्यति दीर्घ-मायुरिति सुरारिः । इति दुर्गादासः ॥

शद, शिष्टोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) शिष्टोक्तिरव्यक्तशब्दः । नदति घण्टा । इति दुर्गादासः ॥

शद, क भाषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, नादयति । इति दुर्गादासः ॥

शभ, ङ ड ङिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, अनभत् । ङ, नभते । इति दुर्गादासः ॥

शभ, य ग ङिसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-क्रां-च-परं-सकं-सेट् ।) य, नभ्यति । ग नभाति । इति दुर्गादासः ॥

शम, श्रौ शब्दे । नतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-नतौ सकं-अकं-च-अणिट् ।) श्रौ, नन्ता । शब्दार्थो न भाषायाम् । नतिरिह नमस्कारो नन्तीभावश्च । नमति गुरुं लोकः । नमन्ति पत्नियो वृक्षाः । अमन्तेऽप्यस्य ज्वल-कलहखेत्वादिना केवलस्य इत्यविकल्पनात् शोपसगस्यैव नित्यं इत्यर्थः । नमयति नामयति प्रणमयति । श्वपुच्छमवनामितं बधिरकण्ठजापः कुतः । इत्यादौ अवनमनं अवनामः घञ् ततो अवनामं करोतीति श्रौ रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

शय, ड गतौ । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्मं-सकं-सेट् ।) ड, नयते । इति दुर्गादासः ॥

शर्द, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) शोपदेशविधावस्य वर्जनेऽपि इह पाठः केषाञ्चिदशुरोघात् । प्रखर्दति । इति दुर्गादासः ॥ शख, ज बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् ।) ज, नालः नलः । नलति केशं लोकः बध्नाति इत्यर्थः । गन्धे इति केषित् । गन्धोऽदर्शनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

शश, ङ य ऊ नाशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-सकं-वेट्-खरड्वान् ।) नाशो दर्शना-भावः । इति प्राचः । लुक्कायनमिति सर्व्वस्वः । ङ, अनेभत् अनभत् । य, नश्यति शत्रुस्फिरो-भवति इत्यर्थः । ज, नशयति नश्रति । इति दुर्गादासः ॥

शस, ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सकं-च-सेट् ।) कृतिरिह कुटिली-भावस्तत्करणश्च । ङ, नयते खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः । नयते जतां वायुः कुटिलाकरोती-त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शह, य अ श्रौ बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-उभं-सकं-अणिट् ।) य अ, नश्यति नश्यते । श्रौ, अनह । इति दुर्गादासः ॥

शाथ, ङ ड आशिषि । द्वेष्येऽर्थे । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।)

शोपदेशविधौ वर्जनेऽप्याद्यस्य पाठः चिदशुरोघात् । ङ, अननासत् । ङ, प्रवासे-द्व उपतापः । आशीरिषायेत्याशेषक-डित्त्वेऽपि शपथाशीर्गस्युकारे इति निवृत्त्या-भ्यामाशिषोऽन्यत्र परस्मैपदम् । नापति । बली उपतापयति इत्यर्थः । नापते शिवं को-आशंसत इत्यर्थः । नापति घनो ईश्वरः स्या-त्यर्थः । नापति भूर्भू-भूमिं विप्रः प्रापे-त्यर्थः । मार्गेश्वरश्च तव प्रयोजनं ना-कितु न भुञ्जतः पतिमिति भारवौ । ना-मप्याशंसाविशेषः । आशिषि निवृत्त्या-पदमन्यत्र विभाषिति केषित् । इति दुर्गादा-साध, ङ ड नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्मं-सकं-सेट् ।) शोपदेशविधावस्य ङ-ऽपि इह पाठः कस्यचिदशुरोघात् । ङ, नाथत् । ङ, नाथते नाथो दवाशीरेण-नानि । इति दुर्गादासः ॥

शास, ङ ड आने । शब्द इति यावत् । इति कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं-सकं-सेट् ।) अननासत् । ङ, नासते । इति दुर्गादासः ॥

शिक्ष, पुञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-सकं-सेट् ।) निश्चति । इति दुर्गादासः ॥

शिक्ष, इ ल ड मुञ्जौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) मुञ्जिरिह मुञ्जोकर-इ, कर्मणि निञ्जति । ल ड, प्रणिञ्क्ते । इति यानां विप्राणां सम्बद्धः इति हलायुधः । दुर्गादासः ॥

शिक्ष, लि इर् अ श्रौ पोषे । मुञ्जौ । इति कल्पद्रुमः ॥ (क्रा-उभं-सकं-अणिट् ।) नेनेक्ति नेनेक्ते । इर्, अनिजत् अने चोत् । नेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

शिक्ष, इ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-सकं-सेट्-इदित् ।) निंसनिन्दनिषां शो-फलं चिन्त्यम् । शत्वविकल्पने स्वरूपपर-केचित्तु क्तविकल्पमिच्छन्ति त्यादौ तू-दसमासे उपसर्गात् समासे त्यादौ निवृत्ति-यथा, प्रखिन्दकः प्रनिन्दकः । प्रखिन्दति तु त्यादावपि विकल्पो दृश्यते । इ, व निन्दते । निन्दति दुष्टं लोकः । इति दासः ॥

शिक्ष, ङ अ सन्निधौ । कुत्सने । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-सकं-कुत्सने-स-अदित् ।) सन्निधिः सन्निकर्षः । ङ, अपि अ, नेदति नेदते दयाशुं दीनः । निनिडः दुर्गादासः ॥

शिक्ष, श गच्छने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट् ।) इच्छी । गच्छन् दुर्लो-भिकति श्राद्धं कुञ्जीः दुःखेन जानाति इति दुर्गादासः ॥

शिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-सकं-सेट्-इदित् ।) इच्छी । इ, निवृत्तौ-दुर्गादासः ॥

श्रु, श्रीषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-सेट् ।) श्रीषे समाधी । नैश्रति योगी । निनि-
श्रुतः । इति दुर्गादासः ॥
श्र, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् । उदित्वात् ऋषिट् ।) उ, नैषित्वा
निष्ठा । इति दुर्गादासः ॥
श्र, इ ङ ल चुम्बने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आलं-अकं-सेट् ।) ल ङ, निंक्षे । इ,
निंक्षते । इति दुर्गादासः ॥
श्र, न प्रापये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-उभं-
विकं-अनिट् ।) योपदेशपाठो नादित्वात्
प्रापय इति बालार्थः । प्रणयति । एवं सर्वत्र
प्रापयति च वेदत्रयपि नयत्यत्र । इति क्रिया-
निर्घण्टः ॥ अ, नयति नयते गां वनं गोपः प्रापय-
तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
श्र, वञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-
अकं-सेट् ।) वञ्जं इह लघ्वण्यभावस्तत्-
करणम् । नीलति पञ्च तमालस्य । नीलति
सूत्रं तन्मवायः । इति दुर्गादासः ॥
श्र, खौले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) नीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
श्र, ल सुतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-परं-
अकं-सेट् ।) ल, नीति । इति दुर्गादासः ॥
श्र, न श्र औ प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-उभं-अकं-अनिट् ।) अ श्र, सुदति सुदते
शरं योधः । औ, नीत्ता । इति दुर्गादासः ॥
श्र, श्रि क्षवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-
अकं-सेट् ।) श्रि क्षान्तोऽयमिति वररुचिः । श्रि,
सुवति । असुवीत् । इति दुर्गादासः ॥
श्र, ऋ अ सन्निधौ । कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभं-अकं-अकं-सेट् ।) सन्निधिः सन्नि-
कर्षः । ऋ, अनिनेदत् । अ, नेदति नेदते
दयालुं दीनः । निनेदुः । इति दुर्गादासः ॥
श्र, ऋ ङ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आलं-अकं-सेट् ।) ऋ, अनिनेषत् । ङ, नैषते
निनेषे । व्रजो गतिः । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
एते धातवः स्वभावतो दन्त्यनादयो योपदेशेन
सङ्ख्ययादाः ॥

१, तकारः । स अङ्गनयोऽश्रवण्यः । तवगप्रथम
वर्णम् । (अर्धमात्राकावेनोच्चार्यः ।) अस्थो-
चारणस्थानं दन्तः । इति आकरणम् ॥ (अस्थो-
चारणे दन्तमूलेन जिह्वायस्य स्पर्शः आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । विवारन्वासघोषाः वाङ्मयत्वाः ।
माहृतायासेऽस्य वामस्किचि न्यासक्रिया
स्यात् । वङ्गीयवर्णमात्रायां) तस्य वेखनप्रकारो
यथा,—

“आदौ विष्कृतो मध्ये कुङ्कलीत्वमवाप्य वा ।
दद्याद्दामगता गित्वा त्रसविष्णीश्रुत्पिबो ॥
भ्यानमस्य प्रवस्थामि श्रुत्वा कर्मलानने ॥
चतुर्भुजां महाशान्तां महासोचप्रदायिनीम् ॥
सदा वोङ्गश्रवणीयां रक्ताम्बरधरां पराम् ।
गानालङ्कारभूयां वा सर्वेच्छिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा तकारानु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेयुतन्त्रे ।
“तकारं चक्षुषापाङ्गि ! स्वयं परमकुङ्कली ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
त्रिशक्तिवहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
त्रिविष्कृतवितं वर्णं पीतवित्युत्समप्रभम् ॥”
तस्य ३२ इति श्रुत्वा नामानि यथा,—
“तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी अजा ।
वामस्किक्वामकटौ च कामिनी मध्यकर्णकः ॥
आवाङ्गी तत्कृतुक्षत्र कामिका पृष्ठपुष्कः ।
रत्नकक्ष श्यामसुखी वाराहो मकरोऽरुखा ॥
सुगतोऽर्द्धसुखा बुद्धशासुच क्रोडपुष्कः ।
गन्धो विश्वामरश्चक्रश्चातुराधा च सौरकः ॥
जयन्तिपुलको भान्तरनङ्गमदनातुरा ॥”
इति गानातन्त्रशास्त्रम् ॥
तं, स्त्री स्त्री, (त + भावे ङः ।) तरणम् । (तरति
भवसागरमनेनेति । तृ + करणे ङः ।) पुण्यम् ।
इति मेदिनी । ते, १ ॥
तः, पुं, (तर्हति तन्मति वा हिनक्ति द्रव्यादिहर-
णेन जनानिति । तर्हं तन्न वा + ङः ।) चौरः ।
अन्वतम् । पुष्कम् । क्रोडः । श्लेष्मः । इति
मेदिनी । ते, १ ॥ गर्भः । शूठः । इति शब्दरत्ना-
वली । रत्नम् । सुगतः । योधः । गौरविवर्जित-
पुष्कम् । क्रोडपुष्कम् । इत्येकाचरकोषः ॥
तक्र, सङ्घने । हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-हासे अकं-सेट्) तक्रति । इति दुर्गा-
दासः ॥
तक्र, इ दौष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः (भा-परं-
अकं-सेट् ।) दौष्ट्यं दुःखेन जीवनम् । इ,
तङ्कते हरिभ्रेय दुःखेन जीयते इत्यर्थः ।
तङ्कति दीनः दुःखेन जीवति इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
तक्रिजः, त्रि, (तक्र + “मिथिलादयश्च ” उर्णा ।
१ । ५६ । इति इलच् नलोपश्च ।) धूर्तः ।
इत्युयादिकोषः ॥
तक्रिला, स्त्री, (तक्रिज + टाप् ।) औषधम् ।
इत्युयादिकोषः ॥
तक्र्यः, त्रि, (तक्रं हासमर्हतीति । तक्र + यत् ।)
हास्यः । (तक्र सङ्घने + “तक्रिश्रि चयति
जनिभ्यो यङाच्यः । ” ६ । ४ । ६५ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्वा यत् ।) सङ्घनीयः ॥
तक्रं, स्त्री, (तनक्ति सङ्घोचयति दुग्धं पादाभ्यु-
दधिरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । “स्त्राधितश्चीति । ”
उर्णा । २ । १३ । इति रक् सङ्घादित्वात् कुलं
च ।) पादाभ्युसंयुतदधि । इत्यमरः । १२ । ६ । ५३ ॥

तत्पर्यायः । गौरसजम् २ चोलम् ३ काल-
सेयम् ४ विकीकृतम् ५ दृक्काहृतम् ६ अरि-
टम् ७ अक्षम् ८ उदन्वित् ९ मथितम् १०
द्रवः ११ । इति राजनिर्घण्टः । तत् पञ्च-
विधम् । तेषां भिन्नानि नामानि लक्ष्यानि च
यथा,—
“सवरं निर्जलं चोलं मथितं त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तसुदन्वित्परिकामम् ॥
दृष्टिका वरुणीनं स्यादृक्का प्रसुरवारिका ॥”
तेषां गुणाः ।
“वातपित्तहरं चोलं मथितं कपपित्तशुत् ।
तक्रं ग्राहि कवायाणं खाडुपाकरसं लघु ॥
वीर्योष्णं दीपनं दृक् प्रीत्यनं वातनाशनम् ।
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात् ॥
क्षिच खाडु विपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपणम् ।
कवायोष्णविकाशित्वात्प्रीत्याचापि कपापहम् ॥
न तक्रसेवी अथते कदाचि-
न्न तक्रदन्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुरायामन्वतं सुखाय
तथा नराणां सुखि तक्रमाहुः ॥
उदन्वित् कपलक्ष्णं अमन्नं परमं मतम् ।
दृष्टिका श्रीतला जघ्नी पित्तभ्रमदवाहरी ॥
वातशुत् कपलक्ष्णं वा तु दीपनी लवणान्विता ॥”
अथोद्भूततृप्तकोद्भूततृप्तशुत्तृप्तानां तक्राणां
गुणाः ।
“सुसुद्धतं सुतं तक्रं पथ्यं लघु विशेवतः ।
स्त्रीकोद्भूततृप्तं तक्राहुव दृक् कपापहम् ॥
असुद्धततृप्तं सान्नं शुभं पुष्टिकपप्रदम् ॥” * ॥
अथ दीवविशेषे आधिविशेषे च तक्र-
विशेषाः ।
“वातेऽन्वं शस्यते तक्रं शुद्धीसैश्वर्यसंयुतम् ।
पित्ते खाडुसितायुक्तं सयोधमष्टयं कफे ॥
द्विकुं गौरयुतं चोलं सैश्वरेण सुसंयुतम् ।
भवेदतीव वातप्रमर्शोऽनीसारश्च त् परम् ॥
सुदन्वं पुष्टिदं बन्धं वक्षिशूलविनाशनम् ।
रत्नलक्ष्णे तु सगुणं पाङ्कुरोगे सचिचकम् ॥” * ॥
अथामपक्रतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कच्छे करोति च ।
पीनसन्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥” * ॥
अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।
“श्रीतकालेऽभिमान्देः च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ सोतसां रोधि तक्रं स्यादन्वतोपमम् ॥
तत्तु हन्ति गरुडिप्रसेकविषमन्वरान् ।
पाङ्कमेदोऽग्रहण्यश्रींश्चक्रग्रहभगन्दरान् ॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलश्रीहोदरावचीः ।
श्वित्रकोष्ठतथाधीन् कुष्ठशोथलघाजमीन् ॥”
अथातक्रविषयाः ।
“नेव तक्रं चते दद्यान्नोष्णकाले न कुम्बले ।
न ऋष्णाभ्रमदाद्ये न रोमै रक्तपैत्तिके ॥” * ॥
अथ गवादीनां तक्राणां विशिष्टगुणाः ।
“गान्युक्तानि दध्नीयद्यौ तद्गुणं तक्रमादिशुत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥

तक्राटः

“गन्धर्वदोषग्रामनं तक्रं अष्टमदुष्यते ।
दीपनं रुचिजन्यमध्यमशीरविकारजित् ॥”
इति गन्धर्वतक्रगुणाः ॥
“माहिषं कफप्रतु किञ्चिद्दुष्यं श्रीपकरं वृषाम् ।
भ्रीहाशीप्रहणीगुल्मपाकामयविषाग्रामम् ॥”
इति माहिषतक्रगुणाः ॥
“ह्यागलं लघु संश्लिषं विदोषग्रामनं वरम् ।
गुल्माग्रप्रिहणीगुलं पाकामयविषाग्रामम् ॥”
इति ह्यागीतक्रगुणाः ॥
“तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते षड्यु पुत्रक ! ।
यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥
ससुहृत्तृप्तं तक्रमर्द्धोद्धृततृप्तं तत् ।
असुहृत्तृप्तं चान्यद्विद्वितत्रिविधं मतम् ॥
सर्वं लघु च पथ्यच्च विदोषग्रामनं परम् ।
ततः परं वृष्यममं क्रमेण ससुदीरितम् ।
ससुहृत्तृप्तं लघु पथ्यतमं मतम् ॥
गरोदराशीग्रहणीपक्वुरोगञ्चरातुरे ।
वर्द्धोद्धृतं वापि भ्रीहायापद्मेहसु ॥
हितं संप्रीणनं बल्यं पित्तरक्तविषोद्धृतम् ॥
अर्द्धोद्धृतं तस्माद्दुष्यं गुरु कफप्रदम् ।
मधुरं पित्तरक्तं अममं परमं मतम् ॥
असुहृत्तृप्तं सान्नं गुरु विद्यात् कफावहम् ।
बलप्रदं चोद्यानामामशोफातिवारकम् ॥”
इति त्रिविधतक्रगुणाः ॥३॥
“तक्रं याहि कषायान्नं वीर्योष्णं दीपनं लघु ।
अमापहरणं क्षिप्तं अहृद्यशीरविसारजित् ॥
इति तक्रगुणाः प्रोक्ता न ह्याद् यच्च तक्रं ॥
घाते प्रोक्ते च शीथानां नोष्णकाये शरत्सु च ॥
संश्लिषं भ्रमलघुणासु तथाच रक्तपित्तके ।
न शस्तं तक्रपानच करोति विविधान् महान् ॥”
इति तक्रं निषिद्धम् ॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥३॥
तक्रकूर्चिका, स्त्री, (तक्रजाता कूर्चिका) तक्र-
योगेन ऊष्णदुग्धात् जाता । ह्याना इति भाषा ।
अस्या गुणाः । मलबहुवातकारिलम् । रूच-
त्वम् । दुर्जरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“ग्राहिणी वातला रूचा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ॥”)
तक्रमांसं, स्त्री, (तक्रयोगेन पाचितं मांसम् ।)
यज्जनविशेषः । यज्जि इति पारस्य भाषा ।
तस्य पाकप्रकारो यथा,—
“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
ह्यागादेः सकलस्यापि खड्यान्वष्टौ च भर्जयेत् ॥
सिद्धियोष्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
राजिकादिभ्युते तक्रं मांसखण्डानि धारयेत् ॥”
तस्य गुणाः ।
“तक्रमांससु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् ।
कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित् सर्वाहारस्य पाचनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
तक्राटः, पुं, (तक्राय तक्रोत्पादनाय अटतीति ।
अट् + अच् ।) मन्थानदण्डः । इति हारा-
वली । ३४ ॥

तच्चा

तच्च, तचो याहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् ।) तचो याहि चर्मणो यद्वयम् ।
तच्च तचने इति प्राचः । तचनं संवरणमिति
रमानायः । तच्चति कार्त्तं वर्मणा भेटः । इति
दुर्गादासः ॥
तच्च, ऊ कार्त्तं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) ऊ, तच्चिच्यति तच्चति । कार्त्तं
लघुकरणम् । तच्चति काठं तच्चा । इति
दुर्गादासः ॥
तच्च, ऊ न तच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-
परं-सकं-सेट् ।) तच्चः लघुकरणम् । ऊ, तच्चि-
च्यति तच्चति । न, तच्च्योति काठं तच्चा । इति
दुर्गादासः ॥
तच्चकः, पुं, (तच्चतीति । तच्च + क्त्वा ।)
पातालस्थानागामान्तर्गतनागविशेषः । स कश्य-
पात् कद्रुगर्भे जातः इन्द्रसखः । अस्य वासः
खाण्डवने आसीत् । अयं परीक्षितं दृष्टवान् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि चपलकक्षुपधारी
उतकस्य सुगैर्बदधियायार्थमानीते कुण्डले
ऽपहृत्य नामलोकं गतवान् । यथा, महा-
भारते । १ । ३ । १२७ ।
“तस्य तच्चको इद्रमावन्नः स तं जयाह । यहीत-
माचः स तद्रूपं विहाय तच्चकस्यरूपं क्त्वा
सहसा धरत्यर्धं विदुतं महाविलं प्रविवेश ॥
तच्च तनूकरणे + “कुन् शिष्यसंश्रयोः ।” उर्णा ।
२ । ३२ । इति कुन् ।) तच्चा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ४ । विश्वकर्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
हुमभेदः । इति वैमर्चनः ॥ खनधारः । इत्य-
मरटीकाधारसुन्दरी ॥ (खनामस्थानः प्रसेन-
जित्-पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।
“ततः प्रसेनजित् तस्मात् तच्चको भविता पुनः ॥”
हेदके, चि । यथा, रामायणे । २ । ८ । १२ ।
“तथा वर्द्धकयज्ञेव मार्गिणो वृष्यतच्चकाः ॥”)
तच्छयं, स्त्री, (तच्च तनूकरणे + भावे ल्युट् ।)
लघुकरणम् । (यथा, मनुः । ५ । ११५ ।
“द्रवाणाञ्चैव घर्जेषां मुहुरित्तुप्रवर्णं सुतम् ।
प्रोक्षयं संक्षतानाञ्च दारवाणाञ्च तच्चयम् ॥”)
तच्चयी, स्त्री, (तच्चयनेनेति । तच्च + करणे ल्युट् ।
टित्वात् ङीप् ।) वासी अस्त्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
तच्चशिला, स्त्री, देशविशेषः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३ । २२ ।
“तेनैवसुक्ता भ्रातरस्तस्य तच्चा चक्रुः स तथा
भातुन् सन्दिग्धं तच्चशिलां प्रत्यभिप्रेतस्ये ॥”)
तच्चा, [न] पुं, (तच्चति तनूकरोतीति । तच्च +
“कनिन् युष्टित्तिराजीति ।” उर्णा १ । १५६ ।
इति कनिन् ।) तच्चा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, भाषे । १२ । २५ ।
“सप्तारसस्यै विगतात्तपाटवे
रुचा निकामं विकलीकृते रथे ।
“आग्नेन तच्छा भिषजेव तत्तच्चयं
प्रचक्रमे सङ्गनपूर्वकः क्रमः ॥”)

तटः

तट, टं खलने । कम्पे । गतौ । इति कविक-
ल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् तु सकं-सेट्
इ, कर्मणि तच्चते । इति दुर्गादासः ।
तंगरं, नदीद्वयः । पिच्छतमर इति को
प्रविष्टः । तंगरमूल इति ख्यातम् । ।
पर्यायः । कालानुसारिवा २ वक्रम् ३ कु-
लम् ४ घटम् ५ महीरगम् ६ वतम् ७ त्रि-
८ दीपवम् ९ तंगरपादिकम् १० । इति र-
माना ॥ विगन्तम् ११ कुचितम् १२ वक्रम्
नकुंवाख्यम् १३ इच्छस्तम् १४ वर्द्धवम्
पिच्छीतंगरकम् १५ पार्थिवम् १६ राज-
यम् १७ कालानुसारकम् २० चक्रम् ।
दीनम् २२ । अस्य गुणाः । शीतकत्वम् । ति-
त्वम् । इन्द्रिदोषविघातिभूतीन्मादभयनाशिक
पथ्यत्वम् । आहुल्यदृचः । इति राजनिर्घण्टे
गन्धद्रव्यविशेषः । तस्य पर्यायगुणाः ।
“कालानुसार्यं तंगरं कठिनं लघु संनतम् ।
अपरं पिच्छतंगरं दृढं हृष्टि च वर्द्धवम् ॥
तंगरद्वयसुखं स्यात् खाडु क्षिप्तं लघु सुनम्
विषापसारमर्द्धाचिरोमदोषत्रयापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
तंगरः, पुं, (तं क्रौडभामं मिरतीति । गृ + क्त्वा
पुष्यदृचविशेषः । टंगर इति भाषा । त-
पर्यायः । चितपुष्यः २ । कालपर्यः ३ क-
च्छदः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मह-
भारते । १३ । १०४ । ८५ ।
“प्रियङ्गुचन्दनाभ्याश्च विश्वेन तंगरेव च ।
पृथगेवातुल्यमेत केशरेव च मुहुरितम् ॥”)
मदनदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तंगरपादिकं, स्त्री, (तंगरस्य पादो मूलदेश ।
विद्यतेऽत्र इति ठ् ।) तंगरम् । इति र-
माना ॥
तङ्कः, पुं स्त्री, (टङ्क + एवोदरात् साधुः ।) पाषा-
दारणः । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥ (तं
लक्ष्मीजीवने + भावे घञ् ।) प्रियविरह-
क्ष्तापः । भयम् । इति लिङ्गादिसंघट्टीका
भरतः ॥
तच्छी, स्त्री, (तं पुच्छाकारं जवति मच्छतीति
कु + क्षिप् ङीष् ।) हिङ्गुपत्रो । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तट, उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) उच्छ्राय उच्चीभावः । तटा
पुलिनम् । इति दुर्गादासः ॥
तट, क आहृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुं-
परं-सकं-सेट् ।) क, ताडयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
तटं, स्त्री, (तटति उच्छ्रितं भवतीति । तट उच्छ्र-
+ प्रदाद्यच् ।) श्वेत् । इति मेदिनी । ट, १६
(प्रदेशः । यथा, महाभारते । १ । ३६ । १ ।
“गोकर्णं पुष्करारण्ये तथा हिमवतसटं ॥”)
तटः, चि, (तटति उच्छ्रितो भवतीति । तट-
अच् ।) तीरम् । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥

इति भाषा ॥ (यथा, हरिवंशे ॥ ६०॥५५ ॥
 "कर्मवर्मागीं भाषते इत्याख्य तटादुभौ ॥"
 महादेवे, पुं, सर्वोच्छ्रितत्वात्स्य तथात्मम् ।
 पथा, महाभारते ॥ १२ ॥ २८४ ॥ ३६ ॥
 "नमस्तटाय तस्यायः तटावाच्यतये नमः ॥")
 खं, स्त्री, लक्ष्यविशेषः । तस्य खरूपं यथा,
 तद्विज्ञेति वति तद्विज्ञेयत्वम् । तथाच ।

"खरूपं तटस्थं द्विधाजलचयं स्यात्
 खरूपस्य बोधो यतो जलवाभ्याम् ।
 खरूपे प्रविष्टात् खरूपेऽप्रविष्टात्
 यथा काकवन्तो यथाः खं विलस्य ॥"

इति वेदान्तकारिका ॥

(तटे तिष्ठतीति । स्या + कः ।) तटस्थिते,
 त्रि । (उदासीनः । यथा, नैषधे ॥ ३ ॥ ५५ ॥

"ध्रिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं
 यत्प्रेरणादुत्तरत्वीभवन्त्या ।
 समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा
 मया तटस्थस्यसुपहतोऽपि ॥"

समीपस्यः । यथाह बलः ।

"तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थानिकटस्थयोः ॥"
 प्राकः, पुं, (तटमकति गच्छतीति । अक +
 "कर्मव्ययम् ॥" ३ । २ । १ । इत्यम् ।) तडागः ।
 पद्मादियुक्तसरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 वैराग्यशतके ॥ ४६ ॥

'प्रादेशमात्रसुहरं परिपूरयितुं क्रियानर्घं यत्नः ।
 पुलकनाम्नः पातुं खनितयः किं तटाकोऽपि ॥"
 टनी, स्त्री, (तटमख्यस्या इति । तट + "अत
 इतिठनी ॥" ५ । २ । ११५ ॥ इति इति-
 क्तवो ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १।१०।३० ॥

(यथा, आर्याभट्टशब्दात् ॥ ६६२ ॥

"तृत्वा तटिनि ! तरङ्गैर्धैमित्तचक्रैश्च नाशये
 निहितः ।

पल्लववस्त्ररहितस्त्वयान्तरिचै तदस्थितः ॥"
 टी, स्त्री, (तटति उच्छ्रिता भवतीति । तट +
 अच् । ङीष् ।) तीरम् । इत्यमरः । १।१०।३० ॥
 (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ ३ ॥ ८६ ॥

"मालयश्च प्रशान्तश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥"
 ट, इ इ आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 तृ-सकं-सेट् ।) ट, तडागे । उ, तडते ।
 इति दुर्गादासः ॥

ट, क त्विधि । आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) क, ताड-
 यति । त्विधि ङीष् । इति दुर्गादासः ॥

डगः, पुं, (तच्छ्रुते आह्वयते ऊर्म्मिभिरिति ।
 तड + आगः । ष्टोदरादित्वात् आलोपे साधुः ।)
 तडागः । इति द्विरूपकोषः ॥

डकः, पुं, (तच्छ्रुते आह्वयते ऊर्म्मिमाणाभि-
 रिति । तडि आहतौ + "पिनाकादयश्च ॥"
 उर्वां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) तडागः । इति शब्दरत्नावली ॥

डका, स्त्री, (तडाक + खियां टाप् ।) नदी-
 वसुधायां तटभागः । (तडि आहतौ + भावे

आकः ।) आघातः । इति संक्षिप्तवारे उच्चादि-
 टितिः ॥ (प्रभा । इत्यमरः । ४ । १५ ॥)

तडागः, पुं स्त्री, (तड + तडागादयश्च । इति
 आगप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) यत्नकूटकः ।
 इति मेदिनी । गे, ३६ ॥ (तच्छ्रुते आह्वयते
 ऊर्म्मिमाणाभिरिति । तडि आहतौ + कर्म्मिय
 आकः ।) पद्मादियुक्तं सरः । तत्पर्यायः ।

पद्माकरः २ । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥
 तडाकः ३ तटाकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

तडागः ५ । इति द्विरूपकोषः ॥ अक्षयत-
 वशुःपरिमाणजलाशयः । चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद्दक्षान्यूनतायां सद्यस्त्रितयदक्षान्यूनत्वेन
 तडागः । इति नथवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ ३ ॥

तस्य जलगुणाः । वायुकारित्वत् । खाडुत्वम् ।
 कषायत्वम् । पाके कटुत्वम् । शिशिररहितकाले
 प्रशस्तत्वम् । इति राघवकर्मभः ॥ ३ ॥ तस्योत्-
 सर्गाविधिर्यथा,—

पुनश्च उवाच ।

"इत्यु राजन्नाहावाहो ! तडागादिसु यो विधिः ।
 पुराणिवितित्वादिषु मन्यते राघवतमम् ॥
 प्राप्य पंचं शुभं शुक्लमागते चोत्तरायणी ।
 पुरयोऽङ्घ्रि विप्रेः क्रियते ज्ञत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 प्राकप्रसव्यादम्भक्षडागस्य समीपतः ॥
 चतुर्दक्षसमा वेदी चतुरस्रा समन्ततः ।
 तथा षोडशदक्षः स्वान्मुखपञ्च चतुर्मुखः ॥
 वेद्या उत्तरतो गर्भारत्रिमाचा तु मेखला ।
 नवसप्ताधवा पञ्च योनिवक्त्रा वृषात्मज ॥
 वितस्त्रिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुल-

विस्तृता ।

सर्वे खड्गसमाचाः स्युस्त्रिपर्वोच्छ्रितमेखलाः ॥
 सर्वे च सर्ववर्णाः स्युः प्रताकाध्वजसंयुताः ।
 अथत्योङ्गमरञ्जचवटशाखाकृतानि च ॥
 मरुपस्य प्रतिदिशं द्वाराख्येतानि कारयेत् ॥
 शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथापरे ।
 अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
 सर्वलक्ष्यसम्यग्नां मन्त्रविद्विजितेन्द्रियाः ।
 कुलश्रीलसमायुक्ताः स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥
 प्रतिस्त्रम्भेयु कलसा यज्ञोपस्कराणि च ।
 अजलचासनं शुभ्रं ताम्रपात्रं सुविस्तरम् ॥
 आचार्यः प्रक्षिपेद्भूम्यामनुचक्रं विचक्षणः ।
 अत्ररत्नमात्रो यूपः स्यात् चौरिदृष्टविनिमित्तः ॥
 यजमानप्रमाणो वा संख्याधो भूतिमिच्छता ॥
 शैमालङ्करिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिक्रतवः ॥
 कुण्डलानि च शैमानि केयूरकटकानि च ।
 तथाकुलीपविभ्राञ्चि वासोसि विविधानि च ॥
 दद्युः समानि सर्वेषामाचार्य्ये द्विगुणं पुनः ।
 दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् ज्ञतम् ॥
 सौवर्णीं कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यबुधुभौ ।
 तथा कुलीरमरुका वायवः शिशुमारकः ॥
 एवमावाद्य तत् सर्वं खर्षपात्रं विश्राभ्यते ॥
 शुक्लमाख्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
 सर्वोपधुदकक्षातः पाठितो वेदपुङ्गवैः ।

यजमानः सपत्नीकः पुण्यपौत्रसमन्वितः ॥
 पश्चिमं द्वारमावाद्य प्रविशेद्युगागमकपम् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्सनेन च ॥
 रजसा मङ्गलं कुर्व्यात् पञ्चवर्षेण चार्चितम् ॥
 षोडशारं ततश्चक्रं पद्मरागसुशोभनम् ॥
 वेद्यासुपरि तत् ज्ञत्वा पद्मान् पश्चपतीक्षया ।
 संन्यसेन्नहतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ॥
 तत् पात्रं स्थापयेन्नर्था वाच्यं मन्त्रमाभितम् ॥
 ब्रह्माख्यं शिवं विष्णुं तस्मिन् स्थापयेद्बुधः ॥
 विनायकश्च विन्ध्यस्य कमलामभिकां ततः ।
 शान्त्यर्धं सर्वलोकानां भूतघाममशेषतः ।
 पुण्यभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं ज्ञत्वाधिवासनम् ॥
 कुम्भाच्च रत्नगर्भाच्च वासोभिः परिवेष्टयेत् ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्क्य द्वारपालान् समन्ततः ।
 पठन्मिति तान् ब्रूयादाचार्य्यमपि पूजयेत् ॥
 षड्भुजैः पूज्यतः स्थाप्यौ दक्षिणे च यजुस्त्रिदौ ।
 पश्चिमे सामगौ स्थाप्यादुत्तरेणाय्यध्वंगौ ॥
 उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपविशेत् ।
 पठन्मिति तान् ब्रूयात् यजन्मिति याजकम् ॥
 उत्कृष्टमन्त्रपाठेन तिष्ठन् मन्त्रजापकाः ।
 एवमादिश्य तान् सर्वान् पर्युच्चार्य्यं च
 मन्त्रवित् ॥

कुडुयादाङ्गुलीर्मन्त्रैराण्यश्च समिधस्तथा ।
 ऋत्विज्जिह्वेव होतव्यं वायवेरेव सर्वतः ॥
 वैराजं पौर्व्वं स्रक्तं पौर्व्वं चक्रं सुसंहितम् ॥
 शैशवं पञ्चनिघणं मायानि षोडशमगाः ॥
 वामदेवं हृदयसाम रौरवं सरधनरम् ॥
 गवां व्रतं विकर्ष्यं च रचोत्रं नरयन्तथा ॥
 गायन्ति सामगा राजन् ॥ पश्चिमद्वारमाभिताः ।
 अथध्वंगोत्तरतः शान्तिकं पौर्व्विकं तथा ॥
 जपन्तो मनसा देवमाभिता वरुणं प्रभुम् ॥
 पूर्वेदुरभितो मन्त्रैरेवं ज्ञत्वाधिवासनम् ॥
 गजान्धरथावस्त्रीकसंघामरथगोकुलात् ।
 ऋदमादाय दद्याच्च प्रक्षिपेच्च यथा तथा ॥
 रोचनाच्च ससिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलमेव च ।
 जपन् तस्य कर्त्तव्यं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
 ऋत्विं कर्त्तुमीहामन्त्रैरेवं ज्ञत्वा विधानतः ।
 एवं रक्षति राण्यार्थांश्च विधियुक्तेन कर्म्मिणा ॥ ३ ॥
 ततः प्रभाते विमले संजाते तु गवां शतम् ॥
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यं होमान्ते वाचवा पुनः ॥
 पश्चाद्दद्याच्च षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरेव च ।
 ततः संवत्सरे प्राप्ते शुद्धे लये सुशोभने ॥
 वेदशब्देच्च गान्धर्व्व्याद्यैश्च विविधैः पुनः ।
 कनकालङ्कृतां ज्ञत्वा जले गामवतारयेत् ॥
 सामगाश्च च वा देवा ब्राह्मणाय विश्राभ्यते ॥
 पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
 तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्वशः ।
 धृतांश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च वेदवेदाङ्गपारगैः ॥
 महागदीजलोपेतान् दध्यक्षतविभुषितात् ।
 उत्तरामिसुखी युक्तो जलमध्ये प्रकाजयेत् ॥
 आयव्येन सुजातः पुनर्मासीक्ष्येव च ।
 आपो हि षेतिमन्त्रैश्च क्षिपेदागम्य मरुपम् ॥

तदुः

पूजयित्वा सुराक्षत्र वलं दद्यात् समन्वितः ।
 पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि राजसत्तमः ॥
 चतुर्थीकर्म कर्तव्यं देयं तत्रापि शकितः ।
 क्त्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च ॥
 ऋत्विग्भ्यस्तु वसं दद्यात् मरुतं विभजेत् पुनः ।
 होमपात्रेषु शय्याश्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
 ततः सङ्घसं विप्राणामथवाद्युतं तथा ।
 भोजयेच्च यथाशक्त्वा पश्चाद्वाय विभक्तिः ॥
 एवमेव पुराणीषु तद्वागविधिबध्यते ।
 जूपवापीषु सर्वास्तु तथा पुष्करिणीषु च ॥
 एव एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च ।
 मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रासादीद्यानभूमिषु ॥
 अथस्तु ऋत्विगाचार्यविधिद्वयेन कर्मणा ।
 अल्पेवेकादिवत् कार्यं विप्राठाटाडते श्रुत्याम् ॥
 तद्वागे कालविशेषे जलस्थितेः फलं यथा,—
 “प्राट्टकाले स्थितं तोयमग्निहोत्रसमं स्तुतम् ।
 शरत्काले स्थितं तोयं यदुक्तपलदायकम् ॥
 वाजपेयपलसमं हेमन्तशिशिरस्थितम् ।
 अश्वमेधसमं प्राहुर्बसन्तसमयस्थितम् ॥
 ग्रीष्मेऽपि तु स्थितं तोयं राजस्यपलाधिकम् ॥”
 तद्वागकरत्वे फलं यथा,—
 “एतास्महाराज ! विशेषधर्मान्
 करोति योऽर्ध्यान्वय मुहुरुद्धिः ।
 स याति ब्रह्मालयमेककल्पं
 दिवं पुनर्याति तथैव दिवम् ॥”
 इति पाप्ने ऋत्विग्वचम् ॥
 तद्वाघातः, पुं, (तटे आघातः । पृषोदरात् टस्य
 ङत्वम् ।) ऊर्ध्वोत्थत्वं इतिशुद्धाघातः । यथा,
 “उच्चैः करिकराक्षिपे तद्वाघातं विदुर्बुधाः ॥”
 इति कुमारसम्भवटीका ॥
 तद्वित्, स्त्री, (ताडयत्यभ्रमिति । तद् आघाते +
 “ताड्गिञ्चुक् च ।” उर्णा । १ । १०० । इति
 इतिप्रत्ययः षेर्लुक् च ।) विदुत् । इत्यमरः । १ । १ ।
 ६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 “अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
 कनकपिङ्गुतद्विदुगुणसंयुतम् ।
 धनुर्धियमनाधिरपाददे
 नरवरो रवरोवितकेशरी ॥”)
 तद्वित्त्वान्, [तु] पुं, (तद्वित् विदुदस्त्वस्येति ।
 तद्वित् + मतुप् । मस्य वः ।) मेघः । सुस्तकम् ।
 इत्यमरः । १ । ३ । ७, २ । ४ । १५६ ॥ (विद्वद्-
 विशिष्टे, चि । यथा,—
 “समुदितमिचयेन तद्वित्त्वतीं
 लघयता शरदमुदसं हतिम् ॥”
 इति किराताकुर्नोये । ५ । ४ ॥)
 तद्वकः, पुं, (तद्वकते वृत्ततीति । तद्व + क्तुल् ।)
 खड्गनपक्षी । फेनः । समासप्रायवाक् । मृहदार ।
 तरस्कन्धः । मायाबहुलके, चि । इति मेदिनी ।
 के, ६८ ॥
 तद्वकः, पुं स्त्री, (तद्व + क्तुल् ।) परिष्कारः । इति
 सिद्धादिंसंयहे अमरः ॥
 तद्वुः, पुं, शिवद्वारपालविशेषः । इति हकायुधः ॥

तदुल्लुः

तदुलीयः, पुं, कौटमात्रम् । (तदुले भवः ।
 तदुल्लु + ङः । जस्य रः ।) तदुलीयकम् ।
 वन्दरे, चि । इति मेदिनी । के, ६५ ॥
 तदुल्लुः, पुं, (तदुल्लुते आह्वयते इति । तद् आघाते
 + “वानसिबबन्तीति ।” उर्णा ४ । १०७ । इति
 उल्लुच् । यद्वा, “दृम्सुटितनितङ्गिभ्य उल्लुन्
 तदुल्लुच् ।” उर्णा । ५ । ६ । इति उल्लुन् तदुल्लुच् ।)
 विदुङ्गम् । इति मेदिनी । के, ६६ ॥
 (“पुंसि स्त्रीषु विदुङ्गः स्यात् लमिन्नो जन्तुनाशनः ।
 तदुल्लुक् तथा वेङ्गममोघा पित्रतदुल्लुक् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 तदुलीयशाकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 धान्यादिनिकारः । इति मेदिनी । के, ६६ ॥
 चाडल इति भाषा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ५५ ।
 “सङ्गतिः श्रेयसी पुंसो स्त्रपक्षे च विशेषतः ।
 तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्रदोहन्ति तदुल्लुकाः ॥
 सुदुर्कारः स्वादुरसो दृग्दृग्दुल्लुको नवः ।
 सन्धानलम्बेहृष्टरः पुराणस्तदुल्लुक् स्तुतः ॥
 त्रयसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
 यदाकारणमासाद्य भोक्तृणां हृन्ततोऽपि वा ॥
 अनेकत्रययोगिताच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥”
 इति सुश्रुते कर्कस्थाने ४६ अध्याये ।)
 भृष्टतदुल्लुगुणाः । सुगन्धित्वम् । कफनाशित्वम् ।
 रूच्यत्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तदुल्लुपरीक्षा, स्त्री, (तदुलेन परीक्षा ।) नव-
 विधद्विद्यान्तर्गतद्विधविशेषः । चालपङ्का इति
 भाषा । तद्विधानं यथाह पितामहः ।
 “चौर्ध्वे तु तदुल्लुका देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ।
 तदुल्लुगान् कारयेच्छुक्लाच्छालेर्मान्यस्य कस्य चित् ॥
 व्यग्रये भाजने क्त्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ।
 ज्ञानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ॥
 प्राड्मुखोपोषितं ज्ञातं शिरोरोपितपत्रकम् ।
 तदुल्लुगान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्त्रिधा ॥
 भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु ।
 शीणितं द्रव्यते यस्य ह्यनुस्तालु च श्रीयते ॥
 गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥”
 ज्ञानोदकेन देवताज्ञानोदकेन । तथा च
 कात्यायनः ।
 “देवताज्ञानपानीयक्षिण्ततदुल्लुगभक्षणे ।
 शुद्धनिष्ठीवनात् शुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥”
 शिरोरोपितपत्रकं तदुल्लुगान् भक्षयित्वा निष्ठी-
 वयेत् प्राड्मुखाकः इति । निष्ठीवयेदिति ग्यनात्
 सिद्धम् । तुलानिरूपितं सर्वद्विद्यसाधारणञ्च
 धर्मेवाहनादिहवनानां पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥
 शिरोरोपितपत्रकेष्वमन्त्रादि यथा,—
 “तद्वाधर्मभियुक्तस्य खेखयित्वा तु पत्रके ।
 मन्त्रेणानेन सहितं कुर्व्यातस्य शिरोगतम् ॥
 आदित्यचन्द्रावनिर्लोठनलञ्च
 यौर्भूमिरापी नृदयं यमञ्च ।
 अहञ्च रात्रिञ्च उमि च सन्धे
 धर्मां हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥”
 इति दिव्यतन्त्रम् ॥

तदुल्लुः

तदुल्ला, स्त्री, (तदुल्लुते आह्वयते इति । तदु-
 उल्लुच् ततटाप् ।) महासमङ्गा । विदुङ्ग
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तदुल्लाम्, स्त्री, (तदुल्लुस्य चाम् ।) तदुलीयकम् ।
 चैतुनि इति भाषा । तदुल्लुयः । तदुल्लुक् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तदुलीयम् ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ यथा, वैद्यकप्रकरणविशेषे
 यज्ञयधिकारे ।
 “पिबेत् समार्धं तदुल्लुं सचौर्ध्वं तदुल्लुमाया
 तदुली, स्त्री, (तदुल्लु + ङीष् ।) यवति
 लता । शशाङ्गुलीककटी । तदुलीयशाकः
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदुल्लुत्तरस्यात्तदुली
 शब्दे ज्ञातया ।)
 तदुलीकः, पुं, (तदुलीव कायतीति । के + क् ।)
 तदुलीयशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तदुलीयः, पुं, (तदुल्लुय इति । तदुल्लु-
 “विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।” ५ । १ । ४ ।
 इति ङः ।) पत्रशाकविशेषः । सुदियान्ता
 इति चांपानटिया इति च वङ्गभाषा । परा
 इति अल्पमरुवा इति च हिन्दी भाषा । त्
 पर्यायः । अल्पमारिषः २ । इत्यमरः । १ । १ ।
 १३६ ॥ तदुलीकः ३ तदुल्लुः ४ । इति शब्-
 रत्नावली । भक्षीरः ५ तदुली ६ तदुलीय
 ७ प्रत्यङ्गः ८ बहुव्रीह्यः ९ मेघनादः १० इ-
 खनः ११ सुशाकः १२ पथ्यशाकः १३ स्फूर्णः ।
 खनिताङ्गयः १५ चीरः १६ तदुल्लुगामा ।
 अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । ति-
 पित्तदाहभ्रमनाशित्वम् । रक्तिकारित्वम् । री-
 नत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तदुल्लुगुणाः । हिमत्वम् ।
 अर्शःपित्तरक्तविधकासविनाशित्वम् । याह-
 त्वम् । मधुरत्वम् । विपाके दाहशोषशमनम् ।
 रक्तदाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वि-
 ङ्गम् । ताप्यम् । इति मेदिनी । के, ११६ ।
 अस्य पर्यायगुणाः ।
 “तदुलीयो मेघनादः काक्षेरस्तदुलीरकः ।
 भक्षीरस्तदुलीवीजो विषमन्त्राल्पमारिषः ।
 तदुलीयो जङ्गुः शीतो रूचः पित्तकपाशवि-
 ष्टदन्त्रमलो रथो दीपनो विषहारकः ॥”
 तद्वेदः । जलतदुलीयं प्राक्के कषटमिति प्रवि-
 “पानीयतदुलीयस्य कषटं सददाहृतम् ।
 कषटं तिलकं रक्तपित्तानिलहरं जङ्गु ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तदुलीयकः, पुं, (तदुलीय + स्वार्थे कन् ।) तदु-
 लीयशाकः । (यथा, हारीते १ स्थाने ।
 “खाडुः पाके लवङ्गपित्तविषमन्त्रतदुलीयकः ।
 हन्ति वातं विदुर्वन्मं मूत्रवातकषे इति ।”
 विदुङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तदुलीयिका, स्त्री, (तदुलीय + स्वार्थे कन् क्वि-
 टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) विदुङ्गम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 तदुल्लुः, स्त्री, (तदुल्लु + पृषोदरात् उर्णं वापुः ।
 विदुङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ततः

वृद्धः, पुं, (तदुक्तं वाचुलकात् खार्थे ढ्र ।)
 तदुक्तं वाचुलकात् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५० ॥
 वृद्धोऽयं, स्त्री, (तदुक्तं वाचुलकात् तदुक्तं वाचुलकात्
 उक्तिरतीति । उतु + ख्या + कः ।) तदुक्तं वाचुलकात् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वृद्धोदकं, स्त्री, (तदुक्तं वाचुलकात् तदुक्तं वाचुलकात्
 उदकम् । तदुक्तं वाचुलकात् उदकं वा ।) तदुक्तं
 वाचुलकात् । यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 “वृद्धमद्युक्तं इत्या परं कश्चित्तदुक्तं वा ।
 भावयित्वा ततो देयं तदुक्तोदककर्मणि ॥”
 (ब्रह्म गुणा यथा, —
 “सन्धानं प्रीतनं वक्ष्यं महातिस्वारनाशनम् ।
 वृद्धाद् प्रीतनस्यैव वृद्धं तदुक्तोदकम् ॥”
 इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
 वृद्धोऽयं, पुं, (तदुक्तं वाचुलकात् इव यत्न ।) वेदवृद्धः ।
 इति शब्दचक्रिका ॥ वेदवृद्धा इति भाषा ।
 तदुक्तं वाचुलकात् ॥
 , य हेतुः । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । ४६ ।
 “तद्वृद्धमयं मघवन् ! महाक्रतो-
 रतुं तुद्वं प्रतिमोक्षुमर्हसि ॥”)
 , [दृ] चि, बुद्धिस्वरामर्शः । सेह इति
 भाषा । सर्वनामशब्दोऽयम् । इति आकारव्यम् ॥
 (यथा, किराताञ्जुनीये । २ । २ ।
 “अपि वागधिपस्य बुद्धिर्च
 वचनतद्विदधीत विस्मयम् ॥”)
 , स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा, —
 “यो तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मण्यखिविधः स्मृतः ।
 तद्व्याख्यानं वेदाश्च यद्वाचं विद्विताः पुरा ॥
 तस्मादोमित्युदाहृत्य यद्वादानतपःक्रियाः ।
 वर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 दिव्यनभिसन्धाय फलं यद्गतपःक्रियाः ।
 तानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षसाधुभिः ॥”
 इति श्रीभागवद्गीतायाम् । १० । २३-२५ ॥
 , स्त्री, (तन्नोति मनोऽनेनेति । तन् + “तनि-
 इत्थं किञ्च ।” उर्णा । ७ । ८ । इति तन् ।)
 गोवादिवाच्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥
 , चि, (तन्वते स इति । तन् + क्तः ।) विस्तृतः ।
 यथा, महाभारते । ४ । ५ । १ ।
 “वे वीरा बह्वनिर्दिष्टास्तत्तुयुधकनापिनः ॥”
 ततः । (यथा, भागवद्गीतायाम् । ८ । २२ ।
 यस्मान्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥”)
 तौ, पुं । इति मेदिनी । ते, २० ॥
 [वृ] च, (तद् + “पञ्चम्यास्तस्मिन् ।” ५ ।
 १० । इति तस्मिन् । यद्वा, सर्वविभक्तिसु-
 विष् ।) हेतुः इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
 (यथा, महाभारते । १२ । ३४८ । ७६ ।
 “हीनाः सर्वेन खल्वेव ततो वैकारिकाः स्मृताः ॥”
 आदिः । परिग्रहः । पञ्चम्यर्थः । (यथा, मनुः ।
 १२ । ५५ ।
 “सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
 तद्व्यग्रं सर्वविद्वानां प्राप्यते स्मृतं ततः ॥”)

५८१
 तत्त्व

समन्वयः । यथा, मनुः । ४ । १५ ।
 “न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्तगामपि वतस्ततः ॥”
 द्वितीयार्थः । यथा, नारदपञ्चरात्रे । २ । ६ ।
 “आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किञ्च
 आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किञ्च ॥”
 कथान्तरम् । आनन्तर्यम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ५ । २ ।
 “ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन् पदातयः ॥”)
 ततपत्नी, स्त्री, (तत् + विस्तृतं पञ्चम्याः ।) कर्त्त-
 र्वचः । इति शब्दचक्रिका ॥
 ततमः, चि, (तेषां मध्ये निर्धारितो योऽर्थः ।
 तद् + “वा बहूनां जातिपरिपञ्चे ततमच् ।”
 ५ । ३ । ६३ । इति ततमच् ।) बहुषु मध्ये सः ।
 अनेकेर मध्ये सेह इति भाषा । (यथा,
 ऐतरेयोपनिषदि । ३ । १२ । १३ ।
 “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यद्विदमर्था-
 मिति ॥”)
 ततरः, चि, (तयोर्मध्ये निर्धारितो योऽर्थः । तद् +
 “कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य ततरच् ।”
 ५ । ३ । ६२ । इति ततरच् ।) द्वयोर्मध्ये सः ।
 द्वयेर मध्ये सेह इति भाषा ॥
 ततस्थं, चि, (ततस्तत्र भवमिति । ततस् + “अथया-
 त्ताप् ।” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य “अनेह-
 क्तसिचिभ्य एव ॥” इति वार्तिकोक्तः त्वप्
 प्रत्ययः ।) तत्रभवम् । तत्सम्बन्धि । इति व्याक-
 रणम् ॥ तार इति भाषा ॥
 ततिः, स्त्री, (तन् + भावे क्तिन् ।) श्रेणी । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥ (यथा, विष्णुपादादि-
 केशान्तवर्णनस्तोत्रे । १५ ।
 “अस्माकं विस्मयाद्वायुखिलस्तुनिजनप्राध-
 नीयानि सेयं
 इत्यादादानवदा ततिरतिवचिरामङ्गलान्यङ्ग-
 लीनाम् ॥”)
 तति, चि, (तत् परिमाणमेषामिति । तद् + क्तिन् ।)
 तत्परिमाणम् । ततगुण इति भाषा । बहु-
 वचनान्तोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥
 तत्कालः, पुं, (स चासौ कालश्चेति ।) वर्तमान-
 कालः । तत्पर्यायः । तदात्मम् । इत्यमरः ।
 २ । ८ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८३ ।
 “वर्षस्य वेद्यं वसुभिः स किनादरेण
 तत्कालमेव समपूरयदुन्नतश्रीः ॥”)
 तत्कालधीः, चि, (तस्मिन् काले कार्यकाले
 धीरुपस्थिता बुद्धिर्भवेत् ।) प्रकृतपन्नमतिः ।
 उपस्थितबुद्धिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८ ॥
 तत्क्रियः, चि, (वा क्रिया निवर्ततो वेतनव्यते
 यस्मिन् ।) कर्मकारः । वेतनं विना भारवहादि-
 कर्ता । इत्यमरः ॥
 तत्त्वणः, पुं, (स चासौ त्वणश्चेति स एव चयो
 वा ।) सद्यः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
 रघुः । ३ । ३४ ।
 “द्विष्टः प्रसेदुर्भवेतो वयुः सुखाः
 प्रदक्षिणाचिर्हविरभिरादृष्टे ।

तत्त्वज्ञा

बभूव सर्वं सुभवंचि तत्त्वचं
 भवो हि लोकास्तुदयाय ताडशाम् ॥”)
 त(त्)त्वं, स्त्री, (तन्नोति सर्वमिदमिति । तन् +
 क्तिप् तुक् च ।) एवोदराहिलाम् चाधुः । यद्वा,
 “सर्वं खल्विदं ब्रह्म ॥” “ब्रह्मेवेदं सर्वम् ॥”
 इति श्रुतेस्तस्य ब्रह्मणो भावः इति । तत् + त्व ।)
 स्वरूपम् । परमात्मा । विजम्बितवृत्त्यम् । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ वाद्यप्रभेदः । इति विश्वः ॥ वस्तु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चेतः । इति चरचः ॥ * ॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानि यथा । चित्तिः १ आपः २
 तेजः ३ मरुत् ४ ओम ५ गन्धः ६ रसः ७ रूपम् =
 आर्षः ८ शब्दः ९ नेत्रम् ११ नासिका १२
 जिह्वा १३ कर्णः १४ त्वक् १५ वक्षः १६ पादः १७
 मुखम् १८ पायुः १९ जिह्वम् २० प्रकृतिः २१
 मनः २२ बुद्धिः २३ अहङ्कारः २४ । इति पुराण-
 तन्त्रे ॥ तत्तु नानास्तुनिभिर्नागाविधस्तुक्तम् । तत्र
 कीचि तत्त्वानि यथा । सत्वम् १ रजः २ तमः ३ ।
 चतुर्विंशानि यथा । तेजः १ आपः २ पृथ्वी ३
 आत्मा ४ । पञ्चविधानि यथा । शब्दः १ आर्षः २
 रसः ३ गन्धः ४ रूपम् ५ । वक्त्रविधानि यथा ।
 चित्तिः १ आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५
 परमात्मा ६ । सप्तविधानि यथा । चित्तिः १
 आपः २ तेजः ३ वायुः ४ आकाशम् ५ जीवः ६
 आत्मा ७ । नवविधानि यथा । पुरुषः १
 प्रकृतिः २ महत्तत्त्वम् ३ अहङ्कारः ४ मनः ५
 वायुः ६ ज्योतिः ७ आपः ८ चित्तिः ९ ।
 एकादशविधानि यथा । ओजम् १ त्वक् २
 चक्षुः ३ ब्रह्मणम् ४ जिह्वा ५ वाक् ६ पायिः ७
 उपस्थः ८ पायुः ९ अङ्गिः १० मनः ११ ।
 त्रयोदशविधानि यथा । नभः १ वायुः २ ज्योतिः
 ३ आपः ४ चित्तिः ५ ओजम् ६ त्वक् ७ चक्षुः
 ८ प्राणम् ९ जिह्वा १० मनः ११ जीवात्मा
 १२ परमात्मा १३ । षोडशविधानि यथा ।
 नभः १ वायुः २ ज्योतिः ३ आपः ४ पृथ्वी ५
 शब्दः ६ आर्षः ७ रूपम् ८ रसः ९ गन्धः १०
 ओजम् ११ त्वक् १२ चक्षुः १३ जिह्वा १४
 ब्राह्मणम् १५ मनः १६ । सप्तदशविधानि यथा ।
 पूर्वोक्तानि षोडश १६ आत्मा च १७ । पञ्च-
 विंशतितत्त्वानि यथा । पूर्वोक्तानि सप्तदश १७
 पुरुषः १८ प्रकृतिः १९ महान् २० अहङ्कारः
 २१ मुखम् २२ पायिः २३ उपस्थः २४ पायुः
 २५ । वक्त्रविधानि यथा । पूर्वोक्तानि
 पञ्चविंशतिः २५ - जीवः २६ । सप्तविंशति-
 विधानि यथा । पूर्वोक्तानि वक्त्रविधानिः २६
 ईश्वरः २७ । इति श्रीभागवतम् ॥
 तत्त्वज्ञानं, स्त्री, (तत्त्वस्य ब्रह्मत्वस्य ज्ञानम् ।)
 बुद्धिगुणविशेषः । तत्त्वज्ञानम् । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २२५ ॥ यथा, —
 “प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनहृत्तान्त-सिद्धान्ता-
 ययवतर्कनिर्णयवाहकस्य वितस्ताहिल्याभासच्छक-
 जातिनिगृह्यस्थानानां षोडशपरिधार्णानां तत्त्व-
 ज्ञानानिःश्रेयसाधिगमः ॥” इति गीतमञ्जरी ॥

तत्त्वान्वासः, पुं, (तत्त्वानां न्वासः ।) विष्णुपूजा-
विषयकन्यासविशेषः । यथा,—
“मादिकान्तानथायां जीवाद्यैकैकशो वदेत् ।
नमः परायैतु चार्थं तत्तत्तत्त्वान्वासे नमः ॥
जीवं प्राणं ह्ययं प्रोक्त्वा सर्वान्गण्डु प्रविन्दसेत् ।
ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयं विन्यसेत् ॥
इत्युत्पीडिततनुमिदधीत तत्त्व-
न्यासं मपूर्वकपरान्तरन्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाश्रयमात्मने च
नयन्तसुहृतरु तत्त्वमनुक्रमेण ॥
सकलवपुषि जीवं प्राणमायोष्य मध्ये
न्यसतु मतिमहद्धारं मनश्चेति मन्त्री ।
कसुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथोशब्दपूर्वं
गुणगणमय कर्णादिस्थितं श्रोत्रपूर्वम् ॥
वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिजये त्वाकाशपूर्वं गणं
मूर्द्धास्थे हृदये शिरे चरणयोर्हृत्पुच्छरीकं हृदि ॥
शं बीजं हृत्पुच्छरीकतत्त्वं हृदि प्रविन्दसेत् ।
हं बीजं सूर्यमखलतत्त्वं हृदि प्रविन्दसेत् ॥
सं बीजं चन्द्रमखलतत्त्वं तत्र प्रविन्दसेत् ।
रं बीजं वह्निमखलतत्त्वं तत्रैव विन्यसेत् ॥
घं बीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवश्च मूर्द्धनि ।
यं बीजमथ मुक्तत्त्वं सङ्घर्षमथो मुखे ॥
लं बीजं विन्धतत्त्वं प्रद्युम्नश्च हृदि न्यसेत् ।
वं बीजं निवृत्तितत्त्वं अनिरुद्धसुपत्यके ॥
लं बीजं सर्वतत्त्वं पादे नारायणं न्यसेत् ।
श्रीं बीजं कोपतत्त्वं वृत्तिं हं सर्वंगात्रके ॥
एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत् ॥”
अस्य फलं यथा,—
“तत्त्वान्वासं तत्रः कुर्यात् साधकः सिद्धिहेतवे ।
छतेन ज्ञेन देवस्य रूपतामेव यात्वसौ ॥”
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥
तत्फलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तद्वेव परं सर्वो-
त्तममस्य ।) आसक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥
(यथा, भागवते । ४ । १५ । ६ ।
“एष साक्षाद्देवैरंघो जातो लोकदिरक्षया ।
इयञ्च तत्परा हि श्रीरनुजज्ञेनपायिनी ॥”)
तत्परायणः, त्रि, (तदेव परमयणमस्य ।) तदा-
सक्तः । यथा,—
“सुहृदा भवन्ति यद्यन्तेऽन्यजाः लक्ष्यपरायणाः ॥”
इति पद्मोत्तरखण्डम् ॥
तत्फलः, पुं, (तदेव फलमस्य । यद्वा, तद्वेव परं तन्वते
वा । तत्र + क्तिप् तुक् च । तत् विस्तृतं फलमस्य ।)
कुवलयम् । कुष्ठनामौषधिः । चौरनाम-
सुगन्धिद्रव्यम् । इति धरणिः ॥
तत्र, इ कुटुम्भधारणे । इति प्राचः । (आ-परं-
अकं-सेट् ।) हावेतौ धारणेऽर्थे वर्तेते । इति
चान्द्राः । केचित्तु कुटुम्भघातुममन्थमावास्तत्रि-
धातुः कुटुम्भस्य धारणेऽर्थे वर्तेते इत्याहुः ।
तत्र धारणे इत्यनेनेवेष्टसिद्धे इदृशुबन्धो वेदेषू-
च्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥
तत्र, इ वादे । मोहे । (आ-परं-अकं-सेट् ।)
तत्र, इ दन्धवर्गाद्योपधः । तन्त्रीः । दन्धवर्गाद्वर्गीयो-

पधः । इति केचित् । तन्त्रीः । औचघातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥
तत्र, इ क उ चारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-आत्-सकं-सेट् ।) अदिमध्यवोरुकारः
शेषो रेफयुक्तः । धारणं धरणम् । भाषायामस्य
विस्तारश्चि प्रायः प्रयोगः । इ क उ, तन्वयते
तन्तून् तन्ववायः । इति दुर्गादासः ॥
तत्र, अ, (तस्मिन्निति । तद् + “सप्तम्याख्यत् ।”
५।१।१० । इति खल् ।) तस्मिन् । तयोः । तद्वा ।
इति व्याकरणम् ॥ सेखाने इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ११२ ।
“धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वपन्वा शुभं बीजमिषोषरे ॥”)
तत्रत्वः, त्रि, तत्र भवः । (तद् + “अव्ययान्ताप् ।”
४।२।१०४ । इत्यस्य “अमेहकतविचित्रे एव ।”
इति वार्तिकोक्ता खप् ।) तस्मिन्तुपन्नः । इति
सुम्भनोध्याकारणम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ५ । ६६ ।
“प्राप्तस्यैव च तत्रत्वो जगोऽरोदीत् पुरो मम ॥”)
तत्रभवान्, [त्] त्रि, (इतराभ्योऽपि उच्चरन्ते
इति प्राग्दोषतयः प्रथमार्थे खल् । ततः
सुप्सुपेति समासः ।) आद्यः । इति जटाधरः ॥
तथा, अ, (तेन प्रकारेण । तद् + “प्रकारवचने
यात् ।” ५ । ३।२३ । इति यात् । तेन प्रकारे-
णोत्तरः । यथा, मनुः । १ । ४ ।
“स तैः पृच्छतथा सन्ध्यागतौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचाच्चैत्रं तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयता-
मिति ॥”)
सान्ध्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । ६० ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे यश्चैत्ये यान्ति संस्थितिम् ॥”)
अभ्युपगमः । पृष्ठप्रतिवाक्यम् । समुच्चयः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । २६ ।
“सपादकश्च तथा भारतं मुनिना कृतम् ।
इतिहास इति प्रोक्तं पञ्चमं वेदसम्मतम् ॥”)
निश्चयः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
रघुः । १ । २६ ।
“तं वेधा विदधे नूनं महाभूक्तमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥”)
तथागतः, पुं, (यथा पुनरावृत्तिर्न भवति तथा
तेन प्रकारेण गतः । यद्वा, तथा सर्वं गतं
ज्ञानं यस्य । सुप्सुपेति समासः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १।१।१३ ॥ (यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे ।
“यथा गतास्ते सुनयः शिवां गतिं
तथा गतिं सोऽपि गतस्तथागतः ॥” ॥
तथा तेन प्रकारेणागतः ।) पूर्वोक्तप्रकारेणा-
गते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३।७७।५ ।
“ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षेणः खगः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं हृष्टा तथःगतम् ॥”)
तथाच, अ, (तथा च, च च इति इन्द्रसमासः ।) पूर्वो-
क्तार्थेऽङ्गीकरणम् । इति संक्षिप्तवारव्याकरणम् ॥

(यथा, मनुः । १६ । १६ ।
“तथाच श्रुतयो बह्वी निगीता निगमैकपि ।
अवयवद्वयेनैव सिद्धेः कैश्चिदर्थं शब्दो न भवेत् ॥
तथैव, अ, (तथा च एव च ।) तद्वादेव । ते
प्रकार इति भाषा । यथा, चाख्ये । ४२ ।
“अस्ति पुष्पो वशे यस्य भार्या भर्तृक्षयेव च ॥
अवयवद्वयेनैव सिद्धेः कैश्चिच्छब्दोऽर्थं न भवेत् ॥
तथ्यं, स्त्री, (तथा वाहु । तथा + “तत्र वाहुः”
४।४।६५ । इति यत् ।) खण्डम् । (यथा,
मनुः । ५ । २७४ ।
“कार्यं वाप्यथवा खण्डमन्वं वापि तथापिच्यु ।
तथ्येनापि हुवन् दाप्यो दृक् कार्वापन्वापरम् ॥”)
तद्वाति चि । इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । १५७ । ३ ।
“यद्दुर्नुगुणास्तथा च कौर्त्तयानं नराधमः ॥
शूरवेवात् सुदुर्बुद्धे । त्वं भर्तृक्षयि मातुलम् ॥”)
तदा, अ, (तस्मिन् काले । “तदो दा च ।” १ ।
३ । १६ । इति दा ।) तस्मिन् काले । इ-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ सेट् समये इति भाषा ।
(यथा, मनुः । १ । ५५ ।
“न च खं कुर्वते कर्म तदोद्कामति नर्मितः ॥”)
तदात्वं, स्त्री, (तदा इत्यस्य भावः । तदा + “एव
भावश्चतसौ ।” ५ । १ । ११६ । इति त्वा ।)
तत्कालः । वर्तमानकालः । इत्यमरः । १।५।१५
(यथा, महाभारते । २ । ५६ । १४ ।
“स चोपभोगलोभाभ्यो हिरण्यार्थे परमपि ।
आयतिश्च तदात्वं उभे सद्यो यथाश्रयत् ॥”)
तदाङ्गी, [म्] अ, (तस्मिन् काले । “तदो
दा च ।” ५ । ३ । १६ । इति चकारात्
दाङ्गीम् ।) तस्मिन् काले । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १२६ । १ ।
“नासदासीन्नोवदासीत्तदासीं
वह्नीदृशो नो योमा परो यत् ॥”)
तदासुखं, स्त्री, (तदा तस्मिन्नेव काले सुखं यस्य ।)
आरम्भः । इति भूरिप्रयोगः ॥
तद्दिनं, [म्] अ, (तत् प्रखरकिरणत्वेन प्रविष्टं
दिनं दिनांशः ।) दिनमध्यम् । (तत्तदेव दिनम् ।)
प्रतिदिनम् । इति शैमचन्द्रः ॥ (तदेव दिनम् ।)
पूर्वोक्तदिने, स्त्री ॥
तद्भगः, त्रि, (तदेव अथवेनाहीनं धनं यस्य ।)
लपयः ६ इति, शैमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (तदेव
धनमिति विग्रहे पूर्वोक्तधने, स्त्री ।)
तद्भगः, पुं, (तस्मिन् काले एव बलं यस्य ।)
वाचविशेषः । इति शैमचन्द्रः । ३ । ४४४ ।
तत्र, उ कि उपकृतौ । अद्वाघाते । शब्दोपतायोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पथे आ-परं-अकं-
सकं-च-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) उ, तस्मात्
तत्त्वा । कि, तानयति तनति । उपकृतित्व-
कारः । अघातो हिंसाकर्त्तव्यम् । सुनीतिरिति
गोविन्दभट्टः । उपसर्गाद्विचक्रे । देवकं शीर्ष-
करणम् । वितानयति वः शीर्षं वितननक-
वशः । इति ज्ञानाशुषः । इति दुर्गादासः ॥

तनुजः

इ न उ विस्तृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तनी-उभं-सकं-सिट् । उदित्वात् ङावेत् ।)
 इ न, तनोति तनुते पुण्यं ऋषिः । उ, तन्निष्ठा
 तन्ना । इति दुर्गादावः ॥
 तन, पुं, (तनोति विस्तारयति कुलमिति ।
 तनू + वस्त्रिमलितभिभ्यः कयन् ।) उर्वा । ४ ।
 ६६ । इति कयन् ।) पुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २० ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६ ।
 “सूतावेदो पतन्वन्नेवतय्यतनयस्य च ॥”)
 तया, स्त्री, (तनोति कुलमिति । तन + कयन् +
 टाप् ।) कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
 (यथा, भागवते । १ । १६ । २ ।
 “व उतारस्य तनयास्तपयेमे इरावतीम् ॥”)
 चक्रमुखाजता । इति शब्दचक्रिका ॥
 तनु, त्रि, अयमनयो रतिशयेन तनुः । (तनु
 + इहन् ।) शुद्धः । इति आकरशब्दम् ॥
 नीवान् [सु] त्रि, अयमेवामतिशयेन तनुः ।
 (तनु + ईयसुन् ।) आक्षयः । इति आकरशब्दम् ॥
 तु, स्त्री, (तनोति तन्यते इति वा । तन +
 “भृशश्चोत्तरीति । ” उर्वा । १ । ७ । इति उः ।)
 शरीरम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ५ ।
 “देवाः स्वर्गं परित्यज्य तन्नासात् तनुवत्तम । ।
 विसेवरवनौ सर्वे विभाषा मातुषी तनुम् ॥”)
 तन् । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 तु, त्रि, (तन + “भृशश्चोत्तरीति । ” उर्वा । १ । ७ ।
 इत्युः ।) अक्षयः । विरलः । (यथा, मनुः । १२ । १० ।
 “तनुलोमकेप्रदप्रानां नृशङ्कितुहृष्टेत् स्त्रियम् ॥”)
 कृशः । इति मेदिनी । ने, ६ ॥ (यथा, आर्या-
 शतशत्याम् । ५२५ । [गार्गी ! ॥”)
 “वितरन्ती रंसमन्तमर्माद्भवायं तनोषि तनु-
 तुः [सु] स्त्री, (तनोति तन्यते वा । तन +
 “अभिपूवपियजितनिधनितपिभ्यो ङीत् । ” उर्वा
 २ । १२८ । इति उचिः स च तितु ।) शरी-
 रम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तनुरीः, पुं, (तनौ चौरं बहुलनिर्यन्सो यस्य ।)
 आधातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुष्ठायाः, पुं, (तनुर्विरला स्वल्पा ह्याया यस्य ।)
 जालवस्त्रकटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तनो-
 ष्ठाया ।) शरीरच्छायायां स्त्री स्त्री च् ।
 तनुजः, पुं, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 + “अन्वेष्यपि इहति । ” ३ । २ । १०२ । इति
 उः ।) पुत्रः । इति जलाशुभः ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्ने । ५ । २२ ।
 “सामी हेति सुसहितोऽपि सद्यवा
 प्रोञ्जन्नि सद्धान्वा
 योतन्ने न सुखाद्यजति तनुजाः
 स्मारीभवन्वापदः ।
 भाषा नोत्तमवंश्यापि भजते
 नो यान्ति मित्राणि च
 चाधारोपितधिकमात्रपि वरान् येषां
 न हि स्वाह्वनम् ॥”)

तनून

तनुजा, स्त्री, (तनोः शरीरात् जायते इति । जन
 + उः + टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुजं, स्त्री, (तनुं जायते इति । जे + “आतो-
 षुपसर्जे कः । ” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 वर्त्म । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 तनुजाखं, स्त्री, (जायतेऽनेनेति । जे + कर्त्वे
 ष्युट् । तनोः शरीरस्य जायम् ।) तनुजम् ।
 इति जलाशुभः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 १७४ । ४ ।
 “इह मे तनुजाखं प्रायश्चक्ष्णषवान् प्रभुः ॥”)
 शरीररक्षयश्च ॥
 तनुत्वया, स्त्री, (तनुः तन्वी त्वक् वस्त्रजमस्याः ।)
 सुद्रामिमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुपत्रः, पुं, (तनूनि पत्राणि यस्य ।) इन्दुदी-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुभस्त्रा, स्त्री, (तनोः शरीरस्य भस्त्रा इव ।
 निम्बासवायुनिर्गमात्तथात्वम् ।) नासिका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुवसः, पुं, (तनोर्देहस्य रस इव तनोर्निगतो
 रस इति वा ।) वर्त्म । इति हारावली । १५४ ॥
 तनुवट्, [ह] स्त्री, (तनौ शरीरे रोहतीति ।
 वट् + क्तिप् ।) तनुवट्टम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तनुवहं, स्त्री, (तनौ रोहति उत्पद्यते इति ।
 वट् + “इगुपसर्गाप्रोक्तिरः कः । ” ३ । १ । २५ ।
 इति कः ।) तनुवट्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुजः, त्रि, (तन्यते स्म इति । तन + उजच् ।)
 विस्तृतः । इति संक्षिप्तसारे उणादिरुचिः ॥
 तनुवातः, पुं, (तनुः चीयो वातः वायुर्यञ्च ।)
 नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥
 तनुवीजः, पुं, (तनु चीजं स्वल्पमात्रं वा वीज-
 मस्य ।) राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुव्रजः, पुं, (तनुः शुद्धः स्वल्पः ब्रजो यश्च ।)
 बलीकरोरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तनुसञ्चारिणी, स्त्री, (तनु अल्पमात्रं यथा स्यात्
 तथा सञ्चरतीति । सम् + चर + णिनिः ङीप्
 च ।) बालिका स्त्री । इति शब्दमाला ॥
 तनूः, स्त्री, (तनु + ऊङ् ।) शरीरम् । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १०१ ॥
 तनूहृतः, त्रि, (अतनुज्ञानुरकारि । हृ + कर्मणि
 क्तः ।) तटः । अष्पीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
 तनूजः, पुं, (तन्याः शरीरात् जायते इति । जन +
 उः ।) पुत्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः ।
 ५ । ५३ ।
 “अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
 प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”
 स्त्री, कन्या ।)
 तनूनपं, स्त्री, (तन्या ऊनं क्षयं पातीति । पा +
 कः ।) छतम् । इति शब्दचक्रिका ॥
 तनूनपात्, [ट्] पुं, (तनूनपं छतं अनीति । अट् +
 विच् क्तिबन्धेने । यद्वा, तनू स्वशरीरं न पात
 यतीति । पत + णिच् + क्तिप् । “नन्वाङ्गनपात् ।”)

तनुयाः

इ । ३ । ७५ । इति निपातितः ।) अग्निः ।
 (यथा, अग्निदे । ३ । २६ । ११ ।
 “तनूनपायुच्यते नभं आसुरो
 नराशंसो भवति यद्विजायते ॥”)
 पित्रकटक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥
 तनुवहः, स्त्री, (तन्या रोहतीति । वट् + कः ।)
 रोम । (यथा, भागवते । ७ । ८ । २२ ।
 “चन्नांशुगौरेश्वरितं तनूवहे-
 विष्णुगुह्यानीकप्रतं नखायुधम् ॥”)
 तथाच शिषपुराणे । वायुसंहितायाम् । १ । १४४ ।
 “नमश्कारं तं इडां वृद्धवर्त्मतनूवहः ॥”)
 पतञ्जम् । इति मेदिनी । वै, ३० ॥
 तनूवहः, पुं, (तन्याः शरीरात् रोहति उत्-
 पद्यते । वट् + कः ।) पुत्रः । गवत् । (यथा,
 वृहत्संहितायाम् । ६३ । १ ।
 “कुक्कुटेषु कुतनूवहाकुलि-
 स्ताम्बकान्तरासूप्लिकाः सितः ॥”)
 जोम । इति हेमचन्द्रः ॥
 तनूवहः, पुं, (तन्याः तन्यां वा वृद्ध इव ।) पक्ष्यः ।
 इति भिकारकशेषः ॥
 तनुच, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सिट् ।) उ, तन्निष्ठा तन्ना । इति दुर्गादावः ॥
 तनुच, उ घ सकृष्णि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तर्धां-
 परं-अकं-सिट् ।) उ, तन्निष्ठा तन्ना । घ,
 तनचमि थोम विस्तृतम् । इति दुर्गादावः ॥
 तनुच, उ घ सकृष्णि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तर्धां-
 परं-अकं-सिट् ।) उ, तन्निष्ठा तन्ना । च, तनचमि
 थोम विस्तृतम् । इति दुर्गादावः ॥
 तनुः, पुं, (तन्यते विस्तृयते इति तनोति वा । तन्
 + “सितनिगमीति । ” उर्वा । १ । ७० ॥ इति
 तुन् ।) कृषम् । इत्यमरः । २ । १० । २८ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ४७ । २२ ।
 “यस्मिन् निव्यं तते तनौ वृष्टे सग्निर तिर्षति ॥”)
 याहः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्ततिः । यथा,—
 “अन्तःस्त्रः सर्वभूतावामात्मा योगेश्वरो हरिः ।
 स्वमाययाहृद्योऽर्भं वैरात्याः कुर्वतकावे ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 तनुकः, पुं, (तनुशिव तनुमेव वा कायतीति । के +
 कः । तनु + संज्ञायां कन् वा ।) तनुमः ।
 सर्वपः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा,
 सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । “पिङ्गलकानु-
 पुष्यपाक्षुः षड्गोऽधिको बहुकषायः ॥”)
 तनुकाष्ठं, स्त्री, (तनुसमन्वितं काष्ठम् ।) तुली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तैत्तिरे काठ इति भावा ॥
 तनुजी, स्त्री, (तनुरिव कायतीति । के + कः ङीप्
 च ।) नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तनुकीटः, पुं, (तनूत्कटकः कीट इति प्राक-
 पाथिववत् मच्छवह्नीपी समासः ।) कोषकारः ।
 इति जटाधरः ॥ गुट्टिकोका इति भावा ॥
 तनुयाः, पुं, (तन + बाहुलकात् तुनू निपातनात्
 खल्वं इत्यनकारान्त इत्येके ।) याहः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ हाङ्गर इति भावा ॥

तन्त्रपदं, [न] स्त्री, (तन्त्रः यन्त्रोपवीतिः तत्प्रदानाय यत् पदं तिथिरिच्छः ।) परमेश्वरोपवीतिदानतिथिः । सा श्रावणी पूर्णिमा । इति तिथ्यह्नितन्त्रम् ॥

तन्त्रनागः, पुं, (तन्त्रनाग इव ।) याचः । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्त्रनिर्यासः, पुं, (तन्त्रनेव निर्यासः तन्त्रवत् निर्यासो यस्य वा ।) तानः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रभः, पुं, (तन्त्ररिव भातीति । भा + कः ।) सर्वभः । इत्यमरः । २।६।१७ ॥ क्लृप्तः । इति ञटाधरः ॥

तन्त्ररं, स्त्री, (तन्त्ररूपस्तीति । तन्त्र + कुञ्जादित्वात् रः ।) नृबालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रजं, स्त्री, (तन्त्ररम् । रस्य जत्वम् ।) नृबालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्त्रवापः, पुं, (तन्त्रं वपतीति । वप + "कर्मण्यस्य" ३।२।१ । इति ञच् ॥) तन्त्रवायः । इति ञटाधरः ॥ तांति इति भाषा ॥ तन्त्रम् । इति शब्दमाला । तांत् इति भाषा ॥

तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रं वपति विस्तारयति जालाकारेणिति । वै + "ब्रह्मवाच" ६।२।७७ । इत्यच् ।) जला । इत्यमरः । २।६।१३ ॥ (तन्त्रं वपतीति । वै + "कर्मण्यस्य" ३।२।१ । इत्यच् ।) तन्त्रवायः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८।३६७ ।

"तन्त्रवायो द्रव्यपत्रं दद्यादेकपलाधिकम् ॥")

तन्त्रविग्रहा, स्त्री, (विग्रहतेऽस्ती । वि + ग्रह + ञच् । विग्रहो देवः । तन्त्रभिनिर्मितो विग्रहोऽस्याः ।) कर्तुषी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रशाला, स्त्री, (तन्त्रवपनार्थं या शाला यद्-मित्यर्थः ।) "तन्त्रवपनशालम् । तांत्धर इति भाषा । तत्प्रभायः । गणिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

तन्त्रसन्तं, त्रि, (तन्त्रनास्तन्त्रभिन्वा सन्तं व्याप्तम्) ।

तन्त्रविज्ञान, त्रि, (विज्ञानं कापड इति भाषा । तन्त्रविज्ञानः । जतम् ३ । स्युतम् ३ । जतम् ४ । इत्यमरः । ३।१।१०१ ॥

तन्त्रवारः, पुं, (तन्त्रः एव वारो यत्र ।) गुवाक-रुच्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तन्त्रं, स्त्री, (तन्त्रेति तन्त्रेति वा । तन् + कर्त्तृदौ अथायथं इत् १ । तन्त्रं कुटुम्बधारण्यं + ञच् वा ।) कुटुम्बहारणम् । (कुलप्रतिष्ठादिक-स्थितिः । यथा, महाभारते । १३।४८६ ।

"सर्वानुपायानथ सम्यग्वाय ससुहरेषु खलु कुलस्य तन्त्रम् ॥")

विज्ञानः । शोधः । प्रवाणः । तन्त्रवायः । परिच्छेदः । श्रुतिशास्त्रादिशेषः । तैत्तिः । उभयार्थप्रयोजकम् । इति कर्मण्यस्यता । इति मेदिनी ।

इवम् । परच्छन्दः । करञ्जः । अर्धवाचकः । तन्त्रः । सैन्यम् । खरादृचिन्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । २।८८ ।

"तन्त्रावापविदा योगेर्मन्त्राण्यवितिष्ठता ॥")

प्रबन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रपथः । इति

धरणिः । धनम् । शङ्खम् । वपनवाधनम् । (यथा, महाभारते । १।११।३० । "तदापश्यत् क्षियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेने पटं वयन्तौ ॥")

कुलम् । इति तानार्थेऽभिहितशरी । (शास्त्रम् । इति विश्वः । यथा, देवीभागवते । २।११।१६ ।

"अवैरश्मत्तन्त्रं वाक्येटीसमन्वितम् ॥")

यवहारः । नियमादिः । (यथा, महाभारते । १।१०३ । २६ ।

"सुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सद्यः पुरोहितैः । आपह्नन्मार्थं कुशलेनोक्ततन्त्रमवेष्ट च ॥")

शिवोक्तशास्त्रम् । तच्च चतुःषष्टिर्ब्रह्मकम् । यथा,—

"सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलायं वम् । शान्तार्थं नीलतन्त्रं कृतकारोतन्त्रसुतमम् ॥

देवागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मन्त्रसुक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा ॥

वाराहोतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रसुतमम् । गणेशविमर्षिणी तन्त्रं निव्यातन्त्रं शिवागमम् ॥

चासुखाख्यं महेशानि । सुखमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् ॥

कुलप्रकाशकं देवि । कल्पं गान्धर्वकं शिवे । क्रियासारं निवन्धाख्यं खतन्त्रं तन्त्रसुतमम् ॥

सन्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलसुतमम् ॥

दृष्टतुश्रीक्रमं तन्त्रं गवाणं सुकुसुदिनी । विशुद्धेश्वरतन्त्रं च मालिनीविजयं तथा ॥

समयाचारतन्त्रं च भैरवीतन्त्रसुतमम् । योगिनीद्वयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ॥

सन्तुकुमारकं तन्त्रं योगितन्त्रं प्रकीर्तितम् । तन्त्रान्तरं च देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा ॥

कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामण्ययकम् । तन्त्रदेवप्रकाशं कामाख्यानामकं तथा ॥

कामधेनु कुमारी च भूतहामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम् ॥

विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलान्तम् । कुलोद्गीर्णं कुलिकाख्यं यन्त्रचिन्तामण्ययकम् ॥

इतानि तन्त्ररत्नानि सफलानि युगेऽयुगे । कालीविनासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ॥

कालकल्पे सुविद्वानि अन्धक्रान्तासु भूमिषु । महाश्वीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ॥

सुविद्वानि वरारोहे । रथक्रान्तासु भूमिषु ॥ इति महाविद्विषारस्वतम् ॥ * ॥

अपि च । "चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति । सफलानीह वाराहे । विष्णुक्रान्तासु भूमिषु ।

कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाँचकमोहनयैव विपलानीह सुन्दरि ॥" इति महाविश्वसारतन्त्रम् ॥

तन्त्रागमस्य लक्षणं यथा,— "दृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथाचैवम् ।

साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरश्चमेव च । वटकर्मसाधनश्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।

सप्तभिर्लोकैर्युक्तमागमं तद्विदुर्मुखाः ॥ यामलस्य लक्षणम् ।

"दृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं निवन्धाख्यमदीपनम् । क्रमसूत्रं सर्वभेदो जातिभेदस्तथैव च ।

सुगन्धर्मेण संख्यातो यामलस्यारण्यवम् ॥ तन्त्रस्य लक्षणम् ।

"सर्गश्च प्रतिवर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च । देवतानाञ्च संख्यानं तीर्थानाञ्चैव सर्ववम् ।

तथैवात्मनश्चैव विप्रसंख्यानमेव च । संख्यानश्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः ।

उत्पत्तिर्निबुधानाञ्च तत्ख्यां तन्त्राणाञ्चिदम् । संख्यानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च ।

कीचस्य कथनश्चैव व्रतानां परिभाषकम् । शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च सर्ववम् ।

हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् । राजघर्म्मो दानघर्म्मो द्वादशकर्मस्तथैव च ।

यवहारः कथ्यते च तैर्वा चाध्यात्मवर्णनम् । रक्षादिकश्चैर्युक्तं तन्त्रमित्थमभिधीयते ॥" । तस्य माहात्म्यम् ।

"विष्णुर्वरिष्ठो देवानां बुधानासुदधिकृषा । नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ।

अन्धस्यः सर्वेश्वराणां राजामित्रो यथा परः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो वक्त्रे ।

तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम् ।

कीर्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च । पावनं श्रेष्ठं प्रवर्णानामिह लोके परञ्च च ॥" । तस्य श्लोकसंख्या यथा,—

"न शक्यं विस्तराद्भक्तुमपि सर्वशतैरपि । संक्षेपात्प्रै प्रवक्ष्यामि श्लोककथ्योक्तवर्णना ।

दिवि देवे नवलज्जं पाताले ब्रह्मशासने । जन्ममात्रं भारते च त्वितौ तन्त्राणि यानि च ।

आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमेश्वरं स्मृतम् । कल्पश्चतुर्विधः प्रोक्तः आगमो जामरक्षणः ।

यामलश्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक् । सुक्तकाण्डं प्रपञ्चश्च सारहासश्च नारदः ।

महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिल्लवः । अन्धतनुद्विवीरश्च सिद्धसंवरश्च तथा ।

प्रथमोऽष्टसहस्रानु श्लोका दश प्रकीर्तिताः । द्वितीयो सुक्तकल्पश्च षट्सहस्राणि संख्या ।

श्लोकाः शतान्धुर्लक्षातास्तृतीयस्त्रिसहस्रकः । शतत्रयं चाधिकं च श्लोकानां पञ्चविंशतिः ।

त्रिंशोत्सहस्रकाणि श्लोकानां भागुसंख्या । प्रपञ्चे प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्या ।

सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिवन्धना । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीये पञ्चसहस्रकम् ।

शतत्रयं पञ्चविंशोक्तं चतुर्थेऽष्टसहस्रकम् । कलासंख्या सहस्राणि शारदायाः प्रकीर्तिताः ।

पञ्चविंशतिश्लोकाः श्लोकं वसुश्लोकाञ्च नारदः । विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्या ।

वसुश्लोकाञ्च कथितं कपिले श्लोकसंख्या । त्रयोदशसहस्राणि श्लोकाञ्च शतत्रयम् ।

संख्यावसुद्विष्टं योगि कल्पे च संख्या ।
 संख्यावहसाधि शोका नवतिः कीर्तिताः ।
 तानानु सहसाधि अष्टाविंशतिसंख्या ।
 तत्र भागुसंख्यातास्तन्त्रेषु च कर्मिण्ये ।
 तत्रुद्धौ सहसाधि पञ्चश्लोकाधिकानि च ।
 च कथिता नैकसंख्यातानि यथायतः ।
 तन्त्रे बहुधिकानि श्रुतानि परिसंख्या ।
 साधि च तावन्ति श्लोकानानु यथायतः ।
 तद्विकसहसाधि श्लोकानानुसंख्या ।
 इत्यन्तर्गतानि ऐन्द्रेण यथा पुरा ॥ ७ ॥
 मरः बहिष्तो ज्ञेयः प्रथमो योगसामरः ॥
 काक्षत्र त्रयसिंशत् तथा पञ्चश्रुतानि च ।
 विंशतिसहसाधि श्लोकानि सैव संख्या ।
 कादशसहसाधि संख्याताः शिवसामरे ।
 काः समेव निश्चित ईन्द्रेणैव भाषिताः ।
 तन्त्रोक्तसहसाधि प्रश्नश्लोकश्रुतानि च ।
 कोतराधि दुर्गाया चामरे कथितानि च ।
 वश्लोकसहसाधि नवश्लोकश्रुतानि च ।
 तस्मिन् तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्तिताः ।
 त्रसंख्यासहसाधि श्लोकानां ब्रह्मसामरे ।
 शोतरश्रुतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु ।
 तिः श्लोकसहसाधि गान्धर्वे चामरोत्तमे ।
 श्लोकाश्च बहिसंख्याता ब्रह्मसायक्ययोगिना ।
 गमलाः षट्च संख्यातास्तत्रादावाद्यामले ।
 त्रिंशत्सहसाधि त्रयसिंशत्श्रुतानि च ।
 द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे ते द्वाविंशतिश्च संख्या ।
 सहसाधि श्रुतान्यत्र तान्येव कथितानि च ।
 तावत्संख्यासहसाधि श्रुतानि परिसंख्या ।
 विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले ।
 काक्षसंख्यासहसाधि वेदसंख्याश्रुतानि च ।
 पञ्चषट्शतया श्लोकाः कनिष्ठे रदयामले ।
 वश्लोकसहसाधि त्रयोदशश्रुतानि च ।
 द्वाविंशतिसहसाधि श्लोका गणेशे यामरोत्तमे ।
 रविंसंख्यासहसाधि आदित्राख्ये तु यामले ।
 तन्त्रे नौनपताकायां सहसाधि च पञ्च च ।
 पञ्चविंशतिश्लोकाश्च कथिता वामकेचरे ।
 त्रयोदशसहसाधि द्वे श्रुते विंशतिसहसाधि ।
 श्लोका न्युज्ये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
 गजसंख्यासहसाधि श्रीवि संख्याश्रुतानि च ।
 वमश्लोकास्तथैवात्र तन्त्रे योगार्थवोक्तमे ।
 दशश्लोकसहसाधि तावन्त्रेव श्रुतानि च ।
 मायाश्च च महातन्त्रे यथायतः प्रकीर्तिताः ।
 पञ्चश्लोकसहसाधि तावन्त्रेव श्रुतानि च ।
 श्रुतानिसंख्या श्लोका द्वाविंशत्युत्तमके ।
 दशश्लोकसहसाधि त्रावन्त्रेव श्रुतानि च ।
 त्रयोदश तथा श्लोकाः काविकाख्ये च तन्त्रके ।
 कामेच्योक्तसहसाधि बहुश्लोकाधि त्रयं महत् ।
 श्लोकानां संख्या चामरतन्त्राधि च संख्या ।
 नवश्लोकसहसाधि नवश्लोकश्रुतानि च ।
 द्वाविंशति सहसाधि चैरज्ञोक्तसहसाधि ।
 तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेषु परि-
 कीर्तिताः ।

अर्कसंख्यासहसाधि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः ।
 अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः सङ्ख्यातास्तन्त्रवेदिभिः ।
 कुजिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्या ।
 सहसाधि तथा समसङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
 द्वितीये षट्सहसाधि तदर्थं च कनिष्ठके ।
 अर्कसंख्यासहसाधि तत्राश्रुतानि च ।
 तावद्देवा महातन्त्रे सङ्ख्यातानि द्विजोत्तमे ।
 द्वाविंशतिसहसाधि द्वाविंशतिश्रुतानि च ।
 काव्यायन्यास्तु तन्त्रस्य सङ्ख्यातानि मनीषिभिः ।
 वसुश्लोकसहसाधि तावन्त्रेव श्रुतानि च ।
 प्रश्नश्रुतायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथायतः ।
 भूतसङ्ख्यासहसाधि तथाहि तन्त्रश्रुतानि च ।
 महातन्त्रास्तन्त्रराजे पञ्चश्लोकाश्च कीर्तिताः ।
 गजसंख्यासहसाधि श्लोकाश्च न्युज्ये ।
 त्रिपुरार्थेव महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः ।
 सरस्वत्याः सहस्रे द्वे श्रुते सङ्ख्या स्मृति ।
 पञ्चश्लोकास्तथैवात्र विज्ञातया द्विजातिभिः ।
 द्वाविंशतिसहसाधि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे ।
 अष्टसङ्ख्याश्रुतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु ।
 द्वाविंशतिसहसाधि तथा बाणश्रुतानि च ।
 द्वाविंशत् तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके ।
 द्वितीये षट्सहसाधि तथा च त्रिंशतानि च ।
 त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे ।
 जम्भिसङ्ख्यासहसाधि तन्त्रसङ्ख्याश्रुतानि च ।
 गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तन्त्रसङ्ख्या ।
 वर्णसङ्ख्यासहसाधि द्वे श्रुते परिनिश्चिते ।
 श्लोकास्तथैव सङ्ख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके ।
 वेदसङ्ख्यासहसाधि तान्येव च श्रुतानि च ।
 श्लोका नवतिसङ्ख्याता नृपानीतन्त्रराजके ।
 द्वितीये त्रिसहसाधि त्रिंशतानि कनिष्ठके ।
 त्रिंशत्श्लोकाश्च सङ्ख्याता श्रुतयास्तन्त्र-
 वेदिभिः ॥”

उपतन्त्राधि यथा,—
 “बौद्धोक्तान्युपतन्त्राधि कापिनोक्तानि यानि च ।
 अङ्कानि च श्रुतानि जैमिन्युक्तानि यानि च ।
 वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च ।
 पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा ।
 शुक्रो दृष्ट्यातिश्चैव अन्ये धे मुनिसत्तमाः ।
 शभिः प्रथीतास्तानि उपतन्त्राधि यानि च ।
 न सङ्ख्यातानि तान्यत्र धर्मविद्विम्भेऽज्ञानभिः ।
 वाराह्वारतराख्येव सङ्ख्यातानि निबोधत ॥”
 इति वाराहोत्तमम् ।

(आगमतन्त्रविकाचीकृततन्त्रनामानि यथा,—
 “सतन्त्रतन्त्रं पितृकारीतन्त्रसुत्तरतन्त्रकम् ।
 नीलतन्त्रं वीरतन्त्रं कुमारीतन्त्रसुत्तम् ।
 काजीनारायणीयतन्त्रे तारिणीतन्त्रसुत्तम् ।
 नाकातन्त्रश्च समयातन्त्रं भैरवतन्त्रकम् ।
 भैरवीत्रिपुरातन्त्रे वामकेचरतन्त्रकम् ।
 कुकुटेचरतन्त्रश्च मातृकातन्त्रमेव च ।
 समनुकुमारतन्त्रश्च विशुद्धचरतन्त्रकम् ।
 वम्भोहनास्तन्त्रश्च गौतमीयश्च तन्त्रकम् ।
 दृष्टश्रोतमीयतन्त्रं भूतभैरवतन्त्रकम्

चातुष्पापिङ्गलातन्त्रे वाराहोत्तमकं तथा ।
 तुलमालास्तन्त्रश्च योगिनीतन्त्रसुत्तम् ।
 माजिनीविषयं तन्त्रं तन्त्रं लक्ष्मणभैरवम् ।
 महातन्त्रं शक्तितन्त्रं तन्त्रं चिन्तामणिं प्रम् ।
 उक्तभैरवे तन्त्रं श्रीजीवधारतन्त्रकम् ।
 विष्णुवाराह्यं तन्त्रं तथा तन्त्रान्तराभिधम् ।
 महापितृकारीयतन्त्रं वाचबीजं तोडकम् ।
 माजिनीललितातन्त्रे विष्णुशक्तितन्त्रकं तथा ।
 राजराजेचरीतन्त्रं महाभोहसरोत्तरम् ।
 गवाक्षतन्त्रं गान्धर्वं तन्त्रं श्रीजीवभोहनम् ।
 हंसमाहेश्वरं हंसपरमेश्वरतन्त्रकम् ।
 कामेश्वर्यास्तन्त्रश्च तन्त्रं पर्यविजासकम् ।
 मायातन्त्रं मन्तराजं कुजिकातन्त्रसुत्तम् ।
 विज्ञानललितिकां जिज्ञागमं काजोत्तरं तथा ॥”

“ब्रह्मजामलकचादिनामर्कं ब्रह्मजामलम् ।
 दृष्ट्यामलकं सिद्धजामर्कं कल्पद्रुमकम् ।
 मत्स्यस्तं कल्पस्तं कामराजं शिवागमम् ।
 उज्ज्वलं कुजोपुश्रुतुश्रुतं वीरभद्रकम् ।
 मूलसामरकं तद्वत् सामरं यज्ञसामरम् ।
 काविकाकुलवर्मसं कुलवर्मसमेव च ।
 कुलचूडामणिं दिवं कुलवारं कुलार्थवम् ।
 कुलास्तकुलावली तथा काजीकुलार्थवम् ।
 कुलप्रकाशं वाशिष्ठं सिद्धवारकर्तं तथा ।
 योगिनीदृष्टं काजीदृष्टं मातृकार्थवम् ।
 योगिनीजालकुरकं तथा जम्भीकुलार्थवम् ।
 ताराथं चक्रपीठं भैरवकं चतुःश्रुतीम् ।
 तन्त्रबीजं महोद्यञ्च लक्ष्मणवारसंयहम् ।
 ताराप्रदीपं सङ्केतचन्द्रोद्यमतिस्फुटम् ।
 षट्त्रिंशत्तन्त्रकं लक्ष्मणवर्णं त्रिपुरार्थवम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरं मन्त्रद्वयं वैष्णवास्तम् ।
 मानसोक्तासकं पूषाप्रदीपं भक्तिमञ्जरीम् ।
 भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगवारसुत्तम् ।
 कामरत्नं क्रियावार्दं तथैवागमदीपिकाम् ।
 भावचूडामणिश्च तन्त्रचूडामणिं प्रम् ।
 दृष्ट्यामलकं तन्त्रं तथा श्रीकर्मवृक्षम् ।
 सिद्धान्तशेखरं तन्त्रं तं गणेशविमर्शिनीम् ।
 मन्त्रसुक्तावलीं तन्त्रकीर्तनीं तन्त्रकीर्तनीम् ।
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशाश्च श्रीरामाशैवचक्रिकाम् ।
 शारदातिलकं ज्ञानार्थं वारसुत्तयम् ।
 काव्यदमं ज्ञानमालां पुरश्चरश्चक्रिकाम् ।
 आगमोत्तरकं तन्त्रसामरं वारसंयहम् ।
 देवप्रकाशिनीं तन्त्रार्थवच क्रमशैपिकाम् ।
 तारादृष्टं श्यामाया रश्मिं तन्त्ररत्नकम् ।
 तन्त्रप्रदीपं ताराया विद्यां विष्णुमातृकां ।
 प्रपञ्चवार्दं तं तन्त्रवार्दं रत्नावलीं तथा ॥”
 काव्यतन्त्रम् । वाचनाशाकम् । यथा, महा-
 भारते । १ । १ । १४२ ।

“तन्त्रवेदं विष्णुरूपे युवत्यौ
 वयतस्तन्त्रम् सततं वर्ययन्तौ ॥”
 “तन्त्रं काव्यतन्त्रं विष्णोपादाननिमित्तादिकारण-
 सङ्ग्रहसम्बन्धम् ॥” इति दुर्वाटार्थप्रकाशिण्यां

तन्त्रिपा

विमलबोधः ॥ “इह तन्त्रं वाचनानाम् ॥” इति नीलकण्ठः ॥
 तन्त्रकं, स्त्री, (तन्नात् छत्रवापात् अचिराप-
 न्तम् । तन्त्र+“तन्नादचिरापन्तम् ॥ ५ । २ ।
 ७२ । इति कम् ।) नूतनवस्त्रम् । इत्यमरः ।
 २ । १ । ११२ ॥
 तन्त्रकाष्ठं, स्त्री, (तन्त्रस्य काष्ठम् ।) तन्त्रवायस्य
 तुरी । इति विक्रान्तशेषः ॥
 तन्त्रता, स्त्री, (तन्त्रस्य भावः । तन्त्र+तन् ।)
 अनेकसुखिण्यं सक्तप्रवृत्तिः । यथा । “आभेया-
 टाकपाकेन्द्रधौत्रपयोगागानां यथायां आभे-
 याटाकपाकेपोपुयागागीवीमीयेकादशकपाल-
 यागानां यथायां सक्तत् सक्तदुष्टितेन प्रया-
 चाद्विज्ञेनोपकारः विधति ॥” “तथा नानाज-
 वधसक्ते सर्वोद्देशेन सक्तत् प्रायश्चित्तं कृते ब्रह्म-
 वधजन्मपापनाशः ॥” “तन्त्रताया हेतुश्च ।
 अट्टाप्येकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्तारोर्ना
 प्रयोगानुबन्धवैधेहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य-
 विशेषाग्रह इति । एवञ्च ।
 ‘आतोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि ।
 प्रविजायां तथा आप्ये दाने च विधिदर्शितः ॥’
 इति विष्णुस्मृतम् ॥
 ‘अजात्वा नञ्चरेत् कर्म अपञ्चोमादि किञ्चन ।’
 इति दशोक्तञ्च क्रियाङ्गानां कर्तृसंस्कार-
 द्वारैव तद्दिनकर्त्तव्याशिवकर्त्तव्यमेकमेव न तु
 प्रतिकर्म कर्त्तव्यम् ॥” इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥
 तन्त्रवापः, पुं, (तन्त्र्यते विकीर्ण्यते इति तन्त्रं
 सूत्रम् । तत् वपतीति । वप+“कर्मण्यच् ॥”
 ३ । २ । १ । इत्यच् ।) तन्त्रवायः । तन्त्रे,
 पुं स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रेण वयतीति । वै च तन्त्रवन्ताने
 +“ङावामच् ॥” ३ । २ । २ । इत्यच् ।) वर्ण-
 सङ्करजातिविशेषः । तंति इति भाषा । अस्योत्-
 पत्तिर्यथा, पराशरपद्धतौ ।
 “तान्त्रजुष्टाच्छक्त्यायै मन्त्रिकारश्च जायते ।
 मन्त्रिकारात् तान्त्रजुष्टां मन्त्रिवन्तोऽप्यजायत ।
 मन्त्रिवन्तामन्त्रिकार्यां तन्त्रवायाश्च जन्मिरे ॥”
 तत्प्रथमायः । कुबिन्दः २ । इत्यमरः । २ । १ । ० । ६ ॥
 तन्त्रवापः ३ । इति भरतः । तन्त्रवापः ४ । इति
 जटाधरः । तन्त्रवायः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 जता । इत्यमरटीकार्या स्वामी ॥
 तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्री एव । तन्त्री+कार्ये कश्च ।
 पूर्वस्यच् ।) गुह्यची । इत्यमरः । २ । ४ । २ ॥
 (यथास्याः पर्यायाः ।
 “गुह्यचीमधुपर्गे स्थादन्वतान्तवज्जरी ।
 हिमा विमलवहा विमोहवा वत्सादनीति च ।
 जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुञ्जली ।
 चक्रलक्षिका वीरा विश्व्या च रसायनी ॥
 चन्द्रहावी वयस्या च मखली देवनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमे भागे ॥)
 तन्त्रिपालकः, पुं, जयप्रराजः । इति शब्द-
 भाषा ॥

तन्त्रीः, स्त्री, (तन्त्रवति मोहयति लोकागिति ।
 तन्त्र+“अवितृक्षतन्त्रिभ्य ईः ॥” उर्वा । ३ ।
 १५८ । इति ईः ।) वीबागुणः । (यथा, रामा-
 यस्त्री । २ । ३६ । २६ ।
 “नातन्त्रीर्विद्यते वीबा नाचक्रो विद्यते रथः ॥”
 ग्रीष्वा । यथा, तन्त्रेव । १ । २ । १८ ॥
 “पाद्वहोऽचरसमस्तान्नीलयसमन्वितः ।
 शोकात्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नाश्वया ॥”)
 गुह्यची । देहचिरा । इति मेदिनी ॥ नदी-
 विशेषः । युवतीभिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रण्युः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३८ ॥
 “न लक्ष्येद्भूतसतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्धति ।
 न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारया ॥”)
 तन्त्रवायः, पुं, (तन्त्रवायः निपातनात् तस्य इः ।)
 तन्त्रवायः । इत्यमरटीकार्यां रायसुक्कटः ॥
 तन्त्रा, स्त्री, (तत् प्रातीति । तत्+त्रा+कः ।
 निपातन्नेति नान्तत्वं निपात्यते । यद्वा, तन्त्र
 अववादे+भावे चप् ततटाप् ।) निद्रा ।
 आलस्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, इठ-
 योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३६ ।
 “न रोगो मरत्यं तन्त्रा न निद्रा न श्लुधा दवा ॥”)
 तस्या निदानं यथा । “तमीवातकपातन्त्रा ॥”
 इति लक्ष्यञ्च ।
 “इन्द्रियार्थेष्वसंवितागौरवं जृम्भयं ज्ञमः ।
 निद्रात्तस्यैव यस्यैहा तस्य तन्त्रा विनिर्दिशेत् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (कारणपूर्वकमस्याः सन्ध्याभिलेख्यं चिकित्-
 सितञ्च यथा, चरके विद्विस्थाने नषमेऽध्याये ।
 “मधुरस्निग्धगुम्भेन्दुवनाचिन्तनाद्भयात् ।
 शोकाद्वाग्वाधुशयङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
 यदावौ समवस्त्वन्द्वा हृदयं हृदयाश्रयात् ।
 समारब्धोति ज्ञानादींस्तदा तन्त्रोपजायते ॥
 हृदये व्याकुलीभावो वाक्पेठेन्द्रियगौरवम् ।
 मनोबुद्धप्रसादश्च तन्त्राया जन्म्यं मतम् ॥
 कफज्ञं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं श्रमनानि च ।
 आयामो रक्तमोचश्च भोग्यश्च कटुतिक्तकम् ॥”)
 तन्त्राशुः, त्रि, (तत् प्रातीति । तत्+त्रा+“सृष्टि
 यङीति ॥” ३ । २ । १५८ । इति आशुश्च तत्-
 शब्दस्य नान्तत्वं निपात्यते ।) हिमालुः । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
 “अपि जायतु खपन् जन्मस्तन्त्राशुश्च प्रजाप-
 वान् ॥”)
 तन्त्रिः, स्त्री, (तदि वीभो घातुः+“वहङ्गा-
 द्यच् ॥” उर्वा । ४ । ६६ । इति क्तिन् ।)
 निद्रा । आलस्यम् । इत्युच्चारिकीर्त्तः ॥ (यथा,
 भागवते । ३ । २० । ४० ।
 “हृष्टा भूतपिशाचाश्च भगवानात्मतन्त्रिवा ।
 दिग्वासवो सुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद्दृष्ट्वा ॥”)
 तन्त्रिका, स्त्री, (तन्त्रिरेव । स्वार्थे कम् टाप् च ।)
 तन्त्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तन्त्री, स्त्री, (तन्त्रि+“ञ्जिह्विकारादिति ॥” वा
 ङीष् ।) तन्त्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥

तन्त्रम् । आत्मतन्त्रसाधना कर्त्तव्यमिति
 निःसङ्गतेति वाच्यं इत्यन्ते । इति भरतः ॥
 पर्यायः । प्रमीका २ । इत्यमरः । तथा
 तन्त्रिः ४ । इति तट्टीका ॥ तन्त्रिका ५ विष्णु
 ज्ञानम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (य
 महाभारते । ३ । ३०३ । १६ ।
 “भिक्षिष्य राजपुत्री तु तन्त्रीं मानं तपेत् ।
 आतस्य परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधये ॥”)
 निद्रा । इति मेदिनी । रे, ४९ ॥ (केचित्तु त
 घातोर्वाहुककात् ईप्रत्ययेन तन्त्रीरिति वदंता
 यन्ति यथा, चरके छत्रस्थाने षडोद्देश्यात्
 “पाकुत्ता गौरवं जायं पुरीयस्यापिपङ्गता
 तन्त्रीरवचिचतुःश्रेयः स्थादितिस्त्रिभक्तचम् ॥”)
 तन्त्रिः, स्त्री, (तन्त्रयतीति । त्रि+वाङ्
 ङिः ।) चक्रजुष्ट्या । इति रत्नभाषा ॥ तं
 रपि पाठः ॥
 तन्त्राचं, स्त्री, (तदेवेति । तत्+एवाप्ये मान
 यद्वा, वा भावा यस्य ।) अपञ्चोक्तत
 रसगन्धसार्धशब्दानां संज्ञा । यथा,—
 “इत्यन्त्येव छन्दभूतानि तन्त्राभाष्यपञ्चोक्त
 चोच्यन्ते । एतेभ्यः छन्दशरीराणि स्युक्तम
 चोत्पद्यन्ते ॥” इति वेदान्तसारः । २७ । तं
 यथा । “नन्व्याहतात् पञ्चतन्त्राणि त्र
 जायन्ते इति हि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रति
 स्तत् कथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराभायते ।
 तन्त्राह एतान्येवेति । एतान्येवाकाशां
 छन्दभूतानि अवहाराद्यमाणि शब्दानि
 आचैकसंभोगानि अपञ्चोक्तानि परम
 ङानि चेति स्मृत्यादिकथ्यन्ते मन्त्रविभिरुचं
 इति विश्वामोरङ्गिणी ॥ ७ ॥ अपि च ।
 “भूतादिषु विज्ञानाद्यः सर्गं तन्त्राजितं त
 सवर्णं शब्दतन्त्राभाषाकाशां शब्दलक्ष्यम्
 इति विष्णुपुराणे १२ अध्याय
 तन्त्रतुः, पुं, (तनोति विस्तारयति तमः शब्दं
 तदु विस्तारे +“अतन्त्रञ्जिनीति ॥” उर्वा
 २ । इति यतुच् ।) रात्रिः । वायम् ।
 खादिकोषः ॥ (वायुः । इत्युच्चारणः ॥ अत्र
 इति माघवः । विद्युत् । इति दयानन्दः ।
 अग्निदे । १ । ५२ । ६ ।
 “इत्यस्य यत् प्रवक्षे दुर्गं भिन्नो निषपन्
 रिक्ततन्त्रम् ॥
 तन्त्री, स्त्री, (तदुः+“वोतो शुक्लवचनात् ॥”
 १ । ४४ । इति ङीष् ।) जशाङ्गी । यथा,
 “तत्र तन्त्रि ! कुचावितौ नियतौ चक्रवर्तिन
 आससुन्दरकथाही भवान् वच करप्रदः ।
 इति काशिरा
 शाकपर्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुर्नि
 चरंरुतिविशेषः । इति ह्यमीमङ्गरी ।
 जन्मकारिकं ह्यन्दःशब्दे प्रथमम् ॥)
 तप, क दाह । इति कर्त्तिकचन्द्रमः ॥ (उर्वा
 सक्त-सिद्धं ।) क, तापमिति । अथमात्मवेदी
 इति तन्त्रीकाः ॥

तपः

इ न दधि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
ताम्रमन्त्र-वर्क-सिद्धे ।) उ, तपते । न,
पति तपते । अथमात्मनेपदीत्वम् । इति दुर्गा-
शिवः ।

श्री } श्वेत्प्रयोः । इति कविकल्प-
य उ श्री } हुमः । (भा-पर-वर्क-अर्क-व-
मिष्ट । दिवादिपद्ये च्छात्म ।) इव उप-
तापः । "तपति तपुमात्रि । मदनश्याम् ।" श्री,
वतापीत् । उ उ, तप्यते अनी ईश्वरः स्यादि-
श्वेः । श्री, अंतप । दिवादिपद्ये ऐश्वर्य एव
इत्यम् । इति दुर्गाशिवः ।

[उ] श्री, (तपति तापयति वा । तप उप-
तापे + "वर्कधातुभ्योऽसुन् ।" उर्वा । ४।१०० ।
इति असुन् ।) वैधलोप्रजनकं कर्म । यथा,—
"उभेतिचपजा पुत्रि । न अमं तावकं वपुः ।
षोडं कृशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ।"
इति तिथ्यादितन्वे मनुस्मृत्यापुराणवचनम् । ● ।
तत्फलं यथा,—

"तपोभिः प्राप्यतेभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगलं वृथा लोको बहुते सति वाधने ।"
इति च तन्नेव तद्वचनम् । ● ।

अपि च । मरीचिकवाच ।
"ब्राह्मणस्य तपोवर्कं यशः स्वाध्याय एव च ।
तस्मादप्ये । परं ब्रूहि तपसोऽध्ययनस्य च ।
वह्निववाच ।

साध्यायतपसोर्वस्ये तन्ने निगदितं श्रुत्वा ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
तपसा शीयते पापं मोदते सद्यैवैतैः ।
तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।
तपसा सर्वमाप्नोति तपसा विन्दते परम् ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सौभाग्यं रूपमेव च ।
तपसा कथते सर्वं तथैवाध्ययनेन च ।

तस्मात् स्वधर्मसंयुक्तो निव्यं सिध्यति पण्डितः ।
धर्मात् सुखमवाप्नोति इह लोके परम च ।"
इत्याद्ये वह्निपुराण्ये निव्याह्निकज्ञानविधि-
नामाध्यायः । तपस्या । तत्तुविधिम् । शारीरं

वाचिकं मानसम् । यथा,—
"देवहिनगुरुप्राज्ञपूजनं श्रौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१॥
अनुभवेगकरं वाक्कं सर्वं प्रियहितम् यत् ।
साध्यावाभ्यसनस्यैव वाक्क्यं तप उच्यते ॥ २ ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मनिग्रहः ।
भावसंमुद्घिरित्तपसो मानवमुच्यते ॥३॥
तदपि विधिम् । आत्स्विकं राजवं तामसम्
यथा,—

"अहया परया तप्तं तपस्तत् विधिं नरेः ।
अपवाकाङ्क्षिभिर्युक्तेः वात्स्विकं परिचयते ॥१॥
वत्कारमानपूजायं तपो हस्तेन चैव बहुम् ।
क्रियते तद्विह प्रोक्तं राजवं चक्रमुद्रम् ॥ २ ॥
अद्वयादिबालसो वत् पीडया क्रियते तपः ।
परसोत्सवदानयं वा तस्मात्समुदाहृतम् ॥३॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १० । १४-१६ ॥●

तपनः

अनजोकादूर्ध्वलोकः । यथा,—

"अस्योपरि तपोलोककलीजोमव उदाहृतः ।
वैराजा यत्र ते देवा वसिषुर्देवपूजिताः ।
वासुदेवे मनो येषां वासुदेवैर्पितृक्रियाः ।
तपसा तोष्य गोविन्दमभिजावविचरिन्ताः ।
तं तपोलोकमावाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः ।
शिलोन्मूहृतयो ये वै दन्तोत्सुकलिकाश्च ये ।
येऽप्यङ्गुष्ठश्च सुनयः शीर्षपर्वशिशुश्च ये ।
श्रीङ्गे पश्चात्तपसो वर्षासु स्थितिवेश्याः ।
हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षिपन्ति सज्जिते चपाः ।
कुशाग्रनीरविन्दूश्च हविता यतयोऽपिबन् ।
वाताशिनोऽतिशुचिताः पादाङ्गुष्ठायभूश्रुश्रुः ।
ऊर्ध्वहस्ता रविदग्धस्केकाङ्गुस्थाननिष्कजाः ।
ये वै दिवानिबन्धुषा मासोष्णवाच ये परे ।
मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताश्च ये ।
अल्पान्ते तोयपाना ये ये यथास्योपवासकतः ।
ये च वर्षान्निषेधा वै वर्षधारास्तुतर्षकाः ।
स्थाणुसान्योपसंप्राप्ता ऋगकृत्तिसौख्यदाः ।
जटाटवीकोटरान्तः हतनीडकाश्च ये ।
प्रकृद्बलिकाङ्गाश्च आयुनहास्यिवचयाः ।
जताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये ।
शस्यानि च प्रकृद्गानि यदङ्गेषु महीपते ।
इत्येतेर्भ्रियमेथै तु क्लिष्टालागस्तपोधनाः ।
नञ्जायुवस्तपोजोके ते वसन्त्यङ्गुतोभयाः ॥"
इति पद्मपुराणम् । ● ।

चान्द्रायणाद्विप्रतम् । चर्मेः । इति मेदिनी । ४, २४ ।

तपः, पुं, (तपति तापयति वा । तप सन्तापे +
पचाद्यच् ।) श्रीङ्गः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ।
(यथा, माथे । १ । ६६ ।

"तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तकल्पाग शिशिरः समेव च ।
प्रकृतकृत्स्निं दधतः सदर्शवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बिता ययुः ॥")

तपःकरः, पुं, (तपः करोतीति । क्त + टः ।)
तपस्वी मनुष्यः । इति प्रथमप्रवाची । तपस्या-
कारके, त्रि ।

तपःक्षेत्रस्य, त्रि, (तपसः क्षेत्रं सद्यते इति ।
सद्य + अच् ।) दान्तः । इत्यमरः । १ । ७ । १४१ ।

तपःस्थली, स्त्री, (तपसः स्थली ।) काशी । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

तपती, स्त्री, (तपति) इति त्रिकाण्ड-
शेषः । इत्यम् । वा पूर्ववर्गीयन्तत्तराज-
पुत्रवन्दरबभ्राया । इति श्रीभागवतम् । (यथा,
महाभारते । १ । ६४ । ४७ ।

"तवः समरबातु वीरौ सुभवे तपती कुवम् ॥"
अस्या विशेषविवरणादिकं तन्नेव १०२ अध्याये
ब्रह्मम् ।)

तपनः, पुं, (तपतीति । तप + कर्त्तरि णुः ।)
इत्यम् । (यथा, महाभारते । १ । १ । ६२ ।

"सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनसं गर्वा पतिः ॥"
भङ्गातकटचः । अस्यादिहाहात्मकनरकः ।
श्रीङ्गः । इति हेमचन्द्रः । तापः । इति शरद्विः ॥

तपस्त

अर्कहचः । सुभाषिमन्त्रहचः । इत्यम् ।
मन्त्रिः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २६ ।

"अनयवपथे प्रिये । न यथा यथा इह एव
दुष्यापि ।

आनेवकेवर्कं निश्चि तपनशिला वाचरे अक्षति ॥"
अपिबिभेवः । यथा, हरिवंशे । १०० । ११ ।

"ते चातवेदसः सर्वे कक्षावः कुसुमस्यथा ।
इह नः श्रोत्रस्यैव तपनश्च महावजः ॥"
श्रीर्षां सत्यमे अलङ्कारविशेषे, स्त्री । तल्लक्ष्यं
यथा साहित्यदर्पणे । १ । ११६ ।

"तपनं प्रियविच्छेदे सराविश्रोत्रस्यैवितम् ॥"
उदाहरणं यथा, तन्नेव,—

"वासान्मुचति भूतस्य विसुठति तन्मागंमजोकेते
दीर्घं रोदिति विधिपण्डित इतः चामां सुजा-
वल्लीम् ।

किञ्च प्राक्समानकाङ्क्षितपती अत्रैपि ते
सङ्गमं

निद्रां वाप्सति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधि-
क्षामपि ॥")

तपनच्छदः, पुं, (तपनः अतिरुक्त्वच्छदो यस्य ।)
आदित्यपञ्चदशः । इति राजनिर्घण्टः ।

तपनतनया, स्त्री, (तपनस्तपनयो वद्विस्तनयो
यस्याः । वद्विगर्भत्वादस्यात्तयात्वम् ।) प्रसी-
दह्यः । (तपनस्य इत्यस्य तनया ।) यतुना ।
इति राजनिर्घण्टः ।

तपनमन्त्रिः, पुं, (तपनः इत्यस्य तपनो मन्त्रिः ।)
इत्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तपनात्मजा, स्त्री, (तपनस्य इत्यस्य आत्मजा
कन्या ।) गोदावरी नदी । इति हेमचन्द्रः ।
यतुना च ।

तपनी, स्त्री, (तपनः इत्यस्य जनकतयास्यस्या इति
अच् । ततो गौरादिन्वात् ङीष् ।) गोदावरी ।
इति हेमचन्द्रः ।

तपनीयं, स्त्री, (तप + अनीयत् । वद्वौ श्रोत्रनीय-
परीक्षणीयत्वादस्य तयात्वम् ।) स्वर्भम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४ । (यथा, रघुः । १० । ४१ ।

"तस्मादधः किञ्चिद्विवावतीर्णा-
वसंस्तुष्टन्तौ तपनीयपीठम् ॥")

तपनीयकं, स्त्री, (तपनीय + कर्त्तरि कन् ।) सुव-
र्भम् । इति राजनिर्घण्टः ।

तपनेष्टं, स्त्री, (तपनस्य इत्यस्य इष्टम् । इत्यम् ।
त्वादस्य तयात्वम् ।) तान्त्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

तपसः, पुं, (तपतीति । तप + "अश्वविचमि-
तमीति ॥" उर्वा । १ । ११० । इति अश्वच् ।)
चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः । पत्नी । इति
विद्वान्मकौमुदासुत्याद्विहितः ।

तपस्तचः, पुं, (तपस्तपस्तौ तच्चति तनकरोतीति ।
तच्च तनकरथे + अच् । अर्धेऽर्धादिप्रैरथेन
तपस्तनां तपोविभक्तकारत्वादस्य तयात्वम् ।)
इत्यम् । इति हेमचन्द्रः । १ । ७० ।

तपस्यं, स्त्री, (तपस्वि यीष्ठी भवम् । तपस् + यत् ।)
 कुम्भपुष्पम् । इति शब्दचम्पिका ॥ (तपश्चर-
 तीति । तपस् + क्ततौ क्यङ् । ततो भावे चम् ।
 तपश्चरञ्चम् । यथा, महाभारते । १३।१०।१३ ।
 “अथास्य बुद्धिरभवत् तपस्ये भरतर्षभ ! ॥”)
 तपस्यः, पुं, (तपस्वि यीष्ठी वायुः । तपस् + “तत्र
 वायुः ।” ३ । ४ । ६८ । इति यत् ।) फाल्-
 गुणमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये । “तत्र माघाद्यो
 द्वादशमासाः द्विमासिककर्मणुं क्त्वा षडृतवो
 भवन्ति । ते शिशिरवसन्तयोश्च वर्षाशरद्धेमन्ताः ।
 तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥”) अङ्गुणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
 “दुतिस्तपस्यः सुतपास्तपोन्मलस्तपोशनः ।
 तपोरतिरकस्मावस्तन्वी धन्वी परस्तपः ।
 तामसस्य मनोरेते दृश पुत्रा महावजाः ॥”)
 तपस्या, स्त्री, (तपश्चरतीति । “कर्मणो रोमन्ध-
 तपोभ्यां वर्तिचरोः ।” ३ । १ । १५ । इति
 क्यङ् । ततः “अ प्रत्ययात् ।” ३ । ३ । १०२ ।
 इति अ ततटाप् ।) तपः । तत्पथ्यायः ।
 व्रतादानम् २ परिब्रज्या ३ नियमस्थितिः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतचर्था ५ । इति मेदिनी ॥
 तपस्विनी, स्त्री, जटामासी । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १३४ ॥ (तपस्वितुल्यजटायुक्तात्वाद्दस्यास्तथात्वम् ।
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नन्दं नन्दिनी पेशी मांसी ज्ञानजटा जटी ।
 किरातिनी च अटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”)
 कटुरोहिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ महाश्राव-
 णिका । इति भावप्रकाशः ॥ (तपोऽस्या
 अस्तीति । तपस् + “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।”
 ५ । २ । १०२ । इति विनिः । ततः स्त्रियां
 ङीप् ।) तपोयुक्ता स्त्री ॥ (यथा, रामायणे ।
 ३ । २ । ७ ।
 “पत्नीं च महादहं विह्वं शुद्धां
 तपस्विनीम् ।
 अनसूयां महाभागं सर्वभूतहिते रताम् ॥”
 दौना । दुःखिता । यथा, भागवते । १।६।४४ ।
 “ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहस्रव्यो गजाङ्गयम् ।
 पितरं सान्ख्ययामास गान्धारीश्च तपस्विनीम् ॥”
 पतिव्रता । यथा, नैषधे । १ । १३५ ।
 “मदेकपुत्रा जवनी जरातुरा
 नवप्रसूतिर्मरुटा तपस्विनी ।
 गतिस्तयोरेव जनस्तमर्हय-
 न्हो विधे ! त्वां करुणा दण्डि न ॥”
 “वरटा हंसी मम स्त्री नवा नतना प्रसूतिः
 प्रसवो यस्यास्तादृशी सापि स्वतो जीवितुमस-
 मर्था तर्हि प्रत्यन्तरेव तस्या जीविका भवे-
 दिहपि निषेधयति यतस्तपस्विनी पतिव्रता मम
 मरुद्यानन्तरं पत्यन्तराश्रयणाभावात् तस्या
 जीवकं शिशूनां पोषणञ्च दुर्घटमेव भवेदिति
 भावः ॥” इति तट्टीका ॥)

तपस्विपत्रः, पुं, (तपस्विप्रियं पत्रमस्य ।) दम-
 नकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपस्वी, [नृ] त्रि, (तपोऽस्यास्तीति । तपस् +
 “तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।” ५ । २ । १०२ ।
 इति विनिः ।) तपोयुक्तः । तत्पथ्यायः ।
 तापसः २ पारिकाङ्क्षी ३ । इत्यमरः । १।७।४२ ॥
 पारिकाङ्क्षी ४ पारिकाङ्कः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तपोधनः ६ । (यथा, मनुः । ४ ।
 १६२ । [स्त्रियः ॥”)
 “न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गात्र सर्वेष्वेव तप-
 आनुकम्प्याः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥
 तपस्वी, [नृ] पुं, (तपस् + अन्वर्थे विनिः ।)
 नारदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यविशेषः ।
 तपस्या माह इति भाषा । तत्पथ्यायः । तपः-
 करः २ चेटकः ३ चेटः ४ । इति शब्द-
 चम्पिका ॥ (चाक्षुषस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा,
 हरिवंशे । २ । १८ ।
 “ऊरुः पुरुः श्रुतयुक्तस्तपस्वी सत्यवान् कविः ॥”)
 वृत्तकारञ्जचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तपाः, [स्] पुं, (तपस्विप्रियं तप + अस्तुन् ।)
 यीष्ठाः । इत्यमरटीकायां जयनामन्टः ॥
 माघमासः । शिशिरकालः । इति मेदिनी ।
 से, २४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।
 “तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ॥”)
 तपाव्ययः, पुं, (तपस्य यीष्ठास्य अव्ययो यत्र ।)
 वर्षाकालः । इति हेमचन्द्रः । २।७१ ॥ (यथा,
 कुमारः । ५ । २३ ।
 “तपाव्यये वारिभिर्दक्षिता नवे-
 भूवा सहोष्णामसुचदूर्हगम् ॥”)
 तपितं, त्रि, (तप्यते स्मिति । तप दाह + क्तः ।)
 तपम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । २३४ । २६ ।
 “तपितकनकविन्दुपिङ्गलाचो
 दितितनयोऽसुरसेन्ययुद्धनेता ॥”)
 तपुः, [स्] पुं, (तपति तापयतीति वा । तप +
 “अर्निपुवपीति ।” उर्णां । २ । ११८ । इति
 उरिः ।) अस्मिः । स्वयं । इत्युवादिर्कोषः ॥
 (श्रुचः । इत्युन्मलदन्तः ॥ तापयुक्ते तापने च,
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३६ । १६ ।
 “तपुर्जन्म यो अस्सधुक् ॥”)
 तपोधनः, पुं, (तप एव धनं यस्य ।) तपस्वी ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ११ । २४२ ।
 “यत्किञ्चिद्देनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ।
 तत् सर्वं निर्हन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥”)
 दमनकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथोक्त
 पथ्यायाः ।
 “उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।
 गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः कुलपत्रकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 तपोधना, स्त्री, (तपो यीष्ठाकाल एव धनमिव
 यस्याः ।) सुखीरी । इति मेदिनी ॥ (तपो-
 धने, त्रि । यथा, महाभारते । ५।१८८।२० ।

“ब्रह्मावान् वायुमन्वा च व्यासभूता
 तपोधना
 तपोधतः, पुं, ब्रह्मावर्तदेशः । इति विश्वः
 तपः, त्रि, (तप्यते स्मिति । तपो सन्नापि-
 तापयुक्तः । तत्पथ्यायः । सन्नापितः ।
 ३ धृपावितः ४ धृपितः ५ । इति हेम
 (यथा, इठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १ ।
 “अश्लेषतापतपानां समाश्रयमठो वृटः
 तपकुम्भः, पुं, (तपः सन्नापितः कुम्भो-
 नरकपिशिवः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १९।३
 “अतः परं भीमतरं तपकुम्भं निषोष मे
 धमन्नतस्तपकुम्भा वद्विष्णवाजासमाहृताः
 ज्वलदभिययोद्भूततैलायचूर्णपुरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्मिणो यान्यैः क्षिप्ता शोधिताः
 काव्यन्ते विस्फुटद्गाभगलम्बज्जलाविनाः ।
 स्फुटत्कपालनेनास्त्रिहृद्यमाना विभीषणैः ।
 यत्रैवत्पात्र सुखानि पुनस्तैश्चैव वेगितैः ।
 पुनः सिमधिमायन्ते तैलेनैकं वर्जनात् च ।
 त्रवीभूतैः शिरागात्रकायुर्मांसलस्यस्त्रिभिः ।
 ततो यान्यैर्नैराशु दम्बाघट्टनचक्रिताः ।
 ज्ञातावर्ते महातेले मथ्यन्ते पापकर्मिणः ।
 एव ते विस्तेर्योक्तस्तपकुम्भो मया पितः ॥”)
 तपज्ञः, पुं स्त्री, (तपेन जलदुग्धादिना घात
 रितं ज्ञच्छं कष्टं यत्र । यद्वा, तपेनाचरि
 ज्ञच्छम् ।) व्रतविशेषः । यथा, “पयोद्वतस
 वायुतमं प्रतिच्राहं पिबेत् स तपज्ञः ।
 इति गौतमः ॥ (द्वादशाहसाध्यव्रतमेतत् । एव
 मनुः । ११ । २१५ ।
 “तपज्ञश्चं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिनात्
 प्रतिच्राहं पिबेदुष्णान् सक्तुञ्चायी समाहितः
 “तपज्ञश्चं चरन् द्विजातिः च्राहसुषो
 च्राहसुष्णगोक्षीरं च्राहसुष्णघृतं च्राहसुष्ण
 एकवारं ज्ञानं कुर्वन् संयतवान् पिबेत् ।
 पराशरोक्तविशेषः ।
 घटपत्रम् पिबेदम्बक्षिपत्रम् पयः पिबेत् ।
 पत्रमेकं पिबेत् सर्पिस्तपज्ञश्चं विधीयते ॥”
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ।
 तपपात्राद्यज्ञः, स्त्री, (तपानां पात्राणां कुल्लुकि
 नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डम्
 तपवायुकाः, पुं, (तपान् वायुका यत्र ।) नर
 विश्वः । इति पुराणम् ॥ (उत्तमवायुका
 त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३० । २२ ।
 “सुतद्वेषपरितोऽर्कदवानकानिलैः
 सर्वतप्यमानः पथि तपवायुके ॥”)
 तपमाघकं, स्त्री, (तपं माघमितं सुवर्णा
 यत्र कप् ।) परीचाविशेषः । तद्विधिर्वा
 पितामहः ।
 “कारयेदायसं पार्श्वं तार्कं वा वीक्षुश्रावण
 चतुरङ्गुलस्तातम् चप्ययं वाच मङ्गलम् ।
 मङ्गलं स्वयंमङ्गलाकारं वर्तुलमिति वाचत्
 पूरयेद्भुततैलाभ्यां विश्रव्या तु पत्रैस्तु तत् ।
 सुवर्णमाकं तस्मिन् सुतमे निःक्षिपेत्ततः ॥”

पुत्राणां कृत्ययोगेन उद्धरेत्तप्तमायकम् ।
 इरावं वो न धुयुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
 इडो भवति धर्मैश्च पितामहवचो यथा ।
 इत्यान्तरमाह ।
 गोवर्षे राजते ताञ्च आयसे न्यस्येऽपि वा ।
 इत्तुपादाय तद्मौ तापयेच्छुचिः ।
 गोवर्षे राजती ताञ्चोमायसीश्च सुशोधिताम् ।
 इतिनेन सप्तहोती प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ।
 ममडोचितरङ्गाटो न नखस्रग्रीवोचरे ।
 परीक्षिताद्रूपेण पुत्रुकारं सवोधकम् ।
 ततश्चानेन मन्त्रेण सक्ततद्भिमन्त्रयेत् ।
 परं पवित्रमन्त्रं हृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
 इह पावक ! पापं त्वं हिमश्रीतः शुचौ भव ।
 उद्योषितं ततः स्नातमाद्रवाशसमागतम् ।
 प्राङ्मुखीकृत्वा तान्मु हृतमध्यगतान्तथा ।
 प्रदेशिनीश्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।
 यस्य विस्फोटका न स्युः सुडोऽसावन्वयाशुचिः ।
 प्रयोगस्तु । मध्यविधाद्यवतस्त्रुलमध्यमिता-
 कुलियोऽश्राकुलमितप्रकारे तथाविधाकुलि-
 चतुष्टयस्वते ताञ्चादिषट्तिशक्यौ न्यस्ये वा
 चक्राकारे वृत्तौ पात्रे कौकिकाटरत्निकाधिक-
 मायइयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलकरूप- ३३ । २ । ८ ।
 वैदिकपलदशकमितं हृतं एवं तैलश्च
 निक्षिप्य कौकिकचतुरत्निकाधिकपञ्चमायक-
 षट्पटितोलकरूप- ६५ । ४ । वैदिकत्रिंशति-
 पलपरिमितं केवलं गन्धं हृतं वा निक्षिप्य
 तस्मिन् सुतप्ते सप्तहोतीं पञ्चरत्निकामितं
 काचनमुद्रिकां रजतादिकां वा निक्षिपेत् ।
 धर्मावाहनादिहवनानं तुजोक्तं सदक्षिणं
 कर्मे कृत्वा,—
 ओम् परं पवित्रमन्त्रं ! हृत त्वं यज्ञकर्म्मसु ।
 इह पावक ! पापं त्वं हिमश्रीतः शुचौ भव ।
 इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् प्राङ्मुखो वा । ततः क्षतोप-
 वासः स्नातान्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं
 निधाय,—
 ओम् त्वमसि । सर्वभूतानामन्त्रश्चरसि पावक ॥
 साधिवत् पुण्यपाधेभ्यो ब्रूहि सर्वं करे मम ।
 इत्यनेनाभिमन्त्रा आद्रपत्रनिक्षेपकतपुत्रुक-
 मन्त्रात् हृतात् मुद्रिकां तर्कन्यकुड्याभ्यां उत्तो-
 लयेत् । हृततैलाभ्यां वा तप्तमायकमुत्तोलयेत् ।
 अदम्बश्चेतदा सुहृ इति । ततो दक्षिणां दद्यात् ॥”
 इति दिव्यतत्त्वम् ॥
 तप्तसु, स्त्री, (तप्ता अयिसन्तप्ता मुद्रा) शरीर-
 ध्यानाभितप्तघातुमयभगवदायुधचिह्नम् । यथा,
 “आवाप्तसुहाद्दृष्टां हरौ शिश्रियिषी सति ।
 वैश्वः पारयं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेकान्ततर्हये ।
 कुर्मन्मात्पापं तप्तमुद्राभिर्देहमङ्कयेत् ॥”
 तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
 चक्रादिधारणं पुसां परं सन्मन्त्रवेदनम् ।
 पानिब्रह्मनिमित्तं हि वज्रयादिविभूषणमिति ॥
 अथ तप्तमुद्राधारणविजिता । बाहुपुराणे ।

अग्निनेव च सन्तं चक्रमादाय वैश्वः ।
 धारयेत् सर्ववर्षाणां हरिवाजोक्त्वसिद्धये ॥”
 ब्रह्माह ।
 कृत्वा घातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वर्षां तनूम् ।
 चक्रादिचिह्नितां भूप ! धारयेद्वैश्वो नरः ॥
 नारदीयपञ्चरात्रे ।
 द्वादशारण्यु षट्कोणं बलयययसंयुतम् ।
 हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तत्रिचक्षयः ॥
 सौपर्ण्यं च श्रीभगवद्भक्तसम्पादे तप्तमुद्राप्रकरणी ।
 गरुडमन्त्रविशेषिण्य सर्ववर्षोऽयं विधिः ।
 विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रश्चैव च ॥
 पाप्मे ।
 अग्निहोत्रं यथा निव्यं वेदस्थाध्ययनं यथा ।
 ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥
 किञ्च । तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासम्पादे ।
 श्रद्धचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो वाहुन्मज्जयोः ।
 हुताग्निनेव सन्त्य सर्वपापापशुतये ॥
 चक्रं वा श्रद्धचक्रं वा तथा पञ्चायुधानि वा ।
 धारयित्वैव विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत् ॥*॥
 किञ्च । तत्प्रसङ्ग एव ।
 अथवा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राक्ततो भवेत् ॥
 किञ्च ।
 न तस्य किञ्चिद्द्वितीयादपि ह्यवस्यसिद्धयः ।
 सर्ववेदविदो वापि सर्वश्राद्धविशारदः ॥
 अथवा विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥
 किञ्च ।
 तप्तेनेवाङ्कनं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ।
 श्रौतस्मार्त्तादिसिद्धयर्थं मन्त्रसिद्धौ तथैव च ॥
 हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्यं विधानतः ।
 वैश्ववल्ग्यसिद्धयर्थं भक्तिसिद्धौ विशेषतः ॥
 किञ्च ।
 उपावीतादिब्रह्मार्थाः श्रद्धचक्राद्यस्तथा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैश्ववल्ग्यस्य विशेषतः ॥*॥
 श्रुतयश्च । यो ह वै सुशोकमौलेधर्मैर्मानुतिष्ठ-
 मानोऽग्निनाचक्रं धरेत् । अग्निर्देवस्यैव सद्य-
 न्तारो नेमिर्देविना तप्ततपुः सायुज्यं सजो-
 तामाप्नोतीति ॥
 चक्रं विभर्षि वपुषाभितप्तं
 बलं देवानामन्त्रतस्य विद्योः ।
 स एति नार्कं डुरितं विघ्नय
 विश्रान्त यद्दयतयो वीतरागा इति ॥”
 ऋक्परिशिष्टे । अतप्ततनुर्नतदामो अश्रुतेऽश्रुता
 सङ्ग इह हन्तस्तुसमासतेति यजुः ॥ ऋग्वेदीया-
 न्यलायनशाखायाश्च ।
 प्रतङ्गिणोरजचक्रं सुतप्ते
 जन्मान्मोधिं वर्णते चर्षणीन्नाः ।
 मूले बाहोर्दधतेऽन्ये पुराणा
 किङ्गान्यन्ये तप्तायुधान्यर्थयन्ते इति ॥
 ह्यन्दोगपरिशिष्टे । सद्योवाच यज्ञवल्ग्यस्त-
 पुमानात्मचित्ताय प्रेमून्वा हरिभजेत् । सुशो-
 कमौलेधर्मैर्माय्यज्जिनिनाधते इति श्रुतपथी
 श्रुतिः ॥

अथर्वपरिशिष्टे तप्तचक्रादिप्रकरणी ।
 देवासो यच्च वितनेन बाहुना
 सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन् ।
 येनाङ्किता मनवो लोकार्थि
 वितन्वते ब्राह्मणाश्च हृदन्तीति ॥*॥
 किञ्च । पाप्मे श्रीशिवेन तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
 विष्णुचक्राङ्कितं विप्रं पूजयेत् सर्वकर्म्मणि ।
 विष्णुचक्रविहीनम् प्रयत्नेन विषयैवेत् ॥
 नारदीये तप्तमुद्राप्रसङ्गे ।
 श्रीह्यचक्राङ्कविहीनगात्रः
 श्मशानतुल्याः पुरुषोऽथ नारी ।
 इष्टा नरस्तं हृपते । सवासाः
 जाला समर्षेहरिमङ्ग सद्य इति ॥*॥
 ब्रह्मण्य वैकुण्ठाचार्यपादप्रभृतिभिर्भूधैः ।
 श्रुतयः स्मृतयोऽप्यत्र विख्याता लिखिताः पराः ॥
 अतएव तदनादरे दोषाः । पाप्मे ।
 तप्तचक्राङ्कितं इष्टा ये निन्दति नराधमाः ।
 अवलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥
 अग्निपुराणे च । दशरथहृतपुत्रविप्रविलापे ।
 शिवापुत्रिः कृता किंवा प्रतिमार्था हरेर्मेया ।
 किं मया पथि इहस्य विष्णुभक्तस्य कश्चिचित् ॥
 तनुमद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
 येन कर्म्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः ॥*॥
 अथ तप्तमुद्राधारणमाहारां सौपर्ण्यं ।
 अशुचिन्वायनाचारः सर्वधर्म्मवैश्वकृतः ।
 प्रतप्तश्रद्धचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः ॥
 वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे ।
 ऋग्वेदेऽपि शुभे वापि चक्राङ्को यच्च तिष्ठति ।
 योजनानि तथा श्रीणि मम श्रेष्ठं वसुधरे ! ॥
 ब्रह्माह ।
 आयुधैर्वैश्वैः सर्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि ।
 चिह्नयेद्वैश्वो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥
 पाप्मे च तत्रैव ।
 अमितप्तं पवित्रश्च हृत्वा तु बाहुमज्जयोः ।
 ब्रह्मा यमपुरं चोरं यान्ति विद्योः परं पदम् ॥
 हुताग्निप्रसङ्गे शरीरं यस्य चिह्नितम् ।
 तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभन्ते नात्र संशयः ॥
 अमितप्तं चक्रेण ब्राह्मणो वाहुन्मज्जयोः ।
 अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं संसारात्प्रोचभाग्भवेत् ॥
 अमितप्तं चक्रेण वाहुन्मज्जेषु लाभ्यताः ।
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विद्योः परं पदम् ॥
 किञ्च ।
 अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाभ्यताः ।
 विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतितताः स्मृताः ॥
 इति ॥
 इत्थं निधेयचक्रं निर्मूलं सदनाडतम् ।
 सन्तं यच्च तत् सन्ध्याविध्यभावादिततुपरम् ॥*॥
 अथ तप्तमुद्राधारणविधिः ।
 तप्तमुद्राधारणार्थस्तुपचारैस्तु पञ्चभिः ।
 ह्यमभ्यर्च्य संपूज्य चक्रशुद्धौ तथा नमेत् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ॥

अधिमभ्यर्च्य नयेन हुत्वा चाध्याहुतीः कृती ।
 चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्राण्यभ्यौ प्रतापयेत् ॥
 तत्तन्मन्त्रैरथावाह्यं तान्यभ्यर्च्य प्रशम्य च ।
 गुरुं ह्यव्यस्य संवन्धं भक्त्वा विश्वापयेदिदम् ॥
 उच्छिष्टभोजनादेव किङ्करः शरणागतः ।
 तत्रचक्रगदादीनि तवाङ्कानीश ! धारये ॥ इति ॥
 अथ चक्रादीनामावाहनादिमन्त्रः ।
 ओम् नमो भगवते सुदर्शनाय निर्वाणितसकल-
 रिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्यर्श-
 दुर्ललिताय ।
 एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज सुदर्शन ! ।
 यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाश्वेव नमो नमः ॥
 ओम् नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशक्त्याय
 गम्भीरधीरध्वन्याकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय
 त्रिरेखादक्षिणावर्त्तय त्रिप्रशस्त्याय ।
 एह्येहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकरस्थित ! ।
 यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाश्वेव नमो नमः ॥
 ओम् रं रं रं नं नं पाञ्चजन्याय नमः ॥ ओम्
 भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रेलोक्यपावित्र्याय
 जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलाशिताय ॥
 एह्येहि खड्गरत्न ! त्वं नन्दकाख्य सुराश्वित ! ।
 यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाश्वेव नमो नमः ॥
 ओम् खड्गाय नमः ॥ ओम् नमो भगवत्ये
 कौमोदके गदायै दानवेन्द्रनिखरदनायै भगवद्-
 भट्टारकवासुदेवलाजितायै ।
 एह्येहि त्वं गदे ! देवि कौमोदकायुधिष्ठिरि ! ।
 यज्ञभागं प्रयच्छस्व पूजाश्वेव नमो नमः ॥
 ओम् रं रं रं चं चं गदायै नमः ॥ एवं पद्माय
 नमः । सशराय शार्ङ्गाय नमः । इति ॥ * ॥
 अथ धारणमन्त्रः ।
 सुदर्शन ! महाध्यानं स्वर्गकोटिसमप्रभ ! ।
 अज्ञानात्मस्य मे नित्यं विद्योन्मार्गं प्रदर्शय ॥
 तथा ।
 पाञ्चजन्य ! निजध्यानध्वस्तपातकसञ्चय ।
 पाहि मां पापिनं घोरसंसारार्थवपातिनमिति ॥
 इत्यसुचारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु ।
 भुजयोश्चक्रपूर्वाणि ज्ञानशस्त्राणि धारयेत् ॥
 कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्वेषु वैष्णवः ।
 भगवत्पर्ययन् तत्रसुत्राभिस्ताभिरङ्कयेत् ॥
 तथा च । वाराहे ।
 अङ्कयेत्तत्रचक्रादीरात्मनो बाहुभुजयोः ।
 कलत्रापद्यभ्युपेयं पञ्चादिषु च सम्यगे ॥
 किञ्च ।
 आर्यसं निधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
 तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥
 ललाटे च गदा धार्यां नृङ्गिं चापं शरणाया ।
 नन्दकश्वेव नृत्तमर्थं शङ्खचक्रं भुजङ्गये ॥
 किञ्च ।
 दक्षिणे तु मुने विप्रो विभ्रयाङ्गे सुदर्शनम् ।
 सद्ये च शङ्खं विभ्रयादिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
 अथ चक्रादिप्रतिष्ठितद्रव्यम् । नवप्रश्नपञ्च-
 राशे ।

सौवर्ण्यं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
 चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् विचक्षण इति ॥
 एवमेव प्रबोधन्यां द्वादश्यां भगवत्पदरैः ।
 तप्तसुत्रा भुवं धार्यां द्वारकायां विशेषतः ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविकासे १५ विलासः ॥
 तप्तरूपकं, कौ, (तप्तं वह्निशोधितं रूपकं रूप्यम् ।)
 सुहृरौप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तप्तशुक्तिजुङ्गलं, कौ, (तप्ता अधिमयी शुक्तिः
 कौहप्रतिशुक्तिर्यत्र । तथाविधं जुङ्गलं यस्मिन् ।)
 नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहलतिखण्डम् ॥
 तप्तसुराजुङ्गलं, कौ, (तप्तायाः सुरायाः जुङ्गलमिव ।)
 नरकविशेषः । इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहलतिखण्डम् ॥
 तम, उ इ र भ य खेदे । इच्छायाम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । (दिवा-पर-अक-सेट् ।) उ,
 तमित्वा तात्त्वा । इर, अतमत् अतमीत् ।
 अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं इ इत्यन्ते । भ य,
 तान्यति कौकः उत्तमः स्यादित्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥
 तमं, कौ, (तान्यत्यन्तान्नेन वा । तम+अपा-
 दाने करणे वा संज्ञार्था चः ।) अन्वकारः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पादायम् । इति शब्द-
 चक्रिका ॥
 तमः, पुं, (तान्यत्यन्तेति । तम+संज्ञार्था चः ।)
 तमोगुणः । इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥
 तमाजलव्यः । इति शब्दचक्रिका ॥ (राहुः ।
 इत्यमरः । १। १। २। यथा, ज्योतिषे होरायाम् ।
 “भृगुतमवुधज्योतिरिति । कितवस्तमस्येति
 वराहः ॥” इति उणादित्तिटीकायां उज्-
 ज्वलदत्तः । ४। १०० ॥)
 तमः, [स्] कौ, (तान्यत्यन्तेति । तम+“सर्व-
 धातुभ्योऽसुन् ।” उर्णा । ४। १०० । इति
 असुन् ।) प्रकृतेर्गुणविशेषः । यथा,—
 “सर्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
 कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
 प्रभूतश्च यदा सर्वं मनोबुद्धौन्नियासि च ।
 तदा हतयुगं विद्याहाने तपसि यदतिः ॥
 यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
 तदा चेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
 यदा लोभस्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणाश्चापि कान्थानां ह्यापरस्तद्रजस्तमः ॥
 यदा सदावृतं तन्म्री निद्राहिंसादिसाधनम् ।
 शोकमोहभयं दैत्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥”
 इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “तमस्त्वज्ञानं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादाजस्यनिद्राभिस्तन्निवृत्ताति भारत ! ॥
 सर्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! ।
 ज्ञानमाह्वय तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥
 रजस्तमश्चाभिभूयं सर्वं भवति भारत ! ।
 रजः सर्वं तमश्चैव तमः सर्वं रजस्तथा ॥”
 “अप्रकाशोऽप्रहृष्टिर्न प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्यतानि जायन्ते विद्वेहे बुद्धेर्नन्दन ॥

यदा सर्वे प्रहृष्टे तु प्रलयं याति देहवत् ।
 तदोत्तमविदां लोकानमकान् प्रतिपद्यते ।
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि च्छुद्रयोनिषु जायते ।
 कर्मणः सुखतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं च
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ।
 सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा
 अधोऽप्युत्थन्त्या अधो गच्छन्ति तामसाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४। १०-१२
 तपु आवरकं मोहवृत्तुः । इत्यमरभरतौ
 अस्य कार्यं संहारः । इति श्रीधरस्वामी
 तस्य घर्म्मो यथा । प्रमादः १ मोहः २ मत्
 ज्ञानिः ३ विषादः ५ शोकः ६ अरतिः
 अनार्यता ७ इति मोहघर्म्मः ॥ यमः
 तन्ना १० । इत्यान्वमेधिकपर्यं ॥ अन्वकारः
 (यथा, महाभारते । १। १०५। १०।
 “तमसा लोकमाह्वय नौगतामेव भारत !”
 तत्पथ्यायः । तमसम् २ निश्चापम् ३ नीलपद्म
 रजोवज्रम् ५ दिवान्तकः ६ वियङ्गितः ७ खड्ग
 वृचः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रजोरयम् ।
 दिगान्तरम् ११ अन्वकम् १२ । इति शब्दरत्नावली
 अमरटीकायां शब्दकारशब्दे इत्यर्थः । शोः
 इति मेदिनी । से, २४ । पापसु । इति हेमचन्द्रः
 (राहुः । इति मेदिनी । से, २४ । यथा, रघु-
 ७ । ३७ ।
 “निभिमील नरोत्तमप्रिया
 हृतपन्ना तमसेव कौतुदी ॥”)
 तमङ्गकः, पुं, इन्द्रकोपः । मञ्चकः । इति हेमचन्द्रः
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 तमतः, त्रि, (तम+“भृष्टदृशियनिनिर्णयनि
 तमीति ।” उर्णा । ३। ११० । इति अतत् ।
 ह्यितः । वाञ्छितः । इत्युणादिकोषः ।
 तमप्रभः, पुं, (तम इव प्रभाऽस्य अस्मिन् वा ।
 नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तमरं, कौ, (तमं रातीति । रा+रं ।
 वङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 तमराजः, पुं, (तम इव राजते । राज+अच् ।
 शर्कराविशेषः । नवात इति ख्यात इति केषु
 तत्पथ्यायः । शाखकः २ । तस्य गुणः । इत्या
 ज्वरदाहरत्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः
 तमसं, कौ, (तम+“अन्वविषमितमीति ।
 उर्णा । ३। ११७ । इति असच् ।) अन्वकारः
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नगरम् । इति संक्षिप्त
 सारे उणादित्तिः ॥
 तमसः, पुं, (तम+असच् ।) रूपः । अन्वकारः
 इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
 तमसा, कौ, (तमइव जलमख्यस्याः । अच् टा
 च ।) नदीविशेषः । इति संक्षिप्तसारे उणादि
 त्तिः ॥ (यथा, महाभारते । ३। २२। २४
 “तमसा नदीनां चैव नदी मोहावरी तथा ।”

प्रकृतिः, स्त्री, (तमवस्तुतिः सन्धः ।) अन्व-
कारवचः । इति तमिच्छाशब्दार्थे मेदिनी ॥
मलिनी, स्त्री, (तमो विद्यतेऽस्यामिति विनिः
डीप् च ।) राज्ञिः । (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । २८ ।

“अद्वयमानस्तस्याय तमस्त्रिभ्यामनिन्दिते ।
नामोविह्वलिवान्मव्य पोयथिव्यान्वहं शिरः ॥”
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

मा, स्त्री, (तमोऽस्थस्यामिति । तम + अच्
डाप् च ।) राज्ञिः । इति हेमचन्द्रः ॥ तमाल-
वृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

माः, [व] पुं, राहुः । इति मेदिनी । से, २४ ॥
मालं, स्त्री, (तम्यते काङ्गते इति । तसु काङ्गा-
याम् + “तमिविशिविकीति ।” उखा । १ । ११२७ ।
इति कालन् ।) पञ्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालः, पुं, (तसु काङ्गायाम् + कालन् ।) वृच-
विशेषः । तत्पठ्यायः । कालस्त्वन्वः २ तापिष्णुः
३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ तापिष्णुः ४ । इति
भरतः ॥ नीलतालः ५ तमालकः ६ नीलध्वजः ७
कालतालः ८ महावजः ९ । (यथा, भागवते ।
३ । १३ । ३३ ।

“तमालनीलं सितदन्तकोष्ठा
आसुतुचिपत्तं गजलीलायाङ्ग ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । वस्यत्वम् । वृष्यत्वम् ।
शिशिरत्वम् । गुणत्वम् । कफपित्तद्वेषादाह-
श्रमशान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिलकम् । (यथा, कुड्डीमते । १६ ।

“यस्यासुपवनवीथ्यां तमालपत्राणि युवतिवदने च
नखरप्रहाररक्षितं तन्नीवाद्येभ्यः सुरतकलपेभ्यः ॥”
तमालस्तापिष्णुवृचः युवतिवदनपक्षे तिलक-
मिति ॥ खड्गः । वरुणवृचः । इति मेदिनी ।
से, ६७ ॥ कृष्णखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृचभेदे वंशलाचि च पुं स्त्री । इति सिङ्गादि-
संघे अमरभरतौ ॥

तमालकं, स्त्री, (तमालपत्रवत् वर्णेन कायतीति ।
के + कः ।) सुनिषस्यशाकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (तमालमेव । स्वार्थे कन् ।) पञ्चकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

तमालवृचः, पुं, स्त्री, (तमाल एव । स्वार्थे कन् ।)
तमालवृचः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ५० ।
“ततः सरलतालाञ्च तिलकाः सतमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र सन्त्येतुः कुम्भा भूषाय वामनाः ॥”
वंशत्वञ्च । इति शब्दरत्नावली ॥

तमालपत्रं, स्त्री, (तमालस्य पत्रमिव वर्णोऽस्या-
स्तीति । अर्श आदित्वात् अच् ।) तिलकम् ।
पञ्चकम् । (यथास्य पठ्यायाः ।

“पत्रतमालपत्रञ्च तथा स्यात् पत्रनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तमालवृचः । इति मेदिनी । रे, ३०२ ॥ (तमा-
लस्य पत्रम् । यथा, रघुः । ६ । ६४ ।

“तमालपत्राक्षरवासु रघुं
प्रवीह्य शब्दकावयस्यतीह ॥”

तमालिका, स्त्री, (तमालाः सन्धश्च । तमाल +
ठन् ।) तामलिप्रदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ताम्रवल्ली । भूष्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तमालिनी, स्त्री, (तमालो तमालवर्णोऽस्यस्या
इति । इतिः ततो डीप् ।) भूष्यामलकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तामलिप्रदेशः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

तमाली, स्त्री, (तम + कालन् । गौरादित्वात्
डीप् ।) ताम्रवल्ली । वरुणवृचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तमिः, स्त्री, (तम्यते म्हायतेऽत्र । तम + “सन्ध-
घातुभ्य इन् ।” उखा । ४ । ११७ । इतीन् ।)
राज्ञिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तमिसं, स्त्री, (तमोऽस्थश्च । “ज्योत्स्नातमिसेति ।”
५ । २ । ११४ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा,
तमिसा अस्याश्रयत्वेनास्य अच् ।) अन्वकारम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । १७ ।

“यदेतन्नर्तनागारं मत्स्वरराजेन कारितम् ।
दिवाञ्च कन्धा वृक्षानि रात्रौ यान्ति यथायहम् ॥
तमिसे तत्र गच्छेथा गन्ध्वासाप्त जायते ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ (नरकविशेषः ।
यथा, भागवते । ४ । ७ । ४४ ।

“अमङ्गलानाञ्च तमिससुख्यं
विपर्ययः केन तदेव कस्यचित् ॥”

तमिसपञ्चः, पुं, (तमिसमन्वकारं तत्प्रधानः
पञ्चः ।) ज्ञापञ्चः । यथा, तमिसपञ्चकुटि-
कूटभक्षितमिति श्रीहर्षः ॥

तमिसा, स्त्री, (तमोऽस्त्यमस्ति अस्याम् ।
“ज्योत्स्नातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
निपातनात् साधुः ।) अन्वकारराज्ञिः । ज्ञाप-
पञ्चनिष्ठा । इत्यमरः ॥ तमोयुक्तराज्ञिमात्रम् ।
इति रायसुकुटः ॥ दर्शराज्ञिः । इति वाच-
स्पतिः ॥ तमस्ततिः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
(यथा, रघुः । ५ । १३१ ।

“सूर्ये तपस्यावरणाय वृष्टेः
कल्पितं लोकस्य कथं तमिसा ॥”

तमी, स्त्री, (तमिः कृदिकारादिति वा डीप् ।)
राज्ञिः । (यथा, माथे । ६ । २३ ।

“दृष्टोऽपि भास्करवचाङ्गि न यः
स तमीं तमोभिरभिगन्ध तताम् ॥”

हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
तमोन्नः, पुं, (तमोऽन्वकारं मोहमन्त्रानं वा
हन्तीति । हन् + टक् ।) वृद्धिः । सूर्यः । (यथा,
महाभारते । ७ । १४४ । १३६ ।

“स देवशूचिर्न देवराजः
किरीटमाली यद्यमन्तु समन्तात् ।

यथा तमास्यभ्युदितस्तमोन्नः
पूर्वप्रतिज्ञां समवाप्य वीरः ॥”

चन्द्रः । उड्डः । केशवः । शम्भुः । इति मेदिनी ।
ने, ७१ ॥

तमोज्योतिः, [वृ] पुं, (तमसि ज्योतिर्यस्य ।)
ज्योतिरिङ्गणः । इति शब्दरत्नावली ॥

तमोडुत्, [वृ] पुं, (तमोऽन्वकारं डुदतीति ।
डुद + क्तिप् ।) अग्निः । सूर्यः । चन्द्रः । दीपः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तमोनाशके, वि । यथा
महाभारते । १३ । १६६ । ८ ।

“यवसुक्तसदाचिर्वै तमोडुदभवच्छ्री ।
अभवत् कौन्धभावाञ्च सोमवत् प्रियदर्शनः ॥”

तमोडुदः, पुं, (तमोऽन्वकारं डुदतीति । डुद +
“डुगुपधञ्जेति ।” ३ । १ । १२५ । इति कः ।)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । चन्द्रः ।
इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १ । ३१ । ३१ ।

“वरेन्द्रकन्यासमवाप्य सतुपतिं
तमोडुदं दचक्षता इवाचसुः ॥”

प्रकृतिप्रेरकः । यथा, मनुः । १ । १ । ६ ।
“ततः स्वयम्भुर्भगवान्मत्तो अङ्गपतिर्दम् ।
महाभूतादितृत्तौषाः प्रादुरासीत्तमोडुदः ॥”

तमोपङ्कः, पुं, (तमोऽन्वकारं अपङ्कतीति । अप +
ङ्ङ् + “अपे झेधतमसोः ।” ३ । २ । ५० ।
इति डः ।) सूर्यः । चन्द्रः । उड्डिः । अग्निः ।
इति मेदिनी । रे, ३० ॥ (अज्ञाननाशके, वि ।
यथा, किराताङ्गुलीये । ५ । २२ ।

“आगमादिषु तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥”

तमोभित्, [वृ] पुं, (तमसिभिरं भिर्भक्ति
अप्योतिः प्रकाशनेन नाशयतीति । भिद् +
क्तिप् ।) खटोतः । इति शब्दमाला ॥

तमोमणिः, पुं, (तमसि अन्वकारे मणिरिव ।)
खटोतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोभेदकमणिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोलिप्ती, स्त्री, (तमसा लिप्यते इति । लिप +
क्ताः निपातनात् डीप् ।) देशविशेषः । तमो-
ल्लुक इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । तामलिप्रः २
वेलाङ्गलम् ३ तमालिका ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तामलिप्रम् ५ तामलिनी ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तामलिप्रम् ७ तमालिनी ८
सम्भूपः ९ विष्णुयहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥
तमोविकारः, पुं, (तमसैव विकारो यत्र ।) रोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तमोहरः, पुं, (तमो हरतीति । हृ + अच् ।
तमस्य हर इति वा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अग्निः । सूर्यः । इति युत्पत्तिज्यो-
त्थः ॥)

तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य + अच् ।
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गौः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३३ ॥

तम्य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) ओष्ठप्रवर्गंशेषोपधः । तम्यति । इति
दुर्गादायः ॥

तम्या, स्त्री, (तम्यति गच्छतीति । तम्य + अच् ।)
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३२ ॥

तय, ङ गतौ । रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आङ्-सकं-सेट् ।) ङ, तयति । इति दुर्गा-
दायः ॥

तरणिः

तरः, पुं, (तृतरणे + "ऋदोरप् ।" ३।३।५७। इति
 अप् ।) तरणम् । (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
 "पयं यानं तरे दायं पौरुषोऽहंपयं तरे ॥")
 कशाडुः । इति मेदिनी । रे, ४० ॥ इत्तः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ ("तरतमौ द्विवचूनामेकोत्-
 कर्षे ।" इति सुग्धबोधकजातु प्रत्ययविशेषणम् ॥)
 तरः, [स्] स्त्री, (तृ प्रवनतरणयोः + करणादौ
 यथायथं अस्तुम् ।) वलम् । (यथा, रघुः ।
 ११ । ७७ ।
 "तिस्रस्तु प्रधनमेवमप्यहं
 तुल्यावाङ्मतरसा जितस्त्वया ॥")
 वेगः । तीरम् । प्रवगः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तरचः, पुं, (तरच + टृषोदरात् जलोपः ।) तरचुः ।
 इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ (यथा, टट्त्वंहि-
 नायाम् । १२ । ६ ।
 शैलकूटेश्वरचर्षाद्दुःखशाखाङ्गप्रधासितैः ॥)
 तरचुः, पुं, (तरं वलं मार्गं वा चिञ्चोति ।
 चिञ्च हिंसायाम् + मितद्वादित्वात् ङुः ।) व्याघ्र-
 विशेषः । नैकङ्के व्राच इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । तर्चुः २ श्वगाहनः ३ तरचुकः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । १४ ।
 "ततो मायां परी चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।
 सिंहान् व्याघ्रान् वराहान् च तरचूश्चवा-
 नरान् ॥")
 तरचुकः, पुं, (तरचु + खार्थे कन् ।) तरचुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तरङ्गः, पुं, (तरति प्रवते इति । तृ + "तरत्वादि-
 भ्यच् ॥" उर्णा । १ । ११६ । इति अङ्गच् ।)
 वायुना नायादिजलस्य तिर्यग्गुणप्रवणम् । टिउ
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । भङ्गः २ जम्भिः ३
 वीचिः ४ । इत्यमरः ॥ जम्भौ ५ वीची ६
 विचिः ७ जहरी ८ हलौ ९ विजिः १० । इति
 भरतः ॥ जहरिः ११ । इति सारसुन्दरी ॥
 जलजला १२ भृङ्गिः १३ । इति हारावली ॥
 उत्तकजिका १४ जम्भिका १५ । इति जटा-
 धरः ॥ वखम् । हयादीनां समुत्पानः । इत्यु-
 ष्यादिकोषः ॥
 तरङ्गिणी, स्त्री, (तरङ्गो वीचिरस्यस्या इति ।
 तरङ्ग + "अल इनिठनौ ।" इति इनिः ।)
 नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा, माघः ।
 "तरङ्गिणी वेधिरिवायता भवः ॥")
 तरणं, स्त्री, (तृ + भावे ल्युट् ।) प्रवनपूर्वक-
 देशान्तरगमनम् । इति दुर्गादासः ॥ पारगम-
 नम् । सन्तरणम् । यथा, मोहसुन्दरे । ६ ।
 "अथमपि सज्जनसङ्गतिरेका
 भवति भवार्थवतरणे नौका ॥"
 तरणः, पुं, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + करणे ल्युट् ।)
 भेजकः । इति प्रिकाशशेषः ॥ खर्गः । इति
 शब्दरत्नसंक्षिप्तम् ॥
 तरणिः, स्त्री, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + "अर्णिसङ्घ-
 धमीति ।" उर्णा । २ । १०३ । इति अनिः ।)
 नौका । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६० ।

तरप

"त्वामनुभावति तरणिस्तदपि गुणवर्षतरणे-
 यम् ॥")
 इतकुमारी । इत्यमरः । ४ । २ । ७३ ॥
 तरणिः, पुं, (तरति पापमनेनेति । तृ + अणिः ।)
 ख्यः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । २८ ।
 "इत्युक्त्वा तरणिः कुन्तीं तस्मिन्स्त्रीं सुकञ्चित्तान् ।
 मुक्त्वा जगाम देवेशो वरं दत्त्वाभिवाञ्छितम् ॥")
 अर्केश्वरः । इत्यमरः ॥ भेजकः । (यथा, वीप-
 देवप्रश्नशास्त्रोक्तः ।
 "सोऽयं आकरणावैकतरणित्वात्तुर्भ्यचिन्ता-
 मन्वि-
 र्जायात् कोविदगर्भपञ्चतपविः श्रीवोपदेवः
 कविः ॥")
 किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तरणिपेटकः, पुं, (तरणिः पेटक इव ।) काष्ठान्-
 वाहिनौ । इति जटाधरः ॥
 तरणिरत्नं, स्त्री, (तरणिः ख्येकतुप्रियं रत्नम् ।)
 भाणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरणी, स्त्री, (तरणिः । कश्चिदारादिति वा डीष् ।)
 नौका । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रश्नचरिणी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ इतकुमारी । इत्यमर-
 टीकार्या भरतः ॥
 तरणः, पुं, स्त्री, (तरति प्रवत इति । त प्रवनतर-
 णयोः + बाहुलकात् अखन् ।) । वङ्गिणीरुज-
 वङ्गकाष्ठदि । प्रवः । नौका । इति मेदिनी ।
 ङे, २६ ॥ कुम्भसुन्दरीरम्भादिसचरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 तरणः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 तरणपादा, स्त्री, (तरणः प्रवनशीलः पादः
 प्रायेण तुरीयांशो यस्याः ।) नौका । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 तरण्डी, स्त्री, (तरण्यनेनेति । त + अखन् । गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
 (तरण्डी । इति हारावलीधृतपाठः । ५५ ॥)
 तरत्, [ट्] स्त्री, (तरत्यनेनेति । त + बाहु-
 लकादितिः ।) प्रवः । (तरतीति । तृ + कर्षरि
 अदिः ।) कारखवपची । इति मेदिनी । दे. २६ ॥
 तरदी, स्त्री, कण्टकितृचभेदः । तत्पर्यायः ।
 तारदी २ तीक्षा ३ खर्वुरा ४ रक्तवीजका ५ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । गुह-
 लम् । बल्यत्वम् । कषणाश्लक्ष्णम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तरन्तः, पुं, (तरतोति । तृ + "तृभूवद्विवचीति ।"
 उर्णा । ३ । १२८ । इति भक् ।) भेजकः । आसारः ।
 (तीर्थते इति । + कर्मणि भक् ।) समुद्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 तरन्ती, स्त्री, (तीर्थतेऽनेनेति । तृ + भक् । ततो
 डीष् ।) तरिः । इत्युणादिकोषः ॥
 तरपरण्यं, स्त्री, (तृ + भावे अप् । तरस्तरणं तस्य
 प्रणयम् ।) आतरः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥
 नौका भाङ्गा इति भाषा ॥

तरवा

तरमुजं, स्त्री, (तरं तरकं अमुवत् जायतेऽपि
 जन + बहुलवचनात् ङः ।) वक्रविशेषः । तस्य
 मूल इति ख्यातः । यथा, उत्तरकामाख्यायके ।
 "ज्येष्ठे मासि महेशानि । पौर्णमास्यां निशाहरे ।
 त्र्यम्बकपुरा महाकाजी भमन्ती पिढकानने ।
 तन्महात्मा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरमुजम् ।
 तत्फलभक्ष्यात्प्राप्ता वरदा सा हरप्रिया ।
 यो मे दद्यात् फलं रत्नं स चिरायुश्चतुर्भुजम् ।"
 तरलः, पुं, (तृ + "ट्टादिभ्यश्चित् ।" उर्णा । १ ।
 १०८ । इति कलप्रत्ययश्चिच् ।) हारः । इति
 मध्यमणिः । (यथा, महाभारते । ८ । ६४ ।
 "प्रकीर्णका विप्रकीर्णाश्च राजन् ।
 प्रवाणस्तुक्तातरलाश्च हाराः ॥")
 तलम् । इत्यण्यपाकः ॥ (जनपदविशेषः
 तद्देशवासिनि बहुवचनान्तः । यथा, महा-
 भारते । ८ । ८ । २० । [नपि ॥")
 "वत्सान् कलिङ्गान् तरलान्प्रकाशुविका-
 तरलः, चि, (तृ + कलच् ।) चलः । (यथा
 नैषधे । ५ । २४ ।
 "आः स्वभावमधुरैरनुभावे-
 स्तावकैरतितरां तरलाः स्मः ॥")
 गिङ्गः । भास्वरः । इति मेदिनी । ले, ६५ ।
 मध्यमूत्रप्रथम् । इति धरणिः । प्रवीभूतश्च ।
 तरललोचना, स्त्री, (तरले चञ्चले लोचने यस्याः)
 चञ्चलनयना नारी । इति हेमचन्द्रः ॥
 तरला, स्त्री, (तृ + कलच् टाप् च ।) यवाणः ।
 सुरा । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥ मधुमक्षिका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 तरलितं, चि, (तरकं तारल्यमस्य जातम् । तर +
 इतच् । तरल इवाचरति तारकं करोतीति ।
 तरल + क्लिप् + चिच् + क्त इति केषित् ।)
 जाततारकम् । तत्पर्यायः । प्रेक्षितम् २
 सुकितम् ३ प्रेक्षितम् ४ इतम् ५ चकितम् ६
 कम्पितम् ७ धृतम् ८ वेक्षितम् ९ आदोलि-
 तम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १२ । १५ ।
 "आलोकः केशपाशस्तरलितमलकैः खेदलोका
 कपोलौ ॥")
 तरवारिः, पुं, (तरं समागतविपक्षवर्णं वारय-
 तीति । ट + चिच् + इन् ।) खड्गः । तरवार
 इति भाषा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४५ ॥
 अथ खड्गपरिचयः ।
 "अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
 अन्निर्मानमिति प्रोक्तं खड्गशानाटकं शुभम् ।
 अभिज्ञे इत्यते यादव् विभिद्य चटिटे तथा ।
 यदेव इत्यते चिङ्गं तदङ्गं संप्रचक्षते ॥
 नीलज्वालादिकं खड्गं रूपमित्यभिधीयते ।
 तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तस्मात्तिरिति गदते ।
 अङ्गातिरिक्तं यस्मात्तिसाक्षात्तस्मात्तिसङ्गम् ।
 तस्मिन्मिति जानीयात् खड्गं खड्गविशारदाः ।
 अङ्गातिरिक्तं खड्गादियच्छुद्धलापकचक्रम् ।
 तद्विरुद्धमिति प्राङ्मुखीभिरङ्गादिधारणम् ॥

यः खड्गो जायते शब्दो गच्छदकादिनाहते ।
 व ध्वनिस्तुलनामानं ज्ञानमद्विघ्नित्वदम् ॥
 पञ्चाद्या निपुणैः खड्गो सम्भाव्यन्तेऽपि ज्ञानिभिः ॥
 सम्भाव्यन्तमिहो ज्ञेयौ तावेव सङ्गजाविति ॥
 श्रुतमज्ञानि चत्वारि रूपाणि जायतस्तथा ।
 त्रिंशन्नेत्राणि ज्ञानीयादरिष्टानि तथैव च ॥
 भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरद्विधो मतः ।
 मानसु द्विविधं प्रोक्तमित्थं संपद्यो मतः ॥” ॥
 अथ खड्गस्य श्रुताङ्गगत्याना लौहाण्ये ।
 रूपसर्वगतोऽवकदमनस्युलाङ्गगत्यावय-
 न्मेता-
 म्भोजगदातिलानककवायन्त्यिस्थिरातैरितराः ।
 मालाजीरकवट्पदोर्ध्वमरिचथालान्धवर्जान-
 न्चौत्तुमकमक्षिकातुवयवत्रीहिचुसावर्षपाः ॥
 सिंहीतकलमोशिराशिवनखयाद्वाहिकैशोपल-
 मोक्षीकाकपालपत्रतुवरीविन्नीपनीसर्वपाः ।
 नीलीरक्तवचारखोनसुमनाजिह्वीशमीरोहित-
 प्रोक्षीमारिधमाकैवाखरतक्षिन्नीचाद्रिगुग्गाशराः ॥
 दूर्वाविलमखरटुपटुकशटीमार्जारिकाकेतकी-
 मूर्धावचक्रलायचम्यकवान्धयोधर्वशासनाः ।
 ओहीवालपिपीलिकानजरजः कुम्भाकरोम-
 ष्टुही

ककेशुंजुकारनालमहिषखच्छुंभका रति ॥
 प्रोक्ता लौहविशारदेन सुनिना खड्गस्य भेदाः
 क्रमात् ॥”
 अथ तस्य चत्वारि रूपाणि ।
 “नीलः लव्यः पिशङ्गश्च धूमश्चेति चतुर्विधः ।
 सर्वप्रकर्षः खड्गानां कथितो सुनिपुणैः ॥”
 अथ चतस्रो जातयः ।
 “शाकणः क्षत्रियो वैद्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।
 जातिभेदो विनिर्दिष्टः खड्गानां सुनिपुणैः ॥”
 अथ त्रिंशन्नेत्राणि ।
 “चक्रं पद्मं गदा शङ्खो उमरुदंशुरङ्गुशः ।
 ह्रवं पताका वीणा च मतस्यलिङ्गध्वजेन्दवः ॥
 कुम्भः मूलश्च ग्राहलः सिंहः सिंहसर्पं गजः ।
 हंसो मयूरो जिह्वो च दशनः खड्ग एव च ॥
 पुत्रिका चामरं शूलः पुष्यमाला भुजङ्गमः ।
 त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै ॥”
 अथ त्रिंशदरिष्टानि ।
 “हिंस्रं काकपदं रेखा भिन्नं भेकश्च नृषिकः ।
 विडालः शकैरा नीली मशको भृङ्गस्यिके ॥
 विविद्धः कालिका हारी कपोतः काक एव च ।
 खर्परः शकली क्रोधी कुशपत्रकजालिके ॥
 करालकङ्कखर्परश्चङ्गपुच्छखनित्रकम् ।
 लाङ्गलं वडिशाख्यश्च सुनिना तत्त्ववेदिना ॥
 प्रोक्तोऽन्तान्तरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि ॥”
 अथ द्विविधा भूमिः ।
 “द्विभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत् ॥”
 अथाष्टधा भूमिः ।
 “हंसकास्याधजानां काकतन्त्रीखराश्रमनाम् ।
 अनयोऽद्विधाः प्रोक्ता नामाङ्गुनसुनेर्मताः ॥”
 अथ द्विविधं मानम् ।
 “उत्तमाधमभेदेन मानं तद्विधं भवेत् ॥

रति प्रोक्तानि कथाणि खड्गानां ज्ञानहेतवे ॥
 एतानि तत्त्वतो ज्ञाना भवेन्नृपतिपूजितः ॥”
 रति कथाभाष्यः ॥ ७ ॥
 तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणाणि निबोधत ॥
 लौहप्रदीपे ।
 “रूपपत्रसमा भूमिरङ्गं चेतं प्रतीयते ।
 ऊर्ध्वं तर्तुं महान्दण्डं रूपवचस्तुवन्ति तम् ॥
 एव खड्गवरो दद्यात्तन्मीमायुर्धशो वलम् ॥१॥
 खर्बरेखा वली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा ।
 खर्बवचमिति प्राङ्पुरायुलक्ष्मीचयप्रदम् ॥२॥
 गजशुक्लाक्षतिर्भूमौ लव्यायामङ्गसम्भवः ।
 गजवचमिति प्राङ् रक्तस्यार्धे तु तद्विधित् ॥
 ज्वरादिद्याधिग्रमनं तस्य प्रचालनाम्भवा ।
 अपि क्षीबोऽपि भूपालक्षज्ञीयात् साधयेन्
 महीम् ॥३॥
 एरकवीजप्रतिममङ्गं भूमिः चितेतरा ।
 वदुवचमिदं नाम्ना श्चुदपंचयङ्करः ॥
 एतस्य सार्धमात्रेण नरः सन्ध्वितुच्यते ।
 महिषाख्यमिदं वचं केचिदाहुर्मनोविद्वः ॥४॥
 अङ्गं दमनपत्रार्धं खड्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 विद्यादमनवचश्च तन्त्रेयं द्विविधं पुषेः ॥
 नीला शुभा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी ।
 तस्मिन् पथुर्वितं तोयं गर्भे दमनकोपमम् ॥
 तत्प्रभावात्कहीपानः जतुष्वां एष्ठीं हि साध-
 येत् ॥५॥
 शार्ङ्गधरस्य ।
 “एका स्थूना विता रेखा भूमिर्नीला दृष्टा यदि ।
 स्थूनाङ्गमङ्गवचं तद्विद्यात्तन्मीयशःप्रदम् ॥
 एतत्तुचते भवेच्छोयः स्थूलश्चिरतरस्थितिः ।
 एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ॥६॥
 दृष्टयां दृश्यते भूमौ अङ्गश्च प्रतिबन्धितम् ।
 अङ्गवचं भवेत्तस्य द्विधाभूमिः चितासिता ॥७॥
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “निरङ्गं रूपपत्राभमीवचनिभश्च यत् ।
 दुर्लभं तन्महान्दण्डं कान्तलौहं प्रचचते ॥
 लव्या भूमिर्भवेत् खच्छा पीता वचाङ्गसङ्गता ।
 लव्यवचमिति प्राङ्पुरायुलक्ष्मीचयप्रदम् ॥८॥
 प्रदीपेऽपि ।
 “लव्या भूमिः सुवर्णाभमीवच्छूलाङ्गसङ्गतम् ।
 चाङ्गुलीवचकं विद्यात् कालसंज्ञमयापरे ॥९॥
 अथर्वं सद्यम्बुद्धेदङ्गं भूमिः चितेतरा ।
 अरव्याख्यमिदं वचं श्चुदपंचिददम् ॥
 सूर्यांशुसर्धमात्रेण वङ्गिस्थां वसेत् प्रिस्थाम् ।
 तस्य कर्णनमात्रेण पद्मकोयः स्फुटैरिधि ॥
 दुर्लभं तन्मशुष्यायां भास्येः कुत्रापि लभ्यते ।
 तद्दुयोजनसङ्घस्य रिष्टं नाशयति हुवम् ॥१०॥
 चैताक्षिणो यदा रेखा आम्बलादुपलक्ष्यते ।
 चैताङ्गमिति तद्विद्यादुयशोऽक्षीवलप्रदम् ॥११॥
 अम्बोजदलसङ्घाश्रमङ्गं भूमिः चितेतरा ।
 अम्बोजवचं तन्त्रेयं कथितं सुनिपुणैः ॥१२॥
 अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव चितेतरा ।
 गदावचमिदं द्रूयात् तत्तुचते शूलसम्भवः ॥१३॥

अङ्गं लव्यतिलाकारं भूमिश्चैव चितासिता ।
 तिलवचमिदं त्रैयं जप्त्वीवलयशःप्रदम् ॥
 तत्तुचते तिलतैलाभा वसा प्रच्यवतीऽधिकम् ॥१२॥
 धूमवर्णा भवेद्भूमिरङ्गं वङ्गिस्थिखोपमम् ॥
 अश्विवचमिदं त्रैयं श्चुदपंचिददम् ॥
 अथ शीतोदकं त्र्यक्षं तमं भवति च च्यात् ॥
 शायि वङ्गं वमेदयस्तु तथा सूर्यांशुसङ्गमात् ।
 तत्तुचते वलवान् दाहो दग्धवच इमो भवेत् ॥
 एतत् परमभास्येन लभ्यते धरणीतये ॥१४॥
 भूमिः चिता तिला वापि अङ्गश्चेत् पिप्यकी-
 प्रभम् ॥
 कथावचमिदं त्रैयमन्तर्दाहस्तु तत्तुचते ॥१५॥
 लव्याभूमिर्देवाङ्गे दृश्यते यन्ध्विचचयः ॥
 यन्ध्विचचमिदं त्रैयं वैरिपचविनाशनम् ॥
 तत्तुचते वलवान् दाहस्तुषा च ज्वर एव च ॥१६॥
 शालपर्णीदलाकारमङ्गं लव्याधिपुत्रिका ।
 स्थिरावचमिदं प्राङ्पुरायुलक्ष्मीचयप्रदम् ॥१७॥
 यदा तितिरिपचाभमङ्गं भूमिः चितेतरा ।
 एतत्तिरिचिचचं स्यात् तत्तुचते बहुवेदनम् ॥१८॥
 वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते ।
 मालाङ्गमिति तद्विद्यात्तन्त्रोयं गन्धवद्भवेत् ॥
 अथ तप्तोदकं त्र्यक्षं शीतं भवति तत्तुच्यत् ॥
 एव दाहपरीतानाङ्गते पित्तहस्तात्मनाम् ॥
 भवेत् परमभैषण्यं भास्येनैतद्वि लभ्यते ॥१९॥
 यदा जीरकसङ्काशमङ्गं भूमिः चितासिता ॥
 एतत्पीरकवचं स्यात्तत्तुचते तत्तुच्यत् ॥२०॥
 भूमिः चितासिताश्चैत्रा अङ्गं भृङ्गाभमिच्यते ॥
 तत्र चेष्मधमन्त्रेण श्रेष्ठमाप्नोति केवलम् ॥
 एतद्भ्रमरवचं स्यात्तत्तुचते स्याद्विचचिका ॥२१॥
 ऊर्ध्वं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 ऊर्ध्ववचमिदं प्राङ्पुरायुलक्ष्मीचयप्रदम् ॥”
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “ऊर्ध्वं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 काङ्गलाङ्गानु तद्विद्यात् सार्धं तस्याहिनाशनम् ॥
 २२ ॥
 अङ्गं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः चितेतरा ।
 मरीचाङ्गमिदं वचं तत्तुचते कटुरक्तता ॥
 तत्प्रचालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः ॥२३॥
 यदा सर्पपत्राकारमङ्गं भूमिस्तु निर्मेला ॥
 सुजङ्गवचं तद्विद्यात्तुचते विषवद्दना ।
 तस्य सार्धनमात्रेण भेकः प्राणैर्विस्तुच्यते ॥
 एकस्यास्य प्रसादेन जतुष्वां प्राप्ति महीं वृषः ॥
 २४ ॥
 यदाचखुरसङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मेला ॥
 अन्वाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् ॥
 तस्य संयोगमात्रेण वाजी मन्दीऽपि घावति ॥
 तस्य चालनतोयेन हयानां रोगनाशनम् ॥
 एतत्तुचते भृष्टं नृच्छां दाहश्च भ्रम एव च ॥२५॥
 मयूरपिच्छसङ्घमङ्गं भूमिः चितेतरा ।
 वहीङ्गमिति तं विद्यात्तुचते बाल्मिरिच्यते ॥
 सर्पाङ्गमिदं सर्ववामस्य सार्धं वचिच्युता ।
 एतदेव वृपतिभिर्भास्येः कुत्रापि लभ्यते ॥२६॥

तरवा

भूमिरङ्गवस्त्राणां धारा चास्य विता भवेत् ।
 अङ्गनास्यमिदं प्रायः सर्वदेवोपलभ्यते ॥”
 लौहप्रदीपेऽपि ।
 “धारा शुभा भवेद्यस्य भूमिः कञ्जलसन्निभा ।
 कञ्जरङ्गैश्चितं वापि विद्यात् कञ्जलवचकम् ॥२७॥
 मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत् ।
 चौद्राख्यमिति जानीयात् जयलक्ष्मीयशःप्रदम् ॥”
 शार्ङ्गधरेऽपि ।
 “निम्नकक्षो भवेद्यत्र रात्रिन्दिवविलेपितः ।
 मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववक्त्रभः ॥
 विशेषाच्चात्र रथ्यन्ति सततं मन्त्रिकादयः ॥२८॥
 आसीमकोशिका यस्य सुद्राङ्गं कुण्डलीकृतम् ॥
 सुद्रवचकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
 इदं कुण्डलवचस्र प्राह लीहाख्ये मुनिः ॥
 अस्य क्षतेषु बलवान् दाहः समवलोकितः ॥२९॥
 यदङ्गं मन्त्रिकाकारं भूमिश्चैव सितासिता ॥
 ज्ञेहः मुष्यति चेवात्र मन्त्रिकाङ्गं तमादिशितम् ॥३०॥
 अङ्गं यदा तुषाकारं या च भूमिः सितासिता ॥
 तुषवचमिदं खातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥३१॥
 अङ्गं यवफलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा ॥
 यवाङ्गमिति तं विद्यात्तत्क्षरं कञ्जसम्भवः ।
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥३२॥
 अङ्गं त्रीह्रिपक्षनाभं भूमिर्धूम्रा क्षतेऽतिरुक् ।
 तद्द्वीह्रिवचं जानीयाच्छत्रूणां भयवर्द्धनम् ३३ ॥
 अतस्वीफलसङ्काशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 अतस्वीवचमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो रक्षा ३४ ॥
 यदा सर्वपवीजाभमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 खरधारः खरस्यशः सर्वपाङ्गः स दुर्लभः ॥३५॥
 विंश्याकारं भवेद्यस्य अङ्गं भूमिः सितासिता ।
 विंहीवचस्य तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलपेन्नरः ॥
 एतद्भावगतोयेन काशरीगोपनाशनम् ॥३६॥
 अङ्गं तण्डुलसङ्काशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 तण्डुलाङ्गमिमं विद्याद्यशःश्रीवलवर्द्धनम् ।
 एतत्पर्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम् ॥
 अस्य प्रभावात्तनुजो भटां हि लभते श्रियम् ॥३७॥
 अङ्गं श्रेष्ठोत्तराकारं भूमिराघातनिःसहा ॥
 खड्गगाधमिमं विद्यात्तोवचं नाम नामतः ॥३८॥
 स्यूना दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमिश्चैव सिता-
 सिता ॥
 शिराङ्गमिति तं ब्रूयादेनं खड्गगाधमं बुधाः ॥३९॥
 शिवलिङ्गाङ्गतिश्चाङ्गे धारा चैव सितायवा ॥
 शिवाङ्गमिति तं ब्रूयाच्छुपचनिन्दनम् ॥४०॥
 यदा याघनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला ॥
 नखवचमिदं ब्रूयात्तत्क्षते श्रिययुर्भवेत् ।
 एतदाभिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ॥४१॥
 याहपुच्छोपमन्वङ्गं भूमिर्धूम्रा खराङ्गतिः ।
 याहाङ्गमिति जानीयाच्छत्रुवंप्रोपनाशनम् ॥
 अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्तस्या जहत्यहम् ॥४२॥
 यदा मनुजनेत्राभमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
 नेत्राङ्गमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम् ।
 एतद्भावगतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ॥४३॥
 अङ्गं कीश्वरमं यस्य भूमिर्धूम्रा सितासिता ।

तरवा

केशाङ्गमिति जानीयात् खड्गः खड्गगाधमम् ॥४४॥
 निरङ्गं स्यूकप्रकृतिसुपलाङ्गं विदुर्मुधाः ।
 एतद्वि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम ॥”४५॥
 पद्मपुराणस्य ।
 “निरङ्गा निशिता धारा श्राखी वङ्गं वमत्यपि ।
 द्रोणीवचमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ॥४६॥
 अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसहा ।
 एष खड्गगाधमस्याख्यो काकाङ्गो भूति-
 मिच्छता ॥४७॥
 यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते अशतैः खरम् ।
 एतद्वि दुःखजनकं कपालाङ्गं बुधस्यसेत् ॥४८॥
 तस्वीपत्रा वलाङ्गा या सुवर्णाङ्गाविपुत्रिका ।
 पत्रवचकमाहुस्तं आयुर्वेदविदो जनाः ॥”
 लौहाख्येऽपि ।
 “सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते ।
 तत् पत्रवचं काकस्य सुपर्णसुपजायते ॥४९॥
 सुवरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।
 सुवरीवचमाहुस्तं तत्क्षते शिरसो अमः ॥
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेच्चोवनं निजम् ॥
 ५० ॥
 विन्हीदलसमा भूमिरङ्गं विन्हीफलोपमम् ॥
 विन्हीवचस्य तद्विद्यात्तत्क्षतं तित्तसुच्यते ।
 पितृश्रेष्ठविकाराणां प्रथमाय प्रयुज्यते ॥५१॥
 प्रियङ्गुसदृशमङ्गं भूमिश्च कपिलाङ्गतिः ।
 फलवचमिदं प्रोक्तं श्राखी धूम्रं वमत्यपि ॥५२॥
 अङ्गं सर्वपुष्पाभं भूमिश्चैव सितासिता ।
 एतत् सर्वपवचं स्यात् श्राखी वङ्गं वमत्यपि ॥
 अपि कुण्डलिकां याति एतदव्यक्तकोमलम् ।
 एतत्प्रसादात् क्षितिपः क्षतुर्वा साधयते मञ्जीम् ॥
 ५३ ॥
 नीलीरससमा भूमिरङ्गं नीलीतरङ्गवत् ।
 नीलीवचमिदं द्रुष्टं श्राखी वङ्गिश्छां वमेत् ॥
 एष खड्गवरो नृणामरिहभयनाशनः ॥५४॥
 रक्ताक्षिसो महारेखा भूमिश्चैव सितासिता ॥
 रक्ताङ्गमिति जानीयादेरिपक्षविनाशनम् ।
 श्राखेन यस्तु रक्तांवा नीलांवा वमते शिखाम् ॥
 रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निहन्ति ।
 क्षतेऽस्य रक्तस्ययुक्तुषा दाहश्च जायते ॥५५॥
 अङ्गं वचादलसमं भूमिश्चैव सितासिता ।
 वचावचमिदं ज्ञेयं तत्क्षताङ्गिधनाशनम् ॥
 एष खड्गवरो राक्षा साधनीयः प्रयत्नतः ॥५६॥
 रसोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य द्रुणोपमा ॥
 रसोवचं जानीयात् श्राखी वङ्गं वमत्यपि ।
 अस्य धावनतोयेन आमवातविनाशनम् ॥५७॥
 निरङ्गा निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः ।
 सुमनावचमेतत् स्याद्भूति नात्मनदुर्लभम् ॥५८॥
 मञ्जिष्ठासदृशा दीर्घास्तन्गो रेखाः सुवितराः ।
 जिङ्गीवचमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ॥५९॥
 अङ्गं शमीपत्रसमं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 शमीवचमिदं ज्ञेयं शनैश्चरतुदावहम् ॥
 श्राखेषु वमते वङ्गं सङ्घते वङ्गिपीडनम् ॥६०॥
 रोहितवक्त्रसदृशमङ्गं भूमिः सितासितावापि ।

तरवा

धूम्रा गम्भीरखरयुक्तं धारा तीक्ष्णा विता
 भवेत्
 रोहिताख्यमिदं वचं सर्वारिहविनाशन
 वङ्गिसंस्पर्शमात्रेण क्षिप्रिषिमिषिमायते
 इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते
 प्रपरीवक्त्रलाकारमङ्गं भूमिः सितासित
 प्रोहीवचमिदं प्रोक्तं चर्तं तरति वारि
 एष खड्गोत्तमो राक्षां विपक्षकुलनाश
 कदाचिच्छन्यते भास्वैर्लभ्यते लभ्यते मही
 अङ्गं मारियपत्राभं भूमिः स्वाश्रियमच्छा
 इत्ययं मारियाङ्गः स्यात् पृथिव्यां नातिदु
 भङ्गराजस्य पुष्याभमङ्गं भूमिर्लक्ष्मणा ।
 आघातं सङ्घते नैव एष खड्गगाधमो मतः
 धारा तीक्ष्णा खराकारा भूमिरङ्गविना
 आघातं सङ्घते शोरं श्राखी वङ्गं वमत्य
 खराङ्गमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदु
 भम् ।
 निर्मला समला भूमिर्भवेच्चैव कदा कदा
 मन्दा तीक्ष्णा मवेहारा तद्विद्विष्यस्य लक्ष्य
 नीलाङ्गनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्गवत् ।
 नेत्राङ्गमिति जानीयाच्छ्राखी शीतं भवत्य
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेद्भूतिमा
 भर्तुः प्रतापं प्रमयेद्रविविम्बं यथा घनः
 मन्दा धारा भर्षा गाढा भूमिरङ्गविवाच
 पर्वताङ्गमिदं नाम सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥६
 अङ्गं गुग्गाफलसमं भूमिर्धूम्रा द्रुणोपमा ।
 गुग्गावचमिदं पृष्ठं तप्तं भवति चर्षये ॥
 श्राखी सिन्दूरसङ्काशं रजो वमति चावश
 एष खड्गवरो राक्षा भास्वदेवोपयुज्य
 अस्य प्रभावात्तन्नास्ति वन्न साधयते श्रु
 अङ्गं तदुत्तराकारं भूमिश्चैव सितासित
 धारा तीक्ष्णा वमति च श्राखी वङ्गिसम
 शिः
 शरवचमिदं ज्ञेयं राक्षां वाञ्छितसिद्धये
 दूर्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः
 श्राखेन वमते वङ्गं दूर्वावचं सुदुर्लभम्
 अङ्गं विखदलाकारं भूमिश्चैव सितासि
 विखदवचमिदं श्राखी नीलपीते वमेच्छि
 एष खड्गवरोः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाश
 मखरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मखरवत् ।
 मखराङ्गमिदं श्राखी रजो वमति चावश
 श्रोणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितीत
 श्रोणाङ्गमिति जानीयात् खड्गं परमदु
 भम्
 श्रटीदलसमा भूमिरङ्गं तत्क्षुसुमोपमम्
 श्रटीवचमिदं प्रायो लभ्यते गुञ्जतरम्
 मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सितीतरा
 मार्जाराङ्गमिदं नामा रोगश्रीकभया
 एष खड्गगाधमस्याख्यो यदीच्छेद्भूतिमा
 केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते ।

विशतु कितवचं तत् वाराणससमुद्रवम् ॥७७॥
 लौहप्रदीपस्य ।
 “अङ्गं चक्रातनुभिर्भूमिर्भूषादलच्छविः ।
 प्रायेण वमते युक्तां शिखां मौर्वीं भवेत्ततः ॥
 मौर्वीङ्गमिदंस्तुल्यं यशःस्त्रीनिबन्धावहम् ॥७८॥
 लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं प्रायेण वक्ष्येमेतु कथम् ॥
 हिनत्प्रत्यविधं लौहं वप्राङ्गमिति तद्ददेत् ॥७९॥
 कलायपुष्यसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 कलायवचं जानीयात् तत्तच्छते प्राक् इष्यते ॥८०॥
 अङ्गं चम्यकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता ।
 शिखां प्रायेण वनेच्छीतं तित्तं तस्य जलं भवेत् ॥
 इदं चम्यकवचं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ॥८१॥
 अङ्गं वलादलसमं भूमिः युक्ता तयेतरा ।
 वलावचमिदं श्रेयं नानाभावं भवेद्दुहत् ॥
 इत्थं वातरोगार्थां नाशने परमौषधम् ॥८२॥
 अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्विदलच्छविः ।
 वटवचमिदं श्रेयं खरं खड्गगधमं बुधैः ।
 इतस्य स्वर्धमाचेष नरो तुष्येत सन्ध्या ॥८३॥
 यशनीलीसमा भूमिः खरधारां सितासितिः ।
 वशाङ्गमिति जानीयादंशुद्विकरं परम् ॥८४॥
 भूमिः प्राणदलाकारा अङ्गं लघु सितासितम् ।
 शालाङ्ग एव खड्गः स्यात् पूष्यः सर्वार्थदायकः ।
 अयं प्रायेण वनेद्विधं धारा चाप्यथवा भवेत् ॥८५॥
 भूमिः सितासिता वापि अङ्गं ष्येडीसमं लघु ।
 ष्येडीवचमिदं निन्द्यं न सृष्ट्यं वाहितेषुभिः ॥
 ८६ ॥
 पुराणकालसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ॥
 कालवचमिदं पूष्यं शत्रुसम्यक्तनाशनम् ।
 यदि प्रायेण वनेस्त्रीलां शिखां वक्षिं वनेष वा ॥
 तदेव दुर्लभः खड्गो नान्यथा भयहेतुकः ॥८७॥
 अङ्गं पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथासिता ॥
 पिपीलिकाङ्ग इत्येष तत्तच्छते कच्छुसम्भवः ।
 स्वयं यदि भवेच्छुभ्रः प्रायेण पूष्यतमस्तदा ॥८८॥
 वलपत्रसमा भूमिरङ्गस्तत्तुसुमोपमम् ।
 वलाङ्गमिति जानीयात्तुः सर्वार्थसाधकः ॥
 ८९ ॥
 निरङ्गा निर्मेला भूमिर्वृष्टं वृष्टं वनेत्रजः ।
 दण्डा धारा श्रेयं स्यात् प्राणा आघातं सद्यते न च ॥
 रजोवचमिदं निन्द्यं शत्रुणां विजयावहम् ॥९०॥
 कुशाङ्गकीजसदृशमङ्गं भूमिः सितासिता ।
 कुशाङ्गवचं जानीयात्तत्तच्छते वेगनियहः ॥९१॥
 अङ्गं शरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
 रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्तच्छते पिङ्गकीजसः ॥९२॥
 भूमिः कुशीदलसमा अङ्गं तत्तच्छतेकोपमम् ॥
 धारा तीक्ष्णा रवस्त्रीक्ष्णो कण्डमानं खरा सृष्टा ।
 सृष्टाङ्गः खड्ग इत्येष तत्तच्छते दाहदृष्टभ्रमाः ॥
 सुखाचिकर्षणासानी दाहः पाकश्च जायते ।
 अयं यदि च सर्पाणां पक्षाक्षपरि विद्यते ॥
 पक्षाक्षिदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
 अथ घावनतोयेन कुडरोजविनाशनम् ॥९३॥
 कर्कशुदकपृष्ठाभा भूमिरङ्गस्तत्तुसमम् ।
 कर्कशुवचं जानीयात्तत्तच्छते दाहनाशनम् ॥

एव खड्गगधमस्याप्यो जेतथा यदि विद्विषः ॥
 ९४ ॥
 रङ्गं वज्रलपुष्पाभं भूमिस्तत्तुसमसन्निभा ॥
 वज्रलाङ्गमिदं पूष्यं प्रायेण सुरभिगन्धवत् ।
 तन्नास्ति जगतीमधे यद्नेन न साध्यते ॥९५॥
 अङ्गं संमिश्रितं यस्मिन् किञ्चिद्गन्धमीष्यते ।
 सर्वेषां दर्शनं वापि तीक्ष्णधारः खरखरः ॥
 एव काञ्जिकवचः स्याद्युजादेवोपजन्मते ।
 नेन प्राप्यापि वदन्ते शेषाश्चिन्नादयोऽपि च ॥
 ९६ ॥
 भूमिः कृष्णा निरङ्गा पैद्वारा तीक्ष्णा दृढापि चा
 आघातं सद्यते घोरं रक्तं सार्धेन यो विद्येत् ॥
 प्रायेण वक्षिं वमति भुवं वाप्यतिषर्वथात् ॥
 महिषाङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ॥
 ९७ ॥
 अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् ।
 धारा तीक्ष्णा खरस्त्रीक्ष्णः खड्गाङ्गं तद्विनि-
 हिंसेत् ॥९८॥
 तस्मिन् यदा भवेत्नेखा जह्रां कृत्वात्थकं तदा ॥९९॥
 अस्मिन्नपि भवेत्नेखा रेखा वक्राभिधनु तत् ॥१००॥
 एतत्प्रितयसुद्विष्टं खड्गगानां प्रवरं बुधैः ।
 प्रायशो लभ्यते लोके यदि सर्वगुणावहम् ॥
 इतीदं निखिलं प्रोक्तं वप्राणां लक्ष्यं मया ।
 प्रयत्नेर्लेखितं यत्तं सर्वेषां हितकाम्यया ॥
 इतः परन्तु लौहानां लक्ष्यं यच्च लक्ष्यते ।
 तस्य दासो भवान्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ॥
 द्विलिङ्गमिभ्रमालोक्य मिश्राङ्गमिति निर्दिशेत् ॥
 सर्वेषामङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत् ॥”
 इति खड्गपरीचायामङ्गाध्यायो द्वितीयः ॥॥
 खड्गस्य रूपाणि यथा,—
 “नीलीकलायकुसुमच्छवियुग्नाभा
 या चक्रनीलमयिकाचमणिप्रभा च ।
 भूमिश्च या मरकतप्रतिमावभासा
 खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
 तत्र चेद्भिन्दितामङ्गान्धिरिथानि बहून्वपि ।
 दृश्यन्ते बहुदोषाणि तथापि गुणवत्तरम् ॥१॥
 या कालकाम्बुदमवीरसकालसर्व-
 श्रङ्गान्धकारकचभारसमा विभाति ।
 भूमिश्च या धमरवन्सुसमावभासा
 खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ॥
 अत्र नेत्राणि सम्यक्तैः अरिथान्यनुभानि च ।
 साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥२॥
 या प्राहृषिगुणवमेकसमानवर्णा
 नीमेदरत्रसदृशापि च यस्य भूमिः ।
 खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति
 भर्तुंश्रेयोवसधनचयकारणाय ॥३॥
 या मन्धूमसदृशा च शिरीषपुष्प-
 तुल्या विभाति मणिनापि च खड्गभूमिः ।
 नागार्जुनो वदति धूममिदं हि रूपं
 भर्तुंश्रेयोवसधनावलिवहनाय ॥४॥
 द्विरूपं मिश्रितं सत्त्वा शङ्करं प्रवदेषुचः ।
 त्रिभौ रूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसङ्गतम् ॥

रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गसुतरम् ॥”
 इति लौहार्थवस्य खड्गपरीचायां वर्णा-
 ध्यायसूतीयः ॥ * ॥
 “जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गगानां या पुरा मया ।
 सन्ध्यापि प्रयत्नेन तासां लक्ष्यस्तुष्यते ॥
 युष्ठाङ्गः युद्धवर्षाश्च सुनेत्रः सुखरश्च वः ।
 नदुसार्धः सुसन्धियस्त्रीक्ष्णधारो महागुणः ॥
 खड्गं ब्राह्मणजातिं तं प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
 अथ चते भवेच्छ्रेयो घोरः सर्वान्गुणोचरः ॥
 नृच्छी पिपासा दाहश्च ज्वरो नृत्यश्च जायते ।
 अष्टं त्रिपलाकच्छमहारात्रिभिवोचितम् ।
 मलिनत्वं न सन्धेते निर्मेलां कुर्वते परम् ।
 तदद्यादिद्विकिरणस्यार्धेव लघी स्थितः ॥
 ददेत् सर्वं न तु करं पुत्रस्य हि धारिणः ।
 गायत्र्युच्चारमाणश्च खरतां व्रजति स्फुटम् ॥
 एव खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेद्भुवम् ।
 अथ प्रसादात् पुत्रवच्छिन्नोऽपि साधयेत् ॥
 तस्मादेव मनुष्याणां सुकर्मो न हि भूतये ।
 दृश्यन्ते प्रायशः स्वर्गे कुशलोपे हिमालये ॥१॥
 वज्रवर्षं महासारं तीक्ष्णधारं खरखरम् ।
 सर्वेषां घातसहं सर्वनेत्रवर्षखरकारम् ॥
 खड्गं चन्द्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः ।
 अथ चते भवेद्दाहसृष्टानाहो ज्वरो भ्रमः ॥
 नृत्यश्च जायते प्रायेण वनेद्विधकथानु वक्षुः ।
 संस्कारे चाप्यसंस्कारे नेमैर्ल्यं तस्य लक्ष्यते ॥
 प्रायेण्यप्रायेण खरता नृद्धिं चात्यन्ततीक्ष्णता ।
 रक्तसार्धं नमाचेष विशेदन्तरमन्तरम् ॥
 अयं खड्गवरः पूष्यो मनुष्यैरपि लभ्यते ॥२॥
 नीलवर्षः कृष्णवर्षः संस्कारे निर्मेला भवेत् ॥
 प्रायेण खरता चास्य घाततुल्यं निज्जन्मति ।
 वैश्रजातिरयं खड्गः चते लक्ष्णादर्शनम् ॥
 नात्युत्कृष्टो नातिहीनं सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥३॥
 सज्जाम्बोदसङ्काशः सूलधारो नदुसखरः ॥
 संस्कारे चैव मलिनः प्रायेण चापि खरतरः ।
 शूद्रजातिरयं खड्गः चते नास्यापि वेदना ॥
 दूरादेवोऽधमस्याप्यो यदीच्छेद्विद्वित्प्रमाणः ।
 प्रायशः सर्वलोकेषु स्वयमेवोपदृश्यते ॥४॥
 द्वयोर्लक्ष्यमालोक्य आरत्वं खड्गमादिशेत् ।
 ज्ञयासां लक्ष्येनेव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् ।
 चतुर्णां लक्ष्येनेव जानिसङ्करस्तुष्यते ॥”
 इति लौहार्थवस्य खड्गपरीचायां जात-
 ध्यायः ॥ * ॥
 अथ त्रिंशद्भेदाणां लक्ष्याणि ।
 “चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते ।
 तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥
 अनेनेकेन खड्गेन कृत्यां साधयते महीम् ॥१॥
 प्रपुञ्जपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मवर्णोपमम् ॥
 यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् ।
 अयं खड्गवरो यच्च तत्रैव कर्मजालभा ॥२॥
 जह्रां स्यात् यदा रेखा मदाकारा प्रतीयते ।
 गदानेचमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिन्दनम् ॥३॥
 श्रृङ्गकारं यदा नेत्रं खड्गमधीः भिदृश्यते ।

शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ॥४॥
 समरप्रतिभं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ॥५॥
 धनुःखरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रसुवन्ति तम् ।
 तस्य स्रष्टांगमात्रेण मन्त्रोऽपि प्रसूयायते ॥
 अयं निष्पीथे विजने खड्गो भानभनायते ॥६॥
 यन्नेत्रमङ्गुशाकारं तं विद्याद्गुणवत्तरम् ॥
 खड्गमङ्गुशनेत्राखं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरचोत्रं ह्यत्याग्यहनिवारणम् ॥७॥
 कृत्राकारं यदा नेत्रं ह्यनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् स्त्रीयोऽपि सर्वभौमो भवेन्नृपः ॥
 दौनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयात्तद्वन्दरः ।
 महेन्द्रोऽपि सचिवः सचिवो मखलेन्द्रः ॥
 मखलेन्द्रश्चक्रवर्ती भवेदत्र न संशयः ॥८॥
 पताकाकृतिनेत्रश्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
 पताकानेत्रमाहुस्तं संग्रामे विजयप्रदम् ॥९॥
 नेत्रं वीर्याकृति यदा वीर्यानेत्रसुवन्ति तम् ।
 निष्पीथे विजने खड्गो वीर्यावत् खनमावहेत् ।
 अस्य प्रभावात् सर्वेऽपि वयसा भवन्ति
 हि ॥१०॥
 मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिदं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षत्रुणां साधयते
 महीम् ॥११॥
 शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिदं विदुः ।
 भर्तुः सर्वार्थसंविद्धे शङ्खनां नाशनाय च ॥
 वामपार्श्वे तु यात्रावां घर्षणोऽयं तथा रथे ॥२॥
 अत्र ध्वजाङ्गचक्रकलसानां लक्ष्यानि पति-
 तानि । १३ । १४ । १५ ।
 मूलाकृति यदा नेत्रं मूलनेत्रं वदन्ति तम् ।
 सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टानिष्टप्रणाशनः ॥१६॥
 ग्राहूकृतिनेत्रं तं विद्यात् ग्राहूकृत्कृत्कृतिनेत्रतः ।
 शत्रुश्रेयोविनाशाय संग्रामे विजयाय च ॥१७॥
 सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिदं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् स्त्रीयोऽपि क्षत्रुणां साधयते
 महीम् ॥१८॥
 तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे ।
 अस्य प्रभावात् क्षितिपः क्षत्रुणां साधयते
 महीम् ॥१९॥
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् स्त्रीयोऽपि लभते राजसम्पदम् ॥
 २० ॥
 नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपात्रो यशः प्राप्नोत्वयुत्तमम् ॥
 २१ ॥
 मयूरकृतिनेत्रं हं तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ॥
 अस्य प्रभावात्सुखः संपदपान्निहृदयेत् ॥२२॥
 जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति च ॥
 संग्रामखर्परैश्चैवं पिबेद्वैरिभिरोरजः ॥२३॥
 दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् ॥
 अयं रिपुगणं मूर्ध्नि चम्यत्यतिभेरवम् ॥२४॥
 खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् ।
 तस्य प्रभावात्सुखस्त्रिलोकीं वश्येदपि ॥२५॥

मनुष्यपुत्रिकाकारा पुत्रिकानेत्रसुच्यते ॥
 अयं सश्रेणां सङ्गीपां क्षत्रुणां साधयेत् क्षितिम् ।
 न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् ॥
 तस्मान्नायं मनुष्याणामप्यभागेन लभ्यते ॥२६॥
 चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् ।
 अस्य प्रभावात्प्रायतो चामरीकृतसम्पदः ॥२७॥
 एकानेकश्रेणे श्रेणनेत्रे तन्नेत्रसंज्ञकम् ।
 अपि रङ्गभये युद्धे विषमे वैरिसङ्घटे ।
 स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्वती यथा ॥२८॥
 पुष्यमालासमं नेत्रं पुष्यनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात्सुखानि यथाः सर्वेषु देवताः ॥
 २९ ॥
 भुजङ्गसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् ।
 अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मर्त्तं भुजङ्गमः ॥३०॥
 सवर्णं समवर्णं च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
 सवर्णं शान्तिसम्पत्तौ रिपुनाशे तथापरम् ॥
 इयोरेकत्र पृष्ठे च तत् पुनर्विधं भवेत् ।
 एकलोकसुखं नेदं ददाति द्विविधं इयोः ॥
 मूलमध्यायसंस्थानात्तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ।
 अये चाप्यफलं श्रेयं मध्ये मध्यफलं मतम् ॥
 मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः ।
 एकं हं श्रीणि नेत्राणि नात्र संख्या अतिक्रमः ॥
 एकं धर्मैः स्वर्गकामौ द्वे श्रीणि च त्रिवर्गकम् ।
 तत्फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्जुनो मुनिः ॥
 द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्दयोः ।
 त्रिनेत्रश्च त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् ॥
 यथोत्तरं गुणवत् खड्गमाहुरनुत्तमम् ।
 दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् ॥
 तीव्राणां मङ्गलानाश्च दर्शनश्च शुभावहम् ॥”
 इति खड्गपरिचायां नेत्राध्यायः पञ्चमः ॥३॥
 “यथा नेत्रस्य संस्थानं तथा रिष्टस्य लक्षयेत् ।
 नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननियमः ॥
 प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टे नैकेन
 निन्दितः ॥”
 अथ त्रिंशद्दरिष्टानां लक्ष्यानि ॥
 “द्विद्रवदृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते ।
 द्विद्वारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ॥१॥
 यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते कश्चित् ।
 अयं काकपदारिष्टः सर्वभौमविनाशनः ॥२॥
 रेखाकारं यदारिष्टमर्द्धं वा तिर्यगेव वा ।
 रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ॥३॥
 भिन्नभान्तिकारं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः ।
 भर्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा न व्रजेत्
 स्वयम् ॥४॥
 यदा भेकाशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते कश्चित् ।
 भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५ ॥
 अरिष्टे सुधिकाकारे सुधिकारिष्टसुच्यते ।
 अयं खड्गसाधमः कुर्यात् पटुः पातालखड्ग-
 मम् ॥६॥
 विज्ञाननयनाकारो विन्दुरेकोऽतिविन्दुरः ।
 विज्ञानारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वार्थनाश-
 नम् ॥७॥

अरिष्टं शर्कराकारं यदा अर्धं च दृश्यते ।
 शर्करारिष्टमेतत् स्यात्क्षत्रुद्विनाशनम् ॥८॥
 यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते कश्चित् ।
 नील्यरिष्टमिदं श्रेयं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ॥९॥
 अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टसुच्यते ।
 भर्तुः कुलं यशो दुहिं हतिं प्रीतिश्च नाशयेत् ॥१०॥
 भङ्गमाप्रतिमो विन्दुरेकोऽनेकोऽथवा यदा ।
 भङ्गमारिष्टं दृश्येत् इति स्थिति विनाशनः ॥११॥
 कपोत्पत्रमरिष्टश्चेद्दूर्ध्वं वा तिर्यगेव वा ।
 कथ्यरिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् ॥१२॥
 जयश्रेष्ठिन्धरो राजन् ! परकथो विषमेव वा ।
 उपर्युपरि बाधोऽधस्त्रिणाशमरिष्टकम् ॥
 तस्य स्रष्टांगमात्रेण सचेलः क्षानमाचरेत् ॥१३॥
 कालिकारिष्टमिद्येतद् घोरिष्ठिति विनाशनम् ॥
 १४ ॥
 एकत्र यदि न श्रेय प्रयत्नेनापि संवृतः ।
 दारौ नाम महारिष्टं सर्वभौमविनाशनम् ॥
 अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन ययते ॥१५॥
 कपोतपत्रप्रतिममरिष्टश्चेत्तदाऽयम् ।
 भर्तुः कुलं यशो विद्यां वलं दुहिंश्च नाशयेत् ॥१६॥
 काकाकृति यदारिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते ।
 अनेन भर्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते ॥१७॥
 अरिष्टे खर्पराकारे खर्परारिष्टसुच्यते ।
 भर्तुर्यशो वलं वीर्यं दुहिं प्रीतिश्च नाशयेत् ॥१८॥
 यदा मूलाङ्गुशकलं जघनं स्यादिव लक्ष्यते ।
 शकलीति स वै खड्गः सर्वभौमनिन्दनः ॥१९॥
 क्रोडीकृत्पत्रकयोर्लक्ष्ये पतिते २० । २१ ।
 यस्मिन्निम्बमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते कश्चित् ।
 जालारिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलघनापहम् ॥२२॥
 एकैकरेखा दीर्घाया यदा पक्षविकी भवेत् ।
 स्रष्टे वाय करेणाय करालारिष्टसुच्यते ।
 अयं हि क्षितिपात्राणां दृष्टियोग्यो भवेन्नरि ।
 दर्शनदेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः ॥२३॥
 अरिष्टे कङ्कपक्षानि कङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
 अस्य स्रष्टांगमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो वलम् ॥२४॥
 खर्पूररिष्टप्रतिभं यदारिष्टसु लक्ष्यते ।
 खर्पूरारिष्टमेतत् स्यात्क्षत्रुः कुलघनापहम् ॥२५॥
 गोशङ्काभमरिष्टश्चेत् शङ्कारिष्टं तदुच्यते ।
 अनेन भर्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीवलापहदायः ॥२६॥
 गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रतीकते ।
 पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थनाशनम् ॥२७॥
 खनित्राभमरिष्टश्चेत् खनित्रारिष्टसुच्यते ।
 मूराणांमपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति ॥२८॥
 अरिष्टे जाङ्गलाकारे जाङ्गलारिष्टसुच्यते ।
 अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूत्वा ॥
 अयमायुः श्रेयं हन्ति विद्यां वलमश्रेयतः ॥२९॥
 वडिशारिष्टस्य लक्ष्यं पतितम् ॥३०॥
 इत्यरिष्टानि प्रीक्षानि नानातन्त्रात् प्रवक्षतः ।
 विचार्यैतानि मतिमान् खड्गं कोऽपि निधापयेत् ॥
 दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितानाम् ।
 अमङ्गलाणां मन्त्राणां दर्शनं चाशुभापहम् ॥

तरवा

द्विद्वेकमेव स्याद्विरिष्टं शुभावहम् ।
 शोभमशुभं ह्य्याद्विषयस्य हि विषं यथा ॥
 क्रमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा ।
 योत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः ॥
 ति खड्गपरीचायामरिष्टाध्यायः षष्ठः ॥३॥
 एष द्विविधा भूमिः ।
 स्वभूमिविभागेन भूमिर्यां द्विविधा मता ।
 एषा दिवि समुद्रभूता भौमा भूमिसमुद्रवा ॥
 लक्ष्मणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत ।
 वदानवयोर्मध्ये खड्गखड्गिरभूतं पुरा ॥
 । खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः ॥
 दक्षलक्ष्यं यथा,—
 । खड्गाः खलुधारा भ्रममतिरुचवो निर्म-
 काङ्गाः सुनेत्रा
 । रिष्टाश्चाखरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
 योगात् ।
 इर्भेद्या दुर्घटाश्च अनिगुणगुरवो यत्तते दाह-
 पाकौ
 । दिशाः कुर्वन्तेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो-
 दृष्टिमाशु ॥१॥
 अथ भौमलक्ष्यं दृष्टव्यं ।
 पूर्वं मन्दिरेण विधास्य यानि
 मुक्तानि तेषां पतितान्शु विन्दवः ।
 यस्मिन् प्रदेशे स स एव देशः
 कालायसामाकरतां जगाम ॥
 पुराणतं चौरसमुद्रमध्या-
 इत्पाद संयच्छ ययुः सुरेन्द्राः ।
 तद्विन्द्वो यत्र निपेतुरेव
 मुह्यसायमाकरतां जगाम ॥
 ये विधेया भ्रमकाङ्गाः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि ।
 मन्दादाह्वरानाहशोकद्विकावभौकराः ॥
 येऽन्तेत्याः कर्बुराङ्गा मन्दाङ्गाः संभवन्ति च ।
 बलीपतितमालिन्यजरायाधिविनाशनाः ॥
 यत्रैव पतितं यत्त तदाकरताङ्गताः ॥
 तद्वयथा,—
 वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे
 नेपालभूमिषु तथाङ्गमहीप्रदेशे ।
 खौराङ्गकेऽन्यतरन्ध्रमहोविभागे
 मुह्यसायां क्षतिवराः प्रवदन्ति जम्ब ॥
 तद्वयथा,—
 वाराणसीयाः सुक्लिग्नास्तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः ।
 लघवः सुखसन्धेया श्रेयाश्चाभेदशालिनः ॥
 मागधाः कर्कशाः खलुधारा गूढतरङ्गिनः ।
 गुरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा श्रेया विषयच्येः ॥
 नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निष्कलाश्च ये ।
 श्रेयाः सदङ्गा मलिना लघवः खलुधारिणः ॥
 कालिङ्गा गुरवः खड्गा यक्ताङ्गास्तनुहेतवः ।
 खौराङ्गा निर्मलाः क्षिग्धाः सुयक्ताङ्गा भ्रमं
 खराः ॥
 विंशत्युपजातानां चतुर्णां भेद उच्यते ।
 केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः क्षिग्धारिणः ॥
 केचित् सदङ्गा लघवः सुक्लिग्ना खलुधारिणः ॥

तरवा

एषां रूपेण मिश्रेण श्रेया हि द्विजजातयः ॥
 सामान्यात् द्विगुणचौडं कलिदेशगुणस्ततः ।
 कलेः शतगुणं भद्रं भद्राङ्गं सङ्गस्रधा ।
 वप्यात् षड्गुणः पाञ्चनिर्बिहङ्गभिर्गुणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण ह्ययस्मान्तः प्रशस्यते ॥”
 इत्यादिकं रसायनौपयौगिकमेव न तु खड्गे
 दृष्टफलम् ॥ यदाह ।
 व्यासानु लौहजातीनां वचं खड्गस्य गुण्यते ।
 तथाच ।
 ये खड्गास्तीक्ष्णधारा भ्रममल्लिगुरवः षड्-
 गुणाऽऽः सुभेद्याः
 केचित् साङ्गा निरङ्गाः कति च न समला
 निर्मलाः केचिदेव ।
 ते भौमाः कुर्वन्तेऽमी धनविजयवर्णं षड्गुणा
 निर्गुणा वा
 ते दुःखं श्लोकस्यं दधति बलकुलश्रीयशोनाश-
 काक्षे ॥
 इति खड्गपरीचायां भूम्यध्यायः सप्तमः ॥२॥
 अथाष्टधा भूमिः ।
 अनिरुद्धविधः प्रोक्तो यः पूर्वं सूत्रसंग्रहे ।
 तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणाष्टकम् ॥
 तद्वयथा,—
 पूर्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्दासादाक्षया ।
 विषाद्यं खड्गमानस्य कर्मण्यं खड्गकोविदेः ॥
 घोरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदेः ।
 घोरः स्यात् सुखसम्पत्तौ तार उच्चाटने मतः ॥
 यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते भूमिः ।
 हंसधनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः ॥१॥
 कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते भूमिः ।
 कांस्यधनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो
 सुनिः ॥२॥
 अश्वस्य लक्ष्यं पतितम् ॥३॥
 टक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते भूमिः ।
 टक्काधनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिन्दनः ॥४॥
 काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते भूमिः ।
 काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुल-
 नाशनः ॥५॥
 तन्नीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते भूमिः ।
 तन्नीधनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ॥६॥
 खरस्येव धनिर्यस्मिन् खरधनिरयं मतः ।
 श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजोविनाशनः ॥७॥
 प्रस्तरस्येव यः खड्गः स निन्द्यः खड्ग-
 लक्ष्यो ॥८॥
 गभीरतारधनिता खड्गमस्याशुभलक्ष्यम् ।
 उत्तानमन्त्रधनिता खड्गमस्याशुभलक्ष्यम् ॥
 अपाङ्गनेत्रहीनोऽपि खड्गः सुधनिरयतमः ।
 अन्वः कुरुषो मनुजो यथा सुवि सुगायनः ॥
 सर्वलक्ष्यसम्पन्नः खड्गो यो धनिर्यज्जितः ।
 स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः ॥
 नखेन वाय दक्षेन तथा लौहशलाकया ।
 कोटिनं शर्कराभिर्वा धनिरविज्ञानसुच्यते ॥”
 इति खड्गपरीचायां भूम्यध्यायोऽष्टमः ॥३॥

तरस्वी

अथ द्विविधं मानम् ।
 यस्मान्न द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणसुच्यते ।
 उत्तमाधमभेदेन भेदो हि द्विविधो मतः ॥
 उत्तमं यद्विज्ञानं स्यात्तुमानं प्रकीर्णितम् ॥१॥
 अधमं तच्च यत् खर्वं गुरुमानं प्रकीर्णितम् ॥२॥
 तत्पुनश्चिद्विधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः ।
 यो सुद्विविधतिसमायततीक्ष्णधारी
 भर्तुर्भवेत् प्रसरतोऽपि षड्गुणीभिः ।
 मानेन चाष्टपलिकः स हि खड्गममध्ये
 नृभिर्प्रलटनबिल्लटपलप्रदः स्यात् ॥
 यो द्वादशाष्टनवसुद्विभिरायतः स्यात्
 मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्धभागः ।
 तावत्पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा
 खड्गाधमो धनयशःकुलनाशनाय ॥
 नागार्जुनोऽपि ।
 यावत्सोऽस्यो दैर्घ्यं तद्वर्णाङ्गुलयो यदा ।
 प्रसरे तच्चतुर्धाश्रमिति वै मानस्तमम् ॥
 यावत्सोऽस्यो दैर्घ्यं प्रसरे तन्नभागिकः ।
 पलैस्तद्वैस्तुजितः स खड्गो मध्य उच्यते ॥
 यावत्सोऽस्यो दैर्घ्यं तुर्थांशः प्रसरे तु तत् ।
 अधमः कीर्णितः खड्गस्तत्समो बाधिकः
 पलैः ॥
 भौमानामिदसुद्विष्टं दिशास्तु लघवो मताः ॥”
 इति खड्गपरीचायां मानाध्यायः ॥ ३ ॥
 भोजस्तु ।
 “दीर्घता लघुता चैव खरविस्तीर्णता तथा ।
 इर्भेद्यता सुचटता खड्गानां गुणसंग्रहः ॥
 खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा ।
 सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः ॥
 इति निखिलसुदारसुक्तमन्त्र
 बहुतन्त्रेषु निखिल्य खड्गस्यष्टैः ।
 वृष्टतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
 स चिरतरां श्रियस्तुच्छितां लभेत ॥”
 इति युक्तिकथ्यतस्तु खड्गपरीचा समाप्ता ॥
 तरसं, ली, (तृ + बाहुलकात् असच्) मांसम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, कात्यायन-
 श्रौतसूत्रे ।
 “तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः ॥”
 “तरसमया मांसमयाः ।” इति कर्कः ॥
 तरस्यान्, ली, (तराय अवतरणाय यत् स्थानम् ।
 तरस्य स्थानं वा ।) षड्ः । इति ञटाधरः ॥
 तरस्यान्, [त्] चि, (तरो बलं वेगो वा अस्थ-
 स्येति मतुप् । मस्य वः ।) मूरः । वेगो ।
 इति याकरणम् ॥ (चतुर्धमसुपुत्रविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।
 “तरङ्गभौवर्ज्युषश्च तरस्याशुभ एव च ।
 अभिमानी प्रवीरश्च जिह्वुः सङ्गमनस्तथा ॥”
 तरस्वी, [न्] चि, (तरो. वेगः बलं वास्यस्य ।
 तरस् + “अस्मायामेधासजो विनिः ।” ५।० ।
 १२१ । इति विनिः ।) मूरः । वेगो । इत्यमरः ।
 ३।३।१२७ । (यथा, भागवते । ८ । १० । ३१ ।
 “राहुका च तथा शीमः पुत्रोऽन्वा युयुधेऽनिलः ।

निशुम्भसुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरुिनी ॥”) गरुडं वायुं च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरान्धुः, पुं, (तराय तरणाय तरे तरणे वा अन्धुरिव अतिगभीरमध्यदेशत्वात् तथात्वम् ।) नौकाविशेषः । भङ्ग इति भावा । तत्पर्यायः । षोडशः २ वहनम् ३ चार्कटः ४ वडिजम् ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तरान्धुः, पुं, (तराय तरणार्थं अकति पर्याप्तोतीति अल + उन् ।) नौकाविशेषः । इति चारावली ॥
 तरिः, स्त्री, (तरयनया इति । तृ + “अच इः ।” उर्णा । ४ । १३८ । इति इः ।) नौका । इत्यमरः । १।१०।१० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । ४८ ।
 “सात्रवीहाशकन्यासि धर्माधिं वाहये तरिम् ॥”) दशा । वस्त्रादिपेटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तरिकः, पुं, (तराय तरणाय हितः । तृ + उन् ।) भ्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तरणे तरण- विमितकदेशसुक्तेऽधिकारोऽन्तरस्य । तरण- सुक्तेऽन्तराधिकारो । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६६ । [दश ॥”)
 “तरिकः स्थलजं सुक्तेऽन्तरं हाप्यः पयान् तरिका, स्त्री, (तरिक + टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
 तरिणी, स्त्री, (तरस्तरणं ज्ञात्येनाख्यस्याः इति इनिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥
 तरिता, स्त्री, (तर + इतच् ।) तर्जनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गृह्यम् । गौणा इति भाषा । यथा, कृष्णार्णवतन्त्रे ।
 “समिदा कालकूटश्च तान्त्रकूटश्च भुस्तरम् । अक्षिणं खर्जुरसस्तारिका तरिता तथा ॥”
 तरिरथः, पुं, (तरेर्नौकाया रथ इव तत्परि- चालनात्तथात्वम् ।) अरिचम् । इति चारा- वली ॥
 तरीः, स्त्री, (तरयनया इति । तृ + “अवितृस्त- तन्निभ्य ईः ।” उर्णा । ३ । १५८ । इति ईः ।) नौका । (यथा, माघे । ३ । ७६ ।
 “तरीयु तत्रत्यमफलगुभाळम् ॥”) गदा । वस्त्रादिपेटकः । इत्युणादिकोषः ॥
 धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्रोणी । इति जटाधरः ॥ दशा । इति मेदिनी । २, ४० ॥
 तरीषः, पुं, (तृ + “स्तभ्यामीषण् ।” उर्णा । ४ । २६ । इति ईषण् ।) शोभनाकारः । मेजः । व्यवसायः । इत्युणादिकोषः ॥ असुद्रः । समर्थः । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥ स्वर्गः । इति मेदिनी । ३, ३७ ॥
 तरीषी, स्त्री, (तरीष + संज्ञायां ङीष् ।) इन्द्र- कन्या । इति मेदिनी । ३, ३८ ॥
 तरुः, पुं, (तरति ससुद्रादिकमनेनेति । तृ + “अन्तर्ग्रीतृचरीति ।” उर्णा । १ । ७ । इति उः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ७० ।
 “सुनिवनतरुच्छायां देया तथा सह श्रिये ॥”) तरुणिः, पुं, (तरौ वृक्षे ज्ञायतीति । ज्ञ + इन् ।) वागुदपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तरुणीवनं, स्त्री, (तरोर्नीवनं जीवनकारणम् ।) वृक्षमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तरुणं, स्त्री, (तृ + “नो रश्च जो वा ।” उर्णा । ३ । ५४ । इति उन् ।) कुलपुष्यम् । इति मेदिनी । ३, ४६ ॥
 तरुणः, पुं, (तृ + उन् ।) स्थूलचौरकः । इत्यमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुणः, चि, (तरति भ्रवते प्रमोदसजिषे इति । तृ + नो रश्च जो वा ।” उर्णा । ३ । ५४ । इति उन् ।) युवा । इति मेदिनी । ३, ४६ । (यथा, महाभारते । १ । ४० । २६ ।
 “तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिसृष्टिना महातपाः ॥”) नतनः । इति धरणिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जरीम् । “तरुणं सर्वपशार्कं नवौदनं पिच्छिजानि दधौनि । स्वल्पचयेन सुन्दरि । ग्राभ्यज्जोमिष्टमन्त्राति ॥”)
 तरुणचवरः, पुं, (तरुणश्चासौ चवरश्चेति ।) सभा- द्वावधिचवरः । (यथा, चक्रदत्तः ।
 “यासत्तरात्रं तरुणं चवरमाहुर्मनीषियः ॥”
 तरुणदधि, स्त्री, (तरुणं तरुणलक्षयोक्तं दधीति ।) पञ्चदिनातीतदधि । इति वैद्यकम् ॥
 “सुक्लं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालाकैस्तुल्यं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि घट् ॥” इति चाणक्ये । ६४ ॥
 तरुणी, स्त्री, (तरुण + गौरादित्वात् ङीष् ।) द्वितीयवयाः स्त्री । (यथा,—
 “ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वानिग्रहत्तरावधि । निदाघशरदौर्वाला हित्ता विषयिणी मता ॥ तरुणी शीतसमये ॥”
 ‘नित्यमाला सेवमाना नित्यं वर्हयते बलम् । तरुणी द्वासयेच्छक्तिम् ॥”
 “वृद्धोऽपि तरुणी गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 भूयोभूयः प्रवर्तमानरजाः स्त्री । इत्यमरटीका- चारसुन्दरी । तत्पर्यायः । युवती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ । तन्वुनी ३ युवतिः ४ । इति भरतः ॥ यूनी ५ दिक्करी ६ घनिका ७ घनीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहकन्या । दम्तीवृक्षः । चीङ्गानामगन्धद्रव्यम् । पुष्यविशेषः । सेउती इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सदा २ कुमारौ ३ गन्धाटा ४ चारकेशरा ५ अङ्गिष्ठा ६ रामतरुणी ७ सुदना ८ बहुपत्रिका ९ अङ्ग- वल्लभा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेवती ११ । यथा, नारसिंहपुराणे ।
 “चम्यकात् पुष्यशतकादशोकं पुष्यसुत्तमम् । अशोकात् पुष्यसाहस्रात् सेवतीपुष्यसुत्तमम् । सेवतीपुष्यसाहस्रात् कुलकं पुष्यसुत्तमम् ॥” (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारकेशरा । महाकुमारी गन्धाटा ज्ञात्वात्तन्मन्त्रात् ॥”

अस्या गुणाः । शिथिरत्वम् । शिथिलम् पित्तदाहज्वरसुखपाकदृक्काविच्छिन्नाशिका मधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुणीकटाक्षमालः, पुं, (तरुणीनां कटाक्षा माला यत्र ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुलिका, स्त्री, (तरुलित्वा लूलिका चित्रशला इव । यद्वा, तरौ वृक्षे दोलनवतीति । दुल + लुक् । टाप् अत इत्वम् । एषोदरादिभ्योऽधुः ।) वातुनिः । इति चारावली ॥ का इति भाषा ॥ तच्छूलिकापि घाटः ॥
 तरुणखः, पुं, (तरौ तरौर्वा नख इव ।) कण्डव इति चारावली ॥
 तरुसुक, [ङ] पुं, (तरुं सुनक्षीव । सुष क्षिप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुणगः, पुं, (तरौ तिष्ठन् नग इव । शा पार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः । यद्वा, प्रियो नगः पशुः ।) वल्गरः । इति शब्दरा वली ॥
 तरुणगं, स्त्री, (तरौ रागो रक्तिमाभा यस्मात् किञ्चनयम् । नूतनपल्लवः । इति चारावली ॥
 तरुणजः, पुं, (तरुण्यां राजा अत्युच्चत्वादस्य तत्वम् । समासे टच् ।) ताण्डवः । इति र निर्घण्टः ॥ (सर्वपुष्यत्वात् खर्कौकभोग्यत्वात् पारिजातपुष्यवृक्षः । यथा, हरिवंशे । १२४ ॥ “यदेतदाहृतं स्वर्गात् तत् स्वर्धं मया विभो देवोपभोग्यमेतद्धि तरुणसुसुद्धम् ॥”)
 तरुणहा, स्त्री, (तरौ रोहतीति । रुह + टाप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुणहिनी, स्त्री, (तरुण रोहतीति । र्ण ङिनिः + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुणह्वी, स्त्री, (तरुण वल्लीव तरुणह्वीव वा अतुकाजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुणायी, [न्] पुं, (तरौ तरुकोठरे शाह वा शैते इति । श्रौ + ङिनिः ।) पत्नी । चारावली ॥
 तरुसारः, पुं, (तरौः सारः ।) कर्पूरः । चारावली ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सा स्थाने ३५ अध्याये । “तन्त्रनेत्राणि सुवर्णं तान्त्रायोरीतिदन्तशङ्खमखितरुसारमयानि ज्ञायातीति ॥” कर्पूरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्यं ।
 तरुसा, स्त्री, (तरौ तिष्ठतीति । सा + क च ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तरुटः, पुं, (तरौः ऊट इव ।) उत्तमकक अस्य गुणाः । गुदत्वम् । विटम्बित्वम् । श्रौ लञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, चरके स्थाने सप्तविंशोऽध्याये ।
 “तरुटविसशाककौचादनकशैवकम् । शङ्खाटकं कलोद्युष्यं गुदविटम्बि शीतलम् । तर्क, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (१ परं-अकं-सैट) क, तर्कयति । वितर्कयति (अत्र सक्तं) तर्कयत्यस्युत्तं सुधीः । दुर्गादाचः ॥

तर्कियाः

पुं, (तर्क+भावे घञ् ।) आकाङ्क्षा । वितर्कः ।
 भ्रंशरश्चक्रानिवर्तकः । इति भाषापरिच्छेदः ॥
 यथा, महाभारते । ३ । १६६ । १०८ ।
 कर्तकं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्तुतिम् ॥”
 च पञ्चविधः । यथा । आत्माश्रयः १ अन्यो-
 श्रयः २ चक्रकः ३ अश्रयस्था ४ प्रमाण-
 धितार्थकः ५ । इति जगदीशः ॥ यथा जल-
 वि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि ॥ ऊहः । हेतु-
 लक्षम् । तत्तु मीमांसादि । इति मेदिनी ।
 २५ । (यथा, मनुः । १२ । १०६ ।
 धर्मं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
 तर्कानुसन्धत्त स धर्मं वेद नेतरः ॥”
 यथास्त्वम् । यथा, नैषधे ।
 तृक्यायं मधुवर्षिधर्षितपरारक्तैस्तु यस्तो-
 क्तयः ॥”
 तन्म् । यथा, महाभारते । १ । १६८ । १८ ।
 तं वै फलाधिर्न मन्वे श्रीतरं तर्कचतुया ॥”
 र्थवाद इति कर्कोपाध्यायः । यथा, अक्ताः
 करा उपदेशातीति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जन-
 धनं धृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति
 श्रूये तैजो वै धृतमित्यर्थवादात् धृतेनाक्ता
 ति निर्णयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः ॥”
 पुं, (तर्केश आकाङ्क्षया कायति प्रकाशते
 ति । के+कः ।) याचकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 यथा, महाभारते । १२ । ४५ । ६ ।
 मथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिधीनपि ।
 मिः सन्तर्पयामास ह्यपणांस्तर्ककानपि ॥”
 कथयतीति । तर्क+कृञ् । तर्ककारकश्च ॥
 वेद्या, स्त्री, (तर्कोपदेश्ये विद्या तर्करूपा
 विद्या वा ।) न्यायविद्या । तत्पुण्यायः ।
 गान्धीलिकी २ । इत्यमरः । १।६।५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ३७ । १२ ।
 गान्धिलिकी तर्कविद्यामशुरस्ती निरर्थिकाम् ॥)
 री, स्त्री, (तर्कं ऋच्छतीति । ऋ+कर्म-
 यञ् ॥ ३ । २ । १ । इत्यञ् । डीप् च ।)
 यन्तीत्यः । इत्यमरः । ४ । २ । ६५ ॥
 यथायोऽस्या यथा, वेदाकरमलाणायाम् ।
 वैषयन्ती च तर्कारी जयन्ती विजया जया ॥”
 यस्या गुणा यथा,—
 तर्कारी वरुणं खादु सतिक्तं कफवातजित् ॥
 इति वाभटे सूत्रस्थाने बृहदध्याये ॥
 यथा, श्वहारी यथा,—
 तर्कारी विश्वश्रियुसुरसवत्सकनिम्बेः ।
 त्रयलपलेस्त्रोयं द्रवतसुष्णं च सेचनम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
 यं गणिकारिकापि वाच्या । तत्पुण्याया यथा,
 पथिमज्यो जयः स स्थाप्टीपथीं गणिकारिका ।
 यथा जयन्ती तर्कारी नादेश्ये वैषयलिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 णः, पुं, चक्रमर्दवृत्तः । इतिरत्नमाला ॥ तर्क-
 गोऽपि पाठः ॥ (चक्रमर्दवृत्तस्य विवृति-
 तांश्र्वाता)

५६६
 तर्जनी

तर्की, [त्] त्रि. (तर्कयितुं शीलमस्य बद्धा तर्कय-
 तीति । तर्क+त्रिणिः ।) तर्कविशिष्टः । मीमां-
 सकः । यथा,—
 “वैविद्यो हेतुकस्तर्को नैवक्तो धर्मेपाठकः ।
 अयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥”
 इति मनुः । १२ । १११ ॥
 तर्कुः, स्त्री, (क्त+उः । निपातनात् साधुः ।)
 सूत्रनिर्माणायन्मम् । टेको इति भाषा ॥ तत्-
 पुण्यायः । कपालनाजिका २ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ तर्कुटी ३ सूत्रला ४ । इति हारावली ॥
 (कुम्भकारस्य चक्राकारशिलाभाङ्गम् । यथा,
 अगर्षराधवे । २ । ६ ।
 “शुद्धे सम्युति यावद्भ्युदयते तत्तर्कुटङ्गोन्मृजा
 रण्यद्विभ्ररजम्बटावलयधितो देवस्त्रिधामौचरः ॥”)
 तर्कुटं, स्त्री, (तर्कयति सूत्रोत्पादकतया शोभते
 इति । तर्कं दीप्तौ+बाहुलकात् उटन् ।) कर्म-
 नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काटनाकाटा इति
 भाषा ॥
 तर्कुटी, स्त्री, (तर्कुट+स्त्रियां गौरादित्वात्
 डीप् ।) तर्कुः । इति हारावली । २१३ ।
 तर्कुपिण्डः, पुं, (तर्कुस्थितः पिण्डः । मध्यपदलोपि-
 समासः ।) तर्कुस्थितवृत्तपिण्डः । टेकोर
 वांटुल इति भाषा ॥ तत्पुण्यायः । वर्तिनी २ ।
 इति जटाधरः ॥ तर्कुपीठी ३ वर्तुला ४ । इति
 हारावली । २१३ ॥
 तर्कुपीठी, स्त्री, (तर्कुस्थिता पीठी खल्व्यो ऋत्-
 पिण्डः ।) तर्कुपिण्डः । इति हारावली । २१३ ॥
 तर्कुलासकः, पुं, (लासयति शोभयतीति । लस
 कान्ती+लृच्+ञ् । तर्कुः सूत्रनिर्माणा-
 यन्तं तस्या लासकः ।) भङ्गोलः । इति हारा-
 वली । २१३ ॥ खरसा इति भाषा ॥
 तर्कुशाणः, पुं, (तर्कोः शाणः ।) सामकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ टेकोर शाण इति भाषा ॥
 तर्कुः, पुं, (तरक्षुः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
 तरक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तर्कुः, पुं, यवचारः । इति रत्नमाला ॥
 तर्कुं, भर्तृवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 परं-सकं-सेट् ।) तर्कुंति । इति दुर्गादासः ॥
 तर्कुं, क ड भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, तर्कुंयते । भर्तृ-
 स्तर्कुंनम् । तामतर्कुंयदम्बरे । इति रघुप्रयो-
 गस्तु तर्कुंनं तर्कुं । तर्कुं करोतीति नौ साध्यः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 तर्कुंनं, स्त्री, (तर्कुं+भावे क्युट् ।) भर्तृवनम् ।
 यथा । अश्वीरायास्तर्कुंनताङ्गनादि । इति रस-
 मञ्जरी ॥ (यथाच कुमारे । ६ । ४५ ।
 “भूमिदमिः सकर्म्योऽलंलिताङ्गलितर्कुंनैः ।
 यच्च कोपैः हताः स्त्रीभामाप्रसादार्थिनः
 प्रियाः ॥”)
 तर्कुनी, स्त्री, (तर्कुंतेऽनयेति । तर्कुं भर्तृवने+
 करणे क्युट् । ततः स्त्रियां डीप् ।) अङ्गुष्ठ-
 समीपाङ्गुलिः । तत्पुण्यायः । प्रदेशिनी २ ।

तर्पणं

इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥ सा तु गर्भस्यस्य
 चतुभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । १७ । ८८ ।
 “तच्छ्रुत्वा चमुरं तं सा बधूः सोमप्रभा क्रुधा ।
 विलोक्य भ्रामयामास यमाश्रमिष तर्पणीम् ॥”)
 तर्पिकः, पुं, (तर्पणं कर्तुं नमस्यच्च । तर्पणं+ठन् ।)
 देशविशेषः । तत्पुण्यायः । ताधिकः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥
 तर्पिः, पुं, (तर्पयति ह्यन्वादिर्न भक्षयतीति । ह्यञ्
 भक्षणे+अच् ।) वत्सः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २२६ ॥
 तर्पिकः, पुं, (तर्पय एव । स्तार्पे कन् ।) सद्योनात-
 वत्सः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कोमले
 वाहुर इति भाषा ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ५ । ४३६ ॥
 “स्नानशीरां वरां पत्नीं बह्वङ्गारां निपात्यते ।
 अलिङ्गमानां क्रन्दन्निस्तर्पणैरेव दारकैः ॥”
 बालकः । यथा, अगर्षराधवे । २ । २३ ।
 “सुनिविनियोगलूनप्रकृण्डदुष्टाङ्गुलिनि
 बर्ही चि ।
 गोकर्णतर्पणकोऽर्थं तर्पणं कल्पककच्छेद्य ॥”)
 तर्पिः, पुं, (तरपिः पृषोदरादित्वात्सोपः ।)
 सूत्र्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तर्परीकं, स्त्री, (तीर्थ्यतेऽनेनेति । तृ+“पर्परीका-
 द्यञ्च ॥” उणा । ४ । २० । इति ईकप्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) नौका । (तरतीति । कर्मणि
 ईकः ।) पारगे, चि । इति मेदिनी । के, १६१ ॥
 तर्दे, चिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-
 सेट् ।) तर्देति । इति दुर्गादासः ॥
 तर्दूः, स्त्री, (तरति जवते इति । तृ+“नो डक् च ।”
 उणा । १ । ६१ । इति ऊः दुर्गागमश्च ।)
 दारुहस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ । काठेर
 ह्यता इति भाषा ॥
 तर्पणं, स्त्री, (तृप प्रीणने+भावे क्युट् ।) तृपिः ।
 प्रीणनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । २६ । २३६ ।
 “तत्राह्वय तरोर्मूले वेतालं हृकलेवरे ।
 पूजयित्वाकरोत्तस्य श्रमावबलितर्पणम् ॥”)
 यज्ञकाष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हृष्यन्ति पितरो
 येन । तृप्+करणे क्युट् ।) देवार्चिपिण्डमनु-
 श्यायां जलाञ्जलिदानेन हृषिसम्पादनम् । यथा,
 “एवं ज्ञात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यास्तर्पयेन्नरः ।
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा पिण्डयेद्दूहमानसः ॥
 आगच्छन्तु मे पितर इमं यज्ञस्वपोऽञ्जलिम् ।
 नोऽस्त्रीञ्जलाञ्जलीन्ददादाकाशे दक्षिणे तथा ॥
 वसित्वा वसनं युक्तं खले चास्त्रीर्षवर्षिषि ।
 विधिनास्तर्पणं कुर्युर्न पाप्मे तु कदाचन ॥
 यदपां क्रूरमांससु यदमेध्यासु किञ्चन ।
 अशान्तं भलिनं यच्च तत् सर्वमपगच्छतु ॥
 एष्टीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सवेन पाश्विना ।
 प्रक्षिपेद्विशि नेत्रं त्वां रक्षोपहतयेऽनुतम् ॥
 अनाचिकसु यद्दुष्टं पापादृयच्च प्रतियजम् ॥

दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरयः सद्यश्चरतिः ।
सविता च भगश्चैव सुनयः सनकादयः ॥
आब्रह्मस्तम्पर्यन्तं जगत् लप्यत्विति ब्रुवन् ।
क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रीस्तु कुर्वन् सङ्केततर्पणम् ॥”
इति गारुड २१५ अध्यायः ॥

तर्पणविशेषस्तु गारुड २१६ अध्याये तथा
वङ्गपुराणे निम्बार्ककक्षानविधिनामाध्याये च
द्रष्टव्यः ॥ * ॥ जीवत्पिष्टकस्य तर्पणनिषेधो
यथा,—

“दशंस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पिष्टको भूपः कुर्यात्तुल्लाघमाप्रयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

महायज्ञविशेषः । तत् पिष्टयज्ञः । पितृणां
कथञ्जलादीनाञ्च विधिना जलान्दानेन तृप्ति-
शब्दात्तन्मन्त्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ “तत्
द्विविधं प्रधानं अङ्गञ्च । तत्राद्यं यथा,—
‘तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पिष्टभ्यश्च यथाक्रमम् ॥’
इति श्रौततापः ॥

विधवामधिलय काशीखण्डे ।
‘तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकेः ।
तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥’
द्वितीयं यथा, ब्रह्मपुराणे ।
‘नित्यं नैमित्तिकं कार्यं त्रिविधं स्नानसुच्यते ।
तर्पणञ्च भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥’
तर्पणाकरणे दोषः । यथा, योगियाश्रवणम् ॥
‘नास्ति क्वभावादयश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
पिबन्ति देहदुधिरं पितरो वै चलाधिपिनः ॥”
तस्य निषिद्धस्यानादि यथा । “नेष्टकारचित्ते
स्थाने पितृस्तर्पयेत् । इति श्रद्धालिखितौ ॥
‘यत्र सर्वाय चोत्सृष्टं यन्नाभोष्यनिपानजम् ।
तद्वर्णं सलिलं तात । सदैव पिष्टकर्मणि ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

तस्य विधानं यथा । स्नातश्चात्रैवासा देवपिष्ट-
तर्पणमन्मःस्य एव कुर्यात् परिवर्णितवासाञ्चेत्
तीरसुतीर्थेति । इति विष्णुः ॥ तीर्थे विशेषो
यथा, मत्स्यपुराणे ।

‘तिलोदकाञ्जलिर्देहो जलस्येस्तीर्थवासिभिः ।
तीर्थे स्थलस्यञ्चेत् तर्पणं करोति तदा जलैक-
चरणः आचम्य कुर्यात् तस्य जले च तर्पणमवि-
रुद्धम् । स्थले तर्पणं दर्भेषु कार्यम् । यथा,—
‘प्रागग्नेषु सुरांस्तर्पेत् मनुष्याञ्चैव मध्यतः ।
पितृञ्च दक्षिणायेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥’
इति आग्नेयपुराणम् ॥

अशुचिदेशे तु ।

‘यन्नाशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितृन् ।
तर्पयेत् यथाकाममशु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥’
इति विष्णुः ॥

‘प्रादेश्चान्नं उद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मुख्यांस्तर्पेत् पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥’
इति दक्षः ॥

उद्धृतोदके तु ।

‘पान्नाहा जलमादाय शुचौ पान्नान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णां यथा गते न स्थले तु विवर्हिषि ॥’
इति हारीतः ॥

‘यद्गृह्णतेः प्रविष्टे तु तिलान् सर्वाभ्येक्ष्यजे ।
अतोऽन्यथा तु सथेन तिला ग्राह्या विचक्ष्यजे ॥’
इति योगियाश्रवणम् ॥

‘अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च दक्षिणस्येतरात् करात् ।
तिलान् गृहीत्वा पान्नास्थान् ध्यायन् सन्तर्पयेत्
पितृन् ॥’
इति नारदः ॥ * ॥

देवतर्पणं यथा,—

‘ब्रह्मार्थं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
देवा यन्वास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरखीऽसुराः ॥
क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बकाः खगाः ।
विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
गिराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मं रताश्च ये ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥’
इदं उपवीतिना प्राङ्मुखेन देवतीर्थेन कार्यम् ॥
मनुष्यतर्पणं यथा,—

‘सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चभिस्सख्यया ॥
सर्वे ते तृप्तिमायान्मु मद्भक्तान्मुना सदा ॥’
इदं निवीतिना मनुष्यतीर्थेन सामगेन प्रत्यङ्-
मुखेन कार्यम् । अन्येदिना उदङ्मुखेन
कार्यम् ॥ * ॥ तत ऋषितर्पणं प्राङ्मुखेन
उपवीतिना देवतीर्थेन कार्यम् । ततो दिव्य-
पिष्टतर्पणं दक्षिणामुखेन प्राचीनावीतिना
सतिशब्देन पिष्टतीर्थेन कार्यम् । ततः पिष्ट-
तर्पणम् ॥ * ॥ भौष्णाद्यन्तर्पणम् । तस्य
मन्त्रो यथा,—

‘वैद्यान्नपदगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यान्धेतत् सलिलं भौष्णवर्त्मने ॥’
प्रार्थनमन्त्रो यथा,—

‘भौष्णः श्रान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरङ्गिरवाप्रोतु पुत्रपौत्रोचितार्ता क्रियाम् ॥’
प्रतप्ततुर्दृष्ट्यां यमतर्पणं यथा,—

‘यमाय धर्मराजाय ऋत्विजे चान्नकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥’
औद्भ्रराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
दृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥’
प्रत्येकनामभिर्स्त्रीस्त्रीगञ्जलीन् दद्यात् ॥ * ॥

तिलतर्पणनिषेधो यथा,—
‘रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
सप्तम्यां जम्बद्विसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥’
इति स्मृतिः ॥

‘संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा ।
श्राद्धे जम्बदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’
इति मत्स्यपुराणम् ॥

तत्र प्रतिप्रसवो यथा,—

‘अथने विष्णवे चैव संक्रान्त्यां गृह्येत्तु च ।
उपाकर्माद्यं चोत्सर्गं युगादौ ऋतवासरे ॥’

सर्व्यमुक्तादिवारोऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ।
तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेतै च सर्वतः
इति स्मृतिः
‘तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षणे ।
निषिद्धोऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितं
इति मरीचिवचनम् ॥
तिलाभावे प्रतिनिधिर्यथा ।
‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरत्नतान्मितम् ।
तदभावेऽपि क्षिप्ते दर्भैर्मन्त्रैश्च चाप्यथ ॥’
इति याज्ञवल्क्यः ॥

अशक्तौ । आब्रह्मस्तम्पर्यन्तं जगत्पु-
रुषेण चोत्तर्पयेत् ॥ इत्याहिकतस्य
काशीखण्डमते तु ।
‘आब्रह्मस्तम्पर्यन्तं देवर्षिपिष्टमानवाः ।
लप्यन्तु सर्वे पितरो माह्यमातामहादयः ।
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाह्नोकादिदमस्तु तिलोदकम् ।
जम्बाद्यन्तर्पणस्य फलं यथा,—
‘तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छ
गयाश्राद्धं कृतं तेन श्रान्दं नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकखण्डम्

तर्पणी, स्त्री, (लप्यतेऽनयेति । लप+करणे क
स्त्रियां ङीप् ।) गुरुस्त्वन्वृत्तः । स च ङीप्
वृत्तः । इति शब्दमाणा । (सर्ववर्ष
प्रदायित्वात् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे १६५
“तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेरी
प्रीतिप्रदे, चि । यथा, सुश्रुते सत्रस्थाने
अध्याये ।

“सुश्रुत्प्रमन्थानिहरी पेया वातातुलोमो
विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राह्यी बलवर्द्धनी
तर्पणीः, पुं, (तर्पणमिच्छतीति । ए+
निपातनात् साधुः ।) भौष्णः । इति श
रत्नावली । तर्पणाकाङ्क्षि, चि ।
तर्पणी, स्त्री, (तर्पयति प्रीणयतीति । इ+
यिच्+यिनिः । ततो ङीप् ।) पञ्चार्थ
इति शब्दचन्द्रिका ॥

त(र्पणं)र्प, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा+
सकं-सिट् ।) रेभोपधः । तर्पति । इति उ
दासः ॥

तर्पटः, पुं, (तर्पति हृतं गच्छतीति । तर्
वाङ्गुलकात् अटन् ।) वत्सरः । इति श
रत्नावली । चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ।
तर्पे, [न्] स्त्री, (तरतीति । तृ+व
-धातुभ्यो मनिन् ।) उर्वा १।१८१।
मनिन् ।) यपायम् । इत्यमरः । २।१।१५।
तर्पः, पुं, (लघु पिपासायाम्+भावे ञ् ।) वा
लाभः । (यथा, महाभारते । २।२।१८।
“तर्पण्ये न भवति पुत्रवस्त्रे कक्षपात् ।
निवर्तते तदा तर्पः पापमन्नागतं यदा ।”) (श
ल्ल्या । इत्यमरः । २।६।५५। (श
राजतरङ्गिणाम् । २।१८०।

“जवन्त्यार्थवपानेन तर्पणं कर्षमिवोद्भवत् ।

तल

तलात

तल्पकी

तुलापो रिपुकीर्त्यां सनेनाम्भोऽभजन्मुखम् ॥
 वा, वैद्यकचक्रपाणिर्व्यष्टे त्र्यधाधिकारे ।
 काष्ण्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् ।
 आमयुक्तं युक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥”
 श्येतेऽनेनेति । तृ भवनतरणयोः + “वृत्-
 दिहनीति ॥” उर्णा ३ । ६२ । इति सः ।
 वः । (तीर्थेतेऽसौ इति कर्मणि सः ।) समुद्रः ।
 कुवादिः कोषः ॥ स्वयंः । इति संक्षिप्तसारे
 आदिः ॥
 तं, स्त्री, (त्र्य + भावे ष्युट् ।) पिपासा ।
 ति जटाघरः । (अभिजातः । यथा, भाग-
 ते । ३ । २५ । ७ ।
 त्रिंशत्सिता नितरां भूमन्सदिन्द्रियतर्षणात् ।
 त संभावमानेन प्रपन्नात्वं तमः प्रभो ! ॥”
 तः, त्रि, (तर्षोऽस्य जातः । तर्ष + तारकादि-
 तात् इत् ।) त्रितः । इति त्रिकाण्ड-
 षण्णः । (यथा, भागवते । ६ । ६ । २७ ।
 राजा तद्व्यञ्जसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
 श्या शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मन्त्रजलं
 स्वयम् ॥”
 ताताभिजातः । यथा, रामायणे । २ । १०८ । १ ।
 विशुद्धः पुरतः कृत्वा दारान् दृश्यस्य च ।
 प्रभिक्षाम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥”
 गतौ । (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) शीघ्रघातु-
 लम् । तालिशः । इति दुर्गादासः ॥
 किं प्रतिष्ठितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 रणे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) किं, तालयति तलति
 तम् । संपूर्णं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 स्त्री पुं, (तलतीति । तल प्रतिष्ठायाम् +
 षादाच् ।) स्वरूपम् । यथा महीतलम् ।
 (यथाच माघे । २ । १११ ।
 “तला कृत्वा विदस्तीर्थेष्वन्तः प्रविधयः पद्म ।
 वेदाङ्गुर्वन्तु महत्तलं विद्विषदम्भसः ॥”
 “तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥” इति
 तङ्गीकार्या मल्लिनाथः ॥ अन्वयम् । इति मेदिनी ।
 ले, २१ । (अघः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०१ ॥
 यथा, मनुः । २ । ५६ ।
 “अङ्गुष्ठमलस्य तले त्रासं तीर्थं प्रचक्षते ॥”
 यथा च श्रान्तिशतके । २ । १६ ।
 “वासो वल्कलमास्तरः किञ्चलयाथ्यो-
 क्तारुणा तलं
 मशानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतीर्थं
 त्रयाश्रान्तये ॥”
 इक्ष्वादीनामुपरिभागः । यथा,—
 “तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कक्षरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाहोः कर्मचयकरी—”
 इति माधवस्तवस्त्रिनिशये वातवाधौ ।
 “तलं इक्ष्वादीनामुपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरि-
 ष्वणः यथा भूतलमिति गयदासः । तेनाथ-
 मर्थे, बाहोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं तत आरभ्य इक्ष-
 तलं लक्ष्मीकृत्येति ॥” इति विजयरचितस्त-
 वाख्यानम् ।)

तलं, स्त्री, (तलतीति । तल + ष्यच् ।) आघात-
 वारणा । (यथा,—
 “ततः ससुत्पेतुदायुधास्ते
 महीचितो बह्वतलाकुलिनाः ॥”
 इति महाभारते । १ । १६० । १५ ।
 काननम् । कार्यवीर्यम् । इति मेदिनी । ले,
 २१ ॥ गर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादतलस्य
 मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२२ ॥ (यथा,
 भागवते । ८ । २० । २३ ।
 “रसामचष्टाङ्गितलेऽथ पादयो-
 र्मूर्धौ महीधान् पुरुषस्य जङ्घयोः ।
 पतन्निवो जातुनि विश्वस्ते-
 र्त्वाङ्गोर्गणं भावतमिन्द्रसेनः ॥”
 इत्यस्य मध्यमपि । यथा, मनुः । ४ । १४३ ।
 “पृष्ठे तानशुचिर्निव्यमङ्गिः प्राणानुपसृशेत् ।
 गाघाणि चैव सन्वीणि गाभिं पाणितलेन तु ॥”
 तलः, पुं, तालवृक्षः । चपेटः । (यथा, मार्क-
 ङ्क्ये । ६० । १६ ।
 “स सुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः ।
 देयास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”
 करतलाघातजन्यशब्दः । यथा, महाभारते ।
 ३ । २७७ । २४ ।
 ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः ॥”
 तुसरः । सवपाणिना तल्लोघातः । इति मेदिनी ।
 ले, २१ ॥ स्वभावः । आधारः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ महादेवः । यथा, महाभारते शिव-
 सङ्गनामस्तोत्रे । १३ । १७ । १२८ ।
 “तलस्तानः करस्थाली ऊर्ध्वसंज्ञनो महान् ॥”
 तलकं, स्त्री, (तलेन गभीरगर्भेण कायतीति ।
 के + कः ।) पुष्करिणी । इति हारावली । ४२ ॥
 तलाव्यो इति हिन्दी भाषा ॥
 तलप्रहारः, पुं, (तलेन पाणितलेन प्रहारो यस्य ।)
 चपेटः । तत्पर्यायः । चर्वा २ । इति हारा-
 वली । १६७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६० । १७ ।
 “तलप्रहाराभिहतो निपपात महीतले ॥
 तलस्य प्रहारः ।) तलाघातः ॥
 तलवारकं, स्त्री, (तले वारो यस्य कप् ।)
 घोटकस्यान्नभोजनपात्रम् । इति केचित् ॥
 घोटकस्य वक्षस्यलक्षणरत्नम् । तत्पर्यायः ।
 वक्रपट्टः २ तलिका ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ३१७ ॥
 तलहृदयं, स्त्री, (तलस्य पादतलस्य हृदयमिव ।)
 पादतलस्य मध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२२ ॥
 तला, स्त्री, (तल + क्षियां टाप् ।) गोघा ।
 आघातवारणा । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ ।
 तलाची, स्त्री, (तलमचतीति । अन्वच + क्षिप् ।
 क्षियां ङीष् ।) नलनिर्मितकटः । इति हारा-
 वली । १७७ ॥
 तलातलं, स्त्री, (नास्ति तलं यस्येति अतलम् ।
 तलादिपि अतलम् । अत्यन्तनिजतयास्य तथा-
 तलम् ।) पातालविशेषः । इति शब्दमाला ॥
 तल मयन—

त्रिपुरारिखा त्रिकोणाः शं त्रिकीर्तुणा निदग्ध-
 खपुरचयस्तत्प्रसादात् लब्धपदो मायाविनामा-
 चार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुदर्शन-
 भयो महीयते ॥” इति श्रीभागवतम् ॥
 तलिका, स्त्री, (तलं वक्षसोऽधोभागो बन्धनस्थान-
 लेनाख्यस्या इति । तल + ठन् ।) तलवारकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१७ ॥
 तलितं, स्त्री, शृङ्गमांसम् । यथा,—
 “शुद्धमांसविधानेन मांसं सन्धक् प्रसाधितम् ।
 पुनस्तदास्य संशुद्धं तलितं प्रोच्यते मुधैः ॥”
 अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
 “तलितं-बलमेधाधिमांसौजःशुक्रवृद्धिजत् ।
 तर्पणं कर्तुं सुस्निग्धं रोचनं हृत्नाकरम् ॥”
 तलिनं, स्त्री, (तल्लेन प्रयनार्थं गन्थेतेऽत्र । तल +
 “तलिपुलिभ्यां च ।” उर्णा । २ । ५३ । इति
 इतन् ।) शय्या । इति हारावली । १७२ ॥
 तलिनः, त्रि, (तल + इतन् ।) विरलः । स्तोकः ।
 स्वच्छः । इति मेदिनी । ने, ७० ॥ दुर्बलः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 तलिर्मं, स्त्री, (तल + बाहुलकात् इतन् ।) कुट्टिमम् ।
 तल्पम् । चक्रहासः । वितानकः ॥ इति मेदिनी ।
 ने, ४४ ॥
 तलु, पुं, (तरति वेगेन गच्छतीति । त + “चोरश्च
 षो वा ।” उर्णा । ३ । ५४ । इति उगन् रस्य
 लच् ।) पवनः । युवा । इति मेदिनी । ने, ७० ॥
 तलुनी, स्त्री, (तलुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 तरुणी । युवती । इति शब्दरत्नावली ॥
 तलेच्छाः, पुं, (तले अधोभागे ईच्छां इच्छिरस्य ।)
 मूकरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तलोदरी, स्त्री, (तलमतिगभीरमपूर्यतयेतिभावः
 उदरं यस्याः । बह्वृत्कत्वोऽपि “नासिकोदरीच्छ-
 जङ्गादन्तकर्मज्ञाच्च ॥” ४ । १ । ५५ । इति
 ङीष् । आद्ययोर्वह्वृत्कत्वयो निषेधो बाध्यते
 पुरस्तादपवादस्यात् ।) भार्या । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥
 तलोदा, स्त्री, (तले उदकं यस्याः । उदकशब्द-
 स्योदादेशश्च ।) नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तल्लं, स्त्री, (तल + बाहुलकात् कन् ।) वनम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तल्पं, स्त्री पुं, (तल्यते शयनार्थं गन्थेतेऽत्र । तल +
 “तल्पश्लेषश्च वाच्यरूपपर्यतल्पाः ।” उर्णा ।
 ३ । २८ । इति परमव्ययेन निपातनात् वाधुः ।)
 शय्या । (यथा, मनुः । ३ । ३ ।
 “सगृधिकां तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥”
 अष्टाङ्गिका । दाराः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
 स्वर्णकवचितायाम् । १५८ ।
 “पिच्छद्वारगमने आह्वार्यागमे तथा ।
 गुह्यतल्पव्रतं कुर्व्यात् नान्वा विष्कृतिरुच्यते ॥”
 तल्पकीटः, पुं, (तल्पे शय्यायां जातः कीटः ।)
 कीटविशेषः । हारपोका इति भाषा । यथा,
 “जम्बेकं तल्पकीटश्च तदा मूत्रो भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसृष्ट्याजस्रखण्डम् ॥

तस

तल्पनं, स्त्री, (तल्प इवाचरति । तल्प + क्लिप् + ल्युच् ।) करिपृष्ठम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 पृष्ठव्यंशस्य मांसम् । इति हारावली ॥
 तल्लं, स्त्री, (तस्मिन् भूदेष्टे लीयते इति । ली + ङः ।) विलम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 तल्लः, पुं, (तस्मिन् लीयते इति । ली + ङः ।) जलाधारविशेषः । इति मेदिनी । ले, २२ ॥
 तलाव्यो इति हिन्दीभाषा ॥
 तल्लजः, पुं, (तत् प्रसिद्धं यथास्यात् तथा लजतीति । लज + अच् ।) प्रशस्तः । इत्यमरः ॥ अयं अजहल्लिङ्गः समासे उत्तरपदे भवति । यथा कुमारौतल्लजः । इत्यमरटीका ॥
 तल्ली, स्त्री, (तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसतीति । लज् + ङः स्त्रियां ङीष् च ।) तद्वयी । इति मेदिनी । ले, २२ ॥
 तवचीरं, स्त्री, (तु + अच् । तवं चीरंमिति नित्य-कर्मधारयः ।) तोयाचीर इति ख्यातम् । तत्-पर्यायः । पयःचीरम् २ यवजम् ३ यवजोद्भवम् ४ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तक्षयकासकफश्वासासदीघनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तवचीरी, स्त्री, (तवचीर + ङीष् ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तवराजः, पुं, (तु + अच् तवः पूर्णः सन् राजते । राज + अच् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशर्कराशब्दस्य विवृति-ज्ञातया) ॥
 तवराजोद्भवखण्डः, पुं, (उद्भवत्वस्मादिति । उत् + भू + अच् । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तवराज उद्भवोऽस्य । यद्वा, तवराजात् उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।) ततः कर्मधारयः । यवास शर्कराभवखण्डः । तत्पर्यायः । सुधामोदकजः २ खण्डजोद्भवजः ३ सिद्धमोदकः ४ अन्वतसारजः ५ सिद्धखण्डः ६ । अस्य गुणाः । दाहतापहृणा-मोहहृच्छ्वासानाशित्वम् । इन्द्रियतर्पणत्वम् । श्रौतत्वम् । सदासुमधुरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तविषः, पुं, (तव + "तवेर्णिट्वा ।" उर्णां । १।४।६ । इति टिषच् ।) खर्गः । समुद्रः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यासुखादित्तिः ॥
 तविषी, स्त्री, (तविष + संज्ञायां ङीष् ।) नदी । देवकन्या । भूमिः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-सुखादित्तिः ॥ (बलम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१५।४ । "लघारजांसि तविषीं दधानः ॥") ॥
 तटः, त्रि, (तच् + त्तः । पृषोदरात् कलोपे साधुः ।) तनूकतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ।
 तटा, [ऋ] पुं, (तच्चकार्ष्यं + षच् पृषोदरात् कलोपे साधुः ।) लघटा । छुतार इति भाषा । विश्वकर्मा । आदित्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 तस, इ कि अलङ्कृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-पद्ये भां-परं-सकं-सेट् ।) इ, कर्मणि

ताडकः

तंस्यते । कि, तंसयति तंसति हारो जनम् । इति दुर्गादासः ॥
 तस, य उ इर उत्तयेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) य, तस्यति घृणिं वायुः । उ, तसित्वा तस्त्वा । इर, अतसत् । अतासीत् । अतसीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं उ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
 तसरः, पुं, (तनीतीति । तन + "तृषिभ्यां कसरन् ।" उर्णां ३ । ७५ । इति सरन् क्तिञ् ।) तसरः । सूत्रवेष्टनम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, वाजस-नेयसंहितायाम् । १६ । २३ ।
 "रसं परिस्रुता न रोहितं नमहुर्धोरस्तसरं न वेम ॥")
 तस्करः, पुं, (तत् करोतीति । क्त् + "दिवाविभेति ।" ३ । २ । २१ । इत्यस्य सूत्रस्य "किं यत्तदु-बहुषु लघोन्विधानम् ।" इति वार्तिकोक्तेरच् । ततः । "तदृष्टहतीः करपत्योः इति सुट्दलोपौ ।) चौरः । पृक्षाशकः । इति रत्नमाला ॥ मदन-टचः । इति जटाधरः ॥ कर्णः । यथा, रघुः । १ । २७ ।
 "आहता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥" "तस्करः कर्णचौरयोरिति कौषाम्बरम् ।" इति तट्टीका ॥
 तस्करकायुः, पुं, (तस्करस्य पृक्षाशकस्य आयु-रिव ।) काकनासाजता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्करी, स्त्री, (तद् + क्त + चौरान्यर्थे टः टित्त्वात् ङीष् । सुटि दलोपे च साधुः ।) कोपना नारी । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 ताटङ्कः, पुं, (ताडङ्क + पृषोदरात् साधुः ।) ताडङ्कः । इति द्विरूपकोषटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७१ ।
 "तलोदरी तिरोभावा ताटङ्कप्रियवादिनी ॥")
 ताटस्यं, स्त्री, (तटस्य + भावे षच् ।) उदा-सीनत्वम् । निकटस्थत्वम् । यथा, ताटस्येन उदासीनत्वेन इति । तटस्यो निकटस्यः प्रसिद्ध-पूर्वप्रणय इति च काव्यप्रकाशटीकायां चण्डि-दासः ॥
 ताडः, पुं, (तड् + भावे घच् ।) ताडनम् । शब्दः । सुष्टिमेयहृणादि । इति मेदिनी । डे, १४ ॥ पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ताडका, स्त्री, राक्षसीविशेषः । सा सुकेतुयच-कन्या ब्रह्मवरेण सहस्रहस्तिबलयुता धुन्वुदेत्य-पुत्रस्य सुन्दस्य भार्या मारीचमाता सुन्दे निहते पुत्रेण सह अगस्त्यन्दिं धर्षयितुमुदाता तस्य शपात् सपुत्रा राक्षसत्वं गता श्रीरामेण निहता । इति रामायणम् ॥
 ताडकाफलं, स्त्री, (तारकेव नक्षत्रमिव फलमस्य । रस्य इत्वम् ।) टड्डेला । इति रत्नमाला ॥
 ताडङ्कः, पुं, (तालं तालपमिव अङ्कते लक्ष्यते इति । अङ्क + घच् । लस्य इत्वम् । शकन्धा-दित्वात् साधुः ।) कर्णभूषा । कानतडङ्का इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कर्णदर्पणः २ । इति

ताडकः

त्रिकाण्शेषः ॥ ताटङ्कः ३ । इति द्विरूपको-टीकायां भरतः ॥ कर्णिका ४ तालपत्रम् । इत्यमरः ॥ ताडपत्रम् ६ । इति हेमचन्द्रः ३ । २० ॥ कर्णतुङ्करः ७ । इति जटाधरः (यथा, मगसाध्याने ।
 "ताडङ्गाङ्गदमेखलागुणरखन्नीरतां प्राप्ति-कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं चिनेत्रां भजे ।")
 ताडनं, स्त्री, (ताडि + भावे ल्युट् ।) आघात यथा, शृङ्गारतिलके । [तपः ।
 "आद्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लायः प्रपञ्चा यथाच, गाढङ्गे ६६ अध्याये ।
 "श्रुतिश्रुत्युक्तमाचारं कुर्व्यान्कर्माणि न श्यो-न निन्दाताडने कुर्व्यात् सुतं शिष्यञ्च ताडने आचरेत् सर्वदा धर्मं तद्विषयं न आचरेत् । अपि च चायञ्च ॥ १२ ॥
 "लाजने बहवो दोषान्ताडने बहवो गुणाः । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेत् तु लाजयेत् । ताडनी, स्त्री, (ताचतेऽनयेति । ताडि + इर ल्युट् स्त्रियां ङीष् ।) अश्वताडनयष्टिः । न पर्यायः । चर्मयष्टिः २ कशा ३ भीमा ४ चर्म-लाणिका ५ । इति शब्दमाला ॥
 ताडपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव । लस्य इत्वम् । ताडङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २० ॥
 ताडिः, स्त्री, (ताडयति पत्रैः शोभते इति तड् दौर्भा + खिच् + इन् ।) टचविशेषः । रत्न मरटीकायां भरतः ॥ ताडियात् इति भाषा ताड्डी, स्त्री, (ताडिः कृदिकारादिति वा दीर्घः पत्रद्रुमः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ तत्पर्यायः ताडिः २ ताली ३ तालिः ४ । इति भरतः ताडियात् इति भाषा ॥ (यथा, रात्रनर-ङ्गिय्याम् । ३ । ३२८ ।
 "शुश्रूत्तमालपत्राणि शीर्यताड्डीदलानि च । तत्सेनार्थवतीराणि चक्रेऽरिस्त्रीसुखानि च । आभरणविशेषः । इति दुर्गासिंहः ॥
 ताडुलः, पुं, (ताडयतीति । तड् + खिच् + उल् । ताडयिता । इति संचिप्रसारे उणादित्तिः ।
 ताद्यमानः, पुं, (ताचते अचौ । ताडि + कर्मणि शानच् ।) पटहादिः । इति त्रिकाण्शेषः ताडनयुक्ते, त्रि । (यथा, कुमारः । १ । ४५ ।
 "अप्यन्यपुष्टा प्रसिद्धाशब्दा-श्रोतुस्वितस्त्रीरिव ताद्यमाना ॥")
 ताडकं, स्त्री, पुं, इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥ ताडकेन मुनिना कृतं ताडि इत्यशब्दं तद-स्यास्तीति । इति भरतः ॥ तडुना प्रोक्तमिति खामी ॥
 ("पुत्र्यं ताडकं प्राहुः स्त्रीशब्दं लाल्यसुचते । इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनेन पुंशुत्वम् ॥)
 टचविशेषः । उद्धतशुत्वम् । इति मेदिनी । ३ । ३६ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १ ।
 "प्रचकृताडकवाटोपे प्रथिमा वेन हिमजाः । भवन्तु विप्रभङ्गाय भवन्तु चरबाभुजाः ॥")

तातप

तलिकः, पुं, (ताखवे शिवशुद्धकावे
यसालः स कार्यतयास्थस्येति । उन् ।) नन्दी ।
स शिवहारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शिवप्रियः, पुं, (ताखवं उडतशुद्धं प्रियमस्य ।)
शिवः । इति शब्दमाला ॥
शिवः, स्त्री, (ताखेन सुनिना कृतम् । ताख +
बहुलवचनान् इप् ।) शुद्धशास्त्रम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
तः, पुं, (तनोति विस्तारयति गोत्रादिकमिति ।
तन + "दुतनिभ्यां दीर्घश्च ।" उणां । ३ । ६० ।
इति क्तः दीर्घश्च । अशुदातेति नलोपः ।)
पिता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ । (यथा,
रघुः । ६ । ७५ ।
"हा तातेति क्रन्दितामाकर्ष्यविषय-
स्तस्थान्निष्यन् वेतसगृहं प्रभवं सः ।
शुद्धप्रोतं प्रेक्ष्य सङ्गम् सुनिपुत्रं
तापादन्तःशैल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥")
अनुकम्पाः । इति मेदिनी । ते, २१ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १४ । ३६ ।
"क्रन्दितामयं तात ! भ्रष्टेजा विभासि मे ।
अलक्षमानोऽवज्ञातः किं वा तात ! चिरो-
धितः ॥")
पूज्यः, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ ।
१ । ७२ । वशिष्ठं प्रति दिल्लीपोक्तिः ।
"तस्मान् सत्ये यथा तात ! संविधात् तथार्चसि ।
इत्नाङ्ग्यां दुरापेठ्ये त्वदधीना हि सिद्धयः ॥")
तपुः, पुं, (तातस्य पितुरिव गौर्वाचकशब्दो
यत्र । गवान्तत्वात् गौर्वाच्ये इत्सः ।) सुदृतातः ।
पितृयः । जनकस्य हिते, त्रि । इति मेदिनी ।
मे, ३६ ॥
तातजनयित्रौ, स्त्री, (तातश्च जनयित्री च ते ।)
मातापितरौ । इत्यमरः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥
ताततुल्यः, त्रि, (तातस्य पितृस्तुल्यः ।) पितृ-
समः । तत्पर्यायः । मनोजवसः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १५२ ॥ मनोजवसः ३ पितृसन्निभः ४ ।
इत्यमरः । तातलः ५ इति मेदिनी ॥
तातनः, पुं, (तातं मनोहरं यथा तथा नृत्यतीति ।
श्रुत् + बाहुलकात् ङः ।) खञ्जनपत्नी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
तातलः, पुं, (तापं ज्ञातीति । ज्ञा + क्तः । एषोदरादि-
त्वात् पस्य सः ।) रोगः । पाकः । लौहकूटः ।
मनोजवः । इति मेदिनी । ले, ६८ ॥ तप्तमात्रे,
त्रि । इत्यण्यपालः ॥
तातिः, पुं, पुत्रः । इति जटाधरः ॥
तातकालिकः, त्रि, (तत्काले भवः । तत्काल +
"आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् ।" ४ । २ ।
११६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ठञ् ।) तत्काल-
भवः । यथा, सुद्वितत्त्वे शब्दः ।
"ततः आहमशुद्धौ तु कुर्वांसेकादशे तथा ।
कर्तुं क्षातकालिकी सुद्विरशुद्धः पुनरेव चः ॥"
तत्पर्यः, स्त्री, (तत्परस्य भावः । तत्पर +
अण् ।) अभिप्रायः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

तान्त्रिकः

वक्तुरिच्छा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ८४ ।
"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तातपर्यं परिकीर्ति-
तम् ॥")
तादात्म्यं, स्त्री, (तदात्मनी भावः । तदात्मन् +
अण् ।) तत्परूपम् । अर्पितसम्बन्धः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥
तादृक्, [श्र] चि, स इव दृश्यतेऽसौ । (तद् +
इश् + "त्यदादिषु दृश्यरनालोचने कश्च ।" ३ ।
२ । ६० । इति क्तिन् । "आ सर्वनाम्बः ।"
६ । ३ । ६१ । इति आत्वम् ।) तादृशः ।
तादृशर मत इति भाषा ॥ इति सुग्धबोधम् ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७६ ।
"यादृशैः सेयते भृत्यैर्वादिशांश्चोपसेवते ।
कदापिमात्र सन्देहस्तादृग् भवति पूरवः ॥")
तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् + इश् +
त्यदादिष्वित्वात् कसोऽपि वाच्य इति क्वः ।)
तादृक् । इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । २४२ ।
"ततः प्रभृति तादृच्योर्ग्यार्थंप्राप्तिनालसः ।
परिहासपुरे चक्रे स्थिरां गुर्वीं सपत्नीमीम् ॥")
तादृशः, त्रि, (स इव दृश्यते इति । तद् +
इश् + "त्यदादिष्विति ।" ३ । २ । ६० । इति
क्व ।) तादृक् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १४५ ।
"उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ॥")
तानं, स्त्री, (तन दु ष विस्तारे + भावे षण् ।)
विस्तारः । ज्ञानविषयः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तानः, पुं, (तन्वते गीतमनेनेति । तन + षण् ।)
गानाङ्गविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"विस्तार्यन्ते प्रयोगा येर्मूर्च्छनाशेषव्यंश्रयाः ।
तानास्तेऽपूज्यपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ॥
तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्चसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥"
तानवं, स्त्री, (तनोर्भावः । तनु + "इगन्ताच्च लघु-
पूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गाने
तनुता । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
"तानवत् तनुता गाने दौर्बल्यभ्रमणादित्तत् ॥"
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३ । ६३ ।
"परपतिनिर्हयकुलटाश्रोषित शठ ! नेर्याया न
कोपेन ।
'दग्धममलोपतत्रा रोदिमि तव तानवं वीष्य ॥")
तानुरः, पुं, (तनु + बाहुलकात् ऊरण् ।) पयसां
भ्रमः । आवर्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
तान्तः, त्रि, (तम + क्तः ।) आन्तः । इति
शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, प्रदुम्बविजये । २ अङ्के ।
"पान्त्यं आन्तिगितान्तान्तमनुत्तं सनोषयत्वा-
न्मशन्
यत्रायन्तवचनच्छेदैर्द्विपिभिश्चने निरस्तातपे ॥")
तान्त्रिकः, त्रि, (तन्त्रं सिद्धान्तं अधीते वेद वा ।
तन्त्र + "उक्थादित्वात् ठक् ।) आतसिद्धान्तः ।
शास्त्रतत्त्वज्ञः । इत्यमरः । २ । २ । १५ ॥ तन्त्रशास्त्र-
वेत्ता तत्सम्बन्धी च ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । ६ ।
"श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥")

तापसः

तापः, पुं, (तप + षण् ।) सन्तापः । (यथा,
भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
"नेदाघ्नं तापमिवोक्तराजः ॥")
कृच्छ्रम् । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ (त्रिविध
दुःखम् । यथा देवीभागवते । १ । १ । ७ ।
"दीर्घायुर्भव सर्वज्ञ ! तापत्रयविवर्जितः ॥")
तापकः, पुं, (तापयतीति । तप + षिप् + क्तः ।)
ज्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥ तापकर्णरि त्रि ॥
तापकः, पुं, (तपती कृत्यकथा तस्या अपतवं
पुमान् । तपती + षण् ।) अर्जुनः । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १४६ । २ ।
"तस्मात्तापक ! यत्किञ्चिन्नया श्रेय दृष्टेयितम् ।
तस्मिन् कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः
पुरोहिताः ॥"
तपतीवंशोद्भवकौरवमात्रम् । यथा, तन्त्रेव ।
१ । १७२ । ६६ ।
"सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापकवर्द्धन ॥"
तपत्या उपाख्यानम् । तपती + अण् । तप-
त्युपाख्याने, स्त्री । यथा, तन्त्रेव । १ । २ । १०६ ।
"तापकमथ वाशिष्ठमौन्दींश्चाख्यानसुतमम् ॥"
एतदुपाख्यानम् महाभारते आदिपर्वणि १७२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
तापनः, पुं, (तापयतीति । तप + षिप् + कर्त्तरि
क्युः ।) कृत्यः । इति हेमचन्द्रः । १ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ४६ । २ ।
"शुक्रादृशस्य प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते ।
तच्छक्रं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥")
कामबाणः । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं,—
"सम्मोहोन्मोहानौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥")
कृत्यकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
नरकविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २२४ ।
"असिपन्नवनश्चैव तापनश्चैकविंशकम् ॥"
भावे क्युट् । तापकरणम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
"तद्दृष्टव्यं च न दारण्यतापनप्रकाशनप्रभावार्थकर-
मिति ॥") तापयितरि, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १६ । २१ ।
"ततोऽम्बराक्षिततमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रमभिन्नतापनम् ॥")
तापसं, स्त्री, तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तेजपात इति भाषा ॥
तापसः, त्रि, (तपोऽस्यस्येति । तपस् + "अण् च ।"
५ । २ । १०३ । इति अण् । यद्वा, तपः शील-
मस्य । "कृत्रादिभ्यो षः ।" ४ । ४ । ६२ ।
इति षः ।) तपस्वी । इत्यमरः । १ । ७ । ४२ ॥
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
"तापसेष्वेव विप्रेषु याज्ञिकं भैक्षमाहरेत् ॥"
तपःसम्बन्धी । यथा, गोः रामायणे । २ । ५२ । ५ ।
"तापसं व्रतमाश्रित्य ततो गुह्यसुवाच च ॥")
पुं, दमनकट्टकः । वक्रपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(इत्युपशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“कान्तारस्तापसेतुश्च काष्ठेः सचिपचकः ॥”

“इत्येता जातयः स्यौल्यात् गुणान् वक्ष्याम्यतः
परम् ॥”

“कान्तारतापसाविष् वंशकातुगुणौ मता ॥”

तापसतदः, पुं, (तापसप्रियस्तद्वृत्तः ।) इङ्गदी-
वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (इङ्गदीशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

तापसद्वमः, पुं, (तापसप्रियो द्वमः ।) इङ्गदी-
वृत्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (पर्यायो-
ऽस्य यथा,—

“इङ्गदीशब्दप्रत्ययश्च तिलकस्तापसद्वमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तापसद्वमस्त्रिभा, स्त्री, (तापसद्वमस्य त्रिभा
समा ।) गर्भदात्रीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापसप्रियः, पुं, (तापसानां प्रियः ।) प्रियाल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इङ्गदीवृत्तः ।
यथा, वैद्यकरत्रमालायाम् ।

“पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गदी तापसप्रियः ॥”

तापसप्रिया, स्त्री, (तापसानां प्रिया ।) ब्राह्मी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (ब्राह्मीशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञातव्याः ॥)

तापहरी, स्त्री, (तापं अरुचिचम्यसन्तापं हर-
तीति । हृ + बाहुलकात् टः । स्त्रियां ङीप् ।)
अञ्जनविशेषः । यथा,—

“घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्दृटीः ।

तच्छुकांश्चापि निर्घीतान् सञ्चैव परिभर्जयेत् ॥)

सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशजः पचेत् ।

सव्याद्रकश्चिङ्गुनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ॥

एषां सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरीवृद्धेः ॥”

अस्या गुणाः ।

“भवेत्तापहरी बल्या वृष्या स्नेहायमाचरेत् ।

हृद्यो तप्यो रथ्या गुर्वी तत्र गुणाः स्मृताः ॥”

ताहरी इति लोके । इति भावप्रकाशः ॥

तापहारिण्यां चि ॥

तापिष्कः, पुं, (तापिनं सन्तमं हृदति आच्छा-
दयतीति । हृद् + अन्वञ्जपीति षः । एधो-
दरादित्वात् साधुः ।) तमालवृत्तः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।

“अश्वोर्निचिपदञ्जनं अवययोस्तापिष्कगुच्छा-
वलीम् ॥”

स्त्री, तापिष्कस्य पुष्यम् । षली लुगिति तद्धित-
लुक् । हिहीनं प्रसवे चर्म्ममिति ऋषुसकत्वम् ।

तापिष्कपुष्यम् । यथा, माघे । १ । २२ ।

“प्रकुलतापिष्कनिभैरभीष्टुभिः

शुभैश्च सप्तच्छदांशुपाङ्गुभिः ॥”)

तापिष्कं, स्त्री, (तापिनं जयतीति । जि + षः ।)

घातुमाचिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तापिष्कः, पुं, तापिष्कः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तापी, स्त्री, (तापयतीति । तप + णिच् + ञच् ।

गीरादित्वात् ङीष् ।) तापिनी नदी । सा

पश्चिमवाहिनी विन्ध्याचले प्रसिद्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मातृख्ये । १११ । २७ ।

“तापी पयोष्ठी विन्ध्या चिप्रा च क्वम्भा
नदी ।

विन्ध्यादप्रसृतास्ताः सर्वाः प्रीतजलाः
सुभाः ॥”

इयं सङ्घपादोद्भवा इति विष्णुपुराणम् । २ ।
३ । ११ ॥

“तापी तापा च गोलोमी गोमती प्रालिता
मही ।

सरस्वती युता नदी गर्भदा पश्चिमाङ्गुगाः ॥

आसां जलं घनं श्रौतं पितृन्नं कृपलसथा ।

वातदोषहरं हृदं कक्षकुष्ठविनाशनम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

यसुना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तापी, [नृ] (तापीऽस्यास्तीति । ताप + “अत
इतिठौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तापयुक्ते, चि ॥

ताप्यं, स्त्री, (तापे हितम् । ताप + यत् ।) घातु-
माचिकम् । इति रत्नमाला ॥ हेमचन्द्रे पुंलिङ्गो-
ऽयम् । ४२१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

“ताप्यस्य पलत्रितयं हे लोहश्रावणीकायाः ॥”)

ताप्यकं, स्त्री, (ताप्यमेव । स्वार्थे कन् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (माचिकशब्दे
विट्ठितरस्य श्रेया ॥)

ताप्युत्सवंचकं, स्त्री, (ताप्युत्सावंशा यस्य । कप् ।)

माचिकघातुः । इति रत्नमाला ॥

तामः, पुं, (ताम्यत्वनेनेति । तम + करणे घञ् ।)

भीषणः । दोषः । इत्यजयपालः ॥

तामरं, स्त्री, (तामं खानिं रातीति । रा + कः ।)

जलम् । घृतम् । इति भरतधृतसूत्रः ॥

तामरचं, स्त्री, (तामरे जले सस्तीति । सञ् +
ङः । यद्वा, बाहुलकात् अमेरप्यसच् । तस्य
णित्वात् षः । घातोऽनुगागमश्च । णित्वात् षः ।
इत्युज्जलदत्तः । ३ । ११७ ॥) पद्मम् । (यथा,
राजेन्द्रकर्मपूरे । ५४ ।

“जाता तामरसोदरे भगवतो घातुः कृतार्था
स्थितिः ॥”)

चारसः । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥ खर्गम् ।

ताम्रम् । इति मेदिनी । से, ५३ ॥ (इन्द्रा-
चरच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणादिकं हृद्-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

तामलकी, स्त्री, भूस्थामलकी । इत्यमरः । २ । ४ ।

१२७ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“कटुकैश्चयवोश्रीरसिंही तामलकीघनेः ॥”)

तामलिमं, स्त्री, } देशविशेषः । तमकुक् इति

तामलिनी, स्त्री, } भाषा । तत्पर्यायः । दाम-
लिमम् २ तामलिनी ३ तमालिनी ४ ताम्रपुः ५
विष्णुयुद्धम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४५ ॥

तमोलिनी ७ वेलाङ्गलम् = तमालिका ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

तामसं, चि, (तम एव । तमस् + स्वार्थे ञच् ।)

प्रकृतिगुणविशेषः । तद्वर्मा यथा,—

“त्रिविधा भवति अह्ना देहिनी सा स्वभावजा ।

वाल्मिकी राजकी चैव तामसी चेति तां प्रथ-
यन्ते वाल्मिका देवाम् यत्तरचाधि राक्षसः

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ते यन्ते तामसा चतः
यातवामं गतरश्चं पूतिपर्युषितश्च यत् ।

उच्छिद्यमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियम् ।
विधिहीनमच्छदानं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥

अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥
श्रद्धादेयात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामससुदाहृतम् ॥
अदेशकावे यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवदानं तत्तामससुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
किञ्च तत्रैव १८ अध्याये ।

“नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परिव्यागस्तामसः परिकीर्तितः

यत्तु कृतवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम्
अतस्त्वार्यवदल्पश्च तत्तामससुदाहृतम् ॥

अशुभत्वं चयं चिंत्वात्मनोपैष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तामससुत्थते ॥

अयुक्तः प्राज्ञतत्त्वतः श्रद्धो नैकतित्तोऽन्य
विषादी दीर्घंस्त्री च कर्ता तामस उच्यते

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाहता ।
सर्वार्थान् विपरीतान् बुद्धिः सापार्थः ताप

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विसृजति दुर्मेधा घृतिः सा तामसी ॥

यद्यत् चाशुभत्वं च सुखमोहनमालनम् ।
निद्रालस्यप्रमादीत्यं तत्तामससुदाहृतम् ॥

तामसः, पुं, (तमस्तमोगुणः प्रधानत्वेनाख्य-
अण् ।) सर्पः । खलः । इति मेदिनी । से

उल्लूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्थे
अक्षिण्त्वन्तरे हरिनामा विद्योरवा

त्रिप्रखनामा इन्द्रः । वैधृतयो देवाः ॥
धर्मादयः सप्तर्षयः । वृषस्त्रातिनरादयो

सुताः । इति श्रीभगवत्सम् ॥ ७ ॥ तम-
युक्ते, चि ॥ (यथा, मनुः । १२ । ३३ ।

“लोभः स्वप्नोऽघृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं ति
इति

याचिद्याता प्रमादश्च तामसं गुणलक्ष-
तामससुतयो यथा । कणादः १ गौतमः २

उपमन्युः ३ जैमिनिः ५ दुर्वासाः ६ ऋकः ७
हृदसातिः ८ भार्गवः ९ जमदग्निः १० ॥ तामस-

शास्त्राणि यथा । अतुरमोहनार्थप्रवृत्त-
शैवपाशुपतादि १ कणादकृतनमनीकपटादि २

ब्राह्मणरूपिभगवद्भक्तवौहशास्त्रम् ३ जैमिनि-
कृतनिरौत्तरवाक्यम् ४ ॥ तामसपुराणानि यथा ।

मातृख्यम् १ कौर्मम् २ शैवम् ३
स्काण्डम् ५ आद्येयम् ६ ॥ तामसकृतयो यथा ।

गौतमम् १ वार्हस्पत्यम् २ वातुद्रम् ३ यमम् ४
शास्त्रम् ५ श्रीश्रानसम् ६ ॥ ७ ॥ राजवताम-

कर्मण्यि यथा,—

“यत् शैवं देवतं पञ्चमौपदेवं तथाचरम् ।
शक्तं शैवं गात्रपदं यागहीनार्दिकं तथा ॥

ताम्बूल

पौरोहित्यं याजकश्च देवस्यं व्यामयाजकम् ।
 विष्णुविवापराधश्च तथा नामापराधकम् ॥
 अथप्रतियहं देवि ! साङ्ख्यमाभिचारिकम् ।
 पशुकीवादिहिननं पातकचोपपातकम् ॥
 अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
 लोभं मोहमहङ्कारं कामं क्रोधं मदन्तया ॥
 एतद्व्यदपरं कर्म गह्रितश्च वरानने ! ।
 राजसं तामसं प्रोक्तं मया च सुनिभिः सदा ॥”
 इति याज्ञोत्तरखण्डम् ॥
 मत्स्यं, त्रि, (तमसा तमोगुणेन निर्वृत्तम् ।
 तमस् + टन् ।) तामसम् । तमोगुणकार्यम् ॥
 मसौ, स्त्री, (तमोऽन्वकारः प्राधान्येन अस्ति
 अस्याम् । तमस् + अच् । ख्यायां ङीष् ।)
 निशा । दुर्गा । इति मेदिनी । से, २५ ॥ अटा-
 माली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तमोगुणसम्-
 खिनी । यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । ५ ।
 “सात्त्विकी राजसी चैव तामसौ च तथा परा ।
 महातु त्रिविधा प्रोक्ता सुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”)
 मिसं, स्त्री, (तमिसं अन्वकारतत्त्वस्थिति ।
 तमिस + अच् ।) अन्वकारतत्त्वस्थिति । इति
 मनुः । परवित्तापत्यकलत्रापहर्षा धमदूते निर्पा-
 ष्यते यत्र । इति श्रीभागवतम् ॥ (अन्वकारमये,
 त्रि, यथा, महाभारते । ३ । १६२ । १० ।
 “नामिसं प्रथमं पञ्चं वीतशोकभयो वच ॥”
 अन्वकारविचारिणि । यथा, रघुः । १५ । २ ।
 “तत्रयेन विष्णुमेष्यास्तामिसं तमभ्ययुः ॥”)
 मिसः, पुं, (तमिसं तमोगुणोक्तः क्रोधः
 प्रचुरतयास्थस्येति । अच् ।) भोगेच्छाप्रतिघाते
 क्रोधः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १२ । २ ।
 “तस्यैवैवतामिसमय तामिस आदिज्ञत् ॥”)
 ताम्बूलं, स्त्री, (तम + “खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरो-
 लचौ ॥” उर्णा । ४ । ६० । इति जलच् जुगा-
 गमो ङीष् ।) पर्याम् । पान इति भाषा ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । मधुरत्वम् । चार्सत्वम् । कषायत्वम् ।
 वातकमिकपदुःखदोषनाशित्वम् । कामाग्नि-
 सदीपनत्वम् । स्त्रीसम्भाषणभूषणत्वम् । धृति-
 वरूपपाटवोत्साहकान्तिकारित्वम् । सुप्तोत्थिते
 रुक्ते च शस्तत्वम् । दन्तास्त्रङ्गागदे व्याप्यत्वम् ।
 खर्जिपि दुर्लभत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 अपि च । तीक्ष्णत्वम् । पीनसकासनाशित्वम् ।
 रथत्वम् । दाहकारित्वम् ॥ * ॥ ज्वरपर्वस्य
 गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् ।
 दाहवृद्धजापमलघारित्वम् ॥ * ॥ शुभ्रपर्वस्य
 गुणाः । श्लेष्मालामयनाशित्वम् । पथ्यत्वम् ।
 रथत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ॥ * ॥
 सद्युच्छोदितताम्बूलमचक्षुगुणाः । सुखरोगजाप-
 दोषवातारोचकरक्तमलविष्टमलान्तिकारित्वम् ॥
 निराचनोदितभूयोक्तयोऽजितताम्बूलगुणाः ।
 उत्तमत्वम् । रक्षित्वकारित्वम् । त्रिदोषार्ति-
 नाशित्वम् ॥ * ॥

६०५

ताम्बूल

“शिरापर्याङ्गं श्रेयिष्णं कुर्यात्सास्यसङ्घट्टः ।
 शीर्षं खगदोषदन्तस्य भक्षिते तु सिताविते ॥
 अग्निघाय सुखे पर्यं पूगं खाद्यते नरः ।
 मतिभङ्गो हरिदः स्यादग्ने न स्मरते हरिम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 “पर्याङ्गं वसेद्वाधिः पर्याङ्गे पापसञ्चयः ।
 चूर्णपर्यं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनौ ॥”
 नायुरये विषं नृले मध्येऽलक्ष्मीर्ध्वस्थिता ।
 तस्मादयश्च नृलश्च मध्यं पर्याङ्गं वर्जयेत् ॥
 चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं
 रागं तथाधिकदण्डश्च सुगन्धिकारि ।
 ताम्बूलसुतममिदं रसनाद्यभिन्न-
 पर्यं निश्चास्यधिकखण्डितपर्याङ्गम् ॥
 ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले ।
 अत्रास्यशोषपित्तासमदन्तर्हार्चिरोमिषु ॥
 ताम्बूलाद्युपयोगात् स्याच्छोषः पित्तानिलासता ।
 देहहृत्केशदन्ताग्निशोषवर्जयलक्षयः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 “विना पर्यं सुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि ।
 तावद्भवति च्छालो यावद्गङ्गा न गच्छति ॥”
 इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
 “ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतिनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 तपस्विनाश्च विप्रैश्च । गोमांसवदशं धुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम् ॥ * ॥
 अस्य नामानि गुणाश्च । यथा, भावप्रकाशे ।
 “ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्ली ।
 ताम्बूलं विशदं रथं तीक्ष्णोष्णं तुषरं सरम् ॥
 वयं तित्तकटुचारं रक्तपित्तकरं जघु ।
 वयं श्लेष्मास्यदौर्गन्धमलवातश्रमापहम् ॥”
 क्रतुकम् । इति मेदिनी । से, ६७ ॥
 ताम्बूलकरङ्कः, पुं, (ताम्बूलस्य ताम्बूलरचयाय
 वा करङ्कः ।) ताम्बूलपात्रम् । पानेर वाटा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । खगी २ । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३२२ ॥
 ताम्बूलदः, त्रि, (ताम्बूलं ददातीति । दा + कः ।)
 ताम्बूलदाता । तत्पर्यायः । वागगुलिकः २ ।
 इति त्रिकाश्रयः ॥
 ताम्बूलपत्रः, पुं, (ताम्बूलस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।)
 पिच्छाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ताम्बूलपर्यं,
 * स्त्री । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटुपित्तप्रकोपनम् ॥”)
 ताम्बूलरागः, पुं, (ताम्बूलस्य चर्चितताम्बूलस्य
 राग इव रागोऽयम् ।) मन्दरः । इति हारा-
 वली । १३३ ॥ ताम्बूलस्य रङ्गश्च ॥
 ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ततः स्वार्थे
 कन् टापि पूर्वङ्खञ्च ।) ताम्बूली । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ताम्बूलवल्ली, स्त्री, (ताम्बूलस्य वल्ली ।) ताम्बूल-
 लता । पानेर गाह्य । इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ताम्बूली २ नागवल्ली ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२० ॥ पर्यालता ४ सप्तशिरा ५ सप्तजला ६
 पश्चिमवल्ली ७ सुजगलता ८ भक्षपत्रा ९ । इति

ताम्बूल

राजनिर्घण्टः ॥ ताम्बूलवल्लीका १० पर्यावल्ली ११
 ताम्बूलीः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ नागिनी १३
 नागवल्ली १४ । इति भावप्रकाशः ॥
 ताम्बूली, स्त्री, (ताम्बूल + गौरादित्वात् संज्ञायां
 वा ङीष् ।) ताम्बूलवल्ली । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ८२ ।
 “ताम्बूलीश्च सहाणानिमाणातिलकयुक्तिभिः ॥”)
 ताम्बूलं, स्त्री, (तम्बते आकाङ्क्षते इति । तसु
 काङ्क्षायाम् + “अभितन्वोर्ङीष्च ॥” उर्णा । २ ।
 १६ । इति रक् उपधाया ङीष्च ।) तेष-
 धातुविशेषः । तामा इति तांवा इति च भाषा ॥
 तत्पर्यायः । ताम्बूलम् २ मुसुम् ३ लक्ष्-
 तुसुम् ४ इष्टम् ५ वरिष्ठम् ६ उदुम्बरम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ इष्टम् = उदुम्बरम् ६
 औदुम्बरम् १० उदुम्बरम् ११ औदुम्बरम् १२ ।
 इति तट्टीका ॥ तपनेष्टम् १३ अम्बकम् १४
 अरविन्दम् १५ रविलोहम् १६ रविप्रियम् १७
 रक्तम् १८ नैपालिकम् १९ रक्तघातु २० सुनि-
 पित्तकम् २१ अर्कम् २२ खर्याङ्गम् २३ कोहि-
 तायसम् २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुपकस्य
 तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । विपाके कटुत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्त-
 विवन्धनशूलपाङ्कुरगुल्मनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अन्तत्वम् । चारकत्वम् । रोपण-
 त्वम् । जघुत्वम् । वेखनत्वम् । अर्शोत्वरकुष्ठ-
 कासन्धासञ्चपीनसान्धपित्तशोथक्षमिनाशित्व-
 त्वम् । अल्पहृद्यत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 परिष्णामशूलश्लेष्मायामशूलवहुरोगनाशित्वम् ।
 शुद्धिकारित्वम् । बलायुक्तेषुः पुष्टितुष्टिकारित्वं
 गित्यसेवने वलीपलितनाशित्वम् ॥ * ॥ मृदु-
 वेष्टितशूलकन्दगर्भनिहितगोमयानिभस्त्रीलत-
 पञ्चान्तद्वारा पञ्चपुटदत्ताम्बूलस्य गुणाः ।
 वान्निभान्निशूलानिभान्निपित्तनाशित्वम् ।
 बलकारित्वम् ॥ * ॥ अर्शोघ्निताम्बूलोषाः ।
 आयुःशुक्रवजनाशित्वम् । रोगवृद्धिच्छर्दिच्छर्त्वा-
 भ्रमक्रेदनाजारोगकुष्ठशूलविदाहखोदाहचिचित्त-
 सन्नापकारित्वम् । विषतुष्टित्वम् । इति सुख-
 बोधः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “शुक्रं यत् कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
 तस्मात् ताम्बूलं ससुतपत्रमिदमाहुः पुराविदः ॥”
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “जपाङ्गुसुमसङ्काशं खिन्नं नडुं घनं चमम् ।
 लोहनागोज्ज्वलितं ताम्बूलं मारणाय प्रशस्यते ॥
 ज्वररूक्षमतिस्त्रयं श्वेतश्चापि घनासहम् ।
 खोहनागयुतश्चेति शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
 तस्य शोधनविधिर्यथा,—
 “पत्रलीलतपत्राणि ताम्बूलाय प्रतापयेत् ।
 निविष्टेत् तप्ततमानि तेषु तत्र च काञ्जिके ।
 गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
 एवं ताम्बूलस्य पत्राणां विमुक्तिः संप्रजायते ॥”
 अथ तस्य मारणविधिर्यथा,—
 “खण्ड्याणि ताम्बूलपत्राणि कृत्वा संखेद्येद्बुधः ।

ताम्र

वासरन्वयमन्वेन ततः खल्वे विनिःक्षिपेत् ॥
पादांशं स्वतकं दत्त्वा याममन्वेन मर्दयेत् ।
तत उद्धृत्य पत्राणि सेपरेद्विगुणेन च ।
गन्धनेनाम्बुष्टन तस्य कुर्व्याच्च गोलकम् ॥
ततः पिष्ट्वा च मीमांसीं चाङ्गुरीं सपुनर्नवाम् ।
तत्कल्केन सहिर्गोलं सेपयेद्वाङ्गुलीभितम् ॥
हृत्वा तन्नोलकं भास्त्रे श्रावयेत् च रोधयेत् ।
बासुकाभिः प्रपूर्व्याथ विभूतिलवणान्मुभिः ॥
दत्त्वा भास्त्रसुखे सुत्रां ततश्चुलां विपाचयेत् ।
क्रमदृष्ट्याभिना सन्धक् यावद्दयामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गुशीतं ससुहृत्वं मर्दयेच्छूरुखद्वैः ।
यामेकं गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरुयोदरे ॥
मृदा सेपस्तु कर्मणः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ।
पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं नृतं भवति निश्चितम् ॥
वमनश्च विरेकश्च भ्रमं क्रममथावधिम् ।
विदाहं खेदस्तुक्केदं न करोति कदाचन ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

शुक्लनिभः । अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ।
शुद्धरत्नावली च ॥ तद्वृत्ति, वि ॥
("न विभं विषमिन्वाङ्गुस्ताम्रश्च विषसुच्यते ।
एकदीपो विषे त्वष्टौ दीवास्तान्ने प्रकीर्षिताः ॥
भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्कृष्टश्रीववाप्तयः ।
अरुचिश्चित्तवन्नाप एते दीवा विषोपमाः ॥
तस्माद्भिर्भुङ्क्ते ताम्रं हि घ्राण्यं रोगोपशान्तये ।
पटुना रविदुग्धेन ताम्रपत्राणि सेपयेत् ॥
अमो वन्नाथ्य निर्गुञ्जीरसे सिञ्चेत् पुनः पुनः ॥
मतान्तरम् ।

गोमूत्रेण पचेद्दयामं ताम्रपत्रं दृढाभिना ।
शुध्यते नात्र सन्देहो मारणश्चात्र कथ्यते ॥
इति ताम्रशोधनम् ॥ * ॥

अथ ताम्रमारणम् ।

सतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्दयन्तु कन्धया ।
द्वयोस्तुलां ताम्रपत्रं जिप्सा स्यात्प्रां निधापयेत् ।
सन्धक् शूरुखद्वैः सार्द्धं पार्थ्वे भस्म निधापयेत् ।
चतुर्थ्यां पचेत्सुहृत्वां पात्रपृष्ठे सगोमये ॥
जलं पुनः पुनर्द्वयं स्वाङ्गुशीतं विमर्दयेत् ।
म्रियते नात्र सन्देहः सर्वरोगेषु योजयेत् ॥

मतान्तरम् ।

अम्बुन्मसा सेन्धवसंयुतेन
सगन्धकं स्थापय शुक्लपत्रम् ।
पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्वा
वातादिकं यावदुपैति श्रान्तिम् ॥
अन्यतरमतम् ।

शुद्धं ताम्रदलं विमर्दय पटुना क्षारेण जम्बीरजे
नीरेष्वसिदं सुसुक्तपयसा जिप्तं घमेत् घनघा ।
निर्गुञ्जाम्बुहिमं रसेन्द्रकजितं दुग्धाप्यगन्धेन तत्
सुख्येनाथ नृतं भवेत् सुपठितं पश्चान्दतेन त्रिधा ॥
गुण्या यथा,—

वाक्निभान्निविर्ज्वलितं चयवजाकुडानि
पाकामर्थं
शूलं मेहशुदापुरानिलगदाशुक्ताशुपानैर्जयेत् ।
शुक्लामात्रमिदनातो द्विगुणितं तच्छुद्धकायेन चैत्

ताम्रप

शुक्तः स्यौल्यजरापन्धुश्रमनं पद्याश्रिना वतुस-
रात् ॥
ताम्रवर्णं गरहरं यत्तुत्रीहोदरापहम् ।
क्रिमिशूलामवातघ्नं चक्षुश्रयोऽन्वपित्तजित् ॥”
इति ताम्रमारणम् ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे चारुमारणाधि-
कारे ॥

ताम्रः, पुं, (ताम्रस्त्रिय वर्णोऽख्यस्य । अच् ।
ताम्रवर्णत्वादस्य तथात्मम् ।) कुष्ठरोगविशेषः ।
इति कर्मविपाकः । (द्वीपभेदः । यथा, महा-
भारते । २ । ३१ । ६५ ।

“द्वीपं ताम्राङ्गयश्चेव पर्वतं रामकं तथा ॥”
ताम्रकं, स्त्री, (ताम्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
ताम्रम् । इत्यमरः । २ । १ । ६७ ॥
ताम्रकर्णौ, स्त्री, (ताम्रवर्णौ कर्णौ अस्याः
स्त्रियां ङीष् ।) अङ्गना नाम पश्चिमदिग्घञि-
पत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ५ ॥

ताम्रकारः, पुं, (ताम्रं करोति ताम्रघातुभिः
पात्रादिकं निर्मातीति । छ + अच् ।) वर्ण-
सङ्करजातिविशेषः । तत्पञ्चायः । ताम्रकः २
श्रील्लिकः ३ ताम्रकुष्ठकः ४ । इति शुद्धरत्ना-
वली ॥ अस्योत्पत्तिः कंसकारशब्दे द्रव्या ॥
ताम्रकुष्ठकः, पुं, (ताम्रं कुष्ठयतीति । कुष्ठ + क्तुल् ।)
ताम्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ॥

ताम्रकूटः, पुं स्त्री, (ताम्रनिर्मितं कूटमिव
ताम्रस्य कूटमिव वा ।) क्षुपविशेषः । ताम्राक्
इति भाषा । यथा,—

“समिदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
अहिफेणं खञ्जूरसः तारिका तरिता तथा ॥
इत्यष्टौ सिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्याष्टकं प्रिये ॥”
इति कुलार्थवतन्त्रम् ॥

ताम्रक्रमिः, पुं, (ताम्रवर्णः क्रमिः कौटः ।) इन्द्र-
गोपकौटः । इति भूरिप्रयोगः शारावली च ॥
ताम्रगर्भं, स्त्री, (ताम्रं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रचूडः, पुं स्त्री, (ताम्रा ताम्रवर्णा चूडा
अस्य ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २२४ । २४ ।

“अपरंयाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ।
महाकायसुपक्षिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ॥”
यथा चोत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
“ताम्रचूडस्य मांसेन पिबेद्वा मयसुत्तमम् ॥”
कुक्कुरहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रदुग्धा, स्त्री, (ताम्रं रक्तवर्णं दुग्धं क्षीरं
रसोऽस्याः ।) गौरचदुग्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ताम्रपट्टं, स्त्री, (ताम्रेण निर्मितं पट्टं पत्रम् ।)
ताम्रनिर्मितलेखनपत्रम् । यथा,—
“दत्त्वा भूमिं निवन्तं वा कृत्वा वेद्यन्तु कारयेत् ।
आगामिभद्रवृत्तिः परिश्रानाय पार्थिवः ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा सप्तद्वीपरिचिह्नितम् ॥”
इति मिताचरा ॥

ताम्रव

ताम्रपत्रः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं पत्रमस्य
जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः । * ॥
निर्मितपत्रे, स्त्री ॥

ताम्रपर्णौ, स्त्री, दीर्घिकाभेदः । इति भूरिप्रयोगे
नदीविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रा
४ । ५० ।

“ताम्रपर्णौ” समेतस्य सुक्तासारं महोदयः
ताम्रपत्रवः, पुं, (ताम्रवर्णं पत्रमस्य
अश्लोकद्रव्यः । इति राजनिर्घण्टः । (१
पञ्चाया यथा,—

“अश्लोको हेमपुष्पश्च वज्रजस्ताम्रपत्रवः ।
कङ्कालिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो गटस्तथा ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
ताम्रपाकी, [नृ] पुं, (पच्यते इति । पच +
कुलच् । ताम्रः ताम्रवर्णः पाकः परि-
रक्षयत्येति । इतिः ।) गर्भभास्त्रवः ।
रत्नमाणा ॥

ताम्रपादौ, स्त्री, (ताम्रौ रक्तवर्णः पादौ ।
द्वेषोऽस्याः ।) हंसपदी । इति राजनिर्घ-
(हंसपदीशब्दे विष्टितिरस्या ज्ञातया ।)

ताम्रपुष्पः, पुं, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्य ।)
काचनः । इति जटाधरः । (अस्य पर्यं
यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
“कोविदारश्चमरिक्कः कुहाणो युगपत्रकः
कुक्कुटी ताम्रपुष्पश्च स्मरकः खल्वेष्टशरी ।
भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ताम्रपुष्पिका, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्याः ।
टापि अत इत्यच् ।) रक्तचिह्नत् । इति
निर्घण्टः ॥ (रक्तचिह्नत्शब्दे ज्ञातयमस्या
रणम् ।)

ताम्रपुष्पी, स्त्री, (ताम्रवर्णं पुष्पमस्या १
ङीष् ।) घातकी । (अस्याः पञ्चाया यथा,
“घातकी घातपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुङ्कु-
सुभिन्वा बहुपुष्पी च वङ्गिष्वाला च वा ह्य
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भां
पाटलादृचः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्यं
यथा,—

“पाटलिः पाटला मोषा मधुदूती फलेवह
हृष्याहृन्ना कुवेराक्षौ कालस्याल्यलिवलभा
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सि
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे

ताम्रफलः, पुं, (ताम्रं ताम्रवर्णं फलमस्य
अङ्कोटद्रव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताम्रमला, स्त्री, (ताम्रं ताम्रवर्णं मूलमस्या
दुरालभा । (यथा, भावप्रकाशे । अत्राधि
चासपिकितुसायाम् ।

“सिंहौ खात्री ताम्रपर्णौ पटोकी ॥”
जम्बाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कश्च
इति रत्नमाणा ॥ खिराह इति भाषा ।

ताम्रवर्णः, पुं, (ताम्रस्त्रिय वर्णोऽस्य ।)
वाहद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः । (न
वर्णोऽङ्गीपभेदः । यथा, मातृङ्गी । १११ ।

ताम्रार्थ

तारः

तारकः

तारकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं कार्य-
 लेनाख्यस्य । ताम्र + ठन् ।) कंसकारः । इति
 शब्दरत्नावली । ताम्रनिर्मिते, जि । यथा,
 कार्तिके ताम्रिके पत्रः । इत्यमरः । २।६।८८ ।
 (यथा, मनुः । ८।१३६ ।
 “कार्यापयन्तु विशेष्यताम्रिकः कार्तिकः पत्रः”)
 ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अख्यस्या इति
 ठन् सतः टाप् ।) गुञ्जा । इति राज-
 निर्णयः ॥ मानरन्वावाद्यम् । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 ताम्नी, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः । इति अण्
 सतो ङीप् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मान-
 रन्वा २ विकारिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ताय, ऋ ङ पालने । सन्ततो । इति कविकल्प-
 ह्रमः ॥ (भां-आत्सं-सकं-सेट् ।) सन्ततिर्विकारः ।
 ऋ, अततायत् । ङ, तायते विद्यां सुधीः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठन् ।)
 तर्जिकाभिधदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४।२४ ॥
 तारं, स्त्री, (तार्यते विस्तार्यते इति । तृ + णिच् +
 घञ् ।) रूप्यम् । इति मेदिनी । तै, ४३ ॥
 (“दधोत्तीर्णं सुप्रोतं यन्निर्मजं कुन्दसन्निभम् ।
 गुरुरास्त्रमनुमारश्च तारतुतममिष्यते ॥”
 अशुद्धस्यान्तस्यास्य गुणा यथा,—
 “आयुः सुक्रं बलं हृत्ति रोगसंघं करोति च ।
 अशुद्धश्चान्ततारं शुद्धमायंमतो बुधैः ॥”
 अस्य मारणं यथा,—
 “कण्ठवेद्यं तारपत्रं दिव्यादिगुणहृत्कुण्डम् ।
 पातयन्ने रसो ग्राह्यो रजतं न्यतसुच्यते ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणा-
 धिकारे ॥) सुक्ता । इति राजनिर्णयः ॥
 (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणि-
 वटिकायाम् ।
 “हारं सुवर्णं सुन्दरं तारम् ॥”
 “तारं मौक्तिकम् । तारशब्देनात्र मौक्तिक-
 मेवोच्यते न तु रजतम् ॥” इति तट्टीका ॥
 गौणसिद्धिभेदः । यथा, “विद्यमानस्य दुःखस्य
 त्रित्वात् तद्विघाताख्य इति इमा सुखाच्छसः
 सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धय-
 न्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च
 अवस्थिताः । तास्मादा अध्यायनादिलक्षणाः
 सिद्धयो हेतवः सुखास्तु हेतुमत्तः । विधिवद्-
 गुरुसुखादध्यात्मविद्यानां अक्षररूपग्रहण-
 मध्यत्रं प्रथमसिद्धिसारसुच्यते ॥” इति तत्त्व-
 कौस्तुभे ॥ अचिन्मध्यम् । इति मेदिनी । रे,
 ४३ ॥)
 तारः, पुं, वावरविशेषः । सुक्ताविशुद्धिः । शुद्ध-
 मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्यते
 उत्तार्यते भवसागरादनेन । तृ + णिच् + घञ् ।
 यद्वा तारयति खोच्चारण्यपादिनिर्णोकान् ।
 तृ + णिच् + अच् । एतन्निरुक्तिर्यथा, कार्पा-
 खिके । ७३ अध्याये ।

“तारवेद् यद् भवालोधिः खजपासक-
 मानसम् ।
 ततस्तार इति खालो यत्सं ज्ञायालोकयत् ॥”
 प्रथमः । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, महागणपति-
 स्तोत्रे । २ ।
 “तारकीपरशक्तिकामवसुधाकृपाहृगं च विदु-
 क्षसौ स्नातु प्रयतिर्गन्धाधिपतये यो रागिणा-
 भ्यर्चते ॥”)
 तरणम् । इति चिन्मः ॥ कूर्चबीजम् । इति
 तन्त्रसारम् ॥ (नक्षत्रम् । इति मेदिनी । रे,
 ४३ ॥ अत्युच्चशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६।३८ ॥
 यथा, हेमचन्द्रटीकायाम् ।
 “दृष्टासुरसि मन्त्रसु द्वाविशतिविधो भवति ।
 स एव कल्पमध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४।१२७ ।
 “अशोकज्ञारणस्तारः शूरः सौरिर्भनेश्वरः ॥”
 राक्षसविशेषः । यथा महाभारते । १।१८८।६ ।
 “युयुधि लक्ष्मणापि तथैवेन्द्रजिता वद ।
 विष्णुपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च विष्णुर्भटः ॥”
 दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ४३ । ६ ।
 “तारस्तु क्रोशविद्यारामायसं वायसञ्जयम् ॥”
 महादेवः ।
 “काष्ठां विन्नेश्वरोऽहं गिरिपतितनयासंयुतो
 वामभागे
 मुक्तादङ्घ्रिण इष्टे त्रिपद्यतटिनीतीर-
 मुक्ताभुभागे ।
 मायावीजश्च कर्णे सुरसुनिषदितो ध्यानयुक्तं
 वदामि
 प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरसुनिगण्यकैरुच्यते
 तारनाम ॥”
 इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
 तारः, जि, अत्युच्चशब्दविशेषः । इति मेदिनी ।
 रे, ४४ ॥ स्फुरितकिरणः । निर्मलः । इति
 धरणिः ॥ (तारं सुक्ताख्यत्रिति अच् । सुक्ता-
 विशिष्टः । यथा, अमरप्रतके । २८ ।
 “उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने
 घने ॥”)
 तारकं, स्त्री, (तारेण कर्तृनिकया कायतीति ।
 कै + कः ।) चक्षुः । इति मेदिनी । कै, १०० ॥
 तारकं, स्त्री, स्त्री, (तारमेव । स्वार्थे कन् ।)
 चक्षुस्तारा । नक्षत्रम् । इति मेदिनी । कै, १०० ॥
 तारकः, पुं, (तारयति देव्यागिति । तृ + णिच् +
 ण्वल् ।) द्वादशमन्वन्तरीयेन्द्राचरसुरविशेषः ।
 यथा,—
 “मनोस्तु दक्षपुत्रस्य द्वादशस्यारुणान् शब्दम् ।
 देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
 मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।
 मित्रवाहः सुवर्णाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥
 तपस्वी सुतपाश्चैव तपोन्मूर्च्छितपोरतिः ।
 तपोधतिर्दुतिश्चान्य ऋषयश्च तपोधनाः ॥
 सुधर्माश्चः सुतपसो हरिता रोहितान्धथा ।
 सुरारयो गन्धाः पञ्च प्रभेदो द्वाप्रको गन्धः ॥

ताम्रिकः, पुं, (ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं कार्य-
 लेनाख्यस्य । ताम्र + ठन् ।) कंसकारः । इति
 शब्दरत्नावली । ताम्रनिर्मिते, जि । यथा,
 कार्तिके ताम्रिके पत्रः । इत्यमरः । २।६।८८ ।
 (यथा, मनुः । ८।१३६ ।
 “कार्यापयन्तु विशेष्यताम्रिकः कार्तिकः पत्रः”)
 ताम्रिका, स्त्री, (ताम्रवद्वर्णाभा अख्यस्या इति
 ठन् सतः टाप् ।) गुञ्जा । इति राज-
 निर्णयः ॥ मानरन्वावाद्यम् । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 ताम्नी, स्त्री, (ताम्रस्य विकारः । इति अण्
 सतो ङीप् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मान-
 रन्वा २ विकारिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ताय, ऋ ङ पालने । सन्ततो । इति कविकल्प-
 ह्रमः ॥ (भां-आत्सं-सकं-सेट् ।) सन्ततिर्विकारः ।
 ऋ, अततायत् । ङ, तायते विद्यां सुधीः ।
 इति दुर्गादायः ॥
 तायिकः, पुं, (ताये पालने साधुरिति ठन् ।)
 तर्जिकाभिधदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४।२४ ॥
 तारं, स्त्री, (तार्यते विस्तार्यते इति । तृ + णिच् +
 घञ् ।) रूप्यम् । इति मेदिनी । तै, ४३ ॥
 (“दधोत्तीर्णं सुप्रोतं यन्निर्मजं कुन्दसन्निभम् ।
 गुरुरास्त्रमनुमारश्च तारतुतममिष्यते ॥”
 अशुद्धस्यान्तस्यास्य गुणा यथा,—
 “आयुः सुक्रं बलं हृत्ति रोगसंघं करोति च ।
 अशुद्धश्चान्ततारं शुद्धमायंमतो बुधैः ॥”
 अस्य मारणं यथा,—
 “कण्ठवेद्यं तारपत्रं दिव्यादिगुणहृत्कुण्डम् ।
 पातयन्ने रसो ग्राह्यो रजतं न्यतसुच्यते ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणा-
 धिकारे ॥) सुक्ता । इति राजनिर्णयः ॥
 (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे त्रैलोक्यचिन्तामणि-
 वटिकायाम् ।
 “हारं सुवर्णं सुन्दरं तारम् ॥”
 “तारं मौक्तिकम् । तारशब्देनात्र मौक्तिक-
 मेवोच्यते न तु रजतम् ॥” इति तट्टीका ॥
 गौणसिद्धिभेदः । यथा, “विद्यमानस्य दुःखस्य
 त्रित्वात् तद्विघाताख्य इति इमा सुखाच्छसः
 सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्चसिद्धय-
 न्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च
 अवस्थिताः । तास्मादा अध्यायनादिलक्षणाः
 सिद्धयो हेतवः सुखास्तु हेतुमत्तः । विधिवद्-
 गुरुसुखादध्यात्मविद्यानां अक्षररूपग्रहण-
 मध्यत्रं प्रथमसिद्धिसारसुच्यते ॥” इति तत्त्व-
 कौस्तुभे ॥ अचिन्मध्यम् । इति मेदिनी । रे,
 ४३ ॥)
 तारः, पुं, वावरविशेषः । सुक्ताविशुद्धिः । शुद्ध-
 मौक्तिकः । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (तार्यते
 उत्तार्यते भवसागरादनेन । तृ + णिच् + घञ् ।
 यद्वा तारयति खोच्चारण्यपादिनिर्णोकान् ।
 तृ + णिच् + अच् । एतन्निरुक्तिर्यथा, कार्पा-
 खिके । ७३ अध्याये ।

अतधामा च तन्नेकारको नाम तन्निपुः ।
हरिर्नपुंसको भूत्वा घातयिष्यति शङ्कर ! ॥
इति गारुडे ७७ अध्याये ॥
(अपरोऽसुरविशेषः । कार्तिकेयः एनं निहत-
वान् । यथा, मत्स्यपुराणे । १४५ । ५—११ ।
“वज्राणो नाम देवोऽभूत्स्य पुत्रस्तु तारकः ।
सुरासुहासयामास पुरेभ्यः स महाबलः ॥
ततस्ते ब्रह्मणोऽभ्यासं जन्मुर्भयनिपीडिताः ।
भीताश्च निदृशान् इडा ब्रह्मा तेषामुवाच ह ॥
सन्धजम्भं भयं देवाः । शङ्करस्यात्मजः शिशुः ।
तुहिनाचलदौहित्रस्यं हनिष्यति दानवम् ॥
ततः काळे तु कार्त्तिके च्छुत्वा वै शैलजां शिवः ।
खरेतो वद्विवदने अखणत्कारय्यान्तरे ॥
तत्प्रामं वद्विवदने रेतो देवानतर्पयत् ।
विदार्य अठराख्येषां अजीर्यं निर्गतं सुने ! ॥
पतितं तत् खरिहरे ततस्तु शरकाग्ने ।
तस्मात्तु स समुद्रतो गुह्यो दिनकरप्रभः ।
स सप्तदिवसो बालो निजन्ने तारकासुरम् ॥”
अस्य विशेषविवरणस्तु तन्नेव १४५ अध्यायमारभ्य
१५६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ तारयतीति । तृ +
यिच् + क्तुल् । कर्णधारः । इति मेदिनी । के, ६६ ।
मेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (तरयो-
पायः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४।४० ।
“केचिद्भागमजातेन केचिन्निगमसकुलेः ।
केचित्तर्केण सुखानि नैव जानन्ति तारकम् ॥”
“तारयतीति तारकस्तं तारकं तरयोपायं
नैव जानन्ति ।” इति तट्टीका ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १२ । २८४ । ३५ ।
“गर्भमांसखण्डगालाय तारकाय तराय च ।
नमो यन्नाय यजिने हुताय प्रहुताय च ॥”)
आतरि, त्रि । इति मेदिनी । के, १०० ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १३ ।
“कथयति भगवान् इहान्तकाले
भवभयकातरतारकं प्रबोधम् ॥”
स्त्रियां टापि अत इत्वम् । यथा, गोः रामा-
यणे । २ । ६७ । २३ ।
“नारीयां तारिकाः काञ्चित् काञ्चित् परम-
वाजिनाम् ॥”)
तारकजित्, पुं, (तारकं तारकासुरं जयतीति ।
जि + जिप् तुगागमच् । कार्तिकेयः । इत्यमरः ।
१ । १ । १४२ ॥ (एतद्विवरणं मातृस्ये १५६
अध्याये द्रष्टव्यम्)
तारकब्रह्म, स्त्री, (तारकं संसारसागरपारकारकं
ब्रह्म ।) षड्चरमन्त्रविशेषः । यथा,—
“षड्चरं महात्मन् तारकं ब्रह्म उच्यते ।
ये भजन्ति च मां भक्त्वा तेषां सुक्तिर्न संशयः ॥
रामाय नम इत्येवमुच्चार्य मन्त्रसुक्तमम् ।
सर्वदुःखहरश्चेतत् पापिनामपि सुक्तिदम् ॥
इमं मन्त्रं जपन्निवममलम्भं भविष्यति ।
भस्मास्थिघारणाद्यस्तु सम्भूतश्चाशुचिस्त्वयि ॥
मङ्गलं तद्भूत् सर्वं मन्त्रोच्चारणात् शुभात् ।
त्वमप्यनेन श्रीरामतारकाख्येन मन्त्रतः ॥

भूत्वा काञ्चां विष्णवाद्यो महात्मापरिपाककः ।
ज्ञत्वा मुक्तान् जीवमानान् भासुवादीन् परं
पदम् ॥
अथत् किन्ने भयं मन्त्रप्रभावात् प्रापयिष्यति ।
इति चन्द्रिह्य मां विष्णुर्विषसर्वं मन्त्रज्ञानम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीशिवं प्रति श्रीविष्णु-
वाक्यम् ॥ अपि च ।
“सुन्दरीं मुनिकर्ण्यान्तु अर्द्धोदकनिवादिनः ।
अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
ओ श्रीरामरामरामेत्येतत्तारकमुच्यते ।
अतस्त्वं जानकीनाथ ! परं ब्रह्म विनिश्चितम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीरामं प्रति श्रीशिव-
वाक्यम् ॥
तारका, स्त्री, स्त्री, (तरति तारयति वा । तृ +
यिच् + क्तुल् । टाप् । “तारका ज्योतिषि ।”
७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या न अत
इत्वम् ।) नचञम् । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७१ ।
“अप्-विन्द्वो यथाभ्योघौ यथा वा द्विवि
तारकाः ।
यथा वा वर्धतो धारा गङ्गायां सिक्ता यथा ॥”)
कनीनिका । इति मेदिनी । के, १०० ॥
(यथा, रघुः । ११ । ६६ ।
“चन्द्रकोवदहनाश्विं ततः
सन्धे इष्टमुदयतारकाम् ॥”)
रुद्रवाच्ययां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकारिः, पुं, (तारकस्य तारकासुरस्य अरिः ।)
कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२३ ॥
तारकिणी, स्त्री, (तारकाः सन्धजम् । तारका +
इनिः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारकितं, त्रि, (तारकाः सञ्जाता अस्य । तारका
+ “तस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इत्त्” ।
५ । २ । ३६ । इति इत्त् ।) तारकायुक्तम् ।
यथा,—
“सिति निशा इष्टदि स्फुटदुत्पतत्
कथगन्धाधिपतारकिताम्बरः ॥”
इति नैषधम् ॥
तारकः, पुं, (तारयतीति । तृ + यिच् + क्तुः ।)
मेलकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (संसारसागरात्
तारयतीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५० ।
“अष्टोक्तारकस्तारः मूरः सर्वजनेश्वरः ॥”
महादेवः । यथा, तन्नेव । १३ । १७ । ११७ ।
“तोरणस्तारयो वातः परिधीपतिखेचरः ॥”
स्त्री, षड्विंशत्सरेषु अष्टादशवत्सरः । यथा,
ज्योतिषतत्त्वे ।
“अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम् ।
शस्यं भवति सामान्यं तारयो सुरवन्दिने ! ॥”
तथाच षड्वत्संज्ञितायाम् । ८ । ३६ ।
“तारकं तद्गु भूरिवारिदं
शस्यद्विद्विदित्तं पार्थिवम् ॥”
तृ + यिच् + भावे क्युट् । उत्तारयम् । उह्वा-
रयम् । यथा, महाभारते । ४ । ४ । ५३ ।

“तारकायाश्च दुःखस्य प्रत्यानाय जयाय च ।
तरककारधितरि, त्रि ॥
तारबिः, स्त्री, (तारवतीति । तृ + यिच् +
अनिः ।) नौका । इति शारावकी । ५६ ।
तारतकुलः, पुं, (तारं सुक्तेव युभक्तकुलो वत्
धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारतन्त्रं, स्त्री, तरतमयोर्भावः । (तरत
अच् ।) न्यूनाधिक्यम् । यथा,—
“निर्द्धनं निघनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतन्त्रविधिसुगन्धितसा ।
बोधनाय विधिना धिनिर्मिता
रेफ एव जयवैजयन्तिका ॥”
इत्यमरः ।
तारदी, स्त्री, (तरदी एव । स्वार्थे अच् ।
ङीप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारपुष्पः, पुं, (तारं कल्पमिव शुभं पुष्पं यत् ॥
कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तारलः, त्रि, (तरल एव । स्वार्थे अच् ।) विदः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
तारविमला, स्त्री, (तारं कल्पमिव विमला ।)
घातुविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
तारशुद्धिकरं, स्त्री, (तारस्य रजतस्य शुद्धिं करो-
तीति । छ + टः ।) वीरकम् । इति रा-
निर्घण्टः ॥
तारा, स्त्री, पुं, (तारयतीति । तृ + यिच् + अच् ।)
नचञम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ । (यथा,
महाभारते । १ । २११ । २६ ।
“चन्द्रादित्यौ यज्ञस्तारा नचचाग्नि द्वौ-
कसः ।”)
यथाच कर्मेणोचने ।
“एकतारं नभो इडा स्मर्त्तव्यो नारदी मुनिः ।
तावद्भवति चाखालो यावदर्थो न पश्यति ।”
अश्विमध्यम् । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ श्रेण
पर्यायः । विम्बिनी २ कनीनिका ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तारका ४ । इत्यमरः । १ । ११ ।
(यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३६ ।
“तारे ज्योतिषि संयोष्य किञ्चिदुन्नमयेदुत्तमौ ॥”)
तारा, स्त्री, (तारयति तापादिति । तृ + यिच् +
अच् + टाप् ।) बुद्धदेवताभेदः । इहोक्त-
भाष्या । इति मेदिनी । रे, ४३ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ११ । ७५ ।
“ततः कालेन कियता ताराकृतं सुतं शुभम् ॥”
वालिभाष्या । सा सुषेखवानरकथा । इति
रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ७६ । १० ।
“हेममाली ततो बाली तारां ताराधिपान-
नाम् ।
उवाच वचनं वाक्मी तां वानरपतिः प्रति ।”)
चौड़ा । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ४ ।
द्वितीया शक्तिः । यथा,—
“लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदाविनी ।
उपापत्तारिणी यज्ञादुपतारा प्रकीर्तिता ॥”

राणी

ताराव

ताराव

यस्या ध्यानं यथा;—
 प्रतापीपदार्पितादृशिवह्वोरादृष्टाया परा
 हृद्गोदीवरकर्तृस्पर्शरुष्या क्रुद्धारवीजोद्भवा ।
 स्वप्ना नीलविशालपिङ्गलजटाजुटेकनागैर्युता
 जायं तस्य कपालके चिजगता हन्त्युत्तारा-
 ख्यम् ॥”

अपि च ।
 “प्रतापीपदं घोरीं सृष्टमालाविभूषिताम् ।
 स्वप्ना लज्जोदरीं भीमां चाप्रचम्पां कटौ ॥
 नवयौवनसम्पन्नां पञ्चसुप्ताविभूषिताम् ।
 पशुभुजां ललज्जिष्ठां महाभीमां वरप्रदाम् ॥
 हृद्गुणकतुंसमायुक्तसद्योतरसुण्डयाम् ।
 कपालोत्पलसंयुक्तसद्योपाशियुगान्विताम् ॥
 पिङ्गोत्रैकजटां ध्यायेन्नीलावद्योऽभ्यभूषिताम् ।
 नालाकैमलकाकारलोचनत्रयभूषिताम् ॥
 ज्वलन्नितामध्यगतां घोरदंष्ट्रां करालिनीम् ।
 सान्निध्यैरवदनां क्षालङ्कारविभूषिताम् ॥
 विश्वयापकतोयान्तःस्येत्पद्मोपरिस्थिताम् ॥”
 अस्या दशाक्षरमन्त्रोक्तध्यानं यथा,—
 “स्यामवर्णां चिनयनां द्विसुजां वरपङ्कजे ।
 दधानां बहुवर्णाभिर्बहुरूपाभिराट्टताम् ॥
 शक्तिभिः स्मरवदनां स्मरमौक्तिकभूषणाम् ।
 रत्नपादुकयोर्वस्त्रपादास्त्रजयुगां स्मरेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(अस्या बीजं यथा, “ॐ ह्रीं हूं फट् ॥”)
 रापतिः, पुं, (तारायाः पतिः ।) शिवः ।
 चक्रः । (यथा, राजेन्द्रकर्णपुरे । २७ ।

‘शान्ताध्यानकलङ्क शङ्करशिखानङ्कार तारापते
 राकाकान्त सविभ्रमं भ्रम सदा निःशङ्कमङ्गे
 दिवः ॥”)

दृष्टयतिः । बाली । सुयोधः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, नैषधे । १६ । ८ ।

“व्रजति कुसुदे दृष्ट्वा मोहं हृष्टोरपिधायके
 भवति च नले दूरं तारापती च हृत्तौजसि ।
 लघु रघुपतेर्ज्यायां मायामयीभिव रावणि-
 क्षिमिरचक्रुरग्राहं रात्रिं चिन्तन्ति गभस्ति-
 राट् ॥”)

रापयः, पुं, (तारायां नक्षत्राणां पत्याः ।
 समासे अ ।) आकाशः । इति हलायुधः ॥
 (देशविशेषः । यथा, रघुः । १५ । ६० ।

“अङ्गदं चक्रकेतुश्च लक्ष्योऽप्यात्मसम्भवौ ।
 शासनान् रघुनाथस्य चक्रे तारापथेश्वरी ॥”
 “कारापथेश्वरी ॥” इति वा पाठः ॥)

रापीडः, पुं, (तारायां नक्षत्राणां आपीडो
 भूषणमिव ।) चक्रः । इति चिकित्साश्रेयः ॥
 (सनामस्यातश्चाप्यपीडस्य राशौ जाता । यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ४३ ।

“तारापीडोऽपि तनयः क्रमात् तस्यामजायत ॥”
 कादम्बरीकथितनायकविशेषः । यथा, काद-
 म्बर्याम् । १०२ पत्रे । “अवतार इव चर्मस्य
 प्रतिनिधिरिव पुत्रवोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो
 राजा तारापीडोऽभवत् ॥”)

ताराभूवा, स्त्री, (तारा नक्षत्रादि भूवा भूषणं
 यस्याः ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ताराभः, पुं, (तारो निर्मलोऽथ इव । मुक्तवर्ण-
 त्वादस्य तथात्वम् ।) कर्पूरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे प्रथमम् ॥)
 तारामङ्गलः, पुं, (ताराणां सुक्तानां मङ्गलं यच्च ।)
 ईश्वरसहस्रनामः । इति शम्भुस्मृतौ ।
 (नक्षत्रमङ्गले, स्त्री ।)

तारारिः, पुं, (तारस्य रूपस्य अरिः । एतत्-
 संसर्गस्य रूपस्य चाकचिद्यादिकं विनश्यतीत्य-
 तोऽस्य तथात्वम् ।) विटमाणिकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १२१ ॥

तारावती, स्त्री, चन्द्रशेखरराजपत्नी । सा च
 ककुत्स्थराजेन तत्पत्न्यां मनोन्मथिण्या जाता ।
 असौ गिरिजाश्रया । यथा,—

“रक्षाकुर्वशो राजाककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
 भोगवत्याङ्गयायानु पुण्यां रिपुनिन्दनः ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नो भूपालगुणसंयुतः ।
 तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
 सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिव्रता ।
 तस्याः पुत्रशतं जज्ञे देवगर्भभमद्युतम् ॥
 वलवीर्यसमायुक्तं ककुत्स्थवृषसत्तमात् ।
 पुत्री न विद्यते तस्यास्तदर्थं वा गृहान्तरे ॥
 निभृतं स्पष्टिलं हस्ता चण्डिकां समपूजयन् ।
 पूष्यमाणा महादेवी चण्डिका राजभार्याया ॥
 प्रसन्ना सा त्रिभिर्वर्षेस्तां स्वप्ने चाब्रवीद्विदम् ।
 योषिलक्ष्यसंयुक्ता सार्वभौमस्य भाविनी ॥
 नक्षत्रमालया युक्ता पुत्री तव भविष्यति ।
 चापि स्वप्ने वरं प्राप्य सुदिताभूत्प्राङ्गना ॥
 पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ।
 सा मनोन्मथिनी देवी प्रवृत्ते ऋतुसङ्गमे ॥
 गर्भे दधौ महासत्त्वं चन्द्रिकेवाण्डतोत्करम् ।
 सम्पूर्णं तु ततः प्राप्ते तदा नक्षत्रमालिनीम् ॥
 सा मनोन्मथिनी देवी सुपुत्रे तनयां शुभाम् ।
 तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरणागतोत्सोपमां
 शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्याया साहसमत्यन्तसुदितोऽभवत् ।
 सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थया ॥
 वृद्धे मन्दिरे तस्य वर्षास्त्रिव सुरापगा ।
 तेनैव हारविज्ञेन तस्यास्तारावतीति वै ॥
 नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते वृषसत्तमः ।
 कालक्रमेण सा बाल्यं अतीत्य वरवर्णिनी ॥
 मञ्जुलं यौवनोद्भवं प्राप श्रीरिव माधवे ।
 तस्यासु यौवनोद्भवं दृष्ट्वा राजा सुतेः सह ॥
 ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयंवरम् ।
 माधवे मासि संप्राप्ते चन्द्रदृष्टौ शुभे दिने ॥
 स्वयंवरसभां चक्रे तारावत्याः पिता सुतेः ।
 वार्तिकान् सुबहून् राजा वद्वामिः क्रमेण वै ॥
 तूर्णं प्रस्थापयामास नानादेशशृणुषु प्रति ।
 ते राजानस्तथा श्रुत्वा वार्तां वै वार्तिकाननात् ॥
 तूर्णमेव समाजम्पुस्तारावत्याः स्वयंवरम् ।
 तत् श्रुत्वा पौष्यतनयश्चतुरङ्गवर्णैर्युतः ॥

स्वयंवरं जनामानु देवाङ्कारमङ्कितः ।
 एतस्मिन्तरे रात्रिः कुमारी वरवर्णिनी ॥
 दृष्ट्वा धार्त्रीं गिरिं सन्ध्यां सम्पूर्णं ज्ञानशालिनीम् ।
 स्वयंवरसभां प्रष्टुं प्राह्वियोत् सदर्शनं प्रति ॥
 स्वयंवरसभां गत्वा चारुत्वं सुलक्ष्यम् ।
 वृषं निरूप्य भो धार्त्रि ! मङ्गमेव निवेद्य ॥
 एवं तां प्रेषयित्वाय धार्त्रीं वृषतिपुत्रिका ।
 सा मनोन्मथिनी यच्च प्राराधयति चण्डिकाम् ॥
 तत्र प्रायाण्हाभागा शुभा तारावती तदा ।
 तत्र गत्वा महादेवीं प्रणम्य कालिकाङ्गयाम् ॥
 मातुषिणाय भावेन न ज्ञात्वात्मानमालम्बा ।
 प्रणनाम महाभक्त्या वाक्पथैतदुवाच ह ॥
 प्रणमामि महाभायां योगिनीं जगन्मयीम् ।
 सा मे प्रसीदतां गौरी चण्डिका भक्तवत्सला ॥
 यदि सर्वं जनन्या मे मर्त्यं त्वं प्रपूजिता ।
 तेन सत्वेन-सुभगः पतिर्मेम वृषोत्तमः ॥
 स्वयंवरेऽद्य भवतु प्रसीद हरवल्गमे ! ।
 इति तस्या वचः श्रुत्वा चण्डिका हरमोहिनी ॥
 मोहयन्ती वृषसुतां यथात्मानं न वेत्ति च ।
 अथ प्राहादृश्यन्निरिदं सा हृष्टतं वचः ॥

श्रीदेवुवाच ।

पौष्यस्य तनयो योऽसौ नाम्ना तु चन्द्रशेखरः ।
 स मनोहररूपस्य प्रियः स्वामी भविष्यति ॥
 तस्मिन्कलया शीर्षे चिह्नितं वृषसत्तमम् ।
 वरयस्व रवारोदे पार्वतीवृषध्वजम् ॥
 अथाजगाम सा धार्त्री निरूप्य सदर्शनं पतिम् ।
 तारावत्यास्तदाचष्ट रक्षसं वृषसत्तमम् ॥
 दृष्ट्वा तामागतां धार्त्रीं प्रवृष्टा वृषतेः सुता ।
 प्रमृष्ट निभृतं कीडक् को वा डरुष्यया वृषः ॥
 सा प्राह धार्त्री वचनात्तव भूमा विलीकिताः ।
 चारुत्वाः कुलीनाश्च शास्त्रे शस्त्रे च पारगाः ॥”
 “वृषो पुनर्मेहासप्तौ सिंहस्कन्धौ दृष्टदुभौ ।
 सर्वलक्षणसम्पन्ना देवाङ्कारमङ्कितौ ॥
 तयोरपि वयःस्थत्वात् प्रशस्तचन्द्रशेखरः ।
 स एव ते पतिर्योग्यश्चिन्तानेन सुन्दरि ! ॥
 तं त्वं वरय राजानं तव योग्यं शुभोदयम् ।
 धार्त्र्याश्चैवं वचः श्रुत्वा राजपुत्री जगाद ताम् ॥
 मत्पार्श्वचारिणी भूत्वा निदेश्य वृषोत्तमम् ।
 सावतीर्यं तदा याप्यथानात्तारावती तदा ॥
 धार्त्र्या चानुगया युक्ता अचरत् सदसोऽन्तरे ।
 सभामध्ये चिरं सा तु विदुष्य वरवर्णिनी ॥
 भावित्वाप्रियतेर्योग्यश्चिन्तयाः प्रसादनः ।
 तयोः समत्वादेकत्वात्तया धार्त्र्या विबोधिता ॥
 इति खेदजघर्षांभःकणिकानिचितानना ।
 पतिं पूर्वतरं पुत्रीं राजान्नात्तारावती सती ॥
 स्वयं सा पार्वती देवी वने च चन्द्रशेखरम् ।
 वैवाहिकेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः ॥
 तारावती तदा भार्या ककुत्स्थवृषपतेः सुताम् ।
 संस्कृत्य ज्ञापयामास देवभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः ॥
 पाण्ड्यग्रहसंस्कारं कृत्वा तां सहचारिणीम् ।
 करवीरपुरायासु प्रययौ चन्द्रशेखरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः ॥

तारिका, स्त्री, (तारस्त्रीप्रतास्या अस्तीति । तार + "अत इतिठनौ ।" ५।२।१२५ । इति ठन् ।)
 ताररसः । तारो इति भाषा । यथा,—
 "सन्निदा कालकूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तुरम् ।
 अक्षिफेनं खर्जुरसस्कारिका तरिता तथा ॥"
 इति कुलायणवतन्त्रम् ॥
 (तरणन्त्ये, स्त्री । यथा, मनुः । ८। ४०७ ।
 "गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥")
 तारिणी स्त्री, (तारयतीति । तृ + णिच् +
 णिनि; डीप् च ।) बुद्धदेवताभेदः । तत्पठ्यायः ।
 तारा २ महाश्रीः ३ श्रीं कारा ४ खाद्या ५ श्रीः
 ६ मनोरमा ७ ज्या ८ अगन्ता ९ शिवा १०
 लोकेन्द्रराजजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा
 १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६
 महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९
 त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ ३३ द्वितीया शक्तिः । यथा,—
 "अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वस्वित्तिदान् ।
 येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु साधकः ॥
 कवितां लभते शुद्धामनर्गलविष्णुभिगीम् ।
 पाण्डित्यं सर्वं प्राप्तेषु धनेर्धनपतिर्भवेत् ॥
 राजद्वारे सभायाश्च विवादे व्यवहारके ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति दृष्ट्वातिरिवापरः ॥"
 इति तन्त्रसारः ॥
 अस्या ध्यानं ताराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ("तारा चोया महोया च वक्षा नीला सरस्वती ।
 कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ॥"
 इति मन्त्रकोषः ॥
 त्रि, उच्चारकर्त्री । यथा, मार्कण्डेये ।
 "तारिणी भवसंसारसागरस्य कुलोद्भवे ॥")
 तारुण्यं, स्त्री, (तरुणस्य भावः । तरुण + ब्राह्म-
 णादित्वात् अण् ।) यौवनम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २४ । ७ ।
 "दृष्ट्वाकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्वित्तकोटियु ॥")
 तारेयः, पुं, (ताराया वालिपत्न्या अपत्यं पुमान् ।)
 तारा + टक् ।) वालिपुत्रः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । २२ । १२ ।
 "अगुरुपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे ।
 करिष्यत्येव तारेयस्तेजस्वी तरुणोद्भूदः ॥"
 दृष्ट्वातिपत्न्यास्तारायाः पुत्रो बुधोऽपि ॥)
 तार्किकः, त्रि, (तर्कं वेत्ति अधीते वा । तर्क +
 टक् ।) तर्कशास्त्रवेत्ता । तर्काध्ययनकर्ता ।
 इति व्याकरणम् ॥ स षड्विधो यथा । वैशे-
 धिकः १ औलूक्यः २ बार्हस्पत्यः ३ नास्तिकः ४
 लौकायतिकः ५ चार्वाकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, अप्ययदीक्षित-वैराग्यप्रसक्ते । ६१ ।
 "कोपो मैत्रावरुणेः शापो वा तार्किकस्य मुनेः ।
 संसर्ग्यते यदि सन्नश्चोरोरपि मास्तु शक्र-
 पदम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (त्व एव । स्वार्थे अण् ।) कश्यपः ।
 यथा, श्रीभागवते ।

"प्रमथ्य तरसा रात्रः शाङ्करीं चैवपचमान् ।
 पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः सुधाभिव ॥"
 (विनतायां जातः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । १२३ । ७० ।
 "तार्क्ष्यचारिण्येभिश्च गरुडश्चाभितध्वजः ।
 अरुणश्चावशिष्यैश्च वेनतेया अवस्थिताः ॥")
 तार्क्षी, स्त्री, (तार्क्ष्य + गौरादित्वात् डीष् ।)
 पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यं, स्त्री, रसाञ्जनम् । इति मेदिनी । ये, २७ ॥
 (यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 "तार्क्ष्यं शैलं नीलवर्णमञ्जनञ्च रसाञ्जनम् ॥")
 तार्क्ष्यः, पुं, (तार्क्ष्यस्य कश्यपस्य अपत्यम् । तार्क्ष्य
 + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति
 यञ् ।) अन्धः । सर्पः । गरुडाग्रजः । गरुडः ।
 इति मेदिनी । रे, २७ ॥ (यथा, रघुः । ६।४६ ।
 "अस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन
 मयिं विद्वष्टं यमुनौकसा यः ॥"
 तथाच ऋग्वेदे । १ । ८६ । ६ ।
 "स्वस्तिगस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेभिः
 स्वस्तिनो दृष्ट्वातिर्दधातु ॥"
 "दृष्ट्वास्य पुत्रो गरुडान् नोऽस्माकं स्वस्ति अवि-
 नार्थं विदधातु ॥" इति तद्वाच्ये सायनः ॥
 "तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु ॥"
 इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये मञ्जीधरः । २५ ।
 १६ । दृष्ट्वासुनेर्गोत्रापत्यम् । यथा, महाभारते ।
 ३ । १२४ । ८ ।
 "जगुश्चारिष्टनेकोऽथ तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जवा ॥"
 तथाच तत्रैव । १२ । २८८ । ४ ।
 "एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वं प्राश्नविदां वरः ।
 विबुध्य सम्यदश्वाय्यां तद्वाक्यामिदमब्रवीत् ॥"
 शांलदृष्टः । स्वर्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वकर्णदृष्टः । स्वन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २६८ ॥ (चन्द्रियविशेषः । यथा, महा-
 भारते । २ । ५१ । १५ । [चह ॥"
 "अम्बुडाः कौजुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पञ्चवेः
 महादेवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । ६७ ।
 "गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविश्वेयः सुशारदः ॥"
 पर्वतविशेषः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यं, स्त्री, (तार्क्ष्यः सुवर्णं तद्वत् जायते ।
 यद्वा, तार्क्ष्यं पर्वतं जायते इति । जन + ड ।)
 रसाञ्जनम् । इति भावप्रकाशः ॥
 तार्क्ष्यध्वजः, पुं, (तार्क्ष्यो गरुडः ध्वजे यस्य ।)
 विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥
 तार्क्ष्यनायकः, पुं, (तार्क्ष्यार्थं सर्पाणां नायकः
 प्रापकः । स्वमातुर्दासत्वकाये विमातृपुत्रसर्पाणां
 पद्मनात् तथात्वम् ।) गरुडः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (तार्क्ष्यनायकः । इति कश्चित् ॥)
 तार्क्ष्यप्रसवः, पुं, (तार्क्ष्यः पर्वतः प्रसवोऽस्य ।)
 अश्वकर्णदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तार्क्ष्यशैलं, स्त्री, (तार्क्ष्यशैले भवम् । अण् ।)
 रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

"सिन्धुद्वतं चक्रमर्हस्य बीज-
 मिच्छुद्वतं केशवं तार्क्ष्यशैलम् ॥"
 तार्क्ष्यो, स्त्री, (तार्क्ष्यस्य पत्न्यः प्रिया ।)
 डीप् च ।) वनलताविशेषः । इति शब्द-
 वली ॥
 तालं, स्त्री, (तालवनेनेति । तल प्रतिष्ठापाम्
 "हलच् ।" ३ । ३ । १२२ । इति घञ् ।) वा
 तालम् । (अस्य नामानि यथा,—
 "हरितालं तालमालं मालं शैलभूषणम् ।
 पिञ्जकं रोमहरणं तालकं पातमित्थपि ॥"
 इति वैद्यकरसेनसारसंघे चारयभारता-
 कारे ।
 तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इ-
 चिंहासनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २००
 (तालस्य विकारः । "तालादिभ्योऽण् ।"
 ३ । १५२ । इत्यस्य तालाद्वयुचि इति का-
 कोत्सा अण् । घटुः । इति सिद्धान्तकौमुदे
 तालस्येदम् । अण् तस्य शुक ।) तालपत्र-
 (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ५ ।
 "श्रीरोभिः प्रपतन्निष्ठाप्यन्तरीचात् महीतका
 तालैरिव महाराज ! इन्नाद्भुदैरदृश्यत ॥"
 तालः, पुं, (तालव्यञ् । तल + "हलच् ।" ३ । १ । २
 इति घञ् ।) दृष्टविशेषः । तत्पठ्यायः । ता-
 हुमः २ पत्नी ३ दीर्घस्वन्धः ४ ध्वजदमः ५ द-
 राजः ६ मधुरसः ७ महादः ८ दीर्घपादः
 चिरायुः १० तदराजः ११ दीर्घपत्रः १२ गुण-
 पत्रः १३ आसवदः १४ । इति राजनिर्घण्टः
 लेखपत्रः १५ महोन्नतः १६ । इति भा-
 प्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शी-
 त्वम् । पित्तदाहश्रमापहत्वञ्च ॥ ३ ॥ वा-
 रसगुणः । कफपित्तदाहश्रीफणाश्लम् । म-
 कारित्वञ्च ॥ ३ ॥ तत्फलगुणाः । शीतलम्
 बल्यत्वम् । क्षिण्यत्वम् । खादुरसत्वम् । गु-
 त्वम् । विष्टम्बित्वम् । वातपित्तकृत्तदाहश-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्त-
 श्लेष्मणिविघ्ननत्वम् । दुर्ज्वरत्वम् । बहुफलम्
 तन्नाभिव्यन्दिशुक्रदाहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः
 वातकफिकुष्ठरक्तपित्तनाशित्वम् । दृष्टत्वम्
 दृष्टत्वम् । खादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तद्दीपस्य अर्थात् तालशस्यस्य गुणाः । म-
 करत्वम् । मिष्टत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गु-
 त्वञ्च ॥ ३ ॥ तदस्थिमज्जगुणाः । मधुरत्वम्
 मृजलत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च ॥
 तालाद्भुगुणाः । पित्तनाशित्वम् । शुक्रघ्न-
 दृष्टिकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः
 तालजतवृक्षतलयुगः । अतिशयमदकारित्वम्
 तदेवास्त्रीभूतं पित्तवातदोषघ्नम् । इति भा-
 प्रकाशः ॥ कफक्षमिहरत्वम् । बल्यत्वम् । वात-
 शत्वम् । दुर्ज्वरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तालप्रजम्बगुणः । रुचत्वम् । क्षतरीयणा-
 शत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ तावतरव-
 मज्जगुणाः । किञ्चिन्नदकरत्वम् । बहुफलम्

तालः

अङ्गकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सक्तेह-
त्वम् । मधुरत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ तालशिरोगुण्याः । स्वादुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूत्रातङ्गरीगनाशि-
त्वम् । बलप्रायश्चक्रद्विकारित्वञ्च । इति ।
राजवल्गवः ॥ * ॥

ग्रीतकालक्रियामानम् । अयं खर इत्यत् कालं
मेव; इत्यत् कालं विलम्बितं इत्यत् कालं हतं
इत्यत् कालं मध्यमिति बोधयितुं ईदृशै-
र्हृत्तेरङ्गुल्याङ्गुल्यन प्रसारणादिक्रियाभिर्नर्णितयं
प्रातयश्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः ॥ साञ्जे
इदमित्यत् कालं मेवमिति कालेनाङ्गुल्याङ्गुल्य-
नादिक्रियामानं ताल इति ॥ कालस्य एकद्वि-
त्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परि-
स्रन्तात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्तान् इति मधुः ॥
कालेन नर्णनगलवादनक्रियायां मानं तालः ।
तारादेककालमेघां विरामस्ताल इत्यन्ये । इत्य-
मरठीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव । तस्य कार-
णम् । क्रियाकालञ्च । हरशृङ्गस्य ताळवं गौर्था
शृङ्गस्य लास्यं इति संज्ञा अर्थात् पुरुषशृङ्गस्य
ताळवं नाथ्या शृङ्गस्य लास्यमिति नाम ।
ताळवस्याद्याचरेण लास्यस्याद्याचरेण च
मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तस्य भेदा यथा,—

‘चतुष्टयं १ चाचपुटः २ घटपितापुत्रकस्तथा ३ ।
उद्वृत्तः ४ सन्निपातः ५ कङ्कणः ६ कोकिलारवः ७ ।
राजकोलाहलो ८ रङ्गविद्याधर ९ शचीप्रियौ १० ।
पार्वतीलोचनो ११ राजचूडामणि १२ जय-
त्रियौ १३ ॥
वादकाङ्कल १४ कन्दर्प १५ नलकूबर १६ इर्ष्याः १७ ।
रतिलोको १८ मोक्षपतिः १९ श्रीरङ्गः २० सिद्ध-
विक्रमः २१ ॥
दीपको २२ मल्लिकामोदो २३ गजलीलञ्च २४
चर्चरी २५ ।
कुहलो २६ विजयानन्दः २७ वीरविक्रम २८
टेङ्गके २९ ॥
रङ्गाभरण ३० श्रीकीर्ति ३१ वनमालि ३२ चतु-
र्मुखः ३३ ।
सिंहनन्दन ३४ नन्दीश ३५ चन्द्रविभ ३६ द्विती-
यकाः ३७ ॥
चयमङ्गल ३८ गन्धर्व ३९ मकरन्द ४० त्रिभ-
ङ्गयः ४१ ।
रतितालो ४२ वसन्तञ्च ४३ जगन्मयो ४४ ७थ
गावलिः ४५ ॥
कविशेखर ४६ घोषी च ४७ हरवल्गव ४८
भैरवो ४९ ।
गतप्रत्यागतो ५० मल्लतालो ५१ भैरवमस्तकः ५२ ॥
सरस्तीकळाभरणः ५३ क्रीडा ५४ निःसार-
देव च ५५ ।
सुक्तावली ५६ रङ्गराज ५७ भरतानन्दा ५८
दितालकाः ५९ ॥

तालः

सम्प्लोटाक ६० इत्यादि ताला भरतसंमताः ।
संक्षेपतो निगदिता अप्येषां लक्षणं यथा ॥ * ॥
अर्द्धमात्रं हतं त्रयेमेकमात्रं लघु स्तम्भम् ।
द्विमात्रम् गुरु त्रये त्रिमात्रम् भुतं मतम् ॥
ताले चतुष्टये त्रये गुरुद्वन्द्वं लघुः भुतः १ ।
गुरुलघुः भुतश्चैव भवेत्तत्रपुटामिधे ॥ २ ॥
गलगलगलाश्चैव घटपितापुत्रके मताः ३ ।
उद्वृत्तके तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्मतः ५ ॥
चतुर्विधः परिच्छेद्यस्तानः कङ्कणनामकः ६ ।
पूर्वः खळः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥
लघुतुष्कं गलौ पूर्वं खळे विन्दुद्वयं गुरुः ।
यगखस्तु समे त्रयेस्तगयो विषमे भवेत् ॥
खचतुष्कं सयत्यन्तं गुरुविन्दुचतुष्टयम् ।
सयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ॥ ७ ॥
लघुतुष्कं सयत्यन्तं खचयं खचयं लघुः ।
लघुविन्दुद्वयश्चेति राजकोलाहलाभिधे ॥ ८ ॥
खद्वयं द्वौ भ्रुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९ ।
लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरुणि त्रीणि यत्र वै ॥
भ्रुतद्वयश्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः ॥ १० ॥
खद्वयं गुरुलौ विन्दुर्गौ भ्रुतौ गौ भ्रुतौ पुनः ।
यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचनमिधे ॥ ११ ॥
राजचूडामणौ विन्दुर्लघुश्च विन्दुर्गौ मतौ ॥ १२ ॥
रगयो नो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते ॥ १३ ॥
भ्रुतौ लघुचतुष्कञ्च मौ नौ इत्ययं लघुः ।
लघुतुष्कं विना शब्दं तालः स्याद्वादकाङ्कलः ॥ १४ ॥
इतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेपि प्रकीर्णितः ॥ १५ ॥
चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः भ्रुतका अपि ।
लघुचराणि चत्वारि तालोऽयं नलकूबरः ॥ १६ ॥
विन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स इर्षयः ॥ १७ ॥
रतिलोके विघातयं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् ॥ १८ ॥
आदौ घोडशगुरवो द्वात्रिंशत्क्षयवस्ततः ।
चतुःषष्टिस्तु यत्र सोऽयं मोक्षपतिर्मतः ॥ १९ ॥
श्रीरङ्गसंज्ञके ताले मगलाङ्गुलभ्रुतौ मतौ ॥ २० ॥
सिद्धविक्रमताले तु मगलो नखगाः खगौ ॥ २१ ॥
भ्रुतो लघुः भ्रुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥ २२ ॥
ताले स्यात्सल्लिकामोदे लघ्वयं खचतुष्टयम् ॥ २३ ॥
लघुतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्णितम् ॥ २४ ॥
अष्टक्षयस्तु चर्चरी विरामान्तं हतौ लघुः ॥ २५ ॥
इतद्वन्द्वं भवेत्ताले कुहलोऽयं लघुद्वयम् ॥ २६ ॥
‘भवेद्युर्विजयानन्दे लघ्वयश्च लघुचयम् ॥ २७ ॥
वीरविक्रमताले तु हतौ लघौ ततः भ्रुतः ॥ २८ ॥
टेङ्गिका रगलीन स्यादेकेनैव क्षतास्यदे ॥ २९ ॥
भगवो गभ्रुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ॥ ३० ॥
श्रीकीर्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ॥ ३१ ॥
चतुर्भुता लघु द्वौ तु हतौ गो वनमालिनि ॥ ३२ ॥
चतुर्मुखामिधे ताले यगखानन्तरं भ्रुतः ॥ ३३ ॥
भगवः भ्रुतो लघौ विन्दुद्वयं गौ नः भ्रुतस्तथा ।
लघुः भ्रुतो इतश्चैको लघुद्वयमयापि च ॥
निःशब्दं लघुतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ॥ ३४ ॥
गो लघुर्मौ लघुः भ्रुतस्ताले नन्दीश्वरे मताः ॥ ३५ ॥
गो हतौ नौ भ्रुतद्वन्द्वं चन्द्रविभे प्रकीर्णितम् ॥ ३६ ॥
इतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात् द्वितीयके ॥ ३७ ॥

तालः

सकारश्च यकारश्च अयमङ्गलनामनि ॥ ३८ ॥
चत्वारो गुरवो विन्दुश्चत्वारश्च भ्रुता अपि ।
विन्दुवो दशघटं ताले ताले गन्धर्वसंज्ञके ॥ ३९ ॥
मकरन्दे इतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमयो गुरुः ॥ ४० ॥
गुरुलघुः भ्रुतश्चैव त्रिभङ्गः परिकीर्णितः ॥ ४१ ॥
अत्र रतितालस्य लक्षणं पतितम् ॥ ४२ ॥
वसन्तताले कर्णयो नगयो मगनस्तथा ॥ ४३ ॥
जगन्मयो गुरुश्चैको विरामान्तश्च खद्वयम् ॥ ४४ ॥
गभ्रुतौ नौ हतौ लघु भ्रुतो गावलिः ॥ ४५ ॥
शेखरे ॥ ४६ ॥
भ्रुतः सूर्ये नगौ लघु खद्वयश्च ततो लघुः ॥
खचतुष्कं विना शब्दं यत्र घोषः स उच्यते ॥ ४७ ॥
हरवल्गवताले च भ्रुतो लो गौ च खद्वम् ॥ ४८ ॥
भगवः भ्रुतौ गनौ गयो भ्रुतो लघुश्च भैरवे ॥ ४९ ॥
गतप्रत्यागतौ ताले लो गौ नौ प्रकीर्णितौ ॥ ५० ॥
चतुर्लघुसंज्ञताले विरामान्तं इतद्वयम् ।
लघौ गौ नौ नगौ गश्च खद्वयं लघ्वयं पुनः ॥ ५१ ॥
लघुतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ॥ ५२ ॥
सरस्तीकळाभरणौ लघुश्च इतद्वयम् ॥ ५३ ॥
एक एव भ्रुतो यत्र क्रीडातालः स उच्यते ॥ ५४ ॥
इतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके मतम् ॥ ५५ ॥
खचयं सविरामान्तं नौ पुनः खचयनतथा ॥
भ्रुतौ गः खयुगं गश्च यत्र सुक्तावली तु सा ॥ ५६ ॥
लघौ विन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्णितः ॥ ५७ ॥
खद्वयं सविरामान्तं गुरुः भ्रुतद्वयं लघुः ।
यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ॥ ५८ ॥
आदिताले लघुश्चैव इत्याह भरतो मुनिः ॥ ५९ ॥
मगणश्च भ्रुताद्यन्तः संप्लोटाकतालके ॥ ६० ॥
एकाधिकश्रुते ताले षष्टिर्मुखतमा इमे ॥ * ॥
अथ प्रस्तारः ।
“गुरुः भ्रुताधोभागे तु गुर्वधोभागतो लघुः ।
इतं लघोरधोभागे तु लो तु लो तु पङ्क्तिका ॥
उत्तुत्ता च कला पञ्चादित्यं प्रस्तारखण्डमः ।
सर्वज्ञानान् समारभ्य मात्रानिवहनिर्मितान् ॥
तावन् प्रस्तारयेदन्ते यावत् सर्वं हतं भवेत् ॥”
अत्र तालप्रस्तारे पिङ्गलवल्गुदोहृत्तेरुपताका-
दयः सन्ति नाकुल्यभयाज्ञोक्ताः ॥ * ॥
अथ भ्रुतादिमात्रमिदं तालघातनम् ।
“ताले निघातद्वन्द्वः भ्रुतमनुघटयेद्घातमेकं
सशब्दं
तत्पश्चात् द्वौ च चातौ निघद्विरद्विती दृश्ये-
दूर्ध्वतोऽधः ।
सूर्यत्वात् पङ्क्तिकाविति जगति पुनः स्रग्घट्टौ
सगन्धा-
वित्यं घातत्रयं तत् त्रिकलतशुषुषुर्वर्द्धयेद्गुल्-
कारम् ॥
एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीन-
स्तथाप्यः
सोऽप्युद्भूयाति लीलावलयवलयितोस्तान-
द्वस्ताङ्गुलीभिः ।
त्रिषोडशकैकमात्रा सतुदयिनि लघौ घात एको
निनादी

तालः

घातो मात्रार्द्धभाजि हतवपुषि लघोरर्द्धभादेन
घातः ॥
इति तालघातनप्रकारः ॥ * ॥
श्रीरङ्गो मणिवन्धकङ्कणवहो मुक्तावलीमङ्कनः
क्रीडाहेतुवसन्तरक्तहृदयो गन्धर्वलीलारतः ।
साक्षान्मोक्षपतिश्चतुर्मुखनतो यो राजचूडामणिः
सोऽयं तालमयस्तृणोद्गुणवत् संसारबन्धं हरिः ॥
अपि च ।
नन्दीश्रोत्रहृत्तुमुखेन वनतस्तन्त्रविम्बोदयः
कन्दर्पो नलकवरश्च तुलितौ यस्यातिरूपे तुले ।
कण्ठान्तः किल कौकिलारवभवो बाह्यौ जय-
श्रीरहो
तालात्मा सुरजिष्णिगन्तु सगुणः संसारपाशा-
वलीम् ॥
ख्यातो यः कविचक्रवर्तिपदतो विद्याचरैरक्षितः
सौभद्रेयमिमं यमर्चुनयशाः सोऽजीजनत्
श्रीधरः ।
तस्य श्रीलशुभङ्करस्य भङ्गितौ सङ्गीतदामोदरे
तालाद्यः स्तवकोद्युतस्तवस्तौ यातस्तृतीयः
पटुः ॥ * ॥
अन्यथा ।
“आदावष्टतया रदो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दशः ।
दशावतारबन्धादि शृङ्खलाट्टः ततः परम् ॥
अथाष्टतालभेदाः । आङ्कः १ दोलः २ ज्योतिः ३
चन्द्रशेखरः ४ गङ्गनम् ५ पञ्चतालः ६ रूप-
कम् ७ समतालः ८ ॥ अथ रत्नतालस्य भेदाः ।
वीरविक्रमः १ विषमसमुद्रः २ धरणम् ३ वीर-
दशकः ४ मण्डकः ५ कन्दर्पः ६ डांशपाहिङ्गः ७
ध्रुवचरणम् ८ दशकोषी ९ गजेन्द्रगुरुः १०
छटका ११ ॥ अथ ब्रह्मतालभेदाः । ब्रह्म १ विराम-
ब्रह्म २ षट्कला ३ सप्तमात्रा ४ ॥ अथेन्द्रताल-
भेदाः । देवसारः १ देवचाली २ मदनदोला ३
गुरुगन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ॥
अथ चतुर्दशतालभेदाः । चिह्नतालः १ चन्द्र-
मात्रा २ देवमात्रा ३ अर्द्धज्योतिका ४ स्वर्ग-
सारः ५ चमाष्टः ६ धराधरा ७ वसन्तवाक् ८
काककला ९ कीरशब्दा १० ताखवी ११ हर्ष-
धारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे ।
सङ्गीतः प्रथमः सार आङ्कतालः प्रकीर्णितः १ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
श्रेष्ठशून्यं कलाभेदे दोलाख्यञ्च भवेत् पृथक् २ ॥
प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथापरे ।
कलाभेदे गानभेदं ज्योतिश्च परिकीर्णितम् ३ ॥
चन्द्रश्चन्द्रश्च युगं तथा चन्द्रस्तथापरे ।
षट् ताला निभन्धेव चन्द्रशेखरभाषितः ४ ॥
एकतालो भवेच्छुद्धः क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
श्रेष्ठशून्यं गङ्गनश्च सर्वतो सुनिभाषितम् ५ ॥
प्रथमं युगलश्चैव तत्परं तालमेककम् ।
श्रेष्ठे युगं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्णितम् ६ ॥
युगलं प्रथमं तालं तत्परन्त्वेकशून्यकम् ।

तालः

श्रेष्ठे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्णितम् ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् ।
श्रेष्ठे युगलतालश्च समतालं भवेत् परम् ८ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् ।
तत्परं युगलं तालमित्येवं वीरविक्रमः १ ॥
युगलतालं तथा शून्यं तत्परं त्रयतालकम् ।
श्रेष्ठे च युगलं तालं सप्तदशविधं स्मृतम् २ ॥
युगलतालश्च शून्यश्च एकतालश्च तत्परे ।
श्रेष्ठे च त्रिदशविधं विषमं धरणं भवेत् ३ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत् ।
युगलं युगलं पञ्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४ ॥
प्रथमं एकतालश्च तत्परं शून्यमेककम् ।
श्रेष्ठे च त्रितालश्च मण्डकस्य गतिर्यथा ५ ॥
समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् ।
समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे गच्छति तत् पुनः ६ ॥
पञ्चतालात् परं शून्यं डांशपाहिङ्गसुप्तमम् ।
अर्द्धश्च भवेत् चक्रं संग्रामस्य यथा गतिः ७ ॥
एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् ।
श्रेष्ठे च त्रितालश्च ध्रुवचरणभाषितम् ८ ॥
एकतालमेकशून्यमित्येव च भवेत् क्रमात् ।
विरामं एकतालश्च वाग्भेदे दशकोषिका ९ ॥
युगलं युगलं पञ्चात् तदन्तेऽप्येकतालकम् ।
श्रेष्ठे च युगलशून्यश्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० ॥
युगलशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे ।
छटकाख्यानकं धीर सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ॥
युगलश्च चक्रं प्रथमेकतालं
किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् ।
ब्रह्मस्य तालश्च सङ्गीतमध्ये
यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ ॥
युगलतालं भवेत्तत्तं एकतालश्च तत्परे ।
श्रेष्ठे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ ॥
प्रथमश्चैकतालश्च युगलशून्यं तथा परे ।
श्रेष्ठे च त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३ ॥
आदौ युगं तथा युगं त्रितालश्च तथा परे ।
सप्तमात्रा भवेत्तथा ब्रह्मतालात्परं शुभे ४ ॥
सविरामं त्रितालश्च एकं शून्यन्तथापरे ।
श्रेष्ठे च त्रितालश्च देवसार इतीर्यते १ ॥
द्वितीयशून्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि ।
श्रेष्ठे च द्विशून्यमित्येवं देवचाली २ ॥
प्रथममेव युगलतालं तत्पञ्चादेकशून्यं विरामे ५ ॥
श्रेष्ठे त्रितयतालं भवतीति मदनदोला ३ ॥
युगलतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा ।
अर्द्धश्च तथा चक्रं गुरुगन्धर्व इरितः ४ ॥
आवणस्य यथा धाराक्षया तालो भवेद्भुजः ।
पञ्चतालात्परं यौति पञ्चालीति प्रकीर्णितम् ५ ॥
सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः ।
मेघारम्भे यथा केका ऋयन्ते इन्द्रभाषितः ६ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेण त्रितयं ततः ।
श्रेष्ठे चतुष्टयं चक्रं चिह्नताल इतीर्यते १ ॥
एकचन्द्रस्तथा युगं तालं प्रत्येकतच्छयम् ।
श्रेष्ठे त्रिदश च शून्यानि चन्द्रमात्रा भवेत् परा २ ॥
प्रथमं षट्कतालश्च अर्द्धशून्यं भवेत् क्रमे ।

तालकं

श्रेष्ठे युगं तथा शून्यं देवमात्रा च शोचते ।
चन्द्रशून्यं त्रितालश्च विरामेण क्रमेण तु १ ॥
अर्द्धशून्यं भवेत्तत्तं अर्द्धज्योतिरिति स्थितिः २ ॥
एकतालान्तरयुगलतालात्
शून्यत्रयं तत्परमेकतालम् ।
कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या
स स्वर्गसारख्यवीनतालः ५ ॥
युगलशून्यं विरामेण देवतालमिति क्रमात् ।
चमाष्टाख्योऽन्तरे शून्यं इति सर्वत्र भाषितम्
नवाब्जुदे दामिनि शीघ्रयानं
तथा सुसम्बद्धसुतालभानम् ।
युगं सप्ततं क्रमतश्च तालं
श्रेष्ठे त्रितालश्च धराधराख्या ७ ॥
एकतालश्च शून्यश्च क्रमेणापि चतुष्टयम् ।
क्रमात्तालत्रयश्चैव वसन्तवाग्नुदाहृतः ८ ॥
सविरामं इयं तालं युगलतालं तथा परे ।
श्रेष्ठे च त्रितालश्च भवेत् काककलेति वा ९ ॥
त्रितालश्च भवेत्तत्तत्तं तत्परं खेकतालकम् ।
श्रेष्ठेऽपि च त्रितालश्चैव कीरशब्दा प्रचक्षते ।
युगं युगं तथा युगं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात्
श्रेष्ठशून्यं कलाभेदे ताखवीति भवेत् पृथक् ११ ॥
सविरामं इयं तालं युगलशून्यश्च तत्परम् ।
श्रेष्ठोऽर्द्धशून्यं त्रितालश्च हर्षधारा प्रकीर्णितम् १० ॥
चन्द्रशून्यं विरामेण इयं तालं भवेत् क्रमात् ।
अर्द्धशून्यं भवेत्तत्तं भाषाख्यं तालसुप्तमम् ११ ॥
अर्द्धशून्यं त्रितालश्च इयं तालं विरामकम् ।
इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीतसुवि सर्वतः ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ।
दशावतारप्रबन्धलक्षणं प्रबन्धशब्दे निबन्ध
प्रबन्धवाद्यलक्षणं वाद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
करतलम् । अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मितम् । कर्
स्थालः । (यथा, मेघदूते । ७६ ।
“तालैः सिञ्चद्वलयस्तुभगेर्नर्णितः कान्तया
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥
कांस्यनिर्मितवाद्यभाण्डम् । त्वरः । इ
मेदिनी । ले, २४ ॥ (महादेवः । यथा, महा
भारते । १३ । १७ । १२८ ।
“तलस्तालः करस्थाली ऊर्ध्वसङ्घनो महात्
तालकं, ताली, (तालमेव । ताल + स्थायं कर्
हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ ताल
कस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
“अशुद्धं तालमायुद्धं तु कफमारुतमेहहृत् ।
तापस्कोटाङ्गसङ्कोचं कुरुते तेन श्रेष्ठयेत् ॥
अथ तालकस्य श्रेष्ठनविधिः ।
तालकं कथञ्चिद् कृत्वा तच्छून्यं काञ्चिके पचेत् ।
दोलायन्त्येव यामैकं ततः कुम्भाच्छेदने वै ॥
तिलतेले पचेद्युगं यामश्च त्रिफलाजले ।
एवं यन्ने चतुर्धामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्दयेदेवं दिनं पञ्चाङ्गिभवेत् ॥
ततः पुनर्नवाचारैः श्याज्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥

तालन

तत्र तत्रोक्तं कृत्वा पुनस्तौनेव प्रयेत् ॥
आकृष्टं पितरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
स्थालीं बुद्ध्यां समारोप्य क्रमाद्द्विं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्वन्तरानि पञ्चवर्द्धिं प्रदापयेत् ।
एवं तन्मियते तालं मात्रा तुल्यैकरत्तिका ॥
अनुपानान्येकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥”
अन्यत्र ।

“तालकं हरते रोगान् कुष्ठव्युत्पत्त्यापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्यबुद्धिं तथायुषम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
अन्यान्वविधं हरितालमारणम् । यथा, वैद्यक-
रतन्त्रसारसंग्रहे चारणमारण्यधिकारे ।
“तालकं कणशः कृत्वा सुशुद्धं कुष्ठिकान्तरे ।
चूर्णोदकेन संपिष्टमपामार्गजटोद्भवेः ॥
चारोदके च संपिष्टमूर्द्धाधो यावत्सूकजम् ।
चूर्णं दत्त्वा निरध्याय कुण्डलाद्यैश्च प्रपूरयेत् ॥
पुनर्मूर्धं निरध्याय चतुर्थ्यां क्रमान्निना ।
पञ्चदशं हि तदूर्ध्वं कुण्डादौ परियोजयेत् ॥”
मतान्तरम् ।

“अश्लोनीजलेर्भायं तालं द्वादश्यामकम् ।
तथैव निम्बनीरेण ततश्चूर्णोदकेन च ।
प्रक्षाल्य शास्त्रमलीक्षारैर्द्विगुणेः खातमध्यगम् ।
विधाय कवचीयन्त्रं बालुकाभिः प्रपूरयेत् ।
द्वादशप्रहरं पक्त्वा स्वाङ्गशीतश्च चूर्णयेत् ।
खादथेद्रक्तिकामेकां कुष्ठशीपदशान्त्रये ॥”

इति हरितालमारणम् ॥)

(तालमिव कायतीति । कै + कः ।) द्वार-
यन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७१ ॥ ताला
इति भाषा ॥ तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥
तालकाभिः, पुं, (तालकस्य हरितालस्य आभा
इव आभा यस्य ।) हरितवर्णः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । ३१ ॥ तद्वति, त्रि ॥

तालकी, स्त्री, (तालकस्य तालवृक्षस्य इयम् ।
तालक + अण् + डीष् ।) तालसुरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ताडी इति भाषा ॥

तालचीरकं, स्त्री, (तालजातं चीरमिव । ततः
इवार्थे स्वार्थे वा कन् ।) तालसम्भूततवचीरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तालध्वजः, पुं, (तालो ध्वजो यस्य ।) बलदेवः ।
इति हज्जायुधः ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।
५४ । १० ।

“गातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा, शत्रुघ्नयमाहात्म्ये । १ । ३५२ ।
“शत्रुघ्नयो रैवतश्च विद्विद्विश्च सुतीर्थराट् ।
टङ्कः कपहो कौद्विद्विस्तालध्वजकदम्बकौ ॥”

तालध्वजा, स्त्री, (तालस्तालवृष्टो ध्वजश्चिह्नं
यस्याः ।) पुरीविशेषः । यथा, क्रियायोगसारे ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिद्विपोममा ॥”

तालनवमी, स्त्री, (तालोपहारा नवमी । शक-
पार्थिववत् समासः ।) भाद्रपूजननवमी । यथा,
“मासि भाद्रपदे या स्थापनवमी बहुवेतरा ।

६१३

तालन

तस्यां संपूज्य वै दुर्गामन्त्रमेधफलं लभेत् ॥”
इति संवत्सरकौमुदीपुस्तकपुराणवचनम् ॥
इयमेव तालनवमी खाता ॥ (अस्यां नवम्यां
सौभाग्यफलकाङ्क्षिणीभिः स्त्रीभिर्यथाविधानं
नारायणं लक्ष्मीं च संपूज्य व्रतकथा श्रोतव्या ।
तत्कथा यथा,—

“भेरुष्टे सुखासीनं लघ्यं कमलया सह ।
उवाच मधुरं वाक्यं स्मितपूर्व्यं सुदामिका ॥
शृणु मे वचनं देव ! स्त्रीणां सौभाग्यकारणम् ।
केन वा सुभगा चासीत् केन वा दुर्भगा भवेत् ॥
किं कृतेन विमुच्येन किं कृतेन फलं लभेत् ।
तस्मिन् ब्रूहि सुरश्रेष्ठ ! नारीणां कारणं भवम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

पूर्वं हि मम भर्त्ये दे सत्यभामा च रुक्मिणी ।
रुक्मिणी सुभगा साध्वी सत्यभामा च दुर्भगा ॥
तस्याः कर्मविपाकेन सौभाग्यमन्यथा गतम् ।
केनचिद्वाक्यदोषेण सत्यभामा च दुर्भगा ॥
दुःखार्ता शोकसन्ताप रदती बहुशो सुदुः ।
क्रियतकाले च सम्यग्ने ब्रजन्ती च तपोवने ॥
अरथ्ये विजने गत्वा कस्मिन्निवराश्रमे ।
रदित्वा च विधानेन सर्वं दुःखं न्यवेदयत् ॥
तच्छ्रुत्वा तु सुनिश्चिह्नः प्रोवाच रदती शुभाम् ।
भयं पुत्रिणि ! मा रीदोः सौभाग्यं ते भविष्यति ॥
सत्यभामोवाच ।

दुःखं मे बहुश्रुत्वात् । शरीरं दुर्भगं कथम् ।
कथंतां सुनिश्चालं । स्वामिसौभाग्यकारणम् ॥
सुनिरुवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे नवमी या तीर्थभवेत् ।
तस्यां नारायणं लक्ष्मीं पूजयेच्च विधानतः ॥
सत्यभामोवाच ।

विधानं कीदृशं तस्य किं दानं किञ्च पूजनम् ।
तस्मिन् ब्रूहि सुनिश्चिह्न ! कारणं किन्तुदुष्यताम् ॥
सुनिरुवाच ।

स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा घटं तत्र निवेशयेत् ।
तत्र नारायणं लक्ष्मीं गन्धपुष्पादिनार्घयेत् ॥
नैवेदीनं सदा भक्त्या पूजयेत् भक्तवत्सलाम् ।
तालेन पूजयेत् देवीं तालेनैव विनिर्मितम् ॥
तस्यं तत् पिष्टकं दत्त्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
गन्धमात्यैः समभ्यर्च्य विप्रहस्ते समर्पितम् ॥

स्वस्तीति ब्राह्मण्यो ब्रूयात् व्रतं सार्द्धं समाचरेत् ।
एवं क्रमेण साध्वीभिः कर्त्तव्यमतिशततः ॥
नवमं वत्सरं यावत् मासि भाद्रपदे तथा ।
पुत्रपौत्रैः परिहृता सौभाग्यमतुलं भवेत् ॥
घनधान्यसन्धिविष्वे अवैध्याश्च नित्यशः ।
अभीष्टफलमाप्नोति नवमीव्रतकारणात् ॥
सम्युक्तं तु व्रते भूते प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ।
विप्राय दक्षिणा देया सुभोष्यश्च विधानतः ॥

एवं कुरु सदा विद्वे ! शृणु भाषणसुप्तमम् ॥
तथा चक्रे च सा साध्वी सुनेत्र्यचनगौरवात् ।
व्रते सम्युक्तां याते केशवस्तानुपागतः ॥
उवाच प्रहसन् देवो वचनं मधुरं शुभम् ।
असौभाग्येन यद्दुःखं तत् ते सर्वं विनश्यतु ॥

तालमू

सौभाग्यमतुलं प्राप्य यथा गौरी हरस्य च ।
शचीव पुरुषूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव शोभने ! ।
इति तस्यै वरं दत्त्वा यद्वीत्वा तां पुरं ययौ ॥
इदं या कुरुते साध्वी व्रतं सा सुभगा भवेत् ।
एवं व्रतश्च या नारी करोति धर्मतत्परा ॥
तस्याश्च भवने लक्ष्मीश्चला निश्चला भवेत् ।
जन्मान्तरे भवेत् साध्वी अवैध्यां सदा पुनः ॥
पत्युश्च सुभगा साध्वी पुत्रपौत्रान्नित्या भवेत् ।
घनधान्यसन्धिविष्वे ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ततालननवमीव्रतकथा
समाप्ता ॥ ३३ ॥ व्रतेऽस्मिन् नवफलानि दातव्यानि ।
तानि यथा,—

“पिष्टस्वर्जरं जातिश्च एला चैव हरीतकी ।
नारिकेलं तथा पूगं रन्मापन्नफलमथा ।
तत्र सुखं प्रदातव्यं तालस्य फलसुप्तमम् ॥” ॥ ३३ ॥

तालपत्रं, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव ।) ताडुकः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ तालवृक्षस्य पर्यञ्च ॥
(एतस्य अजनगुणा यथा,—

“तालपत्रमरुद्रः कोण्यो वातस्य शान्तिहृत् ।
निद्राकरः प्रीतिकरः शोषरोगविकारहा ॥
दाहपित्तश्रमखानिनाशनी भ्रमशान्तिहृत् ।
मधुरोऽतिश्रमघ्नः स्यादाद्रत्नै कफकोपनः ॥”

इति चारुते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
तालपत्रिका, स्त्री, (तालपत्री + स्वार्थे कन् टाप्
इत्यञ्च ।) सुवली । तालमूली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तालमूलीशब्देऽस्या विवृति-
ज्ञातया ॥)

तालपत्री, स्त्री, (तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
मूषिकपर्णी । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ (यथा,
“गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रथ्यौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)
तालपर्णी, स्त्री, स्त्री, (तालः खड्गसुष्टिरिव पर्य-
मस्य ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

तालपर्णी, स्त्री, (तालस्य पर्यमिव पर्यमस्याः ।
डीष् ।) मधुरिका । इति जटाधरः ॥ सुरा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥

तालपुष्यकं, स्त्री, (तालस्य पुष्यमिव पुष्यमस्य ।
कप् ।) प्रपौखरीकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तालवृत्तं, पुं, (तालं विभक्तिं ध्वजस्वरूपेणिति । अ
+ क्तिप् ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तालप्रलम्बं, स्त्री, (ताले तालवृक्षे प्रलम्बते इति ।
प्र + लम्ब + अच् ।) तालजटा । यथा,—
“तथा तालप्रलम्बश्च रुच्यं चतुर्वजापहम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥
तालमूलिका, स्त्री, (तालमूली + स्वार्थे कन् टाप्
इत्यञ्च ।) तालमूली । इत्यमरः । २ । ११ । १६ ॥

तालमूली, स्त्री, (तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ।
डीष् ।) खनामखातवृक्षः । तत्पर्यायः ।
अर्शोत्री ९ सुवली ३ ताली ४ खलिनौ ५ ।

तालिः

इति रत्नमाला ॥ सुवहा ६ तालपत्रिका ७
गोधापदी = हेमपुष्पी ६ भूताली १० दीर्घ-
कन्दिका ११ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिबलकफप्रदत्वम् ।
पिच्छिलत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ उष्णवीर्यत्वम् । वृद्धणत्वम् ।
गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । गुदज-
रोगानिलनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
“सुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंश्रका ।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्या विषयो यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे
ज्वरे महाराजव्याम ।
“माघद्वयमितं भागं तालमूल्या रसेन च ।
पिष्टा च वटिका कार्या चतुर्गुणाप्रमाणतः ॥”)
ताललक्ष्मा, [न] पुं, (ताल एव लक्ष्म चिह्नं
यस्य ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २।१३८ ॥
तालवृत्तं, स्त्री, (तालस्य तालपत्रस्य वृत्तं कारण-
त्वेन अस्ति अस्य । अच् ।) अजनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ । तालपातार पाखा इति
भाषा ॥ (यदुक्तम्—
“परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तेर्नियमैरलम् ।
तालवृत्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥”)
तस्य वायुगुणः । त्रिदोषशमनत्वम् । लघु-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (सोमविशेषे, पुं ।
यथा,—
“एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृति-
वीर्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।”
“प्रतानवांस्तालवृत्तः करवीरोऽश्वानपि ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥)
तालवृत्तकं, स्त्री, (तालवृत्तमेव । स्वार्थे कन् ।)
अजनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १४० ॥
तालवेचनकः, पुं, (तालस्य वेचनं पृथक्करणं
संस्थानेन नियमनं यत्र । कप् ।) नटः । इति
शब्दरत्नावली ॥ तालवेचनकोऽपि पाठः ॥
तालथं, त्रि, (तालोर्जातम् । तालु + “शरीरा-
वयवात् यत् ।” ५ । १ । ६ । इति यत् ।) तालु-
जातम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिवा-
याम् । १७ ।
“कच्छ्रावहाविषुयशास्तालथा ओष्ठजावुपु ॥”)
तालाख्या, स्त्री, (तालं तालपर्यं आख्या यस्याः ।)
सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तालाङ्कः, पुं, (तालस्तालवृत्तः अङ्को अजो यस्याः)
बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥ करपत्रम् ।
शाकभेदः । महालक्ष्मणसम्पन्नपुरुषः । पुस्त-
कम् । हरः । इति हेमचन्द्रः ॥
तालावचरः, पुं, (तालेन अवचरति वृत्त्यतीति ।
अव + चर + अच् ।) नटः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
तालिः, स्त्री, (तालयति प्रतिष्ठित्यनेति । तल
प्रतिष्ठायाम् + लिच् + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
उर्णा । ४ । ११७ । इतीन् ।) भूम्यामलकी ।

तालीश

इति रत्नमाला ॥ (ताद्यते निहन्त्यते मतिरन-
येति । तङ् ताङ्ने + थिच् + करणे इन् । इत्य-
लत्वम् ।) ताली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तालिकाः, पुं, (तलेन करतलेन निर्वृत्तः । तल +
“तेन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)
प्रथारिताङ्गुलिपाणिः । तत्पर्यायः । चपेटः २
प्रतलः ३ तलः ४ प्रहस्तः ५ तालः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ ।
१३७ ।
“यथैकेन न हस्तेन तालिकाः सम्युपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः श्रुतम् ॥”)
लिखितस्य निबन्धनम् । तत्पर्यायः । काचनी २
काचनकी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
तालिका, स्त्री, (तलेन निर्वृत्ता । तल + ठक् ।
स्त्रियां टाप् ।) चपेटः । तालमूली । इति
शब्दरत्नावली ॥ तान्त्रवल्ली । इति राज-
निर्घण्टः ॥
तालितं, स्त्री, (ताद्यते यदिति । तङ् ताङ्ने +
थिच् + क्तः । इत्यलत्वम् ।) वाद्यभाण्डम् ।
तुलितपटः । गुणः । इत्यजयः ॥
तालिशः, पुं, (तलयतीति । तल गतौ + “इशः
कप्यर्पिवङ्भ्यस्तथेस्तु गित् ।” १ । ३३६ ।
इत्युणादिकोषटीकाधृतसूत्रात् इशः शित्वात्
टङ्ङिश्च ।) पर्वतः । इत्युणादिकोषः ॥
ताली, स्त्री, (तालि + छदिकारादिति वा डीष् ।)
ताङ्गी । ताङ्गियात् इति भाषा । तामलकी ।
इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ भू इ आमला इति
भाषा ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“बहुपुष्पी जडाध्यङ्गा ताली भूम्यामलक्यपि ।
तामलक्यजटा सूक्ष्मफला श्वेतामलक्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तुवरिका । इति शब्दरत्नावली ॥ तालमूली ।
इति रत्नमाला ॥ प्रतिताली । कुष्िका-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तान्त्रवल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सुराभेदः । इति श्रुतिः ॥ ताङ्गी
इति भाषा ॥ (करास्तालनम् । यथा, अम्ना-
ष्टके । ५ ।
“यालीभिरात्मतशुताली सक्तु प्रियकपालीषु
खेलति भय-
शालीनकुल्यसितचूलीभरा चरणधूलीलसन्-
सुनिवरा ॥”)
तालीपत्रं, स्त्री, (ताल्याः पत्रमिव पत्रमस्य ।)
तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालीशं, स्त्री, (तालीव श्यति नाशयति रोगा-
निति । शी नाशे + षः ।) तालीशपत्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
तालीशपत्रं, स्त्री, (तालीशं रोगनाशकं पत्रं
यस्य ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । तालीशम् २
पत्राख्यम् ३ शुकोदरम् ४ घात्रीपत्रम् ५ अर्क-
वेधम् ६ करिपत्रम् ७ करिच्छदम् ८ नीलम् ९
नीलाम्बरम् १० तालम् ११ तालीपत्रम् १२
तमाङ्गयम् १३ तालीशपत्रकम् १४ । अस्य

तावीषः

गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वा-
वातकासहिक्काप्यन्वासच्छर्दिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् । अरुचिगुण-
मवह्निमान्द्रनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः
भूम्यामलकी । इति मेदिनी । रे, ३०३ ॥
तालु, स्त्री, (तरन्त्यनेन वर्णा इति । तृ + “जो-
लः ।” उर्णा । १ । ५ । इति णुच् रस्य लच्
जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम् । यथा, श्रीभागवते ।
“सुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥”
तेलुया इति टाकरा इति च भाषा ॥ त-
त्पर्यायः । काङ्कदम् २ । इत्यमरः । २ । ६
६१ ॥ तालुकम् ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तालुजिह्वः, पुं, (तालु एव जिह्वा यस्य ।
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
तालूरः, पुं, (तालयतीति । तल + थिच् + वा-
लकात् ऊरः ।) आकर्षः । इति हेमचन्द्रः
४ । १४२ ॥
तावकौर्णं, त्रि, तव इदम् । (युष्मद् + “युष्मदसो
रन्धतरस्यां खञ् ।” ४ । ३ । १ । इति खञ्
ततः “तवकममकावेकवचने ।” ४ । ३ । ३
इति तवकादेशः ।) त्वदीयम् । इति आक-
रणम् ॥ तोमार एह इति भाषा ॥
तावत्, अ, (तत् परिमाणस्य । तद्धिता इति बहु
वचनेनाभ्येदुक्ता अपि ज्ञापितास्तेन हावत्
प्रत्ययः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् ।
(यथा, कुमारे । ५ । ६७ ।
“त्वमेव तावत् परिचिन्त्य स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ॥”
“तावत् इति मानार्थं यावन्मात्रं विचारकोषं
तावन्मात्रमित्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥) अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४५ ।
(यथा, माघे । २ । ६३ ।
“इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्नु चेदयः ॥”
प्रशंसा । पञ्चान्तरम् । इति शब्दरत्नावली ।
(तत्परिमाणमस्येति । “यत्तदेतेभ्यः परिमावे
वतुप् ।” ५ । २ । ३६ । इति वतुप् प्रत्यये
तत्परिमाणे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २ । १२ ।
“महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मन्त्रमः ।
तन्मात्राय च तावन्नि गन्धादीनि मतानि मे ॥”)
तावरं, स्त्री, धनुर्गुणः । इति भूरिप्रयोगः ।
तावीषः, पुं, (तद्यते गम्यते सत्कर्मिभिरत्र । त
सौत्रो धातुः + “तवेर्यङ्ङा ।” उर्णा । १ । ४६ ।
इति टिषच् स च गित् ।) खर्गः । सतुद्रः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुखादितृप्तिः ॥
तावीषी, स्त्री, (तवति सोढ्वर्थं गच्छतीति । तव +
टिषच् स च गित् । टिष्वात् डीप् ।) द्वेकम्बा ।
नदी । पृथिवी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
टृप्तिः ॥
तावीषः, पुं, (तावीष + पृषोदरादिनात् दीर्घः ।)
खर्गः । अन्वुधिः । काचनम् । इति मेदिनी ।
वे, ३७ ॥

तिक्तकः

को, स्त्री, (ताविष्ठी + एषोदरादित्वात् दीर्घः।) त्कन्या। इति मेदिनी। ते, ३८॥ (इन्द्र-
न्या। इति कुञ्चित् ॥)
रिः, पुं, वृषराशिः। इति दीपिका ॥
, ऋ ७ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
पात्रं-सकं-सेट्।) ऋ, अतितेकत्। ङ, तेकते।
ति दुर्गादासः ॥
, न आस्कन्दे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्तोति। इति
गर्गादासः ॥
, स्त्री, (तेजयतीति। तिज + बाहुलकात्
ः।) पर्यटिकौषधिः। इति हेमचन्द्रः ॥
, पुं, (तेजयतीति। तिज + सामान्यापेक्ष-
त्प्रापकात् चुरादीनां णिजभावे गत्यार्थाकर्म-
ति क्तः।) रसविशेषः। तित इति भाषा ॥
यथा, सुश्रुते। १। ४२।
यो गले चोषसुत्पाद्यति मुखवैशद्यं जन-
ति भक्तश्चिञ्चापाद्यति हृष्यश्च तित्तः ॥”
वायुकाशगुणवाहुल्यात् भवति। इति शिव-
रामः ॥ तस्य गुणाः। जन्तुकृच्छ्ररार्णिकास-
हाहनाशित्वम्। रोचनत्वम्। इति राज-
नर्घण्टः ॥ शीतत्वम्। त्र्यम्बक्यापित्तकफ-
त्रयोन्मूलकगदनाशित्वम्। स्वयमरोचिष्णु-
शम्। कण्ठस्तन्यास्यशोधनत्वम्। वातलत्वम्।
प्रमिकारित्वम्। नासाशोषणत्वम्। रूक्षत्वम्।
शुल्वश्च। अतियुक्तस्य तस्य गुणाः। शिरःशूल-
न्यास्तम्भश्रमार्णिकमन्त्रच्छांष्टाकारित्वम्।
लशुक्लचयप्रदत्वश्च। इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“तिक्ताख्यो बत वातलोऽपि हि शृण्वं कुष्ठादि
दोषापहः
शेऽन्तः सर्वरजापहो भ्रमहरो रथोऽपि
संक्षेदहृत्।
वक्रासोटकनाशनोऽथ भवति स्त्रीयचतानां
हितो
शोतुक्लान्तिहरः प्रकृष्टगुणभृत् निम्बादिकानां
रसः ॥”
ति हारीति प्रममे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
उगम्यः। इति मेदिनी। ते, २१ ॥ (सुरभिः।
यथा, माघे। ५। ३३।
“नादातुमन्थकरितुक्तमदात्मुत्तित्तं
घृताङ्गुषेन न विहातुमपीच्छताम्भः ॥”
नेक्तित्तरसोऽस्यास्तीति। अर्थं आदित्वात्
प्रच्।) कुटजवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
रसवृक्षः। इति शब्दमाला ॥ तिक्तस्युक्ति,
च। इत्यमरः। १। ५। ६ ॥
रिः, पुं, (तिक्तेन तिक्तरसेन कायतीति। कै +
ः।) पटोलः। इत्यमरः। २। ४। १५५ ॥
चरतिक्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ चिरता इति
भाषा ॥ (यथा, वाभटे चिकित्सितस्थाने। ३।
“पित्तकासे तशुकफे जिह्वा मधुरैर्वृताम्।
ज्जातु विरेकाय युतां घनशुष्कानि तिक्तकैः ॥”)
वृक्षवृक्षः। इति शब्दमाला। इन्द्रदीर्घः।

तिक्तफ

इति भावप्रकाशः ॥ (तिक्तप्रधाने, चि। यथा,
सुश्रुते। ४। २४।
“निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥”
द्रव्याणां गण्यः। यथा चक्रपाणिसंयत्ते ज्वरा-
धिकारे।
“दृश्यते सलिलशोषं दद्याद्वातकफज्वरे।
मयोत्ये पैत्तिके वापि शीतलं तिक्तकैः श्रेष्ठम् ॥”
“सुस्तपर्यटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः।
श्रेष्ठशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरप्रान्तये ॥”
“तिक्तकैः श्रेष्ठमिति यदुक्तं तदाह सुक्तेत्यादि ॥”
इति तट्टीका ॥
तिक्तकन्दिका, स्त्री, (तिक्तरसप्रधानः कन्दो मूलं
सोऽस्यस्या इति। तिक्तकन्द + ठन्।) गन्ध-
पत्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तका, स्त्री, (तिक्तेन रसेन कायतीति। कै +
कः।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥ (कटु-
तुम्बीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
तिक्तगन्धिका, स्त्री, (तिक्तो गन्धो यस्याः। कप्
ततथाप् अत इत्वश्च।) वराहकान्ता। इति
शब्दमाला ॥
तिक्तगुग्गुला, स्त्री, (गुग्गुव तिक्ता। राजदन्तादि-
त्वात् प्राड्निपातः।) करञ्जः। तनुपर्यायः। सुद-
रसा २ रसघा ३ विह्वपकटी ३। इति हारा-
वली ॥ १०१ ॥
तिक्ततण्डुला, स्त्री, (तिक्ततण्डुलोऽन्तःशस्यं
यस्याः।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्याया यथा,—
“पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
हृष्योपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ततुम्बी। एषोदरादित्वात्
साधुः।) कटुतुम्बीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्ततुम्बी, स्त्री, (तिक्ता तुम्बी।) कटुतुम्बी। इति
रत्नमाला ॥
तिक्तदुग्धा, स्त्री, (तिक्तं दुग्धं शीरं यस्याः।)
शीरिणी। अजशङ्गी। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तधातुः, पुं, (तिक्तक्षित्तरसप्रधानो धातुः।)
पित्तम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तपत्रः, पुं, (तिक्तानि पत्राणि यस्य।) कर्को-
टकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २५६ ॥ काक-
रोल इति भाषा ॥
तिक्तपर्वा, [न] पुं, (तिक्तं पर्वं अन्विर्यस्य।)
दूर्वा। इति जटाधरः ॥ स्त्री, हिलमोची।
गुडूची। यष्टिमधु। इति मेदिनी। ने, २३७ ॥
तिक्तपुष्पा, स्त्री, (तिक्तानि पुष्पानि यस्याः।)
पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाठाशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
तिक्तफलः, पुं, (तिक्तानि फलानि यस्य।)
कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तफला, स्त्री, (तिक्तानि फलानि यस्याः।)
यवतिक्तालता। वार्त्ताकी। बङ्गुजा। इति
राजनिर्घण्टः ॥

तिग्मं

तिक्तभद्रकः, पुं, (तिक्तक्षित्तरसप्रधानो भद्रो
हितकारी चेति कर्मधारयः। ततः स्वार्थे कन्।)
पटोलः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
तिक्तमरिचः, पुं, (तिक्तो मरिच इव।) कतक-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तरोहिण्या, स्त्री, (तिक्तरोहिणी + स्वार्थे कन्
टाप् पूर्वस्यश्च।) कटुका। इति रत्नमाला ॥
तिक्तरोहिणी, स्त्री, (तिक्ता सती रोहितीति।
रुह + णिङिः + ङीप्।) कटुका। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कटुरोहिणीशब्देऽस्या विवृति-
ज्ञातव्या ॥)
तिक्तवल्ली, स्त्री, (तिक्ता वल्ली।) मन्वाजता।
इति रत्नमाला ॥
तिक्तवीणा, स्त्री, (तिक्तं वीजमस्याः।) कटु-
तुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तशाकः, पुं, (तिक्तः शाको यस्य।) खदिर-
वृक्षः। वरुणवृक्षः। (अस्य पर्याया यथा,—
“वरुणक्षित्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽम्भसा पतिः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पत्रसुन्दरवृक्षः। इति मेदिनी। के, १६१ ॥
तिक्तसारं, स्त्री, (तिक्तः सारो निर्वायो यस्य।)
दीर्घरोहिणिकण्डम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तसारः, पुं, (तिक्तः सारो निर्वायोऽस्य।)
खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (खदिरशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
तिक्ता, स्त्री, (तिक्तक्षित्तरसोऽस्यस्याः। अच्
ततथाप्।) कटुरोहिणी। इति मेदिनी।
ते, २२ ॥ (यथास्याः पर्यायाः।
“कट्टी तु कटुका तिक्ता हृष्यभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शुकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काखरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा। इति रत्नमाला। यवतिक्ता लता। षड्-
भुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥ हिकनी। इति
भावप्रकाशः ॥
तिक्ताख्या, स्त्री, (तिक्तः आख्या अभिधानं यस्याः।)
कटुतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्ताङ्गा, स्त्री, (तिक्तं अङ्गं यस्याः।) पातान-
गरुङ्गीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥
तिक्तिका, स्त्री, (तिक्ता + स्वार्थे कन्। टाप् अत
इत्वम्।) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली ॥
तिग्मं, न हिंसायाम्। आस्कन्दे। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट्।) न, तिक्तोति।
आस्कन्दः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥
तिग्मं, स्त्री, (तेजयति उत्तेजयतीति। तिज +
“युजिञ्जितिणां कुञ्च ॥” उर्णा। १। १४५ ॥
इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः।) तीक्ष्णम्। खरम्।
तद्भति, चि। इत्यमरः। १। ४। १५ ॥ (यथा,
महाभारते। १। २०। ११ ॥
“तिग्मवीर्यविषा श्लेते दम्भशूका महावनाः ॥”
वचम्। इति निघण्टुः। २। २० ॥ पुं, चक्षिय-
विशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। ४। २१। १ ॥

तितउः

“ततो ऋदुस्तस्मात् तिग्मस्तिग्मात् ऋदुद्रथः ॥”
मत्स्यपुराणमते तु अयं उर्वस्य सुतः । यथा,
तत्रैव । ५० । ८४ ।
“उर्वी भायो सुतस्तस्य तिग्मात्मा तस्य चात्मजः ।
तिग्मात् ऋदुद्रथो भायो वसुदामा ऋदुद्रथात् ॥”
अयं तिमिरित्याख्यापि प्रसिद्धः । इति राजा-
वली ॥ अस्य राज्यपालनकालादिकं तिमिग्मन्द्
द्रथम् ॥)
तिग्मांशुः, पुं, (तिग्मास्तीक्ष्णा अंशवः किरणानि
यस्य ।) सूर्यः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २ । १३६ ।
“घौन्वोपदेशात् तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः ॥”
अग्निः । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १८ ।
“इदं वै सद्ग तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् ॥”
तीक्ष्णकिरणे, चि ॥)
तिघ, न घातने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
सकं-सेट् ।) न, तिघ्नोति । तिघ घाते इति
जौमराः पठन्ति । तेन तदर्थकल्पनमेवोचितम् ।
ततश्च घातनमिति हन्वर्थस्य पाश्चिकपुरादि-
त्वेन हन्तेः स्वार्थे औ रूपम् । हननमित्यर्थः ।
किञ्च । हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसा-
प्रेरणार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं
त्रयाणामेव कातन्नाटसम्मतत्वात् । इति दुर्गा-
दासः ॥
तिज, क श्रिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, तेजयति । श्रितं तीक्ष्णी-
करणम् । इति दुर्गादासः ॥
तिज, उ चान्ता । निश्राने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्मं-सकं सेट् ।) चान्तिः सहनम् ।
उ, तितित्यते दुःखं दीनः । तेजते । तत्र तिबा-
दयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः । इति दुर्गा-
दासः ॥
तिजिलः, पुं, (तेजयति तीक्ष्णीकरोति । यद्वा,
तिष्यते सद्यते सर्वैरिति । तिज+“गुपा-
दिभ्यः कित् ।) उर्णा । १ । ५७ । इति इलच्
स च कित् । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ राक्षसः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
तिग्टी, स्त्री, चिठत् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (चिठत्-
शब्दे गुणादिरस्या ज्ञातयः ॥)
तितउः, पुं, (तन्मन्ते भृद्यवा अत्रेति । तन
विस्तारे+“तनोतेर्ङुः सन्वच् । ” उर्णा । ५ ।
५२ । इति उः सन्वच् तेन अभ्यासस्यैत्वादि-
कार्यम् ।) चालनी । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥
हेमचन्द्रः । ४ । ८४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
७१ । २ ।
“सक्तुमिव तितउना पुनस्तो यत्र धीरा मनसा-
वाचमक्रत ॥”
यथाच,—
“शूर्पवहोषसुत्सृष्ट्य गुणं गृह्णन्ति साधवः ।
दोषग्राही गुणत्यागी असाधुस्तितउर्यथा ॥”
इत्युल्लटः ॥
“सुदृक्चन्द्रसमीपेत्तं चालनं तितउ स्तुतम् ॥”

तित्तिरिः

इत्युत्तरेस्य क्लीबत्वमपि ॥ इत्यमरः । इति उज्ज्वल-
दत्तः । ५ । ५२ ॥)
तित्तिचा, स्त्री, (तिज+स्वार्थे सन्+“अ प्रत्य-
यात् । ” ३ । ३ । १०२ । इति अ ततटाप् ।)
चान्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥ (परा-
पराधसहनम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २६ ।
“श्रमो दमस्तपः साम्यं तित्तिचोपरतिः श्रुतम् ॥”)
श्रीतोष्णादिहृन्दसहिष्णुता । इति वेदान्तसारः ॥
(यथा, भागवते । ४ । २२ । २४ ।
“यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिन्द्या
निरीक्ष्या हृन्दतित्तिचया च ॥”)
तित्तिचितः, चि, (तित्तिचा सञ्जातास्य । “तदस्य
सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् । ” ५ । २ । ३६ ।
इति इतच् ।) चान्तिः । इति जटाधरः ॥
तित्तिचुः, चि, (तित्तिचते इति । तिज चमायाम्+
“गुप्तित्जकिङ्गाः सन् । ” ३ । १ । ५ । इति
सन् । ततः तित्तिच+“सनाशंसभिश्च उः । ”
३ । २ । १६८ । इत्युः ।) चमाश्रीलः । चान्तिः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८७ । ६ ।
“अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
स्तथा तित्तिचुरतित्तिचोर्विशिष्टः ॥”
पुरवंप्रीयस्य महात्मनः पुत्रविशेषः । यथा,
हरिवंशे । ३१ । २१ ।
“महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ! ।
उशीनरश्च धर्मज्ञं तित्तिचुश्च महाबलम् ॥”)
तित्तिभः, पुं, (तित्तीति शब्देन भणतीति । भण+
उः ।) इन्द्रगोपकौटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥
तितिलं, स्त्री, (तिलति स्निह्यतीति । तिल+
बाहुलकात् कः द्वित्वश्च ।) नन्दकम् । नादा इति
भाषा । तैतिलकरणम् । तिलपिष्टम् । इत्य-
जयः ॥
तित्तिरः, पुं, (तित्ति इति शब्दं राति ददातीति ।
रा+“आतोऽनुपसर्गे कः । ” ३ । २ । ३ । इति
कः ।) तित्तिरिपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३८ ।
“निहन्तेषु ततस्तेषु निष्कामन्ति शिरःस्थ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्गाश्च सङ्घ्रयः ॥”
अस्य गुणाः । यथा,—
“तथैव तित्तिरो वृथो मेधाभिवलवर्द्धनः ।
सर्वदोषहरो बलौ लावकैः समतागुणैः ॥
कृष्णगौरावभेदाश्च श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।
हृतीयस्तिस्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणेः ।
सवातलोऽतिबलकद्वयः किञ्चिद्रसायनः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥
जनपदविशेषः । तद्देशजाते बहुवचनान्तः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५० ।
“वाङ्कीकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारतम् ॥”
तित्तिरिः, पुं, (तरतीति । तृ+“तरतेः सन्वत्तुक्
चाभ्यासस्य । ” उर्णा । ४ । १४२ । इत्यत्र उज्ज्वल-
दत्तधृतत्वात् इः सन्वत्कार्यमभ्यासस्य ।
तुगागमश्च ।) पश्चिमविशेषः । तित्तिरि इति

तिथिः

भाषा । तत्पर्यायः । तित्तिरः २ । इति ।
रत्नावली ॥ तित्तिरिः ३ तैत्तिरः ४ याचुषोत्
अस्य मांसस्य गुणाः । इत्यमरः । लघु
वीथ्यबलप्रदत्वम् । कषायत्वम् । मधुर
श्रीतत्वम् । त्रिदोषप्रमनत्वश्च । इति ।
निर्घण्टुः ॥
“तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपि
तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः
श्वसकासञ्चरश्चरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणः
इति भावप्रकाश
सुनिविशेषः । इति विश्वः ॥ (यथा, २
भारते । २ । ४ । १२ ।
“तित्तिरिर्थाश्वस्काश्च ससुतो लोमहर्षकः
तैत्तिरीशाखा । इत्युणादिकोषः ॥ (नागति
यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।
“कुसुदः कुसुदाश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा
तथा च स्कान्दे सहस्रद्विखण्डे । ४ । ५ ।
“तित्तिरिर्हृदिभद्रश्च जम्बुद्वी बलाहकः ।
तिथिः, पुं, (तेजयतीति । तिज+“तिथ
गुणयूथप्रोथाः । ” उर्णा । २ । १२ ।
यक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) अ
कामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिति
कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्राष्टका
इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
तिथिः, स्त्री पुं, (तनोति विस्तारयति चन्द
मिति । तन्वते चन्द्रकलयति वा । तन+व
लकात् इथिन् नादिलोपश्च । तदुक्तं “त
कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथयः स्तथा
इति । यद्वा, अततीति । अत सातत्यगमं
“ऋतन्यङ्गीति । ” उर्णा । ४ । २ । इथिन्
येन अतिथिरिति सिद्धे बाहुलकात् अतो
इति वर्णविवेकः ।) चन्द्रकलाक्रियारूपा ।
कलाक्रियोपलक्षितः काल इति वा । त
स्वरूपं यथा,—
“अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कल
तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वराणैः ।
तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् सर्व हि
यादिकलाक्रियारूपा द्वितीयादिः । सा च
रूपा चैत् शुक्ला त्रासरूपा चैत् कृष्णा । २
“तत्र पञ्चाशुभौ मासे शुक्लकलाक्रमेण हि ।
चन्द्रद्विकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रयात्मकः ।
पञ्चत्वादास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश कृष्णा
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्वमात्माश्च शुक्ल
गोभिलोक्तामावास्याघटकोपम्यधोभावापम
स्त्रपातन्यायेन राक्षेकावच्छेदेन सहास्र
शुक्लार्कमकृष्णान्तरमकृष्णस्य राशिद्वादशा
द्वादशांशभोगात्मकानिर्गमरूपवियोगेन शुक्ला
प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्तिः । एवं नो
लोक्तपौर्णमासीघटकसप्तमराक्षसस्यानरूपम
नियोगानन्तरमर्कमकृष्णप्रवेष्टाय चन्द्रमकृ
राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मकप्रवेष्ट
सन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तिथेर्नोत्पत्तिरिति

तिथिः

यथा,—
 चर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्तरहः शशी ।
 भागेर्द्वादशभिस्तु स्यात्तिथिचान्नमसं दिनम् ॥
 त्रिंशद्भक्त्या राशेर्भाग इत्यभिधीयते ।
 आदिद्याद्विप्रकृतस्तु भागं द्वादशकं यदा ॥
 चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते ॥ ३ ॥
 वा देवज्ञत्वे पूर्वमाह्वयता ग्राह्या । एकादशमुपवासा-
 तिरिक्तस्थले सर्वत्र चिसन्ध्यापिनी ग्राह्या ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपत् ।

वा च ह्य्या द्वितीयायुता ग्राह्या शुक्ला अमा-
 वस्यायुता ग्राह्या ह्य्याप्युपवासे द्वितीयायुता न
 ग्राह्या । अत्र तैलाभ्यङ्गं कुशाभ्यङ्गं चौरं च
 न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया ।

वा च ह्य्या पूर्व्यायुता शुक्ला परयुता ग्राह्या ।
 भाद्रद्वितीया तु अष्टधाविभक्तदिनपञ्चमीशुयुता
 ग्राह्या उभयदिने तन्नामे परयुता ग्राह्या । तत्र
 वृहतीभक्षणं न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया ।

वा च रम्भात्रतेतरदेवकार्येषु चतुर्थीयुता ग्राह्या
 रम्भात्रते तु द्वितीयायुता । तत्र मांसभक्षणं
 पटोलभक्षणं च न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी ।

वा च पञ्चमीयुता ग्राह्या । विनायकत्रते
 तृतीयायुता ग्राह्या । मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी
 अक्षया । अत्र मूलकभक्षणं चौरं प्रदोषे
 अश्रयनं च न कार्यम् । भाद्रमासे चतुर्थ्यां
 चक्रो न द्रव्यः । प्रमादाद्दृष्टा,—

विंशः प्रसेनमवधीत् सिंघो जाम्बवता हतः ।
 तुङ्गमारक । मा रोदीक्ष्व ह्येष स्वमन्तकः ॥
 अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात्
 स्वमन्तकोपाख्यानं श्रोतव्यम् ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमी ।

वा च चतुर्थीयुता ग्राह्या अत्र विष्णं न भोक्त-
 वम् ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी ।

वा षष्ठीयुता ग्राह्या । खण्डवृष्टी तु पञ्चमी-
 युता ग्राह्या अस्यां शिरोऽभ्यङ्गो निम्बभक्षणं च
 न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ सप्तमी ।

वा षष्ठीयुता ग्राह्या तत्र तालं न भक्षयेत् ।
 शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदि रविवारो भवेत् वा
 विषया सप्तमी । माघमासस्य शुक्लसप्तम्यां दिवा-
 करा रथमापुः तस्मात् वा रथसप्तमी ॥ वा
 मन्वादिषु । तस्यां अध्ययनं न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथाष्टमी ।

वा शुक्ला नवमीयुता ग्राह्या ह्य्या सप्तमीयुता ।
 तत्राध्ययनं गारिकेजभक्षणं च न कार्यम् ॥
 शनिवारे अथवा मङ्गलवारे ह्य्याष्टमी पुण्य-
 तरा । वृहस्पतिवारे शुक्लाष्टमी अक्षया ।
 दूर्वाष्टमी पूर्वविद्धा ग्राह्या । जम्बाष्टमीयवस्था
 तच्छब्दे द्रव्या ॥ ३ ॥

६१७

तिथिच

अथ नवमी ।

वा चाष्टमीयुता ग्राह्या । तत्रालातुभक्षणं न
 कार्यम् । माघस्य शुक्ला नवमी महानन्दा ।
 रामनवमीयवस्था तच्छब्दे द्रव्या ॥ ३ ॥

अथ दशमी ।

वा च शुक्ला एकादश्या ह्य्या तु नवम्या युता
 ग्राह्या । अत्र कलन्वीभक्षणं न कार्यम् ॥ ३ ॥
 एकादशीयवस्था श्रीविष्णोः श्रयनयवस्था च
 तच्छब्दे द्रव्या ॥ ३ ॥ अथ द्वादशी ।

वा च एकादशीयुता ग्राह्या । अत्र पूतिका-
 भक्षणं न कार्यम् । फाल्गुनस्य शुक्ला द्वादशी
 पुष्यनक्षत्रयुक्ता चेत् गोविन्दद्वादशी ॥ ३ ॥

अथ त्रयोदशी ।

वा च शुक्ला द्वादशीयुता ह्य्या परयुता ग्राह्या ।
 अत्र वाचार्कीभक्षणं न कार्यम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

वा शुक्ला पूर्णिमायुता ह्य्या त्रयोदशीयुता
 ग्राह्या । तत्र माषो न भोक्तव्यः । ज्येष्ठज्य-
 चतुर्दश्यां प्रदोषे सावित्रीव्रतं कार्यम् । तत्र
 यदा त्रयोदशी दिवाभागे दृष्टव्यमाससन्धि-
 रपि चतुर्दशी भवेत् तद्दिने व्रतं कार्यम् ।
 पूर्णाद्ये तद्विधत्तेऽपि पराद्ये त्रिसन्ध्यापिष्वे
 पराद्ये एव । यदा तु पूर्णापरयोर्न तथाविधा
 तदापि पराद्ये एव । भाद्रे मासि ह्य्या चतु-
 र्दशी अघोरा । माघे ह्य्या चतुर्दशी रटनी ।
 शिवरात्रियवस्था तच्छब्दे द्रव्या ॥ ३ ॥

अथ पौर्णमासी ।

तत्र मांसं न भोक्तव्यम् । वा च चतुर्दशीयुता
 ग्राह्या । वा तु मासचतुर्थ्या चेत् तदा महती ।
 कार्तिकमासे ह्य्यातिकाचतुर्थ्या पौर्णमासी
 महाकार्तिकी एवमन्यत्रापि । महाज्येष्ठी-
 यवस्था तच्छब्दे द्रव्या । कोजागरयवस्था
 तच्छब्दे द्रव्या ॥ ३ ॥ अथामावस्या ।

अत्र मांसं न भोक्तव्यम् । वा प्रतिपद्युता
 ग्राह्या । मङ्गलवारे यदि अमावस्या भवेत्
 तदा अरुणोदयमारभ्य मौनी भूत्वा यो गङ्गायां
 स्नायात् स सहस्रगोदानजन्यफलमाप्नुयात् ।
 अमावस्याप्राप्तयवस्था आह्वयच्छब्दे द्रव्या ।
 पौषमाघयोरमावास्या यदि दिवारविवार-
 अतीपात-श्रवणनक्षत्रयुक्ता भवति तदा अर्द्धो-
 दययोगः स्यात् । अयं कोटिसंख्ययहस्तुल्यः अत्र
 तावज्जलं गङ्गोदकतुल्यं यत्किञ्चिद्दानं सेतु-
 चक्रिभक्ष्यं भवति । इति तिथ्यादितत्वम् । तिथि-
 ज्ञत्वं मासशब्दे द्रव्यम् ॥

तिथिचयः, पुं, (तिथीर्नां तिथ्युपलक्षितचक्र-
 कलानां चयो यत्र) अमावस्या । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः । दिनचयः । अत्र द्वादशीः । यथा,—
 “एकस्मिन् सावने त्वद्वि तिथीर्नां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र चाह्निकं पलम् ॥”
 अपिच ।

“शतमिन्द्रचये पुण्यं सहस्रम् दिनचये ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥

तिथिङ्गी

तिथिप्रबन्धी, पुं, (तिथिं प्रबधति द्वावहृद्विष्णु-
 कलाक्रिययेति । प्र+जी+क्तिप् बलच् ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८ ॥

तिथी, स्त्री, (तिथिः । कृदिकारादिति वा ङीष्)
 तिथिः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १३ । ८० । १८ ।

“ह्य्यापद्ये दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 आह्वयकर्मणि तिथ्यस्तु प्रशस्ता न तथेतराः ॥”
 तिनाशकः, पुं, (तिनिश एव । स्वार्थे कन् । एषो-
 दरादित्वात् आत्वम् ।) तिनिशकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

तिनिशः, पुं, (अतिशयेन नेशतीति । निश
 समाधौ + “रगुपंघेति ।” ३ । १ । ११५ । इति
 कः । यद्वा, अतिक्रान्तो निशाः अन्त्याद्य इति
 समासः । एषोदरादित्वात् चाधुः ।) उच-
 विशेवः । मधुरादौ तिनाश इति ख्यातः ।
 कुत्रचित् सादन इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
 स्यन्दनः २ नेमी ३ रथहः ४ अतिसुककः ५
 वज्रुलः ६ पिचलत् ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
 चक्री = शताङ्गः ८ शकटः १० रथः ११
 रथिकः १२ भस्मगर्भः १३ मेघी १४ जलधरः १५ ।
 (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १६ ।
 “शक्रीवदरीविष्वपकाशतिनिशत्वचः ॥”)

अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
 रक्तातीसारवातामयनाशित्वम् । ग्राहकत्वम् ।
 दाहजनकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तिथिङ्गी, पुं, (तिथ्यते ज्ञियते सुखाद्यनेनेति ।
 तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिथिङ्गीकः । ततः एषो-
 दरादित्वात् चाधुः ।) पिच्छा । उष्णत्वः ।
 इति विश्वः । देहभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 तिथिङ्गीका, स्त्री, (तिथिङ्गी + स्वार्थे कन् । टाप्
 पूर्वस्यच् ।) तिथिङ्गी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥

तिथिङ्गी, स्त्री, (तिथ्यते ज्ञियते सुखाभ्यन्तर-
 मनेनेति । तिम + ईकन्प्रत्ययेन तिथिङ्गीका ।
 ततः एषोदरादित्वात् चाधुः ।) उचविशेषः ।
 तैतुल्य इति भावा । तत्पर्यायः । पिच्छा २
 आम्बिका ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ तिथि-
 ङ्गीकः ४ तिथिङ्गीकम् ५ तिथिङ्गीका ६
 अम्बिका ७ आम्बिका = आम्बिका ८ । इति
 तड्गीका ९ तिथिङ्गी १० तिथिङ्गीका ११
 आम्बिका १२ पुङ्गुः १३ पुङ्गु १४ पुङ्गिका १५
 अम्बिका १६ अम्बिका १७ भुक्ता १८ भुक्तिका १९
 चारिभा २० गुणपत्रा २१ पिच्छिका २२ यम-
 दूतिका २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्राह-
 कुङ्गिका २४ सुकुङ्गिका २५ सुतिथिङ्गी २६ ।
 अस्या आमपलस्य गुणाः । अत्यन्तत्वम् । कफ-
 पित्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वात-
 नाशित्वम् । अस्याः पक्षपलस्य गुणाः । दीप-
 नत्वम् । रचिकारित्वम् । भिदित्वम् । उष्ण-
 त्वम् । कषयवाताशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 विरम्भनाशित्वम् । मधुराश्वत्थम् । पित्तदाहाश-

कफदोषप्रकोपयत्वम् । पक्वपिच्छाफसरसगुणाः ।
मधुरान्धत्वम् । रक्षिप्रदत्वम् । शोफपाककर-
त्वम् । लेपे ब्रणदोषनाशित्वम् ॥ अस्याः पत्रस्य
गुणाः । शोफरक्तदोषयथानाशित्वम् । अस्याः
शुष्कत्वक्चारस्य गुणः । मूलमन्दाभिनाशित्व-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“अम्बिकायाः फलं पक्वं महितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गैस्सुवासितम् ॥
अम्बिकाफलसम्भृतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकारं किञ्चित् सुख्यं वङ्गिबोधकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वृक्षान्धम् । इति विश्वः ॥
तिमिङ्गीकं, स्त्री, (तिम्यते क्लियते सुखं येन ।
तिम + “फर्णीकादयश्च ।” उणां ४ । २० ।
इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
वृक्षान्धम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणे ।
“रम्भाफलं तिमिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोष्यानि रम्योऽन्यानि
विवर्णयेत् ॥”
यथास्य पर्यायाः ।
“वृक्षान्धन्तिमिङ्गीकश्च पुक्रं स्यादम्बठश्चकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
आमपक्वावस्थयोरस्य गुणा यथा,—
“वातापहं तिमिङ्गीकमामं पित्तबलासङ्गतं ।
ग्राह्युष्णं दीपनं रक्ष्यं सम्यक् कफवातहृत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
तिमिङ्गीकः, पुं, (तिम + ईकन् । निपातनात्
साधुः ।) तिमिङ्गी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तिमिङ्गीद्वयतम, स्त्री, (तिमिङ्गीभिस्तिमिङ्गी-
जातवीजैर्यद्द्रव्यतम् ।) चुचुरी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ काश्चीचिर खेला इति भाषा ॥
तिमिलिका, स्त्री, (तिमिलिका । इत्य लत्वम् ।)
तिमिङ्गी । इत्यमरटीका ॥
तिमिली, स्त्री, (तिमिङ्गी । इत्य लत्वम् ।)
तिमिङ्गी । इति शब्दरत्नावली ॥
तिमिलीका, स्त्री, (तिमिङ्गीका । इत्य लत्वम् ।)
तिमिङ्गी । इत्यमरटीका ॥
तिमिः, पुं, टिष्ठिशब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्द्रः, पुं, (तिम्यति आर्द्राभवतीति । तिम आर्द्रा-
भावे + “न्द्रगयादयश्च ।” इति कुप्रत्ययेन साधुः ।)
तिन्द्रकश्च । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्दुकं, स्त्री, (तिन्दुरिव कायतीति । कै + कः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वेदकपरिभाषा ॥ (यथा,
शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ।
“कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणि-
मालिका ।
अक्षः पिपुः प्राणितलं किञ्चिप्राणित्वं तिन्द्र-
कम् ॥”
यथास्य पर्यायाः ।
“विद्याद्वौ द्रंशयौ कर्षं सुवर्णश्चाक्षमेव च ।
विडालपदकन्तश्च पिपुम्प्राणितलन्तथा ॥

तिन्द्रकश्च विजानीयात् कवङ्गयश्चमेव च ॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरक्योक्तम् ॥)
तिन्द्रकः, पुं, स्त्री, (तिन्द्र + खार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृक्षविशेषः । गाव् इति ख्यातः ।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ केन्द्रकश्च । इति
भरतः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ तेंडु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । स्फूर्जकः २ कालस्कन्धः ३ श्रिति-
सारकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ स्फूर्जकः
५ केन्द्रः ६ तिन्द्रः ७ तिन्द्रलः ८ तिन्द्रकिः ९
तिन्द्रकी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ नील-
सारः ११ अतिसुक्तकः १२ खर्जकः १३
रामणः १४ स्फूर्जनः १५ स्यन्दनाक्षयः १६
कालसारः १७ । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ३ ।
“शालवेणुधवाश्वत्यतिन्द्रकेन्द्रकैश्चुकेः ।
अर्जुनारिष्टसंक्षुभं स्यन्दने च शशास्त्रलेः ॥”)
अस्य आमफलस्य गुणाः । कषायत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । वातकारित्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
पक्वफलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिण्वत्वम् ।
दुर्जरत्वम् । श्लेष्मदत्वम् । गुणत्वम् । ब्रणवात-
नाशित्वम् । पित्तप्रमेहास्रकारित्वम् । विषद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तप्रमेहास्र-
श्लेष्मनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ तत्सारं
चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्द्रकमध्येवं विशेषात्
ग्राहि शीतलम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
तिन्द्रकिः, स्त्री, (तिन्द्रकी । निपातनात् इत्थः ।)
तिन्द्रकः । इति शब्दरत्नावली ॥
तिन्द्रकिनी, स्त्री, (तिन्द्रकस्तदाकारः फलेऽस्यस्याः ।
तिन्द्रक + इनि + डीप् ।) आवर्णकी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तिन्द्रकी, स्त्री, (तिन्द्रक + गौरादित्वात् डीप् ।)
तिन्द्रकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २ अध्याये ।
“पियालवीजं तिन्द्रक्यास्तदगानि फलानि च ।
यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
सद्यो ब्रणेषु देयानि तानि वैदेन जानता ॥”
अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“कालस्कन्धस्तिन्द्रकश्च स्फूर्जकश्चिन्द्रकीति च ॥”)
तिन्द्रलः, पुं, तिन्द्रकश्च । इति शब्दरत्नावली ॥
तिप, ऊ ऋ ङ चुति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-आत्मं-अकं-वेट् ।) ऊ, तैपिच्यते तेष्यति ।
ऋ, अतितेपत् । ङ, तेपते तितिपे । चुत् चर-
णम् । इति दुर्गादासः ॥
तिम, क्लेदने । आर्द्राभाव इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् ॥)
तिम, य क्लेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-अकं-सेट् ।) य, तिम्यति । तितेम । क्लेदन-
मार्द्राभावः । इति दुर्गादासः ॥
तिमिः, पुं, (तिम्यतीति । तिम क्लेदने + इन् ।
यद्वा, ताम्यति आकाङ्क्षतीति । तसु काङ्क्षा-
याम् + “क्रमितमिभ्रतिस्तन्नामत इच्च ।” उणां
४ । १२१ । इति इन् अकारस्य इकारा-
देशश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० ।

१६ ॥ तिमिर्महाकायो मत्स्यः कश्चित् धार-
तथा च । अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम श्लेषोक्त-
विस्तरः । इति भरतः ॥ (यथा च रत्ने
१३ । १० ।
“ससम्भमादाय नदीसुखान्धः
संमौलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभक्तिमयः सरन्ध्रे-
रुद्धं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥”)
ससुद्रः । इति चिकित्सविशेषः ॥ (राजनिर्घण्टः ।
तु दूर्ध्वस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २२ । १०
“वृषभयस्ततो दूर्ध्वस्तिमित्तस्मात्तन्निमित्तं ।
अयं हि नवमासाधिकसप्तचत्वारिंशत्वंशं वा
राज्यं पालयामास । यथा, राजानवत्याम्
१ परिच्छेदे ।
“तिमिं पुत्रं ततो राज्ये न्यस्य स्वर्गं स्वयं वा,
सुनिवेदमितान् वषांनवमासाधिकान् तिमिः ।
पालयित्वाखिलं राज्यं सुक्ता भोगमनुत्तमम् ।
पुत्रं वृद्धद्वयं राज्ये सौभिक्ष्यं वनं ययौ ॥”)
तिमिकोषः, पुं, (तिमिः कोष इव ।) ससुद्रः
इति चिकित्सविशेषः ॥
तिमिङ्गिलः, पुं, (तिमिं गिरतीति । ग + कः
रस्य लः । गिलेऽगिलस्येति सुम् ।) मत्स्य-
विशेषः । इत्यमरः । १ । १० । २० ॥ (यथा
महाभारते । १ । २२ । ३ ।
“तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ।
द्वीपविशेषः । तद्वीपजाते, त्रि । यथा, महा-
भारते । २ । ३२ । ६६ ।
“तिमिङ्गिलश्च स वृषं वशे कृत्वा महामतिः ।
तिमिङ्गिलगिलाः, पुं, (तिमिङ्गिलमपि गिरतीति ।
गु + कः । सुम् च ।) महामत्स्यविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१४ ॥
तिमितः, त्रि, (तिम + कर्त्तरि क्तः ।) निष्कलः ।
इति घरणिः ॥ (यथा, पञ्चदश्यां । २ । ३५ ।
“अतस्तिमितगम्भीरं न तेषो न तमस्ततम् ।
क्लिन्नः । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥
तिमिरं, स्त्री, (तिम्यतीति । तिम + “इमिदि-
सुदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति किर ।)
अन्वकारः । इत्यमरः । १ । १० । ३३ । (यथा,
रामायणे । २ । २८ । १८ ।
“अतीववातस्तिमिरं वसुधा चास्ति निवशः ।
भयानि च महान्धश्च अतो दुःखतरं वनम् ।
नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह माधवकरः ।
“तिमिराख्यः स वे दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ।
दण्डि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशनतः परम् ॥”
(अस्य लक्षणानि यथा,—
“दोषे मण्डलसंस्थाने मङ्गलानोव पश्यति ।
द्विधेकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ब्रह्मदृष्टविपर्ययम् ।
नाम्निकस्यमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितम् ।
पार्श्वे पश्येत् पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽधमाम्बुः ।
प्राप्नोति काचतां दीपे दृतीवपटलाभिते ।
तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तदुच्चैरादृतीपमम् ॥

यथा वर्षे च रश्मिरे इति हीयेत च क्रमात् ॥
 तपीयुषेणमावस्य चतुर्थं पटलं गतः ।
 लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् हृदयेद्दृष्टिमच्छलम् ॥
 तत्र वातेन तिमिरे आविहमिव पश्यति ।
 चलाविलारव्याभावं प्रसन्नश्चक्षते सुहुः ॥
 ज्ञानि केशान् मग्नकान् रश्मीन्पीपेक्षते
 २ च च ।
 पीभूते इगदखा पश्यत्याख्यमनाधिकम् ॥
 नदीपादनेकत्वं वक्रमृच्छपि मन्यते ।
 इः काचो इहं कुर्यान्नजोधमाहतामिव ॥
 प्रहारबाभां विस्तीर्णां स्रग्धां वा हतदर्शनाम् ॥
 लिङ्गनाशो वाति तु सङ्कोचयति इक्ष्मिराः ॥
 इमच्छलं विश्रवन्तर्गभीराइगधौ स्रुता ।
 पक्षे तिमिरे विद्युत् खद्योतदोतदीपितम् ॥
 श्लिखितिरिपिच्छाभं प्रायो नीलश्च पश्यति ।
 काचे इक्षाचनीलाभा ताडगेव च पश्यति ॥
 अर्कैरुपरिवेषामिमरीचीन्धनुषि च ।
 अङ्गनीला निरालोकां इक्ष्मिणा लिङ्गनाशतः ॥
 इतिः पित्तं इखास्या वा इखा इखदर्शना ।
 भवेत् पित्तविदग्धास्या पीता पीताभदर्शना ॥
 कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं चेतश्च पश्यति ।
 शृङ्गेरुसुदुग्धसुमेः कुसुदैरिव चापितम् ॥
 काचे तु निव्यमेन्दके प्रदीपादेरिवापितम् ।
 सिताभा सा च इतिः स्याद्विङ्गनाशे तु लक्ष्यते ॥
 र्मः कफो इक्षितः स्निग्धो दर्शननाशनः ।
 विदुर्जलस्येव चतः पद्मिनीपुटसंस्थितः ॥
 उष्णं सङ्कोचमायाति ह्यायायां परिसर्पति ।
 शृङ्गकुन्देकुसुदस्फटिकीपमशुक्तिमा ॥
 तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतश्च पश्यति ।
 चिन रक्ता ज्ञाया वा इक्ष्मिणाश्च पश्यति ॥
 लिङ्गनाशेऽपि ताडकइडुनिव्यभा हतदर्शना ।
 सर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणात् ॥
 मिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्विङ्गनाशेऽप्यम् ॥
 तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चिचो रागः प्रजायते ॥
 ति वाभटेनोत्तरस्थाने हृदयेऽध्याये उक्तम् ॥
 म्ख चिकित्सा यथा,—
 तिमिरं काचतां याति काचोऽप्याश्र-
 सुपेक्षया ।
 चरोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्दहतम् ॥
 गुणां पचेत जीवन्त्या मोक्षोऽपि पादशेषितैः ।
 तृत्वाये द्विगुणं चौरं हृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 प्रपौकरीककाकोली पिपुली लोप्रसैन्धवेः ।
 शलाका मधुकद्राचा सितादारुफलत्रयेः ॥
 काधिकैर्निधि तत् पीतं तिमिरापहरं परम् ॥
 “पटोलनिम्बकटुका हार्द्वैःसिन्धुवराष्ट्रम् ।
 सधन्वयासत्रायन्ती परपटं पालिकं पृथक् ॥
 प्रस्थामालकानाञ्च क्षाधयेत्सख्येऽम्बसि ।
 तदाऽङ्गेऽङ्गपलिकैः पिष्टैः प्रस्थं हृतात् पचेत् ॥
 सुसभूनिम्बवटाङ्गुटजोदीप्यचन्दनैः ।
 सपिपुलीकेसत्सर्पिर्वायककांस्त्रीरोगजित् ॥
 विश्विचरदुष्टास्विसर्पापचिकुडुशुत् ॥

“विङ्गनाशा सुखस्य गन्धपाशावपक्षकम् ।
 सुखतालकयोर्दीर्घौ वङ्गस्यैकोऽङ्गनाशयम् ॥
 अश्वत्थमौहतं भातं पक्वं विमलमङ्गनम् ।
 तिमिरान्तकरं लोके द्वितीय इव भास्करः ॥
 गोमूत्रे हृगलरसेऽम्बकाङ्गिके च
 खीस्तन्ये हृविषि विषे च मांसिके च ।
 यत्तुयं च्वलितमनेकशो निधित्तं
 तत्कुर्व्यात् गरुडसमं गरस्य चक्षुः ॥”
 “रसेन्द्रसुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमपाङ्गनम् ।
 इधत् कर्पूरसंयुक्तमङ्गनं नयनान्दतम् ॥”
 “सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः श्रेष्ठम् ।
 वातके तिमिरे तत्र दशमूलाभसा हृतम् ॥
 चौरं चतुर्गुणं श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥”
 “पित्तके तिमिरे सर्पिर्जोवनीयफलत्रयेः ।
 विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य अधयेच्छिराम् ॥
 श्लेष्मोद्भवेऽम्बताकायवराकगश्रतं हृतम् ।
 विधोच्छिरां पीतवतो दद्यात्साशुविरचनम् ॥”
 “रक्तके पित्तवत्सिद्धिः श्रौतेऽस्मात् प्रसादयेत् ॥
 “दद्याद्दुग्धैरनिव्यहृत्पूरितं कण्ठसैन्धवम् ॥
 तत् श्रुतं सद्यतं भूयः पचेत् चौरं चने पिबेत् ॥
 श्रौते चास्मिन् हितमिदं सर्वेके तिमिरेऽङ्गनम् ॥”
 “चक्षुरक्षायां सर्वकालं मनुष्ये-
 र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।
 यथं लोकोऽयं तुल्यरात्रिन्दवानां
 पुंसामन्वानां विदमानेऽपि विषे ॥”
 इति चोत्तरस्थाने त्रयोदशोऽध्याये वाभटे-
 नोक्तम् ॥
 “सौवीरमङ्गनकुत्थान्ताप्यो घातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्यं मधुकं लोहा मणयः पौष्यमङ्गनम् ॥
 सैन्धवं श्रौकरीदंष्ट्रा कतकचाङ्गनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वाचिर्ज्यमशुतमा ॥”
 “वदने ज्ञानसर्पस्य निहितं मासमङ्गनम् ।
 ततस्तस्मात् ससुद्धं ससुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥
 सुमनःचारकैः सुष्करैर्हृद्यैः सैन्धवेन च ।
 एतन्निव्याङ्गनं कार्यं तिमिरमशुतमम् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
 तिमिरः, पुं, (तिम्यति क्रिदति चक्षुरनेन । तिम +
 “इधिमिदसुदीति ।” उर्णा । १।५२। इति किरच् ।)
 चक्षुरोगविशेषः । तस्य निदानादि यथा ।
 चतुर्थपटलगतदोषमाह ।
 “तिमिराखः स यो दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
 रजसि सर्वतो इति लिङ्गनाश इति क्वचित् ॥
 अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।
 चन्द्रादित्यौ स नक्षत्रान्तरीक्षे च विद्युतः ॥
 निर्मलानि च तेजसि भ्राजिष्यन्ति च पश्यति ।
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥
 यो दोषः दोषोऽत्र रोगः चतुर्थपटलं वाह्य-
 पटलं गतः स तिमिराखः । तिमिरदर्शनेन
 तिमिरमस्यास्तीति तिमिरः अर्थे आदित्वात् ।
 तस्य लक्ष्यमाह दण्डव्यादि । स तिमि-
 राखः । सर्वतः सर्वत्र । लिङ्गनाश इति
 क्वचित् तन्नाम्नरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निद-

तिम् । लिङ्गति चिह्नते अनेनेति लिङ्गं इति-
 तेषः तस्य नाशोऽस्मिन् इति लिङ्गनाशः ।
 अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुख्ये ।
 अत्र तु भूतशब्दस्तुख्यार्थः । भूतं प्राण्यतीते
 चमे त्रिबिलमरवचनात् । नातिरुद्धे अप्रौढे ।
 चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति । अन्तरीक्षे
 अन्तरीक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमोऽभिभावात् ।
 तेजसि अन्तरीक्षेः । भ्राजिष्यन्ति रत्नसुवर्णा-
 दीनि । अस्मिन् प्रौढे नीरक्षे च चन्द्रादित्यादीन्
 पश्यतीत्यन्वयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका-
 काचेति नामान्तरार्थो युक्तः ॥ * ॥
 इतिरोगाणां सङ्गानामानि चाह ।
 इत्याश्रया घट् च वक्ष्ये रोगाः
 वङ्गलिङ्गनाशा हि भवन्ति तत्र ।
 वातेन पित्तं कफेन सर्वे-
 रक्तात् परिन्नाय विधिश्च यत् ॥
 इत्याश्रया घट् च वक्ष्ये रोगाः घट् घट् हृदये-
 त्थर्थः । तत्र लिङ्गनाशाः घट् तान् विदु-
 योति वातेनेत्यादि ॥ * ॥
 तथा नरः पित्तविदग्धइतिः
 कफेन चान्यस्य धमदर्शौ ।
 यो हृस्वजायो नकुलाश्रयंशो
 गम्भीरसंज्ञा च तथैव इतिः ॥
 पित्तविदग्धइत्याश्रयः घट् । एवं इत्याश्रयश्च
 घट् । एवं इत्याश्रया हृदयश्रोगाः ॥ * ॥
 तत्र हावन्तौ चाह ।
 तत्रैवाश्रयो गदौ बह्वौ सनिमित्तानिमित्तौ ॥
 तेषु वातजस्य लिङ्गनाशस्य लक्ष्यमाह ।
 वातेन खलु रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।
 आविलान्यवगणाभानि व्याविहानीव मानवः ॥
 आविलानि कलुषाणि । अरुणाणि अयत्त-
 लौहित्ययुक्तानि । व्याविहानीव कुटिलानीव ॥ * ॥
 पित्तकमाह ।
 पित्तनादित्यखद्योतशृङ्गपापतङ्गिदुग्धान् ।
 शृङ्गनश्चैव शिशिनः सर्वं नीलश्च पश्यति ॥
 आदित्यादीनां गुणान् रूपाणि ॥ * ॥
 श्लेष्मिकमाह ।
 कफेन पश्येद्प्राणि स्निग्धानि च सितानि च ।
 सलिलप्रावितानीव जालकानीव मानवः ॥ * ॥
 सन्निपातजमाह ।
 सन्निपातेन चिन्नाणि विपरीतानि पश्यति ।
 बहुधापि द्विधा वापि सर्वान्येव समन्ततः ॥
 हीनाधिकं सान्यथा वा ज्योतीष्यपि च
 पश्यति ॥
 चिन्नाणि नानावर्णाणि । विपरीतानि वैपरीतं
 विष्टयोति बहुधियादि ॥ * ॥
 रक्तजमाह ।
 पश्येत्कतेन रक्तानि तर्मासि विविधानि च ।
 हरितान्यथ ज्ञानानि पीताश्रयि च मानवः ॥ * ॥
 परिन्नायिनमाह ।
 रक्तेन श्लेष्मिन् पित्तं परिन्नायिनमाचरेत् ।
 तेन पीता दिग्ः पश्येद्बुद्धन्तमिव भास्करम् ॥

तिमिरः

विकीर्यमाणान् खयोतेतुं चास्तेजांसि चैव हि ॥
विकीर्यमाणान् आप्यमाणान् अन्नादिभिरिव ॥
वातादिजनितैर्नेत्रवर्णैरपि स षड्विधः ।
लिङ्गनाशो निगदितो वर्णो वातादितो यथा ॥
रागाद्यो मादततः प्रदिष्टो
न्नायी च नीलश्च तथैव पिप्पलात् ।
कषात् सितः शोणिततः सरक्तः
समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ * ॥
वातादिना हेतुभूतेन जनिते नेत्रविषये मण्डले
रूपविशेषमाह ।
अरुणं मण्डलं वाताच्छूलं परुषं तथा ।
पित्ततो मण्डलं नीलं कांस्याभं वा सपीतकम् ॥
श्वेतं पीलं वा कथमेतत् व्याधिप्रभावात् ॥
श्लेष्मणा बहलं क्षिप्तं श्लेष्मकुन्देद्रपाण्डुरम् ।
चलत्पद्मपलाशस्थशुक्लो विश्वरिवाभ्रसः ।
ऋतमाने तु नयने मण्डलं तद्विचरति ॥
बहलं स्थूलम् ।
मण्डलं तु भवेच्चित्रं लिङ्गनाशे चिदोषजे ।
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
चित्रं वातादिवर्णम् ।
रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारणप्रभम् ।
परिन्धायिनि रोगे स्यात् न्नानं नीलमयापि वा ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम् ॥
रक्तजं पित्ताशुगामिरक्तजम् । स्थूलकाचारण-
प्रभं स्थूलकाचस्येवारुणा प्रभा यस्य तत् । एतेन
स्थौल्यमरुणत्वञ्च बोध्यते । दोषक्षयादित्यादि ।
तत्र परिन्धायिनि कालान्तरेण दोषक्षयात्
कदाचित् स्वयमेव दर्शनं स्यात् ॥ * ॥ अगुक्त-
यथादाहगौरवादिदोषलिङ्ग-संग्रहणार्थमाह ।
यथासं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ * ॥
पक्षविदग्धदृष्टेर्लक्षणमाह ।
पित्तेन दृष्टेन गतेन दृष्टिं
पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत्
सर्वो नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥
पित्तेन गतेन दृष्टिं दृष्टावपि प्रथमद्वितीये
पटले गतेनेति बोध्यम् । तेन व्याधिगा ॥ * ॥
तस्मिन्नेव पित्ते दृष्टौ तृतीयं पटलं गते रूप-
विशेषमाह ।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे
दिवा न पश्येन्नशिषि वीक्षते सः ।
रात्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टिः
पित्ताख्यभावात् सकलानि पश्येत् ॥
दोषेऽत्र पित्ते ॥ * ॥ अथ श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
लक्षणमाह ।
तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टि-
क्षान्धैव शुक्लानि हि मन्यते तु ।
अत्रापि श्लेष्मणो दृष्टौ प्रथमद्वितीयपटलगतस्ये-
तलिङ्गं बोध्यम् ॥ * ॥ स एव श्लेष्मा दृष्टौ
पटलत्रयं गतो नक्तान्द्रं करोतीत्याह ।
त्रिषु स्थितो यः पटलेषु दोषो
नक्तान्द्रमापादयति प्रसह्य ।

तिमिरः

दिवा स ख्यानुग्रहीतदृष्टिः
पश्येत्तु रूपाणि कषाप्यभावात् ॥
दोषोऽत्र कफस्तस्योपक्रान्तत्वात् । नक्तान्द्रस्य
श्लेष्मविदग्धदृष्टावन्तर्भूतत्वाच्च पृथग्गणना ॥ * ॥
धूमदर्शिनमाह ।
श्लोकचरायाः सश्लिरोऽभितापै-
रथाहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूम्रास्तु यः पश्यति सर्वभावात्
स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥
श्लिरोऽभितापः श्लिरसि घर्मादिना सन्नापः ।
एतस्य पित्तदोषो बोध्यः ॥ * ॥
द्विखजात्यमाह ।
यो वासरे पश्यति कष्टतोऽथ
रूपं महच्चापि निरीक्षतेऽल्पम् ।
रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्
स द्विखजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ * ॥
नकुलान्द्रमाह ।
विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टि-
र्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्दत् ।
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत्
स वै विकारो नकुलान्द्रसंज्ञः ॥ * ॥
गम्भीरकमाह ।
दृष्टिर्त्रिरूपा श्वसनोपदृष्टा
सङ्कुच्य याभ्यन्तरतः प्रयाति ।
रजावगाढा च तमचिरोगं
गम्भीरकैति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
विरूपा विज्ञता । श्वसनोपदृष्टा वातोपदृष्टा ।
रजावगाढा गम्भीरवेदनान्विता ॥ * ॥
वाह्यौ पुनर्द्वावपि संग्रह्यौ
निमित्ततत्त्वाप्यनिमित्ततश्च ।
निमित्ततत्त्वस्य श्लिरोऽभितापात्
श्लेष्मविदग्धनिदर्शनैः सः ॥
वाह्यौ सुश्रुतोक्तद्वादशसंख्येभ्योऽधिकौ तत्र
निमित्तत आह श्लिरोऽभितापात् श्लिरोऽभि-
ताप्यते येन विषकुसुमगन्धवहपवनसर्पणं स
श्लिरोऽभितापस्तस्मात् । अभिष्यन्दनिदर्शनैः
रक्ताभिष्यन्दलिङ्गेरिति गदाधरः । सन्निपाता-
भिष्यन्दलिङ्गेरिति कार्तिकः ॥ * ॥
अनिमित्तत आह ।
सुरधिगन्धर्वमहोरगाणां
सन्दर्शनैनापि च भास्करस्य ।
हन्येत दृष्टिर्मेनुजस्य तस्य
स लिङ्गनाशश्चनिमित्तसंज्ञः ॥
अनुपलभ्यमानानां सुरादीनां दर्शननिमित्त-
मप्यनिमित्तं मन्यते ॥ * ॥
अनिमित्ततो लिङ्गनाशस्य लक्षणमाह ।
तत्राक्षविष्यदभिवारभाति
वेदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
विष्यदं ष्योतिर्युक्तम् । वेदूर्यवर्णा घ्न्यामा
विमला निर्मला । इति दृष्टिरोगः ॥ * ॥
अथ तिमिरचिकित्सा ।
“सुक्ता पाण्डितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्धेदि दौषते ।

तिमिरः

अचिरैरेव तद्भारि तिमिराच्च अपोहति ॥
श्लेष्मभिर्विभीतस्य पथ्यामणा मनःश्लेष्मो ।
पिप्लो मरिचं कुष्ठं वचा चेति समाश्रयणम् ।
ह्यागीचीरेण संपिष्य वटी कुर्वाद्यवोष्णितम् ।
हरेणुमाषां संघृष्य जलेनाञ्जनमाचरेत् ।
तिमिरं मासदृष्टिश्च काचं पटलमर्जुदम् ।
रात्रान्द्रं वार्धकं पुष्यं वटी चन्द्रोदया हरेत् ॥
इति चन्द्रोदया वटी ॥ * ॥
कथा सलवणोवद्या सहरसाञ्जना साञ्जना
सरित्पतिकफः सिता सितपुनर्द्वा सञ्जना
रजन्यरुणचन्दनं मधु च तुत्यपथ्याश्रिणा
अरिष्टदण्डसावरस्फुटिकश्लेष्मनाभोन्धवः ।
इमानि तु विषुष्यंयेन्निविड्वासवा श्लेष्मे-
तथायसि विमर्दयेत् समधुताम्रसुक्तेन तु
इदं सुनिभिरीरितं नयनश्लेष्मनामाञ्जनं
करोति तिमिरचयं पटलपुष्यनाशं वणात्
लवणं सैन्धवम् । अञ्जनं सुरमा इति लोके
सरित्पतिकफः समुद्रपेनः । शिला मनःश्लेष्म
सावरो लोभः । स्फुटिकः षट्करी । एव
कर्पूरः । नयनश्लेष्मं तिमिरे नूतनकुसुमे नूतन
पटले च ॥ * ॥
हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्लो मरिचानि च ।
विभीतकस्य मञ्जा च श्लेष्मभिर्मनःश्लेष्मो ।
सर्वमेतत् समं कृत्वा गद्याचीरेण पेययेत् ।
नाशयेत्तिमिरं कच्छुं पटलाख्यर्जुदानी च ।
अपि त्रैवार्धिकं शुक्रं मासेनेकेन नाशयेत् ।
अधिकानि च मांसानि रात्रावन्धमेव च ।
चन्द्रोदया वटी पुष्ये तिमिरे च ॥ * ॥
रजनौ निम्बपत्राणि पिप्लो मरिचानि च ।
विडङ्गं भद्रसुक्ष्मं सप्तमी लभया कृता ।
अजाम्बज्येण संपिष्य ह्यायाधौ श्लेष्मेऽहटीम् ।
वारिण्या तिमिरं हन्ति गोमूत्रेण तु पिष्टिकाम् ।
मधुना पटलं हन्ति नारीचीरेण पुष्यकम् ।
एथा चन्द्रप्रभावर्षिः स्वयं रुद्रेण निर्मिता ।
इति चन्द्रप्रभावर्षिः ॥ * ॥
कथा ह्यागयज्जन्धे प्रका तद्रसपेविता ।
अचिराद्भस्ति नक्तान्द्रं तद्भुत् सचौद्रमभयम् ।
त्रिफलाया रसं प्रस्यं प्रस्यं भृङ्गरजस्य च ।
दृष्यस्य च रसं प्रस्यं श्रुतावर्थाच्च तत्समम् ।
गुडूच्या आमलक्याच्च रसं ह्यागीपयकथा ।
प्रस्यं प्रस्यं समाहृत्य सर्वैरेभिर्वृतं पचेत् ।
कच्छुः कथा सिता द्राक्षा विषला नीलसुष-
पलम् ।
मधुकं चीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका ।
तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भास्के निघापयेत् ।
ऊर्ध्वं पानमधःपानं मध्ये पानं प्रशस्यते ।
यावन्तो नेत्रजा रोगास्तान् पानादपकर्षति ।
सुरक्तं रक्तदुष्टे च रक्तं वा विश्रुते तथा ।
नक्तान्धे तिमिरे काचं नीलिका पटलार्जुदे ।
अभिष्यन्देऽधिसन्धे च यक्षकोपे सुदासवे ।
नेत्ररोगेषु सर्वेषु दोषत्रयहृतेष्वपि ।
परं हितमिदं प्रोक्तं चित्रलायं महाहृदयम् ॥

तिरश्ची

भङ्गराजः भङ्गराजः भङ्गराज इति लोके ।
 कीरकाकोल्या अलाभे अश्वगन्धाम्बलं ग्राह्यम् ॥
 मधुपर्णत्र जलजं यद्येमधु चक्षुष्यत्वात् । तद-
 लाने सामान्यं यद्येमधु ग्राह्यं तूत्यगुणत्वात् ॥
 त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
 शतमेकं हरीतक्या द्विगुणश्च विभीतकम् ।
 चतुर्गुणं त्वामलकं वृषमार्कवयोः समम् ॥
 चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मुहमिना पचेत् ।
 भागं चतुर्थं संरक्ष्य काथं तमवतारयेत् ॥
 शर्करा मधुकं द्राक्षा मधुयष्टिर्निदिग्धिका ।
 काकोली चौरकाकोली त्रिफला नागकेशरम् ॥
 पिप्पली चन्दनं सुप्तं त्रायमाणामधोत्पलम् ।
 घृतप्रत्यक्षमं चौरं कल्केरेतेः शनैः पचेत् ॥
 हन्यात् सतिमिरं काथं गन्तान्त्रं शुक्रमेव च ।
 तथा सावश्च कच्छश्च श्वयधुश्च कषायताम् ॥
 कषुषश्च नेत्रस्य विधर्मपटलान्वितम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन सर्वान् नेत्रामयान् हरेत् ॥
 दस्य चोपहृता इष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रपश्यतः ।
 तस्यैतद्देवजं प्रोक्तं सुनिभिः परमं हितम् ॥
 मार्जितं दर्पणं यद्वत् परां निर्मलतां प्रजेत् ।
 तददेतेन पीतेन नेत्रं निर्मलतामियात् ॥
 वारिद्रोगहृद्यं चात्र वृषमार्कवयोस्तुले ।
 काकोलीयुगलालाभे अश्वगन्धाम्बलं ग्राह्यम् ॥
 द्वितीयं त्रिफलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
 वासाविश्वाम्बतादाब्जैरक्तचन्दनचित्रकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्रिफलासुदेः ॥
 निशाकलिङ्गकुटजैः काथः सर्वाचिरोगहा ।
 वैश्वर्ष्यं पीनसं श्वासं कासं नाशयति ध्रुवम् ॥
 वासादिकाथः ।
 इति नेत्ररोगाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 किञ्च । गारुडं १६८ अध्याये ।
 “कतकस्य फलं श्लक्ष्णं सैन्धवं चुम्बकं वचा ।
 पेनो रसाञ्जनं चौरं विकृङ्गानि मनःशिला ॥
 एषां वर्तिर्हन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥”
 तिमिररिपुः, पुं, (तिमिरस्य अन्वकारस्य रिपुः ।)
 सूर्यः । इति हलायुधः ॥
 तिमिः, पुं, गाम्यकर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नाटान्नः । इति हारावली । १२६ ॥
 तमोः, पुं, (तिमिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
 तिमिमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । (तिमि +
 वा ङीष् । तिमिजातिस्त्री । इति केचिन् ।)
 तरः, [च] अ, (तरति इष्टिपथमिति । तृ + “सम्-
 घातुभ्योऽसुन् ॥” उर्वा । ४।१८८ । इति असुन् ।
 कषिदपवाद्दिविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति
 गुणविषये इत् । अन्तर्हानम् । (यथा, भाग-
 वते । २।६।४१ ।
 “यदा तदेवावतर्कैश्चिरोधीयेत विभुतम् ॥”
 तिर्यगर्थः । इत्यमरः । ३।४।२२५ ॥ तिर-
 स्कारः । इति तट्टीकायां खामी ॥
 तिरश्ची, स्त्री, (तिर्यक्जातिः स्त्रियां ङीष् ।)
 पशुपत्यादीनां स्त्री । इति सुभवाधम् । मादौ
 इति भाषा ॥

तिरोहि

तिरस्करिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + क्त + “नन्दिग्रहीति ॥” ३।१।१३४ ।
 इति णिनिः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् उह्य-
 भावः । ततो ङीष् ।) अवधायकपटः । इत्य-
 मरः । २।६।१२० ॥ कानात् इति भाषा ॥
 (यथा, कुमारः । १।१४ ।
 “यन्मायुकाक्षेपविलम्बितानां
 यद्वक्ष्या किमुत्सवाङ्गनामानाम् ।
 दरीयहृद्धारविलम्बिताना-
 स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥”)
 तिरस्कारः, पुं, (तिरस् + क्त + घञ् ।) अना-
 दरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चदशी ।
 ७।८ ।
 “भ्रमांशस्य तिरस्कारात् अधिष्ठानप्रधानता ।
 यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्तीति बुध्यते ॥”)
 तिरस्कारिणी, स्त्री, (तिरोऽन्तर्धानं करोतीति ।
 तिरस् + क्त + णिनिः ङीष् ।) तिरस्करिणी ।
 इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 तिरस्कृतः, त्रि, (तिरस् + क्त + क्तः ।) अना-
 दतः । इति तिरस्कारः । यथा,—
 “अविवक्षितवाच्यो यत्तत्र वाच्यं भवेद्बुध्नौ ।
 अर्थान्तरे संक्रमितमन्वन्तं वा तिरस्कृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तन्सारोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा,—
 “यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं भूर्भुव इति ।
 अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते ॥”)
 तिरस्कृत्या, स्त्री, (तिरस्करणमिति । “लजः श्र-
 च ।” ३।३।१०० । इति भावे श्रः ।) अना-
 दरः । तिरस्कारः । इत्यमरः । १।७।२२ ॥
 (यथा, माघे । १।३६ ।
 “हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर-
 द्विपद्विधः प्रत्युत सः तिरस्कृत्या ॥”)
 तिरिटिः, पुं, इत्युग्रमिथः । इति शब्दमाला ॥
 तिरिमः, पुं, शालिभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरियः, पुं, शालिविशेषः । अस्य गुणाः । मधु-
 रत्वम् । क्षिप्रत्वम् । शीतलत्वम् । दाहपित्त-
 सर्वाभयनाशित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रज्य-
 त्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिरोटः, स्त्री, (तीर्थेते शिरोविपदोऽनेनेति । तृ +
 “कृतृत्पिभ्यः कौटन् ॥” उर्वा । ४।१८८ । इति
 कौटन् ।) किरोटम् । इत्युणादिकोषः ॥
 तिरोटः, पुं, (तृ + कौटन् ।) लोभः । इत्यमरः ।
 २।४।३३ ॥ (यथा, भावप्रकाशे अर्धरोगा-
 धिकारे ।
 “समङ्गोत्पलमोचाङ्कतिरोटितिकचन्दनेः ॥”)
 तिरोधानं, स्त्री, (तिरस् + घा + भावे क्युट् ।)
 अन्तर्धानम् । इत्यमरः । १।३।१३ ॥ (यथा,
 भागवते । ३।२१।४४ ।
 “विद्वान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन
 कोऽहजत् ॥”)
 तिरोहितः, त्रि, (तिरस् + घा + क्तः ।) अन्त-
 र्हितः । (यथा, मार्कण्डेये । ३६।२४ ।

तिर्यङ्

“अतीतानागतानर्षान् विप्रलक्षितरोहितान् ॥”
 आच्छादितः । इत्यमरः । २।८।११२ ॥
 तिर्यक्, [च] अ, वक्रम् । तत्पठ्यायः । साचि २
 तिरः ३ । इत्यमरः । ३।१।३४ । (यथा,
 रामायणे । २।२३।४ ।
 “तिर्यग्ङ् शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥”)
 तिरोर्यः । निरुद्धार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिर्यक्क्षोताः, [स्] पुं, (तिर्यक् वक्रं क्षोत
 आहारसञ्चारो यस्य । मुक्तामस्य तिर्यक्क्षतया
 उदरे सञ्चारादस्य तथात्वम् ।) पशुपत्यादिः ।
 (यथा, विष्णुपुराणे । १।५।८ ।
 “तस्याभिधायतः सर्गं तिर्यक्क्षोताभ्यर्षत ।
 यस्मात् तिर्यक्प्रवृत्तः स तिर्यक्क्षोतास्ततः
 स्ततः ॥”)
 स ब्रह्मयोऽहमः सर्गः । स तु अष्टाविंशद्विधः ।
 यथा,—
 “तिरश्चामहमः सर्गः कोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥”
 तेषां लक्ष्यं यथा,—
 “अविदो भूरितमसो द्रावणा वृद्धवेदिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३।१०।२१ ॥
 “तिरश्चां तिर्यक्क्षोतसाम् । अविदः अज्ञानादि-
 ज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमाच-
 निष्ठाः । द्रावणा द्राव्येभ्य इहमर्थं जानन्ति ।
 वृद्धि अवेदिनः दीर्घांशुसन्धानशून्याः ॥” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अष्टाविंशतिभिदा
 यथा,—
 “गौरजो मन्त्रिणः लण्डः शूकरो गवयो बरुः ।
 द्विशपाः पशवश्चैव अविदश्च सप्तमः ॥
 खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकशपाः सप्तः श्वगु पञ्चनखान् पशून् ॥
 न्वा श्वगाजो वृको चात्रो मार्जारः शश-
 श्लोकौ ।
 सिंहः कर्पिर्गजः जून्मो गोधा च मकरादयः ॥
 कङ्कश्वध्रवकाशेनभासभङ्गकवर्षिणः ।
 हंससारसचक्राङ्ककाकोलूकादयः खगाः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३।१०।२२-२३ ॥
 “गवाद्य उद्गान्ता द्विशपा द्विखरा नव ।
 खरादयश्चमर्यन्ता एकशपाः षट् । न्वादयो
 गोधान्ताः पञ्चनखा द्वादश । एते भूपराः
 सप्तविंशतिः । मकरादयो जजचराः कङ्कादयः
 खगाः अभूपरत्वेनैकीलक्ष्य यद्गीता एवमष्टा-
 विंशतिभिदान् वदन्ति । अन्येषामपि तिर्यक्-
 प्राणिनां यथायथमेतेष्वन्तर्भावः ॥” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥
 तिर्यगयानः, पुं, (तिर्यक् वक्रं यानं गमनं यस्य ।)
 कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तिर्यङ्, [च] पुं, (तिर्यगञ्चतीति । अन् + च +
 क्तिप् । “तिरसस्तिर्यकोपे ॥” ६।३।६४ । इति
 तिरिः ।) विद्वद्भादिः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 महाभारते । १३।१११।१२५ ।
 “पापानि तु नरः ज्ञत्वा तिर्यग् जायेत
 भारत ॥”

तिलः

यथाच मनुः । ५ । ४० ।
 “ओषधः पशवो वृक्षास्त्रियंश्चः पश्विणस्तथा ॥”
 “त्रियंश्चः कूर्मादयः ॥” इति सङ्गीकार्यां कृष्णक-
 भट्टः ॥) पशुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२०८ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ११६ ।
 “त्रियंश्चं मानुषं वापि यो न्तं संस्पृशेत् कुधीः ।
 पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चाम्नाययोन च ॥”)
 वक्रगामी । इति शब्दरत्नावली ॥
 त्रियंशी, स्त्री, (त्रियंश्च + स्त्रियां ङीप् ।)
 तिरश्ची । स्त्रीपशुपण्यादिः । इति सुग्धबोधम् ॥
 तिल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) इत्सी । तेलति । इति दुर्गादासः ॥
 तिल, क श्चिह्नि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 तुदां च-परं-अकं सेट् ।) चिह्नि चिह्नीभावे ।
 क, तेलयति । श्च, तिलति तैलेनाङ्गम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 तिलः, पुं, (तिलति चिह्नति तैलेन पूर्यो भवतीति ।
 तिल + “इगुपधञेति ॥” ३ । १ । २३५ । इति कः ।)
 खनामखातशस्यम् । तत्पर्यायः । होम-
 धान्यम् २ पवित्रः ३ पिष्टतर्पणः ४ पापघ्नः ५
 पूतधान्यम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्लृप्त-
 फलः ७ क्लृप्तफलपूरणः ८ । अस्य गुणाः ।
 रसे कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । तुवर-
 त्वम् । गुरुत्वम् । विपाके कटुत्वम् । खादुत्वम् ।
 क्षिप्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वम् ।
 बल्यत्वम् । केशहितत्वम् । हिमसर्पत्वम् ।
 त्वच्यत्वम् । स्तन्यत्वम् । व्रणो हितत्वम् । दन्त्य-
 त्वम् । अल्पसूत्रकारित्वम् । ग्राहित्वम् । वात-
 घ्नत्वम् । अग्निमतिप्रदत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 वर्णकारित्वम् ॥ * ॥
 “हृद्यः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणः क्षीणाः क्लिप्ताः
 तिलाः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च । भावप्रकाशः ।
 “हृद्यश्रेष्ठतमस्तेषु शुक्रलो मध्यमः सितः ।
 अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञे रक्तादयस्तिलाः ॥”
 तत्तैलगुणाः । अलङ्कारत्वम् । केश्यत्वम् । मधु-
 रत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
 तीक्ष्णत्वम् । बलकारित्वम् । कफघातजन्तु-
 खर्जुव्रणकळूतिनाशित्वम् । कान्तिदत्वम् ।
 वस्यभ्यङ्गपाननस्यकर्णाक्षिपूरणेषु हितत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तिलप्रतिशब्दनिघण्टो
 यथा, ब्रह्मपुराणे ।
 “ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।
 अथन्वमपि मातङ्गतिलकौर्वाच्च वर्जयेत् ॥”
 तिलदाने फलमाह विष्णुः ।
 “तिलप्रदः प्रणामिष्टां दीपदश्चक्षुरत्तमम् ॥”
 तथा महाभारते ।
 “कल्पसुत्याय यो विप्रः ज्ञातः शुक्लेन वाससा ।
 तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 शुद्धित्वम् ।
 “प्रेतसुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भोस्तिलाङ्गम् ।

तिलकः

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते ॥”
 सप्तमीं नवमीं पञ्चकालश्च त्वद्वा तिलतैलेना-
 ज्ञानि विन्दन्त्य ज्ञानं कर्मथम् । यथा, मार्क-
 ण्डेये ।
 “सर्वकालं तिलैः ज्ञानं पुर्यं व्यासोऽब्रवीन्मनुः ।
 श्रीकामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमींश्चैव पञ्चकालश्च वर्जयेत् ॥”
 तिथितत्त्वे जन्मतियिह्ये ।
 “तिलोद्धर्त्तौ तिलस्त्रायौ तिलहोमी तिलप्रदः ।
 तिलमुक्त्वा तिलवापी च घटतिली नावसीदति ॥”
 राजौ तिलान्वितवस्तुमात्रं न भक्षयेत् । यथा,
 काशीखण्डे ।
 “सर्वंश्च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥”
 तिलैस्तर्पणनिषेधस्तत्प्रतिप्रसवादिषु तर्पण-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥) तिलकालकः । यथा,—
 “देवगुरुप्रसादेन जिह्वाये मे सरस्वती ।
 तेनाहं श्रुप जानामि भागुमत्यास्तिलं यथा ॥”
 इति कालिदासः ॥
 (खल्पप्रमाणम् । तिलतुल्यत्वादस्य तथात्वम् ।
 यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३२८ ।
 “तिलं तिलं तं ज्ञत्वा च चिचिपुदिंस्तु सर्वतः ।
 नगराभिर्गतेः सैन्यैर्हृन्मनाः पदे पदे ॥”)
 तिलकं, स्त्री, (तिलति चिह्नतीति । तिल +
 “कृन् शिन्त्यसंज्ञयोः ।” इति कृन् ।) स्त्री ।
 हृद्यवर्णसौवर्चलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
 सौवर्चलम् । इति मेदिनी । के, १०० ॥
 तिलकः, पुं, (तिल इव कायतीति । के + कः ।)
 पुष्यवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । विश्वेशकः २
 सुखमखनकः ३ पुष्पकः ४ पुष्पः ५ स्थिर-
 पुष्पी ६ क्षिप्रवृक्षः ७ दग्धवृक्षः ८ न्यतजोवः ९
 तरुणीकटाक्षकामः १० वासन्तसुन्दरः ११
 दुग्धवृक्षः १२ भालविभूषणसंज्ञः १३ पुन्नागः १४
 रेतकः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चुरकः
 १६ श्रीमान् १७ पुरवः १८ हृत्तपुष्पकः १९ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४१ ।
 “न खलु शोभयति स्त वनस्थलीं
 न तिलकस्तिलकः प्रमदाभिव ॥”)
 अस्य गुणाः । पाके कटुत्वम् । वातपित्तकफ-
 नाशित्वम् । बलपुष्टिभेदः कारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
 लघुत्वम् । तत्त्वगुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । पुंस्त्वदन्त दोषक्षमिश्रोफत्रय रक्तदोषनाशि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (तिल + स्वार्थे
 कन् ।) शरीरस्थितिलः । तत्पर्यायः । तिल-
 कालकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ कालकः ३
 पिन्नुः ४ जङ्गुलः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ मर-
 वकः । इति रत्नमाला ॥ अश्वभेदः । रोग-
 भेदः । इति मेदिनी । के, १०० ॥ शैवस्य
 निदानलक्षणे यथा,—
 “हृद्यानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
 वातपित्तकफोष्णैकात् तान् विद्यात्तिलकाल-
 कान् ॥”
 इति माधवकरः ॥

तिलकः

प्रधाने चि । इति नामार्थप्रतिमङ्गरो । पुं
 भेदः । यथा,—
 “पञ्चविंशतिवर्गाङ्गितिलको पुष्पको भवेत् ।
 इष्टश्च त्पुटे तावे रसे वीरेऽपि वा ।
 इति सङ्गीतदामोदरः ।
 तिलकः, पुं स्त्री, (तिलवत् तिलपुष्पवत् कायतीति
 के + कः ।) चन्दनादिना ललाटादिद्वादशा
 कर्मव्यचिह्नविशेषः । तत्पर्यायः । तमालपुष्प
 चित्रकम् ३ विश्वेशकम् ४ । इत्यमरः । २ । १ ।
 १२३ ॥ (यथा, माघे । ३ । ६३ ।
 “विश्वेशको वा विश्विशेष यस्याः
 श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”)
 अथ द्वादशतिलकविधिः । पद्मपुराणे उक्तः
 खण्डे ।
 “ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायणमयोदरे ।
 वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके ।
 विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ ब्राह्मी च मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके ।
 श्रीधरं वामबाहौ तु हृद्यीकेशन्तु कन्धरे ।
 पृष्ठे तु पद्मनाभश्च कर्णा दामोदरं षष्ठे ।
 तत्प्रक्षालनतोन्यन्तु वासुदेवेति सङ्घनि ॥”
 किञ्च ।
 “ऊर्ध्वपुष्पं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् ।
 ललाटादिप्रक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते । इति ।
 एवं न्यासं समाचर्य सम्प्रदायानुसारतः ।
 न्यसेत् किरीटमन्त्रश्च सङ्घिं सर्वार्थसिद्धये ।
 अथ किरीटमन्त्रः । ओम् श्रीकिरीटकेश-
 हारमकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तप्रीतामर-
 धरश्रीवत्साङ्गितवक्षःस्थलश्रीभूमि-सहितसाम-
 ष्योतिर्दोमिकाराय सहस्रादित्यतैजसे भो
 नमः ।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे ४ विलासः ।
 तस्य धारणप्रकारो यथा,—
 “द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् ।
 ज्ञानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं हृद्यनामभिः ।
 वामे वक्षसि नेत्रान्ते गच्छेत् श्रेष्ठं शङ्खचिह्नितम् ।
 तथैव दक्षिणे कुर्यात्तद्वेषक्राङ्गितं तुम् ॥ * ॥
 ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुष्योत्तमम् ।
 वामबाहौ वासुदेवं सखे दामोदरमथा ।
 नाभौ नारायणश्चैव माधवं हृदये तथा ।
 गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् ।
 विष्णुं सखे कर्णस्थले दक्षिणे मधुसूदनम् ।
 शिरोमध्ये हृद्यीकेशं पद्मनाभश्च पृष्ठतः ।
 हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु ।
 यः कुर्यादैष्णवो त्रिवं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् ॥
 ये कण्ठस्थतुलसीभवकाष्ठमाला
 ये द्वादशाङ्गहरिनामस्तोत्रपुङ्गाः ।
 ये हृद्यभक्तिमुद्रां हृत्तपुष्पक्रा-
 ण्ते वैष्णवा सुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥ * ॥
 तिलकस्तु पुष्पाख्यं मध्यच्छब्दं हि नारदः ॥
 यदि कुर्यात्ललाटे तद्विषयं हरिमन्दिरम् ।
 आनावाप्लवमाश्रित्य शिरोमध्यगतं तुवे ।
 हरिपादाक्षतं नावाप्लवमारभ्य यत्नतः ॥

तिलकः

रिभृन्दिरवत् सर्वं तत्राधावलभीयकम् ।
 राधावलभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ॥
 गलं तनु विज्ञेयं यदि मध्यसुरङ्गितम् ॥ * ॥
 दूर्ध्वपुच्छं तिलकं प्रोभनं तन्मनोहरम् ।
 क्षयपीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदः ॥ * ॥
 रामोपावना यस्य तिलकं दूर्ध्वपुच्छकम् ।
 नोन्मेष्ये सविन्दु स्याद्यदि विप्र ! मनोहरम् ॥
 रेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
 पादकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् ॥ * ॥
 दूर्ध्वपुच्छं द्विजः कुर्यात् चन्द्रियाणां तथैव च ।
 श्यानासु तथा विप्र ! मूढादेर्मण्डलाकृतम् ॥
 च्छिद्रदूर्ध्वपुच्छं ये कुर्वन्ति जनाधमाः ।
 यां ललाटे सततं शुभः पादो न संशयः ॥
 द्वाभावे द्विजातीनामच्छिद्रदूर्ध्वपुच्छकम् ।
 त्र्यम्बकं ज्ञानं कृत्वा वक्ष्ये वाच्छादयेन्मुखम् ॥
 ललाटेऽपि ब्रह्मा वसेद्ब्रह्मा मे देव्यरः ।
 मध्ये विष्णुर्ब्रह्मसन्निध्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥
 तिलकं त्र्यम्बकच्छिद्रं हृत्सर्वं दीर्घं ततं न तु ।
 त्रिलोक्यसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
 त्रिभुवनयष्टिकुङ्कुमत्रिभुवनसुराकृतम् ।
 त्रिपुण्ड्रमङ्गलं च तिलकं यन्निरर्थकम् ॥
 प्रमाणान्तदूर्ध्वपुच्छस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् ।
 शानासाभ्रममारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि ॥
 मूढस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्वाङ्गुलं विशि ।
 त्रिभुवे त्रिङ्गुलं तद्दृष्ट्वाङ्गुलं चतुरङ्गुलम् ॥
 त्रिभुव्यास्त्रिभुव्याङ्गुली भागो मानेन यो भवेत् ।
 त्रयोन्मेष्यादधःस्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ * ॥
 त्रिभुवारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यत्तिलका ।
 त्र्यम्बकदूर्ध्वपुच्छं तद्देवावा हरिमन्दिरम् ॥
 त्र्यम्बका विप्र ! भूपाञ्चतु वैश्वभूदान्ध्यानाश्रमाः ।
 त्र्यम्बकपुच्छं विभ्रयुस्तदेव हरिमन्दिरम् ॥
 गरी वायव्यवा नारी यदि ज्ञानपथं लभेत् ।
 प्रव्रतस्तुलसीमाला सन्ध्याया हरिमन्दिरम् ॥
 मध्यच्छिद्रं न कुर्याद्यत्तिलकं यदि वैष्णवः ।
 यदं तच्चितातुल्यं भवेन्नरद ! नान्यथा ॥ * ॥
 द्वाकारद्विरेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् ।
 मध्यच्छिद्रं तत् प्राङ्मुखदूर्ध्वपुच्छं मनोहरम् ॥
 मधोमुखानकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् ।
 मध्यच्छिद्रं युग्मं स्वदूर्ध्वपुच्छं प्रकीर्तितम् ॥ * ॥
 गीर्षद्वयकाष्ठञ्च विष्णो मलयसम्भवम् ।
 मन्थतुलसीमूलशक्तिका गोष्यदस्य च ॥
 गङ्गवीरुकाञ्चानिन्मूलकाकाष्ठमेव च ।
 गङ्गारी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् ॥
 गौरीचरणा गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् ।
 गङ्गीमूलस्य मूत्रस्यै हरिद्रा गोमयस्य च ॥
 जानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाशान्तयेव च ।
 रत्नानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिवर्णकर्मणः ॥ * ॥
 यपि च ।
 गङ्गातुलसीमूलशक्तिका मलयोद्भवम् ।
 गङ्गीचरसंलयं रजो मूत्रोष्यदस्य च ॥
 गन्धतुलसीमूलोपीचन्दनं तीर्थशक्तिका ।
 गङ्गुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवाकृतशक्तिका ॥

तिलकी

गौरीचरणा च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्दनम् ।
 वल्मीकशक्तिका गन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ॥
 गन्धकाष्ठं महाविष्णो यमुनातीरशक्तिका ।
 गुहपादरजोवारिणी साध्विद्विजोक्तये ॥
 कृत्वा प्रतिदिनं ज्ञानमेतैर्गन्धैश्चादिभिः ।
 चारु यत्तिलकं प्राप्तं तन्नाम्ना वैष्णवैर्धुम् ॥ * ॥
 काम्यं नैमित्तिकं निजं यन्किञ्चित् कर्म नारद ! ।
 वर्णाश्रमाणां तन्नाम्नि ज्ञानान्ते तिलकं विना ॥
 कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैत्रं न ततफलम् ।
 ज्ञानं सन्ध्यापञ्चयज्ञान् पैत्रं होमादि कर्म यः ।
 विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 “वीश्यादर्शं जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वपुच्छं महाभागः स याति परमाङ्गतिम् ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ * ॥
 “शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्थ्यं त्र्यम्बकं त्रिपुण्ड्रकम् ।
 विद्यागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुच्छं विधारयेत् ॥”
 इति नागोजीभृङ्गुतसत्संहिता ॥
 तिलकटः, पुं, तिलस्य रजः । (तिल + “अलाव-
 तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्यपसंख्यानम् ॥” ५ । २ ।
 २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कटच्) तिलचूर्णम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः व्याकरणश्च ॥
 तिलका, स्त्री, (तिलस्तिलवीजकोष इव काय-
 तीति । कै + कः ।) चारुभेदः । इति जटा-
 धरः । (षड्चरपादके छन्दोभेदे । शब्दार्थ-
 चिन्तामणिधृततन्त्रशास्त्रादिकं यथा,—
 “सगलद्विषयं भवतीह यदा ।
 रचवर्णपदा तिलकंति तदा ॥”
 उदाहरणम् ।
 “वनमालिकया सकलालि ! तृथा ।
 पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥”)
 तिलकालकः, पुं, (तिल इव कालकः ज्ञानवर्णः ।)
 शरीरस्थतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
 तिलचूणानि यथा,—
 “लघूणानि तिलमात्राणि नीरूणानि समानि च ।
 वानपित्तकफोद्रेकाणान् विद्यापित्तकालकान् ॥”
 समानि अनुव्रतानि । अयं तिल इति लोके
 प्रसिद्धः । तच्चिकित्सा यथा,—
 “चर्मकीलं जतुमणिं मशकान् तिलकालकान् ।
 उन्मत्तश्च शस्त्रेण दहेत् चारादिभ्यामप्येषतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तिलयुक्तः । इत्यमरटीका ॥
 तिलकाश्रयः, पुं, (तिलकस्य आश्रयः ।) ललाटम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलकिट्टं, स्त्री, (तिलस्य किट्टं मूलम् ।) तिल-
 मूलम् । (खरज इति भाषा ।) तत्पर्यायः ।
 पिण्याकः २ तिलखलिः ३ । अस्य गुणाः । म्लप-
 नत्वम् । रूक्षत्वम् । विटम्बित्वम् । दृष्टिदूषय-
 त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 तिलकी, [नृ] त्रि, (तिलकमस्यस्येति । तिलक +
 इतिः ।) तिलकयुक्तः । यथा । शिखी तिलकी
 कर्म कुर्यात् । इति स्मृतिः ॥

तिलधे

तिलचित्रपत्रकः, पुं, (तिलचित्राणि तिलवचित्र-
 युक्तानि पत्राणि यस्य । कप् ।) तिलकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलचूर्णं, स्त्री, (तिलस्य चूर्णम् ।) चूर्णोत्त-
 तिलः । तत्पर्यायः । तिलकल्कम् २ पल्लम् ३
 पिष्टकम् ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । पित्तास्रबलपुष्टिदत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८२ ।
 “ततस्तिलान् लुण्ठयित्वा तिलचूर्णं ब्राह्मणं
 भोजयिष्यामि ॥”)
 तिलतण्डुलकं, स्त्री, (तिलस्य तण्डुल इव संज्ञेयिण
 कायतीति । कै + कः । तिलतण्डुलवत् इष्ट-
 संज्ञेयणादस्य तथात्वम् ।) व्यालिङ्गनम् । इति
 शब्दमाला ॥ तिलमिश्रिततण्डुलम् । (तिलस्य
 शस्यञ्च ।)
 तिलतेलं, स्त्री, (तिलस्य ज्ञेहः । तिल + “ज्ञे
 तेलच् ॥” ५ । २ । २६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 तेलच् ।) तिलज्ज्ञेहः । तिलेण तेलम् । इति
 व्याकरणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
 सर्वेभ्यस्त्विह तिलेभ्यस्तिलतेलं प्रशस्यते ॥”)
 अस्य गुणाः । तिलशब्दे द्रव्याः ॥ (अपरे
 गुणाश्च । यथा, चारुते १ स्थाने नवमेऽध्याये ।
 “तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं यथाविधि ।
 कषायानुरसं स्वादु स्रग्मसुणां चवायि च ॥
 पित्तश्र्वातप्रमनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनम् ।
 अल्पं रुचिकरं मेध्यं कण्ठकुष्ठविकारशुत् ॥
 वृष्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतेलं विदुर्बुधाः ।
 छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे क्षते भस्मेऽपिदाहके ॥
 वाताभिव्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतेलकम् ।
 विषे व्यालशूनसर्प्यं सैकाभ्यङ्गावगाहने ॥
 पाने वस्त्रौ च नस्ये च तथाकर्णप्रपूरणे ।
 तिलतेलं विधेयं स्यात् सर्वरोगनिवारणम् ॥”
 “तथा छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमथितगत-
 पिच्छितभयस्फुटितचारादिदग्धविस्त्रिदहारि-
 ताभिहतदुर्भेदगन्धालविद्वेषप्रवृत्तिषु च परि-
 धेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतेलं प्रशस्यते ।
 तद्वृत्तिषु च पाने च नस्ये कर्णाचिपूरणे ।
 अन्नपानविषौ चापि प्रयोष्यं वानशान्तये ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
 तिलधेनुः, स्त्री, (तिलेर्विहिता धेनुः । प्राक-
 पार्थिवादिवत् समासः ।) तिलनिर्मिता धेनुः ।
 यथा,—
 “विधानं तिलधेनोत्सं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम ! ।
 सुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृण्व्य नराधिप ! ॥
 षोडशादमयी धेनुश्चतुर्भिर्भक्तुसकी भवेत् ।
 इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुह्यमयी तथा ।
 श्विर्ता ज्ञानाग्निने धेनु वासोभिर्बोसिता शुभाम् ॥
 हृत्पथे वासिता ज्ञाना पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 सर्वोषधिसमायुक्ता मन्त्रपूतानु दापयेत् ॥
 अन्नं मे जायतां सदाः पानं सप्ररसाक्षया ।
 कामं सन्धापयामाकं तिलधेनुसुपाञ्चिताम् ॥

तिलोत्त

यद्वापि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः ।
 कुटुम्बकामं कुर्वतां तिलधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
 सर्वविधां नरो दत्त्वा तिलधेनुं वृषोत्तम ! ।
 सर्वकामसमाप्तिस्तु कुर्वते मात्र संशयः ॥”
 इति पाद्मे ऋद्धिखण्डम् ॥
 तिलपर्णं, क्ली, (तिलस्यैव पर्यायस्य ।) चन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तचन्दनम् । यथा,
 भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं शुद्धचन्दनम् ।
 तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥”
 तिलस्य पर्यायम् ।) तिलवृक्षपत्रम् ॥
 तिलपर्णः, पुं, (तिलस्य पर्णाग्रीव पर्यायस्य ।)
 श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलपर्णिका, स्त्री, (तिलपर्णी + स्वार्थे कन् टाप्
 च ।) रक्तचन्दनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
 “वेत्राणं वृद्धती वासा कुन्तली तिलपर्णिका ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)
 तिलपर्णी, स्त्री, (तिलस्यैव पर्यायस्याः । पाक-
 कर्णेति डीष् । तिलपर्णी नदी व्याकरोऽख्यस्या
 इति अच् डीष् च । इत्यमरटीका ।) रक्त-
 चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ (यथा,
 समुत्ते । १ । ४६ ।
 “चिन्नकस्तिलपर्णी च कफप्रोफहरो लघुः ॥”
 नदीविशेषः । इत्यमरटीका । २ । ६ । १३२ ॥)
 तिलपिच्छं, क्ली, (तिलस्य पिच्छकम् । पृषोदरादि-
 त्वात् साधुः ।) तिलपिच्छकम् । इति केचित् ॥
 तिलकुटा इति भाषा ॥
 तिलपिञ्जः, पुं, (निष्कलस्तिलः । तिल + “तिला-
 निष्कलात् पिञ्जपेजौ ।” ४ । २ । ३६ । इत्यस्य
 वार्तिकोक्त्या पिञ्जः ।) निष्कलतिलवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १६ ॥
 तिलपेजः, पुं, (निष्कलस्तिलः । “तिलानिष्कलात्
 पिञ्जपेजौ ।” ४ । २ । २६ । अस्य वार्तिकोक्त्या
 पेजः ।) निष्कलतिलः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 तिलमयूरः, पुं, (तिलाङ्गविवत् चिन्नितो मयूरः ।
 शाकपार्थिववत् समासः ।) मयूरविशेषः । तत्-
 पर्यायः । गुरुवृक्षः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तिलरसः, पुं, (तिलस्य रसः ।) तिलतैलम् । इति
 शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलखेष्टः, पुं, (तिलस्य खेष्टः ।) तिलतैलम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तिलाङ्कितदलः, पुं, (तिलवदङ्कितानि दलानि
 यस्य ।) तैलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तिलापत्वा, स्त्री, (तिलवत्तुल्यं शुद्धचापत्वं वीज-
 मस्याः ।) लघ्वजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तिलित्सः, पुं, गोनखसर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ५ ॥
 तिलोत्तमा, स्त्री, (तिलैः तिलप्रमाणैः सर्वरत्ना-
 नामंशैरुत्तमा ।) खर्वेष्ट्या । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ तस्या नामकारणं यथा, महा-
 भारते । १ । २१२ । १७ ।
 “तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता ।
 त्रिकोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥”

तिथ्यः

तिलौदनं, क्ली, (तिलमिश्रितं औदनम् ।) ज्यारः ।
 इति चारवाली । १६६ ॥ (यथा, रामा-
 यणे । २ । ६६ । १० ।
 “ततस्त्रिलौदनं शुद्धा पुनः पुनरधःशिराः ॥”
 तिलौदनमिति पाठोऽपि दृश्यते ।)
 तिल्यं, क्ली, (तिलानां भवर्णं श्वेत्वं वा । तिल +
 “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाद्यभ्यः ।” ५ । २ ।
 ४ । इति यत् ।) तिलवृक्षम् । तत्पर्यायः ।
 तैलीनम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ (तिलाय
 द्दितम् । “खलयवमासतिलवृषत्रक्षयश्च ।” ५ ।
 १ । ७ । इति यत् । तिलादिते, चि ।)
 तिल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) लङ्गयान्तः । इत्सी । तिल्लति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 तिल्वः, पुं, (तिलतीति । तिल + “उल्वादयश्च ।”
 उणा । ४ । ६५ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) लोभः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥
 श्वेतलोभः । इति तट्टीकायां सुभूतिः ॥ रक्त-
 लोभः । इति खामी ॥
 तिल्वकः, पुं, (तिल्व + स्वार्थे कन् ।) लोभः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “तिल्वकस्तु मतो लोभो वृहत्पत्रस्तिरीटकः ॥”
 अस्य विशिष्टव्यवहारो यथा,—
 “तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वेष्कलवञ्जिताम् ।
 पूर्ण्येसु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ॥
 लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।
 भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ॥
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
 दधितकसुरामखड्गैर्वेदरवीधुना ॥
 रसेनामलकानां वा ततः पायितलं पिबेत् ॥”
 “तिल्वकस्य कषायेण दशमूलः सुभाविताम् ।
 मात्रां कम्प्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।
 चतुरङ्गलकल्पेन वेष्टोऽन्यः कार्ये एव च ॥”
 “तिल्वकस्य कषायेण कस्केन च सशर्करः ।
 सद्यतः साधितो खेष्टः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ।)
 तिल्लङ्गः, पुं, (तिल्लन्ति गावो यस्मिन् कावे दीहाय ।
 “गावो हि रात्रिप्रथमनाङ्किकायामतीतायां
 विश्रान्ताः सत्वः उत्थाप्य दुग्धन्ते ।” इति जय-
 मङ्गलः । “तिल्लदुग्धप्रभृतीनि च ।” २ । १ ।
 १७ । इति निपातनात् साधुः ।) सन्धाकालः ।
 यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।
 “आतिल्लङ्गजपन् सन्धां प्रक्रान्तमायतीगवम् ॥”
 तिथ्यः, पुं, (तुष्यन्त्यस्मिन्निति । तुष + क्वप् । निपा-
 तनात् साधुः ।) पुष्यनक्षत्रम् । इत्यमरः ।
 १ । १ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । ८७ ।
 “यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिथ्यदृष्टयातो ।
 एकराशौ समेध्यन्ति प्रवृत्स्यति तदा ज्ञातम् ॥”
 तिथ्यः पुष्यनक्षत्रं पौषमास्याप्रखण्डेति ।
 अच् ।) पौषमासः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कलियुगम् । इति मेदिनी । ये, २८ ॥ (अत्र क्लीवे-
 ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । ६ । १० । ४ ।

तीक्ष्णक

“चत्वारि भारते वर्षे युगाणि भरतवर्षे ॥
 ज्ञतं जेता द्वापरश्च तिथ्यश्च कुर्वते ॥”
 तिथ्यकः, पुं, (तिथ्य एव । स्वार्थे कन् ।)
 मासः । इति शब्दरत्नावली ॥
 तिथ्यपुष्पा, स्त्री, (तिथ्ये पौषे पुष्पमस्याः
 आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तिथ्यफला, स्त्री, (तिथ्ये पौषमासे फलमस्याः
 आमलकी । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥ (ति-
 रणमस्या आमलकीशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
 तिथ्या, स्त्री, (तिथ्यः पौषमासः उत्पत्ति-
 खेनाख्यस्या इति । अच् टाप् च ।) क-
 लकी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्या-
 यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “धात्री कर्षणसा तिथ्या षड्यामलकी शिवा
 तिहा, [न्] पुं, आधिः । श्रीहिः । एष
 सङ्गावः । इति संचिप्रसारे उद्याद्वृत्तिः ।
 तीक्ष्णं, क्ली, (तेजयति तेत्येतेनेन वा । ति-
 निशाने + “तिजेर्दीर्घश्च ।” उणा । ३ । १ ॥
 इति क्त्वः दीर्घश्च ।) खरम् । विषम् । लोभ-
 (यथास्य पर्यायाः वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “लघ्वायसं काललोहं वक्त्रं तत्तीक्ष्णमवशा
 युद्धम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५३ ॥ मरु-
 शस्त्रम् । शीघ्रम् । इति तट्टीकासारसुवरं
 सासुद्रलवणम् । सुष्ककः । इति मेदिनी ।
 १५ ॥ चयकम् । इति राजनिर्घण्टः । मरु-
 इति हेमचन्द्रः ॥ * तीक्ष्णवस्त्रं न
 प्रतिभा १ शीरकम् २ कटाक्षः ३ दुष्काम
 नखः ५ लवणम् ६ रविकरः ७ इति क-
 कल्पलता ॥
 तीक्ष्णः, पुं, (तिज्ज + क्त्वः दीर्घश्च ।) यवशा-
 इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (पर्याया यथा,—
 “यावशूको यवशारो यवशूको यवायणः ।
 चारस्त्रीक्ष्णस्त्रीक्ष्णरखो यवजो यवनालः ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 श्वेतकुशः । कुन्दरकः । इति राजनिर्घण्ट-
 तीक्ष्णगणो यथा । अष्टौ वा चारान् ओष्ठा षट्
 इति श्योतिषम् ॥
 तीक्ष्णः, चि, (तिज्ज + क्त्वः दीर्घश्च ।) तिज-
 (उयः । यथा, मनुः । ७ । १४० ।
 “तीक्ष्णश्चैव नदुश्च ख्यात् कार्यं वीक्ष्य मर्षे
 पतिः ।
 अयश्च । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ॥
 ३६ । “नमस्तीक्ष्णगवे चाशुभिने ।”
 “तीक्ष्णा अयश्चा इववी नावा यस्य स तीक्ष्ण-
 स्तस्ते नमः ।” इति महीश्वरः ।) आलम्बनं
 इति मेदिनी । खे, १५ ॥ विराजस्यः । सुग-
 इति धरणी । योगी । इत्यजयपाठः ।
 तीक्ष्णकः, पुं, (तीक्ष्ण + क्वत्वायां कन् ।) तुष्य-
 गौरवर्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तीक्ष्णककटुकः, पुं, (तीक्ष्णानि कटुकानि षट्
 धुसूरः । इति जटाधरः । वर्तूरः । दुर्ग-
 करीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्ण

कण्टका, स्त्री, (तीक्ष्णं कण्टकं यस्याः ।)
न्यारीट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्टकः, पुं, (तीक्ष्णः कण्ठोऽधोऽङ्गुलीयः ।)
लोकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्मन्, [त्] चि, (तीक्ष्णं कर्मन्स्य ।)
तीक्ष्णकर्मन् । तत्पर्यायः । अयःशूलिकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठकः, पुं, (तीक्ष्णः कण्ठो यस्य ।) तुम्बू-
ट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्ठकान्ता, स्त्री, (तीक्ष्णा उग्रा कान्ता कम-
नीया च ।) मङ्गलचण्डिकाया रूपभेदः ।
यथा,—

“पीठे दिक्करवासिन्या हिरुपा रमते शिवा ।
तीक्ष्णकान्ताह्वया खेका योयतारी प्रकीर्तिता ॥
पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका ।
तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं वृष ! ॥
लक्षणा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा ।
तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत् ॥
अङ्गाङ्गमन्त्री रूपश्च तस्याः प्राक् प्रतिपादि-
तम् ।

त्रिकोणं मण्डलं चास्याः कर्मण्यं मन्त्रपूर्वकम् ॥
आदौ रेखे ततः पश्चात् सुररेखितं पदं ततः ।
तथा पदं चाधिगत्य तिष्ठन्निवृत्ति पदं ततः ॥
मण्डलन्यासमन्त्रोऽर्थं तीक्ष्णायाः परिकीर्तितः ।
नव त्रिपुरदेवादिमवेतालदुर्हराः ॥
गणाश्रमेऽथन्तकान्ता ह्यारपालाः प्रकीर्तिताः ।
एतास्तु पूजयेत् सम्यक् मण्डलस्याट्टिद्वेषु वै ॥
आदौ सम्बोधनं कृत्वा वक्ष्ये ततः परम् ।
वङ्गजाया ततः पश्चात् मन्त्रमेघं प्रकीर्तितम् ॥
पात्रोपकरणादीनां स्थानन्यासस्य सर्वतः ।
सर्वसुत्तरतन्त्रोक्तं ग्राह्यं रूपद्वयेऽपि च ॥

चासुखा च कराला च शुभगा भीषणा भगा ।
विक्रतेति च योगिन्यः प्रोक्तास्तस्यास्तु भूपते ! ॥
हे भगवत्येकजटे विश्वे पदमन्ततः ।
विक्रटं घ्रीमहृत्ति तन्नस्तारे प्रचोदयात् ॥
एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्तिता ।
निर्मालाधारिणी चास्या देवी विकटचण्डिका ॥
माला तु न्दगम्यौ प्रोक्ता रुद्राक्षसम्भवापि वा ।
विशेष एष देवास्तु पूजने परिकीर्तितः ॥
उपचारादिकं कृत्यं बलिदानं जपादिकम् ।
सर्वेषु पूर्ववद्ग्राह्यं कामाख्यापूजने यथा ॥
पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव ! ।
मोदको नारिकेलश्च मांसं यज्ञगमैश्च वम् ॥
नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्तिताः ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तीक्ष्णगन्धः, पुं, (तीक्ष्णः प्रचण्डो गन्धो यस्य ।)
शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ततुण्डी ।
इति रत्नमाला ॥ कुम्भरनामगन्धद्रव्यम् । इति
षटाक्षरः ॥

तीक्ष्णगन्धकः, पुं, (तीक्ष्णो गन्धो यस्य । “शेषात्
विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति कर्प ।) शोभा-
ञ्जनद्रव्यः । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥

तीक्ष्णाय

तीक्ष्णगन्धा, स्त्री, (तीक्ष्ण उग्रो गन्धो यस्याः ।)
श्वेतवचा । कन्यारी । राजिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्याया यथा,—

“राजोतु राजिका तीक्ष्णगन्धा कुञ्जिकासुरी ।
चवः क्षुताभिजनकः क्षमिकृतलघासर्षपः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वचा । इति मेदिनी । धे, ४६ ॥ जीवन्ती । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४
अध्याये ।

“उग्रा कुहं तीक्ष्णगन्धा विदुङ्गं
श्रेष्ठं नित्यं चावपीडं करञ्जम् ॥”
सूक्ष्मला । इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णतण्डुला, स्त्री, (तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ।)
पिप्पली इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
“पिप्पली भागधो लक्ष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योधवा श्रौक्षी कोला स्यात्तीक्ष्ण-
तण्डुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
तीक्ष्णतेजं, स्त्री, (तीक्ष्णमुयं तेजं क्विदो यस्य ।)
सर्वरसः । खुरीचीरम् । सुरा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

तीक्ष्णदंष्ट्रः, पुं, (तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य ।) यावः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपत्रः, पुं, (तीक्ष्णानि पत्राणि यस्य ।) तुम्बू-
ट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णपुष्यं, स्त्री, (तीक्ष्णानि पुष्यानि यस्य ।) लव-
ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातयाः ॥)

तीक्ष्णपुष्पा, स्त्री, (तीक्ष्णं पुष्पं यस्याः ।) केतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णफलः, पुं, (तीक्ष्णं फलं यस्य ।) तुम्बूट्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णमूलः, पुं, (तीक्ष्णं मूलमस्य ।) शिशुः । कुण-
ञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिशुशब्दे विट्टि-
रस्य ज्ञातया ॥)

तीक्ष्णरसः, पुं, (तीक्ष्णो रसो यस्य ।) यवचारः ।
इति रत्नमाला ॥

तीक्ष्णशूकः, पुं, (तीक्ष्णः शूकोऽग्रभागो यस्य ।)
यवः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३६ ॥

तीक्ष्णसारा, स्त्री, (तीक्ष्णः कठिनः सारो यस्याः ।)
शिशुपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

तीक्ष्णा, स्त्री, (तीक्ष्ण + टाप् ।) वचा । सर्पकङ्का-
लिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ क्षपिकण्डूः ।
महाज्योतिष्मती । अत्यन्तपर्यायः । इति जटा-
घरः ॥

तीक्ष्णायसं, स्त्री, (अय एव आयसम् । तीक्ष्णश्च
तत् आयसञ्चेति ।) लोहविशेषः । तीखा इति
इष्टपात इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । लोहमृ-
शुक्लायसम् ३ शुक्लम् ४ पिच्छायसम् ६
शठम् ७ आयसम् ८ लिङ्गितम् ९ तीक्ष्णम् १०
खड्गम् ११ सुक्षितम् १२ अयः १३ चित्रा-
यसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः । कृ-
त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफ-
प्रमेहपाण्डूशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुख-
लोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ-
हारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंयुक्ते शूलाधिकारे
त्रिपलानौघे ॥
“तीक्ष्णायस्यसंयुक्तं त्रिपला चूर्णं सुतप्तम् ।
शरीरेण पाययेद्भोजनान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥”)
तीक्ष्ण, य स्नेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
परं-अकं-सेट् ।) य, तीक्ष्णति तित्तीम् । स्नेदन-
माद्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥
तीक्ष्ण, तु क कर्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्मणामिति
स्यार्थः । अतितोरत्तु व्रतं लोकः समापित-
वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तीक्ष्ण, स्त्री, (तीक्ष्णयति समापयति नद्यादिकमिति ।
तीक्ष्ण + अच् ।) नदीजूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥
गङ्गातीक्ष्णं यथा,—
“साङ्गहस्तप्रतं यावत् गर्भतस्तीक्ष्णसुच्यते ।
भाद्रहस्तचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्त्यतीक्ष्णसुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥
शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीक्ष्णः, पुं, (तीक्ष्णयतीति । तीक्ष्ण + पचाद्यच् ।)
अपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
तीक्ष्णसक्तिः, पुं, (तीक्ष्णे सक्तिरस्य ।) देशविशेषः ।
तीक्ष्णोत्तु इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । निष्कविः २
विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीक्ष्णितं, स्त्री, (तीक्ष्ण कर्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।)
कर्मणां समाप्तिः । इति आक्षरणम् ॥
तीक्ष्णः, चि, (तू प्रवृत्ततरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।
उत्तीर्णः ।) यथा, वङ्गपुराणे कन्यादाननामा-
ध्याये ।
“तीक्ष्णं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
अभिभूतः । प्रुतः । (तू + कर्मणि क्तः । जतो-
त्तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
“सर्वा तीक्ष्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाथसे विजयाय सज्जय ! ॥”)
तीक्ष्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तीक्ष्ण, स्त्री, (तरति पापादिकं यस्मात् । तू +
“पातुतुद्विचीति ।” उर्णा । २ । ७ । इति
यक् ।) पुण्यस्थानादि । तीक्ष्णतोयस्य ज्ञाने
पुण्यत्वं यथा,—
“नदीदेवनिखातेषु तद्भागेषु सरःसु च ।
ज्ञानं समापरेन्नित्यं गर्त्तप्रसवकेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवव्यादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयसुच्यते ॥
तीक्ष्णतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”
इत्यादौ वङ्गपुराणे ज्ञानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥
जलसमीपस्थारत्रिमासस्थानम् । यथा, आदिश-
पुराणे ।
“अरत्रिमासं जलं ज्ञाना कुम्भाच्छौचमनुवृत्तं ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीक्ष्णमथवा न शुचिर्भवेत् ॥

तीर्थे

त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफ-
प्रमेहपाण्डूशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुख-
लोहाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ-
हारोऽस्य यथा, रसेन्द्रसारसंयुक्ते शूलाधिकारे
त्रिपलानौघे ॥
“तीक्ष्णायस्यसंयुक्तं त्रिपला चूर्णं सुतप्तम् ।
शरीरेण पाययेद्भोजनान् सद्यः शूलनिवारणम् ॥”)
तीक्ष्ण, य स्नेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
परं-अकं-सेट् ।) य, तीक्ष्णति तित्तीम् । स्नेदन-
माद्रीभावः । इति दुर्गादासः ॥
तीक्ष्ण, तु क कर्मणां समाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) कर्मणामिति
स्यार्थः । अतितोरत्तु व्रतं लोकः समापित-
वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
तीक्ष्ण, स्त्री, (तीक्ष्णयति समापयति नद्यादिकमिति ।
तीक्ष्ण + अच् ।) नदीजूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥
गङ्गातीक्ष्णं यथा,—
“साङ्गहस्तप्रतं यावत् गर्भतस्तीक्ष्णसुच्यते ।
भाद्रहस्तचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्त्यतीक्ष्णसुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥
शायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीक्ष्णः, पुं, (तीक्ष्णयतीति । तीक्ष्ण + पचाद्यच् ।)
अपु । इति मेदिनी । रे, ४५ ॥
तीक्ष्णसक्तिः, पुं, (तीक्ष्णे सक्तिरस्य ।) देशविशेषः ।
तीक्ष्णोत्तु इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । निष्कविः २
विदेहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीक्ष्णितं, स्त्री, (तीक्ष्ण कर्मणां समाप्तौ + भावे क्तः ।)
कर्मणां समाप्तिः । इति आक्षरणम् ॥
तीक्ष्णः, चि, (तू प्रवृत्ततरणयोः + कर्त्तरि क्तः ।
उत्तीर्णः ।) यथा, वङ्गपुराणे कन्यादाननामा-
ध्याये ।
“तीक्ष्णं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
अभिभूतः । प्रुतः । (तू + कर्मणि क्तः । जतो-
त्तरणः । यथा, महाभारते । १ । १ । १६२ ।
“सर्वा तीक्ष्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाथसे विजयाय सज्जय ! ॥”)
तीक्ष्णपदी, तालमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
तीक्ष्ण, स्त्री, (तरति पापादिकं यस्मात् । तू +
“पातुतुद्विचीति ।” उर्णा । २ । ७ । इति
यक् ।) पुण्यस्थानादि । तीक्ष्णतोयस्य ज्ञाने
पुण्यत्वं यथा,—
“नदीदेवनिखातेषु तद्भागेषु सरःसु च ।
ज्ञानं समापरेन्नित्यं गर्त्तप्रसवकेषु च ॥
निपानादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रसवव्यादिकम् ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयसुच्यते ॥
तीक्ष्णतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥”
इत्यादौ वङ्गपुराणे ज्ञानविधिर्नाम ४ अध्यायः ॥
जलसमीपस्थारत्रिमासस्थानम् । यथा, आदिश-
पुराणे ।
“अरत्रिमासं जलं ज्ञाना कुम्भाच्छौचमनुवृत्तं ।
पश्चाच्च शोधयेत्तीक्ष्णमथवा न शुचिर्भवेत् ॥

तीर्थ

तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं यस्माद्दरिद्रिमात्रव्यव-
हितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ।”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ ३ ॥
विप्रचरन्वयोस्तीर्थवासस्थानत्वं ब्रह्मण्यशब्दे
ब्रह्मण्यम् ॥ ३ ॥ विप्रदक्षिण्यकार्यस्य तीर्थवास-
स्थानत्वं यथा । पराशरः ।
“प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्त्तव्यं वसन्ति मनुरब्रवीत् ॥”
इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥
हस्तस्थिततीर्थानि यथा,—
“अङ्गुल्ये तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ।
मध्येऽङ्गुलाङ्गुल्योः पत्रं मूले ङ्गुलस्य ब्राह्मणम् ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥
(यथा च, मार्कण्डेये । ३४ । १०३—१०६ ।
“कुर्वातु कर्माणि तीर्थेन खेन खेन यथाविधि ।
देवादीनां तथा कुर्वाद् ब्राह्मणाचमनक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा पाण्डुर्या दक्षिण्यस्य तु ।
एतद्ब्राह्मणमिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥
तर्ज्ज्वङ्गुष्ठयोरन्तः पत्रं तीर्थसुदाहृतम् ।
पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नास्तीसुखाढते ॥
अङ्गुल्ये तथा देयं तेन दिव्यक्रियाविधिः ।
तीर्थं कनिष्ठिका मूले कार्यं तेन प्रजापतेः ॥
एवमेभिः सदा तीर्थेर्देवानां पित्रभिः सच्च ।
सदा कार्याणि कुर्वीत नान्यतीर्थेन कर्त्तव्यम् ॥
ब्राह्मणाचमनं शक्तं पित्रां पत्रेण सर्वदा ।
देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन च ॥
नास्तीसुखानां कुर्वीत प्राशः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥”)
तीर्थं त्रिविधम् । यथा । जङ्गमम् १ मानसम् २
स्थावरम् ३ । तथा च ।
“ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्धान्ति मलिनो जनाः ॥
अगस्तिरवाच ।
श्रद्धा तीर्थानि गदतो मानसानि ममानग्रे । ।
येषु सन्धक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥
सर्वं तीर्थं चमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रयनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थं सर्वत्रार्ज्वमेव च ॥
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते ।
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थस्य प्रियवाहिता ॥
ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थसुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि तस्तीर्थं विशुद्धिर्भनसः परा ।
एतत्ते कथितं देवि ! मानसं तीर्थलक्षणम् ॥
भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं श्रद्धा ।
यथा शरीरस्योद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ।
तथा पृथिव्यासुद्देशः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥
प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।
परिग्रहान्मनोनाच तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥
तस्माद्गौमेधु तीर्थेषु मानसेषु च निव्यशः ।
उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥”
तीर्थगमने दोषो यथा,—
“अशुभोश्च चिरात्त्राजि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काचनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥”

तीर्थ

तीर्थगमने फलं यथा,—
“अपिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणेः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थभिगमनेन यत् ॥ ३ ॥
तीर्थान्शुक्लरत्नं धीरः अह्वानः समाहितः ।
ज्ञतपापो विशुद्धेति किं पुनः शुद्धकर्मेक्षतम् ॥
तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेषे न च जायते ।
न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मीचोपायश्च विन्दति ॥
तीर्थफलभागिनो यथा,—
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कौर्मिश्च स तीर्थफलमभुते ॥
प्रतिग्रहादुपायतः सगुणो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमभुते ॥
अदाभिको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमभुते ॥
अकोपनोऽमलमतिः सत्वादादी इन्द्रजितः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु च तीर्थफलमभुते ॥
अश्रद्धानः पापात्मा नान्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पश्चेते न तीर्थफलभागिनः ॥”
इति काशीखण्डम् ॥ ३ ॥
तीर्थयात्राविधानं यथा,—
“यो यः कश्चित्तीर्थयात्रानु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।
ज्ञतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
संपूजयेद्भक्तिसन्धो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणाञ्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् विसृज्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनश्चैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥
एवं कुर्वन्तस्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्नात्वा च सन्देह एव ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥ ३ ॥
“प्रयागे तीर्थयात्रायां पित्रमाह्वययोगतः ।
कचानां वपनं कुर्वातु तया न विकसो भवेत् ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥ ३ ॥
“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
शुद्धिश्चाहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥ ३ ॥
“रेव्यंजलाभमाहात्म्यात् गच्छेद्दयानेन यो नरः ।
निष्कलं तस्य तस्तीर्थं तस्माद्दयानं विवर्जयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥ ३ ॥
“संवत्सरं हिमासोमं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
सुखनक्षोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत् ॥”
इति गङ्गावाक्यावली ॥ ३ ॥
तीर्थप्राप्तनगरविधानं यथा,—
“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थेऽन्वयाथी भोज्य एव हि ।
सक्तुभिः पिच्छदानश्च चरणा पायसेन च ।
कर्त्तव्यमिदं पितृयाकेन शुद्धेन च ।
आहं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥
अकालेऽप्यथवा काले तीर्थेऽहङ्कृतं तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥
यद्वि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽहः पूर्ववाचरे ।
उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽह्नि आहृदो भवेत् ॥”

तीर्थ

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो सुखनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि शान्ति सुखवतो च
तीर्थे प्राप्य प्रसङ्गेन ज्ञानं तीर्थे समाचरेत् ।
ज्ञानं फलमाप्नोति तीर्थयात्राधितं न तु
इति काशीखण्डम् ॥
“सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेऽप्यर्थं विधिः ।
वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरचालाया ॥
इति स्कान्दम् ॥ ३ ॥
“गोकुशांशं च लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”
इति पैठीनलिः ॥
“स्नापयेत् क्षिप्रमिन्द्रादीन् शार्त्तकीर्षे नरोत्तम
अन्यथापहरन्त्येते वलातीर्थभवे फलम् ॥”
इति स्कान्दम् ॥
“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
यसुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभते चः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ३ ॥
कलौ तीर्थानां पृथिव्या स्थितिकालो यथा,—
“सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् ।
गङ्गा श्रापेन कलया खर्यं तस्मै हरेः पदे ।
पश्चाद्गङ्गाधारातीता मही भागीरथी शुभा ।
समाजगाम कलया वागी श्रापेन नारदः ॥
पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ।
भारतं भारती श्रापात् खर्यं तस्मै हरेः पदे ।
कलेः पञ्चसहस्रश्च वर्षे स्थित्वा च भारते ।
जग्मुस्ताश्च सरिद्रुपं विहाय श्रीहरेः पदम् ।
यानि सर्वानि तीर्थानि काशीं हृन्वावनं विना ।
यास्यन्ति ताभिः साहस्रं वैकुण्ठमाश्रया हरेः ।
तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
“तत्र नारायणक्षेत्रे कुर्वन्ते हरेः पदे ।
वाराणस्यां वदम्याश्च गङ्गासागरसङ्गमे ।
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिहारे च केदारे सोमे वरपायने ।
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये हृन्वावने वने ।
गोदावर्ध्याश्च कौशिक्यां त्रिवेण्याश्च हिमावरे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राहो कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥ ३ ॥
यानादिना गमने दोषो यथा,—
“पुण्याहं हरते याने तदहं हृत्पादुके ।
तदहं तैलोमांसाभ्यां सर्वं हरति मैथुने ॥”
इति कूर्मलोचनम् ॥ ३ ॥
युगभेदे तीर्थविशेषस्य श्रेष्ठत्वं प्राप्ते ।
“कृते तु पुष्करं तीर्थं त्रैतायां त्रैमिषकया ।
द्वापरे तु कुर्वन्ते कलौ गङ्गां समाचरेत् ॥”
तीर्थसंख्या यथा,—
“तिस्रः कोकोऽहंकोटी च तीर्थानां वायुरवती ।
दिवि भुवन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नविः ॥”
अथ भूमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन तीर्थानि यथा ।
पुष्करम् १ तत् ब्रह्मण्यः स्थानं तीर्थराजिति नाम ।
ख्यातं तत्र त्रिसन्दां दशकोटितीर्थान्यावन्ति ।
तस्य फलं अन्वयेधतुल्यं ब्रह्मलोकगमनम् ॥ ३ ॥

तीर्थं

मः २ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं विष्णुप्राप्तिश्च ॥
 कुलिकाश्रमः ३ तस्य फलं दुर्गतिविनाशः
 श्लीकप्राप्तिश्च ॥ अगस्त्यश्रमः ४ तत्र चिरान्तो-
 वासेन वाजपेयतुल्यं फलं शाकाहारैश्च कौमार-
 षोकाश्रमः ५ तस्य फलं अश्वमेधतुल्यं ॥
 अश्वमेधतुल्यं फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ ययाति-
 तनम् ६ तत्र गमनेन अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥
 कोटितीर्थम् ७ तत्र महाकालस्तिष्ठति ज्ञानेन
 अश्वमेधतुल्यं फलम् ॥ भद्रवटः ८ तत्र उमापति-
 स्तिष्ठति तं दृष्ट्वा गोसहस्रदानफलं दशकस्य
 षडपत्यं भवति ॥ नर्मदा नदी ९ तत्र पिण्डदेव-
 पर्णानां अग्निष्टोमतुल्यं फलम् ॥ दक्षिणसिन्धुः
 १० तत्र ब्रह्मचर्येण अग्निष्टोमतुल्यं फलं त्रिदिव-
 प्राप्तिश्च ॥ चर्मण्यती नदी ११ तत्रेन्द्रियसंयमनेन
 शोतिष्टोमफलम् ॥ हिमवत्सुतावृन्दः १२ तत्र
 शिखाश्रमः तस्मिन्नेकरात्रवासेन गोसहस्रदान-
 फलम् ॥ पिण्डतीर्थम् १३ तत्रेन्द्रियसंयमनेन सवतुस-
 एतकपिलादानफलम् ॥ प्रभासः १४ तत्र हुता-
 श्रनस्तिष्ठति तत्र ज्ञानेन अग्निष्टोमातिरात्रयोः
 फलम् ॥ सरस्वतीसागरसङ्गमः १५ तत्र ज्ञानेन
 गोसहस्रदानफलं चिरान्तोपवासेन पिण्डदेवतर्प-
 नेन च अश्वमेधफलम् ॥ वरदानम् १६ यत्र विष्णवे
 दुःखाससा वरो दत्तः तत्र ज्ञानेन गोसहस्र-
 दानफलम् ॥ द्वारवर्षा पिण्डारकतीर्थम् १७
 तत्र पद्मचिह्नयुक्ता सुताः शूलचिह्नितानि पद्मानि
 यथापि दृश्यन्ते महादेवस्तिष्ठति ज्ञानेन बहु-
 सुवर्णयज्ञफलम् ॥ ससुत्रसिन्धुसङ्गमः १८ तत्र
 ज्ञानेन पिण्डदेवतर्पणेन च वरुणलोकप्राप्तिः ॥
 देमीतीर्थम् १९ तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र
 ज्ञानेनाश्वमेधफलं महादेवदर्शनाच्चैनाभ्यां सर्व-
 पापनाशः ॥ वसुधारा २० तस्या दर्शनेन अश्व-
 मेधफलं ज्ञानतर्पणाभ्यां विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ सिन्धु-
 तमम् २१ तत्र ज्ञानेन बहुसुवर्णयज्ञफलम् ॥
 श्रुतुङ्गम् २२ तत्र गमनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥
 कुमारिकाश्रमतीर्थम् २३ तत्र ज्ञानेन विमलत्वं
 भवति ॥ पञ्चनदः २४ तत्र पञ्चयज्ञफलम् ॥ भीमा-
 स्थानम् २५ तत्र ज्ञात्वा नरो देवीपुत्रो भवति
 गोसहस्रदानफलञ्च जभते ॥ गिरिकुङ्गम् २६ तत्र
 ब्रह्मा तिष्ठति तस्य नद्या गोसहस्रदानफलम् ॥
 विमलतीर्थम् २७ अद्यापि तत्र सौवर्णराजत-
 मन्स्था दृश्यन्ते तत्र ज्ञानपानाभ्यां वाजपेय-
 फलम् ॥ वितस्ता नदी २८ तत्र तर्पणेन वाज-
 पेयफलं स्वर्गप्राप्तिश्च ॥ काशीरे वितस्तास्थं
 तत्रकनागसदनम् २९ तत्र ज्ञानेन वाजपेयफलं
 विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ श्रमपरा ३० तत्र सार्ध-
 सन्ध्यायां ज्ञानेन सप्तार्चिषि चरनिवेदनेन च
 अश्वमेधसहस्राधिकफलम् ॥ रद्रास्यदम् ३१ तत्र
 महादेवदर्शनात् अश्वमेधफलम् ॥ मणिमान्
 पर्वतः ३२ तत्र चिरान्तोपवासेन ज्योतिष्टोम-
 फलम् ॥ देविका नदी ३३ तत्र महादेवस्थानम्
 तत्र ज्ञानमहादेवदर्शनाभ्यां महादेवाय चर-

तीर्थं

निवेदनेन च सर्वकामप्राप्तिर्देवलोकप्राप्तिश्च ॥
 देविकायां रुद्रतीर्थं तत्र ज्ञानात् सिद्धिप्राप्तिः ॥
 एवं देविकायां यजनयाजनब्रह्मवासुकपुष्यन्वास-
 चं चक्रानि तीर्थानि तेषु ज्ञानात् मरुतभय-
 विनाशः ॥ दीर्घसजम् ३४ तत्र गमनादेव दीर्घसज-
 फलप्राप्तिः राजसूयान्श्वमेधफलप्राप्तिश्च ॥ विन-
 श्रनम् ३५ मेरुच्छे अन्तर्हिता सरस्वती यत्र यति
 सा चमसतीर्थं एवं शिरोहृदे नागोहृदे च दृश्यते
 चमसे ज्ञानात् वाजपेयफलं नागोहृदे ज्ञानात्
 नागलोकप्राप्तिः ॥ शशपानतीर्थम् ३६ तत्र ज्ञानात्
 शिववह्नीभिः गोसहस्रदानफलप्राप्तिश्च ॥ कुमार-
 कोटी ३७ तत्र ज्ञानेन पिण्डदेवपूजनेन च गवा-
 मयथागफलप्राप्तिः ॥ रुद्रकोटी ३८ यत्र कोटि-
 र्द्वयो मिलिता अहमये रुद्रं द्रव्यामीति
 प्रस्थितानां तेषां सन्तोषार्थं एको रुद्रः कोटि-
 र्भूमौ भवति ॥ तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः
 कुलोद्धारणश्च ॥ सरस्वतीसङ्गमः ३९ तत्र जना-
 हंनस्तिष्ठति तत्र ज्ञानात् बहुसुवर्णयागफल-
 प्राप्तिः ॥ सयावसानम् ४० तत्र गमनात् गोसहस्र-
 दानफलप्राप्तिः ॥ कुश्चैत्रम् ४१ तत्र गमनात्
 सर्वपापक्षयः ततो मन्त्रकुकुडारपालस्य नम-
 स्कारेण गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ विष्णुस्थानं
 ४२ तत्र ज्ञानात् विष्णुदर्शनात् अश्वमेधफलं
 विष्णुलोकप्राप्तिश्च ॥ परिपल्लवम् ४३ तत्र अग्नि-
 ष्टोमातिरात्रयागफलप्राप्तिः ॥ पृथिवीतीर्थम् ४४
 तत्र गोसहस्रदानफलम् ॥ शालूकनीतीर्थम् ४५
 तत्र दृष्ट्वाश्वमेधिके ज्ञानात् गोसहस्रदानफलम् ॥
 सर्पिर्हृद्वी ४६ सा नागतीर्थं तत्र गमनेन अग्नि-
 ष्टोमफलं नागलोकप्राप्तिश्च ॥ अवर्षकद्वारपालः
 ४७ तत्रेकरात्रवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥
 पञ्चनदम् ४८ तत्र कोटितीर्थं ज्ञानात् अश्वमेध-
 फलम् ॥ अश्वितीर्थम् ४९ तत्र रूपप्राप्तिः ॥ वराह-
 तीर्थम् ५० यत्र वराहरूपी विष्णुः स्थितः तत्र
 ज्ञानात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥ जयन्धम् ५१ तत्र
 सोमतीर्थं ज्ञानात् राजसूयफलप्राप्तिः ॥ एक-
 हंसतीर्थम् ५२ तत्र गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥
 कृतशौचम् ५३ तत्र गमनात् पुण्डरीकयज्ञफल-
 प्राप्तिः ॥ सुझावटतीर्थम् ५४ तस्य महादेवस्थानं
 तत्रेकरजनीवासात् गाणपत्यप्राप्तिः तत्रैव विशा-
 लाक्ष्मीयक्षीदर्शनात् सर्वकामप्राप्तिः ॥ जाम-
 देयग्राह्यतपुष्करतीर्थम् ५५ तत्र ज्ञानपूजनाभ्यां
 हयमेधफलम् ॥ रामहृदः ५६ यत्र रामेण चात-
 सुत्साद्य तेषां रत्नेन पञ्च हृदाः कृताः तेषु
 ज्ञानतर्पणाभ्यां पिण्डगणाद् वरप्राप्तिः बहुसुवर्ण-
 यज्ञफलप्राप्तिश्च ॥ वंशसूक्तम् ५७ तत्र ज्ञानात्
 खड्गलोद्धारणम् ॥ कायशोधनम् ५८ तत्र ज्ञानात्
 देहशुद्धिः ॥ लोकोद्धारः ५९ तत्र ज्ञानात्
 स्वकीयलोकोद्धारः ॥ श्रीतीर्थम् ६० तत्र गमनात्
 उत्तमश्रीप्राप्तिः ॥ कपिलातीर्थम् ६१ तत्र ज्ञान-
 देवपिण्डपूजनाभ्यां कर्पिलासहस्रदानफलम् ॥
 सूर्यतीर्थम् ६२ तत्र ज्ञानोपवासपिण्डपूजनेर्यि-
 ष्टोमफलं देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गवां भवनम् ६३

तीर्थं

तत्राभिवेक्षेण गोसहस्रदानफलम् ॥ शङ्खिनी-
 तीर्थम् ६४ तत्र ज्ञानात् उत्तमवीर्यप्राप्तिः ॥
 ब्रह्मावर्णः ६५ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥
 सुतीर्थकम् ६६ तत्र पिण्डदेवार्नां चाग्निर्ध्वं तत्र
 ज्ञानपिण्डदेवपूजनेरश्वमेधफलं पिण्डलोकप्राप्तिश्च ॥
 अश्वमती ६७ तत्र काशीशरतीर्थं ज्ञानात् सर्व-
 रोगनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च तत्रैव मातृतीर्थं
 तत्र ज्ञानात् सन्तानवृद्धिः श्रीप्राप्तिश्च ॥ शीत-
 वनम् ६८ तत्र केशाभ्युत्थेन पवित्रता ॥ श्वान-
 लोमापहः ६९ तत्र ज्ञानात् परमगतिप्राप्तिः ॥
 दृष्ट्वाश्वमेधिकम् ७० तत्र ज्ञानात् निष्कलगत-
 प्राप्तिः ॥ मातुषतीर्थम् ७१ तत्र व्याधपीडिताः
 लघ्यान्धगा विगाह्य मातुषत्वं प्राप्ताः तत्र ज्ञानात्
 सर्वपापसुक्तिः स्वर्गवसतिश्च ॥ आपगानदी ७२
 तत्र देवपित्रुद्देशेनैकब्राह्मणभोजनेन कोटि-
 ब्राह्मणभोजनसिद्धिः ॥ प्रचोडुम्बरः ७३ तत्र ब्रह्मा
 तिष्ठति तत्र सप्रधिं कुच्छे ज्ञानात् सर्वपापनाशो
 ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥ कपिलस्य केदारम् ७४ तत्र
 तपसा सर्वपापनाशः अन्तर्धानप्राप्तिश्च ॥ सर-
 कम् ७५ तत्र वृषध्वजप्रणामेन सर्वकामशिव-
 लोकयोः प्राप्तिः ॥ रत्नासदम् ७६ तत्र ज्ञान-
 देवपिण्डपूजनाभ्यां दुर्गतविनाशः वाजपेयफल-
 प्राप्तिश्च ॥ किन्दानम् ७७ तत्र ज्ञानादश्वमेध-
 दानफलम् ॥ किंजल्पम् ७८ तत्र ज्ञानात् अप्र-
 मेयजपफलम् ॥ अनाजन्मतीर्थम् ७९ तत्
 नारदस्थानं तत्र प्राणत्यागात् अमुत्तमलोक-
 प्राप्तिः ॥ वैतरणी नदी ८० तत्र ज्ञानशूल-
 पाणिपूजनाभ्यां सर्वपापसुक्तिः परमपद-
 प्राप्तिश्च ॥ फलकीतीर्थम् ८१ फलकीवने देवा-
 स्तपस्वरत्नि ॥ मिश्रकम् ८२ तत्र नारदेन सर्व-
 तीर्थानि मिश्रितानि तत्र ज्ञानात् सर्वतीर्थ-
 ज्ञानफलम् ॥ मधुवटी ८३ सा देवीस्थानं तत्र
 ज्ञानदेवपिण्डपूजनाभ्यां गोसहस्रदानफलप्राप्तिः
 कौशिकीद्वयद्वीपसङ्गमः ८४ तत्र ज्ञानात् सर्व-
 पापसुक्तिः ॥ किन्दतकूपः ८५ तत्र तिलप्रस्थ-
 दानात् ऋणत्रयसुक्तिः परमसिद्धिप्राप्तिश्च ॥
 वेदीतीर्थम् ८६ तत्र ज्ञानात् गोसहस्रदानफल-
 प्राप्तिः ॥ अहः सुदिनं तीर्थद्वयम् ८७ तयोः
 ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः ॥ शृगधूमः ८८ तत्र
 विष्णुपदे ज्ञानात् वामनपूजनाच्च सर्वपाप-
 सुक्तिः रविलोकप्राप्तिश्च ॥ सरस्वत्याक्षीर्थं
 श्रीकुङ्गम् ८९ तत्र ज्ञानात् स्वर्गवसतिः ॥
 नैमिषकुङ्गम् ९० तस्मिन् ज्ञानात् हयमेधफल-
 प्राप्तिः ॥ कन्यातीर्थम् ९१ तत्र ज्ञानात् ज्योति-
 ष्टोमफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मस्थानम् ९२ तत्र ज्ञानात्
 शूद्रस्यापि ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणस्य परमगतिः ॥
 सोमतीर्थम् ९३ तत्र ज्ञानात् सोमयागफल-
 प्राप्तिः ॥ सप्तसारस्वततीर्थम् ९४ तत्र ज्ञान-
 जपानां ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ श्वीश्रनसकम् ९५
 तत्र त्रिसन्ध्यं कार्त्तिकेयस्य सन्निधानम् ॥ कपाल-
 मोचनम् ९६ तत्र ज्ञानात् सर्वपापनाशः ॥
 अग्नितीर्थम् ९७ तत्र ज्ञानात् वज्रलोकप्राप्तिः

तीर्थं

कुलोद्धरणम् । विश्वामित्रतीर्थम् ६८ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मण्यप्राप्तिः । ब्रह्मयोनिः ६९ तत्र
ज्ञानात् ब्रह्मलोकै वासः । पृथुदकम् १०० तत्
कार्तिकेयस्थानं तत्राभिधिकात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः पापिनामपि स्वर्गप्राप्तिः । मधुसूक्तम्
१०१ तत्र ज्ञानात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥
सरस्वत्यस्यासङ्गमः १०२ तत्र त्रिरात्रोपवास-
ज्ञानाभ्यां ब्रह्महत्यापापनाशः । अवकीर्णम्
१०३ तत् दर्भिसुनिर्मितं दर्भिणा चत्वारः
समुद्रा आनीताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ।
शतसहस्रकम् १०४ साहस्रकम् १०५ उभयत्र
ज्ञानात् गोसहस्रदानफलं दानोपवासौ सहस्र-
गुणौ भवेत् ॥ रेणुकातीर्थम् १०६ तत्राभिधिका-
पितृदेवपूजनाभ्यां सर्वपापनाशः अग्निष्टोमफल-
प्राप्तिश्च । विमोचनम् १०७ तत्र ज्ञानात् सर्व-
प्रतिग्रहस्तपपापनाशः । पञ्चवटतीर्थम् १०८
तत्र गमनात् महापुण्यप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
तेजसम् १०९ यत्र ब्रह्मादिभिः सैनापत्ये कार्ति-
केयोऽभिधिकाः । कुवतीर्थम् ११० तत्र ज्ञानात्
रुद्रलोकप्राप्तिः । स्वर्गद्वारम् १११ तत्र गम-
नात् स्वर्गलोकान्निष्टोमफलप्राप्तिः । अनरकम्
११२ तत्र ज्ञानात् दुर्गतिनाशः । अस्थिपुरम्
११३ तत्र पितृदेवतर्पणात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥
गङ्गाहृद्दूषः ११४ तत्र ज्ञानात् ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः । स्थाणुवटतीर्थम् ११५ तत्र ज्ञानेक-
रात्रवासाभ्यां रुद्रलोकप्राप्तिः । वदरीपाचनम्
११६ तत्तु वशिष्ठाश्रमः तत्र त्रिरात्रोपवास-
वदरभक्षणाभ्यां अश्वमेधफलम् हरलोक-
प्राप्तिश्च । इन्द्रमार्गम् ११७ तत्राहोरात्रोप-
वासात् इन्द्रलोकप्राप्तिः । आदित्याश्रमः ११८
तत्र ज्ञानात् सूर्यलोकप्राप्तिः । सोमतीर्थम्
११९ तत्र ज्ञानात् सोमलोकप्राप्तिः । कन्या-
श्रमः १२० तत्र त्रिरात्रवासीपवासाभ्यां कन्या-
श्रतप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनश्च । दधीचतीर्थम्
१२१ तत्र ज्ञानात् वाजपेयफलप्राप्तिः । सन्नि-
हितातीर्थम् १२२ तत्र अमावस्यायां सर्वाणि
तीर्थान्यायान्ति एवं सूर्यग्रहणे ज्ञानात् प्रता-
श्वमेधफलप्राप्तिः ज्ञानदानाभ्यां स्वर्गलोक-
प्राप्तिश्च । तत्रामावस्यायां सूर्यग्रहणे ज्ञान-
आह्वानाभ्यां अश्वमेधसहस्रफलप्राप्तिः । ज्ञान-
मात्रात् सर्वपापनाशः ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ॥
गङ्गाहृद्दः १२३ तत्र ज्ञानात् राजसूयान्श्वमेध-
फलप्राप्तिः । कुवतीर्थम् १२४ तत् तरलुकार-
लुकयोः एवं रामहृदमचक्रुकयोरन्तरं एतत्
स्यमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिः । धर्म-
तीर्थम् १२५ तत्र ज्ञानादासप्तमकुलोद्धरणम् ॥
कारापचनम् १२६ तत्र ज्ञानात् अग्निष्टोम-
फलं विष्णुलोकप्राप्तिश्च । सौगण्डिकवनम् १२७
यत्र ब्रह्मादयो देवाः प्रत्यहमायान्ति तद्वन-
प्रवेशमात्रेण सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मसरस्वती
१२८ तत्र ज्ञानपितृदेवपूजनाभ्यां अश्वमेधफल-
प्राप्तिः । ईशानाध्वजितम् १२९ तत्र शाक-

तीर्थं

भरी देवी तत्र त्रिरात्रोपवासशाकाहाराभ्यां
द्वादशवर्षशाकाहारफलप्राप्तिः । सर्वार्थस्यम्
१३० तत्र शिवस्तिष्ठति तस्य पूजनात् अश्व-
मेधफलगाणपत्ययोः प्राप्तिः । धूमावती १३१
तत्र त्रिरात्रोपवासात् मगस्कामप्राप्तिः । धूमा-
वती दक्षिणार्धे रथावर्णः १३२ तत्रारोहणेन
महादेवप्रसादात् परमगतिप्राप्तिः । धारा १३३
तत्र ज्ञानात् श्रीकनाशः । गङ्गाद्वारम् १३४
तत्र कोटितीर्थे ज्ञानात् पुष्करीकयागफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणं एकरात्रवासेन गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिश्च । सप्तगङ्गम् १३५ त्रिगङ्गम् १३६
सप्तावर्णः १३७ एतेषु पितृदेवतर्पणात् पुण्य-
लोकप्राप्तिः । गङ्गायतुनासङ्गमः १३८ तत्र
ज्ञानात् दशान्श्वमेधफलप्राप्तिः कुलोद्धरणश्च ।
कनखलः १३९ तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासाभ्यां
वाजिमेधफलब्रह्मलोकयोः प्राप्तिः ॥ कपिला-
वटः १४० तत्रैकरात्रवासेन गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः । कपिलनागराजः १४१ तत्राभिधिकात्
कपिलासहस्रदानफलप्राप्तिः । कलितिका १४२
सा शान्तशुतीर्थं तत्र ज्ञानात् दुर्गतिविनाशः ॥
सुगन्धा १४३ तत्र गमनात् सर्वपापविशुद्धिः
ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । रुद्रावर्णः १४४ तत्र ज्ञानात्
ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ गङ्गासरस्वतीसङ्गमः १४५
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनश्च ॥
भद्रकर्णहृद्दः १४६ तत्र ज्ञानशुद्धरपूजनाभ्यां
दुर्गतिनाशः विष्णुलोकप्राप्तिश्च । कुलाश्रकम्
१४७ तत्र गमनात् स्वर्गप्राप्तिः । अरन्वती-
वटः १४८ तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः कुलोद्धरणश्च । सासुद्रकम् १४९ तत्र
त्रिरात्रोपवासेन गोसहस्रदानफलं कुलोद्धर-
णश्च ॥ ब्रह्मावर्णः १५० तत्र गमनात् अग्नि-
ष्टोमफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च । यमुनाप्रभवः १५१
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलस्वर्गलोकयोः प्राप्तिः ॥
द्वर्षीसंक्रमणम् १५२ तत्र गमनात् वाजिमेध-
फलप्राप्तिः ब्रह्मलोकगमनश्च । सिन्धुप्रभवः १५३
तत्र पञ्चरात्रवासात् बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥
अर्धवेदी १५४ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
स्वर्गयोः प्राप्तिः ॥ वाशिष्ठी नदी तत्रैव ऋषि-
कुल्या १५५ वाशिष्ठी गमनात् सर्ववर्णानां
द्विजलप्राप्तिः ऋषिकुल्यायां ज्ञानेकमासवास-
शाकाहारैः ऋषिलोकप्राप्तिः ॥ शृङ्गुत्तम्
१५६ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ वीर-
प्रमोचः १५७ तत्र गमनात् सर्वपापप्रणाशः ॥
सन्धा सा विद्यातीर्थम् १५८ तत्र ज्ञानात् यत्र
तत्रैव विद्याप्राप्तिः ॥ महाश्रमः १५९ तत्रैक-
कालनिराहारात् शुभलोकप्राप्तिः ॥ महालयः
१६० तत्र षष्ठकालोपवासेनेकमासवासात्
आत्मना सङ्केतविंशतिपुरुषोद्धारः तत्रैव महे-
श्वरदर्शनात् सर्वपापमरणभययोर्विनाशः बहु-
सुवर्णयागफलप्राप्तिश्च ॥ वेतसीका १६१ तत्र
गमनात् अश्वमेधफलं औशनसगतिप्राप्तिश्च ॥
सुन्दरिका १६२ तत्र गमनात् रूपप्राप्तिः ॥

तीर्थं

ब्राह्मणिका १६३ तत्र गमनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
नैमिषम् १६४ तत्र ब्रह्मा तिष्ठति तत्र प्रो-
सर्वपापनाशः ज्ञानात् गवामथयागफल-
सप्तकुलोद्धारः उपवासेन प्राणत्यागात् ॥
प्राप्तिश्च ॥ गङ्गाहृद्दः १६५ तत्र त्रिरा-
वासात् वाजिमेधफलप्राप्तिः विष्णुलोकवास-
सरस्वती १६६ तत्र पितृदेवतर्पणात् शाक-
लोकवासः ॥ बाहुदा नदी १६७ तत्रैकरा-
वासात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः । गोप्रचारतीर्थम् ॥
तत्तु सरयुतीर्थं तत्र ज्ञानात् सर्वपापना-
देवलोकप्राप्तिश्च ॥ गोमत्यां रामतीर्थम् ॥
तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः निष्कृष्य-
नश्च । साहस्रवम् १७० तत्र गमनात् रा-
सूयान्श्वमेधफलप्राप्तिः । राजसूयम् १७१ ॥
ज्ञानात् कुवेरवदाङ्गदप्राप्तिः । मन्दिना
१७२ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफल-
एवं तत् समीपे नित्यकर्मकरणात् सर्पविना-
नाशः एकरात्रवासात् सर्वपापनाशश्च ॥ गो-
वनम् १७३ तत्र अष्टाङ्गदे ज्ञानात् पर-
गतिप्राप्तिः । श्रीदेवी १७४ तत्र गम-
श्रीप्राप्तिः । उदपानम् १७५ तत्राभिधे-
वाजिमेधफलप्राप्तिः । जनकराजकूपः ॥
तत्राभिधिकात् विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ विण्ड्या
१७६ तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्ति-
विण्ड्या १७७ सा सर्वतीर्थेजलोद्भवा ॥
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः रविलोकगमन-
तपोवनम् १७८ तत्राधिवासात् गुह्यज्ञो-
वासः । कम्पना नदी १८० सा सिद्धनिर्देश-
तत्र गमनात् पुष्करीकयागफलप्राप्तिः । विण्ड्या
नदी १८१ तत्र गमनात् अग्निष्टोमफलं दे-
लोकै चिरवासश्च । माहेश्वरी १८२ तत्र ग-
नात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरण-
दिवौकःपुष्करिणी १८३ तत्र गमनात् दुर्गा-
विनाशः वाजिमेधफलप्राप्तिश्च । रामपदम् १८४
तत्र गमनात् अश्वमेधफलम् । माहेश्वरप-
१८५ तत्र ज्ञानात् अश्वमेधफलं तत्र ती-
कोटी तत्र ज्ञानात् पुष्करीकयागफलप्राप्तिः
नारायणस्थानम् १८६ यत्र शालग्रामनाम
हरिस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमेधफलं विष्-
लोकगमनश्च । तत्रैव उदपानं यत्र पला-
समुद्राः सन्निहिताः तत्र ज्ञानात् दुर्गतिना-
तत्र महादेवस्तिष्ठति तत्र गमनात् अश्वमे-
फलप्राप्तिः इन्द्रलोकवासश्च ॥ जातिसरः १८७
तत्र ज्ञानात् जातिसरलप्राप्तिः । वटेश्वरपु-
१८८ तत्र केशवस्य दर्शनपूजनाभ्यामुपवासे-
च वाञ्छितकामप्राप्तिः । वामनतीर्थम् १८९
तत्र गमनात् दुर्गतिविनाशः विष्णुलोक-
प्राप्तिश्च । तत्र कौशिकी तिष्ठति तस्याः दे-
नात् राजसूययज्ञफलप्राप्तिः । चम्पकारणा
१९० तत्रैकरात्रवासात् गोसहस्रदान-
प्राप्तिः । गोष्ठीनम् १९१ तत्रैकरात्रोपवास-
अग्निष्टोमफलप्राप्तिः । तत्र देवा सह ति-

तीर्थं

नरसिंहति तस्य दर्शनात् मित्रावरणलोक-
वासः ॥ कन्यासंवेदम् १६२ तत्राहारजयात्
मनुलोकप्राप्तिः तत्रासनदानमन्त्रं भवति ॥
निष्ठीरा नदी १६३ तत्र गमनात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः स्वकुलोद्धरणम् ॥ निष्ठीरासङ्गमे
ब्रह्मदानेन ब्रह्मलोकगमनम् ॥ तत्र वशिष्ठा-
ग्रमः तत्राभिवेकात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ देव-
कूटम् १६४ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
कुलोद्धरणम् ॥ कौशिकसुनिहदः १६५ तत्र
मासवासात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ सर्वतीर्थवर-
हदः १६६ तत्र वासात् बहुसुवर्णयागफल-
प्राप्तिः दुर्गतिविनाशम् ॥ वीराग्रमः १६७ तत्र
कुमारसिंहति तत्र गमनात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥
अधिधारा १६८ तत्र गमनात् अश्वमेधफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ पितामहसरः १६९ तत्र
शैलराजप्रतिष्ठितौ शिवविष्णु तिष्ठतः तत्रा-
भिवेकात् अग्निष्टोमफलप्राप्तिः ॥ तत्रैव कुमार-
धारा तत्र ज्ञानात् ज्ञतार्थता त्रिकालोपवासेन
ब्रह्मदद्यानाशः ॥ गौरीशिवरम् २०० तत्रा-
रोहणात् शुद्धता तत्र कुण्डे ज्ञानपिष्टदेवाधि-
नाम्ना अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ ताम्ना-
रणा २०१ तत्र गमनात् वाजिमेधफलप्राप्तिः
शुक्ललोकगमनम् ॥ नन्दिनी २०२ तत्र त्रिदश-
शैवितः कूपः तत्र गमनात् नरमेधफलप्राप्तिः ॥
कौशिकारण्यसङ्गमः २०३ तत्र त्रिरात्रोप-
वासात् सर्वपापसुक्तिः ॥ उर्वशीतीर्थम् २०४
सोमाश्रमः २०५ कुम्भकर्णाश्रमः २०६ तेषु
ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कोकासुखम् २०७ तत्र ज्ञानात् जातिसार-
त्वम् ॥ नन्दा २०८ तत्र गमनात् ज्ञतार्थता
सर्वपापनाशः स्वर्गगमनम् ॥ ऋषभद्वीपः २०९
तत्र कौशिकनिहदनेसेवनात् सरस्वत्यां ज्ञानात्
विमाने विराजः ॥ अहीनालकतीर्थम् २१०
त्राभिवेकात् सर्वपापनाशः ॥ ब्रह्मतीर्थम् २११
तत्र गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः ॥ चम्पा २१२
तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ नरे-
विका २१३ तत्र गमनात् वाजपेयफलं विमान-
गमिषु ॥ संविद्यतीर्थम् २१४ तत्र ज्ञानात्
विद्याप्राप्तिः ॥ कौशिकम् २१५ तत्र गमनात्
बहुसुवर्णयागफलप्राप्तिः ॥ करतोया २१६ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् षडभेकादशदानफलप्राप्तिः ॥
तोषलायां कालतीर्थम् २१७ तत्र गमनात्
गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ गङ्गा-
सागरसङ्गमः २१८ तत्र गमनात् शतान्श्वमेध-
फलप्राप्तिः ॥ गङ्गायाः परद्वीपः २१९ तत्र
ज्ञानत्रिरात्रोपवासात् सर्वकामप्राप्तिः ॥ वैत-
रबी २२० तत्र गमनात् सर्वपापनाशः ॥
विरजम् २२१ तत्र गमनात् चन्द्रवह्नीतिः ॥
प्रभवः २२२ तत्र गमनात् सर्वपापनाशः
गोसहस्रदानफलसङ्कलपावनम् ॥ श्लोथ्यः शी-
रपीसङ्गमः २२३ तत्र पिष्टदेवतर्पणात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्तिः ॥ श्लोथप्रभवः २२४ नर्मदा-

ई२८
तीर्थं

प्रभवः २२५ वंशगुल्फः २२६ तत्र ज्ञानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ऋषभः २२७ तत्र गम-
नात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ पुष्यवती २२८
तत्र ज्ञानत्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः कुलोद्धरणम् ॥ वदरिकम् २२९ तत्र
ज्ञानात् दीर्घायुद्वयप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥ महेन्द्र-
पर्वतः २३० तत्र रामतीर्थे ज्ञानात् वाजि-
मेधफलप्राप्तिः ॥ मतङ्गकेदारम् २३१ तत्र
ज्ञानात् स्वर्गलोकप्राप्तिः ॥ श्रीपर्वतः २३२ तत्र
नदीतीरे ज्ञानात् अश्वमेधफलं परमसिद्धि-
प्राप्तिम् तत्र महादेवो देवा सह तिष्ठति तत्र
देवहृदे ज्ञानात् अश्वमेधफलप्राप्तिः शिवलोक-
गमनम् ॥ पाण्ड्यदेशे ऋषभपर्वतः २३३ तत्र
गमनात् वाजपेयफलप्राप्तिः स्वर्गगमनम् ॥
कावेरी २३४ तत्र गमनात् गोसहस्रदानफलम् ॥
समुद्रतीरे कन्यातीर्थम् २३५ तत्र ज्ञानात्
सर्वपापनाशः ॥ समुद्रमध्ये गोकर्णतीर्थम् २३६
तत्र शिवसिंहति तस्य पूजनात् त्रिरात्रोप-
वासात् दशान्श्वमेधत्वफलप्राप्तिः ॥
द्वादशरात्रोपवासात् ज्ञतार्थता च ॥ तत्र
गायत्रीस्थानं तत्र त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ब्राह्मणस्य गायत्रीपाठात् सदा
सम्पन्नता अत्राह्वयस्य पाठात् तस्या विनाशः ॥
सम्भर्तवापी २३७ तत्र गमनात् रूपसौभाग्य-
प्राप्तिः ॥ वेण्वा २३८ तत्र पिष्टदेवतर्पणात्
मयूरसंयुक्तविमानप्राप्तिः ॥ गोदावरी २३९
तत्र गमनेन शिवमययज्ञफलप्राप्तिः वायुलोक-
गमनम् ॥ वेण्वासङ्गमः २४० तत्र ज्ञानात्
सर्वपापनाशः ॥ वरदासङ्गमः २४१ तत्र ज्ञानात्
वाजिमेधफलप्राप्तिः ॥ ब्रह्मसूया २४२ तत्र
त्रिरात्रोपवासात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः स्वर्ग-
गमनम् ॥ कुण्डप्रवनम् २४३ तत्र ज्ञानत्रिरा-
त्रोपवासात् चन्द्रलोकप्राप्तिः ॥ देवहृदः २४४
हृद्यवेण्वासुसुववनम् २४५ ज्योतिर्मात्रहृदः
२४६ कन्याश्रमः २४७ तेषु गमनात् अग्नि-
ष्टोमफलप्राप्तिः ॥ देवहृदे ज्ञानात् गोसहस्र-
दानफलप्राप्तिः ॥ ज्योतिर्मात्रहृदे ज्ञानात् जाति-
सारत्वम् ॥ पयोष्णी नदी २४८ तत्र ज्ञानतर्प-
णात् गोसहस्रदानफलप्राप्तिः ॥ दक्षकारण्यम्
२४९ तत्र महाराजे जलस्रग्नात् गोसहस्रदान-
फलप्राप्तिः ॥ शरभङ्गाश्रमः २५० कुशाश्रमः २५१
तत्र गमनात् दुर्गतिनाशः कुलपवित्रता च ॥
सुपर्णकम् २५२ तत्र रामतीर्थम् तत्र ज्ञानात्
बहुसुवर्णयज्ञफलप्राप्तिः ॥ सप्तगोदावरम् २५३
तत्र ज्ञानात् महापुण्यप्राप्तिः देवलोकगमनम् ॥
देवपथम् २५४ तत्र गमनेन देवसत्रफलप्राप्तिः ॥
तुङ्गकारण्यम् २५५ तत्र प्रवेशात् सद्यः पाप-
नाशः मासवासात् स्वकुलस्य पवित्रता ब्रह्म-
लोकगमनम् ॥ मेधाविकम् २५६ तत्र पिष्ट-
देवतर्पणात् अग्निष्टोमफलसुखतिमेधानां प्राप्तिः ॥
कालझरपर्वतः २५७ तत्र देवहृदे ज्ञानात्
सूर्यलोकप्राप्तिः ॥ त्रिकूटपर्वतः २५८ तत्र

तीर्थं

मन्दाकिन्यां ज्ञानपिष्टदेवतर्पणात् अश्वमेध-
फलप्राप्तिः परमगतिलाभम् ॥ भर्तृस्थानम् २५९
तत्र कार्तिकेयसिंहति तत्र गमनात् सर्वकाम-
प्राप्तिः ॥ कोटितीर्थे ज्ञानात् गोसहस्रदानफल-
प्राप्तिः ॥ ज्येष्ठस्थानम् २६० तत्र महादेव-
सिंहति तद्दर्शनात् चन्द्रवह्नीतिः ॥ तत्र कूपे
चत्वारः समुद्रासिंहति तत्र ज्ञानप्रदसिंहनाम्नां
परमगतिप्राप्तिः ॥ शङ्करपुरम् २६१ यत्र
रामो गङ्गासुतीर्थः तत्र ज्ञानात् सर्वपाप-
नाशः विष्णुलोकप्राप्तिः ॥ सुजावटः २६२ तत्र
महादेवसिंहति तस्य पूजनप्रदसिंहनाम्नां गाय-
पत्यप्राप्तिः ॥ तन्तीर्थे चाङ्गवीज्ञानात् सर्वपाप
नाशः ॥ प्रयागः २६३ तत्र श्रीस्यं प्रिकुञ्जानि
तत्र यस्तुनया गङ्गा सङ्गता यत्र ब्रह्मादयो देवा
सिद्धाः पितरः सन्तु कुमारसुखा ऋषयो नाग-
सुपर्णसिंहक्रतुगन्धर्वाश्चरसिंहति एवं वेदा
यज्ञाश्च र्भूमिमतः ब्रह्माणुसुपासते ॥ स सर्व-
तीर्थेभ्योऽधिकः ॥ तस्य नामसङ्कीर्तनश्रवण-
वृत्तिकालभवेः सर्वपापनाशः तत्र ज्ञानात्
त्रिलोके एवं वेदविद्यासु यत् पुण्यं तत्प्राप्तिः
राजसुयान्श्वमेधफलप्राप्तिः तत्र वपनं महत् ॥
भोगवती नाम वासुकितीर्थम् २६४ तत्राभि-
वेकात् अश्वमेधफलप्राप्तिः ॥ ॥ ॥
“अयोध्या मथुरा माया काशी काशी
अवलिकता ॥
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मीचदायिकाः ॥
तासु वासं प्रकुर्वन्ति ये नृणा वा नराः परम् ॥
जभन्ते न पुनर्जन्म मातृगर्भेषु कुञ्चित् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डम् ॥
शास्त्रम् ॥ अध्वरः ॥ जैत्रम् ॥ उपायः ॥ (यथा,
महाभारते ॥ ५ ॥ १२५ ॥ २६ ॥
“वासुदेवेन तीर्थेन तात ॥ गच्छस्व संश्रमम् ॥”
“तीर्थेन उपायेन ॥” इति तट्टीकार्या नील-
कण्ठः ॥ अवसरः ॥ यथा, भागवते ॥ १ ॥ १६ ॥ ४ ॥
“स तदा जन्मतीर्थोऽपि न ववाधि निरायुधम् ॥
मानयन् स न्दधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥”
नारीरजः ॥ अवतारः ॥ ऋषिकुण्डम् ॥ (यथा,
रामायणे ॥ १ ॥ २ ॥ ४ ॥
“अर्कहर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज ॥ निशामय ॥
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥”)
पात्रम् ॥ (यथा, मनुः ॥ ३ ॥ १३० ॥
“कुरादेव परीक्षित ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
तीर्थं ननुव्यक्तयानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥”)
उपाध्यायः ॥ (यथा, महाभारते ॥ ४ ॥ ४० ॥ १८ ॥
“शिक्षितो ह्यसि सारथ्ये तीर्थे तः पुरुषर्षभ ॥”
“तीर्थतो गुरुतः ॥” इति नीलकण्ठः ॥)
मन्त्री ॥ इति मेदिनी ॥ घे, ८ ॥ (मन्त्रि-
प्रभृत्यादशराजसम्पत् ॥ यथा, महाभारते ॥
२ ॥ ५ ॥ ३८ ॥
“कश्चिदृष्टादशान्येषु सपक्षे दृष्ट पक्ष च ॥
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञाते वै त्सि तीर्थानि चारके ॥”
“तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्ध्यादृष्ट यान्यवगाह्य

राजा कृतकृत्यो भवति । तानि चोक्तानि नीति-
शास्त्रे यथा,—
'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वाशिकस्तथा ॥
कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकस्तथा ।
हत्याक्रान्तेषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणस्तथा ।
धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः ॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥
चारान् विचारयेत्तीर्थं स्वात्मनश्च परस्य च ।
पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ॥
मन्त्रिणां युवराजश्च हित्वा खेषु पुरोहितम् ।
इत्येषां तीर्थं शब्दवाच्यत्वम् ॥ हलायुधः ।
योनौ जलावतारे च मन्त्राद्यष्टादशेष्वपि ।
पुण्यत्रये तथा पात्रे तीर्थं स्यात् दर्शनैवपि ॥"
इति तट्टीकार्या नौलकच्छः ॥
योनः । दर्शनम् । घट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विप्रः । आगमः । निदानम् । अग्निः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (पुण्यकाजः ।
इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ । १२ । १४ ।
"हिरण्यं गां मर्द्धीं ग्रामान् हृदयस्थान् नृपतिर्वरान् ।
प्रादान् खन्नश्च विप्रैभ्यः प्रजातीर्थे स तीर्थवित् ॥"
पुं. सन्ध्यासिनासुपाधिविशेषः । यथा, प्राण-
तोषिण्यां अयधुतप्रकरणे ।
"त्रिवेगीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्वायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥"
तीर्थकरः, पुं, (करोतीति करः । तीर्थस्य शास्त्रस्य
पुण्यत्रयस्य वा करः ।) जिनः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४ ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ८७ ।
"मनोयवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥"
"चतुर्हृषविद्यानां बाह्यविद्यामयानाश्च प्रथिता
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः ।" इति तद्भाष्यम् ॥)
तीर्थकृतः, पुं, (तीर्थं करोतीति । कृ+ कृप्
तुगागमश्च ।) जिनः । इति धरणिः ॥
तीर्थकरः, पुं, (तीर्थं करोतीति । कृ+ कृप्
जिनः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ ॥
तीर्थयात्रा, स्त्री, (तीर्थं यात्रा गमनम् ।) तीर्थ-
गमनम् । तद्विधिनिषिधौ यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"कर्माया तीर्थयात्रास्मिन् लोके केन कथं द्विजैः ।
श्रोतं न एतद्विच्छामो वद वद्विमतान् सुने ! ॥
सुत उवाच ।
एतत् श्रुत्वा ततः सुतः पुराणो मुनिसत्तमः ।
प्रोवाच तान् मुनिश्रेष्ठान् खधर्मं श्रुणुतानघाः ॥
यज्ञाधिकारे च गते द्विजेन्द्राः
सर्वस्वनाशे क्षितिपोऽथ वैश्यः ।
शुश्रूषणायां बलवीर्यंहीनः
श्रद्धस्तु तीर्थानि भजेत् सुदान्तः ॥
सुसुप्तभिस्तीर्थगतिर्मुनीन्द्रैः
कार्या तथा तत्फलकाङ्क्षिभिश्च ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति
स्वयं यतो युवत्वा सन्नियुक्तः ॥
निर्वाणं यद्दृष्ट्वाश्रमसंस्थितस्य
मनीषिभिस्तीर्थगतिर्निषिद्धा ।
मातुः पितुर्भक्तिमता यद्दृश्यः
सुतो न कुर्यात् खलु तीर्थयात्राम् ॥
गङ्गाजलेनानुदिनं मनुष्यो
च्छ्रोमयेनापि सदा सुनीन्द्राः ।
स्नातीह सम्यक् यदि भावयुक्तः
फलं तदाप्नोति न चान्यदेतत् ॥
सर्वान्नि तीर्थानि हि यानि तानि
स्वर्गोत्तरीयेषु पुनः पृथिव्याम् ।
तुल्यानि सम्यक् सुमयोऽपि होत्रे
सत्वं यद्दृष्ट्वाश्रमसंस्थितस्य ॥
यस्यैह यज्ञैश्चधिकारितास्त
यद्देवैर्ह दानवतो सुनीन्द्राः ।
संयुक्तः कस्त्वविवर्जितस्य
तीर्थं गतिः पूर्वतरेर्निषिद्धा ॥"
इति बह्विपुराणे १ अध्यायः ॥
तीर्थराज्ञी, स्त्री, (तीर्थानां राज्ञी श्रेष्ठिरिव ।
यद्वा, तीर्थेषु राजते प्रोभते इति । राज+इत् ।
ततो वा ङीष् ।) काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तीर्थवाकः, पुं, (तीर्थस्थे वाको वचनमस्य ।
उत्तमाङ्गित्या प्रशंसनीयत्वादस्य तथात्वम् ।)
केशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३२ ॥
तीर्थसेवी, [न्] पुं स्त्री, (तीर्थं घट्टादिजल-
प्रान्तस्थानं सेवते इति । सेव+खिनिः ।) वक्-
पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीर्थवासिनि, त्रि ॥
तीव, स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) तीवति । इति दुर्गादासः ॥
तीवरः, पुं, (तीर्थंते इति । तृ भवनतरणयोः+
"ह्रित्त्वरच्छत्वरेति ।" उणां ३ । १ । इति
ध्वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) समुद्रः ।
(तीरयति कर्मसमाप्तिं करोतीति । तीर+
ध्वरच् । गुणाभावो रेफलोपश्च । इत्युल्ल-
दत्तः ।) व्याघ्रः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥
वर्णसङ्करजातिविशेषः । तेजोर इति भाषा ।
स तु राजपुत्रस्त्रियां क्षत्रियाज्जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तम् ॥ चूर्णकभाष्यायां पुण्ड्रकाज्जातः ।
इति पराशरपद्धतिः ॥
तीवरी, स्त्री, (तीवर+घञ्वात् ङीप् ।) व्याघ्र-
पत्नी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥
तीर्थं, स्त्री, (तीव स्त्री+वाङ्मलात् रक् ।
तिञ् निश्चाने+वाङ्मलात् रन् । दीर्घत्वम् ।
जकारस्य वकारः । इत्युल्लदत्तः । २ । २८ ॥)
अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ७० ॥ तीरम् ।
तीर्थम् चपु । इत्युणादिकोषः ॥ लोहम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तीर्थः, त्रि, (तिञ्+वाङ्मलात् रन् ।) दीर्घत्वादि-
कश्च । अत्युष्णः । नितान्तः । (यथा, रघुः । ६ । ६५ ।
"तान् हत्वा गजकुलबद्धतीर्थवैरान्
वाङ्मलस्यः कुटिलनखाग्रकमसक्तान् ॥")

कटुः । इत्युणादिकोषः ॥ (इःषट् । तुगा
आर्यासप्तशत्याम् । ६६१ ।
"हन्त विरहः समन्ताज्जयति दुर्भारती
संवेगः ।"
तीर्थम् । यथा, तत्रैव । १५२ ।
"ज्ञतकस्वाप मदीयन्वासञ्चिदस्तकम् । किंती
विध्यसि मां निन्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीना
शिवे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
तीर्थकण्डः, पुं, (तीर्थः कण्डो यस्मात् । वा
भक्षणेन हि कण्डदेशे पीडितपक्षेक्षयात्मम् ।
शूरव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीर्थगन्धा, स्त्री, (तीर्थः कटुगन्धो यस्याः ।
यवानो । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीर्थज्वाला, स्त्री, (तीर्थं यथा स्यात् तथा ज्वा
यति उत्तेजयति सेविनमिति । ज्वल+जि+
अच् टाप् च ।) घातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तीर्थवेदना, स्त्री, (तीर्था अथवा वेदना
यातना । अतिशयवेदना । इत्यमरः । १ । १ । ११ ।
तीर्था, स्त्री, (तीर्थ+टाप् ।) कटुरोहिणे
गण्डदूर्वा । राजिका । इति मेदिनी । रे, १६
नदीविशेषः । इति शब्दरत्नावली । प्रा
ण्योतिश्रुती । तरदीवृत्तः । तुलसी । इ
राजनिर्घण्टः ॥
तु, ख ट्ठौ । हिंसायाम् । पूर्णौ । इति कविकल्प
द्रुमः ॥ (अर्दा-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) व
तौति तवीति । इति दुर्गादासः ॥
तु, थ, पादपूरणम् । (यथा, मनुः । ११ । २००
"अवगृह्यं त्वद्भ्रतं सहस्रमभिहृत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥"
भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः ॥ सतुष्यः
(यथा, मनुः । ११ । २०२ ।
"उद्भयानं समावस्य खरयानसु कामवः ।
ज्वाला तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन
मुधति ॥"
पञ्चान्तरम् । नियोगः । प्रशंसा । विनिर्घण्टः
इति शब्दरत्नावली ॥
तुक्, [ज्] पुं, (तुङ्गाते जीयतेऽनेनेति । तुं
प्राण्ये+जिप् ।) अपत्यम् । इति हेमचन्द्रः ।
तुगाचीरी, स्त्री, (तुगाचीरी+घृषोदरादिना
गस्य कः ।) तुगाचीरी । इति हेमचन्द्रः । १ । १२२
तुगा, स्त्री, (तुज्+वाङ्मलात् घः क्चि ।) वंश
लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोक्त
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"स्याद्द्वंशरोचना वंशी तुगाचीरी तुगाशुभा
त्वक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैवशी"
तुगाचीरी, स्त्री, (तुगा वा एव चीरी ।) वंश
लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशलोचना
भेदः । अस्या गुणाः । अयन्वासकालनादि
त्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, भावप्रकाशे मध्यखण्डे २ भागे ज्ञान
रोगाधिकारे ।
"द्विगुणा च तुगाचीरी शिवा सर्वचतुर्भुवा ॥")

तुङ्गः

पुं, (तुङ्गि हिंसायाम् + चण् ।) पुत्रागत्यः ।
यथा, वैद्यकरत्रमात्रायाम् ।
[श्लोकः पुरुषस्तुङ्गः पुत्रागो रक्तकेशरः ॥”]
व्रतः । वृषग्रहः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६४ ॥
रिक्तः । गच्छकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गमेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ग्रहाणां
चराणिः । यथा,—
वृष्याद्युक्तान् क्रियत्युक्तगच्छीकुलीरान्धयुक्ते
ःवृषीन्क्रियतिपिशिरान् सप्तविंशतिं विंशान् ।
प्राप्तेस्तान् वदति जवनान्धतुङ्गान् सुतुङ्गा-
ग्नेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”
इति दीपिका ॥

“आदित्यमेवै त्वमे शशाङ्के
कन्यागते श्रे च गुरौ कुलीरे ।
मीने च मुक्ते मकरे महीजे
शनौ तुलायाम्नि तुङ्गगेहाः ॥”
इति समयान्तरम् ॥ ● ॥

अथ तुङ्गस्यग्रहफलम् ।

तुङ्गेः शुभसंयुतः शुभकरेभिर्नैश्च दृष्टो यदा
देवान् पश्यति सोऽपि वा शुभकरानेकं द्विकं वा
त्रिकम् ।
वन्तेशः प्रियतो विमर्हितरिपुः शौचीशमान्यो
यदा
आपालाञ्चितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे
यदा ॥
तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि ब्रह्मदानदृष्टतौ
गत्यातोऽरिबिभर्तृकोऽगदतनू राजेश्वरो रूप-
वान् ।
आपालाञ्चितपादपद्मयुगलो वा धर्मश्रीलो
महान्
सौ श्वेरेव युतोऽथवा प्रियतमेऽहं त्रिकोणेऽपि
च ॥

यदि भवति ऋगस्यो भूमिपुत्रस्तदा वै
न दिनकरमयखादृभ्ररघ्नर्नरेन्द्रः ।
अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी
प्रयतरिपुनरेन्द्रः स्यात्त्रिकोणेऽपि जातः ॥
कन्यास्यः शशलाङ्कनस्य तनयस्त्रिध्यांशकैः
संयुतो

दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरेऽजातस्तदा
भूपतिः ।
यात्रायां तुरगोद्भ्रमत्तकरिणां यातेर्मही कम्पते
सप्याभ्ररखीरुहा विगलिता यान्ति त्रिकोणे-
ऽपि च ॥

तुङ्गे गुरौ मित्रखगेन दृष्टो
राजा भवेद्विजयमानमूर्तिः ।
गजाश्वनौकानरपूर्वखण्ड्याः
एषीपतिः स्वस्य त्रिकोणेऽपि ॥
तुङ्गे शनौ शुभसङ्गतप्रयुते च दृष्टे
देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघान् ।
अपाधिपो भवति कौर्तिकरप्रधानो
दीर्घायुस्वसुखसुगृह्युजे त्रिकोणे ॥

तुङ्गभ

तुङ्गे शनौ मित्रखगेन दृष्टे
प्रचक्षदक्षो वृपतिप्रधानः ।
न दृश्यते दिग्मने च धुर्वी
त्रिकोणे चापि नरेन्द्रमूर्तिः ॥
भवति धरणिपालो नीचबुद्धिः प्रतापी
हयगजधनपूर्वो जातिवर्गो विरक्तः ।
कुटिलमतिरनीतो भूरिभाङ्कारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंख्ये जायते मानवेन्द्रः ॥
ऋगपतिवृषकन्याकर्कटस्ये च राहौ
भवति विपुललक्ष्णी राजराजःधिपो वा ।
हयगजनरनौकामखितः सार्वभौमो
वृपतिरमरपुण्यो राहुतुङ्गी चिरायुः ॥
अरिनिधनययतुङ्गे कौर्तिकमेतत् पत्नं अर्थम् ।
केन्द्रत्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम् ॥”
इति कोट्टीप्रदीपः ॥
तुङ्गः, त्रि, (तुङ्गि हिंसायाम् + चण् ।) उग्रः ।
प्रधानम् । उन्नतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ३ ।

“शिलाविभङ्गैर्ह्येगाराण्य्राव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥”
प्रचुरः । यथा, तत्रैव । ४ । ७० ।
“तेषां सद्भ्रभयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ॥”)
किञ्चल्ले क्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गकः, पुं, (तुङ्ग + खाद्ये संज्ञायां वा कन् ।) पुत्राग-
वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अरण्यरूप-
तौर्यविशेषे, क्षी । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४६-५४ ।
“तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदान्धापयत् तत्र सुनीन् वारसतः पुरा ॥
तत्र वेदेयु नष्टेषु सुनेरङ्गिरसः सुतः ।
ऋषीणासुत्तरीयेषु रूपविष्टो यथासुखम् ॥
यो कारेण यथान्यायं सभ्यगुणारितेन च ।
येन यत् पूर्वमभ्यस्तं तत् सर्वं समुपस्थितम् ॥
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽपिः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च ॥
पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास यजनार्थं महाद्युतिम् ॥
ततः स चक्र भगवात्पुत्रीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
“आप्यभागेन तत्रापि” तर्पयित्वा यथाविधि ।
देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमम् ॥
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! ।
पापं प्रखण्ड्यस्त्रिलं क्षिया वा पुरुषस्य वा ॥
तत्र मासं वसेद्दीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं ब्रजेद्राजन् । कुलधैव सतुहरेत् ॥”)
तुङ्गभद्रः, पुं, (तुङ्ग उच्चोऽपि भद्रः ।) मरीच-
कटहली । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥
तुङ्गभद्रा, स्त्री, (तुङ्गा प्रधाना भद्रा निर्मला च ।)
नदीविशेषः । सा दक्षिणे प्रविष्टा । (यथा,
मत्स्यपुराणे । ११३ । २६ ।
“तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेरी चैव तु ।
दक्षिणापयनदक्षाः सङ्गमादाङ्गिणः स्वता ॥”)

तुज

तस्या जलस्य गुणाः । शिग्र्वलम् । निर्मल-
लम् । खादुलम् । गुरुलम् । कण्डुपित्तासदाह-
लम् । प्रायःचात्मलम् । मेधाकरलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गशेखरः, पुं, (तुङ्गान्युचानि शेखराणि श्रद्धाणि
यस्य ।) पर्वतः । इति शब्दमाला ॥
तुङ्गा, स्त्री, (तुङ्ग + टाप् ।) वंशलोचना । शमी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“शमी शक्रुपला तुङ्गा केशहली शिवा फला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सात्त्विका
स्तुता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे))
तुङ्गिनी, स्त्री, (तुङ्गो वृत्तविशेषस्तद्दत्त-
रस्यस्याः । तुङ्ग + इनिः । डीप् ।) महाशता-
वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुङ्गी, स्त्री, (तुङ्ग + गौरादित्वात् डीष् ।) हरिद्रा ।
वर्चरी । इति मेदिनी । गे, = । (अस्याः
पर्याया यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“वर्चरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्याजगन्धिका ।
पर्याशस्तत्र जग्ये तु कटिलकजुठेरकौ ॥”
रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥)
तुङ्गी, [न्] पुं, (तुङ्गः उच्चस्थानं आश्रयत्वेन
अर्थस्य । इनिः ।) तुङ्गस्थानस्थितः । उच्च-
ग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥
तुङ्गीपतिः, पुं, (तुङ्गा निशायाः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तुङ्गीशः, पुं, (तुङ्गी सर्वप्रधान ईशः प्रसूच ।)
शिवः । जणः । सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
तुष्कं, स्त्री, (तौति असारत्वं गच्छतीति । तु +
“छोऽदिकश्चिभ्यां सुतुभ्याम् कित् पीपूडोः स्वञ्च ॥”
२ । ३३ । उणादिकोषटीकाएतत्तत्रात् छः स
च कित् ।) पुलाकजम् । इत्युणादिकोषः ॥
भुषि इति भाषा ॥
तुष्कः, त्रि, (तुद् + क्तिप् । तेन तं वा ज्यतीति ।
छो + कः ।) सूयः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
हीनः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ७ । ४५ ।
“किमेतेरात्मनस्तुष्कैः सह देहेन नचरेः ॥”)
अल्पः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६२ ॥
तुष्कहः, पुं, (तुष्को हीनो हर्षः ।) अरण्य-
वृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥
तुष्कधान्यकं, स्त्री, (तुष्कं धान्यम् । अल्पार्थं
कन् ।) पुलाकः । इति राजमाला ॥ आगुडा
इति भाषा ॥
तुष्का, स्त्री, (तुष्क + टाप् ।) तुत्या । नीलो-
वृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ (स्रष्ट्रेणा । गुज-
राट्देशीया रणाची । अस्याः पर्याया यथा,
“स्रष्ट्रेणकुचिका तुष्का कौरङ्गी द्राविडी
गुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे))
तुज, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) तीजति । इति दुर्गादासः ॥

तुज, इ प्राणो । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ,
तुज्जाते । प्राणो जीवनम् । हिंसायाच्चायामिति
कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुज, इ क भाष्यार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-अकं-सकं च-सेट् ।) पञ्चमखरी ।
इ क, तुज्जयति । भा दीभिः । यद्धार्यो निके-
तनहिंसाबलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

तुट, शि कलहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-अकं-सेट् ।) शि, तुटति अतुटीत् नौचः
परस्परं वचसा । तुतोड । इति दुर्गादासः ॥

तुटुमः, पुं, (तुटति नाशयति द्रव्यजातमिति ।
तुट्+वाङ्मलकान् उमः ।) उङ्करः । इति
त्रिकाशशेषः ॥

तुड, इ ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ, तुडते ।
ड, तुडते । वधो निष्पीडनमिति रमानाथः ।
तुडते पात्रं पिकः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, ऋ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । ऋ, अतुतोडत् ।
वधो द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः । तोडति
मल्लो मल्लाङ्गं भिगन्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

तुड, शि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) शि, तुडति अतुडोत् तुतोड ।
उपहनने इति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

तुडु, नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी इड्यान्तः । नादरः
अनादरः । तुडुति । फलाभावान्न ऋदुबन्धः ।
इति दुर्गादासः ॥

तुण, श्र जैश्वर । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) जैश्वरमिह कुटिलीकरणम् । श्र,
तुणति ळ्यं वायुः । तोणिता । इति दुर्गादासः ॥

तुणिः, पुं, (तुणति सङ्कोचयतीति । तुण जैश्वर+
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति
इन् ।) कुण्ठिः । तुण्टुचः । इत्यमरटीकायां
स्वामी । (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
“तुण्णस्तुमक आपीनस्तुणिकः कच्छकंस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिष्ठश्च नन्दकः ॥
तुणो रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिस्रो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठान्पित्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

तुण्ड, स्त्री, (तुण्डते निष्पीडयति अन्धन्तरस्थ-
द्रव्यमिति । तुण्ड+पचाद्यच् ।) सुखम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (चक्षुः । यथा,
देवीभागवते । २ । १ । २६ ।
“आमिषं स तु विज्ञाय शीघ्रमभ्यद्रवत् खगम् ।
तुण्डयुद्धमयाकाशे तावुभौ समचक्रतुः ॥”
पुं महादेवः । यथा, हरिवंशे भौषध्यपूर्वखण्डे ।
१५ । १५ ।
“नमस्तुष्टाय तुष्टाय नमस्तुष्टितुष्टाय च ॥”
राजसविशेषः । यथा, महाभारते । १२८४ । ६ ।
“तुण्डेन च नलक्ष्मण पटुशः पनसेन च ॥”)

तुण्डकेरिका, स्त्री, कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुण्डकेरी, स्त्री, (प्रशक्तं तुण्डम् । प्रशंसायां कन् ।
तदीर्त्तं ईरयति वा तत्तुल्यश्रीभाधारणात् ।
ईर+कर्मण्यच् । स्त्रियां ङीष् ।) विम्बिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तैलाङ्गुचा इति
भाषा ॥

तुण्डिः, पुं, (तुण्डते निष्पीडयति मध्यस्थद्रव्य-
मिति । तुण्ड+“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां
४ । ११७ । इतीन् ।) सुखम् । चक्षुः ।
इत्युणादिकोषः ॥ नाभौ स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

तुण्डिका, स्त्री, (तुण्डिरेव । तुण्डि+कार्थे कन्
टाप् च ।) नाभिः । विम्बिका । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्या गुणा यथा,—
“तुण्डिका चाभिरुचिस्तृणातपित्तनिवारणी ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥)

तुण्डिकेरी, स्त्री, कार्पासी । विम्बिका । इत्य-
मरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्या पर्यायाः यथा,
“तुण्डी रक्तफला विम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अस्या रूपान्तराणि । तुण्डिकेरिका तुण्डि-
केरिः तुण्डिकेरी तुण्डिकेशी । इत्यमरटीका ॥

तुण्डिकेशी, स्त्री, विम्बिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुण्डिभः, त्रि, (तुण्डिवृद्धा नाभिरस्य । “तुण्डिवलि-
वटेभः ।” ५ । २ । १४० । इति भः । “मूर्द्धन्योपधो-
र्यं तुण्डिः ।” इति माधवः ।) वृद्धनाभिः ।
वृद्धनाभियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

तुण्डिलः, स्त्री, (तुण्डिरस्यस्येति । सिन्धादित्वात्
इलच् ।) वृद्धनाभिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
सुखरः । इत्युणादिकोषः ॥

तुत्य, तु क स्तृती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) आद्ये पञ्चमखरः शेषो
दन्तवर्गाद्युक्तस्यकारः । तुत्ययति तुत्यापयति ।
स्तृतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

तुत्यं, स्त्री, (तुदति पीडयत्यनेन । तुद+“पातृ-
तुदेति ।” उणां २ । ७ । इति थक् । यद्वा,
तुत्य आच्छादने+अच् ।) खर्परौतुत्यम् ।
उपधातुभेदः । तुतिया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । नीलाञ्जनम् २ हरिताम्रम् ३ तुत्य-
कम् ४ मयूरश्रीवकम् ५ ताम्रगर्भम् ६ अम्बु-
तोद्भवम् ७ मयूरतुत्यम् ८ शिखिकण्डम् ९
नीलम् १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुत्याञ्जनम्
११ शिखिग्रीवम् १२ वितुन्नकम् १३ मयूर-
कम् १४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥ तूतकम् १५
वृषातुत्यम् १६ ऋतामदम् १७ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । उष्णत्वम् । श्विन्ननेत्रामयनाशित्वम् ।
सर्वविषहोषमनत्वम् । वान्तिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चारत्वम् । निम्नत्वम् ।
लघुत्वम् । भेदकत्वम् । हृमिकण्डुककफनाशित्व-
ञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“तुत्यं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।

तुत्यं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्तामेव तद्भवे ।
किञ्चित्तामेव तुल्यात्तन्मात्रमात्रमात्रमात्रम् ।
तुत्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषाघ्नकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तद्गुणम् ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे
(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
“ओतोन्विष्टासमं तुत्यं सचौद्रं टङ्गाङ्गि-
विधा सुपुटितं शुद्धं वान्तिभ्रान्तिविवर्षितम्
अन्यथा ।
“गन्धकेन समं तुत्यं तुत्याङ्गैर्गार्हयामकम् ।
वान्तिभ्रान्ती यदा न क्षण्डा विद्धिं विक्तिं
धेत् ॥
शोधितस्यास्य गुणा यथा,—
“तुत्यं सकटुकचारं कषायं विशदं लघु ।
लेखनं भेदं चक्षुष्यं कण्डूक्रिमिविषापहम् ।
इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे चारणमारणा-
कारे ।
रसाञ्जनम् । ग्रावा । इत्युणादिकोषः । अर्षि-
इति संक्षिप्तसारे उषादिवृत्तः ॥ अर्षो-
इति हेमचन्द्रः ॥
तुत्यकं, स्त्री, (तुत्यमेव । स्वार्थे कन् ।) तुल्य-
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“तुत्यकं कटुकं चारं कषायं वामकं लघु ।
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषाघ्नकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तद्गुणम् ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
तुत्या, स्त्री, (तुत्य+टाप् ।) नीलीवृक्षः । चक्षु-
इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥ महानीली । इ-
राजनिर्घण्टः ॥
तुत्याञ्जनं, स्त्री, (तुत्ययति तुत्याते वा । तुल्य-
अच् । तुत्यश्च तदञ्जनश्चेति कर्मधारयः ।
उपधातुविशेषः । तुत्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
तुद, अ श्र औ यथे । इति कविकल्पद्रुमः
(तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) अ श्र, तुदति तुदते
औ, तोत्ता । यथ इह ज्ञानस्य रूपम्
तुदोद गदया चारिम् । इति भट्टिः ॥ वि-
श्वदः । इति दुर्गादासः ॥
तुन्दं, स्त्री, (तुदतीति । तुद+“अन्दादयश्च ।
उणां ४ । ६८ । इति दन् तुदेर्नुमच इत्युत्त-
ततो दस्य लौपः ।) उदरम् । इत्यमरः
२ । ६ । ७७ ॥
तुन्दकूपिका, स्त्री, (तुन्दः कूपः कूपिका । तुन्द-
उदरस्य कूपिकेव ।) नाभिः । इति हेमचन्द्रः
३ । २ । ७० ॥
तुन्दकूपी, स्त्री, (तुन्दस्य उदरस्य कूपी तुन्द-
इव ।) नाभिः । इति त्रिकाशशेषः ॥
तुन्दपरिमाणः, त्रि, (तुन्दतुदरं परिमार्शति
परि+ञञ्+अच् ।) तुन्दपरिञ्चः । इ-
मरटीकायां रमानाथः । (अलसादन्तुन्द-
परिमाणं एव ।” इति विद्वान्नाकौस्तुभे । १
३ । २ । ५ ॥)

तुम्प

रिक्तः, त्रि, (तुम्पसुदरं परिमार्शति ।
 र्+त्तुम्प+“तुम्पशोकयोः परिमृजापडुदोः”
 १२।५। इत्यत्र “आत्मस्यसुखाहरणयो-
 र्ति वक्तव्यम्” इति वार्तिकोक्त्या कः ।)
 तल्लः । इत्यमरः । २ । १० । १८ ।
 ङी, (तुम्प+इत् वाहुलकात् शुम् च ।)
 दरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥ गन्धर्व-
 शिषे, पुं । इति जटाधरः ।
 ङी, (तुम्प+इत् वाहुलकात् शुम् च ।)
 ङिभिः । इति त्रिकाण्शेषः ।
 कः, त्रि, (अतिप्रथितं तुम्पसुदरमस्यस्य ।
 तुम्पादिभ्य इलच् ।) ५ । २ । ३१७ । इति
 षकारात् ठन् ।) विशालजठरो जनः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 का, ङी, (तुम्पसुदरं आश्रयत्वेनास्यस्याः ।
 तुम्प+ठन् टाप् च ।) नाभिः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 नः, त्रि, तुच्छलः । इति भरतस्य द्विरूप-
 शेषः ।
 इमः, त्रि, (तुम्पिष्टं वा नाभिरस्यस्येति । तुम्पि-
 +“तुम्पिलिवटैर्भः” ५ । २ । १३६ । इति
 भः ।) तुम्पिलः । इति शब्दरत्नावली ।
 दलः, त्रि, (तुम्पं विशालसुदरमस्यस्येति ।
 तुम्प+“तुम्पादिभ्य इलच् ।) ५ । २ । ११७ ।
 लीकच् ।) विशालजठरो जनः । भुङ्क्ते इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिच्छिलः २ बृहत्-
 कृत्तिः ३ तुम्पिकः ४ तुम्पिभः ५ तुम्पी ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 दलपला, ङी, (तुम्पिलवत् फलमस्याः ।)
 मपुषी । इति राजनिर्घण्टः ।
 ते, ङी, (तुम्पि + वा डीष् ।) नाभिः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 ते, [न्] त्रि, (तुम्पं विशालसुदरमस्यस्येति ।
 तुम्पादिभ्य इलच् ।) ५ । २ । ११७ । इति
 षकारात् इतिः ।) तुम्पिलः । इति शब्द-
 रत्नावली अमरश्च ।
 ङी, पुं, (तुम्पते इति । तुम्प+त्तः ।) नन्दी-
 श्वः । तुम्प इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १२७ । त्रि, अघितः । (यथा, रामायणे ।
 १ । १४ । २३ ।
 “स तुम्प इव तीक्ष्णं प्रतोदेन हयोत्तमः ।
 तासा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥”
 हिमे । द्विधाकृते च ।)
 वायः, पुं, (तुम्पं द्विभं वयतीति । वे+“कावा-
 मच्” ३ । २ । २ । इत्यच् ।) वौषिकः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ६ । दरणी इति भाषा ।
 (यथा, मनुः । ४ । २१४ ।
 “शैल्यतुम्पवायान्नं कृतवत्याममेव च ॥”)
 प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-
 सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ।
 प, श्र वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदां-परं-सकं-सकं च-सेट् ।) श्र, तुम्पति तुम्प्य ।
 (तुदां-सकं-सकं च-सेट् ।) श्र, तुम्पति तुम्प्य ।

दृष्ट

तुम्बः

तुम्प प श्र तुम्प श्र क्लिष्टि वधे इक्षिताभ्यामेव
 तुम्पति तुम्पतीति विद्वौ तुम्प वधे इक्ष्य
 भासौ पाठस्तु वेदे श्रवणस्य श्रान्तस्य चोच्चा-
 रणमेदार्थः । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ।) तुम्पति । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, श्र वधे । क्लेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदां-परं-सकं-सकं च-सेट् ।) श्र, तुम्पति
 तुम्प्य । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-
 सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, इ क अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरो । इ क, तुम्प-
 यति । अर्हने वधः । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, प श्र क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदां-परं-सकं-सकं च-सेट् ।) प श्र, तुम्पति
 तुम्प्य । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-सकं-
 सेट् ।) तोपति । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, प श्र क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (तुदां-परं-सकं-सकं च-सेट् ।) प श्र, तुम्पति
 तुम्प्य । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, इ क अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) तवर्गाद्यादिः । पञ्चम-
 स्वरो । इ, तुम्पति । कि, तुम्पयति तुम्पति ।
 अर्हने वधः । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, ल ड हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
 आत्मं-सकं-सेट् ।) ल, अतुम्पत् । ड, तोम्पते ।
 इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, य ग हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
 क्रां च-परं-सकं-सेट् ।) य, तुम्पति । ग,
 तुम्पाति । तुतोभ । इति दुर्गादासः ।
 तुम्प, पुं ङी, (तुम्पलः । रस्य लः ।) तुम्पलः ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । (अक्षियजाति-
 विशेषः । यथा, भातस्ये । ११३ । ५३ ।
 “तुम्परास्तुम्पराश्चैव पञ्जमा नैषधैः सह ॥”)
 तुम्पलं, ङी, (तु सौत्रो धातुः+वाहुलकात्
 तुलक् ।) रणसङ्कुलम् । सङ्कीर्णयुद्धम् । इत्य-
 मरमेदिनीकौ । परस्परसन्नाधो रणसंबन्धः ।
 इति भरतः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ४१ । २८ ।
 “तन्नाभूत्तुम्पलं युद्धं देवदानवसैन्ययोः ॥”)
 तुम्पलः, पुं, (तु + वाहुलकात् तुलक् ।) कलि-
 वृक्षः । इति मेदिनी । ले, ६८ । चाकुलो
 रणः । इति त्रिकाण्शेषः । (प्रचक्षे उये
 सङ्कुलमात्रे च त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ५४१ ।
 “एकस्य करव्याक्रन्देः सैन्यस्यान्यस्य गर्जितैः ।
 वरित्तरङ्गघोषैश्च बभूवुस्तुम्पला दिग्भः ॥”
 तथा, महाभारते । १ । ५३ । १२ ।
 “ववौ गन्धर्व तुम्पलो दृष्टतामग्निं तदा ॥”)
 तुम्बः, पुं ङी, (तुम्बति नाश्रयत्ववचिमिति ।
 तुम्ब अर्हने + अच् ।) अलावुः । इत्यमर-

तुम्बुव

टीकायां भरतः । (अलावीः तुम्बलक् ।
 यथा, हरिवंशे । ६४ । ५ ।
 “सशिवतुम्बकरकौ गोपधेयुप्रवाहकौ ॥”)
 तुम्बकः, पुं, (तुम्बति अर्वाचिमिति । तुम्ब + अच् ।)
 अलावुः । इति शब्दरत्नावली । राजालावुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ।
 तुम्बा, ङी, (तुम्ब + टाप् ।) अलावुः । इति
 शब्दरत्नावली । (यथा, अम्यालके । ७ ।
 “कुम्बावतीसमविदुम्बा गलेन नवतुम्बाभवीक-
 सविधा
 शं बाहुषेयश्रश्रिभ्याभिरामसुखसंवाधित-
 क्षणभरा ॥”)
 गवी । इति त्रिकाण्शेषः ।
 तुम्बिः, ङी, (तुम्बति नाश्रयत्ववचिमिति । तुम्बि
 अर्हने + “सन्धधातुभ्य इत्” उर्वा ४ । ११७ ।
 इतीन् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ।
 (अलावुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 तुम्बिका, ङी, (तुम्ब अर्हने + अच् । टापि अत
 इत्यम् ।) अलावुः । इति शब्दरत्नावली ।
 कटुतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।
 तुम्बिनी, ङी, (तुम्बति नाश्रयत्ववचिमिति ।
 तुम्ब + ङिनिः डीप् ।) कटुतुम्बी । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 तुम्बी, ङी, (तुम्बि + क्दिकारादिति वा डीप् ।)
 अलावुः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । (यथा,
 शान्तिप्रतके । ३ । १६ ।
 “अरे चेतोमीन ! भ्रमयमधुना यौवनजले
 व्यज सं खच्छन्दं युवतिजलघौ पद्मसि न किम् ।
 तनजालीजालं क्षणयुगलतुम्बीफलयुगं
 मनोभूः केवर्तः क्षिपति परितस्मां प्रति
 सुदुः ॥”
 “अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दौर्घां च वर्तुणा ।
 मिष्टं तुम्बीफलं चूदां पिच्छश्लेषापहं गुरु ॥
 वृष्यं वचिकरं प्रोक्तं घातुपुष्टिविवर्द्धनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 कुलिकवृक्षः । इति रत्नमाणा ।
 तुम्बीपुष्पं, ङी, (तुम्बाः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) लता-
 म्बुजम् । अलावुपुष्पम् । इति शारदावली । २०२ ॥
 तुम्बुकं, ङी, (तुम्ब + वाहुलकात् उक् ।) अलावु-
 फलम् । इति हज्जुचन्द्रः ।
 तुम्बुकः, पुं, (तुम्ब + वाहुलकात् उक् ।) अलावुः ।
 इति भरतधृतहज्जुचन्द्रः ।
 तुम्बुरी, ङी, (तुम्बवहाकारं रातीति । रा + कः ।
 डीप् । एषोदरादित्वाडुलम् ।) कुम्बुरी । घन्या-
 कम् । इति मेदिनी । रे, १६३ ।
 तुम्बुठ, ङी, कुम्बुमुद । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 (यथा, वैद्यके ।
 “तुम्बुवृक्षवृष्ट्याककन्दं कटुरीहृषी ॥”
 अस्य तैलगुणाः ।
 “तुम्बुवृक्षं करञ्जोर्धं ज्योतिष्मद्युग्मवन्तथा ।
 अश्रुजलमिश्रेण्यस्यक्रमेदोऽनिलापहम् ॥”
 इति शारदीये प्रथमे स्थाने नवमे अध्याये ॥)

तुरग

तुम्बुः; पुं स्त्री, गन्धर्वविशेषः । स्वर्गागायकः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१२३।१५ ।
“गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुः ॥”
तपस्विविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२६।६ ।
“अश्विष्ठास्तुम्बुश्चैव भारिष्व वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः ॥”)
अष्टदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फलवृक्ष-
विशेषः । तत्फलान्तु व्याप्तसुखं मरीचवतु । तत्
पर्यायः । मूलजः २ । इति रत्नमाला ॥
सौरजः ३ सौरः ४ वनजः ५ सातुजः ६ द्विजः
७ तीक्ष्णकल्कः ८ तीक्ष्णफलः ९ तीक्ष्णपत्रः १०
महासुनिः ११ स्फुटलः १२ सुगन्धिः १३ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातशूलगुल्मोदराधानक्रिमि-
नाशित्वम् । वृद्धिदीपनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तद्दृष्टव्यपर्यायास्तत्फलगुणाश्च ।
“तुम्बुः सौरजः सौरः वनजः सातुजोऽम्बकः ।
तुम्बुः प्रथितं तिक्तं कटुपाके हि तत् कटु ॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रूच्यं लघुं विदाहि च ।
वातश्लेष्माक्षिकर्णोष्ठशरीरगुदरतामनीन् ॥
कुष्ठशूलारुचिन्ध्यासर्पौष्ठकृष्णाणि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तुर, लि र वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङां-
परं-अकं-सेट् ।) इक्षी । लि, तुतोर्नि । र,
वैदिकः । वेगः शीघ्रगमनम् । अदादिवर्ण-
घातुभ्यः शपो विधाभेनेव सिद्धे अदादेः शपं
विधाय तक्षुक्करयं निष्ठायां भावादिति वोडुडो-
ऽन्वत इत्यनेन गुणार्थमिति चतुर्भुजः । तेन
तोरितं तुरितमिति । तन्मते रुद्रेरपि रोदितं
रुदितमिति स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

तुरः, त्रि, (तुतोर्नि वेगेन गच्छतीति । तुर +
कः ।) वेगवान् । इति तुरगशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५६ । १६ ।
“इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस
आ नमन्ति ॥”
“तुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तम् ॥” इति सायनः ॥
क्षिप्रस्तोत्रकारी । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । ४ ।
“उपस्तोमानुरस्य दर्शयः श्रिये ॥”
“तुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतः ।”
इति सायनः ॥

तुरगः, पुं, (तुर वेगे + भावे घञर्थे कः । तुरेण
वेगेन गच्छतीति । गम + अन्ध्रिष्यपीति षः ।)
चित्तम् । घोटकः । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥
(यथा, रघुः । ३ । ५१ ।

“ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
पुनर्भावे तुरगस्य रक्षिता ॥”)

तुरगगन्धा, स्त्री, (तुरगस्य गन्ध इव गन्धो
यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अश्व-
गन्धाशब्देऽस्या विवरणमाख्यातम् ॥)

तुरगत्रयचर्मकं, स्त्री, (तुरगस्येव त्रयचर्मम् ।
ततः स्वार्थे कन् ।) अभावाद्दङ्गनाद्यागः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

तुराय

तुरगलीलकः, पुं, (तुरगस्येव लीला यस्य ततः
कन् ।) तालप्रमेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
“इतद्दृष्टं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके ॥”
तुरगी [न्] त्रि, (तुरगी घोटको वाहनत्वेना-
स्यस्येति । तुरग + इनिः ।) अन्वारोहः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४२५ ॥

तुरगी, स्त्री, (तुरगवत् गन्धोऽस्यस्याः । अर्धं
आदित्वात् अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति मेदिनी । गे, ३८ ॥ अश्वस्त्री ।
इति आकरणम् ॥

तुरङ्गः, पुं स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । तुर +
गम् + “गमे सुपि वाच्यः ।” ३ । २ । ३८ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खच् । “खच् च ङिङ्गा
वाच्यः ।” इति ङित् । “अरुङ्गिङ्गिति ।” ६ ।
३ । ६७ । इति सुम् ।) घोटकः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४३ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३१४ ।
“ऋगा ऋगेः सङ्गमशुभ्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गेः ॥”)

चित्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तुरङ्गकः, पुं, (तुरङ्ग इव कायतीति । के + कः ।)
घोषकाकृतिः । इति रत्नमाला ॥ हस्तिघोषा
इति ख्यातः ॥

तुरङ्गद्विषयी, स्त्री, (द्विष भावे क्युट् । तुरङ्गेन
सह द्वेषयं शत्रुता यस्य । ततो ङीप् ।) घोट-
केन सह स्वभाववैरिभावादेवास्यास्तथात्वम् ।)
महिषी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुरङ्गद्विषयी
तुरङ्गद्वेषिणी इत्यपि च कुत्रचिद् दृश्यते ॥)

तुरङ्गप्रियः, पुं, (तुरङ्गायां घोटकानां प्रियः ।)
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरङ्गमः, पुं, स्त्री, (तुरेण वेगेन गच्छतीति । गम
+ खच् + मुम् च ।) घोटकः । इत्यमरः । २ ।
८ । ४३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ४७ ।

“तुरङ्गमस्त्वन्निषसर्दहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्ग ॥”)

तुरङ्गवक्रः, पुं, (तुरङ्गस्येव वक्रं वदनं यस्य ।)
किन्नरः । इति जटाधरः ॥

तुरङ्गवदनः, पुं, (तुरङ्गस्येव वदनं यस्य ।) किन्नरः ।
इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥

तुरङ्गारिः, पुं, (तुरङ्गस्य अरिः शत्रुः । अश्वनाशक-
त्वादस्य तथात्वम् ।) करवीरः । इति रत्नमाला ॥

तुरङ्गिका, स्त्री, (तुरङ्गवत् आजितिरस्यस्य
फलान्दी । तुरङ्ग + ठन् ।) देवदालीलता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या देवदाली-
शब्दे ज्ञातयाः ॥)

तुरङ्गी, स्त्री, (तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्यस्याः । अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ घोटिकादृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुरायणः, त्रि, (तुरेण वेगेन अयनं यत्र । “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ३१३ । इति ञत्वम् ।)
परायणः । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (स्त्री,
यज्ञविशेषः । इति सिद्धाशक्तकौमुदी । यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २४ । ८ । १ । २ ।

तुरष्कः

“तुरायणं वैशाखपञ्चम्याम् । चैत्रेण वा ।
यथा, महाभारते । १३ । २०३ । ३५ ।
तुरायणं हि व्रतमप्युच्यते-
मक्रोधनोऽकारवं त्रिंशतीऽब्दान् ॥”)

तुराषाट्, [ह्] पुं, (तुरं वेगवन्तं वाचा
अभिभवतीति । सह + खिच् + क्तिप् । ५
साङ्ः सः ।” ८ । ३ । ५६ । इति ञत्वा
अन्ध्रिषामपीति पूर्वपदस्य ङीष्ः ।) १३
इत्यमरः । १ । १ । ४७ ॥ अस्य रूपान्त
तुराषाड् ॥ (यथा, देवीभागवते । १२ । ११ । १० ।
“तुराषाडपि तच्छ्रुत्वा क्रोधयुक्तो बभूव ॥

तुरिः, स्त्री, (तुतोर्नि इतं गच्छतीति । तु
इन् ।) तुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

तुरी, स्त्री, (तुरि + क्तिकारादिति वा ङीष्
तन्त्रवायस्य काष्ठनिर्मितोपकरणविशेषः ।)
पर्यायः । तन्त्रकाष्ठम् २ तुलिः ३ तुली
तुरिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त
आर्यासप्तशत्याम् । ४४३ ।

“मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवक्तमेति
गर्वे

अश्लिष्य केन तरुणेस्तुरीव वसनेर्विस्तृक्ताभिः ।
तुरीयं, स्त्री, (चतुर्णां पूरणम् । चतुर्थस्यानस्य
त्वादस्य तथात्वम् ।) अक्ष । इति वेदान्तशारः

“अज्ञानतदुपहितचेतन्ययोराधारभूतं च
हितचेतन्यम् । यथा । वनदृष्टतदवक्षि
काश्रयोर्जलजलाश्रयतत्रप्रतिविम्बाकाश्रयणं
आधारभूतानुपहिताकाश्रवदनयोरज्ञानतदु-
हितचेतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितं तेन
तत्तुरीयमित्युच्यते । शान्तं शिवमहेतं तदु
मन्यन्ते । इत्यादि श्रुतेः ।” इति वेदान्तशारः
(शुक्लयजुर्वेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, इति
कोपनिषदि ।
“तुरीयातीतसंन्यासपरिब्राज्यान्मालिका ।”

तुरीयः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः । चतुर् + “चतु-
श्च्यतावाद्यश्चरलोपश्च ।” ५ । २ । ५३

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङः । षस्य लोपश्च ।
चतुर्थः । इति मुग्धबोधम् । (यथा, देव
भागवते । १ । १६ । ८ ।

“जायतु स्वप्नसुप्तमिच्छ तव राजन् ! भवति हि
अवस्थास्तु यथाकालं तुरीया तु कथं वृष !”
तारकः । इति सायनः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १
४ । ६ ।

“तन्नस्तुरीयमघ पोषयितु
देव त्वष्टृर्विरावः स्यस्य ॥”)

तुरीयवर्णः, पुं, (तुरीयश्चतुर्थो वर्णः ।) रुद्रः
इति हलायुधः ॥

तुरष्कः, पुं, गन्धर्वप्रथमः । शिखारश् इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । यवनः २ धूमः ३ धूम
वर्णः ४ सुगन्धिकः ५ सिद्धकः ६ चिन्तारः
पीतवारः ८ कपिः ९ पिययाकः १० कपि
११ कल्कः १२ पिङ्गितः १३ पिङ्गितेवकः ।
करेवरः १५ क्षत्रिमकः १६ वेपथः १७ क्षि

तुलसी

८ कपिचक्रः १६ यावत् २० तैलाख्यः २१
पञ्चकः २२ यावत् २३ यावत् २४ । इति
प्रवरत्नावली ॥॥ अस्य गुणाः । सुरभिलम् ।
तिक्तलम् । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कुष्ठकफ-
पित्तप्ररोक्षकृन्नाघातज्वरानिनाशित्वम् ।
रिति राजनिर्वण्टः ॥ अथ च “अथ शिलारसः ।
तिक्तकस्तु तुल्यः स्याद्युतोऽपवगदेशजः ।
कपितैल च ख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥
विडकः कटुकः खादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्ति-
लत् ।
दृष्यः कर्षुखेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य शोधनविधिर्यथा,—
तुलसी मधुना भाव्यः काष्ठीरश्वापि सर्पिषा ॥”
इति वैद्यकचक्रपाण्डित्यं च वातरोगाधिकारे ॥
अथ शक्तिविशेषः । इति मेदिनी । के, १०२ ॥
तुल्य इति भावः । देशविशेषः । सुरक्-
क्षान् इति पारस्य भाषा । तत्पर्यायः ।
शालिः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥
श्रीवासदृष्यः । इति विश्वः ॥ (घोटकविशेषः ।
यथा, अथवेद्यके । ६ । ११ ।
“तुल्यः कीर्तितो वाणी स्थूलवक्रसुखं यः ॥”
के, त्रि, (चतुर्थी पूरणः । चतुर + “चतुरन्ध-
पतावाद्यचरलोपश्च ॥” ५ । २ । ५१ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्वा यत् चस्य लोपश्च ।) चतुर्थः । इति
मुग्धबोधम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । ६ । ३२ ।
“योगेन मीलितइगामानिपीतनिद्र-
स्तुर्थे स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युक्ते ॥”)
अं, ईं हिंसं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) इत्सी । तूः तुरौ तुरः । ईं,
तूर्णः । इति दुर्गादासः ॥
संसुः, पुं, ययातिराजपुत्रः । (अयं हि देव-
यानीगर्भसम्भूतः । प्रापयन्त्यस्य पितुर्ययातेर्भ्रां
गवौ यहीतवान् ।) यथा,—
ययातिरवाच ।

“यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि ।
तस्मान् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वेद्यो ! तव यास्यति ॥
संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिशोमचरेशु च ।
पिशिताग्निषु लोकेषु नूनं राजा भविष्यति ॥
गुह्यदारप्रयुक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मेषु च्छेदेषु पापेषु च भविष्यति ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥

ल, कि उच्चितौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
पद्मे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) उच्चितिः परि-
मायम् । कि, तोलयति तोलयति काश्चनं बन्धिक् ।
लरीयं सौन्दर्यं तुष्टिनगिरिकन्धे । तुलयितुमिति
शुद्धरोक्तम् । तुलां करोति इति औ वाध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
शुभवारिणी, स्त्री, (तुलेन वेगेन सरतीति । हृ +
ञिनि + ङीप् ।) दृश्यम् । इति शब्दमाला ॥
शुभवी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्थित्वाप्रयतीति ।
शु + कः । गौरादित्वात् ङीप् । सर्वोत्तमत्वा-

तुलसी

देव सादृशाभावादेत्यास्तपालम् । यदुक्तं ब्रह्म-
वैवर्ते प्रकृतिसख्ये । १५ । १५ ।
“नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमचमाः ।
तेन नाम्ना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः ॥”
अस्या अन्वानि वक्तव्यता इह हर्मपुराणो ७ । ६३ ।
“तकारो मरुतं प्रोक्तं तद्दयोगः स्यादुकारतः ।
नृता लसति सेवधं तुलसीत्वेव गीयते ॥”
खनामस्यातदृष्यः । तत्पर्यायः । सुभगा २
तौत्रा ३ पावनी ४ विष्णुवक्रभा ५ सुरेण्या ६
सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुर्भिमः ९ सुरभिः १०
बहुपत्नी ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेत-
राक्षसी १४ खामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७
भूतप्री १८ भूतपत्नी १९ । इति राजनिर्वण्टः ॥
पर्यायः २० इन्द्रा २१ कठिञ्जरः २२ कुठेरकः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५
पवित्रा २६ माधवी २७ अन्धता २८ पञ्चपुण्या २९
सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१ । इति भरत-
धृतमधुमिचः ॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३
सुवहा ३४ ग्राम्या ३५ सुजभा ३६ बहु-
मञ्जरी ३७ देवदुर्भिमः ३८ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ शुद्धपत्रतुलस्याः पर्यायः ।
खरपत्रः १ जन्वीरः २ पञ्चपुष्पः ३ पण्डि-
भक्तः ४ अल्पपत्रः ५ समौरवः ६ । इति रत्न-
माला ॥ मरुवकः ७ प्रस्यपुष्पः ८ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७६ ॥ * ॥ गन्धतुलस्याः पर्यायः ।
सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फण्डि-
भक्तः ४ गन्धफण्डिभक्तः ५ सुगन्धः ६ देव-
दुर्भिमः ७ एते रक्ततुलस्याः पर्यायाः । इति
लोकव्यवहारः ॥ * ॥ विष्वगन्धतुलस्याः पर्यायः ।
वैकुण्ठकः १ विष्वगन्धः २ अल्पमानकः ३ ॥ * ॥
श्वेततुलस्याः पर्यायः । अर्चकः १ श्वेतपर्यासः २
गन्धपत्रः ३ कुठेरकः ४ अर्चकः ५ तीक्ष्णः ६
तीक्ष्णगन्धः ७ सितार्चकः ८ ॥ * ॥ लघुतुलस्याः
पर्यायः । लघुार्चकः १ लघुवर्णा २ कालमानः ३
करालकः ४ कालपर्णी ५ सुरभिः ६ मानकः ७
कालमानकः ८ ॥ * ॥ वन्दरीतुलस्याः पर्यायः ।
सुरभिः १ तुलसीदेवा २ सुरसा ३ अपेत-
राक्षसी ४ । इति रत्नमाला ॥ वन्दरी ५
कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ * ॥ सामान्यतुलस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुरभिलम् ।
श्लेष्मवातजन्तुभूतकृमिवाग्निनाशित्वम् । रक्षि-
कारित्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥ हाडपित्त-
कारित्वम् । हीपनत्वम् । कुष्ठलक्ष्णपाचार्थ-
रुद्राशित्वम् । शुद्धा लघ्वा च तुलसी गुणे-
स्तुल्या । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्या उत्-
पत्तिर्यथा । गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीलक्ष्म-
प्रिया श्रीलक्ष्मण सह अस्याः क्रीडां दृष्ट्वा राधा
शुश्राप त्वं मानवीं योनिं याहि । तच्छ्रुत्वा सा
खिन्ना । गोविन्दस्तासुवाच त्वं भारते तपस्तप्ता
ममांशं नारायणं लभिष्यसि । सा पृथिव्यां
धर्मध्वजराजपत्नी माधव्यां कार्तिकीपूर्णा-

तुलसी

मायां जाता नरा नार्यश्च तां दृष्ट्वा तुलनां
दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना
ख्याता । सा तपस्तप्तुं वनं गता । तदानीं राधा-
शुश्रापत् सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य
शुश्रूषुनाम्ना ख्यातः । सोऽपि ब्रह्मणो वरान
सन्वाधत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्याः
सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा
तस्तुक्तवान् । स तुलसीसुवाच देवानामधिकारं
जहार । देवाः ब्रह्मसभां गताः । ब्रह्मा तैः
सार्द्धं शिवलोकं गतवान् । शिवसैः सार्द्धं
वैकुण्ठं गतवान् । नारायणो ब्रह्माणसुवाच
मम शूलं यहीत्वा शिवो युद्धार्थं तत्र गच्छन्
अहं च शुश्रूषु रूपेण तत्पत्न्याः सतीत्वभङ्गं
करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स
शिवेन सह युद्धे नियुक्तस्तदानीं नारायणस्तत्-
पत्नीं तद्गणैश्च धर्मितवान् । पश्चात् सा नारायणं
ज्ञात्वा शुश्राप त्वं पाशाद्यो भव जन्मान्तरं
आत्मानं विस्मरिष्यसि इत्युक्त्वा तच्छरणी पपात
ररोद च । तदा नारायणस्तासुवाच त्वमिदं
शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड
इयं तद्गुणैश्च नदी भवतु तव केशसम्पद-
स्तुलसीनामा पुण्यवृक्षो भवतु तदा तत् सर्व-
मभूत् । एतद्विषयवस्तु ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसख्ये
१५ अध्यायमारभ्य विस्तरशो इत्यम् ॥ * ॥
पद्मपुराणमते जलन्धरपत्नीरुन्धत्वावायव्यदृश-
नेन विष्णुर्मन्थः । तन्नोहवारणार्थं देवा महा-
देवशरण्यङ्गताः । महादेवस्तासुवाच मायामारा-
धय । ते मायां तुष्टुयुः माया तानुवाच अहं रजः
सलतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीसुधासुपेण तिष्ठामि ।
ता युष्माकं कार्यं विधास्यान्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां
समीपमागत्य प्रणेतुः तास्तेभ्यो वीजानि दद-
वांस्त्वानि जगदुच्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-
मानि वीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तुलसीभ्य-
स्त्वयो वृक्षा अभवन् धार्त्री मानसी तुलसी च
धार्त्री स्वर्गाश्रभूता मानसी जम्बीश्रभूता तुलसी
गौर्थाश्रभूता ॥ * ॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा ।
ब्रह्मोवाच ।

“तुलस्याः श्रेष्ठ माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् ।
यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्तं वक्ष्याम्यश्रुततः ॥
सम्याप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनाह्वनः ।
पूजनीयो महद्भिश्च कोमलेऽस्तुलसीदलेः ॥
दृष्ट्वा सृष्टा तथा ध्याता कार्तिके नमिताश्चिता ।
रोपिता सेविता नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम् ॥
अष्टधा तुलसी येस्तु सेविता द्विजसत्तम ! ।
युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गुह्ये ॥
रोपिता तुलसी यावत् कृते नृलविस्तृतम् ।
तावद्युगसहस्राणि तनोति सुहृत् हरिः ॥
तुलसीदलपुण्याणि यो दद्याद्धरये सुभे ! ।
कार्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं ददत् ॥
रोपिता तुलसी यावत् वर्हते वसुधातले ।
तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोकं महीयते ॥
यत् फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्रेण यत् फलम् ।

तुलस्यास्तद्वर्णनं पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने ॥
 तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मावतः ।
 दिशो दश पुनात्यासु भूतयामांश्चतुर्विधान् ॥
 तुलसीकाननोद्भूता ह्याया यत्र भवेन्मुनेः ॥
 तत्र आर्द्रं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥
 तुलसीवीजनि करो यस्मिन् पतति वै मुनेः ॥
 तत् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 यस्मिन् यद्दे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतल्लक्षिका ।
 तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः ॥
 तुलसीलक्षिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् ।
 यमेन नैवित्तुं शक्नोति सुक्तः पापशतैरपि ॥
 तुलसीलक्षिकालिप्तं जलाटं यस्य दृश्यते ।
 कुलं स्पृशति नो तस्य कलिर्मुनिवरोत्तम ! ॥
 यः कश्चित्तुलसीश्लेष् कान्तिके जेष्टवप्रियः ।
 दीपं ददाति विप्रैश्च ! स लभेद्द्वैषावपदम् ॥
 तुलसीकाननश्चैव यद्दे यस्यावतिष्ठते ।
 तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ॥
 दर्शनं गर्भदायास्तु गङ्गाक्षानं तथैव च ।
 तुलसीवनसंसर्गः सममेतत्तयं स्मृतम् ॥
 रोपयान् तुलसीनात् सेवाद्दर्शनात् स्याद्दर्शनात् ॥
 तुलसी दृष्टते पापं वाङ्मनःकायचक्षितम् ॥
 तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्व्याद्दरिहराचनम् ।
 न स गर्भगृहं याति सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
 पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 वासुदेवाद्यो देवा वसन्ति तुलसीदले ॥
 तुलसीमञ्जरीशुक्तो यस्तु प्राणान् विसृजति ।
 यमो न वीक्षितुं शक्नोति युक्तः पापशतैरपि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 “यत्रैकस्तुलसीदृष्टच्छिञ्छति द्विजसत्तम ! ।
 तत्रैव चिदृशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवाद्यः ॥
 केशवः पञ्चमध्येषु पञ्चाग्रेषु प्रजापतिः ।
 पञ्चतन्त्रे शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदेव हि ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा ।
 शची चान्या देवपत्न्यास्तत्पुष्येषु वसन्ति वै ॥
 इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरुणस्तथा ।
 पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ॥
 व्यादित्यादियद्वाः सर्वे विश्वेदेवाश्च सर्वदा ।
 वसधो मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः ॥
 विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्चाभरसक्तथा ।
 तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै ॥
 चिन्वन्ति तद्व्यातीनि तुलसीश्लजानि वै ।
 तद्देहस्या ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्तच्छाद्वरिः ॥
 श्रीशुक्लात् द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलेर्जलेः ।
 तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् ॥
 चन्द्रातपं वा हृत्वं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति ।
 विशेषतो निदायेषु स सुक्तः सर्वपातकेः ॥
 वैशाखेऽक्षतधाराभिरद्भिर्स्तुलसीं जनः ।
 सेचयेत् सोऽन्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥
 कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः ।
 तस्य वैश्वानि विप्रैर्षे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला ॥
 गोमयैस्तुलसीश्लेष् यः कुर्व्याद्गुरुलेपनम् ।
 सम्भार्येनश्च कुरते तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठ ॥

रक्षांश्च तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
 तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह ॥
 यद्दुर्मेकमे कुरते मशुजः पृथिव्यां-
 नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च ।
 तत् सर्वमेव विफलं भवति द्विजैश्च !
 पद्मेच्छयोऽपि न हि तुष्यति देवदेवः ॥
 यस्य स्यात् तुलसीपत्रं सुखे शिरसि कर्णयोः ।
 नृत्युकाळे द्विजश्रेष्ठ ! तस्य स्वामी न भास्करिः ॥”
 इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
 “स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 तुलसीपत्रतोये च योऽभिवेकं समाचरेत् ॥
 गवामयुतदानेन यत् फलं लभते नरः ।
 तुलसीपत्रदानेन तत् फलं कार्तिके सति ॥
 तुलसीतोयकाणिकां नृत्युकाळे च यो लभेत् ।
 रत्नदानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च ॥
 त्रिकालं तुलसीपत्रं शुद्धं पर्युषितं सति ।
 आर्द्रे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्चने ॥
 भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ।
 शुद्धम् तुलसीपत्रं चालनादन्वकर्मणि ॥”
 इति पाद्मे चयननिषेधकालो यथा,—
 “पूर्वमायाममायाश्च द्वादश्यां रविसंक्रमे ।
 तैलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशिसन्ध्ययोः ॥
 अष्टौचैःशुचिकाळे च रात्रिवासाश्वितेऽपि वा ।
 तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते ह्यिन्दुनि हरैः
 शिरः ॥” * ॥
 तुलसीस्यर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च
 दोषो यथा,—
 “तुलसीं स्मरेत् कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति ।
 स याति कालक्षत्रश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः ।
 स याति कुम्भीपाकश्च यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।
 तुलसीपत्रचयने मन्त्रा यथा,—
 “मातस्तुलसि गोविन्देन्द्रदयानन्दकारिणि ! ।
 नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते ॥
 कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
 त्वया विना नैव त्वमिं चिनोमि त्वामतः सुभे ॥
 त्वया विना महाभागे समस्तं कर्म निष्फलम् ।
 अतस्तुलसि देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव ॥
 चयनोद्भवदुःखं यद्देवि ! ते हृदि वर्त्तते ।
 तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां नमाम्यहम् ॥
 कृताङ्गलिरिमात्मन्नात् पठित्वा वैष्णवो जनः ।
 कारतालत्रयं दत्त्वा चिद्युयात्तुलसीदलम् ॥
 शनैः शनैः कथाकारिश्चोयते तुलसीदलम् ।
 यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम ! ॥
 पञ्चायां चयने विप्र ! भयश्रस्ता यथा भवेत् ।
 तथा हृदि यथा विष्णोर्हीयते तुलसीपतेः ॥”
 इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥ * ॥
 तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा,—
 “तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां यच्छन्ति ये नराः ।
 पदे पदेऽन्वमेधानां लभते निश्चितं फलम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

“सालतेस्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसुन्दरा ।
 धार्या निर्वा प्रयत्नेन त्वेतद्भक्तस्य लक्ष्मणम् ॥
 हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्जकाष्ठसुन्दरा ।
 चिन्तार्थमालानो माला पुरा कथ्यते दक्षिणा
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा । तुलसीं
 गणेशवाक्यम् ।
 “पुष्पायां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरे !
 कलांशेन महाभागे । स्वयं नारायणप्रिया ।
 प्रिया त्वं सर्वदेवानां जगत्स्य च विशेषतः ।
 पूजा विसृजिता नृणां मम त्वाभ्या च सर्वदा
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
 तुलस्याः स्तवो यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “वृन्दां वृन्दावतीं विश्वपूजितां विश्वपावनीम्
 पुष्यसारां नन्दनीशं तुलसीं श्यामीवनीम् ॥
 एतन्नामाष्टकश्चेत्तत् स्तोत्रं नानार्थसंयुतम् ।
 यः पठेत्तच्च संपूष्य सीऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ।
 महादेवाय तस्याः पत्रदानफलं यथा,—
 “गयाआर्द्रफलं दातुः पितृणां परितोषदम् ।
 तत्फलं स्याच्छतगुणं तुलसीपत्रदानतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते पुराणे १० अध्यायः ॥ १० ॥
 तस्यास्तन्मङ्गलाश्च हरिहरपूजने सुक्तिप्रदा
 पाद्मे देवदूतविक्रमलसंवादे ।
 “तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्व्याद्दरिहराचनम् ।
 न स गर्भगृहं याति सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ १० ॥
 तत्पत्रेण शक्तिपूजाविधिर्यथा,—
 “वाजिदन्तकपञ्चैश्च पुष्यैरपि चण्डिकाम् ।
 तुलसीकुसुमैः पत्रैश्चैवेच्छ्रीविष्टहये ॥”
 इति श्रीकालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ १० ॥
 अथ तुलसीग्रहणविधिः । वायुपुराणे ।
 “अन्नात्वा तुलसीं ह्यिच्छा यः पूजां कुरते नरः
 सोऽपराधी भवेत् सर्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 तत्रादौ मन्त्रः । स्कान्दे ।
 “तुलस्यन्तजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया ।
 केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ।
 लदङ्गसन्धैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् ।
 तथा कुरु पवित्राङ्गि कवी मलविनाशिनि ॥”
 गारुडे च ।
 “मोक्षेकश्चेतो धरणीप्रशस्ते
 विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति !
 आराधनार्थं वरमञ्जरीकं
 सुनामि पत्रं तुलसि ! चमस ॥
 इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिणपाणिना ।
 पञ्चायुक्तैकशो न्यस्येत् सत्पात्रं मञ्जरीरपि ॥
 तन्नाहात्म्यश्च स्कान्दे ।
 “मन्त्रेणानेन यः कुर्व्याद् यद्देत्वा तुलसीदलम्
 पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥”
 किञ्च ।
 “शालग्रामशिलाचौर्यं प्रकृतं तुलसीशिलां

तुलसी

वीं वे विचित्रानि घन्यास्ते करपल्लवाः ॥
इति ॥ * ॥
क्रान्त्वाहो निविहोऽपि तुलस्यवचयः स्तुतः ।
श्रीविष्णुभक्तौस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते ॥ * ॥
य तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णु धर्मोत्तरे ।
हिन्दात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः
कश्चित् ॥”

रङ्गे ।
तुलसीं विना दूरीं तुलसीं द्वादशीं विना ।
वितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित् ॥”
इति च ।

ब्रह्मसत्त्वासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।
द्वादशीं तुलसीपत्रं घात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके ।
तति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥”
तथोक्तम् ।

देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधान्तया ।
इत्येव न दुष्येत गवार्थं तु ह्यस्य च ॥
इं त्रत्वा महापूजार्थं प्रोपाङ्गादिकं प्रभोः ।
मादृश्या सम्यद्दार्थं तत्तत्स्थानेषु पूजयेत् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ * ॥
य तुलसीविवाहः प्रतिष्ठाविधिश्च ।

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

विवाहं संप्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
योक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
तादावेव वनेऽवाप्य तुलसीं स्वयंहेऽपि वा ।
पञ्चयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत् ॥
न्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।
थवा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ॥
वाहिकेषु ऋत्वेषु पूर्णिमायां विशेषतः ।
ह्यपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदीं तथा पुनः ॥
तन्निक्षत्र प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा ।
तत्राद्वादिकं सर्वं विवाहवत् समाचरेत् ॥
तत्राद्यांश्च शुचिस्नातान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।
आ चादेशकश्चैव चत्वारश्च तथर्त्विजः ॥
ज्येन विधानेन बह्वनीकलसं यजेत् ।

मह्यं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् ॥
पहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा ।
कृत्वा नान्दीमुखं आहं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम् ॥
कृतारोप्य च तुलसीं लभे त्वस्तमिते रवौ ।
वासः श्रुतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेद्येत् ॥
यदा वधेति मन्त्रेण कङ्कणं पाण्यपल्लवे ।

कोऽदादिति च मन्त्रेण पाण्यग्राहो विधीयते ॥
ततः कुण्डे समागत्य आचार्यः सहसा द्विजैः ।
आचार्यां वेदिकाकुण्डे सुहृद्याश्च नवाहुतीः ॥
विवाहकर्मवत् सर्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः ।
कर्त्तव्यं ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वकम् ॥”
ॐ नमो भगवते केशवाय नमः स्वाहा ।

नारायणाय स्वाहा । माधवाय । गोविन्दाय ।
विष्णवे । मधुसूदनाय । त्रिविक्रमाय । वाम-
नाय । श्रीधराय । हृषीकेशाय । पद्मनाभाय ।
रामोदराय । उपेन्द्राय । अनिरुद्धाय । अशु-
ताय । धनन्ताय । गदिने । चक्रिणे । विष्णव-

तुला

सेनाय । वैकुण्ठाय । जनार्दनाय । सुकुन्दाय ।
अधोदजाय स्वाहा । इति होमः ॥

यजमानः सपत्नीको सत्ये ये गोत्रबान्धवाः ।
प्रदक्षिणाश्च कर्मत्याचत्वारो विष्णुना सह ॥
तुलस्याः पाण्यहृद्ये वेदिकायां विभावसौ ।
श्रुतकुम्भं जपेत् स्तुतं पावमानीं विशेषतः ॥
तथैव शान्तिकाध्यायं नवस्तुतं तथैव च ।

श्रीवस्तुतं पुनर्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम् ॥
श्रुतभक्त्यरिनिषेधैर्भैरीतुल्यं स्य निखनैः ।
गायन्ते मङ्गला नार्थ्यं माङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पञ्चादभिवेकविधिं ततः ।
ब्राह्मणे वधमं दद्यादाचार्यं परिधाय च ॥
गां पटश्च तथा श्रय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ।
ऋत्विग्भ्यो दापयेद्ब्रह्मण्येषां दद्याच्च दक्षि-

णाम् ॥
एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समन्वयेत् ।
आजन्मोपास्मितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः ॥
स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाप्ययम् ।
प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु लिखिता विष्णु यामले ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥
तुलसीदेवा, स्त्री, (तुलसीं देष्टि तुलागन्धत्वात्
सङ्गते इति । द्विष + अण् । ततश्चाप् ।)
वर्द्धरी । इति रत्नमाला ॥ (वर्द्धरीशब्देऽस्या
गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

तुला, स्त्री, (तोल्यतेऽनया । तुल उल्लाने भिदा-
दाङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्द्देशान् गुणा-
भावः ।) साङ्ख्यम् । (यथा, रघुः । १२ । १५ ।
“नभसा निभृतेऽङ्गना तुला-
सुदितार्केण समारोह तत् ॥”)

मानम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ८४ ।
“सलदपि दृष्ट्वा पुरुषं विदुषा जानन्ति
सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुण्याः पलपरिमाणं
विजानन्ति ॥”)

यद्वायां हारवन्माय पौठिका । पलशतम् ।
(यथा, अमरकोषे । २ । ६ । ८७ ।
“तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यात् विश्रुति-
स्तुला ॥”)

भास्वम् । इति मेदिनी । ले, २५ ॥ मेघादि-
द्वादशराश्यन्तर्गतसप्तमराशिः । तत्पर्यायः ।
यूकः २ यूक ३ घटः ४ तौली ५ तुलाश्लु ६ ।
इति ज्योतिषम् ॥ सा चिन्नाशेषपादद्वयस्वाती-
समुदाययुक्तविशाखाप्रथमपादत्रयेण भवति ।
तद्विहातदेवता तुलाधारिपुरुषः । अस्याः
शिरस उदयः नानावर्णं उल्लस्यभावः । सा
पश्चिमदिक्स्थामिनी वायुराशिः स्त्रियथा
चिह्नया निःशब्दा वनचारिणी अल्पसन्ताना
अल्पस्त्रीसङ्गा मूत्रवर्षा समानाङ्गा च । तत्र

तुला

जातस्य पलम् । वक्ता विद्यावरः स्त्रीदुःखितः ।
इति जातकम् ॥ अन्नकाजीनचन्द्राप्रितेतद्राशि-
पलम् ।

“वृषतुरङ्गगणत्रयविक्रयो
द्विजसुराश्चैवदानमनाः पुमान् ।
शशिनौ तौलिते बहुदारभा-
ग्विभवसञ्चितचित्तविक्रमः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
तस्या उदये तन्नामकलयं भवति । तस्य
गणितप्राप्तपरिमाणं दशयुक्ताधिकपञ्चाङ्गुल-
प्रभे देशे वर्त्तमानो न विप्रायानां श्रेष्ठं शशितु
पलाधिकपञ्चदशः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र
जातफलम् ।

“तुलालम् पुमान् जातः सुधीः सतुक्त्तुतुपरः ।
विद्वान् सर्वकलाविभो घनाङ्गो जनपूजितः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

परीक्षाविशेषः । यथा नारदः ।
“ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य चलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषवर्त्तं ब्राह्मणस्य सर्वेषां तुला स्तुता ॥” *
अथ तस्या उत्पत्तिविधिः । यद्यत्र वृषं यूप-
वन्मन्त्रपूर्वकं हित्वा लोकपालेभ्यः प्रणम्य
पण्डितैः चतुर्दश पुरुरसा ऋषी तुला काया
तत्र त्रिषु स्थानेषु बलयानि दातव्यानि । तत्र
षड्दक्षौ क्षन्तौ कृत्वा हस्तद्वयवधानेन
दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्दक्षिण्यनिखननं कृत्वा पङ्क-
धारककीलकायस्तम्भयोरपरि अन्नद्वयच्छिद्रं

मध्यनिवेशितसौहाङ्गुशपङ्कं निधाय तत्पङ्क-
कस्य मध्यस्थिताङ्गुशेन तुलामध्यबलयस्थलौहं
संयुज्यात् । एवञ्च सति क्षन्तयोरन्तरतिम्यक्
तुलादण्डस्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
काभ्यां शिख्यद्वयरेणुवन्धनं जुग्यात् । तुलायाः
पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्षदिशोत्तोरण्यस्तम्भौ तुलातो
दशाङ्गुलोच्छ्रायौ कार्यौ तोरगयोत्परिस्त्रज-
संनद्धौ ऋणयावधोमुखौ घटमस्तकचुम्बिनाव-
वलम्बौ कार्यौ । तुलादण्डः पूर्वपश्चिमयोर्धार्थ्यः ।
पूर्वपश्चिम्ये शिलां तोलयेत् पश्चिमे कर्त्तारं
तुलाया उपरि जलं देयं यदि जलं न प्रवर्त्ते
तदा तुला समा ज्ञेया ॥ * ॥ अथेतत्प्रयोगः ।

क्षनोपवासः क्षतस्नानादिः प्राङ्विवाको ब्राह्मणः
कार्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् । ततोऽभि-
युक्तं तोलयित्वावतार्यं घर्मावाहनादिकं
जुग्यात् । ॐ तत् सदित्युच्चार्यं ब्राह्मणत्रयं
गन्धादिना पूजयित्वा तान् स्वस्तिपुण्याहृष्टं
प्रत्येकं त्रिज्वाञ्जयित्वा दित्याङ्गभूतहोमार्थं ब्रह्म-
चतुष्टयं ऋत्विक्चतुष्टयञ्च पाद्यादिभिरुत्प्रेष्य
दृश्ययात् । अशक्तापेकं ब्रह्माण्यमेकं ऋत्वि-
जश्च । ततस्तुलां सपताकां आजानकृतां भूमौ
निधाय तस्यां प्राङ्मुखः प्राङ्विवाकः पुष्या-
क्षतमादाय ॐ भूर्भुवः स्वस्तिपुण्यायं ।
एतद्दिग्भगवन् घर्म्मं । दिग्भेदज्ञानं समाविष्टं ।

तुला

सहितो लोकपाले च वखादित्यमरुद्भयैः ॥
इति मन्त्रेण धर्ममावाह्य इदमर्थं ॐ धर्माय
नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपादाचमनीयमधुपर्का-
चमनीयवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयसुकुटकटक-
भूषणान्तं दत्त्वा तथैवाध्यादिभूषणान्तं प्रणवादि-
नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूर्वस्यां इन्द्राय दक्षिणस्यां
यमाय पश्चिमे वरुणाय उत्तरस्यां कुबेराय
आग्नेयां अश्वये नैऋत्यां निऋतये वायव्यां वायवे
ऐशान्यां ईशानाय । इन्द्रस्य दक्षिणपार्श्वं अष्ट-
वसुभ्यः प्रथेकं नामभिः । तत्र ध्रुवाय भ्रुवाय
सोमाय आपाय अनिलाय अनलाय प्रत्यषाय
प्रभासाय । इन्द्रेऽग्नायोर्मध्ये तथा इन्द्रादि-
त्येभ्यः तत्र धात्रे अर्येभ्यो मित्राय वरुणाय
अंशुवे भगाय इन्द्राय विवस्वते पूर्ण्यं पर्जन्याय
त्वष्ट्रे विष्णवे । अग्निपश्चिमभागे तथैकादश-
रुद्रेभ्यः तत्र वीरभद्राय शम्भवे । गिरौशाय
अजेकपदे अहिभ्राय पिनाकिने अपराजिताय
ध्रुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाण्वे भवाय । यम-
रक्षसोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मणे मातृभ्यो
कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये मातृभ्यो चातुष्पाद्ये
निऋतन्तरे गणेशाय वरुणोत्तरे अष्टमण्डलः
तत्र श्वसनाय सूर्याय वायवे अनिलाय मारु-
ताय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय घटोत्तरभागे
दुर्गायै पादादिभूषणान्तं दत्त्वा धर्माय गन्ध-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यानि पूर्ववद्दत्त्वा इन्द्रादिदुर्गा-
न्तेभ्यो गन्धादिकं दद्यात् । ततश्चतुर्दिक्षु चतुर्भि-
र्ऋत्विग्भिश्चतुरोऽग्नीन् अग्रत्तावेकत्विजे-
कमपिं प्राङ् विवाकः गृह्योक्तविधिना संस्थाप्य
प्रणवपुटितं स्यात्तद्विधाय गायत्रीं स्वाहान्ता-
स्तुत्वात्थं घृतेन पायसेन समिद्धिमिलिताभिरद्यो-
त्तरशतं अष्टाविंशतिं अष्टौ वा जुहुयात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं हवनान्तां देवपूजां
विधाय श्रोत्रं कृतोपवासं आर्द्रवाससं पश्चिम-
शिख्ये कृत्वा इष्टकांश्च पूर्वशिख्ये कृत्वा उत्तोल्य
घटोपरि जलदानेन साम्यमवगम्य अवतारयेत् ।
ततः प्राङ् विवाकः तद्दिनकञ्जलमस्या विच्छेदा-
ङ्कादिभ्यः पङ्क्तिद्वयेन समसंख्याचरेण
आदित्यचन्द्रावनिलो नलश्च
द्वौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे
धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इति चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थ-
करणाकरणाक्षरमिदमस्मै दत्तमिदं दृष्टव्यमस्मान्-
मया न गृहीतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां क्षिपिपत्रे
विलिख्य तत् पत्रं श्रोत्रं शिरोगर्तं कुर्व्यात् ।
ततः प्राङ् विवाको घटमामन्त्रयेद्देभिः ।
त्वं घटो ब्रह्मणा ऋषः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
घकाराङ्गमन्त्रं त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥
घृतो धारयते यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव ! जानीषि न विदुर्यानि मानवाः ।
अवहाराभिप्रसोऽर्थं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥

तुलापु

तदेनं संश्रयादस्माद्दर्मतत्त्वात्तुमर्हसि ॥”
तुलाधारकश्च नियमेदनेन । [वाचिः ॥
“ब्रह्मन्ना ये ख्यता लोका ये लोकाः कूट-
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो ऋषा ॥”
श्रोध्यस्तु तुलामभिमन्त्रयेदनेन ।
त्वं तुले ! सत्यधामसि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत् सत्त्वं वद कल्याणि ! संश्रयाणां विमोचय ॥
यद्यस्मिन् पापकृत्मातस्ततो मां त्वमघो नय ।
शुद्धचेत्रमयोऽहं मां सर्वं वेत्सि कृताज्ञतम् ॥
ततः प्राङ् विवाकः पूर्वाननं तं पूर्ववद्घटमारो-
पयेत् । आरोपितं मा कान्ते पक्षस्थान्ते पथ्या-
काशे देशे खाद्यीः कान्तं वल्लं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं
मत्वा राज्ञौ चेतु । सुतुलामः प्राटंश्चेतश्चेतो
राहुः क्रूरः प्रादात्तस्माद्द्वान्ते इर्मस्यान्ते श्रथै-
कान्ते कर्तव्या इत्यस्य पक्षधा पाठकालस्तत्र
शुद्धाशुद्धज्ञानाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमान-
द्रव्याद्गूर्वास्थाने शुद्धः । अघोऽवस्थाने त्वशुद्धः ।
समावस्थाने अल्पदोषः । सन्देहे पुनः परीक्षा
देया । कक्षकीलकशिख्यपादात्पादादीनां दृष्ट-
कारण्यतिरेकेण छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादि-
शेत् । ततः पुरोहिताचार्यादीन् दक्षिणादिभि-
स्तोषयेत् ॥ इति दियतत्त्वम् ॥
तुलाकोटिः, स्त्री, (तुलां सादृश्यं कोटयति इति ।
कूट + इन् ।) नूपुरः । (यथा, माघे । १२।४४।
“लीलाचलतुल्यौ चरणारुण्योत्पल-
खलतुलाकोटिनिनादकीमलः ॥”
तुलया मानेन कूटतीति । कूट कौटिल्ये +
इन् ।) मानभेदः । अर्जुदः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३२६ ॥
तुलाकोटी, स्त्री, (तुलाकोटि + कृदिकारादिति वा
डीष् ।) तुलाकोटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तुलाकोषः, पुं, (तुलायाः परिमाणस्य कोष इव ।)
तुलापरीक्षा । इति मिताक्षरा ॥
तुलाधारः, पुं, (तुलां धरति धारयति वा । तुला +
धृ + “कर्मण्यथ्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
तुलाराशिः । बणिजि, त्रि । इति मेदिनी । रे,
२६४ ॥ तुलाशुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खनाम-
ख्यातो बणिग्धर्मा पुरुषविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २६० । ८ ।
“तुलाधारो बणिग्धर्मा वाराणस्यां महायज्ञाः ।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥”)
तुलापुरुषदानं, स्त्री, (तुलापुरुषस्य तुलोन्मितपुरुष-
भारसमपरिमितद्रव्यस्य दानम् । यद्वा, तुला-
पुरुषविधिना दानम् ।) षोडशमहादानान्तर्गत-
दानविशेषः । यथा,—
“आदायुः सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ॥”
तस्य कालो यथा,—
“नोक्तानि यानि गुह्यानि महादानानि षोडश ।
तानि ते संभवन्त्यासि यथावदनुपूर्वशः ॥
तुलापुरुषयागोऽर्थं येषामादौ विधीयते ।
अयने विधुवे चैव अतीपाते दिनचये ॥
शुगादिभूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु ।

तुलापु

संक्राव्यां पीकमास्यां च द्वादशीं च दत्त्वा ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुर्भूतदर्शने ।
प्रयत्राक्षयलाभो वा अह्ना वा यत्र जायते ।
तस्य देशो यथा,—
“तीर्थे वायतने गौडकूपारामसरित्सु च ।
यद्ये वाथ वने वापि तद्गामे ऋचिरेऽथवा ।
महादानानि देयानि संसारभयभीरवा ।”
अस्य विधानं यथा,—
“पुण्यां तिथिमयासाद्य क्त्वा ब्राह्मणवापु
मखपं रचयेद्विद्वान् षोडश द्वादश वा का
मखपं कारयेद्विद्वान् चतुर्भद्रासनं युषः ।
सप्तहस्ता भवेद्देही मध्ये पक्षकराय वा ।
तन्मध्ये तोरणं कुर्व्यात् सारदारमयं शुभम् ।
कुर्व्यात् कुक्कानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विपक्ष
तुलारोपणप्रस्तावे ।
“रश्मिभिकोरयाये तु बन्धयेच्च विधानम् ।
सुमेखलायोनिस्मायुतानि
संपूर्णकुम्भानि सैद्धान्तानि ।
सुताम्बुजद्वयसंयुतानि
सयज्ञपात्राणि सहस्रुवाणि ॥
हस्तप्रमाणाणि तिलाण्यपूर-
पुष्योपचाराणि सुप्रोभनानि ।
पूर्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय ॥
अर्घ्याद्यैर्ब्रह्मशिवान्युतानां
तत्रैव कार्यं फलवन्मन्त्रैः ।
ब्रह्मशिवान्युतानां प्रतिमासु पूजा कार्या
रेषां स्थण्डिले कार्या ।
लोकेश्वर्याः परितः पताका-
मध्ये ध्वजं किङ्किणिकायुतं स्यात् ।
द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि
चत्वार्यपि चौरवन्धनीनाम् ।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं
सगन्धधूपान्तरत्रयुक्तम् ॥ * ॥
यत्पूर्वम् सारदारमयं कुर्व्यादित्युक्तं तस्मै
मशुष्ठानमाह ।
वालोकुदीचन्दनदेवदार-
श्रीपर्णिविस्वप्रियकाशनेत्यम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं
कृत्वा दृढं पक्षकरोच्छ्रितं तत् ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्था-
दयोत्तरायाश्च तदङ्गमेव ॥ * ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्या तथापि
अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यङ्गमेव च ।
समानजातिश्च तुलावलम्बा
हेमेन मध्ये पुरुषश्च युक्ता ।
हेमेन पुरुषोऽपि सुवर्णनिर्मितवासुदेवार्था
नेति बोद्धव्यम् ।
देर्ष्येण वा हस्तचतुष्टयं स्थात्
पूर्वत्वमस्यास्तु दशाङ्गुली स्थात् ।
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या
सुकोटपाशद्वयश्च क्त्वाभिः ।

तुलापु

तुला सुवर्णेन तु रत्नमाला
विभूषिता माख्यविषेपनाढ्या ॥
चक्रं लिखेद्धारिणगर्भयुक्तं
नानारजोभिर्भुवि कीर्णपुष्पम् ।
वितानकक्षीपरि पञ्चवर्णं
संस्थापयेत् पञ्चपताकशोभम् ॥
इति तुलानिर्माणसूक्तम् ॥ * ॥

अथ द्विजा वेदविदश्च कार्याः
सुवामवेशान्वयश्रीलजुक्ताः ।
विधानदद्याः पटवोऽनुकूला
ये चार्थदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः ॥
गुरुश्च वेदाङ्गविदार्यदेश-
ससङ्गवः श्रीलजुलाभिरूपः ।
कार्यः पुराणाभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः ॥
पूर्वैश्च ऋग्वेदविदौ यथास्ता
यजुर्विदौ दक्षिण्यतश्च श्रुतौ ।
श्याप्यौ द्विजौ सामविदौ च पञ्चा-
दध्वंणावृत्तरतश्च कार्याः ॥
विनायकादिग्रहलोकपाल-
वस्त्रकादिव्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माश्रुतेऽज्ञानवनस्यतीनां
समन्वतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जपानि सूक्तानि तथैव चैवा-
मनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम् ।
अभ्यर्चयेत्सोक्तपतीन् क्रमेण
मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥

रथावाह्य सुरान्दद्याद्विगभ्यो हेमभूषणम् ।
कृत्स्नानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनादिकम् ।
त्रयः प्रान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतो दिग्म् ॥
उपोषितास्ततः सर्वे हृत्वेवमधिवसनम् ।
आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमाष्टय्य दृष्टीतकुसुमाञ्जलिः ॥
मुक्तामाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् ।
नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं शक्तिमास्थिता ।
साक्षीभूता जगद्वाचा निर्मिता विन्ध्योनिना ॥
एकतः सर्वसत्त्वानि तथा भूतशतानि च ।
धर्माधर्मज्ञानां मध्ये स्थापितासि जगद्धृति ॥
त्वं तुले ! सर्वभूतानां प्रमाणादिह कीर्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥
योऽस्य तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एवाधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमोऽस्तु ते ॥
नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! ।
सं हरे ! तारयस्वास्मान्महात् संसारसागरात् ॥
पुण्यं कालमथासाद्य हत्वाधिवासं पुनः ।
पुनः प्रदक्षिणं हत्वा तां तुलामारुहेद्बुधः ॥
सखद्गणधर्मः कवची सन्नाभरणभूषितः ।
धर्मराजमथादाय हेमं सूर्येण संयुतम् ॥
करार्थां ऋदुसृष्टिभ्यान्मस्ते पश्यन् हरेर्मुखम् ।
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः ॥

तुलापु

वा स्यादभ्यधिकं यावत् काचनं चातिनिर्मलम्
पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्मरणेश्वर ! ॥
चणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेतद्दृष्टीरयेत् ।
नमस्ते साक्षीभूतानां साक्षीभूते सनातनि ! ॥
पितामहेन देवि ! त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ।
त्वया धृतं जगत् सर्वं सहस्रावरजस्रमम् ॥
सर्वभूतात्मभूतस्यो नमस्ते विन्ध्यधारिणि ।
ततोऽवनीयं गुरवे पूर्वमहं निवेदयेत् ॥
प्राप्य तेषामगुह्याश्च तथान्येभ्योऽपि दापयेत् ।
दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेत् ब्राह्मणैः सह ॥
न चिरं धारयेद्गोहे हेम संप्रोक्षितं बुधः ।
तिष्ठद्गयावहं यस्माच्छोक्याधिकरं शृणाम् ॥
श्रीघ्नं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम् ॥”
तस्य द्रव्यविशेषेण फलं यथा,—
“अष्टानामपि धातूनां यस्तुलां जुवते नरः ।
सर्वपापैः प्रमुच्येत मनोवाक्कायसम्भवेः ॥
यावद्वातु स्थितं तत्र तावत् कोटिशतानि च ।
मोदते तत्र वर्षाणां स्वर्गलोके न संशयः ॥
अथ मानुष्यमाक्रम्य कदाचित् कालपर्यये ।
धनधान्यसम्पन्नो वै जायते महतीं कृते ॥
आत्मनस्तु तुलां हत्वा सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
स तारयेत् पिहृगयान् दश पूर्वान् दद्यादपरात् ॥
आत्मनस्तु तथा तद्दत्तं फलभागजायते नरः ।
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं तथा ॥
सुवर्णदानात् दारिद्र्यं न पश्यति कदाचन ।
रजतस्य तुलां हत्वा सुलती यः प्रयच्छति ॥
तावद्द्वयप्रमाणेन निर्मलः स्वर्गभागभवेत् ।
अनन्तरं भवेद्वाजा पृथिवां नाम संशयः ॥
सुवर्णहारी कुडी वा सर्वथाधिपुतोऽपि वा ।
तान्मस्य तु तुलां हत्वा मुच्यते नाम संशयः ॥
स तु वर्षसहस्रं वै स्वर्गलोके महीयते ।
कांस्यस्य तु तुलां हत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
स तु इन्द्रपदं प्राप्य ऊर्ध्वंश्चा सह मोदते ।
आयसस्य तुलां हत्वा दाता रत्नाधिपो भवेत् ॥
लभते स्युक्तमस्थानं बलवान् जायते सदा ।
रैवस्य तु तुलां हत्वा यो ददाति द्विजानये ॥
सोऽसुरः श्रतसंकीर्णं विमाने दिवि मोदते ।
सीसकस्य तुलां हत्वा यो ददातीह मानवः ॥
स गन्धर्वपदं गच्छेत् नानाभरणभूषितः ।
रङ्गस्य तु तुलां हत्वा विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ॥
विसुक्तः सर्वपापेभ्यश्चन्द्रसायुष्यमाप्नुयात् ।
वृत्तस्य तु तुलां हत्वा ये प्रयच्छन्ति मानवाः ॥
तेजस्विनोऽभिजायन्ते गोभिश्च चिरजीविनः ।
तेजस्य तु तुलां हत्वा यो वै दद्याद् द्विजा-

तये ॥
अरोगित्वं सुखित्वं वै आयुश्चानपि जायते ।
अन्नदः सर्वैर्भोग्यं सर्वान् कामान् मधुमदः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् ।
प्रतिजोकाधिपस्थाने प्रतिमन्त्रणं वसेत् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
पूष्यमानोऽश्वरोभिश्च ततो विद्युत्पुरं ब्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्सस्त्रलोके महीयते ॥

तुवर

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो
भूपालमौलिमखिराजितपादपीठः ।
अङ्गान्वितो भवति यश्चसहस्रयःश्री
दीपप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥
यो दीप्यमानमपि पश्यति तन्निवृत्तः
कालान्तरे करति वाचयतीह लोके ।
यो वा श्रयोति पठतीन्मसमानरूपः
प्राप्नोति वासवपुरं परदेशेषुष्टम् ॥”

इति दानसागरः ॥

तुलावीजं, क्ली, (तुलायास्तोत्रनस्य वीजं च्छलम् ।
यद्वा, तुलायै परिमाणाय वीजम् ।) गुञ्जा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिः, क्ली, (तुरिः । रस्य जः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥ तुलिका । इत्यमरटीकासार-
सुन्दरी ॥

तुलिका, क्ली, (तोलयति सादृश्यं गच्छतीति ।
तुल + बाहुलकात् इकन् । स च कित् ।) खञ्ज-
निका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुलिनी, क्ली, (तुलमस्ति फलोऽस्याः । तुल + इनिः ।
डीप् । एषो ह्रस्वः ।) शास्त्रलिः । इति रत्नमाला ॥
तुलिफला, क्ली, (तुलि तुलयुक्तं फलं यस्याः । एषो-
दरादित्वात् ह्रस्वः ।) शास्त्रलिः । इति रत्न-
माला ॥

तुली, क्ली, (तुरी + रस्य जः ।) तुरी । इति
शब्दरत्नावली ॥

तुल्यः, त्रि, (तुलया सम्मितः । “नौवयोधर्मैति”
४ । ४ । ६ । इति यत् ।) सादृश्ययुक्तः । तत्-
पर्यायः । समः २ सङ्घः ३ सङ्घः ४ सङ्घः ५
साधारणः ६ समानः ७ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥
सधर्मैः ८ सम्मितः ९ स्वरूपः १० । इति जटा-
धरः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २७८ ।

“तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मन्मथं यवसाधिनम् ।
अर्हुराण्यहरं श्रुत्वा यो न हन्यात् स हन्यते ॥”
उत्तरपदस्यास्तुल्यवाचका यथा । निभः १
सङ्काशः २ नीकाशः ३ प्रतीकाशः ४ उपमा ५ ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥ भूतः ६ रूपः ७
कल्पः ८ । इति भरतः ॥ प्रभः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पुं, खनामस्यातो गन्धर्वविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । १०१ । ७ ।

“गन्धर्वराजो बलवास्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥”
तुल्यपानं, क्ली, (तुल्यैरात्मोयजनेः सह पानम् ।)
आत्मीयेन जनेन सह मिलित्वा एककाले ज्ञानं
पानम् । तत्पर्यायः । सपीतिः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥

तुवरः, पुं, क्ली, (तवति द्विजसि रोगानिजि ।
तु + बाहुलकात् वरच्प्रत्ययेन साधुः ।) कवाय-
रसः । इत्यमरः । १२ । ५ । ६ ॥ त्रि, कवाययुक्तः ।
(यथा, सुश्रुते १ । ४५ ।

“नातिसाम्प्रद्वं तत्रं स्वाङ्गत्वं तुवरं रसे ॥”
प्रसृष्टीनः । इत्युणादिकोवः ॥

तुवरयावनाजः, पुं, (तुवरः कवायो यावनाजः ।)
धान्यविशेषः । तत्पर्यायः । तुवरः २ कवाय-

यावनालः ३ रक्तयावनालः ४ लोहितकुस्तुम्बु-
धान्यम् ५ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विरेचकत्वम् । संघ्राहिलम् । वातशमन-
त्वम् । विदाहिलम् । श्लेष्कारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

तुवरिका, स्त्री, (तुवरः कषायरसोऽस्यस्याः ।
तुवर + ठन् ।) सुराङ्गजन्तिका । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३१ ॥ (तुवर्थेव । तुवरी + स्वार्थे
कन् इत्त्वम् ।) आङ्गकी । इति भरतः ॥

तुवरी, स्त्री, (तुवर + धित्वात् ङीष् ।) आङ्गकी ।
(यथा, वैदिकरत्नमालायाम् ।

“आङ्गकी तुवरी ज्ञेया ॥”

वर्बरी तुलसी । तत्पर्यायाश्च यथा,—
“वर्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सौराङ्गजन्तिका । तत्पर्यायः । ऋत् २ सौराङ्गी ३
ऋत् ४ आसङ्गः ५ मसी ६ सुराङ्गा ७
ऋत् ८ काली ९ ऋत् १० सुर-
जन्तिका ११ स्तुत्या १२ काची १३ सुजाता १४।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषाय-
त्वम् । उष्णत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
ग्राहिलम् । हृदिपित्तजृम्भानाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“तुवरी ग्राहिली शीता लघ्वी कफविषासजित् ।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोटलमिप्रणत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तुवरीश्लिम्, पुं, (तुवरी आङ्गकीव श्लिम् ।
तुवरीसहश्रत्वात् तथालम् । यद्वा, तुवर्था इव
श्लिम्ना फलत्वक् यस्य ।) चक्रमहकण्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

तुविः, स्त्री, तुम्बी । इति शब्दमाला ॥ (बहु-
शब्दार्थः । इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ “तवति-
वृद्धार्थः सौत्रो धातुः । ‘अच इः’ उर्णा
४ । १३० ॥ इति इः । वृद्धिर्हि बहुः ।” इति
तट्टीका ॥ “उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शन्वत् ।
विश्वम् । परीणसा । आनशिः । शतम् । सङ्घ-
सम् । सलिलम् । कुविदिति द्वादश बहु-
नामानि ॥” इति निघण्टुः । ३ । १ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३० ।

“तुविकूर्मिर्हृधावान् ॥”

तुष, लृ य स्त्री ङि तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-परं-अकं-अनिट् ।) लृ, अतुषत् । य,
तुषति । औ, तोष्टा । ङि, तुष्टोऽक्ति । इति
दुर्गाहासः ॥

तुषः, पुं, (तुष + “इगुपधञेति ।” ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) धान्यत्वक् । (यथा, प्रबोधचन्द्रो-
दये द्वितीयाङ्के ।

“त्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतकुलाट्टान्
को नाम भोस्तुषकणोपहितान् द्वितार्थी ॥”

विभीतकण्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥

तुषग्रहः, पुं, (तुषेण ग्रहते इति । ग्रह + कर्मणि
अप् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

तुषवारः, पुं, (तुषं सरति अशुसरतीति । ऋ +
अण् । तुषपुष्पाभ्यन्तरे क्रमशः सञ्चारादस्य
तथालम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥

तुषानलः, पुं, (तुषस्यानलः ।) तुषाग्निः । तत्-
पर्यायः । कुज्जलः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥
(यथा, धूर्तसमागमे ।

“तुषानलकण्ठप्रायाश्च भूरेणवः ॥”

तुषारः, पुं, (तुष्यत्वेन शस्यादिरिति । तुष तुष्टौ
+ “तुषारादयश्च ।” उर्णा ३ । १३६ । इति
आरन् स च कित् ।) हिमम् । (यथा, ऋतु-
संहारे । ४ । १ ।

“विलीनपद्मः प्रपततुषारो
हेमन्तकालः सप्तपागतः प्रिये ! ॥”

तौषारलक्ष्यगुणाश्च यथा,—

“अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्गवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्रुताः ॥
अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निः नदीमारभ्य समुद्र-
पर्यन्ते वह्निरास्ते तदुद्गवाः । वह्निभवा धूमा-
वयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिताः । आपस्तुषा-
राख्याः । तुष इति लोके । तुषार इति च ।
अपथाः प्राणिनां प्रायः भूरुद्वाणान् न हिताः ।
तुषारान्ते हिमं रूचं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुक्तम्भकण्ठाग्निमेहगण्डादिरोगनुत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
देशभेदः । (तद्देशोद्भवे, पुं भूस्त्रि । यथा,
मातुस्ये । १२० । ४५ ।

“तुषारान् वर्षरान् कारान् पङ्गवान् पारदान्
शकान् ॥”

श्रीकरः । हिमभेदः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २९ ॥
(यथा, माघे । १ । १५ ।

“न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव ॥”

कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतले, त्रि ।
यथा, नैषधे । ३ । ६३ ।

“अपां हि त्वाय न वारिधारा
खादुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥”

तुषितः, पुं, (तुष्यतीति । तुष तुष्टौ + बाहुलकात्
कितच् । यद्वा, तुष + क्तिप् । तुट् सन्तोषो
ऽस्य जातः । तारकादित्वात् इतच् ।) देव-
गणविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ . ते
घटत्रिंशत् स्रुताः । इति भरतः ॥ केषाञ्चित्ते
द्वादश । ते तु मन्वन्तरभेदे विभिन्ननामानः ।
यथा,—

“प्राणायानसमानाश्च उदानो आन एव च ।
चक्षुः श्रोत्ररसा घ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा ।
द्वादशैते तु तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ॥”
इति सारसुन्दरी ॥

(यथाच विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२७-१३३ ।

“पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन् सुरोत्तमाः ।

तुषिता नाम तेऽन्योन्यन्तुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥

उपस्थितेऽतियशसञ्चान्तुषस्यान्तरे मनोः ।

समवाधीकृताः सर्वे समागन्ध परस्परम् ॥

आगच्छत इतं देवा अदितिं संप्रविशन्ते ।
मन्वन्तरे प्रद्युयामस्तमः श्रेयो भविष्यति ।
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः
भारीचात् कश्यपात् जातास्तेऽदित्या दक्षश्च
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तपैर ।
विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च
अंशो भगञ्चादितिषा आदित्या द्वादशश्च
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः सुरा
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्रुताः
तथा च मत्स्यपुराणे । ६ । ३-४ ।

“तुषिता नाम ये देवाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः
वैवस्वतेऽन्तरे चैते आदित्या द्वादश स्रुताः
इन्द्रो धाता भगञ्चष्टा मित्रोऽथ वरुणो यम
विवस्वान् सविता पूषा अंशुमान् विष्णु रेव च
तथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।

“तोषः प्रतोषः सन्तोषो, भद्रः शान्तिरिहृष्टः
इभः कविर्विसुः स्वाहा सुदेवो रोचनो हि
तुषिता नाम ते देवा असन् सायम्भुवाकरे ।
तुषीत्यं, स्त्री, (तुषाडुत्तीष्ठतीति । उत् + क्त
कः ।) तुषोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तुषोदकं, स्त्री, (तुषाडुत्थितसुदकम् ।) कर्
कम् । इति चारावली । ११५ ॥ काण्ड
भेदः । अस्य लक्षणं यथा,—

“तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः
यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तवान् ।

अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । पा
क्रिमिगदवस्तिशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम्
उष्णत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तरक्तकारित्वम्
इति भावप्रकाशः ॥ (यथाच ।

“तुषोदकं वातहरं प्रभेदि
प्रकोपयेद्रक्तपित्तं सदैव ।

विपाचनं स्यात्पर्यणं क्षमिन्न-
मजीर्यं हन्त कटुकं विपाके ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।

तुष्टः, त्रि, (तुष + कर्त्तरि क्तः ।) तोषप्रः
यथा, पुराणे ।

“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।
(यथाच हितोपदेशे ।

“सर्वा एवापदस्तस्य यस्य तुष्टं न मानसम् ।
तुष्टिः, स्त्री, (तुष + भावे क्तन् ।) तोषः । (यथा
मनुः । २ । ६ ।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्रुतिशीले च तर्हि
आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”

अधिगताथार्दान्यत्र तुष्टत्वमुच्यते । इति चण्डी
टीकायां नागोजीभट्टः ॥ (या च नवविधा
इति सांख्याचार्याः । तथाचोक्तम् ।

“आध्यात्मिकश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकाल-
मात्माणाः ।

वास्याविषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः ।
इयमेव पुराणमते दक्षस्य प्रजापतेः ऋष
धर्मस्य पत्नी च । यथा, मार्कण्डेये ॥ १० । ६५ ॥

तूर

तूरः, पुं स्त्री, (तूर्यते पूर्यते बायोरिति । तूर + पूरये घञ् ।) बाबाधारः । ततुपर्यायः । उपा-
सङ्गः २ तूर्यः ३ निवङ्गः ४ इत्युधिः ५ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ८८ ॥ तूर्यी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
“तूर्यखड्गधरः मूरो बहुगोघाकुलिचवान् ॥ ”)
तूर्यकं, स्त्री, (तूर्ययति सङ्कुचितं भवति समा-
निकापदद्वयमिति । तूर्य + क्तुल् ।) कन्दो-
विशेषः । यथा, कन्दोमञ्जर्याम् ।
“तूर्यकं समानिकापदद्वयं विनात्मिमम् ॥ ”
तूर्यी, स्त्री, (तूर्यते पूर्यते बायोरिति । तूर +
कर्म्मणि घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) तूर्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।
“तूर्योसुखोद्धृतशरेण विश्रीर्षपङ्क्ति ॥ ”
वेदनाविशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने
१ अध्याये ।
“अधो या वेदना याति वर्षोन्मचाग्रयोत्थिता ।
भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूर्यीत्युपदिश्यते ॥ ”)
तूर्यी, [न्] पुं, (तूर्यवदाकृतिरस्यस्येति । तूर्य +
इनिः ।) नन्दोदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्याया यथा,—
“तूर्यी तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकक्षया ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दोदकश्च नन्दकः ॥ ”
गुणाशास्ये यथा,—
“तूर्यी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तित्तो ग्राही हिमो दृष्यो ब्रणकुष्ठान्नापित-
जित् ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
तूर्ययुक्ते, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपूर्वखण्डे ।
१८ । ३५ ।
“आरुह्य भगवान् विष्णुर्गर्भङ्गं पद्मिपुङ्गवम् ।
शङ्क्री चक्री गरी खड्गी शार्ङ्गी तूर्यी तलज-
वान् ॥ ”)
तूर्यीकः, पुं, (तूर्यी तूर्य इव कायतीति । के +
कः ।) नन्दोदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूर्यीरः, पुं, (तूर्यते पूर्यते बायोरिति । तूर्य +
बाहुलकात् ईरन् ।) तूर्यः । इत्यमरः । २ । ८ ।
८८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । १६ ।
“तस्य पाथीं धनुश्चित्वा तूर्यीरान् सन्निवृत्तय च ।
त्वरमायो द्विसप्तत्या सर्वमन्मस्रताडयत् ॥ ”
स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तन्त्रेव । ६ । ५१ ।
५१ ।
“तूर्यीराय्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनुषि च ॥ ”)
तूर्यकं, स्त्री, तुल्यम् । इति शब्दचक्रिका ॥ तुतिया
इति भाषा ॥ (तुल्यशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम् ॥)
तूर्यः, पुं, (तुदतीति । तुद अथने + “इगुपधिति ॥ ”
३ । १ । १३५ । इति कः । १ । षोडशदित्वात्
दीर्घः ।) तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूर, य ड ई ङिंसे । वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिव-आत्म-सक-वेगे अक-सेट् ।) य ड,
तूर्यते । ई, तूर्यः । इति दुर्गादासः ॥

तूर्य

तूर्यः, पुं स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर + चञ् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
तूर्यी, स्त्री, (तूर्यं वाद्यविशेषस्तदाकृतिः प्रुष्यादौ
अस्यस्येति । तूर + चञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुन्दरदृषः । इति भावप्रकाशः ॥
तूर्यं, स्त्री, (तूर्य सम्भ्रमे + क्तः । पक्षे इङ्गभावः ।
“त्वरत्नरेति ॥ ६ । ४ । २० । इत्युट् । “रदाभ्यां
निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ” ८ । २ । ४२ ।
इति तस्य नः ।) श्रीवम् । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३१ ।
“तां दृष्ट्वा चपलापाङ्गीं समीपस्थां वराधराम् ।
पञ्चबाणपरीताङ्गसूर्यमासीद्धृतव्रतः ॥ ”)
तूर्यति, त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥
तूर्यिः, पुं, (तूर्यते तूर्यं वा । तूर + “बहिष्चिन्नु-
युदम्बाहावृत्तयो नित् । ” उणा । ४ । ५१ ।
इति निः स च नित् ।) मलम् । इत्युणादि-
कोषः । २ । १४१ ॥ तूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २३६ ॥ स्त्रीकः । मनः । इति संक्षिप्तवारे
उणादित्तिः ॥ (चिन्ने, त्रि । इति निघण्टुः ।
२ । १५ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । ६ ।
“मायान् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्ण्यचरति
प्रजानन् ॥ ”
“तूर्ण्यस्वरमायः । ” इति सायनः ॥)
तूर्यं, स्त्री, (तूर्यते ताप्यते इति । तूर + यत् ।)
वाद्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ११३ । ४४ ।
“स तूर्यं प्रतश्चकारां भेरीयाश्च महास्रजेः ।
हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजसाङ्ग-
यम् ॥ ”)
तूर्यखण्डः, पुं, (तूर्यस्य खण्ड इव ।) द्रगङ्गवाद्यम् ।
इति चारावली । २२२ ॥ (कश्चित् तूर्यखण्डोऽपि
पाठः ॥)
तूल, क ड पूरये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्म-सक-सेट् ।) दीर्घी । क ड, तूलयति । इति
दुर्गादासः ॥
तूल, क निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सक-सेट् ।) दीर्घी । निष्कर्षे इह इयत्ता-
परिच्छेदः । क, तूलयति काश्चनं बन्धक । इति
दुर्गादासः ॥ (कश्चित् तूल किं निष्कर्षे इति
पाठोऽपि दृश्यते । कि, तूलति तूलयति ।)
तूलं, स्त्री, (तूलयते पूरयति सर्वं थापकत्वात् ।
तूल पूरये + कः ।) आकाशम् । इति मेदिनी ।
खे, २५ ॥ अन्वत्याकारदृष्टविशेषः । पक्षाश-
पिपय इति तूल इति च भाषा । ततुपर्यायः ।
तूरः २ ब्रह्मकाष्ठम् ३ ब्राह्मकेटः ४ पूषकः ५
ब्रह्मदाय ६ सुपुण्यम् ७ सुकूपम् ८ नीलवृत्त-
कम् ९ क्रतुकः १० विप्रकाष्ठम् ११ मद्दारः १२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगः १३ । ततुपक्षपक्ष-
गुणाः । गुदत्वम् । खादत्वम् । हिमत्वम् ।
पित्तानिलनाशित्वम् । तदामपक्षगुणाः । गुद-
त्वम् । वारकत्वम् । अन्वत्वम् । उष्णत्वम् ।
रक्तपित्तकारित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ मधु-

रान्धलम् । दाहप्रश्नमलम् । वृथालम् । कषा-
यलम् । कफनाशिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलं, स्त्री पुं, (तूल्यते इत्यन्तया परिच्छिद्यते इति ।
तूल + कर्मणि घञ् । यद्वा, तूलयते स्वर्णोऽपि
बहुस्थानं पूरयतीति । तूल + “इगुपधेति” कः ।)
कार्पासादितूलः । (इति मेदिनी । ले, २६ ॥)
तत्पर्यायः । पिचुः २ । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥
पिचुलः ३ पिचुतूलः ४ तूलपिचुः ५ । इत्यमर-
टीका ॥ पिचुतूलम् ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । १० । ३६ ।
“विपरीतं यदा देवं त्वयं वक्षसमं भवेत् ।
विधिक्षेत् सुसुखः कामं कुलिशं तूलवत्तदा ॥”)
तूलकं, स्त्री, (तूल + खार्थे कन् ।) तूलः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २० । ५ ॥
तूलकाम्बुकं, स्त्री, (तूलाय तूलस्फोटनाय काम्बुक-
मिव ।) तूलस्फोटनार्थधनुः । धुनखरा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिञ्जलम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
तूलचापः, पुं, (तूलाय तूलस्फोटनाय चाप इव ।)
तूलकाम्बुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलनालिका, स्त्री, (तूलनिर्मिता नालिका नाली ।)
पिञ्जिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँइज इति
भाषा ॥
तूलनाली, स्त्री, (तूलनिर्मिता नाली ।) तूल-
नालिका । इति भूरिप्रयोगः ॥
तूलपिचुः, पुं, (तूलप्रधानः पिचुस्तूलवृक्षः ।)
तूलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूलवृक्षः, पुं, (तूलस्य तूलप्रधानो वा वृक्षः ।)
शास्त्रली । इति राजनिर्घण्टः ॥
तूलशर्करा, स्त्री, (तूलस्य शर्करेव ।) कार्पास-
वीजम् । इति शब्दमाला ॥
तूलसेचनं, स्त्री, (तूलस्य सेचनम् ।) सूत्रकर्षणम् ।
इति शब्दमाला ॥ काटना इति भाषा ॥
तूला, स्त्री, (तूलयते पूरयति स्थानमिति । तूल +
अच् + ततः स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिः, स्त्री, (तूलतीति । तूल निष्कर्षे + “इगुप-
धात् कित्” उर्णां । ४ । ११६ । इति इन् स च
कित् ।) खनामखातचित्रकरोपकरणम् । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुवादिहृत्तिः ॥
तूलिका, स्त्री, (तूलिरेव । खार्थे कन् ।) चित्र-
करोपकरणम् । तूली इति भाषा । (यथा,
कुमारे । १ । ३२ ॥
“उन्नीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ॥”)
तत्पर्यायः । ईषिका २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥
तुलिः ३ तूलो ४ ईषीका ५ इषीका ६ । वीर-
बादिशलाका । इत्यन्ये । आवर्णितमनावर्णितं
सुवर्णं ज्ञातुं यन्निक्षिप्यते तत्रेत्यन्ये । आवर्णित-
सुवर्णं द्रवाकारं यत्र निक्षिप्यते तत्रेति केचित् ।
इति भरतः ॥ (तूलमस्यस्या इति । तूल +
ठन् ।) शय्योपकरणम् । इति मेदिनी । के,

१०२ ॥ तीवक् इति भाषा । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २६ । ७८ ।
“प्रविश्य चान्तः सद्रत्नपर्यङ्गे न्यस्ततूलिके ।
पटावगुच्छिततनुं शयानां काञ्चिदेक्षत ॥”
तथा च काशीखण्डे । ४ । ६७ ।
“कञ्चुकं तूलगर्भं च तूलिकां रूपवीतिकाम् ॥”)
वर्णिः । इति शब्दरत्नावली ॥
तूलिनी, स्त्री, (तूलोऽस्यस्याः । तूल + इनिः ।
ङीप् ।) लज्जयाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शास्त्रलिहृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥ (तद्वयथा,
“ताम्बूलं कटुतैलसुगन्धभवनं तूलीपट्टी तूलिनी ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ शिशिराद्याचारे ॥)
तूलिफला, स्त्री, (तूलि तूलयुक्तं फलमस्याः ।)
शास्त्रलिः । इति रत्नमाला ॥
तूली, स्त्री, (तूलयतीति । तूल + इन् ङङिकारा-
दिति वा ङीप् ।) नीली । वर्णिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तूलिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा,—
“उच्चैस्तूलीविलासं सुललितशयनं प्राणि-
नामाभिरामम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ हेमन्तलये ॥)
तूवरः, पुं, (तु सौचो धातुः + बाहुलकात् व्वरच्
दीर्घश्च ।) काले अजातशत्रो गौः । नेडा गरु
इति भाषा । अश्वस्युत्पद्यः । इत्यमरः । ३।३।
१६४ ॥ माकुन्दिया इति भाषा । पुरुषयज्ञन-
त्यक्तः । कषायरसः । इति मेदिनी । वे, १६४ ॥
तूवरिका, स्त्री, (तूवरो + खार्थे कन् टाप् पूञ्-
ङ्खञ्च ।) तुवरिका । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
तूवरी, स्त्री, (तूवर + घित्वात् ङीष् ।) आफुकी ।
सौराष्ट्रभक्षिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
तूष, तुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-
सेट् ।) षष्ठ्यस्त्री । तूषन्ति कुलदेवताः । इति
दुर्गादासः ॥
तूष्णीं, [म्] य, मौनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १४७ ।
“यत्किञ्चिद्दृशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुञ्जमानं परेस्तूष्णीं न स तन्ननुमहति ॥”)
तूष्णींशीलः, त्रि, (तूष्णीं मौनं शीलं स्वभावो
यस्य ।) मौनी । तत्पर्यायः । तूष्णीकः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
तूष्णीकः, त्रि, (तूष्णीं शीलं यस्य । “शीले को
मलोपच ॥” ५ । ३ । ७३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
कः मलोपच ॥) तूष्णींशीलः । इत्यमरः । ३।१।३६ ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ३४ । २६ ।
“आसीनमपि तूष्णीकमनुरच्यन्ति तं प्रजाः ॥”)
तूष्णीकां, [म्] य, (तूष्णीम् + अकच्प्रकरणे
“तूष्णीमः काम् वक्तव्यः ॥” इति वार्तिकोक्त्या
काम् । भिन्नादन्त्यादश्चः परः ।) मौनम् । इत्य-
मरः । ३ । ४ । ६ ॥
तूस्तं, स्त्री, (तुष शब्दे + बाहुलकात् तुसेरपि तन्
दीर्घश्च । इत्यञ्जुलदन्तः । ३ । ८६ ।) धूलिः ।

(“तूस्तानि विनिहन्ति विदूषयति, इ
धातः ।” इति सुप्रबोधम् ॥) षटा ।
मेदिनी । ले, २२ ॥ पापम् । कृष्णम् ।
शब्दरत्नावली ॥
त्वच, इत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अ-
सकं-सेट् ।) सप्रमखरी । त्वचति । रत्नाः
इति दुर्गादासः ॥
त्वखं, स्त्री, जातीफलम् । इति शब्दचिन्ता
हट्ट, [घ्] स्त्री, (त्वघ + क्षिप् ।) इत्याम् । इ
(यथा, ऋतुसंहारे । १।११ ।
“ऋगाः प्रचक्षातपतापिता भृशं
त्वघा मज्जत्या परिमुञ्चतामघः ॥”)
कामकन्या । इति मेदिनी । घे, १३ ॥
त्वघ, द ञ उ भवे । इति कविकल्पद्रुमः । (:
उभं-सकं-सेट् । क्तावेट् ।) द ञ, ह
तर्थाति त्वघुते तर्गुते । उ, तर्जिला त्वघा ।
दुर्गादासः ॥
त्वघ्यं, स्त्री, (त्वघयते भक्ष्यते गवादिभिरिति । ह
घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा,
हिसायायाम् + “त्वहेः को हलोपच ॥” उर्णां
इति कप्रत्ययो हकारलोपश्च ।) दद्वा
चिनाखङ्ग इति ख्यातम् । इति केचित् ।
भरतः ॥ तत्पर्यायः । अर्जुनम् २ । इत्यम
२ । ५ । १६७ ॥ त्रियम् ३ खटम् ४ वेद
हरितम् ६ ताख्वम् ७ । इति शब्दरत्नावली
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३४ । [ग
“जातस्य नदीकूले तस्य त्वघस्यापि जम्ब ह
यत् सलिलमञ्जनाकुलजनहृत्तात्मनं भर्तु
गोभ्यस्तुग्यदानफलं यथा,—
“तीर्थक्षेत्रेषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं विप्रभोगं
यत् पुण्यञ्च महादाने यत् पुण्यं हरिसेवने
सर्व्वत्रतोपवासेषु सर्व्वेष्वेव तपःसु च ।
भुवः पर्यटने यत् सत्यवाक्येषु यद्भवेत् ।
यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षायाश्च लभेत्ततः ।
तत् पुण्यं लभते प्राज्ञो गोभ्यो दत्त्वा त्वघान् ॥
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणभक्तकम् ॥ १
धनिष्ठादिपञ्चनक्षत्रेषु यद्दण्डमित्तवृत्त
हरये होवा यथा,—
“अग्निचौरभयं रोगो राजपौडा घनचति
संयद्दे त्वघकाष्ठानां हते त्खादिपञ्चके ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः
(गन्धहृद्यविशेषः । रामकर्मर इति भाषा
अस्य पर्याया यथा,—
“कुलव्यस्य सुगन्धश्च त्वघं शीतं सुशीतम् ॥
इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥
त्वघकुमुमं, स्त्री, (त्वघसम्भूतं कुमुमम् ।) इ
त्रयभेदः । तत्पर्यायः । त्वघाखङ्ग २ इति
त्वघशोषितम् ४ त्वघपुष्पम् ५ मन्वादिपञ्च
त्वघोत्थम् ७ त्वघगौरम् ८ कोहितम् ९ ॥
गुह्याः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कपमावर्णं
कञ्चूर्तिपामाकुलामदीघनाशिलम् । परम
रत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टी, स्त्री, (दृष्याच्छादिता कुटी ।) दृष्या-
च्छादितयद्दम् । तत्पर्यायः । कायमानम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । दृष्यौकः ३ । इति चैमचन्द्रः ॥
दृष्मन्, पुं, (दृष्यस्य दृष्मन् इव ।) सुष्मि । इति
शब्दमात्रा ॥
दृक्षेत्, पुं, (दृष्येत् केतुर्भोज इव ।) वंशः । इति
हारावली । १०८ ॥
दृक्षेत्कः, पुं, (दृष्यकेतु + स्वार्थे क्त् ।) वंशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्षोषा, स्त्री, (दृष्यस्य गोधेव शूद्रत्वात् ।)
चित्रकोजः । कृकजासः । इति मेदिनी । घे,
४६ । दृष्यजलौका । इति केचित् ॥
दृष्यशः, स्त्री, (दृष्यस्य यन्त्रिरिव यन्त्रियस्य ।)
स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्याही, [न्] पुं, (दृष्यं यद्वातीति । यद् +
विनिः ।) नीलमयिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ काफुर-
दाना इति भाषा । तत्पर्यायः । शूकापूङ्गुः २ ।
दृष्यमयिः ३ । इति हारावली ॥
दृष्यभ्रा, [न्] चि, (दृष्यं जम्भो भक्ष्यं यस्य ।
“जम्भा सुहृदितदृष्यसोमेभ्यः ।” ५।४।१२५।
इति निपातनात् साधुः ।) दृष्यभक्षकः । (दृष्य-
मिव जम्भो दम्भो यस्य ।) दृष्यवर्णदन्तयुक्तः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
दृष्यता, स्त्री, धनुः । (दृष्यस्य भावः । दृष्य +
भावे तल् ।) दृष्यत्वम् । इति मेदिनी । ते,
११३ ॥
दृष्यमः, पुं, (दृष्यप्रधानो इमः । दृष्यमिव इमो
वा ।) तालः । गुवाकः । ताली । केतकी ।
खर्कुरः । खर्कुरी । गारिकेलः । हिमालः ।
एषां निर्यासगुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् ।
मोहनत्वम् । बलकारित्वम् । नृद्यत्वम् । दृष्या-
घनापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यधाम्, स्त्री, (दृष्यबहुलं धान्यम् ।) धान्य-
विशेषः । उद्दिधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।
बीवारः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
दृष्यध्वजः, पुं, (दृष्येषु ध्वज इव दीर्घत्वात् ।)
वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
दृष्यनिम्नः, पुं, (दृष्याकारो निम्नः ।) नेपाल-
निम्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यपत्रिका, स्त्री, (दृष्यस्यैव पत्रमस्यस्याः ।
तन् टाप् च ।) इन्दुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यपत्री, स्त्री, (दृष्यमिव पत्रमस्याः । डीष् ।)
युष्माधिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यपुष्पं, स्त्री, (दृष्यस्य पुष्पमिव ।) दृष्यकुङ्कु-
मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यपुष्पी, स्त्री, (दृष्यमिव पुष्पमस्याः । डीष् ।)
विन्दुरपुष्पीदृष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यपूनी, स्त्री, (दृष्यस्य पूलः संहृतिर्यत्र । ततो
मौरादित्वात् डीष् । दृष्यनिर्मितत्वाद्दृः तथा-
त्वम् ।) चम्पा । इति हारावली । १६६ ॥
दृष्य इति भाषा ॥

दृष्यमभिः, पुं, (दृष्येषु मभिः ।) दृष्ययाही ।
इति हारावली । २१६ ॥
दृष्यमत्कुण्डः, पुं, लयकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
जामिन् इति भाषा ॥
दृष्यराजः, पुं, (दृष्येषु राजते प्रोभते इति । राज
+ ञच् । दृष्यानां राजा वा समासे टच् ॥)
तालदृष्यः । इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ५।६७ । [लम् ।
“श्रीः श्रीपतेन राण्यं दृष्यराजेनाख्यसास्यतो
कुचयोः सम्यक् सान्यात् गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥”)
गारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यवस्त्रजा, स्त्री, (दृष्यरूपा वस्त्रजा ।) वस्त्रजा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यवीजः, पुं, (दृष्यस्य वीजमिव वीजमस्य ।)
श्यामाकः । इति रत्नमाला ॥
दृष्यवीजोत्तमः, पुं, (दृष्यवीजेषु उत्तमः ।)
श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यशीतं, स्त्री, (दृष्येषु शीतं शीतलम् ।) कर्तृ-
यम् । गन्धद्वयम् । इति रत्नमाला ॥
दृष्यशीता, स्त्री, (दृष्येषु शीता शीतला ।) जल-
पिप्यली । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यशून्यं, स्त्री, (दृष्येन शून्यम् ।) मल्लिका ।
केतकीफलम् । इति मेदिनी । ये, ११६ ॥
(एतद्गुणा यथा,—
“नीपं सभागर्वं प्रीतु दृष्यशून्यं विकङ्कतम् ।
प्राचीनामलकश्चैव दीपत्रङ्गरहारि च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥)
दृष्यरहितं, चि ॥
दृष्यषट्पदः, पुं, (दृष्यमिव षट् पदा यस्य ।)
बरोलः । इति हारावली । २१७ ॥ बोलता
इति भाषा ॥
दृष्यसारा, स्त्री, (दृष्यवत् सारो यस्याः । असा-
रत्वात् तथात्वम् ।) कदली । इति हारा-
वली । १०५ ॥
दृष्यसिंहः, पुं, (दृष्येषु सिंह इव तन्नाशकत्वात् ।)
कुठारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दृष्यहर्माः, पुं, (दृष्याच्छादितो हर्माः ।) दृष्य-
युक्ताङ्गलिका । अङ्गलिकोपरि दृष्यनिर्मित-
यद्दम् । तत्पर्यायः । मयटः २ । इति हारा-
वली । २२३ ॥
दृष्याङ्गिपः, पुं, (दृष्यरूपोऽङ्गिपो दृष्यः ।) मन्दा-
नकद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यायिः, पुं, (दृष्यजातोऽयिः । प्राकपरिधिवत्
समासः ।) दृष्यजातायिः । तत्पर्यायः । वत्-
सलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दृष्याङ्गनः, पुं, (दृष्यमिव अङ्गनो व्येष्टी ।
दृष्यवदाङ्गित्वाद्दस्य तथात्वम् ।) कृकजासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दृष्याङ्गं, स्त्री, (दृष्येषु आङ्गं पृष्टत्वात् ।) पर्वत-
दृष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यान्, स्त्री, (दृष्येषु दृष्यान् ।) लवणद्वयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्यान्क, [ञ्] पुं, (दृष्येषु अन्कगिव रत्नवर्ण-
त्वात् ।) दृष्यकुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्येषुः, पुं, (दृष्येषु इन्दुरिव ।) वस्त्रजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दृष्योत्तमः, पुं, (दृष्येषु उत्तमः ।) उखल्लद्वयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्योद्भवः, पुं, (दृष्यैः सह उद्भवतीति । उत् +
भू + ञच् ।) नोवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृष्यौकः, [ष्] स्त्री, (दृष्यनिर्मितमौको वसति-
स्थानम् ।) कायमानम् । दृष्यनिर्मितयद्दम् ।
इति चैमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥ खड्गुया चर इति
भाषा ॥
दृष्यौषधं, स्त्री, (दृष्यात्मकं औषधम् ।) राज-
बाणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दृष्या, स्त्री, (दृष्यानां सम्मूहः । “पाशादिभ्यो
यः ।” ४।१२।४६ । इति यः ।) दृष्यसम्मूहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥
दृतीयः, चि, (त्रयाणां पूरणः । चि + “त्रेः सम्पू-
सारणञ्च ।” ५।२।५५ । इति तीयः सम्पू-
सारणञ्च ।) त्रयाणां पूरणः । इति आकर-
णम् ॥ तेषां दृष्यादि भाषा । (यथा, मनुः ।
२ । ३५ ।
“चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मेतः ।
प्रथमेऽन्वे दृतीये वा कर्मण्यं श्रुतिचोदनात् ॥”)
दृतीयप्रकृतिः, स्त्री, दृतीया प्रकृतिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
दृतीया, स्त्री, (त्रयाणां पूरणी । चि + “त्रेः
सम्पूसारणञ्च ।” ५।२।५५ । इति तीयः
सम्पूसारणञ्च । ततश्चाप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रमण्डलस्य दृतीयकक्षाक्रियारूपा तत्-
क्रियोपलक्षितः कालो वा । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
अस्यां जातस्य प्रजं यथा,—
“सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी
पवनगरविगाही सर्वलोकोपकारी ।
परविषयनिवासी कौतुकी सख्याही
भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयप्रकृतः ॥”
इति कौट्टीप्रदीपः ॥
या वैशाखस्य शुक्ला अक्षयदृतीया । यथा,
सृष्टिः ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे दृतीयाका ।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता क्षतिकारोद्दिष्टी-
युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यं अक्षयं समुदाहृतम् ॥”
भवत्ये ।
या शुक्ला कुम्भश्राद्धे । वैशाखे मासि वै तिथिः ।
दृतीया साक्षया लोकं गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरयो वीर ! लोकान् वै चैममालिनः ॥
करकान् कुम्भान् । वाजसमन् । चैममालिनः
सूर्यस्य ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यः पश्यति दृतीयायां क्षयं चन्दनचक्रितम् ।

वैशाखस्य चिते पक्षे स यावद्युतमन्दिरम् ॥”
स्कन्दपुराणम् ।

“वैशाखस्य चिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपने रतिप्रोभनेः ॥” ॥
ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां अनाह्नः ।
यवानुत्पाद्यामास युगचारव्यवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्यां यवैर्होमो यवैर्बिष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-

यवान् ।

पूजयेत् शङ्करं गङ्गां कौलासश्च हिमालयम् ॥
भगीरथश्च तृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः आह्वं जपहोमादिकश्च यत् ॥
अह्वया क्रियते तत्र तदानन्थाय कल्पते ॥

अत्रानन्थप्रलम्बतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फला-
तिप्रयार्थः ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥
पाद्मं श्रीवराहधरणीसंवादे ।

“त्रेतायुगं तृतीयायां शुक्रायां मासि माघवे ।
प्रवृत्तश्च त्रयीधर्माः प्रवृत्तास्ते प्रवर्तिताः ॥
अक्षया सोच्यते लोके तृतीया हरिवक्त्रभा ।
स्नाने दानेऽर्चने आह्वे जपे पूर्व्वजतर्पणे ॥
येऽर्चयन्ति यवैर्बिष्णुं आह्वं कुर्वन्ति यत्नतः ।
तस्यां ददति दानानि धन्यास्ते वैष्णवा नराः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ । १३४ ॥

तृतीयाकृतं, त्रि, (तृतीयं कर्षणं कृतम् । “क्षभो
द्वितीयतृतीयशम्भवीजात् कृतौ ।” ५ । ४ । ५ ॥ इति
छाप् ।) वारत्रयकृच्छ्रेत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
तिनवार चाप देव्योया क्षेत इति भाषा ॥

तृतीयाप्रकृतिः, स्त्री, (तृतीया प्रकृतिः । “संज्ञा-
पूरण्याच्च ।” ६ । ३ । ३ ॥ इति न पुंस्त्वान् ।)
नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ६ ॥

तद्, हिंसे । (आ-परं-सकं-सेट् ।) तर्हति । इति
दुर्गादासः ॥

तद्, उ अ घ ङ् । अनादरे । हिंसे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (उर्धा-उभं-सकं-सेट् । उदित्वात्
क्वावेट् ।) उ, तर्हिंत्वा ढङ् । अ घ, ढङ्गति
ढङ्गे । इर्, अटदत् अतर्हति । इति दुर्गादासः ॥

तदुप, श प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां
परं-सकं-सेट् ।) प्रीयानमिह प्रीतीभावः । श,
ढपति ढङ्गति वा लाभाभ्योक्तः । तदङ्गम् । इति
दुर्गादासः ॥

तदुप, श प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) श, ढङ्गति ढङ्गति । तदङ्गम् ।
इति दुर्गादासः ॥

तदुह, ज श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । ज, अटर्हति
अटर्हति । श, ढङ्गति । इति दुर्गादासः ॥

तप, कि सम्भोपने । प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुरां-पक्षे आ-परं-सकं-सेट् ।) कि, तर्पयति
तर्पति । योऽभिन्नयं तर्पयतीति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥

तप, न प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्त्री-परं-
सकं-सेट् ।) प्रीयानं प्रीतीकरणम् । न, ढङ्गति
पितरं पुत्रः । ततर्पे । इति दुर्गादासः ॥

तप, प श प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) प श, ढङ्गति ततर्पे । इति
दुर्गादासः ॥

तप, ङि ङ य ज प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-सकं-च-वेट् ।) ङि, ढङ्गति । ङ,
अटपत् । अस्य ङदिस्तेऽपि ङङ्गशृङ्गशृङ्गादि-
विशेषविधानात् पक्षे टांस्तिङ्गेन अताच्छीत्
अत्राच्छीत् अतर्पेदित्यपि । य, ढङ्गति । ज,
तर्पयति तर्पयति । प्रीयानमिह प्रीतीभावः
प्रीतीकरणश्च । स्यन्दीनि ढङ्ग्यत् मधूनि पिव-
न्निवायमिति श्रीहर्षः । पितृनताच्छीत्पुत्रस्ततोयै-
रिति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

तपत्, पुं, (ढङ्गति प्रीययतीति । तृप + “सं-
त्पदेहत् ।” उर्था २ । ५ ॥ इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) चक्रः । इत्युणादिकोषः ॥
ह्रन्म् । इति सिद्धान्तकौमुद्यादित्तिः ॥
(प्रीययति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २२ । १ ।
“तपत्सोमपिवद्विहना सुतं यथावशत् ।”

“तप प्रीयाने तुदादिः । आगमाशुभासनस्या-
नित्यत्वानुभवावः ढङ्ग्यत् इत्कः ॥” इति सायनः ॥

तृपला, स्त्री, (तृपयतीति । तृप प्रीयाने + “कल-
स्तृपश्च ।” उर्था १ । १० ६ । इति कलः । तत-
टाप् ।) लता । इत्युणादिकोषः ॥ त्रिफला ।
इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥ (क्षिप्रप्रहा-
रिणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६७ । ५ ।

“प्रहंसावस्तृपलं मन्थुमच्छामादस्त्वं वृषगणाः
अयासुः ॥”

“तपलशब्दः क्षिप्रवाची । तदुक्तं यास्कीन ।
तपलप्रभम्ना क्षिप्रप्रहारीति । क्षिप्रप्रहारिण्यं
मन्थुम् ॥” इति सायनः ॥)

तृपः, त्रि, (तृप प्रीयाने + क्तः ।) तृपियुक्तः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १० ३ ॥ (यथा, नैषधे ।
३ । ६३ ।

“शुक्लान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्यमिदं निगाद्यम् ।
अपां हि तपय न वारिधारा
खादुः सुगन्धिः खदते तुषारा ॥”)

तृप्तिः, स्त्री, (तप प्रीयाने + भावे क्तिन् ।) भक्ष-
णादिनाकाङ्क्षानिष्टिः । तत्पर्यायः । सौहि-
त्यम् २ तर्पणम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ६ ॥
प्रीयानम् ४ आशितम्भवम् ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १ । १० ।
“श्रुतान्यन्यानि सर्व्वं च । तन्मुखाग्निः खतानि च ।
नैव तृप्तिं ब्रजामोऽद्य सुधापानेऽमरा यथा ॥”)

तृपः, पुं, (ढङ्ग्यत्वनेनेति । तप + “क्लाथितश्चोति ।”
उर्था २ । १३ । इति रक् ।) वृत्तम् । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पुरोडाशः । इति संक्षिप्तसारे
उणादित्तिः ॥ (तर्पके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । २ । ५ ।

“न यं शुक्रो न दुराशीर्न तपः उच्यते
अपसृज्यते महाहर्मम् ॥” “तृपान्तर्पका ।
चरपुरोडाशादयश्च यमिन्ना गपसृज्यते
न प्रीययन्ति अपि तु प्रीययन्त्येव तमिन्ना
इति शेषः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

तृप, प श प्रीयाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तु
परं-सकं-सेट् ।) प श, तृप्कति ततर्पे । ।
दुर्गादासः ॥

तृपला, स्त्री, (तृप्कति प्रीयातीति । तप + “
स्तृपश्च ।” उर्था १ । १० ६ । इति कला
‘तपतेरपि कलः ।) त्रिफला । इति त्रिफला
शेषः ॥

तृपः, पुं, (तृपति पीडयतीति । तृप षे
“खर्णादिभ्य ऊः ।” १ । ४ ६ ६ । इत्युणादि-
टोकाधृतच्छत्रेण ऊः । निपातनात् न पुनः
सर्पणातिः । इत्युणादिकोषः ॥

तृष, इर् य तृप्ति षि । इति कविकल्पद्रु-
(दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अतृपत् य
वीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं स इत्वं
य, तृष्यति । षि, तृषितोऽस्ति । तृट् आकाङ्
तथा च । इच्छाकाङ्क्षा सृष्टेर्हा तृट् वाच
लिप्सा मनोरथः । इत्यमरः । ३ । १ । १ ।
स्थितमयर्हीदणः पितुराज्ञेति न भोगतृषणे
रघुः । तृष्यति धनं लोकः । तृषि पिपासाय
मिति प्राश्चः । तृष्यति तोयं पाप्यः । त
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

तृषा, स्त्री, (तृष + क्तिप् पक्षे टाप् ।) तृषा
(अस्याः निवारणोपायो यथा, —
“काष्मर्थं पद्मकोशीरं द्राक्षामधुकचन्दनम् ।
बालकं शर्करायुक्तं काथं पित्ततृषापहम् ।

वटदुमो रोधसिता च चन्दनं
सदाङ्गं तच्छुलघावनेन ।

पिष्टं सुशीतेन जलेन वापि
पीतञ्च पित्तोत्थतृषापहञ्च ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्दशध्याये
शुक्तोद्घवायास्तृषाया हेतुर्थथा, —

“क्षिप्रं तथा च लवणञ्च शुक्तं
गुर्व्वसमेवाशु तृषां करोति ॥”

इति वैद्यकमाधवकरकृतसर्व्वविनिश्चये तृषाधि-
कारे ॥ इच्छा । (यथा, हितोपदेशे । १ । २ ६ ६ ।

“कोभेन बुद्धिञ्जति कोभो जनयते तृषाम् ।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥”)
कामकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥ शा-
लिकीटञ्चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाम्, स्त्री, (तृषाया भूवत्पत्तिस्थानम् ।)
कोम । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहं, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन् + ङः ।)
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषाहा, स्त्री, (तृषां हन्तीति । हन् + ङः +
टाप् ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तृषितः, त्रि, (तृट् तृषा वा सञ्जाताश्च । तारका-
दित्वात् इत्च् ।) तृषायुक्तः । तत्पर्यायः ॥

टष्णा

तर्वितः २ सट्ट ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २० ।
 "दृषितश्च परिभ्रान्तः क्षुधितश्चोत्तरासुतः ॥"
 भावे क्तः ।) दृषायाम्, स्त्री ।
 धितोत्तरा, स्त्री, (दृषितः उत्तरो यस्याः ।)
 अग्रानपर्वी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क, [च] त्रि, (दृष्यति आकाङ्क्षतीति । दृष्य
 + "क्षपिष्ठयोगेजिड्" ३ । २ । १७२ । इति
 नञिङ् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । १ । २२ ॥
 (दृषितः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५५ । ११ ।
 "असिचमुत्सं गोतमाय दृष्याजे ॥"
 ङा, स्त्री, (दृष + "क्षपिष्ठयोगेजिड्" ३ । २ । १७२ ।
 उजां ३ । १२ । इति वा, क् च चित् ।) अनर-
 त्नायस्त्रीकारेण । इति चण्डीटीकायां नागोजी-
 भट्टः ॥ वा लिङ्गात् । (यथा, ऋग्वेदे । ५२ ।
 "तदुपस्थितमवधीरजः
 पितरास्येति च भोगदृष्याया ॥")
 पानेच्छा । इति मेदिनी । खे, १६ ॥ तत्-
 पर्यायः । उद्व्या २ पिपासा ३ दृष्ट ४ तर्षः ५
 इत्यमरः । ३ । १ । ५१ ॥ दृषा ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ तर्षणम् ७ । इति जटाधरः ॥ ३ ॥
 रोगविशेषः । तन्निदानं यथा,—
 "वातात् पित्तात् कफात् दृष्या सन्निपातात्
 द्रवक्षयात् ।
 षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्तं तु कारणम् ॥
 सर्वासु तत् प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोधनात् ।
 सर्वदेहे भ्रमात् कम्पतापहृदाहमोक्षकत् ॥
 जिह्वाग्लगलक्षोभतासुतोयवहाः शिराः ।
 संश्लोथ दृष्या जायन्ते तासां सामान्यलक्ष-
 णम् ॥ ३ ॥
 मुखशोषो जलाटप्रिरन्नशेषः खरक्षयः ।
 कण्ठोष्ठजिह्वाकाकेश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्षमः ॥
 प्रलापश्चित्तविभ्रंशो ऋदुप्रदोक्तास्त्रयामयाः ।
 मरुतः क्षामता दैर्घ्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ॥
 गन्धाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ।
 शीतानुमेनद्विच्च पिपासाच्छांस्तिक्रता ॥
 रक्तक्षयत्वं सततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
 कफं रणद्धि कुपितस्त्रोववाह्यु मारुतः ॥
 सोमःसु स कफक्षेपेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ।
 मुकोरिवाचितः कण्ठो निद्रामधुरवक्रता ॥
 आत्मनः शिरसो जाघं स्तेमित्थच्छर्द्धीरोचकाः ।
 आलस्यमविपाकश्च यः स स्यात् सर्वलक्षणः ॥
 आमोक्षवा च भक्ष्यस्य संरोधाद्वातपित्तजा ।
 उष्णक्रान्तस्य सङ्घसा शीताम्भो भजतस्तथा ॥
 दृष्या वोङ्ङं गतं कोष्ठं कुंथात् पित्तवर्जैव वा ।
 या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः क्षेद-
 पाकजा ॥
 स्थिभकङ्कलवक्ष्यभोजनेन कपोक्ष्वा ।
 दृष्यारसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥
 शोषमोक्ष्वराद्वयस्य दीर्घरोगोपसर्गतः ।
 वा दृष्या जायते तीव्रा क्षोपसर्गात्मिका स्रुता ॥"
 इति मारुते दृष्यानिदानम् १५६ अध्यायः ॥ ३ ॥

दृष्टु

टष्णा

तदौषधं यथा,—
 "त्रिफलापिप्यलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ।
 भोजनादौ हि समधु पिपासां हरितं हरेत् ॥"
 इति तत्रैव १६४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपि च । "अथ दृष्याधिकारः । तत्र दृष्याया
 निदानपूर्विकां सम्याग्निमाह ।
 भयश्रमाभ्यां बलसङ्कयाद्वा
 जङ्घं चितं पित्तविवर्द्धनेच्च ।
 पित्तं सवातं कुपितं नराणां
 तालुप्रपन्नं सन् पिपासां जनयेत् ॥
 तत्रैव वाह्येषु दूषितेषु
 दोषैश्च दृष्टं सम्भवतीह जनोः ।
 तिस्रः स्रुतास्ताः क्षतजा क्षतुर्थी
 क्षयात्तथास्वामससुक्ष्वा च ॥
 सुक्तोद्भवा सप्तभिकेतिं तासां
 विनोद्य जिह्वाग्लगलक्ष्यसु ॥
 नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं
 सवातं पित्तविवर्द्धनेः कङ्कनोष्णादिभिः कुपित-
 तम् । भयश्रमाभ्यां बलसङ्कयादुपवासादेश्च
 वातः कुपितः । तद्वयं जङ्घं प्रसरन् तालु-
 प्रपन्नं सन् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालु-
 न्येव दूषिते दृष्या भवति । किन्तु जलवाहि-
 सोतःस्त्रिपि । अत आह । सोतःस्त्रिपिदि ।
 नन्वत्र बहुवचनं युक्तम् । यतो जलवहे द्वे
 सोतसौ सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेक-
 प्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाह्येषु सोतः-
 स्त्रिति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः
 रसवाहिनोश्च धमनीर्जिह्वा हृदयगलतासुक्तोम
 च । संश्लोथ नृणां देहे कुशलस्तृणामतिबलौ
 पित्तानिखाविति ॥ सङ्ग्रामाह । तिस्र इत्यादि ॥
 दृष्यायाः सामान्यं लक्षणमाह ।
 सततं यः पिपेक्षोयं न हृत्प्रिमधिगच्छति ।
 सुदुः काङ्क्षति तोयन्तु तं दृष्याहृतमादिशेत् ॥
 वातजाया लक्षणमाह ।
 क्षामास्थता मारुतसम्भवायां
 तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
 सोतोनिरोधो विरसश्च वक्तुं
 शीताभिरद्भिश्च विवृद्धमेति ॥
 शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च । सोतोनिरोधो
 रसाभ्युवाह्यधमनोनिरोधः ॥ ३ ॥ पित्तजामाह ।
 नृच्छांन्नविषेवविलापदाहा
 रक्तक्षयत्वं प्रततश्च शोषः ।
 शीताभिनन्दा मुखतिक्रता च
 पित्तात्मिकायां परिधूपणश्च ॥
 विलापः प्रलापः । प्रततश्च शोषः अविरतश्च
 शोषः । शीताभिनन्दा शीतेच्छा । परिधूपनं
 कण्ठाङ्गमनिर्गम इव ॥
 कफजामाह ।
 वासावरोधात् कफसंघृतेभ्यौ
 दृष्या वलासेन भवेन्नरस्य ।
 निद्रागुलत्वं मधुरास्यता च
 तयार्हितः मुच्यति चातिमानम् ॥

टष्णा

अपौ जठरापौ । कफसंघृते स्वकारणकृपितेन
 कफेनोपरिच्छादाच्छादिते । वासावरोधात् अस्मि-
 रश्चावरोधात् । अवसृष्टानलोष्णाम्बुवहस्रोतः-
 शोषणात् वलासेन कफेन नरस्य दृष्या भवेत् ।
 तथा दृष्याया अर्हितः पीडितः । मुच्यति क्षयो
 भवति ॥ ३ ॥
 क्षतजामाह ।
 क्षतस्य रक्तशोषितनिर्गमाभ्यां
 दृष्या क्षतुर्थी क्षतजा मता तु ।
 क्षतस्य श्रद्धादिक्षतयुक्तस्य । रक्त पीडा ॥ ३ ॥
 क्षयजामाह ।
 रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा
 तथाभिभूतसु निश्चादिनेषु ।
 पेपीयतेऽन्धः स सुखं न याति
 तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥
 रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि
 तस्यामशेषिण भिद्यन्वावस्थेत् ।
 रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि ॥ रसक्षये
 क्षतपीडा कम्पः शोषः मूच्यता दृष्या चेति ।
 अवस्थेत् जानीयात् ॥ ३ ॥
 क्षामजामाह ।
 त्रिदोषलिङ्गामससुक्ष्वा च
 हृच्छूलनिष्ठीवगसादकर्षी ॥ ३ ॥
 सुक्तोद्भवामाह ।
 द्विगुणं तथान्नं लवणश्च सुक्तं
 गुञ्जमेवासु दृष्यां करोति ।
 लवणश्चेति चकारात् कटु च ॥ ३ ॥
 उपसर्गजामाह ।
 क्षीणस्वरः प्रताम्यन् दीनाननहृदयमुष्णगलतासुः ।
 भवति खलु क्षोपसर्गात् दृष्या सा शोषिणी कटा ॥
 शोषिणी धातुशोषिणी ॥ ३ ॥
 उपसर्गजाह ।
 अरो मोहः क्षयः आसो वाधिर्यं कास एव च ।
 बहिर्निर्गतजिह्वात्वं सप्तेते तदुपद्रवाः ॥ ३ ॥
 तदुपद्रवाया अरिद्वल्लक्षणाह ।
 अरिमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
 सर्वाक्षुतिप्रसक्ता रोगग्रहणानां वसिप्रसक्तानाम् ॥
 घोरोपद्रवयुक्तास्तृणया मरुणाय विप्रियाः ।
 आदिश्रद्धादतीसारादीनां यद्वयम् । अति-
 प्रसक्ताः निरन्तराः । घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव-
 सुखशोषादियुताः ॥ ३ ॥
 अथ दृष्यायाश्चिकित्सा ।
 वातप्रमत्तपानं ऋदु लघु शीतश्च वातदृष्यायाम् ।
 दृष्यायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यति ।
 खादु तित्तं द्रवं शीतं पित्तदृष्यापहं परम् ॥ ३ ॥
 सुक्षुप्यं टकोदीच्यक्ष्ण्वाश्वीश्रीरचन्दनेः ।
 शर्तं शीतं जलं दद्यात् ऋदुदाहश्चरश्रान्तये ॥
 दृष्या धान्याकम् । कश्चिद्वात्रीश्च दद्यात् ।
 चन्दनमत्र धवलं दद्यात्तस्यातिदृष्याश्चरत्वात् ।
 शर्तमर्द्धपक्वमत्र कर्षयम् । इति मरुत्प्रपानम् ॥ १ ॥
 लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।
 काष्ठरौशर्करायुक्तं पिबेत् दृष्याहृतो नरः ॥ २ ॥

आक्षरयमाद्र्वाचः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा प्राण्यति दाहञ्चोष्णोऽपि देहिना
नियतम् ॥ ३ ॥

गोस्तनीचुरवचीरयष्टीमधुमधूतपलेः ।
नियतं नासिकापीतेक्ष्ण्यं प्राण्यति दाहया ॥ ४ ॥
वैधदां जनयथास्ते सन्ध्याति सुखे जलम् ।

टष्णादाहप्रशमनं मधुगन्धधारणम् ॥ ५ ॥
जिह्वातालुगलक्रीमशोथे मूह्रं नि दापयेत् ।
केशरं मातुसुखस्य हृतसैन्धवसंयुतम् ॥ ६ ॥
दाह्रिमं वदं लोभं कपित्थं वीजपूरकम् ।

पिष्टा मूह्रं नि लेपन्तु पिपासादाहनाशनः ॥ ७ ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकच्छाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्दामयेचापि तेन टष्णा प्रशान्यति ॥ ८ ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।

जयेत् टष्णां तथा दाहं भवेत् सोतोविशो-
धनम् ॥ ९ ॥
आमलं कमलं कुण्डं लाजाच्च वटरोहकम् ।
एतच्छुण्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
टष्णां प्रष्टुं हन्त्येवा सुखशोषश्च दाहणम् ॥ १० ॥

चतोद्भवां रुक्मिनिवारणेन
जयेत् चतानामस्त्रजश्च पातेः ॥ ११ ॥
चयोत्थितां चीरजलं निहन्त्या-
न्नासोदकं वा मधुरोदकं वा ॥ १२ ॥
आमोद्भवां विखवचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ॥ १३ ॥
गुर्वन्नासुस्त्रिखनेर्जयेच्च
चयं विना सर्वज्ञताश्च टष्णाम् ॥

उल्लिखनेः खेखनद्रयेः ॥ १४ ॥
जिह्वेऽन्ने मुक्ते या टष्णा स्यात्तां गुडांशुना
शमयेत् ।
अतिरोगदुर्बलानां टष्णां शमयेन्नृणामिहासु
पयः ॥

पयोऽत्र दुग्धम् ॥ १५ ॥
मूर्च्छाच्छिंष्टादाहञ्चोष्णमद्यभ्रकषिंताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदाद्यथे ॥ १६ ॥
सात्प्रान्नपानभैष्यञ्चैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चित्तु-
सितुम् ॥ १७ ॥ * ॥

टष्णन् पूर्वाभयचीयो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् खरितं नरः ॥
टषितो मोहमायाति मोह्यात् प्राणान् विसृजति ।
तस्मात् सर्वास्ववस्थासु न कश्चिद्धारि वारयेत् ॥
अग्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासासः च्यात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
इति टष्णाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्याः पथ्यापथ्यनियमः ॥ पथ्यानि यथा,—
“शोधनं शमनं निद्रां ज्ञानं कवलधारणम् ।
जिह्वाधःसिरयोर्हाहो दीपदग्धहरिद्रया ॥
कोद्रवाः शालयः पेया विषेपी लाजशक्तवः ।
अममखो धन्वरसाः शर्करा वागषाड्वौ ॥
भृष्टैर्मैर्मेष्टरैः चणकैर्वा हतौ रसः ।
रम्भापुष्यं तैलकूर्चं द्राक्षापर्यटपक्षवाः ॥

कपित्थं कोजमन्नीका कुष्माण्डकस्तुपोदिका ।
खर्जूरं दाह्रिमं घात्री कर्कोटी नलदाम् च ॥
जम्बीरं करमहृच्च वीजपूरं गवां पयः ।
मधुकपुष्यं द्वीवरं तित्कानि मधुराणि च ॥
वाजतालासु शीतासु पयः पेटीप्रपाणकम् ।
माचिकं सरसां तोयं शताक्षा नागकेशरम् ॥
एलाजातीफलं पथ्या कुस्तुम्बु च टङ्गयम् ।
घनसारो गन्धसारः कौस्तुबी शिशिरानिलः ॥
चन्दनाद्रिप्रियाञ्जिधो रत्नाभरणधारणम् ।
हिमातुलेपनश्च स्यात् पथ्यमेतत्तृधातुरे ॥”
अपथ्यानि यथा,—

“क्षेत्राङ्गखेदनधूमपान-
थायामगस्यातपदन्तकाष्ठम् ।
गुर्वन्नमन्त्रं लवणं कषायं
कटु स्त्रियं दुष्टजलानि तीक्ष्णम् ॥
एतानि सर्वानि हिताभिलाषी
टष्णातुरो नैव भजेत् कदाचित् ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे टष्णाधिकारे ॥
टष्णाचयः, पुं. (टष्णाया विषयलिप्तायाः चयो
नाशो यश्च ।) शान्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२१८ ॥ (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
“यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महत् सुखम् ।
टष्णाचयसुखस्यैव कलां नार्हति षोडशीम् ॥”
टष्णायाः पिपासायाः चयः ।) पिपासा-
नाशश्च ॥

टष्णारिः, पुं, (टष्णायाः पिपासायाः अरिः
शत्रुः ।) पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
टह, घ ऊ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधा-
तुदां च-परं-सकं-वेट् ।) सप्तमस्वरौ । घ,
टणेऽङि । (यथा, भट्टिः ।
“टणेऽटु रामः सह लक्षणेन ॥”
ऊ, अतर्हीत् अटत् । श, टहति । इति
दुर्गादासः ॥

तृ, तरे । अभिभवे । नृत्वाम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-भ्रतौ अकं-सेट् ।) तरः ।
प्रवनपूर्वकदेशान्तरगमनम् । भ्रुतिभ्रंजन-
भावः । तरति नदीं भेलया पाण्यः । तरति
सकलदुःखं वामनं भावयेद्युः । तरति शुष्क-
काष्ठं जले मज्जति नेत्यर्थः ॥ इति दुर्गादासः ॥
ते, थ, लया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गौरी ।
यथा, सङ्गीतदामोदरः ।
“तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ।
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्तुतः ॥”
तेजः, [सू] स्त्री, (तेजयति तेज्यतेनेन वा ।
तिज निशाने + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणां ।
४ । १८८ ॥ इति असुन् ।) दीप्तिः । (यथा,
माघे । २ । ६२ ।
“अन्यदुच्छृण्वं सस्रमन्यच्छास्त्रनियन्तितम् ।
सामानाधिकरथं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥”
प्रभावः । (यथा, महाभारते । ६ । १४ । ४८ ।
“तस्मान्नूनं महावीर्याद्भागवाद्दुहृद्भूमिदात् ।
तेजोवीर्यबलैर्भूयान् शिखण्डी हपदात्मजः ॥”)

पराक्रमः । (यथा, महाभारते । ३ । २८५ ।
“ न श्रेयः सततं तेजो न निम्नं श्रेयसीका
इति तात ! विजानीहि इयमेतद्वंशप्रयम् ।
रेतः । इति मेदिनी । से, २५ ॥ (यथा, १०
“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरजेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिस्रुतमैशम् ॥”
“तत्र ज्योत्सयोः संयोगे तेजः शरीरात्
वदीरयति । ततस्तेजोऽनिकसन्निपाताच्छु-
धोनिमभिप्रतिपदति संख्यते चाकैवेत
“तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णां प्रभवः सः
गर्भोत्पत्तावधुधातुप्रायो भवति तदा गर्भः
करोति पृथिवीधातुप्रायः लब्ध्वा पृथिव्यात्
धातुप्रायः लब्ध्वाश्यामं तोयाकाप्रधातु-
गौरश्यामम् ॥” इति सुश्रुते शरीरात्
हृत्तोयेऽध्याये ॥ चारः । यथा, सुश्रुते ॥ १ ॥
“रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं
स्तत् खलोजस्तदेव ललमित्युच्यते सञ्च
सिद्धान्तात् ॥”
“यत् परं तेजः इति यदुत्कृष्टं चारः ।
इति तद्वृत्त

शरीरात्तिसम्भूतपदार्थविशेषः । तद्व्यथाः
“तेजोऽध्यायेयं क्रमशः पथ्यमानानां धातु-
मभिनिर्वृतमन्तरस्थं क्षेत्रजातं वसाख्यं च
विशेषतो भवति तेन मार्दवसौकुमार्या-
न्परमोत्तुसाहृदशस्थितिपत्तिकान्तिदीप्त-
भवन्ति तत् कषायतिक्तशरीररूपविशेषः
विधातव्यवयवयायामयाधिकर्षणश्च विक्रियते
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याये
त्विट् । (देहजकान्तिः । यथा, वाजसं-
संहितायाम् । १ । ३१ ।
“तेजोऽसि शुक्रमस्यन्दतमसि ।
धामनामासि प्रियं देवानामनाष्टं देवयव-
मसि ।”

“हे आप्त्य ! त्वं तेजोऽसि शरीरकान्तिरेव
त्वात्तेजस्त्वम् ॥” इति महीधरः ॥) नवनीतम्
असिः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५ ॥ सुश्रुते
मज्जा । पित्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ न
हनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १ । ६४ ।
“अधिष्ठापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणत्वयेऽप्यसहनं तत्तेजः समदाहृतम् ॥”
पञ्चमहाभूतान्तर्गततीयमहाभूतम् । यथा,—
“हृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं ततो रूपं स्रग्भ्रुवाधिदैवतम् ॥”
इत्यान्मेषिकपरम् ।

अस्य धर्माः । रूपम् १ द्रवत्वम् २ प्रवच-
योगित्वम् ३ अस्य गुणाः । अर्घः १ रक्षा-
परिमाणम् २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः
परत्वम् ५ अपरत्वम् ८ रूपम् ९ द्रवः
वेगः ११ अस्य नैमित्तिकद्रवत्वम् । अस्य धर्म-
उष्णः । रूपं शुक्रभास्वरम् । इदं शिवा ।
परमाणुस्वरूपं गिब्यम् । आवयवमनिबन्म ।
अनित्यं त्रिधा देहः इन्द्रियं विषयः । इति

परिच्छेदः ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
ति ११३ । १४६ । ४३ ।

तेजो धृतिघरः प्रकाशात्मा प्रतापनः ॥
१ । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५२ ।

तेजोपहारी बलहा सुदितोऽर्थोऽजितो-
ऽवरः ॥

प्रतिघाथमौलिककायस्थानामन्यतमः । तत्र
प्राप्तोऽयम् । यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“हामः चोमो चर वैच्योयो
वीदस्तेष्वंश्चार्थव आशः ॥”

तेजः, पुं, (तेजसे बलाय तेजःप्रदं वा फल-
म् ।) वृत्तविशेषः । तेजफल इति भाषा ।

पर्यायः । बहुफलः २ प्राक्कलीफलः ३
वक्रफलः ४ स्तंभफलः ५ गन्धफलः ६ कण्ट-
कः ७ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्ण-
म् । सुगन्धित्वम् । दीपनत्वम् । वातघ्नघ्ना-
पनाशित्वम् । बालरक्षाकरत्वम् । इति
जनिघण्टः ॥

तेजः, पुं, (तेजयति अग्निमिति । तज् + णिच्
+ लुः ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥

ह्रः । भद्रसुह्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणार्थीनां फलके । यथा, मनुः । ७ । ६० ।

“कर्णभिरापि दिग्भैर्नामिच्छन्ततेजनेः ॥”
होपने, क्ली । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
गने । २४ अध्याये ।

रासुखविविक्तत्वकस्यस्यामेच्च तेजनम् ॥”
कः, पुं, (तेजयतीति । तज् + णिच् + ल्युः
ज्ञायां कन् । यद्वा, तेजनेन फलनेन काय-
नि । क्ते + कः ।) शरः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

ते, स्त्री, (तेजयतीति । तज् + णिच् + ल्युः ।
रादित्वात् ङीष् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः ।
१ । ४ । २३ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
तेजनी पिलुनी देवा तिलवल्ली पृथक्त्वचा ।
तुः श्रेणी मधुरसा मूर्च्छा निर्दहनीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

गन्तरं यथा,—
ते मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
पृथिका मधुश्रेणी शोकनी पिलुपर्वणि ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

ज्योतिष्मती । इति शब्दरत्नावली ॥ (तेजवती ।
अस्या पर्यायाः यथा,—
“तेजस्विनी तेजवती तेजोऽज्ञा तेजनी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पत्रं, क्ली, (तेजयतीति । तज् + णिच् + अच् ।
तेषु पत्रमस्य ।) खनामखातवृत्तः । तज इति
तेजपात इति च भाषा । तत्पर्यायः । गन्ध-
जातम् २ पत्रम् ३ पत्रकम् ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । अस्य गुणाः । कफवायाशोऽह्लासारचि-
शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अमरोक्त-
पर्यायास्तुक्पत्रशब्दे द्रव्याः ॥ तस्य नाम-
भाः ।

कपत्रश्च वराहं स्याद्भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ॥

त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिलकं रुचिकम् ॥
पित्तलं कफवातघ्नं कङ्कामारचिनाशनम् ।
हृद्वस्त्रिरोगवाताशं क्षमिपीनससुकृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तेजलः, पुं, (तेजति अतिशयेन पालयति श्रावका-
निति । तेज पालने + बाहुलकात् कजच् ।)
कपिङ्गलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

तेजस्करं, त्रि, (तेजः करोतीति । तेजस् + कृ +
टः ।) तेजोवृद्धिकारकद्रव्यम् । इति वैद्यकम् ॥

तेजस्विनी, स्त्री, (तेजो विद्यतेऽस्याः । तेजस् +
विनिः स्त्रियां ङीप् ।) ज्योतिष्मती । इति शब्द-
रत्नावली ॥ महाज्योतिष्मती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तेजवत्कल इति च । तत्पर्याया
यथा,—
“तेजस्विनी तेजवती तेजोऽज्ञा तेजनी तथा ॥”
अस्या गुणा यथा,—
“तेजस्विनी कफप्रासकाशास्यामयवातघ्नत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्निग्धा रुचिर्वह्निप्रदीपनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तेजस्वी, [न्] त्रि, (तेजोऽस्यस्येति । विनिः ।)
तेजोयुक्तः । यथा,—
“महातपस्वी तेजस्वी ब्रह्मचारी च सुव्रती ।
युष्मद्विधोक्तं शास्त्रं पठित्वायश्च पठितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखण्डम् ॥

(इन्द्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
१ । १६८ । २६ ।)

“शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥”
तेजितः, त्रि, (तज् + क्तः ।) तीक्ष्णोद्धतः ।
श्रायान इति भाषा । तत्पर्यायः । निश्चितः २
स्मृतः ३ श्रायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥

शान्तः ५ श्रायादिमार्जितः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ स्मृतः ७ निश्चितः ८ श्रितः ९
श्रातः १० । इति जटाधरः ॥

तेजीयान्, [स्] त्रि, (तेजो विद्यतेऽस्य । तेजस् +
इयसुन् ।) तेजोयुक्तः । यथा,—
“अज्ञानी पुरुषः शस्त्रजडितश्च स्वकर्म्मणा ।
तेजीयसां न दोषाय वद्वैः सर्वभुजो यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखण्डम् ॥

तेजोमयः, पुं, (तेजो मयतीति । मय् + कर्म-
ग्रयण् ।) गणिकारिका । इति रत्नमाला ॥

तेजोरूपं, क्ली, (तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं
यस्य ।) ब्रह्म । यथा,—
“अशरीरं विग्रहवाद्द्विजयवदतीन्द्रियम् ।
यदसाच्चि सर्वसाच्च तेजोरूपं नमान्यहम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखण्डम् ॥

तेजोवती, स्त्री, (तेजोऽस्यस्या इति । तेजस् +
मनुप् मस्य वः ।) गजपिप्पली । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चविका । इति रत्नमाला ॥ महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजल इति
तेजवत्कल इति च भाषा । तस्याः पर्यायगुणाः ।
“तेजस्विनी तेजवती तेजोऽज्ञा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफप्रासकाशास्यामयवातघ्नत् ॥

पाचन्युष्णा कटुस्निग्धा रुचिर्वह्निप्रदीपनी ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(अग्नेर्विमानम् । यथा, ब्रह्मसंह ३८ अध्याये ।
“महाविमानं प्रथितं भास्करं जातवेदसः ।
या हि तेजोवती नाम हुताशस्य महासमा ॥”
तेजोवृत्तः, पुं, (तेजोयुक्तो वृत्तः । अस्युत्पादकत्वा-
दस्य तथात्वम् ।) सुद्राणिमयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

तेन, अ, तद्धेतुना । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सेद
निमित्ते इति भाषा ॥

तेनः, पुं, (ते गौरी न शिवो यत्र ।) गानाङ्ग-
विशेषः । यथा, खड्गीतदामोदरे ।
“तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलानां प्रदर्शकः ।
ते शब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः ॥
तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः ॥”
तेप, ऋ ड कम्पे । च्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा-आत्म-अकं-सेट् ।) ऋ, अतितेपत् । ड,
तेपते वृत्तः । तितेपे । इति दुर्गादासः ॥

तेमः, पुं, (तिम आर्द्रोभावे + भावे चच् ।) आर्द्रो-
भावः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

तेमनं, क्ली, (तिम + भावे ल्युट् ।) आर्द्रोकरणम् ।
अङ्गणम् । इति मेदिनी । ने, ७२ ॥

तेमनी, स्त्री, (तिम्यतेऽनेनेति । तिम + ल्युट् + ङीप् ।)
चुल्लीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

तेव, ऋ ड देवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
आत्म-अकं-सेट् ।) देवमिह क्रीडा । ऋ,
अतितेवत् । ड, तेवते । तेवते बालः कन्दके-
र्नित्यमिति हलायुधः । देवमिह रोदनमिति
भट्टमलः । इति दुर्गादासः ॥

तेवनं, क्ली, (तेवते दीयते ऽस्मिन्निति । तेव क्रीडा-
याम् + अधिकरणे ल्युट् ।) केलिकाननम् ।
(भावे ल्युट् ।) क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥
(यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतरामायणवचनम् ।
“तेवनेन वनं गत्वा नदीक्षीर्त्वा बहूदकाः ॥”
तेष्णां, क्ली, (तीक्ष्णस्य भावः । तीक्ष्ण + ष्यन् ।)
तीक्ष्णता । इति आकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते ।
२ । ५ ।
“शौभेमाशुक्रियाशास्त्रतेष्णांमन्वेदेपम् ॥”
कटीरता । यथा, रामायणे । २ । २१ । ४४ ।
“तदेतां विद्वजानायां चतुर्धर्माश्रिता मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तेष्णां मद्बुद्धिरहुगन्धताम् ॥”
क्ररता । यथा, मनुः । ४ । १६१ ॥
“द्विषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेष्णां च वर्जयेत् ॥”
“मातृसख्यं धर्माहुत्वाहामिमानकोपक्रौंयाधि-
त्यजेत् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
तेजसं, क्ली, (तेजसो विकारः । तेजस् + “तरु
विकारः ॥” ४ । ३ । १३४ । इत्यम् ।) घृतम्
इति स्मृतिः ॥ घातुद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६
(यथा, मनुः । ५ । १११ ।)
“तेजसानां मथीनाश्च सर्वस्याहमयस्य च ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १०३ ।
“तेजसं नाम ततीर्थं यत्र पूर्वमपाम्यतिः ।

अभिहितः सुरगोर्वन्द्यो भरतर्षभ ! ॥”
तेजःसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, रघुः। ११। ४३।
“तेजसस्य धनुषः प्रवृत्तये

तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥”) तैजसः, पुं, (तेजसो विकारः। तैजस् + अण्।) स्रज्जशरीरव्यष्टुपहितचेतस्यम्। यथा,—
“एतद्व्यष्टुपहितं चेतस्यं तैजसो भवति तैजो-
मयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥” इति वेदान्त-
सारः ॥ (तेजसाहङ्कारविशेषः। यथा, भाग-
वते। २। ५। २४।

“सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकृष्वन् समभूत्त्रिधा।
वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेति यद्विदा ॥”
घोटकविशेषः। तल्लक्षणादिकं यथा, भोज-
राजकृतयुक्तिकल्पतरौ।

“ये क्रोधशीला भ्रष्टवेगयुक्ता
सुक्ता दिनात् क्रोशप्रतं प्रजन्ति।
ते तैजसाः पुण्यवर्ता प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥”

सुमतिपुत्रः। यथा, ब्रह्माख्ये ३६ अध्याये।
“तैजसस्तत्सुतश्चापि प्रजापतिरभिजित् ॥”) तैजसावर्षनी, स्त्री, (आवर्षतेऽत्र। आ + ष्ट +
य्युट् स्त्रियां ङीप्। तैजसानां धातुस्थानां
सुवर्णादीनां आवर्षनी।) स्रज्ज। इत्यमरः।
२। १०। ३३ ॥ तैजसगलान् स्रज्जी इति भाषा ॥
तैलिलं, स्त्री, ववाद्येकादशकरणात्तर्गतचतुर्थकर-
णम्। तत्र जातफलं यथा,—

“कलासु दक्षो ललनाभिलाषी
सुमर्त्तिसन्तर्जितकामदेवः।
वक्ता गुण्यः कुशलः सुशील-
श्चेत्तिलाखं करणं प्रसूतौ ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

तैलिलः, पुं, गण्डकः। इति मेदिनी। ने, ६६ ॥
तैत्तिरं, स्त्री, (तित्तिरीणां पश्चिणां समूहः।
तित्तिरि + “अनुदात्तादेरञ्” ४। २। ४४।
इति अण्।) तित्तिरिगण्यः। इत्यमरः। २।
६। ४३ ॥ (यथा, गोः रामायणे। २। १००। ६३।
“वाप्यो मेरेयपूर्णश्च भृष्टमांसचयैर्वृताः।
प्रतप्तेः पैठरैश्चैव मार्गमायूरतैत्तिरैः ॥”) तैत्तिरः, पुं, (तित्तिर एव। स्वार्थे अण्।)
तित्तिरिपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्भिणी
एतन्मांसाग्रनाद्यादृशं सुतं जनयेत् तदयथा,
“नित्यभीतश्च तैत्तिरात् ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयाध्याये ॥)
तैत्तिरीयकः, पुं, (तैत्तिरं तित्तिरिप्रोक्तयजुर्वेदीय-
शाखामधीते वेत्ति वा। कृण्। ततः स्वार्थे
कन्।) तैत्तिरीयी। यजुर्वेदीयशाखाविशेष-
वेत्ता ॥ (उपनिषद्भिषि, की। तत्तु लक्ष्ययजु-
र्वेदान्तगतम्। इति सुक्तिप्रोपनिषत् ॥)

तैत्तिरीया, स्त्री, (तित्तिरिणा प्रोक्ता। कृण्।)
यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः। यथा,—
“देवरातसुतः सोऽपि कृद्दित्वा यजुर्षा गण्यम्।
ततो गतोऽथ सुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् ॥

यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोचुपतया ददुः।
तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

तैरणी, स्त्री, (तीरे नमतीति। नम + ङः। ततः
स्वार्थे अण्। स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्।) त्रुपविशेषः। तत्पर्यायः। तैरणः २ तैरः ३
कुनीली ४ रागदः ५। अस्य गुणाः। शिशिर-
रत्वम्। तिक्तत्वम्। प्रगणाश्लत्वम्। अरुण-
रङ्गदत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

तैलं, स्त्री, (तैलं तैलवत् स्नेहोऽस्यस्येति। अण्।)
सिद्धकः। इति रत्नमाला ॥ (तिलस्य तत्-
सदृशस्य वा विकारः। तिल + “तस्य विकारः।”
४। ३। १३४। इत्यण्।) तिलादिजातस्नेहः।
यथा, भावप्रकाशे।

“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तेलसुदाहृतम् ॥”
तत्पर्यायः। म्रक्षणम् २ स्नेहः ३ अभ्य-
ञ्जनम् ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ८१ ॥ अस्य
गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। त्वच्यत्वम्।
उष्णत्वम्। अवायित्वम्। पित्तकारित्वम्। बहु-
विन्मूत्रत्वम्। श्लेष्मावर्द्धकत्वम्। सर्ववात-
विकारनाशित्वम्। मेधाग्निबलवर्द्धनत्वम्।
“नास्ति तैलात् परं किञ्चित् मेघर्षं मारुता-
पहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्रपुरातनतैलस्य गुणः। महद्गुण्यत्वम्।
किञ्चिन्न्यहीनत्वम्। द्रव्यसंयोगे संस्कृततैलस्य
सर्वरोगनाशित्वम् ॥ अवगाहने युक्ततैलस्य
गुणः। शरीरबलकारित्वम्। शिरासुखरोम-
रूपधमनीनाङ्गीद्वारा लभिकारित्वम्। नित्यं
मस्तके अधिकतैलदानगुणाः। शिरःशूल-
खालित्यपालित्यनाशित्वम्। केशमूलस्य दृढता-
कारित्वम्। केशस्थापनघनतालक्ष्यतादीर्घता-
कारित्वम्। इन्द्रियप्रसन्नतामिशुद्धिकारित्वम् ॥
नित्यं कर्ष्यं तैलपूरणस्य गुणाः। मन्वाहनु-
संग्रहोच्चैःश्रुतिवाधिर्यकर्षवातजरोगजनक-
त्वम् ॥ मर्द्दने तैलस्य गुणः। घृतादृष्टगुणगुरु-
त्वम्। इति राजवल्लभादिः ॥ * ॥

“प्रातःस्नाने व्रते आह्वे ह्वादेश्यां गृह्यते तथा।
मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

“घृतश्च सार्धं तैलं यत्तैलं पुष्यवासितम्।
अदुष्टं पक्रतैलश्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यम् ॥”

इति तिथ्यादितत्वम् ॥ * ॥

वारविशेषे तैलगृहणफलं यथा,—

रवौ ह्रदोगः सोमे कीर्त्तिलाभः कुजे न्ययुः बुधे
पुत्राभिः गुरौ अर्धहानिः शुके शोकः शनौ
दीर्घायुः ॥ * ॥

अथ निषिद्धदिने तैलगृहणदोषशान्तर्यधेय-
द्रव्यनियमः। रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वा कुजे भूमिः
शुके गोमयम्। अस्य प्रमाणं यथा,—

“अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे
भौमे न्ययुर्भवति नित्यं चक्रजे पुत्रलाभः।

अर्धस्नानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकशु-
क्तेलाभ्यङ्गात्तनयमरणं स्वर्ग्ये दीर्घमायुः ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

वारादिविशेषे तदभ्यङ्गे गुणदोषौ यथा,—
“सन्नापः कीर्त्तिरख्याशुर्घनं निघनमेव च।
आरोग्यं सर्वकामान्तिरभ्यङ्गाद्वास्करादिषु।
उपोषितस्य व्रतिनः क्षतकेशस्य नापितैः।
तावत् श्रीस्निग्धति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ तैलवर्गः। तत्र तैलस्य स्वरूपनिरूपणम्
“तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तेलसुदाहृतम्।
तत्तु वातहरं सर्वं विशेषातिलसम्भवम् ॥” ॥
अथ तिलतैलगुणाः।

“तिलतैलं गुरु सौम्यं बलवर्धकरं परम्।
दृढं विक्राशि विशदं मधुरं रसपाकयोः।
रूपं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम्।
वीर्यशोषं हिमं स्रग्ं हृंह्यं रक्तपित्तहृत् ॥
लेखनं बहुविम्बत्रत्वगामाश्रयशोधनम्।
दीपनं बुद्धिदं मेध्यं अवायि ब्रह्मेहरुत् ॥
ओजयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम्।
त्वचं केशश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽप्यथा ॥
हृिमभिमन्युतोत्पिष्टमधितत्त्वतपिचिते।
भयस्फुटितविद्धामिदग्धाविस्त्रिदरारिते ॥
तथाभिहतनिर्भृग्नस्यग्यात्रादिविचिते।
वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥” ॥
ननु हृंह्यलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्य-
मित्याह।

“रूचादिदुष्टपवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा।
रसेऽसम्यग्वहन् कार्ष्यं कुर्व्याद्रक्षाद्यवर्द्धनम् ॥
तेषु प्रवेष्टुं सरता सौम्यप्रस्निग्धत्वमाह्वैः।
तैलं चर्मं रवं नेतुं क्षणानां तेन हृंह्यम् ॥
अवायुस्फुटतीक्ष्णोष्णसरत्वेर्मेदसः क्षयः।
शनेः प्रकुरते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥
इतं पुरीषं बध्नाति खलितं तत् प्रवर्षयेत् ॥
ग्राहकं सारकं वापि तेन तैलमुदीरितम् ॥
घृतमम्यात् परं पक्रं हीनवीर्यं प्रजायते ॥
तैलं पक्रमपक्रं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥”

अथ सरिषवराइतैलगुणाः।
“दीपनं सार्धं तैलं कटुपाकरसं लघु।
लेखनं स्रग्शीर्षोष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रहृषकम् ॥
कफमेदोऽनिलाशोभं शिरःकर्णामयापहम् ॥
कण्ठकोठलमिन्त्रिचक्रुडुष्टप्रणप्रशुत् ॥
तद्व्राजिकयोस्तेलं विशेषाभ्यङ्गच्छत ॥
राजिकयोः लक्ष्याराह आरक्ताराह इयोः ॥* ॥
अथ तीरीतैलगुणाः।
तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रिणत् ॥
वह्निहृदिपहत् कण्ठकुष्ठकोठलमिप्रशुत् ॥
मेदोदोषापहश्चापि ब्रह्मशोथहरं परम् ॥ * ॥
अथ तिसीतैलगुणाः।
“अतसीतैलमाकेयं सिग्धोष्णं कफपिणहत् ॥
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥

तैलका

मल्लप्रवतः खाडु याहि त्वगदोषहृत् प्रथम् ।
 वक्षी घने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्मस्य पूरये ॥
 अनुपानविधौ चापि प्रयोष्यं वातशान्तये ॥३॥
 अथ वररतैलगुणाः ।
 कुमुभतैलमन्त्रं स्वाडुष्यं गुरु विहाहि च ।
 चक्षुर्धामहितं बन्धं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥३॥
 अथ खासववीजतैलगुणाः ।
 तैलं खासववीजानां बन्धं दृष्यं गुरु स्तुतम् ।
 वातहृत् कफक्षयितं खाडुपाकरसञ्च तत् ॥३॥
 अथ वररतैलगुणाः ।
 वररतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु ।
 दृष्यं लघुं वयःस्थायि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
 कषावागुरघं दृष्यं योनिमुक्तविधोषनम् ।
 विशं खाडु रसे पाके सतिक्तं कटुकं वरम् ॥
 विषमन्त्ररुद्रोगपृष्ठगुह्यादिभूलक्षत् ।
 हन्ति वातोदरानाहगुल्माशीलाकटीग्रहान् ॥
 वातप्रोक्षितविडम्बन्धप्रधोथामविदधीन् ।
 श्रीमन्मन्त्रोक्तं तैलं श्रीरीरवनचारिणः ।
 एक एव निहन्तायमेरुस्त्रेहकेशरी ॥३॥
 अथ राजतैलगुणाः ।
 तैलं सर्जरचोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम् ।
 कुष्ठपामासमिहं वातश्चेन्नामयापहम् ॥३॥
 अथ सर्वतैलगुणाः ।
 तैलं खयोगियुक्तद्वाम्भटेनाखिलं मतम् ।
 धतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः खयोनिवत् ॥
 इति भावप्रकाशे तैलवर्गः ॥३॥
 अथ पुराणतैलगुणाः ।
 “यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चर्गञ्च पञ्चत्रयं
 यथावाप्तं घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं
 गुग्गुलीः ।
 सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्यं चर्गञ्च
 किञ्चिन्नन्धविवञ्जितं गुणपरं तैलं पुराणं
 महत् ॥”
 इति नारायणदासहस्तपरिभाषा ॥
 तैलकं, स्त्री, (खल्वं तैलम् । अन्वयार्थे कन् ।)
 अल्पपरिमाणतैलम् । इति व्याकरणम् ॥
 तैलकन्दः, पुं, (तैलप्रधानः कन्दः ।) कन्दविशेषः ।
 तत्पर्यायः । ब्रावककन्दः २ तिलाङ्कितदण्डः ३
 करवीरकन्दसंज्ञः ४ तिलचित्रपत्रकः ५ । अस्य
 गुणाः । लोहब्राविलम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातापसारविधोषनाशित्वम् । रसस्य बन्ध-
 कारित्वम् । स्नेहविह्विकारित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 तैलकारः, पुं, (तैलं करोतीति । क्त+“कर्म-
 खञ्” ।) ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) सर्वसङ्कर-
 चातिविशेषः । कसु इति भाषा । स कौटक-
 क्षीयर्भे कुम्भकाराज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मसंहिताम् । तत्पर्यायः । घूसरः २ चाक्रिकः
 ३ तैली ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
 षड्विंशत्याम् । ५ । ६२ ।
 “स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रैवापि तैल-
 कारस्य ।

२४८
 तैलपा

चाकयति पार्थिवानपि यः स कुलालः परं
 चक्री ॥”
 याचाकावेऽस्य दर्शनममङ्गलसूचकम् । यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याये ।
 “ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्तनि वर्त्तनि ॥”
 “कुम्भकारं तैलकारं व्याघ्रं सर्पोपजीविनम् ॥”
 तैलकिट्टं, स्त्री, (तैलस्य किट्टं मलम् ।) तैल-
 मलम् । खलि इति स्थातम् । तत्पर्यायः ।
 पिण्याकः २ खलिः ३ तैलकल्लजः ४ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । गौर्यत्वम् । कफवात-
 प्रमेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलङ्गः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ।
 “श्रीशैलसु समारभ्य चोद्येष्टान्धभागतः ।
 तैलङ्गदेशो देवेशि ध्यानाध्ययनतत्परः ॥”)
 तैलचौरिका, स्त्री, (तैलस्य चौरिकेव । चौर-
 वत् तैलपानादस्यास्तयात्वम् ।) तैलपायिका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तैलद्रोणी, स्त्री, (तैलपूर्णां द्रोणी ।) कष्टपर्यन्त-
 मन्त्रनार्थतैलपूर्णाकाहादिनिर्मितपात्रविशेषः ।
 तत्रावस्थितिगुणाः । वातरोगयाकुष्ठरोगपङ्क-
 वाधिर्मिन्निनगद्गद्गदधन्वङ्गस्तम्बपृष्ठप्रचलित-
 पवनगात्रकम्पकाटीयीवाभङ्गापतन्त्रचयसधिर-
 भवन्मूत्रक्षयवृत्तिरोगेषु शस्तत्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥
 तैलपर्यंकं, स्त्री, (तैलं तैलयुक्तमिव पर्यमस्य ।
 कप ।) अन्वयपर्यङ्कः । इति भावप्रकाशः ॥
 तैलपर्यिकं, स्त्री, (तैलयुक्तं पर्यमस्यस्य । यद्वा,
 तिलपर्यां दृच उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्येति ।
 ठन् ।) हरिचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥
 चन्दनविशेषः । तसु तिलपर्यङ्कजातं धवलं
 सुप्रीतलम् । इति भरतः ॥ (अस्य पर्याया यथा,
 “श्रीखलं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्यिकः ।
 गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रवृत्तिश्च सः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 दृचविशेषः, पुं । यथा, हरिवंशे । २२३ । ६८ ।
 “कदम्बाश्चैव भयाच्च दाडिमा वीजपूरकाः ।
 कालीयका दुङ्गलाश्च शिङ्गवस्तैलपर्यिकाः ॥”
 तैलपर्यां, स्त्री, (तिलपर्ये दृचे जातः । “तत्र
 जातः” ४ । ३ । २५ । इत्यञ् ततो ङीप् ।)
 चन्दनम् । श्रीवासः । (पर्ययोरुत्था यथा,—
 “तैलपर्यां दधित्यास्यः पिण्याको रक्तशार्धिकः ।
 वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिङ्गकः । इति मेदिनी । खि, ६६ ॥
 तैलपा, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा पाने+“आतो
 ऽनुपसर्गे कः” ३ । २ । ३ । इति कः ।) तैल-
 पायिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलपायिका, स्त्री, (तैलं पिबतीति । पा+अनुत् ।
 टापि अत इत्वम् ।) कौटविशेषः । तिलापीका
 इति आरमुला इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 पयोष्णी २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ तैल-

तैली

चौरिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैलपा ४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलामुका ५ खला-
 धारा ६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १३ । १०४ । १११ ।
 “यद्दे पारावता घन्थाः युक्ताश्च सहस्रारिकाः ।
 यद्देभ्यते न पापाय तथा वै तैलपायिकाः ॥”)
 तैलपिपीलिका, स्त्री, (तैलप्रिया पिपीलिका ।)
 पिपीलिकाभेदः । तत्पर्यायः । उदद्या २
 कपिजाङ्गिका ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलफलः, पुं, (तैलप्रधानं फलं यस्य ।) इङ्गदी ।
 विभीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलभाविनी, स्त्री, (तैलं भाषयति सदृग्न्धं करो-
 तीति । भू+णिच्+ञिनि+ङीप् ।) जाती-
 पुष्यदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलमाली, स्त्री, (तैलानां माला सम्बन्धो यत्र । ततो
 गौरादित्वात् ङीष् ।) वर्त्मः । इति शब्दमाला ॥
 तैलम्याता, स्त्री, (तिलपातोऽस्यां वर्त्तते । “चञः
 चास्याङ्क्रियेति ञः ।” ४ । २ । ५८ । इति
 ञः । “घ्नितिलस्य पाते ञे ।” ६ । ३ । ७१ ।
 इति सुम् ।) खधा । तिलपातोऽस्यां खधायां
 वा । इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरभरतौ ॥
 तैलसाधनं, स्त्री, (तैलं साधयति निव्याद्यति
 सुगन्धीकरोतीति । साध+णिच्+ङ्युः ।) गन्ध-
 द्रव्यविशेषः । काकला इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । काकोलम् २ कोलकम् ३ गन्ध-
 याकुलम् ४ ककोलकम् ५ कोषफलम् ६ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 तैलस्फटिकः, पुं, (तैलाक्तः स्फटिक इव । खण्ड-
 स्त्वात् तथात्वम् ।) दृचमणिः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । १३४ ॥
 तैलागुरु, स्त्री, (तैलाक्तमिव अगुरु ।) दाहा-
 गुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलाटी, स्त्री, (तैलेन तैलप्रदानेन अटति दूरी-
 भवतीति । अट गतौ+अच्+गौरादित्वात्
 ङीष् ।) वरटा । इति हेमचन्द्रः । ४ । २८९ ॥
 तैलामुका, स्त्री, (तैलं अमु जलमिव पेषं यस्याः ।
 कप् । टापि च ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥
 तैलकः, पुं, (तैलं परयत्वेनास्यस्य । तैल+ठन् ।)
 तैलकारः । इति व्याकरणम् ॥ (अस्य अपाङ्-
 क्तयत्वसुक्तम् । यथा, मनुः । ३ । १५८ ।
 “समुद्रयायी वन्द्यो च तैलकः कुटकारकः ॥”)
 तैलनी, स्त्री, (तैलं भक्ष्यत्वेन आश्रयत्वेन वा
 अश्रयस्येति । तैल+इनि+ङीप् ।) कौटभेदः
 तत्पर्यायः । तैलकौटः २ वङ्गुन्धा ३ रङ्ग-
 नाशिनो ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दशावर्त्मिः ।
 इति शब्दमाला ॥
 तैलिशाजा, स्त्री, (तैलिनक्षिजसम्बन्धिनक्षेत्रकारस्य
 वा शाजा यद्दम् ।) यन्मयद्दम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ६३ ॥ चाखिचर इति भाषा ॥
 तैली, [नृ] पुं, (तैलं निव्याद्यत्वेन परयत्वेन
 वास्यस्येति । तैल+इनिः ।) तैलकारः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥ तैलसम्बन्धिनि, षि ॥

तोत्तं

तैलीनं, स्त्री, (तिलानां भवनं क्षेत्रम् । तिल +
 “विभाषा तिलमाषेति ।” ५।२।४। इति
 पक्षे खण् ।) तिलक्षेत्रम् । इत्यमरः । २।६।७।
 (यथाच शब्दरत्नावल्याम् ।
 “तिलोद्भवोचितं यत् तिलं तैलीनमित्यपि ॥”)
 तैषः, पुं, (तैषी तिथ्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
 अस्ति । तैषी + “सास्त्रिन् पौर्णमासीति ।”
 ४।२।२१। इत्यण् ।) पौर्णमासः । इत्य-
 मरः । १।४।१५। (तिथ्यनक्षत्रसम्बन्धिनि,
 चि । “तैषमहः । तैषी रात्रिः ।” इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।)
 तैषी, स्त्री, (तिथ्येव नक्षत्रेण युक्ता । “सन्धि-
 वेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् ।” ४।३।१। इत्यण् ।
 “तिथ्यपुष्यवेर्नक्षत्रानि यलोप इति वाचम् ।”
 इति यलोपः । स्त्रीप् ।) पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्ण-
 मासी । इति सुगन्धोद्यम् ॥
 तोत्तं, स्त्री, (तोति पूरयति यद्दिति । तु पूर्णो
 + बाहुलकात् कः ।) अपत्यम् । पुत्रो दुहित्वा
 च । इत्यमरः । २।६।२०। (यथा, ऋग्वेदे ।
 १।६४।१४।
 “तोक्तं पुष्येन तनयं शतं हिमाः ॥”
 शिशुः । बालकः । यथा, भागवते । २।७।२७।
 “तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
 स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपट्टतः ॥”)
 तोक्तं, स्त्री, कर्ममलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मेघः ।
 इत्यण्यपानः ॥
 तोक्तः, पुं, (तक्तन्ति हसन्ति आनन्दिता भवन्ति
 लोका अनेनेति । तक्त + बाहुलकात् मः
 षोऽण् ।) हरिद्वयः । अपत्ययवः । इत्य-
 मरः । २।६।१६। (“यवास्तोक्ताः भृष्ट-
 त्रीहयो जाजाः ।” इति वाजसनेयसंहितायां
 महीधरः । १६।१॥ क्वचित् स्त्रीवलिङ्गोऽयम् ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।१३।
 “दीक्षाये रूपश्रव्याणि प्रायणीयस्य
 तोक्तानि ॥”)
 पक्षवाद्यङ्कुरः । यथा,—
 “पक्षपुष्पपक्ष्वायाम्बलवल्कलदावभिः ।
 गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥”
 इति श्रीभागवते । १०।२२।२५ ॥
 “निर्यासो घनरसः तोक्ताः पक्षवाद्यङ्कुराः ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 तोटकं, स्त्री, द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । इति छन्दो-
 मञ्जरी । (अस्य लक्षणादिकम् छन्दःशब्दे
 द्रष्टव्यम् ।)
 तोट, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्-
 परं-सर्क-सेट् ।) ऋ, अतुतोऽतु । नादरो-
 ऽनादरः । इति दुर्गादासः ॥
 तोत्तं, स्त्री, (तुद्यते ताद्यतेऽनेनेति । तुद् + “दास्त्री-
 श्चयुञ्जस्तुत्तेति ।” ३।२।१२। इति
 ऋन् ।) गवादिताडनदण्डः । पाँचनी इति
 ख्यातः । तत्पर्यायः । प्राजनम् २ तोदनम् ३
 गजस्य तोदनदण्डः । तत्पर्यायः । वैशुकम् २ ।

इत्यमरः । २।८।४१ ॥ वैशुकम् ३ । इति
 भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २।४०।४१।
 “न हि तत्पुत्रघयाप्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ।
 मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्तेर्नैव इव द्विपः ॥”)
 तोदः, पुं, (तुद् अये + भावे घञ् ।) अया ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ३।१८।६।
 “तोदं स्वन्निरगाद्भूमिध्याद्-
 ग्राहाहतः सकरेशुर्धमः ॥”
 तुदतीति । तुद् + अच् । षीकादायके, चि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ४।१६।११।
 “यासि कुत्सेन सरथमवस्तुस्त्रोदी वातस्य
 ह्य्योरीशानः ॥”
 “तोदस्तोदकः ।” इति सायनः ॥)
 तोदनं, स्त्री, (तुद्यतेऽनेनेति । तुद् + करणे ऋट् ।)
 तोत्तम् । इत्यमरः । २।६।१२२। (तुद् +
 भावे ऋट् ।) अया । इति मेदिनी । ने, ७३ ॥
 (यथा, सुश्रुते । १।२२।
 “तोदनमेदनताडनच्छेदनायमनमन्यनेत्यादि ॥”
 वृक्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १।४६।
 “चीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिष्ककवकुल-
 धन्वनाभ्रमन्तकाश्चकण्ठफल्गुपुरुषकागाङ्गेरुकी-
 पुष्करवर्षविल्वविन्मीप्रभृतीनि ॥”)
 तोमरः, पुं स्त्री, (तुम्यति चिनत्तीति । तुम्य +
 बाहुलकात् अरप्रत्ययेन साधुः । इत्युष्णदत्त-
 नोक्तम् । ३।१३१।) अस्त्रविशेषः । श्रावली
 इति भाषा । तत्पर्यायः । शर्वला २ । इत्य-
 मरः । २।८।६३ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ५।५।२६।
 “गदाभिः पट्टिशैः शूलैश्चक्रेषु शक्तितोमरैः ॥”)
 इत्युष्णदत्तशब्दः । इति महाभारतटीका ॥
 रायवैश्व इति भाषा ॥ (अस्य आख्यादिक-
 सुक्तं वैश्वाम्यानेन तद्दयथा,—
 “तोमरः काष्ठकायः स्यात् जौहरीर्धः
 सुपुच्छवान् ।
 इत्युष्णदत्तशब्दः रक्तवर्णस्ववक्रगः ॥”
 शार्ङ्गधरेण तु,—
 “पञ्चवत् शीर्षदेशः स्यात्तोमरस्त्रायसस्तथा ॥”
 वैश्वाम्यायोक्ताम्यस्य कार्याणि यथा,—
 “उद्धानं विनियुक्तं च वेधनञ्चेति तत्त्रिकम् ।
 चलगितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥”
 अग्निपुराणोक्तप्रबुद्धेऽमतेऽस्य कार्याणि यथा,
 “दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं हि जोत्तम ।
 ऋक्षुपक्षेयुषा पातं तोमरस्य प्रकीर्तितम् ॥”
 जनपदविशेषः । यथा, मातुल्ये । १२०।५७।
 “तोमरान् श्रावयन्ती च हंसमार्गान्
 सन्धकान् ॥”
 नवाक्षरछन्दोविशेषः, स्त्री । शब्दार्थचिन्ता-
 मणिधृतं तल्लक्षणादिकं यथा,—
 “प्रथमं सर्कं विनिधाय
 जगज्जयस्य निधाय ।
 कुर्व तोमरं सुखकारि
 ष्विराजवल्गुविहारि ॥”

उदाहरणम्,—
 “सखि ! मादके मधुमाषि ।
 ब्रज सत्वरं किमिहासि ।
 सहते न किं विहरामि
 किमु पावकं प्रविशामि ॥”)
 तोमरधरः, पुं, (तोमरं धरतीति । ध् +
 यङ्, तोमरस्य अस्त्रविशेषस्य धरः ।) इ
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 तोमरिका, स्त्री, (तोमर + संज्ञायां क्
 स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् अत इत्यण् ।) तुवति
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तोयं, स्त्री, (“तवतेर्बृहिकर्मणः + “अत्राद्येषु
 उर्वा ४।१०८। इति यत्प्रत्ययो निपाति
 ऋणः । वर्द्धते वर्षासु । ‘तुदति तोयम्’ र
 चीरस्वामी । तुदतेः पूर्ववत् यत्प्रत्यये नि
 तनात् इकारलोपे गुणः । यद्वा, तुदिः कौ
 आवरणार्थः ।” इति निघण्टुनिर्घण्टे दे
 राजयज्वा । १।१२।६२।) जलम् । इ
 मरः । १।१०।४ ॥ (यथा, देवीभागवते
 १।६।२६।
 “तथा ततमिदं तोयं तदाधारश्च तिष्ठति ॥”
 पूर्वाभाषाङ्गान्तरम् । जलदेवतत्वादस्य तत्
 त्वम् ॥)
 तोयकामः, पुं, (तोयं जलं कामयते इति
 कम् + अच् ।) परिचायः । जलदेवतः । इ
 जटधरः ॥ जलाभिलाषिणि, चि ॥
 तोयकच्छं, स्त्री, (तोयेन तोयमात्रपानेन ।
 कच्छं व्रतम् ।) जलमात्रपानरूपव्रतविशेष
 इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
 “मूलकच्छं स्मृतं मूलेस्तोयकच्छं जलेन तु ॥”
 तोयच्छिन्नाः, पुं, (तोयस्य जलस्य छिन्ना इव ।
 घनोपलः । इति हारावली । ५८ ॥
 तोयदः, पुं, (तोयं ददातीति । दा + कः ।) मेघ
 (यथा, महाविष्णुसंहिता । ४।५३।
 “यदा चोष्णी स्वप्नपना तोयदाः स्तोत्रवर्षि
 असन्धकूपलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः ॥”
 सुस्तकम् । इते, स्त्री । इति मेदिनी । दे, १०
 जलदातरि चि ॥ (यथा, महाभारते शान्ति
 पर्वणि ।
 “तोयदो मनुजवाहः स्वर्गं गत्वा महादुते ।
 अक्षयान् समवाप्नोति लोकानिब्रह्मवीनमहः ॥”
 तोयधरः, पुं, (तोयं जलं धरतीति । ध् + अच्
 तोयस्य धरो वा ।) मेघः । सुक्ता । इति
 अक्षराक्षः । इति मेदिनी । दे, २६५। (षा
 धारिणि, चि । यथा, रामायणे । २।६१।१०
 “सुचन्ति कुसुमान्धेते नगाः पर्वतवाहवः ।
 नीला इवातपापाये तोयनीयधरा घनाः ॥”)
 तोयधिः, पुं, (तोयानि धीयन्तेऽण् । धा + “ध
 यधिकरणे च ।” ३।३।६३। इति किः
 आतो लोपः ।) सतुङ्गः । इति पुराणम्
 (यथा, कर्मविद्वान् भृगोवाधावे । १७।
 “समन्तात् मेरुमध्यात् तुष्यभागेऽप्य तोयधिः ॥”

तोरणप्रियं, स्त्री, (प्रीयातीति । प्री + "इगु-
पथि" १।१।१५। इति कः । तोरणिः प्रियो
यस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचक्रिका ।
तोरणप्रियं, पुं, (तोर्याणि निधीयन्ते च । नि +
घा + क्तिः । तोर्यानां निधीयां ।) वसुधः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः १।१।१।
"पूर्वापरौ तोर्यानिधी वगाह
स्थितः पृथिव्या इव मागदकः ॥")
तोरणप्रियणी, स्त्री, (तोर्ये ऋषे पिप्यणीव ।)
कौचडा इति खातजलजश्राकमेदः । तत्-
पर्यायः । काङ्गली २ शारदी ३ शुकलादनी
४ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥
तोरणप्रियी, स्त्री, (तोर्येन बहुजलप्रदानेन पुष्याणि
यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ।
तोरणप्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् +
ञिच् + षुः । तोर्यस्य प्रसादनम् । अस्य फल-
योगेन जलस्य निर्मलत्वं भवतीति तथात्वम् ।)
कतकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
तोरणप्रसादनफलं, स्त्री, (तोर्यप्रसादनस्य तोर्य-
प्रसादनाय वा फलम् ।) कतकफलम् । इति
रत्नमाला ॥
तोरणफला, स्त्री, (तोर्यप्रधानं फलं यस्याः ।)
इन्द्राक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तोरणवल्ली, स्त्री, (तोर्ये जलप्रधानस्थाने वल्ली जला-
सन्ततिर्यस्याः ।) कारवेष्टः । इति रत्न-
माला ॥ उच्छे इति भाषा ॥
तोर्यशुक्तिका, स्त्री, (तोर्यजाता शुक्तिका । श्राक-
पार्थिवादिवत् समाचः ।) जलशुक्तिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
तोर्यस्यकः, पुं, (तोर्यं जलवर्षणं स्ययति रवे-
वेति । स्य + क्त् ।) मेकः । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥
तोराधिवासिनी, स्त्री, (तोर्यं जलप्रधानस्थलं
अधिवासतीति । अधि + वस + णिनिः । यद्वा,
तोयेन अधिवास इव संस्कारोऽख्यस्येति ।
इतिः ।) पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
तोराधिवासिन्यपि पाठः ॥ (पाटलाशब्देऽस्या
विद्वत्प्रतिष्ठायाः ।)
तोरणं, स्त्री, (तोर्यवति उन्नमयति मस्तकमिति ।
तुल + षुः । लस्य रः ।) कम्बरा । कण्ठी ।
इति हारावली ॥ १७४ ॥
तोरणः, पुं स्त्री, (तुतोर्णि लरया मच्छत्यनेनेति ।
तुर लरवे + करवे षुट् ।) बहिर्हारम् ।
इत्यमरः । २ । ३ । १६ । (यथा, कुमारः
७ । ३ ।
"भाषोऽङ्गुलतुकाङ्गुलतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्गं इवावभासे ॥")
मलहाराहाङ्गहारम् । इति कौस्तुभः ॥
हाराये निष्ठातस्तम्भयोश्चपरिनिबद्धं नानावस्त्र-
रत्नादिभ्यं घशुराकारं यत्स्थं तत् तोरण-
मिति बहवः ॥ उपरिसगादियुक्तं स्नादिहय-
निर्मितपुरादिबहिर्हारम् । इति बाङ्गः ॥

बन्धनमाधेति खातं इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (महादेशे, पुं । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ११७ ।
"तोरणस्तारणो वातः परिधीपतिखेचरः ॥")
तोरणं, स्त्री पुं, (तुल्यते परिधीयते इति । तुल +
कर्त्तृञि षच् ।) तोलकम् । यथा,—
"एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः क्षत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥"
इत्यागमः ॥
तोलकं, स्त्री पुं, (तोलमेव + खार्थं कन् ।) श्राय-
ह्यमानम् । इति शब्दमाला ॥ अश्रीतिरक्ति-
परिमाणम् । तत्तु योऽश्रमासकः यस्वतिरक्ति-
परिमाणम् । तोला इति भरि इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । कोलम् २ द्रुङ्गम् ३ बटकम् ४
कर्षाहम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा । कर्षम् ६ ।
इति लीलावती ॥ (यथा, वैद्यकरसिन्धुसारसंयत्ते
ध्वराधिकारे दृष्टान्तरात्मके ।
"रसं गन्धं तोलकञ्च जातीकौषण्डे तथा ।"
"किराततिलकं बालं तोलकञ्च समाहरेत् ॥")
तोरः, पुं, (तुष सन्तोष + भावे षच् ।) तुष्टिः ।
इति धरणिः ॥ (यथा,—
"देवश्च परमं तोषं जगाम च सद्योभया ॥"
इति हरिवंशे । १७३ । १३ ॥
स्त्रायम्भुवमन्वन्तरगततुषितानां देवानामन्यतमः ।
यथा, भागवते । ४ । १ । ७ ।
"तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिच्छतिः ।
इभः कविर्विभुः स्वाह्वः सुदेवो रोचनो द्विषट् ।
तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥")
तौलिकः, पुं, धनुराश्रिः । इति दीपिका ॥ (यथा,
दीपिकायाम् ।
"क्रियतावरिजित्तमकुलीरखेयपायेयूक-
कौपीण्याः ।
तौलिक आकीकेरो हृद्रोगश्चान्यभं चेत्यम् ॥")
तौलिकं, स्त्री, (तुलातेन निर्वृत्तम् । तुलात् +
"तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।)
तुलातमङ्गलतशास्त्रम् । यथा,—
"नैवाश्रावि गुरोर्भतं न विदितं तौलिकं
दर्शनम् ।
तत्त्वं ज्ञातमहो न शालिकागिरां वाचस्यतेः का
कथा ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २ । ३ ॥
तौलिकं, स्त्री, तुला । इति राजनिर्घण्टः ॥
तौलिकः, पुं, शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
तौर्यं, स्त्री, (तौर्यं सुरजादौ भवम् । तौर्य + ञच् ।)
तौर्यं सुरजादौ भवं शब्दरूपम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
तौर्यत्रिकं, स्त्री, (त्रयोऽंशा यस्य तत् । त्रि +
"संख्याया अतिशब्दायाः कन् ।" ५ । १ । २२ ।
इति कन् । तौर्योपलक्षितं त्रिकम् ।) शृङ्ग-
गीतवाद्यमिदं समुद्रितं त्रयं नाद्यम् । इत्यम-
रः । १ । ७ । १० । नटसम्बन्धि शृङ्गगीत-
वाद्यमिति त्रयम् । इति तट्टीकाचारसुन्दरी ॥

(यथा, मनुः । ७ । ४७ ।

"महाबाहो दिवास्वप्नः परिवारः क्षियो मरः ।
तौर्यधिकं दृष्ट्वात्वा च कामजो दृष्टको गयः ॥")
विष्णुस्यै गीतवाद्यशृङ्गपर्यं यथा,—
"जायते ये प्रकुम्भित मम कर्मपरायणाः ।
तेषां यद्यत् फलं भूमे ! यद्भुज्य गदतो मम ॥
यावन्ति चाक्षराख्येव गीयमाने वप्रस्थिति ! ।
तावद्द्वैसहस्राणि इन्द्रलोके महीयते ॥
रूपवान् गुणवान् सिद्धः सर्ववेदविदी वरः ।
नित्यं पश्यति वै वक्षपाणिं देवं न संशयः ॥
मङ्गलक्षेव जायेत इन्द्रलोकपथे स्थितः ।
सर्वकर्मगुणश्रेष्ठस्तथापि मम पूजकः ॥
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्टो मम गीतपरायणः ।
प्रसुक्तः सर्वसंसारान्मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति सुश्रोत्रि ! कौतुह्याख्येव ज्ञादश्रीम् ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
यस्तु गायति गीतानि मम जागरये सदा ।
सर्वसङ्गात् प्रसुक्तो वै मम लोकाय गच्छति ॥
एतत्ते कथितं देवि ! गायनस्य फलं महत् ।
यस्य गीतस्य शब्देन तरेत् संसारवागरम् ॥*॥
वादिचस्त्र प्रवक्ष्यामि तत् शृणुष्व वसुधरे ! ।
प्राप्तवान्मनुजो येन देवेभ्यः समतां स्वयम् ॥
सम्यत्कालप्रयोगेण सन्निपातेन वा पुनः ।
नववर्षसहस्राणि नववर्षशतानि च ॥
कुवेरभवनं गत्वा मोदते वै यदृच्छया ।
कुवेरभवनाद्भ्रष्टः स्वच्छन्दगमनालयः ॥
श्रयादितालसम्पातेमेम लोकाय गच्छति ॥ * ॥
शुद्धमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति ह्यिहा संसारवागरम् ॥
त्रिंशद्द्वैसहस्राणि त्रिंशद्द्वैसहस्रानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥
फलं प्राप्नोति सुश्रोत्रि ! मम कर्मपरायणः ।
रूपवान् गुणवान् शूरः श्रीलवान् सुपथे स्थितः ॥
मङ्गलक्षेव जायेत संसारपरिमोचितः ॥ * ॥
यस्तु जागरतो नित्यं गीतवाद्येन नर्तकः ।
जम्बुद्वीपं समासाद्य राजराजस्तु जायते ॥
सर्वकर्मसमायुक्तो रक्षिता वै महीपतिः ।
मङ्गलक्षेव जायेत मम कर्मपरायणः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
तौलं, स्त्री, (तुला एव । खार्थं ञच् । खार्थिका
अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्तन्ते इत्युक्तेरस्य स्त्रीत्वम् ।) तुला । तुला-
राशौ, पुं । तौली । इति ज्योतिषम् ॥
तौलिकः, पुं, (तुल्या तुलिकया जीवतीति । तुलि
+ ठक् ।) चित्रकारः । इति शब्दमाला ॥
(तुलानिर्वृत्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १३ अध्याये ।
"प्रतं प्रतं तुलायानु सङ्घं दृष्टतौलिके ॥")
तौलिकिकः, पुं, (तुलिकया जीवतीति । तुलिका
+ ठक् ।) चित्रकारः । तत्पर्यायः । रङ्गा-
जीवः २ चित्रज्ञः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
५५ ॥ तौलिकः ४ । इति शब्दमाला ॥

तौघारं, क्ली, (तुघार+“तस्ये-
दम् ॥” ४।३।१२०। इत्यण् ।) तुघारजलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १। ४५ ।
“घारं कारं तौघारं हैममिति ॥”)
त्यक्तं, त्रि, (त्यज्यते क्ति । त्यज् त्यागे+क्तः ।)
लतत्यागम् । तत्पर्यायः । हीनम् २ विधु-
तम् ३ ससृज्मितम् ४ धूतम् ५ उत्खटम् ६ ।
इत्यमरः । ३।१।१०७ ॥ विनाक्तम् ७
विरहितम् ८ निर्धूतम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, रामायणे । २। ३७ । २ ।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्येन जीवतः ।
किं कार्यमशुयान्नेन त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥”)
त्यज्, औ हानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-अनिट् ।) औ, अत्याचीत् । हानि-
वर्जनम् । त्यजति दुष्टलोकं जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥
त्यजनं, क्ली, (त्यज्+भावे लुट् ।) त्यागः ।
वर्जनम् ॥
त्यत्, [ट्] त्रि, (त्यजति संसर्गमिति । त्यज्+
“त्यजितनियजिभ्यो ङित् ॥” उणां १।१३१ ।
इति अदिः स च ङित् ।) तत् । सेइ इति
भाषा । अस्य पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयो रूपं स्यः
स्या । सर्वनामप्रत्ययेऽयम् । इति आकरणात् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ४ ।
“त्वं ह त्वदिन्न चोदीः सखा त्वं यद्वज्रिन्
वृषकर्मन्नुभाः ॥”)
त्यत्, [ट्] क्ली, (त्यज्+“त्यजितनीति ॥” उणां ।
१।१३१ । इति अदिः स च ङित् ।) वायुः ।
आकाशः । यथा,—
“सद्यत्रतं सद्यपरं त्रिसद्वं
सत्तास्य योनिं निहितश्च सत्ता ।
सत्तास्य सद्यन्तसद्यनेत्रं
सद्यत्सकं त्वां प्ररयं प्रपन्नाः ॥”
इति भागवते । १० । २ । २६ ॥
“सद्यत्रतमिति । सद्यं त्रतं सङ्कल्पो यस्य तम् ।
सद्यपरं सद्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिन् तम् ।
त्रिसद्वं त्रिष्वपि कालेषु दृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं
स्थितिसमये च सद्यं अयमिचारेण वर्तमानम् ।
तदेवाहुः सत्तास्य योनिमिति । सच्छब्देन
पृथिव्यपृथिव्यासि तच्छब्देन वायुकाशौ एवं
सद्यश्च सत्ता भूतपञ्चकम् । ‘तत् सत्तामित्या-
चक्षते ।’ इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् ।
अनेन दृष्टेः पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्ता
तस्मिन्नेव निहितं अन्तर्धामितया स्थितम् ।
अनेन स्थितिसमयेऽपि सद्यत्सक्तम् । तथा
सत्तास्य सद्यं तस्यैव सत्तास्य सद्यं पारमार्थिकं
नाप्येऽप्यवशिष्यमात्ररूपम् । अनेन प्रलयेऽप्य-
वधिष्वेव न सद्यत्सं दर्शितम् । एवं त्रिसद्यत्स-
क्तपदादितम् । तथा अतसद्यनेत्रं अतं सद्यता
वाची सद्यं समदर्शनम् । तथा भगवता आस्थास्य
मानत्वात् । सद्यश्च समदर्शनम् । अतश्च
सद्यता वाची कविभिः परिकीर्तिता इति ।

तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति
यावत् । एवं सर्वप्रकारेण सद्यत्सकं त्वां वयं
प्ररयं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥
त्यागः, पुं, (त्यज्+घञ् ।) दानम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । २६ ॥ (यथा, पुराणैः । १ । ७ ।
“त्यागाय सम्भृतार्थानां सद्याय मित-
भाषियाम् ॥”)
वर्जनम् । इति मेदिनी । गे, = ॥ (यथा,
मनुः । ८ । ३८ ।
“न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्योग-
मर्हति ॥”)
विवेकिप्रयत्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्व-
कर्मफलविसर्जनम् । यथा,—
“कान्यानां कर्मणां न्यासं सद्य्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्तथा विचक्षणाः ॥
त्याग्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याग्यमिति चापरे ॥
निश्चयं श्रेय मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषधाम् ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याग्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषियाम् ॥
एतान्यपि च कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सङ्गासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥
दुःखमित्येव यत् कर्म कायलोभशय्यात् त्यजेत् ।
स ह्यत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलश्चैव स त्यागः सान्त्विको मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । २-६ ॥
(त्रि, दाता । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ३ ।
“मिथो यत्तागसुभयासो अग्नन् नरः स्तोत्रस्य
तनयस्य सातौ ॥”
“उभयास उभये यजमानाः स्तोतारश्च त्यागं
त्यागकर्तारं दातारमिन्नं अग्नन् उपगच्छन्ति ॥”
इति सायनः ॥)
त्यागिणः, त्रि, (त्यागेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययत्वादि-
मपु ।) त्यक्तः । त्यागेन निष्पन्नः । इति आक-
रणात् ॥
त्यागी, [न्] त्रि, (त्यजतीति । त्यज्+“सम्यु-
चाङ्गुलधाङ्यमेति ॥” ३ । २ । १४२ । इति
विशुब् ।) दाता । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२५६ ।
“त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गवर्षिर्जनो गुणी
भवति ॥”)
शूरः । इति मेदिनी । ने, ७१ ॥ वर्जनशीलः ।
यथा,—
“यस्य कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”
इति भगवद्गीता । १८ । ११ ।
कर्मफलत्यागवान् । यथा,—
“न ह्येताङ्गुलं कर्म ज्ञाश्वेनाशुष्यते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी च्छिन्नसंशयः ॥

न हि देहभृता शक्यं त्वक्तुं कर्माद्यप्रशेषतः ।
यस्य कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां । १८ । १०-११ ।
त्याग्यः, त्रि, (त्यज्यते इति । त्यज्+कर्मादि
यत् । “त्यजेच्च ॥” इति ७ । ३ । ६६ । इत्यस्य
वार्तिकोक्ता न कुलम् ।) त्यागयोग्यः । वक्त-
नीयः । यथा, प्रायश्चित्तकर्मणि ।
“तीरे प्रतियहस्याप्यस्याप्यो घर्मेस्य विप्रयः ।
(यथा च देवीभागवते । १ । ११ । ५६ ।
“तारामय्यशुरक्ता च यथा न तु तथा गुरौ ।
अशुरक्ता कथं त्याग्या घर्मेतो न्यायतस्तथा ॥”
चक, इ उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) इत्यवर्गादिः । इ, चङ्गते
उ, चङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
त्रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, चङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
त्रङ्गः, पुं स्त्री, (चङ्गति शोभादिर्कं गच्छतीति
चङ्ग+अच् ।) पुरविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
चद, इ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) इत्यवर्गाद्यादिः । इ, चङ्गं
तचन्द । इति दुर्गादासः ॥
चप, ऊ ष मि उ द्वियि । इति कविकल्पद्रुमः
(भ्रां-आत्मं-अकं-वेट् ।) ऊ, अत्रपिठ अत्रप
य, चपा । मि, चपयति चापयति । उ, चपते
द्वियि लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥
चपा, स्त्री पुं, (चप्यते इति । चप+“विहित
दिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । त
टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३
(यथा, रत्नावल्याम् ।
“नीचं वर्षवरेमनुष्यगणनाभावाद्पास्य चपा
मन्तः कश्चिककश्चुकस्य विप्रति आसादयं
वामनः ॥”
चपते अनया अस्याः वा । करणे अपादा
वा अङ् ।) कुलटा । इति मेदिनी । पे, ७
कुलम् । कीर्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
चपाकः, पुं, (चपते लज्जते इति । चप+“आव
खजादेः ।” १ । २१६ । इति उणादिको
टीकाधृतसङ्घात् आकः ।) अक्षविशेषः
इत्युणादिकोषः ॥
चपारणा, स्त्री, (चपायां रञ्जेव । लज्जाहीन
त्वादेव तथात्वम् ।) वेष्टा । इति जटाधरः
चपिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन तृप्रः । तृप्र-
“अतिशयने तमविष्ठौ ॥” ५ । ३ । ५५
इति इष्ठन् । “प्रियश्चिरेति ॥” ६ । ४ । १५७
इति तृप्रस्य अच्-आदेशः ।) अतिज्वलितः
इति सुग्धबोधम् ॥
चप्रीयान्, [ष] त्रि, (अयमनयो रतिशयेन तृप्रः
तृप्र+“द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनी ।
५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । “प्रियश्चिरेति ।
६ । ४ । १०७ । इति तृप्रस्य अच्-आदेशः ।
चपिष्ठः । इति आकरणात् ॥

त्रपुसी

त्र, क्री, (त्रपते अघिसर्गेन लज्जते इव । त्रप + "अघिसर्गिणोऽपि" उखा । १ । ११ । इति उः ।) खीसकम् । रङ्गम् । इति मेदिनी ।
 त्र, इ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८५ ।
 "कनकभूषणसंयत्प्रहोषितो यदि मन्त्रिणपुत्रि प्रतिवध्यते । न स विरौति न चाप्युपशोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥")
 त्र, [च] क्री, (त्रपते वङ्गिं प्राप्य लज्जते इव । त्रप + "उच्च स्थापनादेः च तु कित्" १ । १४६० । इति उखादिकोषटीकाधृतसूत्रात् उच् ।) रङ्गम् । इत्युखादिकोषः । (यथा, अहभाव-प्रकाशे ।
 "भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावस्थानि कीर्त्तयेत् ॥"
 रङ्गप्रसङ्गस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 त्रपुत्रकंटी, क्री, (त्रपुवत् शुभा कर्कटी ।) त्रपुत्री । इति राजनिर्घण्टः ।
 त्रपुटी, क्री, इत्युखा । इति राजमाना ।
 त्रपुलं, क्री, (त्रपते वङ्गिसंघर्षेण लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उलच् ।) रङ्गम् । इति भरतहस्तद्विरूपकोषः ॥
 त्रपुवं, क्री, (त्रप + बाहुलकादुषः ।) रङ्गम् । इति भरतहस्तद्विरूपकोषः ॥ त्रपुमीफलम् । प्रसा इति भाषा । तत्पर्यायः । कण्टकिफलम् २ सुधावासम् ३ सुश्रीतलम् ४ । तल्लसुफल-गुणाः । नीलत्वम् । बलतृड्भ्रमदाहपित्तरक्त-पित्तनाशित्वम् । खादुत्वम् । शीतत्वम् । तत्पत्र-फलगुणाः । अस्त्वम् । उष्णत्वम् । पित्तलत्वम् । कषवातनाशित्वम् । तद्बृहत्फलगुणाः । मूत्र-लत्वम् । शीतत्वम् । रूचत्वम् । पित्तास्रकृच्छ-नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्य-गुणाः । खादुत्वम् । गुठत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । सुखप्रियत्वम् । रूचत्वम् । अति-मृजलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 त्रपुषी, क्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् डीष् ।) कर्कटी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५५ ॥ (यथा, "पटोलकैर्वास्त्रपुष्पलावः" इति हारीते प्रथमेस्थाने दशमेऽध्याये ॥ इत्यस्यान्तोऽपि पाठः ॥
 त्रपुसं, क्री, (त्रपते वङ्गियोगेन लज्जते इव । त्रप + बाहुलकात् उचः ।) रङ्गम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ कर्कटी । अस्य गुणा यथा,—
 "शालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्तुतम् । तत् पाण्डुकपङ्कज्यैर्बमखं वातकपापहम् ॥"
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
 त्रपुषी, क्री, (त्रपुष + गौरादित्वात् डीष् ।) महेन्द्रवाचरी । कर्कटी । जताविशेषः । प्रसा इति खीरा इति च भाषा । तत्पर्यायः । पीतपुष्या २ काष्ठाशुः ३ त्रपुकर्कटी ४ बहु-पला ५ कीवपला ६ तुन्धिलपला ७ कण्टकौ-सता ८ सुधावासा ९ । अस्याः फलस्य गुणाः ।

त्रयीध

त्रयत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । गुरुत्वम् । अमपित्तविदाहानिवाग्निनाशित्वम् । बहुमज्ज-दत्वम् । काष्ठाशुरित्यत्र कण्टाशुरपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या अष्वहारो यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्याये ।
 "त्रपुसीमूलककृष्णं वा सचौद्रं तक्षुणात्मना । पित्तेदससमं कर्कसं यद्यौमधुकमेव वा ॥")
 त्रयं, क्री, (त्रयं निपातनात् इत्य तः ।) त्रयम् । घनेतरदधि । इत्यमरटीकायां भरत-धृतविद्याविनोदः ॥ पातला इह इति भाषा ॥
 त्रयं, क्री, (त्रयोऽवयवा यस्य । त्रि + "संख्याया अयवये तयप् ।" ५ । २ । ४२ । इति तयप् । "द्वित्रिभ्यां तयस्यायत्वा" ५ । २ । ४३ । इति तयस्यायत् ।) त्रयवयवम् । इति सुश्र-वोधम् ॥ तिन इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ७६ ।
 "अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् निरदुहत् भूर्भुवःस्वरितीति च ॥")
 त्रयः, पुं, (तरतीति । तृ + "तरतेर्ङिः" उखां ५ । ६६ । इति ङिः ।) त्रिसंख्या । तिन इति भाषा । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तरूपोऽयम् । अस्य स्त्रीलिङ्गस्त्रीवलिङ्गयो रूपे तिस्रः स्त्रीणि । इति व्याकरणम् ॥ तद्वाचकानि यथा,—
 कालः १ अग्निः २ सुवगम् ३ गङ्गासार्गः ४ शिवचक्षुः ५ गुणः ६ यौवारेखा ७ कालिदास-काव्यम् ८ वलिः ९ सन्ध्या १० पुरम् ११ पुष्करम् १२ रामः १३ विष्णुः १४ च्चरपादः १५ । इति कविकल्पलता ॥ त्रिसंख्याविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
 "तिस्रो भार्या त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः । ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 त्रयी, क्री, (त्रय + "टिड्ढिति" ४ । १ । १५ । इति डीप् ।) ऋक्सामयजुर्वेदा एतन्नितयम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४३ ॥
 "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यात् दृक्कनीतिश्च प्राश्नतीम् । आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥")
 त्रयीतुः, पुं, (त्रयी वेदा एव तदुः शरीरं यस्य । "त्रया विद्याया भगवन्तं त्रयीमयं कर्ममात्मानं यजन्ते" इति भागवतवाक्यात् । ५ । २० । ४ । अस्य तथात्वम् ।) कर्म्यः । इति ज्ञानाद्युषः ॥
 त्रयीधर्मः, पुं, (त्रया वेदत्रयेण विहितो धर्मः ।) ऋग्यजुःसामां विधानम् । त्रिवेदीयकर्म । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५० । ३२ ।
 "वा वेदधर्मज्ञता न स्यात्त्रयीधर्मज्ञते सुवि ॥")

त्रसरः

त्रयीतुल्यः, पुं, (त्रयी वेदा मुखे यस्य ।) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४ । ७५ ॥
 त्रयोदश, [त्र] त्रि, (त्रयिका दश इति कर्म-धारयः । "त्रैक्यः" ६ । ३ । ४८ । इति त्रयस् ।) संख्याविशेषः । १३ तैर इति भाषा । बहुवचनान्तोऽयम् । (यथा, मनुः । ६ । १२६ । "दसौ स दश धर्माय कण्ठपाय त्रयोदश ॥") तत्संख्यायुक्तश्च । इत्यमरः ॥ तद्वाचकः । ताम्बूलगुणः । इति कविकल्पलता ॥
 त्रयोदशः, त्रि, (त्रयोदशानां पूरणः । "तस्य पूरणे षट्" ५ । २ । ४८ । इति षट् ।) त्रयोदशानां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ तैरद इत्यादि भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ७० । २२ । "त्रयोदशोऽयं दिवसः पितृवृत्तस्य ते विभो ! । सावधेषास्त्रिणचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥")
 त्रयोदशी, क्री, (त्रयोदश + टित्वात् डीष् ।) तिथिविशेषः । सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रिया-रूपा त्रयोदशकलाक्रियावाष्पकालरूपा वा । इति तिथ्यादितत्वम् ॥ तत्र ज्ञातस्य फलं यथा, "रूपान्वितः सात्त्विकभावश्चीनः सुखी च वाञ्छी जननीप्रियश्च । सदानसः शिष्यगुणैकवेत्ता त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥"
 इति कीर्त्तिकादीपः ॥
 इयं धर्मस्य तिथिः । इति बराहपुराणम् ॥
 त्रस, क धृतौ । यश्चे । निषेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) एतदादात्तत्वारो रेप-युक्तादाः । क, चासयति ऋगं व्याधः वधति यज्ञाति निराकरोति वा इत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥
 त्रस, इ कि भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पश्चे भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) इ, चंस्यते । कि, चंसयति चंसति भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
 त्रस, इं ण भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् । इंदित्वात् अनिङ्गिष्ठः ।) इं, त्रस्तः । ष, त्रैबतुः तत्रसतुः । त्रसति । इति दुर्गादासः ॥
 त्रस, य इं भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्विवां-परं-अकं-सेट् । इंदित्वात् अनिङ्गिष्ठः ।) य, त्रस्यति । इं, त्रस्तः । इति दुर्गादासः ॥
 त्रसं, क्री, (त्रस्यति विभेद्यस्मिन् इति । त्रस-भये + वणर्थे कः ।) ववम् । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥
 त्रसः, त्रि, (त्रसतीति । त्रस भये + पचाद्यच् ।) त्रसम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६ । १६ ।
 "ऋजुः प्रविहितो गच्छंस्त्रसस्यावरवर्त्तकः ॥")
 त्रसरः, पुं, (त्रसन्ति धातूनामनेकार्थत्वात् सूत्राणि वेद्यमयनेनेति । त्रस + बाहुलकात् अरन् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेषः । तासनी इति भाषा । तत्पर्यायः । सूत्रवेदनम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥
 त्रसरः ३ । इति भरतः ॥

वाणा

असरेणुः, स्त्री, सूर्यभायाविशेषः । इति त्रिका-
शेषः ॥
असरेणुः, पुं, (असश्चलत्वात् भीत इव रेणुः ।)
त्रिंशत्परमाणुपरिमाणम् । स गवाक्षान्तर्गते
सूर्यकिरणेषु दृश्यते । तत्पर्यायः । अंसी २ ।
यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
“जालान्तरगते सूर्यकरे अंसी विलोक्यते ।
असरेणुस्तु विज्ञेयस्त्रिंशता परमाणुभिः ॥”
(इन्द्रायकन्यात्मकरेणुः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।
“परमाणुद्वयेनाणुस्य असरेणुस्तु ते त्रयः ॥”
तथाच मनुः । ८ । १३२ ।
“जालान्तरगते भागौ यत् सूर्यां दृश्यते रजः ।
प्रथमन्तत् प्रमाणाणां असरेणुं प्रचक्षते ॥”)
असुरः, पुं, (अस्यतीति । अस भये + उरच् ।)
भीरुकः । इति संक्षिप्तसारे उणादितृप्तिः ॥
अस्तः, चि, (अस भये + क्तः ।) भीतः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । २६ ।
“प्रत्यक्षायां विसृक्तायां सुक्ता कीटिस्तथोत्तरा ।
शब्दः समभवद्दूधोरस्तेन व्रक्षाः सुरास्तदा ॥”)
श्रीघ्ने, स्त्री । यथा,—
“सविरामं त्रितालञ्च एकं म्रुन्मन्थापरे ।
श्रेष्ठे व्रक्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्तुः, चि, (अस्यतीति । अस भये + “असि-
गृध्रिश्चिपिपेः क्तुः ।” ३ । २ । १४० । इति
क्तुः ।) आसशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । ७ ।
“कीर्तां सौमित्रिया त्यक्तां सप्रीचीं अस्तुमेकि-
काम् ।
विज्ञायामंस्त काङ्कतुः स्ये स्ये मं सुदुर्लभम् ॥”)
आ, उ पात्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं
व्यात्म-सकं-अनिट् ।) चै उ पात्तन इत्यत्र
केशिददादौ आ पठते । इति क्रमदीप्तरः ॥
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
आणं, स्त्री, (चै + भावे ल्युट् क्तो वा । इद्विदेति
पक्षे नत्वम् ।) रक्षणम् । (यथा, शाकुन्तले
१ अङ्के ।
“आर्त्तत्राणाय वः शब्दं न प्रहर्तुमनागसि ॥”
त्रायते इति कर्त्तरि ल्युः । रक्षिता । यथा,
महाभारते । १ । २३ । १८ ।
“त्वं प्रभास्वमभिप्रेतं त्वं नखाणमनुत्तमम् ॥”
तथाच रघौ । १५ । ३ ।
“अवेत्य रामं ते तस्मिन् न प्रजङ्घुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि प्रापास्ताः कुर्वन्ति तपसो
ययम् ॥”
त्रायतेऽनेनेति करणे ल्युट् । कवचम् । अणम् ।
यथा, महाभारते । ३ । १६८ । १४ ।
“दंशिता विविधेष्वाद्यैर्विचित्रायुधपाणयः ॥”)
त्रायमाणालता । रक्षिते, चि । इति मेदिनी ।
ये, १४ ॥
त्राणा, स्त्री, (त्रायते पालयतीति । त्रै + ल्युः ।
टाप् ।) त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासः

त्रातं, चि, (त्रै + क्तः इद्विदेति नत्वाभावः ।)
रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८४ । २२ ।
“त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरन्वृद्धिनि तेऽपि हत्वा ।
नीता दिवं रिपुगणा भयमप्यपास्त-
मस्माकसुखदसुरारिभवनमस्ते ॥”
भावे क्तः ।) रक्षणे, स्त्री ॥
त्रापुषं, चि, (अपुषेण निर्वृतम् । अपुष + “तेन
निर्वृतम् ।” ४ । २ । ६८ । इत्यण् ।) अपुष-
निर्मितम् । इति आकरणम् ॥ (अपुषो विकारः ।
“अपुषुजुनोः घृक् ।” ४ । ३ । १३८ । इत्यण्
दुगागमश्च । रङ्गस्य विकारः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)
त्रायन्ती, स्त्री, (त्रै + सम्यदादिवात् क्तिप् । त्रां
त्रायं अयतीति । इ गतौ + श्रट् । यद्वा, त्रै
उ पात्तने + क्तिच्त्वात्तनेपदौ घातुरपि पर-
स्त्रेपदमिच्छतीति न्यायात् श्रट् । “उगितश्च ।”
इति ङीप् ।) त्रायमाणा लता । इत्यमरः । २ ।
४ । १५० ॥ (यथा,—
“त्रायन्ती तु वरा तित्ता सरा पित्तकपापहा ।
ज्वरहृद्गोगुल्माशींभमशूलविषप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्रायकत्री च ॥
त्रायमाणं, चि, (त्रायते इति । त्रै + कर्मणि
शानच् ।) रक्ष्यमाणम् । इति आकरणम् ॥
(यथा, अथर्ववेदे । ६ । ४ । १ ।
“त्वष्टा मे देयं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।
पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं त्रायमाणं
सहः ॥”)
त्रायमाणा, स्त्री, (त्रायते इति । त्रै + शानच् ।)
बला इति बहुला इति च ख्याता । तत्पर्यायः ।
वार्धिकम् २ त्रायन्ती ३ बलभद्रिका ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १०५ ॥ कतत्रा ५ त्रायमाणा ६
बलभद्रा ७ सुकामा ८ वार्धिकी ९ गिरिजा १०
अनुजा ११ माङ्गल्याङ्गा १२ देवबला १३
पालिनी १४ भयनाश्विनी १५ अवनो १६
रक्षणी १७ त्राणा १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुभद्राणी १९ भद्रनामिका २० । इति रत्न-
माला ॥ अस्य गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् ।
गुल्मस्वरकफास्रभ्रमृतृष्णाक्षयन्तानिविघ्नच्छर्दि-
विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्त-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा,—
“पटोलं पिचुमर्दं च दार्द्र्यं कटुकरोहिणीम् ।
वष्टाङ्गी त्रायमाणाश्च दवाङ्गीसर्पशान्तये ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने एकादशेऽध्याये ॥)
त्रासः, पुं, (त्रस + भावे घञ् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३७६ ।
“प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाक्षैर्भया-
हितस्तम्भः ।
त्रासतरलो यद्द्वीतः सहासरभसं प्रियः कच्छे ॥”)
मण्येर्दोषः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

त्रिककु

त्रासदायी, [न] चि, (त्रासं भयं ददातीति
दा + णिनिः ।) भयदाता । तत्पर्यायः । शृणु
२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४३ ॥
त्रिंशः, चि, (त्रिंशत् + “तस्य पूरये षट् ।” ५ ।
२ । ४८ । इति षट् ।) त्रिंशत्ः पूरकः । इति
आकरणम् ॥ (यथा, तिष्यादित्तम् ।
“त्रिंशंशकक्षया राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”
त्रिंशकः, चि, त्रिंशत्संख्यः । सप्तदशार्थे एक
प्रत्ययः । इति सुपञ्चाकारणम् ॥ (त्रिंशत्
क्रीतः । त्रिंशत् + “त्रिंशत्त्रिंशद्भां इत्
संज्ञायाम् ।” ५ । १ । २४ । इति अर्धशा
ष्युन् । त्रिंशत्संख्यकद्रव्येण क्रीतः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)
त्रिंशत्, स्त्री, (त्रयोदशत्ः परिमाणस्य । “पक्षि
त्रिंशदिति ।” ५ । १ । ५६ । इति निपातना
साधुः ।) संख्याविशेषः । त्रिंश इति भाषा
एकवचनान्तोऽयम् । त्रिंशद्द्वये त्रिंशतो
त्रिंशतो बहुल्वे त्रिंशतः । इति आकरणम्
(यथा, मनुः । १ । २२ ।
“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कला
त्रिंशत्कला सुकूर्मैः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥
त्रिंशत्पत्रं, स्त्री, (त्रिंशत्संख्यकानि पत्रा
दलानि यस्य ।) कुसुदम् । इति शब्दमाला ।
त्रिकं, स्त्री, (त्रयाणां सङ्घः । “संख्यायाः सं
सङ्घञ्जाध्ययनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति कन्
ष्टवशाधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (य
माघे । १२ । १० ।
“नस्या यद्द्वीतोऽपि ध्रुवन्निषाणयो-
र्युगं सद्यत्कारविवक्षितत्रिकः ॥”)
त्रयम् । इति मेदिनी । के, २६ ॥ (य
मनुः । ७ । ५१ ।
“दृष्टस्य पातनश्चैव वाक्पाठव्यार्थदृश्ये ।
क्रोधजेऽपि गण्ये विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा ।
त्रिपथसंख्यानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५ ।
त्रिफला । त्रिकटु । त्रिमदः । यथा, सुखबो
गुडूचीसारसंयुक्तात्रिकत्रयसमन्वयात् ।
वातरक्तं निहन्त्यासु सर्वरोगहरत्वयः ॥”
(हतौयेन रूपेण ग्रहणं यस्य । हतौ
“तावत्थिं ग्रहणमिति सुखा ।” ५ । २ । ७
इति कन् पूरणप्रत्ययस्य च लुक् । हतौ
चि । यथा, मनुः । ८ । १४२ ।
“द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्
मासस्य षड्विं यद्द्वीयात् वर्णानामनुपूर्वशः ।
त्रिककुत्, [इ] पुं, (त्रीणि ककुत्-सङ्घानि
तुल्याणि षड्भाणि यस्य ।) त्रिकटुपत्रं
इत्यमरः । २ । ३ । २२ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणं
३ । १ । ३ । १२ । “यत्र वा इन्द्रो वृत्रम
स्तस्य यद्व्यासीत् गिरिं त्रिककुदमकरोत्
विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
३४२ । ६० ।
“तथैवासं त्रिककुदो धाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्स्येन विख्यातः शरीरस्य प्रसापञ्चत्

त्रिकायः

दशरात्रसाध्ययज्ञविशेषः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ७ । २ । ५ । २ ।
“त्रिकञ्जुदेवा एव यज्ञो यद्दशरात्रः कञ्जुत्पच-
दशः कञ्जुदेकविंशः कञ्जुत्पचयस्त्रिंशो य एयं
विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिकञ्जुदेव समानानां
भवति ॥”)
त्रिकटः, पुं, (त्रीन् वातपितृशुक्रदीवान् कटति
नाशयतीति । कट + अच् ।) गोचुरकः । इति
शब्दरत्नावली ॥
त्रिकटुः, स्त्री, (त्रयाणां कटूनां शुष्कीमरीचपिप्प-
लीनां समाहारः) मिश्रितशुष्कीमरीचपिप्प-
लीनां समाहारः । पुत्रवयम् २ योषम् ३ । इत्यमरः ।
२ । १० । १११ ॥ कटुत्रयम् ४ कटुत्रिकम् ५ ।
अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । श्वासकासत्वगामय-
गुल्ममेहकफस्थौल्यभेदः स्त्रीपदपीनसनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“विश्वोपकुत्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते ।
कटुत्रयक त्रिकटुः पुत्रवयं योषस्युच्यते ॥
त्रययं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् ।
गुल्ममेहकफस्थौल्यभेदः स्त्रीपदपीनसान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
त्रिकण्डं, स्त्री, (त्रयाणां कण्डानां दृश्यमिदमनौ-
दस्यर्षारूपानां समाहारः) मिलितदृश्यमि-
दमनौदस्यर्षात्रयरूपम् । तत्पर्यायः । कण्ड-
कारीत्रयम् २ कण्डकत्रयम् ३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्रिकण्डः, पुं, (त्रीणि कण्डानि कण्डकानि यस्य ।)
गोचुरकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चगुणरुचः ।
इति शब्दचिन्ता । तैकांटासिञ इति भाषा ।
मत्स्यभेदः । टैजरा इति भाषा । अस्य गुणाः ।
पित्तकफनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“त्रिकण्डः स्थलशृङ्गाटो गोकण्डोऽथ त्रिकण्डकः ।
त्रिपुटः कण्डकफलः श्वदंष्ट्रा गोचुरः चुरः ॥”)
त्रिकण्डकः, पुं, (त्रीणि कण्डकानि यस्य ।) लघु-
गर्भमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोचुरक-
रुचः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२२ ॥ (यथा, —
“त्रिकण्डः स्थलशृङ्गाटो गोकण्डोऽथ त्रिक-
ण्डकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
त्रिका, स्त्री, (तिस्रोऽस्यो यस्याः । “संख्यायाः
संज्ञासङ्ख्यसाध्यनेषु च ॥” ५ । १ । ५८ । इति
कम् । तत्तटाप् ।) जूपोपरिस्थपट्टप्रान्तभागः ।
भूमिद्वयपट्टम् । इत्यम् । जूपस्य समीपे
रजुधारणार्थं त्रिखिदारयन्तम् । इति खामी ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
त्रिकायः, पुं, (त्रिकं आध्यात्मिकाधिभौतिकाधि-
दैविकदुःखत्रयं अयति गच्छत्यस्मादिति । अय
गती + अपादाने घञ् । यद्वा, त्रिकं त्रिकाल-
मयति वेत्तीति । अय + अच् ।) बुद्धः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥

त्रिकूटः

त्रिकार्धिकं, स्त्री, (कर्वाय हितम् कार्धिकम् ।
अयाणां कार्दिकाणां समाहारः ।) मिलित-
नागरातिविद्यास्तुक्तात्रयरूपम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्रिकालज्ञः, पुं, (त्रिकालं वर्षमानातीतभवि-
ष्यत्कालविषयं जानातीति । ज्ञा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ सर्वज्ञे, त्रि ॥
(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १७ । १ ।
“युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिप्रयते त्रिका-
लज्ञैः ॥”)
त्रिकालदर्शी, [न्] पुं, (त्रिकालं वर्षमानातीत-
भविष्यद्रूपं पश्यतीति । दृश + शिञिः ।) ऋषिः ।
इति हलायुधः ॥ भूतभविष्यज्ञसमानवेत्तरि, त्रि ॥
(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । २१ । ४ ।
“प्रध्वंसित्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ
भवति ॥”)
त्रिकालवित्, पुं, (त्रिकालं वेत्तीति । विद् +
क्विप् ।) बुद्धः । इति हलायुधः ॥ त्रिकालज्ञे, त्रि ॥
त्रिकूटं, स्त्री, (त्रिकूटः पर्वतः उत्पत्तिस्थानत्वे-
नाख्यस्येति अर्श आदित्वाद्च् ।) सिन्धुजलवयम् ।
सासुद्रजलवयम् । इति रत्नमाला ॥
त्रिकूटः, पुं, (त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य ।)
पर्वतविशेषः । यस्योपरि जङ्गा । (यथा, रामा-
यणे । ५ । २ । १ ।
“स सागरमनाध्वमतिक्रम्य महाबलः ।
त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श च ॥”)
तत्पर्यायः । त्रिकञ्जुत् २ । इत्यमरः । २ । ३ । २ ॥
सुवेलः ३ त्रिसुञ्जुटः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिशृङ्गः ५ । त्रिचक्रकूटकः ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अयन्तु पीठस्थानानामन्यतमः । अत्र
भगवती रुद्रसुन्दरीरूपेण विराजते । यथा,
देवीभागवते । ७ । १० । ६६ ।
“नारायणो सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥”)
श्रीरोहसुद्रतीरस्थपर्वतः । यथा, —
“सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नामः पर्वतः ।
सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करदुतेः ॥
श्रीरोहजलवीथ्या यो धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भिक्षा देवविगम्यसेवितः ॥
आसुरोभिः परितृतः श्रीमान् प्रसवणाकुलः ।
शम्भुः किन्नरैर्यज्ञैः सिद्धचारणपन्नगैः ॥
विद्याधरैः सपत्नीकैः संयुतेस्तु तपस्विभिः ।
ऋगङ्गीपिगणैश्च वृतगान्धो विराजते ॥
पुत्रागैः कर्णिकारैश्च विस्वामलकपाटलैः ।
चतुर्निम्बकदम्बैश्च चन्द्रगान्धुपद्मकैः ॥
श्रीलेशालैस्तमालैश्च शरत्काञ्चनपिप्पलैः ।
तथाश्वैर्विधैर्वृक्षैः सर्वतः समलङ्कृतः ॥
नानाघातङ्कितैः शृङ्गैः प्रसवद्भिः समन्ततः ।
शोभितो वचिरप्रखौखिभिर्वर्णैश्च सानुभिः ॥
ऋगैः प्राखान्दगैः सिंहेभैस्तप्लैश्च सदाभरैः ।
जीवङ्गीवकसंयुष्टैश्चकोरशिखिनादितैः ॥
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्द्विवाकरः ।

त्रिखट्टो

नानापुष्पसमायुक्तं नानागन्धाधवासितम् ॥
द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यद्द्विवाकरः ।
पाण्डुरासुद्वंकाशं तुषारचयसन्निभम् ॥
वस्त्रेणनीलवैदूर्यप्रतेजोभिर्भासयन् द्विप्रः ।
तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृतं शृङ्गसुतमम् ॥
न तत् कृतव्राः पश्यन्ति न शृङ्गं वा न नास्तिकाः ।
नातप्रतपसो लोके ये च पापजलो जनाः ॥
तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् ।
कारुण्यसमाकीर्णं राजहंसोपशोभितम् ॥
गणो ज्ञानसंकाशो महाज्ञितलोचनः ।
लघितः पातुकामोऽसावतीर्णश्च तज्जलम् ॥
स लीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् ।
यद्द्वितीयं न रौद्रेण ग्राहेणायत्तकर्तृना ॥
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ।
ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं जलाश्रयात् ॥
उज्ज्वलप्रापमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रैश्च माधवः ॥
मोक्षयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ॥”
इति वामनपुराणम् ॥
(चोटकविशेषः । यथा, नकुलकृतात्रचिकित्-
सिते । ४ । ६ ।
“त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्णा अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिश्रेयो वाजिदृष्टिकरः परः ॥”)
त्रिकूटलवणं, स्त्री, (त्रिकूटं सासुद्रमिव लवणम् ।)
द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिकोणं, स्त्री, (त्रयः कोणा यस्य ।) योनिः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (कामरूपपीठ-
विशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिदृष्टवचनम् ।
“करतोयां समारभ्य यावद्दिक्रवासिनी ।
श्रुतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥”)
ललात् नवपञ्चमलम् । इति दीपिका ॥ (त्रिसु-
क्षेत्रभेदः । इति लीलावती ॥) त्र्यम्बे, त्रि ।
त्रिकोणवस्तुनि यथा । हलः १ शिवचक्षुः २
कामाख्या ३ वङ्गिमल्लम् ४ एकारः ५ वचम्
६ शृङ्गाटम् ७ शकटादि ८ योनिः ९ । इति
कविकल्पलता ॥
त्रिकोणफलं, स्त्री, (त्रिकोणं त्र्यसं फलं यस्य ।)
शृङ्गाटकम् । इति भावप्रकाशः ॥
त्रिचारं, स्त्री, (त्रयाणां चारणां समाहारः ।)
चारत्रयम् । मिलितस्वर्जकाचारयवचार-
टङ्कणचाराणि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
वैद्यकरत्नसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ।
“सर्विका टङ्कणश्चैव यवचार उदाहृतः ॥”)
त्रिचुरः, पुं, (त्रीणि चुराणीवायाणि यस्य ।)
कोकिलाचट्टकः । इति रत्नमाला ॥ कुण्डेखारा
इति भाषा ॥
त्रिखं, स्त्री, त्रयुषम् । इति शब्दचिन्ता ॥
त्रिखट्टं, स्त्री, त्रिखट्टां खट्टानां समाहारः । खट्टा-
त्रयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥
त्रिखट्टी, स्त्री, (त्रिखट्टां खट्टानां समाहारः ।
“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप् ।) त्रिख-
ट्टम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिगुणा

त्रिगुणः, पुं, (त्रयाणां धर्मार्थकामार्णं गणो वर्गः ।) त्रिगुणः । धर्मार्थकामाः । इत्यमर-टीकायां नीलकण्ठः ॥ (यथा, त्रिराताज्जनीये । १ । ११ ।

“गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा-
न्न वाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ॥”)

त्रिगुणैः, पुं, (त्रयो गणा यच्च ।) देशविशेषः । लाहोराख्यदेशकभागः । तत्पथ्यायः । जाल-
न्धरः २ । इति चैमचन्द्रः । ४ । २४ ॥ (देशो-
ऽयं कूर्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः । यथा, दृष्टत्-
संहितायाम् । १४ । २५ ।

“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रम्य,—

“त्रिगुणैस्तुरगानाम्बसुखाः ॥”

इत्युक्तवान् ॥)

तद्देश्ये पुं भूषि । (यथा, महाभारते । २ ।
२७ । १८ ।

“ततस्त्रिगुणैः कौन्तेयं दार्व्याः कोकनदाक्षया ।
अस्त्रिया बहवो राजसुपावर्णन सर्वशः ॥”)

गणितान्तरम् । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगुणैकः, पुं, (त्रिगुणं एव । स्वार्थे कन् ।)

त्रिगुणदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गणा यस्याः ।) ह्यर्चुरिका ।
(त्रयो बहवो गणा इव योविहाराणि यस्याः ।)

कासुकाङ्गना । इति मेदिनी । ते, ११३ ॥

त्रिगुणैकः, पुं, (त्रयो गणाः सन्ति यच्च । त्रिगुणं
+ बहुलवचनान्ठन् ।) त्रिगुणदेशः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

त्रिगुणं, स्त्री, (त्रयाणां सत्त्वजस्तमसां गुणानां
समाहारः ।) सत्त्वजस्तमसां । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ (प्रधानः । यथा, भागवते । ४ । २४ । २८ ।

“यः परं रहसः साक्षात्त्रिगुणाष्ठीवसंज्ञितात् ॥”
“रहसः स्यात् त्रिगुणात् प्रधानात् जीव-
संज्ञितात् पुरुषाच्च परम् ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥) त्रयाणां पूरणे गुणत्रययुक्तं च त्रि ॥
(यथा, मनुः । १ । १५ ।

“महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां अहीतृणि शनैः पश्चेन्नियानि च ॥”
त्रयो गुणा आहतृणो यस्य । त्रिभिर्गुणिते ।
यथा, रघुः । २ । २५ ।

“सप्त अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि हीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

त्रिगुणा, स्त्री, (त्रयो गुणा यस्याः ।) दुर्गा ।
यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“पदैस्त्रिभिर्जलिर्बहो रागादित्रिपदाश्च वा ।
उत्पत्तिस्थितिविशेषेषु रजादित्रिगुणा मता ॥”
(तथाच देवीभागवते । १२ । ६ । ६५ ।

“त्रिगुणा त्रिपदा तन्नीस्तुलनी तदजाततः ॥”
स्वनामस्त्रातो बीजभेदः । इति तन्त्रसारः ॥)

त्रिगुणात्तं, त्रि, (त्रिगुणं कर्षणं छतम् । त्रिगुण
+ छतम् । “संख्यायाश्च गुणान्तायाः ।” ५ ।
४ । ५६ । इति ङाप् ।) वारत्रयल्लक्षणेनम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

त्रिणाचि

त्रिजटा, स्त्री, (तिस्रो जटा यस्याः ।) राक्षसी-
विशेषः । यथा,—

“वीतां ताभिरनाथैर्भिर्दृष्ट्वा सन्निहितां तदा ।
राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रबुद्धा वाक्प्रवृत्तवती ॥”
इति रामायणे सुन्दरकाण्डे २७ अध्यायः ॥ ॥
विश्वट्टचः । यथा, ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटोके ।

“अथ देवि । प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् ।
पञ्च ब्रह्ममयं देवि । अद्भुतं परवर्णिनि ॥

श्रीशैलशिखरे जातः श्रीपलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥

ब्रह्मविष्णुशिखाः पञ्चे ढन्तश्च शक्तिरूपिणी ।
ढन्तन्धरे तु वचं स्यात् पञ्चं ब्रह्म त्विदं प्रिये ॥

एकश्च त्रिजटापञ्चैर्हरं वा हरिमर्चयेत् ।
कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥”

अन्यत् विश्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (भगवती । सा च
गायत्रीस्वरूपा । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ७२ ।

“त्रिजटा तिस्रिरी ढष्णा त्रिविधा तस्याल्लतिः ॥”
त्रिजातकं, स्त्री, (त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्य-
रूपम् । ततः स्वार्थे कन् ।) मिलिततुल्य-
त्वगोलापत्राणि । यथा,—

“एकरदिभिर्बहिर्दृष्टं त्रिजातं त्रिगुणिकम् ।
चातुर्जातं सनागन्तु इयं वातकफापहम् ॥”

अपि च ।
“त्वगोलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिगुणितं त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य लक्षणपर्याया यथा,—

“त्वगोलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिगुणितं त्रिजातकम् ।
तद्वयं रेचनं कृत्वां तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धकृतम् ।
लघुपित्ताग्निहृद्यं कफघातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

त्रिणं, स्त्री, (त्रण + षोढरादित्वात् साधुः ।)
ढयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ढय-
शब्दयुत्पत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ५ । ८ ।

“रेफेकारसंयुक्तमयुत्पत्तं शब्दान्तरमस्ति ।
‘उत्तमिन्नत्रिणयपत्रपामुविहगः सौम्यस्वनः
पूजितः ।’
इति वराहः ॥”)

त्रिणता, स्त्री, (त्रिणु स्थानेषु नता । “पूर्वपदात्
संज्ञायामगः ॥” ८ । ४ । ३ । इति ञत्वम् ।)
धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माधे ।
१६ । ६१ ।

“सगुणैराप्तफलप्राप्तेराज्ञस्य गणिका इव ।
कासुका इव गालीकास्त्रिणताः सहसासुचन् ॥”

त्रिणस्व भावः । त्रिण + तञ् ।) त्रिणत्वञ्च ।
(त्रिणु स्थानेषु नते, त्रि । यथा, रामायणे ।
६ । २० । २८ ।

“भिन्नसृष्टिपरिष्कारं त्रिणतं रक्तरञ्जितम् ।
नायपातान्तरे रामः पतितं पुरुषधर्मम् ।
श्रयानं सप्यसं दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥”)

त्रिणाचिकेतः, पुं, (त्रिजलक्षितो नाचिकेतोऽभि-
र्येण । पूर्वपदादिति ञत्वम् ।) यक्षुञ्चैक-

त्रिदशः

देशो ग्रन्थः । तद्देशाध्यायो । (यथा, मनुः
३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चायिस्त्रिदशपर्वः बह्वर्णित् ।
“त्रिणाचिकेतः अर्धव्युद्देशभागस्तद्वत्तच्च तद्
योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः ॥” इति तट्टी-
कायां कुल्लुकभट्टः ॥ नारायणस्य नामविशेषः
यथा, महाभारते १२ । ३३८ । ४ ।

“पञ्चामे ! त्रिणाचिकेत ! बह्वर्णनिधान ॥”
त्रिदशं, स्त्री, त्रयाणां तस्याणां समाहारः
तच्चतयम् । इत्यमरः । ३ । ५ । ४१ ॥

त्रिदशं, स्त्री, (त्रयोऽवयवा अस्त्य । त्रि-
“संख्याया अपवयवे तयप् ॥” ५ । २ । ४२
इति तयप् ।) त्रयम् । इति व्याकरणम्
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । १८ ।

“धर्मैश्चार्यश्च कामश्च त्रिदशं जीविते फलम् ।
एतन्नयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितम् ॥”
त्रिप्राकारे, त्रि । यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४६ ।

“त्रिदशमीमपि तां सुक्ता प्रशस्त्यः प्रोचितीम् ॥
अखण्डं सचिदानन्दं महावाचनेन लक्ष्यते ॥”
त्रिदशः, पुं, (त्रिदशं चतुरङ्गुलगोवाकवेदना
दन्त्योन्मसम्बन्धं अख्यस्येति । अर्धव्यादित्वा
दच् ।) सप्तपञ्चाशत् । यथा,—

“यत्संयतवह्वर्गः प्रचण्डेन्नियसारथिः ।
ज्ञानवेराय्यरहितस्त्रिदशस्तुपजीवति ॥”
इति श्रीभागवतम् ।

(त्रयाणां दृष्टानां समाहारः । यत्रिदशे
स्त्री । यथा, महाभारते । १२ । ३२० । ५५ ।

“सप्ताङ्गस्यास्य राण्यस्य त्रिदशस्यैव तिष्ठतः ।
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥”
कायवाङ्मनोदण्डत्रये । यथा, मनुः । १२ । ११ ।

“त्रिदशमेतन्निघ्निय सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥

“सत्त्वमात्मा शरीरश्च त्रयमेतन्निदण्डवत् ।
लोकस्त्रिदशति संयोगात्तच्च सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

त्रिदश्वी, [न] पुं, (त्रिदशमस्यस्येति । इतिः ।)
त्रिदशधारियतिः । (यथा, महाभारते । १५
३२० । ८ ।

“तथा जगदिदं क्षतक्षमदन्त्या मिथिवेश्वरः ।
तच्च तच्च श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदशभिः ॥”
कायवाङ्मनोदण्डयुक्तः । इति श्रीभागवतम् ।
(यथा, मनुः । १२ । १० ।

“वामदण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डश्चैव च ।
यस्यैते निहितता बुद्धौ त्रिदश्वीति च उच्यते ॥”
यज्ञोपवीतम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

त्रिदशा, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि दशानि पञ्चाभि
यस्याः ।) गोधापदी जता । इति जटाधरः ।

त्रिदशिका, स्त्री, (त्रीणि दशानि यस्याः । त्रिणि
अत इत्वम् ।) चर्मकषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदशः, पुं, (त्रतीया यौवनस्था दशा वस्य ।
त्रिदशस्यैव त्रिभागवत् त्रतीयावर्षकता । यथा,
तिस्रो जलसत्त्वाविनाशाख्याः न तु मर्त्यानामि

त्रिदिवः

द्विपरिणामस्यैवाः दशा यस्य । यद्वा, त्रीन्तापान् दशति नाशयतीति । दश + मूलविभुजादित्वात् कः पृषोदरादित्वात् नलोपः । यद्वा, अधिकास्त्रिराष्टताश्च दश परिमाणस्य । समासे ङप् । शाकपार्थिवदिवत् मध्यलोपः ।) देवः । इत्यमरः । १।१।७ ॥ (यथा, महाभारते । ३।५।१६ । “यवसत् परमप्रोतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह ॥” ते च अर्का द्वादश १२ रुद्रा एकादश ११ वसवोऽष्टौ = विश्वेदेवौ द्वौ २ सप्तदायेन त्रयस्त्रिंशत् ३३ ॥ त्रिंशत् परिमिते, त्रि । यथा, महाभारते । १।११३।२१ ।

“ततः स कौवरो राजा विह्वल

त्रिदशा निशाः ॥”)

त्रिदशदीर्घिका, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां दीर्घिका ।) खर्गजा । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७ ॥

त्रिदशमञ्जरी, स्त्री, (त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसीशब्देऽस्या गुणादयो आख्याताः ।)

त्रिदशायुधं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां आयुधम् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिदशारिः, पुं, (त्रिदशानामरिः शत्रुः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिदशालयः, पुं, (त्रिदशानां देवानां आलयः ।) खर्गः । इत्यमरः । १।१।६ ॥ (यथा, महाभारते । १।७६।६६ ।

“गुरोरथ सकाशे तु दशवर्षप्रतानि सः ।

अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥”

तुमेरुपर्वतः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशावासः, पुं, (त्रिदशानां सुराणां आवासी वासस्थानम् ।) खर्गः । इति हलायुधः ॥

त्रिदशाहारः, पुं, (त्रिदशानां आहारः ।) अन्तम् । इति हलायुधः ॥

त्रिदशेश्वरी, स्त्री, (त्रिदशानामिन्द्रादिदेवानामौश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—

“सुराङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुम्भभिर्मिता ।

तेषाञ्च वन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ७२ ।

“तपस्वी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ॥”

त्रिदिनस्यूक, [श्र] पुं, (त्रिदिनं चान्द्रदिनत्रयं स्यूकतीति । स्यूक + कृप् ।) अष्टमस्यः । यथा,

“तिस्रस्तिस्रमेको दिनवारः स्यूकति यत्र तद्-

भवत्यवमदिनम् । त्रिदिनस्यूकं दिनत्रयस्यैवा-

दशः ॥” इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

त्रिदिवः, पुं, (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा दीवन्त्येति ।

दिव + “हलश्च ॥” ३ । २ । १२१ । इति घञ् ।

संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः । यद्वा, दीवन्तीति

दिवाः । इगुपधत्तेति कः । त्रयः सत्त्वरजस्तमो-

रूपाः दिवाः क्रीडका विलासका इत्यर्थः यत्र ।

“तृतीया द्यौस्त्रिदिवः । घञर्थे कविधानं इति-

विधातुः

विषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागवत् ॥” इति शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । १ । ३६ ।) खर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।

“रक्षणादायैः कृतानां कण्टकानाञ्च शोधनात् । नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥”) स्त्री, आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिदिवा, स्त्री, नदीभेदः । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ३१ ।

“त्रिभागा ऋषिकुल्या च इच्छुदा त्रिदिवा-
चला ॥”) चला ॥”)

त्रिदिवेशः, पुं, (त्रिदिवस्य खर्गस्य ईशः ।) देवः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥

त्रिदिवोद्भवा, स्त्री, (त्रिदिवाद्भुवो यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । खर्गोद्भवमात्रे, त्रि । इति युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥)

त्रिद्वक्, [श्र] पुं, (तिस्रः द्वयोर्नेत्राणि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

त्रिदोषं, स्त्री, (त्रयाणां दोषानां समाहारः ।) दोषत्रयम् । वातपित्तकफरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिदोषजः, त्रि, (त्रिदोषाज्जायते इति । जन + “पञ्चम्यामजातौ ॥” ३ । २ । ६८ । इति डः ।)

त्रिदोषजनितः । सन्निपातरोगः । यथा,—

“चिरञ्चरे वातकफोत्सर्गो वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिकादिगणः प्रयोष्यः

सुहृदर्थिने वा त्रिदोषा विमिश्रः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(“द्वया त्रिदोषजं चोरं च्वरं प्राण्यपहारकम् ।

तस्मादादौ कफस्यास्य शोधनं परिकीर्तितम् ॥

न कुर्व्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।

कफो वातो बलीयास्तु सदो हन्ति रजातुरम् ॥

लङ्घनं वमनं वारि ङ्गीवनं स्यात्त्रिदोषजे ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ररात्रमथापि वा ॥

लङ्घनञ्च सतुद्दिष्टं ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।

कफं विप्रोधिष्ठं ज्ञात्वा ततो वातनिवारणम् ॥

पित्तशमनं कार्यं ज्ञात्वा पित्तस्य कोपनम् ।

शोधनीयौ वातकफौ न तु पित्तं विनाशयेत् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

त्रिधा, अ, (त्रि + “संख्याया विधार्थे धा ॥” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) त्रिप्रकारः । इति सुश्रुतबोधम् ॥ यथा, वराहपुराणे ।

“नारायणः परो देवः सत्त्वरूपो जगद्गर्भः ।

त्रिधात्मानं स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥”

(यथा, महाभारते । १३ । १४१ । ७८ ।

“धर्मैवायैः समाहाय्यैर्धर्मैल्लब्धं त्रिधा धनम् ।

कर्णयं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥”)

त्रिधातुः, पुं, (त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पा-
तीति । धा + तुन् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (त्रयाणां धातूनां समाहारः ।) धातु-
त्रये, स्त्री ।

त्रिनेत्र

त्रिघामा, [न] पुं, (त्रीणि भूरादीनि सत्त्वा-
दीनि वा घामानि स्थानानि यस्य ।) विष्णुः ।

(यथा, सुकुन्दमाजायाम् । ११ ।

“हृष्णातोये मदनपवनीकृतमोहोर्मिमाणे
दारावर्ते सहजतनयग्राहसङ्गाकुले च ।

संसारस्थे महति जलधौ मञ्जतां नस्त्रिघामम् !
पादाभोजे वरद ! भवतो भक्तिनावे प्रसीद ॥”) शिवः । अग्निः । ऋतुः । इति शब्दार्थकल्प-

तरुः ॥ (दशमहापरस्य भासः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । २८ ।

“स्वारस्यतस्तु नवमे त्रिघामा दशमे तथा ॥”) घामत्रये, स्त्री स्त्री च ॥ (स्त्री, खर्गः । यथा, भागवते । ३ । २४ । २० ।

“हंसो हंसेन यानेन त्रिघाम परमं ययौ ॥”

“त्रिघाम तृतीयं घाम खर्गः तस्य परी काष्ठी
सखलोकम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

त्रिधारकः, पुं, (त्रिभ्यो धारा यस्य । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) गुल्फनृणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (त्रयाणां धारकानां समाहारः ।)

त्रिधारकत्रये, स्त्री ॥

त्रिधारक्षुद्धी, स्त्री, (त्रिभ्यु भागेषु धारा यस्याः ।
सा एव क्षुद्धी ।) क्षुद्धीविशेषः । तत्पठ्यायः ।

त्रासः २ धाराक्षुद्धी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिनयनः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्यादिरूपानि नय-
नानि यस्य । “क्षुभादिषु च ॥” ८ । ४ । ३६ ।

इति निघण्टु न गत्वम् ।) शिवः । इति हला-
युधः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ८ । २७ ।

“त्रिपुरत्रं त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥”) नयनत्रये, स्त्री ॥ (लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि ।

यथा, माहकासरस्वतीध्याने ।

“सुत्रामोक्षगुणं सुधाद्राजलसं विटाश्च
हस्ताभुजे-

र्विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वागद्वेवता-
माश्रये ॥”) त्रिनयना, स्त्री, (त्रीणि नयनानि यस्याः । टाप् ।)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“पश्चिमां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् ।
नयं सम्मार्गधर्मेत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता ॥”

त्रिनेत्रः, पुं, (त्रीणि नेत्राणि यस्य ।) शिवः ।
यथा, नैगधे । १ । ६ ।

“दिगीशदृष्ट्वांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम् ।

दधार शास्त्राणि दृष्ट्वां ह्याधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥”

तस्य मखाः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

“ततः साध्यग्यानीशस्त्रिनेत्रान्दृष्ट्वा पुनः ।
कोटयश्चतुराशीतिर्जामरण्यवर्जिताः ॥

वामः दृष्ट्वात्तमर्त्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः ।
नेत्रविधा भवेत् खट्वर्जामरण्यवर्जिता ॥”

त्रिनेत्रचूडामणिः, पुं, (त्रिनेत्रस्य महादेवस्य
चूडामणिः शिरोभूषणम् ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपदा

त्रिनेत्रा, स्त्री, (त्रीणि नेत्राणीव शरीरे यस्याः ।)
वाराहीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्रत्रय-
युक्ता च ॥

त्रिपताकं, स्त्री, (तिस्रः पताका इव रेखा यत्र ।)
रेखात्रयाङ्कितभालम् । इति चारावली ॥११४॥
(तिस्रः पताका इव अङ्गुलयो यत्र । त्रिपताक-
लक्षणांनिते हस्ते, पुं । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । १५४ ।

“त्रिपताककरेणान्यनपवायान्तरा कथाम् ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्यान्नान्ते तन्नान्ति-
कम् ॥”

“यः कश्चिदर्धो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत
ऊर्ध्वं सर्वान्कलिनानामितानामिकं त्रिपताकलक्ष्यं
करं कृत्वान्येन सह यन्मन्त्रते मत्तज्जनात्मिकम् ॥”

त्रिपत्रं, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यत्र ।) दल-
त्रययुक्तविक्षपत्रम् । यथा,—
विष्णुरवाच ।

“ऊर्ध्वपत्रं हरो त्रयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे विक्षपत्रमाहात्म्ये
११ अध्यायः ॥

त्रिपत्रः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।) विक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रत्रये, स्त्री ॥

त्रिपत्रकः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पत्राणि यस्य ।)
पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥

(त्रयाणां पत्राणां समाहारः । ततः कन् ।
तुलस्यादि पत्रत्रये, स्त्री । यथा, देवीपुराणे ।

“तुलसीकुन्दमालूरपत्राय्याहुस्त्रिपत्रकम् ॥”

त्रिपर्यं, स्त्री, (त्रयाणां पर्यां समाहारः । “ऋक्-
पूरिति ॥” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) त्रिमार्गम् ।
तेमाथा पथ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
त्रिकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥

“स्रत्यागारे भ्रमशाने वा निर्जने वा चतुर्थाथे ।
विक्षधात्रीदुमस्यान्तस्त्रिपर्ये वा भजेन्निशि ।
स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रम् ॥

(तिस्रणां नाडीनां पन्थाः । इति विग्रहे कपाल-
कुन्दरे, पुं । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ३७ ।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपर्ये परियोजयेत् ।
सा भवेत् खेचरी मुद्रा योमचक्रं मदच्यते ॥”

त्रिपथगा, स्त्री, (त्रिपर्ये स्वर्गमर्गपातालमार्गे
गच्छतीति । गम + उः ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । २ ।
१० । ३१ ॥ (अस्या निरुक्तिरुक्ता यथा, रामा-
यणे । १ । ४३ । ६ ।

“गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च ।
त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा
स्युता ॥”

त्रिपदा, स्त्री, (त्रयः पादा नृलानि यस्याः ।
टापि पादस्य पद्मावः ।) हंसपदीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“गोधापदी तु सुवहा त्रिपदा हंसपदापि ॥
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥

द्विपदा

त्रिपात्

(त्रयः पादाश्चरानि यस्याः । त्रिपाद्युक्ते,
त्रि । यथा, मनुः । २ । ८१ ।

“ओङ्कारपूर्विकास्त्रिभो महाथाहृतयोऽथवाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”

त्रिपदिका, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः इति त्रिपदी
ततः संज्ञायां कन् ततश्चात् ।) अर्धार्थघात-
निर्मितत्रिपाद्युक्तशङ्काधारः । इति तन्त्र-
सारः ॥ (“तत्र त्रिपदिकाभारोप्य तदुपरि
शङ्कं स्थापयेत् ॥” इति पूजापद्धतिः ॥)

त्रिपदी, स्त्री, (त्रयः पादा अस्याः । डीपि
पद्मावः ।) गोधापदी । इति रत्नमाला ॥ हस्ति-
गात्रबन्धः । इति हेमचन्द्रः । १ । २६६ ॥ (हस्ति-
पादबन्धनम् । इति यादवः ॥ यथा, रघुः ।
४ । ४८ ।

“नाससत् करिणां यैवं त्रिपदीर्हृदिनामपि ॥”

त्रिपाद्युक्ता । पदत्रयम् । इति आकरणम् ॥
भाषाकवितायाश्चन्द्रोविशेषः । यथा,—
“पञ्चभटिकांता यदि यमकांता
द्वादश परिणतमात्रा ।
किन्नरगीतिः तदिति निवीतिः
स्यार्द्धसमाचरगात्रा ॥”

स्यपादान् उदाहृतः ।
“यैषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः किन्नराखिका ।
सैव स्यात् प्राज्ञते गाने त्रिपदीति परिश्रुता ॥”

इति काशोदयः ॥
(त्रिषु मार्गेषु पादो गमनं यस्याः । गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । ७६ ।

“त्रैलोक्यलक्ष्मीत्रिपदी तथा तिमिरचन्द्रिका ॥”

त्रिपर्याः, पुं, (त्रीणि त्रीणि पर्यानि यस्याः ।) पलाशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्यिका, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्यानि यस्याः ।
संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वच् ।) कन्द-
विशेषः । तत्पर्यायः । बृहत्पत्रा २ द्वि-
यश्रिनिका ३ कन्दासुः ४ कन्दबहुला ५ आम्ब-
वल्ली ६ विनारुहा ७ त्रिपर्या ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । आसकासविष-
व्रणविनाशित्वम् । पित्तप्रकोपशमनत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

त्रिपर्या, स्त्री, (त्रीणि त्रीणि पर्यानि यस्याः ।
गौरादित्वात् डीष् ।) शालपर्णी । इति भाष-
प्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

“यातुकः शालकल्याणी त्रिपर्या पौलुपर्याका ।
शालकुरु च रूक्षश्च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।
मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
वनकार्पासी । पृश्निपर्णीभेदः । इति रत्नमाला ॥

त्रिपात्, [द्व] पुं, (त्रयः पादा अस्याः । “संस्था
सुपूर्वस्य ॥” ५ । ४ । १४० । इति पादस्थान-
कोपः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वेदादि-
मते संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः पुरुषः । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६० । ४ ।

“त्रिपादूर्ध्वं उदेत् पुरुषः पादोऽस्यैवाभवत् पुनः ॥”

पुराणादिमते वामनावतारे त्रिपात् भू
बलिककाशात् सर्वे राण्यादिकं दृष्टीतवानि
तोऽस्य तथात्मम् । तथाच भागवते । ८ । १० । १५ ॥

“द्वितं पदैकेव बलेर्विचक्रान्ते
नभः शरीरेण दिग्दक्ष बाहुभिः ।
पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपदं
न वै तृतीयाय तदीयमल्पम् ।
उत्क्रमस्याङ्गुः पथ्युपर्यथो
महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥”

श्वरः । यथा,—
“विद्राविते भूतगणे श्वरस्तु त्रिधिराखिपात् ॥
इति श्रीभागवतम् ।

त्रिपादिका, स्त्री, (त्रयः पादाः नृलानि यस्याः ।
कप् ततश्चापि अत इत्वम् ।) हंसपदीवृक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“हंसपादी हंसपदी क्रीटमाता त्रिपादिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

त्रिपिष्टं, स्त्री, (त्रिदशानां देवानां पिष्टं वाच
स्थानम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दस्य लोपः
यद्वा, मर्त्तपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टम
सुवगम् । तृतीयं त्रिदशस्य त्रिभागवत् पूरवा
थेता ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा
महाभारते । १ । २०८ । ३५ ।

“तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं थरोचत ॥”
आकाशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रिपिष्टपसत्, [द्व] पुं, (त्रिपिष्टपे स्वर्गे सीदतीति
सद + क्तिप् ।) देवता । इति हलायुधः ॥

त्रिपुटः, पुं, (त्रीणि पुटानि यस्य ।) सतीलकः
तीरम् । इति मेदिनी । के, ४५ । हस्तभेदः
तालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोक्षुरद्वयः
इति रत्नमाला ॥ (कलायविशेषः । खेपारं
इति भाषा ॥ अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
“त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथन्ते तद्गुणा
श्च य ।

त्रिपुटो मधुरस्त्रिपुटसुवरो रूक्षश्चो भृशम् ।
कफपित्तहरो रूक्षो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खण्डत्वपङ्कत्वकारी वातातिकोपनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“अन्यानि चैव शस्तानि कौलत्यान्युषितानि च
मसुराखिपुटा बन्धाः कलायाद्याश्च वर्जिताः ।
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

त्रिपुटा, स्त्री, (त्रीणि पुटानि दलवृत्तयो यस्याः
मक्षिका । स्योला । त्रिवृत् । इति मेदिनी
के, ४५ ॥ कर्गस्योटा । खल्लेजा । रक्तपिष्टं
इति राजनिर्घण्टः ॥ देवीविशेषः । यथा,—
“ऋषिः सम्मोहनश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः
त्रिपुटास्या द्विवृत्तेऽसौर्जैरङ्गानि षट्
क्रमात् ॥”

अस्या रूपं यथा,—
“पारिजातवने रम्ये मङ्गले मन्त्रिकुट्टिने ।
रत्नसिंहासने रम्ये पद्मे षट्कोशश्रीभिते ।
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य निवर्षा देवतां करीं

त्रिपुरं

बापं पाशाम्बुजसरविजान्यकुशं पुष्यवाणान्
संविभाषां करसरसिञ्जे रत्नमौलिं त्रिनेत्राम् ।
देमाज्ञाभां कुचभरनतां रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
नेषियादौर्ध्वलसिततनुं भावयेच्छक्तिमाद्याम् ॥
चामरादर्शताम्बूलकरच्छकसमुद्रकान् ।
वहलोभिः कुचात्ताभिर्दूतीभिः परिवारिताम् ॥
कनकान्तवर्षिण्या पश्यन्तीं साधकं दृष्ट्वा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

त्रिपुटी, [त्र] पुं, (त्रिपुट इव आकारोऽख्य-
स्येति । त्रिपुट + इति ।) एरकवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥

त्रिपुटी, स्त्री, (त्रीणि पुटानि यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) त्रिपुटा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(त्रयाणां ज्ञातृज्ञानत्रयरूपाणां पुटानामाका-
राणां समाहारः । “त्रिगोः” इति ङीष् ।
ज्ञातृज्ञानत्रयरूपपुटत्रयम् । यथा, पञ्चदश्याम् ।
११ । १४ ।

“भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीहेतवर्जनात् ।
ज्ञातृज्ञानत्रयरूपा त्रिपुटी प्रलये हि नो ॥”)

त्रिपुटीफलः, पुं, (त्रिपुटी पुटत्रयं फले यस्य ।)
एरकः । इति हारावली । १०८ ॥

त्रिपुङ्गुः, स्त्री, (त्रयाणां पुङ्गाणां इत्तुवदाका-
राणां समाहारः ।) भस्मादिलतकपालस्थ-
तिर्ग्यरेखात्रयम् । यथा,—

“विना भस्मत्रिपुङ्गुं विना रुद्राक्षमालया ।
पुत्रिनोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्महादेवि कर्मेभ्यं ललाटेऽपि त्रिपुङ्गुकम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ऋषाखपुराणे ।

“ऊर्ध्वपुङ्गुं नृदा कुर्व्यात् त्रिपुङ्गुं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्व्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्ध्वपुङ्गुं द्विजः कुर्व्यात् चक्षित्यञ्च त्रिपुङ्गुकम् ।
ऊर्ध्वचन्द्रञ्च वैश्यञ्च वसुलं शूद्रयोनिजः ॥”

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

“शिवगमे दीक्षितेस्तु धार्थं तिर्यक्त्रिपुङ्गुकम् ।
विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्वपुङ्गुं विधारयेत् ॥”

इति नागोजीभट्टप्रसिद्धतन्त्रसंहिता ॥

(यथा, शब्दचिन्तामणिप्रसिद्धतन्त्रसंहिता ।

“यथा वपुर्मनुष्याणां त्रिपुङ्गुं विना स्थितम् ।
अज्ञानवदृश्यं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यलक्षणेः ॥”

“त्रिपुङ्गुं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते ।
धारयन्ति च ये भक्त्वा धारयन्ति तमेव ते ॥

तिर्यगेखा प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।

तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुङ्गुकम् ॥”)

त्रिपुङ्गुः, स्त्री, (त्रिपुङ्गुमेव । स्वार्थे ङीष् ।)
त्रिपुङ्गुम् । यथा,—

“वक्रा ललाटेगास्त्रिभो भस्मरेखास्त्रिपुङ्गुकम् ॥”
इति हारावली । ६२ ॥

त्रिपुरं, स्त्री, (त्रयाणां पुराणां समाहारः । तद्वि-
तार्थेति समासः । पाञ्चादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ।)

मयदानवनिर्मितं पुरत्रयम् । (यथा, महा-
भारते । ३ । ४१ । ३८ ।

त्रिपुर

“महात्मना शङ्करेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ॥”)

पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां
परमाचार्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने
अदृश्या दुर्धितवर्षपरिच्छदा हेमी रौप्यायसीति
तिस्रः पुरो निर्माय तेभ्यो ददौ ते असुरास्ताभिः
पुरीभिरलक्षिताः पूर्ववैरमनुसरन्तः सेश्वरान्
शीम् लोकान् नाशयाश्चक्रुस्ततः सेश्वरा लोका
हरं उपासाश्चक्रिरे । हरो मा भैष्टेति सुराणु-
च्चार्यं घुषुषि शरं सन्वाय पुरेषु असुषत् । तैः
शरैः स्पृष्टाः पुरौकसोऽसुरा यसवः सन्तो
निपेतुः । महायोगी मयस्तानसुरानानीय
त्रिपुरस्थितसिद्धान्तरसकूपेऽक्षिपत् तेषुरा-
स्तद्वनं सुष्ट्वा दृष्टशरीराः सन्त उपस्थुस्तदा
विष्णुर्गोत्रिञ्चा च धत्सो भूत्वा त्रिपुरं प्रविश्य
रसकूपान्तं पपौ असुरा विष्णुमायया मोहिताः
सन्तो न न्यवेधन् तदा विष्णुः स्वाभिः श्रुक्तिभिः
शम्भोर्युद्धोपकरणं रथसारथिधनुर्बाणादिकं
यथात् । ततः शम्भुः सप्तहो रथमास्थाय
शरन्ववुषि सन्वाय मध्याह्नकावे त्रिपुरं ददाह ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (त्रीणि पुराणि यस्थिति
विग्रहे त्रिपुरासुरे, पुं । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । ७६ ।

“आरुह्य स रथं दिशं सर्वदेवमयं शिवः ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय स्यात्तुः प्रहरतां वरः ॥”)

त्रिपुरदहनः, पुं, (त्रिपुरं दहतीति । दह + ह्युः ।)
शिवः । इति हारावली । ८ ॥

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, (त्रिपुरा धर्म्मार्थकामानां
दात्रो । सा चासौ भैरवी चेति ।) देवीविशेषः ।

तन्मन्त्रादि यथा,—
“वेणुव्या मन्त्रसुखेषु त्रिपुरायास्ततः शृणु ।
तस्यास्तु सर्वमन्त्राणि त्रयोदशयुतानि वै ॥
विंशतिसु सहस्राणि तत्रादां वाग्भवं स्रुतम् ।
द्वितीयं कामराजाख्यं मोहनञ्च तृतीयकम् ॥
आम्बुदितं वाग्भवन्तु चतुर्थं परिकीर्तितम् ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु द्विरुक्तं वाग्भवं तथा ॥
आदां तत् पञ्चमं प्रोक्तं चतुर्भिरपि चाक्षरैः ।
नेत्रवीजं द्वितीयन्तु प्रथमं परिकीर्तितम् ॥
द्वितीयं कामराजन्तु तृतीयं वाग्भवं तथा ।
एभिस्त्रिभिश्च यन्मन्त्रं तत् षष्ठं परिकीर्तितम् ॥
नेत्रवीजद्वितीयेन वाग्भवान्तेन सप्तमम् ।
तदेव वाग्भवाद्यन्तु अष्टमं परिकीर्तितम् ॥
वाग्भवं कामराजञ्चैतेताभ्यां नवमं स्रुतम् ।
कामराजं तथेवादां द्वितीयञ्चैव मोहनम् ॥
एकादशमिदं प्रोक्तं तदेवाद्यन्तु वाग्भवम् ।
द्वादशं कीर्तितं मन्त्रं शेषतस्त्रैपुरं महत् ॥
तन्महत् त्रैपुरं मन्त्रं शृणुष्वेकमनास्त्रिदम् ।
प्रान्तादिस्तस्य चाप्यादिर्विद्विर्वाग्भवसंश्रितः ॥
आदां त्रिपुरभैरव्या वीजमादां प्रकीर्तितम् ।
उपान्त्यञ्च तदादिञ्च यज्ञनादां वषाणकः ॥
चतुर्थस्वरविद्विन्दुयुक्तञ्चैतत् द्वितीयकम् ।
उपान्त्यञ्च तदादिञ्च वद्विः शेषस्वरस्यथा ॥

त्रिपुरा

समाभिर्विन्दुवहिता संहितास्तु तृतीयकम् ।
एतत्तत्त्वं विजानाति यो नरो भुवि भूमणिः ॥
सिद्धविद्याधरेभ्यश्च सोऽधिको मन्मथो महान् ।
एतन्नयोदश प्रोक्ता मन्वा मन्त्रेषु चोञ्जनाः ॥
विंशतेस्तु सहस्रेभ्यः पराश्चैते प्रकीर्तिताः ।
विंशतेस्तु सहस्राणामाद्यमेतत् प्रकीर्तितम् ॥”
तस्या ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां रक्तवर्णां रक्तवस्त्रविभूषिताम् ।
दक्षिणोर्ध्वे स्रजचाधो विभर्तीं पुस्तकोत्तमम् ॥
अभयं वामहस्ताभ्यां वरश्च दधतीं तथा ।
सहस्रसूर्यसङ्काशां त्रिनेत्रां गजगामिनीम् ॥
पीनोत्पुङ्गुस्तनयुगां सितप्रेतासनस्थिताम् ।
स्मितप्रभित्तवदनां सर्वाङ्गलङ्कारसंयुताम् ॥
तिष्ठन्निर्म्मलमालाभिः शिरोवन्धःकटीषु च ।
त्रिगुणं त्रिगुणीभूतैः प्रत्येकं परिभूषिताम् ॥
मदिराघूर्णनयनीं रक्तदन्तच्छदङ्गयाम् ।
चिन्तयेद्भरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम् ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, (त्रीणि पुराणि दलावृत्तयो
यस्याः । सा चासौ मल्लिका चेति ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । त्रिपुरमल्लिका इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । श्लेषज्ञा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

त्रिपुरा, स्त्री, (चोन् धर्म्मार्थकामान् पुरति पुरतो
ददातीति । पुरअग्रगमने अत्र अग्रदाने + “इगु-
पधञेति ।” ३ । १ । ३५ । इति कः । ततश्चाप् ।)
देवीविशेषः । तन्मन्त्रध्यानादिकं यथा,—

“शृणुतं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम् ।
एतस्या मूलमन्त्रन्तु पूर्वैस्तुत्तरतन्त्रके ॥
युवयोरिष्टयोः सम्यक् क्रमात् प्रतिपादितम् ।
वाग्भवं कामराजन्तु चामरश्चेति तत्रयम् ॥
सर्वधर्म्मार्थकामादिसाधनं कुण्डलीयुतम् ।
त्रीन् यस्मात् पुरतो दद्यात् दुर्गा ध्याता महेश्वरी ॥
त्रिपुरेति ततः ख्याता कामाख्या कामरूपिणी ।
तस्यास्तु स्नापनं यादृक् कामाख्यायाः प्रकी-
र्तितम् ॥

तेनेव स्नापनं कुर्व्यात् मूलमन्त्रेण साधकः ।
त्रिकोणं मण्डलं चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् ॥
मन्त्रन्तु चाक्षरं त्रयं तथा रूपत्रयं पुनः ।
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च दृष्टये ॥
सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मान्नु त्रिपुरा मता ॥*॥
दहनं ज्वनं कृत्वा आदां मूर्त्तिं विचिन्तयेत् ।
त्रिधावर्थांश्च हृदये तां मूर्त्तिं शृणु भैरव ! ॥
सिन्दूरपुङ्गुसङ्काशां त्रिनेत्रान् चतुर्भुजाम् ।
वामोर्ध्वे पुष्पकोदण्डं धृत्वाधः पुस्तकं तथा ॥
दक्षिणोर्ध्वे पञ्चबाणानक्षमालां दधात्वधः ।
चतुर्णां कुण्डपानान्तु पृष्ठेऽन्वं कुण्डपान्तरम् ॥
निधाय तस्य पृष्ठे तु समपादेन संस्थिताम् ।
अटाञ्जटाङ्गचक्रैस्तु समावहृशिरोरुहाम् ॥
नयां त्रिवलिभङ्गेन चारुमर्थां मनोहराम् ।
सर्वाङ्गलङ्कारसम्पुर्णां सर्वाङ्गसुन्दरीं शुभाम् ॥
सर्वद्विविधसन्दीपां सर्वलक्ष्मणसंयुताम् ।
एवन्तु प्रथमं ध्यात्वा त्रिधात्मानञ्च चिन्तयेत् ॥*॥

त्रिपुरी

द्वितीयं त्रिपुरारूपं तथैव तु तृतीयकम् ।
 आवाहनार्थं देव्यास्तु चिन्तयेत् योनिसुदया ॥
 वन्धुकपुष्पसङ्काशां जटाजट्टेन्द्रमखिताम् ।
 सर्वलक्षणसम्पूर्णां सर्वाङ्गारभूषिताम् ॥
 उदयविप्रखण्डवक्त्रां पद्मपर्यङ्कसंस्थिताम् ।
 सुक्तारत्नावलीयुक्तां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 बलीविभङ्गचतुरामासवामोदमोदिताम् ।
 नेत्राङ्गादकरिं सुङ्गां चोभिर्ग्रीं जगतां तथा ॥
 त्रिनेत्रां योगनिद्रां यामीषड्वासमायुताम् ।
 नवयौवनसम्पन्नां ऋणालाभचतुर्भुजाम् ॥
 वामोर्ध्वं पुस्तकं धत्ते अक्षमालान्तु दक्षिणे ।
 वामेनाभयदां देवीं दक्षिणाधोवरप्रदाम् ॥
 प्रसवव्रक्तसंख्याभां शिरोमालान्तु विभतीम् ।
 आपादलम्बिनीं कल्पद्रुममासाद्य संस्थिताम् ॥
 कदम्बोपवनान्तःस्थां कामाङ्गादकरिं शुभाम् ।
 द्वितीयां त्रिपुरां ध्यायेदेवं रूपां मनोहराम् ॥*॥
 ततोयं त्रिपुरारूपं शृणु वेतालभैरव ! ।
 जवाकुसुमसङ्काशां सुक्तकेशीं वराननाम् ॥
 सदाशिवं हसन्तस्तु प्रेतवद्विनिधाय वै ।
 हृदये तस्य देवस्य हृदयपद्मासनस्थिताम् ॥
 रक्तोत्पलैर्मिश्रितास्तु सुखमालां पदाशुगाम् ।
 श्रीवार्धां धारयन्तीस्तु पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 चतुर्भुजां तथा नद्यां दक्षिणोर्ध्वं चमालिनोम् ।
 वरदां नदधो वामे जगन्नायां तथाभयम् ॥
 अधस्तु पुस्तकं धत्ते त्रिनेत्रां हसिताननाम् ।
 स्रवद्भुविणभोगार्गीं तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ॥
 एवंविधं तृतीयस्तु रूपं ध्यायेत्तु पूजकः ।
 आद्यस्तु वाग्भवं रूपं द्वितीयं कामराजकम् ॥
 डामरं मोहनश्चापि तृतीयं परिकीर्तितम् ।
 एकैकस्तु त्रिरूपाणि प्राग्विचिन्त्याथ साधकः ॥
 मन्त्रत्रयेण प्रत्येकं हृदि षोडशकैस्तथा ।
 पूजयेदुपचारैस्तु बहिर्यज्ञतथैव च ॥”
 इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥
 (अस्याः वीजम् । “हसरै” “हसकलरी”
 “हसरै” इति मन्त्रकोषः ॥ ऋग्वेदान्तर्गतोप-
 निषद् विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि । “सहो-
 वांच श्रीरामः । ऐतरेयकौषीतकीनाद्विन्दाम-
 प्रबोधनिन्वाणसुप्रलाचमालिकात्रिपुरासौभाग्य-
 बङ्गचानान्द्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां
 वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥” नगरीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २५३ । ६ ।
 “मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
 एतान् सर्वान् विनिर्णित्य करमादाय सर्वंशः ॥”
 त्रिपुराणकः, पुं, (त्रिपुरस्य अन्तकः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (यथा, काशीखण्डे
 १०० अध्याये ।
 “लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुराणकम् ॥”
 तथाच महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।
 “आशुतोषो मन्त्रमध्ये शत्रूणां त्रिपुराणकः ॥”
 त्रिपुरी, स्त्री, देशविशेषः । त्रिपुरा इति ख्याता ।
 तत्पर्यायः । चेदिनगरी २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४१ ॥

त्रिफला

त्रिपुरा, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषत्रयान् पुण्या-
 तीति । पुष+कः । ततश्चाप् ।) कण्वचिह्नत् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 त्रिष्टुः, पुं, (त्रयो वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशे-
 स्थितिः ।) राजभेदः । तत्पर्यायः । प्राजा-
 पत्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥
 त्रिफला, स्त्री, (त्रयाणां फलानां समाहारः ।
 अजादित्वात् “द्विगोः” ४ । १ । २१ । इति
 न डीप् ।) मिलितसमभागहरीतकीविभीतका-
 मलकीफलानि । तत्पर्यायः । त्रिफली २
 फलत्रयम् ३ फलत्रिकम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् । नात्युष्णत्वम् ।
 मलभेदित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “पथ्याविभीतकात्रीणां फलेः स्यात्त्रिफला समैः ।
 फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥
 त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
 चक्षुष्या दीपनी रथ्या विषमञ्जरनाशिनी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“हरीतक्याश्चामलक्या विभीतस्य फलन्तया ।
 त्रिफलेत्युच्यते वैदेर्वक्ष्यामि भागनिर्णयम् ॥
 एकभागं हरीतक्या द्वौ भागौ च विभीतकम् ।
 च्यामलक्याश्चिभागश्च सहैकत्र प्रयोजयेत् ।
 त्रिफला कफपित्तघ्नी महाकुष्ठविनाशिनी ॥
 आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या प्रणशोधिनी ।
 वणप्रदायिनी छट्टा विषमञ्जरनाशिनी ॥
 सर्वरोगप्रशमनी मेधासृष्टिकरी परा ।
 वक्ष्यामि योगयुक्तिञ्च रोगे रोगे पृथक् पृथक् ॥
 वाते छतगुडोपेता पित्ते समधुशर्करा ।
 श्लेष्मणि त्रिकटुपेता मेहे समधुवारिणा ॥
 कुष्ठे च छतसंयुक्ता सैन्धवेनाग्निमान्द्रहा ।
 चक्षुर्धावनके काथो नेत्ररोगनिवारणः ॥
 छतेन हरते कण्ठं मातुसुङ्गरसैर्विमम् ।
 गुल्मार्शः श्रूणगुडेः सद्यः स्याद्गुणकारकः ॥
 चोरेण राजयक्ष्माणं पाण्डुरोगं गुडेन च ।
 भृङ्गराजरसेनापि छतेन सह योजितः ॥
 बलीपलितहन्ता च तथा मेधाकरः स्रुतः ।
 सचौरः सगुडः काथो विषमञ्जरनाशनः ॥
 सशर्कराछतकाथः सर्वजीर्णञ्चरापहः ॥
 एषा नराणां हितकारिणी च
 सर्वप्रयोगे त्रिफला स्रुता च ।
 सर्वाभयानां शमनी च सद्यः
 सतेजकान्तिं प्रतिमां करोति ॥
 शोथे तथा कामलपाण्डुरोगे
 तथोदरे मूत्रयुता हिता च ।
 हितातिसारे यक्ष्णीविकारे
 हिता च तक्रेण फलत्रिका च ॥
 क्षीयन्त्रिये यक्ष्मणि जीर्णरोगे
 चोरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।
 स्यान्नेत्ररोगे च शिरोगदे च
 कुष्ठे च कण्ठत्रयपीडिते च ।
 मूत्रश्लेष्माकामलकेऽग्निमान्द्रे
 हिता जलेन त्रिफला हि कण्ठः ॥

त्रिमधुः

स श्रीतकाले गुडनागरेण
 सशर्करा चौरयुता तथोष्ण ।
 वर्षासु शुष्नी सहिता नराणां
 फलत्रिका सर्वरोगाहरा स्यात् ॥”
 इति महर्ष्यात्रियभाषिते हारीतोत्तरे ॥
 स्थाने त्रिफलाकण्योगाम द्वितीयोऽध्यायः ।
 त्रिफली, स्त्री, त्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ।
 त्रिबलीकं, स्त्री, (तिस्रो बल्यो यत्र । कप्
 पायुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥
 त्रिभङ्गी, स्त्री, (त्रीन् वातादिदोषान् भङ्ग
 परिहसतीति । भङ्ग परिहासे+अञ् । त
 डीप् ।) त्रिष्टुता । इत्यमरः । २ । ४ । १०
 (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “त्रिष्टुकाक्षी सुवहा त्रिभङ्गी त्रिष्टुता च स
 थाप्रादनी कुटरणा निःस्तता त्रिष्टुता कथा ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम्
 यथाच सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १७ ।
 “श्यामा त्रिभङ्गी त्रिफला सुसिंहं
 हरिद्रयो रोधकद्वयोश्च ।
 छतं सद्गुधं ब्रणतर्पणेन
 हन्याद्गतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥”
 त्रिभङ्गं, स्त्री, (त्रिषु नखक्षतदन्तक्षतमर्दनेन
 भद्रं यस्मिन् ।) सुरतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 त्रिभुवनं, स्त्री, त्रयाणां भुवनानां समाहारः ।
 (तद्विचार्येत्यादिना समासः । पात्रादित्वात्
 डीप् । पां २ । ४ । १७ ।) त्रिलोकी । इ
 याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । ३०
 “तावत्रिभुवनं सद्यः कल्पान्नेधितसिन्धवः ।
 ज्ञावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोन्मयः ॥”
 त्रिमदः, पुं, (त्रयाणां मदानां समाहारः । अर्षि
 धानान् पुंस्वम् ।) सुस्ताचित्रकविडङ्गाणि
 इति वैद्यकम् ॥ (यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 विडङ्गसुस्तचित्रञ्च त्रिमदः समुदाहृतः ॥
 त्रिगुणितो मदः । विद्याधनाभिजनोत्पन्नं गन्ध
 चयम् । यथा, भागवते । ३ । १ । ४३ ।
 “नूनं कृपाणां त्रिमदोत्पथानां
 महीं सुहृच्छालयतां चन्द्रभिः ।
 वधात् प्रपन्नार्तिजिह्वीर्षयेशो
 युपैक्षतात्वं भगवान् कुरुष्याम् ॥”
 त्रिमधुः, स्त्री, (त्रयाणां मधूनां मधुराणां समा-
 हारः ।) मिलितसितामांशिकसर्पिंषि । तत्
 पर्यायः । मधुरचयम् २ मधुत्रयम् ३ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिमधुः, पुं, (मधुवाता इत्यादयश्चो मधुशब्दा
 यत्र ।) ऋग्वेदेकदेशः । (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । ६० । ६—८ ।
 “मधुवाता ऋतायते मधु चरन्ति विन्धवः ।
 माधीर्नः सन्तोषधीः ॥
 मधुनक्तसुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः ।
 मधु वौरस्तुनः पिता ॥
 मधुमानो वनस्यतिर्मधुर्मा अस्तु ह्यर्धः ।
 माधीर्गावो भवन्तु नः ॥”)

त्रियुगः

मधुवातादिभक्त्यवेत्ता । यथा,—
 “त्रिभक्तिकेतस्त्रिमधुच्छि सुवर्षः षडङ्गवित् ॥”
 इति पङ्क्तिपावनवर्णने मार्कण्डेयपुराणम् ।
 ३१ । २३ ॥ तद्व्रतश्च । तद्व्रताचरणेन यस्तद-
 ध्यायी सोऽपि । इति विज्ञानेश्वरः ॥ * ॥ आहुते
 त्रिवारमधुशब्दोच्चारणविधिर्यथा,—
 “गायत्रीं त्रिः सप्तहापि जपेद्ग्राह्यति-
 पूर्त्तिकाम् ।
 मधुवाता इति चतुर्ध्वं मन्त्रित्वेत् त्रिकं जपेत् ॥”
 इति आहुतस्त्रिं मित्ताचराष्टतपारस्करवचनम् ॥
 त्रिमार्गा, स्त्री, त्रयाणां मार्गानां समाहारः ।
 त्रिपथम् । इति व्याकरणम् ॥
 त्रुत्कटः, पुं, (त्रीणि सुकुटानीव शृङ्गान्यस्य ।)
 त्रिकूटपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥
 त्रुखः, पुं, (त्रीणि सुखानि यस्य ।) बुद्ध-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
 त्रुखा, स्त्री, (त्रीणि सुखानि यस्याः ।) बुद्ध-
 देवताभेदः । सा मायादेवी । तत्प्रमायः ।
 भार्गीची २ वज्रकालिका ३ विकटा ४ वज्र-
 वाराही ५ गौरी ६ पोन्निरथा ७ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्रिमूर्तिः, पुं, (तिस्रो मूर्तयो यस्य ।) बुद्धः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, ब्रह्मविष्णुशिववाङ्म-
 र्त्तिसंज्ञयवान् । यथा,—
 “त्रिमूर्तयेः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते ॥”
 इति गङ्गेशोपाध्यायः ॥
 (यथाच कुमारे । २ । ४ ।
 “नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् षष्टेः केवलात्मने ॥”)
 त्रियष्टिः, पुं, (त्रिभु वातपितृकफात्मकेषु दोषेषु
 यद्विहरि तन्नाशकत्वात् ।) क्षेत्रपर्वटी । इति
 रत्नमाला ॥
 त्रियामकं, स्त्री, (त्रीन् घर्मायुष्यामरूपान्
 त्रिवर्गानपि यमयति नाशयतीति । यम +
 णिच् + षुल् ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥
 त्रियामा, स्त्री, (त्रयो यामाः प्रहरा यस्याः ।
 “त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्वह्लादात्मचतुष्टयम् ॥”
 इति वचनात् आद्यन्तयोरर्ह्यामयोश्चेष्टाकाल-
 लेन दिनप्रायत्वात् तथात्वम् ।) रात्रिः । (यथा,
 हरिवंशे । १०२ । २६ ।
 “व मत्तो वलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ।
 श्रेष्ठिरीषु त्रियामासु यथा खेदात्मवः शशी ॥”
 त्रिप्रहरान्विते, त्रि । यथा, गोः रामायणे ।
 २ । १० । १७ ।
 “त्रियामापि भ्रष्टार्त्तस्य वा रात्रिर्भवत्तदा ।
 तथा विषपतस्तस्य रात्रौ वर्षप्रतीपमा ॥”
 हरिदा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ यमुना ।
 नीलो । जम्बुजिह्वुः । इत्युच्चारिकोषः ॥
 त्रियुगः, पुं, (त्रीणि युगानि सत्यत्रेताद्वापर-
 रूपाणि आभिर्भावकाजोऽस्य ।) विष्णुः । यथा,
 भागवते । ७ । ६ । ३८ ।
 “इत्यं श्रुतियंयद्विदेवभवावतारै-
 र्ब्रह्म विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।

त्रिलोकी

धर्मं महापुरुष ! पासि युगानुवृत्तं
 ह्यन्नः कलौ यद्भवत्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥”
 “एकस्मैव इत्यादिभिरष्टभिः लोकेषुदुक्तं पञ्च-
 पातेन रचयं तद्विपक्षवधश्च सत्त्वोपाधितो न
 खत इति तदुपसंहरति इत्यमिति विभावयसि
 पालयसि हंसि चातयसि । कलौ तु तन्न करोषि
 यतस्तदा त्वं ह्यन्नोऽभवः यतस्त्रिभुवे युगेष्वावि-
 र्भावात् स एवभूतस्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ।”
 इति तद्वीकार्या श्रीधरस्वामी ॥ (तथा च तत्रैव ।
 ३ । २४ । २६ ।
 “स चावतीर्थं त्रियुगमाज्ञाय विबुधैर्धर्मम् ।
 विविक्त उपसंगम्य प्रथम्य समभाषत ॥”
 वसन्तप्राष्टश्ररद्रूपकालत्रये, स्त्री । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । १२ । ७५ ।
 “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ॥”
 “युगशब्दः कालवाची । त्रयाणां युगानां समा-
 हारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्राष्टशि श्ररदि
 च ।” इति तद्व्याख्ये महीधरः ॥ इतत्रेताद्वापर-
 रूपायुगत्रयम् । इति ऋग्वेदस्य । १० । ६७ । १ ।
 भाष्ये सायनः ॥ षड्भ्यंशालिनि, त्रि । यथा,
 महाभारते । ३ । ८६ । ५ ।
 “त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ ॥”
 “त्रियुगौ धर्मस्य भार्यायां मूर्त्तिसंज्ञायां कृत-
 युगेऽवतीर्थौ नरनारायणौ तावेव द्वापरान्ते
 केशवाङ्गौ इति पुराणपुरावावेतौ नास्मादादि-
 वन्मातृषाविति भावः । यद्वा, त्रीणि युगानि
 युगलानि षड्भ्यंश्याणि भगवत्संज्ञानि वा षड्-
 ङ्गानि वा ययोस्तौ त्रियुगौ ॥” इति तद्वी-
 कार्या नीलकण्ठः ॥)
 त्रियूहः, पुं, कपिलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 अश्ववेदके । ३ । १०२ ।
 “नीलो नीलक एवाश्वस्त्रियूहः कपिलः
 स्रुतः ॥”)
 त्रिरात्रं, स्त्री, रात्रिचयम् । त्रिदशां रात्रीणां
 समाहारः । इति लिङ्गादिष्यंश्रुटीकार्या
 भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११६ ।
 “उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं षेपयं
 स्रुतम् ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रत्वत्कासु च रात्रिषु ॥”)
 त्रिरेखाः, पुं, (तिस्रो रेखा यत्र ।) शशः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥
 त्रिलवणं, स्त्री, (त्रयाणां लवणानां समाहारः ।
 प्राप्तादित्वात् न ङीप् ।) सैन्धवं विडुं रुचकं
 मिजितैतन्नवन्नचयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“सिन्धुसौवर्णलक्षैव विडुं सासुद्रमौद्गिरम् ।
 एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च लवणानि क्रमादिह ॥”
 इति वैदकपरिभाषा ॥)
 त्रिलोकी, स्त्री, त्रयाणां लोकानां समाहारः ।
 (“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति ङीप् ।)
 लोकात्रयम् । यथा, भूर्लोकः भुवर्लोकः स्वर्लो-
 कश्च । इति लिङ्गादिष्यंश्रुटीकार्या भरतः ॥
 (यथा, भागवते । १ । ५ । ७ ।

त्रिलोही

“त्वं पर्यटन्नकं इव त्रिलोकी-
 मन्तश्चरो वायुरिवात्मसाची ॥”
 त्रिलोकेशः, पुं, (त्रयाणां लोकानामीशः ।) स्वयं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ८२ ।
 “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिश्च
 हरिः ॥”
 “त्रयो लोकास्तदाश्रयाः स्वेषु स्वेषु कर्मसु
 वर्त्तन्त इति त्रिलोकेशः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥
 महादेवः । यथा, महाभारते । १४ । ८२७ ।
 “त्रिपुरम् त्रिनयनं त्रिलोकेशं महौजसम् ॥”
 त्रिलोकाधिपतौ, त्रि । यथा, तत्रैव । ३ । ८४ ।
 ११७ ।
 “अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमथयम् ।
 अन्धमेधमवाप्नोति विष्णु लोकाश्च गच्छति ॥”
 त्रिलोचनः, पुं, (त्रीणि चक्षुर्यादिरूपाणि
 लोचनानि यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १२ । १२४ ॥
 (यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
 “वपुर्विरूपाक्षमलस्यजन्मता
 दिगम्बरत्वेन निवेदितां वसु ।
 वरेषु यद् बालमृगाक्षि । नृग्यते
 तदस्ति किं अस्तमपि त्रिलोचने ॥”
 लोचनत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे । १ । ७० ।
 “स बाल आसीद्गुप्ता चतुर्भुजो
 सुखेन पुण्येन्दुनिभस्त्रिलोचनः ॥”)
 त्रिलोचना, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)
 बुद्धदेवीभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । दुर्गा च ॥
 (सा च गायत्रीस्वरूपिणी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२ । ६ । ६७ ।
 “त्रिकालज्ञानसम्यग्ना त्रिवली च त्रिलोचना ॥”)
 त्रिलोचनाष्टमी, स्त्री, (त्रिलोचनाय अष्टम-
 पूजायै वा अष्टमी ।) गौरीचान्द्रयौठल्लया-
 ष्टमी । यथा,—
 “ज्येष्ठे मासि श्रुपश्रेष्ठ । लक्ष्म्याष्टम्यां त्रिलोचनम् ।
 यः पूजयति देवेशमीशलोकं स गच्छति ॥”
 इति संवत्सरकौस्तुभेऽष्टमविष्णुपुराणवचनम् ॥
 अपि च ।
 “ज्येष्ठे मास्यसिते पक्षे अष्टम्याश्च महेश्वरि ।
 शिवाशने च तन्नोकं जभते नाच संश्रयः ॥”
 इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
 त्रिलोचनी, स्त्री, (त्रीणि लोचनानि यस्याः ।)
 दुर्गा । इति पुराणम् ॥
 त्रिलोचकं, स्त्री, (त्रयाणां लोचकानां समाहारः ।)
 सुवर्णं रजतं ताम्रं एतद्वातुत्रयम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 त्रिलोही, स्त्री, (त्रीणि लोहानि साधनत्वेना-
 ख्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मुद्राविशेषः । यथा, अथ मन्त्रिणां हितथंय
 त्रिलोही मुद्रा निरूप्यते ।
 “सोमस्यैवायिरूपाः स्युर्वर्णा लोहत्रयं तथा ।
 रौप्यमिन्द्रः स्रुतो हेम स्वयंस्तान्नो वृताशनः ॥
 लोहभागाः वसुहिटाः खराद्यद्यरसंख्या ।

त्रिविक्र

तैलैः कारयेन्नुद्रामसङ्कलितसङ्गताम् ॥
 एषु खराः स्रुताः सौम्याः स्रुताः सौराः
 शुभोदयाः ।
 आग्नेया थापकाः सर्वे सोमसुखाग्निदेवताः ॥
 खराः योद्धुश्च विख्याताः स्रुतास्ते पञ्चविंशतिः ।
 थापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः ॥
 साष्टं सहस्रं संजय्य सृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।
 तस्यां सन्त्यातयेन्नन्ती सर्पिषा पूर्वसंख्यया ॥
 निःक्षिप्य कुम्भे तां सुप्रामभिषेकोक्तवर्त्मना ।
 आवाह्य पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः ॥
 अभिषिष्य विनीताय दद्यात्तां सुद्रिकां गुरुः ।
 इयं सुद्रा सुद्ररोगविषण्वरविनाशिनी ॥
 व्यालचौरन्द्गादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।
 युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः ॥
 मन्त्रसिद्धिकरी पुंसो चतुर्वर्गफलप्रदा ।
 धारयन्मनुजो निव्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि ॥

इति तन्त्रसारः ॥
 त्रिवर्गः, पुं, (त्रयानां वर्गः सन्तः) धर्म-
 कामार्थाः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १८१ । ३ ।
 “यो हि कारणतः क्रोधं संजातं चक्षुमर्हति ।
 नाहं स मनुजः सन्त्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥”)
 त्रिफला । त्रिकाटु । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 ४१ अध्याये ।
 “भागान् द्रष्टैतान् विपचेद्विधिवो
 दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ॥”)
 दृष्टिस्थानचयाः । (यथा, महाभारते । १२ ।
 ६६ । ६६ ।
 “त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः श्रेष्ठ ।
 जयः स्थानञ्च दृष्टिञ्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥”)
 सन्धरजस्तमांसि । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥
 सुनीतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 त्रिवर्गकं, स्त्री, (त्रयो वर्गाः सन्धवयवादौ यस्य ।
 कप् ।) गोक्षुरकः । त्रिफला । (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४४ ।

“त्रिवर्गकत्रयशुक्तमेतद्
 गुडं निह्यादनवेन चूर्णम् ॥”)
 त्रिकाटु । इति मेदिनी । के, १६२ ॥ (ब्राह्म-
 णादिवर्णत्रये, श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च)
 त्रिवर्षिका, स्त्री, (त्रीणि वर्षाणि वयो यस्याः सा
 त्रिवर्षा । ततः स्मार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।)
 त्रिहायणी । त्रिवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३३८ ॥
 त्रिवलिः, स्त्री, (त्रिगुणिता वलिस्तत्तरङ्गः) जठरा-
 वयवविशेषः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ७१ ।
 “देव्यास्यास्तथा मध्यं जातं त्रिवलिसंयुतम् ॥”)
 हृदिकारादिति पक्षे डीपि त्रिवलीत्वपि । यथा,
 “त्रिवलीवलयोपेताम् ॥”

इति जगद्धात्रीध्यानम् ॥
 त्रिविक्रमः, पुं, (त्रीन् लोकां विप्रैवेय क्रामति
 व्याप्नोतीति । वि + क्रम + अच् । यद्वा, त्रिषु
 लोकेषु वलिवचनार्थं भूयोमसर्गेषु क्रमः पाद-

त्रिवृत्

न्यासो यस्य । विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
 “आनन्दो नन्दो नन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः ॥”
 “त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।
 ‘त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु यस्य स त्रिविक्रमः ।
 ‘त्रिषु पदानि विचक्रमे’ इति श्रुतेः ।
 ‘त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कौर्मिता मुनिसत्तमैः ।
 ‘विक्रामंस्तु ततः सर्वास्त्रिविक्रमोऽपि जगद्गर्भः ॥’
 इति हरिवंशे ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 त्रिविष्टपं, स्त्री, (तृतीयं विष्टपं भुवनम्) त्रिपि-
 ष्टपम् । स्वर्गः । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ६ ।
 “विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥”)
 त्रिभुवनञ्च ॥
 त्रिविष्टपसत्, [दृ] पुं, (त्रिविष्टपे स्वर्गे सीद-
 तीति । सद् + क्तिप् ।) त्रिपिष्टपसत् । (देवः ।)
 इति हलायुधः ॥
 त्रिवीजः, पुं, (त्रीणि त्रीणि वीजानि यस्य ।)
 श्यामाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिवृत्, स्त्री, (त्रीन्वयवान् वृणोतीति । वृ +
 क्तिप् तुक् च ।) लताविशेषः । तेजुङ्गी इति
 भाषा । तत्पर्यायः । सर्वाभूतिः २ सुवहा ३
 त्रिपुटा ४ त्रिवृता ५ त्रिभङ्गी ६ रेचनी ७ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ सुवहा ८ सरणा ९
 सरसा १० त्रिपुटी ११ रोचनी १२ । एते
 त्रिवृता सामान्ये शुक्लत्रिवृतायामिति केचित् ।
 इति भरतः ॥ मालविका १३ मखरी १४
 श्यामा १५ अर्द्धचन्द्रा १६ विदला १७ सुषेयी
 १८ कालिङ्गकम् १९ कालमेयी २० काली २१
 त्रिवेला २२ त्रिवृत्तिका २३ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ श्वेता २४ सारा २५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कृष्णायाः पर्यायः । श्यामा १ पालिन्दी २
 सुषेयिका ३ काला ४ मखरविदला ५ अर्द्ध-
 चन्द्रा ६ कालमेयिका ७ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 १०८ ॥ पालिन्दी ८ कालमेशिका ९ । इति
 भरतः ॥ श्वेतायाः पर्यायः । त्रिवृत् १ वृकाची
 २ सुवहा ३ त्रिभङ्गी ४ त्रिपुटा ५ । अर-
 ण्यायाः पर्यायः । थाप्पादगी १ कुटरणा २
 निःखता ३ त्रिवृता ४ अरणा ५ । इति रत्न-
 माला ॥ सामान्यत्रिवृतागुणाः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । क्षमिञ्जोदरासिक्कुष्ठककुत्रयनाश्रि-
 त्वम् । विरेचने प्रशस्तत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अरुणवर्णत्रिवृद्गुणाः । खादु-
 लम् । कषायत्वम् । न्दुलम् । रेचनत्वम् ।
 रुचालम् । कटुत्वम् । दोषपाके पित्तकफापह-
 लञ्च ॥ अस्याश्चाख्यान्तरगुणा विज्ञेया त्रिवृता
 सित्ता । इति राजवल्लभः ॥
 श्वेतत्रिवृद्गुणाः । विरेचनत्वम् । खादुलम् ।
 उष्णत्वम् । वायुकारित्वम् । रुचालम् । पित्त-
 ष्वरश्चेत्पित्तशोभोदरापहलञ्च ॥ कृष्णत्रिवृता-
 गुणाः । श्वेताहीनगुणत्वम् । तीव्रत्वम् । विरे-
 चनत्वम् । मूच्छादाहमदभ्रान्तिकच्छीतकर्षण-

त्रिशङ्कुः

कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (त्रिभिर्
 त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । ६ ।
 “तत्र त्री चक्रा त्रिवृतो रयस्य ॥”
 यथा च मनुः । २ । ४२ ।
 “मौञ्जी त्रिवृत् समा श्रद्धया कार्या विप्रस्य
 मेखला ।
 त्रिवृत्करवं, स्त्री, (त्रिवृत्स्त्रायवस्य वा
 मिश्रीकरवम्) क्षिप्रपूतेजसां मिश्रीकरवः
 यथा, “तेजोजलक्षितयः प्रक्षेपं विधा विभ
 एकस्मिन्ने खेतरयोरर्द्धाङ्गं प्रक्षिपेत् ॥” ।
 मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥
 त्रिवृत्पर्णी, स्त्री, (चीन् दोषान् नाशयन्नेन वृणे
 प्राप्नोतीति त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् । त्रिवृत् ।
 यस्याः । डीप् ।) हिलमोषिका । इति श्रु-
 त्तिका । (हिलमोषिकाशब्दे विष्टतिरा
 ज्ञेया)
 त्रिवृता, स्त्री, (त्रिभिरवयवैर्वृता ।) त्रिवृ-
 इत्यमरः । २ । ४ । १०८ ॥ (अस्याः पर्या
 यथा,—
 “त्रिभङ्गी त्रिवृता श्यामा सुरभा कोटरा तप
 सर्वाभूतिः सुवहा शब्देः पर्यायवाचकैः ।
 “त्रयषणं त्रिफला त्रिषु कार्षिकं त्रिवृतापलम्
 सौवर्चलाङ्गकर्षणं पलाङ्गश्चान्वेत्साम् ॥
 तत्रार्थं शर्करातुल्यं मदीनाम्नेन वा पिबेत् ।
 गुल्मपान्नासिभुत् सिद्धं जीर्णं चाद्याद्रौघम्
 “तुल्यात्वं त्रिवृताकत्वं सिद्धं गुल्महरं वृत्तम्
 मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
 जले तेन कषायेय पत्ता सर्पिः पिवेत् ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
 त्रिवेणी, स्त्री, (तिस्रो वेद्यः वारिप्रवाह
 विद्युक्ताः संयुक्ता वा यत्र ।) स्थानविशेषः
 यत्र गङ्गाया यमुनासरस्वत्योर्वियोगः । स
 दक्षिणप्रयागः । तस्य सीमन्त्रियः । यथा,—
 “प्रदुग्न्स्य हृदात् यान्ते सरस्वत्यास्तपोत्तरे ।
 तद्दक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता ॥”
 इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ।
 इयं सुक्तवेणीति कथ्यते । प्रयागे युक्तवेणी
 (अत्र गङ्गाया यमुनासरस्वत्योः सङ्गमात् ॥
 हृदयोगोक्तं त्रिपुञ्जलासुशुक्लाक्षुपारिभाषिक-
 नदीत्रयसङ्गमस्थानम् । यथा, हृदयोगप्रदीप
 कायाम् । ३ । २४ ।
 “कालपाशमहावन्दविमोचनविचचचः ।
 त्रिवेणीसङ्गमं घृत्ते केदारं प्रापयेन्नरः ॥”
 इदमन्वादेना डीविति त्रिवेणिरपि पाठः ।)
 त्रिवेला, स्त्री, (तिस्रो वेला अवयवधीमानो यस्याः)
 त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रिशङ्कुः, पुं, (त्रीणि शङ्कुनि अतिक्रमाणि यस्य ।)
 कर्ष्यवशीयराजविशेषः । स तु इक्ष्वाकुवंशोद्भव-
 पृथुराजपुत्रः । (अस्या नामनिबन्धनात्, इति
 वंशे । १२ । १६ ।
 “एवं चीयस्य शङ्कुनि तानि दृष्ट्वा महावशाः ।
 त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति च सुतः ॥”)

त्रिशिखः

त्रिशृङ्गी

त्रिसीत्यं

एष त्रिशिखमाह अहं सप्रदीरेण स्वर्गं गन्तुं
यत्रेयं त्रिशिख एतदशक्यमित्याह ततो राजा
तस्य पुत्राणुवाच सप्रदीरो यज्ञेन स्वर्गं यथा-
भूयां तथा कुरुत यदि भवद्भिः परिवृत्तस्तदान्यं
गुरुमुपाविश्ये त्रिशिखपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमनु-
वर्षिष्ठो भगवान् अप्रकथयामि यत् प्राह तद-
स्माभिः कथं शक्यम् । राजोवाच यद्युभयोर्गतिं
ममिच्छामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं श्रेयुः
अन्वाह्वानो भविष्यसि । ततस्तस्यां राजगामती-
तयां स चाह्वानदर्शनो भूत्वा विश्वामित्रं शरण-
माययौ विश्वामित्रं स्वीयद्रव्येण याजयामास
तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् ततो
विश्वामित्रः क्रोधत् राजानमब्रवीत् मया
वाच्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं तेन त्वं दिवं ब्रज
तदा राजा सप्रदीरो दिवं ययौ । तदा शक्रस्तसु-
वाच त्रिशृङ्गो ! त्वं भूमौ पत ततोऽवाक्शिराः
पतन् राजा पाहीति विश्वामित्रमुवाच विश्वामि-
त्रस्त्रिंशति तस्युक्त्वा स्वर्गदक्षिणमार्गं परान्
सप्तर्षीन् दृष्ट्वापरं नक्षत्रचक्रं सद्युमुपक्रमे
देवाः सम्भ्रान्ता ऋषिमुत्तरयं सप्रदीरः स्वर्गं गन्तुं
नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अहमस्य स्वर्गा-
रोहणं प्रतिज्ञाय कथमवृत्तं करिष्यामि अतो
भवन्नोक्ताः स्यास्यन्ति तावदन्विन नक्षत्राय-
त्रेव तिष्ठन्तु त्रिशृङ्गुरप्यवाक्शिरास्त्रिंशत् । इति
रामायणम् ॥ ॥ विद्वान् । शूलभः । इति
मेदिनी । के. १०१ ॥ चातकपची । इति शब्द-
रत्नावली ॥ खदोतः । इति शब्दमाला ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
“अज्ञेकपाच कापाली त्रिशृङ्गुरजितः शिवः ॥”)
त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रिशृङ्गोर्जायते इति । जग + ङः ।)
हरिश्चन्द्रराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६५ ॥
त्रिशृङ्गाजी, [नृ] पुं, (त्रिशृङ्गुं कर्ष्येवश्रीयराज-
विशेषं याजयतीति । यज + शिच् + शिनिः ।)
विश्वामित्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥
त्रिशरः, पुं, (त्रीणि शरान्यस्येति ।) शिनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रिशर्करा, स्त्री, (त्रिभिर्गुणिता शर्करा । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मिलितगुणोत्पन्ना
शिमोत्या मधुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशला, स्त्री, (तिस्रः शाला यस्याः । पृषोदरा-
दिवात् साधुः ।) वृत्ताह्वेष्माहविशेषः । सा
वर्द्धमानमाता । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
त्रिशालपत्रः, पुं, (त्रिशालं त्रिदलं पत्रमस्य ।)
विलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशालं, स्त्री, (तिस्रः शिखा यस्य ।) त्रिशूलम् ।
किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥
त्रिशिखः, पुं, (तिस्रः शिखा अस्य ।) राक्षस-
विशेषः । स रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
विलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तामसमन्व-
नारस्य इन्द्रः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
“सबका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख इन्धरः ।
योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसिन्धरे ॥”

शिखात्रययुक्ते, त्रि, । यथा, महाभारते । २ ।
४२ । ११ ।
“त्रिशिखां भुक्तुटीचास्य दृष्टुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥”)
त्रिशिखिदला, स्त्री, (तिस्रः शिखाः सन्वस्येति
इतिः । त्रिशिखि इलं अस्याः ।) मालाकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिशिराः, [सु] पुं, (त्रीणि शिरांसि मस्तकानि
यस्येति ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । १२ । १०३ ॥
श्वरः । यथा,—
“त्रिशिरास्ते प्रसन्नोऽहं येतु ते मन्मुराङ्गयम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
रावणपुत्रविशेषः । (यथा, रामायणे । ६ ।
१२५ । ६ ।
“अकम्प्यनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्कनरान्कौ ॥”)
खरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
रघुवंशे । १२ । ४७ ।
“तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ॥”
खनामखातस्वरुः प्रजापतेः पुत्रः । यथा,
महाभारते । ५ । ६ । २ ।
“त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।
सपुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोहात् किलाहजत् ॥”
असुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ३१ । १२ ।
“वातापिरिल्ललश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ॥”
शिखात्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, तत्रैव । २३ ।
१४७ । ५४ ।
“त्रिशिरास्तस्य देवस्य श्रातकुम्भमयो इमः ।
अजस्तुषेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ॥”)
त्रिशौरिकं, स्त्री, (त्रीणि शौर्याणि यस्य । कप् ।)
त्रिशूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
त्रिशूलं, स्त्री, (त्रीणि शूलानि इव अग्राणि यस्य ।)
अक्षविशेषः । तत्पर्यायः । त्रिशिखम् २ । इति
मेदिनी । खे, ६ ॥ शूलम् ३ त्रिशौरिकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३० । ४६ ।
“त्रक्राण्यि परिधाञ्चैव त्रिशूलानि परन्धधान् ॥”)
त्रिशूली, [नृ] पुं, (त्रिशूलमन्धमस्यस्येति ।
त्रिशूल + इनिः ।) शिवः । यथा,—
“त्राचोर्मेदास्त्रिशूली च त्र्यकेतुर्मेहावनः ॥”
इति स्कन्दपुराणे नीलकण्ठस्तवः ॥
(त्रिशूलधारिणि, त्रि । श्लियां ङीप् । यथा,
हरिवंशे । १६४ । ११ ।
“त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम् ॥”)
त्रिशृङ्गः, पुं, (त्रीणि शृङ्गाणि यस्य ।) त्रिकूट-
पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्माह्ने ।
३६ । १२ ।
“त्रिशृङ्गो अक्षयिञ्चैव पर्वतावुत्तरो वरौ ॥”)
त्रिकोशः । यथा, कुरङ्गेण हीनस्त्रिशृङ्गस्तदन्-
रिति वारसमुच्चयः ॥
त्रिशृङ्गी, [नृ] पुं, (त्रीणि शृङ्गानीव सन्वस्येति ।
त्रिशृङ्ग + इनिः ।) रोहितमनुष्यः । इति
शब्दार्थकण्ठतवः ॥

त्रिष्टुप्, [भृ] स्त्री, (त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते जङ्गी-
क्रियते इति । स्तुभ जङ्गीकरणी + त्रिप् । घत्वम् ।)
हृन्दीविशेषः । इति हृन्दीमञ्जरी ॥ (यथा,
बाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ३३ ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभस्तुदयत्तासुष्ण-
यम् ॥”) अस्य विवरणं हृन्दीसुशब्दे प्रथमम् ।
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा, श्रीभागवते । ३ ।
१२ । २६ ।
“तस्योष्णिगासील्लोमन्धो गायत्री च त्वचो विभोः ।
त्रिष्टुप् मांसात् क्षुतोऽनुष्टुप् जगत्स्युः प्रजा-
पतेः ॥
मन्वायाः पङ्क्तिस्तपसा दृहती प्राणतोऽभ-
वत् ॥”
त्रिसन्धिः, स्त्री, (त्रयः सन्धयो विकाशकाला यस्य ।)
पुष्यविशेषः । तत्पर्यायः । सान्ध्यकुसुमा २
सन्धिवल्ली ३ सदाफला ४ त्रिसन्ध्यकुसुमा ५
कान्ता ६ सुकुमारा ७ सन्धिजा ८ । सा
त्रिविधा । रक्ता १ श्विता २ अश्विता च ३ ।
अस्या गुणाः । कफकासहरत्वम् । रघ्यत्वम् ।
त्रिदोषप्रमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसन्ध्यं, स्त्री, (तिस्रणां सन्ध्याणां समाहारः ।
आवन्तोवेति पाणिनी जीवता ।) पूर्वान्ध-
मध्याह्नापराह्णकालः । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥
अस्य रूपान्तरम् । त्रिसन्धी । इत्यमरटीकार्या
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८२ । २१ ।
“सान्धिधं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ! ।
आदित्या वसवो वज्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्वाश्चरसञ्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ॥”)
त्रिसन्ध्यापिनी, स्त्री, (त्रिसन्ध्यं व्याप्नोतीति ।
वि + व्याप् + शिनि + ङीप् ।) त्रिसन्धघटकी-
भूतयावत्सन्ध्यापिनी तिथिः । यथा,—
“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूष्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥”
इति पराशरीयेण त्रिसन्ध्यापिखेन नियमाभि-
धानं तदपवादकम् । इति तिथ्यादितत्वम् ॥
तयोर्युग्मसांख्योरपवादकं तदपवादकम् । इति
तट्टीका ॥
त्रिसमं, स्त्री, (त्रीणि हरीतकीनागरगुडानि
समानि यत्र ।) संमन्थयम् । समहरीतकीनागर-
गुडरूपम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसरः, पुं, (त्रिभिः स्वीयते इति । ङ + अप् ।)
जशरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥
त्रिसवनं, स्त्री, (त्रयाणां सवनानां कालानां समा-
हारः ।) त्रिकालम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
त्रिसवनस्त्रायी, [नृ] पुं, (त्रिसवने त्रिकाले
जातीति । जा + शिनिः ।) त्रिकालस्त्रायी ।
इति स्मृतिः ॥
त्रिसिता, स्त्री, (त्रिगुणिता श्विता शर्करा ।)
त्रिशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्रिसीत्यं, स्त्री, (त्रिवारं सीतया सहितम् । “नौ-
वयोधर्मेति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) वार-
त्रयलक्षणेनम् । इत्यमरः । १२ । ६ । ६ ॥

त्रुटिः

त्रिसुगन्धि, स्त्री, (त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समा-
हारः।) त्रिजातकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, अश्ववेद्यके। १२। ७३।
“त्वगोलापत्रसंयोगे त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्।
नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते ॥”)
त्रिसुपर्णः, पुं, बहुचरणां वेदभागः। तद्ब्रतश्च।
तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः। इति मनु-
टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (यथा, मनुः। ३। १८५।
“त्रिणाचिकेतः पञ्चामिच्छित्सुपर्णः षडङ्गवित् ॥”)
त्रिस्रोताः, [स्] स्त्री, (त्रीणि स्रोतांसि यस्याः।
यद्वा, त्रिसु लोकेषु स्वर्गमर्त्तृपातालेषु स्रोतांसि
यस्याः।) गङ्गा। (यथा, माघे। ३। १०।
“अङ्गुष्ठनिद्रातमिवोर्लसुचे-
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥”)
नदीभिदः। इति मेदिनी। से. ५४ ॥
त्रिहृत्, त्रि, (त्रिवारं हृत्वेन लृट्। हल +
“मतजनहलात् करणलप्यकर्षेण ॥” ४। ४। ६। ७।
इति यत्।) वारत्रयलृट्। तत्प्रथमायः।
त्रिगुणाहतम् २ तृतीयाहतम् ३ त्रितीत्यम् ४।
इत्यमरः। २। ६। ६ ॥
त्रिहायणी, स्त्री, (त्रयो हायना यस्याः। “हाम-
हायनाम्नाश्च।” ४। १। २७। इति डीप।
“त्रिचतुर्था हायनस्य।” इति ऋत्तम्।)
त्रिवर्षा गौः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २२। ६। १३।
“वत्सतयश्च त्रिहायणीः प्रीताः पञ्चवर्षा
राजीव एभ्यो नवनीतएभ्योऽरुणाः पिप्रश्नाः
सारश्चः ॥”) द्रौपदी। यथा,—
“कृते युगे वेदवती त्रैतार्या जनकात्मजा।
द्वापरे द्रौपदीः श्याया तेन लक्ष्म्या त्रिहायणी ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमस्कन्धम् ॥
(त्रिवत्सरे, त्रि। यथा, महाभारते। ३।
२३६। ६।
“अथ संस्कारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्।
वृत्तो गोपालकैः प्रीतो यद्हरत् कुरुगन्धनः ॥”)
त्रुट, क ड्। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः ॥
त्रुट, य शि (पुरा-आत्म-दिवां-तुहां-परं-अवयव-
द्विधाभावमात्रे अकं-द्वेदमात्रे सकं-सेट्।)
द्वौ इत्यवर्गप्रथमादी। क ड्, चोडयते। य,
ब्रुवति चोडयति। तुहाद्यन्तर्गमस्यैव कुटा-
दित्वमिति। दिवादिपक्षे न कुटादित्वम्। शि,
त्रुटति अत्रुटीत्। शेषस्तु विदोर्भावेऽपि।
यथा, ब्रुवद्भीमधनुःकठोरनिन्द इति महा-
नाटकम्। मयूखनखरत्रुटतिमिरकुम्भिकुम्भ-
स्थले। कश्चिन्नूनीभावेऽपि यथा। आदृश्यते
यदि वक्ष्यन्वति वासस्तदा जघने इत्युल्लटः।
इति दुर्गादासः ॥
त्रुटिः, स्त्री, (त्रुट्यते इति। त्रुट् + “इदुपघात्
कित्।” उर्वा ४। २। ८। इति इन् सच कित्।)
सुप्रेला। (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे। ५२।
“उत्कारिकां सर्पिषि नागराट्वा
पक्षा सन्धौ त्रुटिकोत्पन्नेः ॥”

त्रेता

अस्याः पर्यायो यथा,—
“वयस्या तीक्ष्णगन्धा च सुप्रेला त्रिपुटा
त्रुटिः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अल्पम्। संशयः। कालभेदः। स च इखा-
चरचतुर्भाग्यह्यात्मकः। इत्यमरः। १। ३। ३७ ॥
अण्ड्यात्मकः। इति तट्टीकायां खामी ॥
यथा, भागवते। ३। ११। ५।
“अण्ड्यां परमाणु स्यात् त्रसरेणुस्यः स्रुतः।
जालार्करम्भप्रवगतः खमेवातुपतन्मगात्।
त्रसरेणुस्यिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः
स्रुता ॥”)
त्रुटिवीजः, पुं, (त्रुटिरल्पं वीजमस्य।) कणुः।
इति शब्दमाला ॥
त्रुटी, स्त्री, (त्रुटि + “लृट्कारादृक्त्विनः।” इति
वा डीष्।) त्रुटिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
त्रुत्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट्।) त्रुत्पति। इति दुर्गादासः ॥
त्रुत्फ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट्।) त्रुत्फति। इति दुर्गादासः ॥
त्रुत्प, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट्।) त्रुत्पति। इति दुर्गादासः ॥
त्रुत्फ, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट्।) त्रुत्फति। इति दुर्गादासः ॥
त्रेता, स्त्री, (त्रीन् भेदान् एति प्राप्नोतीति। यद्वा,
त्रित्वमिता। एषोदरादित्वात् साधुः। एतन्नि-
रुक्तिर्यथा, हरिवंशे। २०५। ५।
“त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्भेदपारमैः।
अतस्ते तात्वमापन्नो यदेकस्त्रिविधः कृतः ॥”)
दक्षिणाग्निः गार्हपत्यः आहवनीयः एकोऽप्या
इदमग्नित्रयम्। इत्यमरः। १। २। २० ॥ (यथा,
हरिवंशे। २६। ४५-४६।
“मथित्वाग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत् स नराधिपः।
इष्टा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥
गन्धर्वैर्भ्यो वरं लब्धा त्रेताग्निं समकारयत्।
एकोऽग्निः पूर्वमेवासीदेषलक्षितानकारयत् ॥”)
द्वितीययुगम्। तस्य परिमाणं यथा,—
“त्रिचत्वारिंशत्क्षेत्रे विंशत्सहस्राधिकेन च।
चतुर्युगं परिमितं नरमानक्रमेण च ॥
द्विवटलक्षपरिमितं षष्ठवतिसहस्रकम्।
त्रैतायुगं परिमितं कालविज्ञैः प्रकीर्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंस्कृतम् ॥ * ॥
तस्य धर्मा यथा,—
“त्रैतायुगे समायाते धर्मैः पादोनतां गतः।
अल्पज्ञान्विता लोकाः केचित् केचित् दया-
शयाः ॥
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः।
वर्णासमाचाररताः सुखिनः सुखचेतसः ॥
चक्ष्रा भूमिसृष्टः सृष्टाः सर्वे ब्राह्मणसेविनः।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपरमाः ॥
प्रतियहनिवृत्ताश्च सत्त्वसन्धा जितेन्द्रियाः।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥

त्रैधं

कालवर्षी तद्विज्ञां च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रता
वसुन्धरा च श्रद्धाया पुत्राश्च पित्रुकेचिनः
इति भास्त्रे त्रिधायोगधारः
त्रैतायुगं, स्त्री, (त्रैतेव युगम्।) द्वितीययुगं
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
“कार्तिकशुक्लनवम्यां सोमवारे त्रैतायुगोत्पत्ति
तत्र अवतारत्रयम्। वामनपरशुरामश्रीरा
चक्राः। पुण्यं त्रिपादम्। पापमेकपादा
पुष्करनामकं तीर्थम्। साप्तिको ब्राह्मण
अस्थिगताः प्राणाः। चतुर्दशहस्तपरिम
मानवदेहः। दशसहस्रवर्षं परमायुः। व
हृत्थं रौप्यपात्रम्। तदयुगाब्दाः १२६६००
तत्र राजानः सूर्यवंशीयबाहुकसगराद्युम्भ
मञ्जसदिगीपभगीरथाजदशरथश्रीरामचक्रवर्त
नवा एते चक्रवर्तिनः। तल्लक्ष्यम्।
दानधर्मरता नित्यं तपस्या तीर्थदर्शनम्।
अग्निहोत्रपरा लोका राजानो यज्ञकारिणः
तत्र तारकब्रह्मनाम।
रामनारायणानन्त सुकुन्द मधुसूदन।
लक्ष्म्य केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥”
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः संश्रुतम्
त्रैतायुगाद्या, स्त्री, (त्रैतायुगस्य आद्या प्रथ
तिथिः।) त्रैतायुगारम्भतिथिः। सा
कार्तिकशुक्लनवमी। तत्प्रमाणं युगादाश्र
प्रथम् ॥
त्रैधा, य, (त्रिप्रकारम्। “संख्याया विधार्थे धा
५। ३। ४२। इति धा। “एधाच्।” ५। ३।
४६। इति धा इत्येतस्य एधाच्।) त्रिधा
इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। २। ३।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रैधा निदधे पदम्।
सन्धुहमस्य पांसुरे ॥”)
त्रै, ड पालने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्
सकं-अनिट्।) इत्यवर्गाद्यादिः। ड, प्रायते
चक्रिंश्चाहोत्यादौ आहोति प्रायते चा ति
पश्चात् चा इवाचरतीति कौ साध्यम्। केचि
दादौ चा पठति। इति क्रमदीनरः। इति
दुर्गादासः ॥
त्रैगुण्यं, स्त्री, (त्रिगुणानां भावः कर्म वा
त्रिगुण्य + अच्।) त्रिगुणधर्मः। सत्वरत्न
मन्त्रम्। यथा,—
“त्रैगुण्यविधया वेदा निष्कैगुण्यो भवार्जुन ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥
शैलसौगन्धमाब्धम्। यथा,—
“त्रैगुण्यकलिते चारुमदस्त्रिभुवपीजिते ॥”
इति शिवरात्रिप्रवक्तव्यम् ॥
त्रिभिः पूरयश्च ॥
त्रैधं, य, (त्रिप्रकारमिति त्रिधा। ततः “द्विगो
धसुच्।” ५। ३। ४५। इति धा इत्यस्य घट्टम्।
त्रिधा। इति सुग्धबोधम् ॥ (यथा, महा
भारते। ३। ३२। ३२।
“सर्वमेव हृदयेनैके देवेनैके वदन्मृत।
पुंसः प्रयत्नं कश्चित् त्रैधमेतन्निदधति ॥”)

तोटी

पुरः, पुं, (त्रिपुर एव । स्वार्थे अण् ।) त्रिपुर-
देशः । तत्पर्यायः । ङाङ्गलः २ पैदः ३ पैदिः
४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥ (देशोऽयं
कामरूपस्य सीमाप्रदेशः । यथा, कामाखा-
तले ।
“कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिर्भूजनि ॥”
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥
त्रिपुरस्य राजा । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५८ ।
“माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ।
त्रैपुरं स्वप्रे जत्वा राजानममितौजसम् ।
त्रिजगद् महाबाहुस्तस्मात् पौरवेश्वरम् ॥”
तद्देववासिनि, पुंभूम्नि । यथा, मातृस्ये ।
१ । ३ । ५३ ।
“ल्लोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा ॥”
त्रिपुराधिष्ठितासुरभेदे । यथा, हरिवंशे ।
१ । २६ । ५४ ।
“त्रैनीडतास्त्रैपुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्ताः श्रेण ॥”
त्रैनीकं, स्त्री, (त्रिलोकी एव । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) त्रिलोकी । यथा, मार्कण्डेये ।
“त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन
त्रातं त्वया समरभूर्जनि तेऽपि हत्वा ॥”
त्रैलोक्यविजया, स्त्री, (त्रैलोक्यस्य विजयो यस्याः ।
गनस्याः सेवनेन हि त्रैलोक्यमधीनमिव प्रति-
भातीति ज्ञानात् तथात्वम् ।) भङ्गा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भाङ् इति ख्याता ॥
त्रैविद्यः, पुं, (ऋग्वेद्यजुर्वेदसामवेदरूपास्त्रिसो
विद्या यस्येति त्रिविद्यस्ततः स्वार्थे अण् । यद्वा,
तिस्रो विद्या अधीते वेद वा । “तदधीते तद्देव ।”
४ । २ । ५६ । इति अण् ।) त्रिवेदज्ञः । त्रिविद्या-
वेत्ता । यथा, मनुः । १ । २ । १११ ।
“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चात्रमिणः पूर्वं परिघत् स्याद्दृशावरा ॥”
(त्रयविशेषे, स्त्री । यथा, मनुः । १ । २८ ।
“स्त्रीध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेष्यया सुतेः ।
महायज्ञेषु यज्ञेषु आस्त्रीयं क्रियते तनुः ॥”
“त्रैविद्याख्येन च व्रतेन ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लकभट्टः ॥ वेदत्रयप्रतिपादो, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । २ । २४ ।
“धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैवेदस्य गुणाश्रयम् ॥”
“त्रैवेदं वेदत्रयप्रतिपादं गुणाश्रयं यमदूतानां
धर्मम् ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)
त्रोटकी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
त्रोटिः, स्त्री, (त्रोटते भिद्यतेऽनेनेति । त्रोटि +
“अच इः ।” उणां । ४ । १३८ । इति इः ।)
चक्षुः । कटफलम् । पक्षी । मीनभेदः । इति
मेदिनी । टे, १८ ॥
त्रोटिहस्तः, पुं, (त्रोटिश्चक्षुर्हस्त इव गृह्यसाधनं
यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
त्रोटी, स्त्री, (त्रोटि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।)
त्रोटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

त्रयम्बकः

त्रोत्रं, स्त्री, (त्रायते शिष्यते नियन्वतेऽनेनेति ।
त्रे पालने + “अशिञ्जादिभ्य इञोञौ ।” उणां ।
४ । १७२ । इति उञः ।) गवादिताडनदण्डः ।
पांचनी इति ख्यातः । तत्पर्यायः । प्राजनम् २
तोदनम् ३ प्रवयणम् ४ । गजस्य तोदनदण्डः ।
तत्पर्यायः । वैष्णवम् २ वैष्णवम् ३ इत्यमर-
भरतौ ॥ अण्डम् । इति सिद्धान्तकौमुदा-
सुणादित्तिः ॥ आरूपक्रिया । आधिभेदः ।
इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
त्रौक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) चतुर्दशस्वरी । रेफमध्यः ।
ऋ, अतुत्रौकत् । ङ, त्रौकते । इति दुर्गादासः ॥
त्राचः, पुं, (त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य ।
ततः समासान्तप्रथयः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
१०६ । ११ ।
“आससाद् महात्मानं त्राचं त्रिपुरमर्दनम् ॥”
देवविशेषः । यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
“भो भो दानवदेतेया द्विमूर्द्धंस्त्राच ! शम्बर !
शतबाहो ! हयग्रीव ! नसुचे ! पाक ! इखल ! ॥”
नेत्रत्रयविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २ ।
४३ । १ ।
“वेदिराजकुले जातस्त्राच एव चतुर्भुजः ॥”
त्राचरः, पुं, (त्रीणि अक्षराणि यत्र ।) घटकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रीणि अकारोकार-
मकारात्मकानि अक्षराणि यत्र । प्रणवादौ,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १ । २६६ ।
“आदां यत्राचरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिदृष्टेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥”
हृन्दोभेदे, स्त्री । यथा, वाजसनेयसंहिता
याम् । ६ । ३१ ।
“विष्णुस्त्राचरेण त्रीं लोकास्तुदजयत्तातुल्येषुम् ॥”
“विष्णुस्त्राचरेणाचरत्रयात्मकेन हृन्दसा तान्
ताडयान् मनुष्यातुल्येषुमधिकं जयेयम् ॥” इति
वेददीपे महीधरः ॥)
त्राङ्गटं, स्त्री, (त्रिभिरङ्गैरव्यते गम्यते इति ।
त्राङ्ग + अट् + अप् । शकन्वादिवादादणोपः ।)
शिक्षभेदः । धौताङ्गनी । इति मेदिनी । टे, ४४ ॥
त्राङ्गटः, पुं, (त्रिभिरङ्गैरटतीति । अट् + अच् ।)
धौताङ्गनी । शिक्षभेदः । ईश्वरः । इति हेम-
चन्द्रः ॥
त्राङ्गनं, स्त्री, (त्रयाणां अङ्गानां समाहारः ।)
अङ्गनत्रयम् । यथा, कालाङ्गनं पुष्याङ्गनं रसा-
ङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्राङ्गगा, स्त्री, (त्रिषु अक्षसु मार्गेषु गच्छतीति ।
गम + ङः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्राम्बकः, पुं, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि अम्ब-
कानि नेत्राणि यस्य । शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्दे । ७ । ५६ । १२ ।
“त्राम्बकं यजामहे सुमन्त्रिं पुष्टिवर्धनम् ॥”
“त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशुक्राणामम्बकः पिता ।” इति
ऋग्वेदभाष्ये सायनः ।) एकादशरुद्राणामम्ब-

त्रयहसृ

तमः । यथा, मातृस्ये । ५ । २६—३० ।
“अजेकपादद्विभ्रभो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च चाम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादशगणेश्वराः ॥”
शिवांश्चन्द्रशेखरनामकपौष्यराजपुत्रः । यथा,
“एवं तिस्र्यामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्यम्बकनामाभूत् प्रथितो लोकदेवयोः ॥
स राजपुत्रः कौमारावस्थां प्राप यदा तदा ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो जिष्णोस्तुत्यो बभूव ह ॥
बले वीर्ये प्रहरणे शास्त्रे शीले च तत्समः ।
नान्योऽभूत्प्रशाहूल ! नो वा भूमौ भविष्यति ॥
अभिविष्याथ तं राजा कुमारं बलवत्तरम् ।
दशपक्षैकवर्षीयं सर्वराजगुणैर्यतम् ॥
तिस्रभिः स ह्यभायांभिर्लेनं पौष्यो विवेश ह ।
दृष्टोचितक्रियां कर्तुं राजा परमधार्मिकः ॥
गते पितरि राजा स वनवासं महाबलः ।
सर्वीं क्षितिं वशे चक्रेऽमात्यैः स चन्द्रशेखरः ॥
सार्धभौमो वृषो भूत्वा राजभिः परिवेषितः ।
अमरैरिव देवेन्द्रो विजहार श्रिया युतः ॥
एवं पौष्यसुतो भूत्वा चाम्बकः प्राप्य निर्वृतिम् ।
ब्रह्मावर्तार्णवे रम्ये करवीराङ्गये पुरे ॥
द्वयङ्गतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ३३ ॥
अम्बकसखः, पुं, (चाम्बकस्य महादेवस्य सखा
बन्धुः । “राजाहःसखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ ।
इति टच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
चाम्बका, स्त्री, (त्रीणि चन्द्रसूर्याग्निरूपाणि
अम्बकानि नेत्राणि यस्याः ।) दुर्गा । यथा,—
“सोमसूर्यान्लाक्ष्मीणि यस्या नेत्राणि अम्बिका ।
तेन सा चाम्बका देवी सुनिभिः परिकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
त्राहसृष्टः, पुं, (त्राहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशतीति ।
स्पृश + पचाद्यच् ।) त्रिदिनसृक् । तिथित्रय-
सृष्टयुक्तमहः । इति ज्योतिषम् ॥
त्राहसृष्टः, स्त्री, (त्राहं स्पृशतीति । स्पृश +
“इगुपधश्चेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
त्राहसृष्टः । तथा च वशिष्ठः ।
“एकस्मिन् सावने त्वद्भि त्रिधीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहसृष्टकं प्रथमम् ॥
फलमिति वैदिककर्मपरम् ॥
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्किते
मासि ।
चक्रिणि सुमे कुयान्नो माङ्गल्यं विवाहश्च ॥
इति भीमपराक्रमः ॥
दिनपाते दिनत्रये ।
त्राहसृष्टं नाम यदेतद्दुक्तं
तत्र प्रयत्नः क्षतिभिर्निश्चयः ॥
विवाहयात्रासुभपुष्टिकर्मे
सर्वं न कार्यं त्रिदिनसृष्टे तु ॥”
इति ज्योतिषसूत्रम् ॥

त्रार्थियाः

त्रार्थिकः, त्रि, (ईहायां चेटायां भवमैहिकं धनम् । “तत्र भवः।” ४।३।५३। इति ठम् । त्रार्थे दिनत्रये पर्याप्तं ऐहिकं धनं यस्य ।) दिनत्रयनिर्वाहोचितधनयुक्तः । यथा, “कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा। त्रार्थैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥” इति मागवे । ४।७ ॥

“कुशूलधान्यक इति । कुशूलो व्रीह्यागारं स्यादित्याभिधानिकाः । इत्येकादिनिर्मितागारधान्यसस्ययो भवेत् । अत्र कालविशेषापेक्षायाम् । यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युक्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्यनेमितिकधर्मकृतपोष्यवर्गसहितस्य गृह्णीणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्हनः कुशूलधान्यक उच्यते । वर्षेनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः । प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुश्यात् यस्यां वार्षिकं भवेदिति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसम्पत्त्याभ्यनुज्ञानात् । मरुतपि यदा वानप्रस्थस्यैव समानिचय एव वेद्येन समासस्य वं स्थिति तदपेक्षया बहुषोष्यवर्गस्य गृह्णः समुचितः संवत्सरसम्पत्तयः । मेधातिथिस्तु । यावता धान्यादिधनेन बहुभ्यद्दारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत् सुवर्णादिधनवानपि कुशूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी उष्टिका षण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक इति आख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुशूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्ष्य कोष्ठप्रमाणधान्यसस्ययो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः । कुम्भीधान्यक इत्येतद्ग्राह्ये उष्टिकाप्रमाणधान्यादिसस्ययो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः ।

द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट् । इमामन्त्रलां गोविन्दराजोक्तिं नानुबन्धे । ईहा चेटा तस्यां भवं ऐहिकं त्रार्थपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्रार्थैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्वाहोचितधन इत्यर्थः । श्वोभवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मलधर्मोयमिकं कृत्वा नञ् समासः तथा वा भवेत् ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥

त्रार्थियाः, पुं, (ऋषेरयं आर्थियः । ऋषि + ङक् । त्रय आर्थियाः ऋषिधर्मा नेत्रादीन्त्रियक्रियाभावरूपा येषाम् ।) अन्वधिरन्त्रकाः । यथा । “अत्रोक्तानि वचनानि सर्वाणि तिर्यग्धिकरणन्यायमन्त्रानि । तथा हि तिर्यग्धिकरणे । तिर्यक्पञ्चत्रार्थियदेवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विष्टिचान्तःकरणविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् त्रार्थियाणामन्वधिरन्त्रकानां अवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहादिति श्रीचन्द्रशेखरवाचस्पतिकृतचन्दनधनु-विधिष्टततिर्यग्धिकरणम् । (त्रय आर्थिया ऋषयो यत्र । त्रिप्रवरो गोत्रभेदः ॥)

त्वः

त्रार्थिकः, त्रि, (त्रार्थे भवः । त्रार्थ + ठम् ।) तृतीयेऽङ्ग भवः । यथा, ऐकाहिकद्वार्थिक-त्रार्थिकचातुर्थिकसततत्वरविषमत्वर इत्याद्य-पराजितास्तोत्रम् ॥

“ऐकाहिको द्वार्थिकश्च त्रार्थिकश्च तथापरः । वेलात्वरत्तुर्थोऽपि विज्ञानीयाद्विचक्षणः ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अस्त्यौघं यथा,—

“रसेन गन्धं शङ्खश्च शिखिग्रीवश्च पादिकम् । गोजिह्वया जयन्त्याश्च तक्षुलीयैश्च भावयेत् ॥ प्रत्येकं सप्तसप्ताथ शुक्लं गुञ्जात्तुल्यम् । जरयेन घृतेनाद्यात् त्रार्थिकत्वरशान्तये ॥” इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे च्वराधिकारे ॥

त्रुषणं, स्त्री, (त्रयाणां उषणानां समाहारः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वं न ।) मिलितशुष्कीपिप्यलीमरिचम् । इत्यमरः । २।१०।१११ । (यथा, गाखडे १६८ अध्याये ।

“यमानो चित्रकं धान्यं त्रुषणं जीरकं तथा ॥” त्रुषणं, स्त्री, (त्रयाणां उषणानां पिप्यलीमरिचशुष्कीनां समाहारः ।) त्रुषणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

“पिप्यलीमरिचं शुष्कीत्रयमेतद्विमिश्रितम् । त्रिकटु त्रुषणं योषं कटुत्रयमयोच्यते ॥” इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥

अस्य गुणा यथा,— “त्रुषणं दीपनं हृन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्मेहेकफस्थोत्येदस्त्रीपदपीनसान् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

(घृतविशेषः । यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।

“त्रुषणां त्रिफलां त्राक्षां काशस्थ्याणि परूषकम् । हे पाठे सरलं यात्रीं स्वगुणां चित्रकं शटीम् ॥ त्राक्षीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् । त्रिकण्टकां विदारोषि पिष्ट्वा कर्षसं घृतात् ॥ प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् । ज्वरगुल्मारुचित्रीहृशिरोहृत्पाशुशूलगुत् ॥ कामलाशोऽनिलाहोलाक्षतशोषस्ययापहम् । त्रुषणं नाम विख्यातमेतदृष्टतमनुत्तमम् ॥”

त्वं, त्रि, (युष्मद् + तु । “त्वाहौ सौ ॥” ७।२।६४ । इति त्वादेशः ।) भवान् । तुमि इति भाषा । युष्मच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तरूपोऽयं लिङ्गत्रये समानः । इति आकरणम् ॥

त्वः, त्रि, (तनोति विस्तारयतीति । तन + “तनो-तेरनश्च वः ।” उर्णा । २।६३ । इति चात् क्तिप् अन्वञ्च वः । आगमानित्यत्वात् तुवैकल्पिकः ।) भिन्नः । अन्यः । इत्यमरः । ३।१।८२ ॥ (एकः । इति निवृत्तिः । १।७ ॥

यथा, ऋग्वेदे । १०।७१।४ । “उत त्वः पश्यन्न दृशं वानसुत त्वः श्रवणं श्रयोऽन्विनाम् ।

उतो त्वसै तन्वं वि ससे जायेच पत्य उभती सुवासाः ॥”

त्वक्छ

“त्वग्छ एकवाची । एकः । उतशब्दोऽर्थो पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वायं न दृश्ये दर्शनप्रलाभावात् पश्यति । त्व एकः श्रवणं योनां वाचं न श्रवतीति श्रवणप्रलाभावात् इत्यनेनार्थेनाविज्ञानभिहितः ॥” इति तद्वाप सायनः ॥)

त्वक्, [च्] स्त्री, (त्वचति संवृणोति मेदशोऽन्विना दिकमिति । त्वच संवरणे + क्तिप् । यदा तनोति विस्तारयतीति । तन + “तनोतेरनश्च वः ।” उर्णा । २।६३ । इति चिक्र अन्वञ्च वः ।) इन्द्रियविशेषः । यथा,—

“पूर्ववन्वित्यायुक्तं देहस्यापि त्वगिन्द्रियम् । प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥ उद्धृतस्यर्षवद्दृशं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्द्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् । द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

इति भाषापरिच्छेदः । वल्कलम् । (यथा, रघुः । २।३७ । “कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्द्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ॥”)

गुडत्वक् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७७। “त्वगुशीरपत्रभागेः स्यान्मैलाभ्रं संयुतेऽर्धनः पटवासः प्रवरोऽयं न्यगकर्परप्रबोधेन ॥”) चर्म । इति मेदिनी । चे, ६ ॥ अस्य पर्याय अष्टधरा २ । इत्यमरः ॥ अन्ववरा ३ । इ तट्टीका ॥ त्वचम् ४ त्वचा ५ चर्म ६ हृत्तौ क्ली ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यः रघुः । ३।३१ ।

“त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी मश्रित्तास्त्रं पितुरेव मन्ववत् । न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः चित्तावभूदेकधुर्हरोऽपि सः ॥” कशुकः । यथा, मनुः । २।७६ ।

“महतोऽप्येवसो मासात् त्वचैवाहर्वितुच्यते ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दारुचिनी इति भाषा ॥

त्वक्कण्डुरः, पुं, (कण्डुं रातीति । रा + कः । त्वक् कण्डुरः ।) व्रणः । इति हारावली । १५६ ॥

त्वक्क्षीरा, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमस्यत्र ।) वंशरोचना । इत्यमरः । २।६।१०६ ॥ (वंशरोचनाशब्दे विष्टितस्या ज्ञातया ।)

त्वक्क्षीरी, स्त्री, (वंशत्वचः क्षीरमत्र । गौरादित्वात् स्त्री ।) त्वक्क्षीरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १।४४ । “सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारो विष्टतः समाः ॥”

(पर्यायोऽस्या यथा,— “स्याङ्गंशरोचना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी च वैशवी ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

त्वक्कृदः, पुं, (त्वगेव कृदो यस्य ।) क्षीरीश्लवः । इति रत्नमाला ॥ क्षीरकशुकी इति भाषा ॥

त्वक्त्सु

त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वगि व पत्रायस्य ।) गुडत्वक् ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३४ ॥ त्वक्त्सुम् । इति केचित् ।
इति भरतः । तत्पर्यायः । छत्कटम् २ भृङ्गम् ३
त्वक्त्सु ४ चोचम् ५ वराङ्गम् ६ । इत्यमरः । २ ।
४ । १३४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १७० । १८ ।
“चन्दनायुत्सुखानि त्वक्त्सुपत्राणां वनानि च ॥”
यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“रेचनं सुकुमारानां त्वक्त्सुपत्रमरिचांशकम् ॥”)
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + गौरादित्वात् डीष् ।)
हिकुपत्री । तत्पर्यायः । कारवी २ पृथ्वी ३
वासीका ४ कवरी ५ पृथुः ६ । इत्यमरः । २ ।
६ । ४० ॥ तत्पर्यायः ७ । इति भरतः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + गौरादित्वात् डीष् ।)
इति त्रिकाण्डशेषः । किलासम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १३२ ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + स्वार्थे कन् पूर्व-
इत्सुः ।) किलासम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुली
इति भाषा ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + गौरादित्वात् डीष् ।)
किलासम् । इति जटाधरः ॥
त्वक्त्सु, त्वक्त्सु + गौरादित्वात् डीष् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) त्वक्त्सु ग्राह्यन्मणो गृह्यम् ।
त्वक्त्सु त्वक्त्सु इति प्राच्यः । त्वक्त्सु संवरणमिति
रमानाथः । त्वक्त्सु कायं वर्मणा भटः । इति
दुर्गादासः ॥
त्वक्त्सु, ऊ काश्चि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) ऊ, त्वक्त्सु इति त्वक्त्सु । काश्चि
कृष्णीकरणम् । त्वक्त्सु काश्चि तच्चा । इति दुर्गा-
दासः ॥
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु सारो यस्य ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६० ॥ (यथा, मनुः । १० । ३७ ।
“चक्षालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्त्सुसारव्यवहार-
वान् ॥”
वंशस्य त्वक्त्सु । चै चाङ्गि इति भाषा ॥ यथा,
सुश्रुते । १ । ८ ।
“अशुश्रुणाणि तु त्वक्त्सुसारस्तिककाचकुश-
विन्दुलौकाग्निचारनखगोत्रीश्रीफालिका-
शाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ॥”) गुडत्वक् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्रीयत्सुः । रन्ध्रवंशः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायः इति भाषा ॥
यथा, माघः । ४ । ६१ ।
“त्वक्त्सुसाररन्ध्रपरिपूरितलम्बगीति-
रक्षिप्रसौ नृदितपद्मसरङ्गकाङ्गः ॥”)
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सुः सारं भिनत्तीति ।
भिट् + णिनिः + डीष् ।) चन्द्रचक्षुश्चः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु सारो वंश उत्पत्तिकारण-
विनाशयस्याः अच् सतटाप् ।) वंशरोचना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशरोचनाशब्देऽस्या
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु सुगन्धः सद्गन्धो यस्य ।)
नारङ्गः । इति भावप्रकाशः ॥

त्वक्त्सु

त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु सुगन्धो यस्याः ।) एल-
बाशुकनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
त्वक्त्सु, इ कश्चि । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।)
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु + गौरादित्वात् डीष् ।) रोमाश्चः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + गौरादित्वात् डीष् ।)
तुगाक्षीरी । वंशलोचना । इति
जटाधरः ॥
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु गन्धो यस्य ।) नागरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु जायते इति । जन + डः ।)
रोम । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु दोषो दूषणं यस्मात् ।)
कोठरीगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्वक्त्सु जात-
रोगः । तस्यौघं यथा,—
“मन्दीषालोप्रनीराम्बुषणु कनकस्य च ।
तेनोद्भिन्नतदेहस्य हरेद्व्योषप्रसारिकाम् ॥
त्वद्दोषश्चैव संकश्च घ्नन्दीषश्च नश्यति ॥”
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥
स तु महारोगः । यथा, “महारोगिणः पाप-
रोगाद्यकाम्यतमरोगवतः । ते च उक्तादस्वद्-
दोषो राजयन्मा न्वासो मधुमेहो भगन्दरः
उदरोऽध्मरी इत्यथौ पापरोगा नारदीक्ताः ॥”
इति सुहितस्त्वम् ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु रोगविशेषं अप-
हन्तीति । हन + डः ।) वाकुषी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु रोगविशेषस्य अरिः
शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
त्वक्त्सु, श्रु त्वत्सुम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । इत्यवर्गाद्यादिः ।
श्रु, त्वक्त्सु त्वक्त्सु । इति संवरणम् । त्वक्त्सु
कवचेन देहं वीरः । इति दुर्गादासः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (प्रशस्ता त्वक्त्सु इति । अर्ष आदि-
त्वात् अच् ।) त्वक्त्सुशेषः । दारिद्र्ये इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।
“सोमवल्गुनृता न्वेता पशं कालीयकं त्वक्त्सु ॥”)
तत्पर्यायः । त्वक्त्सु २ वल्कलम् ३ भृङ्गम् ४
वराङ्गम् ५ सुखशीघनम् ६ शकलम् ७ सिंह-
लम् ८ वन्धुम् ९ सुरसम् १० कामवल्गुम् ११
उत्कटम् १२ वहुगन्धम् १३ विज्जुलम् १४ वन-
प्रियम् १५ नटपर्यम् १६ गन्धवल्कम् १७ वरम्
१८ शीतम् १९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कफकासविनाशित्वम् । शुक्राम-
श्रमनत्वम् । कण्ठशुद्धिकरत्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वल्कलम् । चर्म । (यथा,
हरिवंशे । १७७ । १३६ ।
“श्रीवत्साङ्गीरविन्द्याच ऊर्ध्वरोमा नृदुत्वक्त्सुः ॥”
कचुकः । खोलम् इति भाषा ॥ यथा, महा-
भारते । १२ । २४६ । ११ ।

त्वक्त्सु

“विसुक्तः सर्वपापेभ्यो सुक्तत्वक्त्सु इवोरगः ॥”
गुडत्वक् । इति धरणिः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + पत्ते टाप् । यद्वा, त्वक्त्सु
संश्रुति सर्वशरीरमिति अच् सतटाप् ।)
त्वक्त्सु । इति शब्दरत्नावली ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु त्वक्त्सु पत्रमिव यस्य ।)
त्वक्त्सुम् । इति शब्दरत्नावली ॥
त्वक्त्सु, त्रि, (अतिशयेन त्वक्त्सुम् । त्वक्त्सु +
इत्सुम् । “विन्मतोर्लृक् ।” ५ । ३ । ६४ । इति
मत्तुपो लुक् ।) त्वक्त्सुयान् । अतिशयत्वविशिष्टः ।
इति व्याकरणम् ॥
त्वक्त्सु, पुं, (त्वक्त्सु सारो यस्य । “हलदन्तात्
सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ । इति सप्तम्या
अलुक् ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु सुगन्धो यस्याः ।
सप्तम्या अलुक् ।) सुन्दरी । इति चारावली । ६७ ॥
त्वक्त्सु, त्रि, (तनोतीति । तन + “तनोतिरनश्च वः ।”
उणां २ । ६३ । इति चकारात् क्त्सु तुक् अगश्च
वः ।) भिन्नः । इति जटाधरः ॥ (युष्मद्भाष्यस्य
पञ्चम्यकवचनस्य रूपम् ।) भवतः । इति व्याक-
रणम् ॥ तोमा हरेते इति भाषा ॥
त्वक्त्सु, उ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् । क्त्सुवेट् ।) वकारयुक्तादिः । उ,
त्वक्त्सु त्वक्त्सु । इतिर्गतिः । इति दुर्गादासः ॥
त्वक्त्सु, उ ध सक्त्सुवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रथां-
परं-सकं-सेट् । क्त्सुवेट् ॥)
त्वक्त्सु, त्रि, (तव इदम् । युष्मद् + छः । “प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च ।” ७ । २ । ६८ । इति मप-
र्थमस्य त्वादेशः ।) भवदीयम् । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५० ।
“अतोऽयमन्त्रः कपिलाशुकारिणा
पितृस्वदीयस्य मयापहारितः ॥”)
त्वक्त्सु, त्रि ष म ड स्येदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-आत्म-अकं-सेट् ।) त्रि, त्वक्त्सुः तूर्थो-
ऽस्ति । वा रथामहधत्वरसंघुषाखनिभ्यो निष्ठायां
वेमत्वेऽपि वेदेष्वाचारणभेदाद्येतेदनुबन्धमन्यं
मन्यन्ते । ष, त्वक्त्सु । म, त्वक्त्सु । ड, त्वक्त्सु ।
स्येद् इह शीघ्रमनुष्ठानम् । नाशुनेतुमबलाः स
तत्त्वरे । इति दुर्गादासः ॥
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सु + भावे ल्युट् ।) त्वक्त्सु । इति
व्याकरणम् ॥ (त्वक्त्सु शीघ्रं गच्छतीति । त्वक्त्सु +
ल्युट् । इति गामिनि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । १२ ।
८ । ०८ ।
“आस्तेयीश्च वास्तेयीश्च त्वक्त्सुः कृपयाश्च याः ॥”)
त्वक्त्सु, स्त्री, (त्वक्त्सुमिति । त्वक्त्सु + “घटाद्यः
वितः ।” इति अङ् । तनः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् ।)
वेगः । तत्पर्यायः । सम्भ्रमः २ । इत्यमरः । ३ ।
२ । २६ ॥ आवेगः ३ त्वक्त्सुः ४ त्वक्त्सुः ५ संवेगः
६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २७६ । २७ ।
“असङ्गत्वं मया पूर्वं निर्जितो जीवितप्रियः ।
सुतो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वक्त्सु मरणं पुनः ॥”)

त्वष्टा

त्वष्टिः, स्त्री, (त्वरणांमिति । त्वर + भावे इन् ।)
 त्वरा । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥
 त्वरितं, स्त्री, (त्वर + क्तः ।) शीघ्रम् । (त्वरते
 स्मेति । त्वर + गत्यार्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तः ।
 यद्वा, त्वरा सञ्जातास्य । त्वरा + तारकादित्वात्
 इत् ।) तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १०२ ।
 “वृद्धन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥”)
 त्वरितोदितं, त्रि, (त्वरितं शीघ्रं यथा तथा
 उदितं कथितम् ।) शीघ्रोच्चारितवचः । तत्-
 पर्यायः । निरस्तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २० ॥
 त्वष्टः, त्रि, (त्वष्ट्यते तन्क्रियते स्मेति । त्वष्ट तन्-
 करणे + क्तः ।) तन्कृतः । चाँचा छोला इत्यादि
 भाषा । तत्पर्यायः । तष्टः २ । इत्यमरः ।
 ३ । ११ । ६६ ॥
 त्वष्टा, [ऋ] पुं, (त्वेषति दीप्यतीति । त्विष
 दीप्तौ + “नमृनेऽल्लुष्टोऽत्रिति ।” उणां । १० । ६६ ।
 इति ळच् इतोऽल्लुच् ।) आदित्यविशेषः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १४-१५ ।
 “अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भवा भुवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तांस्ते कौर्मेयिष्यामि भारत ! ॥
 धाता मित्रोर्यमा प्रकरो वरुणस्त्वंश्च एव च ।
 भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ।
 एकदशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥”
 एते तु चाक्षुषस्य मनोरत्नरे तुषिता नाम देवा
 आसन् वैवस्वतेऽन्तरे तु द्वादश आदित्याः ।
 इति विष्णुपुराणे । १ । १५ । १३१-१३३ ॥
 तथा मातृस्ये च । ६ । ३-५ ॥ त्वष्टति तन्-
 करोति काष्ठदिकं शिल्पकार्यत्वात् । त्वष्ट +
 ळच् ।) विश्वकर्मा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८१ ॥
 (यथा, माघे । ३ । ३५ ।
 “त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
 विज्ञानसम्पत्प्रसवस्य सीमा ॥”
 अथस्तु माघमासे सूर्यरथपरिभ्रमणाधिकारिणा-
 मन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ।
 “त्वष्टाय जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
 ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
 माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ॥”
 विश्वकर्मेणः पुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
 १ । १५ । १२२ ।
 “तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि मे श्रुणु ।
 अजेकपादहृद्भिर्भ्रष्ट्रश्चैवा रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”
 प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । ६ । ३ ।
 “त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीत् देवश्रेष्ठो महातपाः ।
 स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोऽष्टात् किलावृणत् ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । २०३ ।
 “धाता प्रकृश्च विष्णुश्च मित्रश्चैवा ध्रुवो धरः ॥”
 वर्षसङ्करजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
 अस्य पर्यायः । काष्ठतट्टशब्दे उत्पत्तिश्च सूत्र-
 धारशब्दे द्रष्टव्यः । (इन्द्रः । इति ऋग्वेद-
 भाष्ये सायनः । १ । ११७ । २२ ॥ असुरभेदः ।
 इति तत्रैव सायनः । ३ । ४८ । ४ ॥)

त्विष

त्वाचप्रत्यक्षं, स्त्री, (त्वाचं त्वच्-सम्बन्धि प्रत्यक्षम् ।)
 सप्रज्ञानम् । द्रवादेः सप्रज्ञाना भोधः ।
 यथा, “अथ ज्ञानमात्रे त्वच्चाःसंयोगस्य यदि
 कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिकाणि त्वाच-
 प्रत्यक्षं स्यात् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 त्वाष्टी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
 “तुष तुष्टौ सृष्टौ धातुस्तस्य तुष्टी निपातने ।
 सृजत्येषा प्रजासृष्टी त्वाष्टी तेन प्रकीर्णिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 त्वाष्टुः, पुं, (त्वष्टुरपत्यं पुमान् । अण् ।) वृत्रा-
 सुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । ५ । ४ ।
 “उद्यमेन हतस्त्वाष्टो नसृष्टिर्बल एव च ॥”
 विश्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ८ । ३ ।
 “वृत्तः पुरोहितस्त्वाष्टो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥”
 त्वष्टसम्बन्धि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २ । १८५ ।
 “ततोऽस्त्वं त्वाष्टुमादाय चिन्नेप प्रति दान-
 वान् ॥”
 तथा, भागवते । ६ । १४ । २७ ।
 “अपयित्वा चरुं त्वाष्टुं त्वष्टारमजयद्विभुः ॥”
 त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्येति अण् । चिन्ना-
 नचत्रम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७ । ११ ।
 “घोरा अथगत्स्वाष्टुं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”
 त्वाष्टी, स्त्री, (त्वष्टा अधिष्ठात्री देवतास्याः ।
 त्वष्टु + अण् + ङीप् ।) चिन्तानचत्रम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (त्वष्टुस्त्रिंश्व कर्मणोऽपत्यं स्त्री ।)
 संज्ञानामसूर्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३५ ।
 “त्वाष्टी तु सवितुर्भाष्या वडुवा रूपधारिणी ।
 अस्त्यत महाभागा सान्तरौचेऽश्विनायुभौ ॥”)
 रथिका । क्षुद्ररथः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 त्विट्, [ष] स्त्री, (त्विष दीप्तौ + सम्प्रदादित्वात्
 क्तिप् ।) शोभा । (यथा, महाभारते । ३ ।
 २० । २ ।
 “अपश्यं द्वारकास्वाङ्गं महाराज ! हतत्विषम् ॥”)
 प्रभा । (यथा, माघे । १ । ३ ।
 “अथत्विषामित्यवधारितं पुर-
 स्ततः शरीरीति विभाविसालातिम् ॥”)
 वाक् । इति मेदिनी । षे, १३ ॥ अथसायः ।
 जिगीषा । इति विश्वः ॥ (दीप्यमाने, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । १७ । २ ।
 “तव त्विषो जनिमनुजत द्यौरेजदभूमिभियसा
 स्वस्य मन्योः ॥”
 “हे इन्द्र त्विषो दीप्यमानस्य तव त्वदीये
 जनिमनु जन्मनि सति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 त्विष, औ न भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 उभं-दाने-सकं-अन्यत्र अकं-अनिट् ।) औ,
 अत्विचत् । अ, त्वेषति त्वेषते । भासो दीप्तिः ।
 अवात्त्रिवासे दाने च त्विषौ अ अनुवर्तते । औ,
 अवात्त्रिचत् । अ, अवत्सेषति अवत्सेषते । जपो
 निवसति ददाति दीप्यते वा इत्यर्थः । इति
 दुर्गादासः ॥

य

त्विषा, स्त्री, (त्विष् + हलन्तात् वा टा
 दीप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 त्विषाम्पतिः, पुं, (त्विषां प्रभाषां पतिः ।
 अलुक् ।) सूर्यः । इत्यमरः । १ । १ । ३ ।
 त्विषिः, स्त्री, (त्विष दीप्तौ + “इगुपधात् ति
 उणां ४ । ११६ । इति इन् स च कि
 किरणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (ऋग्वेदे । ६ । ७१ । ६ ।
 “उन्नेव यूथा परियन्तरावीदधि
 त्विषीरधित सूर्यस्य
 त्सर, हृद्यगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (परं-
 अकं-सकं च-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्वर
 दन्त्यसकारः । त्सरति घूर्णः ह्येन ग
 त्थर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, अथर्व
 ८ । ६ । ८ ।
 “यस्त्वा स्वपत्नीं त्सरति यस्त्वा दिश्वति
 जायतीम्
 त्सरः, पुं, (त्सरति कौटिल्यं गच्छतीति ।
 + “भृश्रीतृचरित्सरीति ।” उणां १
 इति उः ।) खड्गमुष्टिः । इत्यमरः
 ८ । ६० ॥ तत्पर्यायः । मुष्टिः २ तालत
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आथं
 प्रथाम् । २४३ ।
 “ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेशे ! आकोष-
 मल्लिकोत्तं
 विश्वसि मनो निश्रितेव स्मरस्य कुसुदत्सं-
 रिक्
 सर्पः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५० । १ ।
 “मा मां पदोऽन रपसा विदत्त्सुसुः ॥”
 “तथा त्सरश्चक्रुर्गामौ जिह्वगः सर्पं
 मां पदोऽन पादभवेन रपसा । रपि शब्द-
 शब्देन मा विदत् मा जानातु ॥”
 तद्भाष्ये सायनः ॥)

य

य, यकारः । स अङ्गनसप्तदशवर्षः । तर्वा-
 द्वितीयवर्षंश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
 इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १७ ।
 “स्युर्मूर्ध्वन्या ऋटुरसा दन्त्या ऋतुलसाः सृताः ॥”)
 अस्य स्वरूपं यथा,—
 “यकारं चक्षलापाङ्गि ! कुङ्कली मोचकृपिणी ।
 त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविक्तसहितं सदा ।
 पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चपायात्मकं सदा ।
 अरुणादित्यसङ्काशं यकारं प्रथमाव्यहम् ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रम् ।
 (वज्जीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो
 यथा,—
 “कुक्षिता कुङ्कली भूत्वा वामाह्वितकतकतः ।
 वामतः कुक्षिता भूत्वा दक्षाधोदक्षतो गता ।
 ऊर्ध्वं ऋज्वायता रेखा सुरा गङ्गादयः क्रमात् ।
 वायी भवानी लक्ष्मीश्च ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

अस्य ध्यानादि यथा,—

“नीलवर्णां त्रिनयनां चतुर्भुजां वरदां पराम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा यकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ।
पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा ॥
तदबाह्व्यसङ्कारं यकारं प्रथमान्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

यः शिरामी महाप्रथ्विर्यत्रिप्राहो भयानकः ।
शिली शिरविजो दक्षी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्लोकर्मा च दक्षनाशाधिपोऽमरः ।
वरदा भोगदा केशी वामनाशुरवीरनलः ॥
लोलौक्यविनी गुरुः शरन्नविदारकः ॥”
इति नामातन्त्रशास्त्रम् ॥

श्री, रक्षकम् । मङ्गलम् । साध्वसम् । इति
मेदिनी । घे, १ ॥

१, पुं, (युङ् संवृतौ + ङः ।) पञ्चतः । भय-
रक्षकः । इति मेदिनी । घे, १ ॥ याधिभेदः ।

भयचिह्नम् । भयणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ह, शि संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (गुदा-
परं-सकं-सेट् ।) शि, युङ्कति । अयुङ्कितु
तुषोङ् । इति दुर्गादासः ॥

तृकारः, पुं, (क्त + भावे घञ् । युद्धियक्त-
शब्दस्य कारः करणं यञ् ।) निष्ठीवनत्यागा-
नुकरणशब्दः ॥

सं, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । यूः युरौ युरः ।

ई, घूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

संघं, स्त्री, हननम् । युद्धघातोर्भावे अनटि
(क्युटि) निष्पन्नम् ॥

प, य, निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दः । यथा,—
युद्धकृत्य वमङ्गिरध्वगजनेरिति कृत्तिकया-
दतम् ॥

पि, य, वाद्यानुकरणशब्दविशेषः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥

गोदकं-स्त्री, संवरणम् । इति युद्धघातोर्भावेऽनट
प्रत्ययः (क्युट्) ॥

६, इकारः । स अङ्गनाष्टादशवर्षः तवर्गहृतीय-
वर्षश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, शिचायाम् । १७ ।

“सुभूर्गन्था ऋटुरया दन्त्या ऋतुलसाः
ऋताः ॥”

अस्य स्वरूपं यथा,—

“इकारं ऋणु चार्द्धि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा ॥

त्रिशक्तिवर्धितं देवि ! त्रिविधवर्धितं सदा ।
आत्मादित्यसंयुक्तं स्वयं परमकुङ्कली ॥

रक्तविद्युत्ताकारं इकारं ऋदि भावय ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानादि यथा,—

“ध्यानमस्य इकारस्य वक्ष्यते ऋणु पार्ष्वति ! ।
चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् ॥
अनेकरत्नघटितहारनूपुरशोभिताम् ।
एवं ध्यात्वा इकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
अस्य नामानि यथा, नामातन्त्रशास्त्रे ।

“दोऽभीशो घातकिर्धाता दाता दलं कलचकाम् ।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराहवनी धरा ॥

सुवृन्ना योगिनी सदाः कुण्डली वामगुणफकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लज्जना ना चिकककी ॥

खस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णोमा जितेन्द्रियः ।
धर्महृद्दामदेवश्च भ्रमा बहुसुचक्षला ॥

हरिद्रापुरमन्त्री च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः ॥”
दं, स्त्री, (ददाति आनन्दमिति । दा + बाहुल-

कात् कः ।) भार्या । इत्येकारचरकोषः ॥

दः, पुं, (दे प सुङ्घौ वा दा दाने + बाहुलकात्
कः ।) अचलः । दत्तः । दाता । इति मेदिनी

दे, १ ॥ (दो ऋदे + ङः ।) खण्डनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १६ । ११४ ।

“दादोडुहडुहादी दादादोडूददी ददोः ।
दुहादं दददे दुहे ददादद ददोऽददः ॥”

“दद्यते इति दादोदानम् । दददाने कर्मणि घञ् ।
दादं ददातीति दादो दानप्रदः ॥ इत्यादौ

मङ्गिनायकतटीकायामर्थविशेषा बोद्धव्याः ॥)
दंशः, पुं, (दशतीति । दंश दंशने + पचाद्यच् ।)

कीटविशेषः । दंश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वनमक्षिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥

गोमक्षिका ३ अरग्यमक्षिका ४ भम्भराजिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पांशुरः ६ दंशकः

७ । इति हारावली ॥ दुष्टसुखः ८ क्रूरः ९
क्षुद्रिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

मनुः । १ । ४५ ।
“खेदं दंशमशकं युकामक्षिकमनुकुण्डम् ।
उग्रयज्ञोपजायन्ते यक्षान्वात् किष्किदोऽशम् ॥”

दशतीव शरीरमिति ।) वर्मे । (यथा, भाग
वते । ३ । १८ । ६ ।

“पराशुक्तं तपनीयोपकथं
महागदं काष्णचिन्नदंशम् ॥”

दश + भावे घञ् ।) दंशनम् । इति मेदिनी ।
शे, ७ ॥

“सुमता जायते दंशे ह्यस्य चातिसवत्यस्यक् ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥)

दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४८ ॥ खण्ड-
नम् । (दन्तघ्नतम् । यथा, आभ्यास-
शाब्दम् । ५११ ।

“वर्षादितिर्न कलाटे न कुजितमङ्गं न चाधरे
दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न सृष्टस्तुपायचतु-

रेव ॥”
दोषः । मर्मैः सर्पघ्नतम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
“सर्वैरेवादितः सर्पैः प्राखादृष्टस्य देहिनिः ।
दंशस्योपरिवन्धीयादरिष्टाश्चतुरङ्गवे ॥

श्रोतचर्माम्बुवस्त्राणां ऋतुनाश्वतमेन च ।

न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ११ । १६ ।
“वीरवीरदहर्मासं प्राक् दंशो नाम
महासुरः ॥”

अयन्तु भृगुभार्यामपहरन् तच्छापात् मांस-
शोभिताश्री कीटो जातः । ततः कदाचित्

गुरोः परशुरामस्य निद्रां प्रतिपालयितुः कर्णस्य
ऊरुदेशं निर्भयं शोभितं पीतवान् । ततः

परशुरामेण्यारं श्रापात् निर्मोचितः ॥ एतद्-
विवरणान्तु तत्रैवाध्याये प्रच्यम् ॥)

दंशकः, पुं, (दशतीति । दन्श + क्युल ।) दंशः ।
इति हारावली । १२३ ॥ (दृषविशेषः । स तु

कम्पनादेशाधिपतिः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१७८ ।

“दंशकः कम्पनाधीशः प्रहृष्टे तत्र सकुधि ।
विद्रुतो विषलाटायां निपत्य निहतः खग्रेः ॥”
दंशनकर्त्तरि, त्रि ॥

दंशनं, स्त्री, (दशतीव शरीरमिति । दश +
क्युः ।) वर्मे । (यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“संनक्ष्णं सर्वं एवैककल्पा
महान्नि चास्त्विति च दंशनाति ॥”
दन्श + भावे क्युट् ।) दन्नादिना खण्डनम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कामङ्गान् कुलपुटान् इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ८ । २३ । ३४ ।

“दंशनचाहिभिः कृष्णोर्दहश्च चतुर्विधमि ॥”
दंशभीरुः, पुं, स्त्री, (दंशात् वनमक्षिकातः भीरु-
भयश्रीलः ।) मक्षिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूलः, पुं, (दंशवदुर्गं मूलमस्य ।) शिशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य शिशुशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)

दंशितः, त्रि, (दंशो वर्मे सङ्गातोऽस्य परिहित
त्वादिति । दंश + तारकादित्वात् इतच् ।)

वर्मितः । (यथा, महाभारते । २ । २६ । २ ।
“महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्हिना ।
हृद्यन्धरयपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ॥”

दंशते इति । दन्श + क्यिच् + भावे क्तः ।)
दृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावमानः । यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“वारणा यत्र सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुयहश्चैव कस्यैतद्वशुत्तमम् ॥”
“दंशिता भावमानाः ॥” इति नीलकण्ठः ॥)

दंशी, स्त्री, (क्षुद्रो दंशः । कल्पार्थे ङीष् । यद्वा,
दशतीति । दंश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)

क्षुद्रदंशः । इत्यमरः । २ । ५ । २७ । षोड-
दंश इति भाषा ॥

दंश्या, स्त्री, (दशतेऽनयेति । दन्श + “दाकी-
शसेति ॥” ३ । २ । १८२ । इति करणे ङ् ।)

यद्वा, “सर्वघातुभ्यङ् ।” उर्णा ४ । १५८ ।
इति ङ् । गौरादिपाठे पितामहीशब्दस्य
पाठान् शितां ङीषोऽनित्यत्वात् टाप् ।) दन्त-

दक्षः

विशेषः । तत्प्रथमः । दादा २ । इति हेम-
चन्द्रः । १ । २४७ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
१ । ३ ।

“यस्यासीयत शल्कसीनि जलधिः पृष्ठे
जगन्मण्डलम् ।

दंष्ट्रायां धरणी गले दितिसुताधीशः पदे
रोदसी ॥”)

दंष्ट्रीका, स्त्री, (दंष्ट्रा विद्यतेऽस्याः । दंष्ट्रा +
“ओऽङ्गादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)

दादिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥

दंष्ट्री, [न] युं स्त्री, (प्रशस्ता दंष्ट्रा अस्थस्येति ।
दंष्ट्रा + “ओऽङ्गादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति

इतिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ३३ । २३ ।

“विलासि दंष्ट्रिणः सर्वे सान्नि नृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्यस्मद्भयाङ्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥”)

दंष्ट्राविशिष्टे, त्रि । यथा,—
“दंष्ट्रिभिः शङ्गिभिर्वापि हता स्त्र्यश्चैव

तस्करैः ।

ये खान्यर्थे हता यान्ति राजन् । स्वर्गं न संग्रयः ॥”
इति शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणम् ॥

दक्ष, स्त्री, (उदक + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दक्ष, उ स्यदे । उडौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-सकं-सेट् ।) स्यद् इह प्रीतिकार-

णम् । उ, दक्षते धनसुदयोगी । प्रीतिस्तुपाद-
यति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (सामर्थ्ये
अकर्मकोऽयम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । ११२१ ।

“तमिच्छा शतमिच्छासि दक्षसे ॥”

“दक्षसे दानाय समर्था भवसि ॥” इति तद्गाथ्ये
सायनः ॥)

दक्ष, ष म ड हन्त्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्म-सकं-सेट् ।) म, अदक्षि अदाक्षि ।

दक्षं दक्षम् । दाक्षं दाक्षम् । मानुबन्धबला-
दनुपधयोरपि दीर्घः । स्वमते तु दीर्घविधि-

रुपधां नापेक्षते । ष, दक्षा । सेमक्तात् सरो-
रित्यनेनेवेष्टसिद्धेऽस्य मानुबन्धस्वरपर्यन्तघटा-

दिभ्यो ड इति प्राचीनमताशुवादार्थः । ड,
दक्षते । हन्त्यर्थे गतिवधयोः । इति दुर्गादासः ॥

दक्षः, पुं, (दक्षते ष्टिप्रवृत्तये समर्थो भवतीति ।
दक्ष + अच् ।) प्रजापतिविशेषः । स ब्रह्मणो

दक्षिणाङ्गुष्ठाणात् । ततः प्रभृति मैथुनैः
प्रजा जाताः । यथा,—

“शरीरानथ वक्ष्यामि माण्डलीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठादक्षिणादक्षः प्रजापतिरजायत ॥”

इति मत्स्यपुराणे । ३ । ६ ॥

“यथा ससर्षं चैवादी तथैव श्रवणत द्विजाः ।।
यदा तु ऋणतस्तस्य देवर्षिगणपन्नान् ॥

न उद्धिमगमन्तो कस्तदा मैथुनयोगतः ।
दक्षः पुत्रवहसाणि पाञ्चजन्यामजीजनत् ॥”

इति च तत्रैव । ५ । ३-४ ॥

दक्षः

अस्य भार्या खायम्भुवमनुकन्या प्रकृतिः । अस्य
षोडशकन्याः यथा, अह्ना १ मैत्री २ दया ३

शान्तिः ४ तुष्टिः ५ पुष्टिः ६ क्रिया ७ उन्नतिः
८ बुद्धिः ९ मेधा १० मूर्तिः ११ तितित्वा १२

ज्ञीः १३ खाहा १४ खधा १५ सती १६ ।
तस्य त्रिसहस्रपुत्राः । दक्षप्रजापतिर्द्वितीय-

जन्मनि दक्षप्रचेतसः सुतो भूत्वा षष्ठमन्वन्तरे
प्रजावृष्टिश्चकार । स अस्मिन्नां पत्न्यां षष्टिं

कन्या जनयित्वा प्रजापतिभ्यो दत्तवान् ।
धर्माय दक्ष । कश्यपाय सप्तदक्ष । चन्द्राय

सप्तविंशतिः । कृष्णाय द्वे । भूताय द्वे ।
अङ्गिरसे द्वे । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

तान्मृच्छः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने २७
अध्याये ।

“धार्मराष्ट्रचकीराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानाञ्च यानि स्युरखानि च हितानि च ॥”)

सुनिभेदः । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ।
४ । ६७ ।

“कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ।
गन्यश्चकार यद्वत्त्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥”

अयं हि धर्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः । यथा,
याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“पराशरस्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”)

हरद्वयः । द्रुमभेदः । वृद्धिः । इति विश्वः ॥
महेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । ११३ ।
“दृतिमान् मतिमान् दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥”

विष्णोर्नामविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । १११ ।

“अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिर्णा वरः ॥”
बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ । “दक्ष

श्रेष्ठे चकारात् उडौ । दक्ष गतिर्द्विसंनयोः ।
दक्षतिरुत्साहार्थः । इति स्कन्दस्वामी । अस्यन् ।

शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन हिस्यन्ते वानेन
शत्रवः प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये ॥

“दक्ष इति सकारान्तं बलनाम अकारान्त-
मपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् ॥” इति तट्टी-

कायां देवराज्यत्वा । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६५ । ६ ।
“स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव ॥”

“सोऽभिर्देक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपति-
र्बलाधिपतिर्बभूव ॥” इति तद्गाथ्ये सायनः ॥

गरुडस्य पुत्राणामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०१ । १२ ।

“मेघद्वत् कुसुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥”
त्रि, पटुः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ अस्य

पत्न्याः चतुरश्रद्वे द्रव्यः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । ७४ । ३६ ।

“सा भार्या या शृष्टे दक्षा सा भार्या या प्रजा-
वती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ॥”

दक्षा

समर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ४ ।
“दक्षती इव स्रगवे रोदसी

गिरो हीता मशुषो न दक्षः ॥”

प्रवृत्तः । यथा, तत्रैव । १ । १५ । ६ ।
“युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरण दूळभम् ॥”

“दक्षं प्रवृत्तम् ॥” इति तद्गाथ्ये सायनः ॥
दक्षिणः । अपसवम् । यथा, महाभिन्ने

३ । ४४ ।
“प्राणायामं ततः कुर्यान् मूलेन प्रणवेनः
मध्यमानामिकाभ्याश्च दक्षदक्षस्य पार्श्वेति

दक्षकन्या, स्त्री, (दक्षस्य प्रजापतेः कन्या
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दक्षप्रजा

सुता । ताः पञ्चाशत्सहस्राकाः । तासां नाम
यथा,—

“सती ज्योतिः सृष्टिः खाहा श्रुश्रया स
तथ

प्रीतिः जमा च संभूतिः सप्ततिश्च अरुन्ध
कीर्तिलक्ष्मीर्दृतिर्मेधा पुष्टिः अह्ना क्रिया म

बुद्धिलक्ष्णा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा र
अरुन्धाती वसुधाती लवा भागुर्म्मरुत्वती ।

सङ्कल्प्या च सुहृता च साध्या विश्वा च नाम
अदितिश्च दितिश्चैव द्युः काला दनायुषा

सिंहिका सुरसा कडुर्विन्ता सुरभिः खवा
क्राधा इरा च प्रीवा च दक्षकन्याः प्रकीर्ति

पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्वलोकस्य मातरः
इति बह्विपुराण्ये गणभेदेनामाध्यायः

(अयं द्वितीयजन्मनि प्राचेतसो भूत्वा षष्टिं व
जनयामास । यथा, मत्स्यपुराण्ये । ५ । १२-१

“ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः ।
वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसक्षया ।

प्रादात् स दक्ष धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥

इति चैव शत्रुपुत्राय द्वे कृष्णाय धीमते ।
इति चैवाङ्गिरसे तद्गाथासां नामानि विद्वारः ।

श्रवणं देवमातृणां प्रजाविष्टारमादितः ॥
एतासां नामानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

दक्षजा, स्त्री, (दक्षात् प्रजापतेर्जायते इति
जन + “पञ्चम्यामजाती ।” ३ । २ । ६२ । ३

उः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्मिन्ना
नक्षत्रे च ॥)

दक्षजापतिः, पुं, (दक्षजाणां अस्मिन्नादिर्
कन्याणां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः

(दक्षजायाः सत्याः पतिः इति विप्रश्चि शिवः
दक्षसावर्णिः, पुं, नवममशुः । अस्मिन् मन्त्रे

ऋषभनामा भगवद्वतारः । श्रुतनामा इह
पारमरौचिगर्भाया देवाः । दृतिमदायाः ष

षंथः । भूकेतुदीप्तिकेतुप्रभृतयो मनुपुत्रा भा
ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य विशेषे

विद्वत्सु मार्कण्डेयपुराण्ये ६४ अध्याये द्रष्टव्या
दक्षा, स्त्री, (दक्षते षड्भते भारघारणे सम

भवतीति वा । दक्ष + अच् । टाप् ।) दृषिषी
इति मेदिनी । मे, १५ ॥

दक्षिणः

२५६
दक्षिणा

दक्षिणा

आभरन्वस्तु, पुं, (दक्षिणरस्य दक्षयज्ञस्य
अंशं प्राशं करोतीति । क + क्तिप् तुगागमश्च ।)
शिवः । इति हलायुधः ॥
शिवः, पुं, (दक्षते कार्येण समर्थो भवतीति ।
दक्ष + "दक्षिणस्य दक्षिणस्य आशयः ।" उर्णा
३ । ६६ । इति आशयः ।) गरुडः । यशः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुधादितः ॥ (दक्ष
दृष्टौ + आशयः । त्रि, वर्द्धकः । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ६१ । ३ ।

"सुचिद्रुमसि प्रियो न मित्रो
दक्षायो अर्थमेवासि सोम ! ॥"
"तमर्थमेवास्माभिर्दृष्टमानः स्वयं इव दक्षा-
योऽपि सर्वेषां वर्द्धकोऽसि ।" इति सायनः ॥
पूजनीयः । यथा, तत्रैव । ७ । १ । २ ।
"दक्षायो यो इम आस नित्यः ॥"

"योऽपिदमे यज्ञे दक्षायः पूजनीयो हविभिः
समर्पनीयो वा ।" इति तज्जाय्ये सायनः ॥)
द्विणः, त्रि, (दक्षते इति । दक्ष दृष्टौ + "द-
क्षिणामिनन् ।" उर्णा । २ । ५० । इति
इत् ।) दक्षिणोद्भूतः । (दक्षिणदिग्भवः ।
यथा, रघुः । ४ । ८ ।)

"स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदक्षतया मनः ।
आददे नातिप्रौढोऽपि नभस्मानिव दक्षिणः ॥"
दक्षिणदिक्स्थितः । यथा, मनुः । ५ । ६२ ।
"दक्षिणेन नृतं शूद्रं पुरद्वारेण निहरेत् ॥"
सरलः । (यथा, महाभारते । ४ । ५ । २७ ।
"दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्
प्रभुः ॥")
परच्छन्दानुवर्ती । आरामः । इति मेदिनी
ये, ५० ॥

("दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु ।
वाथवदक्षिणावाटीयज्ञदानप्रतिष्ठयोः ॥"
इति विश्ववचनात् । ये, ४५ ॥)

दक्षः । अपसव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ङाहिन
इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ६३ ।
"ऊरुते दक्षिणे पाखायुपवीक्ष्यते द्विजः ॥")
दक्षिणहस्ताप्रदाने दीषो यथा,—
"दक्षहस्ताप्रदाता च सर्पश्च सप्तजन्तु ।
ततो भवेद्दक्षहीनो मानवश्च ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

दक्षिणहस्ते प्रतिग्रहो यथा,—
"भौकारतुश्चरन् प्राप्नो ब्रविणं शक्तुभोदकम् ।
यज्ञोयादक्षिणे हस्ते तदन्ते खसि कीर्तयेत् ॥"
इत्यादिब्रह्मपुराणम् ॥

(प्रदक्षिणः । यथा, भागवते । १ । १४ । १३ ।
"प्रक्षाः कुर्वन्ति मां स्वयं दक्षिणं पश्चवोरपरं ।
वाहांश्च पुत्रयथा ! कक्षये रुदतो मम ॥")
पुं, चतुर्धनायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य
अक्षयम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४० ।
"यश्च लनेकमहिजासु समरागो दक्षिणः
कथितः ॥")
यथा च "सकलनायिकाविषयसमसंज्ञाशुरागः ।

अस्योदाहरणं यथा,—
"अन्नःपुरे स्फुरति पद्मदशां सङ्घ-
मसिद्धयं कथय कुच निवेशयामि ।
इत्याकलय नयनाम्बुद्वे निमील्य
रोमाञ्चितेन वपुषा स्थितमच्युतेन ॥"
इति रघुमञ्जरी ॥ * ॥

(तन्त्रोक्ताचारविशेषे, स्त्री । यथा, कुलार्थमे
५ खण्डे ।
"सर्वभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैश्वं महत् ।
वैश्ववाहुतमं श्रेवं श्रेवाद्दक्षिणसुतमम् ॥
दक्षिणाहुतमं वामं वामात् सिद्धान्तसुतमम् ।
सिद्धान्ताहुतमं कौलं कौलात् परतरं न हि ॥")

दक्षिणकालिका, स्त्री, (दक्षिणा अमुकजा का-
लिका ।) आद्याशक्तिः । यथा,—
"ऊर्ध्वं वामे ह्रपायं करकमलतले छिन्नसुखं
तथाधो
दक्षे चाभीवरश्च त्रिजगद्वहरे दक्षिणे कालिके
च ।" इति तन्त्रसारः ॥

दक्षिणतः, अ, (दक्षिण + "दक्षिणोत्तराभ्यामत-
सृच् ॥" ५ । २ । २८ । इति अतसृच् ।) दक्षिणस्यां
दिशि । इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥ (यथा,
मनुः । ३ । ६१ ।

"पृष्ठवास्तुन कुर्वीत वलिं सर्वोत्तमभूतये ।
पिठभ्यो वलिशेषस्य सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥"
दक्षिण + तसिन् । दक्षिणभागे । यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । ४८ ।

"पुनर्दक्षिणतः कुर्व्यात् पूर्ववत् सुरपूजिते ॥"
दक्षिणतारं, स्त्री, दक्षिणतीरम् । यथा, "दिक्-
शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । दक्षिणतारं
दक्षिणतीरं उत्तरतारं उत्तरतीरम् ।" इति
सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणम् ॥

दक्षिणपूर्वा, स्त्री, (दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो-
ऽन्तरालम् । "दिङ्नामान्यन्तराले ।" २ ।
२ । २६ । इति समासः ।) पूर्वदक्षिणकोणः ।
इति आकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २२ ।
"दिशि दक्षिणपूर्वस्यां हस्तं दक्षिणतो यदुम् ॥"
तद्दिग्भागस्ये, त्रि । यथा, आश्वलायनशुक्-
लत्रे । ४ । २ । ११ ।

"दक्षिणपूर्वं उद्धृतान्त आहवनीयं निदधाति ॥"
दक्षिणस्यः, पुं, (दक्षिणे भागे तिष्ठतीति । स्या +
कः ।) सारथिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥
दक्षिणस्थिते, त्रि ।

दक्षिणा, स्त्री, (दक्षते इति । दक्ष दृष्टौ + "दक्षि-
णामिनन् ।" उर्णा । २ । ५० । इति इत् ।)
ततश्चाप ।) दक्षिणदिक् । तत्पर्यायः । अवाची
२ ग्रामनी ३ यामी ४ वैवस्वती ५ । इति राज-
निर्वण्डः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । २५ ।

"दिक् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
यलोकनिश्वासमिवोत्सवर्ण ॥")
दक्षिणवायुगुणाः । चर्करस्युक्तत्वम् । चक्षुर्हित-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । सौख्य-
कान्तिमतिप्रदत्वम् । शस्यनाशित्वम् । विदा-

हितम् । अन्नमावतकोपनत्वम् । गङ्गुपदादि-
कीटानां जनकत्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥ * ॥
अस्या दिशोऽधिपतयः इषकन्यामकरराशयः ।
इति ष्योतिषम् ॥ यज्ञादिविधिदानम् । इति
मेदिनी ॥ प्रतिष्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ यज्ञादि-
सम्पादकतदन्तविहितदानम् । सा यज्ञप्रज्ञौ
श्रीलक्ष्म्यदक्षिणांशभूता । यथा,—

"कात्तिकीपूर्णिमायानु राशि राधामहोत्सवे ।
आविर्भूता दक्षिणांशानु लक्ष्म्यस्य तेन दक्षिणा ॥"
दक्षिणाया अदाने तस्या दक्षिणया,—
"यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च ।
कर्मिणां फलदाता चेत्वेयं वेदविदो विदुः ॥
लत्वा कर्म च तस्यैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम् ।
तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरेकमिदं सुने ॥
कर्ता कर्मणि पूर्णं च तत्तद्यं यदि दक्षिणाम् ।
न दद्याद्वाप्यभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथ वा ॥
सुहृते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्दुष्टम् ।
यकरात्रे यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा ॥
त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्तात्रे द्विगुणा ततः ।
मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते ॥
संवत्सरे यतीते तु सा त्रिकोटिगुणा भवेत् ॥
कर्म तद्व्ययमानानां सर्वञ्च निष्कलं भवेत् ।
स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्माहोर्गुणिकरः ॥
दरिद्रो याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी ।
तद्व्यहाद्याति लक्ष्मीश्च प्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
पितरो नैव गच्छन्ति तद्दत्तं आहृतपर्यम् ॥
एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्ताममिराहुतिम् ॥ * ॥
दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते ।
उभौ तौ नरकं यातश्चिन्नरक्ष्युर्थथा घटः ॥
नार्पयेद्यजमानश्चेद्यापितारश्च दक्षिणाम् ।
भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं प्रजेद्भुवम् ॥
वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः ।
ततो भवेत् स चाखिलो याधियुक्तो दरिद्रकः ॥
पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्व्याञ्च सप्तजन्मनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥

नायिकाविशेषः । यथा,—
"या गौरवं भयं प्रेम सङ्गावं पूर्वनायकं ।
न सुखान्यसक्तेऽपि सा त्रिया दक्षिणा युधेः ॥"
इति विष्णुपुराणटीकायां स्वामी ॥
(अ, दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणा दिग् वा ।
"दक्षिणादाच् ।" ५ । ३ । ३६ । इति आच् ।
दक्षिणस्यां दिशि ॥)

दक्षिणाभिः, पुं, (दक्षिणः अमुकजोऽभिः ।)
यज्ञादिविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ । १६ । दक्षि-
णस्या दिशोऽभिर्दक्षिणाभिः । इति भरतः ॥
अस्य नामकरणम् । यथा,—
"दत्तासु दक्षिणाखादौ अग्निर्भूत्वा यतोऽमरान् ।
नयसे दक्षिणाभागं दक्षिणाभिस्ततोऽभवत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

दक्षिणाचलः, पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
दक्षिणे दक्षिणप्रदेशे वा स्थितोऽचलः पर्वतः ।)
मलयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥

दक्षिणा

दक्षिणाचारः, पुं, (दक्षिणोऽप्रतिपक्ष आचारः।) आचारविशेषः। यथा,—
 “स्वधर्मनिरतो भूत्वा पञ्चतन्त्रेण पूजयेत्।
 स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत् ॥”
 इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
 (एतदाचारोक्तकर्मादिकं वामाचारवत् कठोर-
 तरं न। तथाच काशीराजप्रणीतदक्षिणा-
 चारतन्त्रे।
 “दक्षिणाचारतन्त्रोक्तं कर्मे तच्छुद्धवेदिकम् ॥”
 दक्षिणोऽनुकूलः साधुराचारो व्यवहारो यस्य।
 शिष्टाचारविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते।
 ४।५।२७।
 “दक्षिणां दक्षिणाचारो दिष्टं येनाजयत्
 प्रभुः ॥”)
 दक्षिणात्, अ, (वचन्यागतो रमणीयं वा। दक्षि-
 णस्यां दिशि दक्षिणस्या दिशः दक्षिणा वा
 दिक् इति। “उत्तराधरदक्षिणादातिः।” ५।
 ३।३४। इति आतिः।) दक्षिणस्यां दिशि।
 इत्यमरटीकायां रायसुजटः ॥
 दक्षिणापयजन्मा, [न] पुं, (दक्षिणा दक्षिणस्यां
 दिशि यः पत्न्याः तत्र जन्म यस्य।) जाति-
 विशेषः। यथा, महाभारते। १२।२०। ७। ४२-४५।
 “दक्षिणापयजन्मानः सर्वे नरवरात्मकाः।
 गुहाः पुलिन्दाः श्रवराः सुशुका मद्रकैः सह ॥
 उत्तरापयजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि।
 यौनकात्मो जगन्धाराः किराता वर्द्धरैः सह ॥
 एते पापहतस्तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
 अपाकवलगधार्मा सधर्माणो नराधिप ॥
 नैते क्षतयुगे तात ! चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
 ज्ञेताप्रवृत्तिं वर्द्धन्ते ते जना भरतर्षभ ! ॥”
 दक्षिणासुखः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
 सुखं यस्य।) दक्षिणदिशुःखः। यथा,—
 “अमास्त्रानं गथाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम्।
 न जीवन्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥
 दक्षिणायनं, स्त्री, (दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि
 दक्षिणे गीले वा अयनम्।) सूर्यस्य दक्षिणा-
 गतिः। सा आवणादिषट्शु मासेषु भवति।
 इत्यमरः ॥ * ॥ यथा,—
 “कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते।
 उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ इति।
 अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः।
 राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”
 इति विष्णुपुराणोक्ताष्टादायनपरिचयः
 सौरेण।
 दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्ताद्यनपरिचयः।
 इति ॥
 ऋगसंक्रान्तिः, पूर्वं पञ्चात्तरादिनाम्नरे।
 एकवर्षे चतुःपञ्चमलमानक्रमेण तु ॥
 षट्शुचित्तरानेकदिने स्याद्यनं रवेः।
 एवं चतुःपञ्चदिनमथनारम्भं क्रमात् ॥
 अतःक्रमेण च तद्वत् स्यादुद्ग्यानं रवेर्भुवम् ॥

दक्षिणी

कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम्।
 अयनांशक्रमेणैव विद्युवारम्भं तथा ॥”
 इति च ज्योतिषतन्त्रम् ॥
 तत्र जातस्य फलं यथा,—
 “यान्यायने यस्य भवेत् प्रकृतिः
 शूठः कठोरः पिशुनस्वभावः।
 चतुष्यदाऽऽः कृषिमानहंयु-
 ष्वाचामश्रान्तो मनुजः प्रतापी ॥”
 इति कीर्त्तिसूरीयः ॥ * ॥
 कर्कटसंक्रान्तिः। यथा,—
 “ऋगकर्कटसंक्रान्ती हे तूद्गदक्षिणायने।
 विद्युवती तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”
 इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥ * ॥
 अयनचक्रं यथा,—
 “चक्रं सारं विलिख्य ऋषपतिरयने संक्रमणं
 करोति
 यस्मिन्नुच्ये तद्वत् मरणभयकरं मूलमूले
 निदध्यात्।
 तत्पञ्चादारमूले विविधभयकरं मूलपार्श्व-
 २र्थलाभः
 सौख्यं स्याच्चक्रगर्भे विविधमुनिमतं विहि
 वामक्रमेण ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 (“त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-
 विभागकरत्वाद्यने हे भवतो दक्षिणसुतरश्च।
 तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धमन्तास्तेषु भगवाना-
 प्यायते सोमोऽन्तलवणमधुराश्च रसा बलवन्तो
 भवन्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
 दक्षिणावः, [सु] पुं, (दक्षिणे दक्षिणभागे अथर्वण-
 मस्य।) आधकर्तुकदक्षिणाङ्गव्यतिष्ठः।
 इत्यमरः। २।१०। २४ ॥
 दक्षिणावर्द्धः, त्रि, (दक्षिणामर्द्धतीति। अर्द्धं +
 “वर्द्धः।” ३।२। १२। इत्यच्।) दक्षिणा-
 योग्यः। ऋज्वाशये दक्षिणामर्द्धति यः। इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः। दक्षिणीयः २ दक्षिण्यः
 ३। इत्यमरः। ३। १। ५ ॥
 दक्षिणावर्त्तकी, स्त्री, (दक्षिणे आवर्त्तते इति।
 आ + वृत् + क्त्वात्। गौरादित्वात् ङीष्।)
 वृत्तिकालिः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 दक्षिणाश्रापतिः, पुं, (दक्षिणाश्राया दक्षिणस्यां
 दिशः अधिपतिः।) यमः। इति हेमचन्द्रः।
 २। ६८ ॥
 दक्षिणीयः, त्रि, (दक्षिणामर्द्धतीति। दक्षिणा +
 “कर्कटदक्षिणाच्छ च।” ५। १। ६६। इति
 छः।) दक्षिणावर्द्धः। इत्यमरः। ३। १। ५।
 (यथा, हरिवंशे। ४८। ७६।
 “क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्द्विजातिभिः।
 दक्षिणाश्रोपवर्त्तन्तां यथोक्ताः सर्वसन्निवः ॥”
 तथाच अथर्ववेदे। ८। १०। ४।
 “यज्ञतोर्दक्षिणीयो वासतेयो भवति य
 एवं वेद ॥”)

दग्धर

दक्षिणेन, अ, (दक्षिण + “एनवन्तरस्ता
 उपचन्वाः।” ५। ३। ३५। इति, एना
 दक्षिणदिशि। इति रायसुजटः। दक्षिण
 (अस्य योगेन द्वितीया भवति।) यथा,—
 “दक्षिणेन हरिं रघो गोविन्दमतिनेश्वरः।
 येनेशं हरिरीशश्च तेनेशमभितोऽर्द्धकाः।
 इति सुश्रुते
 (कचित् द्वितीयाप्रयोगाभावोऽपि दृश्यते।
 महाभारते। ३। ८३। ४।
 “दक्षिणेन सरस्वत्या ऋष्यश्रुतरेण च।
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टये ॥
 दक्षिणेष्मा, [न] पुं, (दक्षिणे ईर्ष्मं ब्रह्मं
 “दक्षिणेष्मा सुखयोगे ॥” ५। ४। १२६।
 अन्विच्।) आधश्रादात्तात् दक्षिणा
 युक्तदग्धः। तत्पर्यायः। दक्षिणानः २।
 मरः। १०। २४ ॥ (यथा, भट्टिः। ४।
 “ऋगयुमिव ऋगोऽथ दक्षिणेष्मा
 दिशमिव दाक्षवतीं मरावुदयन् ॥”)
 दक्षिण्यः, त्रि, (दक्षिणामर्द्धतीति। “क्
 दक्षिणाच्छ च।” ५। १। ६६। इति
 रात् यत्।) दक्षिणावर्द्धः। इत्यमरः। ३।
 (यथा, भट्टिः। २। २६।
 “दक्षिण्यदिष्टां क्षतमार्त्तिकीने-
 क्षतदयातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥”)
 दग्धः, स्त्री, कसृणम्। इति रत्नमाला ॥
 दग्धः, त्रि, (दग्धते अ इति। दग्ध +
 भस्मीकृतः। पौडा इति भाषा। तत्पर्यं
 प्रुष्टः २ ऋष्टः ३ उषितः ४। इत्यमरः
 १। ६६ ॥ (यथा, मनुः। ८। १८६।
 “चौरैर्द्धतं जलेनोद्गमिना दग्धमेव वा।
 न दद्यात् यदि तस्मात् स न संहरति किञ्च
 “पञ्चायामामिषं पर्यम्।
 गोर्वर्द्धमामिषं क्षीरं फले जम्बीरमामिष
 आमिषं रक्तशाकश्च सर्वेषु दग्धमामिषम्
 इति कर्मलोकच
 (ज्ञानम्। यथा, अमरुद्भूतके। २४।
 “रुद्रायामपि वापि सखितमिदं दग्धानं
 जायते
 चन्द्राश्रितराशिभ्रूलकपादिभाषिकस्यहम्।
 ज्योतिषतन्त्रे।
 “ऋगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाक
 पञ्चम्यां बुधराशी द्वौ सप्तम्यां चापयकमे
 नवम्यां सिंहकोटाखावेकादश्यां गुरोर्गृध्रे
 दृघमीनौ ज्योदश्यां दग्धसंज्ञास्वमी यहा
 दग्धसदनि यत् कर्मे क्षतं सर्वं विनश्यति
 दग्धकाकः, पुं, (दग्ध इव कृष्यवर्द्धः का
 द्रोणकाकः। इति हेमचन्द्रः। ४। १८८।
 दग्धरथः, पुं, (दग्धो रथोऽस्य।) पि
 गन्धर्वः। इति महाभारतम् ॥ (यथा,
 भारते। १। १७१। ३६।
 “अश्वामिना विचित्रोऽयं दग्धो मे रथ उ
 खोऽहं चिभरथो भूत्वा नात्वा दग्धरथोऽभ

द्व

द्विषः, पुं, (दग्धोऽपि रोहतीति। दृह + कः।) तिलकदृष्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विषः, स्त्री, (दग्धापि रोहतीति। दृह + कः टाप्।) दग्धादृष्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥
दग्धा, स्त्री, (दह्यते स्म इव या। दृह + क्तः। ततश्चाप्।) स्थितार्कादिक्। इति मेदिनी।

२. ७ ॥ दृष्टविशेषः। कुबुद्ध इति ख्यातः ॥
तत्पर्यायः। दग्धरुहा २ दग्धिका ३ स्थले-
रुहा ४ रोमशा ५ कर्कशदला ६ भस्मरोहा ७
सुदग्धिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्।
कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्।
पित्तप्रकोपनत्वम्। अठरानलदीपनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

माधवदग्धा यथा,—सौरचैत्रपौषयोर्द्वितीया एवं
ज्येष्ठफाल्गुनयोश्चतुर्थी वैशाखश्रावणयोः षष्ठी
आषाढाश्विनयोरष्टमी भाद्रपद्यज्ययोर्दशमी
कार्तिकमाघयोर्द्वादशी। अस्याः प्रमाणं यथा,
“द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी षष्ठकम्भयोः।
मेघकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी ॥
दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले।
रुभिर्यातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ॥”
अस्याः प्रतिप्रसवो यथा, वैशाखे शुक्ला षष्ठी
ज्येष्ठे कृष्णा चतुर्थी आषाढे शुक्लाष्टमी श्रावणे
कृष्णा षष्ठी भाद्रे शुक्ला दशमी आश्विने कृष्णा-
ष्टमी कार्तिके शुक्ला द्वादशी अग्रहायणे कृष्णा
दशमी पौषे शुक्ला द्वितीया माघे कृष्णा द्वादशी
फाल्गुने शुक्ला चतुर्थी चैत्रे कृष्णा द्वितीया।
एतत्प्रमाणं यथा,—

“मेघे दिनेशे वृयुगे गृगेन्द्रे

युक्ते धनुःस्थे कलसे च शुक्ला।

कुलीरकन्यालिन्दागस्यमीन-

दृषेधु कृष्णास्तिथयः प्रदग्धाः ॥” * ॥

दिनदग्धा यथा,—रविवारे द्वादशी सोमे एका-
दशी मङ्गले दशमी बुधे तृतीया वृहस्पतौ षष्ठी
शुके पञ्चदशी शनौ सप्तमी। एतत्प्रमाणं यथा,
“मांसा रुद्रा दिशो रामाः षट्पञ्चसुनयस्तथा।
दहन्ते तिथयः सप्त स्रुयादौः सप्तसप्तभिः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

दग्धिका, स्त्री, (कुत्सिता दग्धा। “कुत्सिते।”
५।३।७४। इति कन्।) दग्धानम्। पोडा
भात इति भाषा। चांची इति ख्याता इति
केचिदिति भरतः ॥ तत्पर्यायः। भिस्सटा २।
रथमरः। २।६।४६ ॥ भिस्सिटा ३ भिष्मिटा ४
भिष्मिटा ५ भिष्मिका ६। इति तट्टीकासार-
सुन्दरी ॥ दग्धादृष्टः। इति राजनिर्घण्टः ॥
दग्धिका, स्त्री, (दग्धा दृष्टका।) भामकम्।
इति हारावली। २।१४ ॥

द्व, इ त्यागे। अन्वने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-परं-सकं-सेट्।) इ, दह्यते। अन्व-
रचञ्चम्। इति दुर्गादासः ॥

द्व, न घातने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा-
परं-सकं-सेट्।) न, दह्येति। द्व घाते।

दखः

इति औमराः पठन्ति। तेन तदर्थकल्पनमेवो-
चितम्। ततश्च घातनमिति हन्यर्थस्य पाचितक-
पुरादित्वेन स्वार्थे औ रूपं हननमित्यर्थः। किञ्च
हिंसनपाठेनैवेष्टसिद्धे घातनपाठो हिंसाप्रेर-
णार्थः स्यान्न वेति काकदन्तान्वेषणवद्विफलं
त्रयाणामेव कातन्नाद्यसम्भतत्वात्। इति दुर्गा-
दासः ॥

दख, तु क तत्पाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा-परं-सकं-सेट्।) तत्पातस्तद्व्यपातनम्।
क, दख्यति दखापयति अपराधिनं राजा।
इति दुर्गादासः ॥

दखः, पुं स्त्री, (दख्यति अनेनेति। दख + घञ्।
यद्वा, दाम्यत्यनेनेति। दम् + “अमन्तात् ङः।”
उणां १।११३। इति ङः।) लगुङ्। इत्य-
मरः। ३।३।४१ ॥ (यथा, दृष्टयोगप्रदी-
पिकायाम्। ३।११।

“यथा दख्यतः सर्पो दखाकारः प्रजायते ॥”
तस्य धारणगुणाः। स्वलतः संप्रतिष्ठानत्वम्।
शत्रुनिषेधनत्वम्। अवष्टम्भनत्वम्। आयुष्य-
त्वम्। भयघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (यथा,
चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
“पुनः सरीसृपश्चालविधाणिभ्यो भयापहम्।
श्रमस्वल्पनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥
सत्त्वत्साहचर्यलक्ष्येऽध्यायेऽप्येविवर्द्धनम्।
अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दखधारणम् ॥”)
शरणागतरक्षणदि। यथा,—
“शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्।
बहिर्वेदि च यद्दानं दखमित्यभिधीयते ॥”

इति मोक्षधर्मः ॥

(दखाकारत्वात् कृत्वादीनामङ्गविशेषः। यथा,
दृष्टत्संहितायाम्। ७३।४,६।

“युवराजवृत्तिपत्न्याः सेनापतिदखनायका-
नाच्च।

दखोऽर्धपञ्चदशः समपञ्चदशतद्विस्तारः ॥”

“अन्येषाञ्च नराणां शीतातपवारणानु चतुर-
सम्।

समवृत्तदखयुक्तं कृत्वा कार्यं तु विप्राणाम् ॥”

चामरादीनामङ्गविशेषञ्च। यथा, तत्रैव।
७२।३-४।

“अध्वर्गद्वस्तप्रमितोऽस्य दखो
हस्तोऽथवारत्रिसमोऽथवान्यः।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात्
रत्नेर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम् ॥
घट्यातपत्राङ्गुशवेचचाप-
वितानकुम्भध्वजचामराणाम्।
आपीततन्त्रीमधुलक्षणावर्णा
वर्षाक्रमेणैव हिताय दखाः ॥”

ब्रह्मचारिधार्म्यलगुङ्गाकारपदार्थः। यथा, देवी-
भागवते। १।१६।३१। युक्तं प्रति जनक-
स्योक्तिः।

“दखाजिनकृता चिन्ता यथा तव वनेऽपि च।
तथैव राण्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वा न वा ॥”

दखः

वर्षभेदेन तत्प्रमाणादिकसुक्तम्। यथा, मनौ।
२।४५-४७।

“ब्राह्मणो वैश्वपाणाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्वो दखानर्हन्ति धर्मतः ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दखः कार्यः प्रमाणात्।
ललाटसम्मिलितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश्वः ॥
ऋणवस्ते तु सर्वे स्युरब्रह्माः सौम्यदर्शनाः।

अनुहेगकरा नृणां सत्वघो नापिद्रुषिताः ॥”

बाणनिक्षेपकालीन स्थानविशेषे, स्त्री। यथा,
आग्नेयधनुर्वेदे।

“तिर्यग्भूतो भवेद्भामो दक्षिणीऽपि भवेदक्षुः।
गुल्फौ पार्श्वयोर्द्वौ चैव स्थितौ पश्चाङ्गुलान्तरी ॥
स्थानं दखं भवेदेतत् द्वादशाङ्गुलमायतम् ॥”

दखः, पुं, (दख्यत्यपराधिनमनेनेति। दख +
घञ्। यद्वा, दाम्यति शान्तं करोत्यनेन। दम्
+ ङः।) राज्ञां चतुर्थोपायः। (यथा, देवी-
भागवते। १।१७।३।

“विना दखं कथं राण्यं करोति जनकः किल।
धर्मं न वर्तते लोको दखश्चेन्न भवेद् यदि ॥”

स च त्रिविधः। वधः अर्थग्रहणं बन्धन-
ताडनादिश्च। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्-
पर्यायः। साहसम् २ दम् ३ इत्यमरः। २।
८।२१। (दख + भावे घञ्। दमनम्। (यथा,
मनुः। १२।१०।

“वाग्दखोऽप मनोदखः कायदखस्तथैव च ॥”
दख इवाचरतीति। दख + क्तिप्। ततो भावे

घञ्।) ऊर्ध्वस्थितिः। दाङ्गान इति भाषा।
इति सारसुन्दरी ॥ यूद्धभेदः। (अस्य लक्षण-

भेदादिकं यथा, अग्निपुराणे २४१ अध्याये।
“मखलासंज्ञतौ भागौ दखास्ते बहुधा श्रेणु।

तिर्यग्भूतिसु दखः स्यात् भोगोऽन्या वृत्ति-
रेव च ॥

मखलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्भूतिरसंज्ञतः।
प्रदरो दृक्कोऽसह्यचापो वैकुण्ठरेव च ॥

प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्रेणो विजयसङ्घर्षौ।
विशालो विजयः रुची स्थूणा कर्णचन्द्रसखौ ॥

सर्पाखो वलयश्चैव दखभेदाश्च दुर्जयाः।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कल्याभ्याश्चैकपक्षतः ॥

अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्यये।
पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः ॥

स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दख ऊर्ध्वगः।
द्विगुणोऽयन्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्ययः ॥

द्विचतुर्दख इत्येते क्षया लक्षणतः क्रमात्।
गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा ॥”

प्रकाखः। अन्धः। कोणः। मन्थानः। सैन्यम्।
कालः। षष्ठी इति भाषा। मानभेदः। काठ

इति भाषा। (“दृष्टैश्चतुर्भिर्भवतीह दखः।”
इति लीलावती ॥) चण्डांगोः पारिपार्श्विकः।

(यथा, महाभारते। ३।३।६८।
“ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः।

माठरावद्यदखाद्यास्तास्तां वन्देऽग्रनिस्तुभान् ॥”
यमः। अभिमानः। इति मेदिनी। ३, १६ ॥ यक्ष-

दण्डः

भेदः । इति चेन्नमन्त्रः ॥ इत्याहुः कुराणपुत्रः । इति
 रामायणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । २२ ।
 “धृष्टकाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुताख्यः ।
 यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यसुतमम् ॥”
 क्रोधहन्तुरसुरस्याशिनावतीर्णः खनामख्यात-
 नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४६ ।
 “क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
 दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
 “धनुर्हरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः ॥”
 महादेवः । यथा तत्रैव । १२ । २८४ । १६ ।
 “शत्रुन्दमाय दण्डाय पर्यचौरपटाग्र च ॥”)
 कालभेददण्डस्य प्रमाणं यथा,—
 “घटपलं पात्रनिर्माणं गभीरं चतुरङ्गलम् ।
 स्वर्णमायैः कृतच्छिद्रं कुक्षे चतुरङ्गलेः ॥
 यावज्जलमृतं पात्रं तत्कालं दण्डमेव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥
 ब्राह्मणं प्रति दण्डोदमे दण्डनिपातने च दोषो
 यथा, प्रायश्चित्तनक्षत्रे ।
 विप्रदण्डोदमे कच्छमतिच्छुं निपातने ॥
 “कौटसाख्ये दण्डा यथा,—
 लोभान्नोहाङ्गयान्नेत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च ।
 अज्ञानाहालभावाच्च साख्यं वितथमुच्यते ॥
 यथास्यन्तमे स्थाने यः साख्यमनृतं धदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् सहस्रं दण्डास्तु मोहात् पूर्वन्तु साह-
 सम् ।
 भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्दण्डगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
 अज्ञानात् इ प्रते पूर्णं चाग्निव्याच्छतमेव तु ॥
 यतानाहुः कौटसाख्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिभिः ।
 धर्मस्याभिचारार्थमधर्मेनिधनाय च ॥
 कौटसाख्यन्तु कुर्वाणान् चीन् वर्यान् धार्मिको
 नृपः ।
 प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ * ॥
 दण्डस्य स्थानानि यथा,—
 दण्डस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥
 उपस्यसुरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहन्तथैव च ॥
 अनुबन्धं परित्राय देशकालौ च तत्त्वतः ।
 सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेऽग्रे पातयेत् ॥ * ॥
 अधर्मदण्डेषु दोषो यथा,—
 अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कौर्मिनाशनम् ।
 अस्वर्ग्यश्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
 अदण्डान् दण्डयनाजा दण्डाञ्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्रोति नरकश्चैव गच्छति ॥ * ॥
 दण्डस्य पौर्वापर्यनियमो यथा,—
 वाग्दण्डं प्रथमं कुर्व्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ॥
 हृत्तीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ।
 वधेनापि यदा त्वेतान्निरुद्धीतं न शक्नुयात् ॥
 तदेषु सर्वमेवेतन् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥

दण्डः

दण्डस्य भेदा यथा,—
 पणानां द्वे प्रते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्रुतः ।
 मध्यमः पञ्च विधेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥
 ऋषी देये प्रतिज्ञाति पञ्चकं प्रतमर्हति ।
 अपहृवे तद्विगुणं तन्मनोरसुशासनम् ॥ * ॥
 दोषविशिष्टकन्यादाने दण्डो यथा,—
 यस्तु दोषवती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं वसवतिं पणान् ॥
 अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्विधेय मानवः ।
 स प्रतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ * ॥
 गवादीनां शस्यभक्षणे दण्डो यथा,—
 पथि क्षेत्रे परिहृते यामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
 स पालः प्रतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून् ॥
 क्षेत्रादिसीमाविवादे दण्डा यथा,—
 क्षेत्ररूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
 सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥
 सामन्तास्त्रैभ्यो वा ब्रूयुः सेतौ विषदतां नृणाम् ।
 सर्वे पृथक् पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥
 गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
 प्रतानि पञ्च दण्डाः स्याद्दण्डानां द्विप्रतो दमः ॥ * ॥
 वाक्पारुष्ये दण्डा यथा,—
 प्रतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
 वैश्योऽध्यक्षप्रतं इ वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
 पश्चाद्ब्राह्मणयो दण्डाः क्षत्रियस्याभिप्रंसने ।
 वैश्ये स्याद्दण्डपश्चाद्दण्डे द्वादशको दमः ॥
 समवर्णं हिजातीनां द्वादशैव यतिक्रमे ।
 वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
 एकजातिर्हिजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
 जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥
 नामजातियहन्त्वेवामभिदोहेण कुर्वतः ।
 निःक्षेपोऽथोमयः शुकुर्वलनास्ये दशाङ्गुलः ॥
 धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
 तप्तमासे चयेत्तेलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥
 श्रुतं देशश्च जातिश्च कर्मशारीरमेव च ।
 वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्द्विप्रतं दमम् ॥
 काण्यं वाप्यथवा खन्नमन्यं वापि तथाविधम् ।
 तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्यापणावरम् ॥
 मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
 आचारयन् प्रतं दाप्यः पन्थानं चादद्गुरोः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्या विजानता ।
 ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये स्त्रेव मध्यमः ॥
 विद्वान्द्रयोरेवमेव स्त्रजातिं प्रतितत्त्वतः ।
 द्वेदवर्जं प्रणयन् दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ * ॥
 दण्डपारुष्ये दण्डा यथा,—
 येन केनचिदङ्गेन हिंस्यासेत् श्रेष्ठमन्त्रजः ।
 द्वेत्तथं तप्तदेवास्य तन्मनोरसुशासनम् ॥
 पाणिसुदम्य दण्डं वा पाण्यिच्छेदनमर्हति ।
 पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
 सहासनमभिप्रेषु रतुक्कष्टस्यापकृष्टजः ।
 कथां कृताङ्को निर्व्यास्यः स्फिचं वास्यावकर्षयेत् ॥
 अवनिष्ठैवतो दर्पात् हावोष्ठौ द्वेदयेन्नृपः ।
 अवभृजयतो मेद्रमवशङ्कयतो गुदम् ॥

दण्डः

केषु गृह्यतो हस्तौ द्वेदयेद्विचारयन् ।
 पादयोर्द्वैकियायान् श्रीवायां वृषवेष्टु च ॥
 त्वग्भेदकः प्रतं दण्डो क्षोहितस्य तु दण्डः ।
 मांसभेत्ता तु वसिष्कान् प्रवास्यस्त्रिभेदकः ।
 वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
 तथा तथा दमः कार्या हिंसायामिति धारणा ।
 मनुष्याणां पशूनाश्च दुःखाय प्रहृते सति ।
 यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ।
 अज्ञानां पीडनायाश्च प्राणशोणितयोक्तया ।
 समुत्थानययं दाप्यः सर्वं दण्डमथापि वा ।
 द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
 स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् ।
 चर्मचारिभिकभाख्येषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
 मूत्रात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्यमूलफलेषु च ।
 यानस्यैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दशातिवर्तनान्याहुः श्रेषे दण्डो विधीयते ।
 द्विजनास्ये भिन्नयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
 अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
 द्वेदने चैव यन्नागां योक्तरश्मोस्तथैव च ।
 आक्रन्दे चाप्यपेक्षीति न दण्डं मरुतब्रवीत् ॥
 यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुणयात् प्राजकस्य तु ।
 तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विप्रतं दमम् ।
 प्राजकश्चेद्भवेद्दाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
 युग्यस्थाः प्राजकेनापि सर्वे दण्डाः प्रतं प्रतम् ॥
 स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
 प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः ॥
 मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् ।
 प्राणभृतसु महत्सङ्घं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥
 क्षुद्रकाणां पशूनाश्च हिंसायां द्विप्रतो दमः ।
 पश्चाशतु भवेद्दण्डः शुभेषु नृगपक्षिषु ॥
 गर्हभाजाविकानाश्च दण्डः स्यात् पञ्चमाशकः ।
 माशकस्तु भवेद्दण्डः श्वश्रुकरनिपातने ॥
 भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्ताद्याः स्यु रक्ष्णा वेद्यद्वेन वा ।
 पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
 अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिंस्त्वयम् ॥
 चौरस्य दण्डविधयेथा,—
 यस्तु रज्जुं चटं कृपाहरेद्विन्याश्च यः प्रपाम् ।
 स दण्डं प्राप्नुयात्तार्धं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥
 धान्यं दण्ड्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
 श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥
 तथाधरिममेथानां प्रतादभ्यधिके वधः ।
 सुवर्णरजसादीनामुत्तमानाश्च वाससाम् ॥
 पश्चात्तत्स्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिच्छते ।
 श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मूत्राद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाश्च विशेषतः ।
 सुखानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
 महापशूनां हरणे शास्त्राणामौषधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यश्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 गोसु ब्राह्मणसंस्थासु क्षूरिकायाश्च भेदने ।
 पशूनां हरणे चैव सदाः कार्याऽर्द्धपादकः ॥
 सूचकार्पासकिल्वानां गोमयस्य गुडस्य च ॥

दण्डः

भः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य लणस्य च ॥
 सुवेदलभाङ्गानां लवणानामन्यैव च ।
 इत्ययानाश्च हरयो नन्दो भस्मन एव च ॥
 तस्यानां पक्षिणाश्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 तस्य मधुनश्चैव यक्षान्यत् पशुसम्भवम् ॥
 पशुधासैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 ज्ञानानाश्च सर्वेषां तन्मूल्याद्भिर्गुणो दमः ॥
 अथ हरिते धान्ये गुल्मवह्नीनगेषु च ।
 शीघ्रपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्च लक्षणः ।
 रिपूतेषु धान्येषु प्राकम्बलफलेषु च ॥
 नरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ।
 शतं साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् छतम् ॥
 नरन्वयं भवेत् स्तियं हृत्वापययते च यत् ।
 स्तितान्युपकृष्टानि द्रव्याणि स्तियेभ्यः ॥
 तामादं दण्डयेद्राजा यस्मान् चोरयेद्गृहहात् ।
 तन्न येन यथाङ्गं स्तियो वृषु विचेष्टते ।
 तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥*॥
 तद्वारहरयो दण्डा यथा,—
 तद्वारभिमर्षेषु प्रवृत्तान् नन्महीपतिः ।
 इहेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
 तस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रश्चः ।
 ज्ञानाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
 तस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
 शीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥
 उपचारक्रिया केलिः स्यार्थो भूयणवाससाम् ।
 तद्वहस्रसनश्चैव सर्वं संग्रहणं तथा ॥
 स्त्रियं सृष्टेर्दण्डे यः सृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
 तस्वरस्यातुमते सर्वं संग्रहणं स्युतम् ।
 यथाज्ञानः संग्रहणे प्राणान् दण्डमर्हति ॥
 तसम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिघ्नितः समाचरत् ।
 नैषिहो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
 तेषु चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
 तन्वयन्ति हि ते नारीर्निगाढाश्चारयन्ति च ॥
 कश्चिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषां ताभिराचरन् ।
 गोऽकामां दूषयेत् कन्यां स सदो वधमर्हति ॥
 अकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ।
 तन्वां भजन्तीसुतल्लभं न कश्चिदपि दापयेत् ॥
 तन्वयं सेवमानान् संयतां वासयेद्गृहे ।
 उक्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥
 इत्थं दद्यात् सेवमानः समामिच्छत् पिता यदि ।
 तन्वयन्तु तु यः कन्यां कुर्व्याद्दर्पणं मानवः ॥
 तस्याश्च कर्तव्यं अङ्गुली दण्डश्चाहति घटशतम् ।
 अकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 इत्यतस्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
 तन्वैव कन्यां या कुर्व्यात् तस्याः स्याद्भिः शतो दमः ।
 इत्थं च द्विगुणं दद्याच्छिवाश्चैवाप्नुयाद्दण्डः ॥
 गतु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सदो मौख्य-
 मर्हति ।
 पशुलोरेव च क्खेदं खरेयोऽह्वनं तथा ॥
 भर्तारं कङ्कयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
 नां तन्भिः खाद्येद्राजा संस्थाने बहुर्वस्थिते ॥
 इमांसं दाहयेत् पामं शयने तन्न आयसे ।

दण्डकः

अभ्यादध्यक्ष काष्ठानि तत्र दहति पापहतम् ॥
 संवत्सराभिप्रक्षस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
 ब्राह्मणा सह संवासे चाच्छाला तावदेव तु ॥
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तमङ्ग सर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण ह्यीयते ॥
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।
 सहस्रं चत्त्रियो दण्डो मौख्यं मूत्रेण चार्हति ।
 ब्राह्मणो यद्गुप्तान् गच्छेत्तां वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्व्यात् चत्त्रियन्तु सहस्रियम् ॥
 उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विद्वतौ शूद्रवद्वृद्धौ रघवौ वा कटाभिना ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्गजन् ।
 शतानि पञ्च दण्डः स्याद्विच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥
 मौख्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 इतरेषान् वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 वैश्यश्चेत् चत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा चत्त्रियो
 व्रजेत् ।
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावभौ दण्डमर्हति ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दार्थो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
 शूद्रायां चत्त्रियविशोः साहसो वै भवेद्दमः ।
 चत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥
 मूत्रेण मौख्यं दण्डे चत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
 अगुप्ते चत्त्रियावैश्यं शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
 शतानि पञ्च दण्डः स्यात् सहस्रन्त्वन्वय-
 स्त्रियम् ॥*॥
 अल्लिजं यस्त्यजेद्दयाण्यो याप्यश्चर्त्विक् त्वजेद-
 यदि ।
 शतं कर्मण्यदुष्टं तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
 त्वजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्डः शतानि घट् ॥”
 इति मनुः ॥*॥
 दण्डस्य फलं यथा, युक्तिरूपतरुः ।
 “दण्डः संरक्षते धर्मं तथैवार्थं विधानतः ।
 कामं संरक्षते यस्मात् त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥
 राजदण्डभयाल्लोकाः पापाः पापं न कुर्वन्ते ।
 यमदण्डभयादेके परलोकभयात्तथा ॥
 दण्डश्चैव भवेन्नोके विभजन् साध्वसाधु वा ।
 शूखे मन्स्यानि वा यच्च न दुर्भजान् बलव-
 त्ताराः ॥
 अपराह्वेषु भूपालो दण्डं कुर्व्याद्यथाविधि ।
 अन्यथाकरणात्सत्तात् राजा भवति क्लिप्तवी ॥
 विरुद्धमपि जल्पन्तो दूता दण्डा न भूयता ।
 दूतहन्ता तु नरकमाविशेत् सचिवैः सह ॥
 विपक्षवचनादन्यो भूयो दण्डं न चार्हति ।
 विपक्षवचनादण्डः स्वामिनं नरकं नयेत् ॥”
 दण्डकः, पुं स्त्री, (दण्ड इव कायतीति । कै +
 कः ।) स्त्रीकविशेषः । हृन्दोभेदः । इत्यमर-
 टीकासारसुन्दरी ॥ अस्य विवरणं हृन्दः-
 शब्दे द्रष्टव्यम् । (इत्यो दण्डः । “इत्यो” ५ ।
 ३ । ८६ । इति कन् । सुद्वजगुडः । सोऽंटा
 इति भाषा ॥ पुं, इत्याङ्गुप्तः । यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४ ।

दण्डधा

“श्रुतस्तु मनोर्जसो रक्षाङ्गप्रवतः सुतः ।
 तस्य पुत्रप्रतप्येष्ठा विकृतिनिमिदण्डकाः ॥”
 एतन्मृपसन्निवेशस्थानं दण्डकारण्यमितिख्यातम् ।
 यथा, रामायणे । १ । १ । ४० ।
 “रामस्तु पुनराणस्य नागरस्य जनस्य च ।
 तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥”
 दण्डकन्दकः, पुं, (दण्डवत् कन्दो मूलं यस्य । कप् ।)
 धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दण्डका, स्त्री, (दण्डक + स्त्रीलिङ्गत्वाच्च टाप् ।)
 जनस्थानम् । दण्डकारण्यम् । इति जटाधरः ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ६० । ३६ ।
 “मम सन्नाभतिः सीते । नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।
 वसिष्ठाभीति सा त्वं मामशुयान्तुं सुनिश्चिता ॥”)
 दण्डकाकः, पुं, (दण्डो यमदण्ड इव काकः ।
 अशुभरूपकत्वात् इत्य तथालम् ।) द्रौणकाकः ।
 इति जेमर्षः ॥
 दण्डकका, स्त्री, (दण्डतापमाना टका ।) वाद-
 विशेषः । दामामा इति नागरा इति च
 भाषा । तत्पथ्यायः । नाली २ घटी ३ याम-
 नाली ४ यमेरुका ५ यामघोषः ६ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ दम्भः ७ दुर्भः ८ दुर्भः ९
 गभीरिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 दण्डतानी, स्त्री, (दण्डेन ताङ्गमाना तानी तान्-
 निर्मितवाद्यम् ।) तानीवाद्यम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दण्डधरः, पुं, (दण्डस्य धरः । दण्डं धारयति ।
 धृप् धारणे + पचादन्ति णिङ्कुक् । इत्यञ्जल-
 दत्तः । २ । २२ ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६५६ ।
 “ब्रह्मदण्डकतं दण्डं भुक्त्वा दण्डधराधिपः ।
 अकाण्डदण्डस्यैव ययौ दण्डधरान्तिकम् ॥”)
 राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ३ ।
 “बलनिवृत्तमर्थपतिश्च तं
 अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥”)
 त्रि, जगुङ्गधारकः ॥ (शासकः । यथा, महा-
 भारते । १२ । २३ । ४३ ।
 “एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ॥”
 चतुर्थोपाययुक्तः । यथा, भागवते । ४ । २ । १२२ ।
 “अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिव योजितः ॥”)
 दण्डधारः, पुं, (दण्डं धरतीति । धृ + “कर्मण्यण्” ।
 ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पृथ्वीनाथः । (यथा,
 गोः रामायणे । २ । ८८ । ७ ।
 “उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केरलाः ।
 दण्डधाराश्च सासुद्रा रत्नान्युपचरन्तु ते ॥”)
 प्रेताधिपः । इति मेदिनी । दे, २६६ ॥ (सनाम-
 ख्यातमृपविशेषः । स तु क्रोधवर्द्धनस्यासुर-
 स्यांशिन जातः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ४७ ।
 “क्रोधवर्द्धन इत्येव यत्स्वयः पदिकीर्तितः ।
 दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्ननुजेन्वरः ॥”
 धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, तत्रैव धृत्-
 राष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
 “निषङ्गी कवची पाप्नी दण्डधरो धनुर्महः ॥”)

दण्डनी

त्रि, दण्डधरः ॥ (शासकः। यथा, राज
नरङ्गयाम्। ४। १०६।
“दण्डधारे त्वयि चाप! चित्तिमेतां प्रशासति।
को वैरक्षेत्रयोः पारमनासादावधीदति ॥”)
दण्डनायकः, पुं, (दण्डं रात्रां चतुर्थीपायं नय-
तीति। नी + ऋण्।) सेनानीः। स चतुरङ्ग-
बलाध्यक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८६॥
(यथा, राजतरङ्गयाम्। ७। ६६६।
“कन्दर्पे कोटभृत्त्वानां भिन्नानां सङ्गहोदति।
क्रुध्यन् राजपुरीं राजा यद्वज्रदण्डनायकम् ॥”)
दण्डनीतिः, स्त्री, (दण्डेन नीयते या। यद्वा, दण्डो
नीयतेऽनयेति। नी + कर्मणि करणे वा क्तिन्।)
अर्थशास्त्रम्। इत्यमरः। १। ६। ५॥ तत्
चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम्। इति भरतः।
तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वै पुनः।
दण्डनीतिरिति ख्याता चीर्णो कानतिवर्षते ॥
तच्च ब्रह्मज्ञतश्चतसहस्राध्यायपरिमितम्।
तद्व्यथा,—
“ततोऽध्यायसहस्राणां शतशक्रे सुबुद्धिजम्।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथगुगुणः ॥
मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृतमेव च।
सहायाः कारणश्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥
त्रयी चान्वीचिकी चैव वार्ता च भरतवर्षम्।
दण्डनीतिश्च विपुला विदास्तत्र निर्दिष्टताः ॥
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्ष्यम्।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः ॥
सामभेदप्रदानश्च ततो दण्डश्च पार्थिव।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्तुञ्जेन समुदाहृता ॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृतज्ञस्तथा भेदार्थ एव च।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धसिद्धीश्च यत् फलम् ॥
सन्धिश्च विविधाभिख्यो ह्यीनो मध्यस्तथोत्तमः।
भयं सन्कारवितास्यं कार्त्तुञ्जेन परिवर्णितम् ॥
यान्नाकालश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्तुञ्जेन वर्णितः।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधश्चात्र वर्णितम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः।
प्रकाशोऽथविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ॥
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव !।
विधिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् ॥
अज्ञान्येतानि कौरव ! प्रकाशानि बलस्य च।
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चार्थयोगा विशादयः ॥
सर्षं चाभ्यवहार्थं वाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः।
अरिभिन्नसुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ॥
कृतज्ञो मार्गगुणश्चैव तथा भूमियुगाश्च ह।
आत्मरक्षणाश्चासः सर्गाणां चान्वेषणम् ॥
कल्पना विविधाश्चापि वृनागरथवाजिनाम्।

दण्डनी

युद्धाच्च विविधाभिख्या विविधं युद्धकौशलम् ॥
उत्पाताच्च निपाताच्च सुयुद्धं सुपलायनम्।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतवर्षम् ॥
बलशसननिर्युक्तं तथैव बलवर्धयम् ॥
पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानश्च पाण्डव ! ॥
तथा खातविधानश्च योगसञ्चार एव च।
चौरैराटविकेक्षीयेः परराष्ट्रस्य पीडनम् ॥
अग्निदेरसद्वैशेव प्रतिरूपककारकैः।
श्रेणिसुखोपजापेन वीरघण्डनेन च ॥
दूषणेन च नागानां आशङ्काजननेन च।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ॥
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य हासटङ्गी समञ्जसम्।
दूतसामर्थयोगाच्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥
अरिमध्यस्थमित्राणां सन्धक् चोक्तं प्रपञ्चनम् ॥
अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्।
अवहारः सुखश्रमश्च तथा कण्ठकप्रोधनम् ॥
अमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः ॥
अभ्यतानाश्च भरणं भ्यतानाश्चाभ्यवेक्षणम्।
अर्थस्य काले दानश्च यस्ने चाप्रसङ्गिता ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह।
कारणश्च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दुष्टेक्षितश्च विविधं वृत्तिश्चैवाशुजीविनाम्।
शङ्कितत्वश्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥
अलम्बलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम्।
प्रदानश्च विटङ्गस्य पात्रिभ्यो विधिवत्तदा ॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते।
चतुर्थं असनाघाते तच्चैवात्रानुवर्णितम् ॥
क्रोधजानि तथोग्राहि कामजानि तथैव च।
दशोक्तानि क्रुश्रुञ्छ ! असनान्यत्र चैव ह ॥
वृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतवर्षम् !।
कामजान्याहुरासाय्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ॥
वाक्पारुष्यं तथोत्थं दण्डपारुष्यमेव च ॥
निग्रहोऽथात्मनस्व्यागमर्थदूषणमेव च ॥
यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्त्रीषाश्च वर्णिताः।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाश्च भङ्गनम् ॥
चैत्यदुभावमर्दश्च रोधः कर्मान्तनाशनम् ॥
उपस्कारोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः।
पनवानकशङ्कानां भेरीणाश्च युधिष्ठिर ! ॥
उपार्जनश्च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट् ॥
लब्धस्य च प्रशमनं सताश्चैवाभिपूजनम् ॥
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिस्तथा ॥
मङ्गलालभनश्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ॥
आहारयोजनश्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥
एकेन च पथोत्थं सत्त्वत्वं मधुरा गिरः ॥
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥
प्रत्यक्षाच्च परोक्षाश्च सर्वोधिकरथेऽप्यथ ॥
वृत्तिर्भरतशाङ्ख ! नित्यश्चैवान्वेषणम् ॥
अदृष्टत्वं च विप्राणां युक्त्वा दण्डनिपातनम् ॥
अनुजीविष्यजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः ॥
रक्षणश्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् ॥
मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! हादश-
राजिका ॥

दण्डपा

हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया।
देशजातिकुलानाश्च धर्माः समनुवर्णिताः ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णितः ॥
उपायश्चात्र लिप्ता च विविधा भूरिदक्षिण
मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ॥
दूषणं क्षीतसाश्चैव वर्णितश्च स्थिरात्मसाम् ॥
यैर्येऽपायैर्लोकस्तु न चलेदायवर्णनः ॥
तत् सर्वं राजशाङ्ख ! नीतिशास्त्रेषु वर्णितम्
एतत् कृत्वा शुभं प्राप्तं ततः स भगवान् प्रभु
देवानुवाच संवृष्टः सर्वान् शक्रपुरोगमान् ॥
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ॥
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥
दण्डेन संहिता स्त्रिया लोकरक्षणकारिका ॥
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥
इति महाभारते राजधर्मः
दुर्गा । यथा,—
“नयानयमतालोके विकल्पनिलयामला ॥
दण्डनाम्ननाहापि दण्डनीतिरिति स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
दण्डपांशुलः, पुं, (दण्डेन दण्डधारेण पोशु-
नीचः।) द्वारपालः। इति शब्दरत्नावली ॥
दण्डपाणिः, पुं, (दण्डः पाणौ यस्य।) यम
(यथा, भागवते। १। १७। ३५।
“परीक्षितैवमादिष्टः स कलिजातवेषुः।
तमुदातासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोदातम् ॥”)
काशीस्थशिवगणविशेषः। स पूर्णभद्रश्च
हरिकेशनामा शिवमाराध्य शिववरेण का
दण्डनायकत्वमवाप्तवान्। यथा,—
“भक्तस्य धीरस्य तपोनिर्धेदौ
हरो वराणां निकरं तदा मुदा।
क्षेत्रस्य यक्षास्य मम प्रियस्य भो
भवाधुना दण्डधरो वरान्मम ॥
स्थिरस्त्वमदादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्यकृताश्च मत्प्रियः।
त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना
सर्वान् गणान् प्राधि ममाश्रयोत्कटात्
“त्वत्सातुह्यतश्चैवरेऽद्य यश्चराट्
कस्मान्नाराध्य सुसुक्तिभागजनः।
सभाजनं प्रागत एव ते चरेत्
ततः समर्था मम भक्त आदरात् ॥
मङ्गलियुक्तोऽपि विना त्वदीया
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत।
गणेषु देवेषु हि मानवेषु
तद्व्यमान्यो भव दण्डपाणि ! ॥”
इति काशीखण्डे ३२ अध्याय
(खगामस्थानश्चन्द्रवंशीयशुभविशेषः।
मातृस्ये। ५०। ८७।
“वहीनरात्मजश्चैव दण्डपाणिर्भविष्यति ॥”
अयन्तु मासत्रयाधिकचत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तं
चकार। यथा, राजावस्थाम् १ परिच्छेदे
“चत्वारिंशत् समाश्चैव सोऽपि मासत्रयाधि
उत्तुके पृथिवीमेतां दण्डपाणिर्भवावकः ॥”

दण्डधरे, त्रि । यथा, महाभारते । १।१३।२८।
 “भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 प्रविशेत् महासेनां मकरः सागरं यथा ॥”
 इत्यर्थः, स्त्री, (दण्डेन यत् पारुष्यं पश्यता ।
 दण्डोऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं
 विद्वेष्यति मिति मित्वाचरा ।) राज्ञां सप्त-
 दशनाम्नसंयस्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ४०३ ॥ अष्टादशविवादान्मर्गतविवा-
 दविशेषः । तत्तु ताडनादि । इति मनुटीकायां
 कुल्लुकभट्टः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७८ ।
 “यत् कञ्च प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥”)
 इत्यर्थः, पुं, (दण्डं शरीरं पालयतीति । पालि
 + अण् ।) अङ्गशफरमनुस्यः । दण्डिका इति
 भाषा । इति हारावली । १६० ॥ (दण्डेन
 पालयतीति । पालि + अच् ।) द्वारपालः ॥
 इत्यर्थः, पुं, (दण्डपालवत् कायतीति । कै +
 कः ।) शकुलमनुस्यः । इति हारावली ।
 १६१ ॥
 इत्यर्थः, पुं, (दण्ड इव बालधियस्य ।) हस्ती ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 इत्यर्थः, पुं, (दण्डं चक्रभ्रामणार्थं लघुडादिकं
 विभक्तौति । भृ + क्तिप् तुगागमश्च ।) कुम्भ-
 कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दण्डं दमनं
 विभक्तौति ।) दण्डधारके, त्रि ॥
 इत्यात्र, स्त्री, (दण्डाय शत्रुदमनाय या यात्रा
 प्रयाणम् ।) दिग्विजयः । संयानम् । वर-
 यात्रा । इति मेदिनी । रे. २६५ ॥
 इत्यर्थः, पुं, (दण्डं यच्छतीति । यम + अण् ।)
 यमः । दिनम् । अगस्त्यः । इति मेदिनी । मे.
 ६० ॥
 इत्यर्थः, स्त्री, उद्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इत्यादी, [न्] पुं, (दण्डेन वदतीति । वद +
 णिनिः ।) दण्डः । द्वारपालः । इति हारा-
 वली । १२८ ॥ दण्डवत्तरि, त्रि ॥
 इत्यादी, [न्] पुं, (दण्डेन वसतीति । वस +
 णिनिः ।) द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 एकग्रामाधिकृतजनः । इति जटाधरः ॥
 इत्यर्थः, पुं, (दण्डं मन्थानदण्डं विष्कभाति
 निवध्नाति यत्र । वि + क्त्वं + अङ्गिणश्च
 षन् । वेः क्त्वातेनित्यमिति घत्वम् ।) यत्र
 लम्भादौ व्याकर्षणार्थं रज्जा दण्डो निवध्नाते
 षः । घोलमन्थोया खूँटी इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । कुठरः २ । इत्यर्थः । २।६।७४ ॥
 इत्यर्थः, पुं, (पञ्चविहीनत्वात् दण्ड इव दण्डः ।
 ततः स्वार्थे क्त्वा ।) कुही । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इत्यर्थः, स्त्री, (दण्ड इव हस्ती दृक्करो
 यत् ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इत्यर्थः, स्त्री, श्लाघम् । इति शब्दार्थकल्प-
 तः ॥ (कपटिनां बहिर्दण्डादिकं यतीनां
 दण्डाजिनवत् आर्यलिङ्गत्वेन प्रतीयमानत्वात्
 तदर्थोऽप्युच्यते । दण्डश्च अजिनश्च द्वयोः

समाहारः । यतीनां दण्डं नृगचर्मै च । यथा,
 देवीभागवते । १ । १६ । ३१ ।
 “दण्डाजिनकृता पिन्ना यथा तव वनेऽपि च ।
 तथैव राज्यचिन्ता मे चिन्तयानस्य वानवा ॥”
 दण्डादिक, अ, (दण्डे च दण्डे च प्रहृत्य प्रहृतं युद्धम् ।
 “इत् कर्मव्यतिहारे ।” ५ । ४ । १२७ ।
 इति इत् ।) परस्परदण्डकरणकप्रहाररूप-
 युद्धम् । इति व्याकरणम् ॥ लाटालाटि इति
 भाषा ॥
 इत्यर्थः, पुं, (दण्डं कच्छतीति । क्त्वा + अण् ।)
 वाहनम् । मत्तहस्ती । शरयन्त्रकम् । कुम्भ-
 कारस्य चक्रम् । इति मेदिनी । रे. १६८ ॥
 इत्यादितं, स्त्री, (दण्डेन आहतम् ।) धोलम् ।
 इत्यर्थः । २।६।५३ ॥ (दण्डेन ताडिते, त्रि ॥)
 दण्डिकः, पुं, (दण्डोऽस्यस्येति । दण्ड + “अत इनि-
 टनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति टनौ ।) दण्ड-
 धारकः । ऋद्धिवरदार इति आसावरदार इति
 च भाषा । मनुस्यविशेषः । डानिकणा माह
 इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुपित्त-
 नाशित्वम् । तिक्तत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राज-
 वल्लभः ॥ (दण्डादितरि नियामके, त्रि । यथा,
 महाभारते । ६ । ११ । ३६ ।
 “न तत्र राजा राजेन्द्र । न दण्डो न च दण्डिकः ।
 स्वधर्मयोगैव धर्मेन्द्र । ते रक्षन्ति परस्परम् ॥”)
 दण्डिका, स्त्री, (दण्डवदाकृतिरस्यस्याः । दण्ड +
 टन् + टाप् ।) द्वारविशेषः । इति जटाधरः ॥
 रज्जुः । यथा, अङ्गुल्योत्कर्षे दण्डिकां क्लिन्तति ।
 इति सुपश्याकारणम् ॥ दण्डिका रज्जुरिति
 तट्टीकाकारः ॥
 दण्डितः, त्रि, (दण्डः सज्जातोऽस्येति । दण्ड +
 “तदस्य सज्जातं तारकादिश्च इतच् ।” ५।५।३६ ।
 इति इतच् ।) क्षतदण्डः । तत्पर्यायः ।
 दापितः २ साधितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
 दण्डी, [न्] पुं, (दण्डोऽस्यस्येति । दण्ड + “अत-
 इनिटनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (स तु कवी-
 नामन्वयतः कात्यादशदशकुमारचरितादियस्य-
 प्रणेता । शङ्कराचार्यसमकालीनोऽयम् । यथा,
 शङ्करविजये । १५ । १४० ।
 “स कथाभिरवन्तिष्ठ प्रसिद्धान्
 विबुधान् बाणमयूरदण्डमुखान् ।
 शिष्यलीलतदुन्मैताभिमानान्
 निजभाष्यश्रवणोत्सुकाश्चकार ॥”)
 यथा, कालिदासः ।
 “जाते जगति वाक्कीर्णे कविरित्यभिधीयते ।
 कवी इति ततो वासं कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥”
 दमनकट्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यमः ।
 (यथा, महाभारते । १ । १६० । १७ ।
 “तं दण्डमादाय रिपुप्रमाथी
 दण्डीव दण्डं पितराज उयम् ॥”)
 इत्यर्थः । चतुर्थाश्रमी । (अस्य अवहारादिकं
 यदुक्तं मनी । ६ । ४१-५८ ।

“आगारादभिनङ्गान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
 ससुपोऽपि कामेषु निरपेक्षः परिब्रजेत् ॥
 एक एव चरेन्नित्यं सिद्धार्थमसहायवान् ।
 सिद्धिमैकस्य संपन्नस्य जहाति न हीयते ॥
 अनभिरनिकेतः स्याद् याममन्त्रार्थमाश्रयेत् ।
 उपेक्षकोऽसङ्गसुको मुनिर्भावसमाहितः ॥
 कपालं दृक्कन्दलानि कुचेलमसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्ष्यम् ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्वेषं भृतको यथा ॥
 इष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेष्णलम् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
 अतिवादांस्त्रिभुवैत नावमन्वैत कश्चन ।
 न चेत्तं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्यैदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्रहारावकीर्णश्च न वाचमभृतां वदेत् ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखाद्यो विचरेद्दिह ॥
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नञ्चाङ्गविद्यया ।
 नासुग्रासनवाहभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हचित् ॥
 न तापसैर्ब्राह्मणैश्च वयोभिरपि वा न्वभिः ।
 आकीर्णं भिक्षुकैश्चाथैरागारसुपसंभ्रजेत् ॥
 कृष्णकेशमखण्डमयुः प्राची दण्डी कुसुमवान् ।
 विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपौडयन् ॥
 अत्येजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्गणानि च ।
 तेषामङ्गिः कृतं श्रौचं चमसानामिवाश्रये ॥
 अलातुं दारुपात्रञ्च नृगमयं वैदलन्तया ।
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
 एककालश्चरेद्द्वेषं न प्रसञ्जेत विद्वरे ।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सञ्जति ॥
 विधुमे सन्नसुधने अङ्गारे सुक्तवज्जने ।
 दृत्तं श्रावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्यात्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् मायासङ्गाद्भिर्निर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभास्तु लुण्ठितैव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभैश्च यतिर्भुङ्क्तेऽपि बध्यते ॥”
 दण्डग्रहणादेव दण्डी । भाष्यादिषु विद्वानेषु
 दण्डग्रहणेन प्रत्यवायो जायते । यदुक्तं महा-
 निज्जीवतन्त्रे १३ पटले ।
 “स्थितायां यौवनयुतकान्तायां परमेस्वरि ।।
 सर्वं हि विफलं तस्य यः कुर्याद्दण्डधारकम् ॥
 विद्यते पितरौ देवि । यः कुर्याद्दण्डधारकम् ।
 सन्न्यासं विफलं तस्य रौरवाख्यं गमिष्यति ॥
 विद्यते बालभावेन यस्य कान्ता सुतस्तथा ।
 सन्न्यासधारणं तस्य दृष्टा हि परमेस्वरि ।।
 सगुरुश्चापि शिष्यश्च रौरवाख्यं प्रपद्यते ॥”
 अधुनातनदण्डिनस्तु प्रायशः शङ्कराचार्यसम्प-
 दायान्मर्गता अतस्तीर्णा निर्गुणब्रह्मज्ञीपासनेव
 परमो धर्मः । एते तु मुक्तिः प्रायशः परि-
 हितरञ्जितवन्वा यत्राचमालाधारिकश्च ।
 दण्डिनस्तु द्वादशवर्षपर्यन्तं भिक्षापथेऽवाहिकं
 विधाय दण्डान् परिदण्ड्य परमहंसान्ममाश्र-

येयुः इति साम्यदायिकाः ॥ एतेषां काशी
एव प्रधानतमं वासस्थानम् ॥ * ॥ महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।
“सुखो विरूपो विहृतो दृष्टी कुक्षी विकृन्धः ॥”
योगार्थविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायाम् । उत्तरभागे । १० । ५ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
“युगावर्तेषु सर्वेषु योगार्थेष्वेव तु ।
अवताराणि शर्वस्य शिष्याश्च भगवन् ! वद ॥”
उपमन्यु उवाच ।
“महाकालश्च भूमी च दृष्टी सुखी च एव च ॥”
धृतराष्ट्रपुत्राणामेकतमः । यथा, महाभारते
धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । १ । ६७ । १०२ ।
“निवृत्ती कवची दृष्टी दृष्टधारी धनुर्धरः ॥”
दृष्टीत्यत्र पाश्र्वाति केचित् ॥) दृष्टयुक्ते चि ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५ ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७४ ।
“दृष्टी सुखी कुक्षी चोरी घृताक्तो मेखलीकृतः ॥”
दृष्टोत्पलं, क्ली, (दृष्टयुक्तसुत्पलमिव ।) दृ-
विशेषः । ज्ञानपोला इति ज्ञानकुनि इति च
भाषा । अस्य गुणाः । चयन्वासकासनाशि-
त्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तत्तु पीतरक्तश्चेतपुष्यमेदेन त्रिविधम् । पीतस्य
पर्यायः । गोवन्दनी २ गन्धवल्ली ३ सहदेवी ४
सहा ५ । रक्तस्य पर्यायः । विश्वदेवा १ ।
श्वेतस्य । दृष्टोत्पला १ । इति रत्नमाला ॥
दृष्टोत्पला, क्ली, (दृष्टोत्पल + टाप् ।) श्वेत-
पुष्यदृष्टोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥
दृष्टः, त्रि, (दृष्टते इति । दृष्ट + कर्मणि ग्यत् ।
यद्वा । दृष्टमर्हतीति । दृष्ट + “दृष्टादिभ्यो यत् ॥”
५ । १ । ६६ । इति यत् ।) दृष्टनीयः । दृष्टि-
तयः । (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ३४ ।
“यश्चोक्तुः स्वकं धर्मं स्ववर्णाश्रमसंज्ञितम् ।
नरोऽन्यथा प्रवर्त्तेत स दृष्टो भूयतो भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । दृष्टार्हः २ । इति णटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । २५ ।
“स्थिते दृष्टयतो दृष्टान् परिशीतुः प्रसृतये ॥”
दत्, पुं, दत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । अस्य बहु-
वचने दत्तः ॥
दत्तं, त्रि, (दीयते इति । दा + क्तः ।) रक्षितम् ।
ज्ञतदानम् । तत्पर्यायः । विद्वदम् २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विश्राणितम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, भाषे । १ । १५ ।
“खड्गस्तदत्ते सुनिमासने सुनि-
श्वरन्तनस्तावदभिव्यवीविशत् ॥”
दा + भावे क्तः ।) दाने, क्ली । तत् समविधं
यथा,—
“दत्तं समविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।
पर्यन्तस्य भ्रतिसुष्ट्या ज्ञेहात् प्रभुपकारतः ।
स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थं दत्तं दानविदो विदुः ॥
अदत्तस्तु भयक्रोधशोकावेशदग्निवैः ।
तथोक्तोचपरीहारयथासच्छ्रययोगतः ॥

बालमृदास्वतन्त्रानमसोऽन्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिनामेष्य्या च यत् ॥
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
यदत्तं स्यादवज्ञानात् तददत्तमिति स्मृतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥
दत्तः, पुं, राजविशेषः । स अग्निशिंहनन्दनः । इति
‘हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥ (स तु जैनविशेषः ।
अपरः अत्रियवंशोत्पन्नो वृषविशेषः । यथा,
महाभारते । १२ । २६६ । १५ ।
“आयुर्मतङ्गो दत्तश्च इपदो मातुस्य एव च ॥”
यदुर्वशीयस्य राजाधिदेवस्य पुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३८ । २ ।
“राजाधिदेवपुत्रास्तु जग्निरे वीर्यवतराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥”)
वैश्यस्योपाधिविशेषः । यथा,—
“शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा ज्ञाता च भूतुजः ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥”
इत्युक्तादत्तत्वम् ॥
अधुना कायस्थादेवपाधिश्च । (यथा, कुल-
दौषिकायाम् ।
“गौडेश्वरी कौर्त्तिसमन्तश्चिरवसतिज्ञता मौलिका
ये हि सिद्धा
स्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)
भगवदवतारविशेषः । स अत्रिपुत्रः दत्तात्रेय इति
नाम्ना ख्यातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुत्र-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ४८ ।
“कुण्डः सहोदरः कानीनः क्रौतः प्राप्तस्तथा वने ।
दत्तः केनापि चाशक्तौ धनग्राहिसुताः स्मृताः ॥”
तथा, महाभारते । १ । १२० । ३४ ।
“दत्तः क्रौत उपक्रौत उपगच्छेत् स्वयं च यः ॥”
दत्तकः, पुं, (दत्त एव । स्वार्थे कन् ।) द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । सपिण्डदत्तकस्य
अशौच्यवस्था । यथा, “सापिण्डस्य पुत्रीकरणे
तु सपिण्डमरणदिनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणा-
दिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्निवादम् ।
इति अनन्तभट्टकृतदत्तकदीधितिः ॥ * ॥
औरसपुत्रेण सह तस्य समभागत्वम् । यथा,—
“दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचित्शौरसो भवेत् ।
पितृवृत्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥
इत्यपि वचनं शूद्रविधयम् ॥” इति दत्तकचन्द्रिका ॥
अन्यत् पोष्यपुत्रशब्दे दृश्यम् ॥
दत्तकपुत्रः, पुं, (दत्तक एव पुत्रः ।) द्वादशविध-
पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
“दद्यात्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥”
तत्परिग्रहणस्य प्रकारो यथा,—
“शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदानविक्रयव्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः ॥
नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषाम् ।
स्त्री पुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यथाशु-
भानाङ्गुतः ॥

पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन् वन्द्याभूय राजनि नि
निवेशनस्य मध्ये आहूतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीते
दिति ॥” इति वशिष्ठः ॥ तस्य गोत्रधर्मप्रति-
र्यथा,—
“गोत्रशक्ये जनयितुर्न हरेद्दत्तमः सुतः ।
गोत्रशक्यानुगः पिण्डो अपैति दत्तः स्वधा ।
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ॥
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चाश्वतः
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्ध्वं पञ्चमाङ्गुलीं दत्ताद्याः सुता वृषः ।
यद्दीत्वा पञ्चवर्षीयपुत्रेष्टिं प्रथमश्चेत् ॥”
इत्युक्तादत्तत्वम् ॥
दत्तको द्विविधः । केवलदत्तकः द्वादशविधस्य
कश्च । केवलदत्तको जनकेन प्रतिगृह्णीष्ये
दत्तः तस्यैव पुत्रः । द्वादशविधस्य जनकप्रति-
गृह्णीष्यन्मावधोरयमिति संप्रतिपन्नः स उभये
रपि पुत्रः ॥” इति मिताक्षरा ॥
दत्ताप्रदानिकं, क्ली, (दत्तस्य आप्रदानं यद्द
मस्यस्य । दत्ताप्रदान + ठन् ।) अद्याद्य
विवादप्रदान्तर्गतविवादप्रदविशेषः । दत्तस्य पु
राहरणं यस्मिन् विवादप्रदे तत् । यथा, नारदः
“दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम अवहारपरदं हि तत् ॥”
“असम्यग्विहितमार्गेण ॥” इति मिताक्षरा ।
दत्तात्मा, [न्] पुं, (दत्तः आत्मा येन ।) पुत्र
विशेषः । यथा,—
“दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः ॥” इति कात्यायनः ॥ अस
विवरणम् । “दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापि
विहीनस्ताभ्यां व्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामोमि
स्वयं दत्तत्वमुपगतः ॥” इति मिताक्षरा । १२३४
(विश्वदेवानामन्यतमः । यथा, महाभारते
१३ । ६२ । ३४ ।
“सोमपः सूर्यसावित्री दत्तात्मा पुण्डरीकः ॥”
दत्तानपकर्म्म, [न्] क्ली, (दत्तस्य अनपकर्म्म
आदानं यत्र ।) दत्ताप्रदानिकम् । इति मनुः ।
दत्तिः, क्ली, (दा + भावे क्तिन् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ८६ ।
“अपशोकमनाः कुटुम्बिनी-
मनुगृह्णीष्व निवापदन्तिभिः ॥”)
दत्तेयः, पुं, (दत्ताया अपत्यं पुमान् । दत्ता + ट् ।)
इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दद, ड दाने । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा
आत्म-सकं-सेट् ।) ड, ददते । इति दुर्गा-
दासः ॥
ददनं, क्ली, (दद + भावे क्कुट् ।) दानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
ददः, पुं, कच्छपः । इति चंदिप्रचारे उवाचि-
ष्टिः ॥ (ददाति कच्छमिति । दद + बाहु-
कात् डः । यद्वा, हरिद्राति दुर्गच्छत्वनेति ।
दरिद्रा + ऋग्यादिहात् कुप्रत्ययेन सायुः । इ-
च्छदत्तः । १ । ६२ ।) दोगविशेषः । दा

दृः

भावा । तस्य रूपान्तराणि । दृः २
१ दृः ४ । इति भरतधृतशब्दभेदः ।
लक्षणं यथा—
“हुरागपिङ्कं दृमन्नसुप्तम् ॥”
इति भाववकरः ॥

नैमप्रम यथा,—
इङ्गेङ्गजाकुष्ठनिश्रासिन्धुत्वसर्षपैः ।
त्वपिष्टो लेपोऽयं दृकुष्ठविनाशनः ॥
गृह्यस्य वीजानि घात्री सर्जरसः सुही ।
नेरपिष्टं दृग्नामेतदुद्धर्तनं परम् ॥
रावधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
कृद्दिमकुष्ठानि हन्ति सिम्भानमेव च ॥”
इति गारुड १७५ अध्यायः ॥ * ॥

कच त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ।
मरालस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दृद्यत् ॥
तुनकं सगोमूत्रं कथितं लवणाश्रितम् ।
सपृष्टं खरं लेपात् कुष्ठद्विनाशनम् ॥
रदा हरितालस्य दून्ना गोमूत्रसैन्धवम् ।
लेपो हन्ति दृङ्गु पामानं वै गरं तथा ॥”
इति गारुड १६४ अध्यायः ॥ * ॥

रीचं त्रिष्टवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
दारु हरिद्रे दे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
माला करवीरश्च अर्कश्चौरं शकृत्पलम् ।
पञ्च कार्शिकी भागो विषस्याह्वपलं भवेत् ॥
यं कटुकतेजस्य गोमूत्रेऽधुगुणो पचेत् ।
पाने लौहपात्रे वा शनैर्दृङ्गिना पचेत् ॥
मा विचक्षिका चैव दृद्विस्कोटकानि च ।
भ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥”
इति च गारुड १६८ अध्यायः ॥ * ॥

य दृद्विचकित्सा ।
कुष्ठमिष्टो दृद्रो निश्रासैन्धवसर्षपाः ।
त्वपिष्टः प्रलेपोऽयं दृकुष्ठनिन्दनः ॥
दून्नाभयासैन्धवचक्रमहं-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
त्रिभिः प्रलेपैरपि बह्वन्त्रलां
“दृद्वं कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥”
उरकः ममरी इति लोके ।
के गङ्गुलकाख्या सिद्धार्थकश्च सुहीचौरम् ।
यमिति समभागं स्यादेवां द्विगुणस्तु दृद्वः ॥
धुगुणे गौतमे तानि प्रकृतानि संदध्यात् ।
स्वसन्नितयादूङ्गं सम्यक् निष्येधयेत्तानि ॥
योपलेन पृष्ट्वा दृद्वमात्रेपयेत्तेन ।
प्राहालेपोऽयं दृद्वकखमवश्यं विनाशयति ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

“लाक्षाकुष्ठं सर्षपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्षोर्धं चक्रमहस्य वीजम् ।
ल्लैकस्यं तक्रपिष्टः प्रलेपो
दृद्वुक्तो मूलकाङ्गीयुक्तः ॥
सिन्धुदभूतं चक्रमहस्य वीज-
मिच्छुतं केसरं तार्श्वश्रेणम् ।
पिष्टो लेपोऽयं कृपित्यादसेन
दृद्वगुणं नाशयत्येव योगः ॥

दधि

हेमचौरी आधिषातः शिरीषो
निम्बः सर्षो वत्सकः साजकार्शः ।
श्रीं तीव्रा नाशयन्तीश्च दृद्वः
खानावेपोऽधुवर्षेणु प्रयुक्ताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

दृद्वकः पुं, (दृद्वरेव । स्वार्थे कम् ।) दृद्वरोगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दृद्वः, पुं, (दृद्वं दृद्वरोगं हन्तीति । हन + टक् ।)
चक्रमहकः । इत्यमरः । २।४।२४७ । (यथा,
भावप्रकाशे सुदकुष्ठचिकित्सायाम् ।
“वाङ्गुची चाथ दृद्वः पिशुमर्हो हरीतकी ॥”
अस्य गुणा यथा,—
“दृद्वपत्रं दोषघ्नम् वातकफापहम् ।
कण्ठकासक्षमिन्वासदृकुष्ठप्रणुल्लु ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

दृद्वः, त्रि. (दृद्वस्थस्येति । दृ + “लोमादि-
पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५।२।१०० ।
इति नः ।) दृद्वरोगी । इत्यमरः । २।६।५६ ॥
दृद्वनाशनी, स्त्री, (दृद्वं नाशयतीति । नश् +
णिच् + णिनिः । डीप् ।) तैलनीकीटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दृद्वरोगी, [न्] त्रि. (दृद्वरोगोऽस्थस्येति । दृद्व-
रोग + इनिः ।) दृद्वरोगविशेषः । देदुया इति
भाषा । तत्पर्यायः । दृद्वः २ । इत्यमरः ।
२।६।५६ ॥

दृद्वः, पुं, (दरिद्राति दुर्गं क्लृप्तमनेनेति । दरिद्रा +
“दरिद्राते यांलोपश्च ।” उणां १।६२ । इति
जः रकारेकाराकाराणां लोपश्च ।) दृद्वः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

दृद्वः, पुं, (दृद्वं हन्तीति । हन + टक् ।) दृद्वः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दृद्वः, त्रि. (दृद्वस्थस्येति । दृ + पामादित्वात्
नः ।) दृद्वः । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

दृध, ङ ददे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्म-
सकं-सेट् ।) ङ, दधते । ददे दानधृत्योः ।
आदध्यादन्धकारे रतिमतिप्रयत्नीमिति मयर-
भट्टोक्तम् । गणकतानित्यात् अस्थेव ङीपरस्तेपद-
साध्यत्वमिति रमानायः । वस्तुस्तु ङु घाञ्जि
धारणे इत्यस्थेव ख्यां साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

दधि, स्त्री, (दधातीति । धा + “भाषायां घाञ्जि-
ह्वगभिजनिमिभ्यः ।” ३।२।१०१ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्वा किः स च लिङ्गवत् ।) श्रीवासः ।
वसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चौरीत्तरा-
वस्थाभावः । दृ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
चौरजम् २ मङ्गल्यम् ३ विरजम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पयस्यम् ५ । घनेतरत् दधि
द्रष्टव्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । अम्लत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातदोषघ्नमनलम् । संघ्राहित्वम् ।
मूत्रावहत्वम् । बल्यत्वम् । शोफकफार्शरथ-
घ्नमनलम् । वृद्धिशान्तकारित्वम् । कासश्वास-
पीनसर्वघ्नमम्बरश्रीतम्बरहित्वम् । रक्तोद्वेक-
शुक्रदृष्टिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ उष्ण-

दधि

त्वम् । दीपनत्वम् । क्षिग्धत्वम् । कषायाशुरस-
त्वम् । पाकेऽम्लत्वम् । पित्तभेदः प्रदत्वम् । मूत्र-
क्षयप्रतिघ्नायातीसाररक्षिकार्शुघ्नं शस्तत्वञ्च ।
इति भावप्रकाशः ॥ खादुत्वम् । च्युत्वम् ।
रोचनत्वम् । मङ्गल्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ पक्कदुग्धदधिगुणाः । रच्यत्वम् । क्षिग्धत्वम् ।
उत्तमगुणत्वम् । पित्तानिजापहत्वम् । सर्व-
घात्वमिषजवह्नं गत्वञ्च ॥ * ॥

निःसारदुग्धदधिगुणाः । संघ्राहित्वम् । शीतल-
त्वम् । वातजत्वम् । जलुत्वम् । विष्टम्भित्वम् ।
दीपनत्वम् । रच्यत्वम् । यक्ष्णीरोगनाशित्वञ्च ॥ * ॥
बह्वदधिगुणाः । सुक्षिग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
नातिपित्तकरत्वञ्च ॥ * ॥

शर्करासहितदधिगुणाः । श्लेष्मत्वम् । लघ्णा-
पित्ताम्बुदाहनाशित्वञ्च ॥ * ॥
गुडयुक्तदधिगुणाः । वातनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
ठं हणत्वम् । तर्पणत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥

वातजलघ्णानाशित्वम् । इति चक्रदत्तः ॥ * ॥
रात्रौ दधिसेवने विशेषो यथा, रात्रौ दधि न
भुञ्जीत किन्तु सपृष्टप्रकर्षं ससुप्तसुप्तं ससौद्रं
उष्णं सामलकं भुञ्जीत । रक्तपित्तकफोत्थेषु
विकारेषु च अमुष्टतान्वितमपि दधि न हितम् ॥
ऋतुविषेधे विधिनिषेधौ । हेमन्तशिशिरवर्षासु
दधि शस्तं शरद्व्योषधवसन्तेषु प्रायशो विगर्ह-
तम् ॥ * ॥

अविधिना दधिसेवने दोषः । च्वराष्टकृपित्त-
वैसर्षपकुष्ठपाण्डुभमकामलारोगप्राप्तिः ॥ * ॥

अथ गोदधिगुणाः । विशेषस्वादुत्वम् । बल्य-
त्वम् । रचिप्रदत्वम् । पवित्रत्वम् । दीपनत्वम् ।
क्षिग्धत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । वायुनाशित्वम् ।
अश्लेषदधिमध्ये गुणाधिकत्वञ्च ॥ * ॥

माहिषदधिगुणाः । सुक्षिग्धत्वम् । श्लेष्मलत्वम् ।
वातपित्तनाशित्वम् । खादुपाकित्वम् । अभि-
व्यन्दित्वम् । गुरुत्वम् । रक्तकफदूषणत्वञ्च ॥ * ॥
क्यागीदधिगुणाः । उत्तमत्वम् । घ्राहित्वम् ।
त्रिदोषनाशित्वम् । आसकासाशः चयकार्शुघ्नं
शस्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

आविकदधिगुणः । दुर्गमकफघ्नाधिप्रकोपन-
त्वम् ॥ अश्वीदधिगुणाः । वातनाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च ॥ * ॥

शौद्रकदधिगुणाः । चारत्वम् । अत्यम्लत्वम् ।
कौटुपाकित्वञ्च ॥ * ॥

हृत्तिनीदधिगुणाः । वीर्योष्णत्वम् । कषाय-
त्वम् । कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥

माहुष्यदधिगुणाः । मधुरत्वम् । बल्यत्वम् ।
क्षिग्धत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अथ दधिभेदाः ।

“आदौ मन्दं ततः खादु खादुश्च ततः परम् ।
अन्धत्तुर्थमत्यन्तं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥” * ॥
मन्दादीनां लक्ष्यानि गुणाश्च ।
“मन्दं दुग्धवदयत्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् ।

दधि

मदं स्यात् षट्त्रिंशत्तुं दोषत्रयविदाहृतत् ॥
यत् सन्धुग् घनतां यातं यत्तं स्वादुरसं भवेत् ॥
स्वाङ्गस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनेः ॥
यन्तिरोहितमाधुर्यं यत्तान्त्वत्वं तदन्वकम् ॥
अन्वसु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥
तदन्वत्वं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहृतत् ॥
अन्वत्वं दीपनं रक्तपित्तपुष्टिकरं परम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“लवणमधुरसर्पिःशर्करासुभ्रघाञ्जी-
कुसुमरसविहीनं नैतदन्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषोपि नाद्यात् ॥
त्रिकटुक्युतमेतद्राजिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमजिलघ्नं वह्निसन्धुचण्डम् ॥
तुहिनशिशिरकाले सेवितश्चातिपथं
रचयति तनुदाट्टं कान्तिसत्वञ्च नृणाम् ॥
दधिमधुरमीवदन्तं वाहितश्च मात्युषाम् ।
यावद् यावन्मधुरं दोषहरं तावदुष्यमिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
“दधि यत् स्वादु तन्मेदःकफाभिव्यन्दकारणम् ।
दधन्मन्तियद्रक्तदूषणं कफपित्तकृतम् ॥
विदाहि षट्त्रिंशत्तुं मन्दजातं त्रिदोषकृतम् ।
दधि त्वसारं रूक्षसु ग्राहि विदम्भि वातलम् ॥
पीनसे चातिसारे च श्रौतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
(ऋतुभेदे दधिविशेषगुणा यथा,—
“शारदं दधिगुणं रक्तपित्तविवर्द्धनम् ।
श्लोषं तृणं च्वरं शूलं करोति विषमज्वरम् ॥
इति शारददधिगुणाः ॥*॥
गुरु स्निग्धञ्च मधुरं कफलज्जलवर्द्धनम् ।
वृष्यं मेधश्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिद्विदम् ॥
इति हैमन्तदधिगुणाः ॥ * ॥
श्रीशिरं सघनश्चान्नं मधुरं गुरु एव च ।
वृष्यं बलकरं पित्तश्रमापहरणं परम् ॥
इति श्रीशिरदधिगुणाः ॥ * ॥
वासन्तं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदन्नं कफात्मकम् ।
बलवृद्धीर्यहा प्रोक्तं वसन्ते न प्रशस्यते ।
इति वासन्तदधिगुणाः ॥ * ॥
लघु चान्नं भवेद्दृशीञ्चो चालुष्यं रक्तपित्तकृतम् ।
श्रीधम्मपिपासाहृद्युक्तं न यीशुके ॥
इति यीशुदधिगुणाः ॥ * ॥
वार्षिकं हितकृतं प्रोक्तं दधि शस्तं न दोषकम् ।
श्रीधवातश्रमान् हन्ति श्रमातीसारनाशनम् ॥”
इति वार्षिकदधिगुणाः ॥ * ॥
“हिक्काचासन्नीहार्शानामतिसारे भगन्दरे ।
शस्तं प्रोक्तं दधि श्लेष्मां लवणैश्च विमूर्च्छितम् ॥
इति दधिभोजनविधिः ॥” * ॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
“रोचनं दीपनं वृष्यं स्निग्धं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽन्वसुयां वातघ्नं मज्जस्यं वृष्यं दधि ॥
पीनसे चातिसारे च श्रौतके विषमज्वरे ।

दधिचा

अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते ॥”
“त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि मुक्कलम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
“दधि तु मधुरमन्वमन्वश्चेति तत्कषायानुरसं
स्निग्धसुषुण्यं पीनसविषमज्वरातिसारारोचक-
मूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वृष्यं प्राणकरं माज्जल्यश्च ॥
महाभिव्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
कफपित्तकृदन्तं स्यादन्वत्वं रक्तदूषणम् ॥
विदाहि षट्त्रिंशत्तुं मन्दजातं त्रिदोषकृतम् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
वातापहं पवित्रञ्च दधि गण्यं रुचिप्रदम् ।
दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयापहम् ॥
दुर्गमन्वाचकामेधु हितमन्मेः प्रदीपनम् ।
विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिधम् ।
विपाके कटु सन्धारं गुरु भेदोष्णिकं दधि ॥
वातमर्शसि कुष्ठानि क्रिमीन् हन्त्युदराणि च ।
कोपनं कफवातानां दुर्गमन्वाचाधिकं दधि ॥
रसे पाके च मधुरमन्वमन्वदि दोषलम् ।
दीपनीयमन्वसुषुण्यं वाङ्मव दधि वातलम् ॥
रूक्षसुषुण्यं कषायश्च कफमात्रापहश्च तत् ।
स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
चक्षुष्यमयं दोषघ्नं दधि नार्थ्या गुणोत्तरम् ।
लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पित्तनाशनम् ॥
कषायानुरसं नाग्या दधि वर्चोविवर्द्धनम् ।
दधीत्युक्तानि यानीह गत्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
विज्ञेयमेधु सर्वेषु गन्धमेव गुणोत्तरम् ।
वातघ्नं कफघ्नत् स्निग्धं वृष्यं न च पित्तकृतम् ॥
कुर्थाङ्गताभिलाषश्च दधि यत् सुपरिश्रुतम् ।
श्रुतात् शीरात्तु यच्चातं गुणवद्दधि तत् स्मृतम् ॥
वातपित्तहरं रूष्यं धात्वभिबलवर्द्धनम् ।
दधः सरो गुरुवृष्यो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
वह्नैर्विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विदम्भि वातलम् ॥
दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
शरद्व्योष्णवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
हैमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
धारणकर्त्तरि, त्रि । इति सुग्धबोधम् ॥
दधिकूर्शिका, स्त्री, (दधिजाता कूर्शिका ।) अर्शो-
दकोष्णदुग्धे दधन्वसंयोगात् जाता । इति
केचित् ॥ उष्णदुग्धे दधन्वसंयोगात् जाता
इत्यन्वै । छेना इति भाषा । अस्या गुणाः ।
वातनाशित्वम् । याहित्वम् । रूक्षत्वम् ।
दुर्जरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्यायोऽस्या
यथा,—
“दधा सह पयः पक्वं यत् स्नातदधिकूर्शिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालावाम् ॥)
दधिचारः, पुं, (दधिं चाजबति विजोद्धयतीति ।
दधि + चल् + चिच् + अच् । लस्य रत्वम् ।)
दधिमधनदः । तत्पर्यायः । वैशाखः २
तक्राटः ३ करचर्षणः ४ । इति हारावली । ३४ ॥

दधिम

दधिजं, स्त्री, (दधौ जायते इति । जन + ञ्
स्यामजातौ ।) ३ । २ । ६८ । इति क
नवनीतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
दधित्यः, पुं, (दधिवर्णो द्रवस्निग्धत्वस्मिन्निति ।
+ सुपित्यः ।) ३ । २ । ४ । इति कः । १
दरादित्वात् साधुः ।) कपित्यः । इत्यम
२ । ४ । २१ ॥ (यथा,—
“तद्दधित्यविविक्तान् जन्ममध्नेः प्रपश्येत् ।
इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
“दधित्यविविक्तान् शरीरे तक्रदादिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाचनलिक
इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
दधित्याख्यः, पुं, (दधित्यं व्याख्याति कपित
अनुकरोतीति । आ + ख्या + कः ।) श
द्रवः । इति रत्नमाला ॥ लोवान् इति भा
दधिधेनुः, स्त्री, (दधिनिर्मिता धेनुः ।) इति
दध्यादिनिर्मिता धेनुः । यथा, वराहपुराणे
“दधिधेनोर्मेहाराज ! विधानं श्रेष्ठं साम्यत
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ।
गोचर्मेमात्रे तु पुनः पुष्यप्रकरशोभिते ।
कुशैरास्तीर्य वसुधां लघ्वाजिनकुशोत्तराम्
दधिकुम्भं सुसंस्थाप्य सदा धान्यचयोपरि ।
चतुर्थीशेन वत्ससु सौवर्णसुखमङ्कितम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्यगन्धैस्तु पूजिताम्
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धौमते ।
चमादिगुणयुक्ताय दद्यात्तां दधिधेनुकाम् ।
पुच्छदेशोपविष्टस्तु सुद्रिकाकर्ममात्रकेः ॥
पादुकोपानहौ ह्यत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुसरेत् ।
दधिक्रावृत्तिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ॥
एवं दधिमयां धेनुं दत्त्वा राजर्विसप्तमः ।
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दत्ता च नृपनन्दनः ॥
यजमानो वसेद्राजन् चिराच्च द्विजोत्तमः ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्
यत्र शीरवहा नदी यत्र पायसकर्हमाः ।
सुनय ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
य इदं श्रावयेद्भक्त्या श्रद्धयाद्वापि मानवः ।
सोऽन्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
दधिपुष्पिका, स्त्री, (दधीव शुभ्रं पुष्यमस्या
कप । टापि अत इत्वम् ।) अन्तेपराजिता
इति राजनिर्घण्टः ॥
दधिपुष्पी, स्त्री, (दधीव पुष्यमस्याः । जातिना
डीष् ।) कोलशिम्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दधिफलः, पुं, (दधीव शुभ्रो द्रवः फले यस्य ।
कपित्यवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ।
दधिमन्ः, पुं, (दधः मन्ः ।) मसु । इति रत्
माला ॥ मात् इति भाषा ॥
दधिमन्कोदः, पुं, (दधिमन् इव उदकं यत्र
उदकस्य उदादेशः ।) दधिसुतः । (यत्र
भागवते । ५ । १ । ३३ ।
“शीरोद्विह्वरसोदसुरोद्वृत्तोद्वीरोद्विधिमन्को
शुद्धोदाः सप्त जलघयः ॥”)

दधः

धसुः पुं, (दधिवत् शुभं सुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । स सुग्रीवश्चरुः तस्य मधुवनपाल-
कश्च । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २२२ । ७ । [वान् ॥]
“श्रीमान् दधिसुखी नाम हरिश्चक्रोऽति वीर्य-
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ८ ।
“सुरासुखी दधिसुखस्तथा विमलपिच्छकः ॥”
अथन्तु दधौ करायां सर्पायामन्यतमः । इति
सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ॥)
प्रशोकः, पुं, वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रशक्तवः, पुं, दध्युपसिक्ताः सक्तवः । करम्भः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ ददृक्त्वात् इति भाषा ॥
निखवद्वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १०४ । ६१ ।
“न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्रीयान्न च रात्रिषु ।
दधिसक्तं न मुञ्जीत तृषामासन्न वर्जयेत् ॥”)
प्रसारं, क्तो, (दधः सारम् ।) नवनीतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥
प्रसहः, पुं, (दधः सहेहः ।) दधिसरः । तत्-
पर्यायः । सरः २ दध्युत्तरगम् ३ कद्वरम् ४ ।
इति रत्नमाला ॥
प्रसहेदः, पुं, (दधः सहेद इव ।) घोलम् । इति
जटाधरः ॥
पीचः, पुं, दधीचिसुनिः । इति शब्दभेदप्रकाशः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३८ । १२ ।
“दधीचस्यास्थितो वचं कृतं दानवसुदनम् ॥”)
पीचः, पुं, सुनिविशेषः । स अथर्वसुनेरौरसान्
कर्मकन्यायां प्राप्तिनाम्नां जातः । वृच-
वधार्थं देवैरस्थास्या वचं निर्मितम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“ऋतेऽस्थिभ्यो दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विधः ।
तस्मान् यन्नाडविश्रेष्ठो याच्यतां सुरसप्तमाः ॥
दधीचेऽस्थीनि देहीति तैर्ब्रह्मिष्यथ दानवान् ।
तन् श्रुत्वा सहसा देवैर्याचितो सुनिभिस्तथा ॥
दसौ चास्थीनि देवैभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा ।
प्रीत्याशामं ततः क्त्वा देहं त्यक्त्वा सुभाखरान् ॥
सञ्जलोकान् चयान् प्राप्नो येभ्यो नावर्षेणं पुनः ।
तस्यास्थिभिरयो शक्रः प्रकृष्टः सुमनास्तथा ॥
कारयामास दिव्यानि तानि प्रहरणान्युत ।
वञ्चासिभूलचक्रश्च परिधा विविधा गदाः ॥
विश्वकर्मा सुराणाम् परिचाव्यायुधानि च ॥”
इति बह्विपुत्राये दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
पीचस्य, क्तो, (दधीचेरस्थि ।) वचम् । हीर-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पि [व] चि, (धृष्योतीति । धृव प्रागन्धे +
“ऋविग्दृष्टगति ।” ३ । २ । ५६ । इति किन्
द्विष्ठादिकाश्च निपात्यते ।) धृष्टः । इति त्रिकाण्ड
शेषः ॥ (धर्वकः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६६ । ३ ।
“रातहयस्य सुष्टुतिं दृष्टकृत्तोमैर्भनामहे ॥”)
पि, पुं, (दधते जीवेभ्यः पापपुण्यप्रलापजं
ददातीति । दध दाने + बाहुलकान् नः ।)
धमः । इति शब्दरत्नावली ॥

दधः
दन्तः

दध्याकरः, पुं, (दधः आकर इव ।) दधिसमुद्रः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दध्यानी, स्त्री, (दधिवत् शुभतां आनयतीति ।
आ + नी + क्तिप् ।) सुदधना । इति रत्नमाला ॥
सुदधर्शनगुलश्च इति भाषा । ददखण इति
केचित् । पुराति इति केचित् । मदनमस्त इति
हिन्दो भाषा ॥
दध्युत्तरं, क्तो, (दधः उत्तरं शेषजातम् ।) दधि-
स्नेहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे ।
७८ । ६२ ।
“पयसः सर्पिषश्चैव दधो दध्युत्तरस्य च ।
यथाकामं प्रदानाय भोग्यादिश्रयणाय च ॥”)
दध्युत्तरगं, क्तो, (दध उत्तरं चरमावस्थां गच्छ-
तीति । गम + उः ।) दधिस्नेहः । इति रत्न-
माला ॥
दध्युदः, पुं, (दधिवदुदकं यस्य । उत्तरपदस्य च
इत्युदकस्योदादेशः ।) दधिसमुद्रः । इति जटा-
धरः ॥
ददुः, स्त्री, कश्यपपत्नी । सा दक्षकन्या दानवमाता
च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे
६ अध्याये ।
“कश्यपस्य प्रवक्ष्यामि पत्नीभ्यः पुत्रपौत्रकान् ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा तथा ॥
सुरभिर्विनता तद्वत् ताम्ना क्रोधवशा इरा ।
कद्रुर्विन्वा सुनिस्तद्वत्तासां पुत्रान्नबोधत ॥”
“ददुः पुत्रप्राप्तं लेभे कश्यपाद् बलदर्पितम् ।
विप्रचित्तिः प्रधानोऽभूत् येषां मध्ये महाबलः ॥
द्विम्बह्वीं शक्रुनिश्चैव तथा शक्रुशिरोधरः ।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥
मरीचिर्मेषवांश्चैव इरा गर्भशिरास्तथा ।
विद्रावणश्च केतुश्च केतुवीर्यः शतद्वदः ॥
इन्द्रजित् सत्यजिश्चैव वञ्चनाभस्तथैव च ।
एकचक्रो महाबाहुर्वञ्चाक्षरकस्तथा ॥
असिलोमा पुलोमा च बिन्दुर्बाणो महासुरः ।
स्वर्भानुर्वृषपत्नी च एवमाद्या दनोः सुताः ॥”
दानवविशेषे, पुं । यथा, गोः रामायणे कवन्ध-
स्योक्तौ । ३ । ७५ । २४ ।
“अयो मां मध्यमं पुत्रं दनुं नामा च दानवम् ॥”)
दनुजः, पुं, (दनोर्जायते इति । जन + उः ।) असुरः ।
इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । ४० ।
“तत्रैव विभूतयो दितिदनुजाद्यश्चापि ॥”)
दनुजद्विट्, [व] पुं, (दनुजानां असुराणां द्विट्
शब्दः । यद्वा, दनुजान् इतीति । द्विष् + क्तिप् ।)
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दानवशब्दौ, त्रि ।
यथा, प्रयोगरत्नमालायां शब्दप्रकरणस्यादौ ।
“नमो नन्दकुमार पराय दनुजद्विषे ॥”)
दनुजदुः, पुं, (दनोः दुः पुत्रः ।) असुरः । इति
जटाधरः ॥
दन्तः, पुं, (दम + “दधन्तिप्रथिति ।” उयां ।
३ । ८६ । इति तन् ।) अद्रिकटकः । कुञ्जः ।
इति मेदिनी । ते, २३ ॥ श्लेषशब्दम् । इति

दन्तः

त्रिकाण्डशेषः ॥ चर्मवसाधनास्थि । दांत इति
भाषा । गर्भस्थस्य वष्टे मासि गुह्यदन्तपङ्क्ति-
र्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । रदनः २
दशनः ३ रदः ४ । इत्यमरः । १ । ६ । ६१ ॥ द्विष्णः ५
खरः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तत्सुक्र-
कारकौषधं यथा,—
हरिश्वाच ।
“हरितालं यवचारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पत्रतेलेन पेषयेत् ॥
हरीतकीकषायेन चट्टा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः सुशोभिताः पुंसः श्वेता रुद्रा न संशयः ॥”
इति गारुड १२३ अध्यायः ॥ * ॥
“शुद्धमामलकीपत्रं धातव्याः कुसुमानि च ।
पिष्टा तत् पयसा सार्द्धं सप्ताहं धारयेन्मुखे ॥
स्निग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥”
इति तत्रैव १२५ अध्यायः ॥ * ॥
“मूलं गोशूरकस्यैव चन्वित्वा नीलनीहित ।
दन्तकौटयधां नश्येदन्तासुरविमर्दन ॥”
इति च गारुड १६३ अध्यायः ॥ * ॥
सदन्तजातस्य शुभाशुभफलं यथा,—
अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता ।
“जातः सदन्तः पितृमालहन्ता
तातं विद्वन्धात् प्रथमे तु मासे ।
अर्वा द्वितीये सष्टेण तृतीये
मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥
मिष्टान्नभोजी सुभगः सुतास्यै
षष्ठे सुखी पण्डितकल्पवृद्धिः ।
ततोऽधिकः स्यात् बलवान् दुःप्रनास्ये
मासेऽष्टमे विजयसुखैर्विहीनः ॥
सुरप्रतापी नवमे ऋतुश्रेष्ठे दशमे तथा ।
एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ॥
अष्टौ पुत्रजनकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा ।
स्रोतःसु संक्रमे चापि क्षापयेत् शुक्रपुष्पकैः ॥
ज्ञानं संक्रमणस्याधः शम्भोर्द्वैर्गन्धमन्तः ।
होमं विप्राश्चैवमशुभं दन्तदर्शने ॥”
इति ज्योतिष्कत्वम् ॥
रतिक्रीडायां तस्याघातस्थानानि यथा,—
“जनयोगं कथ्योश्चैव ज्योते चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्षेयः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति कामशास्त्रम् ॥ * ॥
अथ दन्तरोमाणां निदानादि यथा,—
“श्लोथितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्षते ।
दुर्गन्धीनि सङ्ख्यानि प्रक्रीदीनि नृदूनि च ॥
दन्तमांसानि शीर्षानि पचन्ति च परस्परम् ।
श्रीतादो नाम स आधिः कफश्लोथितसम्भवः ॥ १ ॥
दन्तयोश्चिषु वा यस्य न्ययुर्जायते महान् ।
दन्तपुष्पटको नाम स आधिः कफरक्तजः ॥ २ ॥
सर्वान् पूयवधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टश्लोथितसम्भवः ॥ ३ ॥
न्ययुर्दन्तभ्रूयेषु रज्जवान् कफरक्तजः ।
जालासावी स विज्ञेयः श्लैषिरो नाम नामतः ॥
कङ्कमान् श्लैषिरो गदः । इति च पाठः ॥ ४ ॥

दन्तका

दन्ताच्छलन्ति वेद्येभ्यस्तानु चाप्यवदीर्यते ।
 दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखश्च परितुद्यते ॥
 यस्मिन् स सर्वलो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञितः ॥५॥
 दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् शीवति चाप्यखक् ।
 पित्ताखक्कफणो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥६॥
 वेद्येय दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताच्छलन्ति च ।
 अभ्याहताः प्रसवन्ति शोणितं दन्तवेदना ॥
 आध्मायन्ते सुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तहतो गदः ॥७॥
 घृष्टेयु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
 भवन्ति दन्ताश्च चलाः स वैदर्भीभिघातजः ॥८॥
 मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवह्नंसंशोऽसौ जाते रक् च प्रशाम्यति ॥९॥
 शूनैः शूनैः प्रकुण्ठते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
 करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न स
 सिध्यति ॥ १० ॥
 हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
 लालास्रावी कफहतो विज्ञेयः सोऽधर्मा-
 सकः ॥ ११ ॥
 दन्तमूलगता नाथः पश्च श्रया यथेरिताः ।
 दीर्यमाथोऽधिव रणा यस्य दन्तेषु जायते ॥
 दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥१२॥
 हृष्यच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुणो वातात् स ज्ञेयः क्षमिदन्तकः ॥१३॥
 वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
 कफवातहतो व्याधिः स भङ्गनकसंज्ञितः ॥ १४ ॥
 शीतलक्षप्रवातान्मध्याश्रानामसहा द्विजाः ।
 पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ १५ ॥
 (दन्तमांसैर्मलस्रावैर्वाह्यान्ः श्वययुर्गदः ।
 घदाहृत्कस्रवेद्विभः पूयासं दन्तविद्रधिः ॥)
 मणो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः ।
 शर्करैश्च खरस्यशां सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ १६ ॥
 कपालेऽधिव दीर्यतुसु दन्तानां सैव शर्करा ।
 कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनो ॥१७॥
 योऽच्छिन्नेन पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावसां गोलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥१८॥
 इति माधवकरः ॥
 दन्तकः, पुं, (दन्त एव । खार्थे कन् ।) पञ्चत-
 श्चङ्गम् । नागदन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १०० ॥ (दन्तः । इति युतपत्तिलम्बोऽर्थः ॥ त्रि,
 दन्तेषु प्रसितः । दन्त + “स्वाङ्गिभ्यः प्रसिते ।
 ५ । २ । ६६ । इति कन् ॥)
 दन्तकर्षणः, पुं, (दन्तान् कर्षतीव यः । कर्ष + क्तुः ।)
 जम्बीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दन्तकाष्ठं, स्त्री, (दन्तधावनार्थं यत् काष्ठम् ।)
 विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तधाव-
 नार्थकाष्ठम् । तद्यथा नरसिंहपुराणे ।
 “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥”
 महाभारते ।
 “तिस्रं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।
 क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”

दन्तधा

निविद्धकाष्ठानि यथा,—
 “गुवाकतालहृन्ताजस्तथा ताक्षी च केतकी ।
 खर्करनारिकेलौ च समैते ढगराजकाः ॥
 ढगराजशिरापत्रैर्यः कुर्वाद्दन्तधावनम् ।
 तावद्भवति चाखालो यावद्गङ्गा न पश्यति ॥”
 तस्य स्यौख्यं परिमाणश्चाह विष्णुः ।
 “कनिन्यग्रसमं स्यौख्यं सकृच्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥”
 मरीचिः ।
 “द्वादशाङ्गुलानु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलश्च वैश्यानां मूद्राणामु षडङ्गुलम् ॥
 चतुरङ्गुलमानेन गरीर्यां विधिरुच्यते ।
 अन्तरप्रभवाणाश्च षडङ्गुलमुदाहृतम् ॥”
 इत्याहिकतस्त्वम् ॥
 दन्तकाष्ठकं, स्त्री, (वृक्षं काष्ठं काष्ठकम् । दन्त-
 धावनयोग्यं काष्ठकम् ।) आहुत्यवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दन्तच्छदः, पुं, (दन्ताश्चाद्यन्तेनेनेति । छद संवरणे
 + शिच् + “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ।” ॥३॥
 ११८ । इति घः । “छादेर्वैऽहुपसर्गस्य ।” ६ ।
 ४।६६। इति छस्वः ।) ओष्ठः । इति हलायुधः ॥
 (यथा, ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनायाम् । १२ ।
 “दन्तच्छदेर्दन्तविधातचिह्नैः
 क्षनेश्च पाण्यग्रताभिखेखेः ।
 संकथ्यते निर्हयमङ्गनां
 रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥”)
 दन्तच्छदोपमा, स्त्री, (दन्तच्छदस्य ओष्ठस्य उपमा
 सादृश्यं यत्र । यद्वा, उपमायतेऽनयेति उपमा ।
 दन्तच्छदस्य उपमा सादृश्यखलम् ।) विम्बी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दन्तधावनं, स्त्री, (दन्तानां धावनम् ।) दन्त-
 मार्जनम् । (दन्तानां धावनं यस्मात् ।) दन्त-
 काष्ठम् । यथा, गारुडे २१४ अध्याये ।
 “उषःकाले तु सम्प्राप्ते श्रौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
 ततः ज्ञानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 सुखे पयुषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 कदम्बविव्खखदिरकरवीरवटाङ्गुनाः ।
 तगरं वृहती जातिकरञ्जाकांतिसुक्तकाः ॥
 जम्बूमधूकापामार्गशिरौषोऽम्बराश्रनाः ।
 क्षीरकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने ॥
 कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः ।
 प्रचाख्य सुक्ता च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् ॥
 अमावास्यां तथा षष्ठां नवम्यां प्रतिपद्यपि ।
 वर्जयेद्दन्तकाष्ठानु तथैवाकेस्य वासरे ॥
 अभावे दन्तकाष्ठस्य निविद्धायां तथा त्रिथौ ।
 अथां द्वादशगङ्गुषैः कुर्वीत मुखशोधनम् ॥”
 दन्तशुद्धिः । तस्य विधिर्यथा,—
 “प्रातर्भुङ्क्त्वा च न्दृश्यं कषायकटुतिक्तकम् ।
 भक्षयेद्दन्तधवनं दन्तमांसान्वाधयन् ॥” ॥
 तस्य काष्ठानि यथा,—
 “केऽप्यत्र करवीरान्मकरज्वज्जुलाश्रान् ।

दन्तधा

दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽप्यु-
 खदिरश्च कदम्बश्च करज्ज्वश्च वटस्तथा ।
 तिमिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बी तथैव च ।
 अपामार्गश्च विखश्च अकैशोऽम्बराश्रनाः ।
 एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥
 तस्य निविद्धकाष्ठानि यथा,—
 “गुवाकतालहृन्ताजस्तथा ताक्षी च केतकी ।
 नारिकेलेन ताद्या च न कुर्वाद्दन्तधावनम् ॥
 तस्य दिग्भेदेन शुभाशुभफलं यथा,—
 “ऋत्युः स्याद्विद्यास्येन पश्चिमास्येन चाम्रः ।
 पूर्वास्येनोत्तरास्येन सम्यदो दन्तधावनात् ॥
 तस्य तिथिविधौ निविधौ यथा,—
 “प्रतिपदार्द्राशुक्लीषु नवम्येकादशीषु च ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दृष्टत्वाप्तमं कुलम् ॥
 दन्तधर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा,—
 “दन्तानुर्द्धमधो घृष्टा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने ।
 तोयपूर्णसुखस्तेन ढष्टराशु प्रसीदति ॥” ॥
 रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा,—
 “अर्हिती कण्यंशुली च दन्तरोगी नवम्बरी ।
 शोथी कासी च न्दृष्टार्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज-
 येत् ॥” ॥
 तस्य गुणा यथा,—
 “निहन्ति वक्तुवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् ।
 आरोग्यं रक्षिमाघते सदो दन्तविशोधनम् ॥
 इति राजवल्लभः ॥ ॥
 “हतश्रौचस्ततः प्राञ्चः कुर्वाद्दन्तस्य धावनम् ।
 जिह्वाया मार्जनश्चापि रवालच्छदनादिभिः ।
 दक्षिणाभिसुखो भूत्वा पश्चिमाभिसुखस्तथा ।
 न दन्तधावनं कुर्व्यात् कुर्व्याच्चनारकी भवेत् ।
 मध्यमानामिकाभ्याश्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विजः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्व्यात् तर्जनीय न कदाचन ।
 अन्वत्यवटविष्णानां धात्र्याः काष्ठिकया उपः ।
 न दन्तधावनं कुर्व्यात्तथेन्द्रसुरसस्य च ।
 नित्यक्रियाफलं प्रेषुस्वरया दन्तधावनम् ।
 प्रभाते कुरुते प्राञ्चः सूर्योदयविवर्जिते ।
 सूर्योदये द्विजश्रेष्ठ । यः कुर्वाद्दन्तधावनम् ।
 नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ।
 यः ज्ञानसमये कुर्व्यात् जेमिने । दन्तधावनम् ।
 निराश्राः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरध्वजः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्व्याद्यो मध्याह्नापराह्नयोः ।
 तस्य पुष्यं न गृह्णन्ति देवताः पितरो जलम् ।
 ज्ञानकाले पुष्करिण्यां यः कुर्वाद्दन्तधावनम् ।
 तावज्ज्ञेयः स चख्खालो यावद्गङ्गा न पश्यति ।
 भगवत्युदिते सूर्ये यः कुर्वाद्दन्तधावनम् ।
 तद्दन्तकाष्ठो पितरो मुक्ता गच्छन्ति दुःखिनः ।
 उपवासदिने विप्र ! पितृश्राद्धदिने तथा ।
 न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनहन्तरः ।
 प्रभाते मार्जयेद्दन्तान् वासवा रसनां तथा ।
 कुर्व्याद्वादश विप्रेन्द्र ! कलजानि जलेर्षधः ।
 उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जेमिने ।
 दन्तधावनहन्ताः संपूर्णं जभते फलम् ॥”
 इति माधु क्रियायोगसारः ॥

दन्तरो

दन्तश

दन्ताव

धावनः, पुं. (धावयत्यनेनेति। धावि+ञुट्।
 दन्तना धावनः।) खदिरवृक्षः। गुच्छकरजः।
 इति राजनिर्घण्टः॥ वज्रुलः। इति शब्द-
 चन्द्रिका॥
 दन्तपत्रं, स्त्री, (दन्ता इव पत्राणि यस्य।) कुच्छ-
 कम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे।
 ७।२६।
 “कर्णावसक्तामलदन्तपत्रं
 माता तदीयं सुखसुप्तमयम्॥”)
 दन्तपत्रकं, स्त्री, (दन्त इव सुभ्रं पत्रं दन्तं यस्य।
 कम्।) कुच्छपुष्पम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
 दन्तपुष्पं, स्त्री, (दन्त इव सुभ्रं पुष्पमस्य।) कतक-
 फलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
 दन्तफलं, स्त्री, (दन्त इव सुकं फलमस्य।) कत-
 कम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
 दन्तफलः, पुं, (दन्त इव सुकं फलमस्य।) कपित्थः।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 दन्तफला, स्त्री, (दन्तवत् सुभ्रं फलं यस्याः।
 टाप्।) पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥
 दन्तभागः, पुं, (दन्तसहितो भागः। शाकपार्थि-
 वादिवत् समासः।) गजायभागः। गजस्य
 सुवतः स्वस्वपर्यन्तो योऽग्रभागः स दन्त-
 सहितः। इत्यमरभरता॥
 दन्तमलं, स्त्री, (दन्तलयं दन्तस्य वा मलम्।)
 दन्तलयक्रेदः। तत्पुण्यायः। पुष्यिका २। इति
 हारावली॥ १६५॥
 दन्तमलिका, स्त्री, (दन्त इव सुकं मूलमस्याः।
 कप्+टापि अत इत्वच्।) दन्तीवृक्षः। इति
 शब्दरत्नावली॥
 दन्तरोगः, पुं, (दन्तस्य रोगः।) रदनामयः।
 तन्निदानादि दन्तशब्दे द्रष्टव्यम्। तस्यौषधं यथा,
 “काकलङ्गाशिशुम्वले सुखेन विधत्ते शिव!।
 चञ्चिला दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्द्वर!॥”
 दन्तरोगाणामित्यत्र दन्तकीटानामिति पुस्तका-
 न्तरे पाठः॥ इति गारुडे १८८ अध्यायः॥
 अपि च गारुडे १६८ अध्याये।
 “मुष्कमूलकमुष्कीर्णा चारो हिङ्गुलनागरम्।
 शतपुष्पी वचा कुष्ठं दाह शिशु रसाञ्जनम्॥
 सौवर्चलं यवचारं चासुद्रं खैरुवं तथा।
 सुवपुत्र्य विडं सुक्तं मधु सुक्रं चतुर्गुणम्॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च।
 तैलमेभिर्विपक्तयं कर्षंशुलापहं परम्।
 वाधियं कर्षनादश्च पूयन्नावश्च दाहयः।
 पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्षयोः खिलाः॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कजतशेखर!।
 चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम्॥”
 अथ च।
 “तैलं लाचारसं चौरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत्।
 द्रव्यैः पलमितैरेतैः कायेष्वपि चतुर्गुणैः॥
 लोपकटफलमञ्जिष्ठापद्मकेशरपद्मकैः।
 चन्दनोत्पलस्यद्याङ्गैस्तैलं वदने धृतम्॥
 दाहनं दन्तपाकञ्च दन्तमोचं कपालिकाम्।

श्रीताई पूतिवक्रञ्च विरुचिं विरसास्यताम्॥
 दन्त्यादासु गदानेतान् कुर्वाहन्तानपि स्थिरान्।
 लाघादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम्॥
 इति लाघादां तैलम्॥
 जयेद्विस्वावग्नैः खिन्नमबलं क्षमिदन्तकम्।
 तथा च पीतेन्वातत्रैः क्षेपणैश्च धारणैः॥
 भद्रदास्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
 क्षमिदन्तापहं कौष्यं हिङ्गुदन्तान्तरे स्थितम्॥
 दृष्टतीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गुलकण्टकारिकाकाषायः।
 गच्छयस्तेलयुतः क्षमिदन्तकवेदनाग्रमकः॥
 नीली वायसजङ्गा कटुतुम्बीमूलमेकैकम्।
 संचूर्ण्य दशनविधुतं दशनक्षमिपातनं प्राहुः॥
 खेहानां कवलाः कौष्याः सर्पिषश्छैतस्य च।
 निर्यूहाश्चानिलापानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः॥
 चैतस्य सर्पिषः त्रिवृता पक्वस्य सर्पिषः कवल
 इत्यर्थः।
 क्षेहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं क्षेहिकमेव च।
 पेया रसयवावश्च चौरसन्तानिकाघृतम्॥
 शिरोविक्षिप्तश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।
 अत्र दन्तहर्षे।
 अष्टिद्रदन्तमूलानि शर्करासुहारेद्विषक्।
 लाघाचूर्णैर्मधुयुतेस्तस्तान् प्रतिधारयेत्॥
 दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्व्यान्निरवशेषतः।
 कपालिका लक्ष्मणतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता॥
 अत्र दन्तशर्करायाम्। एषा क्रिया दन्तहर्ष-
 क्रिया।
 फलान्यम्बानि श्रीतान्मु रूचाग्रं दन्तधावनम्।
 तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्णयेत्॥”
 इति भावप्रकाशः॥
 दन्तवर्धकं, स्त्री, (दन्तानां वर्धकमिवाच्छादकत्वात्।)
 ओष्ठः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४५॥
 दन्तवासाः, [सु] पुं, (दन्तस्य वासो वर्धकमिवा-
 वरकत्वात्।) ओष्ठः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 (यथा, कुमारे। ५। ३४।
 “अपि त्वादवर्णितवारिसम्भृतं
 प्रबालमासामनुवन्ति वीरधाम्।
 चिरोष्णितालककपाटलेन ते
 तुलां यदारोहति दन्तवाससा॥”)
 दन्तवीरकः, पुं, (दन्ता इव वीरानि यस्य। ततः
 स्वार्थे कन्।) दाडिमः। इति राजनिर्घण्टः॥
 दन्तशूटः, पुं, (दन्तेषु शूट इव स्थानिजनकत्वात्।)
 दन्तशूटः। इत्यमरटीकायां मथुरानाथः॥
 दन्तशूटः, पुं, (दन्तेषु शूट इव स्थानिकारक-
 त्वात्।) जम्बीरः। कपित्थः। कर्मेरङ्गकः।
 नागरङ्गकः। इति मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा,
 सुश्रुते। १। ४६।
 “शेरावतं दन्तशूटमन्धं शोणितपित्तहृत्॥”)
 अन्धः। इति हेमचन्द्रः। ६। २४॥
 दन्तशूटा, स्त्री, (दन्तेषु शूटा।) चाङ्गेरी। इति
 मेदिनी। ठे, १६॥ (यथा, भावप्रकाशे।
 “चाङ्गेरीशुक्रिका दन्तशूटाभ्राम्बोजीयिका॥”)
 चुदाश्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

दन्तशर्करा, स्त्री, (दन्तस्य शर्करेव।) दन्तरोग-
 विशेषः। कफवायुप्रोषितदन्तगतमलम्। पाधुरि
 इति भाषा॥ (तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
 “मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतप्रोषितः।
 शर्करेव खरस्यर्षा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥”
 यथा च सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
 “शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तस्य युस्य वै।
 सा दन्तानां गुणघ्नी तु विशेष्या दन्तशर्करा॥”)
 तस्यौषधम् यथा,—
 “गोरक्षकर्कटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च।
 पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम्॥”
 इति गारुडे १६० अध्यायः॥
 दन्तश्रायः, पुं, (दन्तानां श्राय इव। चिकण्यता-
 जनकत्वात्।) निम्बुक्षयम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 मिथि इति भाषा॥
 दन्तशिरा, स्त्री, (दन्तानां शिरा यत्र।) माट्टी।
 इति शब्दरत्नावली॥
 दन्तशूलः, पुं, (दन्तस्य शूल इव। शूलवेधनवद्-
 वेदनादायकत्वात्।) दशनवेदना। तस्यौषधम्॥
 यथा,—
 “त्रिफलानिम्बयद्याङ्गं कटुकारगधैः शृतम्।
 पाययेन्मधुना मिश्रं दन्तशूलोपशान्तये॥”
 इति गारुडे १७४ अध्यायः॥
 दन्तहर्षः, पुं, (दन्तानां हर्षो यस्मात्।) दन्त-
 रोगविशेषः। इति माधवकरः॥ (अस्य लक्षणं
 यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १६ अध्याये।
 “दशनाः प्रीतिसुखश्च सहन्ते क्षणं न च।
 यस्य तं दन्तहर्षं तु याधिं विद्यात् समीरयान्॥”
 दन्तस्थानिः। यथा,—
 “यस्य वै ज्ञातमात्रस्य हृदयं पीयते भृशम्।
 जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत्॥”
 इति वायुपुराणम्॥)
 दन्तहर्षकः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+
 णिच्+क्वल्।) जम्बीरः। इति जटाधरः॥
 दन्तहर्षणः, पुं, (दन्तान् हर्षयतीति। हृष+
 णिच्+ङ्युः।) जम्बीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 दन्ताघातः, पुं, (दन्तानाहन्तीति। आ+हन्+
 अच्।) निम्बकः। इति राजनिर्घण्टः॥ दशन-
 घातः। (यथा, गणेशप्रधाने।
 “दन्ताघातविदारितारिवधिरैः सिन्दूरशोभा-
 करम्॥”)
 रतिक्रीडार्या तस्य स्थानानि दन्तशब्दे द्रष्टव्यानि॥
 दन्ताम्बुदं, स्त्री, पुं, (दन्तस्य अम्बुदमिव।) दन्त-
 रोगभेदः। तत्पुण्यायः। दन्तमूलम् २ दन्त-
 शोफः ३ द्विजत्रयः ४। इति राजनिर्घण्टः॥
 दन्तायुधः, पुं, (दन्त एव आयुधं यस्य।) शूकरः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 दन्तालिका, स्त्री, (दन्तान् अजति पर्याप्तोतीति।
 अज+श्लुक्। टापि अत इत्वम्।) वर्ल्गा।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 दन्तावलः, पुं, (अतिप्रयितौ दन्तौ अस्य।
 दन्त+“दन्तप्रिखात् संश्रायाम्।” ५।२।१३१।

दन्तीषी

इति वलच् । "वले ।" ६।३।११८। इति
दोषः ।) हस्ती । इत्यमरः । २।८।३४॥
(यथा, मनुटीकायां कुल्लुकभट्टः । ७।१०६।
"सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हनुमा-
क्रमति ॥")
दन्तिका, स्त्री, (दन्ती एव । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
ह्रस्वः ।) दन्तीवृक्षः । इत्यमरः । २।४।१४४॥
दन्तिजा, स्त्री, दन्तिका । इति शब्दरत्नावली ॥
दन्तिनी, स्त्री, (दन्तस्तदाकारो मूलेऽस्यस्याः ।
दन्त + इनिः + डीप् ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दन्तिमदः, पुं, (दन्तिनो मदः ।) हस्तिमदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दन्ती, स्त्री, (दाम्यत्वनेति । दम + "हसि-
मृग्रिणवेति ।" उग्रा । ३।८६। इति तन् । ततो
गौरादित्वात् डीष् ।) स्वनामख्यातवृक्षः । तन्-
पर्यायः । शीघ्रा २ श्येनघटा ३ निकुम्भी ४
नागस्फोता ५ दन्तिनी ६ उपत्तित्रा ७ भद्रा ८
रुद्रा ९ रेचनी १० अनुकूला ११ निःशल्या १२
चक्रदन्ती १३ विशल्या १४ मधुपुष्पा १५ एरु-
फला १६ तरुगी १७ एरुपत्रिका १८ अणु-
रेवती १९ विशोधनी २० कुम्भी २१ उडुम्बर-
दला २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ निकुम्भः २३।
दन्तिका २४ प्रत्यक्षपर्णी २५ उडुम्बरपर्णी २६।
इत्यमरः । २।८।३४॥ अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । शूलामत्वग्दोषाशौत्रणाशरी-
श्ल्याशोधनत्वम् । हीपनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अश्लीलिकाभानगुल्मीदरनाशित्वम् ।
सारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अथ लघुदन्ती ।
"लघु दन्ती विशल्या च स्यादडुम्बरपर्यायि ।
अथैरुफला शीघ्रा श्येनघटा घुणप्रिया ॥
वाराहार्जुने च कथिता निकुम्भश्च मज्जलकः ॥"
अथ वृहदन्ती ।
"एरुपत्रविठपा द्रवन्ती सम्बरी वृषा ।
चित्रोपचित्रा न्ययोधी प्रत्यक्षपर्णाखुकर्यापि ॥*॥
दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु हीपनम् ।
गुदाङ्कुराश्रुशूलामककण्डुकुष्ठविदाहनुत् ॥
तीक्ष्णोष्णं हस्ति पितासकफशोथोदरक्रामीन् ॥
लघुदन्तीफलगुणाः ।
लघुदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
शीतलं वृष्टविग्लूणगरशोथकफापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
दन्ती, [न्] पुं, (प्रशस्तौ दन्तौ स्तः अस्येति ।
दन्त + इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २।८।३४॥
(यथा, देवीभागवते । २।६।४५ ।
"मन्त्रिपुत्रः स्थितज्ञश्च स्थापयामास दन्तिनः ॥"
स्त्रियां डीप् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६५२ ।
"क्षेत्रे च त्रिजिगैषा समरः प्राणयथावधिः कहि-
याम् ।
न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि । तव यौवनोद्भेदः ॥")
दन्तीवीजं, स्त्री, (दन्त्या इव वीजमस्य ।) जय-
पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दन्श

दन्श, त्रि, (उन्नता दन्ताः सन्धस्येति । "दन्त
उन्नत उरश्च ।" ५।२।१०६। इति उरश्च ।)
उन्नतदन्तः । इति भाषा ॥
"कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिन्नोमशः सुखी ।
कदाचित् तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चक्षलासती ॥"
इति सासुत्रकम् ॥
उन्नतानतः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
दन्शुरच्छदः, पुं, (दन्शुर उन्नतानतश्च दो यस्य ।)
बीजपुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दन्तोलूखलिकः, त्रि, (दन्त एव उलूखलः ।
सोऽस्यस्येति । "अत इतिठनौ ।" ५।२।११५।
इति ठन् ।) वानप्रस्थविशेषः । दन्तमात्रेण हित्वा
यो भक्षति सः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
मनुः । ६।१७ ।
"अभ्रकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥")
दन्त्यः, त्रि, (दन्त्ये भवः । दन्त + "शरीरावय-
वाच्च ।" ४।३।५५। इति यत् ।) दन्तीङ्गवः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिञ्जायाम् । १७ ।
"स्युर्मूर्च्छन्त्या कटुरषा दन्त्या लतुलसाः स्मृताः ॥"
दन्तभ्योऽहितः । "शरीरावयवाद्यत् ।" ५।१।६।
इति यत् । दन्तहितजनकः । यथा, सुश्रुते ।
१।४६ ।
"दन्त्योऽग्निमेघाजननोऽल्पमूत्र-
स्तम्योऽथ केश्योऽनिलहा गुरुश्च ॥")
दन्शुकः, पुं, (गर्हितं दशतीति । दन्श + यङ् +
"यञ्जपदशां यङः ।" ३।२।१६६। इति
ऊकः ।) सर्पः । (यथा, वैदिकरत्नमालायाम् ।
"चक्षुःश्रवा दन्शुकौ गूढपातु पन्नगोरगाः ॥")
राक्षसः । इति मेदिनी । के, १६३ ॥ (हिंस्रे, त्रि ।
यथा, भट्टिः । १।२६ ।
"इयमिति रघुसिंहे दन्शुकान् जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं सुष्टिपीडं दधाने ॥")
दन्भ, उ न दम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) दम्भः
परवचनहेतुव्यापारः । उ, दम्भित्वा दम्भा । न,
दम्भोति खलञ्चलयति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
दन्भ, क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, दम्भयति । सङ्घातो
राश्रीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
दन्श, औ दंशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अनिट् ।) औ, अदाह्वीत् । दशति
विम्बफलं शुक्रश्रावकः । दंशनमित्यनुस्वारहीनं
पठित्वा तन्निर्देशान् अनटि नकारलोप इत्याहुः ।
अतएव दशनो दन्तः । नाहर्हंशयति कश्चि-
द्विदाया गवडाख्याया । इति हलादुघः । भङ्-
मल्लमते दंशनमिच्च सन्नाहः । तेन अदंशयन्न-
वहितशौच्यदंशनास्तनूरयं नय इति वृष्णिभू-
भृतः । इति माघः । तनूः कवचपटताश्चक्रुरि-
त्यर्थः । अत्र परस्मैपदं चिन्त्यमिति वल्लभः ।
वसुतस्तु दंशं करोतीति औ साध्यम् । इति
दुर्गादासः ॥

दमः

दम, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) इ क, दम्भयति । नो
प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
दम, क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-प-
सकं-सेट् ।) क, दामयति । इति दुर्गादासः
दम्भं, त्रि, (दम्भोतीति । दन्भ दम्भे + "स्मा
तच्चीति ।" उग्रा । २।१३ । इति रक् ।) अस्मा
इत्यमरः । ३।१।६१ ॥ (यथा, निघण्टुः । ३।
"कहन् । इत्यः । निघण्टुः । मायुक्तः । प्रतिष्ठ
क्षु । वम्भकः । दम्भम् । अमकः । सुभक्त
अल्प इत्येकादशह्रस्वनामानि ॥" यथा, ऋषेः
१।८१।२ ।
"असि दम्भस्य चिदुघः ॥")
ससुत्रे, पुं, इत्युगादिकोषः ॥
दम, भय उ इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।
भ य, दाम्यति । उ, दमित्वा दाम्वा । इ
अदमत् अदमीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नि
ड इत्यन्ये । शमः शान्तीभावः । दाम्यति तुनिः
शम इतिपदस्य अग्नस्त्यापि सम्भवे शान्ते
करयोऽप्ययमिति धातुप्रदीपः । दमित्वापि
सङ्घातान् । इति दुर्गादासः ॥
दमः, पुं, (दमनमिति । दम + भावे घञ् । "न
दात्तोपदेशस्येति ।" ७।३।३४। इति वृद्धा
भावः ।) दृढः । इत्यमरः । २।८।२१।
दृढस्य लक्षणं यथा,—
"दमनादृढनाचैव तस्मादृढं विदुर्मुधाः ।
यत्र श्यामो लोहितान्त्रो दृढश्चरति निर्भयः ।
प्रजास्तत्र न सुहन्ति नेता चैत् साधु पश्यति ।
इति मनुस्यपुराणम् ।
(यथा, मनुः । ८।१६२ ।
"निक्षेपस्यापहर्षात् तत्समं दापयेत् दमम् ।
तपःक्षेत्रसहिष्णुता । तत्पर्यायः । दानिः
दमयः ३ । इत्यमरः । ३।२।३ । दमनम्
तत्तु वाच्येन्द्रियनियन्त्रः । इति वेदान्तसारः
विषयाद्ग्राह्यस्तस्य मनसो मथेष्टविनियोगोर्भता
इति केचित् ॥ दमस्य लक्षणं यथा,—
"कुत्सितान् कर्मणो विप्र । यच्च चित्तनिवारणम्
स कीर्तितो दमः प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभिः ।
इति पाज्ञो क्रियायोगसारः ।
(यथा, मनुः । ६।६२ ।
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनियन्त्रः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥"
कईमः । इति मेदिनी । मे, १४ ॥ (यश्च
इति निघण्टुः । ३।४ ॥ यथा, ऋषेः । १।७५५ ॥
"अये यच्चि खं दमम् ॥"
महर्षिविशेषः । यथा, महाभारते । १।३।१५।
"विश्वामित्रः स्थूलशिराः सम्भोजः प्रमतिर्दमः ।
मरुतस्य राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२।२६।
"मरुतस्य दमः पुत्रस्तस्याचीनाणवर्द्धनः ॥"
मरुतस्य पुत्रः । इति मार्कण्डेयपुराणम् । यथा
तत्रैव । १३४।१—५ ।

दमनः

दंश राजा धर्मोत्तमो भवत् पुरा ।
 ततनयो विप्र ! विख्यातवल्गुः ॥”
 रथान्तस्य तनयो दुष्टारिदमनो दमः ।
 तस्यैव बलं तस्य दयाशीलं सुनेरिव ॥
 न्यामिन्मतेनायां स जज्ञे तस्य भूषतः ।
 वर्धाणि जठरे स्थित्वा मातुर्महायथाः ॥
 प्राङ्मयामास दमं मातरं जठरे स्थितः ।
 श्रीलक्ष्म भविता यतश्चायं शृणुष्वजः ॥
 स्त्रिकालविज्ञानः स हि तस्य पुरोहितः ।
 इत्यकरोत् नाम नरिष्यन्तसुतस्य तु ॥
 दमो राजपुत्रस्तु धनुर्वेदमशेषतः ।
 इहे नरराजस्य सकाशाद्दृष्टवर्षणः ॥”
 स विशेषविवरणस्तु तत्रैवाध्याये विशेषतो
 यम् ॥ भीमस्य राज्ञः पुत्रविशेषः । यथा,
 हाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
 तन्पारत्रं कुमारान् श्रीशुदारान् महायथाः ।
 मयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्षसम् ॥”
 षुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । १०५ ।
 धनुर्वेदो धनुर्वेदो दान्तो दमयिता दमः ॥”
 षुः, त्रि, (दमयतीति । दम + णिच् + लुल् ।)
 मनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः ।
 १ । ६२ ।
 हस्तिगोश्वीश्वरदमको नक्षत्रैश्च जीवति ॥”
 गोषः, पु, चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स चेदि-
 श्रपतिः शिशुपालपिता च । इति पुराणम् ॥
 यथा, भागवते । ६ । २४ । ३६ ।
 दमवोषस्त्रैरिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥”
 गोषसुतः, पुं, (दमवोषस्य सुतः ।) शिशु-
 पालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शः, पुं, (दस उपशमे + “बाहुलकात् दृष्टमि-
 मिभ्यश्च ॥” ३ । ११४ । इति अथः । इत्युल्ल-
 लः ।) दमः । दक्षः । इत्युणादिकोषः ॥
 नं, स्त्री, (दम + भावे ल्युट् ।) दक्षः । यथा,
 “बलुच्छ्रितस्य दमनसुचितश्च श्रुतौ श्रुतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसखण्डम् ॥
 नः, पुं, (दान्यतीति । दम + ल्युः ।) पुत्र्य-
 विशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पुत्र्यचामरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 “दमनस्तु वरस्त्रिको हृदो दृष्यः सुगन्धिकः ।
 पह्याद्विषकुलास्रलोदकच्छिदोवजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वीरः । उपशान्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुन्दरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषि-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ६ ।
 “तमभ्यच्छत् ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ।
 तं स भीमः प्रजाकामस्त्रोषयामास धर्मवित् ॥”
 अथ भीमस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ ।
 ५३ । ६ ।
 “कथारत्रं कुमारान् श्रीशुदारान् महायथाः ।
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्षसम् ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४४ ।
 “मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ॥”

दमन

“स्वाधिकारात् प्रमादन्तीः प्रजा दमयितुं शीलं
 यस्य वैवस्वतादिरूपेण स दमनः ॥” इति
 तन्नाथे शङ्कराचार्यः ॥ महादेवः । यथा,
 महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।
 “महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”
 दमनकः, पुं, (दमन एव । स्वार्थे कन् ।) दृच-
 विशेषः । दोना इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 दमनः २ दान्तः ३ गन्धोत्कटा ४ सुनिः ५
 जटिणा ६ दन्ती ७ पाक्षुरागः ८ ब्रह्मजटा ९
 पुष्करिकः १० तापसपत्नी ११ पत्नी १२ पवि-
 चकः १३ देवशेखरः १४ कुलपत्रः १५ विनीतः १६
 तपस्विपत्रः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुनि-
 पुत्रः १८ तपोधनः १९ गन्धोत्कटः २० ब्रह्म-
 जटौ २१ कुलपुत्रकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥
 अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
 त्वम् । कटुत्वम् । कुष्ठदोषहृद्भिदोषविष-
 विस्फोटविकारहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हृद्यत्वम् । दृष्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । ग्रहण्यस-
 क्केदकङ्कणाश्रितञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (स्त्री,
 यङ्कारच्छन्दोविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृत-
 वचनम् ।
 “द्विगुणनगणमिह वित्तु हि ।
 दमनकमिति गदति शुचि हि ॥”
 एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषोऽपि । यथा, तत्रैव ।
 “द्विजवरगणयुगममलं तदशु च कलय कर-
 तलम् ।
 षण्णितिवरपरिगदितं दमनकमिदमति-
 ललितम् ॥”
 दमनकारोपयोत्सवः, पुं, (दमनकस्य आरोप-
 यार्थं य उत्सवः ।) श्रीलक्ष्मणस्य दमनकार्पण्यार्थ-
 महापूजास्तोत्रोत्सवः । यथा,—
 “चेन्नस्य शुक्लहादृश्यां दमनारोपयोत्सवम् ।
 विदध्यात्तद्विधिर्बोधायनाद्युक्तोऽत्र लिख्यते ॥
 मधोः सितेकादश्याश्च प्रातःकालं समाप्य च ।
 गत्वा दमनकारामं तत्राशोकं स्मरं यजेत् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ! ।
 श्रीकार्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥
 नेष्यामि ह्येषां पूजार्थं त्वां ह्येषां प्रीतिकारकम् ।
 इति संप्रार्थ्य गत्वा च यङ्गीयाद्दमनं शुभम् ॥
 प्रोक्ष्य तत् पञ्चगव्येन प्रचाख्याद्विः प्रपूज्य च ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य वेदादिघोषेण गृह्यमानयेत् ॥”
 अथ दमनकार्पण्यविधिः ।
 ह्यक्षस्याये सहस्रद्वयं सर्वतोभद्रमन्त्रम् ।
 निघाय दमनं तत्र राजौ तदधिवासयेत् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्ब्रह्मपतिः प्रभोः ।
 दमन ! त्वमिहागच्छ स्वान्निध्यं कुरु ते नमः ॥ इति
 सर्वोक्तं कामदेवश्च तथा भस्मशरीरकम् ।
 अग्नं मन्त्रयश्चैव वसन्तसखमेव च ॥
 स्मरं तथेहवापच पुण्यवाच्यं पूजयेत् ।
 प्रागादिदिष्टु रत्नाण्यं विद्विबह्मने क्रमात् ॥

दमय

अष्टोत्तरशतं कामगायत्र्या चाभिमन्त्र्य तत् ।
 दत्त्वा पुण्याङ्गलिं कामदेवं वन्देत मन्त्रवत् ॥
 मन्त्रचायम् ।
 नमोऽस्तु पुण्यवाच्य जगद्गङ्गादेकारिणे ।
 मन्त्रचाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रदायिने ॥ इति ॥
 ध्यामन्त्रितोऽसि देवेश ! पुराणपुरव्योत्तम ! ।
 प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि स्वान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
 निवेद्याम्यहं तुभ्यं प्रीतिर्दमनकं शुभम् ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
 इत्यमामन्त्र्य देवेशं दत्त्वा पुण्याङ्गलिं पुनः ।
 गीतवृत्तादिना राज्ञौ कुर्यात्प्रागरत्वं सुदा ॥”
 अथ दमनकार्पण्यविधिः ।
 प्रातःस्नानादि निर्वृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
 दमनारोपणार्थं च महापूजां समाचरेत् ॥
 ततो दमनकं भक्त्या पाणिभ्यां परिचर्य च ।
 चण्डादिवन्द्यघोषेण श्रीलक्ष्मणाय समर्पयेत् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक ! ।
 हस्तान् पूर्य मे ह्येष कामान् कामेश्वरीप्रिय ! ॥
 इदं दमनकं देव गृह्णास्व मदशुभहात् ।
 इमां सावत्सरीं पूजां भगवन्निह पूरय ॥ इति ॥
 ततो दामनकीं मालां गन्धादीनि समर्प्य च ।
 गीतादिनोत्सवं कृत्वा श्रीलक्ष्मणं प्रार्थयेदिसु ॥
 मन्त्रिविदममालाभिर्नेन्दारकुसुमादिभिः ।
 इयं सावत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ! ॥
 वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ।
 तद्दहामनकीं मालां पूजाश्च हृदये वहेत्यादि ॥
 भगवन्तं प्रणम्याथ गुह्यं संपूज्य भक्तितः ।
 संपूज्य ब्राह्मणान् शक्या भूञ्जीत सद्यः बन्धुभिः ॥
 पारणाहे न लभ्येत ह्यादृशी घटिकापि चेत् ।
 तदा त्रयोदशीं ग्राह्या पवित्रा दमनार्पणे ॥
 न ह्येष दमनारोपः स्यात्कथौ विद्वतो यदि ।
 वैशाखां आवष्टे मासि कर्त्तव्यं वा तदर्पणम् ॥
 अतएवोक्तं ब्रह्मणा देवीपुराणे ।
 चेन्नादौ कारयेत् पूजां सम्यगवत्सु ! यथाविधि ॥
 गन्धधार्पणैर्वेदेर्मास्त्रैर्दमनकोऽग्नौ वैः ।
 सर्वोत्तमं पूजयेद्देवं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वतोर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
 दमनी, स्त्री, (दम्यतेऽधिरनया । दम + ल्युट् ।
 स्त्रियां ङीप् ।) अग्निदमनीवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दमयन्ती, स्त्री, (दमयति नाशयति अमङ्गलादिक-
 मिति । दम + णिच् + शब्द + ङीप् ।) भद्र-
 मञ्जिका । इति शब्दमाला ॥ नगरराजपत्नी ।
 वा विदर्भदेशीयभीमराजकन्या । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ५३ । ५-६ ।
 “तथैवासीद्विदर्भेऽपि भीमो भीमपराक्रमः ।
 मूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकार्मिः स चाप्रजः ॥
 स प्रचार्यं परं यत्नमकरोत् सुखमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! ॥
 तं स भीमः प्रजाकामस्त्रोषयामास धर्मवित् ॥

दम्भः

महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्षसम् ।
 तस्मै प्रसन्नो दम्भः सभायाय वरं ददौ ।
 कथारत्नं कुमारान् श्रीगुहारात् महायशः ॥
 दम्भयन्ती दम् दानं दम्भश्च सुवर्षसम् ।
 उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ॥
 दम्भयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा त्रियया ।
 सौभाग्येन च लोकैषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥”
 अस्या विशेषविवरणम् तमेवाध्यायमारभ्य
 विस्तरशो ब्रह्मयम् ॥)
 दमितः, चि, (दम्भते स्म इति । दम् + क्तः ।
 “वा दान्तशान्तेति ।” ७ । २ । २७ । इति
 पञ्चे इट् ।) दान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥
 (यथा, हरिवंश । ६७ । ५६ ।
 “यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ।
 ब्रजोपभोग्या च यथा नागे वै दमिते मया ॥”)
 ज्ञेशसहस्राक्षम् । इति भरतः ॥ भारवाहनादि-
 ज्ञेशसहः । इति सुभूतिः ॥
 दम्भो, [नृ] चि, (दम्भोऽस्यास्तीति । दम् + इतिः ।)
 दम्भविशिष्टः । (तीर्थविशेषे, स्त्री । तत्प्रव-
 र्णक-ऋषिभेदे, पुं । यथा, महाभारते । ३ । ८२ ।
 ७१-७४ ।
 “प्रदक्षिणसुपाटव्य गच्छेत् भरतर्षभ ! ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ ! त्रिषु लोकैषु विश्रुतम् ॥
 दम्भोति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ॥
 तत्र ज्ञात्वाधैयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति यत् पापं तत् ज्ञातस्य प्रणश्यति ॥
 दम्भो चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
 तत्र ज्ञात्वा नरश्रेष्ठ ! हृद्यमेधमवाप्नुयात् ॥”
 दम्भोऽत्र प्रिप्तीति क्वचित् पाठः ॥)
 दसुनाः, [सु] पुं, (दान्यतीति । अन्तर्भतग्यर्थात्
 दम्भघातोः + “दमेरुनसिः ।” उर्णा । ४ । २३४ ।
 इति उर्णसिः ।) अयिः । इत्यमरः । १ । २ । ५६ ॥
 सुक्राचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥
 दम्भनाः, [सु] पुं, (दसुनसु + अन्येषामपि ह्रस्वते
 इति पञ्चे दीर्घः । यद्वा, दमेरुनसिरिति पठित्वा
 जनसिप्रत्ययः ।) अयिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (चि, दम्भनीयः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १११ । ११ ।
 “अस्मि रयिं न स्वर्थं दम्भनसं भगं दत्तं न
 पृष्ट्वासि धर्षसिम् ॥”
 दानमनाः । दान्तचित्तः । यथा, तन्त्रेव । ५ । ४ । ५ ।
 “कुटो दम्भना अतिघट्टीरोय दम्भं नो यज्ञ-
 सुप्रयाहि विद्वान् ॥”)
 दम्भयन्ती, पुं, (जाया च पतिश्च । राजदम्भादिगण्ये
 पाठात् जायाया दम्भावो वा निपात्यते ।)
 भार्यापती । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (यथा,
 मनुः । ३ । ११६ ।
 भुक्तवत्स्वय विप्रैश्च स्वैश्च भृत्यैश्च चैव हि ।
 भुञ्जीयातां ततः पञ्चादवशिष्टान् दम्भयन्ती ॥”)
 दम्भः, पुं, (दम्भते इति । दम्भ दम्भे + घञ् ।)
 कपटः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २२२ ।
 “सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ॥”

दयालुः

अयम् अधर्मात् स्वभागर्भे संजातः । यथा,
 भागवते । ४ । ८ । २ ।
 “श्वश्रुर्धर्मस्य भार्याश्रीर्धर्मं मायाश्च श्रुत्वा ॥
 अस्तुत मिथुनं तत्तु निर्वर्तितर्जयहेऽप्रजाः ॥”)
 कल्कम् । शाटोपाह्वयतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १७ ।
 “आत्मसम्भावित्वा स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नाम यज्ञेस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥”
 धर्मात्सुतसाहः । यथा, मनुः । ४ । १६३ ।
 “नास्ति क्वं वेदिन्द्राश्च देवतानाश्च कुतस्वनम् ।
 द्वेषं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेऽस्मिन् वृत्तयेत् ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७७८ ।
 “दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकारः कलिः ॥”)
 दम्भोजिः, पुं, (दम्भ नोदे + भावे अस्तु । दम्भसि
 प्रेरणे अलति पर्याप्तोतीति । अल + इत् ।)
 वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥
 दम्भः, पुं, (दम्भते इति । दम् + यत् ।) वत्स-
 तरः । स तु प्राप्तदम्भकालो गौः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ६२ ॥ अण्डान् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ४ ।
 “शकटं दम्भसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥”)
 दम्भनीये, चि ॥
 दय, चि उ ग्रहणे । गतौ । वधे । दाने । अर्चने ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-सकं-सेट् ।)
 अवनं पालनम् । चि, दयितोऽस्ति । उ, दयते
 दीर्घं दयालुः । तेषां दयसे न कस्मात् । अत्र
 कर्मेण्य षष्ठो । इति दुर्गादासः ॥
 दयः, पुं, (दय + बाहुलकात् अप् ।) दया । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 दया, स्त्री, (दय + भिदाद्यङ् । ततश्चाप् ।) कथया ।
 अस्या लक्षणं यथा, पाप्ने क्रियायोगसारे ।
 “यत्रादपि परलेशं हर्तुं वा हृदि जायते ।
 इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ ! सा दया परिकीर्णिता ॥”
 अपि च मनुस्यपुराणे ।
 “आत्मवत् सर्वभूतेशु यो हिताय शुभाय च ।
 वर्णते सततं हृष्टः क्रिया श्लेषा दया स्रुता ॥” ॥
 “परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे हृष्टिरे वा सदा ।
 आत्मवद्वर्णितयं हि द्येषा परिकीर्णिता ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ॥
 (इयं हि शक्तीनामन्यतमा । यथा, देवीभाग-
 वते । १ । १५ । ६० ।
 “अह्ना मेधा स्वधा स्वाहा क्षुधा निद्रा दया
 गतिः ।
 “संस्थिताः सन्तः पार्श्वे महादेव्याः पृथक्
 पृथक् ॥”)
 दयाकूर्चः, पुं, (दयायां कूर्चः शीर्षमिव प्रधानम् ।)
 बुद्धः । इति शैमनसः । २ । १४८ ॥
 दयालुः, चि, (दयते इति । दय + “स्मृष्टिश्चीति ।”
 ३ । २ । १५८ । इति आलुच् ।) दयालुकः ।
 तत्पर्यायः । कारुणिकः २ ज्ञातुः ३ खरतः
 ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥ (यथा, रघुः । १० । १६ ।
 “दयालुमनश्च सृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥”)

दरणिः

दयितं चि, (दयते स्तेति । दय + क्तः ।) प्रियम्
 इत्यमरः । ३ । १ । ५३ ॥ (यथा, आष्याय-
 श्रवाम् । २८८ ।
 “इष्टमहृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितस्वभा-
 वदयं करेण ताडितमथ मिथ्याञ्जितमपया ॥
 यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
 “दयितजनविप्रयोगो विनाविद्योगश्च केन सद्भा-
 वः ॥
 यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न
 स्यात् ॥”)
 दयितः, पुं, (दय + क्तः ।) पतिः । इति जटा-
 धरः ॥
 दयिता, स्त्री, (दयित + टाप् ।) भार्या । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, रघुः । २ । ३ ।
 “निवर्ष्य राजा दयितां दयालु-
 स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ॥”)
 दर, य, (दीर्यते इति । दृ + अप् ।) ईषदर्थः ।
 इति मेदिनी । रे, ४७ ॥ (यथा, आष्याय-
 श्रवाम् । ३०० ।
 “दरतरलेऽपि वक्षसि दरोऽनते तव सुखे च
 दरहसिते ।
 आस्तां कुसुमं वीरः सरोऽधुना चित्रधनु-
 यापि ॥”
 “अक्षिणि नेत्रे ईषदश्चले सति । तवेषदृष्टमिमे
 वक्षसि सुखे च किञ्चिद्धसितवति सति ॥” इति
 तट्टीका ॥)
 दरं, स्त्री, शब्दः । यथा । विष्णुं वन्दे दरकम-
 कौमोदकीचक्रपाणिमिति क्रमदीपिका ॥
 दरः, पुं स्त्री, (दीर्यते वक्षोऽनेन । दृ + “यदृष्ट-
 निश्चिगमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
 भयम् । (यथा, आष्यायश्रवाम् । २६५ ।
 “दरनिद्राणस्यापि सरस्य शिल्पेन निर्गता-
 क्तु मे ।
 सुखे ! तव हृष्टिरसावर्जुनयज्ञेसुरिव हृन्ति ॥”)
 गर्भः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥ (शब्दः ।
 यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।
 “स उच्चकाशे धवलीदरो दरो-
 ऽप्युत्क्रमस्याधरशोणशोणिका ।
 दाभायमानः करकञ्जसंपुटे
 यथाजघन कलहं च उतस्वनः ॥”)
 कन्दरे, पुं स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 (स्त्रियां ङीप् । यथा, ऋतुसंहारे । १ । २५ ।
 “अनति पवनविद्धः पञ्चतानां दरोऽपि
 स्फुटति पटुनिनादः सुक्वणंश्लेषीव ॥”)
 दरकण्टिका, स्त्री, (दर ईषत् कण्टो यस्याः
 कण्ट । टापि अत इत्वम् ।) श्रुतावरी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दरणिः, पुं, (दृ विदारणे + “ह्यतिरप्यनिः ।” २ ।
 १०३ । इति उञ्जलदत्तोऽस्या अणिः ।) दूत-
 भङ्गः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 जूलहङ्कः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ इत्-
 तञ्जुलः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

[दृ] ङी, (ङ्गातीति । दृ विदारथि + द्रभ्रवोऽदिः ।) उर्वा । १ । १२६ । इति दः ।) प्रपातः । भयम् । पर्वतः । इति दः । दे, २० ॥ ङ्ङ्जातिः । इति ङ्ङादिसंज्ञे अमरः ॥ (देशविशेषः । यथा, वतरङ्ग्याम् । १५७ ।

तत्परस्वाधिपर्योयः केशरिवराहयोः । प्रवृत्तिव्ययोरासीदाभ्यावर्णे इवान्तरैः ॥) । तीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासिद्धिः ।

ङी, (दर ईषत् दायति शुध्यतीति । दे + ङीङ्कुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कश्चित् कङ्कपि दृश्यते । अस्य पर्यायो यथा,— क्तं मर्कटश्रीषेच हिङ्कुलं दरदो रसः ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गयान्तरं यथा,—

हङ्कुलन्दरदं ङ्ङ्ङं चित्राङ्गुणपारदम् । दक्षिणविधः प्रोक्तश्चर्मारः सुकतुष्कः ॥

वपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् । मारः सुकवर्णः स्यात् सपीतः सुकतुष्कः ॥

वाङ्गुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रदं तख्यूलं कृत्वा ऋतुपात्रके त्रिदिनम् । यं जम्बीररसे चाङ्गुल्या वा रसे बहुधा ॥

स जम्बीरवारिणा चाङ्गुल्या रसेन परिप्लुतम् । वा स्यालीमध्ये निधाय तदुपरिकठिमीष्टम् ॥

तत्परावं तत्र त्रिंशद्द्वारं जलं दयं उच्ये हेयं । येन तद्दृष्टपातनेन निर्मूलं शिवजः ॥

हिङ्कुले हिङ्गुलुयांति दरदः सुकतुष्कः । सगन्धकसम्भतो हिङ्गुली दैत्यरक्तकः ॥

ज्ववर्गद्रवैः पिष्ट्वा दरदो माहिषिण च । धेन सप्तधा पिष्टः सुष्कीभूतो विशुध्यति ॥

यथा ।

वीदुग्धेन दरदमन्त्रवर्गे विभावितम् । भवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥

न्यमनम् ।

रदं होलिकायन्त्रे पक्वं जम्बीरजेद्रवैः । प्रवारमजात्रजेर्भावितं शुद्धिमेति हि ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंज्ञे चारुमारणाधारे ॥

दः, पुं, (दरं भयं ददातीति । दा + कः ।) देशविशेषः । भयम् । ङ्ङ्जातिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयत्तु पूर्वम् चक्षिय आसीत् आत् क्रमशः उपनयनादिक्रियालोपात् श्रुद्रादिकं प्राप्तः । यदुक्तं मनौ । १० । ४३-४४ ।

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः चक्षियजातयः । पल्लवं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

क्राञ्चौद्रविद्धाः कान्धोका जवनाः शकाः । परदा पञ्चवाञ्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥

ङी, (दृ + इन् ।) दरी । इति शब्दरत्नावली । (तत्तकङ्गुलीतुपत्रे सर्पे, पुं । इति महाभारतम् ॥)

दरितः, ङि, (दरो भयमस्य सङ्गातः । दर + तारकादित्वात् इतच् ।) भीतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६ ॥

दरिद्रः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छतीति । दरिद्रा + ञच् ।) निर्धनः । तत्पर्यायः । निम्नः २ दुर्विधः ३ दौनः ४ दुर्गतः ५ । इत्यमरः । ३ । ४६ ॥ कौकटः ६ दुःखः ७ । इति जटाधरः ॥

अस्मितः, ङ । इति दानधर्मैः । तस्य कारणं यथा,—

“अनुपोष्य चिराच्चाखि तीर्थान्वनभिगन्थ च । अदत्त्वा हेमधेनूच्च दरिद्रो जायते नरः ॥”

इति पाश्वि भूखण्डम् ॥

“दरिद्रो यत्ससनुष्टः क्षपयो योऽजितेन्द्रियः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥

दरिद्रा, ङ लु दुर्गेत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा-परं-अकं-सेट् ।) दुर्गतिरकिञ्चनोभावः । ङ लु, उपर्युपरि परगन्तः सर्वं एव दरिद्रति । इति दुर्गादासः ॥

दरिद्रायकः, ङि, (दरिद्रातीति । दरिद्रा + कुल ।) दरिद्रः । इति सुश्रुतबोधम् ॥

दरिद्रितः, ङि, (दरिद्रा + कर्त्तरि क्तः ।) दरिद्रः । दरिद्रायुक्तः ॥

दरिद्रिता, [ङ] ङि, (दरिद्रा + टच् ।) दरिद्रायकः । दरिद्राघातोः कर्त्तरि लृट्प्रथमः ॥

दरोदरं, ङी, (दरो भयं तच्छनकं उदरं यस्य । प्रायशः सर्वथासकत्वाद्देवास्य तथात्वम् ।) दुरोदरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दरोदरः, पुं, (दरजनकसुदरं यस्य ।) दुरोदरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, उषादि-सूत्रटीकायां उज्ज्वलदत्तपुस्तकगोवर्धनः । ५ । १६ ।

“आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं ऋद्धन्वसुस्मिन् सततं दरोदरम् ॥”

दहुरः, पुं, पर्वतः । (यथा, रामायणे । २ । ६१ । २४ ।

“मलयं दहुरं चैव ततः खेदयुरो गिरिः ॥” कश्चित् दहुरोऽपि पाठः ॥) इयद्गमभाजने, ङि । इति मेदिनी । दे, १६६ ॥

दहुराब्जः, पुं, अङ्गनविशेषः । तत्पर्यायः । मीनाञ्जीवः २ । इति शब्दमाला ॥

दहुरीकं, ङी, (दारयतीव कर्त्तुं । दृ + ङिच् + कर्त्तरि क्त्वाच् ।) उर्वा । ४ । २० । इति ईकनूप्रथयेन साधुः ।) वाद्यम् । इत्युषादिकोषः ॥

दहुरीकः, पुं, (दारयतीव कर्त्तुं इति । दृ + ङिच् + कर्त्तरि क्त्वाच् ।) उर्वा । ४ । २० । इति ईकनूप्रथयेन साधुः ।) मेघः । वाद्यभेदः । मेकः । इति संक्षिप्तसारे उषादिवृत्तः ॥

दहुरं, ङी, यामजाकम् । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥

दहुरः, पुं, (ङ्गाति कर्त्तुं शब्देनेति । दृ + कर्त्तरि क्त्वाच् ।) उर्वा । १ । ४१ । इति उरच् प्रथयेन निपातनात् साधुः ।) मेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (यथा,—

“भद्रं ज्ञतं ज्ञतं मौनं कोकिलेर्जलदागमे । दहुरा यच्च वक्तास्त्वच्च मौनं हि शोभनम् ॥” इत्युद्भटः ॥)

मेघः । वाद्यभाष्यभेदः । पर्वतविशेषः । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ५१ ।

“स निर्बिम्ब यथाकामं तटेज्जालीनचन्द्रमौ । क्षमाविष दिग्गजास्याः शौली मलयदहुरौ ॥”

राक्षसः । इति संक्षिप्तसारे उषादिवृत्तः ॥ (अम्बकधातुभेदः । यथा, भावप्रकाशे ।

“पिनाकं दहुरं नागं वञ्चयेति चतुर्विधम् ॥”

“दहुरं स्वमिनिक्षिपं कुरुते दहुरंश्चनिम् । गोकान् वहुशः क्षत्वा स स्यात्पुत्रप्रदायकः ॥”

दहुरा, ङी, (ङ्गाति दारयति वा अस्तुरागिति । दृ + उरच् प्रथयेन निपातनात् साधुः । तत-द्याप् ।) चण्डिका । इति मेदिनी । दे, १६७ ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्राति दुर्गच्छत्यङ्गमनेनेति । दरिद्रा + ङि ।) उर्वा । १ । १६० । इति ऊः । रकारेकारयकाराणां लोपश्च ।) दहुरोगः । इति शब्दरत्नावली ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्रा + बाहुलकान् उः ।) यालोपश्च ।) दहुरोगः । इत्युषादिकोषः ॥

दहुरः, पुं, (दहृं ङ्गीति । दहृ + ङ् + टक् ।) चक्रमर्हकः । इति शब्दरत्नावली ॥

दहुरः, ङि, (दहुरस्यास्तीति । दहृ + लोमादि-पामादिपिच्छिनादिभ्यः शनेलच् ।) ५ । १० । १०० । इति पामादिषु पाठान् नः । ततो गत्वच् ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दहुरः, पुं, (दरिद्रा + ऊः ।) यालोपश्च ।) दहुरोगः । इत्युषादिकोषः ॥

दहुरः, ङि, (दहुरस्यास्तीति । दहृ + नः ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दहुरोगी, [न्] ङि, (दहुरोगीस्यास्तीति । दहृ-रोग + इनिः ।) दहुरोगी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दर्पः, पुं, (दृष्यति इति । दृप् + भावे षच् ।) उच्छृङ्खलत्वम् । इति नीलकण्ठः । कस्तूरी । इति मेदिनी । पे, ७ ॥ उषा । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः २ अहङ्कारः ३ अवलिपता ४ अभिमानः ५ ममता ६ मानः ७ चित्तोन्नतिः ८ क्षयः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥ * ॥

“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तमुत्पत्तिः ॥

येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्व्वात्मा तेषां ब्रह्माहमेव च ॥

शुद्धाणां महताश्चैव येषां गर्वो भवेत् प्रिये ! । एवंविधमज्ञं तेषां चर्त्तुंभूतं करोमि च ॥

चकार दर्पभङ्गश्च महाविषयोः पुरा विशुः । ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च ॥

धर्मस्य च यमस्यापि ब्रह्मस्य चन्द्रस्यथोः । गदहस्य च वक्ष्ये च गुरोर्दूष्यावसत्पथा ॥

दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।

दर्भः

सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः ।
 लक्ष्मणस्यार्जुनस्यापि बाणस्य च भृगोस्तथा ।
 सुमेरोश्च समुद्राणां वायोश्च वरुणस्य च ॥
 सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवस्तथा ।
 सावित्राश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव च ॥
 प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च ।
 प्राणाधिकाया राधाया अन्वेषामपि का कथा ।
 हत्वा दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादश्च चकार सः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसम्बन्धम् ॥
 दर्पकः, पुं, (दर्पयति हर्षयति मोहयति वेति ।
 इप हर्षमोहनयोः + शिप् + खलु ।) काम-
 देवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥
 दर्पणं, स्त्री, (दर्पयति सन्दीपयतीति । इप् +
 शिप् + ल्युः) चक्षुः । इति ञटाधरः ॥ (भावे
 ल्युट् ।) सन्दीपनम् । इति इपधात्वर्थदर्शनात् ॥
 दर्पणः, पुं, स्त्री, (दर्पयति सन्दीपयतीति । इप् +
 शिप् + “नन्दिग्रहौति ।” ३ । १ । २३४ । इति
 ल्युः ।) रूपदर्शनाधारः । आर्शि इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुकुरः २ आदर्शः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ७ । १४० ॥ आत्मदर्शः ४ नन्दरः ५
 दर्शनम् ६ प्रतिविम्बतम् ७ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ कर्कः ८ कर्करः ९ । इति ञटाधरः ॥
 (यथा, चाणक्ये । १०६ ।
 “यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा श्राव्यं तस्य करोति किम् ।
 लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥”)
 अस्य गुणः । आयुःश्रीकारित्वम् । पापनाशि-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पुं, पञ्चतमेदः । नद-
 विशेषः । यथा,—
 औञ्ज उवाच ।
 “ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम पञ्चतः ।
 कुबेरो यत्र वसति धनपालैः समं सदा ।
 यस्मिन्नास्ति मध्यभागे रोहिण्यो रोहितान्तरिः ।
 यस्मिन्लोहादिकं स्रष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणात् ॥
 यन्नातिदूरे सवति दर्पणो नाम वै नदः ।
 हिमाद्रिप्रभवो निव्यं लौहित्यसङ्घः फले ॥
 समुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वैर्देवगणैर्हृत् ।
 मञ्जतीर्थोदकैः सन्धक् स्नापयामास तं सुतम् ॥
 तस्य ज्ञानसमुद्भूतः पापदर्पस्य पाटनः ।
 तेनायं दर्पणो नाम पुरा देवगणैः कृतः ॥
 तस्मिन् स्नात्वा नद्वरे योऽर्चयेदर्पणाचले ।
 कुबेरं प्रतिपत्तिष्यां कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ॥
 स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
 दर्पारम्भः, पुं, (दर्पस्य आरम्भः) अहङ्कारा-
 रम्भः । तत्पर्यायः । मटस्फटिः २ । इति
 ञटाधरः ॥
 दर्भः, पुं, (इत्याति विदारयतीति । “दृदलिभ्यां
 भः ।” उर्गा ३ । १५१ । इति भः ।) कुशः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ उलपल्लवम् । इति रत्न-
 माला ॥ काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 (“कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सृष्टयो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽन्वो दीर्घपञ्चः स्यात् क्षुरपञ्चस्यैव च ॥

**ईदृ
दर्भप**

दर्भद्वयं विदोषं मधुरन्वुरं हिमम् ।
 मन्त्रलक्ष्णाभरौह्यावस्तिरकप्रदरासजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “हरिताः सपिञ्जलाश्चैव पुष्टाः क्षिण्वाः समा-
 हिताः ।
 गोकर्णमात्रास्तु कुशाः सलक्ष्मिणाः समूलकाः ॥
 पिष्टतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाभ्यामाकमेव च ।
 काशाः कुशा बल्लजाश्च तथाप्ये तीक्ष्णरोमशाः ।
 मौञ्जाश्च शाङ्गलाश्चैव यद्दर्भाः परिकीर्षिताः ॥
 सपिञ्जलाः सायाः तीक्ष्णरोमशा इति बल्ल-
 जानां विशेषणम् । शाङ्गला इति सर्वेषां विप्रे-
 षणम् । तेन तेषामभावे शूकलक्षणशरीर्येव बल्लज-
 नलशुद्धवर्णं सर्वलक्षणानीति गोभिलेन तद्व्यति-
 रिक्तवस्त्वानां निषेधो बोद्धव्यः । शूकानि
 फलपुष्पमङ्गल्यस्तानि येषां लक्षणानां सन्ति तानि
 शूकलक्षणानि इति भट्टनारायणचरणाः ॥ गो-
 कर्णमिता विद्वृताङ्गुष्ठानामिकापरिमाणाः ।
 रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पिष्टतीर्थेन संस्कृताः ।
 उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तमाः ॥
 इति वायुपुराणम् ॥ * ॥
 वल्यप्रतिप्रसवमाह हारीतः ।
 पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
 स्तरगासनपिच्छेषु यद्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
 पिच्छार्थं ये स्तृता दर्भा येः कृतं पिष्टतर्पणम् ।
 मन्त्रोच्छिष्टप्रतिप्रे च त्यागस्त्रेषां विधीयते ॥
 धृतेः कृते च विष्णुने त्यागस्त्रेषां विधीयते ।
 धृतेरित्युपलक्षणेन तृतीया धृतेर्दर्भैरुपलक्षितेन
 युक्तव्यम् ॥
 नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।
 पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा
 कुशाः ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
 नोच्छिष्टेषु भवेत्तसु सुक्तशेषं विवर्जयेत् ॥
 कृतं समापितमिद्वयं ॥ * ॥
 दर्भवटलक्षणायाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
 ऊर्ध्वकेशो भवेद्दर्भश्चा लम्बकेशसु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
 श्रान्तिदीपिकायाम् ।
 सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धं हितयवेष्टितम् ।
 ऊर्ध्वकेशो भवेत्तस्य द्विजः कुश्यात् कुशद्विजम् ॥
 नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्म्मोपदेशिन्यां
 पाठः । दर्भसंख्याविशेषाभिधानं हृन्दोगेतर-
 परम् ।
 यज्ञवास्तुनि सृष्ट्याश्च क्षम्भे ब्रह्मवटौ तथा ।
 दर्भसंख्या न विहिता विष्टराक्षरखेवपि ॥
 इति गोभिलपरिशिष्टीयवचनान्तम् ॥ इति आह-
 तत्वम् ॥
 दर्भटं, स्त्री, (इत्यते निष्ठतस्थाने विरचते इति ।
 इभ यन्त्ये + वाङ्लुकात् अटन् ।) निष्ठत-
 गृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दर्भपत्रः, पुं, (दर्भस्य कुशस्यैव पत्राणि यस्य ।)
 काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दर्भीक

दर्भीक्यः, पुं, (दर्भं आकृतये चर्षते सद्रूपमा
 आ + ङि + अच् ।) सुजः । इति राजनिर्घण्टे
 (सुजशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 दर्भः, पुं, (इत्याति विदारयतीति । इ + “कृष्ण
 भ्यो वः ।” उर्गा १ । १५५ । इति वः ।) रावणः
 हिंस्रः । इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः
 (जातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११ ।
 “कैरता दरदा दर्भाः शूरा वैशामकास्तथा ।
 औदुम्बरा दुर्भ्रिभागाः पारदाः सह वाञ्छिकेः ।
 क्षिर्यां टाप् । उशीनरपत्नीभेदः । यथा, इति
 वंशे । ३१ । २२ ।
 “उशीनरस्य पत्नस्तु पञ्च राजविश्वंशजाः ।
 शुभा क्षमी नवा दर्भा पञ्चमी च इव इवती ॥”
 दर्भरीकः, पुं, (दृ विदारे + “परुषरीकादथ
 उर्गा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निप-
 नात् साधुः ।) इन्द्रः । वायुः । वादभेदः
 इति संक्षिप्तसारे उणादित्तिः ॥
 दर्भटः, पुं, (दर्भ्याय हिंसायै अटतीति । अट +
 अच् । शकन्वादिवात् अलोपः ।) इक्ष्वाकौ
 इति हारावली । १२८ ॥
 दर्भिः, स्त्री, (इत्याति विदारयत्यनेनेति । इ +
 “दृदृभ्यां विन् ।” उर्गा ४ । ५३ । इति विन् ।
 अङ्गनादिदारकः । हता इति भाषा । तत्
 पर्यायः । कम्भिः २ खजाका ३ । इत्यमरः
 २ । ६ । ३४ ॥ दर्भी ३ कम्बी ५ खजाकः ६
 फणा । इति शब्दरत्नावली ॥
 दर्भिकाः, पुं, (दर्भि + स्वार्थे कन् । अभिधानं
 युक्तम् ।) दर्भी । इति द्विरूपकोषः ॥
 दर्भिका, स्त्री, (दर्भि + स्वार्थे कन् + टाप् ।
 दाञ्जिका । इत्यमरटीकायां रायसुबुटः ।
 खजाका । इति द्विरूपकोषः ॥ कण्वलम् । यथा
 “सौवीरं जाम्बलं तुस्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
 दर्भिका मेघनीलञ्च अङ्गनानि भवन्ति षट् ॥”
 तल्लक्षणम् यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये
 “सर्वरूपानु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।
 मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलानु तेजसम् ॥
 दृष्ट्वा निष्वाय चेतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।
 प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रकम् ॥
 धृततेजादियोगेन ताम्नादौ दीपवद्भवा ।
 यदङ्गनं जायते तु दर्भिका परिकीर्षिता ॥
 दर्भी, स्त्री, (दर्भि + वा ङीष् ।) दर्भिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरगीतायाम् ।
 २ । ३७ ।
 “आजोष्य चतुरो वेदान् धर्मेशास्त्राणि सर्वदा ।
 योऽहं ब्रह्म न जानाति दर्भीं पाकरं यथा ॥”
 दर्भीकरः, पुं, (दर्भीं प्रभां करोतीति क् + “कृ
 चेतुताच्छील्यामुलोभ्ये ।” १ । २ । २० । इति ट् ।
 यज्ञा, दर्भीं प्रभा कर इवास्त्व ।) सर्पः । इत्य-
 मरः । १ । ८ । ८ । (यथा, सुश्रुते कण्वस्थाने
 चतुर्थाध्याये ।
 “दर्भीकरा मङ्गलिनो राजिमन्त्रश्च पत्न्याः ।
 तेषु दर्भीकरा स्त्रीया विशतिः षट् च पत्न्याः ॥”

दर्शनं

“रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकानुप्रधारिणः ।
त्रयं दर्शोकराः सर्पाः पश्चिनः शीघ्रगामिनः ॥”
तत्र दर्शोकरभेदा यथा,—
दर्शोकराः जघासर्पो महाजघाः जघादरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो जलाशकी महासर्पः शृङ्ग-
गाली लोहितान्त्रो गवेधुकः परिसर्पः खड्गफणः
कज्जदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्ड-
रीको भुजुटीसुखो विष्किराः पुष्पाभिकीर्णो
गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अल-
गर्ह आश्रीविष इति ॥”

एतद्विषयनितलक्षणादिकं यथा,—
“तत्र दर्शोकरविषयं खड्गयननखदशनमूत्र-
पुरीषदंष्ट्रलक्षणात् रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धि-
वेदना कटीपृष्ठग्रीवादीन्वेद्यं जृम्भयं वेपथुः
सरावसादो घुर्घुरको जङ्गता शुष्कोद्गारः कास-
नासौ हिक्का वायोर्कृङ्गमनं मूलोद्दहनं जघा
लालासावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च
वातवेदना भवन्ति ॥” दर्शोकरदृष्टानां विष-
वेगादिकमाह यथा,—

“तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्तवेगा भवन्ति ।
तत्र दर्शोकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति
तत्र दंष्ट्रं जघातासुपेति तेन काष्ठापिपीलिका-
परिसर्पणमिव चाङ्गे भवति । द्वितीये मांसं
दूषयति तेनात्यर्थं जघाता शोषो गन्धयन्चाङ्गे
भवन्ति तृतीये भेदो दूषयति तेन दंष्ट्रकोदः
शिरोगौरवं खेदश्चक्षुर्यदृश्यश्च । चतुर्थे कोष्ठमनु-
प्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्द्रा
प्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति । पञ्चमे अस्थीन्यनु-
प्रविशति प्राणमग्निश्च दूषयति तेन पञ्चभेदो
हिक्कादाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रवि-
शति गृह्णीष्यात्यर्थं दूषयति । तेन गात्राणां
गौरवमतिसारो ऋतुपीडा चर्च्छा च भवति ।
सप्तमे शुक्लमनुप्रविशति आनन्दात्यर्थं कोपयति ।
कषश्च स्रग्मस्रोतोभ्यः प्रघ्रावयति तेन श्लेष्मवर्ति-
प्रादुर्भावः कटिपृष्ठभङ्गश्च सर्व्वेष्वेष्टाविघातो
शालासिद्धयोरिति प्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति ॥”
अथ दर्शोकरदृष्टस्य चिकित्सामाह तत्रैव ।
“पश्चिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिण्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
तस्य कर्मोद्गने युञ्ज्यात् तृतीये विषनाशने ।
बालं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागमथ दापयेत् ॥
शीतोपचारं जलादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागचापि कीर्त्तितम् ॥
सप्तमे त्वपीडेन शीरस्तीक्ष्णं शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाङ्गनं दद्यात् तीक्ष्णशुष्कं मृद्धिं च ॥
कुम्भात् काकपदं चर्मं वाद्यग्वा पिश्रितं
क्षिपेत् ॥”

खकाकारके, त्रि ॥
दर्शनं, पुं, (दृश्यते उपसंघोभावापन्नसमसुत्रपात-
नायेन राशेकाशावच्छेदेन सहावस्थितौ चन्द्र-
सूर्यौ यत्र । दृश् + अधिकरणे घञ् ।) अमा-
वसा । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥

दर्शनं

“अथोऽन्यं चन्द्रसूर्यौ तु दर्शनादृश्यं उच्यते ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥

(अयं शिनीवालां विधाहपत्न्यां तस्मात् ज्ञातः ।
यथा, भागवते । ६ । १८ । ३ ।

“धातुः कुङ्कः शिनीवाली राकः चाशुमतिस्तथा ।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्व्वमासमनुकृमात् ॥”
दृश् + भावे घञ् ।) अवलोकनम् । इति
मेदिनी । शि, ७ ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१४४ । ४५ ।

“दुर्दर्शाः केचिदाभान्ति नराः काष्ठमया इव ।
प्रियदर्शास्तथा चान्ये दर्शनादेव मानवाः ॥”
पञ्चान्ततययागविशेषः । स यागत्रयात्मकः ।
यथा । “आग्नेयाष्टकपालेन्द्रधेन्द्रप्रयोयागा-
च्छयोऽभावास्तयां स च यावज्जीवं कर्त्तव्यः
कौष्ठपायिकर्त्तव्यो माससाध्यश्च ॥” इति मल-
मासतत्त्वम् ॥

दर्शकः, पुं, (दर्शयति वृषादिसमीपगमनपथमिति ।
दृश् + णिच् + षुल् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ (जातिविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ६ । ५३ । [स्तथा ॥”

“काश्मीरा सिन्धुसौवीरा गांधारा दर्शका-
त्रि, दर्शयिता । (यथा, कुमारे । ६ । ५२ ।
“विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ॥”
प्रवीणः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (प्रका-
शकः । यथा, हितोपदेशे । १ । ११ ।
“अनेकवंशयोच्छेदि परीक्षाथंस्य दर्शकम् ।
सर्व्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नाख्यन्थ एव सः ॥”
दृश् + षुल् । द्रष्टा । यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।

“एकाग्रः स्यादविहतो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनाथ्यं सपत्न्यु नित्योद्दिश्यः समाचरेत् ॥”
दर्शतः, पुं, (दृश्यते गगनमार्गं इति । दृश् +
“भृङ्गदृशीति ।” उणा । ३ । ११० । इति
अतच् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुखादृष्टितः ॥ (दर्शनीये, त्रि । यथा,
च्छेदे । १ । १४४ । ७ ।

“यो विन्धतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रणः संदृष्टौ
पितु मा इव क्षयः ॥”

दर्शनं, क्ली, (दृश्यतेऽनेनेति । दृश् + करणे ल्यट् ।)
नयनम् । खप्रः । उडिः । धर्मः । उपलब्धिः ।
दंपणः । (दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेनेति ।)
शास्त्रम् । इति मेदिनी । ने, ७३ ॥ शास्त्रन्तु
वङ्गविधम् । वैशेषिकन्यायमीमांसावाङ्मपात-
ञ्जलवेदान्तरूपम् । एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदान्
विचार्य कथादगोतमजैमिनिकपिलपतञ्जलि-
वेद्यासाख्यैर्मुनिषट्कैः कृतानि ॥ इत्या । इत्य-
जयः ॥ वर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाक्षुष-
ज्ञानम् । देखा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
निर्व्वर्णनम् २ निध्यानम् ३ आलोकनम् ४ ईश-
याम् ५ । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ निभा-
जनम् ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, भाग-
वते । १ । ६ । ३४ ।

दर्शनं

“आकृत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥”
पुण्यदर्शनानि यथा,—

गन्द उवाच ।
“येषाञ्च दर्शने पर्ययं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत् सर्व्वं वद सर्व्वेश ! श्रोतुं कौतूहलं हि मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थं ज्ञायौ भवेन्नरः ॥
सूर्यस्य दर्शने भक्त्वा सतीनां दर्शने तथा ।
सन्ध्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
भक्त्वा गवाश्च वृद्धीनां गुरुणाञ्च विशेषतः ।
गजेन्द्राणाञ्च सिंहाणां श्वेतान्शान्तान्थैव च ॥
मुकानाञ्च पिकानाञ्च खड्गनागान्थैव च ।
हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शृङ्गपक्षिणाम् ।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च ।
पतिपुत्रवतीनाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् ॥
प्रदीपानां सुवर्णानां मयीनाञ्च विशेषतः ।
सुक्तानां ह्रीरकाणाञ्च माणिक्यानां महाप्रथम् ॥
तुलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम् ।
फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधुन च ॥
पूर्व्वजृम्भश्च लालाश्च राजेन्द्रं दर्पयं जलम् ।
मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् ।
पुष्पोदानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
देवाश्रितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा ।
शृङ्गञ्च दुग्धं दृष्ट्वा सदाः पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा ।
कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द ! पुण्यं लभेन्नरः ॥
पताकामक्षयवटं तत्र देवोत्थितं शुभम् ।
देवालयं देवखतं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुण्डलकम् ।
गङ्गान्दं कुण्डं ताम्बं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विद्यायन्त्रकम् ।
स्निग्धदूर्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
तपस्वनं सिद्धमन्त्रं ससुत्रं जघासारकम् ।
यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः ॥
गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलं गोष्ठगोमदम् ।
पक्षशस्यान्वितं श्वेत्तं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः ॥
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यगोधपरिमलकाम् ।
सुवेशकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् ॥
वेश्यां चैमङ्गरीं गन्धं सदूर्वाक्षततच्छुलम् ॥
सिद्धान्तं परमाज्ञञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्भुवम् ॥
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम् ।
संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखलनम् ॥
हिङ्गुनायां तथाष्टम्यामिधि मासि सिति शुभे ।
श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखलनम् ॥
शिवरात्रौ च काश्याञ्च विन्धनाथस्य दर्शनम् ।
जलोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखलनम् ॥
जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां बिल्वमाघवम् ।
प्रणम्य पूर्वां जला च करोति जन्मखलनम् ॥
उपोष्य ब्रजभूमौ च भाङ्गीरे मालतीवने ।
संपूज्य राधां मासैव करोति जन्मखलनम् ॥

दर्शयि

पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थले नरः ।
पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम् ॥
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः ॥
उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने ।
दृष्ट्वा काश्याममपूर्णां करोति जन्मखण्डनम् ॥
दत्त्वा विष्णुपदे पिबन् विष्णुं यश्च प्रपूजयेत् ।
पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम् ॥
प्रयागे सुखनं कृत्वा यश्च पितॄन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् ॥
उपोष्य पुष्करे स्नात्वा किंवा वदरिकाश्रमे ।
संपूष्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
सिद्धां कृत्वा च वदरीं भुङ्क्ते वदरिकाश्रमे ।
दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द ! करोति जन्मखण्डनम् ॥
दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् ।
दृष्ट्वा संपूष्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
भाद्रे दृष्ट्वा च मधुसूयं मामेव मधुसूदनम् ।
संपूष्य नत्वा भक्तश्च करोति जन्मखण्डनम् ॥
रथस्थश्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति कलौ नरः ।
संपूष्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् ।
संपूष्य नत्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् ॥
कार्तिकीपूर्णिमायाश्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् ।
उपोष्य पूर्णां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ॥
चन्द्रभागासमीपे च माघ्याश्च मां नयेत् शनैः ।
राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढीपूर्णिमादिने ॥
उपोष्य दृष्ट्वा संपूष्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
दीननाथं दिनकरं लोलाकं चोत्तरायणे ।
उपोष्य दृष्ट्वा संपूष्य करोति जन्मनः क्षयम् ॥
कृषिकोष्ठे सुवसने कलविष्के सुगङ्गरे ।
विश्वन्दके राजकोष्ठे नन्दके पुष्यभद्रके ॥
पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् ।
नन्दिनं शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् ॥
त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ ।
समुपोष्य दधि प्राश्य मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डनम् ॥
दर्शनीयः, त्रि, (दृश्यते इति । दृश् + अनीयर् ।)
मनोज्ञः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । १५ । ३०
“अङ्गुल्ययाणि दृष्ट्वा देवी पटान्तरेण सा ।
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो वृषः ॥”)
दर्शनयोग्यः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । ४ । ४० ।
“शूरोऽसि कृतविद्वोऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।
यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गणस्तत्र न हन्यते ॥”)
दर्शयामिनी, स्त्री, (दर्शयामावास्याया इव
यामिनी रात्रिः ।) तमिस्रा । अन्वकाररात्रिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ५७ ॥ (दर्शस्य यामिनी
इति विग्रहे । अमवास्यारात्रिश्च ॥)
दर्शयिता, [ऋ] त्रि, (दर्शयतीति । दृश् +
णिच् + “खुल्लट्ठी ।” ३ । १ । १३३ । इति
ट्ठच् ।) दर्शकः । (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ६१ ।

दलनी

“प्रसादये त्वामनुत्तमप्रभाव !
त्वं नो गतिर्दृश्यिता च धीरः ॥”)
प्रतीहारः । इति भरतः ॥
दर्शविपत्, [दृ] पुं, (दर्शं अमावस्यायां विपत्
प्रणाशोऽदर्शं यस्य ।) चन्द्रः । इति हारा-
वली । १३ ॥
दर्शितः, त्रि, (दृश् + णिच् + क्तः ।) दर्शनं कारितः ।
तत्पर्यायः । प्रकाशितः २ आविष्कृतः ३ प्रक-
टितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । २८६ ।
“दर्शितयसुनोच्छ्राये भूविभ्रमभ्राजि वलति तव
नयने ।
क्षिप्रहृले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥”)
दल, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, दालयति गात्रं बाणः । इति
दुर्गादासः ॥
दल, मि भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-अकं च सेट् ।) मि, दलयत्यष्टौ कुलद्व्या-
भृतः । इति सुरारिः । दालयति । भेदो विद्वा-
रणम् । दलति कुठारः काष्ठम् । क्षिप्रद्विदीर्घी-
भाये विकसने चायम् । श्रीमद्राघववाहुदण्ड-
विदलतुकोदण्डचक्रध्वनिरिति महानाटकम् ।
दरविदलितमहोवलिचक्षुत्परागिति जयदेवः ।
इति दुर्गादासः ॥
दलं, स्त्री, (दलतोति । दल + अच् ।) उत्सृष्टः ।
खण्डम् । (यथा, मनुः । ८ । २६६ ।
“भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताथाः स्य रज्जा वंशदलेन वा ॥”)
शस्त्रीच्छेदः । अपद्रव्यम् । पत्रम् । इति मेदिनी ।
ले, २६ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६६२ ।
“हृत्वा तटिनि ! तरङ्गेर्भ्रमितश्चक्रेषु नाशये
निहितः ।
फलदलवल्कलरहितस्त्वयान्मरीचै तरुस्थक्तः ॥”)
घनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तमालपत्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्द्धम् । इति लीलावती ॥
(पुं, इत्याकुलोत्पन्नपरिचिन्नामराजः पुत्रः ।
स च महाकराजकन्यासम्भूतः । यथा, महा-
भारते । ३ । १६२ । ४४ ।
“अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारस्त्रय-
स्तस्य राज्ञः सम्भूयुः शूलो दलो वलञ्चति ॥”
वृक्षविशेषः । तत्पर्याया यथा,—
“वातपोतः पलाशः स्याद्धानप्रस्थश्च किंमुकः ।
राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)
दलकीयः, पुं, (दलाय्येव कीषा यस्य । तस्य पुष्येषु
कीषाभावान् तथात्वम् ।) कुन्दपुष्पवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
दलनिर्म्मोकः, पुं, (दलति विदारयतीति दलं वल्क-
लम् । तदेव निर्म्मोक इवास्त्व ।) भूर्जवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
दलनी, स्त्री, (दल्यते अनेनेति । दल + करणे
ल्युट् । डीप् ।) लोष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दलितं

डेली इति भाषा ॥ (दलति विदारयतीति । दल-
कर्त्तरि ल्युः डीप् च ।) भेदकर्त्तरि, त्रि । दृष्ट्वा,
“सा दुर्गा भवतीतिरीतिश्रमनी लोकाश्च-
चायिषी
भूयाद्भः प्रतिपञ्चपञ्चदलनी वाष्वापञ्जीला-
सिनी ॥”
इति विश्वकोदररक्षिणी ।
दलपः, पुं, (दल्यते असौ दल्यते अनेन वा
दल + “उविङ्गुटिदलिकटिखण्डिभ्यः कपन् ।
उर्णा । ३ । १४३ । इति कपन् ।) स्वयं
शस्त्रम् । इत्युणादिकीयः ॥ (दलं यूथं पातीति
पा + कः । दलपतिः ॥)
दलपुष्या, स्त्री, (दलानि पञ्चानीव पुष्यायस्याः ।
केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्य
विवरणं विज्ञेयम् ॥)
दलसारिणी, स्त्री, (सारोऽस्यस्या इति । सार-
इतिः । डीप् च । दले पञ्चे सारिणी ।) केतुकः
इति रत्नमाला ॥
दलसृष्टिः, पुं, (दलस्य सृष्टिरिव ।) कण्टकम्
इति हारावली । ६१ ॥
दलस्रसा, स्त्री, (दलस्य स्रसा स्नायुः ।) पञ्च-
शिरा । तत्पर्यायः । माद्रिः २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १६० ॥
दलाटकः, पुं, (दलेराटक इव ।) स्वयं जात-
तिलः । पृथ्वी । गेरिकम् । फेनः । खानकम् ।
नागकेशरः । मधुसूतः । इति मेदिनी । के,
१८२ ॥ कुन्दः । करिकर्णः । शिरीषः । वाढा ।
इति हेमचन्द्रः ॥
दलाट्टः, पुं, (दलेन भेदेन आट्टः ।) पञ्चकण्टः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥ दलदल इति भाषा ॥
दलामलं, स्त्री, (दलेन अमलम् ।) मखकण्ठः ।
दमनवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५५ ॥ मदन-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
दलान्नं, स्त्री, (दलेषु अन्नो रसो यस्य ।) चुक्रम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दलिः, स्त्री, पुं, (दल्यते इति । दल + “सर्वधातुश्च
इन् ।” उर्णा । ४ । ११७ । इति इन् ।) लोष्टम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दला इति डेली इति च
भाषा ॥
दलिकं, स्त्री, (दल्यते भिद्यते इति । दल + इन् +
सञ्जायां कन् ।) काष्ठम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १८८ ॥
दलितं, त्रि, (दलमस्य जातम् । दल + तारका-
दित्वात् इतच् । प्रफुल्लम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१६४ ॥ (दल + क्त ।) खलितम् । यथा,—
दलितान्नमेषपुञ्जितादि क्रमदीपिका ॥ (यथा च
प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ३५ ।
“दलितकुचनखाङ्गमङ्गपार्श्वी
रचय ममाङ्गसुपेत्य पीवरीय ! ॥”
विचित्रम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०२ ।
“दलिते पक्षालपुञ्जे वृषभं परिभवति यद्दपत्तौ
कुपिते ॥”)

दश

शब्दः, पुं, (दशे गन्धो यस्य समासान्त इत् ।
सप्तम्या अशुक् च ।) सप्तम्यण्डलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

शः, पुं, (दशति विशीर्णो भवत्यनेनेति । दश +
“दशतिभ्यां शः ।” उर्णा । ३ । १५१ । इति
शः ।) प्रतारणा । पापम् । सुनिभेदः । इत्यु-
वादिशेषः ॥ चक्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुवादिष्टिः ॥

शः, पुं, (दशति विदारयति असुरानिति ।
दश + “दशतिः ।” उर्णा । ४ । ४७ । इति मिः ।)
दशः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ ॥ (दशति
यनेनेति ।) वक्षम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुवादिष्टिः ॥

शः, पुं, (दशति कविकल्पदुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, दशयति । ब्रजो गतिः । इति
दुर्गादासः ॥

शः, पुं, (दुनोति पीडयतीति । दु + अच् ।)
वनम् । वनाभिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०५ ॥
(यथा, भागवते । ८ । ६ । १३ ।

“दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे

गता दवाता इव गात्रमम्भः ॥”)

शः, पुं, (इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (दु
उपतापे + “दशदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
उपतापः । इति क्विप्त् ॥

शः, पुं, (दशनमिति । दु दु उपतापे + “द्विती-
यच् ।” ३ । ३ । ५६ । इति भावे अयुच् ।) परि-
तापः । इति षटाधरः ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
२६ । ५६ ।

“दुरोदरणी दावाश्चिद्रवद्रथैकशेषविधिः ।
दोनसन्नापशमनी दात्री दवचुवैरिणी ॥”
इत्यनेनेनेति । करणे अयुच् ।) चक्षुरादि-
शब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शः, पुं, (दवानां वनानां अभिः । यद्वा, दव
एवाभिः ।) दवानलः । इति द्विरूपकोषः ॥
(यथा, मेघदूते । ५५ ।

“नेषेद्वायौ सरति सवलस्कन्धसंघट्टजम्भा-
वाधेनोक्ता अयितचमरी बालभारो दवाभिः ॥”
विशः, चि, (अयमेधामतिशयेन दूर इति । दूर +
इङ् । “स्थूलदूरयुवेति ।” ६ । ४ । १५६ । इति
रस्य लुप् ऊकारस्य च गुणः ।) सुदूरः ।
अत्यन्तदूरवर्ती । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

शियान्, [स्] चि, (इदमनयो रतिशयेन दूरम् ।
दूर + ईयसुन् । स्थूलदूरेत्यादिना साधुः ।)
सुदूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
प्रत्युत्पन्नविषये । २ । १६ ।

“कोऽस्मिन् दबीयांसमपीन्द्रविम्बं

न वेद चूडामखिमिन्द्रमौलिः ।

पातालधामानमपि प्रष्टुं

न वाङ्मं सुन्दरि ! वेद को वा ॥”)

शः, क क्विप् । इति कविकल्पदुमः ॥ (चुरां-
परं-अकं-सेट् । इ क, दशयति । क्विप् दीर्घो ।
इति दुर्गादासः ॥

दशमि

दश, इ क ड दशे । दंशने । इति कविकल्पदुमः ॥
(चुरां-आकं-सकं-सेट् ।) इ क ड, दशयति ।
दशो दशनम् । इति दुर्गादासः ॥

दश, [न] चि, (दशयति दीप्यते इति । दन्श
+ वाहुलकात् कनिन् । “दन्श दंशने । न
लोपः ।” इत्यञ्जलदशः । १ । १५६ ।) संख्या-
विशेषः । द्विगुणितपञ्च १० । (यथा, महाभारते ।
३ । १३४ । १७ ।

“दशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दशपूर्णं शतानि ।
दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यो
दशैरका दश दशान् दशाह्वाः ॥”)

दशवाचकानि यथा । चक्षुःशक्तिः १ शम्भुवाहुः
२ रावणमस्तकम् ३ क्षण्णावतारः ४ दिक् ५
विश्वदेवः ६ अवस्था ७ चन्द्रान्धः ८ पंक्तिः ९ ।
इति कविकल्पलता ॥ बहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः ।
तत्संख्याविशिष्टः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

दशकण्ठः, पुं, (दश कण्ठा गला यस्य ।)
रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
८ । २६ ।

“दशपूर्व्वरथं यमाख्या

दशकण्ठारिपुं विदुर्बुधाः ॥”)

दशकन्धजित्, पुं, (दशकन्धं रावणं जयतीति ।
जि + क्विप् तुक् च ।) रामः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशकन्धरः, पुं, (दश कन्धरा ग्रीवा यस्य ।) रावणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥ (यथा, भागवते ।
२ । ७ । २३ ।

“अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश

इत्वाङ्गवशं अवतीर्थं गुरोर्निद्रे ॥

तिलुन् वनं सदयितानुज आविवेश

यस्मिन् विरथ दशकन्धर आर्तिमाहत् ॥”

दशग्रीवः, पुं, (दश ग्रीवा यस्य ।) रावणः । इति

शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७४ । २० ।

“दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः ।

महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपरा-

क्रमः ॥”)

एकादशमन्वन्तरीयद्वेषनामकेन्द्रशत्रुविशेषः ।

यथा,—

“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।

सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुर्गतः ॥

क्षत्रवह्ना दृढायुश्च आद्रकः पुत्रकस्तथा ।

हविष्माश्च हविष्यश्च वरुणो विश्ववितरः ॥

विष्णुश्चेवाग्नितेजाश्च ऋषयः सप्त कौशिताः ।

विश्वज्जमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥

एकेकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चैत्रश्च वै तृषः ।

दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”

इति गतङ्के ८७ अध्यायः ॥

(असुरविशेषः । यथा महाभारते । २ । ६ । १४ ।

“दशग्रीवश्च बाली च मेघवासा दशारवः ॥”

दमघोषस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

११६ । २२ ।

दशव

“दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वासुदेवस्य श्रुतश्रवसि जश्रिरे ।
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽघोपदिशो
बली ॥”)

दशतिः, स्त्री, (दशादृश्या दश । निपातनात्
साधुः ।) शतम् । इति महाभारते दानधर्मः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १६ । १३ ।

“कालेन महता कद्रुखणां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र ! हे चाखे विनता तथा ॥”
“यथा नव दशादृश्या नवतिस्तथा दश दशा-
दृश्या दशतिः शतमित्यर्थः । दश दशतीर्दश-
शतानीत्यर्थः ॥” इति तत्र नीलकण्ठः ॥

दशधा, अ, (दशानां प्रकारः । दश + “संख्याया
विधार्थे धा ।” ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) दश
प्रकारम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, मनुः ।
६ । १५२ ।

“सर्वं वा रिकथजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
धर्मा विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्म-
विन् ॥”)

दशनं, स्त्री, (दश्यते इव शरीरमनेनेति । दन्श +
करणे ल्युट् । दददशति निर्देशान् क्वचिद्
कित्यपि नलोपः ।) कथचम् । शिखरे, पुं ।
इति मेदिनी । ने, ७४ ॥

दशनः, पुं, स्त्री, (दश्यतेऽनेनेति । दन्श +
ल्युट् । दददशति निर्देशान् अत्र अकित्यपि न-
लोपः ।) दन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ५२ ।

“उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः

संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥”)

दशनवासः, [स्] स्त्री, (दशनानां वास इव आच्छा-
दकत्वान् ।) आच्छः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

दशनाट्या, स्त्री, (दशनः आट्यो यस्याः ।
एतत् संवनेन हि दन्तस्य दाट्यात् अयस्य तथा-
त्वम् ।) चुक्रिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दशनोच्छ्रिष्टः, पुं, निश्वासः । (दशनेन उच्छ्रिष्टः ।)
अधरचुम्बनम् । इति मेदिनी । टे, ६३ । दन्त-
त्यक्ते, चि ॥

दशपारमिताधरः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१४७ ॥

दशपूरं, स्त्री, (दश दिशः पिपतीति । पू +
कः ।) केवर्तीसुक्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ ।
१३१ ॥ (दश पुरो यत्र । “ऋक्पूरस्यः
यथामानर्च ।” ५ । ४ । ७४ । इति अः ।)

दशभेदः । स मालवदेशे कखण्डः । पुरभेदः ।
इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, मेघदूते ।
४६ ।

“कुम्भेषुपाशुगमधुकरश्रीशुषामात्मविम्बं

पात्रीकुर्वन् दशपूरवधूनेचकौतूहलानाम् ॥”)

दशपूरम्, स्त्री, (दश दिशः पूरयतीति । पूर +
अन् ।) दशपूरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दशबलः, पुं, (दशसु दिशु बलं यस्य । यद्वा,
“दानश्रीलक्ष्मणावीर्यध्यानप्रज्ञा बलानिच ।

दशमी

उपायः प्रतिघ्नानं दशबहुबलानि च ॥
इति वचनात् दश बलान्यस्य ।) बुद्धः । इत्य-
मरः । १ । १ । १४ ॥

दशभुजा, स्त्री, (दश भुजा बाहवो यस्याः ।)
दर्गा । यथा, कालिकापुराणे ५६ अध्याये ।
“इतिवृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
प्रादूर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै ॥
त्रयां त्रैतायुगस्यादौ जगतां हितकाम्यया ।
पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथा तथा ॥
प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।
प्रतिकल्पं भवेन्नामो रावणश्चापि राक्षसः ॥
तथैव जायते युद्धं तथा त्रिदशसङ्गमः ।
एवं रामसहस्राणि रावणानां सहस्रशः ॥
भवितव्यानि भूतानि तथा देवी प्रवर्तते ।
पूजयन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्त्यपि ॥
तथैव च नराः सर्वे क्रुध्युः पूर्णा यथाविधि ॥”
(दशनाडुविशिष्टे, त्रि । यथा, कात्यायनी-
तन्त्रे महाकात्या ध्यानम् ।
“दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाङ्गनप्रभा ।
विशालया राजमाना त्रिंशत्क्षोचनमालया ॥”)

दशभूमिगः, पुं, (दशसु भूमौषु दानादिवलेषु
गच्छतीति । गम+ङ् ।) बुद्धः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १४७ ॥

दशभूमौषः, पुं, (दशसु भूमौषु दानादेषु ईष्टे
प्रभवतीति । ईष्ट् + अच् ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

दशमः, त्रि, (दशानां पूरणः । दशम् + “तस्य
पूरणे ङट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङट् ।
“नान्नादससंख्यादेर्भट् ।” ५ । २ । ४६ । इति
मट् ।) दशसंख्यायाः पूरणः । इति व्याकरणम् ॥
दशइ इत्यादि भाषा । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१५८ । ६ ।
“दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे ॥”)

दशमी, स्त्री, (दशम् + डीप् ।) तिथिविशेषः ।
सा चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षित-
कालपरा वा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा
सञ्ज्ञासां दिशामतिप्रिया । यथा,—
“दशमी च तिथिस्त्रासामतीव दयिताभवत् ।
तस्यां दशाशनो यस्तु सुव्रती भवते नरः ॥
तस्य पापक्षयं तास्तु कुर्वन्त्यहरहर्षुप ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
“विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्तः
प्रलम्बकच्छो मदनाधिकश्रीः ।
उदारचित्तः सुमना दयालुः
प्रकृतिकाले दशमी यदि स्यात् ॥”
विसृक्तावस्था । मरणावस्था । अतिश्रेष्ठवयो-
वस्था । इति नानार्थटीकायां भरतः ॥ (दश-
संख्यायाः पूरणी । यथा, मनुः । २ । ६० ।
“ओत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।
पाशूपस्यं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्यता ॥”)

दशमू

दशमी, [न] त्रि, (दशम् + “वयसि पूरणात् ॥”
५ । २ । १३० । इति इतिः ।) अतिदृढः ।
नवतेरुद्धं दशमोऽवस्थाविशेषः स विद्यते-
ऽस्तीति । इत्यमरभरतौ ॥

दशमीस्यः, त्रि, (दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति ।
स्या + कः ।) क्षीररागः । स नक्षत्रीणः
“मरणावस्थाप्राप्तश्च । दृढः । स च अति-
दृढो नवतेरुपरि वर्तमानः । इत्यमरभरतौ ॥
दशमश्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

दशमुखः, पुं, (दश मुखानि यस्य ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ११ ।
“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)

दशमुखान्तकः, पुं, (दशमुखस्य रावणस्य अन्तकः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

दशम्वचकं, स्त्री, (दशानां म्वचकानां समाहारः ।)
हस्तिमहिषोयुगवाजमेधाश्वगर्हभमानुषमानु-
षीणां दशानां म्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एतद्गुण्या यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“गोमहिषाजाविगणहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि
कट्यूष्णानि तित्तानि लवणाशुरसानि लघूनि
श्रीघनानि कफवातलमिमेदोविषगुल्मार्शुदर-
कुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृदानि
दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र ।
“तत् सर्वं कटुतीक्ष्णोष्णं लवणाशुरसं लघु ।
श्रीघनं कफवातघ्नं लमिमेदोविषापहम् ॥
अश्लीजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।
पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥
गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सचारत्वात् वातलम् ।
लघुमिदीपनं मेघं पित्तलं कफवातघ्नम् ॥
शूलगुल्मोदरानाहविरैकास्यापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गम्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेघाविशुद्धिषु ।
आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहृगम् ॥
कासश्वासापहं श्रीघकामलापाण्डु रोगघ्नम् ।
कटुतिक्तान्वितं ह्यागमीघन्मारुतकोपनम् ॥
कासश्लीहोदरश्वाशश्रीघवर्षोयसे हितम् ।
सचारत्तकटुकसुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥
दीपनं कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारघ्नम् ।
आश्वं कफहरं मूत्रं लमिदुग्धु प्रस्यते ॥
सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
तीक्ष्णं चारे किलासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ।
गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं गृह्यिरीगघ्नम् ।
दीपनं गर्दभं मूत्रं लमिवातकफापहम् ॥
शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
अश्लीघ्नं कारभं मूत्रं माशुष्यम् विषापहम् ॥”)

दशमूलं, स्त्री, (दशानां मूलानां समाहारः ।
पात्रादित्वात् न डीप् ।) पाचनविशेषः । यथा,—
“विश्वश्लोकाकगम्भारौपाटलागण्डिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी दृष्टतीक्ष्णगोक्षुरम् ।

दशह

वातपित्तहरं वृष्यं कनीषः पञ्चमूलकम् ।
उभयं दशमूलकम् सन्निपातवरापहम् ॥
कासे श्वासे च तन्त्रायां पार्श्वशूले च श्लेष्मे
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्यहृत्नाशनम् ॥”
इति सुखबोधः

दशयोगभङ्गः, पुं, (दशयोगस्य भङ्गः ।) संज्ञा
कर्मणि नचनविधविशेषः । अयं खञ्जुरो
यथा,—
“तिथ्यङ्गवेदैकदशो नविश्र-
भैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।
इष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च
योगादन्वेषे दशयोगभङ्गः ॥
अस्यार्थः । कर्मकालीनविवाहाद्युक्तनचना
रविभुक्तनचत्राङ्गोर्योगे यदि एते अङ्गाः
तदा दशयोगभङ्गः स्यात् ॥ अस्य प्रतिपत्त
यथा,—
आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं विवर्षयेत्
द्वितीयस्थे तृतीयश्च विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ज्योतिषाक्षरम्

दशरथः, पुं, (दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य
इच्छाङ्गवश्रीयराजविशेषः । स अयोध्याधिपति
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
सौराष्ट्रदेशोऽवभिक्षुनामद्विजपत्नीकलहाभ
सह सञ्ज्ञेदा कलहात् मृता प्रेतत्वं गता
कदाचित् भगवती धर्मदत्तसंज्ञकं द्विजं इ
तन्समीपमागत्य तद्वस्त्रस्यतुलसीवारिसंज्ञ
पापभावं परित्यज्य तसुवाच हे द्विज । मयि क
क्षुर अहं कथं सुक्तिं प्रयास्यामि । धर्मद
स्तासुवाच तीर्थदानव्रतादिभिः पापानि नश्या
तेषु ते नाधिकारः तस्मादाजन्मपर्यन्तं यत्
कार्त्तिकव्रतं कृतं तस्याहं ददामि इत्युक्त्वा तुल
मिश्रितजलेन तामसेचयत् द्वादशाक्षरम
मश्रावयत् । ततः सा दिव्यरूपा अभवत् । तदा
दिव्यं विमानमपश्यत् विष्णुगणपुण्यश्रीलसु
लाभ्यां सा तद्विमाने आरोहिता । धर्मदत्ता
द्विमानं तौ गच्छौ च दृष्ट्वा अतिविस्मयेन भू
पपात पुण्यश्रीलसुश्रीलौ तसुखाय प्र
जचतुः त्वमेतच्चक्ष्णान्ते भार्याभ्यां सह वैश्र
यास्यसि । तत्र बहुसहस्रवत्सराणि स्त्रि
पुण्यक्षये सूर्यवश्रीद्वयदशरथनामा राजा भ
व्यसि अनया कलहया सह भार्याभ्यामभ्युत्
विष्णुः पितृत्वेन स्त्रीकरिष्यति । इति प
उत्तरखण्डम् ॥

दशरूपभृत्, पुं, (दश मतस्य कूर्मवराहादी
रूपाणि विभर्तीति । भृ + क्तिप् तुगागमच
विष्णुः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दशावता
शब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

दशवाजी, [न] पुं, (दश वाजिनो रथे यस्य
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥

दशहरा, स्त्री, (दश अदत्तोपादानादिवादि
विधानि दशजन्मकृतानि वा पापानि हरती
ङ् + “हरतेरुदामनेऽच् ॥” १ । २ । ६ । इति

ततदापि ।) ज्येष्ठशुक्लदशमी । यथा, ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः ।
‘ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी स्रुता ।
तस्यां स्नानं प्रकृष्यते दानश्चैव विशेषतः ॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दूर्ध्वं तिलोदकम् ।
सुच्यते दशभिः पापैः समहापातकोपमैः ॥
अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भकरणकतिल-
तर्पणान्नकानाद्दशविधपापक्षयः फलम् ।
एवं दानादावपि । वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये
ब्राह्मवीपदश्रवणात् हेतुमन्निगदस्वरसाच्च ब्रह्म-
वैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम् । अन्यथा
नानाविधिः स्यात् । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-
लावकम् । अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविध-
पापक्षयः स्यात् । मन्त्रलिङ्गे जाह्नवीतिपदश्रव-
णाच्च । गङ्गामधिलक्ष्य ब्राह्मणैः ।
‘शुक्लपक्षस्य दशमी ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम ! ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रुता ।’
अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः फलम् ।
भविष्ये ।
‘ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाह्नवी ।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरोच्यते ।’
दशपापानीति दशजन्मकृतानीति । विशेषणीय-
माह पराशरभाष्ये यमः ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः ।
दशजन्मावहा गङ्गा दशपापहरा स्रुता ॥’
अत्र दशजन्मकृतदशविधपापक्षयः फलम् ।
‘प्राग् कर्मणि नानैको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राग् तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येक्यतनः ।’
‘तित्यायेन हस्तान्तरगङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट-
दशमीविधेयस्मिन्नहनि तस्मात्तत्र स्नानम् ।
उभयदिने तु तस्माभि परदिन एव । अत्रापि
पूर्वादिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारसोभयत्रालाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथा-
विधस्नानं कृत्वा परदिने केवलदशम्यामपि दश-
विधपापक्षयकामेयं स्नातव्यम् । श्रुतः ।
‘ज्येष्ठे मासि सितिसप्तदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशित्याहुरायाः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेघायुतस्य ॥’
‘भौमवारहस्तान्तरगङ्गायुक्तदशम्यां गङ्गास्नाना-
दशविधपापक्षयशतगुणवाजिमेघायुतजन्मपुण्य-
धमपुण्यं फलम् । राजमार्गच्छे वास्त्रीकिः ।
‘अदत्तानासुपादानं चिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं चिद्विधं स्रुतम् ॥
‘परममृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
‘असमहप्रलापश्च वाक्पयं स्थाचतुन्निधम् ॥
‘परमसर्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
‘तित्याभिनवेशश्च चिद्विधं कर्म मानसम् ॥
‘इतानि दश पापानि प्रशमं यान्ति जाह्नवि ! ।
‘स्नातस्य मम ते देवि ! जले विष्णुपरोद्भवे ! ।
‘शुभपादार्धसम्भूते गङ्गे ! जिपद्यगामिनि ! ।
‘कर्मवैतिविस्वाते भापं मे हर जाह्नवि !’

अत्र मन्त्रत्वेन प्रणवपूर्वकारण्येति सामान्य-
स्नानमन्त्रान्ते मन्त्रजनस्यादौ पाठ्यानि । आगन्तु-
कानामन्ते अभिनिवेश इति न्यायात् मन्त्रान्ते
कर्मसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्ते कर्मा-
दीनि सन्निपातयेत् इत्यापस्तम्बीयाच्च ॥ * ॥
‘चिंसापैशुन्यादिभेदमाह कामधेनौ देवलः ।
‘कायकेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।
यः प्रवर्तयति ज्ञेयात् सा हिंसैति समासतः ॥
‘प्रज्ञार्थं ब्राह्मणैर्ब्रह्माः प्रशस्ता ऋगपत्निजः ।
‘भृत्यानाञ्चैव वृत्तार्थमगस्त्यो स्थापितं पुरा ॥’
यद्यपि परवचनमपवादः पैशुन्यममृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनमिति वाक्पयानि षट् । परेषां
देशजातिकुलविदाश्लिष्यरूपवृत्तान्तरपरिच्छे-
दशरीरकर्मजोविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् ।
‘यश्चान्यत् क्रोधसन्नापत्रासंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यश्चान्यच्च तथाविधम् ॥
‘चतुर्भूमिति सुभासं चक्षालं ब्राह्मणेति च ।
‘प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते ॥’ * ॥
‘तैषामेव परुषवचनानां परोक्षसुदाहरणमप-
वादः ॥ * ॥
‘गुरुवृत्तिवन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं
दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ॥ * ॥
‘अमृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ॥ * ॥
‘देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
‘नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं अर्थभाषणम् ॥ * ॥
‘गुह्याङ्गामेधसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः ।
‘यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोन्मिथुनाश्रयम् ॥ * ॥
‘इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
‘इह वासुच वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ।’
‘प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । तथाप्यत्र
‘चतुन्निधवद्विधयोरविरोधः । समस्तत्वासमस्तत्व-
‘भेदानादरेण पाठव्यापवादाद्योरेक्यात् निष्ठुरस्य
‘परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापयर्थभाषणयोः
‘पर्यायत्वात् नार्थान्तरम् । अभिधानमपहर-
‘णार्थमिति शेषः । वितथे असत्यभूते वस्तुनि
‘अभिनिवेशः पुनः पुनः सङ्कल्पः ।’ इति
‘तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
‘अथ ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं
‘हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
‘हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रुतेति ॥
‘वाराहेऽपि ।
‘दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ॥
‘अवतीर्णा यतः स्वर्गाहर्षणे च सरिहरा ॥
‘हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्रुतेति ॥ * ॥
‘स्नाने तु दशयोगा उक्ताः । यथा,—
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।
‘अतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ।
‘दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते ।’ इति ।
‘अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयञ्च
‘यज्ञैव योगबाहुञ्चैव यस्या । योगाधिक्ये
‘प्रलाधिक्यात् ॥ * ॥

ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न
तु सुष्ठे ।
‘दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।’
इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तयोः ॥ * ॥
तथा स्नाने ।
‘यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दूर्ध्वं तिलोदकम् ।
सुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥’
अत्र विशेषः काशीखण्डे ।
‘ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
‘दशान्धमेधिके स्नात्वा सुच्यते सर्वपातकैः ॥
‘एवं सर्वपातु तिथिषु क्रमज्ञायो नरोत्तमः ।
‘आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माघसुतुष्येत् ॥’
तथा ।
‘लिङ्गं दशान्धमेधिशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
‘दशजन्मार्जितैः पापैश्चयत्येतां नात्र संशयः ॥’
तथा भविष्योत्तरकाशीखण्डयोः ।
‘निश्यायां जागरं कृत्वा सप्तोष्य च भक्तितः ।
‘पुण्यैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः फलेषु दशसङ्क्रया ॥
‘तथा दीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेत् अष्टयान्वितः ।
‘स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नवां दशहस्तो विधानतः ॥
‘दशप्रकृतिकृष्णांश्च तिलान् सर्पिंश्च वै जले ।
‘शक्तुपिष्णान् गुडपिष्णान् दद्याच्च दशसङ्क्रया ॥
‘ततो गङ्गातटे रम्ये देव्या ऋष्येण वा तथा ।
‘गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥
‘संस्थाप्य पूजयेद्देवीं तदनाभिं नृदापि वा ।
‘अथ तत्राप्यशक्तश्चेत् लिखेत् पिष्टेन वै सुवि ॥
‘वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्व्यात् पूजां विशेषतः ।
‘नारायणं मष्टेयञ्च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥
‘भगीरथञ्च शृपतिं हिमवतं नगेश्वरम् ।
‘गन्धपुष्पादिभिः सन्धक् यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥
‘दशप्रस्थान् तिलान् दद्यात् दशविभ्रंथ एव च ।
‘दशप्रस्थान् यवान् दद्यात् दशसङ्क्रयागवीक्षया ॥’
प्रस्थाः षोडशपञ्चानि । पञ्चानि । सृष्टिमात्रं पलं
स्रुतमिति महार्णवे उक्तम् ।
‘मत्स्यकण्डपमखकमकरादिजलेचरान् ।
‘कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्गेण रणतेन वा ॥
‘तदनाभिं पिष्टमयानभ्यर्च्य कृत्सुमादिभिः ।
‘गङ्गार्यां प्रक्षिपेदाप्यदीपाञ्चैव प्रवाहयेत् ॥
‘पुष्पाद्यैः पूजयेद् गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
‘ॐ नमः शिवायै नारायण्यै
‘दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ।
‘इति मन्त्रान्तु यो मर्त्यां दिने तस्मिन् दिवानिशम् ।
‘जपेत् पञ्चसहस्राणि दशधर्मफलं जप्तेत् ॥ * ॥
‘काशीखण्डे तन्मो मन्त्र उक्तः ।
‘नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।
‘दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥
‘स्नात्वाः प्रणवादिषु भवेद्विंशत्यक्षरो मनुः ।
‘पूजा दानं जपो ह्योमस्तेनैव मनुना स्रुतः ॥’ इति
‘अत्र गङ्गास्नानपाठमपि दशवारं कुर्व्यात् ।
‘तदुक्तं भविष्ये ।
‘तस्यां दशान्धमेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्नातः ।
‘यः पठेत् दशकालस्तु दरिद्रो वापि वाचमः ॥

सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां संपूज्य यत्नतः । इति स्तोत्रं प्रतिपदादिदशमीपर्यन्तदिनद्विसंज्ञया पठनीयमिति श्रुताः ॥ अत्र सर्वोऽपि विस्तरः स्तोत्रादिषु भद्रकृतप्रस्थलीसेतोरवधेयः । विस्तरभीतेस्तु न लिख्यते ॥ * ॥ एवं कुर्वन्तः फलसुक्तं काशीखण्डे ।

‘एवं कृत्वा विधानेन वित्तप्राप्तविवर्णितः । उपवासो वक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रसूच्यते ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रिय ब्रह्मवि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुबन्धरात्रेश्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वात् विशेषेण पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये । ‘ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधश्चतुर्थः । गरानन्दे यतीपाते कन्याचक्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमहत्तममिति ॥’ इति निर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे संवत्सर-लक्ष्यम् ॥ किञ्च ।

“अत्र हस्ते तु नक्षत्रे दशम्यां ज्यैष्ठ्ये सिते । दशपापहरायाश्च अदत्तादानकल्लवम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा परदारोपसेवनम् । पाबध्यावृत्तपैशुन्यमसम्बद्धं भाषणम् ॥ परद्रव्याभिधानश्च मनसानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्यहम् ॥” इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरश्च । “ज्यैष्ठ्ये दशहरायान् विष्णोरिष्टं वृष ! श्वश्रु । येन वा विधिना कार्या सेष्टिर्बिम्बोर्नृपैः सदा ॥ प्रत्यब्दं पार्थिवः कुर्व्यात् प्रतिमां काचर्णीं हरैः । अन्यतेजोमयीं वापि दारवीं वा शिलामयीम् ॥ प्रतिष्ठां विधिवत्तस्याः कुर्व्याद्विप्रः पुरोहितः । तां संस्थाप्य सुरागारे स्वयं वा यत्नतः कृते ॥ वासुदेवस्य बीजेन पूर्वोक्तविधिना तथा । सर्वोपचारैर्भक्त्वा तु वासुदेवं प्रपूजयेत् ॥ पूजान्ते संस्कृते वृद्धौ कुळमध्ये स्थितो द्विजः । आच्येः सहस्रं जुहुयादाहुतीनां हरैः कृते ॥ संपूज्य वासुदेवस्य होमं कृत्वा ततो द्विजः । वृषस्यानुमते तान् प्रतिमां मङ्गलं नयेत् ॥ प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपार्श्वना । प्राग्प्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देहस्य वै हरैः ॥ कृतायान् प्रतिष्ठार्थं प्राञ्जानां वृषसत्तम ! । विष्णोः प्राञ्जानां प्रतिमामायान्ति नियतं कथम् ॥ प्राञ्जिज्यागतेषु स्याद्देवकं नियतं भवेत् । अकृतायां प्रतिष्ठार्थं प्राञ्जानां प्रतिमासु च । यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्गादीनां न विच्छ्रुता ॥ अन्येषामपि देवानां प्रतिमांस्त्रिपार्थिव ! । प्राग्प्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या देवत्वविद्यये ॥ सुवर्णान् सुवर्णं स्यात् शिला दास तथा शिला । अन्यथ शुद्धरूपं स्यात् प्राञ्जस्थानकृते सदा ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरिष्टनेन च । तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेहरेः ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शम्भुं मन्त्रवित् ।

रभिमन्त्रेः प्रतिष्ठायां हृदयेऽपि समाचरेत् ॥ अस्मै प्राञ्जाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राञ्जाः चरन्तु च । अस्मै देवत्वसङ्गाये स्वाहेति यजुश्चरन्तु ॥ अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राग्प्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥ प्रतिमापूजने कुर्व्यादात्मन्यपि च मन्त्रवित् । प्राग्प्रतिष्ठां प्रथमं पूजाभागविशुद्धये ॥ अस्मिन् प्राग्प्रतिष्ठान् प्रतिमापूजनादृते । न क्वचित्पु बुधः कुर्व्यात् कृत्वा न्यत्यमवाप्नुयात् ॥ विष्णोरिष्टमिमां कृत्वा दशम्यां पार्थिवोत्तमः । तस्यामेव तु पूजार्थं प्रतिमां स्थापयेत्ततः ॥ एवं दशहरायान् कृत्वाऽपि पार्थिवो हरैः । सर्वान् कामानवाप्नोति निम्बिष्ठोऽपि स जायते ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥

दशा, स्त्री, (दशतीव । द्नुश्च + मूलविभुजादि-त्वात् कः । जपजभदहदशेति निर्द्देशात् अकि-त्यपि नलोपः । यद्वा, दशयते इति । गुरोश्चैत्यङ् । ततश्चाप् ।) अवस्था । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३८१ । “आपदि येनोपकृतं येन च हस्तिं दशासु विषमासु । उपलब्ध तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥”) दौषवर्तिः । (यथा, कुमारे । ४ । ३० ।

“अहमस्य दशैव पश्य मा-
मविश्वस्यसनेन धूमिताम् ॥”)

वक्ष्यान्ति बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । श्रे, ८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।

“वसनस्य दशा ग्राह्या मृदयोत्कृष्टवेदने ॥”)

शेतः । इत्यजयपालः ॥ * ॥ शरीरस्य दश दशा यथा,—

गर्भवासः १ जन्म २ बाल्यम् ३ कौमारम् ४ पौगण्डम् ५ यौवनम् ६ स्थाविर्यम् ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १० । इति मोक्षधर्म-टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ कामजदशदशा यथा, “चतुरागस्तदनु मनसः सङ्गतिर्भावनान् च यादृच्छिः स्यात्तदनु विषयग्राह्यैश्चेत्सोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तदनु निष्कल्पं ततोऽनु-त्पादो नृच्छां तदनु मरणं स्युर्दशाः प्रक्रमेण ॥” इत्यलङ्कारशास्त्रम् ॥ * ॥

कसौ नराणां यथोक्तायुवः स्वर्गाद्यहरह-भोग्याहभागविशेषः । तत्र नाचञ्चिकी दशा यथा,—

“षट् स्वयंस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दशपञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः ॥ शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादशवर्णाणि श्मशोरथेकविंशतिः ॥” * ॥ जन्मकालीननक्षत्रविशेषघटितमहायां दशा-नियमो यथा,—

“क्षतिकादित्रये स्वयंः शशी रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥ अशुराघात्रये शौरिर्गुरुः पूर्वचतुष्टये । धनिष्ठाक्षितये राहुः श्रेव युक्चतुष्टये ॥ * ॥

स्वर्गोपज्ञवभौमाकिं दशातिकट्टा वृकाम् । गुरुचक्रश्चक्रायां यथेष्टितपञ्चप्रदाः ॥ ४ दशाफलम् ।

“उद्विचिपत्परिखेदितवित्तनाश-क्षेपप्रवासगदभीतिमहाभिघातेः । संक्षोभितं स्वजनबन्धुवियोगदुःखै-र्भानोर्द्दशा भवति कटकरी नराखाम् ॥ १ ॥ सौख्यं विभक्तिं वरवाङ्मनयानरत्न-कौर्त्तिप्रतापबलवीर्यसुभान्वितश्च । मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चक्रो दहाति धनकाश्चनभूमिसंघम् ॥ २ ॥ शास्त्राभिघातवधवन्धनरेनपीडां चिन्ताम्बरं विकलताश्च गृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोग-कौर्त्तिप्रतापघ्ननहा च दशा कुलस्य ॥ ३ ॥

दियाङ्गावदनपङ्कजघटपदसं-लीलाविलासशयनासनभोजनश्च । नानाप्रकारविभवागमकौघद्विः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः ॥ ४ ॥ मिथ्यापवादवधवन्धनकार्यहानि-र्मातसर्थयुक्तप्रियसुखद्रविगोर्विहीनः । मैत्रे च वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कटासु पापददशासु शनैश्चरस्य ॥ ५ ॥ रम्यं गृहं विनयसंघयमानद्विं-प्राप्नोति सौख्यधनघान्यविभूतियुक्तम् । धनार्थकामसुखभोगवृत्तयुक्तं यावद्दृष्टस्यतिदशा पुत्रघो हि तावत् । बुद्ध्या विहीनमतिनाश्रवियोगदुःख-नटार्थसिद्धिभयभङ्गविघात्तिरोगम् । सन्नापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्द्दशा भवति जीवनसंशयाय ॥ ६ ॥ मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः क्षेतातपत्रुपपूजितदेशलाभः । हृदयन्त्रलाभधनपूर्वमनोरथश्च शौकीदशा भवति निश्चितराजलक्ष्मीः । रवेरन्तर्द्दशा मासाः ४ तस्य फलम् । उद्विचिपत्परिखेदितवित्तनाश-क्षेपप्रवासगदभीतिमहाभिघातान् । दुःखप्रयोगवधवन्धनभयानि चैव भानोर्द्दशा प्रकुरते खलु राजपीडाम् ।

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

सोमस्य मासाः १० फलम् । मदवङ्कटसंघातं खेच्छाहानिं मनःक्षतिम् कुरते रजनीनाथो भानोरन्तर्द्दशा गतः । मङ्गलस्य मासाः ५ दिनम् १० फलम् । सर्वेषां तिलको भूत्वा मखिरत्नप्रधानकम् । प्राप्नोति धनघान्यानि रवेरन्तर्गते कुजे ॥ ११ ॥ बुधस्य मासाः ११ दिनम् १० फलम् । आधिः शत्रुभयं निखं सर्वगात्रे विचर्षिक नश्वन्ति सर्वकार्याणि भानोरन्तर्गते बुधे शनेर्मासाः ६ दिनम् २० फलम् । सन्नापं वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् शौरिः करोति वैकल्यां भानोरन्तर्द्दशा गत

गुरोर्वर्षः १ दिनम् २० फलम् ।
 धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधाचितः ।
 बुद्धादिद्याधिहन्ता च भानोः पाकदशां गतः ॥ ६ ॥
 राहोर्मासाः ८ फलम् ।
 अशुभाशुभं द्वेषं व्याधिभीतिस्तत्तयान् ।
 कुरुते विंशिकाखण्ड रविपाकदशां गतः ॥ ७ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ मासौ २ फलम् ।
 क्रोधपीवाशिरोगोक्तरान् मूलादिदाखान् ।
 शोकं करोति शृगुणः कर्मस्यान्तर्दशां गतः ॥ ८ ॥
 एवं वर्षाः ६ ॥ ॥ चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाः १५
 तस्यान्तर्दशावर्षो २ मासः १ फलम् ।
 कर्म्यादिभूतिवरवाहवमातपञ्च-
 क्षेमप्रतापबलवीर्यसमन्वितानि ।
 मिथ्यापानशयनासनभोजनानि
 चान्नी दशा प्रचुरकाश्चनभूमिदात्री ॥
 कुजस्य वर्षः १ मासः १ दिनानि १० फलम् ।
 पित्तशोथितपीडाश्च चौरादीनां भयन्तथा ।
 मज्जलः कुरुते निशं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
 बुधस्य वर्षो २ मासाः ४ दिनानि १० फलम् ।
 सर्वत्र द्रव्यलाभश्च गणाश्वगोधनानि च ।
 चन्द्रः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां गतः ॥
 शनेर्वर्षः १ मासाः ५ दिनानि २० फलम् ।
 बन्धुश्रेष्ठं शृपाङ्गीतिं यसनं शोकसम्यहम् ।
 विनाशं कुरुते सौरिश्चन्द्रस्यान्तर्दशां गतः ॥
 गुरोर्वर्षो २ मासाः ७ दिनानि २० फलम् ।
 दानसौख्यानि सन्भोगं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 कुरुते विबुधाचार्य्यो विधोरन्तर्दशां गतः ।
 राहोर्वर्षः १ मासाः ८ फलम् ॥
 वृद्धिशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुघनक्षयम् ।
 कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशां गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षो २ मासाः ११ फलम् ।
 संयते वरनारीभिर्नरो फल्गुश्च वर्षते ।
 मुक्ताहारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते ॥
 रवेर्मासाः १० फलम् ।
 ऐश्वर्यं बहुसौख्यं च आचिनाशमरिषयम् ।
 श्रुतेनो रविः कर्म्यादिघोः पाकदशां गतः ॥
 एवं वर्षाः १५ ॥ ॥ कुजस्य स्थूलदशावर्षाः ८
 तस्यान्तर्दशामासाः ७ दिनानि ३२० फलम् ।
 क्रुराभिघातवधवन्धुभयानि घृते
 पिन्ताक्षरं विकलश्रुत्यहासमश्च ।
 चौरादिभीतिघनहानिगरेन्कपीडाः
 कर्म्यादिनाशनिघनश्च दशा कुजस्य ॥
 बुधस्य वर्षः १ ॥ ३ ॥ २० फलम् ।
 परमैश्वर्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
 करोति सोमपुत्रश्च चित्तिजान्तर्दशां गतः ॥
 शनेर्मासाः ८ ॥ २६ ॥ ४० फलम् ।
 रिपुचौरादिभीतिश्च रोगमन्तरसम्भवम् ।
 महाजनहंतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १ ॥ ४ ॥ २३ ॥ ४० फलम् ।
 पुण्यपानवस्त्रादीर्देवब्राह्मणपूजनम् ।
 श्रुतुल्यतामप्राप्ति कुजस्यान्तर्गते गुरौ ॥
 राहोर्मासाः १० ॥ २० ॥ फलम् ।

आत्मकार्याद्येतदेवं बन्धुचौरादिशास्त्रसम् ।
 कुरुते विंशिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशां गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ ॥ ६ ॥ २० ॥ फलम् ।
 धनदृष्टिं सुखार्थं नानावस्त्रं वरश्चिवः ।
 प्राप्नोति विपुला लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते शनौ ॥
 रवेर्मासाः ५ ॥ १० ॥ फलम् ।
 नानारत्नश्च सौख्यं च भूमिजाभययापि वा ।
 श्रुपूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ ॥
 सोमस्य वर्षः १ ॥ १ ॥ १० ॥ फलम् ।
 धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्यमेव च ।
 लोकानन्तमवाप्नोति चित्तिजान्तर्गते विधौ ॥
 एवं वर्षाः ८ ॥ ॥ बुधस्य स्थूलदशावर्षाः १७
 तस्यान्तर्दशा २ ॥ ३ ॥ २० ॥ फलम् ।
 दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदसं
 लीलाविलासवरभोगसुखोदयश्च ।
 नानाप्रकारविभवागमकोपट्टिं
 चिप्रं दृजेदुबुधदशा प्रबलाश्च सिद्धिम् ॥
 शनेर्वर्षः १ ॥ ५ ॥ २६ ॥ ४० ॥ फलम् ।
 वातश्लेष्मता पीडा विरहो बन्धुभिः सह ।
 विदेशगमनश्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षो २ ॥ ११ ॥ २६ ॥ ४० ॥ फलम् ।
 व्याधिघ्नभयत्यक्तो धनाढ्यो श्रुपवल्गवः ।
 लभेद्दार्थ्यां सुपुत्रश्च बुधस्यान्तर्गते गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ ॥ १० ॥ २० ॥ फलम् ।
 बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् ।
 करोति बहुदुःखानि बुधस्यान्तर्गते शनौ ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ ॥ ३ ॥ २० ॥ फलम् ।
 धनाढ्यं बन्धुश्रेष्ठं धर्मवत्त्वं धनागमम् ।
 कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशां गतः ॥
 रवेर्मासाः ११ दिनानि १० ॥ फलम् ।
 श्रिया परमया युक्तो गजवालिघनान्वितः ।
 प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशां गतः ॥
 सोमस्य वर्षो २ ॥ ४ ॥ १० ॥ फलम् ।
 कण्टकादिप्रवेशश्च श्रेष्ठिभ्यो भयमेव च ।
 निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशां गतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ ॥ ३ ॥ २० ॥ फलम् ।
 कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
 माहेयः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशां गतः ॥
 एवं वर्षाः १७ ॥ ॥ शनेः स्थूलदशावर्षाः १०
 तस्यान्तर्दशामासाः ११ ॥ ३ ॥ २० ॥ फलम् ।
 मिथ्यापवादवधवन्धुनिराश्रयत्वं
 चौरादिभूतिमुज्जमभीतिसुयाम् ।
 आशानिराश्रयश्च चार्णवकार्य्यहानिं
 पङ्कोदशा प्रकुरुते तियतं नरायाम् ॥
 गुरोर्वर्षः १ ॥ ६ ॥ २ ॥ २० ॥ फलम् ।
 देवताशुभं शान्तं नानाप्रतिं करोति च ।
 तुल्यसौख्यसमायुक्तं पङ्कोदन्तर्गते गुरौ ॥
 राहोर्वर्षः १ ॥ १ ॥ १० ॥ फलम् ।
 श्रुपाङ्गयं चरं घोरं दुःखं प्राणसंशयम् ।
 घनक्षयश्च कुरुते शनेरन्तर्गते शनौ ॥
 शुक्रस्य वर्षः १ ॥ ११ ॥ १० ॥ फलम् ।
 सुदृढबन्धुघनेः पूर्णं भार्यावित्तसमन्वितः ।

स्वर्गं सुखं लभते चौरस्यान्तर्गते सिते ॥
 रवेर्मासाः ६ ॥ २० ॥ फलम् ।
 परदाराभिगमनं करोति खरदीघितः ।
 जीवितस्य च सर्वं शनेरन्तर्दशां गतः ॥
 सोमस्य वर्षः १ ॥ ४ ॥ २० ॥ फलम् ।
 स्त्रीनाशं कुशिरोगश्च कफपित्तमर्दं शशी ।
 बन्धुघ्नश्च कुरुते पङ्कोदन्तर्दशां गतः ॥
 कुजस्य मासाः ८ ॥ २६ ॥ ४० ॥ फलम् ।
 देहचैर्गं महारोगं नानादुःखानि भूमिजः ।
 धननाशश्च कुरुते शनेरन्तर्दशां गतः ॥
 बुधस्य वर्षः १ ॥ ६ ॥ २६ ॥ ४० ॥ फलम् ।
 आरोग्यं विजयं राज्यं बहुवित्तानि सोमजः ।
 करोति त्वादरं लोके शनेरन्तर्दशां गतः ॥
 एवं वर्षाः १० ॥ ॥ गुरोः स्थूलदशावर्षाः १६
 तस्यान्तर्दशावर्षाः ३ ॥ ४ ॥ २० ॥ फलम् ।
 द्रव्यास्यं तनयवित्तविलासभोगान्
 पथ्याप्रसौख्यधनधान्यसमाश्रयश्च ।
 विद्याप्रसादवररत्नसुखाभोग-
 सिद्धिं दशा सरगुरोः कुरुते प्रियत्वम् ॥
 राहोर्वर्षो २ ॥ १ ॥ १० ॥ फलम् ।
 बन्धुघ्नं नृषावादं स्थानभंगं निराश्रयम् ।
 कलहं कारयेद्वाहुर्गुरोरन्तर्दशां गतः ॥
 शुक्रस्य वर्षाः ३ ॥ ८ ॥ १० ॥ फलम् ।
 कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं मनःक्षितम् ।
 स्त्रीवियोगश्च कुरुते जीवस्यान्तर्गते सितः ॥
 रवेर्वर्षः १ ॥ दिनानि २० ॥ फलम् ।
 बहुभिर्बहुघनं सौभाग्यं राजवल्गवम् ।
 कुरुते भास्करः शान्तं गुरोरन्तर्दशां गतः ॥
 सोमस्य वर्षो २ ॥ ७ ॥ २० ॥ फलम् ।
 भोगाढ्यो बहुभार्यः स्याद्विपुलविवर्णितः ।
 श्रुपतुल्यो भवेत्तैव गुरोरन्तर्दशां गतः ॥
 कुजस्य वर्षः १ ॥ ४ ॥ २६ ॥ ४० ॥ फलम् ।
 तीक्ष्णरोषो रिपोर्हन्ता गजवल्लीमर्दणः ।
 सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः ॥
 बुधस्य वर्षो २ ॥ ११ ॥ २६ ॥ ४० ॥ फलम् ।
 सुखोऽसुखः सुखी दुःखी शत्रुद्विः पुनः पुनः ।
 देवाचनपरो नित्यं जीवस्यान्तर्गते बुधे ॥
 शनिर्वर्षः १ ॥ ६ ॥ ३ ॥ २० ॥ फलम् ।
 वैश्यालनाश्रयान् सौख्यं भवेद्वित्तविवर्णितः ।
 लुप्तगीतिभ्रष्टा नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ ॥
 एवं वर्षाः १६ ॥ ॥ राहोः स्थूलदशावर्षाः
 १२ ॥ तस्यान्तर्दशावर्षः १ ॥ ४ ॥ फलम् ।
 भार्यादिवृषभ-निदानधिवादवन्धु-
 शस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमश्च ।
 अत्रापसौख्यधनकाश्चनदीनदेहो
 राहोर्दशा भवति जीवनसंश्रयाथ ॥
 शुक्रस्य वर्षो २ ॥ मासाः ४ ॥ फलम् ।
 शिरोरोगं कुदेहश्च कर्म्याद्भार्याश्च चक्षुषाम् ।
 बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
 रवेर्मासाः ८ ॥ फलम् ।
 शिरोरोगभयं चौरं नृपं शोकश्च दानशम् ।
 दृष्टदन्धुघनेः पूर्णं भार्यावित्तसमन्वितः ॥

दशा

सोमस्य वर्षः १ । ८ । फलम् ।
 स्त्रीपुत्रकलहश्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् ।
 करोति क्षेममर्थं राहोरन्तर्गते विधुः ॥
 कुजस्य मासाः १० । २० । फलम् ।
 विषप्रस्नामिचौरेभ्यो नियतं दातव्यं भयम् ।
 पातस्यान्तगतः क्रूर्यान्नराणां भूमिगन्धनः ॥
 बुधस्य वर्षः १ । १० । २० । फलम् ।
 अरक्षुदपिसंपीडा कलहं स्वजनैः सह ।
 भ्रष्टापत्तेषु विद्विषं क्रूर्यात् पातान्तरे बुधः ॥
 शनेवर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
 स्त्रीपुत्रैः कलहो निव्यं बान्धवैः सह वैरिता ।
 भवेत् बुधघातः दुःखं राहोरन्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षः १ । १ । १० । फलम् ।
 खाधिदुःखभयैस्त्वक्तो देवप्राणपूजकः ।
 कार्यसिद्धिर्भवेद्विष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ ॥
 एवं वर्षाः १२ ॥ * ॥ शुक्रस्य स्थूलदशावर्षाः २१ ।
 तस्यान्तर्दशावर्षाः ४ । १ । फलम् ।
 मन्त्रप्रचारवचिरप्रमदाविनास-
 सम्मानदानवृषपूजनकीवलाभान् ।
 हस्त्यश्वानपरिपूर्णांमनोरथश्च
 शौकी दशा खलति निचकाराजस्योमीम् ॥
 रवेवर्षः १ । फलम् ।
 देहस्त्रीव्रणाक्रान्तस्त्रीव्रतापो अवरान्वितः ।
 त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्वैर्भागवान्तर्गते रवौ ॥
 सोमस्य वर्षो २ । ११ । फलम् ।
 सम्माननाशो रोगश्च कार्यनाशश्च निव्यशः ।
 शुक्रस्यान्तर्गते, चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत् ॥
 कुजस्य वर्षः १ । ६ । २० । फलम् ।
 उत्साही धनधान्याऽऽः कस्यश्च सुमनाः सुधीः ।
 भूमिनाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे ॥
 बुधस्य वर्षाः ३ । ३ । २० । फलम् ।
 सर्वत्र लभते सौख्यं मानसश्चयभूषणम् ।
 भाग्या सुशीलतामेति भागवान्तर्गते बुधे ॥
 शनेवर्षः १ । ११ । १० । फलम् ।
 शत्रुक्षयमवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते ।
 चौराहितस्य लाभः स्यात् शुक्रस्यान्तर्गते शनौ ॥
 गुरोर्वर्षाः ३ । ८ । १० । फलम् ।
 राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च ।
 भार्गवान्तर्गते जीवे चौरान्मृच्छ लभ्यते ॥
 राहोर्वर्षो २ । ४ । फलम् ।
 बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्वन्धुनाशो रिपीभयम् ।
 शरीरं देहमाप्नोति भ्रगोरन्तर्गतस्तमः ॥
 एवं वर्षाः २१ । इत्यन्तर्दशाकथनम् ॥ * ॥
 अथ प्रत्यन्तर्दशा ।
 ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा षष्ठिकम् भुवं भवेत् ।
 भुवाणि गणयेद्वीमान् रथादेः क्रमतो यथा ॥
 रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
 कुजे च वायुः शशिनौ तथाऽङ्गाः ।
 शनादितुर्दिक् च वृहस्पतौ स्या-
 द्राहौ सुरङ्गा भृगुणे च रक्षाः ॥
 ग्रहस्यान्तर्दशामासान् दिनीकृत्य गुणाहताम् ।
 खाङ्गल्यं विजानीयान् प्रत्यन्तर्दशावसानम् ॥

दशावर्षः

इति प्रत्यन्तर्दशा ॥ इति ज्योतिष्कत्वम् ॥ * ॥
 युगभेदे दशाविशेषा यथा,—
 “सत्ये लक्षदशा चैव जेतायां हरगौरिका ।
 ह्यापरे योगिनी चैव कर्णौ नाचञ्जिकौ दशा ॥”
 इति समयाहृतम् ॥ * ॥
 दशधा दशा यथा,—
 योगिनी १ वार्षिकी २ नाचञ्जिकी ३ जाञ्जिकी
 ४ सुक्रुन्दा ५ विंशोत्तरा ६ त्रिंशोत्तरा ७
 पताकी ८ हरगौरी ९ दिनदशा १० । इति
 जातरतम् ॥
 दशाकर्षः, पुं, (दशया वर्षा आकर्षति तैलादिक-
 मिति । आ + कृ + अच् ।) प्रदीपः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥
 दशाकुर्वी, [न] पुं, (दशया आकर्षतीति । दशा +
 कृ + णिनिः ।) प्रदीपः । इति हारावली । २४ ॥
 दशाकुलं, स्त्री, (दश अकुलय इव शिराचिह्नानि
 फलत्वगुपरि सन्त्यस्येति । अच् ।) खञ्जूरम् ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (दश अकुलयः परि-
 माणमस्येति तद्धितार्थद्विगोः ङच् तस्य लुक्
 समासान्तः अच्प्रत्ययः । दशाकुलपरिमिते,
 त्रि । यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
 “नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वन्तः ।
 निःस्वोपेयमयःशुक्रुर्वलनास्ये दशाकुलः ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १० । ६० । १ ।
 “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिं विन्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाकुलम् ॥”
 “विन्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाकुलं दशा-
 कुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥”)
 दशाननः, पुं, (दश आननानि वदनानि यस्य ।)
 रावणः । इति शब्दरत्नावली । (दश आन-
 नानि इति विग्रहे दशवदनेष्वपि, स्त्री । यथा,
 “युग्मत् सते खञ्जनगञ्जनाच्च ।
 शिरो मदीयं यदि याति यातु ।
 लूनानि नूनं जनकाम्बुजार्थे
 दशाननेनापि दशाननानि ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 दशानिकः, पुं, (अन्यते इति भावे घञ् आनो
 जीवनम् । तस्मिन् हितः आनिकः । दशायां
 अवस्थाविशेषे आनिकः ।) इन्तीवृक्षः । इति
 शब्दचञ्जिका ॥
 दशावृक्षा, स्त्री, (दशसु दिक्षु आरोहति अङ्गे-
 वांप्रोतीति । आ + वृ + कः ।) कैवर्तिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दशाव्यः, पुं, (दश ऋत्यानि दुर्गभूमयो जलाधारा
 वा यत्र । “एतेष्वरुदसु ।” ८ । ६५ । इत्यस्य
 “प्रवत्सतरकम्बलवसनार्थदशानावृक्षे ॥” इति
 वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः ।) देशविशेषः । स विन्ध्य-
 पर्वतस्य पूर्वदिशिस्था दिशि वर्तते । (यथा,
 वृहत्संहितायाम् । १४ । १० ।
 “किञ्चिन्वकपृथकस्यलनिवाद्राष्टादि प्रतिक-
 दशावर्षाः ॥”

दशाव

तदस्याभिजनः तस्य राजा वा अथ । तदे
 वासिनि तन्नृपतौ च चि । यथा, महाभारते
 १ । ११३ । २५ ।
 “पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशावर्षाः समरे जित्वा
 पाण्डुना नारविंशेन कौरवाणां यशोन्मता ॥
 दश अर्षानि वर्षानि यत्र । दशाक्षरम
 विशेषः । यथा, गीतमीयतन्त्रे । २ अध्याये
 “दशानामपि तत्त्वानां वाची वेत्ता तथाक्षर
 दशाक्षर इति ख्यातो मन्तराजः परात्परः
 सुप्रबीजस्त्रभावत्वात् दशाव्यं इति कथ्यते ॥”
 नदीविशेषे, स्त्री । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दशाव्यः, पुं, (दशसु दानादिवशेषु अर्थः
 बुद्धः । यदुदेशः । (क्रोष्टवंशीयराजपुत्रविशेष
 यथा, हरिवंशे । ३६ । २५ ।
 “दृष्टस्य जन्त्रिरे मूराक्षयः परमधामिकाः
 आवन्तश्च दशाव्यश्च वली विषहरश्च यः ॥”
 तद्देशस्थे, पुं भूमि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (या
 महाभारते । ३ । १६ । २० ।
 “तैमश्चितं सर्वदशाव्यपूगे-
 राशीविषामिष्वजनप्रकाशम् ॥”)
 दशावतारः, पुं, (दश अवतारा यस्य ।) विष्णु
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य दशावतारा यथा,
 मतस्यः १ कूर्मः २ वराहः ३ वृषिहः ४ वामन
 जामदग्न्यः ५ रामः ६ कृष्णः ७ बुद्धः ८ कल्की ।
 इति वराहपुराणम् ॥ अपि च ।
 “धर्मानारायणस्यांशः संभूतश्चासुविः ॥
 यश्च वर्षयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः
 युगाख्यायाश्च तुयान्तु आपन्नैश्च सुरैश्च वै ॥
 संभूतः स सप्तदशान् हरिण्यकशिपोर्वधे ।
 द्वितीये नरसिंहाख्ये रक्षो ह्यासीत् पुरोहित
 बलिंसंश्लेषु लोकेषु जेतायां सप्तमं प्रति ।
 तृतीये वामनस्यार्थे धर्मेश तु पुरोधसा ॥
 एतास्त्रिषुः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजा
 मातुष्याः सप्त येऽन्ये तु प्रापजास्त्रिबोधत
 जेतायुगे तु प्रथमे ईतान्त्रियो भवूव ह ।
 नष्टे धर्मे चतुर्थीये मार्कण्डेयपुरःसरः ॥
 पञ्चमः पञ्चदशान्तु जेतायां सर्वभूव ह ।
 मात्वाता चक्रवर्ती तु तस्योत्तमः पुरःसरः ॥
 एकोनविंशो जेतायां सर्वेष्वन्तर्दशिसं ।
 जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विन्वामिषपुरःसरः ॥
 चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा ।
 सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः ॥
 अष्टमे ह्यापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् ।
 वेदेषावसत्था जज्ञे आतृकर्णपुरःसरः ॥
 कर्णुं धर्मेयवस्थानमसुराणां प्रयाशनम् ।
 बुद्धो नवमके जज्ञे तपसा पुष्करेश्वरः ॥
 देवस्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः ।
 तस्मिन्नेव युगे श्रीशे सन्धाश्रिते भविष्यति ॥
 कल्की विष्णुयथा नाम पाराशर्यपुरःसरः ।
 दशमो भास्त्रसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥”
 इति मनुस्मृत्यायम् ॥

दसमः

पुं. (दश आश्विनयोः यस्य ।) चन्द्रः । इति
 त्वावली ॥ (यथा, यजुष्यगतस्मि सोम-
 ।
 श्वेतपद्मस्थं विचिन्वोमाधिदेवतम् ।
 अधिदेवश्च सूर्याश्वमाहयेत्तथा ॥ ”
 कोर्दशमपुत्रः । यथा, महाभारते । १३ ।
 ६ ।
 मत्स्यपुत्रोऽभूद् दशमो नाम भारत ॥ ”)
 पुं. (दश आश्विनानि वदनानि यस्य ।)
 षः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रसिक-
 ने । ५ ।
 “अकलियुगमखर्वमत्र च्छदां,
 अचरदपापघनो यतः कुटुम्बी ।
 मम रुचिरिह लक्ष्मणायजेन
 प्रभवति शर्मै दशास्यमर्हनेन ॥ ”)
 जित्, पुं. (दशास्यं जयतीति । दशास्य +
 + क्त्विप् । तुगागमश्च ।) श्रीरामः । इति
 रप्रयोगः ॥
 षः, पुं. (दशा वर्षिका इत्यनं काष्ठमिव
 ष ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुं. (दशतीति । दश + “पतिकठिकृति-
 दुग्दिदंश्रिभ्य एरक् । ” उर्णा । १ । ५६ ।
 त एरक् ।) हिंसः । इत्युणादिकोषः ॥
 षः, पुं. (दशति दुःखं ददातीति । दश +
 + क्त । ततः कन् ।) मरुदेशः । तद्देशस्थे, पुं
 त्वावली इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । ६ । १६ । [कान् ॥”)
 शान्त्यान् दाक्षिणात्याश्च पार्वतीयान् दशेर-
 कः, पुं. (दशति दुःखानि ददातीति । दश +
 + क्त । ततः स्वार्थे कन् ।) मरु-
 देशः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 रं-अकं-सेट् ।) इ क, दंसयति दंसति । भासि
 म्पौ । इति दुर्गादासः ॥
 इ ड क डशौ । दंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इडशिरिति पश्यतेरौ-
 गदिकप्रत्यये रूपम् । इ ड क, दंसयति फलं
 शशः पश्यति दशति वेद्यर्थः । भद्रमङ्गलमते दंश
 इह समाहः । इति दुर्गादासः ॥
 य उ इर् उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 दिवां-परं-सकं-सेट् । उदिक्षात् ऋवेट् ।)
 य, दशति घूलं वायुः । उ, दशित्वा दक्षा ।
 इर, अदसत् अदासीत् । अक्षात् पुषादित्वात्
 निबं ड इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥
 षः, पुं. (दशति उत्क्षिपति दक्षिणादिक-
 मिति । दश + “दक्षिणधीन्दिदक्षिण्येति । ” उर्णा ।
 १ । १४४ । इति मक् ।) यजमानः । चौरः ।
 हुताशनः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥ खलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, उपक्षेपकः । यथा,
 ऋवेदे । १ । १४८ । ४ ।
 “पुरुषि दसो नि रिखाति जम्भैरौप्रीचते वन
 आ विभावा ॥ ”

“दस उपक्षेपयितायमभिः ।” इति तद्गाथे
 सायनः ॥ दर्शनीयः । यथा, ऋवेदे । १ । ७७ । ३ ।
 “तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उपक्षुवते दस-
 मारीः ॥ ”
 “दसं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्वः ।” इति
 तद्गाथे सायनः ॥)
 दस्युः, पुं. (दस्यति परस्मान् आप्तयतीति । दस +
 “यजिमनिमुनिदसिजनिभ्यो युच् । ” उर्णा । ३ ।
 २० । इति युच् । बाहुलकादनादेशाभावः ।)
 चौरः । (यथा, मनुः । ७ । १४३ ।
 “विक्रोशन्वो यस्य राट्वाह्नियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभ्यस्य नृतः स न तु जीवति ॥ ”)
 रिपुः । (यथा, ऋवेदे । २ । १२ । १० ।
 “यः शर्द्धते नाशुददाति शर्द्धां यो दस्योर्हन्ता-
 स जनास इन्द्रः ॥ ”
 “दस्योरुपक्षपयितुः शत्रोर्हन्ता घातकः ॥” इति
 तद्गाथे सायनः ॥) महावाहसिकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ असुरः । यथा, तत्रैव । ६ । ४७ । २ ।
 “क्षतानीदस्य कर्त्वा चेतते दस्युतर्हणा ॥”
 “दस्युतर्हणा दस्यूनामसुराणां तर्हणा ॥” इति
 तद्गाथे सायनः ॥ कर्मवर्जिते, त्रि । यथा,
 ऋवेदे । ६ । २४ । ८ ।
 “न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्द्धते दस्यु-
 ज्ञताय स्तवान् ॥”
 “शर्द्धते उत्सहमानाय दस्युज्ञताय कर्म-
 वर्जितेः प्रेरिताय ॥” इति तद्गाथे सायनः ॥)
 दसं, स्त्री. (दंसयते ढगादीन् दशतीति । दसि
 दंशे + “स्नायितश्चिषश्चकीति । ” उर्णा । २ ।
 १३ । इति रक् ।) शिशिरम् । इति संक्षिप्त-
 सारे उणादिवृत्तिः ॥
 दसः, पुं. (दस्यति उत्क्षिपति पांशुनिति । दस
 उत्क्षेपे + “स्नायितञ्जीति । ” उर्णा । २ । १३ ।
 इति रक् ।) खरः । (दस्यति रोगान् क्षिप-
 तीति ।) अश्विनोत्सवः । इति मेदिनी । रे, ४७ ॥
 (यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ ।
 “नासत्यश्चैव दसश्च स्मृतौ द्वावश्विनोत्सवौ ॥”
 दर्शनीये, त्रि । यथा, ऋवेदे । ६ । ६६ । ७ ।
 “इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दसा
 जठरं पृथेयाम् ॥ ”
 “दसा हे दर्शनीयाविन्द्राविष्णू ॥” इति तद्गाथे
 सायनः ॥)
 दसौ, पुं. (दस्यतः क्षिपतो रोगानिति । दस +
 “स्नायितञ्जीति । ” उर्णा । २ । १३ । इति
 रक् ।) अश्विनौ । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥
 द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य
 पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “दवाद्धीत्य दसौ वितशतः संहितां स्त्रीयाम् ।
 सकलक्षितसकलोकप्रतिपत्तिविरुद्धये घन्याम् ॥
 “देवासुररथे देवा देवैर्ये सचताः क्षताः ।
 अक्षतास्त क्षताः सद्यो दसाभ्यामहुतं महत् ॥
 वज्रिभ्योऽभूद्गुणस्तम्भः स दसाभ्यां चिकित्सितः ।
 सोमाग्निपतितश्चन्द्राभ्यामेव सुखीक्षतः ॥ ”)

दहनो

दसदेवता, स्त्री, (दसौ अश्विनौ अधिष्ठाह-
 देवते यस्याः ।) अश्विनोत्सवम् । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २२ ॥
 दससः, स्त्री, (दसौ अश्विनौ कृते इति । स प्रचवे
 + क्त्विप् ।) संज्ञा । सा सूर्यपत्नी अश्विनी-
 कुमारमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दह, स्त्री दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-अनिट् ।) स्त्री, अधाक्षीत् । दाहो भस्मी-
 करणम् । दहत्यभिः काष्ठम् । इति दुर्गादासः ॥
 दह, इ क दीप्तौ । दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-दीप्तौ अकं-दाहे सकं-सेट् ।) इ क,
 दंसयति । इति दुर्गादासः ॥
 दहनं, स्त्री, (दहौ दाहे + भावे ल्युट् ।) दाहः ।
 भस्मीकरणम् । पौडान इति भाषा ॥ (यथा,
 रघुः । ८ । २० ।
 “इतरो दहने स्वकर्मणां
 वृते ज्ञानमयेन वद्विना ॥ ”)
 दहनः, पुं. (दहतीति । दह दाहे + ल्युट् ।)
 अभिः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०४ ।
 “धूमैरशु निपातय दह शिखया दहन ! मलि-
 नयाङ्गारैः ।
 जागरयिष्यति दुर्गतशङ्खिणी त्वां तदपि
 शिशिरनिश्रि ॥ ”
 त्तीयसंख्या । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १२ । ८५ ।
 “खत्रयाब्दिदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ॥”
 क्षतिकानक्षत्रस्य अधिष्ठाहदेवत्वात् क्षतिकान-
 क्षत्रम् । यथा, ज्योतिष्शास्त्रे ।
 “दहनविधिप्रताखा मेघभं सौम्यवारे ॥”)
 चित्रकः । भस्मातकः । दुष्टघेतसि, त्रि । इति
 मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दहते कामाग्निना इति ।
 दह + ल्युट् ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (रुद्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ३ ।
 “दहनोऽधेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
 स्यात्सभंगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥”
 स्कन्दस्यानुचरविशेषः । यथा तत्रैव । ६ । ४५ । ३ ।
 “दहति दहनश्चैव प्रचक्षौ वीर्यसम्मतौ ।
 अश्रोऽप्यपाचरन् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥”
 दाहकमात्रे, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ७ । २१ ।
 “त्राहि नः शूरयापन्नास्त्रैलोक्यदहनान्निघान् ॥”)
 दहनकेतनं, स्त्री, (दहनस्य केतनं अज इव ।)
 धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२७ ॥
 दहप्रिया, स्त्री, (दहनस्यामेः प्रिया ।) स्नाह ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दहनागुरु, स्त्री, (दहनाय अगुरु ।) दाहागुरु ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दहनारातिः, पुं. (दहनस्यामेः अरातिः शत्रुः ।)
 जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दहनोयः, त्रि, (दहते इति । दह + कर्मणि
 अनौयर् ।) दाहः । दहनार्हः ॥
 दहनोपलः, पुं. (दहनाय बहुतापादनाय य
 उपलः प्रस्तारखण्डः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥ दहनोपमोऽपि पाठः ॥

दाक्षाय

दहरं, स्त्री, (दह + वाङ्मनात् अरः ।) स्त्रियम् । यथा, श्रीभागवते । १० । ८७ । १८ ।
 “उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः ।
 परिसरपद्धतिं हृदयमारुख्यो दहरम् ॥”
 “आरुण्यस्तु साक्षात् हृदयस्थं दहरं स्त्रिय-
 मेवोपासते ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 दहरः, पुं, (दहति गृहद्रव्यनाशनेन सन्तापय-
 तीति । दह + अरः ।) ऋषिका । स्त्रियम् ।
 आसा । बालकः । इति विश्वमेदिनी ॥
 दहः, पुं, (दहतीति । दह + “स्मायितच्चीति ।”
 उर्णा २ । १३ । इति रक् ।) अग्निः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिदृष्टिः ॥ दावानलः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ नरकम् । वसणः । इति
 वाचस्पत्ये उर्णादिदृष्टिः ॥ हृदयाकाशम् ।
 यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४४ ।
 “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दहतीतिस्तथैव च ।
 एवं आहृतयथासनं प्रखरो ज्ञस्य दहृतः ॥”
 “दहृतः हृदयाकाशात् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥ * ॥ अठरम् । यथा, तत्रैव । ४१ । ३६ ।
 “पुलस्त्योऽज्जनयत् पत्न्यामगस्त्यश्च हविर्भुवि ।
 सोऽज्जन्मानि दहामिर्विश्रवाश्च महातपः ॥”
 “दहामिः अठरामिः ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
 दा, दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
 अणित् ।) दा तु दाने दान दाने प्रसिद्धोऽयम् ।
 अस्त्येव यच्छादेशः । यच्छति । इति दुर्गादासः ॥
 दा, ङु ञ लि दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङां-
 उभं-सकं-अणित् ।) ङु, दक्षिणम् । ञ लि,
 ददाति दणे । इति दुर्गादासः ॥
 दा, ङ लृणौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
 परं-सकं-अणित् ।) ङ, दाति । लृणश्चेदः ।
 केचित्तु दाप कवने इति पठित्वा पित्वाहा-
 संज्ञाभावे यगादौ दायते इत्यादि मन्यन्ते ।
 स्वमते तु पित्वाभावाद्दासंज्ञायां दीयते इत्येव ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दा, स्त्री, (दा + क्तिम् ।) शोधनम् । दानम् ।
 ह्येदः । उपतापः । रक्षा । इति मेदिनी ।
 दे, १ ॥
 दाकः, पुं, (ददाति दक्षिणामिति । दा + “ह्रदाघा-
 वार्चिकलिभ्यः कः ।” उर्णा ३ । ४० । इति कः)
 यजमानः । इत्युणादिकोषः ॥ दाता । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिदृष्टिः ॥
 दाचकं, स्त्री, (दह + चुञ् ।) दद्यातां सम्प्रदाहः ।
 इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ॥ (दाक्षीणां विप्रयो-
 देशः । दाक्षि + “राजन्त्यादिभ्यो चुञ् ।” ४ ।
 २ । ५३ । इति चुञ् । दाक्षिर्विषये । इति
 आकरणम् ॥)
 दाक्षायणी, स्त्री, (दक्षस्यापत्वं स्त्री । दक्ष +
 षिञ् । गौरादिवात् ङीष् ।) अश्विन्यादयो
 रेवथन्ताः सर्वावैश्वतिसाराः । इत्यमरः । १ ।
 ३ । २१ ॥ दुर्गा । इति मेदिनी । स्त्री, ६६ ॥
 दोह्विणीगणत्रयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दक्ष-
 क्रत्यामात्रम् । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।

दाक्षिण्यं

“दुहिलंजा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयो-
 दशी ।
 पत्न्यर्थे प्रतिजयाह घर्म्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥”
 अदितिः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ६ ।
 “त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
 मारीचः कश्यपस्तस्यामादिभ्यान् समजीजनत् ॥”
 कद्वः । विनता । यथा, तत्रैव । १ । २२ । ५ ।
 “जगत्तुः परया प्रीत्या परं पारं मञ्जोदधेः ।
 कद्वश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा ॥”
 “दक्षश्च तेषामारभ्य प्रजाः सन्धिविवर्द्धिताः ।
 तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः सवासवाः ॥
 वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदिष्या मरुतस्तथा ।
 सापि दक्षाय सुश्रीणी गौरी हताथ त्रय्या ॥
 दुहिलंजे पुरा याहि रुद्रोऽपि महात्मना ।
 सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा वृषोत्तमः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 दक्षीण्यः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
 दाक्षायणीपतिः, पुं, (दाक्षायणीनां अश्विन्यादि-
 नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 दाक्षायणीरमणः, पुं, (रमयतीति । रम + ण्युः ।
 दाक्षायणीनां रमणः ।) चन्द्रः । इति ज्ञाना-
 युधः ॥
 दाक्षायः, पुं, (दक्षाय एव । स्वार्थे ञ् ।)
 यधः । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥
 दाक्षिक्या, स्त्री, (दाक्षीणां कन्या । “संज्ञाय-
 कन्योऽशीवरेणु ॥” २ । ४ । २० । इति उर्णा-
 नरत्वाभावात् न स्त्रीवता ।) वाङ्मोकेषु ग्राम-
 संज्ञा । इति नपुंसकलिङ्गसंज्ञटीकायां भरतः ॥
 दाक्षिणात्यः, त्रि, (दक्षिणा दक्षिणस्थां दिशि
 भवः । दक्षिणा + “दक्षिणापक्षात्पुरसस्यक् ।”
 ४ । २ । ६८ । इति त्यक् ।) दक्षिणदेशीयः ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । २३६ । ३ ।
 “प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच-
 वासिनः ॥”
 नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दाक्षिण्यं, स्त्री, (दक्षिणस्य भावः । दक्षिण +
 ष्यञ् ।) अङ्गुलता । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
 १३ ॥ (सरलता । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०१ ।
 “सौभाग्यं दाक्षिण्यानेतुपदिष्टं हरेण तरुणी-
 नाम् ।
 वामार्द्धमेव देव्याः स्त्रवपुःशिष्ये निवेशयता ॥”
 परश्वन्द्याशुवर्णनम् । यथा, रघुः । १ । ३१ ।
 “तस्य दाक्षिण्यरुद्रेण नाम्ना मगधवंशजा ।
 पत्नी सुदक्षिण्येत्वासीदध्वरस्यैव दक्षिणा ॥”
 भावविशेषः । तसु दक्षिणाचाररूपम् । यथा,
 “बालानु वामदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।
 क्षप्रानभेदवीं देवींस्तुयतारां तथैव च ॥”
 आपि च ।
 “ऋषीन् देवान् पितृन् चैव मनुष्यान् भूतसन्धयान् ।
 यो यजन् पञ्चभिर्वैश्वेदेयादि परिशोधयन् ॥

दाक्षिमः

विधिवत् आनदानाभ्यां कुर्वन् यद्विप्रपू-
 क्रियते सरहस्यसु तदाक्षिण्यमिहोच्यते ।
 सर्वत्र पितृदेवार्थं यस्माद्भवति दक्षिणः ।
 देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्माद्दाक्षिण्यसुच
 इति कालिकापुराणे ७७ अध्याय-
 दाक्षिणाहं, त्रि । इत्यमरः । १ । १५ । (द-
 भवम् । दक्षिण + ष्यञ् । दक्षिणभवे । इ-
 दिकसम्बन्धिनि च । यथा, आर्यासप्तश-
 २८२ ।
 “दाक्षिण्यात् अदिमानं दधत्ं वा भा-
 मवमंस्याः ।
 दाक्षीपुत्रः, पुं, (दाक्ष्याः पुत्रः ।) पाणिनि-
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, नैषधे । १६ ।
 “दाक्षीपुत्रस्य तन्ने ध्रुवमयमभवत् कौण्ड-
 कपोतः ।
 दाक्षेयः, पुं, (दाक्ष्या अपत्वं पुमान् । दाक्ष-
 “स्त्रीभ्यो ङ्क् ।” ४ । १ । १२० । इति ङ-
 पाणिनिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ।
 दाक्षं, स्त्री, (दक्षस्य भावः कर्म वा । द-
 ष्यञ् ।) दक्षता । निपुणता । दक्षप्रज्ञात् ।
 ष्याप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३८२० ।
 “दानं दाक्षं श्रुतं शौर्यं ऋषीः कौर्त्तुर्द्विदत्ता-
 समतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ।”
 दाङ्कः, पुं, (दालयति सुखाभ्यन्तरस्यद्रव्यं विप्र-
 करोतीति । दक्ष + णिच् + ण्वल् । लस्य ङ-
 दन्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दाक्षिमः, त्रि, (दक्षिमिति दालः । तेन निर्वृत-
 भावप्रत्ययन्तादिमप । जलयोरेकत्वम् ।) इत्य-
 इति मेदिनी मे, ४४ ॥ फलवृक्षविशेषः । (य-
 देवीभागवते । १ । १२ । ८ ।
 “दाक्षिमैर्नारिकेलेषु माधवीमरुपाटतम् ॥”
 तत्पुण्यायः । करकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ।
 पिङ्गपुष्पः ३ दाक्षिमः ४ पर्वरक् ५ खाङ्गः ।
 पिङ्गीरः ७ फलशाङ्कः ८ युक्कवल्गुः ९ । इ-
 त्रिकाण्डशेषः ॥ रक्तपुष्पः १० । इति रत्नमाला
 दाक्षिमीसारः ११ कुङ्किमः १२ फलशाङ्कः १
 मूर्द्धन्वमध्वीरपि । रक्तबीजः १४ सुफणः १
 दन्तबीजकः १६ मधुबीजः १७ कुचपलः १
 रोचनः १८ मखबीजः २० कच्छपलः २
 उतपलः २२ सुनीलः २३ नीलपत्रः २४ । आ-
 गुण्याः । मधुरान्मूलम् । कषायत्वम् । कषवात्
 कफप्रमपितविनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । रीप-
 नत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । शीतलत्वम्
 रक्षिदाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुहलम्
 अन्मूलम् । आसारपितृव्यानाशित्वम् । क-
 शोधनत्वम् । कफपित्ताविरोधित्वम् ॥ * ॥
 “द्विविधं तसु विज्ञेयं मधुरं चान्ममेव च ।
 मधुरं तसु त्रिदोषप्रमन्वं वातकफापहम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 तापहारि मधुरं लघु पथ्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 “तन्पत्रं त्रिविधं खाडु खाङ्गं केवलाण्वम् ।

ननु, खादु त्रिदीवन्नं लङ् दाहृवरनाशनम् ॥
 इत्युक्तसुखरोगन्नं तर्पणं मुक्तं लघु ।
 कषायानुरसं याहि क्षिप्तं मेदीबलापहम् ॥
 खादुत्वं दीपनं रस्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु ।
 अन्नानु पित्तजनकमन्नं वातकफापहम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 द्विमपुष्पकः, पुं, (दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं
 यस्य । कन् ।) रोहितकटुचः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । ४६ ॥ रोहिडा इति ख्यातः ॥ (अस्य पर्याया
 यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “रोही रोहितकः श्रीहृशुदाडिमपुष्पकः ॥”)
 द्विमप्रियः, पुं, (दाडिमफलं प्रियं यस्य ।)
 मुक्तपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्विमभक्षणः, पुं, (भक्षयतीति । भक्षि +
 ण्यः । भक्षयो भक्षकः । दाडिमस्य भक्षणः ।)
 कीरपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दाडिम-
 भक्षके, त्रि ॥)
 द्विमोसारः, पुं, (दाडिमीं दाडिमीशब्दं सरति
 प्राप्नोतीति । दाडिमी + ह + अण् ।) दाडिमः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्विमः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (दाडिमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 दा, स्त्री, (दैप शोधने, दा दाने वा + क्तिप् । दे
 शुद्धे दानाय वा ङीकते इति । ङीक + ङः ।)
 दन्तविशेषः । तत्पर्यायः । दंष्ट्रा २ जन्मः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २४७ ॥ प्रार्थना । समूहः ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दाफिका, स्त्री, (दाफायै केशसमूहाय प्रभवतीति ।
 ठक् तस्यार्थः ।) सुखावयवविशेषः । दाडि
 इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । २८३ ।
 “पादयोर्दाफिकायाश्च श्रीवायां वृषणेषु च ॥”
 “दाफिकायां धमशुण्डि ॥” इति तट्टीकायां
 कुल्लुकभट्टः ॥ दाफा + स्वार्थे कप् कापि अत
 इत्यच् ।) दंष्ट्रिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥
 दाङ्गानिकः, त्रि, (दङ्गानिनेन श्रावणेन दम्भेन
 वा अर्थान्निच्छतीति । दङ्गानि + “अयः-
 मुक्तदङ्गानिनाभ्यां ठक्ठौ ॥” ५ । २ । ७६ । इति
 ठक् ।) कुहकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥
 दानं, त्रि, (दायते क्व इति । दा लवने + क्तः)
 द्विप्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ०२ ॥ (दैप शोधने
 कर्त्तरि क्तः । शुद्धम् ॥)
 दाता, [ऋ] त्रि, (ददातीति । दा दाने +
 “सुजठ्ठौ ॥” ३ । १ । ३३ । इति ङ् ।) दान-
 कर्ता । तत्पर्यायः । दातृः २ सुचिरः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । २ । २ ।
 “कर्ता सुदासे अह वा उ लोके
 दाता वसु सुहुरादाशुधे भूत् ॥”)
 दातृहः, पुं स्त्री, (दाप् लवने + क्तिन् । दातिं मारणं
 ऊहते इति । दाति + ऊह + अण् । यद्वा, दी
 अपवृत्तने क्तिन् । दातिं वृत्तीति । वृह + क
 + ऊट् । दिव्यहः । ततः स्वार्थे अण् । ततः
 “देविका शिंशपादिष्ववाहदीर्घसन्नश्रेयसामाह ॥”

७ । ३ । १ । इति आत्वम् ।) पञ्चविशेषः । डाडक
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कालकण्ठकः २ ।
 इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ अत्यूहः ३ दात्यूहः ४
 कालकण्ठः ५ मासङ्गः ६ शितिकण्ठः ७ कषा-
 टुरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकमद्गुः ९ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२० ।
 “सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं मुक्तसारिके ॥”
 (अस्य गुणा यथा, —
 “दात्यूहो मरुतस्य नाशनकरो वृष्योऽतिमुक्तप्रदः
 श्रेष्ठः सर्वगुणः श्रमोपशमनः तुष्टिप्रदो वातहा ॥”
 इति हारीते प्रथमेस्थाने एकादशेऽध्याये ।)
 “प्राट्टकाले सुखी भूत्वा को वा ज्ञान गच्छति ।
 इति वदति दात्यूहः को वा को वा क वा क वा ॥”
 इत्युक्तः ॥)
 जलकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चातकः ।
 इति मेदिनी । हे, १७ ॥ मेघः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 दात्यूहः, पुं, स्त्री, (दित्गौह + स्वार्थे अण् ।
 देविकाशिंशपाद्यादिना आत्वम् ।) दात्यूहः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 दानं, स्त्री, (दानि दानि वानेनेति । दी अपवृत्तने
 दा लवने वा + “दाङ्गीश्रसेति ॥” ३ । २ । १८२ ।
 इति कृन् । दादिभ्यश्चङ्घीति क्त्वं वा ।)
 अन्नविशेषः । इति भरतः ॥ दा इति काण्डवा
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । लवचम् २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ खड्गीकम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १५ । ७ ।
 “सशूर्पपिठकाः सर्वे सदात्राङ्गुशतोमराः ॥”
 भावे क्त्वं । दानम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ । ६ ।
 “तद् वा दानं महिकीर्तन्यम् ॥”
 “तद्वाचं दानम् महि महदतिगम्भीरम् ॥” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥ दानकर्त्तरि, त्रि । यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । १० । ६ ।
 “सोमस्य दानमसि ॥”)
 दात्री, स्त्री, (ददातीति । दा + ङ् + ङीप् ।)
 दानकर्त्री । इति आकरणम् ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे । २ । ६ । ६ । तस्याः सहस्रनामकीर्तने ।
 “दीनसन्तापशमनी दात्री दवयुवैरिणी ॥”)
 दात्वः, पुं, (ददातीति । दा + “जनिदाद्युमिति ॥”
 उर्वा ४ । १०४ । इति लृन् ।) दाता । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ (स्त्री, यत्-
 कर्म । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
 दाधिकं, त्रि, (दधि दधा वा संस्कृतं दधा चरति
 दधि + “चरति ॥” ४ । ४ । ८ । इति ठक् । (दधा
 उपपत्तम् । “अङ्गनेरुपपत्तौ ॥” ४ । ४ । २६ ।
 इति ठक् वा ।) दधिसंस्कृतवस्तु । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ७४ ॥ (औषधविशेषः, स्त्री । यथा,
 सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४२ ।
 “बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् श्रीहृम्लजित् ॥”)
 दान, न आर्जवे । ह्रिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-उभं-सकं-सट् ।) ऋजुरवक्रस्तस्य भाव

आर्णवं ऋजुकरणम् । न, दीर्घसति दीर्घ-
 सते काष्ठं वृद्धिः ऋजु करोतीत्यर्थः । ऋजु-
 भावः इति विद्यानिवासः । दीर्घसति घाघुः ।
 ऋजुः स्यादित्यर्थः । हेदे दानति दानते । इति
 ऋषिदेवः । तच्च तिबादयो न स्युरिति रमानायः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 दानं, स्त्री, (दा दाने दी अपवृत्तने दैप शोधने
 भाषादौ ऋट् ।) गजमदः । (यथा, माघे ।
 ५ । ३७ ।
 “दानं ददत्वपि जलेः सहसाधिरुद्रे
 को विद्यमानगतिरावितुस्तुवहेत् ॥”
 “दीयते इति दानं धनं गजमदश्च ॥” इति
 तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥) पालनम् । हेद-
 नम् । शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, १० ॥ दृच-
 कोटरकौटजमधु । अस्य गुणाः । रूचत्वम् ।
 दीपनत्वम् । कफच्छर्दिमेहनाशित्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥ देवनाम्नादिष्वदानकद्रव्यमो-
 चनम् । तत्पर्यायः । त्यागः २ विद्यापितम् ३
 उत्सवर्जनम् ४ विसर्जनम् ५ विभ्रान्तनम् ६ वितर-
 नम् ७ सार्जनम् ८ प्रतिपादनम् ९ प्रादेशनम् १०
 निर्वपणम् ११ अपवर्जनम् १२ अंहतिः १३ ।
 इत्यमरः । २ । ७ । २६ । दायः १४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रदानम् १५ ददनम् १६ विभ्रान्तनम् १७
 दत्तः १८ अंहति १९ उत्सवर्गः २० अति-
 सर्जनम् २१ सार्जनः २२ विसर्गः २३ चवानम् २४
 प्रदेशनम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 तस्य लक्षणादि यथा, —
 “अर्थानामुदिते पात्रे अहया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्थमिदं दत्तं व्याख्यातं तस्य वक्ष्यते ॥
 सम्पदानखलापादकद्रव्यागो दानमिति ॥ * ॥
 दाता प्रतियहीता च महादेवश्च धर्मशुक् ।
 देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि वद्विदुः ॥
 मनसा पात्रतुह्यम् भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् ।
 विद्यते सागरस्यान्नो दानस्यान्नो न विद्यते ॥
 परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् ।
 गोक्षेत्रेभ्यस्तथा दद्यात् तद्भावेऽस्य वस्तुषु ॥
 यदा तु न सकृलाः स्यान् च सम्भित्वात्मवाः ।
 दद्यात् खजातिश्रेष्ठेभ्यस्तद्भावेऽथ निःक्षि-
 पेत् ॥
 ज्ञात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
 वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सत्क्षिणम् ॥ * ॥
 यदा गां दद्याद्दद्यात् दद्याद् दद्याद् गोश्रुती ।
 शतं सहस्रगुह्यात् सद्दत्तं नहुगोघनः ॥
 यासादहंमपि यासमर्थिभ्यः क्षिप्तं दीयते ।
 दद्यात्सुख्यो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
 अपरावाधमक्षेत्रं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 खल्यं वा विपुलं वापि देयमित्थमिधीयते ॥ * ॥
 विजयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
 दाराः पुत्राश्च सर्वसमात्मन्येव च योजयेत् ॥
 आपत्काले च कर्त्तव्यं दानं विजय एव च ।
 अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ * ॥
 यत्रो दानं तपो जायं आह्वञ्च हरपूजनम् ।

दानं

यद्गङ्गायां क्षतं सर्वं कोटि कोटि गुणम्भवेत् ॥
शिवस्य विष्णोरप्येव सन्निधौ दत्तमणयम् ।
शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
नत्र दानञ्च होमश्च कोटिकोटिगुणम्भवेत् ॥
यद्यत्र दुर्लभं त्रयं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।
दानार्हो देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
केवलं धर्मबुद्ध्या यद्वर्णदानं प्रचक्षते ॥
सहस्रगुणितं दानं भवेत्तत् युगादियु ।
कर्मश्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादियु ॥*॥
आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् ।
कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ ॥*॥
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।
देवलोके भवं वासो देवसायुष्यमेव च ॥*॥
गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचिते च तदर्द्धकम् ॥
आशां दत्त्वा ह्यदातारं दानकाले निषेधकम् ।
दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
योऽसद्गङ्गाः प्रतिग्रह्यापि पुनः सद्गङ्गाः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं हत्वा परीक्षारयते हि सः ॥*॥
यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन ।
तेषां देवतसुचार्यं हत्वा प्रोक्ष्यपूजने ।
उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिगन्त्वा निवेदयेत् ॥
योऽर्चितः प्रतिग्रह्याति दद्यादर्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकञ्च विपर्यये ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥

दानं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसञ्च ।
सात्त्विकं यथा,—
“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
राजसं यथा,—
“यत् प्रत्युपकारार्थं फलसुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं विदुः ॥”
तामसं यथा,—

“आदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

“हृत्स्थश्चं गामनङ्गाहं मणिसुक्तादिकाश्चनम् ।
परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥
न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः ।
अनेन कर्मणा युक्ताः पञ्चमे नरकेऽधमाः ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥*॥

नित्यनेमित्तिकादिभेदेन तच्चतुर्विधं यथा,—
“नित्यं नेमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानसुच्यते ।
चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
अहम्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलन्तु स्याद्वाङ्मनाय च नित्यकम् ॥
यत्तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नेमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥
अपत्यविजयैश्चैव स्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तु काम्यमाख्यातञ्चिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
यद्दीश्वरप्रीयणार्थं ब्रह्मवित्तुं प्रदीयते ।

दानध

चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥” *
इति कूर्मपुराणम् ॥

रोगोपशमनाय दानविधिर्यथा,—
“गोदानं भूमिदानञ्च स्वर्गदानं सुरार्चनम् ।
हत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाखण्डप्रशान्तये ॥
महापापेषु सर्वेषु तदर्द्धं सुखदोषजे ।
अथवापि षड्दण्डात् कर्णं व्याधिवलावलात् ॥
कुर्यात् सर्वं क्षतं कर्मे कुष्ठरोगोपशान्तये ।
गोभूश्चिरण्यदानञ्च तथा मिष्टान्नभोजनम् ॥
चतुर्विधं दानमिदं दत्त्वा कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।
कदाचिदपि सिध्यति व्यायुषश्च बलक्रिया ॥
मेहे सुवर्णदानञ्च शूले श्वासे भगन्दरे ।
अश्लीथस्वप्नदानेन श्वासात् कासाद्भिसुच्यते ॥
श्वरेचेश्वरपूजा च रुद्रजाप्यं समाचरेत् ।
मतिदानान्नदानञ्च शास्त्रदानं भ्रमातुरे ॥
अग्निहोमश्राग्निमान्ये कन्यादानञ्च गुल्मके ।
मेहाक्षरौविनाशाय लवणञ्च प्रदापयेत् ॥
बहुभोजनदानेन शूलरोगाद्भिसुच्यते ।
घृतमधुप्रदानेन रक्तपित्तं प्रशान्त्यति ॥
चतुर्विधेन दानेन साध्यः स्याद् ग्रहणीगदः ।
सुवर्णदानात् कुनखी श्यावदन्तः सुखी भवेत् ॥
रौप्यदानाच्छूत्रकुष्ठं सार्धं वापि प्रदृश्यते ।
सिन्धुले चपुदानञ्च वर्षरे लोहदानकम् ॥
सुखत्रये ददेन्नागं गोदानं बहुमूत्रके ।
नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ॥
तेलदानं कण्ठरोगे रसदानञ्च जिह्वके ।
उष्ट्रं दद्यात् पित्तरोगे लूतारोगे च देवदः ॥”

इति चारीते द्वितीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

दानकर्म, क्षी, (दानमेव कर्म) दानक्रिया ।
तत्पर्यायः । दाति १ दाशति २ दासति ३
राति ४ रासति ५ पृणति ६ पृणाति ७
श्रिचति ८ तुङ्गति ९ मङ्गति १० । इति दश
दानकर्मणः । इति देवनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
दानधर्मः, पुं, (दानाख्यो धर्मः दानरूपो धर्मो
वा मध्यलोपिसमासः ।) दानस्य फलम् । यथा,
ब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
अर्थानासुचिते पात्रे अह्वया प्रतिपादनम् ॥
दानम् कथितं तज्ज्ञेभुक्तिस्तुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्जयेद्दत्तं दानभोगफलञ्च तत् ॥
अध्यापनं याजनञ्च घृतमाहुः प्रतिग्रहम् ।
कुसीदं कविनाशिव्यं च त्रष्टतोऽथ चार्जयेत् ॥
यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् ।
नित्यं नेमित्तिकं काम्यं विमलं दानमौरितम् ॥
अहम्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
कम् ॥

यत्तु पापोपशान्तेः च दीयते विदुषां करे ।
नेमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुत्तमम् ॥
अपत्यविजयैश्चैव स्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातञ्चिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
ईश्वरप्रीयणार्थं ब्रह्मवित्तुं प्रदीयते ।

दानध

चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं स्मृतम् ॥
इच्छुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशान्तिनीम् ।
ददाति वेदविदुषे स न भूयोऽभिजायते ।
भूमिदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
विदां दत्त्वा ब्राह्मणाय ब्रह्मलोके महीयते ।
दद्याद्दहरहस्तास्तु अह्वया ब्रह्मचारिणे ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ।
वैशाखां पौर्णमास्यान् ब्राह्मणान् सप्त पञ्च
उपोष्यान्वैश्वेदेऽह्निान् मधुना तिलकण्ठकेः ।
गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वा स्वयं वदेत् ।
प्रीयतां धर्मराजेति यथा मनसि वर्तते ।
यावज्जीवहृतं पापं तत्तच्छयादेव नश्यति ।
ह्य्याजिने तिलान् हत्वा शिरण्यमधुसर्पिणा ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
क्षतान्नसुदकुम्भञ्च वैशाखाञ्च विशेषतः ।
निर्दिश्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो सुच्यते भयात् ।
ह्यादश्यामर्षयेद्द्विष्णुसुपोष्यावप्रणाशिनौम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो भवति निश्चितम् ।
यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यत्नाद्भोगाय तोषिताः

सुराः ॥

सन्ततिकामः सततं पूजयेद्भै पुरन्दरम् ।
ब्रह्मवैश्वसकामस्तु ब्राह्मणान् ब्रह्मनिश्चयात् ॥
आरोग्यकामोऽथ रविं धनकामो हुताशनम् ।
कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्भै विनायकम् ॥
भोगकामो हि शशिनं धनकामः समीरणम् ।
सुसुप्तुः सर्वसंसारान् प्रयत्नेनाश्चैवेद्धरिम् ॥
अकामः सर्वकामो वा पूजयेत्तु गदाधरम् ।
वारिदस्तुभिमाप्नोति सुखमच्युतमनसः ॥
तिलप्रदः प्रजाभिर्द्यां दीपदश्चक्षुक्षतमम् ।
भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्श्चिरण्यदः ॥
ग्रहदोऽग्न्याणि वेधमानि रूप्यदो रूपसुप्तमम् ।
वायोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विनोऽश्विनमन्दः ॥
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ।
यानश्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥
वेदवित्तुं ददद्दानं स्वर्गलोके महीयते ॥
गवां वासप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
इत्थनागं प्रदानेन दीप्ताभिर्जायते नरः ॥
अथैव चैहमाहारं रोगिणो रोगप्रशान्तये ।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥
असिपञ्चवनं मार्गं शूरधारासमन्वितम् ।
तौष्ण्यातपञ्च तरति कृष्णोपागतप्रदानतः ॥
यद्यद्विदितमं लोके यच्चास्य दत्तं यथै ।
तत्तदुशुष्यते देयं तदेवाच्यमिच्छता ॥
अयने विपुषे चैव ग्रहणे चन्द्ररथयोः ।
संक्रान्त्यादियु कालेषु दत्तं भवति चाच्यम् ॥
प्रयागादियु तीर्थेषु गयायाञ्च विशेषतः ।
दानधर्मात् परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ॥
स्वर्गायुर्भक्तिकामेन देयं पापोपशान्तये ।
दीयमानस्तु यो मोहात् गोविप्राधिसुरेव च ।
निवारयति पापात्मा तियंयुर्वीर्षं ब्रह्मरः ॥

दानवः

यस्तु दुर्भिक्षवेलायामत्राद्यं न प्रयच्छति ।
त्रियंसायेषु विप्रेषु ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥”
इति गारुडे दानधर्मनाम ५१ अध्यायः ॥ ॥
अथ महाभारते शान्तिपर्वणि द्रव्यम् ॥
दानपतिः, पुं, (दाने पतिः श्रेष्ठः ।) सततदाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
११६ । २२ ।

“जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ॥”
अक्षरः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ७८ । ८४ ।

“गच्छ दानपते ! क्षिप्रं ताविद्वानयितुं ब्रजात् ।
नन्दगोपञ्च गोपीञ्च करदान् मम प्रासनात् ॥”
देवमेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ७ ।

“सहस्रपादः सुमुखः क्षणञ्चैव महासुरः ।
रथोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलः ॥”
दानफलं, क्लो, (दानस्य फलम्) दानजन्यफलम् ।

तद्विवरणं यथा,—
“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः ।
तदनन्तफलं विद्धि अथवस्थान्त्रितये वृष ! ॥

तमोद्वतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च ।
वृष ! दानम् तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु ॥
ईषामन्युमनाञ्चैव दम्भार्थं चार्थकारणात् ।

यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्यं तु तदयुते ॥
वैश्वदेवविष्टीनञ्च सन्धोपासनवर्जितम् ।
यदानं दीयते तस्मै वृहकाखे तदयुते ॥

वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदशुपूर्वशः ॥
अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवाह्या नराः सदा ।

परपाकं सदाश्रान्ति परतापरताञ्च ये ॥
देवपितृविष्टीनं यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः ।
दत्त्वातुकीर्तनाञ्चैव वेदान्निव्रतत्यागिने ॥

अन्यायोपार्जितं दानं यथं ब्रह्महृद्ये तथा ।
गुरवेऽनुव्रतञ्चैव स्तेनाय पतिताय च ॥
हतप्राय च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविष्टिषु ।

याचकाय च सर्वस्य हृषल्याः पतये तथा ॥
परिचारेकाय श्रुत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश ॥”

इत्याद्ये वद्विपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
धायः ॥

दानवः, पुं, (दानोपपत्त्यम् । इत्यु + “तस्यापत्यम् ।”
४ । १ । १२ । इति अण् ।) असुरः । इत्य-
मरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । १० ।

“नि मायिनो दानवस्य माया
अपादयत् पपिवान्तसुतस्य ॥”
स इत्यन्त्यादशुगर्भे कश्यपाज्जात एकषष्टि-

संखकस्तेष्वष्टादश प्रधानास्तेषां नामानि यथा,
द्विष्टर्हा १ शम्बरः २ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४
विभावसुः ५ अयोमुखः ६ शङ्कुशिराः ७

सर्भासुः ८ कपिलः ९ अरुणः १० पुलोमा ११
वृषपर्वा १२ एकचक्रः १३ तापनः १४ धूम्र-
केशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७
दुर्जयः १८ । इति श्रीभागवतम् ॥ (महा-

दानवि

भारते चत्वारिंशत्तद्वनोः पुत्रा उक्ताः । यथा,
तन्नेव । १ । ६५ । २१—२२ ।

“चत्वारिंशद्द्वनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत !
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः ॥
शम्बरो नमुनिश्चैव पुलोमा चेतिविश्रुतः ।

असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
इत्यारभ्य तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रव्यम् ॥)

दानवश्च, पुं, (दाने वञ्च इव ।) वैश्यः । इति पुरा-
णम् ॥ (वैश्वजातिको गान्धर्वो देवश्च अन्ध-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।

“वञ्चपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चञ्चं वञ्चरथं स्मृतम् ।
वैश्या वै दानवञ्चाश्च कर्मवञ्चा यवीयसः ॥”

दानवारिः, पुं, (दानवानामरिः ।) देवता । इत्य-
मरः । १ । १ । १६ ॥ (विष्णुः । यथा, काशी-
खण्डे । २६ । ८० ।

“दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्जन्यदुःखहृत् ।
दैत्यदुहित्री च दानवारिपदाज्जा ॥”

“दानवारिपदाज्जा विष्णुपादाद्यर्षसम्भूतेति
स्मृतेः ।” इति तट्टीका ॥ दानमेव वारि इति
विग्रहे गजमदजले, क्लो ॥)

दानविधिः, पुं, (दानस्य विधिः ।) दानस्य विधा-
नम् । यथा,—

“अथ दानविधिं वक्ष्ये तं मे शृणुत सुव्रताः ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्तेभ्यश्चैव क्रियापराः ॥
ब्रह्मवेत्ता च तेभ्योऽपि पात्रं विद्यातपोऽन्वितः ।

गोभूधान्यहिरण्ययादि पात्रे दातव्यमर्च्यतम् ॥
विद्यातपोभ्यां ह्येनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
यज्ञान् प्रदातारमघो नयत्यात्मानमेव च ॥

दातव्यं प्रवृह्यं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वम् शक्तितः ॥
हेमशङ्करी शफे रौप्येः सुशीला वस्त्रसंयुता ।

सर्कास्यपात्रा दातव्या चीरिणी गौः सदृच्छिया ॥
दशचौवर्णिके शृङ्गे शफं सप्रपलैः कृतम् ।
पञ्चाशत्सुपलकं पात्रं कांस्यं वत्सश्च कीर्तते ॥

स्वर्गपिप्लवपात्रेण वत्सो वा वत्सिकापि वा ।
तस्यामपि च दातव्यं अपत्यं रोगवर्जितम् ॥
दाता स्वर्गमवाप्नोति वत्सरान् रोमसन्मितान् ।

कपिला चेतारयते भूयश्चासप्रमं कुलम् ॥
यावद्दत्तस्य ह्यौ पादौ मुखं योर्था प्रदृश्यते ।
‘तावन्नोः पृथिवी ज्ञेया यावन्नर्भं न सुचति ॥

यथाकथञ्चिद्वत्सा गां धेनुं वाधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते ॥
आन्तसंवाहनं रोगपरिचर्या सुरार्चनम् ।

पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥
द्विजाय यद्भौतन् इत्या स्वर्गमवाप्नुयात् ।
भूदीपान्वाग्निवज्ज्वाल्मन्तिकसर्पिः प्रतिश्रयान् ॥

शृङ्गान्यश्चक्रमालायानश्चरुतं जलम् ।
शय्याशुलेपनं दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
ब्रह्मदाता ब्रह्मलोकं प्राप्नोति सुरदुर्लभम् ॥

वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
मूर्खेनापि लिखित्वापि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
एतन्नूलं जगत् यस्मादद्वजत् पूर्वभीष्मरः ।

दान्तः

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कार्थो वेदार्थसंयहः ॥
इतिहासं पुराणं वा लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोन्नतम् ।

जोकायतं कृतकञ्च प्राप्तं न च्छिभ्यभितम् ।
न श्रोतव्यं द्विजेनैव तदधो नयति द्विजम् ॥
समर्थो यो न यज्ञीयात् दाहलोकमवाप्नुयात् ॥

कुशाः शार्कं पयो गन्धाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।
अयाचितान्कृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ॥
अन्यत्र कुलटाघण्डपतितेभ्यो द्विषस्तथा ।

देवातिथ्यर्चनकृते पिष्टभ्यर्चमेव च ।
सर्वतः प्रतिशुक्लीयादाहलप्रार्थमेव च ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥

दानशीलः, त्रि, (दाने शीलं स्वभावो यस्य । यद्वा,
दानस्य शीलं सन्ततमनुष्ठानं यस्य ।) दाता ।
तत्पर्यायः । वदान्यः २ वदन्यः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १५ ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।

१२२ । ५ ।
“यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम् ।
यच्च मे फलमाधाने तेन संयुष्यतां भवान् ॥”

दानशीलः, त्रि, (दानेषु शीलः अतिदत्तः ।
“सप्रभो शीलैः ।” २ । १ । ४० । इति समासः ।)
बहुप्रदः । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा,
माधे । १४ । ४६ ।

“निर्गुणोऽपि विसुखो न भूपते-
दानशीलमनसः पुरोऽभवत् ॥”

दानसागरः, पुं, (दानानां सागर इव ।) षोडश-
सङ्काकवोदशः । यथा,—

“यः कश्चित् कुरुते देवि ! ग्रहणे दानसागरम् ।
वृषोत्सर्गं महादानं यत्कश्चित् पृथिवीतले ।
पुरश्चरणं तथा ह्योमं यः कुर्व्याद्विधिबोधितम् ।

सर्वं तस्य वृथा देवि ! श्रीगुरोरर्चनं विना ॥”
इति श्रीकामधेनुतन्त्रे आगमसन्दर्भे ज्ञानदर्पणे
देवदेवीसंवादे २५ पटलः ॥

दानीयः, त्रि, (दीयतेऽस्मै इति । दा दाने +
“लाल्युटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११३ । इति
सम्प्रदाने अनीयर् ।) सम्प्रदानम् । इति सुग-
बोधम् ॥ (यथा, तत्रैव कारकप्रकरणे ।

“सर्वोऽर्थो जीवनः पाता दानीयः प्रभवे
लयः ॥”

दातुः, त्रि, (ददातीति । दा + “दाभाभ्यां तुः ।”
उर्णा । ३ । ३२ । इति तुः ।) दाता । विक्रान्तः ।
इति मेदिनी । ने, १० ॥ शर्म । वायुः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरुचिः ॥ (पुं, दानवः ।

यथा, ऋग्वेदे । २ । १२ । ११ ।
“ओजायमानं यो अर्हं जघान दानुं शयानं स
जनास इन्द्रः ॥”

दीयते इति कर्मणि तुः । देयः । यथा, ऋग्-
वेदे । ८ । २५ । ६ ।
“सं या दानुनि येमथुर्द्विधाः पाथिवीरिभः ॥”

दान्तः, त्रि, (दाम्यतीति । दम् + कर्त्तरि क्तः ।)
तपःक्षेपसहः । (यथा, मनुः । ४ । ३५ ।
“कृत्तकेऽग्नयस्त्रयुदान्तः युक्ताम्बरः शुचिः ॥”

दामन

दमितः । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “तथैवान्वतरौणाश्च दान्तानां वातरं ह्वसाम् ॥”
 दन्तेन निवृत्तम् । दन्त + “तेन निवृत्तम् ॥”
 ४ । २ । ६८ । इति अण् । दन्तनिर्मितम् ।
 यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
 “वचिरेरासनेस्त्रीणां काञ्चनेदारवैरपि ।
 अश्वसारमयेदान्तेः खास्तीर्णैः सोत्तरच्छदेः ॥”
 दाता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
 पुं, दमनकच्छः । शिञ्जितच्छः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विदर्भराजपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ८—९ ।
 “तस्मै प्रसन्नो दमनः सभायाय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीशुदारान् महायथाः ॥
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्चसम् ॥”
 स्त्री, अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १६ । ४५ ।
 “विद्युता प्रथमी दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥”
 दान्तिः, स्त्री, (दम + क्तिन् । “अनुनासिकस्येति ।”
 ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) तपःश्लेशसहि-
 ष्यता । तत्पर्यायः । दमयुः २ दमः ३ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥
 दापितः, त्रि, (दाप्यते क्व इति । दा + णिच् +
 कर्मणि क्तः ।) साधितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥
 घनादिना आयत्तौलतः । इति भरतः ॥ धृती
 इति खातं यस्मै दत्तं स इति रमानायः ॥
 दक्षितः । इति वित्याविभोदः ॥ शोधितद्रव्यम् ।
 इति नयनानन्दः ॥ दापित इति पाठोऽपि ।
 इति कालिङ्गपुराणोत्तमौ ॥
 दाम, [न्] स्त्री स्त्री, (दीयते इति । दा दाने
 दो अवखण्डने वा + “सञ्जघातुभ्यो मनिन् ।”
 उर्णा । ४ । १४५ । इति मनिन् ।) यत्रैकस्मिन्
 बहुप्रयत्नयुक्ते अनेकगावो बध्यन्ते तत् । दाडनि
 इति दौका इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 सन्धानम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥
 रञ्जुः । इति दामोदरदर्शनात् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । ८ । ३१ ।
 “गोप्याददे त्वयि क्षतागसि दाम तावत्
 या ते दशाशुकलिजाङ्गनसम्भाम् ।
 वक्रं निलीय भयभावनयास्थितस्य
 सा मां विमोहयति भीरपि यद्विभेति ॥”
 माला । यथा, भाषे । ४ । ५० ।
 “चञ्चमलसुविलम्बिपिच्छदान्तः
 शिखरशिखाः शिखिशेखरानसुष्य ॥”
 दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २ ।
 “यः श्रमस्तुविश्रमते रायो दामा मतीनाम् ॥”
 “रायो धनस्य दामा दाता भवति ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥)
 दामनपर्व, [न्] स्त्री, (दमनो दमनवृक्षस्ये-
 दमित्यथप्रथये दामनं तद्भञ्जनसम्बन्धि पर्व
 यस्मिन् ।) दमनभञ्जनतिथिः । सा चैत्रशुक्लचतु-
 र्दशी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

दाम्भिकः

दामनी, स्त्री, (दामैव । दामन् + स्वार्थे प्रच्चा-
 दित्वात् अण् । “अन् ।” ६ । ४ । १६७ । इति
 प्रकृतिभावः । “टिड्ढेति ।” ४ । १ । १५ । इति
 ङीप् ।) पशुबन्धनरञ्जुः । तत्पर्यायः । पशु-
 रञ्जुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ (यथा,
 “हरिवंशे । ६५ । २४ ।
 “कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाश्रितैः ॥”)
 दामनिर्म, स्त्री, तमोनिर्मदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ४५ ॥
 दामा, स्त्री, (दामन् + “डाडुभाभ्यामन्यतर-
 स्याम् ।” ४ । १ । १३ । इति पञ्चे ङाप् ।)
 दाम । इति भरतः ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दामाचलम् । पृषोदरादित्वात्
 लस्य नः ।) अन्वादेः पादबन्धनरञ्जुः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३९७ ॥
 दामाचलं, स्त्री, (दान्तः अक्षलमिव ।) एक-
 श्रफाङ्गु बन्धः । अन्वादिपादबन्धनरञ्जुः । इति
 हारावली । ६१ ॥ (यथा, भाषे । ५ । ६१ ।
 “ससुः सरोषपरिचारकवार्यमाणा
 दामाचलखलितलोपदं तुरङ्गाः ॥”)
 दामोदरः, पुं, (“दमादिसाधनेनोदारा उत्कृष्टा
 मतिर्यां तथा गन्धते इति दामोदरः । ‘दान्ता-
 दामोदरं विदुः ।’ इति भगवद्गणनात् । यशो-
 दया दान्तेदरे बह्व इति वा दामोदरः ।
 ‘दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे ।
 तेन दामोदरो देवः श्रीधरस्तु रमाश्रितः ।’
 इति वा ।” इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये शङ्करः ॥
 ५३ ॥ तथा, महाभारते । ५ । ७० । ८ ।
 “देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाद्दामोदरो विभुः ॥”
 विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (दाम रञ्जु-
 बन्दरे यस्य । श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते ।
 १ । १६० । १६ ।
 “दामोदरो भ्रातरसुखवीर्यं
 हलायुधं वाक्वमिदं बभाषे ॥”
 यशोदयासौ उदरदेशे दान्ता बह्व आसीत् अतो-
 ऽस्य तथा नाम । यथा, हरिवंशे । ६३ । १४, २६ ।
 “दान्ता चैवोदरे बह्वा प्रत्यबन्धदुःखखे ।
 यद्विशक्तोऽसि गच्छेति तसुक्ता कर्म साकरोत् ॥”
 “स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात् ।
 मोक्षे दामोदर इति गोपीभिः परिगौयते ॥”
 भूताहर्द्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३० ॥
 (शालग्रामस्मृतिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, पद्म-
 पुराणे ।
 “स्थलो दामोदरो ज्ञेयः स्रष्टाचक्रो भवेत्तु सः ।
 चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा ॥”
 अस्य अन्यद्विवरणम् शालग्रामशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥ काश्मीरस्य श्रुतिविशेषः । यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । १ । ६४ ।
 “गतिं प्रवीरसुलभां तस्मिन् सुचक्षिये गते ।
 श्रीमान् दामोदरो नाम तत्तद्विदुः श्रुतिम् ॥”)
 दाम्भिकः, पुं स्त्री, (दम्भेन चरतीति । दम्भ +
 “चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) वक-

दायभा

पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भयुक्ते, वि
 (यथा, मनुः । ३ । १५६ ।
 “पापरोग्यभिश्चक्षुश्च दाम्भिको रसविक्रयी ।
 दाय, ऋ उ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (म
 आत्म-सकं-सेट् ।) ऋ, अददायत् । उ, दायते
 इति दुर्गादासः ॥
 दायः, पुं, (दीयते इति । दा दाने + षच् । “आ
 युक्चिण्डतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक्
 यौतुकादिदेयघनम् । (यथा, महाभारते । १
 ५१ । १ ।
 “दायन्तु विविधं तस्मै श्रेष्ठ मे गदतीऽनघ ॥
 यन्नार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥”)
 कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभित्त
 ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तत् । इ
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । हरणम् २ । इत्यमरः
 २ । ८ । २८ ॥ सोऽङ्गुष्ठभाषणम् । विभक्त
 पितृद्रव्यम् । (यथा, मनुः । ६ । १६४ ।
 “औरसो विभजन् दायं पित्रां पञ्चममेव वा ।
 विभागाहर्धनमात्रम् । यथा, तत्रैव । ६ । ७०
 “संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विवर्ती योषितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्तेनां दायं कृत्वा न संवसेत् ।
 दा दाने + भावे षच् ।) दानम् । इति मेदिनी
 ये, ३० ॥ (यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
 “अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा
 अद्यतः स तु विज्ञेयो अयवहारे यथा स्थितिः ।
 स्थानम् । (दो छेदे + षच् ।) खण्डनम् । इ
 शब्दरत्नावली ॥ लयः । इत्यजयपालः ॥ (इ
 तीति । दा + “श्याङ्गधेति ।” ३ । १ । १४१
 इति णः । दातरि, त्रि । इति आकरणम् ।
 दायकः, त्रि, (ददातीति । दा + ण्वल् ।) दाता
 यथा । हतारिगतिदायक इति भक्तिरसात्
 सिन्धुः ॥ (यथाच महाभारते । ३ । १६३
 ३३ ।
 “तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ।
 दायवन्तुः, पुं, (दाये वन्तुः ।) भ्राता । इति श्रु
 रत्नावली ॥
 दायभागः, पुं, (दायस्य भागः ।) सम्बन्धिभारं
 सम्बन्धिनविभागः । पूर्वद्रव्यस्वामिसमत्वं
 धीनं तत्स्वाम्युपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निहा
 दायशब्दस्तस्य विभागः । एकदेशगतस्य
 भूद्विरक्षादाडुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमन
 प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतायाव
 स्थितस्य गुटिकापातादिना अङ्गणम् । अण
 विशेषण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा । यत्र च
 दास्यीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्
 कालविशेषवहनदोहनपणेन स्वत्वं व्यज्यते ॥
 अथ दायधिकारक्रमे पुंघनाधिकारिः
 तत्रादौ नृवधने औरसपुत्रस्याधिकारः । त
 भावे पौत्रस्य । तदभावे प्रपौत्रस्य । न
 पितृकपौत्रमृतपितामहकप्रपौत्रयोः पुत्र
 सह तुल्याधिकारः । एवामभावे पत्नी घना
 कारिणी । तत्रायं विशेषः पत्नी घनं धनी

दायभा

न तु तस्य दानाधमनधिक्रयान् कर्तुमर्हति । किन्तु भर्तुरौर्द्ध्वदेहिकक्रियार्थं दानादिकमप्यनु-
मतम् । वरुणाशक्तौ आधमनमप्यनुमतं तदशक्तौ
विक्रयवमपि । भर्तुरौर्द्ध्वदेहिकक्रियार्थमर्थाशु-
हर्षं भर्तृसपिण्डभर्तृगुरुभर्तृदौहित्रसन्तान-
भर्तृभागिनेयभर्तृमातुलेभ्यो दद्यात् । एतेषा-
मभावे स्वपिण्डकुले दद्यात् । पत्न्यभावे दुहित्वा ।
तत्रापि प्रथमं कुमारौ । अत्रायं विशेषः कन्या
जाताधिकारा पश्चात् परिणीता सती अविद्य-
मानपुत्रा यदि नृता तदा तत्पिण्डदाये सपु-
त्रायाः सम्भावितपुत्राया भगिन्यास्तुत्याधिकारः ।
कुमार्यभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भावित-
पुत्रायाश्च तुत्याधिकारः । एतयोरेकतराभावे
बन्धाधिकारिणी । एतयोरभावेऽपि बन्धापुत्र-
हीनविधवयोर्नाधिकारः । सर्वदुहित्रभावे
दौहित्रस्याधिकारः । तदभावे पितुरधिकारः ।
तदभावे मातुरधिकारः । तदभावे सोदरस्याधि-
कारः । सोदरभावे सजातीयवैमान्त्रेयाधिकारः ।
तदभावे सोदरभ्रातृपुत्राणामधिकारः । संसर्ग-
संसर्गसोदरभ्रातृपुत्रेषु संसर्गभ्रातृपुत्रस्याधि-
कारः । एवं संसर्गसंसर्गवैमान्त्रेयभ्रातृपुत्रे
सति संसर्गवैमान्त्रेयभ्रातृपुत्रस्याधिकारः ।
यदा स्वसर्गसोदरभ्रातृपुत्रः संसर्गो चा-
सोदरभ्रातृपुत्रस्तदा तयोर्गुणपदधिकारः । यदा
पुनः सोदरवैमान्त्रेयभ्रातृपुत्रौ संसर्गवाचसं-
सर्गिणी वा तदा उभयथैव सोदरभ्रातृपुत्र-
स्याधिकारः । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रस्याधि-
कारः । अत्रापि सोदरवैमान्त्रेयभ्रातृपुत्रवत्
क्रमो बोध्यः । भ्रातृपौत्राभावे पिण्डदौहित्र-
स्याधिकारः । अत्र सोदरभगिनीपुत्रवैमान्त्रेय-
भगिनीपुत्रयोस्तुल्यवदधिकारः । पितुर्दौहित्रा-
भावे पितामहस्याधिकारः । पितामहाभावे
पितामह्या अधिकारः । पितामह्यभावे पिण्डय-
स्याधिकारः । तदभावे पिण्डयपुत्रस्याधिकारः ।
तदभावे पिण्डयपौत्रस्याधिकारः । पिण्डयपौत्रा-
भावे पितामहदौहित्रस्याधिकारः । पिता-
महदौहित्राभावे पिण्डयदौहित्रस्याधिकारः ।
तदभावे प्रपितामहस्याधिकारः । तदभावे
प्रपितामह्या अधिकारः । ततः पितामहभ्राता-
धिकारी । तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः । तद-
भावे पितामहभ्रातृपौत्रः । ततः प्रपितामह-
दौहित्रोऽधिकारी । ततः पितामहभ्रातृदौहित्रो-
ऽधिकारी । तदभावे मातामहः । तदभावे
मातुलः । तदभावे मातृव्यस्यीयः । तदभावे
मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । एषाम-
भावे सकुल्याः । सकुल्योऽपि द्विविधः अधस्तन
ऊर्ध्वतनश्च तत्र प्रपौत्रपुत्रावधयोऽधस्तनाख्यः
एवंप्रपितामहादिष्व ऊर्ध्वतनास्तत्राप्यादावध-
स्तनानां सकुल्यानां क्रमेणाधिकारः । तेषामभावे
ऊर्ध्वतनानां क्रमेणाधिकारः । एवंविधसकुल्या-
भावे समानोदकाः । तदभावे आचार्यः । तद-
भावे शिष्यः तदभावे सहवेदाध्यायिब्रह्मचारिणः ।

दायभा

तदभावे ग्रामस्थाः सगोत्राः । तदभावे तथा-
विधाः समानप्रवराः । उक्तपर्यन्ताभावे तद्-
ग्रामस्थाश्चैविद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा धनाधि-
कारिणः । एतेषामभावे ब्राह्मणधनवर्ज-
राजाधिकारी । ब्राह्मणधनस्य तु गुणवद्ब्राह्मण-
पर्यन्ताभावे ब्राह्मणान्तरस्य ग्रामान्तरस्यस्यापि
अधिकारः । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनं
धर्मभ्रातृसंस्थित्याचार्या गृह्णीयुः । तदभावे
चैकत्रवासी एकाश्रमी वा गृह्णीयात् । ब्रह्म-
चारी च द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्वाणश्च । तत्र
नैष्ठिकधने आचार्यस्याधिकारः । उपकुर्वाणस्य
तु धनं पित्रादिभिरेव ग्राह्यम् । इति पुंघनाधि-
कारिणः ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारक्रमः ।

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राताधिकारी ।
तदभावे माता तदभावे पिता । वरदत्तधने
वरोऽधिकारी ॥ * ॥

अथोदास्त्रीधनाधिकारक्रमनिरूपणार्थं तद्धनं
निरूप्यते । विवाहकाले लब्धं यौतुकं धनम् १
भर्तृनीयमाना पिण्डमातृकुलात् यद्धनं लभते तत्
२ भर्तृदत्तम् ३ भ्रातृदत्तम् ४ पिण्डदत्तम् ५ मातृ-
दत्तम् ६ द्वितीयविवाहाद्यर्धना पूर्वस्त्रिये पारि-
तोषिकं यद्दत्तं तत् ७ अन्नाच्छादनम् ८ अल-
ङ्करणम् ९ गृहादिकस्मिन्नस्त्रियस्त्रिभर्तृद्वारे-
णान्येषां गृहादिनिष्पादनाद्गतोचविधयान्येभ्यो
यद्धनं लब्धं तत् १० पुत्रदत्तम् ११ मातुलादि-
दत्तम् १२ विवाहात् परतः पित्रादिना भर्तृ-
दिना च यद्दत्तम् १३ । भर्तृदत्तस्यावराति-
रिक्तानामेतेषां धनानां स्त्री दानादिकं कर्तुं-
मर्हति ॥ * ॥

तदेवं स्त्रीधने निरूपिते तस्यां नृतायां
तद्गुणधिकारो निरूप्यते । तत्र यौतुकधने
कुमार्याः प्रथममधिकारः । तदभावे वाग्-
दत्तायाः तदभावे चोदायाः पुत्रवत्याः सम्भा-
वितपुत्रायाश्च युगपदधिकारः । तदभावे बन्धा-
विधवयोस्तुल्यवदधिकारः । तत्र कुमारी वाग्-
दत्ता जाताधिकारानन्तरं परिणीता सती
पश्चाद्बन्धाखेनावधृता पुत्रमनुत्पादोव विधवा
भूता वा तदा तस्यां नृतायां तत्संक्रान्तमातृ-
धने तद्गुणियोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोरभावे
बन्धाविधवयोरप्यधिकारः । सर्वदुहित्रभावे
पुत्रस्याधिकारः । पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी
दौहित्राभावे पौत्रः । तदभावे प्रपौत्रः । तद-
भावे सपत्नीपुत्रः । तदभावे सपत्नीपौत्रः ।
तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतत्पर्यन्ताभावे ब्राह्म-
देवार्थगान्धर्वप्राजापत्याश्च विवाहपञ्चकलम्ब-
यौतुकधने भर्त्रधिकारः । भर्तुरभावे भ्रातृः ।
तदभावे माताधिकारिणी । तदभावे पिता ।
सपत्नीप्रपौत्रपर्यन्ताभावे आसुरराजसपेशा-
चाख्यविवाहत्रिकलम्बयौतुकधने तु प्रथमं मातु-
रधिकारः । तदभावे पितुः । पितुरभावे भर्तृः ॥
अथयौतुकस्त्रीधनाधिकारिक्रमः । तत्र विवाह-

दायभा

पूर्वापरकालपिण्डदत्तयौतुकाभ्यामतिरिक्तस्त्री-
धने कन्यापुत्रयोर्युगपदधिकारः । तयोरेकतरा-
भावे अन्यतरस्य तद्धनं तयोर्द्वयोरभावे ऊदायाः
पुत्रवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्यवदधिकारः ।
एतयोरेकतराभावे अन्यस्या अधिकारः । एत-
योर्द्वयोरभावे पौत्रः । पौत्राभावे दौहित्रः । तद-
भावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे
सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रोऽधिकारी ।
ततो बन्धा विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ ।
एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः । बन्धाविधवा-
पर्यन्ताभावे यौतुकवत् ब्राह्मणादिविवाहपञ्चक-
विवाहिताया धने भर्तृभ्रातृमातृपितृणां क्रमशो-
ऽधिकारः । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा
स्त्रिये यद्धनं पित्रा दत्तं तत्र धने प्रथमं कुमार्याः ।
तदनन्तरं वृद्धयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः ।
तदनन्तरं बन्धाविधवयोश्चाधिकारः । सर्व-
दुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनान्तरवत् क्रमेणाधि-
कारः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपञ्चकलम्बयौतुक-
धनेषु पिण्डपर्यन्ताभावे आसुररादिविवाहत्रिक-
लम्बयौतुकधनेषु च भर्तृपर्यन्ताभावे देवरादे-
रधिकारः । तदभावे देवरभ्रातृश्वशुरयोः सुतानां
युगपदधिकारः । एतेषामभावे असपिण्डोऽपि
भगिनीपुत्रः । तदभावे भर्तृभागिनेयः । तद-
भावे भ्रातृसुतः । तदभावे जामाता । जामातृ-
पर्यन्ताभावे सपिण्डानन्तर्यक्रमेण शुश्रुभ्रातृ-
श्वशुरादीनां सपिण्डानामधिकारः । सपिण्डा-
भावे सकुल्याः समानोदकाः सगोत्राः समान-
प्रवराश्च पुंघनवत् क्रमेणाधिकारिणः । एतत्-
सर्वाभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामश्रोत्रियादेरधि-
कारः । श्रोत्रियादिधने राज्ञ एवाधिकारः ।
इति स्त्रीधनाधिकारिणः ॥ * ॥

अथ विभागानधिकारिणः ।

स्त्रीवपतिवलायन्धनवधिर-उत्पत्तजङ्घ-
नूक्तपङ्कपिण्डद्विटनिरिन्द्रियौपपातिकाचिकित्स्य-
रोगार्थाः । पतितवर्जं एते भरणीयाः । पतित-
पुत्रवर्जमेतेषां पुत्रा यदि निर्दोषाः तदाश्र-
भाभिनः । स्त्रीवादीनां अपुत्रा भार्याः यदि
सद्गुणास्तदा भर्तृयाः । एषां दुहितरो विवाह-
पर्यन्तं भरणीयाः ॥ * ॥

अथ विभाष्याविभाष्यधननियमः ।

तत्र पैतामहं पित्रर्जितं साधारणधनोपघाते-
नार्जितञ्चेति त्रिविधं धनं सर्वैरेव विभाष्यम् ।
किन्तु तत्रार्जकस्य द्वावंशौ अन्येषामेकेकांशः
साधारणधनानुपघातेन श्रौष्यप्राप्तं धनं एवं
साधारणधनानुपघातेनार्जितविदाधनं पिण्ड-
पिण्ड्यादिप्रसादादिना लब्धं धनं भार्याप्राप्ति-
काले लब्धं धनं मित्रताप्राप्तं धनं आर्षिष्यलब्धं
एतान्यविभाष्यानि । विदाधनम् समविदा-
धिकविदोभ्यो द्यं एवं यदि विदामभ्यस्यती
भ्रातृः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्यशरीराया-
सार्था विभर्ति तदा तद्विद्वान्जितधने स्वस्वस्यापि
अपरभ्रातुरंशित्वम् । स्वकुलात् पित्रादितो

दायभा

लब्धविद्यार्चितधने तु सर्वेषां मूर्खान्मूर्खानामं-
श्रित्वम् । विद्याधनं यथा, यदि भवान् भद्र-
सुपन्यस्यति तदा भवति एतावद्धनं दातव्यं इति
पणितं तत्र भद्रोपन्यासेन यत् पणितं धनं लब्धं
तत् । अध्यापितशिक्ष्याद्यल्लब्धम् । ऋत्विक्कर्म-
करणेन यजमानाद्विद्यादिरूपं लब्धं धनम् ।
यत्किञ्चित् विद्यायाः प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्त-
रेण परितोषादपणितमेव किञ्चिद्धनं ददाति
तत् । यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशयमपन-
यति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यल्लब्धम् । वादिनोः कुत्रचिद्वाद्-
विषयसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्-
रूपेण यल्लब्धम् । शास्त्रादिषु स्वज्ञानं प्रकाश्य
प्रतियज्ञादिना यल्लब्धम् । तथात्यर्थवादाद्वाद्-
विचारे वा परं निर्जित्य यल्लब्धम् । एकस्मिन्
देये वस्तुनि बहूनां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन
प्रकृतं वेदमधीत्य यल्लब्धम् । चित्रकरसुवर्ण-
कारादिभिः शिल्पिभिर्मूल्यादधिकं यल्लब्धम् ।
दूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धम् । एतानि
अविभाष्यानि ॥ * ॥

क्रमाद्भागतं द्रव्यमन्येन कृतं यदि दाय्यादा-
नामनुमत्या तेषामेकतरेण साधारणधनानुप-
घातेन इतरथापारनेरपेक्षेण च धनसुद्धरति
तदा तद्धनसुद्धारकर्तुरेव । भूमिस्तु यदि अन्ये-
हता एकेनोद्धृता तदा स तुरीयांशं गृहीत्वा
अवशिष्टभागत्रयं अन्येः सह समं विभजेत् ।
अयं निष्कर्षः विभक्तेनाविभक्तेन वा साधारण-
धनानुपघातेनापारथापारनेरपेक्षेण येन यद्-
जितं तद्वैकस्यैव न तु तद्विभाष्यमितरेः ।
किन्तु विद्यालब्धधनमात्रे विशेषः स च प्रागे-
वाभिहितः । अङ्गयोजितं वस्त्रालङ्कारं अन्वादि-
वाहनं लङ्कुकादिकूपवाद्यादिगतं पित्रादि-
सम्बन्धिजलं दासीयतिरिक्त्वा स्त्री गोप्रचारः
रथ्या एतानि नान्यधनवद्भिभाष्यानि किन्तु स्व-
यापारेण तद्गृहीतयं एवं स्वस्वयापारोपयुक्त-
श्रयनभोजनपात्रादि न विभजनीयं येन यद्-
गृहीतं तत्तस्यैव । पुस्तकान् मूर्खेन ग्राह्यं किन्तु
पण्डितेन तदन्तर्गतस्वांशतुल्यद्रव्यान्तरं मूल्यमेव
वा दत्त्वा गृहीतयं एवं शिल्पिनां शिल्पोपयुक्त-
द्रव्यं नाशिल्पिनां तत्रापि पुस्तकवद्भवस्था ।
पितरि जीवति यस्मिन् वास्तौ येन गृहोद्या-
नादिकं कृतं तस्य न विभागः यद्यपरेणापि
वास्वन्तरे तथा कृतम् ॥ * ॥

अथ संवृष्टविभागक्रमाद्यं मादौ संसर्गो निरू-
प्यते ।

पितृभ्रातृपितृथ्याणामन्यतरेण सह विभक्तः सन्
पुनरन्योच्छ्रया पूर्वजतविभागमपेक्ष्य यत्तव
धनं तन्नम धनं यन्नम तत्तवापीति व्यवस्थया
एकगृहेरूपतयावस्थानं संसर्गः ॥ अथ संवृष्ट-
विभागः । अत्र भ्रातृणां अन्येषां तुल्यसम्बन्धिनां
वा संसर्गसंसर्गिणां मध्ये संसर्गिणामेव प्रथमं
वृत्तसंसर्गिधनेऽधिकारः । तद्भावे तथाविधा

दायभा

संसर्गिणामिति क्रमः ॥*॥ एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सह
संवृष्ट एव पुत्रान्तरसुत्पाद्य वृत्तसदा विभागा-
न्तरजात एव तद्धनाधिकारी न पूर्वविभक्तः
एवं पूर्वभ्रातृविभागेऽपि विभक्तस्य नाश्रित्वम् ।
यदि तु येन केनचित् पुत्रेण संवृष्टः सन् पिता
वृत्तः तदा तद्धनं संवृष्टविभक्तभ्रातृणां समं
विभाष्यं यथा धने तथर्थाऽपि । यदाविजात-
गर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तत्रभ्रातृजातो
विभक्तद्रव्याण्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्त्रीं गृही-
यात् न तु विभक्तेन सह पितृद्रव्येऽश्रित्वम् ॥*॥

अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते ।

यत्र पितृकृतविभागस्तत्र स्वोपार्जितधने पितुरि-
च्छैव नियामिका । पितामहधने तु मातरजो-
नितृत्तिसहजता तदिच्छा नियामिका । स्वोपा-
र्जितधने पिता इच्छया धनं गृहीत्वा श्रुकोति
कस्मैचिदधिकं कस्मैचिन्मृगं दातुमर्हति । पैता-
महधनविभागे तु पिता स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा
पुत्रेभ्य एकेकांशं दद्यात् । किन्तु पैतामहमणि-
सुक्ताप्रवालादिषु पितुः स्वाच्छन्त्यं भूमिनिबन्ध-
द्विपदान्यतमे न स्वाच्छन्त्यम् । स्वार्जितधनविभागे
पित्रा अपुत्रपत्नीभ्यः पुत्रतुल्यांशो देयः यदि
ताभ्यः स्त्रीधनं न दत्तं स्त्रीधने दत्ते सति अर्द्धं
देयम् । पुत्रकर्तृकविभागे तु विमातुरंशा-
भावः ॥*॥ शूद्रस्य दासीपुत्रोऽपि पितुरिच्छया
परिणीतस्त्रीजातपुत्रेण सह तुल्याधिकारी वृत्ते
पितरि तदंशार्हाधिकारी । तथाविधभात्रभावे
दौहित्रे चासति पितुः सर्वधनाधिकारी सति
दौहित्रे तेन सह तुल्याधिकारी ॥ * ॥ पितरि
वृत्ते मातरि जीवन्त्यां पुत्राणां विभागो न
धर्मः । यदि जीवन्त्यां मातरि विभागं कुर्वन्ति
तदा मातापि पुत्रतुल्यांशभागिनी । विमातुरं-
शाभावः किन्तु सा यासाच्छादनादिना भर्त्सया ।
एवं पितामहधने पौत्रैर्विभाष्यमाने पिता-
महः पौत्रतुल्यांशभागिन्यः ॥ * ॥ औरसेन
दत्तकादीनां विभागे औरसस्य इंग्रित्वं
सवर्गदत्तकादेरेकीकांशित्वम् । विभागस्तु पित्रा-
देर्धनिनः ऋणं परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य
करणीयः । उत्तमर्णेच्छया विभज्य वा तद्वयं
परिशोधनीयम् । एकेन भ्रात्रादिना बहुपोष्य-
तया यत्राधिकं भुक्तं तत्र न विसृक्तांशो
विभागमध्ये प्रवेशनीयः । किन्तु भुक्तावशिष्टस्य
विद्यमानधनस्यैव विभागः कार्यः ॥*॥ असंस्कृत-
भ्रातृभगिनीनां पैतृकधनेन संस्कारः कर्त्तव्यः ।
विभागकाले केनचिद्भिद्रुतस्य पश्चात् प्राप्तस्य
समभागः कर्त्तव्यः । भ्रमादिना कृताशास्त्रीय-
विभागधनस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्यः ॥*॥

अथ विदेशागतस्य विभागः ।

विभक्ततादृशायां देशान्तरगतस्य चिरकाला-
न्तरागतस्य सप्तमपुरुषपर्यन्तं तत्सन्ततरेपि
मौलसामन्तादिना वा स्वस्वापनपूर्वकं क्रमा-
गतधनात् यथाशास्त्रमंशभागित्वमिति स्थितं

दारणं

यथा व्यवस्था विदेशागतविषयिणी देशस्य
तु धनिनश्चतुर्थपर्यन्त एव तद्धनविभागा
साधारणधनेऽपि स्त्रीशदानं कर्त्तव्यम् ।
श्रीकृष्णतर्काङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ * ॥
“देशस्य जातिः संघस्य धर्मो ग्रामस्य योः
उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्
इति दायतत्त्व

दायविभागः, पुं, (दायस्य विभागः) दायम
यथा । “किं दायस्य विभागो विभक्ताय
किंवा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वम्”
जीमूतवाहनः ॥

दायादः, पुं, (आदत्ते इति । आ + दा + “
ञोपसर्गः” ३।१।२३६ । इति कः । दा
आदः आहकः ।) सपिण्डः । पुत्रः । इयम
३।३।८८८ (यथा, महाभारते । १ । ८८ ।
“पुरुषा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः
कनीयान् मम दायार्थो धृता येन जरा मम
दायादौ स्त्री, (दायं अतीति । आ + अ
स्त्रियां ङीष् ।) कन्या । इति शब्दार्थकल्पना
दायितः, स्त्री, (दाय दाने + णिच् + क्तः ।) दापि
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दारकः, पुं, (दारयति नाशयति जनकस्य पितृ
मिति । दृ + णिच् + क्तुल् ।) पुत्रः । इति हे
चन्द्रः । ३ । २०६ ॥ (यथा, महाभारते । १।८८॥
“कल्पेते दारका राजन् देवपुत्रोपमाः शुभा
वर्षसा रूपतस्यैव सहशा मे मतास्तव ॥”)
बालकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (य
महाभारते । १ । ८३ । १६ ।
“शर्मिष्ठा मातरश्चैव तथा चरुषुश्च दारकाः ।
दारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ या
शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दारकः, त्रि, (दारयतीति । दृ + णिच् + क्तुल् ।
भेदकः । इति मेदिनी । के, १०३ ॥ (यथा-

“अश्रेष्ठदुर्नामकरोगदारकं

करोति वृद्धं सहस्यैव दारकम् ॥”

इति वैदिकचक्रपाणिंसंग्रहोऽर्थिकारे ॥)

दारकर्म, स्त्री, (दारार्थं पन्थयं यत् कर्म) विवाहः
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १
१४ । २६ ।

“दारकर्म ततो यासः शुकस्य पर्यंचिनयत् ॥”

दारणं, स्त्री, (दारयति नाशयति जलमजमने
नेति । दृ + णिच् + करणे क्युट् ।) कतकम्
इति शब्दचन्द्रिका (दृ + णिच् + भावे क्युट् ।
विदारणम् । यथा, “दारुदारणपथैः” समाहृतम्
इति लीलावती । (ब्रह्मादिस्त्रोऽनस्यारव
औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“चिरविस्त्रोऽधिको दन्तो चित्रको ह्यमारकः ।
कपोतग्रन्थकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ॥

चारुव्याधि वा यानि चारो वा दारणं परम् ॥

दारयतीति । दृ + णिच् + कर्त्तरि क्युट् । विदा-

रके, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।
“समाघतं श्रितं वाक्यं गिरीशामपि दारणम् ॥”

दारी

दरः, ङ, (दरदे देशविशेषे भवः । दरद + ङङ् ।) दरदेशीयविविधभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । ११ । पारदः । चिह्नलम् । इति मेदिनी । २, २१ । समुद्रः । इति हारावली । ५६ ॥
 दरलिप्तकः, पुं, (दारेण चक्षुषाघातजन्यविदारणेन बलिं भुङ्क्ते इति । सुञ् + लिप् ।) वक्रपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दाराः, पुं, (दारयन्ति आह्वयन्ति । दृ + "दार-कारौ कर्त्तरि णिजुक् च ।" ३ । ३ । २० । इत्यस्य वाचिकोत्था षण् णिजुक् च ।) भार्या । बहुवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । १-२७ । "आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥")
 दारा, स्त्री, (दारयति चातिवन्ति । दृ + लिच् + अच् + टाप् ।) दाराः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ११ । "अपिकामात्मनो दारां वृणां स्वत्वयश्चो यतः ॥")
 दारि, स्त्री, (दारयतीति । दृ + लिच् + इन् ।) विदारकः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दारिका, स्त्री, (दारक + टापि अत इत्वम् ।) कन्या । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । १५६ । "अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥")
 दारितः, त्रि, (दार्यते स्तेति । दृ + लिच् + क्तः ।) कृतदारणः । तत्पर्यायः । भिन्नः २ भेदितः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ४६ । "अंशुमानेवसुक्तस्तु सगरेण महात्मना । जगाम दुःखात् तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥" ताडितः । यथा, कालिकापुराणे ६० अध्याये । "ततः सुदर्शने राजा गदया दारितोऽपतत् ॥")
 दारिद्र्यं, स्त्री, (हरिद्रस्य भावः । हरिद्र + अच् ।) दरिद्रता । यथा,—
 "प्रथीय दारिद्र्यदरिद्रतां वृषः ।" इति नैषधे । १ । १५ ॥ (यथा, ऋच्छकटिके १ अङ्के । "दारिद्र्यात्परिहाता मरणं मम रोचते न दारि-द्र्यम् । अल्पलोभं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥")
 दारि, स्त्री, (दारयति पदतलमिति । दृ + लिच् + "सर्वघातुश्च इन् ।" उणां ४ । ११८ । इति इन् । कटिकरादिति पक्षे ङीष् ।) सुद्रोग-विशेषः । विवाह इति लोके । तल्लक्षणम् यथा,—
 "परिक्रमन्शीलस्य वायुरत्थं कृच्छ्रैः । पादयोः कुबले दारौ सर्वा तल्लक्षिताम् ॥" बभूवित्सा यथा,—
 "पादयोः शिरां प्राप्नो मोक्षयेत्तल्लक्षितां । खेहखेदोपपन्नौ च पादौ वा लेपयेत्सुहृदुः । मधुच्छिद्यसाम्प्राप्तैः चारविमिश्रितैः ॥

दारुण

चारो यवचारः । सर्वाङ्गसिद्धयोर्योश्च मधुघृतभुजेः । निर्मथ्य कटुतेलाक्तं हितं पादप्रमाणे ॥ मधुसिक्तकैरिक्तघृतगुडमहिषाक्ष-साल-निर्यासैः । गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः सिद्धः ॥ मधुसिक्तक मोम । प्रथमं गैरिकं शिलाजतु । द्वितीयं गैरिकं गेरु इति लोके । सालनिर्यास रालः । उष्णकस्य बीजेन माणकचारवारिणा । विपक्वं कटुतेलम् हन्यादारीं न संप्रयः ॥ इति घन्तरत्नम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 दारु, स्त्री, पुं, (दार्यते इति । दृ + "दृसनजनीति ।" उणां । १ । ३ । इति णुण् ।) काष्ठम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४ । ११ । "श्रमं तैलं घृतञ्चैव जतु दारुणि चैव हि । तस्मिन् वेष्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥")
 दारु, स्त्री, (दृ + णुण् ।) देवदारु । (यथा, सुश्रुति उत्तरतन्त्रे । १७ । "दारुपद्मकमुष्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥" अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । "सुरदारु इकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च । देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥") पित्तलम् । इति मेदिनी । २, ४७ ॥
 दारुः, त्रि, (दृ + णुण् ।) शिल्पी । दारुकः । इति धरणी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । १ । "इन्द्रस्यैव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवस्मि ॥" "दारुं पुरां भेत्तारं वन्दे ।" इति तत्र सायनः ॥) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दारुकं, स्त्री, (दारु + स्वार्थे कन् ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुकः, पुं, श्रीकृष्णसारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । २ । २ । २८ । "दारुकेण च हृतेन सहितो देवकीसुतः ॥" योगाचार्यविशेषः । स तु महादेवस्य अव-तारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुर्वह-तायाम् । २ । १० । ४ । "जटामाली चाट्टहासो दारुको जाङ्गली तथा ॥")
 दारुकदली, स्त्री, (दारुवत् कठिना कदली ।) वनकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुका, स्त्री, (दारुणा काष्ठेन कायतीति । के + कः । टाप् ।) काष्ठमयस्त्री । काठेर प्रतुल इति भाषा । तत्पर्यायः । पुत्रिका २ दारुष्ठी ३ शालभङ्गिका ४ शालभङ्गी ५ शालाङ्गी ६ । इति शब्दरत्नावली । दारुपुत्रिका ७ कुबली ८ दारुगर्भा ९ । इति हारावली । ७१ ॥
 दारुगन्धा, स्त्री, (दारुणि गन्धो यस्याः ।) चीङ्गनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुगर्भा, स्त्री, (दारुमयो गर्भो यस्याः ।) दारु-मयस्त्री । इति हारावली । ७१ ॥

दारुण

दारुणः, पुं, (दारुणो जायते इति । जन + ङः ।) मर्हलः । इति शब्दरत्नावली ॥ काष्ठनिर्मिते, त्रि ॥ (यथा, कालिकापुराणे । ६७ अध्याये । "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुणमेव वा ॥")
 दारुणः, पुं, (दारयतीति । दृ + लिच् + "कृष्ट दारिभ्य उगन् ।" उणां ३ । ५३ । इति उगन्- । चिञ्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरसः । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १२४ । ७४ "सुधन्वा खलपरशुर्हारीवो ब्रविणप्रदः ॥" "सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खलकत्वात्) दारुणः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥) भयङ्गी, त्रि । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । २७ । "हाहाकारो महानासीत् सम्यहाराच्च दारुणः । उत्पपात ततः सिंहो वृषस्योपरि दारुणः ॥" कठोरः । यथा, तथैव । १ । ४ । ५२ । "दारुणं देहदमनं सर्वलोकभयङ्करम् ॥")
 दारुणकं, स्त्री, (दारुणवत् कायतीति । के + कः ।) मत्तकणातसुद्रोगविशेषः । लोके रूची इति ख्यातः । तस्य लक्षणमाह । "दारुणा कण्ठरा रूक्षा केशभूमिः प्रजायते । मारुतश्लेष्मकोपेन विद्यादारुणकम् तत् ॥ दारुणा कर्कशा ॥" तस्य चिकित्सा यथा,—
 "कार्यो दारुणके ऋद्धिं प्रलेपो मधुसंयुतः । पियालबीजमधुकण्ठमात्रैः सर्वैस्त्वैः ॥ आम्बबीजं तथा पथ्या इयं स्यात् माचया समम् । दुग्धेन पिष्टं तल्लेपो दारुणं हन्ति दारुणम् ॥ दुग्धेन स्वाखसं बीजं प्रलेपाद्दारुणं हरेत् । गुग्गाफलैः शतं तैजं भृङ्गराजसेन च ॥ कण्ठदारुणञ्च कुष्ठकपालयाधिनाशनम् ॥ इति गुग्गातेजम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (अथ भृङ्गराजतेजम् । "भृङ्गराजनिफलोत्पलशारि लौहपुरीषसमन्वितकारि । तैलमिदं पच दारुणहारि कुञ्चितकेशधनस्थितकारि ॥" इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे सुद्रोगाधिकारे ॥)
 दारुनिशा, स्त्री, (दारुवहुला निशा हरिद्रा ।) दारुहरिद्रा । इति रत्नमाला । (अस्या गुणा यथा,— "दाहनिशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगघृत् ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दारुपत्नी, स्त्री, (दारुणः पञ्चमिव पञ्चमस्याः । ङीष् ।) चिह्नपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुपीता, स्त्री, (दारुणा पीतेव । काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दारुपुत्रिका, स्त्री, (दारुमयो पुत्रिका ।) दारुका । इति हारावली । ७१ ॥
 दारुसुखाह्वया, स्त्री, (दारुसुखमाह्वयते अह्वंते इति । आ + ह्वे + अच् ।) गोघा । इति राज-निर्घण्टः ॥

दाबि का

दाबिता, स्त्री, (दाबिणि सित्ता प्रकर्षेव ।)
 लक् । दाबिणि इति भाषा । तन्नामगुणाः ।
 “लक्खाङ्गी तु तनुलक् स्यात् तथा दाबिता
 मता ।
 उक्ता दाबिता खाङ्गी तित्ता चानिलपित्तद्धत् ॥
 सुरभिः सुक्रला बल्या मुखश्रीवद्विषापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 दाबिनी, स्त्री, (दाबयती स्त्री ।) दाबिका ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥
 दाबहरिद्रा, स्त्री, (दाबप्रधाना हरिद्रा ।)
 खनामख्यातवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । पीतद्वः २
 काशेयकः ३ हरिद्रः ४ दाबिनी ५ पचम्पचा ३
 पर्जन्यी ७ । इत्यमरः । २।४।१०२ ॥ पीतिका ८
 पीतदार ९ खिररागा १० कामिनी ११
 कटङ्कटेरी १२ पर्जन्या १३ पीता १४ दाब-
 निशा १५ कालीयकम् १६ कामवती १७ दाब-
 पीता १८ कर्कटिनी १९ दाब २० निशा २१
 हरिद्रा २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या
 गुणाः । तित्तलम् । कटुलम् । उष्णलम् ।
 त्रयमेहकण्डुविसर्पत्वग्दोषविषकर्णाग्निदोषनाशि-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफपित्तश्लेष्म-
 नाशिलम् । विशेषेण कफाभिव्यन्दनाशिलम् ।
 इति राजवल्लभः ॥
 दाबहस्तकः, पुं, (हस्त दब प्रतिक्रतिः । “इवे
 प्रतिक्रतौ” ५।३।६६ इति क्व । दाबयो
 हस्तकः ।) काष्ठनिर्मितहस्तः । काठेर हाता
 इति भाषा । तत्पर्यायः । तद्दूः २ । इत्यमरः ।
 ६।२।३४ ॥
 दार्धसन्नः, त्रि, (दीर्घसन्ने भवः । दीर्घसन् + अण् ।
 “देविकाशिशपेति” ७।३।१ इति आद्यच्
 आत् ।) दीर्घसन्नयागे भवः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥
 दाटि, स्त्री, (दट्टस्य भावः । दट्ट + “वर्णदट्टादिभ्यः
 अण् च ।” ५।१।२३ इति अण् ।) दट्टता ।
 (यथा, पञ्चदश्याम् । ६।१०४ ।
 “वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दाटिगयोदाहरन्ति हि ॥”)
 दाट्टे, स्त्री, दक्षिणवर्णशब्दः । जतु । जलम् ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ दट्टे रधर्म्मश्च ॥
 दाब्वटं, स्त्री, चिन्तावेक्षण । इति हारावली । १२६८
 दाब्वळः, पुं, (दाब्वत् कटिनमण्डं यस्य ।)
 मयूरः । इति शब्दकल्पतरुः ॥
 दाब्वघाटः, पुं, (दाब्व काष्ठं आह्वन्तीति । आं +
 ह्वन् + “दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञा-
 याम् ।” ३।२।४६ इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा अण्
 टञ्चान्तादेशः ।) शतपत्रकपची । इत्यमरः ।
 २।५।१७ ॥ काट्टोक्ता इति भाषा ।
 (यथा, महाभारते । १०।७।१८ ।
 “दाब्वघाटसुखाश्चापि चासवत्ताश्च भारत ॥”)
 दाब्वघाटः, पुं, (दाब्वि आघातो यस्मात् ।)
 दाब्वघाटपची । इति शब्दरत्नावली ॥
 दाब्विका, स्त्री, (दाब्वयतीति । दृ + उक्त्वादिवात्
 वाधुः । दाब्वी दाब्वहरिद्राविकारः । ततः

दाबिमः

खार्थे कन् टाप् पूर्व्वखञ्च ।) जायोद्धव-
 तुल्यम् । गोजिह्वा । इत्यमरः । २।४।११६ ॥
 दाब्विपत्रिका, स्त्री, (दाब्विः पत्रमिव पत्र-
 मस्याः । दाब्विपत्रा ततः खार्थे कन् टापि अत
 इत्वञ्च ।) गोजिह्वा । इति रत्नमाला ॥
 दाब्वी, स्त्री, (दाब्वयति । दृ + “उक्त्वादयञ्च ।”
 उर्णा ४।६७ इति निपातनात् वाधुः ।)
 दाब्वहरिद्रा । (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “कटङ्कटेरी दाब्वी स्यात्तथा दाब्वनिधेति च ।
 ख्याता दाब्वहरिद्रा च पर्जन्यी च पचम्पचा ॥”
 अस्या गुणा यथा,—
 “दाब्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्थरोगानुत् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखञ्चे प्रथमे भागे ॥)
 गोजिह्वा । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ देवदार ।
 हरिद्रा । इति विश्वः ॥
 दाब्वीकायोद्धवं, स्त्री, (दाब्विगा दाब्वहरिद्रायाः
 कायाद्धवो यस्य ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ क्षत्रिमरसाञ्जनम् । इति रत्नमाला ॥
 दार्धदः, त्रि, (दधदि पिष्ठः । दधद् + “शेषे ।”
 ४।२।६२ इत्यण् ।) दधद्वः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 दालं, स्त्री, (दलेभ्यः सञ्चितम् । दल + अण् ।
 यदुक्तम्,—
 “संस्रुय पतितं पुण्यात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुरान्मकषायञ्च तद्दालं मधु कीर्तितम् ॥”)
 वन्यमधु । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ इन्द्रनील-
 दलाकारश्च अमचिकोत्पन्नं वृक्षकोटरान्तर-
 भवं मधु । अस्य गुणाः । कटुलम् । कषाय-
 लम् । अम्ललम् । मधुरलम् । पित्तदोषकारि-
 लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दालः, पुं, (दले जातम् । दल + अण् ।) कोद्रवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 दालवः, पुं, स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४।२।६६ ॥
 दाला, स्त्री, (दल्यते स्थूलमतिभिरिति । दल +
 घञ् + टाप् ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥
 दालिका, स्त्री, (दालैव । खार्थे कन् टाप् अत
 इत्वञ्च ।) महाकालः । इति भावप्रकाशः ॥
 दालिमः, पुं, (दाडिमः । डस्य लः ।) दाडिमः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दाली, स्त्री, (दाल्यते इति । दल + णिच् + इन् ।
 क्षदिकारादिति डीष् ।) देवदाली जता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दाल्भ्यः, पुं, (दलभस्य सुनेर्गोत्रापत्यम् । “गर्गा-
 दिभ्यो यञ् ।” ४।१।१०५ इति यञ् ।)
 सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । २।४।११ ।
 “वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः लब्धवैपायनः
 मुकः ॥”)
 दाल्भिः, पुं, (दालयति अक्षुरानिति । दल +
 णिच् + बाहुलकात् मिः ।) इन्द्रः । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥

दाशर

दावः, पुं, (दुनोति उपसापयतीति । दु + “दु
 रदुपसर्गे” ३।१।१३२ इति ङः ।) ङ
 (यथा, महाभारते । १।२२।४।
 “इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्वं परिरक्षति
 वगवद्विः । इत्यमरः । ३।३।२०५ । (१)
 महाभारते । ३।६६।१ ।
 “उत्खण्व्य सम्यन्ती तु नलो राजा विशांपिं
 दद्व्यं दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥”)
 अग्निः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ।
 तापः । इति भरतकृतविक्रमकोषः ॥
 दावामिः, पुं, (दावोद्धवोऽग्निः । शाकपाथिने
 वत्समासः ।) वनोद्धवामिः । तत्पर्यायः
 दवामिः २ दावानलः ३ । इति शब्दरत्नावली
 दवः ४ दावः ५ । इत्यमरः । ३।३।२०
 (यथा, महाभारते । १।१५।१५ ।
 “दावामिधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः
 दावानलः, पुं, (दावोद्धवः अग्नयः । दाव एवा
 वा ।) दावामिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (य
 कषासरित्सागरे । २६।६६ ।
 “यद्दावानलतप्तस्य सुधाहृदिममज्जने ॥”)
 दाविकः, त्रि, (देविकायां भवः । अण् । “देवि
 शिशपेति” ७।३।१ इति आद्यच् आत्
 देविकानदीसम्भवः । इत्यमरः । १।१०।३
 दाश, ऋ ड क दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (तु
 आत्म-सर्क-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । ऋ, ष
 दाशत् । क ड, दाशयते । इति दुर्गादासः ।
 दाश, ऋ ण दाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ
 उभं-सर्क-सेट् ।) ऋ, अद्दाशत् । ष, दाश
 दाशते । इति दुर्गादासः ॥
 दाश, न र हिसने । इति कविकल्पद्रुमः । (र
 परं-सर्क-सेट् ।) द्वितीयस्वरौ । न, दाशोति
 र वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
 दाशः, पुं, (दाशयते दीयते ष्टित्त्वत्यमसौ । दा
 दाने + सम्प्रदाने ञ् ।) ष्टवः । इत्यम
 टीकायां रमानाथः ॥ (दशति द्विजति भ
 स्यानिति । दनुश्च + “दंशेच ।” उर्णा ५।१ ।
 इति टः नस्य आच् । धीवरः । यथा, देवं
 भागवते । २।१।३६ ।
 “भन्तुस्यगन्धेति नाम्ना वै गुणैश्च समजायत ।
 विवर्द्धमाना दाशस्य यद्वै वा वासवी मुभा ।
 दाशपुरं, स्त्री, (दाशान् कौवर्तान् पिपर्सिं पाल
 तीति । पू + कः । “उदोऽप्युर्व्वस्य ।” ७।१
 १०२ इति उलम् ।) दशपुरम् । इत्यमरटी
 कायां खामी ॥
 दाशरथः, पुं, (दशरथस्य अयम् । तस्यैर्दमि
 पितापुत्रत्वरूपसम्बन्धार्थे अण् ।) श्रीरामः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
 “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥”
 दशरथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भट्टिः । २।५३
 “अजीगण्दाशरथं न वाक्यम् ॥”)
 दाशरथिः, पुं, (दशरथस्य अपभ्रं पुमान् । “वा
 दञ् ।” ४।१।६५ इति ञ् ।) श्रीरामः

दासः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २।४५।११।
“यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥”)
शास्त्रे, पुं, (दाश दाने + भावे घञ् । दाशं दान-
महतीति । अश् + अच् ।) विष्णुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३।१४६।६७।
“विजयो जयः सत्यसन्धो दाशार्थः सत्वता
पतिः ॥”)

दशाहदेशजञ्च ॥

शिरकः, पुं, मालवदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दाशः, त्रि, (दाशति ददातीति । दाश + बाहुल-
कात् वृन् ।) दाता । इति अटाघरः ॥
दाशान्, [स्] त्रि, (दाश दाने + “दाशान् सा-
दान् मौढ्याच्च ।” ६।१।२२। इति कसुप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) दत्तवान् । इति सुग्धबो-
धम् ॥ (यथा, रघुः । १४। ७१ ।

“तस्मै सुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी

दाशान् सुपुत्राश्रितमित्युवाच ॥”)

दास, ऋ अ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-सकं-सेट् ।) ऋ, अददासत् । अ, दासति
दासते । इति दुर्गादासः ॥

दास, र न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-
सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न, दासोति । इति
दुर्गादासः ॥

दासः, पुं, (दसतीति । दसि + “दंसेष्टनौ न
आत् ।” उर्णा ५ । १० । इति टः नकारस्य
चाकारः ।) शूद्रः । (यथा, ऋग्वेदे । २।१२।४।

“यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ॥”

अधुना कायस्थानां उपाधिभेदः । स तु अष्टसिद्ध-
मौलिकानामन्यतमः । यथा, कुलदीपिकायाम् ।
“गौडैः शैवी कौर्णमन्तश्चिरवसतिज्ञता मौलिका
ये हि सिद्धा-

स्ते दत्ता सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः
सिंहदेवाः ॥”)

शातात्म्य । धीवरः । इति मेदिनी । से, ४ ॥

दानपात्रम् । इति विश्वः ॥ शूद्राणां नामान्त-
प्रयोष्यपद्धतिविशेषः । यथा,—

“शूर्मान्तं ब्राह्मणस्यस्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासालकं नाम प्रद्वस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥”

इत्युद्गाहसूत्रम् ॥ * ॥

दास्यते दीयते भूतिमत्यादिकं यस्मै सः । चा-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । श्लोकः २ दासेरः
३ दासेयः ४ गोप्यकः ५ चैटकः ६ नियोष्यः ७

किङ्करः ८ प्रेष्यः ९ भुजिष्यः १० परिचारकः
११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ प्रेष्यः १२

प्रेषः १२ प्रेषः १४ । इति भरतः ॥ परिकर्मा

१५ परिचरः १६ सहायः १७ उपस्थाता १८

सेवकः १९ अभिचरः २० अह्वगः २१ । स

पञ्चदशविधः । यथा नारदः ।

“यहजातस्यथा क्रीतो लब्धो दायानुपागतः ।
अन्नाकालश्चतस्तद्दासितः स्वामिना च यः ॥
भोषितो महत्तत्तत्तु युद्धे प्राप्तः पथे जितः ।

दासीव

तवाहमित्युपागतः प्रत्रय्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वङ्गवाक्यतः ।
विक्रता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”
अस्यार्थः । यहजातो दास्यासुतपन्नः । दायानु-
पागतः क्रमागतः । अन्नाकालश्चतः दुर्भिक्ष-
पोषितः । स्वामिना आहितो बन्धकीकृतः ।
भोषितः ऋणभोषणेनाङ्गीकृतदास्यः । तवाह-
मित्युपागतः कस्याप्यदासः सन् स्वयं दासत्वेन
दत्तकूपः । प्रत्रय्यावसितः सन्न्यासभ्रष्टः । कृतः
केनचित्प्रतिभित्तेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं
दास इति कृतसमयः । भक्तदासः सुभिक्षेऽपि
भक्तार्थमङ्गीकृतदास्यः । वङ्गवाक्यतः वङ्गवा दासी
तन्नीभादङ्गीकृतदास्यः । इति श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारकृतक्रमसंग्रहः ॥ तस्य कर्म यथा,—
“कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मात्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥
यहह्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्कारशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्यार्थोच्छिष्टविष्णुपुत्रग्रहणोत्थनम् ॥
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥”

इति मिताचारायां नारदः ॥

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिपः ।
सर्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

दासनन्दिनी, स्त्री, (दासस्य धीवरस्य नन्दिनी ।)
सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥

दासपूरं, स्त्री, (दासान् धीवरान् पूरयतीति ।
पूर + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
केवर्तीसूक्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दासिका, स्त्री, (दासति ददाति आत्मानमिति ।
दास दाने + बाहुल् । टाप् अत इत्वच् ।) दासी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

दासी, स्त्री, (दासति ददात्यात्मानमिति । दास +
अच् । गौरादिवात् डीष् ।) मुजिष्या । इति
मेदिनी । से, ४ ॥ तत्पर्यायः । कर्मकरी २ ।
इति सुग्धबोधम् ॥ दासपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गे
अस्याः पर्यायशब्दा भवन्ति ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । २० । ७२ ।
“न गता च बधुस्तत्र प्रेष्या संप्रेषिता तथा ।
तस्याश्च विदुरो जातो दास्यां धर्माश्रितः शुभः ॥”)

काकजङ्गा । नीलाम्बानः । नीलकिण्टी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पीतकिण्टी । इति रत्नमाला ॥
वेदी । इति विश्वः ॥ (दास + डीष् ।) शूद्र-
पत्नी केवर्तपत्नी च ॥ (नदीभेदः । यथा, महा-

भारते । ६ । ६ । ३१ ।
“सुरसां तमसां दासीं सामान्यां वरगामसीम् ॥”)

दासीघटः, पुं, (दासीपादनिर्घण्टो घटः । मध्य-
पदलोपिसमासः ।) नववर्षा महापातकिनः
परित्यागार्थं सपिण्डसमानोदकानियुक्तदक्षिणा-

भिसुखदासीपादनिःक्षेप्यजलपूर्णाकलसः । तदशु-
ष्ठानं यथा, मनुः । ११ । १८३—१८५ ।
“पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वान्वैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ऋत्यूत्तिगुरुसन्निधौ ॥

दाहः

दासीघटमर्पा पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥
निवर्तेरञ्च तस्मान् सन्भावयसहासने ।
दायादस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥”
“पतितस्येति । महापातकिनो जीवत एव प्रेत-
स्योदकक्रिया वक्ष्यमावरीत्या सपिण्डैः समानो-
दकेषु ग्रामाह्विर्गत्वा ज्ञात्यूत्तिगुरुसन्निधाने
रिक्तायां नववर्षां तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥
दासीति । सपिण्डसमानोदकानियुक्ता दासी
उदकपूर्णं घटं प्रेतवदति दक्षिणाभिसुखीभूय
पादेन क्षिपेत् । यथा स निवृत्को भवति तदशु-
ते सपिण्डाः समानोदकेः सहाहोरात्रमशौच-
माचरेयुः ॥ निवर्तेरन्निति । तस्मान् पति-
तात् सपिण्डादीनां सन्भावयमेकासनोपवेशनञ्च
तस्मै ऋकथप्रदानं सावत्सरिकादौ निम-
न्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्ते-
रन् ॥” इति कुल्लकभट्टः ॥

दासीसर्भं, स्त्री, (दासीनां सर्भा । “अशाला
च ।” २।४। २४ । इति स्त्रीत्वम् ।) दास्याः
सर्भा । इत्यमरः । ३ । ५ । २७ ॥

दासेयः, पुं, (दास + स्वार्थे ङ्क् ।) दासः । इत्य-
मरः । २ । १० । १७ ॥ केवर्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दासस्य अपत्यमिति ।) दासोत्-
पन्ने, त्रि ॥

दासेयी, स्त्री, (दासेय + स्त्रियां ङीष् ।) सत्यवती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१०० । ४६ ।

“समीक्ष्य राजा दासेयीं कामयामास श्रान्तशुः ॥”)

दासेरः, पुं, (दास्या अपत्यम् । ङ्क् ।) दासः ।
इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ केवर्तः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (दास + बाहुलकात् एरच् ।) उद्गः ।

दासिकापत्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
दासेरकः, पुं, (दासेर + स्वार्थे कन् ।) उद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ५ । ६६ ।

“दासेरकः सपदि संवर्जितं निघादे-
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥”)

दासीसुतः । इति चारावली । २४८ ॥ (जाति-
भेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६ ।
“दशार्थकाः प्रयागाञ्च दासेरकगणैः सह ॥”)

दास्यं, स्त्री, दासस्य भावः । (दास + अच् ।)
दासत्वम् । यथा,—

“अक्षेणं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्तनं शब्दगुणश्रवणभीषितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नववधा भक्तिजन्तवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञप्तिसूत्रम् ॥

दास्यमानः, त्रि, दाघातोः कर्मणि स्वमान-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । भविष्यद्वाङ्मन्त्रिवस्तु । इति
याकरवम् ॥ “अपि च जनयिष्यतिदास्यमान-
पिण्डस्थानानि यथा ।” इति तिथ्यादितत्वम् ॥

दाहः, पुं, (दह + भावे घञ् ।) दहनम् । भस्मी-
करणम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३० । २३ ।
“तदभावे च श्रुपतिः कारयेत् सङ्कुट्मिना ।

दाहः

तस्मात्तीयेनैरेःसम्यक्दाहाद्याःसकलाःक्रियाः॥”
अथ श्रवदाहविधिर्यथा,—
“गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिः ज्ञात्वा अन्नं ज्ञात्वा
स्थापयेत् । ततो गतप्राणं ज्ञापयित्वा वाससा
सचं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्यकुशायां भूमौ दक्षि-
णाशिरसं स्थापयेत् । ततो घृतेनाभ्यष्य,
ॐ गद्यादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिखो-
चयाः ।

कुरुक्षेत्रे च गङ्गा च यमुना च सरिद्वारम् ॥
कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशा गच्छन्त्या सरयुं पनसां तथा ॥
वेणवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा ॥
इति चिन्तयित्वा पुनः स्थापयेत् । वस्त्रान्तरं
परिधाय उपवीतसुररीयश्च दत्त्वा चन्दना-
दिनोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रहृद्यसुखात्मकेषु
सप्तच्छिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकास्तदभावे कांस्या-
दिखण्डिका निःक्षिपेत् ततो वस्त्रान्तरेणा-
च्छाद्य वहेयुः । वह्नकाले आमपाचस्यं तद-
न्नाहं वर्त्मान्हे त्वजेत् अहं पिण्डार्थमवशेषयेत् ।
ततोऽग्निदाता पुत्रादिश्चिताभूमौ गत्वा तद-
न्नाहं तिलसहितं पिण्डदानेति कर्त्तव्यतया उत्-
ह्वयेत् । सा यथा,—गोमयेनोपलिप्यां भूमौ
पातितवामजाशुः प्राचीनावीती कुशखलेन ॐ
अपहता सुरा रक्षांसि वेदिसद इत्यनेन दक्षि-
णाशरेखां कुर्यात् तदुपरि कुशाणास्तीर्य ॐ
एहि प्रत सौम्य गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्व्वेभि-
र्देहसभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिष्व नः सर्व्वीरं
नियच्छ इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ अद्यासुकगोत्र प्रेता-
सुकदेवशर्मन्मवने निक्षु इत्यवनेजयेत् । ॐ
अद्यासुकगोत्र प्रेतासुकदेवशर्मन्मतेतसेऽसुप-
तिष्ठतां इति वामहस्तगृहीतामपात्रादन्नं सतिलं
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कुशीपरि दद्यात् । पिण्ड-
पात्रपञ्चालनजलेन तदुपरि प्रत्यवनेजनं तूष्णीं
गन्धादिदानं सामगेतरेषां नावाहनमिति
विशेषः । ततः पुत्रादिः ज्ञात्वा चितां रचयित्वा
तत्र दारुचर्यं कुर्यात् । तदुपरि वस्त्रहृद्यसहितं
दक्षिणाशिरसं सामगमधोमुखं पुमांसं न्यसेत् ।
नार्थास्तानदेहत्वं सामगेतरेषां उत्तराशिर-
सम् । ततो देवाश्चापिसुखाः सर्व्वे हुताग्रं
गृहीत्वा एनं दहन्तु इति मनसा ध्यात्वापिं
गृहीत्वा,
ॐ ज्ञात्वा तु दुष्करं कर्म ज्ञानतावाप्यजानता ।
शब्दकालवज्रं प्राप्य नरं पञ्चव्रमागतम् ॥
घर्म्माघर्म्मेसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्व्वगत्राणि दिवान् लोकान् स गच्छतु ॥
इति पठित्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणासुखः
शिरःस्थाने दद्यात् । स्त्रीदाहे नरमितिव पाठः
न नारीमित्यूहः । ततो दाहे वृत्ते प्रादेश-
प्रमाणाः सप्तकाण्डिका गृहीत्वा चितापिं सप्त-
वारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाण्डिका एकेक-

दाहकः

क्रमेण चितामौ प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण क्रया-
दाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रं सन्नत् पठित्वा
चितास्थवल्गुहारूपरि सप्तप्रहारा देयाः तमभि-
मपश्यद्विन्वाभावर्त्तेन ज्ञातुं नदी गन्तव्या ।
नमं शर्व न दहेत् श्रवसम्बन्धिवस्त्रादि श्मशान-
वासिचाण्डालादिभ्यो दद्यात् । स्मृतिकां रज-
स्वलाश्च वस्त्रान्तराद्यतां सतिलपञ्चगथं जल-
पूर्णकुम्भं आपोहिहीयवामदेयादिभिरभिमन्त्र्य
ज्ञापयित्वा दहेदिति विशेषः । गर्भवत्यास्तु गर्भं
निःसार्य स्थानान्तरे निःक्षिप्य तस्या दाहः
कार्यः । ततो जलसमीपं गत्वा पुत्रादयः
प्रयोगदानाभिन्नं श्यालकादिकं प्रार्थयेयुः । उदकं
करिष्याम इति तेन च कुरुक्षं मा चैवं पुन-
रित्यश्रुतवर्षे प्रेते कुरुक्षमेवेतरस्मिन् इत्युत्तरे
दत्ते वृद्धपुरःसरमवतरयं जले । ततः परिहित-
वस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राचीनावीतिनी
दक्षिणासुखाः ॐ अपनः श्रोयुचदधमित्यनेन
मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोच्य
एकवस्त्राः सन्नमिम्योन्नय्याचम्य दक्षिणा-
सुखास्तर्पयेयुः । ततः ॐ असुकगोत्रं प्रेतमसुक-
देवशर्मन्मार्त्तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः
यजुर्वेदिनास्तु असुकगोत्र प्रेतासुकदेवशर्मन्म-
तेतसे तिलोदकं त्र्यम्बकं एकाञ्जलिदानमाव-
श्यकं अञ्जलिचयदाने फलतिशयः । ततः पुनः
ज्ञात्वा जलादुत्यानं बालपुरःसरं कार्यम् ।
ततः साङ्गले उपविश्य,
मायुष्ये कदलीस्तम्भिनःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृष्टो जलयुद्गुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्म्मभिः स्वशरीरोत्येक्षत्र का परिदेवना ॥
गन्ती वसुमती नाशसुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रत्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माशु बान्धवेमुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदित्यं हि क्रिया कार्म्या विधानतः ॥
इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य निम्ब-
पत्राणि दग्धैः खण्डयित्वा शमी पापं श्रमय-
त्विति शमीं सृष्ट्वा अग्नेव स्थिरो भूयासं इत्य-
श्रमानं पदा सृष्ट्वा अग्निरः शर्म यच्छतु इति
अग्निं सृष्ट्वा वृषभच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा श्लोमि-
तिमन्त्रेण द्वावपि सृष्ट्वा गोमयसुदकं गौरसर्ष-
पांश्च सृष्ट्वा बालपुरःसरा गृहं विशेष्युः । दिवा
चेहाहस्तदा रात्रौ आमप्रवेशः रात्रौ चैतदा
दिवसे । अशक्तौ ब्राह्मणाशुमतिं गृहीत्वा काल-
प्रतीक्षणं विना प्रवेष्टयम् ॥ इति शुद्धितत्वम् ॥
दाहकः, पुं, (दहतीति । दह + क्तुल् ।) चित्रकः ।
रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाह-
कर्त्तरि, त्रि । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २।२८५।
“क्षेत्रवेष्मवनयामविवीतखलदाहकाः ।
राजपत्रभिगामी च दग्धयास्तु कटाभिना ॥”
उष्णगुणः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“काञ्जिकं दधितेजस्तु वलीपलितनाशनम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम् ॥”)

दिक्

दाहञ्चरः, पुं, (दाहप्रधानो च्वरः ।) गात्रका-
युक्तञ्चररोगः । तस्यौषधम् । यथा,—
“पोतं दृष्टिकञ्जलानु पर्युं वितजलेन वै ।
साहं विनाशयेद्दाहञ्चरश्च परमेस्वरः ॥”
इति गारुडे १८३ अध्यायः
दाहनं, स्त्री, (दह + शिच् + भावे ल्युट् ।) भा-
करणप्रेरणम् । दाहकारण इति भाषा ॥ (३
ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । १ । ६२ ।
“कालौ कलुषशुष्कभद्राहनायापिरूपिणी ।
दाहञ्चरः, पुं, (दाहार्थं श्रियते गम्यतेऽस्मिन्नि-
ह + अप् ।) श्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः
दाहहरणं, स्त्री, (दाहस्य हरणं यस्मात्
वीर्यमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दाहागुह, स्त्री, (दाहाय यदगुह ।) सुगन्धि-
विशेषः । तत्पर्यायः । दाहनागुह २ हा-
काष्ठम् ३ धूपगुह ४ तैलागुह ५ पूर-
वनवल्गुमम् ६ अस्थ गुण्याः । कटुत्वम् । उ-
त्थम् । केशवर्द्धनत्वम् । वष्यत्वम् । केशरीय-
श्रित्वम् । सततसौगन्धविक्षारकारित्वम् । ।
राजनिर्घण्टः ॥
दिक्, [श्र] स्त्री, (दिशति अवकाशं ददाति र-
दिश + “कृत्विगृहृगिति ।” ३ । २ । ५५
इति क्तिन्-प्रत्ययेन साधुः ।) पूर्व्वपश्चिमदि-
शोत्तरदिक्त्वात् । तत्पर्यायः । कज्जु २ का-
३ आशा ४ हरित् ५ । इत्यमरः । १।१।
निदेशिनी ६ दिशा ७ कज्जुभः ८ हरितः
गौः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि १
आताः २ आशाः ३ उपराः ४ आहाः
काष्ठाः ५ शोमः ६ कज्जुभः ७ हरितः
इत्यज्ञौ दिशामानि । इति वेदनिघण्टौ
अध्यायः ॥ अस्या युत्पत्तिर्यथा,—
“कृत्विवमवधिं तस्मादिदं पूर्व्वश्च पश्चिमम् ।
इति देशो निदिश्येत यथा सा दिगिति स्मृता ।
तस्या वायोगुणाः ।
“विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदेशप्रसृत् ।
सर्व्वसुं निन्दको हन्ता ज्ञतोत्पातपुरःसरः ॥”
इति राजवल्गुभः ॥ *
सा दशधा यथा । पूर्व्वं १ आग्नेयी २ दक्षिण-
३ नैर्ऋती ४ पश्चिमा ५ वायवी ६ उत्तरा
रेश्यानी ७ ऊर्ध्वम् ८ अधः १० ॥ * ॥ ता-
उत्पत्तिर्यथा,—
महातपा उवाच ।
“श्वशुं राजन्नवहितः प्रजापाल ! कथामिमां
यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते !
ब्रह्मणः खलतः खडिमादिर्गो समुत्थिते !
चिन्ताभूज्जहती को मे प्रजाः खडा धरिष्यति ।
एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं ब्रजलिह ।
प्रादुर्भूयुः श्रोत्रेभ्यो दृश कथा महाप्रमाः ।
पूर्व्वं च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा ।
ऊर्ध्वं च एव घग्गुल्वाः कथा ज्ञासंस्तदा श्रुप !
तासां मध्ये चतसस्तु कथाः परमशोभनाः ।
याः पश्यन्त्यो महाभागा गान्धीर्येण समन्विताः ॥”

दिककरि

ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्पयन् ।
 जीवकाश्रुत्तु नो देहि देवदेव प्रजापते ! ॥
 यत्र तिष्ठामहे सर्व्वा भर्तुभिः संहिताः सुखम् ।
 प्रत्यक्ष महाभाग ! देहि नोऽवत्ससम्भव ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

ब्रह्मास्मेतत् सुश्रोतव्यः शतकोटिप्रविस्तरम् ।
 तस्यान्ते खिच्छया तुष्टा उच्यतां मा विलम्बथ ॥
 भर्तुश्च वः प्रयच्छामि वृद्धा रूपस्विनोऽनघाः ।
 यदेष्टं गन्तव्यां देशो यस्या यो रोचतेऽधुना ॥
 एवमुक्त्वा च ताः सर्व्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।
 ब्रह्मा ससर्ज तूर्णं तान् लोकपालान् महा-

बलान् ॥

वृद्धा तु लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराकृत्यन् ।
 विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 एकामिन्द्राय स प्रादादमयेऽन्यां यमाय च ।
 निरृताय च देवाय वरुणाय महात्मने ॥
 वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रत ! ।
 ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय शेषायाधोव्यवस्थिताम् ॥
 एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः ।
 दशमीं भर्तुनाम्स्तु अर्द्धनाम्नोदनः प्रभुः ॥
 ततः प्रभृति ताः देव्यः सेन्द्रावाः परि-

कीर्तिताः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥३॥

न्यायमते अस्याः सर्वगतत्वम् । परममहत्त्व-
 परिमाणम् । दूरान्तिकादिधीहेतुत्वम् । नित्य-
 त्वम् । एकत्वेऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादियप-
 देशभाक्तम् । अस्या गुणाः । संख्या १ परि-
 मितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सामान्यम् । यथा,
 सुश्रुते । १ । ४३ ।

“वमवद्वययोगानां दिगियं सम्यकीर्तिता ॥”)

दिकः, पुं, (दिशि कायते शब्दायते इति । कै +
 कः ।) करभः । इति शब्दरत्नावली ॥

दिकरः, पुं, (दिशं आदेशं करोति उत्साहान्वि-
 तवान् । कृ + टः ।) युवा । इति माघटीका-
 धृतकोषः ॥ (महादेवः । यथा, कलिकापुराणे ।
 २२ अध्याये ।

“दिकरस्तव्यः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिकरः ॥”)

दिकरवासिनी, स्त्री, (दिकरे शम्भौ वसतीति ।
 वस + श्निङ् + डीप् ।) देवीविशेषः । यथा,

“एवं दिकरवासिन्वाः कथितः पूर्ववत् क्रमः ।
 यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवश्ये रतः ॥

दिकरस्तव्यः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिकरः ।
 तस्मिन्प्रधुषिता देवी तस्माद्दिकरवासिनी ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दिकरिका, स्त्री, (दिकरियो दिग्गणस्य सका-
 शात् कायते शोभते इति । दिकरिन् + कै +
 कः । ततश्चात् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“अस्ति ताडकशैले तु शरो मानससन्निभम् ।
 यत्र साहं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा धरः ॥

कुरुते नरशार्दूल ! स्वर्गपङ्कजशोभिते ।
 तस्य पञ्चान्ध्रपूर्वभागेऽप्येव सरिप्रयम् ॥

७०६

दिग्गम्ब

अवतीर्थं प्रयागेव दक्षिणं सागरं प्रति ।
 तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिकरिकाकृत्या ॥
 दिग्गजस्रजसंजाता तेन दिकरिका स्फुटा ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दिकरी, स्त्री, (दिकर + डीप् ।) युवती । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १७५ ॥

दिकपतिः, पुं, (दिशां पतिः ।) दिग्धीश्वरः ।
 तद्यथा । प्राच्यधिपो रविः । अग्निकोणाधिपः
 शुकः । दक्षिणाधिपः कुजः । नैर्ऋतकोणाधिपो
 राहुः । प्रतीत्यधिपः शनिः । वायुकोणाधिप-
 चन्द्रः । उत्तराधिपो बुधः । ईशानकोणाधिपो
 गुरुः । तस्य प्रमाणं यथा,—

“सूर्यः शुकः चामासुतः सैहिकेयः शनिः शशी ।
 सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

दिकपालः, पुं, (दिशः पालयतीति । दिश् + पालि
 + अण् ।) पूर्वादिदशदिशां पालकः । यथा ।
 पूर्वस्थां दिशि इन्द्रः । अग्निकोणे वङ्गः ।
 दक्षिणस्थां दिशि यमः । नैर्ऋतकोणे निरृतः ।
 पश्चिमस्थां दिशि वरुणः । वायुकोणे मरुत् ।
 उत्तरस्थां दिशि कुबेरः । ईशानकोणे ईशः ।
 ऊर्ध्वदिशि ब्रह्मा । अधोदिशि अनन्तः । इति

पुराणम् ॥ यथा, पञ्चपुराणे ।
 “यत्राच्चैयन्ति विधिना दिकपालादींस्तु कर्मिणः ।
 तत्र प्रपूजयेदेनं विधिं भागवतं शुक्रम् ॥”

दिकशूलं, स्त्री, (दिशि शूलमिव ।) दिग्निशेष-
 गमने निधिह्वाराः । यथा,—

पश्चिमायां शुकरवी । उत्तरस्थां बुधमङ्गलौ ।
 पूर्वस्थां शनिसोमौ । दक्षिणस्थां वृहस्पतिः ।
 तथा च ।

“शुक्रादिद्विदिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां
 मर्न्द्वेऽपि दिने न शुककजुभं याम्यां गुरौ न
 व्रजेत् ।

शूलानीति विलङ्घयान्ति मनुजा ये वित्त-
 लाभाश्रया
 भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि ते शुक्रेण तुल्या
 अपि ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

केषाञ्चिन्मते ।
 “— कौघे गुरौ दक्षिणाम् ।
 ईशाने ज्वलने चैव नैर्ऋते मारुते तथा ।
 न गन्तव्यं सुराचार्य्यं प्रतीच्यां रविशुक्रयोः ॥”

इति सुखबोधः ॥

दिग्गम्बरः, पुं, (दिगेव अम्बरं वक्ष्यं यस्य । उज्ज-
 त्वात् तथात्वम् ।) शिवः । अपरः । (स तु
 जैनविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । २२ ।
 “दिग्गम्बरा मध्वमलमाहुरापादमस्तकम् ।
 चैतन्यव्याप्तिसंहरानखाश्रुतेरपि ॥”)
 तमः । इति मेदिनी । २४ । २६७ ॥ (नमो, त्रि ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १४ ।

“एकाकी वृहस्पत्यक्तः पाण्डिपान्नो दिग्गम्बरः ।
 सोऽपि संवाहते लोके दृष्टव्या पद्म कौतुकम् ॥”

दितिजः

दिग्गम्बरी, स्त्री, (दिग्गम्बर + डीप् ।) दुर्गा ।
 दिग्गम्बरस्य पत्नी । इति कुलाब्जवः ॥ नमो, त्रि ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, कालोद्धाने ।
 “महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिग्गम्बरीम् ॥”)

दिग्गम्बः, पुं, (दिशो गम्बः ।) दिग्गच्छती । यथा,—
 “ऐरावतः पुच्छरीको वामनः कुतुदोऽञ्जनः ।
 पुष्यदन्तः सान्भौमः सुप्रतीकश्च दिग्गम्बः ॥”

इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥

इते क्रमेण पूर्वाद्यष्टदिशां चक्षितः ॥
 दिग्भः, पुं, (दिक्षते लिप्यते स विधादिना इति ।
 दिह + क्तः ।) विधाक्तवाणः । तत्प्रम्यायः ।
 लिप्तकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ३० । २३ ।

“सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्भैरिव गजाङ्गना ॥”)
 जेहः । अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रबन्धः ।
 इत्यजयपालः ॥

दिग्भः, त्रि, (दिह + क्तः ।) लिप्तः । इति मेदिनी ।
 धे, ७ ॥ (यथा, भट्टिः । ३ । २१ ।

“सचन्द्रोशीरन्ध्यालदिग्भः
 श्रीकामिनागाद् नुनिवासभूयम् ॥”)

दिग्वासाः, [स्] पुं, (दिगेव वासो वक्ष्यं यस्य ।)
 शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ॥”)
 नमो, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०२ ।

“आत्वातुविप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥”)
 दिग्विजयः, पुं, (दिशां दिकस्थितलोकानां विजयः ।)
 विजया युद्धेन वा दिशां विजयः । यथा शङ्कर-
 दिग्विजयः पाण्डवदिग्विजय इत्यादि ॥

दिङ्गः, पुं, (स्कोटनकाणे दिङ् इति क्त्वा कायति
 शब्दायते इति । कै + कः ।) उत्तुङ्गच्छिम्भः ।
 इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दितं, त्रि, (दीयते स्मृति । दो अवखण्डने + क्तः
 “दातिस्वतीति ॥” ७ । ४ । ४० । इति इत्वम् ।)
 छिन्नम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

दितिः, स्त्री, देव्यमाता । सा दक्षकन्या (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । १२२ ।

“अदितिर्दितिर्दुः काला दनायुः सिंहेका
 तथा ॥”)
 इयं कश्यपपत्नी च । (दो + भावे क्तन् ।)
 खण्डनम् । इति मेदिनी । ते, २४ ॥ राजविशेषः,
 पुं । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दातरि, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । ११ ।

“राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च राखा-
 दितिस्तव्यम् ॥”

“दितिं दातारं च राख देहि ॥” इति तद्गाथे
 सायनः ॥)

दितिजः, पुं, (दितेर्जायते इति । दिति + जन +
 क्तः ।) देव्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५२ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । २३१ । १७ ।

“ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकश्च
 जेता रिपूयां प्रवरः सुरायाम् ॥”)

दिधिषुः

दितिस्तुतः, पुं, (दितेः स्तुतः ।) दैत्यः । इत्यमरः । १ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १५ ।
 “दितिस्तुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ॥”)
 दिद्यः, पुं, (दितौ भवः । दिति + यत् ।) दैत्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (छिदनाहं घान्वादी, क्त्वा । यथा, बाजसनेयसंहितायाम् । १४ । १० ।
 “दित्यवाङ्मयो विराट् इन्द्रः ॥”
 “दोऽवखलने क्तिन्प्रत्ययः । दितिं खलन-मर्हति दिद्यं घान्त्वं वदति दिद्यवाट् ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)
 दिद्युत्, त्रि, (द्योतते दीप्यतीति । द्युत् + “द्युति-गामिजुहोतीनां दे च ।” ३ । २ । १७८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या किपि द्वित्वे “द्युतिस्वाधोः सम्प्रसारणम् ।” ७ । ४ । ६७ । इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।) दीप्तिविशिष्टः । इति सुभ-बोधम् ॥ (स्त्री, दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १३ । ७ ।
 “यथासमा अजनो दिद्युतो दिवः ।”
 “असमा विद्यमा नानाप्रकारा दिद्युतः दीप्तीर-जनः अजनयः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वञ्चम् । इति निघण्टुः । २ । २० ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ६६ । ७ ।
 “असुर्न दिद्युष्वेषप्रतीका ॥”)
 दिधिषायः, पुं, (दधाति ध्यानन्धमिति । धा + “दिधिषायः ।” उर्णा ३ । ६७ । इति आयः घातोर्द्ध्वं इत्वं युक् च ।) आरोग्यप्रदः ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिश्रुतिः ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । १ ।
 “भिन्न इव यो दिधिषायो भूहेव आदेवे जने आसवेदाः ॥”
 “दिधिषायो धारयिता भूत् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु “दिधिषायः” इति उणादिसूत्रं कल्पयित्वा दधिपूर्वात् स्यतेरायः घत्वञ्च इति व्याख्याय दिधिषायो घृतम् इत्युक्त-वान् ॥)
 दिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यतीति । सो + बाहुल-कात् क्तुः । यद्वा, दिधिषुं आत्मन इच्छतीति । सुप आत्मनः क्त्वा । किप् । बाहुलकात् इत्सः ।) द्विरूपपतिः । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ (गर्भा-घानकर्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ८ ।
 “हस्त्याभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभि-सं वभूथ ॥”
 “दिधिषोर्गर्भस्य निधातुः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ यथा च भागवते । ६ । ६ । २५ ।
 “ब्राह्मणो वीक्ष्य दिधिषुं पुरुवादेन भक्षितम् । शोचन्वात्मानसुखींशमशपत् कुपिता सदी ॥”
 “दिधिषुं गर्भाघानकर्तारम् ।” इति श्रीधरः ॥)
 दिद्रुपायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७८ । ५ ।
 “अन्वासो न ये ष्येडास आश्रवो दिधिषवो न रथः सुदानवः ।”
 “तथा दिधिषवो न घञ्जनां धारका इव ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दिनक

दिधिषुः, स्त्री, (दधाति पापं यद्वा दिधिं धैर्यं इन्द्रियदौर्बल्यात् स्यति त्वजतीति । दा वा सो + “अन्धद्रुपूजमिति ।” उर्णा १ । ६५ । इति कूपप्रत्ययेन साधुः ।) द्विरुपायाम् । वारङ्गयविवा-हिता स्त्री । तत्प्रयोगः । दिधीषुः २ पुनर्भूः ३ दिधिषुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विवाहि-हितायां कनिष्ठायां सती अविवाहिता ष्येडा भगिनी । यथा, उद्गाहत्वे ।
 “ष्येडायां विद्यमानायां कन्यायास्तुतेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषुः स्मृता ॥” (धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७१ । ३ ।
 “दधद्रुतं धनयस्य धीनिमादिदृष्यो दिधिष्वो विभ्रजाः ॥”)
 दिधिषूपतिः, पुं, दिधिषुर्द्विरुपायाम् तस्याः पतिः स्वामी । द्विरुपायाम् । (यथा, मनुः । ३ । १७३ ।
 “आतुर्दत्तस्य भार्यायां योऽयुरप्येत कामतः । धर्मैर्यापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥”)
 दिनं, स्त्री, (द्यति खल्यति मष्टाकालमिति । दो हेदे + “बहुलमन्थ्यापि ।” उर्णा २ । ४६ । इति इनच् ।) कालविशेषः । तत्प्रयोगः । घञ् २ अहः ३ दिवसः ४ वासरः ५ । इत्य-मरः । १ । ४ । २३ ॥ भासरः ६ दिवा ७ । इति राज-निघण्टुः ॥ वारः ८ अंशकः ९ द्वु १० अंशकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ३ । ८ ।
 “दिनेषु गच्छतुस्तु नितामपीधरं तदीयमालीनसुखं स्तनइयम् ॥”)
 तत्तु मनुष्यमाने षष्टिदशालकम् । पिष्टमाने गौणचान्द्रमासात्मकम् । देवासुरमाने वत्सरा-त्मकम् । ब्रह्ममाने दिव्यद्विसहस्रयुगात्मकम् । मनुष्यमाने ब्रह्मणो दिनस्य संख्या । ८, ६४०, ०००, ००० । इति पुराणम् ॥ तदेव मनुष्याणां सौर-सावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्विधम् । यथा,—
 सावनं दखाः षष्टिरहः खलमखगुणांशाट्टा-स्तदेनं भवेत् । १ ।
 उदयादोदयाद्गानोर्भौमसावनवासरः । २ ।
 तिथिनेकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकीर्तितः । ३ ।
 आयुर्दाये स्मृतं प्राज्ञैर्गान्धर्वं षष्टिनाडिकम् ॥ ४ ॥
 जौन्तवाहनमते तु सूर्यकिरणावच्छिन्नचतु-र्यामयुक्तम् ॥
 दिनं, स्त्री, (दो हेदे + इनच् ।) सूर्यकिरणा-वच्छिन्नकालः । तद्वैदिकप्रयोगः । वस्तीः १ द्वुः २ भाद्रः ३ वासरम् ४ खसराणि ५ घञ्चः ६ घर्मः ७ घण्टः ८ दिनम् ९ दिवा १० दिवे-दिवे ११ द्यविद्यवि १२ । इति द्वादशाहर्गमानि । इति वैदिकघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥ शिं-कन्यातुलाष्टकिकुम्भमीनलमानि । यथा,—
 “अजगोपतियुग्मञ्च कर्कषन्निग्गसाया । निशासंशाः स्मृताश्चेति शेषाश्चान्ये दिनान्तराः ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 दिनकरः, पुं, (करोतीति । क + अच् । दिनस्य करः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १ । २२ ।

दिम्य

“दिनकरपरितापात् क्षीयतीयाः समका-विदधति भयसुखैर्वीचमाया वनान्ताः ॥”)
 दिनकरात्मजा, स्त्री, (दिनकरस्य सूर्यस्य आत्मजा । यतुना । इति इजायुधः ॥
 दिनकरः, पुं, (दिनस्य केशर इव ।) अन्वकारः इति शब्दरत्नावली ॥
 दिनज्योतिः, [स्] स्त्री, (दिनस्य ज्योतिः । आतपः । इति राजनिघण्टुः ॥
 दिनदुःखितः, पुं, स्त्री, (दिने दिवसे दुःखितः दिधाभागे विद्योगित्वात्तथात्वम् ।) चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दिनप्रणीः, पुं, (दिनं प्रणयतीति । प्र + णी + किप् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (अन्ते वृचः । सूर्यप्रयोगात्त्वान् ॥)
 दिनवलः, पुं, (दिने वलं यस्य ।) पञ्चमघटस्य-माष्टमैकादशद्वादशराशयः । इति ज्योतिषम् । (सूर्यगुरुशुक्रग्रहाः । इति दृष्ट्यात्मकम् ॥)
 दिनमणिः, पुं, (दिनस्य मणिरिव ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १८ ।
 “दिनमणिमखलमखन ! भवखलन ! सुनिजनमानसहंस ! जय जय देव हरे !” अर्कवृचः । सूर्यप्रयोगात्त्वान् ॥)
 दिनमूर्धा, [न्] पुं, (दिनस्य मूर्धा मस्तकमिव । दिनस्य आदिस्थानत्वादस्य तथात्वम् ।) पूर्वादिः । उदयाचलः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 दिनांशः, पुं, (दिनस्य अंशः ।) प्राह्ममथाहा-पराह्मसायाद्वादिः । इति राजनिघण्टुः ॥
 दिनादिः, पुं, (दिनस्य आदिः ।) प्रभातम् । इति राजनिघण्टुः ॥
 दिनान्तः, पुं, (दिनस्य अन्तः ।) सायम् । दिवा-सानम् । इत्यमरः । १ । ४ । ३ । (यथा, ऋ-संहारे । १ । १ । १ ।
 “दिनान्तरस्थोऽभ्युपशान्तमन्थो निदाघकालः सप्तपागतः प्रिये ! ॥”)
 दिनामकः, पुं, (दिनस्य अन्तकः नाशकः ।) अन्-कारः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 दिनावसानं, स्त्री, (दिनस्य अवसानं यज ।) दिनामः । इति हेमचन्द्रः । २ । ५४ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४५ ।
 “दिनावसानोत्सुकबाजवत्सा विद्वन्वृता धेनुरियं महर्षेः ॥”)
 दिनिका, स्त्री, (दिनं ज्ञात्वेतुतया अन्वयति । दिन + ठन् ।) एकदिनकृतकर्मस्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 दिनभ, क ड संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, दिभ्ययते । यद्वातो राश्रीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 दिभ, इ क नोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-सकं-सेट् ।) इ क, दिभ्ययति । नोदः प्रे-रणम् । इति दुर्गादासः ॥
 दिम्य, अ क संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-उभं-सकं-सेट् ।) ओष्ठप्रवर्गशेषोपधः । इती-

दिव

तो। न क, दिव्ययति दिव्ययति। सङ्घातो
प्रीकरम्। एषः कश्चिन्न मन्यते। इति
गदासः ॥

प. पुं, सूर्यवंशीयराजविशेषः। सूर्यवंशे
लीपनामानौ द्वौ वृषौ जातौ एकः अंशुमतः
२: भगीरथपिता अपरः दशरथप्रपिता-
१६॥ इति रामायणम् ॥ (यथा च हरि-
१।१५।१२-१४, २३-२५।

तः पञ्चजनस्यासीदंशुमानाम वीर्यवान्।
लीपस्तनयस्तस्य खड्गाङ्ग इति विश्रुतः ॥
। स्वर्गादिहागत् सृष्टं प्राप्य जीवितम्।
तेऽनुवन्विता लोका बुद्ध्या सखेन चानघ ॥
लीपस्य तु दायदो महाराजो भगीरथः।

स गङ्गां सरिच्छ्छामवातारयत प्रभुः ॥”
प्रमित्रस्य धर्मात्मा विद्वान् दुर्लभोऽभवत्।
लीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः ॥
वर्वाहुर्द्वितीयस्य रघुर्नाम्नाभवत् सुतः।
शोधायां महाराजो रघुश्चासीत् महाबलः ॥
नस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोऽभवत्।

मोदशरथात् जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः ॥”
राट्, [ज] पुं, (द्वितीय एव राट् राजा।)
लीपराजः। इति चिकित्साशेषः ॥

दं, स्त्री, शिलीन्धुकम्। इति चारावली। २५ ॥
६ प्रीती। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
-सं-सट्) इ, दिव्ययति। प्रीतिरिह प्रीती-
-णम्। दिव्यति लोकः पितरम्। इति दुर्गा-
-शः ॥

क अर्हं। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-परं-
-सं-सट्) क, देवयति। अर्हं इह प्रीङ्गन-
-ति मेधेयः। यातनं गमनं वेति रमानाथः।
त दुर्गादासः ॥

क ड परिक्रुजने। इति कविकल्पद्रुमः ॥
पुरा-आत्म-अक-सट्) क ड, परिदेवयति
अतस्य राई न दुःखितः। इति हलायुधः।
त दुर्गादासः ॥

य उ ज्ञानीविच्छयोः। प्रयौ। द्युतौ। श्रीङ्गा-
-म्। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
-अक-सक-च-सट्) उदित्वात् ङावेट्)।
दीयति। उ, देवित्वा द्युत्वा। दीयमानं
तान् बाणान्। इति भट्टौ ताच्छीख्ये शतुः।

नः। पञ्चिर्वहारः स्तुतिश्च। अवहारस्तु
यविकल्पः। द्युतावेवाकर्मकः। श्रीङ्गा-
-सु दीयतेः करणस्य नित्यं कर्मत्वम्। तत्र
श्रीयाविभक्तिरेव विभाष्यते। इति साम्-
-यिकम्। तेन अद्या दीयन्ते ह्यजेय इति
मैत्रि प्रबन्धः स्यात्। अचेदीयते ह्यजे-
-ते मावे प्रबन्धो न स्यात् अचेदीयति ह्यजेय
शिक्षणाप्यप्यन्तस्य कर्तुः कर्मत्वं न स्यात्।

पादुयवयप्रामं ऋगेष ऋगजोपना। इति
तौ तु तेनेतिकरखं दुर्गुषीरेव न तु दीयतेः।
गार्भकालात् राममित्यप्यन्तकर्तुः कर्म-
-म्। इति दुर्गादासः ॥

दिवकी

दिवं, स्त्री, (दीयन्त्यस्मिन्निति। दिव्यु श्रीङ्गायाम् +
-घर्णर्थे अधिकरणे कः।) स्वर्गः। (यथा, देवी-
-भागवते। ५। ३। १०।

“गच्छ वीर ! महाबाहो दूतत्वं कुच मेऽनघ ॥
ब्रूहि शक्रं दिवं गत्वा निःशङ्कः ह्यरसमिधौ ॥”
आकाशम्। इति मेदिनी। वे, ११ ॥ वनम्।
दिव। इति हेमचन्द्रः। २। ५२ ॥

दिवसः, पुं, स्त्री, (दीयन्त्यस्मिन्निति। दिव + “दिवः
-कित्” उर्णा। ३। १२१। इति अथच् स च
-कित्।) दिनम्। इत्यमरः। १। ४। २ ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम्। २७०।

“द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन।
योऽग्नेयव ननिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः ॥”

दिवसकरः, पुं, (करोतीति। क्त + अच्। दिव-
-सस्य करः।) सूर्यः। इति हेमचन्द्रः। २। २११ ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ६३६।

“सुन्दर सखी दिवसकरविम्बे तुङ्गिनाशरेखिव ॥”
दिवससुखं, स्त्री, (दिवसस्य सुखम्।) प्रभातम्।
इति हलायुधः ॥

दिवस्यति, पुं, (दिवः पतितः। अलुकसमासः।)
इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५ ॥ (यथा,
-महाभारते। ५। १२। ६।

“इन्द्रार्थीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्यते ॥”
दिवस्यथियौ, स्त्री, (द्याञ्च पृथिवी च। “दिवसश्च
-पृथिव्याम् ॥” ६। ३। ३०। इति दिवो दिवसादेशः।)
रोदसी। स्वर्गभूम्यौ। इति हेमचन्द्रः। ४। ४ ॥

द्विवचनान्तोऽयम्। (यथा, ऋग्वेदे। २। २। ३।
“तं देवा बुभ्रि रजसः सुदंस संदिवस्यथियो-
-ररतिं न्यैरिरे ॥”

दिव, अ, दिनम्। इत्यमरः। ३। ४। ६ ॥ (यथा,
-महाभारते। २। ११। ३४।

“क्षया लवा सृष्टेःश्च दिवा शान्तिरथैव च ॥”
दिव, [न] पुं, (दिव्यत्स्मिन्निति। दिव + “कनिन्
-युष्टीति” उर्णा। १। १५६। इति खञ्जे
“बहुलवचनात् केवलादपि कनिन्” इति
उज्ज्वलदत्तोक्त्या कनिन्।) दिनम्। इत्युद्यादि-
-कोषः ॥

दिवकरः, पुं, (दिवा दिनं करोतीति। क्त +
“दिवविभेति” ३। २। २१। इति टः।)
सूर्यः। (यथा, देवीभागवते। २। ६। १०।
“उदितश्च तदा भानुस्तया दृष्टो दिवाकरः ॥”
अर्कटश्च। इत्यमरः ॥ काकः। पुष्यविशेषः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

दिवकीर्तिः, पुं, (दिवा दिवसे एव कीर्तिर्यस्य।
राज्ञौ चौरकर्मनिषेधात्।) नापितः। चण्डालः।
“राज्ञौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च।
दिव चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः ॥”
१०। ५४। इति मनुवचनात् अस्य दिवाचर-
-त्वात् तथात्वम् ॥ यथा, मनुः। ५। ५५।

“दिवकीर्तिस्तदस्याश्च पतितं छतिकन्तथा।
श्रवन्तु सृष्टिनखैव सृष्ट्वा सानेन मुध्यति ॥”
तथाच काशीखण्डे। ७६। ८०।

दिविष

“दीयितो वा दिवाकीर्तिः पङ्कितो वाप्य-
-पङ्कितः।
तुष्यो मे मोक्षदीक्षायां संप्राप्य मणिकर्षि-
-काम् ॥”

उलूकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६७ ॥
दिवान्तः, पुं, (दिवा अटतीति। अट गतौ +
-क्युः।) काकः। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
(चाण्डालः। “दिवचरेयुः कार्यार्थं चिह्नित
-राजशासनेः ॥” १०। ५४। इति मनुशासनात् ॥)

दिवान्तः, त्रि, (दिवा भवः। दिवा + “सायं
-चिरंप्राङ्प्रगेखयेभ्यष्टुटुणौ तुट् च ॥” ४। ३।
२३। इति टुः तुट् च।) दिनभवः। यथा,
-भट्टिः। ५। ६५।

“सायन्तनी तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीम्।
कान्तिं कान्त्या वदातन्या ह्येपयन्ती शुचि-
-स्मिता ॥”

दिवान्तः, पुं, (दिवा दिवसे अन्तः।) पंचकः।
इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ७५।
“यत् मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुककारुण्डव-
-हारीतकसारवादिषु पक्षिप्रधानेषु विश्वमानेषु
-तस्य दिवान्तस्य करालवक्रस्याभिषेकः क्रियते
-नैतत् मम मतम् ॥”) दिवान्तः, त्रि। यथा,—
“दिवान्तः प्राणिनः केचिद्राजावन्त्यास्तथापरे।
केचिद्दिवा तथा राज्ञौ प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”
इति चण्डी ॥

दिवान्ता, स्त्री, (दिवा दिवसे अन्ता।) वनगुला
-पत्नी। इति राजनिर्घण्टः ॥

दिवान्तकी, स्त्री, (दिवा अन्तकी दर्शनक्रिया-
-वर्जिता।) कुङ्कुमरी। इति पुराणम् ॥

दिवामीतः, पुं, (दिवा दिवसे भीतः।) उलूकः।
कुमुदाकरः। चौरः। इति मेदिनी। ते, १६७ ॥
(दिवसभीते, त्रि। यथा, कुमारः। १। १२।
“दिवकराद्रक्षति यो गुहासु
-लीनं दिवाभीतमिवान्तकारम् ॥”)

दिवामीतिः, स्त्री, (दिवा दिवसे भीतिर्भयं यस्य।)
पंचकः। इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामिभिः, पुं, (दिवा दिनस्य मणिरिव।)
सूर्यः। इति शब्दरत्नावली ॥

दिवामध्यं, स्त्री, (दिवा दिवसस्य मध्यम्।)
मध्याङ्गः। इति हेमचन्द्रः। १। ५३ ॥

दिवान्तापा, स्त्री, (दिवा दिवसे स्नापो निद्रा
-यस्याः।) वनगुला पत्नी। इति राज-
-निर्घण्टः ॥

दिविः, पुं, (दीयतीति। दिव्यु श्रीङ्गायाम् +
“इगुपधत्तु कित्” उर्णा ४। ११६। इति इन्
-स च कित्।) चावपत्नी। इति शब्दमाला ॥

दिविजः, त्रि, (दिवि स्वर्गे जायते इति। दिवि +
-जग + ङः। “प्राट्शरत्तुकाकादिवां जे ॥” ६।
३। १५। इति सप्तम्या अलुकः।) स्वर्गीयः।
इति संक्षिप्तसारः ॥

दिविवत्, [ट्] पुं, (दिवि वीदतीति। सट् +
-क्रिप्। सप्तम्या अलुकः। यत्त्वच्।) देवः।

दीक्षा

दी, ओ ड य क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्विर्वा-
आत्म-अकं-सेट् ।) ओ, दीनः । ड य, दीयते ।
इति दुर्गादासः ॥

दीक्ष, ड मौख्ये । इत्यायाम् । ह्योर्थे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भर्वा-आत्म-अकं-ह्योर्थे अकं-सकं
च-सेट् ।) मौख्यं सुखितमस्तकीभावः । इत्या
यजनम् । ह्योर्थो नियमव्रतादेशोपनीतयः ।
ड, दीक्षते वटुर्मुखितमस्तकः स्यादित्यर्थः ।
दीक्षते जनो यजतीत्यर्थः । दीक्षते यात्रिको
नियमो स्यादित्यर्थः । दीक्षते पण्डितो जनं
व्रतमुपदिशतीत्यर्थः । दीक्षते पुत्रं विप्रः उप-
नयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

दीक्षणीयेष्टिः, स्त्री, (दीक्षणीया इष्टिः ।) यज्ञ-
विशेषः । तत्पर्यायः । सौमिको २ । इति
हेमचन्द्रः । ३।४८७ ॥

दीक्षा, स्त्री, (दीक्ष + भावे अ । स्त्रियां टाप् ।)
यजनम् । पूजनम् । इत्यजयपालः ॥ व्रतसंग्रहः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।४८७ ॥ गुरुसुखात् स्वैष्टदेव-
मन्त्रग्रहणम् । (एतन्निरुक्तिर्यथा, गौतमीय-
तन्त्रे । ७।२ ।

“ददाति दिव्यां तावत् क्षिणुयात् पापसन्ततिः ।
तेन दीक्षेति विख्याता मुनिभिस्तन्पारगैः ॥”
यथाच,—

“दीयते ज्ञानमद्यत्तं क्षीयते पापसञ्चयः ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शभिः ॥
दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पापस्य संक्षयम् ।
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्वेदिभिः ॥
उच्यते प्रथमं तत्र लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥”
इत्यत्र गुरुशिष्ययोर्लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“पितृन्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥”
रुद्रयामले ।

“न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रञ्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरारोहे ! न च सा कन्यका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्षिण्याम् ।

“यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याणदायिका ॥”
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तु सिद्धेतरविषयम् । सिद्धमन्त्रो न
दुष्यतीति वचनात् ॥*॥ शक्तियामले ।

“तीर्थाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
नित्यनिष्ठो यतिः ख्यातो गुरुः स्याद्दीक्षितको-
रपि च ॥”
सिद्धयामले ।

“यदि भाग्यवशेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! ।
सदेव तान् दीक्षेत त्यक्त्वा गुरुविचारणम् ॥”
गणेशविमर्षिण्याम् ।

“प्रमादाच्च तथाज्ञानात् पितुर्दीक्षां समाचरेत् ।
प्रायःश्चित्तं ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत् ॥”

दीक्षा

पितुरित्युपलक्षणम् । मातामहादीनामपि ।
प्रायश्चित्तानु व्युत्सावित्रीजपः । सर्वत्र तथा
दर्शनात् । तथा च श्रुतः ।

“दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।”

श्रीकृष्णेऽपि ।

“मनुर्विन्दस्य हातवो व्येष्टपुत्राय धीमते ॥”

मत्स्यसूक्ते ।

निर्वीर्येषु पितृन्मन्त्रं श्रैवे शाक्ते न दध्यति ॥”

इति कौलिकमन्त्रदीक्षापरम् । योगिनीतन्त्रे
श्रुत्यादिविद्वामधिकृत्य दीक्षानिषेधात् । यद्वा
शाक्ते तारादिविद्यायां मत्स्यसूक्ते तथा प्रति-
पादनात् । तथा च ।

“कृतसुकृतसहस्रानेकजन्मप्रभावे-

भवेति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिराय ।

कथमपि मनुमेनं प्राप्य शिष्यः परस्मै

निजकुलतिलकाय व्येष्टपुत्राय दद्यात् ॥” इति ॥

महातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दोषः । तथा
च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य ।

“साधु पृष्टं त्वया ब्रह्मन् ! वक्ष्यामि सकलं तव ।

ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय महात्मने ॥

वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पुत्रे दत्तवान् स्वयम् ।

प्रसन्नहृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः ॥

कुरुक्षेत्रे महातीर्थे सूर्यपञ्चणि दत्तवान् ॥”

इत्यादि वैशम्पायनसंहितायां श्रौतकं प्रति
यासवाक्यम् ॥*॥ योगिनीतन्त्रे ।

“निर्वीर्येषु पितृन्मन्त्रं तथा मातामहस्य च ।

स्वप्रलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति ॥”

यत्तु ।

“साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया ।

सर्वमन्तार्थतत्त्वज्ञा सुश्रीला पूजने रता ॥

गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवापरिवर्जिता ।

स्त्रिया दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा

सूता ॥”

इदं गुरोरुपासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवी-
तन्त्रे ।

“स्त्रीयमन्त्रोपदेशे तु न कुर्व्याद्गुरुचिन्तनम् ।”

मातुरित्युपासितेऽष्टगुणं अगुपासिते शुभफलद-

मित्यर्थः । सिद्धमन्त्रविषयं वा । वस्तुतस्तु योगिनी-
तन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरम् । एकवाक्यतावलात् ॥

दीक्षायां विधवादीनामधिकारं विशेषयति

कुलार्णवे ।

“विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया ।

नाधिकारः स्वतो नार्था भार्याया भर्तुराज्ञया ॥”

योगिनीतन्त्रे ।

“स्वप्रलब्धं तु कलसे गुरोः प्रायं निवेशयेत् ।

वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा ग्रहणं शुभम् ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति चान्यथा विफलं भवेत् ॥”

इदं सद्गुरोरभावे तत्सत्ते तस्मादेव गृह्णीयात्

स्वप्ने तु नियमो न ह्येति नारदवचनात् ॥*॥

तथा विदाधराचार्यधृतजावालवचनम् ।

“मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोद्गुणसम्भवाः ।

अन्तर्बेदिप्रतिष्ठाना आवाल्याश्च गुरुसमाः ॥

दीक्षा

गौडाः शास्त्रोद्भवाः सौरा मागधाः कुरु-
क्षेत्रा-
कोषलाश्च दशाणांश्च गुरवः सप्त मध्यमाः
कर्णाटनर्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काव्योणाश्चाधमा-
मताः ॥”

तथा ।
“वेद्यवे वैष्णवो ग्राह्यः श्रैवे श्रैवश्च शाक्ति-
श्रैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संश-
दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं
निरूप्यते ।

“दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्व्यात् पापस्यः-
क्षय-
तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्वेदिभि-
मन्त्रलक्षणमाह । पिङ्गवामते ।

“मननं विश्वविज्ञानं ज्ञानं संसारवन्धनात्
यतः करोति संसिद्धेः मन्त्र इत्युच्यते ततः ।
अन्यथा ।

“मननात्तायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्तित-
सर्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् । तथा
“दीक्षाभूलं जपं सर्वं दीक्षाभूलं परं तप-
दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसः
अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रि-
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायासुप्रवीजव-
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्-
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत्
अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् ।
तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्व्याच्च तान्निव-
गम्ये दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः
मन्त्ररसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते ॥
नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रते
न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयत्नैः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानं
अन्नं विष्टासमं तस्य जलं मूत्रसमं स्युतम्
तत्कृतं तस्य वा आहुं सर्वं याति ह्यधोगतिम्
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह ।

“प्रणवाद्यं न हातवो मन्त्रं शूद्राय सर्वथा
व्यात्ममन्त्रं गुरोर्भक्तं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम्
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्वधोगतिं
शुतिरपि । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीं
यदि जानीयात् स षटोऽधो गच्छति ॥” इति
विशेषमाह वाराह्ये ।

“गोपालस्य मनुर्दयो महेशस्यापि पादले !
तत्पत्राश्चापि सूर्यस्य गणेशस्य मशुक्तय-
रुधां दीक्षाधिकारी स्यादन्वथा पापभागभवे
इति ॥ * ॥ गोविन्दवृन्दावने ।

“अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च सुचरि ।
नवरत्नेश्वरे ।

“सर्वासामपि दीक्षायां मुक्तिः फलमसिद्धि-
अविरोधात् भवन्त्येव प्राप्तं च सुभक्तयः

नथ।

“उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः ।
पूजात् दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
ग्रामले ।

“आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः ।
हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
प्रतः सदगुरोराहितदीक्षः सर्वकर्मणि
गघयेत् ॥ तन्नाप्यशुक्लमन्त्रं दीजेत । तथा च
तारदायाम् ।

“स्ताराराशिकोष्ठानामशुक्लान् भजेन्मनू ॥”
या वाराह्ये ।

“ताराचक्रं राशचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
प्रत्र वेत् सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”

“तितु प्रधानतया बोद्धव्यम् । तथा च ।
“धनिमन्त्रं न गृह्णीयात् अकुलश्च तथैव च ।”

इत्यादिदर्शनात् तत्तत्तद्विचारस्य आवश्यक-
त्वात् प्रथमं तद्विच्छेद्यते ॥ तत्र सिद्धसार-
सते ।

“वृसिंहाकृकराद्याणां प्रासादप्रणवस्य च ।
संपिच्छाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

स्वप्रलब्धे स्थिता दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरं ।
वेदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥” ॥

मालामन्त्रसु वाराह्ये ।
“विश्वकर्माधिका मन्त्रा मालामन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
एकद्वित्रयादिबीजस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

तथाएकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्वन्ति ॥
वेदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥” ॥

तथा सुष्ठुमालामन्त्रे ।
“काली तारा महाविद्या धोडुषी भुवनेश्वरी ।
भैरवी क्षिप्रमस्ता च विद्या ध्रुमावती तथा ॥

वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥”

भालिनीविजये ।
“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महींतले ।
शेषजालैरसंसृष्टास्ताः सन्धा हि फलेः सह ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमस्तका ।
वाग्वादिनी चाभ्रपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥

कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्वफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न वाधिताः ॥”

चासुक्तात्मने ।
“कलौ काली तथा तारा भैरवी क्षिप्रमस्तका ।
त्रिजूटा त्रिपुटा दुर्गा तथा महिषमर्दिनी ॥

काव्यायनी च चासुक्ता महाविद्याः प्रकी-
र्तिताः ।

नात्र सिद्धापेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा ॥
कालादिशोधनं नास्ति न चामिन्नादिद्रव्यम् ।

सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ॥
नास्ति किञ्चिन्नादेवि ! दुःखार्थं कथञ्चन ॥”

इत्यादिवचनादेव विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु
इदं प्रशंसापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-
त्वम् । दुरव्यवशात् कदाचिदैरिमन्त्रस्य स्वरूपी
प्राप्य तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात् ।” इति तु साम्य-
दायिकाः ॥ ३ ॥ अत्र कुलाकुलचक्रम् । राशि-
चक्रम् । नक्षत्रचक्रम् । अक्षयचक्रम् । अक-
ड़मचक्रम् । ऋणधनिचक्रम् । एतानि चक्राण्ये
तत्तच्छब्दे च द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥

अथ दीक्षाकालनियमः ।

“मन्त्रारम्भस्तु चैत्रे स्यात् समस्तपुरुषार्थदः ।
वैशाखे रत्नलाभः स्यात् श्रेष्ठे तु मरणं भवेत् ।

आषाढे बन्धुनाशः स्यात् पुरुार्थः श्रावणे भवेत् ।
प्रजानाशो भवेद्वादे आश्विने रत्नसम्पदः ॥

कार्तिके मन्त्रसिद्धिः स्यात् मार्गशीर्षे तु तद्भवेत् ।
पौषे तु शत्रुपीडा स्यात् माघे मेधाविवर्द्धनम् ॥

फाल्गुने सर्वकामाः स्युर्मेलमासं विवर्द्धयेत् ॥
चैत्रे इति गोपालविषयम् । गौतम्युक्तवान् ।

मधुमासे भवेद्दीक्षा दुःखाय मरणाय चैति-
वचनामान्यत्र । तथा,—

“श्रेष्ठे न्यत्युपदा विद्या आषाढे सुखसम्पदः ।
इति योगिनीहृदयादाषाढे श्रौविद्यायां न दांघः ।

अत्र च मासः सौर एव । सौरे मासि शुभा
दीक्षा न चान्द्रे न च तारके । इति गौत-
मीयात् ५ अध्यायात् ॥

वैशम्पायनसंहितायाम् ।
“मन्त्रस्यारम्भणं मेघे धनधन्यप्रदं भवेत् ।

रुधे मरणमाप्नोति मिथुनेऽपत्यनाशनम् ॥
कर्कटे सर्वसिद्धिः स्यात् सिंहे मेधाविनाशनम् ।

कन्यालक्ष्मीप्रदा नित्यं तुलायां सर्वसिद्धयः ॥
वृश्चिके स्वर्णलाभः स्यात् धनुर्मानविनाशनम् ।

मकरः पुण्यदः प्रोक्तः कुम्भो धनसम्पत्तिदः ॥
मीनो दुःखप्रदो नित्यं एवं मासविधिक्रमः ॥”

प्रतिप्रसवमाह । रुद्रयामले ।
“कार्तिकेश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”

अथ वारनियमः ।

“रविवारे भवेद्द्विचं सोमे शान्तिर्भवेत् किल ।
आशुभकारके हन्ति तत्र दीक्षां विवर्द्धयेत् ॥

बुधे सौन्दर्यमाप्नोति ज्ञानं स्यात् शुद्धसत्ता ।
शुके सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनैश्चरे ॥”

अथ तिथिनियमः ।

आगमकल्पदमे ।
“प्रतिपदि कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरी मता ।
द्वितीयायां भवेत्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत् ॥

चतुर्थ्यां विसर्गाः स्यात् पञ्चम्यां बुद्धिवर्द्धनम् ॥
षष्ठां ज्ञानक्षयं सौख्यं लभते सप्तमीदिने ॥

अष्टम्यां बुद्धिनाशः स्यात् नवम्यां वपुषः क्षयः ।
दशम्यां राजसौभाग्यमेकादश्यां शुचिर्भवेत् ॥

द्वादश्यां सर्वसिद्धिः स्यात् त्रयोदश्यां द्रवता ।
तियग्योनिश्चतुर्दश्यां हानिर्मासावसानके ॥

पञ्चान्ते धर्मद्विः स्यात् अस्वाध्यायं विव-
र्द्धयेत् ।

संख्यागर्हितनिर्घोषभूकम्पोष्कानिपातने ॥
एतान्घ्न्यांश्च दिवसान् शुकुक्तान् परिवर्द्धयेत् ।

द्वितीया पञ्चमी चैव षष्ठी चैव विशेषतः ॥
द्वादश्यामपि कर्मण्यं त्रयोदश्यामपि वा ॥”

इति यत् त्रयोदशी विधानं तद्विष्णुविषयं
रामार्चनचन्द्रिकापुस्तकान् ।

“पञ्चमी सप्तमी षष्ठी द्वितीया पूर्वमा सित्ता ।
त्रयोदशी तु दशमी प्रशस्ता सर्वकामदा ॥”

इति सनत्कुमारवचनान् ॥ ३ ॥

शिवविषये सप्तम्योर्निषेधमाह ।

“शुकुपत्रस्य दशमी सप्तमी च विशेषतः ।
निन्या सदैव षष्ठी स्यादिति श्रैवागमान्तरे ॥”

अथ नक्षत्रनिर्णयः ।

“अश्विन्यां सुखमाप्नोति भरण्यां मरणं ध्रुवम् ।
लतिकार्या भवेद्दुःखी रोहिण्यां वाक्पति-

र्भवेत् ॥

म्हगशीर्षे सुखावाप्तिराद्रायां बन्धुनाशनम् ।
पुनर्वसौ घनाऽऽः स्यात् पुष्ये शत्रुविनाशनम् ॥

अश्लेषायां भवेन्न्वत्युर्मघायां दुःखमोक्षणम् ।
मौन्ये पूर्वफलगुण्यां प्राप्नोति च न संशयः ॥

ज्ञानचोत्तरफलगुण्यां हस्तायाश्च धनी भवेत् ।
चित्रायां ज्ञानसिद्धिः स्यात् स्वात्यां शत्रुविना-

शनम् ॥

विशाखायां सुखवानुराधायां बन्धुवर्द्धनम् ।
ज्येष्ठायां सुतदानिः स्यात् मूलायां कीर्तिवर्द्धनम् ॥

पूर्वाषाढोत्तराषाढे भवेतां कीर्तिदायिके ।
श्रवण्यां भवेद्दुःखी धनिष्ठयां दरिद्रता ॥

बुध्दिः शतभिषायां स्यात् पूर्वभादे सुखी भवेत् ।
सौम्यं चोत्तरभादे च रेवत्यां कीर्तिवर्द्धनम् ॥”

आर्द्राक्षतिकयोर्निषेधस्तु शिववर्द्धीतरविषये ।
तथा च ।

“आर्द्रायां लतिकार्याश्च मन्त्रारम्भः प्रशस्यते ।
यदीशस्य लज्जानोवा मन्त्रारम्भो यथाक्रमम् ॥”

तन्मान्तरे ।

“अश्विनीभरणीस्तातीविशाखाहस्तभेयु च ।
ज्येष्ठोत्तरात्रयेज्वेवं कुर्यान्नन्नाभिषेचनम् ॥”

इति ज्येष्ठाभरण्योर्द्विघ्नानं तदामविषयं
अग्रख्यसंहितास्त्यात् ॥ ३ ॥

अथ योगादिनिर्णयो निम्नसारे ।

“शुभः सिद्धस्तथायुगान् भुवयोगस्तनः परम् ।
प्रीतिः सौभाग्ययोगश्च दृष्टियोगस्तनः परम् ॥

चर्धगश्च तथा योगः सर्वमन्त्रशुभावहः ॥”
रत्नावल्याम् ।

“योगश्च प्रीतिरायुगान् सौभाग्यः प्रीभनो धृतिः ।
दृष्टिर्भुवः सुकर्मा च साध्यः शुकुश्च चर्धयः ॥

वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च षोडश ॥”
अथ करणनिर्णयः ।

“वववालवकौलवते तिलगरबष्णिक्तदनन्तरम् ।
करणानि शुभाभ्येव सर्वसन्नेह्य भावनि ॥”

अथ लघनिर्णयः ।

“रुधे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाखलपके ।
चक्रनारानुकुले च कुर्याद्दीक्षाप्रवर्तनम् ॥”

दीक्षा

तथा,—
 “स्थिरलक्षं विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरं शुभम् ।
 द्विःस्वभावगतं लयं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते ॥”
 अगस्त्यसंहितायाम् ।
 “त्रिविधायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः ।
 दीक्षायास्तु शुभाः सर्वे बन्धुस्थाः सर्वनाशकाः ॥”
 अथ पञ्चनियमः ।
 “शुक्लपद्मे भवेद्दीक्षा लक्ष्येऽप्यापञ्चमाहिनात् ।
 निषिद्धेष्वपि मासेषु विशेषो मुनिभेदतः ॥”
 रत्नावल्याम् ।
 “षष्ठी भाद्रपदे इषे तथा लक्ष्म्यस्तुर्दृशी ।
 कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ला तृतीयिका ॥
 पौषे तु नवमी शुक्ला माघे शुक्ला चतुर्थिका ।
 फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी ॥
 वैशाखे चाक्षया चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।
 आषाढे पञ्चमी शुक्ला श्रावणे लक्ष्म्यपञ्चमी ॥
 अतानि देवपञ्चाणि तीर्थकोटिफलं लभेत् ।
 अत्र दीक्षा प्रकर्तव्या न मासश्च परीक्षयेत् ॥
 न वारं न च नक्षत्रं न तिथ्यादिकदूषणम् ।
 न योगकरणश्चैव शङ्करेण च भाषितम् ॥”
 अन्यच्च मतम् ।
 “चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखेकादशी सिता ।
 ज्येष्ठे चतुर्दशी लक्ष्म्या आषाढे नागपञ्चमी ॥
 श्रावणेकादशी भाद्रे रोहिणीसहिताष्टमी ।
 आश्विने च महापुण्या महाशुभ्याभीष्टदा ॥
 कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे सिते तथा ।
 षष्ठी चतुर्दशी पौषे माघेऽप्येकादशी सिता ॥
 फाल्गुने च सिता षष्ठी चैति कालविनिर्णयः ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि ! ॥
 मन्वन्तरास्तु सर्वास्तु महापूजादिने तथा ।
 चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्याष्टमी तथा ॥
 तिथयः शुभदाः प्रोक्ता दीक्षायज्ञकर्मणि ॥”
 इत्यादिवचनात् चतुर्दश्याष्टमीति शक्तिविषयम् ।
 चतुर्थीति गणेशविषयम् । तत्तत्कल्पोक्तत्वात् ।
 “निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा ।
 सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥
 विशेषतो महादेवि ! दीक्षायज्ञकर्मणि ।
 तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥
 रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा ।
 तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
 रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
 न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्यपञ्चमि ॥”
 एवं चन्द्रग्रहणेऽपि । तथा रुद्रयामले ।
 “न कुर्याच्छाक्तिकीं दीक्षासुपरक्ते विभावसौ ।
 न कुर्याद्देवार्थी तान्मु यदि चन्द्रमसो ग्रहः ॥”
 एतच्च गोपालश्रीविद्योतरविषयम् ।
 “अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 इति गौतमीयात् ।
 “सूर्यग्रहणकाले च नान्यदन्वेषितं भवेत् ॥”
 इति योगिनीहृदयाच्च ॥ ॥

७१६ दीक्षा

तारादौ तु विशेषो यथा,—
 “दीक्षाकालं प्रवक्ष्यामि नीलतन्त्रानुसारतः ।
 लक्ष्म्यपक्षस्य चाष्टम्यां शुभे लये शुभे क्षये ॥
 पूर्वभाद्रपदा युक्ते मिचतारादिसंयुते ।
 अथवा अनुराधायां रेवत्यां वा प्रशस्यते ॥
 जानीयाच्छोभनकालं मन्त्रस्य ग्रहणं प्रति ।
 इषे चैव विशेषेण कार्त्तिके च विशेषतः ॥”
 यामले ।
 “श्रीपरा कालीबीजानि लोपो दौर्गन्धयो मनुः ।
 सूर्यस्योपग्रहे लब्धो नृणां सुक्तिफलप्रदः ॥
 अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्दशी ।
 सप्तमी रविवारे च सूर्यपञ्चमतेः समा ॥”
 कुलार्थे ।
 “सप्तमी रविवारे च सोमे दशस्तथैव च ।
 चतुर्थी कुजवारे च अष्टमी च दृष्टस्यतौ ॥
 देवपञ्चसमा त्रियास्तासु दीक्षां समाचरेत् ॥”
 यामले ।
 “पुण्यतीर्थे कुरुक्षेत्रे देवीपीठचतुष्टये ।
 प्रयागे श्रीगिरौ काश्यां कालाकालं न शोधयेत् ॥”
 विष्णुयामले ।
 “देवीबोधं समारभ्य यावत् स्यान्नवमी तिथिः ।
 कृता तासु बुधेर्दीक्षा सर्वाभीष्टफलप्रदा ॥
 शुक्लपक्षे विशेषेण तत्रापि तिथिरष्टमी ।
 तत्रापि शारदी दुर्गा यत्र देवी गृहे गृहे ॥
 तत्र दीक्षा प्रकर्तव्या मासार्धादीन् शोधयेत् ॥”
 तथा ।
 “बोधने चैव दुर्गायाः कालाकालं न शोधयेत् ॥
 अश्लोक्याष्टमी यत्र रामाख्या नवमी तथा ।
 लये वाप्यथवालये यत्र स्यात्तिथिरष्टमी ॥
 गुरोराज्ञानुरूपेण दीक्षा कार्या विशेषतः ॥”
 समयाचारतन्त्रे ।
 “युगाद्यायां जन्मदिने विवाहदिवसे तथा ।
 विषुवायनयोर्दन्धे नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥”
 तथा,—
 “शिव्यानाञ्जय गुरुणा कृपया दीयते यदा ।
 तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन ॥
 सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राश्यः ।
 यस्मिन्नहनि सन्नुद्यो गुरुः सर्वे शुभावहाः ॥”
 सारसंग्रहे योगिनीतन्त्रे च ।
 “ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः ।
 गयायां भास्करक्षेत्रे विरले चन्द्रपर्वते ॥
 चङ्गले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च ।
 न गङ्गीयासतो दीक्षां तीर्थेऽन्वेषेत् पाञ्चलि ! ॥”
 वाराहोक्तम् ।
 “शुक्रोऽस्तो यदि वा षष्ठो गुर्वादिद्वयो भवेद्यदि ।
 मेघच्छिन्नकविंहेषु तदा दोषो न विद्यते ॥” ॥
 महाविद्यासु सर्वास्तु कालादिविचारो नास्ति ।
 तदुक्तं सुखमालातन्त्रे ।
 “कालादिशोधनं नास्ति न चामिच्छादिदूषणम् ॥”
 अत्र मालानिर्णयो मालाशब्दे द्रव्यः । पुर-
 ष्वरथं तच्छब्दे द्रव्यम् । कलावतीदीक्षा कला-
 वतीशब्दे द्रव्यात् ।

दीक्षा

अथ पञ्चायतनीदीक्षा । यामले ।
 “भवानीस्तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजे-
 त् आग्नेयां पाञ्चतीर्थानां नैर्ऋत्यां गणनायका
 वायथां तपनश्चैव पूजाक्रम उदाहृतः ।
 यदा तु मध्ये गोविन्दं ऐशान्यां शङ्करं यजे-
 त् आग्नेयां गणनायक नैर्ऋत्यां तपनं तथा ।
 वायथामम्बिकाश्चैव भोगमोक्षैकभूमिकाम् ।
 शङ्करश्च यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत् ।
 आग्नेयां तपनश्चैव नैर्ऋत्यां गणनायकम् ।
 वायथां पाञ्चतीर्थेषु स्वर्गमोक्षप्रदायिनीम् ।
 आदित्यश्च यदा मध्ये ऐशान्यां शङ्करं यजे-
 त् आग्नेयां गणनायक नैर्ऋत्यां केशवं यजेत् ।
 वायथामम्बिकां देवीं स्वर्गसाधनभूमिकाम् ।
 गणनाथं यदा मध्ये ऐशान्यां केशवं यजेत् ।
 आग्नेयामीश्वरश्चैव नैर्ऋत्यां तपनं तथा ॥
 वायथामीश्वरीश्चैव पूजयेन्मोक्षसाधनीम् ।
 स्वस्थानवर्जिता देवा दुःखशोकभयप्रदाः ।
 तथा च गणेशविमर्शिन्याम् ।
 “शम्भौ मध्यगते हरौ नहरभूदयो हरौ श-
 भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजानि
 स्थापिता
 देयां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽप्ये-
 नाय्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा यस्तासु
 हानिदाः ॥”
 रामार्चनचन्द्रिकायां गौतमीये च ।
 “यदा तु मध्ये गोविन्दं आग्नेयां गणनायक
 नैर्ऋत्यां हंसमभ्यर्च्य वायथामर्चयेत्किञ्चिन्म ।
 ऐशान्यां शङ्करं चैव भोगमोक्षफलाप्तये ॥” इति
 यद्भक्तदेवतायाः पूजने आग्नेयादौ गणेशा
 पूजनसुक्तं तद्रामगोपालविषयमिति केषां
 वस्तुतो वैकल्पिकमिति सम्प्रदायः ॥ एते
 पूजनस्तु गौतमीये ।
 “गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य षडङ्गार्चनमेव च ।
 विश्रुत्वो जपेन्नम्रं नमस्कृत्य समापयेत् ॥” इति
 अङ्गदेवतापूजाकालस्तु पीठपूजानन्तरम् ।
 तथा च सन्तुष्टमारतन्त्रे ।
 “पीठस्यार्चनमङ्गदेवयजनं प्रागप्रतिष्ठा त-
 आङ्गानं निजसुद्रिकाविरचनं ध्यानं प्र-
 पूजनम् ।
 यत्तु देवे पुण्याङ्गलिं दत्त्वा अङ्गदेवान् समर्चये-
 त्तु प्रतिष्ठितयन्त्रादिविषयम् ॥ ॥
 यन्त्रातिरिक्ताधारे पूजने तु कुलावल्याम् ।
 “एकपीठे पृथक्पूजां विना यन्नं करोति य-
 अङ्गाङ्गित्वं परित्यज्य देवताप्रापमाप्नुयात् ॥
 एवञ्च ।
 “आवाह्य देवतामन्यामर्चयंस्त्वन्यदेवताम् ।
 उभाभ्यां लभते प्रापं मन्त्री तरलदुर्भतिः ।
 तदेतदतिरिक्तविषयम् ॥ ॥
 सर्वेषामङ्गमन्त्राणां सिद्धादिविचारो नास्ति ।
 तथा च,
 “सिद्धादिशोधनं नैषां अङ्गत्वे सति राक्षस-
 ज्ञानमादौ तु पञ्चायतनाभावः ।

दीक्षान्तः

तथा च हृदयामले ।
“श्रीमार्था भैरवीताराच्छिन्नमस्तासु भैरवे ।
मङ्गलोवे तथा रौद्रे पञ्चाङ्गं नेच्यते बुधेः ॥
उपविद्यासु सर्व्वासु घट्कर्मादिसु साधने ।
नात्र दीक्षाद्यपेक्षास्ति नात्राङ्गादिप्रपूजनम् ॥”
तन्त्रसारे ।

“उपविद्यासु सर्व्वासु तथा प्रयोगसाधने ।
दीक्षां विनैव कर्तव्य उपदेशः सदैव हि ॥”* ॥

अथ सङ्क्षेपदीक्षा ।

“सङ्क्षेपं सर्वतोभङ्गे नवं कुम्भं निधाय च ।
सोदकं गन्धपुष्पाभ्यामर्चितं वस्त्रसंयुतम् ॥
सर्व्वीचधिनवरत्नपञ्चपल्लवसंयुतम् ।
ततो देवाचैनं कृत्वा हुनेदोत्तरं श्रुतम् ॥”
पञ्चपल्लवमिति । पनसान्नाम्न्यवटवकुलानि ।
तथा च वाशिष्ठे ।

“पनसान्नं तथाश्चयं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमित्युक्तं सुनिभस्त्रन्वेदिभिः ॥”* ॥
नवरत्नमिति ।

“सुक्तामाणिक्ववेदूयं गोमेदान् वच्चविह्वमौ ।
पद्मरागं मरकतं नीलश्चेति यथाक्रमात् ॥”* ॥
निबन्धे ।

“शिष्यं स्वलङ्कृतं वेद्यासुपाधिसुपवेशयेत् ।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः श्रान्तिजुम्भजलेस्तथा ॥
मूलमन्त्रेणाष्टश्रुतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”
अष्टश्रुतम् अष्टोत्तरश्रुतम् ।

“अथ सम्पाद्येन्मन्त्रं हस्तं शिरसि धारयन् ।
समोऽस्त्रित्यक्षतान् दद्यात् ततः शिष्योऽर्चयेद्-
गुरुम् ॥”

यद्वा दीक्षान्तरम् । शङ्कमभ्यर्च्य साक्षतं तदम्-
नादष्टवारं मूलेन शिरसि करं निधाय अष्टौ
वारान् कर्णे जपेत् । तथा च ।

“तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चैदमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिष्यादष्टवारं मूलेन केवलम् ॥
निधायान्तौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः ॥”
इति सङ्क्षेपदीक्षा ॥

उपदेशान्तरमाह । विश्वसारे ।
“पञ्चसूयप्रक्षे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनसुपदेशः स उच्यते ॥”
विश्वसारे ।

“महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ।
युगे युगे च कर्तव्या उपदेशः कर्तौ युगे ॥”

इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ।

योगान्तः, पुं, (दीक्षायाः प्रधानयज्ञस्य अन्तः
अन्तोपलक्षितो यज्ञः ।) अवश्यः । इत्यमरः ।
२।७।२७ ॥ “प्रधानयागे दीक्षा तस्याः अन्तः
समापको योऽपरो यज्ञो नूनत्वादिसोऽप्यन्वयं
प्रधानयागस्य पूर्यार्थं प्रतिष्ठार्थं क्रियते सोऽ-
वश्य उच्यते । अवहीनं विभक्तिं पोषयतीति
नाप्तीति चक् । यज्ञावशेषे कानि चावश्यः ।
यज्ञावशेषे कानं यत् तदेवावश्यं विदुरिति
निवाकशेषः ॥ यज्ञान्ते तमवस्थाभिषेकपूत-
मिति रघुः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

७२७

दीदिविः

दीदिविः, त्रि, (दीक्ष + कर्त्तरि क्तः । यद्वा, दीक्षा
सञ्जाता अस्त्विति । तारकादित्वात् इत्च् ।)
सोमपानविश्रययागकर्ता । यथा । स सोम-
वति दीदिविः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ “स व्रतौ
सोमपानवति अक्षरे यजमानः सन् दीदिविः
उच्यते । अन्यत्राप्युपचारात् । दीक्ष मौष्ठी-
ष्योपनयनव्रतादेशेषु क्तः दीक्षाशब्दादितो वा ।”
इति तद्गीकार्यां भरतः ॥ * ॥ गुरुसुखाद्-
यहीतमन्त्रः । यथा,—

“अदीक्षिता ये कुम्भं जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न भवन्ति प्रिये ! तेषां शिलायासुप्रवीजवत् ॥
देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सङ्गतिः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीदिविः भवेत् ॥
अदीक्षितोऽपि मरये रौरवं नरकं ब्रजेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

काम्पिलनगरस्थयज्ञदत्तनामकब्राह्मणः । यथा,
“आसीत् काम्पिलनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः ।
दीदिविः यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदाः ॥
वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचक्षुरः ।
राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कौर्भभाजनः ॥
अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डे गन्धर्व्यलकावर्णनं
नाम १३ अध्यायः ॥ * ॥ (स्वीकृतदीक्षः । यथा,
महाभारते । २। ७३। १ ।

“ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीदिविः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृह्यु च यथाक्रमम् ॥”

दीदिविः, [ऋ] पुं, (दीक्ष + “सुददीपदीक्षञ्” ।
३।२।१५३ इति युचं वाधिला श्रीनार्थे ङच् ।)
सोमयाजी । इति कैचिन् ॥ दीक्षाविश्रयः ।
दीक्षधातोः कर्त्तरि ङ्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

दीदिविः, स्त्री, (दीदिविः स्वनामख्यातब्राह्मण
एव अयनं गतिर्यस्याः । स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।)
काम्पिलनगरस्थदीक्षितनामकब्राह्मणपत्नी ।
यथा, काशीखण्डे १३ अध्याये ।

“महापतिव्रतां सम्पत्कं पत्नीं प्रोवाच तामथ ।
दीदिविः त्रि ! कुत्रासि क्व ते गुणनिधिः सुतः ॥
अथ तिष्ठतु किन्नेन क्व सा मम शुभोन्मिका ।
अङ्गोद्भूतैर्नकावे या त्वया मेऽङ्गुलिका क्वता ॥
नवरत्नमयीं शोभं तामागौय प्रयच्छ मे ।

• इति श्रुत्वा तद्वाक्यं भीता सा दीदिविः ॥”
दीदिविः, पुं स्त्री, (दिव्यन्वनेनेति । दिव + “दिवो
ङ् दीर्घश्चाभ्यासस्य ।” उणां । ४।५५ । इति

किन्नु आभ्यासस्य दीर्घश्च ।) अन्नम् । इत्यमरः ।
२।६।४८ ॥ (दिव्यतीति किन्नु ।) दृष्टस्यतौ,
पुं । इति मेदिनी । वे, ३७ ॥ (खर्गं भक्ष्ये च ।
इत्युच्चादित्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

दीदिविः, त्रि, (दिव + किन्नु ।) उदितः । इति
शुन्दरनावली ॥ (पुनपुनर्दोतकः । यथा, ऋग्-
वेदे । १।१।८ ॥

“राजन्तमभ्यराणां गोपाण्डतस्य दीदिविम् ॥”
“दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम् ॥”
इति तद्वाक्ये शायनः ।)

दीपः

दीधितिः, स्त्री, (दीधीति दीप्यते इति । दीधी +
संज्ञायां क्तिच् । इट् । “अथवादीनाम् ॥” इति
वार्तिककृष्णात् “वीर्ययोर्दीधीधियोः ॥” ३।४।५३ ।
इति अन्वयस्य ङोपः ।) किरणः । इत्यमरः ।
१।४।३३ ॥ (यथा, रघुः । ३। २२ ।

“पुपोष हृदिं हरिदम्बदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥”)

दीधी, र ङ लु च देवने । दीपौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अर्दी-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीर्घमध्यः ।
र वैदिकः । ङ लु, दीधीति । च, अदीधयुः । बहुलं
ब्रह्मणीति परस्मैपदे अनुसुसिद्धिरिति अन् उस्
खरस्यस्यामिति गुणः । इति दुर्गादासः ॥

दीनं, स्त्री, (दीयते स्त इति । दी + क्तः । ततः निष्ठा-
तस्य नः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पय्यायो यथा,—

“कालाशुष्करिवा वक्रं तगरं कुटिलं श्रुतम् ।
महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

दीनः, त्रि, (दीयते स्तेति । ङो दीर् चये +
“गद्यर्थाकर्मकेति ॥” ३।४। ७२ । इति कर्त्तरि
क्तः । “ङोदितञ्च ।” ८।२।४५ । इति निष्ठा-
तस्य नः । यद्वा, दी + “ङ्गप्रिष्ण्जिदीडुष्ण-

विभ्यो नक् ।” उणां । ३।२ । इति नक् ।)
हरिद्रः । इत्यमरः । ३।१।४६ ॥ (यथा,
मनौ । ६।२३८ ।

“चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मवद्विष्कृताः ॥”
भीतः । इति मेदिनी । ने, २१ ॥ (दुःखितः ।
यथा, रघुः । २। २५ ।

“सप्त यतीयुष्णिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”
दीना, स्त्री, (दीन + टाप् । सततं भीतभीतेव
दृश्यत्वान् तथात्वम् ।) श्रुतिकर्त्री । इति
मेदिनी । ने, १० ॥

दीनारः, पुं, (दीयते इति । दी + “दीडो गुट् च ॥”
उणां । ३।१४० । इति आरन्नुट् च । ।
स्वर्णभूषा । सुद्रा । इत्युच्चादिकोवः ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्र ३।१३६ ।

“अथ प्रातर्थावदेव पश्यति तावद्दीनारमेकं
शरावे दृष्टवान् ॥”) निष्कपरिमाणम् । इत्य-
मरः । ३।३।१४ ॥ सुवर्णकर्मज्ञयम् । इति
तद्गीकासारसुन्दरी ॥ सव्यग्यवहारायं मान-
वस्तु । कौकिकः । इति श्रुतिप्रतिकारपरिमितं
काचनम् । इति भरतः ॥

दीपः, इ ङ य ऋ दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-आत्मं-अकं-सेट् ।) दीपनसुष्ण्जी-
भावः । इ, दीपः । ङ य, दीप्यति निधि चन्द्रमाः ।
ऋ, अदीदिपत् अदिदीपत् । इति दुर्गादासः ॥

दीपः, पुं, (दीप्यते दीपयति वा खं परश्चेति ।
दीप् दीपि वा + “इगुपघञ्प्रोक्तरः कः ।” ३।
१।१५५ । इति कः ।) वर्षस्यान्वनदमिश्रित्वा ।
तनुपभायः । प्रदीपः २ क्वाशः ३ दीपकः
४ कण्ठध्वजः ५ शिखातटः ६ यज्ञमन्त्रिः ७

दीपः

श्रुत्योत्साहः = दशमः ६ दीपतिलकः १०
दीपस्यः ११ नयनीतसवः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मगौ ४ । २२६ ।
“वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमच्यममदः ।
तिलप्रदं प्रजामिष्टं दीपदक्षसुखमम् ॥”)
तदर्थं स्नेहादिनियमो यथा,—
“घृतं तैलञ्च दीपार्थं स्नेहान्यन्यानि वर्जयेत् ॥”
इत्यादौ बह्विपुराणे आङ्गिकतपोनामाध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“पुरश्चरणस्य दीपं शृण्वन् भैरव ! ।
दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ॥
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये ॥”
इत्युपक्रम्य,—
“घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्धपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजन्नाख्यजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ।
पद्मसूत्रमवा दर्भगर्भसूत्रमवाथवा ॥
श्यामा वादरी वापि फलकीर्णोद्भवाथवा ।
वर्षिका दीपस्तैलेषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥*॥
तैजसं दारवं सौहं मार्त्तिकां नारिकेलजम् ।
लणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥*॥
दीपदक्षञ्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ! ।
वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तुतश्चेत्सरः ।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥
सुवृत्तवर्त्तिसखीहपात्रेभ्यो सुदर्शने ।
मृगमये वृक्षकोटी तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ह्योषवद्भस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राङ्गादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्जितः ।
सुशिवः शब्दरहितो निर्धूमो नातिङ्खलकः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिसु प्रदीपः श्रीविष्टहये ।
दीपदक्षस्थिते पात्रे शुद्धसहप्रूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तारां तु चारुदीपः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्वसुष्टिप्रदायकः ॥
वृक्षेण वर्त्तितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥
श्यामं वा वादरं वास्त्वं जीर्णं मलिनमेव वा ।
उपयुक्तस्तु नो दद्यात् वर्त्तिकाप्यंस्तु साधकः ॥
उपादद्यान्मूलमेव सततं श्रीविष्टहये ॥ * ॥
कोषजं रोमजं वस्त्रं वर्त्तिकाप्यं न चाददेत् ।
न मिश्रीलव्यं दद्यात्तु दीपं स्नेहान् घृतादिकान् ॥
कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिसं नरकं व्रजेत् ।
वसामञ्जास्त्रिनिर्यासेः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवेः ॥
प्रदीपं नैव कुर्यात्तु कृत्वा पङ्के विधीयते ।
अस्त्रिपात्रेऽथवा गव्ये दुर्गन्धाद्युपवासिनि ॥
नैव दीपः प्रदातव्यो विवुधः श्रीविष्टहये ।
नैव निर्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः ॥

दीपः

सततं लक्ष्योपेतं देवार्थमुपकल्पितम् ।
न हरेषुज्ञानतो दीपं तथा लोभादिना नरः ॥
दीपहर्ता भवेदन्धः काण्यो निर्वापको भवेत् ।
उद्दीपदीपप्रतिमः काष्ठकाष्ठसमुद्भवः ॥
विस्वभोजवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् ।
उत्सृज्यं नैव दीपार्थं कदाचिदपि चोत्सृजेत् ॥
प्रसन्नार्थस्तु तं दद्यादुपचाराद्बहिःकृतम् ।
एवं वा कथितो दीपो धूपञ्च शृणुतं सुतौ ॥”
इति कालिकापुराणे ६ = अध्यायः ॥
आहुते वस्त्रवर्त्तियुक्तदीपनिषेधो यथा,—
“दीपं वर्ज्यं वस्त्रवर्त्ता प्रत्यक्षं तैलमेव च ॥”
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
कार्तिकमासे दीपदानस्य माहात्म्यं यथा,—
“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके च हरि-
प्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥
सुख्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्मदायां शशिश्रे ॥
तुलादानस्य यत् पुराणं तदूर्ध्वं दीपदानतः ॥
घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वालयेन्सुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवाद्यतः ॥
तावद्गर्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् सुनि-
सप्तम ! ।
यावत् कार्तिकमासेन दीपदानं कृतं भवेत् ॥
तावद्गर्जन्ति पुराणानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावत्तु ज्वलते दीपः कार्तिके केशवाद्यतः ॥
श्रूयतेऽत्रापि पिष्टभिर्गाथा गीता महासुने ! ।
भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुता सुवि ॥
कार्तिके दीपदानेर्धे तोषधियन्ति केशवम् ।
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः ।
दीपदानं कार्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् ॥
गयार्यां पिष्टदानेन कृतं न प्रीणनं सुतेः ।
येश्चापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः ॥
दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।
कार्तिके तेर्मुनिश्रेष्ठ ! नरकाद्दृता वयम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्दन ! ।
व्रतं संपूर्णतां यातु कार्तिके दीपदानतः ॥
अनेनेव हि मन्त्रेण दीपं संकल्पयेन्मुने ! ।
मधुसूदनतुष्टार्थं कार्तिके सुनिपुङ्गवः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डः ॥
अपि च ।
“दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम् ।
अपि नः स कुले भूयादेकादशां तिथौ नरः ॥
करिष्यत्युपवासस्तु सर्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितृणां वचनं श्रुत्वा ऋषिसप्तमः ॥
ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः ।
सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् सघृततैलकान् ॥
सर्वपस्य सुतैलेन मधुकातसिसम्भवेः ।
दीपप्रदानान्नरकानन्वतामिसंश्रकान् ।
तीर्त्वा सभार्थया ब्रह्मन् । विष्णुलोकमनागतः ॥”
इति वामनपुराणम् ॥

दीपकं

दीपं सृष्ट्वा वैधकर्मकरणे दीपो यथा,—
“दीपं सृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्माणि कै-
तस्यापराधाद्भूमे ! पापं प्राप्नोति मान-
तच्छृणुञ्च महाभागे ! कथ्यमानं मयानघे-
जायते षष्टिवर्षाणि कुठ्ठी गात्रपरिभ्रुतः ।
चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव न संशयः ।
एवं भूत्वा तु तत् कर्म मम चेन्नैव ततो य-
मङ्गलञ्चैव जायेत सुखे भागवते गृहे ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि-
तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनित् ॥
यस्य कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादश-
चतुर्थभक्तमाहारमाकाशश्रयने स्वपेत् ॥
दीपं दत्त्वापराधाद्भै तरन्ति मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म पथे स्थित-
एतत्ते कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु-
संसारशोधनञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम् ॥
इति वराहपुराणम् ।
पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषो यथा,—
“दीपनिर्वापणात् पुंसः कुश्याखण्डेनात् वि-
अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्भुवम् ।
देवार्थकल्पितदीपस्य निर्वापणे दोषो यथा-
नैव निर्वापयेद्दीपं देवार्थमुपकल्पितम् ।
दीपहर्ता भवेदन्धः काण्यो निर्वापको भवेत्
इत्येकादशीतन्त्रे कालिकापुराण-
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां मरकानिष्टतथे दीप-
यथा,—
“नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूष्य देवताः ।
इति तिथितस्वधृतलिङ्गपुराणम् ॥
पृथिव्यां दीपो न संस्थाप्यः । यथा,—
“सर्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपतापस्तथैव च ॥”
इत्येकादशीतन्त्रधृतकालिकापुराण-
दीपकं, स्त्री, (दीपयतीति । दीप + षिच् + ण-
वाक्यालङ्कारः । दीपिकारके, षि । इति शैवि-
के, १०४ ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वाक्यालङ्कारस्य लक्षणं यथा,—
“पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवे-
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता-
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकाह क्रियासु चै-
यथा, भावे ।
बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रसाध्यते तेन जगज्जगीषुणा ।
सती च योषितु प्रकृतिञ्च निचला
पुमांसमध्येति भवान्तरेऽपि ॥”
इति साहित्यदर्पणे ११०६ ।
अपि च काश्चनिकायाम् ।
“जातिक्रियागुणद्वयवाचकेन पदेन तु ।
एकत्र वर्त्तिना सर्ववाक्यार्थो दीपकम्भवेत् ॥
यथा,—
भमङ्गमस्त्रकारपुष्कोकिलकलध्वनिः ।
मन्दचन्दनवातोऽपि हरन्ति हृदयं वृषाम् ॥”

दीपनं

पुं, (दीपयति ञठरात्रिमिति । दीपि + ल्युत्) यमानी । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-
शास्य यमानीशब्दे ज्ञेयाः ॥) लोचमस्तकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दीपः । (यथा, ब्रह्माण्ड-
पुराणे ।

“विष्णुवेषमनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अधिष्ठोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”

येन पश्चिमाय्ये पश्चिमो गृह्यन्ते सः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०८ ॥ वाज् इति शिकरा इति
च भाषा । रागविशेषः । अयं हनुमन्मते

षड्गोत्रु द्वितीयरागः । स्वर्गनेत्राभिर्गतः । अस्य
जातिः सम्पूर्णा । गृह्यन्तु षड्जस्वरः । गान-
समयस्तु ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नः । अस्य रूपं यथा ।

वर्णो रक्तः । वस्त्रं पाटलवर्णम् । गलभूषणं
दृष्टम्भक्तामात्यम् । मत्तहस्यारूपोऽयम् । बहु-
स्त्रीपरिवृतश्च । कस्यचिन्मते । लज्जया दीप-

निन्दापणेनान्वकारमयं गृहं कृत्वा स्त्रीभी
रमते । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । देशी १

कामोद २ नट ३ केदारा ४ कानरा वा कर्णाटी
५ । पुञ्जाश्चाष्टौ यथा । कुन्तलः १ कमलः २

कलिङ्गः वा कलिङ्गः ३ चम्पकः ४ कुसुम्भः वा
कुसुमः ५ रामः ६ लङ्घिलः ७ हिमालः ८ ।

भरतमते अस्य रागिण्यो यथा । केदारा १
गौरा २ गौळ ३ गुञ्जरी ४ रुद्राणी ५ ।

तन्मते पुत्रा यथा । कुसुमः १ टङ्कः २ नट-
नारायणः ३ विद्वागाराः ४ किरोदस्तः ५

रहसमङ्गला वा रभसमङ्गला ६ मङ्गलाटकः ७
अडातुः वा आडाता ८ । इति तद्वक्तो-
हिन्दाख्यसंगीतशास्त्रसंग्रहः ॥ (तालविशेषः ।

यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“भुतो लघुः भुतश्चैव ताले दीपकनामनि ॥”

पकिट्टं, स्त्री, (दीपस्य किट्टम् ।) दीपजात-
कञ्जलम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

पक्ष्मी, स्त्री, (दीपस्य पक्ष्मी तैलधारकत्वान् ।)
दीपवर्तिः । श्रुतिता इति भाषा । तत्पर्यायः ।

तैलमाली २ दीपखोरी ३ विदाहिका ४ ।
इति शब्दमाला ॥

पखोरी, स्त्री, (दीपं खोरयति गद्याघातं
करोति स्थिरीकरोतीति । खोर् गद्याघाते +

खिच् + अच् । गौरादिहादित् डीष् ।) दीप-
क्ष्मी । इति शब्दमाला ॥

पध्वजः, पुं स्त्री, (दीपस्य ध्वज इव ।) कञ्ज-
लम् । इति ञटाधरः ॥

दीपनं, स्त्री, (दीपयति वर्द्धिमिति । दीप + खिच्
+ ल्युः ।) तगरमलम् । इति रत्नमाला ॥

कुसुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मन्त्रसंस्कार-
विशेषः । यथा, धारदातिलके ।

“मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः ।
चननं जीवनं पञ्चासाङ्गनं बोधनं तथा ॥

अन्नाभिषेको विमलीकरणाय्यायने तथा ; ;
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्काराः ॥”
“तारमाथारमायोमो मनोर्दीपनमुच्यते ॥”

दीपशि

दीपनः, पुं, (दीप्यते इति । दीप + ल्युः ।) मयूर-
शिखा । (दीप + खिच् + ल्युः ।) शालिशिखाकः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ कासमहंः । पलाङ्गुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपयितरि, त्रि ॥ (यथा,
ऋतुसंहारे । १ । ३ ।

“सुवासितं हृत्स्यतलं मनोरमं
प्रियासुखोच्छ्वासविकल्पितं मधु ।
सुतन्निर्गीतं मदनस्य दीपनं
सुचौ निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥”

दीपनी, स्त्री, (दीप्यते ञठरवद्भिरनया । दीप +
खिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) मेधिका ।

(अस्याः पर्यायाः यथा,—
“मेधिका मिथिनी मेधिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥

वल्ली चन्द्रिका मन्था मित्रपुष्या च कैरवी ।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
पाठा । यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपनीयः, पुं, (दीप्यते ञठरवद्भिरनेनेति । दीप +
खिच् + अनीयर ।) यवानी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दीपनयोम्ये, त्रि । (यथा सुश्रुते ।

१ । ४५ ।
“दीपनीयमचक्षुष्यं वाङ्मं दधि वातलम् ॥”

औषधवर्गविशेषः । यथा,—
“पिप्लीही पिप्लीमूलं चयचित्रकनागरम् ।
दीपनीयः स्त्रुतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रदत्तः ॥
दीपपादपः, पुं, (दीपस्य पादप इव ।) दीप-
वृक्षः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दीपपुष्पः, पुं, (दीप इव पुष्पं यस्य ।) चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपवती, स्त्री, (दीपवत् तेजस्त्रित्वं अस्यस्या
इति । दीप + मतप् । मस्य वः ।) कामाख्यायां
नदीविशेषः । यथा,—

यौर्व उवाच ।
“शान्धती कथिता या तु नदी मत्स्यध्वजा सिता ।
तस्याः पूर्वे समाख्याता नदी दीपवती मता ॥

यथा च हिमवज्जाता हिन्दन्ती दीपवती मता ।
तेन देवमनुष्येषु नदी दीपवती स्मृता ॥

• दीपवत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

दीपवृक्षः, पुं, (दीपस्य वृक्ष इव आधारः ।) दीपा-
धारः । पिङ्गसृञ् इति देलुका इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । दीपतरुः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ दीपपादपः ४ । इति शब्दार्थ-
कल्पतरुः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २०२ । ६ ।

“यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तद्यह पश्चिन्नियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीपाः परवन्त एव ॥”

दीपशिखा, स्त्री, (दीपस्य शिखा कारणत्वेन
अस्यस्याः । अच् । टाप् ।) कञ्जलम् । इति

दीपिका

शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (दीपस्य शिखा ।) प्रदीप-
ज्वाला ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६७ ।

“सञ्चारिणी दीपशिखेव राजौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ॥”

दीपशृङ्खला, स्त्री, (दीपानां शृङ्खलेव ।) दीपाली ।
इति हारावली । १२४ ।

दीपान्विता, स्त्री, (दीपैरन्विता युक्ता ।) गौण-
चान्द्रकार्तिकस्यामावास्या । यथा, भविष्य-
पुराणम् ।

“येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी भुवि ।
तस्यां दद्यात्त चेहृतं पितृणां वै महालये ॥

पञ्चदशी अमावास्या । अमावास्यामधिकृत्य ।
दीपमालाश्च कर्मायाः शक्त्या देवदृष्टेषु च ।
रथ्यापरयधमशानेषु नदीपर्वतसागुषु ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तनानास्थानदीपदानेन दीपा-
न्विता ख्याता येयमिति विशेषणाच्च ॥” इति
आहृतत्वम् ॥ ॥ तत्र कर्माणि यथा,—

“प्रदीपसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षात्तथा कार्या भक्त्या देवदृष्टेषु च ॥

चतुष्वथे धमशानेषु नदीपर्वतसागुषु ।
वृक्षमलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

वस्त्रैः पुष्पैः शोभितयाः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिचिप्ते प्रदीपे तदनन्तरम् ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वादी विभज्य च पुष्पि-
ताम् ।

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपश्रीभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भक्तैः सह ॥”
इति तिथितत्वम् ॥

तत्र श्यामापूजाप्रमाणं यथा,—
“दीपान्विता पार्वत्याय स्मृता काल्यर्चनेनाय च ।
महानिशि द्वितीयं स्यात् पूर्वदुर्गाप्रदानप्रयोः ॥

महानिशि यात्रानामयोः पूर्वदुर्गेव द्वितीयं
काल्यर्चनं स्यात् इत्यर्थः । प्रथमं पार्वत्यां द्वितीयं
काल्यर्चनमिति द्वितीयशब्दस्य तात्पर्यायः ।”

इति स्मृतिसारसंग्रहप्रथमोक्तप्रकरणम् ॥ ॥
अपरञ्च ।

“दीपोत्सवंचतुर्दश्या संमन्त्रा या भवेत् कुङ्कुः ।
तस्यां या तामसौ रात्रिः सोच्यते कालरात्रिका ॥

तस्यां पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्गुरी ॥”
इति कालीकुलसङ्गावः ॥

दीपाली, स्त्री, (दीपानां आली श्रेणी ।) दीप-
माला । तत्पर्यायः । दीपशृङ्खला २ । इति

हारावली । १२४ ॥ (दीपानां आली यत्र ।)
दीपान्वितामावास्या । तत्पर्यायः । यक्ष-
रात्रिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दीपिका, स्त्री, (दीपयति प्रकाशयति यद्वादी-
निति । दीप + खिच् + ल्युत् । टाप् अत
इलम् ।) महिन्नापनीयश्रीनिवाससप्ततज्योति-
र्यन्यविशेषः । यथा, अर्धं गतवति मिहिरैरत-
मलिनदोषाकुले च गोविभवे । उद्गाहादिषु

शुद्धिद्वयार्थं दीपिका क्रियते ॥ एतद्भिन्ना भुवन-
चक्षुषातकमुद्गादिदीपिकाः सन्ति ॥ रागिणी-

दीप्ताक्षः

विशेषः । सा हिक्कोलरागस्य पत्नी । अस्या ध्यानं यथा,—

“प्रदोषकाले गृहसम्प्रविष्टा
प्रदीपहस्ताखणगात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्धूरविराजमाणा
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥”

तस्या गानकालः सायाङ्कः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (प्रदीपः । यथा, रघुः । ६।७०।

“स ललितकुसुमप्रवालश्रय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ॥”)

प्रकाशिकायाम्, चि ।
दीपिता, [च] चि, (दीपयतीति । दीप + णिच् +
टच् ।) दीपिकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

दीपं, क्ली, (दीपी दीपौ + क्तः । “श्रीदितो
निष्ठायाम् ॥” ७।२।१४। इति नेट् ।)
स्वर्गम् । हिङ् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्ग-
शब्दे हिङ्गुशब्दे च विष्टितिरस्य ज्ञेया ॥)

दीपः, पुं, (दीप + क्तः ।) निम्बुकः । सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नासागतरोगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २२ अध्याये ।

“प्राणो भ्रष्टं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेह्रम इवेह वायुः ।

नासा प्रदीपेव च यस्य जन्तो-
र्याधिस्तु तं दीपसुदाहरन्ति ॥”

अस्य प्रतिषेधमाह तत्रैव २३ अध्याये ।
“दीपे रोगे पैत्तिकं संविधानं
कुर्वात् सर्वं स्वादु यच्छीतलम् ॥”)

दीपः, चि, (दीप + क्तः ।) निर्भासितः । दग्धः ।
ज्वलितः । इति मेदिनी । ते, २५ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १६८ । ३ ।

“ततः शङ्कनयो दीप्ता नृगाश्च क्रूरभाषिणः ।
दीपार्यां दिशि भाषन्तो भयमावेदयन्ति मे ॥”)

दीपकं, क्ली, (दीपमेव । स्वार्थं कन् ।) स्वर्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपजिह्वा, स्त्री पुं, (दीप्ता जिह्वा यस्याः ।)
उल्कासुखी श्रमाली । इति हारावली । ७६ ॥
(प्रदीपजिह्वे, चि । यथा, महाभारते । १ ।
२२६ । ३७ ।

“दीप्ताक्षो दीपजिह्वश्च संप्रदीपमहाननः ॥”)

दीपपिङ्गलः, पुं, (दीपः पिङ्गलश्च । दीपं स्वर्गं
तद्वत् पिङ्गलो वा ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपसरसः, पुं, (दीप उज्ज्वलो रसो यस्य ।) किञ्चु-
लुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीपलोचनः, पुं, (दीपे लोचने भेषे यस्य ।)
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपलोहं, क्ली, (दीपं लोहमिव ।) कांस्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ता, स्त्री, (दीप + टाप् ।) लाङ्गलिकाट्टकः ।
इति रत्नमाला ॥ ज्योतिष्मती । सातला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

दीप्ताक्षः, पुं, (दीपे अक्षिणी यस्य ।) विडालः ।
इति शब्दरत्नावली । (प्रदीपनेत्रे, चि ।

दीपकः

यथा, महाभारते । १ । २२६ । ३७ ।

“दीप्ताक्षो दीपजिह्वश्च संप्रदीपमहाननः ॥”)

दीप्ताभिः, पुं, (दीपः अक्षिर्नटरामिर्यस्य ।)
अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रदीपो वङ्गः ।
यथा, भट्टः । २ । २ ।

“सधूमदीप्ताभिरुचीनि रेजु-
स्ताम्नोत्पलान्याकुलघटपदानि ॥”)

तीक्ष्णजटरागलयुक्ते, चि ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । २० ।

“सात्प्रतोऽल्पतया वापि दीप्तामेस्तखस्य च ॥”)

दीप्ताङ्गः, पुं, (दीपं भासितमङ्गमस्य ।) मयूरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दीपिः, स्त्री, (दीप + क्तिन् ।) दीपनम् । तत्-
पर्यायः । प्रभा २ रुक् ३ रुचिः ४ लिट् ५ भा ६

भाः ७ ह्रविः ८ द्युतिः ९ रोचिः १० शोचिः
११ । इत्यमरः । १।४।३४ ॥ बाणवेगस्य तीव्रता ।

स्त्रिया अयत्नजगुणः । इति हेमचन्द्रः । २।१३ ॥
“कान्तिरेव वयोभोगदेशकालगुणादिभिः ।
उद्दीपितातिविस्तारं प्राप्ता चेद्दीपिरुच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२१ ।

“कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीपिरित्यभिधीयते ॥”)

लाक्षा । कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपिकः, पुं, (दीपगा कायतीति । कै + कः ।)
दुग्धपाषाणश्लेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीपौपलः, पुं, (दीपः सूर्यकिरणसम्पत्कात् ज्वलितः
उपलः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

दीप्यः, पुं, (दीपाय अग्निदीपनाय हितमिति ।
दीप + “तस्मै हितम् ॥” ५।१।४। इति
अपूर्णादित्वात् पञ्चे यत् ।) यमानी । (अस्य
पर्यायो यथा,—

“यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीपाय साधु-
रिति । दीप + “तत्र साधुः ॥” ४।४।६८ ।
इति यत् ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति
ख्याता । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥

दीप्यकं, क्ली, (दीपाय हितं साधुरिति वा ।
दीप + यत् । ततः स्वार्थं कन् ।) अजमोदा ।
यमानी । (यथा भावप्रकाशे चन्द्ररोगाधिकारे ।
“सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीपकश्च फलं पृथक् ॥”)
बहिष्चूडा । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दीप्यकः, पुं, (दीप्य + संज्ञायां स्वार्थं वा कन् ।)
अलङ्कारः । यमानी । (अस्य पर्याया यथा,—
“यमानी दीप्यको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

लोचमस्तकः । इति भरतधृतरभसः ॥ (अज-
मोदा । तत्पर्यायो यथा,—

“अजमोदा खराश्वा च मायरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

दीर्घकू

दीपः, चि, (दीप्यते इति । दीप + “नि-
स्थानसकमर्चिसदीपो रः ।” ३।२।
इति रः ।) दीपिविधिरः । इति आकर-

(यथा कथासरित्सागरे । २५ । १३५ ।
“कचित् कश्चित्पिताप्योतिर्दीपदीपप्रकाशित-
दीयमानः, चि, (दीप्यते इति । दा + व
शानच् ।) वर्तमानदानसम्बन्धिवस्तु ।
आकरणम् । यथा, लल्लचिन्तामणौ ।

“विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्नरा न्दत्तस्तके ।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ।
इति तिथ्यादितत्त्वा

दीर्घं, चि, (इणातीति । दृ विदारणे + व
कात् घञ् ।) आयतम् । इत्यमरः । ३।
(यथा मेघदूते । १०३ ।

“दीर्घोच्छ्वासं समधिकतरौष्णासिना दू-
सङ्कल्पेस्ते विप्रति विधिना वैरिणा र-
मार्गः

दीर्घः, पुं, (दृ + बाहुलकात् घञ् ।) लता-
वृक्षः । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ताप्योऽश्वकर्णः कुशिको बल्यो दीर्घो लत-
हमः

इत्कटः । इति रत्नमाला ॥ रामशरः । २
इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चमघष्ठसप्तमाष्टमरा-
यथा । उष्विककन्यान्द्गपतिवर्णिजो दी-
इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥ द्विमात्रवर्णः । तद्व्य-
या ईं ऊं ऋं एं ऐं औं । गुरुवर्णः ।
व्याकरणम् ॥ (दीर्घलक्षणं यथा,—

“एकमात्रो भवेद्भ्रुवो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते
त्रिमात्रस्तु त्रुतो ज्ञेयो अत्रनश्चार्द्धमात्रकम्
दीर्घकणा, स्त्री, (दीर्घा कण्येति निवृत्तकर्मधार-
गौरौपीरकः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्डकः, पुं, (दीर्घः कण्डकोऽस्य ।) वरुं
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकण्डकः, पुं, (दीर्घः कण्डोऽस्य । कम्
वकपञ्ची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दीर्घकन्दकं, क्ली, (दीर्घः कन्दो यस्य । कम्
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकश्च
२स्य गुणादयो विज्ञेयाः ॥)

दीर्घकन्दिका, स्त्री, (दीर्घकन्दक + टाप्
इत्यच् ।) सुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकन्दरः, पुं, (दीर्घः कन्दरो यस्य ।) वरुं
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डः, पुं, (दीर्घः काण्डो यस्य ।) गुण्डव
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकाण्डा, स्त्री, (दीर्घः काण्डोऽस्याः ।) पला-
गङ्गुरीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलः, पुं, (दीर्घः कीलः शाखादण्डो वरु-
अङ्गोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घकीलकः, पुं, (दीर्घकील + स्वार्थं कन् ।) अङ्गो-
ठवृक्षः । इति जटाधरः ॥

दीर्घकूरकं, क्ली, (दीर्घं कूरकमत्रम् ।) रावाप्र-
इति राजनिर्घण्टः ॥

दीर्घद

दीर्घकेशः, पुं, (दीर्घाः केशा इव कोमाव्यस्य ।)
 भङ्गकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देशभेदः ।
 यथा, दृष्टत्संहितायाम् । १४ । २२ ।
 “एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥”
 दीर्घाः केशा यस्य । आयातकचे, त्रि ॥ (स्त्रियां
 वा डीष् स्वाङ्गत्वात् । यथा, महाभाटके । १६१ ।
 “विमोहो चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी
 सुमथा ॥”)
 दीर्घकोशिका, स्त्री, (दीर्घः कोशो यस्याः । ततः
 संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वच् ।) दीर्घको-
 शिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दीर्घकोषिका, स्त्री, (दीर्घः कोषोऽस्याः । कापि
 अत इत्वम् ।) क्लियायिका । भिद्युक् इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । दुर्गमा २ । इत्यमरः ।
 १ । १० । २५ ॥
 दीर्घगतिः, पुं, (दीर्घा आयातस्थानग्रहा गतिः
 पाद्विद्येपी यस्य ।) उद्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घग्रन्थिः, पुं, (दीर्घो ग्रन्थिः पर्वस्य ।) गज-
 पिपली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य गज-
 पिपलीशब्दे विज्ञेया ॥)
 दीर्घग्रीवः, पुं, (दीर्घा ग्रीवास्य ।) उद्गः । इति
 हेमचन्द्रः । १४ । २६ ॥ नीलकौशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (देशभेदः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।
 १४ । २३ ।
 “एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च ॥”)
 दीर्घघाटकः, पुं, (दीर्घा घाटास्यास्तीति । ठन् ।)
 उद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीर्घजङ्गलः, पुं, (दीर्घं यथा तथा जङ्गलो गति-
 शीलः ।) भङ्गानमतस्य । इति शब्दमाला ॥
 दीर्घजङ्गः, पुं, (दीर्घा जङ्गास्य ।) वकः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ उद्गः । इति जटाधरः ॥ व्याय-
 तनाद्युक्ते, त्रि ॥
 दीर्घजिह्वः, पुं, (दीर्घा जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥ (दानवविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
 “गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
 स्त्रियां टाप् । राक्षसीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । २८६ । ४४ ।
 “इषीं चरुणीं जलाटाचीं दीर्घजिह्वा-
 मञ्जिकाम् ॥”)
 दीर्घतरुः, पुं, (दीर्घासौ तरुश्चेति कर्मधारयः ।)
 तालः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दीर्घतिमिषा, स्त्री, (दीर्घतिमिषः । अभिधानात्
 स्त्रीत्वम् ।) कर्कटो । इति शब्दमाला ॥
 दीर्घतुङ्गा, स्त्री, (दीर्घं तुङ्गं यस्याः ।) कुङ्कु-
 म्बरी । इति कोषान्तरम् ॥
 दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घं दण्डमिति नित्यकर्मधारयः ।
 अभिधानात् पुंत्वम् ।) पाल्मवाहः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घदण्डः, पुं, (दीर्घो दण्ड इव कण्ठावच्छेदेन ।)
 ररुदण्डः । इति भावप्रकाशः ॥

७२१

दीर्घप

दीर्घदण्डकः, पुं, (दीर्घदण्ड + स्वार्थे कन् ।) ररुद-
 ण्डकः । इति जटाधरः ॥
 दीर्घदण्डी, स्त्री, (दीर्घदण्ड + गौरादित्वात् डीष् ।)
 गोरची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घदर्शी, [न्] पुं, (दीर्घं दीर्घात् वा पश्यतीति ।
 खिनिः ।) पङ्कतः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
 युधः । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्गकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ दूरदर्शके, त्रि ॥ (यथा, महा-
 भारते । २ । ४८ । ४३ ।
 “स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ॥”)
 दीर्घदृष्टिः, पुं, (दीर्घा दृष्टिर्देशनमस्य ।) दीर्घ-
 दर्शी । इति इलायुधः ॥
 दीर्घदंडः, पुं, (दीर्घासौ दुश्चेति कर्मधारयः ।)
 तालदण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दीर्घदंडमः, पुं, (दीर्घो दंड इति नित्यकर्मधारयः ।)
 शास्त्रालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनादः, पुं, (दीर्घो दूरगो नादोऽस्य ।) शब्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनालं, स्त्री, (दीर्घं नालमस्य ।) दीर्घरोहि-
 षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनालः, पुं, (दीर्घं नालं यस्य ।) वृत्तगुच्छः ।
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनिद्रा, स्त्री, (दीर्घा निद्रेति नित्यकर्मधारयः ।)
 न्दुः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । ७ । १३ ।
 “सोऽथ मत्कार्मुकाद्येपिदीपितदिगन्तरेः ।
 शरैर्विभिन्नसंख्याज्ञो दीर्घनिद्रां प्रवेक्षति ॥”)
 दीर्घपटोलिका, स्त्री, (दीर्घा पटोलिका ।) लता-
 फलविशेषः । धुँदुल इति भाषा । अस्य
 गुणाः । खिग्धत्वम् । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् ।
 गुरुत्वम् । वायुपित्तश्लेष्मरुचिभेदकारित्वम् ।
 मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 दीर्घपत्रः, पुं, (दीर्घं पत्रमस्य ।) राजपलाशुः ।
 विष्णुकन्दः । हरिदभैः । कुन्दरः । तालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कुपीलः । इति भावप्रकाशः ॥
 (इच्छुभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “कान्मारस्तापसेत्तुश्च काष्ठेषुः सूचिपत्रकः ।
 नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकत् ॥”)
 दीर्घपत्रकः, पुं, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् ।)
 रक्तलशुनः । ररुदण्डः । हिज्जलः । वेतसः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ करीरदण्डः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ जलजमधुकः । इति जटाधरः ॥
 लशुनः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५३ ॥ (इच्छु-
 भेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
 “सूचिपत्रो नीलपोरो नेपालो दीर्घपत्रकः ।
 वातलाः कपपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥”)
 दीर्घपत्रा, स्त्री, (दीर्घपत्र + टाप् ।) चित्रपत्रिका ।
 चाकुलियाभेदः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
 खण्डे प्रथमे भागे ।
 “शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीरवी गुहा ।
 विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्राऽसमत्वापि ॥”)
 वृक्षजम्बुः । इति रत्नमाला ॥ गन्धपत्रा ।

दीर्घमू

केतकी । डीङ्गीशुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (चिन्तापरपर्याय उद्भिद्भेदः । यथा, भाव-
 प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “चिन्ता चक्षुश्चक्षुकी च दीर्घपत्रा सतिरुका ॥”)
 दीर्घपत्रिका, स्त्री, (दीर्घपत्र + संज्ञायां कन् टाप्
 अत इत्वच् ।) श्वेतपत्रा । द्रुतकुमारी । शाल-
 पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घपत्री, स्त्री, (दीर्घपत्र + गौरादित्वात् डीष् ।)
 पलाशीलता । महाचक्षुशाकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घपर्णी, स्त्री, (दीर्घं पर्णमस्याः । गौरादित्वात्
 डीष् ।) वृत्रिपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृत्रि-
 पर्णीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 दीर्घपल्लवः, पुं, (दीर्घः पल्लवो यस्य ।) शृणुदण्डः ।
 इति राजनिर्घण्टः । आयातच्छेदे, स्त्री । तद्वति,
 त्रि ॥ .
 दीर्घपातु, पुं, (दीर्घो पादावस्य । समासे अन्त्य-
 लोपः ।) कङ्कपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥
 दीर्घपादः, पुं, (दीर्घो पादौ यस्य । समासान्त-
 विधेरनित्यत्वात् अन्त्यलोपाभावश्च ।) कङ्क-
 पत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०० ॥
 दीर्घपादपः, पुं, (दीर्घासौ पादपश्चेति नित्य-
 कर्मधारयः ।) तालः । पूगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 दीर्घपृष्ठः, पुं, (दीर्घं पृष्ठं यस्य ।) सर्पः । इत्य-
 मरः । १ । ८ । ८ ॥
 दीर्घफलः, पुं, (दीर्घं फलं यस्य ।) आरग्वधदण्डः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “आरग्वधो राजदण्डः सन्धाकचतुरङ्गुलः ।
 आरग्वधो व्याधिघातः क्षतमालः सुवर्णकः ॥
 कञ्जिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दीर्घफलकः, पुं, (दीर्घफल + संज्ञायां कन् ।) अगस्त्य-
 दण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या-
 गस्त्यशब्दे व्याख्याताः ।)
 दीर्घफला, स्त्री, (दीर्घाणि फलानि यस्याः ।)
 कपिलद्राक्षा । जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घनाला, स्त्री, (दीर्घः बालो यस्याः ।) चमरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमारुतः, पुं, (दीर्घः अधिकसमयथापी
 मारुतो निःश्वासवायुर्यस्य ।) वृक्षी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 दीर्घमूलं, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) लाम्पकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूलः, पुं, (दीर्घं मूलं यस्य ।) मोरटलता ।
 विस्लान्तरदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूलकं, स्त्री, (दीर्घमूल + संज्ञायां कन् ।)
 मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दीर्घमूला, स्त्री, (दीर्घं मूलं यस्य ।) टाप् ।)
 श्यामालता । शालपर्णी । इति रत्नमाला ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
 “प्रियङ्गु समङ्गधातकी पुत्रागरक्तचन्दनकुचन्दन-

दीर्घ

मोचरवरखाञ्जनकुम्भीकलोतोञ्जनपद्मकेसर-
योजनवक्त्रो दीर्घमला चेति ॥”)
दीर्घमला, स्त्री, (दीर्घं मलमस्याः । डीप् ।) डुरा-
लभा । इति शब्दमाला ॥
दीर्घरदः, पुं, (दीर्घो रदौ रदौ यस्य ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आयतदन्ते, त्रि ॥
दीर्घरसनः, पुं, (दीर्घा रसना जिह्वा यस्य ।)
सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दीर्घरागा, स्त्री, (दीर्घः अधिककालस्थायी रागो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घरात्रं, स्त्री, (दीर्घाः प्रपुरा रात्रयः सन्त्यत्र ।
अर्धं आदित्वात् अच् ।) चिरकालम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, दीर्घा चासौ रात्रिश्चेति
वियहे । “सर्वैकदेशसङ्घातपुरण्यवर्षादीर्घान्नाः ॥”
इति सुम्बोधसूत्रात् षः । पुंस्त्वभिधानात् ।)
दीर्घा निशा च ॥
दीर्घरोमा, [न]पुं, (दीर्घाणि रोमाणि यस्य ।) भङ्गकः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (महादेवस्य भूताना-
मन्यतमः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ११४।२।
“तस्याग्ने समपवन्त भूतसङ्घाः सहस्रशः ।”
“दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ॥”)
दीर्घरोहिषकं, स्त्री, (दीर्घं रोहिषम् । ततः स्वार्थे
संज्ञायां वा कन् ।) कर्णभेदः । सुगन्धिद्वय-
विशेषः । बड़ रोहिष इति भाषा । तत्पर्यायः ।
डफ्काळम् २ डफ्च्छदम् ३ यच्चेष्टम् ४ दीर्घ-
नालम् ५ तिलसवारम् ६ । अस्य गुणाः । तिल-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातभूतग्रह-
विघनाशित्वम् । ब्रह्मक्षतविरोपणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवंशः, पुं, (दीर्घो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आयते ढगध्वजे कुले च ॥
दीर्घवक्रः, पुं, स्त्री, (दीर्घं वक्रं सुखं यस्य ।) हस्ती ।
इति शब्दमाला ॥ (लम्बवदने, त्रि ॥)
दीर्घवष्टिका, स्त्री, कुम्भीरः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥
दीर्घवल्ली, स्त्री, (दीर्घा वल्ली ।) मन्त्रेन्द्रवारुणी ।
पातालगरुडी । पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
आयता लता च ॥
दीर्घवृन्तः, पुं, (दीर्घं वृन्तं यस्य ।) श्लोणाक-
ट्टचः । इत्यमरः । २। ४। ५७ ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“श्लोणाको भूतपुत्रश्च पूतिवृत्तो मुनिहमः ।
दीर्घवृन्तश्च कङ्करो भङ्गकट्टयटकोऽरुणः ॥”)
दीर्घवृन्तकः, पुं, (दीर्घवृन्त + स्वार्थे कन् ।)
श्लोणाकः । इति शब्दमाला ॥ श्लोणाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लोणाकशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
दीर्घवृन्ता, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) इन्द्र-
सिभिटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घवृन्तिका, स्त्री, (दीर्घं वृन्तं यस्याः ।) कम्प ।
टापि अत इत्वम् ।) एलापर्यायौ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

दीर्घा

दीर्घशरः, पुं, (दीर्घः शरः ।) यावनालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशाखाः, पुं, (दीर्घा शाखा यस्य ।) शयणद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शाखद्वयः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
दीर्घशाखिका, स्त्री, (दीर्घा शाखा यस्याः ।) कापि
अत इत्वम् ।) नीलाम्बीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
दीर्घश्लिम्बिकः, पुं, (दीर्घा श्लिम्बियस्य ।) कम्प ।
चवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घशूकरकं, स्त्री, (दीर्घं शूकरं यस्य ।) कम्प । राजा-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घसकथं, त्रि, (दीर्घं सकथिनी यस्य । “बहु-
व्रीहौ सकथ्यन्तोः स्वाङ्गात् षच् ।” ५। ४।
११३। इति षच् ।) दीर्घोऽरु । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसकथि, स्त्री, (दीर्घं सकथिनी यस्य ।) स्वाङ्गादि-
त्युक्तेरत्र न षच् ।) शूकरम् । इति व्याकरणम् ॥
दीर्घसत्रं, स्त्री, (दीर्घं बहुकालसाध्यं सत्रम् ।)
यज्ञविशेषः । (यथा, भागवते । १। १। २१।
“कलिमागतमाज्ञाय चैत्रेऽस्मिन् वैश्वे वेयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सचया हरेः ॥”)
तीर्थविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
महाभारते । ३। २२। १०३—१०४ ।
“ततो गच्छन्त राजेन्द्र ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियमव्रताः ॥
गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम् ।।
राजसूयान्श्वेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”)
दीर्घसुरतः, पुं, (दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतं
मेथुनं यस्य ।) कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
दीर्घसूत्रः, त्रि, (दीर्घेण बहुकालेन सूत्रं कार्या-
रम्भो यस्य ।) चिरक्रियः । इत्यमरः । ३। १। १७ ॥
“अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य वृपतेः कर्महानिर्भुवं भवेत् ॥
रागे इषे च कामे च क्रोधे पापे च कर्मेशि ।
अप्रिये चैव कर्मणे दीर्घसूत्रश्च शस्यते ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥
(आयततन्मकम् । यथा, भाषे । १०। ६१ ।
“मेखलागुणविलम्बमसूयं
दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥”)
विस्तृते तन्मौ, स्त्री ॥
दीर्घसूत्रो, [न] त्रि, (दीर्घसूत्रं बहुकालं व्याप्य
कर्मारम्भोऽस्यस्येति । दीर्घसूत्र + इति ।)
दीर्घसूत्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, गौता-
याम् । १८। २८ ।
“विषादी दीर्घसूत्रो च कर्ता तामस उच्यते ॥”)
दीर्घस्कन्धः, पुं, (दीर्घः स्कन्धो यस्य ।) तालद्वयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घा, स्त्री, (दीर्घ + टाप् ।) पृथ्विर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“पृथ्विर्णी पृथक्पर्यायौ लाङ्गुली क्रोष्टुपुष्पिका ।
धामनिः कलश्री तन्वी गूहा क्रोष्टुकमेखला ॥

दु

दीर्घा श्रद्धानिष्ठा वा श्रीपर्णी विंशपुष्पि
दीर्घपर्णा त्वतिशुद्धा इतिना चित्रपञ्चिकी ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
दीर्घाध्वगः, त्रि, (दीर्घमध्वानं गच्छतीति ।) गम-
दः ।) लेखद्वारः । घाडद्विया इति भाष-
उद्दे, पुं । इति मेदिनी । गे, ५७ ॥
दीर्घायुः, [स्] पुं, (दीर्घं आयुर्यस्य ।) श्राद्धा-
द्वयः । काकः । जीवकद्वयः । मार्कण्डेय-
चिरजीविनि, त्रि । इति मेदिनी । से, ५५
(यथा, महाभारते । ७। ५७। १४ ।
“दीर्घायुः प्रजाः सर्व्या युवा न क्षियते तदा
“तत्र महापाणि-पाद-पान्थेष्टुस्तनायदध
वदनस्कन्धलाटं दीर्घाङ्गुलिपञ्चोष्ठासप्रेष
बाहुं विस्तीर्णभूस्तनाम्नरोष्कं दृश्वसङ्गामेपुं
गम्भीरसस्वस्वरनाभिमयुचेर्बहुस्तनमुपचितम
रोमप्रकर्णं पञ्चाङ्गुलिष्कं ज्ञाताशुलिपं चहृत्
पूर्णां विमुच्यमाणशरीरं पञ्चाङ्गु विमुच्यमा-
द्वयं पुरव्यं जानीयाद्दीर्घायुः स्वस्वयमिति ।
“गूढसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गुः स्थिरैः क्रियः
उत्तरीत्तरसुचैत्रो यः स दीर्घायुश्च्यते ।
गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।
शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।
दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधः ।) कुन्दाक्षम्
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दीर्घा आयुधौ इव एव
यस्य ।) शूकरः । इति शब्दमाला ॥
दीर्घायुधः, पुं, (दीर्घं आयुधं जीवनं यस्य ।
श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घालकः, पुं, (दीर्घं अलकं इव ।) श्वेतमन्-
दरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घिका, स्त्री, (दीर्घेव । दीर्घा + संज्ञायां कन्
टापि अत इत्वम् ।) त्रिशतधनुःपरिमितजला
शयः । दीर्घ इति भाषा । तत्पर्यायः । वापी २
इत्यमरः । १। १२। २८ ॥ (यथा, रघुः । १६। ११
“वनैरिदानीं महिवैश्वदेवः
श्रद्धाहृतं क्रोशति दीर्घिकायाम् ॥”)
तल्लजगुणाः । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । चारुत्वम्
पित्तलत्वम् । कफवातनाशित्वम् । हिङ्गुपर्णी
इति राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घेन्द्रावः, पुं, (दीर्घा इन्द्रावः ।) उज्जरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दीर्घैः, त्रि, (दृ विदारे + क्तः ।) विदारितः ।
(यथा, गोः रामायणे । २। ३६। २६ ।
“आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतम् ।
यत्र दीर्घं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गतं ॥”)
भीतः । इति मेदिनी । खे, १६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६। ३। ७६ ।
“एको दीर्घो दारयति सेनां समहतीमपि ।
तां दीर्घामशु दीर्घ्यन्ते योधाः श्रुतरा अपि ॥”)
दीर्घैः, पुं, किक्वीदिविः । इति शब्दमाला ॥
दु, गर्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-वर्क-
अनिट् ।) इति । इति दुर्गाशावः ॥

दुःखं

को न उपतापि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 का-परं-सकं-अकं च-अणित् ।) दु, दवधुः ।
 तो, दूनः । न, दुनोति । उपताप इहोपतप्री-
 तः उपतप्रीकरयश्च । मन्मथेन दुनोमीति
 यदेवः । वर्णप्रकर्षे सति कर्षिकारं दुनोति
 तन्वतया स्र चेतः । इति काण्डिदासः ।
 ति दुर्गादासः ॥

[र] ख, निविधः । दुःखम् । निन्दा । अ-
 पणम् । इति दुर्गादासपुत्रपुत्रधोतमदेवः ॥
 [ष] ख, दुःखभावनम् । कोपः । इति दुर्गा-
 तपुत्रमेदिनी ॥

न, पुं, (दुर्दुःखं तच्छनकं कूलं रोधो यस्मात् ।
 तदुत्पत्ता तटस्य विप्लवात् अख्य तंधालम् ।)
 रोनामगन्धयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

, त क तत्कतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) विसर्गमध्यः ।
 काले तद्विज्ञताणाले घनपीनपयोधरे ।
 त्तः सर्वगुणोपेतो बालेन्द्रः खे न लभ्यते ॥”
 नि विन्दुश्रुतकम् । अस्यायं । तद्विज्ञतासम्ब-
 त्ति घनस्थलमेधे काले कमनीयः सर्वगुणोपेतो
 लेन्द्रः खे आकाशे न लभ्यते पक्षे हे बाले
 र्गुणोपेतः कान्तः पतिर्दुःखेन लभ्यते । दुःख-
 ति दुःखापयति । मूर्द्धन्यधमध्यः । इति केचित् ।

नृत्ततिर्दुःखकरयम् । इति दुर्गादासः ॥
 ि, क्ली, (दुर् दुष्टं खनतीति । खन + ङ ।
 हा, दुःखयतीति । दुःख + पचाद्यच् ।)
 सारः । इति चिकित्साश्लेषः ॥ (रोगः । यथा,
 ावप्रकाशे अश्रोत्रोर्गाधिकारे ।
 भकाभः पीथते दुःखैः शोथितचयसम्भवेः ॥”
 दुःखै रोगैः ॥” इति तट्टीका) मनोधर्म-
 वंशधः । न्यायमते आत्मगुणभेदः । तत् अधर्म-
 त्वं सचेतसां प्रतिकूलम् । इति भाषापरि-
 षेदः । तत्पर्यायः । पीडा २ वाधा ३ यथा ४
 रमानस्यम् ५ प्रसृतिजम् ६ कष्टम् ७ कष्टम् ८
 पाभौजम् ९ । इत्यमरः । १११०१३ ॥ अर्णः १०
 पार्णः ११-पीडनम् १२ अवाधा १३ वाध-
 त् १४ आमनस्यम् १५ आमनस्यम् १६ विवा-
 नम् १७ पीडितम् १८ विष्टेठनम् १९ । इति
 रन्दरावली ॥ * ॥

सुखं दुःखञ्च हर्षञ्च शोकञ्च मङ्गलालयम् ।
 त्या दत्तञ्च तत्तञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डम् ॥ * ॥

दुःखं आध्यात्मिकाधिदेविकाधिभौतिकभेदात्
 त्रिविधम् । यदुक्तं तत्त्वकौमुद्याम् । “दुःख-
 म्याभिधातात् ॥” इति ।

दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधं
 पाध्यात्मिकाधिभौतिकमाधिदेविकाञ्च । तत्र
 पाध्यात्मिकां त्रिविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं
 ततपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं
 कामक्रोधलोभमोहभयैर्षाविषादविषयाविशे-
 षंननिवन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वा-
 त्पात्मिकां दुःखम् । वाञ्छोपायसाध्यञ्च दुःखं

दुःखदो

देवा आधिभौतिकमाधिदेविकाञ्च । तत्र आधि-
 भौतिकं मातृवपसुपचिचरीरूपस्थापरनिमित्तम् ।
 आधिदेविकं यक्षराक्षसविनायकपद्माविष्म-
 निवन्धनम् । तदेतत्प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजः-
 परिणामभेदे न शक्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
 दुःखत्रिकेयान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रति-
 कूलतयाभिसम्बन्धोभिधातः इति । यथावता
 प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिह्वासाहेतुरक्तः ॥”
 “दुःखमेवं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे । ।
 उचितेनोपचारेण दुःखं मोक्षविनाश्रयम् ॥
 अहङ्कारकृतो निधं नरो मोक्षेन चारतः ।
 ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् ॥
 सर्व्वाश्री सर्व्विक्रिता नमस्कारविवर्जितः ।
 ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् ॥
 सर्व्वाम्नाणि तु सिद्धानि पाकभेदेषु कारयेत् ।
 अवैश्वदेवं नरोऽन्नन्ति तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 प्राप्रकाशे वैश्वदेवे दृष्टमतिथिमागतम् ।
 अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 असुगुह्यसु वैश्वे परदारामिहकः ।
 परोपतापी मन्दात्मा तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 अललायुर्बलं कर्म यद्देवं संवसते नरः ।
 न्यत्युकाशवर्षं प्राप्रस्तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 हृद्यन्धरथयानानि गच्छमानानि पश्यति ।
 न वै तस्यागतः पृष्ठे तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 अन्नानि पिश्रितं केचित् घृतशालिसमन्वितम् ।
 मुष्कान्नं केचिदन्नानि तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 वरवस्त्राहतां श्रय्यां समासेवन्ति भूषिताः ॥
 केचित् ढ्येषु श्रेरन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् ॥
 विद्वान् कृतो गुणश्च सर्व्वशास्त्रविप्रारदः ।
 केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 विद्यमाने धने केचित् कृपणा भोगवर्जिताः ।
 दरिद्रो जायते दाता तत्र दुःखतरन्तु किम् ॥
 पुरुषस्य द्वये भार्य्ये तयोरेकां प्रशंसयेत् ।
 एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्तु किम् ॥
 लब्धा तु मातृधीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम् ।
 माभेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् ॥
 लब्धा ब्राह्मणभावान् त्रयो वर्णाः सुमध्यमे ।
 पापकर्म्मरता ह्यासंस्ततो दुःखतरन्तु किम् ॥
 यतस्ते कथितं भद्रे ! दुःखकर्म विनिश्चयम् ।
 सर्व्वभूतहितार्थाय यत्तया परिपृच्छते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

दुःखदानि यथा,—
 पारतन्त्रम् १ आधिः २ आधिः ३ मानस्युतिः
 ४ शत्रुः ५ कुभार्या ६ नैःखम् ७ कुग्रामवासः ८
 कुखामिसेवनम् ९ बहुकन्या १० दृष्टत्वम् ११
 परयज्ञवासः १२ वर्षाप्रवासः १३ भार्याहयम्
 १४ कुभृतः १५ दुर्दृष्टकारककलविः १६ । इति
 कविकल्पकता ॥ (तद्विशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २६ ॥ यथा, हृदिदंशे । २२३ । ४६ ।
 “सुसुखान् च दुःखा वा न शोता न च घर्म्मदा ॥”
 दुःखदोह्या, क्ली, (दुःखेन दुह्यते इति । दुह +
 “अहलोयत् ॥” १ । ४ । १२४ । इति यत् ।)

दुःस्वर्गः

दुर्दोह्यवौ । तत्पर्यायः । करटा २ । इति
 चैमचक्रः । ४ । ३३५ ॥

दुःखितः, चि, (दुःखं सज्जातमस्मिन् तारकादि-
 त्वादित्) यद्वा, दुःखघातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययः ।
 दुःखी । (यथा, मनौ । ६ । २८८ ।
 “वन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विज्ञताः पापकारिणः ॥”)
 भावे क्ते, दुःखम् । तत्र क्ली ॥

दुःखी, [न] चि, (दुःखमस्यास्तीति इतिः ।)
 दुःखान्वितः । दुःखितः । यथा,—
 “दुःखिनोऽदुःखिनो वापि प्राणिनो जन्मचक्षुषः ।
 आत्मवत् परिपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
 त्वात्मासुखभोगेच्छां सर्व्वसत्त्वसुखेषिणः ।
 भवन्ति परदुःखिन साधवो निन्दुःखिताः ॥”
 इति बृह्मपुराणे शिवैरुपाख्याननामाध्यायः ॥

दुःखमम्, च, (दुर्दृष्टं समं यत्न । “तिष्ठद्गुणभृतीनि
 च ।” इत्यथयीभावः । “सुविनिर्दुःभ्यः सुपि ।”
 ८ । ३ । ८८ । इति प्रथम् ।) निन्दनीयम् ।
 तत्पर्यायः । निःखमम् २ गर्हम् ३ । इत्यमरः ।
 ३ । ४ । १४ ॥

दुःखमम्, चि, (दुःखमम् । बाहुलकात् यत्वा-
 भावः ।) अखमञ्जसम् । इति चिकित्साश्लेषः ॥
 दुःसहा, क्ली, (दुःखेन सह्यतेऽवौ । दुः + सह +
 अच् । टाप् च ।) नागदमनो । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (दुःसह्ये, चि । यथा, रघुः । ११ । २० ।
 “राममन्मथश्रेण ताङ्किता
 दुःसहेन हृदये निष्प्राचरी ।
 गन्धवदधिरचन्द्रनोक्षिता
 जीवितिश्रवसतिं जगाम सा ॥”)

दुःसाधो, [न] पुं, (दुर्दृष्टं कर्म साधयतीति । दुः +
 साधि + णिनिः ।) रौवारिकः । इति शब्द-
 रत्नमाला ॥

दुःसाध्यः, चि, (दुःखेन साध्यते इति । दुः +
 साध + यत् ।) दुःखनिव्यादाः । दुःखेन साध्यते
 निव्यादते यः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ ।
 “ततो दुर्गस्थो दुःसाधो रिपुर्भवति ॥”)

दुःस्यः, चि, (दुर्दुःखेय इष्टं वा तिष्ठतीति । स्या +
 कः ।) दुर्गतः । मूर्द्धः । दुःखेन तिष्ठति यः ।
 इति मेदिनी । ये, ८ ॥ (यथा, भागवते । १ ।
 १६ । ३४ ।
 “त्वां दुःखान्तरपदमालानि पौरुषेण
 सम्यादयन् यदुह रन्ध्रमविधदङ्गम् ॥”)
 सुखः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुःस्वर्गः, पुं, (दुःखेन सृष्टयते इति । दुः + सृष्ट +
 “इयद्ःसुह कृष्णकृष्णार्थेय खण् ॥” १ । १ । २६ ।
 इति कर्मणि खण् ।) दुराजभा । इत्यमरः । १२ । ४ ।
 ६१ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “यासो यवासो दुःस्वर्गो धनुर्वासो दुराजभा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 कताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खरस्वर्गः,
 चि । इति मेदिनी । से, २१ ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १७ । ५ ।

दुग्धम्

“रवौ वायुः सुदुःस्पर्शः पूतकारानीरयन् सुदुः।
उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रथञ्जलः ॥”
दुःस्पर्शा. स्त्री, (दुःखेन स्पृश्यते इति । स्पृश् +
खल् + टाप् च ।) कपिकच्छुः । आकाशवल्ली ।
कण्टकारी । (अस्याः पर्याया यथा,—
“कण्टकारी तु दुःस्पर्शा शुभा आग्नी निदिग्धिका ।
कच्छाणिका कण्टिकिनी धावनी वृद्धती तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुःस्फोटः. पुं, (दुर्दृष्टं स्फोटयतीति । स्फोटि +
ञ्च ।) शस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥
दुःकूलं, स्त्री, (दुष्टं कूलति आठ्यतीति । कूल +
“इगुपधञ्जाप्रोक्तिरः कः ।” ३।१।१३५ । इति
कः । एषोदरात् साधुः । यद्वा, दु + “खञिपि-
ञ्जादिभ्य उरोलोचौ ।” उणां । ४ । ६० । इति
जलच् । धातोः कृक् च ।) चौमवस्त्रम् । (यथा,
रघौ । ७ । १६ ।
“दुकूलवासाः स वधुसमीपं
निन्द्य विनीतैरवरोधरक्षैः ॥”)
सञ्चयस्त्रम् । इति मेदिनी । ले, ६६ ॥
दुगूलम्, स्त्री, (दुकूलं एषोदरात् कस्य गः ।) दुकूल-
म् । पट्टवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३३ ॥
दुग्धम्, स्त्री, (दुह्यते स्मेति । दुह् + कर्मणि क्तः ।)
स्त्रीजातिस्नाननिःश्वेतद्रवद्रव्यविशेषः । दुध इति
भाषा । तत्पर्यायः । चीरम् २ पीयूषम् ३
उधस्यम् ४ स्तन्यम् ५ पयः ६ अण्डतम् ७ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालजीवनम् ८ । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य सामान्यगुणाः । स्वादु-
रसत्वम् । स्निग्धत्वम् । ओजःकारित्वम् । धातु-
वर्द्धनत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । वृध्यत्वम् । श्लेष्म-
लत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पिष्टकादृष्ट-
गुणगुरुत्वञ्च ॥ * ॥ गोदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । बलायुःपुरुषत्वशुक्रकारित्वम् । मेध्यत्वम् ।
रक्तपित्तरोगवायुनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥
ह्यागौदुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । मल-
बन्धाधिकारित्वम् । रक्तपित्तविकारश्वासकास-
सर्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ मेघीदुग्धगुणाः ।
गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषपित्तनाशित्वञ्च ॥ * ॥ माहिधुग्धगुणाः ।
अतिस्निग्धत्वम् । निद्राकारित्वम् । अग्निना-
शित्वञ्च ॥ * ॥ उद्रीदुग्धगुणाः । रूक्षत्वम् ।
उष्णत्वम् । श्लेष्मघातकफनाशित्वम् ॥ * ॥
अम्बीदुग्धगुणाः । सजवणत्वम् । मधुरान्तरस-
त्वम् । लघुत्वञ्च ॥ * ॥ हस्तिनीदुग्धगुणाः ।
मधुरत्वम् । शुक्रकारित्वम् । कषायानुरसत्वम् ।
गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ मानुष्यदुग्धगुणाः । प्राणधार-
कत्वम् । शरीरदृष्टकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
दृग्निजनकत्वञ्च ॥ * ॥ प्रत्यक्षकाले गोदुग्धपान-
गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वम् ।
तस्मात् स्वर्योदयात् परं यामं यामार्द्धमेव वा
उत्तार्य पयो ग्राह्यम् । तत्पर्यं दीपनं लघु ॥ *
विवृतुसाबालवृत्तानां पयः दीपलम् । एक-

दुग्धम्

वर्णवत्सगोर्दुग्धं श्वेतवर्णं ह्यवर्णं गोदुग्धञ्च प्रश-
स्तम् ॥ * ॥ इत्युभयकमावर्णपर्यायकोष्ठे श्व-
गोदुग्धं पक्वमपक्वां वा हितकारकम् ॥ * ॥ पर्यु-
धितदुग्धगुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । दुर्ज-
रत्वञ्च ॥ * ॥ अपक्वदुग्धगुणाः । प्रायोऽभिष्य-
न्दित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥ श्वेतोष्णं कफवात-
नाशनम् । श्वेतशीतं पित्तनाशनम् । धारोष्ण-
दुग्धं अण्डततुल्यम् । स्त्रीस्तन्यदुग्धं विना सर्व-
मपक्वं दुग्धं त्याज्यम् । सजवणदुग्धं विग्रथितं
नट इति ख्यातं दुग्धञ्च त्याज्यम् ॥ * ॥ दुग्धान-
गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । बलकारित्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । रसायनत्वञ्च ॥ * ॥
“श्राकान्मपलपिययाककुलत्थलवणामिधैः ।
करीरदधिमाधैश्च प्रायः चीरं विरुध्यते ॥”
इति राजवल्लभः ।
अथ चतुर्विधचीरगुणः ।
“केऽप्याविकं पथ्यतमं श्वेतोष्णं
चीरं लजानां श्वेतशीतमाहुः ।
दोहान्तशीतं महिधीपयस्यं
गयन्धु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥
वृथं वृंहणमभिवर्द्धनकरं पूर्वाङ्गपीतं पयो
मध्याङ्गबलदायकं रतिकरं ह्यक्लृप्तस्य विष्टेदनम् ।
वाक्ये बद्धिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं बार्हके
रात्रौ चीरमनेकदोषशमनं सेयं ततः सर्वदा ॥
चीरं सुहृन्निजतयोधितं य-
दतप्तमेतद्विज्ञातिं प्रयाति ।
यस्यान्तु दीर्घं कुरुते तदूहं
विषोपमं स्यादुधितं दृशानाम् ॥
जीर्यन्तरे कफे चीये चीरं स्यादण्डतोपमम् ।
तदेव तरुणे पीतं विषवहन्ति मानुषम् ॥
चीरकाद्यगुणः ।
चतुर्थभागं सलिलं निधाय
यत्राद्यदावर्तितसुत्तमं तत् ।
सर्वामयन्नं बलपुष्टिकारि
वीर्यप्रदं चीरमतिप्रशस्तम् ॥
गयं पूर्वाङ्गकाले स्यादपराङ्गे तु माहिधुम् ।
चीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा साल्पञ्च सर्वदा ॥
चीरं न सुञ्जीत कदाप्यतप्तं
तप्तञ्च नैतन्नवणेन सार्द्धम् ।
पिष्टान्नसन्धानकमाधसुत्र-
कोशातकीकन्दफणादिकेषु ॥
तथा च,
मत्स्यमांसगुरुसुहृन्मूलकैः
कुष्ठमावहति सेवितं पयः ।
श्राकान्मवरसादिसेवितं
मारयत्यनुधमाशु सर्पवत् ॥ * ॥
स्निग्धं शीतं गुरु चीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दोषाग्निं कुरुते मण्डं मण्डाग्निं नष्टमेव च ॥
नित्यन्तीव्राग्निना सेयं सुपकं माहिधुं पयः ।
पुष्यन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविषवर्द्धनम् ॥
चीरं गवाजकादेर्मधुरं चारं नवप्रसृतानाम् ।
रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ * ॥

दुग्धम्

मधुरं विदोषशमनं चीरं मधुप्रसृता
लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्र-
गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रसृता
मध्यमवयसां रसायनसुत्तमिदं दुग्ध-
तासां मासञ्जयादूर्ध्वं गुल्मिणीनाञ्च यत्
तद्वाहि लवणं चीरं मधुरं पित्तशोष-
दुग्धान् शीतलं स्वादु वृथं वर्णकरं गु-
वातपित्तापहं वृथं वृंहणं बलवर्द्धनम्
इति राजनिर्घण्टः
अथ भावप्रकाशोक्तसामान्यदुग्धगुणाः
“दुग्धं सुमधुरं स्निग्धं वातपित्तहरं सा-
सद्यःशुक्रकरं शीतं साल्पञ्च सर्वशरीर-
जीवनं वृंहणं बल्यं मेध्यं वाणीकरं पर-
वयःस्थापकमायुष्यं सन्धिकारि रसायन-
विरेकवाप्तिसक्तीनां तुल्यमोक्षोविवर्द्धन-
जीर्यन्तरे मनोरोगे श्लेष्मन्मूत्राभ्येष्टु-
ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दाहे ढषि हृदा
शूलोदावर्तगुल्मेषु वस्त्ररोगे गुदाङ्गुरे ।
रक्तपित्तातिसारे च योनिरोगे अमे क-
गर्भसावे च सततं हितं सुनिवरेः स्त्र-
बालदृष्टतत्तचीयाः सुहृत्वायुल्लशाञ्च
तन्धः सदातिश्रयितं हितमेतदुदाहृतम्
इति भावप्र-
(दुग्धोत्पत्तिविष्टतिर्यथा,—
“यद् यदाहारजातन्तु रसं चीरशिरा-
सरं जलञ्च सुक्तञ्च तथा पित्तेन संयुतम्
पाचितं जाठरे वद्धौ पित्तेन सह ऋक्षं
पथ्यमानं शिराप्राप्तं चीरं तद्विह्वि पुक्त-
तेन चीरमिति ख्यातमग्निबोमात्मकं प-
अण्डतं सर्वभूतानां जीवनं बलहृत्तमम्
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुन-
कथं रसस्य सन्धितिः कथं सञ्जीयते विभं
कथं रक्तस्य संस्थाने चीरं पाण्डुत्वमीयं
कथं तत्र कुमारीणां बन्धानां न कथं भ-
एवं पृष्टो मन्वाचाय्यः प्रोवाच सुनिपुण-
अति हर्षप्रदं पुत्र ! परिपृष्टं भिषग्वर !
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां ग-
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा चीरं सितं भ-
चीरनाथः कुमारीणां बन्धानां न कथं
अल्पधातुवर्णं यस्मात्तस्मात् चीरं न जा-
बन्धानां चीरनाथस्तु वातेन परिपूरिता
चीरञ्च न भवेत्तस्मादाहर्णवशाधिकं यतः
प्रसृतासु च नारीषु बलेन सह ह्ययते ।
तेन स्रोतो विमुह्यिः स्यात् चीरमाशु प-
तस्मात् सद्यः प्रसृतायां जायते श्लेष्मिकं प-
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिर्वर्ण-
पयश्चाविलतं नाथ्या बलहृद्दोषनाशनम् ।
इति हारीते प्रथमे स्थाने अष्टमेऽध्या-
(कतृण्यम् । तत्पर्यायाञ्च यथा,—
“कतृण्यं ध्यामकं दुग्धम् ।” इति च वैद्य-
माहाव

दुग्धवो

ध, त्रि, (दुग्ध + क्तः ।) प्रपूरितः । इति मेदिनी ।
 पु, ८ । ततदीहः । (यथा, हरिवंशे । २ । २५ ।
 तेनैव गौरीहारराज ! दुग्धा श्रयानि भारत ! ॥ ”
 दुग्ध + भावे क्तः ।) दोहने, स्त्री ।
 धूपिका, स्त्री, (दुग्धरूपः साधनत्वेनास्यस्या
 इति । दुग्धरूप + ठन् । टाप् ।) पिष्टकविशेषः ।
 यथा, —

“तच्छुल्लसर्गविमिश्रितनरुचिरेण सान्द्रपिष्टेन ।
 दृष्टकूपिकां विदध्यात्ताश्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् ॥
 अथ तां कौरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाश्च ।
 शूद्रकमुद्रितवदनां तमपृष्टेन पक्ववदनाश्च ।
 अतिपाण्डुखण्डपाके स्तपयेत् कर्पूरवासिते
 कुशलेः ॥”

अस्या गुणाः ।
 “अथ दुग्धकूपिका सा बला पित्तानिलापहा ।
 वृथा शीता गुर्वी शूक्रकारी तर्पणी रुध्या ।
 विदधाति कायपुष्टिं दृष्टिं दूरप्रसारिणीरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥
 धतालीयं, स्त्री, (दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै
 हितम् । दुग्धताल + ङः ।) दुग्धान्नम् । चीर-
 धेनः । इति मेदिनी । ये, १३३ ॥ दुग्धान्नम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

धपाचनं, स्त्री, (पच्यतेऽस्मिन्निति । पच +
 अधिकरणे ल्युट् । दुग्धस्य पाचनं पात्रम् ।)
 दुग्धपाकपात्रम् । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ ।
 इति हारावली । २२० ॥

धपाषाणः, पुं, (दुग्धं चीरं पाषाण इव कठिनं
 यस्य ।) दृक्विशेषः । शिरगोला इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । दुग्धपाषाणकः २ दुग्धाश्मा ३
 चीरौ ४ गोमेदसन्निभः ५ वज्राभः ६ दीपिकः ७
 दुग्धी ८ चीरश्चवः ९ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
 श्वदुग्धत्वम् । च्वरपित्तहृद्गोमूलकासाभान-
 विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धपुष्पी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभं पुच्छं मूलदेशो
 यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) दृक्विशेषः ।
 दुग्धपेया इति ख्याता । तत्पर्यायः । सेव-
 काशुः २ निशा ३ भङ्गा ४ नसङ्करी ५ । इति
 शब्दचिन्ता ॥

धफेनः, पुं, (दुग्धस्य फेन इव फेनो यच्च ।) चीर-
 हिक्कीरः । तत्पर्यायः । शार्करः २ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

धफेनी, स्त्री, (दुग्धवत् शुभः फेनो यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) शूद्रशुभविशेषः । तत्-
 पर्यायः । पयःफेनो २ फेनदुग्धा ३ पयस्विनी ४
 लूतारिः ५ ब्रह्मकेतुम्री ६ गोजापथी ७ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् ।
 विषप्रयानाशित्वम् । रुच्यत्वम् । युक्त्वा रसायन-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

धवीजा, स्त्री, (दुग्धवत् शुभं बीजं यस्याः ।)
 याषनालादकृतातप्तकुलचिपिटः । अस्या
 गुणाः । समधुरत्वम् । दुर्जरत्वम् । वीर्यपुष्टि-
 दात्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

७२५

दुग्धुभिः

दुग्धाक्षः, पुं, (दुग्धवत् शुभं अक्षं नेत्रं चङ्गविशेषो
 यस्य ।) उपलविशेषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दुग्धाश्विनया, स्त्री, (दुग्धाब्देः चीरसमुद्रस्य
 तनया ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

दुग्धाश्मा, [न्] पुं, (दुग्धं चीरं अश्मा प्रस्तर
 इव कठिनं यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

दुग्धिका, स्त्री, (दुग्धं निर्वायो बहुलतया विद्यते
 यस्याः । दुग्ध + ठन् । टाप् च ।) दृक्विशेषः ।

दुग्धी इति दुग्धाचीर इति च भाषा । तत्-
 पर्यायः । स्वादुपर्णी २ चीरावी ३ चीरिणी ४
 दुग्धी ५ चीरौ ६ चीरात्मिका ७ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् ।

रूच्यत्वम् । वातलत्वम् । गर्भकारित्वम् । स्वादु-
 चीरत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मलमूत्रोप-
 सर्गाकारित्वम् । पटुत्वम् । स्वादुत्वम् । विष्टम्भ-
 लम् । वृष्यत्वम् । कफकुष्ठमिनाशित्वम् । इति
 भावप्रकाशः ॥ दृक्भेदः । गन्धिका इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । उत्तमा २ युग्मफला ३ उत्तम-
 फलिनी ४ । इति रत्नमाला ॥

दुग्धिनिका, स्त्री, रक्तापामार्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

दुग्धी, स्त्री, (दुग्धं चीरं बहुलतया अस्यस्या
 इति । अर्श आदाच् । ततो गौरादित्वात्
 ङीष् ।) चीरावी । इति मेदिनी । धे, ८ ॥
 (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यापि ॥”)
 दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुग्धकः, पुं, (दुग्ध उपतापे + भावे क्तिप् तुक् च ।
 दुग्ध उपतापः । तन्निराकरणे शक्नोतीति ।
 शक् + पचादाच् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । विष्टा-
 रादावकाशकः । इति मेदिनी । के, १०५ ॥

दुग्धिः, स्त्री, (दुग्धिः + लस्य ङः ।) दुग्धिः । कच्छपी ।
 इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

दुग्धकः, त्रि, दुग्धचित्तः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुग्धुभः, पुं, (द्रोहति मञ्जतीति । इद् मञ्जने +
 “उभः कित् कुकिद्रडिभ्यां कन्गुनौ रलोपश्च ॥”
 १ । ४४० । इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रात्
 उभः शब्दं रलोपश्च ।) दुग्धभसर्पः । इत्यु-
 ष्यादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १५ । १०० ।
 “शरमीनां महारौद्रां प्रासशक्यदुग्धुभाम् ॥”
 “श्रीगणितौववहां घोरां द्रोहिः प्रावर्षेयमदीम ॥”)

दुग्धमः, पुं, (दुग्धं दुग्धो इमः । एषोदरादित्वात्
 रलोपः ।) हरितपुष्पाक्षुः । इत्यमरः ॥ २ । ४ ।
 १४८ ॥

दुग्धमः, पुं, (दुग्ध इत्ययत्तशब्देन मयति शब्दा-
 यते इति । मय शब्दे + ङः ।) दुग्धुभिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

दुग्धुः, पुं, वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुग्धि-
 वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥

दुग्धुभिः, पुं, (दुग्ध इत्ययत्तशब्देन भातीति ।
 भा + ङङ्लकात् किः ।) दृक्भेदः । तत्-

दुराधा

पर्यायः । भिरी २ आनकः ३ । इत्यमरः । १ ।
 ७ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।
 “आकाशे दुग्धभीनाश्च बभूव तुमुलः स्वगः ॥”)

वरुणः । दैत्यभेदः । इति मेदिनी । भे, १६ ।
 (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८१ ।
 “अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः ॥”
 “शङ्कुकर्यो विदारश्च गवेष्ठो दुग्धभिक्षा ॥”)

रक्षोभेदः । वाद्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 विषम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०७ ॥ (कुञ्जर-
 वंशीयस्य अन्धकस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । २० ।

“अन्धकादुग्धभिक्षादविद्योतः पुनर्वसुः ॥”
 क्रौञ्चद्वीपाधिपतेर्द्वितिमतः पुत्राणामन्यतमः ।
 क्रौञ्चद्वीपस्य देशभेदश्च । यथा, ब्रह्मसंहिता ३६
 अध्याये ।

“सुनिश्च दुग्धभिश्चैव सता द्युतिमतस्तु वै ।
 तेषाञ्च नामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः स्मृताः ॥”
 “सुनेस्तु सुनिर्देशो वै दुग्धभेर्दुग्धभिः स्मृतः ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । १२१ । १३ ।

“स एव दुग्धभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः ।
 शब्दन्वयः पुरा तस्मिन् दुग्धभिक्षाङ्कितः
 सुरैः ॥”

असुरविशेषः । यथा, रामायणे । ४ । ६ । ४ ।
 “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुग्धभेः सुतः ।
 तेन तस्य महर्षेरं बलिनः स्त्रीकृतं पुरा ॥”)

दुग्धुभिः, स्त्री, अक्षः । पाशकः । इत्यमरः । ३ ।
 ३ । १३५ ॥ अक्षे पाशकविषये दानविशेषो
 विति इति ख्यातः । इति केचित् ॥ अक्षविन्दु-
 चिकित्सयम् । इति रभसः ॥ विन्दुत्वितचतुष्यार्थ-
 स्वर्गशब्दादिमयद्वयोपकरणं पाशटी इति
 ख्याता । इति केचित् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥

दुग्धमारः, पुं, धुन्वुमारः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दुरदृष्टं, स्त्री, (दुर्दृष्टमदृष्टम् ।) दुर्भाग्यम् । इति
 स्मृतितन्त्रे ॥

दुरध्वः, पुं, (दुर्दृष्टोऽध्वा । “उपसर्गादध्वनः ।”
 ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) कुपयः । इत्य-
 मरः । २ । १ । १६ ॥

दुरभिग्रहः, पुं, (दुर्दृष्टेन आभिसुखेन गृह्यतेऽसौ
 इति । दुर् + अभि + ग्रह + खल ।) अपा-
 मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुरभि + ग्रह
 + कर्मणि खल ।) दुःखग्राह्ये, त्रि ॥

दुरभिग्रहा, स्त्री, (दुरभिग्रह + टाप् ।) कपि-
 कच्छुः । दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुराकः, पुं, (दुर्नोतीति । दुर्न उपतापे + “आकः ।
 खजादेः स तु कित् ॥” १ । २१६ । इति उणादि-
 कोषटीकाधृतसूत्रात् आकप्रत्ययेन निपातनात्
 चाधुः ।) श्लेष्मभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

दुराचारः, पुं, (आचर्यते इति भावे घञ् ।
 दुर्दृष्ट आचारः इति प्रादिसमासः ।) विरुद्धा-
 चरणम् । यथा, अध्यात्मरामायणे ।

“प्राप्ति कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः ।
 दुराचाररताः सर्वे सद्यवात्तापराहृष्टाः ॥”

(दुष्ट आचारो यस्य ।) निन्दिताचारवति, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । १६ ।
“महापातकयुक्तं दुराचारोऽतिगर्हितः ॥”)
दुराधर्षः, पुं, (दुष्टान् यत्रविपन्नकारिराजसादीन् आधर्षति दुरीकरोतीति । धृष् + अच् ।) गौर-
सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २२ ।
“अनुत्तमो दुराधर्षः क्षतज्ञः क्षतिरात्मवान् ।”
“देवादिभिर्धर्षयितुं न शक्यते इति दुराधर्षः ।”
इति तज्ज्ञाने शङ्करः ॥ दुःखेन आ ईषदपि धर्षयितुमशक्यः इति । धृष् + “ईषद्दुःसु-
खिति । ३ । ३ । १२६ । इति खल ।) अधर्ष-
णीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ३२ ।
“भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमाम् ।
प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महाभारतः ॥”)
दुराधर्षा, स्त्री, (दुराधर्ष + स्त्रियां टाप् ।) कुटु-
म्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुरारुहः, पुं, (दुःखेन आरुह्यते इति । दुर् +
आ + रुह + षथर्थे कर्मणि कः ।) विखलः ।
नारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुःखारो-
हणीये, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १४७ । ६१ ।
“क वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ! ।
अतःपरमगन्तोऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ॥”)
दुरारुहा, स्त्री, (दुरारुह + टाप् ।) खर्जुरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दुरारोहः, पुं स्त्री, (दुःखेन आरुह्यते इति ।
रुह + कर्मणि खल् ।) शरटः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुःखारोहणीये, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ५ । १४ ।
“इयं कुटे मनुष्येन्द्र ! गच्छने महती शमी ।
भीमशशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥”)
दुरारोहा, स्त्री, (दुरारोह + टाप् ।) शाल्मलि-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीवल्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
दुरालभा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते गच्छते स्पृश्यते
वासौ । दुर् + आ + लभ + खल् + टाप् ।
आगमविधेरनित्यत्वात् न गुम् ।) खनामख्यात-
कण्टकयुक्तचन्द्रविशेषः । स यवासप्रभेदः ।
हिङ्गुया इति ख्याता । तत्पर्यायः । दुरालम्भा २
धन्वयासः ३ ताम्रमूला ४ कच्छुरा ५ दुस्यर्षा ६
धन्वी ७ धन्वयासकः ८ प्रबोधनी ९ सुप्र-
ह्ला १० विरूपा ११ दुरभिग्रहा १२ दुर्लभा
१३ दुःप्रधर्षा १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यासः
१५ यवासः १६ दुस्यर्षाः १७ कुनाशकः १८
रोदनी १९ अगन्ता २० समुद्रान्ता २१ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ गान्धारी २२ काषाया
२३ । इति भावप्रकाशः ॥ घनुर्यासः २४ युवसः
२५ कच्छुरा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक-
ण्टकः २७ । इति जटाधरः ॥ (पद्मसुखी २८ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥) अस्या गुणाः । सार-

दत्वम् । च्चरच्छिद्भिर्ज्ञापितविसर्पवेदगानाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चारुत्वम् । अम्लत्वम् । मधुरत्वम् ।
वातगुल्मप्रमेहनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ८८ ।
“दीर्घव्रता दीर्घं दृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ॥”)
दुरालभनीये, त्रि ॥
दुरालम्भा, स्त्री, (दुःखेन आलभ्यते इति । दुर् +
आ + लभ + खल् + गुम् च ।) दुरालभा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
६८ । ३१ ।
“तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सक-
ण्टकाः ।
रक्तभूयिष्ठवर्णाश्च लज्जान्धैवोपहारयेत् ॥”)
दुरालापः, पुं, (दुर्दुष्ट आलापः इति प्रादिषमासः ।
गालिः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दुरासदः, त्रि, (दुःखेन आसद्यते इति । दुर् +
आ + सद + “ईषद्दुःसुखिति ।” ३ । ३ । १२६ ।
इति खल ।) दुष्प्रायः । यथा,—
“दुरासदो दुर्वैद्यो भूतानां स बभूव ह ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा च, देवीभागवते । १ । १० । ३२ ।
“धर्मस्य पुरतः प्राप्ते कामभावे दुरासदे ॥”
(दुष्प्रायः । यथा, माघे । १६ । १० ।
“घनजालनिभेदुरासदाः
परितो नागकदम्बकेस्तव ।
नगरेशु भवन्तु वीथयः
परिकीर्णा वनजैर्भृगादिभिः ॥”)
दुरितं, स्त्री, (इय भावे + क्तः । दुष्टमितं गमनं
नरकादिदुर्गतिप्राप्तिर्यस्यात् ।) पापम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २ ।
“दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्
प्रयतन्ते वृषस्यनवो हि यत् ॥”)
तद्वृत्ति, त्रि ॥
दुरितदमनी, स्त्री, (दुरितं पापं दम्यते यथा इति ।
दम + करणे ल्युट् । डीप् च ।) शमी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (दम + लुः ।) पापनाशनी च ॥
दुरिच्छत्, पुं, (दुरिच्छम् अभिचारयज्ञं करोतीति ।
दुरिच्छ + क्त + क्तिप् तुगागमश्च ।) अभिचार-
कर्ता । तस्य नरकं यथा,—
“देवद्विजपितृन् ज्ञेया रत्नदूषयिता च यः ।
स याति क्षमिभक्षे वै क्षमीशे च दुरिच्छत् ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । १४ ॥
“दुरिच्छत् अभिचारकर्ता ॥” इति तट्टीका ॥
दुरिष्ठः, त्रि (दुर् + इच्छन् ।) अतिमन्दः । अयम-
नधोरेषां वा अतिशयेन दुः निन्दितः । इति
आकरणम् ॥
दुरीषणा, स्त्री, (दुर्दुष्टा ईषणा इच्छाभिर्घंसनम् ।
प्रादिषमासः ।) श्रापः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥

दुरूहः, त्रि, (दुःखेन ऊर्यते इति । दुर् +
कर्मणि खल् ।) दुर्विप्रियः । यथा,—
“काथप्रकाशस्य दुरूहपदस्त्री-
गदाधरो व्याकरोते प्रयत्नात् ॥”
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतकाथप्रकाश-
दुरीदरं, स्त्री, (दुर्दुष्टमासमन्नादुरं यस्य
सुदरमस्य वा । एषोदरादित्वात् साधुः ।
भेदः । पाशकक्रीडा । इत्यमरः । १३ । १॥
(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २६ ।
“अर्थं किं तदुषे दुरीदरमिदं न स्थापतेयं
दुरीदरः, पुं, (दुर्दुष्टं आ समस्तात् उदरं य
दूतकत् ।) (यथा, महाभारते । २ । ५६
“दुरीदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ॥”)
पणः । इति मेदिनी । २, २६७ ॥
दुर्गं, स्त्री, (दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर् +
“सुदुरीरधिकरणे ।” ३ । २ । ४८ ।
वार्तिकोक्त्वा डः ।) पर्वतादिभिर्दुर्गं प
इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गङ्ग इति क्लृप्त
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । कोट्टम् २ । य
“खन्वावारी राजधानी कोट्टदुर्गे पुनः स
इति हेमचन्द्रः ।
“अथ कोट्टो राजधानी राजधानकमिर्वा
इति शब्दरत्नावले
“पुरं दुर्गमधिष्ठानं कोट्टोऽस्त्री राजधान्य
इति जटाधर
तत्तु षड्विधम् । यथा,—
“तत्र दुर्गं वृषः कुर्व्यात् षष्ठाभेकतमं बुधः
धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ।
वाचश्चैवान्बुधदुर्गं गिरिदुर्गं च पार्थिवम् ।
सर्वेषाञ्चैव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्तम् ।
दुर्गं च परिखोपितं वप्राङ्गलकसंयुतम् ।
शतप्रीयन्तुस्त्वौ च शतशश्च समारुतम् ॥”
इति मातृस्ये १६१ अथवा
राजसूतकरणावप्रकल्पं तच्छुभासुभक्त
यथा,—
“दुर्गास्तु सततं कुर्व्यात् प्राकाराङ्गलतोर्
दूषिताङ्गराजाजा दुर्गं दुर्गाश्रयं चरेत् ॥
दुर्गं बलं वृषाणां नित्यं दुर्गं प्रशस्तम् ।
शतमेको बोधयति दुर्गस्यो यो घनधरः ॥
शतं दश सङ्ख्याणि तस्मात् दुर्गं प्रशस्तं
जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृषदुर्गं तथैव च ॥
अरण्यवनदुर्गं च शैलजं परिखोद्ववम् ।
दुर्गं कार्यं वृषतिना यथायोग्यं खदंशतः ॥
दुर्गं कुर्वन् पुरं कुर्व्यात् त्रिकोणं घनुरात्
वर्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत्
वदङ्गाहति दुर्गं सततं कुलनाशनम् ॥
यथा राजसराजस्य लङ्कादुर्गा जिता पुरा
बलेः पुरी शोयिताख्यं तेनो दुर्गं प्रतिष्ठित
यत्सत्तु अजनाकारमतो अष्टत्रयो बलिः
सोभाग्यं शास्त्रराजस्य नगरं पञ्चकोशकम्
दिवि यद्गन्तं राजंक्षत्र अष्टं भवित्वाति ॥

दुर्गम्:

यथायोधाऋषे भूपः। पुरमिवाङ्गभूसुजात् ।
 चतुरीकृति तच्चापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालीचैव द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
 अतो दुर्गं वृषः कुर्यात् सततं जयवृद्धये ॥”
 इति कालिकापुराणे राजनीतिविशेषः ८५ अः ॥
 (श्लोकेभ्यः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ अः ।
 “यत्र दुर्गाङ्गं शैलं शिवस्यास्ते महात्तरम् ॥”)
 दुर्गः, पुं, असुरभेदः । यं हत्वा चण्डिकाया दुर्गेति
 नामाभूत् । इति काशीखण्डम् ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । १६४ । ६ ।
 “विन्धवाविनीं दुर्गां रणदुर्गां रणप्रियाम् ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
 “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥”)
 गुणगणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्ःखेन गम्यते
 अत्रेति । दुर् + गम् + अधिकरणे ङः ।) दुर्गं,
 त्रि । इति मेदिनी । गे, ६ ॥
 दुर्गकारकं, स्त्री, (निजकृतवेद्येन दुर्गं करोतीति ।
 कृ + “ग्वुल्”च् ।) ३ । १ । ३३ । इति ग्वुल् ।
 दुर्गविशेषः । इति शब्दमाला । दुर्गकर्त्तरि, त्रि ॥
 दुर्गतः, त्रि, (दुर् + दुर्गस्वां गच्छति स्मेति । दुर् +
 गम् + “गत्यर्थाकर्मकञ्जिषेति ।” ३ । ४ । ७२ ।
 इति कर्त्तरि क्तः ।) हरिद्रः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४६ ॥ (यथा आर्यासप्तशत्याम् । २६६ ।
 “दुर्गतगृहिणी तनये करुणाद्रा प्रियतमे च
 रागमयी ।
 सुखा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥”)
 दुर्गतिः, स्त्री, (दुष्टा क्रोधदायिनी गतिः ।) नरकः ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ३ । १२ । ६८ ।
 “कृत्वा यच्च विधानेन दत्त्वा पुण्यं मखार्जितम् ।
 समुद्धर महाराज ! पितरं दुर्गतिं गतम् ॥”)
 दारिद्र्यम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ७० । ८ ।
 “कथं भवान् दुर्गतिमीदृशीं गतो
 नरैश्च तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥”)
 दुर्गतिनाशिनी, स्त्री, (दुर्गतिं नाशयतीति । नश +
 णिच् + णिनिः + ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 शशिभक्तस्य गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥
 दुर्गन्धः, स्त्री, (दुर्दृष्टो गन्धो यस्य ।) धौवर्षल-
 लवणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 दुर्गन्धः, पुं, (दुष्टो गन्धः ।) दुष्टगन्धः । तत्-
 पर्यायः । पूतिगन्धः २ । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । ३० ।
 “सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
 यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दि-
 शेत् ॥”)
 आम्बुदण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चाङ्गः ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (दुर्दृष्टो गन्धो यत्र ।)
 दुष्टगन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८१ ।

दुर्गा

“अथाजगाम त्रितो धर्मशाखालरूपधृक् ।
 दुर्गन्धो विज्ञतो रुचः समशुभो दुस्तुरो घृणौ ॥”)
 दुर्गन्धी, [न] त्रि, (दुर्गन्धोऽस्यस्यति । दुर्गन्ध
 + इनिः ।) दुर्गन्धयुक्तः । इत्यमरटीकायां
 रायसुकुटः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ७६ ।
 “अस्थिराणां आशुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्मावनहं दुर्गन्धि पूर्णं नृजपूरीघयोः ॥”)
 दुर्गपुष्पी, स्त्री, (दुर्गं दुष्पाप्यं पुष्पं यस्याः । आति-
 ष्वात् ङीष् ।) वृचविशेषः । केशपुष्टा इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । मानसौ २ बालाक्षी ३
 केशधारिणी ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दुर्गमः, त्रि, (दुर्दुःखेन गम्यते इति । दुर् + गम
 + “इषद्ःसुषु लङ्काङ्क्षाधैषु खल् ।” ३ ।
 ३ । १२६ । इति खल् ।) दुर्गः । दुःखेन
 गमनीयस्थानादि । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १४ । ३५ ।
 “पार्श्वतः कंठ्यश्चरन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ॥”
 दुर्दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति । दुर्ज्ञेयः । यथा,
 महाभारते । ३ । १४ । २६५ ।
 “नमो वृषभवाहाय गजेन्द्रगमनाय च ।
 दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यगमनाय च ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, तत्रैव । ३ । १४६ । ६६ ।
 विष्णुसहस्रनामकीर्तने ।
 “दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासे दुरारिहा ॥”
 असुरविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ४४ ।
 “तत्रैव च वधिव्यामि दुर्गमास्थं महासुरम् ॥”
 स्त्री, वनम् । सङ्कटस्थलम् । यथा, महाभारते ।
 १ । ८२ । ३० ।
 “राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाण्डिमग्रहीत् ॥”)
 दुर्गलङ्घनः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं मरुभूम्यादि
 लङ्घतेऽनेनेति । लङ्घि + करणे ल्युट् ।) उद्वृः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
 दुर्गसम्पत्तिः, पुं, (दुर्गं दुर्गमस्थानं नद्यादिपरपारं
 सञ्चर्यतेऽनेनेति । सम् + चर + पुंसीति घः ।)
 संक्रमः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ साँको
 इति भाषा ॥
 दुर्गसम्पत्तिः, पुं, (दुर्गं नद्यादिपरदुर्गमस्थानं
 सञ्चर्यते गम्यतेऽनेनेति । सम् + चर + चञ् ।)
 दुर्गसम्पत्तिः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 दुर्गा, स्त्री, (दुर्दुःखेन गम्यते प्राप्यतेऽसौ । गम +
 अन्त्यत्रापि ङ्ग्रते । इति ङः । दुर्दुःखेन गम्यते-
 ऽस्यामिति । दुर् + गम + “सुदुरीरधिकरणे ।”
 ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङः । ततश्चाप् ।)
 नीली । इति मेदिनी । गे, ६ ॥ अपराजिता ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्यामापत्नी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (नववर्षा कुमारी । यथा, देवी-
 भागवते । ३ । २६ । ४३ ।
 “नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दृष्टवार्धिकी ॥”
 अस्याः पूजाफलमाह । तत्रैव । ३ । २६ । ५० ।
 “दुःखदारिद्र्यानाशाय संशये विजयाय च ।
 क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोपकर्मसाधने ॥
 दुर्गां पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ॥”

दुर्गा

अस्याः पूजामन्त्रं यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ६० ।
 “दुर्गां चापति भक्तं या सदा दुर्गांतिनाशिनी ।
 दुर्जया सन्नेदेवानीं तां दुर्गां पूजयाम्बुहम् ॥”)
 हिमालयकन्या । सा शिवभायां गणेशकार्त्तिक-
 कयोर्माता च । तत्पर्यायः ।
 उमा २ कल्यायनी ३ गौरी ४ काली ५ जैम-
 वती ६ ईश्वरी ७ शिवा ८ भवानी ९ सप्तमी १०
 सन्दीपा ११ सन्दीपिका १२ अपर्णा १३ पार्वती
 १४ लङ्कानी १५ चण्डिका १६ अम्बिका १७ । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३८ ॥ शारदा १८ चण्डिका १९ चण्ड-
 वती २० चण्डिका २१ चण्डिकायिका २२ गिरिजा
 २३ मङ्गला २४ नारायणी २५ महामाया २६
 वैष्णवी २७ महेश्वरी २८ महादेवी २९ हिष्णी
 ३० ईश्वरी ३१ कौटुबी ३२ घण्टी ३३ माघवी
 ३४ नगनन्दिनी ३५ जयन्ती ३६ भार्गवी ३७
 रम्भा ३८ सिंहस्था ३९ सती ४० भामरी ४१
 दक्षकन्या ४२ महिषमर्दिनी ४३ चैरम्बजननी
 ४४ सावित्री ४५ लक्ष्मिपङ्कजा ४६ वृषाकपायी
 ४७ लम्बा ४८ हिमशैलजा ४९ कार्तिकेयपत्नः
 ५० आद्या ५१ निद्या ५२ विद्या ५३ सुभङ्गरी
 ५४ सावित्री ५५ राजसी ५६ तामसी ५७
 भीमा ५८ नन्दनन्दिनी ५९ महामायी ६०
 मूलधरा ६१ सनन्दा ६२ सुभ्रमघातिनी ६३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीः ६४ पर्वतराजतनया
 ६५ हिमालयसुता ६६ महेश्वरवनिता ६७ । इति
 कविकल्पलता ॥ सत्या ६८ भगवती ६९ ईशाना
 ७० सनातनी ७१ महाकाली ७२ शिवानी
 ७३ हरवल्गवा ७४ उग्रचण्डिका ७५ चासुक्ता ७६
 विधात्री ७७ आनन्दा ७८ महामाया ७९
 महासुभ्रा ८० माकरी ८१ भौमी ८२ कल्याणी
 ८३ लक्ष्मा ८४ मानदात्री ८५ मद्रालसा ८६
 मानिनी ८७ चार्द्वङ्गी ८८ वाणी ८९ ईशा ९०
 वलेशी ९१ भमरी ९२ भूम्या ९३ फालगुनी
 ९४ यती ९५ ब्रह्मययी ९६ भाविनी ९७ देवी
 ९८ अचिन्ता ९९ त्रिनेत्रा १०० जिम्बूला १०१
 चर्चिका १०२ तीव्रा १०३ नन्दिनी १०४ नन्दा
 १०५ घरिचिणी १०६ मातृका १०७ चिदानन्द-
 खरूपिणी १०८ मनस्विनी १०९ महादेवी ११०
 निद्रारूपा १११ भवानिका ११२ तारा ११३
 नीलसरस्वती ११४ कालिका ११५ उग्रतारा
 ११६ कामेश्वरी ११७ सुन्दरी ११८ भैरवी ११९
 राजराजेश्वरी १२० भुवनेश्वरी १२१ त्रितता
 १२२ महालक्ष्मीः १२३ राजीवलोचनी १२४
 घनदा १२५ वागीश्वरी १२६ त्रिपुरा १२७
 ज्वालामुखी १२८ वगलामुखी १२९ विह्वलिद्या
 १३० अन्नपूर्णा १३१ विशालाक्षी १३२ सुभद्रा
 १३३ सगुणा १३४ निर्गुणा १३५ धवला १३६
 गीतिः १३७ गीतवाद्यप्रिया १३८ अङ्गलवासिनी
 १३९ अङ्गुहासिनी १४० घोरा १४१ प्रेमा
 १४२ वटेश्वरी १४३ कीर्तिदा १४४ बुद्धिदा १४५
 अवीरा १४६ पङ्कितालयवासिनी १४७ मङ्कित
 १४८ संवत्सरा १४९ लक्ष्मरूपा १५० वलि-

दुर्गा

प्रिया १५१ तुलसी १५२ कामिनी १५३ काम-
रूपा १५४ पुण्यदा १५५ विष्णुचक्रधरा १५६
पञ्चमा १५७ उन्दावनस्वरूपिणी १५८ अयोध्या-
रूपिणी १५९ मायावती १६० जीमूतवसना
१६१ जगन्नाथस्वरूपिणी १६२ ज्ञानिवसना १६३
त्रियामा १६४ जमलाञ्जली १६५ यामिनी १६६
यशोदा १६७ यादवी १६८ जगती १६९ ज्ञाना-
जाया १७० सत्यभामा १७१ सुभद्रिका १७२
लक्ष्मणा १७३ दिगम्बरी १७४ पृथुका १७५
तीक्ष्णा १७६ आचारा १७७ अक्रूरा १७८
जाह्नवी १७९ गण्डकी १८० ध्रुवा १८१ जृम्भगी
१८२ मोहनी १८३ विकारा १८४ अक्षरवासिनी
१८५ अंशुका १८६ पत्रिका १८७ पवित्रिका
१८८ तुलसी १८९ अतुला १९० जागकी १९१
वन्द्या १९२ कामना १९३ नारसिंही १९४
गिरीश्या १९५ साध्वी १९६ कल्याणी १९७
कमला १९८ कान्ता १९९ शान्ता २०० कुला
२०१ वेदमाता २०२ कर्मदा २०३ सन्ध्या २०४
त्रिपुरसुन्दरी २०५ रासेश्री २०६ दक्षयज्ञ-
विनाशिनी २०७ अमन्ता २०८ धर्मेश्वरी २०९
चक्रेश्वरी २१० खड्गना २११ विदग्धा २१२
कुञ्जिका २१३ चित्रा २१४ सुलेखा २१५ चतु-
र्भुजा २१६ राका २१७ प्रज्ञा २१८ ऋद्धिदा
२१९ तापिनी २२० तपा २२१ सुमन्ता २२२
दूती २२३ । इति तस्याः सहस्रनामान्तर्गतः ॥
अथ दुर्गानाम्नी यत्पत्तिर्यथा,—
“दुर्गा देवि महाविघ्ने भववन्द्ये कुकर्म्मणि ।
शोके दुःखे च नरके यमदण्डे च जन्मनि ॥
महाभयैरतिरोगे चाप्याश्रयो हन्तवाचकः ।
एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता ॥”
अपि च ।
“देवनाशार्थवचनो हकारः परिकीर्तितः ।
उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः ॥
रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः ।
भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्तितः ॥
स्त्रुत्कृतिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम् ।
ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता ॥
दुर्गेति देववचनोऽप्याकारो नाशवाचकः ।
दुर्गा नाशयति या नित्यं सा दुर्गा वा प्रकीर्तिता ॥
विपत्तिवाचको दुर्गाश्चाकारो नाशवाचकः ।
नं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्तिता ॥”
अस्याः स्वरूपं यथा, नन्दं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ।
“आद्या नारायणी शक्तिः खड्गिस्थित्वन्तकारिणी ।
करोमि च यथा खड्गं यथा ब्रह्मादिदेवताः ॥
यथा जयति विश्वं यथा खड्गः प्रजायते ।
यथा विना जगन्नास्ति मया दत्ता शिवाय सा ॥
इया निद्रा च चतुर्भुजा अङ्गा अङ्गा चमा धृतिः ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा शान्तिलज्जाधिदेवता हि सा ॥
वैकुण्ठे सा महासाध्वी गोलोके राधिका सती ।
मर्त्ये लक्ष्मीश्च श्रीरोदे दक्षकन्या सती च सा ॥
सा दुर्गा मेगकाकन्या देव्यदुर्गतिनाशिनी ।
खर्गलक्ष्मीश्च दुर्गा सा शक्रादीनां गृहे गृहे ॥

दुर्गा

सा बाण्यी सा च सावित्री विप्राधिष्ठाहदेवता ।
वन्द्यी सा दाहिका शक्तिः प्रभाशक्तिश्च भास्करे ॥
शोभा शक्तिः पूर्णचन्द्रे जले शक्तिश्च शीतला ।
शस्यप्रकृतिशक्तिश्च धारणा च धरासु सा ॥
ब्राह्मणशक्तिर्विप्रेषु देवशक्तिः सुरेषु सा ।
तपस्विनी तपस्या सा गृहिणी गृहदेवता ॥
सुक्तिशक्तिश्च सुक्तानां माया सांसारिकस्य सा ।
मङ्गलानां भक्तिशक्तिर्मयि भक्तिप्रदा सदा ॥
वृषाणां राज्यलक्ष्मीश्च बणिजां लभ्यरूपिणी ।
पारे सांसारसिन्धूनां त्रयी दुस्तरतारिणी ॥
सत्सु सदबुद्धिरूपा च मेधाशक्तिस्वरूपिणी ।
व्याख्याशक्तिः श्रुतौ शास्त्रे दाहशक्तिश्च दाह्यु ॥
चक्रादीनां विप्रभक्तिः पतिभक्तिः सतीषु च ।
एवंरूपा च या शक्तिर्मया दत्ता शिवाय सा ॥”
अपि च, शङ्करं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“वैकुण्ठेऽहं महालक्ष्मीर्गोलोके राधिका स्वयम् ॥
शिवाहं शिवलोकेऽपि ब्रह्मलोके सरस्वती ।
अहं निहत्य देव्यांश्च दक्षकन्या सती पुरा ।
तन्निन्दया पुरा त्यक्त्वा सा चाहं शैलकन्यका ।
रक्तबीजस्य युद्धे च काली च मूर्ध्निभेदतः ॥
सावित्री वेदमाताहं सीता जनककन्यका ।
रुक्मिणी द्वारवत्याश्च भारते भीष्मकन्यका ॥
सुदान्नः प्रापतो देवात् पृथुभानुसुताधुना ॥
धर्मपत्नी च लक्ष्म्यास्य पुण्ये उन्दावने वने ॥”
अपरश्च, कृष्णं प्रति पार्वतीवाक्यम् ।
“एकाहं राधिकारूपा गोलोके रासमण्डले ।
रासशून्यश्च गोलोके परिपूर्णं क्रुश प्रभो ! ॥
परिपूर्णतमाहश्च तव वक्षःस्थलस्थिता ।
तवाप्तया महालक्ष्मीरहं वैकुण्ठवासिनी ।
सरस्वती च तत्रैव वामपार्श्वे हरेरपि ॥
तवाहं मनसा जाता सिन्धुकन्या तवाज्ञया ।
सावित्री वेदमाताहं कलया विधिसन्निधौ ॥
तेजःसु सर्वदेवानां पुरा सत्ये तवाज्ञया ।
अधिष्ठानं हतं तत्र धृतं दिव्यं शरीरकम् ॥
शुभाद्यश्च देव्याश्च निहताश्चावलीलया ।
दुर्गे निहत्य दुर्गाहं त्रिपुरा त्रिपुरे वधे ॥
निहत्य रक्तबीजश्च रक्तबीजविनाशिनी ।
तवाज्ञया दक्षकन्या सती सत्यस्वरूपिणी ॥
योगेन त्यक्त्वा देहश्च शैलजाहं तवाज्ञया ।
त्वया दत्ता शङ्कराय गोलोके रासमण्डले ॥
विष्णुभक्तिरहं तेन विष्णुमाया च वैष्णवी ।
नारायणस्य मायाहं तेन नारायणी स्मृता ॥
कृष्णप्राणाधिकाहश्च प्राणाधिष्ठाहदेवता ।
महद्विघ्नोश्च रासे स्त्री जननी राधिका स्वयम् ॥
तवाज्ञया पञ्चधाहं पञ्चप्रकृतिरूपिणी ।
कलाकलाश्रयाहश्च देवपत्नी गृहे गृहे ॥”
अथ तस्याः पूजाप्रकाशः ।
“प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
उन्दावने च खड्गादौ गोलोके रासमण्डले ॥
मधुकैटभभीतेन ब्रह्मणा सा द्वितीयतः ।
त्रिपुरप्रेक्षितेनेव तृतीये त्रिपुराशिखा ॥
अष्टश्रिया महेन्द्रेण श्रापादुन्दावचः पुरा ।

दुर्गा

चतुर्थे पूजिता देवी भक्त्या भगवती सदा
तदा सुनीलेः सिद्धिर्देवैश्च मनुमानवैः ।
पूजिता सर्वविघ्नेषु बभूव सर्वतः सदा ।
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सुने !
सर्वे देवा इदुस्तस्यै शस्त्राणि भूषणानि ।
दुर्गाद्यश्च देव्याश्च निहता दुर्गाया तथा
दत्तं खाराण्यं देवेभ्यो वरश्च यदभीष्टितः
कालान्तरे पूजिता सा सुरधेन महात्मना
राज्ञा मेघसशिष्येण न्यग्रय्याश्च सरित्पटे
मेघादिभिश्च महिषैः कृष्णसारैश्च गण्डकेः
ह्यग्रेर्मौनेश्च कुष्माण्डैः पक्षिभिर्वलिभिर्मुं
वेदीकानि च दत्तैर्वसुपचाराणि षोडश
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा संपूज्य च विधानः
राजा हत्वा परीहारं वरं प्राप यथेष्टित
सुक्तिं सम्पाप वैश्यश्च संपूज्य च सरित्पटे
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साशुनेत्रः पुटाङ्गलिः
विससर्ज न्यग्रयणीनां गभीरे निर्मले जले
न्यग्रयणीं लणमयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधि-
शरोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ
त्यक्त्वा देहश्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
हत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ खराण्यश्च पूज्यो निष्कण्टकः
भोगश्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्यां स्वर्वालं संन्यस्य पुत्रे स कालयोगत
मनुष्यभूव सावर्णिस्तप्ता च पुष्करे तपः ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! समासेन यथागमम्
दुर्गास्थानं सुनिश्चेत् । किं भूयः श्रोतुमिच्छः
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
अथ दुर्गापूजाविधिः ।
“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्धि
शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ।
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्व्याद्भक्ता विधानतः
चतुःकर्ममयी स्नपनपूजनबलिदानहोमरूप
च प्रतिवर्षं कर्त्तव्या ।
‘द्विषरीरे चरे चैव लम्बे केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनश्च विसर्जनम् ॥
यो मोहादधवालस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे
न पूजयति दम्भाद्वा देवाद्वाप्यथ भैरव ! ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान् निहन्ति ।
वीक्षा अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च सा पूजा नि
विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतेः कान्या च ।
यथा,—
‘हृत्वेव परमामा पुर्निर्वृतिं त्रिदिवीकवः ।
एवमन्यैरपि सदा देवाः कार्यं प्रपूजनम् ॥
विभूतिमनुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
कान्यतया पूजने हते प्रसङ्गात्त्रिव्यपूजासिद्धि
तत्तद्भूतनात् कृष्णानवस्थादिप्रतिपदादिषु
सम्पन्नादिमहाउत्सवादिभक्तमहादमीकेवलम्
नवमीपूजा रूपाः कल्प्या उन्नेयाः । तदनन्त
मश्रीचमपि न प्रतिबन्धकम् ॥ ॥ सा पू
त्रिविधा । यथा,—
‘शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।

दुर्गा

साक्षिकी राजसी चैव तामसी चैति विश्रुतिः ।
साक्षिकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्येण निरामिधेः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कौर्मितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ।
देवीस्तज्जपश्चैव यज्ञो वह्नियु तर्पणम् ॥
राजसी बलिदाने च नैवेद्येः सामिधेस्तथा ।
सुरामासाद्युपाहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातागान्त्व सम्भता ।
ब्राह्मणेः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्ये च सेवकैः ॥
एवं नानान्त्रैश्चैवैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।
सर्वं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत् वा ॥
अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् ।
आभिरूप्याश्च विम्बानां देवः साक्षिध्वञ्छति ॥
अथ नवम्यादिकल्पः ।

‘इवे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगतं रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलेः ॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठां विख्याभिमन्त्रयाम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढयुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥
श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
प्रतिवर्षं कन्याकैर्कर्त्तव्यत्वात्तुपपत्तेः सिंहाकैरेपि
बोधनं तुलाकैरेपि स्थापनादिकं क्रियते चान्द्र-
कृतत्वात् कन्याकैर् मलमासे न तदारभ्यते यदि
पूर्वमारब्धं तदा मलमासेऽपि पूजादेवी-
माहात्म्यपाठादिकं प्रत्यहं कर्त्तव्यमेव ।
‘यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वह्निस्रग्निश्चाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
तत्र कृष्णनवम्यां देवकृत्यत्वेन पूर्वाह्णे बोधनम् ।
उभयदिने पूर्वाह्णे नवमीलाभे पूर्वाह्णे आद्रांशु-
रोधे तु पूर्वाह्णे विना दिवामात्रे युग्मादरं
विनापि परदिने बोधनं उभयदिने पूर्वाह्णे नव-
म्याद्रांलाभे पूर्वाह्णे बोधनं युग्मात् ।
‘कन्यादिमीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञां शुभप्रदः ॥
बोधनमन्त्रो यथा,—

‘इवे मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्रयोगतः ।
श्रीरुचि बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ये रावणस्य वधार्थाय रामस्याशुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देवास्त्वयि कृतः पुरा ॥
अहमप्याश्विने तद्बुधयामि सुरेश्वरीम् ।
शक्नेवापि च सम्बोध्य प्राप्तं राज्यं सुराजये ॥
तस्माद्दृष्टं त्वां प्रतिबोधयामि
विभूतिराश्व्यप्रतिपात्तहेतोः ॥
यथैव रामेण हतो दशास्य-
स्तथैव शत्रून् विनिपातयामि ॥
षष्ठीबोधने तु अहमप्याश्विने षष्ठां सायाह्णे
बोधयाम्यत इति पठनीयम् ॥ * ॥

अथ प्रतिपदादिकल्पः ।
‘आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥
प्रतिपदादितत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये ।

उत्तर दुर्गा

‘केशसंस्कारद्वयाच्च प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
पङ्कजोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ।
दर्पणश्च तृतीयायां सिन्दुरालकं तथा ॥
मधुपर्कं चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ।
पञ्चम्यामङ्गरागश्च शक्यालङ्करणानि च ॥
षष्ठां विस्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ।
सप्तम्यां प्रातरानीय यज्ञमध्ये प्रपूजयेत् ॥
उपोषणमथाष्टम्यामष्टम्युक्तेः प्रपूजनम् ।
नवम्यासुयचक्यायास्तद्देवाचैर्न दिवा ॥
पूजा च बलिदानश्च तद्भक्त्याः प्रपूजयेत् ।
कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषणैः ॥
संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां श्रावरोत्सवैः ।
अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ॥
स्कन्दवत् पालयेत्तन्तु देवी सर्वोपदि स्थितम् ।
पुत्रदारधनहर्त्तानां संस्था तस्य न विद्यते ।
सुकृते परमानु भोगान् प्रिय देवीगणो भवेत् ॥

अथ षष्ठादिकल्पः ।
‘बोधयेद्विस्वशाखायां षष्ठां देवीं फलेषु च ।
सप्तम्यां विस्वशाखान्तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।
जागरश्च स्वयं कुर्यात् बलिदानं महाशिशि ॥
प्रभूतबलिदानश्च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।
ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥
विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्याद्दे श्रावरोत्सवैः ।
धूलिकर्दमविक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलेः ॥
भगलिङ्गाभिधाने च भगलिङ्गप्रगीतकैः ।
भगलिङ्गक्रियाभिश्च कुर्याच्च दशमीदिने ॥ * ॥
नवमीबोधनासामर्थ्यं षष्ठां सायं बोधनं यथा,
‘षष्ठां विस्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥
षष्ठां बोधनामन्त्राकरणेऽपि पञ्चीप्रवेशपूर्वदिने
सायं षष्ठीलाभे एकादेवोभयकरणं यदा तु पूर्व-
दिने सायं षष्ठीलाभः परदिने सायं विना षष्ठी-
लाभस्तदा पूर्वोद्योधनं परदिने सायमामन्त्र-
यम् । यदा तुभयदिने सायं षष्ठीलाभस्तदा परे-
रुद्धि षष्ठां बोधनम् । उभयदिने सायं षष्ठा-
भावे पूर्वाह्णेऽपि षष्ठां बोधनम् । आमन्त्रण-
मन्त्रस्तु ।
‘मेरुमन्दरकेलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।
जातः श्रीफलश्च त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
नेतयोऽसि मया गच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
सायं षष्ठां कर्त्तव्यं पाल्वाद्या अधिवासनम् ।
षष्ठाभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि नारदः ॥ * ॥

अथ सप्तम्यादिकल्पः ।
‘आश्विने शुक्लपक्षे तु सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्र पूजा विशेषेण कर्त्तव्या मम मानवैः ॥
विशेषं तत्र वक्ष्यामि श्रेणु पुत्रक ! मन्त्रतम् ।
सप्तम्यां पञ्चिकापूजा रम्भादिनवभिर्गुणा ।
महोमधी च सार्धैर्म पुत्रायुर्धनवृद्धये ।
अष्टमी वा महापुण्या तिथिः प्रीतिकरी मम ॥
कुर्यात्तत्र महास्नानं पञ्चगव्ययुतेस्तथा ।
गायत्रीभिः कषायैश्च गन्धान्यैर्कोष्यवारिभिः ॥

दुर्गा

बोधधीभिश्च सर्वाभिर्भुङ्गारेः कलसेस्तथा
पुष्परत्नादितोये च गन्धैर्मलयैस्तथा ॥
गीतवादित्रनाम्नेन आपयेन्नाश्च भक्तितः ।
पूजा सङ्घट्टारैश्च नैवेद्ये च मनोहरैः ॥
विस्वपञ्चद्वंताक्ते च तिलघान्यादिसंयुतैः ।
जुहुयाज्ज्वलिते वह्नौ तस्य पुण्यफलं श्रेणु ॥
संसारे यानि सौख्यानि कान्यानि नरपुङ्गव ! ।
दीर्घमायुर्धनः पुत्रं विपुलं धनधान्यकम् ॥
लभते मत्प्रसादेन अन्ते मम पुरं ब्रजेत् ।
बलिस्तत्र विशेषेण देयो मत्प्रीतये नरैः ॥
अनेन विधिना यस्तु नवमीमतिवाहयेत् ।
सुष्टुक्ते च विपुलान् भोगानन्ते शिवपुरं ब्रजेत् ॥
ततः सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्वाह्णे
पञ्चीप्रवेश उभयत्र पूर्वाह्णे सप्तमीलाभे परश्च
‘युगाद्या वर्षदृष्टिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयभीक्ष्णं न तत्र तिथियुग्मता ॥
पूर्वाह्णे नवपञ्चिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा
आरोग्यं धनदा करोति विजयं चञ्चीप्रवेशे
शुभा ।

मध्याह्णे जनपीडनक्षयकरी संग्रामघोरावहा
सायाह्णे वधवन्धनानि कलहं सर्पक्षतं सर्वदा ॥
सप्तम्यामस्तगायां यदि विप्रति यज्ञं पञ्चिका
श्रीफलाद्रा
रात्रः सप्ताङ्गराभ्यं जनसुखमखिलं हन्ति
मलाशुरोधात् ।
तस्मात् सूर्योदयस्यां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य
देवीं
भूपालो वेशयेत्तं सकलजनहितं राक्षसर्षं
विहाय ॥

लिङ्गस्यां पूजयेद्देवीं मङ्गलस्यां तथैव च ।
पुस्तकस्यां महादेवीं पावके प्रतिमासु च ।
चित्रे च विशिखे स्वर्गे जलस्थान्यापि पूजयेत् ॥
स्नात्वा यथाविधि विधौतकराननाङ्कुराचम्य
सम्यगमलाम्बरयज्ञस्तत्रः प्रागाननो धनददिव-
दनोऽथवापि बह्वासनो गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा ।
‘कन्यासंस्थे रवावीशे सुक्ताष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशाह्णे तु महाविभवविस्तारैः ॥
पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणीऽपि वा ।
पशुघातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥
उक्तवचने पशुघातश्च कर्त्तव्य इति श्रुतेः ।
‘अष्टम्यां रुधिरैर्मसैः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥
इति कालिकापुराणाच्च ॥

‘अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्बुधम् ।
इति देवीपुराणोऽयं सन्धिपूजावलिदानपरम् ॥
तत्पूजाया उभयतिथिकर्त्तव्यत्वेन तद्बलिदानस्य
नवम्यां सावकाशत्वात् । तत्पूजाविधानम्
कालिकापुराणे वचनान्तरम् ।
‘अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते ।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्र ! योगिनीगणसंयुता ॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवात्र समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा प्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

दुर्गा

श्रद्धेन प्रतिपूजयेद्भगवतीं चर्छीं प्रचण्डाकृति-
चाद्यन्वाप्तपवाससंघतधिया भक्त्या समा-
राध्य च ।

नानापाशुकमण्मांससन्धिरेः कृत्वा नवम्यां
वलिं
नलत्रं अवरुणं तिथिश्च दशमीं संप्राप्य संप्रियेत् ॥

भगवत्याः प्रवेशाद्विसर्गास्ताश्च याः क्रियाः ।
तिथ्यावुदयगामिन्यां सर्व्वीप्ताः कारयेद्बुधः ॥
अत्रोदयकालीनघटिकासात्रतियौ सम्यक्पूज-
नासामर्थ्ये कालिकापुराणम् ।

‘सम्यक् कल्पोदितां पूजां यदि कर्त्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तदा दातुं पश्चेतान् वितरेत्तदा ॥
गन्धं पुष्पञ्च धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे गन्धपुष्पाभ्यां तद्भावे च भक्तितः ॥
संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः ॥
प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥
अत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।

‘व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
द्वाभ्यां चतुरस्रोभिर्वा ङासष्टद्विवशात्तियेः ॥
आद्यन्वाप्तपवासः पुत्रवती गृहस्थस्य निघडुः ।
यथा कालिकापुराणम् ।

‘उपवासं महाशय्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।
यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥
नवम्यां वलिदानम् कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।
जपं होमश्च विधिवत् कुर्यात्तत्र विभूतये ॥
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः पूर्वाघादायुताद्यन्वां
पूजाहोमादायोषणं इति श्रुतेश्च उभयत्र एक-
तरस्मिन् वा होमः शारदाः पूजाया नवम्यामेव
दक्षिणा देया ॥ * ॥

अथाद्यन्वादिक्केवलमहाशय्यां केवलमहाशय्यां-
कल्पा यथा,—

‘भद्रकालीं पट्टे कृत्वा तत्र संपूजयेद् द्विजः ।
आश्विने शुक्लपक्षस्य चाद्यन्वां नियतस्ततः ॥
उपोषितो द्वितीयेऽङ्घ्रिं पूजयेत् पुनरेव ताम् ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥

‘यस्त्वेकस्यामघाद्यन्वां नवम्यां वाथ साधकः ।
पूजयेद्द्वरदां देवीं शुद्धभावेन चेतसा ॥
इति कालिकापुराणम् ॥* ॥

दुर्गाया ध्यानं यथा,—

‘जटाजटसमायुक्तामङ्घ्रिं कृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेश्वरसङ्ग्रहाननाम् ॥
अतस्तीपुष्यवर्णाभिं सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सञ्जाभरुणभूषिताम् ॥
सुचारुदशमां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ॥
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमहिनीम् ॥
मृगालायतसंश्रयदशबाहुसमन्विताम् ।
त्रिभ्रुं दक्षिणे पाशां खड्गं चक्रं क्रमाद्धः ॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ।
खेटकं पूर्णचापश्च पाशमङ्कुशमेव च ॥
चर्छीं वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ।
अधस्तात्सहिषं तद्दक्षिणैरस्त्रं प्रदर्शयेत् ॥

दुर्गा

शिरश्चैदोद्भवं तद्दहानवं खड्गपाणिनम् ।
हृदि श्रुतेन निर्भङ्गं नियदम्भविभूषितम् ॥
रक्तरक्तौक्तताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेशयम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भुजुटीभौषणाननम् ॥
सपाश्रुवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ।
वमद्गिरिवक्त्रश्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥
‘देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ।
किञ्चिद्दूकं तथा वाममङ्कुष्ठं महिषोपरि ॥
शत्रुक्षयकरौ देवीं देवदानवदर्पहाम् ।
प्रसन्नवदनां देवीं सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
स्तूयमानश्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥
उपचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्या चण्डनाथिका ।
चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥
आभिः शक्तिभिरष्टाभिः सततं परिवेष्टिताम् ।
चिन्तयेत् सततं दुर्गां धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
इति ध्यात्वा महाज्ञानपूर्व्वकथोद्देशोपचारा-
दिना बलिदानादिभिः पूजयित्वा आवरणं
पूजयेत् ॥ * ॥

अथ दशमीकृत्यम् ।

‘संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां प्रावरोत्सवैः ।
देवीयात्राकाले निर्भेद्यनविधिमाह पूजारत्ना-
करे देवीपुराणम् ।
‘भक्त्या पित्रप्रदीपाद्यैश्च ताभ्यन्यादिपङ्क्तवैः ।
ओषधीभिश्च मेधाभिः सर्व्वबीजैर्यवादिभिः ॥
नवम्यां पर्व्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्यात् अह्नया वीर । देव्या नीराजनं नरः ॥
शुद्धभय्यादिनिर्देश्ययशस्वैश्च पुष्पलैः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देव्यै नीराजनं कृतम् ॥
तावत्कालसहस्राणि दुर्गालोकं महीयते ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोकं महीयते ॥* ॥
तद्दिने अपराजितापूजनम् । यथा,—
‘आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥
तद्दिने राजा यात्रां कुर्यात् । यथा,—
‘दशमीं यः समुलङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते वृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥
स्वयमशक्तौ खड्गादिथात्रा कर्त्तव्या । यथा,—
‘कार्य्यवशात्स्वयमगमे भूभर्त्सुः केचिदाहुरा-
चार्याः ।
कृत्वायुधादाभिशं वैजयिकं निर्गमे कुर्यात् ॥* ॥
खड्गनदर्शनफलादियथा,—
‘हस्तागते तु मित्रे यथा दिशा खड्गं यान्तं
वृपः पश्येत् ।
तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्विश्रुतेति ॥
कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धेयथाबलम् ।
श्रीभक्तं खड्गं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥
अङ्घ्रिंशु गोशु गजवाजिमहोरगेशु
राज्यप्रदः कुण्डलदः शुचिश्चाह्वलेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशुः खलु खड्गरौटः ॥
अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवभ्रातृण्यपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च खानं सर्व्वीषधीजलैः ॥

दुर्गा

अथ विसर्जनम् ।

‘नीयानैर्नरयानैर्व्वी नीत्वा भगवतीं शिब
स्त्रोतो जले प्रक्षिपेयुः क्रीडाकौतुकमङ्गलेः
परैर्नाक्षिप्यते यस्तु परं नाक्षिपते तु यः
तस्य रक्षा भगवती श्रापं दद्यात् सुदात्र
इति तिथ्यादितत्त्वदुर्गाशीत
विसर्जनमन्त्रो यथा,—
“दुर्गे देवि जगन्मातः ! स्वस्थानं गच्छ पू
संवत्सरयतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
निमज्जाम्भसि देवि त्वं चण्डिकाप्रतिमा मु
पुत्राशुर्धनदृष्टार्थं स्थापितासि जले मया ।
विसर्जनानन्तरं गृहमागत्य अश्चिद्राव
कृत्वा घटस्थजलेन रभिर्म्मन्त्रैरेजमान
विश्वेत् । यथा,—

“ॐ उत्तिल ब्रह्मणस्पते देवा यजन्स्वमेहे
प्रयन्तु मरुतः सुदानवे इन्द्रप्रायुर्भवासचा
ॐ सुरास्वामभिविचन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वर
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणः प्रसुः ॥
प्रदुन्श्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्द्धतस्त
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ॥
ब्रह्मणा सहितो श्रेष्ठो दिक्पालाः पान्तु ते ।
कीर्त्तिलक्ष्मीर्द्धर्मैर्द्धमा पुष्टिः अह्ना तमा मा
बुद्धिल्लक्षा वपुः प्रान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मा
एतास्वामभिविचन्तु धर्म्मपालाः सुसंयताः
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवशितार्कजाः
गृह्णास्वामभिविचन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः
शुभयो सुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्नीऽध्वरा नागा देव्याश्चाधरसां गण
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि
अौषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये
सरितः सागराः श्रेलास्तीर्थानि जलदा इद
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
एते त्वामभिविचन्तु धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥”

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणपह्णतिः ॥

अथ दुर्गानाममाहात्म्यम् ।

“तवर्गस्य तृतीयोऽर्थः पश्चमस्वरसंयुतः ।
कवर्गस्य तृतीयोऽर्थो वज्रस्तस्योपरि स्थितः
द्वितीयस्वरसंयुक्तं नामेदं परिकीर्त्तितम् ।
आरोग्यस्य च सम्यक्ज्ञानस्य च महोदयं ॥
नामेदं परमो हेतुर्मुक्तये भवसङ्गिनाम् ।
कालिकायै विशेषेण महापातकिनामपि ॥
निस्तारणीयं विज्ञेयं नामसंस्करणं प्रिये ॥
परदाररतोऽपि स्यात् परद्रव्यापहारकः ।
सोऽपि पापात् प्रसुच्येत यदि स्यादतिपातकी
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तब्धं गुर्वज्जनागमः ।
एतेभ्योऽपि विसुच्येत यदि नाम स्मरेत् सुधीः
इति रुद्रयामलः
“दुर्गा दुर्गेति दुर्गेति दुर्गानाम परं महम् ।
यो जपेत् सततं चण्डि ! जीवन्मुक्तः स मातु
महोत्पाते महारोगे महाविपदि वृद्धे ।
महादुःखे महाशोकं महाभयसमुत्थिते ॥

दुर्जयः

यः सरेत् सततं दुर्गां जपेत् यः परमं मनुम् ।
 स श्रीबलको देवेशि । नीलकण्ठमवाप्नुयात् ॥”
 इति सुखमालातन्त्रम् ।
 तिथिः, पुं, (दुर्गस्य अर्धः ।) दुर्गरक्षकः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राङ्गः कुलोद्भूतः ।
 दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राक्षसद्वयुक्तः सर्वकर्मसु ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 नवमी, स्त्री, (दुर्गायाः पूजोपलक्षिता नवमी ।)
 कार्तिकशुक्लनवमी । सा त्रेतायुगाद्या । तत्र
 अगह्वात्रीपूजा कर्मथा । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याश्च विशेषतः ।
 प्रगल्भाश्च अगह्वात्रीं पूजयेद्द्वीपमालया ॥
 तन्नाम्नरे ।
 त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनेकाक्षरेण च ।
 नानाबलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम् ॥
 कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याश्च विशेषतः ।
 त्रैलोक्यं साधकश्रेष्ठो लभेद्ब्राह्मणमकण्ठकम् ॥’
 त्रिकालम् ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां अगदम्बिकाम् ।
 दुर्गां प्रपूजयेद्ब्रह्मा धर्मकामार्थसिद्धये ॥’
 त्रिकालम् ।
 कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां अगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ॥
 नर्माय प्रतिमां शक्या अगह्वात्रा विधानतः ।
 जयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत् ॥
 तं कृत्वा चक्रवर्ती भवेत् साधकसत्तमः ।
 त्रैलोक्यधनेश्वर्यसंयुतास्य भवेत् पुरी ॥
 तदासीगणैर्युक्तो सुक्तः स्यात् पापसङ्कटात् ।
 शंभतो वसुयुतां नवमीं प्राप्य साधकः ।
 जयित्वा ऋषयोर्तां लभते वाञ्छितं फलम् ॥’
 विष्णुः ।
 तस्यै चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
 तं फलं लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च ॥”
 इति तिथितत्त्वम् ॥
 हेः, पुं, (दुर्गाया आङ्गा आख्या आङ्गा
 स्य ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हेः, पुं, (दुर्दुष्टः घोषो निनादो यस्य ।) भङ्गकः ।
 तं राजनिर्घण्टः ॥ निन्दितरवः । तद्वृत्ति, त्रि ॥
 हेः, त्रि, (दुर्दुष्टो जनः । “कुगतिप्रादयः ।”
 २ । २ । १८ । इति समासः ।) खलः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ४७ ॥ (यथा, चाणक्यशतके ।
 २४—२५ ।
 “दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु तिष्ठति सिद्धये हृदये तु हलाहलम् ॥
 दुर्जनः परिहर्षयो विद्यायालङ्कृतोऽपि सः ।
 मयिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥”
 नयः, पुं, (दुःखेन जीयतेऽसौ । जि जये + खल ।)
 कार्तिकेऽमलपक्षे पूजयान्मपुत्रः । इति कूर्म-
 पुराणम् । (विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । ६६ ।
 “समावर्ती निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः ॥”

दुर्दिनं

दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । २२ ।
 “असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥”
 राक्षसविशेषः । यथा, रामायणे । ३ । २६ । ३० ।
 “तं दृष्ट्वा निःशतं पूर्वं राक्षसा अपि निःश्रुताः ।
 दुर्जयः कालकाश्यश्च परवः कालिकामुखः ॥”
 त्रि, दुर्जयः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ८ । २२ ।
 “वरदानेन घातुः स दुर्जयो मधुसूदन ! ॥”)
 दुर्जरा, स्त्री, (दुर्दुःखेन जीयन्तीति । दुर् + जृ +
 अङ् । ततश्चाप् ।) ज्योतिष्मती लता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ त्रि, दुर्जरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “स्वादु पाकरसं श्राकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥”
 दुर्जयः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । २६ ।
 “दुर्जरं वासनापालं न श्रान्तिमुपजाति वै ॥”
 दुर्जातं, स्त्री, (दुर्दुष्टं यथा तथा जातम् । प्रादि-
 समासः ।) असनम् । (यथा, रघुः । १३ । ७२ ।
 “दुर्जातबन्धुरयत्नश्च हरौश्वरो मे
 पौलस्त एव समरेषु पुरः प्रहर्ता ॥”)
 असमञ्जसम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ असम्यग्-
 चाते, त्रि । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । २२४ । ३३ ।
 “दौक्ष्येयस्तथा मन्त्रो दुर्जातः शूद्र इत्यते ॥”
 दुर्दान्तः, पुं, (दुर्दुष्टः खेन दान्तो दमितः ।) कलहः ।
 वतुसतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अश्रान्ति, त्रि ।
 (यथा, माघे । १२ । २२ ।
 “दुर्दान्तसुतस्य निरस्तसादिनं
 सहासहाकारमलोकयञ्जनः ॥”)
 दुर्दिनं, स्त्री, (दुर्दुष्टं दिनम् ।) मेघाच्छन्नदिनम् ।
 इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 १६७ । १८ ।
 “तुसलं दुर्दिनश्चासीत् सविद्युत्स्तनयिन्मृतम् ।
 तदुर्दिनतलं भिक्षा नारदः प्रत्यहस्यत ॥”
 घनान्धकारः । यथा, कुमारे । ६ । ४३ ।
 “यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दृष्टं तस्यचराः ।
 अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिचारिकाः ॥”
 वृष्टिः । यथाह साङ्गः ।
 “घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः ॥”
 (यथा, रघुः । ४ । ४१ ।
 “द्विधां विषयकाङ्कतस्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्नङ्गलक्ष्मात् इव प्रतिपदे जयश्रियम् ॥”
 कुत्घितदिनम् ।)
 “सुदिनं दुर्दिनश्चैव सर्वं कर्मोद्भवे भव ।
 तत् कर्म तपसां सार्थं कर्मणाश्च शुभाशुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 “यद्युतकथालापपरसपीयूषवर्जितम् ।
 तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम् ॥”
 इत्युक्तः ॥
 (दुर्दिनं वर्षः घनान्धकारो वा अस्थस्येति ।
 अच् । वर्षयुक्ते घनान्धकारविशिष्टे च, त्रि ।
 यथा, हरिवंशे । ६७ । ६६ ।
 “सम्प्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः ॥”
 तथा, महाभारते । ८ । ६१ । २३ ।
 “जीमूतेश्च दिशः सर्वान्ध्रो तिमिरदुर्दिनाः ॥”)

दुर्धर्षा

दुर्दुष्टः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति आस्तिकता-
 मिति । दोलि + बाहुलकात् कूटप्रत्ययेन
 साधुः ।) नास्तिकः । इति जटाधरः ॥
 दुर्दिता, स्त्री, लताविशेषः । इति जटाधरः ॥
 दुर्दमः, पुं, (दुर्दुष्टो इमः ।) हरित्पलाकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्धर्ष(र्ष)रः, पुं, (दुर्दुःखेन धियते इति । दुर् + धृ +
 “ईषद्ःसुषु लच्छालच्छर्येषु खल ।” ३ । ३ ।
 १२६ । इति खल ।) नरकविशेषः । ऋषभो-
 षधिः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥ पारदः । भक्षा-
 तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ महिषसुरस्य
 सेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
 “दुर्धरं दुर्धर्षोऽसौ शरीरिण्ये यमस्यम् ॥”
 (धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । ७ ।
 १३३ । ३० ।
 “नान्दयन्त महेष्वासाः सोदर्याः पञ्च भारत ! ।
 दुर्धर्षो दुःसहश्च दुर्मेदो दुर्धरो जयः ।
 पाण्डवं चित्रसन्नाहस्तं प्रतीपमुपाद्रवन् ॥”
 शम्भुरासुरस्य मन्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 १६२ । १८ ।
 “दुर्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्दनः ।
 एतेः परिवृतोऽमात्यैर्युतसुः प्रस्थितो रथे ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
 तस्य सहस्रनामकथने ।
 “दर्पहा दर्पदो इतो दुर्धरोऽथापराजितः ॥”
 “न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु
 सर्वोपाधिभिर्निर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादात्तः
 किञ्चिदुःखेन धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भाव-
 नान् तस्मात् दुर्धरः ।
 “श्रीश्रीशुद्धिकरस्तेषामयत्तासक्तपैतसाम् ।
 अथक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥’
 इति भगवद्भक्तनात् ॥” इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥
 तथा तत्रैव । ४२ श्लोके ।
 “सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
 “पृथिव्यादीनि धारकाण्यन्येन धारयितुमशक्य-
 त्वात् न केनापि धारयितुं शक्यते इति दुर्धरः ।
 दुःखेन ध्यानसमये सुमुक्तुभिर्हृदयेन धार्यते
 इति दुर्धरः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥ एतेन सुतपति
 भेदात् नामभेदोत्पत्त्या न द्विरास्तः सहस्रनाम
 पूर्वैश्च जाता ॥) दुःखधर्ष, त्रि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६८ ।
 “अथात्रवीर्यज्ज्वात्मानं भारद्वाजो महारथम् ।
 यथायद्दं मन्हावाहो ! विशिष्टमिति दुर्धरम् ॥
 अस्त्रं ब्रह्मधरो नाम सप्रयोगनिर्वर्षणम् ॥”
 दुर्जये च । यथा, महाभारते । ७ । ११७ । ६ ।
 “निर्जित्य दुर्धरं शौचं सपदानुगमाह्वये ।
 हार्दिकं योधवर्ष्यं प्राप्तं मन्ये घनञ्जयम् ॥”
 दुर्ध(र्ष)र्षा, स्त्री, (दुर्दुःखेन धियतेऽसौ । दुर् +
 धृ + खल ।) नागदमनी । कन्यारीश्वरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः ।
 यथा, महाभारते । १ । ११७ । ३ ।
 “विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥”)

दुर्नाम

दुःखधर्षणीये, चि । (यथा, महाभारते । ६ । १२ । ६ ।
 “सुनामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥”
 दुर्धर्षः । तथा, तत्रैव । १ । १३४ । ८७ ।
 “ततः प्रीतमना द्रोणो सुहृत्प्रादिव तं पुनः ।
 प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥”)
 दुर्दुष्टः, पुं, (दोलयति उत्क्षिपति युष्वादि-
 मिति । दुल क उत्क्षेपे + बाहुलकात् कूट-
 प्रत्ययेन साधुः लस्य रः ।) युक्तिं विना गुरु-
 वाक्यममन्यमानः । इति तत्त्वबोधनी ॥
 दुर्नाम, [न्] स्त्री, (दुर्दुष्टं नाम यस्य ।) अश्ली-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४५ ।
 “दध्याजं कफपित्तं लघु वातक्षयापहम् ।
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ॥”
 पित्तजस्रिजयोरनयोर्हेतुर्यथा,—
 “कटुम्लवणोष्णानि विदाह्नीनि गुरुणि च ।
 सेवनानिलतोयेन अमाह्वयामपीडया ।
 यानव्यायामदोषाद्वा दुर्नाम पित्तसम्भवम् ॥
 अथायामातस्य श्रीलादजसं
 श्रीताह्वान्यहातसंसेवनाच्च ।
 गौग्यात्वस्त्रासैलसम्पिच्छिलेन
 दुर्नामा सञ्जायते श्लेष्मदोषात् ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
 चिकित्सास्य यथा,—
 “योषाख्यस्करविडङ्गतिलाभयानां
 चूर्णं गुडेन सहितम् सदोपयोग्यम् ।
 दुर्नामकुष्ठगरशोधश्लेष्मद्विष्वान्वा-
 नग्नेऽयत्नवत्तं क्रिमिपाण्डुताच्च ॥”
 इति योषाद्यचूर्णम् ॥
 पचेद्वारिचतुर्दशे कण्टकायन्तद्विषतम् ।
 तत्राग्नित्रिफलाथोषपूतिकत्वककलङ्गकैः ॥
 स काष्ठमथ्येविडङ्गैस्तु सिद्धं दुर्नामहेतुत् ।
 घृतं सिंघान्तं नाम बोधिसत्त्वेन भाषितम् ॥
 इति सिंघान्तं घृतम् ॥”
 इति वदकचक्रपाणि संग्रहे अश्लीरधिकारे ॥
 “श्लेष्मिन् प्रौरणं कन्दं पल्लामौ पृटपाकवत् ।
 अद्यात् सतेलवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥”
 “चूर्णोक्तताः षोडश श्रूरणस्य
 भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
 महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको
 गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥”
 इति श्रूरणपिण्डी ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
 “माणश्रूरणभक्तातत्रिद्वन्तीसमन्वितम् ।
 त्रिकत्रयसमायुक्तं लौहं दुर्नामनाशनम् ॥
 इति माण्डवं लौहम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे अश्लीरधिकारे ॥
 “सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ।
 तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्तते ॥
 ततोऽनानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मूद्राति देहिनाम् ॥”
 इति सुश्रुते निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

दुर्भिक्ष

दुर्नामकं, स्त्री, (दुर्नाम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
 अश्लीरोगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा,—
 “सनागरास्करहृद्दहारकं
 गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
 अश्लेषदुर्नामकरोगदारकं
 करोति हृद्दं सहस्रैव दारकम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽश्लीरधिकारे ॥)
 दुर्नामा, [न्] पुं, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्य ।)
 दीर्घकोविका । इत्यमरः । १ । १० । २५ ॥ भिद्यक्
 इति भाषा ॥
 दुर्नामारिः, पुं, (दुर्नाम अश्लीरोगस्य अरिः शत्रुः ।)
 श्रूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुर्नाम्नी, स्त्री, (दुर्निन्दितं नाम यस्याः । डीप् ।)
 दुर्नामा । इति शब्दरत्नावली ॥
 दुर्भिक्षः, चि, (दुर्निन्दितं बलं यस्य ।) कृशः । तत्-
 पर्यायः । अर्मासः २ क्वातः ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ४४ ॥ चान्तः ४ श्रातः ५ श्रितः ६ अवलः
 ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ६ । ५६ ।
 “सबलो जयमाप्नोति देवाण्ययति दुर्भिक्षः ॥”
 शिथिलः । यथा, रघुः । ५ । १२ ।
 “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्भिक्षाश-
 क्षमित्यवोचद् वरतन्मुश्रियः ॥”
 दुश्कर्मा । यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
 “जटिलश्चानधीयानं दुर्भिक्षं कितवन्तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आह्वेन भोजयेत् ॥”
 दुर्भिक्षा, स्त्री, (दुर्दुष्टं स्वल्पमित्यर्थः बलं यस्याः ।)
 अश्लिरीयिका । इति भावप्रकाशः ॥
 दुर्भंगा, स्त्री, (दुर्दुष्टं भगं भाग्यं यस्याः ।) पति-
 क्षेहरहिता । दुया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 विरक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विरक्ता ३
 निखा ४ सौभाग्यरहिता ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । २६ ।
 “शोचत्यशुकला साध्वी दुर्भगेवो ज्जितासती ॥”
 भाग्यहीने, चि । यथा, महाभारते । १ । १७० । ७ ।
 “कर्मेभिः खलतेः सा तु दुर्भंगा समपद्यत ॥”
 दुर्भिक्षं, स्त्री, (भिक्षाया अभावः ।) भिक्षाया
 अप्राप्तिकालः । अकाल इति भाषा । यथा,
 “दुर्भिक्षमल्पं स्मरणं चिराय ।” इत्युद्धटः ॥
 भिक्षायाः प्रायो निष्कलत्वमित्यथयीभावसमासः ।
 यद्देशे यत्काले तद्देशतत्कालयोग्यश्लेष्मादिकं
 न जायते तद्देशे तदा याच्यमानद्रथालाभात्
 दुर्भिक्षं जातमिति अवहियते सङ्गिरिति । तत्-
 कारकवर्षाणि यथा,—
 “राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैरुपपीडनम् ।
 जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥१३॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
 अनादृष्टिः समाख्याता अये संवत्सरे प्रिये ॥२०॥
 कश्चिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमण्डलः ।
 दुर्भिक्षं सर्वरीवर्षे अवहारो विपर्ययः ॥ ३४ ॥
 दुर्भिक्षं जायते सर्वा मेदिनी दुष्प्रति प्रिये ।।
 श्वेते ब्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥

दुर्मरा

दुर्भिक्षं जायते घोरं घान्धौषधिप्रपीडनम्
 अनले च समाख्याता नाच कार्या विचरः
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समावात् कथयाम्य
 पिङ्गले चारुपद्माणि । दुर्भिक्षं गर्भहातः
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं अवहारो न वर्तते
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मितौ सतुपस्थिते ।
 दुर्भिक्षं मरणं घोरं घान्धौषधिप्रपीडनम्
 पापरोगो भवेद्देवि । रक्ताखीरमरुवन्दिनि
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोपद्रवाकुलम्
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये
 मेदिनी चलते देवि । सर्वभूतं चराचर
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं अये सङ्गीयते प्रजा ।
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथ
 दुर्भिक्षं जायते घोरं अये संवत्सरे प्रिये ।
 इति ज्योतिस्तस्त्रुतवृत्तिवर्षान्तगतवर्षा
 फलबोधकभविष्यपुराणीयवचनानि ॥ *
 अङ्गुतेऽपि दुर्भिक्षं भवति यथा,—
 “मांसास्थिनी समादाय श्लेष्मानादुपधवा
 श्वा श्लेष्मालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति
 विकिरन्ति गृहादौ च श्लेष्मानं वा महो
 चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
 संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकन्मथा
 अङ्गुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः ।
 अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥
 इति ज्योतिस्तस्त्रम् ॥
 “तत्राश्लीचिभिन्नायहृष्ये दोषाभाव इति
 लताप्रभृतयः ॥ कौर्मि ।
 सदाःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्यपश्वे
 श्लेष्माहवे हतानाश्च विद्युता पाथिवैर्दृष्टि
 सदाःशौचं समाख्यातं श्लापादिमरणे तथ
 इति शुद्धितस्त्रम्
 अपि च गाढङ् २२६ अध्याये ।
 “दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च न्तके स्रतकेऽपि वा
 नियमाच्च न दुष्प्रान्ति दानधर्मरतासुधा
 दीक्षिताश्चाभिक्षिताश्च व्रततीर्थपरासुधा
 दीक्षाकाले विवाहादौ देवदोष्युः निमवि
 पूर्वसङ्कल्पिते चापि नाशौचं न्तस्रतके ।
 दुर्भिक्षाः, [सु] चि, (दुर्दुष्टं मनो यस्य ।) पि
 दिव्याकुलचित्तः । तत्पर्यायः । विमना
 अन्तर्मनाः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८ ।
 भागवते । १ । ६ । १६ ।
 “रूपं भगवतो यत्तत्तमनः कान्तं शुचाप
 अपश्यन् सहस्रोसस्ये वैष्णवाद्दुर्मना इव ।
 शतावर्थ्याम्, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मः
 मनः इति विग्रहे । दुर्दृष्टि, स्त्री ।
 रामायणे । २ । ३१ । २० ।
 “यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यसुतम्
 प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्भे च विशेषतः ।
 दुर्मरा, स्त्री, (न् + भावे अप् । दुर्दुःखेन
 न्दुर्दुःख्याः । क्षिन्नायामपि पुनश्चतुर्पत्तये
 क्षयात् ।) दुर्भा । इति कटाश्रः ।
 दुर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दुर्व्योध

दुर्व्योधः, पुं, (दुर्निन्दितं सुखं यस्य ।) वानर-
विशेषः । (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । ३३ ।
“अयुतेन वृत्तश्चैव सहस्रेण प्रतीन च ।
ततो युधपतिर्वीरो दुर्मूर्खो नाम वानरः ॥”)
नागमेदः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३ । ११४ ।
“कुहरः पुण्यदंष्ट्रश्च दुर्मूर्खः सुसुखस्तथा ॥”)
अश्वः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५ ॥ (सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः । ३ । ३ । ५६ ॥) महिषासुर-
मेनापतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८३ । १६ ।
“दुर्व्रं दुर्मूर्खश्चोभौ शरैर्निम्बे यमक्षयम् ॥”
(नृपविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २१ ।
“संग्रामनिर्दुर्मूर्खश्च उग्रसेनश्च कीर्षवान् ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ११९ । ३ ।
“दुर्मूर्खो दुर्मूर्खश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥”
राक्षसविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।
“रक्षःपतिस्तद्वलोक्य निकुम्भकुम्भ-
धृन्नाचदुर्मूर्खसुरान्नरान्नकादीन् ॥”
यक्षविशेषः । इति ब्रह्मपुराणम् ॥ गणपते-
गणानामन्यतमः । यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । ११ ।
“षट्कोणाश्रिष्ठ षट्स षड्गणसुखाः पाशा-
कुशाभीरवान्-
विभागाः प्रमदासखाः पृथुमहाशोयाप्रसङ्ग-
त्विषः ।
आमोदः पुरतः प्रमोदसुसुखौ तं चाभितो
दुर्मूर्खः
पश्चात्पार्श्वगतोऽस्य विप्र इति यो यो विप्र-
कर्त्तृति च ॥”
वर्षविशेषः । यथा, ज्योतिषतन्त्रधृतभविष्य-
पुराणवचनम् ।
“तुषधान्यचयो देवि ! सर्वश्रयमहार्घता ।
यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मूर्खे दुर्मूर्खाः प्रजाः ॥”)
दुर्मूर्खः, त्रि, (दुर्दुःखजनकं सुखं सुखनिःसृत-
वचनादिकं यस्य ।) अप्रियवादी । तत्पर्यायः ।
सुखरः २ अश्वत्थसुखः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
(अप्रियदर्शनम् । यथा, कथासरित्सागरे ।
१२ । ५२ ।
“पक्षे वसन्तकस्यापि रूपं दन्तुरदुर्मूर्खम् ॥”)
दुर्मूर्खः, स्त्री, (दुर्दुःस्वितं मल्लम् । प्रादिसमासः ।)
महार्घम् । इति लोकाप्रसिद्धम् ॥
दुर्मूर्धाः, त्रि, (दुर्निन्दिता मेधा धारणावती बुद्धि-
यस्य । “निब्रमसिच प्रजामेघयोः” ५ । ४ ।
१२२ । इति अक्षिप् ।) मन्दमेधाः । इति
आकरकम् । (यथा, महाभारते । ३ । १० । २६ ।
“न किञ्चिद्ब्रह्मा दुर्मूर्धास्तस्यौ किञ्चिदवाङ्-
सुखः ॥”)
दुर्मूर्हः, पुं, (दुर्निन्दितो मोहो यस्मात् ।) काक-
सुखी । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्यधिनः, पुं, (दुर्दुःखेन युध्यतेऽसौ । युध +
“भावायां प्राप्तिरुधीति” युच् ।) खनाम-
खातकुसुमवर्णभरान्जविशेषः । स धृतराष्ट्रव्युष्ट-

दुर्व्यर्थ

पुत्रः कुसुमाक्षययुद्धे भीमेन हतः । तत्पर्यायः ।
कुसुमाक्षयः २ गांधारियः ३ सुयोधनः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं कलेरंशिन एथिया-
मवतीर्षः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८८ ।
“कलेरंशस्तु संजज्ञे सुवि दुर्व्योधनो वृषः ।
दुर्व्युद्धिर्दुर्मैतिश्चैव कुसुमाक्षयशस्करः ॥
जगती यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपुत्रवः ।
यः सर्वो घातयामास एथिवीं एथिवीपते ! ॥”)
दुर्लभः, त्रि, (दुर्दुःखेन लभ्यते इति । दुर् + लभ +
“इवद्दुःसुखिति” ३ । ३ । १२६ । इति खल् ।)
दुष्प्रापः । इति मेदिनी । भे, १६ ॥ यथा,—
“दुर्लभं प्राप्तं वाक्यं दुर्लभः श्रेयस्तु सुतः ।
दुर्लभा सहश्री भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥”
इति चाणक्ये । ५४ ॥
अतिप्रसन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥
“सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
हरिहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥
प्रियः । इति हेमचन्द्रः ॥
दुर्लभः, पुं, (दुर् + लभ + खल् ।) कचुरः । इति
मेदिनी । भे, १६ ॥ कर्चुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६६ ।
“दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासी दुरारिहा ॥”
“दुर्लभतया दुर्लभः ।
‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः ।
नराणां शीघ्रपापानां लब्धभक्तिः प्रजायते ।’
इति वचनान् भक्त्या लभ्य इति भगवद्बचनम् ॥”
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥)
दुर्लभा, स्त्री, (दुर्लभ + टाप् ।) न्येतकण्टकारी ।
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
दुर्व्यं, ई वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् । इन्द्रित्वात् निष्ठायांमनिट् ।) पक्ष-
स्वरी । दूः डूरी डूरः । ई, दूर्णः । इति दुर्गा-
दामः ॥
दुर्व्यं, त्रि, (दुर्दुःखेन उच्यते । दुर् + वच् +
खल् ।) दुःखकण्ठम् । यथा, भारविः । २ । २ ।
“अपि वागधिपस्य दुर्व्यं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥”
दुर्व्यः, [स्] स्त्री, (दुर्निन्दितं वचः ।) मन्द-
वाक्यम् । यथा,—
“असह्यं दुर्व्यो ज्ञातेर्मघान्तरितरौद्रवम् ॥”
इत्युद्दटः ॥
(दुष्टवक्त्रि, त्रि ॥)
दुर्व्यं, स्त्री, (दुर्निन्दितं सुवर्णाद्यपेक्षयेत्यर्थः वर्णं
यस्य ।) रजतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, माघे । ४ । २८ ।
“दुर्व्यंभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ॥”)
एलबालुकम् । इति मेदिनी । खे, ५२ ॥ मन्द-
वर्णं, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
“योगैर्हमेव दुर्व्यं भावधियन्ति साधवः ॥”)
दुर्व्यं, स्त्री, (दुर्व्यं + स्थायं संज्ञायां वा कन् ।)
रजतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

दुर्वृत

दुर्व्याक्, [च] त्रि, (दुर्वृष्टा वाक् यस्य ।) कष्टदः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११ ॥ (यथा, अथर्व-
वेदे । ४ । १७ । ५ ।
“दुर्व्याक्नीः सर्वा दुर्व्याक्स्ता अस्मन्नाश्रया-
मसि ॥”)
दुर्वृष्टा वाक् । (दुष्टवाक्ये, स्त्री ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ७४ । ८८ ॥
“अतीव जल्पन् दुर्व्याचो भवतीह विचेतकः ॥”)
दुर्व्यादः, पुं, (दुर्वृष्टो वादः ।) स्तुतिपूर्वकदुर्व्याक्यम् ।
इति जटाधरः ॥ निन्दितवाक्यम् ॥
दुर्व्यासाः, [स्] पुं, (दुर्वृष्टं निगूढमित्यर्थः वास इव
धर्मावरणत्वं यस्य । तथा च महाभारतवच-
नम् ।
“निगूढनिश्चयं धम्म यं तं दुर्व्याससं विदुः ॥”)
सुनिविशेषः । स अचिन्तनियुक्तः शङ्कराश्र-
जातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । २ ।
“दुर्व्यासाः शङ्करस्याश्रयश्चार एथिवीमिमाम् ॥”)
तत्पर्यायः । कुशारणिः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य भार्या और्वसुनिकन्या कन्दली ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमस्कन्धम् ॥ (महा-
देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।
तस्य सहस्रनामकीर्तने ।
“साक्षप्रसादो दुर्व्यासाः सर्वसाधुनिधितः ॥”
दुर्निन्दितं वाधो वक्षं यस्य ।) मन्दवक्त्रयुक्ते,
त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १ । १६ ।
“मा नो अयंऽवीरते परा हा दुर्व्यासीऽमतये
मा नो अस्थे ॥”)
दुर्व्यधः, त्रि, (दुर्वृष्टा विधा यस्य ।) दरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ खलुः । इति मेदिनी ।
धे, ३१ ॥ मूर्खः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
गोः रामायणे । २ । १०६ । ३० ।
“शास्त्रेऽप्यन्येषु मुखेषु विद्यमानेषु दुर्व्यधः ।
बुद्धिमान्स्त्रीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान् प्रवदन्ति ते ॥”)
दुर्व्यनीतः, पुं, (वि + नी + भावे क्तः । दुर्वृष्टं
विनीतं विनयो यस्य । यद्वा, दुर् + वि + नी +
क्तः ।) अविनीतान्धः । तत्पर्यायः । मूकलः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०१ । अविनीतमात्रे,
त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १७ ।
“कुपुत्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्व्यनीतः कुसुपोऽपि मूर्खोऽपि असनी
खलः ॥”)
दुर्व्यनः, त्रि, (दुर्वृष्टं वृत्तं चरितं यस्य ।) दुर्जनः ।
यथा,—
“दुर्व्यत्तद्वृत्तप्रमनं तव देवि ! शीलम् ॥”
इति चण्डी ॥
दुर्व्यरिजे, स्त्री । (यथा, महाभारते । १ । ११०० ।
“दुर्व्यं धार्तराष्ट्राणासुक्तवान् मगवावृषिः ॥”)
दुर्वृत, [द] त्रि, (दुर्वृष्टं हृदयं यस्य । “सुहृ-
दुर्वृतौ मित्रामित्रयोः” ५ । ४ । १५० । इति निपा-
तनात् हृदयस्य हृद्भावः ।) शत्रुः । इत्यमरः ।
३ । ८ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २६ । ३४ ।

“मित्राणां सुपकाराय दुर्द्धर्दां नाशनाय च ॥”
 दुष्टचित्ते, चि। (यथा, महाभारते। ३। १२। १२।
 “अश्वसारमयं नूनं हृद्यं मम दुर्द्धरः।
 यमौ यदेनौ दृष्ट्वाय पतितौ नावदीर्यते ॥”)
 दुर्द्धरः, चि, (दुर्द्धरं हृद्यं यस्य। अश्वत्थत्वेन न
 हृद्भावः।) दुष्टान्तःकरणः। इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥
 दुल, क उन्नेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सकं-सेट्।) क, दोलयति धूलिं वायुः।
 इति दुर्गादासः ॥
 दुलिः, पुं, (दोलतीति। दुल + “इगुपधात् कित्”
 उणां ४। ११६। इति इन्।) सुनिविशेषः।
 कमथ्याम् स्त्री। इति मेदिनी। ले, २६ ॥
 दुली, स्त्री, (दुल + इन्। वा डीष्।) दुलिः। इत्य-
 मरटीकार्या भरतः ॥
 दुश्चरः, पुं, (दुर्दुःखेन चरतीति। दुर् + चर +
 अच्।) शम्भूकः। इति हारावली। ११२ ॥
 भङ्गकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्दुःखेन चर्यते
 इति। खल्।) दुर्गमे, चि। (यथा, रामायणे।
 ३। २६। ७।
 “प्रविष्टो सीतया साङ्गं दुश्चरं दृष्ट्वा वनम् ॥”
 दुश्चरणीये, चि। यथा, महाभारते। १२।
 २३। ६।
 “लक्षराय विधिं पार्थ! दुश्चरं दुर्भवेन्द्रियैः ॥”
 दुश्चर्मा, [नृ] पुं, (दुष्टं चर्म यस्य।) अप्राहत-
 मेष्टुः। “यथा, दुश्चर्मा गुरुतल्पगः।” इति
 स्मृतिः ॥ तत्पर्यायः। द्विनयकः २ चण्डः ३
 शिपिविष्टः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ११८ ॥
 कोटररोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुश्चिक्वं, स्त्री, लम्बात् हृतीयलसम्। यथा,—
 “खं मेघूरयमास्यदं मदनमे यामिचमस्तदुने
 वूनचापि सुहृदुश्चे तु ह्रिषुकं पातालमम्भोऽपि
 च।
 दुश्चिक्वं सहजे वदन्ति सुनयो रिपुं ततो ह्यदशे
 षट्कोणं रिपुमन्दिरे नवममे षाट्वां चिकोणं
 पुनः ॥”
 इति दीपिका ॥
 दुश्चावनः, पुं, (दुर्दुःखेन अवनं बहुकालानन्तरं
 पतनं यस्य। दुर्दुःखचावनः शिवो यस्य। शिवेन
 अभिभूतत्वात् तथात्वम्। यद्वा, दुर्दुःखेन अयते
 इति। च्चु इ गतौ + “कृन्सि गत्यर्थेभ्यः।” ३।
 ३। १२६। इति युच्।) इन्द्रः। इत्यमरः। १।
 १। ४७ ॥ (अविच्छास्ते, चि। यथा, ऋग्-
 वेदे। १०। १०३। २।
 “युत्कारेण दुश्चावनेन धृष्णना ॥”)
 दुष्, ईर् य औ वैलते। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवां-परं-अकं-अनिट्।) वैलतमशुद्धीभावः ॥
 इर्, अदुष्त् अदुश्चत्। अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्यं
 ङ इत्यर्थे। य, दुष्यति लोकः पापात्। औ,
 दोष्टा। इति दुर्गादासः ॥
 दुष्करं, स्त्री, (दुर्दुःखेन क्रियते इति। क् + खल्।)
 आकाशम्। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (भावे

खल्।) दुःखेन करणम्। (कर्मणि खल्।)
 दुष्खेय क्रिययाणे, चि। इति सुगन्धोद्यम् ॥
 (यथा, देवीभागवते। ५। १। ३।
 “वने गत्वा तपस्तप्तं वासुदेवेन दुष्करम्।
 विश्वोर्भ्रावतारेण शिवस्याराधनं कृतम् ॥”)
 दुष्कर्म्म, [नृ] स्त्री, (दुष्टं कर्म।) पापम्। यथा,
 “दुष्कर्मेणा वृक्षां रोगा यान्ति चैव क्रमाच्छमम्।
 जपेः सुरार्चनेर्होमेर्दैनैस्त्रिषां शमो भवेत् ॥”
 इति शातातपीयकर्मविपाकः ॥
 (निन्दितकर्म ॥ ३॥ दुष्टं कर्म अस्थिति विग्रहे।
 दुष्कर्म्मकारके, चि। यथा, महाभारते। ५।
 १३२। २०।
 “ततो वसति दुष्कर्म्मां नरके शान्चतीः समाः ॥”)
 दुष्कुलीनः, पुं, चौरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (दुष्कुले भवः। दुष्कुल + पञ्जे खः।
 दुष्कुलोद्भवे, चि। इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 (यथा, महाभारते। ५। ३६। ४६।
 “दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ॥”)
 दुष्कृतं, स्त्री, (दुष्टं कृतम्।) पापम्। इत्यमरः।
 १। ४। २३ ॥ तत्तु तत्कर्तुर्मरणानन्तरं तेन
 सह गच्छति। यथा,—
 “गृह्यार्था निवर्तन्ते श्मशानादपि बान्धवाः।
 सुकृतं दुष्कृतं लोके गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 तस्माद्धितं समासात् देवाहा पीरघादथ।
 दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि च कार-
 येत् ॥”
 इति वङ्गपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
 (दुष्टकृते, चि। यथा, महाभारते। ६। ४३। २०।
 “युष्माकश्चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा।
 यत्पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः सो ब्रह्मराक्षसाः ॥”)
 दुष्क्रीतं, चि, (दुर्दुःखेन क्रीयते स्म इति। दुर् +
 क्री + क्तः।) महार्चम्। यथा,—
 “क्रीत्वा मख्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्थते क्रथी।
 विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु तस्मिन्नेवाह्वयविद्यतम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ॥
 दुष्खं, स्त्री, (दुष्टं खनति आविष्करोतीति। खन
 + ङः। “इयः षः।” ८। ३। ३६। इति
 विसर्गस्य षः।) दुःखम्। इत्यमरटीकार्या
 भरतः ॥
 दुष्खदिरः, पुं, (दुष्टः खदिर इति प्रादिसमासः।)
 खदिरवृक्षभेदः। तत्पर्यायः। काम्बोजी २।)
 कालस्कन्धः ३ गोरटः ४ अमरणः ५ पञ्चतरुः
 ६ बहुसारः ७ सारखदिरः ८ महासारः ९
 च्चुद्रखदिरः १०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्।
 उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। रक्तत्रयोत्पदोषकञ्चित्-
 विषवीसर्पन्वरकुष्ठोन्मादभूतनाशित्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 दुष्टं, स्त्री, (दुष् + क्तः।) कुष्ठम्। इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ कुष्ठ इति ख्यातम् ॥
 दुष्टः, चि, (दुष्यतीति + दुष् + कर्त्तरि क्तः।)
 दुर्लभः। अधमः। इति विश्वः ॥ (यथा, महा-
 भारते। ३। २३३। ११।

“महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
 स्त्रीभिः सतीभिस्तव वस्त्रमस्तु।
 चण्डाश्च शौकाश्च महाशनाश्च
 चौराश्च दुष्टाश्च यज्ञाश्च वर्णाः ॥)
 दुष्टवः, पुं, (दुष्टो वृष इति कर्मधारयः।)
 २प्यभुर्लक्षः। गङ्गा गव इति भाषा।
 पर्यायः। गलिः २। इति हेमचन्द्रः। १४।
 दुष्टा, स्त्री, (दुष्यति स योनिदोषेति। दु
 क्त + टाप्।) पुंश्ली। इति शब्दरत्नावली
 दुष्टु, ष, (दुर् निन्दितं तिष्ठतीति + दुर् + ष
 “अपदःसुष्ठु स्यः।” उणां। १। २६। इति
 “सुष्ठुमादिषु च।” ८। ३। ६८। इति सुष्ठु
 त्वात् वत्वम्।) निन्दा। इत्यमरः। ३। ४।
 दुष्टुः, चि, (दुर्निन्दितस्तिष्ठतीति + दुर् + ष
 कुः षत्वश्च।) अविनीतः। इत्युदाहिकोषः
 दुष्यन्तः, पुं, (दुष्टानि पञ्चानि यस्य।) चौरः
 गन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। १२। ४। २८ ॥
 दुष्यधर्षणी, स्त्री, (दुर्दुःखेन प्रधुष्यते इति।
 + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां डीप्। यद्वा, भा
 दुष्यधर्षतीति युच्।) वार्त्ताकी। इत्यम
 २। ४। ११४ ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः। ३
 महाभारते। १। ६७। ६४।
 “विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्यधर्षणः ॥
 दुःखेन धर्षणीये, चि। यथा, रामाय
 ३। १८। ६।
 “प्रविश्य चाग्निशरणं तन्धिं दुष्यधर्षणम्।
 तथेयुक्ताश्रमपदं प्रविशेण निवेदितुम् ॥”)
 दुष्यधर्षा, स्त्री, (दुःखेन प्रधुष्यते इति। प्र +
 अच् + टाप्।) दुरालभा। खर्चुरी।
 राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, धृतराष्ट्रपुत्रभेदः। य
 महाभारते। ६। ६१। २५।
 “उगो भीमरथो भीमो वीरबाहुरजोऽपुषुः
 दुर्मूर्खो दुष्यधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥”
 (दुःखेन पराभवनीये, चि। यथा, महाभार
 ५। १५१। ४६।
 “सारवद्वलमस्माकं दुष्यधर्षं दुरासुदम् ॥”
 दुष्यधर्षिणी, स्त्री, (पौनःपुन्येन दुःखेन ध
 इति। धृष् + आभीक्ष्ये णिनिः।) दुष्यधर्ष
 इत्यमरटीकार्या भरतः ॥ कण्टकारी। १
 राजनिर्घण्टः ॥ वृहती। इति भावप्रकाशः
 दुष्यवेशा, स्त्री, (दुःखेन प्रविशते इति। प्र
 विष् + कर्मणि अच्। टाप् च।) कन्या
 वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुष्यवेशर्ष
 चि। यथा, रामायणे। ३। ६। २।
 “कुशचौरपरिचितं ब्राह्मणा लज्जया समाह
 दुष्यवेशं दुरालक्षं सूर्यमच्छतवर्षसम् ॥”)
 दुष्मन्तः, पुं, (दुष् दीघवती मन्थते शकुन्तलामि
 दुष् + मन् + क्तः। निपातनात् साधुः।) च
 वंशोयराजविशेषः। स ऐतिपुत्रः। तस्य पु
 भरतराजचक्रवर्ती। पत्नी शकुन्तला। १
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते। १। ६८। ३
 “पौरवानां वंशकरो दुष्मन्तो नाम वीर्यवान्

दुहित

दुहित्याचतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ।”
 विवरमस्य तदध्यायात् विस्तरशो ब्रह्मम् ।
 दुःखम् इत्यपि पाठः ॥
 शं., पुं. (दुःखेन स्युद्धते इति । दुर् + सृष्ट +
 कर्मणि खल । विसर्गस्य वा लोपः ।) दुराणभा ।
 दुराणटीकायां भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
 “यसो यवासो दुःखशो धन्वयासः कुनाशकः ।
 दुराणभा दुराणभा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
 मास्यारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दुःखस्यै, चि ॥
 [शं., पुं. (दुःखेन तिष्ठतीति । दुः + स्था +
 क् ।) कुक्षुरः । कुक्षुटः । इति शब्दार्थकल्प-
 तवः ॥ (दुःस्थिते, चि । यथा, भृशौ । २ । ३६ ।
 “बलिर्बन्धे जलधर्ममस्ये
 जह्नेन्दतं दैत्यकुलं विचित्र्ये ।
 कल्यान्तदुःस्था वसुधा तयोश्चै
 येनेव भारोऽति गुरुर्न तस्य ॥”)
 इ, इर अर्द्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 परं-सकं-सेट् ।) इर, अदुहत् अदोहीत् । अर्द्ध-
 मिह वधः । इति दुर्गादासः ॥
 इ, ल न औ दुहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्दा-
 उर्मं-सकं-अनिट् ।) धुक् दोहनम् । तच्च
 यत्कीकरणमिति धातुपारायणिकाः । अ ल,
 दोग्धि दुग्धे गां दुग्धं गोपः । स्वयं प्रदुग्धास्य
 गुणरूपस्युता वसुप्रमानस्य बद्धनि मेदिनीति
 किराते वसुनीति कर्मण्यो विद्यमानतया कर्म-
 कर्तृत्वाभावात् खलितमित्येके । दुहादेरप्रधान-
 कर्मविषये कर्मकर्तृत्वे प्रधानकर्मप्रयोगो दुर्नि-
 वारः । इति कुजचन्द्रः ॥ खमते तु अतएवा-
 न्यर्थापि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि ऽपि
 विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वम् । इति दुर्गादासः ॥
 हिता, [च] स्त्री, (दोग्धि विवाहादिकाखे
 धनादिकमात्रस्य यज्ञातीति । यज्ञा, दोग्धि गा
 इति । आर्षिकाखे कन्यासु एव गोदोहनभार-
 स्थितेऽप्यत्वम् । दुह + “नमूनेष्ट्वष्टुहोत्
 पाठभाट्टाणामाट्टमाट्टपिट्दुहित् ।” उर्णा ।
 २ । ६६ । इति ळच् । निपातनात् गुणाभावः ।
 कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ कन्यादान-
 पात्रापात्रं यथा,—
 “कन्या परीक्षां कान्तस्य दृष्टोति कामिनी वरम् ।
 वराय गुणहीनाय दृष्ट्यायाज्ञानिने तथा ॥
 दरिद्राय च मृदाय योगिने कुत्सिताय च ।
 अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ॥
 चापलायाङ्गहीनाय चान्ध्याय बधिराय च ।
 जडाय चैव मूर्खाय ज्ञीवतुल्याय पापिने ॥
 ब्रह्महत्यां जमेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च ।
 शान्ताय गुणिने चैव यने च विदुषेऽपि च ॥
 वैश्याय सुवां दत्त्वा दशवापीफलं जमेत् ॥” * ॥
 कन्याविषये दोषो यथा,—
 “यः कन्यापाकनं कन्या करोति विक्रयं यदि ।
 विपदा घनलोभेन कुम्भीपाकं च गच्छति ॥

उद्ध

दूढभः

कन्यामन्त्रपुरीषश्च तत्र भक्षति पातकी ।
 क्षमिभिर्दंष्ट्रितः काकैर्यावदिन्द्राचतुर्दश ॥
 न्तश्च याघयोनी च स जमेष्णन निश्चितम् ।
 विक्रीणीते मांसभारं वद्वत्वेवं दिवानिशम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्यम् ॥
 कन्यादानफलं यथा,—
 “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय तत् ।
 वेदज्ञाय पवित्राय चाप्रतिग्रहशालिने ॥
 सन्ध्यायश्चैवपाठकारिणे सत्यवादिने ।
 अक्षौ प्रदत्ता कन्या च दशवापीफलप्रदा ॥
 त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने गृहशालिने ।
 वेदज्ञाय च विप्राय दत्ताह्वंफलदायिनी ॥
 प्रतिग्रहगृहीताय सन्ध्याहीनाय नित्यशः ।
 मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी ॥
 परदारगृहीताय याजकाय द्विजाय च ।
 शठाय सन्ध्याहीनाय वाप्येकफलदा सुता ॥
 सर्वसन्ध्यास्वगायत्रीविहीनाय शठाय च ।
 विप्रोद्धवाय दत्ता या वाप्यह्वंफलदा सुता ॥
 पापिने मृदजाताय विप्रश्चैत्रोद्धवाय च ।
 दत्ता चाणालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा ॥
 विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने ।
 जितेन्द्रियाय दत्ता या विश्वज्ञापीफलप्रदा ॥
 यष्टिवर्षसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च ।
 एवम्भूताय दत्ता च मोदते विष्णुमन्दिरे ॥
 दत्त्वा कन्यां सुशीलाश्च हराय हरयेऽथवा ।
 नारायणस्वरूपश्च भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥
 विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये ।
 स लभेद्भद्रादस्यै च भुवं विप्रोद्धवाय च ॥” * ॥
 विवाहानन्तरं कन्याया भर्तृगृहगमनसमये
 पित्रादीनां रोदनं शास्त्रसिद्धम् । यथा दुःखा-
 ससा सह और्वकन्यायाः कन्दला विवाहे ।
 “कन्यासमर्पणं कृत्वा मांहादुष्मे ररोद च ।
 मूर्च्छामवाप स मुनिः स्वकन्याविरहातुरः ॥
 अपत्यभेदशोकौघः स्वात्मारामं न मुञ्चति ।
 चक्षेन चेतनां प्राप्य नोघयामास कन्यकाम् ॥
 मूर्च्छितां तातविच्छेदाद्दन्तीं शोकसंयुताम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे ॥
 दुहितुःपतिः, पुं. (दुहितुः सुतायाः पतिः । “विभाषा-
 स्वल्पतोः ।” ६ । ३ । २४ । इति विभक्ते-
 रलुक् ।) आमाता । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 दुःखं, स्त्री, (दुःखते इति । दुह + “यतिस्तु शास्त्र-
 वद्वेषः क्वप् ।” ३ । १ । १०६ । इत्यत्र “शंसि
 दुहितुःशब्दो वा ।” इति काशिकोक्तेः क्वप् ।)
 दोहनयोज्यम् । दोहनम् । इति याकरखम् ॥
 दू, औ ड य खेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
 आत्मं-अकं-सकं च-सेट् ।) खेद इह उप-
 त्तरीकरणसुपतमीभावश्च । औ, दूगः । ड य,
 दूयते दैव्यं अणम् । इति चतुर्भुजः । मां कथं
 पश्यन्न दूयते इति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
 दूढभः, चि, (दुःखेन दभ्यते इति । दुर् + दभ +
 खल । “दुरो दाशनाशदमध्यवृत्तसुत्तरपदादिः
 चुत्वच् ।” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्येति वार्त्ति-

दूतः

कन्याया ऊर्ध्वं भस्य इत्यच् ।) अयनप्रायः ।
 विपद्युक्तः । इति संक्षिप्तसारः ॥ (दुर्दहः ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । ६ ।
 “युवं दशं इतप्रतमिनापयवद्वृद्धमम् ॥”
 “दूढं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्य-
 मित्यर्थः ।” “दूढं दह भस्मीकरणे दुःखेन
 दह्यते इति दुर्दहं ईषदःसुभित्यादिनादुरित्युप-
 पदे दग्धेः खल्व् अत्ययो बहुलमित्युकारस्य
 ऊकारो रेफस्य लोपः एकारस्य ऊकारो हका-
 रस्य च भकारः ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 दूडाशः, चि, (दुःखेन दाशयते यः । दुर् + दाश
 + खल । “एवोदराणि यथोपदिष्टम् ।” ६ ।
 ३ । १०६ । इत्यस्य “दुरो दाशनाशेति ।”
 वार्त्तिकोक्ता ऊर्ध्वं इत्यच् ।) पीडायुक्तः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, अथर्ववेदे । ११ । ३ । १ ।
 “नमस्ते अश्वघ्नने येना दूडाशे अस्यसि ॥”)
 दन्वसान्तोऽपि ॥
 दूडाः, चि, (दुःखेन ध्यायतीति । दुर् + धी +
 खल । “दुरो दाशनाशदमध्यवृत्तसुत्तरपदादिः
 चुत्वच् ।” ६ । ३ । १०६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता
 ऊर्ध्वं ऽत्यच् ।) अधमः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ।
 दूगाशः, चि, (दुःखेन गाशयते ऽशौ । दुर् +
 गाश + खल । “दुरो दाशनाशेति ।” ६ । ३ । १०६
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता ऊर्ध्वं इत्यच् ।) दुःखेन
 नष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (नाशयितुम-
 शक्यः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६२ । ११ ।
 “यो दूगाशो वतुव्यता ॥”)
 दूतः, पुं, (दूयते वार्त्तिवद्वान्दिनेति । दू + “दूत-
 निभ्यां दीर्घश्च ।” उर्णा । ३ । ६० । इति ऋः
 दीर्घश्च ।) वार्त्तिकहरः । तत्पर्यायः । सन्दि-
 हरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ सन्दि-
 कथकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
 यथा,—
 “यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभावाविशारदः ।
 शक्तः क्षेपसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
 विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स मर्होऽक्षितः ।
 वक्ता नयस्य यः काले स दूतो वृपतेर्भवेत् ॥”
 इति मनुस्मृत्यादि ॥
 अपि च ।
 “मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।
 धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥”
 इति चाणक्ये । १०६ ॥
 अन्यच्च ।
 “परेऽङ्गितः परवाग्वाङ्मार्थस्यापि तत्त्ववित् ।
 सदोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 रङ्गितश्च तथा सभ्यं दशं सत्कुलसम्भवम् ॥
 अशुरक्तः शुचिर्दंष्ट्रः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
 वपुश्चात् वीतभीवाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 दूत एव हि सम्भक्तो भिनत्तैव हि सङ्गतान् ।
 विन्द्याथो मिताथश्च तथा शासनहारकः ॥

दूतः

दूताख्योऽमात्यगुणेः समैः पादाह्वयजितैः ।
विन्द्याथं कार्यवशात् शासनं न करोति यः ॥
मितार्थः कार्यमात्रोक्तौ न कुर्व्यादुत्तरोत्तरम् ॥
यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः ॥
तत्र दूतो ब्रह्मणे चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् ।
वार्ताविशेषं भूपाय भट्टिचित्तव्यवस्थानि ॥
दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्घोता विनि-
संशयम् ।
एच्छामानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः कापि
वैशसम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

अथ दूते वर्णनीयानि । निजप्रभुतेजः श्रीविक्रमौ-
मत्यकरवाक्यम् १ शत्रुचोभकरचेष्टा २ अधर्ष-
योग्यता ३ दक्षता ४ निर्भयत्वम् ४ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (वैद्यकोक्तदूतो यथा,—

“आतुरोपक्रमार्थं दूतो याति भिषगृष्टे ।
तस्य परीक्षणं कार्यं येन संलक्ष्यते गदः ॥

खञ्जास्यन्त्रकं वधिरश्च वामनं
स्त्रियश्च कुञ्जं ढधितश्च जीर्णम् ।

श्रान्तं क्षुधार्तं अमितश्च दीनं
शस्त्रं न वे वेदविदो वदन्ति ॥”

“यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणि-
भिषग्विगर्होऽज्ञतश्रीवृत्तश्च ।

एते न शस्ताः प्रवदन्ति घीरा
दूता विकारं प्रतिवर्द्धयन्ति ॥

यः काष्ठहस्तोऽज्ञतपाशपाणि-
स्तथातुरो दीनवचाश्च रोदितः ।

प्रक्षिन्ननेत्रोऽगमनोत्सुकोऽपि
वर्णोऽपि वार्ताभुक्कारिदूतः ॥”

“नकूटहस्तोऽवष्टभ्य वक्रपादेन तिष्ठति ।
तस्मादाकुण्ठवादी यो न शस्तो वैद्यकर्मणि ॥
यथा गच्छति शीघ्रैश्च आविश्योत्थाय मुह्यति ।
पादौ प्रसार्य विप्रति मस्तके विन्यसेत् करम् ॥
भिनन्ति लोचुकाश्च लयं स्फोटयते क्वचित् ।
अथवा स्पृशते नाशं स्तनं वा स्पृशते पुनः ॥
भूमिं लिखति पादेन रेखां वापि करोति यः ।
निद्रां वा कुरुते यस्तु स दूतोऽरिष्टकारकः ॥

यः श्वेतवस्त्रावृतपूर्णापाणिः

सम्युक्तताम्बूलमुखः प्रशस्तः ।

द्विजस्तथा माणवकः सुशीलः

प्रज्ञाधिकश्चाज्ञयते सुखाय ॥”

“आगत्योदीच्यपूर्वामथ वरुणदिग्भैशमाश्रित्य
श्रान्तो
इष्ट्वा वैद्यं प्रहस्य प्रवदति निपुणं नातिनीचं
न चोद्यम् ।

उत्तिष्ठेति प्रसादं कुरु वचनमिदं सौख्यवार्ता
तनोति

प्राज्ञेः स्वार्थं प्रहृष्टं सुखमगदहरं रोगिण्यां
वैद्यलाभम् ॥

पूर्वो दिग्गं समासाद्य प्रशान्तः श्रान्तया गिरा ।
वदन्ति वैद्यलाभाय रोगिण्याश्च सुखावहम् ॥

वशागत्योपविष्टोऽपि श्लोकं वाच सुभाषितम् ।

दूतः

वदते श्रान्तया वाचा वैद्यलाभश्च श्रान्तये ॥
योऽभिवाद्यापि वैद्यस्य क्षेमं संपृच्छते पुनः ।
फलं ददाति पुण्यं वा रोगिण्याश्च सुखावहम् ॥
तस्य सौख्यं वार्ता श्रान्तियस्य दूता इदं विदुः ।
किमत्र बहुनोक्तेन रम्यो दूतः सुखावहः ॥”

इति चारुते द्वितीयस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

दूतनी, स्त्री, (दु उपतापे + भावे औष्ण्यकक्तः
दीर्घश्च । दूतं उपतापं हन्तीति । हन् + टक् ।
डोप् ।) कदम्बपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दूतिः, स्त्री, (दूयते नायकादिवार्ताहरणा-
दिनेति । दु + बाहुलकात् तिः दीर्घश्च । इत्यु-
ञ्जलत्तः । ४।१.७६।) दूती । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । १८। ५३ ।

“प्रतिष्ठतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्मानकामैः ॥”)

दूतिका, स्त्री, (दूतिरेव । स्वार्थं कन् । ततश्चाप् ।)
दूती । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । १ । १.७८ ।

“जम्बुको द्रुह्युद्धेन वयं आघादभूतिना ।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयं जताः ॥”)

दूती, स्त्री, (दूतिः । क्तिकादिति वा डोष् ।)
सारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ दौत्यकर्मणि-
नियुक्ता स्त्री । स्त्रीपुंसोः सन्देशप्रापिका । तत्-
पर्यायः । सधारिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१७ ॥ दूतिः ३ दूतीका ४ दूतिका ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । २८० ।

“दयितप्रहिता दूतीमालया करेण तमसि
गच्छन्ती ।

खेद्युत्तमगनाभिर्दूराद्गौराङ्गि ! दृश्यासि ॥”)
दौत्यथापारपारज्जमा । तस्याः संचङ्कनविरह-
निवेदनादीनि कर्माणि । इति रचमञ्जरी ॥

(तल्लेदगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२६-
१२७ ।

“दूत्यः सखी नटी दाची धान्नेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता काकः शिल्पिन्याद्याः स्वयं

तथा ॥
कलाकौशलसुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्रुतिः ।
माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ।
एता अपि यथोचित्यादुक्तमाधममध्यमाः ॥”)

दूतीका, स्त्री, दूती । इति शब्दरत्नावली ॥

दूत्यं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । दूत + “दूत-
वधिगभ्याश्च ।” ५।१।२६। इत्यस्येति वार्त्ति-
कोक्त्या यः । वैदिके तु “दूतस्य भागकर्मणी ।”

४ । ४ । १२० । इति यः ।) दूतकर्म । (यथा,
हरिवंशे । १०६ । ४१ ।

“वचनश्च यथास्माभिर्दूत्ये नः ज्ञान्यवियञ्चे ॥”
तथा च ऋग्वेदे । १ । १६१ । १ ।

“किमोयते दूत्यम् ॥” दूतस्य भावः । इत्यमरः ।
२।८।६ ॥ दूतस्वभावः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥

दूनः, त्रि, (ओ दू ड य खेदे + क्तः । “ओदि-
तश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातल्ल नः ।
यद्वा, दु गतौ + क्तः । “दुवोदीर्घश्च ।” इति

दूर्वा

वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः दीर्घश्च ।) च
श्रान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ६।
यथा, नेवधे । ३ । ६४ ।

“पितेन दूने रचने वितापि
तिक्तायते हंसकुलावतंस ॥”

दूरं, त्रि, (दुर्दुःखेनेयते प्राप्यते इति ।
इन् + “दूरीयो लोपश्च ।” उर्वा २ । १ ।
घातोर्लोपश्च ।) अनिकटम् । अस्ति

तत्पर्यायः । विप्रहृष्टम् २ । इत्यमरः ।
६८ ॥ अनासन्नम् ३ । इति शब्दरत्न

(यथा, हितोपदेशे । १ । ४३ ।

“शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम्
शरीरं चण्विध्वंसि कल्पान्तास्यापिनो गुरु

अके १ पराके २ पराचेः ३ आरे
वतः ५ । इति पञ्च दूरनामानि । इ

निघण्टौ ३ अध्यायः ॥
दूरदर्शनः, पुं, (दूरेऽपि दर्शनं दृष्टिर्वस्य ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्कभे, त्रि । यथा

वते । १ । ११ । ८ ।

“अहो सनाथा भवता स यद्दयं
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षयाननं

पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥”)
दूरदर्शी, [न] पुं, (दूरात् दूरमपि वा पश्य

दृष्ट + णिनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । १ ।
५३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घदर्शके,

दूरदृक्, [ष] पुं, (दूरं दूराद्वा पश्यतीति ।
क्षिप् ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ दीर्घदर्शके,
दूरदृक्, पुं, (दूरे अस्मिन्कटे नृत्वं यश्च ।)
लक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दूरवेधी, [न] त्रि, (वेधोऽख्यस्येति ।)
दूरात् वेधी । दूरात् लक्ष्यभेदकः । तत्परं

दूरापाती २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥
दूरेरितेक्षणः, त्रि, (दूरे ईरिते ईचये य

केकरः । इति शब्दमाला ॥

दूर्ध्वं, स्त्री, (दूरे परित्याग्यम् । दूर + यत् ।) ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दूराय रोगदूर

णाय साधु इति यत् ।) श्टी । इति
निर्घण्टः ॥

दूर्वा, स्त्री, (दुर्वते दुर्व्रते वा । दुर्वं हिंसाय
अश् चञ् वा । “उपघायाश्च ।” ८।१।
इति दीर्घः ।) खनामखातघासः । तत्परं

श्रतपत्रिका २ सङ्खसवीर्या ३ भार्गवी ४ २
अगन्ता ६ । इत्यमरः । २।४।५५ ८ । तत्परं

दूर्मेरा ८ । बहुवीर्या ९ हरिता १०
ताली ११ कच्छवहा १२ । मुखायाः पर्य

श्रतवीर्या १ गङ्गाली २ शुकलाश्च
गोलोमी ४ । इति षष्ठाधरः ॥ श्रतप

त्रितदूर्वा ६ विता ७ । इति रत्नमाला । न
महावर्दा ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (

महाभारते । ३ । ११० । १७ ।

दूर्वाष्ट

अथ कथा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“व्रतमेकं समाचक्षु विचार्य मधुसूदन ।
येन सन्ततिविच्छेदो जायते न कदाचन ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ।।
दूर्वाष्टमीव्रतं नाम या करोति पतिव्रता ।।
न तस्याः क्षयमाप्नोति सन्तानं चाप्तपौत्रधम् ।।
नन्दते वर्द्धते निखं यथा दूर्वा तथा कुलम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमेवा सप्तपत्न्या कस्माद्दूर्वा चिरायुषी ।
कस्माद्दूर्वा पवित्रा च लोके धन्या महीतले ।।
केन वा तद्व्रतं देव ! चरितं केन हेतुवा ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

चीरोदसागरे पूर्वं मथ्यमानेऽन्वतापिना ।
विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विधृतो मन्दरो गिरिः ॥
अमता तेन वेगेन लोमान्याघर्षितानि वै ।
जर्मिभिक्षानि रोमाणि चोत्चिमानि तटा-
न्तरे ॥

अजायत शुभा दूर्वा रम्या हरितशङ्खला ।
एवमेवा सप्तपत्न्या दूर्वा विष्णुतनुद्वा ॥
तस्या उपरि विन्यस्यं मथितान्वतसुतमम् ।
देवदानवगन्धर्व्यश्च विद्याधरोरगेः ॥
तत्र येऽन्वतकुम्भस्य निपेतुर्नारिवन्द्यः ।
तेरियं अर्धमासाद् दूर्वा चैवाजरामरा ॥
वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता तथा ।
पूजयेतां प्रयत्नेन त्रयैर्नागाधिपैः ॥
अष्टम्यां फलपुष्पैस्तु गुवाकैर्नारिकेलैः ।
द्राक्षाहरौतकीभिश्च मोचकैर्जायकैश्च वा ॥
नागरज्जैश्च जम्बीरैर्वीजपूरैश्च शोभनेः ।
दध्यक्षतेः पयोभिश्च धूपवैशेदादीपकैः ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! ऋणुष्व कथितं मया ।
त्वं दूर्वाऽन्वतनामासि वन्दितासि सुरासुरैः ॥
सौभाग्यं सन्ततिं दत्त्वा सर्वकार्यकरौ भव ।
यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले ॥
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ।
एवमेव पुरा पार्थ ! पूजिता त्रिदशोक्तैः ॥
तेषां पत्नीभिरनिशं भगिनीभिरुपैव च ।
पूजिता च तथा सौम्या देव्या रत्या अया तथा ॥
सरस्वत्या गङ्गया च दिव्यादिद्या सुशीलया ।
विन्दुमत्या वेशवत्या इन्द्रमत्या सुशीलया ॥
मन्दोदर्या चण्डिकया मायया दीक्षया तथा ।
मर्तलोके च रेवत्या दमयन्त्या सुशीलया ॥
सुकेश्या व्रताया च रम्याया मिश्रकेश्या ।
मञ्जनया मेनकया तथैव मानिकादिभिः ॥
श्रीभिरभ्यर्चिता दूर्वा सौभाग्यसुखदायिनी ।
ज्ञाताभिः शुचिवस्त्राभिर्दूर्वा संपूजिता जनैः ॥
दत्त्वा पिष्टानि विप्रेभ्यः फलानि विविधानि च ।
तिलपिष्टानि गोधूमघ्राण्यपिष्टानि पायसम् ॥
भोजयित्वा सुदुग्धमिदं सन्तिसिखणं तथा ।
ततो सुशीत तण्डुलं स्वयं भक्ष्या समाहृता ॥
नारो चैव प्रकुर्वीत चाष्टमीव्रतसुतमम् ।

दूर्वाष्ट

“शुभाकारेव दूर्वाष्टं संकीर्तय च भूरियम् ॥”
ब्रह्मानुबः । रत्नपिप्तककुम्भगोदीधनाशितम् ।
इति राजवल्लभः ।

दूर्वा, स्त्री, (दूर्वा तद्रूपा गौरी तत्प्रिया
अष्टमी) भाद्रपुष्याष्टमी । तत्र कर्त्तव्यव्रतविधि-
वंधा—

“ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यासुपोषितः ।
दूर्वा गौरी गणेशश्च फलाकारं शिवं यजेत् ॥
ब्रह्मणीहादिभिः सर्वैः शम्भुं नमः शिवाय च ।
अनपिपत्तमश्रीयाञ्छते ब्रह्महत्याया ॥”
इति संवत्सरकौस्तुभेऽष्टम्यापुराणवचनम् ॥

तद्व्रतप्रयोगविधिवंधा,—

—इदमे संयमं विधाय तद्दिने प्रातः कृत-
ानादिः आसने चोपविष्टाचक्ष्ण ब्राह्मणान्
क्षिवाथ कृषार्थं दत्त्वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
शुक्लमोद भाद्रे मासि शुक्ले पक्षे अष्टम्यां
तथावारभ्यासुकगोत्रा श्रीअसुकौ मर्तलोकाधि-
तरकसुखसौभाग्याविच्छिन्नपुत्रपौत्रादिलाभ-
त्संक्रान्तलोकप्राप्तिकामा श्रीविष्णुप्रीतिकामा
ग भविष्यपुराणोक्ताष्टावर्षनिव्यादितदूर्वाष्टमी-
व्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य कर्त्तं पठित्वा-
सनसङ्घादिकं विधाय गणेशादिदेवताः संपूज्य
ध्यानं कुर्यात् ॥ * । यथा,—

“नीलोत्पलदलश्यामं चतुर्धा च्छिरीटिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥
श्रीवत्सलक्षयोपेतं श्रिया वाय्या समन्वितम् ॥”
इति ध्यात्वा खड्गिरेः पुष्यं दत्त्वा मानसेरुप-
चारैः संपूज्यार्चस्थापनं कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाच्य
पाद्यादिभिः पूजयेत् । एतत् पाद्यं ॐ
कृष्णाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य आवरण-
देवताः पूजयेत् । यथा ॐ शश्वे नमः ।
इवं द्रुगायै गौर्यै श्रियै सरस्वत्यै गङ्गायै दिव्ये
अदिव्ये सुविद्यायै अरुन्धत्यै मन्दोदर्यै सुभ-
द्रायै शाण्डिल्यै जयायै विजयायै रमायै
दीक्षायै रेवत्यै दमयन्त्यै श्रीलायै सुकेश्यायै
रम्यायै वासुदेवाय देवक्यै विष्णवे महादेवाय
सर्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो देवीभ्यः । ततो दूर्वां
गयेत् ॥ * ।

नीलोत्पलदलश्यामं सर्वदेवशिरोहृतम् ।
शङ्खदेहोद्भवां पुण्ड्रामन्दतेरभिषिञ्चिताम् ॥
अंशुदेवजरां दूर्वाममरां विष्णुऋषिणीम् ।
दशसन्तानसंदात्रीं धर्मार्थकाममोक्षदाम् ॥
एवं ध्यात्वा वोढुश्रीपचारैः पूजयेत् ।
एवमासनं ॐ दूर्वायै नमः । एवं क्रमेण
संपूज्य अष्टम्यासुक्लशोकरं फलानि यज्ञोप-
वीतादिकं दत्त्वा प्रयजेत् ।
“त्वं दूर्वाऽन्वतनामासि पूजितासि सुरासुरैः ।
सौभाग्यसन्ततिं दत्त्वा सर्वकार्यकरौ भव ॥
यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले ।
तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥”
ततो भोजयित्वा तण्डुलं स्वयं भक्ष्या समाहृता
कथां श्रवयान् ॥ * ॥

दूर्वाष्ट

संयतः सुखसौभाग्यपुत्रपौत्रादिभिर्भुता ॥
मर्तलोके पितरं स्थित्वा चतुर्धर्मं गता पुनः ।
वसते रमया साङ्गं भावचन्द्रदिवाकरौ ॥
मेवाहतेऽन्वतले विप्रदे च पक्षे
याश्चाष्टमीव्रतमयो नभवीह कुर्युः ।
दूर्वां तदक्षततिलैः प्रतिपूजयेयु-
क्ताः प्राप्नुयुः सकलसिद्धिसम्पत्तिद्वन्द्वम् ॥”
इति भविष्योत्तरे दूर्वाष्टमीव्रतकथा समाप्ता ॥
दूर्विका, स्त्री, (दूर्वा + स्त्री + कर्त् । टाप् पूर्व-
इत्थश्च ।) नीली । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्वा, स्त्री, (दूर् + दूरत्वमस्या अस्तीति । दूर +
अच् । रश्च लः । गौरादित्वात् ङीष् ।) नीली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्वा, स्त्री, (दूर्वते इति । भावे क्तिप् । दूः खेदस्तां
प्रयायते अन्तर्भूतवर्षार्थगमयतीति । दूर् + घ्रौ
+ कः ।) दूर्वम् । वक्ष्ययद्दम् । इत्यमरटीका-
सारसुन्दरी ॥
दूर्वकः, त्रि, (दूर्वयतीति । इष् + णिच् + “ञ्चु ल-
ट्चौ ।” ३ । १ । १११ । इति ऋजु ।)
दीघोत्पादकः । तत्पण्यायः । पांसवः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ । १ । २१२ ।
“ऋटशासनकर्त्तृं प्रकृतीनाञ्च दूर्वकान् ।
स्त्रीनालनासायानाञ्च हन्याद्विदसेविनक्षया ॥”)
दूर्वणः, पुं (दूर्वयतीति । दूर्व + णुः ।) रावण-
भ्राष्टरसेनापतिः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ४६ ।
“असम्पन्नेन काकुत्स्थः प्रवृत्तमथ दूर्वणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूर्वणमिवात्मनः ॥”
दूर्व + भावे ष्युट् ।) दोषे, स्त्री ॥ (मत्पा, देवी-
भागवते । १ । २० । २४ ।
“त्रिंशतोऽहं स्वयं पित्रा दूर्वणं कस्य रीयते ॥”)
दूर्वकारिः, पुं, (दूर्वणस्य राक्षसस्य अरिः ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्विः, स्त्री, (दूर्वयतीति । इष् + णिच् + “सं-
धातुश्च इत् ।” उर्गा । ४ । ११० । इति इत् ।)
दूर्विका । इति शब्दरत्नावली ॥
दूर्विका, स्त्री, (दूर्वि + स्त्री + कर्त् । टाप् । यडा,
दूर्वि + ऋजु + टाप् अत इत्थश्च ।) नेत्रमलम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६० । पिपुष्टि इति भाषा ॥
तत्पण्यायः । पिपुष्टिकम् २ दूर्विः ३ दूर्वी ४ ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दूर्वीका ५ (पिपुष्टिः ६
पिपुष्टः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनौ । ५ । ११५ ।
“वसामुक्रमस्यैकाभ्यन्तविट्वाणकर्मविट् ।
श्रीवाशुदूर्विकाखेदो द्वाद्दशैते शुभां मलाः ॥”)
दूर्विका । इति मेदिनी । कै, १-५ ॥ (दूर्वण-
कर्त्री स्त्री । यथा, महाभारते । १२ । १५ । १० ।
“स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतः स्याद्-
दूर्विका ।
अपि वा पूजते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ॥”)
दूर्वितः, त्रि, (इष् + णिच् + ऋः ।) प्राप्नोषः ।
(यथा, महाभारते । १ । १४० । २६ ।

दृक्

“ततो बलमिति ख्यातं विज्ञाय दृग्ध्वनिनाम् ।
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुः ॥”
मैथनापवादयुक्तः । तत्पर्यायः । अभिशक्तः २
वाच्यः ३ चारितः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३।१०० ॥
आचारितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
दूषिता, स्त्री, (दूषित + टाप् ।) दूषणप्राप्ता
कन्या । तत्पर्यायः । सखेदा २ धर्षकारिणी ३
प्रमादिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
दूषी, स्त्री, (दूषि + “कृदिकारादिति” वा ङीष् ।)
दूषिका । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
दूषीका, स्त्री, (दूषयतीति + दूषि + “कधिदूषि-
भ्यामीकन्” उणां ४।१६ । इति । ईकन्
ततटाप् ।) दूषिका । इति शब्दरत्नावली ॥
दूषीविषं, स्त्री, (दूषयतीति । दूषि + बाहुलकात्
ईः । ततः कर्मेधारयः ।) औषधादिभिरवीर्यं
वियम् । इति हेमचन्द्रः । ४।३०० ॥ आदि-
पदात्तावाभिवायुरौदृशोपितविषम् । स्वभावतो
गुणहीनं विषम् । अस्य गुणः । उदररोग-
घ्नो हृद्युल्लङ्घनप्रमेहनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ यथा,—
“जीर्णं विषत्रौषधिभिर्हतं वा
दावाभिवातातपशोपितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविषहीनं
विषं हि दूषीविषतासुपैति ॥”
इति माधवकरः ॥
दूष्यं, स्त्री, (दूष्यते इति । दूष् + शिच् + “अचो-
यत्” ३।१।६७ । इति यत् । “दोषो गौ”
६।४।६० । इति उपधाया क्तम् ।)
वक्ष्यम् । वक्ष्ययहम् । इति मेदिनी । ये, ३१ ॥
पूयम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२०० ॥
दूष्यः, त्रि, (दूष् + शिच् + यत् ।) दूषणीयः । इति
मेदिनी । ये, ३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१६५ । ३२ ।
“खीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यष्टतं पिबेत् ।
अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मेतः ॥”
निन्द्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । ३।३।३१३ ॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ६।६ ।
“राण्योपघातं कुर्वाणा ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः संहता वा दूष्यास्तान् परिचक्षते ॥”
दूष्या, स्त्री, (दूष्यते इति । दूष् + शिच् + यत् +
टाप् ।) हस्तिकचरः । काचदङ्गि इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कक्षा २ वरचा ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ४।२६८ ॥ चूषा ४ । इत्यमरः । २।१८४२ ॥
दृ, दृ प्र आदरे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
आत्म-सकं-अनिट् ।) आदरः प्रीत्या सम्भ्रमः ।
दृ श, त्रियते गुरुं लोकः । मातृवन्वोऽयमि-
त्येके । इति दुर्गादासः ॥
दृक्, [श्र] स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश् + करणे
क्विप् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २।६।६४ ।
(यथा, साहित्यदर्पणे ।
“दृशा दर्शं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विष्णुपाचस्य जयिनीस्ताः सुभी वामलोचनाः ॥”

दृग्विष

भावे क्विप् ।) दर्शनम् । बुद्धिः । इति मेदिनी ।
श्रे, = ॥ (यथा, भागवते । २।६।५ ।
“तां नाध्यगच्छद्दृग्भ्रमन्न सम्मतां
प्रपञ्चनिर्माणविधिर्यया भवेत् ॥”
दृक्, [श्र] त्रि, (पश्यतीति । दृश् + कर्णरि क्विप् ।)
वीचकः । इति मेदिनी । श्रे, = ॥ (यथा, भाग-
वते । ४।२२।६ ।
“यथा सर्वदृशं सर्वं आत्मानं येऽस्य हेतवः ॥”
प्राता । इति शब्दरत्नावली ॥
दृकं, स्त्री, (दीर्यते इति । दृ विदारे + बाहु-
लकात् कक् इत्थञ्च ।) छिद्रम् । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरितिः ॥
दृकाण्यः, पुं, द्वेकाण्यः । इति जातकः ॥
दृक्काण्यः, पुं, (दृशौ नेत्रावेव कर्णौ यस्य ।) सर्पः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।३६६ ॥ यदाह कश्चित् ।
“दृक्काण्यो मशकः शिला सरसिजं बायो जलौकाः
शुकः
सुभांशुर्गणको कुलोत्तमवली पाण्ड्यो नभश्चातकः ।
वादी चक्रचरो वको मधुलिहो जालाटिको
लम्पटः
श्रीमद्भोज ! भवन्तु विंशतिरमी त्वहेरिणां
सेवकाः ॥”
दृक्काण्यः, पुं, द्वेकाण्यः । इति ज्योतिषम् ॥
दृक्प्रसादा, स्त्री, (दृशौ नेत्रौ प्रसादयतीति ।
दृश् + प्र + सद् + शिच् + अच् ।) कुलत्या ।
कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्प्रिया, स्त्री, (दृशौ नेत्रयोः प्रिया ।) प्रीभा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्युतिः, पुं, (दृशौ एव श्रुती कर्णौ यस्य ।)
सर्पः । इति हलायुधः ॥
दृग्ध्वजः, पुं, (दृशौ नेत्रयोरध्वजः अधिष्ठातृदेवः ।)
सूर्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
दृग्गोलः, पुं, खगोलान्तर्गतगोलविशेषः । यथा,
“खस्त्रिके चाधःखस्त्रिके चान्तःकीलकौ हत्वा
तयोः प्रोतं ज्ञयं दृक्गोलं कार्यं तत्पूर्व-
दृक्तभ्यः किञ्चिन्नूनं कार्यं यथा खगोलान्तर्धमति
यदिक एव ग्रहगोलस्तदैकमेव दृक्गोलम् । यो
यो ग्रहो यत्र यत्र वर्तते तस्य तस्योपरि परि-
भाष्येदेमेव विन्यस्य दृग्ध्व्याग्रद्वारिकं दर्श-
नीयम् । अथवा पृथक् पृथगष्टौ दृक्गोलानि
रचयेत् । तत्रार्थं विचित्रभलमस्य तच्च दृक्क्षेप-
मकलं तस्मिन् खगोले भ्रुवचिह्नयोर्नेलिकाद्वयं
बद्धा तत्रलिकाधारमेव खगोलाद्दृक्गोलत्रया-
न्तरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोलदृक्ते-
र्वन्ध्यामार्गेर्भगोलदृक्तेः क्रान्तिमकलनादीर्यो निब-
ध्यते स दृग्गोलः । यतोऽग्रा कुण्ड्यासमग्रद्वार-
द्वयचक्षेत्राणि द्विगोलजातानि भगोलदृक्तानि
खगोलदृक्तमितितानि उत्पद्यन्ते गोलवन्धे
सन्धुनोपलक्ष्यत इति दृग्गोलः हतः ॥” इति
सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
दृग्विषः, पुं, (दृशि नेत्रे विषं यस्य ।) नागः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।३७० ॥

दृक्

दृक्, स्त्री, (दृश् दृशौ + क्तप्रत्ययेन ति
चाद्युः ।) जौहम् । इति शब्दचन्द्रिका
शयः । इत्यमरः । ३।१।७६ ॥
दृक्, त्रि, (दृश् + क्तः । निपातनात्
स्थूलः । अतिशयः । प्रभादृः । (या
भागवते । १।६।३१ ।
“तदाकाशे श्रुतं ताभ्यां वाम्नीजं सुम-
यहीतश्च ततस्ताभ्यां तस्याभ्यासो दृक्
बलवान् । इति मेदिनी । टि, २ ॥
इत्यमरः । ३।३।४४ ॥
दृक्, पुं, रूपकमेदः । यथा,—
“दृक् प्रौढोऽथ खचरो विभवस्तुरक्रम
निशारकः प्रतितालः कथिताः सप्त ह
तल्लक्षणं यथा,—
“दृक्काण्यः स्यात्तद्वृद्धं तासे च हंसकं
चतुर्दशायुर्दृक्कः शृङ्गारे परिकीर्तित
इति सङ्गीतदामं
(त्रयोदशमनो रौच्यस्य पुत्रविशेषः) । यप
वंशे । ७।८३ ॥
“सुनेत्रः चतुर्दृक्च सुतपा निर्भयो हा
रौच्यस्येते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोद
दृक्कण्टकः, पुं, (दृक्काणि कठिनाणि का
यस्य ।) सुदण्डकण्टकः । इति शब्दार्थ
धल्ल्याकण्टा इति भाषा ॥
दृक्काण्डं, स्त्री, (दृक् काण्डं यस्य ।) रीत
वकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्काण्डः, पुं, (दृक् कठिनः काण्डो
वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्काण्डा, स्त्री, (दृक् कठिनः काण्डो य
पातालगरुडीलता । इति राजनिर्घण्टः
दृक्चुरा, स्त्री, (दृक् चुर इव फलमस्यस्या इति
आदिभ्योऽच् ततटाप् ।) वल्लजा । इति
निर्घण्टः ॥
दृक्गात्रिका, स्त्री, (दृक् गात्रमस्याः । कप्
टापि अत इत्वम् ।) मत्स्यस्त्री । इति
चन्द्रिका ॥
दृक्गन्धिः, पुं, (दृक् गन्धिर्यस्य ।) वंशः ।
राजनिर्घण्टः ॥
दृक्कन्दं, स्त्री, (दृक्कन्दो यस्य ।) दीर्घरोहि
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्तरुः, पुं, (दृक्तरुर्दृक् ।) धवदृक् ।
राजनिर्घण्टः ॥
दृक्दृक्, पुं, (दृक् कठिनं हंसं यस्य ।)
हंसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्दृक्, स्त्री, (दृक् हंसं यस्याः ।) व
इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्दृक्, [च्] पुं, (दृक् लक् अच् ।) या
शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
दृक्दृक्कः, पुं, (दृक् यथा तथा दृश्यतीति । दृ
शुक् ।) जलजन्तुविशेषः । इति शब्दार्थ
तरुः ॥ हाङ्गर इति भाषा ॥

इतः

तेरः, पुं, (इटं प्रपुरं गौरं यस्मिन्निति ।)
 तदिकेनवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रः, पुं, (इटानि कठिनानि पञ्चाणि यस्य ।)
 त्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रौ, स्त्री, (इटानि पञ्चाणि यस्याः । गौरा-
 द्वात् डीष् ।) वस्त्रजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तादा, स्त्री, (इटः पादो मूलं यस्याः ।) यव-
 तक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टपादी, स्त्री, (इटः कठिनः पादो मूलं यस्याः ।)
 गौरादित्वात् डीष् ।) भूय्यामणी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 टप्रोहः, पुं, (इटः प्रोहोऽङ्कुरो यस्य ।) मू-
 लवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टपणः, पुं, (इटं कठिनं पलं यस्य ।) नारिकेल-
 वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टपिनी, स्त्री, (इटं यथा तथा वभातीति ।
 वभ + णिनिः । डीप् ।) श्यामानता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 टसृष्टिः, पुं, (इटा सृष्टिर्धारणाय यस्य ।) खड्-
 गादिः । (इटा दानाद्यभावात् कठिना सृष्टि-
 यस्य ।) लपथे, त्रि । इति विश्वः । टे, इष ॥
 (इटसृष्टिधारकः । यथा, हरिवंशे । २० । ६८ ।
 "निरुद्धैतः कन्वरायां शिशुना इटसृष्टिना ॥"
 टमलः, पुं, (इटं मूलं यस्य ।) सुस्रलणम् ।
 मन्थानकण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नारि-
 केलः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 टरङ्गा, स्त्री, (इटः स्थिरः रङ्गो रागो यस्याः ।)
 स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टरुता, स्त्री, (इटा कठिना कता ।) पाताल-
 गडकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टरुणोमा, [न] पुं, (इटानि लोमानि यस्य ।)
 सूकरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कठिनलोमयुक्ते,
 त्रि ॥
 टरुवल्कलः, पुं, (इटं वल्कलं त्वग् यस्य ।) लज्जुचः ।
 पूगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टरुवल्का, स्त्री, (इटं वल्कं यस्याः ।) अम्बुठा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 टरुवीजः, पुं, (इटं वीजमस्य ।) चक्रमर्दः । वदरः ।
 वरुनरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 टरुवन्धिः, त्रि, (इटः सूतः सन्धिरस्य ।) निष्क्रियः ।
 तत्पर्यायः । संहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७५ ॥
 टरुचक्रिका, स्त्री, (सूत्रमस्यस्या इति । सूत्र +
 ठञ् । इटा कठिना सूत्रिका चेति कर्मधारयः ।)
 मन्त्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 टरुख्यः, पुं, (इटः ख्यो यस्य ।) चीरिका-
 वृत्तः । इति षटाक्षरः ॥ (इटख्यविशिष्टे,
 त्रि ॥)
 टरुज्ज, स्त्री, (इटं अज्जं यस्य । तदितरपदा-
 चांस्व कठिनत्वात् तयात्वम् ।) हीरकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कठिनाज्जविशिष्टे, त्रि ॥)
 टरुतः, त्रि, (इ + क्तः ।) आदतः । आदरार्थ-
 वधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

इप

इता, स्त्री, (द्रियते स्त्रीति । इ + कर्मणि क्तः ।
 टाप् । भिषग्भिर्बहुधाधिप्रयोगेण कताहरत्वा-
 दस्याः तयात्वम् ।) औरकः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 इतिः, पुं, (इणातीति । इ विदारे + "इणाति-
 ईस्वच् ।" उणा । १८ । २३ । इति तिः इस्वच् ।)
 चर्मपुटकः । अस्य पर्यायः । स्वजः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ६१ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६६ ।
 "इन्द्रियाणाम् सर्वेषां यदिकं चरतीन्द्रियम् ।
 तनास्य चरति प्रज्ञा इतिः पञ्चादिवोदकम् ॥"
 मनस्यः । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ (गलकम्बलः ।
 यथा, महाभारते । १३ । ७६ । १८ ।
 "सवत्सो पीवरीं दद्यात् इतिकष्ठा मलकुताम् ।
 वैश्वदेवमसंवाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥"
 "इतिकष्ठां प्रलम्बगलकम्बलाम् ॥" इति तद्वि-
 कार्या नीलकण्ठः । मेघः । इति निययुः । ११ । १० ॥
 यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । २ ।
 "दिव्या आपो अभि यदेनमायन्
 इति न मुष्कं सरसी प्रायानम् ॥"
 इतिधारकः, पुं, (इतिचर्मपुटकस्तदाकारं धारय-
 तीति । धारि + "ष्णुन् ङच् ।" ३ । १ । १३३ ।
 इति षणुन् ।) दन्तविशेषः । आकनपाता
 इति भाषा । तत्पर्यायः । आनन्दी २ श्रु-
 कारावः ३ वामनः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इतिहरिः, पुं, (इति चर्ममयव्रतं चरतीति ।
 इति + ह्र + "हरतेर्दितिनाथयोः पशौ ॥" ३ । २ ।
 १५ । इति ह्र ।) कुकुरः । इति तुम्भबोधयाक-
 रणम् ॥
 इन्, अ, हिंसा । इति तुम्भबोधटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 इन्फ, प श उत्लेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं सकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गलतीयादिः ।
 सप्तमस्वरौ । प श, इम्फति । श, इफति चौरं
 राजा क्षिप्रतीत्यर्थः । इदम्फ इदम्फे । इति
 दुर्गादासः ॥
 इन्भूः, स्त्री, (इम्फतीति । इन्फ + "अन्द्इन्भू-
 अन्त्कम्कपेलूककौम्दिधिषुः ।" उणा । १ । ६५ ।
 इति कूपप्रत्ययान्तो निपातितः । सर्पः । चक्रम् ।
 इति मेदिनी । भे, ५ ॥ (कश्चित् इन्भूरिति
 पाठोपि दृश्यते ॥)
 इन्भूः, पुं, (इन्फ + कूः । निपातनात् साधुः ।)
 वज्रम् । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ राजा । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अन्तकः । इति संक्षिप्तसारे
 उणादिवृत्तः ॥
 इप, कि सन्दीपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पञ्चे-भां-परं-सकं-सेट् ।) कि, इपयति इपति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 इप, अ य ऊ इर् हर्षे । गर्भे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-सेट् ।) अ, इपो-
 श्लि । य, इप्यति । ऊ, इपिप्यति इपिप्यति ।
 इर्, अइपत् अद्राधीत् अद्राधीत् अदपीत् ।
 इति दुर्गादासः ॥

इशत्

इप, अ वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं
 सकं-सेट् ।) श, इपति इपिता । वाधनं
 विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
 इमः, त्रि, (इप्यतीति । इप् + वर्तमाने कर्त्तरि
 क्तः ।) गन्धितः । इति धरणिः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १ । १६९ ।
 "यदाभौषं कालकेयाकतस्ते
 पौलोमानो वरदानाच इमाः ।
 देवैरेषेया निर्णिताश्चाङ्गुनेन
 तदा नाशंसे विजयाय सङ्गय ॥"
 इमः, त्रि, (इपति वाधते इति । इप् + "स्फायि-
 तश्चीति ।" उणा । २ । १३ । इति रक् ।) इमः ।
 इत्युवादिशेषः ॥ (बलवान् । इत्युज्जलदन्तः ॥)
 इप, प श उत्लेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सेट् ।) प श, इम्फति । श, इफति
 चौरं राजा क्षिप्रतीत्यर्थः । इदम्फे । इति
 दुर्गादासः ॥
 इम्, त्रि, (इभ्यते यप्यते इति । इभ + कर्मणि
 क्तः ।) यथितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
 (इभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति भयाद्य-
 इभघातुदर्शनात् ॥
 इभ, ई कि भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 पञ्चे-भां-अकं-सेट् ।) कि, इभयति इभति । ई,
 इम्भः । रमानायसु इ भौ इति घातुव्यं मत्वा
 दारयति इरति भाययति भयति इत्याह ।
 इति दुर्गादासः ॥
 इभ, अ ई कि गुम्फने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-चुरां पञ्चे-भां-अकं-सेट् ।) अ, इभति ।
 ई, इम्भः । कि, इभयति इभति । गुम्फनं यज्य-
 नम् । इति दुर्गादासः ॥
 इम्प, अ क इ संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-उभं-आत्तं च-सकं-सेट् ।) ओष्ठा-
 वर्गशेषोपधः । सप्तमस्वरौ । अ क, इम्पयति
 इम्पयते । इ, इम्पयते । संघातो राशीकर-
 णम् । एषः केषिन्न मन्थते । इति दुर्गादासः ॥
 इम्फुः, स्त्री, (इम्फति क्षिप्रतीति । इन्फ +
 "अन्द्इन्फुः ।" उणा । १ । ६५ । इति
 कूः । निपातनात् साधुः ।) सर्पः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुयादिवृत्तः ॥
 इम्भूः, स्त्री, (इम्फतीति + इन्फ + कूः । निपात-
 नात् साधुः ।) इन्भूः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुयादिवृत्तः ॥
 इश, इर् औ प्रेप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-सकं-अनिट् ।) इर्, अइशत् अद्राशीत् ।
 औ, इशा । प्रेक्षणाशुभधानम् । पश्यति चर्म
 लोकः । ततः स इदं च तौ इति यतीहारे
 आत्तनेपदम् । कदा इत्येव इ परमेश्वरि त्रिपथगे
 भागरथि ! खं वपुरिति गन्धतानिद्यत्वात् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 इशत्, [इ] स्त्री, (इशत् । एषोदरादित्वात्
 साधुः ।) पाषाणः । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥
 निष्पेषणश्रुत्वापदम् । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥

दृश्यं

दृश्यती, स्त्री, (दृश्यत् पाषाणोऽख्यस्यामिति । दृश्यत् + मतुप् मस्य वः ।) नदीविशेषः । सा आर्यावर्तस्य पूर्वसीमा । (यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ४ ।

“दक्षिणेन सरस्वत्या दृश्यत्पारेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टये ॥” कात्यायनौ । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥

दृशा, स्त्री, (दृश् + पाश्चिकटाप् ।) चक्षुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशाकाङ्क्षं, स्त्री, (दृशा दृशया वा आकाङ्क्षं अभिप्रायकीयम् ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशानं, स्त्री, (दृश्यते अनेनेति । दृश् + आनच् ।) स्त्रीतिः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥

दृशानः, पुं, (पश्यतीति । दृश् + “युधियुधिदृशः क्तिच्” उणा । २ । ६० । इति आनच् । स च कित् ।) आचार्यः । इत्युणादिकोषः ॥

लोकपालः । ब्राह्मणः । उपाध्यायः । इति नृसिंहसारे उणादिवृत्तिः ॥ विरोचनः । इति मेदिनी । ने, ७५ ॥ (दृश्यते इति । कर्मणि आनच् । दृश्यमाने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४५ । ८ ।

“दृशाणो ऋक् उर्विया यदौदुर्भर्षमायुः श्रिये रचानः ॥”

दृशिः, स्त्री, (दृश्यतेऽनेनेति । दृश् + इन् । स च दृशी, कित् । वा डीष् ।) चक्षुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, —

“किं सम्भवं रश्मिर्धोर्द्विजद्वयोस्ते मध्ये क्षणो वदसि यत्र दृशिः श्रिता मे ॥” इति भागवते । ५ । २ । १२ ।

चेतनः पुरुषः । यथा, पातञ्जलसूत्रम् । २ । २५ ।

“तद्भावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशोः कैवल्यम् ॥”

“तस्या अविद्याया अभावात् नाश्यात् संयोगाभावः संयोगस्य नाशो भवतीति शेषः । तच्च हानं संयोगविगमः । दृशोः पुरुषस्य कैवल्यं सुक्तिरिति चोच्यते ॥” दक्षप्रोक्तः । यथा, तत्रैव । २ । २० ।

“दृष्टा दृष्टिमात्रः सुहोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।” दृष्टिमात्र इति दक्षप्रोक्तेरेव विशेषण परान्द-
ष्टेत्यर्थः । इति भाष्यम् ॥ दर्शनम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । ५ ।

“एषा सुत्रा न तन्वो विदानोर्ध्वं ज्ञाती दृश्ये नो अस्यात् ॥”

“दृश्ये दर्शनाय” इति तद्भाष्ये सायनः ॥”

दृशोपमं, स्त्री, (दृशाया नेत्रस्य उपमा यत्र ।) श्वेतपद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

दृशं, वि, (दृश्यते इति । दृश् + कर्मणि क्यप् ।) दर्शनीयम् । ब्रह्मम् । इति आकारणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२० । ५ ।

“एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृशा सरस्वती ॥” काव्यविशेषः, स्त्री । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १ ।

“दृश्यश्रयत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् । दृश्यं तत्राभिनेयं तत्कपारीपाशु रूपकम् ॥”

दृष्टिः

दृष्टत्, [दृ] स्त्री, (दीर्घते असाविति । द + “दृशातिः युग् दृश्च” । उणा । १ । १३१ । इति आदिः युक् दृश्च ।) पाषाणः । (यथा, मेघ-
दूते । ५७ ।

“तत्र अक्षं दृष्टिं चरणन्यासमर्द्धेन्द्रमौलेः शृङ्खलविद्धेरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ॥” निष्येधशिला । इति मेदिनी । दे, ३२ ॥

“भावं निरस्थि सुस्त्रिं पुनर्दृष्टिं चर्चितम् ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥

दृष्टत्सारं, स्त्री, (दृष्टः पाषाणस्य सार इव सारो यत्र ।) सुखायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टं, स्त्री, (दृश् + कर्मणि क्तः ।) स्वपरचक्रण-
भयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३० ॥ इति, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।

“दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वात्तदचेतनः ॥”

दृष्टरजाः, [सु] स्त्री, (दृष्टं रजो यस्याः ।) प्राप्तरजस्का । तत्पर्यायः । मध्यमा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ प्रौढा । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्टान्तः, पुं, (दृष्टः अन्तो निश्चयो यस्मिन् ।) उदाहरणम् । (यथा, माघे । २ । ३१ ।

“हृत्प्रियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् । पूर्वसन्तोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥” शाब्दम् । मरणम् । इति मेदिनी । ते, ११५ ॥

(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६६८ ।

“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥” सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमायावच्छेदः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्यां द्विधा । क्रमेणोदाहरणं यथा, —

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेभ्यु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मासती-
मासा ॥”

दृष्टिः, स्त्री, (पश्यत्यनेनेति । दृश् + करणे क्तिन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । ६८ ।

“दृष्टा दृष्टिमघोददाति कुरुते गालापमाभा-
घिता ॥”

बुद्धिः । (दृश् + मावे + क्तिन् ।) दर्शनम् । इति मेदिनी । टे, १० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ४६ ।

“दृष्टिपूर्तं क्षिपेत् पादं वक्ष्यते चर्जं पिबेत् ॥” गृह्याणां दृष्टिकथनम् । यथा,

दृष्टीययहे दृष्टमयहे च शनेः पूर्वदृष्टिरन्ध्रिणां पाददृष्टिः । पञ्चमयहे नवमयहे च गुरोः पूर्व-
दृष्टिरन्ध्रिणामर्द्धदृष्टिः । चतुर्थयहे अष्टमयहे च कुजस्य पूर्वदृष्टिरन्ध्रिणां त्रिपाददृष्टिः । सप्तम-
यहे सन्ध्रिणां पूर्वदृष्टिः । पञ्चमयहे स्वप्ने नवमे
द्वादशे च राक्षोः पूर्वदृष्टिः । द्वितीये दृष्टमे च त्रिपाददृष्टिः । तृतीये षष्ठे चतुर्थे अष्टमे चार्द्ध-
दृष्टिः ॥ गृह्याणां दृष्टाभावनिर्णयो यथा, —

स्थितिभवने एकादशे च राक्षोर्दृष्टाभावः । स्थितिभवने द्वितीये षष्ठे एकादशे द्वादशे

देयं

चाण्डोर्वा दृष्टाभावः ॥ ॥ एषां प्रमाद्यं य
“दृष्टीये दृष्टमे चैव पाददृष्टिरदाहृता ।

अर्द्धदृष्टिश्च नवमे पञ्चमे च प्रकीर्तिता । चतुर्थे चाष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता

सप्तमे परिपूर्णा च षष्ठमेव प्रकथयति ॥ दृष्टीयदृष्टाभावात्किं पश्यन् पूर्वपक्षप्रदः । त्रि कोणान् गुरुश्चैव चतुर्धाऽमगान् कु

सुतमदननवान्त्वे पूर्वदृष्टिः सुरारे-
युगलदृष्टमराशौ दृष्टिभावाच्चयाहः ।

सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्द्धदृष्टिः स्थितिभवनसुपात्तं नैव दृश्यं हि राक्षे

स्वस्थानश्च द्वितीयश्च षष्ठमेकादशमथा । द्वादशाख्यं न पश्यन्ति शेषं पश्यन्ति ते वा इति च्योतिषतत्त्व

दृष्टित्तत्, स्त्री, (दृष्टिं दृष्टिप्रसादं करोतीति । क्तिप् तुगागमश्च । अतीवशीभया जो

नेत्राकर्षकत्वात्स्य तथात्वम् ।) स्थणप इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दर्शनकारके, त्रि ।

दृष्टिगतं, स्त्री, (दृष्टे दर्शनाय क्तमिव । अशोभाकरत्वात् तथात्वम् ।) स्थलपद्मम् । शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिगुणः, पुं, (दृष्ट्या गुण्यते अभ्यस्यते । गुण्यत् क अभ्यासे + घञ् ।) बाबादिलस इति शब्दमाळा ॥

दृष्टिबन्धुः, पुं, (दृष्टेऽन्धुषो बन्धुरिव ।) खडो इति शब्दरत्नावली ॥

दृष्टिविषेपः, पुं, (दृष्टेर्विषेपः ।) कटाक्षः । हजायुधः ॥

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ ढर्हति । इति दुर्गादास

दृष्ट, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-अकं-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । इ, ढर्हति । दुर्गादासः ॥

दृष्टितः, त्रि, दृष्टघातोः कर्त्तरि क्लेज निष्पन्नः । प्राप्नः ॥

दृ, गि भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-अकं-सेट् ।) गि, दृणाति दीर्घः । दीर्घः । भये । इति दुर्गादासः ॥

दृ, म भियि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सेट् ।) म, दृयति । भियि भये । इति दुर्गादासः ॥

दृ, य गि विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ति क्रां च-परं-अकं-सेट् ।) य, दीर्घति । दृणाति दीर्घः । दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

दे, ड पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आसकं-अणिट् ।) ड, दीर्घात् यो दृयते निष्पन्न इति हजायुधः । इति दुर्गादासः ॥

देदीप्यमानः, त्रि, पुनःपुनरतिशयेन वा दीपयः । (दीर्घ + यङ् + शानच् ।) अतिर दीर्घिदृष्टिः । इति आकारणम् ॥

देयं, त्रि, (दृ + “अचो वत्” ३ । १ । ६५ इति वत् । “इत्यति” ६ । ४ । ६५ । इति वत् । “इत्यति” ६ । ४ । ६५ ।

देवः

तः।) हातयम्। दानीयम्। इति याकरणम् ॥
 यथा, हितोपदेशे। १। ३६।
 “उद्योगिनं पुरुषसिंहसुपैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ॥”
 ऋ ४ देवने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
 तृ-अर्क-सेट् ।) देवमिह क्रीडा। ऋ.
 पदिदेवत्। ४, देवते बालः कष्टकैर्निवृत्तमिति
 लायुधः। देवमिह रोदनमिति भद्रमल्लः।
 इति दुर्गादासः ॥
 ऋ। (दीयत्यनेनेति। दिव+ करणे घञ् ।)
 निवृत्तम्। इति मेदिनी। वे, १२ ॥ (यथा,
 ऋकोपनिषदि। ३। १। ८।)
 “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
 गन्धैर्वैश्वानराणां कर्मणा वा।
 ज्ञानप्रसादेन विमुक्तसत्त्व-
 क्षतस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥”
 ऋ, पुं, (दीयति आगन्धेन क्रीडतीति। दिव+
 ऋच् ।) देवता। (यथा, मनुः। ३। ११७।
 “देवावृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्याच्च देवताः।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् गृह्यन्ते शेषभुग् भवेत् ॥”)
 नाञ्चोक्तौ राजा। इत्यमरः। १। ७। १३ ॥
 राजा। (यथा, कादम्बरी। १८।
 “सकलभूतलक्षणभूतोऽयं वैश्वानरायणो नाम
 मुनिः। सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भालन-
 मिति कृत्वेनमादायासन्नस्वामिदुहित्वा देवपाद-
 म्बलमायाता तदयमात्मनीयः क्रियतामिति ॥”)
 मेघः। इति मेदिनी। वे, १२ ॥ (यथा, महा-
 भारते। ३। २३५। २३।
 “ऋत्रे सुलक्ष्णे क्षुपिति च बीजे
 देवे च वर्धयितुं कालयुक्तम् ॥”
 केचित्तु देवशब्देन इन्द्र इति व्याचक्षते ॥)
 पारदः। इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणाना-
 सुपाधिभेदः। यथा, स्मृतिः।
 “देवपूर्वम् नराख्यं स्यात् शर्मवर्मादिभ्युत्तम् ॥”
 (ऋत्विक् । यथा, ऋग्वेदे। ६। ६६। ६।
 “ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-
 ऋषिर्विप्राणां महिषो ऋगाणाम् ॥”
 “देवानां स्तोत्रकारिणाञ्चत्विषां ब्रह्मा ब्रह्मा-
 ख्यत्विक्स्थानीयो भवति ॥” इति तद्वाच्ये
 सायनः ॥) कायस्थानीनां पङ्क्तिविशेषः। तस्य
 विवरणं कायस्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि, दाता।
 द्योतयिता। दीपयिता। यथा, ऋग्वेदे। १। १। १।
 “अधिमोऽपि पुरोहितं यज्ञस्य देवन्वित्त्वित् ॥”
 “देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थ-
 माचष्टे। यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयिता
 यमपिरित्युक्तं भवति ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥
 विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६। ५४।
 “उद्भवः शोभनो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः ॥”
 “दीयति यत् क्रीडति सर्गादिति विजिगीषति
 अस्मिन् यवहरति सर्वभूतेष्वामृततया द्योतते
 क्षुयते सुखैः सर्वत्र गच्छति तस्माद्देवः। एको-
 देव इति मन्त्रवर्णात् ॥” इति तद्वाच्ये शङ्करः ॥

देवकु

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६८।
 “परश्वधुघो देवः अशुकारो सुबान्धवः ॥”
 देवकः, पुं, यदुर्वशीयराजविशेषः। स श्रीलक्ष्मणस्य
 मातामहः। इति श्रीभागवतम् ॥ (अयन्तु
 गन्धर्वपतेरंशावतारः। यथा, महाभारते।
 १। ६७। ६६।
 “यस्मात्सीह्वको नाम देवराजसमद्युतिः।
 स गन्धर्वपतिर्मह्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥”)
 देवकर्मः, पुं, (देवप्रियः कर्म इव ।) सुगन्धि-
 द्रव्यविशेषः। स श्रीलक्ष्मणगुरुकपूरकुङ्कुमसंमि-
 श्रितैर्भवति। इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवकामजा, स्त्री, (देवकस्य आत्मजा कन्या ।)
 देवकी। इति शब्दरत्नावली ॥
 देवकाष्ठं, स्त्री, (देवप्रियं काष्ठम् ।) देवदारु।
 इति रत्नमाला ॥ देवदारुप्रभेदः। तत्पुष्पायः।
 पूतिकाष्ठम् २ भद्रकाष्ठम् ३ सुकाष्ठकम् ४ क्षिप्र-
 दारुकम् ५ काष्ठदारु ६। अस्य गुण्याः। तिक्त-
 त्वम्। उष्णत्वम्। रूक्षत्वम्। श्लेष्मानिलापह-
 त्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवकिरी, स्त्री, (देवं मेघं किरतीति। कृ+ “इगुप-
 धञ्जेति ॥” ३। १। १३५। इति कः। गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) मेघरागस्य भार्या। यथा,—
 “ललिता मालसी गौरी नाटी देवकिरी तथा।
 मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
 अस्याः स्वरूपं यथा,—
 “भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पप्रचयतत्परा।
 श्याता देवकिरी ह्येषा करार्पितसखीकरा ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 देवकी, स्त्री, (देवक + ङीष् ।) देवकाराजकन्या।
 सा वसुदेवपत्नी श्रीलक्ष्मणमाता। तत्पुष्पायः।
 देवकी २ लक्ष्मणननी ३ देवकामजा ४। इति
 शब्दरत्नावली ॥ इयं कश्यपपत्नी अदित्यप्र-
 जाता। यथा,—
 “देवकी रोहिणी च मे वसुदेवस्य धीमतः।
 रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी ह्यभूत् ॥”
 अपि च।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी।
 पूर्वपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
 देवकीनन्दनः, पुं, (देवक्या नन्दनः ।) श्रीकृष्णः।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते। १।
 ८। २१।
 “कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च।
 नन्दगोपकुमाराय गोविन्द्याय नमो नमः ॥”
 कृचिदौकारस्य ह्रस्वोऽपि दृश्यते। यथा, महा-
 भारते। २। २४। ३१।
 “नैतन्नमं महावाचो! त्वयि देवकिनन्दने ॥”)
 देवकीसुतः, पुं, (देवक्याः सुतः पुत्रः ।) श्रीकृष्णः।
 इति हेमचन्द्रः। २। १३२ ॥ (यथा, भविष्ये।
 “तुष्टयं देवकीसुनोर्जयन्ती संज्ञकं व्रतम्।
 कर्मयं चिन्त्यमानेव भक्ता भक्तजनेः सह ॥”)
 देवकुम्भा, स्त्री, महाप्रोषा। इति राजनिर्घण्टः ॥

देवगु

देवकुलं, स्त्री, (देवाय कोलतीति। कुल सङ्घाते +
 कः ।) विनासुखम्। इति च्छारावली। १६८ ॥
 देउल इति भाषा ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे। १२। १२७।
 “सोऽहं दारिद्रसन्तप्रसन्नं नारायणागतः।
 निराहारः स्थितोऽकार्षं गत्वा देवकुलं तपः ॥”)
 अस्य विवरणं चैत्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 देवकुसुमं, स्त्री, (देवप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।)
 लवङ्गम्। इत्यमरः। २। ६। १२५ ॥
 देवखातं, स्त्री, (देवेन खातम्। अन्नत्रिमत्वात्स्य
 तथात्वम् ।) देवखातकम्। इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा, मनुः। ४। २०३।
 “नदीषु देवखातेषु तद्गणेषु सरःसु च।
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥”)
 देवखातकं, स्त्री, पुं, (देवखातमेव। स्वार्थे कन् ।)
 अन्नत्रिमर्जलाप्रयः। अपौरुषेयं देवकुल-
 मित्यग्ये। इति सुभूतिः ॥ नागादिजुलमलत्रिम-
 मिति स्वामी ॥ तत्पुष्पायः। आखातम् २।
 इति भरतः ॥ अखातम्। इत्यमरः। १। १०।
 २७ ॥ देवविनिर्मितम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥
 गुह्या। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 देवखातविलं, स्त्री, (देवखातं अन्नत्रिमं विलम्।
 नित्यकर्मधारयः ।) गुह्या। इत्यमरः। १। १। ६ ॥
 देवगान्धा, स्त्री, (देवप्रियो गन्धो यस्याः ।) महा-
 मेदा। इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवगान्धारी, स्त्री, श्रीरागस्य भार्या। यथा,—
 “गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी।
 रामकिञ्चपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 अस्या गानसमयः शिशिर ऋतौ तृतीयप्रहरा-
 वधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ॥
 देवगायनः, पुं, (देवानां गायनः ।) गन्धर्वः।
 इति हेमचन्द्रः। २। ६७ ॥
 देवगरी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति जलायुधः ॥
 सा सोमेश्वरमते वसन्तरागस्य भार्या वसन्त-
 ऋतौ सदा गेया। भरतमते हिन्दोलरागपुत्र-
 नागध्वनिभार्या। सङ्गीतदर्पणमते तु नटकल्याण-
 भार्या। अस्याः स्वरूपं यथा, अन्नभिरामघन-
 श्यामतनुः उत्तुङ्गपीनस्तनी चारकच्छभूषणा
 स्त्रीपङ्क्तिमध्यस्था मत्तचकोरनयना सुभङ्गाङ्गी
 च। अस्या गानसमयः हेमन्ते दिवाचतुर्थ-
 प्रहरावधिरात्रार्द्धपर्यन्तम् ॥
 देवगुरुः, पुं, (देवानां गुरुः ।) दृष्टव्यः। इति
 पुराणम् ॥ (देवानां गुरुः पिता। कश्यपः।
 यथा, हरिवंशे। २४६। ८।
 “अपश्यन् कश्यपं तत्र सुनिं दीपतपोनिधिम्।
 आद्यं देवगुरुं दिवं क्षिप्रं त्रिवयाम्भुभिः ॥”)
 देवशृङ्गं, स्त्री, (देवानां शृङ्गादीनां शृङ्गमिव ।)
 शृङ्गचन्द्रादीनां ज्योतिर्मल्लजानि। यथा,—
 “मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋषेः शृङ्गेषु शृङ्गाश्रयात्।
 तानि देवशृङ्गाणि स्युः श्यानाख्यानि भवन्ति हि ॥”
 इति मनुस्यपुराणम् ॥

देवता

देवालयः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।१०२।
 “शुभे देवगृहे देहमिन्द्रदत्तस्य रक्षितुम् ॥”)
 देवचिकित्सकौ, पुं, (देवानां चिकित्सकौ ।)
 अश्विनीकुमारौ । इति हलायुधः ॥ द्विवच-
 नाम्नीत्यम् ॥
 देवच्छन्दः, पुं, (देवेच्छन्द्यते आकाङ्क्ष्यते इति ।
 छन्द + घञ् ।) द्वारविशेषः । स श्रतयष्टिकः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ अष्टोत्तरश्रत-
 यष्टिकोऽयमिति केचित् । इति भरतः ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३२ ।
 “श्रतमंश्रुतं द्वारो देवच्छन्दो ह्यश्रीतिरेकयुता ।
 अष्टाष्टकोऽर्द्धद्वारो रश्मिकजापञ्च नवषट्कः ॥”)
 देवजग्धं, स्त्री, (देवैरज्यते इति । अद् + क्तः ।
 “अदोजग्धिर्लौकिकिति ।” २ । ४ । ३६ । इति
 जग्धादेशः ।) देवजग्धकम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २५७ ॥
 देवजग्धकं, स्त्री, (देवजग्ध + स्वार्थे कन् ।) कर्तृ-
 णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।
 देवटः, त्रि, (दिव्यतीति । दिव + “शुकादिभ्यो-
 ऽटन् ।” उणां । ४ । ८२ । इति अटन् ।)
 शिखरी । इत्युणादिकोषः ॥
 देवद्वी, स्त्री, (देवं देवशब्दं अद्भुते अतिक्राम-
 तीति । अद्भु + अण् । शकम्बादित्वाद्दोषः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गाचिकी । इति
 द्वारावली । ८५ ॥
 देवतरुः, पुं, (देवानां तरुः ।) मन्दारः । पारि-
 जातः । सन्तानः । कल्पवृक्षः । हरिचन्दनम् ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ चैत्यवृक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 देवता, स्त्री, (देव एव । स्वार्थे तल् ।) देवं द्युतिं
 क्रीडांवा तनोति या । तत्पर्यायः । अमरः २
 निर्णरः ३ देवः ४ त्रिदशः ५ विबुधः ६ सुरः ७
 सुपर्वा ८ सुमनाः ९ त्रिदशैः १० दिवोकाः ११
 आदितयः १२ दिविषत् १३ लेखः १४ अदिति-
 नन्दनः १५ आदित्यः १६ ऋतुः १७ अस्वप्नः १८
 अमर्त्यः १९ अम्बतान्वाः २० बर्हिर्मुखः २१
 क्रतुमुक् २२ गीर्वाणः २३ दानवारिः २४
 वन्दारकः २५ देवतम् २६ । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥
 स्वाहाभुक् २७ दगुजङ्घट २८ द्युषत् २९ दौषत्
 ३० खर्गो ३१ श्रौभः ३२ निलिम्बः ३३ सुचि-
 रायुः ३४ स्थिरः ३५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 तस्याः संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटयः । यथा,—
 “सहारा विबुधाः सर्वे खानां खानां गणैः सह ।
 जैलोके तत्रयस्त्रिंशत्कोटीसंख्या यथा भव ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
 गणदेवता यथा,—
 “आदित्यास्तुषिता विश्वसाध्याभास्वरमारुताः ।
 महाराजिकरुद्राश्च वसवो गणदेवताः ॥
 आदित्या द्वादश प्रोक्तास्तुषितास्त्रिंशद्देव हि ।
 विश्वेदेवा दश प्रोक्ताः साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥
 आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्गूढकाः ।
 महाराजिकनामानो हि श्रुते विश्वतिष्ठताः ॥”

देवता

रुद्रा द्वादश प्रोक्ता वसवोऽष्टौ समीरिताः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ *
 तेषां चत्वारो वर्णा यथा,—
 “आदित्याः चन्द्रियास्तेषां विश्वस्य मरुतस्तथा ।
 अश्विनौ च सृष्टौ शूद्रौ तपस्युये समास्थितौ ॥
 सृष्टाश्चाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
 इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्णितम् ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ *
 वैष्णवानां पञ्चदेवता यथा,—
 “यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्मिण्याम् ।
 विष्णुर्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः ॥
 विश्वकसेनं ससनकं सनातनमतःपरम् ।
 सनन्दं सनत्कुमारश्च पञ्चैवं पूजयेत्ततः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ *
 देवषट्कं यथा,—
 “गणेशश्च दिनेशश्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
 देवषट्कश्च संपूष्य नमस्कृत्य विचक्ष्वहः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
 अपि च ।
 “आदित्यं गणनाथश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
 नारायणं विशुद्धाख्यमन्त्रे च कुलदेवताः ॥”
 इत्याङ्कितत्वम् ॥ *
 अक्षिप्रियेशस्य उपास्यदेवता यथा,—
 “या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ।
 किन्तु कार्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा वृणाम् ॥
 विशेषात् सर्वेदा नायं नियमो ह्यन्यथा वृषाः ।
 वृषाणां देवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः ॥
 विप्राणामगिरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् ।
 देवानां देवतं विष्णुर्दानवानां चिभ्रुलभृत् ॥
 गन्धर्वाणां तथा सामो यक्षाणामपि कथ्यते ।
 विद्याधराणां वागदेवी साध्यानां भगवान् हरिः ॥
 रुद्रसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्वती ।
 ऋषीणां देवतं ब्रह्मा महादेवश्च शृणुभृत् ॥
 मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्वरः ।
 गृहस्थानाञ्च सर्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् ॥
 वैखानसामम्बिका स्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः ।
 भूतानां भगवान् रुद्रः कुशाखानां विनायकः ॥
 सर्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ।
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत ॥”
 इति क्रमेणपुराणम् ॥ *
 सामान्यदेवघट्टनदिनं यथा,—
 तत्रोक्तनक्षत्रानि । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तर-
 भाद्रपदोहिषी चित्राशुभ्राशुभ्राशुभ्री रेवती
 पुष्योऽश्विनी श्रुता श्रतभिधा श्रवणा स्वाती पुन-
 र्वसुर्धनिष्ठा । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र चन्द्र-
 स्तृतीयदशमसप्तमजन्मेकादशस्थः शोभनः ॥ अथ
 सामान्यदेवप्रतिष्ठादिनम् । तत्र मासाः । माघ-
 फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाः हरिप्रयत्नात् पूर्व-
 माषाढश्च । तत्र नक्षत्राणि धनिष्ठाश्रतभिधा-
 श्लेषामघापुनर्वसुश्रुतीभरणीकृत्तिकाविशाखा-
 भिन्नानि । तत्र तिथयः शुभाः । तत्र कन्यानि
 वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि । तत्र चन्द्रः

देवद

शोभनः । कन्यापेक्षया बृहस्पतिः
 शोभनः कन्यापेक्षया शुक्रस्तृतीयघण्टेका
 शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥
 (देव + भावे तल् । देवत्वम् । यथा, अ
 १० । २४ । ६ ।
 “मधुसम्भे परायणं मधुमत् पुनरायनम्
 ता नो देवा देवतया युवं मधुमत्सूतम्
 “हे देवा, देवो द्योतमानो ता सौ यु-
 नोऽस्मान् मधुमत्ः प्रीतियुक्तान् हतम् वु-
 केनेति उच्यते । देवतया देवत्वेन अति
 देवतन्त्रययोगेनेत्यर्थः ।” इति तद्वाच्ये सा
 देवताङ्कः, पुं, (देवो हीमन्ताज इति । लस्य
 वृक्षविशेषः । देताङ्का इति ख्यातः ।
 पर्यायः । वेणी २ खरा ३ गरी ४ चीम
 इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ अगरी ६ ख
 ७ गरागरी ८ । इति तट्टीकायां भरतः
 ताङ्की ९ आखुविषहा १० । इति षटा
 आखुः ११ विषजिह्वः १२ महाच्छर
 कदम्बः १४ खुष्काकः १५ देवताङ्कः १६
 रत्नमाजा ॥ (देवो चन्द्राकीं ताडय
 ताङ्कि + कर्मणि अण् ।) राहुः । अघिः
 मेदिनी । ६, ३६ ॥ घोषकलता । इति वि
 देवताङ्कः, पुं, (देवताङ्क + स्वार्थे कन् ।)
 ताङ्कः । इति रत्नमाजा ॥
 देवताधिपः, पुं, (देवतानां अधिपः ।)
 इति शब्दरत्नावली ॥
 देवत्वं, स्त्री, (देवस्य भावः कर्म वा ।
 भावस्त्वतलौ ।) ५।१।१९६ । इति त्वप्रथ
 देवभूयम् । देवसायुष्यम् । इत्यमरः । १।५
 देवस्य भावः कर्म वा । इति संक्षिप्तसार
 रणम् ॥
 देवदक्षा, स्त्री, (देवात् मेघादृकोऽस्याः ।)
 बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवदत्तः, पुं, बुद्धाशुनः । इति त्रिकाण्डं
 अर्जुनशक्तः । (यथा, महाभारते । ६।२४
 “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धर्मद्वयम् ।
 पौण्ड्रं दध्नीं महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदर
 शरैरवाप्तपञ्चवायुनात्ततवायुविशेषः ।
 शब्दाथैककल्पतरुः ॥ विजृम्भयो देवदत्तः
 स्पष्टिकसन्निभः । इति सारदातिलकटी
 (देवा एनं देयासुरिति । “क्तिष्कौ च द
 याम् ।” ३ । ३ । १७४ । इति आश्रिषि
 “दो दृष्टोः ।” ७।४।४६ । इति द्वादश
 संज्ञाविशेषः । यथा, देवदत्तादिसंज्ञायां
 सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वमाद्य
 इति दुर्गादासः ॥ (नागभेदः । यथा, ४
 वते । ५ । २४ । ३१ । “ततोऽवसानात् पा
 नागलोकपतयो वासुकिप्रसूताः शङ्ख
 महाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृतराष्ट्रश्चक्रकम्ब
 तरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महा
 निवसन्ति ॥” देवेन हन्ति, त्रि । यथा,
 “अश्वमाशुगमाश्च देवदत्तं जगतुर्पतिः ।

देवदा

खनिनासाधुदमनमद्येभ्यर्थागुणान्वितः ॥
इति कल्किपुराणेऽशुभागवते भविष्ये कल्कि-
वल्कीपनयने २ अध्यायः ॥
देवदापयः, पुं, (देवदत्तस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।)
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५१ ।
देवदानी, स्त्री, (देव प्रोद्यने + भावे ल्युट् । देव-
स्त्वैव दानं शुद्धिर्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषकाण्ठतिः । हस्तिघोषा इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥
देवदार, स्त्री, (देवानां दार । तेषां प्रियत्वात् ।)
वृक्षविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ ।
१७८ । १० ।
“वनानि देवदारुणां मेघानामिव वागुराः ॥”
तनपथ्यायः । शक्रपादपः २ परिभद्रकः ३ भद्र-
दार ४ इकिलिमम् ५ पीतदार ६ दार ७
पूतिकाष्ठम् ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ सुर-
दार ९ दारकम् १० स्निग्धदार ११ अमरदार
१२ शिवदार १३ श्याम्भवम् १४ भूतहारि १५
भवदार १६ भद्रवत् १७ इन्द्रदार १८ मस्तदार १९
मुरभूतहृत् २० । इति भावप्रकाशः ॥ सुराङ्गम्
२१ देवकाष्ठम् २२ । इति रत्नमाला ॥ अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । रूक्षत्वम् । श्लेष्मानिलभूत-
दोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघुत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुपाकित्वम् । विष-
त्याभ्रानशोथामतन्द्राहृक्काञ्चरासप्रमेहपीनस-
श्लेष्मश्यासकासकण्ठसमौरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ तस्य लेपनगुणः । कान्तिहृत्वम् ।
आमदोषविषवन्ध्याः प्रमेहच्वरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ च्वररूक्षतालक्ष्मीरक्षोविघ्न-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
देवदारः, पुं, (देवप्रियं दार यत्र ।) खनामख्यात-
वृक्षः । स च पार्वतीप्रियः । यथा,—
“अमुं पुरः पश्यसि देवदारं
पुत्रीलतोऽयं वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भसदनः खतानां
रूक्षस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥”
इति रघौ । २ । ३६ ॥
देवदालिका, स्त्री, (देवदालीव कायतीति । के +
कः । टाप् पूर्वस्यः ।) महाकाजः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देवदाली, स्त्री, (देवेन मेघोदयेन दालो हलनं
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) लताविशेषः ।
घघरवेल इति सोमैया इति च हिन्दीभाषा ।
खससावत्पुष्यवृक्षा । (यथा, सुश्रुते, कृत्रस्थाने ।
४९ अध्याये ।
“कोशातक्री सप्तला शक्तिनी देवदालीकार-
वेलिका चैतुभयतो भागहराणि ॥”
तत्पर्यायः । जीमूतकः २ कटफला ३ गरा ४
गरी ५ वेणी ६ महाकोषपला ७ कटफला ८
घोरा ९ कदम्बी १० विषहा ११ कर्कटी १२
सारस्यिका १३ वृत्तकोषा १४ आखुविषहा
१५ दाजी १६ रोमशपत्रिका १७ कुरङ्गिका १८

देवद्रो

सुतकारी १९ देवताङ्गः २० ॥ अस्या गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । पाण्डुकफ-
दुर्गाम्बासकासकामलाभूतनाशित्वम् । तस्याः
फलस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कृमिश्लेष्मगुल्मामूला-
शीवातनाशित्वम् । संसनत्वम् ।
“पीता गरा खरस्यर्शा विषघ्नी गरनाशिनौ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताङ्गो वृत्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥
पीतापरा खरस्यर्शा विषघ्नी गरनाशिनौ ।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः प्रोद्यपाकृताः ॥
नाशयद्दहामनी तिक्ता चयद्विक्राजमिष्वरान् ।
देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम् ॥
संसर्गं गुल्मामूलम्रमूर्च्छं वातजित् परम् ॥”
देवदासी, स्त्री, (देवं इन्द्रियं दास्यतीति हन्तीति ।
देव + दासु + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वन-
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः । (देवाय
क्रीडायै दासी इव ।) वैश्या । इति शब्दार्थ-
कण्ठतरुः ॥ (देवपरिचारिका च ॥)
देवद्वीपः, पुं, (देवं द्वीपिणीलं द्वीपयति प्रकाश-
यति बुद्धिस्थं करोतीति । द्वीप + णिच् + अण् ।
यद्वा, देवेषु इन्द्रियेषु द्वीपः प्रकाशकः ।) लोच-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
देवदुन्दुभिः, पुं, (देवानां दुन्दुभिरिव हर्षजनक-
त्वात् ।) गन्धपर्णासः । स रक्ततुलसो । इति
रत्नमाला ॥ देवानां दुन्दुभिवाद्यश्च ॥
देवदूती, स्त्री, (देवानिन्द्रियाणि दूयन्ती अवसाद-
यन्तीति । दू ड उपतापे + “क्तिच्त्तौ च संश्रा-
याम् ॥” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ततो
ङीष् ।) वनबीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवदेवः, पुं, (हीयतीति । दिव् + अच् । देवानां
देवेषु वा देवः श्रेष्ठत्वात् ।) शिवः । (यथा,
महाभारते । १ । १ । १६० ।
“यदाश्रीषमर्चनं देवदेवं
किरातरूपं आम्बकं तोष्य युद्धे ॥”
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ५ । १८ ।
“स वज्रं सन्दिष्ट्याथ देवदेवः समातनः ॥”
“देवदेवो ब्रह्मति ।” तट्टीका ॥ विष्णुः । यथा,
देवीभागवते । १ । ४ । ३५ ।
“कारणं सर्वलोकानां देवदेवं जगद्गुरुम् ।
वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं महत्तपः ॥”
गणेशः । यथा, कथासरित्सागरे । २० । ५५ ।
“अस्तीह प्रमदोद्याने तरुमण्डपमध्यगः ।
दृष्टप्रभासो वरदः देवदेवो विनायकः ॥”
देवद्रोणी, स्त्री, देवयान्ता । इति चारावली । १२२९ ॥
(देवानां द्रोणी द्रोण्याकारत्वात् अवस्थान-
गच्छरम् । शिवलिङ्गादीनामवस्थानगच्छरम् ।
यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनधृतसम्भर्षवचनम् ।
“देवद्रोण्यं विहारे च कूपेभ्यायतनेषु च ।
यद् गोशु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

देवप

“देवद्रोणी खयम्बलिङ्गाद्यवस्थानगच्छरम् ॥”
इति रघुनन्दनः ॥
देवद्रोण, [च्] लि, (देवानश्चति पूजयतीति ।
अच् गतिपूजनयोः + “अत्विगृह्णक् इति ॥”
३ । २ । ५९ । इति लिट् । “विष्णुर्देवयोश्च
टेरद्रोण्यतावप्रत्यये ॥” ६ । १ । ६२ । इति
अद्यादेशः ।) देवपूजकः । देवसमीपगमना ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥
देवधाम्, स्त्री, (देवयोश्चं धाम्ममिति मध्यलोपी
समासः ।) धाम्यविशेषः । देधान इति भाषा ।
जोयार इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । यव-
नालः २ योनलः ३ जूर्वाङ्कयः ४ जोन्ताला ५
बीजपुष्यिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥
देवधूपः, पुं, (देवप्रियो धूप इति मध्यलोपी
समासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥
देवमं, स्त्री, (दिव् + भावे ल्युट् ।) यवहारः ।
जिगीषा । क्रीडा । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
(हीयति अस्मिन्निति अघिकरणे ल्युट् ।) लीलो-
द्यानम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (हीयति अने-
नेति । दिव् + करणे ल्युट् ।) पद्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ परिदेवनम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ द्युतिः । स्तुतिः । कान्तिः । गतिः ।
शोकः । इत्यमरटीकायां मयुरेशः ॥ द्युतम् ।
इति स्वामी ॥ (यथा, मगौ । ६ । २२२ ।
“प्रकाशमेतन् तास्कर्यं यद्देवनसमाङ्ग्यौ ।
तयोर्नित्यं प्रतिघाति श्रुतिर्यत्रवान् भवेत् ॥”
देवनः, पुं, (हीयत्यनेनेति । दिव् + करणे ल्युट् ।)
पाशकः । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥
देवनन्दो, [न्] पुं, (देवमिन्द्रं नन्दयतीति ।
नन्दि + णिनिः ।) इन्द्रहारपालः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ६० ॥
देवनलः, पुं, (देवः आकारवर्णान्तकर्षणं श्रेष्ठो
नलः ।) नलभेदः । तत्पर्यायः । देवनालः २
महानलः ३ वन्यः ४ नलोत्तमः ५ स्थूलनलः ६
स्थूलदृक् ७ सुरनलः ८ सुरदमः ९ । अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । ईधनु-
कषायत्वम् । नलादधिकवीर्यत्वम् । रसकर्माणि
शस्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवना, स्त्री, (दिव् + भावे युच् टाप् च ।) क्रीडा ।
सेवा । इति शब्दरत्नावली ॥
देवनालः, पुं, (देवो द्वीपिणीलः श्रेष्ठो वा नालः ।)
देवनलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपतिः, पुं, (देवानां पतिः ।) इन्द्रः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २१ । ३३ ।
“सद्यं भ्रातृं च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कौचकं निहन्निष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥”
देवपत्नी, स्त्री, (देवानां पत्नीव प्रियदर्शनादित्वात् ।)
मध्यालुकम् । इति त्रिकाण्शेषः । (देवानां
पत्नी ।) देवभार्या ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । ३६३ ।
“देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्धकाः ॥”

देवमा

देवपथः, पुं, (देवानां पन्थाः । “ऋक्पूरुषः पथा-
मानस्ये । ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) देवानां
पन्थाः । तत्पर्यायः । ह्यायापथः २ सोमधारा
३ नभःसरित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १४८ । ३० ।
“द्विषो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मातुषाः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ ।
४५ ।
“ततो देवपथं गत्वा नियतो नियतासवः ।
देवसन्नस्य यन् पुण्यं तद्वाप्नोति मानवः ॥”
देवपथं स्त्री, (देवानां प्रियं पथमस्य ।) सुर-
पथम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपुत्रिका, स्त्री, (देवानां पुत्रिकेव प्रियत्वात् ।)
पृक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवपुत्री, स्त्री, (देवानां पुत्रीव प्रियत्वात् ।)
पृक्षा । इति जटाधरः ॥
देवपूः, [र्] स्त्री, (देवानां पूः पुरी ।) अमरा-
वती । इति जटाधरः ॥
देवप्रभः, पुं, (देवानां यद्देवतानां प्रभः ।) यद्-
नचन्द्रादिघटितजिज्ञासा । तत्पर्यायः । उप-
श्रुतिः २ । इति हेमचन्द्रः । २ । १७७ ॥
देवप्रियः, पुं, (देवानां प्रियः ।) पीतशङ्कराजः ।
वक्रपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
देववला, स्त्री, (देवप्रिया बला ।) सहदेवी ।
त्रायमाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवव्रक्षा, [न्] पुं, (देवेषु व्रक्षा इव । देवव्रिस्ता-
दस्य तथात्वम् ।) नारदसुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५१३ ॥
देवभवनं, स्त्री, (देवानां भवनं गृहमिव । देवानां
आश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) अश्वत्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्गः ॥ (देवप्रतिमा-निर्मे-
तनश्च ॥)
देवभूः, पुं, (देवं देवत्वं भवते प्राप्नोतीति । भू प्राप्नौ
+ क्तिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देवानां
भूर्निवासभूमिरुत्पत्तिर्वा यत्र ।) स्वर्गश्च ॥
देवभूतिः, स्त्री, (देवात् देवलोकात् भूतिरुत्पत्ति-
र्यस्याः ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
(देवानां भूतिरिति विश्वे । देवैश्वर्यम् ॥)
देवभूयं, स्त्री, (देवस्य भावः । भू + “भुवो भावे ।”
३ । १ । १०७ । इति क्वप् ।) देवत्वम् । देव-
सायुष्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥
देवमणिः, पुं, (देवेषु मणिरिव ।) भर्गः । (देवो-
द्योतनशीलो मणिः ।) कौस्तुभः । अश्वरोमा-
वर्षः । इति मेदिनी । ये, ६७ ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ५ । ४ ।
“आवर्त्तितः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयो भूतस्वभावाः ।
अश्वः पयोर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय इवोन्मिभिरापतन्तः ॥”)
महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवमाता, [ऋ] स्त्री, (देवानां माता ।) अदितिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । १३ ।

देवया

“कश्चिच्छिवं देवकभोजपुत्रा
विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥”
देवमातृमात्रम् । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३८ ।
“देवपत्नी देवकन्या देवमातर एव च ॥”)
देवमातृकः, चि, (देवो वृष्टिर्मातेव शस्योत्पाद-
नेन पालकत्वात् जननीव यस्य । कप् ।) वृष्टान्-
सम्पन्नश्रीहिपालितदेशः । इत्यमरः । २ । १ । २२ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७८ ।
“कश्चिद्राष्ट्रे तद्गागानि पूर्णानि च वृष्टानि च ।
भागशो विनिविष्टानि न क्षिपिर्देवमातृका ॥”)
देवमानकः, पुं, (देवेषु मानो यस्य । कप् ।
संभ्रायां कन् वा ।) कौस्तुभमणिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
देवमासः, पुं, (देवाय भूषणस्य क्रीडनाय यो मासः ।
अत्र हि शूतेरोगसञ्च प्रादुर्भावात् गर्भस्य
क्रीडनादित्वात् तथात्वम् ।) गर्भस्यष्टममासः ।
तत्पर्यायः । गर्भाष्टमः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवानां मासः । स मनुष्यमाने त्रिंशद्दशमः ॥
देवयजिः, पुं, (देवान् यजते इति । यज + “सर्व-
धातुश्च इत् ॥” उणां ४ । ११७ । इति इत् ।)
देवपूजकः । सुनिः । यथा, भट्टिः । २ । ३४ ।
“अथो द्विजान् देवयजिन् निहन्तः ॥”
देवयज्ञः, पुं, (देवानां यज्ञः ।) होमः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४८५ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २१ ।
“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ॥”)
देवयात्रा, स्त्री, (देवानां यात्रा ।) देवगमनम् ।
तत्पर्यायः । देवदोषी २ । इति हारावली ।
१२६ ॥ देवोत्सवादि ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २५ । १२१ ।
“एकदा देवयात्रायां तत्र मल्लसमागमे ।
अगादेको महामल्लः ख्यातिमान् दक्षिणा-
पथात् ॥”)
देवयानं, स्त्री, (देवानां यानम् ।) देवविमानम् ।
देवरथः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (चि, देव-
प्रापनीयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ४ ।
“यद्दिव्यमन्वृत्तुषो देवयानं
त्रिर्मानुषा पर्यन्तं नयन्ति ॥”
देवप्रापकम् । यथा, तत्रैव । ७ । ७६ । २ ।
“प्र मे पन्था देवयाना अद्भ्य-
न्नमर्हन्तो वसुभिरिष्कतासः ॥”)
देवयानी, स्त्री, शुक्राचार्यकन्या । सा ययातिराज-
पत्नी । इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरा किञ्च
वृहस्पतिपुत्रः कचो देवकार्यार्थं सञ्जीवन-
विद्यायै असुरगुरुसुपागमत् । देवयानीयं तं
युवानं मनोहरश्चावलोक्य तेन सङ्गता भवितुमि-
च्छेत् । कचस्तु गुरुकन्यामेनां ज्ञात्वा पाणिमस्या
यच्छीतुं न स्वीचकार । अस्मादेवासौ देवयानी
प्राप्तविदत्तं “न ते विद्या सिद्धिमेवा गमिष्यति”
इति शशाप । कचस्तु निरपराधोऽपि शशापाहतः
क्रुद्धश्च “ऋषिपुत्रो न ते कश्चिन्नातु पाणिं
यच्छीयति” इत्येनां शप्तवान् । अयमेवास्या
ब्राह्मणकन्याया अपि क्षत्रियपत्नीत्वे हेतुः ।

देवरः

अथ कदाचित् क्रीडन्तीनां कन्यानां
वैपरीत्यं जातम् । देवयानी स्वीयव-
शीन वृषपर्जन्योऽसुरराजस्य सुतां प्र-
चुक्रोश । शर्मिष्ठा तु तद्वदमाना तां
मध्ये प्राक्षिपत् । अथ गच्छति काले य-
मृग्यां गतस्तघातो जलमन्विष्यन्
कूपसमीपमागत्य देवयानीं तन्मध्यस्थां
तस्या दक्षिणं पाणिं गृहीत्वा उत्यापया
अथ देवयानी कूपात् सुप्ता पित्रा
मागत्य सर्वं विज्ञापितवती । अथ मुक्तेः
दसुरराज्यात् गन्तुमुद्यते वृषपर्जन्यासुर-
स्वीयकन्यां शर्मिष्ठां कन्यासहस्रपरिवृतां
चारकालेन प्रदाय स्वगुरुनां देवयानीञ्च
दयामास । अथ कदाचित् देवयानी
तुभ्या नाहुषं ययातिं पतित्वेन स्त्रीका
सह विजहार । अस्याः पुत्रौ द्वौ यदुस्तुवं
गच्छति काले देवयानी राज्ञा सह वनं
जीनपरान् कुमारान् क्रीडतस्तत्र दृष्ट्वा
रसान् शर्मिष्ठागर्भे जातांश्च तान् विश्वाय
परवशा पितृसमीपं प्रस्थितवती । शुकस्तु
तरमवमानितां विदित्वा राजानं जरया यो
मास ॥ एतद्विषेधविवरणविकृतिसुः
भारते । १ । ७६-८३ । अध्यायेषु ज्ञातव्या ।
देवयुः, चि, (देवं याति उपास्यत्वेन प्राप्त-
या + “ऋगायादयश्च” उणां १ । ३८ इति ।
धार्मिकः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ ।
“तदस्य प्रियमभिपाथो अश्रं नरो यत्र
यवो मर्दिनि
“देवयवो देवं ज्योतेनस्वभावं विष्णुम
इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो न
इति तद्भाष्ये सायनः ॥) लोकयात्रिकः ।
मेदिनी । ये, ८६ ॥ देवे, पुं, इति शब्दरत्ना-
वली । पुं, स्त्री, देव एव योनिर्निदानभूतो
सः । तदुपया, विद्याधराः १ अक्षरसः २ यत्र
राक्षसाः ३ गन्धर्वाः ४ किन्नराः ५ पित्र
७ गुह्यकाः ८ सिद्धाः ९ भूतगणः १० ।
मरः । १ । १ । ११ ॥ (देवानां योनिः ।
स्थानम् । यथा, महाभारते । ३ । ११४ ।
“अन्यथा हि कुर्वन्नेष्ट ! देवयोनिरपीपति
कुशायेणापि कौन्तेय ! न प्रथमो मञ्जोदधि
देवरः, पुं, (हीयत्यनेनेति । द्विषु क्रीडाया
“अनिकमिधमीति ।” उणां ३ । १३२ ।
अरः ।) पत्युः कनिष्ठभाता । देवोर
भाषा । (“देवरः कस्मात् द्वितीयो वर उच्य-
इति निरुक्तिः । ३ । १५ ॥) तत्पर्यायः ।
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ देवः २ देवा
देवानः ५ । इति जटाधरः ॥ तुरागात्
देवस्त्री ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (य-
मनुः । ६ । ५६ ।
“देवराज्ञा सपिच्छाज्ञा क्षिया सम्पद्भियुक्तया
प्रजेक्षिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥”
पत्युर्ध्वो भ्राता तु चसुरः । इति भरतः ।

देवलः

देवराजः, पुं, (देवानां राजः ।) देवानां विभागः ।
 इति हलायुधः ॥ स च पुष्यकादिः ॥
 देवराजः, पुं, (देवानां राजा । "राजाहःसखि-
 भ्यश्च ॥" ५।४।६१। इति टच् ।) इन्द्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १।८।७।
 "देवराजसमो ज्ञासीत् ययातिः पृथिवीपतिः ॥"
 नस्य नामानि यथा,—
 "इन्द्रः सुरपतिः शक्रो दितिजः पवनाग्रजः ।
 सहस्राक्षो भगाङ्गश्च काश्यपाङ्गज एव च ॥
 त्रिकोणाश्च सुनासीरो मरुत्वान् पाकशासनः ।
 जयन्मननकः श्रीमान् शचीशो दैत्यसूदनः ॥
 वज्रहस्तः कामसखा गौतमीव्रतनाशनः ।
 वृषहा वासवश्चैव दक्षोऽपि देहभिक्षुकः ॥
 जिष्णुश्च वामनभ्राता पुरुहूतः पुरन्दरः ।
 दिवस्यतिः शतमुखः स्रजामा गोत्रजिद्विभुः ॥
 लेखर्षभो बलारातिर्जम्भभेदी सुराश्रयः ।
 संक्रन्दो दुश्चरित्रस्तुराशागमेघवाहनः ॥
 आसखण्डो हरिहयो नसुप्रियायनाशनः ।
 वृषश्रवा वृषश्चैव दैत्यदर्पनिस्सदनः ॥
 षट्षत्वारिंशद्भ्रामानि पापघ्नानि विनिश्चितम् ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते जम्भखण्डम् ॥
 देवराजः, पुं, (दे + क्तः । देवेन श्रीकृष्णेन रातः
 रक्षितः ।) परिचित् राजा । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ सारसपक्षिविशेषः । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥ (विश्वामित्रपुत्रः । यथा, हरि-
 वंशे । २७। ४७ ।
 "विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः ॥"
 एतन्निबन्धित्यथा भागवते । ६। १६। ३२ ।
 "यो रातो देवयजने देवेर्गांधिषु तापसः ।
 देवराज इति ख्यातः शुनःशेषस्तु भार्गवः ॥"
 निमेष्यैष्ठः पुत्रः । यथा, रामायणे । १। ६६। ८ ।
 "देवराज इति ख्यातो निमेष्यैष्ठो मण्डीपतिः ॥"
 युधिष्ठिरस्य सभास्यश्चक्षिणाबामन्वतमः । यथा,
 महाभारते । २। ४। २६ ।
 "धानरो देवराजश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥"
 देवर्षिः, पुं, (देव ऋषिश्च । देवानां ऋषिर्वा ।)
 सुरर्षिः । तद्वयथा । नारदः १ अत्रिः २ मरीचिः
 ३ भरद्वाजः ४ पुलह्यः ५ पुलहः ६ क्रतुः ७
 श्वश्रुः ८ वशिष्ठः ९ प्रचेताः १० । इत्यमरटीका-
 सारसूदरी । (यथा, महाभारते । १२ ।
 २१०। २१ ।
 "देवर्षिचरितं गार्ग्यः क्षत्राक्षयश्चिकित्सितम् ॥"
 तुम्बुभरतादिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 कबादादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४४ ।
 "देवादिदेवो देवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ॥"
 देवकः, पुं, (देवं क्वाति यस्माति निजजीविकार्थ-
 मिति । देव + क्वा आदाने + "आतोऽनुपेति ।"
 ३। २। ३ । इति कः ।) देवाजीवः । जीविकार्थं
 यो देवान् यच्छीतवान् । इत्यमरः । २। १०। १२ ॥
 पूजारि वामन इति भाषा ॥ देवोपजीवजीवी ।
 यथा,—

देवत्र

"देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्तितः ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 "चिकित्सकान् देवलकान् मौसविक्रियिषस्तथा ।
 विपद्येन च जीवन्तो वर्ष्वाः स्युर्ह्येकययोः ॥"
 इति मनुः । ३। २५२ ॥
 "देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्णनार्थत्वेनेतत्
 कर्म कुर्वतोऽयं निषेधः न तु धर्म्मार्थम् । देवको-
 योपजीवी च नाम्ना देवलोको भवेदिति देवल-
 वचनात् ॥" इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥
 (दीयति आनन्देनेति । देव + "वृषादिभ्य-
 श्चित् ॥" उर्वा १ । १०८ । इति कलच् ।)
 धार्म्मिकः । इत्युणादिकोषः ॥ नारदसुनिः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रलयोरैक्यात् ।) देवरः ।
 इति शब्दरत्नावली । धर्म्मशास्त्रवक्ता सुनि-
 विशेषः । इति भगवद्गीता ॥ स असितसुनिपुत्रः
 रम्भाशापेनाष्टावक्रो बभूव । इति ब्रह्मवैवर्ते
 श्रीकृष्णजम्भखण्डम् । (अयन्तु वेदव्यासस्य
 शिष्यः । यथा, देवीभागवते । १। २०। ३ ।
 "असितो देवलश्चैव वैशम्पायन एव च ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च गताः सर्वे तपोधनाः ॥"
 प्रत्यक्षस्य ऋषेः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
 १५। ११५ ।
 "प्रत्यक्षस्य विदः पुत्रं ऋषिं नाम्नाथ देवलम् ॥"
 देवलकः, पुं, (देवल एव । स्वार्थे कन् ।) देवलः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२। ७। ६१ ।
 "व्याजायका देवलका नक्षत्रयामयाजकाः ।
 एते ब्राह्मणचक्राणाम् महापथिकपञ्चमाः ॥"
 देवजता, स्त्री, (देवप्रिया जता ।) नवमलिका ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 देवलाङ्गलिका, स्त्री, (देवयति परिदेवयत्नेनेति ।
 देव + ङिच् + ङल् । देवः लाङ्गलिकः शुको
 यस्याः ।) वृश्चिकालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवलोकः, पुं, (देवानां लोकः ।) स्वर्गः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ५। ३। ४६ ।
 "तस्मात् सन्ना भवन्त्येव देवलोकजयाय वै ॥"
 अपि च । मत्स्यपुराणे ।
 "भूर्लोकोऽथ सुवलोकः स्वर्लोकश्च मूर्धनः ।
 तपः सत्तश्च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्तिताः ॥"
 देववक्रं, स्त्री, (देवानां वक्रम् । तद्गारेणैव
 यस्मादौ ह्यादिभोजनान् तथात्वम् ।) अपिः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ देवानां मुखश्च ॥
 देववर्द्धकः, पुं, (देवानां वर्द्धकश्च ।) विष्णु-
 कर्मा । इति हेमचन्द्रः । २। ६६ ॥
 देववक्रभः, पुं, (देवानां वक्रभः प्रियः ।) पुत्राज-
 ट्टचः । इत्यमरः । २। ४। २५ ॥
 देववृक्षः, पुं, (देवप्रियो वृक्षः ।) सप्तपर्शवृक्षः ।
 मन्दारवृक्षः । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । घ,
 ५२ ॥ अर्वाश्रया देवतवृक्षे पुं वृक्षयाः ॥
 देवव्रतः, पुं, (देवं अपरिग्रहंहादिकप्रत्वात् व्योतन-
 शीलं व्रतं यस्य । यद्वा, देवस्त्वैव व्रतं स्थिर-
 प्रतिज्ञा यस्य ।) भोजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, देवीभागवते । १। २०। १६ ।

देवसे

"चित्राङ्गदं ततो राण्ये स्थापयामास वीर्यवान् ।
 खयं न हतवान् राण्यं तस्माद्देवव्रतोऽभवत् ॥"
 देवानां व्रतश्च ॥
 देवशेखरः, पुं, (देवः क्रीडाप्रदः शेखरो यस्य ।)
 दमनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवानां मस्त-
 कश्च ॥
 देवश्रुतः, पुं, (देवेश्च श्रुतः विख्यातः ।) ईश्वरः ।
 शास्त्रम् । नारदः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 (शुकस्य पुत्रविशेषः । यथा, देवीभागवते ।
 १। १६। ४१ ।
 "स तस्याङ्गनयामास पुत्राञ्चतुर एव हि ।
 क्षण्यं गौरप्रभश्चैव भूरिं देवश्रुतं तथा ॥"
 देवश्रेणी, स्त्री, (देवानां श्रेणीव ।) श्रेणी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 देवसभा, स्त्री, (देवानां सभा ।) देवानां समाजः ।
 तत्पर्यायः । सुधर्म्मा २ । इत्यमरः । १। १ ।
 ५१ ॥ शुभा ३ । सुधर्म्मा [न्] ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ सुधर्म्मा ५ । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 देवसभ्यः, त्रि, (देवस्य क्रीडायाः सभा तस्यां
 सीदतीति । यत् ।) क्रीडासभास्यः । तत्पर्यायः ।
 सभिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसामा-
 जिकश्च ॥
 देवसर्वपः, पुं, (देवप्रियः सर्वपः ।) वृक्षप्रभेदः ।
 तत्पर्यायः । अन्वाचः २ वदरः ३ रक्तमूलकः
 ४ सुरसर्वपकः ५ रुद्रादलः ६ निर्ज्वरसर्वपः ७
 कुरराङ्गिः ८ । अस्त्र गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
 त्वम् । कफजन्तुदोषरक्ताभयनाशिलम् । रुच्य-
 त्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 देवसहा, स्त्री, (सहते या । सह + षच् + टाप् ।
 देवस्य सहा ।) दक्षोत्पलौघधिः । भिष्माक्षयम् ।
 इति विश्वः ॥
 देवसात, य, (देवाय देयं देवाधीनं वा करोतीति ।
 देव + सात् ।) सकलजना देवभावाश्रयाः ।
 देवाधीनम् । देवदेयम् । यथा,—
 "साकल्याधीनत्वदेवार्थेषु असंसर्गपूर्वपदक्षभू-
 धातुषु परेषु चत्वार्यप्रत्ययो भवति । देवार्थे
 पूर्वोक्तधातुषु परेषु चात्प्रत्ययोऽपि । यथा
 देवाय देयं करोति देवसाकरीति ।" इति
 तुम्बुबोध्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७। १८७। ५८ ।
 "जिता वा बहुभिर्यज्ञैर्ब्रह्मं भूरिर्दक्षिणः ।
 हता वा देवसाङ्गता लोकान् प्राप्य पुष्प-
 जान् ॥"
 देवसायुज्यं, स्त्री, (देवेन सायुज्यं ब्रह्मजनम् ।)
 देवत्वम् । इत्यमरः । २। ७। ५२ ॥
 देवसहा, स्त्री, (देवाय क्रीडार्थं सहा ।) मय्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३। ५६७ ॥
 देवसेना, स्त्री, इन्द्रकन्या । इति मेदिनी । ने,
 १८७ ॥ (प्रजापतेः कन्या । इति महाभारतम् ।
 ३। २२३। १) वा वृद्धी । (यथा, ब्रह्मवैवर्ते-
 पुराणे प्रसन्नविश्वः । १। ७३—७४ ।

देवाटः

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
माहृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
शिश्रुणा प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ॥”
इयं हि यथा यथा कार्त्तिकेयस्य पत्नी जाता
तद्विवरणं महाभारते ॥१२२३ अध्यायमारभ्य
विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥ देवानां सेना । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ५ ।
“देवसेना दानवैर्यो भया दृष्टा महाबलः ।
पालयेद्भीष्ममाश्रित्य स ह्ययः पुरुषो मया ॥”)
देवसेनापतिः, पुं, (देवसेनायाः पतिः ।) कार्त्तिके-
यः । इति शब्दरत्नावली ॥
देवस्वः, स्त्री, (देवस्य स्वं धनम् ।) देवस्वत्तास्वदि-
घनम् । यथा,—
“ब्रह्मस्वच गुरोर्द्रव्यं देवस्वच हरेणु यः ।
कन्या ददाति मुक्तेन स प्रेतो जायते नृतः ॥”
इति महाभारते पञ्चप्रतोपाख्यानम् ॥
(यथा च मनुः । ११ । २६ ।
“देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिंसति यः ।
स पापात्मा परे लोके यत्रोच्छिद्येन जीवति ॥”
यज्ञश्रीलघनम् । यथा, मनुः । ११ । २० ।
“यद्वनं यज्ञश्रीलगां देवस्वं तद्विदुर्धुधाः ॥”)
देवहृः, पुं, (हृ + भावे क्तिप् । देवानां हृराज्ञान-
मनेनेति ।) वामकर्कः । यथा,
“आपयो अवहारोऽत्र पित्रमन्वो बहूदनम् ।
पिहृर्दक्षिणः कथं उत्तरो देवहृः स्मृतः ॥”
इति श्रीभागवते । ४ । २६ । १२ ॥
(त्रि, देवानाङ्गयतीति । हृ + कर्त्तरि क्तिप् ।
देवानां आङ्गता । यथा, वाजसनेयसंहि-
तायाम् । १७ । ६२ ।
“देवहूर्यञ्च आ च वचतुस्तुवहूर्यञ्च आ च
वचतु ॥”)
देवा; [ऋ] पुं, (दीव्यन्नेनेति । दिव + “दिवेर्ऋः ।”
उडां २ । १०० । इति ऋः ।) देवरः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८५ । ४६ ।
“नवान्दरि सन्नाज्ञी भव सन्नाज्ञी अधि देहसु ॥”)
रक्षापतिः । इति संक्षिप्तसारे उद्यादित्तिः ॥
देवा, स्त्री, (दिवते ऽनया । दिव + घञ् । तत-
द्याप् ।) पद्मचारिणी । अश्वनपत्नी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्त्वा । अस्याः पर्याया यथा,
वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“तेजनी पितृनी देवा तित्तवङ्गी पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्त्वा निर्देहनीति च ॥”)
देवाजीवः, त्रि, (देवेभ्य देवप्रतिभासिवनेन
आजीवतीति । आ + जीव + अच् ।) देवलः ।
इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥
देवाजीवी, [नृ] त्रि, (देवेभ्य आजीवतीति । आ +
जीव + ङिनिः ।) देवलः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥
देवाटः, पुं, (अट गतौ + भावे ञच् । देवानां
आटो गमनं यत्र ।) हरिहरक्षेत्रम् । यथा,

देवाल

“यदा नन्दो मूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः ।
खितवान् तद्दिगादेव चैत्रं हरिहरात्मकम् ॥
देवानामटनाञ्च देवाट इति संज्ञितम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
देवात्मा, [नृ] पुं, (देव आत्मा अधिष्ठातृदेवता
यस्य ।) अन्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवानाम्पियः, पुं स्त्री, (देवानां प्रियः । “देवानां
प्रिय इति च मूर्त्वे ।” ६ । ३ । २१ । इत्यस्येति
वर्णिकोऽस्या षष्ठा अलुक् । ह्यगस्य पशुत्वादेव
मूर्त्वेत्वं बोध्यम् ।) ह्यगः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, आत्माः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७ ॥
देवापिः, पुं, प्रतीपराजः पुत्रः । स सुमेरुसमीपे
कलापयामे योगी भूत्वा आस्ते स कलौ लुप्तं
चन्द्रवंशं पुनः सत्ययुगे भावयिष्यति । इति
श्रीभागवतम् ॥ स च कुष्ठो प्रजाभिरपध्यातः ।
इति मत्स्यपुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ४४—४५ ।
“प्रतिश्रवसः प्रतीपः प्रतीपः खलु श्रैवासुपयेने
सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पाद्यामास देवापिं
शान्तनुं वाञ्छीकश्चेति । देवापिः खलु बाण एवा-
रण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥”
वैदिकमते तु अयं ऋषिष्यस्य पुत्रः । यथा,
निरुक्ते । २ । १० ।
“देवापिष्ठादिष्वयः शान्तनुश्च कौरवौ भातरौ
बभूवतुः । स शान्तनुः कनौयानभिषेचयाश्चक्र
देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शान्तनो राज्ये
ह्लादश्च वर्षाणि देवो न वर्षे । तन्मनुः ब्राह्मणा
अधर्मस्त्वया चरितो ष्वेष्टं भातरमन्नरित्याभि-
षेचितं तस्मात् ते देवो न वर्षतीति । स शान्तनु-
र्देवापिं शिशिञ्च राज्येन । तमुवाच देवापिः
पुरोहितस्तेऽस्वानि याजयानि च त्वेति । तस्यै
तद्दुर्धकामस्तुम् ॥” तथा च ऋग्वेदे । १० ।
६८ । ५ ।
“आदिष्वयो होत्रन्दिनिधीदन् देवापिर्देव-
सुमतिं चिकित्वान् ॥”)
देवाभीष्टा, स्त्री, (देवानामभीष्टा प्रिया ।)
ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवायतनं, स्त्री, (देवानामायतनं गृहम् ।) देवा-
लयः । यथा, कूर्मपुराणे ।
“न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाप्रदक्षिणम् ।
न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि ॥”)
देवायुधं, स्त्री, (देवस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) शक्र-
घनुः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६३ ॥ देवानामस्त्रम् ॥
देवाहं, स्त्री, (देवमहतीति । अहं + अच् ।)
सुरपर्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
देवाह्वा, स्त्री, (देवाहं + टाप् ।) सहदेवी जता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
देवालयः, पुं, (देवानामालय आवासः ।) स्वर्गः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ४ ।
“अथ देवालयं शक्र ! यथेष्टं प्रज वासव ! ॥”)
देवगृहम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।

देवी

“चैत्रं वाटो भयदेवालयो दूतीयहं वना
देवाला, स्त्री, (देवानपि आजाति स्थाप-
तीति । आ + जा + कः ।) रागिणीति
इति हलायुधः ॥
देवावासः, पुं, (देवानां आवासो वासस्थानः
अन्वत्यह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
देवाभ्यः, पुं, (देवस्य इन्द्रस्य अन्वः ।) इन्द्रो
उच्चैःश्रवाः । इति हलायुधः ॥
देविका, स्त्री, (दीवतीति । दिव + क्तुच् ।
अत इत्तम् ।) नदीविशेषः । इति शब्द-
वली ॥ तस्याः परिमाणं यथा,—
“अर्द्धयोजनविस्तारं पञ्चयोजनमायताम्
एतावद्देविकामाहुर्वैश्विपरिसेविताम् ॥”
इति पाप्मो भूमिसूक्तम् ॥
(इयं हि मवत्पादनिःक्षता । इति मत्स्य
णम् । ११३ । २२ ॥ अगया सह सरयूः सा
इति कालिकापुराणम् । २३ अः ॥
तीर्थस्थानानामन्यतमा । अथ नरः ।
महादेवं समभ्यर्च्य यथाशक्ति चर्त्तं किं
सर्वकामसम्बद्धस्य यज्ञस्य फलं लभते ।
महाभारतम् । ३ । ८२ । ६६ ॥ इयं हि
स्थानानाम् अन्यतमा । अथ भगवती नृ-
रूपेण विराजते । यथा, देवीभागवते
३० । ६६ ।
“शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दनी देविकातर्द
युधिष्ठिरस्य पत्नीविशेषः । यथा, महाभा
१ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवाचनस्य श्रेयस्य देविकां
कन्यां स्वयंवरां लेभे । तस्यां पुत्रं जनया
यौधेयं नाम ॥” धृस्तरः । इति भावप्रका
देवसन्निधि, त्रि ॥
देविणः, त्रि, (दीव्यति आनन्देनेति । दि
“गुपादिभ्यः कित् ।” उडां १ । ५७ ।
इत्यच् ।) धार्मिकः । इत्युवादिशेषः ॥
देवी, स्त्री, (दीव्यतीति । दिव + अच् ततो ङी
दुर्गा । इति धरणी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८
“देव्या यथा ततमिदं जगदात्मशक्ता
निःशेषदेवगणशक्तिसम्बद्धमर्गा ॥”)
नाम्नोक्तौ ज्ञाताभिवक्ता राजपत्नी । इत्यम
१ । ७ । १३ ॥ मूर्त्वा । (यथा, भावप्रकाशे । ११ ।
“मूर्त्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी शुभा
पृष्ठा । इति मेदिनी । वे, १२ ॥ (देवानां प
डीव् ।) सामान्यदेवपत्नी । यथा, देव
दक्षिणायने इति सूक्तिः ॥ ब्राह्मणस्त्रीनामं
पदम् । यथा, देवना हि क्षियो मताः । १
ह्लादतत्त्वम् ॥ अपि च, कर्मविपाके ।
“देवनाश्च क्षियः सर्वं दास्यन्ताः ॥
योनयः ॥
आदित्यभक्ता । क्षिप्रनी । वन्धाकर्कोटं
शालिपत्नी । महाद्रोणी । पाटा । नागरसुष
वगोर्वाः । हरौतकी । अतसी । श्रामाना
पक्षिजातिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उपरि

देशः

इति । स तु अथर्ववेदान्तगतः । यथा, त्रिकोपनिषदि ।
 त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुराकटभावनम् ॥”
 कोटः, पुं, (देव्याः कोटो दुर्गमिव ।) वाय-
 रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वः, पुं, (देवानामिन्द्रः पूष्यः ।) इहस्पतिः ।
 ति शब्दरत्नावली ॥
 ः, पुं, (देवानामिन्द्रः प्रियः ।) महाभेदा ।
 गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देववाष्कते, त्रि ॥
 ः, स्त्री, (देवानामिन्द्राः) वनबीजपूरकः ।
 ति राजनिर्घण्टः ॥
 शर्व, स्त्री, (देवानां उद्यानं वनम् ।) देवानां
 वनम् । तद्वयथा । वैभ्राजम् । मिश्रकम् । शिध-
 णरम् । चैत्ररथम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुं, (दिश्यते निर्दिश्यते इति । दिश
 र्हेषु + कर्मणि घञ् ।) भूगोलभागविशेषः ।
 ति सिद्धान्तमञ्जरी । जनपदे जनपदसमुदाये
 नपदैकदेशे सजलनिर्जलस्थानमात्रे च । इत्
 रटीकायां भरतः ॥ स त्रिविधः । जाङ्गलः
 जनपः साधारणश्च । तत्पर्यायः । जनपदः १
 नोदत् २ विषयः ३ उपवर्तनम् ४ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रदेशः ५ राजम् ६ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ * अथ देशे वर्षनीयानि । रत्नम्
 १ खनिः २ द्रवम् ३ पयम् ४ धान्यम् ५
 करोद्धवः ६ दुर्गग्रामः ७ जनाधिक्यम् ८ नदी-
 माहकतादि ॥ * * अथ यामे वर्षनीयानि ।
 घान्यम् १ जता २ रत्नः ३ सरः ४ पशुपुष्टिः ५
 जेवम् ६ अरघट्टः ७ केदारः ८ ग्रामेयीसुखम्
 ९ विभ्रमः १० । इति कविकल्पलता ॥ * *
 अथ मध्यदेशीयजनपदा यथा,—
 “तास्मिन्ने कुरुपाञ्चालाः शाखाश्चैव सजाङ्गलाः ।
 मूरसेना भद्रकारा बोधकाः सपटवराः ॥
 मत्स्याः किराताः कुल्याश्च कुन्तयः कान्ति-
 कोशलाः ।
 आवनाश्च मुलिङ्गाश्च लोकाश्चैवात्मकेः सह ॥
 मध्यदेश्या जनपदाः प्रायशः परिकीर्तिताः ॥”
 अथ उदीच्या देशा यथा,—
 “बाङ्गीका वाटघाणाश्च आभीराः काजतीयकाः ।
 परम्प्राश्चैव मूद्राश्च पशुवाञ्छालखडिकाः ॥
 गाभारा जवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ।
 शका इत्याः पुलिन्दाश्च पारदा हारम्भिकाः ॥
 रामठाः कच्छकाराश्च केकया देशमानिकाः ।
 चन्धियोपनिवेशाश्च वैश्रमूद्रकुलानि च ॥
 आवयोद्य भरद्वाजः प्रख्याताः सद्ग्रेरकाः ।
 लम्बकास्तजगावाश्च सैनिकाः सह साङ्गजैः ॥
 एते देशा उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत ॥”
 अथ प्राच्या देशा यथा,—
 “अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ।
 ततः प्रवङ्गा मातङ्गा मज्जया मज्जवर्षकाः ॥
 सुसोतराः प्रविजया भार्गवाङ्गयमाजवाः ।
 पान्थ्योतिषाश्च पुष्पाश्च विदेहास्तान्नि-
 मकाः ॥

देशः

शाखा मागधगोनर्दा प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”
 अथ दक्षिणापथदेशा यथा,—
 “तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
 पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
 सेतुका सुखकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः ।
 नवरादा माहिका कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥
 कावेराश्च सहेधीकेराट्याः श्वरास्तथा ।
 पुलिङ्गा विन्ध्यमन्वीका वैदर्भा दक्षकैः सह ॥
 कुलीयाश्च शिराणाश्च रूपसास्तापयैः सह ।
 तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारुकरास्तथा ॥
 नासिकाद्याश्च ये चाप्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 भाग्यकक्षाः समाहिताः सह चारुस्तेस्तथा ॥
 कच्छीयाश्च सुराणाश्च आनर्ताश्चाङ्गुदैः सह ।
 इत्येते अपरान्ताश्च इत्ये ये विन्ध्यवासिनः ॥”
 अथ विन्ध्यवासिदेशा यथा,—
 “मालवाश्च कच्छाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ।
 उत्तमासा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्विकैः
 सह ॥
 तोवलाः कोशलाश्चैव चैपुरा वेदिकास्तथा ।
 तुसुरास्तुसुराश्चैव पटुमानिषधैः सह ॥
 अग्न्यास्तुकिकेराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ॥
 एते जनपदाः स्मृता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥”
 पर्वताश्रयिदेशा यथा,—
 “अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयिणश्च ये ।
 निर्हारा हंसवर्णाश्च कुपथा अपयाः खशाः ॥
 कुपथाप्रवरणाश्चैव ऊर्जा दर्भाः सनहकाः ।
 त्रिगर्ता मखलाश्चैव किराताश्चामरेः सह ॥”
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “देशथवस्था देवेशि । कथ्यते इत्यु तत्परा ।
 वैदान्त्यं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ॥
 तावद्देशाभिधो देशो यान्तायां न हि दृश्यति ।
 रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे ॥
 वज्रदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदशकः ॥
 जगन्नाथात् पूर्वभागात् लखतौरान्तगं शिवे ।
 कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः ॥
 कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाटयोजनं शिवे ॥
 दक्षिणस्थानं महेशानि । कानिष्ठः परिकीर्तितः ॥
 सुवस्त्रयं समारभ्य यावद्देवो जगद्गणः ।
 तावत् केरलदेशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरलः ॥
 रामेश्वरात् अङ्कटेशात् षड्केरलनामकः ।
 अन्तश्चैवमारभ्य यावत् स्यादख्यं परे ॥
 तावत् सर्वेशानामा तु केरलः परिकीर्तितः ।
 शारदाभटमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ॥
 तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्वयोजना-
 न्तकम् ॥
 कालेश्वरं श्वेतगिरिं चैपुरं नीलपर्वतम् ॥
 कामरूपभिधो देशो गच्छेत्तद्विन्दुर्हनि ।
 त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोत्पन्नयौ शिवे ॥
 माञ्जरीतीर्थं राजेश्वर ! कोलापुरनिवासिनी ।
 तावद्देशो महाराजः कर्णाटस्वामिगोचरः ॥
 जगन्नाथाङ्कटभागमन्विकं श्रीधरराजिकान् ॥

देशः

तावदन्वाभिधो देशः सौराष्ट्रं इत्यु सादरम् ॥
 कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं समुद्रप्रान्तगोचरम् ॥
 हिङ्गुलाजान्तको देवि ! दशयोजनदेशतः ॥
 सौराष्ट्रदेशो देवेशि ! तस्मान्पु गुर्णदाभिधः ।
 श्रीशैलान्तु समारभ्य चोत्पन्नमध्यभागतः ॥
 तैलङ्गदेशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः ।
 सुराभिकां समारभ्य मज्जयात्रान्तगं शिवे ! ॥
 मज्जयालाभिधो देशो मन्वसिद्धिप्रवर्णकः ।
 रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं विकेश्वरि ॥
 कर्णाटदेशो देवेशि ! खान्नाप्यभोगदायकः ।
 ताञ्चपथीं समावाद्य शैलान्तुशिवरोहणः ॥
 अवनतीवर्षको देशः कालिका तत्र तिष्ठति ।
 भद्रकालीमहापूर्वै रामदुर्गाश्च पश्चिमे ।
 श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ॥
 गुर्णरात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे ।
 मरुदेशो महेशानि ! उद्योतपतिपरायणः ॥
 श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे परे ।
 आभीरदेशो देवेशि ! विन्ध्यशैले यवस्थितः ॥
 अवनतीतः पूर्वभागे गोदावत्यास्तयोत्तरे ।
 मालवाश्चो महादेशो घनधान्यपरायणः ॥
 द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः ।
 लम्बकाश्च ते प्रोक्तास्तद्देशो वाक्नरे भवेत् ॥
 कुवचैत्रात् पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः ।
 इन्द्रप्रस्थानदेशानि ! दशयोजनकक्षये ॥
 पाञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगर्वभूषितः ।
 पाञ्चालदेशमारभ्य न्नेच्छादक्षिणपूर्वतः ॥
 काम्बोजदेशो देवेशि ! वाजिराशिपरायणः ।
 वैदर्भदेशाद्दूर्ध्वं इन्द्रप्रस्थाश्च दक्षिणे ॥
 मरुदेशात् पूर्वभागे वैराटः परिकीर्तितः ।
 काम्बोजादधोभागे तु इन्द्रप्रस्थाश्च पश्चिमे ॥
 पाण्ड्यदेशो महेशानि ! महाशूरत्वकारकः ।
 गङ्गकीतीरमारभ्य चम्पारगयान्तकं शिवे ॥
 विदेहभूः समाख्याता तैरमुक्ताभिधः स तु ।
 काम्बोजदेशमारभ्य महाच्छात्पूर्वके ॥
 बाङ्गीकदेशो देवेशि ! अन्तोत्पतिपरायणः ॥
 तत्रपञ्चकं समारभ्य रामसेवान्तकं शिवे ॥
 किरातदेशो देवेशि ! विन्ध्यशैलेतिष्ठते ॥
 करतोयां समारभ्य हिङ्गुलाजान्तकं शिवे ॥
 सुक्तानदेशो देवेशि ! महाच्छात्परायणः ॥
 हिङ्गुपीठं समारभ्य मन्वेशान्तं महेश्वरि ॥
 खुराखानाभिधो देशो न्नेच्छामार्गपरायणः ॥
 तन्मध्ये चोत्तरे देवि ! येराकः परिकीर्तितः ॥
 काश्मीरान्तु समारभ्य कामरूपान्तु पश्चिमे ।
 भोटान्तदेशो देवेशि ! मानसेशाश्च दक्षिणे ॥
 मानसेशादधोपूर्वै चीगदेशः प्रकीर्तितः ।
 कैलाशीरं समारभ्य सरयूं परितः परे ॥
 अमरगं महेशानि महाचौनाभिधो भवेत् ।
 अटेश्वरं समारभ्य योगिन्धनं महेश्वरि ॥
 नेपालदेशो देवेशि ! शिलहट्टं इत्यु प्रिये ! ॥
 गच्छेश्वरं समारभ्य महोदधन्तगं शिवे ॥
 शिलहट्टाभिधो देशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! ॥
 वज्रदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ॥

देशकः

गौड़देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ।
गोकर्णेशात् पूर्वभागे आर्यावर्तात्तु चोत्तरे ॥
तेरभुक्तात् पश्चिमे तु महापूर्व्याश्च सर्वतः ।
महाकोशलदेशश्च सूर्य्यशपरायणः ॥
यासेश्वरं समारभ्य तत्रकुळान्तकं शिवे ।
मगधाख्यो महादेशो यात्रार्या न हि दुष्यति ॥
दक्षोत्तरक्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ ।
नरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ॥
नावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्मागधो भवेत् ।
जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्तकलः परिकीर्तितः ॥
कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! ।
श्रीकुन्तलाभिधो देशो हूनं श्रुत्वा महेश्वरि ! ॥
कामगिरेर्दक्षभागे मरुदेशात्तथोत्तरे ।
हूनदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र रमन्ति च ॥
अथाभ्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः ॥
ब्रह्मपुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः ।
मागधाह्वभागो तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! ॥
सौरसेनाभिधो देशः सूर्य्यवर्णप्रकाशकः ।
हस्तिनरपुरमारभ्य कुरुक्षेत्राच्च दक्षिणे ॥
पाञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ।
मरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिवे ! ॥
सिंहलाख्यो महादेशः सर्वदेशीत्तमोत्तमः ।
शिलह्वत् पूर्वभागे कामरूपात्तथोत्तरे ॥
पुलन्दिदेशो देवेशि ! नरनारायणः परः ।
गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ! ॥
कच्छदेशः समाख्यातः सुदेशं श्रुत्वा सादरम् ।
पुलिन्दादुत्तरे भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! ॥
मत्स्यदेशः समाख्यातो मत्स्यबाहुल्य-

कारकः ।

वेराटपाण्ड्ययोर्मध्ये पूर्वदक्षक्रमेण तु ॥
मद्रदेशः समाख्यातो मद्रोहा तत्र तिष्ठति ।
शूरसेनात् पूर्वभागे गङ्गवाः पश्चिमे शिवे ! ॥
सौवीरदेशो देवेशि ! सर्वदेशाद्यमाधमः ।
अवन्तीतः पश्चिमे तु वैदर्भाह्विण्योत्तरे ॥
नाटदेशः समाख्यातो वर्वरं श्रुत्वा पार्वति ! ।
मायापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गात्तथोत्तरे ॥
वर्वरंराख्यो महादेशः सेन्ववं श्रुत्वा सादरम् ।
लङ्काप्रदेशमारभ्य मङ्गान्तं परमेश्वरि ! ॥
सेन्ववाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! ।
एते षट्पञ्चाशद्देशा मया प्रोक्ता महेश्वरि ! ॥
एतन्मध्येऽपि देवेशि ! देशमेदा ह्यनेकप्रः ।
कोटिशः सन्नि देवेशि ! एते सुखाः प्रकीर्तिताः ॥
रहस्यातिरहस्यश्च गोप्तयं पशुसङ्घटे ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्वत् ओतुमिच्छसि ॥

इति शक्तिसङ्गमनन्त्रे ७ पटलः ॥

देशकः, त्रि, (दिश्यतीति । दिश आदेशे + “खुल्
लक्षौ” ३ । १ । १३३ । इति खुल् ।) शास्ता ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १५२ ॥

“तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य चास्तु सम्मार्गदेशकः ।
सन्तु मेऽतिथयः ज्ञाथ्या वित्तदाने तथाक्षये ॥”
इति मार्कण्डेये । १६ । १७ ॥

देशान्त

देशकारी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
मेघरागस्य भार्या । अस्या जातिः संपूर्णः
गृहं षड्जस्वरः गानसमयः वर्षसौ निशान्तः ।
अस्याः स्वरूपं सुन्दरस्त्री तिलयुक्तानना कमल-
पत्राणी दाडिमस्तनी गौराङ्गी विन्धोष्ठी
सुताहारकस्त्री कर्पूरचन्दनलिम्बाङ्गी साल-
ङ्कारा नायकेन सहोपविश्य हावभावकटाक्षान्
कुर्वन्ती । सङ्गीतदर्पणमते अस्या गानसमयः
प्रातर्वेराटीरागिण्या सह । अस्याः स्वरूपं
नायकेन सह केलिकौतुकरता श्यामकेशभारा
जितशरत्पूर्णाचम्पानना अनङ्गराजिताङ्गी
काञ्चनकलसद्युतिहारिकुचा कमलनयना गडु-
भाविणी । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशरूपं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश + कर्मणि
घञ् । देशस्य हेतुयुक्तिदेशकालपत्रादिभिर्दि-
श्यमानस्य रूपम् । यद्वा, देशस्य देशानुरूपा-
चारस्य रूपम् ।) उचितम् । इत्यमरः । २ । ८ ।
२४ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । ५ ।
“क्षीणयद्दृष्टत्तिच्च यथा धर्मं प्रकीर्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ! ॥”)

देशास्त्री, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते
हिन्दोलरागस्य द्वितीयरागिणी । तस्या जातिः
षाड्जः गृहं गान्धारस्वरः गानसमयः वस-
न्तर्त्ती पूर्व्याङ्गः । अस्याः स्वरूपम् । सुरूपा
नारी चन्द्रवदना क्रोधना कलहप्रिया रोमहर्षी
निष्कोपकरबालकरा मल्लवत् धूल्यवगुण्डित-
बाहुवन्ताः बलमर्दितकक्षस्यापितशुचुपचा
सर्वदा स्वसमीपस्थापितनायका च । राग-
मालामते तु तस्याः स्वरूपं मल्लवत् परस्वर-
मल्लक्रीडायां नियुक्ता । सा क्रीडामल्लकाष्ठो-
त्तयेपण्यप्रस्तराद्युत्तोलनभूमिलुण्ठनादिरूपा ।
कल्लिनाथमते वसन्तरागस्य भार्या । सङ्गीत-
दर्पणमते अस्या जातिः संपूर्णः । अस्याः
स्वरूपं कर्पूरादिपि कमनीयाङ्गी कमलराजित-
नयना हर्षयुक्ता रसिका अतिधीरा किञ्चित्-
सङ्कुचिता दीर्घसुजा मल्लद्युतिमोचिनी च ।
इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

देशान्तरं, स्त्री, (अन्यो देशः । मयूरथंस्कादि-
वत् समासः ।) सुमेरुलङ्कयोर्मध्येखास्वरूप-
देशस्वदेशयोरन्तरयोजनम् । इति सिद्धान्तरह-
स्यम् ॥ ये उद्यान्तरकर्मणा लङ्कायामौद-
यिका ग्रहा जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरो-
दयिकाः स्युः । तच्च द्विविधं एकं पूर्व्यापरं
द्वितीयं यान्योत्तरं तच्चरसंज्ञसुक्तम् । यथा,—
“येऽनेन लङ्कोदयकालिकास्ते
देशान्तरेण सुपुरोदये स्युः ।
देशान्तरं प्रागपरं तथाभ्यत्
यान्योत्तरं तच्चरसंज्ञसुक्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ३ ॥

देशान्तरपरिभाषायां उद्भवयुः ।

“वाचो यत्र विभिवन्ने गिरिर्वा अवधायकः ।
महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरसुच्यते ॥

देशं

देशनामनदीभेदाज्जिकटोऽपि भवेद्यदि
तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा
दशराज्येण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथा
दृश्यतिः ।

देशान्तरं वदन्त्येके षड्विधयोजनमायतम्
चत्वारिंशद्दन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ।

इत्युक्त्वा

“सुनिश्चयवचनोक्तवागादियोजनादिभेद
स्यार्थम् एवं आख्यायते चितयवैशिष्ट्ये
योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपति
वैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि वा
महानद्यन्तरितत्वभेदाभावेऽपि षड्विधो
वेदेश्यम् ।” इति शुद्धिचिन्तामणिः ॥

देशिकः, पुं, (देशे प्रथितः इति । देश +
पथिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ।
महाभारते । ७ । ५ । १० ।

“अदेशिको यथा सार्धः सर्वं लक्ष्मं सद्य
अनायका तथा सेना सर्वान्दोषान् सद्य
गुरुः । यथा देशिको नृत्तमन्त्रेण इत्या
(यथा, महाभारते । १३ । १४७ । ४२

“धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति
भा

धर्मविद्धिः सदेवेशो नमस्कार्यः सदोद्यते
देशिनी, स्त्री, (दिश्यतीति । दिश आ
गिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) तर्जनी । इति
रत्नावली । (यथा, याज्ञवल्क्यसंहिता
१ । १६ ।

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुलमूलान्यग्रं करस्य च
प्रजापतिपिडनस्यदेवतीर्थान्युत्क्रमात् ॥”

देशी, स्त्री, रागिणीविशेषः । हनूमन्मते ।

रागस्य भार्या । अस्या जातिः षाड्जः

ऋषभस्वरः गानसमयः शीघ्रसौ मध

अस्याः स्वरूपं सुरूपा नारी हरिद्वसना

कृता यौवनमदेन कामासक्ता सती नाय

नागारमागत्य निधुवनरता च । भरत

मेघरागस्य पत्नी । सङ्गीतदर्पणमते हि

रागस्य भार्या । तस्या गानसमयः या

लम् । तस्याः स्वरूपम् । निद्रायुक्त

आलस्ययुक्ता प्रियाभिसुखी नायकस्य

भङ्गनार्थं मनोरञ्जवतानं गायन्ती रमणे

रचितवेश्या । भूषणगणेशोभिता गौराङ्गी

हितहरिद्वर्षशाटिका । इति सङ्गीतशा

(सङ्गीतभेदः) । यथा, सङ्गीतदर्पणे । १ । १

“गीतं वादां नर्तनञ्च त्रयं सङ्गीतसुच्यते ।
मार्गदेशी विभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम्
दृष्ट्विद्येन यद्विदं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम्
तत्तद्देशस्यया रौढ्या यत् स्यात्तोकानुरञ्जन
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्वभिधीयते ॥”
देशं, स्त्री, (दिश्यते इति । दिश + कर्मणि
पूर्वपचः । इति शब्दरत्नावली । देशार्थे
(देशे भवः । देश + “दिगादिभ्यो षत् ।

देवदु

३।५४। इति यत् ।) देशभवे । यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ३।६।
“भोगाय देशभिक्ष्यां वल्लभास्यान्तप्रभा ॥”
त्रि, (ददातीति । दा + “गादाभ्यामि-
ञ्चत् ।” उदां ३।१६। इति ङष्ठाच् ।) दाता ।
दुहमः । इति हेमचन्द्रः ॥ रजकः । इति
संक्षिप्तवारे उद्यादितिः ॥
दु, पुं स्त्री, (देहि प्रतिदिनम् । दिह् ङङ्ङौ +
ञ्चत् ।) शरीरम् । इत्यमरः । २।६।७१।
न्यायमते पृथिव्या देहं योजनम् अयोजनञ्च ।
योजनं जरायुजमखञ्च । अयोजनं खेदजो-
द्दिहादिकम् । नारकिणां शरीरमप्ययोजनम् ।
जलीयं देहमयोजनं वरुणलोके प्रसिद्धम् ।
तेजसं देहमयोजनं सूर्यलोके प्रसिद्धम् । वायो-
देहमयोजनं तदेव पिशाचादीनाम् । इति
सिद्धान्तसूक्तावली ॥ * ॥
अथ नरकभोगदेहविवरणम् । तत्र यमं प्रति
सावित्रीप्रश्नः ।
“सदेहे भस्मवाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः ।
केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम् ॥
सुचिरं क्रोशभोगेन कथं देहो विनश्यति ।
देहो वा किं वधो ब्रह्मन् । तस्मै याखातुमर्हसि ॥”
यमस्तीक्ष्णम् ।
“अथ देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजोस्त्वयमिति स्पष्टम् ॥
देहनां देहबीजञ्च सद्यः सृष्टिविधौ परम् ।
पृथिव्यादिपञ्चभूतेर्यो देहो निर्मितो भवेत् ॥
स जन्मिषो नन्वरञ्च भस्मवाच्च भवेदिह ॥
वृद्धाङ्गप्रमाणञ्च यो जीवपुरुषः क्षतः ।
विभक्तिं स्रज्जदेहनां तद्दर्पं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलनदमौ यमालये ।
जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे क्षते ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तपस्वे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च ॥
पतनप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्सु पतनेऽपि च ।
न च दग्धो न भस्मञ्च सुदृक्तं सन्तापमेव च ॥
कथितं देहदृशान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
शरीरदेहस्य प्रमाणं यथा,—
“यन्मे गुणतमं देहं सर्व्वं तस्यदर्शनः ।
प्रविष्टा मम सायुज्यं सभक्तं योगिनोऽव्ययम् ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥
होषः, पुं, (देहस्य कोष इव आवरणत्वात् ।)
पञ्चः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥
हृषयः, पुं, (देहस्य चयो हानिर्यस्यात् ।)
रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
दः, पुं, (देहं ददाति यद्वा दायति चतादेः
शोधयतीति । दा दाने दैप शोधने वा +
“आतोऽशुपसर्गो कः ।” ३।२।३। इति कः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देहदातरि, त्रि ॥)
दुर्गन्धता, स्त्री, (देहस्य दुर्गन्धता) शरीर-
रोगम् । तन्नाशकौषधं यथा,—

उष्ट

देहान्त

“अर्जुनस्य च पुष्याणि जम्बुपत्रयुतानि च ।
सलोभाणि च तस्मैपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥”
इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥
देहधारकं, स्त्री स्त्री, (देहं धारयतीति । धारि +
“खुल्लचौ ।” १।३।१३३। इति खुल् ।)
अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥ ३।२६० ॥
देहधिः, पुं, (देहो धीयते अस्मिन्निति । देह +
धा + आधारे किः ।) पञ्चः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ पाखा इति भाषा ॥
देहधृक्, [ङ] पुं, (देहे धर्णति सचरतीति ।
धृञ् + क्तिप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, सुश्रुते । २।१।
“वायुर्यो वक्तृचक्षुरी स प्राणो नाम देहधृक् ॥”)
देहधृत्, पुं, (देहं विभर्तीति । देह + धृ +
क्तिप् तुगागमञ्च ।) जीवः । इति हेमचन्द्रः ।
३।२॥ (यथा, रघो । ८।५१।
“ धिर्गमां देहधृतामसारताम् ॥”)
देहयात्रा, स्त्री, (देहस्य यात्रा लोकान्तरगम-
नम् ।) यमपुरीगमनम् । मरणम् । (देहाय
देहरणाय या यात्रा उद्यमादिः ।) भोजनम् ।
इति मेदिनी । दे, २६८ ॥ (यथा, भागवते ।
४।२३।२०।
“अतीव भर्तुर्ब्रतधर्मनिष्ठया
मुश्रूयया चारुदेहयात्रया ।
नाविन्दतासिं परिक्रान्तापि सा
प्रियस्करस्पर्शनमाननिष्ठतिः ॥”)
देहला, स्त्री, (देहं लाति देहस्य पुष्टिं ददातीति ।
देह + ला + कः टाप् । सेवनेन प्रथमं पुष्टि-
वर्णादिप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।) मद्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
देहलिः, पुं, (दिह् + भावे घञ् । देहो लेपस्तं
लाति गृह्णातीति । देह + ला + बाहुलकान्
किः ।) देहली । इति शब्दरत्नावली ॥
देहली, स्त्री, (देहं लेपं लातीति । देह + ला +
“आतोऽशुपसर्गं कः ।” ३।२।३। इति कः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) महावपुर्हृद्यौ । इत्य-
मरः । २।२।१३ ॥ द्वारपिच्छिका । द्वाराग-
स्थानम् । इति केषिन् । हातिना इति खाना
इति केषिन् ॥ अथ उडुम्बरम् । तन्निष्णाया
अधोदारपाषाणो वा । इति खामी । इत्य-
मरटीकार्या भरतः ॥ (यथा, मेघदूते । ८७ ।
“श्लेषान् मासान् गमनदिवसस्थापितस्यावधैर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीसुक्तपुष्पैः ॥”)
देहवारः, पुं, (देहस्य वारः ।) मज्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
देहान्तवादी, [न्] त्रि, (देहमेवात्मानं पर-
ब्रह्म वदतीति । वद् + णिनिः ।) चान्वाकः ।
तस्यैदं मतम् । शरीरमेवात्मा प्रज्वलितगृहान्
खपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलो-
रुहं ज्योतिर्मित्युभवाच्च । अत्र प्रमाणम् ।
देहमात्रं चैतन्यविशुद्धमात्रेति प्राकृताः ।
इति शारीरिकसूत्रभाष्यम् ॥

देवदे

अपि च ।
“आत्मानि देहाद्वातिरिक्तभूर्नि-
र्भोक्ता स लोकान्तरितः पतानाम् ।
आश्रयमाकाशतरोः प्रसृनात्
प्रधीयसः स्यादुपलप्रसृती ॥”
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥
देहिका, स्त्री, (देधीति । दिह् ङङ्ङौ + क्तुल् ।
टापि अत इत्वम् ।) कौटविशेषः । तत्-
पर्यायः । वटिः २ उपादिकः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ उपनिष्ठाका ४ उतपादिका ५
उद्वहिका ६ दिवी ७ । इति चारावली ॥
देही, [न्] (देहोऽस्थस्येति । देह + इनिः ।)
शरीरी । प्राणी । अस्य गुणा यथा,—
“बुद्ध्यादिघटकं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ।
धर्माधर्मी गुणा एते आत्मनः स्युस्तुर्हृश ॥”
अयं इन्द्रियादिघिष्ठाता पृथुपापाश्रयः । ज्ञान-
सुखादियोगतो मानसप्रत्यक्षविषयः । पर-
देहादौ प्रवृत्त्यादिनाशुमेयः । अहमित्याकार-
प्रत्ययाश्रयः । मनोमात्रस्य गोचरः । विभुः
परममहत्त्ववान् । इति भाषापरिच्छेदः ॥
तथा च । श्रीभगवद्गीतायाम् ।
“देहो नित्यमवधोऽयं देहे सर्व्वस्य भारत ! ।
तस्मात् बुद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ॥”
अपि च ।
“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरस्तत्र न सृजति ॥”
दे, प शोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अजिन्ट ।) पिच्छाहासंज्ञाभावे यगादौ
दायते इत्यादि । शोधनमिह सुहृत्करणम् ।
दायति तान्मन्त्रेण लोकः । अवपूर्व्वः सुक्री
भावे (अत्र अकर्मकः ।) शिन्दते श्येतेतौ शीणि
स्युः सुकालेऽवदायति । इति भट्टमलः । इति
दुर्गादासः ।
देतेयः, पुं, (हितेरपत्वं पुमान् । इति + “स्त्रीभ्यो
ऽकृ ।” ४।१।१२०। इति ङ्क ।) दैत्यः ।
इत्यमरः । १।१।१२२ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१२२।७६ ।
“जय वाणं महाबाहो ! देतेयं देवपूजित ! ।
यदर्थमवतीर्षांऽसि तत् कर्म सफलं कुरु ॥”)
दैत्यः, पुं, हितेरपत्वं (“दित्वादिवादिपत्युत्तर-
पदास्यः ।” ४।१।८५ । इति ययः ।)
असुरः । इत्यमरः । १।१।१२२ ॥ (यथा,
मनुः । १२।४८ ।
“तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गन्धाः ।
नचत्राणि च देत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥”)
दितिसम्मन्थित, त्रि ॥
दैत्यगुरुः, पुं, (देत्यानां गुरुः ।) मुक्तः । इत्यमरः ।
१।३।२५ ॥ (यथा, ऋष्यशृङ्गतायाम् । १०४।३४।
“आश्रयार्थमाणासाद्भूतिवस्त्र-
शुश्रूषयान् दैत्यगुरुवृत्तये ॥”)
दैत्यदेवः, पुं, (देत्यानां देवः ।) वरुणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वायुः । इति हेमचन्द्रः । ४।१।७३ ॥

दैनन्दिनः, पुं, (निन्दयतीति । नि + छदि + क्तुः । दैवानां निन्दनः नाशकः ।) विष्णुः । इति प्रारणम् ॥
 दैवपुरोधाः, [स्] पुं, (दैवानां पुरोधाः पुरो- हितः ।) शुक्रः । इति हारावली । १६ ॥
 दैवमाता, [ऋ] स्त्री, (दैवानां माता ।) इतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दैवमातृमात्रम् । यथा, हरिवंशे । १६६ । १२ ।
 “अदितिर्दितिर्दुष्येव सिंद्धिका दैवमातरः ॥”)
 दैवपरिमायकर्त्तरि, त्रि ॥
 दैवमेदजः, पुं, (दैवमेदात् जायते इति । दैव- मेद + जन् + ङः ।) भूमिजगुग्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिव्याम्, स्त्री । मधुकैटभमेद- जातत्वात् ॥
 दैवयुगं, स्त्री, (दैवानां युगम् ।) दैवानां युग- विशेषः । तत् दैवपरिमायेन द्वादशसहस्र- वर्षाणि । मनुष्यमानेन चतुर्युगसंख्यम् । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दैव्या, स्त्री, (दितेरियमिति श्यः । ततश्चात् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥ चर्खाषधिः । इति मेदिनी । ये, ३२ ॥ मयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दैवभाष्या च ॥
 दैवारिः, पुं, (दैवानामरिः ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । २८ । “दैवारिः कमलाकपोलमकरौखेखाङ्कितोरः- स्थलः ।
 श्रेतेऽभावित्रेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तः कथा ॥”)
 देवता । इति मेदिनी । रे, १७० ॥
 दैव्याहोराचः, पुं, (दैवानामहोराचः ।) दैवानां दिवादिशम् । स मनुष्यमानेन वर्षैकसंख्यः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दैनं, स्त्री, (दीनस्य भावः । अण् ।) दीनता । (दिनस्य दिवसस्य इदम् । दिन + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) दिनसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 दैनन्दिनं, त्रि, (दिनं दिनं भवं इत्यण् निपातनात् साधुः ।) दिनेदिने भवम् । (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।
 “एव दैनन्दिनः सर्गां ब्राह्मणैर्लोकवर्त्तनः । तिर्यङ्मुनिपिण्डदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”)
 स्वार्थेषु प्रतिदिनम् । इति निपातनसाध्यम् ॥
 दैनन्दिनप्रलयः, पुं, (दैनन्दिनश्चासौ प्रलयश्चेति कर्मधारयः ।) प्रलयविशेषः । यथा,—
 “चतुर्दशैर्नावच्छिन्ने ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी निशा श्रुप ! ॥
 कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्त्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ब्रह्मलोकोद्गमः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । उच्यतेनेव सहसा सङ्कर्षणमुखाभिना ॥ चन्द्राकम्बपुत्राश्च ब्रह्मलोकं गता द्रुतम् । ब्रह्मरात्रे अतीते तु पुनश्च सञ्जे विधिः ॥

तस्य ब्राह्मीनिशायाश्च सुप्तप्रलय उच्यते । देवाश्च सुनयश्चैव तत्र दग्धा नरादयः ॥ एवं त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च । वर्षे द्वादशमासेश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि ॥ एवं पञ्चदशान्दे च गते च ब्रह्मणो श्रुप ! । दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकीर्त्तितः ॥ अहो रात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः । तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥ आदित्या वसवो रज्जा मन्त्रिणा मागवादयः ॥ ऋषयो सुनयश्चैव गन्धर्वा राजसादयः ॥ मार्कण्डेयो लोमशश्च पेषकश्चिरञ्जीविनः । इन्द्रदुम्नश्च श्रुपतिश्चाङ्गुपारश्च कच्छपः । नाङ्गीजङ्गो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥ ब्रह्मलोकोद्गमः सर्वे लोका नागालयास्तथा । ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकोद्गमस्तथा ॥ गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकाश्च सञ्जे पुनः । एवं श्रुतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डम् ॥
 दैनारं, त्रि, दीनारमितस्वर्यं जातवस्तु । दीनारे भवं दीनारस्थेदं वेति (अण्) ष्यप्रत्ययः ॥
 दैनिकी, स्त्री, (दिने भवः । दिन + “कालात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् । गौरादि- स्त्रात् ङीष् ।) दिनभृतिः । एकदिनकर्म- मूल्यम् । इति शब्दमाला ॥ (दिनभवे, त्रि ॥)
 दैन्यं, स्त्री, (दीनस्य भावः । दीन + अण् ।) कापे- ययम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ । दीनता । यथा, “याच्चादैव्यपराश्वि यश्च कलाहायन्ते मिथस्त्वं वृषित्वभितो मुखानि स दृशन्वीवः कथं कथ्य- ताम् ॥”
 इति सुरारिमिश्रः ॥
 (अलङ्कारोक्त्यभिचारिगुणभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४१ । “दौर्गत्यादौरगौजस्यं दैन्यं मलिनतादिल्लत् ॥”)
 दैपं, त्रि, दीपसम्बन्धि । दीपस्येदमित्यर्थे (अण्) ष्यप्रत्ययः ॥
 दैर्घ्यं, स्त्री, (दीर्घस्य भावः । दीर्घ + अण् ।) दीर्घत्वम् । तत्पर्यायः । आयासः २ । आरोहः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ आरोहस्थाने आनाह इति भरतः ॥ (यथा, दृष्टत्सर्वचित्ता- याम् । ११ । ३३ ।
 “अपरस्यां चलकेतुः शिखया यान्यग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥”)
 दैलीपिः, पुं, दिल्लीपराजपुत्रो रघुः । दिल्लीपस्था- पत्यमिति ष्यप्रत्ययः (इण्) ॥
 दैवं, स्त्री, (देवस्येदम् । देव + “तस्येदम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) देवतीर्थम् । तत् दक्षिण- दृक्ताङ्गुल्यवर्त्ति । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५६ । “कायमकुलिम्वलेऽये देवं पित्रां तथोरधः ॥”)

देवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
 “प्रमीतौ पितरौ यस्य देवस्तस्यायुर्नि नापि देवं न वा पित्रां यावत् पूर्वो नः इति सुहि विवाहविशेषे, पुं । इत्युक्ताहृतम् ॥ च रणं उक्ताहृतम् इत्यम् । (इति दिव् + अण् ।) दिविभवे, त्रि ॥
 दैवं, स्त्री, पुं, (देवात् नियतादागतम् । अण् ।) भाष्यम् । इत्यमरः । १ । १ । “देवाधीर्न जगत् सर्वं जन्मकर्मभूभा संयोगाच्च त्रयोगाश्च न च देवात् परं लघ्यायात्तच्च तद्देवं स देवात् परतस्त भजन्ति सततं सन्तः परमात्मानमीश्वरं देवं वर्हयितुं शक्तः अयं कर्तुं खली न देववद्वत्तदुभक्तश्चाविनाशी च निर्गः इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् मधुसूदाच ।
 “देवे पुरुषकारे च किं न्यायस्तद्वीत् अत्र मे संशयो देव ! हेतुमहस्यशेषतः मत्स्य उवाच ।
 स्वमेव कर्म देवाख्यं विद्धि देहान्तराणि तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिण प्रतिज्ज्वलं यथा देवं पौरुषेण विद्वन्ते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिने येषां पूर्वज्जन्तं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमं पौरुषेण विना तेषां केशाश्चिदृश्यते प कर्मण्या प्राप्यते लोके राजसस्य तथा । लक्ष्म्ये कर्मण्या विद्धि तामसस्य तथा पौरुषेणायते राजन् । मार्गितयं फलं देवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्त्तता तस्मात्प्रकालसंयुक्तं देवेन सफलं भवेत् पौरुषं देवसम्पत्त्या काले फलति पार्थि देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! चयमेव मनुष्यस्य पिच्छितं स्यात् फलाव ल्पवृष्टिसमायोगात् इत्यन्ते फलसिद्धयः तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्च तास्तात् सदैव कर्मण्यं सधर्मं पौरुषं कृमि एवन्ते प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं भुवम् नालसाः प्राप्नुवन्त्वर्थाश्च च देवपरायणा तस्मात् सदैव यत्रैव पौरुषे यत्रमाचरेत् त्वत्कालसाञ्चैवपरान् मनुष्या- मुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः अन्विष्य यत्रादृष्टते कृपेन् ! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाष्यम् इति मत्स्यपुराणे १६५ अधः
 दैवकी, स्त्री, (देवकी एव । स्वार्थे अण् ङीष् ।) लघ्यामाता । वसुदेवपत्नी । श्रीभागवतम् ॥
 दैवकीनन्दनः, पुं, (दैवक्याः नन्दनः पु श्रीलक्ष्मणः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥ पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये । “दैवकीनन्दनः प्रियामः श्रीश्यामाप्राणवत्

देवकीविदा, स्त्री, (देवे देवनिमित्तशुभाशुभज्ञाने कोविदा विद्या ।) देवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । देवपक्षिते, त्रि ।

देवप्रः, त्रि, (देवं जानातीति । ज्ञा + कः ।) गणकः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ । (यथा, देवीभागवते । १ । २० । १४ ।

“देवज्ञानं वेदविदुषः पर्यष्टच्छब्दं दिनम् ॥” अस्योत्पत्तिर्यथा, देवज्ञानस्य नामपहारी धूमान्तरकं सृष्ट्वा शतजन्मस्य विक-नानाविधपक्षिमि-वृत्तभाष्यां वृत्तज्ञानाधिपुत्रशवरस्वर्गाकारसुवर्ग-बन्धिगयवनसेविविप्रज्ञानस्य गणका भूत्वा देवज्ञो गणनोपजीविविप्रो भवति ॥ * ॥

अपि च ।

“लाचालोहादियापारी रसादिक्रयौ च यः । स याति नागवेष्टश्च नागवेष्टित एव च ॥ वसेत् स्वलोममानान्दं तत्रैव नागदंशितः । ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ॥ गोपश्च चर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥

देवज्ञा, स्त्री, (देवं जानातीति । ज्ञा + कः । तत्-ष्टाप् ।) देवज्ञभार्या । प्रजादिना शुभाशुभज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । तत्पर्यायः । विप्रज्ञिका २ इत्युच्यते ॥ इत्यमरः । २ । १ । २० ॥ देवता, पुं स्त्री, (देवता एव । स्वार्थे अण् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । २ ।

“आएच्छे त्वां पुरिच्छे । काकुत्स्थपरिपालिते ॥ देवतानि च यानि त्वां पालयन्त्वावसन्ति च ॥”

देवतानां सम्बन्धः । देवता + अण् । देवता-सम्बन्धे, स्त्री । (देवताया इदम् । अण् ।) देव-सम्बन्धिनि, त्रि ॥

देवदीपः, पुं, (देवः स्वर्गाधिष्ठातृको दीपः । दर्शने-त्रियस्य स्वर्गाधिष्ठातृत्वात्तथात्वम् ।) चक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवसम्बन्धिप्रदीपश्च ॥

देवपरः, त्रि, (देवमेव परं प्रधानं यस्य ।) देव-निष्ठः । तत्पर्यायः । यद्गविष्यः २ । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ४७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ८६ । “सार्धं न बलिभिः कुर्वान्न च न्यनेन निन्दितैः । न सर्वशक्तिभिर्निर्णयं न च देवपरैर्नरैः । कुर्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलीभिः ॥”)

देवप्रः, पुं, (देवे देवनिमित्तशुभाशुभविषये यः प्रः ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्मजिज्ञासा । तत्-पर्यायः । उपश्रुतिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देववाणी । यदुक्तं हारावल्याम् । २२ ।

“नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चित् शुभाशुभकरं वचः । श्रयते तद्भिर्दुर्धारा देवप्रश्नसुप्रश्रुतिम् ॥”)

देवयुगं, स्त्री, (देवं देवसम्बन्धि युगम् ।) देवानां युगम् । तच्च देवमानेन द्वादशसहस्रवर्षम् । मनुष्यपरिमाणेन चतुर्थयुगमानम् । इति शब्दार्थ-कल्पतरुः ॥ (यदुक्तं मनी । १ । ७१ ।

“यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्थयुगम् । एतद्द्वादशसहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥”)

देवकः, पुं, (देवक इव कायतीति । क् + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) भौतः । भूतसेवकः । इति हारावली । १५० ॥ देवकसम्बन्धिनि, त्रि ॥

देवसेखकः, पुं, (देवं देवनिमित्तशुभाशुभं लिख-तीति । लिख + क्तुन् ।) मौहूर्तः । गणकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

देववाणी, स्त्री, (देवी आकाशसम्बन्धिनी वाणी ।) आकाशवाणी । अमानुषी वाक् । तत्पर्यायः । चित्तोक्तिः २ पुष्यशकटी ३ देवप्रः ४ उप-श्रुतिः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कृतवाक्यम् । यथा, इत्थी ।

“संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ॥”

“गीर्वाणवाणीधनं सुकुन्द-संकीर्तनश्चेत्युभयं हि लोके ।

सुदुर्लभं तच्च न सुगन्धोधा-न्न लभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥”

इति बोपदेवः ॥

देवाकरिः, पुं, (देवाकरस्य अपत्यं पुमान् । देवा-कर + इन् ।) शनिः । यमः । यस्तुनार्या, स्त्री । एतेवासुदाहरणं यथा,—

“धन्यति देवाकरितः पारमिताहरिताखण-करितः ।

नायं कोऽपि विशेषः स्नाहिराशिवशान्त-शुश्रेषः ॥”

इति काव्योदयधृतसङ्गीतकम् ॥

देवात्, अ, ङात् । यथा, “देवाद्प्राणवजनं किञ्च मानवव्याः ॥” इति काव्योदयः ॥

देवाहोरात्रः, पुं, (देवः देवसम्बन्धी अहोरात्रः ।) देवानामेकदिवसः । स मनुष्याणां संवत्सरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

देविकः, त्रि, (देवस्य अर्थं देवे भवो वा । देव + ठक् ।) देवसम्बन्धी । (यथा, मनुः । १ । ६५ । “अहोरात्रे विभजते स्वर्गो माशुषदेविके । रात्रिः स्वप्राय भूतानां चैत्ये कर्म्मयामहः ॥”) देवे भवः । इति आकरणम् ॥

देवी, स्त्री, (देवस्य इयम् । देव + अण् अण् वा । ततो ङीप् ।) देवसम्बन्धिनी । यथा,—

“ब्रह्मोपास्यमिति स्फुरत्यपि हृदि आर्वात्मिका वासना

का नामेयमतर्कसेतुगहना देवी सतां यातना ॥” इति शान्तिप्रसक्तौ । ७ ॥

चिकित्साविशेषः । यथा, वैद्यके ।

“आसुरी माशुषी देवी चिकित्सा त्रिविधा मता ॥”

देव्यं, स्त्री, (देवस्य इदम् । “देवादयज्जौ ॥” ४ । १ । ८५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यच् ।) देवम् । भाग्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (देव-सम्बन्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ११ ।

“तं वः शर्धं मावतं सुन्वयुर्गिरोप ब्रुवे नमसा देव्यं जनम् ॥”)

द्वैशिकं, त्रि, (द्वेषे भवं देशस्य इदं वा । देश + ठक् ।) देशसम्बन्धि । भवार्थे श्यिकप्रत्ययेन

विह्वम् । सम्बन्धविशेषः । यथा । कालभावयोः सप्तमीति स्वर्णं भावः सत्त्वं तच्च द्विविधं कालिकं द्वैशिकश्चेति कारकचक्रे भवान्द्वैशिकान्-वागीशः ॥ देशनिष्ठविशेषकता । इति नैया-यिकाः ॥

द्वैशिकः, पुं, दिष्टेन भवः । (दिष्ट + ठक् ।) भाग्याधीनजातः । कालेन जातः । इति आकरणम् ॥ (दिष्टं भागधेयमिति मतिर्बल्य ।

“अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥” । ४ । ४ । ६० । इति ठक् । देवपरः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

द्वैशिकं, त्रि, (देशस्य इदं देशे भवं वा । देश + ठक् ।) देशसम्बन्धि । यथा,—

“भौक्त्या भैरवाया भवति सुविद्यता द्वैशिकी गोपिताया ॥”

इति कूर्चिकातन्त्रेऽन्तर्यामः ॥

दो, य छेदी इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर-सकं-सिट् ।) य, शिरोऽवद्यति विद्विषां यः । इति दुर्गादासः ॥

दोः, [स्] पुं, (दाम्पत्यनेनेति । इत्तु उपश्रमे + “दमेर्लोचिः ।” उर्वा २ । १६ । इति षोषिः ।) बाहुः । इत्यमरः । २ । १ । ८० ॥ (यथा, अथर्वराघवे । २ । ४४ ।

“दातव्येयमवश्यमेव दुहित्वा कस्मैचिदेनामसौ दोर्लभामखणीकृतमिषुवनो ज्ञापति-यांचते ॥”)

दोःशिखरं, स्त्री, (दोष्यः शिखरम् ।) स्तम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

दोःसहस्रभृत्, पुं, (दोःसहस्रं बाहुसहस्रं विभ-र्त्तीति । भृ + क्तिप् ।) कार्त्तवीर्यार्जुनः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६६ ॥ बाबराजा च ॥

दोग्धा, [ऋ] पुं, (दोग्धीति । दुह + ङप् ।) अर्थाप-जीविकविः । वत्सः । गोपालः । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ दोहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, कुमारे । १ । २ ।

“यं सर्वश्रेणाः परिकल्प्य वत्सं मोरौ स्थिते दोग्धरि दोहदधे ॥”)

दोग्धी, स्त्री, (दोग्धृ + ङीप् ।) गौः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।

“दोहावसाने पुनरेव दोग्धी भेजे भुञ्जीच्छन्नरिपुर्निर्वसाम् ॥”)

दोदुख्यमानः, त्रि, (दुःख + यद् + शानच् ।) पुनः-पुनरतिशयेन वा दोहनविश्रुतः । इति आक-रणम् ॥

दोधः, पुं, (दोग्धीति । दुह + अच् । निपातनात् साधुः ।) गोवत्सः । यथा,—

“देव सदोधकदम्बतलस्य-श्रीधर तारकनामपदं मे । कच्छतलेऽसुविनिर्गमकाले स्वल्पमपि चयमेष्यति योगम् ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

दोधकः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, श्रुतबोधे ।

“आद्यचतुर्थमङ्गीनितम्बे सप्तमकं दशमञ्च तथाज्यम् ॥

दोलः

यत्र गुरु प्रकटस्तररागे

तत् कथितं तव दोषकट्टतम् ॥”

दोषयमानः । च, (पुनः पुनरतिशयेन वा धूयते । धु कस्यने + “घातोरिकापो हलादेः क्रियासमभि- हारे यद् ।” १।१।२२ । इति यद् । “गुणी यद्- लुकोः ।” ७ । ४ । २२ । इति अभ्यासस्य गुणः । ततः अभ्यासस्यत्रादनुसारेण दोषयघातुः । यङन्तत्वादात्मनेपदम् । ततः शानच् । पुनः- पुनरतिशयेन वा कस्यविशिष्टः । यथा,—

“नभस्त्रदासङ्गभयेव साध्नी
दोषयमाना वदुभीपताका ।”

इति लम्नञ्जरी ॥

“प्रलयेऽपि दोषयमानाः परमाणवः तिष्ठन्ति ।”

इति शिरोमणिः ॥

दोरकः पुं, (डोरक + निपातनात् डस्य डः ।)

वीणातनुवन्धनरन्ध्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

दोर्गडुः, पुं, (दोषा बाहुना गडुः कुञ्चितः ।)

कुञ्चितहस्तः । तत्पर्यायः । कुम्पः २ बाहु- कुण्डः ३ । इति जटाधरः ॥

दोर्गहः, त्रि, (दोर्गहते अनेनेति । गह + करणे वच् ।) बलवान् । तत्पर्यायः । कैरातः २

क्षामः ३ । इति हारावली । १२७ ॥ (दोष्ठी

गहः ।) भुजस्य गहयं तस्य यथा च ॥

दोर्दण्डः, पुं, (दोर्दण्ड इव ।) बाहुरूपदण्डः ।

यथा । “दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्ष- विष्णुः स्वयम् ।” इत्युद्भटः ॥

दोर्मध्यं, स्त्री, (दोष्ठी मध्यम् ।) बाहुमध्यभागः ।

इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ बाहु इति भाषा ॥

दोर्मूलं, स्त्री, (दोषो मूलम् ।) कचः । वगल इति

भाषा । तत्पर्यायः । भुजकोटरः २ खड्ककः ३ कचा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५३ ॥

दोलः, पुं, दोलनम् । दुलघातोभावे घञ्प्रत्य-

येन निष्पन्नः । (दोल्यते अस्मिन् कृष्णेनेति ।

दोलि + अधिकरणे घञ् ।) श्रीकृष्णस्य यात्रा-

विशेषः । अस्य प्रमाणं यथा, पादौ पातालखण्डे ।

“विशेषतः कलियुगे दोलौत्सवो विधीयते ।

फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥

अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मतौ ।

पूजयेद्विधिवद्गङ्गा फाल्गुचतुर्थे चतुर्विधेः ॥

सितरक्तगौरपीतैः कपूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राचारयोगाच्च रङ्गरन्ध्रैर्मौञ्जरैः ॥

अथैवा रङ्गरन्ध्रैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ।

एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥

पञ्चाहानि ऋहाणि स्युर्दोलीत्सवो विधीयते ।

दक्षिणाभिसुखं कृष्यं दोलयानं सन्नगराः ॥

दृष्ट्वापराधनिचयेर्मुक्तास्ते नात्र संश्रयः ॥”

अपि च ।

जैमिनिस्वाच ।

“फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलादोहयसुत्तमम् ।

यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकादुग्रहणाय वै ॥

प्रत्यर्था देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।

प्रासादं पुरतः कुर्यात् षोडशस्तम्भसुष्ठितम् ॥

७५२

दोलः

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् ।
चारुचक्रातपं माण्ड्यचामरध्वजशोभितम् ॥
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाञ्चनिर्मितम् ।
फलगूतसर्वं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि ऋहाणि वा ॥
फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्राचतुर्दश्यां निष्ठासुखे ।
वज्रातसर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥
एतत् सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ।
गोविन्दानुग्रहीतस्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
आचार्यवरयं कृत्वा वङ्गिं निर्मथनोद्भवम् ।
भूमिं संस्कृत्य विधिवत् षड्वारशिं महोत्सुतम् ॥
सपशुं कारयित्वा तु वङ्गिं तत्र विनिक्षिपेत् ।
पूजयित्वा विधानेन कुशाब्जविधिना हुनेत् ॥
गोविन्दं पूजयित्वा तु भामयेत् सप्त तं विभुम् ।
तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
यत्रात् रक्षयेद्वङ्गिं यावद्यात्रा समाप्यते ॥
प्रान्तयामे चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम् ॥
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
उपचारावशिष्टेषु प्रत्यर्थापि पूजयेत् ॥
ततो वरश्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः ।
अर्चायां विन्यसेन्नानं परं च्योतिर्विभावयन् ॥
ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः ।
रत्नान्दोलिकया तां वे नयेत् स्नानस्य मण्डपम् ॥
नानातुर्धननादेश्च शृङ्खलनिपुरःसरम् ।
जयशब्देस्तथा स्तोत्रैः पुष्यदृष्टिभिरिव च ॥
हृत्तन्ध्रजपताकाभिश्चामरयन्नेस्तथा ।
निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्व्यान्महोत्सवम् ॥
आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ।
द्रष्टुम्विगणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥
भद्रासनेऽधवास्तेन पूजयेदुपचारकैः ॥
महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत् ।
पञ्चाहतेऽथ सर्वैर्वै तेषामन्यतमेन वा ।
स्नानान्तं गन्तव्येन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ॥
संप्रोष्य भूषयेद्देवं वस्त्राङ्गहारमाख्यकैः ।
नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत् ॥
सप्तलक्षस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत् ।
सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः ॥
अधोदंशे मण्डपं तं सप्तशो भामयेत्ततः ।
ऊर्ध्वदंशे पुनः सप्तस्तम्भवेद्यान्तु सप्त वै ॥
यात्रावसाने च पुनर्धामयेदिकविंशतितम् ।
इयं लीला भगवतः पितामहसुखेरिता ॥
राजविद्योन्मत्तान्नेन कारिता पूर्वमेव हि ।
फलपुष्पावनम्रैश्च शाखाभिः परिकल्पिते ॥
दृन्दावनान्तरे रन्ध्रे मत्तसारसवारिणि ।
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणाकुले ॥
नानोपशोभारचिते कालागुरुसुघृपिते ।
प्रपुङ्गकेतकीषण्डगन्धामोदि-दिगन्तरे ॥
मल्लिकाशोकपुन्नागचम्पकैरुपशोभिते ।
तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे ॥
भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ।
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत् प्रभुम् ॥
अनर्घरत्नघटितकुण्डलोद्भासितशुतितम् ।
यथास्थानं यथाशोभं दिवालङ्काररञ्जनम् ॥

दोलः

विकचान्जमध्यस्थं विन्धवाज्या श्रिया सु
शृङ्खलगदापञ्चवारिणं वनमालिनम् ॥
सुप्रसन्नं सुनासाभपीनवचःस्थलोष्णका
पुरो व्योमस्थिते देवैर्ब्रह्मादेर्नतकन्धरैः ॥
कृताञ्जलिपुटेभङ्गा जयशब्दैरभिरुतम् ।
गन्धर्वरक्षरोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारुभिः ॥
हाहाहूहूपभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनेः ।
अहंपूर्विकया वृत्तगीतवादिनकारिभिः ।
नेत्राङ्गुलसहस्रेषु पूज्यमानं सुदाम्बितेः ।
विकिरन्निः सर्वदिक्षु गन्धर्वचन्दनं रघुः ।
उपवेश्याथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः ।
वक्ष्णीदन्मध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् ॥
हावहास्यविलासेऽहं क्रीडमानं वनाम्तरे
गोपीभिश्चैव गोपालैर्लोलान्दोलिकया नम
चिन्तयित्वा जगन्नाथं विकिरेन्नन्ध्रचक्रैः ।
सकपूरै रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यैर्वक्त्रैर्दिव्यमाख्यैर्दिव्यगन्धैः सुधपकैः ।
चामरान्दोलनेर्गानैः स्तुतिभिश्च समर्पितः ।
आन्दोलयेत् दोलिकास्थं सप्तवारान् शनैः ।
तदा पश्यन्ति ये कृष्णं सुक्तिस्तीर्था न संश्रय
ब्रह्महत्यादिपापानां पञ्चानां संचयो भवेत्
त्रिवारं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् ॥
भक्तानुग्राहकं पुंसां सुक्तिमुक्तीककारणम्
लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सङ्घं यथा
अहःसंचयकरं कृत्वाविद्यानिर्वर्तकम् ।
पश्यन् द्वितीयं हरति गोहृत्वाद्युपपातकम्
द्विगोत्रश्रेष्ठपापानि तृतीयं नात्र संश्रयः ।
दृष्ट्वा दोलास्थितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
आध्यात्मिकेराधिदैवैराधिभूतैस्त्रिमुच्यते ।
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः
ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवान् जायते भुवम्
इति स्कान्दे उत्कलखण्डे ४२ अध्यायः ॥
तस्य संक्षेपव्यवस्था यथा,—यदा अर
दयकाले पौर्णमासीलाभस्तत्रैव दोलया
उभयदिने अरयोदयकाले पौर्णमासीलाभे
दिने । सङ्गवमध्याह्नकालयापित्वात् त्रिस
यापित्वेन तिथिर्लभ्यवत्त्वात् । यदा तिथि
वशादरयोदयकाले न पौर्णमासीलाभ
कदाचित् सहायभावेन चतुर्दश्यादरः । ए
पूर्वदिने अरयोदयं विना पूर्वाह्ने पौर्णमा
लाभः परदिने सुहृत्तान्मूनतिथिलाभस्तदा ।
गूतसवः पूर्वदिने शुम्भवचनाशुरोघादिति ति
स्तम् । उभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकालप्र
तिथिसन्देह एव शुम्भवचनप्रवृत्तिः । एवं पञ्च
पथ्यन्तासु तिथिषु तत्करणे अनयैव दि
व्यवस्थोन्नेयते । इति दोलयात्रातत्त्वम् ।
चैत्रे मासि दोलस्य प्रमाणं गाढम् ।
“चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिसुखं हरि
दोलाकृष्टं समन्वर्थं मासमान्दोलयेत् कर्त्तव्यं ।
तन्निवृत्ता च पद्मपुराणे ।
“ऊर्ध्वं रथं”मघो दोलां आरुषे तन्नु पदं च
चैत्रे मदनकारोपमकुर्व्याद्यो ब्रह्मवधः ॥

दोषः

विद्यं दोलास्थितं ढङ्गा ज्योतिषोत्सवो भवेत् ।
तस्मात् कार्यं शतं तस्मा दोलास्ये उत्सवं कुरु ॥”

अथ दोलोत्सवविधिः ।

“देवस्य मुक्त्यादयमां प्रातःकृत्यं समाप्य च ।
निष्पूर्णां विधायाथ कुर्व्यादोलोत्सवं व्रती ॥
तदर्थं विशेषतः नैवेद्यादिकमर्पयेत् ।
संमन्य वैष्णवांस्तैश्च गीतशुद्धादि कारयेत् ॥
महानौराज्यं कृत्वा प्रथिपेदप्युतोपरि ।
गन्धानुषेपचूर्णाणि विचित्राणि विभागशः ॥
सन्तोष्य वैष्णवांस्तैश्च गीतशुद्धादिभिः प्रभुम् ।
शलाभ्यर्थाप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छुभाम् ॥
शोला बहिर्द्विदिकायास्तुत्तारायां यथाविधि ।
अथर्थादोलयेत् कृत्यं सर्वलोकार्वाकोकितम् ॥
एवमथर्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम् ।
प्रहोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिश्च यत्नतः ॥
एवं चागरयं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः ।
एतन्व्यं प्राथं निर्मलं कृत्यं खालयमानयेत् ॥
वैभे मासि विते पक्षे षष्ठीयायां रमापतिम् ।
शोलाकृद् संमन्यर्थं मासमान्दोलयेत् कलौ ॥
तुं पालगुणस्य राकादापुत्रराफालगुणो यदा ।
तदा दोलोत्सवः कार्यस्तथा श्रीपुराणोत्तमे ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

दोला, स्त्री, नीलिनी । (दोल्यते अस्त्रामिति ।
दोलि + चण् + टाप् ।) उद्यानादिषु क्रीडार्थं
काडादिमयो द्विन्दोलकः । ईदना इति भाषा ।
वाङ्मङ्गला । कुली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रेङ्गा २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥ दोली ३
खट्वाला ४ दोलिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रेङ्गः ६ । इति भरतधृततरङ्गकोषः ॥ द्विन्दोला
७ । इति हारावली । २१४ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६२ । २७ ।

“द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत् तदा ।
दोलेन तु हुरायाति याति चैव सर्भा प्रति ॥”)
दोलाहाराभमणगुणः । वातकोपनत्वम् । अङ्ग-
स्यैव्यवलायिकारित्वम् । इति राजवज्जभः ॥
अस्य विक्रमं चतुर्दोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
लायमानः, वि, (दोला करोतीति । दोला +
कण् । ततः शानच् ।) दोलनविशिष्टः । यथा,
“दोलायमानं मोविन्दं मन्त्रस्यं मधुसूदनम् ।
रथस्यं वामनं ढङ्गा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इत्युक्तकण्ठम् ॥

दोलिका, स्त्री, (दोला + स्त्री कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) द्विन्दोला । इति हारावली ।
१८९ ॥

दोली, स्त्री, (दोल्यते अगयेति । दोलि + इन् ।
द्विदिकारादिति वा ङीष् ।) दोला । इति
शब्दरत्नावली ॥ कुली इति भाषा ॥

दोषः, पुं, (दूष्यते इति । दुष् वैङ्गल्ये + षिच् +
भावे षन् ।) दूषकम् । यथा,—

“अदाता वंशदोषेय कर्मदोषाहरिप्रतः ।
उन्नादो मातृदोषेय पित्रदोषेय नृक्षता ॥”

इति चानकम् । ४८ ॥

७५३

दोषः

(दुष्यत्यनेनेति करश्चि षन् ।) पापम् । इति
भेदिनी । ध, ४ ॥ वातपित्तकफाः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (यथा,—

“नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्सामान्यतः ॥
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्थाधितुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुते । १ । ३५ अध्यायः ॥

गोवत्सः । इति शब्दरत्नावली । (दुष्यतेऽन्व-
कारेणेति । दुष् + षन् । प्रदोषः । यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १६ ।

“देवोऽपराद्धे मधुहोषयत्वा
सायं निधामावतु माधवो माम् ।
दोषे हृषीकेश उताह्वराणे
निश्रीय एकोऽवतु पद्मनाभः ॥”)
कायगुणैतदः । स च रसाद्यपकवर्कः । यथा,
“सुखार्थं हतिर्होरो रसश्च सुखस्तदाभया-
द्वाच्यः ॥”

तत्र परदोषा यथा,—
“दुष्टं परं श्रुतिकटुं श्रुतसंस्कृतप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतायंमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं विधा-
ञ्जीलम् ॥

सन्दिग्धमप्रतीतं श्रान्तं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविन्देद्विधेयार्थं विरहमतिक्लान्तं समासगत-
मेव ॥”

वाक्यदोषो यथा,—
“प्रतिज्ञूलवर्धत्पुत्रपुत्रविवर्गं विषन्धि हत-
द्वतम् ।

न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्रपुनरात्तम् ॥
अङ्गान्तरेकवाचकमभवत्तयोगमनभिहित-
वाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं सङ्कीर्णगर्भितं प्रसिद्धिचनम् ॥
भयप्रक्रमममत्तपरार्थं च वाक्यमेवं तथा ॥”

अर्थदोषा यथा,—
“अर्थोऽपुष्टः कष्टो आहतपुनरुक्तदुष्करयाभ्याः ।
सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरहश्च ॥

अनवौक्ततः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिहृतः ॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सङ्घचरभ्रमः प्रकाशित-
विरहः ॥

विध्यनुवादायुक्तस्यक्तपुनःस्त्रीकृतोऽङ्गीकः ॥”
रसदोषा यथा,—

“अभिचारिरसस्याधिभावानां शब्दवाच्यता ।
कटकल्पनया अस्तिरनुभावविभावयोः ॥
प्रतिज्ञूलविभावादियद्यो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाङ्क्षे प्रथमच्छेदावङ्गस्याप्यतिविक्षुतिः ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानश्च रसे दोषाः स्फुरीदृश्याः ॥”

उक्तपदादिदोषाः खानविशेषे कथितं गुण्य
भवन्ति । इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ दोषविशेषा
यथा, राजधर्म ।

“यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतवर्षम् ! ।
श्रीकर्मोक्षौ विधित्वा च परासुखं तद्दद ।
लोभो मानस्यमीर्ष्या च कुतुसासुखा लपा
भयम् ॥”

दोषत्र

आचमनं विना भक्षये दोषाभावो यथा,—
“मधुपर्के च खोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे ।
फलमखे चेषुदक्षे न दोषं प्राह वै मनुः ॥”
इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥

हार्त्विशतप्रकारा दोषा यथा,—
“यानैस्त्वा पादुकेभ्योपि गमनं भगवत्सुहृ ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रब्रामहस्तस्यतः ॥
उच्छिष्टे चैव चाश्रीषे भगवद्भ्रमणादिकम् ।
एकहस्तप्रणामस्तु तथा चैकं प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणश्चापि तथा पर्यङ्कवन्धनम् ।
शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभावयमेव च ॥
उच्चैर्भाषो मिथोल्लस्यो रोदनादि च विग्रहः ।
नियहानुग्रहौ चैव स्त्रोयुषकरभाषणम् ॥
कर्मलावरणश्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ॥
अपराधाक्षया विषोर्हार्त्विशतपरिकीर्तिताः ॥”
इति पाश्चि पातालखण्डम् ॥ * ॥

(आततायिमारखे अधर्मेदक्षो दोषो न भवति ।
यथा, मनुः । ८ । ३५१ ।

“नाततायिषधे दोषो हस्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युक्तमन्युच्छति ॥”
“न कश्चिदपि अधर्मेदक्षः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो
वा भवति ।” इति तट्टीकार्या कुल्लूकभट्टः ॥ अष्ट-
वस्तुगामन्यतमः स च यष्टः । यथा, भागवते ।
६ । ६ । ११ ।

“दोषः प्राणो भुवोऽर्कोऽपिर्दोषो वसुर्निभावस्तुः ॥”
दोषकः, पुं, (दोष एव । स्वार्थे कन् ।) गोवत्सः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

दोषयाही, [नृ] षि, (दोषं यच्छातीति । यष्ट +
शितिः ।) दोषयज्ञककर्ता । तत्पर्यायः ।
खलः २ पुरोभागी ३ द्विजिह्वः ४ मत्सरी ५ ।
इति हजयुधः ॥

“विस्वस्य मूर्ध्वहोषान् गुणान् यच्छन्ति साधवः ।
दोषयाही गुणत्यागी चाकनीव हि दुर्जनः ॥”
इत्यष्टः ॥

दोषज्ञः, वि, (दोषं जानतीति । दोष + ज्ञा +
“आतोऽनुपसर्गं कः ।” १ । २ । ३ । इति कः ।)
पङ्कितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ । (यथा,
रघुः । १ । ६२ ।

“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संशयश्च विद्यापतिम् ।
रघुः सशुतवाक् सटुः विषसर्जोदितप्रियम् ॥”
दोषान् वातपित्तकफान् जानातीति । कः ।)
चिकित्सकः । इति शिमचन्द्रः । १ । ५ ॥ दोष-
विषयकज्ञानयुक्तश्च ॥

दोषचयं, स्त्री, (दोषानां वातपित्तकफानां त्रयम्)
वातपित्तकफाः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दोषाणां
त्रयम् । यथाह व्यासः ।

“रूपं रूपविवर्णितस्य भवतो ध्यानेन सद्दर्शनं
स्तुत्या निर्मलनीयताखिलगुरोर्दूरोक्तं यकथा ।
यापित्वा विनाशिनं भगवतो यत्पीयथाद्दिना
चान्तर्ध्वं जगदीश ! तत् विकलतादोषत्रयं
मामकम् ॥”)

दोषैक

दोषा, स्त्री, (दुष्यतेऽन्वकारेणेति । दुष् + घञ् + टाप् ।) रात्रिः । (यथा, आम्बासप्तशत्याम् । २६८ ।
 “दोषदशा कुलपुत्रवित्तैर्दग्धैर्नैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषायै गच्छिकायाः शशिकलायाश्च ॥” दाम्बलनेनेति । दम् + “दमेर्दोषिः ।” उर्णा । २ । ६६ । इति शोषिः । भागुरिभते टाप् ।) भुजः । इति मेदिनी । घ, १५ ॥
 दोषा, य, (दुष्यन्तेति । दुष् + “आः समिख- निकषिभ्याम् ।” उर्णा । ४ । १०४ । इत्यच् । “बाहुलकात् द्विविधुभ्याश्च ॥” इत्युच्चादतोक्तः आः ।) “खरादिनिपातमद्यम् ।” १ । १ । ३७ । इति खरादिपाठात् अद्ययत्वम् ।) नक्तम् । रजन्त्याम् इत्यर्थः । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ । (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
 “दोषापि नूनमहिर्मांशुरसौ क्लिषेति आकोशकोकनदता दधते नलिन्यः ॥” निशासुखम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 दोषाकरः, पुं, (दोषा रात्रौ करो यस्य । यद्वा, दोषां करोतीति । दोषा + क्त + बाहुलकात् टः ।) चन्द्रः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
 “नृलक्षिकोयनिजमन्दिरगोऽथ पूर्वो मित्रर्षौभ्यश्चगोऽथ तदीशितो वा । यामित्रवेधविहितानपद्धत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥” (यथा च, प्रत्युक्विजये । ६ । ३ ।
 “दोषाकराङ्गमलिनान्तरिष्मता ते पञ्चप्रस्त्रनशरता च मनोभवस्य । प्राणत्वमस्य जगताश्च समीरणस्य मन्येऽथ पुण्यजनतेव निशाचरायाम् ॥”) दोषायामाकारश्च ॥
 दोषालोशी, स्त्री, (दोषां भुजं क्लिप्नातीति । क्लिप् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वनवर्च- रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दोषातनः, त्रि, (दोषा रात्रौ भवः इति । दोषा + “सायं चिरं प्राक्प्रगेऽथयेभ्यष्टुप् ङौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति टुः तुट् च ।) रात्रिभवः । इति आकरणम् ॥
 दोषातिलकः, पुं, (दोषाया रजन्त्यास्तिलक इव ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 दोषास्यः, पुं, (दोषा रात्रिरास्यमिव यस्य । दोषातिलकत्वादस्य तथालम् ।) प्रदीपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दोषिकः, पुं, (दोषाः वातपित्तकफाः कारकत्वेन वन्धस्येति । ठन् ।) रोगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 दोषी, [न] त्रि, (दुष्यतीति । दुष् + “संपृचा- नुरुधाडाभाडासपरिखसंखजेति ।” ३ । २ । १४२ । इति चिञुष् ।) दोषयुक्तः । अपराधी । दोषशब्दादस्यर्थे इतिप्रत्ययेन निव्यञ्जः इति वा ॥
 दोषैकदक, [श्] त्रि, (दोषे एकस्मिन् न तु शुभसंघे दकं ज्ञानमस्येति । यद्वा, दोषमेव एकं केवलं पश्यतीति । दश + क्तिप् ।) दोषमन्त्र-

दोहदः

दशी । यो गुणं लक्षा केवलं दोषमेव पश्यति सः । दोषे एकस्मिन्नेव ज्ञानं यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पुरोभागी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥
 दोहः, पुं, (दोषि हस्ते लक्षयया दोषोपादे वा तिष्ठतीति । ह्या + कः ।) क्रीडा । क्रीडकः । सेवा । सेवकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ दोःस्थिते, त्रि ॥
 दोहः, पुं, (दोषि अस्मिन्निति । दुह् + आधारे घञ् ।) दोहनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २७ ।
 “एवं पृथादयः पृथीमन्नादाः खन्नमात्मनः । दोहवत्वादिभेदेन क्षीरभेदं कुरुह्वह ॥” दुह्यते इति । दुह् + कर्मणि घञ् ।) दुग्धम् । (“दुह्यते इति दोहः क्षीरं सौ गोदोहस्य विकारः ह्येङ्गवौनम् ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ दुह् + भावे घञ् ।) दोहनम् ॥ (यथा, रघुः । २ । २३ ।
 “दोहावसाने पुनरेव दोग्धीं भेजे भुञ्जीच्छन्नरिपुर्निघस्याम् ॥”)
 दोहनं, स्त्री, (दोहात् दोहनाच्चायते इति । दोह + ञन् + ङः ।) दुग्धम् । इति शब्दार्थ- कल्पतरुः ॥
 दोहङ्किका, स्त्री, हृन्दोविशेषः । इति हृन्दो- मञ्जरी ॥ दोहा इति भाषा । अस्य विवरणं हृन्दःशब्दे प्रच्यम् ॥
 दोहदं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दोह + दा + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥
 दोहदः, पुं, स्त्री, (दोहमाकर्षणं ददातीति । दा + कः ।) गर्भस्यभिलाषः । खाद इति भाषा । तत्पर्यायः । दौह् दम् २ अहा ३ कालसा ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ जातुजः ५ । इति रत्नकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । ३ । ७६ ।
 “दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”) गर्भसिद्धम् । इति भरतदृष्टकोषान्तरम् ॥ (पुष्पोद्गमकौषधम् । यथा, रघौ । ८ । ६२ ।
 “कुसुमं क्षतदोहदस्यया यदशोकोऽयसुदीरयिष्यति । अजनाभरणं कथं तु तत् तव नेष्यामि निवापमाख्याताम् ॥” यथा च, मेघदूते । ७८ ।
 “रक्षाशोकश्चलकिशलयः केशरक्षत कालः प्रत्यासन्नः कुरुवकट्टेर्माधवीमण्डपस्य । एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदश्चङ्गनास्याः ॥” अत्र यस्य यो दोहदः स धृतो मलिनार्थेन यथा,—
 “क्षीर्णां स्रग्नात् प्रियङ्गविकसति वकुलः श्रीधु- गच्छुषसेकात्

दोहनी

पादाघातादशोकक्षिलककुबवकीषीच ना मन्दारो नर्मवाक्कात् पटुम्बुदुहवनात् वन्न चूतो गीतान्मेवविकसति च पुरी नर्मना कार दोहदलक्ष्यं, स्त्री, (दोहदस्य गर्भस्य लक्ष्य वयःसन्धिः । गर्भः । इति मेदिनी । हे, दोहदवती, स्त्री, (दोहदो गर्भस्यभिलाषो इति । दोहद + मत्तुप् मस्य वः ।) स्त्री अन्नपानादिद्रव्यविशेषाभिलाषवती ग इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अहासुः २ मरः । २ । ६ । २१ ॥ * । गर्भसौकर्त यथा,—
 “द्विर्वा गर्भमथाघत कश्चपः प्राह तं त्वया यत्नो विधातव्यः अस्मिन् गर्भे वर संवत्सरशतश्लोकमस्मिन्नेव तपोवने । सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भस्यया वरवर्षि न स्यातयं न गन्तव्यं दृष्टन्नेषु सन्धेः । गोपस्करेषूपविशेन्नुषकोलखलादिव ॥ जलञ्च नावगाहेत मृग्यागारश्च वर्णयेत् वल्मीकेषु न तिष्ठेत न चोद्विजमना भवेः विलिखेन्न गन्धैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना न श्यासुः सदा तिष्ठेद्द्वारायामश्च विवर्णं न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपाषेडु समविशेत् वर्णयेत् कलङ्गं कोके गात्रभङ्गश्च वर्णयेत् न सुक्तकेशा तिष्ठेत नाशुचिः स्यात् कदापि न शयीतोत्तरश्रीरा न चापरशिराः क्वि न वस्त्रहीना नोद्विमा न चादंशरथा व नामाङ्गुली वदेद्वाचं न च हास्याधिकाः कुर्व्याश्च गुरुशुश्रूषां नित्यमङ्गलतत्परा । सर्वोपधीभिः कौष्णैश्च वारिणा ज्ञानमाप जतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा । तिष्ठेत् प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियङ्गुते रता । दानशीला हृतीयायां पार्ष्वत्वा नक्तमापं इतिउत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भसौ । यस्तु तस्या भवेत् पुत्रः शतायुर्बृहिसंयुतः अन्यथा गर्भपतनमवाप्नोति न संशयः । तस्मात्त्वमनया हृत्प्रा गर्भेऽस्मिन् यत्नमाप इति मत्स्यपुराणः
 दोहदन्विता, स्त्री, (दोहदेन गर्भजनित लाषेण अन्विता ।) दोहदवती । इति चन्द्रः । ३ । २०३ ॥
 दोहनं, स्त्री, (दुह् + भावे क्युट् ।) क्षणा निःसारणम् । दोषा इति भाषा । दुहध भावेऽनट्प्रत्ययेन निव्यञ्जम् ॥ (दुह्यतेऽस्मिन्निति । दुह् + आधारे क्युट् ।) दोहानपात्र यथा, महाभारते । १३ । ६४ । ४१ ।
 “बाजनेन निदानेन वास्यं भवतु दोहनम् । दुह्यते परवत्सेन यस्ते हरति पुञ्जरम् ॥”
 दोहनी, स्त्री, (दुह्यते अस्यामिति । दुह् + आ क्युट् । ङीप् ।) दोहनपात्रम् । तत्पर्या-

दौर्गन्धं

वेपथुम् २ मारी ३ दोहः ४ दोहनम् ५ । इति
 शब्दरत्नावली ।
 हलः, पुं, (दोहमाकर्षे जातीति । जा + "आतो-
 ऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 दोहः । इच्छा । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 (यथा, मालविकाग्निमित्रनाटके । ८ । ४७ ।
 "अशोक ! यदि खद्य एव सुकुलेर्न सम्पत्स्यते
 तथा बहुविधो हर्षणं कलितकामिसाधारणम् ॥"
 हलवती, स्त्री, (दोहणोऽस्यस्या इति मतुप् ।
 मस्य वः । डीप् ।) दोहदवती । इति शब्दार्थ-
 कल्पतरुः ॥
 हली, स्त्री, (दोहं जातीति । जा + कः । गौरा-
 दिवात् षीष् ।) अशोकदृष्टः । इति राज-
 निर्वण्डः ॥ (अशोकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
 हापनयः, पुं, (दोहं दोहनमपनयति स्निः-
 सरत्वेनेति । अप + नी + अच् ।) दुग्धम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 हीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयो रतिशयेन दोग्धा ।
 "तुच्छन्वसि ।" ५ । ४ । ५ । इति ईयसुन् ।
 "तुरहेमेयःसु ।" ६ । ४ । ५ । इति ङशब्दस्य
 लोपः ।) अतिशयदोहकः ॥
 ह्यं, त्रि, (दुहते इति । दुह् + यत् ।) दोह-
 नीयम् । दुह्यम् । दोग्धयम् । इति व्याकरणम् ॥
 (दुहतेऽस्या इति । गोमहिष्यादि । इति
 मिताचरा ॥ यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
 "दशैकपञ्चसप्तदशमासत्राहार्द्धमाधिकम् ।
 योजायोवास्त्ररत्नस्त्रीदोहस्युपमां परीक्षणम् ॥"
 :साधिकः, पुं, (दुदुष्टः साधः कर्म तत्र
 नियुक्तः । ठक् ।) द्वाःस्थितः । द्वारपालः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 दूकूलं, त्रि, (दूकूलेन परिवृतो रथ इति ।
 "परिवृतो रथः ।" ४ । २ । १० । इति अच् ।)
 दूकूलेनाहततरयादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दूकूलं, स्त्री, (दूतस्य भावः कर्म वा । अच् ।)
 दूतम् । दूतस्य भावः । दूतस्य कर्म । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । १०२ ।
 १८ ।
 "दौक्ष्यं तनुं कृतं घोरे विषये जनमेजय ! ॥"
 दौरालम्, स्त्री, दुर्निन्दित आत्मा यत्रः धृतिः बुद्धिः
 स्वभावः शरीरं वा यस्य च दुरात्मा । तस्य
 भावकर्मार्थं अङ्गप्रत्ययः । (अच् ।) दुरा-
 त्तनो भावः । दुरात्तनः कर्म । (यथा, महा-
 भारते । २ । १५ । ७ ।
 "शङ्किताः स महाभाग ! दौरात्मा तु तस्य
 चानव । ॥"
 दौर्गन्धं, स्त्री, (दुर्दुष्टो गन्धोऽस्य दुर्गन्धः । ततो
 भावे अच् ।) दुर्गन्धता । (यथा, महाभारते ।
 ३ । २६० । १३ ।
 " न संखेदो न दौर्गन्धं पुरीषं नृजमेव वा ॥"
 तत्राशक्तैर्न यथा,—
 "यन्मं कुङ्कुमं माखी कर्पूरी जातिपत्रिका ।
 चातीककोजपूगानां त्वञ्जस्य पञ्चानि च ॥

दुग्ध

दौवारि

अगुच्छशीरकाशम्यः कुडं तगरनाजिका ।
 गीरोचना प्रियकृष्ण चोर्णं मदनकं नखम् ॥
 सरलः सप्रथमं जाया चामलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकच एतेऽस्त्रैर्न प्रवाधितम् ॥
 प्रखेदमजदौर्गन्धककुङ्कुमद्वरं परम् ॥"
 इति गावर्के १६८ अध्यायः ॥
 दौर्ग्यं, स्त्री, दुर्गदृष्टिधर्मः । दुर्गसम्बन्धि । दुर्गस्य
 भावः दुर्गस्यैवं वैलक्ष्ये अङ्गप्रत्ययः (अच् ।)
 दौर्गन्धं, स्त्री, दुर्गन्धस्य भाव इदं वैलक्ष्ये अङ्ग-
 प्रत्ययः (अच् ।) दुर्गन्धत्वम् । (यथा, महा-
 भारते । ६ । १८ । ७६ ।
 "तदिदं मम दौर्गन्धं बलिशस्य महीयसि ।
 अशुमर्हति मातस्त्वं दिष्टा गर्भो न्यतोऽप्यति ॥"
 दौर्गन्धं, स्त्री, दुर्गन्धस्य भाव इत्यर्थे अङ्गप्रत्ययः
 (अच् ।) दुर्गन्धता । अल्पबलत्वम् । (यथा,
 मनुः । ८ । १०१ ।
 "अनादिस्य चादानादिस्य च विवर्णनात् ।
 दौर्गन्धं व्याप्यते राज्ञः स प्रवेष्टे च नश्यति ॥"
 दौर्भागिन्यः, पुं, (दुर्भगाया अपत्यं पुमान् ।
 दुर्भगा + "कन्याण्यादीनामिण्ड च ।" ४ । १ ।
 १२६ । इति ङ्क इण्ङादेशश्च ।) दुर्भगापुत्रः ।
 इति शब्दरत्नावली । दुर्भगायाः कन्या दौर्भागि-
 नेयी ।
 दौर्भाग्यं, स्त्री, दुर्भगस्य दुर्भगाया वा भावः ।
 (अच् । "दुर्भगसिध्वने पूर्वपदस्य च ।"
 ७ । ३ । १६ । इत्युभयपददृष्टिः ।) दुर्भगत्वम् ।
 यथा, ज्योतिष्तत्त्वे ।
 "सुखा पित्र्यहे नारी सुहृत्ते स्वामियहे यदि ।
 दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः ॥"
 दुर्भाग्यमेव दौर्भाग्यम् । इति स्वार्थे अङ्गप्रत्ययः ॥
 दौर्मेनस्यं, स्त्री, दुर्मेनसो भावः (अच् ।) दुःख-
 निबन्धनचित्तावसादः । इति चण्डीटीकायां
 नागोजोभट्टः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । २६ ।
 "तेषां कृते मे निःश्वासा दौर्मेनस्यश्च जायते ॥"
 दौर्जीर्णं, स्त्री, (दूर्जाया इदम् । दूर्जा + खण् ।)
 इष्टपण्यम् । दूर्जारसः । इति मेदिनी । खि, ५३ ॥
 दौर्द्वन्दं, स्त्री, (दुर्द्वन्दो भावः । युवादिसात् अच् ।)
 बाहुलकात् न द्विपददृष्टिः । इच्छा । दोहदम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २०५ ॥ ("जम्बद्वन्द्वं वा वीर्य-
 वक्तं चिरायुषश्च पुत्रं जनयति ॥" इति सुश्रुते ॥
 दूषितद्वन्दयत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
 २६ । १४ ।
 "दुर्भागिणो मन्ववशाशुगल्य
 कामात्मनो दौर्द्वन्दे भावितस्य ॥"
 दौर्धेयः, पुं, (दुर्धेयत्वमिति । "इतश्चाणिजः ।"
 ४ । १ । १२२ । इति ङ्क ।) कच्छपः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥
 दौर्ध्मिः, पुं, (दुर्ध्मस्यापत्यम् । दुर्ध्म + इण् ।)
 इन्द्रः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
 दौवारिकः, पुं, (द्वारि नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः ।"
 ४ । ४ । ६६ । इति ङ्क । ततः "द्वारादीनाम् ।"
 ७ । ३ । ४ । इति न दृष्टिः स्त्री-आगमश्च ॥)

दौष्टियः

हाररत्नकः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८ ।
 "राजदौवारिकः श्रीमाम्बरखाचीन्महोदवः ॥"
 तत्पर्यायः । द्वाःस्थः २ सप्ता ३ दक्षी ४ वैज-
 धरः ५ । इति हलायुधः ॥ प्रतीहारः ६
 प्रतिहारः ७ दर्शकः ८ द्वारी ९ वैतालः १०
 द्वारपालकः ११ दौःसाधिकः १२ वर्णकृत् १३
 गर्माटः १४ दक्षपांशुलः १५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ द्वाःस्थितः १६ वैजधारकः १७ वर्ण-
 कृत् १८ दक्षवाची १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 "प्रभुः सुकपो ह्यश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
 चित्तप्राह्वय सर्वैर्वा प्रतीहारी विधीयते ॥"
 इति मत्स्यपुराणम् ॥
 "रङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
 अप्रमादी सदा ह्यश्चः प्रतीहारः स उच्यते ॥"
 इति चाणक्यम् । १०८ ॥
 दौष्कृत्यः, त्रि, (दुष्कृत्यापत्यम् । "दुष्कृतात्
 ङ्क ।" ४ । १ । १४२ । इति ङ्क ।) दुष्कृती-
 क्तवः । निन्दितवृत्तजातः । दुष्कृत्यशब्दात्
 भवार्थे वा व्ययप्रत्ययः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १६३ । २३ ।
 "कुले जाताश्च क्षिप्रान्ते दौष्कृत्यवशाद्गुणाः ॥"
 दौष्कृतिः, पुं, (दुष्कृत्यापत्यं पुमान् । दुष्कृत्य +
 "अत इण् ।" ४ । १ । ६५ । इति इण् ।)
 दुष्कृतराजपुत्रः । स तु भरतराजः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २ ।
 "रूपीदार्यगुणोपेतं दौष्कृतिं जनमेजय ॥"
 दौष्टियः, पुं, स्त्री, (दुष्टिह + "अनृष्यान्तर्व्ये विरा-
 दिभ्योऽण् ।" ४ । १ । १०४ । इति अण् ।)
 दुष्टितुरपत्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०८ ॥
 तत्पर्यायः । कुतुपः २ । इति शब्दरत्नावली ॥
 "श्रीलि आङ्गे पवित्राणि दौष्टियं कुतुपक्षिणाः ।
 दौष्टियं खड्गमिच्छादुरपत्यं दुष्टितुक्षिणाः ॥
 कपिलाया घृतशेव दौष्टियमिति चोच्यते ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 "पौत्रदौष्टिययोर्जाके विशेषो नास्ति कश्चन ।
 तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
 इति हायभागः ॥
 दौष्टियोऽपि ह्यनुभवेन सन्धारयति पौत्रवदिति
 मनुः ॥ तदुत्पत्तौ कन्यायश्चे पितुर्भोजने दोषा-
 भावो यथा,—
 "कन्यायां ब्रह्मदेयायामनुकूलं सुखमनुते ।
 अथ सुजति यो मोहात् शुद्धा च नरकं प्रयेत् ॥
 अप्रजायाश्च कन्यायां न सुश्रीयात् कदाचन ।
 दौष्टियस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुश्रीचसि ॥
 महासप्तसमाकीर्त्यात् नास्ति ते नरकाद्गमम् ॥
 तीर्णस्त्वं सर्वदुःखिभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।
 दौष्टियस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
 मातुः पितुश्च विशेषं तच्छुभस्याभिगमिनः ।
 मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौष्टियोऽहंमवाप्नुते ॥"
 इत्यादौ वङ्गपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥ ३३ ॥

दौहित्रः

सूत्रमात्रस्य दौहित्रो दत्तको भवति । यथा,—
 “दौहित्रो भागिनेयश्च सूत्रेण क्रियते सुतः ।
 मास्रबादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः कश्चित् ॥”
 इति दत्तकमीमांसाधृतशौनकावचनम् ॥
 तस्य मातामहधनाधिकारित्वम् । यथा,—
 “दुहित्रभावे दौहित्रः ।
 ‘पौत्रदौहित्रयोर्ज्ञौके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
 तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥’
 इति मनुवचने पौत्रतुल्यात्वाभिधानेन यथा
 पुत्राभावे पौत्रस्यैवा दुहित्रभावे दौहित्रः ।
 अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।
 अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
 पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”
 इति दायतत्वम् ॥
 अपि च, सर्वदुहित्रभावे दौहित्रस्य अधिकारः ।
 दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
 स एव दद्यात् त्रौ पित्र्यौ पित्रे मातामहाय च ॥
 इत्यादिवचनात् । अपुत्रस्य इति दुहितृपर्यन्ता-
 भावोपलक्षणम् ॥ १ ॥ आह पौत्रस्याभावे पितु-
 र्दौहित्रस्याधिकारः । धनिपित्रादित्रयपिण्ड-
 दाहत्वात् ॥ २ ॥ पितुर्दौहित्राभावे आह दौहित्रो-
 ऽधिकारी । धनिभोग्यपिण्डपितामहपिण्डदाह-
 त्वात् ॥ ३ ॥ पिण्डव्यपौत्राभावे पितामहदौहित्रस्य
 अधिकारः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिण्ड-
 दाहत्वात् ॥ ४ ॥ पितामहदौहित्रस्याभावे पिण्ड-
 दौहित्रस्याधिकारः । धनिभोग्यतृपितामह-
 प्रपितामहपिण्डद्वयदाहत्वात् ॥ ५ ॥ तदभावे
 पितामहभ्राता तदभावे पितामहभ्रातृपुत्रः
 तदभावे पितामहभ्रातृपौत्रः । तेषां धनिभोग्य-
 तृप्रपितामहपिण्डदाहत्वात् । ततः प्रपितामह-
 दौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपितामहपिण्ड-
 दाहत्वात् ॥ ६ ॥ प्रपितामहदौहित्राभावे पिता-
 महभ्रातृदौहित्रोऽधिकारी । धनिभोग्यप्रपिता-
 महपिण्डदाहत्वात् ॥ ७ ॥ पितामहभ्रातृदौहित्रा-
 भावे मातामहः । तदभावे मातुलः । तदभावे
 मातुलपुत्रः । तदभावे मातुलपौत्रः । तदभावे
 मातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ ८ ॥ मातामह-
 दौहित्राभावे प्रमातामहः । तदभावे प्रमाता-
 महपुत्रः । तदभावे प्रमातामहपौत्रः । तदभावे
 प्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे प्रमातामह-
 दौहित्रोऽधिकारी ॥ ९ ॥ प्रमातामहदौहित्रा-
 भावे वृहप्रमातामहोऽधिकारी । तदभावे वृह-
 प्रमातामहपुत्रः । तदभावे वृहप्रमातामह-
 पौत्रः । तदभावे वृहप्रमातामहप्रपौत्रः । तदभावे
 वृहप्रमातामहदौहित्रोऽधिकारी ॥ १० ॥ स्त्रीधने
 तु पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्राधिका-
 रात् प्राक् दुहित्रधिकारश्रुतेः । तद्वाधिकाया
 दुहितुः पुत्रेण वाध्यपुत्रवाद्यस्यैव न्यायत्वात् ॥ ११ ॥
 इति श्रीकण्ठतर्काङ्करज्ञानदायकसंश्रयः ॥
 आह दौहित्रभोजनप्राशस्त्यम् । यथा,—
 “त्रतस्यमपि दौहित्रं आह्वे यज्ञेन भोजयेत् ।

कुतपचावने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्नहीम् ॥”
 इति मागधे । ३ । २३४ ॥
 द्यावाचमे, स्त्री, (द्वौ च समा च । “दिवो द्यावा”
 ६ । ३ । २६ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्गपृथिवी ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥
 द्यावापृथिवी, स्त्री, (द्वौ च पृथिवी च । “दिव-
 सश्च पृथिव्याम्” ६ । ३ । ३० । इति चात् दिवो
 द्यावा ।) स्वर्गपृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥
 (यथा, मनुः । ३ । ८६ ।
 “कुत्रे चैवातुमन्त्रे च प्रजापतय एव च ।
 सह द्यावापृथिवीश्च तथा खिलतेऽन्ततः ॥”)
 तद्देहिकपर्यायः । स्वर्गे १ पुरस्वी २ ध्रुवो ३
 रोदसी ४ चोखी ५ अम्बो ६ नभसी ७ रजसी
 ८ सद्सी ९ सद्यनी १० वृत्तती ११ वहुजे १२
 गभीरे १३ गभीरे १४ ओमयौ १५ चम्बौ १६
 पार्थी १७ मही १८ कर्त्वी १९ पृथ्वी २०
 अदितौ २१ अही २२ दूरे २३ अन्ते २४ अगारे
 २५ अरे २६ पारे २७ । इति सप्तविंशतिर्द्यावा-
 पृथिवीर्नामधेयानि । इति वेदनिघण्टौ इत्यः ॥
 द्यावाभूमौ, स्त्री, (द्वौ च भूमिश्च । “दिवो द्यावा”
 ६ । ३ । २६ । इति द्यावादेशः ।) स्वर्ग-
 पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । ४ । ५५ । १ ।
 “को वस्त्राता वसवः को वस्तता
 द्यावाभूमौ अदिते चाखीर्षा नः ॥”)
 दु, ज अभिसर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्दा-
 परं-सकं-अनिट् ।) अभिसर्पणं आभिसुख्येन
 गमनम् । ज, द्यौति सिंघो नृगानिव । इति
 दुर्गादासः ॥
 दुः, स्त्री, (द्यौतीति । दु + क्तिप् ।) दिनम् ।
 गगनम् । स्वर्गः । इति विश्वः ॥ [ये, २ ॥
 दुः, पुं, (दु + क्तिप् ।) अपिः । इति मेदिनी ।
 दुःगः, पुं, (दुःगि गगने गच्छतीति । गम + ङः ।)
 पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 दुःगण्यः पुं, (दुःगनां दिनानां गण्यः ।) अहर्गण्यः ।
 तस्यानयनमाह ।
 “कथितकल्पगतोऽकैसमा गथा
 रविगुण्यो गतमाससमन्वितः ।
 खरुहनेर्गुणितस्त्रिचिचिचंयुतः
 पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् ॥
 रविदिनाप्रगताधिकमासकैः
 जतदिनेः संहितो दुःगण्यो विधोः ।
 पृथगतः पठितावमसंगुणा-
 द्विभुदिनाप्रगतावमवर्जितः ॥
 भवति भास्करवासरपूर्वकी
 दिनगण्यो रविमध्यमसावनः ।
 अधिकमासदिनस्यशेषतो
 दुःप्रतकादिकमत्र न गृह्यते ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दुःप्रत, ङ ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 आत्म-अकं-सेट् ।) ङ, अदुःप्रत । ड, द्योतते
 दिदुःप्रते । इति दुर्गादासः ॥

दुःप्रत, पुं, (दुःप्रत दीप्तौ + क्तिप् ।) किरण
 हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥ (द्योतमाने, ति
 ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।
 “स हि दुःप्रता विदुःप्रता वेति साम ॥”
 दुः ज अभिसर्पणे + क्तिप् तुगामश्च ।
 मिति । यथा, भट्टिः । ५ । ४७ ।
 “हरामि रामसौमिणी नगो भूला नग
 दुःप्रतिः, स्त्री, (द्योततेऽनयेति । दुःप्र
 “दुःप्रधात् कित्” उर्वा ४ । ११६ ।
 स च कित् ।) दीप्तिः । शोभा । इत्यम
 ३ । १७ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ ।
 “जोभोऽधरात् प्रीतिरुपमं भूदुः
 न्तः पश्यः सार्धं कामः ॥”)
 रश्मिः । इति मेदिनी । तै, २५ ॥ (
 र्थस्य मनोः ऋविशेषः । यथा, व
 ७ । ७५ ।
 “चतुर्थस्य तु सावर्णेऽर्धो गृह्ये निवोः
 दुःप्रतिर्विशुद्धपुत्रश्च आच्येयः सुतपास्तथ
 तामसस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा,
 ७ । २३ ।
 “पुत्राश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्ह
 दुःप्रतिस्तपस्यः सुतपास्तपोनृजलपोश्चनः
 दुःप्रतिकरः, पुं, (करोतीति । क + अप् ।
 करः ।) ध्रुवः । इति भूरिप्रयोगः ।
 कारके, चि ॥
 दुःप्रतितं, चि, (दुःप्रत + क्तः । बाहुलकात् न
 दीप्तिविशिष्टम् । द्योतितम् । इति ह
 आकरणम् ॥
 दुःप्रनं, स्त्री, जन्मात् सप्तमराशिः । इति च
 तत्वम् ॥
 दुःप्रनिर्घं, स्त्री, (दुःप्र च निशा च द्वयोः समा
 अहोरात्रः । इति आकरणम् । यथा,
 “भवति किं दुःप्रनिर्घं दुःप्रनिवाविनाम् ॥”
 इति सिद्धान्तशिरोमणि
 दुःप्रनिवासी, [न्] पुं, (दुःप्रनि स्वर्गे निवस
 नि + वस + णिनिः ।) देवता । स्वर्ग
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 दुःप्रपतिः, पुं, (दुःप्रनो दिनस्य पतिः ।)
 इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ (दुःप्रो
 पतिः ।) इन्द्रः ॥
 दुःप्रमिः, पुं, (दुःप्रनो गगनस्य मन्त्रिः ।)
 (यथा, भागवते । ८ । १० । १८ ।
 “रेखर्दिशः खं दुःप्रमिश्च ह्यदभ
 न्यवर्त्ततास्त्रकुसुतिभिः परिभुतात् ।
 अर्कदृशः । इत्यमरः ॥ (परिशोधितव
 यथा,—
 “विषमद्वैषमभागमधिकीववा
 दुःप्रमिश्चरत्तकमार्त्तकमर्हितम् ॥
 दुःप्रमिः मारितं ताम् ॥” इति भावप्र
 मध्यखण्डे १ भागे वातज्वराधिकारे ।)
 दुःप्रमयी, स्त्री, विश्वकर्मेकत्वा । वा स्वर्ग
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

दूतक

दूतः, क्री, (दूतमधि मनति अभ्यस्यत्यसौ इति । वा + कः । "घनमिच्छेत् हुताग्रनात् ।" इति वचनात् घनकामानां अग्राराधनादस्य तथा-त्तम् ।) घनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । १० । "असाकं दूतमधि पञ्च जष्टिपूषा खर्षं सुसु-चौत दुष्टरम् ॥")
 दूतेनो मनतीति । बलम् । इति मेदिनी । ३ । ११ ॥ (बलाघायकत्वात् अन्नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८ । ८ । "वृष्टिं दिवः परि ख्व दूतानं पृथिव्या अधि ॥")
 वा [नृ] पुं, (द्यौतीति । दू + "कनिन् युष्ट-वीति ।" उर्णा १ । १५६ । इति कनिन् ।)
 द्युः । इत्युणादिकोषः । द्यौः । इति संक्षिप्त-सारे उणादिरिति ।
 दूष(व)त्, [दृ] पुं, (दिवि स्वर्गे वीदतीति । सद् + क्षिप् । कृन्वसि षत्वम् । लोकेऽषत्वम् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, माघे । १ । ४३ । "भयस्य पूर्ववत्तरन्तरस्वना मनःसु येन दूतसदां न्यधीयत ॥")
 पशुः । इति गोलाध्यायः ॥
 दूतः, पुं, क्री, (देवनमिति । दिव्यु क्रीडायाम् + भावे + क्तः । ऊट् च ।) पाशकादिक्रिया । अप्राणिकरणकक्रीडा । जुया इति भाषा । तत्-पर्यायः । अचवती २ कौतवम् ३ पण्यः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ (यथा, देवीभाग-वते । १ । १८ । ५१ । "दूतक्रीडा तथा प्रोक्ता व्रतानि विविधानि च ॥")
 "दूतं समाह्वयश्चैव राजा राट्वाग्निवर्षयेत् । राजान्तकरखावेतौ द्वौ द्यौषी पृथिवीक्षिताम् ॥ प्रकाशमेतत्तास्त्वर्थं यद्देवनसमाह्वयौ । तयोर्निर्वाणं प्रतीघाते नृपतिर्यज्ञवान् भवेत् ॥ अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके दूतसुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ दूतं समाह्वयश्चैव नः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्वाजा मृदांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ दूतमेतत् पुराकथ्ये ष्टं वैरकरं महत् । तस्माद्दूतं न सेवेत् हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥" इति मनुः । ६ । २२१-२२७ ॥
 कङ्क उवाच ।
 "किन्ते दूतेन राजेन्द्र ! बहुदोषेण मानद ! । देवने बहुवो द्यौषास्तस्मात् परिवर्षयेत् ॥ शतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो हि युधिष्ठिरः । स राज्यं सुमहत् स्वीतं भाटं च चिदशो-पमान् ॥ दूते हारितवान् सर्वं तस्माद्दूतं न रोचये ॥" इति महाभारते । ४ । ६६ । ३३-३५ ॥
 नकरः, जि, (करोतीति । क्त + अच् । दूतस्य करः ।) दूतकर्मा । जुयारी इति भाषा । तत्पर्यायः । धारणः २ धूमः ३ अचधूमः ४ अचधेवी ५ दुरोदरः ६ दूतकृतं ७ कितवः ८ अक्षको-दकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

७५७

दूतवी

दूतकारः, जि, (दूतं कारयतीति । क्त + णिच् + अच् ।) दूतकारयिता । सद्यार इति ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सभिकः २ । इत्य-मरः । २ । १० । ४४ ॥ सभिकः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४३१ । "सुदुर्भितकर्मणां दूतकारं पराजितम् ॥")
 दूतकारकः, जि, (दूतं कारयतीति । दूत + क्त + णिच् + ण्लु ।) दूतकारयिता ॥
 दूतकृत, जि, (दूतं करोतीति । क्त + णिच् + तुगा-गमश्च ।) दूतकरः । अचक्रौडकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥
 दूतपूर्वमा, स्त्री, (दूताय या पूर्वमा ।) कोला-गरपूर्वमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 दूतपूर्वमासी, स्त्री, (दूताय या पूर्वमासी ।) दूतपूर्वमा । इति भरिप्रयोगः ॥
 दूतप्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (दूताय क्रीडार्थं या प्रतिपत् ।) कार्तिकशुक्लप्रतिपत् । सा च कौस्तुभे । यथा,—
 "तुष्टार्थं कार्तिके तस्य शुक्ला या प्रतिपत्तिथिः । विद्योर्देनामही तत्र कौस्तुभे वा सृता बुधेः ॥ कुशब्देन मही ज्ञेया सुरा हर्षे च वै द्विज ! । धातुज्ञैः सर्वशब्दज्ञैः सा च वै कौस्तुभे सृता ॥" इति पाशोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 अत्र तिथौ बलिदेवपूजादि कार्यम् । तद्यथा, "वामनपुराणे कार्तिकशुक्लपञ्चमधिलय बलि-स्युति भगवद्वाक्यम् । वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः । अत्र स्त्रां नरशार्ङ्गलं कृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥ पुष्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥ अत्र मन्त्रः । बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो । भविष्यन् सुराराते ! पूजेयं प्रतिपद्यताम् ॥ ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्वम् । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्वी सपुरोहितः ॥ इत्यहम् । पञ्चादपि । एवं पूर्वां नृपः क्त्वा राजौ जागरणं चरेत् । इत्युक्तम् ॥ पुनर्ब्रह्मपुराणि । शङ्करश्च पुरा दूतं सर्वज्ञं सुमनोहरम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! । जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्ष्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी जितं सुखीधिता ॥ तस्मात् दूतं प्रकर्षयं प्रभाते तत्र मानवेः । तस्मिन् दूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धश्च जन्मनाशकरो भवेत् ॥ भविष्योत्तरे । यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥ महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धनी । ध्यानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥" इति तिथितत्त्वम् ॥
 दूतवीजं, स्त्री, (दूतस्य बीजं कारयम् ।) कप-ईकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दूतस्य कारयच् ॥

द्रगडः

द्रुगं, स्त्री, जप्तात् सप्तमराशिः । यथा,—
 "धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिन्नं सप्तमं स्तुतम् । द्रुगं द्रुगं तथास्ताखं षट्कोर्णं रिपुमन्दिरम् ॥" इति ज्योतिष्कल्पम् ॥
 (दिव् + क्तः । "दिवोऽविजिगीवायाम् ।" = । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः । श्वोरित्युट् । षीमे, जि ॥)
 द्रु, श्वकारणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अणित् ।) अन्वयात्तदयुक्तः । व्यायति दुष्टं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 द्योतः, पुं, (द्रुत् + भावे घञ् ।) प्रकाशः । (यथा, हरिवंशे । २३३ । २४ । "विद्रुद्योतनिकाशेन सुकृटेनार्कवर्षसा ॥")
 व्यातपः । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥
 द्योतनं, स्त्री, (द्रुत् + भावे श्युट् ।) दर्शनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४१ ॥ प्रकाशनम् ॥ (द्युत् + युच् ।)
 द्योतमाने, जि । यथा, भट्टिः । ७ । १५ । "विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ॥")
 द्योतनः, पुं, (द्योततीति । द्रुत् + "बहुलमन्थ-त्रापि ।" उर्णा २ । ७८ । इति युच् ।) दीपः । इत्युणादिकोषः ॥
 द्योतितं, जि, (द्रुत् + क्तः ।) द्रुतितम् । दीपम् । इति सुग्धबोधयाकरयम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २ । "वल्गाङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोक्तमा ॥")
 द्योभूमिः, पुं, (द्यौराकार्यं भूमिरिव यस्य ।) पत्नी । इति शब्दचन्द्रिका । स्वर्गपृथिव्योः स्त्री । तत्र द्विवचनान्तः ॥
 द्योषत्, [दृ] पुं, (दिवि स्वर्गे वीदतीति । सद् + क्षिप् ।) देवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्यौः, [व्यो] स्त्री, (द्योतन्ते देवा यत्र । द्रुत् + बाहुलकात् ङीः ।) स्वर्गः । (यथा, महा-भारते । १ । ७४ । २८ । "आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो कृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्धे धर्मेश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥")
 व्याकाशम् । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (पुं, अष्ट-वक्षनामन्वतमः । यथा, देवीभागवते । १ । १ । ३५ । "पृथुदीनां वक्षनाश्च मध्ये कोऽपि वक्षतमः । द्यौर्नामा तस्य भाष्या या नन्दिनी गीर्दृशं च ॥")
 अयमेव वशिष्ठशापात् पृथिव्यां जन्म परि-यज्ञन् भीष्म इति नाम्ना विख्यात आसीत् ॥ अस्य विवरणम् देवीभागवते २ स्कन्धे ३ अध्याये तथा महाभारते । १ । ६६ अध्याये ब्रह्मम् ॥)
 द्यौर्जं, स्त्री, (द्यौषत्वसिन्निति । दिव् + "दिव-द्वेष ।" उर्णा ४ । १६० । इति द्रुन् द्रुपा-देशो वृद्धिश्च ।) ज्योतिः । इति संक्षिप्तसार उणादिरिति ॥
 द्रगडः, पुं, वाद्यविशेषः । द्रगड इति भाषा । नव-पर्यायः । प्रतिपत्तयम् २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

द्रव्यां

द्रव्यं, स्त्री, (द्राव्यत्वेनेति । द्राव्य आकाङ्क्षायाम् + क्युट् । एवोदरादित्वात् ड्रव्यः ।) तोलकम् । इति शब्दमाला ॥ तत्पर्यायः । कोलम् २ घटकम् ३ कर्षाङ्गम् ४ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पुंलिङ्गेऽपि । यथा,—

“—तद्वयं कोल उच्यते ।

सुद्रकी घटकश्चैव द्रव्यः स निगद्यते ॥” इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥ द्रव्यः, त्रि, पुरौ । इति हेमचन्द्रः ॥४३७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ॥ ८ । २०११ ।

“तेन-स्वनाम्ना भास्त्रेण द्रव्ये सिन्धुरसुद्रया ॥”) द्रविमा, [नृ] पुं, (द्रव्य भावः । द्र + “एषा-दिभ्य इमानिष्वा ॥” ५ । १ । १२२ । इति इम-निष् । “र ऋतो हलादेशोः ॥” ६।४।१६१ । इति ऋकारस्य रकारः ।) द्रवता ॥ (यथा, शिवशतके । ४३ ।

“सद्युगुरुतुलनातुलाप्रकाश-
द्रविमगुणः स भवद्गुणत्रयस्य ॥”)

द्रविष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन द्रवः । इत्यर्थे इष्टप्रत्ययेन साध्यः । द्रवीयान् ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रव्यत्वेनेति । द्र + अन्नद्रव्यश्च । इति निपातनात् साधुः ।) घनेतरदधि । वया दह इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अस्य रूपान्तराणि । द्रव्यम् २ द्राव्यम् ३ चक्षुः ४ । इति तट्टीकार्या भरतः ॥ (शुक्रम् । इति निरुक्तम् ५ । १४ ॥ त्रि, हतगमनशीलः । इति हतगमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६६ । २ ।

“पवमानः सन्निः प्रसृतामिव
मधुमान् द्रव्यः परिवारमर्षति ॥”)

द्रम, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सकं-सट् ।) दम्भवर्गलतोयादिः । द्रमति । इति दुर्गादासः ॥

द्रवः, पुं, (द्र + “ऋदोरप् ॥” ३।१।५७ । इति भावे अप् ।) परीहासः । प्रलायनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ६२ ॥ (यथा, हरिवंशे । २११ । १० । “ततो देवद्रवकरं पौराणं शङ्खसुतमम् ॥”) रसः । गतिः । इति विश्वः ॥ वेगः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । ५ । “तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसम्भवः ॥”) द्रवत्वरूपो गुणविशेषः । यथा, भाषापरि-च्छेदे । २८ ।

“गुड्या इ रसवती इयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥” आर्द्र, त्रि । यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“प्रसाधिकालमितमग्रदा-
माक्षिप्य काश्चित् द्रवरामेव ॥”)

द्रवजः, पुं, (द्रवात् जायते इति । जन् + ङः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रवजातवस्तुमात्रश्च ॥ द्रव्यं, स्त्री, (द्र + भावे ल्युट् ।) गमनम् । (यथा, हरिवंशे । १६६ । ३६ ।

“ते रुदन्तो द्रवन्तश्च भगवन्तं पितामहम् ।
रोदनाद्दृग्नात् चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः ॥”) चरश्चम् । अगुतापः ॥ इधतोभावेऽनट् ॥

द्रविया

द्रवत्वं, स्त्री, (द्रव + त्वं ।) द्रवस्य भावः । तद्वि-
विधम् । यथा,—

“सांख्यिकं द्रवत्वं स्यात् नैमित्तिकसुदाहृतम् ।
सांख्यिकान्ते काले द्वितीयं चित्तितेजसोः ॥
परमाणी जले त्रिदशमन्तोऽत्रिदशस्यते ।
नैमित्तिकं वद्वियोगान्तपनीयस्यतादिषु ॥
द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं वयं हे तु तत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

द्रवतुपची, स्त्री, (द्रवत् पत्रं यस्याः । डीच् ।)
शिशुङ्गीद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवन्तो, स्त्री, (द्रवतीति । इ + श्ण्ट + डीप् ।)
नदी । इति शब्दरत्नावली ॥ भ्रुककपर्णी ।
सजाकाशी छोट्टा इति भोयनी इति च हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । शम्बरी २ पिच्चा ३
न्यग्रोधी ४ शतमूलिका ५ प्रत्यकश्री ६ वृषा
७ चण्डा ८ पत्रश्री ९ आखुकर्णिका १०
भ्रुककपर्णी ११ प्रतिपर्णश्री १२ सहस्र-
मूली १३ विक्रान्ता १४ । अस्य गुणाः । मधुर-
त्वम् । शीतत्वम् । रसवन्धकारित्वम् । ज्वरक्रिमि-
नाशित्वम् । मूलशमनत्वम् । रसायनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रवरसा, स्त्री, (द्रवो रसो यस्याः ।) लाक्षा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

द्रवाधारः, पुं, (द्रवायां द्रवाणांमाधारः ।) सुलुकः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ द्रवद्रवरसापात्रश्च ॥

द्रविङ्गी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
द्रविणं, स्त्री, (द्रवति गच्छति द्रवते प्राप्यते वेति ।

इ + “दृदक्षिभ्यामिनन् ॥” उणां । २ । ५० । इति
इनन् ।) धनम् । (यथाह कश्चित् ।

“द्रविणं परिमितममितययिर्न जनमाङ्गली-
कुरुते ।

क्षीयाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाःकुलीनायाः ॥”) काञ्चनम् । बलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ । (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १६ ।

“एवमुक्त्वा तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा ।

माता सत्यवती भौष्मसुवाच तदनन्तरम् ॥”

पुं, धरनायो वसोः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६६ । २१ ।

“धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतश्चयवहस्तया ॥”

पृथोः पुत्रविशेषश्च । यथा, भागवते । ४।२२।५४।
“पुत्रानुत्पादयामास पश्चात्स्वित्वात्मसम्मतान् ।
विजिताश्च धूमकेशं चर्म्येत्तं द्रविणं वृकम् ॥”

कुशहीपस्थितसौभागिरिभेदः । यथा, भाग-
वते । ५ । २० । १५ ।

“तेषां वर्षेषु सौभागिरयो नद्यन्वाभिजाताः
सप्तसत्रेण बभूवतुः शृङ्गः कपिलश्चिन्नकूटो देवा-
नीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ॥” क्रौञ्चहीपस्थ-
वर्षपुरवशिष्यः । यथा, भागवते । ५।२०।२२।

“यासाम्भः पवित्रमलसुपयुञ्जानाः पुरुषवर्षभ-
द्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरवाः ॥”)

द्रविणाशानः, पुं, (नाशयतीति । नाशि + श्युः ।
द्रविणा नो नाशनः । तत्सेवनेन घनविनाशात्

द्रव्यं

अस्य तथात्वम् ।) शोभाञ्जनद्रव्यः । इ।
रत्नावली ॥

द्रविणोदाः, [सू] पुं, अयिः । अस्य
यथा,—

“द्रविणं बलमित्युक्तं घनञ्च द्रविणं ततः
इति वराहपुरा

(धनप्रदे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १ ।

“द्रविणोदा द्रविणो व्यावृष्टासो वा
“कीदृशं देवं द्रविणोदाः धनप्रदम् । या
प्रदोऽयिः सोमं पिबत्विति शेषः । तमे
यास्त एवं निर्वृत्तः—द्रविणोदाः कस्त
द्रविणसुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा
यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदा
भवति द्रविणोदा द्रविण स इत्यादि
यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव
गम्यथः । द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन्
दादुदात्तोद्रविणशब्दः तद्दातीति द्रवि
किप्चेति किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्च
रत्वोत्वे । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दे
घन्त्वनेकवाक्यतापत्ते द्वितीयायाः सुखा
अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यनि
आत्मनः क्वच् सन्वप्रतिपदिकेभ्यो जात
सुगवत्कथ इति क्वचि परतः सुगगमः ।
स्यतिः सम्प्रदाहिवाङ्गावे किप् । अतो ।
कौशुभं न स्थानिवद्भवतीति तस्य स्था
प्रतिवेधाद्यलोपः एवंद्रविणस्यशब्दो घं
वचनः । द्रविणेच्छान्दस्यति यथेष्टमः
नोपचयतीत्यर्थे तसु उपचये इत्यसादना
तण्यथात् किप्चेति किप् । एवं द्रविणोः
सकारान्तो भवति । तथा द्राविणोदाः प्र
भवन्तीतिनेरक्तो अवहार उपपद्यते
द्रविणोदस्यशब्दः भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्र
एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयायोः ।
द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः
स्थैत्यर्थे सकारोपजनशब्दसः । आङ्गुदा
नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वेनेकवा
पक्षे तु क्यजन्तात् किप् । अतो लोपादिपूर्व
अच्च तु पक्षे क्यचिच्छेनालोदात्तत्वे
व्यत्ययेनाङ्गुदात्तम् ॥” इति सायनः ॥

द्रवीकारणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति ।
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोदिव । इ + “द्रवश्च भवे ॥”
३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन विपात
साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दहत्वभिर्नरं कुरुपसर्पिकम् ।
कुणं दहति राजाधिः सपुद्रवसचयम् ॥”
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रया
यथा,—

“द्रव्यायभिन्वायेव प्रशक्तानि क्रियाविधौ
अतो गुडुदतसौद्रघान्यक्रवाविद्वत्तः ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा

द्रवीकारणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति ।
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोदिव । इ + “द्रवश्च भवे ॥”
३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन विपात
साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दहत्वभिर्नरं कुरुपसर्पिकम् ।
कुणं दहति राजाधिः सपुद्रवसचयम् ॥”
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रया
यथा,—

“द्रव्यायभिन्वायेव प्रशक्तानि क्रियाविधौ
अतो गुडुदतसौद्रघान्यक्रवाविद्वत्तः ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा

द्रवीकारणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति ।
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोदिव । इ + “द्रवश्च भवे ॥”
३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन विपात
साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दहत्वभिर्नरं कुरुपसर्पिकम् ।
कुणं दहति राजाधिः सपुद्रवसचयम् ॥”
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रया
यथा,—

“द्रव्यायभिन्वायेव प्रशक्तानि क्रियाविधौ
अतो गुडुदतसौद्रघान्यक्रवाविद्वत्तः ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा

द्रवीकारणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति ।
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोदिव । इ + “द्रवश्च भवे ॥”
३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन विपात
साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दहत्वभिर्नरं कुरुपसर्पिकम् ।
कुणं दहति राजाधिः सपुद्रवसचयम् ॥”
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रया
यथा,—

“द्रव्यायभिन्वायेव प्रशक्तानि क्रियाविधौ
अतो गुडुदतसौद्रघान्यक्रवाविद्वत्तः ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा

द्रवीकारणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति ।
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं, स्त्री, (द्रोदिव । इ + “द्रवश्च भवे ॥”
३ । १०४ । इति यत्प्रत्ययेन विपात
साधुः ।) वस्तु । (यथा, मनुः । ७ । ६ ।

“एकमेव दहत्वभिर्नरं कुरुपसर्पिकम् ।
कुणं दहति राजाधिः सपुद्रवसचयम् ॥”
तस्य क्रियाविशेषे नवपुराणभेदेन प्रया
यथा,—

“द्रव्यायभिन्वायेव प्रशक्तानि क्रियाविधौ
अतो गुडुदतसौद्रघान्यक्रवाविद्वत्तः ॥”
इति नारायणदासकृतपरिभाषा

द्रवीकारणं, स्त्री, अद्रवस्य द्रवकरणम् । इति ।
त्वयेन साध्यम् ॥ गलान इति भाषा ॥

द्रव्यं

“इतिहासायां द्रव्यं प्रधानं कस्माद्-
बवशीतत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितम् । न
रसादयो यथा ये फले ये रसादयस्ते पक्ते न
हन्ति । निवृत्त्याश्च निवृत्तं हि द्रव्यमनिवृत्ता गुणा
यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्यग्रसगन्धो
आपन्नरसगन्धो वा भवति । स्वजात्यवस्थानाश्च
यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्वभावं न गच्छत्येवं
शेषानि । पञ्चैकियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियै-
र्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्य-
माश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च
द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य
सङ्घृष्ट्य विपचेदित्वेवमादिषु न रसादिआरम्भः ।
प्राक्सप्रामाण्याच्च प्राक्ते हि द्रव्यं प्रधानमुप-
देशे हि योगानां यथा मातुशुक्लाभिमन्यौ चेति
न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च
रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा
तद्वत् तदवस्थाः सम्यग्मे सम्यग्नां इति । एकदेश-
साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याघ्रयःसाध्यन्ते
यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्य-
लक्षणानु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति ।”

“पाको नास्ति विना वीर्याङ्गीर्षं नास्ति विना
रसात् ।
रमो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्फुटम् ॥”
“वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेषुपि द्रव्याश्रयाः स्फुटाः ।
रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्फुटाः ॥
इये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न षड्रसाः ।
श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं श्रेष्ठा भावास्तदाश्रयाः ॥”

इति सुश्रुते । १ । ४० ॥
पित्तम् । वित्तम् । पृथिव्यादि । विक्षेपनम् ।
क्षीवम् । भेषजम् । भयम् । (द्रोविकारः ।
“द्रोश्च ।” ४ । ३ । १६१ । इति यत् ।) इम-
विकारे । चि । इति मेदिनी । ये, २६ ॥ (इमा-
वयवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) जतु । विनयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मशम् । यथा,—
“सशब्दं न पिवेद्द्रव्यम् ।” इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
श्यायते तन्मवविधं यथा,—
“चित्तमेवोभयद्रव्योमकालादिग्देहिगौ मगः”
तेषां साधर्म्यादि यथा,—
“निवृत्तादीनां नवानान्शु द्रव्यत्वगुणयोगिता ।
प्रितितर्कं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥
परापरत्वकर्तृत्वक्रियावेगाश्रया अमी ।
कालत्वादिशां सर्वगतत्वं परमं मच्च ॥
चित्वादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्रष्टवन्ति हि ।
इमारम्भस्तुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ॥
अथाप्यष्टतिः चक्षिको विशेषगुण इच्छते ।
रपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमं त्रिकम् ॥
गुरुणी हि रसवती ह्योर्नेमित्तिको द्रवः ।
आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
द्रव्यरूपभवादिदोषादोषौ यथा,—
“उष्णवशात्प्रपानेयु द्रव्यरूपो भवेन्नरः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्ब्याभ्युचयेत् तत् ॥

द्राघ

तेजसं वे समादाय यदुच्छिद्यो भवेद्द्रव्यः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्ब्याभ्युचयेत् तत् ॥
यद्यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छिद्येणान्वितः ।
अग्निधावेतरद्रव्यमाचान्तः मुचितामिधात् ॥
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत् स्फुट्टा चाचमेदिह ।
अरण्येऽनुदके राक्षी चौरथाप्राक्कले पथि ।
लला मूत्रपुरीषं वा द्रव्यरूपो न द्रव्यति ॥”
इति जून्मपुराणम् ॥

द्रा, ल खप्रि । पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्-परं-अकं-अनिट् ।) खप्रो निद्रा । निपूर्वे
एव निद्रायामिति रमानायः । ल, निद्राति
निद्रातुः । त्राति चौरः पलायते इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

द्राक, अ, (त्रातीति । द्रा + बाहुलकात् कः ।)
द्रुतम् । शीघ्रम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २ ॥
(यथा, नैषधे । ३ । २ ।
“आकस्मिकः पञ्चपुटाहतायाः
चित्तैस्तदा यः स्वन उच्चचार ।
द्रागन्धवित्तस्तदृशः स तस्याः
सम्भान्तमन्तःकरणं चकार ॥”)

द्राण, इ काङ् । चोरवते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अर्-परं-अकं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । चोर-
वतमिह तिरश्चामेव चोरशब्दः । इ, द्राङ्गति
काकः । नमध्यापाठेनैवेष्टवित्ते एतस्य इदुबन्धो
वेदेष्टवित्तेभ्येदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्राचा, खी, (द्राङ्गति काङ्गति इति । द्राचि
काङ् + घञ् । आममश्रासनस्यानिवृत्तान् न
लोपः ।) फलविशेषः । दाख इति किशुमिष्
इति च भाषा । आङ्गूर इति यवनभाषा ।
तत्पर्यायः । ऋहीका २ गोसनी ३ खाही ४
मधुरसा ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ चाच-
फला ६ लक्ष्या ७ प्रियाणा ८ तापसप्रिया ९
गुच्छफला १० रसाला ११ अमृतफला १२
लक्ष्या १३ चारुफला १४ । इति जटाधरः ॥
रसा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
गुणाः । अतिमधुरत्वम् । अन्तत्वम् । शीत-
पित्तार्निदाहृज्जदोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् ।
तृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षिग्धत्वम् । शीतवणकारित्वम् । च्च्यत्वम् ।
। लक्ष्यावायुरक्तपित्तघतक्षीबतानाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

द्राव, ऋ ओखार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्-
परं-अकं-सेट् ।) इत्यवगच्छतीयादिः । रेफ-
युक्तः । ऋ, अद्द्राखम् । ओखार्थे श्रोवाण-
मर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥

द्राघ, ऋ उ अमायामशक्तिषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अर्-परं-अकं-दीर्घाकरणे सक्-सेट् ।)
अमः खेदः । आयायो दीर्घाकरणम् । शक्तिः
सामर्थ्यम् । ऋ, अद्द्राघत् । उ, द्राघते जनः
खेदते इत्यर्थः । द्राघते वक्षं जनो दीर्घं करोति
इत्यर्थः । द्राघते घ्रावितुं बाजी समर्थः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

द्रावक

द्राचिमा, [न] पु, दीर्घस्य भावः । (दीर्घ + इम-
निच् । “प्रियस्थिरस्मिरोर्वचकुलेति ।” ६ । ४ ।
१५७ । इति द्राघादेशः ।) दीर्घत्वम् । इति
आकरबन् । भूगोलस्य दीर्घता । द्रव्याभ्युत्थि-
क-
ष्योतिधिकाः ॥

द्राविष्ठः, चि, (अतिशयेन दीर्घः इति । दीर्घ +
इठन् । दीर्घस्य द्राघादेशः ।) अतिदीर्घः ।
इत्यमरः । १ । १ । ११२ ॥

द्राच, ऋ उ शीर्षी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्-
आत्-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अद्द्राचत् ।
उ, द्राचते । शीर्षी विभेदे । इति दुर्गादासः ॥
द्राचः, चि, (द्रा + कर्परि क्तः । निष्ठातस्य नः ।
गत्वच् ।) सुप्तः । पलायितः ॥

द्रापः, पु, (द्रापयतीति । द्रा + णिच् । युगागमे
द्रापि + अच् ।) पङ्कः । आकाशः । कपदी ।
मूर्खः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥

द्रामिलः, पु, (द्रामिलाख्यो देशोऽभिन्नोऽस्येति ।
अण् ।) चाणक्यसुनिः । इति श्वेतचन्द्रः । १ । ५ । १७ ॥
द्रावः, पु, द्रुधातोर्भावे चण् प्रत्ययः । गमनम् ।
सवयम् । अगुतापः ॥

द्रावकं, खी, (द्रवति द्रावयति वा । द्रु द्रावि
वा + ण्वल् ।) निकृद्यकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रीहरीरोगस्य औषधविशेषः । (यथा,—
“स्फटिकारीहृद्यश्चैव पलं द्विपलकनका ।
नरसारं पलं देवं टङ्गञ्च पलाहकम् ॥
कासीशं श्राव्युग्मञ्च प्रत्येकं स्रष्टव्यञ्चितम् ।
सपञ्चलवणचारं कर्षमाणं पृथक् पृथक् ॥
अपामार्गहृद्यस्यापि तथा कुक्काळकस्य च ।
रम्भावल्कलजं चारं प्रत्येकञ्चाहंश्रावकम् ॥
स्रष्टव्यञ्चूर्णैस्तत्तैस्त लिम्बाकस्वरसे भुवि ।
सर्वमेतत् सुपिष्याथ रौद्रे दद्याच्चिचक्षुः ॥
आनीय काचपाचन्तु तत्र तत् पाचयेत् भिषक् ।
प्रहराहं ददौ ज्वालां सालकाष्ठानिना ऋदु ।
सुतमे काचकुम्भे च ततो ज्वालां निवारयेत् ॥
शीतं गते तद्द्रुतं प्रणिपेक्ष वराटकम् ।
वराटे द्रवतां याते ततः कर्म्मसु योजयेत् ॥
द्रावकस्य परीक्षेयं नान्यथा च भवत्यलम् ।
गुह्येकं स्याद्द्रव्यापि चूर्णेन मागधेन च ॥
शरपुष्येण वा देयं तोयसुखां पिवेद्गु ॥
पथ्यमेतद्द्रुतं देयं दुष्टशीतान्मुर्वर्जितम् ॥”
इति वैद्यककषायखण्डे श्रीहृत्सर्वोद्देश्य-
दधिकारे ॥ अस्य अग्न्यद् विवरणं महाद्रावक-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

द्रावकः, पु, (द्रवति चन्नांमुसव्यकांइति । द्रु +
ण्वल् ।) पञ्जरभेदः । (द्रावयतीति + द्रु +
णिच् + ण्वल् ।) विदम्भः । (द्रवति पलायते
इति । द्रु + ण्वल् ।) मोषकः । इति मेदिनी ।
के, १०४ ॥ शिङ्गः । इति शब्दमाला ॥ रस-
भेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्रावि + ण्वल् ।)
चुदययाही । द्रवकारकः । इति धरणिः ॥
द्रावककन्दः, पु, (द्रावकः कन्दो यस्य ।) तैलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रुः

द्रावकरं, स्त्री, (द्रावं सुवर्णादिर्द्रवं करोति स्वसंयोगेनेति । द्राव + क + टः ।) श्वेतद्रुक्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्रावगं, स्त्री, (द्रावयति जलमलं स्वसम्यक्नेति । द्रु + णिच् + युच् ।) कतकफलम् । इति रत्नमाला ॥ निर्मली इति भाषा ॥ (द्रावि + क्युट् ।) विद्रावणश्च ॥ (द्रावयतीति । द्रावि + क्युः । पलायनकारयितरि, त्रि । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । ६८ ।

“स देवयुक्तो रथसप्तमो नो दुराधरो द्रावणः शान्त्रवाणाम् ॥”

द्राविका, स्त्री, (द्रावक + टाप् । अत इत्वच् ।) लाला । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविङ्, त्रि, (द्राविङ्गो देशोऽभिजनोऽस्येति । अण् ।) देशविशेषजातः । (यथा, महाभारते । ८ । १२ । १४ ।

“सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविङ्गैः सेनिकैः सह ॥”) पञ्चद्राविङ्गाः । यथा, द्रविङ्गः १ कर्णाटः २ गुजराटः ३ महाराष्ट्रः ४ तैलङ्गः ५ । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुजरा राष्ट्रवासिनः । आन्ध्याश्च द्राविङ्गाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ॥” संख्याभिदः । वेधसुखः । इति मेदिनी । ङे, ३० ॥ कर्षूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविङ्कं, स्त्री, (द्रविङ्गे देशे भवः । अण् सतः संज्ञायां कन् ।) विङ्कलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्राविङ्कः, पुं, (द्राविङ्ग एव । स्वार्थे कन् ।) वेधसुखकः । इत्यमरः । २ । ४ । १३५ । जिंयच षष्ठी इति भाषा ॥

द्राविङ्भूतिकः, पुं, (द्राविङ्ग एव भूतिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । कप् ।) द्राविङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

द्राविङ्गी, स्त्री, (द्रविङ्गे भवा । द्रविङ्ग + अण् । ङीप् ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इयं एला तु गुजराती इति ख्याता ॥ अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “सुशोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविङ्गी गृतिः ॥”)

द्रावं, त्रि, (द्रु + ण्यत् ।) अवश्यगमनीयम् । अवश्यचरणीयम् । अवश्यानुत्पनीयम् । इति दुधातोरवश्यभावार्थे अण्प्रत्ययः ॥

द्राह, ऋ ङ जागरे । निक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-व्यात्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अद्-द्राहत् । ङ, द्राहते । इति दुर्गादासः ॥

द्र, सुतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अनिट् ।) द्रवति । इति दुर्गादासः ॥

द्र, र न उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ख्रां-परं-अकं-सकं-च-अनिट् ।) र, वैदिकः । न, द्रयोति । उपताप इह उपतप्तीभावः उपतप्ती करणश्च । इति दुर्गादासः ॥

द्रः, पुं, (द्रवति ऊर्ध्वं गच्छतीति । द्र + मितद्रादि-त्वात् डुः ।) दृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

द्रुणहः

(यथा, मनुः । ७ । १३१ । “आदहीताय षड्भागं इमांसमधुसर्पिषाम् ॥”) गतौ, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रुकिलिमं, स्त्री, (किल्यतेऽनेनेति । किल चेत्यक्रीड-नयोः + बाहुलकात् किमच् । इडु षष्ठेऽङ् किलि-मम् ।) देवदारुदृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ५३ ॥ (अस्य पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् । “देवदारुद्रुकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च । देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”)

द्रुघणः, पुं, (द्रुघं चः ह्यन्येऽनेनेति । घ्न + “करणे-ऽथोविद्वद् ॥” ३ । ३ । ८२ । इति अण् घना-देशश्च । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । इममयो घनः इति वा ।) सुहरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सूत्रधारा-दिसुहराकारणौहमयास्तुभिदः । इति भरतः ॥ (वैश्वाम्यनोक्तधनुर्वेदमतेऽयं परशुवक्रौहा-स्त्रम् । यदुक्तम् । “द्रुघणस्त्रायसाङ्गः स्यात् वक्रग्रीवो दृष्टिचिराः । पञ्चाशदङ्गुलौत्सेधो मुष्टिसम्मितमङ्गलः ॥” अस्य चतस्रः क्रियाः । यथा—

“उत्तमनं प्रपातश्च स्फोटनं दारुणं तथा । चत्वार्येतानि द्रुघणे वल्गितानि श्रितानि वै ॥” इः संसारदृष्टो ह्यन्येऽनेनेति ।) ब्रह्मा । कुठारः । इति मेदिनी । ये, ५३ ॥ भूमिचम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ इत्यनान्तोऽपि ॥

द्रुह, मञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । मञ्जनेमिति मस्जघातो रूपम् । ङोङिति प्रत्तरो जणे । दुद्रोङिषति । इति दुर्गादासः ॥

द्रुह, शि मञ्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) शि, द्रुङिति अहङ्गीत् दुद्रोङ् । एषः कौशिक मन्थते । क्रमदीश्वरस्तु कुटादिमेव मन्थते । इति दुर्गादासः ॥

द्रुह, श्र जैश्रि । गतौ । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) दन्ववर्गंठतीयादिः । श्र, द्रुणति दुद्रोणिति । जैश्रि कुटिलीकर-णम् । इति दुर्गादासः ॥

द्रुह्यं, स्त्री, (द्रुह्यति हिनक्तीति । द्रुह्य + “द्रु-पधेति ॥” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) घनुः । खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४ । २७७ ॥

द्रुह्यः, पुं, (द्रुह्यति हिनक्तीति । द्रुह्य + कः ।) दृषिकः । भङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७७ ॥ त्रि, पिशुनः । इति शब्दमाला ॥

द्रुह्यसः, त्रि, (हरिव दौर्घा नासिका यस्य । “अण्ना-सिकायाः संज्ञायां नसं चाख्यलात् ॥” ४ । ४ । ११८ । इति अच् । नसादेशश्च । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) दौर्घनासिकायुक्तः । इति संक्षिप्तसारवाकर-णम् ॥

द्रुह्यङ्, पुं, (इयं खड्गं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + ङः ।) खड्गपिधानम् । इति हारा-वली । १२५ ॥

द्रुपदा

द्रुणा, स्त्री, (इयं घशुराश्रयत्वेनाख्यस्या-टाप् ।) ष्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १ ।

द्रुण्यः, स्त्री, (द्रुणति जलादिकमिति । द्रु- “द्रुपधात् कित् ॥” उर्णा । ४ । ११९ । इन् ।) शोणी । इत्यमरटीकायां भरत-द्रुणी, स्त्री, (द्रुह्य + इन् । वा ङीष् ।) जलौकाः । कच्छपी । इति लिङ्गा-अमरभरतौ ॥ काठाम्बुवाहिनी । इति शब्दटीकायां भरतः ॥

द्रुतं, त्रि, (द्रवति स्फेति । द्रु + गत्वर्थेति-क्तः ।) जातद्रवीभावपुत्रसुवर्णादि-पर्यायः । अवदीर्घम् २ विकीर्णम् वि-इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ ग्रीधम् । महाभारते । १३ । २६ । ८१ ।

“वायोऽरिताभिः सुमनोहराभि-र्दृताभिरव्यर्थसमुत्थिताभिः । गङ्गोन्मिभिर्भांडुमतीभिरिडाः सहसरधिसप्रतिमा भवन्ति ॥”) विक्रावम् । पलायितम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ६ । ५६ ।

“जग्राह स इतवराहकुलस्य मार्गं सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥”)

द्रुतं, स्त्री, (द्रु + क्तः ।) द्रुवविषयकश्रीघ-तत्पर्यायः । ओषः २ । इत्यमरः । ६८ ॥ ग्रीधलयः । इति मधुः ॥ द्रुतः द्रवन्ति गच्छन्ति समुदायगतप्रदर्शनार्थं द्योऽत्र । इति भरतः ॥ साङ्गे । “दृतामध्ययने दृतिं प्रयोगार्थं तु मध्यम-शिक्ष्याणासुपरोधार्यं विलम्बिता समाप्तं इति वेदव्यव- (चिप्रम् । यथा, मनुः । ६ । १७२ । “अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिक्ष्याञ्चौर-इतः क्रियाविशेषणत्वात् इति स्त्रीवता ॥)

द्रुतः, पुं, (द्रवति स्फ उर्ध्वमिति । द्रु + क्तः । इति घरणिः ॥

द्रुनखः, पुं, (द्रुवृच्छस्य गख इव । अर्धंशाला-गत्वाभावः ।) कण्ठकम् । इति त्रिकाणं-द्रुपदः, पुं, पञ्चालदेशीयचक्रवर्तीयराजवि-तस्य कन्या द्रुपदी । पुत्री शिक्षिषुः इति महाभारतम् ॥ (स्त्री, यूपकदेशः । ऋग्वेदे । १ । २४ । १३ ।

“मुनःश्रेणो स्मरुद्वयभीतश्चिद्रु आदित्यं देवु बह- “द्रुपदेषु श्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेष्टु-विषु बहः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः । पादुका । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २ “द्रुपदादिव संसृजानः खन्नः जालो मर्गा- “द्रुस्तुस्तुक्तं परं द्रुपदं पादुका तस्मा-चानः पृथग् भवन् ॥” इति वेददीपः ।)

द्रुपदा, स्त्री, ऋक् । वा च वैदिकमन्त्रिणां यथा, उच्छिष्टस्य चाकाशादिसर्वे आप

“मुक्तीच्छिष्टस्वनापानाच्छास्त्रैः श्रपयेन वा ।
प्रमादात् स्वर्गं गच्छेत् तत्र कुर्व्याद्विप्रोधनम् ॥
गायत्राष्टसहस्रान् हृषदां वा शतं जपेत् ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
॥, पुं, (समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि
वर्तन्ते इति न्यायात् इः शाखा विद्यतेऽस्य ।
“दुग्धभ्यां मः ।” ५ । २ । १०० । इति मः ।)
वृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥ (यथा, मनुः ।
६ । २५५ ।
“निर्भयान् भवेद्यस्य राईं बाहुवलाश्रितम् ।
तस्य तद्गुणैः त्वत्वं विद्यमान इव इमः ॥”)
परिजातः । कुवेरः । इति मेदिनी । मे, १५ ॥
(खनामखातः किम्युखेष्वरः । यथा, महा-
भारते । २ । १० । २८ ।
“इमः किम्युखेष्वर उपास्ते धनदेश्वरम् ॥”
खनामखातवृषिप्रेशः । स तु शिविनामदैत्य-
स्यांशात् जातः । यथा, तत्रैव । १ । ६७ । ८ ।
“यस्य राजन् । शिविनाम दैतयः परिकीर्तितः ।
इम इत्यभिख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥”
कलियोगीर्भवातः कल्याण्युत्पत्तिप्रेशः । यथा,
हरिवंशे । १६० । ६ ।
“चावभद्रचारुगर्भः सुदंष्ट्रो इम एव च ॥”)
इमनखः, पुं, (इमस्य नख इव ।) कण्टकम् ।
इति हारावली ॥
इमरः, पुं, (इन्द्रियतेऽनेनेति । ऋ + करणे अप् ।)
कण्टकम् । इति हारावली । ६१ ॥
इमशाधिः, पुं, (इमस्य आधिरिव ।) लाक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
इमशीर्षं, स्त्री, (इमस्य शीर्षमिव शीर्षं यस्य ।)
कुट्टिमभेदः । यथा,—
“कपिश्रीर्षं इमशीर्षं तथा चाखोटशीर्षकम् ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(इमस्य शीर्षम् इति विग्रहे वृत्तायम् ॥)
इमश्रेष्ठः, पुं, (इमेषु लक्षणेषु श्रेष्ठः ।) ताल-
वृषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ वृत्तश्रेष्ठश्च ॥
इमामयः, पुं, (इमस्य आमयो आधिः ।) लाक्षा ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥
इमारिः, पुं, (इमस्य अरिः । वृत्तनाशकत्वात्
तथात्वम् ।) हृत्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
इमाश्रयः, पुं, (इमः आश्रयो यस्य ।) सरटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्ताश्रितमाश्रयः, वि ॥
इषेखरः, पुं, (इमेषु ईश्वरः श्रेष्ठः ।) तालवृषः ।
इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ (इमाणां ओषधी-
नामौश्वरः ।) चक्रः । इति हरिवंशः ॥
इमोत्पलः, पुं, (इमे उत्पलमिव पुष्पं यस्य ।)
कर्षिकारवृषः । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
इमयं, स्त्री, (द्रोवृचस्य विकारभूतं प्रख्यादि-
परिमाणम् । इ + “माने वयः ।” ४ । ३ । १६२ ।
इति वयः ।) परिमाणम् । इत्यमरः । १ । ६ । ८५ ॥
(पुंकिञ्चैपि । यथा, अथर्ववेदे । ५ । २० । २ ।
“सिंह इवास्मानोद्भुवयो विवहः ॥”)

इसङ्गकः, पुं, (इयु सङ्गक इव ।) पियालवृचः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इह, क्व य ऊ जिघांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-वेट् ।) जिघांस इहानिष्ठा-
चरणमिति विद्यानिवासः । इ, अइहत् । इ,
इत्यति खलः साधवे । ऊ, द्रोह्यति भ्रोष्यति ।
इति दुर्गादासः ॥
इहः, पुं, (इत्यति धनादिलाभाशया पित्रविनाशं
चिन्तयतीति । इह + “इगुपधञ्जिति ।” ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) पुत्रः । इति शब्दार्थकल्प-
तरुः ॥ (द्रोहकारके, वि । यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
१०४ । १७ ।
“नक्तमप इहा तन्वं गृहमाणा ॥”
“या राक्षसी नक्तं राक्षी इहा द्रोहेन युक्ता ॥”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
इहयः, पुं, (इहं संसारगतिं हन्तीति । हन् + अच् ।
“पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति
शत्वम् ।) ब्रह्मा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
इहियः, पुं, (इत्यति दुष्टेभ्य इति । इह + “बहु-
लमन्त्रनापि ।” उणां २ । ४६ । इति इगन् ।
गुणाभावश्च ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १२७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २८ ।
“इहिये वृष्टिशक्तिश्च हरौ पालनशक्तिता ॥”)
इही, स्त्री, (इत्यति पित्रे विवाहकालीन-
धनायहृणादिना । इह + कः । ततो डीष् ।)
दुहृता । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
इ, न ग ज वधे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खां-क्रां च-उभं-सकं-सेट् ।) न ज, इत्योति
इगुते । ग ज, इत्याति इगीते । इति दुर्गादासः ॥
इः, पुं, (द्रवति खवतीति । इ + “क्लिप् वचि-
प्रच्छीति ।” उणां २ । ५७ । इति क्लिप् दीर्घश्च ।)
स्वर्गम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तः ॥
इघयः, पुं, (इघयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
इघयः । इति भरतद्विरूपकोषः संक्षिप्तसारश्च ॥
इयः, पुं, (इयः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
इयः । इत्यमरः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥
इक, ऋ इ खनोत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आलां-अकं-सेट् ।) तवर्गादतीयादिः । रेफ-
युक्तः । इवर्षी । उत्साहो वृद्धिरिति चक्रः ।
औन्नत्यमिति खीरखामी । ऋ, अदित्रेकत् ।
इ, इकते लोकः शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः ।
खनेनोत्साहः खनोत्साहः । इति केचित् ।
तन्मते शब्दोत्सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
इकावः } पुं, जगत्कृत्ययोगिकभागः । यथा,
इकावः } ज्योतिष्कत्वे ।
“स्वपचनवमार्गा ये राश्रीनामधिपा यथाः ।
ते त्रेकावाधिपा ज्ञेया त्रेकावाश्रय एव हि ॥”
त्रै, खप्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
अनिट् ।) त्रायति । इति दुर्गादासः ॥
द्रोणः, पुं, स्त्री, (द्रवतीति । इगतौ + “कृदृण्वि-
द्रुपन्निखपिभ्यो नित् ।” उणां ३ । १० । इति
नः ।) आद्रकपरिमाणम् । आद्रकचतुष्टयम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ इ२ शेर इति लौकिक-
मानम् । तत्पर्यायः । षट् २ कलसः ३ उष्मा-
नम् ४ लखणः ५ अर्भकः ६ । इति वैद्यकपरि-
भाषा ॥ “द्रोणस्तु खान्याः खलु बोद्धव्याः ।”
इति लौकावती । (अरबीकाष्ठम् । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । २ । ८ ।
“क्रत्वा हि द्रोणे अय्यसेऽभे वाजी न हतुष्यः ।”
“हि अये क्रत्वा कर्मणा मन्यन्स्वपेण द्रोणे दुमे
काष्ठेऽरय्यां विद्यमानस्तमय्यसे हि ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ काष्ठनिर्मितकलशः । यथा,
तत्रैव । ६ । ३७ । १ ।
“द्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मन् पुनातास ऋष्यन्तो
अभूवन् ॥”
“द्रोणे द्रोणकलश ऋष्यन्त ऋषु गच्छन्तोऽभू-
वन् ।” इति सायनः ॥ इममयरथः । इति
निरुक्तम् । ५ । २६ । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४४ । २० ।
“आ ते वृषन् वृषणो द्रोणमस्युः ।”
“द्रोणं इममयं रथमस्युः ।” इति सायनः ॥)
द्रोणः, पुं, (द्रोणः कलस उत्पत्तिस्थानत्वेनादयस्य ।
द्रोण + अच् ।) द्रोणाचार्यः । (अयं कुठ-
पाखवानां आचार्यः । अस्य पिता भरद्वाजः ।
अस्य चक्रवर्त्तान्तं यदुक्तं महाभारते । १ ।
१११ । ६-१६ ।
“गङ्गाहारं प्रति महान् बभूव भगवावृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं संश्रितव्रतः ॥
योऽभिषिक्तं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्हानि चरन् पुरा ॥
ददर्शाश्चरसं वाचात् वृतासीमाश्रुतावृषिः ।
रूपयौवनसन्धर्मा मदहर्मा मदानसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्त्तत ।
अपन्नदाम्बरां वृष्टा तान्दृष्टिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमगसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चक्रन्द तद्विद्रोष आदधे ॥
ततः समभवद्रोणः कलसे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥
अपिवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान् ।
प्रथपाद्यदाभ्येयमस्त्रमस्त्रविदावरः ॥
अपेसु जातः स मुनिस्ततो भरतसप्तमः ।
भारद्वाजं तदामेयं महाश्वं प्रथपाद्यत् ॥”
अस्य पत्नी जपाचार्यभगिनी जपो पुत्रस्तु
अन्वयामा । अयं हि भारतयुद्धे दुर्योधनस्य
पञ्चमबलस्य पञ्चदशदिनं यावत् युद्धमकरोत् ।
तत्र पूर्वं दशदिनं भीष्मदेवस्याधीनत्वेन ख्यात्वा
पञ्चादस्य शरशय्यापञ्चजानकारं एकादश-
दिनात् स्वयं सेनापतिरभवत् । तत एव अघर्ष-
युद्धनिरतं वृष्टा ऋषयः समागत्य सन्प्राप्तं ऋतु-
कालं विज्ञापयामास । यथा, महाभारते ।
७ । १८ । ४६-५२ ।
“त एवमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवयोभिन्नम् ।
अघर्षतः हतं युद्धं समयो निघनस्य ते ।
न्यस्यायुधं रथे द्रोणः समीच्यास्मानवस्थितान् ।
नातः क्रूरतरं कर्मे पुनः कर्षुमिहाहं वि ॥

द्रोणः

वेदेवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मरतस्य ते ।
 ब्राह्मणस्य विश्वेधिय तवैतन्नोपपद्यते ॥
 त्वजायुधममोघेधो ! तिष्ठ वल्लभि शान्ति ।
 परिपूर्णश्च कालस्ते वक्तुं लोके ह्यमातुषे ॥
 ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धा अनस्त्रज्ञा नरा युधि ।
 यदेतदीदृशं विप्र ! ज्ञतं कर्म न साधु तत् ॥
 नास्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण ! मा त्वं चिरं क्षयाः ।
 मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यसि पुनर्दिण ! ॥”
 अयं हि जमदग्निप्रभृतिभिरक्तो न्यस्तशस्त्रश्च
 द्रुपदपुत्रेण धृष्टदुम्नेन निहतः । यथा, तत्रैव ।
 ७ । १६० । २२—३० ।

“तस्य तच्छिद्रमास्त्राय धृष्टदुम्नः प्रतापवान् ।
 सशरं तद्वृक्षोर्ध्वं संन्यस्याथ रथे ततः ।
 त्वङ्गी रथादवब्रुव्य सहसा द्रोणमभ्ययात् ॥
 द्वाहाहतानि भूतानि मातुषाणोतराणि च ।
 द्रोणं तथगतं दृष्ट्वा धृष्टदुम्नवशं गतम् ॥
 द्वाहाकारं भृशश्चक्रुरहो धिगिति चाब्रुवन् ।
 द्रोणोऽपि शस्त्रायुतुष्ट्य परमं शान्त्यमास्थितः ॥
 तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
 पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परम् ॥
 सुखं किञ्चित्समुन्नान्य विश्व उरमग्रतः ।
 निमीलितान्तः सन्त्वस्यो निश्चिप्य हृदि धारयाम् ॥
 अयम् इत्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः ।
 स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं विभुम् ॥
 दिवमाक्रामदाचार्यः सङ्गिः सह दुराक्रमम् ।
 द्वौ सूर्याविव नो बुद्धिरासीत्तस्मिंस्तथागते ॥
 एकाम्रमिव चासीच्च ज्योतिर्भिः पूरितं नभः ।
 समपद्यथाकीर्णं द्रोणस्य निधने तथा ॥
 निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तरधीयत ।
 आसीत् किलकिलाशब्दः प्रहृष्टानां द्विवी-

कसाम् ।
 ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टदुम्ने च मोक्षिते ॥
 वयमेव तदाद्राज्यं पञ्च मातुषयोनयः ।
 योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमां गतिम् ॥
 अहं धनञ्जयः पार्थः कृपः शारङ्गतस्तथा ।
 वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ॥
 अन्ये तु सर्वे नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमतः ।
 महिमानं महाराज ! योगयुक्तस्य गच्छतः ॥
 ब्रह्मलोकं महर्षिण देवगुह्यं हि तत्परम् ॥
 गतिं परमिकां प्राप्तमजानन्तो वृथोनयः ।
 नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्धं नृपिपुङ्गवैः ।
 आचार्यं योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दमम् ॥
 वितुन्नाङ्गं शरत्रातेर्न्यस्तायुधमस्त्रक्षरम् ।
 धिक्कृततः पाद्यतस्तन्नु सर्वभूतैः परान्द्रुषत् ॥
 तस्य महर्षिणमालम्ब्य गतसत्त्वस्य देहिणः ।
 किञ्चिदद्भवतः कायादिचकर्त्तासिना शिरः ॥”
 “क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेसु च सर्वशः ।
 धृष्टदुम्नोऽवधीद्द्रोणं रथतल्पे नरर्षभम् ॥
 श्रोत्रियतेन परिक्रान्तो रथाङ्गमिमरिन्दमः ।
 लोहितान्द्रुषादिबो दुर्ध्वैः समपद्यत ॥”
 दग्धकाकः । इति मेदिनी । खे, १७ ॥ (यदुक्तम् ।
 “के श्वं प्रति तं दृष्ट्वा द्रोणो हृष्यसुपागतः ।

द्रोणपु

रदन्ति पाण्डवाः सर्वे द्वाहा के श्व के श्व ॥”
 उच्यते । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुःशतधनुः-
 परिमितजलाशयः । यथा, श्रुतेन धनुर्भिः पुष्क-
 रिणी । त्रिभिः श्रुतेर्दोषिका । चतुर्भिर्द्रोणः ।
 पञ्चभिस्तुङ्गाः । द्रोणाद्द्रुगुणा वापी । इति
 जलाशयतत्त्वम् ॥ मेघनायकः । यथा,—
 “त्रियुते श्राकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् ।
 आवर्त्तं विद्धि सर्वतं पुष्करं द्रोणममुदम् ॥
 आवर्त्तो निर्जलो मेघः सर्वतश्च बहुदकः ।
 पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अतवर्षांस्तुद्रपुष्पयुक्तविशेषः । चलघसिया इति
 हलकसिया इति च भाषा ॥ यथा,—
 “ब्रह्मविष्णुशिवदात्रीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
 तस्ते दुर्गे । प्रयच्छामि पवित्रन्ते सुरेश्वरि ! ॥”
 इति स्नानसंज्ञतदुर्गाश्चाप्रयोगः ॥
 (श्राकहीपान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा, मातृस्ये ।
 १२२ । ५६ ।

“चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यच्चौषधो महागिरौ ।
 विश्रान्त्यकरणी चैव नृतसञ्जीवनी तथा ॥”
 बसुपुत्रविशेषः । यथा भागवते । ६ । ६ । ११ ।
 “वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तीर्षां नामानि मे श्वसु ।
 द्रोणः प्राणो भ्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वास्तुर्विभा-

वसुः ॥”
 द्रोणकाकः, पुं, (द्रोण एव काकः ।) वनकाकः ।
 दाङ्काक इति भाषा । तत्पर्यायः । काकोलः
 २ । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ द्रोणः ३ अरण्य-
 वायसः ४ वनवासी ५ महाप्रायः ६ क्रूरराषी ७
 पलप्रियः ८ इति राजनिर्घण्टः ॥ काकलः ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणगन्धिका, स्त्री, (द्रोणस्य द्रोणपुष्पस्य गन्ध इव
 गन्धो यस्याः । कम् । टापि अत इत्वम् ।)
 राक्षा । इति जटाधरः ॥

द्रोणघा, स्त्री, (द्रोणदुघा । दृषोदरादित्वात्
 दुलोपः ।) द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा, स्त्री, (द्रोणपरिमितं दुग्धं यस्याः ।)
 द्रोणचीरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥

द्रोणदुघा, स्त्री, (द्रोणं दोग्धीति । दुह + “दुहः
 कप् घञ्” १२ । ७० । इति कप् घञान्तादेशः ।)
 द्रोणपरिमितदुग्धदात्री गर्धो । तत्पर्यायः ।

द्रोणचीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ द्रोणमाना
 ३ द्रोणघा ४ पयस्विनी ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणदुग्धा ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥
 द्रोणमानपयस्विनी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

द्रोणपुष्पो, स्त्री, (द्रोणवत् पुष्पं यस्याः डौष् ।) शुक्र-
 पविशेषः । गुमा इति ख्याता । तत्पर्यायः ।

खल्वपचा २ कुम्भयोगिनः ३ कुम्भिका ४ चिन्ता-
 श्लुपः ५ कुम्भान्ता ६ सुपुष्पा ७ चिन्तपत्रिका ८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रोणा ६ पलेपुष्पा १० ।

इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणः । कटुत्वम् ।
 उष्णत्वम् । रुच्यत्वम् । वातकफामिमांशपञ्च-

वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् ।

द्रोणील

खादुत्वम् । रुच्यत्वम् । वातपित्तक
 सञ्चारलवणत्वम् । खादुपाकित्वम् । ३
 आमकामलाशोथतमकन्धासज्जनुनापि
 इति भावप्रकाशः ॥ गोशीर्षकदृष्यः
 रत्नमाला ॥ चलघसिया इति भाषा ।
 गुणः । कफार्शःकामलाक्रिमिशोथन
 इति राजवल्लभः ॥

द्रोणमाना, स्त्री, (द्रोणो मानं दुग्धस्य
 द्रोणदुघा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्रोणसुखं, स्त्री, चतुःशतयाममर्धे मनोह
 इति हारावली । १२० ॥

द्रोणपञ्च, त्रि, (द्रोणं द्रोणपरिमितं प
 द्रोण + पञ्च + “परिमाणे पञ्चः” ३ ।
 इति खण्ड ।) द्रोणपरिमितवस्तुपा
 इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥

द्रोणा, स्त्री, (द्रोण + टाप् ।) द्रोणपुष्पो
 भावप्रकाशः ॥

द्रोणाचार्यः, पुं, (द्रोण एव आचार्यः ।) ३
 पुत्रः । सः अश्वत्थामपिता क्षपीपतिः ।
 वानामस्त्रशिखागुरुश्च । तत्पर्यायः ।

गुरुः ३ आचार्यः ४ कीर्षिभाक् ५ भा
 ६ कुम्भयोगिनः ७ द्रोणाचार्यकः ८ इति
 रत्नावली ॥ (विश्वविवरणस्य द्रं
 द्रष्टव्यम्)

द्रोणः, स्त्री, (द्रवतीति । द्रु गतौ + “वहि
 द्रुत्विति” उणां ४ । ५१ । इति निः स च
 द्रोणी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुं
 त्यामा । स तु अष्टममन्वन्तरगतानां ३
 मन्वन्तमः । यथा, मार्कण्डेये । ८० । ४ ।
 “अथशब्दस्तथा द्रोणिकञ्च सप्तर्षयोऽभ
 द्रोणिका, स्त्री, (द्रोणिव कायति प्रकारं
 के + क + टाप् ।) नीलीरुचः । इति
 रत्नावली ॥

द्रोणी, स्त्री, (द्रोणि + कृदिकारादिति वा ।
 दंश्रविशेषः । काष्ठान्मुवाहिनो गव
 इति मेदिनी । खे, १७ ॥ (कलशाका
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६१ ।
 “भरद्वाजस्य च खल्वं द्रोण्यां सुक्रमवर्द्ध
 नीलीरुचः । इति शब्दरत्नावली ॥ शै
 श्लेषोः सन्धिः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 इन्द्रचिर्भट्टी । द्रोणीलवणम् । इति
 निर्घण्टः ॥ नदीविशेषः ॥ इत्युवादि
 द्विर्लपपरिमाणम् । १२८ शिर इति
 तत्पर्यायः । वाहः २ गोबी ३ इति
 परिभाषा ॥

द्रोणीदलः, पुं, (द्रोण्या इव दलं यस्य ।) ३
 पुष्पः । इति हारावली । ६२ ॥

द्रोणीसुखं, स्त्री, (द्रोणीव सुखं यस्य ।)
 सुखम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

द्रोणीलवणं, स्त्री, (द्रोणीलवणं लवणम् ।)
 कर्षाटदेशप्रसिद्धलवणविशेषः । तत्पर्य
 द्रोणीयम् २ वार्द्धयम् ३ द्रोणीयम् ४ वा

५ वाङ्मिभयम् ६ द्रौपदी ७ त्रिकूटलवणम् ८ ।
 अथ गुणाः । पाकीनात्युक्तम् । अविदाहि-
 तम् । भेदनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मूलनाशित्वम् ।
 अल्पपित्तलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्रौ, पुं, (द्रुह् + भावे घञ् ।) जिघांसा ।
 अनिष्टचिन्तनम् । तत्पर्यायः । अपक्रिया २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ११५१ ॥ यथा, कूर्मपुराणे ।
 “देवद्वीहाद्गुरोर्द्रौहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥”
 (हृद्यवधः । यथा, मनौ । ७ । ४८ ।
 “प्रेषुयं वाह्वं द्रौह ईषांस्वार्थदूषणम् ।
 वाग्दृष्ट्वापि पादस्थं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः ॥”
 “द्रौहस्तद्वधः ।” इति तट्टीकार्यां कुल्लुकभट्टः ॥
 हृत्चिन्तनं, स्त्री, (द्रौहस्य चिन्तनम् ।) परा-
 निष्टचिन्ता । तत्पर्यायः । आपादः २ । इत्य-
 मरः । १ । ५ । ४ ॥
 षाटः, पुं, (द्रौहाय षटतीति । षट् + षच् ।)
 गाथाप्रभेदः । ऋगलुक्त्वकः । वैङ्गान्नप्रतिकः ।
 इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
 षो, [नृ] पुं, (द्रौहोऽख्यस्येति इतिः । यद्वा,
 द्रुहतीति षिनिः ।) द्रौहकः । परानिष्ट-
 चिन्तकः । यथा,—
 “मित्रद्रौही हतव्रजश्च ये च विन्वासघातकाः ।
 ते नरा नरके यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥”
 इति ससेमिरोपाख्यानम् ॥
 (यथा च, कथासरित्सागरे । ५ । ६३ ॥
 “तच्छूत्वाचिन्तयद्राजा नूनं द्रौही स एव मे ॥”)
 शिवायनः, पुं, (द्रौहस्यापत्यम् । द्रौघ + फक् ।)
 अन्त्यामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शौ, पुं, (द्रौहस्यापत्यम् । द्रौघ + इच् ।)
 अन्त्यामा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । ५६ । ७४ ।
 “आवृत्तं तु महाबाहुर्वीर्यतो द्रौघस्ततो हयान् ॥”
 अयं हि एकोनविंशद्वापरयुगस्य व्यासः ।
 यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २३ ।
 “एकोनविंशत्संश्रुतं द्रौघिर्वाचो भविष्यति ॥”)
 शौ, (द्रौघस्य द्रौघपरिमितबीजस्य
 वापः इति । द्रौघ + “तस्य वापः ।” ५ । १ ।
 ४५ । इति ठक् ।) द्रौघपरिमितबीजवपनयोग्य-
 चैत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥ (द्रौघेन क्रीतः ।
 निष्कादित्वात् ठक् । द्रौघक्रीतः ॥ द्रौघं द्रौघ-
 परिमितप्रथं पचतीति । द्रौघ + “संभवत्वव-
 हरति पचति ।” ५ । १ । ५२ । इति ठक् ।
 द्रौघपाचकः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 शौपदी, स्त्री, (द्रुपदस्यापत्यं स्त्री । द्रुपद + षच् ।
 षीप् ।) द्रुपदराजकन्या । तत्पर्यायः । पाञ्चाली
 २ लक्ष्मा ३ खैरिन्वी ४ निजयौवना ५ वेदिजा
 ६ याज्ञसेनी ७ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३०४ ॥
 अस्याः पञ्चस्वामिकारवं यथा,—
 वङ्गिहवाच ।
 “शुभ्र राम ! महाभाग ! सीतासंश्रोपनं कुरु ।
 समाहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराजस्यः ।
 दुर्निवार्यः प्राक्तनेन जानकीश्च हरिष्यति ॥

राम उवाच ।

सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ ह्यायात्रं व तु तिष्ठतु ।
 कलत्रवर्ष्मणं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् ॥
 सीतां गृहीत्वा प्रययौ रक्षणीश्च हुताशनः ।
 सीतायाः सदृशी ह्याया तस्यौ श्रीरामसन्निधौ ॥
 सा च ह्याया हुता पूर्वं रावणेन बलीयसा ।
 समुद्धार तां रामो निहृत्य तं सवान्धवम् ॥
 वद्वौ परीक्षाकाळे च ह्याया वद्वौ विवेश ह ।
 अग्निश्यायाश्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् ॥
 सा च ह्याया तपश्चक्रे नारायणसरोवरे ।
 तपश्चकार दिव्यश्च शतवर्षश्च मूलिनः ॥
 वरं दृष्ट्वा भद्रे ! तसुवाच शङ्करश्च ताम् ।
 उवाच सा शिवं अग्रा भर्तुर्दुःखेन दुःखिता ॥
 पतिर्द्वेष्टि पञ्चधा सा वरं वने त्रिलोचनम् ।
 सर्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शब्दो वरं ददौ ॥

महादेव उवाच ।

साधि ! त्वं पञ्चधा ब्रूहि पतिर्द्वेष्टीति याजुजा ।
 पञ्चेन्द्राश्च हरैरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव ॥
 ते च सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चाधुना पञ्च पाण्डवाः ।
 सा च ह्याया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा ॥
 हते युगे वेदवती चेतार्या जनकात्मजा ।
 द्वापरे द्रौपदी ह्याया तेन लक्ष्मा जिहाययी ॥
 वेद्यावी लक्ष्मभक्ता च तेन लक्ष्मा प्रकीर्णिता ।
 स्वर्गलक्ष्मीर्देव्याणां सा च पञ्चाङ्गविद्यति ॥
 राजा ददौ फालगुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे ।
 पप्रच्छ मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना ॥
 तसुवाच स्वयं माता गृह्याच्च धाटभिः सह ।
 शम्भोर्वरंय पूर्णेश्च परञ्च मातुराज्ञया ॥
 द्रौपद्याः स्वामिनस्तेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः ।
 चतुर्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणमखण्डे ११५
 अध्यायः ॥

दृग् स्त्री, (दृग् एयोदरादित्वात् वस्य षीप् ।)
 मिथुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 दृग्, स्त्री, (द्रौ ह्यौ सहाभिव्यक्तौ । “दृग् रक्षस्य-
 मर्यादावचन-युक्तमय-यज्ञपात्रप्रयोगाभि-
 व्यक्तिसु” ८ । १ । १५ । इति द्विष्टस्य द्विर्व-
 चनं पूर्णपदस्याम्भावोऽल्लक्षोत्तरपदस्य नपुंस-
 कत्वञ्च निपाठ्यते ।) रक्षस्यम् । कलहः ।
 (यथा, हितोपदेशे । ३ । ३२ ।
 “शतं दद्यात्त विवदेदिति प्राश्नस्य लक्ष्यम् ।
 विना हेतुमपि दृग्मेतन्मूर्खस्य लक्ष्यम् ॥”)
 मिथुनम् । (यथा, रघुः । १ । ४० ।
 “परस्परान्निष्ठादृग्मदूरोन्मितवर्त्मसु ।
 ऋगवन्दे ह्य पाण्डवी स्यान्नावहृददृष्टिम् ॥”)
 युग्मम् । इति मेदिनी । वे, १० ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । १३० । १५ ।
 “दृग्दुष्टश्च पार्थेन कर्तुमिच्छाम्यहं प्रभो !”
 श्रीतोष्णादि । यथा, माघे । ४ । ६४ ।
 “सर्वैर्नृनिवृत्तिकरे निवसमुपैति
 न दृग्दुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥”)
 दुर्गम् । (अत्र पुंस्त्वमपि ।) अथ दृग्दुःखिः ।

“राज्ञो बलं न हि बलं दृग्मेव बलं बलम् ।
 अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो दृग्बलाद्भवेत् ॥”
 तथा च ।
 “एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
 अलक्षितं लक्षितश्च तत् पुनर्द्विधं भवेत् ।
 यद्द्वैकचित्तं दृग् गिरिनद्यादिचञ्चितम् ।
 अलक्षितमिदं ज्ञेयं दुर्गप्रमरिभूतजाम् ॥
 प्राकारपरिखारखण्डसंश्रयं यद्भवेद्दृग् ।
 लक्षितं नाम विज्ञेयं लक्षणलक्षणं वैरिणाम् ॥”
 तत्रालक्षितमदृग्दुःखिण्यथा,—
 “अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः ।
 सजलाशयसम्भारभोष्यद्वयसमाश्रयः ॥
 सुखनिःसरणो दृग्ः पर्वताख्यो महीभुजाम् ।
 नद्यो गभीरुविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
 तन्मध्ये भूपदेशो यो नदीदृग्ः स उच्यते ।
 यद्व्यधिरकालीनं दुर्गं अविपनादिकम् ॥
 तन्मध्येरचितता भूमिर्दुर्गोपतिष्ठते ।
 वनदृग्मिति ख्यातं यथापूर्वं महात्तरम् ॥” ॥
 लक्षितमदृग्दुःखिण्यथा,—
 “यस्मिन् राज्ये गिरिनोक्ति नद्यो वा गङ्गो-
 रकाः ।
 तस्य मर्धं महीपालः लक्षितं दृग्मारभन् ॥
 गजेरजङ्गा विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्ववारयः ।
 दृग्द्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
 विशालशालं सुचनं बहुकण्टकिसङ्घटम् ।
 दृग्द्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विधमं बलम् ॥
 अधोऽधोवध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन् ।
 दृग्द्वेन ससुहृष्टः स दुर्गोऽपि हि भूभुजाम् ॥
 सर्वतः परिखां कृत्वा निबन्धोपरि कन्दरम् ।
 तज्जलधुनदेशत्वात् जलदृग् तदुच्यते ॥
 एवामभावे निबन्धे भूपदेशस्य बन्धनात् ।
 वर्षासु प्रवते वारि जलदृग् ततो भवेत् ॥
 एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं दृग्माचरेत् ।
 आश्रयत् लक्षितं दृग् बलवद्द्वैरयो दिशि ॥
 अन्यत्र लक्षितं दृग् कृत्वा नरपतिर्वसेत् ।
 रथपतियेदा वेरी स्याज्जदृग् तदाचरेत् ॥
 गजान्धनायश्चेद्द्वैरी जलदृग् तदाचरेत् ।
 गिरिदृग् शृपः सेवित् यस्य स्याद्विधो रिपुः ॥
 सर्वो हि चिन्विधो युद्धः समावायुपदस्यते ।
 प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त यव च ॥
 राज्यान्ते वैनिकान् रथैत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
 गुप्ते स्त्रीकोवसम्भारं संरक्षेदिति निबन्धः ॥”
 अथ सामान्यतो गुग्नाः ।
 तथा हि । नीतिशास्त्रम् ।
 “सप्रवेशापसरथं दृग्दुःखमनुच्यते ।
 अन्ध्रं वन्दिश्रावेव न तादृग्बलमाश्रयेत् ॥
 धनुर्दृग् महीदृग् गिरिदृग् तथैत्र च ।
 मशुब्धदृग्संसर्गं वरदृग्च तानि वट् ॥”
 अन्ये तु ।
 “न दृग् दृग्मिद्व्याधुयोर्दृग्दृग् प्रकीर्णितम् ।
 योद्धुर्नृत्तं हि यत् दृग् नृत्तकायधमं हि तत् ॥”

द्वयादिः

अथान्यत्रापि ।
 “यावत् प्रमाद्यं नगरं हि रात्रां
 ततो भवेदुत्तममध्यमान्धम् ।
 त्रिंशत्तद्वर्षाद्युत्तरेण
 त्रिदेशानां धरणीपतीनाम् ॥”
 गर्गस्तु ।
 “यदन्यद्विधं इन्द्रं प्रीचते धरणीभुजाम् ।
 ताभ्यामेवातिरिच्यते मन्त्रइन्द्रं विशेषतः ॥
 अन्येषु देवादु भिन्नेषु मन्त्रइन्द्रात् जयेन्नृपः ।
 मन्त्रइन्द्रं हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकार-
 कम् ॥”
 भोजस्तु ।
 “यदेव वैरिदुर्लभं विस्तीर्णं विधमश्च तत् ।
 सप्रवेशापसरणं तद्वन्दस्तमं विदुः ॥”
 इति भोजराजस्तयुक्तिरूपतरुः ॥
 इन्द्रः, पुं, (इन्द्रो इन्द्रो सहाभिव्यक्तौ इति । निपा-
 तनात् साधुः । चार्थे इन्द्र इति निर्देशात्
 पुंस्त्वम् ।) रोगविशेषः । समासभेदः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स तु भिन्नार्थानां पदानां
 समासः । वोपदेवेनास्य चसंज्ञा कृता । स
 इतरेतरयोगसमाहारभेदेन द्विधा भवति । इत-
 रेतरइन्द्रो यथा । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।
 अत्र प्रत्येकपदप्रधान्यात् द्वित्वं बहुत्वं शेष-
 शब्दलिङ्गभाजित्वञ्च भवति । समाहारइन्द्रो
 यथा । वाक् च लक् च इयोः समाहारः वाक्-
 लक्चम् । अत्र संहतेरेकात्वादेकवचनं नित्य-
 क्लीबलिङ्गत्वञ्च भवति । इति सुग्वबोधम् ॥
 (यदुक्तं,— [भावः ॥”)
 “इन्द्रो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययी-
 इन्द्रचरः, पुं, (इन्द्रेन चरतीति । चर + अच् ।)
 चक्रवाकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥
 (यथा, रघुः । १६ । ६३ ।
 आवर्णशीभा नतनाभिकान्ति-
 भङ्गो भुवां इन्द्रचराः स्नानानाम् ।
 जातानि रूपावयवोपमाना-
 न्यदूरवर्णानि विलासिनीनाम् ॥”)
 इन्द्रचारी, [नृ] पुं, (इन्द्रेण चरतीति । चर +
 चिनिः ।) चक्रवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रजः, पुं, (इन्द्रात् जायते इति । जन + ङः ।)
 द्विदोषजदोगः । इति निदानम् ॥ कण्ठहा-
 ज्जाते, चि ॥
 इयं, स्त्री, (इयौ अवयवौ यस्य । द्वि + “संख्याया
 अवयवे तयप् ।” ५ । २ । ४२ । इति तयप् ।
 “द्वित्रिभ्यान्तयस्यायच्वा ।” ५ । २ । ४३ ।
 इति तयस्यायच् ।) इन्द्रात्मकम् । दुइ इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उभौ २ इयौ ३ युगलम् ४
 द्वितयम् ५ युगम् ६ द्वैतम् ७ यमम् ८ इन्द्रम्
 ९ युगम् १० यमलम् ११ यामलम् १२ । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । ५६ ॥
 द्वयादिः, पुं, (द्वयो द्विरूपोऽप्ययत्र ।) इन्द्रभेदः ।
 रक्षिता इति भाषा । तत्पर्यायः । भाटी २
 इन्द्रादिः १ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्वित्रिंश

द्वयादिगः, त्रि, (द्वयं अतिगच्छति अतिक्राम-
 तीति । अति + गम + ङः ।) रजस्तमोगुण-
 मून्वः । सत्त्वगुणयुक्तः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥
 द्वाः, [र्] स्त्री, (द्वारयतीति । द्वृ वरणे + शिच् +
 बाहुलकात् क्तिप् ।) द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ ।
 १३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १ ।
 “द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां
 मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥”)
 उपायः । यथा, ज्ञानद्वारा भवेत्सुक्तिरिति
 ज्ञानशास्त्रम् ॥
 द्वाःस्थः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
 द्वारपालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 भागवते । १ । १८ । ३४ ॥
 “ब्राह्मणेः चत्वार्यनुर्द्ध्वं द्वारपालो निरूपितः ।
 स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाकं भोक्तमर्हति ॥”)
 नन्दिकेश्वरः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 द्वाःस्थितः, त्रि, (द्वारि स्थितः ।) द्वारपालः ।
 इत्यमरकोषशब्दरत्नावली ॥
 द्वाःस्थितदर्शकः, त्रि, (द्वाःस्थितः सन् पश्यतीति ।
 दृश् + ण्वल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 द्वाःस्थितदर्शी, [नृ] त्रि, (द्वारि स्थितः सन्
 पश्यतीति । दृश् + चिनिः ।) द्वारपालः । इति
 भरतधृतरभसः रमानाद्यञ्च ॥
 द्वाचत्वारिंशत्, स्त्री, (द्वाधिका चत्वारिंशत् ।
 द्विशब्दस्य वा आत्वम् ।) द्विचत्वारिंशत् । इति
 व्याकरणम् ॥ ४२ वेयाङ्गिश्च इति भाषा ॥
 द्वित्रिंशत्, स्त्री, (द्वाधिका त्रिंशत् । “द्वाधेनः
 संख्यायामिति ।” ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।)
 द्वाधिकत्रिंशत् संख्या । तत्संख्येयाश्च । ३२
 वत्रिंश इति भाषा । यथा, द्वित्रिंशत्प्रसवे नार्था-
 चतुस्त्रिंशद्गमे कृषामित्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 द्वित्रिंशदक्षरी, [नृ] पुं, (द्वित्रिंशदक्षराणि सन्ति
 अत्र । बाहुलकात् इनिः ।) ग्रन्थः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 द्वित्रिंशत्क्षत्रयोपेतः, पुं, (द्वित्रिंशत्क्षत्रयोपेतः ।)
 महापुरुषः । इति शब्दार्थकल्पतरुः ॥ तत्रक्ष-
 त्र्यानि यथा,—
 “रागः सप्तसु हन्त षट्क्षपि शिथोरङ्गव्यलं
 तुङ्गता
 विन्दारस्त्रिषु खर्वता त्रिषु तथा गम्भीरता
 च त्रिषु ।
 द्वैर्धेयं पञ्चसु किञ्च पञ्चसु सखे । संप्रेक्ष्यते
 कृष्णता
 द्वित्रिंशदरजक्षयः कथमसौ गोपेषु सम्भा-
 व्यते ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिरसान्धतस्त्रिः ॥
 “राग इति । श्रीमद्भक्तेश्वरं प्रति कस्यचित् सव-
 यसो गोपस्य वाक्यमिदम् । सप्तसु नेत्रान्त-
 पादकरतलतास्त्रयैरौष्ठजिह्वानखेषु षट्सु वचः-
 खन्धनखनाविकाकटिसुषुषु । त्रिषु कटिललाट-
 वचःसु । केचित् कटिस्थाने शिरः पठन्ति ।

द्वादश

पुनस्त्रिषु यीवाज्जामेदनेषु । पुनस्त्रि-
 खरसखेषु । पञ्चसु नासाभुजनेत्रह
 पुनः पञ्चसु लक्ष्मणरोमदन्ताह
 तथैव महापुरुषलक्षणे सासुप्रकाशम्
 द्वित्रिंशदराणि तत्रलक्षणेभ्यः अ
 श्रेष्ठानि लक्षणाणि यस्य सः गोपेषु
 भगवद्वतारादिषु अध्येतादृशत्वात्
 भावः ।” इति श्रीजीवगोस्वामिविरचि-
 सङ्गमनीश्वरी टीका ॥
 द्वादश, [नृ] त्रि, (द्वाधिका दश । “द्वाह
 ६ । ३ । ४७ । इति आत्वम् ।) द्वाधिका २
 वार इति भाषा । द्वादशसंख्या तत्सं-
 ख्यं नित्यबहुवचनान्तः । त्रिलिङ्गे सम
 इति व्याकरणम् ॥ द्वादशवाचकानि
 द्वयः १ मासः २ राशिः ३ संक्रान्तिः
 बाहुः ५ सारिकोष्ठः ६ गुहनेत्रम् ७
 मङ्गलम् ८ । इति कविकल्पलता ॥
 द्वादशः, त्रि, (द्वादशानां पूरणः । “ता
 ङट् ।” ५ । २ । ४८ । इति ङट् ।) द्वादशानां
 इति व्याकरणम् ॥ वारद इति भाषा
 मनुः ।
 “गर्भाद्येमेन्द्रे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपना-
 गर्भादेकादशे राशौ गर्भाञ्च द्वादशे वि
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १
 “द्वादशस्वाशनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाप्ति
 द्वादशकरः, पुं, (द्वादश करा भुजा यस्य
 अतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कार्त्तिकेय
 द्वादशपत्रकं, स्त्री, (द्वादश अक्षराणि पत्रा
 यस्य ।) योगविशेषः । यथा,—
 “पितामहोऽपि तं पुत्रं सार्धं सदिने १
 सनत्कुमारं प्रोवाच योगं द्वादशपत्रका
 शिखासंख्यन्तु ॐकारं मेघोऽस्य शिरसि
 मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्र
 नकारः शिरसि प्रोक्तो द्वयोऽस्य शिरसि
 ष्ठोऽमासश्च तत् पत्रं द्वितीयं परिकीर्त्तितं
 मोकारो भुजयोर्गुणं मिथुनं तत्र संखि
 मास आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्र
 भकारो नेत्रयुगलं कर्कटक्षत्र संखितः ।
 मासः आवय इत्युक्तचतुर्थं पत्रकं स्रतम
 गकारो हृदयं प्रोक्तं चिंहो वसति तत्र
 मासो भाद्रपदा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्र
 वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठि
 मासश्चाश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्रत
 तीकारमन्त्रयामश्च तुकाराशिक्षताग्रयः ।
 मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्र
 वाकारो नाभिसंयुक्तः स्थितक्षत्र च द्वि
 मासो मार्गशीरो नाम अष्टमं पत्रकं स्र
 सुकारो जघनः प्रोक्तक्षत्रश्च षडुर्ध्वरः ।
 पुष्पेति गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितं
 देकारश्चैवयुगलं मकारोऽप्यत्र संखितः ।
 मासो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्र
 वाकारो जातुयुगलं कुम्भक्षत्रापि संखि

द्वादशी

पञ्चकं फाल्गुनः प्रोक्तं तदेकादशसप्तमम् ॥
पार्श्वी यकारो मीनो हि स चेन्न वसते सुने ।।
रदशु द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केशवस्य हि ॥
द्वादशारत्नया चक्रं यन्नाभिदिभुजन्तया ।
त्रिबुद्धत्वेकन्दर्पिण्य तपोक्तः परमेस्वरः ॥
एतत्तपोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपञ्चकम् ।
यस्मिन् ज्ञाते सुनिश्चिह्नं न भूयो मरणं भवेत् ॥”
इति वामनपुराणेऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

द्वादशीचक्रः, पुं, (द्वादश लोचनानि नेत्राणि
यस्य । षड्गाननत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कार्त्तिके-
त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशांशुः, पुं, (द्वादश अंशवः किरणानि यस्य ।)
दृष्टव्यतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यदुक्तं मातस्ये ।
१२७ । ५५ ।

“जोहनी नवरश्मिस्तु स्थानमापन्न तस्य वै ।
दृष्टुं द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः ॥”

द्वादशाक्षः, पुं, (द्वादश अक्षीणि यस्य ।) कार्त्तिके-
त्यः । (द्वादशविषयेषु अक्षिणी यस्य ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४८ ॥ (कार्त्तिकेयस्य अशु-
चरविशेषः । यथा, महाभारते । ६।४५।५६ ।
“एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥”)

द्वादशाक्षरमन्त्रः, पुं, (द्वादश अक्षराणि अस्य ।
तादृशो मन्त्रः ।) द्वादशवर्णात्मकविष्णुविषयक-
मन्त्रविशेषः । यथा,—

“नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम् ।
महामन्त्रमिमं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारः ॥

द्वादशाख्यः, पुं, (द्वादश ज्ञानकर्मादिविषयान्
आख्यातीति । ख्या कथने + कः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

द्वादशाङ्गुलः, पुं, (द्वादश अङ्गुलयः परिमाण-
मस्य । “तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्यायथादेः ॥” ५ ।
४ । ८६ । इति अच् ।) वितस्तिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८४ ॥

द्वादशात्मा, [न्] पुं, (द्वादश आत्मानो ऋषीयो
यस्य ।) ऋषेः । (यथा, महाभारते । ३।३।२६ ।
“द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पिता-
महः ॥”)

अर्कदक्षः । इत्यमरः ॥

द्वादशायुः, [सू] पुं, (द्वादशवर्षपर्यन्तं आयु-
यस्य ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

द्वादशाक्षिः, [सू] पुं, (द्वादश अक्षीं वि किर-
णानि यस्य ।) दृष्टव्यतिः । इति हेमचन्द्रः ।
— १ । ३२ ॥

द्वादशी, स्त्री, (द्वादश + टित्वात् ङीष् ।) तिथि-
विशेषः । सा चन्द्रस्य द्वादशकलाक्रियारूपा ।
सा च विष्णुतिथिः । यथा,—

“त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ।
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ॥
इताम्रनो भवेद्दयस्तु द्वादशां तत्परायणः ।
सर्गवासी स भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ॥”
मार्कण्डेयैः शुक्लद्वादशी मत्स्यद्वादशी १

द्वादशी

पौषो कूर्मद्वादशी २ माघी वराहद्वादशी ३
फाल्गुनी रुद्रिद्वादशी ४ चैत्री वामनद्वादशी ५
वैशाखी जामदग्न्यद्वादशी ६ ज्यैष्ठ्यी राम-
द्वादशी ७ आषाढी लक्ष्मणद्वादशी ८ आश्वी
वृद्धद्वादशी ९ भाद्री कल्किद्वादशी १० आश्विनी
पद्मनाभद्वादशी ११ कार्तिकी नारायणद्वादशी
१२ । एतासां नाम धरणीव्रतम् । एतत्करणे
महाफलम् । इति वराहपुराणम् ॥

अथ पिपीतकद्वादशी । नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन ज्ञापयेत् केशयं सुचिः ॥”
इयं पिपीतकद्वादशी । अथ ।

“गङ्गीसमेता कर्षेया सप्तमी नारःमौयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षड्ग्रामाहुत्पोषणम् ॥
एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।
उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्धृद्वदियं तथा ॥”
इति भविष्यपुराणेन एकादशपवासानन्तरं
द्वादश्यां विष्णुपासनाया उक्तत्वात् । अत्रापि
तथा अवहरन्तीति नाम युग्मादरः । द्वादशी-
क्षये तूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं
पूर्ववचनोक्ता षष्ठीयुता सप्तमी ॥ आषाढादि-
द्वादशीषु श्रयणादिकम् ॥ ॥

अथ अवणद्वादशी ।

सा भाद्रशुक्लद्वादश्यामेव सम्भवति । “भवित्योत्तरे ।
‘द्वादशी अवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमायुक्ता ततः श्रतगुणा भवेत् ।
तासुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’
उभयदिने तज्जामे तु एकादशीयुतेव ग्राह्या ।
‘द्वादशी च प्रकर्षेया एकादश्यान्विता विभो ।
सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥’
इति स्कान्दात् ॥

यदा त्वेकादश्यामेव अवणा तदा तासुपवसेत् ।
तथा च नारदः ।

‘याः काञ्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या न च च-
योगतः ।

तास्त्रेव तद्भ्रतं कुर्यात् अवणद्वादशीं विना ।’
भवित्योत्तरेऽपि ।

‘एकादशी यदा तु स्यात् अवणेन समन्विता ।
विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

तिथिचन्द्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥

विशेषेण महीपाल ! अवणं वर्हते यदि ।
तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥’

तिथिचयेण एकादशीतिथिचयेण भोक्तव्यं
द्वादशीं पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुद्वादशी-
मित्यादि । यदा त्वेकादशपवासादिने अवणं

नास्ति परदिने द्वादश्यां अवणं तदोपवासद्वय-
माह ब्रह्मवैवर्तः ।

‘एकादशीसुपोष्येव द्वादशीं सप्तपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्याद्भयोर्देवता हरिः ।’

अत्र असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्भ्रतान्तर-
मिति स्मृतेः । पारव्याकरणेन पूर्वोपवासा-

द्वादशी

समाप्तोपवासानन्तरम् विधिलोपो न भवेदि-
त्यर्थः हेतुमाह उभयोरित्यादि । उभयोरुपवासा-
सामर्थ्ये तु अवणद्वादशेषोपोष्या । तथा च स्मृतिः ।
‘वरमेकादशीं शुक्ला द्वादशीं सप्तपोषयेत् ।
पूर्वोपवासं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्वसंश्रयम् ॥
उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुपक्षेण संयुताम् ।
एकादश्यां पुण्यं नरः प्राप्नोत्वसंश्रयम् ।’
द्वादशपवासाः काव्यः । तथा च मार्कण्डेय-
पुराणम् ।

‘द्वादशासुपवासेन शुद्धात्मा नृप ! सर्वशः ।
चक्रवर्त्तितमनुजं संप्राप्नोत्वतुलां श्रियम् ॥’
कार्तिकशुक्लद्वादशी मन्वन्तरा । “तथा च
भविष्यमत्स्ययोः ।

‘अश्वयुक्तशुक्लश्रवणी द्वादशी कार्तिकी तथा ।’
इत्यादिवचनात् ॥” इति तिथितत्त्वम् ॥ ॥

“अग्रहायणशुक्लद्वादशी अश्वत्थद्वादशी । तत्रो-
पोष्य विष्णुपदप्रप्तिकामोऽखण्डद्वादश्यां विष्णुं
पूजयिष्ये इति संकल्प्य पञ्चगव्येन ज्ञापयित्वा
यथाशक्त्युपचारेण संपूज्य यवक्रीडिपूर्वपात्रं
गृहीत्वा ।

‘ॐ सप्तलक्षसु यत्किञ्चिन्नया खल्वन्नतं ज्ञतम् ।
भगवन्मन्त्रसादेन तदखण्डमिहास्तु मे ॥

यथा खल्वं जगत् सर्वं त्वमेव पुरव्योत्तम ।।
ततोऽखिलाखण्डानि व्रतानि मम सन्तु वै ॥’

इति प्रार्थ्य दक्षिणां दद्यात् ॥” इति लक्ष्मणिका ॥
भैमीपरद्वादश्यां घटतिलाक्षरणम् । यथा विष्णु-
धर्मोत्तरे ।

“नृगश्रीर्षं श्रद्धधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पन्ने सोपवासो जितेन्द्रियः ।

द्वादश्यां घटतिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलज्जायी तिलोदतीं तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलस्य दाता भोक्ता च घटतिली नावसीदति ॥
सन्नत्तु घटतिली भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि सर्गलोकं महोदये ॥”
अथ गोविन्दद्वादशी ।

“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥”

अथ गङ्गायां पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्ववि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ द्वादशीजातफलम् ।
“बहुप्रजः सर्वजनानुरागो
भूपालमाख्यस्तितिप्रियः स्यात् ।
चेत्त द्वादशी यस्य जनस्य सती
प्रवासहीनो व्यवहारदक्षः ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

द्वादशी, पुं, (द्वयोर्विषययोः परस्परपर आसक्तः
इत्यर्थः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सन्देहः ।
(द्वौ सत्यत्रेतायुगौ परौ श्रेष्ठौ यस्मात् ।) युग-
विशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । १६१ । तद्द्वयुग-
परिमाणं यथा,—

द्वापरः

“अथै शतसहस्राणि वर्षाणां मासुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥”
८६४,००० ॥ तस्य धर्मो यथा,—
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः ।
तत्र चेतायुगे श्रीये द्वापरं प्रतिपद्यते ॥
द्वापरादौ प्रजानाम् सिद्धिस्तथायुगे तु या ।
परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा विप्रश्रयति ॥
ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
लोभो भृतिर्बहिर्गुह्यं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
प्रध्वंसश्च वर्षाणां कर्मणाश्च विपर्ययः ।
यज्ञे वधः पशोर्दण्डो मानो र्दपः क्षमा बलम् ॥
तथा रजस्तमो भूयः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः ।
आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति स चेतायां प्रवर्तितः ॥
द्वापरे याकुलो भूत्वा प्रश्रयति कलौ पुनः ।
वर्षाणां द्वापरे ध्वंसः संश्लिथन्त तथाश्रमाः ॥
द्वेषस्तुपद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्तुतौ ।
द्विधा श्रुतिः स्तुतिश्चैव निश्चयो नाधिमन्यते ॥
अनिश्चयोऽधिगमनाद्भ्रमन्तस्त्वं न विद्यते ।
धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते ॥
परस्परविभिन्नेस्तेऽपीनां विभ्रमेण तु ।
ततो दृष्टिविभिन्नेस्तेः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ॥
एकं वेदं हि वै व्यासः संहृत्य तु पुनः पुनः ।
संक्षेपादायुषश्चैव दृश्यते द्वापरे त्विह ।
वेदश्चेकश्चतुर्धा तु यस्यते द्वापरादिषु ॥
ऋषिपुत्रैः पुनर्भेदाद्भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः ।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः खरक्रमविपर्ययैः ॥
संहिता ऋग्यजुःसात्रां संहितास्तेः श्रुतविभिः ।
सामान्याहेतुताश्चैव दृष्टिविभ्रमैः क्वचित् क्वचित् ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च ।
अन्ये तु प्रस्थितास्ते वै केचिन्न प्रत्यवस्थिताः ॥
द्वापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नार्थैस्तेः सुदर्शनैः ।
एवमाध्ययं वं पूर्वमासीद्द्वैधं ततः पुनः ॥
सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम् ।
आध्वर्यवस्य प्रस्थाने बहूधा याकुलीकृतम् ॥
तथैवाध्वर्यां सान्नां विकल्पैः स्वस्य संशयैः ।
याकुलो द्वापरेऽर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥
द्वापरे सन्निवृत्तास्ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ ।
तेषां विपर्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः ॥
अष्टष्टिमरणश्चैव तथैव आधुपदवाः ।
वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः ।
निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखं मोक्षविचारणा ।
विचारणार्थां वैराग्यं वैराग्याहोषदर्शनम् ॥
दोषाणां दर्शनाश्चैव ज्ञानोत्पत्तिश्च जायते ।
तेषां मेधाविनां पूर्वमाद्ये स्वायम्भुवेऽनरे ।
उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः ॥
आयुर्वेदविकल्पाश्च अज्ञानां ज्योतिषस्य च ।
अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् ॥
प्रक्रियाकल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् ।
स्तुतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ॥
द्वापरेऽभिवर्तन्ते मतिभेदास्तथा कृणाम् ।
मनसा कर्मणा वाचा ह्यष्टादार्ता प्रसिध्यति ॥
द्वापरः सर्वभूतानां कायकेशपुरस्कृतः ।

द्वारका

लोभो भृतिर्बहिर्गुह्यं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥
वेदशास्त्रप्रययनं धर्माणां सङ्करस्तथा ।
वर्षाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च ॥
पूर्वै वर्षसहस्रे हि परमायुस्तदा कृणाम् ।
निःशेषे द्वापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥
शुण्डीनाश्च तिष्ठन्ति धर्मस्य द्वापरस्य तु ।
तथैव सन्ध्यापादेन अंशस्तस्य प्रतिष्ठितः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ॥
द्वापरयुगं, कौ, (द्वापर एव युगम् ।) तृतीय-
युगम् । तस्योत्पत्त्यादि यथा । “भाद्रकृष्णचयो-
दश्यां शुक्रवासरे द्वापरयुगोत्पत्तिः । तत्र अव-
तारद्वयम् । कृष्णब्रह्मै । पुण्यमहम् । पापमहम् ।
नेमिधारण्यं तीर्थम् । नाङ्गीक्षो ब्राह्मणः ।
रक्तगताः प्राणाः । सप्तहस्तपरिमितो मानव-
देहः । सहस्राब्दमायुः । तान्नपात्रे भोजनम् ।
इति द्वापरयुगस्य लक्षणम् । द्वापरयुगाब्दाः
८६४,००० । द्वापरयुगस्य राजानः शास्त्र-
विराटहंसध्वजकंसध्वजमयूरध्वजवज्रवाहन-
रत्नाङ्गद्वारासन्धुर्ध्वजध्वजयुधिष्ठिराः ।
धर्माधर्मरतो लोकः प्रजापी चपलः सदा ।
ज्ञाननिष्ठः कपटवाक् द्वापरे राजविस्तरः ॥
तत्र तारकब्रह्मनाम ।
हरि ! सरारे मधुकैटभारे
गोपाल गोविन्द सुकुन्द श्रौरे ।
यज्ञेश नारायण कृष्ण विष्णो !
निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष ॥”
इति सुभद्राङ्कितपद्मिकातः संयच्छीतम् ॥
द्वापरयुगाद्या, कौ, (द्वापरयुगस्य आद्या आर-
म्भिका तिथिः ।) द्वापरयुगारम्भतिथिः । सा च
गौणभाद्रकृष्णचयोदशी । तन्प्रमाणं युगाद्या-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
द्वारं, कौ, (द्वारं निर्गच्छति महाभयन्तरादने-
नेति । इ + घञ् ।) निर्गमनम् । अभ्युपायः ।
इति मेदिनी । रे, ४८ ॥ आद्यस्य पर्यायः । दाः
२ प्रतीहारः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥
वारकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
“दृष्ट्यां शुभदं द्वारं प्राकारस्य महस्य च ।
न मध्यदेशे कर्मण्यं किञ्चिद्भूनाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
द्वारकः, पुं, (द्वारेण प्रशस्तप्रतीहारेण कायति
श्रीभते इति । कै + कः) द्वारका । इति शब्द-
रत्नावली ॥
द्वारकगटकः, पुं, (द्वारस्य कगटक इव ।) कवा-
टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
द्वारका, स्त्री, (द्वारेण बहुना प्रशस्तेव च प्रती-
हारेण कायतीति । कै + कः । स्त्रियां टाप् ।)
खनामस्थानपुरी । तत्पर्यायः । द्वारावती २
द्वारवती ३ वनमालिनी ४ द्वारिका ५ अम्बि-
नगरी ६ द्वारकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । १३२ । ४६ ।
“सत्यं प्रेषयामास द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥”)
तस्या निर्माणाप्रकारो यथा,—

द्वारका

श्रीकृष्ण उवाच ।

“हे समुद्र महाभाग ! स्थलश्च श्रतयोष
देहि मे नगरार्थं च पञ्चाहास्यामि त्रिभि
नगरं कुरु हे कारो त्रिषु लोकेषु दुर्लभ
रमणीयश्च सर्वेषां कमनीयश्च योविता
वाञ्छितश्चापि भक्तानां वैकुण्ठसदृशं प
सर्वेषामपि स्वर्गाणां परं परमभौषितम्
दिवानिर्गमं स्वर्गश्रेष्ठ ! सन्निधौ विश्वकर्मे
स्थितिं कुरु महाभाग ! यावन्निर्माति हा
विश्वकार उवाच ।
द्वारकाश्च किमाकारां करोमि जगतां त्रि
कथयस्व महाभाग ! निर्माणाकमनीयश्च
भगवाणुवाच ।
श्रतयोजनपर्यन्तं नगरं सुमनोहरम् ।
पद्मरागैर्मरकतेरिन्द्रनीलैरनुत्तमैः ॥
रुचकैः पारिभ्रेश्च पालकैश्च स्यमन्तकैः
गन्धकैर्गालिमैश्चैव चन्द्रकान्तादिभिस्तथा
सुव्यंकान्तादिभिश्चैव पुत्रैश्च स्फटिकाकृतै
हरिद्वयैश्च मणिभिः श्यामैर्गौरमुखैश्च वै
गोरोचनाभैः पीतैश्च दाडिम्बबीजरूपकै
पद्मबीजनिभैश्चैव नीलैः कमलवर्णकैः ॥
मणिभिः कण्ठलाकारैरञ्जुलैश्च परिष्कृतै
श्चेतचम्पकवर्णभिक्षुप्रकाश्चनसन्निभैः ॥
स्वर्गमूल्यश्रतयुगैरीषद्रक्तैश्च रूपकैः ।
गरिष्ठैश्च वरिष्ठैश्च मणिश्रेष्ठैश्च पूजितैः ।
यथाविधानं यद्दुयोग्यं यच्च यद्दुस्तमोहित
मणीनां हरणश्चैव यत्संघा हिमालया
दिवानिर्गमं करिष्यन्ति यावन्निर्माणापूर्वका
यश्चैश्च सप्तभिर्लक्षैः कुबेरैरितैरपि ॥
वेताललक्षैः कुम्भाखल्लक्षैः शङ्करयोजितैः
दानवैर्ब्रह्मरक्षोभिः शैलकन्यानिर्घोषितैः ।
कुरु दिव्यं पत्नीनां सहस्राणां च षोडश
अन्यपत्नीजनस्यापि चाष्टाधिकश्रतस्य च ।
श्रिविरं परिखायुक्तसुचैः प्राकारवेष्टितम्
युक्तं द्वादशसारांश्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्तमैश्च कवीटकैः
निघ्नितवचरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ॥
सुलक्ष्यं चन्द्रवर्धं प्राङ्गणं च तथैव च ।
यदूनामाश्रमं दिव्यं किङ्कराजान्तथैव च
सर्वप्रसिद्धं निलयसुयसेनस्य भूभृतः ।
आश्रमं सर्वतोभद्रं वसुदेवस्य मत्पितुः ॥
कथितः लोकप्रियाथं कुरु काष्ठं विना पुं
शुभचक्राष्टाधुना गच्छ वत्स ! यथासुखं
विश्वकर्मा हरिं नत्वा जगाम पश्चिमा व
सुसुप्तस्य समीपं च वटवृक्षं मनोहरम् ॥
सुव्याप तत्र वत्सश्च कारुण्यं पश्चिमा वट
स्त्रे द्वारवतीं रम्यां दर्शयं गवङ्कलाया ॥
यत्किञ्चित् कथितः कारुः कृष्णं परमात्
तदेव लक्ष्यं सर्वं दर्शयं नगरे सुने ! ॥
कारुं दृशन्ति स्त्रे च सर्वे ते शिष्यकारि
गरुडं गवङ्कलायां बलवन्तश्च पश्चिमाः ॥
युवा दर्शयं गवङ्को विश्वकर्मा च कथितः

द्वारस्थः

तीव द्वारकां रम्यां श्रुतयोजनवस्तुताम् ।
 द्वादीनाश्च नगरं विजित्य च विराजिताम् ।
 वसाम्हादितो खर्यं रत्नानाश्च परिष्कृताम् ॥
 वासुदेव उवाच ।
 ऋक्षीतीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारकापरम् ।
 त्रतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा ॥
 स्याः प्रवेशमात्रेण नगर्यां जन्मखलनम् ॥
 तत्र द्वारकायाश्च आह्वय देवपूजनम् ।
 तुर्गुह्य तीर्थानां गङ्गादीनाश्च भूमिपः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखलम् ॥
 द्वैः, पुं, (द्वारकाया नगर्या ईशः) श्रीकृष्णः ।
 ति श्रुन्दरत्नावली ॥
 दातुः, पुं, (द्वारं ददातीति । दा+तुन् ।)
 दातुः । भूमिसहृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
 पालः, त्रि, (द्वारं पालयतीति । पालि+
 कर्मण्यन् ।) ३ । २ । १ । इत्यण् ।) द्वार-
 त्तकः । दरवान् । इति पारस्य भाषा । तत्-
 र्थायः । प्रतीहारः २ दाःस्यः ३ दाःस्थितः ४
 द्यकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ वेत्तधारकः
 दौःसाधिकः ७ वर्षककः ८ गर्वाटः ९
 दंखवासी १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वारस्थः
 १ जप्ता २ द्वारपालकः ३ दौवारिकः ४
 द्वैत्री ५ उत्सारकः ६ दक्षी ७ ९ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं दौवारिकशब्दे
 दृश्यम् ॥
 पालकः, पुं, (पालयतीति शकृत् । द्वाराणां
 पालकः । यद्वा, द्वारपाल+कार्थे कन् ।) द्वार-
 पालः । इति श्रुन्दरत्नावली ॥
 पिच्छी, स्त्री, (द्वारस्थ पिच्छी पिच्छिकेव ।)
 देहली । इति जटाधरः ॥
 पारवलिभुक्, [ज] पुं, (द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते इति ।
 भुज्+क्तिप ।) वकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पारयन्, स्त्री, (द्वारवन्तं यन् मध्यलोपी
 समासः ।) तालकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७९ ॥
 ताला इति कुञ्जप इति च भाषा ॥
 पारवती, स्त्री, (द्वाराणि सन्धय । यद्वा, चतु-
 र्बन्धानां भोक्तृद्वाराणि सन्नि अत्रेति । द्वार+
 मतुप् । मस्य वः ।) द्वारका । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ३४ ।
 “कृतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारा मनोरमाम् ॥”
 तथा च तत्रैव,—
 “चतुर्धामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सन्तः ।
 अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्रैदिभिः ॥”
 त्र्यं हि पीठस्थानानामन्यतमा । अत्र भगवती
 बलिनीरूपेण विराजते । यथा, देवीभावते ।
 ७ । ३० । ६६ ।
 “बलिनी द्वारवत्यास्तु राधा वृन्दावने वने ॥”
 पारस्यः, पुं, (द्वारे तिष्ठतीति । स्या+कः ।) द्वार-
 पालः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५ ॥ (द्वार-
 स्थिते, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ११६ ।
 “सुते च तस्मिन् द्वारस्थो जागरामास च
 द्विजः ॥”)

द्विः

द्वारावती, स्त्री, (द्वाराणि प्रशस्तबहुलप्रतीहाराः
 सन्धय । द्वार+मतुप् मस्य वः । निपातनात्
 पूर्वोदीर्घश्च ।) द्वारका । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४६ ॥
 “अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अव-
 न्तिका ।
 पुरी द्वारावती चैव समेता मोक्षदायिकाः ॥
 एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।
 पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्मोपरिस्थिता ॥
 सुक्तिदा एताः सर्व्वाश्च एकत्र गणिताः सुरैः ।
 यानि यानि च सैन्धाणि काशीप्रामिकराणि
 षट् ॥”
 इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥
 द्वारिकः, पुं, (द्वारं पालयतिनास्यस्येति ठन् ।)
 द्वारपालः । इत्यमरटीकासारशुन्दरी ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ३ । ८५ ।
 “यो सर्व्वं लौलासम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
 मिथ्यावाद्ं विशेष्य तस्य कार्यं न सिध्यति ॥”)
 द्वारिका, स्त्री, (प्रशस्तानि द्वाराणि सन्धास्या-
 मिति । ठन् टाप् च ।) द्वारकापुरी । इति
 श्रुन्दरत्नावली ॥
 द्वारी, [न] त्रि, (द्वारं पालयतिनास्यस्येति इनिः ।)
 द्वारपालः । इति श्रुन्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १२६ । १० ।
 “द्वारिणं तापसा जूक्तं राजानश्च प्रकाशय ॥”)
 द्वाविंशतिः, स्त्री, (द्वाधिका विंशतिरिति । “द्वाष्टनः
 संख्यायामवहुनीत्युप्रीत्योः ।” ६ । ३ । ४७ ।
 इति आनुप्रत्ययः ।) द्वाधिकाविंशतिः । इति
 व्याकरणम् ॥ वादृश इति भाषा । (यथा,
 महाभारते । ७ । ४६ । १८ ।
 “कथं द्वाविंशतिं भलान् कृतवर्मा चतुर्दश ॥”)
 दासप्रतिः, स्त्री, (द्वाधिका सप्रतिरिति । “विभाषा
 चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्व्वेषाम् ।” ६ । ३ । ४६ ।
 इति पाञ्चिक आनुप्रत्ययः ।) द्विसप्रतिः । यथा,
 दासप्रतिश्च बन्धायामिति ष्योतिस्तत्त्वम् ॥
 दास्यः, पुं, (द्वारि तिष्ठतीति । स्या+स्यप्रत्ययः ।
 ३ । २ । ३ । इति कः । “खर्परं शरि वा विसर्ग-
 लोपो वक्तव्यः ।” ८ । ३ । ३६ । इत्यस्य वार्त्तिक-
 कोश्या विसर्गस्य पाञ्चिकलोपः ।) द्वारपालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दास्थितः, पुं, (द्वारि स्थितः । विसर्गस्य पाञ्चिक-
 लोपः ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 दास्थितदर्शकः, पुं, (पश्यतीति । दृश्+शुक् ।
 दास्थितः सन् दर्शकः ।) दौवारिकः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥
 द्विः, अ, द्वौ वारौ, इति सूत्रप्रत्ययेत् साध्यम् ।
 (यथा, रामायणे । २ । १८ । ३० ।
 “करिष्ये प्रतिजाने च रामो दिर्नाभिभाषते ॥”)
 सर्व्वनामान्तगतद्विप्रत्ययस्य पुंसि रूपं द्वौ । क्वियां
 स्त्रीषु च द्वौ । तदाचकानि यथा, पञ्चः १ नदी-
 कुलम् २ असिधारा ३ रामपुत्रः ४ चक्षुः ५
 इक्ष्वा ६ स्तनः ७ । इति कविकल्पलता ॥
 द्वचरौ यथा, इन्द्रायौ १ नारदप्रभृतौ २

द्विजः

अश्विनीकुमारौ ३ भार्यापती ४ । इति महा-
 भारते वनपर्व्व ॥
 द्विकं, स्त्री, (द्वाभ्यां कायतीति । कौ+कः ।)
 द्वयम् । यथा,—
 “अशीतिभागं शक्तीयान्मासादाह्वयिकः प्रसात ।
 द्विकं शतं वा यज्ञानो न भवेदर्थकालिषी ॥”
 इत्याह्निकतन्त्रम् ॥
 (द्वितीयेन रूपेण यज्ञमिति । “तावतिथं
 यज्ञमिति जुगवा ।” ५ । १२ । ७७ । इति कन्
 पूरखप्रत्ययस्य च लुक् । द्वितीयके, त्रि । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ।)
 द्विकः, पुं, (द्वौ कौ ककारवर्णौ यच्च ।) काकः ।
 कोकः । इति मेदिनी । के, २६ ॥
 द्विककारः, पुं, (द्वौ ककारौ यच्च ।) काकः । इति
 श्रुन्दरत्नावली ॥
 द्विकजुत्, [दृ] पुं, (द्वि कजुदौ यस्य ।) उदृः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२० ॥
 द्विगुः, पुं, षट्समासान्तगतसमासविधेयः । स तु
 संख्यापूर्व्वपदानां समासः । षोडशेनास्य ग-
 संज्ञा कृता । स च त्रिविधः । तद्विधार्थः १
 समाहारः २ उत्तरपदपरश्च ३ । तद्विधार्थ-
 ४पि द्विविधः । तद्विधप्रत्ययमात्रस्य अजादे-
 र्ज्ञसादेर्ज्ञा अर्थे विधये इत्येकः । अपत्यार्थे ष्या-
 दिकं ष्या अजादेक्षित्तित्त्यार्थे वाच्ये इत्यपरः ।
 तद्विधार्थविधयो यथा, द्योर्माचोरपथं द्वैमा-
 तुरः । पश्चानां नापितानामपथं पाञ्चनापितिः ॥
 तद्विधार्थवाच्यो यथा, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः
 पञ्चगुः ॥ समहारो यथा, त्रयाणां सखीनां समा-
 हारः त्रिसखम् । समाहारे अदन्तानां स्त्रीत्वं
 पाञ्चादेशु जीवत्वम् ॥ उत्तरपदपरो यथा,—
 पञ्च गावो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यादि ।
 इति सुगन्धवोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (द्वौ द्वे
 वा गावौ यस्य इति विग्रहे गौशब्दे गोशब्दस्य
 इत्सः । द्विगवस्वामिके, त्रि । यथा,—
 “द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गोहे नित्यमन्ययीभावः ।
 तत् पुरुष कर्म्म धारय येनाहं स्यां बहुव्रीहः ॥”
 इत्युद्वटः ॥)
 द्विगुणं, त्रि, द्वाभ्यां पूरणम् । अङ्कद्वयाभ्यां घातः ।
 इति लीलावती ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
 ४६१ ।
 “बह्वस्वरसप्रवस्वालिभिरये नतं प्रियं प्रति मे ।
 कोतस इव निम्नं प्रतिरागस्य द्विगुण आविगः ॥”)
 द्विगुणाकृतं, त्रि, (द्विगुणं कर्षणं कृतम् । “संख्या-
 याश्च गुणान्तायाः ।” ५ । १४५ । इति षाच् ।)
 वारदयल्लक्षणेचम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
 दोषसा भूद इति भाषा ॥
 द्विजः, पुं, (द्विजायते इति । जन+“अन्येष्वपि
 दृश्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति षः ।) संस्कृत-
 ब्राह्मणः । यथा,—
 “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 सदृष्टतत्राक्षयः । तत्राक्षयं यथा,—

द्विजव

अम्बरीष उवाच ।

“क्रीडशाय प्रदातयं महादानं द्विजातये ।
विदुषे वा निराधारे साचारेऽविदुषे सुने ! ॥
एतन्मे सर्वमाखाहि यथातथं द्विजोत्तम ! ॥
उत्तारयति संयुक्त दातारं दानमेव हि ॥

वशिष्ठ उवाच ।

जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेत् नित्यं स द्विज उच्यते ॥
न जातिर्न कुलं राजन् ! न स्वाध्यायः श्रुतं न च ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥”
इति वज्रपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
चत्त्रियः । वैश्यः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ३६ ।
“मातुर्यदग्ने जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्वनात् ।
ब्राह्मणचत्त्रियविश्वस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥”
इति । (यथा,—
“न श्कित्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥” इति चरके सूत्र-
स्थानेऽध्याये ॥) अखजः । स पश्चिमर्षमत्-
स्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३० ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २२ ।
“रेन्निः किल नखैस्तस्या विदहार स्तनौ द्विजः ॥”
तुम्बुरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विजाति, त्रि ॥
द्विजकुत्सितः, पुं, (द्विजानां द्विजेषु वा कुत्सितः ।
द्विजानां तद्गुणनिघघात् तथात्वम् ।) अज्ञा-
न्कट्टकः । इति राजनिर्घण्टः शब्दमाला च ॥
द्विजदासः, पुं, (द्विजानां दासः ।) मूद्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ द्विजानां दासे, त्रि ॥
द्विजम्मा, [न] पुं, (द्विजमनी यस्य ।) ब्राह्मणः ।
(यथा, देवीभागवते । ५ । ५ । ३ ।
“यतीनां भूषणं ज्ञानं सन्तोषो हि द्विजमनाम् ॥”
इति । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ चत्त्रियः ।
वैश्यश्च । त्रि, द्विवारजन्मयुक्तः । (इत्याभ्यां जाय-
मानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । २ ।
“अभिविजम्मा त्रिवृत्स्यत्यते ।
संवत्सरे वाटथे जग्धमी पुनः ॥”
“हाभ्यामरथोर्भ्यां जायमानत्वात् यद्वा मयने-
नाघानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजमत्वम् ॥”
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
द्विजपतिः, पुं, (द्विजानां पतिः ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । २६ ।
“क्रूराणि चैवमादीनि भावणानि वृहस्पतिः ।
श्रुत्वा द्विजपतिः शीघ्रं निर्गतं सद्गनादुबहिः ॥”
द्विजप्रपा, स्त्री, (द्विजानां पश्चिमां प्रपा ।)
बालबालम् । तत्पर्यायः । तलम् २ विह्वम् ३
तलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
द्विजप्रिया, स्त्री, (द्विजानां याद्विकब्राह्मणादीनां
प्रिया ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥
द्विजवन्दुः, पुं, (द्विजस्य वन्दुरिव ।) अत्राह्वयः
स भट्टदेवश्चादिः । यथा,—
“स्त्रीमूद्रद्विजवन्दुनां श्रयी न श्रुतिगोचरा ।”
इति स्मृतिः ॥

द्विजाल

द्विजवृषः, पुं, (आत्मानं द्विजं वृते इति । वृ + कः ।
ब्राह्मणवृषः । स च जातिमात्रोपजीवी ब्राह्मणः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । १६ ॥ यथा,—
“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणवृषे ।
अधीते श्रुतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥”
इति स्मृतिः ॥
द्विजराजः, पुं, (द्विजानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६ । इति टच् ।) चन्द्रः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ७२ ।
“द्विजराजस्तु तच्छ्रुत्वा भृगोर्ब्रह्मचरमद्भुतम् ।
द्दावतत्प्रियां भार्यां गुरोर्गर्भवतीं शुभाम् ॥”)
कर्पूरः । इत्यमरः ॥ अन्नमः । गरुडः । इति
मेदिनी । जे, ३२ ॥
द्विजलिङ्गी, [न] पुं, (द्विजस्य लिङ्गं चिह्नमस्य-
स्येति । इति ।) चत्त्रियः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ ब्राह्मणवेप्रधारिणि, त्रि ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २२४ ।
“दूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्व्यात् कारयेत् वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा मूद्रांश्च द्विज-
लिङ्गिनः ॥”)
द्विजव्रणः, पुं, (द्विजस्य दन्तस्य व्रणः ।) दन्तार्बुदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजश्रमः, पुं, (द्विजेः श्रमः ।) राजमाषः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वरवटी इति भाषा ॥
द्विजसेवकः, पुं, (द्विजानां सेवकः ।) मूद्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ त्रिवर्गसेवाकर्त्तरि, त्रि ॥
द्विजा, स्त्री, (द्विजायते इति । जन् + ङः । टाप् ।)
रेणुकानामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्वा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भागौ । इति मेदिनी । जे, १० ॥ पालङ्गी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
द्विजाङ्गी, स्त्री, (द्विजस्य पश्चिमीऽङ्गमिव अङ्गं
यस्याः । ङोप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
द्विजातिः, पुं, (द्विजाती यस्य ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
७४ । ६१ ।
“वेदेऽपि वदन्तीमं मन्त्रजातं द्विजातयः ॥”)
अखजः । इति मेदिनी । ते, ११४ ॥ चत्त्रियः ।
वैश्यः । यथा,—
“मूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।”
इति स्मृतिः ॥
(यथा च मनुः । १० । ४ ।
“ब्राह्मणः चत्त्रियो वैश्यश्चोर्वर्षा द्विजातयः ।
चतुर्थे एकजातिस्तु मूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥”)
द्विजायनी, स्त्री, (द्विजः अयते ज्ञायतेऽनयेति ।
अय + करणे ल्युट् । स्त्रियां ङोप् ।) यज्ञोप-
वीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
द्विजालयः, पुं, (द्विजानां पश्चिमालयः ।) कोट-
रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ द्विजानां गृहम् ॥

द्वितीया

द्विजिङ्गः, पुं, (द्विजिङ्गे यस्य ।) सर्पः
पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ब्राह्मणाश्रीविषः सर्पो द्विजिङ्गोऽपि
चक्षुःश्रवा इन्द्रशूको गूढपातुपन्नगोर
रुचकः । इत्यमरः । ३ । १ । १३३
माघे । १ । ६३ ।
“परस्य मर्माविषसुजम्भतां निजं
द्विजिङ्गतादोषमजिह्वागामिभिः ॥
खलः । इति मेदिनी । वे, १२
दुःसाध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १४
“त्रयो द्विजिङ्गः खलु रोग एव
विवर्जयेदागतपाकमेवम् ॥”
त्रि, द्विजिङ्गाविशेषः । यथा, मनु
१ । ३४ । २४ ।
“द्विजिङ्गाश्च ज्ञताः सर्पा गवडेन मह
द्विजोत्तमः, पुं, (द्विजेषु उत्तमः ।)
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । २ ।
“भवत्पूर्वम् चरेद्भेषसुपनीतो द्विजोत्त-
मिद, [व] पुं, (द्विष्टीति । द्विष् + क्तिप्
इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, मनु
४ । १६ । ७ ।
“तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाचे मा-
तत् कर्मे ज्ञतवत्यय कथं निद्रां निधेवं
द्वेष्टरि, त्रि । (यथा, रघौ । ३ । ४५
“त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा
द्विष्टः, पुं, वद्विजाया । स्वाहा । विषर्गः
फेत्कारोयतन्मम् ॥ ठकारद्वयम् ॥
द्वितयं, स्त्री, (द्वौ अवयवौ अस्य । द्वि +
अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥ इति
द्वयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ५० ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । ४ ।
“अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षदित-
लभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो
द्वादशाशुभुक्ते ॥” द्वित्वसंख्याविशिष्टे
यथा, रघुः । ८ । ६० ।
“हमसानुमतां किमन्तरं
यदि वायौ हितयेऽपि तेऽचलाः ॥
द्वितीयं, त्रि, (द्वयोः पूरणम् । द्वि +
“द्वि ५ । २ । ५४ । इति तीयः ।) द्वयम् ।
हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥ (यथा, रघुः ।
“तथा विदुर्मां सुनयः श्रुतकर्तुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः
द्वितीयः, पुं, (द्वयोः पूरणः । आत्मनो द्विती-
वाख्य तथात्वम् ।) पुनः । इति त्रिकाण्ड-
द्वितीया, स्त्री, (द्वितीय + टाप् ।) गो-
भार्या । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ तिथि-
या चन्द्रस्य द्वितीयकलाक्रियारूपा । शुक्ल
कलापक्षे १७ एतदङ्गबोधिता । इति
यम् ॥ ॥ वा च अश्विनीकुमारयोर्जन्म-
यथा,—

द्वितीया

ब्रह्मोवाच ।

ऽं ज्ञानिरनौपम्यं भिन्नकलं सर्ववस्तुषु ।
 अपलञ्च कोनेषु सर्वमेतन्नविद्यति ॥
 महातपा उवाच ।
 त् सर्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा ।
 यस्मात्तस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
 सां रूपकामस्तु पुण्याहारी भवेन्नरः ।
 त्वरं शुचिर्निर्वाणं सुखरूपी भवेन्नरः ॥
 श्रद्धां ये गुण्याः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च ॥
 इति धराहपुराणम् ॥

अत्र जातपणम् ।

‘निखिलगुणगभीरी दानश्रीको दयालुः
 बहुलकुसुदचन्द्रः सख्यचिन्तोऽतिशूरः ।
 निजसुखबलगर्वाच्छादितारातिवर्गो
 भवति विपुलकीर्णयो द्वितीयाप्रसूतः ॥’
 इति कीर्त्तौप्रदीपः ॥

अथ रथद्वितीया । स्कन्दपुराणे ।
 त्वाप्यस्य चित्ते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
 तं रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥
 शीतसर्वं प्रहृष्टाथ प्रीत्येव च दिवान् बहून् ।
 शमावे तिथौ कार्त्त्यां सदा सा प्रीतये मम ॥
 यात्रा । मां जगन्नाथम् ॥

अथ मनोरथद्वितीया ।

वा आवय्यसुखद्वितीया । ‘मनोरथद्वितीयायां
 दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं
 नक्तञ्च भोजनादिकम् ॥’ यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।
 ‘देवमभ्यर्च्य पुष्येस्तु घृपदीपानुत्प्रेषणे ।
 उज्ज्वलञ्च बालेन्दोर्देवादर्घ्यं समाहितः ॥
 नक्तं सुझीत च नरो यावत्पिच्छति चन्द्रमाः ।
 अस्तं गते न सुझीत व्रतभङ्गभयान्नरः ॥’

अथ आठद्वितीया । जिह्वपुराणे ।
 ‘कार्तिके तु द्वितीयायां सुक्लायां आठपूजनम् ।
 या न कुर्व्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥’
 तस्या इति शेषः ॥ महाभारते ।

‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां सुधिष्ठिर ! ।
 यमो यस्तुनया पूर्वं भोजितः स्वयञ्च स्वयम् ॥
 तस्यां निजयज्ञे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
 यन्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तयं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
 दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥’
 तथा ।

‘यमञ्च चित्रगुणञ्च यमदूर्ताञ्च पूजयेत् ।
 अर्घ्यञ्चान्नं प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥’
 सहजद्वयेभंगिनीआठभिः । अर्घ्यमन्नः ।

ॐ एहोहि मार्तण्डञ्च पाशहस्त
 यमान्नाकाकोकधरामरेण ! ।
 आठद्वितीयाहृतदेवपूर्णा
 यहाय चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

प्रथाममन्नः ।
 ॐ धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यस्तुनायज ।
 पाहं मां किङ्करीः सार्द्धं स्वयंपुत्र नमोऽस्तु ते ।
 यस्तुनाञ्च संपूज्य नमस्कृत्यात् ।
 ॐ यमखसर्वनमस्तेऽस्तु यत्ने कोकपूजिते ।

द्विधात्म

वरदा भव मे नित्यं स्वयंपुत्रि ! नमोऽस्तु ते ॥
 अन्नं दत्त्वा पठति ।
 भ्रातस्त्रवारुणाताहं भुङ्क्ते भक्तमिदं शुभम् ।
 प्रीतये यमराजस्य यस्तुनाया विशेषतः ॥
 श्लोका तवायजाताहमिति वदेत् ।
 तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥
 अनध्यायद्वितीया यथा ।
 प्रे-को-चे-चाद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
 या च कोजागरे जाते चैत्रावल्याः परेऽपि या ॥
 चातुर्मास्ये समामे च द्वितीया वा भवेत्तिथिः ।
 परास्त्रेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

“पञ्चयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणम् ॥

द्वितीयाहृतं, त्रि, (द्वितीयं कर्त्तव्यं हृतमिति ।
 “जपो द्वितीयतृतीयश्रमणीजात् शबौ । ५ ।
 ४ । ५८ । इति षाच् ।) वारह्विज्यलक्षणम् ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६ । दोषसा भू इ इति भाषा ॥

द्वितीयाभा, स्त्री, (द्वितीया हरिद्रावत् आभा-
 तीति । आ+भा+कः ।) दाहहरिद्रा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥

द्विजाः, त्रि, (द्वौ वा त्रयो वा । “संख्यायाव्या-
 सन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये ।” २ । २ । २५ ।
 इति समासः । “बहुब्रीहौ संख्ये चण्वबहु-
 गणात् ।” ५ । ४ । ७३ । इति षच् ।) द्वौ वा
 त्रयो वा इमे । इति संक्षिप्तसारः । नित्यबहु-
 वचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, रघुः । ५ । २५ ।

“त्रिजाण्यहान्यहंसि सोऽमहं
 यावद् यते साधयितुं तदर्थम् ॥”)

द्विदन्, [त्रि] त्रि, (द्वौ दन्तौ यस्य । “वयसि दन्तस्य
 दृष्ट ।” ५ । ४ । ४१ । इति दन्तस्य दृष्ट-आदेशः ।)
 दन्तद्वययुक्तवृषादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० । ६ ।

द्विदानी, स्त्री, (द्वे दानौ बन्धनरन्तु यस्याः ।
 “दामहायनान्ताञ्च ।” ४ । १ । २७ । इति ङीप् ।)
 रन्तुद्वययुक्ता गौः । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥

द्विदेहः, पुं, (द्वाभ्यां देहोऽस्तीति । गलाननत्वा-
 देवास्त्य तथात्मम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (द्वात्मकराशिः । इति ज्योतिषम् ॥)

द्विधा, अ, (द्वि+ “संख्याया विधार्थे धा ।” ५ । १ ।
 ४२ । इति धा ।) द्विप्रकारम् । इति सुग्ध-
 बोधम् ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ५ ।

“यथा दीपस्तथोपाधेयोऽगात् सञ्जायते द्विधा ।
 ह्यायेवादर्शमध्ये वा प्रतिविम्बं तथावयोः ॥”)

द्विधागतिः, पुं, (द्विधा द्विप्रकारा गतिर्यस्य ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ । ८ । द्विप्रकार-
 गतियुक्ते, त्रि ॥

द्विधातुः, पुं, (द्वौ धातु यस्य । देवगणदेहवत्त्वा-
 देवास्त्य तथात्मम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (द्वौ धातु तास्त्रादिधातुत्रये यत्र ।)
 धातुद्वये, स्त्री ॥

द्विधात्मकं, स्त्री, (द्विधा आत्मा यस्य । कप् ।)
 जातीकोवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

द्विसुखा

द्विघालेखः, पुं, (द्विधा लिखते यत्र । लिख +
 आधारे यत् ।) द्विघाललेखः । इति राज-
 निघण्टुः ॥ द्विप्रकारलेखनीये, त्रि ॥

द्विजयकः, पुं, (द्विद्वितीयो जयक इव ।) दुष्कर्मा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

द्विपः, पुं, (द्वाभ्यां सुखसुखाभ्यां पिबतीति ।)
 पा+कः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥
 (यथा, माघे । ३ । ६७ ।

“तेजोमहद्विह्वलमसेव हीपे-
 द्विपैरसम्बाधमयात्मभूये ॥”)

पुं, नाशकेशरः । इति रत्नमाळा ॥

द्विपद्यं, स्त्री, (द्वयोः पद्योः समाहारः । तद्विधा-
 र्थेत्वादिना समासः । “अकपुरम्बुः पथामानसे ।”
 ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) पद्यद्वयम् । दोमाता
 पद्य इति भाषा । तत्पथ्यायः । चावपद्यः २ ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ५२ ॥ द्वौ पद्यानौ यच्चे-
 त्यर्थे, त्रि ॥

द्विपदः, पुं, (द्वि पदे यस्य ।) मनुष्यः । (यथा,
 महाभारते । १ । ७४ । ५६ ।

“ब्राह्मणो द्विपदं श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्टयदा ॥”
 देवः । पक्षी । राजस्यः । यथा, प्रथमसारे ।

“द्विपदेऽपि चतुर्भेदा वृद्धेवपचिराचसाः ॥”

द्विपदराशिः, पुं, (द्वे पदे यस्य । स चासौ राशि-
 च्छेति ।) मियुगम् । तुला । कुम्भः । कन्या ।
 घृशुषः पूर्वाह्नम् । यथा, ज्योतिषस्ये ।

“मियुगनुलाचटकन्याद्विपदास्याच्चापपूर्व-
 भागञ्च ॥”

द्विपमदः, पुं, (द्विपस्य हस्तिगो मदः ।) हस्ति-
 मदः । इति राजनिघण्टुः ॥

द्विपर्यौ, स्त्री, (द्वे द्वे पर्यौ यस्याः । ङीप्) वन-
 कोली । इति रत्नमाळा ॥ पर्यङ्गयुक्ते, त्रि ॥

द्विपातं, [द्व] त्रि, द्वौ पादौ यस्य सः । (पादस्य
 पादभावः ।) पादद्वययुक्तः । इति सुग्धबोध-
 याकरणम् ॥

द्विपातं, स्त्री, (द्वौ पादौ परिमाणमस्य । “पण-
 यादमावशताद् यत् ।” ५ । १ । ६४ । इति यत् ।)
 द्विगुणदण्डः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥

द्विपायी, [द्व] पुं, (द्वाभ्यां सुखसुखाभ्यां पिब-
 तीति । पा+यिनिः ।) हस्ती । इति हारा-
 वली । १४ ॥

द्विपृष्ठः, पुं, (द्वौ पृष्ठौ यस्य ।) राजभेदः । तत्-
 पथ्यायः । ब्रह्मसम्भवः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ३५६ ॥

द्विविन्दः, पुं, (द्वौ विन्द यत्र ।) विसर्गवर्णः । यथा,
 विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमाद्भूवौ संज्ञौ सः ।
 इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥ श्रुत्यङ्गयथ ॥

द्विमात्रकः, पुं, (द्वाभ्यां मात्राभ्यां जायते इति ।
 जन + कः ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २९० ॥

द्विसुखः, पुं, (द्वे सुखे यस्य ।) राजसर्पः । इति
 हकारयुधः ॥ सुखद्वययुक्ते, त्रि ॥

द्विसुखा, स्त्री, (द्वे सुखे यस्याः ।) कर्करी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ गाङ्, इति भाषा । जर्जाकाः ।

द्विराग

इति हलायुधः ॥ ओं क इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५४ अध्याये ।
 “चरुवो द्विसुखाश्चैव सप्तेषु पुरीषजाः ॥”)
 द्विसुखादिः, पुं, (द्विसुखः अदिः सर्पः ।) सर्प-
 विशेषः । शांखिनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 अहीरलिः २ राजादिः ३ राजसर्पः ४ द्विसुखः
 ५ सर्पभुक् ६ । इति हलायुधः ॥
 द्विसुखोरगः, पुं, (द्विसुखः उरगः सर्पः ।) राज-
 सर्पः । इति जटाधरः ॥
 द्विन्दुः, चि, (द्वौ नन्दानौ यस्य । “द्विभिर्भां व
 न्दुः” ५ । ४ । ११५ । इति व ।) मत्तक-
 इययुक्तः । इति सुगन्धोद्ययाकरव्यम् ॥ (यथा,
 भङ्गिः । ४ । ११ ।
 “बहुन्दुर्द्वौ द्विन्दुर्द्वौ च द्विन्दुर्द्वौ चाहतां न्ये ॥”)
 द्विरदः, पुं स्त्री, (द्वौ रदौ दन्तौ प्रधानतया यस्य ।
 हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । २६ । २७ ।
 “सोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनीमिव ।
 धनञ्जयं भूतगणाः साधु साध्विष्यपूजयन् ॥”)
 द्विरदानकः, पुं, (द्विरदानां हस्तिनां अन्तकः ।)
 सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्विरशनं, स्त्री, (द्विवारमशनं भोजनम् ।) वार-
 इयभोजनम् । यथा,—
 “सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मत्स्रवाचिनां
 नित्यम् ।
 अहनि च तमस्त्रिणां साहस्रप्रहरयामान्तः ॥”
 इति तियादितत्त्वम् ॥
 द्विरसनः, पुं, (द्वे रसने षिङ्गे यस्य ।) सर्पः ।
 इति हारावली । १५ ॥
 द्विरागमनं, स्त्री, (द्विवारं विवाहात् परं आग-
 मनं स्वामियुद्धे इत्यर्थः ।) विवाहानन्तरं बध्नाः
 पितृगेहात् पतियुद्धे पुनरागमनम् । यथा,
 नारायणपद्धतौ ।
 “वृत्ते पाण्डिग्रहे गेहात् पितुः पतियुद्धं प्रति ।
 पुनरागमनं बध्नास्तद्विरागमनं विदुः ॥”
 तस्य शुभकालदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
 “स्त्रीशुद्धशालिघटाक्षसंयुतरवौ काये विशुद्धे भृगुं
 संतप्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
 त्वाहाहस्तु निरंशकं नववध्याचाप्रवेशौ पतिः
 कुम्भ्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैः क्लृप्ति दोषं बुधाः ॥
 पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्
 कालः शुद्धो न भवति यदा संतुखो वापि शुक्रः ।
 मेवे कुम्भेऽलनि च न भवेत् भास्वरश्चेत्तथापि
 स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेश्येऽन्विरं स्वम् ॥
 भर्तृगोचरशोभने दिनपत्नी नास्तं गति भार्गवे
 स्वर्ग्ये कौटघटाजगे शुभदिने पत्ने च क्लृप्तरे ।
 हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ
 तथा
 चानीता शुभशालिनी नववधूर्निर्धोतुसवा
 मोदते ॥
 एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राहुविप्रवे ।
 यतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”

द्विरक्तिः

तथा,—
 “काश्यपेभ्य वंशुषेभ्य भृग्वारिद्याङ्गिरःसु च ।
 भारद्वाजेभ्य वात्स्येभ्य प्रतियुक्तो न दोषभाक् ॥”
 श्रीपतिर्द्विजायां प्रथिताः ।
 “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुध्वप्युत्तरारेवती-
 तारानायकरोहिणीयु शुभदे मेवालिङ्गम्भे रवौ ।
 वारेऽप्यित्यसितेऽप्युत्तु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ
 कन्यामन्धमोनतौलिङ्गमे स्यादङ्गना-
 ङ्गागमः ॥”
 ज्योतिःसारसंयधे ।
 “विवाहमासि प्रथमं बध्ना नागमनं यदि ।
 तदा सम्भिमिदं चिन्त्यं युग्माद्यन्व विचक्षणे ॥”
 ज्ञानचिन्तामणौ ।
 “अशुं हन्त्यधमे वर्षे अशुरश्च दशाब्दिके ।
 सम्भामे द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥”
 मत्स्यसूक्तम् ।
 “सुक्ता पितृयुद्धे कन्या भुङ्क्ते स्वामियुद्धे यदि ।
 दौर्भाग्यं जायते तस्याः प्रपन्ति कुलनायिकाः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निष्कर्षस्तु ।
 “विवाहमासि प्रथममनागताया बध्ना अष्टम-
 दशमद्वादशेतरवर्षे कालशुद्धौ वैशाखमासौश्रीर्ष-
 फाल्गुनाश्वतथममासे रविशुद्धौ सोमबुधशुभ-
 शुक्रान्यतमवारे चन्द्रताराशुद्धौ रोहिणीपुन-
 र्द्वसुन्दगशिरःपुष्योत्तराश्वत्थस्वातीधनिष्ठा-
 रेवतीषु विधिभिन्नकरयेषु निषिद्धेतरयोगेषु
 कन्यामिद्युनतुलाभीनकर्मेषु द्विरागमनम् ।
 कस्यचिन्तते बुधवारोऽपि निषिद्धः ।
 दक्षिणदिङ्मुखगमनं गमनमभिनवनारीयाम् ।
 अथमपि धान्यादीनां न बुधो बुधवासरे कुर्व्यात् ॥”
 इति सत्तत्त्वसुक्तावली ॥
 द्विरापः, पुं, (द्विर्द्वारं मुखशुद्धाभ्यामिदर्थः ।
 आ सन्धकं पिबतीति । पा + कः ।) हस्ती ।
 इति शब्दमाला ॥
 द्विरावाङ्, पुं, (द्विः आवाङ् ।) मिद्युनस्वरथा-
 रम्भशुक्त प्रतिपदादिदर्शात्तमासइयम् । स च
 आवाङ्मकमासे भवति । यथा, ज्योतिषे ।
 “मिद्युनस्यो यदा भाशुरमावास्याङ्गयं अश्रित् ।
 द्विरावाङ् स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”
 मिहिरश्च ।
 “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शयं यदा ।
 द्विरावाङ् स विज्ञेयः श्रेते तु आवश्येऽच्युतः ॥”
 इति मज्जमासतत्त्वम् ॥
 अन्यथा ।
 “पौर्णमास्या इयं यत्र पूर्वमावाङ्गाइयं भवेत् ।
 द्विरावाङ् स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥”
 इति गारुडे ६० अध्यायः ॥
 द्विरक्तः, चि, (द्विर्द्वारं यथा तथा उक्तः ।)
 द्विवारकथितः । यथा । द्विरक्तयत्नादी द्विः ।
 इति सुगन्धोद्ययाकरव्यम् ॥
 द्विरक्तिः, स्त्री, (वच + क्तिन् । द्विर्द्वारं उक्तिः ।)
 द्विवारकथनम् । इति संक्षिप्तसारः ॥

द्विशः

द्विरुद्रा, स्त्री, (उच्यते इति । वृ + क
 द्विः ऊद्रा विवाहिता ।) द्विवारति
 तत्पर्यायः । द्विद्विः २ पुनर्भः ३ ।
 चन्द्रः । ३ । १८६ ॥
 द्विरूपः, पुं, (द्वौ रूपौ आकारौ यत्र ।)
 शब्दादिः । यथा । द्विरूपकोषादिः ।
 ग्रन्थादितिः । यथा । द्विरूपचक्र
 रूपइययुक्ते, चि ॥
 द्विरेपः, पुं स्त्री, (द्वौ रेफौ रकारवर्गे क
 नात्वि ।) अमरः । (यथा, कुमारे ।
 “निवेशयामास मधुर्द्विरेपान्
 नामाचराश्रीव मनोभवस्य ॥”)
 वन्द्रे, चि, इत्यमरः ॥
 द्विवर्षा, स्त्री, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमा
 द्विवर्ष + आर्होऽयष्टक् तस्य लुक् च ।)
 यनी । द्विवर्षवयस्का गौः । इत्यमरः ॥
 द्विवर्षिका, स्त्री, (द्विवर्षेव । स्वार्थे क्त्
 “प्रत्ययस्यादिति ॥” ७ । ३ । ४४ । इ
 इत्वम् ।) द्विवर्षा गौः । इति हेमचन्द्रः ।
 द्विवर्षीयः, चि, (द्वौ वर्षौ वयःपरिमा
 द्विवर्ष + खः ।) द्विवर्षिकः । द्विवर्ष
 इति पाणिनीयव्याकरणम् ॥
 द्विवर्षिकः, चि, (द्विवर्षे भवः । ठक् ।)
 भवः । वत्सरइयजातः । इति आकर
 द्विवर्षिका, स्त्री, (द्वाभ्यां पान्भ्यां वाह
 वङ् + षिच् + लुक् । टापि अत इ
 दोला । इति शब्दमाला ॥
 द्विविदः, पुं, वानरविशेषः । इति हेम
 (अयं द्वि नरकासुरस्य मित्रम् । यथा,
 पुराणे । ५ । ३६ । २ ।
 “नरकस्यासुरेन्द्रस्य देवपक्षविरोधिनः ।
 सखाभवत्तद्वावीर्यो द्विविदो नाम वानर
 स तु वनरामेण हतः । यथा, तत्रेव ५६ ।
 “ततो वनेन कोपेन सुष्ठिना रुद्धिं ताडि
 पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः शीघ्रवीरि
 श्रीरामस्य सच्चिववानरायामन्यतम् ।
 महाभारते । ३ । २७६ । २३ ।
 “मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलाक्ष्णः
 चाभवाहृत्तराक्षसं सुग्रीवः सचिवाः कृत
 “ससुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः
 रेकाहिकक्षरं हन्ति तस्य नामाशुकीर्ण
 इति ज्योतिष
 द्विवेशरा, स्त्री, (द्वौ वेशौ गमनावस्थान
 राति ददातीति । रा दाने + कः ।) लघुः
 तत्पर्यायः । गन्तौ २ लघौ ३ । इति व
 वली । १६२ ॥
 द्विशः, [सु] अ, (द्वि + “संख्येकवचनाच्च र्
 याम् ।” ५ । ४ । ४३ । इति वीष्वावां श्र
 द्वौ द्वौ । इति वीष्वावां चशसुप्रत्ययः ॥ (३
 सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “द्विशो वा बहुशो वापि द्वाभ्यां दोषेऽ
 रवेत् ॥

द्विसृष्टि

एषः, पुं, (द्वौ द्वौ श्रुतौ यत्नः ।) द्विसृष्टिः ।
 वषट्, श्रीभागवते । ३ । १० । १२२ ।
 "गौरवो महिषः कण्ठः शूकरो गवयो रुचः ।
 द्विधाः पशवश्चैव अविष्टश्च सप्तमः ॥"
 १, ल न औ वैरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-
 उभ-सर्क-अणित् ।) ल न, हेटि द्विष्टे । औ,
 अविष्टत् । द्विधमि मन्वाचरितं महात्मनाम् ।
 इति कुमारः । इति दुर्गादासः ॥
 तीतापः, चि, (द्विधतीं तपति तापयतीति
 वा । द्विधती + तप + अच् । तप + णिच् +
 अच् वा ।) औशुतापकः । इति संक्षिप्त-
 धारवाकरणम् ॥
 त्, [त्] चि, (द्विष्टीति । द्विध + "द्विधो-
 ऽभिन्ने" ३ । २ । १३१ । इति श्रुतः ।
 इत्यमरः । १२० । १०० । (यथा, माथे । २ । १ ।
 "द्विधमाथेनाहूतः पार्थेनाथ द्विधं सुरम् ॥"
 लपः, चि, (द्विधन्तं तापयतीति । तप + णिच् +
 "द्विधत्परयोस्तापेः" ३ । २ । ३६ । इति
 श्वच् । "खचि ह्रस्वः" ६ । १ । ६४ । इति
 ह्रस्वः । "अरुद्विधत्तस्य तुम्" ६ । ३ । ६७ ।
 इति तुम् । ततः संयोगान्तकारणोपः ।)
 शत्रुतापः । शत्रुतापजनकः । इति संक्षिप्तसार-
 वाकरणम् ॥
 ङ, क्ली, (द्विध + क्तः ।) इष्टम् । ताम्बम् ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ द्विधविषये, चि ।
 (यथा, भाषापरिच्छेदे । १५१ ।
 "निवृत्तिसु भवेद्द्विधात् द्विधसाधनताधियः ॥"
 तथाच ।
 "अपोर्णं दुष्टसृष्टिं पाषाणद्वयलोष्टवत् ।
 द्विधं युधितमस्वाद् पूति चान्नं विवर्णयेत् ॥"
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥
 ङ, चि, द्वयोस्तिष्ठति यः । (द्वि + स्था + क्तः ।)
 उभयस्थः । यथा । संयोगस्य द्विधतयेति जग-
 दीशः ॥
 द्विधप्रतिः, क्ली, (द्विधिका सप्ततिः । "विभाषा
 चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्" ६ । ३ । ४६ ।
 इति पञ्चे न आत्वम् ।) द्विधकसप्ततिः । इति
 ज्योतिषम् ॥ ७२ वाओयात्तर इति भाषा ॥
 (यथा, मनुसंहितायाम् । ७ । १५७ ।
 "प्रथमे कथिता ह्येताः संक्षिपेय द्विधप्रतिः ॥"
 द्विधसाधः, पुं, (द्विधसहस्रं अक्षीक यत्नः । अन्
 समासे ।) अगन्तदेवः । इति चैमनकः ॥
 द्विधोक्तं, चि, (द्विवारं खीतया संहितम् । द्विधीता
 + "नौ वयोधर्मन्ति" ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।)
 वारद्वयसहस्रेणम् । दोषसा भू इ इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३
 श्रमाकृतम् ४ सन्नाकृतम् ५ द्विद्वयम् ६ ।
 इत्यमरभरतौ ॥
 द्विधिमन्त्रं, क्ली, (द्विधिमन्त्रं द्विःपक्तं अन्नं
 तन्वुवम् ।) द्विःसिद्धतन्वुजम् । यथा,—
 "द्विधिमन्त्रं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके ।
 नास्त्वन्नाश्रुत् विप्राणां भक्ष्ये च निवेदने ॥

द्वीपः

अभक्ष्य यतीनाश्च विषवाक्षपादिषाम् ।
 ताम्बूलश्च यथा ब्रह्मन् । तथैते वस्तुनो भुवम् ॥"
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसंहसम् ॥
 द्विद्वयं, चि, (द्विवारं ह्येन सृष्टम् । द्विद्वय +
 "मतजनहलादिति" ४ । ४ । ६७ । इति यत् ।)
 द्विधासृष्टेणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ।
 द्विधा, [न्] पुं, (द्विधायां शुद्धदन्ताभ्यां हन्तीति ।
 हन + णिप् ।) हन्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
 द्विहायनी, क्ली, (द्वौ हायनी वत्सरी वयःक्रमौ
 यस्याः । "दामहायनात्ताच" ४ । १ । २७ । इति
 डीप् ।) द्विधायां गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
 (द्विधवयस्ये, चि । यथा, मनुः । ११ । १३४ ।
 "शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा विहायनम् ॥"
 द्विधिययास्यः, पुं, (द्विधामिन्द्रियाभ्यां यास्यः ।)
 इन्द्रियद्वयस्ययौगुणः । स तु संख्यादिष्व-
 द्रव्यत्वकेश्वरूपः । यथा,—
 "संख्यादिरपरत्वान्तो द्रव्यत्वं खेह एव च ।
 एते तु द्विधिययास्यौ अथ सप्रान्तशब्दकाः ॥"
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 द्वीपं, क्ली, (द्वौ वक्षीं इत्येते इति । इ गतौ + बाहु-
 लकात् पः ।) आश्रमम् । इति द्वीपशब्द-
 टीकायां भरतः ॥
 द्वीपः, पुं क्ली, (द्विगता द्वयोर्द्विधोर्वा गता आपो
 यत्र । काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरेत्युक्तोऽपि
 चतुर्द्विष्ट इति सिद्धिः । "ऋक्पूरव्यरिति" ५ । ४ ।
 ७४ । इति यत् । "द्वान्तरपसर्गोऽथोऽप इत्" ।
 ६ । ३ । ६७ । इति इत् ।) वारिमध्यतटम् । जल-
 वेष्टितभूमिः । तत्पर्यायः । अन्तरीपम् २ । इत्य-
 मरः । ११ । १०० ॥ द्वीपोत्पत्तिर्यथा । सूर्यः सुमेरुं
 प्रदक्षिणीकुर्वन् अर्द्धां पृथ्वीं प्रकाशयति अर्द्धां
 तमसा आच्छाद्यति । तदा भगवदुपासनीप-
 तातिक्रान्तपुरषप्रभावः प्रियव्रतो राजा सूर्य-
 रथसमवेगेन ज्योतिर्मयरथेन रजनीमपि दिनं
 करिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा सप्तवारं द्वितीय-
 सूर्यं इव सूर्यमनुपम्यकामम् । अस्य रथचरण-
 नेमिपरिखाताः सप्तसिन्धव आसन् । यैरेव
 सिन्धुभिः पृथिव्याः सप्त द्वीपाः कृताः । ते जम्बु
 १ ब्रह्म २ शाक्यनि ३ कुश ४ क्रौञ्च ५ शाक ६
 पुष्कर ७ संशकाः । तेषां पूर्वस्य यद्विस्तार-
 मानं उत्तरतस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेन
 परिमाणम् । ते सिन्धुभ्यो बहिःसमं रचिताः ।
 यथा सिन्धुभ्यो बहिरेकेकशो द्वीपाः एवं द्वीपा-
 नामपि बहिःसिन्धवः । स प्रियव्रतः बर्हिष्पती-
 गर्भानानुगतानात्मजान् आभिधेभजिद्वयश्च-
 बाहुद्विरगदरेतोऽष्टपृष्ठेऽष्टातिचिवीतिद्वौचसं-
 श्रकान् यथासंख्येन एकैकस्मिन् द्वीपे एकैक-
 मधिपतिं विदधे । इति श्रीभागवतीयपञ्चम-
 स्कन्धान् संश्रुतीतम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 "मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।
 यैरियं पृथिवी सन्ना सप्तद्वीपा सप्ततना ॥
 सप्तसुद्राकरवती प्रतिवर्षं निवेशिता ।

द्वीपी

सायम्भुवत्तरे पूर्वमाद्ये जेतायुगे तदा ॥
 प्रियव्रतस्य पुत्रेः सौः सौः स्वायम्भुवस्य तु ।
 प्रियव्रतात् प्रजापन्नो वीरात् कान्वाभ्यजायत ॥
 कन्या सा तु महाभागा कर्हमस्य प्रजापतेः ।
 कथं वै दशपुत्राश्च सन्नात् कुचिश्च ते उभे ॥
 मेघाधिबाहुमिवास्तु कथो योगपरायकाः ।
 जातिस्तरा महाभागा न राण्याय मनो दधुः ॥
 प्रियव्रतोऽभ्यविष्णुना सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
 द्वीपेषु तेषु धर्मैश्च द्वीपांस्तौ निबोध मे ॥
 जम्बुद्वीपे तथाद्वीपं राजानं कृतवान् पिता ।
 ब्रह्मद्वीपेश्चरन्नापि तेन मेघातिथिः कृतः ॥
 शाक्ये तु वपुष्मन् ज्योतिष्मन् कुशाग्रये ।
 क्रौञ्चद्वीपे युतिमन्तं ह्ययं शाक्याग्रये सुतम् ॥
 पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम् ॥"
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
 "भूमेरुं चारसिन्धोरुदकस्यं
 जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्यवर्ष्याः ।
 अर्द्धेऽभ्यसिन् द्वीपवटकस्य यास्ये
 चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
 शाकं ततः शाक्यजमज कौश्र्यं
 क्रौञ्चं गोमेदकपुष्करं च ।
 द्वयोर्द्वीपोरन्तरमेकमेकं
 सप्तद्वयोर्द्वीपसुद्राहरन्ति ॥"
 इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
 द्वीपकर्पूरजः, पुं, (द्वीपकर्पूरवत् जायते इति ।
 जन + ञः ।) चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्वीपखर्पूरं, क्ली, (द्वीपजातम् खर्पूरम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्वीपजं, क्ली, (द्वीपात् जायते इति । जन + ञः ।)
 महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 द्वीपवती, क्ली, (द्वीपः अस्वस्या इति । द्वीप +
 मतुप् मस्य वः । डीप् ।) नदी । (यथा, महा-
 भारते । १ । ७० । २८ ।
 "अनङ्गं तं द्वीपवत्या मानिष्या रम्यतीरया ॥"
 भूमिः । इति मेदिनी । ते, १६८ ॥
 द्वीपवान्, [त्] पुं, (द्वीपोऽस्वस्य इति । द्वीप +
 मतुप् मस्य वः ।) सतुद्रः । नदः । इति मेदिनी ।
 ते, १६८ ॥
 द्वीपशत्रुः, पुं, (द्वीपस्य द्वीपिनः शत्रुः ।) शतावरौ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतश्लोकाशब्देऽस्य विव-
 रणं ज्ञातव्यम् ।)
 द्वीपिका, क्ली, (द्वीपो द्वीपी नाम्नतया अस्वस्य
 इति । द्वीप + ठन् ।) शतावरौ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 द्वीपिनस्यः, पुं, (द्वीपिनो यात्रस्य नस्यः ।) याजनस्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु बाजानां कच्छभूषण-
 विशेषः । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४८ ।
 "कच्छे कश्चमिवात्रातमध्यद्वीपिनस्त्राक्षितम् ॥"
 द्वीपिशत्रुः, पुं, (द्वीपिनो यात्रस्य शत्रुः ।) शत-
 श्लो । इति जटाधरः ॥
 द्वीपी, [न्] पुं, (द्वीपं चर्मे अस्वस्येति । द्वीप +
 "अत इति ठन् ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)

द्वेषः

पिच्छकः । आघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणी । २।६४।७।
 “नानाद्वयगणैर्द्वेषितरक्षसगणैः ॥”)
 द्वेषः, चि, द्वेषे भव इत्यर्थे षाप्रत्ययः ॥ (“तत्र भवः” ४।३।५३। इति यत् ।) द्वेषः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६।३१। “नमो नादेयाय च द्वेष्याय च ॥”)
 द्वेषः, ख्यगने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-अनिट् ।) वक्रारोपधः । इति । ख्यगनं संवरणम् । वरणे इति प्राश्नः । वरणं स्त्रीकारः । ख्यगनश्चेति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
 द्वेषा, अ, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा ।” ५।३।४२। इति धा । “एधाच् ।” ५।३।४५। इति तस्य एधाच् ।) द्विप्रकारम् । इति वाक्यरत्नम् ॥
 द्वेषः, पुं, (द्विष + भावे षच् ।) श्च्युता । तत्पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ विद्वेषः ४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४।१६३।
 “नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुतसनम् । द्वेषं इभश्च मानश्च क्रोधं तेषां च वर्णयेत् ॥”)
 अस्य कारणं द्विषसाधनताज्ञानम् । इति भाषापरिच्छेदः ॥ स च आत्मनो विशेषगुणः । इति सिद्धान्तसुतावली ॥ तद्वशवर्षित्वनिषधो यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३।३४।
 “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपश्यन्तौ ॥”
 “इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीक्षया सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रत्येकमित्युक्तम् । अर्थे स्वस्वविषये अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यम्भाविनौ ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 द्वेषणं, स्त्री, (द्विष + भावे ल्युट् ।) द्वेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५।६१।२७। “अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥”)
 द्वेषणः, चि, (द्विष + “कृधमकार्यभ्यश्च ।” ३।२।१५१। इति युच् ।) श्च्युः । इत्यमरः । २।८।१०० ॥ (यथा, महाभारते । १२।१६८।१५। “पानपो द्वेषणः क्रोधो निर्घृणः परवस्तथा ॥”)
 द्वेषी, [नृ] चि, (द्वेषि तच्छ्लोः । द्विष + “संपृचा-नुबधेति ।” ३।२।१४२। इति चिगुण् ।) श्च्युः । इति हेमचन्द्रः । ३।३६३ ॥ (यथा, रघुः । १।७।७३।
 “तथापि वदथे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥”)
 द्वेषा, [ऋ] चि, (द्वेषीति । द्विष + ळच् ।) विद्वेषकर्त्ता । इति द्विषघातोक्तृनृप्रत्ययेन साध्यः ॥ (यथा, महाभारते । १।४६।६। “द्वेषारक्तस्य नैवासन् स च द्वेषि न कश्चन ॥”)
 द्वेष्यः, चि, (द्वेषुमर्हः । यत् ।) द्वेषविषयः । विद्वेषार्हः । तत्पर्यायः । अक्षिगतः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥ (यथा, महाभारते । ४।१६।१८।

“सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेषं वा यदि वा प्रियम् । यथावत् सर्वमाचक्षु श्रुत्वा धास्याभि यत्तमम् ॥”
 द्विष्यतेऽसाविति । द्विष + ण्यत् । श्च्युः । यथा, रघुः । १।२८।
 “द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्थस्य यथौषधम् । व्याच्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगन्तता ॥”
 द्वैगुणिकः, चि, (द्विगुणार्थं त्रयं द्विगुणम् । तत्प्रयच्छति द्विगुणं यद्द्वैतमेकगुणं ददातीत्यर्थः । द्विगुण + “प्रयच्छति गच्छम् ।” ४।४।३० । इति ठक् ।) दृष्टगामीवः । इति हेमचन्द्रः । ३।५४४ ॥ द्विगुणं यच्छाति यः इत्यर्थे षिक्-प्रत्ययः ॥
 द्वैतं, स्त्री, (द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः । युवादि-त्वात् अय् । स्वार्थे अय् वा ।) इयम् । इति हेमचन्द्रः । ६।६० ॥ (यथा, भागवते । १।१५।३०। “विशोको ब्रह्मसम्पत्तया संक्षिप्तद्वैतसंशयः । जीनप्रकृतिनेर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥”)
 लोकादिरूपम् । एकायनोऽसाविति श्लोक-व्याख्यायां श्रीधरस्वामी ॥ (वनविशेषः ॥ गत-द्विके, चि । यथा, किराते । १।१।
 “सर्वार्थलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”
 “द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने । यद्वा, द्वै इति गते यस्मात् तत् द्वैतम् । द्वैतमेव द्वैतं तच्च तद्वन-श्चेति तस्मिन् । श्लोकमोहादिरहिते इत्यर्थः ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 द्वैतवादी, [नृ] चि, (द्वैतं जीव ईश्वरश्चेति द्वयं वदतीति । वद + णिनिः ।) जीवेश्वरयोर्भेद-वादी । ईश्वरातिरिक्तजीववक्ता । तस्य मतं यथा, परमात्मनो जीवात्मा पृथक् तन्मध्ये केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरतिरिक्ता केषाञ्चिन्मते प्रकृतिरदृष्टमात्रे पर्यवसिता एवं जीवश्च पृथक् । अत्र प्रमाणम् ।
 अन्वकर्मभरणानां प्रतिनियमाद्दुग्गपत्प्रदृष्टोश्च। पुरुषबहुलं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥ इति साङ्ख्यमतम् ॥
 तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवः प्रतिशरीरं भिन्नः विभुर्नित्यश्च । इति गौतम-मतम् ॥
 इह ब्रह्मणो जीवेतरत्वप्रतिपादनात् तयोरद्वैतं नाभिमतम् । नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्च सुक्तोऽप्यप्य व्यपदेशादाकाशोऽर्थान्तरत्वादि-व्यपदेशाद्भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रेभोर्द्वै-ऽपि तयोर्द्वैतनिरूपणाच्च । इति गोविन्दभाष्य-मतम् ॥
 यतो द्वैतमते युक्तिरेव प्रमाणं युक्त्वा यत् प्रकृति तदेव सर्वथात्मविद्याप्रतिपादकश्रुतीनां तात्-पर्यम् । इति रामानुजमतश्च ॥
 द्वैतीयकः, चि, (द्वितीय + तीयादीकक् । स्वार्थे वा ईकक् ।) द्वितीयः । यथा,—

“द्वैतीयकतया मितोऽधमगमत्तस्य प्र-
 काये चादखि नैवधीयचरिते वर्गो ।
 इति नैषधम् । २ ।
 द्वेषं, अ, (द्वि + “संख्याया विधार्थे धा । ४२ । इति धा । “द्विचोश्च घसुच् ।” ४५ । इति धा इत्यस्य घसुच् ।) द्वि इति व्याकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । “तदखमकरोद्वेषं दिवं सुवमधापि च स्त्री, “घसुच्नान्तात् स्वार्थे षडर्शनम् ।” इति कोष्ठा षः । राश्यां षड्गुणानामन्यतम मरः । २।८।१८० ॥) एकेन स विग्रहः इति द्वौ प्रकारौ द्वेषं निप इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तच्च द्वि यथा, मनुः । ७।१६७ ।
 “बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थं द्विविधं कीर्तते द्वेषं धाङ्गुण्यगुणवेदि विवादः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (द्विप्र यथा, मनुः । ८।७३ ।
 “बहुत्वं परिशुक्लीयात् साक्षिद्वेषे नरा समेषु तु गुणोत्तमैस्तान् गुणद्वेषे द्विगो-चि । यथा, “पयि द्वेषानि ढ्यानि सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 द्वेषः, पुं, (द्वेषिणो विकारः द्वेषम् । द्वेष + रणतादिभ्योऽण् ।” ४।३।१५४ । इति तेन परितृप्तः । “द्वेषवैयाघ्रदम् ।” १२ । इत्यण् ।) द्वेषिचर्मादृतरथः । ३२ । ८।५३ ॥ द्वेषसम्बन्धिनि आश्र-न्धिनि च चि ॥ (यथा, सुश्रुते षि स्थाने ६ अध्याये ।
 “द्वेषं दग्धं चर्म मातङ्गर्षं वा भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ॥”
 द्वेषायनः, पुं, (द्वेषं अयनं उत्पत्तिस्थानं स एव । स्वार्थे प्रज्ञादित्वात् वा अण् ।) इति हेमचन्द्रः । ३।५११ ॥ (सनि जन्मकथा यथा महाभारते । १।६।१८३ “इति सत्ववती कृष्टा कम्बा वरमशुतम् पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुभाव च जज्ञे च यस्तुनाद्वेषे पाराशर्यः स वीर्यं स मातरमनुज्ञाय तपस्येव मनो ह्ये ॥ स्तुतोऽहं दृष्टं धिष्णामि कृत्स्नविति च वो एवं द्वेषायनो जज्ञे सत्ववत्यां पराशरत्वात्वास्तो द्वेषे स यद्बालकस्तस्माद्द्वेषायनः । इद्विद्विषेः । अत्र दुर्व्योधनः पाण्डु आत्मानं स्तम्भयित्वा स्थितः । यथा, भारते । ६।३१।२ ।
 “आसाद्य च कृतश्रेष्ठ ! तदा द्वेषायनं स्तम्भितं धार्तराष्ट्रं दृष्ट्वा तं सत्त्वनाशं वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कृतवन्दनः ।
 द्वेष्यं, चि, (द्वेषे भवम् द्वेष्य इदम् वा । “द्वेषाद्दुससुप्तं यन् ।” ४।३।१० यन् ।) द्वेषसम्बन्धि । द्वेषस्यैव

द्वैमातृ

द्वैमातृत्वेन साध्यम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, माघे । ३ । ७६ ।

“विक्रीय दिग्भानि धनान्युक्तं
द्वैपानसावुत्तमलाभभाजः ।
तरीयु तत्रत्वमप्रलुगुभाजं
सांयानिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥”)

द्वैमातृः, पुं, (द्वयोर्मातृोरपत्यम् । द्विमातृ +
“मातृवत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अच् उत्पत्त्यः ।) गणेशः । इत्यमरः । १ ।
१ । ४० ॥ (अस्य द्विमातृत्वकथा स्कन्दपुराणे
गणेशखण्डे उक्ता यथा,—

“आविर्भव्ये सदेन वरेण्यस्य मन्दीपतेः ।
त्रैलोक्यरक्षणायां विन्नस्यास्य प्रशान्तये ।
पालनाय स्वभक्तानां साधुवाणाय भूसुराः ॥
शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा पुष्यकागर्भं प्रविशेश तदैव सः ।
आगते नवमे मासि प्राकृतं पुष्यका शिशुम् ॥
चतुर्बाहुमिमास्यश्च दन्दुरं सुन्दरेणम् ।
आयुधानि च चत्वारि विभक्तं तेजसान्वितम् ॥
दृष्ट्वा सा क्रन्दनं चक्रैरिष्टमेतत् किमागतम् ।
शुक्ला चाक्रन्दनं तस्या वरेण्यः सगणो ययौ ॥
ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः ।
उवाच सेवकान् राजा त्वज्जतेनं सरोवरे ॥
शिशुमाहाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे ।
कासारे तं शिशुं त्वक्का ययुः सर्वे निजं पुरम् ॥
अपरस्मिन् दिने पार्श्वसुनिः स्नानाय चागतः ।
तदैव दृष्ट्वा तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः ॥
आश्चर्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाभवत् ।
आश्रमे केन मे त्वत्कमरिष्टसुखदायिनीम् ॥
तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृत्वास्तुम् ।
रचित्तुं सर्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया ॥
सुन्दरो बालकः केन त्वत्कोऽयमीदृशो बहिः ।
नीत्वा स्वमाश्रमं चेनं पालयिष्ये प्रयत्नतः ॥
इत्युक्त्वा जगद्दे बालमालिङ्ग्य सुदा सुनिः ।
तमानोत्सु सुनेः पत्नी ददर्श हीपवत्सला ।
उवाच निजभक्तारं सुप्रसन्नानामुजा ॥
हीपवत्सलोवाच ।

किमानोत्सं महत् स्वामिन् भ्रष्टमाश्चर्यकारकम् ।
इदं वैनायकं रूपं ममाभाति द्विजर्षभ ॥
इदमेव श्रियः स्थानं इदमेव तपःफलम् ।
इदमेव परं ब्रह्म योगिधिष्यं सनातनम् ।
इदमेव परं तेज आदित्ये यदधिष्ठितम् ।
इदमेव हि वेदान्ता मेति मेति प्रचक्षते ॥
शिव उवाच ।

इत्युक्त्वा हर्षसम्पन्ना भर्तुराहाय बालकम् ।
स्नानपानं ददौ तस्मै ततः सा हीपवत्सला ।
द्वितीयाचक्रवद्बालो वृद्धिं यातो दिने दिने ॥”)
जरासन्धः । इति मेदिनी । २, २६८ ॥ (अस्य
द्विमातृत्वकारणं जरासन्धश्चन्द्रे भ्रष्टयम् ॥)
द्विमातृत्वे, त्रि । इति द्वैमातृः । ३ । २१० ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३५५ ।
“भिक्षुश्रीणा तयोर्मातृोर्द्वैमातृरयोः पुनः ॥”)

द्वैमातृकः

द्वैमातृकः, पुं, (द्वै मातृके इव यस्यासौ द्विमा-
तृकः । स एव स्वार्थे अच् ।) नदीवृष्टिजलोद्भूत-
धान्यभृतो देशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैवकीया, स्त्री, (द्वैव्यं द्वैवमर्हतीति । इः ।)
नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

द्वैचरं, स्त्री, (द्वयोरचरयोः समाहारः ।) चर्य-
दयम् । द्वयोरचरम् । (द्वै अचरे यच् ।) अचर-
द्वययुक्तशब्दादौ, चि । (यथा, भागवते । २ । ६ । ६ ।

“स चिन्त्यन् द्वैचरमेकदाभ-
स्युपाश्रयोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ॥”)

द्वैकुलं, त्रि, (द्वै अकुली प्रमाणमस्य । “तत्-
पुरवस्थाकुलेरिति ।” ५ । ४ । ८६ । इति अच् ।)

अकुलिद्वयपरिमितम् । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
“अर्काकुलाय सच्यया काष्ठौ द्वैकुलमलिका ।
शङ्कुच्छाया भवेत्तत्र तच्छायां परिकल्पयेत् ॥”

द्वयोरकुलोः समाहारः इति वाक्ये अकुलि-
द्वयमात्रे, स्त्री । इति सुगर्भोधम् ॥ (द्वै अकुली
यस्य इति विग्रहे । “अकुलेर्दावणि ।” ५ । ४ ।
११४ । इति षच् । द्वैकुलं दाव । इति आक-
रणम् ॥)

द्वैकुलं, त्रि, (द्वावकुली परिमाणमस्य (“द्विजि-
भ्यामङ्गलेः ।” ५ । ४ । १०२ । इति टच् ।)
अङ्गलिद्वयपरिमितम् । द्वयोरकुलोः समा-
हारः इति वाक्ये अङ्गलिद्वयमात्रे, स्त्री । इति
सुगर्भोधम् ॥

द्वैकुलं, स्त्री, (द्वौ अणू कारणे यस्य । कप् ।) पर-
माणसमवेतद्रवम् । परमाणुद्वयमात्रकम् । तच्च
प्रत्यक्षादिविषयम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । ३८ ।
“विषयो द्वैकुलादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः ॥”
तस्य परिमाणमलिखम् । यथा,—

“अनित्यं द्वैकुलादां तु संस्थानान्यसुदाहृतम् ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ११२ ॥

द्वैगुणः, त्रि, (द्वैगुण्यः इति पञ्चमौत्तपुरवि-
ज्ञप्ते । द्विभिन्नः । द्वै अन्वये यस्य । इति बहु-
व्रीहौ । द्विभिन्नकः । द्वयोरन्वयोः समाहारः ।
इति वाक्ये, स्त्री ॥

द्वैर्घः, त्रि, (द्वौ अर्घौ यस्य ।) अर्घ्यद्वययुक्त-
शब्दादिः । अस्य प्रमाणं राघवपाक्षवीयादि-
ग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

द्वैर्घः, स्त्री, (द्वैमरूप्ये द्वै अन्वृते इति । अघ्र +
गर्घर्षति क्तः । इडभावः ।) ताजम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६७ ॥

द्वैर्घः, पुं, अघ्रद्वयम् । द्वै अघ्रनी समाहृतौ । इति
पुंलिङ्गसंज्ञे भरतः ॥

द्वैर्घः, पुं, (द्वौ रूपौ आत्मानौ यस्य ।) मिथुन-
कन्याधनुर्मौनराशयः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
“चरश्चिरद्वैर्घःकन्यामधिया
मेवाद्योऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

द्वैर्घः, त्रि, (द्वैर्घे भवः । टच् । बाहुलकात्
न येच् ।) दिनद्वयभवः । द्वैर्घे भव इत्यर्थे
क्विकप्रत्ययः ॥

घटः

घ

घ, धकारः । स तवर्गचतुर्थो वर्णो अक्षरानुविशेषः ।
अस्योच्चारणस्थानं दन्तः । इति आकरणम् ॥
(यथा, शिवायाम् । १७ ।

“दन्था लतुलसाः स्मृताः ।” इति ॥) अस्य
स्वरूपं यथा,—

“घकारं परमेशानि ! कुक्षुली मोक्षरूपिणी ।
आत्मादितस्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि ! त्रिप्रसक्तसहितं सदा ।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं घकारं हृदि भावय ॥
पीतविद्युत्प्रकाशकारं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥
“त्रिकोणरूपरेखायां त्रयो देवा वसन्ति च ।
विश्वेश्वरी विश्वमाता वामतः स्कन्धतः स्थिता ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—
“वह्नुर्भुजा मेघवर्णाश्च रक्ताम्बरधरां पराम् ।
वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्गप्रदायिनीम् ॥
एवं ध्यात्वा घकारानु तन्मन्त्रं द्रष्टव्यं जपेत् ॥”
अस्य नामानि यथा—

“धो घनार्थो रविः स्यात्कः सात्वतो योगिनीप्रियः ।
मीनेशः शक्तिनी तोयं नागेशो विश्वपाषाणी ॥
धिवशा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मेन्द्रवज्रमः ॥
सन्दर्शो मोक्षनो लज्जा वचतुष्पाधरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ॥
अर्शात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः ॥”

इति नागततन्त्रशास्त्रम् ॥
घं, स्त्री, (द्घाति सुखमिति । धा + ङः ।) धनम् ।
इति मेदिनी । घे, १ ॥

घः, पुं, (द्घाति घरति विश्वमिति । धा + ङः ।)
ब्रह्मा । (द्घाति निधिमिति ।) कुबेरः । (द्घाति
जीवानां शुभाशुभमिति ।) धर्मः । इति
मेदिनी । घे, १ ॥

घक, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सर्क-सट् ।) कोपघः । नाशने नदीकर-
णम् । क, घकयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

घटः, पुं, (घं घनं अटति गच्छति प्राप्नोति तोष्य-
त्वेनेति । घ + अट् + अच् । शकन्धादित्वात्
साहुः ।) तुला । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥
तराणु इति घाङ्गा इति च भाषा । (इत-
त्रिबल्लिर्कयथा,—

“घकारादन्मसृष्टिं टकारात् कुटिलं नरम् ।
धृतो धारयसि यस्माद्घटस्तेनाभिधीयते ॥”
इति दिव्यतन्त्रधृतवचनम् ॥

तुलाराशिः । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
“सिंहो वृश्च मेघश्च कन्या धन्वी घटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
कमात् ॥”
तुलापरौचा । इति परीक्षातन्त्रम् ॥

धटप

अस्य विवरणं तुलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (धर्मः ।
इति विष्णुनारदौ ॥ यथा,—
“अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ॥”
इति दियतस्वष्टवचनम् ॥)
धटकः, पुं, (घटेन तुलया कायतीति । कौ+कः ।)
चतुर्दशवक्त्रपरिमाणम् । द्विचत्वारिंशद्रक्तिका ।
इति लीलावती ॥ नन्दित्वः । तत्पर्यायो यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“धवो घटो नन्दितरः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥”
घटपरीक्ष्य, स्त्री, (घटस्य तुलायाः परीक्षा ।)
तुलापरीक्षा । तत्र घटोत्पत्तिविधयथा ।
“पितामहः ।
‘हिला तु यन्नियं दृष्टं यपवन्नपूर्वकम् ।
प्रथम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनोपिभिः ॥’
यपवदिति यपच्छेदनविहितसर्वैतिकर्तव्यताति-
देशः । सा च ॐ स्वधिते मेनं हिंसोरिति-
च्छेदनमन्त्रविशेषादिरूपा इति व्यवहार-
प्रदीपः ॥
‘मन्त्रः सौम्यो वानस्याच्छेदने जप्य एव च ।
चतुरस्रा तुला कार्या दृष्टा ऋष्वी तथैव च ॥
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् ॥’
कटकानि बलयानि ।
‘चतुर्दस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥’
अत्र साधारणत्वेन शारदातिलकोक्तो हस्तो
यास्तः । यथा—
‘चतुर्विंशत्यङ्गुलाष्टं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः कल्पं मानाङ्गुलमितोरितम् ॥’
यवानां तच्छुलीस्तानानाम् ।
‘यवानां तच्छुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अदीर्घयोचिते हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलेः ॥’
इति कालिकापुराणात् ॥
प्रमाणानु पार्श्वेन यवानाम् । ‘घड्यवाः पार्श्व-
सम्भिताः ।’ इति कात्यायनवचनान्तम् ॥ * ॥
अनयोर्धवस्थामाह कापिलपञ्चरात्रम् ।
‘अष्टभिस्तैर्भवेच्छेदं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
कन्यसं घड्भिर्दृष्टमङ्गुलं सुनिश्चयम् ॥’
कन्यसं कनिष्ठम् । पादौ स्तम्भौ । उपरि नृत्ति-
कोपरि । तत्समौ चतुर्दस्तावित्यर्थः । वस्तुतस्तु
उपरितत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः
पादयोस्तौ ॥ * ॥ स्तम्भप्रमाणमाह यासः ।
‘हस्तद्वयं निखियन्तु प्रोक्तं सुखकयोर्द्वयोः ।
घड् हस्तानु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ॥’
सुखकयोः स्तम्भयोः । घड् हस्तं जिज्ञासहस्त-
द्वयेन समं अर्थात् नृत्तिकोपरि हस्तचतुष्टय-
मित्यर्थः ।
‘अन्तरानु तयोर्दस्ता भवेदध्यर्द्धमेव वा ।’
तयोः स्तम्भयोः । हस्तावन्तरं हस्तद्वयपरि-
मितमध्यमित्यर्थः । अर्धद्वं सार्द्धं हस्तद्वयम् ।
एतत्तु शालवृक्षोद्भवा कार्या पञ्चहस्तायता
तुला । इति विष्णुपञ्चहस्तायततुलाविषयम् ।
अवधारदीपिकायैवम् ॥ * ॥
अथ घटारोपणविधिः । पितामहः ।

धटप

‘हस्तद्वयं निखियन्तु पादयोर्धवोरपि ।’
अत्र हस्तद्वयं नृत्तिकाभ्यन्तरे । हस्तचतुष्टयं
नृत्तिकोपरि । तथा,—
‘तोरणे च तथा कार्यं पार्श्वयोर्धवोरपि ॥
घटाङ्गुलतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलेः ।
अवलम्बौ च कर्णयोः तोरणाभ्यामधोमुखौ ॥
नृत्तयौ हस्तसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ।
प्राङ्मुखौ निश्चलः कार्यः सुचौ देशे घटस्तथा ॥’
नारदः ।
‘शिवद्वयं समासाद्य घटककटयोर्द्वयम् ।
एकत्र शिवो पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥’
पितामहः ।
‘प्राङ्मुखान् कल्पयेत्तु हस्तान् शिवयोर्धवोरपि ।
पश्चिमे तोलयत् कर्णन्यस्मिन् नृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटकं पूरयेत्तस्मिन् दृष्टक्यावपांशुभिः ॥’
अत्र नृत्तिकेष्टक्यावपांशुनां विकल्पः ।
‘परीक्षका नियोक्त्यास्तुलामानविशारदाः ।
बणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥
उदकञ्च प्रदातयं घटस्योपरि पण्डितैः ।
यस्मिन् भ्रवते तोयं स विद्वान् समो घटः ॥
तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।
घटस्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान् विधिनामेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्य्यघोषैश्च गन्धमाख्याशुभेपनेः ॥
प्राङ्मुखः प्राङ्गलिर्भूत्वा प्राङ्मुखाकस्ततो वदेत् ॥’
प्राङ्मुखाकसमाख्या तु पृच्छतीति प्राट् विवेचय-
तीति विवाकः । इति व्यवहारमाहका ॥ * ॥
तथा च दृष्टव्यतिः ।
‘विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्मुखाकस्ततः स्तुतः ॥’
वस्तुतस्तु प्राङ्मुखाकसमाख्यामाह कात्यायनः ।
‘व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्गिति स्थितिः ।
विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्मुखाक इति स्तुतः ॥’
अभिप्रस्तं पृच्छतीति प्राट् तदशुभं दिवं
विविनक्ति इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाक-
श्चेति कर्मेधारयः ॥ * ॥
अस्य काव्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
‘नवग्रहमखं ज्ञत्वा ततः कर्मे समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काव्यं जायते कश्चित् ॥’
ततश्च प्राङ्मुखाकः पूर्वं कार्यं पृच्छेत् निवेदि-
तश्च विवेचयेत् । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वा अव-
तार्य धर्मावाहनादि जुह्यात् । पितामहः ।
‘एत्येहि भगवन् धर्मं दिवेष्टस्मिन् समाविष्ट ।
सहितो लोकपाले च वस्त्रादित्यमरुद्भ्यैः ॥
आवाह्य च घटे धर्मं पश्चाद्ज्ञानि विन्यसेत् ॥’
अङ्गानि परिवारदेवताः ।
‘इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं उत्तरे तथा ॥
अग्निदिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ॥ * ॥
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फाटिकप्रभः ।
कुवेरश्च सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः ॥

धटप

तथैव निरुद्धं तिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रश
इशागस्तु भवेत् शुक्ल अमलः शुक्ल एव
ब्रह्मा चैव भवेद्रक्त एवं ध्यायेत् क्रमादि
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वरुणावाहयेद्बुध
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपस्त्रेवानिलोऽन
प्रत्यक्ष प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्णताः
देवेशे शानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायन
घातार्थमा च भिन्नश्च वरुणोऽसुभगस्त
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजचन्यो जघन्यः
इत्येते द्वादशादित्या मनुना परिकीर्णित
अजचन्यो जघन्यः । इति विष्णोर्विशेष
‘अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदु
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः
अजैकपादहृद्भ्रमः पिनाकी चापराजित
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्त
महायशः विशांपतिर्भगवांश्चेति विशेष
‘प्रतेश्वरश्चसोर्मध्ये माह्वस्थानं प्रकल्पयेत्
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी
वाराह्यी चैव माहेश्वरी चासुखा गणसंयु
गणसंयुतेति विशेषणम् ॥ * ॥
‘निरुद्धं तत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।
वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥
श्वसनः सार्धं नो वायुरनिलो मारुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवो च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्ण
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्बुधः ।
एतासां देवतानां च स्वनाम्ना पूजनं विदु
विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
‘द्योङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्णं
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पैः निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकर्तव्यं यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥’
मन्त्र इत्यभिधानादनेनैवेत्येवकारश्रुतेश्च
द्रव्यं शोमसुकाय नमः इति योन्वं न तु घ
यार्थं प्रकल्पयामि नमः इति मितार्थो
प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
‘भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चाध्यादिकं क्रम
अध्यादि पश्चाद्ज्ञानां भूषाभसुपकल्पयेत् ।
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत्
एतत् सर्वं प्राङ्मुखाकः जुह्यात् । यथा,—
‘प्राङ्मुखाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतव्रतोपपन्नश्च श्रान्तपित्तो विमत्सरः ।
सत्यसन्धः शुचिर्देवः सर्वप्राणिविहो रतः ।
उपोषितः शुद्धवासाः क्षतदन्तादिधावनः ॥
सर्वासां देवतानां च पूजां जुह्याद्दुषयाविधि
रक्तगन्धपुष्पादीनाह नारदः ।
‘रक्तगन्धैश्च मात्सेश्च घृपदीपाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत् ॥
घटं धर्मेण । तथा च विष्णुनारदौ ।
‘धर्मपर्यायवचनं घट इत्यभिधीयते ।’
शिष्टानिन्द्रादीन् । अविशेषान् सर्वान् रा

धटप

मयः । मित्ताचरायास्तु धर्मपूजन एव रक्तत्व-
नियमः । तथा,—
चतुर्दिक्षु ततो होमः कर्मयो वेदपारगैः ।
आग्नेयं हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥
वावित्रा प्रणवेनैव स्वाहान्तैव होमयेत् ॥
वावित्रा गायत्र्या । तेन प्रणवादिकां गायत्री-
मुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्यं
अभिदाव्यचरन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति
मित्ताचरा । वस्तुस्तु गायत्रीहोमे योगियाज्ञ-
वक्त्राः ।
प्रणवयाहृतिभ्याश्च स्वाहान्तं होमकर्मणि ।
तेन प्रणवादिकां स्याद्भक्तिकां गायत्रीमुच्चार्यं
स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवमुच्चार्यं आग्ने-
पायससमिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात्
ज्ञाघवात् । अतएव देवतेषु हि दधिपयसो-
स्तन्नेषुगुष्ठानम् । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं
पयोऽमावास्यायामिति आहृतिविवेकः ॥ * ॥
यत्तु पञ्चलाङ्गलमहादाने ।
'पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्जपेक्षरम् ।
ऋक्षिन्नेव कुण्डे च गुरुर्यस्यै निवेदयेत् ॥
पलाशसमिधस्तद्द्विद्वयं कृष्यातिलांस्तथा ॥
इति मत्स्यपुराणात् ॥
चतुर्णां होतृणां मध्ये यस्मै गुरुः पर्जन्यादिभ्यो
होमं कृत्विति आज्ञां करोति स एव पर्जन्याय
आदित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्नेः पायसं पलाश-
समिदाव्यकृष्यातिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति
भूपालप्रभृतिभिरुक्तम् । 'सद्युक्तं तद्वदिति
तथैवाभ्यां प्रत्येकद्रव्येण होमविधानात् । अत-
एव रत्नाकररुद्रिञ्चरं जुहुयादित्युक्ता तद्वदिति
पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् । अतएव तृयोत्-
सगं वाचस्वतिमिन्द्रप्रभृतिभिरग्रादिहोमशेष-
पायसपूषहोमशेषपिष्टकाभ्यां मिलिताभ्यां सप्तत्
खिष्टिहोमो विहितः । अग्रस्तौ तु ।
'होमो गृह्णादिपूजायां श्रतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टाविंशतिप्रष्टौ वा श्रुत्पेक्षमथापि वा ॥'
इति देवीपुराणीयादिपददर्शनात् अत्राप्यन्या
सङ्गा उन्नेया । एवं मत्स्यपुराणे ।
'श्रेष्ठ राजन् महाबाहो तद्गागादियु यो विधिः ।
वेदास्तु परितो गन्तारत्निमात्रास्त्रिमेखलाः ॥
नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा तृपात्मज ।
इति नवादिक्कानुक्ता,—
'सन्त्येऽप्येकास्मिन्मन्त्रकार्यं विनाश्याहृते वृभिः ॥
इति दर्शनादत्रापि अश्रुत्पेक्षवेकास्त्रिविधिरिति
वदन्ति । अत्र प्राङ्निवाकयज्ञेयैव होमः ।
'दियेषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।
अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो तृपात्मज ॥'
इति मित्ताचराष्टतपितामहवचनान्तं । अध्वर्यु-
र्यजमानमात्रम् । न चात्र भिन्नशाखिनाह-
तिनां रथकारवद्विद्याप्रयुक्तिकल्पनेति दःअम् ।
त्राक्षयमात्रस्य नानाशाखापाठविधानेन कल्प-
नानुपपत्तेः । तथा च मनुः ।
'वेदानधीन् वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

धटप

अविभुतब्रह्मचर्यो यद्दृष्ट्याश्रममाचरेत् ॥' इति ।
प्रायश्चित्तोमस्तु सामगानां महायाज्ञातिभिः ।
'यत्र याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतसस्तत्र कर्मथाः स्त्रीपात्रियहृद्ये यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥'
इति हृन्दोगपरिशिष्टात् ॥
न तु शास्त्रायनहोमो भवदेवभङ्गोक्तः । त्रिवि-
कल्प इत्यनेन तस्य निरासात् । भङ्गनारायणा-
दिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च ॥ * ॥ पितामहः ।
'तोलयित्वा नरं पूर्वं तस्मात्तमवतायं च ।
प्राङ्मुखः प्राङ्गलिभूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् ॥
एहोहि भगवन् धर्म ! दिशे ह्यस्मिन् समाविश ।
सहितो लोकपालैस्त्वं यस्मादित्यमरुद्गणैः ॥
तद्यार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं कुर्व्यात्तस्य शिरोगतम् ॥
आदित्यचक्रावनिर्लोऽनलश्च
दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे
धर्माऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इमं मन्त्रविधिं कृत्यं सर्वदियेषु योजयेत् ।
आवाहनश्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ * ॥
धटमामन्त्रयंश्चैवं विधानेन मन्त्रवित् ।
त्वं धटो ब्रह्मणा वृष्टः परीक्षां दुरात्मनाम् ॥
धकाराहर्मैस्तुद्विष्टं टकारात् कृटिलं नरम् ।
धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते ॥
त्वं वृत्सि सर्वभूतानां पापानि सुलतानि च ।
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
यवहाराभिष्टोऽर्थं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माहर्मैतच्छातुमर्हसि ॥ * ॥
लेखनप्रकारमाह नन्दिपुराणम् ।
'शुभे नक्षत्रदिसे शुभे राशिदिनगृहे ।
लेखयेत् पूष्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मसज्जनान् ॥
पूर्वदिग्ददो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
निरोधो हस्तवाङ्मौख मसौपत्रविधारणं ॥
मत्स्यपुराणश्च ॥
'श्रीर्षिपितान् सुसम्यग्ज्ञानं समश्रेयिगतान् समान् ।
अचरान् लेखयेद्यस्तु स नरो लेखकः स्मृतः ॥'
इति दानसागरः ॥
धारयसे इत्यत्र भावयसे इति पाठोऽनुपपत्तः ।
तथा हि । कृटिलं पापिनं संशयोपपन्नं वा ।
आद्ये पापिनमित्येतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नं
कृद्गता सुहृस्यापि ज्ञापनात् द्वितीयं पूर्व-
सिद्धत्वेन ज्ञापनानुपपत्तः । तस्मात् कृटिलं
यवहाराभिष्टोऽर्थं धारयसे इत्येवार्थः । अतएव
उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम् । अतएव
कालिकापुराणेऽपि । मानुषस्त्रोलाते त्वधीत्युक्त-
मिति ॥ * ॥ स्मृतिसमुच्चययवहारदीपिकयो-
र्विष्णुः । धटश्च समयेन यज्ञीयात् तुलाधारकश्च ।
'धर्मपथ्यायवचनं धट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
यवहाराभिष्टोऽर्थं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

धटप

तदेनं संशयादस्माहर्मैतच्छातुमर्हसि ॥
ब्रह्मणा ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो ऋषा ॥
समयेन त्वमेव धट इत्यादिनियमेन । धटं यज्ञी-
यात् योजयेत् । तुलाधारकश्च ब्रह्मणा ये इत्या-
दिना नियमेनेत्यर्थः । अथ नानास्तुतिप्रणीत-
मन्त्राणाम् एकतरपाठानां समानप्रयोजनानां
यवभ्रीहिविष्णुकल्प इति ग्रन्थगौरवात्ते न
लिखिताः । अभिष्टोऽपि प्राङ्निवाकपाठानास्तु
दृष्टार्थानां समुच्चयः । पितामहः ।
'निर्वां देवानि दिव्यानि सुचये चार्द्रवासे ।
सुचये अननमरणाशौचरहिताय । क्षतिनं
प्रति याज्ञवल्क्यादीपकालिकायां नारदः ।
'हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्व्याहंसपदानि च ।
तान्येव पुनरालक्षेहस्तौ विष्णुर्विचित्रौ ॥'
इत्यभिधिधौ हस्तक्षतिनौ हस्तक्षतमलक्तादिना
चिह्नितं ज्ञत्वा क्षतान्नरं ज्ञातं न वा इति
ज्ञातश्चमिति सुतरां क्षतिनो दिव्याधिकारः ।
नारदः ।
'अहोरात्रोषिते ज्ञाते चार्द्रवासे मानवे ।
पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥ * ॥
धटानुमन्त्रणात् प्रागपि पुनस्त्रोलात्मह
कालिकापुराणम् ।
'उपोषितं तथा ज्ञातं ऋत्तसमं प्रथमं तुलाम् ।
सन्तोष्य कारयेद्देखामवतायानुमन्त्रयेत् ॥'
याज्ञवल्क्यः ।
'तुलाधारणविष्णुद्विरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां ज्ञत्वावतारितः ॥
त्वं तुल्ये सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत् सत्यं वद कल्याणि ! संशयात्मा विमोक्षय ॥
यद्यस्मिन् पापलक्ष्णातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेत् गमयोर्हं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥'
तुलाधारणाभिज्ञेऽप्येतिगादिभिः पाषाणादि-
प्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरुद्रः अभिष्टो
दिव्याधिकारी । येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमी-
करणदशायां यत्र पादादयो यवस्थिताः शिष्य-
रञ्जवश्च तत्र पाङ्गुलेखिनाङ्गयित्वा पिष्टकादव-
तारितः तन्तुलेति मन्त्रेण तुलां प्रार्थयेत् । सत्यं
सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । पापलक्ष-
सत्यवादी शुद्धश्च सत्यवादी । मन्त्रार्थं स्मार्तः
पौराणिकत्वात् श्रुदैरपि पाठ्यः । वेदमन्त्रवर्णं
श्रुत्स्मृति हृन्दोगाङ्गकथितस्मृतौ वेदिति विशे-
षणात् आहृतिवन्देवादी तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्तमन्त्रोऽपि निषिद्धः । प्रप-
ञ्चस्तु तिथितस्यैऽनुसन्धेयः । स्त्रीपरीक्षायांमपि
अविलन एव प्रयोष्यः । दिव्यानीह विमुहये
इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलकतयाविशे-
षेण स्त्रीपुंकर्तृकदिव्यविधानेन मानुषः शुद्धि-
मिच्छतीत्यनेन च प्रज्ञतावृद्धायोगात् । अतएव
पत्रीं सन्नश्चायं नो धीहीति मन्त्रे हिवहुपत्रीक-
यजमानकर्तृकप्रयोगेऽपि न हिवहुवचनो ह
इत्युक्तम् ॥ * ॥ पत्रस्यप्रतिशेयार्थस्य श्रीश्याय

तस्य स्वस्य बोधाय आवयमाह नारदः ।
 'असुमर्थश्च पञ्चस्यमभियुक्तं यथाहृतः ।
 संश्राय मूर्द्धि तस्यैव न्यस्य देयो यथाक्रमम् ॥'
 देयो दिव्यविशेषः प्राङ्निवाकेनेति शेषः ॥ * ॥
 ततः शिरोऽवस्थितपत्रकं श्रोथं नरं घटे पुन-
 रारोपयेत् । पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोऽव-
 स्थितपत्रकमिति स्मरणात् । तुलारोपितश्च
 नरं विनाङ्गीपञ्चककालं शतत्रयगुर्वचरोच्चा-
 रणयोग्यम् ।
 'मा कान्ते पञ्चस्थान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्तीः ।
 कान्तं वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा राज्ञौ चेत ।
 श्रुत्वाभ्यः प्राटंश्चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्या-
 तस्माद्धान्ते हर्षस्यान्ते शय्येकान्ते कर्मया ॥'
 इति श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपला-
 त्कं यावत् तावत् स्थापयेत् ॥ यथा, स्मृतिः ।
 'ज्योतिर्विद्वद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्व्यात् कालपरौच-
 यम् ।
 विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परौचाकालकोविदेः ॥'
 तत्कालश्च ज्योतिषे ।
 'दशगुर्वचराः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्दिनाङ्किका ।
 तासां षष्ट्या घटी ज्ञेयाहोरात्रं घटिकास्तथा ॥'
 तथा षष्ट्या ॥ * ॥ पितामहः ।
 'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽनुष्ठा नियोक्तव्या वृषेण तु ॥
 शंसन्ति साक्षिणः सर्वे सुहृद्गुह्यो वृषे तथा ।
 तुलितो यदि वर्द्धत स सुहृदः स्यान्न संशयः ॥
 समो वा ह्येयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ।
 अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु ह्येयते ॥'
 अल्पत्वं यमिचारे आलिङ्गनादिना । चौर्यं
 तद्दृष्टमनादिना ॥ * ॥ तत्र पुनस्तोलनमाह
 दृष्टव्यतिः ।
 'घटेऽभियुक्तस्तुलितो ह्येनश्चेद्धानिमाप्नुयात् ।
 तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेत् ॥'
 श्रोथः स्वल्पदोषाङ्गीकारेऽपि प्रधानदोषनिर्ग-
 धार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीयः । अङ्गवैगुण्यसम्भा-
 वनायान्तु प्रयोगान्तरमिति । यदा चातुपलभ्य-
 मानदृष्टकारणक एव कक्षादीनां ह्येदनादि-
 स्तदाप्यशुद्धिः ।
 'कचच्छेदे तुलाभङ्गे घटककर्कटयोस्तथा ।
 रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥'
 इति दृष्टव्यतिवचनात् ॥
 कचं शिख्यतलम् । घटककर्कटौ तुलान्तयोः शिख्या-
 धारावीषड्भ्रूवावायसकीलकौ कर्कटश्चङ्गनिभौ ।
 अक्षः पादः । स्तम्भयोरपरिनिविष्टस्तुलाधार-
 पट्ट इति मिताचरा । दाट्टप्रयोजकः कीलकः ।
 इति हलायुधः ॥ मध्यकटकमिति पारिजातः ॥
 यदा तु दृश्यमानकारणक एवैषां भङ्गस्तदा
 पुनरारोपयेत् । शिख्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरा-
 रोपयेन्नरमिति स्मृतेः । ततश्च ।
 'ऋत्विक्पुरीहितसाय्यान्दिश्याभिश्च तीक्ष्णयेत् ।
 एवं कारयित्वा राजा सुह्रा भोगान् मनोरमान् ।
 महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ * ॥

तदयं सङ्केपः । प्राङ्निवाको लोकपालादिनम-
 स्कारपूर्वकं यथोक्तलक्षणां तुलां कुर्व्यात् ।
 ततः षड्दक्षौ सुदृष्टौ स्तम्भौ कृत्वा हस्तद्वय-
 व्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं
 कृत्वा पट्टधारकीलकायस्तम्भयोरपरि मध्ये पार्श्व-
 द्वये च विहितच्छेदं मध्यच्छेदनिवेशितलोहा-
 कुशपट्टकं निधाय उपरि कीलकस्य तत्पट्टकस्य
 मध्यस्थिताङ्गुशेन तुलामध्यवलयस्थलौहाङ्गुशं
 संयुज्यात् । एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्यक्
 तुलादक्षिणैश्चितु तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकील-
 काभ्यां शिख्यद्वयरेणुवन्धनं कुर्व्यात् । तुलायाः
 पार्श्वयोः प्राक्प्रत्यक्दिशोस्तोरणस्तम्भौ तुलातो
 दशाङ्गुलौच्छायौ कार्यौ तोरणयोरपरि सूत्र-
 सम्बद्धौ ऋण्यवावधोसुखौ घटमस्तकचुम्बितौ
 अवलम्बौ कार्यौ । यथावलम्बविज्ञेयाभ्यां तुला-
 यामवनतिरुन्नतिश्च ज्ञेया तथा जलद्वारापि ।
 इति दिव्यतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य प्रयोगस्तुलाग्रच्छे-
 दश्च ॥
 घटी, स्त्री, (घन + अच् । निपातनात् नस्य टः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) चीरवस्त्रम् । इति मेदिनी ।
 टे, १६ ॥ कौपीनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 घटीदानं, स्त्री, (घन्या चीरवस्त्रस्य दानम् ।)
 गर्भाधानान्तरस्त्रीसम्पदानकचीरवस्त्रदानम् ।
 यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
 "नृलश्रवणहस्तोऽप्युत्थादित्युत्तरास्तु च ।
 नृगर्भायै घटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ ॥"
 घण, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 अकं-सेट् ।) घणति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
 घसूरः, पुं, (घयति पिबतीव प्रहसतिम् । घे + बाहुल-
 कात् उरच् । एषोऽन्तरादित्वात् साधुः ।) घुसूरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २१७ ॥ (यथा, काशी-
 खण्डे । २६ । ६४ ।
 "धर्माधर्मगुणच्छ्रेणी घसूरकुसुमप्रिया ॥")
 घन, रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
 सेट् ।) घनति नृदङ्गः । इति दुर्गादासः ॥
 घन, लि र घान्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (झं-
 परं-अकं-सेट् ।) घान्यमिह घान्यक्रिया । र,
 वैदिकः । लि, दधन्ति भूमिर्घान्यसुत्पादयति
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 घनं, स्त्री, (घनति रौतीति । घन रवे + पचाद्यच् ।)
 क्षेहपाचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गोघनम् ।
 इति मेदिनी । ने, १२ ॥ (यथा, हरिवंशे । ७३ । ३३ ।
 "अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो घनानि च ॥")
 जीवनीपायः । (दधन्ति घान्यादिकसुत्पादय-
 तीति । घन + अच् । यदा, दधाति सुखमिति ।
 घा + "कृपृष्टजिमन्दिनिघाणः क्युः ।" उर्थात् २ । २१ ।
 इत्यत्र "बाहुलकात् केवलादपि क्युः ।" इत्यञ्जल-
 दत्तोक्तेः क्युः ।) त्रिविधम् । (यथा, उद्भटे ।
 "घनेर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति
 घनेरापदं मानवा निक्षरन्ति ।
 घनेभ्यः परो नास्ति बन्धुर्हि लोके
 घनान्यर्जयध्वं घनान्यर्जयध्वम् ॥")

तत्पर्यायः । त्रयम् २ वित्तम् ३ च
 रिक्थम् ५ ऋक्थम् ६ वसु ७ पि
 त्रविद्यम् ८ तुल्यम् १० अर्थः ११ राः
 १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० । क
 लक्ष्मीः १५ भोग्यम् १६ सम्यत् १७
 श्रीः १८ अवहार्यम् २० । इति राज
 रैः २१ भोगः २२ । इति जटाधरः ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य वैदिक
 मघम् १ रेक्यः २ रिक्थम् ३ वेदः ४
 श्वात्तम् ६ रत्नम् ७ रयिः ८ क्षत्रम् ।
 मीशुम् ११ गयः १२ तुल्यम् १३ इ
 वसु १५ रायः १६ राघः १७ भो
 तना १८ तुल्यम् २० बन्धुः २१ मेधा
 २३ ब्रह्म २४ त्रिविद्यम् २५ अर्थः २६
 वृत्तम् २८ । इत्यष्टाविंशतिरेव धन
 इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥
 तत्त्रिविधं यथा,—
 "धनन्तु त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं श्रवणमेव ।
 क्षण्यश्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा
 क्रमायत्तं प्रीतिदायं प्राप्तश्च सह भाग्यं
 अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं ध
 नं वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिषत्
 याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिय
 त्रिविधं चात्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं ।
 युद्धार्थलब्धं करणं दण्डव्यापहारतः
 वैशेषिकं धनं दृष्टं वैशेष्यापि त्रिषत्
 लघिगोरचवाणिष्यं मूद्रस्येभ्यस्तुयह
 कुषीदक्षवाणिष्यं प्रकुर्वीत स्वयं क
 आप्तुकाके स्वयं कुर्वन्नेनसा युष्यते ।
 इति गारुडे २१६ कुत्रचित् २१० अथ
 धनभागिनो दायशब्दे द्रष्टव्याः । धन
 यथा,—
 "कुलवामनखड्गानां स्त्रीवर्णां शिष्य
 उन्नतानां तथाश्वानां धनभागे न वि
 श्यासन्स्थानमात्रच्छाया चान्नः भुवि
 एतावद्दीयते देव्य नार्थभागहरा हि र
 इति वामनपुराणे ७५ अध्यायः
 अधना यथा,—
 "त्रय एवाधना राजन् । भाग्या दासका
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्व
 इति मातृखे ११ अध्यायः
 धनस्य प्राणतुल्यत्वसुक्तं यथा,—
 "यदेतद्दुर्विषं नाम प्राणा एते बहिष्च
 स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते
 इति कूर्मे २६ अध्यायः
 "अपरावाधमक्षेत्रं प्रयत्नेनार्जितं धन
 खल्यं वा बहुजं वापि देयमित्थमिधीयं
 अपरावाधं परपीडारहितम् । अक्षे
 क्षेत्राजनकम् ॥ * ॥ तामसधनं यथा,
 "पार्श्विकद्वयतचौर्ध्वानिप्रतिष्कपकसाहस्ये
 व्याजिनोपार्जितं यत्तु तत्तु ह्यस्यं सतुदा
 पार्श्विकः पञ्चतथा योर्जयति । आ

धनं

प्रीतुया । प्रतिरूपेण ज्ञानिमरणादिना । साह-
 धनं समुद्रयानगिर्धारोह्यादिना । याजेन
 प्राणवेषेण मूत्रादिना । ज्ञानं तामसम् ॥ * ॥
 राजसधनं यथा,—

कुसोदकनिवायिष्यशुक्लगानाशुद्धिभिः ।
 इतोपकारादाप्तं राजसं समुद्राहृतम् ।
 अनुवृत्त्या सेवया ॥ * ॥ सात्त्विकधनं यथा,—
 मृतशौचैतपःकन्याशिक्षयाध्यान्यागतम् ।
 धनं सप्रविष्टं शुद्धं सुनिभिः समुद्राहृतम् ।
 भुतेनाध्ययनेन । शौचैः च यथादिना । तपसा जप-
 होमदेवादीना । कन्यागतं कन्याया सहागतं
 वपुरादेर्लब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना ।
 शिष्यागतं आर्त्विष्यलब्धम् । अन्वयागतं दाय-
 देभ्यो लब्धम् । शुद्धं सात्त्विकम् ॥ इति शुद्धितत्त्वे
 देवलनारदौ ॥ * ॥ धनप्रयोगनक्षत्राणि यथा,
 अश्विनी । पुनर्वसुः । पुष्यः । उत्तरफल्गुनी ।
 हस्ता । पूर्वाषाढा । उत्तराषाढा । श्रवणा ।
 धनिष्ठा । शतभिषा । उत्तरभाद्रपत् । रोहिणी ।
 इति ष्योतिषम् ॥ * ॥ धनप्रयोगनिषेधो यथा,
 “आजं यमद्वन्द्वमहिचयश्च
 शत्रुद्वयं वातयुगं महेशः ।
 कार्यो न चेत्यु धनप्रयोगो
 नदौ गये म्हाङ्गणं न देयम् ॥”

इति समयप्रदीपः ॥

अर्थप्रश्ना यथा,—

“अर्थेभ्योऽथ प्रवृत्तेभ्यः संवृत्तेभ्यस्तत्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥
 अर्थेन हि विसृक्तस्य पुरुषस्याप्यचेतसः ।
 विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरतो यथा ॥
 शोथमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैर्घृतः ।
 पापमाचरते कर्त्तुं तदा दोषः प्रवर्तते ॥
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥
 यस्यार्थाः स च विद्वान्तो यस्यार्थाः स च
 बुद्धिमान् ॥

यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥
 अर्थेस्थिते परित्यागे दोषाः प्रयाहता मया ।
 राज्यसुखजता धीरः । येन बुद्धिस्तथा कृता ॥
 यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ।
 अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥
 हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मैः क्रोधः श्रमो दमः ।
 अर्थादेतानि सर्वान्धि प्रवर्तन्ते नराधिपे ॥
 येषां नश्यन्त्यं लोकचरतां धर्मचारिणाम् ।
 तेषांस्तस्य न हृद्यन्ते दुर्दिनेषु यथा यथाः ॥
 इति रामायणे युद्धकाण्डे श्रीरामं प्रति श्रीलक्ष्मण-
 वाक्यम् ॥ * ॥

अर्थनिन्दा यथा,—

“अर्थमनर्थं भावय नित्यं
 नास्ति ततः सुखलेशः खलम् ।
 पुत्रादपि धनभानां भीतिः
 सर्वत्रैवा विहितो नीतिः ॥”
 इत्यादि मोक्षसुन्दरे ऋचयम् ॥ * ॥

धनदः

अनुग्रहार्थं भगवता धनद्वरकम् । यथा,—
 “राजन् यमनुग्रहामि हरिस्त्वि तद्धनं धनेः ।
 ततोऽधनं त्वजन्तवस्य सखना दुःखदुःखितम् ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 धनकेलिः, पुं, (धनेः केलिः क्रीडा यस्य ।)
 कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धनच्छः, स्त्री, (धनं छति नाशयतीति । छो
 य लूनी + वाहुलकात् कः ।) करेटुपञ्ची ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धनञ्जयः, पुं, (धनं जयति सन्पादयतीति । जि +
 खच् + सुम् । “धनमिच्छेत् हुताश्रनात् ॥”
 इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) अग्निः । पिचकद्वयः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥ (धनं जयति अरीन्
 निर्जित्य अर्जयतीति । जि + खच् + सुम् च ।)
 अर्जुनः । (अस्य निवृत्तिर्यथा, महाभारते ।
 ४ । ४२ । १३ ।
 “सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम् ।
 मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मा धनञ्जयम् ॥”)
 नागभेदः । स तु जलाशयाधिपतिः । (यथा,
 महाभारते । २ । ६ । ६ ।
 “कम्बलान्धतरो नागौ धतरादृबलाहकौ ।
 मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”)
 देहमारुतः । स च शरीरवाह्यपञ्चवायुन्मर्गतः ।
 इति मेदिनी । ये, १२० ॥ (“धनञ्जयः पोषण-
 करः ।” इति वेदान्तसारः । ३३ ॥
 “न जहाति नृतस्यापि सर्वस्यापी धनञ्जयः ॥”
 इति सुबोधिनी ॥)
 “धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः ।
 ललाटे चौरसि स्तुभे हृदि नाभौ लगस्थिषु ॥”
 इति शारदातिलकटीकार्यां राघवभट्टः ॥
 अर्जुनदृष्टः । इति उग्रमाला ॥ * ॥ (गोत्र-
 विशेषः । तद्वंशीये, जि । यथा, महाभारते ।
 २ । ३३ । ३४ ।)
 “धनञ्जयानाम्बभमः सुसामा सामगोऽभवत् ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८३ ।
 “अनिर्द्वैष्टवपुर्विष्णुर्वारोऽनन्तो धनञ्जयः ॥”
 “यत् द्विजजये धनं प्रभूतं अजयत्तेन धनञ्जयः ।
 ‘पाण्डवानां धनञ्जयः ।’ इति भगवद्बचनान् ॥”
 इति शाङ्करभाष्यम् ॥ षोडशदापरस्य व्यासः ।
 यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
 “अथास्मिन् पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ॥”)
 धनदः, पुं, (धनं दयते पालयतीति । दे उ पालने +
 “आतोऽनुपसर्गं कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ५ । ३ । ४० ।
 “त्रिविष्टपं ग्रहीष्यामि जित्वेनं वरयं यमम् ।
 धनदं पावकश्चैव चन्द्रसूर्यौ विजित्य च ॥”
 ब्रह्मा अस्य तपसा सन्नुष्ट एनं धनेन चकार ।
 यथा, अथारामायणे । ७ । १ । ३८ ।
 “ददौ तप्तपसा तुष्टो ब्रह्मा तस्मै वरं शुभम् ।
 मनोऽभिलषितं तस्य धनेशत्वमखण्डितम् ॥”)
 द्विजलद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धनदः

धनपि

आमथिलेनाख्येति अण् । हिमवत एक-
 देशः । यथा, महाभारते । १३ । १६ । १६ ।
 “धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥”
 धनं ददातीति । दा + कः ।) दातरि, जि ।
 इति मेदिनी । दे, ३२ ॥ (यथा, कामन्दकीय
 नीतिसारे । ३ । २३ ।
 “उद्धेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनदोऽपि वन् ॥”)
 धनदाक्षी, स्त्री, (धनदस्य कुबेरस्य अश्वि इव
 पिङ्गलं पुष्यं यस्याः । वच् समासि । शिष्यां
 ङीप् ।) कलाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धनदाजुजः, पुं, (धनदस्य कुबेरस्य अजुजः कनिष्ठः ।)
 रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः ।
 १२ । ५३ ।
 “नियन्तात् ससुराभानां वधाच्च धनदाजुजः ।
 रामेण निहितं मेने पदं दशसु ऋद्धसु ॥”)
 धनदायो, [न्] पुं, (धनं ददाति उपासकायिति ।
 दा + यिनिः । “धनमिच्छेत् हुताश्रनात् ॥” इति
 वचनारेवाख्य तथात्वम् ।) अग्निः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ धनदातरि, जि ॥
 धनददा, स्त्री, (धनं धनेन नन्दं आनन्दं ददा-
 तीति । दा + कः ।) बुद्धशक्तिभेदः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 धनपतिः, पुं, (धनानां पतिः ।) कुबेरः । इति
 धनञ्जयः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १२ । ३ ।
 “तथा धनपतेर्यथा गुण्यता राक्षसाक्षया ॥”)
 अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
 महातपा उवाच ।
 “श्रेष्ठ चान्यां वसुपतेरनुपत्तिं पापनाशिनौम् ।
 यथा वायुः शरीरस्थो धनदः समभूव ह ॥
 आत्वं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तस्थितोऽभवत् ।
 प्रयोजनात्मनिमन्वमादिशन् श्रेष्ठदेवताः ॥
 तन्नामर्त्तस्य वायोस्तु उत्पत्तिः कीर्त्तये मया ।
 तं श्रेष्ठञ्च महाभाग ! कथमानां मया न च ! ॥
 ब्रह्मणः खजतः खडिं सुखाहायुर्विनिययौ ।
 प्रचक्ष्णकैरावर्षो तं ब्रह्मा प्रवक्ष्यध्वजम् ॥
 ऋतां भवस्व शान्तश्च तनोक्तो नृत्तिमान् भवन् ।
 सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्विदं फलमेव च ॥
 तत् सर्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भवेत् ।
 तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्टस्तिथिमेकादशीं प्रभुः ॥
 तस्यामनसिपकाशी यो भवेन्नियतः शुचिः ।
 तस्यास्तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रयच्छति ॥
 एवा धनपतेर्मूर्तिः सर्वैकित्वधनाश्रिणी ।
 य एतां श्रेष्ठयाङ्गत्वा पुरवः पठतीऽपि वा ॥
 सर्वकाममवाप्नोति ऋगणोक्तञ्च गच्छति ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 धनपिशाचिका, स्त्री, (धने पिशाचिकेव ।)
 धनाश्रा । तत्पर्यायः । टट्या २ । इति चारा-
 वली । १२५ ॥
 धनपिशाची, स्त्री, (धने पिशाचीव ।) टट्या ।
 धनलोभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धनप्रिया, स्त्री, (धनवत् प्रिया ।) काकजम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

धनाध्य

धनफलं, स्त्री, (धनानां फलम् ।) दाबभोगादि ।
यथा, अग्निववाच ।

“अग्निहोत्रफला वेदा इत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः प्रीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥”

इति वङ्गपुराणे दानविधिनामाध्यायः ॥
धनवती, स्त्री, (धनमस्या अस्तीति । धन + मतुप् ।
मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) धनिष्ठानक्षत्रम् ।
इति जटाधरः ॥

धनवान्, [नृ] चि, (धनमस्यस्येति । धन +
मनुप् । मस्य वः ।) धनविशिष्टः । धनी । इति
हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ॥ २ । ६७ । १८ ।
“नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विद्वत्दाराः क्षत्रिगोरक्षजीविनः ॥”)

धनस्यकः, पुं, गोचुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(लालसया धनमिच्छतीति । धन + क्यच् ।
“सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुग-
सुकौ ।” ३ । १ । ५१ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
सुक । ततो धनस्य इति नामधातुः + क्यच् ।
लालसया धनेच्छौ, चि ॥)

धनहरी, स्त्री, (धनं हरतीति । हृ + “हरतेर-
नुयमनेञ्च् ॥” ३ । २ । ६ । इति अच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । तत्-
पर्यायः । राक्षसी २ चण्डा ३ जेमः ४ दुष्यन्ः
५ गण्डहासकः ६ इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥
दुष्कलीनः ७ विरोधः ८ क्रोधमूर्च्छितः ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जेमकः १० कितवः ११
कोरकः १२ । इति जटाधरः ॥ धनहारके
इत्यमरः, चि ॥

धनाधिपः, पुं, (धनानामधिपः ।) कुवेरः । इत्य-
मरः । १ । १ । ७२ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
५ । ७ । १८ ।

“सङ्करं सम्यक्त्वय्य गते शक्रे शचीपतौ ।
यमो धनाधिपः पाशो जम्मुः सर्वे भयातुराः ॥”)
अस्य ध्यानं यथा,—

“कुवेरश्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं शुभम् ॥
गदाधरश्च कर्णयं वरदं सुकुटान्वितम् ।
बरयुक्तविमानस्यं मेघस्यं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकार्यं ऋद्धाष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्भुक्तं धनव्ययकरैस्तथा ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

धनाध्यक्षः, पुं, (धनानामध्यक्षः ।) कुवेरः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, आध्यात्मरामायणे । ७ ।
२ । ४७ ।

“ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम धनदालयम् ।
विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुत्रकम् ॥”)
धनाधिकृतः । तद्विजदार इति खाजाश्चि इति
च भाषा । तस्य लक्षणं यथा,—

“लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नाणाञ्च विधानत्रित् ।
विज्ञाता फलगुसाराणामनाह्वयैः श्रुतिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥

धनिष्ठा

व्यायङ्कारेषु सर्वेषु धनाध्यक्षसमा नराः ।
व्यङ्कारेषु च तथा कर्तव्याः पृथिवीक्षिता ॥”

इति मत्स्यपुराणे १८६ अः ॥

धनाशा, स्त्री, (धनानां आशा ।) धनलोभः ।
यथा, विष्णुपुराणे तथा हरिवंशे । ३० । ४६ ।
“जीर्ण्यन्ति जीर्ण्यतः केशा दन्ता जीर्ण्यन्ति
जीर्ण्यतः ।

धनाशा जीविताशा च जीर्ण्यतोऽपि न
जीर्ण्यति ॥”

धनाश्रीः, स्त्री, रामिणीविशेषः । धानसी इति
भाषा । हनूमन्तते श्रीरागस्य तृतीयभार्या ।
अस्या जातिः धाङ्घ्रः । गृहं षड्जस्वरः । गान-
समयः हिमन्तो द्वितीयप्रहरः कस्यचिन्मते
द्विवावसानम् । रागमालायामस्या रूपं विद्यो-
गिनो रमणी रक्तवसना विच्छेदवेदनया दुःखला
हशा च एकाकिनी वज्रलक्ष्मणतलोपविष्टा
रदन्ती । कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थ-
भार्या । भरतमते मालकोषपुत्रगान्धाररागस्य
पत्नी । इति सङ्गौतशास्त्रम् ॥

धनिकः, पुं, (धनिना कायतीति । कै + कः ।)
धन्याकम् । इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ अस्मि-
मर्थे स्त्रीवमिति राजनिर्घण्टः ॥ (धनमस्य-
स्येति । ठन् ।) धवः । इति हेमचन्द्रः ॥

धनिकः, चि, (धनं अस्यस्येति । “अत इनिठनौ ।”
५ । २ । १५ । इति ठन् ।) साधुः । धनी । इति
मेदिनी । कै, १०६ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । १८ ।
“धूर्तकरकङ्कुकानां वारवधूचरणपुरमणीनाम् ।
धनिकश्चोत्पन्नानां सुक्तिर्नास्येव सुम्भानाम् ॥”
उत्तमर्गः । यथा, मनुः । ८ । ४७ ।

“अधमवर्णार्थसिद्धार्थसुत्तमर्गेण चोदितः ।

दापयेद्दैनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥”)

धनिका, स्त्री, (धनिक + टाप् ।) साधुनारी ।
इति मेदिनी । कै, १०६ ॥ बधूः । इति जेम-
चन्द्रः ॥ युवती । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रियङ्गु-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धनिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन धनवती । धन + इष्टन्
+ टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-
नयोविंशतक्षत्रम् । तत्पर्यायः । अविष्ठा २ ।
इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ वसुदेवता ३ । इति
ज्योतिषम् ॥ भूतिः ४ विधानम् ५ धनवती ६ ।
इति जटाधरः ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—

“मस्तकोपरि समागते धने

महलाकृतिनि पञ्चतारके ।

यान्ति कान्तिमति मेघलसतः

वारसाश्चिरसघसलितिकाः ॥”

इति कालिदासकृतराजनिर्घण्टरूपम् ॥
तत्र जातस्य फलम् ।

“आचारजातादरचारश्रीजो

धनाधिशास्त्री बलवान्, दयालुः ।

यस्य प्रसूतौ च भवेद्दुधनिष्ठा

महत्प्रतिष्ठासहितो नरः स्यात् ॥”

इति कौश्लप्रदीपः ॥

धनुः

धनी, [नृ] चि, (धनमस्यस्येति । धन +
धनवान् । (यथा, देवीभागवते । १ । १

“गत्वा च धनिनां कार्यां स्तुतिः सर्वे
तत्पर्यायः । इत्यः २ आटाः ३ । ३

३ । १ । १० ॥ यथा, कूर्मपुराणे १२ ।

“आटो वा दौक्षितो नाम्ना यवीया

भो भवत्पूर्वकन्वेनमभिभाषित धर्मवि

“गृहं शरीरं मातुष्यं गुणाटो ह्याटः
इति श्रीभाग

(उत्तमर्गः । यथा, मनुः । ८ । ६१ ।

“धादशा धनिभिः कार्या यवहारेषु स

तादृशान् सम्यक्व्यामि यथावाच्यन्तश्च

धनीका, स्त्री, युवती । इति शब्दरत्नावली

धनीयकं, स्त्री, (धनाय हितम् । धन + कः ।
कन् ।) धन्याकम् । इति शब्दरत्नावली

धनुः, पुं, (धनतीति । धन + “धन्वशीतृचः
उर्णा । १ । ७ । इति उः ।) चापः ।

हितोपदेशे ।

“धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गणः किं करिष्य

राशिविशेषः । पियाणवृत्तः । इति नि

कौसुद्यासुद्यादिवृत्तिः ॥

धनुः, [नृ] पुं, (धन + “अर्निपृवपीति ।
२ । ११८ । इति उचिः स च नित् ।) ।

वृत्तः । धनुर्धरे, चि । इति मेदिनी । सं,

धनुः, [नृ] स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे +
पृवपीति ।) उर्णा २ । ११८ । इति उचि

(नित् ।) शरनिःशेषयन्त्रम् । धनुक इति

तत्पर्यायः । चापः २ धन्व ३ शराः
कोदण्डम् ५ कामुकम् ६ इत्याः ७ । इ

२ । ८ । ८३ ॥ स्थावरम् ८ गुणी ९ श

१० वृत्ता ११ श्रिता १२ । इति नि

शेषः । अस्त्रम् १३ धनुः १४ । इति जट

तारकम् १५ काकम् १६ । इति शब्

वली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव

कोमलं वक्रं वृत्ता तयोर्गुण उदाहृतः ॥

सुखसम्पत्तिकरणं समसुष्टायतं धनुः ।
विपदो मुष्टिवैद्यो तदङ्गे भङ्गमावहेत् ॥

इति युक्तकल्पत

धनुर्विद्यारम्भदिनं यथा,—

“शनिभौमधुधान्येषु वारेषु सुतिथौ हरं
प्रबुद्धे चापविद्याया आरम्भः शुभदो मा
इति ज्योतिःसारसंग्रह

विद्यारम्भोक्तनक्षत्राणि तत्र शुभानि ॥
(एतदक्षविद्यां ब्रह्मा पृथुनाम् मा
प्रथमं दत्तवान् । अथै एव लोकेषु
प्रचारकरोत् । यदुक्तम् वेदव्याख्येन ।
“असिः पूर्वं मया हृद्यो दुष्टनिग्रहका
भवाद्दशसमीपस्थो लोकान् शिष्यन् चरन्
धनुरादाबुधयत्नौ त्वमेवादिः स्तुतो मव

धनुः

ज्ञानं शशाङ्गि चाशाङ्गि ददानि तव पुत्रकम् ॥
 प्रस्यं प्रमाखं यथा, दृष्ट्याङ्गधरे ।
 'चतुर्विंशत्युक्तो हस्तचतुर्दशं धनुः स्मृतम् ।
 द्विवेम्भानवं चापं सर्व्वलक्ष्यसंयुतम् ॥'
 तथा आद्येयधनुर्वेदे ।
 'चतुर्दशं धनुः श्रेष्ठं त्रिभिः साहस्रं मध्यमम् ।
 त्रिदशं त्रिभिः प्रोक्तं निव्यमेव पदातिनः ॥'
 इत्युक्तं शाङ्गवाग्भेदेन द्विविधम् । यथा, युक्ति-
 तत्पतरौ ।
 'धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शाङ्गं वाग्भं तथैव च ॥'
 एतयोः प्रकारमाह धनुर्वेदे ।
 'शाङ्गिकं त्रिभतं प्रोक्तं वैश्वं सर्व्वनामितम् ॥'
 शाङ्गधनुषः प्रमाखमाह दृष्टत्-शाङ्गधरे ।
 'शाङ्गं पुनर्धनुर्दियं तद्विद्योः परमायुधम् ॥
 वेतस्त्रिसप्तमं मानं निर्मितं विश्वकर्मेणा ॥
 न खर्गं न च पाताले न भूमौ कस्यचित् करे ।
 तद्वनुर्वशमायाति त्वक्केकं पुरुषोत्तम ॥
 पीरुषेयस्तु यच्छाङ्गं बहुवतसरशोमितम् ।
 वितस्त्रिभिः साहस्रं भिर्निमित्तं धनुषोऽधमम् ॥
 प्रायो योष्यं धनुः शाङ्गं गजयोधान्शसादिनाम् ।
 रथिनाश्च पदातीनां वीर्यं चापं प्रकीर्तितम् ॥'
 वाग्भधनुषः प्रमाखमाह तत्रैव ।
 'त्रिपर्वं पञ्चपर्वं वा सप्तपर्वं प्रकीर्तितम् ।
 नवपर्वं च कोदण्डं चतुर्धा शुभकारणम् ॥
 चतुर्व्यं च घटपर्वं व्यष्टपर्वं विवर्णयेत् ॥'
 'अतिजीर्णमपक्वञ्च ज्ञातिघटं तथैव च ।
 रथं छिद्रं न कर्त्तव्यं वाद्याभ्यन्तरहस्तकम् ॥
 गुणहीनं गुणाक्रान्तं वास्तुदोषसमन्वितम् ।
 गणप्रस्थानं कर्त्तव्यं तलमध्ये तथैव च ॥'
 'अपक्वं भङ्गमायाति अतिजीर्णं कर्त्तव्यम् ।
 ज्ञातिघटं सोढेगं कलहो वाय्वैः सद्यः ॥
 रथेन दृश्यते वेद्यं छिद्रं युद्धविनाशनम् ।
 वाह्यं लक्ष्यं न लभ्येत तथैवाभ्यन्तरेऽपि च ॥
 हीने तु सन्विते वाह्ये संग्रामे भङ्गकारकम् ।
 शाक्रान्ते च पुनः क्षान्तिं न लक्ष्यं प्राप्यते दृष्टम् ॥'
 'गलप्रस्थितलप्रस्थिधनहानिकरं धनुः ।
 रभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तं सर्व्वकार्यकरं स्मृतम् ॥'
 उपलक्ष्येपकधनुषः प्रकारमाह तत्रैव ।
 'उपलक्ष्येपकं चापं वैश्वं तद्विरल्लुकम् ।
 चहस्तोत्सेधसहितं दृष्ट्याङ्गोविकृतं तु तत् ॥'
 शासवविशेषः । यथा, दृष्टयोगप्रदीपिका-
 गम् । १ । २५ ।
 पादाङ्गुली तु पाश्विर्भां युहीत्वा श्रवणावधि ।
 नुराकार्थं कुंयाद्दुरासनसुच्यते ॥*॥
 चतुर्दशपरिमाणम् । काठा इति भाषा । यथा,
 'चतुर्विंशत्युक्तो हस्तचतुर्दशं धनुः स्मृतम् ॥'
 इति जलाशयतत्त्वम् ॥
 भादिद्वादशराश्रन्तर्गतनवमराशिः । तत्-
 र्थायः । तौलिकः २ । इति दीपिका । अस्य
 विना पूर्वाह्नमनुष्वाकारशेषाह्नाकारधनु-
 शरीरं पुरुषः । स नृणांपूर्वाह्नाह्नसुदायोत्त-
 राह्नाह्नप्रथमपादेन भवति । स च श्रीधोदयः

धनुर्धु

पीतः खर्गवर्णो वा पर्व्वतचरः महाशब्दकरः
 पूर्व्वदिक्खामी दृष्ट्याङ्गः कृत्तः चक्षुष्यवर्णः
 उग्रः पितृप्रतिरिचर्यैः अल्पसन्तानः अल्प-
 ख्योसङ्गः अक्षिराशिः ॥*॥ एतद्राशिजात-
 फलं यथा, 'क्रोधी हतवाक् पुरयमतिः शुचिः
 प्राज्ञः सुखी सर्व्वलोकालापी च ॥' इति
 जातकचन्द्रिकाद्यः ॥*॥ अपि च ।
 'बहुकलाकुशलः प्रबलो महान्
 विमलताकलितः सरलोक्तिभाक् ।
 शशधरे हि धनुर्धरगे नरो
 धनकरो न करोति धनययम् ॥'
 तल्लजजातफलं यथा,—
 'धनुर्धरे ससुतपत्नो नीतिमान् धनवान् सुखी
 कुलमध्ये प्रधानश्च प्राज्ञः सर्व्वस्य पोषकः ॥'
 इति कीर्त्तीप्रदीपः ॥
 धनुःपटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।)
 पियालवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यायोऽस्य
 यथा,—
 'पियालस्तु खरखन्धकारो बहुलवत्कलः ।
 राजादनस्तापसेष्टः सन्नकहर्धनुःपटः ॥'
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 धनुःशाखा, स्त्री, (धनुर्विव शाखा यस्याः ।)
 मूर्त्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धनुःश्रेणी, स्त्री, (धनुषः श्रेणीव ।) मूर्त्वा ।
 महेन्द्रवाश्या । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः
 पर्यायो वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 'तेजनी पितुनी देवा तिलवल्ली पृथक्त्वचा ।
 धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्त्वा निर्देहनीति च ॥'
 धनुर्गुणा, स्त्री, (धनुषो गुणो यस्याः ।) मूर्त्वा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मूर्त्वाशब्देऽस्या गुणाद्यो
 ज्ञातव्याः ॥)
 धनुर्दुमः, पुं, (धनुषो दुमः ।) वंशः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धनुर्धरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धनुषो
 धरः ।) धनुर्धारी । तिरन्दान इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । धन्वी २ धनुष्मान् ३ धानुष्कः ४
 निवङ्गो ५ अख्यो ६ तूषी ७ धनुर्भृत् ८ । इति
 हेमचन्द्रः । १ । ४१५ । (यथा, महाभारते ।
 १ । १३४ । २० ।
 'प्रयतिष्ठे तथा कर्त्तुं यथा नाभ्यो धनुर्धरः ।
 तत्समो भविता कांके सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥'
 खनामखातो धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ११० । ११ ।
 'कवची निवङ्गी कुली च कुलधरो धनुर्धरः ॥'
 धनुर्धारी, [नृ] नि, (धनुर्धरतीति । धृ+निनिः ।)
 धनुर्धरः । तस्य लक्षणं यथा,—
 'मूरुश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरयकोविदः ।
 धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वज्ञश्च सः शुचिः ॥'
 इति मातृपुराणे १८ अः ॥
 धनुर्भृत्, पुं, (धनुर्विभर्त्तीति । धृ+भृप् ।) धनु-
 र्धरः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४१५ । (यथा,
 रघुः । ६ । ११ ।

धनुष्ठा

'अवनिमेकरधेन वरुधिना
 जितवतः किल तस्य धनुर्भृत् ॥'
 धनुर्मध्यं, स्त्री, (धनुषो मध्यम् ।) चापमध्यभागः ।
 तत्पर्यायः । लस्तकः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ८५ ॥
 धनुर्माणा, स्त्री, (धनुषो माना श्रेणीव ।) मूर्त्वा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धनुर्मासः, पुं, (धनुर्विव मासः ।) धन्वमासः ।
 दुरालभा । इत्यमरटीकार्या रायसुजुटः ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 'यासो यथासो दुस्पर्शो धनुर्मासो दुरालभा ॥'
 धनुर्लता, स्त्री, (धनुषो लतेव ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 धनुर्वृत्तः, पुं, (धनुषो वृत्तः ।) धन्ववृत्तः । (अस्य
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 'धन्वनः पिच्छिलत्वक् च धनुर्वृत्तश्च धर्ममणः ॥'
 वंशः । भङ्गातकः । अचल्यः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धनुर्वेदः, पुं, (धनुर्वि उपलक्ष्येन धनुरादीन्व-
 खाणि विद्यन्ते ज्ञायन्तीभेनेति । विद+करणे
 घञ् ।) धनुर्विद्याबोधकशास्त्रम् । तत्तु यजु-
 र्वेदस्योपवेदः । इति चरणव्यूहः ॥ (यथा,
 मधुसूदनधरस्वतीक्षतप्रस्थानभेदे ।
 'यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको
 विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः ।
 द्वितीयः संग्रहपादः । तृतीयः सिद्धिपादः ।
 चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्ष्य-
 मधिकारिनिरूपणञ्च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापि
 कृष्टोऽपि चतुर्विधायुधवाचको वर्त्तते । तत्र चतु-
 र्विधम् । सुक्तमसुक्तं सुक्तासुक्तं यन्सुक्तञ्च । तत्र
 सुक्तं चक्रादि । असुक्तं खड्गादि । सुक्तासुक्तं
 शक्यावान्तरभेदादि । यन्सुक्तं शरादि । तत्र-
 सुक्तमन्वमित्युच्यते । असुक्तं शस्त्रमित्युच्यते ।
 तदपि ब्राह्मणवैश्वपाशुपतप्राजापत्यामेयादि-
 भेदाद्नेकविधम् । एवं साधिवेदेऽपि समग्रेषु चतु-
 र्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां
 तदनुयायिनाश्च तं सर्व्वं चतुर्विधाः । पदातिरथ-
 गजतुरमाकृष्टाः । एवं दीक्षाभिक्रशाकुनमङ्गल-
 करणादिकञ्च सर्व्वमपि प्रथमे पादे निरूपितम् ।
 सर्व्वेषामस्य शस्त्रविशेषाणां आचार्यस्य लक्षण-
 पूर्व्वकं संग्रहणं संग्रहपादे द्वितीये दर्शितम् ।
 गुरुसन्पदायसिद्धानां शास्त्रविशेषाणां पुनः पुन-
 रभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणादिकं तृतीये पादे ।
 एवं देवतासंज्ञावादादिभिः सिद्धानां अस्त्र-
 शास्त्रविशेषाणां प्रयोगचतुर्थे पादे निरूपितः ॥'
 धनुष्करः, पुं, (धनुः करोतीति । धनुस्+कृ+
 'दिवाविभिति ।' १ । २ । ११ । इति टः ।)
 धनुः करे यस्य इति अधिकरणबहुव्रीहिसमासो
 वा । धानुष्कः ॥
 धनुष्पटः, पुं, (धनुष इव पटो विस्तारो यस्य ।)
 पियालवृत्तः । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
 धनुष्मान्, [नृ] पुं, (धनुर्विद्यते यस्य । धनुस्+
 मनुप् ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । १ । ८ । ६८ ॥

धन्यः

(यथा, रघुः । ७ । ५६ ।
 “रथी निवङ्गी कवची धनुश्चान्
 इमः स राजन्यकमेकवीरः ॥”)
 धनुः, स्त्री, (धन धान्ये शब्दे वा + “लृङि चमितनि-
 धनीति ।” उर्णा १ । ८२ । इति ऊः ।) धनुः ।
 इति जटाधरः ॥ धान्यसञ्चये धनुषि च पुं ।
 इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 धनेयकं, स्त्री, धन्याकम् । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
 धनेश्वरः, पुं, (धनानामीश्वरः ।) कुवेरः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । २२८ । ३२ ।
 “जगद्गुः सर्वशब्दाणि खानि खानि सुरास्तथा ।
 कालदहं यमो राजन् ! गदाश्वैव धनेश्वरः ॥”
 विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । ६३ ।
 “वल्गरो वल्गो वल्गी रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥”
 सुम्भवोधप्रणेतुर्वीरपदेवस्य गुरुः । यदुक्तम् ।
 “विद्वद्धनेश्वरश्चात्रो भिषक्केशवगन्धनः ।
 वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्यदम् ॥”)
 धन्यः, पुं, (धनाय हितः । धन + यत् ।) अन्वकार्य-
 त्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धन्यः, त्रि, (धनाय हितः । धन + यत् ।) पुण्य-
 वान् । सुहृती । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥
 “खनामा पुरुषो धन्यः पित्रनामा च मध्यमः ।
 अधमो भ्रातृनामा च मातृनामाधमाधमः ॥”
 इति मीमीक्षन्धृतपदम् ॥
 धन्यत्वकथनं यथा,—
 सनत्कुमार उवाच ।
 “विस्तीर्णबाणुकामधे कच्छपः प्रतयोजनः ।
 भीतश्च कम्पितस्तत्र दृष्टो दुःखी च शुष्कितः ॥
 निःसारितो राघवेण मीनेन च महात्मना ।
 धन्योऽसीति मयोक्तश्च नाहं धन्य उवाच सः ॥
 क्षीरोदसागरो धन्यो जन्तवो यत्र मद्भिधाः ।
 भवान् धन्योऽसि क्षीरोद ! तिनोक्तो नाहमेव च ॥
 धन्या वसुन्धरा देवी यत्रैव सप्त सागराः ।
 धन्यासि वसुधेत्युक्ता नाहमेवेत्युवाच सा ॥
 धन्योऽनन्तो ममाधारः कृष्णांशो नागराङ्गिभुः ।
 धन्योऽसीत्युक्तः परमो धन्यो नाहसुवाच सः ॥
 धन्यश्च भगवान् अक्षा विधाता जगतामपि ।
 धन्योऽसि तत्र धाता च धन्यो नाहसुवाच सः ॥
 धन्यो महेश्वरो देवो योगीन्द्राणां गुरोर्गुरुः ।
 धन्योऽसीत्युक्तः शम्भुश्च धन्यो नाहसुवाच सः ॥
 धन्यो गणेश्वरो देवो देवानां प्रवरः परः ।
 देवेषु धन्यो मान्योऽसीत्युक्तो गणपतिर्मया ॥
 नाहं धन्यो मुनिश्रेष्ठ ! सस्मितश्चेत्युवाच सः ।
 धन्या वेदाश्च चत्वारः कर्माणि यदृष्यवस्थया ॥
 तस्माद्द्वयाश्च ते वेदा गच्छे तत्र मनीषिणः ।
 ययं धन्याश्च मान्याश्चेत्युक्ता वेदा मया ततः ॥
 ऊचुस्ते न वयं धन्या यज्ञसंघश्च साम्प्यतम् ।
 वयं व्यवस्थाकर्तारो यज्ञीचः फलदः स्वयम् ।
 तस्माद्द्वयः स एवापि गच्छे गच्छे महासुने ॥
 धन्योऽसि यज्ञसंघोऽसीत्युक्तस्तत्र मया विभो ! ।
 ऊचुस्ते न वयं धन्या धन्यं कर्म शुभं सुने ! ॥

धन्व

शुभकर्मासि धन्यं त्वं नाहं धन्यसुवाच तत् ।
 श्रीकृष्णः परमात्मा च धन्यो मान्यश्च निश्चितम् ॥
 धन्योऽसीति मयोक्तश्च दक्षिणाभिः सहेति च ।
 इत्युक्तो भगवताप्यत्र कथितं सर्वकारणम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अः ॥
 (धनं लब्धा । धन + “धनगणं लब्धा ।” ४ । ४ ।
 ८४ । इति यत् । धनलब्धा ॥ पुं, धनस्य निमित्तं
 संयोगो उत्पत्तो वा । “गोद्वृषोऽसंख्या परि-
 माणान्वादेयैत् ॥” ५ । १ । ३६ । इति यत् ॥)
 धन्यव्रतं, स्त्री, (धन्यं धनजनकं व्रतम् ।) धन-
 जनकव्रतविशेषः । कुवेरः पूर्वं शूद्र आसीत्
 एतद्व्रतं कृत्वा धनपतिरभूत् । इति वराह-
 पुराणम् ॥
 धन्या, स्त्री, (धन्य + टाप् ।) आत्मलक्ष्मी । इति
 मेदिनी । ये, ३३ ॥ धन्याकम् । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ८३ ॥ (मनोः कन्या । इयमेव भुवस्य पत्नी ।
 यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ३८ ।
 “धन्या नाम मनोः कन्या भुवाच्छिष्टमजीजनत् ॥”)
 धन्याकं, स्त्री, (धन्यते भक्तार्थिभिरिति । धन +
 “पिनाकाद्यश्च ।” उर्णा ३ । १५ । इत्याकप्रत्ययेन
 निपातनात् साधुः ।) धन्या इति ख्यातं शब्दम् ।
 तत्पर्यायः । कृत्वा २ वितुमकम् ३ कुस्तुम्ब ४ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ धान्यकम् ५ धन्यम् ५
 धनिकम् ७ धनीयकम् ८ कुस्तुम्बरी ९ धान्या-
 कम् १० तुम्बुर ११ धन्या १२ तुम्बुरी १३ धने-
 यकम् १४ । इति भरतधृतकोशान्तरम् ॥ धान-
 कम् १५ धान्यम् १६ धानेयम् १७ धनिका १८
 कृत्वाधान्यम् १९ सुगन्धि २० प्राकयोग्यम् २१
 कृष्णपत्रम् २२ जनप्रियम् २३ धान्यबीजम् २४
 बीजधान्यम् २५ वेधकम् २६ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कुलटी २७ धनिका २८ धन्यकम्
 २९ धाना ३० धानेयकम् ३१ । इति भावप्रकाशः ॥
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । श्रौतत्वम् । कषा-
 यत्वम् । पित्तश्चरकासृष्टषाच्छर्दिकफनाशित्वम् ।
 हीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्निग्धत्वम् ।
 दृष्यत्वम् । मृत्रलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
 कटुत्वम् । वीर्यकारित्वम् । पाचनत्वम् । रोच-
 नत्वम् । ग्राह्यत्वम् । खाडुपाकित्वम् । क्षिरोव-
 दाहन्वासामार्शः क्षमिनाशित्वञ्च ॥
 “आर्द्रन्तु तद्गुणं खाडु विशेषात् पित्तनाशनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 “शिलायां साधु संपिष्टं धान्यकं वज्रगालितम् ।
 शर्करोदकसंमिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
 नवीने न्यग्रमे पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥”
 राजनिर्घण्टः ॥
 धन्व, [न्] स्त्री, (धन्वाते गन्धते दुर्गमादिस्थले-
 २नेनेति । धन्व गतौ सौत्रो घातुः + कनिन् ।)
 धनुः । (धन्वाते गन्धतेऽत्र इति ।) स्थलम् ।
 इति मेदिनी । ने, ७८ ॥ (यथा,—
 “चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्षसंविधिः ।
 जलजानूपश्चाश्वैव जलानूपचराश्च ये ॥
 गुरुभस्याश्च ये सन्धाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

धन्वन्त

“ लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वन्ता धन्वन्ता
 इति चरके रुद्रस्थाने २७
 धन्वं, स्त्री, (धनतीति । धन शब्दे + “उल्
 उर्णा ४ । ६५ । इति वनप्रत्ययेन ।
 साधुः ।) धनुः । इत्यमरटीकार्या
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ४ ।
 “धनुर्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विं
 धन्वन्तराय धनुषे धन्वाचार्याय ते न
 धन्वङ्गः, पुं, (धनोर्धनुष इव अङ्गं यस्य ।
 इत्यः । इति भावप्रकाशः ॥ धादि
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।
 “धन्वङ्गस्तु धनुर्वृषो गोत्रद्वयः सुतेज
 धन्वङ्गः कफपिपासकासञ्जुषरो लघु
 वृंहणो बलकृद्दक्षसन्धिलद्वयरोपणः
 इति भावप्रकाशः ॥
 धन्वदुर्गं, स्त्री, (धन्वना निर्जलस्थले
 दुर्गम् ।) चतुर्दिशं मरुवेदितपञ्चथो
 मितमगुदकस्थलम् । निर्जलदेशः । इति
 भारते राजधर्मः ॥ (यथा, मनुः । ७
 “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वाचमेव वा
 शुद्धुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पु
 धन्वनः, पुं, (धन्वति इदं गच्छतीति । ।
 सौत्रघातुः + ल्युः ।) दृष्टविशेषः । इ
 माला ॥ धामनि इति भाषा । (यथा
 यणे । २ । ६४ । ६ ।
 “वद्व्यामलकेर्नोपैर्वैत्रधन्वनवीजकैः ॥”
 तत्पर्यायः । रक्तकुसुमः २ धनुर्वृचः
 बलः ४ रुजासहः ५ पिच्छिलकः ६ रु
 फलः ७ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उ
 कषायत्वम् । कफनाशित्वम् । दाहशोष
 ग्राह्यत्वम् । कृष्णामयशमनत्वञ्च । इति
 निर्घण्टः ॥ (फले, स्त्री । यथा, महा
 ३ । १११ । १३ ।
 “कच्छपकाश्वीकृद्धन्वनाणि
 पिप्यलानां कामकारं कुर्वन् ॥”)
 धन्वन्तरिः, पुं, (धनुर्बलसंभवात् ५
 चिकित्साशास्त्रं यस्य अन्नं शब्द
 च गतौ + “अच इः ।” उर्णा ४ । ११
 इः ।) देववैद्यः । स भगवदवतारः । या
 “धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्ति
 नात्मा शृणां पुरुवर्जा रज आस इति
 यज्ञे च भागमन्वतापुरवावरन्व
 आयुष्यवेदमनुशास्यवतीर्थ लोके ॥
 स वै भगवतः साक्षात् विष्णोर्ग्राह्यश्च
 धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदहमिष्यभ
 इति श्रीभागवतम् ।
 “नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिम्
 पुरा सप्तममथने सप्तस्यो महोदधेः ।
 सर्ववेदेशु निष्ठातो मन्वतन्विशारदः ।
 शिष्यो हि वैतथेयश्च शङ्करस्योपशिक्ष्य
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५१ अ

धन्वन्त

धन्वन्तः । “काशस्य काशिराजः तस्य दीर्घ-
माः पुत्रीभूत् । धन्वन्तरिस्तु दीर्घतमसोऽ-
त् । न हि संसिद्धकार्यकारणः सकल-
स्मृतिप्रशेषज्ञानवित् । भगवता नारायणेन
प्राणितसम्भूतौ तस्मै वरो दत्तः । काशिराज-
ोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सन्ध्यायुर्वेदं करिष्यसि ।
तत्राभक्तं भविष्यतीति । तस्य च धन्वन्तरेः
पुत्रः केतुमान् केतुमतो भौमरथः । तस्यापि
द्विदोदासः ।” इति विष्णुपुराणम् । ४।८।२-५।३॥
प्रसार्थः । “संसिद्धकार्यकारणः जरादिरहित-
देहेन्द्रियः । संयतदेहेन्द्रिय इति वा । सकल-
स्मृतिषु सर्वेष्वपि जन्मसु । अशेषज्ञानवित् सर्व-
ज्ञानवित् । अतीतसम्भूतौ क्षीराब्धौ जन्मनि ।
अष्टधा अष्टाङ्गमायुर्वेदम् तदुक्तं कण्ठवाग्भटे ।
शायबालग्रहोर्द्धाङ्गशब्दद्वयानराविषम् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थितेति ।”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ ३ ॥ द्विदोदासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धन्वन्तरिप्रादुर्भावो यथा,
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा आधिभिर्भृशपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयन्तस्य ह्यया परिपीडितम् ।
दयार्द्रहृदयः प्रको धन्वन्तरिस्तुवाच ह ॥
धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते ।
योस्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किञ्च कृतं पुरा ।
त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्सं पृथिवीं याहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्ङ्गलः सर्वभूतहितेभ्यसा ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिस्तुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्याञ्जलो वाहुजवेभ्यनि ।
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो द्विदोदास इति श्रुतौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार समहत्तपः ॥
यत्रेन महत्वा ज्ञाना तं काश्यामकरोऽमृषम् ।
ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्त्रीया संसृता विहितानुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संसृतान्नाम-
पाठयत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
विक्रमादित्यराजस्य नवरत्नान्तर्गतत्रयविशेषः ।
यथा,—
“धन्वन्तरिस्तुपयकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभद्रघटकपर्कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररश्मिर्नव विक्रमस्य ॥”
इति नवरत्नम् ॥
(धनोर्ध्ववेदेऽस्य अन्तःकृत्यतीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । ११ । १० । १०१ ।
“धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्वप्नो वैश्रवणस्तथा ॥”
धन्वन्तरिस्तु, स्त्री, (धन्वन्तरिस्तु यज्ञा ।)
कटुकौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

धमनः

धन्वयवासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यवासः ।) दुरा-
लभा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (दुरालभा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
धन्वयवासकः, पुं, (धन्वयवास+कार्थं कर्त् ।)
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
धन्वयासः, पुं, (धन्वदेशोद्भवो यासः यवासः ।)
दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥
धन्वा, [न्] पुं, (धन्वति जनाभावं गच्छतीति ।
धन्व+“कनिन् युञ्जीति ।” उर्णा १ । १५६ ।
इति कनिन् ।) मरुदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १४ । ४ ।
“जनं न धन्वसभि सं यदापः सन्ना वाष्टुधुर्व-
नानि यज्ञैः ॥”
अन्तरिक्षम् । जज्ञ्यात् उदकमपि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६८ । ५ ।
“धन्व्युत इवां न यामनि पुरुषेषा अह्न्यो-
नैतशः ॥”
“धन्व्युतो न धन्वन्शब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः
तेन तत्स्थसुदकं लभ्यते उदकसावित्रो मेघा
इव ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
धन्वी, [न्] स्त्री, (धनुष्वापोऽस्य स्थिति । त्रीञ्चा-
दित्वात् इतिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । १० ।
“कुर्वीं हरस्यापि पिनाकपाशे-
र्ध्वेय्युतिं के मम धन्विनोऽप्ये ॥”
विदग्धः । इति विश्वः ॥
धन्वी, [न्] पुं, (धन्वमस्य स्थिति । धन्व+इतिः ।)
दुरालभा । अर्जुनवृक्षः । (अस्य पर्यायो
यथा,—
“धन्वी धनञ्जयः पार्यो नदीजः ककुभोऽर्जुनः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वज्रुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्यः । इति
विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । २२ ।
“ईश्वरो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव । ११ । १० । ४२ ।
“कमलकुधरो धन्वी बाबाहस्तः कपालवान् ॥”
तामसमनोः पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
७ । २४ ।
“तपोरतिरकस्त्रावस्तन्वी धन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥”
धम, भ्रान्ते । भ्रान्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
परं-अक-सेट् ।) धमति । सौमध्यातुरयम् ।
इति दुर्गादासः ॥
धमः, स्त्री, (धमतीति । धम+अच् ।) अवि-
संयोगकर्ता । शब्दकर्ता । इति धमघातोः
पञ्चादित्वाद्गुणप्रत्ययेन साध्यः ॥
धमकः, पुं, (धमतीति । ध्वा-शब्दाधिसंयोगयोः+
“ध्वी धम च ।” उर्णा २ । १५ । इति कुन्
धमादेशश्च ।) कर्मकारः । इत्युखादिकोवः ॥
धमनः, पुं, (धन्वतेऽधिरनेनेति । धम+करणे
कृट् ।) नजः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥

धमनी

(अस्य पर्यायो यथा,—
“नजः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
धमतीति । धम+अच् ।) भस्त्राभापके क्रूरे
च स्त्री । इति मेदिनी । ने, ७८ ॥
धमनिः, स्त्री, (धम्यते इति । धम+“अनि-
श्चधमीति ।” उर्णा २ । १०१ । इति अनिः ।)
धमनी । इति शब्दरत्नावली । (यथा, अथर्ववे-
दे । ६ । ६० । १२ ।
“यास्ते शतं धमनयोऽङ्गान्यसु विहितः ॥”
प्रज्ञादभासुर्वादेस्य पत्नी । सा तु वातापे-
रिष्यलस्य च जननी । यथा, भागवते । ६ ।
१८ । १५ ।
“वादेस्य धमनिर्भास्त्रावत वातापिरिष्यलम् ॥”
धमतिर्गतिकर्ता । गत्यर्था बुद्ध्याः । गम्यते
श्रायतेऽर्थोऽनया । श्रायते वा विद्वद्भिः साध-
वाधुविभागेन । यथा, ‘धमति’ इति वधकर्म-
स्वपि पश्यते धमति इत्यनया प्रापाकोशादि-
रूपयेति । वाक् । शब्दः । इति निघण्टुः ।
१ । ११ ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । ११ । ८ ।
“क्रूरे पारे वागीं वधयन्त
इन्द्रगितां धमनिं पप्रयन्ति ॥”
धमनी, स्त्री, (धमनि+वा डीर् ।) नाडी ।
(यथा, महाभारते । १२ । २१४ । १७ ।
“दश विद्यात् धमन्योऽत्र पश्चैन्नियगुणावहाः ।
याभिः स्रष्ट्याः प्रजायन्ते धमन्योऽन्याः सृष्ट-
स्रष्टः ॥”
यथा,—
“ओजोवहाः शरीरे वा विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनौजसा वर्णयन्ति प्रीयिताः सर्वदेहिनः ॥
यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।
यत्सारमादौ गर्भस्य यौवसौ गर्भरसात्रसः ॥
सर्वसंभ्रानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्गुह्याश्रितम् ॥
यच्छरीरवर्जं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तत्प्रजा विविधा वाताः फलन्तीति महाप्रजाः ॥
भ्रानाहमन्यः स्रष्ट्यात् सोतांश्च स्रष्ट्यात्
सिराः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥
“चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहितः ।
तत्र केचिदाहुः सिरा धमनी सोतसामविभागः
सिराविकारा एव धमन्यः सोतांश्च वेति ।
तत्तु न सत्यम् । अस्या एव हि धमन्यः सोतांश्च
च सिराभ्यः कस्याङ्गनाम्यत्वात्कालसन्नियमान्
कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवचन्तु परस्परसन्नि-
कर्षात् स्रष्ट्यागमकर्मत्वात् सौम्यग्राह्यविभक्त-
कर्मत्वात्साम्यविभाग इव कर्मसु भवति ॥
तावान्ना नाभिप्रभवानां धमनीनाम्भ्रानां दश-
दश चाधोनामिन्यस्यतस्यैस्त्रियन्माः । ऊर्ध्वगाः
शब्दस्यार्थरूपपरसम्यग्प्रभासोऽङ्गान्नामिभित्तुह-
चित्तुधितवदितादीनिशिवानभिवचन्यः शरीरं
धारयन्ति । तासु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा

जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफ-
श्लोथितरसान् हे हे वहतस्ता दश शब्दरूपरस-
गन्धानाभिर्यज्ञीते । द्वाभ्यां भावते च द्वाभ्यां
चोषं करोति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते
हे चाश्रुवाहिन्यौ । हे क्षत्र्यं स्त्रिया वहतः
क्षत्रसंश्रिते । ते एव युक्तं नरस्य क्षत्राभ्यामभि-
वहतः । तास्त्रेतास्त्रिंशत् सविभागा आख्याता
एताभिर्बुद्धं नामेकद्वरपार्श्वेष्टोरःस्त्र्यन्वीवा-
बाह्वो धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“अधोगमास्तु वातश्लेष्मपुरीषसुक्तात्तवादीन्यधो
वहन्ति । तास्तु पित्ताश्रयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्य-
मेवात्मपानरसं विपकमौष्ण्यश्लेष्मचयन्वीर्यभि-
वहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धगतानां
तिथ्यंगतानां रसस्थानाभिरुपयन्ति श्लेष्मपुरीष-
स्त्रेदाश्च विरेचयन्त्यामपकाश्रयान्तरे च त्रिधा
जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफ-
श्लोथितरसान् हे हे वहतस्ता दश हे अन्न-
वाहिन्यावन्नाश्रिते तोयवहे हे मूत्रवस्त्रिमभि-
प्रपन्ने मूत्रवहे हे शुक्रवहे हे शुक्रप्रादुर्भावाय
हे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणा-
मार्त्तवसंज्ञम् । हे वसो निरसन्वी शूलान्प्रति-
बद्धे । अष्टावन्त्यास्त्रिंशत्तानां धमनीनां स्त्रेदमर्प-
यन्ति । तास्त्रेतास्त्रिंशत् स विभागा आख्याता
एताभिरधोनामैः पक्काश्रयकटीश्लेष्मपुरीषगुद-
वस्त्रिमेष्टकथीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥”

“तिथ्यंगानान् चतस्र्यां धमनीनामेकैका श्रतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्रसंख्येया-
स्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबहुमाततश्च ।
तासां मुखानि रोमरूपप्रतिबद्धानि यैः स्त्रेद-
मभिवहन्ति रसश्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च
तेरेव चाभ्यङ्गपरिष्कावगाहालेपनवीर्याण्यन्तः
शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपकानि तेरेव
स्वर्णसुखमसुखं वा यच्छाति । तास्त्रेताश्चतस्रो
धमन्यः स्र्वाङ्गताः सविभागा आख्याताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने नवमेऽध्याये ॥३॥
हृद्विलासिनी । इत्यमरः ॥ हरिद्रा । यीवा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥ एत्रिपर्णी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नलिका । इति भावप्रकाशः ॥
धम्मिल्लः, पुं, (धमतीति । धम + विच् । मिल-
तीति । मिल + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
ततः कर्मधारयः ।) संयताः कचाः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६७ ॥ खोपा इति भाषा । कुसुम-
गर्भो मौक्तिकपद्मरागलतिकादिना बहिःसंयतो
बहुः केशकलापः । इति भरतः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । २१ ।

“साकृतस्मितमाकुलाकुलगलहृम्भिहस्तुक्तासित-
ध्रुवलीकमलीकदर्शितभुजाबालाङ्गहस्तजनम् ॥”
धरः, पुं, (धरति पृथिवीमिति । धृ + अच् ।)
पञ्चतः । (यथा, माघे । ४ । १८ ।

“उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्
उत्कन्वरंदासक इत्युवाच ॥”
कार्पासतूकः । कुम्भराजः । वसुभेदः । इति

मेदिनी । रे, ४८ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ३६ ।

“आपो भुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ।
प्रदूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्त्रुताः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रश्चैवा भुवो धरः ॥”
विष्णुः । श्रीकण्ठः । यथा, तत्रैव । ६ । ६३ । ३३ ।

“सर्वशोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो भुवः ॥”
धारके, चि । यथा, काकपञ्चधरः ॥)

धरण्यं, स्त्री, (धरतीति । धृ + ण्युः ।) मानभेदः ।

स तु चतुर्विंशतिरक्तिकाक्षुपः । इति लीला-
वती ॥ पलदशमंशः । इति वैद्यकम् ॥ (“अथ
मध्यमनिष्वावा वा एकोनविंशतिर्धरण्यम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः ॥
धृ + ण्युट् ।) धारणम् । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥

(यथा, कुमारः । १ । १७ ।

“यज्ञाङ्गयोनिलवमेव्य यस्य
सारं धरित्रीधरण्यमश्च ॥”)

धरण्यः, पुं, (धृ + ण्युः ।) अप्रिपतिः । लोकः ।

क्षत्रः । धान्यम् । दिवाकरः । इति हेमचन्द्रः ॥
सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वैद्यकमानविशेषः ।

यथा, पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ।
“माघैश्चतुर्भिः शाण्यः स्याद्धरण्यः स निगद्यते ॥”)

धरणिः, स्त्री, (धरति जीवादीनि । धृ + “अर्षि-
ष्टधृमतीति ।” उणां २ । १०३ । इति इनिः ।)

पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३४२ । ४ ।

“ज्योतिर्धरिणीवायुरहिते अस्मि जलैकार्यवे लोके ॥”)
धरणिधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धरण्याः

धरः ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (कच्छपः ।
पञ्चतः । शेषः । इति युत्पत्तिलज्जोऽर्थः ॥)

धरणी, स्त्री, (धरणि + वा डीष् ।) पृथिवी ।
इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।

१ । ६ । १४१ ।
“यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणीत्वयम् ॥”)

शास्त्रजिह्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नाडी ।
कन्दविशेषः । तत्पथ्यायः । धरणीया २ धीर-

पत्री ३ सुकन्दकः ४ कन्दाशुः ५ वनकन्दः ६
कन्दाटः ७ दण्डकन्दकः ८ । अस्या गुणः ।

मधुरत्वम् । कफपित्तामयरक्तदोषकुष्ठकणूति-
नाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकन्दः, पुं, (धरणी एव कन्दः ।) धरणी-
नामन्त्रविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धरणीकीलकः, पुं, (धरण्याः पृथिव्याः कीलकः
इव ।) पञ्चतः । इति शब्दरत्नावली ॥

धरणीधरः, पुं, (धरण्या धरः ।) विष्णुः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । ३८ ।
“अहः सम्मर्तको बहिरनिजो धरणीधरः ॥”)

कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चतः । यथा, “यो
जातो धरणीधरेऽननयानाथाङ्गिपाथोरुहा-

सक्तः ॥” इत्यादिगोपीनाथतर्काचार्यः ॥ (पृथिवी-
धारके, चि । यथा, हरिवंशे । ५३ । ६८ ।

“देवानोदयद् नद्या नियहार्थं सुर
नरश्चैव पुराणविं शेषश्च धरणीधरम्

धरणीधरः, पुं, (धरणी पूरयति वा
पूर + अच् ।) वसुधः । इति शब्दर-

धरणीधरः, पुं, (धृ + भावे अप् ।
पृथिव्याः ध्रुवः ज्ञावो यस्मात् ।) वसु-

धरणीधरः, पुं, (धरण्या ईश्वरः ।) शि
शब्दरत्नावली ॥

धरणीसुता, स्त्री, (धरण्याः सुता ।)
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६७ ॥ (एतद्

यथा, कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।
“नारदस्योपदेशेन यश्चभूमिं ततो वृष-

हणेन दारयामास यश्चाटावधि स्वय
तद्भूमिजातसौतायां शुभां कन्यां वसुधि-

क्षेभे राजा सुदा युक्तः सर्वलक्ष्यसंयु-
तस्यान्वु जातमात्र्यां पृथिव्यन्तर्हिता

जगाद वचनञ्चैदं गौतमं नारदं वृषम्
पृथिव्युवाच ।

एषा सुता मया दत्ता तव राजन् ! म
एनां गृह्णाण सुभगां कुलद्वयशुभावहा

धरा, स्त्री, (धरति जीवसंचानिति । धृ
यद्वा, धियते शेषेण इति । धृ + अच्

पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ (या
भागवते । ३ । १३ । ८ ।

“धारणाश्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारं
गर्भाश्रयः । भेदः । इति मेदिनी । रे,

नाडी । इति राजनिर्घण्टः ॥ महादान
तदयथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमशुत
पापक्षयकरं नृषाममङ्गल्यविनाशनम् ।

कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपायुक्तां
मथ्यादापञ्चतवतीं मध्ये मेरुसमन्वितां

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमापितां
नदीनदशतोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् ।

महारत्नसमाकीर्णां वसुधार्कसंयुताम्
चेन्मः पलसहस्रेण तदर्हनाथ शक्तितः

शतत्रयेण वा कुर्व्यात् द्विशतेन शतेन
कुर्व्यात् पञ्चपलादूर्द्धमशक्तौर्षि विचप

तुलापुस्तवत् कुर्व्यालोकेशावाहनं बुधः
अत्रिपञ्चकपसम्भारभूषणाच्छादनदिक

वेदां ज्ञानाजिनं कृत्वा तिलाशुपरि पि
तथाष्टादशधाभ्यानि रसाश्च कवचादयः

तथाष्टौ पूर्यकलवान् समन्तात् परिकष
वितानकश्च कौशियं पक्वानि विविधानि

तथांशुकानि रम्यानि श्रीलङ्कशकलानि
इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ।

शुक्रामालान्धरधरः शुक्राभरभूषितः
प्रदक्षिणं ततः काला यज्ञोत्कृष्टमाहति

पुरणं कालमथावाद्य मन्त्रान् ताडुदीर
नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवन् वतः ॥

धात्री च सर्वभूतानामतः पाद्वि वसुध

धरित्री

इत्थं धारयति यस्मात्सुधातीव निर्मला ॥
 सुधरा ततो जाता तस्मात् पाहि भवार्थवात् ॥
 गतुर्मुखोऽपि नागच्छेत्तस्माद्यत्र तवाचये ॥
 प्रवनाये नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्ममात् ॥
 प्रवे लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरौति संस्थिता ॥
 पावनी ब्रह्मणः पार्थिव्योत्सवा चन्द्रे रवौ प्रभा ॥
 बुद्धिर्दृष्टयती स्याता मेधा सुनिष्ठ संस्थिता ॥
 विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विन्धन्मरा स्थिता ॥
 धृतिः क्षमा स्थिरा चौखी पृथ्वी वसुमती रसा ॥
 एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि ! संसारकर्ममात् ॥
 एतस्यैवायं तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 धराहं वा चतुर्भुगं गुरवे प्रतिर्पादयेत् ॥
 श्रेष्ठैवायं ऋत्विग्भ्यः प्रथिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्देवीं धरां बुधः ॥
 पुण्यकाले तु संप्राप्ते च पदं याति वैष्णवम् ॥
 विमानेनाकैवर्षेण किङ्करीजालमालिना ॥
 नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमयो वसेत् ॥
 पिष्टपुत्रप्रपौत्राश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
 इति पठति य इत्थं यः श्रद्धोतीह निर्द्वं
 शतकल्पविमानैर्मत्तदेहः समन्तात् ॥
 दिवममरबभ्रुभिर्याति संप्रार्थ्यमानः
 पुरममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलिः ॥”

इति मत्स्यपुराणे २५८ अः ॥
 ॥कदम्बः, पुं, (धरायां वर्षाकाले जातः कदम्बः)।
 धाराकदम्बद्वयः । इति हारावली । १७७ ॥
 ॥तल्लः, पुं, (धराया आत्मजः ।) मङ्गलयज्ञः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (नरकासुरः । इति कालिका-
 पुराणे ३७ अध्यायः ॥ स्त्रियां टाप् । सीता ॥)
 ॥धरः, पुं, (धरायाः धरो धारकः ।) विष्णुः ।
 (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६३ ।
 “तुमेधा मेधजो धन्यः सत्वमेधा धराधरः ॥”
 “अङ्गैरशेषैः शेषादौरशेषां धरां धरतीति धरा-
 धरः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) पर्वतः । इति
 मेदिनी । रे, २६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । २०४ ।
 २१ ।
 “चराचराश्च वसुधा धातारश्च धराधराः ॥”
 राया उद्धारकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते ।
 ४ । १७ । ३५ ।
 “स वीरशक्तिः समभूडराधरो
 यो मां पयस्युन्नशरो जिघांसधि ॥”)
 धरामरः, पुं, (धरायाः पृथिव्या अमरो देवः ।)
 ब्राह्मणः । यथा,—
 “येनै श्रुतं भागवतं पुराणं
 नाराधितो येः पुरुषः पुराणः ।
 सुखे हृतं येन धरामराणां
 तेषां हृद्या जन्म नराधमानम् ॥”
 इति पौराणिकाः ॥
 धरित्री, स्त्री, (धरति जीवजातमिति धियते
 श्रेष्ठे वा । धृ+ “अश्रिवादिभ्य इगोत्रौ ।”
 उर्णां ४ । १७२ ॥ इति इज् । गौरास्त्रिवात् ङीष् ।)
 पृथिवी । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ (यथा,
 रघुः । १४ । ५४ ।

७८३
 धर्मः

“सर्वनिर्लाभप्रकृतिं धरित्रीं
 जतेव सीता सहसा जगाम ॥”
 धरिमा, [नृ] पुं, (धियते दर्शनेऽक्रियेति । धृ+
 “हृष्टधृष्टप्रभृभ्य इमनिच् ।” उर्णां ४ । १४७ ।
 इति इमनिच् ।) रूपम् । इत्युच्चारिकोवः ॥
 तुला । यथा, मनुः । १ । ३२१ ।
 “तथा धरिममेयानां श्रुतादभ्यधिके वधः ॥”
 धरव्यः, पुं, (धरतीति । धृ+ बाहुलकात् उजन् ।
 “धृन् धारणे । हेतुमति च इति सिच् । धारे-
 र्श्लुक् ऋन्प्रत्ययः । धारयति जगत् ॥” इति
 देवराजयजुषा । १ । १२२ । २४ ।) ब्रह्मा । स्वर्गः ।
 नीरम् । (निचयुमते, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे ।
 १० । ५ । ६ ।
 “पथां विसर्गे धरव्येऽस्य तस्यौ ॥”)
 सम्मतम् । इति मेदिनी । षे, ५५ ॥ (अग्निः ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ८ । ५१ ।
 “उपहृत्तन्धरव्यं मां धरव्यो मातरं धयन् ॥”
 धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १११ । ४ ।
 “दाधार यो धरव्यं सत्वताता ॥”
 “सत्वे द्युलोके धरव्यं धारकं बलं दाधार अधार-
 यत् ॥” इति तद्गाथ्ये सायनः ॥)
 धर्मव्यं, त्रि, धृधातोः कर्मणि तथप्रत्ययेन साध्यम् ।
 धारणीयम् । स्वातन्त्र्यम् । पतनीयम् । भावे, स्त्री ॥
 धर्मं, स्त्री, (धरति धियते वा । धृ+ “हृषधी-
 पचीति ।” उर्णां ४ । १६६ । इति चः ।) यज्ञम् ।
 इत्युच्चारिकोवः ॥ क्रतुः । धर्मः । इति संक्षिप्त-
 सारोच्चारिकोवः ॥ (धारके, त्रि । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । १ । १८ ।
 “धर्ममसिद्धिं देवं देवज्ञानवनि वधाय ॥”
 “हे कपाल ! त्वं धर्मं धारकमसि ।” इति वेद-
 हीपः ॥)
 धर्मः, पुं स्त्री, (धरति लोकान् धियते पुराणात्मभि-
 रिति वा । धृ+ “अर्त्तिस्तुहुमिति ।” उर्णां
 १ । १२६ । इति मन् ।) शुभादृष्टम् । (यथा,
 हितोदेषे । १ । ५६ ।
 “एक एव सुहृद्दुर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
 शूरोरेण समं नार्थं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥”)
 तत्पण्यायः । पुण्यम् । श्रेष्ठः । सुकृतम् । ४ वषः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ न्यायः । स्वभावः । आचारः ।
 उपमा । क्रतुः । (यथा, महाभारते । १४ । ८८ । २१ ।
 “ज्ञाना प्रथमं धर्माख्यं यथावत् दिजसतमाः ।
 चक्रुस्ते विधिवद्राजस्तथैवाभिववं द्विजाः ॥”)
 अहिंसा । उपनिषत् । इति मेदिनी । से, १६ ।
 दानादिके, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 योगवारे ।
 “प्राज्ञायामस्तथा ध्यानं प्रज्ञाहारोऽथ धारणा ।
 अरखश्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्मैः प्रकी-
 र्तिताः ॥”)
 धर्मः, पुं, (धृ+ मन् ।) धनुः । यमः । सोमपः ।
 इति मेदिनी । मे, १६ ॥ सतुसङ्गः । अर्हन् । इति
 हेमचन्द्रः । ६ । १५ ॥ देवताविशेषः । स ब्रह्मणो
 दक्षिणस्तनाज्जातः । (यथा, मत्स्यपुराणे । १ । १० ।

धर्मः

“अङ्गुष्ठाद्विद्याह्वः प्रजापतिरजायत ।
 धर्मस्तजान्नादभवत् हृदयात् क्रतुमायुधः ॥”
 तस्य भाष्या दक्षस्य ज्योदशकथाः । तस्य
 चतुर्हृष्टापत्नानि यथा । पत्न्यां अह्वार्या ऋतम्
 १ मैत्र्या प्रसादः २ दयायां अभयम् ३ श्रान्त्यां
 सुखम् ४ तुष्ट्यां सुतं ५ पुष्ट्यां गर्भः ६ क्रियायां
 योगः ७ उन्नतौ रपः ८ बुद्ध्यां अर्थः ९ मेधायां
 सुतिः १० नर्त्त्यां नरनारायणौ ११ । १०
 तितित्वायां चैमम् १२ ह्रींश्रयां प्रच्छयः १४ ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ ॥ अपि च ।
 “अह्ना लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
 बुद्धिर्जन्मा वपुः श्रान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ।
 पत्न्यर्थं प्रतिजयाह धर्मो दाहायणीः प्रसुः ॥”
 विष्णुपुराणमते सिद्धिस्थाने ऋत्विग्न्यत् तुल्यम् ॥
 तासामपत्न्यानि यथा,—
 “अह्ना कामश्च श्रीर्देवं नियमं धृतिरात्मजम् ।
 सन्तोषश्च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरक्षयत ॥
 मेधा श्रुतं क्रिया दक्षं नयं विनयमेव च ।
 बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुःश्रान्तजम् ॥
 यवसायं प्रजज्ञे वै ज्ञेयं श्रान्तिरक्षयत ।
 सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरिच्छते धर्मस्तनवः ॥
 कामो नन्दो सुतं हर्षं धर्मपौत्रमक्षयत ॥” ॥
 अधर्मवशो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 “हिंसा भाष्या लघुधर्मस्य तस्यां श्रेष्ठे तथाश्रुतम् ।
 कन्या च निस्तित्स्त्राभ्यां सुतौ ह्रीं नरकं भयम् ॥
 माया च वेदना चैव मियुषं हयमेतयोः ।
 भयात्प्रश्लेषश्चै माया लक्ष्म्यं भूतापहारिणम् ॥
 वेदना ससुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवान् ।
 ऋत्विोर्याधिर्नराशोकदृष्ट्याः क्रोधश्च जग्निरे ॥
 दुःखोत्तराः स्त्रिता स्त्रिते सर्वे चाधर्मिकजयाः ।
 नैषां भार्यास्तु पुत्रो वा सर्वे ते हृद्भरतसः ॥”
 धर्मात्पत्तियथा, वराहपुराणे ।
 “अयोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मस्य महतो वृष । ।
 माहात्म्यश्च तिथिश्चैव तन्निबोध नराधिप । ।
 सर्वं ब्रह्माययः शुद्धपरादपरसंज्ञितः ।
 स सिवस्तुः प्रजाह्वारो पाजनश्च यचिन्तयत् ॥
 तस्य चिन्तयतस्त्वङ्गाद्विद्याच्छ्रुतजुक्कलः ।
 प्रादुर्भवत् पुरुषः श्वेतमाप्यानुषेपणः ।
 तं दृष्ट्वाश्च भगवांश्चतुष्पात् स्यात् कृते युगे ।
 जेतायां विपदश्चासीं द्विपदो ह्यापरंभभवत् ॥
 कलाविकेन पादं प्रजाः पाजयते प्रभुः ।
 यद्गोचरो ब्राह्मणानां स विधा चक्रे अर्थाख्यतः ॥
 दिधा विध्वंसकथा मूर्ध्नि स्थितः सर्वगतः प्रभुः ।
 शुभदक्षक्रियाजातिचतुष्पादः प्रकीर्तितः ॥
 त्रिशृङ्गोऽसौ स्त्रितो वेदे सर्वहितपदक्रमः ।
 तथा आद्यन्त श्रीह्वारिश्चिराः सप्तहस्तावान् ॥
 उदात्तादिभिर्बहु एव धर्मो अवस्थितः ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 अद्यप्रवृत्तं ते धर्मं ! तिथिरस्तु ज्योदशी ॥
 यस्तानुपीथ पुरुषो भवन्तं सतुष्पाञ्जयत् ॥
 ज्ञाना पापसमाचारं तस्मात्पुञ्जति मानवः ॥”
 तस्य पुत्रा यथा, वामनपुराणे ।

धर्मः

“धर्मस्य भार्या हिंसाया तस्या पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं सुनिश्चयम् । योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्योतिः सनत्कुमारोऽभूद्द्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साक्षात्पारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोविधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दृष्ट्वा र्थासोऽपि कनीयसाम् ॥”
(चतुर्दशहापरे वेदव्यवसायमेव व्यास आसीत् ।
यथा, दैवीभागवते । १ । ३ । २६ ।
“त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्मश्चापि चतुर्दशे ॥”
यथा, च ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
“धर्मो नारायणो नाम आसत् भविता यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि भविष्यामि महासुनिः ॥
बालस्त्रिंशत्तमे पुत्रापर्वते गन्धमादने ।
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यति तपोधनाः ॥
सुधामा कल्पयन्नेव कनिष्ठा विरजास्तथा ।
मम योगबन्धोपेता विमना सूर्द्धरेतसः ॥
प्राप्य माहेश्वरं तेजो रत्नलोकाय संस्थिताः ॥”
कश्चित् युगस्य वैपरीत्यकथनम् कल्पभेदादवि-
रहमित्यभिगन्तव्यम् ॥) धर्मलक्षणं यथा,—
“पात्रे दानं मतिः लब्धे मातापित्रोश्च पूजनम् ।
श्रद्धा बलिर्गवां यासः बद्धिर्धर्मलक्षणम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
धर्माङ्गानि यथा, पाद्मभूमिसूत्रे ।
“ब्रह्मचर्यं च सत्यं तपसा च प्रवर्तते ।
दानेन नियमेनापि क्षमाशौचेन व्रतम् ॥
अहिंसया सुशान्त्या च अस्तेयेनापि वर्तते ।
एतेर्हंशभिरङ्गैस्तु धर्ममेव प्रकल्पयेत् ॥”
धर्मलक्षणं यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अज्ञो ह्यस्यलोभश्च दमो भूतह्यातपः ।
ब्रह्मचर्यं ततः सत्यमनुक्रीशः क्षमा धृतिः ।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदुदासदम् ॥”
कवेर्दशसहस्रवर्षान्ते धर्मादयो हरेः पदं गमि-
ष्यन्ति । यथा,—
“शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कवेर्दशसहस्रान्ते ययौ व्यक्ता हरेः पदम् ॥
सत्त्वश्च धर्मो सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ।
व्रतं तपश्चानुग्रहं ययुस्तेः साहमेव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रम् ॥ * ॥
धर्माधारस्थानानि यथा,—
“यत्र स्थानं तवाधारो वदामि श्रूयतां विभो ! ।
वैश्यावेषु च सर्वेषु यतिषु ब्रह्मचारिषु ॥
पतिव्रतासु प्राणेशु वानप्रस्थेषु भिक्षुषु ।
नृपेषु धर्मश्रीषु च तसु सङ्घैश्चजातिषु ॥
दिग्गेषु मूढेषु सत्सुसर्गस्थितेषु च ।
एषु त्वं सन्ततं पूष्यो धर्मराज ! विराजसे ॥
युगे युगे तवाधारा एते पुण्यतमा जवाः ॥”
अपि च ।
“अन्वत्यवटविश्वेषु तुलसीचन्दनेषु च ।
देवाह्वेषु च पुण्येषु विद्यमानोऽसि शास्त्रिषु ॥
देवालयेषु तीर्थेषु सतां श्रद्धयुजेषु च ।
वेदवेदाङ्गप्रवचनानेषु च सभासु च ॥

धर्मः

श्रीलक्ष्मणगुणनामोक्तमृतिगीतस्थलेषु च ।
व्रतपूजातपोन्याययज्ञसाधिसंस्थलेषु च ॥
दीक्षापरीक्षाप्रपथगोष्ठगोष्पद्भूमिषु ।
गवां गृहेषु गोष्ठेषु विद्यमानो हि पश्यसि ॥
लक्ष्मता ते न भविता धर्मेतेषु स्थलेषु च ॥
धर्माङ्गस्थानानि यथा,—
“एतदन्वेषु लक्ष्मता यद्गन्धश्च तत् प्रथम् ।
पुञ्जलीषु तद्गृहेषु गृहेषु नरघातिनाम् ॥
नरघातिषु नीचेषु मूर्खेषु च खलेषु च ।
देवतागुरुविप्रेषु पात्राणां घनहारिषु ॥
असन्नरेषु धूर्तेषु चौरैषु रतिभूमिषु ।
दुरीदरसुरापाणकलहानां स्थलेषु च ॥
शालग्रामसाधुतीर्थपुराणरहितेषु च ।
दस्युग्रस्तेषु देवेषु तालकायासु गर्जिषु ॥
असिञ्जीविमञ्जीवीविदेवलयामयाजिषु ।
वृषवाहस्यकार्जवीविहंसोपजीविषु ॥
भर्तुनिन्दितनारीषु स्त्रीजितेषु च पुंसु च ।
दीक्षासन्धिविष्णुभक्तिविहीनेषु द्विजेषु च ॥
खाङ्गकन्याविक्रयिषु स्वयोषिदिक्रयिष्वपि ।
शालग्रामसुरग्रन्थभूमिविक्रयिषु प्रभो ! ॥
मिन्द्रोद्दिहत्तन्नेषु सत्यविश्वासघातिषु ।
शरणागतहीनेषु व्याश्रितघ्नेषु तेषु च ॥
शम्भन्धियोक्तिश्रीषु तथा सीमापहारिषु ।
कामातुक्रोधात्तथा लोभान्धियासाक्षिप्रवादिषु ।
पुण्यकर्मेविहीनेषु पुण्यकर्म्मविरोधिषु ।
स्थानुमेतेषु निन्देषु नाधिकारस्तव प्रभो ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ४२ अध्यायः ॥
देवादीनां धर्मो यथा,—
सुकेशिबवाच ।
“किंलक्षणो भवेद्धर्मः किमाचरन्सत्क्रियः ।
यमाश्रित्य न सौन्दर्यं देवाद्यास्तु तदुच्यताम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
खाध्यायवेदवेत्तुत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः ॥
देवानां बाहुशालित्वं मातृसर्व्यं युद्धसत्क्रिया ।
विन्दनं नीतिशास्त्राणां हरशक्तिरदाहृता ॥
सिद्धानासुदितो धर्मो योगयुक्तिरनुत्तमा ।
खाध्यायं ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्वाभ्यामपि स्थिरा ॥
उत्तुल्लोपोसनं ज्ञेयं श्रद्धावाद्येषु वादिता ।
सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्वी धर्म उच्यते ॥
विद्याधरत्वमनुत्तं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्वा भक्तिरेव च ॥
गान्धर्वविदावेदित्वं भक्तिः स्थायी तथा स्थिरा ।
कौशल्यां सर्वश्रेष्ठेषु धर्मैः कैम्पुसवः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यमभ्यासित्वं योगाभ्यासरतिर्दृष्टा ।
सर्वत्र कामचारित्वं धर्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ॥
ब्रह्मचर्यं यथाश्रित्वं जप्यज्ञानश्च राक्षसः ।
नियमा धर्मेवेदित्वायं धर्मो प्रचक्षते ॥
खाध्यायं ब्रह्मचर्यं च दानं यजनमेव च ।
अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाश्चमादयः ॥
जितेन्द्रियत्वं शौचं च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते ।
शङ्करे भास्करे देवां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥

धर्मः

घनाधिपत्वं भोगानि स्वाध्यायं शङ्करा
अहङ्कारमशौचश्च धर्मोऽयं गुणकेपि
परदाराभिर्भित्त्वं परार्थेऽपि च कोशु
खाध्यायस्त्राण्यके भक्तिर्धर्मोऽयं राक्षस
अविवेकतापाशानं शौचज्ञानिरसत्वा
पिशाचानामयं धर्मः सदा चामिषय
योगयस्तु दादृशेताः सद्य धर्माश्च रा
ब्रह्मणा कथिताः पुण्या दादृशेव गति
इति वामनपुराणे ११ अध
धर्माधर्मलक्षणम् । यथा,—
“अहिंसासत्ययो धर्मो हिंसाचाधर्मः
इति महाभार
“वेदप्रखिहितो धर्मो ऋधर्मस्तद्विषय
इति श्रीभागव
“विहितक्रियया साधो धर्मः पुंसां गु
प्रतिविद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उ
इति धर्मदीपि
(इत्ययं श्रीयमृपविशेषः । यथा, भागवते ।
“दृष्टोस्तु तनयो वभ्रुः सेतुस्तस्यात्मना
आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो
धर्मकर्म, [नृ] क्री, (धर्माय धर्मस्य
कार्यम् ।) धर्मकार्यम् । शुभादृष्टिर्
क्रिया । यथा,—
“वेदप्रखिहितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं पर
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्र
धर्मकायः, पुं, (धर्माय कायो देशो
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धर्मकीलः, पुं, (धर्मस्य कील इव ।) श
राजशासनम् । इति पुरवर्गे त्रिकाण्डं
धर्मकीलकः, पुं, (धर्मकील + संज्ञार्था
ब्रह्मशासनम् । इति पुरवर्गे शब्दरत्ना
धर्मकीतुः, पुं, (अहिंसास्वयो धर्मः केतुरिव
बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ।
धर्मक्षेत्रं, क्री, (धर्मस्य क्षेत्रम् ।) इव
यथा,—
“ब्रह्मवेदिः कुवक्षेत्रे पश्चरामप्रदानार
धर्मक्षेत्रं कुवक्षेत्रं दादृशेयोजनाधि ।
इति ईशव
अपि च ।
“तरन्नुकारानुकयोर्दन्तरं
रामकृदावाच मन्मथकृत्तव ।
एतत् कुवक्षेत्रसमनापचकं
प्रजापतेरुत्तरवेदिकथते ॥”
इति भारतपा
धर्माधारे, वि ।
धर्मघटः, पुं, (धर्माय घटः सुगङ्गोदक
कक्षः ।) सौरवैशाखे प्रवृद्धदातव्यसु
पूरितकक्षसः । यथा, कर्णश्रीलक्ष्णे १२ या
“द्व्युधर्मघटांश्चापि सुगङ्गोदकपूरिता
तद्विधियेषा । अथ धर्मघटव्रतम् ।
तत्र प्रथमं सक्तिवाचनं जना लभ्यः सो
पठित्वा सङ्घं जुष्यात् । यथा,—

धर्मघ

अदीर्घादि वैशाखे मासि अमुकपक्षे अमुक-
 तियौ महाविषुवसंक्रान्त्या अमुकगोत्रा श्री-
 अमुकी देवी यमालयगमननिवारणपूर्वकश्री-
 विष्णुप्रीतिकामा अद्यारभ्य वर्षचतुष्टयं यावत्
 प्रतिवर्षीयमेघस्थरवौ प्रत्यहं गणपत्यादिनाग-
 देवतापूजापूर्वक-श्रीविष्णुपूजा-सभोष्यघटदान-
 कथाश्रवण-ब्राह्मणभोजनरूपधर्मघटव्रतमहं
 करिष्ये ॥ ॥ वाराहवरे अद्येत्यादि महा-
 विषुवसंक्रान्त्या मत्संक्षिप्तधर्मघटव्रतकर्मणि
 पथाविधिकगणपत्यादिनागदेवतापूजापूर्वकं श्री-
 विष्णुपूजासभोष्यघटदानकथाश्रवणमहं करिष्ये ।
 इति वक्रव्यज्र तत्सूक्तं पाठयेत् । ततो ब्राह्मणः
 प्रतिनिधीभूतः सामान्यार्थासनशुद्धिभूतशुद्धा-
 दिकं विधाय शालग्रामादौ घटे वा गणेशा-
 दीन् नवग्रहान् दिकपालाञ्च संपूष्य वां
 हृदयाय नमः इत्याद्यज्ञान्यासकरन्यासी कृत्वा
 ॐ श्रेयः सदा इत्यादिना विष्णुं ध्यात्वा स्वशि-
 रसि पुष्यं इत्या मानसोपचारेः संपूष्यार्थं
 संस्थाप्य पुनर्ध्यात्वावाह्य षोडशोपचारेः ॐ
 भगवते विष्णवे नम इति मन्त्रेण संपूष्य यथा-
 शक्ति ॐ विष्णवे नम इति मन्त्रं जप्त्वा जपं
 समर्थं ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना प्रणम्य
 लक्ष्मीं सरस्वतीं आवरणदेवताञ्च पूजयेत् ।
 ततः एते गन्धपुष्पं ॐ सभोष्यवारिपूर्णघटाय
 नमः । इति चिरभ्यर्थ—
 “ॐ घटं धर्मरूपोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
 त्वयि लिप्ते सन्तु लिप्ताश्चन्दनैः सर्वदेवताः ॥”
 इति चन्दनेनानुलिप्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रा
 श्रीअमुकी देवी श्रीविष्णुप्रीतिकामा धर्मघट-
 व्रतकर्मणि इमं सभोष्यवारिपूर्णघटमर्षितं
 श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायार्थं
 ददे । इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
 “ॐ धर्मं त्वं घटरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
 त्वयि हस्तेऽक्षया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥
 यथा त्वं शीतलो तिःत्वं संपूर्णः शीतवारिणा ।
 तथा मां सुरग्राहून् । शीतलं कुर्व धर्मराट् ॥
 एव धर्मघटो हस्तो ब्रह्मविष्णुशिवालकः ।
 अस्व प्रदानात् सपत्न्या मम सन्तु मनोरथाः ॥
 पानीयं प्राञ्जिनां प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
 पानीयस्य प्रदानेन तन्निर्भवतु शाश्वती ॥”
 इति पठित्वा दक्षिणां इत्याच्छिद्रावधारणं
 कृत्वा कथां श्रुत्वायात् ॥ ॥
 अथ कथा । श्रीकृष्ण उवाच ।
 “इह राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।
 चक्रकेतुरिति स्थातो राजाषीद्वार्त्मिकः सुधीः ॥
 सुशीला तस्य भावार्थीतु मालावत्प्रतिविश्रुता ।
 सा सर्वगुणसंयुक्ता साध्वीयं द्रौपदी यथा ॥
 एकस्मिन् समये राजन् ! लोमशस्य च सन्निधौ ।
 वेषा पुटाञ्जलिभूत्वा लोमशं परिपृच्छति ॥
 मालावत्तुवाच ।
 श्रुत्वा त्वं मुनिग्राहून् ! सर्वधर्मपरायण ! ।
 यमालयं न गच्छामि तदुपायं ब्रवीहि मे ॥

धर्मघ

समाख्याहि व्रतं देव ! सफलं पापनाशनम् ॥
 लोमश उवाच ।
 श्रुत्वा रात्रि ! महाभागे ! येन तत्र न गच्छति ।
 तदुपायं प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा त्वं हि समाहिता ॥
 जन्मजन्मलतात् पापाप्मन्वते नाम संशयः ।
 विष्णुस्मरणमात्रेण हन्ति पापं पुरातनम् ॥
 येन धर्मप्रसादेन तुष्टो देवो जनार्दनः ।
 पूजयेद्देवदेवेशं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 समारोप्य ततो देवं चन्दनेन विक्षेपितम् ।
 पूजयेत् परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा ॥
 अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदोद्यु च ।
 षड्शीतिसहस्रसु षड्शीत्यासुदाहृतम् ॥
 विषुवे धर्मं व्रतं तत्र समाचरेत् ॥
 लोमश उवाच ।
 ममेतत् कथितं सर्वं ते तेषु त्वया प्रभो ! ।
 किं विधानं फलं किं वा केषु लोके कृतं पुरा ॥
 लोमश उवाच ।
 श्रुत्वा देवि ! महाभागे ! पूर्वकालस्य या कथा ।
 विनिष्क्रान्ते ततश्चैव यदा मेघमती रविः ॥
 दोषादिरहिते काले चतुर्विधं समाचरेत् ।
 तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोष्यकम् ॥
 चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम् ।
 व्रतमेतत् समाकुर्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम् ॥
 अनेनैव विधानेन या व्रतञ्च समाचरेत् ।
 सर्वं कुलं ससुहृद्व्य स्वर्गलोके महीयते ॥
 द्रौपद्याचरितं यत्तत् श्रुत्वा त्वं ध्यानतनुपरा ।
 द्रौपद्या तदिदं पूर्वं न कृतं व्रतसुत्तमम् ॥
 ऋता गता च सा साध्वी न लभेत दिवं पुनः ।
 अथ शीघ्रं समागत्य ताम्स्वर्यमकिङ्कराः ॥
 विषुवे च त्वया साधि ! न कृतं तद्व्रतं किल ।
 ततो मरणकाले स्यात् स्वर्गद्वारं विरोधितम् ॥
 यमदूतेः समासाद्य गले पाशो निवेशितः ॥
 द्रौपद्युवाच ।
 के ययमिति तद्व्रतं कुत्र वा नीयतेऽधुना ।
 कथं पाशो गले दत्तः कथयस्व मम भुवम् ॥
 यमदूता ऊचुः ।
 मा भैषीर्नीयते देवि ! धर्मराजस्य सन्निधौ ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि व्रतानि विविधानि च ॥
 यज्ञदानविधानञ्च त्वया सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 किन्त्वत्र न कृतं पूर्वं माधवे मासि सुव्रते ! ॥
 व्रतं धर्मघटं नाम तेन यासि यमालयम् ॥
 द्रौपद्युवाच ।
 यमदूता महात्मानो नयन्तु मां यमालयम् ।
 तत्प्रसादेन मे शीघ्रं गले पाशो विसृज्यतु ॥
 ततो विधृत्य खकरे समानीता यमानिकम् ॥
 यम उवाच ।
 श्रुत्वा त्वं द्रौपदी साधि ! सर्वं त्वया प्रतिष्ठितम् ।
 न कृतो देवदेवस्य व्रतं धर्मघटस्य वा ॥
 तथापि तुष्टो भद्रेऽहं वरं वृणु यथेच्छितम् ॥
 द्रौपद्युवाच ।
 वरं ददस्व मे नाथ ! गच्छामि पुनराजयम् ।
 कर्तव्यं तद्विधानेन व्रतं तव प्रसादतः ॥

धर्मघः

यम उवाच ।
 व्रतं धर्मघटं देवि ! कुर्व गत्वा निजालयम् ।
 नागमन्त्रं त्वया देवि ! पुनर्मम पुरीं शुभे ! ॥
 ततो गता च सा चैव तुष्टोऽभूदलकक्षदा ।
 भूयो भूमियहं प्राप्य तदेव च तथा सती ॥
 सा तत्र तद्व्रतचक्रं दानं ह्योमं यथाविधि ।
 संपूर्णं तु व्रते तत्र प्रतिष्ठामाचरत् सती ॥
 इदौ द्वादशविंशत्यौ दानानि द्वादशानि च ।
 चत्वारि जलपात्राणि वक्ष्ये च हितानि च ॥
 दानानि च ततो दत्त्वा तत्सहस्रकषटाक्षया ।
 आसनानि च चत्वारि पादुकासहितानि च ॥
 दक्षिणान्तु ततो दत्त्वा वक्ष्यामि विविधानि च ।
 तद्व्रतञ्च सुसम्यग् विष्णुहस्तेऽभ्यसततः ॥
 एवं कृत्वा व्रतं साध्वी द्रौपदी सुसमाहिता ।
 अम्लकालं समासाद्य सा गता वैश्वं पुरम् ॥
 इत्युक्त्वा लोमशेनाथ कन्या मालावती तथा ।
 कृत्वा चैव व्रतं साध्वी देवाराधनपूर्वकम् ॥
 सा नित्यं गर्गरीं दत्त्वा सभोष्यदक्षिणाश्रिताम् ।
 देवोद्देशेन विप्राय श्रद्धया प्रत्युपाययत् ॥
 एवं या कुर्वते नारी पुत्रपौत्रसमन्विता ॥
 पुत्रकामने ।
 ‘एवं करोति या नारी नरो वा व्रतसुत्तमम् ।’
 इति वा पाठः ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रियञ्च लभते सुखम् ।
 अन्ने याति परं स्थानं यत्र देवो निरन्ननः ॥”
 इति भविष्यपुराणोक्ता धर्मघटव्रतकथा
 समाप्ता ॥
 कश्चित् कश्चित् पठतौ विष्णुधर्मोत्तरयमपुरा-
 णोक्ता च लिखिता ॥
 धर्मचक्रः, पुं, (धर्मस्य चक्रं सङ्ग्रहो यत्र ।)
 बहुवचनः । इति शब्दरत्नावली (धर्मस्य चक्रं
 सङ्ग्रहः । धर्मसङ्घे, स्त्री । यथा, महा-
 भारते । १ । १०६ । १४ ।
 “भीष्मस्य विहितं राधे धर्मचक्रमवर्षत ॥”
 अथर्वशिष्यः । यथा, हरिवंशे । २२३ । ७ ।
 “धर्मचक्रं महाचक्रमजितं नाम नामतः ॥”
 धर्मचक्रभृत्, पुं, (धर्मचक्रं धर्मसङ्घं विभक्त्यति ।
 भृ + क्तिप् । तुगागमञ्च ।) जिनः । इति
 धरणिः ॥
 धर्मचारिणी, स्त्री, (धर्मं चरतीति । चर +
 णिनि + ङीप् ।) जाया । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्मचिन्तनं, स्त्री, (धर्मस्य चिन्तनं भावना ।)
 धर्मचिन्ता । इति शैमचन्द्रः । ३ । १७ ॥
 धर्मचिन्ता, स्त्री, (धर्मस्य चिन्ता भावना ।)
 पुण्यभावना । तत्पर्यायः । उपाधिः २ । इत्य-
 मरः । १ । ७ । २८ ॥
 धर्मज्ञः, त्रि, (धर्मं जानातीति । ज्ञा + कः ।)
 धर्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
 “धर्मज्ञश्च हतश्च ऋषीनिषी वृद्धव्रतः ॥”
 इति विराटपर्व ॥
 धर्म्यः, पुं, (धर्म्येव धार्मिकवदित्यर्थः नम-
 तीति । नम + अन्त्येषपीति चः ।) वृचभेदः ।

धर्मसु

धामिनिया इति भाषा । (यथास्य पर्यायः ।
 “धम्मनः पिच्छलत्वकच धनुर्वृत्तश्च धर्मस्यः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 सर्पविशेषः । इति मेदिनी । खे, ५३ ॥ टिमना ।
 इति भाषा ॥
 धर्मलं, स्त्री, (धर्मस्य भावः । धर्म + ल ।)
 इतिमत्त्वम् । आधेयत्वमिति यावत् । यथा,
 गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्ष्यधर्मत्वाभावादिति जग-
 दीशः ॥
 धर्मदानं, स्त्री, (धर्माय दानम् ।) प्रयोजनमन-
 पेक्ष्यं केवलधर्मबुद्ध्या पात्रेभ्यो दानम् । यथा,
 देवलः ।
 “पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
 केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 धर्मद्रवी, स्त्री, (धर्मजनको द्रवी वारिरूपो
 यस्याः । गौरादित्वात् डीष् ।) गङ्गा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं गङ्गास्तोत्रे ।
 “विष्णुपादाग्रसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि ।।
 धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्ववि ॥”)
 धर्मधातुः, पुं, (अहिंसारूपो धर्म एव धातुः
 प्रकृतिर्यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धर्मध्वजी, [न] त्रि, (धर्मो ध्वजश्चिह्नम् ।
 स एवास्थस्येति । धर्मध्वज + इति ।) जीवि-
 कार्थजटादिधारी न तु परमार्थतो धर्मानुष्ठान-
 कारी । तत्पर्यायः । लिङ्गुत्तिः २ । इत्यमरः ।
 २ । ७ । ५४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६५ ।
 “धर्मध्वजी सदासुखश्चाद्विकी लोकादम्भकः ।
 वेङ्गालव्रतिको ज्ञेयो हिंसः सर्वभिसन्धकः ॥”)
 धर्मपत्तनं, स्त्री, (धर्मपत्तने जातम् । “तत्र
 जातः ।” ४ । ३ । २५ । इत्यण् । संज्ञापूर्वक-
 त्वात् न टुङिः ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ३६ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “रेणुकं मरिचं कृष्यसुषणं धर्मपत्तनम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 धर्मस्य पत्तनम् । धर्मपुरो । तत्पर्यायः ।
 आवर्णी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धर्मपत्रं, स्त्री, (धर्माय यज्ञादिकार्याथं पत्रं
 यस्य ।) यज्ञोद्गमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धर्मपुत्रः, पुं, (धर्मस्य पुत्रः ।) युधिष्ठिरराजः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 २३५ । १८ ।
 “न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
 धनञ्जयश्चाप्यनुवत् स्यते तम् ॥”)
 नरनारायणादृषी । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ४ । ७ । १६ ।
 “नापसौ धर्मपुत्रो ह्यै सुश्रान्तमनसापुमौ ॥”)
 धर्मतः कृतपुत्रः । धरमुनेटा इति भाषा ॥
 यथा,—
 “यावद्भुजैर्धर्मपुत्रपरशुसुखाखिलचक्रिय-
 त्रैबीशोऽणितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधा-
 स्यत् पदम् ।

धर्मरा

चैलीक्याभयदानदक्षिणभुजावृत्तद्विद्योदयो
 देवोऽयं दिनकृतकुलेकतिलको न प्राभविष्यद्
 यदि ॥”
 इति महागाटके । २ । २५ ॥
 धर्मबाणजिकः, पुं, (धर्मो बाणजिक इव । फल-
 कामनया धर्माचरयादेवाख्य तथात्वम् ।)
 पुण्यकर्मफलकामी । यथा,—
 “धर्मबाणजिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
 अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानामुवन्त्युत ॥”
 इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरद्वितीय-
 काण्डीयवचनम् ॥
 धर्मभाणकः, पुं, (धर्मार्थं भणतीति । भण +
 णल् ।) भारतादिपाठकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धर्ममूलं, स्त्री, (धर्मस्य मूलम् ।) शुभादृष्टकार-
 णम् । पुण्यहेतुः । यथा,—
 “इत्थं मूलं फलं प्राकृतदृष्टार्थं तपोधनाः ।
 दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्गान्ति धर्मिणः ॥
 एत धर्मो महास्थयागो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं सदा सत्तं अनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् समासतः ॥”
 इति वद्विपुराणे ज्ञानविधिनामाध्यायः ॥
 (यथा च मनुः । २ । ६ ।
 “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
 आचारश्चैव साधनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥”)
 धर्मयुः, त्रि, (धर्मो याति गच्छतीति । या +
 ऋगयादित्वात् ऊः ।) धर्मविशिष्टः । धार्मिकः ।
 धर्मशब्दादस्यर्थे युप्रत्ययेन नित्यन्नः इति
 सुगधबोधः ॥
 धर्मयुक्, [ज्] त्रि, (धर्मो युज्जतीति । युज् + क्तिप् ।)
 धर्मयुक्तः । धार्मिकः । (यथाह देवलः ।
 “दाता प्रतिगृहीता च अह्नादेयश्च धर्मयुक् ।
 देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥”)
 धर्मराजः, पुं, (धर्मोऽयं राजते इति । राज +
 ञच् ।) जिनः । (धर्मश्चासौ राजा सति ।
 समासे टच्) यमः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३१ ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५४ ।
 “धर्मराजः प्रकृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥”)
 नरपतिः । युधिष्ठिरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे । १६ । ८ ।
 “अष्टकृतुधर्मराजो हि शरतस्यगते पुरा ॥”)
 धर्मप्रधाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ५५ । ११ ।
 “धृत्या च ते प्रीतमवाः सदाहं
 त्वं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा ॥”)
 धर्मराजपरीक्षा, स्त्री, (धर्मराजस्य परीक्षा ।)
 धर्माधर्मपरीक्षणम् । यथा,
 अथ धर्मराजविधिः । इहस्यतिः ।
 “पञ्चदशे लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्राद्यैश्च सामभिः ॥
 आमन्त्र्य पूजयेन्नरैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन ऋत्विजान्तरितौ ततः ॥
 समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
 ततः कुम्भात् पिच्छमेकं यज्ञीयादविलम्बितः ॥

धर्मरा

धर्मो गृहीते शुद्धः स्यात् सर्वपुण्यश्च परीक्षके,
 जीवदानमन्त्रस्तु शारदायाम् ।
 ‘पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्नायुल्लिङ्गविभूषितः ।
 याथाः सप्तसकारान्ता योमसत्वेन्द्रसंयुतम् ।
 तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽसुख्य पदं वदेत् ।
 प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततःपरम् ।
 असुख्य जीव इह स्थितस्ततोऽसुख्य पदं वदेत् ।
 सर्वेन्द्रियाण्यसुख्यान्ते वाक्पानश्चसुरमतः ॥
 ओन्नप्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
 तिष्ठन्सन्निधयधरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
 प्रत्यसुख्य पदात् पूर्वं पाशादाणि प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ।
 पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्येन प्रथमं पाशसौ
 क्षाम् । ततः शक्तिबीजं ह्रीं । ततोऽङ्कुशसौ
 क्रोम् । वायुर्यकारो विन्दुविभूषितः । तेन वं
 याथाः सप्तसकारान्ता उद्धृतयकारमारा
 सप्त । अङ्कुशवायुनलावनी वरुणबीजानौत्त
 मोक्तेः । अत्र वायोरेकस्य पूर्वं एचगुपन्ना
 सप्तानां सविन्दुत्वार्थः । अतएवायत्र बीजानं
 युक्तम् । योमसत्वेन्द्रसंयुतम् । योम इकारः
 सत्वं ओकारः । इन्द्रलिङ्गः । तेन ह्रीं । अहं
 इति षष्ठान्तदेवतागामोपलक्ष्यम् ।
 ‘अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रदृश्यते ।
 साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ।’
 इति नारायणीयात् । अथिबधूः स्वाहा । *
 गायत्र्यादिसामाजाने तु सप्रणवशाहं
 गायत्रीमार्चं पठितव्यम् । जपहोमादि य
 किञ्चित् कृतञ्चोक्तं सम्भवेन चेत् सर्वं यादृक्ति
 कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च ॥ इति मिताशर
 धृतषट्त्रिंशत्तत्त्वचनदर्शनात् अत्रापि त
 कल्पते ॥ * । पितामहः ।
 ‘अधुना सर्वव्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
 हन्तुयां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां वृणा
 राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।
 लिखेद्गूर्णं पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमालैः समर्चयेत् ।
 सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्मोऽसितपुष्पकः
 एवं विधाद्योपलिख्य पिच्छयोस्तौ निधापयेत् ।
 गोमयेन ऋदा वापि पिच्छौ कार्यौ समौ तत
 ऋदाककेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
 उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।
 आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालाञ्च पूर्ववत्
 धर्मावाहनपूर्वस्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापविद्युक्तोऽहं धर्मश्चायाच मे करम्
 अभियुक्तस्तयोश्चैकं प्रयच्छीताविलम्बितः ॥
 धर्मो गृहीते शुद्धः स्यादधर्मो व तु हीयते
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
 हन्तुयामिति साहचर्याभियोगेण । याचमा
 नामिति अत्यन्तार्थाभियोगेण । प्रायश्चि
 धिनामिति पातकाभियोगेण ॥ * ॥
 तत्र प्रयोगः । पञ्चदशे शुक्लं धर्मं कृष्णमथ
 पुनःकृष्णवस्त्रं निधाय जीम् ह्रीं ह्रीं

धर्मशा

रं लं वं शं वं चं ह्यो हंसः धर्मस्य प्राणा इह
प्राणाः । पुनः आमित्यादि धर्मस्य जीव इह
स्थितः । पुनः आमित्यादि धर्मस्य सर्वेन्द्रि-
याणि । पुनः आमित्यादि धर्मस्य वाङ्मनश्चक्षुः-
श्रोत्रवाक्प्राणाः इहागत्वा सुखं चिरं तिष्ठन्तु
साहा । इत्यनेन जीवदानं धर्मप्रतिमायां
एवमधर्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने
तेनैव नो चेत् सप्रवणयाहृतिगायत्रीं पठित्वा
धर्मस्थावाहनादि कृत्वा यथाक्रमं मुक्ताङ्गण-
पुष्पाभां धर्माधर्मौ संपूष्य प्रणवेन पञ्चगय-
नुपादायाभ्युष्य मुक्ताङ्गणयुक्तं धर्मं कृत्वा पुष्य-
युक्तमधर्मं ऋत्पिच्छदये कृत्वा नूवे कुम्भे स्थाप-
येत् । प्राङ्निवाकस्ततो देवत्राक्षणसन्निधौ धर्मा-
वाहनादिहवनानां कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा
समन्तकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा शोध्यसिरसि
ददात् । शोध्यस्तु ओम् यदि पापविद्युक्तोऽहं
धर्मं स्थापयामि मे करं इत्युच्चार्य कुम्भात्तयोरेकं
गृह्णीयात् । धर्मं गृह्णीते सुदुःखं अन्यथा असुदुःखः ।
इति दियतस्त्वम् ॥

धर्मवान् [तु] त्रि, (धर्मोऽस्त्यस्येति । धर्म +
मत् । मस्य वः ।) धर्मविशिष्टः । पुण्यवान् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
१०४ । २६ ।

“जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥”

धर्मवासरः, पुं, (धर्मस्य धर्माचरणस्य वासरः ।
पौर्णमासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

धर्मवाहनः, पुं, (धर्मं वाहयतीति । वह + णिच्
+ ल्युः । यद्वा, धर्मादृष्टो वाहनं यस्य । धर्मस्य
वृष्टरूपत्वादेव तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धर्मस्य याने, स्त्री ॥

धर्मवैतंसिकः, पुं, (धर्मं वैतंसिक इव । आत्मनो
धार्मिकत्वविज्ञापनाय पाश्र्विकः कपटाचारी
वेत्तव्यः ।) पापकर्मणा धनमासादात्मनो
धार्मिकत्वस्थापनाय दानकर्ता । तत्पापफलं
यथा,—

“धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा ।
इदंति दानं विप्रैभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥
पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरदुःखः ।
रागमोहान्वितोऽग्रान्तः कषुर्वी योनिमाप्नु-
यात् ॥”

इति बह्विपुराण्ये ज्ञानविधिनामाध्यायः ॥

धर्मवाधः, पुं, (धर्मप्रधानो वाधः । शाकपाथि-
वादिषु मध्यपदकोपिसमासः ।) पापपुरुष-
विशेषः । स तु काश्मीरदेशाधिपवसुनामशुप-
रेहनिर्गतयाधरूपिन्नक्षत्रहत्यात्मकः । तस्य राज्ञो
वरेण तस्य धर्मवाध इति संज्ञाभूत् । यथा,—
“ततः पुत्रं विवस्वन्तं श्रेष्ठं भाष्ट्रशतस्य ह ।
अभिविष्य स्वके राज्ये तपोवनसुपागमत् ॥
पुष्करं नाम तीर्थानां प्रवरं यत्र केशवः ।
पुष्करीकाशनामा तु पूष्यते तत्प्रदायकोः ॥
तत्र गत्वा स राजर्षिः काश्मीराधिपतिर्नृपः ।

धर्मशा

अतितोत्रेण तपसा स्वशरीरमशोषयत् ॥
पुष्करीकाशपारं तु स्तवं भक्त्वा जपन् बुधः ।
नमस्ते पुष्करीकाश नमस्ते मधुकरन ! ।
नमस्ते सर्वलोकेश ! नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥”
इत्यादि ।

“एवमु वदतस्तस्य नृत्तिमान् पुरुषः किल । •
निर्गत्य देहात्मीनाभो घनचक्रो भयङ्करः ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा किं करोमि नराधिप ! ॥
राजोवाच ।

कोऽसि किं कार्यमिह ते कक्षादागतवानसि ।
एतन्मे कथय याध ! एतद्विच्छामि वेदितुम् ॥
याध उवाच ।

पूर्वं कलियुगे राजन् । राजा त्वं दक्षिणासुखे ।
अरग्यमागतो हन्तुं श्वापदानि विशेषतः ॥
तत्र त्वयान्यकामेन न्यगवेशधरो मुनिः ।
दण्डयुग्मेन दूरे तु पातितो धरणीतले ॥

ततस्त्वया महाराज ! सङ्गमारायणं प्रभुम् ।
संचिन्त्य द्वादशीं शुद्धा त्वया राजन् । उपोषिता ॥
गौर्दत्ता विधिना सद्यो ऋतोऽस्युदरमूलतः ।

अहञ्च तव देहस्यः सर्वं जानामि चाक्षयम् ॥
खगंस्थस्यापिराजेन् । स्थितोऽहं खेन तेजसा ।
इदानीमादिच्छौ तु हते श्रुतिसत्तम ! ॥
सम्भूतस्त्वं महाराज ! राशः सुमनसो गृहे ।
इदानीं यत् त्वया स्तोत्रं पुष्करीकाशपारगम् ॥

पठितं तत्प्रभावेण विद्यायाङ्गुहाण्यहम् ।
एकीभूतः पुनर्जातो याधरूपो श्रुतोत्तम ! ॥
एतत् श्रुत्वा वचो राजा परं विस्मयमागतः ।
वरेण हृन्दयामास तं याधं राजसत्तमः ॥
राजोवाच ।

स्मारितोऽसि महायाध ! त्वया जन्मान्तरं गतम् ।
तथा त्वं मत्प्रसादेन धर्मयाधो भविष्यसि ॥”

इति वाराहे आदिहृतवृत्तान्तनामाध्यायः ॥
(अपरो धार्मिको याधविशेषः । अस्य विव-
रणन्तु महाभारते । ३ । २०६ अध्यायमारभ्य
विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)

धर्मशास्त्रं, स्त्री, (धर्मस्य धर्माय वा शास्त्रम् ।)
मन्वादिप्रणीतशास्त्रम् । तत्पर्यायः । स्मृतिः २
धर्मसंहिता ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्मशास्त्र-
प्रयोजका यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५-६ ।

“मन्वत्रिविध्याहारीतयाज्ञवल्क्योऽग्रोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्भर्ताः कात्यायनहृदयती ॥
पराशरयासश्चलिखिता द्वाचमोत्तमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
एते प्रधानानि अन्येऽपि सन्ति ॥ रघुनन्दन-
दृतधर्मशास्त्राणि यथा,—

“मलिन्दके दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।
प्रायश्चित्ते विवाहे च तथैव जन्माष्टमौत्रते ॥
दुर्गातुलसे अवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।
तद्भागवतोत्सर्गं श्रुतोत्सर्गत्रये त्रते ॥
प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुसंज्ञके ।
दीक्षायामाङ्गिके कृत्ये चैत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे मूद्रकृत्यविचारके ।

धर्मशा

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्रतः ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यः ॥

धर्मशीलः, त्रि, (धर्मं धर्माचरणे शीलं स्वभावो
यस्य ।) धार्मिकः । यथा, विराटपञ्चविंश ।

“धर्मशीलो वदान्यश्च दृढश्च सुमहाधनः ॥”

धर्मसंहिता, स्त्री, (धर्मस्य संहिता ।) स्मृति-
शास्त्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

धर्मसावर्णिः, पुं, (धर्म एव सावर्णिः । मुख्यपुत्रो
मनुः ।) एकादशो मनुः । अस्मिन्मन्वन्तरे
धर्मसितुरवतारः । वैश्वत इन्द्रः । विहङ्गमकाम-
गमादा देवाः । अरुन्वाद्यः सप्तर्षयः । सत्य-
धर्मादयो मनुपुत्रा भविष्यन्ति । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ १० ॥

“भविष्यधर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं श्रेष्ठ ॥

विहङ्गमाः कामगमा निर्माण्यरतयस्तथा ॥

त्रिप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशको गणः ।

मासर्तुदिवसा ये तु निर्माण्यरतयस्तु ते ॥

विहङ्गमा रात्रयोऽथ सुहृताः कामगो गणः ।

इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमाः ॥

हविर्वाच धनिष्ठश्च ऋषिरत्यस्तथाख्यः ।

निश्वरश्चानचक्षेव वृष्याश्चाव्यो महासुनिः ॥

सप्रधयोऽन्तरे तस्मिन्नमितेजाश्च सप्तमः ॥

सर्वानुगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुङ्गहः ॥

हेमघन्वा दृढायुश्च विभानुस्तत्सुता श्रुपाः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

धर्मसारः, पुं, (धर्मस्य सारः ।) श्रेष्ठपुण्यकर्म ।

यथा । अज्ञोवाच ।

“धर्मसारमहं वक्ष्ये सङ्घोषाच्छु शङ्कर ! ।

शुक्तिमुक्तिप्रदं सुख्यं सर्वपापविनाशनम् ॥

श्रुतं ब्रह्म बलं धैर्यं सुखसुतसाहमेव च ।

श्रीको हरति वै नृणां तस्माच्छोकं परित्यजेत् ॥

कर्मदेवाः कर्मलोकाः कर्मसम्पत्तिवान्धवाः ।

कर्मणि प्रेरयन्तीह पुरुषं सुखदुःखयोः ॥

दानमेव परो धर्मो दानात् सर्वमवाप्यते ।

दानान्मुक्तिश्च राज्यश्च दद्याद्दानं ततो नरः ॥

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।

एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैश्चयागेन वा पुनः ।

गतित्तु लभते जन्तुगङ्गा संसेय यां लभेत् ॥

अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रणाशिनी ।

जहति पापं श्रद्धाधानं जीर्णं त्वचमिबोरगः ॥

न पुराहृतपुण्यानां नराणामिह शङ्कर ! ।

जीर्णेतानि प्रपद्यन्ते श्रद्धादातयमर्थिनः ॥

दूरादतिथयो यस्य गृहमायान्यवारिताः ।

स गृहस्य इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः ॥

न चिन्तयन्ति ये विष्णुं नाशयन्ति च ये नराः ।

धर्मस्य नाशका ये च ते वै निरयगामिनः ॥

ये च होमजपस्नानदेवतार्थनतत्पराः ।

सत्यचान्तिदयायुक्तास्ते नराः खगं गामिनः ॥

न दाता सुखदुःखानां न च शर्तास्ति कश्चन ।

स्वज्ञतान्येव भुष्यन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥

धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थश्च भैद्युनम् ।

धर्मात्मा

देवार्थं तर्पणं येषां दुर्गाख्यभितरन्ति ते ॥
सन्तुष्टः को न शक्नोति फलमल्लेष जीवितुम् ।
सर्वं एव हि सान्धेन शङ्कटान्यवगाहते ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभाद्क्रोधः प्रवर्तते ।
लोभात्क्रोधश्च माया च मानो मत्सर एव च ॥
रागद्वेषाद्भ्रतक्रोधलोभमोहमदोर्जाभितः ।
यः स शान्तः परं लोकं याति पापविवर्जितः ॥
देवता सुनयो नागा गन्धर्वा गुह्यका नराः ।
धार्मिकं पूजयन्तीह न धनाढ्यं न कामिनम् ॥
न मन्त्रबलवीर्येण प्रश्रया पौरुषेण वा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
यथाभिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते न्यापदभंवि ।
आकाशे पक्षिभिर्त्रितं तथा सर्वत्र विचत्वान् ॥
सर्वसत्त्वदयाशुर्वं सर्वैश्चियविनिग्रहः ।
मन्त्रानिबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्तुतम् ॥
पश्यन्निवायतो नृत्वं यो धर्मं नाचरेन्नरः ।
यजामलस्तनस्यैव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
भ्रमहा भ्रमहा गोम्रः पितृहा गुरुतल्पगः ।
भूमिं सर्वगुणोपेतां दत्त्वा पापैः प्रसृज्यते ॥
न गोदानात् परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ।
सा गौर्न्यायाञ्जिता दत्त्वा कृतं तारयते कुलम् ॥
नामदानात् परं दानं किञ्चिदस्ति वधध्वज ! ।
अन्नेन धार्यते सर्वं चराचरमिदं जगत् ॥
कृत्वादानं वृषोत्सर्गं जपस्तीर्थं श्रुतं तथा ।
हृद्यश्चरधदानानि मणिरत्नवसुन्धराः ॥
अन्नदानस्य सर्वाणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अन्नात् प्राणो बलं तेजश्चात्माहीर्यं धृतिः स्मृतिः ॥
कूपवापीतडागादि आरामाणि च कारयेत् ।
त्रिःसप्तकुलसुदुह्य विष्णुलोके महीयते ॥
साधनां दर्शनं पुण्यं तीर्थादिपि विशिष्यते ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥
सत्वं दमस्तपः शौचं सन्तोषः चान्तिरार्चवम् ।
ज्ञानं श्रमो दया दानमेव धर्मः सनातनः ॥”

इति गारुडे २२५ अध्यायः ॥

धर्मसुतः, पुं, (धर्मस्य सुतः ।) युधिष्ठिरराजः ।
इति शृण्डरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । १६ ।

“एकान्ति विदुरेणोक्तो राजा धर्मसुतः शुचिः ॥”
नरनारायणसुनी । यथा, देवीभागवते । ४ ।
७ । १२ ।

“इति सच्चिन्मयानं तं भातरं दीनमानसम् ।
उवाच वचनं तथं नरो धर्मसुतोऽनुजः ॥”

धर्मसुतः, पुं, (धर्मं सुते इति । सु + कृप् ।)
ब्रह्माटपञ्ची । इति शृण्डरत्नावली ॥ (धर्म-
प्रैके, त्रि । यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ७ । १३ ।

“सोमो राजा वरुणः । देवा धर्मसुवच ये ॥”

धर्मात्मा, [न] पुं, (धर्मं आत्मा स्वभावो यस्य ।
कुमारपालः । स तु आर्हतविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ७७॥) त्रि, धर्मशीलः । यथा,—

“महर्षिर्भगवान् यासः ज्ञत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोके चतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयत् शुक्लम् ॥”

इति महाभारतम् ॥

धर्मार

धर्माधर्मपरीक्षणं, स्त्री, (धर्मश्च अधर्मश्च तयोः
परीक्षणम् ।) परीक्षाविशेषः । यथा,—
“अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
हृत्तुणां याचमानानां प्रायश्चित्ताधिनां वृथाम् ॥
राजतं कारयेत् धर्ममधर्मं वीसकायसम् ।
लिखितं भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाह्वैः समर्चयेत् ।
सितपुष्यस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्यष्टक् ॥
एवं विधायोपलिख्य पिच्छयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन नृदा वापि पिच्छौ कार्यौ समन्ततः ॥
नृदाष्टक उपहृते स्याद्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालान् च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वम् प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविसृक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
अशुद्धश्चेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ।
अभियुक्तस्योश्चेकं प्रयश्चैताविलम्बितः ॥
धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मो तु स हीयते ।
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

धर्माधिकरणं, स्त्री, (अधिक्रियते अस्मिन्निति ।
अधि + कृ + अधिकरणे क्युट् । धर्मस्य अधि-
करणम् ।) राशौ विचारस्थानम् । यथा,—
“धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रनिरूपणम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥”

इति वीरमित्रोदये कात्यायनवचनम् ॥ ३॥

“पुरघान्तरतत्त्वज्ञाः प्राश्रवणाप्यलोलुपाः ।
धर्माधिकरणे कार्या जनाङ्गानकरा नराः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८ अध्यायः ॥

धर्माधिकरणः, पुं, (धर्माधिकरणं आश्रयत्वेनास्य-
स्येति । अच् ।) धर्माध्यक्षः । तस्य लक्षणम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे १८ अध्याये ।

“समः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः ।
विप्रसुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥”

धर्माधिकरणो, [न] पुं, (धर्माधिकरणं विचार्य-
स्थानत्वेनास्यस्येति । धर्माधिकरण + इनिः ।)
धर्माधिकरणविशिष्टः । जज् इति इराजी
भाषा । तत्पर्यायः । धर्माध्यक्षः २ धार्मिकः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८६ ॥ प्राङ्मुवाकः ४
अक्षरार्थकः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

धर्माध्यक्षः, पुं, (धर्मं धर्माधिकरणे अध्याक्षः ।)
धर्माधिकरणो । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८८ ॥
“कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः ।
प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥”

इति चाणक्ये । १०२ ॥
(विष्णुः यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २८ ।

“लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः ज्ञाताज्ञतः ॥”
“धर्माधर्मो साक्षादीक्षते अनुरूपं फलं दातुम् ।
तस्माद्धर्माध्यक्षः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

धर्मारण्यं, स्त्री, (धर्माय धर्मस्य वा यदरण्यम् ।)
पुण्यवनविशेषः । तस्य नामकारणं यथा,—
“स धर्मः पीडितः सर्वं सोमेनाहुतकर्माया ।

धर्म त्रि

तारां जिहृक्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य च ।
सोऽप्ययाङ्गीवितस्तेन बलिना क्रूरकर्माया ।
अरण्यं गहनं घोरं प्रविशेश तदा प्रसुः ॥
ब्रह्मोवाच ।

यश्चारण्यमिदं धर्मं ! त्वया यामं चिरं विभो
नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्यमिति प्रभो ॥
इति वराहपुराणम् ।

(गयाख्यतीर्थविशेषः । यथा, वायुपुराणे गय
माहात्म्ये ।

“प्रथमेऽङ्घ्रि विधिः प्रोक्तो द्वितीयदिवसे ब्रजेत् ।
धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्मादुपश्रमकारयत् ।
धर्मासंगं, स्त्री, (धर्माय अवहारकायेसाधन
यदासनम् ।) विचारासनम् । वैष्णु इति इराजं
भाषा । यथा,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥”

इति मनुः । ८ । २३ ॥

धर्मिणी, स्त्री, (धर्मोऽस्या अस्तीति । इनिः । ङीप्
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

धर्मो, [न] (त्रि, धर्मोऽस्यास्तीति । धर्म + “इ
इनिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।
धर्मवान् । पुण्यशीलः । इति शृण्डरत्नावली

(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ ।
“धर्मगुणं धर्मलक्ष्मीं सदसत्तत्परमकारम् ॥”

“धर्माधारतया धर्मो ॥” इति शाङ्करभाष्यम्
धर्मोपदेशकः, पुं, (धर्मोपदेशतीति । उप
दिश + क्युल ।) गुरुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७

धर्मोः, त्रि, (धर्म + “धर्मोपथ्यर्थन्यायादनपेते
४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) धर्मादनपेत
धर्मयुक्तः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“धर्मोऽङ्घ्रि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् चत्त्रियस्य न
विद्यते ॥

“न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मोः पितृजलतः स्मृतः
इति दायभागः

(धर्मश्च प्राप्यः । “नौवयोधर्मेति ॥” ४ । ४ ।
इति यत् धर्मलभ्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी

धर्मोविवाहः, पुं, (धर्मोः धर्मोर्धौ विवाहः
विवाहविशेषः । स च पञ्चविधः । त्रि
देवार्धगान्धर्वप्राजापत्यरूपः । अधर्माविवा

ह्यविधः । असुरराक्षसपेशाचरूपः । य
“धर्मोऽप्येव विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्मोः
इत्युदाहृतत्वम् । (यस्य वर्षस्य यो विवा

धर्मोः स उक्तो यथा, मनु । ३ । २१—२२
“त्रासो देवस्तथैवाः प्राजापत्यश्चासुरदः
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाहमोऽधमः ।

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषो च यस्य वं
तदः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान् ।
यद्वातुपूर्व्यां विप्रस्य चत्त्रस्य चतुरोऽरवान्
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्मोऽग्नं राक्षसा

चतुरो ब्राह्मणस्यादानं प्रशस्तान् कवयो वि
राक्षसं चत्त्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पश्चानानु भयो धर्मो दावधर्मो स्मृतापि

धवः

प्रेषाचक्षुरखेव न कर्मयौ कदाचन ।
 पृथक् पृथक्वा मित्रौ वा विवाहौ पूर्वंपोदितौ ।
 नास्वर्वी राक्षसश्चैव धम्मर्गौ चक्षुरस्य तौ स्रुतौ ॥”
 धु, (धर्म्यमिति । धृ+भावे चच् ।)
 प्रागल्भ्यम् । (यथा, महाभारते । १।१२।७।
 “यद्येष दर्पाद् धर्षादाप्यथ ब्राह्मणचापलात् ।
 प्रस्थितो धनुरायन्तु वार्यतां साधु मागमत् ॥”)
 अमर्षः । शक्तिवन्धनम् । संहतिः । हिंसा ।
 इति धवधातोर्भावेऽल्प्रत्ययेन साध्यः ॥
 क्तः, धु, (धृद्योति प्रगल्भो भवतीति ।
 धृ+क्यत् ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अभिभवकर्त्तरि, त्रि । यथा, हरिवंशे । १५३।२४।
 “विधायं सर्वं यत्नानां ममैते यद्दधर्वकाः ॥”)
 वक्रिणी, स्त्री, (धर्वं कुलदूषणं करोतीति ।
 क्त+ञिनि+ङीप् ।) दूषिता कन्या । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 ध्वं, स्त्री, (धृ+क्यत् ।) परिभवः । (यथा,
 महाभारते । १।२१४।१६।
 “सर्वमस्यत् परिभूतं धर्वयन्तु महीपतेः ॥”)
 इति । इति मेदिनी । धे, ५४ ॥ धर्वशब्दाधी-
 न्यत्र ॥
 ध्विः, स्त्री, (कर्षतीति । कृष+“कषेरादेश्च
 धः” उर्णा । २।१०५ । इति अग्निः आदेश्च
 धः ।) बन्धकी । उषणः । इति संचिप्रसारे-
 णादिदृष्टिः ॥
 ध्वी, स्त्री, (धर्वयि+कृदिकारादिति वा
 ङीष् ।) धर्विणी । असती । इत्यमरटीकार्या
 भरतः ॥
 ध्विषी, स्त्री, (धर्वति हिनस्ति कुलमिति ।
 धृष+ञिनि+ङीप् ।) पुंस्रणी । इत्यमरः ।
 २।६।१० ॥
 ध्वितं, स्त्री, (धृष्यतेऽनेनेति । धृष+क्तः ।)
 इति । मैथुनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (धृष+
 कर्मणि क्तः ।) कृतधर्वये, त्रि ॥ (अभिभूतः ।
 यथा, महाभारते । ३।५५।१५।
 “आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्विताः ॥”)
 ध्विता, स्त्री, (धृष्यतेऽसौ । धृष+क्तः । टाप् ।)
 असती । इति शब्दरत्नावली ॥
 ध्वलकः, पुं, (दधातीति । धा+उः । धं धारकं
 लङ्कति उत्क्षिपतीति । लङ्क उत्क्षेपे+अच् ।
 कण्टकान्वितत्वाद्दस्य तथात्वम् ।) ढङ्कण्टक-
 रथः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ध्वलक्याक्ङा इति
 भाषा ॥
 ध्व. इ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धा-परं-
 सकं-षट् ।) इ, धम्वाते । ब्रजो गतिः । इति
 दुर्गादासः ॥
 धवः, पुं, (धुनोति धवतीति वा । धु धू वा+
 अच् ।) पतिः । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पञ्चमि । १६।४५ ।
 “मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्याः ईशो यतो
 भवान् ।
 तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥”)

धवला

नरः । इत्यमरः । ३।३।२०५ ॥ (यथा,—
 पञ्चतन्त्रे । २।१०६ ।
 “श्रीचविशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्यं क्वचि-
 [कृदा ।
 निर्धनेन धवेनेह न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥”)
 धूर्णः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ खनामखात-
 ट्ठनः । (यथा, महाभारते । १।६६।१७।
 “विस्वाकंसदिराकीर्णं कपित्यधवसकुलम् ॥”)
 तत्पण्यायः । धुरन्धरः २ शाकटाक्षः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ ढङ्तरः ४ गौरः ५ कषायः ६
 मधुरत्वक ७ मुष्कट्टकः ८ पाण्डुत्वः ९ धवलः
 १० पाण्डुरः ११ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
 कटुत्वम् । कफानिलनाशित्वम् । पित्तप्रकोपक-
 त्वम् । रुच्यत्वम् । दौषणत्वम् । अम्यत् । शीत-
 त्वम् । प्रमेहाश्रंःपाण्डुपित्तकषापहत्वम् । मधु-
 रत्वम् । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । तन्नामगुणाः ।
 “धवो घटो नन्दितरः स्थिरो धौरो धुरन्धरः ।
 धवः शीतप्रमेहाश्रंःपाण्डुपित्तकषापहः ॥
 मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 तत्फलं ईषक्धुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (धु कम्पने+“ऋदोरप्” ३।३।५७ । इति
 भावे अच् । कम्पनम् ॥)
 धवलः, पुं, (धावतीति । धाव ञ् ञवन्ङोः+
 “धावतेर्वाङ्कुलकात् इत्त्वञ्च” १।१०८ ।
 इत्यञ्जलदत्तोक्ता कलः इत्त्वञ्च ।) धवट्टकः ।
 चीनकर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राग-
 विशेषः । भरतमते हिन्दोलरागस्याष्टमपुञ्जः ।
 इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ उषश्रेष्ठः । शुक्रः ।
 सुन्दरे, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥ श्वेतगुणयुक्ते,
 त्रि । इत्यमरः । १।५।१३ ॥ (यथा, आर्या-
 समसत्याम् । ३०६ । [पिहितार्याः ॥”)
 “धवलनखलज्जम् दुर्मलमकलितनेपथ्यमलक-
 श्वेतमरिचे, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलपक्षः, पुं, (धवलौ शुक्लौ पक्षौ यस्य ।) हंसः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धवलः शुक्रः पक्षः ।)
 शुक्लपक्षश्च ॥ (शुक्लपक्षविशिष्टे, त्रि । यथा, माघे ।
 “धवलपक्षविहङ्गमशूजितेः ॥”)
 धवलपाटली, स्त्री, (धवला पाटली ।) सित-
 पाटलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलन्दतिका, स्त्री, (धवला न्तिका ।) खटिनी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवलयावनाजः, पुं, (धवली यावनाजः ।) याव-
 नाजविशेषः । तत्पण्यायः । पाण्डुरः २ तार-
 तकुलः ३ नक्षत्रकान्तिविचारः ४ उषः ५
 मौक्तिकतकुलः ६ । अस्य गुणाः । मृज्यत्वम् ।
 बल्यत्वम् । दृष्यत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । पथ्यत्वम् ।
 त्रिदोषाश्रं गुल्मप्रथनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धवला, स्त्री, (धावतीति । धाव+कलः इत्त्वञ्च ।
 अतुदात्तत्वाभावात् न ङीष् ।) शुक्ला गौः ।
 इत्यमरः । २।६।६७ ॥

धाता

धवली, स्त्री, (धवल+गौरादित्वात् ङीष् ।)
 शुक्ला गौः । इत्यमरः । २।६।६७ ॥
 धवलोत्पलं, स्त्री, (धवलस्तुत्पलम् ।) कुसुदम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धवाङ्कः, पुं, (धुनाति कम्पयति दृष्टादीनीति ।
 धू+“आङ्कौ लूधुश्चिन्धिधाञ्भ्यः” उर्णा
 ३।८३ । इति आङ्कः ।) वायुः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 धविर्णं, स्त्री, (धूयतेऽनेनेति । धू+“अनिलधू-
 लखनसहचर इवः” ३।२।१८७ । इति
 इवः ।) नृगचर्मरचितयजनम् । इत्यमरः ।
 २।७।२३ ॥
 धा, ङु ञ लि धारणे । पुटौ । दाने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (धा-उभं-सकं-अनिट् ।) धु, ह्वि-
 मम् । ञ्, लि, दधाति धत्ते । धारकं धरत्वम् ।
 दाने, दिवता विहितं त्वयाप्येति किराते
 विहितं दत्तमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 धाः, पुं, (दधातीति । धा+ङिप् ।) ब्रह्मा ।
 धारकः । इति मेदिनी । धे, १ ॥ इहस्यतिः ।
 इत्येकाचरकोषः ॥
 धाकः, पुं, (दधातीति । धा+“कदाधारार्धि-
 कन्धिभ्यः कः” उर्णा ३।४० । इति कः ।)
 उषः । आहारः । इत्युणादिकोषः ॥ अन्नम् ।
 सन्धः । इति संचिप्रसारे उणादिदृष्टिः ॥
 (आधारः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)
 धाटी, स्त्री, शत्रुसन्मुखगमनम् । तत्पण्यायः ।
 प्रपातः २ अभ्यवस्कन्दः ३ अभ्यासादनम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३।४६४ ॥
 धाणकः, पुं, (दधातीति । धा+“आङ्कौ लूधु-
 श्चिन्धिधाञ्भ्यः” उर्णा ३।८३ । इति
 आङ्कः ।) दीनारभागः । इत्युणादिकोषः ॥
 धातकी, स्त्री, (धातुं करोतीति । धा+तत्कारो-
 तीति ङिच् । टिकोपः । ततः कुन् । ततः
 पिप्पल्यादित्वात् ङीष् ।) पुष्पविशेषः । धाट-
 पुञ् इति भाषा । तत्पण्यायः । वह्निपुष्पी २
 तान्द्रपुष्पी ३ धावनी ४ अमिष्वाला ५ सुभिक्षा
 ६ पार्श्वती ७ वह्नुपुष्पिका ८ कुसुदा ९ वीधु-
 पुष्पी १० कुञ्जरा ११ मयवादिनी १२ मुष्क-
 पुष्पी १३ संधपुष्पी १४ रोध्रपुष्पिका १५ तीत्र-
 ज्वाला १६ वह्निशिला १७ मयपुष्पा १८ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ धाटपुष्पी १९ धातुपुष्पी
 २० धाटपुष्पिका २१ धापी २२ धातुपुष्पिका
 २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मद्कारित्वम् । विष-
 प्रवाहिकातिसारविषसंप्रबन्नाशित्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ शीतत्वम् । रक्तपित्तनाशि-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 धाता, [ङ] पुं, (दधातीति । धा+ङ् ।)
 ब्रह्मा । इत्यमरः । १।१।१७ ॥ (यथा,
 रघुः । १०।४३ ।
 “धातारं तपसा प्रीतं यथापे व हि राक्षसः”)
 देवात् सर्गाद्दधत्वं मर्तोऽप्यास्यापरादृष्टवः ॥”)

धातुः

विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । ११५ ।

“आधारनिलयो धाता पुष्यहावः प्रजागरः ॥”

“संहारसमये सर्वाः प्रजा ध्वयति पिबतीति वा
धाता । घट्टं पाने इति धातुः ।” इति शाङ्कर-

भाष्यम् ॥ महादेवः । यथा, तत्रैव ॥ ३१ ॥ १०३ ॥
“धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रक्षत्रा ध्रुवो धरः ॥”

भृगुमुनिपुत्रः । तस्य भार्या मेरुकन्या आयतिः ।
तस्य सुतः नृकक्षुः तस्य च मार्कण्डेयः । इति

श्रीभागवतम् ॥ ऊनपञ्चाशदायुक्तगंतवायुवि-
शेषः । यथा, वद्विपुराखे गन्धमेदनामाध्याये ।

“धाता दुर्गो धितिर्भूमिस्त्वभियुक्तस्त्वपात्सहः ।
दुर्निर्घपुरनाथोयवासः कामो जयो विराट् ॥

इत्येकोनाश पञ्चाशत्सुतः पूर्वसम्भवाः ॥”
(आदित्यविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । १४-१५ ।

“अदितां द्वादशादिताः सम्भता भुवनेश्वराः ।
ये राजन् ! नामतस्मांस्ते कौर्मियिध्यामि

भारत ! ॥

धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणश्च एव च ॥”
ब्रह्मण्यः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६६ । ५१ ।

“द्वौ पुत्रौ ब्रह्मण्यस्त्वयौ ययोस्तिष्ठति लक्ष्यम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना

सह ॥”

पालके, वि । इति मेदिनी । ते, २७ ॥ धारकः ।
इति धरणिः ॥

धातुः, पुं, (धीयते सर्वमस्तिन्निति । धा + “सितनि-
गमीति ।” उणां १ । ७० । इति तुन् ।) शरीर-

धारकवस्तुनि । तद्यथा । कफः । वातः । पित्तम् ।

“शरीरदूषणाद्दोषा मलिनोकरणात्मलाः ।
धारणाद्घातवस्ते स्युर्वातपित्तकफाश्चयः ॥”

इति वैद्यकम् ॥

“रसाद्युक्तसमेदोऽस्त्रिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त दूष्याः मलाश्चक्षुस्तृखेदाद्योऽपि च ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

धातुशब्देनात्र शुक्रार्त्तवे अप्युच्यते तद् यथा ।
“तथाहि पुष्यसुजुलस्यो गन्धो न शक्नोमिहा-

स्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सर्ता भावानां
अभिव्यक्तिरिति हत्वा केवलं सौष्मगान्नाभि-

व्यन्वते स एव गन्धो विवृतपत्रकेश्वरैः कालान्त-
रेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बाजानामपि वयः

परिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराण्या-
द्योथार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि

चोपचोयमाने श्वनैः श्वनैः ऊनगर्भाश्रययोग्य-
भित्तिर्भवति । स एवाग्ररसो वृहानां अरा-

पकशरीरत्वात् प्रीणनो भवति । त एते शरीर-
धारणाद्घातव इत्युच्यन्ते ॥” इति सुश्रुते सूत्र-

स्थाने १४ अध्यायः ॥

अथ धातुशब्दस्य निरुक्तिमाह ।
“एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहव्यति यन्नृणां ।

रसाद्युक्तसमेदोऽस्त्रिमज्जशुक्राणि धातवः ॥”

धातुः

अथ धातुनां कर्माग्याह ।

“प्रीणनं जीवनं लेपः खेदो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातुनां कथितानि हि ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रसः । रक्तम् । मांसम् । मेदः । अस्थि । मज्जा ।

शुक्रम् । महाभूतानि । तद्यथा । पृथिवी ।
जलम् । तेजः । वायुः । आकाशः । तद्गुणाः

यथा । गन्धः । रसः । रूपम् । स्रष्टः । शब्दः ।
इन्द्रियाणि यथा । चक्षुः । श्रोत्रम् । घ्राणम् ।

जिह्वा । त्वक् । अस्त्रविक्रतिः । वा तु गैरिक-
मनःशिलादि । (यथा, कुमारः । १ । ४ ।

“अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥”

शब्दयोगिः । वा च साधुशब्दप्रकृतिः । भूपच-
पटप्रभृतिः । खर्गादिः । इत्यमरभरतौ ॥ * ॥

यथा, शब्दमालायाम् ।
“सुवर्णरूप्यमाख्यव्यहरितालमनःशिलाः ।

गैरिकाञ्जनकाशीसवीसलोद्वाः सहिङ्गुलाः ॥
गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

नव धातवो यथा, सुखबोधे ।
“हेमतारारणागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् ।

कांस्यकं कान्तलौहश्च धातवो नव कीर्तिताः ॥”
अष्टधातवो यथा, दानसागरे ।

“हरिण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सौसकमेव च ।
रङ्गमायसरैत्यश्च धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”

अपि च वेदके ।
“सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कृप्यश्च पारदम् ।

वङ्गश्च सौसकश्चैव इत्यष्टौ देवसम्भवाः ॥”
सप्तधातवो यथा, भावप्रकाशे ।

“स्वर्णं रूप्यं ताम्रं च रङ्गं यशोदेव च ।
सौसं लौहश्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”

ताम्नादुत्पत्तिर्यथा,—
“श्वणु तस्मिन् मे भूमे ! कथ्यमानं मयानघे । ।

एकार्यं चित्तमाधाय येन ताम्रं मम प्रियम् ॥
पूर्वं कमलपत्रादि । गुडालेशो महासुरः ।

ताम्ररूपं समादाय ममेवाराधने रतः ॥
तच्च दृष्ट्वा मया प्रोक्तं प्रसन्नान्तरात्मना ।

गुडालेश ! महाभाग ब्रूहि किं करवाञ्छि ते ॥
चक्रेण वधमिच्छामि त्वया सुकृतेन केशव ! ।

वैशाखस्य तु मासस्य शुक्रपक्षे तु द्वादशमीम् ॥
मम तेजोमयं चक्रं वाधयिष्यत्वसंश्रयम् ।

तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ
प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ॥

ताम्रानु तन्नासमष्टकसुवर्ण-
मखीनि रूप्यं बहुधातवश्च ।

रङ्गश्च सौसं चपुधातुसंख्यं
कांस्यश्च रीतिश्च मलस्तु तेषाम् ॥

एतद्भागवतैः कार्यं मम प्रियकरैः सदा ।
एवं ताम्रं समुत्पन्नमिति मे रोचते हि तत् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
“हरितालं हरिवीर्यं जङ्घीवीर्यं मनःशिला ।

पारदं शिववीर्यं स्यात् गन्धकं पार्यन्तीरजः ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥

धातुश्च

सप्तोपधातवो यथा,—

“मात्सिकं तुत्तिकाभे च नीलाञ्जनशिलाकाः ।
रसकश्चैति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥” * ॥

शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा,—
“स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।

सुद्धमांसभवः खेदो यः सा संकीर्णते यथा ।
खेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवोच्च सप्तमम् ।

इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥
इति सुखबोधः ।

धातुकाशीसं, स्त्री, (धातुरूपं काशीसम् ।) काशी-
सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२२ ॥ (पर्वण्यो

ऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“काशीसं धातुकाशीसं हरितं तच्च लोहितम् ॥

धातुसं, स्त्री, (धातुं खर्गादिकं हन्तीति । इव-
टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६० ॥

धातुनाशनं, स्त्री, (धातुं खर्गादिकं नाशयतीति
नश् + णिच् + ष्युः ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाश-
शेषः ॥

धातुपः, पुं, (धातुं अस्थिमज्जामांसोत्पाद-
पदार्थविशेषं पाति रक्षतीति । पा + क्त ।

शरीरस्थप्रथमधातुः । रस इति ख्यातः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

धातुपुष्पिका, स्त्री, (धातुरिव पुष्पं यस्याः । जा-
डीष् । स्वार्थे कन् पूर्वस्त्वः । यद्वा कप् । दा

अत इत्वम् ।) धातुपुष्पिका । इति शब्दरत्न-
वली । धातुपुष्प इति भाषा ॥

धातुपुष्पी, स्त्री, (धातुरिव पुष्पमस्याः । जा-
त्वात् डीष् ।) धातुकी । इति भावप्रकाशः ॥

धातुभृत्, पुं, (धातुं गैरिकादिकं विभर्षीति । भृ-
क्त्वात् । तुगागमश्च ।) पर्वतः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धातुपोषके, वि ॥

धातुमात्सिकं, स्त्री, (धातुरूपं मात्सिकम् ।) मात्सि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्वण्योऽस्य यथा

वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मात्सिकं धातुमात्सिकं ताप्यं तापुत्यसं शकम् ॥

धातुमारिणी, स्त्री, (धातुं सुवर्गादिकं मारयतीति
म् + णिच् + णिनि + डीप् ।) सर्जिका । इति

शब्दचन्द्रिका । सोडागा इति भाषा ॥
धातुराजकं, स्त्री, (धातुश्च राजते इति । राज-

ण्यक्त्वात् । यद्वा, धातुनां राजा इति समामान्तर-
ततः स्वार्थे कन् ।) रेतः । इति शब्दचन्द्रिका

धातुवज्रभं, स्त्री, (धातुश्च वज्रभम् ।) टङ्कयम्
इति राजनिर्घण्टः ॥ (टङ्कयशब्देऽस्य गुण-

दिकं ज्ञेयम् ॥)
धातुवादी, [नृ] पुं, (धातुं वदति उपायान्तर-
कर्तुं कथयतीति । वद + णिनिः ।) वारम्भी

इति हारावली । १६५ ॥
धातुवेदी, [नृ] पुं, (धातुनां वेदीव दूषकत्वात्

गन्धकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धातुशेखरं, स्त्री, (धातुनामुपधातुनां शिखरि-

भ्रष्टत्वात् ।) काशीसम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१२२ ॥

पुत्रः, पुं, (धातुः उपधातुरूप उपलः प्राणः) कठिनिका । इति हारावली । २१२ ॥
 ढपुत्रः, पुं, (धातुर्द्रव्यः पुत्रः) सन्तु कुमारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अक्षयः सुतमात्रश्च ॥
 ढपुत्रिका, स्त्री, (धातुपुत्री । स्वार्थे कन् पूर्व-
 इत्थः । यद्वा, कप् । टापि अत इत्वम् ।)
 धातकी । इत्यमरः । २ । ४ । १२४ ॥
 ढपुत्री, स्त्री, (धातु पुष्टिकर्तृ पुष्यमस्याः ।
 ङीप् ।) धातकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 त्रं, स्त्री, (धीयते अत्राद्यच्चेति । धा + आधारे
 ङ्ङ् ।) भाजनम् । इति संमिश्रसारीणादित्थः ॥
 त्रिका, स्त्री, (धात्री । स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
 इत्थश्च ।) आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 त्रो, स्त्री, (धीयते पौयते इति । धेट् पाने +
 "सर्वधातुभ्यः ङ्ङ् ।" उर्णां ४ । १५८ । इति
 कर्मणि ङ्ङ् ।) धातुः । अस्या स्तनदुग्ध-
 पानान्त्यात्वम् । यद्वा, दधाति धरतीति । धा
 + ढच् + ङीप् ।) माता । (यथा, याज्ञवल्क्य-
 संहितायाम् । ३ । ८२ ।

“पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति ।
 वष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्विसृज्यते ॥”
 उपमाता । (यथा, रघुः । १० । ७८ ।
 “कुमाराः छतसंस्कारास्ते धात्रीस्तनपायिनः ।
 आन्दनेनाग्रजेनेव समं वष्टधरे पितुः ॥”
 (कुमाररक्षाकर्त्री । धा इति भाषा ॥ तस्या
 परीक्षा यथा, “अतो धात्रीपरीक्षासुपदेश्यामः ।
 अथ ब्रूयात् धात्रीमानयेति समानवर्णां यौव-
 नस्थां निश्चितामनातुरामथङ्गामथसनामवि-
 रूपामनुगृह्यतां देशजातीयामच्छुद्रां अशुद्र-
 कर्मिणीं कुले जातां वत्सलां जीववत्सां पुंवत्सां
 दार्थीमप्रमत्तामश्रायिनीमशुचारश्रायिनीमन-
 नावश्रायिनीं कुशलोपचारां सुचिमसुचि-
 रेषिणीं सन्धसन्धदुपेतामिति ।”

“धात्री तु यदा खादुवहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा
 जाताशुक्तिमा शुक्लवस्त्रं परिधायेन्नीं ब्राह्मीं
 शतवीथ्यां सहस्रवीथ्यां मोघामथयां शिवा-
 मरिष्टां वास्यपुष्पीं विष्णुक्सेनकान्तामिति विभ-
 व्याधधीः कुमारं प्रादुस्तुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं
 पाययेदिति धात्रीकर्म ॥” इति चरके शारीर-
 स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ (दधाति धारयति सर्व-
 मिति । धा + ढच् + ङीप् ।) चितिः । (गायत्री-
 स्वरूपिणी भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।
 ६७८ ।

“धात्रीधनुर्धरा धेनुधारिणी धर्मधारिणी ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ६२ ।
 “धर्मोन्निवाहिनी धुम्बा धात्री धात्रीविभूषणम् ॥”
 आमलकीवृक्षः । इति मेदिनी । रे, ४६ ॥
 (अस्याः पम्बाया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “धात्री कर्षणजा तिस्रा वयस्यामलकी शिवा ॥”)

अथ धात्र्याद्युत्पत्तिकारणम् ।
 इन्द्रामरकान्मुष्यस्य त्रिष्योर्मोहापनोदाव रद्र-
 वाकादायां शक्तिं सुवतो देवान् प्रति वा आह ।

“अहमेतत्तथा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गणैः ।
 गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
 तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः ।
 तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
 सलाः ॥
 बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुत्तदा ।
 इमानि देवा बीजानि विष्णुर्धन्वावतिष्ठते ॥
 निर्वपन् ततः कार्यं भवतीं सिद्धिमेच्छति ।
 क्षिप्रमेवस्तत्र बीजेभ्यो वनस्यथः स्त्रियोऽभवन् ॥
 धात्री च मालती चैव तुलसी च शृपोत्तम ! ।
 धात्र्याद्गवा स्तुता धात्री माभवा मालती स्तुता ॥
 गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणाः ।
 स्त्रीरूपिण्यो वनस्यथो दृष्ट्वा विष्णुस्तदा शृप ! ॥
 उत्तस्यां सम्भूमादृष्ट्वा रूपातिशयविभ्रमात् ॥”
 अस्या माहात्म्यं यथा,—

“शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
 यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! ॥
 धात्री वत्स ! हृणां धात्री माहवत् कुरुते क्षपाम् ।
 दद्यादायुः पयः पानं चानाहै धर्मसम्पदम् ॥
 अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्वाणमेव च ।
 विज्ञानि नैव जायन्ते धात्रीज्ञानेन वै हृणाम् ॥
 तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्रीज्ञानं हि यत्नतः ।
 प्रयास्यसि हरेर्धाम देवत्वं प्राप्य नारद ! ॥
 यत्र यत्र सुनिश्चेत् धात्रीज्ञानं समाचरेत् ।
 तीर्थं वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः ॥
 धात्रीज्ञानानि द्विसे यस्यास्त्रीनि कलेवरं ।
 प्रक्षालितानि विप्रेन्द्र ! न च स्यात्तर्भसम्भवः ॥
 धात्रीफलैश्च विप्रेन्द्र ! येषां केशाश्च रञ्जिताः ।
 ते नराः केशवं यान्ति नाश्रयित्वा कलमंलम् ॥
 धात्रीफलं महापुण्यं ज्ञाने पुण्यतरं स्तुतम् ।
 पुण्यत् पुण्यतरं वत्स ! भक्त्यै सुनिपुङ्गव ! ॥
 न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम् ।
 एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीज्ञानं समाचरेत् ।
 यच्च तज्जलमन्त्रीयात् सोऽन्वमेधमवाप्नुयात् ॥
 धात्रीफलं क्षरेद्वयसु सदैव सुनिश्चयम् ॥

प्रागजन्मनि कृतत् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
 संस्मरेद्वयसु धात्रीं तामहन्वन्नि मानवः ॥
 मुच्यते पातकैः सर्वैर्मनोवाक्कायसम्भवेः ॥
 धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च ।
 रविवारे च संक्रान्तां संस्मरेन्ननिपुङ्गव ! ॥
 यस्य गेहे सुनिश्चेत् धात्रीं तिष्ठति सर्वदा ।
 तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुम्भारक्षसाः ॥
 धात्रीज्ञाने हरेर्नाम्नि जागरे हरिवासरे ।
 जन्मवन्वो विनश्येत् ह्यमेधामृतं फलम् ॥
 स्त्रायादामलकेर्वसु कार्तिके हरिवत्सल ! ।
 परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् ॥
 धात्रीच्छायां समासाद्य कुख्यात् आहस्तु यो
 मुने ! ।

सुक्तिं प्रयान्तं पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः ॥
 नर्द्धिं पायौ सुखे कच्छे देहे च सुनिश्चयम् ! ।
 भक्तं धात्रीफलं यस्तु सं महात्मा स पुण्यभाक् ॥

धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः ।
 धात्रीफलजलाहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
 यः कश्चिदेच्छावो लोके भक्ते धात्रीफलं मुने ! ।
 प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा ॥
 धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे ।
 तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति ॥
 धात्रीफलं न मोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात् ।
 य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो सुक्तिमिच्छति ॥
 धात्रीफलजलां मालां कच्छस्यां यो वहेत्त हि ।
 स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च ॥
 न त्वाप्या तुलसीमाला धात्रीमाला विप्रशतः ।
 तथा रद्राक्षमालापि धर्मकामार्थमिच्छता ॥
 यावत्सुठति कच्छस्या धात्रीमाला नरस्य हि ।
 तावन्ननसि हृत्स्योऽपि सदा सुठति केशवः ॥
 यावद्दिनाणि वहते धात्रीमालां करे नरः ।
 तावद्दुग्गसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
 सर्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया ।
 आरौपणीया सेया च सेचनीया सदा बुधैः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
 श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२७ अध्यायः ॥

अपि च ।
 “तुलसीवृक्षमाश्रित्य या यास्तिष्ठन्ति देवताः ।
 आमलका अपि प्राज्ञ ! तास्ता एव वसन्ति च ॥
 अशुभं वा शुभं वापि यत् कर्मात्मनोकीतले ।
 क्रियते मानवैर्विप्र ! भवेत्तत् सर्वमद्यम् ॥
 पवित्रैर्नूतनैः पञ्चैर्धात्र्या यः पूजयेद्हरिम् ।
 स सुक्तः पापजालेन सायुष्यं लभते हरिः ॥
 धात्री च तुलसी देवी न तिष्ठेद्यत्र जैमिने ! ।
 स्थानं तदपवित्रं स्यात्त च पुण्यक्रिया फलेत् ॥
 धात्र्या हीनं तुलस्या च निलयं यस्य भूसुर ! ।
 अलक्ष्मीः पातकं सर्वं कलिञ्च तेन तोषितः ॥
 धात्रीकाष्ठस्य मालाञ्च यो वहेन्नतिमात्ररः ।
 तत् सर्वमद्यं प्रोक्तं शुभं वाशुभमेव वा ॥
 यस्तु धात्रीफलं सुशुक्ते मानवोऽखिलतपः
 चित् ।

तद्देहाभ्यन्तरस्थाधि सर्वं पापं विनश्यति ॥
 धात्रीफलमयीं मालां वहते द्विजसत्तमः ।
 त्रयीमि शृणु माहात्म्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥
 क्षणशान्तेऽपि यदा न्दुस्तस्य स्याद्देवयोगतः ।
 गङ्गामरकजं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥
 नित्यं यच्छाति यो धात्रीतुलसीमलकर्हमम् ।
 दिने दिने कमेत् पुण्यं सोऽन्वमेधमवाप्नुवम् ॥
 धात्रीतपश्च यो हन्ति सर्वदेवगणाश्रयम् ।
 स ददाति हरेरङ्गे चातं नाश्वयञ्च संशयः ॥
 सर्वदेवमयी धात्री विशेषात् केशवप्रिया ।
 सन्धवत्सुं गुह्यं तस्या ब्रह्म्यापि न शक्यते ॥”
 इति क्रियायोगसारे २३ अध्यायः ॥

यथा खान्दे ।
 “न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलम् ।
 तं च्छेद्देशं जापीयात् यत्र नाशानि वैष्णवाः ॥”
 इति कादशीतन्त्रम् ॥

धानाः

अथ धान्नीसिचनफलम् ।
 “पिता पितामहाचार्या अपुत्रा ये च गोत्रिणः ।
 उक्तयोनिं गता ये च ये च कौटिल्यमागताः ॥
 रौरवे नरके ये च महारौरवसंज्ञके ।
 वियोजितं गता ये च ये च ब्रह्माकर्मधगाः ॥
 पिशाचत्वं गता ये च ये च प्रेतत्वमागताः ॥
 ते पिबन्तु मया दत्तं धान्नीमूले सदा पयः ॥
 ते सर्वे ह्यभिमायान् धान्नीमूलनिषेचनात् ॥
 इति धान्नीं चाभिषिष्य वारानहोत्तरं शतम् ।
 ताश्च प्रदक्षिणीकृत्य कुर्यात्प्रागरणं व्रती ॥
 जागरणन्तु प्रकामन्नतविषयम् ॥” इति श्रीहरि-
 भक्तिविलासे १३ विलासः ॥
 धान्नीपत्रं, स्त्री, (धान्नीपत्रमिव पत्रमस्य ।) तालीश-
 पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “तालीशं सुतन्मन्त्राणं धान्नीपत्रं च तत् स्तुतम् ॥”
 धान्नाः पत्रम् ।) आमलकौदलश्च ॥
 धान्नीपुत्रः, पुं, (धान्ना उपमातुः पुत्रः ।) नटः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।२४२ । उपमाहस्तुतश्च ॥
 धान्नीफलं, स्त्री, (धान्ना आमलक्याः फलम् ।)
 आमलकी । इति जटाधरः ॥ (विवरणमाम-
 लकौशब्देऽस्य ज्ञातव्यम् ॥)
 धान्नेयिका, स्त्री, (धान्नेयी + स्वार्थे कन् टाप् ।
 पूर्वखण्डश्च ।) धान्नी । धा इति भाषा ।
 यथा, तिथितत्त्वे चतुर्थीप्रकरणे ।
 “पठेद्धान्नेयिकावाक्यं प्राञ्जलो वायुदहसुखः ॥”
 धान्नेयी, स्त्री, धान्नीशब्दान् व्योमे (ऽक्) ईप् (ङीप्)-
 प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ धान्नेयिका । (यथा, देवी-
 भागवते । २। ६। ३२ ।
 “करे धृत्वा धान्नेयी तासुवाच मुलञ्जिताम् ।
 कां चिन्तां करभोर ! त्वमाधत्सिद्य स्थितास्य-
 चम् ॥”)
 धानकं, स्त्री, (धन्याकं ष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
 धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विषयो
 यथा वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ।
 “स्त्रियात्सारवातोक्तं विशेषादामपाचनम् ।
 कर्तव्यमनुबन्धस्य पिवेत् पक्वान्निदीपनम् ॥
 विस्वककण्टिकासुप्राम्णवा विश्वभेषजम् ।
 वचाविडङ्गभूतोकधानकामरदार वा ॥”)
 धाना, स्त्री, (धीयते इति । धा + “धापवस्य-
 ष्यतिभ्यो नः ।” उर्णा । ३। ६। इति नः टाप्
 च ।) भृष्टयवः । धान्यकम् । (पर्याया यथा,
 “धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकमन्था ।
 जुनटी धेनुकाश्चन्ना कुस्तुम्बुर वितुन्नकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अग्निभवः । अङ्गुरः । भिन्नः । चूर्णवत्त्वः ।
 इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥
 धानाः, स्त्री, (धीयन्ते इति । धा + “धापवस्य-
 ष्यतिभ्यो नः ।” उर्णा । ३। ६। इति नः
 टाप् च ।) भृष्टयवः । बहुवचनान्तोऽर्थं
 शब्दः । इत्यमरः । २। ६। ४७ । (यथा,
 ऋग्वेदे । ३। ३५। ३।

धान्यं

“असेतामन्वा वि सुचेह श्रोणा दिवे दिवेस इग्नी-
 रद्धि धानाः ॥”
 “तन्तु सङ्ग्रीरेकरूपान् धाना भृष्टयवान् दिवे
 दिवे प्रतिदिवसमङ्घ्रि भक्षय ॥” इति तद्भाष्ये
 सुायनः ।)
 “यवास्तु निस्तुवा भृष्टाः स्तुता धाना इति
 स्त्रियाम् ।
 धानाः स्तुदुर्करा कृत्वास्तुप्रदा गुरवश्च ताः ॥
 तथा मेदःकफश्चर्द्दिनाश्रयः संप्रकीर्षिताः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“धानासंज्ञास्तु मे भक्ष्याः प्रायस्ते खेखनात्मकाः ।
 शुष्कत्वात्तर्षणा चैव विदम्बित्वाच्च दुर्कराः ॥
 विकृताः शष्कलो मधुक्रोडाः सपिच्छकाः ।
 स्तुपाः पूषलिकाद्याश्च गुरवः पैच्छिकाः परम् ॥”
 “धाना पर्यटपूपाद्यास्तान् बुद्धा निर्दिशेत्तथा ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)
 धानाकाः, स्त्री, (धाना + स्वार्थे कन् टाप् ।)
 धानाः । निववहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 धानाचूर्णं, स्त्री, (धानानां चूर्णम् ।) भृष्टयव-
 चूर्णम् । सक्तवः । इति हेमचन्द्रः । ३। ६५ ॥
 धानी, स्त्री, (धीयते धान्येतेऽत्र । धा + आधारे
 ल्युट् । टित्वात्ङीप् ।) आधारः । यथा, मत्स्य-
 धानी राजधानी । इत्यादि भरतः ॥ पौलु-
 वः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धानुष्कः, त्रि, (धनुः प्रहरणमस्येति । धनुः +
 तदस्य इत्यधिकृत्य “प्रहरणम् ।” ४। ४। ५७ ।
 इति ठक् । यद्वा, धनुषा जीवतीति । “वेत-
 नादिभ्यो जीवति ।” ४। ४। १२ । इति ठक् ।
 “इत्सुस्तान्नात् कः ।” ७। ३। ५१ । इति ठस्य
 कः ।) धनुर्हरः । इत्यमरः । २। ८। ६६ ॥
 (यथा, महाभारते । ६। २०। १७ ।
 “अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
 एवं अङ्गान्यनौकानि भीष्मिण तव भारत ॥”)
 धानुष्का, स्त्री, (धनुरिव अवयवोऽस्या इति ठक्
 टाप् च ।) अपामार्गवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (अपामार्गशब्देऽस्या विवरणं आख्यातम् ॥)
 धानुष्कः, पुं, (धनुषि साधुरिति । धनुष् + ष्यच् ।)
 वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धानेयं, स्त्री, (धाना एव । स्वार्थे ऽक् ।) धन्या-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धानेयकं, स्त्री, (धानेय + स्वार्थे कन् ।) धन्याकम् ।
 इति जटाधरः ॥
 धान्वा, स्त्री, ष्टोका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 एलाइच इति भाषा ॥
 धान्यं, स्त्री, चतुस्त्रिलपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ।
 धन्याकम् । धनीया इति यस्य भाषा । तत्-
 पर्यायो यथा, वेदव्याकरणमालायाम् ।
 “धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुधनीयकम् ।
 धन्या कुस्तुम्बुरी चान्वा वैवलीया वितुन्नकम् ॥”
 परिपेकम् । (धाने पोषणे साधु इति । धान
 + “तच्च साधुः ।” ४। ४। १८ । इति यत् ।

धान्यं

यद्वा, दधातीति । धा + “दधातिर्यन् इट् च
 उर्णा । ५। ४८ । इति यन् इट् च ।) स्तु
 तक्षुणादि । धान इति भाषा । तत्पर्यायः
 भोम्यम् २ भोगार्हम् ३ अन्नम् ४ अन्नम्
 जीवसाधनम् ६ स्तम्भकरिः ७ त्रीणिः ८
 (यथा, ऋग्वेदे । ६। १३। ४ ।
 “विश्वं स देव प्रति वारममे धत्ते धान्यं पक्वः
 वसथैः ॥”)
 तत्र भूकधान्यगुणः । त्रिदीपप्रमनत्वम् । तेन
 बलातिशयवीर्यवृद्धिदाहत्वश्च ॥ * ॥ प्रमीधान
 गुणाः । गुरुत्वम् । हिमत्वम् । विषम्वदाह
 त्वश्च ॥ * ॥ लब्धधान्यगुणः । वातात्मकत्वम् । शिथि
 रत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ धान्यं त्रि
 धम् । हेमन्तोद्भवः शालिः १ यौगण्डः षटिकः
 प्रावृट् कालभव आशुः २ । एतेषां गुणास्त
 शब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ वापितधान्यगुणः । गुरुत्वम्
 अवापितधान्यगुणः । वापितधान्यगुणात् किञ्चि
 द्वीनः ॥ * ॥ रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः । लघु
 त्वम् । शीघ्रप्राकित्वम् । गुणोत्तरत्वम् । अर्
 हित्वम् । दोषहरत्वम् । बल्यत्वम् । नृत्रिः
 ह्नत्वश्च ॥ * ॥ नवं धान्यं अभिष्यन्दि । सर्व
 सरोत्थितं धान्यं लघु । संवत्सरदयाद्
 धान्यं वातप्रकोपणं कृत्वं लघुतं पुंस्त्वानि
 भूकधान्यं प्रमीधान्यश्च वत्सरादूर्ध्वं प्र
 क्षम् । प्रमीधान्यं वर्षादतीतं वातश
 कृत्वम् । अभिनवं तत्प्रायेण गुरु । नवा य
 गोधूममाघतिला हित्वाः । पुराणा विर
 कृत्वा न तथार्थकराः ॥ अनानवं याधिह
 अपर्यागतं अभूमिजं नवश्च धान्यं न गुणवत्
 अकालजातं धान्यं विरसं सर्वधातुप्रदूषणश्च
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादी अन्नत्वा
 वर्जनीयधान्यानि यथा,—
 “एकादश्यां विशेषेण स्यन्नमात्रं परिवर्जते ।
 फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।
 अन्नन्तु धान्यसम्भूतं गिरिजे यदि जायते ।
 धान्यानि विविधानीह जगत्यां श्रेष्ठ यन्नतः ॥
 श्याममाघमस्यराश्च धान्यकौद्रवसर्षपाः ।
 सुष्टको राजमावाश्च तुसुरो जुमरस्तथा ।
 यवगोधूमसुक्ताश्च तिलकङ्कुजज्वलाः ।
 गवेषुकाश्च नीवारा आतकश्च कलायकाः ॥
 माळुको वचकोरङ्कः कौचको वङ्कस्तथा ।
 तिलकाश्चकटाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै
 शङ्कान्यसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने ॥ ।
 अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत् ॥”
 इति पाशोत्तरखण्डम् ॥ * ॥
 अथ धान्यच्छेदनदिनम् । तत्र तिथयः रिक्त
 तिरिक्ताः । वाराः रविशुक्रबुधशुभ्रहृत्कर्त
 नाम् । नक्षत्राणि ज्ञानिका भरणी अर्ध
 पूर्वभाद्रपद धनिष्ठा पूर्वाभाद्रा ऋषा पि
 उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्र
 एतानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । ज्योतिषि ह
 विंशतिशकङ्कुमभियुक्तान्यामहुःपूर्वार्ध

धान्यध

शकीयन्नमलममकरसंज्ञकानि ॥३॥ अथ धान्य-
शापनदिनम् । तत्र नक्षत्राणि । भरगयश्वेवाद्रा-
ह्निकाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्व-
भाद्रपञ्चमिष्ठामघाभिन्नानि । तत्र वाराः शुभ-
यहात्तम् । लग्नानि मकररुचसिंहशुक्रकुम्भ-
मिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ॥३॥ अथ धान्या-
दिशुद्धिदानदिनम् । तत्र नक्षत्राणि श्रवणा
शनिष्ठा शतभिषा विशाखा उत्तरफल्गुनी
उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी रेवती
पुनर्वसुः पुष्यः अश्विनी ज्येष्ठा एतानि । वाराः
शुभभिन्नाः । इति ज्योतिषम् ॥
अथ, क्ली, (धान्यमिव प्रतिफलितः । "इवे प्रति-
फलितः" ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) धान्या-
कम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुसुते
चित्कित्तित्तस्थाने ५ अध्याये । "लङ्कानान्तरं
वात्रकावे धान्यकजीरकादिदीपनसिद्धान्य-
नानि ॥" अस्य गुणा यथा,—
"धान्यकञ्चाजगन्धा च सुसुखाश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्षेपशक्ति तु ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
धान्यमेव स्वार्थं कन् । धान्यम् । पुं, चक्षियवृत्तपति-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १९०८५ ।
"राजन्धाविच्छिद्यलोलोद्गतावुदयधान्यकौ ॥"
अथ, क्ली, (धान्याय धान्यरक्षणाय यत्
कोष्ठकं गृह्यम् ।) धान्यरक्षार्थं गृह्यम् । इति
हलायुधः ॥ गोला इति भाषा ॥
अथ, चमसः, पुं, (चमस्यते भक्ष्यते इति । चम +
असन् । धान्यं खिन्नधान्यमेव चमसः ।) चिपि-
टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अथ, धेनुः, स्त्री, (धान्यनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-
धान्यनिर्मितधेनुः । यथा,—
"विपुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् ॥
यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुतः ॥
शशधेनुप्रदानेन यत् फलं राजसत्तमम् ।
तत् सर्वमेवमाप्नोति ब्रौह्मिधेनुप्रदो नरः ॥
कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्वद्वत् संन्यसेद्बुधः ।
गोमयेनानुलिप्तायां शोभनां वस्त्रसंयुताम् ॥
पूषवेदेदिमध्ये तु वेदनिर्घोषमङ्गलेः ॥
उत्तमा धान्यधेनुः स्याद्द्रोणेष्वपि चतुष्टयैः ।
मध्यमा च तद्वर्द्धेन वित्तप्राप्तं न कारयेत् ॥
चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्णखे रक्ताशङ्गे तु राजतश्चुरसंयुता ॥
गोमूत्रः पूर्ववद्द्रोणमगुरुचन्दनन्तथा ।
मुक्ताफलमया दत्त्वा हृतचौद्रमयं सुखम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा कांस्यहोहनकान्विता ।
रक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षीमपुच्छसमन्विता ॥
नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता ।
पादुकोपानहौ कृत्रे भाजनं तर्पणं तथा ॥
रत्नैर् रक्षयित्वा तां कृत्वा दीपाद्यैर्नादिकम् ।
पुण्यकालेषु संप्राप्य ज्ञातः मुक्तामरी यष्टौ ।
विः प्रदक्षिणमावृत्त मन्त्रेणानेन कौर्त्तयेत् ॥

धान्याच

तव विप्र ! महाभाग ! वेदेदाङ्गपारग ! ।
यामेताश्च मया दत्तां यज्ञीव्य त्वं द्विजोत्तम ! ।
प्रीयतां मम देवेशो भगवान्भुवन्दनः ॥
त्वमेका लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा या च विभावसी ।
शक्रे शचीति विख्याता मेधा मुनिषु सत्तम ! ॥
तस्मात् सर्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता ।
एवमुच्चार्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं समाप्य द्विजोत्तमम् ।
यावच्च पृथिवी सर्वा वसुरत्नानि भूपते ! ।
तावत् पुण्यं समाधिर्ब्रह्मिधेनोश्च तत् फलम् ॥
तस्मान्मरेण ! दातव्या मुक्तिसुक्तिफलप्रदा ।
इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् ॥
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणोरत्नमालिना ।
सूयमानोऽभरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
यावच्च स्मरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मुदीपपतिर्भवेत् ॥
एवं हरेण चोद्गीर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तम ।
सर्वपापविमुक्तात्मा रुद्रलोके महीयते ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

धान्यबीजं, क्ली, (धान्यस्य बीजमिव बीजं यस्य ।)
धान्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
धान्यमायः, पुं, (धान्यं मातीति । मा + "का-
वामश्च" ३ । २ । २ । इति अण् ।) धान्य-
विक्रयी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
धान्यराजः, पुं, (धान्यानां राजा । टच् समासे ।
यद्वा, धान्येषु राजते इति । राज दीप्तौ +
अच् ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
ऽस्य यवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
धान्यवर्द्धनं, क्ली, (धान्यस्य वर्द्धनं वृद्धिर्यस्मात् ।)
वाहुष्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धानेर वाहुं
इति भाषा ॥
धान्यवीरः, पुं, (धान्येषु वीर इव बलाधायक
त्वात् ।) माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
धान्यशीर्षकं, क्ली, (धान्यस्य शीर्षकं अग्रभागः ।)
धान्यमङ्गरी । इति जटाधरः ॥ धानेर शीष
इति भाषा ॥
धान्याकं, क्ली, (धान्यमकति सादृश्यत्वेन प्राप्नो-
तीति । अक गतौ + अण् ।) धान्याकम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८३ ॥
धान्याचलः, पुं, (धान्यनिर्मितोऽचलः पर्वतः ।)
दानार्थधान्यनिर्मितपर्वतः । तस्य विधानं
यथा,—
"प्रथमो धान्यशैलः स्याद्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
सप्तमो हृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्दशमः शकैराचलः ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदशुपूर्वशः ॥
अयने विपुवे पुण्ये अतीपाते दिनचये ।
मुक्तापले ढलीयायासुपरागे शशिचये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
मुक्तायां पञ्चदश्यां वा पुण्यार्थे वा विधानतः ॥

धान्याच

धान्यशैलादयो येऽपि देवाः प्राञ्जं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मखपं कारयेद्भक्ता चतुरस्रसुदसुखम् ।
प्रागुदकप्रवनं तद्वत् प्राङ्मुखश्च विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावाक्तीयं वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्कम्भपर्वताम्बितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकाः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥
मेरुमहाप्रौढिमयस्तु मध्ये
सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वेषु सुक्ताफलवक्ष्युक्तौ
यान्ये च गोमेदकपुष्परागेः ॥
पश्चाच्च गाढततनीलरत्नेः
सौम्येन वैदूर्यसरोजरागेः ।
श्रीखण्डखण्डेरमितः प्रवाल-
लताम्बितः सुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माप विष्णुर्भगवान् पुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्ययः स्यात् ।
मूर्द्धन्ववस्थागतमत्सरेण
कार्याङ्गनेके च पुनर्दिगीषाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेऽपि राजतः स्यात् ।
तथेत्सुर्वशाहतकन्दरस्तु
छतोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥
सुक्ताम्बराण्यम्बुधरावली स्यात्
पूर्वेषु नीलानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चादथ कर्पूराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनानी ॥
रौप्याम्बुद्वन्द्वप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समन्ततः स्या
म्बुनोरमं माल्यविलेपनञ्च ॥
वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मन्थानपुष्पाभरणं सितञ्च ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमयं
मेरोस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्यविलेपनाट्टान् ॥
पूर्वेषु मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नैः ।
क्रामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाट्टाम् ॥
क्षीरादण्डोदसरसाथ यमेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
यान्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजो वा ॥
हेमेन यत्तपतिनाद्धतमासनेन
वस्त्रेण राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्यं
सौवर्णपिप्यलहिरण्ययज्ञसंयुक्तम् ।
आकारयेद्भजतपुष्यवनेन तद्-
द्वन्द्वान्वितं दधिसितोदसरक्षायम् ॥

धान्याच

संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि माघमयं सुवस्त्रम्
पुष्ये च हेमवटपादपशेखरान्त-
माकारयेत् कनकधनुविराजमानम् ॥
माघीकभद्रसरसा च वनेन तद-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ।
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दानैरनिव्यचरितालतिभिर्दिनेभ्यः ॥
पूर्वेषु हस्तमितमत्र विधाय कुळं
कार्यस्त्रिलैर्यवष्टतेन समित्कुशैश्च ।
रात्रौ च जागरमशुद्धतगीततूर्यै-
रावाहनश्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ॥
त्वं सर्वदेवगणधामनिधे ! विरुद्ध-
मसदृशहेवमरपर्वत नाशयाशु ।
सैमं विधत्स्व कुरु शान्तिमशुक्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्विवाकरः ।
सृष्टांश्चर्तनजगद्गीज ! त्वं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वम्भरैश्च मन्दिरम् ।
नद्रादिबवसूनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्माद्भूम्यममरेर्नारीभिश्च शिवस्तव ।
तस्मात्सुब्रह्मराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्थ्य तं मेघं मन्दिरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन विशेषतः ॥
शोभसे मन्दर ! त्विप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिकर्णमूढीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्वनप्रोभावानतः कीर्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन वा ।
हिरण्ययास्यशिरस्तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ॥
उत्तरेः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्वं ! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।
स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भपर्वतान् दद्याद्द्विगन्धः क्रमशो मुने ॥
गाञ्च दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश नारद ! ।
शक्तितः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्याद्दशक्तिमान् ॥
एकापि गुरवे देया कपिलाय पयस्विनी ।
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा मताः ।
यद्दद्यात् लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रैश्चैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिच्छते ।
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः श्वशु नारद ! ॥
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम् ।
अन्नं अन्न यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगद्भन्न वर्त्तते ।
अन्नमेव ततो लब्धीरन्नमेव जगद्भनः ॥
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ॥
मन्वन्तरप्रतं सायं देवलोके मञ्चीयते ।
असुरोगणगन्धर्वैराकीर्णैर्न विराजता ॥
विमानेन दिवः पृथमायाति सुरसेवितः ।

धामार्ग

ततः कर्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥
इति मत्स्यपुराणम् ॥
धान्यान्तं, स्त्री, (धान्यात् धान्यविकारात् जातं
अन्तम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २। ६। ३६ ॥
“धान्यान्तं शालिचूर्णाणां कोद्रवादिजतं भवेत् ।
धान्यान्तं धान्ययोजितान् प्रीयानं लघु दीपनम् ॥
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वाम्नास्थापने हितम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
“धान्यान्तं मेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तघ्नं स्पर्श-
शीतलम् ।
अमकमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिमूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघुवातकफापहम् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धान्यारिः, पुं, (धान्यस्य अरिः ।) ऋषिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, धान्यस्य शत्रुश्च ॥
धान्योत्तमः, पुं, (धान्येषु उत्तमः ।) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
धाम, [न] स्त्री, (दधाति गृहस्थादिकं धीयते
त्रयजातमस्मिन्निति वा । धा + “सर्वभातुभ्यो
मनिन् ।” उर्णा ४। १४४ । इति मनिन् ।)
गृहम् । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
“भर्तुः कच्छच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुरयं यायास्त्रिसुवनगुरोर्धाम चच्छ्वरस्य ॥”)
देहः । त्विट् । प्रभावः । इत्यमरः । ३। ३।
१२३ ॥ (यथा, किराते । २। ४७ ।
“सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥”)
रश्मिः । (यथा, माघे । १। २ ।
“पतत्प्रधो धाम विसारि सर्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥”)
स्थानम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७। २१४ ।
“त्रिषु धामसु यद्गोयं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा-
शिवः ॥”)
जम्ब । इति मेदिनी । ने, ०० ॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३। १४६ । ३६ ।
“गुरुर्गुरुतरो धाम सत्वः सत्यपराक्रमः ॥”
“धाम ज्योतिः नारायणः परं ज्योतिरिति मन्त्र-
वर्णात् । सर्वलोकानामासदत्वात् वा धाम । परं
ब्रह्म परं धाम इति श्रुतेः ॥” इति तद्भाष्यम् ॥
धामकः, पुं, माघकपरिमाणम् । इति वेदाकपरि-
भाषा ॥
धामनिधिः, पुं, (धामानि किरणानि निधीयन्ते
ऽत्र । नि + धा + किः ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥
धामनी, स्त्री, (धमन्थेव । धमनी + स्वार्थे अण् ।
ततो ङीष् ।) धमनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धामार्गवः, पुं, (धाम्ना मार्गं पश्यान् वातीति । वा
गतौ + कः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २। ४। ०० ॥
(रक्तापामार्गोऽयम् । अस्य पर्यायो यथा,—
“रक्तोऽथो वसिरो वृत्तपलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्षपर्णी केशपर्णी कथिता कपिपियुनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

धारकः

घोषकः । इति मेदिनी । वे, ५६ । (क
पर्यायो यथा,—
“महाकोषातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महापत्न
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्येष स खलुः ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥
घायः, त्रि, (दधाति धारयतीति । धा + “घा
धेति ।” ३। १। १४९ । इति णः ।) धारा
कर्ता । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (य
भट्टिः । ६। ७६ ।
“ददे दुःखस्य मादृग्भ्यो धायैरामोदसुत्तमम् ।
घायाः, [सू] त्रि, (दधातीति । धा + “वति
हृधान्भ्यश्चन्दसि ।” उर्णा ४। २२० । इ
सुन् बाहुलकात् युक् ।) धारणकर्ता । घोष
कर्ता । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३। ५
“भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वस्य घायाः ।
घायः, पुं, (धीयते आश्रियते मङ्गलार्थमिति
धा + कर्मणि ग्यत् ततो युक् ।) पुरोहितः
इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
घाया, स्त्री, (धीयतेऽनया समित् । धा + कर्त्
यत् ।) अग्निसमिन्धनार्थं ऋक् । अग्निं
लनमन्त्रः । इत्यमरः । २। ७। २२ ॥
धारं, स्त्री, (धाराया इदम् । धारा + “तस्येदम्
४। ३। १२० । इत्यण् ।) वर्षोद्भवं जलम्
तद्विधम् । गाङ्गम् १ सासुद्रश्च २ । यथा,
“यदा स्यादाश्विने मासि ऋतुः स्वातीविशाखयोः
तदासु जलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनोधिभिः ॥
अथदा न्दगश्रीर्षादिनचत्रेषु यद्भुदेः ।
अभिवृष्टमिदं तोयं सासुद्रमिति संहितम् ॥”
तयोर्गुणाः । यथा,—
“गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलश्च
रुचिप्रदं पित्तकफापहश्च ।
निर्दोषमिदं लघु तच्च निर्यं
गुणाधिकं योश्चि गृहीतमाहुः ॥
सासुद्रसलिलं शीतं कफवातकरं गुरु ।
चिन्नायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥
पतितं सुवि ततोयं गाङ्गं सासुद्रमेव वा ।
खस्त्राश्रयवशाद्भस्त्रेद्व्यद्व्यद्रसादिकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
धारः, पुं, (धार्यते इति । धृ + णिच् + घञ् ।
धावान्तरम् । ऋणम् । इति मेदिनी । रे, ५० ।
जलधरासारवर्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ प्राज्ञः
गम्भीरः । इति शब्दरत्नावली ॥
धारकः, पुं, (धरति जलादिकमिति । धृ + क्तुच् +
कलसः । तस्योत्पत्तादि यथा,—
ब्रह्मीवाच ।
“उत्पत्तिं लक्ष्यं मानं कथयामि महासने ।
धारकाः कलसाश्चैव येन लोके प्रकीर्तिताः ॥
अन्वते मयमाने तु सर्वदेवैः सदानवैः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
उत्पत्तमन्वतं तच्च महावीर्यपराक्रमम् ।
तस्यार्थं धारणार्थं कलसः परिकीर्तितः ॥

धारकः

कलां कलां यद्दीक्षा वै देवानां विश्वकर्माया ।
 नर्मितोऽयं सुरैर्यस्मात् कलसस्तेन उच्यते ॥
 कलसस्य मुखे ब्रह्मा ग्रीवायानु महेश्वरः ।
 तले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
 ग्रीवास्तु देवताः सर्वा वेश्यन्ति चतुर्दिशम् ।
 कूर्चौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपास्तु संश्रिताः ॥
 पञ्चत्रिंशत् ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ।
 ह्रस्वान् हेमकूटश्च निषधी मेरुदेव च ॥
 रोहितो मातृवल्गश्च सूर्यकान्तिश्च पर्वताः ।
 गङ्गा सरस्वती सिन्धुः सुभगा यमुना नदी ॥
 रेरावती शतद्रवा तथा वैतरणी नदी ।
 गोदावरी नर्मदा च महती नाम महानदी ॥
 क्रुद्धेन प्रयागश्च एकहंसं पृथुदकम् ।
 अमरेश्वरः पुष्करिकं गङ्गासागर एव च ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसे निवसन्ति ते ।
 ग्रहाः ग्रान्तिश्च पृथिव्यं प्रीतिर्गायत्रिरेव च ॥
 ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च ।
 अथर्ववेदसंहिताः सर्वे कलससंस्थिताः ॥
 नवैव कलसाः पुण्याः शम्भुर्निससुद्धवाः ।
 गोभ्योपगोभ्यो मरुतः स्वस्वदक्ष तथा परः ॥
 मनोहरः खलुर्भद्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
 विरजस्तुदूषश्च षष्ठसप्तमकावुभौ ॥
 अष्टमस्त्रिंशद्योपेतो नवमो विजयः स्मृतः ।
 नवैव कलसाः ख्याता अधिदेवं निबोधत ॥
 षड्यु वत्स । यथा तेषां द्विषां न्यासो अर्वास्थितः ।
 नवमो यः समाख्यातो विजयो नाम नामतः ॥
 शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
 चित्तोन्मो अष्टकलसो द्वितीयो जलसम्भवः ॥
 तृतीयः पवनश्चैव चतुर्थस्तु हुताशनः ।
 पञ्चमो यजमानस्तु षष्ठस्त्राकाशसम्भवः ॥
 सोमस्तु सप्तमः प्रोक्त आदित्यश्च तथाश्रमः ।
 एते चोत्पादिता देव्या शिवेनाधिष्ठिताः पुरा ॥
 इन्द्रस्य नूर्तयश्चाष्टौ सूर्यान्ता नवमः शिवः ।
 चित्तोन्मो पूर्वतो न्यास्यः पश्चिमे जलसम्भवः ॥
 वायथे वायवो न्यास्य आग्नेये अग्निसम्भवः ।
 नैर्ऋते यजमानस्तु शेषान्याकाशसम्भवः ॥
 सौम्यसुत्तरतो योष्यं सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ।
 न्यस्येवं कलसानान्तु पूर्वैरूपं विचिन्तयेत् ॥
 कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां विष्णुरेव हि ।
 मध्ये मातृगणाः सर्वे सेन्द्रा देवाश्च पन्नगाः ॥
 कूर्चौ तु सागरास्तेषां सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 श्रिया चैव तथोमा च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ॥
 पञ्चभूतास्तथा धारास्तीषामवकृताः स्थिताः ।
 पूर्णाः पूतेन तोयेन सिद्धास्तेकान्ततो मुने ! ॥
 सरित्सरःसखातेन तद्गगिन जलेन वा ।
 वापीकूपोद्दिश्येन सासुद्रेण सुखावहाः ॥
 सर्वमङ्गलमाङ्गलाः सर्वकिल्बिषनाशकाः ।
 अभिवेके सदा ग्राह्याः कलसा ईदृशाः शुभाः ॥
 यान्नाविवाहकाले वा प्रतिष्ठायश्चकर्माणि ।
 योजनीया विशेषेण सर्वकामप्रसाधकाः ॥
 यद्वा न धारयते यस्मान्नातरा विविधास्तथा ।
 इरितांश्च महावोरीस्तेन वै धारकाः स्मृताः ॥

धारणा

एकेकान्तु कलां नूर्तो चित्वादीनां यथाक्रमम् ।
 संकृत्य संस्थिता यस्मान्तेन ते कलसाः स्मृताः ॥
 हेमराजतताम्ना वा ऋग्वेदा लक्ष्यान्विताः ।
 पञ्चमाङ्गलवैपुल्यसुत्सेधः षोडशाङ्गलः ॥
 कलसानां प्रमाणान्तु सुखमष्टाङ्गलं भवेत् ॥
 इति देवीपुराणम् ॥
 धारणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २। १७५।
 “अप्रियाख्यपि पथ्यानि ये वदन्ति शृण्वामिह ।
 त एव सुहृदः प्रोक्ता अथे स्युर्नामधारकाः ॥”)
 धारणं, स्त्री, (ध + णिच् + भावे ल्युट्) विधा-
 रणम् । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥ धरण इति
 भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “तेऽस्याश्च निर्हरेदामु कर्षं गङ्गधधारणात् ॥”
 पुं, कश्चपपुत्रो नागविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५ । १०३ । १६ ।
 “विरजा धारणश्चैव सुबाहुमुखरो जयः ॥”
 धारयतीति । ध + णिच् + ल्युट् । धारके, त्रि ।
 यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ५४ ।
 “जगुर्थेषुचितं देष्टं तपसे कृतनिश्चयाः ।
 धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥”)
 धारणा, स्त्री, (धार्यते या सा । ध + णिच् +
 युच् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ७३ ।
 “इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
 धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहृकार एव च ॥”)
 न्याय्यपथस्थितिः । तत्पर्यायः । संख्या २
 मय्यादा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २। ८। २६ ॥
 (यथा, मनुः । ४ । ३८ ।
 “न लक्षयेत् वत्सतन्त्रीं न प्रधावेष्ट वर्धति ।
 न चोदके निरीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥”)
 योगाङ्गविशेषः । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥
 “स तु अद्वितीयवस्तुन्यन्तरेन्द्रियधारणम् ॥” इति
 वेदान्तसारः ॥ ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 “तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
 कुर्वीत संस्थितं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ७४ ॥
 ब्रह्मणि मनोधारणम् । यथा,—
 “ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो धृतिः ।
 अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
 इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
 अष्टादशप्राणायामादिरूपधारणा यथा,—
 “प्राणायामा दशाष्टौ च धारणा साभिधीयते ।
 हे धारणे स्मृतो योगो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 प्राडाभ्यां हृदये चात्र तृतीया च तथोरसि ।
 कर्कं मुखे नासिकामे नेत्रभ्रूमध्यसुहंसु ।
 किञ्चित्स्मात् परेक्षिंश्च धारणाः परमाः
 स्मृताः ।
 दृशेता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्वश्चरसात्मताम् ॥”
 इति गारुडे २३० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “प्राणायामेर्द्वाद्दशभिर्वापत्कालो हृतो भवेत् ।

धारा

यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।
 तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणाः ॥
 द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
 तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायतो भ्रष्टम् ।
 प्राप्यावधि कृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥”
 इति च गारुडे २४० अध्यायः ॥
 धारणी, स्त्री, (धार्यते शरीरमनया । ध + णिच् +
 ल्युट् । स्त्रियां डीप् ।) नाडिका । बुद्धोक्त-
 मन्त्रभेदः । इति मेदिनी । षे, ५५ ॥ अर्णी ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 धारणीया, स्त्री, (धार्यतेऽसाविति । ध + णिच् +
 अनीयर् ।) धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धार्ये, त्रि ॥
 धारयित्री, स्त्री, (धारयति सर्वमिति । ध +
 णिच् + ल्युट् । स्त्रियां डीप् ।) पृथिवी । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (धारके, त्रि । यथा, महा-
 भारते । ५ । ६५ । ८ ।
 “त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ॥”)
 धारा, स्त्री, (धार्यन्ती अन्वा यथा । ध + णिच् +
 अङ् । स्त्रियां टाप् ।) अन्वानी पञ्चधागतिः ।
 तद्वयथा । आस्कन्दितम् १ धौरितकम् २ रेचि-
 तम् ३ वसिगतम् ४ भ्रुतम् ५ इत्यमरः । २। ८ ।
 ४६ ॥ (यथा, माघे । ५ । ६० ।
 “अथाकुलं प्रकृतसुत्तरधेयकर्म
 धाराः प्रसाधयितुमथ्यतिकीर्णरूपाः ।
 सिंहं मुखे नवसु वीथियु कश्चिद्वर्षं
 वसगाविभागकुशलो गमयाम्बभूव ॥”
 “अथतिकीर्णरूपा असंकीर्णरूपा धारा गति-
 भेदाः ।
 ‘अन्वानान्तु गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।
 आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वसिगतं भ्रुतम् ॥’
 इति वैजयन्ती ॥
 ‘गतयोऽन्मः पञ्च धाराः ।’ इत्यमरश्च ॥ अन्व-
 शास्त्रे तु संज्ञान्तरं गोक्ताः ।
 ‘गतिः पुला चतुष्का च तदन्वध्याजवा परा ।
 पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्णताः ॥
 एकेका त्रिविधा धारा ह्यग्निश्चावधौ मता ।
 लक्ष्मी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वेता योजयेत्
 क्रमात् ॥’
 तथा च पञ्चदशविभेदा भवन्ति । ताः पञ्च
 धाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसु वीथियु
 सप्त्तारस्थानेषु गमयाम्बभूव ॥” इति तट्टी-
 कायां मल्लिनाथः ॥) सैन्याग्रिमस्कन्धः । घटादि-
 ष्चिद्रम् । सम्प्रतिः । (यथा, महाभारते ।
 ६ । ११८ । २४ ।
 “उत्पपात ततो धारा वारिणो विमला
 शुभा ॥”)
 द्रवस्य प्रपातः । (यथा, महाभारते । १। २२४। ५६।
 “तथा द्वादश वर्षाणि वसोर्द्वाराकृतं हविः ।
 उपयुक्तं महाभाग । तेन त्वां ग्लानिराविशत् ॥”)
 खड्गादेर्निशितसुखम् । इति मेदिनी । २, ५० ॥

धाराध

(यथा, प्राक्कल्ले १ अङ्के ।
 “ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
 श्रमीलतां हेतुद्विर्व्यवस्यति ॥”)
 उत्कर्षः । रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३।४।१६॥
 (यथा, रघुः । १३ । १५ ।
 “आभाति वेला लवणाम्बुराशे-
 धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥”)
 यशः । अतिवृष्टिः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।६२ ।
 “पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।
 सिकतारेणो यद्भूत् संख्याया परिवर्जिताः ।
 गुणाः संख्यापरित्यक्तास्तद्भूदस्य महात्मनः ॥”)
 समृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ घनासारवर्ष-
 यम् । सङ्ग्रहः । इति विश्वः ॥ (प्रवाहः । यथा,
 याज्ञवल्क्यः । १ । २०० ।
 “सहस्राक्षं शतधारम्बुभिः पावनं कृतम् ।
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥”)
 दक्षिणदेशस्यपुरीविशेषः । इति विक्रमचरि-
 तम् ॥ * ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ३ । ८४ । २३ ।
 “प्रदक्षिणमुपाट्टय गच्छेत् भरतर्षभ ॥
 धारां नाम महाप्राज्ञ ! सर्वपापप्रमोचनीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरयात्र ! न शोचति नराधिप ॥”)
 अथ ज्वरादिशान्तिर्थं श्रीनरसिंहादिभृङ्गुं जल-
 धारापातनविधिः । यथा, वृषिंहपुराणे ।
 “तथा महाज्वरग्रस्ती धारां देवस्य नृहनि ।
 सन्तानं नारसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेत् द्विजैः ॥
 होमश्च भोजनश्चैव तस्य दोषः प्रशान्ति ॥”)
 धाराकदम्बः, पुं, (धारा कालोपलक्षितः कदम्बः ।
 वर्षाकाले जायमानत्वादस्य तथात्वम् ।) कदम्ब-
 वृक्षप्रभेदः । केलिकदम्ब इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । प्रादुष्यः २ पुलकी ३ भृङ्गवल्गुः ४
 मेघाभः ५ प्रियकः ६ नीपः ७ प्रादुषेयः ८
 कलम्बकः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ धाराकद-
 म्बकः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धाराङ्कुरः, पुं, (धाराया वृष्टेः अङ्कुर इव ।)
 श्रौकरः । घनोपलः । नाशीरः । इति मेदिनी ।
 रे, २६६ ॥
 धाराङ्गः, पुं, (धारा उत्कर्ष एव अङ्गं यस्य ।
 श्रेष्ठत्वादस्य तथात्वम् ।) तीर्थम् । (धारा
 त्वितमङ्गमस्य ।) खड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 धाराटः, पुं, (धारायै वृष्टार्थं अटतीति । अट +
 अच् ।) चातकः । (धारामटति वर्षणायत्वेन
 प्राप्नोतीति ।) मेघः । (धारां गतिं अटतीति ।)
 तुरङ्गः । मत्तहस्तौ । इति शब्दरत्नावली ॥
 धाराधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । धाराया
 धरः ।) मेघः । (यथा, उत्तरचातकाष्टके । ४ ।
 “रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा
 शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि तया ।
 एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्
 आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यच्चातक-
 ङ्गया ॥”)
 खड्गः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

धारीष्णं

धाराफलः, पुं, (धारा फले यस्य ।) मदनवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदनशब्देऽस्य गुण-
 पर्याया ज्ञातयाः ॥)
 धारावनिः, पुं, (धाराया वृष्टेः अवनिः पृथ्वीव ।
 अभिधानात् पुंल्लम् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धाराविषः, पुं, (धारा एव विषमिव यस्य प्राण-
 नाशकत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धारासम्पातः, पुं, (धारायां सम्पत्स्य पातो यत्र ।)
 महावृष्टिः । तत्पर्यायः । धारा १ सम्पातः २
 आसारः ३ । यथा,—
 “धारा सम्पात आसारश्चित्तयश्चापि कुत्रचित् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ५ अङ्के ।
 “ततो देवि ! परस्परं करितुरगरथपदातीनां
 निरन्तर-शरनिकर-धारासम्पातोपदर्शितदुर्हि-
 नानां तेषामस्माकं च योधानां तुमुलः सम्प-
 हारः प्रावर्तत ॥”)
 धाराकुही, स्त्री, (धारान्विता कुही ।) जिघार-
 कुही । इति राजनिर्घण्टः ॥ तैकोटासिज
 इति भाषा ॥
 धारिणी, स्त्री (धरतीति । धृ + णिनिः + ङीप् ।)
 धरणी । इति शब्दरत्नावली ॥ शास्त्रलिप्युक्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुर्दशदेवयोधिज्ञयः ।
 यथा,—
 “शची वनस्यती गार्गी धूम्रोणां रुचिराकृतिः ।
 सिनीवाली कुङ्कु राका तथा चाशुमतिः शुभा ॥
 आयतिर्भ्रियतिः प्रजा सेला वेला च नामतः ।
 एताश्चतुर्दश प्रोक्ता धारिणी देवयोधितः ॥”
 इति वृषिंहपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 (धारणकर्त्री । यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।८८।
 “प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्नात् भूमेरभूत् पिता ।
 ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥”)
 आधारस्वरूपा । यथा, तत्रैव । १ । १३ । ६२ ।
 “सेवा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ।
 सर्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥”
 “धात्री माता विधात्री कर्त्री धारिणी आधारः
 पोषणी पोषणकर्त्री ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥)
 धारी, [नृ] पुं, (धरतीति । धृ + णिनिः ।) पौलु-
 वृक्षः । इति जटाधरः ॥ त्रि, धारविश्रुष्टः ॥
 (धारकः । यथा, महाभारते । ५ । ३१ । ११ ।
 “तथैव विदुरं ब्रूयाः कुर्ण्यं मन्त्रधारिणम् ॥”)
 ग्रन्थतात्पर्यम् । यथा, मनुः । १२ । १०३ ।
 “अग्नेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिण्यो वराः ।
 धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो यवसायिनः ॥”)
 धारः, त्रि, (धयति पिवतीति । धे ट पाने +
 “दाधेद्विश्रद्सदो रुः ।” ३ । २ । १५६ । इति
 रुः ।) पानकर्ता । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 अथर्ववेदे । ४ । १८ । २ ।
 “वत्सो धाररिव मातरं तं प्रत्यशुपपद्यताम् ॥”)
 धारीष्णं, स्त्री, (धारायां दोहनप्रपाते उष्णम् ।)
 दोहनयोग्यधारया पतितदुग्धम् । तस्य गुणाः ।

धाव

“धारोष्णान्तरं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कानिः
 वृष्यं दृष्ट्वा भविवर्द्धनमतिस्वादु चिदोषापरिहृम् ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“धारोष्णं गोपयो वक्ष्यं लघु शीतं सुघासमम्
 दीपनश्च चिदोषघ्नं तद्वाराशिशिरं त्वजेत् ॥
 धारोष्णं शस्यते गर्भं धाराशीतानु माह्विषम् ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 धार्तराष्ट्रः, पुं, जम्बवर्षाचक्षुचरन्त्युक्तर्षः । गेति
 ह्रास इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ५ । १२४
 (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के स्वधारास्य शर
 इगंनयाम् ।
 “सत्पत्न्या मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीहता-
 रम्भाः ।
 निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशात्प्रेदिनीपृष्ठे ॥”)
 सर्पविशेषः । धृतराष्ट्रपुत्रः । इति मेदिनी
 रे, २७० ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
 “लाघ्यायहानलविधानसभाप्रवेशैः
 प्राणेषु विपन्नविद्येषु च नः प्रवृत्तयः ।
 आलस्यपाकवधुपरिधानकेशाः
 स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥”)
 धार्तराष्ट्रपदी, स्त्री, (धार्तराष्ट्रस्य पाद इव पादौ
 मूलं यस्याः । ङीप् पद्मावः ।) हंसपदी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विद्वत्तित्विशेषो हंसपदीशब्दो
 ज्ञातयः ॥)
 धार्मिकः, त्रि, (धर्मं चरतीति । धर्म + धृ
 चरति ।” ४ । ४ । ४१ । इति टक् । यद्
 धर्ममधीते वेद वा । “क्रतूक्थादिस्त्रिणां
 टक् ।” ४ । २ । ६० । इति टक् ।) धर्मशीलः
 सत्पर्यायः । देवयुः २ । इति जटाधरः
 (यथा, महाभारते । १ । १२२ । ४१ ।
 “धार्मिकश्च कुर्ण्यं स भविव्यति न संशयः ॥”)
 धार्म्यं, त्रि, (धियते इति । धृ + ण्यत् ।) धारणं
 यम् । यथा,—
 “धातानुराधवस्तुपुष्यविशाखहस्ता-
 चित्रोत्तराश्वपवनादितिरवतीषु ।
 जम्बर्जनीवृष्यशुक्रदिनोत्सवादौ
 धार्म्यं नवं वसनमौश्ररविप्रतुष्टौ ॥”
 इति समयप्रदीपः ।
 (धियते परिधीयते इति । वञ्जे, स्त्री । यद्
 भागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पिताश्वर
 अस्मद्वार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवावती ॥”)
 धाव, उ अ जवे । ऋजि । इति कविकल्पद्रुमः
 (भ्रां-उभं-अकं-शुद्धीकरणे सक्तं-सेट् । उं
 त्वात् क्तावेट् ।) उ, धावित्वा धौला ।
 धावति धावते । जवः श्रौत्रगतिः । पाशपाति
 पुनस्तत्र यमदूतोऽपि धावतीति ह्यजायुधः
 ऋट् शुद्धिभावः शुद्धीकरणश्च । धावति तात्
 मन्वेन शुध्यतीत्यर्थः ।
 “दधावद्विक्ततच्छुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।
 अस्य जवे निहाया अप्रयोगः । धौतं वापः
 इति दुर्गादासः ॥

धिकृत्

वक्रः, चि, (धावति शीघ्रं गच्छतीति । धाव + कृत् ।) धावनकर्ता । शीघ्रगमनकर्ता । धाव-
डिया इति भाषा । धावधातोर्लकप्रत्ययेन
नियमः ॥ (यथा, गोः रामायणे । २।३२।२२ ।
“संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं वृत्तार्थस्तुपकल्पय ॥”)
धावनं, क्री, (धाव + भावे क्युट् ।) गमनम् ।
(यथा, राजतरङ्गिण्यम् । १।११४ ।
“ग्रामे ग्रामे स्थितैरन्धेर्धावनं प्रतिविह्ववान् ॥”)
शुद्धिः । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २२ ।
“पटोलत्रिफलानिष्कषायाश्चात्र धावने ॥”
“पाकं गते ब्रह्मे वापि गन्धारे सरुजेऽथवा ।
सरस्य शोधनं कार्यं धावनम् भिषग्वरेः ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥)
धावनिः, स्त्री, (धाव + बाहुलकात् अनिः ।) पृश्नि-
पर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ ॥ (पर्थ्यायोऽस्या यथा,
“पृश्निपर्णा पृथक्पर्णा चित्रपर्णश्चिपर्थ्यपि ।
क्रोष्ट्विभ्रा सिंहपुच्छी कलश्री धावनिर्गुहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
• कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥)
धाविका, स्त्री, (धावनिरिव प्रतिक्रितिः । “इवे
प्रतिक्रितौ ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कन् । यदा,
स्वार्थे कन् ।) कण्टकारिका । इति रत्नमाला ॥
धावनी, स्त्री, (धावनि + ऋदिकारादिति वा
डोष् ।) पृश्निपर्णी । इति मेदिनी । ने, ७६ ॥
कण्टकारी । धावकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
धाविनः, चि, (धाव + क्तः ।) गतः । (यथा,
कथासरितसागरे । ३ । ५२ ।
“एवमस्विति तौ ऋषौ धावितौ सोऽपि पादुके ।
अध्यास्योऽपतद्व्योम गृहीत्वा यष्टिभाजने ॥”)
मार्जितः ॥
धासाः, [सू] पुं, (दधाति पृथिवीमिति । धा +
“वह्निहाधाष्णश्चि ।” उर्णा । ४ । २२० ।
इति असुन् तस्य सृट् च ।) पर्वतः । इति
वैदिकप्रयोगः ॥
धि, प्र श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-अनिट् ।) धि, धियति । इति दुर्गादासः ॥
धिकृ, य, निर्भर्त्सनम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ ।
३ । २३६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ३५ ।
“धिष्ठां धिष्मामतीवेत्यं निनिन्दात्मान-
मात्मना ॥”)
धिकारः, पुं, (धिकृ इत्यस्य कारः करणम् ।)
धिकृ । तत्पर्यायः । नीकारः २ अवहेलम् ३
अमाननम् ४ क्षेपः ५ निकारः ६ अनादरः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । १४ । २३ ।
“लोकधिकारसन्दर्भं दृष्ट्व्यामः कृतेजसा ॥”)
धिकृत्तः, चि, (धिकृ + क्त + कर्मणि क्तः ।)
निर्भर्त्सितः । असत्करणादिना धिगित्यस्य
करणं धिकारो निन्दा धिगितः धिकृत्तः धिकृ
त्वा इति भर्त्सितो धिकृत्तः इति यावत् ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । अपध्वंसः २ । इति

धिषणा

प्राणिवर्गे अमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । ८ । ५३ ।
“वयं किम्युद्धवाङ्मनु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुण्डो नष्टो धिकृतः साधुभिः सदा ॥”)
निन्दितमात्रम् । जतधिकारस्य प्राणिवर्गोक्तस्य
पर्यायान्तरमिदम् अप्राणिविषयार्थम् । धिगस्तु
त्वा इति जतः शब्दितो धिकृतः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । अवरीयः २ । इति विशेषनिर्णवर्गे
अमरः । ३ । १ । ६४ ॥
धिक्रिया, स्त्री, (धिगित्युच्चारणमेव क्रिया ।)
निन्दा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२५ ॥
धिष, उ सन्तोषे । क्रीषे । जीवे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-अकं-सेट् ।) छतीयस्वरी ।
उ, धिषते वङ्गः सन्तोष्यते इत्यर्थः । जनः
क्रिष्यति जीवतीति वा अर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥
धिषणः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । तस्य चर्मकार्यं
वृत्तिः । स तु ज्ञानादायोग्या जातः । इति
मनुः ॥
धियाम्यतिः, पुं, (धियां बुद्धीर्णा पतिः । अलुक्
समासः ।) पूर्वजनिवर्णशेषः । मङ्गलोप इति
ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः । आत्मा । ध्यात
एव धियाम्यतिरिति प्रयोगदर्शनात् ॥
धिष, इ न प्रीतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वां-परं-सकं-सेट् ।) प्रीतिरिह प्रीतीकर-
णम् । इ, धिष्यते । न, धिनोति ह्येन हिरण्य-
रेतसमिति किराते । गतिः कौञ्चिन मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥
धिष, र लि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (डां-
परं-अकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि, द्विष्टि ।
रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
धिषणः, पुं, (धृष्योति प्रागल्भ्यं ददातीति । धृष् +
“धृषेधिष च संज्ञायाम् ।” उर्णा २ । ८२ । इति
क्युः ।) दृष्ट्यतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥
धिषणा, स्त्री, (धृष्योत्यनयेति । धृष प्रागल्भ्यं +
न्युः । धिषादेश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ ।
५ । १ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १४ ।
“विवेष यन्मा धिषणा अजान स्तवैः पुरा पार्थ्या-
दिन्द्रमङ्गः ॥”
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १५ । ७ ।
“तव त्वदिन्द्रियं दृष्टत्तव शुश्रुसुत क्रतुम् ।
वचं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥”
“धिषणा स्तुतिः ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥
वाक् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४६ । ४ ।
“चपां वस्ता अनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं
भागं धिषणीव वाजम् ॥”
“धिषणीव । यथाऽऽनां वाक् अस्थेदमिति
विभागं करोति तद्वत् ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥
प्रसारः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५६ । २ ।
“पवस्व धिषणाभ्यः ।”
“किञ्च धिषणाभ्यो यावभ्यः पवस्व चर ॥” इति
तद्वाच्ये सायनः ॥

धिष्यात्

धारयिषी । दावापृथिव्योः द्विवचनान्तः । यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ४६ । १ ।
“यं सुकृतं धिषण्ये विभक्तं च न वृचानां जन-
यन्त देवाः ॥”
“धिषण्ये देवमनुष्यादीनां धारयिष्यौ । यद्वा
प्रगल्भ्ये समर्थे स्वाभितान् रक्षितुमिति धिषण्ये
दावापृथिव्यौ ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥ ३ ॥
द्विवर्णानस्य पत्नी । यथा, मातृस्ये । ४ । ४५ ।
“द्विवर्णानात्षष्ठाप्ये धिषणा जनयत् सुतान् ।
प्राचीनवर्षिषं वाङ्गं यमं सुकृतं बलं शुभम् ॥”
स्त्री । स्यान्म । यथा, भागवते । ३ । १६ । ३२ ।
“तदा विष्णुश्च धिषणात् तयोर्निपतमानयोः ।
हाहाकारो महानासीद्विमानायेषु पुत्रकाः ॥”
“विष्णुश्च धिषणात् स्यानात् ॥” इति तद्वा-
कायां श्रीधरस्वामी ॥
धिष्या, स्त्री, (धिष्यात् + निपातनात् षस्य टः ।)
स्यान्म । इहम् । नञ्चम् । अस्मिः । इत्यमरः ।
३ । ३ । १५४ ॥ शक्तिः । इति मेदिनी ॥
धिष्या, पुं, (धृष्योति प्रगल्भो भवतीति । धृष् +
ण्यः । निपातनात् साधुः ।) अस्मिः । मुक्ता-
चार्यः । इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तः ॥
धिष्या, स्त्री, (धृष्योति प्रगल्भो भवतीति । धृष् +
“सानसिर्वर्णसिपर्णसीति ॥” उर्णा । ४ । १०७ ।
इति यथप्रत्ययः निपातनात् ऋकारस्य च
इकारः । स्यान्म । (यथा, भागवते । २ । १ । ३० ।
“दौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः
पद्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविलुम्भः परमेष्ठिधिष्या-
मापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥”
“परमेष्ठिधिष्यां ब्रह्मपदम् ॥” इति तद्वाच्ये सायनः
स्वामी ॥ इहम् । (यथा, महाभारते । १७ । ३१ । ० ।
“स्वर्गं लोके श्वर्ता नास्ति धिष्या-
मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ॥”)
नञ्चम् । (यथा, सूर्यसिद्धान्ते । ११ । २१ ।
“सार्पेन्द्रपौष्णाधिष्यानामन्त्याः पादाः भस-
न्त्यः ॥”)
अस्मिः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५४ ॥ (यथा अथर्व-
वेदे । २ । ३५ । १ ।
“ये भक्षयन्तो न वसन्त्यादुधुयानयो अन्वतपान्त
धिष्याः ॥”)
शक्तिः । इति मेदिनी । ये, ३४ ॥ (उक्त्वा-
भेदः । यथा, ऋत्तुसंहितायाम् । ३३ । १ ।
“द्विसुक्तशुभधनानां
पततां कृपाणि यानि तान्युक्त्वाः ।
धिष्याः उक्त्वाशनिविद्युत्तारा
इति पञ्चधा भिन्नाः ॥”
प्राणाभिमानो देवः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । ३ ।
“अग्ने ! दिवो अर्कमन्वा जिगास्यन्वा देवां
जन्ति धिष्या ये ॥”
“धियं बुद्धुपहितं देहं उष्णन्ति उष्णीकुर्व-
न्तीति धिष्याः प्राणाभिमानो देवाः ।”
इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

धीरः

धी, ओ ङ य आराधे । नादरे । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (द्विर्वा-आत्म-सकं-अनिट् ।) अनादर
इति कातन्नादौ । ओ, धीनः । ङ य, धीयते
खलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
धीः, स्त्री, (ध्ये चिन्तने + भावे क्तिप् । सम्यसार-
णश्च ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ६२ ।
“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं श्रौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धोर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥”)
धीतः, त्रि, पीतः । इति धेधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
धीतिः, स्त्री, (धेत् पाने + क्तिन् ।) पिपासा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥
धीदा, स्त्री, (धियं ददातीति । दा + कः । क्तिर्या
टाप् ।) कथा । मनोषा । इति हेमचन्द्रः ॥
धीन्द्रियं, स्त्री, (धीजनकमिन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रि-
यम् । तद्दृश्या । मनः १ नेत्रम् २ श्रोत्रम् ३
त्वक् ४ रसना ५ ग्राणम् ६ । इत्यमरः । १ ।
५ । ८ ॥
धीमान्, [त्] पुं, (धीरस्यास्तीति । धी + मत्पु ।)
दृष्टव्यतिः । पण्डिते, त्रि । इति मेदिनी । तं,
११५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०२ ।
“तस्य कर्मविवेकार्थं श्रेयाणामनुपूर्व्यैः ।
स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं प्रास्त्रमकल्पयत् ॥”
नरपुत्रस्य विराजः पुत्रः । यथा,—
“नरो गयस्य तनयः तत्पुत्रोऽभूत् विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्यो धीर्मानस्तस्मादजायत ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ३६ ।
पुत्ररवसः उर्वशीगर्भजातः पुत्रविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ७५ । २४ ।
“घट्सुता जज्ञिरेऽथेलादायुधीर्मानमावसुः ।
दृष्टायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुतः ॥”)
धीमती, स्त्री, (धीमत् + क्तिर्या डीप् ।) बुद्धि-
मती । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
धीरं, स्त्री, (धियं रातीति । रा + कः ।) कुङ्कु-
मम् । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“कुङ्कुमं चुष्ट्यं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनन्वीरं बाष्ठीकं शोणिताभिधम् ॥”)
धीरः, पुं, (धियं राति ददाति शक्नोतीति वा ।
रा + कः ।) ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वलिराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
धीरः, त्रि, (धियं ईरयतीति । ईर + अण् । यद्वा,
धियं रातीति । रा + कः ।) धैर्यान्वितः ।
खेरः । पण्डितः । इति मेदिनी । रे, ५१ ॥
(यथा, भागवते । ३ । ६ । ४५ ।
“तथापरे चात्मसमाधियोग-
बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति
तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥”
बलयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्दः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

धीराधी

“देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनोदलेन ॥”
इति रसमञ्जरीम् ।)
विनीतः । इति चंचिमसारोणादित्तिः ॥
(गम्भीरः । यथा, रघुः । ३ । ४४ ।
“अवोचदेनं गगनसृष्टा रघुः
खरेण धीरेण निर्वर्तयन्निव ॥”)
धीरत्वं, स्त्री, (धीरस्य भावः । धीर + त्व ।)
धीरता । यथा,—
“प्रागलभ्यौदार्यमाधुर्व्यग्रोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७३ ॥
धीरपत्नी, स्त्री, (धीरं मनोहरं पत्रमस्याः ।
क्तिर्या डीष् ।) धरणीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
धीरस्कन्धः, पुं, (धीरः अचञ्चलः भारसह इति
यावत् स्कन्धी यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३४८ ॥
धीरा, स्त्री, (धीर + टाप् ।) काकोली । महा-
ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुडूची ।
अस्याः पर्याया यथा,—
“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्तान्तवल्हरी ।
क्षिप्ना क्षिप्ररुहा क्षिमोद्गवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षिका धीरा विश्रुत्या च रसायनी ॥
चन्द्राक्षी वयस्या च मङ्गली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मानावस्थायी मध्याप्रगल्भानायिकाभेदः ।
अस्या लक्षणम् । अङ्गाकोपप्रकाशा धीरा ।
मध्याया धीरायाः कोपयञ्जिका गीः । प्रौढा-
धीरायास्तु रत्नावौदास्यम् । सा द्विविधा ।
व्यष्टा कनिष्ठा च । मध्या धीरा यथा,—
“लोलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवुः श्रमवारिधारा ।
देहे समीहे भवतो विधातुं
धीरं समीरं नलिनोदलेन ॥
प्रौढा धीरा यथा,—
“नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारादुकारा
गिरो
दृक्पातं कुर्वसे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।
इत्थं केतकगर्भगौरि ! दयिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरी कुर्वीत
साचिस्मितम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
धीराधीरा, स्त्री, (धीरा अधीरा च ।) मानाव-
स्थायी मध्याप्रगल्भा नायिकाभेदः । अस्या
लक्षणम् । अङ्गाकोपप्रकाशा । मध्याया
धीराधीरायाः कोपयञ्जिके वचनरहिते ।
प्रौढाधीराधीराया रत्नावौदास्यं तर्ज्ज्वनाङ्-
नादि च कोपस्य प्रकाशकम् । सा द्विविधा ।
व्यष्टा कनिष्ठा च । मध्याधीराधीरा यथा,—

धुञ्च

“कान्ताशुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थं निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निःश्वस्य वास्य सुलिता निहिता दग्गन्ताः ।
प्रौढाधीराधीरा यथा,—
“तत्सोपान्तसुपेयुषि प्रियतमे साचीक्षतयीवया
काङ्क्षयाङ्गुलवाचिसाचिहसितस्फुर्णतृकपोक-
प्रिया ।
हस्तश्वस्तकरे पुनर्दग्गदृशा लाचारसञ्चालित-
प्रौढौ प्रेष्ठमयूखर्मासलरुचौ विस्कारिता
दृश्यः ॥”
इति रसमञ्जरी ।
धीलटिः, स्त्री, (धिया बुद्ध्या लटति बालोक्त
मोहयतीति । लट् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उक्त्वा
४ । ११७ । इति इन् ।) दुहिता । इति हारा-
वली ॥ २१६ ॥
धीवा, [न्] पुं स्त्री, (ध्यायतीति । ध्ये + “ध्यायो
संप्रसारणश्च ।” उक्त्वा । ४ । ११५ । इति
कनिष् । संप्रसारणश्च ।) धीवरः । यथा, ननु
धीवरी बहुधीवा । इति मुग्धबोधम् ॥
धीवरः, पुं, (दधाति मत्स्यानिति । धा + “क्लिप्त
च्छत्वरधीवरपीवरेति ।” उक्त्वा । ३ । १ । इति
ञ्वरच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) केवर्तः ।
इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ (यथा, महाभारते
२ । २० । १७ ।
“यतो हि निष्कं भवति नयन्ति हि ततो जलम्
यतश्चिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥”)
धीवरी, स्त्री, (धीवर + डीष् ।) धीवरपत्नी
केवर्ती । इति मुग्धबोधम् ॥ मत्स्यवेधिनो
इत्युणादिकोषः ॥
धीशक्तिः, स्त्री, (धियः शक्तिः ।) बुद्धिधर्मम्
तत्पर्यायः । निष्क्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५
सा चारुधा । यथा,—
“शुश्रूषा श्रवणश्चैव यद्द्वयं धारणं तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः ॥”
इति भरतः ।
धीसखः, पुं, (धियः सखा सहायः । “राजाहः
सखिभ्यश्च । इति टच् ।) मन्त्री । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३२३ ॥
धीसन्धिवः, पुं, (धियि बुद्धौ गन्तव्यादौ सन्धि-
सहायः ।) मन्त्री । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
धु, अ न कम्पे । इति कविकल्पदुमः ॥ (स्त-उभं
सकं-अनिट् ।) अ न, धुनोति धुनुते । कम्प
इह अग्नस्य रूपम् । धुनोति सम्यक्वर्णानि
धुनोत्वग्रोकं वायुरिति हलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥
धुः, स्त्री, (ध्वनमिति । धु कम्पने + भावे डुः ।
कम्पनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥
धुञ्च, ङ सन्धीपने । क्लेशे । जीवे । इति कविकल्प
दुमः ॥ (स्त-आत्म-अकं-सेट् ।) पञ्चमखरी
ङ, धुञ्चते वरिष्ठः सन्धीप्यते इत्यर्थः । धुञ्चते अत्र
क्लिप्सति जीवति वेत्तर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धुन्धुमा

वि, (धु + क्तः ।) क्तः । विधुतः । इति मेदिनी तै, २८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“तीव्रवेगधुतमार्गैश्चया
प्रेतचौरवत्सा खनोयया ।
अभ्यभावि भरताप्यजस्तया
वाद्ययेव पिष्टकाननोत्थया ॥”

नी, स्त्री, (धुनोति वेतसादिनदीजातवृक्षा-
निति । धु कम्पने + बहुलवचनान् । निः स च
क्रि ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । १२ ।

“पयोदरन्तीरजुजोषमसौ
द्विरे द्विरे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥”

पुं, जलप्रतिरोधकोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । १७४ । ६ ।

“त्वं धुनिरिन्द्रधुनिमतीर्द्ध्वोरपः सौरान-
सवन्तीः ॥”

“हे इन्द्र त्वं धुनिः कम्पयिता शून्नामसि अतो
धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः अथवा धुनि-
नामजलप्रतिरोधकार्यसुरः स एव प्रतिबन्धक-
तया यासां ताडशौरपः ॥” इति तद्भाष्ये
सत्यनः । धूनयति कम्पयति शून्निविति । मरु-
द्विशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३६ । ७ ।

“उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च ॥”

कम्पयतिरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।

“हिरण्यकेशो रजसोविसारेर्द्धुनिर्वात इव
ध्वजीमान् ॥”

नी, स्त्री, (धुनि + क्त्विकारादिति वा डीष् ।)
नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २६ । ५५ ।

“सत्वं विचक्ष्य ऋग्वेदितमात्मनोऽन्त-
क्षिप्तं नियच्छे च्छुदि कर्णधुनीश्च चित्ते ॥”

नीनाथः, पुं, (धुनीनां नदीनां नाथः ।) ससुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

सुमारः, पुं, (धुन्वं तन्नामकं राक्षसं मारय-
तीति । मारि + अण् ।) कुवलयाश्वराजः । स
तु वृहदश्वपुत्रः । इति पद्मपुराणम् ॥ (अस्य
धनुमारणकथा यथा, हरिवंशे । १२ । ३६—५५ ।

“स एवसुतो राजर्षिरुतङ्गन महात्मना ।
कुवलयाश्च सुतं प्रादात् तस्मै धुन्निवारणे ॥
वृहदश्व उवाच ।

भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्नुमारो न संशयः ॥

स तं यादिस्य तनयं राजर्षिर्धुन्नुमारणे ।
जगाम पञ्चतायेव तपसे संश्रितव्रतः ॥

कुवलयाश्च पुत्राणां श्रुतेन सह पार्थिव ! ।
प्रायादुतङ्गसहितो धुन्वोस्तस्य परिग्रहे ॥

तमाविशतदा विष्वभगवांस्तेजसा विशुः ।
उतङ्गस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया ॥

तस्मिन् प्रयाते दुर्हर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमानुपसृतो धुन्नुमारो भविष्यति ॥

दिव्यैर्मातृभ्यश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् ।
देवदुर्भयश्चापि प्रयोदुर्भरतर्षभ ! ॥

धुरन्ध

स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ।
ससुत्रं खानयामास बाणुकार्यवमययम् ॥
नारायणेन कौरव ! तेजसाप्यायितः स वै ।
बभूव सुमहातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥
तस्य पुत्रैः खनङ्गिस्तु बाणुकान्निर्हितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ॥
सुखजेनाभिना क्रोधात्क्रोकाकुर्द्धर्मयन्त्रिव ।
वारि सुखाव वेगेन मञ्जोदधिरिवोदये ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ ! धारोर्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिर्ऋण्यन्तु रक्षसा ॥
ततः स राजा कौरव ! राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद महादेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्द्धयः ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स गराधिपः ।
योगी योगेन वद्विष्य श्रमयामास वारिणा ॥
निहत् तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उतङ्गं दर्शयामास क्षतकर्मो महायथाः ॥
उतङ्गस्तु वरं प्रादात् तस्मै राक्षे महात्मने ।
अददाच्छास्यं वित्तं शून्भिश्चापराजयम् ॥
धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासं तथाचयम् ।
पुत्राणाञ्चाक्षयाङ्गो कान् स्वर्गं ये राक्षसा
हताः ॥” * ॥

शक्रगोपः । एहधूमः । पहालिकः । इति
मेदिनी । २, २७० ॥

धुरन्धरः, पुं, धवदक्षः । इति रत्नमाला ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

धुरं धरतीति । धृ + खच् + सुम् ।) रथ-
लाङ्गलादिभारवोढा । तत्पर्यायः । धुर्वहः
२ धुर्यः ३ धौर्यः ४ धुरीणः ५ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ यथा,—

“धुरन्धरो धुरीणश्च धौर्यधुर्यधुर्वहः ।
यत्र काम्यरथस्यापि लाङ्गलस्यापि वा धुरम् ॥

वहत्येकधुरीणः स्यात्तथा चेकधुरीणपि च ।
स तु सर्वधुरीणः स्यात् सर्वो वहति यो धुरः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
(आदित्यवृषस्य मन्त्री । स तु कौशलेन राजान
हत्वा स्वयमेव राज्यमकरोत् ॥ यथा, राजा-
वल्याम् २ परिच्छेदे ।

“आदित्यस्य तदा मन्त्री अदूरान्वयसम्भवः ।
धुरन्धराभिधो धीरो बलवृद्धिनिकेतनः ॥

सेनापतीन् वशीचक्रे धनमानप्रदानतः ।
एकदा स तमादित्यमादित्यसमवर्षसम् ॥

एकान्ते वृषमासीन् हत्वा हतमतिस्तदा ।
तदासनं समावृत्त्य राज्यं प्राशादधुरन्धरः ॥

भूमिवेदितान्वर्षानुशुक्ला भोगाननुत्तमान् ।
सेनोद्धतं सुतं राज्ये स्थापयित्वा लयं गतः ॥”

राक्षसविशेषः । स तु प्रहस्तस्य सचिवविशेषः ।
यथा, गोः रामायणे । ६ । ३२ । १५ ।

“एतस्मिन्ननरे शूराः प्रहस्तस्य वशाशुगाः ।
धुरन्धरः कुम्भहर्षुर्महानादः ससुत्रदः ।

एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जम्बुवैनीकसः ॥”

धुस्तुरः

धुन्वाहकमात्रे, चि ॥ (यथा, महाभारते । ३
१८६ । १० ।

“अनङ्गाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।
धुरन्धरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान् दशधनुदस्य ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तत्रैव । १३ । १३७ । ३१ ।

“दत्त्वा तु सततं तैस्तु कौरवानां धुरन्धर ! ।
दानयश्चक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ॥”

धुरा, स्त्री, (धुर् + पक्षे टाप् ।) धूः । भारः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धुरीणः, चि, (धुरं वहतीति । “खः सर्वधुरात् ।”
४ । ४ । ७८ । इत्यत्र योगविभागवत् खः ।)

भारवाहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (श्रेष्ठः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २०७ ।

“हे अक्षत्रधराणां धुरीण ! त्वयापि मय्युप-
क्षतमित्याद्युक्ता खन्वाद्युक्तार्थं यत्र यत्र स्वजन-
यहद्वारादिषु बभाम ॥”

धुरीयः, पुं, (धुरमर्हतीति । हृः ।) अनङ्गान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भारयोग्ये, चि ॥

धुर्यः, चि, (धुरं वहतीति । धुर् + “धुरो यश्च-
ट्कौ ।” ४ । ४ । ७७ । इति यत् । “न भक्-
च्छुराम् ।” ८ । २ । ७६ । इति न दीर्घः ।)

धुरन्धरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६६ ।

“तामेकतस्तव विभर्षि गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावल्मी ॥”

श्रेष्ठः । यथा, भागवते । ४ । २२ । ४६ ।
“वयस्यसु धुर्यो महतां संस्थित्याध्यात्मश्रुत्या ॥”

ऋषभोवधौ अनङ्गिश्च पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अश्वदिरपि । यथा, महाभारते । ३ ।
१६७ । १२ । “पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थो ब्राह्मण
आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनस्य वामं
धुर्यमददत् अथ प्रायात् ॥”)

धुर्व, ई हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सट् ।) हस्त्री । धूः धुरौ धुरः । ई, धूर्यः ।
कितवे वाच्यं धूर्णः । इति मनीषादित्वादिपाठः ।
इति दुर्गादासः ॥

धुवका, स्त्री, (धवति पुनः पुनरुच्चारणेन गीतं
कम्पयतीवेति । धू कम्पने + “कुन् श्लिषसंज्ञयो-
रपूर्वस्यापि ।” उणां २ । ३२ । इति कुन् ।
ततश्चाप् ।) धुवका । इत्युणादिकोषः ॥ धूया
इति भाषा ॥

धुवनः, पुं, (धवतीति । धू + “भूधूधुधुसंज्ञिभ्य-
श्चुन्त्सि ।” उणां २ । ८० । इति कुन् ।)
अभिः । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, श्रुत-
पथब्राह्मणे । १३ । २ । ८ । ५ ।

“ये यज्ञे धुवनं तन्वते ॥”)

धुवित्रं, स्त्री, (धूयतेऽनेनेति । धू + इच् ।) यज्ञा-
धिष्वालयनार्थं ऋगचर्मरचितस्यजनम् । इत्य-
मरः । २ । ७ । २३ ॥

धुस्तुरः, पुं, धुस्तुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

धूसुरः, धु, (धुनोति कम्पयति चित्तं सेवनेन । धु कम्पने + “खर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ ।” उणां ४।६० । इति ऊरः । “धुनोतेः स्तुट् च ।” इत्यञ्जलदत्तोक्त्वा स्तुट् ।) चूपविशेषः । धुतुरा । इति भाषा । तत्पठ्यायः । उच्चतः २ कितवः ३ धूर्तः ४ कनकाङ्गयः ५ मातुलः ६ मदनः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ धत्तः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शठः ९ मातुलकः १० श्यामः ११ शिवशेखरः १२ खञ्जः १३ काहलापुष्यः १४ खलः १५ काण्डफलः १६ मोहनः १७ क्लमः १८ मत्तः १९ शैवः २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ देविका २१ तुरी २२ महामोक्षी २३ शिवप्रियः २४ धुस्तुरः २५ धुस्तुरः २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ॥ मद्रवणाग्निवातकारिलम् । च्वरकुष्ठयुक्तालिचात्रयश्लेष्मकण्डूक्षमिषिषणाश्ल्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कटुत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्वग्दोषखर्जभमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूच्छाकारित्वम् । वद्धिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (उपविषविशेषोऽयम् । तद्व्यथा, — “अर्कचौरं क्षुहीचौरं तथैव कालहारिका । करवीरकधूसुरौ पञ्च चोपविषाणि तनु ॥ अर्कचौरं क्षुहीचौरं लाङ्गलीकरवीरकम् । गुञ्जादिपेनधुस्तुरौ समोपविषजातयः ॥” इति वैद्यकभेषजधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥) धू, न कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणमेव । न, ध्रुवति ध्रुवते । ध्रुवति चन्दनमञ्जरीञ्चेति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥ धू, न न गि कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-क्रां च-उभं-सकं-वेट् ।) स चेहापि कम्पप्रेरणम् । न न, धुनोति धुनते । गि न, धुनाति धुनोति । धूनः धूनिः । धुनोति कम्पकवनानीति हलायुधः । धुनाति वायुरन्वत्यम् । धुनोति बन्धकं तिलकुसुमजम्बा हि पवनः । इति दुर्गादासः ॥ धू, शि क कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-चुरां-च-सकं-सेट् ।) कम्प इह ज्ञानस्य रूपम् । शि, ध्रुवति मासतो मालतीलताम् । अधुवोत् । क, धावयति । वायुविधूनयति केशरपुष्परेणुनिति चुरादौ हलायुधः । प्रीचूचोर्नन् वा इत्यत्र धूनग्रहणादस्य कथं नन्निति चम्प । स्वार्थविहितस्य अर्णकारेण सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा कम्पप्रेरणे धूनयति इत्यादिप्रयोगा न स्युः । धुनोतीत्यादीनां साध्या इति चेत् स्वभावात् कम्पप्रेरणायां तेषां नौ हवे कम्पप्रेरणस्य प्रेरणमेवार्थः स्यात् । किञ्च कम्पनायां धूनयतीत्यादीनामावश्यकत्वात् तत्तुञ्जे ञकारः प्राचीनमतानुवार्थ एव । इति दुर्गादासः ॥

धूः, [र] ङी, (धुञ्जतीति । धुञ्ज + क्तिप् ।) यानसुखम् । रथादेरग्रभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २१ । “चक्रात् प्रांशुः चक्राङ्गुलः चक्राञ्च रथधूर्गतः ॥”) भारः । (यथा, रघुः । १ । ३४ । “तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिचिपे ॥”) चिन्ता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (अयम् । यथा, रघुः । २ । २ । “अर्पांशुलानां धुरि कीर्तनीया ॥” इति सके, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६४ । ७ । “दशधुरो दशयुक्ता वृद्धाः ॥” “दशभिर्धुरो धूमिर्हिंसितभिः । हृतीयार्थे प्रथमा ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥) धूकः, धु, (धुनोति कम्पयतीति । धू + “अजियु-धुनीभ्यो दीर्घञ्च ।” उणां ३ । ४७ । इति कन् ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ धूर्तः । कालः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ धूतः, चि, (धू + क्तः ।) कम्पितः । (यथा, मेघदूते । ३५ । “धुनोदानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-स्त्रोबक्रीडाविरतयुवतिज्ञानतित्तैर्भद्रभिः ॥”) भर्त्सितः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ व्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १०७ ॥ तर्कितः । इति धरणिः ॥ धूनः, चि, (धू + “स्वादिभ्यः ।” ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) कम्पितः । धूधातोः क्तः स्वादित्वात्तस्य नादेशः । इति संक्षिप्तसार-याकरणम् ॥ धूनकः, धु, (धूनयति संधुञ्जयति अग्निमिति । धू + शिच् + क्तुल् ।) वद्धिवल्लभः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ धूना इति भाषा ॥ धूननं ङी, (धू + शिच् + क्तुट् ।) कम्पनम् । कापान । इति भाषा । इति अग्निधूधातोरनटा साध्यम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १२ । “कुर्व्याणा भक्तिशीलश्रीनिषेधं मूर्धधूननेः ॥”) धूनिः, ङी, कम्पनम् । धूधातोः क्तिस्थाने स्वादि-त्वान्निः । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥ धूप, तापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरौ । धूपयति धूपयते । आय-न्त्वाद्भयपदमिति वीपदेवः । अरे तु आय-स्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव । अघूपीत् दुधूप इत्यादि । तापः सन्तप्तोकरणम् । इति दुर्गादासः ॥ धूप, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, धूपयति । इति दुर्गादासः ॥ धूपः, धु, (धूपयति स्वगन्धेन प्रीणयित्वा दीप्यतीति । धूप + अच् ।) गन्धद्रव्यविशेषोत्पद्यमानस्तदभिञ्च । तत्पठ्यायः । गन्धपिश्याचिका २ । इति हेम-चन्द्रः । ३ । ३१३ ॥ * यथा, — “एवं वा कथितो दीपो धूपश्च श्रेष्ठतं सुतौ । नासाक्षिरन्वसुखः सुगन्धोऽतिमनोहरः ॥ इत्यमानस्य काष्ठस्य प्रयतस्वितरस्य वा ।

परागस्याथवा धूमो निष्ठापो यस्य जायते । स धूप इति विश्वेयो देवानां तुष्टिदायकः । राशीकृतेन चैकत्र तैर्भ्यैः परिधूपयेत् । ओषाभिवन्तथा हत्वा न तत्पलमवाप्नुयात् श्रीचन्दनञ्च सरलः खलः कालागुरुस्तथा । उदयः सुरयः कम्प्यी रक्तविह्वम एव च । पीतखलः परिमलो विमर्द्धीकासनस्तथा । नमेरुर्वेददासश्च विस्वसारोऽथ खादिरः । सन्तानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्गुभौ । वृक्षेषु धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्तिताः । अरणः सह सूत्रेण श्रीवासः पटवासकः । कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ । सर्वोषधिरजोजातो वाराहश्चर्ष्वं उत्कल । चातीकोषस्त चूर्णश्च गन्धः कस्तूरिका तथा चोदे वृत्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः । यक्षधूपो वृकधूपः श्रीपिष्टोऽगुरुभर्भरः । पत्रिवाहः पिच्छधूपः सुगोलः कच्छ एव च । अन्योन्ययोगिन्यासा धूपा एते प्रकीर्तिताः । एतेर्विधूपयेद्देवान् धूमिभिः कृष्णवर्त्मना । येषां धूपोद्भवैर्वायुस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः । निर्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्धं तथैव च । क्वचिन्मन्त्रेति पश्चेते धूपाः प्रीतिकरा मताः । न यक्षधूमं वितरेत् माधवाय कदाचन । न रक्तविह्वमं मर्द्धं सुरयं स्कन्दिनं तथा । यक्षधूपः पत्रिवाहः पिच्छधूपः सुगोलकः । कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामायाप्रियः स्तनः । यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् । यक्षधूपेनेत्यत्र वृकधूपेनेति च पाठः ॥ मेदोमञ्जसमायुक्तान् न धूपान् विनिवेश्येत् परकीर्त्यास्तथा व्रातान् स्तोत्रीकृत्याभिमर्दिताः । पुष्यं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारास्तथापारान् । व्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा । यथा तथाधारगतं हत्वा तद्विनिवेशयेत् । रक्तविह्वमशालौ च सुरयः सरलस्तथा । सन्तानको नमेरुश्च कालागुरुश्चमन्वितः । चातीकोषादासंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः । त्रिपुरायास्तथैवायं मातृगामपि निवृष्टः । सर्वेषां पीठदेवानां कान्तादीनाश्च पुस्तकः । एष वा कथितो धूपः श्रेष्ठः तं नेत्ररञ्जनम् । इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः अपि च । “पुष्याणि च सुगन्धीनि धूपश्च वृत्तसंयुतम् । गुग्गुलुं कुम्भरं चैव देवदास तुष्टिद्वयम् । सिद्धकं चन्दनं काष्ठं श्रीवासं चागुरुं तथा सर्व्वरसं नखं चैव देवे पेजे च कर्मणि ॥” इति वृद्धिपुराणे भोजनविधाननामाध्यायः । रोगनाशकधूपो यथा, — “कूर्ममत्स्याखुमहिषगोश्रगालान्धवानराः । विडालवर्द्धिकाकाञ्च वराहोत्ककुट्टाः । हंस एषाश्च विष्वक् मांसं वा रोम श्रोत्रिण धूपं दद्यात्स्वराजैश्च उच्चोत्थञ्च प्राक्तवै ।

धूपः

हृत्तान्नीषधजातानि धूपितानि महेश्वर ! ।
निष्कृति रोमजातानि वृक्षमिन्द्राश्रनिर्यथा ॥
इति गारुड १६६ अध्यायः ॥

(यथा,—

“पुरधामवचासर्जनिम्बार्कागुरुदारुभिः ।
सर्व्वरहरो धूपः कार्थोऽयमपराजितः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिर्वर्गहे च्वराधिकारे ॥

षडङ्गधूपो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुउशीरशर्करामधुचन्दनेः ।
धूपयेदाण्यसंमिश्रैर्नौचैर्देवस्य देशिकः ॥”
अथ च ।

“सिताण्यमधुसंमिश्रं गुग्गुलुगुरुचन्दनम् ।
षडङ्गधूपमेतत्तु सर्व्वदेवप्रियं सदा ॥”
दशाङ्गो यथा,—

“रोगरोगहरोरोगहृदकेशः

सुरतरणतुल्यधूपप्रविशेषाः ।

वक्रविर्वर्णितवारिचसुद्रा

धूपवर्णितरिह सुन्दरि ! भद्रा ॥”

अथ च ।

“मधु सुक्तं हृतं गन्धो गुग्गुलागुरुश्लेजम् ।
सरलं सिद्धसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥”
षोडशाङ्गो यथा,—

“गुल्गुलुं सरलं हारु पत्रं मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥
हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीषु श्लेजम् ।
षोडशाङ्गं विदुर्धूपं देवे पित्रे च कर्मेणि ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

केशवार्चायां षोडशाङ्गधूपो यथा,—

“सुक्तं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम् ।
देवदारु जटामांसी जातीकोषणं वालकम् ॥
सुरा मांसी ह्यगुरुकं त्वगुशीरश्च केशरम् ।
रत्ना तथा तेजपत्रं सर्व्वमेतदृष्टताक्तकम् ॥
धूपोऽयं षोडशाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीतिकारकः ॥”
द्वादशाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम् ।
जातीकोषणं कर्पूरं जटामांसी च वालकम् ।
त्वगुशीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ॥”
दशाङ्गो यथा,—

“कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम् ।
केशरं वालकं पत्रं त्वगुजातीकोषणसुचमम् ॥
सर्व्वमेतदृष्टतयुतं दशाङ्गो धूप ईरितः ॥”
अष्टाङ्गो यथा,—

“गुग्गुलुगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम् ।
कर्पूरं वालकं कुष्ठं नतनं कुङ्कुमं तथा ॥
अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः ॥”
पञ्चाङ्गो यथा,—

“चन्दनं कुङ्कुमं नूत्रं कर्पूरं गुग्गुलुगुरु ।
धूपोऽयं हृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः ससदाहृतः ॥”
सुक्लधूपे वर्णनीयद्रवम् । यथा,—

“रेचवं शालनिर्भासं पद्मकं सरलञ्च तु ।
वचा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलमकम् ॥
गन्धकं टङ्कसं तार्जं हिङ्गुलञ्च मनःशिला ।

धूपाङ्गः

कञ्जोलम्बरं दार्दीं गन्धमाद्री रसाञ्जनम् ॥
अष्टवर्गः शटी मेथी शिलाजिह्वचन्दनम् ।
कुङ्कुमं रेणुकं राणाजमोदा शतपुष्पिका ॥
हरिद्रा जीरकं वृक्षचौरश्च रक्तचन्दनम् ।
कर्पूरकं मरुवकं यवानी ग्रन्थिकनथा ॥
श्लेजकं धातकीपुष्पं नखी मोचरसादिकम् ।
सुक्लधूपे देवर्षे ! सर्व्वमेतद्विवर्णयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डम् ॥

धूपदानविधिर्यथा,—

“मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपञ्चदशैः देशिकः ।
अङ्गुष्ठायैश्च देवेशि ! धृत्वा धूपं निवेद्येत् ॥
धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्ज्ज्या वामयासृग्रन् ।
धूपभाजनमन्त्रैश्च प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदायुजा
उत्पीयै इष्टिपर्यन्तं घट्टां वामदिशि स्थिताम् ॥
वाद्यन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

गन्धमाल्यमदत्त्वा धूपदाने दोषो यथा,—

“अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति ।
कूजपो जायते भूमे यातुधानो न संशयः ॥
वर्षाणि चैकविंशानि अयस्कारनिवासकः ।
तिष्ठतेऽत्र महाभागे ! एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

विषजधूपो यथा,—

“सक्तुः सर्जरसोपेतः सर्षपा रत्नबालुकेः ।
सुवर्णां तस्करतरोः कुसुमेरुञ्जनस्य तु ॥
धूपो वासयहे हन्ति विषं स्यावरजङ्गमम् ।
न तत्र कौटा न विषं न दर्दुरसरीरुपाः ॥
न कृत्या कर्मेणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते ॥” * ॥
सर्पनिर्मोचनधूपो यथा,—
“कापांसास्त्रिभुजङ्गस्य यथा निर्मोचनं भवेत् ।
सर्पनिर्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे ॥”
इति मत्स्यपुराणे १६२ अध्यायः ॥

धूपनः, पुं, (धूपयति संधुचयति वद्धिमिति ।
धूप + क्तुः ।) शालवृक्षनिर्यासः । धूना इति
भाषा । तत्पर्यायः । शालवेष्टः २ सर्जरसः ३
वद्धिवल्लभः ४ । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
मधुः । ७ । २१६ ।

“परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं अजरोदकधूपनेः ।
वेधारम्भनसंशुद्धाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥”
ज्ञी, धूप + क्तुः । धूपादिना सन्धुचयम् । यथा,
महाभारते । १३ । ६६ । ७ ।
“अभिकार्याणि समिधः कुशाः सुमनसस्तथा ।
बलयश्चात्रलाजाभिर्धूपनं दीपकर्म च ॥”

धूपवृक्षः, पुं, (धूपोत्पादको वृक्षः ।) सरलवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सरलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम्)

धूपवृक्षकः, पुं, (धूपवृक्ष + स्वार्थे कन् ।) सरल-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

धूपागुरु, स्त्री, (धूपाय सन्धुचयाय यद्गर्भ ।)
दाहगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूपाङ्गः, पुं, (धूपसाधनमङ्गं यस्य ।) श्लेष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

धूमः

धूपायितः, चि, (धूयते कृति । धूप सन्तापे +
“आयाद्य आघघातुके वा ।” ३ । १ । ३१ ।
इति आयः । ततः क्तः ।) सन्तपः । आधा-
दिना आन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्तधूपयहादि ।
यथा, तन्त्रप्रमोदे ।

“प्रदीपपरिदीपिते विविधधूपधूपायिते ॥”
धूपाङ्गं, स्त्री, (धूपाय अर्हते पूज्यते इति । अर्ह
पूजायाम् + चन् ।) ज्ञानागुरु । इति राज-
निर्घण्टः ॥ धूपयोग्ये, चि ॥

धूपितः, चि, (धूयते कृति । धूप + क्तः ।) सन्ता-
पितः । (यथा, हरिभक्तविलासे ।

“ततो गन्धपविषञ्च गृहीत्वा धूपितं युधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रायेयेद्दिम् ॥”
आधादिना आन्तः । इत्यमरभरतौ ॥ दत्त-
धूपः । यथा,—

“धूपादिना दीहधूपितो इमः ॥”

इति वृक्षाशुर्वेदः ॥

धूमः, पुं, (धूमोति धूयते वा । धू न कम्पे + “इषि-
युधीन्धीति ।” उर्वा १ । १४४ । इति मक् ।)
आङ्गत्वनप्रभवः । धूया इति भाषा । तत्-
पर्यायः । भम्भः २ मरुडाहः ३ स्वतमाजः ४
शिशिञ्जः ५ अग्निवाहः ६ तरी ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ७ । २६ ।

“इविःशमीपक्षवलाजगन्धी

पुण्यः क्षशाभोरदियाय धूमः ॥”

अस्य गुणः । वातपित्तवृद्धिकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ स च मेघाञ्जनयोर्जनकः ॥ (यथा,
मेघदूते । ५ ।

“धूमण्योतिःसज्जलमरुतां सज्जिपातः क मेघः ॥”
भीमादिवदुत्तरपदलोपे धूमकेतुः । यथा, गर्गः ।
“उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्चदिनानि च ॥”
उद्गारजवायुविशेषः । चोया टिङ्कर इति
भाषा ॥ यथा, आङ्गिकतत्त्वधृतवचनम् ।
“धूमोद्गारे तथा वान्ते सूरकर्मणि मैथुने ॥”
चिकित्साविशेषः । यथा,—

“श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।
गन्धाश्चागुरुपञ्चाद्या धूमो मूर्ध्वविरचनम् ॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसाह्वावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासञ्च हिक्काश्वासी गलग्रहः ॥
दन्तदौर्भ्यत्यमासावः स्रोतोघ्नाणाश्चिदोषजः ।
पूतिघ्नायास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥

हनुमन्याग्रहः कङ्कः क्रिमयः पाकुता सुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैश्वर्यं गलगुह्युपजङ्घिका ॥
खालित्वं पिङ्गरत्नञ्च केशार्ता पतननथा ।
त्वथुश्चातितन्त्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥
धूमपानान् प्रशान्थन्ति वनं भवति चाधिकम् ॥
शिरोरहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥”

“क्वात्वा शुक्रा ससृजिष्य सुखा दन्तान्
विष्टस्य च ।

नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत् ॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्युत्तुञ्जुणाः ।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापाणाश्चिञ्जयस्यः ॥

धूमके

परं द्विकालपायी स्याद्दहः कालेषु बुद्धिमान् ।
 प्रयोगे क्लेशिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुःपिवेत् ॥
 चतुःकक्षेत्रियसंशुद्धिलक्षुत्वं शिरसः श्रमः ।
 यथेरितानां दोषाणां सन्धक् पीतस्य लक्षणम् ॥
 व्याधिर्यमान्दं मृकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुम्भादुपप्रवान् ॥”
 “न विरक्तः पिवेद्धूमं न कृते वक्तिकर्मणि ।
 न रक्ती न विषयात्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
 न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
 न मूर्च्छा भ्रमलक्षणासु न शोथे नापि च चते ॥
 न मदादुधे पीत्वा च न क्लेशं न च मांसिकम् ।
 धूमं न सुखा दधा च न रक्तः क्रुद्ध एव च ॥
 न तालुशोथे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
 न शूलके न रोहिण्यां न मेहे न मदाद्ये ॥
 यद्यु धूममकालेषु मोहात् पिवति यो नरः ।
 रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 “धूमः पञ्चविधो भवति तद्व्यथा, प्रायोगिकः
 क्लेशो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति ।
 तत्रैलादिना कुष्ठतम्रवर्गीण्य सुक्ष्णपिष्टेन
 दादशाङ्गुलं शरकाण्डं शौमेयाष्टाङ्गुलं वेष्ट-
 यित्वा लेपयेद्देवा वर्णिः प्रायोगिके । स्नेहफल-
 सारमधुःश्लेष्टसर्पूरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेह-
 मिश्रैः स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । दृष्टती-
 कण्टकारिकान्त्रिकटुककासमर्द्दहृद्भिः कुङ्कुदीत्वड-
 मनःशिलाश्फिट्टम्रहाकर्कटशङ्खीप्रभृतिभिः कास-
 हरेषु कासघ्ने । आयुचर्मखुरशङ्खकर्कट-
 कास्थिमुष्कमन्स्यवर्णरक्तमिप्रभृतिभिर्वामनीयैश्च
 वामनीये ॥”
 “सुखेन तं पिवेत् पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिवेत् ।
 सुखपीतं सुखेनैव बभेत् पीतश्च नासया ॥
 सुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निहरेत् ।
 तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विह्वल्यते ॥”
 “अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः ।
 ब्राह्मश्रोत्राक्षिजिह्वानासुपघातश्च दारुणम् ॥”
 “तत्र स्नेहने वातं श्रमयति स्नेहादुपलेपाच्च ।
 वैरेचनः स्नेह्यासुत्केष्ठापकर्षति रौक्ष्यात्ते-
 क्ष्णादौष्ण्यप्रदायाच्च । प्रायोगिकः स्नेह्यासु-
 सुत्केष्ठासुत्केष्ठापकर्षति साधारणत्वात्
 पूर्वाभ्यामिति ॥”
 “नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।
 दृढकेशजिह्वामशुसुगन्धिविशदाननः ॥”
 “प्रायोगिकं चैकीशुक्लासाणाददीत । सुख-
 नासिकाभ्याश्च पर्यायाश्चीचतुरो वेति ॥
 क्लेशिकं यावदशुप्रष्टतिः वैरेचनिकमादोषदर्श-
 नात् । तिलतज्जलयवागुपीतेन पातथो वाम-
 नीयः यासान्तरेषु कासघ्न इति ॥” इति सुश्रुते
 चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥
 धूमकेतनः, पुं, (धूमः केतनं ध्वजश्चिह्नं यस्य ।)
 अग्निः । (यथा, रघुः । ११ । ८१ ।
 “निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
 धूमशेष इव धूमकेतनः ॥”)

धूमके

केतुग्रहः । इति मेदिनी । ने, २३८ ॥ (महा-
 देवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ।
 “दृषयः शङ्करो निव्यं वर्धन्सी धूमकेतनः ॥”)
 धूमकेतुः, पुं, (धूमः केतुश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः ।
 (यथा, महाभारते । १ । १०३ । १७ ।
 “प्रभां सतुत्कजेदर्को धूमकेतुस्तथोद्यताम् ॥”)
 उत्पातविशेषः । स धूमाभा तारका । इत्यमर-
 भरतौ ॥ (यथा, कुमारः । २ । ३२ ।
 “भवलक्ष्मवरोदीर्घस्तारकाचो महासुरः ।
 उपप्रवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥”)
 ग्रहभेदः । इति विश्वः ॥ * ॥ केतवश्च शिखा-
 वन्ति ज्योतीषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । तदु-
 दये कालाशुद्धिर्यथा,—
 “धूमकेतौ सतुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्व्यान्मङ्गलक्रियाम् ॥
 उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च ।
 वज्रपाते दिनैकं वर्णयेत् सर्वकर्मसु ॥”
 इति गर्गवचनम् ॥
 भोजराजः ।
 “ग्रहे रवीन्दोर्हरणीप्रकम्पे
 केतून्मोक्त्वापतनादिदोषे ।
 व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा-
 न्ययोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥
 वज्रकेतून्मोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रयाणसु त्वजेत् चन्द्रः सप्ररात्रमतः परम् ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च जेतुं कर्म त्रिरात्रकम् ।
 शूद्रस्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत् ॥”
 इति मलमासतन्त्रम् ॥
 अथ केतूनां संस्थानम् ।
 “शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् ।
 बहुरूपमेकमेव प्राह सुनिर्गणः केतुम् ॥”
 तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति
 तेषां षोडश न्हतुनिश्वासजाः । दादशादित्य-
 सम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रीधनाः ।
 सप्त पेटामहाः । पञ्चदश वर्षे वौहालिकस्य
 पुत्राः । सप्तदश मरीचिकशयपललाटजाः ।
 पञ्च च प्राजापतिसहजाः । जयो विभाव-
 सुजाः । धूमोद्भवकैकः । चतुर्दश मय्यमाने-
 ऽन्ते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्म-
 कोपजः ॥” * ॥ गर्गादयः सहस्रं वदन्ति । तथा
 च गर्गः ।
 “अमित्योद्यचारानामशुभानाञ्च दर्शनम् ।
 आमन्तर्णां सहस्रं स्याद्ग्रहाणां संनिबोध मे ॥”
 नारदाख्यो सुनिरकेमेव केतुं बहुरूपं प्राह ।
 यथा,—
 “द्विधात्तरीचभौमस्य एकः केतुः प्रकीर्तितः ।
 शुभाशुभफलं लोके ददात्यक्षमयोदये ॥”
 तत्र धूमकेतुलक्षणम् ।
 “उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुस्तत्पन्नः ।
 इन्द्रायुधातुकारी विशेषतो द्वित्रिचूली वा ॥”
 “इत्यतः प्रवन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतो
 विशेषतः शक्रचापकुरूपकेतुस्तत्पन्नः स धूमकेतुः

धूमसौ

स च न शुभकरः पार्यं करोतीत्यर्थः । रक्तधनुः-
 सङ्घो न शुभकर एव तथा द्विप्रकृति-
 शिखश्च विशेषतः पापफलदः । तथा च सम्य-
 संहितायाम् । अचिरस्थितोऽतिदृष्टस्तमिः
 निग्धमूर्त्तिरदगुदितः । इत्यतः प्रवन्नः केतु-
 लोकाभवाय न शुभो विपरीतो विशेषतः
 शक्रचापसङ्काशः । द्वित्रिचतुश्चूली वा द्वित्रि-
 संखश्च न्हतुकरः । इति भट्टोत्पलकतवरा-
 संहिताटीका ॥ (अन्वविशेषः । यथा, नकु-
 जतान्ववैद्यके । ४ । २६ ।
 “पृष्ठदेशे यदावर्तो वाजिनः संप्रहृष्यते ।
 धूमकेतुरिति ख्यातः स त्वाण्यो दूरतो वृषेः ।”
 तथाच युक्तिकल्पतरौ ।
 “पृष्ठवंशे यदावर्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
 धूमकेतुरिति ख्यातः स त्वाण्यो दूरतो वृषेः ।”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८२ ॥
 “धूमन्तरिर्धमकेतुस्तन्वो वैश्रवणस्तथा ॥”)
 धूमगन्धिकं, स्त्री, (धूमस्यैव गन्धो यस्य । समसं
 इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) रोहिषद्वयम् । इति
 भावप्रकाशः ॥
 धूमजाङ्गलं, स्त्री, (धूमजस्य मेघस्य अङ्गम् धूम-
 जाङ्गं वर्षं तस्माज्जायते इति । जन + डः ।।
 वञ्चकारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूमध्वजः, पुं, (धूमः ध्वजश्चिह्नं यस्य ।) अग्निः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६३ ॥ (यथा, सर्व-
 दर्शनसंग्रहे चात्स्वाकदर्शने ।
 “कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेषा-
 वतां प्रष्टितरूपपद्येत् ॥”)
 धूमप्रभा, स्त्री, (धूमस्य प्रभा इव प्रभा यस्याः ।।
 धूमाम्भकारनरकः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३१ ॥
 धूममहिषी, स्त्री, (धूमस्य महिषीव ।) कुज-
 भटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 धूमयोनिः, पुं, (धूम एव योनिरुत्पत्तिकारणं
 यस्य ।) मेघः । (धूमविशेषोद्भवमेघफलं यथोक्तं
 चिन्तामणिद्वयतन्त्रे ।
 “यज्ञधूमोद्भवं त्वभं द्विजानाञ्च हितं स्तुतम् ।
 दावाभिधूमसम्भूतमभं वनहितं स्तुतम् ॥
 न्तधूमोद्भवं त्वभमशुभाय भविष्यति ।
 अभिचारादिधूमोत्थं भूतनाशाय वै द्विजाः ॥”)
 तुक्तकः । इत्यमरः ॥
 धूमलः, पुं, (धूमवर्द्धनं लातीति । ला + कः ।।
 क्तवालोहितवर्णः । (यथा, नैषधे । १६ । ५ ।
 “अपि मधुकरो कालिमन्या विराजति धूमल
 च्छविरिव रवेर्लाञ्छालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥”
 तदुत्पत्तिः, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
 धूमसंहतिः, स्त्री, (धूमस्य संहतिः सङ्घः ।
 धूमसङ्घः । इति इलायुधः ॥
 धूमसौ, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा, भावप्रकाशे
 “मायानां हालयस्तोये स्थापिताख्यक्तकचुका
 आतमे शोषिताः पात्रे पिटाक्षा धूमसौ स्तुता
 धूमसौ रक्षिता वैव प्रोक्ता धुर्भुरिका वृषेः ।
 धुर्भुरी कषपित्तघ्नी किञ्चिदातकरी स्तुता ॥”

धूमः

भः, पुं. (धूमस्य आभा इव आभा यस्य ।)
 धूमवर्णः । इति शब्दमाला ॥ तदिति, त्रि ॥
 वती, स्त्री, इशमहाविद्यानागतविद्याविशेषः ।
 यस्या ध्यानं यथा,—
 'विषर्वा चक्षला दुष्टा दीर्घा च मलिनाम्बरा ।
 वसुक्तकुम्भला रूक्षा विधवा विरलङ्घिजा ।
 नाकध्वजराक्षसा विलम्बितपयोधरा ॥
 रूर्पहस्तातिरश्वाद्या धृतहस्तवराश्विता ।
 गृहघोषा तु भृशं कुटिला कुटिलेक्षणा ॥
 वृत्तिपासाईता नित्यं भयदा कलहासदा ।
 ग्रेते कृष्णचतुर्दश्यां पुरश्चरणसिद्धये ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 अस्या मन्त्रो यथा, मन्त्रकोषि ।
 'दान्तावर्धोश्रविन्दन्तौ ततो धूमावताहितः ।
 धूमावतो मनुः प्रोक्तो वैरिनिग्रहकारकः ॥”
 धूम धूमावतो स्वाहा ॥)
 धूमः, स्त्री, (धूम इव जलीयपदार्थोऽस्यस्यता
 इति । धूम+ठन् । स्त्रियां टाप् ।) कुञ्ज-
 ऋतिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पक्षिविशेषः ।
 फिज्जा इति ख्याता । तदुच्यते,—
 'शशश्री भासकुररगुणलोककुलिङ्गकाः ।
 धूमिका मधुहा चेति प्रसहा नृगपक्षिणः ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥)
 धूमः, स्त्री, (धूमादुत्पत्तित परम्परासम्बन्धेनेति ।
 धूम+स्या+कः । धूमयोनिमेघोत्पन्नवज्रजात-
 वाद् परम्परासम्बन्धत्वम् ।) वज्रधारम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (धूमोत्थिते, त्रि ॥)
 धूमः, स्त्री, यमपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । १६५ । ११ ।
 'शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्धया सह ।
 वरुणः सह गौर्या च सहर्षा च धनेश्वरः ॥”)
 धूमोपतिः, पुं, (धूमोर्गौर्याः पतिः ।) यमः ।
 इति हारावली । ५७ ॥
 धूमः, स्त्री, (धूमानां सम्बन्धः इति । धूम+पाशा-
 दित्वात् यः ।) धूमसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥
 धूमः, पुं, (धूम्या इव अटतीति । अट+अच् ।)
 पक्षिविशेषः । फिज्जा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 कलिङ्गः २ भृङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥
 धूमः, पुं, (धूमं धूमवर्णं रातीति । रा+कः ।
 एषोदरादित्वात् वाधुः ।) श्यामरक्तमिश्रित-
 वर्णः । तत्पर्यायः । धूमलः २ कृष्णलोहितः ३ ।
 तदिति, त्रि । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,
 रघु । १५ । १६ ।
 'धूमधूमो वसागन्धो ज्वालावभृश्रिरोरुहः ।
 क्रयाङ्गणपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः ॥”)
 धूमवर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (असुरविशेषः ।
 यथा हरिवंशे । २३२ । ८ ।
 'वसुधो रभसश्चक्षो धूमश्चैव महासुरः ॥”
 कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ८ । ४५ । ६२ ।
 'धूमनामानि वाप्येषां येऽप्ये कन्दस्य सैनिकाः ॥”
 धूमः श्वेतकलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदक्षया ॥”)

धूमः

धूमकः, पुं, (धूमवर्णेन कायतीति । कैः+कः ।)
 उद्दः । इति जटाधरः ॥
 धूमपत्रा, स्त्री, (धूमं धूमवर्णं पत्रं यस्याः ।
 अजादेराक्षतिगन्धत्वात् टाप् ।) सुपविशेषः ।
 तत्पर्यायः । धूम्राडा २ सुलभा ३ स्वयम्भवा ४
 गृध्रपत्रा ५ गृध्राणी ६ क्षमिणी ७ श्रीमला-
 पत्रा ८ । अस्या गुणाः । रसे तिक्तत्वम् ।
 श्लोषकामिकासनाशित्वम् । उष्णत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । अग्निदीपनकारित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 धूममलिका, स्त्री, (धूमं मूलमस्याः । कप् । टापि
 अत इत्वम् ।) मूलीष्टवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूमलोचनः, पुं, (धूमो लोचने यस्य) कपोतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ शुभासुरसेनापतिः ।
 यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । ३ ।
 “हे धूमलोचनशु त्वं स्वसेन्यपरिवारितः ।
 तामानय बलाहटां केशाकर्षणविक्रमाम् ॥”
 धूमवर्णः, पुं, (धूमं वर्णमस्य ।) तुल्यः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पर्वतविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २२८ । ७३ ।
 “देवाहृतपर्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ।
 क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूमवर्णश्च पर्वतः ॥”)
 कृष्णलोहितवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २८३ । २६ ।
 “ऋचाणां धूमवर्णाणां तिस्रः कोट्यो यव-
 स्थिताः ॥”)
 धूमवर्णा, स्त्री, (धूमं वर्णमस्याः टाप् ।) अग्नेः
 सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति जटाधरः ॥
 (यदुक्तं सुखकोपनिषदि । २ । ४ ।
 “काली कराली च मनोजवा च
 सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिणी विश्वरूपी च देवी
 लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥”)
 धूम्रा, स्त्री, (धूम+टाप् ।) शशाङ्गुली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (धरनामवधोर्माता यथा,
 महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविदो भुवक्षया ॥”)
 धूमिका, स्त्री, शिशुपादुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूर, ई ड य वधे । गती । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-सक-सेट् ।) दीर्घो । ई, धूर्णः ।
 ड य, धूर्णते । इति दुर्गादासः ॥
 धूर्जटिः, पुं, (धूर् भारभूता जटिर्यस्य । यद्वा,
 जट संघाते+इन् । धूर्गङ्गा जटिष्वस्येति । धूर-
 ऋलौकश्चिन्ताया जटिः संघातो यत्र वा ।)
 शिवः । इत्यमरः । २ । १ । ३५ ॥ (यथा, भाग-
 वते । ४ । ५ । २ ।
 “ऋद्धः सुदहौष्ठपुटः स धूर्जटि-
 र्जटां तद्भिद्विषटोयरोचिषम् ॥”)
 धूर्णः, स्त्री, (धूर्णतीति । धूर्ण+“हिसिन्धिति ।”
 उर्णा ३ । ८६ । इति तन् ।) विङ्गलवचम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहकिट्टम् । इति शैम-
 चन्द्रः । ३ । ४० ॥

धूलिः

धूर्णः, पुं, (धूर्णति ह्वणीति । धूर्ण+तन् ।) धूसर-
 वृक्षः । इति मेदिनी । ते, २८ ॥ चोरकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (खड्गलवचम् । इति
 विश्वः । ते, २२ ॥)
 धूर्णः, त्रि, (धूर्णति ह्वणीति । धूर्ण+“हिसि-
 न्धितिवाभिमिलधूर्णविभ्यस्तन् ।” उर्णा । ३ ।
 ८६ । इति तन् ।) व्यूतकृत । वक्षकः । शेषस्य
 पर्यायः । मायी २ । इति शैमचन्द्रः । ३ ।
 १४६ ॥ चिटः ३ । इति मेदिनी । ते, २८ ॥
 (यथा, महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
 “प्रिया हि धूर्णा मम देविनः सदृ
 भर्षाश्च देवोपम । राण्यमर्हति ॥”
 यथा च पञ्चतन्त्रे । ३ । ७२ ।
 “नराणां नापितो धूर्णः पक्षिणां चैव वायसः ।
 दंष्ट्रिणाश्च शृगालश्च श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥”
 धूर्णकः, पुं, (धूर्ण+कन् स्वार्थे ।) शृगालः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ धूर्णश्च ॥ (नागभेदः ।
 यथा, महाभारते । १ । ५७ । १३ ।
 “बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्णकः प्रातरातकौ ।
 कौरवकुलजास्वैते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
 धूर्णकृत, पुं, (धूर्ण+भावे तन् । धूर्णं ह्विनं
 करोतीति । क्त+क्लिप् । तुगागमश्च । धूसुरः ।
 इति शब्दमाला ॥ वक्षककारके, त्रि ॥
 धूर्णजन्तुः, पुं, (धूर्णचासौ जन्तुश्चेति ।) मानुषः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूर्णमानुषा, स्त्री, (धूर्णां ह्वंसितो मानुषोऽन-
 येति ।) राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूर्णरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । धुरां धरः ।
 एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः । इत्यमर-
 टीकायां रमानाथः ॥
 धूर्णहः, त्रि, (वहतीति । वह+अच् । धुरां
 वहः । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) धुरन्धरः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
 धूर्णो, स्त्री, (धूरं अजतीति । अज+क्लिप् । ततः
 अजो वीभावः ।) रयायभागः । तत्पर्यायः ।
 यानसुखम् २ वधूः ३ । इति शैमचन्द्रः । ३ ।
 ४२१ ॥
 धूलकं, स्त्री, (धू+बाहुलकात् लकः ।) विषम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 धूलिः, स्त्री, (धुवति धूयते वेति । धू+बाहुल-
 कात् लिः ।) पार्थिवपूर्णम् । धूला इति भाषा ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १४ । २४ ।
 “शशानचक्रानिलधूलिधूम-
 विकीर्णविद्योतजटाकजापः ।
 भस्मावगुण्डामलवकमदेहो
 देवस्त्रिभिः पश्यति देवराज ॥”)
 तत्पर्यायः । रेणुः २ पांशुः ३ रजः ४ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ६८ ॥ धूली ५ पांशुः ६ । इति
 भरतः ॥ चितिकणः ७ चौद्रः ८ चूर्णम् ९
 तूक्ष्णम् १० मञ्जीत्रवः ११ वातकेतुः १२ नभः-
 केतुः १३ कणा १४ चितिकणा १५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ ३ ॥

धूसरः

दौपत्यज्ञानमुच्छ्वायाच्छिन्नकेशनखादिकम् ।
 अजमार्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराणतम् ॥”
 इति कर्मलोचनः ॥
 “अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनोरजः ।
 खियः पादरजो राजन् ! शक्रादपि हरेत त्रियम् ॥”
 इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥
 धूलिका स्त्री, (धूलिरिव प्रतिपत्तिः । “इवे प्रति-
 क्तौ ।” ५।३।६६ इति कन् । टाप् ।) कुञ्-
 भटिका । इति शब्दरत्नावली । (नीहारः ।
 यथा, नीहारे वायुशब्दे चेति इत्यत्र नीहारे
 धूलिकायामिति मनुटीकायां कुञ्जकभट्टः ॥)
 धूलिकेदारः, पुं, (धूलिप्रधानः केदारः । इति
 मध्यलोपिसमासः ।) वप्रः । चित्रम् । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 धूलिगुच्छकः, पुं, (धूलिनां गुच्छक इव । इवार्थे
 कन् ।) पटवासकः । पञ्चगुच्छम् । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 धूलिध्वजः, पुं, (धूलिरेव ध्वजो यस्य ।) पवनः ।
 इति त्रिकाण्शेषः ॥
 धूलिपुष्पिका, स्त्री, (धूलिः परागस्तत्प्रचुरं पुष्पं
 यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) केतकी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 धूलिकदम्बः, पुं, (धूलिनां कदम्बमत्र ।) नीपः ।
 तिनश्रिः । वरुणवृक्षः । इति मेदिनी । वे,
 १७ ॥ (धूलिसम्भे, स्त्री ॥)
 धूलिकदम्बकः, पुं, (धूलिकदम्ब + स्वार्थे कन् ।)
 नीपः । इति जटाधरः ॥
 धूलिपटलः, पुं, (धूलिनां पटलं यत्र ।) उड्डीय-
 मानधूलिसम्भेः । यथा, धूलिपटले धूमत्व-
 भवे तत्रासता धूमत्वेन । इत्यादि सामान्यलक्ष-
 नायां शिरोमणिः ॥ (धूलिसम्भे, स्त्री ॥)
 धूश्र, क कान्तिहस्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 परं-सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । कान्तिहस्तः
 शोभितकरश्चम् । चन्दनो धूश्रयत्नम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 धूष, क धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । धूषः कान्तिहस्तः ।
 चन्दनो धूषयत्नम् । इति दुर्गादासः ॥
 धूस, क धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । धूषः कान्तिहस्तः ।
 क, धूसयत्नम् चन्दनः । महिषधूसरितः सरित-
 स्तमिति जानकीहरणयमकाङ्क्षान्त एवाय-
 मिति रमानाथः । स्वमते ताजसम्भुङ्गान्मो-
 ऽप्ययम् । इति दुर्गादासः ॥
 धूसरः, पुं, (धुनातीति । धू + “लधूमदिभ्यः कित् ।”
 उर्णा ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।)
 ईयत्पाण्डुवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ ।
 ५ । १३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ६० ।
 “श्वेनपक्षिपरिधूसरालकाः
 सान्ध्यमेघसधिराङ्गवाससः ॥”)
 उडः । गर्भः । कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तैलकारः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥ * ॥

धृतिः

धूसरवस्तूनि यथा । धृतिः १ कृता २ करमः ३
 यद्गोधिका ४ कपोतः ५ धूषिकः ६ रङ्गम् ७
 काककच्छः ८ खरादिः ९ । इति कविकल्प-
 लता ॥
 धूसरच्छदा, स्त्री, (धूसर ईयत् पाण्डुवर्णच्छदो
 यस्याः ।) श्वेतवृक्षा । इति रत्नमाणा ॥
 धूसरपत्रिका, स्त्री, (धूसरं पत्रमस्याः । डीप् ।
 स्वार्थे कन् । टापि पूर्वोद्वेगः ।) हस्तिमुष्ठी-
 क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूसरा, स्त्री, (धूसर + टाप् ।) पाण्डुरपत्नीक्षुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 धूसरी, स्त्री, (धूसर + डीप् ।) किन्नरीभेदः ।
 इति मेदिनी । रे, १७० ॥
 धूसूरः, पुं, (धूस् कान्तिकरणे + भावे क्तिप् । तं
 त्र्ययंते हिनस्तीति । तूर हिसे + “रगुपधञ्जेति”
 ३ । १ । १३५ । इति कः ।) धूसूरवृक्षः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 धृ, क धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 धृ, ड अवध्वंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 व्यात्म-अकं-अनिट् ।) अवध्वंसः पतनम् । ड,
 धरते पत्रं वृक्षात् । गोविन्दभट्टस्तु अवध्वंसने
 इति पठित्वा विध्वंसनं ध्वंसनं तस्याभावोऽवि-
 ध्वंसनं स्थापनमिति व्याख्याति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 धृ, ड श्र स्थितौ । धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-आत्म-स्थितौ अकं-धृतौ सकं-अनिट् ।)
 ड श्र, धियते । इति दुर्गादासः ॥
 धृ, अ धृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-उभं-सकं-
 अनिट् ।) अ, धरति धरते । इति दुर्गादासः ॥
 धृज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
 सेट् ।) षष्ठस्वरी । इति दुर्गादासः ॥
 धृज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् । इट् ।) सप्तमस्वरी । इ, धृजति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 धृतः, त्रि, धृधातोः कर्मणि कर्त्तरि च क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥ धारयविश्रुष्टः । धरा इति भाषा ।
 (यथा, महाभारते । १ । ७४ । १०३ ।
 “अश्वमेधसहस्रश्च सत्यश्च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राह्वि सत्यमेव विश्रुष्यते ॥”)
 अवध्वस्तः । पतित इति यावत् । स्थितः ।
 (स्थिरौहस्तः । निश्चितः । यथा, महाभारते ।
 ७ । १६ । २८ ।
 “धृतां धनस्यवधे प्रतिष्ठाश्चापि चक्रिरे ॥”
 पुं, त्रयोदशमगो रौच्यस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 हरिवंशे । ७ । २२ ।
 “चित्रसेनो विश्विचक्ष नयो धर्म्मभृतो धृतः ।
 सुनेत्रः चक्रवर्त्तिश्च सुतपा निर्भयो ढफः ।
 रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरं तु त्रयोदशे ॥”
 इत्युर्वशीयधर्म्मस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
 ६ । २३ । १७ ।

धृतिः

“इत्योश्च तनयो वभुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ।
 आरभस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्म्मस्ततो धृतः ।
 धृतराष्ट्रः, पुं, (धृतं राष्ट्रं येन ।) दुर्योधनपिता
 स जन्मान्धः श्रान्तगुपुत्रः विचित्रवीर्ये
 आवाप्यातः । इति महाभारते । १ । ६५ । ५
 (अयं हि गन्धर्वपतेर्हंसस्य अंशावतारः
 यथा, महाभारते । १ । ६७ । ८४ ।
 “अरिहायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिव्युतः ।
 स गन्धर्वपतिर्जन्मै कुरुवंशविवर्द्धनः ॥”)
 सुराजा । नागभेदः । इति मेदिनी । रे, २७
 (यथा, महाभारते । २ । ६ । ६ ।
 “कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ ॥”
 पद्मिभेदः । इति विश्वहेमचन्द्रौ । (गन्धः
 विशेषः । यथा, विश्वपुराणे । २ । १० । १५ ।
 “ब्रह्मापेतोऽथ ऋतञ्जित् धृतराष्ट्रोऽथ सप्तमः ।
 बलिराजस्य पुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३
 ७४ ।
 “बलेः पुत्रशतश्चासीद्वाण्येष्टं नराधिप ।।
 धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चक्रमाश्चेत्प्रतापनः ॥”
 जनमेजयस्य षष्ठपुत्रः । यथा, महाभारते
 १ । ६४ । ५४ ।
 “जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महावनाः ।
 धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्व्याक्रीक एव च ॥”
 धृतराष्ट्री, स्त्री, (धृतराष्ट्रस्य पत्नी । डीप् ।) हं-
 पत्नी । इति मेदिनी । रे, २७२ ॥ (यथा, मह
 भारते । १ । ६६ । ५७, ५६ ।
 “काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तप
 सुकीम्
 ताप्या तु सुधुवे देवी पश्चेता लोकविश्रुताः ॥”
 “धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसाश्च सर्वश्रः ।
 चक्रवाकांश्च भ्रंते जनयामास सेव तु ॥”
 हंसपदीकता । इति हेमचन्द्रः ॥)
 धृतिः, पुं, (धियते इति । धृ + क्तिन् । अभिध
 नात् पुंस्त्वम् ।) इटिः । इति मेदिनी । ते, २५
 (विश्वेदेवविशेषः । यथा, महाभारते । १
 ६१ । ३० ।
 “वलं धृतिर्विपाप्मा च पुण्यज्ञत् पावनक्षया ।
 चन्द्रवंशीयनृपविशेषस्य विजयस्य पुत्रः । य
 हरिवंशे । ३१ । ५५ ।
 “विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ।
 निमिर्वंशीयानामेकतमः । यथा, भागवते । १
 १३ । २६ ।
 “सुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहृत्तो धृतिस्ततः ।
 यद्वयंशीयवभ्रोः पुत्रः । इति विश्वपुराणे
 ४ । १२ । १५ । “रोमपादाबभुः वभोः पु
 धृतिः ॥”)
 धृतिः, स्त्री, (धृ + क्तिन् ।) तुष्टिः । (यथा, म
 ६ । ६२ ।
 “धृतिः क्षमा दमोऽस्त्वयं शौचमिन्द्रियविय
 धीर्विद्या सत्यभक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम् ॥”
 योगभेदः । शैब्यम् । (यथा, वाजसनेयसंहित
 याम् । ३४ । ३ ।

“यन्प्रज्ञानसुतं चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरन्दनं
प्रजासु ॥”)

प्रारब्धम् । इति मेदिनी । ते, २६ ॥ सुखम् ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २२२ ॥ (क्रतुः । यथा,
कात्यायनश्रौतसूत्रे । २० । २ । ८ ।

“राजस्यो धृतिश्च युद्धजपयुक्ताः ॥”)

बोधप्रमादकान्तर्गतत्रयोदशमाहका । इति
भवदेवः ॥ अष्टादशाक्षरादृष्टिच्छन्दोभाजम् ।
इति ह्यन्दोमञ्जरी ॥ * ॥ धृतियोगजातफलं
यथा,—

“धृतियोगसमुत्पन्नः प्राज्ञः संहृष्टमानसः ।
नावदूकः सभायाश्च सुग्रीलो विनयान्वितः ॥”
इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

धारणा । सा त्रिधा । यथा,—

“धृत्वा यथा धारयते मनःप्राणैर्नियक्रियाः ।
योगेनाशुभचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयतेऽञ्जनं । ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥
यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मोधा धृतिः सा तामसी मता ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ३३-३५ ॥

ध्वरी, स्त्री, (धृत् + “वनो रच्” ॥ १ । ७७ ।
इति डीप् रश्चान्तादेशः ।) भूमिः । इति
संज्ञिसारोणादित्तिः ॥

धृत्वा, [नृ] पुं, (धरतीति । धृ + “शीङ्कृशि-
रुद्धिञ्चितीति ।” उर्णा ४ । १२३ । इति क्रनिप् ।)
धर्मः । विप्रः । समुद्रः । अन्तरौक्षम् । मेधावी ।
विष्णुः । इति संज्ञिसारोणादित्तिः ॥

धृष, आ कि अमर्षे । क्रोध इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पञ्चे भां-परं-सकं-सेट् ।)
आ, धर्षितं धृष्टं तेन । कि, धर्षयति धर्षति ।
अमर्ष इह अभिभवः । इति भट्टमल्लः । न
धर्षति निजाः प्रजाः । तमेव धर्षयत्येकं यस्तासु
प्रतिकूलतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, उ संहृती । श्लिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां परं-संहृती अकं-हिंसे सकं-सेट् । उदि-
त्वात् ऋवेट् ।) उ, धर्षित्वा धृष्ट्वा । संहृतिः ।
सम्बन्धः । इति दुर्गादासः ॥

धृष, क ड शक्तिवन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) शक्तिवन्धनं शक्ति-
वन्धः । क ड, धर्षयति वद्धं पयः । इति दुर्गा-
दासः ॥

धृष, ञि आ न प्रागल्भ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-अकं-सेट् ।) ञि, धृष्टोऽस्ति । आ,
धर्षितं धृष्टं तेन । न, धृष्टोति गुरोरग्रे यः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

धृषुः, पुं, (धृष्टोतीति । धृष् + “पृभिदियधीति ।”
उर्णा १ । २४ । इति कृः ।) दण्डः । इत्युणादि-
कोषः । संघातः । प्रगल्भः । इति संज्ञिसा-
रोणादित्तिः ॥

धृष्टः, त्रि, (धृष् + क्तः ।) प्रगल्भः । इति सुग्ध-
बोधयाकरवम् ॥ (यथा, भागवते । ५ । १२ । ७ ।

“जनस्य गोभासि विकल्पमानो
न शोभसे दृक्सभासु धृष्टः ॥”)

निर्लज्जः । तत्पर्यायः । धृष्णक् २ वियातः ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ धृष्णुः ४ दृष्क् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः । धर्षितः ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ चतुर्विधपथ्यन्तर्गतपतिविशेषे, पुं ।

तस्य लक्ष्यं यथा, “भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-
ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणः ।”
इति रसमञ्जरी ॥ (चेद्विंशतीयकुन्नेः पुत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३६ । २४ ।

“कुन्नेर्धृष्टः सुतो जज्ञे रथधृष्टः प्रतापवान् ॥”
सप्तममनोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ८ ।
१३ । २ ।

“मनुज्विवस्वतः पुत्रः आङ्गदेव इति श्रुतः ।
सप्तमो वर्षमानो यस्तदपत्यानि मे श्रद्धु ॥
इत्याकुर्नभगश्चैव धृष्टः श्रय्यातिरेव च ॥”
धृष्णुरिति कुत्रापि दृश्यते ।)

धृष्टा, स्त्री, (धृष्यते स्मिति । धृष् शक्तिवन्धे + क्तः ।
टाप् ।) असती । इति शब्दरत्नावली ॥

धृष्णक्, [ज्] त्रि, (धृष्णोतीति । धृष् प्रागल्भ्ये
+ “स्वपितृघोर्नञिङ्” ३ । २ । १७२ । इत्यत्र
“धृषेच्च” इति काशिकोक्तेर्नञिङ् ।) निर्लज्जः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

धृष्णुः, पुं, (धर्षति अभिभवति अत्यकारमिति ।
धृष् अमर्षं + बाहुलकात् निः । स च कित् ।)
किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥

धृष्णुः, त्रि, (धृष्णोतीति । धृष् + “त्रसिद्यधिधृषि-
त्सिपेः क्तः” ३ । २ । १४० । इति कृः ।) धृष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२५ । ५ ।

“न हि त्वा शूरो न तुरो न धृष्ण-
र्न त्वा योधो मय्यमानो युयोध ॥”)

पुं, काष्णिका । इति शब्दचक्रिका ॥ (वैवस्वत-
मनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १० । १ ।

“मनोवैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः ।
इत्याकुश्चैव नाभागो धृष्णुः श्रय्यातिरेव च ॥”
सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव ।
७ । ६० ।

“वरिष्णुराज्यो धृष्णुश्च राजः सुमतिरेव च ।
सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रा भवित्या दृष्ट भारत ॥”
धन्ववंशोद्भवकुक्कुरराजस्य सुतः । यथा, तत्रैव
३७ । १८ ।

“कुक्कुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा ।
कपोतरोमा तस्याय तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥”
कवेः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १३३ ।

“कविः कायश्च धृष्णुश्च बुद्धिमानुशान्तया ।
भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चौरश्च धर्मावित् ॥
अष्टौ कविसुता स्तेते सर्वमेभिर्जगत्तम् ॥”)

धे, ट पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं सकं-
अनिट् ।) धयति । टः स्त्रियामीवर्यः । स्तन-
न्धयी । इति दुर्गादासः ॥

धेनुः, पुं, (धीयते इति धयत्यस्मादिति वा । धेट
पाने + “धेट इच्” उर्णा ३ । ११ । इति न
इच्छान्तादेशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
नदः । इति मेदिनी ॥

धेना, स्त्री, (धेन + टाप् । “टिप्त्विपि स्वयैव डीप् ।
इति हरदत्तोक्तेर्न डीप् ।” इति केचित् ।)
नदी । (दधातेर्लटः शान्तिश्च आत्थयेन एत्वा-

भ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन
लौकिकाय वा । यद्वा, धेट पाने ‘धेट इच्’ इति
नप्रत्ययः इकाराच्छान्तादेशः गुणः । धयन्ति
तामिति धेना । पानमत्र स्त्रीकारः । यद्वा,
आस्वादः । धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन
धयन्ति प्राण्यमिति धेना ।” इति देवराजयज्ज्या ।
१ । ११ । ३६ ।) भारतीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । ६ ।

“अस्य धारा अष्टजडि धेनाः ।”
“धेना माध्यमिका वाचश्च विवृणोति ।” इति
तद्गाथे सायनः ॥

धेनिका, स्त्री, (धेनो नदः । लक्षण्या जलसमीप-
स्थानम् । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या इति ।
धेन + टन् । टाप् ।) धन्याकम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥

धेनुः, स्त्री, (धयति खेदि सुसान् धीयते वत्सैरिति
वा । धेट पाने + “धेट इच्” उर्णा ३ । ३४ ।
इति नुः इच्छान्तादेशः ।) नवप्रकृता गौः । तत्-
पर्यायः । नवसूतिका २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
७१ ॥ नवप्रकृता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
दानैयदृष्टधेनवो यथा,—

“यास्तु पापविनाशिन्यः पश्यन्ते दृष्टधेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च धनाधिप ! ॥
प्रथमा गुडधेनुः स्याद्दृष्टधेनुरथापि वा ।
तिलधेनुस्ततैया च चतुर्थी जलमंशिका ॥

श्रीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुरथापि वा ।
सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुरथापि ॥
रसधेनुश्च नवमी दृष्टमी स्यात् स्वरूपतः ॥
कुम्भाः स्युर्ध्वधेनुनामितरासान् राश्रयः ।
सुवर्णधेनुमप्यत्र केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥
नवमीतेन तैलेन तथाप्ये तु महर्षयः ।

एतदेव विधानं स्यात् एवोपस्कराः स्मृताः ॥
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्वणि पर्वणि ।
यथाश्राद्धं प्रदातया भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
गुडधेनुप्रसङ्गेन सर्वास्तव मयोदिताः ।
अश्वेयश्चकलदाः सर्वपापहराः शुभाः ॥
व्रतानामुत्तमा यस्माद्विप्रोकदादृष्टीव्रतम् ।
तदङ्गत्वेन चैवात्र गुडधेनुः प्रशस्यते ॥
अयने विद्युवे पुण्ये यतीपातेऽथवा पुनः ।
गुडधेनुवादयो देयास्तुंपरागादिपुण्यसु ॥”

इति मत्स्यपुराणी ७६ अध्यायः ॥
पूर्वोक्तधेनुनां दानविधयस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥
अथ कपिलाधेनुदानादिफलम् ।

धीतोवाच ।
“अघातः संप्रवक्ष्यामि कपिलाधेनुसुतमाम् ।

धेनुः

यत्प्रदानासरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन दद्याद्देवुः सवत्सकाम् ॥
 सर्वालङ्कारसंयुक्ता सर्वरत्नसमन्विताम् ॥
 कपिलायाः शिरोऽग्निवे सर्वनीर्थाणि भामिनि ॥
 पितामहनियोगाच्च निवसन्ति हि विद्यशः ॥
 प्रातरुत्थाय यो मर्त्यः कपिलागलमस्तकात् ॥
 अथनु भक्त्या पानीयं शिरसा वन्दते शुचिः ॥
 स तेन पुण्यतोयेन तत्पञ्चाङ्गप्रतिष्ठितः ॥
 त्रिंशद्द्वयं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
 कल्पसुत्याय यो मर्त्यः कुर्यात्तासां प्रदक्षिणम् ॥
 प्रदक्षिणीकृता तेन पृथिवी स्यात् वसुधरे ! ॥
 प्रदक्षिणेन चैकेन अद्वायुक्तेन तत्पञ्चात् ॥
 दशजन्मकृतं पापं तस्य नश्यत्संशयम् ॥
 कपिलायास्तु मूर्त्तेः स्नात्वा चैव शुचिर्जनः ॥
 स गङ्गादिषु तीर्थेषु स्नातो भवति मानवः ॥
 तेन स्नानेन चैकेन भावयुक्तेन वै नरः ॥
 यावज्जीवज्जतान् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 गोसहस्रान् यो दद्यात्केशव कपिलां नरः ॥
 सममेतत् पुरा प्राह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 गवांसि न लङ्घेत मृत्ये गन्धे न दूषयेत् ॥
 यावज्जिज्जितं तं गन्धं तावत् पुरेण्येः पूर्यते ॥
 गवां कण्ठयनं श्रेष्ठं तथा च परिपालनम् ॥
 तुल्यं गोशतदानस्य भयरोगादिपालने ॥
 त्वयोऽदकानि यो दद्यात् क्षुधितानां गवाङ्गिकम् ॥
 सोऽश्वमेधफलं दिव्यं लभते मानवोत्तमः ॥
 विमानैर्विधिर्द्विभ्यः कथाभिरभिरर्चितैः ॥
 सद्यमानस्तु गन्धर्वैर्दोष्यमानो यथाश्रयः ॥” * ॥
 एकादशप्रकारकपिलासंज्ञां यथा,—
 “सुवर्णकपिला पूर्वं द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
 तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
 पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ॥
 सप्तमी श्वेतपिङ्गला अष्टमी लक्ष्मिपिङ्गला ॥
 नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ॥
 एकादशी खुरश्वेता एतासां सर्वलक्षणा ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्ता सर्वालङ्कारसुन्दरी ॥
 ब्राह्मणाय च दातव्या सर्वसुक्तिप्रदायिनी ॥
 सुक्तिसुक्तिप्रदा तेषां विष्णुमार्गप्रदायिनी ॥”
 इति कपिलामाहात्म्यम् ॥ * ॥
 अथोभयसुखीधेनुदानादिविधानम् ॥
 होता उवाच ॥
 “अतः परं महाराजोभयसुखाः समासतः ॥
 विधानं यद्द्वारोहे ॥ धरण्याः कथितं पुरा ॥
 तदहं संप्रवक्ष्यामि तव पुण्यफलञ्च यत् ॥
 धरण्युवाच ॥
 यत्त्वया कपिला नाम पूर्वसुत्पादिता प्रभो ! ॥
 होमधेनुः सदा पुण्या सा ज्ञेया कतिलक्षणा ॥
 कियन्त्यः कपिलाः प्रोक्ताः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥
 प्रसूयमाना दानेन किं पुण्यं स्याच्च माधव ! ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण जगद्गुरो ! ॥
 श्रीवराह उवाच ॥
 शृणुष्व भद्रे ! तस्मिन् पवित्रं पापनाशनम् ॥
 यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

धेनुः

कपिला अग्निहोत्रार्थं यद्दार्थं च वरानने ! ॥
 उद्धृत्य सर्वतेजसि ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
 पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं कपिला च वसुधरे ! ॥
 तपसस्तप एवायं व्रतानां व्रतसुत्तमम् ॥
 दानानामुत्तमं दानं निधीनां ह्येतदक्षयम् ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि गुह्यान्थायतनानि च ॥
 पवित्राणाञ्च पुण्यानि सर्वलोकेषु सुन्दरि ! ॥
 होतव्यान्वसिहोत्राणि सायं प्रातर्दिजातिभिः ॥
 कपिलाया हृतेनेह दद्यात् क्षीरेण वा पुनः ॥
 जुहुते अग्निहोत्राणि मन्त्रैश्च विविधैः सदा ॥
 पूजयन्नतिथींश्चैव परां भक्तिमुपागताः ॥
 ते यान्थादिदिव्यैश्च विमानैर्द्विजसत्तमाः ॥
 स्वयंमङ्गलमध्ये च ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥
 कपिला या पिङ्गलाक्षी सर्वसौख्यप्रदायिनी ॥
 सिद्धिबुद्धिकरी देवी कपिलानन्तरूपिणी ॥
 पूर्वोक्ता यास्तु कपिलाः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥
 एतादृश्यः समाख्याताः कपिलास्ते वरानने ! ॥
 सर्वा स्तेना महाभागास्तारयन्ति न संशयः ॥
 सङ्गेषु प्रशस्ता च सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 अग्निपुच्छा अग्निमुखी अग्निलोमानलप्रभा ॥
 तथाग्नेयी सदा देवी सुवर्णास्था प्रवर्त्तते ॥” * ॥
 श्रुत्वात् कपिलाप्रतिग्रहे दोषो यथा,—
 “गृहीत्वा कपिलां श्रुत्वात् कामतः सदृशो भवेत् ॥
 पतितः स द्विजातीनां चाङ्गालसदृशो हि सः ॥
 न तस्मात् प्रतिशङ्क्यात् श्रुत्वादिपः प्रतिग्रहम् ॥
 दूरात्ते प्रतिहर्षेयाः श्वभिक्षुल्या इवाध्वरे ॥
 सर्वकाशे हि सर्वे वै वर्जिताः पितृदेवतैः ॥
 असम्भाव्याप्रतिग्रहाः श्रुत्वास्ते पापकर्म्मिणः ॥
 पिवन्ति यावत् कपिलां तावत्तेषां पितामहाः ॥
 भूमेर्मेलं समन्नान् जायन्ते विद्भुञ्जिश्चिरम् ॥” * ॥
 श्रुत्वा कपिलाक्षीरादिपाने दोषो यथा,—
 “तासां क्षीरं हृतं वापि नवनोतमयापि वा ॥
 उपजीवन्ति ये श्रुत्वास्तेषां गतिमथो श्रेष्ठ ॥
 कपिलाजीविनः श्रुत्वाः क्रूरा गच्छन्ति रौरवम् ॥
 रौरवे तु महारौरवे वर्षकोटिशतं धरे ! ॥
 ततोऽपि सुक्ताः काशेन श्वानयोर्वा ब्रजन्ति ते ॥
 श्वानयोर्वा विसुक्तस्तु विड्यायां जायते क्रिमिः ॥
 विड्यास्थानेषु पापिष्ठा दुर्गन्धिषु च निवशः ॥
 भूयो भूयो जायमानास्तत्रोत्तारं न विन्दति ॥
 ब्राह्मणश्चैव यो विद्वान् कुर्यात्तथा प्रतिग्रहम् ॥
 ततः प्रमत्तमेध्यान्तः पितरस्तस्य शरते ॥
 न तं विप्रस्तु स भावेन चैवैकासनं विभेत् ॥
 स निव्यं वर्जनीयो हि दूरात् ब्राह्मणोऽध्वरे ॥
 यस्मिन् सह संभाषितया चैकासनं ब्रजेत् ॥
 प्राजापत्यं चरन्तं लक्ष्मं तेन शुध्यति स द्विजः ॥”
 अथासन्नप्रसवकपिलादानफलादि ॥
 “एकस्य गोप्रदानस्य सहस्रेण तु पूर्यते ॥
 किमन्यैर्बहुभिर्दानैः कोटिसंख्यातवस्तरैः ॥
 श्रोत्रियाय दरिद्राय सुवृत्तायाश्चितामये ॥
 आसन्नप्रसवां धेनुं दानार्थं प्रतिपालयेत् ॥
 कपिलाहंप्रदत्ता वै दातव्या च द्विजन्मने ॥

धेनुकाः

चायमानस्य वत्सस्य सुखं योन्वा प्रहस्यते ॥
 तावत् वा पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न तृचति ॥
 धेन्वा भावन्ति रोमाणि सवत्साया वसुधरे ॥
 तावतो वर्षकोऽस्तु ब्रह्मवादिभिरर्चिताः ॥
 वसन्ति ब्रह्मलोके वै ये च वै कपिलाप्रदाः ॥
 सुवर्णसङ्घर्षी यः क्षत्वा रौप्यसुक्ताखुरान्तरा ॥
 ब्राह्मणस्य करे दत्त्वा सुवर्णं रौप्यमेव च ॥
 कपिलायास्तदा पुच्छं ब्राह्मणस्य करे न्यसेत् ॥
 उदकञ्च करे दद्यादापया शुद्धयादिते ॥
 ससमुद्रावृता तेन सशैलवनकानना ॥
 रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
 पृथिवीदानतुल्येन दानेनेतेन वै नरः ॥
 नन्दितो याति पितृभिविष्णुाखं परमं पदम् ॥
 ब्रह्मसंहारी गोपञ्च भुञ्ज्यात् पापदेहकः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि वचको ब्रह्मदूषकः ॥
 निन्दको ब्राह्मणाणाञ्च तथा कर्म्मोपदूषकः ॥
 एतैः पातकयुक्तोऽपि गर्वा दानेन शुध्यति ॥
 यश्चोभयसुखी दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् ॥
 तद्दिनं पयसाहारः पायसेनापि वा भवेत् ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तदहंनानपि भामिनि ! ॥
 तस्याप्यहंशतेनापि पञ्चाशच्च तदहंकम् ॥
 यथाशक्ति प्रदातव्या वित्तशालां विवर्जयेत् ॥
 इमां शुक्योभयसुखीसुभयत्र शमोऽस्तु वै ॥
 मम वंशविट्पदार्थं सदा स्वस्तिकरी भव ॥”
 गोशरीरे देवतानिवेशो यथा,—
 “दन्तेषु मरुतो देवा जिज्ञायान् सरसती ॥
 खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु तु पन्नगाः ॥
 सर्वसन्धिषु साध्याश्च चन्द्रादित्यौ तु लोचने ॥
 कङ्कदि सर्वनक्षत्रं लाङ्गुले धर्म आश्रितः ॥
 अपाने सर्वतीर्थानि प्रसावे जाह्नवी नदी ॥
 नानाहृीपसमाकीर्णाश्चत्वारः सागरास्तथा ॥
 श्रवणो रोमकूपेषु गोमये पद्मधारिणी ॥
 रोमसु सन्ति विद्याश्च त्वक्केशेष्वयनद्वयम् ॥
 धेयैश्च धृतिश्च चान्तिश्च पुष्टिवृद्धिस्तथैव च ॥
 स्वर्गतिर्मेधा तथा लज्जा वपुः कीर्त्तिकथैव च ॥
 विद्या शान्तिर्मेतिश्चैव सन्ततिः परमा तथा ॥
 गच्छन्तीमसुगच्छन्ति एता मां वै न संशयः ॥
 यत्र गावो जगत्तत्र देवदेवपुरोगमाः ॥
 यत्र गावस्तत्र लक्ष्मीः सांख्यधर्मश्च शाश्वतः ॥
 सर्वरूपेषु वा गावस्तिष्ठन्त्यभिमतः सदा ॥
 गावः पवित्रा मङ्गला देवानामपि देवताः ॥
 यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 धेनुकाः, पुं, (धेनुरिव प्रतिज्ञातिः । “इवेत्यति
 क्तौ ।” ५ । १ । ६६ । इति कम् ।) अस्य
 विशेषः । स बलारामेण हृतः । इति श्रीभारत
 १५ अध्यायः ॥ (अथनु गर्भभक्षो गोवर्ह
 स्थोत्तरपार्श्वस्थतालवनवाक्षी । यथा, हरिवंश
 ६६ । २—२३ ।
 “आजगमत्सुक्ती सचितौ गोधनेः सहस्रामिनी
 गिरिं गोवर्हं रम्यं वसुदेवसुतावृभौ ॥
 गोवर्हंस्थोत्तरतो यस्तुतातीरमाश्रितम् ॥

दृष्टातेऽथ तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥
 तौ तालपर्वणकरे रम्ये तालवने रतौ ।
 वेरतुः परमप्रीतौ हृद्यपोताविबोद्धतौ ॥
 व तु देशः समः क्षिप्रः सुमहान् लक्षणतिकः ।
 र्भ्रं प्रायस्थलीभूतो लोचपाशाखवर्जितः ॥
 तालेक्षे त्रिपुलस्कन्धैरिच्छितैः श्यामपर्वभिः ।
 फलायशाखिभिर्भाति नागहस्तरिवोच्छ्रितैः ॥
 तत्र दामोदरो वाक्यसुवाच वदतांवरः ।
 अहो तालफलैः पक्षैस्त्रिंशतितयं वनस्थली ॥
 स्वादून्वार्थं ! सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ।
 पक्रतालानि संहितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥
 यद्देशामोदप्रो गन्धो माधुर्यघ्राणतर्पणः ।
 रसेनादृतकल्पेन भवितव्यश्च मे मतिः ॥
 दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
 पातयन् पक्रतालानि चालयामास तांस्तूरुन् ॥
 तत् तालवनं नखामसिंघं दुरतिक्रमम् ।
 निर्माणभूतमौरिखं पुरुषादालयोपमम् ॥
 दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गृहभरूपधृक् ।
 खरयुधेन महता हतः समनुवर्षते ॥
 स तत्तालवनं धोरं गृहभः परिरक्षति ।
 वृषसिन्धुपदगणांस्त्रासयानः सुदुर्भतिः ॥
 तालशब्दं स तं श्रुत्वा संभुष्टं फलपातनात् ।
 नामधेयत संक्रुद्धस्तालखनमिव द्विपः ॥
 ध्वजानुसारी संक्रुद्धो र्पाविह्वसताननः ।
 लज्जाचो हेषितपटुः खुरैर्निर्द्वारयन्क्षहीम् ॥
 आविह्वपुच्छो हृषितो व्याप्तानन इवान्तकः ।
 आपतन्नेव दृष्ट्वा रौहिणेयमुपस्थितम् ॥
 नालानां तमधो दृष्ट्वा सध्वजाकारमथयम् ।
 रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदृष्टदृष्टनायुधः ॥
 पद्गासुभाभ्याश्च पुनः पश्चिमाभ्यां पराडसुखः ।
 अधानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥
 ताभ्यामेव स जग्राह पद्गां तं दैत्यगृहभम् ।
 आर्वर्षितसुखस्कन्धं प्रेरयंस्तालमूर्धनि ॥
 स भयोत्कटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराहतिः ।
 खरस्तालफलैः सार्द्धं जपात धरणीतले ॥
 नं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीर्य गृहभम् ।
 श्वातींस्तथापरांस्तस्य त्वणराजनि सोऽक्षपत् ॥
 सा भूर्गर्हभदेहैश्च तालैः पक्षैश्च पातितैः ।
 वभासे कृत्तञ्जलादा शौरिवाद्यस्तप्रारदी ॥
 तस्मिन् गर्हभदेहै तु सासुगे विनपातिते ।
 रम्यं तालवनं तद्वि भूयो रम्यतरं बभौ ॥
 नीर्यविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८४।
 ८१-८३ ।
 “तनो गच्छेत् राजेन्द्र ! धेनुकं लोकविश्रुतम् ।
 एकरात्रोषितो राजन् ! प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ॥
 सर्वपापविमुक्तात्मा सोमलोकां ब्रजेदुधुवम् ।
 तत्र चिह्नं महाराज ! अद्यापि हि न संशयः ।
 कपिला खड्ग वत्सा वै पर्वन्ते विचरत्युत ॥
 सबन्वायाः पदान्धस्या दृष्टन्तेऽद्यापि भारत ! ।
 तेषूपसृष्ट राजेन्द्र ! पदेसु वृपसत्तम ! ।
 यत् किञ्चिदुभं पापं तत् प्रयाश्नति भारत ! ॥”
 वाङ्मयतत्र वान्तगतद्वादशशब्दः । यथा,—

“सुप्रो स्त्रियं समालिङ्ग स्वयं सुप्रो रमेत् पुनः ।
 लघुलिङ्गं चालयेद्यो बन्धोऽयं धेनुकः स्तुतः ॥”
 इति रतिमङ्गरी ॥

(अपरविधलक्षणं यथा,—

“न्यस्तहस्तयुगला निचे पदे
 योषिदेति कटिक्लृपक्षभा ।
 अग्रतो यदि शनैरधीमुखी
 धेनुकं वषवदुन्नते प्रिये ॥”)

धेनुकसदनः, पुं, (धेनुकं गोवर्द्धनोत्तरपार्श्वस्थ-
 तालवनवासिनमसुरं निरुद्धयति बलराम-
 द्वारेति । स्रुद + णिच् + ल्युः ।) श्रीलक्ष्मः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (बलरामः । इति पुरा-
 णम् ॥)

धेनुका, स्त्री, (धेनुरिव प्रतिज्ञतिः । धेनु +
 कन् । टाप् ।) हस्तिनी । (धेनुरेष । स्वार्थे
 कन् ।) गौः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा,
 महाभारते । ७ । ७६ । १८ ।

“इमां ते तरुणीं भार्यां तदाधिभिरभिभ्रुताम् ।
 कथं सन्वारयिष्यामि विवृत्यामिव धेनुकाम् ॥”)

धेनुदुग्धं, स्त्री, (धेनोर्दुग्धमिव शुभ्रं फलमस्य ।)
 चिर्भितः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धेनोर्दुग्धम् ।)
 गोक्षीरम् ॥

धेनुदुग्धकरः, पुं, (करोति वेर्द्धयतीति । कृ +
 अच् । धेनोर्दुग्धन्तस्य करः । एतद्गन्धेन धेनु-
 दुग्धवर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गर्जरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

धेनुया, स्त्री, (धेनु + “सञ्जायां धेनुया ।” ४ ।
 ४ । ८६ । इति युगागमो यत्प्रत्ययश्च निपा-
 त्यते ।) बन्धके स्थिता गौः । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ७२ ॥ यां बन्धकेन दत्त्वा अर्थं नीतवान्
 सा । गीर्म्मिहृषी वा या दुग्धबन्धके स्थिता सा
 धेनुव्यति इहाः । इति भरतः ॥

धेनुकं, स्त्री, (धेनुनां सम्बन्धः । “अचित्तद्विधेनो-
 षक् ।” ४ । २ । ४७ । इति षक् ।) धेनु-
 सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ (स्त्रीणां
 करणभेदः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥)

धैर्यं, स्त्री, (धीरस्य भावः कर्म वा । धीर +
 अच् ।) धीरता । धीरस्य भाव इत्यर्थे ष्य-
 प्रत्ययः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“स्थिरचित्तोन्नतितया तु तद्व्यंमिति कीर्त्तते ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(इदं नायकसत्त्वजगुयानामन्यतमः । यथा,
 साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“श्रीभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यंतेजसी ।
 ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौषवा गुणाः ॥”
 तल्लक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ६३ ।

“अवसायादचलनं धैर्यं विभ्रं महत्यपि ॥”

उदाहरणं यथा,—

“श्रुतासुरोगीतिरपि चण्डिस्त्रिन्
 हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विद्वाः
 समाधिभेदप्रभो भवन्ति ॥”)

धैर्यः, पुं, (धीमतामयम् । धीमत् + अच् । एषो
 दरादित्वात् मस्य वत्वम् ।) सप्रसन्नान्तर्गत-
 षष्ठस्वरः । स तु नारदमते अन्धस्वरतुल्यः ।
 (अन्धस्तु धैर्यं रौतीति वचनान् ॥) तानसेन-
 मते भेकस्वरतुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं लला-
 टम् । आकरणमते दन्तः । अयं चन्द्रियवर्गः ।
 अस्य जातिः वाङ्मयः । अस्य तानम् ७२०
 प्रत्येकतानम् ४८ सप्तदायेन ३४,५६० भवन्ति ।
 इति संगीतशास्त्रम् ॥

“गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्गः पुनः ।
 धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैर्यवतः ॥”
 अस्य श्रुतयस्त्रिसः । इति संगीतशास्त्रम् ।
 (यथा च सङ्गीतदर्पणे । १ । ५५ ।

“मदन्ती रौहिणी रम्यत्वेता धैर्यसंश्रयाः ॥”
 अस्य ऋषिकुले उद्भवः । चन्द्रियो जातिः । धीतो
 वर्णः । श्वेतद्वीपे जन्म । ऋषिस्तुम्बुवः । गणेशो
 देवता । उष्णिक् कृन्दः । वीभत्सभयानक-
 रसयोरूपयोगित्वम् । इति सङ्गीतदर्पणम् ॥

धोडः, पुं, (धोरति चातुर्येण गच्छतीति । धोर
 गतिचातुर्ये + अच् । रस्य डत्वम् ।) सप-
 विषेधः । धोडा इति भावा । तत्पठ्यायः ।
 राजिलः २ कुण्डुभः ३ तुण्डुभः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

धोर, ऋ गतिचातुर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (धी
 परं-सकं-सेट् ।) ऋ, अद्भोरत् । गतौ चातुर्यं
 गतिचातुर्यम् । धोरत्या धोरणाक्रान्ता विनीता
 यस्य वारणाः । इति दुर्गादासः ॥

धोरणं, स्त्री, (धोरति गच्छत्यनेनेति । धोर +
 करणे ल्युट् ।) सर्वबाह्वन् । हृद्यन्धरय-
 दोलादि । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (धोर +
 भावे ल्युट् ।) अन्धप्रथमगतिः । तत्पठ्यायः ।
 धौरितकम् २ धौर्यम् ३ धौरितम् ४ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरणिः, स्त्री, (धोरति क्रमशः प्राप्नोतीति ।
 धोर + णिः ।) परम्परा । इति जटाधरः ॥

धोरितं, स्त्री, (धोर + क्तः ।) धोरणम् । अन्ध-
 प्रथमगतिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१२ ॥

धोरितकं, स्त्री, (धोरितमन्धप्रथमगतिर्न काय-
 तीति । के + कः ।) धौरितकम् । इत्यमर
 टीकायां रमानाथः ॥

धौतं, त्रि, (धावते स्मिति । धाव + कर्मणि क्तः ।)
 मार्जितम् । धौया इति भावा । तत्पठ्यायः ।
 निर्जितम् २ प्रोधितम् ३ ऋटम् ४ क्षालितम् ५ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ७३ ॥ * ॥

“इषडौतं स्त्रिया धौतं यद्वौतं रजकेन च ।
 अघौतं तद्विजानीयाद्ग्रा दक्षिणपश्चिमे ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥

धौतं, स्त्री, (धाव + क्तः ।) क्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

धौतकटः, पुं, (धौतः कटः । गत्यकर्मधारयः ।)
 कुन्नरचितभाकम् । धौकडा इति ख्यातः । तत्-
 पठ्यायः । स्योनः २ स्युतः ३ प्रसवकः ४ । इति

जटाधरः ॥ स्युः ५ स्योतः ६ । इति भरत-
धृतकोषान्तरम् ॥
धौतकोषजं, स्त्री, (कोषाज्जायते इति । कोष +
जन + डः । धौतं कोषजम् ।) पञ्चोर्णम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
धौतकौषि(प्रो)यं, स्त्री, (धौतं चालितं कौषियम् ।)
पञ्चोर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ कौषिय-
मेव धौतं प्रचालितं पञ्चोर्णाख्यं वटलकुचादि-
पत्रेषु क्रिभिभिरुर्णायाः क्षतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी
ऊर्णा अत्रेति पञ्चोर्णम् । इति भरतः ॥
धौतशिल्पं, स्त्री, (धौतेव शिला यस्य ।) स्फाटि-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
धौमकः, पुं, (धूमे धूमप्रधानदेशे भवः । धूम +
“धूमादिभ्यश्च” ४ । २ । १२७ । इति युञ् ।)
देशविशेषः । इति केचित् ॥
धौरः, पुं धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
धौरितकं, स्त्री, (धौरितक + प्रज्ञादित्वाद्गण् ।)
अश्वानां पञ्चविधगत्यन्तर्गतगतिविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४८ ॥ तत्र सम्यक् गतिरा-
स्कन्दितं गाम इति ख्यातं ततोऽधिका चतुरा
गतिः । इति भरतः ॥
धौरियः, त्रि, (धुरं वहतीति । “धुरो यड्ढकौ”
४ । ४ । ७७ । इति ङ्क ।) रथलाङ्गलादि-
भारवोढा । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ अनडुहि,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
धौर्तिकं, त्रि, धूर्त्तस्येदम् । धूर्त्तस्य भावः । इति
धूर्त्तप्रज्ञान ष्याकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
धौर्त्यं, स्त्री, (धुर्त्यस्य कर्मे । धुर्त्य + ष्यञ् ।)
अश्वस्य प्रथमगतिः । इति जैमिनिः । ४ ।
३२२ ॥
ध्मा, अग्निपुत्री । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-अनिट् ।) युतिरिति बाहुल्यात्
दीर्घः । अग्निपुत्रिभिसंयोगः । ध्वनिः शब्दोत्-
पत्तिहेतुभावः । धमति सुवर्णं बणिक् अग्नि-
संयुक्तं करोतीत्यर्थः । धमति शङ्खं जनः सशब्दं
करोतीत्यर्थः । अग्निपुत्रकृतौ च । सुखिनैव धमे-
दग्निम् । इति दुर्गादासः ॥
ध्माकारः, पुं, (ध्मा अग्निसंयोगस्तं करोतीति ।
ङ् + अण् ।) लोहकारकः । इति हलायुधः ॥
धामा, [न्] पुं, (ध्मा + “नामन्सोमप्रिति”
उर्णा ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन निपा-
तनान् साधुः । उञ्जलदत्तस्तु ध्यायतेर्मनिन्
इत्युक्त्वा ध्यामन् इति शब्दमिच्छति ।) परि-
माणम् । आलोकः । ध्यानम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादित्तिः ॥
ध्यानं, त्रि, (ध्ये चिन्तने + क्तः ।) चिन्तितम् ।
यथा, शान्तिप्रतप्ते । ६ । [तम्] ॥
“ध्यातं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णोः परं शान्ध-
ध्यानं, स्त्री, (ध्ये + भावे क्युट् ।) चिन्तनम् । (यथा,
मनुः । १ । १२२ ।
“तस्मिन्नेव स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदकमकरोद्विधा ॥”)

धारणाविषये एकप्रत्ययसन्ततिः । इति जैमि-
निः । २ । २३४ ॥ अद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य
विच्छिद्यान्तरेन्द्रियवृत्तिप्रवाहः । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ यथा, विष्णुपुराणे ।
“तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिश्चान्यनिष्पृहा ।
तद्द्वयानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पृद्यते नृप ! ॥”
अस्यार्थः । “तद्रूपस्य धारणासिद्धस्य वस्तुनः
प्रत्यया यस्यां सन्ततौ सा एकावच्छिन्ना
सन्ततिः । अन्यनिष्पृहा विषयान्तरेणाश्व-
धीयमाना । विजातीयप्रत्ययान्तरितः सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । तच्च प्रथमैर्यमा-
दिभिर्धारणान्तैः षड्भिर्निष्पृद्यते ॥” इति
तट्टीका ॥ * ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

“सर्वे देवाः प्राकृतिका यावन्तो मूर्त्तिधारिणः ।
अहमात्मा नित्यदेही भक्तध्यानाशुरोधतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते जम्बखण्डम् ॥

ब्रह्मचिन्ता । यथा, गारुडे ४६ अध्याये ।

“ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्यात् धारणा मनसो
धृतिः ।

अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥”
अपि च ।

“प्राणायामैर्द्वाद्दशभिर्यावत्कालो हृत्तो भवेत् ।
यस्तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ।

तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ॥

द्वादशध्यानपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।

तुष्टे तु स यतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥

ध्ययान्न चलते यस्य मनोऽभिधायतो भृशम् ।

प्राप्यावधिकृतं कालं यावत् सा धारणा स्मृता ॥

ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवाशुपश्यति ।

नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

ध्येयं मनोनिश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।

यत्तद्द्वयानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥

ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तल्लयतां गतः ।

पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥”

इति गारुडे २४० अध्यायः ॥

ध्यानयोगः, पुं, (ध्यानमेव योगः ।) ध्यानरूप-
योगः । यथा—

“वित्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्यायः ॥

ध्यामं, स्त्री, (ध्यायते पशुभिरिति । ध्ये चिन्तने +
बाहुलकात् मक् ।) दमनकवृक्षः । गन्धलघुम् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । २८ ।

“ध्यामकुडुमककुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ॥”)

श्यामले, त्रि । इति मेदिनी । मे, १७ ॥

ध्यामकं, स्त्री, (ध्याममिव प्रतिपत्तिः । ध्याम +
“इवे प्रतिपत्तौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)
रोहिषलघुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ३८ ।

“एतातगरकुष्ठमांषीध्यामकत्वग्पत्रनागपुण्य-
प्रियङ्गुहरेण्डका-यापन्नख-शुक्तिचकास्यौषधक-

श्रीवेष्टकचोपचोरकवालकगुग्गुसुखं रसु
रक्ककुन्दरकागुग्गुसुकोशीरभद्रावर्जकुमा
पुत्रागनेशरश्चेति ॥”)

ध्यामा, [न्] पुं, (ध्ये + “नामन्सोमप्रिति
उर्णा ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन नि
तनात् साधुः ।) परिखामः । चिन्तायाम्, २

इत्युणादिकोषः ॥

ध्यैः, त्रि, (ध्यायते इति । ध्ये + यत् ।) ध्यात-
ध्यानीयः । चिन्तनीयः । यथा,—

“ध्यैः सदा सविहमल्लजमध्यवर्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥”

इति श्रीनारायणध्यानम्

ध्यै, चिन्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
सकं-अनिट् ।) ध्यायति विष्णुं वैष्णवः । ३

दुर्गादासः ॥

ध्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-स
सेट् ।) प्रजति । इति दुर्गादासः ॥

ध्रज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-प
सकं-सेट् । इति ।) इ, ध्रज्यते । इति दु
दासः ॥

ध्रज, ध्याने । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-प
अकं-सेट् ।) ध्रजति ऋदङ्गः । इति दु
दासः ॥

ध्रस, क उत्क्षेपे । उञ्च् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, ध्रासयति । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रस, ग उ उञ्च् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् । उद्दिष्टात् ङावेट् ।) ग,
ध्रस्माति शस्यं दीनः । उ, ध्रसित्वा ध्रस्वा । इति
दुर्गादासः ॥

ध्रात्, इ काङ् । घोररुते । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । घोररुतमिह
तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्रात्ति पक्षे ।
नमध्यापठेनेवेष्टसिद्धे अस्य इदृशुवन्तो वंदे-
च्छारणभेदायः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रात्, ऋ ओकार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदन्नासत् ।
ओकार्थे शोषालमर्थयोः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रात्, ङ ऋ प्रकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट् ।) ङ, ध्रात्ते । ऋ, अद-
धात् । इति दुर्गादासः ॥

ध्राजिः, स्त्री, (ध्राजयतीति । ध्रज गतौ + ङि +
इन् ।) वाताजिः । इत्युणादिकोषः ॥ घूर्य वाताज
इति भाषा ॥ (ध्राजि + भावे इन् । अतिः ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । २ ।

“सुनयो वातरशनाः पिशङ्गा वसते मला ।
वातस्यानु ध्राजिं यन्ति यद्देवासो अविद्यत ॥”
“वातस्य वायोर्ध्राजिं गतिमनुयन्ति अशु-
गच्छन्ति ॥” इति तन्नाथ्ये सायनः ॥

धाड, ऋ ङ शीर्षो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अदन्नासत् ।
ङ, ध्रात्ते । शीर्षोः विभेदः । इति दुर्गादासः ॥

ध्रुवः

गतिः, पुं, (धाङ्ते शीर्षो भवतीति । धाङ् +
 "सर्वधातुभ्य इत् ।" उवाच । ४।१८ । इति इत् ।)
 पुण्यचयः । इत्युच्चारिकोवः ।
 पुत्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
 सेट् ।) भ्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 ध्रु, जि, स्त्रिये । सर्पथि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 ध्रु, शि (भा-तुदां च-स्त्रिये अकं-सर्पथि सकं-
 परं-अनिट् ।) हौ रेफयुक्तौ । आद्यो दीर्घान्त
 इति कश्चित् । जि, ध्रुतीऽस्ति । शि, ध्रुवति
 अर्धुवीत् । ध्रुवति शैलः । इति दुर्गादासः ॥
 ध्रु, कौ, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + "सुवः
 कः ।" उवाच । २ । ६१ । इत्यञ् । "बाहुलकात्
 ध्रु स्त्रिये अतोऽपि कः ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्वा
 कः ।) निश्चितम् । (यथा, प्राङ्गुण्ये १
 अङ्कः ।
 "ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
 शमीलतां स्फुटुन्धरिर्व्यवस्यति ॥")
 तर्कः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ आकाशम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 ध्रु, जि, (ध्रु गतिस्त्रिये + बाहुलकात् कः ।)
 सन्ततम् । शाश्वतम् । इति मेदिनी । वे, १३ ॥
 स्थिरम् । निश्चितम् । इति हेमचन्द्रः । ६।८६ ॥
 (यथा, चाणक्यशतके । ६३ ।
 "यो ध्रुवाणि परित्यज्य अर्धुवाणि निवेवते ।
 ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अर्धुवं नष्टमेव हि ॥")
 ध्रु, पुं, (ध्रुवति स्थिरीभवतीति । ध्रु + बाहुलकात्
 कः ।) शङ्कुः । हरः । (यथा, महाभारते ।
 १३ । १७ । १०३ ।
 "घाता शङ्कुश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥")
 विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १८६ । १६ ।
 "विष्णुर्मासु मनुस्त्वष्टा स्वविष्टः स्वविरो ध्रुवः ॥")
 वटः । उत्तानपादः । (अस्य विवरणम्
 पञ्चात् द्रष्टव्यम् ॥) वसुभेदः । (यथा, मातृस्ये ।
 ५ । २१ ।
 "आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽगलः ।
 प्रवृषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥")
 योगभेदः । इति मेदिनी । वे, १३ ॥ (यथा,
 ज्योतिषि ।
 "गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव आघातो हर्षव्यस्यथा ॥")
 स्याद्वाः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ शरारि-
 पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ध्रुवकः । इति
 सङ्गीतशास्त्रोदरः ॥ (रोहिणीगर्भे वसुदेवा-
 ज्ञातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४६ ।
 "कलं नरं सारणश्च दुर्भेदं विपुलं ध्रुवम् ।
 वसुदेवसु रोहिण्यां ज्ञतादीशुदापादयत् ॥")
 पाण्डवपत्नीयः कश्चित् कश्चिद्वीरः । इति
 महाभारते । ७ । १५६ । ३७ ॥ नकुपस्य पुत्र-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । २० ।
 "यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
 नकुपे जनयामास वटं सुतान् प्रियवाचसि ॥"
 पुत्रवर्गश्रीयरत्ननावस्य पुत्रविशेषः । यथा,
 भागवते । ६ । २० । ६ ।

ध्रुवः

"श्रुतेयो रत्ननावोऽभूत् जयस्तस्यात्मजा रूप ।।
 सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कल्पोऽप्रतिरयात्मजः ॥"
 रोमावर्षविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
 "आवर्षसाम्बादावर्षो रोमसंस्थानमङ्गिनाम् ॥"
 ते च दृश्या यथा,—
 "हावुरस्यौ शिरस्यौ हौ हौ हौ रन्ध्रोप-
 रन्ध्रयोः ।
 एको भावे रूपाने च दृशावर्षा ध्रुवाः
 स्त्रुताः ॥"
 यज्ञीयग्रहपात्रविशेषः । यथा, कात्यायनश्रौत-
 सूत्रे । ६ । ५ । १७ ।
 "यज्ञमानसतो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥")
 नासायम् । तत्तु आसनम् । पश्यति । यथा,
 "अरन्वती ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
 आसनम् । पश्येत्तुर्ध्रुवो मातृमण्डलम् ॥
 अरन्वती भवेच्छिष्टा ध्रुवो नासायसुषुते ।
 विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम् ॥"
 इति काशीखण्डे । १२ । १३—१४ ॥
 ध्रुवलोकोत्पत्तिर्यथा,—
 "प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
 हौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥
 तयोस्तानपादस्य सुवच्यसुततमः सुतः ।
 अभीष्टायामभूद्रजन्तुं पितुरत्यन्तवत्तमः ॥
 सुनीतिर्नाम या राक्षसस्याभूच्छिष्टी द्विज ! ।
 स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याचाभूद्रुवः सुतः ॥
 राजासनस्थितस्याङ्गं पितुर्भातरमाश्रितम् ।
 दृष्टोत्तमं ध्रुवश्चक्रे तमारोहं मनोरथम् ॥
 सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्कारोह्योत्सुकम् ।
 पुत्रं पितुस्तथास्त्रुं सुवचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
 एतन्नाजासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनम् ।
 योग्यं ममेव पुत्रस्य किमात्मा किमग्रते त्वया ॥
 उत्सृज्य पितरं बालस्तु श्रुत्वा मातृभाषितम् ।
 जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज ! मन्दिरम् ॥
 तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् ।
 सुनीतिरङ्गमारोप्य मेनेयेदमभाषत ॥
 वत्स ! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ।
 कोऽवजानाति पितरं तव यस्तेऽपराधति ॥
 इत्युक्तः सकलं मान्ने कथयामास तद्वया ।
 सुवचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगम्बिता ॥
 सुनीतिरुवाच ।
 सुवचिः सत्वमादेदं स्वल्पभाग्योऽसि पुत्रक ! ।
 न हि पुण्यवतां वत्स ! सपत्नैरेवमुच्यते ॥
 यद्दि चेद्दः स्वमर्थं सुवचा वचनात्तव ।
 तत् पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥
 पराशर उवाच ।
 निर्जगाम यद्वाङ्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ।
 पुराश्च निर्गम्य तत्तद्वाङ्गोपवर्णं ययौ ॥
 स दृष्ट्वा सुनीतिश्च सप्त पूर्वागतान् ध्रुवः ।
 निर्जगाम वनात्सनात् प्रथिपत्य स ताशुधीन् ॥
 मधुसूतं महापुण्यं जगाम यत्सनात्तटम् ।
 यत्रैव देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ॥
 सर्वपापहरे तस्मिन् तपस्वीर्यं चकार सः ।

ध्रुवकः

पदाङ्गुलेन वंपीच्य यथा च वसुधां स्थितः ।
 तदा समस्तवसुधा च चाल स ह पर्वतेः ॥
 भगवानपि सर्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ।
 गत्वा ध्रुवसुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥
 औत्तानपादे भ्रजन्ते तपसा परितोषितः ।
 वरदोऽहमशुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ! ॥
 ध्रुव उवाच ।
 भगवन् सर्वभूतेश्च । सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ।
 किमज्ञातं तव स्वामिन् । मनसा यन्मयेष्यितम् ॥
 नैतन्नाजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ।
 इति गम्भीरवोचन्मां सपत्नी मातुर्वचनैः ॥
 आधारभूतं जगतः सर्वेषां तपोत्तमोत्तमम् ।
 प्रार्थयामि प्रभो ! स्थानं त्वत्प्रसादात्तोऽद्ययम् ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 जैलोत्पादधिके स्थाने सर्वताराग्रहाग्रयः ।
 भविष्यति न सर्वेहो मत्प्रसादाद्भवान् ध्रुव ! ॥
 स्वर्गात् सोमात् तथा भौमात् सोमपुत्राद्दृष्ट-
 यतिः ।
 चित्तार्कतनयादीनां सर्वर्षाणां तथा ध्रुवम् ॥
 सप्तर्षीणांमशेषाणां ये च वैमानिकाः सुराः ।
 सर्वेषां तपपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ! ॥"
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे ११ अध्यायः ॥ ३३ ॥
 ध्रुवयोगजातफलं यथा,—
 "नरीर्षिं वायी सदा वक्रपद्मे
 चरीर्षिं काचं वरीर्षिं बभूवुः ।
 ध्रुवास्ते प्रसूतिर्ध्रुवा तस्य कीर्ति-
 र्द्विगन्ते नितान्तं भवेच्चारुर्षिः ॥"
 इति कोडीप्रदीपः ॥ ३३ ॥
 ध्रुवगणो यथा । उत्तरपक्षगुनी १ उत्तराषाढा
 २ उत्तरभाद्रपद ३ रोहिणी ४ । इति ज्योति-
 षम् ॥ ३३ ॥ ताराविशेषः । यथा,—
 "मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिति ।
 निरक्षदेश्वरक्षानासुभये चित्तिजाश्रिति ॥
 भचक्रं ध्रुवयोर्वह्ममाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
 पर्येतजसं तन्नाहा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥"
 इति स्वर्गसिद्धान्तो १२ अध्यायः ॥
 ध्रुवकः, पुं, (ध्रुव + स्वार्थे कन् ।) स्याद्वाः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १८८ ॥ गीताङ्गविशेषः । धया
 इति भावा । तस्य लक्षणं यथा,—
 "उत्तमः वटपदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्त्रुतः ।
 कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद्भ्रुवकोऽर्थं मयोदितः ॥
 उत्तं द्विखलुत्तुदयादे द्विखलं ध्रुवके मतम् ।
 ततो द्विखलमाभोगे तालमानरवैः सह ॥
 आभोगे कविनाम स्यात्तथा नायकनाम च ।
 उद्व्याहं प्रथमं गीत्वा भवं गायेत्ततः परम् ॥
 ततोऽनारा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवकौ ततः ।
 उद्व्याहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वस्वरिभिः ॥
 गीत्वा पूर्वपदं ग्यावो यत्र स ध्रुवको मतः ।
 यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ॥
 ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवविधः क्रमः ॥"
 स तु षोडशविधः । यथा,—
 "जयन्तः शिखरोत्वाहौ मधुरी निर्मलक्षया ।

ध्वंसी

कुन्तलः कमलश्चैव सान्द्रश्चक्रशेखरः ॥
सुखदः कुतूहो जायी कन्दर्पो जयमङ्गलः ।
तिलको ललितश्चेति ध्रुवकाः षोडश स्तनाः ॥
एकादशाक्षरपदाक्षेकाक्षरवर्द्धितैः ।
खड्गेर्वाः षोडश स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि ॥
द्विगुणैरक्षरैरेव पदमेकमिच्छ्यते ।
उद्व्याहृष्टध्रुवकाभोगैरित्यं षट्पदनिर्णयः ॥
पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनेकेन तद्भुवः ।
चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथग्द्वयैरेव तद्भुवः ॥”
इति सङ्गीतदासोदरः ॥
ध्रुवका, स्त्री, (ध्रुवक + टाप् ।) ध्रुवका । ध्रुवा इति
भावा । संज्ञा । इत्युणादिकोषः ॥
ध्रुवा, स्त्री, (ध्रुवत्यनयेति । ध्रु स्वोर्ध्वं + बाहुलकात्
कः । ततटाप् ।) कुडूः । षट्पञ्चालतियत्र-
पाचम् । इत्यमरः । २।७।२५ ॥ स्त्री । आढी ।
शालपर्वी । गीतभेदः । इति मेदिनी । वे, १४ ॥
ध्रुवा इति भावा ॥ साध्वी स्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥
ध्रुव, ऋ ङ खने । उत्साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ध्वं-आत्म-अक-सेट् ।) रेपमध्यः । हावर्थी ।
उत्साहो वृद्धिरिति चक्रः । औन्नत्यमिति
चौरस्वामी । ऋ, अदिभक्तत् । ङ, ध्रुवते लोकः
शब्दायते उत्सहते वेत्यर्थः । खनेनोत्साहः
खनोत्साहः । इति केचित् । तन्मते खनेनोत्-
सहते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
ध्रु, लघौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-अक-
अनिट् ।) रेपोपधः । ध्रायति लाभालोकः प्रीतः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
ध्वंसः, पुं, (ध्वन् + भावे घञ् ।) नाशः । यथा,—
जन्माभावत्वं ध्वंसत्वमिति विद्वान्तसुक्तावजौ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११७ ।
“दर्शितभयेऽपि धातरि
ध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।
शोधितसरसि निदाघे
नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥”)
ध्वंसनं, स्त्री, (ध्वंस + भावे ल्युट् ।) ध्वंसः । (यथा,
भागवते । ५ । १ । २३ ।
“इति ह वाव स जगतीपतिरीश्वरेऽभ्याधिन-
वेष्टितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वन्ध्वंसनापरानु-
भावस्य भगवतः इति ॥”) गमनम् । अधःपत-
नम् । इति ध्वन्धधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥ (ध्वंसय-
तीति । ध्वंस + लिच् + क्तुः । ध्वंसके, त्रि ।
यथा, महाभारते । ५ । १५६ । ३ ।
“प्रजापतिमवौदार्यं तेजसा भास्वरूपमम् ।
महेन्द्रमिव श्रूय्यां ध्वंसं शरदृष्टिभिः ॥”)
ध्वंसी, [नृ] पुं, (ध्वंसते विगम्यतीति । ध्वन् +
बिनिः ।) पञ्चतन्त्रसम्भवपीलुवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (ध्वंसीऽस्यास्तीति । ध्वंस + इनिः ।)
ध्वंसविश्लेषे, त्रि ॥ यथा,—
“जालान्तरगते स्वर्णकरे ध्वंसी विजोष्यते ।
जसरेऽस्युस्त्विच्छेद्यश्रुता परमायुभिः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

ध्वजः

ध्वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-
अक-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वजति । इति दुर्गा-
दासः ॥
ध्वज, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-
अक-सेट् । इति ।) वकारयुक्तः । इ, ध्वजति ।
इति दुर्गादासः ॥
ध्वजः, पुं, (ध्वजोऽख्यस्येति । ध्वज + अश्रयादि-
त्वाच् ।) श्रौष्ठिकः । इति मेदिनी । जे, १० ॥
(यथा, मनुः । ४ । ८५ ।
“दशस्रनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेद्यो दशवेद्यसमो रूपः ॥”)
ध्वजः, पुं स्त्री, (ध्वजति उच्छ्रितो भवतीति । ध्वज +
पञ्चाद्यच् ।) पताका । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १।३२ ।
“किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति नयः स्वस्य वंशस्याग्ने ध्वजो यथा ॥”)
खड्गाङ्गम् । मेद्रम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने १६ अध्याये ।
“विद्महेसु सिरास्त्रायुत्वङ्मांसैः क्षीयते ध्वजः ॥”)
चिह्नम् । इति मेदिनी । जे, ११ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ३३ । १७ ।
“तं वने वाहनं विष्णुर्गदत्तमं महाबलम् ।
ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्यास्यतीति तम् ॥”)
गङ्गः । दर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ पूर्वदिशो
यद्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पताकादङ्गः । तत्-
पथ्यायः । केतनम् २ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । ७ । २७ । ६ ।
“ततोऽर्जुनः सुश्रुत्वात्वं विद्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजं धनुश्चास्य तथा चुरार्था समस्तमत ॥”)
ध्वजयुक्तिर्यथा,—
“सेनाचिह्नं त्रितीशानां दङ्को ध्वज इति स्मृतः ।
सपताको निव्यताकः स ज्ञेयो द्विविधो बुधैः ॥
पताका साङ्घैर्द्वैष्येण दङ्कसु पृथिवीसुजाम् ।
सपताकध्वजस्याप्ये यदा हस्तं परिभ्रसेत् ॥
जयहस्तो ध्वजो नाम नैनं सामान्यमर्हति ।
वंशोऽथ बाहुलः शालः पालाशश्चाप्यकक्षया ॥
नैपो नैमोऽथवा दङ्कस्तथा वैराजवारणः ।
अवहादिकसंज्ञानां वर्णरूपप्रकाशितः ॥
सर्वेषाञ्चैव वंशसु दङ्कः सम्यक्तिकारकः ॥”
अ क च ट त प य शाः ॥
“प्रतापाय पताकासु अष्टावेव प्रकाशिताः ।
पञ्चहस्तायता हस्तपरिबाहा जयाभिधा ॥
जया च विजया भीमा चपला वैजयन्तिका ।
दीर्घा विशाला लीला च ज्ञेया हस्तैकद्वितः ॥
परिबाहे पादद्विरथ वर्णस्य निर्णयः ।
रक्तः श्वेतोऽरुणः पीतश्चित्री नीलोऽथ कर्पूरः ॥
लज्जश्चेति पताकानां वर्णरूपप्रकाशितः ।
अवहादिकसंज्ञानामष्टानामष्टकत्रयम् ॥
कलसो दर्पणश्चन्द्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
अक्षयत्रियविट्मूत्रजातीनां संप्रकाशितः ॥
गजादियुक्ता सा प्रोक्ता जयन्ती सर्वमङ्गला ।
गजः सिंहो हयो द्वीपी चतुर्धा पृथिवी-
सुजाम् ॥

ध्वजः

हंसादियुक्ता विज्ञेया राज्ञां सेवाद्यमङ्गला ।
हंसः केकी मुक्तासो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।
चामरादिसमायुक्ता चा ज्ञेया सर्वबुद्धिदा ।
चामरश्चासपचाणि चिन्तवन्तं तथा सितम् ।
चतुर्णां वेदनयनपक्षिगणितक्रमात् ।
तद्यथा यदि विन्त्यस्तं पताकाहितम् भवेत् ॥
इयं हि सर्वतो भद्रा पताका चक्रवर्तिनः ।
तद्वर्णः पूर्ववर्णश्चैवः प्रमाणं विधिबोधितम् ।
कानकं राजतं ताम्रं नानाधातुमयं क्रमात् ।
कुम्भादिकं प्रशंसन्ति पताकायां महीसुजाम् ।
तत्रापि रत्नविन्त्यासो विधियो राजतक्रमात् ।
चतुर्भिर्मकरास्याद्युक्ता चेत् सर्वसिद्धिदा ।
तदा श्रेयस्करी नाम सा पताका विजायते ।
मकरोऽथ गजः सिंहो व्याघ्रो वाजी मृगः मुक्ताः ।
मुचिच्छेति समुद्रिष्टमादिद्यादिदशा सुवाम् ।
इति प्रोक्तः पताकानां निर्णयः पृथिवीसुजाम् ॥
अथ निव्यताकध्वजः ।
“पूर्ववहणनियमस्तत्र देव्यै विश्लेषणम् ।
दङ्कः पचाणि पद्मश्च कुम्भश्च विहगो मणिः ।
निव्यताको ध्वजो राज्ञां षड्भिरितेः सुसंस्थितः ।
जयः कपालो विजयः श्वेत्तन्त्र शिवः क्रमात् ।
राज्ञः पुरुषमानेन दङ्कमानं प्रकीर्तितम् ।
ऊर्ध्वार्धःक्रमयोगेन तद्दङ्कादिकसुच्यते ॥
केकी चासो मत्स्यरङ्गश्चिविधानां महीसुजाम् ।
ध्वजाग्नेषु विधियानि पचाणि अत्रिमिच्छताम् ।
पद्मः कुम्भश्च विहगो मणिश्च यथाक्रमात् ।
उपर्युपरितो धियो निव्यताके महीसुजाम् ।
अथ षोडश इच्छिन्नचतुःषष्टिदलामुजम् ।
उत्पादद्विगुणेषुऽष्टाः कुम्भः सम्यक्तिकारकः ।
हंसश्चासः मुक्ताः केकी पचाणश्च यथाक्रमम् ।
वक्षश्च पद्मरागश्च नीलो वैदूर्यमेव च ॥
ब्रह्मचरिण्यविट्मूत्रजातीनां स्यात् यथाक्रमम् ।
कनकं राजतं युग्मं द्विविधानां महीसुजाम् ।
निव्यताकध्वजाकादिनिर्माणे योग इत्यति ।
पताका यद्विहास्येका सर्वस्यै योम्यवर्तिनी ।
अयं ध्वजो विशालास्यो विज्ञेयश्चक्रवर्तिनः ।
तत्रैव चामरे योम्ये विज्ञेयाः सर्वसम्यदः ॥
इति राज्ञां समुद्रिष्टमयोर्वा ध्वज उच्यते ।
नोर्ध्वं विंशतिहस्तैर्भ्यो न चाव्याकं दशहस्तकाम् ॥
हस्तहस्तैकसंख्यया ध्वजो दशविधो मतः ।
सहस्राधिपमारुह्य यावत् स्यादयुताधिपः ।
न सहस्राधिपाङ्गानो ध्वजधारणमर्हति ।
अपि कोटिपतेर्ज्ञेयो ध्वजो विंशतिहस्तकः ।
तत्रापि वक्षवर्णादिनिर्णयः पूर्ववन्मतः ।
स्थिरता चिन्ता चेति निव्यताकध्वजे गुणौ ।
यद्वेतदुभयं चिह्नसुभयोः संप्रकाशितम् ।
तत्प्रमाणध्वजे ज्ञेयप्रधाने न निर्णयः ॥
निव्यताकध्वजोऽथः प्रोक्तोऽयं भोजभूषणम् ।
एतद्विन्ध्य मतिमान् चिरं सुखमवाप्नुयात् ।
यो दम्भाद्यवाशानाद्द्विषण्यति मानवः ।
स विधीयति नञ्जेत तस्य कीर्तिः कुतं वलम् ॥
इति युक्तिरुच्यते ॥ ७ ॥

ध्वजः

मातृस्ये ।

“घण्टावितानवरतोरणचिन्मयुक्तं
निखीतसवप्रसुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरयज्ञं विधिवद्वाङ्गं
श्रीस्तं न सुचति सदा दिवि पूज्यते च ॥”

ध्वजयष्टादिमानमाह ह्यश्रीर्षपञ्चरात्रम् ।
“ध्वजवर्षः प्रकर्तव्यो निर्गन्धः सगुणो ङ्गः ।
तदूर्ध्वं तान्मजं चक्रं स्रष्टुं कुर्याद्विजोत्तमम् ॥
प्रासादस्य च विस्तारो मानं दृश्यते कीर्तितम् ।
ध्वजयष्टिर्देवयज्ञे ऐशान्यां दिशि देशिकैः ॥
स्थापनीयाय वायव्ये साम्यतं ध्वजसुच्यते ।
पङ्ककार्पासन्धौमादेर्ध्वजं कुर्यात् सुशोभनम् ॥
एकवर्षं विचित्रं वा घण्टाचामरभूषितम् ।
क्रिद्भिगीजालकोपेतं वर्ध्पत्रविभूषितम् ।
मुक्तादिवर्णैर्विप्रादिः क्रमाद्वा कारयेत् ध्वजम् ॥
दद्यात्प्राङ्मुखीं यावत् हस्तेकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम् ॥
ध्वजेन रहितो विप्रः प्रासादस्य दृष्ट्या भवेत् ।
पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत् कृतं नरैः ॥”

शिवसर्वस्वम् ।
“देवेभ्यश्च यज्ञं दद्याद् वाहनैरुपशोभितम् ।
तुरङ्गमेव सूर्यस्य चरस्य वृषचिह्नितम् ॥
विष्णवे गरुडाङ्गन्तु दुर्गायै सिंहचिह्नितम् ।
कार्यं ध्वजपताकाटमन्यथा न कथञ्चन ॥”
गरुडलक्षणायाह नारदपञ्चरात्रे ।
“उपेक्षस्यायतः पक्षी गुड्याकेशः कृताङ्गलिः ।
सयजातुगतो भूमौ नृद्धादौ मणिमण्डितः ॥
पञ्चजङ्गो नराङ्गिश्च तुङ्गनासो नराङ्गकः ।
दिवाहुः पञ्चयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“प्रतिपाद्य द्विजो दद्यात् ध्वजं जिदृशवेक्षणः ।
निर्दहत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

अथ ध्वजचिह्नविधिः ।
“सिंहाङ्गुणा ध्वजे यस्य शृणुस्य रिपुहा उमा ।
दारुण्या पूज्यते वत्स ! न तस्य रिपुजं भयम् ॥
कपिसंस्था महाभाया सर्वशत्रुविनाशिनी ।
उषे यद्येष्टितं दद्यात् कलसे श्रेय उत्तमम् ॥
हंसे विद्यार्थकामन्तु वर्द्धये सुतमिददा ।
गरुडगमा महाभाया सर्वरोगविनाशिनी ॥
महिषस्था महामारीः शमयेत् ध्वजसंस्थिता ।
करिगा सर्वकार्येषु शृपेः काव्या चिन्मणिनी ॥
पद्मस्था चर्षिका रौप्या धर्मकामार्थमोचदा ।
प्रेतस्था सर्वभयहा निजं पशुनिपातनात् ॥
पूजिता देवराजेश्रीकोत्पलकरावरा ।
भवते सिद्धकामस्य चिह्नस्य संयथस्थिता ॥
गन्धपुष्पाक्षितं कृत्वा वस्त्रहेमसुचर्षितम् ।
पलशालियवस्त्रचिह्नं मानविभूषितम् ॥
शोभने उच्छ्रयेत्येव प्रताकां वा मनोरमाम् ॥
चामरं कलसं शङ्खमातपत्रं वितानकम् ।
भवते सिद्धकामस्य शृणुस्य पलदायकम् ॥
नमो विश्वेश्वरि दुर्गे ! पातुके चक्रहारिणि ॥

ध्वजः

ध्वजं सप्तश्लोक्यामि वसोधारां सुखावहाम् ॥”
अथ ध्वजदानविधिः ।

विश्वेश्वर उवाच ।
“यदेवं सा महाभागा ब्रह्मविष्णुपरापरा ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ध्वजदानं विधानतः ॥

अगस्त्य उवाच ।
यथा त्वं पृच्छसे वत्स ! तथा मुञ्जेय ब्रह्मणि ।
पृष्टः पूर्वं तथा तेन शम्भुगीतं प्रकाशितम् ॥
शुक्रस्य भावयुक्तस्य तदहंने महात्मनः ।
कथयामि यथान्यायं ध्वजदानं महाफलम् ॥
शुक्र उवाच ।

देव्या ध्वजप्रमाणन्तु विधिरत्स्य लाङ्घनम् ।
दीयते च यथा नाथ ! तदशेषं ब्रवीहि नः ॥
ईश्वर उवाच ।

अष्टाङ्गं कर्मिणं वापि ध्वजं केशुविवर्णितम् ।
नवं समश्च शङ्खश्च प्रासादाङ्कवर्द्धितम् ॥
समं स्रष्टुं नृदुं शुभं शैलं वा धातुजं हि वा ॥
तस्मिन् पटे लिखेत् सिंहं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
रोचना सह चन्द्रं च हेमलेखादूर्ध्वया ॥
प्रासादाहोलमानन्तु चित्तं विस्तारतः करम् ।
ध्वजापादेन कर्तव्या दर्शयेद्दृष्टु देवताः ॥

सर्वा वाहनलाङ्घनेन साङ्गिताः सहजेन च ।
क्रिद्भिगीचामरोपेता घण्टादर्पणशोभिताः ॥
हुतहोमो महाप्राज्ञः सहकारदलान्वितान् ।
महामङ्गलशब्देन देव्याः कृम्भान् प्रपूजयेत् ॥
सुगन्धपुष्पानेवैद्ययथाविभवविस्तरेः ।
कन्यका ब्राह्मणान् भोग्य दधिपायसशर्करैः ॥
भूतानान्तु वलिं दत्त्वा तथा तमुपरोहयेत् ॥
सर्वकामानवाप्नोति विद्याधरपतिर्भवेत् ।
मोदते विविधान् भोगान् सर्वविद्यार्थपारगः ॥
अथवा हेमं रौप्यं वा वासं पार्थिवशैलजम् ।
कारयेन्महाराजन्तु महाकरिमहापद्मम् ॥
महानखकरोत्खातसुक्ताफलपदप्रदम् ।

एवंविधं ततः कृत्वा नवम्यां पूजयेच्छिवाम् ॥
सोपवासः शुचिर्दक्षः सर्वसङ्गविवर्णितः ।
कन्यकाः पूजयित्वा तु विप्रान् वेदविदस्ततः ॥
देव्या भक्ताः सदाचारार्थिकालहवने रताः ।
ते यथाशक्तितप्तोन्वा ध्वजारोहणकर्त्तव्यम् ॥
कन्या देव्या स्वयं प्रोक्ताः कन्यारूपा तु मूलिनी ।
यावदक्षतयोनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥
द्विजो ब्रह्मा शिवो विष्णुः स्वकीयव्रतपालकः ।
पूजितैस्तैः सदा शुक्रं सर्वदेवास्तु पूजिताः ॥
हीनान्मत्तपयानान्तु अन्नं दयन्तु शक्तितः ।
यथा सर्वगता देवी तदुद्दिश्याद्यं भवेत् ॥
नानाभक्ताक्षतदधिदूर्ध्वावतृकणिकान्वितम् ।
वलिं वै सर्वभूतेभ्यो दशदिक्षु निवेदयेत् ॥
वस्त्रोष्णा तथा जप्ता अष्टविंशत्तरापि वा ।
सिंहं स्तम्भं समारोप्य सर्वमङ्गलशब्दितम् ॥
वेदध्वनिमहामन्त्रकाजिकोचिकीकारपरम् ।
न्यस्य सिंहं परं ध्यायेद्दयादृश्यं पूर्णकल्पितम् ॥
एवन्तु वस्त्रसंवीतं सर्वाभरणभूषितम् ।
देव्या महाध्वजं न्यस्य शेषाणामपि विन्यसेत् ॥

ध्वजभ

ब्रह्मविष्णुशुक्रदत्ताणां सोमसूर्यदिवीकसाम् ।
ध्वजदानं महादानं सर्वदागोत्तमं मतम् ॥
यावन्नो दीयते शुक्र ! ध्वजः प्रासादमूर्धनि ।
तावन्तु न भवेद्दृष्टव्यं ! प्रासादो देवसाङ्गितः ॥
शुभध्वजं सदा भूता नानागन्धर्वराक्षसाः ।
विप्रवन्ति महात्मानो नानावाघाच कुर्वन्ते ॥
तस्माद्देवयज्ञहारपुरपर्वतपत्तने ।
उच्छ्रिताः शान्तिकामाय ध्वजाः शुक्र ! सदा
द्विताः ॥

न हि चान्यद्वजदानादुत्तमं भारते क्वचित् ।
दानमिदं च पृष्टं च देव्या दीपनतयेव च ॥
अनेन विधिना यस्तु ध्वजं शुक्र ! निवेदयेत् ।
सर्वकामानवाप्नोति स नरः शिवतां ब्रजेत् ॥
तस्य दर्शनसम्भाषादपि पापरता नराः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो दिवं याति न संशयः ॥
राज्ञा चानैव विधिना देवीलाङ्घनरक्षिताम् ।
शङ्खचक्रवृषभार्चं सर्वविघ्नवारणैः ।
साचारो भक्तिमाख्याय ध्वजयष्टिं सप्तश्लोकेत् ।
न तस्य सङ्गरे शुक्र ! व्याधयो न च वैरिण्यः ।
नैव शस्त्रब्रह्मपीडा भवेच्छां स सप्तश्लोकेत् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

ध्वजदमः, पुं, (ध्वज इव उन्नतो दमः । दीर्घत्वात्
तथालम् ।) तालटचः । माङ्गटचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वजप्रहरणः, पुं, (ध्वजं प्रहरति नाशयति भग
क्तीति । प्र + हृ + ण्युः । ध्वजस्य प्रहरणो वा ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वजभङ्गः, पुं, (ध्वजस्य भेदस्य भङ्गः ।) जीवत्व-
जनकरोमविघ्नः । तस्य निदानं यथा,—
“अथ ध्वजव्यचारविद्वत्प्राशनभोजनात् ।
तथाभूपानाङ्घ्रिमात् पिष्टान्मुग्धभोजनात् ॥
दधिचौरानूपमांससेवनाङ्घ्राधिकर्षणात् ।
कल्याणीगमनाच्चापि वियोगिगमनादपि ॥
दीर्घरोम्भी चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलात् ॥
दुर्गन्धां दुष्टयोनिश्च तथैव च परिसुताम् ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहात् यदि गच्छति मानवः ॥
चतुःपदाभिगमनाच्छेषसम्भाभिघाततः ।
अघावनाच्च भेदस्य शब्ददन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पन्नशूकानाञ्च निधिव्यात् ।
रेतसञ्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥”
इति चरकः ॥ * ॥

तस्य चिह्नं यथा,—

“शुक्रे चिरात् प्रसिञ्चेत् शुक्रं शोषितमेव वा ।
तोदोऽन्यथं वृषभयोर्मैर्दुः धूपायतीव च ॥”
इति वाभटः ॥ * ॥

अपि च ।

“तैस्तेभ्यो वैरिभ्यो रिरं सोमं न सि चति ।
ध्वजः पतत्यधो नृणां क्रोधं सदाः प्रजायते ॥
भस्त्रेणोष्णवयोरिति मानोपसैवितैः ।
सौम्यधातुचयाद्दुष्टः क्रोधं तदपरं कृतम् ॥
अतियवायशीलो यो न च वाजिक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रचयहेतुकम् ॥

ध्वजोत्था

असाध्यं सङ्गं ज्ञेयं मन्मच्छेदोद्भवश्च यत् ।
असाध्यानां विशिष्टानां कार्याणि वाजिकरो
विधिः ॥

तस्य चिकित्सा यथा, वैद्यके ।

“सुवर्णासुवत्सासुभाषिदुष्गन्धा-
द्वृतं योगयोगे प्रशस्तं सप्रस्यम् ।
न्दौ वा दरायौ पचेत् पाकशूर-
स्तदा तेजपत्रं हरिद्रासुपिष्टम् ॥
विधौ शुद्धिहेतौ समुक्तं सुपिष्टं
विधेयं सुगन्धाय द्रव्योपदेशात् ।
सन्तान्धगन्धासप्रस्यं विचूर्णं
सुभं वारि दत्त्वा गुणं वेद्युक्तम् ॥
यदा श्रेष्ठभूतं तदा योगयोगे
पचेत् पाकविज्ञो भृशं दम्बिचालात् ।
पचेद्वाविदुग्धं द्रवस्यापि तुल्यं
विदारिं सप्रस्यं तथा तेन वैद्यः ॥
तथा शास्त्राणीतोयदत्तं सप्रस्यं
विताप्यावतिष्ठेद्द्वृतं योगराजः ॥”

ध्वजवान्, [त्] चि, (ध्वजोऽस्यास्तीति । ध्वज +
मत्तुम् । मस्य वः ।) केतनयुक्तः । ब्राह्मणो
ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तोयान्धनुसञ्चरेत् । यथा,—

“शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षार्थी कर्म वेद्यन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
ध्वजवान् ज्ञत्वा श्वश्रिरोध्वजमिति मनुस्मर-
णात् अन्यच्छिरःकपालन्दृष्ट्वायसमारोपित-
ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् ॥” इति मितान्धरा ॥
(ध्वजः श्रौष्टिकविपण्यिपताका विद्यतेऽस्येति ।
श्रौष्टिकः । यथा, मनुः । ४ । ८४ ।

“न राज्ञः प्रतियुक्तीयादराज्यप्रसूतितः ।
सुनाचक्रध्वजवर्ता वेश्मिनेव च जीवताम् ॥”)

ध्वजिनी, स्त्री, (ध्वजोऽस्यस्याः । ध्वज + इनिः ।
डोप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ ॥
(यथा, रघुः । ७ । ४० ।

“मत्स्यध्वजा वायुवशाद्दिदीर्घ-
मैत्रेः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।
वसुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः
पर्याविलानीव नवोदकानि ॥”)

ध्वजो, [न्] पुं, (ध्वजोऽस्यस्येति । ध्वज + “अत
इनिठगौ” ५।२।११५। इति इनिः।) ब्राह्मणः ।
पञ्चतः । रथः । सर्पः । घोटकः । इति मेदिनी ।
ने, ७७ ॥ मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रौष्टिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १२।१४१ ।
“प्रतिग्रहे स्तनिक्रिध्वजिवेज्ञानराधिपाः ॥”
ध्वजविशिष्टे, चि । यथा, महाभारते । १ ।
= २६ । २८ ।

“ज्ञतास्त्री श्रद्धसम्पन्नौ रथिनी ध्वजिनावपि ॥”
चिह्नयुक्ते च । यथा, मनुः । ११ । ६३ ।

“सुरापानापशुत्थयं बालवासा जटी ध्वजो ॥”)

ध्वजोत्थानं, स्त्री, (ध्वजस्य इन्द्रध्वजस्य उत्-
थानम् ।) शक्रोत्सवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
एतद् भाद्रपुण्ड्रमाहात्म्यं भवति । इति स्मृतिः ॥

ध्वनितः

ध्वज, ध्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ध्वयति न्दङ्गः ।
इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, तु क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां परं-अकं-सेट् ।) दन्तोपधः । भाववचा-
दीनां प्रयोगादन्यत्र शब्दे ध्वनाविद्यादि यत्र
भ्रूयते प्रायेण तत्रायत्तशब्दे इति बोध्यम् ।
ध्वनयति न्दङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वन, मि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-
अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । मि, ध्वनयति
ध्वानयति न्दङ्गः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वनः, पुं, (ध्वन ध्वाने + भावे बाहुलकात् अप् ।)
शब्दः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

ध्वनमोदी, [न्] पुं, (ध्वनेन शब्देन मोदयतीति ।
सुद + खिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

ध्वनिः, पुं, (ध्वननमिति । ध्वन + “खनिकथञ्ज-
सीति” उर्णा ४ । १३६ । इति इः ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ न्दङ्गादिशब्दः ।
यथा,—

“शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च न्दङ्गादिभ्रवध्वनिः ।
कण्ठसंयोगजन्मानो वर्णास्ती कादयो मताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(ध्वन्यतेऽस्मिन्निति । ध्वन + अधिकरणे इः ।)
उत्तमकायम् । यथा,—

“इदत्तममतिप्रथिनि यज्ञे वाच्याङ्गनिर्बुधेः
कथितः ॥”
इति काथप्रकाशः ॥

(यथाच साहित्यदर्पणे । ४ । २—३ ।
“वाच्यातिप्रथिनि यज्ञे ध्वनिस्तत् काथसुत्तमम् ।
वाच्यादधिकचमत्कारिणि यज्ञार्थे ध्वन्यतेऽस्मि-
न्निति सुत्तपत्तया ध्वनिर्नामोत्तमं काथम् ॥
भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधान्तौ ।
अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥
तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणात्तौ ध्वनिः ।
लक्षणात्तत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं वाधित-
स्वरूपम् । विवक्षितान्यपरवाच्यत्वभिधान्तः ।
अतएवात्र वाच्यं विवक्षितम् । अन्यपरं यज्ञ-
निष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नव
यज्ञार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधान्तस्य बहुविधयतया पञ्चानिर्देशः ॥”
अस्य बहुधो भेदाः सन्ति । ते तु तत्रैव चतुर्य-
परिच्छेदे विस्तरशो द्रष्टव्याः ॥)

ध्वनिग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । ध्वनेः शब्दस्य
ग्रहो ग्रहणं यस्मात् ।) शीघ्रम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ शब्दज्ञानश्च ॥

ध्वनितः, चि, (ध्वन्यते स्मिति । ध्वन + क्तः ।)
शब्दितः । हतस्वनन्दङ्गादिः । इति भरतः ॥
तत्पठ्यायः । खनितः २ । इत्यमरः । ३ । १ ।
६४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ८६ ।
“समीरणसमाकीर्णतुकरभ्यामनिर्गतैः ।
ध्वनितैरनुश्रोचन्निवावस्यां तथाविधाम् ॥”)
ध्वनिकाययुक्तवाक्यादिश्च ॥

ध्वाङ्क्षना

ध्वनिनाला, स्त्री, (ध्वन्युत्पादकं नालं यस्याः ।
वीणा । वैद्यः । काङ्क्षलः । इति मेदिनी । वे
१५५ ॥

ध्वनिविकारः, पुं, (ध्वनेर्विकारः ।) काङ्क्ष-
श्लोकभयादिना शब्दविक्षतिः । इति हेमचन्द्रः
६ । ४६ ॥

ध्वन्, उ ख ड गतौ । अंशे । इति कविकल्पद्रुमः
(ध्वं-आत्म-गतौ सकं-अंशे अकं-सेट् । उरि
त्वात् ऋवेट् ।) उ, ध्वंशित्वा ध्वन्वा । उ
अध्वसत् । ड, ध्वंसते । अंशः अधःपतनम्
इति दुर्गादासः ॥

ध्वन्, चि, (ध्वस्यते स्मिति । ध्वन् अंशे + क्तः ।
च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४
(यथा, भागवते । ७ । २ । ३० ।

“प्रकीर्णकेशं ध्वन्नाचं रभसा दृष्टदृष्टम् ॥”
नष्टम् । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४१ ।

“सुधया पीचमानोऽपि न विधं स्यनुमिच्छति
मिथान्धस्तद्वज्जानन्नाम्पुस्तन्निवृत्तस्येति ॥”)

ध्वा(ध्वा)ञ्, इ काङ्क्षे । घोरयते । इति कविकल्-
पद्रुमः ॥ (ध्वं-परं-सकं-अकं-च सेट् ।) घोरस्व-
मिह तिरश्चामेव घोरशब्दः । इ, ध्वा(ध्वा)ङ्गा
काकः । नमध्यपाठेनैव सिद्धे अस्थेदुग्धवन्धो वे
बृहदारण्यमिदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

ध्वा(ध्वा)ङ्गः, पुं, (ध्वा(ध्वा)ङ्गति उच्चैः रौतीति
ध्वा(ध्वा)ञ्चि घोरयते + अच् ।) काकः । (य-
न्दृष्टकटिके ६ अङ्के ।

“शुष्कदृष्टस्थितो ध्वा(ध्वा)ङ्ग आदिद्याभिसुख
क्षया ।

मयि चोदयते वामं चक्षुर्वोरमश्रुश्रयम् ॥”
मत्स्यभक्षकपक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । २८

तच्चक्रः । भिक्षुकः । इति मेदिनी । धे, १६ ॥
ध्वाङ्गजङ्गा, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य जङ्गैव आहति
यस्याः ।) काकजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गजम्, स्त्री, (ध्वाङ्गः काकस्तद्वत् जङ्गव-
जम् । यद्वा, ध्वाङ्गप्रिया जम् ।) काकजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गतुङ्गी, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । ध्वाङ्गतुङ्ग + अच् । ततो डीप् ।
काकनासाकता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गदम्बी, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य दम्ब इवाहतिरस्यस्याः
अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

ध्वाङ्गुली, स्त्री, (ध्वाङ्गस्य तुङ्गमिवाहतिः इति
ऽस्यस्याः । अच् । डीष् ।) काकतुङ्गी इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुनाविका, स्त्री, (धाङ्गस्य नाविका इव फल-
मस्याः ।) काकनावाजता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुपुष्टः, पुं, (धाङ्गस्य काकेन पुष्टः प्रति-
पालितः ।) कौकिलः । इति चारावली । ४४ ॥

कुमाची, स्त्री, (धाङ्गान् काकान् मन्वते
पूजयति फलदानेनेति । मन्व पूजायाम् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवली, स्त्री, (धाङ्गवत् वल्ली लता ।) काक-
नावा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवली, स्त्री, (अद्यते भक्षते या वा । अद्य
+ क्लृट् । स्त्रियां ङीष् । धाङ्गाणां काकानाम-
दनी ।) काककुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवरातिः, पुं, (धाङ्गाणामरातिः शत्रुः ।)
पेचकः । इति हलायुधः ॥

कुवी, स्त्री, (धाङ्गवदाकतिरस्यस्याः । अच् ।
ङीष् ।) ककौलिका । इति मेदिनी । घ, १६ ॥

कुवली, स्त्री, काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवः, पुं, (ध्वन + भावे घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ३ । १८ ।

“शशामाक्रन्दितध्वानो न च चौरौ अभवत् ॥”)

कान्, स्त्री, (ध्वन + “सुखस्वान्तध्वान्ति” ।) ७ ।
२ । १८ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।
अन्कारः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ८ । २४ ।

“फणालपत्रायुतमूर्द्धरत्न-
दुभिर्हस्तध्वान्तयुगान्ततोये ॥”)

कान्तवित्तः, पुं, (ध्वान्ते अन्वकारे वित्तः प्रथितः ।)
खद्योतः । इति शब्दरत्नारली ॥

कान्तशात्रवः, पुं, (ध्वान्तस्य शात्रवः ।) श्योषाक-
ट्यः । इति शब्दचक्रिका ॥ सूर्यचन्द्रायम् ॥

कान्तरातिः, पुं, (ध्वान्तस्य अरातिः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १० ॥ चन्द्रायी च ॥

कान्तोष्णः, पुं, (ध्वान्ते उष्णः प्रकाशो यस्य ।)
खद्योतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-अनिट् ।) वकारोपधः । कौटिल्यमिह
कुटिलीकरणम् । ध्वरति ल्यं वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

नकारः । तवर्गपञ्चमवर्णः । अङ्गनविंशत्यर्थम् ॥
अस्थोच्चारणस्थानं दन्तः । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, शिवायाम् । १७ । “दन्त्या लतुलसाः
स्वताः ॥”) तत्पर्यायः । मेघः २ दीर्घा ३

सौरिः ४ । इति बीजाभिधानम् ॥ तत्स्वरूपम् ।
यथा,—

“नकारं शब्दं चाब्जं । कौटिल्यदुल्लताकृतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुलली ॥

पञ्चप्राणात्मकं वर्णं हृदि भावय पाञ्चति ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

“वामतः कुलली रेखा ऊर्ध्वाधःक्रमतः स्थिता ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मात्वा वाणी प्रकीर्तिता ॥”
तस्य ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“ध्यानमस्य नकारस्य वक्ष्यते श्रेष्ठ्य भाविनि ।
दलिताङ्गनवर्णाभां ललञ्जिकां सुलोचनाम् ॥

चतुर्भुजां कोटराणीं चारुचन्दनचर्चिताम् ।

लज्जाम्बरपरीधानाम्भीषह्यास्यसुखीं सदा ॥

एवं ध्यात्वा नकारान् तन्मन्त्रं द्रष्टुं शक्यते ॥”

अस्य नामानि यथा,—

“नो गर्जनी च मा सौरिन्वाराणी विन्धपावनी ।

मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽङ्गनः ॥

ऊर्ध्वाम्भीषहिरश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।

वेगतैर्यस्तुतिर्ब्रह्मस्तरयिन्वालिारागमः ॥

वामनो ज्वालनी दीर्घा निरीहः सुगतिर्वियत् ।

शब्दात्मा दीर्घघोषा च हस्तिनापुरमेचकौ ॥

गिरिनायकनीलौ च शिवोऽनादिर्भ्रमामतिः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“नः स्वादिः पो सुचादिः ।” इति ॥ कायाद्दौ

अस्य प्रथमप्रयोगे फलं यथा, उच्चरन्नाकर-
टीकायाम् ।

“दो धः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणशुद्धिः स्व-
पवर्गः ॥”)

न, य, निषेधः । (यथा, मनुः । ६ । ४७ ।

“अतिवार्दास्तित्तेत नावमन्येत कश्चन ।

नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥”)

उपमा । इति मेदिनी । ने, १ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

नह्रि २ अ ३ नो ४ अभावः ५ । इत्यमरः ।

३ । ४ । ११ ॥ अना ६ ना ७ । इति भरतः ॥
नजर्थश्च ॥

नंशुकः, त्रि, (नश्यतीति । नश + “पचिनशो-
र्युंकनुकशुमी च ।” उणां २ । ३० । इति शुकन्
शुमागमश्च ।) नाशकः । इति सिद्धान्तकौसु-
द्यासुण्यादित्तिः ॥

नंथा, [ऋ] त्रि, (नश + लृच् । “मसृजिनशो-
र्भलि” ७ । १ । ६० । इति शुम् ।) नाशा-
अयः । इति नशधातोस्तृचि शुनागमनिष्पन्नः ॥

नः, पुं, (नमतीति । नम + अन्येष्वापीति ङः ।)
सुगतः । बन्धः । द्विरङ्गः । स्तुतः । इति मेदिनी ।

ने, १ ॥ रत्नम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ द्वितीया-
चतुर्थीघञीवहुवचनान्तस्यास्य ऋद्धस्य चान्त-
रूपोऽयम् ॥ (यथा, सुम्बोधे ।

“पृष्ठातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥”)

नः, चतुर्भुजां, त्रि, (नसा नासिकया चतुर्भुजां) चतुर्भुजा-
नासिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११५ ॥

नकुटं, स्त्री, नाविका । इति शब्दमाला ॥

नकुलः, पुं, (नास्ति कुलं यस्य । “नभायनपा-
दिति” ६ । ३ । ७५ । इति नभो न लोपादि ।)

जन्तुविशेषः । नेउल । इति वेणी इति च
भाषा । तत्पर्यायः । पिङ्गलः २ सर्पहा ३ बभुः

४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥ सृचीवदनः ५
सर्पारिः ६ लोहिताननः ७ । (यथा, महा-
भारते । १२ । १५ । २० ।

“सन्धैः सन्धा हि जीवन्ति दुर्बलेर्बलवत्तराः ।
नकुलो नृधिकानति विङ्गलो नकुलमथा ।

विङ्गलमति न्या राजन् ! न्यां न्यालन्धग-
स्तथा ॥”)

तस्य मांसगुणाः । पिङ्गलत्वम् । वातनाशि-
त्वम् । श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ पाङ्कुराणस्य चतुर्थपुत्रः च माद्री-
गर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः । इति महा-
भारतम् ॥ पुत्रः । इति शब्दमाला ॥ शिवः ।

यथा, विदग्धसुखमण्डने ।

“युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदा भवेत् ॥”

कुलरहिते, त्रि ॥

नकुलाट्या, स्त्री, (नकुलेन नकुलगन्धेन आट्या
प्रचुरा ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

नकुली, स्त्री, (नकुल + ङीष् ।) कुकटी । मांसी ।
इति मेदिनी । ङे, १०० ॥ शक्तिनी । इति

धरणिः ॥ कुङ्कुमम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हकारः ।
इति बीजाभिधानम् ॥ नकुलस्य भाष्या च ॥

नकुलीशः, पुं, (नकुल्या ईशः ।) भैरवविशेषः ।
यथा, पीठमालायाम् ।

“नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुली मम ॥”
हकारः । यथा,—

“हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्गुशः
प्रियं ।

महेष्टो नकुली चैव वराहो गगनं रविः ॥
लिङ्गं सूर्यो महासूर्यः प्राणश्च परमेष्ठरिः ॥”

इति हकारपर्याये बीजाभिधानम् ॥

नकुलेष्टा, स्त्री, (नकुलानामिष्टा प्रिया ।) राज्ञा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ भेदनाहं इति भाषा ।

एतत्पर्यायो यथा,—

“नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाश्ची सर्पाङ्गी विधनाश्रिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नक्तं, क नाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) कोपधः । नाशनं नशीकर-
णम् । क, नक्तयति पापं गङ्गा । इति दुर्गा-
दासः ॥

नक्तं, [म्] य, रजनौ । इत्यमरः । ३ । ४ । ६ ॥
(यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाखेः पटलेन रोचिषा-
न्धधिलिषः संवलिता विरजिरे ।

चलत्पलाशान्तरगोचराक्षरी-
स्तुषारमूर्त्तैरिव नक्तमंशवः ॥”)

नक्तं, स्त्री, (नज + क्तः ।) रात्रिः । लक्षण्या
नक्तत्रयम् । यथा,—

“उपवासान् परं भैचं भैचात् परमयोऽतम् ।

नक्तकः

अयाचितात् परं नक्तं तस्मात्प्रकृतेन वर्णयेत् ॥
देवेषु सुक्तं पूर्वोक्ते मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा ।
अपराह्णे पिठभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकारिभिः ॥
सर्व्वेलात्मतक्रम्य नक्तं सुक्तमभोजनम् ।
वामाचारी महादेवो नक्तं नैवोद्धरेद्गुणम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

व्रतविशेषः । यथा,—
“दशम्याश्चैकभक्तान् सुहृत्पितो हृदयतः ।
नक्तं वापि तथा जला दशम्यां नियतः सदा ॥
क्रियते चासमर्थेन नक्तमेकादशीदिने ।
नक्तं चापि विधिः प्रोक्तः फलाहारं तथैव च ॥
दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
नक्तं तच्च विज्ञानीयात् न नक्तं निशि भोजनम् ॥
नक्षत्रदर्शनान्तं यदृश्येन विधीयते ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे रात्रौ तस्य निषेधनम् ॥”
इति मातृस्ये एकादशीमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अथ नक्तव्रतम् ।

“तथा च स्कन्दपुराणे ।
‘प्रदोषस्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।
उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः ॥’
नियमश्च सामान्यव्रतधर्मत्वेनोक्तः ।
‘ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ॥’
इत्यादिर्नक्तः ॥

नक्तलक्षणञ्च भविष्यदेवीपुराणयोः ।
‘हविष्यभोजनं ज्ञानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अभिकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी सदाचरेत् ॥’
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराण-
वचने नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य काल-
परं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरु-
व्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नाप-
देशानुपपत्तेः । स्मृतिः ।
‘नक्तं निशायां कुर्वीत यदृश्यो विधिसंयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सद्दिवाकरम् ॥
सद्दिवाकरन्तु तत् प्रोक्तमन्त्रिणे घटिकाहये ।
निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्हं प्रथमे सदा ॥’
मार्कण्डेयः ।

‘एकभक्तेन नक्तेन तथेवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन नैवाह्नादशिको भवेत् ॥’
अत्र विष्णुपूजापारण्ययोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधा-
न्यमवगम्यते । आशुकाक्षिकेऽपि आवश्यक-
त्वात् ।” इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ सौरनक्तकालो
यथा,—

“कुशमूलं यवमात्रं स्वच्छायाद्विगुणे चये ।
भक्ष्यं मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा ॥”
इति विधानसप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते ११।१०।६३।
“नक्तं कलिञ्च कालञ्च मकरः कालपूजितः ॥”
पुं, एतयोः पुनः । यथा, ब्रह्माह्णे । ३६ ।
“पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः
स्मृतः ॥”)

नक्तकः, पुं, (नक्तमिव कायति मलिनतयेति ।
कै+कः । यदा, नञ+क्त । ततः स्वार्थे कन् ।)

नक्षत्रं

कर्पटः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ न्याक्डा
इति भाषा ॥
नक्तचारी, [नृ] पुं, (नक्ते रात्रौ चरतीति ।
चर+ञिनिः ।) विक्रान्तः । पेचकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसः ॥ रात्रिचरमान्ने, त्रि ॥
नक्तचरः, पुं, (नक्तं चरतीति । चर+“चरेष्टः”
इ । २ । १६ । इति टः ।) राक्षसः । इति
हलायुधः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ चौरः ।
पेचकः । (रात्रिचरमान्ने, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २६ । २० ।

“नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥”
नक्तमालः, पुं, (नक्तं रात्रौ आ सत्यकप्रकारेण
अलति पर्याप्नोतीति । आ+अल+अच् ।)
करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ४२ ।

“स नर्महारोक्षि सीकराई-
मैरुद्विरानतितनक्तमाखे ॥”)

नक्तसुखा, स्त्री, (नक्तं नक्तव्रताङ्गं सुखं आदि-
भागो यस्याः ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥
नक्तव्रतं, स्त्री, (नक्तं रात्रौ भोजनरूपं यद्व्रतम् ।)
दिवाभोजनाभावविशिष्टरात्रिभोजनम् । यथा,
“हविष्यभोजनं ज्ञानं सत्यमाहारलाघवम् ।
अभिकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत् ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

नक्ता, स्त्री, (अग्निकारित्वात् नक्तवत् मलिन-
त्वमस्यस्येति । अच् । टाप् ।) कलिकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईशलाङ्गला इति भाषा ॥
(कलिकारीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
नक्तं, स्त्री, (नक्तवत् आहृतिरस्यस्येति । अच् ।)
अग्रदार । न्यायकाठ इति भाषा । नासिका ।
इति मेदिनी । रे, ५२ ॥

नक्तः, पुं, (न क्रामति दूरस्थलमिति । क्रम+
अन्धेऽपेति ङः । नभाङिति नलोपो न ।)
कुम्भीरः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथा,
पञ्चतन्त्रे । ३ । ४३ ।

“नक्तः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानात् सुनापि परिभूयते ॥”
मकरः । यथा, कादम्बर्याम् । “तथा चैत्राचरेयं
नयेत् नक्तकेतनः चयिनेकेनाकीर्तनीयां दशां
जनं चैनम् ॥” याज्ञः । यथा, रघुः । १६।५५।
“स तीरभूमौ विहितोपकायां-
मानाधिभिस्तामपल्लवक्राम् ॥”)

नक्तराजः, पुं, (नक्तायां कुम्भीरादीनां राजा
श्रेष्ठत्वात् । “राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥” ५ ।
४ । ६१ । इति टच् ।) जलजन्तुविशेषः ।
हाङ्गर इति भाषा । तत्पर्यायः । याज्ञः २
जलकिराटः ३ जलाटकः ४ । इति हारा-
वली । ७७ ॥

नक्ता, स्त्री, (नक्तवदाहृतिरस्यस्या इति अच् ।
टाप् ।) नासिका । इति शब्दरत्नावली ॥

नक्षत्रं, स्त्री, (नक्षति शोभां गच्छति स्थानात्
स्थानान्तरं गच्छति वा । नक्ष गतौ +“अभि-

नक्षत्रं

नक्षयजिवधितिभ्योऽचन् ॥” उर्वा । ३ । १० ॥
इति अचन् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः । ताराः ।
तत्पर्यायः । ऋक्षम् २ भम् ३ तारा ४ तारका
उर्वा ५ इत्यमरः । १ । ३ । २१ । तारकम् ७ ।
इति शान्तः ॥ तारः ८ । इति आङ्गिः ।
दाचायण्यः । तासु अश्विनी १ भरणी २
ज्येष्ठा ३ रोहिणी ४ ज्येष्ठा ५ आर्द्रा ६
पुनर्वसुः ७ पुष्यः ८ अश्लेषा ९ मघा १० पूर्वफल्गु
गुनी ११ उत्तरफल्गुनी १२ ज्येष्ठा १३ चित्रा १४
स्वातिः १५ विशाखा १६ अशुभराधा १७ ज्येष्ठा १८
मूला १९ पूर्वाषाढा २० उत्तराषाढा २१
श्रवणा २२ धनिष्ठा २३ शतभिषा २४ पूर्व
भाद्रपदा २५ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७
इत्यमरः ज्योतिषश्च ॥ एता अभिजिता स
अष्टाविंशतिनक्षत्राणि भवन्ति ॥ * ॥ आत
क्रमेणाधिदेवता यथा । अश्वि-१ यम-२ इन्द्रः-
कमलज-३ शशि-४ मूलश्व-५ अदिति-६ जीव-
फणि-७ पितरः-८ योम-९ याम-
दिगल-१३ त्वष्ट-१४ पवन-१५ शक्राभि-
मिन्ना-१७ शक्रो १८ निश-१९ १६ स्तोयम् २
विश्वविशिष्टो २१ हरि-२२ वसु-२३ वरुणः-२४
अजपदो २५ उद्दिग्धः २६ पूषा २७ पौतीषा
भानाम् ॥ * ॥ आसां गणा यथा ।

“उग्रः पूर्वमघान्तकाः ११ । २० । २५ । १०
२ । भुवगणस्त्रीगुत्तराणि खभू-१२ । २१ । २६
४ । न्वातादित्यहरित्रयं चरगणः १५ । ७ । १२
२३ । २४ । पुष्याश्विहस्ता ८ । १ । १३ । लघुः
चित्रामित्रवृत्तान्त्यभम् १४ । १७ । ५ । २७
वृद्धुगणस्त्रीद्वयोऽहिरुद्रैश्चयुक् ६ । ६ । १८ ॥
मिश्रोऽपिः सविशाखभः । ३ । १६ । शुभफल
सर्वं खलत्वे गणाः ॥” * ॥
अधोमुखनक्षत्राणि यथा ।

“अश्लेष-६ वज्रि-३ यम-२ पित्र-१० विशाखा-
युक्तम्
पूर्वाञ्जयम् ११ । २० । २५ शतभिषा २४ ५
नवाप्युक्तम् ।

एतान्धधोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च भूषितानि ॥” * ॥
खननक्षत्राविधिनक्षत्राणां जन्मसम्पदादिकपणं
यथा,—

“जन्म सम्पदपत् ज्येष्ठाः प्रत्यरिः साधको वधः ।
मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाञ्च पुनः पुनः ॥
सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
विवादश्राद्धभैषज्ययात्राचौराणि वर्जयेत् ॥
यात्रायां पथि बन्धनं कृषि विधौ सर्वार्थनाशो
भवेत्
भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो यद्दाराभ्यो
चौरै रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धैर्धनाश-
स्तथा
वादे बुद्धिविनाशनस्वरिभयं प्राप्नोत्वसौ
जन्ममे ।

नक्षत्रोत्पन्नरोगेषु भोगादि यथा,—

“जन्मान्ने निधनमे प्रथरौ च विपत्करे ।
 बहिःशुद्धिः समुत्पन्नः क्षेप्राय मरणाय वा ॥
 कृत्तिकासु यदा व्याधिर्गुणाश्च प्रतिपद्यते ।
 नक्षत्रं भवेत् पीडा चिरार्चं रोहिणीसु च ॥
 दमशीर्षे पञ्चरात्रमार्गायां सुच्यतेऽसुभिः ॥
 पुनर्वसु तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ।
 नक्षत्रं तथाशुभे मासमेकं मघासु च ॥
 द्वौ मासौ पूर्वपल्लगुण्यासुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ।
 हस्तिपु सप्तमे मोक्षत्रिज्यायामर्हमासकम् ॥
 मासद्वयं तथा स्वात्या विशाखे दिनविंशतिम् ।
 मेषे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्हमासकम् ॥
 मूले न जायते मोक्षः पूर्वार्धादि त्रिपञ्चकम् ।
 उत्तरा दिनविंशत्या अवधे द्वौ च मासकौ ॥
 धनिष्ठायामर्हमासं वारुण्याश्च दशाहकम् ।
 न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥
 रेवत्यां दिनविंशत्या चाहोरात्रं तथाशुभौ ।
 प्राज्ञैस्त्रिस्तुत्यते नित्यं भरण्यां नात्र संशयः ॥
 कौशिकेन सदादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ।
 नक्षत्रे प्रतिकर्षणं नक्षत्रपथजानता ॥”
 नक्षत्रचतुर्भागबोधकानि चत्वारि नामाद्यन्त-
 र्गणियथा । अ इ उ ए ऋ । ओ व वि वु ष ।
 वे वो क कि पू । कु ष उ ङ ह । के को ह छि ७ ।
 हु हे हो ङ ८ । ङि ङु ङे ङो ९ । म मि
 सु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ ।
 पु ष ष ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो
 न १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ ।
 नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । सु ध फ
 प २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख ।
 अ भिजित् । खि खु खे खो २२ । ग गि गु
 गे २३ । गो घ शि शु २४ । शे शो द दि २५ ।
 दु ध ङ ङ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे
 चो ल २ । जि जु जे जो २ । ऋ ङ युक्त-
 चाकारयुक्तेन ज्ञेयः । इस्तेन दीर्घां ज्ञेयः ।
 तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः ॥” इति
 ज्योतिष्शास्त्रम् ॥
 चक्रकान्तिविस्तारः, पुं, (नक्षत्राणां कान्ति-
 क्षत्वा विस्तारो यत्र ।) धवलयावनालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 चक्रचक्रं, स्त्री, (नक्षत्राणां चक्रं यत्र ।) मन्त्र-
 पद्योक्तपद्यचक्रान्तर्गतचक्रविशेषः । तथा च
 दृष्टश्लोकमे ।
 “उत्तराहचिन्त्यायानु रेखां कुम्भाश्चतुष्टयीम् ।
 दश रेखाः पश्चिमायाः कर्त्तव्या वीरवन्दिते ! ॥
 अकारादिचकारान्तां हिचन्द्रवद्विवेदकान् ।
 भूमौस्तेनचक्रांश्च अष्टैवार्त्तं खगौ प्रिये ! ॥
 विभूनेत्रनेत्रयुग्माश्चिन्नेत्रामिचन्द्रकान् ।
 मघादिष्येष्टपर्यन्तं द्वितीयं नवतारकम् ॥
 वद्विभूमौस्तेनचक्रांश्च युग्मेस्तेनचक्रकान् ।
 वेदेन भेदिता चर्णा रेवत्यांश्रगताः क्रमात् ॥”
 निवन्ते ।
 “पूर्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्त्तं च रोहिणी ।
 इमानि माशुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥

ज्येष्ठा शतभिषान्मन्त्राधिष्ठाञ्चिन्तिकाः ।
 चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
 अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
 अशुराधा नक्षत्राः श्रवणा देवतारकाः ॥”
 तथा ।
 “खजाती परमा प्रीतिर्मध्यमा भिन्नजातिषु ।
 रक्षोमाशुषयोर्त्तार्त्तौ वैरं हानवदेवयोः ॥”
 गणापवादमाह गवाक्षतन्त्रे ।
 “प्रयवस्त्राक्षरी माया योमथापी वङ्गचरः ।
 प्रासादो बहुरूपी च सप्त साधारणाः स्मृताः ॥”
 शारदायाम् ।
 “जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रथरिः साधको वधः ।
 मित्रं परमभिन्नश्च जन्मादीनि पुनः पुनः ॥”
 जन्मत्रिपञ्चसप्तानि वर्जनीयानि नक्षत्राणि ।
 तथा च राघवभट्टः ।
 “रसाहनवभद्राणि युगयुग्मगताभ्यपि ।
 इतराणि न भद्राणि नक्षत्राणि ॥” खनक्षत्रादेव-
 नक्षत्रं गणनीयम् । तदज्ञाने खनामाद्यन्त-
 र्गणन्यनक्षत्राण्यनीयम् । तथा च ।
 “प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्यन्तरात् सुधीः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 नक्षत्रनेमिः पुं, (नक्षत्रस्य नक्षत्रचक्रस्य नेमि-
 रिव ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
 १४६ । ६० ।
 “नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रो चमः चामः समीहनः ॥”
 “नक्षत्रैस्तारकेः सार्द्धं चन्द्रस्यार्थादयो ग्रहाः ।
 वायाकाशमयैर्वह्निर्ब्रह्मा भुवसंज्ञितेः ॥
 स ज्योतिषां चक्रं धामयन्तारामयस्य शिशु-
 मारस्य पुच्छदेशे भुवस्तस्य शिशुमारस्य च्चदये
 ज्योतिष्चक्रस्य नेमिवत् प्रवर्तकः स्थितो विष्णु-
 रिति नक्षत्रनेमिः शिशुमारवर्गने विष्णुच्चदय-
 मिति श्रुतेः ॥” इति प्राङ्करभाष्यम् ॥) चन्द्रः ।
 भुवः । रेवत्यां स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६१ ॥
 नक्षत्रपः, पुं, उङ्गुपः । चन्द्रः । नक्षत्रं पातीति
 युत्पत्ता । (नक्षत्र + पा + कः ॥)
 नक्षत्रपुरवधः, पुं, (नक्षत्रैः पुरवध इव ।) व्रत-
 विशेषः । यथा,—
 “अयतां कथयिष्यामि नक्षत्रपुरवधव्रतम् ।
 नक्षत्राङ्गाणि देवस्य यानि यानीह नारद ! ॥
 मूलार्त्तं चरणी विष्णोर्जङ्घे दे रोहिणी स्थिता ।
 हे जागुनी तथाश्विनी संस्थिते रूपधारिणः ॥
 व्याघ्रादे हे तथा चोक्तं गुह्यस्यं पल्लगुनीदयम् ।
 कटिस्थाः कृत्तिकाश्चैव वासुदेवस्य संस्थिताः ॥
 प्रोष्ठपदद्वयं पार्श्वं कुक्षिभ्यां रेवती स्थिता ।
 उरःसंस्था लजुराधा अविष्ठा पृष्ठसंस्थिता ॥
 विशाखा सजयोर्हस्तः करद्वयसुदाहृतम् ।
 पुनर्वसुरथाङ्गुली गखाः सर्वं तथोच्यते ॥
 श्रीवास्थिता तथा ज्येष्ठा श्रवणः कर्त्तव्योः स्थितः ।
 मुखसंस्थत्वा पुष्यः स्वातिर्हस्ताः प्रकीर्त्तिताः ॥
 हनू हे वारुण्योक्तो नासा मैत्रासुदाहृतम् ।
 प्राजापत्यश्च नेत्राभ्यां रूपधाम्नः प्रतिष्ठितम् ॥
 शिरो रौद्रक्षया चैव नक्षत्राङ्गमिदं हरिः ।

विधानं संप्रवक्ष्यामि यथायोगेन नारद ! ॥
 संपूजितो हरिः कामान् विद्वांसि यथेक्षितान् ।
 चैत्रे मास्यसिताहर्ष्यां यदा नक्षलगतः शशी ॥
 भगवन्तं सह लक्ष्म्या पूजयेच्च विधानतः ।
 नक्षत्रसन्निधौ दद्याद्भिन्नाय च भोजनम् ॥
 जागुनी चाश्विनीयोगे पूजयेद्य भक्तितः ।
 रोहदे च हविष्यात्तं पूर्ववद्द्विजभोजनम् ॥
 व्याघ्राभ्यां तथा ह्याभ्यां दावूक्तं पूजयेद्बुधः ।
 संलिलं शिशिरं तत्र रोहदे च प्रकीर्त्तितम् ॥
 पल्लगुनीद्वितये गुह्यं पूजनीयं विचक्षणः ।
 रोहदे च पयो गव्यं देयञ्च द्विजभोजनम् ॥
 कृत्तिकासु कटिः पूज्या सोपहारैस्त्रिभिर्यैः ।
 देयञ्च रोहदे विष्णोः सुगन्धिकुसुमोदकम् ॥
 पार्श्वे भाद्रपदायुग्मे पूजयित्वा विधानतः ।
 गुह्यं सप्रालिप्तं दद्याद्रोहदे देवप्रीतिदम् ॥
 हे कुक्षी रेवतीयोगे रोहदे सुहृमोदकम् ।
 अशुराधासु जठरं कुलत्याक्तञ्च रोहदे ॥
 * अविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तञ्च रोहदे ।
 पुष्ये सुखं पूजयेत् रोहदे हृतपायसम् ॥
 स्वातियोगे च दशानान् रोहदे तिलशक्तुनी ।
 भुजयुग्मं विशाखासु रोहदे परमोदनम् ॥
 हस्ति हस्ती तथा पूज्या यावत् रोहदे स्मृतम् ।
 पुनर्वसावङ्गुलीश्च पटोलं तत्र रोहदे ॥
 दातव्यं केशवप्रीत्यै ब्राह्मणस्य च भोजनम् ।
 हनू शतभिषायां वै पूजयेत्तु प्रयत्नतः ॥
 प्रियङ्गुरक्तशाख्यं रोहदश्च मधुद्विधः ।
 मघासु नासिका पूज्या मधु दद्याच्च भोजनम् ॥
 नक्षत्रमाङ्गे नयने नक्षत्रमांसञ्च रोहदे ।
 चित्रायोगे ललाटञ्च रोहदे चाव भोजनम् ॥
 भरणीसु शिरः पूज्यं चाव भक्तञ्च रोहदे ।
 सम्पूजनीया विद्वद्भिरार्त्तयोगे शिरोरुहाः ॥
 विप्रांश्च भोजयेद्भक्त्या रोहदे च गुह्यार्त्तकम् ।
 नक्षत्रयोगेऽप्येतेषु संपूज्य जगतः पतिम् ॥
 ततस्तु दक्षिणां दद्यात् स्त्रीपुंसोश्चाव वाससम् ।
 हृत्त्रोपानद्वयगणेशे च सप्त धान्यानि काश्चनम् ॥
 हृतपाञ्च गां दोग्धीं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 प्रतिनक्षत्रयोगेन पूजनीया दिजातयः ॥
 नक्षत्रज्ञाय विप्राय पृथग्दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 नक्षत्रपुरवधस्यं हि व्रतानां व्रतसुतमम् ॥
 एवं विधानतो ब्रह्मन् ! नक्षत्राङ्गो जगद्गणः ।
 पूजितो रूपधारी यैस्तेः प्राप्ता च सुकामिता ॥
 एतत्तवोक्तं परमं पवित्रं
 घनं यशस्यं शुभरूपदायि ।
 नक्षत्रपुंसः परमं विधानं
 श्रेष्ठञ्च पुण्यामिह तौर्धयात्तम् ॥”
 इति वामनपुराणे ७७ अध्यायः ॥
 नक्षत्रमाला, स्त्री, (नक्षत्रसंस्थिका माला ।) सप्त
 विंशतिमौक्तिककृतहारः । इत्यमरः । १२ । १०६ ।
 “सप्तविंशतिरूपपाटो रूपके रूपरूपकैः ।
 वृत्ते नक्षत्रमाला स्यान्मुक्तावलिरीवोच्चला ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (नक्षत्राणां माला सप्तद्वः ।) नक्षत्रश्रेणी ।

नखं

(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । १०५ । १३ ।
 “यावन्नचनमाणा विचरति गगने भूषयन्तीह
 भासा
 तावन्नचनभूतो विचरति सह तैर्नखयो २३-
 २वशेषम् ॥”)
 नचनैः, पुं, (नचन्यामीशः ।) चन्द्रः । (यथा,
 साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
 “नचनैश्चतेचनो गिरिगुरोर्गांढां दधिं
 धारयन्
 गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजलुभा-
 वल्लभः ॥”)
 कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १३० ॥
 नख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सिट् ।) प्रथमखति । इति दुर्गादासः ॥
 नखं, स्त्री, पुं, (नख्यते इव शरीरे । नह् वन्धे +
 “नह् ईलोपञ्च ।” उर्णा ५ । २३ । इति खः
 हलोपञ्च ।) अङ्गुलीकण्टकः । नह् इति
 द्विन्द्वी भाषा । तत्तु उपधातुविशेषः गर्भस्थ-
 बालकस्य षष्ठमासे भवति । इति सुखबोधः ॥
 तत्पर्यायः । पुनर्भवः २ कररुहः ३ नखरः ४
 इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ कामाङ्गुशः ५ करजः
 ६ पाणिजः ७ अङ्गुलीसम्भूतः ८ पुनर्भवः ९ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ करायजः १० करकण्टकः
 ११ स्रराङ्गुशः १२ रतिरथः १३ करचन्द्रः १४
 कराङ्गुशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 रतिक्रीडायां नखाघातस्थानानि यथा,—
 “नखाघातः प्रदातयो यथास्थानानि कर्मसु ।
 पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव जरी चैव नितम्बके ॥
 कक्षस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके ।
 ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
 तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्यात् शनैः शनैः ॥”
 इति कामशास्त्रम् ॥
 “न नखैर्विलिखेन्नमिं गाञ्च सहेश्येन्नहि ।
 न खाङ्गे नखवाद्यं वै कुर्व्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥”
 इति कूर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 नखं, स्त्री, स्त्री, (नखमिव आलतिरक्ष्यस्येति ।
 अच् ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । नखी इति
 खातः । तत्पर्यायः । सुक्तिः २ शङ्खः ३ खुरः
 ४ कोलदण्डम् ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
 करजाखः ६ अन्धखुरः ७ नखः ८ यावन्नखः
 ९ नखी १० ।
 “दिधा शङ्खनखाखोऽन्धः सुक्राखो वदरीच्छदः ॥”
 इति रत्नमाजयाम् । १४४ ॥
 कररुहः १२ सिन्धी १२ शङ्खः १३ चणः १४
 कोशी १५ करजः १६ हनुः १७ नागहनुः १८
 पाणिजः १९ वदरीपत्रः २० ऋष्यः २१ पय-
 विलासिनी २२ सन्धिनालः २३ पाणिरुहः २४ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ यावन्नायुधम् २५ चक्रकार-
 कम् २६ शङ्खनखः २७ नखरी २८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अपि च । अथ नखनखीगन्ध-
 द्रव्यम् ।
 “नखं यावन्नखं यावन्नायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखर

नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुहृद्विलासिनी ॥
 नखद्वयं ग्रहज्ञेयवातासञ्चरकुष्ठहृत् ।
 लघूष्यं सुकलं वर्यं खादुप्रणविषापहम् ॥
 अण्ण्णीमुखदौर्गन्धं हृत्पाकरसयोः कटुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 स्वल्पनखस्य पर्यायः । नखी १ हनुः २ हृद-
 विलासिनी ३ । तयोगुणाः । ग्रहज्ञेयवातास-
 ञ्चरकुष्ठनाशित्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । सुक-
 लत्वम् । वर्यत्वम् । खादुत्वम् । प्रणविषालण्णी-
 मुखदौर्गन्धनाशित्वम् । पाकरसयोः कटुत्वञ्च ।
 इति भावप्रकाशः ॥ कण्डुभूतविनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्षोपत्त्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ * ॥
 “शैलरुहं यावन्नखं हनुहृद्विलासिनी ।
 सुधिराङ्गनकेप्री च कपोताङ्गिर्नखी खुरः ॥
 स्वल्पपत्रत्वसौ सुक्तिर्नखरी वदरीच्छदा ।
 महान्धसौ शङ्खनखः शङ्खाखो गन्धसारणः ॥”
 इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
 नखः, पुं, (नख्यतेनेनेति । नह् + खः । हस्य
 लोपः ।) खण्डम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ ॥
 (नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥)
 नखकुट्टः, पुं, (नखं कुट्टयति छिनत्तीति । कुट्ट +
 अच् ।) नापितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नखनिष्पावः, पुं, (नखं निष्पवते फलसादृश्येन
 अनुकरोतीति । निर + पू + अच् । यद्वा, नख-
 वत् निष्पावः शिम्बी यस्य ।) निष्पावीमेदः ।
 तत्पर्यायः । अङ्गुलिफला २ वृत्तनिष्पाविका ३
 ग्राम्या ४ नखगुच्छफला ५ ग्रामजनिष्पावी ६
 नखफलिनी ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 मधुरत्वम् । कण्ठसुहृत्करत्वम् । मेध्यत्वम् । दौष-
 नत्वम् । रक्षिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखपर्णी, स्त्री, (नख इव पर्यामस्याः । डीष् ।)
 वृत्तिकास्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखपुष्पो, स्त्री, (नख इव पुष्पमस्याः । डीष् ।)
 पृक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखसुचं, स्त्री, (नखं सुचतीति । सुच + “क-
 प्रकरणे ऋजविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ३ ।
 २ । ५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कः ।) धनुः ।
 इति संक्षिप्तसारयाकारणम् ॥ नखस्य मोचके, त्रि ॥
 नखरः, पुं, स्त्री, (नखं रातीति । रा + कः ।)
 नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ।
 “किं पुनरलङ्कृतं सम्पत्ति नखरक्षतेस्तस्याः ॥”
 अश्वविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २६ । १७ ।
 “सकम्पनर्दिनखरा सुधलानि परन्धवाः ॥”
 तथा, तत्रैव । ६ । १८ । १७ ।
 “पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्मासिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिभः ॥”)
 नखरङ्गनी, स्त्री, (रन्ध्रतेऽनेनेति । रङ्ग + ऋट् ।
 डीष् । नखस्यं रङ्गनी ।) नखच्छेदनाश-
 विशेषः । नख इति भाषा । यथा,—
 “अनन्तरणोपाप्तचारिणी मलहारिणी ।

नगः

पुनर्भवच्छेदकरी गङ्गेव नखरङ्गनी ॥”
 इति दृष्टव्यः
 नखरायुधः, पुं, (नखरमेव आयुधं यस्य
 सिंहः । यावः । कुक्कुटः । इति राजनिर्घ-
 नखराङ्गः, पुं, (नखरं आह्वयते सङ्घते र
 आ + ङ + कः ।) करवीररुहः । इति र
 निर्घण्टः ॥
 नखरी, स्त्री, (नखरः आलतिसादृश्येनाल
 इति । अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) नखी ।
 शब्दमाला ॥ सुद्रनखी । इति कापिद्रव्यमा
 नखरुचः, पुं, (नख सर्पणे + अच् । नखी इ
 इति नित्यकर्मधारयः ।) नीलरुचः । ।
 राजनिर्घण्टः ॥ (नीलरुचशब्देऽस्य वि
 ज्ञातव्यम् ॥)
 नखशङ्खः, पुं, (नख इव शङ्खः ।) सुद्रशङ्खः । ।
 शब्दरत्नावली ॥
 नखाङ्गं, स्त्री, (नखमिव अङ्गं यस्य ।) यावन्न
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नखाङ्गं, स्त्री, (नखस्य अङ्गमिव अङ्गं यस्य
 नखी । इति कापिद्रव्यमाला ॥
 नखायुधः, पुं, (नखमेव आयुधं यस्य ।) अ
 इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंहकुक्कुटौ च ॥
 नखालिः, पुं, (नखमिव अलतीति । अल पर्यायौ
 इन् ।) सुद्रशङ्खः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (न
 आलिः ।) नखश्रेणी च ॥
 नखाङ्गः, पुं, (नखतीति । नख सर्पणे + आङ्ग
 नीलरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नखाश्री, [न्] पुं, (नखमन्नातीति । च
 भोजने + शिनिः ।) पेशकः । इति त्रिका
 शेषः ॥ नखभक्षकमात्रे, त्रि ॥
 नखी, स्त्री, (नख + गौरादित्वात् डीष् ।) न
 नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ।
 (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्
 “करजाखञ्चान्धखुरो नखो यावन्नखो नखी ।
 नखी, [न्] पुं, (नखमस्यस्येति । नख + इति
 सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारव
 नखयुक्तपशुमात्रम् । यथा, चाणक्ये । २७ ।
 “नखिनाश्च नदीनाश्च शृङ्गिणां शृङ्गपाणिना
 विन्धासो नैव कर्मणः स्त्रीषु राजकुलेषु च ।
 नगः, पुं, (न गच्छतीति । न + गम् + ङः । य
 दृष्टते इति । दृह + “दृहेर्गो लोपो दृह गः
 उर्णा ५ । ६१ । इति गः । धातोरन्तलोपः । इ
 च नः ।) पर्वतः । (यथा, कुमारः । ७ । ७९
 “नवे कुक्कुले च नगोपमीतं
 प्रथमश्चेत् सर्वममन्त्रवर्णम् ॥”)
 रुचः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६ ॥ (यथा, म
 भारते । १ । ४३ । ६ ।
 “तं दग्धा च नगं नागः कश्यपं पुनरवधीत् ।
 कुव यज्ञं द्विजश्रेष्ठ । जीवयेनं वनस्यतम् ॥”
 स्यावरमात्रम् । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । १ ।
 “सुखा नगा यतश्चोक्ता सुखसर्गस्तत्त्वम्
 “नगाः स्यावराः ॥” इति तट्टीकायां खामी ।

नगरं

नगरः, पुं, (नगो पर्वते जायते इति । जन + ङः ।) हस्ती । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ पर्वतजातवस्तुमात्रे, चि ॥

नगरा, स्त्री, (नगो जायते वा । जन + ङः । टाप् ।) वृद्धपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगरा, स्त्री, (नास्ति गणो यस्याः ।) लताविशेषः । नयाफट्कौ इति भाषा । तत्पर्यायः । पारावतमदी २ पिथ्या ३ स्फुटवन्वनी ४ ज्योतिष्मती ५ पूतितैला ६ इक्षुदी ७ । इति रत्नमाला ॥

नगन्दिनी, स्त्री, (नगस्य हिमालयस्य नन्दिनी । दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

नगपतिः, पुं, (नगानां पतिः ।) हिमालयपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नगानां ओषधीनां पतिः ।) चम्पः ॥

नगभित्त, पुं, (नगं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रश्च ॥

नगभूः, पुं, (नगो भूवत्पत्तियस्य ।) वृद्धपाषाणभेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतजाते, चि ॥

नगरं, स्त्री, नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र । ("नगपांसुपाङ्गुभ्यश्च ।" ५।२।१०७ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता रः ।) बहुलीकवासस्थानम् । शहर इति भाषा । तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३ पुरिः ४ पुरम् ५ नगरी ६ पत्तनम् ७ पट्टनम् ८ पट्टनी ९ पट्टभेदनम् १० पटभेदनम् ११ स्थानीयम् १२ निगमः १३ इत्यमरभरतौ ॥ कटकम् १४ पट्टम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

केचित्तु नगरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः । तत्र पुरादित्रयं पुरे । पत्तनादिद्वयं पत्तने । स्थानीयादिद्वयं स्थानीये । इति मन्वन्ते । यत्राद्यतयामीयथवहारस्थानं मध्यवर्ति तत् नगरम् । यत्र राजा तत्परिचारकाश्च तिष्ठन्ति तत् पत्तनम् । प्राकारादिना दुर्गं योजनविस्तीर्णं नगरं स्थानीयम् । केचित्तु पुरनगरयोरपि भेदमाहुः । बहुयामीयथवहारस्थानं पुरम् । तत्र प्रधानभूतं नगरम् । इति भरतः ॥ * ॥

अथ नगरनिर्माणकालः ।

"स्थिरराशिगते भाजौ चम्ब्रे च स्थिरभोदये । सुष्ठे काले दिने चैव नगरं कारयेन्नृपः ॥" * ॥ तस्य लक्षणं भविष्योत्तरे ।

"दोषं वा चतुरस्रं वा नगरं कारयेन्नृपः । तत्रासं वर्तुलं वापि कदाचिदपि कारयेत् ॥ दोषं पादैकप्रसरचतुरस्रं समोचितम् । विभिः पादैः समं चासं वर्तुलं बजयाकृति ॥ दोषं खादीर्षकालाय सुखसम्पत्तिहेतवे । चतुरस्रं चतुर्वर्गप्रकायं पृथिवीभुजः ॥ चासं त्रिप्रक्षिणाश्राय वर्तुलं बहुरोगकृत् । राशः खड्गैर्दशभौ राजहस्त उदाहृतः ॥ राजहस्तैश्च दशभौ राजहस्त उदाहृतः । राजहस्तैश्च दशभौ राजहस्त उदाहृतः ॥ राजहस्तैश्च दशभौ राजकाळ उदाहृतः । राजकाळैश्च दशभौ राजपूरुष उच्यते ॥ राजधानी तु कथितां दशभौ राजपूरुषैः ।

नगर

राजधानी दशगुणा राजहस्तमुदाहृतम् ॥ सत्तैव परिमाणानि प्रोक्तानि पुरपत्तने । भयत्राभोगसम्पत्तिर्मर्त्यक्रीर्निसुखार्थिनाम् । राजहस्तैश्च वृषतिः पुरपत्तनमारभेत् ॥ लक्ष्मीर्जयः चमा सौख्यं पञ्चत्वं भङ्ग एकता । सन्द्विवित्तं नाशश्च मङ्गलश्च वलं चयः । * खान्नाय्यं भोगसम्पत्तिरिति षोडश क्रीर्निताः ॥ यथार्थंश्चा नगरा सुनिना तत्त्ववेदिना ॥

इति युक्तिरूपतः ॥ * ॥

अपि च ।

"वृषावासः पुरी प्रोक्ता विश्राम्युरमपीष्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरश्चैकतः स्थितम् ॥ मिश्रन्तु खड्गं नाम नदीगिरिसमाश्रयम् । विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि ॥ स तु ग्राम इति प्रोक्तः भूद्राणां वास एव च । पण्यक्रियादिनिपुणेष्वामुर्वर्ण्येणैर्युतम् ॥ अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिष्यसमाकुलम् । सर्वदेवतसम्बन्धं नगरम्त्वभिधीयते ॥" इति विष्णुपुराणटीकायां श्रीधरस्वामिभृतभृगुवचनम् ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"नगरं सर्वतोभद्रं कर्मणां रोधकं हि वा । स्वस्तिकं मध्यगं कार्यं कुमारीपुरमेव वा ॥ चतुर्व्ययचतुर्युक्तं सर्वकामसुखावहम् । ह्यन्नकर्णं विनासश्च दुःस्थितं क्षणदुर्लभम् ॥ नगरं न प्रशंसन्ति गर्भविद्वं विभेदितम् । अग्रतः स्वल्पप्रासादं ह्यन्नगार्धं विदुर्बुधाः ॥ द्विसुखं कार्यहीनन्तु क्षणमध्यं क्षणं विदुः । दुःस्थितं निन्दयाम्यनु नैर्द्वैतं धनदुर्लभम् ॥ सौम्यं सर्वसुखान्नादपूरितं वाच्यं वशम् । याम्यमायुःप्रदं पूर्वनगरं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ ईशवासवसंपूर्णं सर्वारोग्यसुखप्रदम् । मध्यचतुर्व्ययोपेतं न च तं पीडयेत् क्वचित् ॥ त्र्यस्यार्धं हि तं विप्र शिवस्तत्र सदा स्थितः । चतुर्विंशतिनाशस्तु ह्यस्तान्यदृशत् परम् ॥ अत्र मध्यं प्रशंसन्ति ब्रह्मोत्तरविवर्जितम् । अथ किञ्चुप्रतान्यद्यौ प्राङ्मुखं निवेशनम् ॥ नगरार्धं च विष्कम्भं खेटं ग्रामं ततोर्द्धतः । नगराद्युपेणं खेटं खेटाद्यामोर्द्धयोजनः ॥ द्विक्रोशं परमा सीमा क्षेत्रसीमा चतुर्धनुः । त्रिंशद्दशविंशतिर्विस्तीर्णं देशो मार्गस्तु तैः क्षतः ॥ विंशद्दशशुभमार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनुर्वि दश विस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः क्षतः ॥ वृषाजिरथनागानामसम्बाधः सुसचरः । धनुर्वि चैव चत्वारि शास्त्रारण्यास्तु निर्मिताः ॥ त्रिकराक्षोपरण्यास्तु द्विकरापुपरण्याः । जङ्गापथचतुर्व्यादक्षिपादस्य यद्द्वान्नरम् ॥ वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्दशपादकः स्तनः ॥" इति देवीपुराणम् ॥

नगरक्रीर्नं, पुं, (नगरे क्रीर्नं नगरपरिभ्रमयेन हरिनामसंघोषणम् ।) नगरादिभ्रमणकरञ्जकरिचक्रीर्नम् । यथा,—

नगः

"नाचारी नाधिकारी च न स्यःननियमकथा । ग्रामे वा नगरे वाधुर्वने वा क्रीर्नयेद्धरिम् ॥" इति हरिनाममाहात्म्यम् ॥

नगरघातः, पुं, (नगरं हन्तीति । हन + घञ् ।) हस्ती । इति संक्षिप्तसारशास्त्रम् ॥

नगरी, स्त्री, स्त्री, (नगर + डीङ् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । १ । १ । (यथा, महाभारते । १२ । ५ । ६ । "प्रोथ्या ददौ स कर्णाय माजिनीं नगरीमथ । अङ्गेषु नरशार्ङ्गलं स राजासीत् सपन्नजित् ॥") नगरीवकः, पुं, (नगर्ण्यां वक्त एव ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नगरीत्या, स्त्री, (नगरादुत्तिष्ठतीति । उत् + ह्या + कः । टाप् ।) नगरसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगरीवधिः, स्त्री, (नगरजान्ता ओषधिः पलपाकान्तवृक्षः ।) कदली । इति शब्दचम्पिका ॥

नगाटनः, पुं, (नगो वृक्षे अटति भ्रमतीति । अट + ल्युः ।) वानरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पर्वतचारिणि, चि ॥)

नगाधिपः, पुं, (नगानां पर्वतानामधिपः ।) हिमालयपर्वतः । इति जटाधरः ॥

नगाश्रयः, पुं, (नगः पर्वतः आश्रय उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ह्यस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नगवासिनि, चि ॥

नगौकाः, [स्] पुं, (नगो वृक्षः पर्वतो वा ओक आश्रयस्थानं यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ सरभः । विंहः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥ काकः । इति शब्दचम्पिका ॥ नगरवासिनि, चि ॥

नगः, चि, (नजते स्मिति । ओ नज द्वियि + अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । "ओदितश्च ॥" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) विवक्ष्यः । नेटो इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । अवासाः २ दिगम्बरः ३ । इत्यमरः । २ । १ । ३६ ॥ तथा च शृगुः ।

"विकचोऽनुत्तरीयश्च वन्यावस्थ एव वा । श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नद्यश्चिन्तयेदपि ॥ विकचः परिधानासंहतकच्छः । तथा च प्रीति-याश्चवल्काः ।

"परिधानाद्विःकचा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ॥ स्मृतिः ।

"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छयसुदाहृतम् । एभिः कक्षैः परीधने यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥" बौधायनः ।

"नाभौ पृष्ठे च यद्दक्षमाहादयति जाहृणी । अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नसुभयोक्तयोः ॥ आचारचन्द्रिकायाम् ।

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च सुक्तकच्छशेषैव च । एकवासा अवासाश्च नगः पञ्चविधः स्मृतः ॥" इत्याहिकतस्त्वम् ॥

"न नयां स्थियमीक्षितं पुरुषं वा कदाचन । न च नृजं पुरीषं वा न वै संसृष्टमैधुनम् ॥

नम्राटः

नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नमः खानमाचरेत् ।
 न गच्छेन्न पठेद्वापि न चैव खशिरः सृष्टेत् ॥”
 इति जूर्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
 परिभाषिकनया यथा,—
 “येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
 ते नम्राः क्रीर्णताः सङ्घिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
 “ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयी वच्चां वृत्तिर्द्विज ! ।
 यतासुज्भक्ति यो मोहात् स नमः पातकी
 स्तुतः ॥
 यस्तु संख्यस्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थी न जायते ।
 परिब्राह्मि मैत्रेय ! स नमः पापकर्मरः ॥”
 इति विष्णुपुराणे १८ अध्यायः ॥
 नमः, पुं, (नम + क्तः । निष्ठातस्य नः ।) वन्द्यौ ।
 (यथा, नैषधे । १६ । २१ ।
 “रतिरतिपतिहेतुश्रीकौ धुरं विभ्रमस्तरां
 प्रियवचसि यत्नयाचार्या वदामतमां ततः ॥”)
 चपञ्चकः । इति विश्वमेदिन्यौ । शेषस्य पर्यायः ।
 नम्राटकः २ निर्गन्धकः ३ भद्रकः ४ दिगम्बर-
 रकः ५ । इति हारावली । ११५ ॥
 नमकः पुं, (नम एव । स्वार्थे कन् ।) नमः । नजते
 लज्जते इति नमकः ओ नज ङी द्विधि इत्य-
 स्मात् क्तः सुखाद्योदिति नः मनीषादित्वात्
 जस्य गः स्वार्थे कः । इति व्याकरणम् ॥
 नमजित्, पुं, राजविशेषः । स च श्रीकृष्णपत्न्या
 नामजित्वा जनकः । यथा, श्रीभागवते । १० ।
 ५८ । २३ ॥
 “नमजित्नाम कौशल्य आसीद्वाजातिधार्मिकः ।
 तस्य सत्याभवत् कन्या देवी वापजित्ती वृष । ॥”
 नमहु, [ज] स्त्री, (नमं कृत्यति सङ्घते अनेनेति । क्ते
 + करणे क्तिप् ।) नमहुः । इति भरतधृतामर-
 माला ॥ (बाहुलकात्कुप्रत्यये क्तते पुंलिङ्गोऽपि
 ढश्यते । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १४ ।
 “आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नमहुः ॥”
 “सर्जस्वकृत्त्रिपलाशुष्कीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्यली-
 गजपिप्यलीवशावकाहृष्टश्चापिभ्रकेन्द्रवायय-
 च्चगन्धाध्यायकयवागीजीरकद्वयहरिद्राह्वयवि-
 क्कृद्यवग्रीहय एकौकता नमहुः ॥” इति ।
 १६ । १ । मन्त्रटीकायां वेददीपः ।)
 नमहुः, पुं, (नमं कृत्यति सङ्घते येनेति । क्ते +
 क्तिप् ।) नानाप्रयत्नतसुराबीजम् । वाखर इति
 ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । किञ्चलम् २
 इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ कञ्चलम् ३ नमहु ४
 इति तट्टीका ॥
 नम्रा, स्त्री, (नम + टाप् ।) विवक्षा नारी । तत्-
 पर्यायः । क्रीडवी २ कोटवी ३ नमिका ४ नम-
 योपित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अनुसुम्न-
 कुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २१७ ।
 “ऋतुमयान् तु तिष्ठन्त्यां स्त्रेष्वादानम् दीयते ।
 तस्माद्ब्रह्महृद्येत् नम्रां मनुः खायन्भुवोऽब्रवीत् ॥”)
 नम्राटः, पुं, (नमः सम् अटतीति । अट् + अच् ।)
 दिगम्बरः । इति हज्जायुधः ॥

नटः

नम्राटकः, पुं, (नम्राट एव । स्वार्थे कन् ।) दिग-
 म्बरयोगी । इति हारावली । ११५ ॥
 नमिका, स्त्री, (नमैव । स्वार्थे कन् । टापि अत
 इत्वम् ।) विवक्षा । तत्पर्यायः । क्रीडवी २
 कोटवी ३ कोटरी ४ । अप्राप्तवस्त्रा । तत्-
 पर्यायः । गौरी २ अनागतार्तवा ३ । इत्यमर-
 कट्टीका च । गौरिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अजातकुचा कन्या । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ ।
 २१३ ।
 “अयञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना तु नमिका ॥”)
 नङ्गः, पुं, (नं नतिं गच्छतीति । गम + ङः ।
 बाहुलकात् तुम् ।) जारः । इति जटाधरः ॥
 नां इति भावा ॥
 नज, ओ ई ङ द्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रां-आत्मं-अकं-सेट् । ईदित्वात् निष्ठाया-
 मनिट् ।) ओ ई, नमः । ङ, नजते । द्विधि
 लज्जायाम् । इति दुर्गादासः ॥
 नज्, य, अभावसंज्ञकम् । समासे स्थितस्यास्य
 स्थाने खरे परेऽन्ये वज्जने परे अकारो विकल्पेन
 भवति । यथा । अनन्तः नान्तः । अच्युतः
 नच्युतः । अस्वार्थाः षट् । साङ्ग्यम् १ यथा
 अत्राक्षयः ॥ अभावः २ यथा अपापम् ॥
 अन्वत्वम् ३ यथा अघटः पटः ॥ अल्पत्वम् ४
 यथा अनुदरी कन्या ॥ अप्राप्तस्थम् ५ यथा
 अकेश्री ॥ विरोधः ६ यथा असुरः । इति तुग्ध-
 बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ यथा, मेदिनी ।
 “नमभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे ।
 ईषदर्थे च साङ्ग्ये तद्विरुद्धतदन्वयोः ॥”
 नकारश्च ॥
 नट, वृत्त्ये । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 परं-वृत्त्ये अकं-हिंसे सकं-सेट् ।) नटति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 नट, क भंशे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) भंशोऽधःपतनम् ।
 सन्दनार्थोऽयमिति रामः । क, नाटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 नट, म वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 अकं-सेट् ।) म, प्रवटयति । इति दुर्गादासः ॥
 नटः, पुं, (नमतीति । नम + “जनिहास्युत्ति ।”
 उर्णा ४ । १०४ । इति ङटः ।) श्लोणाक-
 वृत्तः । (नटति वृत्ततीति । नट् + अच् । यदा,
 नमतीति । नम + ङटः) नर्तकः । नेटुया इति
 भावा । (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४२ ।
 “तं क्रीडसे निजविनिर्मितमोहजावे
 नास्यो यथा विहरते खल्लते नटो वै ॥”)
 तत्पर्यायः । श्लोलाकी २ श्लेषः ३ आया-
 जीवः ४ कृष्णाश्वी ५ भरतः ६ । इत्यमरः । २ ।
 १० । १२ ॥ सर्वेश्वरी ७ भरतपुत्रकः ८ धात्री-
 पुत्रः ९ रङ्गजीवः १० रङ्गावतारकः ११ ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । २४२ ॥ अशोकवृत्तः ।
 इति मेदिनी । टे, २० ॥ किञ्चुपत्त्वा । इति
 जटाधरः ॥ नल इति भावाः ॥ (मदनपञ्चम् ।

नटी

तत्पर्यायो यथा,—
 “मदनमूर्धनः पिच्छी नटः पिच्छीतकस्तथा ।
 करहाटो मरुवकः श्लथको विषपुष्पकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे
 अशोकः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्जु कस्तान्नपञ्चवः ।
 कङ्कणिः पिच्छपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 वर्षसङ्करवातिविशेषः । यथा, पराशरपद्मत्वे
 “श्रीचिन्मयां श्रीकिकाज्जातो नटो वरुड एव च
 ब्राह्म्यायां चप्रियाज्जातः । (यथा, मनुः । ११० । २
 “भक्तो मन्त्रश्च राजन्यात् ब्राह्मिनिष्ठाविरेश्वर
 नटश्च करग्रन्थैव खसो व्रविड एव च ॥”)
 हनुमन्मते दीपकरागस्य रागिणी । अत-
 जातिः संपूर्णा । गृहं षड्जस्वरः । योऽपि
 दिवसान्तो गानसमयः । रागमालायामस्य
 स्वरूपं रक्तवर्णा नारी नवयौवना सालङ्क-
 र्वाभ्यास्त्रा पुत्रवत् परिहितवचना निष्कोष
 करवाणं धृत्वा शत्रूनाक्रममाणा । इति सङ्गी-
 शास्त्रम् ॥ नारदपुराणमते श्रीरागस्य पुत्रः ।
 नटनं, स्त्री, (नट + भावे ल्युट् ।) वृत्तम् । इत-
 मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३०
 “किं गाण्डीवस्फुरगुरुचनारस्त्रालनक्रूरपाणि-
 नांसील्लोकाण्डनविलसन्नेखकी सखसाची ॥”
 नटनारायणः, पुं, (नटानां नारायण इव ।
 रागविशेषः । हनुमन्मते मेघरागस्य हृती
 पुत्रः । भरतमते दीपकरागस्य हृतीयपुत्रः ।
 सोमेश्वरमते कलिनायमते च षड्भूरागर
 शेषरागः । तस्य भार्याः षट् । यथा
 चोटकी १ त्रिभङ्गी २ पूर्वो ३ गान्धारी
 वराभा ५ चिन्मसहारी ६ । सोमेश्वरमते त-
 रागिण्यो यथा । कामदा १ कल्याणी २ आसीर
 ३ नाटकी ४ सारङ्गी ५ नटहमीरी ६ । रागि-
 णीभिः सहास्य हिमर्षो मानसमयः । इति
 सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 नटभूषणं, स्त्री, (नटानां भूषणं मङ्गलं यस्मात्
 हरितालम् । इति रत्नमाला ॥
 नटमङ्गलं, स्त्री, (नटानां मङ्गलं यस्मात् ।) इति
 तालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२५ ॥
 नटवरः, पुं, (नटेषु वरः श्रेष्ठः ।) नटश्रेष्ठः । यथा
 “वर्धापीकं नटवरवपुः कर्षयोः कर्षिकारम् ।
 इति श्रीभागवतम् ।
 नटसंज्ञकः, पुं, (नटस्य संज्ञा संज्ञा यस्य । कम् ।
 गोदन्ताखरितालम् । इति चिकित्साश्रेष्ठः ।
 (स्वार्थे कन्) नटश्च ॥
 नटान्तिका, स्त्री, (अन्तयति नाशयतीति । अन्त-
 लुल + टापि अत इत्वम् । नटस्य नटकार्त्वि-
 यन्तिका ।) लज्जा । इति हारावली । १५३
 नटी, स्त्री, (नटति शोभते इति । नट् + अच्
 ङीष् ।) नलीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । १२ । ४
 १२६ ॥ (नटति वृत्ततीति । नट् + अच् । ङीष्
 वेष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥ नटपत्नी च
 (यथा, भागवते । ८ । ८ । १२ ।

ननुभ्रात्रि गन्धर्वा गन्धर्वा ननुतुर्जयुः ॥
 इ हि पञ्चमकारपुण्यकुलनाधिकान्तर्गता ।
 या, तन्त्रवारे ।
 गटी कापालिनी श्रेष्ठा रजको नापिताङ्गना ।
 श्वरी श्रुतकथा च तथा गोपालकन्धका ।
 लाकारश्च कन्धा च नव कन्धाः प्रकी-
 र्णिताः ॥”

रः, पुं, (नटानामीश्वरः । शुद्धप्रियत्वात्
 यत्त्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २।११२ ॥
 क भंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
 कं-सेट् ।) क, नाक्यति । भंशोऽधःपतनम् ।
 ति दुर्गादासः ॥

पुं, (नलतीति । नल + अच् । लस्य कृत्वम् ।)
 नलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६५ ॥ (यथा,
 दे । ६ । १३८ । ५ ।

यथा नलं कश्चिपुने स्त्रियो भिन्दन्त्यस्मना ॥”
 इतिभेदः । इति पुंनपुंसकसंज्ञहटीकायां मधु-
 चर्यवरेणः ॥

नीयः, चि, (नडाः सन्त्यत्र । नङ् + “नङ्-
 नां कुक् च ।” ४ । २ । ६१ । इति छः
 गगामच् ।) नलसन्तुष्टेशः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २० ॥

नायः, चि, (नङ् प्रायेण यच्च ।) नलवहुल-
 शः । तत्पर्यायः । नङ्कीयः २ नङ्गान् ३
 डलः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २० ॥

नीनः, पुं, (नलस्थितो नीनः । लस्य कृत्वम् ।)
 श्लिषिममत्स्यः । नलमीन इत्यमरदर्शनात्
 लयोरेकम् ॥

इतिः, स्त्री, (नङ्गानां संज्ञतिः सन्तुष्टः ।)
 इत्यमरः । तत्पर्यायः । नद्या २ । इत्य-
 रः । २ । ५ । १६८ ॥ नङ्गसन्धयः ३ । इति
 श्वरकावली ॥

नि, चि, (नङ् अपरिच्छृतस्थानं हन्तीति ।
 न + ङः ।) कान्तः । ललितः । इति भूरि-
 योगः ॥

नी, स्त्री, (नङ्गानां सन्तुष्टः । “पाशादिभ्यो
 ः ।” ४ । २ । ४६ । इति यः ।) नङ्गसन्तुष्टः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १६८ ॥

नि, चि, (नङ्गाः सन्त्यत्र । नङ् + “नङ्-
 दात् कुलच् ।” ४ । २ । ८८ । इति कुलच् ।)
 नलवहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ (यथा,
 दुः । १८ । ५ ।

“यो नङ्गजावीव नजः परेषां
 नलान्यन्द्दान्ननिनाभवत्तः ॥”

न, [त] चि, (नङ्गाः सन्त्यत्र । नङ् + “कुमुद-
 इवेतसेभ्यो ङ्मतुप् ।” ४ । २ । ८७ । इति
 मतुप् । चित्वात् टिकोपः । मस्य वः ।) नल-
 वहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

भूः, स्त्री, कुङ्किमः । इति भूरिप्रयोगः ॥

नी, (नम + क्तः ।) तगरपादौ । तगर-
 लम् । इति मेदिनी । ती, २६ ॥ (पर्यायो-
 स्य यथा,—

“कालानुधारिवावक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
 महोरगं नतं जिह्वं दीनं तगरपादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नतः, पुं, (नमति स्तेति । नम + क्तः ।) जन्म-
 नाङ्किकाविशेषः । तद्वयथा,—
 “असन्नतकम्पेया येन यान्ति इक्षुत्व्यतां दिधि ।
 नतोन्नतौ ततः साधौ भावाः खेटवजानि वट् ॥
 दिनाह्वान्तरिता जन्मनाङ्किका नतनाङ्किका ।
 पूर्वोपरार्द्धे जातस्य प्राक्पराङ्गा दिने भवेत् ॥
 रात्रेर्गतचट्टीशेषचट्टीदिवाह्वंसंयुता ।
 परपूर्वाभिधा शेषा रजन्वां नतनाङ्किका ॥”

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

नतः, चि, (नम + क्तः ।) कुटिलः । नमः ।
 इति मेदिनी । ती, २६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २० । ३६ ।

“पतन्ति युगपत् सर्वे पादयोर्मूर्च्छंभिर्नताः ॥”
 नतहमः, पुं, (नतो हमः ।) जताश्रानः । इति
 रत्नमाला ॥

नतनासिकाः, चि, (नता नासिका यस्य ।) अल्प-
 नासिकायुक्तः । खंदा इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अवटीटः २ अवनाटः ३ अवधटः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

नताङ्गी, स्त्री, (नतमङ्गमस्याः । ङीष् ।) नारी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

नतिः, स्त्री, (नम + भावे क्तिन् ।) नमनम् ।
 नम्रता । यथा,—

“नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां कीरङ्गानां धृति-
 र्दम्पत्योः शिशवो यदस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
 गिराम् ।

लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसः शान्तिर्जिज्ञस्य
 चमा
 शक्तस्य त्रिविधं यदाश्रमवतां स्वास्यं सतां मङ्ग-
 नम् ॥”

इति नवरत्नम् ॥

(नतिलक्षणादिकम् नमस्कारशब्दे इत्यथम् ॥)

नद, टु इ संज्ञधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
 परं-अकं-सेट् ।) टु, नन्द्युः । इ, नन्दते ।
 संज्ञधि आनन्दयुक्तभावे । नन्द पाणिप्रव-
 नेत्रया वृषः । नन्दते च कुलं पुंसाम् । इति
 गणकतानिधत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

नदः, पुं, (नदति प्रवाहवेगेन शब्दायते इति ।
 नद + अच् ।) पुंवाचकाङ्गनिमखातावच्छिन्न-
 जलप्रवाहः । (यथा, मनुः । ६ । ६० ।

“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
 तथैवाश्रमिनः सर्वे यदस्य यान्ति संस्थितिम् ॥”
 स च सिन्धुभैरवश्रीशारामोदररत्नप्रपञ्चादिः ।
 तत्पर्यायः । पुनर्वहः २ भिद्यः ३ उदः ४
 सरस्वान् ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥

“अष्टमदिस्तु तीर्थानि नदाश्च दशकोटयः ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डे ८५ अध्यायः ॥

नदगुः, पुं, (नदतीति । नद + “अङ्गु नदेष्व ।”
 उडां ३ । ५२ । इति अङ्गु ।) मेघः । इत्यु-

यादिकोवः ॥ (यथा अन्वेदे । ८ । २१ । १४ ।
 “यदा लक्ष्मीपि नदन्तुं सन्तुहस्यादितु पितिव
 हूयसे ॥”)

सिंहः । इति शब्दमाला ॥ (नद + भावे अङ्गु ।
 शब्दः । यथा, अन्वेदे । ६ । १८ । २ ।

“स युष्मः सत्वा लक्ष्मणतुल्यमहा
 तुविश्वचो नदन्तुं लक्ष्मीधी ॥”)

नदी, स्त्री, (नदतीति । नद + अच् । पचादिगते
 नदट् इति निर्देशात् टिङ् टिङ्ङीष् ।) अष्ट-
 सङ्ख्यधुरन्यनथाप्रतोया । सा च गङ्गायतुना-
 सरस्वतीकावेरीगोदावरीप्रभृतिः । तस्या लक्ष-
 यमाह ह्यन्धोगपरिशिष्टम् ।

“धनुःसङ्ख्यायद्यौ च गतिर्वासां न विद्यते ।
 न ता नदीशब्दवद्वा गर्भोक्ताः परिकीर्णिताः ॥”
 इति तिथितत्त्वम् ॥

तत्पर्यायः । सरित् २ तरङ्गिणी ३ शैवालिनी ४
 तटिनी ५ इदिनी ६ धुनी ७ स्रोतस्वती =
 द्वीपवती ८ नवनी ९ निम्नगा ११ आपगा १२ ।
 इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥ इदिनी १३ धुनिः १४
 स्रोतस्विनी १५ स्रोतोवह्वा १६ सागरसामिनी १७
 अपगा १८ । इति भरतः ॥ निर्भरिणी १९ ।
 सरस्वती २० सप्तगा २१ जूलङ्गा २२ जूल-
 वती २३ शैवालिनी २४ सिन्धुः २५ सप्त-
 कान्वा २६ सागरगा २७ लम्बा २८ रोधो-
 वती २९ वाहिनी ३० । तन्मलगुणाः । सन्ध-
 त्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् ।
 बध्यत्वम् । हृष्यापहत्वम् । पथ्यत्वम् । मधु-
 रत्वम् । ईष्यत्वत्वम् ॥ * ॥

“सर्वान् गुणान् प्राप्तुस्त्री वाहिनी स्या-
 लक्ष्मी पञ्चाहाहिनी निश्चयेन ।
 देशे देशे तद्गुणा सा विशेषा-
 द्वेषा धत्ते गौरवं लावण्यम् ॥

प्रायो नदुवहा गुणान् लघुः शीघ्रवहाः स्मृताः ।
 गवः पाषाणविकतावाहिनी विमलीकाः ॥
 हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्यन्तोपमम् ॥

विन्धात् प्राची प्राच्यवाची प्रतीची
 या चोदीची स्यान्नदी वा क्रमेण ।
 वातारोम्यं छेदपित्तार्जिणीपं
 पित्तोत्रेकं पथ्यपाकश्च धत्ते ॥

पारिपाचभवा याश्च विन्धात्प्रभवाश्च याः ।
 शिरोहृद्भोगकुठानां ता शैतुः स्त्रीपदस्य च ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च ।

“तथा प्राच्यां गमाचान्याः पश्चिमाशुममालया ॥
 “संकेता सपाशाका द्विविधा चाम्बुवाहिनी ।
 एवं चतुर्विधा गवो वातपित्तकफास्त्रिकाः ॥

सदावहायास्त्रनवद्युतुकां
 मरुत्कफानां श्रमनश्च तस्याः ।

नीरं वसन्ते हितलद्विषेयात्
 नदीभवं नैव हिमागमे च ॥

चनविमलशिकानां स्नातकान्नातकेन
 नङ्गलसजलवीषिच्छत्रसंशोभनम् ॥

नदी

ननु लघु च सुशीतं नैव चोष्णं घनञ्च
हरति पवनपित्तं श्लेष्मलहारि सन्धक् ॥

इति पाषाणनदीवारिगुणाः ॥ * ॥

सुघनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहं
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मलहन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति च सुखजलच्छोषन्च्छर्द्धी निहन्ति ॥

इति सवायुकानदीवारिगुणाः ॥ * ॥

हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
किञ्चित् करोति वा पित्तं त्रिदोषप्रमनञ्जलम् ॥
मलयप्रभवा नद्यः शीततोयान्तोपमाः ।
हन्ति वातञ्च पित्तञ्च भ्रमशोषश्रमापहम् ॥
गङ्गा सरस्वती शोणं यमुना सरयुः सची ।
वेणा दरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्प्रभवा ह्येता हिमसम्भवश्रोतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वसमुद्रगा ।
तथा चर्मन्वती वेन्नवती पारावती तथा ॥
सिन्धु महाप्रदीपा च ऋषिकुल्या पयस्विनी ।
शेवन्ती शैवलिन्यञ्च सिन्धुयुक्ताः समुद्रगाः ॥
वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषप्रमतः परम् ।
श्रमन्त्यानिहरं दृष्यं उत्तराशाशुगामिनी ॥

इति नद्य उत्तराशुगाः ॥ * ॥

तापी तापा च गोलोमी गोमती शालिता मही ।
सरस्वतीयुता नद्यो नर्मदा पश्चिमाशुगाः ॥
आसां जलं घनं शीतं पित्तघ्नं कफघ्नञ्चया ।
वातदोषहरं हृद्यं कण्डुकुष्ठविनाशनम् ॥
पश्चिमाद्रिसमुद्रज्ञा गौतमी पुण्यभाषणा ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारघ्नम् ॥
पित्तप्रमनं बन्धं सूत्रदोषविकारघ्नम् ।
पुण्या पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्याशुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारघ्नम् ॥
पूर्वसागरगाश्चैव नद्यो नवशतैर्युताः ॥
कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरौ विशाला च गौरीदा मदनखसा ॥
पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ।
प्रतिक्रमो न सेवेत युक्तायाश्च पृथक् पृथक् ॥
सर्वासां परिसङ्गा च श्रतानाश्चैकविंशतिः ।
क्रोशं क्रोशं भवेत् कुल्या योजने योजने नदी ॥
योजनद्वयतो त्रयो महानीरा बुधैर्नदी ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ।
पथाः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ।
उपलास्कालनाश्चैवपिच्छेदेः खेदितोदकाः ॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथास्ता एव च स्थिराः ।
क्षमिणीपदद्वत्कच्छिरोरोगान् प्रकुर्वन्ते ॥
प्रथ्यावन्या परान्तोत्था दुर्गामानिमतेभ्रजाः ।
उदरद्वीपदातङ्गान् सस्यविन्धोद्भवाः पुनः ॥
कुक्षुपाण्डुशिरोरोगान् दीवन्ताः पारिपात्रजाः ।

नदी

बलपौरुषकारिण्यः—

इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“तत्र नद्यः पश्चिमाभिसुखाः पथा लघूदकत्वात् ।
पूर्वाभिसुखास्तु न प्रशस्यन्ति गुरूदकत्वात् ।
दक्षिणाभिसुखा नातिदोषलाः साधारणत्वात् ॥”
“प्रायेण नद्यो मरुद्यु सतिक्ता लवणान्विताः ।
ईषत्कषाया मधुरा लघुपाका बले हिताः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
“वसुधा कीटसर्पाखुमलसन्धिदोदकाः ।
वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

भारतवर्षे नद्यो यथा । गङ्गा सिन्धुः सरस्वती
शतद्रुः वितस्ता विपाशा चन्द्रभागा सरयुः
यमुना दरावती देविका कुङ्कुः गोमती धृत-
पापा बाहुदा डषदती कौशिकी निखीरा
गण्डकी चक्षुशती लोहिता । इत्येता हिमवत्-
पादनिर्गताः ॥ वेदस्त्रुती वेदवती सिन्धुः अपर्णा
चन्दना सदाचरा रोहिपारा चर्मन्वती
विदिशा वेन्नवती वयन्ती । इत्येताः पारिपात्रो-
द्भवाः ॥ शोण्या ज्योतीरथा नर्मदा सुरसा
मन्दाकिनी दृष्टार्णा चिन्नकूटा तमसा पिप्पला
करतोया पिशाचिका चिन्नोत्पला विशाला
वङ्गुका बालुका वाहिनी मुक्तिमती विरजा
पङ्कनी रिषी । इत्येता ऋक्षप्रसृताः ॥ मणि-
जाला शुभा तापी पयोष्णी शीघ्रोदा वेष्णा
पाशा वैतरणी वेदो पाला कुमुदती तीया दुर्गा
अन्था गिरा । एता विन्ध्यपादोद्भवाः ॥ गोदा-
वरी भीमरथी कृष्णा वेष्णा वङ्गुला तुङ्गभद्रा
सुप्रयोगा अक्षकावेरी शतमाला तान्त्रपर्णी
पुष्यावती उत्पलावती । इत्येता मलयजाः ॥
त्रियामा ऋषिकुल्या इन्दुरा त्रिविदाला मूलिनी
वैश्रवरी महेन्द्रतनया ऋषिका लुघती मन्द-
गामिनी पलाशिनी । इत्येताः सुक्तिमत्प्रभवाः ।
एताः प्राधान्येन कुलपर्वतनद्यः । शेषाः क्षुद्र-
नद्यः । इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

“कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ।
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यञ्च चन्दनन्तत्र तस्यास्तीरे महदनम् ॥
प्रागुत्तरेण कैलासात् दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ।
सर्वधातुमयं दिव्यं श्रवणं पर्वतं प्रति ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः ससुक्रो रत्नसन्निभः ।
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छोदनाम धिश्रुतम् ॥
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी स्यच्छोदका शुभा ।
तस्यास्तीरे वर्णं दिव्यं महच्चैत्रयं शुभम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहाशुगः ।
यच्चः सेनापति क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी स्यच्छोदका शुभा ।
महीमखलमध्ये तु प्रविष्टे ते महीदधिम् ॥
कैलासादक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वीषधिं गिरिम्
मनःशिलामयं दिव्यं श्रवणं पर्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशङ्खु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।

नदी

तस्य पादे महद्विषं लोहितं समहत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितञ्च नदी महान्
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महदनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यज्ञो मणिधरो बली
सौम्यैः सधार्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः ॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुष्माणोषधौगिरिः
ककुष्मति च रुद्रस्य उत्पत्तिस्त्रिककुष्मतः ॥
तदङ्गनम्ककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ।
सर्वधातुमयस्य समहद्वैद्युतो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्विषं मानसं सिद्धंसेवितम् ।
यस्मात् प्रभवते पुण्या सरयुर्लोकपावनी ।
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्व्वीषधिर्गिरिः
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रत्नधातुभिभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः ॥
तस्य पादे महद्विषं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा
सा वङ्गुशीतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधि
अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वीषधिं गिरिम् ॥
गौरन्तु पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हरिण्यशङ्कः समहान् दिव्यौषधिमयो गिरिः
तस्य पादे महद्विषं सरः काञ्चनबालुकम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
सोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रतिभष्यते ।
भवस्य साङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया ।
ततो विसर्ज्यामास सप्त स्रोतांसि गङ्गया ।
त्रीणि प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च
स्रोतांसि त्रिपथायास्तु प्रत्यपद्यन् सप्तधा ।
गलिनी द्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।
शीता वङ्गुञ्च सिन्धुञ्च तिस्रस्ता वै प्रतीथगा
सप्तमी त्वशुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ॥
तस्माद्गागीरथी सापि प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
सप्रेताः प्रावयन्ति स्र वर्षन्तद्विममाम्भयम् ॥
प्रसृताः सप्त नद्यस्तु शुभा विन्दुसरोद्भवाः ।
तान् देशान् प्रावयन्ति स्र श्लेष्मप्रार्थाञ्च सर्व्वी
सजिलान् कुस्तुराञ्चीनान् वल्बरान् यवनान्
स्वशान्
सूतकुलाञ्च कुलत्याञ्च अङ्गुलीकवाराञ्च वा
क्षत्वा द्विधा हिमवन्तं प्रविष्टा दक्षिणोदधिम्
अथ चीनमरुञ्चैव कालकाञ्चैव चूलकान् ॥
तुमारान् वल्बरान् कारान् पञ्चवान् पारदान्
शकान्
एतान् जनपदान् वङ्गुः प्रावयन्त्युदधिं गता ॥
वरदान् कूटजाञ्चैव गान्धारागौरवान् कुङ्कु
शिवधौरानिन्द्रमरुन् वसातीनु समतेजसा ॥
सैन्धवारङ्गकावेरान् कुपथान् भीमरीरुकान्
शुनासुखाञ्चोर्ध्वमरुन् सिन्धुरेताभिधवते ॥
गन्धर्वान् किन्नरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरो
रगान्
कलाप्यामकाञ्चैव तथा किंपुबवाभरान् ॥

किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुर्वन् वै भरतानपि ।
प्राचीनकौशिकान् मत्स्यान्नागघाङ्गास्तथैव च ॥
ब्रह्मोत्तरांश्च वज्रांश्च तामलिष्ठांस्तथैव च ।
एतान् जनपदानां गङ्गा तारयते शुभा ॥
ततः प्रतिहता विन्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ।
ततस्तु द्वादशोत्तरा प्राचीमभिसुखा ययौ ॥
प्रावयन्त्यपकांश्चैव निवादानपि सर्वशः ।
धीवरावृष्टिकांश्चैव तथा लीनसुखानपि ॥
केकरानेकवर्णांश्च किरातानपि चैव हि ।
कालन्दरान् विवर्णांश्च कुशिकान् स्वर्गभूमिकान् ॥
सा मच्छेत् ससुद्रस्य तिरोभूत्वा तु सर्वशः ।
ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशं ययौ ॥
कुपयान् प्रावयन्ती सा इन्द्रदुम्बरांस्तपि ।
तथा खरपदान् देशान् वेत्रशकुपयानपि ॥
मध्ये चोष्णानकमरुन् कुथप्रावरणानपि ।
इन्द्रहीपात् ससुद्रं सा प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
ततस्तु पावनी प्रायात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
तोमरान् प्रावयन्ती सा हंसमार्गान् सन्दृष्ट्वान् ॥
पूर्वात् दर्भांश्च सेवन्ती भिक्षा सा बहुधा
गिरिम् ।

कैर्णप्रावरणान् प्राप्य गता सान्धसुखानपि ॥
सिकतापर्वतमरुन् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
वामिमच्छलकोष्ठम् सा प्रविष्टा महत् सरः ॥
तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
उपगच्छन्ति ता नद्यो यतो वर्षति वासवः ॥
हेमकूटस्य पृष्ठे तु सर्पाणासुतसवः स्मृतः ।
सरस्वती प्रभवति तस्मात् ज्योतिष्मती तु या ॥
अवगाहेतोभयतः ससुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ।
सरो विष्णुपदं नाम निधये पर्वतोत्तमे ॥
तस्मात् इयं प्रभवति गन्धर्वी नकुला च ते ।
मेरोः पार्श्वान् प्रभवति इन्द्रसन्धप्रभो महान् ॥
जम्बुश्चैव नदी पुण्या यस्यां जाम्बुनदं स्मृतम् ।
पयोदस्तु इदो नीलः स शुभः पुच्छरीकवान् ॥
पुच्छरीका प्रयोदा च तस्माद्दे संप्रसूयते ।
सरस्तु सरसश्चैव स्मृतसुत्तरमानसम् ॥
श्या च श्याकान्ता च तस्माद् संप्रसूयते ।
इराः कुर्वन् विख्याताः पद्ममीनकुलाकुलाः ॥
नाम्ना ते विजया नाम द्वादशोदधिसन्निभाः ।
तेभ्यः शान्ता च माध्वी च हे नद्यो संप्रसू-
यतः ॥”

इति मत्स्यपुराणे १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अथ सिन्धुसिन्धुनद्युत्पत्तिकारणम् ।
“सर्वे विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अश्वती वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा सह ॥
तत्र यन् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभ्यार्थाय शान्दर्वयं वसुधाज्ञानम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः ससुद्रीरितम् ।
ततोयं सप्रधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमद्रिः कन्दरे खानी सरस्याश्च पृथक् पृथक् ।
ततोयं पतितं सिन्धे देवभोग्ये सरोवरे ॥
तेन सिन्धा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम् ।
महासौवीरप्रपाते च यद्धारि पतितम् तु तैः ॥

कौशिकी नाम सा जाता विन्ध्यामिन्ध्यावतरिता ।
उमाशेचे यत् पतितं तोयं तेन महानदी ॥
कावेरी नाम सा जाता तदा कावेरसंखता ।
महाकावे सरःश्रेष्ठे पतितं तच्छलं गिरेः ॥
हिमाद्रेः पार्श्वभागे तु दक्षिणे शम्भुसन्निधौ ।
गोमन्ति नाम तैर्जाता नदी गोमत्युदीरिता ॥
मैनाको नाम यः पुत्रः शैलराजस्य च प्रियः ।
यस्तु तस्मिन् ससुत्पन्नो मेनकोदरतः पुरा ॥
तत्तत्र पतितं तोयं तस्माज्जाता महानदी ।
देविकास्था महादेवप्रेरिता सागरं प्रति ॥
ततोयं सङ्गतं कुम्भाङ्गसा बहुवसन्निधौ ।
तेनाभूत् सरयुर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥
यान्यन्नासि महापार्श्वे खाड्यवारण्यसन्निधौ ।
हिमवत्कन्दरे यान्धे इरावद्दुर्मन्थतः ।
इरावती नाम नदी तैस्तु जाता सरिदरा ॥
एताः सर्वाः ज्ञानपानात् खरयोर्जाङ्गवी
यथा ।

फलं ददति मर्त्यानां दक्षिणोदधिगाः सदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां बीजभूताः सनातनाः ।
महानद्यस्तु सन्निताः सर्वदा देवभोगदाः ॥
एवं नद्यः सप्त जाताः सदा पुण्यतमोदकाः ।
अरुन्धत्या वशिष्ठस्य विवाहे देवसन्निधौ ॥”

इति कालिकापुराणे २३ अध्यायः ॥ * ॥

नदादीनां रूपद्वयं यथा,—
“नद्यश्च पर्वताः सर्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपम् शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बुनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
बहिरस्थिस्वरूपम् सर्वदेव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानाम्नाथैव च ।
जगत्स्थित्यु पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ॥
तोयहानौ नदीदुःखं जायते सततं द्विजाः ।
विशीर्षे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्या वैदिकपर्यायः । अवनयः १ यज्ञ २
खाः ३ सीराः ४ सोढाः ५ एन्धः ६ धुनयः ७
रुजागाः ८ वक्ष्याः ९ खादोन्वर्णाः १० रोध-
चक्राः ११ हरितः १२ सरितः १३ अयुवः १४
नभन्वः १५ वध्नः १६ हिरण्यवर्णाः १७
रोहितः १८ ससुनः १९ अर्णाः २० सिन्धवः २१
कुल्याः २२ वयंः २३ उर्वाः २४ इरावतः २५
पार्वतः २६ अवन्यः २७ ऊर्जस्वतः २८
प्रयस्वतः २९ सरस्वतः ३० तरस्वतः ३१ हर-
स्वतः ३२ रोधस्वतः ३३ भास्वतः ३४ अजिराः ३५
मातरः ३६ नद्यः ३७ । इति सप्तत्रिंशद्नदी-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १३ ॥
(चतुर्दशान्तरवृत्तविशेषः । तल्लक्ष्यं यथा,—
“ननतजगुर्गोः सप्तयतिर्नदी स्यात् ॥”)

नदीकदम्बः, पुं. (नदीनां कदम्बं समूहो यत्र ।)
महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीनां
कदम्बम् ।) नदीसम्बुधे, स्त्री ॥

नदीकान्तः, पुं. (नदीनां कान्तः पतिः ।) ससुद्रः ।
(नदी कान्ता प्रिया यस्य ।) हिञ्जलवृक्षः ।
सिन्धुवारकः । इति मेदिनी । ते, २०० ॥

नदीकान्ता, स्त्री, (नदी कान्ता यस्याः ।) जम्बु-
वृक्षः । काकजङ्घीवधिः । इति मेदिनी । ते,
२०१ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिका सुलीमशा ।
पारावतपदी हासी काका चापि प्रकीर्णिता ॥”
इति भाष्यकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
जता । इति हेमचन्द्रः ॥

नदीकूलप्रियः, पुं, (नदीकूलं प्रियं यस्य । नदी-
कूलजातत्वादस्य तथात्वम् ।) जलवैतसः । इति
जटाधरः ॥

नदीजं, स्त्री, (नद्या जायते इति । जन + डः ।)
स्रोतोऽञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“स्रोतोऽञ्जनं नदीजश्च क्षणं स्रोतोऽञ्जनाञ्जनम् ॥”)

नदीजः, पुं, (नद्या जायते इति । जन + डः ।)
अञ्जनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“धन्वी धनञ्जयः पार्थो नदीजः ककुभोऽञ्जनः ॥”)

यावनालशरः । हिञ्जलवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विटमाचिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १२१ ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । १७ ।

“नदीजश्रीम्लीकटुकायथाञ्जनं
मनःशिला हे च निशे यत्नदसे ॥”

वृषातविशेषः । यथा, महाभारते । ५ । १८१९ ।

“सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवैद्यश्च पार्थिवः ॥”
भोग्नः । गङ्गागर्भजातत्वात् तथात्वम् । यथा,
तन्त्रे । ५ । १४८ । १२ ।

“अयम् धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो वृवरो नदीजः ॥”)

नदीजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०२ । ८ ।
“पार्वतोयैर्नदीजेभ्यः सेन्धवैश्च महाह्वयेः ॥”)

नदीजा, स्त्री, (नद्या जायते या सा । जन +
ङः + टाप् ।) अविमन्यवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नदीतरस्थानं, स्त्री, (नद्यास्तरस्थानमपतरण-
स्थलम् ।) घट्टः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (नद्या
इतरस्थानम् ।) नदीभिन्नस्थानम् ॥

नदीनः, पुं, (नदीनां इजः पतिः ।) ससुद्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणः । यथा । अयं
नदीन इत्याद्युत्तरनेवधः ॥ (अनेनोर्वशीधस्य
सहदेवस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४ ।

“सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विष्णुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सत्कृतिः ॥”

न दीनः इति नप्समासे दरिद्रभिन्ने, त्रि ॥

नदीनिष्वावः, पुं, (नदीसम्मुखजातो निष्वावः ।)
धान्यभेदः । तत्पर्यायः । कटनिष्वावः २ कर्कुरः ३

ननन्दा

नदीजः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
त्वम् । अस्रप्रदत्वम् । गुरुत्वम् । वातलत्वम् ।
कफदत्वम् । रूचत्वम् । कामायत्वम् । विषदोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीमाहकः, त्रि, (नदी मातेव पोषिका यस्य ।
कप् ।) नद्यन्सम्पन्नोद्दिष्टपालितदेशः । इत्य-
मरः । २ । १ । २२ ॥
नदीवङ्कः, पुं, (नद्या वङ्कः ।) वङ्कुरः । इति शब्द-
माला ॥ वङ्क इति भाषा ॥
नदीवटः, पुं, (नदीसमीपजातो वटः ।) वटी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नदीष्णः, त्रि, (नद्यां ज्ञातीति । ज्ञा + “सुपि
स्यः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । “निनदीष्णां ज्ञातेः
कौश्ले ।” ८ । ३ । ८६ । इति घञम् ।) नद्य-
वगाहनदक्षः । नदीज्ञानकुशलः । इति भट्टि-
टीकायां पुष्करिकायाः ॥ नदीज्ञः । इति
पुराणोक्तम् ॥ यथा,—
“ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिशान् ॥”
इति भट्टिः ॥
नदीसर्जः, पुं, (नद्याः सर्जं इव । नदीतीरजात-
त्वादस्य तथालम् ।) अर्जुनवृक्षः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४५ ॥ (पथ्यायोऽस्य यथा,—
“ऋजुभोऽर्जुनगामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।
इन्द्रदुर्गैरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नदीयौ, स्त्री, (नद्यां भवा । “नद्यादिभ्यो ङक् ।”
४ । २ । ६७ । इति ङक् । पृषोदरादिवात् ङस्वः ।)
नादेयी । भूमिजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
नङ्, त्रि, (नद्यते स्मृति । नङ् + क्तः ।) नङ्कः ।
(यथा, हरिवंशे । २३२ । १७ ।
“द्विषे च कवचेर्नडा द्विषे चैवोष्णैर्ध्वजैः ॥”)
उद्दृष्टः । इति मेदिनी । धे, ६ ॥
नङ्गौ, स्त्री, (नद्यतेऽनया । नङ् + ङङ्ङीति ङङ् ।
ततो ङीप् ।) चर्मरज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥
(यथा, प्रदुम्नविजये चतुर्थाङ्के ।
“अत्रापि धिगञ्जुषि पुत्रकलत्रमिष-
नङ्गावगङ्गदयो न च तं स्मरामि ॥”)
नद्याम्, पुं, (नद्या आम् इव ।) समञ्जिना-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नद्युत्खटः, त्रि, (नद्या उत्खटः ।) नदीकर्तृक-
त्वक्तवस्तु । तद्भूपभूखण्डस्य चर इति चङ्गा
इति च भाषा ॥ नद्युत्खटा भूमिस्तु यस्याधि-
कारे जाता तस्यैव भवति । यथा,—
“नद्युत्खटा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अथवा न भवेत्तानो नराणां राजदेविकः ॥
अयोदयौ जीवनश्च देवराजवशाद्भूषाम् ।
तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्तत्तं न विचालयेत् ॥”
इति विवादचिन्तामणिविवादरत्नाकरवीर-
मित्रोदयप्रभृतिग्रन्थधृतवचनम् ॥
ननन्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति तुष्यति सेव
यापि । नन् + नन् + “ननि च नन्देः ।” उर्णा
२ । ६६ । इति ऋन् । केषाञ्चित्तेन वृद्ध-

नन्दः

भावः ।) भर्तृभगिनी । नन्द इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । ननान्दा २ नन्दिनी ३ नन्दा ४
पतिस्वखा ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
ननान्दा, [ऋ] स्त्री, (न नन्दति सेवयापि ।
नन् + “ननि च नन्देः ।” उर्णा २ । ६६ । इति
ऋन् वृद्धिश्च ।) ननान्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४६ ।
“सन्नाश्री न्यसुरे भव सन्नाश्री न्यस्री भव ।
ननान्दरि सन्नाश्री भव सन्नाश्री अधि देवसु ॥”)
ननु, अ, (न नुदति प्रेरयतीति । नुद् + भित्तद्वादि-
त्वात् ङुः ।) प्रश्नः । पृच्छा । अवधारणम् ।
(यथा, रघुः । १ । ६० ।
“उपपन्नं ननु शिवं सप्तसङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मातृषीयाश्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥”)
निश्चयः । (यथा, महाभारते । १३ । ६ । १६ ।
“लोको देवं समालोक्य उदासीनो भवेन्ननु ॥”)
अनुज्ञा । (यथा, शिशुपालवधे । ६ । ६१ ।
“ननु सन्दिशेति सुदृष्टोदितया
चपया न किञ्चन किलाभिदधि ॥”)
अनुमतिः । अनुमयः । साम्बन्धम् । आमन्त्र-
णम् । सम्बोधनम् । (यथा, कुमारः । ४ । ३२ ।
“विधुरां ज्वलनातिसर्जनात्
ननु मां प्रापय पतुरन्तिकम् ॥”)
एषामुदाहरणानि यथा,—
“प्रश्ने नन्वधीष्यामहे । अवधारणे ननु गच्छामः ।
अनुज्ञायां सर्वैर्ननु ज्ञायताम् । अनुमये ननु
चण्डि ! प्रवीद । आमन्त्रणे ननु चैत्र । विरो-
धोक्तिः । इत्यमरभरतौ ॥ विनिश्चयः । अनु-
प्रश्नः । परस्मैकः । अधिकारः । सम्बन्धः । इति
मेदिनी । ने, ४४ ॥ आक्षेपः । प्रत्युक्तिः । वाक्य-
रम्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १७८ ॥ उत्-
प्रेक्षालङ्कारयञ्जकम् । यथा,—
“मन्ये शङ्के भुवं नूनं किंवा प्रायोऽनुवेदि च ।
ननु नाम हि जानामि उत्प्रेक्षायञ्जकानि च ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥
ननुच, अ, विरोधोक्तिः । इत्यमरः । ३ । ४ । १४ ॥
ननुचेति समुद्दिष्टं विरोधवचने ननुशब्दो विरो-
धोक्तौ चकारात् ननुचेति वा । इति भरतः ॥
नन्दः, पुं, (नन्दतीति । नन् + पचाद्यच् ।)
विष्णुः । यथा । “आनन्दो नन्दो नन्दः ।” इति
महाभारते । १३ । १४६ । ६६ । नरपतिभेदः ।
स तु महानन्दिसुतः चन्द्रियवंशान्तः । (यथा,
भागवते । १२ । १ । ७—११ ।
“महानन्दिसुतो राजन् ! शूद्रागर्भोऽङ्गवो बली ।
महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः चन्द्रविनाशकत् ।
ततो वृषा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधात्मिकाः ।
स एकच्छत्रां पृथिवीमनुलङ्घित्वाश्वनः ।
शाविष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रसुखाः सुताः ।
य इमां भोष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः ॥
नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं मौर्या भक्ष्यन्ति वै कर्णौ ॥”)

नन्दगो

आनन्दः । निधिविशेषः । इति पुराणश-
रत्नावल्यौ ॥ गोपभेदः । स च श्रीलक्ष्मिपि-
नन्दः पुरा द्रोण्यानामा वसुरावीत् । यथा,—
“द्रोणो वसुनां प्रवरोऽधिरया सह भाष्यया ।
करिष्यमाण आदेशान् ब्रह्मणस्तुवाच ह ।
जातयोर्नी महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ।
भक्तिः स्यात् परमा लोको ययाञ्जो दुर्गतिकरं
स्वस्तीत्युक्तः स भगवान् ब्रजे द्रोणो महाशयः ॥
जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत्
इति श्रीभागवते । १० । ८ । ४८—५० ।
वेणुविशेषः । यथा,—
“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा
चत्वार उक्तमा वंशा मातङ्गसुनिसम्भताः ।
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ।
(नन्दङ्गविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । २२ । ८
“नन्दङ्गौ चात्र विपुलौ दिव्यौ नन्दोपनन्दकौ
स्वन्दस्यानुचरविशेषः । इति महाभारते । ६
४५ । ६१ ॥ नागविशेषः । इति महाभारते
५ । १०३ । १२ ॥ यज्ञेश्वरस्यानुचरविशेषः
यथा, भागवते । ४ । ७ । २२ ।
“दक्षो यद्येतार्हन्सादगोत्तमं
यज्ञेश्वरं विश्वस्वर्णां परं गुरुम् ।
सुनन्दनन्दाद्यनुगैर्वृतं सुदा
यगन् प्रपेदे प्रयतः क्षताञ्जलिः ॥”
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामन्यतमः । इति मह
भारतम् । १ । ६७ । ६६ । मद्रिरागर्भना
वसुदेवस्य पुत्रविशेषः । इति भागवतम् । ६
२४ । ४८ ॥ क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षप्रसृतविशेषः
इति भागवतम् । ५ । २० । २१ ॥ स्वना
ख्यातो दत्तकमीमांसायन्यप्रणेता । यथा,—
“अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम् ।
पुत्रीकरणमौमासां कुरुते नन्दपण्डितः ॥”)
नन्दकः, पुं, (नन्दयतीति । नन् + क्तुल् ।) वि
खड्गः । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ (य
हरिवंशे । १२७ । ४४ ।
“रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च ।
प्रहरावस्य गरुडं दृष्टो भूत्वा जगार्हन् ! ॥”
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्षके कुलपात
च चि । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ लक्ष्मिपिता
आनन्दः । आनन्दकारकश्च । (नागविशेषः
इति महाभारतम् । ५ । १०३ । ११ ॥ स्वना
स्यानुचरविशेषः । इति महाभारतम् । ६
४५ । ६६ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । ५
महाभारतम् । १ । १०७ । ३ ॥)
नन्दकिः, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका
नन्दकी, [न्] पुं, (नन्दकः खड्गोऽख्यस्यैति
नन्दक + इनिः ।) विष्णुः । यथा,—
“शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”
इति महाभारते शार्ङ्गधन्वा
नन्दगोपिता, स्त्री, (नन्दाय हर्षाय गोपि
दक्षिता ।) राज्ञा । इति शब्दचन्द्रिका

नन्दनः

(नन्दगोपः अस्या जातः। तारकादित्वात्
इत्थं।) नन्दगोपजन्मभूषादिः ॥
दुः, पुं, (नन्दनमिति। नन्द + "द्वितोऽयुच्।"
३।३।८६। इति अयुच्।) आनन्दः। इति
शब्दरत्नावली ॥
द्वं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + "नन्दिग्रहि-
पचादिभ्यो ऋबिभ्यश्चः।" ३।१।१३४। इति
ऋः।) इन्द्रवनम्। इत्यमरः। १।१।४८ ॥
(यथा, कुमारे। ५।४१।
"अभिन्नाम्बेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्वयम्।"
अष्टादश्याश्चरुत्तविशेषः। अस्य विवरणम्
हृदःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ आनन्दः। यथा, महा-
भारते। २।२५।६।
"स्निग्धायाश्चैतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ !।
दुर्द्धामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥")
हर्षके, चि। इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा,
महाभारते। ३।१४६।५।
"पद्म दिव्यं सुवचिरं भीम पुष्यमनुत्तमम्।
गन्धर्वस्थानसम्पन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥")
द्वं, पुं, (नन्दयतीति। नन्द + ऋः।) पर्वत-
मण्डः। यथा, कालिकापुराणे ७५ अध्याये।
"तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः ॥
मर्त्तभावं समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः।
संवितुं त्रिदशेशानां सततं वर्षते नतः ॥
चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा गिरेः।
प्रतिदर्शं तथा चन्द्रं प्रदक्षिणयति चिन्धा ॥
चन्द्रकुण्डजले ज्ञात्वा समावृत्तं च नन्दनम्।
आराध्य शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ॥"
(विशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।२६३ ॥
अर्थः, पुं स्त्री, इति वाचस्पतिः ॥ यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये।
"अन्नपाचककर्णरौयसौरीयककरघाटकर्म-
नन्दनवराटकानि सप्त त्वक्त्वारनिर्थासविषाणि ॥"
स्कन्दपुराणविशेषः। यथा, महाभारते।
६।४५।३६।
"वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्वविद्याविशारदौ।
स्कन्दाय ददतुः प्रीतावन्निभौ भरतर्षभ ! ॥"
सिद्धपुरवशिष्यः। यथा, भागवते। १०।६।३३।
"स नन्दनादौर्महासिद्धैः शान्तैः संशान्त-
विग्रहम्।
उपास्यमानं सखा च भर्त्रां गुह्यकरचक्षुषाम् ॥"
जिनवज्रविशेषः। इति हेमचन्द्रः। १३।३६२ ॥ वत्-
सरविशेषः। यथा, दृष्टव्यं चिन्तायाम्। ८।३८।
"नन्दनोऽथ विजयो जयस्तथा
मन्मथोऽथ परतश्च दुर्मुखः ॥"
महादेवः। यथा, महाभारते। १३।१७।७५।
"नन्दोश्चरन् नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्द्धनः ॥"
विष्णुः। यथा, "आनन्दो नन्दनो नन्दः।" इति
महाभारते। १३।१४६।६६ ॥
नन्दनः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + ऋः।) सुतः।
इति मेदिनी। ने, ८० ॥ (यथा, रघुः। ३।४१।

नन्दन

"अतीन्द्रिवेष्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेवु दिलीपनन्दनः ॥")
भेकः। इति शब्दरत्नावली ॥
नन्दनजं, स्त्री, (नन्दने जायते इति। जन + ङः।)
हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (नन्दनात्
आनन्दाज्जायते इति) हर्षजाते, चि। (पौलस्त्यम्)
नन्दनन्दनः, पुं, (नन्दस्य नन्दनः सुतः आनन्द-
जनको वा।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली ॥
तस्य लीलासंवरान्ते तन्महिषीणां दस्यु-
हस्तगतत्वकारणं यथा,—
यास उवाच।
"कः अह्यात् सगङ्गियान् हन्यास्व सर्वकौर-
वान्।
आभीरेभ्यश्च भवतः कः अह्यात् पराभवम् ॥
पार्थितत् सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविषेष्टितम्।
त्वया यत् कौरवा अस्ता यदाभीरेर्भवान् जितः ॥
गृहीता दस्युभिर्याश्च भवता शोचिताः स्त्रियः।
तदयच्छं यथादृष्टं कथयामि तवाङ्गुणम् ॥
अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत्।
बहून् नन्दगणान् पार्थ ! यान् ब्रह्म सनातनम् ॥
जितेष्वसुरसंघेषु मेरुदृष्टे महोत्सवः।
बभूव तत्र गच्छन्तो ददृशुस्तं वरस्त्रियः ॥
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽप्य सहस्रशः।
तुष्टुवृक्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पाण्डव ! ॥
आकण्ठमयं सलिले जटाभारधरं सुनिम्।
विनयावनताश्चैनं प्रणेतुः स्त्रीचतत्पराः ॥
यथा यथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवृक्तं तथा तथा।
सन्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ ! वरिष्ठानं द्विजजनाम् ॥
श्रीअष्टावक्र उवाच।
प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदीत्यते।
मत्तस्तद्ब्रियतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥
श्रीपराशर उवाच।
रम्भातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योऽथरसोऽनुवृत्तम्।
प्रसन्ने त्वयसंप्राप्तं किमस्माकमिति विज ! ॥
इतरास्तनुवन् विप्र ! प्रसन्नो भगवान् यदि।
तद्विच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेण ! पुरुषोत्तमम् ॥
श्रीयास उवाच।
एवं भविष्यतीत्युक्त्वा प्रोत्ततार जलाम्बुनिः।
तत्सुतीर्थेण ददृशुर्वरुणं वक्रमदधा ॥
तन्दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत्।
ताः शशाप स्तुनिः कोपमवाप्य क्रुदनन्दन ! ॥
श्रीअष्टावक्र उवाच।
यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना।
भवतीभिः क्षता तस्मादेव शशापं ददामि वः ॥
मत्प्रसादेन भर्तारं जन्वा तु पुरुषोत्तमम्।
मच्छापोपहताः सर्वे दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥"
"एवमस्य स्तुनेः शशापदष्टावक्रस्य केशवम्।
भर्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥
तत्त्वया नात्र कर्तव्यः श्रीकौटिल्योऽपि हि
पाण्डव !।
तेनैवाखिलनाथेन सर्वान्तदुपसंभृतम् ॥"
इति विष्णुपुराणे। ५।३८।६८—८५ ॥

नन्दा

नन्दनन्दनो, स्त्री, (नन्दस्य नन्दनी कन्या।)
"नन्दगोपयज्ञे जाता यशोदा गर्भसम्भवा।" इति
मार्कण्डेयपुराणोक्तरेवीचचनात् तथात्वम्।)
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥
नन्दनमाला, स्त्री, (नन्दना आनन्दजनिका
माला।) लक्ष्म्यप्रीतिस्तन्मालिकाविशेषः। यथा,
"भूप नन्दनमालानु कुरुते लक्ष्म्यवेषमि।
देवकन्यादत्तेलक्ष्मैः सेवते सुरनायकैः ॥"
इति दारकामाहात्म्ये हरिभक्तिसिलासष्टत-
विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
नन्दना, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + ऋः। टाप्।)
दुहिता। इति जटाधरः ॥
नन्दनाः, पुं, (नन्दयनेनेति। नन्द + "द्विजनि-
जीविप्राण्यभ्यः विदाश्रिषि।" उर्णा ३।१२७।
इति ऋच् सच धित्।) पुत्रः। राजा। मित्रम्।
इति संक्षिप्तशारदादिदृष्टिः ॥
नन्दपालः, पुं, (नन्दं आनन्दं निधिविशेषं वा
पालयतीति। पालि + अच्।) वरुणः। इति
शब्दरत्नावली ॥
नन्दपुत्री, स्त्री, (नन्दस्य पुत्री।) दुर्गा। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
नन्दयन्तः, चि, (नन्दयतीति। नन्द + "तृभू-
वहीति।" उर्णा ३।१२८। इति ऋच् सच
धित्।) आनन्दजनकः। इति सिद्धान्तकौमु-
द्यासुत्यादिदृष्टिः ॥
नन्दा, स्त्री, (नन्दयतीति। नन्द + अच् + टाप्।)
गौरी। अलिङ्गः। नादा इति भाषा। तिथि-
विशेषः। ताश्च उभयपक्षयोः प्रतिपत्तुष्टेऽका-
दश्याः। इति मेदिनी। दे, ६ ॥ (यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥)
नानन्दा। इति शब्दरत्नावली ॥ सम्पत्। इति
हेमचन्द्रः ॥ * ॥ दुर्गाया नन्दानामकारणं
यथा,—
"एवमुक्त्वा भवं ब्रह्मा पुनर्देवीं स चाब्रवीत्।
त्वया देवि ! महत् कार्यं कर्तव्यं चान्यदस्ति नः ॥
भविष्यं महिषाश्वस्य असुरस्य विनाशनम्।
एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा सर्वे देवाश्च पार्थिव ! ॥
यथागतास्ततो जग्मुर्देवीं स्थाप्य हिमे गिरौ।
संस्थाप्य नन्दिता यस्मात्तस्मान्नाम्ना तु वा भवेत् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
अपि च।
"नन्दते सुरलोकेषु नन्दने वसन्तेऽथवा।
हिमाचले महापुण्ये नन्दा देवी ततः स्मृता ॥"
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"यथा गङ्गा नदीनाम् उत्तमत्वे अवस्थिता।
तद्दृग्भवती नन्दा उत्तमत्वेन संस्थिता ॥
मासे भाद्रपदे देवि ! शुक्लपक्षे व्रजेत् वरा।
तस्येच्छा श्रावणाघाटे अन्यथा न कदाचन ॥
तिथाश्च चन्द्रनागस्तु पौर्णमासीं सुलोचने।
न गच्छन्ति सुराः सिद्धाः किं पुनर्मानुषादयः ॥
विषवातहताः केचित् विषवातप्रपीडिताः।

नन्दिका

नन्दिनी

नन्दिनी

वितुल्यन्ते नरा देवि यान्ति देव्याः प्रसादतः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
(कामधेनुविशेषः । यथा, वङ्गपुराणे कामधेनु-
प्रदाननामाध्याये ।
“नन्दा सुमन्दा सुरभी सुशीला सुमनाक्षया ।
निर्गता मथ्यमानेऽसौ उषःकारं शुभप्रदम् ॥”
अस्या दानविधिस्तु कामधेनुशब्दे द्रष्टव्यः ॥
धर्मपुत्रस्य हर्षस्य पत्नी । आनन्दस्वरूपतया
एवास्यास्तथात्मम् । यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ३३ ।
“नन्दा तु भार्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रति-
ष्ठिताः ॥”
शाकद्वीपान्तर्गतनदीविशेषः । यथा, मातृख्ये ।
१२१ । ३१ ।
“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्णिता ॥”
“एताः सप्तमहाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकम् ।
भावयन्ति जर्ज सन्ने शाकद्वीपनिवासिनम् ॥”
द्विशालयहविशेषः । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे
२ अध्याये ।
“नन्दाख्यं तद्विशालं घनदं शोभनं स्तनम् ॥”
नन्दात्मजः, पुं, (नन्दस्य आत्मजः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे
११२ अध्याये ।
“पुराणपुराणे नन्दात्मजः श्रीवत्सलाश्वनः ॥”
दुर्गायाम्, स्त्री ॥
नन्दिः, पुं, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उर्णा ४ । ११७ । इति इन् ।)
द्वीपान्तर्गतम् । (भावे इन् ।) आनन्दः । (यथा,
महाभारते । २ । १८ । ११ ।
“सोऽवहन्त महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपद्मे यथा शशी ॥”
एतदर्थं स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
५ । १३५ । २० ।
“अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ॥”
नन्दिकेश्वरे, पुं । इति मेदिनी । दे, इ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४ । २७५ ।
“पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दिं पश्यान्ववस्थितम् ।
शूलं विदुष्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शङ्करम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ७६ ।
“स्वचः स्वङ्गः प्रतानन्दो नन्दिर्नन्दिर्नन्दिकेश्वरः ॥”
(महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ७४ ।
“निमित्तस्थो निमित्तश्च नन्दिर्नन्दिकरो हरिः ॥”
नन्दिकः, पुं, (नन्द आनन्दः हेतुतयाख्यस्येति ।
नन्द + टन् ।) नन्दीदृशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नन्दिरेव । स्वार्थे कन् ।) आनन्दः ॥
नन्दिका, स्त्री (नन्द आनन्द अख्यस्यामिति ।
टन् ।) इन्द्रक्रीडास्थानम् । इति शब्दमाला ॥
(नन्दा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।)
अलिङ्गरः । इति शब्दरत्नावली ॥ षष्ठीतिथिः ।
यथा, तिथितत्त्वे ।
“कन्यासंख्ये रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ॥”
प्रतिपदेकादशौ च ॥

नन्दिकेश्वरः, पुं, (नन्दिक ईश्वरश्च ।) शिवदार-
पालः । तत्पर्यायः । नन्दी २ शालङ्कायनः ३
ताख्यतालिकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नन्दी-
श्वरः ५ तच्छुः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
हरिवंशे । १८२ । ८६ ।
“ततो नन्दिं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ।
नन्दिकेश्वर ! संयाहि यतो वायो रथे स्थितः ॥”
उपपुराणविशेषश्च ॥
नन्दिघोषः, पुं, (नन्दिरानन्दजनको घोषो यस्य ।)
अर्जुनस्य रथघोषः । वन्दिजनघोषः । इति
मेदिनी । घे, ५३ ॥ मङ्गलघोषणा च ॥ (हर्ष-
घोषयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।
१०७ । १०५—१०८ ।
“पञ्चविंशे तु दिवसे यः प्राग्निदेकभोजनम् ।
सदा द्वादशमासांस्तु पुस्कलं यानमारुहेत् ॥
सिंह्यात्रप्रयुक्तेस्तु मेघनिश्चननादितेः ।
स रथेर्नन्दिघोषेण पृष्ठतोऽह्ययुगन्थते ॥
देवकन्यासमाहूयैः काञ्चनैर्ध्वजैः शुभैः ।
विमानसुतमं दिव्यमास्थाय सुमनोहरम् ॥
तत्र कल्पसहस्रं वै वसते स्त्रीश्रुतावृते ।
सुधारसञ्चोपजीवन्नन्तोपमसुतमम् ॥”
नन्दितरुः, पुं, (नन्दिरानन्दजनकस्ततः ।) धव-
लृशः । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दिनी, स्त्री, (नन्दयतीति । नन्दि + ङिनिः ।
ङीप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ॥”
जटामांवी । तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्न-
मालायाम् ।
“नन्दं नन्दिनी पेशी मांसी लक्ष्मजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”
उमा । गङ्गा । नानन्दा । वशिष्ठधेनुः । इति
मेदिनी । ने, ८१ ॥ सा च धेनुः सुरभिकन्या ।
यथा, दिल्लीं प्रति वशिष्ठवाक्यम् ।
“पुरा शक्रसुपस्थाय तवोर्ध्वे” प्रति यास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥
इमां देवीन्तुक्तातां श्रुत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियाहार्तां तस्यां त्वं साधुनाचरः ॥
अवजानासि मां यस्मादसत्सि न भविष्यति ।
मत्प्रकृतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप वा ॥”
“इति वादिन एवास्त्र होतुराहुतिवाधनम् ।
अगिन्या नन्दिनी नाम धेजुरावृते वनात् ॥”
इति रघुः । १ । ७५-८२ ॥
इमामेवाराध्य लम्बवरो दिल्लीपो रघुनामानं
वंशतिलकं पुत्रं लम्बवान् ॥ * ॥
द्योगामा वसुः पत्नीवाक्यात् एतां हत्वा वशिष्ठ-
शापतः पृथिव्यां भीष्मनाम्ना विख्यात आसीत् ।
एतत्कथा यथा, महाभारते । १ । ६६ । ११९-३६ ।
“अथ तद्वनमाजगुः कदाचिद्भरतर्षभ ! ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥
ते सदारा वनं तत्र सञ्चरन्तः समन्ततः ।
रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥

तत्रैकस्याथ भाय्यरं तु वसोर्वासवविक्रमम् ।।
सञ्चरन्ती वने तस्मिन् मां दृश्यं सुमध्वरी ।।
नन्दिनी नाम राजेन्द्र ! सर्वकामधुगुप्तमाम् ।।
सा विस्मयसमाविष्टा शीलप्रविशसन्पदा ।।
दधे वै दृश्यामास तां गां गोवृषभेभ्यजाम् ।।
खापीनाश्च सुदोम्भीश्च सुनालधिरुरां शुभा ।।
उपपत्तां गुह्यैः सर्वैः शीलेनाशुतमेन च ।।
एवं गुह्यसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।।
दृश्यामास राजेन्द्र पुरा पौरवमन्दनम् ।।
दौक्षदा तां तु दृष्ट्वै व मां गजेन्द्रविक्रमम् ।।
उवाच राजसंज्ञां देवीं तस्या रूपगुह्यां वद ।।
एवा गौरुत्तमा देवी वासुदेवसितेक्षणा ।।
ऋषेस्तस्य वरारोहे ! यस्येदं वनसुतमम् ।।
अस्याः क्षीरं पिबेन्मर्त्यैः खादु घो वै सुमध्वरे ।।
दशवर्षसहस्राणि स जीवेत् स्थिरयौवनः ॥
एतत् श्रुत्वा तु सा देवी वृषोत्तम ! सुमध्वमा ।।
तसुवाचानवदाङ्गी भर्तारं दीप्रतेजसम् ।।
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी ।।
नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी ।।
उशीररस्य राजर्षेः सत्यसन्धस्य धीमतः ।।
दुहित्वा प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा ।।
तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां ममेक्षिता ।।
आनयस्वामरश्रेष्ठ ! स्वरितं पुण्यवह्मनम् ।।
यावदस्याः पथः पीत्वा सा सखी मम मानस ।।
मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता ।।
एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित ।।
प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ।।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया ।।
पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः साह्यं दौक्षदा तां जहार ग ।।
तथा कमलपत्राख्या नियुक्ता दौक्षदा वृष ! ।।
ऋषेस्तस्य तपस्वीत्रं न शशाक निरीक्षितुम् ।।
हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ।।
अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वासुदेवः ।।
न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ।।
ततः स ऋगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः ।।
नाध्यगच्छश्च न्दग्यंज्ञां गां सुनिन्दारचीः ।।
ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदंशनः ।।
ययौ क्रोधवर्षं सदाः शशाप च वसूक्षदा ।।
यस्मान्मे वसवो जङ्गुर्गां वै दोम्भीं सुनालधिम ।।
तस्मात् सर्वे च निष्पन्ति मानुषेषु न संशयः ।।
एवं शशाप भगवान् वसूक्षान् भरतर्षभ ! ।।
वर्षं क्रोधस्य संप्राप्त आपवो सुनिवृत्तमः ।।
शशाप च तान् महाभाजस्तपस्यैव मनो रवे ।।
एवं स शप्तवान् राजन् ! वल्लभतौ तपोधनः ।।
महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ।।
अथाश्रमपदं प्राप्तोऽस्ति वै भूयो महात्मनः ।।
शशापः स इति जानन्न ऋषिं तसुपचक्रसुः ।।
प्रसादयन्तस्तन्दिं वसवः पार्थिवर्षभ ! ।।
केभिरे न च तस्मात्ते प्रसादन्तविसतमात् ।।
आपवात् पुरुषश्चात्र ! सर्वधर्म्मविशारदात् ।।
उवाच च स धर्म्माला शशाप यूयं धरादयः ।।
अनुसंवत्सरात् सर्वे शशापमीचमवाशय ।।

नन्दिनी

वसु यत्कृते ययं मया श्रमाः स वस्यति ।
 श्रुतौ मानुषे लोके दीर्घकालं सकर्मका ।
 गृहं तत्रिकीर्णमि युष्मानु क्रुद्धो यद्वहवम् ।
 प्रजास्यति चाप्येष मानुषेण महाभयाः ।
 विद्यति च धर्मात्मा सर्वश्राद्धविशारदः ।
 त्तुः प्रिवृष्टिे युक्तः श्रीभोगान् वर्णयिष्यति ॥”
 यथाः प्रभावो यथा,—
 विशिष्टस्याश्रमपरं ब्रह्मस्थानमनुत्तमम् ।
 प्रपन्नपुत्रतां श्रेष्ठो विद्यामिषो महारमनाः ।
 तो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते सुनिवृत्तमः ।
 श्वाभिमिदं वाक्वस्तुवाच प्रह्वसन्निव ।
 गतिथं कर्त्तुमिच्छामि नक्षत्राणां महावतः ।
 वैश्वामिनेयस्य यथाहं प्रतियुज्याताम् ।
 त्प्रमितेव माधियो वशिष्ठं प्रलुवाच च ।
 एवतुक्तो महातेजा वशिष्ठो जपतां वरः ।
 ब्राह्मणवतः प्रीतः कक्ष्यावीं धृतकक्ष्यावाम् ।
 भोजनेन महाहृद्यं सत्कारं तद्विद्यतु मे ।
 एवतुक्त्वा वशिष्ठेन श्रवणा श्रुत्कृतम् ।
 विदधे विविधान् कामान् यस्य यथेचितान् ।
 वानःपुरजो राजा सम्राज्यपुरोहितः ।
 युक्तः परमहृद्येण वशिष्ठमिदव्रवीत् ।
 गवां श्रतसहस्रेण दीयतां श्रवणा मम ।
 एवतुक्त्वा भगवान् वशिष्ठो मुनिवृत्तमः ।
 विद्यामिनेय धर्मात्मा प्रलुवाच महीपतिम् ।
 कारणेर्बहुभौ राजस्य द्वाये नन्दिनी तव ।
 कामधेनुं वशिष्ठोऽथौ न तत्त्याज यदा सुनिः ।
 ततोऽस्य श्रवणा राजा विद्यामिनेयदाहरत् ।
 तस्या ह्यारवाणांताः कामोवा रविसमिभाः ।
 जघस्यामिभवंजाताः पङ्कवाः शृङ्गपाणयः ।
 योनिदेशाच्च यवनाः शृङ्गहृष्टाकाक्षया ।
 रोमकूपेषु च क्ख्वाक्षया रामकिरतकाः ।
 नैसमिददितं सैन्यं विद्यामिनेयस्य तत्तुच्यात् ।
 षपदासिगर्जं सान्धं सरथं रघुनन्दन ॥”
 इति रामायणे आदिकाण्डम् ।
 एतद्विवरणं महाभारते । १।१७७। अध्याये च
 विस्तरशो ब्रह्मम् । कथा यथा, हरिवंशे ।
 १७६। ७ ।
 मेधां गोकुलसम्भूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम् ॥”
 शानन्दननात् पत्न्यपि । यथा, महाभारते ।
 १।६६। १६ ।
 “एवं गुह्यसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 श्यामास्य राजिन् । पुरा पौरवन्दनः ॥”
 “वसुनन्दिनी वसुप्रिया ॥” इति नीलकण्ठः ।
 कन्दार्शुचरमाह्वयविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ६। ४६। ५ ।
 श्यस्य माह्वयान् राजन् । कुमाराशुचरानि-
 मान् ॥”
 “वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३। ८४ ।
 १५ ।
 “नन्दिन्याश्च समावाह्यं रूपं देवनिषिधितम् ।
 प्रमेयस्य यत् पुण्यं तद्भ्राजति नराधिप ॥”

नन्दी

आङ्गिसुनिमाता । इति हेमचन्द्रः । ३। ५१६ ।
 त्रयोदशाक्षरवृत्तविशेषः । अथ विवरणं ह्रस्व-
 शब्दे ब्रह्मम् । दुर्गा । इत्यु देविकातटे पीठ-
 स्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ ।
 ३१। ६६ ।
 “शिवकृच्छे सुभा नन्दी नन्दिनी देविकातटे ॥”
 नन्दिनीतनयः, पुं, (नन्दिन्यास्तनयः ।) आङ्गि-
 सुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३। ५१६ ।
 नन्दिनीसुतः, पुं, (नन्दिन्याः सुतः ।) आङ्गि-
 सुनिः । स च अभिधानकारकः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३। ५१६ ।
 नन्दिवह्नः, पुं, (नन्दिं वह्नयतीति । वृध् + विच् +
 ल्युः ।) शिवः । (नन्दिं आनन्दं वह्नयतीति ।)
 पञ्चानः । पुत्रः । इति मेदिनी । ने, २३८ ।
 (यथा, गोः रामायणे । २। ६६। १४ ।
 “सुवृषे यममिषं कौशल्या नन्दिवह्नम् ॥”)
 मित्रम् । इति शब्दरत्नावली । (विमानविशेषः ।
 यथा, विष्णुकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।
 “विमानं ह्रस्वकं तद्वदनेकाश्रराततः ।
 स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्रतिर्नन्दिवह्नः ॥”
 निमित्तश्रीयविशेषः । इति भागवतम् । ६ ।
 १३। १४ ।) आनन्दवह्नके, वि । (यथा,
 हरिवंशे । ६८। २६ ।
 “ह्यथ कथं महाबाहो गोपानी नन्दिवह्न ॥
 इत्यतामेव वै शिप्रं संपराजो विवायुधः ॥”)
 नन्दिवृत्तः, पुं, (नन्दिनानन्दस्तप्नको वृत्तः ।
 यद्वा, नन्द + वृत् । तस्याः वृत्तः ।) नन्दीवृत्तः ।
 इति शब्दरत्नावली । (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “नन्दिवृत्तो मेघद्वङ्गी तथा मेघविधानिका ।
 चन्द्रवह्नचन्द्रच मेघद्वङ्गी यद्ब्रह्मा ॥”)
 नन्दी, स्त्री, दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ।
 “सुराः स्युःश्रद्धया देवां नन्दिनीं दुन्दुभिर्मता ।
 तेषाञ्च वादिनी नन्दी ईशालात् त्रिदशेश्वरी ॥”
 नन्दी, [न्] पुं, (नन्द आनन्दोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) गर्हभाक्वृत्तः । (यथा,—
 “करीरं कुलकं नन्दी कुचेजा शृङ्गान्दनी ।
 कठिणं वेल्कं श्रुतं सकोशातककर्मणम् ।
 तिलकं पाके कटुप्राची वातकं कपपिपलितम् ॥”
 इति वाभटे । १। ६ अध्याये ।)
 वटवृत्तः । इति मेदिनी । ने, ८१ । शिवगण-
 विशेषः । स च त्रिविधः । यथा,—
 “आद्यः कनकनन्दी च गिरिकाक्षी द्वितीयकः ।
 सोमनन्दी तृतीयस्तु त्रिमेया नन्दिनकायः ॥”
 इति वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ।
 शिवद्वारपाठः । स शिवांशः श्रावणायनसुनि-
 पुत्रः । यथा,—
 “अथ च ते प्रवक्ष्यामि परं गुह्यं वसुधरे ॥
 तद्यत्तस्य तु सुनेरीश्वरेण वमं सुतम् ॥
 तं प्राच्यामि परं भावं श्याला देवो महेश्वरः ।
 सुन्दरम्परं रूपं धृत्वा वृत्तिसुखावहम् ॥
 श्रावणायनपुत्रकं योगमायासुपाश्रितः ।

नन्दी

प्राप्नोति तं न जानाति इच्छितं पार्श्वमाश्रितः ॥
 मायायोगवलोपेतस्त्राशो वै मूलपाश्रिधक् ।
 रूपवान् गुह्यवाचैव वपुषादिद्वयविभः ॥
 स तं न ज्ञायते ज्ञातं ममेवाराधने स्थितः ।
 अथ नन्दी प्रह्वस्याह महादेवाश्रया सुनिम् ॥
 उत्तुष्ट सुनिशार्क । सपत्नी मनोरथः ।
 तद्विवाहाणातोऽपि पुत्रस्यै श्राधि मां
 प्रभो ॥
 कथा तपः समारम्भोन्मरेण वमं सुतम् ।
 प्राच्यामीति ततो मङ्गं वदशोऽन्यो न कश्चन ॥
 विचार्येति तदाहं वै जातोऽपि सयमेव हि ॥”
 इति वराहपुराणम् ।
 स एव कल्पान्तरे शिवांशप्रश्रिजादसुनेः पुत्रः ।
 यथा,—
 “जजाप वदमनिशं यत्र नन्दी महागणः ।
 प्रीतस्तस्य महादेवो देवा सह पिनाकधक् ॥
 इत्या चालसमानसं ननुवचनमेव च ।
 अभूद्विः स धर्मात्मा श्रिजादो नाम धर्मेधित् ॥
 आराधयन् महादेवं पुत्रार्थं वृषभध्वजम् ।
 तस्य वधं सहासन्ते तप्यमानस्य विन्धत् ॥
 श्रुत्यः सोमौचविधितो वरदोऽस्तीत्वाभाषत ।
 स वने वरमीशानं वरेय्यं गिरिजापतिम् ॥
 अयोनिर्न ननुभीतं तथा चैवोमया समम् ।
 तथाश्चिन्वाह भगवान् देवा सह महेश्वरः ॥
 पद्मस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो विभुः ।
 ततो विपद्युः खां भूमिं श्रिजादो धर्मेधितमः ॥
 चकर्वे जाङ्गलेगोर्भौ भिन्नाह्वयत शोभनः ।
 सम्भर्तकानकप्रस्यः कुमारः प्रह्वसन्निव ॥
 रूपलावण्यसम्पन्नसौजसा भासयन् दिशम् ।
 कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ॥
 श्रिजादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ।
 तं दृष्ट्वा नन्दिनं ज्ञातं श्रिजादः परिचक्षणे ॥
 सुनिभ्यो दश्यामास ये तदाश्रमवासिनः ॥”
 इति कुर्मो ४० अध्यायः ॥
 (विषयतिवाधमौलिककायस्थानामन्वतमः ।
 यथा, घटककारिकायाम् ।
 “गुरः कौर्णव्यः कुङ्कुर्नन्दी प्रीती धनुर्गुणः ॥”)
 नन्दीसुखी, स्त्री, (नन्दी सुखे यस्याः । डीव् ।)
 तन्ना । इति हेमचन्द्रः । २। २२७ ।
 नन्दीवृत्तः, पुं, (नन्दि + वा डीव् । नन्दाः वृत्तः ।
 नन्दीजनको वृत्तो वा ।) कोङ्कदेशप्रसिद्धसुगन्धि-
 वृत्तविशेषः । तन्पर्यायः । तूखीकः २ तूखिकः ३
 तूखी ४ पीतकः ५ कच्छपः ६ नन्दी ७ कुटे-
 रकः ८ कान्तः ९ । अथ गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तदाहश्रिरोऽग्नि-
 खेदकुष्ठनाशित्वम् । सुगन्धित्वम् । पुष्टिवीर्यदाह-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७० ॥ अन्वत्याकारः
 चौरवान् खनामप्रसिद्धो वृत्तः । इति भरतः ॥
 तुं ह् इति ख्यातो वृत्त इति केचित् ॥ तत्पर्यायः ।
 तुमः २ कुवेरकः ३ कुब्जिः ४ कच्छः ५ कान्त-
 कः ६ । इत्यमरः । २। ४। २८८ । तुम्बिः ७ ।
 इति भरतः ॥ नन्दिवृत्तः = कुब्जिः ६ तुम्बः १०

नन्दिकः ११ नन्दिष्ठकः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ मेघशङ्करीष्टः । इति रत्नमाला ॥
स्थालीष्टः । इति भावप्रकाशः ॥
नन्दीष्टः, पुं, (नन्दी ईष्टश्च ।) नन्दी । इति हेम-
चन्द्रः । २।१२४ ॥ भरतीकृततालप्रमेदः । यथा,—
“सिंहनन्दननन्दीष्टचन्द्रविम्बद्वितीयकाः ॥”
तस्य लक्षणं यथा,—
“गो लघुगौलैः प्रुतस्ताखे नन्दीश्वरे मताः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(नन्दिनो नन्दगणस्य ईष्टः । इति विग्रहे
शिवः ॥)
नन्दीश्वरः, पुं, (नन्दिनो गणविशेषस्य ईश्वरः ।)
शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दीश्वरः ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (नन्दी ईश्वरश्च ।)
शिवद्वारपालः । तस्य शिवपार्श्वदत्वकारणं
यथा,—
“ततस्त्रेतायुगे काखे नन्दी नाम महासुनिः ।
आरिराधयिषुः शर्वं तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
ततस्तु भगवान् प्रीतस्तस्मै विप्राय शङ्करः ।
उवाच च वचः साक्षात्तस्मिं वरदः प्रभुः ॥
वरान् वृणीष्व विप्रेन्द्र ! यानिच्छसि महासुने ॥
तांस्ते सर्वान् प्रयच्छामि दुर्लभानपि मारिष ॥
इत्युक्तोऽसौ भगवता शर्वैश्च सुनिपुङ्गव ।
प्रोवाच वरदं देवं प्रवृष्टेनाम्नरात्मना ॥
यदि प्रीतोऽसि भगवन् ! अनुक्रोशतया मम ।
अनुयातो ह्यहं देव तयावश्यं सुराधिप ! ॥
यथा नाग्ये भवेद्वृत्तिस्त्वयि नित्यं महेश्वर ! ॥
तथाहं भक्तिमिच्छामि सर्वभूताश्रये त्वयि ॥
एतन्नु वचनं श्रुत्वा नन्दिनः स महेश्वरः ।
प्रवृष्टोवाच तं प्रीत्या ततो मधुरया गिरा ॥
मद्रूपधारी मत्तेजास्त्रयः सर्वगुणोत्तमः ।
भविष्यसि न सन्देहो देवदानवपूजितः ॥
अनेनैव शरीरेण जरामरणावर्जितः ।
दुष्प्राप्यियमवाप्या ते देवैर्गायेश्वरी गतिः ॥
पार्श्वदागं वरिष्ठश्च मामकानां द्विजोत्तम ! ॥
नन्दीश्वर इति ख्यातो भविष्यसि न संशयः ॥
अद्यप्रवृत्ति देवाग्र ! देवकार्येषु सर्वतः ।
त्वं प्रभुर्भविता लोके मत्प्रसादात्पुनीश्वर ! ॥
त्वामेवाभ्यर्चयिष्यन्ति सर्वभूतानि सर्वतः ।
मत्तः समभिवान्धन्तः प्रसादं पार्श्वदाधिप ! ॥
यस्मां हेति स मां हेति यस्मांशु स मामशु ।
नावधोरन्तरं किञ्चिदम्बरानिकयोरिव ॥
द्वारे तु दक्षिणे नित्यं त्वया स्त्रियं गणाधिप ! ॥
वाग्नेन विभुना वापि महाकाखेन सर्वदा ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
नन्दीश्वरः, [सु] स्त्री, (नन्द + इन् + वा डीप् ।
नन्द्यै आनन्दार्थं यत् श्वरः ।) इन्द्रशरोवरः ।
इति शब्दमाला ॥
नन्दावर्षः, पुं, (नन्दिजनक आवर्षो यन् ।)
ईश्वरसङ्घविशेषः । इत्यमरः । २।२।१० ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—
“दक्षिणानुगतानिन्द्रचयं यत् पश्चिमासुखम् ।

पूजनीयोत्तरच्छायं नन्दावर्षं वदन्ति तत् ॥”
इति भरतधृतवाङ्मनः ॥
तगरद्वयः । इति विश्वः ॥ मत्स्यभेदः । तस्य
गुणः । संग्राहितम् । कफपित्तविनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥
नपुंसकं, स्त्री, (न स्त्री न पुमान् । “नन्दावर्षनपा-
दिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक-व्यादेशः ।) स्त्रीवम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३६ ॥ द्विजिङ्गा इति भाषा ॥ तस्य
कारणं यथा,—
“उभयोर्भौजसामान्ये जायते वै नपुंसकम् ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
(नपुंसको भवेदिति भाष्यप्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि
भवति । तथा, च पञ्चतन्त्रे । १ । ३६४ ।
“परदेशभयाद्भिता बहुमाया नपुंसकाः ।
खदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरथा
श्रमाः ॥”)
नपुंसकगर्भस्य चिह्नं यथा,—
“नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽवुदाहतिः ।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तदुदरं महत् ॥” * ॥
नपुंसकविशेषानाह ।
“आसेक्यश्च सुगन्धिश्च कुम्भीकश्चैर्धकस्तथा ।
अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रो भूगुणसंज्ञकः ॥”
तेषां लक्षणान्याह ।
“पित्रोस्तु स्वल्पवीथ्यादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।
स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंश्रयम् ॥
यः पूतियोनौ जायेत स हि सौगन्धिको भवेत् ।
स्वै गुदेऽत्रक्षत्र्यादयः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्षते ।
स कुम्भीक इति ज्ञेयो गुदयोनिस्तु स स्त्रुतः ॥
दृष्ट्वा थवाथमन्येषां थवाये यः प्रवर्षते ।
ईर्षकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्त्रुतः ॥
यो भार्यायान्धर्तो मोहादङ्गनेव प्रवर्षते ।
तत्र स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्य विवृतिर्यथा,—
“समवीर्यरजस्वेन नरः स्त्रीपञ्चतिर्भवेत् ।
नपुंसकमिति ख्यातं न स्त्री न पुरुषो वदेत् ॥”
“समदोषवलेनापि प्रजत्या विलतिरपि ।
समो भवेद्वक् शुक्रो नपुंसकससङ्गवः ॥”
इति चारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
नप्ता, [ऋ] पुं, (न पतन्ति पितरो येनेति । पत +
“नपूनेष्टृत्वदिति ।” उणा २ । ६६ । इति
ऋच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पुत्रकन्ययोः
पुत्रः । नाति इति भाषा । तत्पथ्यायः । पौत्रः
२ सुतस्य सुतः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ८५ । २० ।
“कथं शुक्रस्य नपारं देवयान्याः सुतं प्रभो ! ।
ज्येष्ठं यदुमतिकन्य राण्यं पुरोः प्रदास्यति ॥”)
नप्ती, स्त्री, (नपू + “ऋन्नेभ्यो डीप् ।” ४ । १ । ५ ।
इति डीप् ।) पुत्रकन्ययोः पुत्री । नातिनी इति
भाषा । तत्पथ्यायः । पौत्री २ सुतात्मजा ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ नप्ता ४ पौत्रिका ५ ।

इति रभसः ॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजायां
पुत्रस्य पुत्राणां पथं पौत्री अतएव पौत्रे
नप्ता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नभः, पुं, (नभति द्विनक्षि कौटादीनि ।
द्विंशायाम् + पचाद्यच् ।) आवलमायः ।
शब्दरत्नावली ॥ (द्वितीयमनोः स्वारोपि
पुत्रविशेषः । इति हरिवंशे । ७ । १४ । ४
मन्वन्तरद्विविशेषः । इति च तन्त्रे । ७ ।
कुशप्रपौत्रनक्षत्रस्य पुत्रः । इति च इति
१५ । २७ ।)
नभः, [सु] स्त्री, (नक्षते मेघेरिति । नक्ष वक्ष
“नहेदिवि भक्ष ।” उणा ४ । २१० । इति व
भक्षान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः ।
२ । २ । (यथा, मनुः । ४ । ३७ ।
“मेघे तोयन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन
नोपहृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्
नभःक्रान्ती, [न्] पुं, (नभःक्रान्तं गगनात्
मध्यस्थेति । इतिः ।) सिंहः । इति ३
माला ॥
नभःप्राणः, पुं, (नभसः प्राण इव ।) पत्र
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसत्, [ट्] पुं, (नभसि सीदतीति । स
क्षिप् ।) देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःसरित्, स्त्री, (नभसः सरित् नदी ।) सर्ग
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नभःस्थितः, पुं, (नभसि स्थितः ।) नरकविषं
इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥ आकाशस्थिते, [ि
नभश्चक्षुः, पुं, (नभसश्चक्षुरिव ।) स्वर्गः ।
शब्दमाला ॥
नभश्चमसः, पुं, (नभसश्चमस इव ।) च
चित्रापूपः । इन्द्रजालम् । इति मेदिनी ।
३८ ॥
नभश्चरः, पुं, (नभसि चरतीति । चर + ट्
पची । विद्याचरः । (गन्धर्वादिः ।
रघुः । १८ । ६ ।
“नभश्चरैर्गीतयशाः स खेभे
नभस्तलश्यामतनं तनूजम् ॥”)
मेघः । वायुः । इति मेदिनी । रे, २०२ ॥
(आकाशचारिणि, त्रि । यथा, कुमारि
२३ ।
“निकामतप्ता विविधेन वङ्गिना
नभश्चरेखेन्धनसम्भूतेन सा ॥”)
नभसं, स्त्री, (नभते थाप्रोतीति । नभ + “ञ
चमितमीति ।” उणा १ । ११० ॥
असच् ।) आकाशम् । यथा । नभसं खं
वत्तं विज्ञायसमिति निगमः ॥ (पुं, १
मन्वन्तरीयसप्तर्षीणामन्यतमः । यथा,
यंशे । ७ । ६७ ।
“अङ्गिरा नभसः सर्वं सभैव परमर्षयः ॥
नभसङ्गमः, पुं, (नभसं गच्छतीति । गम +
सुपीति खच् । ततो स्तम् ।) पची । इत्य
२ । ४ । ३४ ॥

नमोऽम्बु

नमस्का

नमस्का

ललं, पुं स्त्री, (नमस्तलम् ।) गगनमलम् ।
यथा, नैषधे । २ । ६६ ।

“तनुदीधितिधारया रयाद्-
गतया लोकाविलोकनामसौ ।

हृद्द्वेषमकषत्रिवालसत्
कषपावाखनिमे नमस्तस्ये ॥”

ललः, पुं, (नमसि मैघाय वाधुः । नमस् + “तत्र
वाधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) भाद्र-
मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ । (यथा,
हरिवंशे । १५२ । १ ।

“नमो नमस्त्येष निरीक्ष्य मासि
कामस्तदा तोयदृष्टकौर्णम् ॥”)

नमान्, [त्] पुं, (आकाशगङ्गाश्रुति श्रुतिः
नमः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्वस्येति । नमस् +
मत्पुं मस्य वः ।) वायुः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६६ । (यथा, रघुः । ४ । ८ ।

“स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदकृतया मनः ।
आददे नातिश्रीतोऽप्यो नमस्त्वानिष दक्षिणः ॥”)

माः, [स्] पुं, (नमति द्विगुणं कौटादी-
निति । नम + “सर्वधातुभ्योऽसुन्” उणां ४ ।
१८८ । इति असुन् ।) आवगमासः । (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकश्रीषणः ।
नमोनमस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥”)

मेघः । प्राणम् । वर्षाः । विसतनुः । पतद्ग्रहः ।
इति मेदिनी । से, २६ ॥ पलितश्रीर्वम् । इति धरणी ॥

भाक्, स्त्री, (नमति आश्रीतीति । नम +
“पिनाकादयश्च” उणां । ४ । १५ । इति
आकः ।) तमः । इत्युगादिकोषः ॥

भोगजः, पुं, (नमसि आकाशे गज इव ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगतिः, स्त्री, (नमसि गतिर्गमनम् ।) आकाश-
गमनम् । यथा,—

“प्रडोडोडुनीनसखीनस्यनानि नभोगतौ ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८४ ॥

भोडुहः, पुं, (नमसः दोग्धि प्रपूरयति नद्या-
दिकमिति । डुह प्रपूरये + कः ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

भोडोपः, पुं, (नमसि द्वीप इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

भोडूमः, पुं, (नमसि धूम इव ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥

भोनदी, स्त्री, (नमसौ नदी ।) स्वर्गङ्गा । इति
भूरिप्रयोगः ॥

भोमणिः, पुं, (नमसो मखिरिव ।) सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ८ ॥

भोमकलदीपः, पुं, (नभोमकले दीप इव ।)
चन्द्रः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“नभोमकलदीपाय शिरोरत्नाय घूर्णते ।
कलाभिर्विह्वमानाय नमश्चाय चारणे ॥”

भोभुपः, पुं, (नमसः अम्बु जलं पिबतीति । पा +
कः ।) चातकपत्री । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६५ ॥

नभोरजः, [स्] स्त्री, (नमसो रज इव ।)
अन्वकारः । इति शब्दमाला ॥

नभोरेणुः, स्त्री, (नमसि रेणुरिव ।) कुञ्ज-
भटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नभोलयः, पुं, (नमसि लयो यस्य ।) धूमः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नभ्यं, त्रि, नमस्येदमित्यर्थे अणुप्रत्ययः । नमसम्बन्धि ।
(नभये हितम् । नाभि + “उगवादिभ्यो यत् ।”
५ । १ । २ । इति यत् । “नाभि नमश्च” इति
नभादेशः । रथाङ्गम् । “नभ्योऽक्षः । नभ्य-
मङ्गलम् । रथनाभावेवेदम् ॥” इति विद्वान्त-
कौमुदी ॥)

नभाट्, [ङ्] पुं, (न भाजते इति । भाज दीप्तौ
+ क्तिप् ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥

नमः, [स्] थ, (नम शब्दगत्योः + भावे
असुन् ।) नतिः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥

(यथा, मार्कण्डेये ।
“नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥”
स्त्रीवलिङ्गेऽपि इत्यते । यथा, भागवते । ३ ।
१३ । ४२ ।

“विधेम चास्यै नमसा सह त्वया
यस्यां स्तितोऽभिमिवारणावधाः ॥”)

त्यागः । इतम् । इत्युगादिकोषः ॥ (स्त्री,
अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ वक्षम् । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥ लोचम् । यथा, ऋग्वेदे ।
७ । १६ । १ ।

“एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ॥”)

नमतः, पुं, (नम्यते इति । नम + “भृष्टदृशि-
यजोति” उणां । ३ । ११० । इति अतच् ।)
प्रसुः । धूमः । नटः । इत्युगादिकोषः ॥

नमसः, पुं, (नमतीति । नम + “अत्यविचमि-
तमोति” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)
अशुक्लः । इत्युगादिकोषः ॥

नमसितः, त्रि, (नमः कृतमिति । नमस् + “नमो-
वरिवः” ३ । १ । १६ । इति क्वप् । क्तः ।
“क्यस्य विभावा” ६ । ४ । ५० । इति वा
यलोपः ।) कृतनमस्कारः । पूजितः । तत्-
पर्यायः । नमस्त्यतः २ आर्चितः ३ अप-
चायितः ४ अर्चितः ५ अपचितः ६ । इत्यमरः ।
३ । १ । १०१ ॥

नमस्कारः, पुं, (नमः शब्दस्य कारः कारणं यत्र ।)
विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नमः कर-
णम् । नमस् + क्त + क्वप् ।) नतिः । स च
त्रिविधः । कायिकः वाचिकः मानसिकश्च ।
यथा,—

“कायिको वाग्भवश्चैव मानसश्चिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्त्वत्रैरुत्तमाधममध्यमः ॥”
कायिकादिरपि त्रिविधो यथा,—

“प्रवार्यं पादौ हस्तौ च पतित्वा दक्षवत् क्षितौ ।
जातुभ्यां धरणीं गलाशिरसा सृष्ट्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ॥
जातुभ्याश्च क्षितिं सृष्ट्वा शिरसा सृष्ट्य मेदिनीम् ॥

क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ॥
पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्दृष्या तथा ।
असृष्ट्वा जातुश्रीर्षाभ्यां क्षितिं शीर्षधम उच्यते ॥
या स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतः ।
क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तुतमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वेदिकैर्वा मन्त्रैर्या क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेदाचनिकः सदा ॥
यत्तु मातुषवाक्येन नमनं क्रियते सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥
इदमध्यानिर्गतैर्मेनोभिश्चिविधं पुनः ।
नमनं मानसं प्रोक्तुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुत्थानि नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दृष्टादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्वप्रतिपादितः ॥”
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥

राज्ञौ तन्निषेधो यथा,—
“राज्ञौ नैव नमस्कृत्यांतिनाशीरभिचारिका ।
अतः प्रातःपदं दत्त्वा प्रयोक्तव्ये च ते उभे ॥”
इति महाभारतमिति केषुचित् ॥
नतिकरणम् । तत्तु करशिरःसंयोगादि । स्वाप-
कर्षबोधकथापारविशेषः । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
“सर्वं चापि नमस्कृत्यः सर्ववश्यास्तु सर्वदा ॥”
अभिवाद्येदित्यनुवृत्तौ शब्दः । नाप्रयताया-
प्रयतश्च । इति सुहिततत्त्वम् ॥
“क्षियो नमस्या दृष्ट्वा च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
इति स्मृत्यर्थसारः ॥ * ॥
“देवं विप्रं गुहं दृष्ट्वा न नमेद्यस्तु सम्भ्रमात् ।
स कालकृत्तं व्रजति यावच्चन्द्रदिवकरौ ॥
ब्राह्मणश्च गुहं दृष्ट्वा न नमेद्यो नराधमः ।
यावच्छीवनपर्यन्तममुचिर्धर्मवनी भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥
“देवतायतनं दृष्ट्वा दृष्ट्वा तु दक्षिणतया ।
नमस्कारं न कुर्याद्यः प्रायश्चित्तौ भवेन्नरः ॥
सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकान्तु नमस्कारो ह्यग्निं पुण्यं पुराकृतम् ॥
उपविश्य नमेत् शूद्रो दीर्घाशुर्ब्राह्मणो वदेत् ।
स शूद्रो नरकं याति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
दूरस्थं जलमध्यस्थं धावनं मद्गन्धितम् ।
क्रोधवन्तं विजानीयात् नमस्कारश्च वर्णयेत् ॥
पुण्यहस्तो वारिहस्तसौलाभ्यङ्गो जलस्मितः ।
आशीःकर्ता नमस्कर्ता उभयोर्नरकं भवेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
“मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः ।
नमस्कृत्यांद्गुरोः पत्नीं भाट्टाचार्यां विमातरम् ॥”
यमः ।
“अभिवाद्यतः पूर्वमाश्लिषं न प्रयच्छति ।
यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आशुष्मानिति राजानि ।
वर्हतामिति वैश्ये शूद्रे त्वाोर्यमेव च ॥”
इति मत्तमासतत्त्वम् ॥ * ॥

नमस्का

“गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवाद्येन पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूयो भगो वोऽहमिति ब्रुवन् ॥
 विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहन्नाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
 अभिवादनश्रीणः स्यान्निबन्धं दृष्ट्वैव धर्मेतः ।
 असावहम्भो नामिति सन्धकं प्रथतिपूर्वकम् ॥
 आयुरारोग्यसिद्धार्थं तन्नादिपरिवर्धितः ।
 आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ॥
 अकारशास्य गान्धोऽग्ने वाच्यः पूर्वाक्षरः प्रुतः ।
 यो न वेत्ताभिवादास्य द्विजः प्रह्वभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
 सखस्तपायिना कार्यसुपसंपन्नश्च गुरोः ।
 सद्येन सद्यः प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादेयत् ॥
 ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागन्ध शूद्रमारोग्यमेव तु ॥” ॥
 अभिवादन्या गुरवो यथा,—
 “उपाध्यायः पिता ष्येद्धो भ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
 वन्धुष्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्थिते गुरवः स्मृताः ॥
 माता मातामही गुर्वीं पितुर्मातुश्च चोदराः ।
 श्वश्रुः पितामही ष्येद्धो धात्री च गुरवः स्त्रियाम् ।
 इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्र्यो द्विजाः ॥
 अनुवर्तनमेतेषां भगोवाक्कायकर्मभिः ।
 गुरुन् दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥”
 इति कूर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥ ॥
 अथ सप्रधा नतिलक्षणाणि ।
 “त्रिकोणमथ षट्कोणमहृत्चक्रं प्रदक्षिणम् ।
 दक्षमष्टाङ्गसुयश्च सप्रधा नतिलक्षणम् ॥
 रेशानी वाय कौबेरी दिक् कामाख्याप्रपूजने ।
 प्रशस्ता स्यात्त्रिजादौ च सर्वैर्गर्तस्तु सर्वतः ॥
 त्रिकोणादियवस्थाश्च यदि पूर्वमुखो यजेत् ।
 पश्चिमात् ग्राम्भवीं गत्वा यवस्थां निर्दिशेत्तदा ॥
 यदोत्तरासुखः कुर्व्यात् साधको देवपूजनम् ।
 तदा दान्यात्तु वायव्यां गत्वा कुर्व्यात्तु संस्थितिम् ॥
 दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिशं तस्माच्च ग्राम्भवीम् ।
 ततोऽपि दक्षिणं गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ।
 त्रिकोणो यो नमस्कारस्त्रिपुराप्रतिदायकः ॥१॥
 दक्षिणाद्वायवीं गत्वा वायव्यात् ग्राम्भवीं ततः ।
 ततोऽपि दक्षिणं गत्वा तां त्रिजादौ प्रविश्य च ॥
 अमितो राक्षसीं गत्वा ततश्चाप्युत्तरां दिशम् ।
 उत्तराच्च तथाप्येयीं भ्रमणं द्वित्रिकोणवत् ।
 षट्कोणो यो नमस्कारः प्रीतिदः शिवदुर्गयोः ॥२॥
 दक्षिणाद्वायवीं गत्वा तस्माद्वायव्यं दक्षिणम् ।
 गत्वा योऽसौ नमस्कारः सोऽहृत्चक्रः प्रकी-
 र्णितः ॥ ३ ॥
 सङ्गतं प्रदक्षिणं ज्ञत्वा वर्तुजाज्ञतिसाधकः ।
 नमस्कारः कथ्यतेऽसौ प्रदक्षिण इति द्विजेः ॥४॥
 त्रिजा खमाननस्थानं पञ्चाङ्गत्वा नमस्कृतः ।
 प्रदक्षिणं विना या तु निपत्य भुवि दृष्टवत् ।
 दक्ष इत्यथते देवैः सर्वैर्देवैश्चमीददः ॥ ५ ॥

नमुचिः

पूर्ववदृष्टवद्भूमौ निपत्य हृदयेन तु ।
 चिपुकेन मुखेनाथ नाथया ललिकेन च ॥
 नक्षत्रस्यैव कर्णाभ्यां यद्भूमिस्यार्धं क्रमात् ।
 तदष्टाङ्ग इति प्रीतो नमस्कारो भगोविभिः ॥६॥
 प्रदक्षिणचर्यं ज्ञत्वा साधको वर्तुजाज्ञतिः ।
 नक्षत्रस्यैव संस्मर्यः क्षितेर्यः स्यान्नमस्कृतौ ।
 स उग्र इति देवीचैवच्यते विष्णुतुष्टिदः ॥ ७ ॥
 नदानां वागरो यादृग्द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 नदीनां आह्ववी यादृग्देवानामिव चक्रधृक् ।
 नमस्कारेषु सर्वेषु तथैवोयः प्रशस्यते ॥
 त्रिकोणाद्यैर्नमस्कारैः कतैरेव तु भक्तितः ।
 चतुर्वर्गं लभेद्भक्तो न चिरादेव साधकः ॥
 नमस्कारो महायज्ञः प्रीतिदः सर्वतः सदा ।
 सर्वेषामपि देवानामथेषामपि भैरवः ॥
 योऽसावुयो नमस्कारः प्रीतिदः सततं चरः ।
 महाभायाप्रीतिकरः स नमस्कारयोत्तमः ॥”
 इति काशीपुराणम् ॥
 नमस्कारो, स्त्री, (नमस्कारस्तदङ्गजिरिव पत्र-
 चक्रोचोऽस्यस्या इति । अच् । गौरादित्वात्
 ङीष् ।) खदिरिकाश्राकः । जाजालु इति
 ख्यात इति केचित् । किञ्च रभसेन वरोह-
 क्रान्ता लष्णालुः समञ्जा जलकारिकेति खदिरि-
 कायाम् । चक्रोचपत्री लष्णालुरिति लष्णा-
 लुकार्या पठितम् । अञ्जलिरूपपत्रत्वादङ्गवे-
 र्गनमस्कारश्चक्रकालात् नमस्कारश्रीवेव नमस्कारो ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायो
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “गङ्गाकाशीनमस्कारौ समञ्जा खदिरौ क्वचित् ॥”)
 नमस्यः, चि, (नमस्य नामधातुः + कर्मणि यत्)
 नमस्कारयोस्यः । यथा,—
 “क्षियो नमस्या दृष्ट्वाच वयसा पत्युरेव ताः ॥”
 इति मत्तमासतत्तम् ॥
 नमस्या, स्त्री, (नमस्य + भावे ष्यः । स्त्रियां टाप्)
 पूजा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥
 नमस्यितः, चि, (नमःकृतमिति । नमस् + “नमो-
 वरिवः इति” ३ । १ । १६ । इति ऋच् ।)
 पूजितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०१ ॥
 नमितः, चि, नमोऽस्य जात इत्यर्थे इतत्प्रत्यय-
 निष्पन्नः । जातन्मस्कारः । नामितः । यथा,—
 “अपः शालग्रामाश्रवणगरिमोहारसरवाः
 सुधीः को वा कौपीरपि नमितम्हर्त्वा न पिबति ॥”
 इति विदग्धमाधवनाटकम् ॥
 नमुचिः, पुं, (न मुचतीति । मुच् + इच् । स च
 कित् ।) कम्पः । ऐक्यमिदः । इति मेदिनी ।
 च, १४ ॥ यथा,—
 “कश्यपस्य दनुर्नाम भार्यास्वीदृक्षिणसत्तमः ।
 तस्यान्वहौ सुतावासां सङ्घसाक्षाद्बलाधिकौ ॥
 ष्येष्ठः शुभ इति ख्यातो विशुम्भश्चापरोऽसुरः ।
 हतौयो नमुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥”
 इति वामने ५२ अध्यायः ॥
 (इन्द्र एव निहृतवान् । यथा, महाभारते ।
 ६ । ४३ । ३३—३६ ।

नयनं

“नमुचिर्वासावहोतः खर्चरश्मिं समाविशत् ।
 तेनेत्रः सखमकरोत् समयचेदमत्रवीत् ॥
 न चार्त्रेण न मुष्णेन न रात्रौ नापि चाहति
 वधिव्यान्वसुरभेष्ट ! खवि । खलेन ते श्रपे ॥
 एवं स समयं ज्ञत्वा दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
 चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां धिनेन वासवः ।
 तच्छिरो नमुचिश्चिन्नं पृथतः शक्रमन्वयात् ।
 भो मिश्रहन् ! प्रापेति ब्रुवाञ्चं शक्रमन्विकात्
 नमुचिद्विद, [य] पुं, (नमुचिं देहीति । द्विप्
 “सत्तुद्विवेति” ३ । २ । ६१ । इति ङिप्
 इन्द्रः । यथा, माथे । १ । ५१ ।
 “विद्युत् चक्रं नमुचिद्विवा नवी
 य इत्यमखास्यामहर्दिवं दिवः ॥”
 नमुचिखदः, पुं, (नमुचिं दैत्यविशिषं खदयतीति
 खदि + लुः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४
 नमेरुः, पुं, (नम्यते इति । नम + बाहुलक
 एवः ।) इन्द्राद्यः । इति भूरिप्रयोगः । तु
 पुनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः
 ४ । ७४ ।
 “विश्वसुर्नमेरुर्वा ह्यायास्रधास्य सैनिकाः ।
 नमोर्गुहः, पुं, (नमस्कारशीयो गुहः ।) नमस्कार
 गुहः । ब्राह्मणः । इति काचित् शब्दरत्नावली
 नम्, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सव
 सेट् ।) षोडशवर्गशेषोपधः । नमति । इ
 दुर्गादावः ॥
 नमः, चि, (नमतीति । नम + “नमिकम्प्येति ।
 ३ । २ । ६७ । इति टः ।) नतः । इति हजानुश्रुः
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १८६ ।
 “यन्नन्तं सरलश्चापि तच्चापतुसु न सीदति ।
 धनुर्मिन्नं कलत्रश्च दुर्लभं शुद्धवर्णचम् ॥”)
 नम्रकः, पुं, (नम्र इव प्रतिष्ठतिः । “रवे प्रति
 हतौ” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) वेतवः
 इति भावप्रकाशः ॥ (नम्र एव । स्वार्थे क्
 नते, चि ॥)
 नय, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-चालं
 सकं-सेट् ।) उ, नयते । इति दुर्गादावः ॥
 नयः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “एरच्” ३ । १
 ५६ । इत्यच् ।) नीतिः । तत्पर्यायः । नायः
 इत्यमरः । ६ । ३ । ६६ । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १५
 “कथञ्चिन्न विकल्पन्ने विद्वद्भिर्निता नयाः ॥
 द्युतविशेषः । इति मेदिनी । ये, ३४ । नैगमादि
 इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय्ये नेतरि च चि । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 नयनं, स्त्री, (नीयते इडिविवयोऽनेनेति । नी +
 कारणे ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३
 (यथा, मार्कण्डेये । १८ । ४० ।
 “नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोत्रिपयोधराम् ॥
 नी न प्रापथे इत्यज्ञाद्वावे ल्युट्प्रत्ययः
 प्रापथम् । (आनयनम् । यथा, हरिवंशे
 १२७ । ११ ।
 “तस्यं हितेष देवेश ! श्रूयतां वदतो मम ।
 नयनं पारिजातस्य हारकां मम रोचते ॥”)

नरकः

नयनी, स्त्री, (नयतेऽनयेति । नी + करणे ल्युट् + ङीप् ।) कनीनी । इति शब्दचक्रिका ।
 नयनोत्सवः, पुं, (नयनयोत्सवो यस्मात् ।) प्रदीपः । इति शब्दरत्नावली । चन्द्रोत्सवश्च ॥
 नयनोपान्तः, पुं, (नयनयोरुपान्तः प्रान्तभागः ।) अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नयनौषधं, स्त्री, (नयनयोरौषधम् ।) पुष्पकाशी-
 सम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२३ ॥
 नयपीठी, स्त्री, (नयस्य पीठीव ।) अष्टकाङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इक् इति भाषा ॥
 नयविशारदः, पुं, (नये नीतौ विशारदो विश्वः ।) नीतिशास्त्रज्ञः । यथा,—
 “वाङ्मयविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
 वाक्विग्रहकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥”
 इति मातृस्ये ८६ अध्यायः ॥
 नरं, स्त्री, (वृणाति प्रापयति आनन्दमिति । नृ प्रापये + अच् ।) रामकपूरलक्षणम् । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥
 नरः, पुं, (वृणातीति । नृ + अच् ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, मनुः । १ । ६६ । “ब्रह्मिन्तु नराः श्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥”) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । ५ । २ । १४ । “यदा कदापि दैत्यैः । नार्यास्ते मरुतं ध्रुवम् । न नरेभ्यो महामाग । नृत्तिले महिषासुरः ॥”) विष्णुः । (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११५ । “गान्धारश्च सुवासश्च तपःसक्तो रतिर्नरः ॥”) अर्जुनः । इति मेदिनी । रे, ५२ ॥ (नर-
 मुनेरंशुजातत्वाद् इत्य तथालम् ॥) शक्रुः । इति लीलावती ॥ * ॥ अथ नरजन्मकारणम् ॥ “पितुः शक्रोत्तरो नरः ॥” अथ च । सुखबोधे । “विषमायां तिथौ क्षिप्रं कुम्भाङ्गीजन्तु कन्यकाम् । समायां पुरुषं नरं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ चतुरशीतिलक्षान्ते गोजन्ता तत्परं नरः । ततस्तु ब्राह्मणश्च स्यादभयं नात्र संशयः ॥” इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥ (सनामख्यातो हरेरंशुभूतो धर्मपुत्रः ऋषिः । यथा, देवीभागवते । ४ । ५ । १५ । “हरेरंशौ स्थितौ तत्र नरनारायणादृषो । पूर्वं वर्षसहस्रान्तु चक्राति तप उत्तमम् ॥ अस्य विवरणान्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ देवयुगिनिशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १५ । ५८ । “नरकिन्नररक्षां वि वयःपशुन्दगोरगान् ॥”) ऋः, पुं, (वृणाति क्रेशं प्रापयतीति । नृ + कृणादिभ्यः संज्ञायां ङुन् ।) उर्णा । ५ । ३५ । इति ङुन् ।) देवरात्रिभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (नरस्य मनुष्यस्य कं शिरो यत्र ।) दैत्यविशेषः । च पृथिव्या गर्भे वराहदेवाज्जातः । यथा,— “रत्नलाया गोत्राया गर्भे वीर्येण्ये पोषिणः । यतो जातस्ततो भूतो देवपुत्रोऽपि वीरुः ॥”

नरकः

तस्य नामकारणं यथा,—
 “मातृस्य शिरस्तत्र नृतस्य प्राप्य बालकः ।
 खशिरस्तत्र विन्यस्य वदन्तस्यौ चयं तदा ॥
 नरस्य शीर्षे खशिरो निधाय स्थितवान् यतः ।
 तस्मानस्य सुनिर्मितो नरकं नाम वै अघात् ॥”
 तस्य राख्यं यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “करतोया सख्यगङ्गा पूर्वभागावधिभ्रिता ।
 यावत्कलितकान्तासि तावद्देशं पुरं तदा ॥
 अत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
 कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥
 अत्रासि नदराजोऽयं लौहिलो ब्रह्मणः सुतः ।
 अत्रैव दशदिक्पालाः स्त्रे स्त्रे पीठे व्यवस्थिताः ॥
 अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चादृश सर्वदा ।
 चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक ॥
 सर्वे क्रीडार्थमायाता रक्षस्यं देशसुतमम् ।
 अत्र श्रीः सर्वतोभद्रा भोग्यमन्त्र सदा बहु ॥
 अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं ससर्ण ह ।
 सतः प्राग्व्योतिषाख्येयं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
 अत्र त्वं वस भद्रान्ते ह्यभिविक्तो मया स्वयम् ।
 कृतदारः सहामाद्यै राजा भूत्वा महाबल ॥”
 तस्य महिषी माया यथा,—
 “ततो विदर्भराजस्य पुत्री मायाह्वया हरिः ।
 पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समं गुणैः ॥
 तासुहास्यं हृषीकेशस्तस्मिन् पुरवरे स्वयम् ।
 तथा समं स्वतनयं राजलेनाभ्येषचवत् ॥”
 तस्य पुत्रा यथा,—
 “ऋतुमत्याश्च जायायां कालेन नरकः क्रमात् ।
 भगदत्तं महाशीर्षं मद्दन्तं सुमालिनम् ॥
 चतुरो जनयामास पुत्रांस्तान् चित्ते सुतः ।
 महासत्त्वान् महावीर्यान् देवैरन्वेर्दुरासदान् ॥”
 इति कालीपुराणे ३६ अध्यायः ॥
 पापिनां यातनास्थानम् । तत्संज्ञा यथा,—
 “पातालाणां सप्तानां लोकानां यदन्तरम् ।
 सुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
 अष्टाविंशति विख्यातास्ततो नरककोटयः ।
 नरकाणामधस्तात्तु धूमः कालान्निस्सभवः ॥
 तस्याधस्ताद्गन्तास्यो वदः सर्वमयो महान् ।
 तदधो धर्मचक्रान्तु वेनेदं धार्यते जगत् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । नारकः २ निरयः ३ दुर्गतिः ४ । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ * ॥ नरकसंख्या यथा,—
 “उद्योर्द्धं नरकाः शक्र ! कोटाः पञ्चाशद्भानतः ।
 चत्वारिंशन्मितं तेषां प्रधानं तन्निबोधत ॥”
 उद्योर्द्धं पाताले कालान्निद्रस्य पुरोर्द्धं ।
 “अवीचिः क्षमिभण्यश्च तथा वैतरणी महान् ।
 जूटशास्त्रलिख्ण्णस्युग्मपर्वतरारवम् ॥
 निरवकासः पूतिमांसस्तत्राद्यास्थितं जलम् ।
 क्रकच्छेदस्तथा पङ्कं कक्षायसमुत्तापिवम् ॥
 पूतिपूर्वस्तथा मेदस्तम्भश्च बधिरं वसा ।
 तामिस्रस्तपतुच्छश्च तीक्ष्णासिच नपुंसकः ।
 लौहतप्तस्त्रियो भीमा अङ्गाराराशिकोपरि ।

नरकः

कुम्भीपाकः सुरस्यैः सञ्जीवनसुतापनम् ॥
 कालखण्डं महापङ्कं प्रीतोष्यं सुरमेव च ।
 अम्बरीषं तथा चोरं महारौरवसंश्रकः ॥
 रुचीसुखे सुवन्तश्च तेषां तत्रैव पुस्तथा ।
 अविपन्नं तथा शाख्यं भूमिर्वागपहारिका ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 यम उवाच ।
 “न गच्छन्ति नरा घोरां नृबन्धोऽधर्मनिर्मि-
 तान् ।
 वधांश्च सुबहून्तत्र प्राप्नुवन्ति तपोधन ! ॥
 विस्तरेण तु तत् सर्वं ब्रवीमि सुनिवसतम् ।
 भूयतां तन्महाभाग ! श्रुत्वा चैवोपधारय ॥
 नाभिचिन्नरकं याति न सत्पुत्री न भूमिदः ।
 मूरश्च शतवर्षी च वेदानाश्चैव पारगः ॥
 पतिव्रता न गच्छन्ति सत्यवाक्याश्च ये नराः ।
 अजिताश्चाश्टाश्चैव स्वामिभक्ताश्च ये नराः ॥
 तिलं गाश्च हिरण्यश्च पृथिवीश्चापि शान्तिमीम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति न गच्छन्ति न संशयः ॥
 स्वदारनिरता दान्ताः परदारविवर्जकाः ।
 सर्वभूतात्मभूताश्च सर्वभूतानुकम्पकाः ॥
 न गच्छन्ति तु तं देशं पापिष्ठं तमसाहतम् ।
 यातनास्थानसंपूर्णं ह्यज्ञापतिभयखनम् ॥
 ज्ञानवन्तो हिजा ये च ये च विद्यापरं गताः ।
 उदासीना न गच्छन्ति स्वान्धे च हता नराः ॥
 न गच्छन्त्यत्र दानारः सर्वभूतहिते रताः ।
 मुञ्चका माळपिप्प्लोने गच्छन्ति न संशयः ॥
 अहिंसका न गच्छन्ति ब्रह्मचर्यव्यवस्थिताः ।
 पतिव्रता दानवन्तो हिजभक्ताश्च ये नराः ॥
 यद्योक्तं यजमानाश्च सचयाजिन एव च ।
 चातुर्मास्यकरा ये च ये हिजा आहितालयः ॥
 गुरुचित्तानुपालाश्च कृतिनो मौनयन्त्रिताः ।
 निवृत्त्याध्यायिनो दान्ताः सदा सभ्याश्च ये नराः ॥
 मानवान् पूजयन्तो वै आत्मभावेन भाविताः ।
 अपर्वमेधुना ये च न गच्छन्ति हिजोत्तमाः ॥
 ब्राह्मणा अमरत्वश्च प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 निराशाः सर्वकामेभ्यो निराशाः सुजितेन्द्रियाः ।
 न गच्छन्ति हि तं चोरं यत्र ते पापकर्मिणः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 नरकागामिनो यथा,—
 नारद उवाच ।
 “दुष्कर्मैश्चपि वक्ष्यामि नरकं वैः प्रयान्ति हि ।
 सर्वेष्वेव तु कार्येषु देवपूर्वेषु भूमिप ! ॥
 इति पुत्रान् पश्यन् कृतकान् ब्राह्मणातिक्रमः
 कृतः ।
 गुर्वर्धं वा भयार्त्तं वा वर्णयित्वा महीपते ! ।
 येऽश्रुतं कथयन्ति स्र ते वै निरयगामिनः ॥
 प्रपाणाश्च सभानाश्च संक्रमाणाश्च मारिच ।
 आगाराणाश्च भेत्तारो नरा निरयगामिनः ॥
 ये परस्त्रापहर्तारः परस्त्राणाश्च नाशकाः ।
 रुचकाश्च परेषां हि ते नरा नरकाशुगाः ॥
 रुचकाः सन्निभेत्तारः परदृष्टुपजीविनः ।

नरकः

अक्षतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥
 पाषण्डा दूषकाश्चैव समयानाश्च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवस्थिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दानच्छेदश्च पार्थिव ! ।
 मित्रच्छेदं तथाप्रायाः कृत्वा नरकगामिनः ॥
 विषमयवहाराश्च विषमाश्चैव बुद्धियु ।
 लाभेषु विषमाश्चैव नरा निरयगामिनः ॥
 कृतार्थं कृतनिर्वृष्टं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदेर्ये यवकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 दातृसंयवहाराश्च निघ्नरीक्षाश्च मानवाः ।
 प्राणिद्विंशप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ॥
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 केशविक्रायका राजन् ! विषविक्रायकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रायकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 चातुराश्रमवाह्याश्च श्रुतिवाह्याश्च ये नराः ।
 विकर्मभिश्च जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 ब्राह्मणानां गवाश्चैव कन्यानाश्च महामते ! ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥
 शास्त्रविक्रायकाश्चैव कर्तारश्च महीपते ! ।
 श्रत्यानां धनुषाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥
 श्रिताभिः शुकुभिर्वापि श्वभैर्वा मनुजर्वभ ! ।
 ये मार्गमनुबन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥
 व्यगोपारश्च राजानो बलिघड्भागतस्कराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥
 श्रान्तान् दान्तानथ प्रज्ञान् दीर्घकालसहोवि-
 तान् ।
 त्यजन्ति कृतकृत्वा ये ते वै निरयगामिनः ॥
 बालानामथ वृद्धानां दासानाश्चैव ये नराः ।
 अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥
 इत्येतत् कथितं राजन् ! धर्माधर्मविनिर्णयम् ।
 विन्देद्य पुरुषः कर्म धर्ममेव समाचरेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 नरकविशेषगामिपापिनी यथा,—
 “कूटसाक्षी तथा सन्त्यक् पक्षपातेन यो वदेत् ।
 यश्चान्यद्वृत्तं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥
 भ्रूणहृत् पुरहृत् च गोघ्नश्च सुनिवृत्तम ! ।
 यान्ति ते नरके रोधे यश्चोष्णासनरोधकः ॥
 सुरापो ब्रह्महृत् हृत्तां सुवर्णस्य च शूकरे ।
 प्रयाति नरके वच्यं तैः संसर्गसुपैति वै ॥
 राजन्यवैश्याश्च ताश्चैव गुरुतल्पगः ।
 तत्रकुम्भे खलुगामी हन्ति राजभटाश्च यः ॥
 साध्वीविक्रयकृद्ध्यपाणः केशरिविक्रयी ।
 तत्रसौहे तु पच्यन्ते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥
 ‘केशरी अश्वः ।’
 सुषां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।
 अवमन्ता गुरुणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥
 वेददूषयिता यश्च वेदविक्रायकश्च यः ।
 अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति जवर्णं द्विज ! ॥
 चौरो विमोहे पतन्ति मर्यादादूषकस्तथा ।
 देवद्विषपितृन् द्वेषा रत्नदूषयिता च यः ॥
 स याति क्षमिभक्षे वै क्षमीशे च दुःखल्लतु ॥

नरकः

पितृदेवातिथीन् यस्तु पर्यन्नाति नराधमः ।
 लाजाभक्षे स यात्युर्यं शूरकर्ता च रोधके ॥”
 ‘पर्यन्नाति परित्यज्य आदौ मुहूर्ते ।’
 करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिह्वारः ॥
 प्रयान्ति ते विश्वसने नरके भृशदारुणे ।
 ज्ञसत्प्रतिग्रहीतारो नरके यान्त्यधोमुखे ॥
 अयाप्ययाजकस्तत्र तथा नक्षत्रक्षयकः ।
 वेगो पूयवहृत्कौ याति मिष्टान्नभुङ्गनरः ॥
 ‘वेगी साहवकारी । पुत्रादीन् वर्जयित्वा एक
 एव मिष्टान्नभुक् ।’
 लाक्षाभारस्वानाश्च तिलानां लवणस्य च ।
 विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! ॥
 भाष्णारकुक्कुटच्छागान् श्ववराहविहङ्गमान् ।
 पालयन्नरकं याति तमेव द्विजवत्तम ! ॥
 रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुष्ठाशी गरदस्तथा ।
 सूची माहिषकश्चैव पर्वकारो च यो द्विजः ॥
 ‘पथी जीवति जाराण्णातः कुष्ठः तदन्नभोजी
 माहिषो महिषोपजीवी । यद्वा,—
 महिषीत्युच्यते भार्या भगोपाजितं धनम् ।
 उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥
 इति स्मृतिः ॥
 पर्वकारी धनादिलोभेनापर्वसु अमावास्या-
 दिक्रियाप्रवर्तकः ।’
 अगारदाहो मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।
 रधिराश्वे पतन्त्येते सोमं विक्रीण्यते च ये ॥
 मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।
 रेतःपानादिकर्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
 ते ह्येषा यान्त्यधोपाश्च कुहकाजोविणश्च ये ।
 अक्षिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥
 औरभिको ष्टगयाधो वद्विष्वाले पतन्ति वै ।
 यान्त्येते द्विज ! तत्रैव यश्चापाकेषु बद्धिदः ॥
 व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्यतश्च यः ।
 सन्दंशयातनामध्ये पततस्तानुभाविपि ॥
 दिवास्वप्नेषु स्कन्दन्ति ये नरा ब्रह्मचारिणः ।
 पुष्टेरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 येषु दुष्कृतकर्मण्यः पच्यन्ते यातनागताः ॥
 तथैव पापायितानि तथाप्यानि सहस्रशः ।
 भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धश्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।
 कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति वै ॥
 अधःशरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्द्विवि देवताः ।
 देवाश्चाधोमुखान् सर्वानधःपश्यन्ति नारकान् ॥
 श्यावराः क्षमयोऽजाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
 धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षियश्च यथाक्रमम् ॥
 सहस्रभागाः प्रथमा द्वितीयातुक्रमास्तथा ।
 सर्वे ह्येते महाभाग ! यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥
 यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
 पापकृद्वाति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ७-१२ ॥
 अपि च ।
 “कथयामि विचित्राणां कर्मणां विविधा गतीः ॥

नरकः

ताः श्वश्रुण्व महाराज ! याः श्रुत्वा मोक्षमा-
 वात्
 परवित्तं परापत्यं कलत्रं पारकश्च यः ।
 हरते बुद्धिमोहेन सोऽन्ते नृत्पुत्रं मतः ॥
 कालपाशेन संबद्धो यमकृतैर्मेहावलेः ।
 तामिक्षे पात्यते तावत् यावद्दृष्टवैश्वस्यकम् ॥
 तत्र ताडनसुहृताः कुर्वन्ति यमकिङ्कराः ।
 पापभोगेन सन्नतस्ततो योनिस्तु श्रौकरीम् ॥
 तत्र भुक्त्वा महादुःखं मादुष्यत्वं गमिष्यति ।
 रोगादिचिह्नितं तत्र दुर्यथोद्यापकं स्वकम् ॥
 भूतमोहं विधायैवं केवलां सजुटुम्बकम् ।
 पुष्याति पापनिरतः सोऽन्धतामिक्षके पतित् ॥
 ये नरा इह जन्तूनां वधं कुर्वन्ति वै नृवा ।
 ते रौरवे निपात्यन्ते खाद्यन्ते चरुभिर्यतः ॥
 यः खादरार्थं भूतानां वधमाचरति स्फुटम् ।
 महारौरवसंज्ञे तु पात्यते स यमाश्रया ॥
 यो वै निजस्तु जनकं ब्राह्मणं हेष्टि पापहतम् ।
 कालसूत्रे महादुष्टे योजनायतविक्रते ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि गर्वा हेवं करोति यः ।
 तावद्दृष्टवैश्वस्यि पच्यते यमकिङ्करैः ॥
 यो भूमौ भूपतिर्भूत्वा दृष्टायोम्यन्तु दृष्टयेत् ॥
 करोति ब्राह्मणस्यापि देहदण्डं विलोपुः ।
 स शूकरसुखैर्दृष्टैः पीयते यमकिङ्करैः ॥
 पश्चाद्दृष्टसु योनीषु जायते पापसुक्तये ।
 ब्राह्मणानां गर्वा ये तु द्रव्यं वित्तं तथात्पकम् ॥
 वृत्तिं वा यच्छते मोहाह्वयन्ति स्ववलाभराः ।
 ते परब्रह्मण्येषु च पात्यन्ते च महादृष्टाः ॥
 योऽर्थं स्वयसुपाहृत्य मधुरश्चाति लोसुपः ।
 न देवाय न सुहृदे ददाति रसनातुरः ॥
 स पतत्येव नरके क्षमिभोजनसंज्ञके ।
 अनापदि नरो यस्तु हिरण्यदादीनपाहरेत् ॥
 ब्रह्मस्वं वा महादुष्टः स हंशे नरके पचेत् ।
 यः स्वदेहं प्रपुष्याति नान्यं जानाति चर्द्धीः ।
 मनसा कल्पितं द्रव्यं विदुषे यो ददाति न ।
 स पुमान्नरकं याति यावद्विन्नाश्चतुर्दश ॥
 पश्चाद्दृष्टसु योनीषु जायते वर्णसङ्करः ।
 दानानि वाङ्मवे दत्त्वा पुनः शुद्धो भविष्यति ॥
 वाचा दत्तं मनोदत्तमिति वाहं वदेद्यदि ।
 कर्मन्ते पितरस्तस्य नरकाय सप्तसुकाः ।
 वाचा दत्तं मनोदत्तं दत्तं पाण्डुश्रीदकम् ॥
 एतद्दत्तमदत्तं स्यात् जिज्ञासुत्पाटयेद्यमः ।
 स यात्यते तैलतमे कुम्भीपाकेऽतिदारुणे ॥
 यो नगम्यां स्त्रियं मोहादयोविद्वावाच काम-
 वेत्
 तं तथा किङ्कराः शून्यां परिवह्यश्च कुर्वन्ते ।
 ये बलाद्देहमर्यादां सुम्पन्ति स्वबलोहताः ।
 ते वैतरण्यां पतिता मांसशोणितभक्षकाः ॥
 वृषणीं यः स्त्रियं कृत्वा तथा माहंस्त्रमाचरे
 पूयेदे निपतत्येव महादुःखसमन्वितः ॥
 ये दम्भानाश्रयन्ते वै धूर्ता लोकास्य वचने ।
 वैश्वसे नरके नृपाः पतन्ति यमताडिताः ।
 ये सर्वथां स्त्रियं चर्द्धः पाययन्ति खरेतघ्नम्

नरक

रतःकुल्यासु ते पात्या रतःपात्रेषु तत्पराः ॥
 वे चौरा वङ्किना दुष्टा गरदा व्यामलुच्छकाः ॥
 वारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥
 क्रूटवाख्यं वदन्वहा पुनः पापसम्भृतः ॥
 प्रारकीयन्तु त्रयं यो रचति प्रसभं वली ॥
 स वीचिनरके पापे ह्यवागक्तः पतन्वधः ॥
 तत्र दुःखं महद्भुक्त्वा पापिहो योगिमात्रजेत् ॥
 यो नरो रचनाखादात् सुरां पिनति च्छुधीः ॥
 तन्वाययति लोहस्य रवं धर्मस्य किङ्कराः ॥
 यो गुरुनवमन्थेत् खविद्याचारदपितः ॥
 स न्तः पात्यते चारवंशकेऽधोमुखः पुमान् ॥
 विश्वासघातं कुर्वन्ति ये नरा धर्मनिष्कृताः ॥
 मूलप्रोते तु नरके पात्यन्ते बहुयांतनाः ॥
 वेनं श्रुता रामकथा न परोपपत्तिः कृता ॥
 तेषां सर्वान्नि दुःखानि भवन्ति नरकान्तरे ॥
 अत्र यस्य सुखं भूयस्तस्य स्वर्ग इतीर्यते ॥
 ये दुःखिनो रोगयुता नरकाद्गतास्तु ते ॥”

इति पाप्मे पातालखण्डे ४८ अध्यायः ॥

(अथ महारौरवादिनरकाख्यानम् । यथा, मार्कण्डेये । १२ । ३-३६ ।

पुन उवाच ।

“रौरवस्ति समाख्यातः प्रथमं नरको मया ।
 महारौरवसन्तु प्रदुष्यन् नरकं पितः ॥
 योजनानां सङ्ख्यायि सप्त पञ्च समन्ततः ।
 तत्र तान्मययी भूमिरधस्तस्य हुताशनः ॥
 तत्तापतमा सर्वाशा प्रोद्यद्दिवसप्रभा ।
 विभात्यति महारौरा दग्धंनस्पर्शनादिषु ॥
 तस्यां बह्वः कराभ्याश्च पङ्ग्राश्वेव यमाशुगेः ।
 सुथते पापलक्ष्मणे सुठमानः स गच्छति ॥
 कान्केर्वकैर्वृकोलूकैर्वृश्चिकैर्मैशकैस्तथा ।
 भक्ष्यमाणस्तथा यत्प्रेद्रुतं मार्गं विलथ्यते ॥
 दहमानः पितर्मातर्भातस्ततेति चाकुलः ।

ककुब्जं, क्ली, (नरकस्य कुलम्) यातनाख्यानम् । तदुपथा, यम उवाच । “नरकाणाञ्च कुलानि सन्ति नानाविधानि च । नानापुराणभेदेन नामभेदानि तानि च ॥ विस्तृतानि गभीराणि क्लेशदानि च जीविनाम् । भयङ्कराणि चौराणि च वक्ष्ये ॥ कुलितानि च ॥ वङ्गशीतश्च कुलानां संयमन्याश्च सन्ति च । निबोध तेषां नामानि प्रसिद्धानि श्रुतौ सति ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे । २७ । २८ अध्यायौ ॥

तत्र नरककुलनामानि	पापभेदात् कुलविशेषगामिनः	
वङ्गकुलम्	कटुवाचा बान्धवदग्धस्त	१
तम्रकुलम्	ब्राह्मण्यतिथिभोजनाप्रदः	२
चारकुलम्	निषिद्धदिने वस्त्रे चारवंशयोजकः	३
विटकुलम्	ब्रह्मटत्तप्रहारकः	४
खड्गकुलम्	परतडागं खनित्वोत्सर्जनः	५
शंशुकुलम्	एकाकी मिष्टभोजी	६
गरकुलम्	पिष्टमाहगुरुभार्यादापोषकः	७
दूषिकाकुलम्	अतिथिं इष्ट्वा वक्रचक्षुःकारी	८
वसाकुलम्	विप्राय दत्त्वा तद्द्रव्यमन्यस्ते दाता	९
शुक्रकुलम्	परस्त्रीगामी परपुंगामिनो च	१०
अष्टककुलम्	गुर्वादिताडकस्तश्चपातकारकश्च	११
अशुक्रकुलम्	हरिसङ्गीतरुद्रहायज्ञदभक्तोपहास- स्त	१२
गात्रमलकुलम्	ग्रन्थदुःसुहृत्तः खलताकारी च	१३
कर्णविटकुलम्	वधिरोपहासस्त	१४
मण्यकुलम्	लोभात् स्वभोजनार्थं जीवहन्ता	१५

नरक

वदन्वसलदुष्टियो न शान्तिमधिगच्छति ॥
 एवं तस्मान्नरेर्मोक्षो ह्यतिक्रान्तेरवाप्यते ।
 वर्षायुतायुतैः पापं येः कृतं दुरुद्धिभिः ॥
 तथाभ्यस्तु तमो नाम सोऽतिशीतः स्वभावतः ।
 महारौरववह्नीर्वस्तथा च तमसा वृतः ॥
 शीतार्त्तास्त्रध धावन्तो नरास्तमसि दारुणे ।
 परस्परं समासाद्य परिरेभ्यान्वयन्ति च ॥
 दन्तास्तेषाञ्च भक्ष्यन्ते शीतार्त्तिपरिकल्पिताः ।
 सुतृष्णा प्रबला तत्र तथैवाभ्येऽप्युपप्रवाः ॥
 हिमलखवह्नी वायुभिन्नत्तृष्णीनि दारुणः ।
 मञ्जाखलिततन्सादभुवन्ति सुधान्विताः ॥
 खेलिह्यमाना भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे ।
 एवं तत्रापि सुमहान् क्लेशस्तमसि मानवैः ॥
 प्राप्यते ब्राह्मणमेधे ! यावद्दुष्कृतसंचयः ॥
 निजन्तव इति ख्यातस्ततोऽप्यो नरकोत्तमः ।
 तस्मिन् कुलालचक्राणि भ्राम्यन्त्याविरतं पितः ! ॥
 तेष्वारोप्य निजन्तवन्ते कालसूत्रेण मानवाः ॥
 यमाशुगाङ्गुलिस्थेन आपादतलमस्तकम् ।
 नचैषां जीवितभंशो जायते ह्यजसत्तम ! ॥
 ह्यिहानि तेषां प्रतश्चः खड्गान्येव्यं व्रजन्ति च ।
 एवं वर्षसहस्राणि ह्यिहानि पापकर्म्मिणः ॥
 तावद्दयावद्वेषं वै तत्पापं हि चयं गतम् ।
 अप्रतिष्ठश्च नरकं प्रदुष्यन् गदतो मम ॥
 यत्रस्त्रोत्तारकेदुःखमसस्यमशुभयते ।
 तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्याणि चान्यतः ॥
 दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्म्मज्ञतां वृणाम् ।
 चक्रव्यारोपिताः केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः ॥
 यावद्दयसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरा ।
 घटीयन्त्येव चैवान्यो बह्वन्तोये यथा घटी ॥
 भ्राम्यन्ते मानवा रक्तसुहिरतः पुनः पुनः ।
 अस्त्रैर्मुखविनिष्क्रान्तेर्नैरसुविलम्बिभिः ॥
 दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति यान्यसह्यानि जन्तुभिः ॥

नरक

असिपञ्चवनं नाम नरकं प्रदुष्य चापरम् ।
 योजनानां सङ्ख्यां यो ज्वलदग्निपाकृतावनिः ॥
 तमाः खड्गकरैश्चक्षैर्वेच्यतीव सुदारुणैः ।
 प्रपतन्ति सदा तत्र प्राग्निनो नरकौकसः ॥
 तन्मध्ये च वनं रन्ध्रं क्लिग्धपत्रं विभास्यते ।
 पञ्चासि तत्र खड्गानां पलानि द्विजसत्तम ! ॥
 न्यानश्च तत्र सवलाः खनन्त्ययुतशोभिताः ।
 महावक्त्रा महादंष्ट्रा चात्रा इव भयानकाः ॥
 ततस्तद्भ्रमालोक्य शिशिरश्चायमपगतः ।
 प्रयान्ति प्राग्निस्तत्र तीव्रहृत्परिपीडिताः ॥
 चा मातर्हा तात ! इति क्रन्दन्तोऽन्धैव
 दुःखिताः ।

दह्यमानाङ्घ्रियुगला धरन्तीस्थेन वङ्किना ॥
 तेषां गतानां तत्रासिपञ्चपातीसमीरणः ।
 प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गान्यधोपरि ॥
 ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये ।
 खेलिह्यमाने चान्यत्र व्याप्राप्तिवमहीतले ॥
 वारमेयास्ततः शीघ्रं चातयन्ति प्ररौरतः ।
 तेषामङ्गानि वस्त्रामनेकान्यतिभीषणाः ॥
 असिपञ्चवनं तात ! मयैतत् कौर्मितं तव ।
 अतः परं भीमतरं तत्रकुम्भं निबोध मे ॥
 समन्ततस्तत्रकुम्भा वङ्किज्वालासमावृताः ।
 ज्वलदग्निचयोद्भूततेजायचूर्णं पूरिताः ।
 तेषु दुष्कृतकर्म्मिणो यान्तिः चिन्ता च्छोधोसुखाः ॥
 काथ्यन्ते विस्फुटङ्गात्रगलन्मज्जजलाविलाः ।
 स्फुटत्कपालनेत्रास्थिह्यिद्यमाना विभीषणैः ॥
 यत्प्रेतपाप्य सुथ्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगितैः ।
 पुनःसिमसिमायन्ते तेषुनेष्यं व्रजन्ति च ॥
 प्रवीभूतैः शिरोगात्रकाशुमांसलग्नास्थिभिः ।
 ततो यान्तिर्नैराशु दग्ना चङ्गनचङ्किताः ॥
 कृतावर्ते महातेले मथ्यन्ते पापकर्म्मिणः ।
 एष ते विस्तरेणोक्तस्तत्रकुम्भो मया पितः ! ॥”

नरककुलनामानि	
मांसकुलम्	१६
नखकुलम्	१७
लोमकुलम्	१८
केशकुलम्	१९
अस्थिकुलम्	२०
तान्त्रिककुलम्	२१
लौहकुलम्	२२
तोष्यकण्ठक- कुलम्	२३
विषकुलम्	२४
धर्मिकुलम्	२५
तम्रसुराकुलम्	२६
प्रतप्ततेलकुलम्	२७
कुनकुलम्	२८
हस्मिकुलम्	२९

पापभेदात् कुलविशेषगामिनः	
अर्धलोभात् कन्याविक्रायकः	१६
आहोपवासादिषु संयमत्यागी	१७
सकेशपार्थिवशिवलिङ्गाचकः	१८
विष्णुपदे पिष्टपिच्छादाता	१९
गुम्बिणीगामी	२०
ऋतुस्नातावीरयोरभ्रभुक्	२१
कटुवाचा स्वामिताङ्किता	२२
विषिय जीवहन्ता	२३
सधर्महन्तेन देवद्रव्यस्पर्शस्तु	२४
शूद्राशुभ्रातः शूद्राभोजी	२५
दखेन वृषताडकः	२६
कुनलौहवङ्किशैर्जीवहन्ता	२७
मत्स्याशुम्बिप्रो वयामांसभुक् हरिनेवेदा सक च	२८

नरक

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
पूयकुण्डम् ३०	शूद्रयाजी तत्प्राहृषुकं तच्छ्वदाही च ब्राह्मणः ३०	
सर्पकुण्डम् ३१	श्रीलक्ष्म्यपदचिह्नमस्तकस्य सर्पस्य हना ३१	
मशकुण्डम् ३२	विधिं दत्त्वा चन्द्रजनुहन्ता ३२	
दंशकुण्डम् ३३	विधिं दत्त्वा जीवहन्ता ३३	
गरलकुण्डम् ३४	मत्सिकां हत्वा मधुग्राही ३४	
वज्रदंशकुण्डम् ३५	अदृष्टविप्रयोर्दंशकृत ३५	
वृश्चिककुण्डम् ३६	अर्थलोभात् प्रजादृष्टकृत ३६	
शूरकुण्डम् ३७	शूलधारी धावकः सन्धाहरि- भक्तिहीनश्च ब्राह्मणः } ३७	
शूलकुण्डम् ३८		
खड्गकुण्डम् ३९		
गोलकुण्डम् ४०	अल्पदोषिण कारायां प्रजाबन्धनकृत ४०	
नक्रकुण्डम् ४१	जलादुत्थितनक्रादि हन्ता ४१	
काककुण्डम् ४२	कामेन परस्त्रीवचःश्रोण्यास्यद्रष्टा स्वर्णचौरः ४२	
सञ्चानकुण्डम् ४३	ताम्रलौहचौरः ४३	
वाजकुण्डम् ४४	देव-देवद्रव्यचौरः ४४	
वज्रकुण्डम् ४५	देव-द्विजयो रौप्य-गो-वस्त्रायां चौरः ४५	
तप्तपाषाणकुण्डम् ४६	देव-द्विजयोः पित्तल-कांस्यपात्रचौरः ४६	
तीक्ष्ण पाषाण- कुण्डम् ४७	विश्यामभुक् तद्दृष्टिजीवी च क्षेत्रसेवी मसीजीवी च ब्राह्मणः ४७	
लालाकुण्डम् ४८	देव-द्विजयोः शस्यताम्बूलासनचौरः ४८	
मसीकुण्डम् ४९	विप्रद्रव्यं हत्वा चक्रकारी ४९	
चूर्णकुण्डम् ५०	विप्र-बान्धवयोर्विक्रताकारी ५०	
चक्रकुण्डम् ५१	हरिप्रयने कूर्ममांसभुक् ब्राह्मणः ५१	
वक्रकुण्डम् ५२	देवद्विजयोर्घृततैलादिहृत } ५२	
कूर्मकुण्डम् ५३		
व्वालकुण्डम् ५४	देवद्विजयोर्द्विजीगन्धतेलद्रव्याणामपहर्ता ५४	
भस्मकुण्डम् ५५	बलखलत्वादिना परभूमिहरः ५५	
दग्धकुण्डम् ५६	अर्थलोभात् खड्गेन जीविच्छेदी नरघाती च ५६	
तप्तशूर्मीकुण्डम् ५७		
असिपत्रकुण्डम् ५८		
सुरधारकुण्डम् ५९	यामनगरादिदाहकृत ५९	

नरक

नरककुण्डनामानि	पापभेदात् कुण्डविशेषगामिनः	
रूपीसुखकुण्डम् ६०	परकर्णे सुखं दत्त्वा परनिन्दकः परदोष- ज्ञाधी वेदब्राह्मणनिन्दकश्च ६०	
गोधासुखकुण्डम् ६१	यज्ञं भित्त्वा वस्तुगोच्छागमेघचौरः सामान्यद्रव्यचौरः ६१	
नक्रसुखकुण्डम् ६२	गणतुरगनरचौरः जलपिबन्नावारकः ६२	
गणदंशकुण्डम् ६३	गो-स्त्री-भिक्षु-भूय-ब्रह्महा अगत्यागामी दीक्षासन्धाहीनस्त्रीधर्मप्रतियाही याम- याजी देवलः शूद्ररूपकारो वृषलीपतिश्च वेश्यामभुक् तत्संसर्गो च ६३	
गोसुखकुण्डम् ६४	कुलटादिषड्वेश्यागामी द्विजः चन्द्रसूर्यग्रहणं निषिद्धकालभोषी एकस्मै वाकप्रदत्तकन्याया अन्यस्मै दाता दत्तापहारी ६४	
कुम्भीपाककुण्डम् ६५	अभक्त्या शिवलिङ्गपूजकः विप्रदृष्टकृतं तत्कम्पलङ्घयदायी च सकोपवदना स्त्रामिनि कटुवादिनो शूद्रभोग्या ब्राह्मणी ६५	
कालसूत्रकुण्डम् ६६	वेश्या । सा च पञ्चषट्पुंगमनाङ्गवति युङ्गी । सा च सप्ताष्टपुंगमनाङ्गवति महावेश्या । साचाष्टाधिकपुंगमनाङ्गवति कुलटा । सा च पुण्ड्रयगमनाङ्गवति खेरिणी । वृषली । सा चतुःपुंगमनाङ्गवति धृष्टा । पुंखली । सा च त्रिपुंगमनाङ्गवति सर्वपरदारी ब्राह्मणीगामी चक्षियो वैश्यश्च करे तुलसीगङ्गाजलदेवशिलाश्च कृत्वा प्र- ज्ञाकृतदपालको मिथ्याश्रयणी मित्रदोही विश्रासघाती मिथ्यासाध्यदृष्ट नित्यक्रियाहीनो देववागनास्तिको मन्दोप- हासी च देवविप्रयोर्द्वन्द्वहारी वैद्यदेवद्वन्द्वकारो जाचालोह्यापारी रवादिचक्रयोश्च ब्राह्मणः ६६	
अवटोदकुण्डम् ६७		
अरन्तदकुण्डम् ६८		
पांशुभोजकुण्डम् ६९		
पाशवेष्टकुण्डम् ७०		
शूलपोतकुण्डम् ७१		
प्रकम्पनकुण्डम् ७२		
उल्कासुखकुण्डम् ७३		
अकूपकुण्डम् ७४		
वैधनकुण्डम् ७५		
दृष्टताडनकुण्डम् ७६		
जालबद्धकुण्डम् ७७		
देहचूर्णकुण्डम् ७८		
दहनकुण्डम् ७९		
श्लोथकुण्डम् ८०		
कषकुण्डम् ८१		
रूपकुण्डम् ८२		
व्वालसुखकुण्डम् ८३		
निष्ककुण्डम् ८४		
धूमान्वकुण्डम् ८५		
नागवेष्टनकुण्डम् ८६		

कजित्, पुं, (नरकं तन्नाम्ना विख्यातमसुरं जय-
तीति । जि + क्तिप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
कदेवता, स्त्री, (नरकस्य अधिष्ठात्री देवता ।)
निरयदेवी । तत्पर्यायः । अलक्ष्मीः २ निष्कृतिः
३ कालपर्यायी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
कसुक्तः, त्रि, (नरकात् सुक्तः ।) नरकागतः ।
यथा,—
“नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिसु जायते ।
पतितान् प्रतिगृह्णायं खरयोनिं प्रजेद्बुधः ॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्षमिर्भवति पातकी ।
उपाध्यायं यजीकन्तु हत्वा न्वा भवति द्विजः ॥
तन्नायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वाप्यसंशयम् ।
गर्हभो जायते जन्तुर्मिन्नस्यैवापमानकृत ॥
शुचोरितरमाकुश्ल शारिका संप्रजायते ।
पितरौ पीडयित्वा तु कच्छपत्वञ्च जायते ॥
भर्तुः पिच्छसुपात्रको हित्वाभ्यानि च सेवयेत् ॥

सोऽपि मीहसमापन्नो जायते वानरो ऋतः ॥
न्यासापहर्ता नरकात् विसृक्तो जायते क्षमिः ।
अखयकश्च नरकान्तुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्रासहर्ता च नरो मीनयोनी प्रजायते ।
यवधान्यानि हत्वा तु जायते ऋषिको ऋतः ॥
परदारभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ।
भ्रातृभार्याप्रसङ्गत्वे कौकिलो जायते नरः ॥
गुर्वादिभार्यागमनाच्छूकरो जायते नरः ।
यज्ञदानविवाहानां विप्रकर्ता भवेत् क्षमिः ॥
देवतापिष्टविप्राखामदत्त्वा योऽन्नमन्नुते ।
प्रसृक्तो नरकाद्वापि वायसः स प्रजायते ॥
व्येष्टधाम्रवमानाश्च क्रौञ्चयोनी प्रजायते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणी गत्वा क्षमियोनी प्रजायते ॥
तस्यामपथस्तुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।
क्षतघ्नः क्षमिकः कीटः पतङ्गी वृश्चिकस्तथा ॥
अश्वत्थं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
क्षमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्तावजायते ॥

भोजनं चौरयित्वा तु मत्सिका जायते नरः
हृत्वाभक्षैव माण्डारिस्तिलहृत्त्वैव ऋषिकः ।
हृतं हत्वा च गजुलः काको मद्गुरुमामिष
मधु हत्वा नरो दंशः पूषं हत्वा पिपीलिकः ।
अपो हत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते
हृत्वा तु काश्चनं भाखं कृमियोनी प्रजायते
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वृद्धिहर्ता वक्रस्तथा
मयूरो वर्णकं हत्वा शार्कं पञ्च जायते ।
जीवन्नोवकर्ता याति रक्तवस्त्रापहृत्तरः ॥
कुच्छुद्धरिः शुभान् गन्धान् वंशं हत्वा शशी
भवेत्
घण्टः कलापहरणे काष्ठकृतं काष्ठकीटकः ॥
पुण्यापहृदरिद्रस्तु पङ्कुर्यवापहृत्तरः ।
शार्कहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः
यहृत्तरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणां
द्वयगुणकतावह्नीत्वक्षारतवतां जनेत् ॥

नरकः

एव एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विदापिहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् ववृत् ॥
असमिद्धेभ्यो हृते च मन्दाभिः संप्रजायते ।
परनिन्दाकृतत्रयं परमर्मावघातनम् ।
नेत्रुर्ध्वं निर्द्वन्द्वत्वं परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुतसनम् ॥
निन्द्य वचनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् सुक्तानां नरकाद्गु ॥”
प्रसङ्गात् स्वर्गागतलक्ष्यमप्याह ।
“द्या भूतेषु संवादः परलोकं प्रतिक्रिया ।
सर्वं भूतहिता चोक्तिर्वैदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गम् ।
मनुक्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्ष्यं विदुः ॥
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्मनिकं लयम् ॥”
इति गारुडे कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
कस्या, स्त्री, (नरके तिष्ठतीति । स्या + “सुपि
स्यः । ” ३।२।४। इति कः ।) वैतरणी नदी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५२ ॥ निरयस्थिते, त्रि । यथा,
“नरकस्थोऽपि देहं वै न पुनश्च्यक्तमिच्छति ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
नीलकः, पुं, (नरकस्य तन्नाम्ना ख्यातस्या-
सुरस्य अन्तकः ।) विष्णुः । इति पुराणम् ॥
(यथा, मुकुन्दमालायाम् । ७ ।
“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितप्रारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणोऽपि चिन्तयामि ॥”)
कामयः, पुं, (नरकः आमय इव यस्य ।)
प्रेतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नरकरूप
आमयः ।) निरयरोगश्च ॥
नीलकः, पुं, (नरेषु नीलक इव निन्द्यत्वात् ।)
गुरुः । तत्पर्यायः । गुरुहा २ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५२२ ॥
गणः, पुं, (नरस्य गणो यस्मात् ।) नवनक्षत्र-
विशेषः । तज्जातजनः । यथा,—
“हस्तास्त्रास्त्रिगात्रिनीहरिगुरुः पौष्णाशु-
राधादिति-
चात्रां रोहिणि चोत्तराणि भरणी पूष्णाणि
भानि त्रयम् ।
श्रेष्ठान्निषविशास्त्रलवणवस्त्रानिचित्रामघाः
कथन्ते मुनिभिर्यथाक्रमवशाद्देवा नरा
राक्षसाः ॥”
इति दीपिका ॥
अस्य फलम् । यथा, कीर्त्तनीप्रदीपे ।
“मातुष्ये ऋदुकर्मसङ्गतमनाः प्रीणान्वितो
धीयुतः ॥”
(नराणां गणः ।) नरसम्बद्धः ॥
रङ्गः, पुं, (वृथाति प्रापयतीति । नृ + “पतादे-
रङ्गच् ॥” इति उभादिक्वौट्टीकाधितसृजात्
अङ्गच् ।) वरककः । नाराङ्गा इति भाषा ॥
(गुः पुरुषस्य अङ्गम् ।) मेहने, स्त्री । इत्यु-
यादिकोषः ॥

नरमा

नरदेवः, पुं, (नरो देव इव ।) राजा । इति हला-
युधः ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२ ।
“रेतोधाः पुत्र उग्रयति नरदेव ! यमचयात् ॥”)
नरनारायणौ, पुं, (नरश्च नारायणश्च तौ ।)
ऋषिविशेषौ । तावेव श्रीकृष्णार्जुनौ सम्भूतौ ।
इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते ।
४ । ५ । १३ ।
“नरनारायणौ चैव चैरतुक्तप उक्तमम् ।
प्राप्तियात्रं समागत्य तीर्थं वदरिकाश्रमे ॥”)
तयोस्तत्परिचया,—
“अथ चिन्तयतस्तस्य स्वान्तं गत्वा जनार्दनः ।
तत् सर्वं ज्ञापयामास वराहवपुषो हितम् ॥
ततो देहपरित्यागं कर्तुं समभवद्यदा ।
तदा दंष्ट्रायघातेन नरसिंहं महाबलम् ॥
सरभो भगवान् भर्गो द्विधा मध्ये चकार ह ।
नरसिंहे द्विधाभूते नरभागेन तस्य तु ॥
नर एव ससुतपत्नो दिव्यरूपी महाशुचिः ।
तस्य पञ्चास्यभागेन नारायण इति श्रुतः ॥
अभवत् स महातेजा मुनिरूपी जनार्दनः ।
नरो नारायणश्चोभौ खट्विहेतु महामती ॥
ययोः प्रभावो दुर्धर्षः श्लाखे वेदे तपःसु च ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
कल्पमेहे तौ धर्मपुत्रौ । यथा,—
“धर्मस्य दण्डदुहित्यंजनिट नृणां
नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वात्मनो भगवतो नियमावलोपं
देशस्वनङ्गपतना घटितं न प्रोक्तुः ॥”
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६ ॥
(अग्रयोर्विशेषविवरणसु देवीभागवते ४ स्कन्धस्य
५ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)
नरपतिः, पुं, (नरान् पातीति । पा + उतिः ।
नराणां पतिर्वा ।) राजा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रघुः । २ । ७५ ।
“नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालाशुभावेः ॥”)
नरप्रियः, पुं, (नराणां प्रियः ।) नीलकण्ठः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नरस्य प्रियवस्तुनि, त्रि ॥
नरभूः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूभूमिः ।)
भारतवर्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नरोत्पत्तिश्च ॥
नरभूमिः, स्त्री, (नराणां मनुष्याणां भूमिः ।)
भारतवर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
नरमानिनी, स्त्री, (नरं पुरुषमिव मन्यते इति ।
मन + णिनिः + डीप् ।) प्रसश्रुयुक्तनारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
नरमानिका, स्त्री, (नरं मन्यते या । मन +
ङ्कुल् । टापि अत इत्वम् ।) नरमानिनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नरमाला, स्त्री, (नराणां तन्मुखानां माला ।)
मनुष्यमुखमाला । यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
“विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”
नरमालिनी, स्त्री, (नरस्यैव माला केशसम्बद्धो
मुखेऽस्यस्या इति । इनिः + डीप् । यद्वा,

नरसा

नरमानिनी प्रयोगाशुरोधात् निपातनेन नस्य
लत्वम् ।) प्रसश्रुयुक्तनारी । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६५ ॥ (नरस्य तन्मुखस्य मालास्यस्या
इति ।) नरमालायुक्ता ॥
नरमेधः, पुं, (मिधं हिंसायाम् + भावे चच् ।
नराणां पुरुषाणां मेधो हिंसनं यच्च ।) नर-
वधात्मकयज्ञविशेषः ॥ (यज्ञोऽयं वाजसनेय-
संहितायाम् ३०—३१ अध्याययोर्दक्षिणतः । तत्र
अधिकांशादिकं ३० अध्याये वेददीपे उक्तम् ।
यथा,—
“ब्राह्मणराजस्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेध-
संज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य
स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र
अयोविश्रुतिर्दीक्षा भवति द्वादशोपसदः पञ्च
सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनेः सिध्यति । अत्र
यूपैकादशिनी भवति एकादशान्विधीमीयाः
पशवो भवन्ति तेषाञ्च प्रतियुषं मध्यमे वा यूपे
यघेच्छं नियोजनम् । आर्घ्येण सहदयस्तीतन
देव सवितरिति प्रयुचं तिस्र आहुतीराहव-
नीये जुहोति ॥”) स तु कलौ वर्त्तनीयः ।
यथा,—
“ससुद्रयान्नास्त्रीकारः कमखलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मेधुपर्के पशोर्मेधः ।
मांसादनं तथा आहुते वागप्रस्थान्मस्तथा ॥
हस्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधान्मेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मयः ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वज्राणां नानुष्मनीषिणः ॥”
इत्युद्गाहतत्त्वे दृष्टमारदीयम् ॥
नरवाहनः, पुं, (नरो वाहनं यस्य । “सुभ्रादिषु
च ॥” ८ । ४ । ३६ । इति न गत्वम् ।) कुवेरः ।
इत्यमरः । १।२।७२ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ११ ।
“विजयदुम्भितां ययुरर्षवा
घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥”
श्रुतिविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ ।
२१३ ।
“सोऽशुभोः सह निर्दोहं जघान द्रोहशङ्कया ।
मूर्धं दास्त्राभिसारेण शस्त्रैर्वा नरवाहनम् ॥”)
पुरुषयानविश्रुते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ८६ । ५ ।
“जज्ञे धनपतिर्यञ्च कुवेरो नरवाहनः ॥”)
नरविष्यन्ः, पुं, (नरं विष्यन्ति मन्त्रयतीति । वि +
खन + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नरवारः, पुं, (नरवत् शुभः सारो यच्च ।) वशिष्-
द्रव्यविशेषः । नौसादर इति निष्पादन इति च
भाषा । तस्य पर्यायः । यथा, रत्नमालायाम् ।
“हिदलो गोपकः पिक्लो वीको गन्धरसो रसः ॥”
तस्य शुद्धिर्चया,—
“नरसारी भवेच्छुद्धिर्चर्यतोये विपातितः ।
दोलायन्नेव यज्ञेन भिद्यन्भिर्भोगसिद्धये ॥”
इति सारचक्रिका ॥

स तु द्रव्यान्तरयोगेन महाद्रावको भवति यथा,
“नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक्यन्तेः।
बहुशः पात्रं सत्त्वं तद्धि महाद्रावकं नाम ॥”

इति रत्नावली ॥

यथाच वैद्यकभेषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे यकृतज्ञीहा-
धिकारे ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं चिन्ता कुशाखनाडिका ।
खुद्दी तालस्य पुष्पाणि वर्षाभूर्वेतसन्तथा ॥
एतेषां चारमाहृत्य लिम्बाकस्वरसेन च ।
चालयित्वा चारतीयं वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥
चर्द्धातपेन संशोष्य ग्राह्यन्तद्भव्योचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवचारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलन्तथा ।
पलाहं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्गयं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकश्चैव सुद्राग्रश्च तोलकम् ।
दारुमोचं कर्षकश्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्वमेकत्र सञ्चूर्यै वक्यन्त्येव साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योष्यश्च रसचारणे ॥
हन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यत्तत्तन्नीहोदराणि
च ॥”

नरसिंहः, पुं, (नर इव सिंह इव च आकृति-
र्यस्य ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु
हिरण्यकशिपुवधार्थं भगवद्द्रावतारान्तर्गत-
श्चतुर्थः पूर्णावतारः । इति वराहपुराणम् ॥
(नरेण सिंहः । नरः सिंह इव इत्युपमित-
समासो वा ।) नरश्रेष्ठः । यदुक्तम् ।
“स्युरत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”

इति विशेष्यनिर्णये अमरः ॥

(यथा, महाभारते । १० । १० । १६ ।
“क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये यत्सुखं कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥”)

नरहरिः, पुं, (नरः इव हरिः सिंह इव च
आकृतिर्यस्य ।) वृसिंहावतारः । यथा,—
“केशव घृतनरहरिरूप जय जगदीश हरे ॥”
इति गीतगोविन्दे । १ । ८ ॥

नराधिपः, पुं, (नराणामधिपः ।) नराधिपतिः ।
राजा । यथा, “नराणाञ्च नराधिपः ।” इति
श्रीभगवद्गीता ॥ (वृचविशेषः । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ३७ अध्याये ।

“क्राकोलीहययद्याहमेदायुग्मनराधिपैः ॥”)

नरान्तकः, पुं, (नराणां अन्तको नाशकः ।)
राक्षसविशेषः । स तु रावणपुत्रः । इति रामा-
यणम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । १८ ।

“रक्षःपतिस्तदवलोक्य निङ्गमञ्जुम्भ-
धून्नाहदुर्मुखसुरान्तरान्तकादीन् ॥”)

नरायणः, पुं, (नराणां जीवानां अयनं आश्रय-
स्थानम् ।) श्रीनारायणः । इति शब्दरत्नावली ॥
नरी, स्त्री, (नरस्य पत्नी । डीष् ।) नारी । इति
जटाधरः ॥

नरेन्द्रः, पुं, (नर इव नराणामिन्द्रो वा ।)
राजा । (यथा, मनुः । ६ । २५३ ।

“रक्षणादायं वृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्परः ॥”)
विश्वेशः । इति मेदिनी । रे, १०१ ॥ (यथा,
माघे । २ । ८८ ।

“सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥”
वृचविशेषः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
६ अध्याये ।

“पूतीकार्कसुरेन्द्रमाणां
शत्रवैः पिष्टाः पक्षवाः सौमनाश्च ॥”

एकविंशत्यक्षरवृत्तिविशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
यथा,—

“सामररत्नरञ्जुवरपरिगतविप्रगणाहितशोभः
पाणिविराजिपुष्पयुगविरचितकङ्कणसङ्गतगन्धः ।
चारसुवर्णकुण्डलयुगलज्जतरोचिरलङ्कनवर्णः
पिङ्गलपद्मगेश इति निगदति राजनि वृत्तनरेन्द्रः ॥”)

नर्कटकं, स्त्री, नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
नर्ककः, पुं, (वृत्ततीति । वृत् + “शिल्पिनि ष्वन् ।”)

३ । १ । १४५ । इति ष्वन् ।) नटः । पो-
ट-
गलः । चारणः । केलकः । नटपर्यायः । सर्व-
वेषी २ लबालम्भः ३ तालरेचनकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ द्विपः । इति हेमचन्द्रः ॥
वृत्तकर्तृलक्ष्यं यथा,—

“यादृशं वृत्तपात्रं स्याद्गीतं योष्यश्च तादृशम् ।
वृत्तस्य धारणात् पात्रं नर्ककः परिकीर्तितः ॥”
अपि च ।

“असम्बद्धप्रलापी च सदा भृकुटितत्परः ।
हासप्रहासचतुरो वाचालो वृत्तकोविदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(नर्कयतीति । वृत् + शिच् + ष्वल् । वृत्तकारके,
त्रि । यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“तर्को विचारः सन्देहात् भूशिरोऽङ्गुलि-
नर्ककः ॥”)

नर्ककी, स्त्री, (वृत्ततीति । वृत् + ष्वन् । वित्तात्
डीष् ।) वृत्तकारिणी । वाइ इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । लासिका २ । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥
लयपुञ्जी ३ नटी ४ लस्या ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । १४ ।

“नर्ककीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्षिषु गुरुष्वलण्ययत् ॥”)

करेणुः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ नलिका
नामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नर्कनं, स्त्री, (वृत् + भावे ल्युट् ।) वृत्तम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १० ॥ (यथा, मनुः । २ । १७८ ।
“कामं क्रोधश्च लोभश्च नर्कनं गीतवादनम् ॥”
वृत्ततीति । वृत् + ष्वः । नर्कके, त्रि । यथा,
महाभारते । ४ । ३५ । २२ ।

“गायनो नर्कनो वापि वादनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय नियञ्जीष्व ह्योत्तमान् ॥”)

नई, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) नईति । इति दुर्गादासः ॥

नई, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ॥)

नईटकं, स्त्री, हृद्योविशेषः । तस्य लक्ष्यं यथा
“यदि भवतो नञौ भजजला गुरुमईटकेम् ।
इति हृद्योमञ्जरी

नई, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-
सेट् ।) रेणोपधः । नईति । इति दुर्गादा-
सः, [नृ] स्त्री, (नृ नये + “सञ्धात्
मनिन् ।” उणां ४ । १४६ । इति मनिन्
परीहासः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ (२
महाभारते । १ । ८२ । १७ ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणायाम्ये सञ्चधनापहारे
पञ्चाश्रुताभ्याहुरपातकानि ॥”)

नर्मकीलः, पुं, (नर्मणः परीहासस्य कील इ
पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मण्येव व्यटति गच्छतीति । अ-
व्यच् । शकन्धादित्वात् साधुः ।) स्वर्प-
सूर्यः । इति चारावली ॥ २५४ ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्मण्यि कुशलः । नर्म + व्यट्
चूषुकम् । घिङ्गः । परीहासरतः । इति श-
रत्नावली ॥

नर्मेटः, पुं, (नर्म ददातीति । दा + कः ।) न-
सचिवः । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥

नर्मदा, स्त्री, (नर्म ददातीति । दा + कः । ति
टाप् ।) पृक्ता । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६

नदीविशेषः । सा विन्ध्यपर्वताभिः स्वता पर्वा
तमसानदीं प्रविष्टा । तस्याः पर्यायः । रेव
मेकलकन्या ३ सोमसुता ४ । अस्या जलगुण-
लघुत्वम् । शीतलत्वम् । सुपथत्वम् । इ-
पिचशमनत्वम् । वातदाहत्वम् । इति र-
निर्घण्टः ॥ * ॥ तस्या जलं दशभिर्मासिर्नीयं
यथा,—

“त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्तभिस्त्रय यासुना
नार्मदं दशभिर्मासिर्गङ्गां वर्षेण धीर्यति ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्

तस्या उत्पत्तिमाहात्म्ये यथा,—

“नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहादिभिः स्वता
तारयेत् सर्वभूतानि स्यावराणि चराणि च
सर्वपापहरा निवृत्तं सर्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्वैरश्चरीभक्तैश्चैव च ॥” *
तस्याः स्तवो यथा,—

“नमः पुण्यजले ! आद्ये ! नमः सागरगामिनि
नमस्ते पापशमनि ! नमो देवि ! वरानने !
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसंघसंविते !
नमोऽस्तु ते शङ्करदेहिनिः स्वते !
नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे !
नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपावने ! ॥

यस्मिन् पठते स्तोत्रं निवृत्तं शुद्धमना नरः ।
ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो विजयी भवे-
वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रश्चैव शुभां गतिम् ।
अनार्यो लभते शूद्रं स्मरणादेव विवशः ।
नर्मदां सेवते निवृत्तं स्वयन्देवो महेश्वरः ।

तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 नर्मदाया जलं पीत्वा अर्धयत्ना दृषध्वजम् ॥
 दुर्गतिश्च न पश्यन्ति तस्य तीर्थप्रभावतः ॥
 एततीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रजते रुद्रमन्दिरम् ॥
 जलप्रवेशं यः कुर्यात् तस्मिंस्तीर्थं नराधिप ! ॥
 हंसयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च हिमवांश्च महोदधिः ।
 गङ्गादाः सरितो यावत्तावत् स्वर्गं महौयते ॥
 अत्रानन्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थं नराधिप ! ॥
 गर्भवासि तु राजेन्द्र ! न पुनर्जायते नरः ॥”
 इति मात्स्ये १६५ । १६६ अध्याये ॥
 सा च पुत्रकुतुम्भार्या । तस्याः स्मरणे
 विघ्ननाशो भवति । यथा, “सकलपद्मगपतयश्च
 नर्मदायै वरं ददुः । यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नाम-
 गृहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषं भविष्यतीति ।
 अत्र च ।
 “नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ।
 नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं चाहि मां विषसर्पतः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ४ । ३ । ६—१० ॥
 नल, ज बन्धे । इति नलशब्दस्य व्युत्पत्तौ भरतः ॥
 (भां-परं-सकं-सेट् ॥)
 नलं, स्त्री, (नलतीति । नल + अच् ।) पद्मम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 नलः, पुं, (नल बन्धे + पञ्चादाच् ।) ढगविशेषः ।
 तत्पर्यायः । धमनः २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । २६२ ॥ नालः ४ नङ् ५ कुचिरन्त्युः ६
 कीचकः ७ दीर्घवंशः ८ शून्यमध्यः ९ विभीषणः
 १० छिद्रान्तः ११ नटुपत्रः १२ वंशपत्रः १३
 नटुच्छदः १४ नालवंशः १५ । अस्य गुणाः ।
 शीतत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुचिकारि-
 त्वम् । रक्तपित्तप्रशमनत्वम् । दीपनत्वम् । वीर्य-
 वृद्धित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नलः पोटगलः शून्यमध्यश्च धमनस्तथा ।
 नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित् ॥
 उष्णो हृदयस्त्रियोन्यसिदाहपित्तविषसर्पहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 सूर्यवंशीयनिषधराजपुत्रः । यथा,—
 “अतिथिस्तु कुशाञ्जने निषधस्तस्य चात्मजः ।
 नलस्तु नैषधस्तस्मान्नभक्तस्मादजायत ॥”
 वीरसेनराजपुत्रः । यथा, मात्स्ये १२ अध्याये ।
 “नलौ द्वावेव विख्यातौ वंशे कश्यपसम्भवे ।
 वीरसेनस्तुतस्तद्भ्रैषधश्च नराधिपः ॥”
 (तथा, हरिवंशे । १५ । ३४ ।
 “नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ! ।
 वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेत्प्राक्कुलोद्भवः ॥”
 एतौ द्वावेव सूर्यवंशीयौ ।) चन्द्रवंशीयनिषध-
 राजपुत्रः । (अयम् दमयन्तीपतिः ।) यथा,
 दमयन्ती प्रति नलवाक्यम् ।
 “सुधांशुवंशस्य करीरमेव मां
 निशन्व किन्नासि फलेग्रहि यथा ॥”
 इति नैषधः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ५३ । १ ।
 “आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥”
 अयं वीरसेनस्तु सूर्यवंशीयवीरसेनाद्भिन्न एवे-
 त्यवगन्तव्यम् ॥ * ॥
 आसीत् पुरा निषधाधिपतिश्चन्द्रवंशीयो नलो
 नाम राजा । गच्छति काले स हि हंससुखात्
 विदर्भेश्वरभीमराजकन्यां दमयन्तीं चिसुवनेक-
 सुन्दरीमाकर्ण्य हंससुखादेवावगतनलसौन्दर्यां
 तन्मनस्कां दमयन्तीं स्वयंवरविधिना इन्द्रादि-
 देवसन्निधावेव उपयेमे । अस्य रत्नसेननामा पुत्र
 आसीत् । दमयन्तीपरिणयकासुकः कलिस्तु
 दमयन्तीमलभमान एनं प्रति रुष्टः सञ्जातः ।
 अथ कलिप्रविष्टशरीरोऽयं भ्रात्रा पुष्करेण सह
 दूतक्रीडनात् सन्धेस्वमहारयत् । ततः स राज्य-
 च्युतो दमयन्त्या सह वनं गतवान् । कलिस्तु
 अस्य दमयन्तीसहवाससुखमसहिष्णुः दमयन्त्या
 सह एनं वियोजयितुमिषेव । अथ कदाचित्
 कलावेष्टितचित्तोऽयं नलः सुप्तं दमयन्तीं
 निष्ठुरवत् परित्यज्य पलायाञ्चक्रे । दमयन्ती तु
 प्रबुध्य बहु विलप्य च पथिकसार्थवाहेन सह
 मातृशब्दगृहं गतवती । नानाविधलेपान्
 शीर्षं देहा सा मातृशब्दापि अविज्ञाता तद्भवने
 तस्यौ । अथ दमयन्तीपिता भीमवृषतिर्दम-
 यन्त्या अन्वेषणाय दूतान् नियोजयामास ।
 दूतास्तु चिह्नविशेषैर्दमयन्तीं परिचय्य भीमाय
 न्यवेदयन् । भीमस्तु तां खगृहमाणयत् । नलस्तु
 दमयन्तीं परित्यज्य गच्छन् दावानलमध्यगतं
 कर्कोटकनागं विपद उज्जहार । कर्कोटकस्तु
 नलस्य प्रत्युपकर्तुमिच्छन् शरीरस्यमस्य कलिं
 दृष्ट्वा कलिमेव भृशं सन्तापयामास । नलस्तु
 केवलं रूपान्तरत्वमाप्रवान् । ततोऽसौ ऋतु-
 पर्णस्य रात्रिः सारथ्ये नियुक्त आसीत् । अथ
 गच्छति काले दमयन्तीं पितृगृहस्था नला-
 न्वेषणाय ब्राह्मणान् संप्रेष्य कथञ्चित् ऋतुपर्ण-
 सारथिं नलत्वेनावगम्य पुनः स्वयंवरमिषेण
 ससारथिं ऋतुपर्णं पितृवेषज्ञानं आनयामास ।
 दमयन्ती तु पाकादिकौशलेनान्यनानावेदेन
 ऋतुपर्णसारथिं नलं विज्ञाय स्वसमीपमानया-
 मास । अथ कलिपरित्यक्तं नलेन स्वसौन्दर्यं
 गृह्यते भैरवा सह मेलनं सञ्जातम् । भीम-
 वृषतिस्तु एतन् सर्वमाकर्ण्यतिशयसन्तोषम-
 वाप्रवान् प्रेषयामास च तं बहुसमारोहेण
 निषधदेशान् प्रति । ततोऽयं स्वदेशमागम्य
 भातरं पुष्करं पुनर्दाताय आहूय परानित्य च
 तं पुनर्नन्वराण्यो दमयन्त्या सह सुखसुवास ।
 एतद्विवरखविसृतिस्तु महाभारते वनपर्वणि
 ५३—७६ अध्यायेषु विशेषतो द्रष्टव्या ॥ * ॥)
 वानरविशेषः । स तु अतश्चान्तुनिष्ठापात्
 वानररूपविश्वकर्मेण वीरसेन हृताश्वरसो-
 गर्भे जोदावरीतीरे जातः । इति वामने ६०
 अध्यायः । (अयम् रामवाक्येन समुद्रमध्

सेतुं बबन्ध । यथा, अध्यात्मरामायणे । ६ । ३ ।
 ८४—८६ ।
 “ततोऽब्रवीत् रघुर्ब्रह्मं सागरो विनयान्वितः
 नलः सेतुं करोत्यस्मिन् जले मे विश्वकर्मेणः ॥
 सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्ये लब्धव
 हरिः ।
 कीर्तिं जानन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहार
 इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरङ्गसताम् ।
 ततो रामस्तु सुधीवलय्याभ्यां समन्वितः ।
 नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने ॥”
 पितृदेवः । इति मेदिनी । जे, २७ ॥ देः
 विशेषः । यथा,—
 “देवदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सैहिकाया इति ख्यातास्तयोदश महाबलाः ॥
 वंशः शक्यश्च बलवान् नलश्चैव तथा बलः ।
 वातापिर्भ्रतुश्चैव इत्यलः स्वयमस्तथा ॥
 अङ्गको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
 सवमानस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् ॥”
 इति ब्रह्मपुराणे २ अध्यायः ॥
 नलकं, स्त्री, (नल इव प्रतिज्ञतिः । “इवे प्रति-
 ज्ञतौ ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कान् ।) शाखास्थि ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २६९ ॥ (यथा, सुश्रुते
 निदानस्थाने १५ अध्याये ।
 “तद्व्याख्येति नन्वन्ते भव्यन्ते नलकानि तु ॥”)
 नलकिनी, स्त्री, (नलकानि सन्वयस्याः । नलक +
 इनिः । डीप् ।) जङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 २७८ ॥
 नलकीलः, पुं, (नलवत् कीलो यज् ।) जाडुः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥
 नलकूवरः, पुं, कुवेरपुत्रः । इत्यमरः । १ । १ ।
 ७३ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्मपुरे । ६६ ।
 “विजोक्तकथापि मे न नलकूबरे न स्मरे
 किमन्यदन्तद्वृत्तेरपि न दर्शनं प्रार्थये ।
 अयं नयनगोचरं ब्रजति चेदृष्ट्यास्तुत्सवः
 समग्ररमणीमनो मधुप्रमाधवः प्लाधवः ॥”)
 स भ्रात्रा मण्डिग्रीवेण सह वासुकीं पीत्वा
 कैलासोपवने गङ्गायां स्त्रीजनेः क्रीडितवान् ।
 असंश्लेषस्त्री तौ दृष्ट्वा नारदः शशाप । तच्छा-
 पेन तौ यमलाञ्जनौ भूत्वा श्रीहृन्दावने आसतुः ।
 ततो दामोदरेण श्रापनिष्कृत्तौ तं हुत्वा खगृहं
 जग्मतुः । इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धः ॥
 नलदं, स्त्री, (नलं व्यति अवखल्यतीति । रो +
 कः ।) पुष्परसः । उशीरम् । (यथा, किराते ।
 ५ । २५ ।
 “इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
 करिणां सुहृ सनलदानजदाः ॥”)
 जटामांसी । इति मेदिनी । दे, ३३ ॥ (अस्य
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेथी मांसी लब्धजटा जटी ।
 किरातिनी च जटिका लोमशा तु तपस्विनी ॥”
 नलं ददातीति । दा + आतोऽनुपेति कः ।) नल-
 दातरि, त्रि, ॥

नलदम्; पुं, निम्नवृत्तः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 नलदा, स्त्री, (नलद + टाप् ।) जटामांसी । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 नलपट्टिका, स्त्री, (नलनिर्मिता पट्टिका ।)
 तलाची । इति हारावली । १७७ ॥ इरमा
 इति भाषा ॥
 नलमीनः, पुं, (नलाश्रयो मीनः ।) चिलिचिम-
 मन्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥ (“नल-
 मीनः कफात्मकः” इति हारीते प्रथमे स्थाने
 ११ अध्याये ॥)
 नलिका, स्त्री, (नल इव आकारोऽस्यस्या इति ।
 नल + टन् ।) नाड़ी । नली इति ख्यातः ।
 सा च उत्तरापथे प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवाला-
 कृतिः प्रवालीति क्वचित् प्रसिद्धा । पँठारी
 इति क्वचित् प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । विदम-
 लतिका २ कपोतवाणा ३ नलिनी ४ निर्मेथ्या
 ५ सुधिरा ६ आभ्यानी ७ सुत्या ८ रक्तदला ९
 नर्सकी १० नटी ११ । अस्या गुणाः । तिक्त-
 त्वम् । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मधुरत्वम् ।
 कृमिवातोदरार्शप्रःशूलनाशित्वम् । मलशोध-
 नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “नलिका विदमलता कपोतचरणा नटी ।
 धमन्यङ्गनकेशी च निर्मेथ्या सुधिरा नली ॥
 नलिका श्रौतला लघु चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
 कञ्जाभवातद्व्यासङ्गुलककुम्भरापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्त्रविशेषः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४३७ ।
 “मधुमयनवदनविनिहितवंशीसुधिरासुसारिणो
 रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मर-
 स्येव ॥”
 इयं हि आकृतिक्रियादिना आधुनिकनला-
 स्यस्य “वन्दक” इति ख्यातस्य सादृश्यं गच्छति ।
 यथा, वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे ।
 “नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।
 मर्मच्छेदकरी नीला ————— ॥”
 “ग्रहणं भापनञ्चैव स्यूतञ्चेति गतित्रयम् ।
 तामाश्रितं विदित्वा तु जेतासन्नान् रिपून्
 युधि ॥”
 अस्या विशेषविवरणान् नालिकशब्दे प्रष्टव्यम् ॥
 कल्पितजलनिर्गमपथः । यथा, यन्त्रविधि-
 श्रुतके १ अध्याये ।
 “वेदाङ्गलं मस्तकोर्द्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्थं तत्र नलिकां कुर्व्यात्तोयविमोचनीम् ॥”
 नलितः, पुं, (नल्यते इति । नल ज बन्धे + क्तः ।)
 प्राकविशेषः । नालिता इति भाषा ॥ अस्य
 गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । सुक्र-
 वहकत्वम् । इति त्रयगुणः ॥
 नलिनं, स्त्री, (नल्यते इति । नल बन्धे + “बहुल-
 मन्थनापि” उर्यां । २ । ४६ । इति इगच् ।)
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ (यथा,
 भागवते । २ । ६ । २२ ।

“यदास्य नाभ्यामलनादहमावं महात्मनः ।
 नाविदं यद्गन्धसम्भारान् पुरुषावयवावृते ॥”
 नीलिका । जलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२६ ॥
 नलिनः, पुं, (नल + इगच् ।) सारसपक्षी । इत्य-
 मरः । १ । १० । ४० ॥ लघ्वपाकफलः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ पानीआमला इति भाषा ॥
 नलिनी, स्त्री, (नलानि पद्मानि सन्त्यत्र । नल +
 “पुस्करादिभ्यो ङीष्” ५ । २ । ३५ । इति इनिः ।
 ङीप् ।) पद्मयुक्तदेशः । (नलानां पद्मानां
 सम्बन्धः । “खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः” ४ । २ । ५१ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या इनिः ।) पद्मसम्बन्धः । पद्म-
 लता । इति भरतः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “नलिनी स्यात् पङ्कजिनी विशिनी च सरोजिनी ।
 पद्मिनीति च पर्यायः पद्मषष्ठे तदाकरे ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 पद्मनाभम् । इति रायसुकुटादयः ॥ तत्-
 पर्यायः । विसिनी २ पद्मिनी ३ । इत्यमरः ।
 १ । १० । ३६ ॥ (यथा, भमराष्टके । ८ ।
 “रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वाशुदेव्यति हृषिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्यं विचिन्तयति कोपगते दिरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥”
 थोमनिष्कगा । (इत्यनु गङ्गायाः पूर्वदिग्गत-
 शाखानामन्यतमा । यथा, मातृस्ये । १२० । ४० ।
 “त्रीणि प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव च ।
 सोतीसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥
 नलिनी ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ॥”
 कमलाकरः । इति मेदिनी । ने, २२ ॥ नलिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ नारिकेलसुरा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (वामनासिका । यथा, भाग-
 वते । ४ । २५ । ४८ ।
 “नलिनी नालिनी च प्राग्द्वाराविकच निर्मिते ॥”
 “नलनालशब्दौ छिद्रवचनौ तद्वती नलिनी
 नालिनी च वामदक्षिणनासिके ॥” इति तड्डी-
 कार्यां स्वामी ॥)
 नलिनीरुद्धं, स्त्री, (नलिन्यां रोद्धतीति । रुद्ध +
 कः ।) नृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ब्रह्मणि, पुं ॥
 नलिनेश्वरः, पुं, (नलिने श्वेते इति । श्वी + अच् ।)
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नली, स्त्री, (नल + अच् । गौरादिभ्याम् ङीष् ।)
 मनःशिला । इति विश्वः ॥ नलिका । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तत्पर्यायः । सुधिरा २ विदमलता ३
 कपोतार्कः ४ नटी ५ । इत्यमरः । १ । ४ ।
 १२६ ॥ (यत्तद्गुण्या मनःशिलानलिकाशब्दयोः
 श्वातयाः ॥)
 नलोत्तमः, पुं, (नलेषु उत्तमः ।) देवमलः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 नल्वः, पुं, (नल्यते इति । नल + उक्त्वाद्यञ्चेति
 वः ।) किष्कुचतुःशतम् । चतुःशतहस्तपरिमित-
 देशः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २२४ । १ ।

“तस्यां सभायां देविको हिरण्यकशिपुस्तदा
 आसीन आसने चित्रे नखमात्रे प्रमाद्यतः ।
 नखवर्त्मगा, स्त्री, (नखपरिमितं वर्त्मं गच्छतीति
 गम् + उः ।) काकाङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका
 नखपरिमितपथगामिनि, त्रि ॥
 नव, [नु] त्रि, (नूयते क्लूयते प्रधानसंज्ञं
 वाचकत्वेन । नु क्लवने + बाहुलकात् कति
 गुणश्च । इत्यनुक्त्वलक्षणः । १ । १५६ ।) संज्ञ
 विशेषः । ६ नव इति भाषा । बहुवचनान्त
 ४यम् । इति आकरणात् ॥ (यथा, रघुः । ३ । १६
 “इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
 महाक्रतूनां महनीयशासनः ॥”
 नववाचका यथा । अङ्गहारम् १ भूखण्डम्
 क्षत्रवाचकमस्तकः ३ सुधाकुण्डम् ४ वा
 क्षतः ५ सेवधिः ६ अङ्गम् ७ रसः ८ यशः ९
 इति कविकल्पलता ॥ (तद्वति, त्रि । य
 मनुः । ३ । २६६ ।
 “वयसासन् ऋगर्मासिन पार्वतेन च सप्त वै ।
 अष्टावेणस्य मासिन रौरवेण नवैव तु ॥”
 नवः, पुं, (नु शि क्लवने + “ऋदोरप्” ३ । ३ । ३
 इति भावे अप् ।) क्लवः । इति मेदिनी ।
 १५ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नवः, त्रि, (नूयते क्लूयते इति । नु स्तौ + “ऋ
 रप्” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) नूतनः
 इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । २३ ।
 “न स्त्रीणामप्रियः कश्चित् प्रियो वापि न विदते ।
 गावस्तृणमिवारण्ये प्राथयन्ति नवं नवम् ॥”
 अभिनवाच्यैषधानि प्रशस्तानि । यथा,—
 “ब्रह्माण्डभिनवाच्येन प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 ऋते हृतगुञ्जौद्रधान्यङ्गणाविबुद्धतः ॥”
 इति नारायणदासकृतवैद्यपरिभाषा ॥
 तद्देहिकपर्यायः । “नवम् १ नूतनम् २ नूतनम् ३
 नवम् ४ इदाप् इदानीम् ५ । घट् नवनामानि ॥
 इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
 नवकारिका, स्त्री, (नवं करोतीति । क्ल + क्लृत् ।
 टापि अत् इत्वम् ।) नवोटा । इति शब्द-
 माला ॥ नूतनः संक्षिप्तो विवरणश्लोकः । नवीन
 कर्त्तृ च ॥
 नवकालिका, स्त्री, (नवं कलति प्राप्नोतीति ।
 कल + क्लृत् । टापि अत् इत्वम् ।) नवीनः
 इति हारावली । १७६ ॥
 नवग्रहाः, पुं, (नव ग्रहाः ।) सूर्यादयो नव ।
 यथा, तिथितत्त्वे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारम्भम् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कार्थं जायते क्वचित् ॥”
 (यथा च,—
 “कथं चक्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि इहस्यति ।
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः ॥”
 तेषां संस्थानम् । यथा,—
 “भूमेयोर्जननक्षत्रे तु सौरं मैत्रेय ! मङ्गलम् ।
 लक्ष्मिं दिवाकरस्यापि मङ्गलं शशिनः स्थितम् ।
 पूर्वे शतसहस्रे तु योजनानां निष्कारात् ॥

नक्षत्रमन्त्रं कृतकसुपरिष्ठात् प्रकाशते ।
 इत्ये चोत्तरे ब्रह्मन् । बुधो नक्षत्रमन्त्रजात् ।
 भावप्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ॥
 प्रहारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रभागे व्यवस्थितः ।
 नक्षत्रे तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
 तैरिव हस्यते चोर्द्ध्वं हिलक्षे समवस्थितः ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ७ अध्यायः ॥
 एवं रथादि यथा,—
 योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
 वाहकस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिवत्तमः ॥
 गार्होदित्तया सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
 योजनानानु तस्याचक्रं यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
 पत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽथो व्यवस्थितः ।
 चान्नि तु साह्यानि स्यन्दनस्य महामते ॥
 प्रक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तदुद्युगाह्वयोः ।
 खोऽक्षदुद्युगाह्वेन भुवाधारो रथस्य वै ।
 द्वितीयोऽथे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥
 एवाञ्च सप्त ऋत्वांसि तेषां नामानि मे श्रद्धु ॥
 तयस्त्री च दृष्टव्युच्छिन्नजगती त्रिदिवे च ॥
 पशुदुप् पंक्तिरिच्छात्तच्छ्रद्धांसि हरयो रवेः ।
 रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ह विभक्तया ।
 त्वैरसरोभिश्च ग्रामयौसर्पराक्षसैः ॥
 तुवन्ति सुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गोपिते पुरः ।
 त्वन्धुसरो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥
 हन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियते भौधु संग्रहः ।
 तलखिल्यास्तथैवेन परिवार्य समावते ॥
 तोऽयं सप्तगणः सूर्यमच्छले मुनिवत्तमः ।
 ह्यमोष्वावारिच्छीनां चेतुषं सप्तपागतः ॥
 यच्छिन्नक्रः सोमस्य कुन्दाभास्करस्य वाजिनः ।
 तमदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्सौ ॥ * ॥
 तयमिन्द्रसम्भतो रथचक्रसुतस्य च ।
 पशुदुष्पुत्रैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥ * ॥
 त्वरुथः सानुकर्षो युक्तो भूषम्भवेर्ह्ययैः ।
 गोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ * ॥
 प्रशासः काचनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो
 महान् ।
 अरारागारुण्यैः संयुक्तो वृद्धिसम्भवेः ॥ * ॥
 प्रशाभिः पाण्डुरैर्युक्तो वाजिभिः काचने
 रथे ।
 किंस्तिष्ठति वर्षे वै राशौ राशौ दृष्टस्यतिः ॥
 प्राकाशसम्भवेरथैः श्वलेः स्यन्दनं युतम् ।
 उमास्त्रं शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ * ॥
 उर्भानोस्सुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम् ।
 तदुद्युक्तास्तु मैत्रेय ! बहन्वविरतं सदा ॥ * ॥
 तथा केतुरथस्यान्वा अष्टौ ते वातरं हसः ।
 तालाधूमवर्णाभा लाचारसनिभारुणाः ॥ * ॥
 एते मया गृह्याणां वै तवाख्याता रथा नव ।
 त्वे भुवे महाभाग ! प्रब्रह्मा वायुरक्षिभिः ॥”
 इति विष्णुपुराणे २ अंशे २१०१२ अध्यायाः ॥
 गृह्याणामभ्युपगतीकारः । राजमार्गः ।
 “दोषो न ख्यादुग्रहाणामग्निश्चिरकिरये तान्-
 मिन्दौ च श्रद्धं

पृथ्वीपुत्रे प्रवालं शशधरतनये शातकुम्भं
 सुजेन ।
 देवाचार्यं च सुक्तां मणिमसुरगुरौ सोसकं
 सूर्यसूतौ
 राशौ लौहं त्वनिष्टे कमलजतनये राजपङ्कं
 विभक्तुः ॥”
 शातकम्भं सुवर्णम् । राजपङ्कं कर्पूराण्यीति
 ख्यातम् । अपि च । बुद्धिप्रकाशे ।
 “त्रिमूर्तीं चौरिकाम्भलं गोजिह्वां वृहदारकम् ।
 ब्रह्मयष्टिं सिंहपुच्छीं वाच्यालं चन्दनं सितम् ।
 अश्वगन्धां क्रमात् सूर्याद्याहोषोपशान्तये ॥”
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 खलभराश्ववधिनवग्रहसुहृद्यथा,—
 “केतूप्रवभौममन्दगतयः यथास्त्रिसंस्थाः शुभा-
 चक्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चक्रः पुनः
 सप्तमः ।
 जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमालजः
 शुक्रः बृहद्दशसप्तवर्णमितरे सर्वेषु पान्ते शुभाः ॥”
 इति दीपिका ॥
 रविः ३।६।१०।१।राशयः । सोमः ३।६।७।१०।
 ११ शुक्रपक्षे २।५।६ । जन्मक्षर्वर्णितजन्मचक्रः
 शुभः । मङ्गलः ३।६।१०।११ । बुधः २।७।६।७।
 १०।११।१२ । दृष्टस्यतिः २।५।७।६।११ । शुक्रः
 १।२।३।४।५।६।११।१२ । शनिः ३।६।१०।११।
 राहुः ३।६।१०।११ । केतुः ३।६।१०।११।राशयः ॥
 गृह्याणां राशिभोगिन्ययः । यथा,—
 “रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृशुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
 रविः १ मासः । सोमः २।० दिनम् । कुजः ४।५
 दिनम् । बुधः १८ दिनम् । दृष्टस्यतिः १ वत्-
 सरः । शुक्रः २८ दिनम् । शनिः २॥० वत्सरः ।
 राहुः १॥० वत्सरः । केतुः १॥० वत्सरः । इति
 ज्योतिषम् ॥ * ॥ अथ चन्द्रादिवङ्ग्यगृह्याणा-
 मस्तोदयज्ञानम् । यथा,—
 “अथोदयास्तमययोः परिज्ञानं प्रकीर्तते ।
 दिवाकरकराक्रान्तभ्रतीनामल्पतेजसाम् ॥
 सूर्यादव्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजाकेजाः ।
 जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रस्यै वक्रिण्यौ तथा ॥
 अल्पा विवस्वतः प्राच्यामस्तं चक्रभार्गवाः ।
 ब्रजन्त्यधधिकाः पश्चादुदयं श्रीध्रयायिनः ॥” * ॥
 एवं कालांशा यथा,—
 “एकादशमारेण्यस्य त्रिधिसंख्यार्कजस्य च ।
 अस्तांशा भूमिपुत्रस्य दशसप्तधिकास्ततः ॥
 पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राञ्चदक्षया ।
 प्रागस्त उदयः पश्चादस्तत्वाद्दशभिर्भुगोः ॥
 एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिर्भुगोः ।
 चक्रशीघ्रगती चाकांतु करोत्यस्तमयोदयौ ॥
 एथाधिकैः कालभागैर्ह्यथा न्यूनैरदर्शनाः ।
 भवन्ति लोके खचरा भाशुभाश्रक्तसूर्ययः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

तेषामस्तोदयदिनसंख्याज्ञानम् । यथा,—
 “भुजाक्षिचक्रा-१२२ खिदशाच ३३ दना ३२
 वेदाचला ४७ रामकते ४३ क्रमेण ।
 भौमादिकस्यास्तदिनामि वक्रे
 बुधस्य भूपा १६ दश भार्गवस्य ॥”
 एवं एकादशमयादुदयाद्वा अभ्युदयास्त-
 ज्ञानम् । यथा,—
 “तथास्तवक्रात् कुजतोऽस्तवक्रे
 जात्-२२ खि ४ विन्धे-१३ हिंमि-१० नैच १२
 मासैः ।
 महास्तवक्रास्तविधी सितस्य
 क्रमेण वक्रस्तु नवेन्द्रमासैः १६ ॥”
 गुरोरुदयस्य प्राक् पश्चात् शुक्रस्य तु उदयवक्र-
 महास्तानां प्राक् पश्चात् वाच्यदृष्टदिनज्ञानम् ।
 यथा,—
 “दृष्टः पुरस्तादुदयस्य पश्चात्
 बालच पक्षं १५ वचसां पतिः ख्यात् ।
 एवं सितः पश्चदिनामि दृष्टो
 बाजो भवेत्त्रोधि दिनामि वक्रे ॥
 दृष्टस्तु पक्षं १५ भृगुजो महास्ते
 बालः पुनस्तत्र दशाहमेव ॥”
 इति सिद्धान्तमङ्गरी ॥
 अथ नवग्रहस्तोत्रम् ।
 “जवाकुसुमसङ्काशं काष्णपेयं महाद्युतिम् ।
 ध्यान्तारिं सर्वपापत्रं प्रबतोरक्षि दिवाकरम्
 दिव्यशक्तुधाराभं चोरोदायवसम्भवम् ।
 नमामि शशिनं भक्त्या शम्भोर्भृङ्गभूषणम् ॥
 धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुङ्गवसप्तमम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तं च जोहिताङ्गं नमान्यहम्
 प्रियङ्गुकजिकाश्यामं त्वपेयाप्रतिभं बुधम् ।
 सौम्यं सर्वगुणोपेतं नमामि शशिनः सुतम् ॥
 देवतानान्धवीयाञ्च गुरुं कनकसन्निभम् ।
 वन्द्यभूतं त्रिलोकेशं नमामि दृष्टस्यतिम् ॥
 द्विमकुन्दमृगालाभं देवानां परमं गुरुम् ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमान्यहम् ॥
 नीलाङ्गनचयप्रस्थं रविचक्रं महायहम् ।
 ह्यायाया गभैसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
 अर्हकायं महाघोरं चन्द्रादित्यविमर्हकम् ।
 सिंहिकायाः सुतं रौद्रं तं राहुं प्रणमान्यहम् ॥
 पलाकधूमसङ्काशं ताराग्रहविमर्हकम् ।
 रौद्रं वद्रात्मजं क्रूरं तं केतुं प्रणमान्यहम् ॥
 यासेनेक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
 दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥
 ऐश्वर्यमनुजस्यपि आरोग्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।
 नरनारीप्रियलक्षं निखं तस्योपजायते ॥
 तत्त्वकोऽभिर्यमो वायुर्षे चाप्ये गृहपीडकाः ।
 ते सर्वे प्रशमं यान्ति यासो ब्रह्मज्ञ संशयः ॥”
 इति श्रीयासभाषितं नवग्रहस्तोत्रं समाप्तम् ॥
 (गृह्याणामभ्युपगतीकारं नवग्रहस्तोत्रं दृष्टव्यम् ॥ * ॥
 नवं नूतनं गृह्ये गृह्यं यस्येति विग्रहे नव-
 वहे, वि । यथा, रामायणे । २ । ५८ । ३ ।
 “दृष्टं परमसन्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥”)

नवदु

नवच्छात्रः, पुं, (नवो नूतनच्छात्रः ।) प्रथममध्य-
यने प्रवृत्तः । नवीनविद्यार्थी । तत्पर्यायः ।
क्रियाकारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नवतः, पुं, (नूयते नूयते इति । नु + बाहुलकात्
अतच् ।) कुप्यः । करिकम्बलः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३४४ ॥
नवतिः, स्त्री, (नव दशतः परिमाणमस्य । "पङ्क्ति-
विंशतित्रिंशदिति" ५ । १ । ५६ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ६० नवद इति भाषा ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।
"इति त्रितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुहच्छुद्धिमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥"
नवतिसंख्यान्विते च । यथा, मनुः । ३ । १७७ ।
"वीक्ष्यान्वो नवतेः काणः षष्ठेः त्रिंशो शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयति फलम् ॥"
नवतिका, स्त्री, (नवं नूतनं तेकते करोतीति ।
तिक + कः । टाप् ।) तूलिका । इति हारा-
वली ॥ १३७ ॥ (नवतिरेव । स्वार्थे कः । तत-
टाप् । नवतिसंख्या ।)
नवतिशः, [सू] य, बहुनवति । नवति नवतीति
वीक्ष्यायां चशसुप्रत्ययः ॥
नवती, स्त्री, (नवतिः + क्त्विकारादिति वा डीष् ।)
नवतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
नवदण्डं, स्त्री, (नवो दण्डो नव दण्डा वा यच्च ।)
राज्ञां कृत्रविशेषः । यथा, युक्तिकल्पतरुः ।
"मनोहरं त्रिकनकदण्डं नवदण्डकम् ।
कृत्रचत्रिविधं त्रयं त्रिविधानां महौषुजाम् ॥"
अस्य विवरणं कृत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नवदणं, स्त्री, (नवं दणमिति कर्मधारयः ।) पद्मस्य
केशरसमीपस्थदणम् । पद्मादीनां जटिकाकार-
नवपत्रम् । तत्पर्यायः । संवत्सिका २ । इत्य-
मरः । १ । १० । ४३ ॥ संवत्सिः ३ संवत्स्री ४ ।
इति भरतः ॥ सामान्यनूतनपत्रम् । इति हज्जु-
चक्रः ॥ दणमात्रम् । इति मधुः ॥
नवदीधितिः, पुं, (नव दीधितयः किरणानि यस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति जटाधरः ॥
नवदुर्गा, स्त्री, (नवसंख्यान्विता दुर्गा ।) नव-
पत्रिका । (यदुक्तम् ।
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कषु ।
विष्णाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥"
यथा, बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूजां समस्तां संगृह्य रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ! ॥"
कुमारिका १ त्रिभक्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी
४ काली ५ चण्डिका ६ श्राम्भवी ७ दुर्गा ८
भद्रा ९ इति नवनामिका कन्या । यथा,—
"मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥"
इति निर्ययसिन्धुः ॥

नवनी

नवदोला, स्त्री, (नवा नूतना दोला ।) नूतन-
प्रिया । अस्या विवरणं चतुर्दशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
तदारोहणदिनं यथा,—
"उपेक्षुन्मलाहिशिवाभिवर्जं
शस्त्रेन्दुतारातिथिलययोगे ।
विष्टिचमापुत्रयमाहवर्जं
दोलादिकारोहणमादाभिमृष्टम् ॥"
इति समयप्रदीपः ॥
नवधा, य, (नव + प्रकारे धाच् ।) नवप्रकारः ।
यथा,—
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिसौ दानं नवधा कुललक्षणम् ॥"
नवगाड़ीचक्रं, स्त्री, (नवनक्षत्रयुक्तं गाड़ीचक्रम् ।)
राज्ञो नवनक्षत्रयुक्तवक्ररेखात्रयात्मकचक्रम् ।
यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
"जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सर्वातिकं
षोडशभम् ।
सप्तदशमहादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
नाथः स्युः पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्दशः
स्यात् ।
नवनक्षत्रो वृषतिः स्वजातिदेशाभिवर्धकः ॥"
नवनी, स्त्री, (नवं नीयते इति । नी + ङः ।
गौरादिवात् डीष् ।) नवनीतम् । यथा,—
"अहो हैयङ्गवीनानां नवनीनां परं सुरा ।
लड्डुकानां शर्कराणां स्वस्तिकानाञ्च यत्नतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४५ अध्यायः ॥
नवनीतं, स्त्री, (नवं नीयतेऽनेनेति । नी + क्तः ।)
गन्धविशेषः । माखन इति ननी इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । नवीदृतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
५२ ॥ सरजम् ३ मन्यजम् ४ हैयङ्गवीनम् ५ ।
इति रत्नमाला ॥ दधिजम् ६ सारम् ७ हैयङ्ग-
वीनकम् ८ अस्य सामान्यगुणाः । शीतलम् ।
वर्णवलावहलम् । सुमधुरलम् । दृष्यत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । कफरुचिकारकत्वम् । वातसञ्जा-
ङ्गशूलकाशश्रमनाशित्वम् । सुखकरत्वम् । कान्ति
पुष्टिप्रदत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सर्वदोषापहर-
त्वम् ॥ * ॥ नवीद्वगयथाह्विननवीतगुणाः ।
बालवृद्धानां प्रशस्तत्वम् । बलकारित्वम् । वात-
वर्द्धनत्वम् ॥ * ॥ माह्विननवीतगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्यत्वम् ।
बल्यत्वम् । ग्राह्यत्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्द-
त्वम् ॥ * ॥ क्लृप्तनवीतगुणाः । क्षयकाश-
नेत्रामयकफनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दोषन-
त्वम् ॥ * ॥ आविकनवीतगुणाः । हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशूले कफे वाते गुदशूले हित-
त्वम् ॥ * ॥ रेडकनवीतगुणाः । क्लिष्टगन्ध-
त्वम् । शीतलत्वम् । मेधानाशित्वम् । गुरुत्वम् ।
पुष्टिस्थौल्यकारित्वम् । मन्दाभिदोषनत्वम् ॥ * ॥
हस्तिनीनवीतगुणाः । कषायत्वम् । शीतलत्वम् ।
लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टिभ्रत्वम् । जन्तुपित्त-
कफक्षमिनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवीतगुणाः ।
कषायत्वम् । कफघातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

नवनी

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । ईषदातापहारकत्वम्
गर्भनीनवीतगुणाः । कषायत्वम् । कफघ-
नाशित्वम् । बल्यत्वम् । दोषनत्वम् । पाके ल-
त्वम् । नक्षदोषनाशित्वम् ॥ * ॥ अश्वीनवीत-
गुणाः । पाके शीतलत्वम् । ब्रह्मक्रिमिकषाघ-
वातनाशित्वम् ॥ * ॥ नारीनवीतगुणाः
रुच्यत्वम् । पाके लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दो-
षनत्वम् । सर्वरोगविघनाशित्वम् ॥ * ॥
अथ साधारणनवीतगुणाः ।
"शीतं रुच्यनवीदृतं सुमधुरं दृष्यं वाताप-
काघ्नं क्रिमिनाशनं कफहरं संग्राहि मूला-
पचम् ।
बल्यं पुष्टिकरं लघुशीतशमनं सन्नापविष्टे-
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्धवं पित्तनि-
यकाह्वानधितं प्रोक्तसुतरोत्तरगन्धम् ।
अरुच्यं सर्वरोगाण्डं दधिजं तद्वितं सूतम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । गन्धनवीतगुणाः ।
"नवनीतं हितं गन्धं दृष्यं वर्णमलापिहत् ।
संग्राहि वातपित्ताहृक् क्षयाशोर्द्वैतकासघ्नम् ।
तद्वितं बालके वृद्धे विशेषादन्धतं शिशोः ॥"
माह्विननवीतगुणाः ।
"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अथ पयसो नवीतस्य गुणाः ।
"दुग्धोत्थं नवीतस्य चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् ।
दृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥"
अथ सद्यःसमुद्धृतनवीतगुणाः ।
"नवीतस्य सद्यस्त्वं खादु ग्राहि हिमं लघु ।
मेध्यं किञ्चित् कषायात्ममौषक्तं शंसक्रमात् ॥"
अथ चिरन्तननवीतगुणाः ।
"सञ्चारकटुकास्त्रवाक्क्षुब्धार्शःकुण्डकारकम् ।
श्लेष्मलं गुरुमेदस्यं नवीतं चिरन्तनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"नवीतं नवं दृष्यं ग्राहि वर्णवलापिहत् ।
चक्षुष्यं दृग्दृष्यं स्निग्धं ग्रहण्यशोर्विकारघ्नम् ॥
चीरोत्थितं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगघ्नम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
नवीतकं, स्त्री, (नवीतात् कायति प्रकाशते
इति । के + कः ।) दृतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(नवीत + स्वार्थे कन् । नवीतम् । यथा,
हारीते चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।
"सर्पिः प्रयुक्तं नवीतकञ्च ॥"
पर्यायोऽस्य यथा,—
"नक्षत्रं सरजं हैयङ्गवीनं नवीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
नवीतधेनुः, स्त्री, (नवीतेन क्षता धेनुः ।
मध्यपदलोपित्कर्मधारयः ।) दानार्थं क्षतनव-
नीतमयधेनुविशेषः । यथा,—
"नवीतमयीं धेनुं श्वशुरा राजन् ! प्रयत्नतः ।
यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नाच संशयः ।
गोमयेनाशुलितायां भूमौ गोचर्ममाधतः ।

ब्रह्मचर्यमन्वगच्छेव तस्योपरि च धारयेत् ॥
 कुम्भस्तु नवनीतस्य प्रथमापस्य धारयेत् ।
 वृषं चतुर्थभागस्य तस्या उत्तरतो न्यसेत् ॥
 कृत्वा विधानेन च राजविंश-
 सुवर्णशङ्खी सुमुखी च कार्या ।
 नेत्रे च तस्या मणिमौक्तिकेस्तु
 कृत्वा तथान्यच्च गुह्येन जिज्ञाम् ॥
 ओष्ठौ च पुष्पैश्च फलेषु दन्ताः
 प्रकल्प्य साक्षाच्च सितैश्च सूत्रैः ॥

नवनीतस्तर्फी राजमिच्छुपादां प्रकल्पयेत् ।
 तान्मण्डलीं कांस्यदोहां दभंरोमलतच्छवीम् ॥
 स्वर्णशङ्खीं रौप्यखुराम् पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
 चतुर्भित्तिलपात्रैस्तु संयुतां सर्व्वती दिशः ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैरलङ्कृतम् ।
 दिक्षु दीपांश्च प्रज्वाल्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वेद्वेदाङ्गविदुषि आहिताग्निर्जितात्मवान् ।
 मन्त्रान्त एव जपत्याः सर्व्वधेनुषु ये स्मृताः ॥
 पुरा देवासुरैः सर्व्वैः सागरस्य तु मन्यने ।
 उन्मत्तं दिव्यमन्त्रं नवनीतमिदं शुभम् ॥
 आप्यायनश्च भूतानां नवनीत ! नमोऽस्तु ते ।
 श्वस्तुश्चायं तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 धेनुश्च दत्त्वा सुसुदां सोपधानां
 नयेद्गृहं विप्रवर्च्यस्य भूयः ।
 हविष्यमेव सरससोपसृक्त्वा
 तिष्ठेद्दिनं धेनुदस्त्रीणि विप्रः ॥

यः प्रपश्यति तां धेनुं दीयमानां नरोत्तम ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुष्यतां व्रजेत् ॥
 पित्रभिः पूर्व्वजैः साहं भविष्यद्भिश्च मानवः ।
 विष्णुलोकं व्रजत्याशु यावदाहूतसंभवम् ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोके महीयते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

वपाठकः, पुं, (नवो नूतनः पाठकोऽध्यापकः।)

नूतनाध्यापकः । इति विद्वान्मकौसुदी ॥
 वफलिका, स्त्री, (नवं फलं यस्याः । कापि अत
 इत्तम् ।) नयम् । नवजातरजोऽङ्गना । इति
 मेदिनी । के, २३० ॥

वमः, त्रि, (नवन् + “तस्य पूरये उट् ।” ५ ।
 २ । ४८ । इति उट् । ततो “नान्ताद-
 संख्यादेर्मेट् ।” ५ । २ । ४६ । इति उटो
 मट् ।) नवानां पूरणः । इति याकारणम् ॥
 नयद् इत्यादि भाषा ॥

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना स्तुत्या वा
 मल्लिका ।) नवमल्लिका । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १२ ।

“रम्यं हर्षप्रतलं नवाः सुनयना गुह्यदृष्टिरेषा
 लताः ।
 प्रोक्षीलस्रवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा
 निशाः ॥”)

नवमल्लिका, स्त्री, (नवा नूतना मल्लिक । मल्लिका-
 पुष्पम् ।) नवमल्लिकापुष्पम् । वासन्ती नेवारी
 इति लोके । नेयाति, इति नेचोयार इति च

भाषा । तत्पर्यायः । अतिमोहा २ येष्ठी ३
 श्रीश्रीश्रीवा ४ सप्तजा ५ सुकुमारी ६ सुरभिः ७
 सुचिमल्लिका ८ सुगन्धा ९ शिखरिणी १०
 नवाली ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रवर्मा १२
 देवलता १३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्ध-
 निलया १४ मालिका १५ नवमल्लिका १६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । अति-
 शैत्यत्वम् । सुरभित्वम् । सर्व्वरोगहरत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।

“नेपाली कथिता तज्ज्ञैः धनला नवमल्लिका ।
 वासन्ती शीतला लक्ष्मी तिला दोषत्रयाभजिता”
 इति भावप्रकाशः ॥

नवमी, स्त्री, (नवम + टित्वात् ङीप् ।) तिथि-
 विशेषः । सा चन्द्रस्य नवमकलाक्रियारूपा ।
 शुक्लपक्षे ६ कृष्णपक्षे २४ पञ्जिकाकारसहितेन
 एतदङ्गबोधिता ॥ अथ नवमोत्थवस्था । “सा
 चाद्यमोयुता ग्राह्या युष्मात् । भविष्ये ।
 ‘मासे चतुर्भयैतं पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ।
 तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्तिकस्य च ।’
 तथा भविष्ये ।

‘माघे मासि तु या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
 महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी शुष्मा ॥
 स्नानं दानं जपो होमो देवाश्चैतसुपोषणम् ।
 सर्व्वं तदच्यं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥’
 तथा कालिकापुराणम् ।

‘नवम्यां नववर्षाणि राजन् ! पिटाशनो भवेत् ।
 तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्व्वकामप्रदा शुभा ॥’
 अटोत्यादि नवम्यान्निधावारभ्य नव वर्षाणि
 यावत् प्रतिशुक्लनवम्यां पिष्टेतरभोजननिवृत्ति-
 व्रतमिति सङ्कल्पे विशेषः । सर्व्वकामप्रदगौरी-
 तोषः फलम् ॥ इति तिथितत्त्वम् ॥ श्रीराम-
 नवमीथवस्था तच्छब्दे द्रथ्या ॥*॥ इयं दुर्गा-
 तिथिः । तत्र तस्याः पूजा कर्षथा । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।

“इयं देवी वरारोहा यातु शैलं हिमाचलम् ।
 तत्र ययं सुराः सर्व्वे गत्वा नन्दत माचिरम् ॥
 नवम्याश्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना ।
 वरदा सर्व्वलोकानां भविष्यति न संशयः ॥
 नवम्यां यच्च पिटाश्री भविष्यति हि मानवः ।
 नारी वा तस्य सम्यग् भविष्यति मनोगतम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥

कार्तिकशुक्लनवम्यां जगद्धात्रीपूजाप्रमाणानि
 यथा,—

“प्रपूजयेज्जगद्धात्रीं कार्तिके शुक्लपक्षके ।
 दिनोदये च मध्याह्ने सायाह्ने नवमेऽहनि ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

“कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्तिकस्य च ।
 उषस्यर्द्धोदितो भासुर्दुर्गामाराध्य यत्नवान् ॥
 पुन्नारोग्यधनं लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
 तां तिथिं प्राप्य मनुजः शनिभौमदिने यदि ।
 प्रपूजयेत्तद्दुर्गां धर्मकामार्थमोचदाम् ॥”
 इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु चैतायाः प्रथमेऽहनि ।
 त्रिसन्धं पूजयेद्देवीं दुर्गां सन्पुत्रप्रदहये ॥”

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
 अथ नवमीजातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“विरोधकर्ता सुजनैरगन्धः
 परापकारार्थमतिः कुशीलः ।
 आचारहीनः क्षणः कठोरः
 प्रकृतिकाये नवमी यदि स्यात् ॥”

नवयौवना, स्त्री, (नवं यौवनं यस्याः ।) युवती ।
 तत्पर्यायः । दिक्करी २ । इति चारावली ।
 १५४ ॥ ताशुनी ३ कुहेली ४ । इति शब्दमाला ॥

नवरङ्ग, स्त्री, (नव रङ्गा यस्मात् ।) कायस्थ-
 सुखकुलीनां पञ्चदानचतुर्ष्वह्यात्मककुल-
 विशेषः । तद्वयथा,—

“समाने प्रथमं दानं द्वितीयश्च कनिष्ठके ।
 वक्ष्णातरि तृतीयश्च मध्यश्रेष्ठे चतुर्थकम् ॥
 तेषां पञ्चमं दानं कुन्दादेतद्विधानतः ।
 षष्ठ्यं जन्मनि सप्तमे कनिष्ठे च द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं जन्ममध्याशि तेषां जपि चतुर्थकम् ।
 नवरङ्गमिति प्रोक्तं सुख्यां हि महागुणम् ॥”

इति कुलाचार्यकारिका ॥

नवरत्न, स्त्री, (नवानां रत्नानां समाहारः ।)

नवप्रकारमणयः । तद्वयथा,—
 “सुक्तामाणिक्यवैदूर्यगोमेदान् वक्ष्यविदुमौ ।
 पद्मरागं मरकतं नीलश्चेति यथाक्रमत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

(यथा च,—

“वक्षश्च मौक्तिकश्चैव माणिक्यं नीलमेव च ।
 तथा मरकतं श्रेयं महारत्नानि पञ्चधा ॥
 गोमेदः पद्मरागश्च वैदूर्यश्च प्रवालकम् ।
 चत्वारि उपरत्नानि नवरत्नमिदं स्मृतम् ॥”
 “रत्नं गाढतमं पुष्यं रागो माणिक्यमेव च ।
 इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
 मौक्तिकं विदुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥

रत्नं होरा । गाढतमं पद्मा । माणिक्यं पद्म-
 रागः । इन्द्रनीलः नीला ॥ इति भावप्रकाशस्य
 पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) नवग्रहदोषशान्त्ये
 धार्याणि नव रत्नानि यथा,—

“वैदूर्यं धारयेत् सूर्ये नीलश्च ऋगलाङ्घने ।
 आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कले ॥
 गुरौ सुक्तां श्रुगौ वक्षं शनौ नीलं विदुर्दुधाः ।
 राहौ गोमेदकं धार्यं केतौ मरकतस्तथा ॥”
 इति दीपिका ॥

विक्रमादित्यराजसभास्यनवसंख्यकपण्डिताः ।

यथा,—
 “धन्वन्तरिचपणकामरविंशशङ्कु-
 वेतालभट्टकपर्कालिदासाः ।
 ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
 रत्नानि वै वररचिर्नव विक्रमस्य ॥”
 इति नवरत्नम् ॥

नव श्लोकाः । यथा,—
 “मित्रमर्थां तथा नीतिर्धर्मकार्पयन्मन्त्रकाः ।

स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं
क्रमान् ॥
मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयवलेख्यं धनेरीश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समे-
र्वाश्ववान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभौ रसिकं रसेन सकलं श्रौतेन कुर्याद्-
वशम् ॥ १ ॥
अर्थो लाघवसुच्छित्तो निपतनं कामातुरो
लाभ्जनं
सुखोऽकीर्णमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्य दोषे
रतिम् ।
निःस्त्रो वचनसुम्नगा विकलतां श्लोकाकुलः
संश्रयं
दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं
सुहुः ॥ २ ॥
नीतिर्भूमिभुजां नतिगुणवतां क्षीरङ्गनागां धृति-
दम्पत्योः शिशुवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो
गिराम् ।
लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्दिजस्य
चमा
शक्तस्य द्रविणं गृह्याश्रमवतां स्वास्यं सतां
मखनम् ॥ ३ ॥
धन्मेः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया
सदैव
ज्ञेयं लोकादुत्तमं वरचरनयनैर्मखलं वीक्ष-
णीयम् ।
प्रच्छादौ रागरोषौ नृदुपरुषगुणौ योजनीयौ
च काले
आत्मा यत्रेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः ॥ ४ ॥
कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
मर्यादा असनेर्धनानि विपदा स्त्रियं प्रमादे-
र्दिजः ।
पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो
हृतः ॥ ५ ॥
मूर्खो शान्तस्तपस्वी चित्तपतिरलसो मत्सरो
धर्मश्रौलो
दुःस्त्रो मानी गृहस्यः प्रभुरतिरुपणः शास्त्र-
विद्वर्णहीनः ।
आज्ञाहीनो नरेन्द्रः सुचिरपि सततं यः परा-
न्नोपभोगी
दुहो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिविद्वम्ब-
प्रकारम् ॥ ६ ॥
स्त्रीणां यौवनमर्धनामनुगमो राज्ञां प्रतापः
सतां
सत्यं खल्यधनस्य सच्चितिरसदृष्टस्य वाग्-
ह्वरः ।
साचारस्य मगोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता
सेवाया धनसुप्ततेर्गुणचयः शान्तिर्विवेकी
वत्तम् ॥ ७ ॥

विद्वान् संसदि पाक्षिकः परवशो मानी दरिद्रो
गृही
वित्ताऽऽः लपणः सुखी परवशो दृष्टो न
तीर्याश्रितः ।
राजा दुःसचिवः प्रियः कुलभवो मूर्खः पुमा-
स्त्रीजितः
वेदान्नी हृतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्यदं
भूतले ॥ ८ ॥
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन्
शिशून् वृद्धयन्
प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विद्विषयन्
संहतान् ।
तीव्रान् कण्टकिनो बहिनियमयन् स्थानान्
सुहुः सेचयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं
नन्दतु ॥ ९ ॥
नवरत्नं, स्त्री, (नवानां राज्ञीणां समाहारः ।
तत् साधनत्वेनाख्यस्तीति अच् ।) आश्विनशुक्ल-
प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तनवदिनकर्णयदुर्गाव्रत-
विशेषः । तस्यारम्भः । देवीपुराणे डामरतले
च देवीवचः ।
“अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।
सुहृन्मात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥”
मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः ।
“पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥”
अत्रोपवासादिकसुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये ।
“एवञ्च विन्ध्यवासिण्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन नक्तन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनेर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
जातेः समुदितेर्हृष्टैर्माक्षणेः सन्नियैर्गुपैः ॥
वैश्यैः शूद्रेर्भक्तियुक्तेर्लक्ष्मिरेभ्यश्च मानवैः ॥”
मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि ।
“कन्यासंख्ये रवीं शक्र ! शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अपाशी स्यधवैकाशी नक्ताशी वाय वायुदः ॥
भूमौ शयीत चामन्त्रा कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।
वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
बलिच प्रवृष्टं दद्यादोदनं मांसमाश्वत् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः ॥”
स्कान्दे ।
“मासि चान्शुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
संपूज्य नवदुर्गाश्च नक्तं कुर्यात् समाहितः ॥
नवरात्राभिधं कर्मे नक्तव्रतमिदं स्मृतम् ।
तिथिदृष्टौ तिथिद्वासे नवरात्रमपार्थक्यम् ॥
अथरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिचयः ॥” ॥
तत्र पूजाविधिः । सा च जयन्तीत्यादिमन्त्रेण
नवाक्षरेण वा कार्या । यथा । सङ्कल्पं विधाय
घटं संस्थाप्य तत्र देवीमावाह्य षोडशोपचारैः
पूजयित्वा माघभक्तबलिं कुशाख्यादिवलिं वा
निवेदयेत् ॥ * ॥ ततः कुमारीपूजा । यदुक्तं
हेमाद्रौ स्कान्दे ।
“एकैकां पूजयेत् कन्यामेकद्वया तथैव च ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकाम् ॥”
तथा,—
“नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणं तु ।
एकद्वया लभेत् क्षेममेकैकेन श्रियं लभेत् ।”
अथ कुमारीनिर्णयः ।
“एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्णये
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ।”
तेन द्विवर्षमारभ्य दशवर्षपर्यन्तम् । कुमारि
त्रिभूर्तिः २ कल्याणी ३ रोहिणी ४ काल
चण्डिका ६ श्रावणी ७ दुर्गा = सुभद्रा ८
नवनामभिस्ताः पूजनीयाः । आसामावा
मन्तः । यथा,—
“मन्त्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातङ्गां रूपधारिणीं
नवदुर्गात्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्भ
एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
कक्षुके चैव वस्त्रेषु गन्धपुष्पाद्यतादिभिः ॥
नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ।
तासां व्याख्यत्वमाह ।
“यन्निष्कण्टितश्रीर्वाङ्गी रक्तपूत्रयाङ्गिताम
जातन्वां केकरां कार्णीं कुरुपां तदुरोमशा
सन्धजेद्दुरोगिणीं कन्यां दासीगर्भवसुद्गमां
तासां जातिविशेषे फलविशेषो यथा,—
“ब्राह्मणीं सर्वकार्ये च जयार्थं वृषवंशजाम्
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम्
दारुणे चान्यजातानां पूजयेद्दधिना नरः ।
अत्र वेदचण्डीपाठ उक्तः । रद्रयामले ।
“एवं चतुर्भेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादये
तेषाञ्च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥”
तथा,—
“एकोत्तराभिरुद्धा तु नवमीं यावदेव हि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव आपयेद्दा विधानतः ॥”
अत्राश्वतोऽम्बपूजनसुक्तम् । मदनरत्ने दे
पुराणे ।
“अश्वयुक्तशुक्लप्रतिपत्स्वातियोगे शुभे दिने ।
पूर्वसुचेःश्रवा नाम प्रथमं श्रियमाहरत् ।
तस्मात् सान्धेर्नरेस्तत्र पूज्योऽसौ अह्वया वा
पूजनीयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
शान्तिः स्वस्थयनं कार्यं तथा तेषां दिने रि
धान्यं भक्षातकं कुष्ठं वचा सिद्धार्थकास्तथा
पञ्चवर्गेण सूत्रेण अन्ध्रिणीषाम्बु बन्धयेत् ।
वायुर्देवांरुणेः सौरैः श्राद्धमैस्तैः सर्वेषुवैः ॥
वैश्वदेवेस्तथामेधैर्होमः कार्यो दिनं दिने ॥”
तत्र गजपूजापि । कल्पतरौ ।
“ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महदुज्जलाः ।
पृथिवीमवहन् पूर्वं सशैलवनकाननाम् ॥
कुसुदेरावतौ पद्मः पुष्यदम्नोऽथ वामनः ।
सुप्रतीकोऽङ्गनो नीलस्तस्मात्प्राक्तञ्च पूजयेत् ॥”
अथ प्रतिपदादिषु विशेषो दुर्गाभक्तिरङ्गिणा
भविष्ये ।
“केशवंस्कारद्रवाणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
पक्तैर्लं द्वितीयायां केशवंधमश्चित्तवै ।
दर्पणञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकनया ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमखनम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागश्च श्रद्धालङ्कारानि च ।
 यथा विस्वतरो बोधं सायंसन्धासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय दृष्टमर्थं प्रवेशयेत् ।
 उपोषणमथाष्टम्यामात्मप्रश्रद्धा तु पूजनम् ॥
 नवम्यासुचक्रायाः पूजां कुर्याद्भक्तितया ।
 संपूज्योपोषणं कुर्यात् दृष्ट्यां प्रावरोत्सवेः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
 क्लृप्तवत् पाजयेद्देवीं तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥”
 आश्विनमुक्तापक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनम् ।
 यथोक्तं निर्णयान्ते देवीपुराणे ।
 “म्लेच्छे स्थापनं देव्याः पूज्यांवाप्रास पूजनम् ।
 उत्तरासु बलिं दद्यात् श्रवणेन विसर्जयेत् ॥”
 इत्यमलेऽपि ।
 “मूलनक्षत्रे सुराधीश पूजनीयां सरस्वतीम् ।
 पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्देव्यावच्छकम् ॥
 नाथापयेन्न च लिखेन्नाधीयते कदाचन ।
 पुस्तके स्थापिते देवि विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥”
 स्त्रीणाञ्च नवरात्रे ताभूतचक्रादिकं न
 निविष्टम् । तदुक्तं व्रतहेमाद्रौ गारुडे ।
 “गन्धालङ्कारताभूतपुष्पमालाशुभेपनम् ।
 उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमङ्गलम् ॥”
 एतत् सभर्तृकोपवासविषयम् ॥ * ॥ हेमाद्रौ ।
 आश्विनमाघचैत्रश्रावणमासचतुष्टये ज्ञान्या-
 टम्यादिपञ्चदशरात्रव्रतमभिधाय । अथवा नव-
 रात्रश्च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा । इत्युक्तम् । देवी-
 पुराणे ।
 “नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रचैकरात्रकम् ।
 व्रतचरति यो भक्तस्तस्मै हास्यामि वाञ्छितम् ॥” *
 (यथाच देवीभागवते । ३ । २६—२७ ।
 “श्रेष्ठ राजन् ! प्रवक्ष्यामि नवरात्रव्रतं शुभम् ।
 शरत्काले विशेषेण कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥
 वसन्ते च प्रकर्तव्यं तथैव प्रेमपूर्वकम् ।
 हाट्टु यमदंष्ट्रास्तौ नूनं सर्वजनेषु वै ॥
 शरद्वसन्तनामानौ दुर्गमौ प्राण्यनामिह ।
 तस्माद्यत्रादिदं कार्यं सर्वत्र शुभमिच्छता ॥
 हावेव सुमहाघोराट्टु रोगकरौ ब्रूयाम् ।
 वसन्तशरदावेव जननाशकराडुभौ ॥
 तस्मात्तत्र प्रकर्तव्यं चक्रिकापूजनं बुधैः ।
 चैत्राश्विने शुभे मासे भक्तिपूर्वं नराधिप ! ॥
 अमावस्याञ्च सम्प्राप्य सभारं कल्पयेच्छुभम् ।
 हविष्यश्चाश्विनं कार्थ्येकस्तुक्त्तु सद्दिने ॥
 मन्त्रपस्तु प्रकर्तव्यः समे देशे शुभे स्थले ।
 हस्तघोडशमानेन स्तम्भध्वजसमन्वितः ॥
 गौरन्दुर्गोमयाभ्याञ्च लेपनं कारयेत्ततः ।
 तन्मध्ये वेदिका शुभा कर्तव्या च समा स्थिरा ॥
 चतुर्हस्ता च हस्तोक्ता पीठार्थं स्थानसुतमम् ।
 गोरखानि विचित्राणि वितानञ्च प्रकल्पयेत् ॥
 रात्रौ द्विजानथामन्त्रा देवीतत्त्वविशारदान् ।
 आचारनिरतान् दान्तान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
 प्रतिपद्विसे कार्यं प्रातःकानं विधानतः ।
 नदां नदे तद्गणे वावाप्यां रूपे यद्दृश्य वा ॥

प्रातःस्नानं पुरः कृत्वा द्विजानां वरयं ततः ।
 अर्थापादादिकं सर्वं कर्तव्यं मधुपूर्वकम् ॥
 वस्त्रालङ्कारादीनि देयानि च स्वशक्तितः ।
 वित्तश्रांतां न कर्तव्यं विभवे सति कर्त्तव्यम् ॥
 विप्रेः सन्तोषितैः कार्यं सन्पूर्वं सर्वथा भवेत् ।
 नव पञ्च त्रयश्चैको देव्याः पाठे द्विजाः स्मृताः ॥
 वरयेद्ब्राह्मणं श्रान्तं पारायणकृते तदा ।
 स्वस्तिवाचनकं कार्यं वेदमन्त्रविधानतः ॥
 वेदां सिंहासनं स्थाप्य चौमवस्त्रसमन्वितम् ।
 तत्र स्थाप्याम्बिका देवी चतुर्हस्तायुधान्विता ॥
 रत्नभूषणसंयुक्ता सुक्ताहारविराजिता ।
 दिव्याम्बरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता ॥
 श्रद्धचक्रगदापद्मधरा सिंहे स्थिता शिवा ।
 अष्टादशभुजा वापि प्रतिष्ठाप्या सनातनी ॥
 अर्चाभावे तथा यत्नं नवार्गमन्त्रसंयुतम् ।
 स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥
 पञ्चपल्लवसंयुक्तं वेदमन्त्रैः सुसंस्कृतम् ।
 सुतीर्थजलसम्पूर्णं हेमरत्नैः समन्वितम् ॥
 पार्श्वं पूजार्थं सभारान् परिकल्प्य समन्ततः ।
 गीतवादित्रनिर्घोषान् कारयेन्मङ्गलाय वै ॥
 त्रिधौ हस्तान्वितायाञ्च नन्दायां पूजनं वरम् ।
 प्रथमे दिवसे राजन् ! विधिवन् कामदंष्ट्र्याम् ॥
 नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ।
 उपवासेन नक्तन चैकभक्तेन वा पुनः ॥
 करिष्यामि व्रतं मातर्नवरात्रमनुत्तमम् ।
 साहाय्यं कुरु मे देवि ! जगदम् । ममाखिलम् ॥
 यथाशक्ति प्रकर्तव्यो नियमो व्रतहेतवे ।
 पश्चात् पूजा प्रकर्तव्या विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरेः कुसुमैश्च सुगन्धिभिः ।
 मन्दारकराशोकचम्पकैः करवीरकैः ॥
 मालतीब्रह्मकापुष्पैस्तथाविस्वदलेः शुभैः ।
 पूजयेन्मृगतां घात्रीं धूपैर्दीपैर्विधानतः ॥
 फलेर्नानाविधैरर्थं प्रदातव्यञ्च तत्र वै ।
 नारिकेलैर्मातुलिङ्गैर्दाडिमिकदलीफलेः ॥
 नारङ्गैः पनसैश्चैव तथा पूज्यफलेः शुभैः ।
 अन्नदानं प्रकर्तव्यं भक्तिपूर्वं नराधिप ! ॥
 नैवेद्यानि विचित्राणि सर्वान्नसंयुतानि च ।
 ओदनं पायसश्चैव पूर्वाञ्च वटकांस्तथा ॥
 मांसाश्विनं ये कुर्वन्ति तेः कार्यं पशुहिंसनम् ।
 मन्दिवाजवराहाणां नलिदानं विप्रियते ॥
 देव्ये निहता यान्ति पशवः स्वर्गमथयम् ।
 न हिंसा पशुजा तत्र निहतां तत्कृतेऽनघ ! ॥
 अहिंसा यात्रिकी प्रोक्ता सर्वशास्त्रविनियये ।
 देवतार्थे विद्वेषानां पशूनां स्वर्गतिर्भुवा ॥
 होमार्थश्चैव कर्तव्यं कुण्डश्चैव त्रिकोणकम् ।
 स्थण्डिलं वा प्रकर्तव्यं त्रिकोणं मानतः शुभम् ॥
 त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्रव्यैर्मनोहरैः ।
 गीतवादित्रतृत्वे च कर्तव्यञ्च महोत्सवः ॥
 नित्यं भूमौ च शयनं कुमारीयाञ्च पूजनम् ।
 वस्त्रालङ्कारयोर्ह्येभोर्जने च सुधामयेः ॥
 एकेकां पूजयेन्नित्यमेकदृष्ट्या तथा पुनः ।
 द्विगु

विभवस्यानुसारेण कर्तव्यं पूजनं किल ।
 वित्तश्रायं न कर्तव्यं राजशक्तिसमये सदा ॥
 एकवर्षा न कर्तव्या कन्या पूजाविधौ ह्यपि ।
 परमज्ञा तु भोगानां गन्धादीनाञ्च बालिका ॥
 कुमारिका तु सा प्रोक्ता द्विवर्षा या भवेद्विह ।
 त्रिभूर्निच चित्रवर्षा च कल्याणी चतुरम्बिका ॥
 रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका स्मृता ।
 चण्डिका सप्तवर्षा स्यादष्टवर्षा च श्राम्भवी ॥
 नववर्षा भवेद्दुर्गा सुभद्रा दशवर्षिकी ।
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्या सर्वकार्यविगर्हिता ॥
 रभिश्च नामभिः पूजा कर्तव्या विधिसंयुता ।
 तासां फलानि वक्ष्यामि नवानां पूजने सदा ॥
 कुमारी पूजिता कुर्याद्दुःखदारिद्र्यनाशनम् ।
 श्रुत्वा धनायुष्यबलवृद्धिं करोति वै ।
 द्विभूर्निपूजनादायुष्विष्वगस्य फलं भवेत् ।
 धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादिवृद्धयः ॥
 विद्यार्थो विजयार्थो च राज्यार्थो यश्च पार्थिवः ।
 सुखार्थो पूजयेन्नूनं कल्याणी सर्वकामदाम् ॥
 रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्द्विधिवन्नरः ।
 कालिकां शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्वकम् ॥
 ऐश्वर्यधनकामञ्च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 पूजयेच्छाम्भवीं नित्यं ह्यपि । संमोहनाय च ॥
 दुःखदारिद्र्यनाशाय संग्रामे विजयाय च ।
 क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोपकर्मसाधने ॥
 दुर्गाञ्च पूजयेद्भक्त्या परलोकसुखाय च ।
 वाञ्छितार्थस्य सिद्धार्थं सुभद्रां पूजयेत् सदा ॥
 श्रीरत्निति च मन्त्रेण पूजयेद्भक्तितत्परः ।
 श्रीयुक्तमन्त्रैरथवा बीजमन्त्रैरथपि वा ॥
 कुमारस्य च तत्त्वानि या ह्यजगद्यपि लीलया ।
 कादीनिपि च देवांस्तां कुमारीं पूजयाम्यहम् ॥
 सत्त्वादिभिश्चिन्तयित्वा तैर्हि नानास्वरूपिणी ।
 त्रिकालयापिनी शक्तिश्चिन्तितं पूजयाम्यहम् ॥
 कल्याणकारिणी नित्यं भक्तानां पूजितानिहम् ।
 पूजयामि च तां भक्त्या कल्याणी सर्वकामदाम् ॥
 रोहिण्यन्ती च बीजानि प्रागजन्मसंज्ञितानि वै ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥
 काली कालयते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
 कल्याणसमये या तां कालिकां पूजयाम्यहम् ॥
 चण्डिकां चक्ररूपाञ्च चक्रतुल्यविनाशिनीम् ।
 तां चक्रपापहरिणीं चण्डिकां पूजयाम्यहम् ॥
 अकारणान् ससृत्पतित्यन्तयेः परिकीर्तिता ।
 यस्यास्तां सुखदां देवीं श्राम्भवीं पूजयाम्यहम् ॥
 दुर्गां चायति भक्तं या सदा दुर्गार्तिनाशिनी ।
 दुर्गेया सर्वदेवानां तां दुर्गां पूजयाम्यहम् ॥
 सुभद्राञ्च च भक्तानां कुरुते पूजिता सदा ।
 अमद्भनाशिनीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् ॥
 रभिर्मन्त्रैः पूजनीयाः कन्यकाः सर्वदा बुधैः ।
 वस्त्रालङ्कारयोर्मन्त्रैर्गन्धैश्चावचैरपि ॥”
 “हीमाङ्गीं वन्दयेत् कन्यां कुण्डयुक्तां ब्रह्माङ्गिताम् ।
 गन्धस्फुरितहीमाङ्गीं विनासकुण्डलसम्भवाम् ॥
 आत्मन्दां केकरां कार्थीं कुरुपां बहुरोमशाम् ।
 चण्डिकां चण्डिकां कुरुपां कुरुपां कुरुपां कुरुपां ॥

नवरा

दासीगर्भसमुद्भूतां गोलकां कन्यकोद्भवाम् ।
 वर्चनीयाः सदा चैताः सर्वपूजादिकर्मसु ॥
 अरोगिणीं सुरूपार्ङ्गीं सुन्दरीं ब्रह्मवर्चिताम् ।
 एकवर्षसमुद्भूतां कन्यां सम्यक् प्रपूजयेत् ॥
 ब्राह्मणी सर्वकार्येषु जयार्थं नृपवंशजा ।
 लाभाभै वैश्ववंशीत्या स्त्रिभे च शूद्रवंशजा ॥
 ब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूज्याः राजन्यैर्ब्रह्मचरिणाः ।
 वैश्वैश्चिवर्गजाः पूज्याश्चतस्रः पादसम्भवेः ॥
 कारुणिकैश्च वंशीत्या यथायोग्यं प्रपूजयेत् ।
 नवरात्रविधानेन भक्तिपूर्वम् सदैव हि ॥
 अशक्तौ नियतं पूजां कर्तुं चेन्नवरात्रके ।
 अष्टम्याश्च विशेषणं कर्मण्यं पूजनं सदा ॥
 पुराष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
 अतोऽष्टम्यां विशेषणं कर्मण्यं पूजनं सदा ।
 नानाविधोपहारैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
 पायसैरामिनेहोमैर्ब्राह्मणानाश्च भोजनैः ।
 फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदम्बिकाम् ॥
 उपवासो ज्येष्ठानां नवरात्रव्रते पुनः ।
 उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तं फलदं नृप ! ॥
 सप्तम्याश्च तथाष्टम्यां नवम्यां भक्तिभावतः ।
 त्रिरात्रकरणात् सर्वं फलं भवति पूजनात् ॥
 सम्यग् तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणाश्चैव भोजनैः ।
 व्रतानि यानि चान्यानि दानानि विविधानि च ॥
 नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि भूतले ।
 धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसन्तानवृद्धिदम् ॥
 आयुरारोग्यदक्षैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा ।
 विद्यार्थी वा धनार्थी वा पुत्रार्थी वा भवेन्नरः ।
 तेनेदं विधिवत् कार्यं व्रतं सौभाग्यदं शिवम् ॥
 विद्यार्थी सर्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात् ।
 राज्यभङ्गो नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्वथा ॥
 पूर्वजन्मनि येनूनं न कृतं व्रततत्तमम् ।
 ते याधिनी हरिद्राश्च भवन्ति पुत्रवर्चिताः ॥
 बन्धा च या भवेन्नारी विधवा धनवर्चिता ।
 अनुमा तत्र कर्त्तव्या नेयं कृतवती व्रतम् ॥
 नवरात्रव्रतं प्रोक्तं न कृतं येन भूतले ।
 स कथं विभवं प्राप्य मोहतेऽत्र तथा दिवि ॥
 रक्तचन्दनसंमिश्रेः कोमलैर्विस्वपत्रकेः ।
 भवानो पूजिता येन स भवेन्नृपतिः क्षितौ ॥ ॥ ॥
 अथ नवरात्रपार्वणानिर्णयः । सा च दृष्टव्यां
 कार्या ॥ ॥ ॥ दृष्टव्यां विशेषस्तु भार्गवाश्चैन-
 दीपिकायां भविष्ये ।
 “शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयकरम् ।
 अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥”
 शमीमन्तः । स्कान्दे हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे ।
 “अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।
 दुःखप्रनाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥”
 तथा भविष्ये ।
 “शमी शमयते पापं शमी शशुविनाशिनी ।
 अर्जुनस्य धनुर्हारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
 करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
 तत्र निम्बिकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥”

नवव

अथ बलनीराजनम् । कल्पतरु । तत्र मन्त्रः ।
 “चतुरङ्गं बलं मयं निरनिष्टं ब्रजस्विव ॥
 सर्वत्र विजयो मेऽस्तु त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ! ॥”
 गौडनिवन्धे ज्योतिषे ।
 “कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धो यथाक्रमम् ।
 शोभनं खड्गनं प्रयेत् जलगोष्ठस्य सन्निधौ ॥”
 इति निर्णयसिन्धुः ॥
 नवरात्रिकं, स्त्री, (नवरात्रेण निर्वृतम् । नव-
 रात्र + “तेन निर्वृतम् ।” ५ । १ । ७६ । इति
 ठक् ।) नवरात्रम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
 “आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।
 प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥”
 नववधूः, स्त्री, (नवा नूतना वधूः ।) नवोद्गा ।
 नवीना भार्या । यथा,—
 “असम्भवद्वन्द्वरसा शतालिगणसेविता ।
 करं न सहते राजन् ! भूमिर्भवधूरिव ॥”
 इति ह्यर्थकायम् ॥ * ॥
 नववध्वागमनदिनं यथा । तत्र अष्टमदशम-
 द्वादशशुक्लचतुर्थवर्षाणि निषिद्धानि । (यदुक्तं
 ज्योतिषे ।
 “श्वसुं हन्यष्टमे वर्षे श्वसुरश्च दशाब्दिके ।
 संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति द्विरागमे ॥
 विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि ।
 तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युष्माब्दादि विचिन्तयेः ॥”)
 मासा मार्गफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः
 शुक्लः । विहितनक्षत्राणि पुष्यस्वातीहस्ताधनि-
 छोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदारवतीश्र-
 ग्निरोरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाभाद्राः । वाराः बृह-
 स्पतिबुधशुक्रसोमनाम् । तिथयो यात्राप्रकर-
 णोक्ताः । चण्डिकाशंभुवारवेलादिकृष्णलादीन् परि-
 त्यज्य ताराचन्द्रशुद्धौ कालशुचौ च कार्यम् ॥
 इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।
 “स्वातीश्रुलपुनर्वसुत्तरकराश्विन्नाशुराधाश्विनी
 रोहिण्यः श्रवणा द्विरागमविधौ पुष्या घनिष्ठा
 तथा ।
 भक्तुर्गोचरशोभने दिनपती काले पुनः शोभने
 कुम्भाजालिरवौ शुभे शुभतिथौ वारादियाचो-
 दिते ॥
 वैशाखे मार्गशीर्षे हि फाल्गुने हि शुभे रवौ ।
 नववध्वागमं कुर्यादन्वयमासि विवर्चयेत् ॥”
 इति मयुरेश्वरवर्णितसारासंयहः ॥
 (अन्वद्विरागमनशब्दे द्रष्टव्यम्)
 नववध्वागमनं, स्त्री, (नववध्वा आगमनम् ।)
 नवोद्गायाः प्रथमपतिवृद्धगमनम् । तद्दिनं यथा,
 “स्त्रीशुद्धाजघटालिङ्गयुत्तरवौ काले विशुद्धे भृगुं
 सन्त्यज्य प्रतिभोगं शुभदिने यात्राप्रवेशोचिते ।
 त्र्यम्बाहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः
 कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैच्छन्ति होषं बुधाः ॥
 एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविघ्नवे ।
 पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति ॥”
 इति दीपिका ॥
 अन्वत् नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नवाङ्गा

नववरिका, स्त्री, (नवो वरोऽख्यस्या इति । न-
 वर + ठन् ।) नवोद्गा । इति हारावली । १५४ ।
 नववल्गु, स्त्री, (नवानां नवीनानां वल्गुम् ।)
 दाहागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवो वल्गु-
 यस्य ।) नवीनघिरे, जि ॥
 नववल्गु, स्त्री, (नवं वल्गुम् ।) नवीनवसनम् ।
 नूतन कापड इति भाषा ॥ तत्पुण्यायः । अना-
 हतम् २ आहतम् ३ अहतम् ४ तन्मकम् ५
 निव्यूवाणि ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नवा-
 म्बरम् ७ इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥
 अथ नववल्गुपरिधानदिनम् ।
 तत्र वाराः बुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि
 रोहिणीश्रुग्निरौमिषाशुराधाधनिष्ठापुष्यवि-
 शाखाहस्ताश्विनीउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभा-
 द्रपदाश्विनीस्वातीपुनर्वसुसुरेव्यः ॥
 “घनिष्ठा रोहिणी हस्ता विशाखा चोत्तराशु च ।
 ज्येष्ठा पुनर्वसुस्वाती चिन्नाश्विनी च रेवती ॥”
 इति सारसंयहः ।
 अपि च ।
 “घाताशुराधवसुपुष्यविशाखहस्ता-
 चिन्नीत्तराश्विपवनादितरेवतीषु ।
 जन्मक्षणीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ
 धार्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥
 शौचं रवौ सततमम्भिरार्द्रमिन्दौ
 भौमे शुचं बुधदिने च भवेद्द्वन्द्वम् ॥
 ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
 मन्दे मराय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 नवशायकः, पुं, (नवविधः शायक इव ।) नवधा
 गोपादिजातिविशेषः । नवशाक इति भाषा ॥
 यथा, पराशरसंहितायाम् ।
 “गोपमाजी तथा तैली तन्नी मोहकवारणौ ।
 कुलालः कर्मकारश्च नापितो नवशायकः ॥”
 नवसूतिका, स्त्री, (नवा सूतिः प्रसवो यस्याः ।
 कप् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ नूतन-
 प्रसवायाश्च ॥
 नवांशः, पुं, (नवमोऽंशः ।) मेवादिद्वादशलयाणां
 नवभागः । यथा, दीपिकायाम् ।
 “चराणां सन्निकोत्थानां तच्चराद्या नवांशकाः ।
 “मेघकेशरिधनुषां मेवाद्यास्तु नवांशकाः ।
 वृषकन्याश्रगाणाश्च मकरादिनवांशकाः ॥
 तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः ।
 कर्कटश्चिक्मीनां कर्कटाद्या नवांशकाः ॥
 खनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति सूतः ॥”
 इति ज्योतिषसूत्रम् ॥
 (नवभागमात्रम् ॥)
 नवाङ्गा, स्त्री, (नवमिव अङ्गं यस्याः । टाप् ।)
 कर्कटशुद्धी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नवविधेन
 त्रयेण अङ्गं यस्येति विग्रहे ।) पाचनविशेषः,
 स्त्री । यथा, वैद्यके ।
 “विन्नाश्रुताम्भूमिभ्यः पञ्चमूलीसम्भितैः ।
 कृतः कषायो हन्याशु वातपित्तोद्भवं च्वरम् ॥”

त्रं, क्ली, (नवं नूतनं अन्नम् ।) नूतनान्नम् ।
त्रिमित्तआहम् । यथा,—

धराह उवाच ।

अहन्वा यो नवान्नानि मम कर्मपरायणः ।
[ज्ञानि ये नवान्नानि परैः शक्तानि केन ह ॥
आहं लोभेन चेच्छामि पुनर्भोगिन सुन्दरि ! ।
प्रवश्यमेव कर्मण्यं मम कर्मपरायणेः ॥
तो भागवतो भूत्वा नवान्नं यो न कारयेत् ।
पतरस्तस्य नाश्रान्ति वर्षाणि दश पञ्च च ॥
प्रदत्त्वा यस्तु भुञ्जीत नवान्नानि कथञ्चन ।
तस्य धर्मो विद्येत एवमेतन्न संशयः ॥
श्रमश्च ते भवन्त्यामि येन तन्न प्रसूयते ।
[यश्चित्तं महाभागे ! मम भक्तसुखावहम् ॥
उपवासं चिरात्तनु तत यजेन वा पुनः ।
प्राकाशप्रद्युम्नं कृत्वा चतुर्थेऽहनि सुध्यति ॥
एवं तन्न विधिं कृत्वा उदिते च दिवाकरे ।
[च्छायां ततः पीत्वा शीघ्रं सुष्येत किंस्वघातु ॥
एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
उत्सृज्यान् वरिच्यस्य मम लोकाय गच्छति ॥”
इति नवान्नभोग्यापराधप्रायश्चित्तम् ॥ इति
वराहपुराणम् ॥ ३३ ॥ तस्य निषिद्धदिनं यथा,—
‘सूर्यं चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मा-

न्विते
नन्दामन्दमहरीजकायदिवसे पौषे मघी
कार्तिके ।
नेव्याहृशिवेषु विद्याश्रयने कृष्णे शशिन्यष्टमे
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाश्र-
प्रदम् ॥”

सूर्यं चैव विशाखगे मार्गशीर्षस्य विंशति-
श्राद्धाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
तिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये ।
उग्रः पूर्वत्रयमघाभरयः । अहिरश्निषा ।
शिव आर्द्रा ।

‘व्येष्टाशेषार्द्धगे सूर्ये ऋगनेत्रानिशात्मके ।
नवान्नेर्भोजनं आहं जन्मचक्रं तिथौ न च ॥
अश्लेषाशक्तिकाव्येष्टाम्नाजपदकेषु च ।
भृगुभौमदिने रिक्ततिथौ नाद्यान्नवीदनम् ॥”
तस्य विधिर्यथा,—

“प्राचीयाहृदिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥
दीपिकायाम् ।

“भेषूयाहृशिवान्येषु विभौमशनिवासरे ।
धम्मप्राशनवत् कुर्व्यान्नवान्नफलमन्नचणम् ॥”
अधिकम् ।

“रक्षां स्वातिपुनर्वसु ऋगशिरःपुष्याशुराघा
तथा

मूलायां अथये च देवतिथने चिन्तामणे वारुणे ।
नाशे शक्रविशाखयोश्च तुरगे खीम्येन्द्रजीवाहके
चक्रे शोभनतारके च शुभदं आहं नवान्नेः
कृतम् ॥”

भोजनराजः ।

“नक्षा विष्णुहृदयती शशधरो मार्तण्डपौष्णा-
द्विती ।

मेत्रे चैव विशाखवायुधनभे मूलाश्विषुद्धौ
तथा ।

शक्रे वायवे ऋचके शुभदिने आहं नवं शस्यते
नन्दाभागवभूमिजेषु न भवेच्छ्राद्धं नवान्नो-
ह्वम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

आश्विनाधिकारे ।

“शुक्लपक्षे नवं धान्यं श्रात्वा पक्वं सुशीभनम् ।
गच्छेत् चैत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥”
इत्यादिना ऋक्षपुराणेन आहृविधानात् ॥

अपि च ।

“शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्वे श्यामाकौ वनिनः स्मृतः ॥”
इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥

नवान्नं, क्ली, (नवं नूतनमन्नं वस्त्रम् ।) नूतन-
वस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ । (यथा,
समयप्रदीपे ।

“श्रीर्षं रवौ सततमम्भिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचं युधिदिने च भवेद्दनाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसङ्गमाय
मन्दे मराय च नवान्नरधारणं स्यात् ॥”)

नवाचिः, [सु] पुं, (नव अर्चो वि यस्य ।)
मङ्गलशब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्ली,
नवं नूतनं अर्चिः ।) नवाश्रिता ॥ (नव अर्चो वि
इति विग्रहेण तु नवसंख्यककिरणार्थे बहु-
वचनम् ।)

नवाहः, पुं, (नवं अहः । समासे टप् ।) नव-
दिनम् । प्रतिपत्तिथिः । इति विन्धः ॥

नविका, क्ली, (नवोऽस्यस्या इति । नव + ठन् +
टाप् । नवं नवं कायति इति वा ।) नवशब्द-
युक्ता । इति स्त्रीत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

नवीनं, त्रि, (नवमेव । नव + “नवस्य न्वादेशो-
त्पन्नमपुञ्जाच्च प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । २५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा खः न्वादेशश्च ।) नूतनम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथाह गदाधरः ।
“गदाधरविनिर्मिता विविधदुर्गतकर्ताटवी
नवीनपदवीसुदं वितशुतां सतां धीमताम् ॥”)

नवोद्गा, क्ली, (नवा नूतना उद्गा) नवविवाहिता ।
तत्पर्यायः । वधुः २ जनौ ३ । इति जटाधरः ॥
नववरिका ४ दिक्करी ५ नवयौवना ६ । इति
हारावर्गी । १५४ ॥ सुगानायिकाभेदः । तस्या
लक्षणं यथा । “कञ्जाभयपराधीनरतिर्नवोद्गा ॥”
तस्या उदाहरणं यथा, रसमङ्गल्याम् ।

“नलानीता पार्श्वं सुखमशुसुखं नैव कुर्वते
धुनानाच्छ्रान्तं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
हृदि न्यस्यं हृत्सं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा वोद्गारं रमयति च सन्तापयति च ॥”

नवोदकं, क्ली, (नवसुदकम् ।) नूतनजलम् । यथा,
मिताचरारायं स्मृतिः ।

“काळे नवोदकं शुद्धं न पातयन् तत् अहम् ।
अकाळे तु दशाहानि पीत्वा नाद्याहृदिभ्यम् ॥”
इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥

तन्निमित्तकं आहं कर्तव्यम् । यथा, शातातपः ।
“नवोदके नवान्ने च यद्दप्रच्छादने तथा ।

पितरः अहयन्यन्नमटकासु मघासु च ॥
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥
नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रांगते रवाविति यावत् ।
‘आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्धति ।’
इति नव्यवर्द्धमानधृतात् ॥

‘प्राविट्काळे समायाते रौद्रकृष्णगते रवौ ।
नाङ्गीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥’
इति सूत्रयामलाच्च ॥

रौद्रमार्द्रा ॥ ३ ॥ नवोदकआहृष्य सावकाश-
त्वात् त्रयोदश्यादिकनिधिमहाहृदीपिकायाम् ।
‘त्रयोदशीं जन्मदिनश्च नन्दौ
जन्मर्क्षतारां सितवासरश्च ।
त्यक्त्वा हरीण्येन्द्रकरान्यमैत्र-
धुनेषु च आहृविधानमिदम् ॥’

सितवासरं शुक्रवारम् । ऋत्वं राशिः । हृष्या-
द्यः श्रवणपुष्यशुभश्रिरोहस्तारेवत्पुशुराधोत्तरा
जितयरोहियः । कृष्णपक्षे चैत्रवोदकआहृ-
कालस्तदोभयोः आहृयोक्तव्यात् सिद्धिः ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नवोद्गतं, क्ली, (नवसुद्गतम् ।) नवनीतम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५२ ॥ नूतनोत्थितं, त्रि ॥

नयं, त्रि, (नूयते स्तूयते इति । शु स्तुतौ + “अचो
यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत् । यथा, नव-
मेव । “शाखादिभ्यो यत् ॥” ५ । ३ । १०६ ।
इति स्वार्थे यत् ।) नूतनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । १६ ।

“नया नया युवतयो भवन्तीमहर्हवानामसुर-
त्वमेकम् ॥”
स्तुत्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १६ । ३ ।

“कथा नो अन्न ऋतयन्नृतेन
भुवो नवेदा उच्यस्य नयः ॥”)
क्री, स्तुतिः । शु क स्तुतौ भावे अल् नवशब्दात्
स्वार्थे ये निष्पन्नः ॥

नयः, पुं, (नूयते इति । शु + यत् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नशाकः, पुं, (नश्यतीति । नश्च नाशे + “आकः
खजादेः स तु कित् ॥” १ । २२३ । इति उणादि-
कोषटीकाधनश्रुत्वात् आकः ।) काकभेदः ।
इत्युणादिकोषः ॥

नशिता, [ऋ] त्रि, नाशाश्रयः । इति नशधातोः
कर्त्तरि ऋच्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नश्यत्प्रकृतिका, क्ली, (नश्यन्ती प्रकृतिः सन्नति-
र्यस्याः । कप् । तत्तटाप् ।) ऋतवत्तुसा । तत्-
पर्यायः । नन्दः २ ऋतपुत्रिका ३ । इति हिम-
चक्रः । ३ । १६५ ॥

नश्वरः, त्रि, (नश्यतीति । नश्च + “इत्यनश्वनि-
सन्धिभ्यः क्त्वरप् ॥” ३ । २ । १६३ । इति क्त्वरप् ।)
नाशप्रतियोगी । ध्वंसयोग्यः । इति नशधातोः
कर्त्तरि वरप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते ।
५ । १८ । ४ ।

नष्टच

“वदन्ति विश्वं कवयः स नष्टचं
पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।
तथापि सुहृन्ति तवाज मायया
सुविस्मितं हृद्यमकं नतोऽस्मि तम् ॥”)
नष्टः, चि, (नष्ट + क्तः ।) अदर्शनविशिष्टः । तत्-
पर्यायः । तिरोहितः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।
१२२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३७८ ।
“नष्टं न्यतमतिक्रान्तं नातु शोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानाञ्च सखायां विप्रेषोऽर्थं यतः स्मृतः ॥”
अधुमः । यथा, चाणक्ये । ८० ।
“असन्मुष्टा द्विजा नष्टाः सन्मुष्टा इव पार्थिवाः ।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जास्तु कुलस्त्रियः ॥”
प्रचलितः । यथा, हरिवंशे । १७४ । १२३ ।
“हृतीये तु सुहृन्ते सा नष्टा बाणपुरात् तदा ।
सखीप्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ॥”
पलायितः । यथा, रत्नावल्याम् ।
“नष्टं वर्षवरेभ्यस्तुष्यगणनाभावादपास्य अपाम् ॥”
निष्कलः । यथा, मनुः । ३ । १८० ।
“नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु बाहुवौ ॥”)
नाश्राश्रयः । यथा । “योगो नष्टः परमपः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥ नाशे, क्ली ।
नष्टचन्द्रः, पुं, (नष्टो डृष्टचन्द्रः ।) सौरभाद्रस्त्री-
भयपक्षे चतुर्थ्यासुदितचन्द्रः । यथा,—
“नष्टचन्द्रो न दृश्यश्च भाद्रे मासि सितसिते ।
चतुर्थ्यासुदितोऽशुद्धः प्रतिषिद्धो मनीषिभिः ॥
चन्द्रस्ताराम्हरणं कलङ्कमतिदुष्करम् ।
तस्मै ददाति चे नन्द । कामतो यदि पश्यति ॥
अकामतो नरो दृष्ट्वा मन्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
नदा शुद्धो भवेत् सद्यो निष्कलङ्करी महोत्तमे ॥
‘सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक ! मारोदीक्षतव श्लेषे स्थमन्तकः ॥’
इति मन्त्रेण पूतञ्च जलं साधुः पिबेद्भुवम् ॥
पुरा तारा गुरोः पत्नी नवयौवनसंयुता ।
रत्नभूषणभूषाढ्या रत्नसूत्राभरा सती ॥
सुश्रोणी सुसिता रम्या सुन्दरो सुमनोहरा ।
अतीवकवरीरम्या मालतीमाल्यभूषिता ॥
सिन्दूरविन्दुना साकं चारुचन्दनविन्दुभिः ।
कस्तुरीविन्दुनाश्च भालमध्यस्थलोष्णला ॥
रत्नेश्वरनिर्माण्यकण्ठकञ्जरीररञ्जिता ।
सुवक्रलोचना श्यामा सुचारुकण्ठलोष्णला ॥
सुचारुचारुसुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ।
रत्नकुण्डलयुग्मेन चारुगण्डस्थलोष्णला ॥
कामिनीज्वलुला बाला गजेन्द्रमन्दगामिनी ।
सुकोमला चन्द्रमुखी कामाधारा च कामुकी ॥
स्वर्गमन्दाकिनीतीरे ज्ञाता स्निग्धाभरा वरा ।
ध्यायन्ती गुरुपादं वा खड्गं गमनोन्मुखी ॥
दृष्ट्वा तस्याञ्च सर्वज्ञमङ्गवाणपीडितः ।
भाद्रे चतुर्थ्याञ्चन्द्रश्च जहार चेतनं व्रज ! ॥
ज्ञानं क्षयेन संप्राप्य रथस्थो रसिको बली ।
रथमारोहयामास करे धृत्वा च तारकाम् ॥
कामोन्मत्तः कामिनीनां समाश्लिष्य चुपुञ्ज सः ।
शृङ्गारं कर्तुमुद्यन्तं तमुवाच गुरुप्रिया ॥

नष्टच

तारकोवाच ।
त्वज मां त्वज मां चन्द्र ! सुरेषु कुलपांसक ! ।
गुरुपत्नीं ब्राह्मणीञ्च पतिव्रतपरायणाम् ॥
गुरुपत्नीसङ्गमने ब्रह्महत्याश्रतं लभेत् ।
पुत्रस्यं तव माताहं धैर्यं कुरु सुरेश्वर ! ॥
‘धिकं तां श्रुत्वा सुरगुरुभस्मीभूतं करिष्यति ।
गुरुपत्नी विप्रपत्नी यदि सा च पतिव्रता ॥
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च तस्याः सङ्गमने लभेत् ।
पुत्राधिकञ्च शिष्यञ्च प्रियो मत्स्वामिनो भवान् ॥
खड्गं रथ पापिष्ठ ! मादेव मातरं त्वज ।
दास्यामि स्त्रीवधं तुभ्यं यदि मां संग्रहीष्यसि ॥
विलज्जा तारावचनं ताञ्च सम्भोक्तुमुद्यतम् ।
शृणु तारा कोपेन निष्कामा सा पतिव्रता ॥
राहुयस्तो वनग्रस्तः पापयुक्तो भवान् भव ।
कलङ्करी यस्याया अस्तो भविष्यसि न संशयः ॥
चन्द्रमेवं तदा तूयं कामदेवं शृणुय सा ।
तेजस्विना केनचित्त्वं भस्मीभूतो भविष्यसि ॥
चन्द्रस्तारां गृहीत्वा च कृत्वा च रमयं व्रज ! ।
क्रोडे निधाय प्रययौ रुदन्तीं तां सुचिन्तिताम् ॥
निर्जने निर्जने रथे शैले शैले मनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वा सुरगुरुं बलिलेहात् समागतम् ॥
प्रणम्य सर्वसुक्ता च चन्द्रस्तं शरणं ययौ ।
सुक्रस्तं बोधयामास वचनं नीतियुक्तितः ॥
सुक्र उवाच ।
श्रद्धा वत्स ! प्रवक्ष्यामि गुरवे देहि तारकाम् ।
गुरुपत्नीं मातृपरां त्वज मङ्गलनादिधौ ! ॥
कुरु पापक्षयोपायं निवृत्तस्तु महाफला ।
सतीनां गुरुपत्नीनां गृह्येण बलेन च ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणां पातकं लभते जनः ।
कुम्भीपाके पच्यते च यावद्दे ब्रह्मणः शतम् ॥
दृष्ट्वापि तेजस्वी त्वां भस्मीकर्तुमीश्वरः ।
न चकार जपालुक्षेत् प्रियशिष्येण हेतुना ॥
उतथ्यपत्नीं दृष्ट्वा स पुरा रेमे सकामतः ।
तत्पतेः श्रापतोऽस्यैव परग्रस्ता प्रिया सती ॥”
“एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा बोधयित्वा कविं विसुः ।
समानेय निशानाथं तारकासहितं व्रज ! ।
शम्भोश्च चरणाम्भोजे चकार च समर्पयाम् ॥
शम्भुस्तं प्रीतियुक्तञ्च वासयामास वक्षसि ॥
दत्त्वा तस्मै पादरेणुं निव्यापञ्च चकार सः ।
दत्त्वा तस्मस्तके हस्तं जपालुरभयं ददौ ॥
चीरोदे स्थापयित्वा च प्रायश्चित्तेन शृङ्गरः ।
चकार चन्द्रं निव्यापं ब्रह्मणा सहितः सुचिम् ॥
योगेन चन्द्रं योगीन्द्रो द्विखण्डञ्च चकार सः ।
ररचाहं जलाटे च सोऽप्यहं ब्रह्मणः पुरः ॥
अतएव महादेवो बभूव चन्द्रशेखरः ।
ऋगाङ्को लज्जितस्तत्र कलङ्करी देवसंसदि ॥
लज्जया च खयोगेन देहत्यागश्चकार सः ।
तच्छरीरञ्च चीरोदे ब्रह्मणा च समर्पितम् ॥
ररोदाञ्चिञ्च जपयां शुचा चीरोदधिस्तटे ।
अञ्चेषु जलं तस्य पपात च जले व्रज ! ॥
भस्माद्भूव चन्द्रञ्च निव्यापो देवसंसदि ।
ब्रह्मा च भगवान् शम्भुरभिविक्वचकार तम् ॥

नस्तः

उवाच च महादेवो निर्भयं देवसंसदि ।
महादेव उवाच ।
खस्थानं गच्छ पुत्र ! त्वं कुरु खविषयं सुता
पश्चात् श्वशुरश्रापेन यक्षग्रस्तो भविष्यसि ।
अर्थं पतिव्रताश्रापं कर्तुमीश्वर को सुवि ।
ममाश्रिया यक्षग्रञ्च प्रतिकारो भविष्यति ।
यस्माद्भाद्रचतुर्थ्यां गुरुपत्नी क्षता जाता ।
तस्मात्तस्मिन्दिने वत्स ! पापदण्डो युगे युगे
मा सुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं हतं कर्म शुभाशुभम् ।
देहत्यागेन हि वत्स ! कर्मभोगो न नश्यति
प्रायश्चित्तात्त वन्देहो ह्यसमेव भविष्यति ।
तारापहरणं वत्स ! कलङ्कचन्द्रमखले ।
ऋगाङ्कतं विलयञ्च भविष्यति युगे युगे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८०-८१ च
नष्टचेष्टता, क्ली, (नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भाव
तत् ।) प्रलयः । इत्यमरः । १ । ७ । ३३
श्रीकादिना परिस्मन्दनाशो नष्टचेष्टता न
प्रलयः प्रकीयतेऽनेन प्रलयः की ड ष चो वि
अल् । प्रलयः सात्त्विको भावः सृष्ट्यर्थे
इति सर्वज्ञम् ॥ हर्षश्रीकादिभिरशेषे
नाशः प्रलय इत्यर्थः । इति भरतः ॥ ईह
शून्यता च ॥
नष्टाभिः, पुं, (नष्टः प्रमादात् निर्वाणमा
अभिर्यस्य ।) यस्याग्निहोत्रिणः प्रमादादि
कारणाग्नरेण वा अग्निर्नष्टो निर्वाणः सा
सः । तत्पर्यायः । वीरहा २ । इत्यमरः । २
७ । ५३ ॥
नष्टाभिस्तत्र, क्ली, (नष्टस्य चौर्यापहतस्य वद
आग्निः तस्याः स्रज्जमिव ।) क्विचित्प्राप्तौ
नीतव्रथम् । तत्पर्यायः । वीरम् २ । १
हारावली । १५८ ॥
नष्टकला, क्ली, (नष्टा इन्द्रकला यस्याम् ।
कुहूः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥
नसा, क्ली, (नसु + वा टाप् । यथा, नसते कु
जतां प्रकाशयतीति । नस कौटिल्ये + अण
टाप् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ।
नस्तः, पुं, (नसते कुटिलतां प्रकाशयत्यनेति
नसु + क्तः । बाहुलकात् इडभावः ।) नासिका
इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५
१३१ । १० ।
“नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्याञ्च समन्ततः ।
प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकाश्चिपः ।
नस्ये, क्ली । इति रत्नमाला ॥ पञ्चविधस
कर्माण्य यथा,—
“प्रतिमर्षाऽवपीडञ्च नस्यं प्रधमनमथा ।
शिरोविरेचनश्चैव नस्तकर्म तु पञ्चधा ।
इयदुच्छृणुनात् क्लेशो यावान् वक्तं प्रपद्यते ।
नस्ते निवृत्तस्तं विद्यात् प्रतिमर्षं प्रमादतः ।
प्रतिमर्षञ्च नस्यार्थं करोति च न दोषभाक् ।
शोधनः स्नानस्तु स्यादवपीडो द्विधा मतः ।
अवपीषा दीयते यस्मादवपीडकतः स्मृतः ॥

संहार्यं मुखशिरसां श्रीवास्वन्धोरसां तथा ॥
नस्यं दीयते क्खेहो नस्यशब्दोऽत्र वर्तते ।
नस्यस्य क्खेहिकस्यात्र देयास्वद्यौ तु विन्दवः ॥
प्रत्येकश्री नस्यकयोर्नृणांमिति विनिश्चयः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

“शुक्तिश्च पाण्डिशुक्तिश्च मात्राक्षिसः प्रकी-
र्त्तिताः ।

दात्रिंशद्विन्दवश्चात्र शुक्तिरित्यभिधीयते ॥
द्विशुक्ती पाण्डिशुक्तिश्च देयास्तु कृष्णैर्नरैः ।
तेलं कफे च वाते च केवले पयने वसाम् ॥
दद्यात्सस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मैत्र्यां समासते ।
भ्रापनं रेचनं चूर्णं युञ्ज्यात् सुखवायुना ॥
वङ्कुलद्विसुखया नाथा भेषजगर्भया ।
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वात्पकर्षति ॥
शिरोविरेचनद्रव्यैः क्खेहैर्वातैः प्रसाधितैः ।
शिरोविरेचनं दद्यात् रोगेभ्यस्तेषु बुद्धिमान् ॥
गौरवे शिरसः शूले जायते स्यन्दे गलामये ।
शोधगण्डक्रिमिग्रन्थिजुष्टापसारपीनसे ॥
नोयमदगरक्खेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥
सुकुम्भशिरः ज्ञातज्ञातुकामसुताख्यताम् ॥
नवपीनसरोगार्णवसिताश्वासकासिनाम् ।
सुदानां दत्तवस्तीनां तथा नार्णवदुर्हिने ॥
अथजात्ययिके व्याधौ नैषां नस्यं प्रयोजयेत् ।
न नस्यं न्यूनसम्प्राप्ते नातीताश्रीतिवत्सरे ।
न चोनहादशे धूमः कवडो नोनपञ्चमे ॥
न सुद्धिन्यूननवमे न चातिक्रान्तसप्तमी ।
आजन्ममरणं शस्तं प्रतिमर्षंश्च वस्तिवत् ॥”

इति सारकौमुदी ॥

सा, स्त्री, (नस्त + टाप् ।) नासाज्ञतं छिद्रम् ।
इति नस्तितशब्दटीकायां भरतः ॥

“नस्तभेदनदाह्याभ्यां कर्णदाहादिभेदनेः ।
अतिदाहातिवाहाभ्यां वधे चान्नायणश्चरेत् ॥”
इति स्मृतिः ॥

स्तनः, पुं, (नस्ता नासाच्छिद्रं जाता अस्य ।
नारकादिवाहितत् ।) नासानिहितरज्जुवली-
वदादि । नाकभ्रौं का वलद इति भाषा । तत्-
प्रयोगः । नस्योतः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥
पितः, पुं, (वे च तन्मुसन्ताने + भावे क्तः । नस्ति
नासिकायां जतं वयनं यस्य ।) नस्तितः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

स्त्री, (नासिकायै हितम् । नासिका + यत् ।
सादेशश्च ।) नासिकादेश्यचूर्णादि । तत्-
व्यायः । नस्तम् २ लावणम् ३ । इति रत्न-
माला ॥ यथा, वैद्यकपरिभाषायाम् ।

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चातुवासनम् ।
यं पञ्चविधं कर्म मात्रा तस्य प्रवर्त्यते ॥”

साधारानां देयौषधविशेषः । यथा,—
प्रस्ये हे गण्डमालानां काष्ठयेत् शीघ्रमम्भसाम् ।
तुर्भागावशेषेण तैजप्रस्यं विपाचयेत् ॥
पञ्जिकस्याप्येकं दद्यात् पिष्टान्येतानि शपयेत् ।
ननंवां गोक्षुरकं सैन्धवं चण्डवं वषा ॥
रत्नं सुरदासश्च दृष्ट्वा कण्डकारिका ।

नस्यपानाद्वरत्वे कर्णमूलं हनुमदम् ॥”
इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥

अपि च ।
“सिंहार्णकवचाङ्गिकुरङ्गं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिपला श्वेता शिरीषो रजनीडयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुं गोशूरेणोवावर्षितम् ।
नस्यमात्रेपनश्चैव ज्ञानसुहृत्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादश्रीषालप्लीञ्चरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥”
इति गारुडं १६९ अध्यायः ॥

(यथा च ।
“नस्यन्तु कथ्यते धीरेर्नासाग्राह्यं तदौषधम् ।
नावनं नस्यकर्म्मति तस्य नामद्वयं मतम् ॥
नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं क्खेहनत्तथा ।
रेचनं कर्षणं प्रोक्तं क्खेहनं हृह्यं मतम् ॥
कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापरारक्तके ।
दिनस्य यद्गते नस्यं रात्रौ वाप्युत्कटे गदे ॥
नस्यं त्वजेऽज्ञानान्ते दुर्हिने चापि तर्पणे ।
तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः ॥
अजीर्णौ दत्तवस्तिश्च पीतक्खेहोदकासवः ।
क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्तां वृह्णालकौ ॥
वेगावरोधी तापी च ज्ञातुकामश्च वर्णयेत् ।
अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म्म समाचरेत् ॥
अश्रीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।
अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलेः सुतीक्ष्णकेः ॥
तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा क्खेहैः काथै रसैस्तथा ।
नासिकारन्ध्रयोरष्टौ घट् चत्वारश्च विन्दवः ॥
प्रत्येकं रेचनं योज्या सुखमध्यान्तमात्रया ।
नस्यकर्म्मण्य दातव्यं शाब्दिकं तीक्ष्णमौषधम् ॥
हिङ्गुः स्यादृष्यवमात्रस्य माषिकं सैन्धवं मतम् ।
चौरश्चेवाष्टग्राह्यं स्यात् पानीयश्च त्रिकार्धिकम् ॥
कार्षिकं मधुरं त्रयं नस्यकर्म्मणि योजयेत् ॥
अवपीडः प्रधमनं हौ मेहावपरौ स्त्रुणौ ।
शिरो विरेचनस्थाने तौ तु देयौ यथायथम् ॥
कल्कीकृतादौषधादयः पीडितो निःस्वतो रसः ।
सोऽवपीतः सहादृष्टस्तीक्ष्णद्रव्यससुद्धवः ॥
वङ्कुला द्विपत्तया नाङ्गीचूर्णतया धमेत् ।
तीक्ष्णप्लीनमितं वक्रवातेः प्रधमनं हितम् ॥
जतुंजन्मगते रोगे कफजे स्वरसंचये ।
अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥
श्रीफापसारकुष्ठेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
भीरुस्त्रीकृष्णबालानां नस्यं क्खेहनं शस्यते ॥
गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमन्वरे ।
मनोविकारे क्रमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥
अत्यन्तोत्कटदोषेषु विषंक्षेपु च दीयते ।
चर्षं प्रधमनन्धीरेस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥
नस्यं स्याद्गुडशूष्णीभ्यामप्यप्यस्यां सैन्धवेन च ।
जलपिष्टेन तेनापिकर्म्मनासाशिरोगदाः ॥
हनुमन्त्यागलोद्भूता नश्यन्ति सुजपृष्ठजाः ।
मधुकसारकृष्णाभ्यां वषा मरिचसैन्धवैः ॥
नस्यङ्गोष्णजले पिष्टं दद्यात् वंशा प्रबोधनम् ॥
अपस्मारे तयोन्मादे सन्निपातेऽपतन्त्रके ॥”

इति मध्यखण्डे विंशोऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
“नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निधेवते ।
न तस्य चक्षुर्न श्रावणं न श्रोत्रसुपहृत्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः धसन्मणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ।
मन्थास्वप्नःशिरःशूलमर्हितं हनुसंग्रहः ॥
पीनसाहार्णवमैहौ च शिरःकण्ठश्च शान्ति ।
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः क्षायकण्ठराः ॥
नावनपीडिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
सुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः क्षिप्रः स्थिरो महान् ।
सर्वेन्द्रियाणां वैमर्ष्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यङ्गजन्तुजाः ।
जीर्मेतश्चोत्तमाङ्गि च जरा न लभते बलम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

“जीवधमौषधसिद्धो वा क्खेहो वा नासि-
काभ्यां स्वीयत इति नस्यं तद्विधं शिरोविरे-
चनं क्खेहनश्च । तद्विधमपि पञ्चधा । तद्-
यथा । नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्षोऽवपीडः
प्रधमनश्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनश्च
नस्यविकल्पः प्रतिमर्षः शिरोविरेचनविक-
ल्पोऽवपीडः प्रधमनश्च । ततो नस्यशब्दः
पञ्चधा निपातितः । तत्र यः क्खेहनार्थं शून्-
शिरसां श्रीवास्वन्धोरसां वलजननार्थं दृष्टि-
प्रसादननार्थं वा क्खेहो विधीयते तस्मिन्
वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देयं वाता-
भिभूते शिरसि दन्तकेशप्रसृष्टप्रापतदावय-
कर्ममूलकर्मश्चैकस्मिन्निस्सरोपघातनासारोगस्य
श्रीषापवाहुकाकालजवनीपलितप्रादुर्भावहार-
णप्रवाधेषु वातपैत्तिकेषु सुखरोगेभ्यश्चैषु च
वातपित्तशरद्वयसिद्धेन क्खेहेनेति ॥”

“तत्रेतद्विधममुक्तवतोऽत्रकाले पूर्वाह्णे
क्खेहोरोगिणां मध्याह्णे पित्तरोगिण्यामपरारुहे
वातरोगिण्याम् ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४० अध्याये ॥
नासाया हिते तत्सम्बन्धिनि च, त्रि । प्रगृहे,
पुं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

नस्या, स्त्री, (नासिकायै हिता । नासिका +
“शरीरावयवात् यत् ॥ ५ । १ । ६ । इति यत्
ततो नसादेशः ।) नासिका । यथा,—

“ब्राह्मं गन्धवहा नासानसा नस्या च नासिका ॥”
इति भरतधृतसाहस्यशब्दः ॥

(नासाज्ञतच्छिद्रम् । इति कश्चित् ।)

नस्योतः, पुं, (नस्यया नासारज्जा क्तः ।)
नस्तितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १० । २६ ।

“मणिः स्रज इव प्रीतो नस्योत इव गोष्ठवः ॥”
नहि, अ, निषेधः । (यथा,—

“इयं सन्धा दूरादुपगतौ हन्त मलयान्
तदेकां त्वङ्गे विनयवति । नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेखोक्तेव नवकुसुमिता चूतलतिका
धूनागा नृहानं नहि नहि नहीतिव कुवते ॥”
इत्युद्गतः ॥

नहुषः

अभावः । तत्पर्यायः । अ २ नो ३ न ४ ।
 इत्यमरः ॥ अत्र ५ अना ६ ना ७ । इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २४ । १२ ।
 “नहि विप्रो गतिं तेषां वासं हि नरसत्तम ॥”)
 नहुषः, पुं, (नहते इति । नह + “पुनश्चिकलिभ्य
 उवच् ।” उर्वा । ४ । ७५ । इति कर्मणि
 कर्मणि वा उवच् ।) नागभेदः । (यथा,
 महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
 “आप्तः करोटकश्चैव शशो बालिशिखस्तथा ।
 निष्ठानको चैमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”)
 चन्द्रवंशीयराजभेदः । इति मेदिनी । घे, ३८ ॥
 स च पुरुरवसो ज्येष्ठपुत्रस्यायुवः सुतः । इति
 पुराणम् ॥ (अयं हि अगस्त्यशापात् अजा-
 गरत्वमाप्तो वनमध्ये बहुकालं स्थितवान् ततः
 कदाचित् भीमं प्रयुक्तं युधिष्ठिरात् सुक्तिमाप ।
 एतद्विवरणं यथा, महाभारते । १ । १२२ ।
 ३३—४५ ।
 “अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा ।
 अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नायदचित्तयम् ॥
 ब्रह्मविदेवगन्धर्व्यचरात्सपत्न्याः ।
 करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥
 चक्षुषा यं प्रपद्यामि प्राणिनं पृथिवीचर ! ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टैर्बलं मम ॥
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाच शिविकां मम ।
 स मामपनयो राजन् ! भंश्यामास वै श्रियः ॥
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन् सृष्टो मया मुनिः ।
 अगस्त्येन ततोऽस्मृत्तो ध्वंस सर्पति वै रथा ॥
 ततस्तस्माद्दिमानाम्नात् प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
 प्रपतन् बुबुधेत्मानं यालीभूतमधोमुखम् ॥
 अथाचन्तमहं विप्रं श्रापस्यान्तो भवेदिति ।
 प्रमादात् संप्रमृष्टस्य भगवन् ! चक्षुमर्हसि ॥
 ततः स मासुवाचेदं प्रपतन्तं ह्यपान्वितः ।
 युधिष्ठिरो धर्मेराजः श्रापान्तां मोक्षयिष्यति ॥
 अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ! ।
 फले क्षीये महाराज ! फलं पुण्यमवाप्तसि ॥
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तत्रसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वञ्च येन त्वाहमचक्षुदम् ॥
 सर्वं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनिवृत्ता ।
 साधकानि सदा पुंसं न जातिर्न कुलं वृष ! ॥
 अरिष्ट एव ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज ! गमिष्यामि दिवं पुनः ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्त्वाजगरं देहं सुक्ता स नहुषो वृषः ।
 दिव्यं वपुः समास्थाय गतश्चिदिवमेव हि ॥” ॥
 (नहति सर्वान् भूतानि माययेति । विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४७ ।
 “इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो
 वृषः ॥”)
 नहुषाखं, स्त्री, (नहुष आख्या यस्य ।) तगर-
 पुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नहुषात्मजः, पुं, (नहुषस्य आत्मजः ।) यथाति-
 राजा । इति पुराणम् ॥ (वाचलिङ्गेऽपि

नाकुलः

इत्येते । तथाहि महाभारते । १ । ७८ । १४ ।
 “अथ तं देशमभ्यागाद्यथातिर्नहुषात्मजः ॥”)
 ना, अ, (नह वन्धे + बाहुलकात् ङा ।) नहि ।
 अभावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 ना, [ऋ] पुं, (नयति नीयते वा । नी प्रापञ्चि +
 “नयतेङिञ्च ।” उर्वा २।१०१ । इति ऋ प्रथमः ।
 स च ङित् ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥
 (यथा, माघः । २ । ४२ ।
 “विधाय वैरं वामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
 प्रक्षिप्योदक्षिणं कक्षे शिरते तीरभिमारतम् ॥”)
 नाकः, पुं, (न कं सुखमिति अकं डुःखम् । तन्नास्थ-
 जेति ।) खर्गः । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा,
 भट्टिः । १ । ४ ।
 “सन्तर्पणो नाकसर्दां वरेण्यः ॥”
 नभः । इति निघण्टुः । १ । ४ ॥ यथा, महा-
 भारते । १ । १७२ । ६ ।
 “य एव दिवि धिष्योऽन नाकं याप्नोति तेजसा ॥”
 स्त्री, अस्वजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ५ । ६६ । ४० ।
 “काकुदीकं मुकं नाकमक्षिसन्तज्जनं तथा ।
 सन्तानं नर्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥
 एतेर्विह्वाः सर्वे एव मरयं यान्ति मानवाः ॥”
 क्षत्रियजातिविशेषः । यथा, वायुपुराणे ।
 “नव नाकास्तु भोक्षन्ति पुरीं चम्पावतीं वृषाः ॥”)
 नाकनाथः, पुं, (नाकस्य खर्गस्य नाथः ।) इन्द्रः ।
 इति चिकीत्सुशेषः ॥
 नाकनायकः, पुं, (नाकस्य नायकः ।) इन्द्रः ।
 यथा, नैषधे ५ सर्गः ।
 “स अतीत्य विषदन्तरगार्धं
 नाकनायकनिकेतनमाप ॥”
 नाकनायकपुरोहितः, पुं, (नाकनायकस्य इन्द्रस्य
 पुरोहितः ।) इन्द्रस्यः । यथा,—
 “स्त्रीयधर्मतनयदुनस्थितो
 नाकनायकपुरोहितः शुभः ॥”
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 नाकी, [न्] पुं, (नाकः खर्गो वासस्थानत्वेना-
 स्थस्येति । नाक + इनिः ।) देवता । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्मपुरे । ६ ।
 “देवाकर्ण्य नाकिनां पुरि वृषां लोके पुरे
 भोगिनाम् ॥”)
 नाकुः, पुं, (नहतेऽनेनेति । नम + “फलिदाटि-
 नमिमनिजनां मुकपटिनाकिधतश्च ।” उर्वा
 १ । १६ । इति उः घातोर्नाकिः । इकार उच्चा-
 रणार्थः ।) वस्त्रिकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
 मुनिविशेषः । पर्वतः । इति मेदिनी के, २७ ॥
 नाकुलः, पुं, (नकुलस्य गोत्रापत्यम् । नकुल +
 “नकुलकट्टिङ्गिङ्गुवभ्यश्च ।” ४ । १ । ११४ ।
 इत्यञ् ।) नकुलपुत्रः । इति विद्वान्नाकौसुदी ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ५२ ।
 “श्रवराः कुलजाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।
 नकुलः सहदेवश्च वामं पंचं समाश्रिताः ॥”
 तन्मविशेषे, स्त्री । यथा, जून्मपुराणे ।

नागं

“एवं सम्बोधितो बभौ माघवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहश्लाक्षाधि केष्टवीरुपि शिखरितः ।
 कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथाभ्यानि सहस्रशः ॥”
 नकुलस्येदम् । तस्येदमित्यञ् । नकुलस्यैकमिति
 चि ॥ (न आकुलः इति विग्रहे । अनाकुलश्च ।
 नाकुली, स्त्री, (नकुलेन इष्टा पीता वा । नकत +
 अञ् + ङीप् ।) कुक्षुटीकन्दः । राक्षा । चक्रिका
 इति मेदिनी । के, १०१ ॥ यवतिक्ता । श्वेतकण्ट
 कारी । कन्दविशेषः । नाद इति ख्याता
 तत्पर्यायः । सर्पगन्धा २ सुगन्धा ३ रक्त
 पत्रिका ४ ईश्वरी ५ नागगन्धा ६ अहिस्तक
 सरसा ७ सर्पादनी ८ बालगन्धा ९० । अक्ष
 गुण्याः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम्
 त्रिदोषानेकविघनाशिवश्च । इति राजनिर्घण्टः
 नाचञ्, स्त्री (नचञ्च्येदमिति । नचञ्च + “तस्ये
 दम् ।” ४ । ३ । १२० । इति अञ् ।) नचञ्च
 सम्बन्धि । (यथा, सूत्र्यसिद्धान्ते । १४ । १५ ।
 “भचक्रभ्रमणं गित्वं नाचञ्चं दिनसुच्यते ।
 नचञ्चान्ता मासास्तु ज्ञेयाः पञ्चान्तयोगतः ॥”
 मासविशेषे, पुं । स च द्विविधः । सप्तविंशति
 नचञ्चात्मक एकः । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “नचञ्चसत्राययनानि चैन्दो-
 मानेन कुर्याद्भगवत्कामकेन ॥”
 सप्तविंशतिनचञ्चात्मकेन ।
 “सर्वेर्षपरिवर्तेश्च नाचञ्च इह चोच्यते ।
 सप्तविंशतिनचञ्चावच्छिन्नो नाचञ्चः । अथ
 प्रयोजनं नचञ्चसत्रादौ । जन्मनचञ्चे श्रुतिर्भौम
 वारयोगे मनोदुःखदाने च । यथा, दीपि-
 कायाम् ।
 “जन्मन्यर्चे यदि स्यातां वारी भौमश्रुतेश्चरी ।
 स मासः कलसो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”
 द्वितीयः षष्टिदश्यात्मकनचञ्चभोगकालरूपदिन-
 चिंशदात्मकः । यथा, सूत्र्यसिद्धान्ते । १ । १२
 “नाङ्गीषट्या तु नाचञ्चमहोरात्रं प्रचक्षते ।
 तन्निंश्रता भवेन्मासः सावनीऽर्कोऽद्वैतेषुथा ॥”
 द्वितीयस्य प्रयोजनं आयुर्गणनायाम् । यथा,
 “आयुर्दाये स्तुतं प्राज्ञैर्नाचञ्चं षष्टिनाडिकम् ॥
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 नाचञ्चिकः, पुं, (नचञ्चादागतः । नचञ्च + ठञ् ।
 नाचञ्चमासः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “नचञ्चगायनेनैव नाचञ्चिक उदाहृतः ॥”
 नाचञ्चिकी, स्त्री, (नाचञ्चिक + ङीष् ।) नचञ्च
 दशा । यथा । “कलौ नाचञ्चिकी दशा ॥” इति
 ज्योतिषम् । अस्या विवरणं दशाशब्दे ऋषयम्
 नचञ्चसम्बन्धिनि, चि ॥
 नागं, स्त्री, (नगे पर्वते भवम् । नग + अञ् ।
 रङ्गम् । वीचकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “नागं महाबलं चीवं पिष्टं योगेश्वरीवकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 करणविशेषः । इति मेदिनी । के, ६ । नाग
 करणजातफलम् । तथा,—

नागः

“नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
वक्रोक्तिजाषी नितरां कुशीलः ।
क्रोधाभिवन्तापितबन्धुवर्गो
भर्गोपमः स्यात् किल रङ्गभूमौ”
इति कोडीप्रदीपः ॥

रङ्गवीर्यकार्यं क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । पाक-
हीनयोस्तयोर्दोषो यथा,—
“पाकहीनो नागवज्रौ कुष्ठगुल्मवजाकरौ ।
मेघपाकुरौ वातकफन्द्युकरौ पुनः ॥”
तयोर्भारणं यथा,—
“अश्वत्थिश्चात्कचूर्णं चतुर्थंशेन निःक्षिपेत् ।
वृत्पाके विवृते नागे लौहद्वयां च चालयेत् ॥
याम्नेन भवेत्सक्तं तत्तुल्याश्च मनःशिलाम् ।
काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दण्डपुटेन च ॥
खाङ्गशीतं पुनः पृष्ट्वा शिलया काञ्चिके न च ॥
पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं चक्षुःभिः पुटेर्हतिः ॥”
नागः सिन्दूरवर्णाभो म्रियते सर्वकार्यक्षत् ।
सतिक्तमधुरो नागो नृतो भवति भस्मसात् ॥
आयुःकीर्तिं वीर्यवृद्धिं करोति सेवनात् सदा ।
रोगान् हन्ति नृतो नागो वज्रवद्गुणकारकः ॥”
इति सुखबोधः ॥

नागः, पुं, (नागे भवः । नाग + अण् । यद्वा, दृष्ट-
व्यस्मात् विधाभिनेति । दृष्ट + “दृष्टेर्गो लोपो-
दश्च नः ।” उणां ५ । ६१ । गः । अन्तलोपः ।
इत्य नः । बाहुलकात् नकारस्य ना ।) पन्नगः ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ६६ ।
“नयद्बुधं विषं नागाः क्षीरोदाश्च समुत्थितम् ॥”)
इक्षी । (यथा, रघुः । ४ । ८२ ।
“भजे भिन्नकटेर्नागैरन्यानुपरोध येः ॥”)
क्रूरपारी । मेघः । नागकेशरः । पुन्नागः ।
नागदन्तकः । सुस्तकः । देहानिलप्रभेदः ।
“उत्तरे नाग इत्युक्तो नीलजीवतसन्निभः ॥”
इति शारदातिलकटीका ॥
उत्तरपदस्थिते श्रेष्ठः । इति मेदिनी । गे, १० ॥
(शेषकम् । अस्योत्पत्तिर्नामानि गुणाश्च ।
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु सुमोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो वृणाम् ॥”
“नागस्तु नागशततुल्याबलं ददाति
याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदोषयति कामबलं करोति
नृत्यश्च नाशयति सन्ततसेवितः धः ॥
पाकेन हीनौ किलवज्रनागौ
कुष्ठानि गुल्माश्च तथातिकष्टान् ।
कण्ठं प्रमेहानिलसादशोयः
भगन्दरादीन् कुष्ठतः प्रयुक्तौ ॥”)
ताम्बूली । देहप्रभेदः । इति नानार्थटीकायां
भरतः ॥ पर्वतविशेषः । (यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । २ । २८ ।
“शङ्खदोऽथ ऋषभो ह्यथो नागस्तथापरः ।
बाणाक्षराद्याश्च तथा उत्तरे केसराक्षजाः ॥”)
नागे गिरौ चन्दनादितुरौ वा भवः । न गच्छ-

नागः

तीति अगः न अगः नागः इति वा । तच्चक-
ककोटप्रभृतिर्देवयोनिर्मसुखाकारः पञ्चालाङ्गुल-
युक्तः । इति भरतः ॥ तत्पञ्चायः । काप्रवेयः ।
२ । इत्यमरः । १ । ८४ ॥ नागोत्पत्तिर्यथा,—
“दृष्टता ब्रह्मणा दृष्टिं मरीचिः दृष्टिकारकम् ।
प्रथमं मनसा ध्यातस्तस्य पुत्रस्तु काश्यपः ॥,
तस्य दाक्षायणी भार्या कहुर्नाम शुचिक्षिता ।
मारीचो जनयामास तस्यां पुत्रान्महाबलान् ॥
अनन्तं वासुकिश्चैव कम्बलश्च महाबलम् ।
कर्कोटकश्च राजेन्द्र ! पद्मं चान्यं सरीसृपम् ॥
महापद्मं तथा शङ्खं कुलिकाश्चापराजितम् ।
एते काश्यपदायादाः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।
एतेष्वानु प्रकृत्या तु इदमापूरितं जगत् ॥
कुटिला हीनकर्मोणक्षीण्णास्योत्यवियोज्यकाः ।
दृष्ट्वा संदृश्य मनुष्यान् भस्म जुष्यः चण्डाद्भुवम् ॥
शब्दगामो यथा स्वर्णं मनुष्याणां नराधिप ! ।
अदृश्यन्नि जायेत क्षयः परमदाहयः ॥
आत्मनस्तु क्षयं दृष्ट्वा प्रजाः सर्वाः समन्ततः ।
जम्भः शरणां शरणां परन्तु परमेश्वरम् ॥
इमं सेवार्थमुद्दिश्य प्रजाः सर्वा महीपते ! ।
जुषुः कम्बलजं देवं पुराणं ब्रह्मसंश्रितम् ॥
देवा जुषुः ।
देव देवेश लोकानां प्रकृतिः परमेश्वर ।
आदि नस्तीत्यादर्थेभ्यो भुजङ्गानां महात्मनाम् ॥
अदृश्यन्नि ये देव ! प्रश्रियुवरगा दृष्ट्वा ।
मनुष्यां नृगयूथं वा तत् सर्वं भस्मसाद्भवेत् ॥
त्वया दृष्टिः क्षता देव नीयते सा भुजङ्गमेः ।
एतज्ज्ञात्वा तु दुर्वृतं तत् क्रुद्धं महामते ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं रक्षां विधास्यामि भवतीर्नां न संशयः ।
ब्रह्मं स्वानि धिष्टानि प्रजापालाः ससाध्वर्षाः ॥
एवमुक्त्वाः प्रजाप्तेन ब्रह्मण्यक्तस्पर्तिना ।
आगतास्तु प्रजास्वायत्तानाहूय भुजङ्गमान् ॥
प्रश्राप परमक्रुद्धो वासुकिप्रमुखांस्तथा ।
ब्रह्मोवाच ।
यतो मत्प्रभवान्निव्यं क्षयं नयत मानुषान् ॥
भवान्तरे तथान्यस्मिन्नातुः श्रापात् सुदाहयान् ।
भवितातिक्षयो घोरो नूनं स्वायम्भुवान्तरे ॥
एवमुक्त्वास्तु वेपन्तो ब्रह्मणा भुजङ्गीतमाः ।
निपत्य पादयोस्तस्य इदंस्फुटं चक्षदा ॥
नागा ऊषुः ।
भगवन् ! कुटिला जातिरस्माकं भवता क्षता ।
वियोज्यत्वं क्रूरत्वं दक्षस्त्वत्वं नक्षथा ॥
सम्यादितं त्वया देव इदानीं श्रमयाच्युत ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि नाम मया दृष्टा भवन्तः कुटिलाश्रयाः ।
ततः किं मनुष्यान्निव्यं भक्षयिष्यं गतवथाः ॥
नागा ऊषुः ।
मर्यादां क्रुद्ध देवेश ! स्वानश्चैव पृथक् पृथक् ।
नामानां वचनं श्रुत्वा देवो वचनमब्रवीत् ॥
अहं करोमि वो नागाः समयं मनुजेः सद्यः ।
तदेकमनसः सर्वे श्रेयुषं मम प्रासनम् ॥

नागः

पातालं वितलश्चैव सुतलाख्यं तृतीयकम् ।
दत्तं वै वस्तुकामानां यद्दं तच्च गमिष्यथ ॥
तच्च भोगान् बहुविधान् सुभ्रह्मं मम प्रासनात् ।
तिष्ठन् सप्रमं यावद्वाच्यन्तस्ते पुनः पुनः ॥
ततो वैवस्वतस्यादौ काश्यपेया भविष्यथ ।
दायादाः सर्वदेवानां सपर्यस्य च धीमतः ॥
तदा प्रकृतिर्भ्यः सर्वा भोक्ष्यते चित्रभाशुना ।
भवतां नैव दोषोऽर्थं भविष्यति न संशयः ॥
ये वै क्रूरा भोगिनो दुर्विनीता-
स्तेषामन्तो भविता नाशयेत ॥
कालं प्राप्तं भक्षयिष्यं दृष्ट्वा
तथा परान् चापस्ततो मनुष्यान् ॥
मन्वीषधैर्गांसुभ्रह्मलेश
वह्निर्दृष्टा मानवा ये चरन्ति ।
तेषां भीतैर्द्विर्नितयं नचान्य-
चिन्तवं कार्यं चान्यथा वो विनाशः ॥
इतीरिते ब्रह्मणा ते सुभ्रजा
जम्भुः स्थानं ज्जातलाख्यं हि सर्वं ।
तस्युर्भोगान् सुभ्रमानाः समग्रान्
रसातले जीलयाम् स्थितास्ते ॥
एवं श्रापं ते तु जम्भा प्रसादश्च चतुर्मुखात् ।
तस्युः पातालनिलये सुदितेनात्तरात्मना ॥
एतत् सर्वं पञ्चम्यां तेषां जातं महात्मनाम् ।
अतस्त्रियं त्रिधिर्न्या सर्वपापहरा शुभा ॥
एतस्यां संयतो यस्तु अन्तस्तु परिवर्त्येत् ।
क्षीरेण चापयेन्नागांस्तस्य यास्यन्ति मित्रताम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
एषां शिवभूषणप्रसायं यथा,—
“वासुक्वाद्याश्च ये सर्पा यथास्थानश्च ते हरम् ।
भूषयाश्चक्रुस्त्रयश्च शिरोबाह्यादिषु इतम् ॥”
इति कालिकापुराणे शिवविवाहे १८ अः ।
कम्बलान्तरनागयोः सरस्वत्या गानवरप्राप्ति-
विवरणं यथा,—
“एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती ।
प्रत्युवाच महात्मानं नागमन्तरं ततः ॥
सरस्वत्युवाच ।
वरन्ते कम्बलभ्रातः । प्रयच्छास्युरगाधिप ! ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्धते ॥
अन्तर उवाच ।
सहायं देहि देवि ! त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे ।
समस्तस्वरसम्पद्भुभयोः संप्रयच्छ च ॥
सरस्वत्युवाच ।
सप्त खरा ग्रामरागाः सप्त पन्नगसत्तम ! ।
गीतकानि च सप्तैव तावत्तथापि सृष्ट्वनाः ॥
तानाञ्चैकोनपञ्चाशत्तथा ग्रामजयश्च यत् ।
एतत् सर्वं भवान् गाता कम्बलश्चैव ते सखा ॥
ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजङ्गेश्वर परन्तथा ।
चतुर्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ॥
यतित्रयं तथा तोत्रं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥
एतद्भवान् मत्प्रसादात् पन्नगेन्द्रापरश्च यत् ।
अस्यान्तर्गतमापन्नं स्वरवज्रनयोश्च यत् ॥
तदश्रेयं मया दत्तं भवतः कम्बलस्य च ।

नागके

यथा नान्यस्य भूर्लोकं पाताले वापि पन्नगः ।
प्रणेतारौ भवन्तौ च सर्वस्यास्य भविष्यतः ।
पाताले देवलोके च भूर्लोकं चैव पन्नगौ ॥
इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वजिज्ञा सरस्वती ।
जगामादर्शनं सद्यो नागस्य कमलेक्षणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

कालियवधनागहने दोषो यथा,—
“नहंशजातान् सर्पांश्च हन्ति यो मानवाधमः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भविता तस्य निश्चितम् ॥
मत्पादपद्मचिह्ने यः करोति दृष्टताडनम् ।
द्विगुणं ब्रह्महत्याया भविता तस्य क्लिप्तम् ॥
त्वन्दीर्यास्यति तस्मिन्नात् श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
वशायुर्वशसां हानिर्भविता तस्य निश्चितम् ॥
ध्रुवं वर्षशतं कालसूत्रं यास्यति मद्भिया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अः ॥
वास्तुनागमुद्घिर्यथा,—

“वास्तुप्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन श्रेते खलु नित्यकालम् ।
त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्तं पार्श्वं
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥
भाद्रादिके वासवदिकृशिराः स्या-
न्नागादिकेषु त्रिषु यान्यमूर्द्धा ।
प्रत्यकृशिराः स्यात् खलु फासगुनादौ
श्रेष्ठेऽदिकौवैरशिराः स नागः ॥

मूर्द्धि घाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः ।
जघनेऽर्थस्य विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे ॥
गर्भं नागोऽसंशुद्धौ हे चेद्दक्षिणपश्चिमे ।
त्रिशालं पूर्वतो हीनं कुर्याद्वा सौम्यवर्जितम् ॥
केचिद्दक्षिणभागे तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः ।
न कोशेषु गृहं कुर्यान्नाप्यन्धे नापि मध्यतः ॥
कोशे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं भवेत् ।
मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विर्वर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नागकन्दः, पुं, (नाग इव कन्दं मूलं यस्य । दृष्ट-
मूलत्वादेव तथात्वम् ।) हस्तिकन्दः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकर्णः, पुं, (नागकर्ण इव आहतिः पर्येऽस्थ-
स्येति । अच् ।) रक्षोरखः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नागकिञ्जल्कः, स्त्री, (नागस्यैव किञ्जल्को यस्य ।)
नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागकुमारिका, स्त्री, (नागस्य कुमारीव । कन्
टाप् पूर्वस्येत् ।) गुडची । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरोऽस्य ।) नाग-
केशरवृक्षः । इति भरतः ॥ (यथा, हारीते
चिकित्सितस्थाने १० अध्याये ।

“नलशैलेयकं पृक्का पद्मकं नागकेशरम् ॥”)

नागकेशरः, पुं, (नागस्यैव केशरो यस्य ।) पुष्यवृक्ष-
विशेषः । नागेश्वर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
चाम्प्योः २ केशरः ३ काञ्चनाङ्गयः ४ । इत्यमरः ।
२।४।६५ ॥ केशरः ५ नागकेशरः ६ । इति

नागद

भरतः ॥ किञ्जल्कः ७ नागकिञ्जल्कः ८ नागीयः ९
काञ्चनम् १० सुवर्णम् ११ हेमकिञ्जल्कः १२
रक्तम् १३ हेम १४ पिङ्गरः १५ फणिकेशरः १६
पन्नगकेशरः १७ । तत्पुष्यगुणाः । अख्योष्ण-
त्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवस्तिपातामय-
कृच्छ्रशीघ्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तन्नामगुणाः ।

“नागपुष्यः स्मृतो नागः केशरो नागकेशरः ।
चाम्प्यो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाङ्गयः ॥
नागपुष्यं कथायोष्यं रूपं लज्जामपाचनम् ।
खरकच्छूलास्त्रेऽहर्हिह्वलासनाशनम् ॥
दौर्गन्धकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥”
जिजातकं नागकेशरसंयुक्तं चतुष्पातकं भवति
यथा,—

“त्वगलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धिज्जिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चतुष्पातकमुच्यते ॥
तद्द्वयं रोचकं रूपं तीक्ष्णोष्णं सुखगन्धकृतम् ।
लघु पित्ताग्निद्वयं कफवातविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

नागगन्धा, स्त्री, (नागस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
नाकुलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नाकुली-
शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

नागगर्भं, स्त्री, (नागः सौसकं गर्भं उत्पत्ति-
कारणं यस्य ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागच्छन्ना, स्त्री, (नागस्य फणिव हृत्त्रं ह्लादनं
पत्रे यस्याः ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागजं, स्त्री, (नागात् सौसकात् जायते इति ।
जन + डः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रङ्गम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ नाग-
जाते, त्रि ॥

नागजिह्वा, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य जिह्वेव ।)
शारिवा । अन्नमूलम् । इति रत्नमाला ॥

नागजिह्विका, स्त्री, (नागस्य जिह्वेव रक्तता
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मनः-
शिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोका नागजिह्विका ।
नैपाली कुन्टी गीला शिला दिशौषधिः
स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

नागजीवनं, स्त्री, (नागः सौसकं जीवनं यस्य ।)
वज्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥

नागदन्तः, पुं, (नागस्य गजस्य दन्तः ।) हस्ति-
दन्तः । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । १६ ।
“द्वीपिचर्मैवावन्हृत्त नागदन्तहतत्सरः ॥”

नागदन्तः साधनत्वेनाख्यस्येति अच् ।) गृहान्त-
गर्तदारु । इति मेदिनी । तै, २०१ ॥ दंतिया
इति दाह्या इति च भाषा ॥

नागदन्तकः, पुं, (नागदन्त + स्वार्थे कन् ।) नाग-
दन्तः । (नागदन्तेन कायतीति । कै + कः ।)
भित्तिदारुद्रव्यम् । तत्पर्यायः । निर्यूहः २ ।
इति जटाधरः ॥

नागप

नागदन्तिका, स्त्री, (नागस्य सर्पस्य दन्त इव
पीडादायकं पत्रं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।
दृष्टिकाली । इति रत्नमाला ॥ विहिटौ इति
भाषा ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागस्य गजस्य दन्त इव
फलदाकारे यस्याः । डीप् ।) कुम्भा । श्री-
स्तिनी । इति मेदिनी । तै, २०१ ॥ इति
शुक्ला इति भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । विशाला
पर्वपुष्पी ३ विषौषधी ४ शुक्लपुष्पा ५ इम-
दन्ताडा ६ काञ्चरी ७ कामदूतिका ८ । इति
रत्नमाला ॥ श्वेतपुष्पा ९ मधुपुष्पा १० विशो-
धिनी ११ नागस्मोता १२ विशालाक्षी १३
नागच्छन्ना १४ विषचञ्चया १५ सर्पपुष्पी १६
शुक्लपुष्पी १७ खादुका १८ श्वेतदन्तिका १९
श्वेतपुष्पी २० सर्पदन्ती २१ नागिनी २२
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । रूप-
त्वम् । वातकफगुल्मशूलोदरव्याधिकच्छरो-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागदन्ती, स्त्री, (नागो दन्त्यतेऽनयेति । दन् +
स्तुट् + डीप् ।) सुदृक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्बूः २ जाम्बवती ३ दृक्का ४ रक्तपुष्पा ५
जाम्बवी ६ मलङ्गी ७ दुर्द्धवा ८ दुःसहा ९
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कटु-
त्वम् । त्रिदोषोदराधानरोगनाशित्वम् । कोष्ठ-
शोधनकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
तन्नामगुणाः ।

“विज्ञेया नागदन्ती बला मोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च ।
बला मोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।
मृत्रलक्ष्मणान्नसो नाशयेष्वालगर्हभम् ॥
सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनौ ।
जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

नागदन्तोपमं, स्त्री, (नागदन्तस्य ताम्बूला उपमं
यत्र ।) परुषफलम् । इति रत्नमाला । (परुष
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

नागदः, पुं, (नागप्रियो इवृचः ।) समन्दुभा
इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिञ्ज इति भाषा ॥

नागनिर्यूहः, पुं, (नाग इव निर्यूहो नागदन्तः ।
नागदन्तकः । इति जटाधरः ॥

नागपञ्चमी, स्त्री, (नागप्रिया पञ्चमी । शक
पार्थिवादिवत् समासः ।) आषाढी हस्त
पञ्चमी । तत्र मनसापूजा कर्तव्या । यथा,—
“देवीपुराणे ।

“सुप्ते जगद्गने ह्यस्य पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्नसादेवीं कुञ्जीविटपसंस्थिताम् ।
पद्मनाभे गते श्रय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”

मनसादेवीं विषहरीम् । कुञ्जी सिञ्जह्वः
देवैरिति सद्यार्थे ढृतीया ।

‘देवीं सम्पुष्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागानन्ताद्यात् महोरगात् ॥’

नागपा

क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविधापहम् ।
मन्वाध्यायनम् । यथा, पद्मपुराणि ।
‘देवीमन्वामहोर्वा शशधरवर्णा चारुकाणिं
वदायां
इंसाकृदासुदारामरुणितवसर्गा सन्दी सन्-
दैव ।
क्षीराणां मन्विताङ्गी कनकमणिगणैर्नागरै-
रनेके-
र्वन्देहं साधनागासुवज्जुचयुगलां भोगिनीं
कामरूपाम् ॥’

पुराणान्तरे ।
‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तप्तकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः ॥
शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तप्तकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ॥
रेरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥
गारुडोऽपि ।

‘अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
यथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रश्च शङ्खकम् ॥
शालीयं तप्तकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यनेतानसितामागान् दृष्टुस्तो दिवं ब्रजेत् ॥’
अथ च ।

योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माखं सचराचरम् ।
व्यवधारयेन्मूर्तिं तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
एतेन प्रयवपूर्व्येण मत्स्यपुराणोक्तेनागन्तं पूज-
यत् ॥ रत्नाकरे ।

पिपुमहस्य पन्नाणि स्यापयेद्भवनोदरे ।
यथापि तदानीयात् ब्राह्मणाश्चैव भोजयेत् ॥
पद्ममहस्य निम्बस्य ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पद्मा, स्त्री, (नागदमनं पद्मं यस्याः । टाप् ।)
नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मी, स्त्री, (नागवत् पद्मं यस्याः । ङीष् ।)
पद्मिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मः, पुं, (नागवत् पद्मं स्थानं यस्य ।) षोडश-
तिग्वान्तर्गततृतीयबन्धः । तस्य लक्षणं
था,—

गदी खन्वे तथा हस्ते त्रिपेङ्गिङ्गं भगे लघु ।
मयेव् कास्तुको गारीं बन्धो नागपदो मतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पाशः, पुं, (नागपाश इव आकृतिरख्य-
ति । अच् ।) स्त्रीयां करणम् । (नागः पाश
।।) वरुणायुधः । इति मेदिनी । श्रे, ३५ ॥

पाशेऽप्यावर्तमानु नागपाश इति ख्यतः ।
अप्यस्मिन्मयो दद्यान्नागपाशमथापि वा ॥”
इत्यागमः ॥

उदितं नागपाशिनं सुकुटीभीषजाननम् ॥
इति देवीपुराणीयदुर्गाध्यायनम् ॥

पाशकः, पुं, (नागपाश इव प्रतिष्ठतिः । “इवे
वज्रतो ॥” ५ । ३ । ६६ । इति कन् । यद्वा,
नागपाश इव कायतीति । के + कः ।) रति-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

अङ्गादयमध्यासां हस्ताभ्यां धारयेत् कुचौ ।

नागव

रमेतिःशङ्कितः कामो बन्धोऽर्थं नागपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

नागपुरं, स्त्री, (नागनामकं पुरम् । शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) देशविशेषः । तद्विवरणं
यथा,—

“अटाजूटात् पपातोर्द्धे मेरोरुक्षणात्ततोऽगम्यु ।
देवैः परिहृता गङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् ॥
मन्दरश्चैव कैलासं हिमवन्तश्च पर्वतम् ।
तामायास्त्रीन् रोधाय खलीषो नाम दानवः ॥
पार्वतं रूपमास्थाय वर्षाणाम् शतैर्हिजाः ।
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ॥
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं तं भगीरथः ।
समारुह्यागमन्तश्च यत्र दह्या भगीरथो ॥
तेन नागेन तं देवं संविदायै स सङ्गतः ।
शतधा तं समाधाय च्छुद्धैरावतो गजः ॥
महोत्तलं समापेदे स बावनागसाङ्गयम् ॥
तस्मात् आषटनाङ्गिमा अभून्नागपुरं वरम् ॥”

इति वङ्गपुराण्ये गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
नागपुष्यः, पुं, (नागस्य हस्तिनो मद्गन्धयुक्तं
पुष्यं यस्य ।) पुन्नागपुष्यः । नागकेशरः ।
(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ४० ।
“पुन्नागैर्नागपुष्यैश्च लज्जुषैः पनसैस्तथा ॥”
अस्यकः । इति मेदिनी । पे, २५ ॥ (पुन्नाग-
पुष्ये तु स्त्री । तत्र गुणा यथा,—

“नागपुष्यं कषाथोष्णं रुचं लज्जामपाचनम् ।
ज्वरकण्ठवास्त्रोद्दह्निं हृत्कालनाशनम् ॥
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीर्यपक्वपित्तविधापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नागपुष्यफला, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्यैव पुष्य-
फले यस्याः ।) कुशास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
नागपुष्यिका, स्त्री, (नागस्य पुष्यमिव पुष्यं
यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) खण्ड-
युषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागपुष्यी, स्त्री, (नागस्य नागकेशरस्य पुष्यमिव
पुष्यं यस्याः । ङीष् ।) नागदमनी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (पर्व्यायोऽस्या यथा, भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“नागपुष्यी अंतपुष्या नागिनो रामकृत्तिका ॥”
अस्या गुणा । यथा,—
“नागिनी रोचनी तित्ता तीक्ष्णोष्णा कषपित्त-
शुत् ॥”)

नागपलः, पुं, (नागस्य पुन्नागस्यैव पलं यस्य ।)
पटोकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागबन्धुः, पुं, (नागानां हस्तिनां बन्धुरिव प्रिय-
त्वात् ।) अन्धत्वदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
नागानां वासवश्च ॥

नागबलः, पुं, (नागानामिव बलं यस्य ।) भीम-
सेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य नाग-
वलात्तिकाया । यथा, महाभारते । १ । १२८ ।
६५—७० ।

“एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रथभाषत ।
यदि नागेन्द्र ! तुष्टोऽसि किमस्य धनसचयेः ॥

नागमा

रसं पिबेत् कुमारोऽर्थं त्ववि प्रीति महाबलः ।
बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुच्छं प्रतिष्ठितम् ॥
यावत् पिबति बाजोऽर्थं तावदस्मै प्रदीयताम् ।
एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रथभाषत ॥
ततो भीमस्तदा नागेः क्षतसहस्रयनः सुषिः ।
प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥
एकोऽप्यासात्ततः कुच्छं पिबति स महाबलः ।
एवमष्टौ च कुच्छानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः ॥
ततस्तु शयने दिव्ये नागरसे महाभुजः ।
अश्रित भोमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥”
तथा च तत्रैव । १ । १२६ । १६—२१ ।
“ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रथमुध्यत पाण्डवः ।
तस्मिंस्तदा रसे जीर्णं सोऽप्रमेयबलो बली ॥
तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते सुभङ्गमाः ।
सान्त्वयामासुरन्त्या वचनश्चेदमब्रुवन् ॥
यत्ते प्रीतो महाबाहो ! रसोऽर्थं वीर्यसंभृतः ।
तस्मान्नागायुतबलो रथोऽप्युच्यो भविष्यति ॥”
हस्तिपुराण्यवतति, वि ॥

नागबला, (नागस्यैव बलं यस्याः ।) बलाप्रभेदः ।
गौरक चाडलिया इति गुणशुकरौ इति ककहौ
इति च भाषा ॥ (यथा, गारुडे १०६ अध्याये ।
“अभ्या नागबला चर्चं आसकासादिनुद्वेषत् ॥”)
तत्पुष्पायः । गाङ्गेरुकी २ भासा ३ इत्यगवे-
धुका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ गाङ्गे-
रुकी ५ गौरस्ततकुला ६ । इति भरतः ॥ भद्रो-
दनी ७ खरगन्धा ८ चतुःपला ९ महोदया १०
महापद्मा ११ महाशाखा १२ महापद्मा १३
विन्ददेवा १४ अजिटा १५ देवदक्षा १६ महा-
गन्धा १७ चण्डा १८ । अस्या गुणाः । मधु-
रान्तात्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । गुदत्वम् ।
कण्ठ तिकुष्ठवातत्रयपित्तनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ क्षिण्णत्वम् । आयुष्यत्वम् । दृष्य-
त्वम् । ग्राह्यत्वम् । लज्जुशीलचयरोगेषु हित-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नागभृत्, पुं, (नागः क्रूरचारी सन् विभर्ति
आत्मानमिति । भृ + कृप् ।) बुद्धुषर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

नागमज्जः, पुं, (नागिणु हस्तिणु मज्जः ।) येरावतः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नागमाता, [म] स्त्री, (नागानां हस्तिनां
मातेव भूषकत्वात् ।) मनःशिला । इति शिम-
चन्द्रः । ४ । १२६ ॥ (नागानां सर्पाणां माता ।)
मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ब्रह्मवेवर्ते । २ । १ । ६७ ।

“नागेश्वरस्थानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहनी ॥”
सुरवा । इयं हि सागरोक्षजनसमये हनुमत्तः
परीक्षार्थं देवैरादिष्टा तस्य विघ्नमाचरितुं गता
तेन वञ्चिता च । यथा, रामायणे । ६ । १ । ३६ ।
“ततो देवाः सगन्धर्वाः विद्वाश्च परमर्षयः ।
अब्रुवन् सूर्यसङ्गाशां सुरवां नागमातरम् ॥”
यथा, च अध्यात्मरामायणे । ६ । १ । ८—२४ ।

नागरं

“दृष्टानिलसुतं देवा गच्छन्तं वायुवेगतः ।
 परीक्षार्थं सखस्य वानरस्येदमब्रुवन् ॥
 गच्छन्ति महासत्त्वो वानरो वायुविक्रमः ।
 लङ्कां प्रवेष्टुं शक्तो वा न वा जानीमहे बलम् ॥
 एवं विचार्य नागानां मातरं सुरसाभिधाम् ।
 अन्नवीहेवतादृष्टः कौतूहलसमन्वितः ॥
 गच्छ त्वं वानरेन्द्रस्य किञ्चिद्विन्नं समाचर ।
 ज्ञात्वा तस्य बलं बुद्धिं पुनरेहि त्वरान्विता ॥
 इत्युक्त्वा सा ययौ शीघ्रं हनुमद्विघ्नकारणात् ।
 आहत्य मार्गं पुरतः स्थित्वा वानरमब्रवीत् ॥
 एहि मे वदन् शीघ्रं प्रविशस्व महामते ।।
 देवैस्त्वं कल्पितो भव्यः क्षुधासम्पीडितात्मनः ॥
 तामाह हनुमान् मातरं रामस्य शासनात् ।
 गच्छामि जानकीं त्रुष्टुं पुनरागम्य सत्वरः ॥
 रामाय कुशलं तस्याः कथयित्वा त्वदाननम् ।
 निवेष्ट्ये देहि मे मार्गं सुरसायै नमोऽस्तु ते ॥
 इत्युक्त्वा पुनरेवाह सुरसा क्षुधितास्यहम् ।
 प्रविश्य गच्छ मे वक्तुं नोचेत् त्वां भक्षयाम्यहम् ॥
 इत्युक्तो हनुमानाह सुखं शीघ्रं विदारय ।
 प्रविश्य वदन् तेऽद्य गच्छामि त्वरयान्वितः ॥
 इत्युक्त्वा योजनायामदेहो भूत्वा पुरः स्थितः ।
 दृष्ट्वा हनुमतो रूपं सुरसा पञ्चयोजनम् ।
 सुखं चकार हनुमान् द्विगुणं रूपमादधत् ॥
 ततश्चकार सुरसा योजनानाञ्च विंशतिम् ।
 वक्तुं चकार हनुमांश्चिद्व्योयोजनसम्मितम् ॥
 ततश्चकार सुरसा पञ्चाशद्व्योयोजनायतम् ।
 वक्तुं तदा हनुमांस्तु बभूवाङ्गुलसन्निभः ॥
 प्रविश्य वदन् तस्याः पुनरेव पुरः स्थितः ।
 प्रविष्टो निर्गतीऽहं ते वदन् देवि । ते नमः ॥
 एवं वदन् दृष्ट्वा सा हनुमन्मथाब्रवीत् ।
 गच्छ साधय रामस्य कार्यं बुद्धिमतां वर ! ॥
 देवैः सम्पूजिताहं ते बलं जिज्ञासुभिः कपे ! ।
 दृष्ट्वा सीतां पुनर्गत्वा रामं त्रस्यसि गच्छ भो ॥”
 कहः । इति महाभारतम् ॥)
 नागमारः, पुं, (नागं मारयतीति । ऋ + शिच् +
 अण् ।) केशराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 हस्तिमारके सर्पमारके च त्रि ॥
 नागयष्टिः, स्त्री, (नागाधिष्ठिता यष्टिः ।) पुष्करिण्यादिस्थितकाष्ठविशेषः । रङ्काठ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । नागाञ्जला २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हयश्रीर्षे ।
 “वैशवं वारुणश्चैव पुत्रागं नागकेशरम् ।
 वज्रुलं चन्द्रकक्षेव विष्णुश्चैवाथ खादिरम् ॥
 एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
 सवक्रकोटरं त्वक्ता तस्मात् कुर्व्यात् यथेष्टि-
 तम् ॥”)
 नागरं, स्त्री, (नगरे भवम् । नगर + अण् ।)
 मुखी । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि क्षुद्रं विवन्धुत् ।
 रुच्यं लघु खादुपाकं क्षिब्धोष्णं कफवातजित् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

नागरा

यथा च मासके । १२६ अध्याये ।
 “सुखीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
 चञ्चिन्त्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिखेत् ॥”
 सुक्ता । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ रतवन्धः ।
 इति विश्वः ॥ (कश्चित् पुं ।) नागरदेशीयाक्षरश्च ॥
 नागरः, पुं, (नागरो विदग्धस्तद्भ्रूवोऽप्यस्येति ।
 अच् ।) देवरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाग-
 रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, (नगरे भवः ।
 “तत्र भवः ।” ४।३।५३ । इत्यण् ।) विदग्धः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२३ ।
 “नागर गीतिरिवाचौ ग्रामस्थित्यापि भूयिता
 सुतशुः ।
 कस्तूरी न नगोदरवासवशाद्विखतामेति ॥”)
 नगरोद्भवः । इति मेदिनी । रे, १७२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । २ । ६ । ६६ ।
 “नागरा धृतराष्ट्रस्य सर्वे तत्र समाययुः ॥”
 नगरहितश्च । यथा, महाभारते । २।५।१२२ ।
 “धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्मन्त्रश्च नागरम् ॥”)
 नागरकः, पुं, (नागर एव । स्वार्थे कम् । यद्वा,
 नागरेण कायतीति । कै + कः ।) रतिवन्ध-
 विशेषः । यथा,—
 “ऊनमूलोपरि स्थित्वा योषिद्वृद्धयं यदि ।
 ग्रीवां धृत्वा कराभ्याश्च बन्धो नागरको मतः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 नागरक्तं, स्त्री, (नागहृतं रक्तम् ।) सिन्दूरम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४।१२७ ॥ नागस्य शीघ्रितश्च ॥
 नागरघनः, पुं, (नागर एव घनो सुक्ता ।)
 नागरसुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागर-
 सुक्ताशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)
 नागरङ्गः, पुं, (नागस्य नागसम्भूतस्य सिन्दूरस्यैव
 रङ्गो यस्य ।) वृक्षविशेषः । नारङ्गीखेचुरं गाच्छ
 इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥ तत्-
 पर्यायः । नारङ्गः २ नार्यङ्गः ३ नागरः ४
 रोरावतः ५ नागरकः ६ चक्राधिवासी ७ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्फलगुणाः । सुरभि-
 त्वम् । विपाके गुरुत्वम् । दुर्जरत्वम् । अत्यन्त-
 त्वम् । ईषणधुरत्वम् । उष्णत्वम् । वातविना-
 शित्वम् । तत्केशरगुणः । रुच्यत्वम् । वातहर-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 नागरसुक्ता, स्त्री, (नागर इव सुक्ता ।) सुक्ता-
 प्रभेदः । नागरसुक्ता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 नागरोत्था २ नागरादिघनसंज्ञका ३ चक्राङ्गा ४
 नादेयी ५ चूडाला ६ पिण्डसुक्ता ७ शिशिरा ८
 वृषभाङ्गी ९ कच्छरुहा १० चारुकेसरा ११
 उषटा १२ पूर्णकोष्ठसंज्ञा १३ कलापिनी १४ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषा-
 यत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरातिसारा-
 रूचिदृष्ट्यादाहभ्रमनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 नागराजः, पुं, (नागानां राजा । “राजाहःसखि-
 भ्यष्टम् ।” ५ । ४ । ६२ । इति टप् ।) शेषः ।
 अन्नम् । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

नागव

“पाताले नागराजं भुजगयुवतयो यस्य गार्ग्येण
 कौत्सिम् ॥”
 नागराजं, स्त्री, (नागरमिति आह्वा आस्य
 यस्य ।) मुखी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृति-
 रस्या मुखीशब्दे ज्ञातया ॥)
 नागरी, स्त्री, (नगरे भवा । नगर + अण् + ङीप् ।)
 कुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विदग्धा नारी ।
 यथा, उद्भूतः ।
 “हन्ताभीरीः सरतु स कथं संवृत्तो नागरीभिः ॥”
 नागरपत्नी । नगरभवे, त्रि ॥
 नागरकः, पुं, (नागं रवते साहस्रेण प्राप्नोतीति ।
 र गतौ + बाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) नाग-
 रङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नागरेणुः, पुं, (नागस्य सौसकस्य रेणुः ।) सिन्-
 रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नागरेयकः, त्रि, (नगरे भवः नगरस्थायं वा ।
 “कन्यादिभ्यो ङकच् ।” ४ । २ । ६५ । इति
 ङकच् ।) नगरसम्बन्धी । नगरस्थायमिति
 ऋषिप्रत्ययान्तात् स्वार्थे कः ॥
 नागलता, स्त्री, (नागः सर्पस्तद्वत् लता ।) लिङ्गम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नागलोकः, पुं, (नागानां लोकः ।) पातालम् ।
 इत्यमरः । १।१।११ ॥ (यथा, हरिवंशे । २२।८४ ।
 “रसातले स दृष्टेः नागलोकमिमं यथा ॥”)
 नागवल्लरी, स्त्री, (नाग इव दीर्घां वल्लरी ।) नाग-
 वल्ली । इति भावप्रकाशः ॥
 नागवल्लिका, स्त्री, (नागवल्लि + स्वार्थे कन् ।)
 नागवल्ली । इति रत्नमाला ॥
 नागवल्ली, स्त्री, (नाग इव दीर्घां वल्ली लता ।)
 ताम्बूली । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥ अस्याः
 पर्यायास्ताम्बूलवल्लीशब्दे गुणाश्च ताम्बूलशब्दे
 द्रष्टव्याः । सा च श्रीवाटात्कवाटादिनानाग्रामस्य
 स्थानभेदादेव भिन्ना ।
 “एकार्थेणा देशन्तुत्वाविशेषा-
 न्नानाकारं याति काये गुणे च ॥
 श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
 रसाद्या च रसा रुचा विपाके शिशिरा स्फुटा ।
 स्यादन्ववाटी कटुकाञ्चित्का
 तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
 विदाहपित्तास्रविकोपनी च
 विष्टम्भा वातनिवर्हणी च ॥
 सप्तमी मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी ।
 गुल्मीदराग्नाक्षरा रुचिद्विदीपनी परा ॥”
 अथ च ।
 “गुहागरे सप्तशिरा प्रविष्टा
 तत्पर्यापूर्वातिरसतिरथा ।
 सुगन्धितीक्ष्णा मधुरातिष्ठत्या
 सन्दीपनी पुंस्करा च बल्या ॥
 विरेचनी वक्त्रसुगन्धिकारिणी ।
 नाका याम्बसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुचा हिमा
 दाहशुत
 पिचोद्रेकहरा सुदीपनकरा बल्या सुखामोदिनी ॥

नागस्फो

सौभाग्यविवर्द्धिनी मङ्करी श्रेया सदा वल्लभा
 आधानविबन्धजिह्व कथिता वा मालवे तु
 स्थिता ॥
 त्विपुञ्जिका नाम कषायोष्णा कटुसुषुता ।
 आपकर्षा कषयस्य पित्तहृत्नाशनाश्रिणी ॥
 श्रेया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च वा ।
 पञ्चातहरा रथ्या कटुदीपनपाचनी ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

नारिकः, पुं, (नागानां हस्तिनां वारो वार-
 म् । स कार्यत्वेनास्त्वस्येति । नागवार + ठम् ।)
 लज्जुङ्गमः । हस्तिपः । गणख्यराजः । (नागानां
 पानां वारो वारणमस्त्वस्येति ।) गरुडः ।
 यूरः । इति मेदिनी । के, २३० ॥

वीटः, पुं, (नाग इव विशेषेण एतति इत-
 त्तो भ्रमतीति । वि + इट गतौ + “इगुपध-
 णेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) टाङ्करः ।
 ति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकरा इति ख्यातः ॥

वीथी, स्त्री, (नागस्यैव वीथी पन्थाः ।) अश्वि-
 पादिनक्षत्रत्रयघटितग्रहस्थानत्रयान्तर्गतोत्तर-
 शानक्षयविशेषः । यथा,—
 ‘सर्वग्रहाणां वीथयेव स्थानानि द्विवसन्तमाः ।
 शानं चारुद्वयं मध्यं तथैरावतसुतरम् ।
 श्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्ततः ॥
 तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथी-
 त्रयेण विधा भिद्यते । तथाहि त्रिभिस्त्रिभि-
 रश्विन्पादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी रेरा-
 वती चेत्युत्तरमार्गं वीथीत्रयम् । तथाचोक्तम् ।
 अश्विनी हस्तिका याम्या नागवीथीति
 श्रुद्धिता ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ८ । ७६ श्लोकटीकार्या
 श्रीधरस्वामी ॥ कश्यपापत्यविशेषः । यथा,—
 “नागवीथी च यामिन्याम् ।” इति ब्रह्मपुराणे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ (धर्मस्य यामिपत्नीगर्भजाता
 कन्या । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । १८ ।
 लम्बायां घोषनामानो नागवीथी तु यामिजा ॥”)
 गमुष्ठी, स्त्री, (नागस्य शुष्कवत् आहतिरस्थ-
 स्येति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
 उङ्गरीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गसम्भवं, स्त्री, (नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य ।)
 सिन्दूरम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

गसुगन्धा, स्त्री, (नागस्यैव सु शोभनो गन्धो
 यस्याः ।) भुजङ्गाक्षी । सर्पसुगन्धा । इति
 भरतधृतस्वामी ॥ (राक्षसैः । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
 नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाश्रिणी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गस्तीककं, स्त्री, (नागस्य नागविषस्य स्तीकः
 स्वरूपता यच्च । कप् । श्यावरविषत्वादेवास्त्य
 तथात्वम् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गस्तीता, स्त्री, (नाग इव स्तीताः ।) इन्दी ।
 नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

नाचिकी

नागहनुः, पुं, (नागस्य हस्तिनो हनुरिव ।) नख-
 नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागहन्ती, स्त्री, (नागान् हन्तीति । हन + हृच् +
 ङीप् ।) वन्धाकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाख्यः, पुं, (नाग इव आख्या यस्य ।) नाग-
 केशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाचला, स्त्री, नागयष्टिः । इति जटाधरः ॥

नागाङ्गना, स्त्री, हस्तिनी । (नागस्यैव अङ्गनं
 ज्ञान्यवर्णत्वं यस्याः ।) नागयष्टिः । इति मेदिनी ।
 ने, १८८ ॥

नागाधिपः, पुं, (नागानां अधिपः ।) अजन्तः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७३ ॥

नागाजकः, पुं, (नागानां अजन्तको विनाशकः ।)
 गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

नागारातिः, पुं, (नागानां अरातिः शत्रुः ।)
 वन्धाकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागालाडुः, स्त्री, (नाग इव अलाडुः ।) कुम्भ-
 तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागाशनः, पुं, (अश्रान्तीति । अश्र + श्युः । नागानां
 अश्रनो भक्षकः ।) गरुडः । इति हारावली । १० ॥

नागाङ्गं, स्त्री, (नागस्य आङ्गा नाम आङ्गा
 यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नागाङ्गा, स्त्री, (नागं नागकेशरं आङ्गयते अङ्गते
 इति । आ + ङे + अच् । टाप् ।) लक्ष्मणा-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नागी, स्त्री, (नागस्य स्त्र्युला पत्नी । नाग + जान-
 पदेति स्त्रीत्यर्थे ङीष् ।) नागपत्नी । इति
 सुम्भबोधम् ॥ (अस्याः दधिगुणा यथा,—
 “लघु पाके बलासन्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ।
 कषयाशुहरं नाग्या दधि वर्धो विवर्द्धनम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

नागोदं, स्त्री, (नागवदुदरं यस्मात् । पृषोदरादि-
 त्वात् रलोपः ।) उदरनाम्नः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ४३२ ॥

नागोदरं, स्त्री, (नागवत् हृद्दुदरं यस्मात् ।)
 उदरनाम्नः । इति हारावली । १६८ ॥ (गर्भिण्या
 गर्भोपद्रवविशेषः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ।
 १० अध्याये ।
 “शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमा-
 ध्यापयत्युदरं तत् कदाचित् यदृच्छया उपश्रान्तं
 नेगमेघापहतमिति भावन्ते । तमेव कदाचित्
 प्रलीयमानं नागोदरमिच्छाहुः । तत्रापि लीन-
 वत् प्रतीकारः ॥”)

नाचिकेतः, पुं, नाचिकताः । अचिः । यथा,—
 “स त्वमचिश्च स्वर्गमध्येषु न्यथो
 प्रब्रूहि तश्च श्रद्धाघानाय मह्यम् ।
 स्वर्गलोका अन्तर्त्वं भजन्त
 एतद्वितीयेभ ह्येव वरेण ॥
 प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
 स्वर्गमधिं नाचिकेतः प्रजानन् ।
 अजन्तलोकाप्रिमथो प्रतिष्ठा
 विद्धि त्वमेनं निहितं गुहायाम् ॥

नाचिकी

लोकादिमधिं तत्तवाच तस्मै
 या इत्का वावतीर्त्वा यथा वा ।
 स चापि तत्रत्यवदृश्योक्त-
 मथास्त्य न्यथुः पुनराह तुष्टः ।
 तमत्रवीत् प्रीयमाथो महात्मा
 वरं तथेहाय इहामि भूयः ।
 तथैव नाथा भवितायमधिः
 कृष्णां येमामनेकरूपां यथाय ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य चत्विं
 त्रिकर्मज्ञतरति जन्मन्तु ।
 ब्रह्मयज्ञं देवमीशं विदित्वा
 निचाय्येमाश्च शान्तिमन्तुमेति ॥
 त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा
 य एवं विद्वाश्चिदुते नाचिकेतम् ।
 स न्यथुपाशान् पुरतः प्रथोद्य
 श्लोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥”
 इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली । ११-१८ ॥

(ऋषिविशेषः । अस्य विवरणं यथा, महा-
 भारते । १२ । ७९ । २—२१ ।

“अत्रायुदाहरणीममितिहासं पुरातनम् ।
 ऋषिब्रह्मलक्ष्मणात् नाचिकेतस्य चोभयोः ॥
 ऋषिब्रह्मलक्ष्मणोऽमातुपगन्ध सतः सुतम् ।
 त्वं मातुपचरस्विति नाचिकेतमभाषत ॥
 समाप्ते नियमे तस्मिन् महर्षिः पुत्रमत्रवीत् ।
 उपसर्पान्शक्तस्य स्वाध्यायाभिरतस्य च ॥
 इध्ना दर्भाः सुमनसः कलसश्चातिभोजनम् ।
 विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहात्रण ॥
 गत्वानवाप्य तत् सर्वं नदीवेगसमाप्तम् ।
 न प्रश्यामि तद्विधेव पितरं सोऽब्रवीन्मनिः ॥
 क्षुत्पिपासाश्चमाविष्ट ऋषिब्रह्मलक्ष्मणदा ।
 यमं पश्येति तं पुत्रमश्रुत् स महातपाः ॥
 तथा स पित्राभिहितो वाग्वक्ष्ये ज्ञताङ्गलिः ।
 प्रसीदेति ब्रुवन्नेव जतसत्त्वोऽपतङ्गुवि ॥
 नाचिकेतं पिता ब्रूया पतितं दुःखमूर्च्छितः ।
 किं मया ज्ञतमित्युक्त्वा निपतात महीतले ॥
 तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमश्रुश्रोतः ।
 यतीतं तदृष्टः श्रेवं वा चोग्रा तच्च श्रुन्वरी ॥
 पित्रेनाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः कुम्भहृत् ।
 प्रास्यन्दृश्यने कौश्ले इष्टा शस्यमिवाप्तम् ॥
 स पर्येष्टुच्छतं पुत्रं चीवं पर्यागतं पुनः ।
 द्विष्येगन्धैः समादिग्धं चीवस्यप्रमिषोत्थितम् ॥
 अपि पुत्र जिता लोकाः शुभाक्षी स्त्रीन कर्मणा ।
 दिष्टा चासि पुनः प्राप्नो नहि ते मातुषं
 वपुः ॥

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
 स तां वार्तां पितुर्मध्ये महर्षीणां श्रवयेद्यत् ॥
 कुर्वन् भवच्छासनमाप्तु यातो
 ह्यहं विशालां वचिरप्रभावाम् ।
 वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
 सहस्रशो योजनद्वयमासम् ॥
 इष्टैव मामभिसुखमापतन्तं
 देहीति स ह्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्थादिभिरहंशैश्च
भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥
ततस्त्वहं तं शनकैरवोचं
वृतः सदस्यैरभिपूज्यमानः ।
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज !
लोकानर्हयानहं तान् विधत्स्व ॥
यमोऽब्रवीन्मां न मतोऽसि सौम्य
यमं प्रपद्येत्वाह स त्वान्तपस्वी ।
पिता प्रदोषाद्विसमानतेजा
न तच्छक्यममृतं विप्रकर्तुम् ॥
इत्युक्त्वा प्रतिगच्छत् तात
शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।
ददानि किञ्चापि ममःप्रयोजितं
प्रियातिथेस्तव कामान् वृणीष्व ॥
तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं
प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निर्वाणम् ।
इच्छाम्यहं पुण्यकृतां सन्तानान्
लोकान् व्रष्टुं यदि तेऽहं वराहः ॥
यानं समारोप्य तु मां स देवो
वाह्यैर्युक्तं सुप्रभं भाशुमत्तत् ।
सन्दर्शयामास तदात्मलोकान्
सर्वोक्तया पुण्यकृतां द्विजेभ्यः ॥”
नाचिकेतुः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाटः, पुं, (नट + भावे घञ् ।) इत्यम् । देश-
विशेषः । कर्णाटक इति ख्यातः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि। यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । ३०२ ।
“यावत्तु चोलकर्णाटगटादींश्च गरेन्बरान् ॥”
नाटकं, स्त्री, (नाटयतीति । नट + णिच् + ण्वल् ।)
गद्यपद्यप्राकृतभाषादिमयग्रन्थविशेषः । तत्-
पर्यायः । महारूपकम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासद्वारादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारससमन्वितम् ।
पञ्चादिका दृशपरालम्बाङ्गाः परिकीर्णताः ॥
प्रख्यातवर्णो राजविधौरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योद्य दिव्यादिव्यो वा गुणपामायको मतः ॥
एक एव भवेद्गद्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्य रसाः सर्वे कार्यं निर्बन्धोऽद्भुतम् ॥
चत्वारः पञ्च वा सख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्णितम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे । ६ । २७७ ॥
अपि च ।
“नाटकं स्यात् प्रकरत्वं आद्योगोऽङ्गकथा त्रिमः ।
ईशान्मगः प्रहसनं भागः समरकारकः ॥
वीथीति भरतः प्राह नाच्येदु दृश्यरूपकम् ।
नाटिका प्रेक्षयन्नेव चोटकं प्राकटं तथा ॥
गोष्ठीसंवापश्रव्यानि भागीहृत्कीश्वरासकौ ।
उल्लापकं श्रीगदितं प्रख्यातं नाच्यरासकम् ॥
दुर्मेतिका लासिका च काव्यचैत्यरूपकम् ।
स्यात् सप्तदश संख्यन्तु सप्तदश कथ्यते ॥

प्रख्यातोत्तमनायकं रसमयं राजविधौशोभं
साङ्गं भङ्गयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाश्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नाविकासं बलदृ-
ष्टित्याममशेषसन्निहितं समाङ्गवनाटकम् ॥”
अन्ये तु ।
“देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् ।
पूर्ववृत्ताशुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् ॥
प्रवेशकविचिह्नम्भादिभिः सन्निभिरन्वितम् ।
इतिहासकयोद्भूतं सुखदुःखोद्देश्यैर्युतम् ॥
षट्पञ्चदशसमाष्टनवाङ्कैरनुभूषितम् ।
नानाविलासकीलाभिः सर्वसिद्धिभिरन्वितम् ॥
नानाभावरसैराटं नाटकं स्वरयो विदुः ।
किञ्चिदङ्गविहीनन्तु न त्याष्यं नाटकं क्वचित् ॥
आरम्भश्च प्रयत्नश्च प्राप्तिः सम्भव एव च ।
नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्तथापरः ॥
इत्यवस्थापञ्चकं स्यात् नाटके कार्यवस्तुनः ।
संस्कृतं प्राकृतं भूतभाषाप्रभंशिका गिरः ।
नाटके नियताः शृङ्गा एषा भाषा रसावहा ॥
भाषाविभाषाभेदेन प्राकृतन्तु चतुर्दश ॥
मागध्यावन्तिका प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी ।
वाल्मीका दाक्षिणात्याश्च भाषाः सप्त च प्राकृते ॥
शकाराभौरचाखालशवरद्रविडौडजाः ।
वर्गकसौविजातीनां विभाषाः सप्त कीर्णिताः ॥
कैकेयी शौरसेनी च काश्ची पाञ्चालमागधी ।
द्राविडौ पाण्ड्यदेशी च भूतभाषा प्रकीर्णिताः ॥
वैदर्भी मागधी नाटी काम्बोजी चोपनागरी ।
पाञ्चाली वङ्गपञ्चभाषा स्युर्दृश्यभेदतः ॥
देवतादर्शनान्तश्च कर्त्तव्यं नाटकं बुधैः ।
राजविदर्शनान्तं या तेऽपि देवैः समा मताः ॥
उदाहरणम् । सुरारिकवेरनर्वराघवं भवभूते-
रत्तररामचरितं कालिदासस्याभिज्ञानशृङ्गा-
नलक्षेत्रादि । इति नाटकलक्षणम् ॥” इति
सङ्गीतदामोदरः ॥
नाटकः, पुं, (नच्यते इत्यते देवयोनिरित्त्वं । नट +
घञ् । ततः खार्थे कम् । यद्वा, नाटयतीति
नट + णिच् + ण्वल् ।) कामाख्यास्यपर्वतभेदः ।
यथा,—
“देशान्यां नाटके शैले शृङ्गारस्य महाश्रमम् ।
निव्यं वसति तत्रेशस्यदधीना तु पार्वती ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
(नाटकप्राजा । यथा, रामायणे । १ । ५ । १२ ।
“वधनाटकसङ्घे चयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥”
नटतीति । नट + ण्वल् ।) गर्भके, त्रि । इति
आकरणम् ॥
नाटान्, पुं, तरङ्गजः । तत्पर्यायः । चैलालः २
चित्रफलः ३ सुखाशः ४ राजतेमिषः ५ लता-
पनसः ६ सेदुः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नाटारः, पुं, (नच्ये नटस्य वा अपत्यम् । “आर-
गुदीचाम् ॥” ४ । १ । १३० । इति आरक् ।)
नच्ये अपत्यम् । इति सुगन्धोद्यकारणम् ॥
नाटिका, स्त्री, (नाटक + टाप्ति अत इत्वम् ।)
नाटकविशेषः । यथा,—

“कैशिकीवृत्तियुक्ता नारीपरिचनोन्मत्ता ।
चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका वृत्तनायिका ॥
इयं शृङ्गारवहुला ततः स्यात् कैशिकीमयी
नट्टीयं कैशिकीवृत्तित्तै स्यादन्तरवाश्रया ।
न कुञ्जरकराघातमात्रं शक्योति कम्बुली ।
नास्यां विटः पीठमहः सच्यो वाद्यसचयः ।
अन्तःपुरचरो राज्ञ इन्द्रदिव्यो विकूषकः ।
अत्र भार्याजितो राजा निभृतः काममाचरे
अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां धियासति ।
मन्त्रिणि न्यस्ताराण्यस्तु सुखसंस्थापितः प्रसू-
युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत्
कन्यामिह परिणयविषयां देवीगुप्तां मधि
शान्तिविरहेभ्यः ॥ एके तु ।
चतुर्भिरङ्कैरुत्पाद्यन्तिवृत्तिर्भृत्पनायकम् ।
यत् कैशिकीरसप्रायं नाटकं चैव नाटिका ।
पूर्वक्रमात्नाटकक्रमात्प्रावली नाटिका ।
एवमन्येद्गोह्वयः ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ।
(अस्या लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५६ ॥
“नाटिका कल्पवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतु-
रङ्गिका
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको वृत्तः ।
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतथापृताधवा ।
नवाशुरागा कन्याश्च नायिका वृत्तवृत्ता ॥
सम्बन्धेन नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शृङ्गितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा वृत्तवृत्ता ॥
पदे पदे मानवती तदृशः सङ्गमो हयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविधर्षाः सन्धयः
पुनः ॥”
नाटयः, पुं, (नच्ये अपत्यम् । नटी + ट् ।
नटीसुतः । इति सुगन्धोद्यकारणम् ॥
नाटेरः, पुं, (नच्ये अपत्यमिति । नटी + ट् ।
नटीसुतः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२२ ॥
नाच्यं, स्त्री, (नटानां कार्यम् । नट + “कृन्दोगोव
धिकयात्रिकवङ्गचनटात् अजः ॥” ४ । ३ । १२५
इति अजः ।) इत्यङ्गीतवाद्यम् । तत्पर्यायः
तौर्धनिकम् २ । इत्यमरः । १ । ७ । १० ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ३० ।
“नाच्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं
नो वेत्ति कोऽपि तव हृद्यविधानयोगम् ॥”
नटानां सन्धयः । इति आकरणम् ॥ नाच्य
रम्भनचञ्चाणि यथा, अशुराधा १७ धर्मः
२३ पुष्यः ८ वृक्षा १३ चित्रा १४ स्वाती १
ज्येष्ठा १८ श्रुतमिषा २४ देवती २७ । इति
ज्योतिषम् ॥ * ॥ नाच्यफलं यथा,—
“देवविद्वित्तिपालपूर्वचरितान्वालोक्तधर्माद-
स्तत्स्तावाश्रितभूमिकाभिगयने स्यादर्धसिद्धिः
परा ।
संगीतायुतचित्तवृत्तिभरणा वप्रा भवन्त्यङ्गना
ज्ञानं शृङ्गारसेवयेति कथितं नाच्यं चतुर्धर्मा-
दम् ॥
यो यश्च इयितो भावः स तं नाच्ये निरीक्षते ।
अतः सर्वमनोहारि नच्यं कस्य न रञ्जकम् ॥

श्रोतृपतिर्विधा,—
 रीतिभूयते ब्रह्मा शुक्रेणाभ्यर्चितः पुरा ।
 काराक्षय वेदेभ्यो नाचवेदेषु पञ्चमम् ॥
 पवेदोऽथ वेदाश्च चत्वारः कथिताः स्मृतौ ।
 त्रयोपवेदो गान्धर्वः शिवेनोक्तः स्वयम्भुवे ॥
 तनापि भरतायोक्तस्तोत्रेण मन्वे प्रचारितः ।
 शिवाजयोविभरतास्तस्मादस्य प्रयोजकाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 लक्ष्मिका, स्त्री, (नाचधम्मोऽख्यस्याः
 क्रियाया इति ठन् ।) इति नाचधम्मोऽख्यस्याः ।
 यथा, हेमचन्द्रः ।
 “गीतवाद्यशुद्धयर्थं नाचं तौर्ध्विकश्च तत् ।
 संगीतं प्रेक्षयार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाच-
 धम्मिका ॥”
 लक्ष्मिका, पुं, (नाचं प्रियं यस्य ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । ११२ ॥
 लक्ष्मिका, स्त्री, (नाचस्य शुक्रेणादेः शाला
 गृहम् ।) प्रासादद्वारसमीपगृहम् । नाट-
 मन्दिर इति भावा । यथा,—
 “नाचशाला च कर्मिणा द्वारदेशसमाश्रया ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 लक्ष्मिका, पुं, (नाचस्य अलङ्कारः ।) नाच-
 भूषणहेतुः । स तु अष्टवृत्तिप्रकारः । यथा,—
 “सिद्धिमेनोरयोऽभिशो निरुक्तिश्च विशेषणम् ।
 गुणाभिपात उद्दिष्टविचारप्रामिनीतयः ॥
 अभिप्रायः परीहारो गर्हणाशुनयौ तथा ।
 अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च दाक्षिण्यं प्रियभाषणम् ॥
 अभिमानाख्यानगन्वा हर्षचोभोद्यमाश्रयाः ।
 पञ्चात्तापः सृष्टाक्रन्दौ कपटश्च प्रवर्तनम् ॥
 उत्तेजनश्च हृष्टान्तः शोभोदाहरणं अपि ।
 संशयोऽचरसंघातो विमलोक्तिः पदोच्चयः ॥
 परीवादोऽनुक्तसिद्धिरक्षमाध्यवसायकौ ।
 प्रोत्साहनं तुल्यतर्कं उपपत्तशुतर्कश्च ॥
 निवेदनश्च साहाय्यं याचन्वा पृच्छा विशेषणम् ।
 अभिज्ञानश्च स्वारयं गुणकीर्तनसुकृतयः ॥
 विपर्ययश्चरितशयो भूषणहेतुर्नदर्शनम् ।
 मानालेशश्च संज्ञेपसमीक्षाश्रीविसर्पकाः ॥
 उल्लेख उपदिष्टौ चेत्यष्टवृत्तिमिता अमी ।
 अलङ्कारा मता निर्यं नाटकादिषु स्वरिभिः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 (साहित्यदर्पणमते त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्काराः ।
 यथा, तत्रैव । ६ । २००—२३२ ।
 “आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।
 उत्प्रासनं सृष्टाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥
 आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोऽल्लेखसङ्घटितौ ।
 उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनश्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्तनम् ।
 उत्कीर्तनं तथा याचन्वा परीहारो निवेदनम् ॥
 प्रवर्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाचोपदेशनम् ।
 इति नाट्यालङ्कारतयो नाचभूषणहेतवः ॥
 आशीरिष्टजनाशंसाक्रन्दः प्रलपितं शुचा ।
 कपटं मायया यच्च रूपमन्यद्विभाव्यते ॥

अथमा वा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसङ्गति ।
 गर्वोऽवलेपनं वाच्यं कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥
 यद्द्वयं गुणवत्कार्यहेतोरामय उच्यते ।
 उत्प्रासनमपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥
 आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनो या सृष्टा तु सा ।
 अधिज्ञेयवचःकारी चोभः प्रोक्तः स एव तु ॥
 मोहावधीरितार्थस्य पञ्चात्तापः स एव तु ।
 उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥
 आशंसनं स्यादाशंसा प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।
 विसर्पो यत्प्रमारब्धं कर्मान्निष्फलप्रदम् ॥
 कार्ययद्द्वयसुल्लेख उत्तेजनमितीत्यति ।
 स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥
 भर्तृसना तु परीवादो नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ॥
 उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्तनमनेकधा ।
 उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कस्यापि
 योजनम् ।
 साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् साधुकृत्यं परस्य च ॥
 अभिमानः स एव स्यात् प्रश्रयादनुवर्तनम् ।
 अनुवृत्तिर्भूतकार्याख्यानसुखीर्तनं मतम् ॥
 याचन्वा तु कापि याचन्वायाः स्वयं दूतसुखेन वा ।
 परीहार इति प्रोक्तः क्षताशुचितमार्जनम् ॥
 अवधीरितकर्तव्यकथनानु निवेदनम् ।
 प्रवर्तनानु कार्यस्य यत् स्यात् साधुप्रवर्तनम् ॥
 आख्यानं पूर्ववृत्तौक्तिः युक्तिरर्थावधारणम् ।
 प्रहर्षः प्रमदाधिक्यं शिञ्जा स्यादुपदेशनम् ॥”
 एतेषामुदाहरणानु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥
 नाट्योक्तिः, स्त्री, (नाच्ये शुक्रेणादेः या उक्तिः ।)
 नाटकविषयकवचः । नटानां कर्म नाच्यं
 तत्रोक्तिः नाट्योक्तिः । इति भरतः ॥ तद्वयथा ।
 आर्थ्येति ब्राह्मणम् । चत्त्रियं महाराजेति ।
 सखीं हृषेति । नीचं हृषे इति । चेटीं हृषे
 इति । स्वामिनमार्थपुत्रेति । राजश्यालं राष्ट्र-
 येति । समानं हृषे इति । राजानं देवेति ।
 सार्वभौमं भृष्टेति । भगिनीपतिमावृत्तेति सम्बो-
 धयेत् । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ गणिकायां
 अञ्जुका । विद्वित् भावः । जनके आशुकः ।
 कुमारो युवराजभर्तृदारकौ । राक्षि देवभट्टा-
 रकौ । राजसुतायां भर्तृदारिका । क्षताभिधे-
 कार्या राज्ञां देवी । इतरासु राज्ञीषु भट्टिनी ।
 अवधोक्तौ अन्नक्षयम् । मातरि अम्बा ।
 बालावां वासुः । आर्थ्ये मारिषः । अष्टा-
 भगिन्यां अम्बिका । निहायां निर्वहणम् ।
 इत्यमरः । १।७।११—१५ ॥ (यथाच साहित्य-
 दर्पणे । ६ । १५४—१६० ।
 “अश्रायं खलु यद्दस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
 सर्वश्रायं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
 रहस्यानु यदन्वस्य पराटय प्रकाशयते ।
 त्रिपताककरेणान्यानपकार्यान्तरा कथाम् ॥
 अन्योन्यामन्त्रयं यत्स्यान्नान्ते तत्प्राप्तिकम् ।
 किं ब्रवीर्वीति यत् नाच्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥
 शुक्रेणाशुकमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

एतां सिद्धाश्च सेनाश्च वेद्यानां नाम दर्शयेत् ।
 एतप्रायाश्च बलिनीं चेटचेष्ठीक्षया पुनः ॥
 वसन्तादिषु षडर्थस्य वस्तुनो नाम बद्धयेत् ॥
 नाम कार्यं नाटकस्य गभितार्थप्रकाशकम् ।
 नायिकाभायकाख्यानां वञ्चाप्रकरणादिषु ॥
 नाटिकासङ्कादीनां नायिकाभिर्बिंशेधकम् ।
 प्रायेण ख्यन्तकः साधिर्गभैः स्थाने प्रयुज्यते ॥
 राजा स्वामीति देवेति हृषेर्भृष्टेति चाधमैः ।
 राजर्षिर्भिवैयस्येति तथा विदूषकेश्च च ॥
 राजनिम्बविभिर्वाच्यः चोऽपत्प्रत्ययेन च ।
 खेच्छया नामभिर्बिंशैर्विप्र आर्थ्येति चेटरीः ॥
 वयस्येत्ययवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
 वाच्यौ नटीरुचधारावाच्यं नाम्ना परस्परम् ॥
 रुचधारं वरेद्भाव इति वै पारिपाशिकः ।
 रुचधारो मारिषेति हृषे रत्नधमैः समाः ॥
 वयस्येत्युत्तमैर्हृषो मध्येरार्थ्येति चायजः ।
 भगवन्निति वक्तव्याः सर्वे देवर्षिलिङ्गिनः ॥
 वदेद्वाञ्छी च चेटोश्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन्पुत्रं सती रुह तातेति चेटरीः ॥
 वयस्य पुत्रक तातेति नाम्ना गोचरेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुचश्च वक्तव्योऽन्वय आर्थ्येति चाधमैः ॥
 विप्रेरयममात्येति सचिषेति च भगवति ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तोच्यते सुधेः ॥
 अयदीताभिधः पूष्यः शिष्यादौर्षिर्निगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रसुखेणैवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्यो प्रकृतिभौ राज्ञः कुमारो भर्तृदारिका ॥
 पतिर्वयथा तथा वाच्यो अष्टमध्याधमैश्चिष्यः ।
 हृषेति सङ्गी प्रेष्या हृषे वेद्याऽङ्गका तथा ॥
 कुट्टिन्यम्बेत्तुगतैः पूष्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रयेच्च पाषण्डा वाच्यः स्वसमयागतैः ॥
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रहतादिनामभिः ।
 यस्य यत् कर्म शिष्यं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तनेव नाम्ना वाच्योऽसौ शिष्याचार्य्ये यथोचि-
 तम् ॥”
 नाटिका, स्त्री, (नाट्यतीति । नट् भंशे + णिच् +
 इत् ।) नाटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 नाटिका, स्त्री, (नाटिरिव प्रतिपत्तिः । नाटि +
 “इवे प्रतिपत्तौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।)
 कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥
 नाटिका, स्त्री, (नाटिका एव । स्वार्थे कन् ।) षट्-
 षण्यः । षट् इति भावा । तत्पर्यायः । साधा-
 रिका २ षटिका ३ । इति हेमचन्द्रः । १२।५१ ॥
 षटिकाक्षानोपायो यथा,—
 “निमेषो माशुवो योऽर्थं मात्मान्प्रमायकः ।
 तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् काष्ठाक्षया कक्षा ॥
 नाटिका तु प्रमाखिन कक्षा इष्ट च पञ्च च ।
 उष्मानेनाम्भसः सा तु पलाय्यङ्गचयोऽष्ट ॥
 हेममापैः क्षतच्छिद्रा चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
 मागधेन प्रमाखिन यच्चप्रस्यस्तु र्क्षतः ॥”
 इति विष्णुपुराणम् ॥

“नेमितिकलयं प्रपञ्चयिष्यन्निमेवादिक्रमेण प्रथमां-
श्रीकामेव कल्पप्रमाणमनुस्मारयति निमेष इति
सप्रभिः । मात्रैव मात्रं प्रमाणं यस्य । एक-
मात्रलक्षचरोच्चारणकालसंमितो हि निमेषः ।
निमेषकालतुल्या हि मात्रा लघुचरश्च यदिति
ब्रह्माख्योक्तेः । नाडिकाज्ञानोपायमाह ।
उत्मानेनेति सार्द्धेन । अन्धस उत्मानेन उत्मी-
यते अनेनेतुत्मानं पात्रम् । अर्द्धेन योगे त्रयो-
दशसार्द्धदादशेत्यर्थः । उत्मानरूपेण घटितानि
सार्द्धदादशपलानि सा नाडिका । सार्द्धदादश-
पलताम्रनिमित्तपात्रेण सा नाडिका ज्ञातये-
त्यर्थः । किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह
मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु संसृत इति ।
सार्द्धदादशपलजलेन हि मागधदेशप्रस्थः पूर्यते ।
तत्रमात्रं पात्रं कार्यमित्यर्थात् सिद्धम् । ननु
तथापि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरि-
च्छेद्यत्वात् कालस्थेत्याशङ्क्य क्रियासिद्धये ॥
प्रस्थादि विशिनष्टि हेमेति । माघः पञ्चगुह्यः ।
हेम्नो माघे चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण
रचितैः कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति सार्द्ध-
दादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसंमितमूर्द्धायतं
पात्रं चतुर्माघचतुरङ्गुलहेमशलाकया कृताध-
श्चिद्रं जले स्थापितं तेन छिद्रेण यावता कालेन
पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति । तथा च मुक्तः ।
दादशसार्द्धपलोत्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेः ।
सूर्यमाघैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलप्लुतमिति ॥”
इति तट्टीकार्या श्रीधरखामी । (यथा, सूर्य-
सिद्धान्ते । १ । ११ ।
“घड्भिः प्राणैर्विनाडौ स्यात् तत् घटा नाडिका
सूता ॥”
“घड्भिरिति । घटप्रमाणैरनुभिः पानीयपलं
भवति पलानां घटा घटिकोक्ता कालतत्त्वज्ञैः ॥”
इति तट्टीका ॥)
नाडिकेलः, क्ली, (नारिकेलः । रस्य इत्त्वम् ।)
नारिकेलः । इत्यमरटीकार्या भरतः ॥
नाडिचौरं, क्ली, (नाडिरिव चौरं यत्र ।) निर्वे-
द्यनम् । इति चारावली । २१४ ॥ नली इति
भाषा ॥
नाडिन्धमः, पुं, (नाडौ धंशनीर्णं धमतीति । धा
शब्दाभिसंयोगयोः + “नाडौसद्योश्च ।” ३ ।
२ । ३० । इति खण्ड । “पात्राभास्येति ।” ७ ।
३ । ७० । इति धमादेशः । “खित्यनयस्य ।”
६ । ३ । ६६ । इति पूर्वपदस्य इत्त्वः ।) खर्ग-
कारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ । (उच्चनीचा-
धिरोहणात् सुहुर्मुहुनिन्वासेर्वाङ्गी धमति उप-
तापयतीति । आसकारकै, चि । यथा, भङ्गिः ।
६ । ६४ ।
“सत्वमेजयसिंहात्पाव स्तनन्ववसमत्वधौ ।
कथं नाडिन्धमान् मार्गानाम्नातौ विधमो-
पलान् ॥”)
नाडिन्धमः, चि, (नाडौ धयतीति । धट् पात्रे +
“नाडौसद्योश्च ।” ३ । २ । ३० । इति खण्ड ।

“खित्यनयस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति इत्त्वः ।)
नाडौपानकर्ता । इति सुग्धबोध्याकरणम् ॥
नाडिपत्रं, क्ली, (नाडिरिव पत्रं यस्य ।) नाडौ-
चम् । इति शब्दमाला ॥
नाडौ, स्त्री, (नाडि + “कृदिकारादक्तिनः ।”
इति वा डीष् ।) नालम् । ब्रह्मान्तरम् । (नाली
घा इति भाषा । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १०
अध्याये ।
“तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरित्यतश्च
नाडौव यदहति तेन मता तु नाडौ ॥”
दन्तमूलगता नाल्यो यथा, तत्रैव १६ अध्याये ।
“नालासावी कफक्षतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।
दन्तमूलगता नाद्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥”)
शिरा । गण्डदूर्वा । कुहनचर्या । घट्टय-
कालः । इति मेदिनी । ७, १६ ॥ शिरार्थे
पर्यायः । धमनिः २ शिरा ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६५ ॥ नाडिः ४ नालिः ५ नाली ६ धमनी
७ शिरा ८ । इति भरतः ॥ धरणी ६ धरा १०
तन्तुकी ११ जीवितज्ञा १२ सिंहा १३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ कायनाडौ त्रिविधा ।
एका वायुवहा । अपरा मूत्रविडम्बितरस-
वाहिनी । अपरा आहारवाहिनी । इति
भरतः ॥ “सा तु गर्भस्थबालकस्य सप्तभिर्मासे-
र्भवति ।” इति सुखबोधः ॥ (यथा, तोडलतन्त्रे
८ उक्तासे ।
श्रीदेशुवाच ।
“सार्द्धत्रिकोटिनाडौनामालयश्च कलेवरम् ।
क्रमेण श्रोतुमिच्छामि तद्वदस्व मयि प्रभो ॥
श्रीशिव उवाच ।
लोन्नि रूपे सपादाहकोटयश्चैव सुन्दरि ।।
हस्तास्ये च तथा पादेऽभिलक्षणाडयः स्थिताः ॥
उदरे च तथा पायौ पञ्चलक्षाः प्रकीर्तिताः ।
हृदादिसर्वगात्रेषु नवलक्षाः प्रकीर्तिताः ॥
अथ पार्श्वे तथा चर्मने तथैव सर्वसन्धिषु ।
रुद्रान्गुणे स्थितं लक्षं शरीरे नाडयः प्रिये ॥
ईडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना चित्रिणी तथा ।
ब्रह्मनाडौ च यन्मध्ये पञ्च नाद्यः प्रकीर्तिताः ॥
कुङ्कुमशक्तिनी चैव गान्धारी हस्तिजिहिका ।
नहिनी च तथा निद्रा रुद्रसंख्या व्यवस्थिता ॥
एता नाद्यः परेशानि ! सुषुम्नायाः प्रजायते ॥”)
नाडौक्रममाह ।
“सार्द्धत्रिकोथो नाथो हि सूक्ताः सन्धाच’
देहिनाम् ।
नाभिकन्दनिबद्धास्तास्त्रियगूढमधःस्थिताः ॥
दिसप्तसहस्रान्तु तासां सूक्ताः प्रकीर्तिताः ।
देहे धमन्यो धन्यास्ताः पञ्चैत्रियगुणावहाः ॥
तासाञ्च सन्धाशुशिराणि शतानि सप्त
स्युक्तानि येरसज्जद्वन्द्वरं वदद्भिः ।
आप्यायते वपुरिदं हि वृषाममीषा-
मन्धःस्रवद्भिरिव सिन्धुप्रतेः समुद्रः ॥
आपादतः प्रततमात्रमशेषमेवा-
भामस्तकादपि च नातिपुरःस्थितेन ।

एतन्मदङ्ग इव चर्मचयेन नहं
कार्यं वृषामिह शिराशतसप्तकेन ॥
सप्तशतानां मध्ये चतुरधिका विंशतिः सू-
तासां एका परीक्षणीया या दक्षिणकरणा-
विन्यस्ता । चतुरधिकेति तदुक्तम् ।
तिर्यक् क्रूर्मो देहिनां नाभिदेशे
वामे वक्त्रं तस्य पुच्छश्च याम्ये ।
ऊर्ध्वं भागे हस्तपादौ च वामौ
तस्याघस्तात् संस्थितौ दक्षिणौ तौ ।
वक्त्रं नाडौद्वयं तस्य पुच्छे नाडौद्वयमथा ।
पञ्च पञ्च करे पादे वामदक्षिणभागयोः ॥
तासां मध्ये एकैति एकस्या एव पादादूर्ध्व-
नात् दक्षिणेति प्राधान्ये पुरुषाश्रया । यदुक्तं
वामे भागे स्त्रिया योष्या नाडौ पुंसस्तु दक्षिणे
इति प्रोक्तो मया देवि ! सर्वदेहेषु देहिनाम् ।
नपुंसकस्य तु स्त्रीपुंसयोरन्यतराकारप्रकृत-
मपेक्ष्य परीक्षा । साम्यं न स्यादेव । कति-
मस्य तु प्रकृतिस्थता । चरणेति वामस्य
दक्षिणग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्था दक्षिणस्य तु वाम-
ग्रन्थिपश्चात् पार्श्वस्थैव सदुपदेशात् । करस्य
तु वक्ष्यते ॥ * ॥
परीक्षाप्रकारमाह ।
सद्येन रोगघृतिर्गुर्परभागभाजा
पौष्ठाद्य दक्षिणकराङ्गुलिकात्रयेण ।
अङ्गुलमूलमधिपश्चिमभागमध्ये
नाडौं प्रभञ्जनगतिं सततं परीक्षेत् ।
सद्येन करेण । रोगघृतिर्गद्धारणमित्रापोहं
हेतुः । रोगार्थां वातादिपिपुनवायुर्णां धारण-
यथा स्यात्तथा पौष्ठीति कश्चित् । भाग इ-
समुदितकफोष्णपरं भाजेति परीक्षाकारण-
तत्र हस्तस्थितये । आपौष्ठीयार्थानाडौं एतच्च
पौड्गं वातादिपौष्ठापर्यबोधनाय । अपेक्ष-
पौड्गानन्तरं न तु परीक्षाकारणेऽप्यापीड-
स्थितिः । दक्षिणेति प्रायिकं खपरीक्षाया-
मन्यथात्वात् । जयेति योग्यतया तर्कनीमथम-
नामिकायद्वयम् । पश्चिमेत्यङ्गुलस्थाधोभागः
मूलेति तदुक्तम् ।
अङ्गुलस्य तु मूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
तस्या गतिवशाद्दिवात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम्
प्रभञ्जनगतियर्थेति नाद्यन्तरनिरासः । सत-
मिति सुखदशायामपि । तदुक्तम् । भा-
रोगाभिबोधाय सुखनाडौपरीक्षामिति ॥ *
परीक्षणीयमाह ।
वातं पिपं कफं इन्दं सन्निपातनयेव च ।
साध्यासाध्यविवेकश्च सर्वं नाडौ प्रकाशयेत् ॥
सन्निपातमिति सामान्यतः । साध्यासाध्यमि-
विशेषतश्चेत्यर्थः । सर्वमिदंनदन्तश्च रोगादि-
मित्युपसंहारः । इति नाडौप्रकाशे प्रथमं
व्योतः ॥ * ॥ अथ नाडौज्ञानसमयमाह ।
“प्रातः कृतसमाचारः कृताचारपरियहम् ।
सुखाश्रीनः सुखावीकं परीक्षार्थं तपाचरेत् ।
प्रातरिति प्रायिकं मध्याह्ने उच्यता इत्युक्तेः ॥

नाडी

निर्विक्रमकालमाह ।
 यद्यः प्रातस्य भुक्तस्य क्षुत्क्षुत्पातपसेविनः ।
 वायामाक्रान्तदेशस्य सम्यङ्नाडी न बुध्यते ॥
 तेनाभ्यङ्गे च सुप्ते च तथा च भोजनान्तरे ।
 तथा न ज्ञायते नाडी यथा दुर्गतरा नदी ॥
 सुप्ते निद्राकाले भोजनान्तरे भोजनमध्ये भोज-
 नावसानमात्रे च । वातवृद्धादिदृष्टिकरोगे
 नाद्यं विधिः ॥ * ॥

अथ वातादिसंभवक्रममाह ।
 आदौ च वृद्धते वातो मध्ये पित्तं तथैव च ।
 अन्ते च वृद्धते श्लेष्मा नाडिकात्रयलक्षणम् ॥
 आदाविति कफोष्णिपीडितद्वितीयक्षये । न तु
 तर्जनीनिवेशस्थले स्थानभेदस्य कुत्राप्यवस्थ-
 मागत्वात् ॥ * ॥

सुखताज्ञानार्थमाह ।
 भूलतागमनप्राया स्वच्छा स्वास्यामयी शिरा ।
 प्रायेति बाहुल्येन । स्वच्छा परितो जाय-
 रक्षिता । स्वास्यामयी सुखतायञ्जिका च ।
 तथा ।

प्रातः क्रममयी नाडी मध्याह्ने षोडशान्विता ।
 वीर्याङ्गे धावमाना च चिराद्दोगविवर्जिता ॥
 चिरादिति अतीतानागतयोर्द्वयोरप्युक्तिः पद्या-
 श्रितानामेव ॥ * ॥

वातादीनां क्रमेण गतिमाह ।
 वाताङ्गगतता नाडी चपला पित्तवाहिनी ।
 शिरा श्लेष्मवती श्लेष्मा मिश्रिते मिश्रिता भवेत् ॥
 वक्रते वायोस्त्रियेगमनात्तरो वृद्धन्तीति ।
 एवं तत्प्रकोपादिना वाचादिगतिरपि ज्ञातव्या ।
 चपलेति वङ्गेरुङ्गवृक्षलनादूर्ध्वचक्षला । स्थिरेति
 जलस्य वीचगमनादुत्प्लवणा । मिश्रिते मिश्र-
 चिह्ना भवति । तेन द्विदोषजे उभयचिह्ना ।
 सर्वज्ञे सर्वचिह्नेति । चपलता स्थिरतयोः समय-
 भेदेनावरोधः ॥ * ॥

उक्तवक्रादिसामान्यस्य क्रमेण विशेषमाह ।
 उपलक्ष्यैकादिगतिं वदन्ति विबुधाः प्रभङ्गनेन
 नाडीम् ।

पित्तं च काकलावकमेकादिगतिं विदुः सुधियः ॥
 [अजसमयूराणां पारावतकपोतयोः ।
 [कुटादिगतिं धत्ते धमनी कफसंघता ॥
 प्रादिना वाते दृष्टिकगतिर्दीर्घाधिता । आदि-
 एन्द्रेण पित्तं कलिङ्गकलविह्वलादिगतिः । कफे
 [अपराङ्गनादिगतिः ॥ * ॥

दिशस्यापि क्रमेणैव भेदानाह ।
 विदुः सर्पगतिं नाडीं सुदुर्भेकगतिं तथा ।
 [तपित्तद्वयोद्भूतां प्रवदन्ति विचक्षणाः ॥
 भुजगादिगतिश्चैव राजहंसगतिं घराम् ।
 [तश्चैवसुदुर्भूतां भायन्ते तद्विदो जनाः ॥
 [कुकादिगतिं नाडीं मयूरादिगतिं तथा ।
 पतञ्जलसुदुर्भूतां प्रवदन्ति महाधियः ॥
 [दोषणामप्याह ।

रगादितावकादिहंसवादीनाश्च विभ्रती गमनम् ।
 गतादीनाश्च समं घसुनीचमन्मसाधत् ॥

नाडी

सममिति न्यूनाधिकतागिरावः ॥ क्रमगत्या तु
 नासाध्यत्वम् । तथा,—

लावतिचिरिवाचार्ताकगमनं सन्निपाततः ।
 कदाचिन्मृगा नाडी कदाचिच्छीर्षगा भवेत् ॥
 त्रिदोषप्रभवे रोगे विश्लेषा हि भिद्यन्तरेः ।
 पित्तक्रमतया क्लृप्त्वाध्यात्मसाध्यत्वम् ॥ * ॥
 सामान्यतः सुखसाध्यत्वमाह ।

यदायं धातुमाप्नोति तदा नाडी तथा गतिः ।
 तथाहि सुखसाध्यत्वं नाडीज्ञानेन बुध्यते ॥
 अयमर्थः । अपराङ्गादौ नाडी वातोत्सव्या
 प्रथमं वातगत्तैव वृद्धति ततो यथायथं पित्तादि-
 गत्या न तु पित्तोत्सव्यत्वे वातादिगत्या तदा
 सुखसाध्यत्वं अतिरेकेण अतिरेकः । तदुक्तमर्थैः ।

नाडी यथाकालगतिस्त्रयाणां
 प्रकोपशान्तादिभिरेव भूयः ॥ * ॥

तथासाध्यरूपमाह ।
 मन्दं मन्दं शिथिलशिथिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
 स्थित्वा स्थित्वा वृद्धति धमनी याति नाशश्च
 स्यात् ।

निर्धं स्थानात् खलति पुनरप्यङ्गुलिं संशुभ्रिता
 भावैरेवं बहुविधविधैः सन्निपातादेषाध्या ॥
 मन्दं मन्दं सुदुरनुद्धतं अप्रखरमिति यावत् ।
 शिथिलेति खलङ्गतिरूपम् । व्याकुलेति चक्ष-
 वदितस्ततः । वाशब्दः समुच्चये । स्थित्वा
 स्थित्वाद्युत्पत्त्या च तद्रूपेव गतिः । नाशमदर्श-
 नम् । गच्छति कदाचिन्नाडीस्थित्येऽपि न सम्भा-
 यते इत्यर्थः । स्रम्भेति यदि लभ्यते तदा तथेवा-
 निर्धं प्रायः स्थानमङ्गुलं तस्मात् खलति
 कदापि तत्र न सन्दत् इत्यर्थः । तदुक्तम् । हृत्नि
 च स्थानविभ्युत्तेति किञ्चित् स्फुरती कुचापि ।
 पुनरपीति कियद्विलम्बनं अङ्गुलीमङ्गुलीमूल-
 मेवमित्यर्थरूपं बहुभिर्भावेर्धर्मैः । उक्तञ्चान्यथ ।
 महातापेऽपि शीतत्वं शीतत्वे तापिता शिरा ।
 नानाविधगतिर्यस्य तस्य ऋतुर्न संशयः ॥
 महेत्याश्याङ्गटपित्तादिहस्ततापनिरावः शीतत्व
 इत्यत्रापि महेति सम्बध्यते । तथा,—

त्रिदोषे सन्दते नाडी न्युक्ताखेऽपि निचला ।
 निचला सन्दसामान्याभाववती । अतीवारादौ
 हस्तपादादिस्त्रिदादिना सन्दोपलम्भात् । तथा ।
 पूर्व्वं पित्तगतिं प्रभङ्गनगतिं श्लेष्मायमाविभ्रती
 सन्तानभ्रमणं सुदुर्बिदधतीं चक्राधिकरुद्राभिव ।
 तीव्रत्वं दधतीं कलापि गतिकी कृष्णत्वमात-
 न्वती

नोऽसाध्यां धमनीं वदन्ति सुधियो नाडीगति-
 ज्ञानिनः ॥
 अयमर्थः । पूर्व्वमिति क्रमविपर्यये पित्तादिगति-
 मतीं वारं वारमेवं क्रमेण चक्रोपरिभ्रान्त्यमाया-
 भिव । तथा तीव्रत्वमतिशयवेगं एवञ्च कदाचि-
 न्नयूरवज्रमनाम् । तथोत्तरोत्तरं ह्यस्ततामापा-
 द्यन्तीति विशिष्टो हेतुः । तथा चान्यथ ।

“याद्युक्ता च स्थिराद्यन्ता या चैवं मांस-
 वाहिनी ।

नाडी

या च स्रग्धा च वक्रा च तामसाध्यां विदु-
 र्भेदाः ॥

अद्युक्ता स्रग्धतोऽप्युत्तरा पृथग्विभ्रता वा
 कदाचिदिति स्थिरा प्रविधानेनैव गन्धमान-
 स्रग्धा च । मांसवाहिनी मांसाहार इव गति
 मती लगुङ्गप्रायेति । तदुक्तं मांसिन लगुङ्गा-
 जतिः । मांसिन समं वृद्धतीति न युक्तं तद्रूप-
 परिभ्रापकप्रकारस्यालुक्तत्वात् । इयमपि
 विशिष्टबोधनाय । या च स्रग्धा च वक्रा चेति
 पृथगिव वाक्यान्तरमिति ॥ * ॥

असाध्यत्वापवादमाह ।
 भारप्रवाहन्मृच्छाभयशोकप्रसङ्गकारणात्नाडी ।
 संश्लिष्टतापि गाङ्गं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥
 चिरतरवज्रुलभारोद्भवेन वा विषवेगधारा-
 वाहिवधिरदर्शनादिजनितमृच्छया वा राक्ष-
 सादिसन्दर्शनादिभयेन वा पुत्रादिविरह-
 जनितशोकातिरेकेण वा संश्लिष्टतापि अति-
 निस्त्रयपि । गाङ्गमिति सुतरां काष्ठादियोगे-
 र्भूतीत्यर्थः । पुनरिति साध्यां यातीत्यर्थः ।
 भावानी रथादीनां प्रवाह इति न युक्तं भय-
 शोकयोः पृथग्विधानात् । प्रसङ्गित्वेनैव हेत-
 न्तराभिधानम् । तदुक्तम् ।

पतितः सन्धितो भेदी नटमुक्ता यो नरः ।
 श्रान्ते विस्मयसस्य न किञ्चिन्न्युकारणम् ॥
 पतितः उच्चादितः सन्धितः अस्यादिसन्धानेन
 संहितः भेदी अतीवारावान् नटमुक्ता यस्या-
 दिनातिरमयेन वा मुक्तायवान् । विस्मयो-
 र्साध्यत्वाद्युमानं श्रान्त्यति नावतरति । कारणं
 प्राशुक्तं तत्तदेव । अन्यत्रापि ।

तथा भूताभिसङ्गेषु चिदोषवदुपस्थिता ।
 समाङ्गा वृद्धते नाडी तथा च न क्रमं गता ॥
 अपन्धुन रोगाङ्गा नाडी तत्सन्निपातवत् ।
 भूताभिसङ्गे तथा भूतसामान्याभिसङ्गे च देव-
 लुधादीं नाडी सन्निपातघर्मेऽशान्ति उप-
 स्थिता । आपातत एव भवति न तु तत्फल-
 प्रदा । भेदमाह । समेति वातपित्तकफसम्भाव-
 क्रमवती तथाक्रमं अतिक्रमं न गता । तस्मा-
 देव अपन्धुः अपगतो न्युत्थेऽस्याः सा तथा ।
 परमार्यतः सन्निपातवदपि सन्निपातजन्ता न
 स्यात् इति । तदुक्तम् ।

सख्यानहीने शोके च हिमाक्रान्ते च निर्गदाः ।
 भवन्ति निचला नाडी न किञ्चित्तत्र दूषण-
 मिति ॥

सख्यानहीन उच्चादितः पतने । अङ्गुष्ठमूलत-
 च्चरञ्च इति तुल्यार्थः । निर्गदा इत्यसङ्गतिः
 निर्गदा अपि निचला भवन्ति । दूषणमसाध्यत्व-
 भ्रमः । अन्ये लाङ्गुः ।
 लोकं वातकफं दुष्टं पित्तं वृद्धति दाहकम् ।
 पित्तस्थानं विजानीयात् भेदकं तस्य कारये-
 दिति ॥

अयमर्थः । वातकफार्थां नाडी किञ्चिद्बृहति
 दुष्टं क्षीयत्वाधिकत्वाभ्यामपि विशेषादुत्थयं

पिक्तं विषमवेगेन वृद्धति तदा तत्प्रतिकारार्थं
भेषजं कुर्यात् । असाध्यता न स्यादिति यावत् ।
अत्र कश्चित् ।

स्वस्थानव्यवर्णं यावद्भवत्या नोपजायते ।
तावच्चिकित्सासम्भेऽपि नासाध्यत्वमिति स्थिति-
रिति ।

तत्र प्रायिकं बहुधा अभिचारदर्शनात् । हृन्नि
च स्थानविच्युतेष्वत्र चकारस्थायोग्यवच्छेदकत्व-
मित्यर्थः ॥ * ॥ प्रसङ्गात् कालनिर्णयमाह ।

भूलतासुजगाकारा नाडी देहस्य संक्रमात् ।
विश्रीर्णा चीयतां याति मासान्ते मरुत्वं भवेत् ॥
कदाचित् मञ्जीलतावत् क्षया तद्गतवदति-
मरुत्वं प्रक्रमणा च । कदाचित् सर्पवत् परि-
पुष्टा तद्गतवद्वनवत्प्रक्रमणा च इति वैशि-
ष्टेन सुस्यदशातो भेदः । इत्यत्र कदाचिद-
लक्ष्यतामतिज्ञाताश्च यदा गच्छन्ति । देहेऽति-
देहक्रममपेक्ष्य तेन देहेऽपि यदा स्थूलः शोथा-
दिना कदाचिच्च क्रमः स्यात् तदा द्वितीये

मासि म्रियत इति । तथा,—
चणाङ्गच्छति वेगेन शान्तां लभते क्षयात् ।
सप्ताहात्पर्यन्तं तस्य यद्यङ्गे शोथवर्जितः ॥
क्षयादिति इतं इतं न तु कदाचिदिति । शान्तता-
मशुपलभ्यमानत्वम् । शोथेति तन्नात्रसम्बन्धे

तु नाचिरं मरुत्वाय चिरमेवेत्यर्थः । तथा,—
हिमवद्विशदा नाडी च्वरदाहेन तापिनाम् ।
त्रिदोषस्यर्शभजतां तदा न्दृष्टिर्नञ्जयात् ॥
यदा निरन्तरं च्वरदाहतापौ शोथश्च नाथाः ।
त्रिदोषेति । सन्निपातलक्षणसत्त्वं एव भवति ॥

तदा,—
निरीक्षा दक्षिणे पादे तदा चैषा विशेषतः ।
मुखे नाडी वृद्धिर्नित्यं ततस्तु दिनतूर्यकम् ॥
गतिस्तु भ्रमरस्यैव वृद्धेदेकदिनेन तु ।
कन्देन सन्धते निव्यं पुनर्लंगति चाङ्गुली ॥
मध्ये दादश्यामानां न्दृष्टुर्भवति निश्चितम् ।
दक्षिण इति पुंसः । स्त्रियास्तु वाम एव तथेति

करस्यैव विशेषतो विशेषज्ञानार्थम् । यदि
नोभयनाद्यपि मुखे पुरीभामे निव्यं सदा वृद्धति
तदा दिनचतुष्टयं प्राप्य भ्रमरस्य परिभ्रमण-
रूपं गमनमिव मुख एव यदि वृद्धति तदैक-
दिनेन । कन्दे मुखे सन्धनस्थाने कदाचित् न
सन्धते खल्वं सन्धत इति सम्भाष्यते । निव्यं
प्रायः पुनश्चाङ्गुली तन्मूले कदापि लगति तदा
तस्मादारम्भे दादशप्रहरमध्य एव न्दृष्टुरिति ।
तथा,—

स्थित्वा नाडी मुखे यस्य विद्युद्गोतिरिवेक्ष्यते ।
दिनेकं जीवितं तस्य द्वितीये भ्रियते भ्रुवम् ॥
स्थित्वेत्प्राप्त्या स्थित्वा स्थित्वा विद्युत्स्फुरण-
मिव लक्ष्यते द्वितीय इत्यष्टप्रहरादूर्ध्वमित्यर्थः ।
तथा,—

स्वस्थानविच्युता नाडी यदा वृद्धति वान वा ।
ज्वाला च हृदये तीव्रा तदा ज्वालावधि-
स्थितिः ॥

न वेति स्थित्वा स्थित्वेत्यर्थः । इत्यत्र यद्वाध्य-
लक्ष्यस्तुक्तमवस्थानादपवादविरहे सति तस्यार्थ-
प्रवेशो यथायथमार्थमतिभिरवगन्तव्य इति नेह
प्रतन्वते ग्रन्थगौरवभयात् । मन्दं मन्दमिति
अनेन न च भूलतागमनाकारेति विरुध्यते
तस्य तात्कालिकमरणविषयत्वात् । सर्वमिदं
सर्वरोग एव वेदितव्यं च्वरमात्रे तु भ्रम एवेति ॥
इति नाडीप्रकाशे द्वितीयोद्योतः ॥ * ॥

अथ रोगेषु निरूपणयोगेषु प्रधानतया प्रथमं
च्वरनिरूपणमाह । तत्र च्वरपूर्वकूपे ।
“अङ्गुल्येव नाडीनां भवन्ति मन्थराः प्रवाः ।
प्रवः प्रवन्तां याति च्वरदाहोऽभिभूतये ॥
सन्निपातिकरूपेण भवन्ति सर्ववेदनाः ॥
च्वररूपमाह ।

च्वरकोपे च धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
उष्णा पित्ताहते नास्ति च्वरो नास्त्युष्णा विना ॥
उष्णा वेगधरा नाडी च्वरकोपे प्रजायते ॥
अन्यत्र च ।

च्वरे च वक्रा धावन्ती तथा च मरुतः प्रवे ।
रम्यान्ते निशि प्रातस्तथा दीपशिखा यथा ॥
तत्रापि विशेषमाह ।
सौम्या स्रग्धा स्थिरा मन्दा नाडी सहज-

वातजा ।
स्थूला च कठिना शीघ्रा सन्धते तीव्रमारुते ॥
इता च सरला शीघ्रा दीर्घा पित्तच्वरे भवेत् ।
शीघ्रमाह्वनं नाथाः काठिन्याश्च चला तथा ॥
मलाजीर्णनातितरां सन्धनश्च प्रकीर्णितम् ।
नाडी तन्मसमा मन्दा शीतला स्रग्दीवणा ॥
इन्द्रजमाह ।

चञ्चला तरला स्थूला कठिना वातपित्तजा ।
ईषश्च इत्यते तूष्णा मन्दा स्यात् स्रग्धावातजा ॥
निरन्तरं खरं रूचं मन्दस्रग्धातिवातलम् ।
रूचवातभवे तस्य नाडी स्यात् पित्तसन्निभा ॥
स्रग्धा शीता स्थिरा नाडी पित्तस्रग्धासुम्भवा ॥
प्रसङ्गादाह ।

मध्ये करे वृद्धेनाडी यदि सन्नापिता भ्रुवम् ।
तदा नूनं मनुष्यस्य रुधिरापूरिता मलाः ॥
आगन्तुकरूपभेदमाह ।
भूतच्वरे सिक इवातिवेगा
धावन्ति नाथो हि यथाब्जिगामाः ।
तथा,—

येकादिकेन कचन प्रदूरे
क्षयान्तगामा विषमच्वरेण ।
द्वितीयेके वापि तृतीयतूर्ये
गच्छन्ति तत्रा भ्रमिवत् क्रमेण ॥
अन्यत्रापि ।

उष्णा वेगधरा नाडी च्वरकोपे प्रजायते ।
उद्देगक्रोधकामेषु भयचिन्ताश्रमेषु च ॥
भवेत् चीयगतिर्नाडी ज्ञातव्या वैद्यसप्तमैः ॥
प्रसङ्गादाह ।
यायामे भ्रमणे चैव चिन्तायां श्रमशोकतः ।
नानाप्रभावगमना शिरा गच्छति विच्वरे ॥

अजीर्णरूपमाह ।
अजीर्णं तु भवेन्नाडी कठिना परितो भेदा ।
प्रसन्ना च हता युद्धा खरिता च प्रवर्तते ।
तत्र विशेषमाह ।
पक्षाजीर्णे पुष्टिहीना मन्दं मन्दं वृद्धिं लभेत् ।
अष्टपूर्णा भवेत् कोष्णा गुर्भीं सामा गरीषं
प्रसङ्गाद्गच्छन्तानमाह ।
पुष्टिलगुष्णाहारे मंसे च लगुष्णाहतिः ।
चौरे च क्षिमितां वेगा मधुरे भेषजप्रतिः ।
रम्भागुडवटाहारे रूचसुष्कादिभोजने ।
वातपित्तार्णिकूपेण नाडी वृद्धति निष्क्रमम् ।
अथ रसज्ञानम् ।

मधुरे वर्धमाना तिक्ते स्याद्भूलतागतिः ।
अन्ते कोष्णा प्रवगतिः कटुके भृङ्गसन्निभा ।
कषाये कठिना च्चाना लवणे सरला हता ।
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नानाधर्मवती धरा ॥
तथा,—

त्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाश्रमे ।
द्रवत्रयस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ।
चौरे पृथग्गन्धिखेव पिष्टे पुष्टेव जायते ।
अभिमान्यधातुचयलक्षणमाह ।
मन्दाग्नेः चीयघातोश्च नाडी मन्दतराभेः
तदुक्तम् ।
चीयघातो च मन्दाचौ नाडी चीयतमा भुक्त्वा
तथा,—
मन्देऽसौ चीयतां याति नाडी हंसाकृति-
सुधेति ।
अन्ये तु ।

आमाश्रये पुष्टिविवर्द्धनेन
भवन्ति नाथोऽग्रमुजाभिभृताः ।
आहारमान्यादुपवासतो वा
तथैव नाथो भुजगायमानाः ॥
प्रसङ्गाद्दीपानिज्ञानमाह ।
लक्ष्मी भवति दीपान्तेक्षया वेगवती मता ।
प्रसङ्गादुद्योगीमप्याह ।
पादे च हंसगमना करे मञ्जुकसंज्ञवा ।
तस्याग्नेर्मन्दा देहे त्वयवा गृह्यणीगदे ।
तथा,—

भेदेन शान्ता गृह्यणीगदेन
निवीर्यरूपा त्वातिसारभेदे ।
विलम्बिकायां प्रवगा कदापि-
दामातिसारे पृथुता लडा च ॥ * ॥
अथ विरुचिकाज्ञानम् ।
निरोधे नृत्रप्रज्ञतोर्विद्युद्ये त्वितराश्रिभाः ।
विरुचिकाभिभूते च भवन्ति भेषकवत् क्रमाः ।
प्रसङ्गादानाह नृत्रलक्ष्णज्ञानमाह ।
आनादे नृत्रलक्ष्णे च भवेन्नाडी गरिष्ठता ॥
मूलज्ञानमाह ।
वातेन मूलेन मरुत्प्रवेन
सदैव वक्रा हि शिरा वृद्धनी ।
ज्वालाभयौ पित्तविषेष्टितेन
साध्या न मूले न, च पुष्टरूपा ॥ * ॥

नाडीज

अथ प्रमेहज्ञानम् ।
 प्रमेहोऽप्यत्रिकाया सा सुतप्ता त्वामदूषणे ॥३॥
 विषविद्युत्प्रगुल्मज्ञानमाह ।
 उत्पित्तसुक्ष्मा विषरिचिकायां
 विद्युत्प्रगुल्मेन च वक्ररूपा ।
 अथार्थवातेन अधः स्फुरन्ती
 उत्तानभेदिन्यसमाप्तिकाये ॥३॥
 गुल्मि विशेषमाह कश्चित् ।
 गुल्मेन कम्पोऽथ पराक्रमेण
 पारावतस्यैव गतिं करोति ॥३॥
 अथ भगन्दरज्ञानम् ।
 त्वार्थं कठिने देहे प्रयाति पैतिकं क्रमम् ।
 भगन्दराशुक्ष्मेण नाडीव्रजनिवेदने ।
 प्रयाति वातिकं रूपं नाडी पावककृपिणी ॥
 अथ वान्तादिज्ञानम् ।
 वान्तस्य शल्याभिहतस्य जन्तो-
 र्वेगावरोधाकुलितस्य भूयः ।
 गतिं विषत्ते धमनी गजेन्द्र-
 मरालमानेव कपोलस्येव ॥
 क्षीरोगादिकमपि रक्तादिज्ञानक्रमेण ज्ञातव्यम् ।
 त्वत्प्रकरणेऽस्ति ख्यातं क्वचिदौचित्यमात्रतः ।
 त्विदं ज्ञातं क्वचित् कालात् सङ्कीर्णगदनिर्णयः ॥
 नाडीपरिचयज्ञानं प्रायशो नैव दृश्यते ।
 तत्र धातुर्मांशोक्तं यत्तत् समाधेयसुप्तमैः ॥
 इति श्रीशङ्करसेनकविराजकृते नाडीप्रकाशे
 तृतीयोऽध्यायः ॥
 शीकः, पुं, (नाडीव कायतीति । के + कः ।)
 शाकविशेषः । पाटशाक इति नालिताशाक
 इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । पटुशाकः २
 नाडीशाकः ३ । अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशि-
 वम् । विद्युत्प्रगुल्म । वातकोपनत्वञ्च । इति
 भावप्रकाशः ॥
 शीकलापकः, पुं, (नाडीनां नाडीवज्जालानां
 कलापः सङ्घो यच्च । कप ।) सर्पाक्षौ । इति
 भावप्रकाशः ॥
 शीकेलः, पुं, (नारिकेलः । पृषोदरादित्वात्
 वायुः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥
 शीचः, पुं, (नाद्या चोयते इति । चि + वाह-
 न्कात् ङः ।) शाकविशेषः । नालिता इति
 भाषा । तत्पर्यायः । केचुकम् २ पेचुली ३
 पेचुः ४ विश्वरोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 “नाडीचशाकं द्विविधं तिस्रं मधुरमेव च ।
 रक्तपित्तहरं तिस्रं क्रिमिकृच्छविनाशनम् ।
 मधुरं पिच्छिलं शीतं विद्युत्प्रगुल्मकफवातघ्नम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 शीचरुणः, पुं, (नाडीवचरुणो यस्य ।) पक्षी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 शीचरुः, पुं, (नाडीवत् जङ्गा यस्य ।) काकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुनिविशेषः । यथा ।
 “नाडीचरुः सुरगुणसुनिर्वृत्ति उदरकासौ
 मावापेती न सुभक्ष्यदी पौषमाघौ न श्रेवान् ॥”
 इति मज्जिमासतत्त्वम् ॥

नाडीवि

वक्रविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 १६—२० ।
 “ततोऽक्तं भास्करे याते सम्भाकाल उपस्थिते ।
 व्याजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात् खगोत्तमः ॥
 नाडीचरु इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः
 सखा ।
 वकराजो महाप्राज्ञः कथ्यपस्यात्मसम्भवः ॥”
 नाडीतरङ्गः, पुं, (नाद्यां नालायां तरङ्गो यच्च ।)
 काकोलः । चिच्छकः । रतचिच्छकः । इति
 मेदिनी । गे, ५६ ॥
 नाडीतिस्रः, पुं, (नाद्या तिस्रः ।) नेपालनिम्बः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 नाडीदेहः, पुं, (नाडीसारो देहो यस्य । कृश-
 त्वात् तथात्वम् ।) शङ्गी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 नाडीनक्षत्रं, स्त्री, (नाडीस्थितं नक्षत्रम् ।)
 नरस्य जन्मदशमघोषाद्याद्याद्ययोर्विंशत्पञ्च-
 विंशत्तन्नाशि । राशः पूर्वोक्तानि जाति-
 देशाभिधिकनक्षत्राणि च । यथा,—
 “जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं साङ्गतिकं
 घोषशभम् ।
 सप्तदशमघोषं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥
 आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेव नरः घञ्चरुः
 स्यात् ।
 नवनक्षत्रो कृपतिः खजातिदेशाभिधिकर्तः ॥” ॥
 जात्युत्तम् ।
 “पूर्वोक्तं सानलमयजानां
 राजान्त्तु पौष्णेन सहोत्तराणि ।
 सपौष्णमित्रं पिष्टदेवतञ्च
 प्रजापतेर्भञ्ज ह्यधीवलागाम् ॥
 आदित्यहस्ताभिजिदम्बिभानि
 तान्यन्वजातेः प्रभविष्यतायाम् ।
 देशभं देशनामर्त्तम् । नाडीनक्षत्राणि ॥ ३ ॥
 ईहा देहाद्येहानिः स्यान्मन्त्र उपतापिते ।
 कर्मर्षे कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 नृभिन्नविषयवन्नां हानिः साङ्गतिके तथा ।
 सन्तप्ते सासुदायिके मित्रभृत्यार्थसङ्घयः ।
 वैनाशिके विनाशः स्याद्देहविषयसम्पदाम् ॥
 नाडीनक्षत्रफलम् ॥ ३ ॥
 जातिभे कुलनाशः स्याद्देवत्यनशाभिधिकभे ।
 देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरेरेव शुभेः शुभम् ॥
 यस्मिन् राजाभिधिको भवति तदाभिधिकनिक-
 भम् । अ इ उ ए ऋत्तिका । ओ व वि दु
 रोहिणीत्यादि देशभम् ।
 सर्वेषां पीडयां दिनमेवसुपोषितोऽनजं कुहु-
 यात् ।
 सावित्र्या चीरतरोः समिद्धिरमरद्विजाशुरतः ॥
 इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
 नाडीविग्रहः, पुं, (नाडीसारो विग्रहो यस्य ।
 अतिशयत्वात् तथात्वम् ।) शङ्गी । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । १२४ ॥

नाडीव्र

नाडीव्रजः, पुं, (नाडीचलणो व्रजः ।) सर्वदा-
 गलद्व्रजः । नाडी वा इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ५४ ॥ तस्य निर्दानं यथा,—
 “यः शोथमाममिति पक्तुपेषितोऽशो
 थो वा व्रजं प्रचुरपूयमवाधुत्ततः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्यं तस्य
 स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥
 तस्यातिमात्रगमनात्प्रतिरिच्यते तु
 नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी ॥” ॥
 वातादिदोषभेदेन तस्य रूपाणि यथा,—
 “दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशब्द .
 संश्लिष्टैरपि च शब्दानिमित्ततोऽप्या ।
 तन्नानिनात् परवक्ष्यन्मुखी समूला
 फेनाशुविह्वमधिकं सवति क्षपात् ॥
 पिताशुषाञ्चरकरी परिदाहयुक्ता
 पीतं सन्नद्धधिकसुखमहःसु चापि ।
 श्लेया कपाह्वयनाङ्गुनपिच्छिलासा
 क्षन्वा सकञ्चुरवजा रजनीप्रवृद्धा ॥
 दाहञ्चरन्वसगन्धर्वनवप्रशोधा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणाणि ।
 तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपात्
 घोरासुक्ष्मयकरीमिव कालरात्रिम् ॥
 दोषद्वयाभिहतलक्षणाद्यग्नेन
 तिस्रो गतीर्थतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥”
 शब्दानिमित्तलक्षणां यथा,—
 “नष्टं कथञ्चिद्गुणार्थसुदीरिते
 स्थानेषु शब्दान्परिरेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमच्छमस्यग्विमिश्र-
 सुख्यं करोति सङ्घा सखञ्च नित्यम् ॥”
 असाध्यज्ञानसाध्योक्तं यथा,—
 “नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येत्
 श्रेयाश्चतस्रः खलु यत्रसाध्याः ॥”
 इति माधवकरः ॥ ३ ॥
 “विद्युत्प्रगुल्मा कृष्णार्च्यं कीटं समाचिकम् ।
 इति कुष्ठं हामीष्केहनाडीव्रजभगन्दरात् ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (अस्य चिकित्सानन्दं यथा,—
 “नाडीनां गतिमन्विष्य शब्देणापाञ्च कर्मेवित् ।
 सर्वत्रयक्रमं कुर्यात् शोधनं रोपणादिकम् ॥
 नाडीं वातज्ञतां साधु पाटितां रोपयेद्भिषक् ।
 प्रत्यक् पुष्पीपकयुतेऽस्मिन्नेः पिष्टेः प्रलेपयेत् ॥
 पैतिकीं तिलमज्जिष्ठानागदन्तीनिघ्रायुगेः ।
 श्लेष्मिकीं तिलयष्टाङ्गनिकुम्भारिचसैन्धवेः ॥
 श्लेष्मिकीं तिलमज्जाश्लेष्मियेऽपिच्छिन्नशोधिताम् ।
 आरग्वधनिघ्राकानाञ्चार्थान्यौषधीसंयुता ।
 कृत्रवर्तिव्रजे योऽप्या शोधनी गतिनाशनौ ॥
 घोष्टापकत्वज्ञानात् फजानि
 पूगस्य च त्वक् लवञ्च सुख्यम् ।
 सुक्ष्मकटुधेन सहैव कल्पो
 वर्त्ततेऽतो हन्यचिरेण नाडीम् ॥
 वर्त्ततेऽतो माचिकसंयुक्तां
 नाडीव्रजं लवयोत्तमं वा ।

नायकं

दुष्टव्ये यद्विहितं तैलं
तत् सैवमानं गतिमात्रं हन्ति ॥
आत्मकसम्पादककरप्रदम्नी-
सिन्धुत्वयैवैकनयावशुकेः ।
वर्षिः कृता हन्त्वचिरेण नाडीं
कुक्कीरपिष्टा सह चिचकेण ॥
महिषदधिकोन्नवानमिभं हरति चिरविरुद्रासु ।
भुक्तं कङ्कनिकामूलचूर्णमतिदारुणां हन्ति ॥
क्षुद्रदुर्लभभूक्त्या गतिर्मेमाश्रिता च या ।
चारुस्रवेण तां भिन्वान् शस्त्रेण कदाचन ॥
यद्यथा गतिमन्विष्य चारुस्रवानुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्यान्नयन्ते चोन्नत्यासु च निर्हरेत् ॥
सूत्रस्थानं समानीय गाढवन्धनमाचरेत् ।
ततः चारुबलं धीस्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
चाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न चिद्यते गतिः ।
भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्थो वैदेव जानता ॥
गुग्गुलुस्त्रिफलाथोवैः समाशैराप्ययोजितः ।
नाडीदुष्टव्यं मूल-भगन्दरविनाशनः ॥
इति समाशुग्गुगुलुः ॥
खर्जिका सिन्धुदन्त्ययिरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीवीक्षेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ॥
दुष्टव्यप्रशमनं कफनाडीत्रयापहम् ॥
इति खर्जिकादं तैलम् ॥
समूलपत्रां निर्गुण्णीं पीडयित्वा रसेन तु ।
तेन सिद्धं समं तैलं नाडीदुष्टव्यापहम् ॥
हितं पामापचीनासु पानाभ्यञ्जननावनेः ।
विविधेषु च स्फोटेषु तथा सस्त्रणेषु च ॥
इति निर्गुण्णीतैलम् ॥
हंसपादादिष्टपत्रं चातीपत्रं ततो रसेः ।
तत्कल्केण पच्यते तैलं नाडीत्रयविशोधनम् ॥
इति हंसपादादितैलम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाडीत्रयाधि-
कारः ॥)
नाडीश्राकः, पुं, (नाडीप्रधानः श्राकः।) नाडीकः ।
इति भावप्रकाशः ॥ पाटश्राक इति भाषा ॥
नाडीश्रेष्ठः, पुं, (नाद्यामेव श्रेष्ठो यस्य । नाडी-
सारत्वादेवास्य तथात्वम् ।) श्रेष्ठः । इति
शब्दरत्नावली ॥
नाडीहिङ्गु, स्त्री, (नाडीप्रधानं हिङ्गु ।) हिङ्गु-
भेदः । कलःपतिहिङ्गु इति हिन्दूभाषा । तत्-
पर्यायः । पलाशाक्षः २ जम्बुका ३ रामठी ४
वंशपत्री ५ पिष्ठाका ६ सुबोया ७ हिङ्गु-
नाडिका ८ । (यथाच वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“हिङ्गुपर्यायं वैद्यपत्री नाडीहिङ्गु शिवाटिका ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-
वातान्निशान्तिकारित्वम् । विष्ठाविष्वदोषा-
नाशामयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नायकं, स्त्री, (अयति शब्दायते इति । अण
शब्दे + क्तुल् । न आत्तकम् ।) सुदाचिहित-
निष्कादि । यथा,—
“तुलाशासनमानानां कूटकनायकस्य च ।
इभिश्च अवहर्षा यः स दायो ह्यसुप्तमम् ॥”

नादः

इति मिताशरायां साहसप्रकरणीययाश्वत्थ-
वचनम् ॥
नाचं, स्त्री, (नयते आख्यायते प्रशस्यते सर्व-
रिति । नम + क्तुल् । बाहुलकात् अन्तलोप
आत्वम् ।) विचित्रम् । प्रशः । शिवः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
नाथ, ऋ ङ आशिषि । द्वैश्वर्ये । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-आत्मं च-सकं-येष्टे अकं-
सेट् ।) इत्यादिरयम् । ऋ, अणनाथत् । ङ,
प्रणायते प्रनाथते । इव उपतापः । आशी-
रिष्टार्थाशंसनम् । हिंसेऽपि प्रपथाशीर्गत्वमु-
कारे इति नियमादाभ्यामाशिषोऽन्वच परस्मै-
पदम् । नाथति शत्रुं बली उपतापयतीत्यर्थः ।
नाथति अयं लोकः आशंसते इत्यर्थः । नाथति
धनी ईश्वरः स्यादित्यर्थः । नाथति भूपं भूमिं
विप्रः प्रार्थयतीत्यर्थः । मार्ग्यैरथ तव प्रयो-
जनं नाथसे किमु न भूयतः पतिमिति भारवौ
याचनमप्याशंसतिशेषः । आशिषि नित्य-
मात्मनेपदमन्वच विभाषयेति केचित् । इति
दुर्गादासः ॥
नाथः, पुं, (नाथति ईश्वरो भवतीति । नाथ
येष्टे + अच् ।) येष्टयुक्तः । तत्पर्यायः ।
अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिदृष्टः ५ अधिभूः
६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ आर्यः १० प्रभुः
११ भर्ता १२ ईश्वरः १३ विशुः १४ ईशिता १५
इन्द्रः १६ नायकः १७ । इति शैलचक्रः । ११।२२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।)
“स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”
नाथवान्, [तु] त्रि, (नाथो विद्यतेऽस्येति । नाथ +
मतुप् । मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।
१ । १६ ॥ प्रभुविश्रितः ॥ (रत्नकवान् । यथा,
रामायणे । १ । ६२ । १२ ।)
“नाथवांश्च मुनःश्रेष्ठो यज्ञश्चाविप्रतो भवेत् ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा, रामायणे । २ । ३८ । १ ।
“तस्यां चोरं वसानायां नाथवत्पामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वाद्दशरथजित् ॥”
नाथहरिः, पुं, (नाथं हरति स्थानात् स्थानान्तरं
नयतीति । नाथ + हृ + “हरतेङ्” तिनाथयोः
पशौ ॥” ३ । २ । २५ । इति इम् ।) पशुः ।
इति सुश्रुतबोध्याकरयम् ॥
नादः, पुं, (नद शब्दे + भावे चण् ।) शब्दः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
२३५ । ५६ ।)
“विभान्ति ते देववराः ससाध्याः
प्रभातशब्दस्वनविह्वनादाः ॥”)
अर्द्धचन्द्राक्षतिवर्कः । स चाशुखारवदुर्ध्वार्थः ।
यथा अर्द्धचन्द्रोऽशुखारः । इति सुवनेश्वरीमन्त्रे
क्षणाण्डः ॥ तत्पर्यायः । अर्द्धचन्द्रः २ अर्द्ध-
मात्रा ३ ककाराश्री ४ सदाशिवः ५ अशुधार्था
६ सुरीया ७ विश्वमात्रकला ८ परा ९ । इति
बीजवर्णाभिधानम् ॥ अर्द्धचन्द्रपदोपविशेषः ।
यथा,—

नादः

“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।
आवीच्छक्तिस्ततो नादस्त्वाह्निश्चसुप्तवः ॥
नादो विन्दुश्च बीजश्च स एव त्रिविधो मतः ।
भियमानात् पराह्निश्चोभयात्मा रवोऽभवत् ॥
स रवः श्रुतिसम्पन्नः शब्दो ब्रह्माभवत् पर-
सकलादिति श्रुतात् । नादो घोषः । त्रि-
प्रणवः स च बीजश्च सर्ववर्षप्रभवत्वात् । तथा
समाहितान्तमो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेशिनः ।
हृद्याकाशाद्भूमादो षट्तिरोधादिभाष्यते ।
ततोऽभून्नविदोऽकारो योऽयत्तः प्रभवः स्वराः
इत्यारभ्य ततोऽक्षरसमावायमन्वचजगत्वात् ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
इत्यलङ्कारकौस्तुभस्य द्वितीयोक्तवकः ॥ ३ ॥
“नामेरुर्द्धं हृदि स्थानात्प्रायतः प्राणसंश्रुः
नदति ब्रह्मरन्ध्रान्ते तेन नादः प्रकीर्तितः ।
अपि च ।
आकाशादिमन्वजातो नामेरुर्द्धं समुत्तरत् ।
सुखेऽतिथक्तमायाति यः स नाद इतीरितः ॥
स च प्राणिवभोऽप्राणिवभोऽभयसम्भवः ॥
आद्यः कायभवो यौगादिभवस्तु द्वितीयकः ।
द्वितीयोऽपि च वंशादिभव इत्यं त्रिधा मतः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मयन्त्रिच यो मतः ॥
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाह्निसुप्तवः ॥
वह्निमाद्यतसंयोगात्तदः समुत्पाद्यते ॥
न नादेन विना गीतं न नादेन विना सरः ।
न नादेन विना रागस्तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥
न नादेन विना ज्ञानं न नादेन विना शिरः ॥
नादरूपं परं ज्योतिर्नादरूपी परं हरिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः
(यथा च सङ्गीतदर्पणे ।
“गीतं नादात्मकं वाद्यं नादश्चात्मा प्रशस्यते ।
तद्दृश्यगुगतं त्वयं नादाधीनमतस्त्वयम् ॥
नादेन व्यन्यते वर्णः पदं वर्णात् पदादपः ।
वचसो व्यवहारीऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा नादो निगद्यते ।
सोऽयं प्रकाशते पिच्छे तस्मात् पिच्छोऽभिधीयते ॥
तन्नानाहतनादसु सुनयः समुत्पाद्यते ।
गुरुपदिष्टमार्गेण सुक्तिदं न तु रञ्जकम् ॥
स ज्ञादस्त्वाहृतो लोके रञ्जको भवभङ्गकः ।
श्रुत्यादिहारतस्तस्मात्तदुत्पत्तिर्निष्क्यते ॥”
किञ्च,—
“धर्मार्थकाममोक्षात्प्राप्तमेवैकसाधनम् ॥
नादविद्यां परां लब्धा सरस्वत्याः प्रसादतः ॥
कमलाक्षतरौ नागौ शम्भोः कुक्षलतां गतौ
पशुः शिशुमं गौ वापि नादेन परितुष्यति ।
अतो नादस्य माहात्म्यं आख्यातुं केन शक्यं
आज्ञनेयः ॥
“नादाद्वैस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती
अद्यापि मन्वनभयात्तुम् वहति वचसि ॥”
अथ नादोत्पत्तिप्रकारः ।
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वह्निमाह्नि देहज
ब्रह्मयन्त्रिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥

नादः

नादकरीतः सोऽथ क्रमाद्दूषये चरन् ।
 अस्तिह्यध्वनिं नाभौ हृदि ह्यध्वं गले पुनः ॥
 इत् प्रीतिं त्वपुच्छ ह्यध्वं वदने तथा ।
 प्राविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्तयते उधेः ॥”
 नकारं प्राणनामानं इकारमगलं विदुः ।
 नातः प्राणाभिसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते ॥”
 प्रयत्न योगिसंवेद्य एव । अस्य अवस्थादिकं
 दुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६५-१०७ ।
 अश्रुत्तत्त्वबोधानां मूढानामपि संमतम् ।
 तेन गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते ॥
 श्रीआदिनाथेन सपादकोटि-
 लयप्रकाराः कथिता जयन्ति ।
 नादाशुसन्धानकमेकमेव
 मन्थामधे सुख्यतमं लयानाम् ॥
 सुक्तासने स्थितो योगी मुद्रां सन्धाय श्रान्धवीम् ।
 प्रयुयाद्दृष्टियै कर्णे नादमन्तःस्थमेकधीः ॥
 अथपुटनयनयुगलप्राणसुखानां निरोधनं
 कार्यम् ।
 सुहृत्सुश्रुत्वासरणौ स्फुटममलः श्रूयते नादः ॥
 आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ॥
 निव्यत्तिः सर्वयोगेषु स्यादावस्थाचतुष्टयम् ।
 अथारम्भावस्था ।
 ब्रह्मप्रत्यभवेद्देशे ह्यानन्दः शून्यसम्भवः ।
 विचित्रः क्रमको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥
 दिग्देहश्च तैलखो दिग्गन्धस्वरोगवान् ।
 संपूर्णहृदयः शून्य आरम्भो योगवान् भवेत् ॥
 अथ घटावस्था ।
 द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
 द्वासानो भवेद्योगी ज्ञानो देवसमस्तदा ॥
 विष्णुप्रत्येक्षतो भेदात् परमानन्दस्वरूपकः ।
 अतिशून्यं विमर्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥
 तृतीयायां तु विज्ञेयो विद्यायोर्मर्दलध्वनिः ।
 महाशून्यं तदा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ॥
 चित्तानन्दं तदा जित्वा सहजानन्दसम्भवः ।
 दोषदुःखजरायाध्विच्छुधानिद्राविवर्जितः ॥
 रजस्रग्निं यदा भित्वा शून्यपीठगतोऽनिलः ।
 निव्यत्तौ वैश्वः शब्दः क्षणद्वीयाक्रयो भवेत् ॥
 एकैभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधानकम् ।
 खट्विचं हारकर्तासौ योगीश्वरसमी भवेत् ॥
 असु वा मासु वा सुक्तरत्नेवास्त्वितं सुखम् ।
 लयोद्भवमिदं सूक्ष्मं राजयोगाद्वाप्यते ॥
 राजयोगमजानन्तः केवलं हठकर्मिणः ।
 एतान्भ्यासिनो मन्ये प्रयासफलवर्जितान् ॥
 उक्तुववाप्तये शीघ्रं भूधानं मम संमतम् ।
 राजयोगपरं प्राप्तं सुखोपायोऽल्पचेतसाम् ॥
 सद्यः प्रथयसन्ध्यायी जायते नादो लयः ॥
 नादाशुसन्धानसमाधिभाजा
 योगीश्वराद्यां हृदि वर्द्धमानम् ।
 आनन्दमेकं वचसामगम्यं
 जानाति तं श्रीगुरुनाथ एकः ॥
 कर्षो पित्राय हस्ताभ्यां धं श्रुत्योति ध्वनिं मुनिः ।
 तत्र चित्तं स्थिरीकृत्याद्यावत्स्थिरपरं ब्रजेत् ॥

नादः

अभ्यस्यमानो नादोऽयं गच्छामावृणुते ध्वनिम् ।
 पञ्चादिषुपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत् ॥
 श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान् ।
 ततोऽभ्यासे वर्धमाने श्रूयते सुख्यशब्दकः ॥
 आदौ जलधिनीधतमेरीभर्त्सरसम्भवाः ।
 मध्ये मर्दलशब्दोत्था घट्टाकाहलजास्तथा ॥
 अन्त तु किङ्किरीवश्रुतीयाभमरनिःस्वनाः ।
 इति नानाविधा नादाः अथान्ते देहमध्यागः ॥
 महति श्रूयमाद्योऽपि मेघभेर्यादिके ध्वनौ ।
 तत्र सुष्मात् सुष्मातरं नादमे परान्दशेत् ॥
 घनसुतुल्यं वा हृद्यं सुष्मासुतुल्यं वा घने ।
 रममाणमपि चित्तं मनो गान्धज चालयेत् ॥
 यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः ।
 तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते ॥
 मकरन्दं पिवन् भङ्गो गर्भं नापेक्षते यथा ।
 नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षते ॥
 मनोमत्तगलेनस्य विषयोऽनन्तचारिणः ।
 नियमने समर्थोऽयं निनादनिशिताङ्गुणः ॥
 बद्धं तु नादवन्धेन मनः संत्यक्तचापलम् ।
 प्रयाति सुतरां श्रेयं ह्यिन्द्रपत्तः स्वगो यथा ॥
 सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा ।
 नाद एवाशुसन्धेयो योगसामान्यमिच्छता ॥
 नादोऽन्तरङ्गशरङ्गवन्धेन वागुरायते ।
 अन्तरङ्गशरङ्गस्य वधे व्याधायतेऽपि च ॥
 अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते ।
 नादोपास्त्रितो नित्यमवधार्यां हि योगिना ॥
 बद्धं विमुक्तचापत्यं नादगन्धकजारखात् ।
 मनः पारदमाप्नोति निरालम्बाखेऽटनम् ॥
 नादश्रवणतः चित्तप्रमत्तरङ्गभङ्गजङ्गमः ।
 विस्त्रुत्य सर्वमेकाग्रः कुञ्जचिन्नहि धावति ॥
 काष्ठे प्रवर्तितो वद्धिः काष्ठेन सह श्रान्तिः ।
 नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥
 घट्टादिनादसक्तस्तन्ध्वान्तःकराश्चरिणस्य ।
 प्रहरणमपि सुकरं शरसन्धानप्रवीणश्चेत् ॥
 अनाहतस्य शब्दस्य ध्वनिर्य उपलभ्यते ।
 ध्वनेरन्तर्गतं श्रेयं श्रूयस्यान्तर्गतं मनः ।
 मनस्तत्र लयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ।
 निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मैति गीयते ॥
 यत्किञ्चिन्नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा ।
 यस्तत्त्वान्नो निराकारः स एव परमेश्वरः ॥
 सर्वं हठलयोपाया राजयोगस्य सिद्धये ।
 राजयोगसमाकृष्टः पुरुषः कालवचकः ॥
 तत्त्वं बीजं हठः चैत्रमौदावीर्यं जलं त्रिभिः ।
 उक्तनी कल्पजित्वा सद्य एव प्रवर्तते ॥
 सदा नादाशुसन्धानात् शीयन्तं पापसञ्चयाः ।
 निरङ्गने विलीयेते निश्चितं चित्तमाकृतौ ॥
 शब्ददुन्दुभिनादश्च न श्रुत्योति कदाचन ।
 काष्ठवज्जायते देह उक्तन्यावस्थया भ्रुवम् ॥
 सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः सर्वचिन्ताविवर्जितः ।
 न्तवत्तद्वृत्ते योगी स सुक्तो नाच संशयः ॥” ॥
 खनामखातसुनिविष्टः । अयन्तु ईश्वरसुतेः

नानारूप

पुनः । न्यायतत्त्वयोगरहस्ययोः प्रथिता । अस्य
 वासस्थानं दाक्षिणात्यप्रदेशः ॥
 नादेयं, स्त्री, (नद्या नदस्य वा इदं तत्र भवं वा ।
 नदी वा नद + टक् ।) सैन्धवलवचम् । इति
 रत्नमाला ॥ सौवीराङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नदीनदसम्बन्धिजलादौ, जि । यथा,—
 (“नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नादेयम् ।
 पाणीयं पाणीयं शरदि वसन्ते च पाणीयम् ॥”
 इति वैद्यकराजवल्लभोयद्रथगुणे ॥)
 “नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ॥”
 अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
 “नादेयसुदकं कृत्स्नं वातलं लघु दीपनम् ।
 अजभिष्यन्दि विग्रहं कटुकं कफपित्तशुत् ॥”
 (न आदेयमिति विग्रहे अद्याह्ये, जि । यथा,—
 “सौगन्धहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥”)
 नादेयः, पुं, (नद्या भवः । नदी + टक् ।) काश-
 हृद्यम् । वागीरहृद्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नादेयो, स्त्री, (नद्या भवा । “नद्यादिभ्यो टक् ।”
 ४।२।६७। इति टक् ततो ङीष् ।) अम्बुवेतसः ।
 भूमिजम्बुका । वैजयन्तिका । इत्यमरः । २।४।
 ६५ ॥ नागरङ्गः । जवा । अङ्गुष्ठः । इति मेदिनी ।
 ये. ८६ ॥ अमिमन्थः । (अस्याः पर्यायो यथा,
 “अमिमन्थो जयः स स्यात्प्रीपर्वो गणिकारिका ।
 जया जयन्ती तर्कारी नादेयो वैजयन्तिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 काकजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नाध, ऋ ङ नाथे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 ध्यात्म-सकं ऐङ्गे अकं-सैट् ।) ऋ, अन्तराधत् ।
 ङ, नाधते । नाथो दवाश्रीरेऽर्थात्तानि । इति
 दुर्गादासः ॥
 नाना, य, (न + “विनन्ध्यां नानाञी न सह ।”
 ५।२।२७ । इति नाञ्प्रत्ययः ।) अन्-
 कार्थम् । (यथा, मनुः । ६।१४८ ।
 “बह्वीषु चैकजातानां नानाञ्जीषु निबोधत ॥”)
 उभयार्थम् । विनार्थम् । इति मेदिनी । ने, ४५ ॥
 (यथा, सुश्रुतेः । [वरः ॥”)
 “न नाना शम्भुना रामात् वर्षेयाधोऽसजो-
 नानाकन्दः, पुं, (नाना बहुवो कन्दा यस्य ।)
 पिच्छाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुवचनम् ॥
 (बहुवचनयुक्ते, जि ॥)
 नानाध्वनिः, पुं, (नाना ध्वनिर्यत्र । नानाविधो
 ध्वनिर्वा ।) काहलानेखुवीयादिशब्दः । इति
 हारावली । २४६ ॥
 नानारूपः, जि, (नाना रूपाणि यस्य ।) अनेक-
 प्रकारः । तत्पर्याय । विविधः २ बहुविधः ३
 पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३।१।६३ ॥ (यथा,
 मनुः । ६।३८ ।
 “भूमावप्येकैहारे कालोप्राणि कृषीवजेः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावनः ॥”
 नाना रूपाणि इति विग्रहे । बहुविधरूपे, स्त्री ।
 यथा, गोः रामायणे । ३।१।२१ ।
 “नानारूपैर्विकृपास्ते रूक्षैरशुभदर्शनाः ॥”)

नान्दीक

नानावर्णः, पुं, (नानाविधो वर्णः ।) बहुविध-
शुक्लादिवर्णः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
चित्रम् २ किर्णारः ३ कल्पायः ४ श्रवणः ५
यतः ६ कर्णुरः ७ । इत्यमरः । १।५।१७॥ विचि-
त्रम् = शारङ्गम् ६ कर्णुरः १० कर्णारः ११
चित्रलः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मण-
त्रय्यादिषु ॥ (नानाविधो वर्णो यस्येति ।
विचित्रवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
“नानावर्णा लक्ष्मणवती प्रविरलात्पपाङ्कटच-
प्रोक्षाभिगुणभूयिष्ठा ॥”)
नानाविधः, त्रि, (नाना विधाः प्रकारा यस्य ।)
अनेकप्रकारः । विविधः । यथा,—
“तथा नानाविधैः पुष्यैर्द्रव्यैर्वीरक्रयाहृतेः ॥”
इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
नानुष्ठेयं, त्रि, (न अनुष्ठेयम् ।) अननुष्ठेयम् ।
अकर्तव्यम् । इति आकरणात् ॥
नान्दं, स्त्री, (नमत्वेनेति । नम + “भस्मिजगमि-
नमिहनिविध्यशां वृद्धिश्च ।” उणां । ४ । १५६ ।
इति वृत्तं वृद्धिश्च ।) स्त्रीत्वं । इत्युणादिकोषः ॥
नान्दीकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । नान्द्याः
नान्दीश्लोकस्य करः पाठकः । “छापोः संज्ञा-
कृन्दसो बंजुलम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति वृत्तः ।)
नान्दीकरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
नान्दी, स्त्री, (नन्दन्वययेति । नन्द + घञ् । निपा-
तनात् दीर्घः । ततो डीप् ।) नाटकाद्यादौ
मङ्गलार्थां देवद्विजादीनामाश्रीः । यथा,—
“आश्रीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रवर्तते ।
देवद्विजशृपादीनां तस्मान्नान्दीति सा स्मृता ॥
केचित्तु । भेरीप्राया नान्दी ॥” इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ * ॥ नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी
कार्या । यदाह भरतः ।
“यद्यप्यङ्गानि भूयसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्षेया नान्दी विघ्नप्रशान्तये ॥
देवद्विजशृपादीनामाश्रीर्विघ्नादपरायणा ।
नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥”
अन्यत्र ।
“देवद्विजशृपादीनामाश्रीर्वन्दनपूर्विका ।
नान्दी कार्या बुधैर्यत्नात्मस्कारेण संयुता ॥
गङ्गा नागपतिः सोमः सुधा नन्दा जयाशिवः ।
गभिर्नामपदैः कार्या नान्दी धाराभिरङ्किता ॥
प्रशस्तपदविन्धासा चन्द्रसंकीर्णान्विता ।
आश्रीर्विघ्नपरा नान्दी योष्येयं मङ्गलात्मिका ॥
काचिद्दृष्टपदा नान्दी काचिदृष्टपदा तथा ।
सुत्रधारः पठेन्नान्दी मध्यमखरमाश्रितः ॥”
इति मालतीमाधवटीका ॥
सन्दृष्टिः । यथा । “नान्दी सन्दृष्टिरिति कथ्यते ॥
इत्युदाहृतस्य ब्रह्मपुराणम् ॥
नान्दीकः, पुं, (नान्दो नान्दयं कायतीति । कै +
कः ।) तोरणस्तम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नान्दीकरः, त्रि, (नान्दीं करोतीति । कृ + “दिवा-
विभेति ।” ३ । २ । २१ । इति टः ।) नान्दी-
श्लोकपाठकारी । तत्पर्यायः । नान्दीवादी २ ।

नान्दीसु

इत्यमरः । ३ । १ । ३८ ॥ “केचित्तु भेरीप्राया
नान्दी तद्वादनशीलः अत्र वदित्तौ वाद-
नार्थावित्याहुः ॥” इति भरतः ॥
नान्दीपटः, पुं, (नान्दो वृद्धार्थं पटो यत्र ।)
कूपादिसुखबन्धनम् । तत्पर्यायः । नान्दीसुखः २
वीनाहः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥
नान्दीसुखः, पुं, (नान्दो वृद्धार्थं सुखं यस्य ।)
कूपादिसुखबन्धनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५८ ॥
वृद्धिश्राद्धभुक् पित्रगणः । यथा,—
“नान्दीसुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयतो यद्दी ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
स च पित्रादित्रिकं मातामहादित्रिकञ्च । इति
गोभिलस्मृतम् ॥ (नान्द्या वृद्धेर्मुखम् ।) वृद्धिश्राद्धे,
स्त्री । यथा,—
“नान्दीसुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
अत्र नान्दीसुखपदस्य श्राद्धपरत्वे इत्युदाह-
तत्त्वलेखनादयत्र श्राद्धपरत्वम् ।” सदितिकर्ण-
यता यथा । “तत्र गोभिलः । अथाभ्युदयिक-
श्राद्धे युग्मानासादयेत् प्रदक्षिण्यसुपचारः ऋजवो
दर्भाः यवेक्षितार्थः सम्पन्नमिति हृदिप्रश-
दधिवदराक्षताप्यमिश्राः पित्राः नान्दीसुखाः
पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-
सुखेभ्यः पित्रेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च
प्रीयन्तामिति न खधाश्च प्रयुञ्जीतेति ॥ अपि च ।
स्रधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ।
पितृनितिपदात् पूर्वम् वदेन्नान्दीसुखानिति ॥
कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः स्वगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभमासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वास्तुपुञ्जेषु नैवेदेषु पृथग्विधैः ॥
कुण्डलनां वसोधारां सप्तवारान् वृतेन तु ।
कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छि-
ताम् ॥
आयुष्याणि च शान्त्वर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
घञ्भ्यः पित्रेभ्यस्तदु श्राद्धदानसुपक्रमेत् ॥
वशिष्टोक्तो विधिः सत्सो द्रष्टव्योऽत्र निरा-
मिधः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।
उपवेश्य कुशान् दद्यात्कुशैव हि पाणिना ॥
निपातो न हि सत्यस्य आहुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनयञ्च देववत् ॥
पित्रेभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनयं प्रदापयेत् ॥
नात्रापस्यकरणं न पित्रां तीर्थमिच्छते ।
पान्नायां पूरणादीनि दैवे नैव तु कारयेत् ॥
ष्येष्टोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राभ्यपवित्रकान् ।
स्रधार्थं सम्पदास्यं नैकेकस्यात्र दीयते ॥
मधु मन्त्रितं यस्तत्र त्रिर्षोऽष्टासुमिच्छताम् ।
गायत्रान्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
न चान्नसु अपेक्ष्य कदाचित् पित्रसंज्ञितान् ।

नान्दीसु

अथ एव जपः कार्यः सोमचामादिकः शुभः ।
यस्तत्र प्रकरोन्नस्य तिलवदयवत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र हृत्तेषु विपरीतकः ॥
सम्पन्नमिति ह्यः स्य प्रशस्त्याने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शिवमन्नं निवेदयेत् ॥
प्रागयेष्यथ दर्भेषु आद्यसामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्नूलदेशेऽवनेनिक्षिपति निम्बिलाः ॥
द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥
सर्वस्नादन्नसुहृत्त अङ्गनैरुपसिध्य च ।
संयोज्य यवकर्कसुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
अवनेजनवत् पित्रान् दत्त्वा विस्वप्रमाद्यकान् ।
तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥
उत्तरोत्तरदानेन पितामासुत्तरोत्तरम् ।
भवेदध्यापरणादधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु ॥
तस्मात् श्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।
मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥
गन्धादीनिक्षिपेत्पूर्णां तत आचामयेत्
द्विजान् ॥”
“अथाग्रभूमिसासिञ्चेत् सु सुप्रोक्षितमस्त्रिति ।
श्रिवा आपः सन्विति च युग्मानवेदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्रिति च पुष्यादानमनन्तरम् ॥
अक्षतचारिचक्ष्वास्त्रित्यक्षतानपि दापयेत् ।
अक्षय्योदकदानान्तु अर्घ्यदानवद्विद्यते ॥
ग्रहैव नित्यं तत् कुर्म्यान्न चतुर्थां कदाचन ।
प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वस्वेव द्विजोत्तमैः ॥
पवित्रान्तर्हितान् पित्रान् सिञ्चेदुक्तानपात्रकान् ।
युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्कुष्ठयक्ष्णं सदा ॥
स्रध्वा धूर्धस्य विप्रस्य प्रणम्यासुत्रजेततः ॥” * ॥
तन्निमित्तानि यथा, विष्णुपुराणे ।
“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववेशनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ।
सौमन्नोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीसुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयतो यद्दी ॥”
मत्स्यपुराणे ।
“अन्नप्राप्ते च सौमन्ने पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषिके च नववेशनप्रवेशने ॥
देवद्विजशृपादीनां प्रतिष्ठार्थां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावसुत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥”
कूर्मपुराणे ।
“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ।
नान्दीसुखी, स्त्री, (नान्दो वृद्धार्थं सुखं यस्याः ।
डीप् ।) सामगोत्तरवृद्धिश्राद्धसुश्राद्धगणः । इति
यजुर्वेदीयवृद्धिश्राद्धपद्धतिः ॥ (कुशाभ्यवशेषः ।
यथा, सुश्रुते सुत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कोरदूषकश्यामाकानीवारशान्तस्तुवरकीर्-
लकाप्रियङ्गुमधुलिकानान्दीसुखीकुशविन्दगवे-
धुकवस्तकोदपार्श्वीसुकुन्दकरेण्यवप्रभृतयः कुधा-
न्यविशेषाः ॥” चतुर्हंशाक्षरवृत्तिविशेषः । अथ
अथयादिकान् वृद्धः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ नान्दी

नाभिः

नाभी

नामक

मुखं क्रियमाणत्वेनाख्येति । अच् । अन्ध-
द्वयप्रारम्भयुक्ते, चि । यथा, रामायणे । २ ।
८ । १ ।

“नतो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सुतमागधाः ।
तुष्टुः सविशेषज्ञास्वैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥”

नान्दीवादी, [न्] चि, (नान्दीं वदतीति । वद +
णिनिः ।) नान्दीश्लोकपाठकारी । नान्दीवदन-
श्रीलः । भेरीवादनश्रीलः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

नापितः, पुं, (न आप्नोति सरलतामिति । न +
आप् + “नआप् इट् च ।” उणां ३ । ८७ ।
इति तन् इट् च ।) वर्षसङ्कटातिविशेषः ।
स तु पट्टिकायां कुवेरियो जातः । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ शूद्रायां क्षत्रियाणां जातः । इति
विवाहाण्यवसेतुः ॥ तस्य चौरं कर्म । तत्-
पर्यायः । चुरी २ सुखी ३ दिवाकीर्तिः ४
अन्नावसायी ५ । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ हृत्नी ६
वानुसीसुतः ७ नखकुट्टः ८ ग्रामणीः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ चञ्जलः १० सुखः ११ भास्व-
पुटः १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
३ । ७३ ।

“नराणां नापितो धूर्तः पश्चिणाश्चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणाश्च श्मशालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥”

नापितशालिका, स्त्री, (नापितस्य शालिका
गृहम् ।) नापितशाला ॥ नापितगृहम् । तत्-
पर्यायः । खरजूटी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाभिः, पुं, (नक्षते वभ्राति विपश्चादीनिति ।
नह वन्धे + “नहो भञ्ज ।” उणां ४ । १२५ ।
इति इन् भञ्जान्तादेशः ।) सुखगुणः । चक्र-
मध्यम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६३ ।

“अरेः सन्धायते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तचक्रं प्रवर्त्तते ॥”

नन्त्रियः । इति मेदिनी । मे, ५ ॥ प्रियव्रतराज-
पौत्रः । (अयोधस्य पुत्रः । यथा, ब्रह्माण्डे ।
३५ अध्याये ।

“नस्य पुत्रां बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति खातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥”
“नाभये दक्षिणं वर्षं हिमवन्तं पिता ददौ ॥”

गोत्रम् । इति संक्षिप्तसारीणादित्तः ॥ (प्रधा-
नम् । इति विश्वः ॥ यथा, रघुः । १८ । २० ।

“सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पं
क्षत्रस्य नाभिर्गुणमकल्प ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।
“नाभिर्नन्दिकरो भावः पुष्करः स्वपतिः
खिरः ॥”

नाभिः, पुं स्त्री, (नह वन्धे + इन् भञ्जान्तादेशः ।)
प्राण्यङ्गम् । इति मेदिनी । मे, ६ ॥ नाह इति
भाषा । तत्पर्यायः । नाभी २ तुन्दूपी ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ उदरावर्तः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ११७ ।

“विष्णुर्नाभिः ससुदभूतो वेधाः कमलजस्ततः ।
विष्णुरेवैष इत्याहुर्नाभिं भागवता जनाः ॥”

“स च गर्भस्य सप्रभिक्षासैर्भवति ।” इति
सुखबोधः ॥ (“तस्य चेन्नाभिः पश्चेत तां लोभ-
मधुकप्रियङ्गुदाहृदिरद्राकस्त्वसिद्धेन तैलेनाभ्य-
न्यादेवामेवतेलौघधानां चूर्णेनावचूर्णयेदघनाडी-
कल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥” इति चरके शरीर-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥) अस्मिन् स्थाने मन्वि-
पुरनामदशदणपद्ममस्ति । यथा,—

“तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेषोमयं ततः ॥
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च हलैर्युक्तं डादिकान्ताचरान्वितम् ।
श्रिवेनाधिष्ठितं पद्मं विष्णोकोकनकारम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥
कस्तूरिकामदे, स्त्री । इति मेदिनी । मे, ६ ॥
नाभिकण्टकः, पुं, (नाभेः कण्टक इव ।) आवर्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गौड इति भाषा ॥

नाभिका, स्त्री, (नाभिरिव कायतीति । कै + कः ।)
कटभीष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नाभिगुडकः, पुं, (नाभौ गुडको गोलः ।) स्कीत-
नाभिः । गौड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गर्भकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिकण्टकः
३ आवर्तः ४ । इति शब्दरत्नावली । गोकः ५
नाभिगोलकः ६ । इति जटाधरः ॥

नाभिगोलकः, पुं, (नाभौ गोलकः ।) नाभिगुडकः ।
इति जटाधरः ॥

नाभिजः, पुं, (नाभौ जायते इति । जन् + डः ।)
ब्रह्मा । इति धरणिः ॥

नाभिजम्ना, [न्] पुं, (नाभौ जन्म यस्य ।)
ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नाभिनाला, स्त्री, (नाभिस्थिता नाला नाडी ।)
नाभिसन्निधिनाडी । तत्पर्यायः । अमला
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १५ । ७ ।

“तद्दृग्गुण्यायुतनाभिनाला
कञ्चित् ऋगीनामनघा प्रकृतिः ॥”

नाभिभूः, पुं, (नाभौ भूत्पत्तयस्य ।) ब्रह्मा ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२७ ॥

नाभिवर्षः, पुं, (नाभेरयोधपुत्रस्य वर्षः ।) भारत-
वर्षः । यथा, “योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम
सप्रदीपाधिपतिर्भूव तस्य चायोध्यादयो दश
पुत्रा बभूवुः त्रयः प्रव्रजिताः शिष्टानां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः । तत्र जन्मद्वीपाधिपते-
श्चायोधस्य नव पुत्रा बभूवुः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलादृतः ।
रम्यो हिरण्यश्चैव कुवर्भद्राश्चेतुमात्र ॥
नव वर्षाणि तैभ्यः पित्रा दत्तानि वर्गं प्रविशता
चायोधिष्व । हिमालयस्याधिपतेर्नाभिकर्तृवभः
पुत्रो बभूव ऋषभाङ्गरतः भरतेन चिरकालं
धर्मैव शासितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत् ॥” इति
नारदसिंहे ३० अध्यायः ॥

नाभी, स्त्री, (नाभि + वा डीष् ।) नाभिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
६०८ ।

“सनखपद्मभिकगौरं नाभीच्छलं निरंशुक्तं
क्षत्वा ।

अनया सेवित पवन त्वं किं क्षतमलयभृगुपातः ॥”
नाभीलं, स्त्री, (नाभीं लातीति । ला + कः ।)
नार्यां वङ्गणः । लच्छम् । गर्भाक्षम् । इति
मेदिनी । ले, १०१ ॥ नाभिगाम्भीर्यम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

नाभ्यं, चि, (नाभेरिदमिति । नाभि + यत् ।)
नाभिसन्निधि । इति याकरवम् ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ४ । १३ ।

“पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये
पद्मे निषस्त्राय ममादिसर्गे ॥”

नाभये हितम् । “शरीरावयवात् यत् ॥” ५ । १ । ६ ।
इति यत् । “नाभि नभश्च ॥” ५ । १ । २ ।
इत्यस्य वार्षिकीक्षा नाभेर्नभारेणस्तु न भवति ।
अस्य गवाहितया समियोगश्रुत्वात् । यथाभा-
वेव प्रवृत्तेः । नाभिहिते च । महादेवे, पुं ।
यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।

“नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥”
नाम, य, (नामयतीति नाभ्यतेऽनेन वा । नम + णिच्
+ वाहुलकात् डः ।) प्राकाश्यम् । सम्भावना ।
क्रोधः । उपगमः । कुतसनम् । इत्यमरः । १ । ३ ।
२५० ॥ प्रकाश्ये यथा । हिमालयो नाम नगाधि-
राजः । हिमालयः प्रकाशोऽतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥
सम्भावे सम्भावनायाम् इह नाम सीता भवि-
ष्यति ॥ क्रोधे ममापि नाम दशाननस्य परैरभि-
भवः ॥ उपगमः साक्ष्योऽङ्गीकारः एवं नामास्तु ॥
कुतसने को नामायं सवितुसदये स्वापमेवं
विधत्ते ॥ विस्मये च । अन्धो नाम गिरिमारो-
हित ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ खरखम् ।
विकल्पः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥

नाम, [न्] स्त्री, जायते अभ्यस्यते यत् तत् ।
(आ अभ्यासे + “नामन् सोमन् सोमन्निति ॥”
उणां ४ । १५० । इति मनिप्रत्ययेन निपात-
नात् साधुः ।) संज्ञा । तत्पर्यायः । आख्या २
आज्ञा २ अभिधानम् ४ नामधेयम् ५ । इत्य-
मरः । १ । ६ । ८ ॥ आह्वानम् ६ लक्षणम् ७ अप-
देशः ८ आह्वयः ९ संज्ञा १० गोत्रम् ११
अभिख्या १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गम् ।
तच्च स्यादिविभक्त्यर्थः शब्दः । तत्तु पञ्चविधं
यथा,—

“उद्यादानं जदन्तश्च तद्वितानं समासजम् ।
शब्दाङ्गुकरश्चैव नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
इति गोपीचन्द्रः ॥

अवस्तथनामानि यथा,—
“आत्मनाम गुरोर्नाम नामानि जपस्य च ।
प्राधान्येऽपि न वक्तव्यं ज्येष्ठपुत्रकलात्रयोः ॥”
इति कर्मलोकचनम् ॥

नामकरवं, स्त्री, (नामः करवं यच्च ।) संस्कार-
विशेषः । तन्मोक्षनचक्राणि यथा । अन्विनी १
रोहिणी ४ ऋगशिराः ५ पुनर्वसुः ७ उत्तर-
पत्तनी १२ खाती १५ अङ्कुराभा १७ उत्तरा-

नामकं

षाढा२१ अथवा २२ धनिष्ठा ३३ शतभिषा२४ उत्तरभाद्रपदा २६ रेवती २७ ॥ तत्र लयं यथा । यज्ञस्य प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थाने शुभ्यहा-
स्तिष्ठन्ति तन्मते नामकरणां कार्यम् ॥ तत्र दिननियमः । दश १० एकादश ११ द्वादश १२ शत १०० दिनानि । इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ संवत्सरे वेति गोभिलः ॥ एतच्च प्रश्नस्ततरतम-
परपरकालकर्मेतरपरम् । एकादशाह इति मुख्यः कल्प इति रघुनन्दनमतम् ॥ * ॥ तदनु-
ष्ठानं यथा । “जन्मग्रहाभ्यन्तरे चन्द्रदर्शनात् प्राक् माता शुचिना वक्ष्ये कुमारमाच्छाद्य भक्तुर्देविभ्यतः स्थित्वा प्रयच्छत्युदक्षिरसं पश्चिमदेशं गत्वा उत्तरत उदयेषु जुषेष्ट उपविशति अतः पितैवाधिकारी । अथ जुहोति प्रजापतये कुमारस्य तिथये नक्षत्राय । तिथि-
नक्षत्रयोर्देवताये ताच्च ब्रह्मत्वदृष्टिषुयमसोम-
कुमारसुनिवसुपिशाचधर्मेरुद्रवायुमन्मथयज्ञ-
पितरः पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषां होमे विशेषमाह ऋग्वेदोपनिषिष्टम् ।
‘नामधेये सुनिवसुपिशाचा बहुवत् सदा । यन्नाञ्च पितरो देवा यद्यथास्तिथिदेवताः ॥’ तेन सृष्ट्याद्यो बहुवचनान्ता होतयाः । शेषा एकवचनान्ता होतयाः । नक्षत्राणि अश्वि-
न्यादीनि । तद्देवताञ्च ज्योतिषे । अश्विमेत्या-
द्यः । नक्षत्रहोमे ऋग्वेदोपनिषिष्टम् ।
‘आग्नेयाहेऽथ सर्पाहे विश्वाखाहे तथैव च । आषाढाहे धनिष्ठाहे अश्विन्याहे तथैव च ॥ इन्द्रान्यतानि बहुवद्व्यायां जुहुयात् सदा । इन्द्रहयं द्विवश्वेधमवशिष्टान्येकवत् ॥’ तद्देवताहोमे विशेषः ।
‘देवता अपि ज्ञयन्ते बहुवत् सर्पवस्वपः । देवाञ्च पितरञ्चैव द्विवद्व्यायां तथा ॥’ देवाः विश्वेदेवाः । कवर्गादिपञ्चलतीयादि-
वर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्यतमवर्ण-
मध्यं विश्वम्भरादिवत् लहन्तं सम्बोधनान्तं दीर्घ-
विसर्गान्तं च नाम जुह्यात् । एतच्च स्वयज्ञोक्त-
त्वात् प्रश्नस्तपरम् । कुलदेवतानक्षत्राभि-
सम्बन्धं च नाम जुह्यात् । तत्र शृङ्गलिखितवच-
नाम्नामान्तरकरणावधारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्राशुरोधात्
स्वनक्षत्रपादाशुसारेण । ततश्च कुमारस्य सुख-
भवान् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषान्
सप्त मुखमन्त्रिणो नासिके कर्णाविति आभि-
सुखेण सृष्टान् कोऽसि कतमोऽसीति मन्त्रं जपेत् ॥
तच्च नाम शर्मेवर्माद्युपपदान्त्वाने कर्तव्यम् ।
यथा,—
‘ततस्तु नाम जुर्वीति पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मेवर्मादिसंयुतम् ॥
शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति चन्द्रसंग्रहम् ।
गुप्तदासालकं नाम प्रश्नसं वैश्यसूत्रयोः ॥
नार्थहोत्रं न चाश्वत्थं नापशब्दयुतं तथा ।
नामाङ्गसं जुगुञ्चं वा नाम जुह्यात् समाक्षरम् ॥

नामाप

नातिदीर्घं नातिदृक्खं नातिगुलं चरान्वितम् । सुखोच्चार्याक्षरं नाम जुह्याच्च प्रवणाक्षरम् ॥ इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥ प्रवणाक्षरं लघूत्तराक्षरम् । इति तट्टीकाकारः ॥ गोभिलः । ‘अयुग्मकदान्तं तथा ऋणीयाम् । अयुग्मकम् अयुगाक्षरम् । दान्तं दकारान्तम् । यथा यशोदेत्यादि ॥ * ॥ तस्य श्रीपूर्वकत्वं यथा,—
‘देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकाराञ्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥’ इति राघवभट्टतप्रयोगदर्शनात् स्वर्गकामि-
त्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नो न न्दानां तथेति शिष्टाचारः ॥ * ॥ गोभिलः । मात्रे चैत्रं प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थसुदीर्घं वामदेयगान्तं जुह्यात् गौर्देचिगा ॥’ इति संस्कारतत्त्वम् । नामद्वादशी, ऋी, (नाम्नः द्वादशी ।) व्रतविशेषः । यथा,—
“गौरो काली उमा भद्रा दुर्गा कान्तिः सर-
स्वती । मङ्गला वैष्णवी लक्ष्मीः श्रिया नारायणी क्रमात् । मार्गलतीयामारभ्य पूर्वोक्तं लभते फलम् ॥ पूर्वोक्तं फलं मार्गादिद्वादशमासे लब्ध्वाष्टमी-
व्रतफलम् । अर्हन्तरीश्वरं रुद्रमथवा उमशङ्करम् ॥ पूजयेद्विधिवन्तारी न वियोगमवाप्नुयात् । अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्क्षेत्रं सदा ॥ शङ्करं वामभागस्थं सर्वकाममवाप्नुयात् । मार्गशिराद्ये केशवनारायणमाधवान् पूजयेत् । धूपसगदीपादीरूपोष्य संपूष्य दक्षिणाभिञ्च नामभिः । अश्वमेधपशुयवाजपेयमतिराज-
नक्तमथानिष्टोमोपवासमेव । पुरुषमेवसौत्रा-
मणिं पञ्चयज्ञहोमगोलर्क्षं सर्वमथास्थाप्यान्ते नित्यं स्मरणाच्चैनात्तन्नाम्ना । इत्याद्ये नाम-
द्वादशी ॥’ इति देवीपुराणम् ॥ नामधेयं, ऋी, (नामैव । नाम+ “भागरूप-
नामभ्यो धेयः । ” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या धेयः ।) नाम । इत्यमरः । १ । ६ । ८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ३० । “नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् । पुण्ये तिथौ सुहृते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ”) नामधेयः, त्रि, (नाम्नः शेषो यस्य । नाम आख्या एव शेषो यस्येति वा ।) न्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ३८ ॥ मरुते, पुं । नामापराधः, पुं, (नाम्नि नामविषये अपराधः । नाम्नः सकाशात् अपराधो वा ।) साधुनिन्दा-
दिरूपदुरदृष्टजनकथापारविशेषः । यथा,— श्रीनारद उवाच । “के तेऽपराधा विप्रेन्द्र ! नाम्ना भगवतः कृताः । विविन्दन्ति कृष्णं कृत्यं प्राकृतं ज्ञानयन्ति च ॥ तत् कथ्यतां महाभागपराधं नाम्नि केशवे । केन केन प्रकारेण भवेद्दे तन्नादाद्यु ॥

नामाप

सनत्कुमार उवाच । सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितर्कते यतः आतिं यातस्तत्पहसते गर्हयति च । तथा विष्णोरिष्टं य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः गुरोरवशा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् । नाम्नां वलादयस्य हि पापबुद्धि-
र्न विद्यते तस्य शठस्य बुद्धिः ॥ दिव्यैकसां गुरोः पित्रोर्भूसाराणाञ्च गर्हनम् । नामापराधं यत्तत् स्याद्देव्यावानां तथा कृषाम् गोऽन्वत्यतुलसीधात्रीर्नृपात्रिन्दन्ति नारद ॥ नामापराधी स भवेन्नाम गोविन्दवैष्णवात् । सर्वतीर्थानि क्षेत्राणि चावमन्यति निन्दति । गङ्गासरस्वतीयामीशापराधी भवेन्नरः ॥ श्रीमद्भागवतं महाभारतं ब्राह्मणान् गुरुम् । मन्त्रं महाप्रसादश्च योऽवमन्यति नारकी । अवतारान् हरैस्तत्तन्नामभक्ताञ्च निन्दति । अवमन्यति देवर्षे नारकी स जनोऽधमः ॥ गोविन्दस्यार्षेणं जुह्याद्वमन्यति वैष्णवान् । निन्दतीह च नामानि स नाम्नोऽप्यपराधस्तु । वर्णाश्रमानन्धजाञ्च जातिबुद्ध्यावमन्यति । वैष्णवान् कुरुते निन्दामपराधी नाराधमः ॥ द्विजवन्तुं स्त्रियं शूद्रं जातिभेदेन वैष्णवम् । योऽवमन्यति निन्दन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ अर्चे विष्णोः शिलाधीर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जाति बुद्धि-
विष्णोर्वा वैष्णवानां कलिमलमथने पादतीर्थ-
भुवुद्धिः । विष्णोर्निन्दात्यनाम्नोः कलुषदहनयोरन्ध-
सामान्यबुद्धिः विष्णौ सर्वेश्वरेशे तदितरसमधीर्ष्यस्य वा नारकी सः ॥ पूष्यते देवसामान्यं कृत्वा नारायणं नरः । नामापराधी स भवेद्देव्यावान् यो न सेवते ॥ नारद उवाच । नामापराधा क्षपराः कति सन्ति तपोधन ॥ तत् कथ्यतां मे सकलं यदि योग्यो भवामि ते । सनत्कुमार उवाच । वैष्णवे शठतां विष्णौ गुरौ पित्रोश्च भूसुरे । निन्दां यः कुरुते मोहादपराधी स नारकी ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०२—१०३ अध्यायौ ॥ अपि च । “धर्मेव्रतत्वागुत्तादिसर्व-
शुभक्रियासाधनमपि प्रमादः । अशुद्ध्याने वितुखेऽप्यश्रुति यच्चोपदेशः शिवनामापराधः ॥ सुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितो नरः । अहं ममादि परमो नाम्नि सोऽप्यपराधस्तु ॥ अपराधभङ्गनमाह । “जाति नामापराधेऽपि प्रमादेन कथञ्चन । सदा संकीर्तयेन्नाम तदेकेश्वरयो भवेत् ॥

नायकः

नामपराधयुक्तानां नामान्येव हरन्धषम् ।
 अविश्रान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥
 नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतं ओजमलं
 गतं वा
 सुहृं वासुहृवर्षं यवद्वितरद्वितं तारयन्नेव
 सत्यम् ।
 तद्देहद्विविधजनतालोभपाषण्डमध्ये
 निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शोभमेवात्र विप्र ! ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
 मापराधी, [नृ] चि, (नामापराधोऽख्य-
 स्तेति । इतिः ।) नामापराधत् । यथा,—
 “नाम्नो जनार्दनस्यापराधान् यः कुरुतेऽनिशम् ।
 नामापराधज्ञोको याति सत्यमधोगतिम् ॥
 विनाशयति नामस्थोऽपराधं नामतो जनः ।
 नामापराधी ज्ञायो स्यादात्मनश्चेति नारकी ॥
 पाषण्डो दुर्जनः पापी भवेन्नाम्नो हरेः खलः ।
 नामापराधी मनुजो मुने ! भवति नारकी ॥
 अपराधान्मुकुन्दस्य विदूरयति नामभिः ।
 नामोह लोकाः कुर्वन्स्ताम्नहापाप्यधमाधमः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥
 यः, पुं, (नीयतेऽनेनेति । नी + “श्रीशुभो
 २नुपसर्गे ।” ३ । ३ । २४ । इति करणे घञ् ।)
 नयः । नीतिः । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा,
 भट्टिः । ७ । ३६ ।
 “यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥”
 नी + भावे घञ् ।) प्रापणम् । इति नीघातु-
 दर्शनात् ॥ (नयति प्रापयतीति । नी + “दुन्दोर-
 नुपसर्गे ।” ३ । १ । १४२ । इति ञः । उपायः ।
 यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
 “नायः कीदृञ् स येन स्यां वताहं विगतध्वरः ॥”
 नेतरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । १० ।
 “सषस्र नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्न
 पाहि रिषः ॥”)
 नायकः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + णुल् ।)
 नेता । (यथा, गीतायाम् । १ । ७ ।
 “नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥”)
 श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । ४ । ७ । १६ ।
 “तसुपागतमालस्य सर्वे सुरगणादयः ।
 प्रयेसुः सहस्रोत्थाय ब्रह्मिन्ब्रह्मनायकाः ॥”)
 हारमध्यमणिः । इति मेदिनी । के, ११० ॥
 अप्ये सरिकः । सेनापतिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । ४ ।
 “वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशक्तेः पुरन्दरः ।
 सखेन्नायकाथयं चिन्तामाप भृशं तदा ॥”)
 शृङ्गारसाधकः । स च त्रिविधः । पतिरुपपति-
 वैशिकश्चेति । विधिवन् पाण्ड्याहकः पतिः ।
 अगुञ्जलदक्षिणधृष्टभेदात् पतिश्चतुर्धा । सर्व-
 कालिकपराङ्गनापराडुसखे सति सर्वकाल-
 मसुरक्तोऽगुञ्जलः । सकलनायिकाविषयसमसह-
 चासुरागो दक्षिणः । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-
 २पि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयंपरायणो
 धृष्टः । कर्मिनीविषयकपटपटुः शठः । आचार-

नायिका

हानिचेतुः पतिरुपपतिः । बहुलवेषाभोगोप-
 रविको वैशिकः । वैशिकस्तत्तममध्यमाधम-
 भेदात् त्रिविधः । दक्षितात्मप्रकोपेऽपि उप-
 चारपरायण उत्तमः । प्रियायाः प्रकोपे यः
 प्रकोपमसुरागं वा न प्रकटयति चेद्यथा मनो-
 भावं गृह्णाति स मध्यमः । भयङ्गपालज्जामूर्खः
 कामक्रीडायामलतल्लाज्जल्यविचारोऽधमः ॥ * ॥
 मानी चतुरश्च शठ एवान्तर्भवति । वाक्चेष्टा-
 यश्रधमागमश्चतुरः । प्रोषितपतिरुपपतिवैश-
 कश्च भवति । अनभिज्ञनायको नायकाभास
 एव । तेषाञ्च नर्मसचिवपीठमर्हद्विषटके-
 विदूषकभेदाश्चतुर्धा । कुपितस्त्रीप्रसादकः पीठ-
 मर्हः । नर्मसचिवोऽप्ययमेव । कामतन्त्रकला-
 कोविदो विटः । सन्धानचतुरश्चेतकः । अज्ञादि-
 वेत्तयैर्हासकारो विदूषकः ॥ * ॥ तेषामष्ट-
 सात्त्विकगुणाः । यथा,—
 “खेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः खरभङ्गोऽथ वैपद्युः ।
 वैवर्ण्यमश्रुप्रणयावित्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥” * ॥
 तेषां दशावस्था यथा,—
 “अभिलाषस्तथा चिन्ता स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।
 उद्वेगश्च प्रलापश्च उन्मादो व्याधिरेव च ।
 जडता निधनान्येव दशावस्थाः प्रकीर्णताः ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥
 (अस्य लक्षणभेदादिकं यथा, साहित्यदर्पणे ।
 ३ । ३३—३८ ।
 “त्यागो हतो कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्-
 साही ।
 दक्षोऽसुरक्तलोकस्तेजोवेदग्धश्रीलवान् नेता ॥
 धीरोदात्तो धीरोद्धनस्तथा धीरजलितश्च ।
 धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥
 अविक्त्यनः समावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
 स्थैर्यात् निगूढमानो धीरोदात्तोऽदृष्टतः कथितः ॥
 मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽश्ङ्कारदर्पभृशुचिः ।
 आत्मज्ञाघानिरतो धीरैर्धौरोद्धतः कथितः ॥
 निश्चिन्तो न्दुरनिशं कलापरो धीरजलितः
 स्यात् ।
 सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः
 स्यात् ॥”
 एषाञ्च शृङ्गाररूपत्वे भेदानाह तत्रैव । ३ ।
 ३६—४४ ।
 “एभिर्दक्षिणधृष्टाशुञ्जलशठरूपिभिस्तु चोदशधा ।
 एतु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ॥
 कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
 दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ॥
 अगुञ्जल एकनिरतः शठोऽयमेकश्च बहुभावो यः ।
 दर्शितवद्विरशुरागो विप्रियमन्त्रश्च गूढमाचरति ॥
 एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषासु तत्तममध्याधमत्वेन ।
 उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥”
 एषासु द्वाहरणादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)
 नायकाधिपः, पुं, (नायकानां नेतृणां सेनापतीनां
 वा अधिपः ।) नरेन्द्रः । राजा । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

नायिका

नायिका, स्त्री, (नयति वा । नी + णुल् । टाप्
 अत इत्वच् ।) दुर्गाशक्तिः । सा अष्टधा ।
 यथा,—
 “ततोऽष्टनायिका देवा यत्रतः परिपूजयेत् ॥
 उग्रचण्डां प्रचण्डाञ्च चण्डोर्णां चण्डनायिकाम् ।
 अतिचण्डाञ्च चासुखां चण्डां चण्डवतीन्तथा ॥
 पद्मे चाष्टदले चैताः प्रागादिक्रमतस्तथा ।
 पद्मोपचारेः संपूज्य भैरवान्मध्यदेशतः ॥”
 इति प्रहलितखण्डे ६१ अध्यायः ॥
 शृङ्गाररसालम्बनविभावरूपा नारी । सा च
 त्रिविधा । स्त्रीया परकीया सामान्यवनिता
 चेति । तत्र स्वामिन्नेवाशुरक्ता स्त्रीया । स्त्रीयापि
 त्रिविधा । सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तथा
 अश्रुरितयौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना
 अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभय-
 पराधीनरतिर्नवोपा । सैव क्रमशो आत-
 प्रश्रया विश्रम्बनवोपा । समानलज्जामदना
 मध्या । एषैव चातिप्रश्रयादतिविश्रम्बनवोपा ।
 पतिमात्रविषयकेलिकलापकोविदा प्रगल्भा ।
 मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे ।
 धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । अष्ट
 कोपप्रकाशा धीरा । अष्टकोपप्रकाशा
 अधीरा । अष्टाव्यष्टकोपप्रकाशा धीराधीरा ।
 एते धीरादयस्त्रयो भेदा द्विधा भवन्ति । ज्येष्ठा
 कनिष्ठा च । परिशीतत्वे सति भर्तुर्दक्षिणैश्च
 ज्येष्ठा । परिशीतत्वे सति भर्तुर्न्यूनैश्च कनिष्ठा ॥
 अष्टकोपपरपुरुषाशुरागो परकीया । सा च
 द्विविधा । परोपा कथ्यता च । गुप्ता विदग्धा
 लज्जिता कुण्टा अनुश्रयानासुदितप्रभृतीनां
 परकीयायामेवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । दृप्त-
 सुरतगोपना च । वर्णव्यमायसुरतगोपना । वर्ण-
 मानसुरतगोपना च । विदग्धा द्विविधा । वाग्वि-
 दग्धा क्रियाविदग्धा चेति । अनुश्रयाना त्रिविधा ।
 वर्णमानस्थानविषद्वेनेन भाविस्थानभावशङ्कया
 खानधिक्षितसङ्केतस्थले भर्तुर्गमनाशुमानेन ॥ * ॥
 वित्तमात्रोपाधिकसकलपुरुषाभिलाषा सामान्य-
 वनिता । एता अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्ति-
 गन्विता मानवत्यश्च तिस्रो भवन्ति । वक्रोक्ति-
 गन्विता द्विविधा । प्रेमगन्विता सौन्दर्यगन्विता
 च । मानवती यथा । प्रियापराधकृषिका चेष्टा
 मानः । स च लघुर्मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पा-
 पनेयो लघुः । कटापनेयो मध्यमः । कटतमा-
 पनेयो गुरुः ॥ * ॥ एताः चोदश अष्टाभिरव-
 स्थाभिः प्रत्येकमष्टविधा । प्रोषितभर्तृका
 खण्डिता उत्कण्ठिता कलहान्तरिता विप्र-
 लम्बा वासकसज्जा स्त्रीधीनपतिक्ता अभिसा-
 रिका चेति गणनादष्टाविंशत्तद्विकं शतं भेदा
 भवन्ति । तासासु तत्तममध्याधमगणनया चतु-
 रधिकश्रीतिशतत्रयं भेदा भवन्ति । तत्रासां
 दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन गणनया द्विपञ्चा-
 श्रदधिकशतयुतसहस्रं भेदा भवन्ति । इति रस-
 मञ्जरी ॥ * ॥

नायिका

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ६५—६३ ।
 “अथ नायिका त्रिविधा स्थाय्या साधारणश्चीति ।
 नायकसामान्यगुणेर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥
 विनयाज्वादिशुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।
 सापि कथिता त्रिविधा सुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥
 प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वाग्वा ।
 कथिता ऋदुश्च माने समधिकलज्जावती सुग्धा ॥
 मध्या विचित्रसुरता प्रकृष्टसुरयौवना ।
 इधत्प्रगल्भवचना मध्यमब्रीडिता मता ॥
 स्मरान्ना गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
 भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥
 ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ।
 प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्ता मध्याधीरा दृष्टेदृषा ॥
 धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परयोक्तिभिः ।
 प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छकनकोपाङ्गतिस्तदा ॥
 उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः ।
 धीराधीरा तु सोक्नुवन्भाषितैः खेदयेदसुम् ॥
 तर्जयेत्ताडयेदस्या प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
 कनिष्ठश्रेष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥
 मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।
 सुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयामेदास्तयोदश ॥
 परकीया द्विधा प्रोक्ता परोक्षा कथ्यता तथा ।
 यात्रादिनिरताऽन्योऽपि कुलटा गलितत्रपा ॥
 कथ्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।
 धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्विद्या सामान्यनायिका ॥
 निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रण्यति गुणिव्यपि ।
 वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥
 काममङ्गीकृतमपि परिचीयधनं नरम् ।
 मात्रा निष्कामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
 तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तघनास्तथा ।
 निङ्गिनश्चक्रमादा आसीं प्रायेण वल्लभाः ॥
 यथापि मदनायत्ता कापि सत्यानुरागिणी ।
 रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥
 अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावैताः षोडशभेदिताः ।
 स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
 कलहात्मरिता विप्रलम्बा प्रोषितभर्तृका ।
 अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥
 कान्मो रतिगुणालयो न जहाति यदन्तिकम् ।
 विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥
 पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
 सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकषायिता ॥
 अभिसारयते कान्तं वा मन्मथवशंवदा ।
 स्वयं वाऽभिसरत्येवा धीरैरक्ताऽभिसारिका ॥
 संलीना स्त्रियु गात्रेषु नृकीकृतविभूषणा ।
 अवगुण्डनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
 विचित्रोऽङ्गलवेषा तु बलनूपुरनिखना ।
 प्रमोदस्तरवदना स्याद् वैश्याऽभिसरेत् यदि ॥
 मदस्खलितसंलापा विभ्रमनूपुङ्गलोचना ।
 आविष्टगतिस्वचारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद् यदि ॥
 प्रसङ्गरदभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।
 श्लेष्मं वाटी भगदेवास्तयो दूतीगृहं वनम् ।
 मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

नायिका

एवं कृताभिसारायां पुञ्जलीनां विनोदने ।
 स्नानान्यथै तथा भ्रान्तच्छ्रेय कचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहात्मरिता तु सा ॥
 प्रियः कृत्वापि सङ्गितं यस्या नायाति सन्निधिम् ।
 विप्रलम्बा तु सा ज्ञेया गितान्ममवमानिता ॥
 नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
 सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥
 कुर्वते मङ्गलं यस्याः सञ्चिते वासवेष्यनि ।
 सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥
 आगन्तुं कतचित्तोऽपि देवान्नायाति यत्प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 इति साष्टाविंशतिशतसुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।
 चतुरधिकशास्त्रीतियुतं शतत्रयं नायिकाभेदानां
 स्यात् ॥
 कचिदन्योन्यासाङ्ग्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ।
 इतरा अय्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥”
 एतासासुदाहरणानि तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यानि ॥
 अथासामलङ्काराः । यथा, तत्रैव । ३ । ६४ ।
 “यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्याकाः ।
 अलङ्कारास्तत्र भावर्हावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्रजाः ॥
 लीलाविलासौ विच्छिन्तिर्विवोक्तः किलकिञ्चित्तम् ।
 मोहादितं कुड्मितं विभ्रमो ललितं मदः ॥
 विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।
 हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्याकाः ।
 स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥”
 अथ सुग्धाकथ्योरनुरागेऽङ्गितानि । यथा,
 तत्रैव । ३ । १२३ ।
 “दृष्टा दर्शयति ब्रीडं सम्मुखं नैव पश्यति ।
 प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तित्येकं तं पश्यति प्रियम् ॥
 बहुधा पृच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।
 सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
 अन्यैः प्रवर्तितां श्रुत्वा सावधाना च तत्कथाम् ।
 श्रुणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥”
 अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेऽङ्गितानि ।
 यथा, तत्रैव । ३ । १२४—१२५ ।
 “चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपथस्यास्य न गच्छत्यनङ्गता ॥
 कापि कुललसंयानसंयमथपदेशतः ।
 बाहुमूलं सनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्मृतम् ॥
 आच्छादयति वागादौः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्त्रुपिति दुःखस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे श्रुत्वा प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभावते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥
 यत् किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुर्वते हसितं सुधरा ।
 कार्यकसूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं वाक्त्रमाश्लिष्य च्चुम्बति ।
 भाषे तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥

नारङ्गः

अङ्गुष्ठान्निखिललिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दृशति खाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न सुचति च तं देशं नायकी यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजेन केनचित् ।
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे सुहुरीचते ।
 नित्यं दृश्यति तदोगे वियोगे मलिना कथा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽप्यन्यथाङ्गि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी नाधिगच्छति
 भाषते स्मृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥
 एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ।
 मध्यब्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ॥
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा सुर्वारयोषिताः ॥
 लेखप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
 दूतीसम्युद्येनाय्या भावाभिव्यक्तिरिच्छते ॥”
 कस्तुरीविशेषः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
 कौलव्यबीजसदृशी च कुलस्यिकास्था ।
 स्थूला यतः कियदियं किल पिण्डिका स्या-
 तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकेषा ॥”
 नारं, स्त्री, (नराणां सन्द्दः । वर+सर्त्त
 अण् ।) नरसन्द्दः । इति व्याकरणम् ॥ (नर-
 स्वेदमिति । नर+ “तस्येदम्” ४ । ३ । १२०
 इत्यण् ।) नरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
 “मलमन्त्रपुरीषास्थिनर्गतं ह्यसुचि स्मृतम् ।
 नारं स्यूष्टा तु सखेहं सचेलो जलमाविशत् ॥”
 इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशधृतस्तुतिवचनम् ॥
 नारः, पुं, (नरस्यायमिति । नर+अण् ।
 तर्ककः । जलम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥
 नारकः, पुं, (नरक एव । प्रश्नाद्यण् ।) नरकः
 (नरके भवः । “तत्र भवः” ४।३।५३ इत्यण् ।
 नरकस्यप्राणिनि, त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १ ।
 (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७३ ।
 “अनुकम्पामिमामद्य नारकेष्विह कुर्वतः ।
 तदेव शतसाहस्रं संख्यासुपगतं तव ॥”)
 नारकी, [नृ] त्रि, (नरको भोग्यतया अस्मि
 स्येति । नरक+इनिः ।) नरकस्यः । यथा,—
 “परेश विदितं कर्म स्वकर्मेति वदेष यः ।
 स उच्यते ब्रह्मघाती महानारकिनारकी ॥”
 इति दृष्टव्यमैपुराणे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ।
 नारकीटः, पुं, अश्वकीटः । (नारेशु नरसन्द्दः
 कीट इव घृणार्हत्वात् ।) खदशाश्राविहना
 इति मेदिनी । टे, ६३ ॥
 नारङ्गं, स्त्री, (शृणातीति । नृ नये+वाङ्ङुलका
 अङ्गच् धातोर्दृङिश्च । इत्युज्ज्वलदत्तः । १।१२१।
 गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नारङ्गः, पुं, (नृ नये+अङ्गच् । उङिश्च ।) पिपली
 रसः । यमजप्राची । विटः । इति मेदिनी । गे
 ३६ ॥ फलवृक्षविशेषः । नारङ्गी इति भाषाः ।
 तत्पुण्याय । नागरङ्गः २ सुरङ्गः ३ तम्रसः ।
 येरावतः ५ वसुवावः ६ योगारङ्गः ७ योग
 रङ्गः ८ वरङ्गः ९ गन्धाटाः १० गन्धपत्रः ११

नारदः

रिहः १२। अस्त्र गुणाः। मधुरत्वम्। अन्त-
म्। गुणत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वम्।
आमलमिभूलश्रमनाशिलम्। बन्धत्वम्। रूच्य-
। इति राक्षसिर्षगटः। सतुकेश्वरगुणाः।
ब्रह्ममीधन्मधुरं वृथं वातविनाशनम्।
यं वातहरश्चैव नागरज्जस्य केश्वरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

६, पुं, (नारं परमात्मविषयकं ज्ञानं ददा-
ति। दा+कः। यद्वा, नारं नरसम्बन्धं ददाति
इति कलहेनेति। दो+कः। नारं जलं
इति पिल्लभ्य इति वा। तदुक्तम्,—

नारं पानीयमित्युक्तं तत् पिल्लभ्यः सदा भवान्।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥”)

देवर्षिविशेषः। स तु भोगाशी ब्रह्मशापादुप-
वर्हणनामा गन्धर्वो भूत्वा पुनर्ब्रह्मवीर्यात् शूद्र-
पत्रां जातः। यथा,—

शौनक उवाच।

“ब्रह्मवीर्याच्छूद्रपत्रां गन्धर्वोपवर्हणः।

जातः केन प्रकारेण तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥

सौतिरुवाच।

कान्यकुब्जं च देशे च इमिली गोपराजकः।
कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता ॥
सामिदोषिण सा बन्धा काले च भर्तुराज्ञया।
उपस्थितं वने घोरे नारदं काश्यपं मुनिम् ॥
क्रोशमानश्च श्रीकृष्णं ज्वलन्तं ब्रह्मवर्षसा।
तस्यै सुवेशं कृत्वा सा ध्यानात्मश्च मुनेः पुरः ॥
उवाच विनयेनैव कृत्वा च श्रीहरिं हृदि।
गोपिकाहं द्विजश्रेष्ठ! इमिलस्य च कामिनी।
पुत्रार्थिनी चागताहं तन्मूलं भर्तुराज्ञया ॥
वीर्याधानं कुरु मयि। स्त्री नोपेक्ष्या स्तपस्थिता।
तेजोयसां न दोषाय वन्द्यैः सर्वभुजो यथा ॥
उपलौचनं श्रुत्वा सुकोप मुनिपुङ्गवः।
उपली तत्पुरस्तस्यै शुष्ककण्ठीष्ठताजुका ॥
गनस्मिन्नन्तरे तेन पथा यास्यति मेनका।
तस्या ऊरुस्थलं दृष्ट्वा मुनिवीर्यं पपात ह ॥
श्रुत्वातां च वृषणी कृत्वा तद्वचनं सुदा।
सा विप्र! मेहे साध्वी च सुसुवे तनयं वरम् ॥
तत्रकाश्चनवर्णांभं ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा।
अनादृष्टवशेषे च काले वाली बभूव ह ॥
नारं ददौ जन्मकाले तेनायं नारदाभिधः ॥
ददाति नारं ज्ञानश्च बालकेभ्यश्च बालकः।
जातिस्फुरो महाज्ञानी तेनायं नारदाभिधः ॥
वीर्येण नारदस्यैव बभूव बालको मुने!।
मुनेःस्यैव वरेणैव तेनायं नारदाभिधः ॥
कल्याणतरे ब्रह्मकच्छाद्भूतुर्वहवो नराः।
नारददौ तत्कच्छश्च तेन तन्नारदः स्मृतः ॥
ततो बभूव कालश्च नारदात् कच्छदेशतः।
ततो ब्रह्मा नाम चक्रे नारदश्चेति मङ्गलम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा आद्ययुर्विप्र मन्दिरम्।
शिष्टवः पञ्चवर्षीया महातेजस्विनो यथा ॥
पतुर्वैको मुनिस्तस्यै ब्राह्मणाश्च जंप्रजवः।
ब्रह्मपुत्रं शिशुं श्रुत्वा विष्णुमन्त्रं ददौ सुदा ॥

नाराचः

महाज्ञानी शिशुस्तस्यै गङ्गातीरे मनोहरे।
तत्र श्रुत्वा विपदं विष्णुमन्त्रं जज्ञाप सः ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं च निराहारः क्षप्रोदरः।
ददर्श बालको ध्याने दिव्यं लोकाश्च बालकम् ॥
द्विभुजं सुरलीहस्तश्चन्द्रेण विचर्षितम्।
विरराम च श्लोकार्तो यदा यद्बुधमन्त्रम् ॥
सरोदाश्रयस्थले च न दृष्ट्वा बालकं शिशुः।
बभूवाकाशवाणीति रुदन्तं बालकं प्रति ॥
सहस्रदुर्घातं रूपं तदेव नाधुना पुनः।
पुनर्दक्षसि गोविन्दं जन्मन्त्युद्धरं हरिम् ॥
इति श्रुत्वा बालकश्च विरराम सुदान्वितः।
काले तत्राज तीर्थे च तनुं कथं हृदि स्मरन् ॥
बभूव शापमुक्तिश्च नारदस्य महासुने!।
तनुं कृत्वा स जीवश्च विलीनो ब्रह्मविषये ॥
कतिकल्पान्तरेऽतीति मरुत् खट्विधौ पुनः।
मरीचिमिश्रेर्भुनिभिः साहं कण्ठाद्बभूव सः ॥
नारदश्चेति विख्यातो सुनीन्द्रस्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २१—२२ अध्यायौ ॥
तस्य सर्वदा भ्रमणकारणं यथा,—
“तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दत्तप्रजापतिः।
क्रोधश्चक्रे महाभाग! नारदं स शशाप च ॥”
नारदशापश्च श्रीभागवतोक्तः।
“तस्मात्क्रोकेषु ते मृदं न भवेद्भ्रमणः परम् ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्याय-
स्तुतिका च ॥ (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकात्मक
उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १।
३। ६।
“धोडशैव सहस्राणि पुराणसामिर्षितम्।
पञ्चविंशतिसहस्रं नारदं परमं मतम् ॥”
शाकद्वीपस्य पर्वतविशेषः। यथा, मातुल्ये।
१२१। ११।
“नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गाशैली महाचित्तः।
तत्राचले समुत्पन्नो पूर्व्यं नारदपर्वतौ ॥”
विश्वामित्रपुत्रविशेषः। यथा, महाभारते।
१३। ४। ५८।
“उर्ज्योनिरुदापेक्षी नारदश्च महाशुचिः।
विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”
नारा, स्त्री, (नरस्य सुनेरियम्। नर+“तस्ये-
दम् ॥” ४। ३। १२०। इति अयम्। ततश्चाप।
“यद्यपि अग्निं कृते डीपप्रत्ययः प्राप्स्यथापि
ह्रान्दसलक्षणेरेपि स्मृतिषु व्यवहारात् सर्वे
विधयश्चन्दसि विकल्पन्ते इति पाक्षिको डीप
प्रत्ययः। तस्याभावपक्षे सामान्यलक्ष्यप्राप्ते
टापि कृते नारा इति रूपविधिः ॥” इति मनु-
संहिताटीकायां कुल्लूकभट्टः। १। १०। १।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः। १। १०।
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः।
ता यदस्यायनं पूर्व्यं तेन नारायणः स्मृतः ॥”)
नाराचः, पुं, (नारं नरसम्बन्धं आचामतीति।
चसु अदने+“अन्वेषि इत्यने ॥” १। २। १०।
इति हः।) सहस्रायकौहमयवायः। तत्पूर्यायः।
प्रचुङ्गनः २। इत्यमरः। १। ८। ८० ॥ लोह-

नाराय

नालः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
दृष्टन्शाङ्गधरे ॥
“सर्वलौहास्तु ये वाया नाराचास्तं प्रकीर्तिताः।
पञ्चभिः पृथुलैः पचैर्युक्ताः सिध्दान्त कस्य-
चित् ॥”)
दुर्दिनम्। इति शब्दमाला ॥ (अष्टादशाक्षर-
वृत्तिविशेषः। इति ह्रस्वोमञ्जरी ॥ अस्य लक्ष-
णादिकं ह्रस्वःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वैद्यकीकृष्ण-
विशेषः। यथा, भावप्रकाशे उद्दरोगाधिकारे।
“लूकक्षीरदन्तीत्रिफलाविडङ्ग-
सिंहिचिचिचिककस्यैकककैः।
घृतं विपक्वं कुडुवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम् ॥
पीनोष्णममोऽनुपिबेदिरेपे
पेयं रसं वा प्रपिबेद्विधुः।
नादाचमेनं अठराभयाना-
सुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥”
इति नाराचघृतम् ॥ * ॥)
नाराचिका, स्त्री, (नाराचस्तदाकारोऽख्यस्या
इति। नाराच+ठन्। टाप्।) नाराची।
इति शब्दरत्नावली ॥ (अष्टाक्षरवृत्तिविशेषः।
तल्लक्षणं यथा,—
“नाराचिका तरौ लगौ ॥”)
नाराची, स्त्री, (नाराचवदाक्षतिरस्यस्या इति।
अच्। गौरादिलात् डीप्।) स्वर्णकारादीनां
नाराचाक्षतिलौहतुला। निक्ति इति भाषा।
तत्पूर्यायः। नाराचिका २ अष्टशिका २ अष्टश्री
४। इति शब्दरत्नावली ॥
नारायणः, पुं, (नारा जलं अयनं स्थानं यस्य।
अय गती+भावे क्युट्। सर्वे गन्तव्याः प्राप्ता-
र्थाश्च इति नियमात् नारस्य ज्ञानस्य सुक्तीर्वा
अयनं प्राप्तिर्यस्मात् इति वा। “नाराणां समुद्रो
नारं तन्नायनं स्थानं यस्य नारायणः रेफात्
परमकारस्य अत्वविधानात् सर्वप्राणिभुक्ति-
गुहानिवासाच्छुद्धचैतन्यमित्यर्थः ॥” इति शब्दर-
विजये नवमप्रकरणम्।) विष्णुः। तस्य चत्वारो
यूहाः। वासुदेवसङ्कर्षणप्रयुक्तानिब्रह्माख्याः।
इति महाभारतम् ॥ वेदान्तमते। सुहान्त-
र्यामित्त्वविराडाख्याः। तन्नामशुभ्रपतिर्यथा,—
“साक्यसुक्तिवचनो नारोति च विदुर्बुधाः।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
नाराश्च जतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम्।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
नारश्च मोक्षार्थं पुण्यमयनं ज्ञानमोक्षितम्।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अः ॥
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः।
अयनं तस्य ताः पूर्व्यं तेन नारायणः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
यद्वा।
“नाराजातानि तन्वानि नाराक्षीति विदुर्बुधाः।
तन्मैव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥”

तथा ।
 “यच्च किञ्चिन्नगतं सर्वं दृश्यति श्रूयतेऽपि वा ।
 अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः
 स्थितः ॥”

तथा ।
 “प्रकृतेः पर एवान्यः स नरः पञ्चविंशकः ।
 तस्येमानि च भूतानि नारायणीति प्रचक्षते ॥
 तेषामप्ययनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥”
 कश्चिन्नन्वन्तरे नरनामकधैरपत्नतां गतः इति
 नारायणः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
 (“नारायणमयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥”
 इति महाभारते । ५ । ७० । १० ॥)

अस्य स्वरूपो यथा,—
 “श्रीकृष्णश्च द्विधा रूपो द्विभुजश्च चतुर्भुजः ।
 चतुर्भुजश्च वैकुण्ठे गोलोके द्विभुजः स्वयम् ॥
 चतुर्भुजस्य पत्नी च महालक्ष्मीः सुरसखी ।
 गङ्गा च तुलसी चैव देवी नारायणप्रिया ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६४ अध्यायः ॥
 तस्य ध्यानं यथा,—
 “ध्यायः सदा सवित्तमखलमध्यवर्ती
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
 केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरिटी
 हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥”
 इत्यादित्यह्वयम् ॥

अपि च ।
 “शङ्खचक्रगदापद्मधरं कमललोचनम् ।
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं कश्चिन्नौलाम्बुजच्छविम् ॥
 गरुडोपरिशुक्लाक्षपद्मासनगतं हरिम् ।
 श्रीवत्सवचसं शान्तं वनमालाधरं परम् ॥
 केयूरकुण्डलधरं किरीटसुकुटोष्णलम् ।
 निराकारं ज्ञानगम्यं साकारं देहधारिणम् ॥
 नित्यानन्दं निरानन्दं धर्ममखलमध्यगम् ।
 मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
 “नारायणाच्युतानन्तवासुदेवेति यो नरः ।
 सततं कीर्तयेत् भुजे । याति मङ्गलतां प्रिये ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 “सकृन्नारायणोत्प्लुक्ता पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु ज्ञातो भवति निश्चितम् ॥”
 इति श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 “नारायणति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्तिनी ।
 तथापि नरके ऋषाः पतन्तीह किमद्भुतम् ॥”
 इति महाभारतम् ॥
 तस्य तुष्टिजनककर्मणि यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।
 “कर्मणा येन विप्रेन्द्र ! तुष्टिर्मे हृदि जायते ।
 क्रोधश्च तत् समस्तं ते कथयामि समासतः ॥
 यो दयालुर्द्विजश्रेष्ठ ! सर्वभूतेषु सर्वदा ।
 अहङ्कारेण हीनश्च तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 कर्मैः कुर्यान्नदर्थं यो धर्मं भक्तिसमन्वितः ।
 ज्ञाते यथार्थं पृच्छन्तं तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥

मिष्टं वस्तु समासाद्य दत्त्वा मे योऽस्ति मानवः ।
 मानापमानसदृशस्तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 सर्वभूतशरीरस्य यो मां जानाति मानवः ।
 परहिंसाविहीनो यस्तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 कर्मणि कुरुते यस्तु सुविचार्यं पुनः पुनः ।
 गोत्राक्षणहितैषी च तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 स्वयं निरक्तं वचनं यत्नाद् यः परिपालयेत् ।
 प्रपन्नं पाति यत्नाद्यस्तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 दानान्यनुपकारिभ्यो यो ददाति द्विजोत्तम ! ।
 मयि चित्तं सदा यस्तु तस्य तुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 कर्मणा येन तुष्टोऽस्मि निरक्तं तत् समासतः ॥”
 तस्य रोषजनककर्मणि यथा,—

“रुष्टोऽस्मि कर्मणा येन विप्र ! वृष्मि शृणुष्व
 तत् ॥
 परहिंसारतो यस्तु निर्हयः सर्वजन्तुषु ।
 अहंयुः सर्वदा क्रुद्धः स मां नयति शत्रुताम् ॥
 असत्यभाषी क्रूरश्च परनिन्दापरस्तु यः ।
 परवर्षनविध्वंसो स मां नयति शत्रुताम् ॥
 अदृष्टदोषो पितरौ स्त्रीभ्रातृभगिनीसृष्या ।
 मोहात्प्रजति ऋषो यः स मां नयति शत्रुताम् ॥
 पिष्टनिभं तु सनं यस्तु कुरुते ऋषधीर्नरः ।
 गुर्व्ववशाच्च विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
 दम्पत्योर्भेदनं यस्तु हेतुमात्रेण केनचित् ।
 कुरुते ब्राह्मणश्रेष्ठ ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
 विप्रस्यं देवताद्वयं परद्रव्यश्च मानवः ।
 हरते यस्तु विप्रेन्द्र ! स मां नयति शत्रुताम् ॥
 आरामच्छेदिनो ये च जलाशयविलोपिनः ।
 यामनाशकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 परस्त्रियं समालोक्य विषादं यान्ति ये जनाः ।
 शृण्वन्ति पापचर्चो ये तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 द्विषन्त्यनाथं ये ऋषा अनाथस्यं हरन्ति ये ।
 विश्वासघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 ये च गोवीर्यहन्तारो टुषलीपतयश्च ये ।
 अश्वत्थघातिनो ये च तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशानां मध्ये ये भेदकारिणः ।
 वेदनिन्दाकरा ये च तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 एकादश्यां भुञ्जते ये मोहात् पापधियो नराः ।
 परदारानुरक्ता ये तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 पापबुद्धिप्रदा ये च ये च मित्रद्वेषो द्विज ! ।
 धात्रीतरुश्च ये हन्ति तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 दिवसे मैथुनं ये च कुर्वन्ते काममोहितराः ।
 रत्नखलां स्त्रियं यान्ति तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 ये च इहातुरां नारीं मोहात्कृच्छन्ति सततम् ! ।
 व्रतस्थाश्च सदा ते मां नयन्ति शत्रुतां भुवि ॥
 अमावास्यातिथौ ये च कुर्वन्ते निशिभोजनम् ।
 भोजनद्वयमेकार्कं तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 आभिमं मैथुनं तैलममावास्यादिने द्विजाः ।
 न ये त्यजन्ति विप्रेन्द्र ! तेषां रुष्टोऽस्मिहं सदा ॥
 बहुनाश्च किमुक्तेन संधेपात्तं वदाम्यहम् ।
 निन्दन्ति वैष्णवान् ये च तेषां रुष्टोऽस्मिहं
 सदा ॥”

इति क्रियायोगसारे १८ अध्यायः ॥

अजामिलपुत्रः । यथा,—
 “कान्यकुब्जं द्विजः कश्चिद्वासीपतिरजामिल
 नाम्ना नष्टवदाचारो दास्याः संसर्गपूर्वितः ।
 तस्य प्रवयसः पुत्रा इष्ट तेषान्नु योऽवमः ।
 बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दधितो भृश
 दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाश्रयम् ।
 ज्ञावितेन खरेयोषेराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥
 निशान्य स्त्रियमाणस्य सुखतो हरिकीर्तवम्
 भर्तुर्नाम महाराज ! पार्श्वदाः सहसापनत्
 विकर्मतोऽन्तर्द्वेषाद्वाहीपतिमजामिलम् ।
 यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोवसा ।
 इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे प्रथमाध्यायः
 सैन्यविशेषः । यथा,—
 “मत्संज्ञनतुल्यानां गोपानामन्वुदं महत्
 नारायणा इति ख्याताः सर्वे संयामयोधिनः
 “दुर्व्योधनश्च तत् सैन्यं सर्वमावारयततः ।
 सहस्राणां सहस्रश्च योधानां प्राप्य भारत ।
 इति महाभारते । ५ । ७ अध्यायः
 धर्मपुत्रविशेषः । यथा,—
 “धर्मस्य दक्षदुहितर्यंजनित् रुर्मा
 नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ॥”
 इति श्रीभागवते । २ । ७ । ६
 “दक्षग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ॥
 इति यतिधर्मः
 (कृष्णयज्ञुर्नैदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः । य
 सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गर्भो नारायणो हंसो विष्णुर्नादप्रियः शिखा
 चूर्णोऽधिविशेषः । यथा, भावप्रकाशे उ
 रोगाधिकारे ।
 “यवानी ह्युषा धान्यं चिपला चोपकुषिक
 कारवी पिपलीमूलमजगन्धा श्टी वषा ।
 शताङ्गा जीरको खोद्यं खर्यं चोरी च चित्रः
 द्वौ चारी पौष्करं नृजं कुष्ठं लवणपचकम्
 विडङ्गश्च समासानि दक्ष्या भागवतं भवेत्
 चिद्विद्विशाखे द्विगुणे वातला स्याच्चतुर्गुणा
 एष नारायणो नाम्ना चूर्णो रोगगणापह
 एनं प्राप्य निवर्तन्ती रोगा विष्णुमिवासुरा
 तक्रोयोदरभिः पेयो गुच्छिभिर्वादाराम्बुना ।
 आनन्दवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ।
 दधिमखेन विडु बन्धे दाडिमाम्बुभिरर्षसे ।
 परिकर्तुं ह्यृष्यान्धैरव्याम्बुभिरजीर्षके ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे चासे गलयष्टि ।
 हृद्रोगे यक्ष्णरोगे कुष्ठे मन्देऽनले खरे ।
 दंष्ट्राविषे नृजविषे सगरे क्षत्रिमे विषे ।
 यथाहं क्षिप्रकोष्णेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥”
 नारायणचैत्रं, क्री, (नारायणस्य क्षेत्रं स्थान
 गङ्गाप्रवाहाद्विहस्तचतुष्टयमितनारायण
 मिकस्थानम् । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
 “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावत्तप्तचतुष्टयम् ।
 अत्र नारायणः स्वामी नाम्नाः स्वामी कदाच
 “अत्र किञ्चिन्न दद्यात् साक्षात् पात्राय पु
 वा

अत्र प्रतिग्रहे राजन् ! विक्रीता जाह्नवी भवेत् ॥
विक्रीतायाश्च जाह्नवी विक्रीतोऽभूज्जनाह्नः ।
जनार्दने च विक्रीते विक्रीतं सुवनप्रथम् ॥
कोऽपि न आशुकरास्य निःसम्बन्धप्रसङ्गतः ॥”
तत्र कर्त्तव्यानि यथा,—

“दीक्षाश्च देवपूजाश्च अर्पं गङ्गातटे चरेत् ।
सुखदासः पिधायपि सावित्रीजपमाचरेत् ॥
ब्राह्मणं तर्पणश्चैव परोपकारकर्म च ।
परोद्देशश्च भगवा त्कृतद्रव्यस्य दापने ।
स्तवपाठश्च मौनश्च नौचालापविवर्जितम् ॥
केवलं वारिंपानश्च कर्त्तव्यं ब्रह्मभावतः ।
एतानि किल कर्म्मणि चैव नारायणे चरेत् ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ३५ अध्यायः ॥

अवशिष्टं गङ्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

नारायणतैलं, ज्ञी, (नारायणशब्दं तैलम्) औषध-
पत्रतैलप्रभेदः । तल्लिधिमम् । खरुणं दृष्टत्
महश्च । यथा,—

“विश्वामित्रमन्थश्रीनाकपाटलापारिभद्रकाः ।
प्रसारण्यन्वगन्वा च दृष्टती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।
दंष्ट्रां दशपलान् भागान् चतुर्दशोऽम्भसः पचेत् ॥
पादश्रेष्ठं परिस्नाय तैलपानं प्रदापयेत् ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी श्लेथेयकं वचा ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं एलापर्णी चतुष्टयम् ।
राक्षा तुरंगगन्वा च सैन्धवं सपुनर्नवम् ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनि-
क्षिपेत् ।

शतावरी रसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
आर्णं वा यदि वा गयं चीरं दत्ता चतुर्गुणम् ॥
पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे भोज्ये चैव प्रशस्यते ।
अश्वो वा वातसंभ्रमो गण्डी वा यदि वा नरः ॥
पङ्कजः पीठसर्पी च तैलेनाग्नेन सिध्यति ।
अधोभागे च ये वाताः शिरोमध्यगताश्च ये ।
दन्तमूले ह्युत्तमने मन्यास्तमने गलग्रहे ॥
यस्य सुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विफलता ।
शीथेन्नित्रा नष्टसुक्रा च्चरन्शीघ्राश्च ये नराः ॥
वधिरा लङ्गलिङ्गाश्च मन्दमेधस एव च ।
अल्पप्रजा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ॥
वातातीर्णं दृष्यन्ते श्लेष्मामन्त्रदृष्टिश्च दाहणा ।
एतन्नैलवरं तेषां नास्तीति नारायणं स्मृतम् ॥”

इति खरुणनारायणतैलम् ॥ १ ॥ * ॥

“शतावरी चांशुमती एन्निपर्णी शटी बला ।
एरकस्य च मूलानि दृष्टव्याः पूतिकस्य च ॥
गवेधुकस्य मूलानि तथा सङ्घरस्य च ।
एषां दशपलान् भागान् अलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादश्रेष्ठे रसे पूते गर्भं चैनं समावपेत् ।
पुनर्नवा वचा दाह शताङ्का नन्दनागुर ॥
श्लेथेयं तगरं कुष्ठं एला मांसी स्थिरा बला ।
अन्धाक्षा सैन्धवं राक्षा पलाङ्गानि च पेषयेत् ।
गन्धाजपयसः प्रस्थौ द्वौ दाहश्च प्रदापयेत् ॥
शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
अस्य तैलस्य सिद्धस्य श्वस्य वीर्यमतः परम् ॥

अश्वानां वातभयानां कुम्भराणां तथा वृणाम् ।
तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातनिवारणम् ॥
आयुष्मांश्च नरः पीला निश्चयेन दृष्टो भवेत् ।
गर्भमन्वतरी विन्यात् किं पुनर्मातुषी तथा ॥
दृष्टूलं पार्श्वमूलश्च तथैवाह्वां वभिदकम् ।
अपर्णी गन्धमालाश्च वातरक्तं हृद्यहम् ॥
कामलां पाङ्कुरोगश्च अश्वरीणापि नाशयेत् ।
तैलमेतद्भगवता विद्याना परिकीर्तितम् ।
नारायणमिति ख्यातं वातान्तरणं सुभम् ॥”

इति बृहन्नारायणतैलम् ॥ २ ॥ * ॥

“विश्वामित्रमन्थ श्वदंष्ट्रा
श्रीनाकवाश्यालकपारिभद्रम् ।
चुद्रा कटिन्वातिबलाभिर्मन्थं
मूलानि चैषां सरलीयुतानाम् ॥

मूलं विद्यादथ पाटलीनां
प्रत्येकमेषां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

सपादप्रस्थं विधिनोद्धृताश्च
द्रोणैरपामशभरेव पक्ता ॥

पादावश्रेष्ठेषु रसेन तेन
तैलाङ्काभ्यां सममेव दुग्धम् ।

ह्लागस्य मांसद्रवमेव तुल्य-
मेकत्र सन्ध्याविवर्षेत् सुगुह्यः ॥

दद्याद्रसश्चैव शतावरीणां
तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र ।

राक्षान्श्वगन्वा हमदारु कुष्ठं
पर्णी चतुष्कागुरुकेशराणि ॥

सिन्धुत्वमांसी रजनीदयश्च
श्लेथेयकं चन्दनपुष्कराणि ।

एला सयष्टी तगरान्दपत्रं
शृङ्गाष्टवर्गास्तु वचा पलाशम् ॥

स्थौण्येयवृक्षीरकपोरकाण्ड-
मेभिः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैः ।

कर्पूरकाशीरन्धगाण्डजानां
दद्यात् सुगन्वाय वदन्ति केचित् ॥

प्रखेददौर्गन्धनिवारणार्थं
चूर्णाङ्गतानां द्विपलप्रमाणम् ।

आलीय सन्ध्याविवर्षिपत्रं
नारायणं नाम महश्च तैलम् ॥ * ॥

सर्वैः प्रकारैर्विधिवत् प्रयोष्य-
मन्वस्य पुंसां पवनाहृतानाम् ।

ये पङ्कजः पीठविस्पर्णाश्च
एकाङ्गहीनाहृतवेपमानाः ।

वाधिर्यंशुक्रक्षयपीडिताश्च
मन्वाहनुत्तमशिरोगदात्ताः ।

सुक्ता नरास्ते बलवर्णयुक्ताः
संशय तैलं सङ्घवा भवन्ति ॥

बन्धा च नारी लभते च पुत्रं
वीरोपमं सर्वंगुणोपपन्नम् ।

शास्त्राश्रिते कोष्ठगते च वाते
दृष्टौ विधेयं पवनाहृतानाम् ॥

जिह्वानिले दन्तगते च मूले
औष्णादकौञ्जोऽवरकहितानाम् ।

प्राप्तेति लक्ष्मीं प्रमदाप्रियत्वं
जीवेश्वरं चापि भवेद्दुष्टवेव ॥

देवासुरे युद्धवरे समीप्य
स्वायुस्त्रिभयानसुरैः सुरांश्च ।

नारायणेनापि खड्गं हार्यं
खनामतेलं विहितम् तेषाम् ॥”

इति महानारायणतैलम् ॥ ३ ॥ इति सुखबोधः ॥
नारायणप्रियः, पुं, (नारायणस्य प्रियः । नारायणः
प्रियो यस्य इति वा ।) शिवः । यथा,—

“नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं
वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम् ॥”

इति शिवखोचम् ॥

नारायणबलिः, पुं, (नारायणाय नारायणसुहृद्भ्यः
देवो बलिः ।) ऋतपतितादीनां प्रायश्चित्ता-
त्मककर्मविशेषः । यथा । “नारायणबलिस्तु
हेमाद्राण्यंशुसारेणोच्यते । तच्चादौ क्रियानिवन्धं
गारुडं तर्पणसुकम् ।

‘कार्यं पुरुषकृतेन मन्त्रेणा वेद्यावैरपि ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥
अनादिनिधनो देवः शृङ्गचक्रगदाधरः ।
अक्षयः पुष्करिकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥’

इति शुक्लेकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्त्तय अमुक-
गोत्रस्यासुकस्य दुर्भरयात्मपातजदोषनाशार्थं
और्द्धदेहिके संप्रदानत्वयोग्यतासिद्धार्थं नारा-
यणबलिं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य ब्रह्मार्थं विष्णुं
शिवं यमं प्रेतं पञ्चकुम्भेषु स्थापयेत् ।

‘विष्णुः खर्यमयः कार्यो रक्षस्ताम्रमयस्तथा ।
ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लौहमयो भवेत् ॥
प्रेतो दर्भमयः कार्यः ।’ इति गारुडोक्तासु सर्वास्तु
हेमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुष-
कृतेनाभ्यर्च्यार्थं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषकृतेन
प्रह्वत्तं नारायणायैदमिति कुत्वा देवानामग्ने
दक्षिणाग्रदग्नेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नाम-
गोत्राभ्यां मधुष्टततिलयुतान् दशपिण्डान् यज्ञो-
पवीत्येव अमुकगोत्र अमुकशर्मन् प्रेतं विष्णु-
रूपाय ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति इत्या कुष्ठैः
पुरुषकृतेनाभिमन्त्र्य यत्ते यममिति कृत्तेन
पिण्डानमुमन्त्र्य शृङ्गोदकेन चाभिविद्याभ्यर्च्यार्थं
सुकशर्मनायमसुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पया
मीति पुरुषकृतेन प्रह्वत्तं तर्पयित्वा एक-
मामात्रं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात् । मन्त्रस्तु ।
‘ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः ।
बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गति-
मिति ॥’

मिताश्वरायान् होमव्याहृता उक्तम् । ततः
प्रतिदेवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुह्यतानि
च विवेक्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्या राक्षी नव
सप्त पञ्च वा विप्राभिर्मन्त्रोपोषितेन जागरुणं
कृत्वा शोभते पुनस्त्रिंशुं यमं संपूष्येकोद्दिष्ट-
विधिना ब्राह्मणसकं करिष्ये इत्युक्त्वा ब्रह्मविष्णु-
शिवयमप्रेतान् स्मरन् विप्रात् उपविश्य प्रेत-
स्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् आवाहनाद्यर्थं युतं

नारायं

द्विप्रदानं जलोल्लेखनादि । जलान्नशेषेण
ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय यमाय सपरिवाराय
चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोचरे स्तुत्वा विष्णु-
नाम्ना पञ्चमं दत्त्वाभ्यर्च्योपान्तेभ्यो दक्षिणां
दत्त्वेकं प्रेतं स्तुत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रेः
प्रतायेदं तिलोदकसुपतिष्ठतामिति सतिलसुदकं
दापयित्वा भुञ्जीतेति । अत्र विशेषान्तरं भद्र-
क्रतान्धेष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ सर्पहते तु वर्ष-
पञ्चमं पूर्वं लोकभक्तपूर्वं शुक्लपञ्चम्यासुपवासं
नक्तं वा जत्वा पिष्टमयं नागमनन्तवासुकिशुद्ध-
पञ्चकम्बलकूर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशुक्लपालका-
लियतक्षककपिलेति नामभिः प्रतिमासं संपूज्य
पायसेन विप्रान् संभोज्य वत्सरान्ते हेमं नागं
गात्र प्रत्यक्षाच्च दत्त्वा नारायणबलिं कुर्यात् ।
मूलानु हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ वीधायनसूत्रे
सर्पहृतानां नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहु-
तौर्हृत्वोदके न्तानां समुद्राय वरुणाय हुत्वेति
क्रियां कुर्यादिति शेषः । आसः ।
मौवर्गभारनिष्पन्नं नागं जत्वा तथैव गाम् ।
आसाय दत्त्वा विधिवन् पितुरावृण्यमाप्नवान् ।
हेमाद्रौ भविष्ये ।
पञ्चम्यां पत्रागं हेमं स्वर्णेनेकेन कारयेत् ।
नारायणपात्रमध्यस्थं पूज्यविप्राय दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुनेति ।
अपराकैस्तुत्यन्तरे ।
तदेव शुध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते ।
यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ।
तस्यैवाग्रौचसुद्विष्टं त्राहमेव न संशयः ॥
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ।
अग्रौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्वन्सुगोत्रजाः ॥
यस्य वै मृत्युकाले तु शुच्छिन्ना सन्ततिर्भवेत् ।
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमग्नः करो यथा ॥
इत्युपक्रम्य,—
'बलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ।'
इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्रादायैः कार्यं
इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन ।" इति निर्णयसिन्धौ ५
परिच्छेदः ॥
नारायणाखं, स्त्री, (नारायणस्याखम् ।) विष्णो-
रखमेदः । तत्स्वरूपं यथा, देवीपुराणे ।
"तदा दानवनाथेन युक्तं नारायणं शरम् ।
शरचक्रगदाहस्तं खड्गपृष्ठयवस्थितम् ॥"
अपि च ।
"ततो हरिहरं युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ।
रुद्रः पाशुपतास्त्रेण विषाध हरिमोजसा ॥
हरिनारायणास्त्रेण रुद्रं विषाध कोपवान् ।
नारायणं पाशुपतसुभेऽस्त्रे योन्नि रोषिते ॥
युयुधाते भृशं दिशं परस्परनिघांसया ।
दियं वर्षसहस्रानु तयोर्युद्धमभूत्तदा ॥
तत्रैकं मुकुटोद्भङ्गं मह्यं जटालकम् ।
एकं प्रभापयच्छुद्धमन्यं डमरुकं शुभम् ॥
एकं खड्गधरं तत्र तथायं दक्षधारिकम् ।
एकं कौस्तुभभीमाङ्गमन्यं भूतिविभूतिकम् ॥

नारिके

एकं गदां भ्रामयन्तं द्वितीयं दृष्टमेव च ।
एकः शोभति कण्ठस्थैर्मणिभिरुत्थिभिः परः ।
एकं पीताम्बरं तत्र द्वितीयं सर्पमेखलम् ॥
एवन्तौ स्याद्विनावस्त्री रुद्रनारायणत्वकौ ।
अन्धोऽन्यातिशयोपेतौ तदा लोकपितामहः ॥
उवाच शान्ततामस्त्रे स्वस्वभावेन सुव्रते ।
एवन्ते ब्रह्मणा चोक्ते शान्तभावं प्रजग्मतुः ॥
तथा विष्णुहरौ ब्रह्मा वाक्यमेतदुवाच ह ।
उभौ हरिहरौ देवौ लोके स्थातिं गमिष्यतः ॥
इति वराहपुराणम् ॥
नारायणी, स्त्री, (नारायणस्यैवमिति । नारायण
+ अण् + डीप् ।) दुर्गा । (यथा, मार्कण्डेये ।
६१ । ६ ।
"सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्यां त्र्यम्बके गौरि नारायणि । नमोऽस्तु ते ॥"
इयं सुपार्श्वीखपीठस्थाने एतन्मूर्त्तया विराजते ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।
"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥"
लक्ष्मीः । प्रतावरी । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्या निरुक्तिर्यथा,—
"यशसा तेजसा रूपेनारायणसमा गुणेः ।
शक्तिनारायणस्येयं तेन नारायणी स्मृता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"नारायणाङ्गाङ्गभृता तेन तुत्या च तेजसा ।
तदा तस्य शरीरस्था तेन नारायणी स्मृता ॥"
इति तत्रैव श्रीलक्ष्मणजन्मखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गा । यथा, तन्मन्त्रे ।
"गङ्गायै विश्वसुखायै शिवान्दतायै नारायण्ये
नमः ॥"
(यथा च काशीखण्डे । २६ । ६७ ।
"नमोऽङ्गनचरी नूतिर्नस्या नारायणी हुता ॥"
सुङ्गलसुनिपत्नी । इति पुराणम् ॥ (खनाम-
ख्याता श्रीलक्ष्मणसन्धिनी सेना । इयं हि
भारतयुद्धे दुष्यंधनपञ्चमाश्रितवती ॥)
नारिकेरः, पुं, (नारिकेलः + लस्य रः ।) नारि-
केलः । इति शब्दरत्नावली ॥
नारिकेलः, पुं, (किल श्वैथे क्रीडने च + भावे
घञ् । नार्था रमण्याः केल इव सुखदायो
केलो यस्य । पृषोदरादित्वात् इत्सः ।) खनाम-
प्रसिद्धफलवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । लाङ्गली २ ।
इत्यमरः । १२ । ४ । १६८ ॥ नारिकेरः ३ नाडि-
केलः ४ नारीकेलः ५ नारीकेली ६ नारि-
केरी ७ । इत्यादि भरतः । नारिकेलिः ८
सदापुष्पः ९ शिरःफलः १० । इति शब्दमाला ॥
नारिकेरः ११ रसफलः १२ सुतुङ्गः १३ कूर्च-
शेखरः १४ इष्टनीलः १५ नीलतरुः १६ मङ्गल्यः
१७ उच्चतरुः १८ लणराजः १९ स्कन्धतरुः २०
दाक्षिणात्यः २१ दुरारुहः २२ त्र्यम्बकफलः २३
इष्टफलः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कूर्च-
शीर्षकः २५ तुङ्गः २६ स्कन्धफलः २७ उच्चः
२८ सदाफलः २९ । इति भावप्रकाशः ॥ शिरा-

नारी

फलः ३० करकाभाः ३१ पयोधरः ३२ मर-
कुण्डः ३३ कौशिकफलः ३४ फलसुखः ३५ चटा
फलः ३६ सुखफलः ३७ विन्धामिचप्रियः ३८
इति शब्दरत्नावली ॥ नारिकेरः ३९ सुभङ्गः
४० फलकेसरः ४१ । इति जटाधरः ॥ अस्त्य
गुणाः । गुह्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् ॥ * ॥ अर्द्धपकस्य तस्य गुणो
दृष्याशोषमनत्वम् । दुर्णरत्वम् ॥ * ॥ वात-
नारिकेलजलगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम्
रसपाके मधुरत्वम् । पित्तपीनसद्व्यासविदाह
भ्रान्तशोषशमनत्वम् । सुखदायित्वम् ॥ * ।
पक्वनारिकेलजलगुणाः । किञ्चित्पित्तकारित्वम् ।
रुचिदत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । वन-
करत्वम् । गुह्यत्वम् । दृष्यत्वम् । वीर्यवर्धन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"नारिकेलफलं शीतं दुर्णरं वस्तिप्रोदनम् ।
विष्टम्भिं दृग्द्वयं बल्यं वातपित्तसादाहृत्तु ॥
विशेषतः कोमलनारिकेलं ।
निहन्ति पित्तस्वरुद्रदोषान् ।
तद्वैव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहं विष्टम्भिं मत्तं भिषगभिः ॥ *
तस्याम्भः शीतलं हृदयं दीपनं शुक्लं लघु ।
पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरं परम् ॥
तस्य मस्तिष्कगुणाः ।
"नारिकेलस्य तालस्य खर्चूरस्य शिरांसितु ।
कषायस्निग्धमधुरदृग्द्वयानि गुरुणि च ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"बालस्य नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
कांस्यपात्रे तन्जलं मद्यतुल्यम् । यथा,—
"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
गयश्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥
नारिकेलचीरी, स्त्री, (नारिकेलोद्भवा चीरी ।)
सितागव्याप्यसंयुक्तगोदुग्धपक्वस्त्रीकृतनारि-
केलखण्डम् । यथा,—
"नारिकेलं तन्मूल्यं छिन्नं पर्यसि गोः क्षिपेत् ।
सितागव्याप्यसंयुक्तं तत्पचेन्नृदुनाधिना ॥"
तस्या गुणाः ।
"नारिकेलोद्भवा चीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा
गुर्वी सुमधुरा दृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
नारी, स्त्री, (गुर्नरस्य वा धर्म्मगा । इ + "श्रुती-
२म् ।" ४।४।४६ । इति अण् । नर + "नरा-
श्चित् वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्ता अण्
"शार्ङ्गरवाद्यणो डीन् ।" ४।१।७३ । इति
डीन् ।) गुर्नरस्य वा धर्म्मोपाचारोऽस्याम् । इ
नरस्य वेद्यम् । नरधर्म्मोपाचारयुक्ता । तत्पर्यायः
स्त्री २ योषित् ३ अचला ४ योषा ५ वीम
निनी ६ वधुः ७ प्रतीपदर्शनी ८ वामा ९
वनिता १० मङ्गला ११ । इत्यमरः । २ । ६ ।
प्रिया १२ रामा १३ जनिः १४ जनी १५

नारी

योषिता १६ जीषित १७ जीषा १८ जीषिता
१९ जीषिका २० महेलिका २१ महेला २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शब्दरी २३ योषीत् २४
विद्वरतिलका २५ सुभ्यः २६ । इति जटाधरः ॥
अस्या उतपत्तिकारणं यथा,—

“माह्वरक्तोत्तरा नारी ।” अथ च ।

“विषमायां तिथौ चित्रं कुर्वाहीजन्तु कन्य-
काम् ॥”

इति सुखबोधः ॥

तस्याश्चतस्रो जातयः । यथा,—

“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्किनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयो नार्या रतौ क्षीया विधेयतः ॥”

इति रसमञ्जरौ ॥

(आसां लक्षणादिकं यदुक्तं रतिमञ्जर्याम् ।
४—१३ ।

“भवति कमलनेत्रा नासिका सुन्दरन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी केशाङ्गी ।
न्दुवचनशुश्रीला गीतवाद्यानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिखर्वा न दीर्घा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।
घनकठिनकुचाट्या सुन्दरी बहुश्रीला
सकलगुणसमेता चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥
दीर्घानिदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणश्रीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकैलिरसिका किल शङ्किनी सा ॥
सुलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुश्रीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या
नितान्तभोक्त्री करिणी मता सा ॥

प्रशक्ते पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते नृगम् ।
वृषभे शङ्किनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्किनी क्षारगन्धा च मद्गन्धा च हस्तिनी ॥
बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नाथिका ।
गुणयोगेन रन्त्या नारी वयसा भवेत्तदा ॥
आ षोडशदृ भवेद्बाला तरुणी त्रिंशका मता ।
पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्दृष्ट्वा ततः परम् ॥
फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृष्ट्वा ज्ञानात् ॥
बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥”

सा विविधा यथा,—
“योषितस्त्रिविधा ब्रह्मन् । यद्विद्यां मूढचेतसाम् ।
साध्वी भोग्या च कुलटा ताः सर्व्वाः स्वार्थतत्-
पराः ।

परलोकभयात् साध्वी तथेह यशसात्मनः ।
कामस्नेहाच्च कुरुते भर्तुः सेवाच्च सन्ततम् ॥१॥
भोग्या भोग्यार्थिनी शश्वत् कामस्नेहेऽथ केव-
लम् ॥

कुरुते पतिसेवाच्च न च भोग्या दृष्टेऽथम् ॥

दृष्ट

नारी

वस्त्रालङ्कारसम्भोगं सुस्निग्धाहारसुलभम् ।

यावत् प्राप्नोति सा भोग्या तावच्च वयसा

प्रिया ॥०॥

कुलाङ्गारसमा नारी कुलटा कुलकामिनी ।

कपटात् कुरुते सेवां स्वामिनो न च भक्तितः ॥

सदा पुंयोगमाशंसुर्मनसा मदनातुरा ।

आहारादधिकं चारं प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥

चारार्थं स्वपतिं तात ! हनुमिच्छति पुंखली ।

तस्यां यो विश्वसेम्भूतो जीवनन्तस्य निष्फलम् ॥

कथिता योषितः सर्वा उतमाधममध्यमाः ।

स्वात्मारामा विजानन्ति मनसा तां न

पण्डिताः ॥” ३ ॥

तस्याः स्वभावो यथा,—

“हृदयं सुरधारामं शरत्पद्मोत्सवं सुखम् ।

सुधोपमं सुमधुरं वचनं स्वार्थसिद्धये ॥

प्रकोपे विषतुल्यं तदनृहं शीलकुलितम् ।

दुर्जेयं तदभिप्रायं निगूढं कर्म केवलम् ॥

तदा तासामविनयं प्रबलं साहसं परम् ।

ददौ कार्यच्छलात् कार्यं शश्वन्माया दूरतया ॥

पुंसश्चाष्टगुणः कामः शश्वत्कामो जगद्गुरो ! ।

आहारो द्विगुणो नित्यं नैर्दुर्गुणश्च चतुर्गुणम् ।

कोपः पुंसः षड्गुणश्च व्यवसायश्च निश्चितम् ॥

यत्रेमे दोषनिवहाः कास्या तत्र पितामह ! ।

का श्रीङ्गा किं सुखं पुंसो विण्मन्त्राश्रयवेषसिनि ॥

तेजः प्रनष्टं सम्भोगे दिवालापे यशःशयः ।

घनक्षयस्त्वितिप्रीतौ रत्नासक्तौ वपःशयः ॥

साहित्ये पौरुषं नष्टं कलहे माननाशनम् ।

सर्व्वनाशश्च विश्वासे ब्रह्मप्रायीषु किं सुखम् ॥

यावद्दुनी च तेजस्वी समीको योग्यतापरः ।

पुमान्नारौ वशीकृतं समर्थस्तावदेव हि ॥

रोगिणं निर्गुणं वृद्धं योषिन्नापेक्षते प्रियम् ।

लोकान्धारतया तस्मै ददात्याहारमल्पकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्षपुराणे ब्रह्मखण्डे ३ अध्यायः ॥

(नारीचरित्रदूषणकारणानि यथा, हितोप-
देशे । १ । १३१—१३२ ।

“स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसतिर्यात्रोत्सवे सङ्गतिः

गोष्ठी पूरुषसन्निधौवागयमो वासो विदेशे तथा ।

संसर्गः सह पुंखलीभिरसक्तत् तृप्तेर्निजायाः

क्षतिः

पत्युर्बाह्विकमीर्षितं प्रवचनं नाशस्य हेतुः

स्त्रियाः ॥”

अपरश्च,—

“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नान्धन्यहे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥”

इयन्तु यथानियमं प्रतिपालिता कल्याणकारी

श्रीवृद्धकारिणी च । यदुक्तं मनौ ॥१५५—६०॥

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चेताः पतिभिर्हेवरेक्षया ।

पूण्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमौमुभिः ॥

यत्र नायंस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्व्वास्तत्रापलाः क्रियाः ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वदन्ते तद्धि सर्व्वदा ॥

नारी

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि हत्याहत्यानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥

तस्मादेताः सदा पूण्या भूषणाच्छादनाश्रयैः ।

भूतिकामैर्नरेर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ।

सन्नुद्यो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥”)

अगम्या नार्यो यथा,—

“माता माह्वस्वा शश्रूमांतुलानी पिह्वस्वा ।

पिह्वस्वसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी तथा ॥

भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।

तथा प्रव्रजिता नारी वर्गोत्कृष्टा तथैव च ॥

इत्यगम्यास्तु निर्दिष्टास्तासानु गमने नरः ।

शिश्रस्त्रीत्कर्तनं हत्या ततस्तु वधमहति ॥”

इति मत्स्यपुराणे २०१ अध्यायः ॥

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—

“निगूढगुणधौ पतितौ पद्मकान्तिताली शुभौ ।

अस्त्रेदिनौ न्दुतलौ मत्स्याङ्कमकरान्वितौ ॥

वस्त्रालङ्कारचिह्नौ च दास्याः पादौ ततोऽन्यथा ।

जङ्घे च रोमरहिते सुहृत्ते विशिरे शुभे ॥

अनुत्सर्गं सन्धिदेशं समं जातुहयं शुभम् ।

ऊरु करिकराकारावरोमौ च समौ शुभौ ॥

अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यसुलभम् ।

श्रीगीललाटकं स्त्रीणां सुर कुर्मोन्नतं शुभम् ॥

गूढो मणिश्च शुभदो नितम्बश्च गुरुः शुभः ।

विस्तीर्णमांसोपचिता गम्भीरा विपुला शुभा ॥

नाभिः प्रदक्षिणावर्षा मध्यं त्रिवलिश्रीभगम् ।

अरोमशी क्षनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ ॥

कठिनावरोम उरो न्दुयीवा च कम्बुता ।

आरक्ताधरौ अक्षौ मांसलं वर्तुलं सुखम् ॥

कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।

दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं हंसशब्दसुखावहम् ॥

नासा समा समपुटा स्त्रीणामु रचिरा शुभा ।

नीलोत्पलनिभं चक्षुर्नासलसौ न लम्बको ॥

न पृष्ठे वासेन्दुनिभे भुवौ चाथ ललाटकम् ।

शुभमर्द्धेन्द्रसंखानमतुङ्गं स्यादलोमशम् ॥

अमांसलं कर्णयुगं समं न्दु समाहितम् ।

स्निग्धा नीलाश्च न्दवो न्दुर्हजाः कुशितेकशाः ॥

स्त्रीणां समं शिरः अष्टं पादे पाणितले तथा ।

वाजिकुम्भरश्रीवृक्षयूपेषु यवतोमरेः ॥

अजन्तमरमालाभिः शैलकुम्भजवेदिभिः ।

शङ्खातपत्रपद्मैश्च मत्स्यस्वस्तिकसप्रथेः ।

लक्ष्मणैरुष्णान्दौश्च श्लियः स्य राजवल्लभाः ॥

निगूढमणिवन्धौ च पद्मगर्भोपमौ करौ ।

न निम्बं नोन्नतं स्त्रीणां भवेत् करतलं शुभम् ॥

रेखान्वितान्त्वविधवां कुर्व्यात् सम्भोगिनीं श्लियम् ।

रेखा या मखिवन्धोत्या गता मध्याङ्गुली करे ॥

गता पाणितले या च योर्हा पादतले स्थिता ।

स्त्रीणां पुंसं तथा सा स्याद्राज्याय च सुखाय

च ॥

कनिष्ठिका मूलरेखा कुर्व्याश्चैव शतायुषम् ।

प्रदेशिनीमध्यमाभ्यामन्तरालगता सती ॥

जना जनयुपं कुर्व्यान्निखा चाङ्गुलजगा ।

नारीष्ठा

दृष्टव्यः पुत्रास्तन्वास्तु प्रमदाः परिकीर्तिताः ॥
अल्पायुषे लघु क्लिप्ता दीर्घा क्लिप्ता महायुषे ।
शुभन्तु लक्षणं स्त्रीणां प्रोक्तं लघुभमन्वया ॥*॥
नस्या अशुभलक्षणं यथा,—

“कनिष्ठिकानामिका वा यस्या न स्पृशते महीम् ।
अङ्गुष्ठं वा गतौ यस्यास्तर्जनी कुलटा च सा ॥
ऊर्ध्वाभ्यां पिण्डिकाभ्यां जङ्घि चातिशिरालके ।
रोमशो चातिमांसे च कुम्भाकारं तथोदरम् ॥
वामावर्त्तं निम्नमल्पं दुःखितानाश्च गुह्यकम् ।
ग्रीवया इक्षया निखा दीर्घया च कुलक्षयः ॥
पृथुलया प्रचण्डाश्च स्त्रियः स्युर्नात्र संग्रयः ।
केकरे पिङ्गले नेत्रे श्यावे लोलेक्षणासती ॥
सिते कूपे गण्डयोश्च सा भुवं यभिचारिणी ।
प्रलम्बिनि ललाटे च देवरं हन्ति चाङ्गना ॥
उदरे श्वसुरं हन्ति पतिं हन्ति स्फुचोर्द्धयोः ।
या तु रोमांशरौक्षी स्यान्न शुभाभर्तुरेव हि ॥
स्तनौ सरोमावशुभौ कर्णौ च विषमौ तथा ।
करालविषमा दन्ताः क्षेप्राय च भयाय च ॥
चौर्याय प्रष्टमांसाश्च दीर्घा भर्तुश्च गृह्यवे ।
क्रयादरूपैर्हस्तैश्च टुककाकादिसन्निभैः ॥
सिरालैर्विषमैः शुष्कैर्विस्तहीना भवन्ति हि ।
समुन्नतोत्तरोक्षी या कलहे रूचकेशिनी ॥
स्त्रीषु दोषा विरूपाश्च यत्राकारो गुणस्ततः ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(त्राक्षररक्षितविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥)

नारीकवचः, पुं, (नार्थः कवचः समाह इव
यस्य ।) सूर्यवंशीयमूलकराजः । स च अश्वक-
पुत्रः । सौदासपौत्रश्च । “योऽसौ निःसृजे
ध्यातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विस्त्राभिः
परिवार्य रक्षितः । ततस्तं नारीकवचमुदा-
हरन्ति ॥” इति विष्णुपुराणे । ४ । ४ । ३८ ॥

नारीकेलः, पुं, (किल क्रीडने + भावे घञ् । नार्था
केल इव केलो सम्भोदो यत्र ।) नारिकेलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

नारीकेली, स्त्री, (नारीकेल + गौरादित्वात्
ङीष् ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

नारीचं, स्त्री, (नाडीच + इत्य रत्वम् ।) शाक-
विशेषः । नालिता इति भाषा ॥ तद्विधं
तिलं मधुरश्च । तिक्तस्य गुणः । रक्तपित्तहर-
त्वम् । क्षमिष्ठविनाशित्वश्च । मधुरस्य गुणाः ।
पिच्छिलत्वम् । शीतत्वम् । विष्टम्भिकफवात-
कारित्वश्च । इति राजवल्लभः ॥

नारीतरङ्गकः, पुं, (नारीं तरङ्गयति चञ्चलचित्तं
करोतीति । तरङ्ग + क्तौ णिच् + क्तुल् ।)
षिङ्गः । इति शब्दमाला ॥

नारीदूषणं, स्त्री, (नारीणां दूषणम् ।) स्त्रीणां
दोषः । स च षड्विधः । यथा,—
“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्त्रीोऽन्वगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥”
इति मनुः ॥

नारीष्ठा, स्त्री, (नारीणां इष्टा प्रिया ।) मञ्जिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नालिकः

नार्यङ्गः, पुं, (नारीणामङ्गमिव शोभनं अङ्गं
यस्य ।) नागरङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(नार्था अङ्गे, स्त्री ॥)

नालं, स्त्री, (नलतीति । नल बन्धे + “ज्वलिति-
कसन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति णः ।)
उत्पलादिदण्डः । तत्पर्यायः । नाला २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥ नाली ३ नालिका
४ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६ । १२ ।

“कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल-
मालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेधबन्धि
लीलारविन्दं भ्रमयाश्चकार ॥”

अर्द्धादित्वात् पुलङ्गोऽपि ॥) हरितालम् ।
इति खामी ॥ नले, पुं, इति राजनिर्घण्टः ॥

नालवंशः, पुं, (नालो वंश इव ।) नलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नाला, स्त्री, (नल बन्धे + णः । ततश्चाप् ।) नालम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ डांटा इति नाडा इति च
भाषा । (नलति जलादिनिर्गच्छत्यनयेति । नल
+ करणे घञ् । जलनिर्गममार्गः । यथा,
मार्कण्डेये । ३ । ४३ ।

“यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्ननालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥”

नालिः, स्त्री, (नालयतीति । नल + णिच् + इत् ।)
नाडी । सिरा । इति द्विरूपकोषः ॥

नालिकः, पुं, (नल एव नालस्तृणविशेषः । स
भोक्तव्यत्वेनास्त्यस्येति ठन् ।) मद्भिषः । इति
त्रिकाशेषः ॥ स्त्री, (नालमस्त्यस्येति ।) पद्मम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (नालः कार्यसाधनत्वे-
नास्त्यस्येति । नाल + “अत इनिठनौ ॥” ५ ।
२ । ११५ । इति ठन् । अस्त्रविशेषः । तत्तु
आहतिकार्यादिना अधुनातनस्य ‘वन्दक’ इति
ख्यातस्य अस्त्रस्य सादृश्यं लभते । अस्य आह-
त्यादिकन्तु शुकनीतौ उक्तम् । तद्वयथा,—

“अस्त्रन्तु द्विविधं ज्ञेयं नालिकं मान्दिकं तथा ।
यदा तु मान्दिकं नास्ति नालिकं तत्र धारयेत् ॥
नालिकं द्विविधं ज्ञेयं दृष्टत्सुद्रप्रभेदतः ।
तियंगूङ्घ्रिच्छिद्रमूलं नालं पञ्चवितस्तिकम् ॥
मूलाग्रयोर्लक्ष्यभेदि तिलबिन्दुयुतं सदा ।
यन्नाघातामिहतं ग्रावचूर्णधृक् कर्णमूलकम् ॥
सुकाष्ठोपाङ्गुधुश्च मध्याङ्गुलविलान्तरम् ।
स्वाग्नेऽग्निचूर्णसन्वाह शलाकासंयुतं दृढम् ॥
लघुनालिकमध्येतत् प्रघार्थं पित्तसादिभिः ।
यथा यथा तु त्वक्सारं यथा स्थूलविलान्तरम् ॥
यथा दीर्घं दृष्टत् गोलं दूरभेदि तथा तथा ।
मूलकीलभ्रमात् लक्ष्यसमसन्धानभाजि यत् ॥
दृष्टन्नालिकसंज्ञन्तु काष्ठबुध्रविवर्णितम् ।
प्रवाह्यं शकटाद्यैस्तु सुयुक्तं विजयप्रदम् ॥”
अस्य कार्यं यथा,—

“नालास्त्रं शोधयेदादौ दद्यात्तत्रामिचूर्णकम् ।
निवेशयेत्तु दण्डेन नालमूले यथादृढम् ॥
ततः सुगोलकं दद्यात् ततः कार्येऽग्निचूर्णकम् ।

नालीकः

यन्तचूर्णाभिदानेन गोलं लक्ष्ये निपातयेत् ।
“लक्ष्यभेदो यथा बाणो धनुर्व्याधिनिर्गोतः ।
भवेत्तथा तु सन्धाय—”

नालिका, स्त्री, (नाला एव । स्वार्थे क्त् । टाि
अत इत्वम् ।) नाला । इति शब्दरत्नावली ॥
नालिताशाकः । इति शब्दमाला ॥ (यथा
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरश्च तनः”
चर्मकषा । इति जटाधरः ॥ हस्तिकर्णवेधनिद्रा
इति हारावली । ३० ॥ (यथा, माघे । १७ । ३३

“गजाः सन्नत्करतललीलनालिका
हता सुहृः प्रणदितचण्डमाययुः ॥”

नालिकेरः, पुं, (नारिकेलः । रलयोरैक्यात् रत्न
लः । लस्य रश्च ।) नारिकेलः । इत्यमरटीका
रमानाथः ॥ (कश्चित् स्त्रीवैरपि दृश्यते । यथा
गुणाः ।

“नालिकेरं सुमधुरं गुहाक्षमश्च शीतलम् ।
द्वयं संदृष्ट्वं वस्तिशोधनं रक्तपित्तशुत् ॥
विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम् ।
दृष्ट्वं शीतलं दृष्ट्वं नालिकेरफलं विदुः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।
अस्य तीयगुणा यथा,—

“नालिकेरोदकं क्षिप्रं स्वादु दृष्ट्वं द्विमं लघु ।
दृष्ट्वापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

नालिजङ्गः, पुं, द्रोणकारकः । इति हारावली ॥
नालिता, स्त्री, (नालमिता प्राप्ता ।) सनम-
स्थानशाकः । यथा,—

“नालिता पट्टशाकश्च मिष्टपत्रे तु नालिका”
इति शब्दमाला ॥

अस्य गुणाः नारीचशब्दे द्रष्टव्याः ॥

नाली, स्त्री, (नालि + वा डीष् ।) शाककण्ड-
बकः । डांटा इति भाषा । इति मेदिनी । १ ।
२८ ॥ हस्तिकर्णवेधनी । घटी । इति त्रिकाश-
शेषः ॥ नाडी । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा,—

“रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुकीयः ।
संशोष्य शृणां देहे कुशतस्तृष्णां महाबलवर्त्तौ ।
पीतं पीतं हि जलं शोधयतस्तमतो न याति
श्रमम् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥
पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

नालीकः, पुं, (नाल्या नलयन्नात् कायति शब्दायते
इति । के + कः । घोरशब्देन निर्गमनदेवास्य
तथात्वम् ।) शरः । (यथा, महाभारते । ३ ।
३१० । १७ ।

“कार्यनालीकनाराचाशुतुष्टजलो महारथाः ।
नाविध्यन् पाण्डवास्तत्र परमन्तो ऋगमनि-
कात् ॥”

तथा च शार्ङ्गधरसंघटीतधनुर्वेदे ।
“नालीकां लघवो बाणा गलदन्नेण नोदिताः ।
अत्युच्चरपातेषु दुर्गयुद्धेषु ते मताः ॥”

नाशः

श्रुत्याङ्गम् । अजषण्डे; स्त्री । इति मेदिनी ।
कं, ११० ॥ (न अलीकमित । सत्वम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४२ ।

“नालीकाश्रयमेतद्वच वचनं वागाश्रयं किं
वचः ॥”)

लीकिनी, स्त्री, (नालीकमस्यस्या इति ।
नालीक + इतिः । डीप् ।) पञ्चमस्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लीकणः, पुं, (नालीगतो व्रणः ।) नाडीव्रणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विकः, पुं, (नावा तरतीति । गौ + “नौद्वाप-
छन् ।” ४ । ४ । ७ । इति ठन् । नौरस्यस्येति ।
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन्
वा ।) कर्णधारः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ७७ । ७५ ।

“भित्तनौका यथा राजन् । द्वीपमासाद्य निवृताः ।
भजन्ति पुरुषयात्र । नाविकाः कालपर्यये ॥”)
यं, चि, (नावा तार्यम् । गौ + “नौवयो-
धर्मन्ति ।” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) गौका-
गम्यदेशादि । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ३१ ।

“मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नावाः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥”
नवस्य भावः । नव + च्यञ् ।) नवत्वञ् ॥

नाशः, पुं, (नश + भावे घञ् ।) पलायनम् ।
निधनम् । (यथा, महाभारते । १ । १२० । १६ ।
“पित्र्याडणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ।
देहनाशे भ्रुवो नाशः पितृणामेष निश्चयः ॥”)
अनुपलम्भः । अदर्शनम् । इति मेदिनी । शं,
६ ॥ परिध्वस्तिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३८ ॥
जीवानां नाशश्चेतुर्यथा,—

“सङ्गान् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभि-
जायते ।
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ॥
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिः प्राप्नो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

कुलनाशकारणं यथा,—
“अवृतात् पारदार्याश्च तथाभ्यस्य भक्षणात् ।
अश्रौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
अश्रोत्रिये वेदानात् वृषलेषु तथैव च ।
विहृताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
नश्यतां पूर्वस्वरूपाणि यथा,—

• अचिरवाच ।
“नश्यतां पूर्वस्वरूपाणि जनानां कथयस्व मे ।
नगराणां तथा राज्ञां त्वं हि सर्वं वदिष्यसि ॥
गर्ग उवाच ।

पुरुषाचारनियमात् परिवर्जित देवता ।
ततोऽपरागाद्देवानामुपसर्गः प्रवर्तते ॥
दिव्यान्तरीक्षे भौमश्च च्चिविधं परिकीर्तितम् ।
यद्दुर्ध्वैकतं दिव्यमन्तरीक्षं निबोध मे ॥
उक्तापातो दिशां द्वाहः परिवेशस्तथैव च ।

गन्धर्वनगरश्चैव वृष्टिश्च विलता च या ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाकेशानां विनिर्दिशेत् ॥
चरः स्थिरस्त भूमौ च भूकम्पश्चापि भूमिजः ।
जलाशयानां वैलथं भौमं तदपि कीर्तितम् ॥”
इति मातस्ये २०३ अध्यायः ॥

नाशी, [न्] चि, (नाशोऽख्यस्येति । नाश +
इतिः ।) नाशविशेषः । नाशशब्दादख्यर्थे
इत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

नास्यौ, पुं, (नास्ति असत्वं ययोस्ती । “नभ्राण-
नपादिति ।” ६ । ३ । ७५ । इति नञः प्रकृति-
भावः ।) अश्विनीकुमारौ । निवृद्धिवचनात्तो-
यम् । इत्यमरः । १ । १ । ५४ ॥ एतौ शूद्रौ । यथा,
“आदिवाः क्षत्रियास्तेषां विश्वस्य मरुतस्तथा ।
अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युर्ग्रे समास्थितौ ॥
स्मृतास्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

(“सन्दृश्य दक्षयोरिन्द्रः कर्माण्येतानि यत्नवान् ।
आयुर्द्धेदं निरुहेगं तौ ययाचे शूचीपतिः ॥
नास्यौ सत्यसन्धेन प्रक्रेण किल याचितौ ।
आयुर्द्धेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥
नासत्याभ्यामधीतौष आयुर्द्धेदं शतक्रतुः ।
अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रसुखान् सुनीन् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नासा, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास शब्दे
+ “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
ततश्चाप् । नास्यतेऽनयेति । नास + करण
घञ् वा ।) नासिका । नाक् इति भाषा । सा
च गर्भस्थबालकस्य पञ्चभिर्मासे भवति । इति
सुखबोधः ॥ तस्याः शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“शुकनासः सुखी स्याच्च शुकनासेऽतिजीवनम् ।
द्विनायरूपनासः स्याद्गम्यागमने रतः ॥
दीर्घनासे च सौभाग्यं चौर आकुक्षितेन्द्रियः ।
स्त्रीन्दुष्टिपिटनास ऋजुभाग्यवता भवेत् ॥
अल्पच्छिद्रा सपुटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
क्रूरे दक्षिणवक्रा स्याद्द्विनासश्च क्षुत्तं सलत् ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

दारोपरिस्थितदार । भान् काठ इति कपाल
इति च भाषा । इत्यमरः । २ । २ । १३ ॥ वासक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नासाच्छिन्नी, स्त्री, (क्षिद्र + भावे क्तः । नासायां
क्षिद्रं क्षेदो यस्याः । डीष् ।) पूर्णिकापर्ची ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नासादार, स्त्री, (नासाये यद्दार । नासेव दार
इति वा ।) दारोर्द्धस्थितकाष्ठम् । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥ कपाल इति भाषा ॥

नासारोगः, पुं, (नासाया रोगः ।) नासिका-
याधिः । “अथ नासारोगाधिकारः । तत्र नासा-
रोगाणां नामानि संस्थास्याह ।
आदौ च पीनसः प्रोक्तः पूतिनस्यस्ततः परम् ।
नासापाकोऽत्र गणितः पूयशोणितमेव च ।
अवधुर्भ्रंशयुर्दांसिः प्रतीनाहः परिस्रवः ।
नासाश्रावः प्रतिश्यायाः पञ्च सप्ताङ्गुदानि च ॥

चत्वार्यंशोऽपि चत्वारः शोयाश्चत्वारितानि च ।
रक्तपित्तानि नासायां चतुस्त्रिंशद्ददाः स्मृताः ॥
तेषु पीनसस्य लक्षणमाह ।

आनह्यते शुष्यति यस्य नासा
प्रकृदमायाति च धूयते च ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्-
ज्जंष्टं अवस्थेद्विह पीनसेन ॥

आनह्यते श्वासशोषितकफेनावध्यते अवरुद्धत
इति यावत् । प्रकृदं आर्द्रताम् । धूयते सन्ता-
प्यते । गन्धरसान् गन्धान् सुरभीनसुरभींश्च न
वेत्ति । नासाया आनह्यत्वं तच्च हेतुः । तथा
रसान् मधुरादींश्च न वेत्ति । नासारोगा-
रम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टेः । अवस्थेन
जानीयात् । अपीनसपीनसौ हावपि शब्दौ
स्तः ॥ * ॥ अशुक्तसंग्रहार्थमाह ।

तश्चानिलश्चेन्नभयं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ।
तं विकारं पीनसं प्रतिश्यायसमानलिङ्गं यात-
श्चेन्नकप्रतिश्यायतुल्यलक्षणम् ॥
पूतिनस्यमाह ।

दोषैस्त्रिदग्धैर्गजलानुसूत्रे
सन्दृष्टो यस्य समीरणस्तु ।
निरिति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥

दोषैः पित्तकफरक्तेः । अत्र रक्तस्यापि दोषत्वं
दोषसाहचर्यात् । विदग्धैर्दृष्टैः । सन्दृष्टिनः
पूतिभावं नीतः । पूतिनस्यं नासायां भवो नस्यो
वायुः पूतिर्नस्यो यत्र स पूतिनस्यस्तम् ॥ * ॥
नासापाकमाह ।

ब्राह्मणश्रितं पित्तमरुं पि कुप्यात्
यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।
तं नासिकापाकमिति अवस्थेत्
विक्षेदकोथावधवारि यत्र ॥

विक्षेद आर्द्रता । कोथः पूतिभावः ॥ * ॥
पूयरक्तमाह ।

दोषैस्त्रिदग्धैर्यवापि जन्तो-
र्ललाटदंशेऽभिहतस्य तैस्तेः ।
नासा सवेत् पूयमद्विभ्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥

अवधुमाह ।

ब्राह्मणश्रिते मर्मणि संप्रदष्टो
यस्यानिलो नासिकया निरिति ।
कफानुजातो बहुश्रोतशब्द-
स्तं रोगमाहुः अवधुं गदश्वाः ॥
ब्राह्मणश्रिते मर्मणि शृङ्गाटके ॥ * ॥

दोषेण अवधुमभिघायागस्तु तं अवधुमाह ।
तीक्ष्णोपयोगादतिजिह्वीतो वा
भावान् कटनर्केनरीक्षणाद्वा ।
छत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म-
ण्युद्धृष्टितः । अवधुर्निरिति ॥

तीक्ष्णोपयोगात् राजिकादिभक्षणात् । अर्क-
निरीक्षणात् स्रग्धंशनात् तेन कफविकेपनात् ।

तरुणास्थि नासावंशास्थि । मर्मस्थि शृङ्गाटके ।
इन्दुनेकत्वम् । अन्यः आगन्तुजः ॥ * ॥
अंशुमाह ।

प्रभंशते नासिकया तु यस्य
सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु ।
प्राक् सञ्चितो मूर्ध्नि पित्ततमे
तं अंशुं याधिसुहाहरन्ति ॥
दीप्तिमाह ।

ब्राह्मी भृशं दाहसमन्विते तु
विनिःसरेत् धूम इवेह वायुः ।
नासाप्रदीप्तिव च यस्य जन्तो-
र्याधिन्तु दीप्तिं तमुदाहरन्ति ॥
प्रदीप्तिव प्रज्वलितेव ॥ * ॥
प्रतीनाहमाह ।

उच्छ्वासमार्गं कफः सघातो
रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥
सावमाह ।

ब्राह्मणः पीतसितस्तनुर्वा
दोषः सवेत् स्रावसुदाहरेत्तम् ॥
नासाशोधमाह ।

ब्राह्मणिते श्लेष्मिणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशोधिते च ।
कृच्छ्राच्छुसित्युद्धमधश्च जन्तु-
र्यस्मिन् स नासापरिशोध उक्तः ॥

प्रतिश्यायमाह । तस्य निदानं द्विविधम् । एकं
सद्योजनकं तद्वल वस्त्रेन चयं नापेक्षते । यत
उक्तम् ।

न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ।
अन्यदापि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतोरणात् ॥
हेतूनां बाहुल्येन त्वराकरणात् । अपरं चयादि-
क्रमेण जनकम् । चयादिक्रमो यथा । निदा-
नान् सञ्चयः सञ्चयात् प्रकोपः प्रकोपात् प्रसरः
प्रसरान् स्यात्सञ्चयः । ततो अक्तिः । ततो भेद
इति ॥ * ॥ तत्र प्रतिश्यायस्य सदोजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

संधारणा जीर्णरजोऽति भावात्
क्रोधन्तवैषम्यशिरोऽभितापेः ।
संजागरातिस्वपनाम्बुश्रीता-
वश्यायकेर्मथनवाससिकेः ॥
संस्थानदोषैः शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायसुदीरयेत् ।

सन्धारणा मूत्रपुरीषधारणा । रजो धूलिः ।
तत्र नासाप्रविष्टं हेतुः । ऋतुवैषम्यं ऋतुचर्या-
विपरीताचरणम् । शिरोऽभितापः शिरसो-
ऽभितापो येन धमादिना सः । अवश्याय-
स्तुधारः । वाससिको रोदनम् । संस्थानदोषैः
शिरसि संवृतकफैः ॥ * ॥ चयादिक्रमजनक-
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

चयं गता मूर्ध्नि मारुतादयः
एथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणै-
स्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति च ॥

पूर्वैरूपमाह ।

श्वप्रवृत्तिः शिरसोऽभिपूर्वता
स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
वृथां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥

शिरसोऽभिपूर्वता शिरसो भारेणैव याभिः ।
अपरे पृथग्विधाः ब्राह्मणमायनताशुविदारण-
नासामुखसावादयो विदेशोक्ता बोद्धव्याः ॥ * ॥
वातिकस्य प्रतिश्यायस्य लक्षणमाह ।

आनहापिहिता नासा तनुसावप्रसेकिनी ।
गलतास्त्रोष्ठश्रीषश्च निस्सोदः शृङ्गयोस्तथा ॥
श्वप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्रवैरश्यमेव च ।
भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽगिलात्मके ॥
आनहास्तम्भा । अपिहिता न पिहिता । अत-
एव तनुसावप्रसेकिनी ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।

उष्णः सपीतकः सावो ब्राह्मणान् सवति पैत्तिके ।
कशोऽतिपाकुः सन्तप्तो भवेद्दुग्धाभिपीडितः ।
नासया तु सधूमामिं वमनीव स मानवः ॥
सपीतकः ईषत्पीतकः ॥ * ॥
श्लेष्मिकमाह ॥

ब्राह्मणान् कफकृते श्वेतः कफः शीतः सवेद्बहुः ।
शुक्लापभासः स्रनाचो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥
गलतास्त्रोष्ठशिरसां कण्ठभिरतिपीडितः ॥ * ॥
साम्निपातिकमाह ।

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्मात् सन्नवर्तते ।
संपको वाप्यपको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥
अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि तथापि
तानि त्रयोनि त्रिदोषजत्वान् । अयमसाध्यः ।
अतएवाह ।

नृणां दुष्टः प्रतिश्यायः सर्वजश्च न सिध्यति ॥
दुष्टप्रतिश्यायलिङ्गमाह ।

प्रकृतिवति सुहृन्नासा पुनश्च परिशुष्यति ।
पुनरानुहते वापि पुनर्विप्रियते तथा ॥
निःश्वसो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ।
एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥
आनह्यते विवृद्धा भवति । विप्रियत अविबद्धा
स्यात् । श्लेष्मिणोऽविवन्धा नैककालं भवन्ति
किन्तु यदा यदा यद्यत् दोषाधिक्यं भवति तदा
तदा तत्तद्दोषकृतः स स बोद्धव्यः इति न
विरोधः । कृच्छ्रसाधनं असाध्यं कष्टसाध्यश्च ॥ * ॥
रक्तजमाह ।

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्तते ।
पित्तप्रतिश्यायकृतेर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः ॥
तान्नाश्च भवेत् जन्तुरोघातप्रपीडितः ।
दुर्गन्धोच्छ्वासवक्रश्च गन्धानपि न वेत्ति सः ॥
जरोघातप्रपीडितः जरोघातेनेव प्रपीडितः ॥
अप्रतीकारेण कालान्तरे सर्वं एव प्रतिश्याया
असाध्या भवन्तीत्याह ।

सर्वं एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
दृष्टानां यान्ति कालेन तदासाध्या भवन्ति हि ॥
प्रतिश्यायेषु क्षमयोऽपि भवन्तीत्याह ।

मूर्ध्नि क्षमयश्चात्र श्वेताः क्षिग्धास्तथाश्वः ।
क्षमिती यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनाच लक्ष्यम् ।
अत्र एषु प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात्
सर्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव क्षमयो भव-
न्तीति ॥ * ॥ श्वेताः क्षिग्धाश्च वृद्धाः प्रति-
श्याया अपरानपि विकारान् कुर्वन्ति तानाह ।
वाधिर्यमान्धमन्त्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
शोषाग्निमान्धकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसम् ।
घोरांश्च नयनामयान् इति वचनेऽप्यान्धग्रहं
विशेषार्थम् । अन्धत्वं न जिघ्रतीत्यन्धस्य भावः
अन्धत्वम् ॥ * ॥ चतुस्त्रिंशत्संख्यापूरगायाह ।
अन्धुदं सप्तधा शोषाश्चत्वारोऽर्शश्चतुस्त्रिंशत् ।
चतुस्त्रिंशं रक्तपित्तसुक्तं ब्राह्मीऽपि तदिदुः ।
अन्धुदानि सप्त वातपित्तकफसन्निपातरक्तमांस-
मेदोजानि । शोषाश्चत्वारो वातपित्तश्लेष्मसन्नि-
पातजाः । अर्शांसि चत्वारि वातपित्तश्लेष्मसन्नि-
पातजानि । रक्तपित्तानि चत्वारि वातपित्त-
श्लेष्मसन्निपातजानि । एतानि यथोक्तलिङ्गानि
ब्राह्मीऽपि सम्भवन्ति ॥ * ॥ चिकित्सामेधात्
पीनसस्यामस्य लक्षणमाह ।

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तनुस्वरः ।
श्यामः श्वीवति चाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ।
नासास्त्रावस्तनुस्वरः श्याम इत्यन्वयः ॥ * ॥
अथ पक्षस्य पीनसस्य लक्षणमाह ।
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा आमलिङ्गैः शिरोगुरु-
त्वादिभिर्युक्तः पश्चात् घनः निविडः अथच
खेषु नासारन्धेषु निमज्जति सक्तो भवति ।
वर्णविशुद्धिः श्लेष्मणः प्रकृतिवर्णता ॥ * ॥

अथ नासारोगायां चिकित्सा ।
सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दधा सुञ्जीत नरः सुखं लभते ॥ * ॥
कटफलं पौष्करं शृङ्गी शोषं यासश्च कारवी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादाद्र्कजे रसेः ।
पीनसे स्वरभेदे च नासास्त्राव हलीमके ।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च शस्यते ॥ * ॥
कलिङ्गहिङ्गुमरिचलाक्षास्त्रसकटफलेः ।
कुष्ठोग्राशियुजन्तुग्नैरवपीडः प्रशस्यते ॥
पीनसादिषु ॥ ३ ॥

शोषपित्तकतालीश्रुतिनिःश्रीकान्धवेतसम् ।
सचश्चाजाजितुल्याश्रमेलात्कपचपादिकम् ॥
शोषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
पीनसन्धासकासन्नं रचिस्वरकरं परम् ॥

इति शोषादिवटो ॥ * ॥
शान्तीदन्तीवचाशियुसुरसाशोषसिन्धुजेः ।
सिद्धं तैलं नसि चिर्मं पूतिनस्यगदापहम् ॥
इति शान्तीतैलम् ॥ * ॥
शियुसिंहीनिकुम्भानां बीजेः सथोषसैन्धवेः ।
विस्वपत्ररसेः सिद्धं तैलं स्यात् पूतिनस्युत्तम् ॥
निकुम्भा दन्ती । पूतिनस्युत्तं नस्यात् । इति
शियुतैलम् ॥ ६ ॥

नासारो

इतगुगुगुमिभ्रस्य सिक्यकस्य प्रयत्नतः ।
 इमं चवधुरोगमं भ्रंशयुत्तं निर्दिशेत् ॥ ७ ॥
 पुष्ठीकुष्ठकणाविव्वदाचाकस्यकषायवत् ।
 तेलं पक्कमथाय्यं वा न स्यात् चवधुनाशनम् ॥ ८ ॥
 नस्यं हितं निम्बरसाङ्गनाभ्यां
 दीप्ति शिरःखेदगमस्यशस्तु ।
 नस्ये कृते क्षीरजलावसेकान्
 शंसन्ति सुञ्जीत च सुहृद्युषेः ॥ * ॥
 नासास्त्रावे प्राणयोर्गुणसुक्तं
 नाद्या देयं ये च पीडाश्च पथ्याः ।
 तीक्ष्णा धूमा देवदाब्ज्यिकाभ्यां
 मांसं त्वानं पथ्यमचादिशन्ति ॥ १० ॥
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृहं वातविवर्जितम् ।
 वक्ष्य वाक्योत्थेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ११ ॥
 विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुगुगुलुः समनःशिला ।
 वचेतुर्गुमात्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥ १२ ॥
 घृततेलसमायुक्तं शक्तुधूमं पिबेन्नरः ।
 मधुमः स्यात्प्रतिश्यायकासहिक्काहरः परः ॥ १३ ॥
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु श्रौतलं परमौषधम् ।
 प्रतिश्याये पिबेद्दधूमं सर्वगन्धसमायुतम् ॥ १४ ॥
 क्षतुर्यातकचयं वा घ्न्यं वा कृष्णजीरकम् ।
 कृष्णजीरकमत्र कलौजी ॥ १५ ॥
 पुटपक्कं जयापक्कं तैलसैन्धवसंयुतम् ।
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु श्रौतलं परमौषधम् ॥
 जयात्र विजया भङ्गिति यावत् । शिलितं
 भुक्तम् ॥ १६ ॥
 पिपप्लवः शिग्रुबीजानि विडङ्गमरिचानि च ।
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणे ॥ १७ ॥
 शिरसोऽभ्यङ्गनेः खेदेनस्यैर्मन्दीक्यभोजनेः ।
 वमनेघृतपानेनैव नान्यथा समुपाचरेत् ॥ १८ ॥
 क्षमिन्ना ये क्रमाः प्रोक्तास्तान् वै क्षमिषु योज-
 येत् ।
 नासायानि क्षमिन्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ १९ ॥
 रक्तपित्तानि श्रोत्राश्च तथाश्रांस्यञ्जुदानि च ।
 नासिकायां स्युरेतेषां खं खं कुर्व्यात् चिकित्-
 सितम् ॥
 एहधूमकणादारुक्षीरनक्ताङ्गसैन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासाश्रांसं हितम् ॥
 इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थभागः ॥
 (यथातो नासारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यामः ।
 “अवश्यायानिलरसो भाव्यातिस्त्रप्रजागरैः ।
 नोचातुक्षोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ।
 अत्यन्तपानरमणच्छेद्विवाव्ययहादिभिः ।
 क्रुद्धवातोख्यया दोषा नासायां स्थानतां
 गताः ॥
 जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं चयप्रदम् ।
 तत्र वातात् प्रतिश्याये सुखशोषो भ्रंशं चवः ॥
 प्राणोपरोधनिस्तोदन्तशुद्धशिरोयथाः ।
 कौटका इव सर्पन्ति मन्यन्ते परितो भवौ ॥
 खरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफसुतिः ।
 पित्तातृष्णाज्वरप्राणपिटिकासम्भवभ्रंशाः ॥
 नासायपाको रसोष्णान्नापीतकफसुतिः ।

नासारो

कषात्कासोऽरुचिः श्वासो वमधुर्गान्धगौरवम् ॥
 माधुर्यं वदने क्रुद्धः क्षिग्धमुक्तधना सुतिः ।
 सर्वजो लक्षणेः सर्वैरकसादृष्टिभ्रान्तिमान् ॥
 दुष्टं नासा शिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यस्यक् ।
 उरसः सुप्रता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥
 कण्डूः श्रोत्रादिनासासु पित्तोक्तश्चात्र लक्षणम् ।
 सर्वं एव प्रतिश्याया दुर्गतां यान्त्युपेक्षिताः ॥
 ययोक्तोपद्रवाधिक्यात् ससर्वैर्नियतापनः ।
 साभिसाद्वरश्चासकासोरःपार्श्ववेदनः ॥
 कुण्ठकसाहृष्टो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत ।
 नासिकास्नेहसंशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥
 पूयोपमा सितारक्तयथिता श्लेष्मसंयुतिः ।
 नृच्छन्ति चात्र क्षमयो दीर्घक्षिग्धसिताणवः ॥
 पक्कलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं चवधोः श्रमः ।
 श्लेष्मा सचिकणः पीतो ज्ञानश्च रसगन्धयोः ॥
 तीक्ष्णप्राणोपयोगार्करिभ्रस्रज्जलादिभिः ।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तरुणास्थनि ॥
 विचङ्कितेऽनिलः क्रुद्धो रूढः श्रेष्ठकटकं व्रजेत् ।
 निवृत्तः कुर्वतेऽत्ययं चवधं स भ्रंशं चवः ॥
 श्रोत्रयन्नासिकास्रोतः कफश्च कुर्वतेऽनिलः ।
 शूकपूर्णाभनासात्वं लक्ष्णादुच्छसनन्ततः ॥
 स्थतोऽसौ नासिकाशोषो नासानाहे तु जायते ।
 गृहत्वमिव नासायाः श्लेष्मरूढेन वायुना ॥
 निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।
 पक्षेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्गांसं दाहशूलवत् ॥
 सप्राणपाकः सावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसम्भवः ।
 अच्छोजलोपमोऽनसं विषेपान्निधि जायते ॥
 कफः प्रवृद्धो नासायां रुद्धा स्रोतांस्यपीनसम् ।
 कुर्व्यात् सधुर्धुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥
 अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्षिप्त्वा तेन नासिका ।
 अजस्रं पिच्छलं पीतं पक्कं सिङ्गाणकं घनम् ॥
 रक्तेन नासादग्नेन वाह्यान्तःस्पर्शनासहा ।
 भवेद्दुर्मोपमोच्छ्वासा सा दीर्घिर्हृत्तीव च ॥
 तालुमूले मलेद्वयेर्मासतो मुखनासिकात् ।
 श्लेष्मा च पूतिनिर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥
 निचयादभिघातादा पूयासृङ्नासिका सवेत् ।
 तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥
 पित्तश्लेष्मावबद्धोऽन्तनासायां श्रोत्रयेन्मरुत् ।
 कफं च शुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकन्तु तत् ॥
 अश्रोत्रञ्जुदानि विभजेत् दोषजङ्गेर्यथायथम् ।
 सर्वेषु लक्ष्णाच्छसनं पीनसः प्रततं चवः ॥
 साशुनासिकवादिहं पूतिनासः शिरोयथा ।
 अष्टादशानामित्थेषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥
 इत्युत्तरस्थाने एकोनविंशत्याये वाभट्टेनोक्तम् ॥
 “सुहृत्तत् समादाय गन्धभागद्वयं ततः ।
 त्रिभागं टङ्गणश्चापि विधभागचतुष्टयम् ॥
 पञ्चभागं यथा देयं मरिचस्य प्रयत्नतः ।
 श्रेष्ठवेररसेः पिष्ट्वा गुडिका पञ्चरक्तिका ॥
 अतुपानं हितं योन्यं सर्वरोगप्रशान्तये ।
 जलदोषोद्भवे रोगे महत्तुष्ये जलोदरे ॥
 सन्निपातेषु रोगेषु नासायाधौ सपीनसे ।
 ब्रह्मशोषे त्रये चैव उपदंशे भगन्दरे ॥

नासिक्यं

नीङ्गीप्रथे च्वरे चैव नखदन्तविघातके ।
 पञ्चान्तरसोऽयोष्यः सर्वरोगप्रशान्तये ॥
 इति पञ्चान्तो रसः ॥”
 इति वैद्यकरसिन्धवारसंग्रहे नासारोगाधि-
 कारः ॥)
 नासासुः, पुं, (नासायै अलतीति । अल + उञ् ।)
 कटपल्लवः । इति शब्दचन्द्रिका (कटपल-
 लाय्ये विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
 नासासंवेदनः, पुं, (संविद्यतेऽनेनेति । सं + विद् +
 ल्युट् । नासायाः संवेदनः पीडादायकः ।)
 काष्ठीरलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ •
 नासिकन्धमः, त्रि, (नासिकां धमति शब्दायमानां
 करोतीति । नासिका + धा + “नासिका-
 क्षनयोर्भाधेटीः ।” ३ । २ । २६ । इति खण्ड ।
 “खित्यनययस्य ।” ६ । ३ । ६६ । इति पूर्व-
 पदस्य इङ् । ततो मुम् ।) नासिकां शब्दाय-
 मानां करोति यः । नासिकया शब्दकर्ता च ।
 नासिकोपपदात् भाधातोः खण्डप्रत्यये धमा-
 देशनिष्पन्नः । इति याकारणम् ॥
 नासिकन्धयः, त्रि, (नासिकां नासास्यजलं धयति
 पिबतीति । नासिका + धे ट पाने + “नासिका-
 क्षनयोर्भाधेटीः ।” ३ । २ । २६ । इति खण्ड ।
 ततो पूर्वपदस्य इङ्प्रत्ययेऽतो मुम् च ।) नासिकया
 पिबति यः । नासिकया पानकर्ता । नासिकोप-
 पदाद्धेऽधातोः खण्डप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
 याकारणम् ॥
 नासिका, स्त्री, (नासते शब्दायते इति । नास
 शब्दे + “एङ्प्रत्यये ।” ३ । १ । १३३ । इति
 खण्ड । टापि अत इत्वम् ।) प्राणेश्चक्रियम् ।
 नाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्राणम् २
 गन्धवृष्टा ३ घोषा ४ नासा ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ८६ ॥ शिङ्गिणी ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नासिक्यम् ७ नस्या ८ गन्धनाली ९ गन्धवन्धा १०
 नक्रा ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 मनुः । २ । ६० ।
 “श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
 पञ्चमी ।
 पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥”)
 तस्याः शब्दो चोत्कारः । यथा,—
 “श्यायानं रावणं दृष्ट्वा तल्पे महति वानरः ।
 नासायथैस्तु चोत्कारैर्विभ्रङ्गिर्वायुसेवकैः ॥”
 इति नारसिंहे ४५ अध्यायः ॥
 नासिकामलं, स्त्री, (नासिकाया मलम् ।) नासा-
 स्थितमजम् । शिकनि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शिङ्गाणकम् २ शिङ्गाणम् ३ शिङ्गाणम् ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ सिङ्गानम् ५ । इति भरतः ॥
 नासिक्यं, स्त्री, (नासिका एव । नासिका + स्वार्थं
 य्यन् ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (त्रि, नासिका + “बुष्ण्ण्केति ।” ४ । २ । ८० ।
 इति संकाशादित्वात् य्यः । नासिकानिष्टनादी ॥
 नासिकायां भवम् । “शरीरावयवात् यत् ।”
 ५ । १ । ६ । इति यत् । नासाभवे च ॥)

नास्तिक

नास्तिकः, स्त्री, (नास्तिकमेव । नास्तिक + स्त्री कम् ।) नास्तिका । इति शब्दभाषा ॥
 नास्तिक्यौ, पुं, (नास्तिकायां भवौ । नास्तिका + "शरीरावयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचनान्तोऽयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥
 नासीरं, स्त्री, (नासु शब्दे + भावे क्तिप् । नासा शब्देन ईर्त्ते गच्छतीति । ईर गतौ + कः । जयशब्दाद्युच्चारणेन गमनादेवास्य तथात्वम् ।) नायकस्यायेवारिका सेना । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । २१ । ४४ ।
 "नासीरपादंभटेयु ततः प्रतीर्त्नी लौलीलतासिधु दृष्टादधिकृष्टवत्सु । वामभुवः पुरपुरेष्वभवन्नकाळे ममा भियेव निजवायजलद्वेषु ॥" तथा च, राजेन्द्रकण्ठपुरे । ३६ ।
 "नासीरप्रसरन्ति दिक्परिसरे भूमखले मौक्तिक-प्रस्तारन्ति सुधाकरन्ति गगनोत्सङ्गे भवत्-कीर्त्तयः ॥")
 अग्रसरे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
 नास्ति, अ, अस्तित्वाभाववत् । अविद्यमानता । इति नास्तिकताशब्दटीकायां भरतः ॥ नाह इति भाषा । यथा, चाणक्ये ।
 "अतिधर्षणकश्चैव राजा भार्या तथैव च । अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः ॥" नास्तिकः, पुं, (नास्ति परलोक ईश्वरो वेति मतिर्यस्य । "अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।" ४।४।६० । इति ठक् । यद्वा, नास्ति परलोको यज्ञादिफलं ईश्वरो वेत्यादिवाक्येन कायति शब्दायति इति । के शब्दे + ङः ।) पाषण्डः । ईश्वरनास्तित्वादी । वेदाप्रमाणवादी । (यथा, मनुः । २ । ११ ।
 "योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः । स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनन्दकः ॥" तथा च तन्नेव । ३ । १५० ।
 "ये स्तनपतितस्त्रीवा ये च नास्तिककृतयः । तान् ह्ययकथयोर्विप्राननर्हान्कनुरजवीत् ॥" तथाच तन्नेव । ८ । २२, ३०६ ।
 "यद्वाहं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमङ्गिणम् । विनश्यत्याशु तत् कृतं दुर्भिक्षयाधिपीडितम् ॥" "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रसुम्यकम् । अरक्षितारमत्तारं कृपं विद्यादधोगतिम् ॥") तत्पर्यायः । बार्हस्पत्यः २ चार्वाकः ३ जौकाय-तिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२६ ॥ स च षड्विधः । माध्यमिकः १ योगाचारः २ सौत्रा-न्तिकः ३ वैभाषिकः ४ चार्वाकः ५ दिग-म्बरः ६ ॥
 नास्तिकता, स्त्री, (नास्तिकस्य भावः । नास्तिक + तल् ।) कर्मफलपापादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । मिथ्यादृष्टिः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ "नास्ति यज्ञफलं नास्ति परलोक इत्यादिकं कायति

निःप्रभः

नास्तिकः । शब्दश्चे अस्ति नास्तीत्यर्थं के शब्दे ङः । नास्तीति मन्यते इति च्छिको वा तस्य भावो नास्तिकता त्वतौ भावे इति तः । नास्ति सुज्ञतं नास्ति परलोक इति बुद्धिर्नास्तिकता ॥ इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १२३ । १५ ।
 "प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्म्मार्चनाशकः । तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥") नास्तिकः, पुं, आश्रयः । इति शब्दचक्रिका ॥ नास्यं, चि, नासायां भवम् । (नासा + "शरीरा-वयवात् यत् ।" ५ । १ । ६ । इति यत् ।) नासा-भवम् । यथा, मनुः । ८ । २६१ ।
 "द्विजनास्ये भिन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥" नाहः, पुं, (नाह बन्धने + भावे चच् ।) बन्ध-नम् । कूटम् । इति मेदिनी । ६, ५ ॥
 नाहलः, पुं, (नाहं पर्वतशिखरादिकं लाति आश्रयत्वन गृह्णातीति । ला + कः ।) ज्येष्ठ-जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
 नाहुषिः, पुं, (नहुषस्य अपत्यं पुमानिति । नहुष + "अत इच् ।" ४ । १ । ६५ । इति इच् ।) ययातिराजः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 नि, अ, उपसर्गविशेषः । अस्त्यार्था यथा । निषेधः । निश्चयः । इति सुगंधोद्धटीकायां दुर्गादासः ॥ निषेधः । अर्थार्थः । नित्यार्थः । संशयः । क्षेपः । कौशलम् । उपरमः । सामीप्यम् । आश्रयः । दानम् । मोक्षः । अन्नभावः । बन्धनम् । राश्वधो-भावः । विन्यासः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥
 निः, [र्] अ, (गृह्णातीति । न नये + क्तिप् । "अत इहातोः ।" ७ । १ । १०० । इति धातो-रङ्गस्य इत् ।) निर्णयः । निषेधः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥ (अभावः । यथा, हरिवंशे । भविष्य-पर्वणि । ८ । ८७ ।
 "नास्तिकार्थं समालोक्य पठन् ब्रह्म सनातनम् । निज्वातस्थो यथा दीपः प्रोचरेत् प्रथवं सदा ॥") निः, [सु] अ, निश्चयः । निषेधः । साकल्यम् । अतीतम् । इति मेदिनी । से, ८० ॥
 निःकासितः, चि, (निर् वा निस् + कस् + क्तिप् + क्तः ।) निष्कासितः । बहिष्कृतः । से तु कखपणे वेति विभावया विसर्गस्य सकारा-भावः । इति आकरणम् ॥
 निःक्रामितः, चि, (निर् वा निस् + क्रम + क्तिप् + क्तः ।) निष्क्रामितः । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी ॥
 निःसत्तः, चि, (निर्नास्ति सत्तः सत्तियो यत् ।) सत्तियशून्यदेशादि । यथा,—
 "अथज्ञारे योऽशुभे पश्यन् ब्रह्मदृष्टो वृषान् । त्रिःसप्तलालः कुपितो निःसत्तामकरोऽन्वहीम् ॥" इति श्रीभागवतप्रथमस्कन्धः ॥
 निःप्रभः, चि, निव्यभः । निर्नास्ति प्रभा यस्येति समासे से तु कखपणे वेति विभावया विसर्गस्य सकाराभावः । इति आकरणम् ॥

निःश्रेणी

निःशब्दः, चि, (निर्गतः शब्दो यस्मात् ।) शब्द-रहितः । पुप् इति भाषा ॥ यथा, भावर्षेय-पुराणे ।
 "निःशब्दं कारवित्वा तत्सदः प्राह महासुभे । (यथा च दृष्टयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । १०१ । "तावदाकाशसंकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते । निःशब्दं तत् परं ब्रह्म परमास्ति गीयते ॥") निःशलाकः, चि, (निर्गता शलाका यस्मात् शला-काया निर्गतो वा ।) रहः । निर्जनम् । २४ मरः । २ । ८ । २२ ॥
 निःशल्या, स्त्री, (निर्गतं श्लयं यस्याः ।) द्रवो-दृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निःशूकः, पुं, (निर्नास्ति शूको यस्य ।) शुभ-शालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निःशेषं, चि, (निर्गतः शेषो यस्मात् ।) समस्त-सम्पूर्णम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा दृष्टयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ३२ ।
 "उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि जायते वागगोचरः ॥ शेषरहितश्च ॥
 निःशोधं, चि, (निर्गतं शोधं यस्मात् । शोधा-निर्गतमिति वा । निरादय इति समासः । शोधितम् । नष्टम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
 निःश्रयणी, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रीयते आश्रयं-श्रयेति । श्रि + करणे क्युट् । टिप्तात् ङीप् । काष्ठघटितसोपानम् । काठेर सिद्धी इति भाषा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ अशि-रोहिणी ३ निःश्रेणी ४ निःश्रयिणी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 निःश्रयिणी, स्त्री, (निःश्रयति आश्रयति प्रा-नादिस्थानमिति । श्रि + णिनि + ङीप् ।) निःश्र-यणी । इति शब्दरत्नावली ॥
 निःश्रेणिः, स्त्री, (निर्निश्चिता श्रेणिः सोपान-पङ्क्तिः यत्र ।) अधिरोहिणी । (यथा रघुः । १५ । १०० ।
 "चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरशुभायिनाम् । खञ्जुरीरुचः । इति मेदिनी । श्रे, ५७ ॥ (पुं-षोटकविशेषः । यथा, नकुलकृताश्वकित्-सिते ४ अध्याये ।
 "उपर्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः । निःश्रेणिः स तु त्रिज्ञेयो राक्षसद्विकरः परः ॥") निःश्रेणिका, स्त्री, (निःश्रेणिरिव कायतीति के + कः । टाप् ।) लक्षविशेषः । निःश्रेणी इति कौक्ये प्रविष्टा । तत्पर्यायः । श्रेणिका = निरसा ३ वनवहारी ४ । अस्या गुणाः । नीर-सत्वम् । उष्णत्वम् । पशुनामवलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निःश्रेणिवेव । स्वार्थे कन् अधिरोहिणी । यथा, देवीभागवते । ४।१।३४० "मातुष्यं दुर्लभं प्राप्य सेविता न महेश्वरी ॥") निःश्रेणिकायात् पतितता अथ इत्येव विग्रहे ॥
 निःश्रेणी, स्त्री, (निःश्रेणि + क्तकारादिति व ङीप् ।) निःश्रयणी ६ इति शब्दरत्नावली ॥

निःसारः

निकटं

निकायः

नःश्रेयसं, स्त्री, (निर्निश्चितं श्रेयः । “अचतुर-
विचतुरेति ।” ५ । ४ । ७७ । इति निपासनात्
वायुः ।) शुभम् । (यथा, भागवते । १।१।४०।
“इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमः श्लोकचरितं चकार भगवाद्गुणैः ।
निःश्रेयसाय लोकाय धर्मं स्वस्थयनं परम् ॥”)
मोक्षः । (यथा, मनुः । १२ । ८२ ।
“वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकर्म परम् ॥”)
विद्या । अनुभावः । भक्तिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निःश्रेयसः, पुं, (निर्निश्चितं श्रेयो मङ्गलं यस्मात् ।)
शुद्धः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
निःशर्म, अ, (निर्गतं शर्मं यत्र । “तिस्रदुगुप्रभृ-
तीनि च ।” २ । १ । १७ । इत्यथयीभावत्वम् ।
सुविनिर्दुर्भ्यः इति घत्वम् ।) निन्दा । तत्-
पर्यायः । गह्यम् । दुःशर्मम् ३ । इत्यमरः । ३ ।
४ । १४ ॥ श्लोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसङ्गः, चि, (निर्नास्ति सङ्गो यत्र ।) मेलन-
रहितः । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । २ । ५१ ।
• “मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरोगो सुघितोऽस्मि तेन ।
निःसङ्गता सुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ॥”
फलानभिनिवेशवान् । यथा,—
“वेदोक्तमेव कुर्वीणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नेष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनायां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वे श्रीभागवतेकादशस्कन्धवच-
नम् ॥
निःसन्धिः, चि, (निर्नास्ति सन्धिर्न च ।) दृढ़ः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्धिरहितश्च ॥
निःसम्पातः, पुं, (निर्नास्ति सम्पातो गमनागमनं
यत्र ।) निश्चीयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गमना-
गमनपरिश्रम्ये, चि । यथा, हरिवंशे । ८० ।
१३—१४ ।
“तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ।
न वृभिर्गोधनेर्वापि सेयते वनवृत्तिभिः ।
निःसम्पातः जलः पत्र्यास्तेन तद्विवयाश्रयः ॥”)
निःसरणं, स्त्री, (निर + ङ + क्युट् ।) मरणम् ।
उपायः । गेहादिसुखम् । निर्व्याखम् । निर्गमः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
२ । २८ ।
“गर्भवासे महद्दुःखं दशमासनिवासनम् ।
तथा निःसरणे दुःखं योनियन्त्रेऽतिदारणे ॥”)
निःसारः, पुं, (निर्गतः सारो यस्मात् ।) प्राखोट-
वृक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥ श्लोनाकप्रभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ साररहिते, चि । यथा,—
“मातुष्ये कदलीसम्पन्निसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृजो जलदुदुदुदसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्वम् ॥
“जगत् सर्वं निःसारमन्वितं दुःस्वभाजनम् ।
उत्पद्यते अथादेतन्न अथादेतद्विपद्यते ॥

यथेवोत्पद्यते साराभिः सारं जगदङ्गुला ।
पुनस्तस्मिन् निकीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलययाभ्यान्नु जगन्निःसारतां हरिः ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगतां पतिः ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
निःसारणं, स्त्री, (निर + ङ + क्युट् + भावे क्युट् ।)
निःसरणम् । (निःसार्यतेऽनेनेति । निर + ङ
+ क्युट् + करणे क्युट् ।) यज्ञादीनां प्रवेशनिर्ग-
मादिपथः । इति शब्दरत्नावली ॥
निःसारा, स्त्री, (निर्नास्ति सारो यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निःसारितः, चि, (निर + ङ + क्युट् + कर्मणि
क्तः ।) बहिष्कृतः । तत्पर्यायः । अवलङ्कटः २
निष्कासितः ३ । इति जटाधरः ॥ साराभाव-
वाञ्छ ॥
निःसेहः, चि, (निर्नास्ति सेहो यस्य ।) सेह-
शून्यः । यथा । निःसेहं कीटदूषितमित्यादि
स्तुतिः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । ७ ।
“अहो दशरथो राजा निःसेहः स्वसुतं प्रति ॥”
रसहैनः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।
“नारं सृष्ट्वास्त्रि सखेहं ज्ञात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःसेहं गामालभ्याकमीष्य वा ॥”
तैलविहीनः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६४ ।
“शिरसा विधृता निव्यं सेहेन परिपाजिताः ।
केशा अपि विरप्यन्ते निःसेहाः किं न
सेवकाः ॥”)
निःसेहा, स्त्री, (निर्गतः सेहः रसो यस्याः ।)
अतसो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अशुरागरहिते,
चि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४७ ।
“यदर्थं खड्गलं त्वत्तं जीविताहं च हारितम् ।
वा मां त्वजति निःसेहा कः स्त्रीणां विश्वसे-
नरः ॥”)
निःसावः, पुं, (निःसवतीति । निर + सु + षः ।)
भक्तसः । भक्तसमुद्भवमण्डः । माङ् इति फेन्
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । आचामः २
मासरः ३ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥
निःसखः, चि, (निर्नास्ति सखं धनं यस्य ।) दरिद्रः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“सर्पाकारौ विरुक्षौ च वक्रौ पादौ शिरालकौ ।
संशुष्कौ पाकरनसौ निःसख्य विरलाङ्गुली ॥”
इति गारुडे वासुदेवकम् ॥
ज्ञातिरहितश्च ॥
निकटं, चि, (नि समीपे कटतीति । नि + कट +
अच् ।) अदूरम् । तत्पर्यायः । समीपम् २
आसन्नम् ३ सन्निलम् ४ सनीडम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६६ ॥ अभ्यासः ६ सवेष्टः ७
अन्तः ८ अन्तिकः ९ समर्थादः १० सदेशः ११
अभ्यसः १२ अभ्यसः १३ सविधा १४ उप-
कण्ठः १५ अभितः १६ इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, शान्तिशतके । ३ । २ ।
“दिवसरजनीकृष्णैः पतङ्गिनारतं
वहति निकटे कालः सोतःसमस्तभयावहम् ।

इह हि पततां नाख्याज्जो न चापि निवर्तनं
तदिह महती कीर्यं मोक्षो यदेव मदाविलः ॥”
तद्देविकपर्यायः । तलित् १ आवात् २ अन्-
रम् ३ अर्धसे ४ अन्तमीके ५ आके ६ उपाके ७
अर्धके ८ अन्तमावाम् ९ अन्ते १० उपमे ११ ।
इत्येकादशान्तकनामानि । इति वेदनिघण्टौ २
अध्यायः ॥
निकरः, पुं, (निकरोति आप्नोतीति । नि +
क + षच् ।) सन्तः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
(यथा, कणादिनासे । २ । १६ ।
“इत्यादिसुम्भुद्धेरसमङ्गसवर्धनं रक्षः ज्ञात्वा ।
यज्ञाति जनकनिकरं ब्रह्मस्तपन्नोरथेः पापः ॥”)
सारः । न्यायदेयधनम् । निधिः । इति मेदिनी ।
रे, १७२ ॥
निकर्षणं, स्त्री, (निर्नास्ति कर्षणं यत्र ।) सन्न-
वेशः । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ पत्न्यादिषु
दिगादिपरिच्छिन्नप्रदेशः । इति भरतः ॥ पूर्व-
दिगाद्यवच्छिन्नयज्ञाद्यामपीति कलिङ्गः ॥ पुरा-
देव्येहिंस्त्रिहरयभूमिः । इति खान्धादयः ॥
प्राङ्गणादिसन्निवेशः । इति सारसुन्दरी ॥
निकाषः, पुं, (निकषति पिपति खर्षादिकं यजेति ।
नि + कष + “गोचरसचरेति ।” ३ । ३ । १२६ ।
इति चकारात् षः ।) प्रायः । इत्यमरः ।
२ । १० । ३२ ॥ कटिपातर इति भाषा)
(यथा, रघुः । १७ । ४६ ।
“निकषे हेमरेखिव श्रीरासोदनपायिनी ॥”) ।
निकाषा, स्त्री, (निकषति हिनस्तीति । कष षिंस +
पदात्तच् । ततटाप् ।) राक्षसमाता । इत्य-
मरः ॥ वा सुमालिकाया विभवसो भार्या
च । इति रामायणम् ॥
निकाषा, अ, (नि + कष गतौ + “आः समिन्-
निकविभ्याम् ।” उर्णा । ४ । १७४ । इति
आः ।) निकटम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥
(यथा, माघे । १ । ६८ ।
“पयोधिमावहृत्तलज्जलाविलां
विलङ्घ्य लङ्गां निकाषा हनिष्यति ॥”)
मध्यम् । इति मेदिनी । षे, ७६ ॥
निकषात्मजः, पुं, (निकषाया आत्मजः ।) राक्षसः ।
इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥
निकषः, पुं, (निकषति पिपति खर्षादिकं यत्र ।
नि + कष + षः ।) निकषः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
निकामं, स्त्री, (नि + कम इच्छायाम् + षच् ।
इत् । यथेष्टितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४० ।
“कुर्वन्ति देवि ! भजनं सकलं निकामं
ज्ञात्वा समस्तजननीं किञ्च कामधेनुम् ॥”)
निकायः, पुं, (निचीयते इति । नि + चि + “सं-
चानौत्तराधर्थे ।” ३ । ३ । ४२ । इति षच्
आदेशे कः ।) कस्यम् । सधर्मिप्राणिसंहतिः
(यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४५ ।
“तथा देवनिकायानां सेनायाञ्च द्विवीकसाम् ॥”

निकुम्भः

संहतानां सतुचयः । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । १८ ।
 “नीरन्ध्रनिर्यत्सुमनोनिकाय-
 काषायपट्टप्रखयादशोकः ॥”)
 निलयः । (यथा, मनुः । १ । ३६ ।
 “एते मनुस्तु सप्तान्धानवजन् भूरितेजसः ।
 देवान् देवनिकायांश्च महर्षीं चामिनौजसः ॥”)
 परमात्मा । इति मेदिनी । ये, ८७ ॥
 निकायः, पुं, (निष्पीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति ।
 नि + चि + “पायसीनायनिकाय्येति” ३ । १ ।
 २२६ । इति ग्यत्प्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥
 (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।
 “न प्रयायो जनः कश्चिन्निकायं तेऽधितिष्ठति ।
 देवकार्यविघाताय धर्मोद्गोही महोदये ॥”)
 निकारः, पुं, (नि + क् + षच् ।) विप्रकारः ।
 अपकारः । उत्कारः । धान्यस्योद्गेषणम् ।
 इत्यमरभरतौ ॥ खलीकारः । इति स्वामी ॥
 धिक्कारः । इति शब्दमाला ॥
 निकारणं, स्त्री, (निकारयति क्षिप्रान्तेनेति ।
 नि + क् + षच् + क्युट् ।) मारणम् । वधः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
 निकासः, त्रि, (निकासते शोभतेऽनेन इति ।
 कास दीप्तौ + करणे क्युट् ।) नीकाशः । इत्य-
 मरटीका ॥ (तालशयकारान्तोऽपि ङश्चते ॥)
 निकुञ्जकः, पुं, (निकुञ्जतीति । नि + कुञ्च
 कौटिल्ये + क्युल् ।) परिमाणविशेषः । कुञ्जव-
 पादः । स च प्रकृत इति ख्यातः । इति भरत-
 धृतसर्वस्वम् ॥ वानीरुच्यः । इति भावप्रकाशः ॥
 (जलवेतसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “निकुञ्जकः परिश्याधो नादेयो जलवेतसः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 निकुञ्जितं, स्त्री, (नि + कुञ्च + क्तः ।) अङ्ग-
 हारान्तगतशिरोविशेषः । यथा,—
 “आकम्पितं कम्पितश्च धृतं विधुतमेव च ।
 परिव्राहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम् ॥
 आकुञ्चितं पराटतस्तुत्तिस्रश्चाप्यधोगतम् ।
 लोलितं प्रकृतश्चेति चतुर्दशविधं शिरः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 निकुञ्जं, पुं स्त्री, (नितरां कौ पृथिव्यां जायते इति ।
 जन् + ङः । पृषोदरादित्वात् सुभागमे साधुः ।)
 कुञ्जम् । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ४६३ ।
 “रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिच्छुकपात्रे ददाति साव-
 श्रम् ।
 पर्यक्षितमपि सुसीक्ष्णश्चासकडुषां वधूरसम् ॥”)
 निकुञ्जिका, स्त्री, (निकुञ्जिका कुञ्जोद्भवा
 अन्वा ।) कुञ्जिकाष्टप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
 कुञ्जिका २ कुञ्जवहरी ३ । इयं गुणैः श्रीवल्ली-
 सदृशी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निकुम्भः, पुं, कुम्भकथं पुत्रः । (यथा, रामायणे ।
 ६ । ७५ । ४६ ।

निकुर

“स कुम्भश्च निकुम्भश्च कुम्भकार्यात्मजावभौ ।
 प्रेययामास संक्रुद्धो राक्षसैर्वह्निभिः सह ॥”)
 दम्निकावृचः । इति मेदिनी । मे, १७ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “चित्रादनी निकुम्भः स्यादुपचिन्ना सुकूलकः ।
 दाक्षायणी विप्रख्या च तयोश्चुम्बरपर्यायि ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 (प्रजादस्य पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । १६ ।
 “प्रजादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । ।
 विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥”
 दनोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, तन्त्रेव । १ ।
 ६५ । २५ ।
 “निकुम्भश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
 शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
 एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ॥”
 खनामख्यातः क्षत्रियविशेषः । इति सप्त्यादि-
 खण्डे । ४७ । ४४ ॥ महादेवस्य पार्श्वानुचर-
 विशेषः । यथा, हरिवंशे । २६ । ४५ ।
 “पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ।
 गणेश्वरपुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥”
 तथा च रघुः । २ । ३५ ।
 “अवेहि मां किङ्करमदन्वर्तः
 कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥”
 स्कन्दस्य सैनिकविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ४५ । ५३ ।
 “अयु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य
 सैनिकाः ।
 विविधायुधसम्पन्नाश्चित्राभरणवर्त्मिनः ।
 शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुसुद एव च ॥”
 हय्यंशुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । १२ । २ ।
 “धौन्सुमारिर्दंष्ट्रास्वस्तु हय्यंश्वस्तस्य चात्मजः ।
 हय्यंश्वस्य निकुम्भोऽभूत् क्षत्रधर्मरतः सदा ॥”)
 निकुम्भाख्यबीजं, स्त्री, (निकुम्भाख्यस्य दम्निका-
 वृचस्य बीजवत् बीजं यस्य ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य
 गुणादिकं ज्ञेयम् ।)
 निकुम्भितं, स्त्री, श्रुत्यविषयकाद्योत्तरशतकरणान्त-
 र्गतकरणविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
 “करणानान्तु सर्वेषां सामान्यं लक्षणं त्वदम् ।
 प्रायो वामकरो वक्षःस्थितोऽन्यः पुरतोऽनुगः ॥
 पादाभ्यां करणं ज्ञेयं तदिहाद्योत्तरं शतम् ।
 निकुम्भितं पार्श्वक्रान्तमतिक्रान्तं विवर्त्तकम् ॥
 विद्युद्भ्रान्तं गणक्रीडं क्रान्तश्च गरुडभुसम् ॥”
 निकुम्भी, स्त्री, (निकुम्भ + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 दम्नीवृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निकुरम्, स्त्री, (निकुरतीति । नि + कुर + वाह-
 लकान् अन्च् ।) सन्धः । इत्यमरः । २ ।
 ५ । ४० ॥ (पुल्लिङ्गेऽपि ङश्चते । यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १८ । ४० ।
 “आरक्तगण्डरपिण्डमदृष्टभाजो
 यस्यास्ति फेननिकुरम् इवावृहाचः ॥”)

निकुण्डः

निकुण्डः, त्रि, (नि + कु + क्तः ।) प्रत्याख्यातः
 शठः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥ वक्षितः
 नीचः । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥
 निकुण्डिः, स्त्री, (नि + कु + क्तम् ।) भर्तृजनम्
 ज्ञेयः । शठः । शाब्दम् । इति मेदिनी । ते,
 ११६ ॥ (यथा, किराते । १ । ४५ ।
 “न समयपरिरचयं चमन्ते
 निकुण्डितपरेषु परेषु भूरिधानः ॥”)
 दैन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 निकुण्डः, त्रि, (नि + कु + क्तः ।) अधमः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ५४ ॥ जात्यापारादि-
 निन्दितः । इति भरतः ॥
 निकेतः, पुं, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि +
 कित निवासे + अधिकरणे चच् ।) निकेतनम् ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, देवीभात-
 वते । ४ । ११ । १२ ।
 “तद्य विनयं ज्ञत्वा सामपूर्वं हृत्तेन वै ।
 तिष्ठन् स्वनिकेतेषु मदागमनकाङ्क्षया ॥”)
 निकेतनं, स्त्री, (निकेतति निवसत्यस्मिन्निति । नि
 + कित + अधिकरणे ल्युट् ।) गृहम् । इत्य-
 मरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 १ । २० । ४२ ।
 “विसर्जिताथ सा तेन गता शास्त्रनिकेतनम् ।
 उवाच तं वरारोहा राजानं मनसेषितम् ॥”)
 पलाङ्गी, पुं, इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निकोचकः, पुं, (निकोचति शब्दायते । नि + कुच
 शब्दे + क्तम् ।) अङ्कोठवृचः । इत्यमरः । २ ।
 ४ । २६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “वातामासोऽभिद्युक्तानिचुलपिचुनिकोचकोर-
 मायप्रभृतीनि ॥” कश्चित् स्त्रीवलिङ्गेऽपि ङश्चते ।
 यथा,—
 “वातामासोऽभिद्युक्तं सुकूलकनिकोचकम् ।
 उरुमायं प्रियालाञ्छं हं ह्यं गुरुशीतलम् ॥”
 इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)
 निकोठकः, पुं, (निकोचकः + पृषोदरादित्वात्
 चस्य ठः ।) निकोचकः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ (यथा,—
 “तिलः पियालाभिद्युक्तौ विभीतका-
 श्चिन्नाभयैरखमधूकसर्षपाः ।
 कुसुम्भविस्वारकन्दलकातसी-
 निकोठकासोऽङ्कुरञ्जश्रियुजाः ॥
 शिवाश्यास्यावरसंज्ञितास्तथा-
 स्युर्जङ्गमा मत्स्यन्दगाः सपक्षिणः ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने त्रयोदशेऽध्याये ।)
 निकुण्डः, पुं, (नि + कुण्ड शब्दे + “कथो वीणायाश्च”
 ३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणाया अन्वस्य
 च कित्तरादेः शब्दः । तत्पर्यायः । निकुण्डः २
 काण्डः ३ काण्डः ४ काण्डनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७
 २४ ॥ प्रादेरप्युपसर्गादुत्तरस्य काण्डघातोः
 प्रकाण्डः ६ प्रकाण्डः ७ इत्यादयः प्रयोगा भवन्ति ।
 आदिना सुकाण्डः सुकाण्डः उपकाण्डः उपकाण्डः
 इत्यादयः । इति भरतः ॥

निगमः

शब्दः, पुं, (नि + क्तञ् शब्द + पक्षे घञ् ।)
 निगमः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥
 खर्भः, स्त्री, (निखर्भति बहुलसंख्यां गच्छतीति ।
 नि + खर्भ गतौ + पचाद्यच् ।) दशखर्भसंख्या ।
 दशसहस्रकोटयः । इति लीलावती हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
 “शुद्धैव महापद्मं निखर्भं कोटिरेव च ॥”)
 पुलिङ्गोऽप्ययम् । यथा । उच्यते खर्भो निखर्भ-
 ष्टेवादि ॥
 खर्भः, भि, (नितरां खर्भः ।) वामनः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ११८ ॥
 खिलं, त्रि, (निवृत्तं खिलं शेषो यस्मात् ।)
 समस्तम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । २ । ४० ।
 “निखिलमलग्न्यानां नाश्रुतु कामकन्दं
 प्रकटय भगवत्या नामयुक्तं पुराणम् ॥”)
 गण्डः, पुं स्त्री, (निगलति बध्नातीति । नि +
 गल + अच् । लस्य ङत्वम् ।) हस्तिनां लोह-
 मयपादबन्धोपकरणम् । इति भरतः ॥ आँडु
 इति दौडुका इति च ख्यातः ॥ तत्पूर्यायः ।
 शृङ्खलः २ अङ्कः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥
 हिञ्जिरः ४ अङ्कः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, माघे । ५ । ४८ ।
 “बद्धापराणि परितो निगङ्गान्धलावीत्
 स्वातन्त्र्यसुखलमवाप करेणुराजः ॥”)
 गङ्गितः, त्रि, (नि + गल + क्तः । लस्य ङत्वम् ।
 यथा, निगङ्गो जातोऽस्येति । तारकादित्वात्
 इत् ।) बद्धः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०३ ॥
 गगणः, पुं, होमधूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गगदः, पुं, (नि + गद् भावे + “नौ गद्गदपठ-
 सनः ॥” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) भाष-
 यम् । कथनम् । तत्पूर्यायः । निगादः २ ।
 इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ (यथा, भागवते ।
 ५ । ३ । १६ ।
 “इति निगदेनाभिभूयमानो भगवाननिमिष-
 र्धभो वर्धधवाभिवादित्वाभिवन्धितचरणः सदय-
 मिदमाह ॥”) उच्चैर्जपः । यथा । निगदस्तु
 जनेर्वैद्य इत्यागमः ॥
 गगमः, पुं, (निगमे पुर्यां भवः । निगम + “तत्र
 भवः ॥” ४ । ३ । ५३ । इत्यम् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धभावः ।) बाणिजः । (निगम्यतेऽस्येति ।
 नि + गम + “गोचरवचरेति ॥” ३ । ३ । ११६ । इति
 चप्रत्ययेन साधुः ।) पुरी । कटः । (निगम्यते
 प्रायतेऽनेनेति ।) वेदः । (यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ५ । ६१ ।
 “कथङ्कारं वाच्यः सकलनिगमागोचरगुण-
 प्रभावः खं यस्मात् स्वयमपि न जानाति
 परमम् ॥”)
 बन्धकपथः । ङङ् इति यावत् । इति मेदिनी ।
 मे, ४५ ॥ निचयः । (यथा, “तस्या एव प्रति-
 याया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना ॥”
 इति चरके विमानस्युनेऽध्याये ।)

निग्रहः

अध्या । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥ (उपदेशः ।
 यथा, भागवते । १ । ५ । ३६ ।
 “इमं खनिगमं ब्रह्मवैवते मद्गुह्यतम् ।
 अदास्ते ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्तिन् भावश्च केशवः ॥”)
 निगरः, पुं, (नि + ग + “हृदोरप् ॥” ३ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) भोजनम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निगरणं, स्त्री, (नि + ग् भक्षणे + भावे क्युट् ।)
 भक्षणम् । इति मेदिनी । खे, ६८ ॥
 निगरणः, पुं, (निगीर्यते भक्षतेऽनेनेति । नि +
 ग् + करणे क्युट् ।) गलः । इति मेदिनी । खे,
 ६८ ॥ होमधूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निगादः, पुं, (नि + गद् भावे + पक्षे घञ् ।)
 कथनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥
 निगारः, पुं, (नि + ग् भक्षणे + भावे घञ् ।)
 निगरणम् । भक्षणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३७ ॥
 निगालः, पुं, (निगलति भक्षयत्यनेनेति । नि + गल
 भक्षणे + करणे घञ् ।) अन्वगलोद्देशः । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २ । १४ ।
 “घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः ।
 अधस्ताच्च निगालस्य गलमाहुर्मूर्खीषिणः ॥”)
 निगालवान्, पुं, (निगालोऽस्यस्येति । निगाल +
 मतुप् मस्य वः ।) अन्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निगुः, पुं, (निगम्यते विद्यतेऽनेनेति । नि + गम +
 बाहुलकात् ङुः ।) मनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मलम् । मूलम् । मगोचम् । चित्रकर्म । इति
 संचिप्रसारोणादित्तिः ॥
 निगुङ्गः, पुं, (निगुह्यते संश्रियते इति । नि +
 गुङ्ग + क्तः । “यस्य विभाषा ॥” ७ । २ । १५ ।
 इति । नेट् ।) वनसुतः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २ । ३६ ॥ गुप्ते, त्रि । यथा,—
 “आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ
 शम्भोरिति त्रिजगतीजगच्चतुष्टयः ।
 अन्तर्निगुङ्गनयनानलदाहदुःखं
 जानानि कः स्वयन्ते वत शीतरश्मेः ॥”
 इत्यङ्कटः ॥
 निग्रहः, पुं, (नियमेन ग्रहणमिति । नि + ग्रह +
 “ग्रहृष्टमिति ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
 अनुग्रहभावः । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
 (यथा, मनुः । ७ । १७५ ।
 “निग्रहं प्रकृतीनाञ्च कुर्याद् योऽरिवलस्य च ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वयज्ञैर्गुणं यथा ॥”)
 बन्धनम् । (यथा, महाभारते । १ । १ । ७४ ।
 “यदाश्रीषं कर्षदुर्व्यधिनाथ्यां
 बुद्धिं कर्ता निग्रहे केशवस्य ॥”)
 भर्तृवनम् । सीमा । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 (निराकरणम् । यथा, रघुः । ६ । २५ ।
 “दिनस्तुस्त्रानि रविर्दिमनिग्रहे-
 र्मिमलयन् मलयन्नगमत्तजत् ॥”
 इत्यम् । यथा, रघुः । ११ । ५५ ।
 “ते चतुर्ध्वजितास्यो बभुः
 हनवो नववधूपरिग्रहात् ।

निगमः

सामदानविधिभेदनिग्रहाः
 सिद्धिमज्ञं इव तस्य भूपतेः ॥”)
 चिकित्सा । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।
 “प्रयत्नो निग्रहो व्ययो नैकशङ्को गदायजः ॥”
 (“सर्वं प्रलये नियन्तातीति निग्रहः ॥” इति
 शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेवः । इति महाभार-
 तम् । १३ । १७ । ६४ ॥)
 निग्राहः, पुं, (नि + ग्रह + “आक्रोशोऽपयोर्ग्रहः ॥”
 ३ । ३ । ४५ । इति घञ् ।) निग्रहः । आक्रोशः ।
 यथा । निग्राहस्ते भूयात् । इति संचिप्रसार-
 याकरणम् । (यथा च भट्टिः । ७ । ४३ ।
 “संज्ञायाणु वैदेह्यां निग्राहो बोधैर्वागरेः ॥”)
 निघः, पुं, (निघमितं निर्भिषेध वा हन्यते
 प्रायते इति । नि + हन + “निघो निमित्तम् ॥”
 ३ । ३ । ८७ । निपातनात् साधुः ।) विष्वक्-
 समः । समन्तात् तुकारोहपरिणाहः । इत्यमर-
 भरतौ ॥
 निघण्टिका, स्त्री, गुणचक्रम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निघण्टुः, पुं, (निघण्टति शोभते इति । घण्ट-
 दीप्तौ + “नृगयादयश्च ॥” उर्वा । १ । ३८ ।
 इति कुप्रत्ययेन साधुः ।) नामसंग्रहः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १७२ ॥
 निघसः, पुं, (न्यदनमिति । नि + अद् भक्षणे +
 “नौ ख च ॥” ३ । ३ । ६० । इति अप् ।
 “घणपोश्च ॥” ३ । ४ । ३८ । इति चसुजादेशः ।)
 आहारः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
 निघातिः, स्त्री, (निघन्त्यतेऽनेनेति । नि + “वसि-
 षपियतीति ॥” उर्वा । ४ । १२४ । इति इण्-
 ततः कुत्वम् ।) लोहधानी । लौहमयदण्डः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 निघुटं, स्त्री, (निघुष्यते स्तेति । नि + घृष् +
 भावे क्तः ।) घुटम् । घोषणम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 निघृष्यः, पुं, (नि + घृष् संघर्षे + “सर्वनिघृष्य-
 रिव्येति ॥” उर्वा । १ । १५३ । इति वन्प्रत्ययेन
 निपातनान् साधुः ।) खरः । इत्युणादिकोषः ॥
 वायुः । खरः । मार्गः । वराहः । इति संचिप्र-
 सारोणादित्तिः ॥ (इत्यम् । इति निघण्टुः ।
 ३ । २ ॥)
 निघ्नः, त्रि, (निघ्न्यते नियन्त्यते इति । नि + हन +
 घर्षे कः । नियन्त्यादेवास्त तयात्वम् ।)
 अधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १४ । ५८ ।
 “आन्वास्त रामावरजः सर्तो ता-
 माखातवास्त्रीकिनिकेतमार्गः ।
 निघ्नस्य मे भर्तुनिदेशरौष्यं
 देवि ! चमस्तेति बभूव नमः ॥”)
 अङ्कपूरयम् । इति लीलावती ॥ (यथा, खर्भ-
 विद्वान् । ३ । २६ ।
 “पुनर्द्वाद्दशनिघ्नश्च लभ्यते यन् पशं बुधेः ॥”

निष्क्रिः

पुं। सूर्यवंशीयवृषभेदः। यथा, हरिवंशे। १५। २२।
 “अनरण्यसुतो निम्नो निम्नपुत्रौ बभूवतुः ॥”
 निचयः पुं, (नि + चि + “एरच्” ३। ३। ५६। इत्यच्।) सम्बन्धः। (यथा, महाभारते। ४। २। ३।
 “आहरिष्यामि दाक्ष्यां निचयान् महतो-
 २पि च ॥”)
 निचयः। इति शब्दरत्नावली ॥
 निचिकी, स्त्री, (निचिना कायति शोभते इति।
 के + क। गौरादित्वात् ङीष्।) निचिकी।
 उत्तमा गौः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 निचितं, चि, (निचीयते स्मिति। नि + चि +
 क्त।) पूरितम्। व्याप्तम्। इति हेमचन्द्रः।
 ६। १०६। (यथा, महाभारते। ३। २६। ४।
 “पश्य नानाविधाकारैरभिनिचिता मह्यम् ॥”
 सञ्चितम्। यथा, भावप्रकाशे अतिसाराधिकारे।
 “वायुः प्रवृद्धो निचितं वनाग्रं
 बुद्ध्यधस्तादहिताशनस्य ॥”
 नदीभेदे, स्त्री। यथा, महाभारते। ६। ६। १८।
 “कौशिकीं त्रिदिवां कृत्वां निचितां रोहिता-
 रण्यम् ॥”)
 निचुलः, पुं, (निचोलति समुच्छ्रयतीति। नि +
 चुल + “इगुपधमेति।” ३। १। १३५। इति
 कः।) इच्छलवृत्तः। इत्यमरः। २। ४। ६१ ॥
 (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “इच्छलो हिच्छलश्चापि निचुलश्चासुलक्षया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वेतसवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥ निचोलः।
 इति हेमचन्द्रः। ४। २११ ॥
 निचुलकं, स्त्री, (निचुल इव प्रतिज्ञतिः। “इवे
 प्रतिज्ञती” ५। ३। ६६। इति कन्।) निचोल-
 कम्। इति हारावली। १६२ ॥
 निचोलः, पुं, (निचोल्यत इति। नि + चुल + चञ्।)
 येन स्युतेनास्युतेन वा वक्षान्तरमाच्छाद्यते।
 इत्यमरभरतौ ॥ पाकुडि इति ख्यातः। तत्-
 पर्यायः। निचुलः २। उत्तरच्छदः ३ प्रच्छद-
 पटः ४ ॥ इति हेमचन्द्रः। ३। ३४० ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम्। ३। १६६।
 “सन्ततध्वान्मिश्रतस्त्रीप्रशीतवशीलताः।
 आघ्राश्वकाश्रिरे नौलनिचोलाच्छादिता इव ॥”)
 निचोलकः, पुं, (निचोल इव कायतीति। के + क।)
 भटादेशोलाकृतिसन्नाहः। तत्पर्यायः। कुर्पासः
 २ वारवाणः ३ कञ्जुकः ४। इति हेमचन्द्रः।
 ३। ४३१ ॥
 निष्क्रिः, स्त्री, (निष्क्रिष्टा ह्रविः सादृश्यं यत्र।)
 तीरभुक्तिदेशः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रिहुत
 इति भाषा ॥
 निष्क्रिः, पुं, वर्णसङ्करजातिभेदः। इति जटा-
 धरः ॥ यथा,—
 “भ्रूलो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यात् निष्क्रिविरेव च।
 नटश्च करणश्चैव खसो द्रविडश्च एव च ॥”
 इति मनुः। १०। २२ ॥

नितम्बि

निजं, चि, (निचयेन जायत इति। नि + जन +
 डः।) स्वकीयम्। (यथा, हितोपदेशे।
 “अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ॥”)
 नित्यम्। इत्यमरः। ३। ३। ३२ ॥
 निट, [ष] स्त्री, (नितरां श्रति तनूकरोति
 व्यापारानिति। श्रो + कः। ष्टोदरादित्वात्
 साधुः।) निशा। यथा,—
 “वास्तवोषा निशाखा च वासतेथी समा-
 निशौ ॥”
 इति राजनिर्घण्टे त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, मनुः। ६। ६०।
 “विधवायां नियुक्तस्तु वृताक्तो वाग्यतो निशि।
 एकस्तुपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”)
 निडीनं, स्त्री, (नीचैर्डीनं पतनमस्यस्मिन्।) पक्षि-
 गतिविशेषः। (यथा, महाभारते। १०। ४। २६।
 “निडीनमथ संडीनं तिर्यग्डीनगतानि च ॥”)
 शूनैर्यानम्। इति जटाधरः ॥
 निष्क्रिका, स्त्री, कलायविशेषः। तेषोडा इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः। सतीला २ तिर्यगी ३।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 नितम्बः, पुं, (निटं तन्वते आकाङ्क्षते कातुकै-
 रिति। तसु आकाङ्क्षायाम् + उल्वाद्यञ्चिति
 साधुः। यद्वा, नितम्बति पीडयति नायक-
 चित्तमिति। नि + तम्ब हिंसायाम् + अच्।)
 स्त्रीकन्याः पञ्चाङ्गाः। इत्यमरः। १०। ६। ७४ ॥
 पाङ्का इति भाषा ॥ (यथा, माघे। ११। ५।
 “विपुलतरनितम्बाभोगरुहे रमण्याः
 श्रयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम् ॥”)
 स्कन्धः। रोधः। कटकः। (यथा, भट्टीकाय्ये।
 २। ८।
 “गिरेर्नितम्ब मरुता विभिन्नं
 तोयावशेषेण हिमाभमभम् ॥”)
 कटिमात्रम्। इति मेदिनी। वे, १२ ॥ (यथा,
 विदग्धमुखमण्डने।
 “तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः।
 गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥”)
 नितम्बिनी, स्त्री, (अतिश्रयितो नितम्बोऽस्थस्या
 इति। नितम्ब + “अत इनिठनौ” ५। २। ११५।
 इति इनिः स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तनितम्ब-
 विशिष्टा। इत्यमरः। २। ६। ३ ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम्। ५। ५४।
 “वैगुण्येऽपि महता विनिर्मितं भवति कर्म
 शोभाये।
 दुर्वहनितम्बमथरमपि हरति नितम्बिनी-
 वृत्त्यम् ॥”)
 स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 कुमारसम्भवे। ३। ७।
 “नितम्बिनीमिच्छसि सुक्तलज्जां
 कण्ठे स्वयं ग्राहनिषिक्तवाहुम् ॥”
 नितम्बविशिष्टे, चि। यथा, रघुः। १६। २६।
 “लोभ्यमानवयनः झषांशुकै-
 र्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥”)

नित्यक

नितरां, [मृ] अ, (नि + तरप् + “किमेति
 वेति” ५। ४। ११। अतुप्रत्ययः।) इतरा
 यथा,—
 “नागोद्भवो नागधनाभिलाषी
 वक्रोक्तिजालो नितरां कुशीलः ॥”
 इति कोटीप्रदीपः
 नितरां, स्त्री, (नितरां सलमधोभागो यस्मिन्
 सप्तपातालात्मर्गतपातालविशेषः। इति श-
 रत्नावली ॥
 नितान्तं, स्त्री, (नितान्त्यतीति। तम + कर्त्तरि त्
 “अनुनासिकस्येति” ६। ४। १५। इति दीर्घः
 अतिशयः। (यथा, कुमारसम्भवे। ३। ४।
 “केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिता ते
 नितान्तदीर्घैर्नितान्तानि तपोभिः ॥”)
 तद्धति, चि। इत्यमरः। १। १। ७० ॥
 नित्यं, स्त्री, (नियमेन भवम्। नि + “अथ
 त्वप्” ४। २। १०४। इति त्वप्।) निरन्तरक्रिय
 वचनम्। तत्पर्यायः। सततम् २ अनारतम्
 अश्रान्तम् ४ सन्ततम् ५ अविरतम् ६ अ-
 श्रम् ७ अनवरतम् ८ अक्षम् ९। इत्यमरः
 १। १। ६६ ॥ प्रसक्तम् १० व्यासक्तम् ११ अ-
 क्षम् १२। इति जटाधरः ॥ तद्धति, चि। इति
 मरः ॥ प्रत्यवायजनकौभूताभावप्रतियोगि
 यथा एकादश्यास्तुपोषणं नित्यम्। अंसप्रा-
 भावाप्रतियोगि। यथा, गगनं नित्यम्। अ-
 रहस्यायमानम्। यथा, नित्यं क्रीडति
 कुमाराः। अहरहः क्रियमाणत्वेन विधिवोऽ-
 तम्। यथा, स्नानतर्पणादिकं नित्यम्। अ-
 वच्छिन्नपरम्पराकः। यथा, वर्णा नित्याः ॥
 नित्यः, चि, (नियमेन भवः। नि + “अथ
 त्वप्” ४। २। १०४। इत्यच् “त्वप् नर्धुं
 इति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकोक्त्वा त्वप्।) का-
 जयथापी। तत्पर्यायः। शाश्वतः २ ध्रुवः
 सदातनः ४ सनातनः ५। इत्यमरः। ३। १। ७२
 (यथा, महाभारते। १। १००। २।
 “इमो दानं चमा बुद्धिर्धीर्धृतिस्त्रिज उतमम्।
 नित्यान्यासन् महासन्धे शान्तनो पुरुषवर्धमे ॥”
 समुद्रे, पुं। इति राजनिर्घण्टः ॥
 नित्यकर्म, [नृ] स्त्री, (नित्यं कर्म।) प्रत्यवाय
 जनकाभावप्रतियोगिकार्थम्। इति स्वतिः
 तद्वयथा,—
 “नित्यं नैमित्तिकश्चैव नित्यनैमित्तिककथा।
 गृहस्थस्य त्रिधा कर्म तन्निष्पामय पुत्रकम्।
 पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तत्र।
 नैमित्तिकं तथा चान्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम्।
 नित्यनैमित्तिकं त्रये पर्यन्त्याह्वादि प्रकृतेः।”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ३।
 तत्प्रागे दोषो यथा,—
 “नित्यानां कर्मणां विप्र! तस्य ह्यभिरहनिर्घ्न
 अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने।
 प्रायश्चित्तं महता मुहिमाप्रोत्थनापरि।
 पक्षं नित्यक्रियादानैः कर्त्ता नैवेद्य। मानवः ॥

संवत्सरं क्रियाहानिर्णयं पुंसोऽभिजायते ।
 न्स्यावलीकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥
 सृष्टे ज्ञानं सचेलस्य शुद्धिहेतुर्मेहातुने ॥
 पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्म्मणः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥
 सतादौ नित्यकर्म्मकरणनिषेधो यथा,—
 “जानूहं चतजे जाति नित्यकर्म्म न चाचरेत् ।
 नेमितिकश्च तदधःस्रवद्रतो न चाचरेत् ॥
 कृतके च सतुत्पप्त्रे सूरकर्म्मणि मेधुने ।
 धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्माणि संत्वजेत् ॥
 द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णे च नैव सुप्ता च किञ्चन ।
 कर्म्म कुर्यान्नरो नित्यं कृतके कृतके तथा ॥
 पत्रं पुष्यश्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
 कणादिपिप्यत्यन्तश्च फलं सुप्ता न चाचरेत् ॥
 जलस्यापि नरभेष्ट ! भोजनार्हं घञाहते ।
 नित्यक्रिया निवर्त्तत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
 जलौकां गूढपादश्च क्षमिगण्डूपदादिकम् ।
 कामाहम्भेन संसृज्य नित्यकर्म्माणि संत्वजेत् ॥
 विशेषतः शिवापूर्णा प्रमीतपिष्टको द्विजः ।
 यावद्दवत्सरवपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
 * महागुरुनिपाते तु काव्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
 आर्त्विष्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥
 गुरुमाप्स्य विप्रश्च प्रकृतेव च पाणिना ।
 न कुर्यान्नित्यकर्म्माणि रेतःपाते च भैरव ॥”
 इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥
 नवचौरं, स्त्री, (नित्यं कालाकालाभावतो राग-
 प्राप्रत्वात् सदातनं चौरम् ।) वैधेतरचौरम् ।
 रागप्राप्तकेषुहेदनम् । यथा,—
 “चूडोदिते तिथावृष्टे बुधेन्द्रोद्दिवसे नरः ।
 नित्यचौरं प्रकुर्वीत जन्ममासे न तु क्वचित् ॥”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥ * ॥
 राजमार्गच्छे तु ।
 “न ज्ञानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
 मभ्यक्तसुक्तरणकालनिवासनानाम् ।
 सन्ध्या निशाग्रनिज्जुकार्कदिनेषु रिक्ते
 चौरं हितं प्रतिपदंश्चि न चापि विद्याम् ॥”
 इति ज्योतिःसूत्रम् ॥ * ॥
 तत्र मासाः सौराः भाद्रपौषश्रैवा निषिद्धाः
 जन्ममासोऽपि निषिद्धः तदितरे विहिताः ।
 वारस्तु बुधसोमयोर्विहितः । सामगानां मङ्गल-
 वारोऽपि । तिथयस्तु गन्धारिक्तापूर्वमासा-
 वास्याहमौभिन्ना विहिताः । नक्षत्राणि देवत्व-
 श्चिनी पुष्यः धनिष्ठा ज्येष्ठा ऋषभा खाती हस्ता
 ऋगशिरः शतभिषा पुनर्वसुः चित्रा । राजा-
 देशे द्विजदेशे विवाहे ऋतधृतकाश्रीचे बन्ध-
 मोक्षे यज्ञकर्म्मणि परीक्षायां निषिद्धमासादि-
 ष्वपि कार्यम् । अशुक्लशुक्लदिनेषु च ।
 “केशवमानसैपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहीच्छ-
 चाम् ।
 इतिमदितिश्च स्मरतां चौरविधौ भवति
 कल्याणम् ॥”
 इत्युच्यते कार्यम् । इति ज्योतिषम् ॥

नित्यगतिः, पुं, (नित्यं गतिरस्तीति ।) वायुः । इति
 हेमचन्द्रः । १. ४ । १७२ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । ४५ । २२ ।
 “यथा वायुर्नित्यगतिर्जलदानं शतशोऽम्बरे ॥”)
 नित्यदा, य, (नित्य + दाच्) सर्वदा । यथा,—
 “पुराणं मधुवनं तत्र सात्त्रिधं नित्यदा हरेः ॥”
 इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥
 नित्यदानं, स्त्री, (नित्यं देनश्चिनं दानम् ।) प्रति-
 दिनकर्म्मदानम् । यथा, गरुडपुराणे ।
 “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं विमलं दानमौरितम् ।
 अह्नयहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ॥
 अशुद्धिश्च फलं तत् स्याद्ग्राह्याय तु नित्य-
 कम् ॥”
 नित्यप्रलयः, पुं, (नित्यः प्रलयः ।) चतुर्विध-
 प्रलयान्तर्गतप्रलयविशेषः । यथा,—
 “नित्यः सदैव जातानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥”
 इति विष्णुपुराणे १ अंशे ७ अध्यायः ॥
 “सदैव दीपव्वालावन् सातत्वेन जातानां दिवा-
 निशं यो विनाशः स नित्यः ॥” इति तट्टीकार्या
 स्वामी ॥
 नित्ययौवना, स्त्री, (नित्यं स्थिरं यौवनं यस्याः ।)
 द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७४ ॥ (नित्यं
 यौवनं यस्येति ।) स्थिरयौवने, त्रि ॥
 नित्यवैकुण्ठः, पुं, (नित्यः सनातनो वैकुण्ठः ।)
 विष्णोः स्थानविशेषः । यथा,—
 “जहं नभसि संविष्टो नित्यवैकुण्ठ एव च ।
 आत्माकाशसमो नित्यो विस्तृतश्चन्द्रविभवत् ॥
 ईश्वरेच्छाससुप्ततो निलस्यश्च निराश्रयः ।
 आकाशवत् सुविस्तारश्चास्त्वरत्ननिर्मितः ॥
 तत्र नारायणः श्रीमान् वनमाली चतुर्भुजः ।
 लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गातुलसीपतिरीश्वरः ॥
 सुनन्दनन्दकुमुदपार्श्वदादिभिरन्वितः ।
 सर्वेशः सर्वसिद्धेशो भक्तानुग्रहकारकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूत्रे १५ अध्यायः ॥
 नित्या, स्त्री, (नित्य + टाप् ।) पार्वती (यथा,
 मार्कण्डेये । ८५ । ८ ।
 “रौद्राये नमो नित्याये गौर्धे घञ्चे नमो नमः ॥”)
 मनसा देवी । इति श्रद्धरत्नावली ॥ शक्ति-
 विशेषः । अस्या मन्त्रो यथा,—
 “वागभवं कामबीजश्च नित्यज्ञाने मदौ पुनः ।
 त्रये वद्विबधूर्म्मन्त्रो दादशायांऽयमीरितः ॥”
 ध्यानं यथा,—
 “अर्द्धशुभौलिमरुत्साममराभिवन्ध्या-
 मभोजपाशुखिपूर्वकपालहस्ताम् ।
 रक्ताङ्गरागरसनाभरणां त्रिनेत्रां
 ध्यायेच्छिवस्य वनितां मदविकलाङ्गीम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 (तन्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धसारखते ।
 “गद्येऽशुविबन्धितान् नित्यातन्त्रं शिवागमम् ॥”)
 नित्यानध्यायः, पुं, (नित्यं सर्वथा यथा तथा अन-
 ध्यायः अध्ययनाभावः ।) सर्वथा वर्जनीयवेद-
 पाठकाणादिः । यथा,—

“इमान्निजमनध्यायानधीयानो विवञ्चयेत् ।
 अध्यापनश्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥
 कर्त्तव्येऽपि चैव रात्रौ दिवा पांशुसम्पन्नम् ।
 एतौ वर्षास्त्रनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥
 विद्युत्सुतनितवर्षेण महोक्तानाञ्च संभवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतौ मधुरमवीत् ॥
 एतांस्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृतामिह ।
 तदा विद्यादनध्यायमवृत्तौ चाभ्यदर्शने ॥
 निर्घाति भूमिचलने ज्योतिषाचोपसर्जने ।
 एतानाकाशिकान् विद्यादनध्यायवृत्तावपि ॥
 प्रादुष्कृतेष्वपि तु विद्युत्सुतनितनिलने ।
 सज्योतिः स्यादनध्यायः श्रेष्ठो रात्रौ यथा दिवा ॥
 नित्यानध्याय एव स्याद्दृष्ट्यामेतु नगरेषु च ।
 धर्मनेपुण्यकामानां प्रतिगर्भं च सर्वदा ॥
 अन्तर्गतप्रवे यामे दृषणस्य च सन्निधौ ।
 अनध्यायो वदमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्वरात्रे च विष्णुत्रस्य विवर्जने ।
 उच्छिष्टः आह्वयश्च चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगद्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 चार्त्तं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राशौ रांशोश्च कृतके ॥
 यावदेकागुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 श्रयानः प्रौढपादश्च क्षत्वा चैवावसक्तधिकाम् ।
 नाधीयीतामिदं जग्ध्वा कृतकान्नाद्यमेव च ॥
 नौदारे वाणशब्दे च सन्धयोरेव चोभयोः ।
 अमावास्याचतुर्दश्याः पौर्णमास्येकदासु च ॥
 अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दश्यां ।
 ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमाशुविरते तथा ।
 चखरोद्दे च खति पद्मौ च न पठेद्द्विजः ॥
 नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोब्रजेऽपि वा ।
 वसित्वा मैथुनं वासः आह्निकं प्रतिगद्य च ॥
 ग्राह्ये वा यदि वाप्राण्य यत् किञ्चित् आह्निकं
 भवेत् ।
 तदालभ्याप्यनध्यायः पाय्यास्यो हि द्विजः
 कृतः ॥
 चौरैरुपभृते ग्रामे सम्भवे चापिकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाहुतीषु च ॥
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे निरार्त्तं शेषयं कृतम् ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रकृतानासु च रात्रिषु ॥
 नाधीयीताश्चमाह्वयो न दृष्यं न च हस्तिनम् ।
 न नायं न खरं नोद्दे नैरिष्यस्यो न यानगः ॥
 न विवादे न कलहे न सेनार्यां न सङ्गरे ।
 न सुक्तमात्रे नाजीर्णे न वसित्वा न कृतके ॥
 अतिथिचानुश्राप्य मावते वाति वा भृशम् ।
 रुधिरं च सुते गात्राच्छ्लेषे च परिच्यते ॥
 सामध्वनादृग्यजुषो नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य वायन्तमारण्यकमधीत्य च ॥
 ऋग्वेदो देवदेवत्वो यजुर्वेदस्तु मातृवः ।
 सामवेदः कृतः पित्रास्तस्मात्साम्युचिर्धनिः ।
 एतद्विद्वानो विद्वांसस्योनिष्कर्म्ममन्त्रम् ।
 क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देवधीयते ॥

पशुमखकमाप्त्वा रन्ध्रसर्पगजकुलाखुभिः ।
 अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्षिशम् ॥
 हावेव वर्णयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
 स्वाध्यायभूमिश्चासुहात्मानश्चासुचिं द्विजः ॥”
 इति मानवे । ४ । १०१—१२७ ॥
 नित्यानित्यवस्तुविवेकः, पुं, (नित्यानित्ये वस्तुनी
 तयोर्विवेकः विवेचनम् ।) ब्रह्मैव नित्यं वस्तु
 ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् । इति
 वेदान्तसारः ॥
 नित्याभैरवी, स्त्री, (नित्या तदाख्याया प्रसिद्धा
 भैरवी) भैरवीविशेषः । अस्या ध्यानादिकं
 षट्कूटाभैरवीध्यानादिवत् ॥ ध्यानं यथा,—
 “बालसूर्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम् ।
 सुकृमालावलीरस्यां बालसूर्यसर्माशुकाम् ॥
 सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम् ।
 पाशाङ्कुशौ पुस्तकश्च तथा च जपमालिकाम् ॥”
 दधतीमिति शेषः । इति तन्त्रसारः ॥ (अस्या
 बीजं यथा, “ह्रसकलरडे” “ह्रसकलरडी”
 “ह्रसकलरडौ”)
 निदं, स्त्री, (नेदतीति । निदं कृतसायाम् +
 “इगुपधञेति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।)
 विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निदङ्, पुं, (निदात् विधात् प्राति पलायते इति ।
 द्रा + ऋगयादित्वात् कुप्रत्ययेन चाधुः ।)
 मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निर्गच्छि दृ-
 र्यस्येति विग्रहे । इदुरोगरहिते, चि)
 निदर्शनं, स्त्री, (निदर्शयतेऽनेनेति । नि + इश् +
 ल्युट् ।) इष्टान्तः । उदाहरणम् । यथा,—
 “यत्तः प्राग्गोपि इष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥”
 इति नानार्थटीकायां भरतः ॥
 (“इष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् ॥
 यथाशिवार्थुना सहितः कोष्ठे वृद्धिञ्छ्रुति तथा
 वातपित्तकफदुष्टो ग्रण इति ॥” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्च-
 षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 निदर्शना, स्त्री, (निदर्शयतीति । नि + इश् + शिच्
 + ल्युट् । टाप् ।) कात्यायनकारविशेषः । तस्य
 लक्षणम् ।
 “अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलम् ।
 सदसत्त्वान्निदर्शितं यदि सा स्यान्निदर्शना ॥”
 उदाहरणं यथा, इहौ ।
 “उदयमेव सविता पद्मेऽर्पयति अियम् ।
 विभावयितुं नृहीनां फलं सुहृदशुभ्रम् ॥”
 (यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ७० ।
 “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुञ्चयितुं ।
 यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥
 अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना । यथा,—
 ‘कोऽत्र भूमिबलये जनान् सुधा
 तापयन् सुचिरमेति सन्पदम् ।
 वेद्यन्निति दिनेन भातुमा-
 नाससाद् चरमाचलं ततः ॥’
 अत्र रवेरीडशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वान्वयः
 सम्भवत्वेव इदं शार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति-

रूपधर्मवत्त्वात् । स च रवेरस्ताचलगमनस्य
 परतापिनां विपत्त्यापेक्ष विज्ञप्रतिविम्बभावं
 बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेक-
 वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
 यथा,—
 ‘कलयति कुवलयमाला-
 ललितं कुटिलकः कटाक्षविशेषः ।
 अधरः किसलयलीला-
 माननमस्याः कलानिधेर्विज्ञासम् ॥’
 अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो बह्वलिति कटाक्ष-
 विशेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां
 कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिक-
 मवगमयत् कटाक्षविशेपादेः कुवलयमालादेः
 विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति । यथा वा ।
 ‘प्रयागे तव राजेन्द्र ! सुक्ता वैरीन्दगीदृशाम् ।
 राजहंसगतिः पद्मगामाननेन शशिदुतिः ॥’
 अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽध्यागो-
 ऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्पयते । स
 चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति ।
 अनेकवाक्यगा यथा,—
 ‘इदं किलायाजमनोहरं वपु-
 स्तपः चमं साधयितुं य इच्छति ।
 भुवं स नीनोत्पलपञ्चधारया
 शमीलतां ह्येतुन्द्विषयवस्यति ॥’
 अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयो-
 ऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तपः चमत्साधनेच्छा
 नीनोत्पलपञ्चधारया शमीलताह्येनेच्छेवेति
 विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति । यथा वा ।
 ‘जन्मेदं बन्धुतां नीतं भवभोगोपलिषया ।
 काचन्त्येन विक्रीतो हन्त पिन्तामखिर्मेया ॥’
 अत्र भवभोगोमेन जन्मनो अर्थतानयनं
 काचन्त्येन पिन्तामखिविक्रय इवेति पर्यव-
 सानम् । एवम् ।
 ‘क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।
 तित्तीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥’
 अत्र मन्मथा सूर्यवंशवर्जनहुडुपेन सागर-
 तरणमिवेति पर्यवसानम् । इयं कश्चिदुपमेय-
 वृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । यथा,—
 ‘योऽशुभूतः कुरङ्गास्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।
 समासादि स ऋषीकारसे रवविशारदैः ॥’
 अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षा-
 रसेऽसम्भवात् । पूर्ववत् साम्ने पर्यवसानम् ।
 मालाकूपामि यथा मम ।
 ‘क्षिपसि मुक्तं वृषदंशकवदने
 ऋगमर्षयसि ऋगादनरदने ।
 वितरसि तुरगं महिषविषाखि
 निदधन्तेतो भोगविताने ॥’
 इह विम्बप्रतिविम्बताद्वेषं विना वाक्यार्थापर्य-
 वसानम् । इष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन
 सामर्थ्यादिविम्बप्रतिविम्बताप्रत्यायनम् । नापीय-
 मर्थापत्तिका च ‘हारोऽयं हरिणाक्षीयाम् ।’
 इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ॥

निदाघः, पुं, (नितरां दहतेऽत्र अनेन वा । नि +
 दह + घञ् । अङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) यौष्-
 कालः । (यथा, रघुः । १० । २३ ।
 “ति प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रग्रयेण च ।
 मनो जङ्घिर्दाघान्ते श्यामाभा दिवसा इव ॥”
 उष्णः । धर्मः । इत्यमरनेदिनीकरी ॥ (यथा,
 रघुः । १२ । ३२ ।
 “रावणावरजा तत्र राघवं मद्नातुरा ।
 अभिपेदे निदाघार्ता आलीव मलयदुमम् ॥”
 निदाघे वर्णनीयानि यथा । पाटलपुष्पम् १
 मल्लिकापुष्पम् २ तापः ३ खरः ४ पथिकश्रीषः ५
 वायुः ६ सेकः ७ शक्तुः ८ प्रपा ९ स्त्री १० न्या-
 ष्ट्या ११ आम्नादिप्रलपाकः १२ । इति कति-
 कल्पलता ॥
 (“ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रक्षा अति-
 मात्रं लज्जो भवन्त्यापञ्च ता उपयुज्यमानाः
 सूर्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्षा-
 ल्लुत्वाद्देश्याश्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति
 स सञ्चयः प्राहृषि चात्थर्थे जलोपक्षिन्नायां भूमौ
 क्षिप्रदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वाति-
 कान् आधीन् जनयति ॥” इति सुश्रुते सङ्घ-
 स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
 “निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ।
 निहन्त्यादनिलनेन विधिना विधिकोविदः ।
 नदीजलं रक्षसुष्णसुदमन्यं तथातपम् ॥
 आयामश्च दिवास्त्रं अवायश्चान्न वर्णयेत् ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥)
 निदाघकरः, पुं, (निदाघा उष्णाः करा किरणानि
 यस्य । निदाघस्य उष्णस्य करो वा ।) सूर्यः ।
 इति हारावली । ११ ॥
 निदाघकालः, पुं, (निदाघ एव कालः । निदा-
 घस्य कालो वा ।) यौष्कर्तुः । स तु ज्येष्ठा-
 षाढमासौ । यथा,—
 “प्रचक्षुसूर्यः सृष्ट्वासीयचक्रमाः
 सदावगाह्यतवारिसञ्चयः ।
 दिनान्तरन्वोऽभ्युपशान्तमन्मथो
 निदाघकालः सतुपागतः प्रिये ॥”
 इति ऋतुसंहारे । १ । ११ ॥
 निदानं, स्त्री, (नि निश्चयं दीयतेऽनेनेति । नि +
 दा + करणे ल्युट् ।) आदिकारणम् । इत्य-
 मरः । १ । ४ । २८ । (यथा, रघुः । १ । ११ ।
 “निदानमिच्छाकुञ्जलस्य सन्ततेः
 सुदधिणा दीर्घदलस्यं दधौ ॥”)
 कारणम् । वत्सहामादि । (यथा, ऋग्वेदे ।
 ६ । ३२ । २ ।
 “उडुभियाखामसञ्जनिदानम् ॥”
 नि + हो ह्ये + भावे ल्युट् ।) कारणस्यः ।
 इति मेदिनी । ने, २३ ॥ (नि + हे प शोषणे + भावे
 ल्युट् ।) मुक्तिः । तपःफलयाचनम् । अवसा-
 नम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५० ॥ रोग-
 निर्वाहः । इति विश्वः ॥ तत्पर्यायः । रोग-

निदेशि

लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 “निदानं पूर्वैरुपाधि रूपाद्युपशयस्तथा ।
 सम्याग्निश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
 निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोर्यागकारणैः ।
 निदानमाहुः पर्यायैः प्राच्युर्ध्वेन लक्ष्यते ॥”
 इति माधवकरः ॥
 “क्षिति कर्मयताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम् ॥”
 इति रत्ननिचयव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
 “इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्ता कारणं
 प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यन्यथापरम् । तन्नि-
 विधं असात्म्यनिग्रयार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परि-
 णामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा आधयः प्रादुर्भव-
 न्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः ॥” इति निदानस्थाने
 प्रथमेऽध्याये चरकैरुक्तम् ॥ पैलसुनिज्ञत-
 त्तिकित्साग्रन्थविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
 १६ । २१ ।
 “पैलो निदानं करधस्तनं सर्वधरं परम् ।
 हेतुनिर्णयतन्त्रश्च चकार कुम्भसम्भवः ॥”
 निदिग्धं, चि, (निदिग्धते स्मिति । दिह उपचये +
 क्तः ।) छेपादिना वृद्धितम् । तत्पर्यायः । उप-
 चितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
 निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध + टाप् ।) एला । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (विट्टिरस्या एलाशब्दे
 ज्ञातया ॥)
 निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा + स्वार्थे संज्ञायां
 वा कन् । कापि अत इत्वम् ।) एला । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । १७ ।
 “कपित्थदृष्टतीविक्षपटोवेद्यु निदिग्धिकाः ॥”)
 कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
 (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “अनाक्रान्ता सृष्टी यात्री भङ्गाकी च निदि-
 ग्धिका ।
 सिंही धामनिका क्षुद्रा दृष्टतो कण्टकारिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 निदिध्यासनं, स्त्री, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्याय-
 तीति । नि + ध्ये + सन् । ततो भावे क्युट् ।)
 पुनःपुनःसरणम् ॥ अङ्घ्रितीयवस्तुनि तदाकारा-
 कारिताया बुद्धेः सजातीयप्रवाहः । इति
 वेदान्तसारः ॥
 निदेशः, पुं, (नि + दिश + क्त् ।) आज्ञा ।
 इत्यमरः । २ । ८ । २५ ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । २ । १० । ४६ ।
 “प्रथ्युत्सान् द्विजान् मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा ॥”)
 कथनम् । उपात्मम् । इति मेदिनी । श्ले, २३ ॥
 (यथा, मनुः । २ । १६७ ।
 “पराङ्मुखस्याभिसुखो दूरस्थस्यैव चान्ति-
 कम् ।
 प्रथस्य तु श्रयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥”)
 भावनम् । इति धरणिः ॥
 निदेशिनी, स्त्री, (निदिशतीति । नि + दिश +
 शिनि ङीप् ।) टिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

दृष्ट
निद्रा

निदेशा, [च] चि, (निदिशतीति । नि + दिश +
 क्त् ।) निदेशकर्ता । निदिशति इति युत्-
 पत्ता ङणा निष्पन्नः । इति सुश्रुतबोधमतम् ॥
 निद्रा, स्त्री, (निन्दते इति । निदि कुत्सायाम् +
 “निन्देनेलोपच” उर्वा । २ । १७ । इति रक्-
 नलोपच ।) मेध्यामनःसंयोगः । इति अग-
 दीशः ॥ सुश्रुतप्रख्यासख्यावस्था । इति चण्डी-
 टीकायां नागभट्टः ॥ सुम इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । श्रयणम् २ स्वापः ३ स्वप्नः ४ संवेशः ५ ।
 इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ सुप्तिः ६ स्वप्नम् ७ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकाये सेवितनिद्रा-
 गुणाः । धातुस्वाम्यत्वम् । अतन्त्रितत्वम् । पुष्टि-
 वर्णवलोत्साहादिदीप्तिकारित्वम् ॥ * ॥ दिवा-
 स्वप्नगुणः । निम्बत्वम् । ङट्भूजिह्वाजीर्णाति-
 वारिणां हितत्वम् ॥ * ॥ आशीनप्रचलायि-
 तस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोषायमाणस्य गुणः ।
 अरूचत्वम् । अगभिव्यक्तित्वम् ॥ * ॥ निद्रा
 सात्म्योक्ततायां दिवा रात्रौ च स्वप्तां जाग्रतां
 वा दोषो न भवति । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 निद्रारहिता यथा,—
 “कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च ।
 परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥” * ॥
 सुखसुप्ता यथा,—
 “सुखं स्वपित्यश्रयणान् व्याधिसुक्तं यो नरः ।
 सावकाशस्तु यो मुहूर्ते यस्तु दारेर्न शङ्कितः ॥”
 इति मानुस्मृतेः नीतिसारः ॥
 (“सत्त्वात् तम एव स्यात् जाग्रते स्वप्ते प्रभुः ।
 तमसा प्रादृतेो देहो योना च मूयताङ्गतः ॥
 देहं विभ्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्णता ।
 नासाह्ने च भ्रुवोर्मध्ये कौयते चान्तरात्मना ॥
 तस्माद्धेतो भवेत्तत्र निद्रायालीयते श्रयाम् ॥”
 इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शारीरनोक्तम् ॥
 “निद्रायतं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलावजम् ।
 वृषतां जीवतां ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
 अकारोऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
 सुखायुधौ पराङ्ग्यात् कालरात्रिवापरा ॥”
 इति वाभटे रुच्यस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
 “पुच्छरीकेषु सङ्घं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
 जाग्रतस्तद्विक्रमति स्वपतश्च निमीलति ॥
 निद्रासु वैश्वी पाभानसुपदिशन्ति वा स्वभा-
 वत एव सर्वप्रार्थिनोऽभिपृशति ॥ तत्र यदा
 संज्ञावहानि सोतांसि तमो भूयिष्ठः स्नेहा प्रति-
 पद्यते तदा तामसौ नाम निद्रा सम्भवत्यनव-
 बोधिनी वा प्रलयकाये । तमोभूयिष्ठानाममहःसु
 निद्रासु च भवति । रजो भूयिष्ठानामनिमि-
 त्तम् । सत्त्वभूयिष्ठानामहंरात्रे । जीवन्निद्रायाम-
 निलवकुशाणां मनःशरीराभितापवताश्च नैव
 वा वैकारिकी भवति ॥
 हृदयश्चेतनास्थानसुक्तं सुश्रुत ! देहिनाम् ।
 तमोऽभिभूते तस्मिन्सु निद्रा विशति देहिनाम् ॥
 निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुव्यति ।
 स्वभाव एव वा हेतुर्गौरयान् परिकीर्णते ॥

निधानं

पूर्वदेहाद्भूतासु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।
 रजोयुक्तेन मनसा यद्वात्पर्यान् शुभाशुभान् ॥
 करणानाम् वैश्वे तमसाभिप्रवर्द्धते ।
 अस्वप्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥
 सर्वसुप्तु दिवास्वापः प्रतिबिम्बोऽन्यत्र यीश्यात् ॥”
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
 निद्राः, चि, (नि + द्रा + क्तः । “संयोगादेरातो-
 धातोर्ल्यसतः” ८ । २ । ४३ । इति तस्य नः ।)
 निद्रागतः । तत्पर्यायः । श्रयितः २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५ । २६ ।
 “विहितविधिधातुवन्धो मानोऽतत्तयावधीरितो
 मागी ।
 लभते कुतः प्रबोधं च जागरित्वेव निद्रायाः ॥”)
 निद्रालुः, चि, (निद्रालीति । नि + द्रा + “सृष्टि-
 यङीति” ३ । २ । १५ ८ । इति आलुच् ।)
 निद्रार्शीलः । निद्रा विद्यते अस्य मोहयेत्या-
 दिना आलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-
 पर्यायः । स्वप्नक् २ श्रयालुः ३ । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ३३ ॥ तन्नालुः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे । ५ । ४१ ।
 “काशी विवर्णयेच्चौष्यं निद्रालुश्चर्मचौरिकाम् ।
 निद्रालौक्यश्च रोगाजो जीवितं योऽत्र
 वाञ्छति ॥”)
 निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनाख्यस्या इति ।
 निद्रा + बाहुलकात् आलुः ।) वार्ताकी । वन-
 वन्दरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ गनीनाम-
 गन्धर्व्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निद्रादृष्टः, पुं, (निद्राया दृष्ट इव ।) अन्वकारः ।
 इति शब्दमाला ॥
 निद्रासंजननं, स्त्री, (निद्रा संजनयतीति । सं +
 जन + शिच् + क्युः ।) स्नेहा । इति शब्दमाला ॥
 निधनं, स्त्री, (नि + धा + “कृपृष्ठमिन्द्रिनि धाञः
 क्युः” उर्वा । २ । ८ । इति क्युः ।) नाशः ।
 तत् तु अदर्शनं मरणम् ॥ (यथा, विष्णु-
 पुराणे । १ । १३ । ७३ ।
 “एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिके ॥
 बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”)
 कुलम् । तत्तु कुलस्थानं कुलसुखाच्च । इत्यमर-
 भरतौ ॥
 निधनः, पुं स्त्री, (नि + धा + क्युः ।) मरणम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १६ ॥ वधतारा । वा तु
 जन्मजन्मत्वात् सप्तमी तारा । यथा, जन्म
 सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वध इत्यादि ।
 प्रत्यरी जवसं दद्यान्निधने तिलकाचनम् । इति
 ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निहतं धनं यस्य ।) धन-
 क्षीने, चि ॥
 निधानं, स्त्री, (निधीयतेऽर्चतेति । नि + धा +
 आधारे क्युट् ।) निधिः । इति श्लेषचन्द्रः ।
 २ । १०६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । १६४ ।
 “कन्धेः पलेर्मुनिवरा ममयन्ति कालं
 सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥”)
 आधारः । यथा,—

निधिः

“निधानभगतं सद्यः सर्वं समधिगच्छति ।”
इत्यागमः ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । १६ । ३४ ।
“ब्रह्मविद्यानिधानम् संसारार्णवतारकम् ॥”)
कार्यावसाने प्रवेशस्थानम् । यथा,—
“एतन्नावावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
निधिः, पुं, (निधीयते ऽच्चेति । नि + घा + क्रिः ।)
नलिकानामगन्धद्रव्यम् । समुद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २२ । १० ।
“कन्यां सुकेशीं निधिकन्यकासमां
मेने तदात्मानमनुत्तमम् ॥”)
जीवकौषधिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आधारः ।
यथा । गुणनिधिः । जलनिधिः । इत्यादयः ॥
चिरप्रनष्टस्वामिकभूजातघनविशेषः । इति
प्राचः ॥ अज्ञातस्वामिकचिरनिखानस्वर्गादि ।
यथा । अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णा-
देर्निधिप्रवृत्त्यास्याधिगमे विधिमाह ।
“राजा लब्धा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽङ्गं द्विजः
पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्यासौ प्रसुर्यतः ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा घटांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातो हाप्यस्त्वं दण्डमेव च ॥”
“उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्धार्हं ब्राह्मणेभ्यो
दत्त्वा श्रेष्ठं कौषे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान्
श्रुताध्ययनसम्पन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत
तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य
जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मण-
यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणचरित्रादिना निधौ
लब्धे राजा घटांशमधिगन्ते दत्त्वा श्रेष्ठं निधिं
स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः । अप्रज्ञायमानं
वित्तं योऽधिगच्छेत् राजा तद्दुरेदधिगन्ते घट-
मांशं प्रदद्यात् इति । गौतमोऽपि निध्यधिगमो
राजघनं न ब्राह्मणस्याभिरुपस्थात्रक्षयोऽप्या-
ख्याता घटं अंशं लभेतेत्येक इति । अनिवेदित
इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितस्यासौ विज्ञा-
तश्च राजा इत्यनिवेदितविज्ञातः । यः कश्चि-
न्निधिं लब्धा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च
राजा स सर्वं निधिं दाप्यो रक्ष्यश्च शक्यपेक्षया ।
अथ निधेरपि खान्यागत्यरूपसङ्क्रादिभिः खलं
भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा घटं
द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः ।
“ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्वेन मानवः ।
तस्यादहीत घट्भागं राजा द्वादशमेव वेति ॥
अंशविकल्पस्तु वर्षकालादापेक्षया वेदितव्यः ॥”
इति मिताक्षरायां अवहाराध्यायः ॥
कुवेरस्य नवधा रत्नविशेषः । तत्पर्यायः ।
श्रेष्ठः २ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ सेवधिः ३ ।
इति भरतः ॥ तद्भेदा यथा,—
“पद्मोऽख्यया महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ ।
सुकुन्दकुन्दनीलाश्च वर्षीऽपि निधयो नव ॥”
इति चारावली ॥

निधिः

मार्कण्डेयपुराणे तु वर्ष इति हित्वा अष्टावेव
उक्ताः । इति भरतः ॥ * ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याधिदेवता ।
तदाधाराश्च निधयस्तास्मि निगदतः शृणु ॥
तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
सुकुन्दनीलौ नन्दश्च शङ्खश्चेवाष्टमो निधिः ॥
सत्याम्बुद्ध्या भवन्त्येते सङ्गः सद्य भवन्त्यमी ।
एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रोष्टुके ॥
यभिरालोकितं चित्तं मनुष्यस्य महामते ॥
यादृक् स्वरूपं भवति तस्मि निगदतः शृणु ॥
पद्मो नाम निधिः पूर्यः स यस्य भवति द्विजः ॥
स तस्य तत्सुताणाञ्च तत्पौत्राणाञ्च नान्यगः ॥
दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् ।
सत्त्वाधारी महाभागो यतोऽसौ सत्त्विको
निधिः ॥
सुवर्णरौप्यताम्रादिधातूनाञ्च परिग्रहम् ।
करोत्यतितरां सोऽथ तेषाञ्च क्रयविक्रयम् ॥
करोति च यथा यज्ञान् यत्विनाञ्च प्रयच्छति ।
सम्पाद्यति कामाञ्च सर्वानेव यथाक्रमम् ॥
सभादेवनिकेताञ्च स कारयति तन्मनाः । * ॥
सत्त्वाधारी निधिश्चान्यो महापद्म इति श्रुतः ॥
सत्त्वप्रधानो भवति तेन चाधिष्ठितो नरः ।
करोति पद्मरागादिरत्नानाञ्च परिग्रहम् ॥
समौक्तिकप्रवालानां तेनाञ्च क्रयविक्रयम् ।
ददाति योगशीलेभ्यस्तेषामावसथांस्तथा ॥
स कारयति तच्छीलः स्वयमेव च जायते ।
तन्महतास्तथाशीलाः पुत्रपौत्रक्रमेण च ॥
पूर्यन्तिमाञ्चः सप्तासौ पुरुषाञ्च न सुचति ।
महापद्मस्तु विप्राणां यज्ञे ससुपजायते ॥ * ॥
तामसो मकरो नाम निधिस्तेनावलोकितः ।
पुरुषोऽथ तमः प्रायः सुशीलोऽपि हि जायते ॥
वायसङ्गर्ष्टिधनुर्वा चर्मेणाञ्च परिग्रहम् ।
दंशनानाञ्च कुरुते याति मैत्रीञ्च राजभिः ॥
ददाति श्रौथेऽप्यतीनां भूभुजां ये च तन्प्रियाः ।
क्रयविक्रयश्च शस्त्राणां नान्यञ्च प्रीतिमेति च ॥
एकस्यैव भवत्येष नरस्य न सुतासुगः ।
द्रव्यार्थं दस्युतो नाशं संग्रामे वापि संग्रजेत् ॥ * ॥
कच्छपाख्यो निधिर्योऽन्यो नरस्तेनाभिवीक्षितः ।
तमःप्रधानो भवति यतोऽसौ तामसो निधिः ॥
अवहारा न शिष्टेऽप्यथयज्ञात् करोति च ।
कर्मन्तानखिलाञ्चैव न विश्वसिति कस्यचित् ॥
समस्तानि यथाङ्गानि निगह्यान्ते हि कच्छपः ।
तथावष्टभ्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानसः ॥
न ददाति न वा भुङ्क्ते तद्विनाशप्रभयाकुलः ।
निधानसुखां कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥ * ॥
रजोगुणमयश्चान्यो सुकुन्दो नाम यो निधिः ।
नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विजः ॥
वीणवेद्युन्दङ्गादिगीतवाद्यपरिग्रहम् ।
करोति वाद्यतां वित्तं शृण्वताञ्च प्रयच्छति ॥
वन्दिमागधस्तानां विटानां सास्यपाठिनाम् ।
ददात्यहनिशं भोगान् भुङ्क्ते तेस्तु समं द्विजः ॥
कुलटासु रतिश्चास्य भवत्यन्येऽप्ये तद्विधेः ।

निधिः

प्रयाति सङ्गमेकञ्च स निधिर्भजते नरम् ॥ * ॥
रजःसत्त्वमयश्चान्यो नन्दो नाम महानिधिः ।
उपैति स्तम्भमधिकं नरस्तेनावलोकितः ॥
समस्तधातुरत्नानां पण्यवाद्यादिकस्य च ।
प्रतिग्रहं करोत्येष तथैव क्रयविक्रयम् ॥
आधारः खलनानाञ्च आगताभ्यागतस्य च ।
सद्यते नावमानोक्तिं खल्पामपि महासुने ॥
स्तूयमानश्च महतीं प्रीतिं वधाति यच्छति ।
यं यमिच्छति वै कामं नृदुल्लसुपयाति च ॥
वज्रो भाष्या भवत्यस्य कृतिमन्योऽतिशोभनाः ।
सन्ततो सप्त च नरान्निधिर्नन्दोऽनुवर्षते ॥
प्रवर्द्धमानोऽथ नरमष्टभागेन सप्तमः ।।
दीर्घायुश्च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति ॥
वन्दुनामेव भ्रमणं ये च दूरादुपागताः ।
तेषां करोति वै नन्दः परलोकं न चाहतः ॥ * ॥
भवत्यस्य न च खेदः सद्यवांसिषु जायते ।
पूर्यन्मित्रेषु श्रेष्ठित्वं प्रीतिमन्यैः करोति च ॥
तथैव सत्त्वरजसो यो विभक्तिं महानिधिः ।
स नीलसंज्ञस्तत्सङ्गी नरस्तच्छीलभागभवेत् ॥
वस्त्रकार्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहम् ।
सुक्ताविद्वमशङ्कानां युक्तादीनां महासुने ॥
काष्ठादीनां करोत्येष यच्चान्यखलसम्भवम् ।
क्रयविक्रयमप्येषां नान्यञ्च रमते भनः ॥
तद्भागान् पुष्करिण्यञ्च तथारामान् करोति च ।
वन्द्यश्च सरितां वृक्षांस्तथा रोपयते नरः ॥
अनुलेपनपुष्पादिभोगभुक् वापि जायते ।
त्रिपौरुषश्चापि निधिर्नीलो नामेति विश्रुतः ॥
रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्रः ! तद्गुणत्वं निधीचरः ॥
एकस्यैव भवत्येष नरं नान्यसुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रोष्टुके ॥ शृणु ॥
एक एवात्मना दृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथात्वरम् ।
कदन्नभुक् परिजानो न च शोभनवच्छभत् ॥
न ददाति सुहृद्भार्यासुतपौत्रसुधादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खो नरो भवति सर्वदा ॥
इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्षदेवताः ॥
मिश्रावलोकितो मिश्रस्वभावफलदायिनः ।
यथाख्यातः स्वभावस्तु भवत्येकविलोकनात् ।
सर्वेषामाधिपत्ये च श्रीरेषां द्विज पद्मिनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे ६८ अध्याये निधिखण्डम् ।
(पौरववंशीयवृषविशेषः । अयं हि दृक्पातः
पुत्रः । मत्स्यपुराणादिमते निरामिषनाम्ना
विख्यातः । ५० । ८७ ॥ यथा, राजावल्यां प्रथम-
परिच्छेदे ।
“बुभुजे पृथिवीमेनां दृक्पाणिर्महाबलः ।
राजासने ततः सोऽपि स्थापयित्वा निधिं सुतम् ॥
अरमारयणं देवं तपसे स वनं ययौ ।
निधिस्तु विधिवद्भाष्यं चकार नीतिपण्डितः ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । १७ ।
“सर्वः श्रेष्ठः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरयथः ॥”
“प्रलयकालेऽस्मिन् सर्वं निधीयते इति निधिः ॥”
इति तद्भाष्ये शङ्करः ॥

निन्दा

हादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७।४३ ।
 श्रुवहस्तः सुरुपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ॥”
 नाथः, पुं, (निधीनां नाथः ।) कुवेरः । इति
 ब्रह्माण्डशेषः ॥ निधीशः । निधीश्वरः । निधि-
 शिः । इत्याद्यः ॥
 वनं, स्त्री, (नितरां धुवनं हस्तपदादिकस्य न
 त्र ।) मैथुनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥
 यथा, शिशुपालवधे । ११ । १८ ।
 “अग्निमिषमविरामारागिणां सन्ध्यां
 त्वनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ।
 दसुद्वसितानामस्फुटालोकसम्पन्
 त्वनमिव सनिद्रं धूर्त्तते दैपमर्षिः ॥”
 मन् । केलिः । इति शब्दरत्नावली । (नितरां
 धुवनं कस्यनम् ।) कस्यः । इति मेदिनी । ने,
 १८८ ॥
 शानं, स्त्री, (नि + ध्वे + ल्युट् ।) दर्शनम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
 शानः, पुं, (नि + ध्वन शब्दे + घञ् ।) शब्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 तद्, पुं, (नि + नद् + “नौ गदनदपठस्वः ।”
 ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः ।
 १ । ६ । २२ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ३७ ।
 “श्रुत्वा तु तूर्यनिन्दान् किल वाद्यमानान् ॥”)
 गदः, पुं, (नि + नद् + पञ्च घञ् ।) शब्दः ।
 इत्यमरः । १ । ६ । २२ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३४ । १६ ।
 “स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ॥”)
 दकः, त्रि, (निन्दति तच्छीलः । निदि क्त-
 सायाम् + “निदिहिंसेति ।” ३ । २ । १४६ ।
 इति वृत् ।) निन्दाकारकः । यथा,—
 “न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्तसागराः ।
 निन्दका हि महाभारा भारा विश्वासघातकाः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 दत्तलः, त्रि, (निन्दं निन्दाहं तलं हस्ततलं
 यस्य ।) निन्दितहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 दनं, स्त्री, (निदि क्तसायाम् + भावे ल्युट् ।)
 निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 दा, स्त्री, (निन्दनमिति । निदि + “गुरोश्च
 हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति स्त्रियां अः ।)
 अपवादः । दुष्कृतः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निन्दनम् । तत्पूर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
 निन्दाः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः
 ७ जुगुप्सा = कृतसा ८ गर्हणम् १० । इत्यमरः ॥
 गर्हा ११ कृतसनम् १२ परिवादः १३ जुगु-
 सनम् १४ उपक्रोशः १५ भर्त्सनम् १६ अव-
 वादः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ गर्हणा
 १८ धिक्क्रिया १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 मनुः । २ । २०० ।
 “गुरोर्ध्वं परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
 कर्षो तत्र पिघातथौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥”)
 हरकेशवभक्तादिनिन्दायां दोषो यथा,—
 “हरकेशवयोर्भक्तं ये च निन्दन्ति पापिनः ।
 भूदेवान् ब्राह्मणांश्चैव खगुण्श्च प्रतिव्रताः ॥

निन्दास्तु

यतिभिस्तु कत्राचारिदृष्टीवान् सुरांस्तथा ।
 पथन्ते कालकृते ते यावन्नरदिवाकरी ॥
 श्लेषमन्त्रपुरीषेषु धेरते ते दिवानिशम् ।
 भक्षिताः कीटनिकरैः शब्दं कुर्वन्ति कातराः ॥
 ये निन्दन्ति च ब्रह्माणं सृष्टारं जगतां गुरुम् ।
 शिवं सुराणां प्रवरं दुर्गां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
 शीताश्च तुलसीं गङ्गां वेदाश्च वेदमातरम् ।
 व्रतं तपस्यां पूजाश्च मन्त्रं मन्त्रप्रदं गुरुम् ॥
 ते पथन्तेऽन्त्ररूपे वै चायुषोऽहं विधिरहो ।
 भक्षिताः सर्पसंघे च शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥
 यो निन्दन्ति हृषीकेशं देवसाम्यं विधाय च ।
 विष्णुभक्तिप्रदश्चैव पुराणश्च श्रुतेः परम् ॥
 राधां तदज्ञाता गोपीर्त्राक्षणाश्च सदाशैतान् ।
 ते पथन्तेऽवटे देव ! विधातुरायुषा समम् ॥
 अधोमुखा जर्हणका सर्पसंघे च वेदिताः ।
 भक्षिता विक्रताकारैः कीटैः सर्पैः समाहृतेः ॥
 अतीवकातरा भीताः शब्दं कुर्वन्ति सन्ततम् ।
 श्लेषमन्त्रपुरीषाणि भुवं भक्षन्ति चोभिताः ॥
 उल्कां ददति सृष्टाश्च तन्मुखे यमकिङ्कराः ।
 त्रिसन्ध्यं तर्जनं कृत्वा कुर्वन्ति दण्डताडनम् ॥
 कुर्वन्ति मन्त्रपातश्च प्रहारेऽक्षुषिता भिया ।
 तदा कल्पान्तरे सद्युं दृष्टे च प्रथमे पुनः ॥
 तेषां भवेत् प्रतीकार इत्याह कमलोद्भवः ।
 परनिन्दा विनाशाय स्वनिन्दा यशसि परम् ॥”
 इति ब्रह्मधैवर्ते श्रीलक्षणकण्ठे । ४० । ४१ अः ॥
 “वेदनिन्दारतान् मत्वां देवनिन्दारतांस्तथा ।
 द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 न चात्मानं प्रशंसन् परनिन्दाश्च वक्तव्येत् ।
 वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्त्तयेत् ॥
 यस्तु देवाशुशोभेव वेदं वा निन्दति द्विजः ।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह सुनीश्वराः ! ॥
 निन्दयेद्दे गुरुं देवं वेदं वा सोपहंश्चणम् ।
 कल्पकीटिशतं सायं रौरवे पथति नरः ॥
 तूष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।
 कर्षो पिघाय गन्तव्यं न चैनानवलोकेयेत् ॥
 वर्त्तयेद्दे परेवान् गृहेषु गर्हणां बुधः ।
 न निन्देदुयोगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यती-
 स्तथा ॥
 देवतायतनं प्राज्ञो देवानामास्रतित्तथा ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 निन्दास्तुतिः, स्त्री, (निन्द्या स्तुतिः ।) याज-
 स्तुतिः । यथा,—
 “निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गन्धत्वे स्तुति-
 निन्दयोः ।”
 निन्द्या स्तुतिगन्धत्वे याजेन स्तुतिरिति च
 युत्पत्तया याजस्तुतिः । इति साहित्यदर्पणः ।
 अपि च ।
 “यदि निन्दन्निव स्तौति याजस्तुतिरसौ मता ।”
 उदाहरणम् ।
 “तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।
 तथा राज्ञापि सेवेयं जिता माभून्मदस्तव ॥”
 इति दक्षी ॥

निपात

“कथमवनिप ! र्धो यन्निशातासिधारा-
 दलनगलितर्हृणां विद्विषां स्त्रीलता श्रीः ।
 ननु तव निहतारैरप्यसौ किन्न नीता
 त्रिदिवमपगतान्नेर्वैभवा कीर्तिरेभिः ॥
 इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य ।” इति
 काव्यप्रकाशः ॥
 निन्दितः, त्रि, (निन्दास्य जातेति । निन्दा +
 “तदस्य सङ्घातं तारकादिभ्य इत्त्” ५ । २ ।
 ६ । इति इत्त् ।) निन्दायुक्तः । तत्पूर्यायः ।
 धिक्तः २ अपभ्रक्षः ३ निर्भर्त्सितः ४ ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ ।
 ७ । ४६ ।
 “मधु पश्यति स्रग्दामा प्रपातं नैव पश्यति ।
 करोति निन्दितं कर्म नरकान्न विभेति च ॥”)
 निन्दुः, स्त्री, निन्दतेऽप्रजस्तेनासौ । निदि क्तसाया-
 मित्यादौ औष्णादिक उप्रत्ययः । न्तवन्तुसा ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । १६५ ॥
 निपः, पुं, स्त्री, (नियतं पिबत्यनेनेति । नि + पा +
 घञ् कः ।) कणसः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥
 कदम्बश्लेषे, पुं, इति शब्दचन्द्रिका ॥
 निपठः, पुं, (निपठनमिति । नि + पठ + “नी
 गदनदपठस्वः ।” ३ । ३ । ६४ । इति अप् ।)
 पाठः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥
 निपत्या, स्त्री, (निपतत्यस्यामिति । नि + पत +
 “संज्ञायां समञ्जिघदनिपतेति ।” ३ । ३ । ६६ ।
 इति ऋषि । ततद्याप् ।) युद्धभूमिः । इति सुग-
 बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (पिच्छला भूमिः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 निपाकः, पुं, (नियमेन पचनमिति । नि + पच +
 घञ् ।) पाकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निपाठः, पुं, (नि + पठ + पञ्च घञ् ।) पठनम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥
 निपातः, पुं, (नितरां पतनमिति । नि + पत +
 घञ् ।) न्युः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । १२२ । ६ ।
 “सङ्घरेषु निपातेषु तथापद्यसनेषु च ॥”)
 पतनम् । यथा, आनन्दकण्ठ्याम् । ५७ ।
 “वने वा हर्म्मो वा समकरनिपातो हिमकरः ॥”
 निपातनं, स्त्री, (निपात्यतेऽनेनेति । नि + पत +
 णिच् + करणे ल्युट् ।) खलीकारः । इति भरतः ॥
 अधोनयनम् । इति सर्वस्वम् । तत्पूर्यायः ।
 अवनयः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ निपा-
 तनम् ३ । इति नयनानन्दः ॥ याकरणलज-
 बाशुत्पन्नपदसाधनम् । यथा, निपातनादिष्ट-
 सिद्धिः । यज्ञशयोनाशुत्पन्नं तत् सर्वं निपा-
 तनात् सिद्धमिति भाष्यम् ॥ निपातकक्ष्यं यथा,
 “वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
 द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।
 घातोस्तदधांतिश्रयेन योग-
 स्तदुच्यते पञ्चविधं निवस्तम् ॥
 इति प्राचः ॥” इति दुर्गादासः ॥ तदुच्यते,—
 “वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविपर्ययः ।

निबन्ध

बोडुशासौ विकारः स्यात् वर्णनाशः पृषोदरे ॥”
इति कलापपञ्जी ॥
निपानं, क्ली, (निपीयते अस्मिन्निति । नि + पा +
आधारे ल्युट् ।) कूपसमीपशिलादिनिबद्धपशु-
पानार्थकृतकूपोद्धृताम्बुस्थानम् । इति भरतः ॥
तनपर्यायः । आहावः । इत्यमरः । १।१०।२६ ॥
निपानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदोहन-
पात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलाशय-
मात्रम् । यथा, विष्णुसंहितायाम् । ६४ । १ ।
“परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ॥”)
निपुणः, त्रि, (नि + पुण राशीकरणे + क ।) कार्य-
न्तमः । (यथा, नागानन्दे सूत्रधारोक्तिः ।
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुण-
ग्राह्यौ ॥”
अन्यच्च, देवीभागवते । १ । ५ । ५६ ।
“न ते रूपं वेत्तुं सकलभुवने कोऽपि निपुणो
न नाम्नां संख्यां ते कथितुमिह योग्योऽस्ति
पुरुषः ॥”)
तत्पर्यायः । प्रवीणः २ अभिन्नः ३ विद्वान् ४
निष्णातः ५ शिष्यः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
मुखः ८ कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३।१।४ ॥
संख्यावान् ११ मतिमान् १२ कुशाग्रीयमतिः
१३ कृतिः १४ विदुरः १५ बुधः १६ दक्षः १७
नेदिष्ठः १८ कृतधीः १९ सुधीः २० विद्वान् २१
कृतकर्मा २२ विचक्षणः २३ विदग्धः २४
चतुरः २५ प्रौढः २६ बोद्धा २७ विशारदः २८
सुमेधाः २९ सुमतिः ३० तीक्ष्णः ३१ प्रेक्षावान्
३२ विबुधः ३३ विद्वन् ३४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्ञानिकः ३५ कुशली ३६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
निपला, स्त्री, (निवृत्तं फलं यस्याः ।) ज्योति-
श्रुती । इति भावप्रकाशः ॥ (ज्योतिश्रुतीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)
निफेनं, क्ली, (निवृत्तः फेनो यस्मादिति) अफेनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
निबन्धं, क्ली, (नितरां बन्धः तागलयादिसहित-
बन्धनं यच्च ।) गीतम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
निबन्धः, पुं, (निबध्नातीति । नि + बन्ध घञ् ।)
आनाहरीगः । अन्यस्य वृत्तिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निबन्धः । इति जटाधरः ॥ बन्धनम् ।
यथा,—
“देवी सम्यद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥
(यथा, भागवते । ६ । २ । ४६ ।
“नातःपरं कर्मनिबन्धकम्
सुसुचतां तीर्थपदाशुकीर्तनान् ॥”)
निबन्धनं, क्ली, (निबन्धतेनेनास्मिन् वा । नि + बन्ध
ल्युट् ।) हेतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपनाहः ।
स तु वीणातन्त्रीनिबन्धनोर्द्धभागः । इत्यमरः ।
१ । ७ । ७ ॥ (नि + बन्ध + भावे ल्युट् ।)
बन्धनञ् ॥

निमिः

निबन्धा, [ऋ] पुं, निबन्धकर्ता । ग्रन्थकर्ता । इति
व्याकरणम् ॥
निबन्धितः, त्रि, बद्धः । निबन्धोऽस्य जातः इत्यथ
इत्यप्रत्ययनिबन्धः ॥
निबन्धयं, क्ली, (निबन्धते इति । नि + बन्ध +
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६२ । २२ ।
“युद्धेषु चरितं यन्ने दृष्टदेवनिबन्धयम् ॥”)
निभः, त्रि, (नियतं भातीति । नि + भा + क ।)
सङ्घः । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,
रघुवंशे । १० । ६ ।
“प्रबुद्धपुङ्गुरीकाचं बालातपनिर्भाशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”)
प्रकाशः । याजे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
निभालनं, क्ली, (नि + भल + णिच् + भावे ल्युट् ।)
दर्शनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निभूतं, त्रि, (नि + भू + क्त ।) अतीतम् । भूत-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निभृतः, त्रि, (नि + भृ + क्त ।) विनीतः । निर्जनः ।
यथा,—
“निभृतनिक्कुञ्जहं गतया निशि रक्षसि निस्सीय
वसन्तम् ॥”
इति श्रीजयदेवः । २ । ११ ॥
(अस्ममयासन्नः । यथा, रघुवंशे । ८ । १५ ।
“नभसा निभृतेन्दुना तुला-
सुदितार्केय समाहरोह तत् ॥”)
निमञ्चयुः, पुं, (नि + मञ्ज + अयच् ।) शयनम् ।
यथा, भट्टिः ।
“तल्पे कान्तान्तरेः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्निमञ्चयुम् ॥”
निमञ्चनं, क्ली, (निमञ्चतेनेनेति । नि + मञ्ज
+ भावे ल्युट् ।) स्नानम् । अवगाहनम् । यथा,
“नास्ति जन्मजनकथतिभेदः
सत्यमज्ञजितो जनदेशः ।
वीक्ष्य वः खलु तनुमन्वतादां
दङ्गिमन्वमवेमि सुधायाम् ॥”
इति नैषधे पञ्चमसर्गः ॥
निमन्त्रयं, क्ली, (निमन्त्रते इति । नि + मन्त्र +
ल्युट् ।) नियोजनविशेषः । “अत्र यस्याकरणे
प्रत्यवायकनिमन्त्रणम् । यथा, इह सुञ्जीत
भवान् । यस्याकरणे प्रत्यवायो न स्यात् तदा-
मन्त्रणम् । यथा, इह शयीत भवान् । इति
निमन्त्रणामन्त्रणयोर्भेदः ।” इति सुम्भोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
निमयः, पुं, (निमीयतेनेनेति । नि + मि +
“एरच्” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) विनिमयः ।
इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ७८ । ७ ।
“पक्रोनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत् पक्रामेन भोजनार्थाय भारत ॥”)
निमिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्रः । तस्य निमेषे स्थिति-
कारणं यथा,—
“निमिर्नाम वृषः स्त्रीभिः पुरा द्यूतमदीयत ।

निमिषः

तत्रान्तरेऽभ्याजगाम वशिष्ठो ब्रह्मसम्भूः ।
तस्य पूजामकुर्वन्तं शशाप स सुनिर्गमम् ।
विरेतास्त्वं भवस्विति शप्रस्तेनाप्यसौ पुनः ॥
अन्योऽन्यशापाच्च तयोर्विशरीरे विचेतसी ।
जन्मतुः शपापनाशाय ब्रह्मार्थं जगतः पतिम्
अथ ब्रह्मण्य आदेशास्त्रोचनेषु वसन्निमिः ।
निमेषाः स्युश्च लोकानां तद्विश्रामाय नारद
इति मत्स्यपुराणे ५५ अध्यायः ॥ ३
मतान्तरं यथा,—
“निमिः सहस्रसंवत्सरं सत्रमारेभि । वशि-
ष्टोत्तरं वरयामास । तमाह वशिष्ठः । अ-
मिन्नेषु पञ्चवर्षशतं यागार्थं प्रथमतः हत
आगतस्तवापि ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्ते यो
तत्कालमेवाग्यैर्गीतमादिभिर्यागमकरोत् । सम-
चामरपतियागे खरावान् वशिष्ठ आजगाम
तत्कर्मकर्तृत्वं गीतमस्य दृष्ट्वा अयं विदे-
भविष्यतीति शपां ददौ । निमेषः शरीरं स-
न्वतमिव तस्यौ । यज्ञसमाप्तौ भाग्यवृत्त्याय
गतान् देवान् ऋत्विज जपुः । यजमानाय व-
दीयतामिति । देवेश्च हृन्दितो निमिराह
नन्वतावति जगत्यदृदुःखमस्ति यच्छरीरालम्ब-
विद्योगे भवति । तदहमिच्छामि सकललोचनं
वस्तुम् । न पुनः शरीरग्रहणं कर्तुमिच्छेत्
देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्वसां कारितः । त-
भूतान्युन्नेषनिमेषं चक्रुः ।” इति विष्णुपुराणे
अंशे ५ अध्यायः ॥
निमित्तं, क्ली, (नि + मिट् + क्त ।) संज्ञापुष्पकला-
नत्वम् । हेतुः । (यथा, देवीभागवते १।१।५।
“किं निमित्तं महाभाग ! निःसृष्टस्य च मां
प्रति ।
जातं ह्यागमनं ब्रूहि कार्यं तन्मनिषत्तम् ।
चिद्धम् । इत्यमरः । ३।३।७६ ॥ शकुनः । यथा,
“निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥
निमित्तकं, क्ली, (निमित्त + संज्ञार्थां कत् ।
निमित्तनिष्पत्त्यादागतम् । सुबन्तम् । इति शब्द-
माला ॥ निमित्तञ् ॥
निमित्तकारणं, क्ली, (निमित्तं कारणम् ।
समवायिकारणसमवायिकारणाभ्यां भिन्नम्
द्वितीयकारणम् । यथा । घटं प्रति कुलात्
दक्षचक्रसलिलस्रजादि । इति भाषापरिच-
सिद्धान्तसुक्तावली ॥
निमित्तकृतं, पुं, (निमित्तं स्वकृतेन शुभाशुभशुभ-
करोतीति । क्त + कृप् ।) काकः । इति राज-
निघण्टुः ॥
निमित्तवित्, [द्] पुं, (निमित्तं शुभाशुभलक्षणं
वेत्तीति । विट् + कृप् ।) देवदत्तः । गणकः
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४६ ॥
निमिषः, पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १ ।
१४६ । ३६ ।
“निमिषोऽनिमिषः अग्नी वाचस्तित्वदारधीः ॥
(निमिषतीति । नि + मिष + “इगुपथेति ॥”

निमेषः

१।१।३५। इति कः।) कालविशेषः। चतु-
र्निमेषानम्। इति मेदिनी। घे, ३६॥ (यथा,
महाभारते। १।१८६। १६।

“सव्यञ्च चक्रे निमेषान्तरेण

श्रुत्वा जग्राह दशाह्वंसंज्ञानम् ॥”

वर्त्मगतरोगविशेषः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
३ अध्याये।

“निमेषाः विरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः।
चालयेदतिवर्त्मनि निमेषः स गरो मतः ॥”

मीलनं, स्त्री, (निमीलन्यनेनेति। नि + मील +
करणे ल्युट्।) मरकम्। (नि + मील + भावे
ल्युट्।) निमेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४२॥

(यथा, कलाविलासे। १। ४७१

“नयननिमीलनमूलः सुचिरं ज्ञानार्थं लज्जल-
सिक्तः।

इत्यतः सुचिकुसुमः सुखशतशाखाश्रितैः
फलितः ॥”

कालविशेषः। यथा, सूर्यसिद्धान्ते। ४। १७।

“नदरेव विमर्दाह्वनाङ्गिकाहीनसंयुते।
निमीलनीलनीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥”

मिलिका, स्त्री, (निमीलयतीति। नि + मील +
निच् + क्त्वा।) टापि अत इत्वम्।) धाजः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ६। ७३।

“नीतस्य मण्डलेऽर्धत्वं वेलावित्तस्य भूभुजा।
देवीः कामयमानस्य चक्रे गजनिमीलिका ॥”

निमीलनञ्च ॥

निमेषः, पुं, (निमीयते परिमीयते इति। नि +
मा माने + “अचो यत्” ३। १। ६७। इति
यत्। “इत् यति” ६। ४। ६५। इति इत्।)

नेमेषः। परीवर्तः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(परिवर्तनीये, त्रि। यथा, महाभारते। १३।
५१। ६।

“नाहं श्रतसहस्रेण निमेषः पार्थिवर्षम् ॥
दीयतां सङ्घर्षं सङ्घममात्रैः सह चिन्तय ॥”

निमेषः, पुं, (नि + निष + भावे चच्।) पद्म-
सन्धनकालः। पलक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः।

निमेषः २ इति निमीलनम् ३। इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुंसो यावत्कालमल्लभिमनेत्र-
विकाशानन्तरं पद्माङ्गुचर्न जायते स निमेषः।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

“अपि पद्मपरिचेषो निमेषः परिकीर्तितः।
द्वौ निमेषौ चुटिर्नाम द्वे चुटौ तु लवः स्फुटः ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥

(पद्मसन्धनम्। यथा, रघुः। २। १६।

“पपौ निमेषालसपद्मपङ्क्ति-
रुपोविताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”

रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने।
३६ अध्याये।

“नेत्रस्तम्भं निमेषं वा दृष्ट्वां कार्यं प्रजागरम्।
जभते दन्तचालञ्च तांसां चान्यानुपद्रवान् ॥”

खनामखातयञ्चविशेषः। इति नीलकण्ठः ॥

दन्ध

निम्बः

यथा, महाभारते। १। ३२। १६।

“उलूकन्धसनाभ्याञ्च निमेषिञ्च च पश्चिराट्।
प्रबलेन च संयामं चकार पुलिनेन च ॥”

निमेषलत्, स्त्री, (निमेषं करोतीति। ल + क्लिप्।
यद्वा, ल + भावे क्लिप्। निमेषे निमेषमात्रकाये
लत् स्फुरणकार्यं यस्याः।) विद्युत्। इति शब्द-
माला ॥

निमेषरक्, [च्] पुं, (निमेषिञ्च निमेषकारं व्याप्ते-
त्यर्थः रोचते दीप्यते इति। रच् दीप्तौ +
क्लिप्।) खद्योतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निम्बं, त्रि, निम्बटा या अभ्यासः शीलमन्त्र।
(यद्वा, निम्बटं चातीति। ग्वा + कः।) नीचम्।
निषु इति नावात् इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः।

गभीरम् २ गभीरम् ३। इत्यमरः। १। १०। १५५॥
गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारे। ५। ५।

“क ईक्षितार्थेऽस्मिन्निचयं मनः
पयञ्च निम्बाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥”

पुं, अन्मित्रपुत्रः। स तु सन्नाजितप्रसेनयोः
पिता। यथा, भागवते। ६। २४। १२।

“श्रुतिस्तस्यान्मित्रञ्च निम्बोऽभूदनमित्रतः।
सन्नाजितः प्रसेनञ्च निम्बस्याथावतुः सुतौ ॥”

निम्बगा, स्त्री, (निम्बं गच्छतीति। गम + ङ। टाप्।)
नदी। इत्यमरः। १। १०। ३० ॥ (यथा, मनुः।
६। २२।

“यादृग्गुण्येन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि।
तादृग्गुण्या सा भवति सप्तद्वेषेव निम्बगा ॥”

नीचगामिनि, त्रि ॥

निम्बः, पुं, (निम्बति स्त्रास्यां ददातीति। निम्ब +
अच्।) वृक्षविशेषः। निम् इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः। अरिष्टः २ सर्वतोभ्रमः ३ विष्णु-
निर्म्यासः ४ मालकः ५ पिचुमर्हः ६। इत्य-
मरः। १। ४। ६२॥ अर्कपादपः ७। इति हेमचन्द्रः ॥
कौट्यः ८ वरत्वचः ९ हृदिभ्रमः १०। इति रत्न-
माला ॥ प्रभ्रमः ११ पारिभ्रमकः १२ काक-
पलः १३ कीरेष्टः १४ नेता १५ सुमनाः १६
विशीर्षपर्बः १७ यवनेष्टः १८ पीतसारकः १९
श्रीतः २०। इति राजनिर्घण्टः ॥ पिचुमर्हः २१
तिक्तकः २२। इति भावप्रकाशः ॥ कौकटः २३
सूक्तमालकः २४। इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः। शीतत्वम्। तिक्तत्वम्। कषुप्रवाक्रिमि-
वमिष्टोपशान्तिकारित्वम्। बलासवहुविधपित्त-
दोषहृद्यविदाहनाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः ॥ लघुत्वम्। ग्राहित्वम्। कटुपाकि-
त्वम्। अग्निवातकारित्वम्। अहृद्यत्वम्। अम-
लकटकासञ्चरावच्छिद्दहृत्कृत्वासमेहनाशि-
त्वञ्च। तत्पत्रगुणाः। नेत्रहितकारित्वम्।
क्षमिपित्तविषसर्वारोचककृत्वाशित्वम्। वात-
लत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। तत्फलगुणाः। रसे
तिक्तत्वम्। पाके कटुत्वम्। भेदनत्वम्। क्षिण्ण-
त्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कृत्वाशुष्कार्शः क्षमि-
मेहनाशित्वञ्च।

निम्बकः

“निम्बः शीतो जस्युर्वाही कटुपाकोऽभिवातशुत्।
अहृद्यः अमलकटकासञ्चरावच्छिन्नमिप्रखत् ॥
प्रवपित्तकपच्छिद्दहृत्कृत्वासमेहशुत्।
निम्बपत्रं स्फुटं नेत्रं क्षमिपित्तविषप्रखत् ॥
वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककृत्वाशुत्।
नेत्रं पत्रं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम् ॥
क्षिण्णं लघुत्वं कृत्वाशुष्कार्शः क्षमिमेहशुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तत्फलगुणाः। ग्राह्यत्वम्। क्षमिपित्तकप-
त्वगदोषप्रवकक्षतिशोषहारित्वम्। पित्तलत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

“निम्बं पित्तकपच्छिद्दहृत्कृत्वाशुष्कार्शः ॥
निम्बपत्रं इति वा पाठः ॥ * ॥

“करञ्जनिम्बजपत्रं क्षमिपित्तप्रमेहजित्।
निम्बतेजसु कृत्वाशुष्कार्शः क्षमिमेहशुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अथ महानिम्बः। चकार्श इति हिन्दीभाषा ॥
तत्पर्यायगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।

“महानिम्बः स्फुटो ब्रका रम्यको विषसुष्टिकः।
केप्रसुष्टिर्निम्बरकः कासुकः चौर इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूचास्तित्तो ग्राही कषायकः।
कषपित्तक्षमिच्छिद्दहृत्कृत्वाशुष्कार्शः ॥
प्रमेहश्चासगुष्कार्शोऽभिकाविषनाशनः ॥”

(वड्यां तिथौ तद्वच्ये तिर्यग्क्योनिर्बं स्यात्।
इति तिथितत्त्वम् ॥)

निम्बकः, पुं, (निम्ब इव। स्वार्थं कन्।) निम्ब-
वृक्षः। इति भूरिप्रयोगः ॥ (वड्यां तद्वच्य-
निवधो यथा, तिथितत्त्वे।

“कलङ्को जायते विन्धे तिर्यग्क्योनिश्च निम्बके ॥”

निम्बतवः, पुं, (निम्ब इव तद्वच्यः।) मन्दार-
वृक्षः। इत्यमरः। १। ४। २६ ॥

निम्बबीजः, पुं, (निम्बस्य बीजमिव बीजं यस्य।)
राजादनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

नि(सु)म्बकं, स्त्री, (निम्बति सिचतीव रसेनेति।
निम्ब सेचने + बाहुलकात् कः पाठिको वृत्त्वञ्च।
ततः कन्।) वृक्षविशेषः। कागजी लेवु इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः। अज्जलम्बीरः २ वङ्गिः ३
दीपः ४ वङ्गिबीजः ५ अज्जसारः ६ दन्ताघातः ७
शोधनः ८ जन्तुमारी ९ निम्बः १० रोचनः ११।
(यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे।

“निम्बः स्त्री निम्बकं स्त्रीवे निम्बकमपि कीर्त्ते
तम् ॥”

तत्फलगुणाः। अन्तरसत्वम्। कटुत्वम्। उष्ण-
त्वम्। गुळामवातकासकफार्शिकच्छिद्दहृ-
हरत्वम्। अपिष्टकारित्वम्। चतुष्पल्यत्वम्।
परिपके अनौव रच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
पाचनत्वम्। लघुत्वम्। क्षमिपित्तदोषहर-
नाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातपित्तकफशूलिनी
हितत्वम्। कृत्वाशुष्कारोचनत्वम्। त्रिदोष-
वह्निचयवातरोगनिपीडितानां विधविज्ञानां
मज्जगृहे बह्वगुदे विद्युचिकायाञ्च प्रदेयम्। इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥

नियन्त्रि

“भागैकं निम्बजं तोयं यद्भागं शकरोदकम् ।
 लवङ्गमरिचोष्णं पानकं पातकोत्तमम् ॥
 निम्बफलभवं पानमद्यत्नं वातनाशनम् ।
 वङ्गिदीपिकरं रघुं समस्ताहारपाचकम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

नियतः, चि, (नि + यम + क्तः ।) संयतः । यथा,
 “कार्तिके युक्तपक्षस्य द्वितीयायां नराधिपः ।
 पुष्याहारो वर्षमेकं तत्रैव नियतात्मवान् ॥”
 इति भविष्यपुराणे द्वितीयकण्डः ॥
 (सेवापरः । यथा, रामायणे । १ । २ । ७ ।
 “प्रयच्छत सुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥”)
 नित्यः । यथा,—
 “अन्यथासिद्धिभूयस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
 कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । १६ ॥
 (यथा च कश्चित् ।
 “चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ सुविचिता ।
 एतत्तु नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥”
 निपूर्वमध्यातो वैद्वार्थकत्वात् वदोऽपि । यथा,
 नियताङ्गलिः ॥ संयुक्तः । आसक्तः । यथा,
 महाभारते । १ । १३४ । ५६ ।
 “प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सखे च नियतः सदा ॥”)
 नियतिः, स्त्री, (नियम्यते आत्मा अनयेति । नि +
 यम + करणे क्तिन् ।) भाग्यम् । देवम् । इत्य-
 मरः । १ । ४ । २८ ॥ (यथा, माघे । ४ । ३४ ।
 “आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोभा-
 दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ॥”)
 नियमः । इति मेदिनी । ति, १२० ॥ (चतु-
 र्दशधारिणीदेवयोषिद्विज्ञानामन्यतमा । इति
 वङ्गपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥)
 नियती, स्त्री, (नियम्यते कालो यथा । नि + यम +
 क्तिच् । वा ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—
 “स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियती च नियामता ॥”
 इति देवीपुराणे निरुक्ताध्यायः ॥
 नियतेन्द्रियः, चि, (नियतानि संयतानि इन्द्रियाणि
 येन ।) संयतेन्द्रियः । इन्द्रियदमनशीलः । यथा,
 मार्कण्डेये । ८४ । ८ ।
 “अभ्यस्यसे सुनियतेन्द्रियतत्त्वसारेः ॥”
 नियन्ता, [ऋ] पुं, (नियच्छति अन्वाहीनिति ।
 नि + यम + लृच् ।) सारथिः । इत्यमरः । २ ।
 ८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३ । २२ ।
 “स नियन्तृध्वजरथं विद्याध निशितैः शरैः ॥”
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०५ ।
 “अपराजितः सर्वसहो नियन्ता नियमो
 यमः ॥”)
 चि, शास्ता । यथा, रघुः । १ । १० ।
 “रेखामात्रमपि सुखादामनोर्वल्लेनः परम् ।
 न यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तेर्मिदृशतः ॥”
 नियन्त्रितः, चि, (नि + यन्त्रि + क्तः ।) अबाधः ।
 अनर्गलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवी-
 भागवते । २ । ६ । ५२ ।
 “आगच्छेत् सर्वथा सो वै मम पार्श्वे नियन्त्रितः ॥”)

नियम

नियमः, पुं, (नियमनमिति । नि + यम + “यमः
 सप्तपतिविद्यु च ।” १ । ३ । ६३ । इति ऋप् ।)
 श्रौचं सन्तोषः तपः साध्यायः ईश्वरप्रविधानश्च ।
 इति वेदान्तसारः ॥ प्रतिज्ञा । अङ्गीकार इति
 यावत् । व्रतम् । तत्रोपवासादि । अनिन्द्यामागन्तु-
 साधनं कर्मे । इत्यमरः । २ । ७ । ३८ ॥ (सङ्ख्यः ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । २६ । २५ ।
 “नियमं प्रथमं कृत्वा पश्चात् पूजां समाचरेत् ॥”
 बन्धनम् । यथा, मनुः । ८ । १२२ ।
 “धर्मेत्याद्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥”)
 मन्त्रणा । निश्चयः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ * ॥
 “नियमाः पञ्च सत्याद्या वास्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
 श्रौचं तुष्टिञ्च सन्तोषस्तपश्चैत्रियनियमः ॥
 ज्ञानमौनोपवासेष्व्याखाध्यायोपस्थनियमः ।
 तपः क्रोधो गुरोर्भक्तिः श्रौचञ्च नियमाः स्मृताः ॥
 यमाः पञ्चाय नियमाः श्रौचं द्विविधमीरितम् ।
 सन्तोषस्तपसां जप्यं वासुदेवार्चनं दमः ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 “ब्रह्मचर्यमहिंसाञ्च सत्यास्तीयापरिग्रहान् ।
 सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
 स्वाध्यायश्रौचसन्तोषतपसि नियतात्मवान् ।
 कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवर्णं मनः ।
 एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥
 “तपः सन्तोष आस्तित्वं दानं देवस्य पूजनम् ।
 सिद्धान्तप्रवचनञ्चैव ह्रीर्मेतिञ्च जपो हुतम् ।
 द्यौते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥”
 इति तन्त्रसारे (हठयोगप्रदीपिकायाश्च । १ ।
 १७ ॥ कवितानियमाः । यथा,—
 “वर्णयेन्न सदप्येतन्नियमोऽथ प्रदृश्यते ।
 भूर्भुवःस्वर्गविभवत्वेव मलये ह्येव चन्दनम् ॥
 सामान्यवर्णने श्रौक्लं कृत्वाभ्यःपुष्यवाससाम् ।
 लघ्यात्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोसुचाम् ॥
 रक्तत्वं रत्नबन्धूकविद्याम्भोजविवस्वताम् ।
 तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलज्ज्वलितम् ॥
 वर्षास्त्रेव मयूराणां रत्नं वृषञ्च वर्णयेत् ।
 नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाशयते ॥
 कमलासन्यदोः लघ्याहरितोर्नागसर्पयोः ।
 पीतलोहितयोः खर्बपरागामिशिखाद्रिषु ॥
 चन्द्रेशशैलयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ।
 दानवासुरदद्यानामैकमेवाभिसम्मतम् ॥
 बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
 मानवा मौलितो वर्णा देवाश्चरन्तः पुनः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्णस्थिति-
 नाम तृतीयं कुसुमम् ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ३० ।
 “अतीन्द्रः संयुहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”
 महादेवः । यथा, तत्रैव तस्य सहस्रनाम-
 कीर्तने । १३ । १७ । ३५ ।
 “पवित्रञ्च महाशैव नियमो नियमाश्रितः ॥”)
 नियमनं, स्त्री, (नि + यम + भावे ल्युट् ।) नियमः ।
 यथा । “न तन्नाभिधानियमनात्तस्याः ।” इति

नियुक्तः

काव्यप्रकाशे द्वितीयोक्तावः ॥ नव्यम् । यथा
 बलेर्नियमनमित्युद्धटः ॥ (नियमः । ० । वा
 रघुः । ६ । ६ ।
 “समतया वसुवृष्टिविषण्वने-
 नियमनादसताञ्च नराधिपः ॥”
 नियच्छतीति । नि + यम + क्तुः । नियम
 चि । यथा, हरिवंशे । १८१ । ५३ ।
 “दृश्यन्नविनाशाय बलेर्नियमनाय च ॥”)
 नियमसेवा, स्त्री, (नियमेन भगवतः सेवा ।
 कार्तिकमासे नियमपूर्वकभगवदाराधना । यथा
 “अज्ञात्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्न
 जन्मान्तस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारदः ॥
 किञ्च ।
 “नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं सुने ।
 चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः ॥
 तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः श्रीलक्ष्मणसत्यासंवादी
 कार्तिकमाहात्म्ये ।
 “आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लेकादशी भवेत्
 कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्यादतन्त्रितः ।
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ अथ
 कार्तिकशुद्धे द्रष्टव्यम् ॥
 नियमितः, चि, (नि + यम + णिच् + क्तः ।) कृत
 नियमः । बद्धः । यथा,—
 “सुद्राः सन्नासमेते विजहत्तु हरयः चतुष्टयै-
 कुम्भा
 युष्मद्देयु लज्जां दधति परममी श्रायका निष्
 तन्तः ।
 चौमिचे ! तिष्ठ पार्श्वं त्वमपि न हि त्वां नन्दहं
 मेघनादः
 किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्त्रे
 ययामि ॥”
 इति महाभारतकम् ॥
 नियतनं, स्त्री, (नि + यत + णिच् + ल्युट् ।
 निपातनम् । इत्यमरटीकायां नयनानन्दः ॥
 नियामः, पुं, (नि + यम + पक्षे घञ् ।) नियमः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 नियामकः, पुं, (नियामयतीति । नि + यम + णिच्
 + क्तुल् ।) प्रोतवाहः । इत्यमरः । १ । १९० । २१
 चि, । नियन्ता । इति मेदिनी । के, १६४ ।
 (यथा, महाभारते । ३ । २७१ । ३४ ।
 “ततोऽपि नाश्यामासुः सम्भर्ताधिनिया-
 मकाः ॥”)
 नियुक्तः, चि, (नि + युज् + क्तः ।) नियोगविशिष्टः ।
 (यथा, मनुः । ६ । ६० ।
 “विधवायां नियुक्तस्तु वृताक्तो वाम्भयतो निशि ।
 एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥”)
 अवधारितः । आश्रयः । यथा,—
 “जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
 र्णानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
 त्वया ह्युषीकेषु । हृदिस्थितेन
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”
 इत्यादिप्रकृतम् ॥

नियोज्यः

नियुतं, स्त्री, (नियुयते बहुसंख्या प्राप्यतेनेनेति । नि + यु + क्त) लक्षम् । इत्यमरः । १ । ५ । २४ ॥
 यथा "धननी नियुते प्रादादिति नियुते लक्षे ।"
 इति श्रीधरस्वामी ॥
 "शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् ।
 स्त्री कौटिल्येभिमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥
 इति रत्नकोषः ।" इति भरतः ॥ दशलक्षम् ।
 यथा,—
 "एकं दश शतश्चैव सहस्रमयुतमथा ।
 लक्षं नियुतश्चैव कौटिल्येभ्य एव च ॥
 वृत्तः स्वर्णं निखर्त्तश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।
 अन्धं मध्यं परार्द्धं च दशदश्या यथोत्तरम् ॥"
 इति पुराणम् ॥
 नियुतं, स्त्री, (नि + यु + क्त) बाहुयुजम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 १४२ । ७२ ।
 "नियुतं प्रयुतं मलान् देवो मलप्रियस्तदा ।
 योधयित्वा ददौ भूरि वित्तं वस्त्राणि चाल-
 वान् ॥")
 नियोगः, पुं, (नि + युज् + क्त) व्यवधारणम् ।
 इति दुर्गादासः ॥ (निश्चयः । यथा, रघुः ।
 १७ । ४६ ।
 "तत् सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराडसुखः ॥"
 आश्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । १६० ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । २१ । ४६ ।
 "तथा मया च वेदेत्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
 पितृनियोगे स्थातयमेव धर्मैः सनातनः ॥"
 अपुत्रभाटपत्नीपुत्रार्थं नियोजनम् । यथा,
 मनुः । ६ । ६२ ।
 "विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
 गुरुवश्च सुवावश्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥")
 नियोगी, [न्] त्रि, (नियोगोऽस्यास्तीति ।
 नियोग + इतिः ।) नियोगविशिष्टः । नियुक्तः ।
 तत्पर्यायः । कर्मसचिवः २ आयुक्तः ३
 यापृतः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ८ ।
 "लक्ष्मणश्च तत्पुत्रस्यैव तत्रान्यनियोगि-
 नाम् ॥")
 नियोग्यः, त्रि, (नियोक्तुमर्हः । नि + युज् + क्त)
 नियोगार्हः । प्रभुः । इति सुग्धबोधवाकर-
 णम् ॥ (यथा, प्रत्युक्तविजये । ५ अङ्के ।
 "एते वयं नियोग्या नियोजयतु नियोग्यः ॥")
 नियोजनं, स्त्री, (नि + युज् + क्त) नियोगः ।
 (यथा, महाभारते । १२ । ३६४ । २ ।
 "सरस्वीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः ॥"
 प्रेरणम् । यथा । त्वयैतत् क्रियतामिति क्रियासु
 नियोजनं प्रेरणम् । इति दुर्गादासः ॥
 नियोग्यः, त्रि, (नियोक्तुं शक्यः । नि + युज् +
 "प्रयोष्यनियोग्यौ शक्यार्थे ॥" ७ । १ । ६८ ।
 इति ययत्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) प्रेष्यः ।
 किङ्करः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (यथा,
 भागवते । ४ । १२ । २८ ।

निरन्त

"निश्चयं वैकुण्ठनियोग्यसुखयो-
 र्मेधुयुतं वाचसुतक्रमप्रियः ॥"
 नियोजनीये, त्रि । यथा, महाभारते । १२ ।
 ३२७ । ४६ ।
 "न नियोग्याश्च वः शिष्या अनियोगे महा-
 भये ॥")
 नियोह्या, [क्त] पुं, (नियुयते इति । नि + युज्
 + क्त) कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाहु-
 युज्कारो च ॥
 निरक्षदेशः, पुं, (निरक्षो देशः ।) यक्षदेशः ।
 पलभामुखस्थानम् । स तु पूर्वमे भद्राक्षवर्षे यम-
 कोटिः । दक्षिणे भारतवर्षे लङ्का । पश्चिमे केतु-
 मालवर्षे रोमकः । उत्तरे कुशवर्षे सिद्धपुरी ।
 एताः भूतत्पादादिवराः अन्योऽन्धं प्रतिष्ठिताः ।
 तासासुपरितो विष्ववस्थो दिवाकरो याति ।
 तासु विष्ववच्छाया ध्रुवस्थोऽप्रतिच न दृश्यते ।
 तत्र दिवामानं रात्रिमानश्च त्रिंशद्भाङ्किकाः ।
 इति सूर्यसिद्धान्तमतम् ॥ (यथा, सिद्धान्त-
 शिरोमणौ शोलाध्याये । १५ ।
 "निरक्षदेशात् क्षितिषोडशभिः
 भवेद्दक्षिणी गणितेन यस्मात् ॥")
 निरङ्कुशः, त्रि, (निर्नास्ति अङ्कुश इव प्रतिबन्धको
 यस्य ।) अनिवायः । बाधामुख्यः । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । १५ ।
 "अनागःस्निह भूतेषु य आगच्छन्निरङ्कुशः ।
 आहृत्तास्मि मुञ्चं साक्षादमर्त्तस्यापि साङ्ग-
 दम् ॥")
 निरङ्गना, स्त्री, (निर्नास्ति अङ्गनमिव अन्यकारो
 यत्र ।) पूर्वमा । इति शब्दमाला ॥ (निर्नास्ति
 अङ्गनं यत्र ।) अङ्गनमूर्त्ये, त्रि ॥ (निर्गतं
 अङ्गनमिवाङ्गनं यत्र । अङ्गानरहिते च । यथा,
 देवीभागवते । १ । १८ । ३६ ।
 "स कथं बध्यते ब्रह्मन्निर्नाकारो निरङ्गनः ॥"
 पुं, योगिविशेषः । यथा, हठयोगप्रदीपि-
 कायाम् । ७ ।
 "कान्तेरी पूष्यपादश्च निखनायो निरङ्गनः ॥"
 महादेवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 १४ । २ ।
 "दीर्घरोमा दीर्घसुनो दीर्घबाहुर्निरङ्गनः ॥"
 निरतं, त्रि, (नि + रम् + क्तः ।) नियुक्तम् । यथा ।
 दानरत्नाकरे देवलः ।
 "एकां शाखां सकक्षां वा वङ्गभिरङ्गैरधीत्य च ।
 षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥"
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 निरन्तरं, त्रि, (निर्नास्ति अन्तरं यस्मिन् यस्मादा ।)
 निर्विक्रम् । अनम् । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥
 अनवकाशः । (यथा, आर्यासप्तसत्याम् । ४३८ ।
 "सञ्जनयोः स्तनयोरेव निरन्तरं सङ्गतं
 भवति ॥")
 अनवधिः । अपरिधानम् । अनन्तधीनम् ।
 अभेदः । अतादर्थ्यम् । अच्छिद्रम् । (यथा, कुमार-
 सप्तमे । ५ । २५ ।

निरव

"शिलाशयानामनिकेतवादिनीं
 निरन्तराखन्तरवातदृष्टिषु ॥")
 अविना । अवधिः । अनात्मियम् । अनवसरः ।
 अमध्यम् । अनन्तराला । एते निरवसगं-
 पूर्वकान्तरशब्दार्थाः ॥
 निरन्तराभ्यासः, पुं, (निरन्तरः सततोऽभ्यासो
 यत्र ।) स्वाभ्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः । सतता
 दृष्टिश्च ॥
 निरवपत्रपः, त्रि, (निर्गता अपत्रपा लज्जा
 यस्येति ।) धृष्टः । निर्लज्जः । इति जटाधरः ॥
 (यथा, भागवते । ३ । २० । २४ ।
 "ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरवपत्रपैः ।
 अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥")
 निरपेक्षः, त्रि, (निर्गता अपेक्षा यस्य ।) अन-
 पेक्षः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 "अभिधान्तु पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवा श्रुतिः ॥"
 (यथा, रामायणे । ६ । ६६ । ४२ ।
 "कलत्रनिरपेक्षे चैष्टितेरस्य दारुणैः ॥")
 निरयः, पुं, (निरलक्षः अयो गमनं यत्र ।) नरकः ।
 इत्यमरः । १ । ८ । ११ ॥ (यथा, हरिवंशे । १६ । १६ ।
 "कथञ्च शक्तास्ते शतं निरयस्याः फलं पुनः ॥")
 निरगलः, त्रि, (निर्नास्ति अगलमिव प्रतिबन्धको
 यत्र ।) अनगलः । अबाधः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ६ । ६२ ।
 "दशान्वमेधानाङ्गे सन्नपानाप्रदक्षिण्यान् ।
 निरगलान् सर्वमेधान् पुत्रवत् पाणयन् प्रजाः ॥")
 निरर्थकं, त्रि, (निर्गतोऽर्थो यस्मात् । कप् ।) निष्क-
 लम् । तत्पर्यायः । मोघम् २ । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ८२ ॥ विफलम् ३ । इति जटाधरः ॥
 (यथा, भागवते । ४ । १६ । १६ ।
 "अयन्तु साक्षाद्गर्वाङ्गाधीशः
 क्रुद्धस्य आत्मा कलयवतीर्णः ।
 यस्मिन्नविद्यारचितं निरर्थकं
 पश्यन्ति नात्नमपि प्रतीतम् ॥")
 निरवः, पुं, (नि + व + "ऋदोरप् ।" १ । ३ । ५७ ।
 इति भावे अप् ।) नीरवः । रवाभावः । इति
 निपूर्वसंधातोरिति निव्यञ्जः । अपालनश्च ॥
 (निर्गतश्चकः । यथा, ऋक्संहितायाम् । १ ।
 १२२ । ११ ।
 "नभो जुवो यन्निरवस्य राधः ।"
 "निरवस्य निर्गतश्चकस्य ।" इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 निरवग्रहः, पुं, (निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धो
 यस्मात् ।) स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ।
 (यथा, हरिवंशे । ८० । ६ ।
 "दुर्हमः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ॥")
 दृष्टिप्रतिबन्धाभावश्च ॥ (महादेवः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १७ । ८२ ।
 "नीलस्तथाङ्गुलुश्च शोभनो निरवग्रहः ॥")
 निरवहालिका, स्त्री, (निर + अव + हल + क्तुल ।
 टापि अत इत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्द-
 माला ॥

निराका

निरासनं, स्त्री, (निर + अश् + ल्युट् ।) भोजना-
भावः । अनशनम् । (निर्गतं अनशनं भोजना-
दिकं यस्मात् । भोजनरहिते, चि ।)
निरसः, चि, (निवृत्तो रसो यस्मात् ।) नीरसः ।
पुं, रसाभावः । रसस्य अभावः इति तत्पुरुष-
समासनिष्पन्नः ॥
निरसनं, स्त्री, (निरस्यते चिद्यते इति । निर +
अश् + ल्युट् ।) प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । १।२।
३१ ॥ (यथा, महाभारते । १४।४।१० ।
“स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा रात्र्यान्निरसनञ्च तत् ।
नियतो वर्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया ॥”)
वधः । निष्ठीवनम् । इति मेदिनी । मे, १६१ ॥
निरसा, स्त्री, (निवृत्तो रसो यस्याः ।) निःश्रेयिका-
त्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
निरस्तः, चि, (निर + अस् + क्तः ।) प्रहित-
वायः । त्यक्तशरः । खरितोदितम् । शीघ्री-
चारितवचः । निराकरणविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यादिष्टः २ प्रत्याख्यानः ३ निराकृतः ४
निस्ततः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । १।२।४० ॥
प्रतिक्षिप्तम् ७ अपविद्धम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
निष्ठुरतः । प्रेषितः । संत्यक्तः । प्रतिहतः । इति
मेदिनी । ते, ११७ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
१ । ४८ ।
“यत्र विद्वज्जनो नास्ति ज्ञाद्यस्तत्राप्यधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरच्छोऽपि हुमायते ॥”
यथाच मार्कण्डेयपुराणे । ८६ । २३ ।
“आयान्ती वह्निकूटाभा सा निरस्ता मही-
क्षया ॥”)
निराकरणं, स्त्री, (निर + आ + क्त + ल्युट् ।)
निवारणम् । निरसनम् । इति निराकरिण्यु-
शब्दटीकायां भरतः ॥
निराकरिण्युः, चि, (निराकरोति तच्छीलः । निर +
आ + क्त + “अणञ्जिनाकृतिः” ३ । २ ।
१३६ । इति इण्युच् ।) निराकरणशीलः । तत्-
पर्यायः । क्षिप्रुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । १ ।
“निराकरिण्युर्विण्युर्वह्निषुः परितो रवम् ॥”)
निराकारः, पुं, (निर्गत आकारो देहादिदृश्य-
स्वरूपं यस्मादिति । निराद्य इति समासः ।)
परमेश्वरः । ब्रह्म । यथा,—
“साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रथम् ।
सर्वाधारश्च सर्वञ्च खेच्छारूपं नमाण्यहम् ॥”
अपि च ।
“तेजःस्वरूपो भगवान् निराकारो निराश्रयः ।
निर्लिप्तो निर्गुणः साक्षी स्वात्मारामः परात्परः ॥
ध्यायन्ति योगिनस्तेजस्वहीयमशरीरिणम् ।
वैष्णवाश्चैव साकारं कमनीयं मनीहरम् ॥
केचिच्चतुर्भुजं शान्तं लक्ष्मीकान्तं मनोहरम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं परम् ॥
द्विभुजं कमनीयञ्च किशोरं श्यामसुन्दरम् ।
शान्तं गोपाङ्गनाकान्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥
एवं तेजस्विनं भक्ता सेवन्ति सततं मुदा ।

निराचा

ध्यायन्ति योगिनो यत्तु कुतश्चिन्नखिनं विना ॥”
अपि च ।
“यो निर्गुणः स निर्लिप्तः शक्तिभ्यो नहि संयुतः ।
विद्वच्चुराश्रितः शक्तौ निर्गुणः सगुणो भवेत् ॥
यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि मद्भासुने ॥
प्राप्ततानि च सर्वान्नि श्रीलक्ष्मणवियहं विना ॥
ध्यायन्ति योगिनस्तत्र मुह्यन्ति शक्तिः स्वरूपिणम् ।
हृत्पादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतैः परम् ॥
वैष्णवास्तं न मन्यन्ते तद्भक्ताः स्वप्नदर्शिनः ।
ज्ञातो बभूव तच्छोतिरहो तेजस्विनं विना ॥
ज्योतिरभ्यन्तरे निव्यं शरीरं श्यामसुन्दरम् ।
अतीवान्त्यसद्रत्नभूषणं विभूषितम् ॥
एवं भक्ताश्च ध्यायन्ति शश्वत्परशसेविनः ।
योगिनो योगरूपश्च कावे भक्तिविपाकतः ॥
ज्योतिरभ्यन्तरे कृत्तिं पश्यन्ति जपया प्रभोः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३२।७।४२ अः ॥
तस्य द्विचत्वारिंशन्नामानि यथा,—
“जगद्गोपिनियोगिनस्त्वमनन्तोऽथय एव च ।
ज्योतिःस्वरूपो ज्ञानवः सगुणो निर्गुणो महान् ॥
भक्तानुरोधतः साकारो निराकारो निरङ्गुणः ।
निर्गुणो निखिलाधारो निःशब्दो निरुपद्रवः ॥
निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरोहो निधनान्तकः ।
स्वात्मारामः पूर्वकामोऽनिमेषो निव्य एव च ॥
सुभगो दुर्भगो वाग्मी दुराराधो दुरत्ययः ।
वेदहेतुश्च वेदाश्च वेदाङ्गो वेदविद्विभुः ॥
द्विचत्वारिंशन्नामानि प्रातरत्याय यः पठेत् ।
दृढां भक्तिं हरेर्दास्ये लभते वाञ्छितञ्च यत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणखण्डे ७ अध्यायः ॥
आकारशून्ये, चि ॥
निराकृतः, चि, (निर + आ + क्त + क्तः ।) प्रत्या-
ख्यानः । निरस्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥
निराकृतितः, स्त्री, (निर + आ + क्त + क्तित् ।) निर-
सनम् । निराकरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥
(निर्गता आकृतियस्मादिति ।) अनाकारे
अस्वाध्याये च चि । इति मेदिनी । ते, २०३ ॥
(पुं, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । यथा, मनुः ।
३ । १५४ ।
“यस्मिं च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतितः ॥”
“निराकृतितः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः ।
तथा च हृन्शोऽपरिशिष्टम् ।
निराकर्णामरादीनां च विज्ञेयो निराकृतितः ॥”
इति कुल्लूकभट्टः ॥
“निराकृतितः सत्यधिकारे महायज्ञानुष्ठान-
रहितः । अनन्ता निराकृतितव्यते । एवं हि
शतपथे । यो न देवानर्चति न पितॄन् न मनुष्या-
निति । यैस्तु पठति अस्वाध्यायश्रुतधर्मेनिरा-
कृतितुदाहृतः ॥” इति मेधातिथिः ॥ * ॥
रोहितमनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ७ । ६३ ।
“दचपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो हृत्केतुः पञ्चहोत्रो निराकृतितः ॥”)
निराचारः, चि, निर्न विद्यते आचारो यस्य सः ।
अनाचारः । आचारशून्यः ॥

निराहा

निरासपा, स्त्री, (निर्गत आसपो यस्याः ।
राशिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आसपशब्दे, चि
निरासाधः, चि, (निर्गता आसाधा प्रतिबन्धं
यस्मात् ।) पञ्चाभासविशेषः । यथा,—
“अप्रसिद्धं निरासाधं निरर्थं निष्कषीजनम् ।
असार्थं वा विरहं वा पञ्चाभासं विवर्णयेत् ॥
निरासाधं अस्मद्व्यहप्रदीपप्रकाशेनायं खण्डं
यवहरति ॥” इति मिताक्षरा ।
निरामयः, चि, (निर्गत आमयो आधिर्यस्मात् ।
रोगरहितः । तत्पर्यायः । वार्धः २ कण्ठः ३
इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ नीरजः ४ पटुः ५
उल्लासः ६ लघुः ७ अगदः ८ निरासपः ९
अनासप्योऽपि पाठः । इति राजनिर्घण्टः
(यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“निरामयाणां चित्रानु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ।
उपद्रवादिशून्यः । यथा, महाभारते । १
१५७ । ११ ।
“इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् ।
वसतेऽहं प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥”
रोगनाशकः । यथा, सुश्रुतमालायाम् । २१ ।
“किमौषधैः क्षिप्रं चि च्छ दुर्मेते ! •
निरामयं लघ्वरसायनं पिव ॥”)
निरामयः, पुं, (निर्गतः आमयो यस्मात् ।)
इच्छिकः । वनच्छगलः । इति मेदिनी । मे,
१२१ ॥ शूकरः । इति शब्दमाला । (वृष-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १ । २१४ ।
“हृत्केतुर्हृत्केतुर्दूर्ध्वकेतुर्निरामयः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३।१७।४५
स्त्री, कुशलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ७८ । ८ ।
“कुल्लूकं पाकवानाश्च प्रतिपत्सु निरामयम् ॥”)
निरामासुः, पुं, (निरता रमतेऽनेनेति । नि + रम
+ बाहुलकात् आसु हीर्षञ्च ।) कपित्थः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य कपित्थशब्दे
ज्ञातव्यम् ।)
निरालम्बा, स्त्री, (निर्नास्ति आलम्बो यस्याः ।)
आकाशमासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (युक्त-
यजुर्नैदान्तगतोपनिषद्विशेषः । इति सुक्तिबो-
पनिषत् ॥ अवलम्बनशून्ये, चि । यथा, इव-
योगप्रदीपिकायाम् । ३ । ५४ ।
“एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोऽन्वयी ॥”)
निराशाः, चि, (निर्गता आशा यस्मादिति ।)
आशाशून्यः । यथा, तिथितत्त्वे ।
“भूताहे वे प्रकुर्वन्ति उक्तायहमपेतवः ।
निराशाः पितरो यान्ति श्यामं रत्ना सुहा-
दवम् ॥”)
निरासनं, स्त्री, (निर + अश् + ल्युट् ।) निर-
सनम् । (निर्गत आसनं यस्मात् ।) आसना-
भावविशिष्टे, चि ॥
निराहारः, चि, (निर्गत आहारो यस्य ।)
आहाररहितः । यथा,—
“निराहाराश्च वे जीवाः प्रापे धर्मं रताश्च वै ॥”
इति तर्पणप्रकरणेऽपि आचाररहितवचनम् ॥

निरुक्तं

रिश्चिबी, स्त्री, (निर्गन्तव्यं जगं इति प्राप्नोतीति । निर् + इङ् + चिनिः ततो ङीप् ।)
तिरश्चिबी । तत्पुण्यायः । अवगुण्डिका २
पटी ३ यवनिता ४ । इति चिकित्साशेषः ॥

रिश्चिः, चि, (निर्गन्तव्यं इति याचि यस्मात् ।)
इति शब्दः । यथा, मनुः । ६ । २०१ ।
“अनंशौ स्त्रीवपतिता जात्यन्वधिरौ तथा ।
उक्ततज्जन्तुकाश्च ये च केचिन्निरिश्चिः ॥”
रिश्चिः, स्त्री, (निर् + ईच् + भावे ल्युट् ।)
इति शब्दः । यथा,—

“ब्रवात्तथाज्ञानिश्चि सेविताश्च
विगुण्णघातक्रमनिग्रहाश्च ।
वाक्ष्यन्हात् सूर्येनिरीच्यंश्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥”

इति माधवकरः ॥

(निरीचते इति । निर् + ईच् + ल्युः । दर्शके,
त्रि । यथा, भागवते । ७ । १५ । ३२ ।
“प्रायापानौ च निरुन्वात् पूरज्जम्भकरेचकैः ।
यावत् मनस्यजेत् कामान् खनासाग्रनिरी-
च्यः ॥”)

रिश्चितं, चि, (निर् + ईच् + क्तः ।) अवलो-
कितम् । यथा,—

“निरीक्षितं चाङ्गमनीक्षितञ्च
दृष्ट्वा पिबन्ती रभसेन तस्य ।
समानमानन्दमियं दधाना
विवेद भेदं न विदभैसुभूः ॥”

इति नैषधः ॥

नरीशं, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् ।) फालः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ (निर्गन्ति ईश
ईश्वरो यस्य ।) ईशश्रुत्ये नास्तिके च त्रि ॥

नरीशं, स्त्री, (निर्गता ईशा यस्मात् । निरादय
इति समासः ।) निरीशम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

नरीहः, पुं, (निर्गता ईहा चेष्टा यस्मात् ।) विष्णुः ।
यथा,—

“निरुपाधिश्च निर्लिप्तो निरीहो निधनान्तकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चत्वारिंशद्वा-
मकथने ७ अध्यायः ॥ ईहाश्रुत्ये, चि ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । १० । ११ ।

“निरीहः पुरुषः कस्मात् प्रजुष्याद् युद्धभीड-
शम् ॥”)

नरुक्तं, स्त्री, (निर्निश्चयेन उक्तम् ।) वेदवेदाङ्ग-
शास्त्रविशेषः । यथा,—

“शिक्षा कथ्यो व्याकरयं निरुक्तं ज्योतिषमथा ।
रुन्दतेति वङ्गजानि वेदानां वैदिका विदुः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(तथाहि,—

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
सौ चापरी वर्णविकारनाशौः
धातोस्त्वर्थान्तिशयेन योग-
स्युच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥”

युक्तं देवराजयज्वनः निर्निश्चये, तद्वया,—

ददर

निरुक्तं

“अत उक्ताध्ययनविधिरुक्तः प्रविभागस्थोक्त-
विनियोगस्थोपलक्षितकर्माङ्गभूतकालस्थोपद-
र्शितलक्ष्यस्थोत्तरैर्वेदस्थार्थपरिज्ञानविषये नि-
रुक्तं नामेदमङ्गमारभ्यते । प्रधानश्चेदमितरेभ्यो-
ऽङ्गैश्चः सर्वशास्त्रैश्चार्थपरिज्ञानाभिविश्रात् ।
अर्थो हि प्रधानम् । तद्गुणः शब्दः । स चेदरेषु
व्याकरणादिषु चिन्तते । कथ्ये स्वल्पि विनि-
योगश्चिन्तते । स च पुनरर्थाभिधानवशेन मन्ता-
याम् । यो यमर्थमभिधानेन संस्कर्तुं समर्थो मन्तः
स तत्र विनियुज्यते । तदुक्तं अर्थाभिधान-
संयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् इति । न च
निरुक्तादन्तेऽन्यदङ्गमन्त्रा वाच्यं शास्त्रमस्ति
तापर्थेयं यदशेषान् शब्दान् निर्जयात् । यदपि
च कश्चित् कश्चिदन्वयात् शब्दनिश्चयनम् ।
अतएव तदित्युपलक्ष्यम् । यथा शब्दलक्ष्यपरि-
ज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिश्च-
यनपरिज्ञानं निरुक्तात् । वस्तुमात्रमेव हि इत-
रेषु शास्त्रेषु स्थाभिमतबुद्धिविषयमेव किञ्चि-
चिन्तते ब्राह्मणमपि च विध्यैवादेरुपमशेष-
मन्त्रार्थेष्वभूतमेव । मन्त्राक्षरार्थपरिज्ञानवह-
न्नाध्यात्मविद्यैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थ-
काममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थः । न चानिरुक्तो
मन्त्रार्थो व्याख्यातव्य इति । तस्मादर्थपरिज्ञाना-
भिविश्रादिदेव प्रधानमित्युपपन्नम् । अथा-
स्त्येवमखिलपुरुषार्थोपकारवृत्तिसमर्थस्य संग्रहः ।
तद्वया,—

नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्ष्यम् । भावविकार-
लक्ष्यम् । नामान्याख्यातजानि सन्नाम्नि च
यथोपन्यस्य पञ्चप्रतिपन्नतो विचार्यावधारणम् ।
सर्वार्थव्याख्यातजानि कानिचिदेवानेक-धातु-
जान्यपीति मन्त्राणामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्यं
शास्त्रारम्भप्रयोजनद्वारेणार्थवत्तावधारणम् ।
पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञानबोधवलयमिन्द्र-
नाय आदिमध्यान्तानेकदेवतलिङ्गसङ्कटेषु मन्त्रेषु
यात्रिकपरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञा ।
अर्थसंग्रहः । अनर्थभावधारणम् । वेदवेदाङ्ग-
शब्दः । सप्रयोजननिश्चयसमान्नायविरचनम् ।
प्रकरव्ययविभागेन नैषद्युक्तप्रधानदेवताभि-
धानप्रविभागलक्ष्यम् । निश्चयनलक्ष्यद्वारेण
शब्दवृत्तिविषयोपदेशः । अर्थप्राधान्यात् लोपो-
पधाविकारवर्णलोपविपर्ययोपदेशेन सामर्थ्योप-
प्रदर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोप-
विपर्ययाद्यन्तवर्णोपधाविकारवर्णोपधाविकार-
चिन्ता । अन्तस्थान्तर्हान्तिनिमित्तेन सम्युसार्या-
सम्युसार्योभयप्रकृतित्वात्तुनिश्चयनोपदेशः । भा-
विकप्रायोवृत्तिभ्यो नैगमशब्दार्थप्रसिद्धिः । नैग-
मप्रायोवृत्तिभ्यो भाविकशब्दार्थप्रसिद्धिः । देश-
व्यवस्थया शब्दरूपव्यपदेशः । तद्विषयसमासनाम-
निश्चयनलक्ष्यम् । शिष्यलक्ष्यम् । विशेष्य
व्याख्या तत्त्वपर्यायमेदसङ्गासन्दिग्धोदाहरणा-
निश्चयनव्यवस्थया नामाख्यातोपसर्गनिपातानां
विभागेन नैषद्युक्तप्रकारवाच्यमङ्गम् । अने-

निरुक्तयो

कार्यावगतसंस्कारानुक्रममङ्गम् । परोक्षज्ञता-
ध्यात्मिकमङ्गलक्ष्यम् । सुखाशीः श्रमपथाभि-
प्रायाभिख्यापरिदेवनानिन्दाप्रशंसादिभिर्मन्ता-
भिश्चिन्तितुपदेशः । निदानपरिज्ञानव्याख्या-
पनायानादिदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेश-
प्रकृतिभूमत्वम् । इतरेतरजन्मत्वम् । स्थानव्य-
भेदतः तिष्ठन्नामेकैकस्या माहाभाग्यज्ञतोऽनेक
नामधेयप्रतिलम्बः । पृथगभिधानन्तुपत्तिसम्ब-
न्धाद्वा । देवतानामाकारचिन्तनम् । भक्तिसाह-
चर्यसंस्कारकर्मलक्ष्यभाह्वविर्भाह्वयज्जनभाह्वानि ।
पृथिव्यन्तरिक्षदुःस्थानदेवतानामभिधेयाभिधान-
शुत्पत्तिप्राधान्यशुद्धाहरणम् । तन्निश्चयन-
विचारोपपत्त्यवधारणानुक्रमेण व्याख्याय देवत-
प्रकरवर्णनार्थः । विद्यापारप्राप्त्युपायोपदेशः ।
मन्त्रार्थनिश्चयनद्वारेण देवताभिधाननिश्चयनफलं
देवताताज्ञायम् । इत्येव समासतो निरुक्त-
शास्त्रचिन्ताविषयः ॥”

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च इत्यादिना निश्चये-
नोक्तं निरुक्तम् ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पदभङ्गनम् । यथा,—

“प्रस्तावस्तु प्रकरयं निरुक्तं पदभङ्गनम् ॥”
इति शैमचन्द्रः ॥

कथिते, चि । यथा । “निरुक्ता प्रकृतिर्देवा ।”
इति जगदीशः ॥

निरुक्तः, चि, (नि + रुध + क्तः ।) संरुद्धः । रोध-
विश्रुष्टः । इति अनिरुद्धशब्दटीकायां भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । १६ । १५ ।

“मया निरुद्धः पापात्मा पतितोऽहं नृधे पुनः ॥”)
निरुद्धप्रक(का)शः, पुं, मेदृजातस्तुमरोगविशेषः ।
तल्लक्ष्यमाह ।

“वातोपखट्टं मेद्रे तु चर्म संश्रयते मक्षिम् ।
मखिचर्मोपनहश्च नृजस्रोतो रगह्वि च ॥
निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्त्रधारमवेदनम् ।
नृजं प्रवर्तते जन्तोर्भिविद्विभ्रियते न च ॥
निरुद्धप्रकशं विख्यात् सर्वजं वातसम्भवम् ।
निरुद्धप्रकाश इत्यस्य स्थाने निरुद्धप्रकशपद-
माधत्वात् ॥”

अथ तस्य चिकित्सा ।
“निरुद्धप्रकशे नाडीं लौहीसुभयतोसुखीम् ।
दारवीं वा जतुज्जतां घृताक्तां संप्रवेशयेत् ॥
परिविष्टेहृसां मर्णा शिशुमारवराहयोः ।
चक्रतेजं तथा योष्यं वातत्रयसंयुतम् ॥
अज्ञानं स्थूलतरां सन्नक् नाडीं गर्भं प्रवेशयेत् ।
स्रोतो विवर्द्धयेदेव क्षिग्धमन्नश्च भोजयेत् ॥
भिन्ना वा सेवनीं सुहा सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

निरुक्तयोगः, चि, (निर्गन्ति उद्योगो यस्य ।)
निरुक्तमः । उद्योगाभावविश्रुष्टः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । २६ ।

“निःसत्त्वा लोमुपा राजन् ! निरुक्तयोगागत-
जपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्या बभूवुर्देवदानवाः ॥”)

निरुहः

निरुपद्रवः, त्रि, (निर्गत उपद्रवो यस्मादिति ।)
उत्पातरहितः । यथा, —
“जायन्ते सर्वशस्त्रानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा विक्रमे च शुभं वदेत् ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

निरुपमः, त्रि, (निर्गता उपमा सादृश्यं यस्मात् ।)
उपमारहितः । अशुपमः । यथा, —
“गौडं राष्ट्रमशुपमं निरुपमा तत्रापि राष्ट्रं
पुरै ।”
इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥

निरुपेक्षः, त्रि, (निर्गता उपेक्षा यस्मात् ।) यदा
निर्गति उपेक्षा यस्य सः । अशुपेक्षः ।
उपेक्षामूयः ॥

निरुद्धः, पुं, (नि + रुह + क्तः ।) निरुद्धलक्ष-
णाकः शब्दः । यथा, — “पूर्वस्वामिसम्पत्त्वाधीनं
तत्त्वान्नुपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरुद्धो
दायशब्दः ।” इति दायभागः ॥

निरुद्धलक्षणा, स्त्री, (निरुद्ध लक्षणा ।) शक्ति-
तुल्यलक्षणा । यथा,
“निरुद्धलक्षणाः काश्चित् काश्चिन्नैव लक्ष्यकृतः ॥”
इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

निरुद्धा, स्त्री, (निरुद्ध + स्त्रियां टाप् ।) लक्षणा-
विशेषः । यथा, “काश्चित् लक्षणावच्छेदकौ-
भूततत्त्वद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा ।
यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्याशुभाव-
कत्वादरुण्यादिपदस्य ।” इति शब्दशक्तिप्रका-
शिका ॥

निरुपणं, स्त्री, (नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।)
आलोकः । विचारः । निदर्शनम् । इति मेदिनी ।
श्ले, ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । १२ ।
“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
देवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तेषु निरुपणैः ॥”
निरुपयतीति । नि + रूप + णिच् + ल्युट् ।
निरुपणे, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६६ ।
“एते देवा सहेज्ज्ये मासुपागम्य दुःखिताः ।
तद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननक्तं निरुपणाः ॥
याचन्तेऽहर्निशं संस्थां यथावद्विखण्डिताम् ॥”
निरुपितः, त्रि, (नि + रूप + णिच् + क्तः ।)
कृतनिरुपणः । नियुक्तः । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा, श्रीभागवते । १ । ५ । २३ ।
“निरुपितो बालक एव योमिनां
सुश्रूषणे प्राट्षि निर्विविचिताम् ॥”
निरुहः, पुं, (निरु + ऊह मूय् + चच् ।) वस्ति-
भेदः । यथा, —
“वस्तिर्द्विधाशुवासाख्यो निरुहश्चेतिसंज्ञितः ।
यः स्नेहेर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।
कषायक्षीरतैलेयौ निरुहः स निम्नतः ॥”
इति सारकौस्तुभे ॥
अथ निरुहवस्तिकर्मविधिः ।
आत्रेय उवाच ।
“चतुरङ्गलां वैशुमयीं नाङ्गीं प्रतिकक्षयं कृत्वा
तथा वस्तिप्रतिकर्मं कुर्यात् ॥

निर्घृतिः

नातिचोष्णं च काले च न श्रुति नच भोजिते ।
न निद्रादौ न नृत्तार्त्ते विद्यार्त्ते नच वेदभाक् ॥
वस्तिकर्मनिरुहश्च कारयेत्तं निरुहश्च ।
आदौ नृत्तविद्योत्सर्गं कृत्वा गुहं प्रच्छाद्य
नातिश्रियिजश्रय्यायां प्राययित्वा वामाङ्गे वाम-
भाद्रं दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य नङ्गो-
परि संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वाङ्गुलमात्रं नाङ्गीं
सुधीः सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैः वस्तिं
निष्पीय द्विपत्रपरिमिततैलेन निरुहं कुर्यात् ।
निरुहानन्तरं शूनैः शूनैरुत्तानं प्राययित्वाङ्गी-
लक्ष्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्चवारानुं
स्विकपिङ्गानुं चोटयेत् । ततः स्वयं कृत्वा
चक्षेनाप्यामाश्रयं मजस्थानं बोधयति । वक्षु-
दरवातानुं दोषानुं निवारयति । पङ्कितानुं
वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्मं च विदुः ।” इति
हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥
“नरो विरिक्तसु निरुहदानं
विवर्णयेत् सप्रदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो विरेकीय निरुहदानं
तद्व्यास्य मूर्ध्नं विरुधेच्छरीरम् ॥”
“विश्वकृषितं दोषचयं निरुह्य
सर्वानुं विकारानुं शमयेन्निरुहः ।
देहे निरुहेय विशुद्धमार्गे
सन्नेहनं वर्णवलयप्रदम् ॥”
इति सिद्धिस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“ससैन्धवक्षीद्रयुतः सतैलो
देयो निरुद्धो बलवर्णकारी ।
आनाहपान्शामययोनिदोषानुं
शुक्लाशुदावर्णवलयश्च हन्यात् ॥
यद्ग्राहकनृत्ताष्टपत्नीनं सिद्धं
पयः शताङ्गाफलपिप्लवीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधुवातरक्तः
वैश्वर्यवीसर्पहितो निरुहः ॥”
इति सिद्धिस्थाने तृतीयोऽध्याये चरकेयोक्तम् ॥
ऊहमूयः । निश्चितम् । इति मेदिनी । हे,
१८ ॥ नियहः । तर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
निर्घृतिः, स्त्री, (निर्जयता ऋतिर्घृणा अशुभं वा
यत्र ।) अलक्ष्मीः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७७ । ६ ।
“अरुणुदं पदयं तीक्ष्णवाचं
वाक्कण्ठकेर्वितुदन्तं मशुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
सुखे निवर्द्धा निर्घृतिं वदन्तम् ॥”)
अस्या उपाख्यानं यथा, —
“समुद्रमथनादयानि रत्नान्यायुः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठश्च कौस्तुभं तेषु विद्यमे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीरकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्थमात्मनः ।
तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीकं चक्रप्राणिनम् ॥
लक्ष्मीरवाच ।
असंख्यं कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मान्ममायजामेतामलक्ष्मीं मधुखदम् ॥
विवाहोदह मां पश्चादेव धर्मैः सनातनः ।

निर्घृतिः

तस्मान्ममेवतिक्रामं न कुर्या मधुखदम् ॥
कृत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकमावतः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आमवाक्त्वाहुरोधि न तामलक्ष्मीं हरी किल ।
खूलोर्धो मूकवदनां विरुपां विश्वतीं तशुम् ।
सर्वदारक्तनयनां कृत्वापिङ्गशिरोरुहाम् ।
स मुनिर्विष्णुवाक्त्वात्तामङ्गीलक्ष्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिवमायुक्तमानधामास धर्मेवित् ॥
होमधूपसुगन्धांजं वेदेषोषिण वादितम् ।
आश्रमं तं विजोक्त्वाच व्यथिता वामवीरिदम्
ज्येष्ठोवाच ।
नहि वासाङ्गुलीयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां भुवम्
उद्दालक उवाच ।
कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत् तद्वदस्व माम्
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्वस्तिप्रतिधीनाश्च पूजनम् ।
यश्चदानादिकं यत्र नैव तत्र वसास्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसास्यहम् ॥
दानश्रीचै न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मेम ॥
शुद्धसम्पन्नविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भावयं यत्र तत्र सन्ध्यावसास्यहम् ॥
कृत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा विषयवदनेऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ।
उद्दालक उवाच ।
अन्धत्यदृक्कन्धेरेऽस्मिन्नलक्ष्मि अन्धतां चरम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायान्यहं पुनः ।
कृत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीचन्ती चिरं तत्र यदा तं न दर्शय वा ।
तदा वरौह कर्ण्यं भर्तृव्यागेन दुःखिता ।
तत्तस्याः क्रुद्धितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽग्रकोत् ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुसुहृद्यमानवा ।
लक्ष्मीरवाच ।
स्वामिन्मङ्गलिनी ज्येष्ठा स्वामिन्यागेन दुःखिता ।
तामाम्नासयितुं याहि कृपालो ! यदहं प्रिया ।
कृत उवाच ।
लक्ष्मी स ह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः
आम्नासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्कमयाजयीत् ।
विष्णुरवाच ।
अन्धत्यदृक्कमासाद्य सदालक्ष्मीः स्थिरा भव ।
ममांश्रवसन्धो ज्येष्ठ आवासस्ते मया कृतः ।
मन्द्वारे सदा नूनं लक्ष्मीरन्नागमिष्यति ।
असुश्रोऽसौ भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल ।
प्रत्यन्धमर्षयिष्यन्ति तां ज्येष्ठां यद्वधमिदम् ॥
तेज्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठन्नामया ॥
इति पाण्डोत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥

निरोधः

(पापदेवता । यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । १ ।
 • “दूतो निर्द्धत्वा इदमाजगाम ।”
 “निर्द्धत्वाः पापदेवताया दूतोऽनुचरः ।” इति
 तद्गाथी सायनः ॥)
 ऋतिः, चि, (निर्गता ऋतिरनुभं यस्मात् ।)
 निरुपद्रवः । इति धरणिः ॥ दिक्पालविशेषे,
 पुं । इति मेदिनी । ते, ११६ ॥ स तु नैर्द्धत-
 कोद्याधिपतिः । तस्य विवरणं यथा,—
 “पूर्वस्थानु सुकान्तस्य रक्षकूटाद्यो गिरिः ।
 यत्रास्ते सततं देवो निर्द्धती राक्षसेश्वरः ॥
 खड्गहस्तो महाकायो वामे चर्मधरस्तथा ।
 जटाजूटसमायुक्तः प्रांसुलक्षणाचलोपमः ॥
 दिभुजः लक्षवस्त्रस्तु गर्भोपरिसंस्थितः ।
 प्राप्नोपान्तौ विन्दुसर्गसहितौ वादिरेव च ॥
 नैर्द्धत्वं कथितं बीजं तेन तं परिपूजयेत् ।
 रक्षकूटं समावह्य निर्द्धतिं राक्षसेश्वरम् ॥
 यः पूजयेद्विधानेन चण्डिकां राक्षसेश्वरीम् ।
 न तस्य राक्षसेभ्योऽस्ति भयं वापि कदाचन ॥
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेतासा गणनायकाः ।
 तं दृष्ट्वा पुत्रवं राजन् ! सर्वदेव प्रविभ्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
 (राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । २४ ।
 “वेत्या हि निर्द्धतीनां वज्रहस्तपरिवृतम् ॥”
 ऋतुः । यथा, भागवते । १ । १६ । ४ ।
 “स चिन्तयन्नित्यमथाश्रयोदयथा
 सुनेः सुतोक्तो निर्द्धतिस्तच्चकाशः ॥”)
 ऋथः, पुं, (निरन्तरं ऋच्छतीति । निर + ऋ
 गतौ + “अर्त्तेनिरि ।” उणां २ । ८ । इति
 षक् ।) सामवेदः । इत्युणादिकोषः । २ । १०८ ॥
 (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १४ ।
 “किमस्मभ्यं जातवेदो दृषीषि
 श्रोत्रवाचसि निर्द्धयं सचन्ताम् ॥”
 “श्रोत्रवाचोऽनुचवाचो राक्षसास्ते तव निर्द्ध-
 यम् । निःपूर्वोऽसिर्द्धिसायां वर्षते । निर्द्धयं
 निःश्रेय्यात्तिर्द्धिसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥” इति
 तद्गाथी सायनः ॥)
 निरोद्धयं, चि, (नि + रुध + तथ्य ।) रक्षणीयम् ।
 (यथा, महाभारते । १२ । ८६ । १५ ।
 “आश्रयाक्षोपदानाश्च प्रभूतसज्जितकाराः ।
 निरोद्धवाः सदा राज्ञा चीरिणश्च मञ्जीरुहाः ॥”)
 निरोधः, पुं, (नि + रुध + घञ् ।) नाशः । (यथा,
 हरिवंशे । २ । ५४ ।
 “उत्पत्तिश्च निरोधश्च निधं भूतेषु पार्थिव !
 ऋकयोऽत्र न सुहृन्नि विद्वांसश्चैव ये नराः ॥”)
 रोधः । इति मेदिनी । श्रे, ३२ ॥ (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । २ । १६७ ।
 “निरोधाश्चेतसोऽद्यादि निरुहान्याखिलापि ।
 आच्छादिते वरी मेघैराच्छन्ताः स्युर्गभक्षयः ॥”)
 नियहः । इति शैमचन्द्रः । ६ । १४४ ॥ (यथा,
 मनुः । ६ । ६० ।
 “इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषद्वेषश्च ।
 अहिंसया च भूतानामन्वतलाय कथ्यते ॥”)

निर्गन्धः

निर्गन्धः, पुं, (निरन्तरं गन्धश्चेति । निर + गन्ध +
 “अन्धश्चापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥” इति
 ङः ।) देशः । इति शैमचन्द्रः । ४ । १३ ॥
 निर्गन्धः, चि, निःश्रेयश्च गतः । बहिःप्राप्तः । यथा,
 मार्कण्डेये । ८२ । १० ।
 “निर्गन्धं सुमहत्तेजसाश्चैवं समगच्छत ॥”
 निर्गन्धं, चि, (निर्गन्धं गन्धो यत् ।) गन्ध-
 मूर्त्यम् । यथा, चाणक्ये । ७ ।
 “रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंसुकाः ॥”
 निर्गन्धनं, स्त्री, (निर + गन्ध अर्द्धने + भावे ष्युट् ।)
 निर्गन्धनम् । मारणम् । इत्यमरटीकायां सामी ।
 निर्गन्धपुष्पी, स्त्री, (निर्गन्धं गन्धमूर्त्यं पुष्पं यस्याः ।
 ङीष् ।) शास्त्रलिङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शास्त्रलिङ्गस्यैव विवृतिर्ज्ञातया ॥)
 निर्गन्धः, पुं, (निर्गन्ता गुणा यस्मात् ।) सत्त्वजन-
 स्तमोगुणातीतः । परमेश्वरः । यथा,—
 “साकारश्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम् ।
 सर्वधारश्च सर्वेश्च खेच्छाकूपं नमान्यहम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे १३ अध्यायः ॥
 “गुण्यन्निर्गुणो महान् ॥” इति महाभारते । ११ ।
 १४६ । १०३ ॥ विद्यादिमूले, चि । यथा,—
 “सगुणो निर्गुणो वापि सहायो बलवत्तरः ।
 तुषेणापि परिभ्रष्टस्तुलो नाङ्कुरायते ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 (च्यारहिते । यथा, निर्गुणं धनुः ॥)
 निर्गुण्ठी, स्त्री, (निर्गन्ता गुण्डात् गुण्डनात् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) निर्गुण्ठी । इत्यमर-
 टीकायां मधुः । २ । ४ । ६८ ॥
 निर्गुण्ठी, स्त्री, (निर्गन्तं गुणं वेष्टनं यस्याः । ङीष् ।)
 नीलशेषालिका । तत्पर्यायः । शेषालिका २
 शेषाली ३ नीलिका ४ मलिका ५ सुवहा ६
 रजनीहासा ७ निशुप्रुष्यिका ८ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ वृक्षविशेषः । निरिन्ध्या इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । सिन्दुकः २ सिन्दुवारः ३ इन्द्र-
 सुरिषः ४ इन्द्राणिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६८ । सिन्दुकः ६ सिन्दुवारः ७ इन्द्रसुरिषः ८
 निर्गुण्ठी ९ । इति भरतः ॥ इन्द्राणी १० । इति
 चाङ्गः ॥ पौलोमी ११ प्रकाशी १२ कास-
 नाशिनी १३ । इति रत्नकोषः ॥ विसुन्धकः १४
 सिन्धुकम् १५ सुरसः १६ सिन्धुवारितः १७
 सुरवा १८ सिन्धुवारकः १९ । इति च शब्द-
 रत्नावली ॥ करहाटः । इति विश्वः । ङं, ३६ ॥
 निर्गुणः, पुं, (निर्निश्चयेन गुण्यते संव्रियते आत्मा
 अन्नेति । निर + गुण + अधिकरणे क्तः ।) वृक्ष-
 कोटरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (संवृते, चि ॥)
 निर्गन्धः, पुं, (यन्त्रेभ्यः श्रुत्यादिनियमेभ्यो
 निर्गतः ।) नयकः । निखः । कालिप्रः । इति
 मेदिनी । ये, २० ॥ सुनिः । इति शैमचन्द्रः ॥
 १ । ७६ ॥ द्युतकारः । इति जटाधरः ॥ चि,
 यन्त्रेभ्यो निर्गतः । निरुत्तच्छ्रुत्ययन्त्रिः । यथा,
 भागवते । १ । ७ । १० ।

निर्घातः

“आत्माराभाश्च सुनयो निर्घन्त्या अप्युत्क्रमे ॥”
 (“निर्घन्त्याः यन्त्रेभ्यो निर्गताः । तदुक्तं गीतासु ।
 ‘यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्वन्तितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्घन्तं शीतलस्य श्रुतस्य च ॥’
 इति । “यदा यन्त्रिरेव यन्त्रः निरुत्तः क्रोधा-
 द्द्वाररूपो यन्त्रिर्वेषां ते निरुत्तच्छ्रुत्ययन्त्रय
 इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां सामी ॥)
 निर्घन्त्यकः, पुं, (निर्घन्त्य एव । स्वार्थे क्त् ।)
 क्षपणः । निष्कलः । अपरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥
 के, १६५ ॥
 निर्घन्त्यनं, स्त्री, (निर + घपि कौटिल्ये + भावे
 ष्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥
 निर्घन्त्यकः, पुं, (निर्गतो यन्त्रिर्द्वययन्त्रियस्य ।
 कप् ।) क्षपणः । निरुत्तं शीते च चि । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 निर्घटं, स्त्री, बहुमाशुषसङ्कीर्णहृत्म् । इति हारा-
 वली । ७० ॥ करमूषहृत्म् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ घटमूषश्च । (निर्गतो घटो यस्मादिति
 चिन्धे । घटमूषदेश्चौ, चि ॥)
 निर्घट्टः, पुं, (निर + घट्ट दीप्तौ + घञ् ।) निर्घ-
 ट्टनम् । निघट्टः । गणसंज्ञकः । यस्यानां कृत्तौति
 ख्यातः । यथा,—
 “धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधारीन्
 विश्वप्रकाशमरकोषमशेषराजान् ।
 आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्
 प्रत्याभिधानगणसंज्ञह एव ष्टटः ॥
 निर्घट्टलक्षणपरीक्षणनिर्घयेन
 नानाविधैवधविचारपरायणो यः ।
 सोऽधीत्य यत् सकलमेनमवेति सर्वं
 तस्मादयं जगति भाति निघट्टराजः ॥”
 इति राजनिर्घट्टः ॥
 निर्घातः, पुं, (निर + घ्न + घञ् ।) वायुभिहत-
 वायुप्रपतनजन्मशब्दविशेषः । यथा,—
 “वायुनाभिहते वायौ गगनाच्च पतत्यधः ।
 प्रच्छच्छोरनिर्घातो निर्घात इति कथ्यते ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 अपि च ।
 “यदान्तरीये बलवान् मारुतो मरुताहतः ।
 पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥”
 इति ज्योतिषम् ॥
 (एतस्य लक्षणादिकं यथा, दृष्टव्यं चिन्तायां
 ३६ अध्याये ।
 “पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समा-
 पतति ।
 भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहग-
 वतः ॥
 अर्कोदयेऽधिकरश्मिच्छृपघनिषोधाङ्गना-
 वकिगवेष्टाः ।
 आप्रहरांशेऽजाविकसुपहन्त्याच्छ्रुपौरीष ॥
 आमथ्याङ्गात्राचोपसेविनो नाङ्गनांश्च प्रीङ्-
 यति ।
 वैश्वजलहाङ्गुतीये चौरान् प्रहरे चतुर्थे च ॥

अलं याते नीचान् प्रथमे यामे निहन्ति
 प्रस्थानि ।
 रात्रौ द्वितीययामे पिशाचसङ्गाभिपीडयति ॥
 तुरगकरिणकृतौये विनिहन्त्याद्याधिनश्चतुर्थे
 च ।
 भैरवजर्जरशब्दे याति यतस्तां दिशं हन्ति ॥”
 निर्घोषः, पुं, (निर् + घुष शब्दे + घञ् ।) शब्द-
 मात्रम् । इत्यमरः । १ । ६ । २३ ॥ (यथा,
 रघुः । १ । ३६ ।
 “स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ॥”
 निर्नाम्नि घोषो यचेति । शब्दशून्ये, त्रि । यथा,
 महाभारते । १७ । १६ । ३६ ।
 “संनियम्येन्निययामं निर्घोषे निर्जने वने ।
 कायमभ्यन्तरं कृतकमेवायः परिचिन्तयेत् ॥”
 निर्जनः, त्रि, (निर्गतो जनो यस्मात् ।) जन-
 शून्यस्थानादिः । विजनः इति विविक्तादिशब्द-
 टीकायां चारसुन्दरी ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । २ । ६ । ५६ ।
 “एकस्मिन् समये पाण्डुर्मात्रीं दृष्ट्वापि निर्जने ।
 आश्रमे चातिकामार्तो जग्राहागतवैश्रवः ॥”
 निर्जरः, पुं, (जराया निष्क्रान्तः । निराद्यः
 क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः ।) देवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । ५ । ८ । १८ ।
 “विश्वानु निर्जराः सर्वे कुशलं कथयन्तु वः ॥”
 जरारहिते, त्रि । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
 सुघायाम्, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्जरसर्वपः, पुं, (निर्जरप्रियः सर्वपः । प्राक-
 पार्थिववत् समासः ।) देवसर्वपट्टचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 निर्जरा, स्त्री, (निर्जर + टाप् ।) गुडूची । ताल-
 पत्रा । इति मेदिनी । २, १७३ ॥
 निर्जलः, त्रि, (निर्गतं जलं यस्मात् ।) जलशून्य-
 देशादिः । इति मरुशब्दटीकायां भरतः । २ ।
 १ । ५ ॥ यदुक्तम् ।
 “सम्प्राप्ता दशमध्वजाद्यगतिना संमूर्च्छिता
 निर्जले
 तुर्थद्वादशवह्नितीयमतिमन्त्रेकादशाभक्तनी ।
 सा वष्टी वृषपञ्चमस्य नवमधूः सप्तमीवर्जिता
 प्राप्नोत्यष्टमवेदनां प्रथमं च तस्यास्तृतीयो भव ॥”
 इति वज्रालसेनः ॥
 निर्जलेकादशी, स्त्री, (निर्जला एकादशी ।)
 ज्येष्ठमासौयशुक्लेकादशी । यथा, पाद्मे ।
 श्रीभीमसेन उवाच ।
 “पितामह ! ह्यशक्तोऽहस्तपवासे करोमि किम् ।
 अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो ! ॥
 श्रीश्यास उवाच ।
 वृषस्ये मिथुनस्योऽर्के शुक्ला स्त्रिकादशी हि या ।
 ज्येष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जिता ॥
 ज्ञाने चाचमने चैव वर्जयित्वा दकं बुधः ।
 उपयुञ्जीत नैवान्यद्व्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् ॥
 उद्यादुदयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः ।

अप्रयत्नाद्वाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 ततः प्रभाते विमले द्वादशां ज्ञानमाचरेत् ।
 जलं सुवर्णं दद्यात् तु द्विजातिभ्यो यथाविधि ॥
 शुञ्जीत कृतज्ञत्वस्तु ब्राह्मणेः सहितो वशी ।
 एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन ! श्रेयस्य तत् ॥
 संवत्सरस्य या मध्ये एकादशी भवति हि ।
 तासां फलमवाप्नोति पुत्र ! मे नाम संशयः ॥
 इति मां केशवः प्राह शङ्खचक्रगदाधरः ॥”
 किञ्च ।
 “धनधान्यवद्वा पुण्या पुत्रभाग्यसुखप्रदा ।
 उपोषिता नरथात्र ! इति सर्वं ब्रवीमि ते ॥
 यमदूता महाकायाः कराणाः कामरूपिणः ।
 दृक्पाशधरा रौद्रा नोपसर्पन्ति तं नरम् ॥
 पीताम्बरधराः शङ्खचक्रहस्ता मनोजवाः ।
 अन्नकाये नयन्तेनं वैष्णवा वैष्णवीं पुरीम् ॥”
 किञ्च ।
 “तोयस्य नियमं यस्तु कुरुते वैष्णवोत्तमः ।
 पलकोटिसुवर्णस्य यामे यामे स पुण्यभाक् ॥
 ज्ञानं दानं जपं होमं यदस्यां कुरुते नरः ।
 तत् सर्वं चाचार्यं प्राप्तमेतत् कृत्वा भावितम् ॥
 किंवापरेण धर्मैव निर्जलेकादशीं वृष ! ।
 उपोष्य सन्त्यग्विधिना वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥”
 किञ्च ।
 “येऽकृता भीमसेनैवा निर्जलेकादशी शुभा ।
 खकुलं तारितं सर्वं कुलातीतं तथा शतम् ॥
 आत्मना सह तैर्गीतं वासुदेवस्य मन्दिरे ॥”
 किञ्च ।
 “आत्मज्ञोऽहः कृतस्तस्तु येरेषा नस्तुपोषिता ।
 पापात्मनो दुराचारा दुष्टास्ते नात्र संशयः ॥”
 किञ्च ।
 “यस्मिन् श्रेयसाङ्गत्वा यथापि परिकीर्तयेत् ।
 उभौ तौ स्वर्गमाप्नौ हि नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥”
 अथ निर्जलव्रतविधिः । यथा,—
 “यथाप्रागुल्लिखितं कृत्वा सङ्कल्पनियमं व्रते ।
 जलमादाय यज्ञीयान्मन्त्रेणानेन वैष्णवः ॥
 एकादश्यां निराहारो वर्जयिष्यामि वै जलम् ।
 केशवप्रीत्यनार्थाय अत्यन्तदमनेन च ॥” इति ॥
 “वर्जयेच्चाम्बुहोरात्रं विना चाचमनार्थकम् ।
 विना च प्राशनं पादोदकस्यात्यन्तपावनम् ॥
 एकादश्यां निशायान्तु नित्यपूर्णां विधाय हि ।
 जैमीं वैविक्रमीं स्नानं चापयेत् पयव्यादिभिः ॥
 वस्त्रादिकं समर्प्याथाभ्यर्च्य गन्धादिभिश्च ताम् ।
 प्रशम्य जागरं कुर्व्यात् तद्ये नर्तनादिना ॥
 प्रातःस्नानादि निर्जल्य तं त्रिविक्रममर्चयेत् ।
 शक्यान्बुक्कम्भान् विप्रेभ्यो दद्यात् गन्धाद्यल-
 कृतान् ॥”
 तत्र मन्त्रः ।
 “देवदेव हृषीकेश संसारार्थवतारक ! ।
 जलकुम्भप्रदनेन यास्यामि परमाङ्गतिमिति ॥
 दद्यात् कनकं ह्यत्र वस्त्रयुग्ममुपावह्यै ।
 अक्षपात्राणि दिशानि विभवे सति वैष्णवः ॥

शक्या विप्रान् भोजयित्वा पीत्वा म्नाह्वरा-
 ज्यम्
 स्वयं वानीय मौनी वन् शुञ्जीत सह वन्मुनिः
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः
 निर्भितः, त्रि, (निर् + त्रि जये + क्तः ।) प्रा
 पराजयः । तत्पर्यायः । पराजितः २ पा
 भूतः ३ विजितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्न
 वली ॥ वशीकृतः । यथा,—
 “ध्यायतश्चरन्नाभोर्णं भावनिर्जितचित्तया ।
 इति श्रीभागवते । १ । ६ । अध्यायटीकायां स्नातो
 निर्जितेन्द्रिययामः, त्रि, (निर्जितः पराजि
 रन्त्रिययाम इन्द्रियसम्बन्धो येन ।) यतिः । १
 मरः । २ । ७ । ४४ ॥
 निर्जीवः, त्रि, (निर्गतो जीवो जीवात्मा यस्मात्
 जीवात्तरहितः । प्राक्शून्यः । यथा,—
 “चित्ता चिन्ता द्वयोर्मध्ये चिन्ता एव गरीयसी
 चित्ता दहति निर्जीवं चिन्ता दहति जीवितम् ।
 इति प्राचः ।
 निर्भरः, पुं, (निर्भूयाति जीर्णो भवति उच
 स्थानपतनादिति । निर् + भू + अच् ।) पर्वता
 वतीर्जलप्रवाहः । इति भरतः ॥ इति
 अन्यथा वा गिरौ जलप्रवाहः । इति मधुः ।
 पर्वतादेगेन पतन्जलं भूरा इति स्नातम् ।
 इति कौकटः ॥ तत्पर्यायः । भरतः २ । इत्य
 मरः । २ । ३ । ५ ॥ निर्भरी ३ । इति शब्दरत्न-
 वली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ८ ।
 “सरितो निर्भरीश्चैव ददर्शाङ्गुतदर्शनान् ॥”
 तज्जलगुणाः । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । दीपन-
 त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 (यथा च ।
 “श्लेससाशुसवहारि प्रवाहे निर्भरी भरतः ।
 स तु प्रसवव्यापि तत्रत्यं नैर्भरं जलम् ।
 नैर्भरं रुचिहृत्नीरं कफञ्च दीपनं लघु ।
 मधुरं कटुपाकञ्च वातं स्यादितिपित्तलम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 रुच्यं चोटकः । तुषानकः । इति मेदिनी । २, १७४
 निर्भरी, स्त्री, (निर्भूयाति उचस्थानपातात्
 जीर्णो भवतीति । निर् + भू + अच् । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ।) निर्भरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेनादयस्या इति । अच् ।
 ङीष् ।) नदी । यथा,—
 “जटाकटाहसम्भ्रमधमत्रिलम्बनिर्भरी-
 विलोमवीचिवक्त्रवीरिराजमानन्दं नि ।
 धगङ्गाङ्गाङ्गज्ज्वलज्जलाटपङ्कपावके
 किशोरचन्द्रशेखरे इतिः प्रतिशब्दं मम ॥”
 इति रावणस्तत्रशिवस्तोत्रम् ।
 निर्भरी, [न्] पुं, (निर्भरीऽख्यस्येति । निर्भर
 + इनिः ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 निर्भरिणी, स्त्री, (निर्भर उत्पत्तिकारणत्वेना-
 दयस्या इति । इनिः । ङीष् ।) नदी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 १७ । ७ ।

निर्णयः

“योऽपि तां वीक्ष्य चावच्छेदनिर्भरिणीं वृषः ।
 वनं प्राप परिवृष्टं वृषाक्रान्तो तुम्हर्षे तत् ॥”
 निर्णयः, पुं, (निर्णयनमिति, निर् + नी + “एरच्” ।
 ३ । ३ । ५६ । इति भाषे अच् ।) अवधार-
 णम् । तत्पर्यायः । निर्णयः २ । इत्यमरः ।
 १ । ५ । ३ ॥ निर्णयनम् ३ निर्णयः ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५ ।
 “य तादुवाच धर्मात्मा मङ्गलान् मानवो भृगुः ।
 अस्मिन्मन्त्रे ऋषुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥”)
 विचारः । तत्पर्यायः । तर्कः २ गुह्या ३ चर्चा ४ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । विरोधपरिहारः । इति
 मितान्तरा । चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतशेषपादः ।
 प्रयत्ना इति आरवीयभाषा । चिकी इति
 इङ्गरेजीयभाषा । तद्विवरणं यथा । “अथ
 निर्णयः । तत्र नारदः ।
 ‘यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
 भवेत् ।
 अन्यथावादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ।
 स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
 क्रियावचनोऽप्यर्हेत परं सभावधारणम् ।
 संश्लेषधृतः पश्चात् राज्ञा शास्यः स शास्यतः ।
 यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
 ज्ञयम् । साक्षिलिखितसुक्तिप्रपथानां मध्ये-
 श्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यप्रति-
 पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति
 प्रकृतयम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनेवाङ्गीकृत-
 स्वपराजयः । स्वचर्यावसितः कर्मस्वैद्वैवश्या-
 दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावचनः
 साक्षादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरम् ।
 सभावधारणं सभासदां मिलितानामयं परा-
 जितः इति निर्णयं अर्हेत । स ब्राह्मविधिना
 शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह इहकतिः ।
 ‘प्रतिज्ञाभावनादादौ प्राक् विवाकादिपूजनात् ।
 जयपक्षस्य चादानात् जयी कीर्तिं विगच्छति ॥’
 जयपक्षस्य लेखनप्रकारमाह स एव ।
 ‘यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।
 क्रियावधारणोपेतं जयपक्षेऽखिलं लिखेत् ॥
 पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा वृषः ।
 प्रदद्यात्प्रथिने भ्रमं जयपक्षं तदुच्यते ॥’
 कात्यायनः ।
 ‘अर्थिप्रार्थिवाक्यानि प्रतिवाचिवचनका ।
 निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ।
 एतद्व्यवधारं लेखं यथापूर्वं निवेशयेत् ।
 समीपस्थं ये तत्र घर्म्मिशास्त्रविदक्षया ॥’
 ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्षादिकं
 निर्णवी जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
 स्थितमध्यस्थाच्च इत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरु-
 पयस्य सन्मन्त्रप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
 त्तरलेखनं इत्यन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-
 निवेधार्थम् । नहि न गृहीतमिति मिथोत्तरेण
 पराजितस्य पुनः परिशोधितं भवेति प्रत्यव-
 स्थानं सम्भवति । प्रमाणावेषेण पुनः प्रमाणा-

८८३
 निर्णयः

नरोपस्थावनिराचार्यम् । तदाह कात्यायनः ।
 ‘क्रियां वचनतीं लक्षा दुर्भकां योऽवजन्ते ।
 स जयेऽवधृते सभ्येः पुनर्ना नापुयात् क्रियाम् ॥
 निर्णयं च व्यवहारे तु प्रमाणावपलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चैत् ॥
 यथा पक्षेण धान्येण निष्कलाः प्रादुर्बो गुह्यः ।
 निर्णयतव्यवहारानां प्रमाणावपलमथा ॥’
 निर्णयोत्तरलक्षणाह मनुः ।
 ‘अर्थे त्वमन्वमानस्य कारयेन विभावितम् ।
 दापयेद्वनिकस्यार्थं दक्षवेणुश्च प्रकृतः ॥’
 अमन्वमानं अपलपनम् । कारयेन साक्षादि-
 प्रमायेन । याज्ञवल्क्यः ।
 ‘शास्त्रापाराधं देष्टव्यं कालं वचनमपि वा ।
 वयः कर्म्म च वित्तच दकं दक्षोऽपु दापयेत् ॥ * ॥
 मनुः ।
 ‘तीरितं चाशुश्रिष्टश्च यत्र क्वचन सम्भवेत् ।
 कृतं तद्वन्मते विद्यात् न तदूयो निर्वर्णयेत् ॥’
 अशुश्रिष्टं साक्षादिनिर्णयं । अतएव तीरितं
 प्राक् विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं
 पुनर्न निर्वर्णयेदित्यर्थः । यत्र तु तीरिताशुश्रिष्ट-
 योरप्यधर्मकृतत्वमन्वा पराजयी पुनर्दिगुह्य-
 दकमङ्गीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तत्र पुनर्न्यायदर्शन-
 माह नारदः ।
 ‘तीरितं चाशुश्रिष्टश्च यो मन्वेत विधर्मेतः ।
 दिगुह्यं दकमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥’
 असहिचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
 ‘असाक्षिकस्य यद्वृत्तं विमार्गेण च तीरितम् ।
 असम्मतमतेऽर्हेतं पुनर्दर्शनमर्हति ॥’
 असाक्षिकमित्यप्रमाणोपलक्षयम् ॥ * ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 ‘दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् वृषेत् तु ।
 सभ्याः सजयिनो दक्ष्या विवादाद्विगुह्यं दमम् ॥
 साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषये दर्शनं पुनः ।
 स्वचर्यावसितानां नास्ति पौनर्भयो विधिः ॥’
 साक्षिवचनेन सभावधारितेन च प्राप्तावसादानां
 दोषदर्शनं पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वथापारेण विरु-
 भावादिना प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः ॥
 इहकतिरपि ।
 ‘पलायनाशुत्तरत्वादन्यपन्नाशयेण च ।
 हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥’
 मनुः ।
 ‘बलाहत्तं बलाहुक्तं बलादा लिखितश्च यत् ।
 सर्वान् वज्रकृतानर्थानकृतान् मनुजव्रवीत् ॥’
 याज्ञवल्क्यः ।
 ‘बलोपाधिविनिर्मुक्तान् व्यवहारान्निर्वर्णयेत् ।
 क्लीनक्तमन्तरागारवहिर्यामकृतांस्तथा ॥
 मत्तोक्तपार्श्ववचनवाक्यभौतादिविधीयते ।
 असम्भवकृतश्चैव व्यवहारो न विधिति ॥’
 उपाधिश्चकमिति मूलपाधिः । उपाधिर्भवादि-
 रिति विज्ञानेश्वरः । तस्मै भौतादिविधीयतेः
 इत्युक्तवचनेनन धौनवक्तम् । बहिर्यामः बहि-
 र्दृष्टः । मत्तो मत्प्रादिना । उक्ततो वाता-

निर्णयः

दिना । अचनो दूताद्यावक्तः । अचनो वादि-
 तत्रियुक्तवृत्तिरिक्त उदाधीनः । आदिपदाद-
 खतन्महापुत्रादेर्यदकम् । तथा च नारदः ।
 ‘खतन्मोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यात्प्राप्रकृतिं गतः ।
 तदप्यज्ञतमेवाहुरखतन्महापुत्रस्य हेतुतः ॥
 कामक्रोधभिभूता ये भयवसनपीडिताः ।
 रागद्वेषपरीताश्च क्रोधात्प्रकृतिं गताः ॥
 तथा हासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
 अन्यत्र सामिखन्देशान् हासः प्रभुरात्मनः ॥
 पुत्रिय च कृतं कार्यं यत् स्यादप्यन्तः पितुः ।
 तदप्यज्ञतमेवाहुर्यासपुत्रौ च तौ समौ ॥’
 एतच्च कुटुम्भभरणातिरिक्तविययम् ।
 ‘कुटुम्भार्थेऽधधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ॥
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्यायान्न विचालयेत् ॥’
 इति मनुवचनात् ।
 कुटुम्भं वश्यं भरवीयम् । अधधीनः परतन्मः
 पुत्रदावादिः । व्यवहारमन्वादिक् । न्यायान्
 खतन्मः । न विचालयेत् अमुमन्वेतित्यर्थः । तथा
 च नारदः ।
 ‘खातन्मन्तु खतं ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुह्यवचनम् ।
 अखतन्मः प्रजाः सर्व्याः खतन्मः पृथिवीपतिः ॥
 अखतन्मः खतः शिष्य आचार्यस्य खतन्मता ।
 अखतन्मः शिष्यः सर्व्याः पुत्रा हासाः परि-
 यहाः ॥
 खतन्मस्तु तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमागतम् ।
 गभंस्तेः सद्यो ज्येष्ठः अहमाहत्तराश्विभुः ॥
 वाक् आचोऽशुश्रिष्टात्तु पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
 परतो व्यवहारश्चः खतन्म पितराहते ॥
 जीवतोर्न खतन्मः स्यात्परयापि समन्वितः ।
 तथोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
 अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥’
 परियहाः अशुजीविप्रभृतयः । तथा च इह-
 कतिः ।
 ‘पितृव्यभ्रातृपुत्रकोदासशिव्याशुजीविभिः ।
 यद्गृहीतं कुटुम्भार्थं तद्गृहीतं शतमर्हति ॥’
 कात्यायनः ।
 ‘कुटुम्भार्थमशक्तौ तु गृहीतं साधितं यथा ।
 उपपन्ननिमित्तस्य विद्यादापत्कृतस्य तत् ॥
 कन्यावेवाहिकक्षेत्रे प्रेतकार्यं च यत् कृतम् ।
 एतत् सर्वं प्रहातव्यं कुटुम्भेन कृतं प्रभोः ॥’
 प्रभोरिति कर्त्तरि वही तेन प्रभुत्वा हातव्य-
 मिति रत्नाकरः ॥ इहकतिः ।
 ‘यः सामिना नियुक्तोऽपि घनाय अयपाकने ।
 कुडीदक्षविवाचिष्ये निष्कार्यंस्तु सम्मतः ॥
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं कामाकाभयवोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा खामौ तत्र विर्यवदेत् ॥’
 सम्मतस्य सामिन इत्यर्थः ॥ इति व्यवहार-
 तन्मम् ॥ अधिकरवशिष्यः । यथा,—
 “विद्ययी विद्ययश्चैव पूर्वपक्षकथोत्तरम् ।
 निर्णयश्चेति पश्चात्तं शास्त्रेऽधिकरणं खतम् ॥”
 इति खतिमीमांसा ॥
 न्यायमते तदभावाप्रकारकमे वति तत्रकारक-

ज्ञानम् । यथा । वङ्गिमान् पर्वत इत्यादि-
 बोधः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तृहर्मावच्छिन्न-
 प्रकारत्वात्प्रकारत्वात्कृपितपक्षतावच्छेदका
 वच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानम् । इति जग-
 दीशः ॥
 निर्णयनं, स्त्री, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्णयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्णयपादः, पुं, (निर्णयात्मकः पादो भागविशेषः ।)
 चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतव्यवहारविशेषः । तस्य
 रूपम् । भिन्नितानां सभासदां पराजितोऽथ-
 मित्त्ववधारणम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 निर्णायनं, स्त्री, (निर् + नी + णिच् + ल्युट् ।)
 मातङ्गापाङ्गदेशः । तत्पर्यायः । निर्णयम् २ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्णयितं, त्रि, (निर्णय्यते मुध्ते स्मिति । निर् +
 णिच् + क्तः ।) अपनीतमजम् । शीघ्रतम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणि-
 धृतस्तुतिवचनम् ।
 “जलदेवदृष्टैव यथाशानं गोहिलालयम् ।
 निर्णयितपादः प्रविशेन्नानिर्णयितः कदाचन ॥”)
 निर्णयितं, त्रि, (निर् + नी + क्तः ।) कृतनिर्णयः ।
 निश्चयीकृतः । यथा,—
 “निर्णयिते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
 लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
 यथा पक्षेषु धान्येषु निष्कलाः प्राट्ठो गुणाः ।
 निर्णयितव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 तद्देशिकपर्यायः । “नियम् १ सखः २ समुतः
 ३ हिरक् ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६ । इति
 षड्विंशोत्तान्निर्णयनामधेयानि ।” इति वेद-
 निघण्टौ । ३ । २५ ॥
 निर्णयकः, पुं, (निर्णयेति निर्मलीकरोति वक्ष-
 मिति । निर् + णिच् + षीच् + ण्वल् ।) रणकः ।
 इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः ।
 ४ । २१६ ।
 “कारुकाज्ञं प्रजां हन्ति बलं निर्णयकस्य च ।
 गणानं गणिकान् च लोकेभ्यः परित्यजन्ति ॥”)
 निर्हेटः, त्रि, परापवादरक्तः । दयामृत्युः । तीव्रः ।
 मत्तः । निघ्नयोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्हेयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात् ।) दयामृत्युः ।
 इति अटाधरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।
 “न प्रहृतंमलमस्ति निर्हेयं
 विप्र इत्यभिभवत्पि त्वयि ॥”)
 निर्गता दया यस्य यमुद्दिश्य दया तिरोहितता
 इत्यर्थः । अद्याहः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।
 “जातिसम्बन्धिभिस्तेषु तत्तथाः कृतलक्षणाः ।
 निर्हेया निर्मस्कारास्तन्मनोरगुशासनम् ॥”)
 निर्हरं, स्त्री, (निर् + हृ + ञ् + ल्युट् ।) निर्भरम् ।
 (निर्गतो दरिद्रं यस्मात् ।) वारम् । त्रि, कटि-
 नम् । (यथा, रामायणे । २ । ८५ । १६ ।
 “ध्याननिर्हरशैलेन विनिःश्रितघातुना ॥”)
 अप्रपञ्चे च त्रि । इति मेदिनी । २, १७५ ॥

(निर्हीयति विदीर्यति पतनख्यकमिति । निर् +
 हृ + विदारे + ञ् + ल्युट् । निर्भरः । इति कश्चित् ॥
 निर्नास्ति दरो भयो यस्मिन्निर्भये, चि ॥)
 निर्हेहनः, पुं, (नितरां दहतीति । निर् + दह +
 ल्युट् ।) भङ्गात्मकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भङ्गात्मकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥
 निर्नास्ति दहनो वक्ष्येत् ॥) अमिमृत्युश्च ॥
 निर्हेहनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः । ष्वियां
 ङीप् ।) नृत्वाजता । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
 “सुखं वचा तिलककरोद्विद्यौश्च
 तथाभ्यां निर्हेहनीश्च तुल्याम् ।
 पिबेच्च गोमूत्रयुतां कफोर्त्य
 मूत्रे तथास्य च पाचनार्थम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिखण्डे मूलाधिकारे ॥)
 निर्हेग्धः, त्रि, (निर् + दिह + क्तः ।) बली ।
 मांसकः । इति श्वेतचक्रः । ३ । ११३ ॥
 निर्हेष्टः, त्रि, (निर् + दिष्ट + क्तः ।) निश्चितः ।
 यथा,—
 “निर्हेष्टविषयं किञ्चिदुपासविषयनत्था ।
 अपेक्षितक्रियश्चैव त्रिधापादानमिष्यते ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥
 (आदिष्टः । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
 “निर्हेष्टां कुलपतिना स पर्यशाला-
 मध्यास्य प्रयत्नपरिग्रहद्वितीयः ॥”)
 निर्हेष्टः, पुं, (निर् + दिष्ट + भावे षच् ।) आज्ञा ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते ।
 ६ । १ । ३८ ॥
 “युयं वै धर्मराजस्य यदि निर्हेष्टकारिणः ।
 ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥”)
 कथनम् । (यथा, गीतायाम् । १७ । २३ ।
 “ॐ तस्मिन्निर्हेष्टो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्तुतः ॥”)
 उपान्तः । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
 निर्हेष्टा, [ष्ट] त्रि, (निर्हेष्टतीति । निर् + दिष्ट +
 ष्टच् ।) निर्हेष्टकर्म । यथा, “तथाहि अर्थो
 नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्हेष्टा तत्प्रतिपक्ष-
 स्तदभाववादी प्रत्यर्थी ॥” इति मितान्तरायां
 व्यवहाराध्याये साक्षीप्रकरणम् ॥
 निर्होयः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात् ।) दोष-
 रहितः । यथा,—
 “निर्होयं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
 स नृत्वाद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥”
 इति मितान्तरा ॥
 निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात् ।) जरङ्गवः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ धनशून्यः, त्रि, यथा,—
 “ब्रह्महापि नरः पूष्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
 शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥”
 इति चाणक्ये । ८२ ॥
 निर्धर्मः, त्रि, (निर्गतो धर्मो यस्मात् ।) धर्म-
 रहितः । यथा,—
 “महापराधे निर्धर्मो कृतज्ञे क्लीबजुत्सिते ।
 नास्तिकब्राह्मदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥”
 इति मितान्तरा ॥

निर्धारः, पुं, (निर्णयितेऽनेनेति । निर् + धृ +
 षच् ।) निश्चयः । “जातिगुणक्रियाणां उक्तं
 व्यापकं वा वजातीयान् पृथक्करयन्
 यथा । मनुष्याणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । सर्वांश्च
 बहुषीरा । अधमगानां धावन्तः शीघ्रतमाः ।
 इति दुर्गादासः ॥ धाररहितश्च ॥
 निर्धारणं, स्त्री, (निर्धार्यते इति । निर् + धृ +
 णिच् + भावे ल्युट् ।) निश्चयः । निर्धारः । यथा
 निर्धारणे षट्पाः समासो न स्यादिति दुर्गा-
 दासः ॥
 निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्यते स्थिरौक्रियते इति ।
 निर् + धृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कृत-
 निश्चयः । यथा । “किञ्चननिर्धारिते कल्पानेक-
 विशेषस्य ।” इति विजयरचितः ॥
 निर्धार्यं, त्रि, (निर्णयते इति । निर् + धृ +
 “नृहलोय्यत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति षण् ।
 धारि + य्यत् वा ।) निर्धारणीयम् । निर्धारि-
 तयम् । निर्भयकर्मकर्ता । इति विशेष्यनि-
 निर्वाहशब्दटीकायां रमाबायः ॥
 निर्धूतं, त्रि, (निर् + धू + क्तः ।) खलितम् ।
 (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।
 “केशकर्मण्यनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥”)
 परित्यक्तम् । यथा, ज्योतिषतन्त्रे ।
 “नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रबलरिपुभयं वितनाश्रय
 जीवः ॥”
 (निरस्तम् । यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । ३ ।
 “पठन्ति ये नित्यमनन्यचेतसः
 श्रद्धन्ति चाध्यात्मकवर्धितं सुभम् ।
 रामायणं सर्वपुराणसन्मतं
 निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥”)
 भर्तृसितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । ३२ ।
 “पुराहं वालिना राम ! राण्यात् खाद-
 वरोपितः ।
 परुषाणि च संभ्राय निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥”)
 निर्धूतं, त्रि, (निर् + धाव + कर्मणि क्तः ।
 “क्षुः मूढबुनाधिके च ॥” ६ । ४ । १६ । इति
 वकारखोटादेशः । “एतद्धृत्तु ॥” ६ । १ । ८६ ।
 इति षड् ।) प्रक्षालितम् । यथा,—
 “तस्यां पाटलपाणिजाङ्गितसुरोनिद्राकषाये
 इष्टौ
 निर्धूतोऽधरप्रोत्थिमा विक्षुलितसस्रजो
 मूर्च्छाः ॥”
 इति श्रीजयदेवः ॥
 निर्बन्धः, पुं, (निर् + बन्ध + भावे षच् ।) अवि-
 निवेशः । निबन्धोऽपि पाठः । इति श्वेतचक्रः ।
 ६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।
 “स विदित्वाय भाष्यायास्तं निर्बन्धं विकर्मणि ।
 गत्वा विद्याय रक्षति तथाप्येवनिवेश ॥”)
 अत्रिलक्षितप्राप्तौ भूयो यत्नः । (यथा, च
 कुमारसम्भवे । ५ । ६६ ।
 “अथस्तु निर्बन्धपरे कथं तु ते
 करोऽयमातुक्तविषयकौतुकः ॥”)

निर्हरं

ज्ञानम् । यथा । बह्विमान् पर्यन्त इत्यादि-
 बोधः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ तद्धर्मावच्छिन्न-
 प्रकारत्वाव्यप्रकारत्वावच्छिन्नमित्यन्तवच्छेदका-
 वच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रिज्ञानम् । इति जग-
 दीशः ॥
 निर्णयनं, स्त्री, (निर् + नी + भावे ल्युट् ।) निर्णयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्णयपादः, पुं, (निर्णयान्तकः पादो भागविशेषः ।)
 चतुष्पादव्यवहारान्तकव्यवहारविशेषः । तस्य
 रूपम् । भिन्नितानां बभाषदां पराजितोद्य-
 मित्यवधारणम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 निर्णयनं, स्त्री, (निर् + नी + क्त्विच् + ल्युट् ।)
 मातङ्गापाद्देशः । तत्पदार्थायः । निर्णयम् २ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्णयकं, त्रि, (निर्णयते शुभते स्मिति । निर् +
 क्त्विच् + क्तः ।) अपनीतमन्त्रम् । शोधितम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, चिन्तामणि-
 धृतस्तुतिवचनम् ।
 “जलदेवयज्ञश्चैव ज्ञानं गोविजाकयम् ।
 निर्णयपादः प्रविशन्निर्णयकः कदाचन ॥”)
 निर्णयितं, त्रि, (निर् + नी + क्तः ।) ज्ञतनिर्णयः ।
 निष्कलीकृतः । यथा,—
 “निर्णयितं व्यवहारे तु प्रमाद्यमपन्नं भवेत् ।
 निश्चितं चास्मिन् वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
 यथा पक्षेण धान्येण निष्कलाः प्रादुर्भूयाः ।
 निर्णयितव्यवहाराणां प्रमाद्यमपन्नं तथा ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 तद्देशिकपर्यायः । “निर्णयम् १ सखः २ सहुतः
 ३ द्विवक् ४ प्रतीच्यम् ५ अपीच्यम् ६ । इति
 ब्रह्मिर्णोत्तान्निर्णयनामधेयानि ।” इति वेद-
 निघण्टो । ३ । २५ ॥
 निर्णयकः, पुं, (निर्णयति निर्णयकरोति वक्ष-
 मिति । निर् + क्त्विच् + क्तः ।) रजकः ।
 इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (यथा, मनुः ।
 ४ । २१६ ।
 “कायकामं प्रजां हन्ति वर्णं निर्णयकस्य च ।
 गन्तव्यं गन्तव्यकामं लोकेभ्यः परिलज्जति ॥”)
 निर्हेतुः, त्रि, पराजितपादरक्तः । दयामूढः । तीव्रः ।
 मत्तः । विषययोजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निर्हेयः, त्रि, (निर्गता दया यस्मात् ।) दयामूढः ।
 इति षट्पादः ॥ (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।
 “न प्रहर्तुमजमस्मि निर्हेयं
 विप्र इत्यभिभवस्मि जयि ॥”
 निर्गता दया यस्य यस्तुद्विष्य दया तिरोहितता
 इत्यर्थः । अस्याहः । यथा, मनुः । ६ । २३६ ।
 “ज्ञातिव्यभिचिन्तिते लक्षणाः ज्ञतलक्षणाः ।
 निर्हेया निर्णयकारास्तानोरुशासनम् ॥”)
 निर्हरं, स्त्री, (निर् + हृ + ञच् ।) निर्हरम् ।
 (निर्गतो दरश्चिन्नं यस्मात् ।) धारम् । त्रि, कठि-
 नम् । (यथा, रामायणे । २ । ५५ । १६ ।
 “भ्याननिर्हरशैलेन विनिःशसितघातुना ॥”)
 अपचये च त्रि । इति मेदिनी । २, १७५ ॥

निर्धर्मः

(निर्दीर्घेति निर्दीर्घेति पतव्यलमिति । निर् +
 हृ विहारे + ञच् । निर्धर्मः । इति कश्चित् ॥
 निर्नास्ति दरो भयो वक्ष्यति निर्धर्मः, त्रि ॥)
 निर्हेदनः, पुं, (निगतां दहतीति । निर् + दह +
 ल्युट् ।) भङ्गातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भङ्गातकशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥
 निर्नास्ति दहनो वक्ष्यते ।) अविशुद्धः ॥
 निर्हेदनी, स्त्री, (निर्गतं दहनं यस्याः । त्रियां
 ङीप् ।) मूर्खावता । इति राजमाता ॥ (यथा,
 “सुखं वचा तिरुक्करोहिणी
 तथाभ्यां निर्हेदनीच तुल्याम् ।
 पिवेच गोमूत्रमुत्ता कपोत्यं
 मूत्रे तथासख च पाचनार्थम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाथिसंयष्टे मूत्राधिकारे ।)
 निर्हिम्भः, त्रि, (निर् + दिह + क्तः ।) बली ।
 मांसकः । इति शैम्यनः । ३ । ११३ ॥
 निर्हिम्भः, त्रि, (निर् + दिह + क्तः ।) निश्चितः ।
 यथा,—
 “निर्हिम्भविषयं किञ्चिदुपाप्तविषयतया ।
 अपेक्षितक्रियश्चैव निधापादानमिष्यति ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥
 (आदिहः । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
 “निर्हिम्भं कुलपतिना स पर्यशाला-
 मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ॥”
 निर्हेष्टः, पुं, (निर् + दिह + भावे ञच् ।) आश्रा ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ (यथा, भागवते ।
 ६ । १ । ३८ ॥
 “ययं वै धर्मराजस्य यदि निर्हेष्टकारिणः ।
 ब्रूत धर्मस्य नक्तत्वं यच्च धर्मस्य लक्षयम् ॥”)
 कथनम् । (यथा, गीतायाम् । १७ । २३ ।
 “ॐ तत्सदिति निर्हेष्टो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥”)
 उपान्तः । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
 निर्हेष्टा, [ञ] त्रि, (निर्हिम्भतीति । निर् + दिह +
 ङच् ।) निर्हेष्टकर्ता । यथा, “तथाहि अर्थो
 नाम साध्यस्य अर्थस्य निर्हेष्टा तत्प्रतिपक्ष-
 स्तदभाववादी प्रत्यर्थः ॥” इति मिताचर्या
 व्यवहाराध्याये साचीप्रकरणम् ॥
 निर्हिम्भः, त्रि, (निर्गतो दोषो यस्मात् ।) दोष-
 रहितः । यथा,—
 “निर्हिम्भं दर्शयित्वा तु सरोव यः प्रयच्छति ।
 स मन्त्रादिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥”
 इति मिताचरा ॥
 निर्धनः, पुं, (निर्गतं धनं यस्मात् ।) धरजः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ धनमूढः, त्रि । यथा,—
 “ब्रह्महापिनरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
 शशिनस्तुल्यवशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥”
 इति चायक्ये । ८२ ॥
 निर्धर्मः, त्रि, (निर्गतो धर्मो यस्मात् ।) धर्म-
 रहितः । यथा,—
 “महापराधे निर्धर्मे ज्ञतज्ञे जीवन्मुक्ति ।
 नास्ति कत्राहदासेषु कोशपानं विवर्णयेत् ॥”
 इति मिताचरा ॥

निर्वन्धः

निर्धारः, पुं, (निर्णयतेऽनेनेति । निर् + हृ +
 ञच् ।) निश्चयः । “जातिगुणक्रियाणां उक्तये
 आपकर्षेण वा यथातीचात् पृथक्करणम्
 यथा । मनुष्याणां प्राणवः श्रेष्ठः । गणां ह्यथ
 बहुचीरा । अथमाणां धारणः श्रेष्ठतमाः ।
 इति दुर्गादावः ॥ धाररहितश्च ॥
 निर्धारुक्तं, स्त्री, (निर्धार्यते इति । निर् + हृ +
 क्त्विच् + भावे ल्युट् ।) निश्चयः । निर्धारः । यथा
 निर्धारिणे बट्याः समाधौ न खादिति दुर्गा
 दावः ॥
 निर्धारितं, त्रि, (निर्धार्यते स्मिरीक्रियते इति
 निर् + हृ + क्त्विच् + कर्मणि क्तः ।) ज्ञत-
 निश्चयः । यथा । “किञ्चनिर्धारितकल्पानेकत्वं
 विशेषश्च ॥” इति विजयरचितः ॥
 निर्धार्यं, त्रि, (निर्णयते इति । निर् + हृ +
 “अहलोय्येत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति ख्यत् ।
 धारि + यत् वा ।) निर्धारणीयम् । निर्धारि-
 तम् । निर्णयकर्मकर्ता । इति विश्वनिर्णय-
 निर्वाणशब्दटीकायां रमानाथः ॥
 निर्धूतं, त्रि, (निर् + धू + क्तः ।) खलितम् ।
 (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ७४ ।
 “केशकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥”)
 परिहृतम् । यथा, षोडशतन्त्रे ।
 “निर्धूतबुद्धिं प्रवर्णरिपुभयं विवर्णशश्च
 जीवः ॥”
 (निरुक्तम् । यथा, आध्यात्मरामायणे । १ । ३ ।
 “पठन्ति ये निर्वन्धनचिन्तितः
 शब्दलि चाध्यात्मकचिन्तितं शुभम् ।
 रामायणं सर्वपुराणसम्मतं
 निर्धूतपापा हरिमेव यान्ति ते ॥”)
 भर्तु वितम् । यथा, रामायणे । ४ । ८ । ३२ ।
 “पुराहं वाजिना राम ! राघ्वात् खाद-
 वरोपितः ।
 प्रवृथाश्च च संभ्राव्य निर्धूतोऽस्मि वजीयसा ॥”)
 निर्धूतं, त्रि, (निर् + धाव + कर्मणि क्तः ।
 “श्वोः मूढमुनाविकी च ॥” ६ । ४ । १६ । इति
 वकारस्योटादेशः । “एतेष्वन्धुत्सु ॥” ६ । १ । ८६ ।
 इति षड्विः ।) प्रचलितम् । यथा,—
 “तस्याः पादकपाथिष्वाङ्घ्रितसुरोनिद्राकथावे
 ष्ठी
 निर्धूतोऽधरशोभिमा विबुधितस्रस्रजो
 र्जनाः ॥”
 इति श्रीजयदेवः ॥
 निर्वन्धः, पुं, (निर् + बन्ध + भावे ञच् ।) अवि-
 निवेशः । निर्वन्धोऽपि पाठः । इति शैम्यनः ।
 ६ । १३६ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।
 “स विदित्वाथ भाष्यायाकं निर्वन्धं विकर्मणि ।
 नन्वा दिष्टाय रक्षि तयाधोपविशे ह ॥”)
 अविश्वसितप्रामौ भूयो यजः । (यथा, च
 कुमारवन्धे । ५ । ६६ ।
 “अयं सुनिर्वन्धपरं कथं तु ते
 करोऽयमासुक्कविवाहकौतुकः ॥”)

निर्मन्धा

प्रमुग्रहः। शिम्ना खिन्धाविशेषः। इति ख्यातः। इति केषितु। इति इटीकायां भरतः।

खी, (निर् + वृ + भावे ख्युट् ।) इति। भारवम्। इत्यमरटीकायां नील-।

१, (निर् + भट् + भावे ख्युट् ।) इति। इति। इति।

१, (निर्गतं भवं यस्य यस्याहा ।) भय-। तत्पठ्यायः। अजायः २। इति।

शिवः। (यथा, हरिवंशे । २। ११ ।) ; व तु ती प्राङ् युवा कस्य वनेचरौ।

शाखां यौ मीढ्याद्याचते निर्भया-। दुभौ ।”

मनुपुत्रे। यथा, हरिवंशे । ७। ८१ । ; चक्रवर्ति च सुतपा निर्भयो इति।

ते मनोः पुत्रा अन्तरे तु चयोदशे ।” । ति, (निःशेषं भरो भरयं यत् ।)

५ः। (यथा, गीतगोविन्दे । १। ४६ । ; भासभरेण विभ्रमभ्रतामाभीरवामभ्रवा-।

परिरम्भ निर्भरस्तुरः प्रेमाश्रया राधया। इदं सुधामयमिति याच्यते गीतस्तुति-। इतदुमितः कितमनोहारौ हरिः।

पातु वः ।” । ति। इत्यमरः। १। ४। २२। (यथा, । १। ६। १८। २०।

। माहौश्रमवी प्रेमनिर्भरया गिरा ।”) खी, (गिरा भर्तृवनम्। निर् + भर्त् + ।) खलीकारः। अलककम्। इति । ने, १८६। भर्तृवनम् । (यथा, इति । ३। ३०४। ५।

। यथा, “महापद्मैश्च तथैवाप्रियया गिरा। स्य प्रथाराजम्। न चकाराप्रियमदा ।”) ति, (निर् + भर्त् + क्त ।) कृत-। नः। तत्पठ्यायः। निन्दितः २ विद्वत्तः ३ तः ४। इति चटाधरः। (यथा, इत्यमरः । १। ५१ ।

अशोकनिर्भर्तुं वितपद्मरागम् ।”) ति, (निन्दितं भास्यं यस्य ।) भाग्य-। यथा, “महापद्मपटुनिर्भासा मन्दाः इत्यमरः । १। ३। १४ ।

। (निर्गतो मदो दानवारि गर्भो वा ।) काजवशात्निर्गतमदं ह्यसौ । तत्-। उदात्तः २। इत्यमरः । २। ८। १६।

। ति । (यथा, महाभारते । १। ६।

। इति।

। इति।

। इति।

। इति।

। इति।

। इति।

। इति।

। इति।

। इति।

निर्मास्थ

निर्मास्थार, खी, (निर्मास्थं यद्यार्थं चर्चनीयं दाव ।) अरविः। यत्र अस्तुत्यापनार्थं चर्चनीय-। काष्ठम्। इत्यमरः। २। ७। १६।

निर्मात्, खी, (निर्मात् मजमकात् ।) निर्मात्यम्। अधकम्। ति, मजहीने। इति मेदिनी। वे, १०२। (यथा, महाभारते । १। ६५। ४।

“निर्मात्कादुचलितं मनोहारि सुशीतलम् ।” निष्पापे। यथा, मनुः। ८। ३१८।

“राजनिर्मात्कास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्माकाः स्वर्गमायाप्ति वन्तः सुकृतिनो यथा ।” यथा, देवीभागवते । १। १८। ३७।

“मनस्तु सुखदुःखानां महतां कारकं हिम् । जाते तु निर्माके खिन्नुन् सर्वं भवति निर्माकम् ।”) निर्माकोपलः, पुं, (निर्मात्कः विमुक्तः उपलः ।) स्फटिकः। इति राजनिर्घण्टः।

निर्मात्, खी, (निर्मायते इति। निर् + मा ख्युट् ।) निर्मातिः। (यथा, भागवते । २। ५। ३२।

“यदेतेऽवज्ञता भावा भूतेऽन्वयमनोगुणाः। यदायतननिर्माये न श्रेयस्त्रैलोक्यतमः ।”) चारः। समञ्जसम्। इति मेदिनी। खी, ५८।

निर्मात्, खी, (निर् + मज् + यत् ।) देवी-। खिद्यम्। देवखलनिर्घटितविशिष्टं देवदत्तं वस्तु। यथा,—

“अस्मात् विस्पर्णनादृश्यं नैवेद्यं सर्वं सुच्यते। विस्पर्णिते जगन्नाथे निर्मात्कं भवति चयात् ।” इति गरुडपुराणम् । ३३।

तस्य स्थापनं सैपण्यं यथा। “ऐशान्यां मन्त्रं कृत्वा निर्मात्कश्रेणं दद्यादिति। वैश्वे तु ॐ विन्वक्सेनाय नमः। शतौ तु ॐ श्रेषिकायै नमः। शिवे ॐ चक्रेश्वराय नमः। सूर्ये ॐ तेजश्चाय नमः। गणेशे ॐ उच्छिद्यमशेषाय नमः। काशिकासौ ॐ उच्छिद्यकाशिकायै नमः। तथा च विद्यागन्दनिबन्धे।

‘सूर्यं गणपतायुषे शान्ति शैवेभ्य वैष्णवे । तेजश्चक्रमयोच्छिद्यकोजसुच्छिद्यपूर्विकाम् । चाकालो शेषिका चक्रं विन्वक्सेनं क्रमाद्-। यजेत् ।’

सौम्यो गणेशः। ‘इदमे च बहिर्देवीं समर्प्य विधिवत्ततः। निर्मात्कश्च सुचौ श्रेणं नैवेद्यं भक्षयेत् सुधीः ।’ तन्नामरे।

निर्मात्कं शिरसा धार्यं सर्वान् पातुषेपनम्। नैवेद्योपशुशीत दत्त्वा तन्नक्तशालिने ।” इति तन्नावरः । ३३।

“उदके तदन्वये वा निर्मात्कं तत्र संजयेत् ।” इति काशिकापुराणे ५५ अध्यायः ।

निर्मात्ककाजो यथा,—

“मन्त्रमुक्त्वा सुवर्णां देवदत्तानि याति च । न निर्मात्कं द्वादशान्दं ताम्रपात्रं तथैव च । पटौ श्राटी च यस्मात् नैवेद्यं दत्तमाफलः । मोदकं च शरत्तैव यामार्हेण मन्त्रेण च ।”

निर्मात्कं शिरसा धार्यं सर्वान् पातुषेपनम्। नैवेद्योपशुशीत दत्त्वा तन्नक्तशालिने ।” इति तन्नावरः । ३३।

“उदके तदन्वये वा निर्मात्कं तत्र संजयेत् ।” इति काशिकापुराणे ५५ अध्यायः ।

निर्मात्ककाजो यथा,—

“मन्त्रमुक्त्वा सुवर्णां देवदत्तानि याति च । न निर्मात्कं द्वादशान्दं ताम्रपात्रं तथैव च । पटौ श्राटी च यस्मात् नैवेद्यं दत्तमाफलः । मोदकं च शरत्तैव यामार्हेण मन्त्रेण च ।”

निर्मात्कं शिरसा धार्यं सर्वान् पातुषेपनम्। नैवेद्योपशुशीत दत्त्वा तन्नक्तशालिने ।” इति तन्नावरः । ३३।

“उदके तदन्वये वा निर्मात्कं तत्र संजयेत् ।” इति काशिकापुराणे ५५ अध्यायः ।

निर्मात्ककाजो यथा,—

“मन्त्रमुक्त्वा सुवर्णां देवदत्तानि याति च । न निर्मात्कं द्वादशान्दं ताम्रपात्रं तथैव च । पटौ श्राटी च यस्मात् नैवेद्यं दत्तमाफलः । मोदकं च शरत्तैव यामार्हेण मन्त्रेण च ।”

निर्मात्कं शिरसा धार्यं सर्वान् पातुषेपनम्। नैवेद्योपशुशीत दत्त्वा तन्नक्तशालिने ।” इति तन्नावरः । ३३।

निर्मितं

पटुवत्तं चिमास च यद्युत्पन्नः ख्यतम् यावदन्नं भवेदुत्तं परमात्मनयेव च ।” इत्येकादशीतन्त्रे योगिनीतन्त्रम् ।

शिवनिर्मात्कं विशेषो यथा, ख्याते । “निर्मात्कं वो हि मे भक्ता शिरसा धारयिष्यति । अशुचिभिन्नमर्थांशो नरः पापवमन्वितः । नरके पच्यते घोरे तिस्रस्योन्मौ च जायते । ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्मात्कं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते । शुचिः खानादिनेति शिवः । एवञ्च कृत्वा ब्रह्म निर्मात्कं सवासा आमुतः शुचिरिति काशिकापुराणं अशुचिविषयम् । अशुपनीत-विषयमिति श्रौतः । ब्रह्मचर्यपरिशिष्टम् । अयासं शिवनैवेद्यं पर्वं पुण्यं कर्म जलम् । शालग्रामशिलायाश्चात्तु सर्वं याति पवित्रताम् ।” इति तिथितन्त्रम् ।

तस्य उत्तारवकाजो यथा,—

अथ निर्मात्कोत्तारवम् । अविच्छिन्नौ । “प्रातःकावे सदा कुर्यान्निर्मात्कोत्तारकं बुधः । इतिताः पश्यते ब्रह्माः कन्यका च रत्नकला । देवता च सनिर्मात्का इति पुण्यं पुरातनम् । नारदं च श्रीयमोक्तौ । देवमाख्यापनवर्गं देवागारे सप्तह्वनम् । स्थापनं सर्वदेवानां मोक्षदानवर्मं ख्यतम् । नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातःकालाय विधाय निर्मात्कं निर्मात्कमीशस्य निराकरोति । न तस्य दुःखं न दरिद्रता च नाकाकन्दलुर्न च रोगमात्रम् । अरुणोदयवेकायां निर्मात्कं श्रद्धयां ब्रूयत् । प्रातस्तु स्थाप्यहाश्रुत्वं घटिकामात्रयोगतः । अतिशुद्धं विजानीयात्ततो वक्ष्येऽन्तरवत् । अरुणोदयवेकायां श्रद्धं तत्तु चमते हरिः । घटिकायामतिशान्तौ सुर्वं पातकमावहेत् । सुर्वं चमतिक्रान्ते पूर्वं पातकमुच्यते । अतिपातकमेव ख्यात् घटिकानां चतुष्टये । सुर्वं चमतिक्रान्ते पूर्वं महापातकमुच्यते । ततः परं ब्रह्मवधो महापातकपञ्चकम् । प्रहरे पूर्वंतां याति प्रायश्चित्तं ततो न हि । निर्मात्कस्य विकल्पे तु प्रायश्चित्तमथोच्यते । अतिक्रान्ते सुर्वंतां वक्ष्यं जपमाचरेत् । पूर्वं सुर्वं व्रजाते वक्ष्यं वाहेत्सुच्यते । वक्ष्यं चितयं कुर्यात् घटिकानां चतुष्टये । सुर्वं चमतिक्रान्ते ततो अशुतं जपमाचरेत् । प्रहरे पूर्वंतां याति पुरश्चरसुच्यते । प्रहरे चमतिक्रान्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ।” इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्मात्का, खी, (निर्माकते इति। निर् + मज् + यत् ।) ततटाप । टका । इति शब्दरत्नावली । निर्मितं, ति, (निर् + मा + क्तः ।) कृतनिर्मा-। यम् । गठितम् । रचितम् । यथा, विद्यान-। टकावल्याम् ।

निर्यन्त्र

“निर्यन्त्रितकारिकावलीमतिरसिप्रचि-
ननोक्तिभिः ।
विशदीकरवाचि कौतुकात् ननु राजीवद्या-
वशंवदः ॥”
निर्यन्त्रितः, स्त्री, (निर + मा + क्तिन् ।) निर्या-
न्त्रम् । गठनम् । रचनम् । यथा,—
“निर्यन्त्रितनियमरहितां शास्त्रिकमयीमन्य-
परतन्त्राम् ।
नवरखचिदां निर्यन्त्रितादधती भारती कति-
र्णवति ॥”
इति काव्यप्रकाशः ॥
निर्यन्त्रः, पुं, (निर + सुच् + क्तः ।) सुक्तकचुकः ।
अचिरात् सुक्तकचुकः सर्पः । इत्यमरः । ११ । ८ । ६ ॥
सुक्तकचुके, नि । इति मेदिनी । ते, ११७ ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २० ।
“रागद्वेषान् निर्यन्त्रितः कामक्रोधसमाहतः ।
पुनरेव यद्दं प्राप्नो यथा पूर्वं तथा स्थितः ॥”)
निर्यन्त्रं, स्त्री, (निर्यन्त्रति आशिपतीति । निर +
सुट् आशिपे + कः ।) करमूखहृद् । तत्-
पथ्यायः । पथ्याजिरम् २ कचङ्गनम् ३ । इति
शब्दरत्नावलीविकाराशेषौ ॥
निर्यन्त्रः, पुं, (निर + सुट् + “इगुपधेति ।” ३ ।
२ । १३५ । इति कः ।) वनस्थितिः । अपुण्य-
व्ययः । इति विकाराशेषः । खर्परः ।
इति हारावली । २५५ ॥
निर्यन्त्रकः, पुं, (नितरां सुच्यते इति । निर +
सुच् + कच् ।) सर्पलक्ष् । तत्पथ्यायः । अहि-
कीवः २ निर्यन्त्रयो ३ कचुकः ४ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३२१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ३२८ ।
“निर्याचनिर्यन्त्रिष्यस्यापितमपि वारमखिल-
मादाय ।
निर्यन्त्रकश्च भुजङ्गी सुचति पुरुषश्च वारवधूः ॥”
लक्ष्माणम् । यथा, महाभारते । १३ । १४९ ।
१०१ ।
“निर्याचनिर्यन्त्रिष्यस्यापीरवस्त्वज्जवाचसः ।
निर्यन्त्राः सतृपथं प्राप्ता वाणिखिल्यास्तपोधनाः ॥”
भाषि. चण् । १) मोचनम् । आकाशः । सम्राट् ।
इति मेदिनी । के, १११ ॥ (सावर्भिसनोः
बुद्धविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १३ । ११ ।
“अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्भिसनो मयुः ।
निर्यन्त्रकविरञ्जितायाः सावर्भिसनया वृषः ॥”)
निर्यन्त्रः, पुं, (नितरां मोचः ।) व्यागः । इति
नाकार्यसंगोशब्दार्थे अमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१० । २ ।
“न चोपसेभि पूर्वेवाच्यनिर्यन्त्रोत्साधनम् ।
सुताभिधानं च ष्योतिः सद्यः श्लोकतमोऽप-
हम् ॥”)
निर्यन्त्रकं, चि, (निर + यन् + क्त्वात् ।) अवाधम् ।
निर्यन्त्रकम् । उच्छृङ्खलम् । इति अटाधरः ॥
(यन्त्रवाच्यम् । यथा, ह्यश्रुते । १ । ४४ ।
“ततः खादेदुष्वातीयसेवी निर्यन्त्रकाजिने ॥”)

निर्यन्त्रः

निर्याचं, स्त्री, (निर्याति निर्गच्छति मद्योऽनेनेति ।)
निर + या + कर्त्वे क्त्वात् ।) गजापाद्देशः ।
(यथा, माघे । ५ । ४१ ।
“प्रबन्धद्विनिर्यन्त्रिताङ्गुशूरभिन्-
निर्याचनिर्यन्त्रेण चणितं निवादी ॥”)
मोचः । अन्ननिर्गमः । इति मेदिनी । के, ५७ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ५५ । ६ ।
“निर्याचश्च रथेनासु सवसा यत् कृतं मया ॥”
पशुपादवन्धनरत्नम् । इति वैजयन्ती । यथा,
माघे । १२ । ४१ ।
“निर्याचहस्तस्य पुरो दुधुचतः ॥”)
निर्याचनं, स्त्री, (निर + यत् + चिच् + क्त्वात् ।)
वेरमुक्तिः । शत्रुप्रतीकारः । (यथा, हरि-
वंशे । १७७ । ४७ ।
“तत्रानिर्यन्त्रहरणं कृतं मधवता खयम् ।
न ह्यन्यस्य भवेत्कृत्स्नैरनिर्याचनं प्रति ॥”)
दानम् । व्यागः । आवापेयम् । अन्नप्रत्यक्ष
समर्पणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ॥ अद्यादि-
मुक्तिः । इति भरतः ॥ मारयम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४६८ ॥
निर्याचः, पुं, (निर्यन्त्रतेऽनेनेति । निर + यत् +
चच् ।) पोतवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४० ॥
निर्याचः, पुं, (निर + यत् + चच् ।) कवायः ।
कायः । इति शब्दमाणा । उच्चादिश्चौरम् ।
आटा इति भाषा । तत्पथ्यायः । वेष्टकः २ ।
इति रत्नमाणा । (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
“लोहितान् उच्छान्तिर्याचान् ब्रह्मणमभवांस्तथा ।
श्रेष्ठं गयश्च पेयुषं प्रयजेन विवर्णयेत् ॥”
अङ्गुर्चादितात् स्त्रीविधि उच्यते ॥ * ॥
कचित् खरवोऽपि वाचः । यथा, वैद्यकचिकि-
त्सासंग्रहे हकीकन्दप्रति ।
“कन्दकीकन्दनिर्यासे तत्ररुजनुजा पचेत् ।
चतुर्भागावशेषेऽस्मिन् हस्तप्रस्थं विपाचयेत् ॥”)
निर्यन्त्रिकं, चि, (निर्गता युक्तिर्यन्त्रात् । कच् ।)
युक्तिरहितम् । यथा, “नहि क्रियारहितं वाक्-
मञ्जीति प्राचां प्रवादी निर्यन्त्रिकत्वाद्व्ययः ॥”
इति शब्दप्रक्रियाशिका ॥
निर्यन्त्रः, पुं, (नितरां यूयः ।) निर्याचः । इति
शब्दमाणा ॥
निर्यन्त्रः, पुं, शिखरम् । आपीकम् । द्वारम् ।
निर्याचः । कायरसः । (यथास्य पर्यायो वैद्यक-
रत्नमाणायाम् ॥ “कायः कवायो निर्यन्त्रः ॥”)
नागदन्तः । अवलम्बनार्थं गेहादिभित्तिनिर्गतं
काष्ठद्वयम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
निर्यन्त्रकः, चि, (निर्गतं लक्ष्यं यस्मात् ।) लक्ष्य-
होतः । तत्पथ्यायः । पाङ्कुरष्टकः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १०१ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । १२८ । ५ ।
“निर्यन्त्रयो लक्ष्यवान् दुःश्रीकः श्रीक-
वानपि ॥”)
निर्यन्त्रः, पुं, (निर + यत् + क्तः ।) शीकः ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठवल्गुखण्डे ७ अध्याये ।

निर्यन्त्रः

“निर्यन्त्राधिश्च निर्यन्त्रो निरीहो विधनात्कः ।
वेपरहिते, चि ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १२ । १४६
“निर्गुणा च निराकारा निर्यन्त्रात्क-
पिबो ॥”)
निर्यन्त्रः, चि, (निर्गतो वेपो यस्मात् ।) वेप
मूयः । आसङ्गरहितः । यथा,—
“निर्यन्त्रः कुचमकली जगदध्यां हारावली
निर्गुणा
नेवालोच्यमज्जनेन रचितं नीरागमोहाधरम् ।
इत्यानन्दचम्पूयन्त्रे विप्रतिस्तरकः ।
“पापमूयः । यथा, “लोकवेदविबहैरपि निर्यन्त्रे
सतन्त्राचेति महापाशुपताः ॥” इति कुसुमा
ज्जलिः ॥
निर्यन्त्रयो, स्त्री, (नितरां कीयते संजीवो भवति
अचिरस्थामिति । निर + जी + क्त्वात् । एवो
दरादित्वात् वागमः ।) कचुकः । सर्पलक्ष्
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२१ ॥
निर्यन्त्रं, स्त्री, (निर + वच् + भावे, क्त्वात् ।
निर्यन्त्रः । निर्यन्त्रकथनम् । यथा, श्रीभागवते
६ । २० । ३७ ।
“नामनिर्यन्त्रं तस्य लोकेकेकं सुरा जगुः ॥”
(प्रशंसा । यथा, महाभारते । १ । १०६ । १२१ ।
“प्रनष्टं शान्तनोर्वैशं समीक्ष्य पुनरुद्धतम् ।
ततो निर्यन्त्रं लोके समरेऽङ्गुल्यवर्तत ॥”
निर्गतं वचनं यच्च । तूष्णीम् । यथा, कुमारे
७ । १६ ।
“पलुः शिरश्चक्रककामनेन
सृष्टिं सखा परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरन्ती कृताश्री-
मांश्चिन्तां तां निर्यन्त्रं जघान ॥”
वाक्कातीते, चि । यथा, महाभारते । १ । १६ । १६ ।
“येषां तद्भागानि मद्योऽकाणि
वाप्यञ्च कृप्याश्च प्रतिशयाश्च ।
अन्नस्य दानं मधुरा च वाची
यस्य ते निर्यन्त्रा भवन्ति ॥”)
निर्यन्त्रं, स्त्री, (निर + वच् + भावे क्त्वात् ।)
दानम् । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २४८ ॥
“अनयेवाहता कार्ये पिबन्निर्यन्त्रं सुतेः ॥”
पिबदानम् । यथा, तत्रैव । ३ । २६० ।
“एवं निर्यन्त्रं कृत्वा पिबन्तीऽस्तदन्तरम् ।
गां विप्रमज्जमभिं वा प्राशयेद्यु वा चिपेत् ॥”
यथा च गीः रामायणे । ६ । १०८ । ४२ ।
“यथा मन्दाकिनी पुण्या नदी सुविमलोदका ।
पितुर्निर्यन्त्रं यच्च मया लज्जयन्तेः कृतम् ॥”
पिबः । यथा, महाभारते । १३ । ८४ । १४ ।
“तत् समाप्य यद्योदितं पूर्वेकमेकं समाहितः ।
दातुं निर्यन्त्रं सन्धक् यथावद्द्वारम् ॥”
अन्नादिविभागः । इति श्रीधरस्वामी । यथा,
भागवते । ५ । १२ । १२ ।
“रघुगच्छेत्तत् तपसा न याति
न चेन्मया निर्यन्त्राद्द्व्यहाद् वा ॥”)

निर्वाणः

निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण + "सत्त्वापपाशेति ।" ३।१।२५। इति चिच् + भावे क्युट् ।) दर्शनम् । इत्यमरः । ३।२।३१ ।
 निर्वाणं, स्त्री स्त्री, (निर् + वण + भावे क्युट् ।) निष्ठा । इत्यमरः । १।७।१५ । तसु प्रक्रान्ता-
 भिनयनिर्वाणः । किंवा नाटके पञ्च सम्बन्धो भवन्ति । यथा,—
 "सुखं प्रतिमुख्यैव गर्भो विमर्ष एव च ।
 तथा निर्वाणश्चेति नाटके पञ्च सम्बन्धः ॥"
 तत्र पञ्चमस्य सम्बन्धः संज्ञादयमिदम् । इति भरतः । सुकृतस्त्राह द्वे पञ्चमसन्धिसमाप्तौ । प्रस्तुतकथासमाप्ताविति यावत् । यथेतद्दृष्टौ शब्दाख्यः । निर्वाणस्य निष्ठा स्त्री संज्ञारश्च समापने । प्रक्रान्तकथानिर्वाणः । इति मधु-
 माधवादयः ॥
 निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वा गमने + क्तः । तस्य नः ।) अस्तगमनम् । निर्वाणः । गजमञ्जनम् । (यथा, रघुः । १।७१ ।
 "असक्तपीडं भगवन्नृचमन्थमवेहि मे ।
 अस्तुदमिवालागमनिर्वाणस्य हन्तिनः ॥")
 सङ्गमः । अपवर्गः । इति मेदिनी । स्त्री, ५० ।
 (यथा, भागवते । ३।२०।३५ ।
 "सुक्ताभयं यद् निर्वाणं विरक्तं
 निर्वाणच्छति मनः सद्वा यथाचैः ॥")
 विश्रान्तिः । इति हेमचन्द्रः । (समाप्तिः । यथा, भागवते । १।६।२६ ।
 "आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिकः ॥")
 निश्चलम् । शून्यम् । विद्वोपदेशनम् । इति शब्दरत्नावली । नाभिदेशे ज्यप्रणवपुटित-
 माटकापुटितमूलमन्त्रम् । यथा,—
 "कुक्कुटो मूर्ध्नि संजय्य दृष्टि सेतुं विचिन्तयेत् ।
 महासेतुं त्रिशुद्धे तु षोडशारे सप्तद्वारेत् ॥
 मणिपुरे तु निर्वाणं महाकुक्कुटिनोमधः ।
 खाधिष्ठाने कामनीजं राक्षसी मूर्ध्नि संस्थितम् ।
 विचिन्तय विधिवद्देवि । मन्त्राधारान्तिकाच्छ्वे ॥
 विशुद्धान्तं स्मरेद्देवि । विश्रतन्तुतनीयसीम् ।
 देवीस्थानं द्विजिज्ञानं मन्त्रमन्त्रादृतं सुदुः ॥"
 निर्वाणं यथा,—
 "अथ वक्ष्यामि निर्वाणं श्रेष्ठं सावहितानये ।।
 प्रथमं पूर्वसुखायं माटकायं सप्तद्वारेत् ॥
 माटकायां सप्तद्वारे पुनः प्रथमसुखरेत् ॥
 एवं पुटितमूलस्य प्रथमसुखिपूरये ॥
 एवं निर्वाणमीशानि । यो न जानाति पामरः ।
 कल्पकोटिसहस्रेषु तस्य सिद्धिर्न जायते ॥"
 इत्यागमतत्त्वविज्ञासः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।७५।
 "निवासा वामगः वाम निर्वाणं भैषजं
 भिषक् ॥")
 निर्वाणः, वि, (निर् + वा + क्तः । "निर्वाणो-
 ऽवाते ।" = । २।५० । इति निष्ठातत्त्व नः ।)
 सुक्तः । यथा । निर्वाणो सुनिः । नष्टः । यथा ।
 निर्वाणो वृद्धिः । (यथा, कुमारे । ३।५२ ।

निर्वाण

"निर्वाणभूयिष्ठमयास्य वीर्यं
 सन्मुख्यनीव वपुर्गुणिन ॥"
 निमयः । यथा । निर्वाणो हस्ती । इति
 विशेषनिष्ठा अमरः । ३।१२।६६ । वाक-
 म्बन्ध ॥
 निर्वाणः, वि, (निर्गतो वातो वायुर्यस्मात् ।)
 वायुरहितः । इत्यमरः । ३।१२।६६ । (यथा,
 महाभारते । २।३६।२० ।
 "असुर्यमिव सूर्येण निर्वाणतमिव वायुना ।
 भावितं ज्ञादित्यैव सूर्येणैव सद्यो हि नः ॥"
 निर्वाणो ऋषिः । निर् + वा + गन्धर्षेति क्तः ।
 "निर्वाणोऽवाते ।" = । २।५० । इति निष्ठा-
 तत्त्व न नः ।) गति वायौ, पुं ॥
 निर्वाणः, पुं, (निर्वाणमिति । निर् + वण + भावे
 घञ् ।) परीवारः । जनवारः । इत्यमरः ।
 ३।३।२६ । (यथा, रघुः । १४।३४ ।
 "किमात्मनिर्वाणकथासुपेक्षे
 जायामदोषासुत सन्ध्यामि ॥")
 अवज्ञा । (निर्निश्चितं वादः कथनम् ।) निश्चित-
 वादः । वादाभावः । इति भरतः ॥
 निर्वाणः, पुं, (निर्वाणमिति । निर् + वण +
 घञ् ।) निवापः । प्रेतभिन्नतपिपुष्टिस्तक-
 दानम् । इत्यमरटीकायां तर्कवागीशः ॥ (यथा,
 देवीभागवते । २।७।१६ ।
 "पुत्रेभ्योऽहं ददाम्यद्य निर्वाणं विधिपूर्वकम् ॥"
 भिक्षार्थदानम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५।२० ।
 "एतस्मिन्नवसरे ब्राह्मणोऽपि कुतश्चित् यहीत-
 निर्वाणः अरिभ्रमं यावदागतः पश्यति तावत्
 पुत्रशोकाभिभूता ब्राह्मणी विलपति ॥" भक्ष-
 यम् । इति रामाशुनः ॥ यथा, रामायणे ।
 २।६१।२० ।
 गौतमैर्युवैर्यौ च नृदूतं यवससञ्चयान् ।
 निर्वाणार्थं पशूनीं ते दृष्टुस्तत्र सर्वशः ॥")
 निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण + चिच् + क्युट् ।)
 यधः । इत्यमरः । २।१।२१४ । दानम् ।
 इति हलाशुनः । २।३२३ । (निर्वाणता-
 सन्धादनम् । निवाण इति भावा । यथा, तिथि-
 तन्त्रे ।
 "द्वीपनिर्वाणपत्न्यात् पुंसः कुम्भारश्चेदनात्
 श्लेषः ॥"
 स्त्री चिच् । वपनम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १।
 ४०५ । "मया तावन्नोतिवीजनिर्वाणं कृतम् ।
 परतस्तद्देवपर्यायायतम् ॥")
 निर्वाणः, वि, (निश्चयेन त्रियते इति । निर् +
 वण + "नृहजोययत् ॥" ३।१।२२४ । इति
 ययत् ।) सत्वसन्ध्या सन्ध्यातन् कायं कर्त्ता । इत्य-
 मरः । ३।१।२३ । "अथविक्रमस्यसनाभ्युदयादौ
 निर्वाणं मनः सर्वं तत्सन्ध्या सन्ध्यातन् उद्यमं
 कुर्वन् यो निःशङ्को भूत्वा कर्म्म कुर्वते स
 निर्वाण उच्यते ॥" इति भरतः ॥ अवारखीयञ्च ॥
 निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण + चिच् + क्युट् ।) वधः ।
 इत्यमरः । २।१।२१३ । नगरादिर्वाणश्चक्र-

निर्विष्टः

यम् । इति मेदिनी । स्त्री, १२६ । (यथा, महा-
 भारते । ५।६०।५० ।
 "निर्वाणस्य नगरात् प्रव्रज्या च परमप ।।
 वानाविधानां दुःखानामभिज्ञासि जनार्दन ॥")
 निर्वाणः, पुं, (निर् + वण + घञ् ।) निष्पत्तिः ।
 समाप्तिः । यथा । "स्वतिष्ठा कर्म्मनिर्वाणे
 सहायभावेनात्यतिष्णुप्रवेशादुपवासाद्याचर-
 यञ्च ॥" इति तिथितन्त्रम् ॥ अपि च ।
 "यावता स्यात् स्वनिर्वाणः स्त्रीकुल्यात्तावद्-
 र्यवित् ।
 आधिक्यं न्यूनतायाश्च चरते परमाद्यतः ॥"
 इति भक्तिरसान्तसिन्धु नारदीयपुराणम् ॥
 निर्वाणं, स्त्री, (निर् + वण + स्त्री चिच् +
 क्युट् ।) निर्वाणम् । नाप्तोक्तौ प्रस्तुतकथा-
 समाप्तिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 निर्विकल्पकं, स्त्री, (निर्गतो विकल्पो नानाविध-
 कल्पना यस्मात् । कप ।) प्रकारताविशेष्यता-
 नापन्नसम्बन्धानवगात्तौ निश्चयज्ञानम् । यथा,—
 "तत्प्रमाणाप्रमाणापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् ।
 प्रकारतादिमूर्त्यं हि सम्बन्धानवगात्तु यत् ॥"
 "ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ॥"
 इति च भाषापरिच्छेदः ॥
 निर्विकल्पसमाधिः, पुं, (निर्विकल्पः समाधिः ।)
 ज्ञानज्ञानादिभेदरूपे अद्वितीयवस्तुनि तदा-
 काराकारिताया बुद्धिहृत्तरिततरामेकीभावेना-
 वस्थानम् । इति वेदान्तसारः ॥
 निर्विकारः, वि, (निर्गतो विकारो विकृतियस्मात् ।)
 विकारशून्यः । यथा,—
 "रामं विद्धि परं ब्रह्म सच्चिदानन्दमहयम् ।
 आनन्दं निर्मलं शान्तं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥"
 इत्यध्यात्मरामायणम् ॥
 निर्विष्यः, वि, (निर् + विद + क्तः । निर्विष्य-
 स्त्रोपसंख्यानत् परस्य कृत्यं पूर्वस्य कृत्यम् ।)
 निर्विनिविष्टः । निर्विदुक्तः । यथा,—
 "यद्विष्ये मत्कथारौ जातमहस्तु यः पुमान् ।
 न निर्विष्यो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य विद्विहः ॥"
 इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥
 निर्विन्वा, स्त्री, (निर्गता विन्वा इति निर्विन्व-
 पुरवः ।) विन्वपर्वततः स्वतन्त्रीविशेषः । इति
 श्रीभागवते । ५।१६ अः ॥ (यथा, मेघदूते । ३० ।
 "निर्विन्वायाः पथि भव रसाभ्यन्तरं सन्निपद्य ॥")
 निर्विन्वा, स्त्री, (निर्गतं विषं यस्याः ।) हृत्-
 विशेषः । निर्विषी इति भावा । तत्प्रम्यायः ।
 अपविषा २ निर्विषी ३ विषहा ४ विषापहा
 ५ विषहन्त्री ६ विषाभावा ७ अपविषा ८ विष-
 वैरिणी ९ अस्त्रा गुणाः । कटुत्वम् । शीत-
 लम् । कषयातासदोषनाशित्वम् । अनेकविध-
 हन्तृत्वम् । ब्रह्मनिर्मूलकारित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 निर्विष्टः, वि, (निर् + विष्ट + क्तः ।) क्षतनिर्विष्टः ॥
 प्राप्तः । यथा, श्रीभागवते ।
 "यत्र निर्विष्टमरुत् क्षतान्तो नाभिमन्यते ॥"

निर्वेदः

स्वितः । यथा, भागवते । १ । २ । ३३ ।
 “खनिर्मितेषु निर्विद्यो मुदुक्ते भूतेषु तद्-
 गुणान् ॥”
 विवाहितः । कृताभिहोषः । यथा । “अडे-
 निर्विद्ये कनोयान् निर्विद्यन् परिषेता भवति ।”
 इत्युदाहृतम् ॥
 निर्वीणा, स्त्री, (निर्गतं वीणं यस्याः ।) काकली-
 द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निर्वीरं, त्रि, (निर्गते वीरो यस्मात् ।) वीर-
 शून्यम् । यथा,—
 “नाकटं न च ठङ्कितं न नमितं गोत्यापितं
 खानतः
 केनापीदमद्यो महद्गुरतो निर्वीरसुर्वी-
 तलम् ॥”
 इति महाभाटकम् ॥
 निर्वीरा, स्त्री, (निर्गते वीरवत् पतिः पुत्रो वा
 यस्याः ।) अवीरा । पतिपुत्रविहीना । इति
 हेमचन्द्रः । १ । १६४ ॥
 निर्वृतिः, स्त्री, (निर + वृ + क्तिन् ।) सुस्थितिः ।
 अलङ्घनम् । सुखम् । इति मेदिनी । ते, १२० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १६ ।
 “जनकस्य दृष्टां दृष्टा राज्यस्थस्य महात्मनः ।
 स निर्वृतिं परां प्राप्य पितुरात्मसंस्थितः ॥”)
 मोक्षः । ऋतुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥
 (ग्रान्तिः । यथा, सुश्रुते । १ । ४१ ।
 “भूतेषु वादिष्वेतेषुः शर्मं याति समीरयः ।
 भूतान्वायुजैः पितं चिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥”
 विदर्भवंशीयदृष्टः पुत्रे, पुं । यथा, भागवते ।
 ६ । २४ । ३ ।
 “ऋषस्य कुनिः पुत्रोऽभूत् दृष्टिस्तस्याथ
 निर्वृतिः ॥”)
 निर्वृत्तः, त्रि, (निर + वृत् + क्तः ।) निवृत्तः । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७ । १० ।
 “सा तस्य कर्मनिर्वृतेरुं पश्चात् कृतं फलेः ॥”)
 निर्वृत्तिः, स्त्री, (निर + वृत् + क्तिन् ।) निवृत्तादः ।
 तथा च ।
 “यथा दुष्टेन दोषेण यथा चातुर्विधता ।
 निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्नितरागतः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (निर्गता वृत्तियंकादिति ।) वृत्तिरहिते, त्रि ॥
 निर्वेदः, पुं, (निर + विद् + घञ् ।) खावमान-
 नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 ४ । १० । ३० ।
 “देवैर्दुर्लभं कृतं चोयं प्रजादस्तु पराजितः ।
 निर्वेदं परमं प्राप्नो ज्ञात्वा धर्मं वनातनम् ॥”)
 स तु चयस्त्रिंशद्द्व्यभिचारिभावानामादिमः ।
 शान्तरस्य स्थायिभावश्च । यथा,—
 “निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
 रसः ॥”
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “तत्त्वज्ञानापीर्थादेर्निर्वेदः खावमाननम् ॥”

निर्हारः

तदुदाहरणम् । यथा,—
 “नृपिण्डवासुकारन्विधानरचनार्चना ।
 दत्तियावर्तशङ्कोर्यं हन चर्कोक्तो मया ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 परवैराग्यम् । यथा,—
 “ततः कदाचिन्निर्वेदाभिराकाराश्रितेन च ।
 लोकात्मं परित्यक्तं दुःखार्त्तेन श्रयं मया ॥”
 इति मीमांसकः ॥
 वैराग्यम् । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
 “तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥”
 (निर्गते वेदो यस्मादिति ।) वेदरहिते, त्रि ॥
 निर्वेद्यः, पुं, (निर + विद् + भावे घञ् ।)
 भूतिः । भोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१४ ॥
 “भूतिर्वित्तं भोगः सुखं पालनमभ्यवहारो वा ।”
 इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । ७ ।
 “अयं हि कृतनिर्वेद्यो जन्मकोशं हवामपि ।
 यद्वाजह्वार विवशो नाम स्वस्थयनं हरेः ॥”)
 नृच्छंनम् । इति मेदिनी । प्रे. २२ ॥ विवाहः ।
 निरपूर्वविश्रधातुर्विवाहार्थः । इति स्मृतिः ॥
 निर्वेद्यं, स्त्री, (नितरां वेद्यमत्र ।) नाङ्गि-
 चौरम् । इति चारावली । २१४ ॥ (निर्गतं
 वेद्यं यस्मात् ।) वेद्यरहिते, त्रि ॥
 निर्व्ययं, स्त्री, (निर + व्यय + भावे क्युट् ।)
 छिद्रम् । इत्यमरः । १ । १ । २ ॥ अथाभावः ।
 निश्चयेन व्ययनश्च ॥
 निर्व्यूढं, त्रि, (निर + वि + वृ + क्तः ।) व्यक्तम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समाप्तम् । यथा,—
 “अवदानम् यत् कर्म निर्व्यूढमतिप्रोभवम् ॥”
 इति अटाधरः ॥
 (स्थिरम् । यथा, “स्त्रीणां पतिपुत्रादिघने न
 निर्व्यूढं स्वत्वं पुंसान् तन्निर्व्यूढं अप्रतिबन्धकतया
 यथेष्टविनियोगार्हत्वात् ॥” तथा, च राज-
 तरङ्गिण्याम् । ३ । ४७२ ।
 “स एव भूपतिर्भूत्वा भुवं वर्षशतत्रयम् ।
 निर्व्याणश्राव्यनिर्व्यूढपातालेभ्यश्चरमाद्यत् ॥”)
 निर्हरणं, स्त्री, (निश्चयेन हरणम् । निर + ह +
 ल्युट् ।) श्रवणादः । यथा, सुहितस्ये ।
 “तस्य निर्हरणादीनि सम्प्रेतस्य भागवः ।।
 युधिष्ठिरः कारयित्वा सुहृत्तं दुःखितोऽभवत् ॥”
 (दृष्टम् । यथा, भागवते । ७ । ७ । २० ।
 “नीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥”)
 निःशेषिण्य हरणश्च ॥
 निर्हारी, पुं, (निर + ह + ण् ।) श्रवणादेवत्-
 पाठनम् । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः । अन्वय-
 कर्षणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १०० ॥ मज-
 न्नादिस्वागः । यथा, आङ्गिकतन्त्रे ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगः
 सुसंयुता धर्मेविदा तु कार्या ॥”
 दाहः । इति स्मृतिः ॥ (दाहार्थं नयनम् । इति
 खामी । यथा, भागवते । ७ । २ । ३५ ।
 “यवं विजयतीनां वै परियस्य नतं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निर्हारमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत ॥”)

निवरा

यथेष्टविनियोगः । यथा,—
 “न निर्हारं स्वियः कुर्युः कुटुम्बा बहुमध्यगात् ।
 सकारापि च वृत्ताहि स्वस्य भर्तुरनाश्रया ॥”
 इति मनुः ॥
 निर्हारी, [नृ] त्रि, (निःशेषिण्य हरति पूरं गच्छ-
 तीति । निर + ह + णि ।) पूरगामिगन्धः ।
 इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । १०४ । २० ।
 “इष्टानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ।
 निर्हारी संहतः स्विग्धोऽसौ विषद एव वा ॥”)
 निर्हादः, पुं, (निर + दाद अच् + क्त + घञ् ।)
 अग्निः । इत्यमरः । १ । ३ । २३ ॥ (यथा,
 रघुवंशे । १ । ४१ ।
 “अग्नीवन्धादितन्वद्भिः अस्मन्नां तोरयन्मजम् ।
 सारसैः कलनिर्हादैः क्वचिदुन्नमितानगौ ॥”)
 निजयः, पुं, (निजयते अस्मिन्निति । नि + जी +
 “यत्” । ३ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे अच् ।)
 यज्ञम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ (यथा, रघु-
 वंशे । २ । १५ ।
 “सञ्चारपूतानि दिग्गतराशि
 ज्ञत्वा दिवान्ते निजयाय गन्तुम् ॥”
 आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । ८ । १ । ११ ।
 “तं भूतनिजयं देवं सुपर्णसुपधावत ॥”)
 निजिम्यः, पुं, (निजिम्यतीति । नि + लिप् + “नौ
 लिम्येर्वाचः ॥” ३ । १ । १२० ॥ इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा
 शः । सुचादिस्वाप्तुम् ।) देवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 निजिम्यनिर्हारी, स्त्री, (निजिम्यानां देवानां निर्हारी
 नदी ।) गङ्गा । यथा,—
 “जटाकटाहसम्भ्रमदुर्भमनिजिम्यनिर्हारी ॥”
 इत्यादिरावणस्ततश्चिवस्तोत्रम् ॥
 निजिम्या, स्त्री, (नि + लिप् + श् । सुचादिस्वा-
 प्तुम् ।) स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीगवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 निजिम्यिका, स्त्री, (निजिम्या एव । स्वार्थे कत्
 टापि अत इत्वम् ।) सौरभेयी । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३३२ ॥
 निजीनं, त्रि, (निःशेषिण्य लीकं संलजम् । नि +
 जी + क्तः ।) निःशेषिण्य लीनम् । संलजम् ।
 (यथा, भट्टिः । २ । ५ ।
 “वनाणि तोषानि च नेत्रकक्ष्यैः
 पुष्यैः सरोजैश्च निजीनशृङ्गैः ।
 परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
 मालोकयाचक्रुरिषादरेण ॥”
 निवपनं, स्त्री, (नि + वप + भावे क्युट् ।) पिबु-
 ह्येषकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 महाभारते । १३ । ६२ । २ ।
 “ऋषयो धर्मनिष्ठास्तु ज्ञत्वा निवपनान्युत ।
 तर्पयन्त्यायुज्ज्वलन्तीर्षास्त्रोभिर्यतप्रताः ॥”)
 निवरा, स्त्री, (नितरां त्रियत इति । नि + वृ +
 “यद्” इति षिण्गमश्च ॥” ३ । ३ । ५० ॥ इति कर्म-
 शयम् । ततटाप् ।) कुमारी । अविवाहिता ।
 इति मिताक्षरा ॥

निवापः

निवसतिः, स्त्री, (निवसत्यचेति । नि + वस् +
 "वहिवस्यतिभ्यश्चित् ।" उणा ४ । ६० । इति
 अतिच् ।) यङ्म् । इति शब्दरत्नावली ॥
 निवसयः, पुं, (निवसत्यचेति । नि + वस् + आधारे
 अयच् ।) यामः । इति शैमचन्द्रः । ४ । २३ ॥
 निवसर्ग, स्त्री, (न्युञ्जतेऽन् । नि + वस् + आधारे
 ऋट् ।) यङ्म् । इति शब्दरत्नावली ॥ वङ्म् ।
 इति जलायुधः ॥ (यथा, गोः रामायणे । १।३७।
 "द्वितीयं च परीदधौ पीरमादाय मैषिणी ।
 चीरस्याङ्गुशला देवी सन्धिविषने शुभा ॥")
 निवहः, पुं, (नितरासुञ्जते इति । नि + वह +
 पुञीति चः ।) सङ्घः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ८ ।
 "सुकुलं कुशलं सुचरं
 विद्याय कुलकुशलश्रीलविकसेऽपि ।
 आटि कल्पतराविव
 निव्यं रण्यन्ति जननिवहाः ॥"
 नितरां वहतीति । नि + वह + पचाद्यच् ।)
 सप्रवायुक्तगंतवायुविशेषः । यथा,—
 "निवहो यत्र वातिशः केषाञ्चिन् सुखप्रदः ।
 न प्रचच्छी न च न्दुः प्रमादी च प्रभङ्गनः ॥"
 इति ज्योतिषम् ॥
 निवातः, त्रि, (नितरां वाति गच्छत्यत्र । नि + वा
 + अधिकरणे क्तः ।) आश्रयः । निवासः ।
 (नितृती वाती यस्मिन् ।) अवातः । वातमूच्यः ।
 (यथा, रघुवंशे । ३ । १७ ।
 "निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
 शृण्वन् कान्तं पिवतः सुनाननम् ।
 महोदधेः पूर इवेच्छदधेनात्
 गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥")
 शस्त्राभेदां वर्त्म । शस्त्रेण न भिद्यते यत् वर्त्म
 कवचम् । इत्यमरभरतौ । ३ । ३ । ८४ ॥
 निवातकवचः, पुं, दैवविशेषः । स तु हिरण्य-
 कविषोः पौत्रः संज्ञादपुत्रः । इत्यग्निपुराणम् ॥
 (निवातं शस्त्राभेदां कवचं येषामिति । दानव-
 विशेषे, पुंलिङ्गो बहुवचनान्तः । ते तु इन्द्रादि-
 देनाञ्जुनेन निहताः । यथा, महाभारते । ३ ।
 १६८ । ७०—७२ ।
 "ततो मामज्जवीद्राजन् । प्रहस्य वनवृक्षहा ।
 नाविषमन्तवास्तीति त्रिभु लोकेषु किञ्चन ॥
 निवातकवचा नाम दानवां देवशत्रवः ।
 ससुरकुलिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसत्युत ॥
 तिस्रः क्रोचः समाख्याता स्तुत्यरूपवज्रप्रभाः ।
 तांस्तत्र जह्व कौन्तेय । गुरुर्वेत्ते भविष्यति ॥"
 एतद्विवरविक्षुत्तिस्तु तत्रैव विशेषतो ऋष्या ॥)
 निवापः, पुं, (नितरासुञ्जते इति । नि + वप + वच् ।)
 ऋतोद्देश्यकदानम् । तत्पुण्यायः । पिठदानम् २ ।
 इत्यमरः । २।७।३१ । पिठतर्पणम् ३ । इति शैम-
 चन्द्रः । ३ । ४० ॥ निवपनम् ४ पिठदानकम् ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ८६ ।
 "अपशोकमनाः कुटुम्बिनीं
 अनुसङ्गीर्षी निवापदत्तिभिः ॥")

निविडं

दानमात्रम् । यथा । "देव्यो निवापाङ्गलयः
 पितृकाम् ।" इति भरतः ॥ (न्युप्यते वीज-
 मस्मिन्नि ।) अचम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा,
 महाभारते । ३ । ३०६ । ६ ।
 "अवर्णिं प्रमदा गात्र निवापं बहुवाचिकम् ।
 ततो विप्र । प्रदास्यामि न तु वर्मे सङ्कुलम् ॥"
 निवारः, पुं, निवारणम् । इति निपूर्ववृधातो-
 भांश्चि वल्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 निवारणं, स्त्री, (नि + व + लिच् + करणे ऋट् ।)
 निचयैर्न वारणम् । निराकरणम् । यथा,—
 "यदाक्यतो धर्मे इतोतरस्थितो
 न मन्यते तस्य निवारणं जनः ॥"
 इति श्रीभागवते प्रथमस्कन्धः ॥
 निवारितः, त्रि, (नि + व + लिच् + क्तः ।) कृत-
 निवारणः । यथा,—
 "निवारितास्तेन महोत्तरेऽखिषे
 निरोतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ॥"
 इति नैषधे । १ । ११ ॥
 निवास, तु क स्तृत्वात् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त चुरीं परं-सकं-सेट् ।) अनिनिवासत् ।
 स्तृतिराच्छादनम् । निवासयति यच्चिन् चीना-
 युक्तमिति जलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 निवासः, पुं, (निवसति अस्मिन् । नि + वस् +
 अधिकरणे वच् ।) यङ्म् । इति शैमचन्द्रः ।
 ४ । ५७ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १३ । ८४ ।
 "तत्र तत्र प्रजाणां हि निवासं समरोचयत् ॥"
 आश्रयस्थानम् । यथा, भागवते । १ । ११ । २७ ।
 "अथो निवासो यस्योरः पानपात्रं सुखं दृशाम् ।
 बाहवो लोकपालानां चारुणाणां पदाम्बुजम् ॥"
 वक्ष्यम् । यथा, हरिवंशे । १८१ । ४८ ।
 "नमश्चर्मेनिवासाय नमस्ते पीतवाससे ॥"
 भावे चच् । वासः । यथा, महाभारते ।
 १ । १८६ । ६ ।
 "कुम्भकारस्य शालायां निवासं चक्रिरे तदा ॥"
 निवासी, [न्] त्रि, (निवसतीति । नि + वस् +
 लिच् ।) निवासविशिष्टः । निवासकर्त्ता । यथा,—
 "ते तु कासश्चरन्ति देवरः पतिवत्कणे ।
 धन्याः कालीनदीतीरे कान्यकुब्जनिवासिनः ॥"
 इति काण्वोदयः ॥
 निविडं, त्रि, (नितरां विडतीति । नि + विड्
 आक्रोशे + क ।) निरवकाशम् । तत्पुण्यायः ।
 निरन्तरम् २ निविरीचम् ३ वनम् ४ । सान्द्रम् ५
 नीरन्त्रम् ६ बहुलम् ७ ढङ्म् ८ गाढम् ९
 अविरलम् १० । इति शैमचन्द्रः । ६ । ८२ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३२० ।
 "निविड्वटितोऽयुगलां चावोत्सङ्गानां पित-
 यजनाम् ॥"
 यथा, च रघुवंशे । ६ । ५८ ।
 "तस्यापरेऽपि न्द्रेषु शरान् सुशुभोः
 कर्णान्मेव विभिदे निविडोऽपि सुष्ठिः ॥"
 नासिकाया नतम् । नि + "नेर्विड्क्विरौ-
 सचौ ।" ५ । २ । ३२ । इति विड्क्व । अव-

निवृत्तिः

टीटम् । "तद्योगात् नासिका निविडा ।" इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 निविरीचं, त्रि, (नि वता नासिका यस्य । "नेर्वि-
 ड्क्विरौसचौ ।" ५ । २ । ३२ । इति विरी-
 सच् । अवटीटः । इति आकरणम् ।) निवि-
 ड्म् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ७।२० ।
 "उसनिविरीचनितम्भारखेदि ॥")
 निविटं, त्रि, (नि + विश् + क्तः ।) निषेधयुक्तम् ।
 (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ३१ ।
 "भवन्ति सान्ध्यपि निविटसेतसां
 वपुस्त्रिषेधिव्यतिगौरवाः क्रियाः ॥")
 आविष्टम् । प्रविष्टम् । यथा,—
 "उङ्गुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीना-
 मन्तमयशरीरः कान्तिपुक्तोऽपि चक्रः ।
 भवति विकलम्भर्मिर्मूर्खं प्राप्य भागोः ।
 परसदननिविटः को जघुत्वं न याति ॥"
 इत्युद्भटः ॥
 (आबहुम् । यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ४५ ।
 "बहोऽहमिति मे बुद्धिर्नापसर्पति चित्ततः ।
 संसारवासनाजाले निविष्टा दृग्गामिनी ॥"
 स्थितम् । यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।
 "कोशलो नाम सुहितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।
 निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधाम्यावान् ॥"
 निवीतं, त्रि, (निवीयते स्मृति । नि + वी +
 आच्छा-
 दने + क्तः । सम्प्रसारणम् ।) आच्छादनवक्ष्यम् ।
 उङ्गी इति भाषा ॥ तत्पुण्यायः । प्राठनम् २ ।
 कच्छलमितयश्चक्षेत्रे, स्त्री । इत्यमरः । १ । ७ ।
 ५० ॥ यथा,—
 "उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कच्छसम्पन्नम् ॥"
 इति कुम्भपुराणम् ॥
 निवीती, [न्] पुं, (निवीतमस्यास्तीति ।)
 निवीतयुक्तः । कच्छलमितयश्चक्षेत्रविशिष्टः ।
 यथा,—
 "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मशुष्यांसर्पयेद्भक्षा ऋषिपुत्रादृशींस्तथा ॥"
 इत्याहिकतत्त्वम् ॥
 निवृत्तं, त्रि, (निव्रियते आच्छाद्यते स्मृति । नि +
 वृ + क्तः ।) निवीतम् । उङ्गी इति भाषा ॥
 इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ परिवेष्टितम् । इति
 शैमचन्द्रः ॥
 निवृत्तः, त्रि, (नि + वृत् + क्तः ।) निवृत्ति-
 विशिष्टः । विरतः । यथा, श्रीभागवते । १०।१।४।
 "निवृत्तवैशंपयीयमाणा-
 ङ्गवैधवाः श्लोकमनोऽभिरामात् ।
 क उतमञ्जोकशुभायुवादात्
 पुमान् विरन्धेत विना पशुनात् ॥"
 निवृत्तात्मा, [न्] पुं, (शरीरवन्धनात् निवृत्त
 आत्मा स्वरूपं यस्येति ।) विष्णुः । (यथा,
 महाभारते । १३ । १४६ । ३८ ।
 "आवर्णनो निवृत्तात्मा संततः संप्रतर्हणः ॥"
 निवृत्तिः, स्त्री, (नि + वृत् + क्तृन् ।) निवृत्तिः ।
 अप्रवृत्तिः । तत्पुण्यायः । उपरमः २ विरतिः ३

निवेश

अपरतिः ४ उपरतिः ५ आरतिः ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, गरुडपुराणे १६६ अध्याये ।
“वास्योदकञ्च समधु पीतमन्तगतस्य वै ।
पापयोगस्य सन्नापनिवृत्तिं कुर्वते शिवः ॥”)
प्रवृत्तिप्रागभावः । यथा, “प्रवृत्तुपाधिना
विनाशं प्राप्नुयान् प्रागभाव एव खनिवृत्तिनिरा-
करणात् साध्यमानो निवृत्तिरच्यते ।” इत्येका-
दशीतन्त्रे कलङ्काधिकारविचारः ॥
निवेशनं, स्त्री, (निविद्यते विज्ञाप्यतेऽनेनेति । नि +
विद् + क्युट् ।) आवेदनम् । विज्ञापनम् ।
समर्पणम् । यथा,—
“अवयवं कीर्तनं विद्योः स्वरयं पादुविवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेशनम् ॥
इति पुंसाप्येता विद्यो भक्तिश्चैव लक्षणा ॥”
इति श्रीभागवतम् । ७ । ५ । २३ ॥
निवेशितं, त्रि, (नि + विद् + कर्त्तृञ् क्तः ।)
कृतनिवेशनम् । यथा, गण्डकीचरपुराणे ।
“मया निवेशितं भद्रा यद्वाण परमेस्वरि ॥”
निवेशः, पुं, (नि + विश् + चञ् ।) विन्यासः ।
(निविशत्यस्मिन्निति । अधिकारणे चञ् ।)
शिविरम् । (यथा, महाभारते । ५ । ८ । २ ।
“तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्वंमिव योजनम् ॥”)
उद्वाहः । इति मेदिनी । शि, २१ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४ । १ ।
“ततो निवेशाय तदा स विप्रः संश्रितव्रतः ।
महीचचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥”)
निवेशनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । १६ । ४४ ।
“निवेशार्थं यद्दं दत्तमन्नपानादिकं तथा ।
सेवकं समनुज्ञाप्य परिचर्यार्थमेव च ॥”)
निवेशनं, स्त्री, (निविशत्यस्मिन्निति । नि + विश्
+ अधिकारणे क्युट् ।) गृहम् । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २४ । ४६ ।
“स्त्रियोपसंयुतः सोऽयं प्राप्यायोर्ध्यां सुदर्शनः ।
सम्मान्य सर्वलोकान् च ययौ राजा निवेशनम् ॥”)
नगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे ।
७ । ७५ । १८ ।
“यो हि वंशं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशने ।
न विधत्ते वृषं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥”)
प्रवेशः । निवेशनमस्य आकृतिभिर्दुर्वेति
कृतिः ॥ (नि + विश् + चिच् + भावे क्युट् ।
स्थापनम् । यथा, रामायणे । ७ । ७५ । १७ ।
“निवेशय महाबाहो भरतं यद्यपेक्षसि ।
मूर्खं कृतवियञ्च समर्थञ्च निवेशने ॥”
प्रवेशके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । १८ । १३ ।
“आकाशेऽनस्थितः शब्दः सर्वत्रोच्चनिवेशनः ।
नमस्ते भगवन् ! विद्यो तुभ्यं शब्दात्मने नमः ॥”)
निवेशनीयः, त्रि, (नि + विश् + कर्त्तृञ् ।) निवेश-
नाहः । यथा । तत्पुरुषकीयसाधारण्यादिशरीरे
निवेशनीय इति नायं दीवः । इति सत्यभि-
चारे गदाधरः ॥

निशाक

निवेशः, त्रि, (नि + विश् + यत् ।) निवेशनीयः ।
यथा, वाघटीकायां गदाधरः । प्रतिबन्धक-
तायां निवेशत्वादिति शक्यते ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ११५ । २८ ।
“तदियं पूः प्रकाशार्थं निवेशा मयि सुव्रत ॥”
श्रीधनीयः । यथा, महाभारते । ३ । ३६ । १६ ।
“अवयवं राजपिच्छस्तेनिवेश इति मे मतिः ॥”
“निवेशः आहृयार्थं श्रीधनीयः ॥” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥ विवाहाहः । यथा, महा-
भारते । १ । १६२ । ६ ।
“भवान्निवेशः प्रथमं ततोऽयं
भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्म्म ॥”
“निवेशः विवाहः ॥” इति तत्र नीलकण्ठः ॥)
निशाटः, पुं, बलदेवपुत्रः । यथा, “बलदेवोऽपि
रेवतां निशाटोऽस्मकौ पुत्रावजनयत् ॥” इति
विष्णुपुराणे । ४ अंशे १५ अध्यायः ॥
निशमनं, स्त्री, (नि + श्म + शिच् + क्युट् ।)
दर्शनम् । अवगमम् । इति मेदिनी । ने, १६० ॥
निशा, स्त्री, (नितरां श्रुतिं तनूकरोति व्यापारा-
निति । नि + शी + कः । टाप् ।) रात्रिः ।
तत्पर्यायः । रात्री २ रात्रीजननी ३ शल्बरी ४
चक्रमेदिनी ५ घोरा ६ श्यामा ७ याण्या ८
दोषा ९ तुङ्गी १० भौती ११ शताची १२
वाक्पावा १३ उषा १४ वासतेयी १५ तमा १६
निट १७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवशिष्टो
रात्रिशब्दे प्रकृतः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे ।
१ । ६ ।
“सितेषु हर्म्येषु निशासु धेधितां
सुखप्रसुप्तानि पुत्रानि चन्द्रमाः ।
विशोक्य निर्व्यन्धसुतसुकचिरं
निशाचये याति द्वियैव पाण्डुताम् ॥”)
हरिद्रा । दारुहरिद्रा । इति मेदिनी । शि, ६ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्ची रजनी निशा ।
मेहनी रजनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मेघवृषभियुक्तकौटुम्भकलक्ष्मिणि । यथा,—
“अजगोपतियुग्मञ्च कर्किकन्धगासया ।
निशासंघाः कृतान्ते शेषान्ते दिनात्मकाः ॥”
इति ज्योतिरुत्तमम् ॥)
निशाकरः, पुं, (निशां करोतीति । निशा +
कृ + “दिवाविभानिश्चेति ॥” ३ । २ । २१ । इति
ठः ।) चन्द्रः । इत्तरमटीका ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । २० ।
“रविनिशाकरयोर्व्यहृषीकृन्
गजसुजङ्गविहङ्गमवन्धनम् ।
मतिमताञ्च निरीक्ष्य हरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥”)
कुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निशाकरचन्द्रः
शिरोदेशेऽवस्थिति । अण् । महादेवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
“इतिहासः सकल्पञ्च गौतमोऽयं निशाकरः ॥”)

निशाट

निशागणः, पुं, (निशायां रात्रीनां गणः ।)
रात्रिसन्धः । तत्पर्यायः । गणरात्रम् २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
निशाचरः, पुं, (निशायां रात्रीं चरतीति ।
निशा + चर + “चरेट् ।” ३ । २ । २६ । इति
ठः ।) रात्रसः । (यथा, रघुः । १० । ४५ ।
“अचिरात् यन्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीटमाहास्यञ्च निशाचरेः ॥”)
श्रमाकः । पेशकः । सर्पः । इति मेदिनी । रे,
२७२ ॥ चक्रवाकः । इति शब्दरत्नावली ।
भूतः । इति धरणिः ॥ चोरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अयत्तु ग्रन्थिपर्यस्य भेदः । भटे
उर इति मेपाकदेशे भवति ।
“निशाचरो घनहरः कितवो गण्डासकः ।
रोचको मधुरस्निक्तः कटुपाके कटुर्लघुः ॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकङ्कपा-
जिलान् ।
रक्षाश्रीखेदमेदोऽसुखरगन्धविषप्रयान् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७७ ।
“वसुधैवो महादेवो मनोविभो निशाचरः ॥”)
रात्रिचरमात्रे, त्रि ॥
निशाचरी, स्त्री, (निशायां चरतीति । चर +
टः । स्त्रीयां डीप् ।) कुलटा । इति मेदिनी
रे, २७३ ॥ केशिनीनामगन्धद्रव्यम् । इति षटा-
धरः ॥ रात्रची । यथा,—
“अनिर्वृतिनिशाचरी मम यद्वात्मरात्रे स्थिता
निहन्ति निगमागमकृतिपुराणशास्त्रोदिताम् ।
क्रियां तदशुभा सखी हृदये एव चिन्ताविश्र-
न्तयोर्दमनकारणं त्वमसि केवलं भूपते ॥”
इत्युद्भटः ॥
(यथा च रघुः । ११ । २० ।
“राममन्त्रयशरेण ताडिता
दुःसन्धेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्दधिरचन्द्रनीचिता
जीतितेश्वसतिं जगाम सा ॥”
“अत्र ताडकायाः अभिसारिकया समाधि
रभिधोयते रामेति । निशासु चरतीति
निशाचरी रात्रची अभिसारिका च ।” इति
तत्र मञ्जिनाथः ॥)
निशाचर्म्म, [न्] स्त्री, (निशायाचर्म्मव आचर
कत्वात् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निशाचर्म्म, स्त्री, (निशाचर्म्मव जन्मम् । मध्यपर
लोपिसमासः ।) हिमम् । इति त्रिकाण्डशेषः
निशाटः, पुं, (निशायां रात्रीं अटतीति । अट +
अच् ।) पेशकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६० ।
निशाचरे, त्रि ॥
निशाटकः, पुं, (निशायां अटति निशावत् कृत्वा
अटतीति वा । अट् + क्युञ् ।) गुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (रात्रिचरे, त्रि ॥)
निशाटनः, पुं, (निशायां अटतीति । अट गतौ +
ल्युः ।) पेशकः । इति जज्ञायुधः ॥ निशाचरे, त्रि

निशार

निशारः, त्रि, (नि + श्रो निशारणे + क्तः। "शास्त्रो-
रन्तरस्याम्।" ७। ४। ४१। इति पञ्चे
इत्वाभावः।) शाश्वितः। इति हेमचन्द्रः ॥
निशारः, पुं, (निशाराय अतिभयवतीति। अद् +
अच्।) निशारः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
त्रि, निशारसुक् ॥
निशादिः, स्त्री, (निशाया आदिर्यत्र।) सन्ध्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
निशान्तं, स्त्री, (निशान्त्यते विश्रान्त्यतेऽस्मिन्निति।
नि + श्रम + अधिकरणे क्तः।) गृहम्। इत्य-
मरः। २। २। ५॥ (यथा, रघुः। १६। ४०।
"तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ॥"
निशाया अन्तो यत्र।) उषा। (यथा, मनुः। ४। ४। ६।
"न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः
खपेत् ॥")
शान्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ११६ ॥
निशाया, स्त्री, (निशायां अन्वयति उपसंहारति
आत्मानमिति। अन्व उपसंहारे + अच् +
टाप्।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः ॥
(निशायां अन्वः।) राजगन्धे, त्रि ॥
निशापतिः, पुं, (निशायाः पतिः।) चन्द्रः।
(यथा, सूर्यसिद्धान्ते। २। ४७।
"खमन्दसुक्तिसंशुद्धा मध्यसुक्तिर्निशापतेः।
दोष्यान्तरादिकं कृत्वा सुक्ताह्वयधनं भवेत् ॥")
कर्पूरः। इत्यमरः ॥ (निशायामेव पतिरिति
विश्रुते क्वचित् अज्ञानाशक्त्या उपपत्तिरपि।
यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ३। ५२।
"प्राङ्गणकोशेऽपि निशापतिः स तापं सुधा-
मयो हरति।
यदि मां रजनिचर इव सखि। स न निर-
खद्भि गेहपतिः ॥")
निशापुष्यं, स्त्री, (निशायां रात्रौ पुष्यति विक-
सतीति। पुष्य विकासे + अच्।) उत्पलम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥
निशावलः, पुं, (निशायां रात्रौ बलं यस्य।)
मेघवृषमिथुनकर्कटधनुर्मकरराशयः। इति
ज्योतिषम् ॥
निशाभङ्गा, स्त्री, (निशा हरिद्रा तद्वत् भङ्गी
यस्याः।) दुग्धपुच्छी। इति शब्दचन्द्रिका ॥
दुग्धपेया इति भाषा ॥
निशामन्त्रिः, पुं, (निशाया मन्त्रिः।) चन्द्रः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निशामनं, स्त्री, (नि + श्रम + शिच् + क्युट्।)
दर्शनम्। आलोचनम्। इति मेदिनी। ने,
१६० ॥ अथर्वम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २४० ॥
निशाङ्गः, पुं, (निशाचरो ङ्गः पशुः।)
श्वमालः। इति शब्दरत्नावली ॥
निशारखं, स्त्री, (नि + श्रम गि हिंसे + शिच् +
क्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११२ ॥
(निशाया रणम्।) रात्रिशुद्धम् ॥ (निशाया
रणः शब्दः।) रात्रिशब्दे, पुं ॥

निशीघ्रि

निशारन्नं, स्त्री, (निशाया निशारा वा रजनिव।)
चन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। १६ ॥
निशाचकः, पुं, रूपकभेदः। यथा,—
"इदं प्रौढोऽथ खचरो विभवचतुरक्रमः।
निशाचकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः ॥"
तस्य लक्षणं यथा,—
"लघुहृन्द्ं गुरुहृन्द्ं तन्वासतालकः स्फुटः।
चतुर्विंशतिवर्षेस्तु रसे हास्ये निशाचकः ॥"
तालविशेषः। यथा,—
"प्रविश्य नर्तको रङ्गं विकीर्यं कुसुमादिकम्।
निशाचकेय तालेन कोमलं गृह्यमाचरेत् ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
निशाचनः, पुं, (निशाचतु अन्वकारजनकं वर्गं
यत्र।) शयः। इति राजनिर्घण्टः ॥
निशाचन्दं, स्त्री, (निशायां चन्दं सन्ध्याः।)
रात्रिगणः। बहुनिशाः। इति शब्दरत्नावली ॥
निशाचिदी, [न] पुं, (निशां निशापरिमाणं वेति
वेदयति वा। विद् वा वेद + णिनिः।) कुकुटः।
इति हेमचन्द्रः। ४। ३६० ॥
निशाचसः, पुं, (निशायां रात्रौ हसो हासो
विकासो यस्य।) कुसुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
निशाचका, स्त्री, (निशाया आका आका आका
यस्याः।) हरिद्रा। इत्यमरः। २। ६। ४१ ॥
निशितं, स्त्री, (नि + श्रो + क्तः। "शास्त्रोरन्व-
तरस्याम्।" ७। ४। ४१। इति इत्वम्।)
लौहम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
निशितः, त्रि, (नि + श्रो + क्तः।) शशितः।
इत्यमरः। १। ३। १। ६१० ॥ (यथा, महाभारते।
१। १३४। ६५।
"तद्वाक्यसमकालस्तु वीभस्तुर्निशितैः शरैः।
अवार्यैः पञ्चभिर्गार्हं मयमन्मस्यताडयत् ॥")
निशियुष्या, स्त्री, (निशियुष्यति विकाशति इति।
युष्य + अच्। टौप्।) श्रेफालिका। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
निशियुष्यिका, स्त्री, (निशियुष्या + स्वार्थे कन्।)
श्रेफालिका। इति शब्दरत्नावली ॥
निशियुष्यी, स्त्री, श्रेफालिका। निशियुष्यी विक-
शितं युष्यमस्या इति युत्पत्त्या मध्यपदलोपः
सप्तम्या अलुक् च ततो जातिरत इति ईप् ॥
निशीघ्रः, (नितरां श्रेतेऽञ्जति। नि + शी +
"निशीघ्रगोपीयावगथाः।" उषां। २। ६।
इति यक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) अर्द्ध-
रात्रः। इत्यमरः। १। ४। ६ ॥ (यथा,
रघुः। ३। १५।
"निशीघ्रदीपाः सहसा हतलिघो
बभूवुराशेषसमर्पिता इव ॥")
रात्रिमात्रम्। इति मेदिनी। ये, २० ॥ (यथा,
ऋतुसंहारे। १। ३।
"सुतन्त्रीगीतं मदनस्य दीपनं
सुचौ निशीघ्रेऽनुभवन्ति कामिनः ॥")
निशीघ्रिनी, स्त्री, (निशीघ्रोऽस्यस्या इति।
इतिः। डीप्।) रात्रिः। इत्यमरः। १। ४। ४ ॥

निश्वला

निशीघ्रिनीनाथः, पुं, (निशीघ्रिन्या नाथः।)
चन्द्रः। इति हलायुधः ॥
निशीघ्र्या, स्त्री, रात्रिः। इति भूरिप्रयोगः ॥
निशुम्भः, पुं, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
घञ्।) वधः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६३ ॥
दानवविशेषः। यथा,—
"कश्यपस्य दशुर्नाम भार्यासीद्विजसत्तमः।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्ता सहसाचाङ्गलाधिकौ ॥
ज्यैष्ठः शुम्भ इति खातो निशुम्भश्चापरासुरः।
हतयो नसुचिर्नाम महाबलसमन्वितः ॥"
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः ॥
(अयं हि भगवत्या निहतः। इति मार्कण्डेय-
पुराणम् ॥ अपरोऽसुरविशेषः। यदुक्तं मार्क-
ण्डेये। ६१। ३६—३७।
"वैवस्वतेऽन्तरे प्राप्तेऽष्टाविंशति मे युगे।
शुम्भो निशुम्भश्चेवाद्यावुत्पत्स्येति महासुरौ ॥
नन्दगोपयज्ञे जाता यथोदागर्भसम्भवा।
ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनौ ॥")
निशुम्भनं, स्त्री, (नि + शुम्भ हिंसायाम् + भावे
ल्युट्।) मारणम्। इति हलायुधः ॥
निशुम्भमर्दिनी, स्त्री, (निशुम्भं मर्दयतीति। षट्
+ णिनिः। डीप्।) दुर्गा। इति हेमचन्द्रः ॥
निशुम्भशुम्भमयनी, स्त्री, (निशुम्भं शुम्भश्च मथा-
तीति। मन्थ विनोदने + ल्युः।) नलोपः। ततो
डीत्। दुर्गा। यथा, देवीपुराणे।
"निशुम्भशुम्भमयनी देवी वेदेष्टु गीयते ॥"
निशुम्भी, [न] पुं, (निशुम्भो मोहनाश्रोऽस्य-
स्येति। इतिः।) बुद्धविशेषः। तत्पर्यायः।
चेरन्वः २ चेदकः ३ चक्रसम्भरः ४ देवः ५ वज्र-
कपाली ६ शशिशीखरः ७ वज्रटीकः ८ इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
निश्वेतः, पुं, (निशायामपि एतं ईषद्गमनं यस्य।)
वकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निश्वयः, पुं, (निश्वीयतिऽनेनेति। निश् + चि +
"ग्रहवृद्धनिचिगमच ॥" ३। ३। ५८। इति
अप्।) निःसंशयज्ञानम्। तत्पर्यायः। निश्वयः
२। इत्यमरः। १। ५। ३ ॥ निश्वयनम् ३
निश्वयः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते। १। १६। ३५।
"देहोऽयं मम बन्धोऽयं न ममेति च सुकृता।
तथा धनं यद्दं राघवं न ममेति च निश्वयः ॥")
"तद्भावा प्रकारा धीकृतप्रकारा तु निश्वयः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(अर्थालङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे। १०। ५६।
"अन्यत्रिभिध् प्रकृतस्यापनं निश्वयः पुनः ॥"
उदाहरणं यथा,—
"वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे रते।
इह सविधे सुगन्धशो मधुकर ! न सुधा परि-
आम्य ॥")
निश्वला, स्त्री, (निश्वलतीति। निश् + चल +
अच्। टाप्।) शालपर्वी। इति राजनिर्घण्टः ॥

निश्वास

पृथिवी ॥ (नदीविशेषः । यथा, मातुस्यै । ११३ । २२ ।

“कौशिकी तु तृतीया च निश्वासा गच्छती तथा । इत्युल्लिखितमित्येता हिमवतुपार्श्वनिःसृताः ॥”

अचले, चि । यथा,—

“निवसतु तव गेहे निश्वासा विन्धुपुत्री ॥”

इत्याद्युद्धटः ॥

निश्वासाङ्गः, पुं, (निश्वासवत् अङ्गं यस्य ।) वकः । इति राजनिघण्टुः ॥ पर्वतारिः । खन्-रहिते, चि ॥

निश्वायकः, चि, (निश्चिनोतीति । निश् + चि + क्लृप् ।) निश्चयकर्ता । निर्वायकः । यथा, अशुपाधिलनिश्वायकदर्शनले न हेतुत्वमिति व्याप्तिग्रहमाधुरी ॥

निश्चारकः, पुं, (निश्चरतीति । निश् + चर + क्लृप् ।) पुरीषघ्नः । बाहुः । खन्धम् । इति मेदिनी । के, १६५ ॥

निश्चिन्तः, चि, (निर्गता चिन्ता यस्मात् ।) चिन्तारहितः । यथाह कश्चित् ।

“नखैर्लं सुवर्णं भजस्य कुमते । नखैस्व चाटौ गुण्या निश्चिन्तो बहुभोजकोऽतिसुखरो रात्रिन्दिवा खप्रभाक् ।

कार्याकार्यविचारयादिरहितो मानापमाने समे दत्त्वा सर्वजनस्य नखैर् चरयौ नखैश्चिरं जीवतु ॥”

निश्चीयमानः, चि, (निश् + चि + कर्मणि प्राणच् ।) निश्चयविषयः । यथा । ननु तथापि एवकारस्य निश्चीयमानस्यैव सार्थकत्वाभावात् कुतः प्रकृतित्वामिति शब्दप्रकृतिप्रकाशिकाटीकायां राम-भद्रः ॥

निश्चुक्कयं, स्त्री, (निःशेषिण्य चुक्कयम् ।) दन्त-प्राणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मिसौ इति भाषा ॥

निश्चेष्टः, चि, (निर्गता चेष्टा यस्मात् ।) चेष्टा-रहितः । निश्चेष्टितः । यथा,—

“गलयद्दृष्टनिश्चेष्टो दैवो निर्गतलोचनः । अथक्तरावो न्यपततु सङ्घालो अस्तुत्रजे ॥” इति श्रीभागवते दशमः ॥

निश्वासः, पुं, (नि + श्वास + भावे घञ् ।) बहि-मूर्खन्वासः । तत्पठ्यायः । पानः २ एतनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २।१।८६ ।

“संहर्तुं सर्वत्रज्ञात्वं शक्ता निःश्वासमाचतः ॥”

निश्वाससंहिता, स्त्री, (निश्वासाख्या संहिता ।) शिवप्रखीतशास्त्रविशेषः । यथा,—

“एवमभ्यर्चितस्यैषु पुराहं द्विजसत्तमाः । वेदक्रियासमायुक्ता ज्ञतवानसि संहिताम् ॥

निश्वासाख्यां ततस्तस्यां जीना वाध्वशशास्त्रिणाः । निश्वाससंहितायां हि जज्ञमानप्रमाद्यतः ॥

सैव पाशुपती दीक्षा योगः पाशुपतस्य हि । एतस्माद्देहमार्गाद्दि यद्वन्द्विह जायते ॥ तत् सुद्रकर्म विज्ञेयं रौद्रं श्रौचविवर्जितम् ॥” इति वराहपुराणम् ॥

निषधः

निषङ्गः, पुं, (नितरां सज्जति शरा यन् । नि + सन्ज + अघिकरणे घञ् ।) तूखीरः । इत्य-मरः । २ । ८ । ८८ ॥ (यथा, रघुः । २ । ३० ।

“ततो ऋगीन्द्रस्य ऋगीन्द्रगामी कथाय वध्यस्य शरं शरययः । आताभिषङ्गो वृपतिर्निषङ्गा-दुद्धर्तुंमैच्छत् प्रसभोद्धृतादिः ॥”

सङ्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥

निषङ्गघिः, पुं, (नि + सन्ज + “नौ वन्जेघंघिन् ।” उर्वा । ४ । ८७ । इति भावे घञिन् । घिन्वात् कुत्वम् । ततः यत्वम् ।) समालिङ्गः । आलि-ङ्गनम् । इत्युणादिकोवः । १ । २६१ ॥ घञी । रघः । खन्धः । ळणम् । सारघिः । इति खंघिप्रसारोणादिरितिः ॥ (आलिङ्गके, चि । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

निषङ्गी, [न्] पुं स्त्री, (निषङ्गीऽख्यस्येति । निषङ्ग + इनिः ।) धनुर्धरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ ।

“रथौ निषङ्गी कवची धनुश्चान् दमः स राजन्यकमेकवीरः ॥”

खनामखातो धतराङ्गपुत्रः । इति महा-भारतम् । १ । ११७ । ११ ॥)

निषस्यः, चि, (निषीदति स्मेति । नि + सद् + गत्वर्थेति क्तः । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।” ८ । २ । ४२ । इति निष्ठातस्य धातो-र्देकारस्य च नः ।) उपविष्टः । यथा,—

“पादावसुच्यन्ती श्रीर्देवक्याश्चरणात्मिके । निषस्या पङ्कजे पूज्यः नमो देवे प्रिया इति ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

निषस्यकं, स्त्री, (निषस्य + संज्ञायां कन् ।) सुनि-षस्यकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

निषदः, पुं, (निषीदन्ति षड्जादयः खरा यन् । नि + सद् + षाङ्गुलकात् षप् ।) निषादखरः । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (खनामखातवृ-प-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १५ ।

“भङ्गासुरिः सुनीयश्च निषदोऽथ वहीनरः ॥”

निषदा, स्त्री, (निषीदन्त्यामिति । नि + सद् + “संज्ञायां समञ्जिषदेति ।” इ । ३ । ६६ । इति अधिकरणे ऋप् ।) पश्यविक्रयशाला । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ इङ् । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ सुद्रखडा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषद्वरः, पुं, (निषीदन्ति निषस्या भवन्ति जना अन्नेति । नि + सद् विधादे गतौ + “नौ सदेः ।” उर्वा । २ । १२४ । इति ञ्वरच् । “सदि-रपतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति यत्वम् ।) कर्हमः । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

निषद्वरी, स्त्री, (नि + सद् विधादे + अधिकरणे ञ्वरच् । घिन्वात् ङीप् ।) रात्रिः । इति मेदिनी । रे, २७३ ॥

निषधः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥ स तु इजावृतस्य दक्षिणे हरिवर्षस्य खीमा-पर्वतः । प्रागायतः । अशुतयोजनोत्सृधः ।

निषादः

दिसहस्रयोजनविस्तीर्णः । इति श्रीभागवते ५ खन्धे १६ अध्यायः ॥ कठिनम् । देशविशेषः । (यथा, महाभारते । ३ । ५३ । ३ ।

“ब्रह्मण्यो वेदवित् शूरो निषधेऽयं मञ्जीपतिः ॥” तद्देष्टीयराजः । इति मेदिनी । धे, ३३ ॥ निषादखरः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७ । (रासुप्रपौत्रे ख्येवंश्रीयवृपभेदे । यथा, हरि-वंशे । १५ । २६ ।

“रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाञ्जने निषधस्य चात्मजः ॥”

निषादः, पुं, (निषद्यते ग्रामशेषखीमायाम् । यदा, निषीदति पापमन् । नि + सद् + कर्मणि अधिकरणे वा घञ् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ । १० । २० ॥ वैश्वशरीरोद्भवजातिविशेषः । यथा, अग्निपुराणे ।

“मथ्यमाने ततो राजसक्तिमूर्तौ प्रजन्निवान् । ब्रह्मोऽतिपुरुषः क्षत्र्यक्षत्रियात् प्राङ्गलिः स्थितः ॥ ते मन्त्रैर्ब्रह्मलं दृष्ट्वा निषीदेत्यनुवंसदा । निषादवंशकर्ता स बभूव सुनिषत्तमाः ॥

धीवरानन्देन वापि वैष्णवसम्भवान् । ये चान्ये विन्ध्यनिलयाः श्वरा नाह्लादयः ॥ अधर्मरुचयो ये च विचैतान् वैष्णवसम्भवान् ॥

पारिभाषिकचण्डालो यथा, मार्कण्डेयपुराणे “आशाकर्तुंस्वदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः शरणागतं यद्यजति स चण्डालोऽधमो नरः धीवरविशेषः । इति मेदिनी । दे, ३४

(निषीदन्ति षड्जादयः खरा यन् । नि + सद् घञ् ।) सप्तखरान्तर्गतशेषखरः । स तु नारदस्य हस्तिखरतुल्याखरः । अस्योच्चारणस्थानं लल टम् । आकरणमते दन्तः । अयं वैश्यवर्णः सर्वखराणां मध्ये उच्चः । अस्य जातिः सन्ध्य अस्य कूटतागाः ५०४० । प्रत्येकतागम् ५

समुदायेन २८२४० भवन्ति । अस्य खरु गच्छेत्सुत्यः । लघ्यान्धेत्वर्णः । स्थानं पुष्क हीपः । देवता ख्यः । वारः शनिः । समा निशान्ते = दक्ष — ३४ । पलाणि । अस्य श्रुति उया शोभिनी च । नख्णना मन्दरस्या सखा । मध्यस्थाने अहङ्गता । तारस्थाने लोच च । निषादवर्णता रात्रिणी आसावरौ मञ्जा च । नादपुराणमते । निःसन्तानोऽयम्

बीणायां धैवतावधिषड्जस्थानपर्यन्तं प्रथमसप्तकठतीयांशस्य शेषसमुदायबीजातस्त्रीनिष दस्थानं भवति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥

“षड्जादयः षड्जैऽत्र खराः सर्वे मनोहराः निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥ चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः । ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥” इति सङ्गीतसामोदरः ॥

(अस्य असुरवंशे उत्पत्तिः । वैश्यो जातिः विचिन्तो वर्णः । पुष्करहीपे जन्म । ऋषि सुम्बुः । ख्यो देवता । जगती छन्दः । कर्ण उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणम् ॥)

गदी, [न] पु, (निधीद्वयव्यमिति । नि + वट् + आवरणके चिनिः ।) इत्यारोहः । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ । माहुत् इति ख्यातः । (यथा, माथे । ५ । ३१ ।

“प्रत्यक्षदन्निनिशिताकुशूरभिन्न-
निध्यानिधियेद्वयं चलितां निवादी ॥”

उपविष्टे, चि । यथा, रघुः । १ । ५२ ।

“आतपाव्ययसंश्रितनीवारासु निधादिभिः ।
स्वर्गैर्निर्तरोमन्यसुतप्राज्ञभूमिषु ॥”

निधिः, चि, (निधिधत्ते किति । नि + निधि + क्तः ।) निधिधिविषयम् । यथा,—

“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रितपक्षके ।
निधिष्ठेऽपि दिने कुर्व्यात्तपैर्षं तिकमिभितम् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

निधिद्वकर्म्याच्च यथा,—

मान्वातीवाच ।

“ब्रूहि कर्मान् सुखोपायान् महिधानां सुखा-
वहान् ।

निधिद्वमपि यद्वेषां तदेव प्रथमं वद ॥

नारद उवाच ।

व्याकर्षणं शत्रुनिघर्षणञ्च
हविर्भण्डिण्या पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणञ्चापि तथार्थहेतो-
रकार्यमेतत् परमं ब्राह्मण्यस्य ॥

राजप्रेष्यं हविर्घनं जीवनञ्च बण्डिण्या ।
कौटिल्यं कौलटीयञ्च कुशीदञ्च विवर्णयेत् ॥
शूद्रो राजन् । स भवति धर्मापितो दुराचरः ।
वृषणीं रमते यस्तु पिशुनो नसैनस्यथा ॥
ग्रामप्रेष्यो विकर्मा च यो दिजंश्चरिताश्रुतः ।
वेदानपि जपन् शूद्रैः समः स परिकीर्तितः ।
सत्येण वर्णनीयोऽसौ वेदिके तान्त्रिकेऽपि च ॥

निर्मेयादे चाशुचौ क्रूरवृत्ते
हिंसात्मके त्यक्तधर्मे षड्वृत्ते ।

हृद्यञ्च कथञ्च न देयमेव
दानञ्च दत्तं विफलं नरेण् ॥

राज्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिपद्यः स निन्द्योऽत्र परञ्च चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।
अपाजनं प्रजानाञ्च दाने धर्मे विरक्तता ॥
अनवेद्या खरादृष्ट्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्मानामसम्मानं तेषां कर्मानवेक्षणम् ॥
भ्रतानाञ्च परीहासो निधिः चञ्चलकर्म-
नाम् ॥

वैश्यानां धनजीवेन भिष्यान्व्यप्रकाशनम् ।
अपाजनं पशूनाञ्च अनिष्या विभवे सति ॥
शूद्राणाञ्च महाराज ! वृष्येव धनसञ्चयः ।
शुश्रूषोः क्षतकार्यस्य क्षतसन्मानकर्मणः ॥
अभ्यशुश्रातराज्यस्य शूद्रस्य जगतीपते ! ।
अप्यान्तरगतस्यापि द्रष्टव्यमैगतस्य च ॥
आश्रमा विहिताः सर्वे वर्णधिया निरा-
श्रियम् ॥”

इति याज्ञे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्वीत अहं विनापि हिंसितः ॥
यश्च कस्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पित्रगन्धास्तेन हिंसिता नात्र संश्रयः ॥
भार्यां प्रियसखीं ये तु सार्थीं हिंसन्ति निर्वृत्ताः ।
न ते वृतां प्राप्नुवन्ति हिंसका इत्युच्यन्ते ॥
ब्रह्मणश्च क्षत्रणश्च गोत्रञ्च क्षत्रपापकाः ।
एतान् शिष्यान् विवर्णेत उक्त्वा ये चान्य-
पातकाः ॥

शालपत्रे न भोक्तव्यं न ऋतेषु कदाचन ।
अन्यथो वटवृक्षञ्च न ऋतेषु कदाचन ॥
न ऋतेषु विस्ववृक्ष उडुम्बरञ्च कदाचन ।
कर्माण्याश्चैव ये वृक्षा न ऋतेषुः कदाचन ॥
यदीच्छेत् परमां सिद्धिं मोक्षधर्मं सनातनम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य वेदितव्यं तदन्तरे ॥
करीरस्य वधः शूद्रः पलाय्योऽुडुम्बरस्य च ।
सद्योभक्षी भवेत्तेन अभक्ष्याः पूतिवाधिकाः ॥
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यस्य सर्वशः ।
अभक्ष्या ब्रह्मण्येऽस्तेऽर्चितेऽर्चितेऽर्चिते न संश्रयः ॥
परिवादं न कुर्वीत न हिंसां वा कदाचन ।
पैशुन्यञ्च न कर्तव्यं स्त्रियं वापि कदाचन ॥
अतिपिशागतं दृष्ट्वा दूराध्यानागमं ज्ञप्तिम् ।
संविभागस्तु कर्तव्यो येन केनापि पुत्रक ! ॥
गुरुपत्नी राजपत्नी ब्राह्मणी वा कदाचन ।
मनसापि न गन्तव्या एवं विष्णुः प्रभावते ॥
कनकादीनि रत्नानि यौवनस्या च कामिनी ।
तत्र चित्तं न कर्तव्यमेव विष्णुः प्रभावते ॥
दृष्ट्वा परस्य भाग्यानि आत्मनो यसनन्तथा ।
तत्र मन्युर्न कर्तव्य एवं धर्मः सनातनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(निवारितम् । यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ६० ।
“मा मा मा मेति ऋषिभ्यानिधिष्ठोऽपि तथाभ्युत्थम् ।
आलिलिङ्गं प्रियां देवात् पपात धरणीतले ॥”

निधेकः, पुं, (निधिधत्ते प्रचिप्यत इति । नि + चिप् + चण् ।) गर्भाधानम् । इति निधिकादि-
क्षतशब्दटीकोक्त्यां भरतः ॥ * ॥

“निधिकाक्षभते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।
मन्त्रशिवमपत्यञ्च सर्वमेतन्न यन्नतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥
(यथा, मनुः । २ । १६ ।

“निधिकादिद्वयशान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रोऽधिकारोऽस्मिन् त्रयो नान्यस्य कस्य-
चित् ॥”

ज्ञी, रेतः । यथा, मनुः । १० । १५१ ।

“दूरादावसथाम्बुर्न दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिद्यमानं निधिकाश्च दूरादेव समाचरेत् ॥”

“निधिधत्त इति निधेकं रेतस्योत्पद्येत् ॥”

इति तट्टीकार्यां कुल्लूकभट्टः ॥ (चरयम् ।
यथा, रघुः । ८ । १८ ।

“ननु तैलनिधिकादिभिरु-
वह दीपादिभिरपि मेदिनीम् ॥”

निधिकादिक्षत, पुं, (निधिकादिं गर्भाधानादिकं
करोतीति । निधिकादि + क्त + क्षिप् ।) गर्भा-
धानादिकर्ता । आदिना वीमनोपयनादेर्लक्ष-
विद्यादानादेश्च यद्वहं तत्कर्ता निधिकादिर्ग-
ख्यात् । इत्यमरभरतौ ॥

निधेकः, पुं, (नि + चिप् + चण् ।) प्रतिनिधेकः ।
निधितः । निधिधिविपरीतः । यथा,—

“तिथीनां पूज्यता नाम कर्माहुतानतो मता ।
निधिधस्तु विद्वत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

निधिवहं, क्ली, (नि + सेव + भावे ष्युट् ।) सेवा ।
यथा, भागवते । १ । २ । १६ ।

“शुश्रूषोः अह्मणस्य वासुदेवकथाश्चिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिधिवहात् ॥”

निधेकः, चि, (नि + सेव + भावे ष्युट् ।) सेव-
नीयः । यथा, भागवते । १ । २२ । २२ ।

“शुभेन एव विज्ञानो निधेयो हिमवागिव ॥”

निष्क, क इ माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
न्नात्म-सक-सिट् ।) ऋद्धन्वमध्यः । क इ,
निष्कयति खर्चं बन्धिक् । इति दुर्गाशावः ॥

निष्कः, पुं क्ली, (निष्कयेन कायति शोभते इति ।
निष् + क् + आतच्छेति कः ।) चत्वारः सुवर्णाः ।
चारि मोहर इति भावा । यथा, मनुः ।
८ । १३७ ।

“धरयानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाद्यतः ॥”
साष्टशतसुवर्णः । हेम । उदोभूषणम् । (यथा,
रामायणे । १ । ६ । ११ ।

“नान्दभोजी नादाता नाद्यनङ्गनिष्कङ्क ॥”

पञ्चम् । दीनारः । इत्यमरः । ३ । ११४४ । अस्य
टीका यथा । “शास्त्रीययोऽङ्गमावकपरिमितं

खर्चं सुवर्णं तेषां सुवर्णाणां अष्टाधिकशतम् ।
हेम खर्चमात्रम् । उदोभूषणं वयोऽङ्गहारः ।

पञ्चं शास्त्रीयमानविशेषः । उदोभूषणं पञ्च
हेम एवेति केचित् । दीनारः सन्ध्यावहारायं

मानवस्तु एषु निष्कः । केचित्तु दीनार इति
पञ्च इत्यस्य विशेषयम् । दीनारे पञ्चे कौत्तिक-

पले न तु शास्त्रीये इत्याहुः ॥ स्मार्त्तास्तु
द्वात्रिंशत्तिकापरिमितं काचनं दीनारः ।

तथाहि ।

‘दीनारो रोपकैरुद्योविश्रव्या परिकीर्तितः ।

सुवर्णसमप्रतितमो भागो रोपक उच्यते ।’

इति विश्वसुम् ॥

सुवर्णोऽशीतिरत्तिकापरिमितं काचनं तस्य
सप्तप्रतितमो भागः सप्तमांशाधिकहेमरत्तिकायां

रोपकः तदष्टाविंशत्या द्वात्रिंशत्तिकापरिमितं
हेम दीनार इति पर्यवस्यतीत्याहुः ॥” इति

भरतः ॥ * ॥ खर्चकर्मः । खर्चपञ्चम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ कच्छभूषा । इति जटाधरः ॥

माषकचतुष्टयम् । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,
“स्यात्तुर्माषकेः श्राव्यः स निष्कङ्क एव च ॥”
इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये श्राद्धधरेयोक्तम् ॥

निष्कृटः

घोड़शब्दस्य । घोल काहन इति भाषा ॥ (यथा, कीलावयाम् । २ ।
 “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनो ताश्च पण्यतसः । ते घोड़शब्दस्य दहापण्यो ब्रह्मेक्षया घोड़शब्दो निष्कृटः ॥”)
 निष्कृटः, पुं, (निर्गतः कच्छः क्त्वो यस्य ।) वर्ययुक्तः । इति शब्दचक्रिका ॥
 निष्कर्मः, पुं, (निर् वा निस् + क्त् + भावे घञ् ।) निष्कर्मः । यथा, अन्नायं निष्कर्म इत्याद्यापराङ्मिकाद्यादिशब्दार्थां नञ् ईडा ॥ (करार्थं प्रजापीडनम् । इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ । १३ । १३ ।
 “अशुकराश्च निष्कर्मं व्याधिपावकमर्चनम् । सर्वमेव न तत्रासीद्वर्मेनित्ये युधिष्ठिरे ॥”)
 निष्कलं, त्रि, (निर्गता कला यस्मात् ।) कलाशून्यम् । (यथा, महाभारते । ३ । २०८ । ६ ।
 “संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः । दृश्यन्ते निष्कलाः सप्त प्रह्वीयाः स्वस्वकर्मेभिः ॥”)
 नष्टवीर्यम् । इति मेदिनी । खे, १०३ ॥ ब्रह्म । यथा,—
 “निष्कयस्याहित्यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥” इत्येकादशीतन्त्रे जामदग्न्यवचनम् ॥ व्याधारे, पुं । इति शब्दचक्रिका ॥
 निष्कला, स्त्री, (निर्गता कला यस्याः ।) विगता-र्त्तवा । इति शब्दरत्नावली ॥ इडा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 निष्कली, स्त्री, (निष्कल + डीष् ।) ऋतुहीना । निष्ठतरजस्का । इति शब्दरत्नावली ॥
 निष्कालकः, पुं, (निष्कालयतीति । निर + कालि + क्तुल् ।) सुखितलोमा घृताभ्यक्तः प्रायश्चित्तार्थः । यथा, सुखितलोमकेणैव घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्यम् । निष्कालको घृताभ्यक्तस्त्रमां शूर्मो परिष्वस्य मरणात् पूतो भवतीति विश्वायते । इति विश्वसंस्कारात् । इति मिताक्षरा ॥
 निष्काशः, पुं, (नितरां काशते शोभते प्रासादा-दाविति । निर + काश + अच् ।) प्रासादाद्युप-स्थानम् । इति महाभारते राजधर्मः ॥ साजा इति वाराणा इति च भाषा ॥
 निष्काशितः, त्रि, (निर वा निस् + काश + शिच् + क्तः ।) निष्काशितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 निष्काशितः, त्रि, (निस् + कश् + शिच् + क्तः ।) बहिष्कृतः । दूरीकृतः । तत्पर्यायः । अपकण्ठः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्गमितः । आहितः । अधिगतः । इति मेदिनी । ते, २०२ ॥
 निष्कृटः, पुं, (कुटात् यद्वात् निष्कान्तः ।) यद्-समीपोपवनम् । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (कश्चित् क्रीवेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५५ ।

निष्क्रमः

“परिखाश्चैव कौरव ! प्रतोलीनिष्कृटानि च । नजालन्यः प्रपश्येत् गुह्यमेतद्गुधिष्ठिर ! ॥”)
 क्षेत्रम् । (यथा, महाभारते । २ । ५० । ६ ।
 “इन्द्राद्यैर्वैभयानि धाम्नेर्ये च नदीमुखैः । समुद्रनिष्कृटे जाताः पारेस्विन्धु च मानवाः ॥”)
 कपाटः । इति मेदिनी । टे, ४८ ॥ पत्न्याटः । इति हारावली ॥ जानागामहल इति पारस्य-भाषा ॥
 निष्कृटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये + “इगुपघात् कित् ।” उर्वा ४ । ११६ । इति इन् । निर्गता कुटिः कौटिल्यं यस्याः ।) एला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “एलाखूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च । भ्रमेला दृष्टदेला च चन्द्रवाला च निष्कृटिः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 निष्कृटी, स्त्री, (निष्कृटि + कृदिकारादिति वा डीष् ।) निष्कृटिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२५ ॥
 निष्कृन्मः, पुं, (निस् + कृन्म + अच् ।) दन्ती-दृक् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (निर्गतः कृन्मो यस्मात् ।) कृन्मशून्ये, त्रि ॥
 निष्कृशितः, त्रि, (निस् + कृश + क्तः ।) निष्का-सितः । यथा,—
 “काकेनिष्कृशितं चभिः कवलितं वीचीभि-रान्दोलितम् ॥” इत्यादि वाल्मीकिवृत्तगङ्गासौत्रम् ॥
 निष्कृष्टः, पुं, (नितरां कृष्टयति इति । कृष्ट विस्मा-पने + पचायच् ।) . दृक्कोटरम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
 निष्कृतिः, स्त्री, (निर + कृ + क्तिन् ।) निर्मुक्तिः । निस्तारः । यथा,—
 “ब्रह्मणे चैव मित्रेण सुरापे गुरुतल्पगे । सर्वत्र विहितं सङ्घिः कस्यै नास्ति निष्कृतिः ॥” इति प्रायश्चित्ततन्त्रम् ॥ (अन्विविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १४ ।
 “आक्रोशतान् भूतानां यः कण्ठोत्थो निष्कृ-तिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥”)
 निष्क्रमः, पुं, (निष्क्रम्यतेऽनेनेति । निस् + क्रम + घञ् । “नोदात्तोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ । इति न दृष्टिः ।) धीशक्तिः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ निर्गमः । (यथा, कथाचरितुवागरे । २५ । ४३ ।
 “कश्चित् कालं प्रतीचे च प्राणायामस्य निष्क्र-मम् । तृतीयेऽङ्गि गतेऽप्याद्य यान्धैतस्य हि नासवः ॥”)
 दुष्कृतः । इति मेदिनी । मे, ४५ ॥ निष्क्रम-संस्कारः ।
 “अहन्विकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ॥” इति याज्ञवल्करः । १ । १२ ॥

निष्क्रमयः

(क्रमरहिते, त्रि । यथा, पद्मपुराणे पाताल-खण्डे ।
 “निष्कलं निष्क्रमं शान्तं सच्चिदानन्दविय-हम् ॥”)
 निष्क्रमणः, स्त्री, (निस् + क्रम + भावे क्युट् ।) दशसंस्कारान्तगतसंस्कारविशेषः । तद्गुहानं यथा, जाते कुमारं जन्मवाचराद्यस्तृतीयः शुक्लपक्षस्य तृतीयायां तिथौ प्रातः कुमारं ज्ञापयित्वा सायं सन्ध्यायामतीयायां चन्द्राभि-सुखः सताञ्जलिः पिता तिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणस्यां दिशि भर्तृवामपार्श्वे पश्चिमाभिसुखीभूय उत्तर-शिरसं कुमारं पित्रे समर्पयति । ततो माता भर्तुः पृष्ठदेशेन उत्तरस्यां दिशि गत्वा चन्द्रा-भिसुखीभूय भर्तुर्दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति । अथ पिता जपति प्रजापतिर्हृदयशुद्धं हृन्द्यन्तो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यत्ते सुवीमे हृदयं हितमन्तः प्रजापतौ वेदाहं मन्ये तद्ब्रह्ममाहं पौत्रमघं निगाम् । ततः प्रजापतिर्हृदयशुद्धं हृन्द्यन्तो देवता कुमा-रस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यत् पृथिव्या अनामृतं दिवि चन्द्रमसि अतं वेदन्तस्याहं नाममाहं पौत्रमघं ऋषम् । ततः प्रजापति-र्हृदयशुद्धं हृन्द्यन्तो देवते कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ इन्द्रायी शर्म यच्छतं प्रजायै मे प्रजापती यथायं न प्रमीयेत पुत्रो जनित्रा अधि । इति मन्त्रार्थं जमा कुमारं चन्द्रं दर्शयति । पिता चन्द्राय अर्घ्यं ददाति च । ततः पिता तथाभूतमेव कुमार-सुत्तरशिरसं मार्चे दत्त्वा वामदेश्यागान्तं कर्म ज्ञत्वाच्छिब्रमवधायं गृहं प्रविशेदिति । अत ऊर्ध्वमपरशुक्लपक्षत्रयेऽपि तृतीयायां तिथौ सायंसन्ध्यामतिक्रम्य चन्द्राभिसुखः पिता जला-ञ्जलिं गृह्णीत्वा प्रजापतिर्हृदयशुद्धं हृन्द्यन्तो देवता कुमारस्य चन्द्रदर्शने विनियोगः । ॐ यद्दक्षमसि कर्णं पृथिव्या हृदयं अतं तदहं विद्वांसत् पश्यन्माहं पौत्रमघं इदमिति पठित्वा जलाञ्जलिं त्यजेत् । वारहयं तूष्णीम् । ततो वामदेशं गीत्वाच्छिब्रमवधायं गृहं प्रविशे-दिति । एतच्च निष्क्रमणकर्मोद्भूतसुदीर्घं कर्म पत्नी पुत्रोपादानविरहात् प्रवासिनापि कर्त्तव्य-मेव । इति निष्क्रमणम् ॥ इति भवदेवभङ्गः ॥ तत्र विहितदिनं यथा । रिक्तातिरिक्तास्तथयः । शनिमङ्गलवासरेतरे वाराः । आर्द्राशुक्ल-कृतिकाभरतोमघाविशाखापूर्वफल्गुनीपूर्वा-याद्रापूर्वभाद्रपदशतभिषाभिज्ञानि नक्षत्राणि । कन्यातुलाकुम्भसिंहसंज्ञकानि जन्मानि । बाल-कस्य चतुर्थे मासि तृतीये वा चन्द्रादिशोभने कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषम् ॥
 निष्क्रमयः, पुं, (निष्क्रीयते विनिमीयतेऽनेनेति । निर + क्री + “इरच् ।” १। १। ५६ । इति करणे अच् ।) ऋतिः । वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २६ ॥

निष्ठा

द्वितीयः । सामर्थ्यम् । निर्गतः । इति माघ-
टीकाधृतवैजयन्ती । प्रत्युपकारः । विनिमयः ।
यथा, माघे । १ । ५० ।

“वस्तुत्विपन् यः पृथिवीभूताम्बरं
वरप्रदानस्य चकार मूलिनः ।
असतुवाराद्रिसुतासवम्भम-
खयंपहास्त्रिसुखेन निष्क्रयम् ॥”

(विक्रयः । यथा, मनुः । ६ । ४६ ।
“न निष्क्रयविषगाभ्यां भर्तृभार्यां वितुष्यति ॥”)
आत्मः, चि, (निर + क्रम + क्तः ।) निर्गतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।

“भुङ्क्तेऽङ्कितकान्तस्या लकाटफलकाद्दुतम् ।
काली करानवदगा विनिष्क्रान्तासिपाश्रिनी ॥”
(यथाच, महाभारते । १३ । २ । ४५ ।

“निष्क्रान्ते मधि कल्याणि तथा सन्निहितेऽनघे ।
नातिथिस्त्रिवसन्तयः प्रमाणं यद्यच्च तव ॥”)
क्रियं, स्त्री, (निर्गता क्रिया यस्य ।) ब्रह्म ।
यथा, वेदान्तसूत्रभाष्यम् ।

“निष्क्रियं निर्गुणं शान्तं निरपेक्षं निरञ्जनम् ॥”
क्रियामृत्ये, चि । यथाह कश्चिन् ।

“बन्धनानि यदि सन्ति बन्धुनि
प्रेमरञ्जितबन्धनमन्वत् ।
दारुभेदनिपुणोऽपि यद्विष्णु-
निष्क्रियो भवति पञ्चजवहः ॥”

आधः, पुं, (निःसृतः जायो यत्र ।) मांसादि-
जायः । भोज इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रसकः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ।

पृष्टः, पुं, (वर्णाश्रमादिभ्यो निर्गतः । निस् +
“अथयात् ऋण् ।” ४ । २ । १०४ । इत्यस्य
“निखो गते ।” इति वार्तिकोक्त्या ऋण् ।
“इत्थात्तादौ तद्धिते ।” ८ । ३ । १०१ । इति
वल्गुम् ।) निष्क्रयातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ५६८ । (पुत्रादिः । इति मञ्जीधरः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । ५ । २३ ।

“यं मे निष्ठो यममाद्यो निचखान ॥”
“ऐरु ख्ये शब्दबंधातयोः । नितरां ख्यायति
बंधातरूपेण सद्य वनेत इति निष्ठः । यदा,
निर्गत्य शरीरात् ख्यायति विस्तीर्णो भवतीति
निष्ठः पुत्रादिः । यदा, निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो
निष्ठश्चत्ताजादिः । निखो गते इति वार्तिकेन
निच उपसर्गाद्गतार्थे ऋण् इति काशिका-
याम् ॥” इति तत्र वेददीपः ।)

पृष्टः, चि, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +
कः ।) स्थितः । नितिष्ठतीति स्थाघातोर्द्धप्रत्यय-
नियन्तः ॥

निष्ठा, स्त्री, (नितरां तिष्ठतीति । नि + स्था +
“आतपोपसर्गे ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।
“उपसर्गादिति ।” ८ । ३ । ६५ । इति वल्गुम्
ततटाप् ।) निव्यतिः । नाशः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १२ । ८ ।

“यदा क्षितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठां प्रभवच्च निष्ठम् ॥”)

निष्ठीव

अन्तः । निर्वह्यम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४०० ।
याचना । इति मेदिनी । ठे, ६ । क्तवत्
प्रत्ययौ । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादायः ।
(यथा, “क्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ
निष्ठावन्तौ स्तः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी)
धर्मादौ शब्दा । यथा,—

“निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कृतः कुलम् ।
शक्नोति नैष्ठिकः स्त्रीयं धर्मं चातुं न चैतरः ॥
एकस्य देवस्य विहाय मन्त-
मेकं परश्चेद्भजतेऽपि तस्य ।
तदा भवेन्मन्त्रुरनैष्ठिकत्वा-
निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः ॥”

इति वैद्यकुलतन्त्रे भरतमञ्जकः ॥
प्राप्यम् । यथा,—
“भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।
तेषामश्रान्तकामानां का निष्ठा विजितात्म-
नाम् ॥”)

इति श्रीभागवतेकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लो-
काद्याख्यायां श्रीधरस्वामी । (नि + स्था +
क्तिप् । स्थितः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । १० ।
“जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥”
“निष्ठां पूर्वं यथास्थितम् ॥” इति वायनः ॥)

निष्ठानं, स्त्री, (नि + स्था + करणे क्युट् ।) अञ्ज-
नम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११५ । (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
“आजैश्चापि च वाराहेर्निष्ठानवरसन्धयेः ।
फलनिर्व्यहसंसिद्धेः स्रुपैर्गन्धरसान्वितैः ॥”)

निष्ठितं, चि, (नि + स्था + क्तः ।) नितरां स्थितम् ।
यथा, भागवते । २ । ७ । ६६ ।
“देवद्विषां निगमनर्त्सेनि निष्ठितानां
पूर्भर्मयेन विहिताभिरद्वयत्भिः ।
लोकान् प्रतां मतिविमोहमतिप्रजोभं
वेष्टं विधाय बहुभोष्यत औपधर्म्याम् ॥”
“देवद्विषां देवानां निष्ठितानां नितरां स्थिता-
नाम् ॥” इति श्रीधरस्वामी । (निष्ठा जाता-
स्येति । तारकादित्वादितच् ।) निष्ठाविशिष्टः ।
निष्क्येन स्थितश्च । (सम्बन्धज्ञाता । यथा,
रामायणे । १ । १ । १४ ।
“रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥”)

निष्ठीवः, पुं, (नि + ष्ठिव + भावे चच् । एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः ।) निष्ठीवनम् । इति द्विक्र-
कोषः । (यथाह वाभटः ।
“निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याश्लो निमी-
जनम् ॥”)

निष्ठीवनं, स्त्री, (नि + ष्ठिव + भावे क्युट् । ष्ठि-
सिञ्चोर्लुटि दीर्घो वेति स्वामी । एषोदरादि-
त्वादिति सङ्कटः ।) ष्ठिघादीनां सुखेन वसनम् ।
ह्रस्व इति युष् इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
निष्ठेवः २ निष्ठीवः ३ निष्ठेवनम् ४ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६८ । निष्ठेवा ५ । निष्ठेवम् ६ । इति
तट्टीका । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।

“सुनेऽवलीढे वाम्ने च तथा निष्ठीवनादिषु ।
जुष्यांदाचमनं स्वर्णं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥”)
निष्ठुरं, चि, (नि + स्था + मरुदादयश्चेति उरच् ।)
पद्वयम् । कठिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ।
(यथा, माघे । ५ । ४६ ।
“जज्ञे जगैर्मुकुलिताचमनाददाने
चंद्रम्बहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ॥”)
निष्ठीवतं, चि, (नि + ष्ठिव + क्तः । “ष्ठीः सूडिति ।”
६ । ४ । १६ । इत्युट् ।) चित्रम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८७ ।

निष्ठीवतिः, स्त्री, (नि + ष्ठिव + क्तित् । “ष्ठीः
सूडिति ।” ६ । ४ । १६ । इत्युट् ।) निष्ठीवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठेवः, चि, (नि + ष्ठिव + चच् ।) निष्ठीवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।
निष्ठेवनं, स्त्री, (नि + ष्ठिव + भावे क्युट् ।) निष्ठी-
वनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठीवः, चि, (नितरां स्थाति स्तेति । नि +
स्त्वा + क्तः । “नितदीर्घा स्थातिः कौशले ।”
८ । ३ । ८६ । इति वल्गुम् ।) विष्णुः । निपुणः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
हतोयेऽध्याये ।
“यस्तु कर्मसु निष्ठातो धाट्यां स्थाचवहिव्युतः ।
स सत्सु पूर्णा नाश्रोति वधश्चाहंति राजतः ॥”)
पारं गतः । यथा, भागवते । १ । ४ । २१ ।
“वैश्वस्यायन एवैको निष्ठातो यजुषासुत ॥”

निष्ठीवः, चि, (नितरां पक्तम् ।) अतिपक्वञ्जन-
दशमूलादि । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
कथितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ । पक्ता-
मृत्यश्च ॥

निष्ठीवताकञ्जः, पुं स्त्री, राज्ञां पताकासूत्रदण्डः
विशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ तद्विवरणं ध्वज-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
निष्ठीवतिः, स्त्री, (निर + पद + क्तित् ।) समाप्तिः ।
सिद्धिः । यथा,—
“क्रियायाः परिनिष्ठीवतिर्द्वयापारादनन्तरम् ।
विवक्षते यदा तत्र करणत्वं तदा स्तुतम् ॥”
इति रामतर्कवागीशधृतकारिका ॥
(नादस्यावस्थाविशेषः । यथा, हठयोगप्रदी-
पिकायाम् । ४ । ६६ ।
“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्ठीवतिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”
तथा, तत्रैव । ४ । ७६ ।
“इदमत्रियं यदा भित्वा सर्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्ठीवती वैश्वः शब्दः कञ्जदीयाकणो भवेत् ॥”)
निष्ठीवताकतिः, स्त्री, (निष्ठीव + क्त + भावे क्तित् +
ञाच् ।) सपञ्जाकतिः । अत्यन्तपीडा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८ ।

निष्ठीविका, स्त्री, (निष्ठीवनस्या अस्तीति । ठन् ।)
करौरुष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निष्ठीवदानं, स्त्री, (निष्ठीवं पदरहितं यानम् ।)
पदरहितवाहनम् । तत्र नौकादिकम् । इति

निष्ठीव

अन्तः । निर्वह्यम् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४०० ।
याचना । इति मेदिनी । ठे, ६ । क्तवत्
प्रत्ययौ । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादायः ।
(यथा, “क्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ
निष्ठावन्तौ स्तः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी)
धर्मादौ शब्दा । यथा,—

“निष्ठया हि प्रतिष्ठा स्यादनिष्ठस्य कृतः कुलम् ।
शक्नोति नैष्ठिकः स्त्रीयं धर्मं चातुं न चैतरः ॥
एकस्य देवस्य विहाय मन्त-
मेकं परश्चेद्भजतेऽपि तस्य ।
तदा भवेन्मन्त्रुरनैष्ठिकत्वा-
निष्ठाविहीनस्य न कापि सिद्धिः ॥”

इति वैद्यकुलतन्त्रे भरतमञ्जकः ॥
प्राप्यम् । यथा,—
“भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ।
तेषामश्रान्तकामानां का निष्ठा विजितात्म-
नाम् ॥”)

इति श्रीभागवतेकादशस्कन्धपञ्चमाध्यायश्लो-
काद्याख्यायां श्रीधरस्वामी । (नि + स्था +
क्तिप् । स्थितः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । १० ।
“जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥”
“निष्ठां पूर्वं यथास्थितम् ॥” इति वायनः ॥)

निष्ठानं, स्त्री, (नि + स्था + करणे क्युट् ।) अञ्ज-
नम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११५ । (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ६७ ।
“आजैश्चापि च वाराहेर्निष्ठानवरसन्धयेः ।
फलनिर्व्यहसंसिद्धेः स्रुपैर्गन्धरसान्वितैः ॥”)

निष्ठितं, चि, (नि + स्था + क्तः ।) नितरां स्थितम् ।
यथा, भागवते । २ । ७ । ६६ ।
“देवद्विषां निगमनर्त्सेनि निष्ठितानां
पूर्भर्मयेन विहिताभिरद्वयत्भिः ।
लोकान् प्रतां मतिविमोहमतिप्रजोभं
वेष्टं विधाय बहुभोष्यत औपधर्म्याम् ॥”
“देवद्विषां देवानां निष्ठितानां नितरां स्थिता-
नाम् ॥” इति श्रीधरस्वामी । (निष्ठा जाता-
स्येति । तारकादित्वादितच् ।) निष्ठाविशिष्टः ।
निष्क्येन स्थितश्च । (सम्बन्धज्ञाता । यथा,
रामायणे । १ । १ । १४ ।
“रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥”)

निष्ठीवः, पुं, (नि + ष्ठिव + भावे चच् । एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः ।) निष्ठीवनम् । इति द्विक्र-
कोषः । (यथाह वाभटः ।
“निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याश्लो निमी-
जनम् ॥”)

निष्ठीवनं, स्त्री, (नि + ष्ठिव + भावे क्युट् । ष्ठि-
सिञ्चोर्लुटि दीर्घो वेति स्वामी । एषोदरादि-
त्वादिति सङ्कटः ।) ष्ठिघादीनां सुखेन वसनम् ।
ह्रस्व इति युष् इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
निष्ठेवः २ निष्ठीवः ३ निष्ठेवनम् ४ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६८ । निष्ठेवा ५ । निष्ठेवम् ६ । इति
तट्टीका । (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ७० ।

“सुनेऽवलीढे वाम्ने च तथा निष्ठीवनादिषु ।
जुष्यांदाचमनं स्वर्णं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥”)
निष्ठुरं, चि, (नि + स्था + मरुदादयश्चेति उरच् ।)
पद्वयम् । कठिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ।
(यथा, माघे । ५ । ४६ ।
“जज्ञे जगैर्मुकुलिताचमनाददाने
चंद्रम्बहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ॥”)
निष्ठीवतं, चि, (नि + ष्ठिव + क्तः । “ष्ठीः सूडिति ।”
६ । ४ । १६ । इत्युट् ।) चित्रम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८७ ।

निष्ठीवतिः, स्त्री, (नि + ष्ठिव + क्तित् । “ष्ठीः
सूडिति ।” ६ । ४ । १६ । इत्युट् ।) निष्ठीवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठेवः, चि, (नि + ष्ठिव + चच् ।) निष्ठीवनम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।
निष्ठेवनं, स्त्री, (नि + ष्ठिव + भावे क्युट् ।) निष्ठी-
वनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३८ ।

निष्ठीवः, चि, (नितरां स्थाति स्तेति । नि +
स्त्वा + क्तः । “नितदीर्घा स्थातिः कौशले ।”
८ । ३ । ८६ । इति वल्गुम् ।) विष्णुः । निपुणः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
हतोयेऽध्याये ।
“यस्तु कर्मसु निष्ठातो धाट्यां स्थाचवहिव्युतः ।
स सत्सु पूर्णा नाश्रोति वधश्चाहंति राजतः ॥”)
पारं गतः । यथा, भागवते । १ । ४ । २१ ।
“वैश्वस्यायन एवैको निष्ठातो यजुषासुत ॥”

निष्ठीवः, चि, (नितरां पक्तम् ।) अतिपक्वञ्जन-
दशमूलादि । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
कथितम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ । पक्ता-
मृत्यश्च ॥

निष्ठीवताकञ्जः, पुं स्त्री, राज्ञां पताकासूत्रदण्डः
विशेषः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥ तद्विवरणं ध्वज-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
निष्ठीवतिः, स्त्री, (निर + पद + क्तित् ।) समाप्तिः ।
सिद्धिः । यथा,—
“क्रियायाः परिनिष्ठीवतिर्द्वयापारादनन्तरम् ।
विवक्षते यदा तत्र करणत्वं तदा स्तुतम् ॥”
इति रामतर्कवागीशधृतकारिका ॥
(नादस्यावस्थाविशेषः । यथा, हठयोगप्रदी-
पिकायाम् । ४ । ६६ ।
“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्ठीवतिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”
तथा, तत्रैव । ४ । ७६ ।
“इदमत्रियं यदा भित्वा सर्वपीठगतोऽनिलः ।
निष्ठीवती वैश्वः शब्दः कञ्जदीयाकणो भवेत् ॥”)
निष्ठीवताकतिः, स्त्री, (निष्ठीव + क्त + भावे क्तित् +
ञाच् ।) सपञ्जाकतिः । अत्यन्तपीडा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८ ।

निष्ठीविका, स्त्री, (निष्ठीवनस्या अस्तीति । ठन् ।)
करौरुष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निष्ठीवदानं, स्त्री, (निष्ठीवं पदरहितं यानम् ।)
पदरहितवाहनम् । तत्र नौकादिकम् । इति

निष्ठाव

युक्तिकल्पतः । तल्लक्ष्यादि नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ।
निष्ठावः, चि, (निर + पट् + क्तः ।) निष्ठा-
विशेषः । सम्पन्नः । तत्पर्यायः । सिद्धः २
निर्वृतः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
देवीभागवते । ३ । ८ । २२ ।
“निष्ठापत्वं फलं विद्धि तीर्थस्य सुनिश्चितम् । ।
लघुः फलं यथा लोके निष्ठापत्तस्य भक्ष्यम् ॥ ”)
निष्ठादर्न, स्त्री, (निर + पट् + शिच् + क्युट् ।)
निष्ठावः । निष्ठावनिष्ठावः । यथा, धालयंता-
वच्छेदकफलनिष्ठावकतया द्दखेत्त्वमुमतिप्रका-
शनेन कर्तुरिच्छासुतुपाद्य दाननिष्ठावनेन वेति
कारकचक्रं भवानन्दसिद्धान्तवागीशः ।
निष्ठावना, स्त्री, (निर + पट् + शिच् + युच् ।
स्त्रियां टाप् ।) निष्ठावप्रेरणम् । यथा,—
“यदा निष्ठावनापत्तुस्तदा चैत्रः कटं करोति ।
यदा निष्ठावार्थस्तदा क्रियते कटः स्वयमेवेति ।”
इति रामतर्कवागीशः ।
निष्ठावितं, चि, (निर + पट् + शिच् + क्तः ।)
ज्ञतनिष्ठावदम् । यथा,—
“निष्ठावितं देवज्ञानमवशेषं प्रतीचते ॥”
इति भागवते । १ । १२ । ५० ॥
निष्ठावत्, चि, (निर निष्ठायेन पाठते समाप्यते
इति । निर + पट् + शिच् + यत् ।) निष्ठा-
वनीयम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १५८ ।
“लघुं बहूनि निष्ठावो अमान् कौशौद्यमाश्रयन् ।
प्राष्टपीवाधगो दिष्टा मोहितोऽस्ति न
निष्ठाया ॥ ”)
साध्यम् । यथा, चेष्टायापारेण छेदनादेनिष्ठा-
वत्वात् साधनत्वमिति रामतर्कवागीशः ।
निष्ठावः, पुं, (निष्ठावते तुवाद्यपनयनेन शोध्यते
इति । निर + पू + शिच् + घञ् ।) धान्यादीनां
निष्ठाविकरणम् । बहुलीकरणम् । तत्पर्यायः ।
पवनम् २ पवः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
पूतीकरणम् ४ । यथा,—
“धान्यादिनिष्ठावोकायं बहुलीकरणदिष्टु ।
तथा च पूतीकरणे निष्ठावः पवनं पवः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
राजशिष्ठीवीजम् । भटवासु इति भटवासु
इति वा हिन्दीभाषा । तत्पर्यायगुणाः ।
“निष्ठावो राजशिष्ठी स्याद्भक्तः श्वेतशिष्ठीकः ।
निष्ठावो मधुरो रूचो विपाकेऽन्वो गुरुः सरः ॥
कषायस्तपित्तसन्ध्रजघातविवन्धत् ।
विदाह्युषो विषष्टेशशोषहृच्छुक्रनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(निष्ठावतेऽनेनेति । करणे घञ् ।) सूर्यवासुः ।
राजमावः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २४ ।
“मधुं हृत्वा नरो दंशः पूर्णं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्ठावान् जायते गृहगोलकः ॥”)
कडङ्गरः । समीरणः । शिष्ठीका । निष्ठावकल्पे,
चि । इति मेदिनी । वे, ३८ ॥ श्वेतशिष्ठी ।
इति रत्नमाला । (यथा,—

निष्ठाव

“चारातितीक्ष्णोऽविदाहितै-
निष्ठावपिण्याककुलत्ययुधैः ॥”
इति माधवज्ञतद्विनिष्ठाये मूलाधिकारे ॥)
निष्ठावकः, पुं, (निष्ठाव एव । स्वार्थे कन् ।) श्वेत-
शिष्ठी । अस्व भटपल्लवगुणः । मज्जवन्धकारि-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्गवः ॥ (अस्व
गुणा यथा,—
“निष्ठावको वैभवलासशोप-
मुक्रान्तको रूचगुणो विदाहो ।
कषायकः स्यान्मधुरो गुरुश्च
स्तन्यासपित्तश्च करोति वातम् ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
निष्ठावो, स्त्री, (निष्ठाव + स्त्रियां ङीष् ।) शिष्ठी-
विशेषः । वोडा इति भाषा । वा हिन्दी । तत्र
हृदिद्वर्गायाः पर्यायः । ग्रामजा २ फलिनी ३
नखपुष्पिका ४ मखपी ५ फलिका ६ शिष्ठी ७
गुच्छपला ८ विशालफलिका ९ निष्ठावः १०
चिपिटा ११ । सुभायाः पर्यायः । अङ्गुलि-
पला १ नखनिष्ठाविका २ टुन्ननिष्ठाविका ३
ग्राम्या ४ नखपुष्पपला ५ अग्रना ६ । एतयो-
गुणाः । कषायत्वम् । मधुररसत्वम् । कष-
मुहिकरत्वम् । मेध्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचि-
कारित्वम् । इति राजनिर्णयः ॥
निष्ठावितः, चि, (निर्नास्ति प्रतिभा बुद्धिर्यस्य ।)
अज्ञः । जडः । इति जटाधरः ॥ (निर्गता
प्रतिभा दीप्तिरस्येति । दीप्तिशून्यः । यथा,
हृदिवंशे । ८२ । ३४ ।
“सौम्याकारासु तारासु सुप्तनिष्ठावित्मासु च ।
नेष्टमन्तर्ह्ये रूपसुदृग्च्छिद्वाकरः ॥ ”)
निष्ठावहृत्, चि, (निर्गतः प्रत्युद्धो वाधा अस्तीति ।)
निष्ठावः । यथा,—
“निष्ठावहृत्सुपास्ते भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः ॥”
इति सुरारिः ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०३ ।
“निष्ठावहृत् नाकनदी निरयार्थवद्दीर्घनीः ॥”)
निष्ठावः, चि, (निर्गता प्रभा अस्तीति ।) प्रभा-
शून्यः । दीप्तिरहितः । तत्पर्यायः । विगतः २
अरोकः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा,
रघुवंशे । ११ । ८१ ।
“निष्ठावश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ”)
निष्ठावयोजनं, चि, (निर्नास्ति प्रयोजनं यस्मिन्निति ।)
प्रयोजनरहितम् ।
“अन्यथा हि महावाहो लघूनासुपदेशतः ।
गुरुणासुपदेशो हि निष्ठावयोजनतां व्रजेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा, हृदिवंशे । ६४ । १५ ।
“निरानन्दं निरास्वादं निष्ठावयोजनमारुतम् ॥”)
निष्ठावार्थं, चि, (नितरां प्रकर्षय्य ऊयते इति ।
निर + प्र + वे + करणे क्युट् ।) तन्मविस्तृ-
वावः । नूतनवस्त्रम् । इति चारावली । ६६ ॥
निष्ठावणि, चि, (निर्गता प्रवाखी तन्नुवायश्लाका

निष्ठाव

अस्वादस्य वा । “निष्ठावनिष्ठा ॥” ५ । ४ । १६०
इति कपोठभाषो निष्ठावते ।) नूतनवस्त्रम् ।
तत्पर्यायः । अनाहतम् २ तन्मकम् ३ नवाम-
रम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११२ ॥ आह-
तम् ५ अहतम् ६ नववस्त्रम् ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
निष्ठावः, चि, (निर्गतं फलं यस्मात् ।) फलशून्यः
यथा, “पलाजोऽस्त्री च निष्ठावः ॥” इत्यमरः
२ । ६ । २२ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २५
“ज्ञते तीर्थे यदैतानि देहानि निर्गतानि चेत्
निष्ठावः अत्र एवैकः कर्मकस्य यथा तथा ॥”
निष्ठावः, स्त्री, (निष्ठावत् फलं यस्या इति ।) प
पञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्धं गतरणस्त्रा । इत्यमरः
तत्पर्यायः । निष्ठावो २ निष्ठावो ३ निष्ठाव
विष्ठावो ४ विष्ठावो ५ अतुष्टीना ७ । इ
शब्दरत्नावली ॥ विष्ठावः ८ विष्ठावार्थवा ९
इति जटाधरः ॥
निष्ठावो, स्त्री, (निष्ठावत् फलं यस्याः । ङीष् ।
निष्ठावः । इति शब्दरत्नावली ॥
निष्ठावितः, पुं, (निष्ठावः सम्पातो यत्र ।) निष्ठाव
निःसम्पातः । इति शब्दरत्नावली ॥
निष्ठावः, पुं, (नि + ष्ट् + घञ् ।) स्वभाव
इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ (यथा, किरात
ऊनीये । १ । ६ ।
“निष्ठावदुर्बोधमबोधविष्ठावः
क भूपतीनाश्चरितं क जन्तवः ॥ ”)
रूपम् । सर्गः । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । ८५ । १२३ ।
“निष्ठावदुर्बोधमबोधविष्ठावः
दानम् । । यथा, मनुः । ८ । १२३ ।
“न त्वेवाधौ सोपकारे कौशीर्दीं दुहित्माप्रयात् ।
न चाधेः कालसंरोधात्निष्ठावोऽस्ति न विक्रयः ॥”)
निष्ठावः, पुं, दृक्विशेषः । निष्ठाव इति भाषा ।
तत्पर्यायः । निष्ठावः २ निष्ठावः ३ तापिष्ठः ४
मुक्ताष्टकः ५ निष्ठावः ६ इन्द्रसुरिषः ७
निष्ठावो ८ इन्द्राजिका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
निष्ठावः, स्त्री, (नि + ष्ट् + भावे क्युट् ।) निष्ठा-
वनम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥
(यथा, “प्रवासनं निष्ठावः निष्ठावनमिति
वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठन्वाभिधानिकाः ।”
इति । ६ । २४२ मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
चि, नि + ष्ट् + लुः । विनाशकः । यथा,
रघुवंशे । ६ । ३ ।
“उभयमेव वदन्ति मनीषिणः
समयवर्धितया ज्ञतकर्मणाम् ।
बलनिष्ठावनमर्थपतिश्च तं
अमनुदं मनुदश्चधराव्ययम् ॥ ”)
निष्ठावः, स्त्री, (नितरां खता । नि + ष्ट् + क्तः ।)
निष्ठावः । इति रत्नमाला ॥ तेऽङ्गि इति भाषा ॥
(निष्ठावशब्देऽस्मात् गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
निष्ठावः, चि, (नि + ष्ट् + क्तः ।) अस्त्रम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४५४ ॥

निस्तार

“न स्वामिना निस्तारोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निस्तारं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥”)
मध्यस्थम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
निस्तार्यः, पुं, (निस्तारो ऋत्वीर्यः प्रयोजनं
यस्मिन्निति) दूतविशेषः । यथा,—
“निस्तार्यो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।
कार्यप्रव्यञ्जना दूतो दूतश्चापि तथा त्रिधा ॥”
तल्लक्षणं यथा,—
“उभयोर्भावसुत्रीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।
सुखितं कुर्वते कर्म निस्तार्यस्तु स स्तुतः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
धनायव्ययपालनादौ नियुक्तः । यथा वृहस्पतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि धनायव्ययपालने ।
कुर्वीदन्नविवाहिन्ये निस्तार्यस्तु स स्तुतः ॥”
इति थवहारतत्त्वम् ॥
पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“धीरः स्थिरमतिः शूरः स्वामिकार्यविधायकः ।
स्वपौरुषप्रकाशी च निस्तार्यः स उच्यते ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
निस्तारी, स्त्री, (निस्तारं स्तनवदाकारोऽस्यस्या
इति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) षट्ठिका ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ षड् इति भाषा ॥
(निर्गतौ स्तनौ यस्या इति ।) स्तनहीना च ॥
निस्तारणं, स्त्री, (निस्तार्यतेनेनेति । नि + तृ +
करणे ल्युट् ।) उपायः । निस्तारः । तरणम् ।
इति मेदिनी । खे, ६६ । निर्गमः । इति विश्वः ॥
निस्तार्यं, स्त्री, (नि + तृ + ङि + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
निस्तारं, त्रि, (निस्तारं तलं स्वरूपमस्येति ।)
वर्तुलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
“कच्छस्य तस्याः स्तनवन्धुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्तारस्य ॥”)
चलम् । इति मेदिनी । खे, १०३ । (निस्तारं
तलम् ।) तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
निस्तारः, पुं, (नि + तृ + घञ् ।) निस्तारणम् ।
उद्धारः । (यथा, ऋद्धारप्रतके । ७१ ।
“संसारं तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।
अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेचयाः ॥”)
निस्तारबीजं, स्त्री, (निस्तारस्य संसारसमुद्र-
समुत्तरणस्य बीजम् ।) संसारतरणकारणम् ।
तद्व्युत्पत्त्या,—
“स्तरयं कीर्तनं विष्णोरर्चनं पादसेवनम् ।
वन्दनं स्तवनं निर्वणं भक्ता नैवेद्यभक्षणम् ॥
चरयोदकपानञ्च तन्मन्त्रजननं तथा ।
इदं निस्तारबीजञ्च सर्वेषामीशितं भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ३३ अध्यायः ॥
(अपि च । महानिर्व्याणतन्त्रे ।
“कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽति दुस्तरे ।
निस्तारबीजमेतावद् ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् ॥
साधनानि बहुक्तानि नात्रानन्तानामादिषु ।
कलौ दुर्भक्तजीवानामसाध्यानि महेन्दरि ॥”)

निस्तार

उद्धारकारणमात्रम् । यथा,—
“बीजां तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
बाला वयं सकलमित्यमनर्घैतुः ।
निस्तारबीजमिदमेव ज्ञाश्रीदरीणां
यन्माधव त्वमधि सन्पति कर्षधारः ॥”
रघुञ्जटः ॥
निस्तारिर्वत्, त्रि, (नि + तृ + घञ् + श्ल ।)
निस्तारितुमिच्छत् । यथा,—
“तद्गः सन्दिशितो धात्रा दुस्तरं निस्तारिर्व-
ताम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । १ । २२ ॥
निस्तारचौरः, पुं, (निस्तारं परिष्कृतं चौरं यस्येति ।)
गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निस्ताररत्नं, स्त्री, (निस्तारं निर्मूलं रत्नम् ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
निस्तारितं, त्रि, (निस्तार + क्तौ ङिच् + क्तः ।)
त्वविहीनम् । त्वक्तम् । लघूक्तम् । इति
मेदिनी । ते, २०२ ॥
निस्तारिणी, [स्त्री] त्रि, (निर्गतं तेजो यस्मादिति ।)
तेजोरहितः । यथा,—
“इदं कवचमश्रात्वा कवचायं पठेत्तु यः ।
सर्वं तस्य वृथा देवि । निस्तारो न च सिद्धिदम् ॥”
इति ब्रह्मनामनीयगायत्रीकवचपठतम् ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । ११ ।
“लक्ष्मणप्रसादा मार्गे चौराभीरेषु सुखिताः ।
धनं सर्वं गृहीतञ्च निस्तारिणाञ्चोभभवत् ॥”)
निस्तारिणः, पुं, (निर्गतस्त्रिंशद्गोऽङ्गुलिभ्य इति ।
निरादयः इति समासः । “संख्यायास्तत्पुरुषस्य
लज्जवाच्यः ॥” ५ । ४ । ११३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
लच् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४१ । २४ ।
“नकुलस्येव निस्तारिणो गुरुभारसहो हृष्टः ॥”)
निर्हये, त्रि । इति मेदिनी । प्रे, २१ ॥ (यथा,
आमरप्रतके । ५ ।
“दत्तोऽस्याः प्रथयस्वयेव भवता येयं चिरं
लालिता
देवादयः किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् ।
मन्युर्दुःखश्च एव यात्युपशमं नो श्रान्तवादैः
स्तुटम् ।
हे निस्तारिण ! विसृक्तकण्ठकवयं तावत् सखी
रोदितु ॥”)
त्रिंशत्सुभ्यः । इति व्याकरणम् ॥
निस्तारिणधारी, [त्रि] त्रि, (निस्तारं धरतीति ।
निस्तारिण + ध + ङिति ।) खड्गधारी । तल्ल-
क्षणं यथा, मातृस्ये १८६ अध्यायः ।
“सुरूपस्तदवः प्राशुर्दुर्भक्तिः कुजोचितः ।
शूरः क्षेपसहस्रेव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥”
निस्तारिणप्रतिका, स्त्री, (निस्तारिणः खड्ग इव प्र-
मत्या अस्तीति । ठन् ।) सुहीरुणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
निस्तारिणपुष्पिकः, पुं, राजधत्तूरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

निस्तारः

निस्तारपला, स्त्री, (निस्तारं तेजविहीनं फलं
यस्याः ।) श्वेतकण्ठकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
निस्तार्यः, पुं, (नि + स्तार + भावे घञ् ।) स्तार-
णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३३५ । ६ ।
“मेरोः सहस्रेः स हि योजनानां
हास्त्रिंशतोऽङ्गं कविभिर्निरक्तः ।
अनिन्यायानशान्तञ्च तत्र
निस्तार्यहीनाः सुसुगन्धिनस्तौ ॥”)
निस्तार्यः, त्रि, (निस्तारः स्तार्यश्चुपलकादिस्तार्यं
यस्मात् ।) स्तार्यरहितः । इवतुक्तस्यस्यः । यथा,
“कावेरीनीरभूमौ वृक्षसुखगवधुक्तस्तुक्तावशिष्टः
कार्वाटीचीनपीनस्तनवसनदशाब्दोनिस्तार्य-
मन्धः ॥”
इति विक्रमादित्यराजसभायां राजसपथम् ॥
निस्तार्यतरं, त्रि, (निस्तार्य + तरप् ।) यकान्त-
स्तार्यरहितम् । यथा, नैषधे । ८ । १३ ।
“सुख्ये घने नैषधकेशुपाशे
निपत्य निस्तार्यतरो भवद्गताम् ।
तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तु-
मपारि तन्नोचनखड्गनाभ्याम् ॥”
निस्तार्यः, त्रि, (निर्गता सृष्टा इष्टादृष्टविषयवासना
यस्येति ।) सृष्टाम्भ्यः । यथा,—
“निस्तार्यः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । १८ ॥
निस्तार्या, स्त्री, अग्निशिखादृष्टः । यथा,—
“अन्तला निस्तार्या चापि मालिनी विष्णुवज्रभा ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सृष्टाया अभावश्च ॥ (अन्तार्याभावः ॥)
निस्तार्यस्तार्यः, पुं, (नि + स्तार्य + चरणे + भावे
घञ् । “अनुविपर्यभिनिभ्यः स्तार्यतेरप्राग्विष्णु ॥”
८ । ३ । ७२ । इति वा षत्वम् ।) स्तार्यणम् ।
चरणम् । यथा,—
“माकन्दरसनिस्तार्यस्तार्योद्धारकारिणौ ।
अवयानन्दिनावैतो वन्दितविव राजतः ॥”
इति प्रसन्नराघवनाटके पञ्चधरमिथः ॥
(यथा च रामायणे । २ । ६४ । १३ ।
“जलप्रपाते वृद्धे निस्तार्ये च क्वचित् क्वचित् ।
अवज्ञिर्भात्ययं श्रेणः सवनमद इव द्विपः ॥”
निस्तार्यते इति कर्त्तरि अच् । चरणश्रीले,
त्रि । यथा, रघुः । ३ । ४१ ।
“तद्गन्निस्तार्यजेन कीचने
प्रन्थ्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्त्रियेज्यप्युपपन्नदर्शने
बभूव भावेऽपि दिलीपनन्दनः ॥”)
निस्तार्यः, पुं, (निस्तार्यते इति । नि + सु + ङिच्
+ घञ् ।) भक्तसमुद्रवमण्डम् । फेन इति माङ्ग
इति च भाषा । तत्पुण्यायः । मातरः २
आचामः ३ । इत्यमरः । १२ । ६ । ४६ ॥ (नि + सु +
घञ् । ऋवः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ६ ।
“धातुनिस्तार्यदिग्धाङ्गं साशुप्रसवभूवतम् ॥”)

निष्कृतिः

निखनः, पुं, (नि + खन + "नौ गदनदपठखनः ।" ३।३।६४ इति अप् ।) शब्दः । इत्यमरः । २।६।२३ ॥ (यथा, महाभारते । ७।२६।३ । "यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुसूदन । त्वरमाख्योऽभिनिक्रान्तो ध्रुवं तस्यैव निखनः ॥")
 निखानः, पुं, (नि + खन + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । २।६।२३ ॥
 निहननं, स्त्री, (नि + हन + क्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २।८।११४ ॥
 निहन्ता, [ऋ] चि, (नि + हन + ङच् ।) हननकर्ता । यथा, भट्टः ।
 "निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा । पारम्भिकारामस्य शक्तेरन्तकरो रथे ॥" (महादेवे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७५ । [महः ॥])
 "भगवद्दारी निहन्ता च कालो ब्रह्मा पिता- निहाका, स्त्री, (नियतं जहाति ध्रुवमिति । नि + हा + आगे + "नौ हः ।" उर्णा ३ । ४४ । इति कन् ।) गोधिका । इत्यमरः । १।१२।०।२२ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । १३ । "सार्कं वातस्य धाण्या सार्कं नम्रं निहाकया ॥")
 निहारः, पुं, (नितरां ह्ययन्ते पदार्थां येन । नि + ह + घञ् ।) नौहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 निहितं, चि, (नि + धा + क्त । "दधातेहिः ।" ७ । ४ । ४२ । इति हिः ।) स्थापितम् । इति हलायुधः ॥ यथा, महाभारते । १।३।२।१२२ ।
 "धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥"
 निहंसनं, स्त्री, (नि + हन्स + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २।८।११३ ॥
 निहीनः, चि, (नितरां हीनः । जुगतीति समासः ।) नीचः । पामरः । इत्यमरः । २।२।०।१६ ॥ (यथा, महाभारते । ३।१२।११६ । "त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः । निहीनैः परिक्रियन्तानि ससुपेक्षानि मां कथम् ॥")
 निह्ववः, पुं, (निह्वयते सत्यवाक्यमनेनेति । नि + ह्व + "हृदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) अपलापः । येन वचनं निह्वयते सः । यथा, धारयन्नेव न धारयामीति । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः । निह्वुतिः २ अपह्वुतिः ३ अपह्ववः ४ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्के । २।११ । "निह्ववे भावितो दद्याद्दणं राज्ञे च तत्समम् ॥")
 निह्वतिः । अविश्वासः । इति मेदिनी । वे, ३६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३७ । ३० । "न निह्ववं मन्वगतस्य गच्छेत् संदृष्टमन्वस्य जुसङ्गतस्य ॥")
 गुप्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुद्धिः । यथा, मनुः । ६ । २१ ।
 "ध्यायत्यनितं यत् किञ्चित् प्राविश्यादस्य चेतसा । तस्यैव अविचारस्य निह्ववः सन्धुगुच्यते ॥")
 निह्वुतिः, स्त्री, (नि + ह्व + क्तिन् ।) निह्ववः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीचः

निह्वारः, पुं, (नि + ह्वार अयत्तशब्दे + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः । २।६।२३ ॥ (यथा, रघुः । १।४२ । "सारथैः कलनिह्वारैः क्षिपदुन्नमिताननौ ॥")
 निचगं, स्त्री, (निच चुम्बने + भावे क्युट् ।) चुम्बनम् ॥
 निचा, स्त्री, (निचाति चुम्बतीव मस्तकमिति । निच + अच् + टाप् ।) निखा । यूकः । इत्युणादिकोषः ॥ निकी इति भाषा ॥
 निचिप्रं, चि, (निचिप्यते स्फेति । नि + चिप + क्तः ।) व्यक्तम् । तत्पर्यायः । परिचिप्यम् २ निच्यतम् ३ परीतम् ४ परिवेष्टितम् ५ व्यक्तम् ६ निच्यतम् ७ इति जटाधरः ॥ स्थापितघनादि । यथा,—
 "निचिप्रस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च । राजा विनुर्ययं जुग्यादक्षिण्यसधारिणम् ॥" इति मनुः । ८ । १६६ ॥
 निच्येपः, पुं, (नि + चिप् + घञ् ।) क्षेपणम् । त्यागः । समर्पितवस्तु । गच्छितव्य इति भाषा । तत्पर्यायः । उपनिधिः २ न्यासः ३ इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
 "स्वयं यत्र विश्रम्भान्निचिप्यविश्रुतः । निच्येपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ असंख्यातमविज्ञातं वस्तुनं यन्निधीयते । तज्जानीयादुपनिधिं निच्येपं गणितं विदुः ॥ निच्येपं दृष्टिशेषश्च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानो न चेद्वाद्दवर्द्धते पञ्चकं श्रुतम् ॥" इति मितान्तरायां नारदः ॥ * ॥
 "कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मेऽग्रे सत्यवादिनि । महापद्मे धनिन्यार्थं निच्येपं निर्दिपेद्बुधः ॥ आधिः सीमा बालधने निच्येपोपनिधी स्त्रियः । राजस्यं श्रोत्रियस्वश्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रथमन्तरे । न स राज्याभियोक्तयो न निच्येपुश्च वन्धुभिः ॥ यो निच्येपं नार्पयति यश्चानिचिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाय्यौ वा तत्समं दमम् ॥" इति मनुः । ८ । अध्याये ॥
 नीकः, पुं, (नीयते इति । नी प्रापये + "अजि- युधूनीभ्यो दीर्घश्च ।" उर्णा ३ । ४७ । इति कन् ।) वृत्तविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 नीकारः, पुं, (नि + क + घञ् । "उपसर्गस्य घञ्प्रमशुष्ये बहुलम् ॥" ६ । ३ । १२२ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) न्यकारः । इति शब्द- रत्नावली ॥
 नीकाशः, चि, (नितरां काशते इति । नि + काश् + अच् । "इकः काशे ।" ६ । ३ । १२३ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) तुल्यः । उपमा । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२२ । १३ ।
 "आकाशनीकाशतटां तीरवानीरसकुलाम् । नभूर्वचरतां हर्षः पुण्यतीर्थं सरस्वतीम् ॥")
 निच्ये, पुं । इति मेदिनी । श्रे, २३ ॥
 नीचः, चि, (निह्वारमीं कर्षीं शोभां चिनोतीति । चि + "अन्धेभ्योऽपि डश्चते ।" इति डः ।) हीन-

नीचगं

जातिकर्मा । वरुणः । इत्यमरटीकायां भरतः तत्पर्यायः । विवर्णः २ पामरः ३ प्राक्तः 'पृथग्जनः ५ निहीनः ६ अपसदः ७ आक्षः ८ चुलकः ९ इतरः १० । इत्यमरः । २।२।०।१६ अपशब्दः ११ चुलकः १२ । इति भरतः ॥ हीनः १३ चुलकः १४ चुलकः १५ वेतकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचसङ्गदोषो यथा,—
 "न प्राप्नोति सुखं किञ्चिन्नीचसङ्गात्तद्वानपि । प्रेतसङ्गात्तद्वानपि नमो भक्तविभूषितः ॥ मविश्ल निलयं नीचः स्त्रीधनादिकमिच्यते । स्वयं नेतुं न शक्नोति तदा नाययति ध्रुवम् ॥ स्थिते गुण्येऽपि नीचस्तु यत्नाद्योयं प्रपद्यते । किञ्चित्तु सङ्गमासाद्य तदुक्तं स्यात् सनातनम् ॥ सतां श्रुत्वा गुणं नीचः श्रोतुमायाति बन्धुवत् । ततः समयमासाद्य प्रकाशयति तद्वसन् ॥ मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यत्तस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ॥" इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥ अपि च ।
 "बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सङ्घ समागमात् । मध्यमे मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति वित्तमे ॥" इति श्रान्तिपर्व ॥ * ॥
 अशुचः । तत्पर्यायः । वामनः २ न्यङ् । खर्वः ४ इत्यमरः । ३।१।७० ॥ (यथा,— "नीचरोमनखसङ्गमृनिर्मलाङ्गुलिमायनः । ज्ञानशीलः ससुरभिः सुवेधोऽनुस्वगोष्णुलः । धारयेत् सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ॥" इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
 निचः । यथा,—
 "श्रेष्ठं नाम शुण्डवैव सङ्घः स्वाभाविकी * खच्छता किं ब्रूमः सुचित्तां भवन्ति सुचयः सार्धेन यस्यापरे । किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवर्णं त्वच्छेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कक्षां निवेष्टुं चमः ॥" इति लज्जावसेनः ॥ * ॥
 चौरकनामगन्धर्वो, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीचकः, चि, (नीच् एव । नीच + स्वार्थे कन् ।) वामनः । खर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नीचका, स्त्री, (निह्वारमीं शोभां चकति प्रति- ह्वन्तीति । चक प्रतिघाते + अच् । टाप् ।) नीचकी । उत्तमगवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 नीचकी, [न्] पुं, उचः । उपरिभागः । इति हलायुधः ॥ उत्तमगवीर्मांश्च ॥
 नीचके, [स्] अ, (नीचेस् + "अखयवर्ष- नात्प्रामकच् प्राक् टेः ।" ५ । ३ । ७१ । इति टेः प्रागकच् ।) नीचेः । नीचेः शब्दस्त्वटेः पूर्वस्येनाका निष्पन्नः । यथा, उचकैरिवादि ।
 नीचगं, स्त्री, (नीचं निह्वारं गच्छतीति । गम + ङः ।) जलम् । इति कोषान्तरम् ॥ पामरः, चि ।

नीतिः

यथा. भूतकामरतम् ।
 “नीचगामङ्गनां प्राप्य चक्रनेमिक्रमं लिखित् ॥”
 (निम्नगे च । यथा, इह तत्संहितायाम् । १६।१२।
 “अखरपट्टमयूखो नीचगोऽन्वेर्जितो वा
 न सकलफलदाता पुष्टिदोऽतोऽन्यथा यः ॥”)
 नीचगा, स्त्री, (नीचं निम्नं गच्छतीति । गम +
 ड । टाप् ।) निम्नगा । नदी । यथा,—
 “नीचगा तु नदी नीचो नीचगो नीचगं जले ।”
 इति कौषः ॥
 अपि च ।
 “सङ्गमयति विद्येव नीचगापि नरं सरित् ।
 ससुप्तमिव दुर्द्धर्षं वृषं भाग्यमतः परम् ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 नीचभोष्यः, पुं, (नीचैर्षयनादिभिर्भोष्यः ।)
 पलायः । इति शब्दचन्द्रिका । पामरभष्मि, जि॥
 नीचवर्जं, स्त्री, (नीचमनुत्कृष्टं वक्ष्यम् ।) वैक्रान्त-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीचिकी, स्त्री, नीचिकी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 नीचैः, [च] य, (नि + चि + “नौ दीर्घश्च ।”
 उणा । ५ । १३ । इति डैसिः निशब्दस्य
 दीर्घश्च ।) अल्पम् । अतुच्छम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, मेघदूते । १०८ ।
 “नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥”)
 नीङ्, पुं स्त्री, (नितरां ईष्यते स्तूयते सुदृश्यत्वा-
 दिति । नि + ईङ् स्तुतौ + चञ् ।) पक्षिवास-
 स्थानम् । पाखीरवासा इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । कुलायः २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३६ ।
 “मार्गंनि यत् सुखपद्मनीङ्-
 षब्दःसुपरिर्द्धययो विवक्ति ॥”)
 स्थानम् । इति मेदिनी । डे, १७ ॥ (रथधि-
 ष्टानस्थानम् । यथा, रामायणे । ५ । ४८ । ३२ ।
 “स भयनीङ्ः परित्ततकूवरः
 पपात भूमौ हतवाजिरम्भरात् ॥”)
 नीङ्जः, पुं, (नीङ्जे जायते इति । जन + ङः ।)
 पक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२२ ॥
 नीङ्जेन्द्रः, पुं, (नीङ्जानां पक्षिणाभिन्द्रः ।)
 गरुडः । यथा,—
 “अनडुहि जिननीङ्जेन्द्रवेगे
 हतनिविङ्गासनसुम्भताचपोङ् ।
 सारशमनतङ्कितुक्कङ्कारडङ्किं
 ऋडसुङ्कुराङ्किव शोभिचङ्कमीङ्के ॥”
 इति प्राचीनशिवस्तुतिः ॥
 नीङ्गेङ्गवः, पुं, (नीङ्गे कुलाये उद्भव उतुपत्ति-
 र्यस्य ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥
 नीतं, जि, (नी + क्तः ।) प्राप्तम् । नेत्रोया इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “नीतं यदि नवनीतं नीतं नीतं किमेतेन ।
 आतपतापितभूमौ माधव । मा धाव मा धाव ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 नीतिः, स्त्री, (नीयन्ते संज्ञभ्यन्ते उपावाद्य
 ऐहिकासुशिक्षार्था वास्यामनया वा । नी +

९०८
 नीतिः

अधिकरणे करणे वा क्तिन् ।) नयः । (नी +
 भावे क्तिन् ।) प्राप्तम् । इति मेदिनी । ते.
 ३० ॥ अथ नीतिशास्त्रं लिख्यते ।
 “नयस्य विनयो नृत्तं विनयः शास्त्रनिश्चयः ।
 विनयो हीनियजयस्तद्गुणशास्त्रमिच्छति ॥
 आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् ।
 ततोऽमात्मानं ततो भृत्यास्ततः पुत्रास्ततः प्रजाः ॥
 सदाशुभप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ।
 विनीतात्मा हि वृषतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥
 र्यकत्वरयसामर्थात् संयन्त्यात्मानमात्मना ।
 नयानयनविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥
 जितेन्द्रियस्य वृषतेर्नीतिशास्त्राशुसारिणः ।
 भवत्युज्ज्वलिता लक्ष्म्याः कीर्तयश्च नभश्चरुः ॥”
 इति नीतिमयखड्गितीयप्रयोगः ॥
 सगर उवाच ।
 “यथा नीत्या प्रयोक्तव्यः स्तुत आत्मा प्रिया तथा ।
 तेषां विशिष्टैः सङ्घतं सदाचारं वदस्व मे ॥”
 श्रीर्ष उवाच ।
 क्रमेण शब्द राजेन्द्र । यथा नीत्या नियुज्यते ।
 आत्मा स्तुतो वा भार्या वा तद्विशिष्टं शब्दयन् मे ॥
 ज्ञानदृष्टांस्तपोदृष्टान् वयोदृष्टान् सुदक्षिणान् ।
 सेवेत प्रथमं विप्रानस्ययापरिवर्जितान् ॥
 तेभ्यश्च शब्दयामिन्त्वं वेदशास्त्रविनिर्णयम् ।
 यदुच्यते च तत् कार्यं प्राज्ञैश्चेतनप्रचरेत् ॥
 पञ्चन्द्रियाणि पञ्चान्याः शरीरं रथ उच्यते ।
 आत्मा रथी कशा चीनं सारथिर्मेव उच्यते ॥
 अन्धान् सुदानान् कुर्वीत सारथिं चात्मनो
 वशम् ।
 कशा भूप । इहा कार्या शरीरस्थिरता तथा ॥
 अदानांस्तु समारब्ध सौमवान् स्यन्दनी यथा ।
 अन्धानामिच्छया गच्छन्तुपथं प्रतिपद्यते ॥
 यत्रावशः सारथिस्तु खेच्छया प्रेरयन् हयान् ।
 नयेन् परवशं सन्त्यक् प्रथितं वीरमप्युत ॥
 यथेन्द्रियाणि वृषतिर्विषयाणां परिग्रहे ।
 स्ववशानि प्रकुर्वीत मनोज्ञानं इदं तथा ॥
 ज्ञाने इदं कशायां वा इहायां वृषसत्तम । ।
 सारथिः स्ववशो दान्तोऽनीशः प्रेरयितुं हयान् ॥
 अतो वृषः खेन्द्रियाणि वशे क्त्वा मनस्तथा ।
 ज्ञानमार्गमधिष्ठाय प्रकुर्वीतात्मनो हितम् ॥
 भोक्तव्यं खेच्छया भूपो न कुर्यादुत्पथे रतिम् ।
 द्रष्टव्यमिति द्रष्टव्यं न द्रष्टव्यं खेच्छया ॥
 श्रोतव्यमिति श्रोतव्यं नाधिकं श्रवणे चरेत् ।
 शास्त्रतत्त्वन्ते धीरः श्रुतिवशो भवेन्नहि ॥
 एवं ज्ञानं त्वचं वापि वशीकृत्येच्छया वृषः ।
 खेच्छयेवोपसृज्यते नोद्दामं विषयं व्रजेत् ॥
 एवं यदि भवेद्राजा तदा स त्याज्यतेन्द्रियः ।
 जितेन्द्रियत्वे हेतुश्च शास्त्रदृष्टोपसेवनम् ॥
 अदृष्टसेवशास्त्रज्ञो वृषः शत्रुवशो भवेत् ।
 तस्माच्छास्त्रमधिष्ठाय भवेद्राजा जितेन्द्रियः ॥
 इतिः प्रागुक्त्यास्तुसाहो वाक्पटुत्वं विवेचनम् ।
 दक्षत्वं धारयिष्यत्वं दानं मैत्री हतघ्नता ॥
 इदंशासनता सत्यं शौचं मतिविक्षिप्यः ।

नीतिः

पराभिप्रायवेदित्वं चारित्वं धैर्यमापदि ॥
 क्षेप्रधारकशक्तिश्च गुणदेवविचारार्थम् ॥
 अन्कया ज्ञकोपित्वं गुणानेतामृपोऽभ्यसेत् ॥
 कार्याकार्यविभागश्च धर्माद्यौ काममेव च ।
 दानस्य विषये वामयोगमेवोपलक्ष्यते ॥
 सततं प्रतिबुध्यते कुर्याद्वचसरेऽपि तत् ॥
 वाम दानश्च भेदश्च दक्षश्चेति चतुष्टयम् ॥
 ज्ञानोपायास्तु तत्स्थाने तादुपायान् प्रयोजयेत् ॥
 शान्तस्तु विषये भेदो मध्यमः परिकीर्तितः ॥
 दानस्य विषये दक्षो ह्यधमः परिकीर्तितः ॥
 दक्षस्य विषये दानं तद्व्यधममुच्यते ॥
 शान्तस्तु गोचरे दक्षो ह्यधमाधमः स्तुतः ।
 शौच्यं सततं श्रेयं भूभृतो भेददक्षयोः ॥
 शान्तो दानस्य च तथा शौच्यं याति गोचरे ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च हर्षो मानमदौ तथा ।
 एतानतिश्रयानाणां शूच्यनिव विप्रातयेत् ॥
 सेयाः कालेषु युक्त्यैते लोभगर्वा विवर्जयेत् ॥
 तेज एव वृषाणाम् तीव्रं कुर्यात्स वै यथा ॥
 तत्र गर्वं रोगयुक्तकायवत्तन्मु संश्लेषेत् ॥
 आखेटकाद्यौ स्त्रीसेवा पानश्चेवात्मदूषणम् ॥
 वाग्दक्षयोश्च पादर्थ्यं सप्तैतानि विवर्जयेत् ॥
 परस्त्रीषु विरक्तास्तु सेवामेकान्ततस्यजेत् ॥
 सतीषु निजनारीषु प्रेम्णया कुर्याच्च सेवनम् ॥
 रतिपुत्रपला दारास्तास्तु नैकान्ततस्यजेत् ॥
 तयोः सङ्घेऽस्त्रियः सेवावर्जयित्वातिसक्तताम् ॥
 नृगयान् प्रमादानां स्थानं नित्यं विवर्जयेत् ॥
 अर्थास्तथा न कुर्वीत सत्काम्यांसक्तिनाशनाम् ॥
 अन्यैः ज्ञतं कदाचित्तु सेवेत नात्मनाचरेत् ॥
 अकार्यकरणे नीचं ज्ञानान्श्च विवर्जयन् ॥
 वर्जयेत् सततं पानं शौचमाङ्गस्थानाशनम् ॥
 अर्थक्षयकरं नित्यं तज्जेषेवात्मदूषणम् ॥
 अभिशस्तेषु चौरैषु चानकेव्वाततायिषु ।
 सततं पृथिवीपालो दक्षपादव्यमाचरेत् ॥
 नान्यत्र दक्षपादर्थ्यं कुर्यात्पुनरितिसत्तमः ।
 वाक्पादव्यन्तु सर्वत्र नैव कुर्यात् कदाचन ॥
 रक्षणीयं सदा सत्यं सत्यमेकं परायणम् ॥
 क्षमां तेजस्विताश्चैव प्रस्तावाभूषणं चारिरेत् ॥
 यानासनाश्रयद्वेषसन्धयो विप्रहृष्टया ।
 अभ्यसेत् षड्गुणानेतान् तेषां स्थानश्च शान्तमम् ॥
 यः प्रमाद्यं न जानाति स्थाने दृष्टौ तथा चये ।
 कोषे जनपदे दक्षे नैव राज्येऽवतिष्ठति ॥
 कोषे जनपदे दक्षे चैकेकत्र जयं त्रयम् ॥
 प्रस्तावादिनिशुद्धीत रक्षेत्रेकान्ततस्विमान् ॥
 मित्रे शत्रादुदासीने प्रभावं चिन्वपीरयेत् ॥
 उन्साहो विजिगीषायां धर्मेकृत्येऽवर्गके ॥
 शरीरयात्रानिन्वाहे क्रियेत सततं वृषेः ।
 मन्त्रनिश्चयसम्भूतां बुद्धिं सर्वत्र योजयेत् ॥
 अमात्ये शास्त्रवे राज्ये पुत्रेष्वन्तःपुरेषु च ॥ * ॥
 क्षत्रिर्गर्भे वाणिज्यं खख्यानां करसाधनम् ।
 आदानं सैन्यकरयोन्मन्त्रं गजवाजिनोः ॥
 शूच्यसङ्गसुखानाश्च योजनं सततं जनेः ।
 प्रमाणागारसेतूनां रक्षयश्चेति चाष्टमम् ॥

नीतिः

एतदृष्टासु वर्गेषु चारान् सम्यक् प्रयोजयेत् ।
 कार्याकार्यविभागाय चाष्टवर्गाधिकारिणाम् ।
 अष्टौ चारानियुक्तीयाष्टवर्गेषु पार्थिवः ।
 दशस्वर्गेषु युक्तीत क्रमतः श्रेष्ठं तानि मे ।
 स्वामिसचिवराष्ट्राणि भिन्नं कोषो बलनया ।
 दुर्गन्तु सप्तमं श्रेष्ठं राष्त्राणां शुद्धभाषितम् ।
 दुर्गयुक्तचाष्टवर्गं चारं नान्नि योजयेत् ।
 तस्मादिमानि श्रेष्ठाणि पञ्च चारपदानि तु ।
 युक्तान्तेष्वेव पुनरेव सक्त्वापदौ महानसे ।
 शत्रुदासीनयोश्चैव बलावजविनिश्चये ।
 आदौ दशसु चैतेषु चारानां प्रयोजयेत् ।
 न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् ।
 निरूप्य तत्प्रतीकारमवश्यं हिततश्चरेत् ।
 यथा नियोजयित्वा यो यो वचन्यथाचरेत् ।
 ज्ञात्वा तत्र ह्युपचारे दक्षयेद्वा नियोजयेत् ।
 चारानां मन्त्रिणा वाहं रक्ष्ये संश्रितो ह्यपः ।
 प्रदीपसमये पृच्छेत्तदाज्ञीमेव साधयेत् ॥
 स्वपुत्रे चाथ युक्तान्ते ये तु चारा महानसे ।
 नियुक्तास्तान् मन्त्रराजौ पृच्छेद्यथापि मन्त्रिणि ॥
 एतान् चारान् स्वयं पश्येत्प्रतिमं निश्चया विना ।
 स्वर्ग्याश्च मन्त्रिणा वाहं निरूप्य प्रदिशेत् फलम् ॥
 नेकवेदशरचारो नेको नीतुसाहवर्जितः ।
 संस्तुतो नहि स्वयं न्नातिदीर्घो न वामनः ॥
 सततं न दिवाचारौ न रोगी नाप्यबुद्धिमान् ।
 न वित्तविभवेर्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः ॥
 कार्यं चारो ह्युपतिना शुभतत्त्वविनिर्णये ।
 अनेकवेदशरवत्समं भार्यासुतेर्जितम् ॥
 बहुदेशवचोभिराहं पराभिप्रायवेदकम् ।
 इन्द्रभक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाहसम् ॥
 अक्षितित्तं स्वयं राजा जविमालसमैस्त्रया ।
 वयिकपथे च दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् ॥
 अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान् धीमान् वृद्धान्नियोजयेत् ।
 पञ्चान् पञ्चास्तथा वृद्धान् स्वियो या बुद्धितत्-
 पराः ॥ * ॥
 युक्तान्द्वारि युक्तीयात् स्वियो वृद्धा मनीषिणीः ।
 नेकः खपेत् कदाचित्तु नेको युक्तीत पार्थिवः ॥
 नेकाकिनोन्तु महर्षीर्ब्रजेन्नेत्राय नेककः ।
 अमात्यानुपघातुद्धान् भार्याः पुत्रास्तथैव च ॥
 प्रकुर्व्यात् सततं भूपः स्वप्रसादं समाचरेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रत्येकपरिशोधनेः ॥
 उपेत्य धीयते यस्मादुपज्ञी परिकीर्तिता ।
 अथ कामोपघात्यान् भार्याः पुत्रास्तु शोधयेत् ॥
 धर्मोपघातिर्विप्रास्तु स्वर्गाभिः सचिवान् पुनः ।
 एभिर्यज्ञेस्त्रया दानैरिहैव ह्युपता भवेत् ॥ * ॥
 तस्मात्प्रवाप्तु राष्त्रार्थी धर्ममेवं समाचरेत् ।
 अनेनेवाभिचारेण यज्ञैर्वा पार्थिवो ह्ययम् ।
 प्राणास्त्यक्त्यति राजा त्वं भविष्यसि न संशयः ॥
 इति धर्मो ह्युपत्येव अन्तमेधादिकश्च यत् ।
 स्वयं न कुर्वते भूपुत्राणां कुरु सप्तमः ॥
 एवं मन्त्रैर्मन्त्रयित्वा ह्यपः कार्याणिकान् विज्ञान् ।
 तैरज्ञातान् स्वयं ज्ञात्वा युक्तीयास्तस्य तैर्मनः ॥
 यदि राष्त्राभिजातीयं सचिवो धर्ममाचरेत् ।

नीतिः

श्रुतौ वाधिकं कुर्व्याहर्म्मं तं हीनतां नयेत् ॥
 आभिचारिकमवश्यं कुर्व्याहर्म्मं विघातयेत् ।
 प्रवासयेद्ब्राह्मणान् पार्थिवो आभिचारिकम् ॥
 एतां धर्मोपघातिया तैरमात्यान् सदा चरेत् ।
 एतादृशीं तथैवाप्यानुपधां धर्मेतश्चरेत् ॥ * ॥
 कोषाध्यक्षान् समामन्त्र्य राजामात्यान् प्रती-
 रयेत् ।
 पुत्रानन्यान् प्रति तथामन्त्र्य संवरखण्डमान् ॥
 अयं हि प्रचुरः कोषो सदायत्तो नरोत्तमः ।
 आनये तत्र सन्नत्वा तदुद्यदि त्वं प्रतीच्छसि ॥
 तयान्नन्नादृक्षाकं जीवनश्च भविष्यति ।
 त्वथापि प्रचुरैः कोषैः किं किं नो वा करिष्यसि ।
 एवमन्त्रैः कोषगते रूपायेनृपसत्तम ॥
 पुत्रामात्यादिकान् स्वर्ग्यान् सततं परिशोधयेत् ।
 कोषदोषकारान् हन्याहर्म्मं निष्कृन्निवारयेत् ॥
 वैधक्षितान् विमथ्येत् कुर्व्याहै कोषरक्षणम् ॥ * ॥
 दासीश्च शिष्यिणीवृद्धा मेधाधृतिमतीः स्वियः ॥
 अन्नान्द्विच या यान्ति विदिता सचिवादिभिः ।
 ता राजा रक्षसि स्थित्वा भार्यादिभिरलक्षितः ॥
 अभिमन्त्र्याथ संमन्त्र्य प्रेरयेत् सचिवान् प्रति ।
 ता मत्वा हृदयं बुद्ध्या स्वियो वै ज्ञानतत्पराः ॥
 मंहिषीप्रसूखा राज्ञश्चां वै कामयते शुभाः ।
 तन्नाहं योजयिष्यामि यदि ते वर्तते श्रुद्धा ॥
 सचिवश्चां कामयते तदुद्योग्यो वरवर्जितः ।
 तं सङ्गमयितुं शक्ता यदि अह्ना तवास्वयम् ॥
 इत्यनेन प्रकारेण नानोपायेस्तथैतरेः ।
 भार्याः पुत्रीर्दुहितृश्च सुवाच प्रकुवास्तथा ॥
 शोधयेत् सचिवान् पुत्रान् पौत्रादीन् सेवकां-
 स्तथा ।
 कामोपघातिशुद्धास्तु चातयेद्विचारयन् ॥
 स्वियश्च दृष्ट्वा योग्येन प्राज्ञासांस्तु प्रवासयेत् ।
 मोक्षमार्गावसक्तान् हिंसापेक्षुन्ववर्जितम् ।
 समैकवारं ह्युपतिः सचिदं परिवर्णयेत् ॥
 मोक्षमार्गावसक्तान्स्तु दृष्ट्वा नपि न दृश्येत् ।
 समबुद्धिस्तु स्वयं तस्मात्तं परिवर्णयेत् ॥ * ॥
 इति स्वयं चोपघातानुपधां बहुधा पुनः ।
 विवेचिता चोपघातानुपधां तच्छास्त्रे तत्र बोधयेत् ॥
 विग्रहं सततं राजा परेनं सन्मगाचरेत् ।
 भूचित्तमिन्नजामेव निश्चितेणैव विग्रहः ॥
 सम्राज्यप्रमादश्च सदा कार्यो ह्युपेतमेः ।
 कोषस्य सचयं रक्षां सततं सन्मगाचरेत् ॥ * ॥
 मन्त्रिणस्तु ह्यपः कुर्व्याहर्म्मं विद्याविशारदान् ।
 विषयज्ञानं कुलीनांश्च धर्मार्थकुलशाश्वतान् ॥
 मन्त्रयेतैः समं काले नात्यर्थं बहुभिचरेत् ।
 एकैकेनेव कर्तव्यं मन्त्रस्य तु विविचयम् ॥
 अस्तेष्वैव समस्तेषु धान्यस्य अपदेशतः ।
 समुद्धृतं मन्त्रयज्ञं स्थलमावह्य मन्त्रयेत् ॥
 अरय्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
 शिशून् प्राखान्गान् पञ्चान् युक्तान् वै शारि-
 कास्तथा ॥
 वर्णयेन्नन्मगेहेषु मगुध्याशुद्धतास्तथा ।
 दूषणं मन्त्रभेदेषु ह्युपायां यत्र जायते ॥

नीतिः

न तच्छक्यं समाधातुं दृष्टेनृपशतैरपि ।
 दृष्ट्वास्तु दृष्टयेद्दृष्टैरदृष्टान् दृष्टयेन्नहि ॥
 अदृष्टयन्मृपो दृष्टानदृष्टांश्चापि दृष्टयन् ॥
 श्रुतिर्वाच्यतां प्राप्य चौरकिस्त्रिणामुयात् ॥ * ॥
 दुर्गन्तु सततं कुर्व्यात् प्राकाराङ्गालतोरणैः ।
 दूषिताङ्गगराद्राजा दूरे दुर्गांश्चयं चरेत् ॥
 दुर्गं तत्र ह्युपास्यान् निर्व्वं दुर्गं प्रशस्यते ।
 शतमेको बोधयति दुर्गस्थो यो धनुर्धरः ॥
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं प्रशस्यते ॥
 जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
 शैरव्यवनदुर्गंश्च श्रेष्ठं परिखोजयन् ॥
 दुर्गं कार्यं ह्युपतिना यथायोग्यं खदेशतः ॥
 दुर्गं कुर्व्यात् पुरं कुर्व्यात्प्रिकोषं धनुराक्षति ।
 वर्तुलं वा चतुष्कोणं नाग्यथा नगरश्चरेत् ॥
 नृदृष्ट्वास्तुदुर्गं सततं कुलवाप्यनम् ।
 यथा राजवराजस्य लक्षा दुर्गांश्चिता पुरा ॥
 बलेः पुरं शोचितास्त्रं तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम् ॥
 यतस्तद्गणनाकारमतो भयः श्रिया वलिः ॥
 शौभास्त्रं प्राखराजस्य नगरं पञ्चकोणकम् ॥
 दिवि यद्गते राजंस्तत्र अहं भविष्यति ॥
 यथायोध्याह्वयं भूप ! पुरमिच्छाङ्गभूषणाम् ॥
 धनुराक्षति तत्रापि ततो भूरिजयप्रदम् ॥
 दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिकपालांश्चैव द्वारतः ।
 पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् ॥
 ततो दुर्गं ह्यपः कुर्व्यात् सततं जयदृष्टये ॥ * ॥
 न प्राज्ञान् सदा राजा कदाचिदवमन्वते ।
 अयमव्य ह्युपो विप्रान् प्रेत्येह दुःखभागभवेत् ॥
 न विरोधस्तु तैः कार्यः स्वानि तेषां न चादेत् ॥
 ज्ञत्यकालेषु सततं तानेव परिपूजयेत् ।
 नेषां निन्दां प्रकुर्वीत नाभ्यस्ययां तथाचरेत् ॥
 एवं ह्युपो महाबुद्धिस्तद्गुणसंयतः ।
 अप्रमादी चारचसुर्गंश्चवान् सुप्रिभं वदः ॥
 प्रेत्येह महतीं चिह्निं प्राप्नोति सुखभोगवान् ॥
 यैर्गुणैर्बोधितश्चात्मा तैः पुत्रानपि योजयेत् ॥
 ह्युपस्य च स्वतन्त्रत्वं सततं स्वं विनाशयेत् ॥
 स्वतन्त्रो भूपतययो विकारं याति निश्चयम् ॥
 निम्बिकाराय सततं तनुषैः परिपूजयेत् ॥
 भोजने शयने पाने पुरुषाणांश्च वीक्ष्यते ॥
 नियोजयेत् सदाचारान् भूपः कामविचेष्टने ।
 अस्वतन्त्राः स्वियो निर्व्वं ह्यनये संभवन्ति हि ॥
 तस्मात् कुमारं महिषीनुपधाभिर्म्मनोहरैः ॥
 शोधयित्वा नियुक्तीत यौवराष्त्रावरोधयोः ।
 अन्तःपुरमेषु तु स्वतन्त्रत्वं निषेधयेत् ॥
 भूपपुत्रस्य भार्यावा नहिःचारे तथैव च ।
 अयं विशेषः संक्षेपात्प्रपञ्चो मयोदितः ॥
 पुत्राणां गुणविन्वासो भार्याणांमपि भूपते ।
 उग्रना राजनीतीनां तन्नाश्चि च हृहृक्षतिः ॥
 चकारान्यान् विशेषास्तु तयोस्त्वन्मेषु शोधयेत् ॥
 एवं राजा महाभागो राजनीतौ विशेषताम् ॥
 कुर्वन् सौदति सदा भूयवीं श्रियमप्नुते ॥
 इति काशिकापुराणे राजनीतिविशेषे ५५
 अध्यायः ॥ * ॥

नीपः

नीरजं

नीरन्ध्रं

अन्यत्तु औशनससूत्रकामन्दकपञ्चतन्त्रनीति-
मयखड्गिषोपदेशवाचक्यभारतीय-राजधर्मादौ
द्रष्टव्यम् ॥

नीतिबोधः, पुं, (नीतिरेव नीत्याल्लो वा घोषो
रवो यस्येति ।) दृष्टव्यतिरथः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (नीतिर्नयस्य घोषः ।) नयञ्चनिच ॥

नीतिवारः, पुं, (नीतिरेव वारो यस्येति ।)
रत्नं प्रति दृष्टव्यत्तुनीतिशास्त्रविशेषः । अयं
वाक्यस्यव्ययद्वयत्वम् । मरुत्पुराणे अष्टास-
थायेष्वन्ति । बाहुल्यभिया तत् समुदायं न
लिखित्वा अष्टानामध्यायानां प्राथमिकादौकी
लिख्यन्ते । यथा,—

“सङ्घिः सङ्घं प्रकुर्वीत सिद्धिकामः सदा नरः ।
नासङ्घिरिद्ध लोकाय परलोकाय वा हितम् ॥१॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारावृद्धेनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारेरपि धनेरपि ॥ २ ॥
यो भुवाञ्चि परित्यज्य अर्धुवाञ्चि च सेवते ।
भुवाञ्चि तस्य नश्यन्ति अर्धवं नष्टमेव च ॥ ३ ॥
राज्यं पालयते निजं सत्त्वधर्मपरायणः ।
निज्जिह्व परसेन्यानि जितं धर्मैश्च पालयेत् ॥४॥
शत्रुा बहुविधा श्रेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५ ॥
गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत् ।
पक्षिते च गुणाः सर्वे सर्वे दोषाश्च केवलम् ॥६॥
न कश्चित् कस्यपिभ्रं न कश्चित् कस्यपिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥७॥
कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवसुश्च कुदेषश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥८॥
इति गारुडे ॥

पः, पुं, (नयति प्रापयतीति । नी + “इनि-
कुविनीरमिकाश्रिभ्यः क्यन् ।” उर्वा २ । २ ।
इति क्यन् ।) नियन्ता । प्रापयिता । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृत्तिः ॥ (नी + भावे
क्यन् । नयनम् । इति उञ्चलदत्तः ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । १०० । १२ ।

“सहस्रपेताः श्रतनीय ऋभ्या ॥”
सौत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १२ । ५ ।
“नीयाविदो अरितारः ॥”
“नीयाविदो अरितारः ॥” इति तद्गाथ्ये
सायनः ॥)

जले, स्त्री । इति संक्षिप्तसारोच्चादिहृत्तिः ॥
(नीयतिःनेनेति । करखे + क्यन् । प्रापयतेतु-
भूते, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०८ । ५ ।

“प्रति यत्स्था नीयादृष्टिं ॥”
“यद्यदा नीया नयनहेतुभूता स्या वा पदवी
प्रत्यदृष्टिं ।” इति तद्गाथ्ये सायनः ॥)

धं, स्त्री, (नितरां प्रियत इति । नि + धृ + मूल-
विभुजादित्वात् कः ।) वकीकम् । वनम् ।
नेमिः । चक्रः । देवतीनचक्रम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ नीत्रमपि पाठः ॥

पः, पुं, (नी + “पानीविधिभ्यः पः ।” उर्वा ३ ।
२३ । इति पः । बाहुलकात् गुणाभावः ।)

कदम्बद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (यथा,
ऋतुसंहारे । ३ । १३ ।

“तद्गा कदम्बद्वयं नवचर्चनीयान्
समच्छदासुपगता कुसुमोन्नमनीः ॥”

कचिन् स्त्री । यथा,—
“नीपं सभार्गकं पीयूषं हृत्तम्यं विकृतम् ।
प्राचीनामलकश्चैव दोषमङ्गरहारि च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकनया ॥”

“इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धु-
द्वयः । नीलाश्रीकदम्बः । इति मेदिनी । पे, = ॥

नीयमानं, चि, (नीयते इति । नी + कर्मणि
शानच् ।) प्राप्यमाणम् । यथा, कालिकापुराणे ।

“नीयमानो न मच्छेन्नैव हि वीरखं तदा ॥”
नीरं, स्त्री, (नयति प्रापयति खानात् खानान्तर-
मिति । नी प्रापये + “स्कारितच्चीति ।” उर्वा
२ । १३ । इति रुक् । यदा, “अस्येरापः ।”

इति सुतेः निर्गतं राद्वेदिति, “अङ्गोऽपि-
र्नक्षयः सन्नम् ।” इति ख्यतेः निर्गतो रोऽपि-
र्यसादिति वा । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽयः ।”

६ । ३ । १२१ । इति रलोपे पूर्वदीर्घः ।) जलम् ।
इत्यमरः । १ । १० । ४८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ६ ।

“हृलयसि विक्रमयो वलिमङ्गुतवामन
पदनखनीरजनिजवनपावन ।
केशव धृतवामनरूप
जय जगदीश हरे ॥”)

रसः । इत्युणादिकोषः ॥ नीरे अक्षिपणीयानि
यथा, गरुडपुराणि ।

“निष्ठीवाखकृष्णान्ध्रविषाण्यसु नृसंचिपेत् ॥”
(अस्य पानविधेयता विधीयते यथा,—

“बायुङ्गवन्तत् प्रवदन्ति धीरा
नीरं समासेन निगद्यतेऽथ ।
यत् श्रीमताश्चैव महायतीनां
बलप्रदं पयवरं प्रदिष्टम् ॥”

“विष्णुने ह्यननीलिका विषयुतं तन्नं चनं फेनिलं
दन्त्याक्षमनार्कं हि खलिलं दुर्मन्त्रि वै
गर्हितम् ।
नानाजीवविभिन्नितं गुरुतरं पर्जन्यपङ्काविक-
चन्नाकौशुसुगोपितं न च पिबेन्नौरं सुदोषा-
न्वितम् ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
नीरजं, स्त्री, (नीरे जले जायते इति । जन +
जः ।) कुठोषधिः । (यथा, सुश्रुते, चिकित्सित-
स्थाने । २५ ।

“फलत्रयं लौहरोऽङ्गनच
यद्याज्यं नीरजसारिवे च ॥”)

पद्मम् । इति मेदिनी । जे, २४ ॥ (यथा, अम-
राष्टके । ४ ।

“नीतं जन्म नवीननीरजवने पीतं मधुं
खेच्छया ॥”)

सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ जलजाते, चि ॥

नीरजः, पुं, (नीरे जायते इति । जन + जः ।)
उन्नजन्तुः । इति शब्दरत्नावली ॥ उद्गीरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १० । १४६ ।

“उद्भिन्नविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः ॥”)
नीरजः, [च] चि, (निर्माप्ति रजो धूलिः
कुसुमपरागादिर्वा यच्च ।) निर्धूलिदेशपुण्यादि ।
(यथा, महाभारते । १३ । २१ । २० ।

“सर्व्वा मखिमयी भूमिः सर्व्वकाचनवायुका ।
सर्व्वतुंसुखसंस्पर्शा गिष्वाङ्गा नीरजाः शुभा ॥”)
अरजस्कायाम् स्त्री ॥

नीरतः, चि, (निर्गतं रतं रम्यं यस्मात् ।)
विरतः । रमयाभाववान् । यथा,—

“दिशि दिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापि
हृदयेऽपि ।
आयाताः खलि वर्षा वर्षादपि यासु वासरो
दीर्घः ॥”

इत्युद्दृष्टव्यं पद्यम् ॥
नीरदः, पुं, (नीरं जलं ददातीति । नीर + दा +
कः ।) मेघः । यथाच घटकपरः ।

“निचितं खसुपेत्त नीरदेः प्रियहीना हृदयाव-
नीरदेः ।”
सुक्तकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निर्माप्ति
रजो दन्तो यस्य ।) रदम्यन्ते, चि ॥ यथा,—

“आस्ताव निरवधिर्वं विरहिषधूना ऋदूनि
मांसाणि ।
करकामिषेय मन्वे निष्ठीवति नीरदोऽखीनि ॥”
इत्युद्दृष्टः ॥

नीरधिः, पुं, (नीराञ्चि धीयन्तोऽक्षिप्रिति । नीर +
धा + “कर्मण्यधिकरखे च ।” ३ । ३ । ६३ ।
इति किः ।) वसुधः । इति शब्दरत्नावली ॥

नीरनिधिः, पुं, (नीराञ्चि निधीयन्तोऽक्षेति । नीर
+ नि + धा + किः ।) वसुधः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माथे । ३ । ७० ।

“पारे जलं नीरनिधेरपद्म-
ञ्जुरारिरानीकपकाशराश्रीः ॥”)

नीरन्ध्रं, चि, (निर्माप्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्मिन् ।)
घनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । २३ ॥ (यथा,
माथे । २ । ३ ।

“नीरन्ध्रमग्निशिरां सुवं व्रजन्तीः
वायुङ्गं सुहुरिव कौतुकात् करेस्ताः ।
पद्मार्थं चञ्चमलिनाकुलीकताणां
शाखानामतुङ्गिनरक्षिरनरालीः ॥”)

छिद्ररहितम् । यथा,—
“श्रीमन्नाथ तवार्चितोर्नितयशःसंशुद्धसुक्तावली-
मादायैव विधिन्धिधितुसुरमजं हारं त्वरीये-
गुणैः ।
नीरन्ध्रामवनीक तामपि ततो नानां गुणाना-
मही
उत्पितुसुमंगान्तरे समकिरतास्तास्त-
स्तारकाः ॥”
इति कालीदासः ॥

नीराज

नीरसः, पुं, (नितरां रसो यत्र ।) दाहिकः ।
इति हारावली ॥ (निर्नास्ति रसो यत्र ।)
रसशून्ये, वि । यथा,—
“द्वङ्गारी चेत् कविः काव्ये जालं रसमयं जगत् ।
स एव चेद्वङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥”

इति प्राचः ॥

नीराजः, पुं, (नीरस्य आजः ।) उद्भ्रः । उद्भि-
ङ्गल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जलनकुलः २
जलविकूलः ३ जलनवः ४ । इति हारावली ।
७६ ॥ उद्भ्रः ५ जलाजः ६ नीरजः ७ नकुलः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

नीराजनं, स्त्री, } (राज दीप्तौ + ल्युट् ।
नीराजना, स्त्री, } नितरां राजनं यत्र ॥ निर-
+ राज् + णिच् + “यथासश्रयो युच् ॥” ३ ।

३ । १०७ । इति भावे युच् ।) वाङ्मनायुधादे-
र्निःश्रेष्ठिय राजनं यत्र वा नीराजना । नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं श्रेयो यत्र वा नीराजना
वा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

तद्विधानं यथा,—

“शरत्काले महाशय्यां दुर्गायाः परिपूजनम् ।
नीराजनं दृश्यान्तु कुर्याच्चै वलट्टहये ॥
विधिं नीराजनस्य त्वं श्रद्धा पार्थिवसत्तम ! ।
ज्ञतेन येन चान्धानां गणानामपि चेष्टनम् ॥
आन्ध्रिने शुक्लपक्षे या तृतीया स्वातियोगिनी ।
ऐशान्यां स्वपुरस्थेव यज्ञीयात् स्थानसत्तमम् ॥
नीराजनं ततः कुर्यात् संप्राप्ते दिवसेऽष्टमे ।
नीराजनस्य कालस्तु पूर्वसत्तमस्तु ते मया ॥
विधानमत्र श्रद्धा मे ज्ञतज्ञयो भविष्यति ।
एकं ह्यं महासत्तं तुमनोहरमेव वा ॥
पूजयेत् सप्तदिवसान् गन्धपुष्पादिकांशुभिः ।
तृतीयादौ पूजयित्वा नयेत् यज्ञमखण्डम् ॥
शेषां निरूपयन्तस्य जानीयाच्च शुभाशुभम् ।
परराट्टविमर्हः स्यादशो यदि पलायते ॥
नियते राजपुत्रस्तु यदि चाश्रुणि मुञ्चति ।
नीयमानो न गच्छेन्महिषीमरयं तदा ॥
तथैव सुखनासादिशब्दं कुर्याद्द्वयो यदि ।
यन्काष्ठाभिसुखः कुर्यात्तत्काष्ठायां जयेत्त्रिपून् ॥
उत्तुचिप्य दक्षिणाग्रस्तु पद्मशो भवेत् पुरा ।
तदा जयेत् समस्तांश्च वृषतिर्विजयेत्त्रिपून् ॥
प्रातर्नीराजनं कुर्याद्दृश्यां वृषसत्तम ! ।
तदप्राप्तौ तु द्वादश्यां तस्यामेव समाचरेत् ॥
कार्तिके पञ्चदश्यां वा तत्राभावे तु पार्थिवः ।
ऐशान्यां स्वपुरस्थोऽर्हस्तमानेन षोडश ॥
दशहस्तस्तु विपुलं कुर्याच्चै तत्र तोरणम् ।
द्वात्रिंशद्वस्तमानस्तु हस्तषोडशविकृतम् ॥
यज्ञार्थं मखण्डं कुर्यात् मध्ये वेदिं विनिर्णयेत् ।
वेद्याशोत्तरतश्चान्वेदिं कुर्याद्दशसत्तमम् ॥
यत्र संख्याय चान्द्र पूजितयाः पुरोहितैः ।
सर्वोद्भ्ररशाखानामर्जनस्यायथा वृषः ॥
मत्स्यशङ्काङ्कितेऽर्हस्तैश्चैवापि विभूषयेत् ।
तोरणं कनकै रत्नैस्तथा नानाविधैर्भूतैः ॥
भक्षातकं शालिकुण्डं सिद्धार्थं सैन्धवस्य तु ।

नीराज

कण्ठदेशे निवभूयात् पुष्टिशान्त्यर्धमेव च ॥
वेण्यवं मखण्डं जला दिक्पालाच्च नवग्रहान् ।
विन्देदेवास्तु मन्त्रेण विष्णुसुखान् प्रपूजयेत् ॥
आन्ध्रिस्तिकेण पुष्ये च मिश्रीकाल पुरोहितः ।
रवेस्तु वरुणस्यैव प्रजेशस्य तथैव च ॥
पुरद्वृतस्य विष्णोश्च होमं सप्ताहमाचरेत् ।
एकैकस्य सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं वा ॥
कुर्यात्तु प्रत्यहं होमं चतुर्वर्गस्य सिद्धये ।
समिधश्चापि होतव्याः पलाशं खदिरं तथा ॥
औदुम्बरश्च काशमर्थमन्त्रस्य पुरोहितः ।
सौवर्णान् राजतान् वापि मार्त्तिकान् वा यथे-
च्छया ॥

कुर्यात्तु कलसागटौ फलपल्लवयोजितान् ।
चिपिभेषु घटेष्वेव समङ्गां हरितालकम् ॥
चन्दनश्च तथा कुण्डं प्रियङ्गुश्च मगःशिलाम् ।
अङ्गनश्च हरिद्राश्च श्वेतो दन्तो तथैव च ॥
भक्षातकं पूर्यकोशं सहदेवो शतावरीम् ।
वर्षां सनागकुसुमां सोमराजो खगुप्तिकाम् ॥
तुत्यश्च करवीरश्च तुलसीदलमेव च ।
एतानि निःक्षिपेन्मध्ये कलसान् पुरोहितः ॥
कनकैरन्वजेयं श्रद्धादिभिः सुकुसुमैश्च तथा ।
कर्णयोः शान्तिकामेन नीराजनविधौ वृष ! ॥
एवं सप्ताहपर्यन्तं पूजाभिर्हवैस्तथा ।
पूर्वोक्तान् पूजयित्वा तु वृषः सप्ताहमाचरेत् ॥
यावन्नोराजनं कुर्यात्तावद्वाजा वसेद्दृष्टे ।
राज्ञो न यज्ञभूमौ तु निवसेच्छान्तिमिच्छुकः ॥
नारोहयेत्तु तुरगं गजं वा तत्र पार्थिवः ।
यावत् सप्ताहपर्यन्तं यानेनान्येन वै ब्रजेत् ॥
भस्त्रैर्नानाविधैश्चैव सधुपायसयावकैः ।
मोदकैश्चै बलिं कुर्याच्चान्नयज्ञसम्भवेः ॥
पूर्वोक्तान् देवानां सप्ताहं यावद्दत्तमम् ।
सप्तमेऽङ्के तु रेमन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ॥
सूर्यपुत्रं महाबाहुं दिसुणं कवचोण्ज्वलम् ।
ज्वलन्तं मुक्तावस्त्रेण केशानुद्वयं वाससा ॥
कशां वामकरे विभ्रदक्षिणस्तु करं पुनः ।
सखड्गं न्यस्य वल्गायां सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
एवंविधन्तु रेमन्तं प्रतिमायां घटेषु वा ।
सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥ * ॥
पूजयित्वा तु रेमन्तं हिरदं तुरगन्तथा ।
आहताम्बरसंवीतं स्रक्चन्दनसमन्वितम् ॥
सुवर्णावहनिस्त्रिंशं विचित्रकवचादिभिः ।
युक्तस्तु होमकुण्डस्य ऐशान्यामन्त्रवेदिकाम् ॥
पूर्वं जला नयेदन्वगणपालः पृथक् पृथक् ।
नीयमाने गृजे चान्द्रे पूर्वोक्तञ्च निमित्तकम् ।
यज्ञादीक्षित वृषतिः फलं चैवावधारयेत् ।
होमकुण्डस्योत्तरस्यां वेद्यां चर्मणि स्थितः ॥
देवविदा चान्द्रविदा सहितो वीक्ष्य सैन्धवम् ।
नीताय तुरगायाश्च भक्तपिच्छीं सुगन्धिनीम् ॥
द्वात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्रा शान्तिमन्त्रकैः ।
तत्तन्वाद्यदि जिघ्रसेदन्नीयाद्वा ह्यः स च ॥
तदा स्यात् सर्वकल्याणं विपरीतमतीत्यथा ॥
शाखामौडवरीमार्त्तौ सङ्गशाश्च घटोदके ।

नीराज

आभाषाभाष्य तुरगान् गजान् भूपञ्च सेनिकान्
रथाञ्च संसृष्टैः शान्तिकैः पौष्टिकैस्तथा ।
सेचयन् सहितैर्विभ्रैश्चतुरङ्गं पुरोहितः ।
दिक्पालानां यज्ञाणाञ्च मन्त्रैश्चैव सर्वैः ॥
बहुधा चाभिविधाय ततः सौवर्णदर्पणम् ।
वीक्षयित्वा वृषचर्चिकं ततो मन्त्रिणमेव च ॥
राजपुत्रास्तथाभाषान्वापि च पौरवान् ।
कल्पयन् द्विजशाबूजः सर्वानेव तु दृश्येत् ॥
चतुरङ्गवल्गुणापि ज्ञत्सर्वं शान्तिपौष्टिके ।
न्यस्यं शाचनं जला श्चभिचारकमन्त्रकैः ॥
हृदि शूलेन विहा तं शिरः खड्गं हृदयेत् ॥
आचार्यः कविकां पश्चादभिमन्त्रा जयाथ वे ।
ऐन्द्रेः प्राभाकरैर्भैरवैश्चाङ्कै स्वयं पुनः ।
तमनेन तु मन्त्रेण समावृत्त वृषस्तदा ॥
गच्छेदुत्तरपूर्वांस्तु दिशं सर्ववलेयुतः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः सर्वे एव वृषन्तथा ॥
अशुगच्छेयुरथया निमित्तानि यलोकयन् ।
वादिचर्चोऽस्तु सुलेरातपत्रैर्दत्तस्तथा ॥
गच्छेत्नीराजने राजा दारयन्निव मेदिनीम् ।
मन्त्रिविद्वमस्तुक्तादख्यैरत्नैरजङ्गतः ।
क्रोशमानं तनो गत्वा पूर्वोदरेण पार्थिवः ॥
खपुरं प्रविष्टेऽप्रेयैश्च यायात् पुरोहितः ।
तत्र गत्वा दक्षिणांश्च हिरण्यं तथा तिलम्
दत्वा पश्चाद्दक्षिणैश्च दद्याद्वाहानानि शक्तितः ॥
एवं नीराजनं जला बलानाञ्च महीक्षितः ।
प्रतिह च स्थितो लक्ष्मीं वृषतिः प्राप्नुयात्तथा ।
त्वमन्त्रान्तर्वजात् सागरोद्भव सैन्धव ।
येन सत्येन वृहसे शक्रं तेनेह मां वृह ॥
येन सत्येन रेमन्तं येन सत्येन भास्करम् ।
वृहसे तेन सत्येन विजयाय वृहस्व माम् ॥
आभ्यान्तु वृषमन्त्राभ्यामन्वरोहणमाचरेत् ।
आवह्याये महिष्यास्तु शृङ्गान् लम्बयेत्ततः ॥
महिषी च ततो भूपं पर्यङ्कोपरिसंस्थितम् ।
दूर्वाक्षतः ससिद्धार्थैः स्त्रीभिः सह समर्चयेत् ॥
ज्ञते तु भूमिगृह्ये तृतीयायां नीराजने ।
सूतकं यदि जायेत तत्र दृष्यति केवलम् ॥
सूतके ऋतके वापि पार्थिवस्तु यथा तथा ।
बलं नीराजनं कुर्यात्तन्नाञ्च विशिषतः ॥
सद्यःश्रीचं भवेद्वासां यवहारविलोकने ।
तथा विवासिते यज्ञे परराट्टविमर्हने ॥
अयन्ते कथितो राज्ञोऽराजनक्रमो मया ॥”

इति कालिकापुराणे ८६-अध्यायः ॥ ३ ॥

(निर + राज + भावे ल्युट् ।) निर्मेच्छनम् ।
आरति इति भाषा ॥ तत्र पञ्चनीराजनं यथा ।
“पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं दीपमालया ।
द्वितीयं सोदकाक्षेण तृतीयं धौतवाससा ।
चूतान्ध्यादिपञ्चैश्च चतुर्थं परिकीर्णितम् ।
पञ्चमं प्रणिपातेन साष्टाङ्गेन यथाविधि ॥”

इति कालोत्तरतन्त्रम् ॥

तस्य वर्णिकादिप्रमाणं यथा,—
“कुङ्कुमागुक्कपूरैश्चतस्रचन्दननिर्मिताः ।
वर्णिकाः सप्त वा पञ्च जलावन्द्यापनीयकम् ॥

कुर्वन्तु सप्तप्रदीपेन प्रकृत्यष्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुश्री भक्तितत्परः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥*॥
अथ नीराजनमाहात्म्यम् ।
खान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“बहुवर्षिसमायुक्तं ज्वलन्तं केशवोपरि ।
कुर्व्यादारात्रिकं यस्तु कल्पकोटिं वसेद्दिवि ॥
कर्पूरेण तु यः कुर्व्याद्भक्त्या केशवच्छक्तिम् ।
आरात्रिकं तृनिश्चिच्छेत् प्रविशेत्त्रिण्यमवययम् ॥”
तदेवाच्यते ।
“दीप्तिमन्तं सकर्पूरं करोत्यारात्रिकं कृप ! ।
छायास्य वसते लोके सप्तकल्पानि मानवः ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यत् कृतं पूजनं हरेः ।
सर्वं सम्पूर्णतामेति कृते नीराजने शिवे ! ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“कृत्वा नीराजनं विष्णोर्दीपावस्थां सुदृश्यया ।
तमोविकारं जयति जिते तस्मिंश्च को भवः ॥”
अथ च ।
“कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
दृष्टव्यालोकमात्रेण विष्णोः सारात्रिकं सुखम् ॥
यच्च दीपस्य माहात्म्यं पूर्वं लिखितमस्ति तत् ।
द्रष्टव्यं सर्वमत्रापि प्रायेणाभेदतोऽनयोः ॥
अतः सादरतुत्याय महानीराजनमिदम् ।
द्रष्टव्यं दीपवत् सर्वैर्बन्धुमारोच्यते यत् ॥”
तदुक्तं श्रीपुलस्त्येन विष्णुधर्मम् ।
“धूपं आरात्रिकं पश्येत् कराभ्याश्च प्रवन्दते ।
कुलकोटिं समुद्भूय याति विष्णोः परं पदम् ॥”
मूलागमे च ।
“नीराजनश्च यः पश्येत् देवदेवस्य चक्रियः ।
सप्तजन्मनि विप्रः स्यादन्ते च परमं पदम् ॥”
इति हरिभक्तिलिलासः ॥
अवशिष्टं आरात्रिकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नीरुजः, पुं, (नि + ईर् कम्पने + भावे क्तिप् ।
नीरा नितरां कम्पनेन इन्दति सुभगेन शोभते
इति । इदि परमैर्न्यर्थ + उन् ।) अन्वशाखोट-
वृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥ आन्वेषोडा इति
भाषा ॥
नीरुज्, [ज्] पुं स्त्री, (निर् + रुज् + भावे
क्तिप् ।) रोगाभावः । तत्पर्यायः । स्वास्थ्यम्
२ वार्त्तम् ३ अनामयम् ४ आरोग्यम् ५ ।
(रुज् + भावे क्तिप् । निर्गच्छि रक्-रोगो यस्य ।)
रोगमूर्त्ये, त्रि । तत्पर्यायः । पटुः २ उक्तावः
३ वार्त्तः ४ कल्याः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥११३८॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २५ अध्याये ।
“एतेन पात्यां वर्द्धन्ते नीरुजो निरुपद्रवाः ॥”)
नीरुजं, स्त्री, (निर्गता रुजा रोगो यस्मात् ।)
कुष्ठौषधिः । इति जटाधरः ॥
नीरुजः, त्रि, (निर्गता रुजा रोगो यस्य ।)
रोगाभाववान् । यथा, शास्त्रपुराणे ।
“शास्त्रोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्तान्शवाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगादुपसुक्तवान् ॥”

नीरुपं, त्रि, (निर्गच्छि रूपमस्ति ।) रूपा-
भावविशिष्टम् । यथा । नीरुपस्यापि कालस्य
इन्द्रियवेदात्वाभ्युपगमेनेति वेदान्तपरिभाषा ॥
नीरेणुकः, त्रि, (निर्गतो रेणुः पांशुर्थस्मात् ।
कप् ।) धूलिमूर्त्यभूम्यादिः । यथा । नीरेणुक-
भूरभूदिति सत्पद्यरत्नाकरः ॥
नीलं, स्त्री, (नीलतीति । नील + अच् ।) नीली ।
इति मेदिनी । ने, ३३ ॥ काचलवणम् । तालीश-
पत्रम् । विषम् । सौवीराञ्जनम् । (पर्यायोऽस्य
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुवीरकं पान्तेर्यं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥”)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इत्याङ्गाद्योत्तर-
शतकरणात्तगतकरव्यभिषेधः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥
नीलः, पुं, पञ्चतविशेषः । स तु इलाहृतस्योत्तरतो
रम्यकवर्षस्य सीमापञ्चतः । प्रागायत उभयतः
“चीरोदावधि द्विसहस्रयोजनपृथुः । अयुत-
योजनोत्सिधः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे
१६ अध्यायः ॥ (तथाच विष्णुपुराणे ॥२॥२०॥
“नीलः श्वेतश्च शृङ्गो च उत्तरे वर्षपञ्चताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ॥”
“लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो देर्घ्येण निषध-
नीलौ । यद्यपि जम्बूद्वीपस्य मण्डलाकारस्य
लक्षयोजनप्रमाणत्वात् तन्मध्ये रेखायामेव सुख-
लक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्येरेखातो
दक्षिणोत्तरश्च सलक्षयोजनसहस्रान्तरित-
त्वादीवद्यनौ तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणावि-
त्युक्तम् ॥” इति तट्टीकायां खामी ॥*॥
(नीलासनदृष्टः । तत्पर्यायो यथा,—
“नीलः स्यान्नीलपत्रिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
मणिविशेषः । नीलम् इति पारस्यभाषा ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतां शनिः । यथा,—
“माशिक्यसुक्ताफलविदुर्माशिक्य
मादत्ततं पुष्यकवचनीलम् ।
गोमेदेवैदूर्यकमकतः स्यु
रत्नान्यथोऽस्य सुदे सुवर्णम् ॥”
इति सुहृत्सिन्धुनामणिक्यः ॥
तत्पर्यायः । सौरिरत्नम् २ नीलाप्रसा ३ नीलोत्-
पलः ४ लज्जयाही ५ महानीलः ६ सुनी-
लकः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफपित्तानिलापहत्वम् । शरीरे हृते
सौरिर्मङ्गलदो भवति । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अथ इन्द्रनीलमणिरुत्पत्तिपरीक्षादि यथा,—
“तत्रैव सिंहलवधूकरपल्लवाय-
खालूनबाललवनौकुसुमप्रवाले ।
क्षेपे पपात दितिलस्य नितान्तकान्तं
प्रोत्पन्ननीरुजसमद्युतितनेत्रयुग्मम् ॥
तत्प्रत्ययादुभयशोभनवैचिभासा ।
विस्तारिणी जलनिधेरुपकच्छभूमिः ।
प्रोद्भिन्नकेतकवगप्रतिबद्धकेखा
सन्निभनीलमणिरत्नवती विभाति ॥

तत्रासिताज हजभङ्गसमाविभङ्ग-
शार्ङ्गायुधाभङ्गरकच्छकलायुष्मैः ।
सुकैतरैश्च कुसुमैर्गिरिकार्त्तिकाया-
स्तस्मिन् भवन्ति मणयः सङ्घावभासः ॥
अथ प्रसन्नपयसः पयसां निधातु-
रन्मुत्विषः शिखिगणप्रतिमास्तथाथे ।
नीलीरसप्रभवयुद्गुदभाश्च केचित्
केचित्तथा समदकोकिलकच्छभासः ॥
एकप्रकारा विश्ववर्षाशोभावभासिनः ।
जायन्ते मणयस्तस्मिन् इन्द्रनीला महागुणाः ॥
शतपावायशिखावचककराभाससंयुताः ।
अवभिकापटलच्छायावर्षादोषैश्च दूषिताः ॥
तत एव हि जायन्ते मणयस्तत्र भूरयः ।
शास्त्रसंबोधितधियस्तान् प्रशंसन्ति स्वरयः ॥
धार्यमाणस्य ये दृष्टाः पद्मारागमणौगुणाः ।
धारणादिन्द्रनीलस्य तानेवाप्नोति मानवः ॥
यथा च पद्मारागाणां जातुकर्तुभयं भवेत् ।
इन्द्रनीलेष्वपि तथा द्रष्टव्यमविशेषतः ॥
परीक्षाप्रत्ययेषु पद्मारागः परीक्ष्यते ।
त एव प्रत्यया दृष्टा इन्द्रनीलमणेरपि ॥
यावन्तश्च क्रमेण पद्मारागः पयोगतः ।
इन्द्रनीलमणिस्तस्मात् क्रमेत सुमहत्तरम् ॥
तथापि न परीक्षार्थं गुणानामतिदृश्ये ।
मणिरसौ समाधेयः कथञ्चिदपि कश्चन ॥
अग्निमात्रापरिज्ञाने दाहदोषैश्च दूषितः ।
सोऽनर्थाय भवेत्कर्तुः कर्तुः कारयितुस्तथा ॥
काचोत्पलकरवीरस्तटिकाया इह बुधैः सर्वै-
दूर्वाः ।
कथिता विजातय इमे सङ्घा मणिनेन्द्रनीलेज्ज ॥
गुरुभावकठिनभावावैतेषां निवृत्तमेव विज्ञेयौ ।
काचादुयथावदुत्तरविवर्द्धमानौ विशेषेण ॥
इन्द्रनीलो यदा कश्चित् विभर्त्साताम्वर्षताम् ।
रक्षणीयौ तथा तान्नी करवीरोत्पलकावभौ ।
यस्य मध्यगता भाति नीलस्येन्द्रायुधप्रभा ॥
तदिन्द्रनीलमिथादुर्महार्घं भुवि दुर्लभम् ॥
यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वान् चीरे शतगुणै स्थितः ।
नीलतां तन्नयेत् सर्वं महानीलः स उच्यते ॥
यत् पद्मारागस्य महागुणस्य
मूल्यां भवेन्नाससमुत्थितस्य ।
तदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सर्वार्थसंख्यातुलितस्य मूल्याम् ॥”
इति गरुडपुराणे इन्द्रनीलपरीक्षा ॥*॥
वानरान्तरः । इति मेदिनी । ने, २६ ॥ नील-
वर्णः । नीलौषधिः । निधिविशेषः । लाञ्छनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जुशोधः । इति त्रिकाश-
शेषः ॥ वटवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-
वर्णयुक्ते, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । ८ । ३८ ।
“नीलं सत्त्वगुणोपेतं प्रादुरास महाद्युति ॥”)
नीलवर्णवस्तुनि यथा । सुकः १ शैवालम् २
दूर्वा ३ नीललणम् ४ बुधः ५ यंत्राङ्कुरः
मरकतः ७ इन्द्रनीलमणिः ८ ख्यान्वाहीनिद

इति कविकल्पलता ॥ अजमीरस्य राज्ञः नीलिन्यां पत्रां जातः पुत्रः । यथा । “अजमीरस्य नीलिनौ नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रो-
भवत् ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६ अध्यायः ॥ (माहिष्मतीवासी वृषतिविशेषः । अस्मिन् अस्व इष्टितरसुपसंगस्य वरेणेन कृन्ध्यामास परवृषादभयञ्चाकौ दत्तवान् । गच्छति काले पाण्डवः सहदेवस्तु दिग्विजयक्रमेण अस्व नगर-
मवरोध्य वैश्वानरात् महद्भयमवाप्तवान् । ततो ह्यवाहनं स्तुत्वा शान्तिमलभत । एतद्विषयं महाभारते । २ । ३१ । अध्याये विस्तरतो द्रष्ट-
यम् ॥ * ॥ नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ७ ।

“नीलानीली तथा नागौ कस्माद्यश्वलौ तथा ॥”
नीलकं, स्त्री, (नीलमेव । स्वार्थे कन् ।) काच-
लवणम् । वर्णलोहम् । असनदृष्टे, पुं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः नीलवर्णः कण्ठो यस्य ।)
शिवः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४३—४४ ।
“त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमात्राय तद्विषम् ।
प्रायसलोककरञ्चार्यं ब्रह्मणो वचनान्छिवः ॥
दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः ।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतः ॥”)
मयूरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३६ ॥ (यथा,
मेघदूते । ७६ ।

“यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् ॥”
पीतसारः । दालूहः । यामचटकः । खञ्ज-
रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ मूलके, स्त्री । इति
‘राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ विजयदशम्यां नीलकण्ठ-
दर्शनविधिर्यथा,—

“स्तुत्वा नीराजनं राजा बलदृष्टौ यथावलम् ।
श्रीभनं खञ्जनं पश्येन् जलमगोष्ठसन्निधौ ॥”
दर्शनानन्तरं नमस्कारमन्यो यथा,—

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रदं ।
पृथियामवतौर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते ॥
त्वं योगयुक्तो सुनिपुत्रकस्व-
मद्व्यतामेसि शिखोद्भमेन ।
त्वं दृश्यसे प्रादृषि निर्गतायां
त्वं खञ्जनाश्वर्यमयो नमस्ते ॥”

त्रयविशेषोपरिस्थितस्य तस्य दर्शनफलं यथा,—

“अक्षेपु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यप्रदः कुशलदः शुचिप्राद्वेषु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरीटः ॥”
द्विग्रीवे फलं यथा,—

“वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताग्ने
भयं

यान्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्लभः ससुभ्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
रेशान्यां मरणं भुवं निगदितं दिग्गजचयं
खञ्जने ॥”

असुभखञ्जनदर्शनप्रायश्चित्तं यथा,—

“असुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्व्याच्च ज्ञानं सर्वैर्वधीजले ॥”
इति तिथ्यादितस्य दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

(पीतशालवृक्षः । अस्य पर्यायो यथा,—
“नीलकण्ठः पीतशालः पीतकः प्रियकोटसगः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नीलकण्ठाक्षं, स्त्री, (नीलकण्ठो महादेवस्तत्-
प्रियोऽक्षी यत्र ।) रत्नाक्षम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नीलकण्ठः खञ्जनस्य श्लिष्याव
अस्मिन्नी यस्य । षच् समासे ।) खञ्जनाक्षे, त्रि ॥

नीलकण्ठः, पुं, (नीलः कण्ठो मूलं यस्य ।) महिष-
कण्ठभेदः । तत्पर्यायः । सर्पाणः २ वनवासी ३
विषकण्ठः ४ महिषीकण्ठः ५ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफघातामयसुखजाघ-
नाशित्वम् । रच्यत्वम् । सितस्य तस्य महा-
सिद्धिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-
वर्णमूलञ्च ॥

नीलकमलं, स्त्री, (नीलं कमलं पद्मम् ।) नील-
वर्णपद्मम् । तत्पर्यायः । उत्पलम् २ नील-
पद्मम् ३ नीलपद्मम् ४ नीलाजम् ५ । अस्य
गुणाः । शीतलत्वम् । खादुत्वम् । सुगन्धित्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । रच्यत्वम् । रसायने श्रेष्ठत्वम् ।
देहदार्ढ्यकेश्यदृष्टञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ नील-
वर्णजलञ्च ॥

नीलकुन्तला, स्त्री, (नीला नीलवर्णाः कुन्तला
यस्याः ।) गौर्याः सखीविशेषः । यथा,—
“सखी रत्नसखी नाम जमादेवं सुपिप्सिता ।
तां निवार्यापरा प्राह सखी सा नीलकुन्तला ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे ३४ अध्यायः ॥

नीलकुरण्टकः, पुं, (नीलः कुरण्टकः ।) नील-
भिण्टी । इति रत्नमाला ॥ (विष्टतिरस्य नील-
भिण्टीशब्दे ज्ञातया ॥)

नीलक्रान्ता, स्त्री, (नीलेन नीलवर्णेन क्रान्ता ।)
विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलक्रौञ्चः, पुं, (नीलः क्रौञ्चः ।) नीलवकः ।
तत्पर्यायः । नीलाङ्गः २ दीर्घग्रीवः ३ अति-
जागरः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलगणेशः, पुं, (नीलो नीलवर्णो गणेशः ।)
नीलवर्णगणपतिः । इति भूतशामरः ॥ अपि च ।
“नीलागलकुललोकाकालयालविलासिने ।
गणेशाय नमो नीलकमलामलकान्तये ॥”

इति लीलावती ॥

नीलग्रीवः, पुं, (नीला नीलवर्णा ग्रीवा यस्य ।)
महादेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ३६ । ७४ ।

“देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ॥”
नीलवर्णग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

नीलङ्गः, पुं, (नीलङ्गति गच्छतीति । नि + लङि
गती - “खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गलियु ॥” उणां । १२ ।
३७ । इति कुप्रत्ययेन निपातनात् पूर्वदीर्घे
साधुः ।) अतिचुद्रजन्तुमात्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ क्रिमिभेदः । शृगालः । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभासुखादिदृष्टिः ॥ (भमराजी । प्रसूयम्
इति विश्वः । गे, ५० ॥)

नीलचर्म, [न्] स्त्री, (नीलं चर्म फलत्व-
यस्य ।) बन्धकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(नीलञ्च तत् चर्म चेति ।) नीलवर्णाजिनञ्च ।
(नीलचर्मविशिष्टे, त्रि ॥)

नीलजं, स्त्री, (नीलात् जायते इति । जन +
ङः ।) वर्णलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलजाते, त्रि ॥ (स्त्री, नीलात् नीलपर्वतात्
जायते इति । वितस्ता नदी । यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ५ । ६६ ।

“पाशाणसेतुवन्धेन सुव्येनाहुतकर्मणा ।
सप्ताहमभवद्भ्राता निखिला नीलजा सरित् ॥”

नीलभिण्टी, स्त्री, (नीला नीलवर्णा भिण्टी ।)
नीलवर्णभिण्टीपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । नील-
कुरण्टः २ नीलकुसुमा ३ बाला = वाणा ५
दासी ६ कण्टारगला ७ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयमूलवातकफकास-
त्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसरः, पुं, (नीलसरः ।) नारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नीलतालः, पुं, (नीलतालः ।) हिमतालः । तमालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलदूर्वा, स्त्री, (नीला दूर्वा ।) हरितदूर्वा ।
तत्पर्यायः । हरिता २ श्याम्बी ३ श्यामा ४
श्रीता ५ शतपत्रिका ६ अन्धता ७ पूता =
शतग्रन्थिः ८ अनुष्णवस्त्रिका ९ शिवा ११
शिवेष्टा १२ मङ्गला १३ जया १४ सुभगा १५ भूत-
हन्त्री १६ शतमूला १७ महौषधी १८ विजया १९
गौरी २० शान्ता २१ ॥ (यथा निघण्टौ धन्-
नारिः ।

“नीलदूर्वा सृष्टा शस्यं प्राङ्गलं हरितं तथा ।
शतपत्रां शीतकुम्बी शीतला वामनो तथा ॥”
तस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । तुवरत्वम् । लघुत्वम् । रक्तपित्ताति-
सारकफवातनिष्वरनाशित्वञ्च । पुस्तकान्तरे
रोचनत्वम् । वातापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्यायान्तरं गुणान्तरञ्च यथा,—
“नीलदूर्वारुहानन्ता भागवतौ शतपत्रिका ।
शस्यं सहस्रवीर्या च शतवक्त्री च कीर्तिता ॥
नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरते ।
कफपित्ताश्वीसर्पद्वयादाहत्वगामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलध्वजः, पुं, (नीलः नीलवर्णः ध्वज इव ।)
तमालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीली
ध्वजो यस्य ।) राजविशेषः । अस्य पुरी माहि-
ष्मती । भार्याज्वाला । कन्या स्वाहा लक्ष्मी-
श्रापाज्वाला ।

“अर्जुनस्य हयो राजन् ! पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
नीलध्वजेन वीरेण रक्षितां दुर्गमकृताम् ॥
नीलध्वजस्य महिषी ज्वाला नान्नी सुमध्याम् ।
खाहां कन्यां प्रसूता सा सुन्दरीं धर्मतत्परा ॥”

नीलपु

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १५
अध्यायः ॥ नीलपुष्पाविष्टि, चि ॥
नीलनिर्गुच्छी, स्त्री, (नीला निर्गुच्छी ।) नील-
सिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलनिर्घासकः, पुं, (नीलः निर्घासो यस्य ।
कप् ।) नीलासनदृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणवर्गनिर्घासकः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्ममिव ।) अश्वकारः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञाणवर्गकर्मणः ॥
नीलपत्रं, स्त्री, (नीलं पत्रं पुष्पदलं यस्य ।) इक्षी-
वरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नीलवर्गपत्र-
युक्ते, चि ॥
नीलपत्रः, पुं, (नीलानि पत्राणि यस्य ।) गुण-
दण्डम् । अश्वत्थकटुचः । नीलासनदृचः ।
दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपद्मं, स्त्री, (नीलं पद्मम् ।) नीलकमलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (नीलकमलशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
नीलपिङ्गला, स्त्री, (नीला पिङ्गला चेति कर्म-
धारयः ।) गोजातिविशेषः । यथा,—
“गवां जातिस्तु वक्ष्यामि श्रेष्ठेष्वैकमना द्विज ! ।
प्रथमा गौरकपिला द्वितीया गौरपिङ्गला ॥
तृतीया रक्तकपिला चतुर्थी नीलपिङ्गला ।
पञ्चमी शुक्लपिङ्गला षष्ठी तु शुक्लपिङ्गला ॥
सप्तमी चित्रपिङ्गला अष्टमी वभुरोच्चिणी ।
नवमी श्वेतपिङ्गला दशमी श्वेतपिङ्गला ॥
तादृशास्तेऽप्यनडाहः कपिलास्तु प्रकीर्णताः ॥”
इति बृहद्ब्रह्मपुराणे उत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥
नीलपिच्छः, पुं, (नीलं पिच्छं यस्य ।) श्वेतपक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुनर्नवा, स्त्री, (नीला पुनर्नवा ।) ज्ञाणवर्ग-
पुनर्नवाशाकम् । नीलगदपङ्कोया इति हिन्दी
भाषा ॥ तत्पर्यायः । नीलार श्यामाश् ज्ञाणवर्गा
४ नीलवर्षाभूः ५ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रसायनत्वम् । हृद्रोग-
पाण्डुश्वयथुश्वासवातकफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
नीलपुष्पं, स्त्री, (नीलं पुष्पमस्य ।) गन्धिपर्णम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलश्च तत् पुष्पचेति ।)
नीलवर्गकुसुमम् ॥
नीलपुष्पः, पुं, (नीलं पुष्पं यस्य ।) नीलभृङ्ग-
राजः । नीलाब्जानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पा, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः ।) विष्णु-
क्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलपुष्पिका, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । कप् ।
कापि अत इत्वम् ।) असती । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नीली । इति रत्नमाला ॥
नीलपुष्पी, स्त्री, (नीलं पुष्पं यस्याः । ङीष् ।)
नीलवृद्धा । इति रत्नमाला ॥ (श्रेफालिका ।
तत्पर्यायो यथा,—
“नीलपुष्पी तु निर्गुच्छी श्रेफाली सुवहा
च सा ॥”

८१५ नीलव

अतसी । तस्याः पर्यायो यथा,—
“अतसी नीलपुष्पी च पार्ष्णी स्यादुमाचमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नीलपला, स्त्री, (नीलं फलं यस्याः ।) जम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलभृङ्गराजः, पुं, (नीलो भृङ्गराजः ।) नील-
वर्षाभृङ्गराजः । नीलकेशरिया इति नील-
भेगरिया इति च भाषा । तत्पर्यायः । महा-
भृङ्गः, २ महानीलः ३ सुनीलकः ४ नीलपुष्पः
५ श्यामलः ६ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-
मण्डोपश्लेष्मनाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
नीलमणिः, पुं, (नीलो मणिः ।) खनामखात-
मणिः । तत्पर्यायः । मसारः २ । इति हारा-
वली ११४५ ॥ अस्य विवरणं नीलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
नीलमाधवः, पुं, (नीलो नीलवर्णो माधवः ।
नीलपर्वतस्यो माधवो वा ।) विष्णुः । जग-
न्नाथः । यथा,—
“प्रियतोऽहं हरिं ब्रह्मचर्यं नीलमाधवम् ।
दृष्ट्वा यावत्सुपतितं वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥”
इत्युक्तखण्डे ७ अध्यायः ॥
नीलमासः, पुं, (नीलो नीलवर्णो मासः ।) राज-
मासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलमीलकः, पुं, (नीलमीलं नीलवर्णनिमीलन-
मस्यस्येति । नीलमील + ठन् ।) खद्योतः । इति
शब्दमाला ॥
नीलमृत्तिका, स्त्री, (नीलां नीलवर्णां मृत्तिकां ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्ञाण-
वर्गशब्दः ॥
नीललोहं, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं लोहम् ।) वर्ण-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीललोहितः, पुं, (नीलश्चासौ लोहितश्चेति ।
“वर्णो वर्णेन ॥” २ । १ । ६६ । इति समासः ।
नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेष्विति खामी ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ५७ ।
“संयोगे सांयुगीनं तसुदन्नं प्रसञ्चेत कः ।
अंश्राडते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥”)
चैत्रे मासि तस्य व्रतविधानं यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यान्नरयोगीतमहोत्सवैः ।
सात्वा त्रिसन्धं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
उपोष्य हुत्वा संक्रान्त्या व्रतमेतत् समर्पयेत् ॥”
इति मासलक्ष्ये बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥
कल्पविशेषः । इति महाभारतम् ॥ अस्य विव-
रणं कल्पशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ नीलरक्तमिश्रितवर्गश्च ॥
नीललोहिता, स्त्री, (नीला लोहिता च ।)
भूमिजम्बूः । इति शब्दचन्द्रिका । शिवा च ॥
नीलवर्षाभूः, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वर्षाभूः ।)
नीलपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ज्ञाण-
वर्गशब्दः, पुं ॥

नीलवृ

नीलवल्ली, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वल्ली ।) वन्द्या-
कम् । इति रत्नमाला ॥
नीलवसनः, पुं, (नीलं वसनं वस्त्रं यस्य ।) श्रु-
चरः । इति हारावली । १२ ॥ (बलरामः ।
परिधीयनीलवस्त्रादस्य तथात्वम् ।) नील-
वस्त्रयुक्ते, चि ॥
नीलवस्त्रः, पुं, (नीलं वस्त्रं यस्य ।) बलरामः ।
इति श्वेतचन्द्रः । २ । १३६ ॥ (नीलं वस्त्रम् ।)
नीलवर्षावसने, स्त्री । यथा,—
“स्त्रीक्रीडाशयनीयादौ नीलवस्त्रं न दृष्यति ।
नीलीवस्त्रं न शूश्रेण नीलीमनिरयं व्रजेत् ॥”
इति गार्ग्ये प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
तस्य धारणप्रायश्चित्तादि यथा । यत्र भविष्य-
पुराणम् ।
“श्रेष्ठोऽस्ति महाबाहो ! नीलीरक्तस्य धारणात् ।
वाससो गणशाह्वल ! गदतो मम कृतज्ञः ॥
पालनाद्विक्रयाच्चैव उद्वृत्तैरुपजीवनात् ।
पतिस्तु भवेद्विप्रश्चिभिः कृष्णैर्विशुध्यति ॥
नीलीरक्तं न वस्त्रेण यत् कर्म कुरते द्विजः ।
ज्ञानं दानं तपो ह्येव साध्यायः पिष्टतर्पणम् ॥
यथा तस्य महायज्ञो नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
नीलीरक्तं यदा वस्त्रं कश्चिद्विप्रस्तु धारयेत् ।
अहोरात्रोचितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
इदमज्ञाने । ज्ञाने तु वैगुण्यम् । अत्रापवादः ।
नीलीत्युद्वृत्तावापस्तम्बः ।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दृष्यति ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
नीलवासाः, पुं, (नीलं वासो वस्त्रं यस्य ।) श्रु-
चरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नीलवस्त्रयुक्ते,
चि । यथा, हरिवंशे । ८२ । ४३ ।
“श्रीमन्सृष्टिकर्मज्ञानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ।
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥”)
नीलवृद्धा, स्त्री, (नीला नीलवर्णा वृद्धा ।)
नीलवृद्धी । नीलवर्णवोना इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । अजात्री २ नीलपुष्पी ३ अति-
लोमशा ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“नीलवृद्धारसस्तेजसिन्धुकाङ्गिकसंयुतः ।
कटुष्यं पूरणात् कर्णे निःशेषक्रिमिपातनः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारे ॥)
नीलवृक्षः, पुं, (नीलो वृक्षः ।) वृक्षप्रभेदः । तत्-
पर्यायः । नीलः २ वातारिः ३ शोफनाशनः ४
नरनामा ५ नखदृचः ६ नखाणुः ७ नरप्रियः
८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वातामयनाशयथु-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृत्तकं, स्त्री, (नीलवर्णं वृत्तं यस्य । कप् ।)
तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
नीलवृषः, पुं, ज्ञाणवर्गवृषः । वृषविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“लोहितो यस्तु वर्णेन सुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

नीलाङ्गुः

अपि च ।

“लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णः खरो वृषः ।

लाङ्गुलशिरसोश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥”

तस्योत्सर्गं गयाआह्लादितुच्छफलं यथा,—

“जायेरन् वक्ष्वः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेदा अन्धमेधेन नीलं वा वृषस्तुच्छजेत् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

नीलवृषा, स्त्री, (नीलं नीलवर्णं पुष्पफलादिकं

वर्षति प्रकृते इति । वृष + इगुपधेति कः ।

ततश्चाप ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वार्त्ताकीशब्देऽस्या गुणाः पर्यायाश्च स्त्रियाः ॥)

नीलव्रतं, स्त्री, व्रतविशेषः । यथा,—

“यस्तु नीलोत्पलं दैमं शर्करापात्रसंयुतम् ।

एकान्तरितनक्त्याशी समान्ते वृषभं युतम् ।

वेद्यायं स परं याति नीलव्रतमिदं स्मृतम् ॥”

इति मातृस्ये २ अध्यायः ॥

नीललोहितव्रतश्च ॥

नीलशिशुः, पुं, (नीलः शिशुः ।) शोभाञ्जनः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसारः, पुं, (नीलः सारो ऽस्य ।) तिक्तक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलसिन्दुवारः, पुं, (नीलः सिन्दुवारः ।) ज्ञान-

वर्णसिन्दुवारवृक्षः । नीलसिन्दुवार इति भाषा ।

तत्पर्यायः । शीतसहा २ निर्गुच्छी ३ नील-

सिन्दुकः ४ सिन्दुकः ५ कपिका ६ भूतकेशी ७

इन्द्रार्थी ८ नीलिका ९ नीलनिर्गुच्छी १० ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

रूक्षत्वम् । कासप्रशोधनोपसमीरणार्त्तिप्रदरा-

भाननाशिका इति राजनिर्घण्टः ॥

नीला, स्त्री, (नीलो नीलवर्णोऽस्य इति । अच् ।

ततश्चाप ।) नीलवर्णमक्षिका । इत्यमरः । २ ।

५ । २६ ॥ नीलपुनर्नवा । नीली । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (कुजकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतरण्डिहृत्पुष्पोऽतिकेसरः ।

महासहा कण्टकाद्या नीलालिकुलसङ्कुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“नीलानामौषधिसु नीलशीरा नीलपुष्पीलता

प्रताणवहुला ॥” इति चरके चिकित्सितस्थाने ।

१ अध्यायः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“वेद्या इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

यथा च महाभारते । ६ । ६ । ३१ ।

“नीला धृतिशरीश्चैव पर्यासाश्च महानदीम् ॥”

मत्तारारामस्य स्त्री । इति बृहत्संह्यपुराणे ४४ अः ॥

नीलाङ्गुः, पुं, (नीलमङ्गं यस्य ।) सारसपक्षी ।

चासपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गुः, पुं, (बिलरां लिङ्गतीति । नि + लिगि

गता + ङुः । केषिन् धातूपसर्गयोर्दोषमाहुः ।

इत्युत्पलदत्तोऽस्या धातूपसर्गयोर्दोषत्वम् ।)

जमिः । इत्यमरः । २ । ५ । १३ ॥ अमराख्या

स्त्री । इति मेदिनी । गे, ४० ॥ सुधिरम् । इति

विश्वः ॥

नीलाङ्गी

नीलाञ्जनं, स्त्री, (नीलमञ्जनम् ।) चौबीराञ्जनम् ।

(यथा, नवयक्षोन्ने शनैश्चरप्रणाममन्त्रम् ।

“नीलाञ्जनचयप्रखं रविस्तनुं महायहम् ।

ह्यायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥”)

तत्तु उपधातुविशेषः । तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

झञ्झस्तखरीगनेत्ररोगप्रणदाहनाशित्वम् । उष्ण-

त्वम् । रसायनत्वम् । तिक्तत्वम् । भेदकत्वश्च ।

इति राजवल्लभः ॥ (अस्य शोधनविधिर्यथा,—

“नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम् ।

दिनेकमातपे शुद्धं भवेत् कार्येण योजयेत् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-

कारे ॥) तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जना, स्त्री, (नीलं मेघं अञ्जयतीति । अञ्ज

+ शिच् + ङ्युः ।) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

नीलाञ्जनी, स्त्री, (नीलवत् अञ्जयति ऽनयेति । अञ्ज

+ करणे ङ्युट् । ततो ङीष् ।) कालाञ्जनी-

क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाञ्जसा, स्त्री, असुरोभेदः । नदीविशेषः ।

विद्युत् । इति मेदिनी । से, ५७ ॥

नीलापरानिता, स्त्री, (नीला अपरानिता ।)

नीलवर्णापरानितालता । तत्पर्यायः । नील-

पुष्पी २ महानौली ३ नीलगिरिकर्णिका ४ गवा-

दनौ ५ अक्षगन्धा ६ नीलसन्धा ७ नीलात्रिकर्णौ

८ । अस्या गुणाः । शिथिलत्वम् । तिक्तत्वम् ।

रक्तातिसारज्वरदाहच्छर्दुष्पादमदस्यमार्षन्धा-

सातिकासामयनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलाजं, स्त्री, (नीलमजमिति कर्मधारयः ।)

नीलोत्पलम् । इति रत्नमाला ॥ (नीलोत्-

पलशब्देऽस्य विशेषो धेयः ।)

नीलाम्बरं, स्त्री, (नीलमम्बरमिव । नीलमम्बतीति

वा । अवि + अरच् ।) तालीश्रपत्रम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नीलश्च तदम्बरश्चेति । नील-

वक्षश्च ।)

नीलाम्बरः, पुं, (नीलमम्बरं यस्येति ।) बलदेवः ।

राजसः । शनैश्चरः । इति मेदिनी । रे, २७४ ॥

नीलवक्ष्युक्ते, चि ॥

नीलाङ्गुलम्, [नृ] स्त्री, (अङ्गुलि जम्बास्य । ततः

नीलवर्णं अङ्गुलमिति ।) नीलोत्पलम् । इत्य-

मरः । १ । १० । ३७ ॥

नीलाङ्गानः, पुं, (आङ्गायति यथाकालमिति ।

आ + ङा + ङ्युः । नीलो नीलवर्णं आङ्गानः ।)

पुष्पवृक्षभेदः । काला कोराठा इति हिन्दी

भाषा ॥ तत्पर्यायः । दासी २ ह्यादनः ३

बाला ४ आर्णगला ५ नीलपुष्पः ६ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफमारुतमूल-

कङ्कुडव्रणशोफत्वग्दोषनाशित्वश्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

नीलाङ्गी, स्त्री, (नीला अङ्गी ।) क्षुपभेदः ।

नल्लुलगुड इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

नीलपिठोड़ी २ श्यामाङ्गी ३ दीर्घशाखिका ४ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कफ-

वातहरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलिका

नीलाङ्गुः, पुं, (नीलवर्णं आङ्गुरिति कर्मधारयः ।)

कन्दभेदः । तत्पर्यायः । अशिताङ्गुः २ श्यामला-

ङ्गुकः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम्

पित्तदाहशमनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

नीलाङ्गा, [नृ] पुं, (नीलवर्णः अङ्गा प्रक्षर-

भेदः ।) नीलमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नीलासनः, पुं, (नीलवर्णः असनो वृक्षभेदः ।)

असनवृक्षविशेषः । पियाग्राणप्रभेदः । तत्-

पर्यायः । नीलबीजः २ नीलपत्रः ३ सुनी-

ङ्गकः ४ नीलहमः ५ नीलसारः ६ नीलनिर्घ-

सकः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् ।

कषायत्वम् । कुष्ठकङ्कदहनाशित्वम् । सारक-

त्वम् । तत्र सितस्य श्रेष्ठत्वश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ रतिवन्धविशेषः । यथा,—

“लिङ्गोपरिस्थिता नारी शय्यां कृत्वा पदद्वयम् ।

हृदये दत्तहस्ता च बन्धो नीलासनो मतः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥

नीलिका, स्त्री, (नीलक + टाप् । कापि अत

इत्वम् । नीलीव इवार्थे कन् टाप् पूर्व्वङ्गस्वः ।

इति केचित् ।) नीलसिन्दुवारः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ नीलिनी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।

रङ्गनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीया मधुपर्यका ॥

क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा

स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्रीफालिका । इति मेदिनी । के, १११ ॥ नेत्र-

रोगविशेषः । यथा,—

“दोषे दृष्ट्यामिते तिर्यगेकं वै मन्यते द्विधा ।

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्ध्रुपटलं गतः ॥

रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ॥

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्यतः ।

निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्यन्ति च पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥”

शुद्धरोगभेदः । यथा,—

“क्रोधायासप्रकृपितो वायुः पित्तं संयुतः ।

मुखमागत्य सङ्घसा मण्डलं विन्दत्यतः ॥

नीरुजं तनुकं श्यावं तं अङ्गमिति निर्दिशेत् ।

ज्ञानमेवं गुणं गात्रे सुखे वा नीलिकां विदुः ॥”

इति माधवकरः ॥

जलस्य ऋषः । यथा, “भूमेरुवरं वृक्षस्य

कोटरः जलस्य नीलिका इत्यादि ॥”

इति ज्वरप्रकरणे विजयरचितः ।

शुद्धरोगविशेषः । तद्वत्त्वं यथा,—

“लक्ष्ममेवं गुणं वक्त्रे मात्रे वा नीलिकां विदुः ।

एवं गुणं नीरुजं तनुकं मण्डलम् ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“शिरावेधैः प्रवेपेच्च तथाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ।

यङ्गश्च नीलिकां वापि न्यच्छश्च तिलकालकम् ।

वटाङ्कुरा मकराश्च प्रवेपाद्व्यङ्गनाशनाः ।

यङ्गै मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

नीली

प्रथवा वेपनं शस्तं शशस्य रधिरेण च ।
 ब्रह्मद्वयत्वकं स्यादनाम्नेयं पेषिता ॥
 गतीपलस्य वेपस्तु हरेद्वयं नीलिकाम् । •
 प्रकृतीरहरिद्राभ्यां मर्हयित्वा पुवेपनात् ॥
 खकाया समं याति चिरकालीद्धवं भुवम् ।
 खरेः चौरसंपिष्टैर्लिप्तमास्यं हृतान्वितैः ॥
 अत्रान्नात् भवेत् स्वयं पुखरीकदलोपमम् ।
 तस्य पाक्षुपचात्रि माजती रक्तचन्दनम् ॥
 इडं कालीयकं कौप्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥
 वानपिङ्गकानां च अङ्गानां च विनाशनम् ।
 प्रादेतेन सुखचापि वर्जितं नीलिकादिभिः ॥
 गालीयकं कलम्बक इति लोके । युवानपिङ्गका
 वाननं तत्र पिङ्गका एषोदरादित्वात्कारकोपः ।
 कुम्भं चन्दनं लोभं पत्तङ्गं रक्तचन्दनम् ।
 गालीयकसुशीरश्च मञ्जिष्ठा मधुयष्टिका ॥
 चक्रं पद्मकं कुडं पद्मं गोरोचना निशा ।
 आद्या दाहहरिद्रा च गेरिकं नागकेशरम् ॥
 लाशकुसुमश्चापि प्रियङ्गुश्च वटाङ्कुराः ।
 गालती च मधुच्छिष्टं सर्षपाः सुरभिर्वचा ॥
 चतुर्गुणपयःपिष्टैरेतैरक्षमितैः पृथक् ।
 पचेन्मन्दाग्निना वैद्यक्तेलं प्रस्यह्योन्मितम् ॥
 वदनाभ्यङ्गनादेतद्गङ्गं नीलिकया सह ।
 तिलकं माषकं न्यच्छं नाशयेन्मुखदुर्घिकाम् ॥
 पद्मिनीकण्टकं वापि हरेण्यतुमिथं तथा ।
 विदध्याद्दहनं पूर्णचन्द्रमखलसुन्दरम् ॥
 पत्तङ्गं वकम् इति लोके । कालीयकं कलम्ब इति
 लोके । सुरभिर्वचा महाभरी इति लोके ।
 कुङ्कुमादां तैलम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 नीलिनो, स्त्री, (नीलः प्रशस्ततयाद्यस्या इति ।
 इतिः । ततो ङीप् ।) नीलीदृशः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६५ ॥ (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “नीलिनोऽङ्गलान्नी स्यादन्तःकोटरपुष्पापि ।
 अजापी नीलवृद्धा स्यात्नीलपुष्पातिलोमशा ॥”
 यथा च ।
 “नीली तु नीलिनो तूनी कालशोका च नीलिका ।
 रङ्गनी श्रीपली तुत्या ग्रामीया मधुपर्शिका ॥
 स्त्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा खलता ।
 नीलिनो रेचनी तिलका केश्या मोहभ्रमापहा ॥
 उष्या हन्धुदरङ्गीहवातरक्तकफानिनाम् ।
 आमघातसुदावर्त्तं मन्धं विषसुहुतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 ग्रामनिपुटा । इति शब्दरत्नावली ॥
 अजमीदृश पत्नी । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
 १६ अध्यायः ॥ (तथा च हरिवंशे । ३२ । ४५ ।
 “अजमीदृश पत्न्यास्तु तिस्रो रूपसमन्विताः ।
 नलिनी केशिनी चैव धूमनी च वराङ्गना ॥”)
 नीली, स्त्री, (नीलो निव्यादत्वनाद्यस्याः इति ।
 नील + अच् ततो ङीष् ।) दृशभेदः । नीलेर
 गच्छ इति भावा । तत्पर्यायः । काला २
 स्त्रीतिका ३ ग्रामीया ४ मधुपर्शिका ५
 रङ्गनी ६ श्रीपली ७ तुत्या ८ तूनी ९ शोका १०

२१७
 नीवाकः

नीलिनो ११ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥
 नीला १२ तूनी १३ शोकी १४ मेला १५ । इति
 भरतः ॥ नीलपत्नी १६ राशी १७ नीलिका १८
 नीलपुष्पी १९ काली २० ग्रामा २१ शोधनी २२
 श्रीपला २३ ग्राम्या २४ भद्रा २५ भारवाही २६
 मोषा २७ लज्जा २८ अङ्गनकेशी २९ महा-
 पला ३० अक्षिता ३१ स्त्रीतनी ३२ केशी ३३
 चारटिका ३४ गन्धपुष्पा ३५ ग्रामलिका ३६
 रङ्गपत्नी ३७ महावला ३८ स्थिररङ्गा ३९
 रङ्गपुष्पी ४० तूनी ४१ तूलिका ४२ शोखिका ४३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । केश्यत्वम् । काशकफमद-
 दिषोदरवाधिगुल्मजन्तुव्रकनाशिलम् ॥ इति
 राजनिर्घण्टः ॥ नीलिकारोगः । इति मेदिनी ।
 से, २६ ॥
 नीलीरागः, पुं, स्थिरप्रेमपुरुषः । तत्पर्यायः ।
 स्थिरसौहृदः २ । इति हेमचन्द्रः । १ । १४० ॥
 (नीलीसङ्गातो रागः ।) नीलवर्गः । इति
 नीलशब्दस्य नानार्थे शब्दरत्नावली ॥ नायक-
 नाधिकयोः पूर्वरागविशेषः । यथा,—
 “नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च विधा ॥”
 तल्लक्ष्योदाहरणे ।
 “न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
 नीलीरागः स विज्ञेयो यथा श्रीरामबीतयोः ॥”
 इति साहित्यदर्पणम् ॥
 नीलोत्पलं स्त्री, (नीलं नीलवर्णसुतपलमिति ।)
 नीलवर्णोत्पलम् । नीलश्रीपला इति भावा ।
 तत्पर्यायः न उत्पलकम् २ कुवलयम् ३ दन्वी-
 वरम् ४ कन्दोत्पलम् ५ सौगन्धिकम् ६ सुगन्धम् ७
 कुङ्कुमलकम् ८ अक्षितोत्पलम् ९ ॥ (यथा,
 भागवते । ५ । २४ । १० ।
 “भयकुलोत्पलकमभितनीरनीरजकुसुदकुवलय-
 कञ्जारनीजोत्पलनीहृतशतपञ्चादिवनेषु ॥”)
 अस्या गुणाः । अतिखाडुकम् । शीतत्वम् ।
 सुरभित्वम् । सौख्यकारित्वम् । पाके अत्यन्ततिक्त-
 त्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 नीलोत्पली, [नृ] पुं, (नीलोत्पलं नीलोत्पलनीजं
 मनोहरश्रिङ्गनाय धाम्यत्वेनाख्यस्य इति इतिः ।)
 मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 नीवरः, पुं, (नयत्वात्मानं यत्र कुचचित् देहयात्रा-
 निव्यादनायेति । नी + च्छिन् + क्त्वरिति ।)
 उर्गा ३ । १ । इति अरचप्रत्ययेन निपातनात्
 गुणाभावात् साधुः ।) भिक्षुः । इत्युवादि-
 कोषः ॥ बन्धनकम् । वास्तवम् ॥ इति मेदिनी ।
 रे, १७५ ॥ परित्राट् । पङ्कः । जले, स्त्री । इति
 संक्षिप्तसारीवादिहृत्पिः ॥
 नीवाकः, पुं, (निरन्तरं नियतं वा उच्यते इति ।
 नि + वच् + कच् कुत्वं उपसर्गस्य दीर्घत्वं च ।)
 महावर्षेतीर्थाद्यादिषु जगानामादरपुतिशयः ।
 तुलाधरवाधिक्यम् । क्रमाक्रमारः । अत्या-
 धिक्यवेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । प्रयागः २ । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥

नीशारः

नीशारः, पुं, (नि + श + कच् उपसर्गस्य दीर्घत्वं
 च ।) जगन्नाथभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
 उड़ीधान इति बङ्गभावा । तीनी इति हिन्दी-
 भावा । तत्पर्यायः । अरययधान्यम् २ सुनि-
 धान्यम् ३ हृदयोद्भवम् ४ अरययशासिः ५ ।
 (यथा, शाङ्कल्ले । १ अङ्के ।
 “नीशाराः शुक्रकोटरार्भक्तसुखभटास्तस्त्वा-
 मधः ॥”)
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् । पवि-
 त्रत्वम् । पच्यत्वम् । जलुत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
 “प्रसाधिका तु नीशारस्तृणान्मिति च खलतम् ।
 नीशारः शीतलो याश्चै पित्तघ्नः कफवातघ्नतु ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 नीविः, स्त्री, (निव्ययति निवीयते वा । नि +
 नीवी, ङीष् + “नी ङी यलोपः पूर्वस्य च
 दीर्घः ।” उर्गा । ४ । १२५ । इति इन् यलोपः
 निशब्दस्य दीर्घत्वम् । ततः लटिकारादिति
 वा ङीष् ।) परिपक्वम् । बन्धनां हूलघनम् ।
 राजपुत्रादिवन्धकः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीकटी-
 वस्त्रवन्धः । कौचकी इति भावा । (यथा,
 महाभारते । २ । ६१ । १६ ।
 “शुकवन्धा लघोनीवी रोदमाना रणखला ॥”)
 स्त्रीत्युपलक्षणं पुष्कटीवस्त्रवन्धेऽपि । इत्यमर-
 टीकायां भरतः । तथा च । “नीवीं विधंस्य
 परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गपथ्यं मोचयित्वा
 आचमनमाह नौधायनः ॥” इति यजुर्वेदिसाह-
 त्यम् ॥ अत्रस्य पित्रादिसाहो मोटकवन्धनम् ।
 इति मयुरेशः ॥
 नीटत्, पुं, (नियतं वर्तते वसत्यत्र जनसम्बन्ध इति ।
 नि + टत् + अधिकरणे क्तिप् । “नद्विद्वितद्वि-
 यधिरचित्तचित्तनिष्ठौ ।” ६ । १ । २२६ । इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः ।) जनपदः । इत्यमरः । २ । १ । ८ ॥
 “हे अङ्गकङ्ककलिङ्गपञ्चालमगधकोशलाशौ मङ्क-
 लत्वेन ख्याते ग्रामसम्बन्धे ।” इति भरतः ॥
 नीत्रं, स्त्री, (नितरां त्रियते इति । नि + ट् +
 वाहुलकात् कप्रत्ययेन साधुः ।) हृदिप्रान्त-
 भागः । ह्यंश्च इति भावा । तत्पर्यायः ।
 वलीकम् २ पटलप्रान्तम् ३ । इत्यमरः ॥
 नीधम् । इति भरतः ॥ नेमिः । चन्द्रः । रेवती-
 नक्षत्रम् । वनम् । इति मेदिनी । रे, ५३ ॥
 नीशारः, पुं, (निःशेषश्च नितरां वा शीघ्र्यन्ते
 हिमवायाद्योऽनेन अस्फाटन वा । शृ + कच् ।
 उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) हिमनिजनिवारण-
 प्रावरणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ८ ॥ हिमा-
 निलप्रावरणं चर्तं महङ्कम् । इति रमानायः ॥
 काकारः । इति नयनागन्धः ॥ मशारि इति
 कश्चित् । काकपटः । कानात् इति कश्चित् ।
 इति भरतः ॥ (यथा,—
 “गौरिवास्तनीशारः प्रायेण शिथिरे उग्रः ॥”
 इति सिद्धान्तकौमुद्याम् । ३ । ३ । ५१ ।
 इत्यस्य उर्गा ॥)

नूतनः

नीहारः, पुं, (निहियते इति । नि + ह + ञच् । उपसर्गस्य षष्ठीति षीर्षत्वम् ।) वनीभूतप्रिप्रि-
रम् । तत्पठ्यायः । अवग्रहायः २ तुवारः ३
तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्रावेयम् ६ महिका ७ ।
इत्यमरः । १ । १ । १८ । खजलम् ८ निशा-
जलम् ९ । इति विकारप्रेषः । निहारः १०
मिहिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २२८ । २ ।
“खाखवच वनं सर्वं पाखवो बहुभिः शरैः ।
प्राच्छादयदमेवात्मा नीहारेणैव चन्द्रमाः ॥”)
अस्य गुणः । कपवायुवर्द्धकत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
शु, ञ, (नीति इति वा । शु इद वा + यथा-
ययं कर्त्तव्यारिह मितद्रादित्वात् शुः ।) पितकैः ।
(यथा, शाङ्गल्ले । १ ।
“निष्कम्प्याभरप्रिखाशुतकर्वभङ्गाः
धावन्ति वल्लं नि तरन्ति शु वाजिनस्ते ॥”)
अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते ।
५ । १७५ । ३ ।
“किं तु गृहोन्मथात्मानमय भीष्मं दुरासदम् ॥”)
अनुनयः । अतीतः । प्रश्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६३ । १२ ।
“कथं तु राजकुचितः क्षुधितः अमकर्मितः ॥”)
चेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अखये, ४१ ॥
शुः, पुं, अशुकारः । इति वोपदेवः । यथा,—
“शुवी पूर्वेषु सम्बद्धौ सुयौ तु परगामिनौ ।”
इति दुर्गादासः ॥
शुङ, शि षधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-कुटा-
पर-सर्क-सेट् ।) शि, शुङ्गति अशुङ्गीत् शुनीङ् ।
इति दुर्गादासः ॥
शुतं, चि, (शु ल सुतो + क्तः ।) सुतम् । यथा,—
“तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धुद्धिं
चर्माभरं सुरसुनीम्शुतं कवीन्मम् ।
लज्जानिभं कनकपिङ्गलटाकलापं
आसं नमामि शिरसा तिलकं सुनीनाम् ॥”
इति पुराणम् ॥
शुतिः, ङी, (शु + भावे क्तिन् ।) सुतिः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११ ॥ (यथा, भर्तृहरिः ।
“परशुशुतिभिः खान् गुबान् खापयन्तः ॥”)
पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥
शुतः, चि, (शुङ् + क्तः । “शुङ्गिदेति ।” ८ । २ ।
५६ । इति पाचिको नलाभावः ।) चिप्रः ।
प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
शुनः, चि, (शुङ् + क्तः । निष्ठातस्य पूर्वस्य च
नत्वम् ।) शुतः । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥ (यथा,
माघे । १ । २७ ।
“प्रसन्न तेजोभिरचक्रतां गते-
रदक्षया शुनमशुतमं तमः ॥”)
नूतः, चि, नू शि स्ववने + कर्मणि क्तप्रत्ययः ।
सुतः । इति आक्षरयम् ॥
नूतनः, चि, (नव एव । “नवस्य नूरादेशो नूत्त-
नपूखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः ।” ५ । ४ । २५ । इत्यस्य

शान्तिकोक्ता तनपु नवस्य नूरादेशश्च ।) अपुरा-
तनम् । तत्पठ्यायः । प्रत्ययः २ अभिनवः ३
नवः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूतः ७ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७७ ॥ सद्यस्यः ८ अजीर्णः ९ । इति
शैमघ्नः । ६ । ८ ॥ अभ्ययः १० प्रतिनवः ११ ।
इति जटाधरः । (यथा, रघौ । ८ । १५ ।
“प्रथमस्त्रितपूर्वपाषिर्न
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ॥”)
नूतः, चि, (नव एव । नव + नूत् नूरादेशश्च ।)
नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । २० ।
“न त इन्द्र सुमतयो न रायः
संचचे पूर्वा उवसो न नूताः ॥”
“न नूता नूतनाश्च ॥” इति सायनभाष्यम् ॥”)
नूदः, पुं, (शुदति रोगाद्यनिष्ठमिति । शुद +
“इगुपधशाप्तीकिरः कः ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । एषोहरादीर्षः ।) ब्रह्मदासवृचः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४२ ॥ (ब्रह्मदासशब्देऽवि-
शेषोऽस्य ज्ञातव्यः ।)
नूनं, य, (शु ऊनयतीति । ऊनं परिहास्ये +
अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, श्रीजवापि खलु
नूनमनूनम् । अर्धनिश्चयः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १० । ३६ ।
“स्वर्गश्च तथा प्रोक्तं शानिना मोक्षदं तथा ।
न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्या ॥”)
अवधारणम् । यथा, नूनं हन्ति ऊ रावणम् ।
इत्यमरभरतौ । ऊरयम् । वाक्पूरयम् । इति
मेदिनी ॥
नूपुरं, पुं, ङी, (नू + क्तिप् । शुवि पुरति इति । पुर
अग्रगमने + “इगुपधिति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) खनामखातपादभूषणम् । नेपुर इति
भाषा । तत्पठ्यायः । पादाङ्गदम् २ तुजा-
कोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ ।
इत्यमरः । पादाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।
“नूपुरी विमली तदद्दयैवैयकमशुतमम् ॥”
“गुणवानपि मौख्यात् पादे लुठति नूपुरः ।
हारसु नकभाषेन कच्छवत्तभतां मतः ॥”
इत्युद्धटः ॥)
शुकीशरी, [नू] पुं, (केशरः प्राशुर्षेयाख्यस्येति
इति । ना चाशौ केशरी चेति ।) नरविंहाव-
तारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरीवेति उप-
मितिसमासे क्ते “विंहाशार्कनागाद्याः पुंसि
अठार्यवाक्काः ।” इत्यमरोक्तेः । पुरवन्निष्ठः ॥)
शुगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।
“शुगो नाम नरेकोऽहमिच्छाङ्गतनयः प्रभो ॥”
(अस्य राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रसाद-
जनितपापात् कृकलासत्वप्राप्तिर्वृष्णिङ्गुमार-
गजाङ्गद्वयेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारारिकथा
च महाभारते । १३ । ६० । अध्यायस्य प्रथम-
श्लोकादावसामिर्दृष्ट्या ॥ नूनं जीवान् मच्छति
प्राप्नोति ज्ञानाति वेति अतुपत्तारा परमात्मा ॥)

मृत्यं

शुचचाः, [सु] पुं, (नूनं चट्टे भस्वत्वेन पश्यतीति
च चट्टं दृष्टेने + “सर्वधातुभ्योऽसुच्” उर्वा ४
१८८ । इत्यसुच् । यद्वा, “चक्षेर्नङुर्न शिच
उर्वा । ४ । २३२ । इत्यसिः । असनयोश्चे
न ख्यापारिषः ।) राखयः । इति शैमघ्नः
२ । १०१ ॥ (नूनं चट्टे पश्यतीति नूनं नूनं
शुभकर्णे न चट्टे पश्यति ज्ञानातीत्यर्थः । देवः
यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ४ ।
“शतधार् वायुमर्कं खर्विदं
शुचचसि अभिचयति हविः ॥”
“शुचचसः नृणां प्रष्टुनन्यानिन्नादीन् देवाश्च ।
इति भाष्यत्तुवायनः ॥ नृणां कर्मक्षेत्रं
मन्वर्थादीनामुपद्रष्टा । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । ३६
“असभ्रात् विन्मुमर्षेयं शुचचाः ॥”)
शुचस्तः, [सु] पुं, (नृणां प्रजापतानां चक्षुरिव
सुनीयराचपुत्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा
भागवते । ६ । २२ । ४१ ।
“सुनीयसस्य भविता शुचस्तुर्त्तु सुखीनलः ॥”
विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।
“तस्मादपि सुनीयः सुनीयाश्चः ततो शुचस्तुः ।
शुत, य नर्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं
अर्क-सेट् ।) य, शुच्यति नर्तकः । इति दुर्गा-
दासः ॥
शुतिः, ङी, (शुत् नर्तने + “इगुपधात् क्तिन् ।
उर्वा ४ । ११६ । इति इन् स च क्तिन् ।) नर्त-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे
१० । १८ । ३ ।
“प्राचो अगाय शुतये हवाय
प्राचीय आशुः प्रतरं दधानाः ॥”)
शुतुः, पुं, (शुच्यतीति । शुत् + वाङ्मुलकात् कुः ।)
नर्तकः । इत्युच्चारिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २४ । ६ ।
“इन्द्र यथा क्षुप्ति तेऽपरीतं शुतो श्रवः ॥”
शुच्यतेति । अधिकारये कुः ।) भूमिः ।
दीर्घः । क्रिमिः । इति संक्षिप्तसारीखादिहृतिः ॥
शुत्तं, ङी, (शुत् + भावे क्तः ।) शुत्तम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, इहत्सुसंहितायाम् ।
५ । ७३ ।
“शुत्तश्चश्रुप्रवराङ्गानां
शुत्तश्चरत्ततपस्विनाश्च ॥”)
शुत्तं, ङी, (शुत् + “ऋदुपधात्कृष्णपिचृतेः ।”
३ । १ । ११० । इति ऋप् ।) तालमानरवा-
ययसविकासाङ्गविशेषः । नाच इति भाषा ।
तत्पठ्यायः । तालकम् २ नटनम् ३ नाचम् ४
काचम् ५ नर्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७ । १० ।
शुत्तम् ७ । उद्धृतं शुत्तं तालकम् । सुकुमारश्च
काचम् । भावाभयं शुत्तम् । तालकयाभयं
शुत्तमिति भेदोऽत्र नाडतः । इति भरतः ॥ नाटः
८ काचः ९ काचकम् १० शुतिः ११ इति
शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“देववत्त्वा प्रतीतो यस्मालमानरवाभयः ।
सविकायोऽङ्गविशेषो शुत्तमिच्छुते शुचेः ॥ ७ ॥

तादृक्च तथा लास्यं द्विविधं वृत्तमुच्यते ।
पेवलिपैरुक्तपत्र तादृक्च द्विविधं मतम् ॥
अङ्गविशेषवाङ्मयं तथाभिनयसूच्यता ।
यत्र सा पेवलिप्यस्याः सङ्गारेऽपीति लोकोक्तः ॥
हेदनं मेदनं यत्र बहुरूपा सुखावली ।
तादृक्च बहुरूपनाडाववागलसुहृत्तम् ॥ ७ ॥
हरितं वीवतयेति लास्यं द्विविधमुच्यते ।
यत्राभिनयाद्येभ्यो रवेराङ्गवसुधनेः ॥
नायिकानायकौ रङ्गे वृत्ततन्त्रुरितं हि तत् ॥
मधुरं बहुलीनाभिर्गतीभिरेव वृत्तते ।
वशीकरकविद्याभं तन्नास्यं वीवतं मतम् ॥ ८ ॥
गियाडुतिष्ठते वाद्यं वाद्याडुतिष्ठते जयः ।
लवतालवमारब्धं ततो वृत्तं प्रवर्तते ॥”

इति सङ्गीतरामोदरः ॥

अरूपस्य वृत्तं अर्थम् । यथा,—
“वृत्तनामरूपेण विद्विग्नानस्य रूपतः ।
चास्यं विद्वानवमृतं वृत्तमन्वद्विद्वान्ना ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

विद्यायुद्धे वृत्तफलं यथा,—

“वृत्तमानस्य वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधरे ! ।
मनुजा येन गच्छन्ति हित्वा संसारसागरम् ॥
त्रिंशद्दशसहस्राणि त्रिंशद्दशशतानि च ।
पुष्करद्वीपमासाद्य मोदते ये यदृच्छया ॥
पुष्कराण्य परिभ्रष्टः स्वच्छन्दगमनायः ।
फलं प्राप्नोति सुश्रीणि ! मम कर्मपरायणः ॥
रूपवान् गुणवान् मूरः श्रीजवान् सुपथे
स्थितः ।
मद्गुणैव जायेत संसारपरिमोचितः ॥”

इति वाराहेश्रीकरमाहात्म्यम् ॥

“दृष्ट्वा संपूर्णितं देवं वृत्तमानोऽनुमोदयेत् ।
असंशयमतिः शुद्धः परं ब्रह्म स गच्छति ॥”

इत्यम्बिपुराणम् ॥

अपि च । द्वारकामाहात्म्ये श्रीभागवते ।
“यो वृत्तति प्रकृष्टात्मा भावे वैशुसुभक्तितः ।
स विहृष्टति पापानि जन्मान्तरशतैर्वपि ॥”

हरिभक्तिसुधोदये ।
“बहुधोतुस्वार्थंते हर्षादिषुभक्तस्य वृत्ततः ।
पद्मं भूतेर्दिशोऽपिभ्यां दोर्भ्यां ह्यमङ्गलं दिवः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।
“वृत्तं दत्त्वा तथाप्नोति सद्रविकमसंशयम् ।
सर्वं वृत्तेन संपूज्य तस्मैवावुचरो भवेत् ॥”

अथ च नारदोक्तौ ।
“वृत्ततां श्रीपतेरप्ये ताजिकावाप्येभुंशम् ।
उज्जीयन्ते शरीरस्याः सर्वे पातकपचिभः ॥”

इति हरिभक्तिविकासः ॥

श्रदेवः, पुं, (वृद्ध नरेण मध्ये देवः । ना देव इव
इत्युपमितसमासो वा ।) राजा । यथा, नैबधे ।

१० । ३३ ।

“अन्धानमाजाविपुलातपत्रे-

देवा श्रदेवाच भिदां न मेजुः ॥”

श्रध्मा, [न] पुं, (शुर्नरस्य इव धर्मो यस्य ।
“धर्मादनिष्केशात् ॥” ५ । ४ । १२४ । इति

अनिष् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०३ ॥
नरधर्मेयुक्ते, चि ॥

श्रुपः, पुं, (नृन् नरान् प्राति रक्षतीति । श्रु + प्रा
रक्षणे + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) नरपतिः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
तस्य कश्चनं यथा,—

“सतुर्योऽननपर्यन्तमधिकारो वृपस्य च ।
यो राजा तच्छतशुभः स एव मङ्गलेश्वरः ।
तत्तद्दृशुगुणो राजा राजेभ्यः परिकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीसृष्ट्याजस्यस्ये ८५ अः ॥
तत्प्रमाणं यथा,—

“अपुत्रस्य वृपः पुत्रोऽनिर्धनस्य धनं वृपः ।
अमातुर्जननो राजा अतातस्य पिता वृपः ॥
अनाथस्य वृपो नाथो ह्यभर्तुः पार्थिवः पतिः ।
अभक्तस्य वृपो भक्तो वृप एव वृत्तां वत्सा ॥
सर्वदेवमयो राजा तन्नात्सामर्थ्ये वृपः ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥
वृपदर्शनदिनं यथा । तत्र तिथयः शुभाः ।
वाराः शुभिमङ्गलभिन्नाः । नक्षत्राणि उत्तर-

पल्गुशुक्तरावाणोत्तरभाद्रपदोद्दिशोपुष्याश्विनी-
श्रद्धाचिन्मातुराधान्गशरीरेवतीश्रद्धाश्रवणाः ।
जन्मानि मिथुनकन्याधनुर्मीनद्वभर्षिहसंश्र-
कानि । तत्र चन्द्रः शोभनः । इति ज्योतिषम् ॥

वृपकन्दः, पुं, (वृपप्रियः कन्दः । कन्दानां वृपः
श्रेष्ठो वा । राजदन्तादिवत् समासः ।) राज-
पलायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृपतिः, पुं, (नृन् प्रातीति । पा रच्ये + षतिः ।
यदा, वृष्ठी पतिः ।) राजा । (यथा, महुः ।
७ । ३४ ।

“अतस्तु विपरीतस्य वृपतेरजितात्मनः ।
संचिद्यति यशो लोके वृत्तविन्दुरिवात्मनि ॥”

कुवेरः । इति श्रद्धरत्नावली ॥
वृपतिवक्त्रभः, पुं, (वृपतीनां वक्त्रभः प्रियः ।)
औषधविशेषः । वृपवक्त्रभ इति ख्यातः । यथा,
“जातीफलं लवङ्गाभ्यन्तगोलाटङ्गरामठम् ।
जीरकस्य यमानी च विन्धुसैन्धवपत्रकम् ॥
कौशुमभं रवं गन्धं तास्यं प्रवृत्तशः पञ्चम् ।
मरिचं त्रिपलं दत्त्वा ह्यागीदुग्धेन पेययेत् ॥
घान्जीरसेन वा पिष्ट्वा वटिकां कुब वज्रतः ।
श्रीमद्भजननाथेन विचिन्त्य परिनिर्मितः ॥
सूर्यवत्तजसा चायं रसो वृपतिवक्त्रभः ।
अष्टादशवर्षं खादेत् पवित्रः सूर्यदर्शकः ॥
इति मन्वाननं सर्वमामदोषं विद्विचिकाम् ।
श्रीहृगुणोदराष्टीजायकृतपाण्डुहृजोमकम् ॥
हृत्सूत्रं कच्छसूत्रं च चतुःसूत्रं कामकाम् ।
शिरःसूत्रं कटीसूत्रमात्राहृजोमकम् ॥
कासन्वासांमवातस्य शीपसं श्रेयमर्चयेत् ॥
गजगण्डं गच्छामात्रामन्वपितस्य गर्हभौम् ॥
क्रिमिकुष्ठानि इक्षुचि वातरक्तं भगन्दरम् ।
उपसंश्रमतीसारं यद्व्ययशःप्रमेहकम् ॥
अमरीं यत्रकच्छुचं यत्रावातमङ्गदरम् ।
उदरं वीर्यवन्दं कच्छुं तन्नास्यं वमिं धमिमम् ॥

वृपप्रियः, पुं, (वृपप्रियो हृमो वृषः ।) आरवधः ।
राजादनीवृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृपप्रियः, पुं, (वृपाणां प्रियः ।) वेदवंशः । इति
श्रद्धचन्द्रिका । वेद वंश इति भाषा ॥ राज-
पलायुः । रामशरः । शाकिधान्यम् । आत्मम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृपप्रियपला, स्त्री, (वृपप्रियं पलां यस्याः ।)
वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृपप्रिया, स्त्री, (वृपाणां प्रिया ।) शैतकी । राज-
खर्चूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृपवदरः, पुं, (वृपप्रियो वदरः ।) राजवदर-
वृषः । तत्प्रत्ये स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृपमन्दिरं, स्त्री, (वृपस्य मन्दिरम् ।) राजवद-
नम् । तत्प्रत्ययः । चौधम् २ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ५२ ॥

वृपमाङ्गल्यकं, स्त्री, (वृपस्य माङ्गल्यं मङ्गलं यन्मा-
दिति । कम् ।) आङ्गुल्यवृषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृपकन्या, [न] स्त्री, (वृपस्य कन्या चिह्नम् ।)
राजवृषम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ राज-
चिह्नम् ॥

वृपलिङ्गधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । वृप-
लिङ्गस्य धरः ।) राजविश्वधारी । यथा,—
“निजयाश्रीजसा वीरः कर्मिं दिविजये क्वचित् ।
वृपलिङ्गधरं मूर्ध्नं जन्तं गोमिथुनं पदा ॥”

इति श्रीभागवते । २ । १५ ॥
वृपवक्त्रभः, पुं, (वृपाणां वक्त्रभः प्रियः ।) राजान्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ राजप्रिये, चि ॥

वृपवक्त्रभा, स्त्री, (वृपस्य वक्त्रभा ।) केविका-
पुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजमहिषी च ॥
वृपसर्भं, स्त्री, (वृपाणां सर्भा । “सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ॥” २ । ४ । २३ । इति स्त्रीपत्वम् ।)
वृपाणां शाना संवृत्तिर्भा । इत्यमरभरतौ ॥

वृपात्मजा, स्त्री, (वृपस्य आत्मजेव । सुदृष्टत्वात्
तथात्वम् ।) कटुतुम्बी । इति रत्नमाला ॥
(वृपस्य आत्मजा कन्या ।) राजकन्या । यथा,
“स्यम्वरं भौमवृपात्मजाया
दिशः पतिर्न प्रविशेद्य श्रेयः ॥”

इति नैबधे १० सर्गः ॥

नृशंसः

नृसिंहः

नृसिंहः

नृपाध्वरः, पुं, (नृपाध्वामध्वरो यज्ञः ।) राज-
स्ययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

नृपामं, स्त्री, (नृपप्रियं अमम् ।) राजाननाम-
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ राश्र ओदनश्च ॥

नृपाभीरं, स्त्री, (अभीरवति छन्दयति भोजन-
कालमिति । अभि + ईर् + कः । नृपस्य अभीरं
भोजनकालछन्दकवाद्यविशेषः ।) भक्तार्थम् ।
राजभोजनकालीनवाद्यविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

नृपामयः, पुं, (आमयानां नृपः । राजदन्तादि-
वत् पूर्वनिपातः ।) राजयज्या । अयरोगः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नृपस्य आमयो आधिः ।)
राज्ञो रोगश्च ॥

नृपावर्त्तं, स्त्री, (नृप इव आवर्त्तते इति । आ +
वृत् + अच् ।) राजावर्त्तरत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

नृपासनं, स्त्री, (नृपस्य आसनम् ।) राजासनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रासनम् २ सिंहसनम् ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ (यथा, भागवते ।
३ । १ । २८ ।

“यमभ्यविचक्षतेतपत्रनेचो
नृपासनायां परिदृष्ट्वा दूरात् ॥”

नृपाश्रयः, पुं, (नृपं आश्रयते गन्धेनेति । आ +
श्र + अच् ।) राजपलाशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ नृपनामा च ॥

नृपोचितः, पुं, (नृपायासुचितो योस्यः ।) राज-
भावः । इति राजनिर्घण्टः । राजयोस्य, वि ॥

नृयज्ञः, पुं, (ना मनुष्यस्तर्प्यो यो यज्ञः ।)
नृतिथिसेवा । यथा, मनुः । ७ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
‘होमो देवो बलिर्भोतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

नृवराहः, पुं, (ना चासौ वराहश्चेति ।) वराह-
रूपधृग्भगवद्वतारः । यथा,—

“नृवराहस्य ववतिर्महर्षीके प्रतिष्ठिता ।
नृसिंहस्य तथा प्रोक्ता जननीके महात्मनः ॥”

स एव वसेद्द्वारी । यथा,—

“प्रोक्तरं रूपमास्याय द्वाभ्यस्य च दुरात्मनः ।
भविष्यामि न सन्देहो ब्रज शक्रः त्वरान्वितः ॥”

इति पाद्मे ऋषिस्मृतौ २८ अध्यायः ॥
अपि च ।

“देवस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास हवा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा वितुतमासु कृञ्जे
प्रवर्षमायोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गद्याप्रमेयः
प्रोवाच देवं नृवराहमर्षिः ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्वा
ब्रजेषु कः स्वस्ति यथासुरेभ्यः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

नृशंसः, वि, (नृन् नरान् शंसति हिंसतीति ।
नृ + शंस् चिंसायाम् + “कर्मण्यब्” ॥ १ । २ । १ ।
इत्यब् ।) क्रूरः । मरदोही । इत्यमरः । ३ ।

१ । १७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १७२ ।
“ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।
उद्वेजनीया भूतानां आला इव भवन्ति ते ॥”)

नृसिंहः, पुं, (ना चासौ सिंहश्चेति । नरसिंह-
नृसिंहरत्नादेवास्तु तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णोर्देशावताराणां मध्ये
चतुर्थेः पूर्णावतारः । तस्य रूपं यथा,—

“सिंहस्य ज्ञाना वदनं सुरारिः
सदा करालश्च सुरक्षनेचम् ।
अर्द्धं वपुर्नै मनुष्यस्य ज्ञाना
ययौ सर्भा दैत्यपतेः पुरस्तात् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

महाविष्णुः । तन्मन्त्रादि यथा,—

अथ नृसिंहमन्त्राः । निवन्धे ।

“उग्रं वीरं वदेत् पूर्वं महाविष्णुमनन्तरम् ।
ज्वलनं पद्माभास्य सर्वतोमुखमीरयेत् ॥

नृसिंहं भीषणं भद्रं नृत्पुत्रं वदेत्ततः ।
नमान्यहमिति प्रोक्तो मन्त्रस्तजसुरहमः ॥

अयं मन्त्रो मायावृत्तितोऽपि भवति तदा सर्व-
फलप्रदः । तथा च निवन्धे ।

“नृक्षेखापुटितश्चेत् स्यात् सर्वकामफलप्रदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैश्वानरोक्तपीठमन्त्रानं
विधाय ऋष्यादिव्यासं जुष्यात् । शिरसि ब्रह्मणे
ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप् ऋषि नमः । हृदि
नृसिंहाय देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ ।

“चतुर्भिर्हृदयं वर्यैः शिरस्तावद्भिरक्षरैः ।
शिखाद्याभिःसमुद्दिष्टा वक्त्रभिः कवचमीरितम् ॥
तावद्भिर्नयनं प्रोक्तं अस्त्रं स्यात्कराक्षरैः ॥”

ततो मन्त्रन्यासः ।
“शिरोज्ज्वालामेषु मुखबाहुसिन्धु ।
वाग्रेषु कुक्षौ हृदये गले पार्श्वेभ्ये पुनः ॥
अपराङ्गे च कङ्कदि ऋषेर्हृत्पार्श्वे यथाक्रमम् ॥”

ध्यानम् ।
“मायिक्त्वात्रिसमग्रं निजदत्ता संचक्षरचीगणं
जानुष्यस्तकराज्जुं जिनयनं रत्नोत्तसद्भूषणम् ।
वाङ्मूर्धा धृतशङ्खचक्रमणिशं दंष्ट्रोयवक्रोत्तसज्-
ज्वालाजिह्वसुदारकेशरचयं वन्दे नृसिंहं विभुम् ॥
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
वैश्वानरोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गनिदानपर्यन्तं विधायारवणपूजा-
मारभेत । केशरेवमग्रादिकोषेषु मध्ये दिक्षु च
अङ्गानि पूजयेत् । यथा उग्रं वीरं हृदयाय
नमः । महाविष्णुं शिरसे खाहा । ज्वलनं
सर्वतोमुखं शिखायै वषट् । नृसिंहं भीषणं
कवचाय हूं । भद्रं नृत्पुत्रं नेत्रत्रयाय
वौषट् । नमान्यहं अस्त्राय षट् । ततः पूर्वादि-
दक्षेणु गवक्ं शङ्करं शेषं ब्रह्मायश्च प्रपूजयेत् ।
विदिग्दक्षेणु श्रियं द्वियं धृतिं पुष्टिश्च प्रख-
वादिनसोऽन्तेन पूजयेत् । तद्बहिः इन्द्रादीन्
वज्रादींश्च संपूज्य घृष्यादिविसर्जनान्तं कर्म
समापयेत् । अस्य पुरश्चर्यं द्वात्रिंशत्क्षय-
जपः । तथा च ।

“वर्षलक्षं जपेन्नरं तत्सहस्रं हृतमृतेः ।
पायसान्नेः प्रभुहुयाद्विधिवत् पूजितेऽनले ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“प्राशः शक्तिर्नरहरिरङ्गुशो वन्मिषट् मनुः ।
वक्त्ररो नरहरेः कथितः सर्वकामदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैश्वानरोक्तपीठमन्त्रानं
पीठमन्त्रानं विधाय ऋष्यादिव्यासं जुष्यात् ।

शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
ऋषि नमः । हृदि नृसिंहाय देवतायै नमः ।

ततः कराङ्गन्यासौ । अर्धा अङ्गुष्ठार्थां वमः ।
द्वौ तर्जनीभ्यां खाहा । त्रौ मध्यमाभ्यां वषट् ।
चौ अनामिकाभ्यां हूं । पंच कनिष्ठाभ्यां
वौषट् । षट् करतलपृष्ठाभ्यां षट् । एवं हृद-
यादिषु । ततो ध्यानम् ।

“कोपादासोलजिह्वं विवृतनिजमुखं सोमस्यर्षा-
मिनेक्षं

पादादानाभिरक्तप्रभसुपरिवितं भिन्नदैत्येन-
गात्रम् ।

शङ्खं चक्रासिपाशाङ्गुशङ्खजिह्वगदादारवाण्यु-
हृत्तं

भीमं तीक्ष्णोददं मन्थिमयविविधाकल्पमीडे
नृसिंहम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा
वैश्वानरोक्तपीठपूजां कृत्वा पुनर्ध्यात्वावाहनादि-
पञ्चपुण्याङ्गनिदानपर्यन्तं विधायारवणपूजा-
मारभेत । केशरेवमग्रादिकोषेषु मध्ये दिक्षु च
अर्धां हृदयाय नमः । इत्यादिना वङ्गुज्जानि पूज-
येत् । ततः पञ्चेषु पूर्वादिषु शङ्खं चक्रं पाशं
अङ्गुशं वक्त्रं गदां खड्गं खेटकश्च प्रखवादि-
नसोऽन्तेन पूजयेत् । तथा च निवन्धे ।

“अङ्गाहतेर्भ्रह्मचक्रं शङ्खं पाशाङ्गुशौ पुनः ।
वक्त्रं कौमोदकीं खड्गखेटौ पञ्चेषु पूजयेत् ॥”

तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य घृष्यादिविस-
र्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥ अस्य पुरश्चर्यं
वङ्गुलक्षजपः । तथा च ।

“ऋतुलक्षं जपेन्नरं हृतेन सुहुयात्ततः ।
तत्सहस्रं समिद्धेऽथौ तीर्थयेद्भुजना शुभम् ॥”

मन्त्रान्तरं यथा,—

“चकारो वङ्गिमाङ्गुो मनुविन्दुसमन्वितः ।
यकाचरो मनुः प्रोक्तः सर्वकामफलप्रदः ॥”

अस्य पूजा प्रातःकालादिवैश्वानरोक्तध्यानार्चना-
दिकं सर्वं सन्नराजवत् । विशेषस्तु ऋतिव्यजि-
र्गायत्री हृन्दी नृसिंहो देवता चकारो वीरं
चौकारः शक्तिः वक्त्रोर्ध्वभाजा बीजेनाङ्ग-
कल्पना । अस्य पुरश्चर्यमष्टलक्षजपः । तथा
च । अष्टलक्षं जपेन्नरमित्यादि ॥ * ॥

मन्त्रान्तरं यथा । कल्पे ।

“जयदयं चतुर्ध्वयं श्रीपूर्वो नृसिंहस्यपि ।
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मणिः ॥
अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री हृन्दी नृसिंहो देवता
वक्त्रोर्ध्वयुक्तबीजेनाङ्गकल्पना । ध्यानार्चनं
सन्नराजवत् । अस्य पुरश्चर्यमष्टलक्षजपः ।

वसुलक्षं अपि नमामि त्वादिबचनान् ।” इति तन्त्र-
धारः ॥ * ॥ वीरशरतिवन्ध्यान्तर्गतनवमन्थः ।
तस्य लक्ष्यं यथा, रतिमङ्गल्याम् ।
“पादौ संपीच योनी च हठाङ्गप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेद्येकां वन्धो वृषिंहसंज्ञकः ॥”
(खनामन्त्रातवृषिणोः । यथा, सङ्गाद्रिखण्डे ।
३१ । ४० ।

“नागात् वृषिंहभूपालस्तत्सुतो गाढभाषयः ॥”
ना सिंह इव इत्युपमितसमासः ।) नरश्रेष्ठः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २४ ।

“इहा महाहैः क्रतुभिर्नृसिंहाः
सन्धय्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः ॥”)

वृषिंहचतुर्दशैः, स्त्री, (वृषिंहप्रिया वृषिंहव्रतोप-
लक्षिता वा चतुर्दशैः ।) वैशाखशुक्लचतु-
र्दशैः । तत्र व्रतविधिर्यथा,—

“वैशाखस्य चतुर्दश्यां शुक्लायां श्रीकृशरी ।
जातस्तदस्यां तत्पूजोत्सवं कुर्वीत सव्रतम् ॥”
अथ श्रीवृषिंहचतुर्दश्याव्रतनियता । इहमार-
विंहपुराणे श्रीभगवन्वृषिंहप्रजादसंवादे व्रत-
विधिकथने ।

“वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्नुष्टिकारणम् ।
महागुह्यमिदं श्रेष्ठं मानवैर्भवेभीरुभिः ॥”
किञ्च ।

“विज्ञाय महिनं यस्तु लङ्घयेत् स तु पापभाक् ।
एवं ज्ञात्वा प्रकर्त्तव्यं महिने व्रतसुत्तमम् ।
अथवा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥” * ॥
तत्राधिकारिनिर्ययः । तत्रैव ।

“सर्वेषामेव लोकानामधिकारोऽस्ति मद्ब्रते ।
मङ्गलस्य विशेष्य प्रथमं मत्प्ररायणैः ॥” * ॥
अथ तन्माहात्म्यम् । तत्रैव ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

“नमस्ते भगवन् विष्णो वृषिंहवपुषे नमः ।
त्वङ्गुहोऽहं सुरेशैकं त्वां पृच्छामि च तत्त्वतः ॥
स्वामिंस्त्वयि ममोत्पन्ना भक्तिर्बहुविधा कथम् ।
कथं ते सुप्रियो जातः कारणं वद मे प्रभो ! ॥

श्रीवृषिंह उवाच ।

कथयामि महाप्राज्ञ श्रद्धयुक्तैकाग्रमानसः ।
भक्तैर्यत् कारुण्यं वत्स ! प्रयत्नस्य च तत् पुनः ॥
पुराकल्पे ह्यभूत्सिंहः किञ्चित् नान्यधीतवान् ।
नात्वा च वसुदेवो हि वैश्यायां तत्परो ह्यभूः ॥
तस्मिन् जन्मनि जैव त्वं चकार्यं सुहृत्तं कियत् ।
सुहृत् त्वं मद्ब्रतं चैकं वैश्यासङ्गतिनालसः ॥
मद्ब्रतस्य प्रभावेन भक्तिर्जाता तवेदशी ।

श्रीप्रजाद उवाच ।

श्रीवृषिंहाभ्युत स्वामिन् कस्य पुत्रेण किं ज्ञतम् ।
वैश्यायां वर्णमानेन कथं तद्धि ज्ञतं मया ॥
आख्यानं विस्तरेणैवं वक्तुमर्हसि वाम्पुत्रम् ।
श्रीवृषिंह उवाच ।

पुरावन्तोपुरे ज्ञासीद्व्राह्मणो वेदपारगः ।
तन्नाम वसुशर्मैति सर्वलोकेषु विद्युतम् ॥
निधं होमक्रियामेव करोति द्विजसत्तमः ।
ब्रह्मक्रियासु सततं सर्वान् किल तत्परः ॥

अपिदोमादिभिर्गौरिहाः सर्वे सुरोत्तमाः ।
तेनापि विद्यमानेन न ज्ञतं दुष्कृतं कियत् ॥
तस्य भाष्यां सुशीलाभूद्विख्याता भुवनत्रये ।
पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा ॥
अचिरे च सुताः पञ्च तस्यां द्विजवरात्ततः ।
सदाचाराः सुविहासः पितृभक्तिपरायणाः ॥
तेषां मध्ये कनिष्ठस्य वैश्यायां तत्परः सदा ।
तां सन्निवेशमानेन सुरापानं ज्ञतं त्वया ॥
अदा पापरतस्य हि नाहंयाध्ययनं भ्रष्टम् ।
विलासिनीयहे निधं वसतिर्ह्यभवत्तव ॥

एकदा तदयुधे ज्ञासीत्तया सह महान् कलिः ।
ततः कलहभावेन भोजनं न ज्ञतं त्वया ॥
अज्ञानान्मद्ब्रतं चक्रे व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
तया सह विवादेन राज्ञौ जागरणं ज्ञतम् ॥

वैश्याया अपि तत् सर्वं प्रजातं तु त्वया समम् ।
राज्ञौ जागरणे तस्याः सङ्गतं कायशोधनम् ॥
युवयोर्भद्रव्रतं जातमज्ञानाद्बहुपुण्यदम् ।
येन चौक्यव्रतेनाहो मीदन्ते दिवि देवताः ॥

अष्टाद्यं तु ततो ब्रह्मा चक्रे मद्ब्रतसुत्तमम् ।
मद्ब्रतस्य प्रभावेन निर्मितं सचराचरम् ॥
इन्द्ररेणुपि तच्चौक्यं वधार्थं त्रिपुरस्य च ।
महिनैव व्रतस्यास्य त्रिपुरं संनिपुत्रितम् ॥

अन्धेन बहुभिर्देवैर्हृदिभिश्च पुरातनैः ।
राजभिश्च महाप्राज्ञैर्निहितं व्रतसुत्तमम् ॥
एतद्ब्रतप्रभावेन सर्वं सुविदुसुपागताः ॥
वैश्यापि मत्प्रिया जाता जैलोक्ये सुखचारिणी ।
इदं व्रतं मद्ब्रतं वत्स ! जैलोक्ये चैव विश्रुतम् ॥

धूर्तार्याश्च विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितम् ।
प्रजाद ! तेन ते भक्तिर्ह्यैव जाता ह्यनुत्तमा ।
सा वैश्या त्वसरा जाता दिवि भोगाननेकशः ।
सुहृत्ता कामं विलीना तु त्वं प्रजाद विविष्ट माम् ॥

कार्यार्थमवतारस्ते मञ्जरीरात् पृथक् त्वसौ ।
विधाय सर्वकाम्यांश्चि शीघ्रं मयि गमिष्यसि ॥
य इदं व्रतमप्यनु प्रविधास्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

अपुत्रो जभते पुत्रान्मङ्गलाश्च सुवर्षसः ।
दरिद्रो जभते लक्ष्मीं धनदस्य च यादृशी ॥
तेजस्वामो जभतेजो राण्यपुत्र राण्यसुत्तमम् ।
आयुस्वामो जभेत्प्रायुर्दृष्टान् शिवस्य च ॥

स्त्रीयां व्रतमिदं साधु पुत्रदं भाग्यदं तथा ।
अवैधव्यकरं तासां पुत्रशोकविनाशनम् ॥
धनधान्यफलस्यैव पतिप्रियकरं सुखम् ।
सर्वभौमसुखं तासां दिव्यसौख्यं भवेत्ततः ॥

स्त्रियो वा पुरुषा वापि कुर्वन्तिव्रतसुत्तमम् ।
तेभ्यो दद्यान्महं सौख्यं भुक्तिभुक्तिफलं तथा ॥
बहुभोक्तेन किं वत्स ! व्रतस्यास्य फलस्य हि ।
यद्ब्रतस्य फलं वक्तुं नार्हं शक्तो न शङ्करः ।
ब्रह्मा चतुर्भिर्देवैश्च नालं स्यान्नीवितावधि ॥”

किञ्च तत्रैव व्रतविधिकथने ।
“यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे ।
तथा तथा विधास्यन्ति मद्ब्रतं विरक्तं जनाः ॥
मद्ब्रतस्य विधाने च मतिर्न स्यात् पुरात्मनाम् ।

सदा पापरतानाम् पुरुषाणां विकर्म्मणि ॥
त्रिचार्यैव प्रकर्त्तव्यं माधवे मासि मद्ब्रतम् ।
प्राप्ते भूतदिने वत्स ! सर्वकल्याणनाशनम् ॥
येनैव क्रियमाखिन सहस्रबादशीफलम् ।
जायते न च्छवा वचमि माशुषाणां महात्मनाम् ॥”
तदन्ते च ।

“य इहं श्रद्धयाङ्गत्वा व्रतं पापप्रणाशनम् ।
तस्य अथवाभावेन ब्रह्महत्या अपोहति ॥
पवित्रं परमं गुह्यं कीर्त्तयेत् यस्तु मानवः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति व्रतस्यास्य फलं जभेत् ॥”
अथ तद्ब्रतदिननिर्ययः । आगमे ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां महातिथौ ।
सायं प्रजादधिकारमस्यैश्च्युः परो हरिः ॥
सद्यः कटकटाशब्दविस्फापितसभाजनः ।
लीलया क्षम्भगर्भान्तादुद्भूतः शब्दभीषयः ॥
वृहदेरवतारात्तां यन्नतः सप्तपोषयेत् ।
महापुण्यतमायाश्च सायं विष्णुं प्रपूजयेत् ॥”
इहमारविंहे ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां समाचरेत् ।
मन्मन्सम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥”
किञ्च ।

“स्वातीनक्षत्रयोगे तु शनिवारे हि मद्ब्रतम् ।
सिद्धयोगस्य योगे च जन्मते देवयोगतः ॥
सर्वैरेतेषु संयुक्तेर्हत्याकोटिविनाशनम् ।
केवलञ्च प्रकर्त्तव्यं महिनं फलकाङ्क्षिभिः ।
वैश्यावैर्न तु कर्त्तव्या स्मरविद्धा चतुर्दशौ ॥”
अथ तद्ब्रतविधिः । तत्रैव ।

“प्रातरुत्थाय कुर्वीत नियमं मनसा स्मरन् ।
मामेव महिने वत्स ! दन्तधावनपुर्व्वकम् ॥”
नियममन्त्रम् ।

“श्रीवृषिंह महोयस्यं दयां कुरु ममोपरि ।
अद्याहं ते विधास्यामि व्रतं निर्दिष्टतां नयेति ॥
व्रतस्येन न वक्तव्यं महिने पापिभिः सह ।
मिथ्यालापो न कर्त्तव्यः समयफलकाङ्क्षिभिः ॥
स्त्रियं दूतं विद्यायोश्चेव्रतस्येन महात्मना ।
स्मर्त्तव्यं मम रूपञ्च महिने सकले सुभे ॥
ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।
युधे वा देवखाते वा तद्भागे वातिशोभने ॥
वेदिकेन च मन्त्रेण स्नानं कुर्व्याद्विचक्षणः ।
नृत्तिकागोमयेनैव तथा धात्रीफलैश्च वा ॥
तिलैर्वा सर्वपापत्रैः स्नानं कृत्वा महात्मभिः ।
परिधाय सुचिर्वस्त्रे निवृत्तकर्म समाचरेत् ॥
ततो यत् समागत्य स्मरन् मां भक्तियोगतः ।
गोमयेन विलिप्याथ कुर्व्यादृष्टदलान्जुजम् ॥
कणसं तत्र संस्थाप्य तान्मन्त्रसमन्वितम् ।
तस्योपरि न्यसेत् पात्रं तन्तुलेः परिपूरितम् ॥
होमो नृत्तिसु तत्रैव स्थाप्या लक्ष्मीफलैश्च च ।
पलेन च तदह्नेन तदह्नाह्नेन वा पुनः ॥
यथाशक्ति तथा कार्ये विचित्राशुविवाङ्मतेः ।
पञ्चान्तेन ते स्थाप्य पूजनम् समाचरेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय तमाचार्यमलोलुपम् ।
कुर्व्याच्छास्त्रसमायुक्तं श्रान्तं दान्तं जितान्त्रयम् ॥

तेनेव कारयेत् पूजां इष्टां शास्त्रानुसारतः ।
आचार्यवचनान्हीमान् पूजां कुर्याच्चरन् व्रतम् ॥
तत्रार्थे प्रजादः पूजनीयः । तथा चागमे ।
“प्रजाद्वैश्यानां प्राय या हि पुण्या चतुर्दशी ।
पूजयेत्तत्र यत्नेन हरेः प्रजादमग्रतः ॥”
बृहन्नारसिंहे ।

“मङ्गलं कारयेत्तत्र पुष्यस्तवकशोभितम् ।
ऋतुकालोद्भवैः पुष्यैः पूज्योऽहश्च यथाविधि ॥
उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रैर्नामभिरुच्यते ।
ततः पौराणिकैर्मन्त्रैः पूजनीयो विशेषतः ॥”
तत्र चन्द्रवमनः ।

“चन्द्रं शीतलं दिवं चक्रकुङ्कुमभितम् ।
द्दामि ते प्रतुष्टार्थं वृषिं ह परमेश्वरति ॥”
पुष्यमन्त्रः ।

“कालोद्भवानि पुष्याणि तुलस्यादीनि वै प्रभो ! ।
पूजयामि वृषिं वैश्यानां सद्य नमोऽस्तु ते ॥”
धूपमन्त्रः ।

“कालागुरुमयं धूपं सर्वदेवसुवस्तभम् ।
करोमि ते महाविष्णो ! सर्वकामसम्पदये ॥”
हीपमन्त्रः ।

“दीपः पापहरः प्रोक्तस्तमसां राशिनाराधनः ।
दीपेन लभते तेजस्तस्माद्दीपं द्दामि ते ॥”
नैवेद्यमन्त्रः ।

“नेवेदं सौख्यदं चास्तु भयभीत्यसमन्वितम् ।
द्दामि ते रमाकान्त सर्वपापक्षयं कुरु ॥”
अर्घमन्त्रः ।

“वृषिं चाप्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्घ्यप्रदानेन सफलः स्युर्नमोरथाः ॥”
पूजामन्त्रः ।

“पीताम्बर महाविष्णो प्रजादभयनाश्रुतः ।
यथा भूतार्षेने नाथ यथोक्तफलदो भवेति ॥
रात्रौ जागरणं कुर्यात् गीतवादिभ्रमर्षेनेः ।
पुराणपठनं वृत्तं श्रोतयं मन्त्रध्यानकम् ॥
ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा स्तुतक्रितः ।
पूर्वाङ्गिन विधानेन पूजयेन्मार्गं प्रयत्नतः ॥”
किञ्च ।

“मङ्गले ये नरा जाता ये जनिष्यन्ति मनुपुरः ।
तांस्तुह्यर देवेश ! दुःसहात् भवसागरात् ॥
पातकार्यवमस्य व्याधिदुःखाम्बुराश्रिभिः ।
तीत्रेस्तु परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावलम्बनं देहि शेषश्रायिन् जगत्पते ।
श्रीवृषिं ह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
श्रीराम्बुधिनिसास त्वं प्रीयमाणो जगद्गण ।
व्रतेनानेन मे देव भुक्तिमुक्तिप्रदो भव ॥
एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसर्ज्य च यथाविधि ।
उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
दक्षिणाभिः सुसन्नोष्य ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
मम ध्यानसमासक्तो भुञ्जीत सद्य बन्धुभिरिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिलिखिते १४ विलासः ॥

नृसेनं, श्री स्त्री, (नद्यां सेना । “विभाषा सेनेति ।”
२ । ४ । २५ । इति पाणिनं कौवलम् ।) नृणां
सेना । इत्यमरः । ३ । ५ । ४० ॥

वृषोमः, पुं, (ना सोमश्च इव । इत्युपमिति-
समासः ।) नरश्रेष्ठः । यथा, रघौ । ५ । ५६ ।

“तद्येष्टुपस्यैः पयः पवित्रं
सोमोद्भवयाः वरितो वृषोमः ।
उददसुखः सोऽहविदस्यमन्त्रं
जगद्दत्तामिहोतशापात् ॥”

वृहरिः, पुं, (ना चासौ हरिश्चेति ।) वृषिंहाव-
तारः । यथाह वोपदेवः ।

“श्रुते च चित्तशयने मम मीनकुर्म-
कोलोऽभवत्तुह्रिवाभनयामदमः ।
योऽभूद्भूव भरताग्रजगद्युवहः
कल्की सताश्च भविता प्रहरिष्यतीऽरीन् ॥”

(यथा च भागवते । ७ । ८ । २७ ।
“तं मन्यमानो विजयीष्यशङ्कितं
यद्दत्तसुक्तो वृहरिं महासुरः ॥”)

नृ, गि नीतौ । कविकल्पद्रुमः । (क्रां-पां-परं-
सकं-सेट् ।) गि, वृथाति नीर्यः नीर्यिः । नीतिः
प्रापया । इति दुर्गादासः ।

नृ, म नीतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (खां-विचि-
घटां-सकं-सेट् ।) म, वरयति । नीतिः प्रापया ।
इति दुर्गादासः ।

नेत्रकः, पुं, (निज युञ्जी + क्तुल् ।) निर्नेत्रकः ।
रजकः । (यथा, मनौ । ८ । ३६६ ।

“शास्त्रवे फलके स्रष्ट्यै नेत्रिण्यानेत्रकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥”
(शोधके, जि ॥)

नेता, [ऋ] पुं, (जयतीति । नी + ऋच् ।)
प्रभुः । इत्यमरः । ३ । १ । १११ । (यथा,
रघौ । ४ । ७५ ।

“आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमन्त्रेहदीपिकाः ॥”
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रापके, जि ।
(यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ६ ।

“तिष्ठ त्वं श्यावर इव यावदेव नलः क्षचित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं श्यापान्शोष्यसि यत्-
क्षतात् ॥”)

नेत्रं, स्त्री, (नीयते नयति वानेनेति । “दात्री-
श्रुतेति ।” ३ । २ । १२२ । इति करणे कुम् ।)
चक्षुः । (यथा, मनुः । ४ । ४४ ।

“नाञ्जयन्तीं स्त्रके नेत्रे नचाभ्यक्तामनावताम् ।
न पश्येत् प्रसवन्तीं च तेजस्वामो द्विजोत्तमः ॥”
जटा । अंशुकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३,
३ । ३ । २७६ ॥ मन्थगुणः । (यथा, महाभारते ।
१ । १० । १३ ।

“मन्थानं मन्थरं कृत्वा तथा नेत्रश्च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः सप्तमं निधिमन्त्र-
साम् ॥”)

वृक्षमूलम् । रथः । नेतरि, जि । इति मेदिनी ।
रे, ५४ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । ४ ।

“नावं सप्तमं इव बालनेजा-
मारुह्य घोरे यसने निमज्जेत् ॥”)
नाङ्गी । इति विश्वः । वस्त्रशलाका । इति
राजनिर्घण्टः ।

नेत्रच्छदः, पुं, (नेत्रे छाद्यतेऽनेनेति । छद +
क्षिच् + कः । ततो ह्रस्वः ।) नेत्रपिधायकचर्म
पुटः । चक्षुर पाता इति भाषा । इति वर्त-
शब्दस्य बालार्थे अमरः । ३ । ३ । १२१ ॥

नेत्रपर्यन्तः, पुं, (नेत्रयोः पर्यन्तः अन्तः ।)
अपाङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नयनावधिके, जि ।
नेत्रपिङ्गः, पुं, (नेत्रे नेत्रं वा पिङ्ग इवाश्व इति ।)
विद्यालः । इति चारावली । २३ ॥ चक्षुर्गो-
कश्च ॥

नेत्रपुष्करा, स्त्री, (नेत्रयोः पुष्करं जलं यस्याः यत्
सेवनादित्यर्थः ।) वृक्षजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
नेत्रमीना, स्त्री, (नेत्रयोर्निजा मेहनं सुदु-
यस्याः । ततः प्रघोदरादित्वात् जस्य नत्वम् ।
क्षचित् नेत्रमिजा इति वा पाठः ।) यवतिक्ता-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

नेत्रयोनिः, पुं (नेत्राणि योनिभिर्जातानि अस्य ।
सहस्रयोनय एव सहस्रनेत्राणि जातानि अत-
स्तन्नाम्ना विश्रुतः । नेत्राणि योनय इवाश्वेति
वा ।) इन्द्रः । इति शब्दमाला । (नेत्रं अत्रि-
जोचनं योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य ।) अत्रि-
नेत्रोद्भवत्वात् चन्द्रः ॥

नेत्ररञ्जनं, स्त्री, (रण्यतेऽनेनेति । रन्ज + करणे
ल्युट् । नेत्रस्य रञ्जनम् ।) कञ्जलम् । यथा,—
“यद्य नौ कथितो धूपः श्रद्धयतां नेत्ररञ्जनम् ।
येन तुष्यति कामाख्या त्रिपुरा वैष्णवी तथा ॥
सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।
दम्बिका मेघनीलञ्च अञ्जनाभि भवन्ति षट् ॥
सर्वरूपसु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरन्तथा ।
मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलसु तेजसम् ॥
छद्वा निगाह्य चैतानि शिलायां तेजसेऽथवा ।
प्रदद्यात् सर्वदेवभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥
वृत्ततेजादियोगेन तान्नाहौ दीपवद्विना ।
यदञ्जनं जायते तु दम्बिका परिकीर्णिता ॥
सर्वाभावे तु तद्दद्याद्देवीभ्यो दम्बिकाञ्जनम् ।
महामाया जगद्वाची कामाख्या त्रिपुरा तथा ॥
आभ्रवन्ति महातोषं वङ्गभिरभिः सदाञ्जनेः ।
विधवा नाञ्जनं कुर्यात्सहामायायैर्षुत्तमम् ॥
नादो लञ्जनं देवी वैष्णवी विधवालतम् ।
न ऋत्पात्रे योजयेत् साधको नेत्ररञ्जनम् ॥
न पूजाफलमाप्नोति ऋत्पात्रविहितान्जनैः ॥
चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररञ्जनम् ।
तस्माद्दृश्यमिदं दद्याद्देवभ्यो भक्तितो नरः ॥
इति नौ कथितो धूपस्तयोस्तं नेत्ररञ्जनम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

नेत्ररोगः, पुं, (नेत्रस्य चक्षुषो रोगः ।) चक्षु-
रोगः । तस्य निदानं यथा,—

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

“उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्-
दूरेणयात् सप्रविपर्ययाच्च ।
खेदाद्भ्रमोद्धूमनिविवयाच्च
छर्द्द्विषाताङ्गमनातियोगात् ॥
द्रवात्पात्राग्निशि सेविसाच्च
विष्णुव्वातक्रमनियहाच्च ॥

नैकटि

शब्दरत्नावली । सायंकालः । मूलम् । ऊर्ध्वम् ।
इति संप्रसारोद्यादिदृष्टिः ॥
नेमिः, स्त्री, (नयति चक्रमिति । नी + "नियो
मिः ।" उर्णा १ । ४३ । इति मिः ।) चक्र-
परिधिः । रथचक्रस्य भूमिच्छांभ्रभागः । तत्-
पर्यायः । प्रधिः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥
नेमी ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।
"मनोभिरामाः श्रद्धालौ रथनेमिस्त्रिनोष्मुखेः ।
वङ्गसंवादिनीः केका विधा भिन्नाः शिख-
च्छिभिः ॥")
रूपोपरिस्वपङ्कगान्तभागः । इति भरतः ॥
(गान्तभागः । यथा, रघुः । ६ । १० ।
"अजयदेकरथेन स मेदिनी-
सुदधिनैमिभिक्ष्यशरासनः ॥")
भूमिस्थरूपपङ्कः । इत्यर्थे । रूपस्य समीपे रज्जु-
धारणार्थं विदारयन्तम् । इति स्वामी ॥ तत्-
पर्यायः । त्रिका २ । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥
रूपनिकटसमानस्थानम् । यथा,—
"नेमिर्नेमीतिका च स्यात् रूपान्तकसमस्थले ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
नेमिः, पुं, जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २८ ॥
तिनिशृङ्खलः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ मयुरादौ
तिनाश इति ख्यातः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा,
भागवते । ८ । २१ । १६ ।
"हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ।
मा युध्यत निवर्तन्तं न नः कालोऽयमर्षत्त ॥"
नयति शत्रून् विनाशमिति । नी + "नियो मिः ।"
उर्णा १ । ४३ । इति मिः । वचः । इति
निघण्टुः । २ । २० ॥)
नेमिचक्रः, पुं, परीक्षितशृङ्गः असीमज्ञानस्य पुत्रः ।
स हस्तिनागरे नद्या कृते कौशल्यायां पुत्र्यां
राजासीत् । इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३६ ॥
(अस्त्येव राज्यशासनसमयनिर्णयो यथा, राजा-
वल्याम् १ परिच्छेदे ।
"गजाक्षये कृते नद्या कौशल्यां निवसन् सुहा ।
मृत्सप्रतिमितान् वर्षान् तथा मासत्रयाधिकान् ।
सुक्ताभोगान् गवः स्वर्गं सुप्तं राज्येऽभिषिच्य च ॥")
नेमी, [नृ] पुं, (नेम ऊर्ध्वमस्यास्तीति । नेम +
इतिः ।) तिनिशृङ्खलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नेमी, स्त्री, (नेमि + वा डीष् ।) नेमिः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (तिनिशृङ्खलः । पर्यायो-
ऽस्या यथा,—
"स्यन्दनस्तिनिशो नेमी —————")
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
नेटा, [ऋ] पुं, (नयति शुभमिति । नी + "नमृ-
नेटुत्वद्विति ।" उर्णा २ । ६६ । इति हनुप्रत्य-
येन साधुः ।) ऋत्विक् । इति संप्रसारो-
द्यादिदृष्टिर्भ्रप्रयोगश्च ॥ (त्वदृदेवः । इति
सायनः ॥ यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । ३ ।
"अभियज्ञं यच्छीहि नो भावो नेटः पिव ऋतुना ॥"
नैकटिकः, त्रि, (निकट + "निकटे वसति ।" ४ ।
४ । ७३ । इति ठक् ।) निकटवर्ती । यथा,—

नैपालः

"प्रातीनद्यालदीप्राणः सुत्वनः परिपूजयन् ।
पधेइलाण्णहात्रसौराटनैकटिकाश्रमान् ॥"
इति भट्टिः । ४ । १२ ॥
नैकथं, स्त्री, निकटस्य भाव इत्यर्थे व्यापप्रत्यय-
नियन्त्रम् । निकटत्वम् ॥ (यथा, कथाचरित्-
सागरे । १५ । १२५ ।
"बाधते तच्च नैकथात् सर्वं स मगधेश्वरः ।
तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदाय च गम्यताम् ॥")
निकटभवे, त्रि ॥
नैकभेदः, त्रि, (न एको भेदोऽस्तीति ।) उच्चा-
वचम् । अनेकप्रकारः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥
नैकवेद्यः, पुं, (निकषाया अपत्यमिति । निकषा +
ठक् ।) निकषापुत्रः । राक्षसः । इति हला-
युधः ॥
नेगमः, पुं, (निगम एव । स्वार्थे अण् ।) उप-
निषत् । बणिक् । (यथा, रामायणे । १ ।
७७ । २३ ।
"एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणां नेगमास्तथा ॥"
"नेगमा बणिजः ।" इति तट्टीकायां रामायणे ॥)
नागरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ नयः ।
(यथा, महाभारते । १२ । १०० । ४ ।
"तेषां प्रविधिघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नेगमम् ॥")
ऋतिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ३१ ॥ त्रि
निगमसम्बन्धिनि, ॥ (निगमशास्त्रवेत्तिरि । यथा,
महाभारते । १३ । १६७ । ४ ।
"द्विजेषु बलसुखेषु नेगमेभ्यश्च नित्यशः ॥")
नैचिकं, स्त्री, (नीच + ठक् ।) गोः शिरोदेशः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३६ ॥
नैचिकी, स्त्री, (नीचैश्चरतीति ठक् ।) यद्वा निचिः
कर्णशिरोदेशः । ततः स्वार्थे कन् । प्रशस्तं निचि-
कमस्याः । ततो ज्योत्स्नादिभ्य इत्यण् ततो
डोप् । उत्तमा गौः । इत्यमरः । २ । ६७ । ६ ॥
नेजं, त्रि, (निजस्येदमिति । निज + अण् ।)
निजसम्बन्धि । स्वीयम् । यथा,—
"ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायथस्य च पार्ष्वतस्य ।
आग्नेयस्य च पार्ष्वेन्यं नेजं पाशुपतस्य च ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे वाणयुद्धे ॥
(यथा च हरिवंशे भविष्ये । ३३ । ६ ।
"स हदौ दर्शनं नेजं व्याघ्रचर्माम्बरो हरः ॥")
नेत्वं, स्त्री, निखलम् । निखलस्य भाव इत्यर्थे व्या-
प्रत्ययनियन्त्रम् ॥ (निखलसम्बन्धि । निखलकर-
ण्योयं वा ॥)
नैपालः, पुं, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवः अण् ।)
नेपालनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेपालदेश-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (भूनिम्बविशेषः । यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।
"किरातकोऽर्थो नैपालः सोऽर्द्धतित्तो ज्वरा-
नकः ॥"
इच्छुजार्तभेदः । यथा तत्रैव २ भागे । अथ
रुचीपञ्चनेपाजीदीर्घपञ्चनीलपोराणां गुणाः ॥
"रुचीपञ्चो नीलपोरो नैपालो दीर्घपञ्चकः ।
वातलाः कपपित्तलाः सकषाया विहाङ्गिनः ॥")

नैमित्तिक

नैपालिकं, स्त्री, (नेपाले नेपालाख्यदेशे भवम् ।
इति ठक् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
" (ताम्रशब्देऽस्य गुणादिकं आख्यातम् ॥)
नैपाली, स्त्री, " (नेपाले भवा इत्यण् डीप् च ।)
नवमल्लिका । (नेवारि इति लोके । यथास्याः
पर्यायः ।
"नैपाली कथिता तज्ज्यैः स्वपला नवमल्लिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मनःशिला । (अस्याः पर्यायो यथा,—
"मनःशिला मनोगुप्ता मनोका नागजिहिका ।
नैपाली कुनटौ गौला शिलादिशौघधिः स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः । १ । १ । ४ ॥)
श्रेष्ठाशिका । इति मेदिनी । से, १०४ ॥ नीली ।
इति शब्दरत्नावली ॥
नैपुयं, स्त्री, (निपुयस्य भावः कर्म वा इति ।
"हायनाक्तयुवादिभ्योऽण् ॥" ५ । १ । ३० ।
इत्यण् ।) नैपुयम् । यथा, माथे । १६ सर्गः ।
"प्रकटाश्वपि नैपुयं महत्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विपरीतमथात्मनो गुष्यान्
भ्रशमाकौशलमार्यचेतसा ॥"
(यथा, महाभारते । १३ । १८ । ८१ ।
"वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुयश्च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखश्च ॥")
नैपुय्यं, स्त्री, (निपुयस्य भावः कर्म वा । "गुण-
तचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥" ५ । १ । २४ ।
इति अण् ।) निपुयता । निपुयस्य भाव इत्यर्थे
व्यापप्रत्ययनियन्त्रम् । यथा,—
"अशक्यः सहसा राजन् भावो नोहुं परस्य वे ।
अन्तःस्वभावैर्गौते स्तेनैपुय्यं पश्यता भ्रशम् ॥"
इति रामायणे लङ्काकाण्डे १७ सर्गः ॥
नैमित्तिकं, त्रि, (निमित्ताद्गतं निमित्तभवं वा ।
इति ठक् ।) निमित्तजन्यम् । यथा,—
"नैमित्तिकानि कान्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव कार्याणि नाम कालं विचारयेत् ॥"
इति यद्दयागतत्वम् ॥
माससंवत्सरादिविशेष-नियम-श्रुत्यावश्यकर्तव्य-
कादाचित्कनिमित्तोत्पन्नं पुत्रजन्मादिनिमि-
त्तकथाहादि । यथा,—
"नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मल्लिजुषे ।
तीर्थस्नानं गणच्छायां प्रेतभ्रातृं तथैव च ॥"
इति मलमासतत्वम् ॥
(निमित्तं वेत्ति निमित्तबोधकयज्यमधीते वा इति
ठक् । निमित्तशास्त्राभिज्ञे तदध्ययनकर्त्तरि च ।)
नैमित्तिकक्रिया, स्त्री, (नैमित्तिकी चाचौ क्रिया-
येति निमित्तजन्या क्रियेत्यर्थः ।) निमित्तनिश्चय-
वदधिकारिकर्तव्यकर्म । यथा,—
"नित्यां नैमित्तिकीं कान्यां क्रियां पुंसामशेषतः ।
समाख्याहि द्विजमेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥
उर्ध्वं उवाच ।
यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रितम् ।
तदहं कथयिष्यामि श्रुत्युत्प्रेकमना मम ॥

नैमिषा

जातस्य जातकर्मादि क्रियाकात्मशेषतः ।
 पुत्रस्य कुम्भोत्पित्ता आह्वयान्मुद्रयात्मकम् ॥
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ३० । १ ।
 “नित्यं नैमित्तिकेषु नित्यनैमित्तिकान्या ।
 गृहस्यस्य तु यत् कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥ ”)
 नैमित्तिकदानं, स्त्री, (निमित्तमाश्रित्य दीयते इति
 दा + भावे ल्युट् । अस्य विवक्षितार्थः ।) निमित्त-
 निश्चयवदधिकारिकार्थदानम् । यथा,—
 “यत् पापीपशान्मर्थं दीयते विदुषां करे ।
 नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सन्निरनुष्ठितम् ॥ ४
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नैमित्तिकलयः, पुं, (नैमित्तिकः ब्रह्मणो दिवाव-
 साननिमित्तवशात् यो लयः ।) प्रलयविशेषः ।
 यथा,—
 “चतुर्गुणसहस्रान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
 अनादृष्टिश्च कल्पान्ते जायते शतवार्षिकी ॥
 उत्तिष्ठन्ति तदा रौद्रा दिवि सप्त दिवाकराः ।
 ते तु पीत्वा जलं सर्वं शोषयन्ति जगत्त्रयम् ॥
 भूर्भुवःसर्वमहर्लोकसंस्था यानि जगं जगताः ।
 रुद्रो भूत्वा त्वसौ विष्णुः पातालाणि दहत्यधः ॥
 विष्णुर्देहिलोकश्च सुखान्नेवान् दहत्यलम् ।
 वर्धन्ते च वर्धन्तं नागावर्णा महाधराः ॥
 विष्णुस्यजः शतं वाति वर्धाणां वायुर्ज्वलितः ॥
 विष्णुरेकार्थं वै पीत्वा सर्वं ब्रह्मरूपपृथक् ।
 श्रेतेऽनन्तासने विष्णुर्देहोऽथावराजमे ।
 सुप्ता युगसहस्रं स जगद्भूयोऽहजह्वरिः ॥ ”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (तथा च भागवते । ८ । २४ । ७ ।
 “आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
 लयः ॥ ”)
 नैमित्तिकदानं, स्त्री, (नैमित्तिकश्च तत् ज्ञानश्चेति ।
 निमित्तवशात् निमित्तमाश्रित्य विधेयं ज्ञान-
 मित्येके ।) निमित्तनिश्चयवदधिकारिकार्थ-
 ज्ञानम् । यथा,—
 “वाक्काणश्रवणपादि सृष्ट्वा ज्ञाताः रजस्वलाम् ।
 ज्ञानार्थंस्तु यदा ज्ञाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि
 तत् ॥ ”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 नैमिषारण्यं, स्त्री, (निमिषान्तरमात्रेण निश्चितं
 आसुरं बलं यच्च तत्तद्गतं नैमिषं अरण्य-
 मिति ।) अरण्यविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “तेन चक्रेण तत्सैवमासुरं दौर्जयं चक्रात् ।
 निमिषान्तरमात्रेण भस्मवद्बुधा जतम् ॥
 एवं जत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा ।
 उवाच निमिषेन्द्रे निश्चितं दानं वनम् ॥
 अरण्येऽस्मिन्वतस्त्वैमिषारण्यसंज्ञकम् ।
 भविष्यति यथायं वै ब्राह्मणानां विधेयतः ॥ ”
 इति वराहपुराणे गौरमुखं प्रति भगवद्-
 वाक्यम् ॥ अपि च ।
 “देशं वः संप्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ।
 उक्त्वा मनोमयं चक्रं स दृष्ट्वा तावुवाच ह ॥

नैयायि

चिन्मेतन्मया चक्रमनुव्रजत माचिरम् ।
 यत्रास्य नैमिः शीर्यते स देशः पुरुषर्षभ ॥
 ततो सुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ।
 तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यच्च नैमिरशीर्यत ॥
 नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुरयं सर्वेषु पूजितम् ।
 सिद्धचारुवसुकीर्णं यच्चमन्वन्सेवितम् ॥
 स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नेमिषसुतम् ।
 अत्र देवाः सगन्धर्वाः सयचोरगराक्षसाः ।
 तपस्तप्ता पुरा देवा सेभिरे प्रचुरान् भगान् ॥ ”
 इति कौर्म्ये ४० अध्याये वटकुलीयान् प्रति
 ब्राह्मवाक्यम् । (क्वचि जालवशात्तोऽपि पाठो
 दृश्यते तत्र तु ब्रह्मणा विद्वदस्य मनोमयचक्रस्य
 नैमिः शीर्यते यचेति व्युत्पत्त्या नैमिषं नैमिष-
 मेव नैमिषं तदाख्यमरण्यमिति बोध्यम् । तथा
 च वायवीये ।
 “एतन्मनोमयं चक्रं मया दृष्टं विद्वद्यते ।
 यत्रास्य शीर्यते नैमिः स देशः तपसः शुभः ॥
 इत्युक्त्वा सर्वसङ्काशं चक्रं दृष्ट्वा मनोमयम् ।
 प्रणिपत्य महादेवं विषसर्वं पितामहः ॥
 तैऽपि दृष्टतमा विप्राः प्रणम्य जगतां प्रभुम् ।
 प्रययुस्तस्य चक्रस्य यच्च नैमिषशीर्यत ॥
 तद्वनं तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितम् ॥ ”
 तथा च देवीभागवते । १ । २ । २८-३२ ।
 “कलिकालविभोताः स्त्री नैमिषारण्यवासिनः ।
 ब्रह्मणाच समादिष्टाश्चक्रं दत्त्वा मनोमयम् ॥
 कथितं तेन नः सर्वान् गच्छन्स्वेतस्य पृथतः ।
 नैमिः संशीर्यते यच्च स देशः पावनः सुखः ॥
 कलेस्तत्र प्रवेशे न कदाचित् संभविष्यति ।
 तावत् तिष्ठन्तु तत्रैव यावत् सद्युगं पुनः ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गृहीत्वा तत्कथानकम् ।
 चालयन्निर्गतस्त्वर्णं सर्वदेशदिक्षुचया ॥
 प्रेत्यात्र चालयंश्चक्रं नैमिः शीर्योऽत्र पश्यतः ।
 तेनेदं नैमिषं फोक्तं श्रेष्ठं परमपावनम् ॥ ”)
 नैमेषः, पुं, (नि + मेड् प्रथिदाने + अचो यत् इति
 यत् । ततः स्वार्थे ण्प्रदावण् । मिधातुना
 निष्पन्नमिति केचित् ।) परिवर्णः । विनिमयः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥
 नैययोधं, स्त्री, (न्ययोधस्य विकारः ततः ब्रह्मादिभ्यो-
 ऽण् ।) ४ । ३ । १६४ । इत्यण् । तस्य विधान-
 सामर्थ्यात् प्रले न लुक् । “न्ययोधस्य च केव-
 लस्य ॥ ” ७ । ३ । ५ । इति न दृष्टिरेजागमच ।
 न्ययोधपणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ न्ययोध-
 जातचमसादि । इति वोपदेवरामतर्कवागीशौ ।
 नैयद्वयं, वि, (न्यद्वौर्भिकार इति । “प्राक्विरज-
 तादिभ्योऽण् । ” ४ । ३ । १५४ । इति विकारे-
 ऽण् ।) न्यद्वयगजातवक्षसर्मादि । इति वोप-
 देवरामतर्कवागीशौ ।
 नैयद्वयं, स्त्री, (नियतस्येदं इति । नियत + अण् ।)
 नियतत्वम् । नियतस्य भाव इत्यर्थे अण्प्रत्यय-
 निष्पन्नम् ॥
 नैयायिकः, पुं, (न्यायं गीतमादिप्रकीर्तं तर्कशास्त्र-
 विशेषं अधीते वेति वा । न्याय + ऋतूक्यादि-

नेर्गुण्य

धवाङ्क ॥ ” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) न्यवेत्ता ।
 न्यायाधीता । तत्पठ्यायः । स्वाचप... २
 साक्षादिकः २ आर्हितः ४ । इति जटाधरः
 (यथा, महाभारते । १ । २ । १६६ ।
 “नैयायिकानां सुखेन वदस्यत्सालयेन च ।
 पराजितो यच्च वन्दे विवादेन महात्मना ॥ ”)
 नेरन्तर्धं, स्त्री, (निरन्तरस्य भाव इति । निरन्तर
 + अण् ।) निरन्तरत्वम् । निरन्तरस्य भाव
 इत्यर्थे अण्प्रत्ययनिष्पन्नम् । (यथा मणौ । ६ ।
 २७१ श्लोकस्य टीकायां कुल्लुकभट्टः ।
 “ये च इति क्षापि नेरन्तर्ध्याद्यपराधगोचरा
 पेशया चातयेत् ॥ ”)
 नेरायं, स्त्री, (निरायस्य निरभिलाषस्य भावः
 इति । निराय + अण् ।) आश्रया अभावः ।
 यथा,—
 “आश्रा हि परमं दुःखं नेरायं परमं सुखम् ।
 आश्रया पिङ्गला पेश्या जत्वा जन्म निरर्थकम् ॥ ”
 इति ब्रह्मवैवर्तीयश्रीशाल्याजन्मखण्डे ६७ अः ।
 (यथा, महाभारते । १ । २२५ । १ ।
 “स तु नेरायमापन्नः सदा न्यायिसमन्वितः ।
 पितामहसुपागच्छत् संक्रुद्धो ह्यववाहनः ॥ ”)
 नेरक्तं, वि, (निरक्तस्येदं निरक्तौ भवं वा । “अण-
 गयनादिभ्यः । ” ४ । ३ । ७३ । इति अण् ।)
 निरक्तसम्बन्धि । यथा, “वष्टेज्जलं दुभितेति यस्य
 ठः न षः इति नेरक्तम् ॥ ” इति रामतर्क-
 वागीशः ।
 (निरक्तं धन्यविशेषं वेति अधीते वा । निरक्त-
 वेत्ता । यथा, मनुः । १२ । १११ ।
 “नेविद्यो हेतुकस्तर्को नेरक्तो धर्मपाठकः ॥ ”)
 नेरक्तः, पुं, (निरक्तैरपत्यम् । इत्यण् ।) राक्षसः ।
 (यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५ ।
 “तस्यापि निरक्तैर्भार्या नेरक्ता येन
 राक्षसाः ॥ ”)
 पश्चिमदक्षिणकोशाधिपतिः । इत्यमरः । १ ।
 १ । ६३, १ । ३ । २ ॥ ज्योतिषमते तत्कोशा-
 धिपती राहुः । यथा,—
 “सर्वः शुक्रः समापुत्रः सैदिकेयः शनिः शशी ।
 सौम्यश्चन्द्रश्चमन्त्री च प्रागादिदिग्धीचराः ॥ ”
 इति ज्योतिषशास्त्रम् ॥
 नेरक्ती, स्त्री, (निरक्तैरियमिति । निरक्तौऽधि-
 हाता यस्यां वा । अण् ङीप् च ।) अवाची-
 प्रतीच्योर्मध्या दिक् । नेरक्तकोशः । इति
 राजनिर्घण्टः जटाधरश्च ॥ (यथा, मनुः ।
 ११ । १०५ ।
 “अयं वा शिखरवशात्तुल्यवाधाय चाङ्गलौ ।
 नेरक्ती दिग्मातिष्ठेदनिपातादिनिष्पन्नः ॥ ”)
 नेर्गुण्यं, स्त्री, (निर्गुणस्य भावः कर्मे वा । निर्गुण +
 अण् ।) निर्गुणत्वम् । यथा, श्रीभागवते । २ ।
 १ । ६ ।
 “परिनिष्ठितोऽपि नेर्गुण्ये उत्तमज्ञाकौलीयः ।
 गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ”
 (यथा, महाभारते । २ । १६ । १५ ।

“... (मः) संशयाप्राप्तं नैवेद्यं मन्वसे कथम् ।
 सन्नि प्रकृतेः ब्रह्मादि गुणा यत्र ज्ञानयोगे ।
 तत्त्वज्ञानयोगः । यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
 “ज्ञानयोगश्च मन्निहो नैवेद्यो भक्तिजन्मः ॥”
 नैवेद्यं, स्त्री, (निर्मलस्य भावः । इति व्यञ् ।)
 निर्मलत्वम् । (तथा च ज्ञातीति नोक्तम् ।
 “निष्कामेदं जनयति तथा भक्तनैवेद्यकारो ॥”)
 विषयवैराग्यम् । यथा,—
 “विषयैर्विद्वत्संरागो मानवी मज्ज उच्यते ।
 तेष्वेव हि विरागस्तु नैवेद्यं वस्तुदाहृतम् ॥”
 इति गार्ग्यवचनत्वम् ।
 नैवेद्यं, स्त्री, (नीलस्य भावः । व्यञ् ।) नीलिमा ।
 इति सुगन्धोष्णटीकायां रामतर्कवागीशः ।
 नैवेद्यं, स्त्री, वंशपुत्रकारगुणविशेषः । यथा,—
 “नैवेद्यं प्रौढता चापि सुस्वरत्नञ्च श्रीव्रता ।
 मीढुर्व्यमिति पञ्चामी पुत्रकृतेषु गुणाः स्मृताः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ।
 (निविडस्य भावः । निविड + व्यञ् ।) निवि-
 ङ्कता च ।
 नैवेद्यं, स्त्री, (निवेदं निवेदनमर्हतीति । निवेद +
 व्यञ् ।) देवाय निवेदनीयत्वम् । तस्य निवृत्ति-
 र्यथा,—
 “चतुर्भिर्दं कुलेशानि प्रथं ते वदुरसन्वितम् ।
 निवेदनात् भवेन्नुनिर्नैवेद्यं तनुदाहृतम् ॥”
 इति कुलायंवे १७ उक्तावः ।
 तदुपस्थात् यथा,—
 “अवितेन सुसुहृतेन पायसेन सवर्षिणा ।
 सितोदनं सकदलिदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ।
 तत् पञ्चविधम् । यथा,—
 “निवेदनीयं यदुदकं प्रशस्तं प्रयतं तथा ।
 तद्गन्धार्चं पञ्चविधं नैवेद्यमिति कथ्यते ।
 भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पर्यं चूष्यञ्च पञ्चमम् ।
 सर्वत्र चैतन्नैवेद्यमार्यास्त्यै निवेदयेत् ॥” *
 तत् मार्चं यथा,—
 “तेजसिषु च पात्रेषु वीर्यं राजते तथा ।
 तान्मे वा प्रकृते वापि पद्मपत्रेऽथवा पुनः ।
 यद्गद्गदमये वापि नैवेद्यं स्थापयेदुदुषः ।
 सर्व्वाभावे च माषिषे सहस्रवटिते यदि ॥”
 इति तन्मवारः ॥ *
 तद्दानफलं यथा,—
 “नैवेद्येन भवेत् स्वर्गो नैवेद्येनान्तर् भवेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाच्च नैवेद्येण प्रतिष्ठिताः ।
 सर्वत्रयज्ञफलं नित्यं नैवेद्यं सर्वतुष्टिदम् ।
 ज्ञानदं मानदं पुण्यं सर्वभोग्यमयं तथा ।
 मनसापि महादेव्यै नैवेद्यं दातुमिच्छति ।
 यो नरो भक्तियुक्तः सन् दीर्घायुः स सुखी भवेत् ॥
 महाभार्या कदा देवीमर्षेयिष्यामि शक्तितः ।
 नानाविधैस्तु नैवेद्यैरिति चिन्ताकुलस्तु यः ।
 स सर्वकामान् संप्राप्य मम कोकी महीयते ॥”
 इति कालिकापुराणे । १६।१०० । अध्यायः ॥
 तत्काणो यथा,—

“अर्वाक् विस्वर्वादाहृत्यं नैवेद्यं सर्वसुच्यते ।
 विस्वर्वाते जगन्नाथे निर्माद्यं भवति चक्रात् ॥
 पञ्चरात्रविदो सुखा नैवेद्यं सुकृते सुखम् ॥”
 इति मन्वपुराणम् ।
 तस्य स्थापनक्रमो यथा,— गौतमीये ।
 “नैवेद्यं दक्षिणे भागे पुरतो वा न पृष्ठतः ।
 दक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु बाधकस्य ।
 पक्वञ्च देवतायामे चामान्नञ्चैव दक्षिणे ।
 पुरश्चरकचक्रिकायाम् ।
 दक्षिणस्तु परिकल्प्य चामे चैव निष्ठापयेत् ।
 अर्वाक्यं तद्गन्धैर्द्रव्यं पाणीयञ्च सुरोपमम् ॥”
 इति तन्मवारः ।
 तन्मन्त्रा यथा,—
 “नैवेद्यसुद्रामकृष्णकणिकायां प्रदर्शयेत् ।
 कणिकायामिकाङ्कुष्ठैर्मुद्रां प्राणस्य कीर्तिता ।
 तर्जनीमध्यमाङ्कुष्ठैरुपानस्य तु सुद्रिका ।
 अनामामध्यमाङ्कुष्ठैरुपानस्य तु वा स्मृता ।
 तर्जनीनाममध्याभिः साङ्कुष्ठाभिस्तुर्ध्रुवो ।
 सर्व्वाभिः वा समानस्य प्राणायामेण योजिता ॥
 तारपूर्वां जपेन्मुद्रां प्राणायामेण प्रदर्शयेत् ॥”
 इति यामलः ।
 ब्राह्मणाय तत्समर्पणं यथा,—
 “साक्षात् खादति नैवेद्यं विप्ररूपी जगद्गुरुः ।
 ब्राह्मणे परितुष्टे च सनुष्टः सर्वदेवताः ॥
 देवाय दत्त्वा नैवेद्यं विजाय न प्रयच्छति ।
 भस्मीभूतञ्च नैवेद्यं पूजनं निष्फलं भवेत् ॥
 देवदानं न भोक्तव्यं नैवेद्यञ्च विना हरेः ।
 प्रशस्तं सर्वदेवेषु विष्णोर्नैवेद्यभोजनम् ॥”
 सूदस्य तद्गन्धविधिर्यथा,—
 सूदस्येहुरिभक्तञ्च नैवेद्यभोजनोत्सुकः ।
 आमामं हरेये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”
 इति श्रीलक्ष्मणकण्ठक २१ अध्यायः ॥ *
 विष्णुनैवेद्यभोजनफलदादि स्तुतः ।
 “कृत्वा चैवोपवास्य भोक्तव्यं दादृशीदिने ।
 नैवेद्यं तुलसीमित्रं हृत्वाकोटिविनाशनम् ॥
 पाप्मे ।
 हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसुहरे हरेः ।
 पादोदकञ्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
 स्तुतः ।
 अग्निदोमसहस्रेषु वाजपेयशतैस्तथा ।
 तुष्यं फलं भवेद्वि । विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
 पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
 महाप्रवाह इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रवदतः ॥
 ब्रह्मचर्यस्यपरिशिष्टे ।
 पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरविद्वर्षिभिः स्मृतम् ।
 अन्यदेवस्य नैवेद्यं सुहृदा चाक्रायञ्चरेत् ॥
 खदन्मिति विशेषयोग्यम् ॥ स्मृतौ ।
 ब्रह्मचारियस्यैव वनस्थयतिभिस्तथा ।
 भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्या विचारया ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ।
 अग्नि च ।
 “विष्णोर्नैवेदितं पुष्यं नैवेद्यं वा फलं जलम् ।

प्राप्तिमात्रेण भोक्तव्यं ज्ञानेन ब्रह्मज्ञानेन ।
 अदृशीर्भद्रवृत्तिश्च अदृशानो भवेन्नरः ।
 यद्यप्येदिविष्णुनैवेद्यं भाव्येनोपस्थितं शुभम् ॥
 प्राप्तिमात्रेण यो सुकृते भक्त्वा विष्णुनिवेदितः
 पुंसां शतं सतुष्टुञ्च जीवन्मुक्तः स्वयं भवेत् ॥
 विष्णुनैवेद्यभोक्तो यो निरुक्तं वा प्रब्रह्मेहुरिम् ।
 पूजयेत् स्तौति वा भक्त्वा स विष्णुसदृशो भवेत्
 पुञ्जस्यमवीरानं सुप्रब्रह्माह्वानमेव च ।
 यद्दरेरनिवेद्यञ्च ह्यध्यात्ममभक्ष्यम् ॥
 शिवनिष्कप्रदत्तार्चं यदन्नं सूदवाजिनाम् ।
 विकृतसकृद्विजात्रञ्च देवनाम्नं तथैव च ॥
 कन्याविक्रयविद्यामन्नं यदन्नं योजिनीविनाम् ।
 अशुद्धानं पर्युषितं सर्वभक्ष्यावशेषकम् ॥
 सूद्रापतिविजात्रञ्च ह्यववाहद्विजात्रकम् ।
 अदीक्षितद्विजात्रञ्च यदन्नं श्वदाहिनाम् ॥
 अगन्ध्यागामिनाञ्चैव द्विजात्रामन्नमेव च ।
 भिन्नहृदा कृतज्ञानामन्नं विष्वासघातिनाम् ॥
 मिथ्यावाच्यप्रदानाञ्च ब्राह्मणानामन्धेव च ।
 एतत् सर्वं विमुञ्च्येत विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्ते ३० अध्यायः ॥ *
 “विष्णोर्नैवेदितान्नं यदद्यात् सर्वदेवताः ।
 पितरोऽतिथयश्चैवमिति वेदेषु विमुक्तम् ॥
 अन्तर्तं सर्ववस्तूनां मिदं सारं सुदुर्लभम् ।
 विष्णोर्नैवेदितान्नस्य कर्मा नार्हन्ति षोडशीः
 यद्व्यहया तन्नैवेद्यं यो सुकृते साधुसङ्गतः ।
 यद्विषयैश्चक्ष्णाणां प्राप्नोति तपसां फलम् ॥
 यो निवेद्य हरिं सुकृते भक्त्वा सुकृत्वा नित्यं
 किं वा तपस्या सुतरां स हरेस्तेजसा समः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकण्ठक ३० अध्याय
 शिवनैवेद्ये विशेषो यथा, ब्रह्मचर्यस्यपरिशिष्टे
 “अप्याह्यं शिवनैवेद्यं पन्नं पुष्यं फलं जल
 शालग्रामशिलास्यर्घ्यात् सर्वं याति पवित्रता
 शालग्रामशिकायां शिवपूजने तद्ग्राह्यं
 इत्याहिकतन्त्रम् ॥” कालिकापुराणे ।
 “यो यद्देवाश्चरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
 केवलं धीरशेषे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
 वैष्णवपदमन्त्रदेवोपासकपरम् ।
 ‘समानन्वन्धनैवेद्यं भक्षयेदन्वदेवतः ।’
 एतदन्वोत्सुकपरम् । तन्मन्त्रपुराणे ।
 ‘दत्त्वा नैवेद्यवक्त्रादि नादृशीत कथञ्चन ।
 अक्षयं शिवसुहृद्भिः तदादाने न तत्पुण्यम्
 इति शिवस्ते विशेषः ।’ इत्येकादशीतन्त्रम्
 खदन्तशिवनैवेद्यस्यापि भक्त्वा भक्ष्यत्वसुक्तं य
 “दोमं हरति निर्माल्यं शोकात् चरकोदक
 अशेषं पातकं हन्ति शम्भोर्नैवेद्यभक्ष्यम् ॥”
 इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी
 शिवनैवेद्यस्याप्याह्वानकारकं यथा,—
 राधिकोवाच ।
 “एवम्भतस्य च विभो ! सर्वेशस्य महात्मनः
 न शक्तं कथमुच्छिष्टं कृद्दि सर्वेहभङ्गन ! ॥
 श्रीलक्ष्मण उवाच ।
 श्रद्धा देवि ! प्रवक्ष्येऽहमित्याहं पुरातनम्

नैवेद्यं

प्रापेन्वनां दृष्टे च्चलद्विप्रिखोपमम् ॥
 वनतकुमारो वैकुण्ठमेकरा च जगाम ह ॥
 दर्शं भुक्तवन्तश्च नार्यं नारायणं द्विजः ॥
 तुष्टाव गूढैः सोमैश्च प्रबन्ध भक्तितो सुदा ॥
 अथशिवं ददौ तस्मै वनगुहो भक्तवत्सलः ॥
 प्राप्तमात्रेण तत्रैव भुक्तं तेनैव किञ्चन ॥
 किञ्चिन्नरश्च वन्धुना भयव्याय च दुर्लभम् ॥
 विद्वान्मे च तद्वत्तं गुरवे श्रूयपाणिने ॥
 भक्तद्रोकाश्च तत् सर्वं भुक्तश्च प्राप्तिमागतः ॥
 सुक्ता सुदुर्लभं वस्तु नगर्भे प्रेमविभक्तः ॥
 पुलकाशितसर्वाङ्गः साश्रुनेत्रो सुदान्वितः ॥
 गायन्मम गुणं भक्ता सुकण्ठः पञ्चवक्त्रतः ॥
 रागभेदैकतानेन तालमानेन सुन्दरम् ॥
 पपात उमरुहंसात् श्रूयश्च व्याघ्रचर्म च ॥
 स्वयं निपद्य पञ्चाक्षरद्वन्द्वमवाप च ॥
 अतीवकमनीयेतद्रूपध्यानेकमानसः ॥
 सहस्रदलमध्वस्यं मां पश्यन् कृत्स्नरोरुहे ॥
 एतस्मिन्नकरे देवी दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ॥
 सुदा जगाम शीघ्रं तत् प्रसन्नवदनेनया ॥
 रदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ॥
 प्रहस्य वागीं पप्रच्छ कुमारं श्रूयपाणिनः ॥
 सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ॥
 श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
 तां श्रुमुमुक्षुतां देवीसुखाय च जिलोचनः ॥
 बोधयामास विविधं तुष्टाव संपुटाञ्जलिः ॥
 श्रुत्वा मनोहरं श्लोकं न शशाप शिवं शिवा ॥
 दुष्टचक्रे तदुच्छिष्टमभयं विदुषामपि ॥
 पार्ष्ण्यवाच ॥
 सुचिरश्च तपस्तप्ता मया जन्मन्मनीश्वरः ॥
 तया विष्णोः प्रसादेन वञ्चिताहं कथं विभो ॥
 यतो न दत्तमेवेदं विष्णोर्मह्यं तयाधुना ॥
 अतो मत्तो गृह्याद्यैतत् पञ्चमेव महेश्वर ॥
 अद्यप्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ॥
 ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
 द्युक्ता पार्ष्ण्यती मानाहरोद पुरतो विभोः ॥
 इतिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
 तदा शिवः शिवां भक्ता ज्ञत्वा वचसि सादरम् ॥
 तन्मानभङ्गं सोमैश्च विनयेन चकार ह ॥
 करेण चक्षुषोर्नीरं संख्य च पुनः पुनः ॥
 बोधयामास विविधैर्नीतिवाक्यैर्मनोहरैः ॥
 परितुष्टा च सा देवी भर्तारं वसुधाच ह ॥
 कलेवरश्च ज्ञत्वापि नैवेद्येन विना हरेः ॥
 विभर्त्सि देहं सततं तव सौभाग्यवहितम् ॥
 कथं वदामि सौभाग्यरहितश्च कलेवरम् ॥
 अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मन्मनुजराहरम् ॥
 कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्वजामि च ॥
 लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाप्याश्रमीश्वर ॥
 उपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्वैवेद्यमिश्रितम् ॥
 रथेवसुक्ता सा देवी देहं त्वक्तुं समुद्यता ॥
 चक्षो हरस्तत्पुरतः स्तुत्वा च स्त्रीचकार ह ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्ठकण्ठके ३० अः ॥
 तनुकारान्तरं यथा,—

नैवेद्यं

श्रीदेशुवाच ॥
 “दुर्लभं तव निर्माळ्यं ब्रह्मादीनां जपानिधि ॥
 तत् कथं परमेशान ! निर्माळ्यं तव दूषितम् ॥
 ईश्वर उवाच ॥
 माभेमार्भेमंहादेवि ! ज्ञानचारं श्रेष्ठ प्रिये ॥
 एतज्ज्ञानं महादेवि ! चारात्कारं परात्परम् ॥
 पञ्चभूतात्मकं देवि सुखं मे परिकीर्तितम् ॥
 मध्यस्थानं स्थितं तत्तु तन्सुखं परमेश्वरि ॥
 श्यामलं तत्तु ईशानं सदा कर्तुं सुचिञ्जति ॥
 कौलाभिरुपिषं तत्तु सर्वशक्तिमयं सदा ॥
 तेजोमयं महेशानि सुखमर्द्धं वरानने ॥
 सौरोदमन्यने देवि उचित्यं गरलं विषम् ॥
 उचित्यं गरलं यत्तु ब्रह्माङ्कनाशकारकम् ॥
 तदेव गरलं देवि हस्ते ज्ञत्वा तु तद्विषम् ॥
 ज्ञत्वाञ्जननिभं दिशं गरलं जलवत्सदा ॥
 मम हस्ते महेशानि आविरासीत् सुचिञ्जति ॥
 ततः कारतलीकृतं तद्विषं परमेश्वरि ॥
 निपीय तद्विषं सुखं तीक्ष्णं ब्रह्माङ्कनाशकम् ॥
 ततः श्यामसुखे देवि न पीत्वा तद्विषं प्रिये ॥
 तद्विषं कण्ठदेशे तु स्थितं हि सर्वदा मम ॥
 ततःप्रभृति देवेशि सुखं ज्वालायते सदा ॥
 कण्ठे तु कणुषं भूत्वा सदा तिष्ठति कामिनि ॥
 ततःप्रभृति देवेशि नीलकण्ठत्वमाप्नुयाम् ॥
 ईशानं मनुसुखं देवि परं ब्रह्म वरानने ॥
 प्रब्रह्मरामयं देवि मनुसुखं कमलानने ॥
 साक्षात् श्योतिर्मयी देके सदा मे सुखसंस्थिता ॥
 पञ्च वा यदि वा पुष्यं जलं वा वरवर्णिनि ॥
 अयं हि परमेशानि उपचारं मनोहरम् ॥
 यो दद्यात् परमेशानि मनुसुखोपरि पार्ष्ण्ये ॥
 अय्याहं तत्तु निर्माळ्यं साक्षाद्ब्रह्ममयं ततः ॥
 एतत्तु परमेशानि निर्माळ्यं यस्तु धारयेत् ॥
 स अथो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ॥
 अय्याहं मम निर्मळ्यं अत्यय वरानने ॥
 यद्वत्तं मनुसुखे देवि पुष्यं वा पञ्चसुतमम् ॥
 तन्नर्माळ्यं महेशानि ! यज्ञीयात् शिरसा सदा ॥
 • स ब्रह्मतेजसा तस्य समतां याति सुन्दरि ॥
 न दद्याद्यदि देवेशि ! उपचारं सुचिञ्जति ॥
 लिङ्गोपरि वरारोहे ! यच्च तस्य सुचिञ्जति ॥
 निगदामि श्रेष्ठ प्रौढे वचनं मम कामिनि ॥
 स एव नारकी भूत्वा नरकं सर्वदाप्नुयात् ॥
 अश्रेयनरकं सुक्ता अश्रेययोनिमात्रजेत् ॥
 अश्रेयस्यावरं देवि जज्ञमश्च तथा प्रिये ॥
 सुक्ता तु सर्वपापान् स अश्रेयक्रिमितां ज्ञेत् ॥
 श्रेष्ठ देवि प्रवक्ष्यामि उच्छिष्टं मम पार्ष्ण्ये ॥
 उपचारं स्थापयित्वा पूतं पात्राकैरे प्रिये ॥
 ज्ञत्वा तु मन्त्रपूतं हि उपचारं नैवेद्येत् ॥
 वामदेवादि देवेशि सुखेयु वरवर्णिनि ॥
 भक्त्यं मम देवेशि ब्रह्माङ्कटिकारकम् ॥
 एतद्वि परमेशानि ! ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
 अशुचिर्ना सुचिर्नापि उच्छिष्टं भक्तयेष्टयदि ॥
 स एव परमाराध्यः साक्षाद्ब्रह्म सुचिञ्जते ॥
 उच्छिष्टमद्यै कामी स एव श्रीसदाशिवः ॥

नैवेद्यः

निर्माळ्यं इन्द्रभक्तिव्याहृयज्ञीयाहृयस्तु पार्ष्ण्येति ॥
 प्रथमं विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण सुन्दरि ॥
 निर्माळ्यं मम देवेशि विष्णोर्पाशं वरानने ॥
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वाः किन्नरादयः ॥
 ते सर्वे परमेशानि वराकाः सुदनुदयः ॥
 निर्माळ्येण च देवेशि ! अश्रितारी कथं भवेत् ॥
 इति निष्कार्ष्ण्यतन्त्रे ॥ १२ ॥ १४ ॥ पटलः ॥
 नैवेद्यिकं, लो, (निवेशाय गार्हपत्याय हितम् ॥
 निवेश + ठक् ।) निवेशनार्थं गार्हपत्याय यत्
 कन्वा हीयते तत् । इति मिताश्वरा ॥ यथा,
 याज्ञवल्क्यः । १ । ११० ॥
 “भूरीपाञ्चाश्वत्थान्भक्तिवर्षिःप्रतिभयाम् ॥
 नैवेद्यिकं खण्डेभ्यः दत्त्वा खर्गं महीयते ॥
 निवेशसम्बन्धिनि, चि ॥
 नैद्यं, चि, (निशाया इदम् । निशा + “तस्येदम्” ॥
 ४ । ३ । १२० ॥ इति अथ ।) निशासम्बन्धिं ।
 (यथा, इहत्सुर्वहितायाम् । ४ । २ ।
 “सलिलमये शशिनि रवेरीधितयो मूर्च्छिता-
 क्षमो नैद्यम् ॥
 चपयन्ति द्रुपद्वीरनिहिता इव मन्धिर-
 स्थानः ॥” * ॥
 निशायां भवम् । निशा + “निशाप्रदोवाभ्याश्च” ॥
 ४ । ३ । १४ ॥ इति पञ्चे अथ ।) निशाभवम् ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥ (यथा, मनुः । १२ । २२ ।
 “पूर्वां सन्धां जपंस्तिष्ठन्नैश्वर्येणो यपोहति ।
 पश्चिमांशु समासीनो मर्गं हन्ति हिवाक्षतम् ॥”)
 नैद्यिकं, चि, (निशायां भवम् । निशा + “निशा-
 प्रदोवाभ्याश्च” ॥ ४ । ३ । १४ ॥ इति ठक् ।)
 निशाभवम् । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (निशा-
 यापकम् । स्थियां ङीप् । यथा, मनुः ।
 ५ । ६७ ।
 “नृशामज्ञतपूजायां विशुद्धिर्नैद्यिकी कृता ॥”)
 नैद्यिकं, चि, निश्चितत्वम् । निश्चितस्य भाव इत्यर्थं
 व्याप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
 नैवेद्यः, पुं, (निवेद्यार्थां राजा । निवेद्य + अच् ।)
 नगराणां । इति निष्कार्ष्ण्येषः । (यथा, महा-
 भारते । ३ । ५३ । १६ ।
 “तस्याः समीपे तु नलं प्रशस्यसुःकृतुं जलान् ।
 नैवेद्यस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥”
 निवेद्यदेशाधिपतिः । यथा, रघुः । १८ । १ ।
 “स नैवेद्यस्यार्थपतेः सुताया-
 सुतुपादयामास निवेद्यशत्रुः ॥”
 वर्षविशेषः । जन्महीपेन्दरोरुणीप्रसु स्वपुत्राय
 हरिवर्षाय वर्षमेतद्दत्तवान् । यथा, विष्णु-
 पुराणे । २ । १ । २० ।
 “द्वितीयं नैवेद्यं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥”
 नैवेद्यं नक्षत्रमधिकृत्य ज्ञतो गन्धः । नैवेद्य + अच् ।
 खनामख्यातो जयं देवविरचितो दार्पिप्रसर्गा-
 त्तकः काव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—
 “उदिते नैवेद्ये काव्ये क मावः क्वच भारविः ॥” * ॥
 निवेद्यानामयमिति । “तस्येदम्” ॥ ४ । ३ । १२० ॥
 इत्यच् ।) निवेद्यसम्बन्धिनि, चि ॥

नोपरथा

नैष्किकः, पुं, (निष्क स्वर्णे हीनारे तदागारे वा नियुक्तः । निष्क + "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) कृप्याध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥ टङ्कपतिः । पुरुषान्वादिरूपं गठितं रजनं कृप्यं तस्याध्यक्षः । इति भरतः ॥ (त्रि, निष्केयं क्रीतं निष्कस्य विकारो वा । "क्रीतवत् परिभाषात् ।" ४ । ३ । १५६ । इत्यभिदेशात् "असमासे निष्कादिभ्यः ।" ५ । १ । २० । इति ठक् । निष्कक्रीते । निष्कविकारे ।)
 नैष्ठिकः, त्रि, (निष्ठा विद्यतेऽस्तीति । निष्ठा + मत्वर्थीयठक् ।) ब्रह्मचर्यं कृत्वा यावच्छीवं "गुरुकुले यो वसति सः । यथा,—
 नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।
 तद्भावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥
 अनेन विधिना देहं साधयेद्विहितेन्द्रियः ।
 * ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥"
 इति गुरुपुराणम् ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । २२२ । २७ ।
 "श्रतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तं तोयनिधिं वीरा नैवा वो नैष्ठिकी मतिः ॥"
 नैसर्गिकः, त्रि, (निषर्गादागतः । निषर्ग + ठक् ।)
 स्वाभाविकः । (यथा, रघुः । ५ । ३७ ।
 "रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकसुप्ततत्त्वम् ॥"
 यथाच कल्किपुराणे २६ अध्याये ।
 "एष्णामस्वामियं भक्तिः क्व लब्धा परमात्मनः ।
 कस्य वा शिञ्जिता राजन् किंवा नैसर्गिकी तव ॥"
 नैस्त्रिंशकः, त्रि, (निस्त्रिंशः खड्गः प्रहरण-
 मस्य । निस्त्रिंश + "प्रहरणम् ।" ४ । ४ । ५७ ।
 इति ठक् ।) खड्गधारी । निस्त्रिंशेन प्रह-
 रति यः । तत्पर्यायः । अस्त्रिहेतिः २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ७० ॥ अस्त्रिहेतिकः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 नो, अ, (नह + ङो ।) नहि । अभावः । इत्य-
 मरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, अर्पराधभङ्गन-
 स्तोत्रे । ७ ।
 "नो शक्यं क्षार्त्तकर्म प्रतिदिनगहनं प्रत्यवाया-
 कुलात्मम् ॥"
 नोधाः, [सु] पु, (नूयते स्तूयते इति । शु + "शुवो
 धृट् च ।" उणां ४ । २२५ । इति असिः धृट्
 च । यद्वा, नवं दधातीति । नव + धा + असुम् ।
 नवशब्दस्य नोभावश्च । इति यास्कः ।) ऋषि-
 भेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
 ६१ । १४ ।
 "उपो वेनस्य जागुवान् ओषिं
 वधो भुवहीर्यय नोधाः ॥"
 नोपस्थाता, [ऋ] त्रि, (न उप समीपे तिष्ठतीति ।
 स्था + ळच् ।) दूरस्थः । न उप समीपे तिष्ठति
 यः सः ॥ हीनार्थविशेषः । यथा,—
 "अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाता निरुत्तरः ।
 आकृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्तुतः ॥"
 इति मिताक्षरायां अवधारमाहका ॥

नौका

नौः, स्त्री, (शुद्धतेऽनयेति । शुद्ध प्रेरणे + "त्वाशु-
 दिभ्यां ङीः ।" उणां २ । ६४ । इति ङीः ।)
 नौका । इत्यमरः । १२ । १० । १० ॥ यथा, महा-
 भारते । १ । १५० । ४—५ ।
 "ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेव नरकदा ।
 पार्थानां दर्शयामास मनोमादतगामिनीम् ॥
 सर्व्ववातसङ्घां नावं यन्मयुक्तां पताकिनीम् ।
 शिवे भागीरथीतीरे नरेन्द्रिभ्यभिः क्षताम् ॥"
 एतेन यन्मवाहिता नौका प्रतीयते । कवेर
 नौका इति इटिप्पोट् इति च यस्याः प्रसिद्धिः ॥
 नौका, स्त्री, (नौरेव । नौ + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि-
 सन्तरवार्यकाष्ठादिनिर्मितयानविशेषः । वारि-
 रथः । इति त्रिकाण्डशेषः । तत्पर्यायः । नौः २
 तरिका ३ तरविः ४ तरखी ५ तरिः ६ तररी ७
 तरखी ८ तरखः ९ पादाणिम्हा १० उत्तमवा ११
 होङ्कः १२ वाधूः १२ वाव्यटः १४ वहिचम् १५
 पोतः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वहनम् १७ ।
 इति जटाधरः ॥ * ॥
 अथ निव्यदयानोद्देशः ।
 "नौकायां निव्यदं यानं तस्य लक्षणमुच्यते ।
 अन्वाहिकानु यद्दानं स्थले सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 जले नौकेव यानं स्यादतस्त्वां यत्नतो वहेत् ॥"
 अथ काणः ।
 "सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे
 चरे विलम्बे मकरादिषट्के ।
 ऋत्वेऽन्वसमग्रतिरेकतोऽन्ये
 वदन्ति नौकाघटनादि कर्मे ॥ * ॥
 अश्विखरानुसुधाविधिपूर्व्व-
 मित्रधनाच्युतमे शुभलमे ।
 तारकयोगतिथीन्नुविशुद्धौ
 नौगमनं शुभदं शुभवारे ॥" * ॥
 "वृक्षायुर्वेदगदिता वृक्षजातिस्तुर्विधा ।
 समासेनेव गदितं तेषां काष्ठं चतुर्विधम् ॥"
 तदयथा,—
 "लघु यत् कोमलं काष्ठं सुघटं ब्रह्मजाति तत् ।
 दृढाङ्गं लघु यत् काष्ठमघटं चक्षुजाति तत् ॥
 कोमलं गुरु यत् काष्ठं वैश्याजाति तदुच्यते ।
 दृढाङ्गं गुरु यत् काष्ठं मूढजाति तदुच्यते ॥
 लक्षणद्वययोगेन द्विजातिः काष्ठसंयहः ॥
 चक्षुजाकाष्ठैर्वटिता भोजमते सुखसम्पदं नौका
 अन्ये लघुभिः सुदृढैर्विदधति जलदुष्यदे
 नौकाम् ॥
 विभिन्नजातिद्वयकाष्ठजाता
 न अयसे नापि सुखाय नौकर ।
 नैर्वा चिरं तिष्ठति पच्यते च
 विभिदति वारिणि मज्जते च ॥
 न सिन्धुगाढाहति लौहबन्धं
 तन्नोहकान्तेर्हियते हि लौहम् ।
 विपद्यते तेन जलेषु नौका
 गुथिन बन्धं निचगाद् भोजः ॥"
 अथ लक्षणानि ।
 "सामान्यश्च विशेषश्च नौकाया लक्षणद्वयम् ॥"

नौका

अथ सामान्यम् ।
 "राजहस्तमितायामा तत्पादपरिखाहिनी
 तावदेवोन्नता नौका सुद्वेति गदिता बुधेः ॥
 अतः सार्द्धमितायामा तदहं परिखाहिनी ।
 त्रिभागेऽन्वित्यता नौका मध्यमेति प्रचक्षते
 क्षुभ्राय मध्यमा भीमा चपला पटलाभया ।
 हीर्षा पञ्चपुटा चैव गर्भरा मन्थरा तथा ॥
 नौकादशकमित्यक्तं राजहस्तैरशुक्रमम् ।
 एकैकदृष्टैः सार्द्धं च विजानीयात् इयं इयम्
 उन्नतिश्च प्रवीणा च हस्ताहर्षांशसम्भिता ।
 अत्र भीमाभया चैव गर्भरा चाशुभमदा ॥
 मन्थरापरतो यास्तु तावामेवास्तुधौ गतिः ।
 तासां गुणस्तु वक्षिपात् दृढता च प्रकीर्षता
 अथ विशेषः ।
 "हीर्षा चैवोन्नता चेति विशेषे द्विविधा भिदा
 तत्र हीर्षा यथा,—
 "राजहस्तइयामा अष्टांशपरिखाहिनी ।
 नौकेयं हीर्षिका नाम दशाङ्गोन्नतापि च ।
 हीर्षिका तरखिकोणा गत्तरा गामिनी तरि
 जङ्गला ज्ञाविनी चैव धारिणी वेगिनी तथ
 राजहस्तेकैकदृष्ट्या नौकानामानि वै दृश ।
 उन्नतिः परिखाहश्च दशाष्टांशमितौ क्रमात्
 अत्र लोका गामिनी च ज्ञाविनी दुःखदाभं
 लोलाया मानमारभ्य यावद्भवति गत्तरा ॥
 लोलायाः फलमाधत्ते एवं सर्व्वासु निर्णयः
 वेगिन्याः परतो वा तु सा शिवायोत्तरा यथा
 भोजोऽपि ।
 "नौकाहीर्षे यद्यच्छं स्यात्तत्रतानि विवर्णयेत्
 हस्तर्वखा परिखाया वसुवेदयद्दोत्तरे ।
 यदुत्तरमिता नौका कुलं हन्ति बलं धनम्
 नवतेरुत्तरे यापि या चत्वारिंशतिः परा ॥
 एतेन चत्वारिंशतिवटिनवतिर्वखा तत्परतं
 यावदपरदशकं तावदेव तत्फलमिति ।"
 इति हीर्षा
 अथोन्नता ।
 "राजहस्तइयमिता तावत् प्रसरयोन्नता ।
 इत्यहर्षाभिधा नौका चेमाय एष्टिवीभुजाम्
 ऊर्ध्वानूर्ध्वा सर्व्वतुली गर्भिणी मन्थरा तथा
 राजहस्तेकैकदृष्ट्या नाम पञ्चत्रयं भवेत् ॥
 अजानूर्ध्वा गर्भिणी च निश्चितं नामशुभकम्
 मन्थरायाः परा यास्तु ताः शुभाय यथोद्भव
 भोजोऽपि ।
 "वाक्सायुत्तरतो मार्गं नौकानामशुभं वधे
 पञ्चाशद्दूर्वाङ्गुलावं धननाशं यथोक्तं ॥"
 इत्युन्नता ॥ * ॥
 "धात्वाहीनामतो वस्त्रं निर्णयं तरिचन्द्रयम्
 कनकं रजतं ताम्रं त्रितयं वा यथाक्रमम् ॥
 ब्रह्मादिभिः परिख्यस्य नौकापिचयकर्मणि ।
 चतुःशृङ्गा त्रिशृङ्गाभा द्विशृङ्गा चैकदृष्टिर्भौ ।
 सितरत्नापीतनीजगन्ध्याद्ययथाक्रमम् ।
 केशरी महिषो नागो हिरदो याव एव च ॥

प्रची भिको मनुष्यश्च एतेषां वदनाहकम् ।
नावां सुखे परिचरन्त्यादिद्विधा भुवाम् ॥
कलसो दर्पणश्च न्यग्रोधानां महीभुजाम् ।
हंसः केकी मुकः सिंही गजेन्द्रिर्वाप्रवट-
पदौ ॥

आदिद्विधादिद्विधाजातनौकोपरि परिचरन्ति ॥*॥
नौकासु मन्त्रिविद्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
सुकास्तवकौर्युक्ता नौका स्यात् सर्वतो भद्रा ।
तत्संख्या वेद्य रववेद्ययसन्मिता क्रमशः ॥
कनकादीनां माला जयमावेति गद्यते सङ्गिः ।
ब्रह्मचर्ये द्वितये एकैके वैश्वानुरयोगी ॥*॥
निर्गृहं सयहं वायु तत् सर्वं द्विविधं भवेत् ।
निर्गृहं पूर्वसुदृष्टं सयहासि यथा श्रेष्ठे ॥
सयहा त्रिविधा प्रोक्ता सर्वमध्यायमन्दिरा ।
सर्वतो मन्दिरं यत्र वा ज्ञेया सर्वमन्दिरा ॥
राज्ञां कोशाश्वनारीणां यानमत्र प्रशस्यते ।
मध्यतो मन्दिरं यत्र वा ज्ञेया मध्यमन्दिरा ॥
राज्ञां विलासयात्रादि वर्षासु च प्रशस्यते ।
अग्रतो मन्दिरं यत्र वा ज्ञेया त्वयमन्दिरा ॥
चिरप्रवासयात्रायां रथे काले चनात्तये ॥
मन्दिरमार्गं नौकाप्रसरत एवार्हभागतो न्यूनम् ।
भोजसु ।

दीर्घवृत्तवसुवट्दिवकरा-
नेकद्विद्वमिता यथाक्रमम् ।

राजपञ्चभुजसन्मितोमति-
मन्दिरं तरिगते महीभुजाम् ॥

भास्करादिकदशा भुवां पुनर्धातुनिर्गम्यनमत्र
नवदण्डवत् ॥

काष्ठजं धातुजश्चेति मन्दिरं द्विविधं भवेत् ।
काष्ठजं सुखसम्यक्तैः विलासे धातुजं मतम् ॥
अत्र श्रय्यासनादीनां मन्थरोजोचयोरपि ।
अन्येषाञ्चैव सुनिभिनखैः पूर्ववत्कृतः ॥
द्विष्ठात्रमिदसुदृष्टं नौकाजस्यमग्रजम् ।
प्रधानेभ्येव नियमः अप्रधाने न निर्गम्यः ॥
जघुता दृष्टता चैव गामिताच्छ्रुता तथा ।
समतेति गुणोद्देशो नौकानां संप्रकाशितः ॥
एवं विचिन्त्य यो राजानौकायानं करोति च ।
स चिरं सुखमाप्नोति विजयं समरे श्रियम् ॥
योऽज्ञानादन्वया यानं नौकानां कुर्वते वृषः ।
तस्यैतानि विनश्यन्ति यशो वीर्यं बलं धनम् ॥”

इति निबन्धनागोद्देशे नौकायानम् ॥*॥

जघन्वजसयानानि यथा,—

“नौकान्यतो जले यानं जघन्वमिति गद्यते ।
तद्देहा नष्टवत्ते तु पाञ्चात्यानां प्रकीर्णताः ॥
श्रीबीरुपसु यद्दानं श्रीबीयानन्दुच्यते ।
घटीभिर्घटितं यानं घटीनौकेति गद्यते ॥
तुम्हादौस्तु फलेयानं फलयानं प्रचक्षते ।
चम्भेभिसुलपूर्वैश्चम्भेयानं तदुच्यते ॥
यानं यत्तुभिवृत्तैश्चयानन्दुच्यते ।
जन्तुभिः सलिले यानं जन्तुयानं प्रचक्षते ॥
बाहुभ्यां सन्नेरेद्वारि जघन्वु न निर्गम्यः ॥”
इति युक्तकल्पतरौ निबन्धनागोद्देशः ॥

नौकादकः, पुं, (नौकायाः परिचालनार्थं यो
दकः ।) चोपवी । इत्यमरः । १११० । १२३ । चारु
इति भ्रूणी इति नगी इति च भाषा ॥
नौतार्थं, चि, (नावा नौकया तार्थं तरवीयम् ।)
नाथम् । नौकागन्धदेशादि । इत्यमरः । १११० । १२० ।
न्यकावका, स्त्री, (न्यक् क्रियतेऽसौ एवोदरात्
कलोपे वाधुः । श्रुतकौटः । विहात्मिः ।
इति हारावणी । १६६ ॥ (कश्चित् अन्यकारका
० इति पाठः ॥)

न्यकारः, पुं, (न्यक् क्रियते इति । छ + चच् ।)
न्यकरवम् । तत्पर्यायः । अवज्ञा २ परीहारः ३
परिहारः ४ पराभवः ५ अपमानम् ६ परि-
भवः ७ तिरस्कारः ८ तिरस्क्रिया ९ अवहेला
१० शैला ११ अवहेलनम् १२ शैलनम् १३
अनादरः १४ अभिभवः १५ स्रवणं १६ स्रव-
णम् १७ रौद्रा १८ अभिभूतिः १९ निहतः २०
अस्रवणम् २१ अस्रवणम् २२ नौकारः २३
अवहेलनम् २४ अपमाननम् २५ चोपः २६ निकारः
२७ धिक्कारः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ विमा-
नना । इति कालिदासः ॥ (यथा, महा-
नाटके । ६ । १४ ।

“न्यकारो न्ययमेव मे यदरयत्तन्नाप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवन्तु
रावणः ॥”)

न्यचं, स्त्री, कर्तृकाम् । छबम् । निजटे, चि ।
इति मेदिनी । घे, १६ ॥

न्यचः, पुं, (नीयते अचिञ्चो यस्य । चच् समासे ।)
मन्त्रिषः । इति मेदिनी । घे, १६ ॥ जामदग्न्यः ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

न्यग्रोधः, पुं, (न्यक् रञ्जि इति । रञ्ज + अच् ।)
वटवृक्षः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । १६ ।
“पनसोऽम्बराभ्युत्पन्नश्चन्यग्रोधश्चिह्नमिः ॥”)
यामपरिमाणम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३२,
३३ । ६५ ॥ शमीवृक्षः । इति मेदिनी । घे, ३२ ॥
विषपर्णी । मोहनास्त्रीविधः । इति विश्वः ॥
(जयसेननृपपुत्रायामन्वतमः । यथा, हरि-
वंशे । ३० । ३० ।

“नवोयसेनस्य सुतोऽसौषां कंससु पूर्वजः ।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कक्कः शक्कः सुभूमिपः ॥”)

न्यग्रोधपरिमङ्गलः, पुं, (न्यग्रोधः यामः परि-
मङ्गलं परिचाहो यस्य ।) यामपरिमतोऽय-
परीयाहः पुरुषः । एतादृशाः पुरुषास्तेतायुगे
चक्रवर्तिन आसन् । यथा, मातृस्ये ११८ अः ।
“महाधनुर्धराञ्चैव जेतायां चक्रवर्तिनः ।
सर्वलक्षसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमङ्गलाः ॥
न्यग्रोधौ तु स्तूतौ बाहू यामो न्यग्रोध उच्यते ।
यामेन उच्छ्रयो यस्य अध ऊर्ध्वं देहिनः ।
समोऽयपरीयाहो न्यग्रोधपरिमङ्गलः ॥”
(अपिच । भट्टिटीकायां भरतमञ्जिकथतासि-
पुराणवचनम् ।

“प्रसारितभुजस्यैह मध्यभागदयान्तरम् ।
उच्छ्रायेण समं यस्य न्यग्रोधपरिमङ्गलः ॥”)

न्यग्रोधपरिमङ्गला, स्त्री, (न्यक् रञ्जि इति न्यग्रोधं
अधःप्रकृतं परितो मङ्गलं नितम्बमङ्गलम्
यस्याः । यदा न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमङ्गलं
परिचाहो नितम्बभागे यस्याः ।) अङ्गना-
विशेषः । यथा,—
“सगौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये स्त्रीया भवेद्या वा न्यग्रोधपरिमङ्गला ॥”
इति शब्दमाला ॥

(तथाच भट्टिः । ४ । १८ ।

“योविद्वन्द्वारिका तस्य दधिता हंसनादिनी ।
दूर्वाकाष्ठमिव ज्ञामा न्यग्रोधपरिमङ्गला ॥”)
न्यग्रोधा, स्त्री, (न्यक् रञ्जितीति । रञ्ज + अच् ।
टाप् ।) न्यग्रोधी । इति शब्दरत्नावली ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—

“दन्तुदुन्दरपर्णी स्यात्त्रिकुम्भीत्य सुकूलकः ।
त्रवन्ती नामतश्चिन्ना न्यग्रोधा न्यघिकाहया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

न्यग्रोधी, स्त्री, (न्यक् रञ्जितीति । रञ्ज + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् इति प्राचः ।) उपचिन्ना ।
इत्यमरभरतौ ॥ इन्द्रकानी इति भाषा ।
धुलकुं ङी इति केचित् ।

न्यट्, [च] चि, (नितरामश्चतीति । अच् + जिप् ।)
नीचः । स्वयं इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ निम्बः ।
इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कर्तृकाम् । इति
विश्वः ॥

न्यङ्गुः, पुं, (नितरां अचति मच्छतीति । अच्
गतौ + “नावन्वृषेः । ” उर्वा । १ । १८ । इति
उः । “न्यङ्गादीनाम् ॥” ७ । ३ । ५३ । इति
कुत्वम् ।) न्यगमिदः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥
(यथा, हरिवंशे । १२१ । ४९ ।

“न्यङ्गुभिश्च वराहैश्च रश्मिश्च निषेवितम् ॥”)
सुनिविशेषः । इति मेदिनी । के, २७ ॥

न्यङ्गुभ्रुवङ्गः, पुं, (न्यङ्गुरिव भ्रुवङ्गः ।) शीघ्रक-
टवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शीघ्रकटवङ्गस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

न्यच्छं, स्त्री, (नितरामच्छम् ।) शूद्ररीमविशेषः ।
मेघेता इति भाषा । तल्लक्ष्यं यथा,—
“मङ्गलं महदृष्यं वा श्यावं वा यदि वा चिन्म ।
सहजं नीरजं गात्रे न्यच्छं तदभिधीयते ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—

“शिरावेधैः प्रवेपेच तथाभ्यङ्गैरपाचरेत् ।
न्यच्छं लिम्बेत् पयःपिष्टैः कषैः स्त्रीरितकृद्भैः ॥
त्रिभुवनविजयापन्नं नलं स्त्रिविरस्य शिंप्रपा
चेभिः ।

उद्धर्तनं विरचितं न्यच्छयङ्गापहं सिद्धम् ॥
स्त्रिविरस्य वृद्धदारीः ।” इति भावप्रकाशः ॥

न्यच्चितं, चि, (नि + अच् + चिच् + क्तः ।) अधः-
चिन्म । इति जटाधरः ॥

न्यचः, पुं, (नि + इ + “एरच् । ” ३ । ३ । ५६
इत्यच् ।) अपचयः । इति केचित् ॥

न्यस्तं, चि, (नि + अच् + क्तः ।) निहितम् ।
स्थापितम् । तत्पर्यायः । निवृत्तम् २ । इत्य-

न्यायनामानि	तल्लक्षणानि	तत्प्रमाणानि
अन्वपङ्क्त्यायः २ ।	लाङ्गलमन्थं प्राहयामास उपदिदेश चैवमन्वमेव गोमुवा त्वां नगरं नेष्यति मा त्वज लाङ्गलमिति स चान्वः अहासुतया सद्वचनं खाभी- रुमप्राप्यान्परम्यरास्यातः । १ ।	काव्यप्रकाशे चण्डीशवटीका २ ।
अन्वहस्तिन्यायः ३ ।	अन्वस्वत्वात्पुः पङ्क्त्या अन्वस्व पङ्क्ती अन्वतिक्रमसमर्थेक्षया स चान्वः पङ्क्तोद्गम्यां चक्षुःशानिव भवति । २ ।	भागवतादयः ३ ।
अशोकवनिकान्यायः ४ ।	बहवोऽन्वा इतिस्तिरूपगार्थं प्रहृष्टाः केनचित् चरत्वं सृष्टा क्षमाकार- त्वेन केनापि लाङ्गलं सृष्टा रज्जाकारत्वेन परेण शीर्षं सृष्टा क्षपां- कारत्वेनापरेण सुखं सृष्टा सर्पाकारत्वेन गजो निर्गोतः । ३ ।	भाष्यसप्तमखण्डाख्या ४ ।
उदकयटकभीजन्यायः ५ ।	तुल्यगुणादिशालिनामशोकादिनावावनामशोकवनगमने सख्यन्वव- गमनापेक्षा न । अपि च । तुल्यगुणशालिनि वने सख्यपि रावयेनाशोक- वने सीता स्थापिता तत्र वनान्तरे स्थापनानपेक्षा । ४ ।	वेदान्तशङ्करभाष्यटीका ५ ।
कदम्बगोलकन्यायः ६ ।	उदस्य शमीकयटकचतजन्यवहुदुःखसहनपूर्वकं किञ्चित्सुखजनक- सपन्नशमीकयटकभक्ष्यम् । ५ ।	भाषापरिच्छेदादयः ६ । काव्यप्रकाशटीकादयः ७ ।
करकङ्कन्यायः ७ ।	कदम्बगोलकस्य सर्व्वावयवेषु युगपदेव पुण्यायासुत्पत्तिः । ६ ।	अमरकोशटीकादयः ८ । पञ्चदशीटीका ९ ।
काकाचिगोलकन्यायः ८ ।	कङ्कणशब्देनेव करभूषणविशेषबोधसम्भवेऽपि करशब्दपूर्वककङ्कणशब्दः करसंज्ञककङ्कणबोधार्थकः । ७ ।	अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावजग- दीशटीका १० । सामान्यलक्षणाजगदीशटीका ११ ।
कूर्माङ्गन्यायः ९ ।	एकमेव चक्षुर्गोलकसुभयचक्षुःसम्बन्धिसुभयचक्षुःकार्यकारकम् । ८ ।	भाष्यरत्नप्रभा १२ । साहित्यदर्पणादयः १३ ।
कौस्तुभिकन्यायः १० ।	कूर्मैःस्नेह्या अङ्गानि प्रसारयति संकोचयति तद्वत् । ९ ।	यान्निपक्षके जगदीशः १४ । वाधयन्यटीका १५ ।
खलेकपोतन्यायः ११ ।	यद्धारवहनं दुर्भेजस्यापि साध्यं तद्धारवहनं सुतरां सवसस्य साध्यम् । १० ।	वेदान्तभाष्यटीका १६ ।
गुडजिह्वाकन्यायः १२ ।	उड्वा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामौ युगपत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परैरान्वयिनो भवन्ति । ११ ।	परामर्शमधुरानाथटीका १७ । दायभागादयः १८ । अवयवस्य गादाधरी टीका १९ । पञ्चताजगदीशटीका २० ।
गोवलीवर्हन्यायः १३ ।	गुडजिह्वासम्बन्धे रसास्वादनमेव फलम् । १२ ।	न्यायशब्दकोशमधुरानाथटीका २१ ।
शालनीन्यायः १४ ।	वलीवर्हशब्देन महोच्चबोधसम्भवेऽपि गोशब्दपूर्वकवलीवर्हशब्दो भ्रष्टिति बोधार्थकः । १३ ।	वेदान्तवारटीका २२ । सामान्यलक्षणाजगदीशटीका २३ ।
लघारणिमखिन्यायः १५ ।	शालनीभामयेन तच्छुलादेः स्थानान्तरपतनं तद्वत् । १४ ।	भाषापरिच्छेदः २४ । कुसुमाङ्गलटीकादयः २५ ।
दग्धपन्न्यायः १६ ।	लघारणिमखीनामेकमात्रजन्यवद्भौ अभिचारभिया नैकधर्मावच्छिन्नं प्रति कारणत्वं किन्तु वद्विनिष्ठकार्यतावच्छेदकत्रयसमवसन्न्य कार्य- कारणभावत्रयम् । १५ ।	मज्जमासतत्त्वादयः २६ । प्रत्यक्षलक्षमधुरानाथटीका २७ ।
दृक्चक्रादिन्यायः १७ ।	पञ्चाणां दग्धानामपि पूर्वकारिणावस्थानज्ञानमात्रं न तु वस्तुतः पच- त्वम् । १६ ।	अवच्छेदकत्वनिबन्धिकागदीशी टीका २८ ।
दृक्तापुष्पन्यायः १८ ।	घटत्वाद्येकप्रमावच्छिन्नं प्रति दृक्चक्रादीनां कारणत्वम् । १७ ।	
पङ्कप्रचरणन्यायः १९ ।	आस्तुभक्षितैकदेशं दृक् पङ्कतस्तरैकरेशसंज्ञकपिष्टकभक्ष्यबुद्धिः । १८ ।	
मखिमन्नादिन्यायः २० ।	पङ्कलेपनपूर्वकचाजनमपेक्ष्य पङ्कस्थालेपनं त्रयः । १९ ।	
राजपुरप्रवेशन्यायः २१ ।	दाहं प्रति जलस्य प्रतिबन्धकत्वं वद्विनाशकतया यौक्तिकं मखिमन्ना- दीनाम् तद्विलक्षणप्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्यम् । २० ।	
जतातन्त्रन्यायः २२ ।	विद्वज्जगमनावच्छिद्युरक्षकसङ्कुले राजपुरे जनानां त्रैलोक्येण प्रवेशः । २१ ।	
विशेष्यविशेष्यन्यायः २३ ।	जता कञ्चुत्पाद्य जालं रचयति संहरति च तद्वत् । २२ ।	
वीचीतरङ्गन्यायः २४ ।	भूतले आदौ केवलघटो विशेष्यं ततस्तत्र घटे जलं विशेष्यं न तु जल- विशिष्टघट एवादौ विशेष्यम् । २३ ।	
बीजाङ्कुरन्यायः २५ ।	वीचीजनितस्तरङ्गस्तज्जितोऽपि तरङ्ग इति क्रमेण तरङ्गीतृपत्तिः । २४ ।	
शङ्खेलान्यायः २६ ।	आदौ बीजं ततोऽङ्कुरः किमादावङ्कुरस्ततो बीजमित्यनिर्णयेन बीजाङ्कुर- प्रवाहोऽनादिः । २५ ।	
शतपन्नमेदन्यायः २७ ।	कस्यचित् शङ्खशब्देनेव वेकाविशेषनिर्णयः । २६ ।	
शङ्खयाहितान्यायः २८ ।	उपर्युपरिस्थितशतसंख्यकपञ्चाणां कथा युगपद्भेदभविषयावामपि वस्तुन एकमेदानन्तरमपरमेदः । २७ ।	
	दुर्वृत्तव्यभारेः प्रथमतः कौशलेनेकशङ्खयज्ञं पञ्चादपरशङ्ख- यज्ञम् । २८ ।	

न्यायनामानि	तद्वचनानि	तत्प्रमाणानि
सर्वप्रतिपादितन्यायः २६ ।	सर्वप्रतिपादितन्यायः प्रविष्टः । यथा तेनोभयपार्श्वधारणेन वस्तु- प्राप्तिस्तथा । तथा हि । अयोध्या मथुरा माया काशी काशी अवलिका । पुरी वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥ इत्यत्र काश्याः पुरव्यपाठानन्तरं पुरव्यपाठपूर्वकं पठितत्वेन तद्विपर्ययपुराणि काशीप्रापकाणि । २६ ।	* काशीखण्डटीका २६ ।
सर्वप्रतिपादितन्यायः ३० ।	बहुवचननिमित्तं एकस्मिन्नागतेऽपि भोज्यं न दीयते सर्वानपेक्षते तद्वत् । ३० ।	भाष्यरत्नप्रभा ३० ।
सर्वप्रतिपादितन्यायः ३१ ।	सर्वप्रतिपादितन्यायः चोनिर्मायानन्तरं बहुवचनसाध्यकटाहनिर्माणम् । ३१ ।	कलापथाकरखानन्दलक्षरीटीका द्वयः ३१
सर्वप्रतिपादितन्यायः ३२ ।	इत्यत्र सत्ययतिः सत्यं जल्पस्थाने क्वचित् पतति क्वचिन्न पतति तद्वत् । ३२ ।	कलापटीका । ३२ ।

(यदि च न्यायवेदान्तसाक्षात्प्राप्तज्ञानप्रवृत्त्या-
स्तिकदर्शनानां साक्षात्पारम्पर्येणैकमात्रा-
नन्तविश्वब्रह्माख्योद्देश्यस्थितिलयकारणं एको-
ऽद्वितीयः सर्वप्रतिपादितरूपः सनातनपुरव्यः
सर्वप्रतिपादितपरमेश्वरः परमात्मैव प्रतिपाद्यः
तत्रापि चार्वाकादिविपक्षमतनिराकरणेन
जगत्कारणतयेश्वरस्य संस्थापनात् न्यायदर्शन-
स्यैव सर्वप्रतिपादितविधिः । आत्मतत्त्वज्ञानोत्-
पादनाय साक्षादुपयोगितया समस्तश्रुतिमीमां-
सिततया च पुराणादिशास्त्रेषु वेदान्तस्य भूयसौ-
प्रवृत्त्यादर्शनाच्च तस्यैव दर्शनस्य सुखत्वमायाति
चेत् न अतीवसूक्ष्मसमस्तत्त्वनिरूपकजगत्-
पूर्यवेदान्तशास्त्रे कदापि कस्यापि विषयभोग-
कलुषितबुद्धिपरिमाणकन्यायदर्शनबोधोद्देशे प्रवे-
द्यानधिकारात् । अतो नितरामेव सर्वेभ्योऽस्यैव
गौरवमभ्युपजन्मरे तार्किकाः । वस्तुतस्तु सर्व-
व्याप्तिकदर्शनेषु न्यायदर्शनेषु सर्वेषु यद्विहा-
सनमारोढुमर्हतीति सर्वेषां प्रेक्षावतां परा-
मर्शः । विशेषतः चार्वाकादिवृत्तमनखण्डनपूर्वक
मोक्षस्वरूपस्थापनादेश्वरसत्तासंस्थापनाय चैक-
मात्रन्यायदर्शनमेवात्र न लभ्यते । एतच्च सर्व-
नवेति प्रतिपादनाय श्रीमन्माधवाचार्यसङ्कलित
सर्वदर्शनसारसंग्रहप्रत्यानर्गताक्षपाददर्शन-
शास्त्रादेव बहुवचन दर्शयिष्यामः । तत्र प्रथमतः
ईश्वरसंस्थापनं यथा,—
“नन्दीश्वरसङ्घावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमान-
मागमो वा न तावद्द्वयं प्रत्यक्षं क्रमते रूपदि-
रहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्ति-
लिङ्गाभावान् नागमः विकल्पासहत्वात् किं
निश्चोऽवगमयत्यनिश्चो वा । आद्ये अपसिद्धान्ता-
पातः द्वितीये परस्परान्तरापातः । उपमाना-
दिकमशक्यं शक्यं नियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः
शुद्धविषयावयते इति चेत्तदस्य चतुरस्रेतसां
चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्यदं
नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् । न
चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधन-

त्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगत्वं
अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ यभि-
चारात् न द्वितीयः तन्मुत्पादावनेकान्थात् ।
तस्माद्गुरुपक्षमिति चेन्नैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं
सावयवत्वमिति निरुक्तवैक्यं शक्यत्वात् । अवा-
न्तरमहङ्गन वा कार्यत्वात्मानस्य सुकरत्वात् ।
नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययस्यानिरभावात्
नाप्यनेकान्तिकः पश्चादन्वय उत्तरदर्शनात् नापि
कालात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात् नापि सत्-
प्रतिपक्षः प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिक-
मकर्तृकं शरीरानन्वयत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत्
परीक्षाचमसीत्येते नहि कठोरकण्ठीरवस्य
कुण्डलावः प्रतिभटो भवति अजन्मत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषकवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्मत्व-
मेव साधनमिति चेन्नसिद्धिः नापि सोपाधिकत्व-
शक्ताकलङ्काङ्कुरः सम्भवो, अनुकूलतर्कसम्भवात्
यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि न स्यादिह
जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्र-
मवधीत्यात्मानमासाद्येदित्येतद्विवादम् । तत्र
सर्वं कर्तृविशेषोपहितसमर्थादं कर्तृत्वं चैतर-
कारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोज्यत्व-
कक्ष्यं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च
कर्तृत्वात्तत्तदुपहितसमस्तकारकत्वात्तावका-
रककार्योत्पादप्रसङ्ग इति शून्यः प्रमादः ।
तथा निरटङ्क शङ्करकिङ्करेण ।
“अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।
साध्यथापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव” इति ।
यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरौ स्यादित्यादि-
प्रतिकूलतर्कजातं आगतीति चेदीश्वरसिद्ध-
सिद्धिभ्यां याचातात् । तदुदितसुदयनेन ।
“आगमादेः प्रमात्यत्वे बाधनादनिवेषनम् ।
अभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्वेति ॥”
न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वा-
ज्ञातत्वविकल्पपराहतः स्यात् । तदेतत् पर-
मेश्वरस्य जगन्निर्मात्रे प्रवृत्तिः किमर्थां स्वार्थां
परार्थां वा आद्येऽपीष्टप्रार्थनां अनिष्टपरि-

हारार्थां वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनु-
पत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यानु-
पत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्या-
चक्षीत । अथ कस्यथा प्रवृत्त्यानुपत्तिरित्या-
चक्षीत कश्चित् प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
प्राणिनः सुखिन एव सन्नेदीश्वरः न दुःख
श्रवणान् कस्यविरोधात् स्वार्थमनपेक्ष्य पर
दुःखप्रहायेच्छा हि कारय्यं तस्मादीश्वरस्य
जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्यैः—
“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।
जगत्साक्षजतस्तस्य किं नाम न हतं भवेदिति ।
नास्तिकशिरोमये । तावदीश्वर्याकर्षयिते चक्षुषी
निमीक्ष्य परिभावयतु भवान् कस्यथाप्रवृत्ति-
रस्येव न च निसर्गतः सुखमयसंग्रहप्रसङ्गः
सर्वप्रतिपादितसुखतदुत्पत्तिपरिपाकविशेषाद्देव-
व्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं
सर्ववधायकं न भवतीति न्यायेन प्रकृत तन्नि-
ष्ठात्वात् एक एव रदो न द्वितीयाय तस्यै
इत्यादिवागमस्य प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि पर-
स्परान्तराश्रयाधिं समाधत्तुस्तीति चेत् तस्या-
नुत्पानात् किमुत्पत्तौ परस्परान्तराश्रयः शङ्कते
श्रमो वा । नाद्यः आममस्येश्वराधीनोत्पत्तिक-
त्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरुत्पत्तेः
नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आममाधीनज्ञप्ति-
कत्वेऽपि तस्यान्वतोऽवगमात् नापि तदनिश्च-
यज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिषम्भोपेतत्वा-
दिना सुगमत्वात् ।”
द्वितीये मोक्षस्वरूपसंस्थापनं यथा,—
“ननु दुःखाद्यन्तोच्छेदोऽपवर्गं इत्येतदद्यात्
कफोयिगुहायितं वर्तते तत्कथं सिद्धवत्तुल्यं यव
द्वियत इति चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामप-
वर्गं दद्यात्तस्मात्तन्निर्मात्रो दुःखनिवृत्तिरस्तीति
स्वार्थस्य सर्वतन्निवृत्तिसिद्धतया चक्षुष्याप-
त्वात् ननुप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित्
प्रपद्यते तथा हि आत्मच्छेदो मोक्ष इति माध-
मिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावतावद्विवा-

हम् । अथ मन्वयाः शरीरादिवशात्पि दुःख-
हेतुत्वाद्दुःखेति तत्र सङ्गच्छते विकल्पाद्युप-
पत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदुति-
रेक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खलुसुख-
माचरति प्रतिबुद्धमाचरेत् द्वितीये तस्य निवृत्ते
निवृत्तिरशक्यविधानेन प्रवृत्तगुणपत्तिश्चाधिकं
दूषणं न खलु कश्चित् प्रेक्षावानात्मनस्तु कामस्य
सर्वं प्रियं भवतीति सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः
समुच्छेदाय प्रयतते सर्वो हि प्राणी सुख इति
श्रवणरति । ननु धर्मेनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो
प्रचोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्राभावः
सामानाधिकरण्याद्युपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं
हि तस्य कारणमभौतं तत्र चक्षुःश्रवणं चिह्नै-
काधारासम्भवात् लक्षणान्यासादिवदनासादित-
प्रकर्षं न स्पष्टमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति
सोपपन्नस्य ज्ञानसन्तानस्य बह्वत्वे निरुपपन्नस्य
च सुखत्वे यो बहुः स एव सुख इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आचरन्सुखीकृति-
रिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो
निरर्गलः अङ्ग भवान् एष्टो आचरन् किमाचरन्
धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत् इदमेव । अथ देह-
मेवाचरन् तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्तस्य
सुकस्येवात्मनः सततोद्गमनं सुक्तिरिति चेत्तदा
वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोरमूर्त्तौ वा । प्रथमे
निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो
मूर्त्तः परमाखरिति परमाखलक्षणापत्त्या पर-
माखधर्मवदात्मधर्माखामतीन्द्रियत्वं प्रसजित् ।
सावयवत्वे यत् सावयवं तदनिवृत्तमिति प्रतिबन्ध-
बलेनानिबन्धापत्तौ कृतप्रज्ञाज्ञानताभागमौ
नियतित्वमौ प्रचरेताम् । अन्तर्नत्वे गमनमनुप-
पन्नमेव चक्षुःश्रवणकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रति-
बन्धात् पारतन्त्र्यं नश्यः खातन्त्र्यं मोक्ष इति
चात्माकपक्षेऽपि खातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद-
विवाद ऐश्वर्यं चेत् सातिश्रयतया सङ्गततया च
प्रेक्षावता नाभिमतम् । प्रकृतिपुत्रवाच्यत्वात्सातौ
प्रकृत्युपरमे पुत्रस्य खरूपेण्यवस्थानं मुक्ति-
रिति वाङ्मत्यात्सातैऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्यु-
पेयते विवेकज्ञानं पुत्रवाच्यं वेति एतावदव-
शिष्यते तत्र पुत्रवाच्यमिति न शिष्यते पुत्र-
वस्य । कौटल्यात् ज्ञाननिरोधापातात्पि
प्रज्ञानाभवः अपेतनत्वात् तस्याः । किञ्च
प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा
आद्ये अनिमोक्षः स्वभावस्वानपायात् द्वितीये
सम्यत्ति संसारोच्छ्रमियात् । निवृत्तिरतिश्रयं-
सुखाभिषक्तिर्मुक्तिरिति भङ्गसर्वज्ञाद्यभिमतै-
ऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु निवृत्तस्य
न प्रमाद्यपत्तिमध्याक्ते । श्रुतिस्वप्न प्रमाद्य-
मिति चेन्न योव्याद्युपलब्धिवाधिते तदनवकाशा-
दवकाशे वा आवप्रवेपि तथा भावप्रवृत्तात् ।
ननु सुखाभिषक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परिबन्ध-
दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः चीरं
विद्यावारोक्तकणस्य सौवीरवचिमदुभवतीति

चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं तद्वच इत्युपेक्ष्यते ।
सुखस्य सातिश्रयतया प्रवृत्ततया बहुप्रवृत्तनीका-
क्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्रियतया च
दुःखाविनाशतत्वेन विवाद्युपपन्नमधुवत् दुःखपक्ष-
निक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्वितुसतोऽपरं प्रच्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमित्युच्छेद्यत इति
अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्नैवं मंथ्याः सुखसन्धा-
दने दुःखसाधनवाङ्मत्याद्युपनिवमेन तन्नायः-
पिच्छे तपनीयवृत्त्या प्रवर्तमानेन सान्ध्यापातात्
तथा हि न्यायोपाश्रितेभ्यु विषयेषु कियन्तः
सुखस्योताः कियन्ति दुःखदुर्दानि अन्यायो-
पाश्रितेभ्यु तु यद्भवति तन्मनसापि चिन्तयितुं
न शक्यमित्येतत् साधुभवमप्युच्छेद्यन्तः सन्तो
विदाकुर्वन्तु विदावरा भवन्तः । तस्मात् परि-
शेषात् परमेष्ठरासुखद्वयशास्त्रव्यादिक्रमेणाल-
तन्वसाचात्कारवतः पुत्रधैर्यस्य दुःख-
निवृत्तिराव्यक्तौ निश्चयसमिति निरवय-
मिति ॥ * ॥

न्यायदर्शनम् पूर्वोत्तरविभागभेदेन द्विविधम् ।
पूर्वभागे भगवता महर्षिगोतमेन प्रणीतः
उत्तरभागस्तु भगवता महर्षिकण्वधुर्षेण प्रणीतः
पूर्वभागे भगवान् गोतमः जीवनिश्चयसाधि-
गमाय षोडशपदार्थान् निरूपितवान् तेषां
षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधि-
गम इत्युपदिष्टेति । परभागे तु भगवान्
कण्वः द्रव्यादिष्वर्थापदार्थानां तत्त्वज्ञानादेव
निःश्रेयसं स्यादित्युपदिष्टवान् । तदुच्यते, “धर्मे-
विशेषसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्याविशेषसम-
वायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञाना-
निःश्रेयसमिति ।” परं एवैव घटपदार्थेण भग-
वता गोतमेनोपदिष्टाः षोडशपदार्थाः सर्वं
एवानर्तनिवेशिता भगवता कण्वमुना । इह पुन-
र्विशेषपदार्थस्वीकृत्यान् लोके वैशेषिकमित्या-
ख्यानरेखेव प्रसिद्धमेतद्दर्शनमिति बोध्यम् ॥
अतिरिक्तन्यायनामानि यथा,—

- १ अज्यातपन्नन्यायः । २ अजाज्ञपाणीयन्यायः ।
- ३ अजातपुत्रनामकरनन्यायः । ४ अज-
कुट्टीन्यायः । ५ अत्यन्तं बलबन्तोऽपि पौर-
जानपदा जना इतिन्यायः । ६ अदम्बदहन-
न्यायः । ७ अध्यारोपापवादन्यायः । ८ अन-
धीते महाभाष्ये इतिन्यायः । ९ अनन्तरस्य
विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतिन्यायः । १० अन्ते
या मतिः सा गतिरितिन्यायः । ११ अन्तेरका-
विवद्वच्छेदादेव कृतो न स इतिन्यायः । १२
अन्वगजन्यायः । १३ अन्वपैटकन्यायः । १४
अन्वदर्पकन्यायः । १५ अन्वस्तेवात्मनस्य विनि-
पातः परे परे इतिन्यायः । १६ अन्वभुक्त-
न्यायः । १७ अपराङ्मथायान्यायः । १८ अप-
सारिताभिभूतकन्यायः । १९ अपस्थानं तु
गच्छन्तं सोदरोऽपि विसृजति इतिन्यायः । २०
अवभक्तकन्यायः । २१ अभाङ्गकन्यायः ।
२२ अरयरोदनन्यायः । २३ अर्धे चैवमु विन्दते

- किमर्थं पर्यन्तं प्रवृत्तिरितिन्यायः । २४ अर्ध-
चरतीत्यायः । २५ अर्धं लक्षति पक्षितन्यायः ।
२६ अर्धवैश्वन्यायः । २७ अचक्षुरापेक्षितानपे-
क्षितयोरितिन्यायः । २८ अक्षजोद्वन्यायः । २९
अक्षतरोगभेदन्यायः । ३० अक्षभक्तन्यायः । ३१
अक्षेष्टदीपन्यायः । ३२ अक्षिज्जुक्तन्यायः ।
३३ अक्षिजिपुत्र इतिन्यायः । ३४ अक्षिजकुल-
न्यायः । ३५ अक्षितुल्यवर्णन्यायः । ३६ आकाश-
परिच्छन्नन्यायः । ३७ आदावन्ने वेतिन्यायः ।
३८ आभाङ्गकन्यायः । ३९ आयुर्वृतमितिन्यायः ।
४० आषाढवाचन्यायः । ४१ इक्षुरसन्यायः ।
४२ इक्षुविकारन्यायः । ४३ इच्छेद्यमाख्योः
समभिषाहारे इच्छमाख्येव प्राधान्यमिति-
न्यायः । ४४ इषुवेगचयन्यायः । ४५ उत्पाटित-
दन्तनागन्यायः । ४६ उदकनिमज्जनन्यायः ।
४७ उपजनिष्यमाख्यनिमित्तोऽप्यपवारो धात-
निमित्तमप्युत्सर्गं वाधते इतिन्यायः । ४८
उपजीवोपजीवकन्यायः । ४९ उपपन्नधर्मो
विकरोति हि धर्मिन्त्वमितिन्यायः । ५० उप-
वासाहरं भिष्येतिन्यायः । ५१ उभयतः पाश-
रन्ध्रन्यायः । ५२ उग्रदृष्टिन्यायः । ५३ उद-
लगुङ्गन्यायः । ५४ अजुमार्गेण सिध्यतीत्यस्य
वक्त्रेण साधनायोग इतिन्यायः । ५५ एकत्र
निर्णीतः शास्त्रार्थः अन्यत्रापि तथेतिन्यायः ।
५६ एकदेशविज्ञतमन्यवदितिन्यायः । ५७
एकसन्वितुसतोऽपरं प्रच्यवते इतिन्यायः । ५८
एकाकिनो प्रतिश्रेतिन्यायः । ५९ एकामसिद्धिं
परिहरतो द्वितीया आपद्यते इतिन्यायः ।
६० कण्टकन्यायः । ६१ कच्छचामीकरन्यायः ।
६२ कदम्बकुसुमन्यायः । ६३ करस्यविष्वन्यायः ।
६४ करिष्ठं हितन्यायः । ६५ काश्यभोजिन्यायः ।
६६ काकताजीयन्यायः । ६७ काकद्विघातक-
न्यायः । ६८ काकरदनपरीक्षान्यायः । ६९
काकाचिन्यायः । ७० कामनागोचरत्वेन शब्द-
बोध एव शब्दसाधनत्वान्य इतिन्यायः । ७१
कारकगुणकन्यायः । ७२ कार्येण कारक-
संप्रत्ययः इतिन्यायः । ७३ कालनाशि कार्येणाश-
न्यायः । ७४ किमज्ञानस्य दुष्करमितिन्यायः ।
७५ कीटभङ्गन्यायः । ७६ कुक्कुटभिन्यायः ।
७७ कुम्भीधानन्यायः । ७८ कुशकाशावलम्बन-
न्यायः । ७९ कूपखानकन्यायः । ८० कूपन्यायः ।
८१ कूपमङ्ककन्यायः । ८२ कृताज्ञतप्रसङ्गो यो
विधिः स निवृत्त इतिन्यायः । ८३ कृते कार्ये किं
तुङ्गर्षप्रश्नेन इतिन्यायः । ८४ कृदभिहितो
भावो इत्यवत् प्रकाशते इतिन्यायः । ८५ कौष-
पालन्यायः । ८६ कौशिन्यन्यायः । ८७ कौन्तेय-
राधियन्यायः । ८८ क्रिया हि विकल्प्यते न
वक्ष्यतिन्यायः । ८९ खलमेत्रीन्यायः । ९०
खादकघातकन्यायः । ९१ गजघटान्यायः । ९२
गजसुक्तकपित्यन्यायः । ९३ गजुजिकाप्रवाह-
न्यायः । ९४ गजपतिन्यायः । ९५ गर्हभा-
रामसबान्यायः । ९६ गले पादुकान्यायः ।

न्यासः

प्रयोजनं चैतु विचारमर्हतीतिन्यायः । ३०६
 वस्तुप्रवृत्तिन्यायः । ३०७ सम्भवत्विकवाक्यत्वे
 वाक्यमेव न वेद्यते इतिन्यायः । ३०८ सर्वं
 वाक्यं साधारणमितिन्यायः । ३०९ सर्वं कार्यं
 सकारणकमितिन्यायः । ३१० सर्वविशेषणं
 साधारणमितिन्यायः । ३११ सर्वशास्त्राप्रत्यय-
 नेकं कर्मेतिन्यायः । ३१२ साक्षात्प्रकृतमिति-
 न्यायः । ३१३ साधुमेतीत्यायः । ३१४ सर्व-
 जनीनसुखाययन्यायः । ३१५ सावकाशगिर-
 वकाशयोर्निरवकाशो बलीयानितिन्यायः । ३१६
 सिंहात्मन्यायः । ३१७ सिंहावलोकन्यायः ।
 ३१८ सुतजनितमितिन्यायः । ३१९ सुभगा-
 भिक्षुकन्यायः । ३२० सुन्दोपसुन्दन्यायः । ३२१
 सूत्रसाटिकाव्यायः । ३२२ सोपानारोहण-
 न्यायः । ३२३ स्तनन्यायः । ३२४ स्थाली-
 पुलाकन्यायः । ३२५ स्थावरजङ्गमविषयन्यायः ।
 ३२६ स्थूयानिखनन्यायः । ३२७ स्थूलान्वती-
 न्यायः । ३२८ स्फटिकलौहिन्यायः । ३२९
 खकरजुषन्यायः । ३३० खपचानिकर्तृत्वात्
 खजुजाङ्गारतां गत इतिन्यायः । ३३१ खप्र-
 यात्रन्यायः । ३३२ खशिशुमपि पुष्पमिति
 न्यायः । ३३३ खामिह्वलन्यायः । ३३४ खन्ता-
 मलकन्यायः । इति श्रीरामदयालुशिशिरचु-
 नायिन विरचितो कौकिकन्यायसंग्रहः ।)
 यकारिणी, ञी, (न्यायं वरतीति । ङ +
 णि + ङीप् ।) युक्तिपूर्वककर्मकारिणी तत्-
 पर्यायः । सुखी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 यी, [नृ] ञि, (न्यायोऽस्यास्तीति । न्याय +
 इति ।) न्यायवान् । न्यायोऽस्यास्तीत्यर्थे इन्-
 प्रत्ययनिष्पन्नः ।
 यं, ञि, (न्यायादनपेतम् । न्याय + "धर्म-
 पथ्यन्त्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ६२ । इति
 यत् ।) न्यायादनपेतम् । (न्याये भवः । न्याया-
 दागतो वा । "दिगादिभ्यो यत् ।" ४ । ३ । ५४ ।
 इति यत् ।) न्यायागतधनादिः । इति भरतः ।
 तत्पर्यायः । युक्तम् २ औपयिकम् ३ लभ्यम् ४
 भवमानम् ५ अभिनीतम् ६ । इत्यमरः । २ ।
 ८ । २५ । क्रमोचितम् ७ । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, मनुः । २ । १५२ ।
 'देवास्तेषां समेतोऽनुनासिकः शिशुस्तुवान् ।'
 वः, पुं, (न्यस्यत इति । णि + अल + वच् ।)
 उपनिधिः । आष्यत्रचम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २६ । अस्व विवरत्वं निक्षेपशब्दे ऋचम् । * ।
 विन्यासः । अपर्जनम् । यदाह कालिदासः ।
 'पद्मनाभैराचीत् कर्मकरिपूर्वां वस्तुमती
 ागाण्डोलेदिन्द्रीवरमवभृदम्बरतलम् ।
 रं याये किञ्चिद्विरचय वचः करिमुधुरं
 धरायामध्यास्तां विधुस्तुङ्गि । सुधायाः परि-
 चयः ।'
 यागः । यथा, श्रीभगवद्गीतायां १८ अध्याये ।
 काष्ठाणां कर्मेणां न्यासं सञ्चार्यं कवचो विदुः ।
 सर्वकर्मेकतयायं प्राहुस्तथा विचक्षणाः ।"

न्यासः

काशिकाखपाणिनिखण्डशास्त्रानपन्यविशेषः ।
 यथा, माधे । २ । ११२ ।
 "अनुत्सृज्यपदस्यासा सदृष्टिः सन्नियन्ता ।
 शब्दविवेक नो भाति राजनीतिरपश्चात् ।"
 सञ्चार्यः । यथा,—
 "वक्ष्ये विविदिद्यान्यासं विद्वद्भासश्च भेदतः ।
 चैतु विदेहसुक्तेषु जीवन्मुक्तेषु तौ क्रमात् ।"
 इति जीवन्मुक्तिप्रथमविषयः । * ।
 पूजापदेः प्राविष्टनाशमन्त्रसिद्ध्याद्यर्थे देवान्-
 वेदित्वादिदिव्यासः । तत्र न्यासकालो यथा,
 "प्रातःकालेऽथवा पूजासमये होमकर्म्मणि ।
 जपकालेऽपि वा तेषां विनियोगः पृथक् पृथक् ।
 पूजाकाले समस्तं वा कुर्व्यात् साधकसततम् ।"
 इति योगिनीहृदयम् । * ।
 अथ माहकान्यासः । अस्य माहकामन्त्रस्य
 ब्रह्मविर्गायत्री हृन्तो माहकाक्षरस्वती
 देवता हलो बीजानि खराः शक्तयो लिपि-
 न्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ ब्रह्मणे ब्रह्मणे
 नमः । मुखे ॐ गायत्रीशब्दे नमः । हृदि
 ॐ माहकाक्षरस्वत्यै देवतायै नमः । गुह्ये
 ॐ यज्ञनेत्र्यो बीजेभ्यो नमः । पादयोः स्वरेभ्यः
 शक्तिभ्यो नमः । तथा च ज्ञानार्थे ।
 माहकां श्रद्धा देवेशि ! न्यसेत् पापनिर्जलनीम् ।
 ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्री हृन् उच्यते ।
 देवता माहकादेवी बीजं यज्ञनसचयम् ।
 शक्तयस्तु खरा देवि । वैकुण्ठन्यासमाचरेत् ।
 ततः षडङ्गन्यासौ ।
 अं कं खं चं उं अं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
 इं चं हं जं भं नं इं नर्त्तनीभ्यां खाहा ।
 उं टं ठं डं ढं ङं मध्यमाभ्यां षट् ।
 एं तं थं दं धं नं ऐं अनामिकाभ्यां कुम् ।
 औं पं फं बं भं मं औं कनिष्ठाभ्यां षट् ।
 अं यं रं लं वं शं षं हं लं चं व्यः करतल-
 एष्ठाभ्यां षट् । एवं हृदयादिषु । अं कं खं चं उं
 अं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि ।
 तथा च ज्ञानार्थे ।
 अं अं मध्ये कवर्गान् इं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
 उं ऊं मध्ये टवर्गान् एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ।
 औं औं मध्ये पवर्गान् विन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ।
 अशुखारविसर्गान्त्यश्वर्गौ सलक्षकौ ।
 हृदयानु शिरो देवि ! शिखा कवचकं तथा ।
 नेत्रमन्त्रं न्यसेत् उन्मं नमः खाहा क्रमेण तु ॥
 षट् कुं वीचकनाच षडङ्गं योजयेत् प्रिये ! ।
 षडङ्गोऽयं माहकायाः सर्वपापहुरः स्तनः ।
 अयान्तमाहकान्यासः ।
 अकारादिषोऽक्षरान् सविन्दून् षोडशदल-
 कमले कल्पन्त्ये न्यसेत् । ककारादिद्वादशवर्णान्
 सविन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् । कका-
 रादिदशवर्णान् सविन्दून् दशदलकमले नाभौ
 न्यसेत् । वकारादिषु षडङ्गं सविन्दून् षड-
 दलकमले लिङ्गस्थे न्यसेत् । वकारादिचतुरो
 वर्णान् सविन्दून् चतुर्दलकमले मूलाधारे न्यसेत् ।

न्यासः

हृदयवन्दयं सविन्दून् द्विदलकमले भूमध्ये न्यसेत् ।
 तथा च ज्ञानार्थे ।
 "द्वादशपद्मान् कच्छे खरान् षोडश विन्यसेत् ।
 द्वादशशब्दद्वयपद्मे कारीन् द्वादश विन्यसेत् ।
 दशपद्मान् जे नामौ ककारादीन् षोडश ।
 षट्पद्ममध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन् षोडश ।
 आधारे चतुरो वर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्दले ।
 हृदौ भूमध्ये षड् द्विदले विन्यसेत् प्रिये ।"
 अगस्त्यसंहितायाम् ।
 "एकैकवर्णमेकैकपद्मान् विन्यसेत् प्रिये ।
 एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत् ।"
 वैष्णवे तु ।
 "एकैकवर्णस्तुवायं मूलाधारात् षोडशकम् ।
 नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ।
 अयान्तमाहकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
 सुवर्णानि षडवसचतुर्दले विभूषिते ।
 षड्दले वैद्युतनिभे खाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
 बभमेर्यवलेयुक्ते वर्यैः षड्भिश्च सुप्रति ।
 मखिपूरे दशदले नीलनीलसन्निभे ।
 चादिपान्तदलेयुक्ते विन्दुद्वापितमसकेः ।
 अनाहते द्वादशारे प्रवालरश्मिसन्निभे ।
 कादिठान्तदलेयुक्ते योगिनी हृदयज्जने ।
 विमुह्ये षोडशदले धूम्राभि खरभूषिते ।
 आशाचक्रे तु चन्द्राभि दिदले हृदयान्निष्ठे ।
 सहसारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
 अकथास्त्रिचरेखात्मकलक्षयभूषिते ।
 तन्मध्ये परविन्दुश्च खट्विस्थितिलयात्मकम् ।
 एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमान्तरः । * ।
 अथ वाह्यमाहकान्यासः ।
 अस्या ध्यानं यथा,—
 "पञ्चाशक्तिपिभिर्विभक्तस्तुखरोःपञ्चध्वजः स्वलां
 भास्वन्नीलनिबद्धचक्रकलामापीननुत्सृज्यनीम् ।
 सुप्रामचगुणं सुधाऽङ्गकण्ठं विद्याञ्च हस्ताभ्यु-
 विम्भायां शिष्यप्रभां निजयनां वाग्देवतामा-
 अये ।"
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्म ।
 "जलाटे नाविकामध्ये विन्यसेत्सुखपद्मे ।
 तर्त्तनी मध्यमागामा दृष्टानामे च नेत्रयोः ।
 अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नद्योः ।
 मध्यास्त्रिको गळयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ।
 अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमाङ्गुष्ठमाङ्गुके ।
 मुखेऽनामां मध्यमाञ्च हृत्पारिषु पार्श्वयोः ।
 कनिष्ठानामिकामध्यास्तास्तु एष्टे च विन्यसेत् ।
 ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्वाः कुक्षौ च विन्यसेत् ।
 हृदये च तलं सर्वमंसयोश्च कङ्कतस्थले ।
 हृत्पूर्वं हस्तपङ्कजिमुखेऽपि तलमेव च ।
 एतास्तु माहकासुप्रः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
 अथात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
 निष्पन्नः । * ।
 गौतमीये ।
 "जलाटसुखपद्मेऽपि श्रुतिप्रायेण गळयोः ।
 षोडशनीतमाङ्गास्त्रोःपञ्चस्यङ्गकेशु च ।

न्यासः

पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ चतरे हृदयेऽंशके ।
 कङ्कदंशे च हृत्पूर्व पाणिपारयुगे तथा ॥
 चतराननयोर्नखीन्नाहकाब्जान् प्रयाग्नमात् ॥”
 तद्वयथा । अं नमो जलाटे । अं नमो सुखे ।
 इं ईं चक्षुषोः । उं कं कर्णयोः । अं नं
 नयोः । अं अं गणयोः । इं ओष्ठे । ऐं अघरे ।
 ओं ऊर्ध्वे । औं अधोदन्ते । अं अक्षरन्ते ।
 अः सुखे । कं दक्षबाहुभ्योः । खं कुपरे । गं
 मखिबन्धे । घं अङ्गुलिभ्योः । ङं अङ्गुल्योः । एवं
 चं ५ वामबाहुभ्योः । एवं टं ५ दक्षिण-
 पादभ्योः । एवं तं ५ वामपादभ्योः ।
 सन्ध्यायकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । पं वामपार्श्वे ।
 वे पृष्ठे । मं नाभौ । मं उदरे ७ अं हृदि । इं
 दक्षबाहुभ्योः । कं कङ्कदि । वं वामबाहुभ्योः ।
 शुं हृदादिदक्षिणे । घं हृदादिवामदक्षिणे ।
 ङं हृदादिदक्षिणपदे । हं हृदादिवामपदे । कं
 हृदाङ्गुदरे । खं हृदादिसुखे । सर्वत्र नमो-
 २न्तेन न्यसेत् । तथा च ।

“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविश्वविश्ववर्जितः ।
 पञ्चाशद्वर्षविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
 इति भद्रः ॥

अथ संहारमाहकान्यासः ।

तस्या अर्थान् यथा,—
 “अथ संहारं हरिः प्रोक्तसुदयटङ्क-
 विद्याः करैरविरतं दधतीं विनेचाम् ।
 अर्धेऽर्धमौलिमवयामरविन्दरामां
 वरुणेश्वरीं प्रथमतस्तनभारवन्नाम् ॥”
 न्यासस्तु अकाराद्यकारान्तः । यथा । अं नमो
 हृदादिसुखे इत्यादि ॥ * ॥

अपरञ्च ।
 “चतुर्धा माहका प्रोक्ता केवला विश्वसंयुता ।
 सविस्मर्गा सोभया च रक्षसं श्रेय कथ्यते ॥
 विद्याकरि केवला च सोभया भक्तिदायिनी ।
 पुत्रदा सविस्मर्गा तु सविश्ववित्तदायिनी ॥”
 विश्वेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या च वाक्विद्ये रमाद्या श्रीप्रह्वये ।
 हृद्विद्याद्या सर्वविद्ये कामाद्या लोकावग्रहा ॥
 श्रीकल्याणानिमान् नख्येत् सर्वमन्नः प्रसीदति ॥”
 श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताय न्यस्तया माहका-
 चराः ।
 श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यलक्ष्मणे ॥”
 वामले ।

“भूतशुद्धिपिपिन्धवो विना वस्तु प्रपूजयेत् ।
 विपरीतफलं दद्यादभक्ता पूजनं यथा ॥”
 वामान्यासे अङ्गुलिनियमो गौतमीये ।
 “मनसा विन्यसेन्नासान् पुन्ये वायवा सुने ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वा चान्यथा विफलं भवेत् ॥”
 विशेषन्यासे तु नाबं नियमः ॥ * ॥

अथ पीठन्यासः ।

ॐ आधारशक्तये नमः ॐ प्रकृतये नमः ॐ
 कुम्भेभ्यः नमः ॐ अग्न्याय नमः ॐ पृथिव्ये

न्यासः

नमः ॐ चीरवसुत्राय नमः ॐ अंतहीपाय
 नमः एवं मखिमकपाय कव्यहृत्पाय मखिवेदि-
 काये रत्नसिंहसनाय एतत् सर्वं न्यसेत् ।
 ततो दक्षिणमुख्ये ॐ धर्माय नमः । वाममुख्ये
 ॐ ज्ञानाय नमः । एवं वामोदौ वैराग्याय ।
 दक्षिणोदौ ऐश्वर्याय । सुखे अधर्माय । वाम-
 पार्श्वे अज्ञानाय । नाभौ अवैराग्याय । दक्षिण-
 पार्श्वे अनैश्वर्याय । सर्वत्र प्रकृतादिनमोऽन्तेन
 न्यसेत् । तथा च शारदायाम् ।

“अं चोद्युम्नयोर्विद्वान् प्रादक्षिण्येन सार्धकः ।
 घर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमेवैव्यं क्रमशः सुधोः ॥
 सुखपार्श्वनाभिपार्श्वेऽधर्मादीन् प्रकथयेत् ॥”
 पुनर्हृदि । ॐ अग्न्याय नमः । एवं पद्माय
 नमः । अं सूर्यमकलाय द्वादशकलात्मने नमः ।
 उं चोममकलाय षोडशकलात्मने नमः । मं
 वक्त्रमकलाय दशकलात्मने नमः । वं सत्त्वाय
 नमः । रं रजसे नमः । तं तमसे नमः । अं
 आत्मने नमः । अं अक्षरत्माने नमः । पं पर-
 मात्मने नमः । त्रिं ज्ञानात्मने नमः । इत्थं
 विन्यस्य हृत्पद्मस्य पूर्वोद्वेगशरेषु तत्तत्-
 कल्पोक्तपीठशक्तौर्मध्ये पीठमशुचं न्यसेत् ।
 यथा शारदायाम् ।

“अग्नं हृदये पद्मं तस्मिन् सूर्येऽङ्गपावकान् ।
 एतु खलुकलां न्यस्य नामाद्यन्तरपूर्वतः ॥
 सत्त्वादीन् त्रिगुणान् न्यस्य तथेवात्र गुरुत्तमः ।
 “आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ।
 ज्ञानात्मानं प्रविन्यस्य न्यसेत् पीठमनु ततः ॥”
 अथ ऋष्यादिन्यासः ।

अनिसु ।
 “महेश्वरसुखान् ज्ञाना यः साक्षात्पसा मयुम् ।
 संसाधयति सुहात्मा स तस्य ऋषीरिरितः ॥
 गुरुत्वात्मसक्तो चास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।
 सर्वेषां मन्तवत्त्वानां हृदयेऽङ्गुल्योः उच्यते ॥
 अक्षरत्वात् पदत्वाच्च सुखे हृदयः समीरितम् ।
 सर्वेषामेव जन्तूनां भावयात् प्रेरकात्तथा ॥
 हृदयान्मोक्षमध्यस्था देवता तत्र तां न्यसेत् ।
 ऋषिच्छन्दोपरिज्ञानात् मन्त्रपञ्चभागभवेत् ॥
 दौर्भ्यस्यं योति मन्त्राणां विनियोगमजानताम् ॥”
 तन्नाम्नरे ।

“ऋषिं न्यसेन्ऋषिं देशि हृदये सुखपद्मके ।
 देवतां हृदये चैव तीक्ष्णं गुह्यदेशके ॥
 शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वान् कौलिकं न्यसेत् ॥”
 अथाङ्गन्यासः । तत्तौक्तिकनियमः ।
 त्रिहेतुकदशकदिशिर्वन्ध्या शैलवर्षीये ।
 अङ्गुलीनामिति वचनादिति सर्वसाधारणम् ॥
 यामले ।

“हृदयं मध्यमागामातर्जनीभिः स्फुटं शिरः ।
 मध्यमातर्जनीभ्यां स्याद्दृष्टेन शिखा स्फुटा ॥
 दशभिः कवचं प्रोक्तं तिस्रभिर्नैवमीरितम् ।
 प्रोक्ताङ्गुलीभ्यामखं स्याद्दशकलभिरियं मता ॥
 तिस्रभिस्तर्जनीमध्यमागामाभिः ॥
 तर्जनीमध्यमागामा प्रोक्ता नेत्रजने क्रमात् ।

न्यासः

यदि नेत्रद्वयं प्रोक्तं तदा तर्जनिमध्यमे ॥”
 इति भद्रहृतवचनात्
 “हृदयादिषु विन्यसेदङ्गमन्त्रांस्ततः सुधोः ।
 हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वक्त्रिण्यभा ॥
 शिखायै वक्त्रिण्युक्तं कवचाय हृमीरितम् ।
 नेत्रत्रयाय वीषट् स्यादख्यं चकितिक्रमात्
 वक्त्रमन्त्रानियुक्तान् वक्त्रेषु निबोधयेत् ।
 पञ्चाङ्गानि मनोर्येव तत्र नेत्रमशुं कथेत् ॥
 इति शारदावचनम्

वेद्ये तु ।
 “अनङ्गुष्ठा नखयो हस्तशाला
 भवेत्सुत्रा हृदये शीर्षके च ।
 अधोऽङ्गुष्ठा खलु सुखिः शिखायां
 करदन्दाङ्गुल्यो वरुणेश्वरः ॥
 नाराचतुष्टुद्वुत्तवाङ्गुल्य-
 काङ्गुष्ठतर्जनीन्दितो अग्निसु ।
 विन्यस्य शक्ता कथितास्तुत्रा
 यथाऽङ्गुली तर्जनिमध्यमे च ॥”

शारदायाम् ।
 “न्यासक्रमेण देहेषु घर्मादीन् पूजयेत्ततः ।
 पुण्याद्यैः पीठमन्त्रानं तस्मिन्च परदेवताम् ॥
 इति दर्शनात् शरीरे पीठपूजा ।
 “अङ्गुलीनस्य मन्त्रस्य खेनेवाङ्गानि कल्पये
 तथा ज्ञानयामसे ।
 “खवामाद्यन्तरं वीचं सर्वेषामभिधीयते ॥
 अथ आपकन्यासः ।

नवधा सप्तधा वापि श्लेषेन नवधा वि-
 भैरवतन्त्रवचनात् । नवधाकरुषे शि-
 यादानं पादतः शिरोऽन्तम् । एवं चतु-
 सप्तधाकरुषे ताडयं विधा । पञ्चधाप-
 ताडयं विधा । विधाकरुषेऽपि ताडयमेव
 हृदादिस्तुखान्तु शेषे एकधा सर्वं
 शतधाकरुषे तु ताडयं पञ्चाशदारं हृद-
 सुखानं नास्तीति आपकन्यासः । इत्या-
 तन्त्रविनासः ॥ * ॥ नित्यं न्यासकरव-
 यथा,—

“आमोक्तान विधिना विन्यं न्यासं करोति
 देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
 यो न्यासकवचच्छन्दो मन्त्रं अपति तं प्रिये
 विद्या इडा पलायन्ते चिहं इडा यथा तत्र
 न्यासाकरुषे दोषो यथा,—
 “अज्ञाना न्यासजालं यो न्यसेत् प्रकृष्य
 सर्वविद्येः स बाधः स्याद्वाग्भैरवसिद्धयं
 इति तन्त्रेश्वरः ॥ ॥

एते न्यासाः सामान्यपूजाप्रकारोक्ताः ।
 अन्ये च देवताविधिषु बहवः कति-
 ल्यभिया तेषां प्रमाणादिकमधिक्यता ।
 तत्र विष्णुविषये श्रीशुक्तीत्तार्दि १ ऋषिप-
 तत्त २ भूतिपञ्जर ३ दशाङ्ग ५ पञ्चा-
 न्यासाः । शिवविषये श्रीकल्यादि १ ईशान
 पञ्चरत्नि २ मन्त्र ३ ऋषि ४ मोक्षक ५
 गादि ६ भूवच ७ न्यासः । अत्रपूर्वा

पर्यायः १ । श्रीविद्याविषये वशिष्वादि १ नव-
योन्वात्मक २ पीठ ३ तत्त्व ४ पञ्चदशी ५
बोद्धशी ६ संहार ७ स्थिति = उद्विष्टत्वादिः
बोद्धा ११ गच्छि १२ यद् १३ नच १४
योगिनी १५ दाधि १६ विपुरा १७ बोद्ध-
नित्या १८ कामरति १९ उद्विष्टस्थिति २० प्रकट-
योगिनी २१ आह्वय २२ न्यासाः । तारा-
विषये च १ यद् २ बोद्धपात्र ३ न्यासाः ।
इतिर्वा प्रमांशनि उन्मत्तारादौ प्रदृश्यानि ॥
शुद्धः, पुं, (न्युच्छति इति । नि + उच् + गतौ +
घञ् ।) सामवेदे नियतप्रणववट्टकम् । दीर्घ-
वानयमिति नयनानन्दः । इत्यमरभरतौ ।
सन्धक् । मनोः । इति मेदिनी । खे, २ ॥
न्युजं, क्ली, (न्युजति अधीसुखीभवतीति । नि +
उज् + ञच् ।) कर्मरङ्गफलम् । इति मेदिनी ।
जे, १२ ॥ आह्लादिपात्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ।
तथा च गोभिलः । प्रथमे पात्रे संस्रवान् सम-
वनीय पात्रं न्युजं कुर्यात् पिष्टभ्यः स्थान-
मसौति । प्रथमे पात्रे पिष्टपात्रे । संस्रवान्
पितामहादिपञ्चार्चपात्रस्य शेषलक्षणम् । समव-
नीय क्रमेण स्थापयित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामह-
पात्रेऽप्याह्लादनमाह शौनकः । प्रपितामह-
पात्रेऽपि पिष्टाय प्रतिष्ठापयतीति । याज्ञवल्क्ये-

नापि तत्पात्रस्यापःस्थानाभिधानात् पा...
नरेव पिधानमाचिष्टम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः ।
“इत्वार्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे हत्वा विधानतः ।
पिष्टभ्यः स्थानमसौति न्युजं पात्रं करोत्तदधः ॥”
विधानतः यथापूर्वं स्थापितं क्रमेण । तेन
प्रपितामहपात्रेऽपि हतं पिष्टपात्रं ऊर्ध्वसुख-
मवस्थितं न्युजं करोति । तस्मात्संघं पिष्ट-
पात्रे निधायान्न न्युजसुत्तरतो न्युज्यते । इति
मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राह्लातोपस्थापित-
कर्तृत्वात्पात्रे कर्तव्यः । इति आह्लातत्वम् ॥
न्युजः, पुं, (नि + उज् + ञच् ।) इर्ममयसुकं ।
इति मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा,—
“श्रयनासयानानामुत्तानानाम्नु दर्शयम् ।
न्युजानामितरेषां पात्रादीनामंशोभनम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्थाने । ६ । २६ ॥)
कुशः । सुकं । इति हेमचन्द्रः ॥
न्युजः, नि, (न्युजति अधीसुखीभवतीति । नि +
उज् + ञच् ।) कुशः । अधीसुखः । इति
मेदिनी । जे, १२ ॥ (यथा, उद्विष्टे । ६१ । ६ ।
“स तन्नेकेन पादेन शकटं पर्यवर्षयत् ।
न्युजं पयोधराकाङ्क्षी चकार च वरोद च ॥”)
वजा सुभः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

भरतः ॥
न्युजसुखं पुं, (न्युजः ऊर्ध्वः ।) ऊर्ध्वसुखः
वोकाः सट्कार इति भाषा । तत्तुपसंज्ञः
कटीकः २ । इति विश्वकविः ॥
न्युजं, नि, (न्युजति । नि + उज् + ञच् +
घञ् ।) न्युज्यते । (यथा, महाभारते । १२
१४२ ॥)
“एतेः कर्मवर्षेण । न्युज्यति कुशोत्तमः ।
न्युजोऽप्याह्लातपात्रेऽपि भवति संकृतः ॥”
जनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १२० ॥ (यथा,
मनुः । १० । २४६ ।
“नाम्येतेन संकृतं विज्ञेयमर्हति ।
न चाह्लातं न च न्युजं न दुरीतं तिरोहितम् ॥”)
न्युजपात्रज्ञानः, पुं, (न्युजपात्रज्ञानः जनयन्त्र-
प्रज्ञावृत्तौ भावो षण् ।) जनयन्त्राज्ञानः ।
पात्रक इत्यर्थः । यथा,—
“उदीरितेनिषी धाना वीचापके वहाकचाम् ।
तदेव न्युजपात्रज्ञाना जाताः प्रदीयतः ॥”
इति काकिकादुराके द्वितीयाध्यायः ॥
न्युजिमांसी, [ङ] पुं, (न्युजिमांसीनां न्युजि-
मानां वा अन्वयस्त्विति । इतिः ।) शिवः । इति
विश्वकविः ॥ वराहमिहोपाधिप्रदे, नि ॥

